O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI ISTANBUL TİCARET UNIVERSITETI QOZON FEDERAL UNIVERSITETI BALIKESIR UNIVERSITETI

«SIFATLI TA’LIM VA INTERDISIPLINAR YONDASHUV: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA HAMKORLIK»

Xalqaro ilmiy amaliy konferentsiyasi 25-26 may 2023 yil

«KALİTELİ EĞİTİM VE DİSİPLİNLER ARASI YAKLAŞIM: SORUNLAR, ÇÖZÜMLER VE İŞBİRLİKLERİ»

Uluslararası Bilimsel ve Uygulamalı Konferans 25-26 May 2023 yıl

«КАЧЕСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД: ПРОБЛЕМЫ, РЕШЕНИЯ И СОТРУДНИЧЕСТВО»

Международная научно-практическая конференция 25-26 Мая 2023

«QUALITY EDUCATION AND INTERDISCIPLINARY APPROACH: PROBLEMS, SOLUTIONS AND COOPERATION»

International Scientific And Practical Conference
25-26 May 2023

MA’RUZALAR KITOBI

BİLDİRİLER KİTABI

İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları

MA’RUZALAR KITOBI
BİLDİRİLER KİTABI

İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayın No: 64
Editör: Zokirjon Zikriyayev
Grafik Tasarım: ……

Birinci Baskı: 2023
ISBN:

İstanbul Ticaret Üniversitesi
Örnektepe Mah. İmrahor Cad. No: 88/2, Beyoğlu 34445 / İstanbulMail: bilgi@ticaret.edu.tr

TASHKILIY QO‘MITA RAISI:

Xodjiyev Muksin Todjiyevich-t.f.d., prof, Guliston davlat universiteti rektori,

RAIS O‘RINBOSARI:

Zikriyayev Zokir Mamirovich-GulDU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori, i.f.f.d., dots,

A’ZOLARI:

Berdiyev G‘ayrat Ibragimovich – GulDU Iqtisodiyot kafedrasi mudiri, i.f.f.d., dots,

Tishlikov Sulton Abduraimovich – GulDU amaliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi mudiri, p.f.f.d., dots,

To‘ychiboyev Bahodir Bosimovich – GulDU Tarix kafedrasi mudiri, t.f.n., dots,

Gaimnazarov Olimjon Gulmurodovich - GulDU Matematika kafedrasi mudiri, p.f.f.n., dots,

Ömer Çaha – İstanbul Ticaret universiteti prorektori, p.f.d.professor,

Kamalova Zebiniso Husayn – İstanbul Ticaret universiteti Inson va jamiyatfakulteti Ta’lim Fanlari kafedrasi o’qituvchisi, t.f.d.

SO‘Z BOSHI

Assalomu alaykum, hurmatli xalqaro konferensiya ishtirokchilari! Sizlarni «Sifatli ta’lim va interdissiplinar (fanlararo) yondashuv: muammolar, yechimlar va hamkorlik» mavzusidagi xalqaro ilmiy amaliy konferensiyasida ko‘rib turganligimizdan xursandligimizni bildirish menga katta mamnuniyat bag‘ishlaydi. Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Guliston davlat universiteti, Istanbul tijorat universiteti, Qozon federal universiteti, Balikesur universitetlari tomonidan tashkillashtirilgan Konferensiyaning Guliston davlat universitetida o‘tayotganligida meni nazarimda, ramziy ma’no bor. Sababi, davlatimiz rahbari tashabbuslari bilan bugun Sirdaryo respublikamizning ilm-fan va innovatsiyalar markaziga aylanib bormoqda. Innovatsiya-ta’lim, bilim degani. Ta’lim, bilim orqaligina hududda innovatsion muhit paydo bo‘ladi.

Guliston davlat universiteti tom ma’noda Sirdaryoning ilm-fan, innovatsiya markazi hisoblanadi. Bugungi kunda universitetimizda 17 mingdan ortiq talaba tahsil olmoqda. 20 ta mutaxassislik bo‘yicha 500 ga yaqin magistr va 25 yo‘nalishda 200 ga doktorant ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanishmoqda.

Guliston davlat universitetida ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatidan daromad topish, kafedralarni tarmoq korxonalari bilan bog‘lash va biriktirish, o‘qituvchilarning korxonalarda amaliy tadqiqotlar o‘tkazishlariga sharoit yaratib berish, tarmoq korxonalari bilan tuzilgan 10 yillik hamkorlik shartnomalarida belgilangan vazifalarni bosqichma-bosqich ijrosini ta’minlash, xo‘jalik shartnomalari, startap loyihalari sonini keskin oshirish choralari ko‘rilmoqda.

Universitet yosh olimlarining ilmiy yangiliklarini amaliyotga joriy qilish va tijoratlashtirish maqsadida Javdar unidan parxezbop non mahsulotlarini ishlab chiqarish, Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini zararkunanda hasharotlardan himoya qiluvchi qurilma Srop Protection Device ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish hamda «Yosh dizaynerlar» ilmiy-innovatsion markazi faoliyatini tashkil etish orqali Spin-off kompaniyalarini tashkil etish ishlari olib borilmoqda.

Amalga oshirilayotgan ilmiy loyihalar ko‘lami va sifatini yanada oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan jami 12,5 mlrd so‘mlik Guliston davlat universiteti uchun 69-son maqsadli loyihalar tanlovi e’lon qilindi.

Ushbu loyihalar doirasida Sirdaryo viloyatining dorivor o‘simliklari atlasi va raqamli elektron platformasini yaratish, Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun «Tarbiya» fanini o‘qitish orqali milliy qadriyatlarni o‘rgatishga qaratilgan elektron platforma va multimediya majmuasini yaratish, Mahalliy bug‘doy donidan yuqori ozuqaviy qiymatga ega bo‘lgan (lizin, metionin va vitaminlarga boy) oqsil unini ishlab chiqarishning resurstejamkor texnologiyasini yaratish, Javdar unidan aminokislotalarga va vitaminlarga boy parxezbop non mahsulotlarini ishlab chiqarish texnologiyasini yaratish, O‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishini avjlantiruvchi va zamburug‘li kasalliklariga samarali ta’sir etuvchi personallashtirilgan yangi avlod preparatlarini yaratish, Kivi (Actinidia Deliciosa) o‘simligini in vitro sharoitida ko‘paytirish agrotexnologiyasini ishlab chiqish, Sirdaryo viloyati sharoitida za’faron yetishtirish texnologiyasini yaratish, Qovun mahsulotlarini chiqindisiz qayta ishlashning innovatsion texnologiyasini ishlab chiqish, Matematik modellashtirish, samarador yangi konstruksiya va optimal parametrlarni ishlab chiqish asosida universal sanoat ishlab chiqarish separatorining sanoat namunasini yaratishga erishi kutilmoqda.

So‘nggi besh yil davomida professor-o‘qituvchilari jamoasi tomonidan amalga oshirilgan o‘quv, o‘quv-uslubiy, ilmiy va ilmiy tadqiqot ishlari, ma’naviy-ma’rifiy sohadagi ishlarni

taqqoslaydigan bo‘lsak bir qator o‘zgarish va yutuqlarga erishganini kuzatish mumkin. Masalan: universitetning magistraturasida 2017 yilda 3 ta mutaxassisliklar bo‘yicha 10 nafar magistr ilmiy tadqiqot ishi bilan shug‘ullangan bo‘lsa, bu ko‘rsatgich 2022 yilda 18 ta mutaxassislik bo‘yicha 397 nafar magistrlarni tashkil etdi. Umumiy nashrlar soni 2017 yilda 367 tani, 2022 yilda 922 tani tashkil etdi, besh yil oldin jamoa tomonidan 5 ta monografiya chop etilgan bo‘lsa, 2022 yil davomida 29 ta monografiya chop etildi va 10 ta patent olindi. Universitet doktoranturasida 2017 yilda 12 nafar tadqiqotchi, 2022 yil xolatiga 78 nafar tadqiqotchi faoliyat olib borishmoqda. Professor-o‘qituvchilarimizning xorijiy oliy ta’lim muassasalarida malaka oshirish, stajirovka o‘tash va doktoranturada tahsil olishlari uchun katta imkoniyatlar yaratib berildi. Jamoa tomonidan xalqaro ma’lumotlar bazasidan foydalanishlari darajasi keskin oshdi.

Bularning barchasi talaba-yoshlarga bilim berish sifatini o‘sishiga va tayyorlanayotgan kadrlar salohiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu o‘z navbatida Respublikamizda ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda Guliston davlat universiteti jamoasi faol ishtirok etib, yetishtirayotgan kadrlar salohiyatini zamon talabi darajasida bo‘lishiga sezilarli hissa qo‘shmoqda.

Universitetda 2021 yilda 4 ta o‘quv auditoriyalar «Ye-Minbar» jihozlangan bo‘lsa, 2022 yilda ularning soni 38 taga yetkazildi.

Ilmiy loyihalarning umumiy soni 8 ta (2021 yilga nisbatan 35,0%), loyihalar bajarilishi yo‘lga qo‘yildi.

Professor-o‘qituvchilarning ilmiy maqolalari 922 taga, jumladan, 346 ta ilmiy jurnallarda shundan 196 ta xalqaro jurnallarda, 582 ta anjuman to‘plamlarda, shu jumladan, 106 ta xalqaro anjumanlarda professor-o‘qituvchilarimizning maqolalari chop etildi. Shuningdek, 17 ta darslik, 82 ta o‘quv qo‘llanma, 120 ta monografiya chop etildi va 29 ta patent olindi.

Professor-o‘qituvchilarning xalqaro va respublika miqyosidagi ilmiy jurnallarda maqolalari soni va sifati keskin oshdi. Xalqaro grant loyihalarida kafedra professor-o‘qituvchi va doktorant hamda magistrlarning faol ishtirokiga, Skopus va Skayns Direkt kabi xalqaro ilmiy texnik ma’lumotlar bazasidan foydalanish darajasini sifatini oshirishga, professor-o‘qituvchilar tomonidan intellektual mulk vositalariga, sertifikat, patentlar olishni va tashkilotlardan joriy etilganlik to‘g‘risidagi dalolatnomalarni rasmiylashtirishni ko‘paytirishga, universitet kafedralarining ilmiy faoliyatini tahlil qilish asosida kafedralarda ilmiy faoliyatning ustuvor yo‘nalishlari va xususiyatlarini hisobga olib tashkil etilgan 24 ta ilmiy-tadqiqot markazlarini rivojlantirish, ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yish uchun ularni o‘quv laboratoriya va boshqa moddiy-texnika vositalari bilan ta’minlashga alohida e’tibor berilmoqda.

Albatta, ilm-fan rivojiga qaratilayotgan e’tibor davlatimizning oliy ta’lim sohasida yangi bosqichni boshlab berdi. Demak, biz ilm va ta’lim sohasi vakillarining bunday g‘amxo‘rlikka barcha bilim va tajribalarimizni ishga solgan holda munosib javob berishimiz lozim. Vaqtning o‘tishi bilan bunday mashaqqatli ishlar o‘zining ijobiy natijasini berishiga to‘liq ishonamiz.

So‘zimni oxirida, Konferensiya ishiga muvaffaqiyot tilagan holda, umid qilamanki, ushbu anjuman oliygohlarimiz kelajakda birgalikda amalga oshiradigan ulkan ishlar uchun debocha bo‘lib xizmat qiladi. E’tiboringiz uchun rahmat!

Muksin Tadjiyevich XODJIYEV,
Guliston davlat universiteti rektori

PRESENTATION

Assalomu alaykum! Dear participants of the international scientific-practical conference, "Quality Education and Interdisciplinary Approach: Problems, Solutions, and Cooperation," It gives me immense pleasure to extend my gratitude and express my delight in seeing all of you gathered here. The significance of this conference being held at Gulistan State University, organized by the Ministry of Higher Education, Science, and Innovation, in collaboration with Istanbul Commercial University, Kazan Federal University, and Balikesir University, holds great symbolic meaning. This significance arises from the fact that, thanks to the initiatives of our state's leadership, Syrdarya is transforming into a hub of science and innovation within our republic. In this context, innovation is synonymous with education and knowledge, as it is through education and knowledge that an innovative environment can flourish within the region.

Gulistan State University stands as the scientific and innovative hub of Syrdarya. Currently, more than 17,000 students study at our university. About 500 master's students in 20 specialties and 150 doctoral students in 25 fields are engaged in scientific activities.

Efforts are being made to generate income from the activities of research centers at Gulistan State University, connect departments with network enterprises, and create conditions for teachers to conduct practical research in enterprises. The university is also ensuring the step-by-step implementation of tasks specified in the 10-year cooperation agreements concluded with network enterprises. Drastic measures are being taken to increase the number of economic contracts and startup projects.

To put into practice and commercialize the scientific innovations of young scientists from the university, the establishment of spin-off companies is underway.

When comparing the educational, teaching-methodical, scientific, and scientific research work, as well as work in the spiritual-educational field carried out by the team of professors and teachers over the last five years, several changes and achievements can be observed. For example, in 2017, 10 master's students were engaged in research work in three specialties within the university's master's program, whereas in 2022, this number increased to 397 master's students across 20 specialties. The total number of publications was 367 in 2017, whereas in 2022, it reached 922. Five monographs were published by the team five years ago, while 29 monographs were published in 2022, along with 10 obtained patents. In 2017, there were 12 researchers working in the university's doctoral studies, and by 2023, this number increased to approximately 150 researchers. Great opportunities have been created for our professors and teachers to improve their qualifications, undergo internships, and pursue doctoral degrees in foreign higher education institutions. The level of utilization of international databases by the team has dramatically increased.

All of this has had a positive effect on the growth of the quality of education for students and young individuals, as well as on the potential of trained personnel. In turn, the team of Gulistan State University actively participates in the comprehensive reforms implemented in the field of education in our country and makes a significant contribution to the development of the current level of personnel potential. In 2021, four educational auditoriums at the university were equipped with "E-lectern," and by 2022, the number increased to 38.

The total number of scientific projects is 8, showing a 35.0% increase compared to 2021, and these projects have been successfully implemented. Scientific articles by professors and teachers

were published in 922 publications, including 346 scientific journals (196 of which were international), and 582 conference collections (106 of which were international conferences). Additionally, 17 textbooks, 82 training manuals, and 120 monographs were published, and 29 patents were obtained.

The number and quality of articles by professors in national and international scientific journals have significantly increased. The active participation of professors, doctoral students, and master's students from the department in international grant projects, as well as efforts to improve the quality of utilizing international scientific and technical databases such as Scopus and ScienceDirect, have contributed to the increased use of intellectual property tools by professors and teachers. Special attention is given to the development of 24 scientific research centers established in the departments, taking into account the priority directions and characteristics of scientific activity. This includes providing educational laboratories and other necessary material and technical resources to effectively establish the activity of these research centers.

Undoubtedly, the attention given to the development of science has initiated a new stage in the higher education field of our country. Therefore, as representatives of the science and education field, we should respond adequately to such concerns using all our knowledge and experience. We firmly believe that such hard work will yield results in due time.

During the conference held today, a considerable number of scientific articles were presented by over 700 scientists, both from abroad and within our country. These articles are abundant in valuable scientific content and provide important scientific insights. Now, the challenge lies in collaboratively examining and putting into practice the issues and scientific proposals highlighted in these articles.

In conclusion, I wish success in the conference's proceedings, and I hope that this conference will serve as a prelude to the great collaborative work our universities will undertake in the future. Thank you for your attention!

Professor Muksin Todjievich KHODJIEV,
Rector of Gulistan State University

ŞUBE-1

TA'LIM DOIRASIDAGI INTERDISIPLINAR TA'LIM-TARBIYA USULLARI YO'NALISHI

EĞİTİMDE DİSİPLİNLERARASI EĞİTİM YÖNTEMLERİ

ISSUES OF ENSURING THE QUALITY OF EDUCATION ON THE BASIS OF THE DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS

Prof. Dr. Muksin Tadjiyevich XODJIYEV
Guliston davlat universiteti rektori
Doctor of Technical Sciences, Rector, Gulistan State University
glsu_info@edu.uz

Abstract: In the 1st century, the main attention is paid to ensuring the quality and competitiveness of higher education through the development of professional competencies of employees and, first of all, teachers. This article discusses attempts to introduce a competency-based learning model in the training and development of personnel in the context of the Concepts of the Sustainable Development Goals (SDGs) of the United Nations and the European Higher Education Area of the European Union (EHEA. 010) . The article also presents views on the mechanisms of continuous development of professional skills based on the humanization of education, which is considered as one of the strategic directions of higher education.

Keywords: professional competence, competence, teachers, educational quality.

The task of fundamentally improving the system of higher education, improving the quality of training and professionalism of teachers, preparing and forming a pedagogical corps that meets the requirements of modern life is important for the future of the country. To solve this problem, it is important that teachers trained in modern pedagogical educational institutions do not fully meet the requirements of the modern school, and overcoming this becomes an important task. It is necessary to develop and experimentally test several models for a comprehensive reform of the teacher training system: its organization, structure, content, principles of interaction with qualification practices and innovative processes in education, increasing the number and quality of teaching staff. Our modern schools need completely different teaching staff. A teacher who is accustomed to following the rule and waiting for instructions at every turn is not suitable for such schools. The modern school requires a lively attitude, an individual approach.

In a competency-based learning environment, the teacher performs a slightly different function and role in the learning process than in traditional learning.

• organization of independent active educational activity of students;

• competent consultant and assistant;

• be able to assess the behavior of students from a psychological and pedagogical point of view, be able to quickly help them in their effective actions and overcome difficulties in discussing and applying the acquired knowledge.

This role is more complex than traditional education and requires professional competence from the teacher.

The educational process in any educational institution should be one step ahead of today's requirements for preparing young people for life, work and personal development, which, in turn, can only be achieved if the professional training of teachers is “twice” higher than these requirements. Only such a situation guarantees the successful implementation of any positive

changes in a promising, future-oriented system of education and pedagogy. According to the researchers, in addition to the requirement to be “twice” ahead in the preparation of educators, in real life, if the teacher lags behind school life, and the education system lags behind school requirements, it lags behind the requirements of society. “[1]. This feature of teacher education shows that education must be taken into account in the improvement of all spheres of life and, above all, in the process of reform.

A modern school needs its own professional competencies, in other words, a professionally competent specialist. We will discuss this in more detail below.

The researchers point out that competency-based education (CPE) was introduced in America in the 1970s. It is based on the concept of competence proposed by Chomsky in connection with the theory of language and transformational grammar. R. White's motivation revised: the concept of competence (1959) argues that the category of competence is a personal quality and is complemented by motivation.

Thus, if the competency-based approach was initially used in teaching foreign languages, then its gradual transformation into a priority in teaching all subjects requires a deeper study.

A person who is competent in a certain area will have knowledge and skills related to that area, which will allow that specialist to assess his area wisely, effectively and efficiently. Although this concept was not included in the Annotated Dictionary of the Uzbek Language (2006), in the lexicography of other languages “possession of knowledge that allows one to judge something” [2]; “Consciousness, knowledge, legal legitimacy, legal right” [3]; “Dignity, prestige, full rights” [4].

Literature Review. The idea of a competency-based approach came to us from the West. The key concept of the competency-based approach is competence. But when it comes to competence, the concept of “competence” should also be mentioned. E.D. Bozovich notes that the two terms are often used interchangeably in the scientific literature, although they differ from each other: “Competence is a field of knowledge from which a person can become aware, perhaps as a professional; competence usually implies a high level of competence in a particular area, and the opinion of an expert in this area is considered to be trustworthy” [6].

It should be noted that the distinction between the terms competence and competence in the Russian-language methodological literature did not arise as a result of translation or the peculiarities of Russian word formation. There are also two terms in English with different suffixes:

There are different views on the meanings of these terms “competence” and “competence”. In German, there is only the term “competence”, so there is no difference between the terms competence and competence. In the foreign methodological literature there is no consensus on the specificity or differentiation of these terms: some foreign researchers contrast these concepts, others consider them complementary. As a result, it is rather controversial to come to a definite conclusion by definition. As for the term “Competence”, they distinguish cognitive, functional and social competencies, as well as meta-competitions necessary for mastering the other listed competencies; on this basis, various models have been developed that can be used both in management and in education.

Russian researchers dwell on this discussion and give their own definitions, also somewhat contradictory. For example, I.Ya. According to Zimnyaya, the concept of “competence” has a broader meaning than the concept of “competence”, since it includes cognitive-cognitive,

motivational, “interacting” and regulatory components. Competence develops on the basis of certain competencies (parts) [7].

Doctor of Medicine Ilyazova adds: “... We... consider competencies and competencies as interdependent components of the activity of a certain subject. We define competence as potential activity, readiness and desire for a certain type of activity. Competence is an integral quality of a person - it is a competence that is successfully implemented in activities” [8].

IV. THEORY AND DISCUSSION

E.O. Ivanova defines competence as “possession of relevant competencies” [9]. R.P. According to Milrud, “competence in the broadest sense is the ability to meet requirements, establish criteria and norms in certain areas of activity and solve certain types of tasks, have the necessary active knowledge, reliable results and the ability to manage the situation [10, , 3]. Continuing his point of view, R.P. Milrud comes to the conclusion that competence can be expressed as a set of competencies, i.e. an observable demonstration of successful effective performance. At the same time, he defines the term competence as follows: “Competence is a complex personal resource that allows you to effectively interact with the outside world in a certain area and is based on the necessary competencies” [10]. Student competency components include R.P. Milrud adds: “Stocks of knowledge, problem-solving skills, and experience in achieving goals” [10]. The researcher believes that in the absence of any of these components, competence is considered defective.

E.I. Ogarev believes that competence consists of five main components:

- Deep understanding of the nature of tasks and problems;
- good knowledge of existing experience in a particular field, active development of its best achievements;
- the ability to choose means and methods of activity (movement) that correspond to the specific conditions of a particular space and time;
- a sense of responsibility for the results achieved;
- The ability to learn from mistakes and correct them in the process of achieving goals [11].

“Competence is a level of knowledge characterized by the ability to solve problems in various areas of life on the basis of theoretical knowledge and the methods of practical work developed on their basis. In other words, competence is 1) deep knowledge of the topic;) acquired skills; 3) the ability to carry out activities in real life [12, 0, 1].

As a result of summarizing the data of the studied sources, we propose to define the concepts of “competence” and “competence” as follows:

1. Competence is a specific strategy for successful action that ensures the solution of a specific (pedagogical) task, overcoming obstacles and achieving goals, which is associated with a specific subject and process and requires professional interaction within them, is a set of closely related characteristics (knowledge, skills, abilities , professional competence).

2. Competence is a holistic personal resource, which is the possession of certain competencies in accordance with the subject and personality of the individual and ensures successful functioning through effective strategies.

Competence consists of competencies that are defined by specific competencies and are manifested in these competencies.

An analysis of scientific research on professional competence and competence problems shows that the attention of domestic researchers to this topic has been increasing in the last decade. As a result, a number of studies have been brought to the attention of the scientific community [19]. In particular, H.Sh. Abdullayeva, who in his research made convincing conclusions about professional competence and competence. Sh.Abdullayeva studied these concepts both from a pedagogical and a psychological point of view. In his opinion, the professional competence of a modern teacher is conditionally divided into the following types:

 professional competence of the teacher;

 personal competence of the teacher;

 universal, cultural competence of the teacher;

 special competence of the teacher [13].

If the personal competencies of a teacher include communication skills, tolerance, leadership, activity and initiative, flexibility, a healthy lifestyle, responsibility, diligence, humanity, etc., then his general cultural competencies include education, culture, universal values, national culture, participation in public life. , respect for the culture of other peoples, as well as the special competencies of the teacher include knowledge of special methods of science, stratification of teaching, knowledge of the needs of students, knowledge of different age characteristics.

Professional competence, in turn, consists of:

- Knowledge of pedagogy and psychology;
- work tirelessly;
- be able to plan, evaluate and give feedback on the educational process;
- formation of students' motivation;
- knowledge of information and communication technologies (ICT);
- innovations in the educational environment;
- excellent knowledge of the subject;
- knowledge of foreign languages, etc. [13].

Competence does not suddenly appear as a unique ability and quality of an individual, and, emphasizing the absence of genetic factors in it, scientists include the following in the stages of forming his professional competence:

1. Introspection and understanding of what is needed;
2. Definition of goals and objectives of self-development planning;
3. Self-expression and correction of one's shortcomings" [13].

The professional competence of a teacher has been studied in detail by Russian-speaking researchers. In particular, the approaches that determine the professional competence of a teacher, when studying its content and composition, are associated with six areas: culture, pedagogical activity, psychological characteristics of the teacher, his personal qualities, level of knowledge and systemic characteristics of the personality. specialist [14].

In the field of research, we come across the concepts of "professional and pedagogical competence" and "professional and pedagogical competence". In particular, "the term professional and pedagogical competence defines the scope of competencies in the field of professional and pedagogical activity. Professional and pedagogical competence is the result of a personal-activity approach to learning, since it belongs to the personality of the teacher, it is checked and formed in the process of performing a number of specific activities" [15]. Based on

this, we can give the following definition: the professional competence of a teacher is a concept that defines the totality, personal, universal, special and professional qualities that determine the readiness and ability to carry out pedagogical activities, as well as the acquisition of certain knowledge, skills and abilities.

Clarification of the essence of the concept of professional competence also requires making certain conclusions about what functions it performs. We will discuss this below.

“Function” is a multifaceted and comprehensive concept. In the sciences that study the socio-pedagogical side of human activity, a function is often understood as a qualitative characteristic aimed at preserving, supporting and developing the system. The stability of functional components in a system depends on their intercomponent and interrelationships. Violation of the relationship between individual components leads to the failure of the entire system.

A.I. Shcherbakov considered function as activity and competence. Another source describes the constructive, organizational and communicative functions of pedagogical activity [17]. Having stopped at this place, T.A. As the main functions of professional competence, Kryukova singled out epistemological, constructive, organizational (organizational), communicative, research and reflective functions [18].

The epistemological function considers the pedagogical process as an object of construction: the study of specific technologies, the awareness of the basic ideas of pedagogy and psychology, the self-awareness of the teacher, personal psychological qualities in his professional activity, research, study, description and explanation. problems from the point of view of modern science.

The constructive function is focused on planning and building the pedagogical process, selecting and creating educational material, planning one's actions and the actions of students, and designing the educational and material base of the pedagogical process.

The organizational function is aimed at involving students in various educational activities, team building and organizing joint events.

The communicative function is aimed at establishing pedagogically purposeful relationships between teachers and students, colleagues, community members, and parents.

The research function focuses on the teacher's scientific approach to pedagogical processes, the analysis of heuristic search skills and methods of scientific and pedagogical research, including teachers' own and others' experience.

The reflective function provides the teacher with a critical approach and understanding of his work: it evaluates and overestimates his abilities, mistakes, and opportunities. Through the implementation of this function, it is supposed to create conditions for the creation of the “I-concept” in the subjects of reflexive development and the learning process36.

The above functions determine the following components of a teacher's professional competence: motivational, cognitive, active, reflective.

An analysis of the content of the functional and structural components of a teacher's professional competence makes it possible to substantiate the criteria for assessing students studying in pedagogical universities and the level of its formation.

V. CONCLUSION

Based on the foregoing, the professional competence of the teacher, the level of its formation can be assessed according to the following criteria:

- the degree and frequency of manifestation of motives and aspirations as personality traits (motivational component);

- completeness of the system of psychological, pedagogical, special and methodological knowledge (cognitive component);

- completeness of knowledge and skills, their perfection, consistency, integrity and accuracy (activity component);

- the level and frequency of mastering the reflexive control of their educational and pedagogical actions, a fairly independent assessment of the significance of participation in joint work; correction of one's own behavior (reflexive component).

Consequently, the criteria are the leading (basic) elements in the structure of the teacher's professional competence.

REFERENCES:

1. Belozertsev, E.P., (1990). Higher Pedagogical School in the System of Continuous Education of a Teacher: Dis. ... Dr. ped. Sciences (in the form of a scientific report).
2. Big Encyclopedic Dictionary, (1994). Under. ed. A.N. Azrilyana, M.: FPK, 1994. p. 458.
3. Dictionary of the modern Russian language, (1962). Ed. Academy of Sciences of the USSR, Vol.13, p. 830.
4. Dictionary of the Russian language: In 4 volumes, (1985). Vol. 1, 3. p. 00.
5. Annotated dictionary of the Uzbek language, (2006). More than 80,000 words and phrases. J. II. E, Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, National Encyclopedia of Uzbekistan, p. 396.
6. Bozhovich, E.D., (2002). To the teacher about the language competence of schoolchildren. Psychological and pedagogical aspects of language education, Publishing house of the Moscow Psychological and Social Institute; Voronezh: Publishing House of NPO “MODEK”.
7. Zimnyaya, I.A., (2003). Key competencies - a new paradigm of the result of education, Higher education today, (5), 34-42.
8. Ilyazova, M.D., (2008). Competence, competence, qualifications are the main directions of modern research, Vocational education. Capital, Scientific research in education, (1), 8–31.
9. Ivanova, E.O., (2007). Competence-based approach in relation to knowledge-oriented and culturological, Eidos Internet magazine, http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-23.htm.
10. Milrud, R.P., (2004). Competence in language learning, Foreign languages at school, (7), 30.
11. Xodjiyev, M.T. Development of professional competence of future specialists, Journal of Physical and sport ® (JPES), Vol 1 Issue 6, Art 356 pp 578-2587, October.2021 online. ISSN: 47-806X; p-ISSN: 47-8051; ISSN-L=2247-8051 © JPES
12. Xodjiyev, M.T. Формирование информационной культуры у будущих специалистов в высших образовательных учреждениях. Электрон таълимда амалга оширилаётган изланишлар: назария ва амалиёт республика илмий-амалий конференцияси.Илмий мақола ва тезислар тўплами.2021 йил 6 октябрь.

13. Yunusova, D. M., Ilhamova, I. N., Daulanova, K. I., Normuradova, G. M., & Rustamova, N. R. (2020). Using of interactive educational technologies in teaching medical terms. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 12(S6), 596-601.

A 3D-printed Gyroid From A Mathematical Equation And Its Application

Assoc. Prof. Dr. Yılmaz GÜR, Prof. Dr. Sare Çelik
Balıkesir University, Mechanical Engineering Department, Balıkesir, Türkiye

Abstract: The popularity of gyroid lattice structures has grown in recent times due to their ability to offer porous media, minimal surface area, lightweight construction, and excellent energy absorption capabilities. The geometric complexity of the gyroid lattice structure makes it extremely challenging to produce using traditional engineering methods, and adjusting the infill ratio of the structure is nearly impossible. However, with a 3D model of the gyroid available, the lattice structure can be digitally manufactured using any additive manufacturing technology.

The mathematical equation of the Gyroid is complex, involving elliptic integrals. However, $cosx \cdot siny + cosy \cdot sinz + cosz \cdot sinx = 0$ equation gives an approximation to the Gyroid surface looks like the actual Gyroid. In this study, the above equation is considered to create a mathematical model of the gyroid by using a mathematical software. Once mathematical model created then it is exported to ".stl" data format in order to print it by a 3D printer. The mathematical model sliced into layers with a slicing software and printed with a Liquid Crystal Display Stereolithography 3D printer which uses 405 nm UV light source to cure the photocurable liquid resin.

The objective of the research was to transform a mathematical equation into a physical object, which would be impractical to manufacture using traditional engineering techniques. These objects would not only serve as educational tools but also be suitable for presentation purposes. The advent of affordable desktop 3D printers has opened up significant possibilities for users to create intricate mathematical models. With 3D stereolithography (SLA) printers, for instance, it is now possible to achieve layer thicknesses as low as 10 μm, resulting in exceptionally smooth surfaces and high-quality finishes.

Keywords: Gyroid, 3D printing, SLA, Mathematical model.

Özet: Minimum yüzeylerin araştırılması 200 yıldan fazla bir süredir devam etmektedir. Çalışma, 1760 yılında Lagrange'ın "verilen bir eğri tarafından sınırlanan bir yüzeyin en küçük yüzey alanına sahip olması durumunda nasıl bir görünüme sahip olur?" sorusunu sormasıyla başlamıştır. Bir yüzeyin kısmi diferansiyel denklemiyle alakalı olarak çalışabilmek için uygun bir durum o dönemde bulunmamaktaydı. İlk sonsuz periyodik minimum yüzey (IPMS) örneği

1865 yılında H. A. Schwarz tarafından yayınlanmıştır. Schwarz P yüzeyi, üçlü periyodik bir minimum yüzey olup Hermann Schwarz tarafından 1890 yılında tanımlanmıştır. Gyroid, fizikçi ve bilgisayar bilimcisi olan Alan Schoen tarafından 1970 yılında süper güçlü ve hafif yapıları incelemesi sırasında keşfedilmiştir. Bu yüzey, düz çizgiler veya ayna yansımaları içermeyen, kesişmeyen bir IPMS örneği olarak bilinir ve dönel simetri eksenleri yüzeyin içinde yer almaz. Gyroid kübik kristal sistemine aittir ve Gyroid G'nin hacim merkezli kübik Bravais örgüsü vardır. Gyroid'in matematiksel denklemi oldukça karmaşıktır çünkü eliptik integral içerir. Ancak, $\cos x \cdot \sin y + \cos y \cdot \sin z + \cos z \cdot \sin x = 0$ denklemi, gerçek Gyroid'e yakın bir yaklaşım sunar. Bu çalışmada, yukarıdaki denklem, K3DSurf adlı matematiksel bir yazılım kullanılarak Gyroid'in matematiksel bir modelinin oluşturulması için kullanılmıştır. Matematiksel model oluşturulduktan sonra, bu model bir 3D yazıcı tarafından basılabilmesi için ".stl" veri formatına dönüştürülmüştür. Matematiksel model, ChiTuBox dilimleme yazılımıyla katmanlara ayrılmış ve ışığa duyarlı sıvı reçineyi 405 nm UV ışık kaynağı kullanarak sertleştiren bir Sıvı Kristal Ekranlı Stereolithography (LCD SLA) 3D yazıcıyla basılmıştır. Bu çalışmanın amacı, klasik mühendislik yöntemleriyle imkansız olan bir matematiksel denklemden gerçek bir somut nesne oluşturmaktır. Bu nesneler aynı zamanda eğitim araçları olarak da hizmet edebilir ve sunum amaçları için kullanılabilir. Bugünün düşük maliyetli masaüstü 3D yazıcıları, kullanıcılara bu tür karmaşık matematiksel modeller oluşturma fırsatı sunmaktadır. Günümüzde, SLA 3 boyutlu yazıcılar ile katman kalınlığı 10 μm'ye kadar düşebilmekte ve son derece düzgün yüzey kalitesi elde edilebilmektedir.

Anahtar kelimeler: Gyroid, 3D baskı, SLA, Matematiksel model.

1. Introduction

The study of minimal surfaces has a history of over 200 years. It originated in 1760 with Lagrange's inquiry into the appearance of a surface with the smallest possible area bounded by a given curve [1]. However, a suitable tool to study the associated partial differential equation of the surface was not available at that time. In 1865, H. A. Schwarz published the first example of an infinite periodic minimal surface (IPMS). One notable IPMS is the Schwarz P surface, described by Hermann Schwarz in 1890 [2]. In 1970, physicist and computer scientist Alan Schoen discovered the Gyroid surface while investigating strong and lightweight structures [3].

The Gyroid is unique among IPMS as it lacks intersections, straight lines, and mirror reflections. Additionally, its rotational symmetry axes do not lie within the surface. The Gyroid belongs to the cubic crystal system and possesses a body centred cubic Bravais lattice. The mathematical equation of the gyroid is complicated because it consists of elliptic integrals.

$$x = \mathrm{Re}\int \exp(i\theta_G)F(\tau)(1-\tau^2)\,d\tau,$$

$$y = \mathrm{Re}\int i\exp(i\theta_G)F(\tau)(1+\tau^2)\,d\tau,$$

$$z = \mathrm{Re}\int 2\exp(i\theta_G)\tau F(\tau)\,d\tau,$$

where

$$F(\tau) = (1 - 14\tau^4 + \tau^8)^{-1/2}.$$

However,

$$cosx.siny + cosy.sinz + cosz.sinx = 0$$

equation gives an approximation to the Gyroid surface looks like the actual Gyroid. In this study, the above equation is considered to create a mathematical model of the gyroid by using a mathematical software called K3DSurf [4].

Because of this, the above equation is considered to create a mathematical model of the gyroid by using a mathematical software called K3DSurf v0.6.2. Once mathematical model created then it is exported to ".obj" or ".stl" data format in order to print it by a 3D printer [5].

Gyroid-TPMS cellular structures are expressed using mathematical equations based on a three variable function. Typically, these structures can be described by implicit functions according to Sychov et al. [6].

Gyroid TPMS cellular structures:

$$\cos(w_x x)\sin(w_y y) + \cos(w_y y)\sin(w_z z) + \cos(w_z z)\sin(w_x x) = t$$

Where x, y and z in the above equation are in the three-dimensional cartesian coordinate system, and w are the periodicities of the TPMS function, defined by equation below:

$$w_i = \frac{2\pi n i}{l_i}$$

Where n_i determines the number of unit cells along the directions *x*, *y*, *z*; l_i is the unit cell length in these directions, and parameter *t* controls the volume fraction of the TPMS surface.

Gyroid cellular structure exist in nature. For instance, self-organising process of biological membranes forms gyroid photonic crystals that exhibit iridescent colours of butterfly's wings

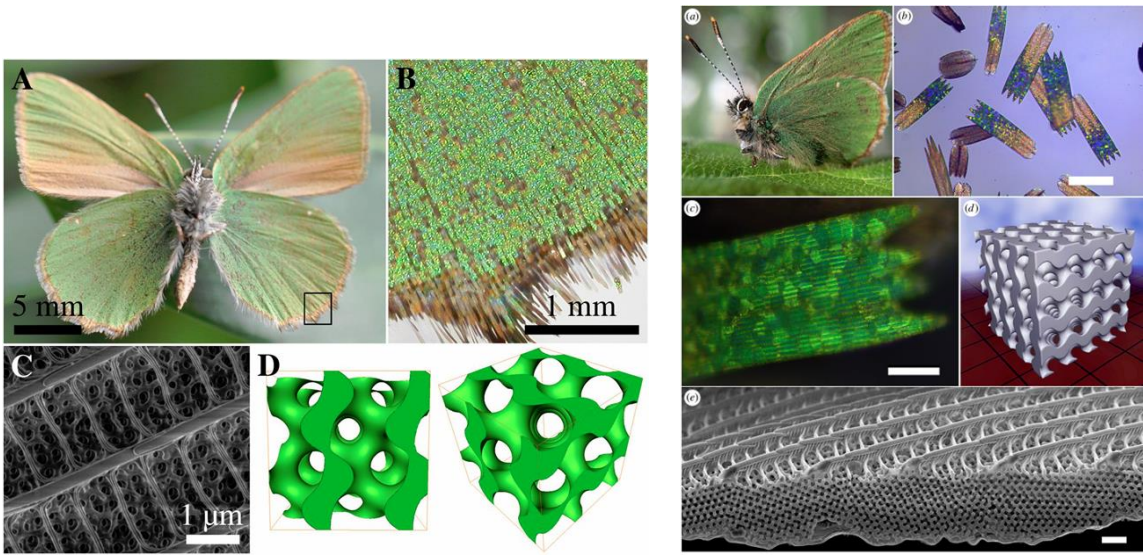

Figure 1. Butterfly C. rubi and its wing scales microstructure [7-8]

2. Creating the 3-D Mathematical Model of a Gyroid with K3DSurf program

To create the mathematical model of the IPMS Gyroid, a mathematical modelling software is necessary to calculate the x, y, and z coordinates of the vertex points that lie on the Gyroid's surface. Various 3D mathematical modelling software options are available, including both free and commercial licenses. For this particular task, the software used is K3DSurf v0.6.2 [4]. K3DSurf enables visualization and manipulation of multi-dimensional surfaces using mathematical equations. It supports parametric equations and isosurfaces. It's important to note that K3DSurf requires the equation's right-hand side to be zero. Therefore, the trigonometric approximation equation for the IPMS Gyroid needs to be transformed accordingly. Thus, it is necessary to convert the trigonometric approximation equation of the IPMS Gyroid into a form that satisfies the requirement of having the right-hand side equal to zero.

IPMS Gyroid equation:

$$cosx.siny+cosy.sinz+cosz.sinx=0$$

The above equation is evaluated according to *x (-4,4), y (-4,4), z (-4,4)* boundary conditions by using the K3DSurf software and the whole coordinate points are generated. The 3D model constructed based on these points is given in Fig. 2. Then the generated surface data is imported to ".obj" data file format.

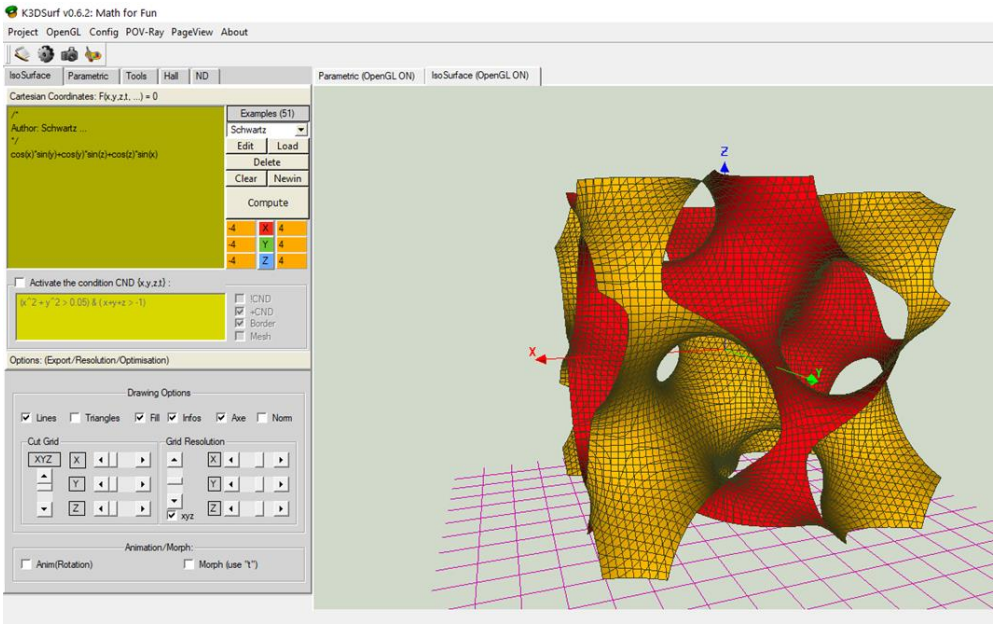

Figure 2. 3D Mathematical model of a Gyroid

3. A basic 3D printing process has six stages to print a 3-D mathematical model:

1. In order to construct a three-dimensional mathematical model or conceptual representation,

2. To produce a CAD model of the design in solid, shell, or hollow form,
3. To export the CAD model as a .STL file format,
4. To slice the model into layers, create travel paths, and incorporate support structures if needed,
5. To execute a three-dimensional printing process to materialize the model,
6. If required, eliminate support materials, and apply finishing procedures such as sanding or painting.

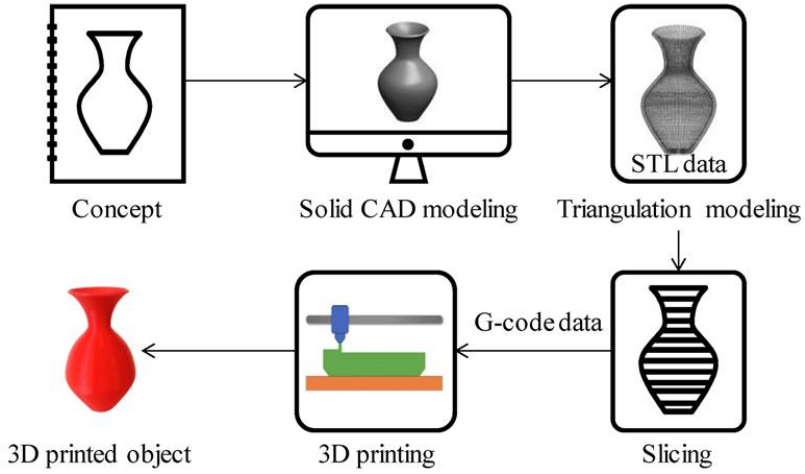

Figure 3. 3D printing stages [9]

4. 3D printing of the Gyroid Mathematical Model with LCD Stereolithography (SLA)

3D printing technology is considered a part of 4th Industrial Revolution and it is the last chain loop of visualisation techniques [10]. 3D printing allows people to create custom parts, localise fabrication with less waste. 3D printers enable the creation of physical models that help math teachers and students better understand traditionally abstract concepts. These printed models facilitate the expression of mathematical ideas in fields like calculus, topology, or geometry, making them more accessible and clear [11]. Additive manufacturing or 3D printing technology simplifies the production of intricate mathematical models, despite their inherent complexity. Traditional engineering methods, such as subtractive chip removal processes involving milling, drilling, lathing, and forming, are inadequate for fabricating highly intricate mathematical models. The complexity of these models makes it nearly impossible to create them using such conventional methods [12,13].

LCD SLA (Liquid Crystal Display Stereolithography) is a type of 3D printing technology that uses a liquid crystal display (LCD) panel to selectively cure a liquid resin into a solid object layer by layer.

In LCD SLA 3D printing, a vat of liquid resin is exposed to UV light through an LCD panel that displays a cross-sectional image of the object to be printed. The UV light cures the resin, solidifying it to form a single layer of the object. The build platform then moves up by one layer thickness, and the process is repeated for each successive layer until the entire object is printed.

One of the main advantages of LCD SLA 3D printing is its ability to produce highly detailed and intricate objects with smooth surface finishes. It is also relatively fast compared to other 3D printing Technologies.

Figure 4. *3D SLA printer*

4.1 Generate support structure and slice the model into layers

In this step, necessary support structure to hold the part upright position on the building platform and to support leaky connections, overhangs, cavities and bridges, are generated. 235 layers is created. The slicing information is then exported to "cxdlp" file format that Halot One 3-D SLA printer can understand to print the model.

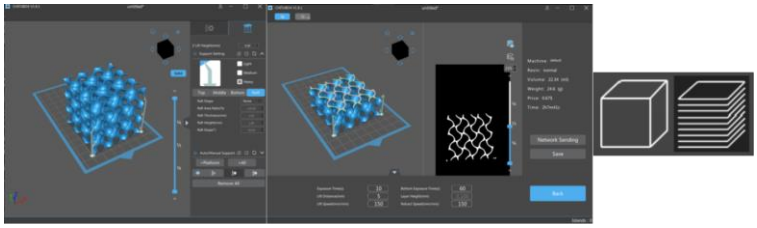

Figure 5. *Slicing the Gyroid 3D model with ChiTuBox software*

There exists a Creality HALOT ONE SLA 3-D printer, which uses 405 nm UV light to cure the liquid resin, in the Balıkesir University's mechanical engineering department. Layer thickness for the printing is 100 µm. As a consumable material liquid UV curable standard white LCD resin is used. The dimensions of the Gyroid cube were 50x50x50mm. Printing time took approximately 2.5 hours. Support structures are broken off by hand.

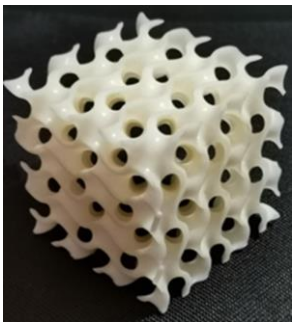

Figure 6. SLA 3D printed actual IPMS Gyroid object.

5. Gyroid cellular lattice structure sandwich panel application

Firstly, a rectangular prism with dimensions of 20x60x200mm was digitally fabricated in the shape of a gyroid structure using an SLA 3D printer and ABS thermoplastic material. Epoxy resin was applied to both the top and bottom surfaces of the fabricated part, followed by the application of a woven glass fibre cloth, and rolling pressure was applied to allow the epoxy resin to penetrate into the glass fibre. To reinforce the Gyroid structure further this process was repeated twice for both the top and bottom surfaces.

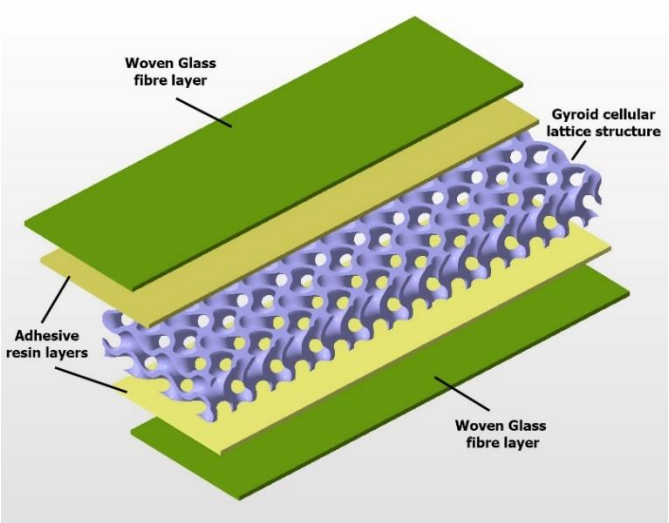

Figure 7. *60x20x200 ABS Gyroid cellular core structure, glass fibre, and resin layers*

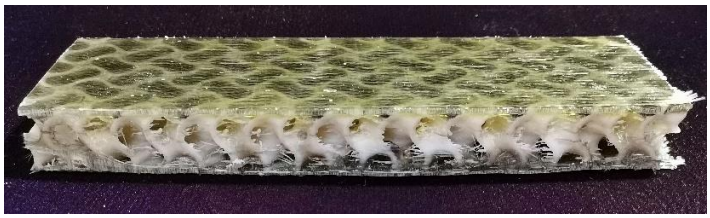

Figure 8*. 3D printed Gyroid cellular lattice structure sandwich panel*

Because the face sheets of the Gyroid structure made of glass fibre reinforced, and coated with resin, the sandwich panel can be used aerospace industry with different type of core material.

6. Conclusion

The aim of the concrete cases described in this paper was to create a real tangible object from a mathematical equation that would not possible to manufacture with classical engineering methods. These objects would also serve as educational tools and can be used for presentation purposes. First mathematical model from IPMS Gyroid approximation equation is generated with K3DSurf mathematical software. Then, Cartesian coordinate points converted to OBJ file format. Then, the mathematical model sliced into layers with ChiTuBox slicing software.

Today's low cost desktop 3-D printers give great opportunity to the users for creating such complex mathematical models. Layer thickness can go down as low as 10 μm and this gives extremely good surface quality and smoothness.

References

[1] E. Denme, Visions in math. https://mathvis.academic.wlu.edu/2016/02/29/schwarz-p-surface-the-math, (Accessed on 15 May 2023)

[2] H.A. Schwarz, Gesammelte Mathematische Abhandlungen, vol. 1 (Julius Springer, Berlin, 1890)

[3] A.H. Schoen, (1970), Infinite periodic minimal surfaces without self-intersections. NASA Technical Note TN D-5541.

[4] Taha, A. (2014). K3DSurf Software Package. Available from: http://k3dsurf.sourceforge.net/ [Accessed 26 April 2023].

[5] Weyhaupt, A. (2011). 3-D Printing Software [online]. Available from: https://plus.maths.org/content/meet-gyroid [Accessed 26 April 2023].

[6] M.M. Sychov, L.A. Lebedev, S.V. Dyachenko, L.A. Nefedova, "Mechanical properties of energy-absorbing structures with triply periodic minimal surface topology", Acta Astronautica 150 (2018) 81–84, https://doi.org/10.1016/j.actaastro.2017.2.034.

[7] Benjamin Winter, Benjamin Butz, Christel Dieker, +2 , Edited by Eli Yablonovitch, University of California, Berkeley, CA, and approved August 31, 2015 (received for review June 22, 2015) October 5, 2015 112 (42) 12911-12916 https://doi.org/10.1073/pnas.1511354112

[8] Corkery, R.W., & Tyrode, E.C. (2017). On the colour of wing scales in butterflies: iridescence and preferred orientation of single gyroid photonic crystals. Interface Focus, 7. https://doi.org/10.1098/rsfs.2016.0154

[9] Ullah, A.S.; Tashi; Kubo, A.; Harib, K.H. (2020). Tutorials for Integrating 3D Printing in Engineering Curricula. Educ. Sci., 10, 194. https://doi.org/10.3390/educsci10080194

[10] Knill, O., Slavkovsky, E. (2013). Illustrating Mathematics Using 3D Printers. arXiv:1306.5599 [math.HO] https://arxiv.org/pdf/1306.5599.pdf [Accessed 12 March 2018]

[11] E.A. Slavkovsky, Feasibility Study For Teaching Geometry and Other Topics Using Three- 206 Dimensional Printers. M.L.A thesis. Harvard University, 2012

[12] Gür, Y. (2015). Digital Fabrication of Mathematical Models via Low-Cost 3D FDM Desktop Printer. Acta Physica Polonica A. 127(2-B), B-100-B-102.

[13] Segerman, H. (2012). 3D Printing for Mathematical Visualisation. The Math. Intelligencer 34(4), 54-62.

CURRENT PROBLEMS IN MATHEMATICS EDUCATION

Prof. Dr. Hülya GÜR

Necatibey Education Faculty, Balikesir University, Türkiye
hgur@balikesir.edu.tr

Abstract: Mathematics, once a science used to meet the fundamental needs of societies throughout history, has gained increased importance in daily life and in schools due to the rapid development of science and technology in recent years. The widespread use of mathematics in different fields and its inevitable presence in daily life make mathematics education essential. Therefore, learning and teaching mathematics is of great importance. The aim of this study is to examine the current issues in mathematics education. The existing problems in mathematics instruction can be summarized as low academic achievement of students, low scores in exams, and challenges faced by teachers. These problems include the density of the curriculum, lack of time, limited teaching methods, inadequate use of technology, and students' math anxiety. The research is designed using the phenomenological approach, which is one of the qualitative research methods. A semi-structured interview form developed by the researchers is used as the data collection tool. The data is analyzed through coding, sub-themes, themes, and content analysis using the phenomenological method. The study comprehensively addresses the current issues in mathematics education and provides solutions. Recommendations include teachers receiving more training, implementing new teaching methods, utilizing technology effectively, providing support for students to overcome math anxiety, and revising the curriculum. In conclusion, various steps need to be taken to address the current issues in mathematics education. Teachers and educational systems addressing these problems and generating effective solutions will enhance the quality of mathematics education. The study also provides recommendations for addressing the shortcomings encountered in mathematics instruction.

Keywords: Mathematics education, exams, current issues in mathematics, recommendations for resolving mathematics problems.

Özet: Matematik, tarihsel süreçte toplumların temel ihtiyaçlarının giderilmesinde kullanılan bir bilim iken son yıllardaki bilim ve teknolojideki hızlı gelişimin toplumsal yaşamı etkilemesi; matematiğin günlük yaşamdaki yerini, matematik öğretiminin de okullardaki önemini arttırmıştır. Matematiğin farklı alanlarda kullanılması, günlük yaşantının kaçınılmaz bir ögesi olması matematik eğitimini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle matematiğin öğrenilmesi ve öğretilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı, matematik eğitiminde karşılaşılan güncel sorunları incelemektir. Matematik öğretimiyle ilgili mevcut sorunlar, öğrencilerin düşük akademik başarıları, sınavlardaki düşük puanlar ve öğretmenlerin karşılaştığı zorluklar olarak özetlenebilir. Bu sorunlar arasında müfredatın yoğunluğu, zaman yetersizliği, öğretim yöntemlerinin sınırlı olması, teknoloji kullanımının yetersizliği ve öğrencilerin matematik korkusu yer almaktadır. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan olgubilim (fenomenoloji) yaklaşımı ile desenlenmiştir. Araştırmada, nitel araştırma yaklaşımlarından biri

olan olgubilim metodu kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Veriler kod, alt tema, tema ve kategorileştirilerek analiz edilerek sunulmuştur. Verilerin analizi için içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. Çalışma sonunda, matematik eğitimindeki güncel sorunlar detaylı olarak ele alınmakta ve çözüm önerileri sunulmaktadır. Öğretmenlerin daha fazla eğitim almaları, yeni öğretim yöntemlerini uygulamaları, teknolojiyi etkin bir şekilde kullanmaları, öğrencilere matematik korkusunu yenmeleri için destek sağlamaları ve müfredatın yeniden gözden geçirilmesi gibi önlemler önerilmektedir. Sonuç olarak, matematik eğitimindeki güncel sorunların çözülmesi için çeşitli adımlar atılması gerekmektedir. Öğretmenlerin ve eğitim sistemlerinin bu sorunları ele alarak etkili çözümler üretmeleri, matematik eğitiminin kalitesini artıracaktır.

Anahtar kelimeler: Matematik öğretimi, sınavlar, matematikte güncel sorunlar, matematik sorunlarının giderilmesi için öneriler

Introduction

Mathematics is a fundamental science that explores the world of numbers, structures, variables, and relationships. It relies on logic and reasoning to analyze abstract concepts and enhance problem-solving skills. This article delves into the essence of mathematics, its applications in various fields, and its role in fostering abstract thinking, critical analysis, and problem-solvingabilities.

Mathematics, the study of numbers, structures, variables, and relationships, plays a crucial role in understanding our surroundings and developing problem-solving abilities. It finds applications in various fields such as natural sciences, engineering, economics, and computer science, while also fostering abstract thinking, critical analysis, and problem-solving skills. Aswe strive to keep pace with a rapidly changing world and prepare students with 21st century skills, it is essential to prioritize the learning and teaching of mathematics. This article exploresthe need for curriculum reforms, the challenges faced in mathematics education, and the goalsoutlined in the revised mathematics curriculum of 2018. Mathematics is not just about numbers and equations; it is the language of patterns and relationships that permeate the universe. By studying mathematics, we can unravel the mysteries of nature, grasp the essence of events, andenhance our perception of the world. Its significance in building a strong foundation for modern technology cannot be overstated.

At its core, mathematics investigates patterns and relationships. It employs logic and reasoning to analyze abstract concepts and provides a symbolic framework for concise representation and analysis. Mathematics finds practical applications across diverse fields. It underpins the laws of motion and theories of relativity in physics, facilitates engineering design and optimization, enables understanding of market behavior in economics, and forms the basisfor algorithms in computer science. Its relevance extends to nearly every aspect of our lives. Mathematics education fosters skills beyond numerical calculations. It nurtures abstract thinking, encourages multifaceted problem analysis, and stimulates creative problem-solving. Logical reasoning is a cornerstone of mathematics, enabling individuals to deduce and analyze.

Goals of the Revised Mathematics Curriculum (2018): The 2018 mathematics curriculum in Turkey aimed to achieve several specific objectives:

1. Develop mathematical literacy skills and employ them effectively.
2. Understand mathematical concepts and apply them in daily life.
3. Express and communicate one's own thinking and reasoning during problem-solving, while recognizing gaps or deficiencies in others' mathematical reasoning.
4. Use mathematical terminology and language accurately to explain and share mathematical thoughts logically.
5. Comprehend and interpret relationships between humans and objects and between objects themselves using the meaning and language of mathematics.
6. Enhance metacognitive knowledge and skills to consciously manage one's ownlearning process.
7. Effectively utilize prediction and mental calculation skills.
8. Represent concepts using different forms of representation.
9. Foster a positive attitude towards mathematics through learning experiences,developing self-confidence in approaching mathematical problems.
10. Cultivate characteristics of being systematic, attentive, patient, and responsible.
11. Develop research, knowledge generation, and utilization skills.Recognize the connection between mathematics, art, and aesthetics.
12. Acknowledge the value of mathematics as a shared human endeavor.

Challenges in Mathematics Education: The challenges faced in mathematics education have been addressed individually, with continuous curriculum revisions and differentiated classroom practices being implemented. These efforts aim to address low mathematics achievements in exams such as AYT-TYT, PISA, TIMSS, as well as the unmet demand for skilled individuals in the job market.

I. Mathematics Achievement

Studies have identified various factors that influence students' mathematics achievement. Yıldırım (2019) highlighted the impact of home educational resources and parental involvementon students' self-belief in mathematics. Uline and Moran (2008) found that inadequate teaching facilities can hinder teachers' focus and reduce their effectiveness in instruction.

Byrnes and Miller (2007) categorized factors influencing mathematics achievement as opportunity (including prior knowledge, motivation, ability, and intelligence) and disposition (socioeconomic status, family expectations, student expectations, and external factors).

Opdenakker, Van Damme, and De Fraine (2002) grouped and defined factors affecting mathematics instruction as Student, Classroom, and School-level Variables. Their research focused on the influence of classroom and school variables on mathematics achievement in middle school. It aimed to determine the importance of classroom, teacher, and school factors in explaining differences in students' mathematics achievement and identify which characteristics of these factors are related to students' mathematics achievement. Additionally, the study investigated the impact of students' previous mathematics achievement levels on their current

mathematics achievement, considering that some schools admit students based on specific performance criteria.

Thomson, Lokan, Lamb, and Ainley (2003) attempted to explain mathematics achievement by proposing a model that includes Student Background Variables (a) such as gender, age, and socioeconomic status; Student Attitudes (b) such as valuing mathematics and attitudes towards mathematics; Teacher Variables (c) such as gender, age, years of teaching experience, and beliefs about teaching and mathematics; and School Variables (d) such as school size, social environment, and climate.

II. Mathematics Self-Belief

In the study conducted by Bong and Skaalvik (2003), students with different self-beliefs demonstrate varying levels of cognitive, social, and emotional engagement in school. In educational psychology, the impact of self-belief on students' academic achievement has been primarily examined through the concepts of academic self-concept and academic self-efficacy. There is a strong positive relationship between mathematics self-belief and achievement in mathematics (Ayotola and Adedeji, 2009; Hackett, 1985; Zhao, 2011).

According to the OECD (2013), mathematics self-belief has various cognitive, motivational, emotional, and decision-making effects on learning and achievement. Based on TIMSS results, in OECD countries, there is a higher likelihood for girls and socioeconomically disadvantaged students to have lower levels of self-belief compared to boys and socioeconomically advantagedstudents (Mejia-Rodriguez, Luyten, and Meelissen, 2020; OECD, 2013).

In conclusion, students' expectations of success in an academic domain (such as mathematics) are determined by their self-beliefs; if their self-beliefs are strong, they are more likely to engage in academic activities and show interest (Falco, Crethar, and Bauman, 2008).

III Mathematics anxiety

Mathematics anxiety has been defined by Tobias and Weissbrod (1980) as the panic, helplessness, mental disarray, and unpleasant emotions that arise when individuals are faced with solving mathematical problems. Students' mathematics anxiety can affect their mathematics learning skills and lead to lower academic performance. The relationship between mathematics anxiety and mathematics achievement can be bidirectional, with some debates on whether academic difficulties or low achievement led to the development of mathematics anxiety or vice versa. Research indicates a significant association between low mathematics achievement and high mathematics anxiety (Changve Beilock, 2016; Dowker, Sarkar, and Looi, 2016; Suarez-Pellicioni, Nunez-Pena, and Colome, 2015).

Studies have been conducted to examine how mathematics anxiety affects mathematics achievement and its relationship with various factors. Students with high mathematics anxiety may avoid exposure to mathematics, leading to less practice and lower mathematical proficiency. Moreover, a negative relationship has been found between mathematics anxiety and mathematics interest and the perceived importance of mathematics. Students with high mathematics anxiety may exhibit lower interest in mathematics and experience concerns relatedto mathematics.

It is estimated that approximately 20% of students experience high mathematics anxiety. This has been found to result in an average score reduction of 34 points in mathematics across OECD countries, which is roughly equivalent to one school year. Mathematics anxiety has been associated with a range of concerns and challenges in learning mathematics.

IV Teachers

Teachers can contribute to their students in many dimensions, such as imparting mathematical content, fostering a love for mathematics, teaching mathematical thinking methods, and increasing mathematical self-belief (Echazarra, 2016; Slavin and Lake, 2008). Enhancing the quality of mathematics teaching depends on teachers' improvement in their knowledge of teaching methods and techniques (Baumert et al., 2010).

In an environment where knowledge rapidly changes, it is essential for teachers to keep their professional knowledge up to date, as a portion of the knowledge they acquired during their education may become outdated (OECD, 2009; Sahin, 2011). Refreshing their knowledge through professional courses and training programs can also contribute to teachers' motivation (OECD, 2009). This section details the importance and effects of teachers' relationships with their students, their mathematical knowledge, teaching methods, classroom management skills, and professional development.

A positive teacher-student relationship is critical in enhancing and sustaining academic achievement and a sense of school belonging (Gest, Welsh, and Domitrovich, 2005). Konishi, Hymel, Zumbo, and Li (2010) state that students who have positive relationships with their teachers demonstrate higher academic achievement in both mathematics and reading.

Teachers' subject matter knowledge and pedagogical skills have a positive impact on students' mathematics achievement and learning outcomes (Baumert et al., 2010; Hill, Rowan, and Ball, 2005). Hill, Rowan, and Ball (2005) note that this situation supports policy initiatives designed to improve students' mathematics achievement by enhancing teachers' mathematical knowledge.

Baumert et al. (2010) emphasize that teachers' pedagogical content knowledge is distinct from their subject matter knowledge. They state that teachers' pedagogical content knowledge facilitates cognitive activation and individual learning support, leading to significant positive effects on students' learning outcomes. Teachers' choice of instructional strategies, communication style with students, and classroom management skills also influence student achievement (Echazarra, 2016; Slavin and Lake, 2008). According to Echazarra (2016) based on PISA data, when students perceive a good disciplinary climate (excluding student-centered strategies) and effective classroom management, they report better use of their teachers' instructional methods, feel supported by their teachers, and establish positive relationships with them.

In their study, Slavin and Lake (2008) state that the most powerful positive impact on mathematics teaching comes from teachers' motivating behaviors, classroom management, and instructional practices, emphasizing the need to focus more on teaching methods rather than curriculum or technology use in instruction. Similarly, Leon, Medina-Garrido, and Nunez (2017) highlight the motivating behaviors of teachers with good instructional skills. Leon et al. found that

teachers with better instructional skills gave higher grades, motivated their studentsto exert more effort in academic activities, leading to higher grades for students.

Harel and Sowder (2005) draw attention to a significant dilemma in mathematics teaching practices. Students' thinking styles influence their ways of understanding mathematical concepts. Likewise, how students begin to understand mathematical content also affects their thinking styles. Teaching efforts by teachers to promote mathematical thinking methods may not be successful if they do not align with students' ways of understanding mathematical concepts. Conversely, if teachers solely focus on students' ways of understanding, they may overlook the goal of helping students develop effective thinking methods (Harel and Sowder, 2005).

Teachers' ongoing professional development and their participation in trainings, courses, and seminars are considered important for the quality of their instruction. Viewing teaching as a learnable skill can enhance teachers' self-belief, help them analyze and solve problems more effectively.

The impact of teachers on students' academic achievement is significant. The contribution of a teacher who achieves one standard deviation above the average to students' academic achievement is considered substantial from an instructional perspective (Aaronson, Barrow, and Sander, 2007).

V PARENTS

Parents contribute to the relationship between parental involvement and academic achievementby providing emotional support to their children and fostering their cognitive skills andcompetencies (Cheung and Pomerantz, 2012; Phillipson and Phillipson, 2012).

Parents are involved in their children's education and contribute directly or indirectly to their cultural and cognitive development in order to prepare them for their future lives. They provide resources and make decisions and participate in various levels regarding their children's academic lives. In doing so, they can directly or indirectly influence their children's academic achievement in many ways. This section elaborates on the impact of parents' socioeconomic status and parental involvement on students' academic achievement. Changing parents' socioeconomic status is very difficult and may fall under another academic domain. However,increasing parental involvement in a positive manner can make a difference in students' academic success.

VI School and Classroom

Students spend a significant portion of their time in school during their academic journey. In addition to academic development, they acquire many achievements such as emotional development, socialization, and identity formation. This section details the impact of school climate, classroom emotional climate, peer influence, and school management on students' academic achievement. Research shows that a positive school climate promotes students' academic motivation and achievement (Kwong & Davis, 2015; Sherblom, Marshall & Sherblom, 2006). An increase in positivity in the school climate is significantly related to less school bullying (Klein, Cornell & Konold, 2012; Petrie, 2014). Additionally, the school climate has significant effects on students' self-esteem (Gendron, Williams & Guerra, 2011; Hoge, Smit & Hanson, 1990).

The quality of social and emotional interactions between students and teachers in the classroom creates the emotional climate of the class (Jia et al., 2009). There are direct and indirect relationships between the emotional climate of the classroom and academic achievement (Brock, Nishida, Chiong, Grimm & Rimm-Kaufman, 2008; Curby et al., 2009; Reyes et al., 2012). Creating a safe and productive learning environment for students is important, and it canbe a challenging aspect of teachers' work.

There is an association between class size and students' academic achievement. Studies have shown that smaller class sizes enhance academic achievement (Jepsen & Rivkin, 2009; Krueger & Whitmore, 2001). In a study that covered all provinces in Turkey, Koc and Çelik (2015) found a moderately negative correlation between student-teacher ratio and academic achievement. The study revealed that cities with a higher number of students per teacher tend to have lower success rates in Higher Education Entrance Examinations.

The positive attitude and support of school management have a positive impact on teachers' job motivation and, indirectly, on students' academic achievement (Park, Lee, & Cooc, 2018). School administrations that aim to improve students' academic achievement should focus on developing the school's culture by establishing the right relationships among teachers, students, and parents (MacNeil, Prater, & Busch, 2009). Kweon, Ellis, Lee, and Jacobs (2017) emphasize that healthy school environments are critically important for students' learning and development. Factors related to the school and learning environments can influence students' academic achievement in various ways.

VII Curriculum

2018-2019 academic year, the revised mathematics curriculum was implemented in all grade levels of primary and middle schools. The special objectives of the revised mathematics curriculum emphasize the use of mathematical concepts in daily life, development of higher cognitive skills, mental calculations, conducting research, generating knowledge, and enabling students to manage their own learning processes (MEB, 2018). It is also mentioned that interactive activities using information processing and communication technologies can be included in mathematics instruction.

Measures have been taken to reduce the content to allow students to show more interest in mathematics, become motivated, and allocate more time to creative activities. Similarly, some countries add special content to their curriculum and simplify it to increase students' interest in mathematics and improve their attitudes towards mathematics. South Korea, for example, is one of the countries that have simplified their curriculum and added specific content to enhance students' interest in mathematics, similar to our country (Weatherby, 2016). Batur, Özmen, Topan, Akoğlu, and Güven (2021) state that the number and weight of the learning outcomes in the mathematics curriculum of Turkey and South Korea are comparatively lower than in other countries.

There are also studies that evaluate the new mathematics curriculum based on Bloom's Taxonomy (used to classify the learning domain) (Anderson & Krathwohl, 2001; Bümen, 2010). According to these studies, the learning outcomes in terms of the cognitive process dimension are concentrated in the understanding and application levels, while in terms of the knowledge dimension, they focus on factual, conceptual, and procedural knowledge levels (Çelik, Kul, &

Çalık Uzun, 2018; Çil, Kuzu, & Şimşek, 2019). Additionally, Çil, Kuzu, and Şimşek (2019) state that there are no learning outcomes at the higher-order cognitive level and limited learning outcomes in the analysis and evaluation levels of the cognitive process dimension, while there are no learning outcomes in the creation level.

There are studies in the literature that compare the mathematics curriculum with the curriculum of other countries (Çiçek, Kuzu, & Çalışkan, 2021; Yağan, 2020). These studies evaluate the new mathematics curriculum within the framework of Bloom's Taxonomy and demonstrate how the learning outcomes are concentrated in terms of the cognitive process dimensions and knowledge dimensions. According to these studies, the learning outcomes tend to focus on theunderstanding and application levels in the cognitive process dimension, while they concentrate on the factual, conceptual, and procedural knowledge levels in the knowledge dimension. It is noted that the learning outcomes are limited in the higher-order cognitive level and the creation level. These studies aim to identify the strengths and weaknesses of the new mathematics curriculum based on these evaluation results.

The aim of the study was to determine the views of mathematics teachers regarding the problems encountered in mathematics instruction, including "curriculum," "school and classroom," "family," "teacher," "math anxiety," "attitude towards mathematics," and "mathematics achievement."

Participants in the study were selected using a convenient and accessible sampling model. The researcher prepared open-ended semi-structured interview questions. Expert opinions were sought in the development of the interview questions. The validity and reliability of the research were taken into consideration. The gender and years of service of the participating mathematics teachers are provided in the table below.

		0-5 year	6-10 year	11-15 year	16-20 year	21 ve above	Total
Female	f	5	6	6	5	3	25
	%	20	24	24	20	12	100
Male	f	6	5	5	6	3	25
	%	24	20	20	24	12	100
Total	f	11	11	11	11	6	50
	%	22	22	22	22	12	100

The number of female teachers participating in the study is N_K=25, and the number of male teachers is N_E=25. When their years of service are examined, it is found that their service durations are around 11 years. Specifically, there are 6 teachers with a service duration of 21 years.

The findings of the study are presented below, grouped and categorized:

1. Findings Related to the Curriculum:

- The curriculum was evaluated positively by teachers for providing sufficient resources and materials.
- The comprehensiveness of the curriculum makes lesson planning and content creation challenging for teachers.
- The focus on understanding and application skills in the curriculum was seenas a positive aspect.

2. Findings Related to School and Classroom Environment:
   - High class size and student attendance pose difficulties for teachers inproviding individual attention and interaction.
   - Teachers suggest using group work and interactive materials to increasestudent interaction in the classroom.
3. Findings Related to Parental Involvement:
   - Teachers emphasized the positive impact of establishing strong communication with parents on student achievement.
   - Some teachers expressed concerns about inadequate parental support andanxiety towards mathematics.
4. Findings Related to Teachers:
   - Teachers emphasized the importance of their own competence in mathematics teaching.
   - Some teachers expressed anxiety about teaching mathematics, which they believed affected students.
5. Findings Related to Mathematics Anxiety, Attitude, and Achievement:
   - Teachers stated that students' mathematics anxiety negatively affects their mathematics achievement.
   - Teachers highlighted the positive impact of students' positive attitudes towards mathematics on their motivation.

In conclusion, these findings reveal the challenges and perspectives of mathematics teachers regarding the curriculum, school and classroom environment, parental involvement, their ownroles, students' mathematics anxiety, attitude, and achievement.

Teachers' views on the mathematics curriculum in mathematics instruction:

- "The curriculum is actually excellent, but there are many problems inimplementation." (T1)
- "It is very difficult to cover the curriculum." (T50)
- "We struggle to keep up with the textbooks." (T249)

These statements indicate that while the teachers perceive the mathematics curriculum as valuable, they also highlight challenges in implementing and covering the curriculum effectively. The difficulties mentioned include problems in implementation, the demandingnature of the curriculum, and struggling to keep up with the pace of the textbooks.

In conclusion, the findings indicate the following:

1. The high number of learning outcomes in the curriculum reduces students' interest inthe subject.
2. Students struggle to relate mathematics to everyday life.
3. There is a lack of tools and resources to make mathematics more engaging.
4. Students tend to rely on memorization rather than understanding.
5. Insufficient instructional hours for mathematics.
6. Teachers' workload outside of teaching responsibilities.
7. Teachers' lack of knowledge and skills in current pedagogical techniques.
8. Inability to use appropriate teaching strategies that cater to students' needs andabilities.
9. Large class sizes.
10. Inadequate physical infrastructure in schools.

These findings highlight various challenges in mathematics education, including curriculumoverload, pedagogical limitations, lack of resources, and structural issues in the educationalsystem. Addressing these challenges is crucial for improving mathematics instruction and enhancing students' engagement and learning outcomes.

Mathematics teachers' views on "school and classroom" in mathematics instruction:

1. "The crowded classrooms make it difficult for us to implement the curriculum." (T1)
2. "The lack of smart boards or internet connection in classrooms makes it challenging." (T2)
3. "There are students with different levels in classrooms, which hinders our instruction." (T3)

As a result:

- The presence of students who exhibit disruptive behavior that hampers effectiveteaching in the classroom.
- Insufficient technological tools in the classroom.
- Overcrowded classrooms.

These factors contribute to challenges in mathematics instruction, including classroom management, lack of resources, and limited individualized attention to students' needs. Addressing these issues would create a more conducive learning environment for mathematics education.

Mathematics teachers' views on "family" in mathematics education are as follows:

- "Families think that their children are actually very good at mathematics." (Ö8)As a result:
- Students do not willingly participate in mathematics classes and are forced by their parents to attend.
- Families put pressure on their children to excel in mathematics.

This situation demonstrates the students' lack of enthusiasm for mathematics classes and thepressure exerted by their families regarding mathematics achievement. The attitude of families can influence students' motivation for mathematics. Therefore, it is important to collaborate with families to create a positive mathematics learning environment and support students' achievement and motivation in mathematics.

Mathematics teachers' views on "teacher" in mathematics education are as follows:

- Teachers focus on successful students.
- There is a time loss in solving new generation questions.

As a result:

- Excessive focus on successful students by teachers can neglect the needs of other students and lead to inequalities.
- Spending more time and effort on solving new generation questions can reduce the opportunity to focus adequately on other topics in the lesson.

These situations should be taken into consideration by teachers in order to ensure fair and inclusive instruction for all students and to make the learning process more efficient. Teachers should develop teaching strategies that are suitable for different student profiles and use different types of questions to meet the needs of students.

Math teachers' views on "math anxiety, attitude" in mathematics teaching:

- "Students' level of math-related anxiety is very high." (Ö45)
- "Students have very high fears of not being able to do math or not succeeding." (Ö31)
- "Students have a lot of anxiety related to mathematics." (Ö47)As a result:
- tudents be afraid of failure in math class."
- "They are afraid of math."
- "They have bias towards math class."
- "They don't like math."
- "They have a lack of interest in math."
- "It has a negative impact on their learning."
- "There are students who exhibit behaviors that hinder effective teaching."
- "There is a negative attitude towards math."

In conclusion, these findings highlight the importance of addressing math anxiety and developing a positive attitude towards math. Teachers should create a supportive and encouraging classroom environment, provide appropriate support and guidance to help students overcome their fears and anxieties, and implement strategies to increase students'interest and motivation in math.

Math teachers' views on "math achievement" in mathematics teaching:

- "Students perceive math as very complex and memorizing formulas." (Ö45)
- "Students see math only as a skill of performing calculations." (Ö49)
- "Students' test anxiety negatively affects their achievement." (Ö5)As a result:
- "The perception that math is very complex."
- "The need to memorize many formulas."
- "The need for more practice, which takes time."
- "The lack of practical applications in math."
- "The lack of strong foundations in math."
- "The need for extra help to learn math."
- "The lack of interest in math and lack of motivation to learn."
- "The expectation of learning focused on centralized exams."
- "The need for more practice, which takes time."

In conclusion, these findings indicate that students perceive math as complex, focused on memorization, and lacking practical applications. They express the need for more practice and additional support in learning math. It is important for teachers to address these concerns, provide meaningful and practical examples in math lessons, offer extra help and support to students, and create a positive and engaging learning environment to enhance math achievement.

Mathematic teachers' opinions on "students" in mathematics education:
As a result:

- "Variation in students' mathematics abilities/knowledge levels in the classroom"
- "Teachers experiencing difficulties in engaging students in the lesson"
- "Inadequate mathematics knowledge acquired by students from previous grades"
- "Insufficient readiness levels of students"
- "Students not adequately developing their problem-solving processes"
- "Difficulties in comprehending what they read"
- "Ineffective study habits"
- "Students being hesitant to demonstrate their solutions on the board" were identified.

The research has led to the following recommendations:

- Active teaching-learning processes and active student participation in the classroom should be ensured.
- In-service seminars and workshops should be organized for students, parents, and teachers to promote a positive attitude towards mathematics.
- Activities should be developed according to students' levels.
- The topics to be learned should be associated with daily life.
- Positive attitudes towards mathematics should be developed through the use of games, technology, puzzles, drama, etc., to demonstrate how mathematics is used in various fields.
- The number of students in classrooms should be reduced.

- Instead of exam-oriented learning, activities that focus on needs and meaningful understanding should be included.
- Teachers should get to know their students and shape their teaching methods based on their areas of intelligence.
- Both concrete and technological tools should be used in lessons.
- Activities that help students develop time management skills and efficient study habits should be included.
- Textbooks should be revised by establishing connections between the content and the learning outcomes.

References

1.Aaronson, Barrow ve Sander, (2007)Anderson ve Krathwohl, (2001) Ashcraft ve Ridley, (2005).
2.Batur, Özmen, Topan, Akoğlu ve Güven (2021),Baumert vd. (2010),
3.Brock, Nishida, Chiong, Grimm ve Rimm-Kaufman, (2008)Brunye vd. (2013),
Bümen, (2010)
4.Changve Beilock, (2016) Cheung ve Pomerantz, (2012)Curby vd., (2009)
5.Çelik, Kul ve Çalık Uzun ,(2018)Çiçek, Kuzu ve Çalışkan, (2021) Çil, Kuzu ve Şimşek (2019).
6.Dowker, Sarkar ve Looi, (20169Echazarra (2016),
7.Gendron, Williams ve Guerra, (2011)Gest, Welsh ve Domitrovich, 82005).Harari, Vukovic ve Bailey, 82013) Harel ve Sowder, (2005)
8.Hill, Rowan ve Ball (2005), Hoge, Smit ve Hanson, 1990)Jepsen ve Rivkin, (2009)
Jia vd., (2009).
9.Klein, Cornell ve Konold, (2012)Koç ve Çelik (2015)
.10.Konishi, Hymel, Zumbo ve Li (2010),Krueger ve Whitmore, (2001).
11.Kweon, Ellis, Lee ve Jacobs (2017)Kwong ve Davis, (2015)
12.Leon, Medina-Garrido ve Nunez (2017),Luo, Wang ve Luo, (2009)
13.MacNeil, Prater ve Busch, (2009).MEB, (2018).
OECD, (2009).
14.Park, Lee ve Cooc, (2018).Petrie, (2014).
15.Phillipson ve Phillipson, (2012).
16.Reyes, Brackett, Rivers, White ve Salovey, (2012).Ryan, (2000).
17.Sherblom, Marshall ve Sherblom, (2006).Slavin ve Lake (2008)
18.Suarez-Pellicioni, Nunez-Pena ve Colome, (2015).Şahin, (2011).
19.Tavşancıl ve Aslan, (2001). Tobias ve Weissbrod (1980)Weatherby, (2016).
20.Wentzel, (2017).
21.Yağan, (2020).
22.Yıldırım ve Şimşek, (2016)

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI'NIN ÜYE ÜLKELERİN ORTAK EĞİTİM POLİTİKALARINA ETKİSİ VE KATKISI

Doç. Dr. Çağla Gül YESEVI

İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası İlişkler Bölümü

Özet: Türkçe Konuşan Ülkeler Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi), 2009 yılında kurulmuştur. Örgütün ismi, Sekizinci Zirve toplantısının yapıldığı Kasım 2021'da Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) olarak değiştirilmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı'nın şemsiyesi altında yer alan ve örgütün yakın ilişki içinde olduğu diğer örgütlenmeler; Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TURKPA), Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı ve Türk Ticaret ve Sanayi Odası'dır. Örgütün yapısında yer alan kurumlar ise Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekreterya'dır. Teşkilatın ana karar organı, Devlet Başkanları Konseyi'dir. Faaliyetler İstanbul'da bulunan Sekreterya tarafından yürütülmektedir. Çalışma kapsamında Türk Devletleri Teşkilatı'nın, üye devletlerin ortak eğitim politikalarına etkisi ve katkısı incelenecektir. Bu kapsamda, OTS'nin ortak kimlik oluşumu sürecinde etkisi önemlidir. Çalışmada Türk Üniversiteler Birliği ve Uluslararası Türk Akademisi'nin üye ülkelerin ortak eğitim politikası oluşturmalarına katkıları anlatılacaktır.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Türk Devletleri Teşkilatı, Ortak Kimlik, Türk Üniversiteler Birliği, Türk Akademisi

Abstract: The Cooperation Council of Turkic Speaking States (the Turkic Council) was established in 2009 and renamed the Organization of Turkic States (OTS) during its 8th Summit which was held in November 2021. As an intergovernmental organization, the OTS acts as an umbrella organization for other vital organizations such as the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY), the Parliamentary Assembly of Turkic Speaking Countries (TURKPA), the Turkic Academy, the Turkic Culture and Heritage Foundation and the Turkic Chamber of Commerce and Industry. The Principal organs of the Organization of Turkic States are the Council of Heads of State, Council of Foreign Ministers, Council of Elders, Senior Officials Committee, and the Secretariat. Organization's main decisive body is the Council of Heads of States. The activities of the Organization are coordinated and supported by its Secretariat located in Istanbul. The effect and contribution of the Organization of Turkic States to the common education policies of the member states will be examined. In this context, the impact of the OTS on the construction of the collective identity among member states is essential. Moreover, in this study, the contributions of the Turkic Universities Union and the impacts of the International Turkic Academy on the formation of a common education policy among the member countries of the OTS will be explained.

Keywords: Education, Organization of Turkic States, Collective Identity, Turkic Universities Union, Turkic Academy

Giriş

Türkçe Konuşan Ülkeler Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi), 2009 yılında kurulmuştur. Örgütün ismi, Sekizinci Zirve toplantısının yapıldığı Kasım 2021'da Türk Devletleri Teşkilatı (OTS) olarak değiştirilmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı'nın şemsiyesi altında yer alan ve örgütün yakın ilişki içinde olduğu diğer örgütlenmeler; Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TURKPA), Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı ve Türk Ticaret ve Sanayi Odası'dır. Örgütün yapısında yer alan kurumlar ise Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi,

Kıdemli Memurlar Komitesi, Sekreterya'dır. Teşkilatın ana karar organı, Devlet Başkanları Konseyi'dir. Faaliyetler İstanbul'da yerleşik Sekreterya tarafından yürütülmektedir. Örgütün üyeleri, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'dir. Gözlemci üyeler ise Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetidir.

Türk Devletleri Teşkilatı Kapsamında Eğitimde İşbirliği

Türk Devletleri Teşkilatının internet sitesinde [2023a] "Eğitimde İşbirliği" başlığı altında, örgütün temellerinin ortak kültür, ortak dil ve ortak tarihe dayandığı vurgulanmaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı'nın İkinci Zirvesi, "Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği" olarak belirlenmiştir. Eğitimde işbirliği alanının, üye devletlerin, sosyal değişim, iktisadi kalkınma ve refahının sağlanması açısından değerli araçlardan biri olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda, örgüt bünyesinde, üye ülkelerin bakanlıkları düzeyinde toplantılar düzenlenmektedir.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın Altıncı Zirvesi'nde Türk Üniversiteler Birliği'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Ekim 2014'te Türk Üniversiteler Birliği'nin ilk Genel Kurulu, Atatürk Üniversitesi'nde gerçekleştirilmiştir. Türk Üniversiteler Birliği'nin Altıncı Genel Kurulu ise 23 Kasım 2022'de, Türk Dünyası'nın manevi başkenti sıfatını taşıyan Kazakistan'ın Türkistan şehrinde gerçekleştirilmiştir. Türk-Kazak Üniversitesi Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, bu önemli toplantıya ev sahipliği yapmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı üye ve gözlemci devletlerinden 49 üst düzey temsilci bu toplantıya iştirak etmiştir.

Türk Üniversiteler Birliği, "ortak kimlik bilincinin", gelecek nesillere aktarılmasının eğitim yoluyla sağlanabileceği üzerinde durmaktadır. Bu kapsamda, Türk Üniversiteler Birliği ortak kredi transfer sisteminin oluşturulması, öğrenciler ve öğretim üyelerinin değişim programından yararlanması, diplomaların denkliğinin tanınması, ortak projelerin yürütülmesi, spor, bilim, kültür ve akademide ortak çalışma ve yarışmaların düzenlenmesi, burs verilmesi, ortak tarih, kültür ve edebiyat derslerinin verilmesi gibi hedefler üzerinde çalışmalarda bulunmaktadır [Balcı, vd., 2020, s.175-176].

1-12 Haziran 2022 tarihleri arasında, Ankara ve İstanbul'da eğitim alanında çalışanlar için ilk değişim programı düzenlenmiştir. Bu program, katılımcıların farklı tecrübelerini karşılıklı olarak aktarmalarını sağlamak, dostluk, güven ve iyi komşuluk ilişkilerini arttırmak, sosyal ve kültürel işbirliğini daha üst bir düzeye çıkarmak amacıyla düzenlenmiştir. Programa, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Macaristan'dan öğretmenler katılmıştır. Eğitim sistemlerinin eğitim yöntemlerinin, öğrenme süreçlerinin ve öğrenim çıktılarının değerlendirilmesi, bu programın ana konularıdır.

Türk Devletleri Teşkilatı, uzun bir süredir, "Ortak Türk Tarihi", "Türk Dünyası Coğrafyası" ve "Ortak Türk Edebiyatı" kitaplarının yazılması konusundaki çalışmalara öncülük etmektedir. Bu kapsamda yapılan çalışmaların tamamlanmasının ardından üye devletlerin eğitim müfredatlarına en kısa zamanda eklenmesini desteklemektedir. Bu kapsamda, en son 16-18 Mayıs 2022 tarihleri arasında, İstanbul'da, Türk Akademisi tarafından bir çalıştay düzenlenmiştir [Türk Akademisi, 2023].

Eğitim alanında sağlanacak işbirliği son derece önemlidir. Eğitim ve kültür, ülkelerin yumuşak güç unsurlarıdır. Eğitim konusundaki gelişme; kültür, sanat, yazılı ve görsel medya, sinema, şiir, turizm ve diplomasi alanında da işbirliğini getirecektir.

Ortak Kimlik Bilinci

Türk Devletleri Teşkilatı; ortak bilgi, ortak düşünce, ortak anlayış ve üyeler arasında artan etkileşim sayesinde, üye devletlerin çıkar ve kimliklerini yeniden inşa eden bir uluslararası örgüttür. TDT, üye devletler arasında yeni normların oluşturulmasını ve ortak kimliğin inşasını sağlamıştır; bu kapsamda yaptığı çalışmalar "ortak kimlik bilincinin" gelişiminin artarak devam etmesine büyük katkıda bulunmaktadır. TDT üyeleri, "ortaklık, birlik, dostluk, kardeşlik, ortak atalar, ortak geçmiş, ortak kültür" temaları ile ilişkilerini şekillendirmektedirler [Yesevi, 2022].

Finnemore ve Sikkink'e [1998, s.895] göre, uluslararası örgütler, devletlerin davranışlarını değiştirmek için sahip oldukları uzmanlık ve bilgileri kullanırlar. Bürokratların mesleki eğitimi, örgütlerde yeni normların yerleşmesi ya da bloke edilmesi sonucunu doğurur. Türk Devletleri Teşkilatı üyeleri arasında eğitimin ortaklaşması sayesinde, üye ülkelerin ortak norm ve değerleri içselleştirme süreçleri hızlanacaktır.

Bunun yanında ortak kimlik bilincini inşa eden bir örgütlenme olan TDT, ortak eğitim politikaları sayesinde "ortak kültür ve ortak tarih" alanındaki gelişmeler sayesinde, üye devletlerin yanında halklar nezdinde genişletilmiş bir "benlik" hissinin ve "ortak bilincin" inşasında rol alacaktır. Ortak eğitim politikaları, "yeni bir normatif dilin" inşasını ve üye devletler tarafından içselleştirilmesini sağlayacaktır. TDT üyeliği, materyal çıkarlarla değil; söz konusu örgütün paylaştığı normlar, değerler ve prensiplerle açıklanacaktır.

TDT sayesinde ülkeler arasındaki etkileşim, ortak söylem, kültür ve kurumlar vasıtasıyla oluşturulan Türk Dünyası bir bölge olarak kolektif kimliklerin ve sosyalleşme süreçlerinin yoğun olarak yaşandığı bir alan olarak değerlendirilecektir.

TDT Eski Genel Sekreteri Halil Akıncı'nın bu konudaki fikirleri önemlidir:

Türk Keneşi, sadece egemen eşitlik değil aynı zamanda kimliklerin tanınması ve kabulü prensibi üzerine kurulmuştur. Eğer bir Kırgız Kırgızlığını bilmezse, bir Kazak Kazaklığını bilmezse, bir Azerbaycanlı Azerbaycanlılığını bilmezse ortak kimlik olarak Türklüğünü de bilemez. Dolayısıyla hedefimiz egemen eşitlik ilkesi temelinde ortak kimliklerimizi güçlendirmektir [AVİM, 2015].

Orhun ve Mevlana Programı

Orhun Programı, Türk Devletleri Teşkilatı-Türk Üniversiteler Birliği tarafından ortaya konmuştur. Amaç, üye devletlerin öğrencileri ve akademisyenlerinin hareketliliğini sağlamaktır Bu kapsamda diğer program ise Mevlana programıdır. Uluslararası öğrenci değişim programları, kamu diplomasinin son derece önemli bir unsurudur. Ülkeler arasında eğitim, kültür alanındaki işbirliğini artıracak, ülkeler arasında iyi ilişkiler kurulmasını sağlayacak son derece önemli rolleri bulunmaktadır. Öğrenciler, gittikleri ülkelerle ilgili olumlu görüşlere sahip olacak, gelecekte daha iyi ilişkilerin geliştirilmesinde etkili görevler üstleneceklerdir. [Budak, Terzi, 2021, s. 231-239] 2021 yılı verilerine göre 160 öğrenci ve akademisyen Orhun değişim programından faydalanmıştır [Yesevi, 2022, s.10].

Türk Akademisi

Türk Akademisi, resmi olarak, 28 Ağustos 2014 tarihinde Türk dili, edebiyatı, kültürü, ortak Türk tarihi ve etnografyası üzerinde araştırmalar/çalışmalar yapmak ve bu alanlardaki çalışmaları desteklemek amacıyla kurulmuştur. Türk Akademisi, Türk halklarının kültürel ve manevi mirası hakkında araştırmalar yapmayı ve bunları desteklemeyi de hedeflemektedir. Türk Akademisi'nin üzerinde durduğu diğer konu ise tüm Türk halkları için ortak bir edebi dil oluşturmaktır. Bu kapsamda ortak alfabenin oluşturulması gündeminde olan konulardan biridir. Ortak ders kitaplarının basılması da hedefleri arasında yer almaktadır. Türk Akademisi'nin çalışma alanları açısından özellikle vurgulanması gereken hedef ise Türk Akademisi bünyesinde çalışacak araştırmacılar için doktora programları düzenlemektir. Böylelikle, Türk Dünyası çalışmaları alanında çalışacak yetkinliği yüksek uzmanların yetişmesi sağlanabilecektir. Türk dünyasının genelinde okutulacak "Ortak Türk Tarihi", "Ortak Türk Edebiyatı" ve "Ortak Coğrafya" ders kitaplarının hazırlanmasında TİKA, Türk Akademisi'ni desteklemektedir [Bıyıklı, 2016].

Türk Akademisi [2023], 14-15 Nisan 2023 tarihleri arasında Al Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi desteğiyle Almatı'da Türk Dünyası Ulusal Bilim Akademileri Birliği (TDUBAB) VI. Genel Kurul Toplantısı'nı gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda, ana gündem Fen Bilimleri alanında ortak çalışmanın gerekliliği olmuştur. İşbirliği konuları; çevrenin korunması, yenilebilir enerji kaynaklarının yönetimi, bu alanlardaki teknolojinin geliştirilmesi olarak sıralanmıştır. Bu alanlarda üye ülkeler arasında yapılacak işbirliği ve projelerin desteklenmesi gündeme gelmiştir. İkinci olarak, Sosyal Bilimler alanında ortak çalışmaların sürdürülmesi üzerinde durulmuştur. Kültür, edebiyat, toplulukların dilleri ve ortak tarih araştırmaları üzerinde görüş alışverişinde bulunulmuştur.

Değerlendirme ve Öneriler

Ortak dil oluşturma süreciyle ilgili çalışmalar, Sovyetler Birliği'nin yıkılması ardından başlamıştır. Ancak bugüne kadar somut bir sonuç elde edilmemiştir. Türk Devletlerinin her birinin kendilerine ait dilleri bulunduğu için, bu dillerin ücretsiz, kolay ve en hızlı şeklîde öğrenilebilmesi için merkezler kurulması ve bunların üye ve gözlemci devletler tarafında maddi olarak desteklenmesi ve yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bu dilleri öğrenmek isteyen öğretmen, araştırmacı ve akademisyenlerin teşvik edilmesi için farklı yöntemler ortaya konmalı ve maddi fonlar oluşturulmalıdır. Bu bağlamda, yaşanılan Covid-19 salgınının etkisiyle çevrimiçi eğitim olanaklarının artması ve yaygınlaşması, dillerin öğretim sürecinin hızlanmasını sağlayacaktır.

Orhun programının yaygınlaştırılması elzemdir, bu konuda çalışmalar başlangıç açısından sevindirici ancak alınan sonuç açısından yetersizdir. Devlet Üniversiteleri yanında Vakıf Üniversiteleri'nde de yaygınlaştırması gerekmektedir. Türk Üniversiteler Birliği ve Türk Akademisi'nin çalışmalarında Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bilim dalı öğretim üyelerinden özellikle "Türk Dünyası" konusunda çalışan akademisyenlerden yardım alınmalıdır. Türk Devletleri Teşkilatı bu konuda örgüte gönüllü hizmet verecek sivil toplum kuruluşları ve özverili akademisyenlerin bulunduğunu da bilmelidir. Ayrıca Türk Dünyası diasporasında bulunan akademisyenler de bu konuda aracı ve kolaylaştırıcı olarak görev alabilirler. Bu konudaki destek Göç ve Göçmen Dernekleri aracılığıyla sağlanabilecektir.

Kaynakça

Akıllı, Erman. TURKSOY, Turkic Council and Cultural diplomacy: Transactionalism revisited. *Bilig 91,* (2019): 1-25.

AVİM. Türk Konseyi (Keneşi) ve Bölgedeki Gelimeler Işığında Avrasya'da İşbirliği, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/yayinlar/turk-konseyi-ve-bolgedeki-gelismeler-isiginda-avrasyada-isbirligi-rapor-1-tr.pdf, 24.02.2015

Balci, Sebahattin, Hakan Dündar, and Yunus Emre Gürbüz. Internationalization of education: From Bologna process to Orhun exchange programme. *International Journal of Psychology and Educational Studies* 7.1 (2020): 170-181.

Bıyıklı, Mustafa. Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İşbirlikleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2016): 404-418.

Budak, Muhammet Musa, Terzi, Hacı Murat. Scholarship Programs as Public Diplomacy Tool and Implementations in Turkic Council Countries, *Bilig 96,* (2021): 229-253.

Finnemore, Martha and Katryn Sikkink "International Norm Dynamics and Political Change". *International* Organizations 52.4, (1998): 887-917.

Organization of Turkic States. Education Cooperation, https://www.turkicstates.org/en/isbirligi-alanlari#6-education-cooperation erişim: 19.04.2023.

Türk Akademisi. https://twesco.org/, erişim: 19.04.2023.

Türk Devletleri Teşkilatı. Organizasyon Şeması, https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-semasi, erişim: 18.04.2023.

Türk Devletleri Teşkilatı. Organizasyon Tarihçesi, https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-tarihcesi, erişim: 18.04.2023.

Yesevi, Çağla Gül. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Disiplininde Orta Asya Bölgesiyle İlgili Çalışmaların İncelenmesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 20*.2, (2020): 325-354.

Yesevi, Çağla Gül. Examining the Organization of Turkic States: A Teacher and Norm-Creator, *Perceptions: Journal of International Affairs 27*.1 (2022): 2-25.

DİSİPLİNLERARASI ARAŞTIRMA VE ÖĞRETİM OLARAKULUSLARARASI İLİŞKİLER

Dr. Öğr. Üyesi Kamala VALİYEVA
İstanbul Ticaret Üniversitesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Özet: Uluslararası İlişkiler alanı, disiplinler arası niteliğiyle sosyal bilimler arasında farklı bir yere sahiptir. Uluslararası ilişkiler alanında çalışan akademisyen ve araştırmacılar, siyaset bilimi, tarih, ekonomi, sosyoloji, felsefe, kamu yönetimi, coğrafya, matematik, psikoloji, hukuk çalışmaları, antropoloji, alan çalışmaları, kalkınma çalışmaları, çevre çalışmaları, toplumsal cinsiyet çalışmaları, din çalışmaları ve demografi gibi çeşitli alan ve disiplinlerden geniş ölçüde yararlanırlar. Bu nedenle, uluslararası ilişkilere dair anlayışımız ve anlatımlarımız, geniş ve çeşitli etkilerden doğan bu sentez veya alanların kesişmesi üzerine inşa edilmiştir.

Bu özelliğiyle Uluslararası İlişkiler, çok yönlü ve eklektik bir temele ve uluslararası politika çalışmalarına yönelik epistemolojik ve ontolojik yaklaşımları tartışma konusunda zengin bir geleneğe sahiptir. Analitik eklektizme ve disiplinler arası yaklaşıma dayanma özelliği, Uluslararası İlişkiler alanının gücüdür. Ancak bu güç aynı zamanda ampirik araştırma yapmayı öğrenen lisansüstü öğrenciler veya hatta yeni konuları keşfetmeyi amaçlayan deneyimli araştırmacılar açısından zorlayıcı bir etkene dönüşebilmektedir. Bu nedenle, Uluslararası İlişkiler öğretiminde eklektik ama aynı zamanda yalın disiplinler arası yöntemler geliştirmenin gerekliliğini dikkate almak önemlidir. Bu bildiri, bu tür yöntemlerle ilgili mevcut tartışmaları ve çalışmaları özetlemeye çalışacaktır.

Abstract: The field of International Relations has a different place among social sciences with its interdisciplinary nature. Scholars and researchers working in the field of international relations make extensive use of various fields and disciplines such as political science, history, economics, sociology, philosophy, public administration, geography, mathematics, psychology, legal studies, anthropology, field studies, development studies, environmental studies, gender studies, religious studies and demography. Therefore, our understanding and teaching of international relations are built on this synthesis, fusion and combination of intersected and overlapped fields, which emerged out or resulted from broad and diverged influences.

With this feature, International Relations as a discipline seems to have a versatile/flexible and eclectic foundation and a rich tradition of discussing epistemological and ontological approaches to international relations studies. Its ability to rely on analytical eclecticism and an interdisciplinary approach is the strength of the field of International Relations. However, this strength can also turn into a complicating or even puzzling factor for graduate students learning to conduct empirical research or even for experienced researchers seeking to explore new topics. Therefore, it is essential to take into account the necessity of developing eclectical but at the same time simplified interdisciplinary methods in the teaching of International Relations. The paper will attempt to summarize the current discussions and studies on such methods.

Uluslararası İlişkiler alanı, disiplinler arası yapısıyla sosyal bilimler arasında farklı bir yere sahiptir. Uluslararası ilişkiler alanında çalışan akademisyen ve araştırmacılar, siyaset bilimi, tarih, iktisat, sosyoloji, felsefe, coğrafya, kamu yönetimi, psikoloji, hukuk bilimleri, antropoloji, çevre çalışmaları, toplumsal cinsiyet çalışmaları, din bilimleri gibi çeşitli alan ve disiplinlerden yoğun bir şekilde yararlanmaktadır. çalışmalar ve demografi ve hatta matematik ve istatistik.

Bu nedenle, uluslararası ilişkiler anlayışımız ve eğitimimiz, oldukça geniş ve farklı etkilerden ortaya çıkan kesişen ve örtüşen alanların bu sentezi ve kaynaşması veya birleşimi üzerine inşa edilmiştir.

Bu nedenle, uluslararası çalışmalar disiplinler arası bir kökene sahiptir. Bu alan, disiplinler arası ortak ilgi alanlarından ve akademisyenlerin farklı bölümlerinin girişimlerinden ve bilimsel yaklaşımlardan ve kavramlardan oluşmaktadır.

Kuruluş dönemi 1930'lardan 1950'lere kadar süren Uluslararası İlişkilerin genel tarih yazımı genellikle "büyük tartışmalar" perspektifinden anlatılır.

Uluslararası İlişkilere ilişkin "ilk tartışma" 1930'larda ve 1940'larda yapılmıştır. Bu tartışmada, diplomasi tarihinden ve siyaset felsefesinden ödünç alan realistler, uluslararası

hukukun yanı sıra siyaset felsefesinin rakip kollarından ödünç alan liberallere karşı bir duruşta olmuştur.

1950'lerden itibaren başlayan "ikinci tartışmada", "gelenekçi" realistler, davranış ve doğa bilimlerinde pozitivist yöntemleri kullanan ve bir bilim olarak Uluslararası İlişkileri geliştirmeye çabalayan ve bunu bekleyen "bilimsel davranışçılarla karşı karşıya gelmiştir.

1970'lerdeki üçüncü "paradigmalar" tartışmasında realistler, Marksistler ve yapısalcıların yanı sıra ulusötesi olarak yenilenmiş liberallerle karşı karşıya gelmişlerdi. Bu meydan okuyanlar, ekonomi ve politik ekonomide çeşitli literatürden yararlanmışlardı.

1980'lerin sonlarından bu yana bir "dördüncü tartışma" cereyan etmektedir ve bu tartışmanın içinde, post-pozitivistleri ele alan "bilimsel" pozitivistlerin çeşitli türlerinin uyumsuzluğuna tanık olmaktayız. Bu daha bilimsel yaklaşımlardan bazıları, Uluslararası İlişkileri diğer sosyal bilimler ve beşerî bilimlerle, özellikle de normatif türden felsefe soruları da dahil olmak üzere ilişkilendirmeyi istemektedir.

Dolayısıyla, bu büyük tartışmalardan da görebileceğimiz gibi, diğer disiplinlerden uluslararası ilişkilere bilgi aktarımı sürekli tekrar etmiştir ve her tartışma ve teorik yönelim, disiplinler arası devasa etkiler doğurmuştur.

Çağdaş uluslararası ilişkilerde disiplinler arası olmanın yeni bir aşaması şu anda inşa edilmektedir. Ve bunlar, aslında, bilim adamlarının mevcut Uluslararası İlişkiler araçları başarısız olduğunda diğer disiplinlere ve alanlara başvurdukları disiplin krizlerinin örnekleridir.

Bu anlamda, analitik eklektizm önemli bir Uluslararası İlişkiler aracı haline gelmiştir. Analitik eklektizm alternatif bir araştırma modeli oluşturmaz. Bir araştırmacının Uluslararası İlişkiler disiplini veya alanındaki yerleşik araştırma geleneklerine tam olarak uymayan bir araştırma yürütürken benimseyebileceği entelektüel bir duruştur.

Analitik eklektizm, araştırma geleneklerine gömülü geleneksel bilimin ötesine geçen pragmatik bir yaklaşım olarak tanımlanır. Paradigmaya bağlı araştırma, uluslararası ilişkilere dair güçlü içgörüler üretirken, ilerlemeyi engelleyen ve teori ile politika arasındaki uçurumu genişleten bir "tünel vizyonunu" besledi. Uluslararası Çalışmalar ve Uluslararası İlişkilerin bu disiplinler arası yönüne ilişkin temel çalışmalardan biri, Rudra Sil ve Peter Katzenstein'ın daha pragmatik ve eklektik bir araştırma tarzının faydalarını gösteren "*Beyond Paradigms: Analytic Eclecticism in the Study of World Politics*" kitabıdır.

Bu nedenle, Uluslararası İlişkiler öğretiminde eklektik ama aynı zamanda basitleştirilmiş disiplinler arası yöntemler geliştirmenin gerekliliğini dikkate almak önemlidir. Bu özelliğiyle Uluslararası İlişkiler, çok yönlü ve eklektik bir temele ve uluslararası politika çalışmalarına yönelik epistemolojik ve ontolojik yaklaşımları tartışma konusunda zengin bir geleneğe sahiptir. Analitik eklektizme ve disiplinler arası yaklaşıma dayanma özelliği, Uluslararası İlişkiler alanının gücüdür. Ancak bu güç aynı zamanda ampirik araştırma yapmayı öğrenen lisansüstü öğrenciler veya hatta yeni konuları keşfetmeyi amaçlayan deneyimli araştırmacılar açısından zorlayıcı bir etkene dönüşebilmektedir.

Bu nedenle, Uluslararası İlişkiler öğretiminde eklektik ama aynı zamanda yalın disiplinler arası yöntemler geliştirmenin gerekliliğini dikkate almak önemlidir.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILAR O‘QUV-ILMIY FAOLIYATI MOTIVATSIYASINING PSIXOFIZIOLOGIK DETERMINANTLARI

Abdullayeva Barno Sayfutdinovna
Psixologiya fanlari doktori professor
Toshkent davlat pedagogika universiteti
abdullayevabarno@gmail.com

Annatatsiya: Ushbu maqolada jahon ta’lim va ilmiy muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarning ilmiy-innovatsion, kreativ tafakkurini o‘rganish, ilmiy-ta’limiy faoliyatini tashkil eta olish kompetensiyalarini shakllanish mexanizmlarini o‘ziga xos konsepsiyasini ishlab chiqish masalalarini o‘rganish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar xaqida fikrlar berilgan. O‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasini kuchaytirish, psixofiziologik komponentlarini tahlil qilish, shaxs motivatsion sohasining fiziologik mexanizmlarini o‘rganish, psixofiziologik determinantlarning ilmiy-innovatsion faoliyatga ta’sirini aniqlash, ilmiy faoliyatga ta’sir etuvchi psixofiziologik omillar va psixologik ta’sir usullarini istiqbolda ilmiy tadqiq etishga e’tibor qaratish zarurati dolzarb ahamiyatli ekanligi ta’kidlab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: motivatsiya, psixofiziologiya, determinantlar psixofiziologik determinant faoliyat motivatsiyasi, ilmiy-innovatsion faoliyat yo‘nalganlik, ilmiy diagnostik kompetentlik.

Jahonda bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy shakllanishi, ularda o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari, ilmiy-innovatsion faoliyatga yo‘nalganlik, o‘qituvchining ilmiy diagnostik kompetentligini o‘ziga xos jihatlarining psixologik mexanizmlarini o‘rganish masalalariga alohida e’tibor qaratish dolzarblashib bormoqda. Mazkur muammoning dolzarbligi «O‘qituvchida o‘quv-ilmiy faoliyat kasbiy shakllanishni hamda shaxsning ijodiy imkoniyatlarini amalga oshirishni ta’minlashi, innovatsion yo‘nalganlikni kuchaytirishi muhim ekanligi» hamda Ta’lim sohasidagi xalqaro tashkilot Education International hujjatlarida o‘qituvchi shaxsiga alohida talablar qo‘yilganligi bilan ham izohlanib, ularni o‘quv-ilmiy innovatsion faoliyatga yo‘naltirish masalasiga alohida e’tibor berib kelinmoqda

Respublikamizda so‘nggi yillarda ta’lim tizimida o‘qituvchilarni tayyorlash, ilmiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlashning zarur huquqiy-me’yoriy asoslari yaratildi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati o‘zining murakkabligi bilan farqlanadi. Shu boisdan, o‘quv-ilmiy faoliyatni motivatsion asoslarini chuqurroq tahlil qilamiz. Kommunikativ motivlar bo‘lajak o‘qituvchilarning shaxslararo munosabatlar tizimida axborot almashishnish, axborotni uzatish va qabul qilishda verbal hamda noverbal texnikalardan samarali foydalanish istagi bilan bog‘liq istak-hoxishlari bilan bog‘liq. Mazkur motivning talabalar o‘quv-ilmiy faoliyatida namoyon bo‘lishini quyidagicha izohlash mumkin: bo‘lajak o‘qituvchi o‘quv axborotlarini qayta ishlashda, ilmiy innovatsion g‘oyalarni shakllantirishda kommunikativ ta’sir usullariga ustuvorlik berishi bilan belgilanadi.

1-jadval.

Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-ilmiy faoliyati motivlarining psixologik xususiyatlari (o‘rtacha arifmetik qiymat hisobida)

O‘quv-ilmiy faoliyat motivlari	**1-kurs**	**2-kurs**	**3-kurs**
Kommunikativ motivlar	11,6	**18,7**	17,01
Qochish motivi	12,52	10,16	**8,01**
Ijtimoiy motivlar	10,12	10,09	**18,4**
O‘quv-ilmiy motivlari	11,28	11,5	**15,02**
Progressiv	11,32	15,01	**16,04**
Regressiv	10,36	8,01	**7,16**
Impul’siv	10,36	**9,01**	9,12
Ekspressiv	19,04	18,01	**17,44**
Muvafaqqiyatga intilish motivi	**18,28**	17,12	**18,28**
Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivi	11,68	**18,12**	10,12
Ijimoiy mavqega intilish	**28,76**	28,12	25,72
Raqobatga ishtilish	25,28	**32,4**	28,12
Maqsadga intilish	25,4	27,24	**28,14**

Kommunikativ motivlarning -kurs bo‘lajak o‘qituvchilar orasida kuchayishi talabalarning ilmiy diskursga bo‘lgan moyilligini ortishi bilan izohlanib, -kurs talabalari orasida fundamental bilimlar doirasida ilmiy mushohadalar yuritishga urinish bilan bog‘liq kommunikativ axborot almashinish jarayoni kuchayadi. 1-kursda bu motivning pastroq ko‘rsatkichga ega bo‘lishi o‘quv faoliyatiga moslashish bilan bog‘liq bo‘ladi, 3-kursda esa mutaxassislik fanlarini o‘zlashtirish jarayonida yuzaga keladigan tushunchalar tizimini barqarorlashtirishda ichki nutqning kuchayishi bilan izohlanadi. [2]

Bo‘lajak o‘qituvchilarda aniqlangan navbatdagi motiv – muvaffaqiyatdan qochish motividir, bu motiv shaxsning omadsizlikka uchrab qolishdan qo‘rqishi natijasida paydo bo‘ladi. O‘z kuchiga ishonmaydigan, o‘ziga past baho beradigan shaxs muammoga duch kelmaslik, kimdir tomonidan tanqid etilmaslik uchun shu motivni tanlaydi. Muvaffaqiyatdan qochish motivi 1- kurslarda yuqoriroq, 3-kursda esa past natija ko‘rsatadi, chunki abituriyent bo‘lajak o‘qituvchi sifatida talabalikka qabul qilinganidan keyin ta’lim jarayoniga moslashish bilan bog‘liq “adaptatsiya sindromi” ta’sirida bo‘lib, o‘qituvchilarning ijtimoiy kutuvlariga mos ravishda harakatlanishga intiladi. Natijada turli tashkiliy, ijtimoiy muammolarga duch kelmaslik

uchun adaptiv xulqni namoyon qiladi, bo‘lajak o‘qituvchi kasbiy bilimlarni egallashida uning muammodan, muvaffaqiyatsizlikdan qochish tendensiyasini pasayib borishi kuzatiladi. Bu holat kasbiy identifikatsiya mexanizmining faollashuvi bilan uyg‘un holda kechib, talaba o‘zida pedagog uchun muhim kasbiy sifatlarni shakllantirib boradi. [ ]

Tadqiqotda aniqlangan motivlardan yana biri – ijtimoiy motivlar bo‘lib, bo‘lajak pedagogni o‘quv-ilmiy faoliyatga yo‘naltirishda uning o‘rni beqiyosdir. Chunki, mazkur motiv shaxsning guruhdagi mavqeini oshirishga, o‘z ustida ishlashga bo‘lgan ehtiyojlari bilan uzviy bog‘liq. Talabalik davriga xos bo‘lgan ijtimoiy qiyinchiliklar yangi ijtimoiy muhit, ayrim talabalar uchun boshqa demografik sharoitga moslashishda yuzaga keladigan holatdir. Bu davrda bo‘lajak o‘qituvchi asosiy e’tiborni “o‘qituvchi-talaba” vertikal, “talaba-talaba” gorizontal munosabatlar diadasini bog‘lashga, barqarorlashtirishga qaratadi. Talabalar auditoriyasiga xos bo‘lgan emotsional munosabatlar tizimini o‘rnatishga urinadi. 3-kursga borib bo‘lajak o‘qituvchi shaxslararo munosabatlar tizimini o‘rnatish borasida ancha ijtimoiy tajriba orttirganligi bois, endi asosiy e’tiborni o‘quv-ilmiy faoliyatda o‘zligini tasdiqlashga, shu orqali guruhdagi ijtimoiy mavqini barqarorlashtirishga urinadi. Bo‘lajak o‘qituvchi o‘zining o‘quv-ilmiy faoliyatini retrespektiv, real va idel “Men” obrazida introspektiv tahlil qila olganligi bois, o‘zligini faoliyatda namoyon qilishga urinadi. [3]

Oliy ta’lim muassasasining o‘ziga xos jihati shundaki, u bo‘lajak mutaxassislarda o‘quv-ilmiy faoliyat motivlarini faollashtira olishi lozim. O‘quv-ilmiy motivlar talabaning bilim egallash, ilmiy ijodiy faoliyatga intilish motivlarini o‘zida aks ettiradi. Empirik natijalarimizga ko‘ra, o‘quv-ilmiy motivlarni bo‘lajak o‘qituvchilarda dinamik tarzda ortib borayotganligini kuzatiladi. Bu motivning bo‘lajak o‘qituvchilardagi dinamik xususiyatlarini quyidagi mexanizm asosida tushuntirish mumkin: 1 kurs talabasining asosiy ilmiy tushunchalarning mohiyatini o‘zlashtirishga, ilmiy dunyoqarashini rivojlantirishga qaratiladi va bu holat ko‘proq o‘quv motivlari differensiatsiyasida kuzatiladi, kursga kelib, ta’lim yo‘nalishlari ixtisosligidan kelib chiqqan holda kurs ishi yozish texnikasi bilan tanishish, ilmiy gipotezalarni shakllantirish tufayli ilmiy motivlar dominantlik qila boshlaydi, 3 kursga kelib, o‘quv va ilmiy motivlar o‘zaro uyg‘unlashib, o‘quv-ilmiy motiv sifatida namoyon bo‘la boshlaydi. [4]. Chunki bo‘lajak o‘qituvchi endi nafaqat o‘quv ma’lumotlari bilan ishlay boshlaydi, balki o‘quv ma’lumotlarini ilmiy farazlar asosida qayta ishlashni, ilmiy tafakkur yuritishni, ma’lumotlarni ilmiy jihatdan tahlil qilishni hamda innovatsion g‘oyalarni kasbiy faoliyat doirasida qo‘llashni boshlaydi. Shu tariqa, o‘quv-ilmiy motivlar bo‘lajak o‘qituvchini kasbiy shakllanishiga olib keladi.

Navbatdagi 4 ta shkala orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning motivatsion va emotsional profili tahlil qilindi. Bo‘lajak o‘qituvchining o‘quv-ilmiy faoliyatini motivatsion-emotsional profili tahlilida progressiv, regressiv, impul’siv, ekspressiv motivlarning ta’siri ko‘rsatib berildi. Progressiv motivlar shaxsning stenik xislari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lib, dinamik ortib boradi. 3-kursda tahsil olayotgan bo‘lajak o‘qituvchilarda progressiv motivlar stenik, ya’ni faoliyatga undovchi, faollikni oshiruvchi hislar bilan uyg‘un holda namoyon bo‘lganligi bois, o‘quv-ilmiy faoliyatda muvaffaqiyatni ta’minlaydi. Quyi kurslarda mazkur motivning pastroq ko‘rsatkichga ega ekanligi shaxsni o‘quv jarayonida “komfort zona”ni yaratishga intilish istagini yuqoriligi bilan korrelyatsiyalanadi. [5]

Navbatdagi motiv impul’siv motivdir. Impul’siv motivlar – talabalarning situativ tarzdagi komfort hislari, muloqotchanligi, umumiy faolligi, qiziqishlari bilan bog‘liq o‘zgarib turuvchi profilni izohlaydi. Mazkur profil birinchi kurs talabalarida ustun ekanligi kuzatilgani xolda

talabalarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasida muloqotchanlik, komfort hissi, ijodiy faollik ehtiyojlari orasida konfrontatsiyaning yuzaga kelishi bilan izohlanadi. Natijada shaxs motivatsion strukturasida ichki nizolar yuzaga keladi. Ushbu psixologik himoya mexanizmi bilan bog‘liq tendensiya uchinchi kursga kelib ilmiy ijodiy faollikni “o‘zlikni namoyon qilish” ehtiyojining dominant ta’sirida susayadi. Natijada bo‘lajak o‘qituvchida ilmiy faoliyat motivatsiyasi o‘quv faoliyatida namoyon bo‘la boshlaydi. [6]

Navbatdagi mezon ekspressiv motiv bo‘lib, bu motivning 1 kursda yuqori bo‘lishi “hayotiy barqarorlikni ta’minlash”, “komfort”, “ijtimoiy mavqe” bilan bog‘liq ehtiyojlar tendensiyasining kuchliligi bilan bog‘liq. Bu yana guruhga va ta’lim muhitiga, o‘quv ma’lumotlarini o‘zlashtirishga moslashish negizida kechadigan hislarni o‘zida aks ettiradi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda motivlar kurashi irodaviy aktni, qat’iyatlilikni kuchaytirganligi bois, talaba 3-kursga o‘tganda ekspressiv motivlar umumiy va ijodiy faollik, ijtimoiy foydalilik hislarini intensiv rivojlanishi bian bog‘liq holda kam darajada reprezentatsiyalanadi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyatini motivatsion jihatini izohlashda talabalarning muvaffaqiyatga bo‘lgan munosabati ham muhim ahamiyatga ega. Faoliyatda muvaffaqiyat sub’yektiv xarakterga ega bo‘lib, shaxsning individual xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Shu boisdan, bo‘lajak o‘qituvchilarning muvaffaqiyatga intilish hamda muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivlarining o‘ziga xos dinamiik xususiyatlari ham aniqlandi. Muvafaqqiyatga intilish motivi – shaxsning opatimistik ruhda o‘z maqsadi sari odimlashidan, o‘ziga bo‘lgan ishonchining yuqoriligidan dalolat beradi. Dissertatsion tadqiqotimizdan olingan natijalarga ko‘ra, birinchi va uchinchi kurs talabalarining muvaffaqiyatga intilish motivlari orasida bir xil qiymat aniqlandi. Mazkur holat sinaluvchilarimizning o‘z ustilarida tinimsiz ishlab, o‘quv faoliyatida natijaga erishishga nisbatan intilishlarini anglatadi. Bu toifadagi talabalar uchun yuqori darajadagi faollik, o‘ziga ishonch, o‘ziga beradigan bahoning yuqoriligi, tavakkalchilikka moyillik xosdir. Bu talabalar o‘quv-ilmiy faoliyat bilan bog‘liq yuqori masqadlarni belgilay olishadi va maqsad sari qat’iyatlilik bilan intilishadi. [7]

2-kurs talabalarida yuqori darajada aniqlangan muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivi shaxsni muammoni hal qilish, olg‘a intilish istagini o‘ziga past baho berishi hisobiga sustligi bilan belgilanadi. Bu o‘quv fanlaridan berilayotgan ma’lumotlarning ko‘pligi va talabaning o‘z ustida ishlashi uchun vaqtning tanqisligi bois kelib chiqadi. Natijada sinaluvchilarda o‘ziga ishonchning sustligi, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadni oson yo‘llar bilan amalga oshirishga intilishning kuchayishi kuzatiladi. 1- va 3-kurslarda esa ko‘proq omadga intilish motivi yaqqolroq namoyon bo‘lganligi kuzatiladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivlarini namoyon bo‘lishida motivatsion yo‘nalganlik ham muhim ahamiyatga ega. SHaxs motivatsion yo‘nalganligining birinchi mezoni “ijtimoiy mavqega intilish”dir. Ijtimoiy mavqega intilish – guruhda o‘z “Men”ini tasdiqlash, shaxslararo munosabatlarda, guruhda, o‘qituvchilar orasida ijtimoiy tan olinish istagi bilan bog‘liq motivlar hisoblanadi. Bu motiv birinchi kurs talabalari orasida dominant harakterga ega bo‘lib, buning asosiy sababi talabalarning oliy ta’limdagi dual ta’sir darajasiga ega bo‘lgan vertikal va gorizontal munosabatlar tizimidagi o‘ziga xoslikdir.

O‘quv-ilmiy faoliyatning motivatsion yo‘nalganligini ifodalovchi navbatdagi mezon “raqobatga intilish”dir. Raqobatga ishtilish – guruhda eng oldi talaba bo‘lishga, o‘z ustida ishlash, sog‘lom raqobatga intilish bilan bog‘liq motivlar hisoblanadi. Birinchi kurs talabasida raqobatga intilish motivlari “adaptatsiya sindromi” negiziga singib ketadi. Shu boisdan

raqobatdan ko‘ra, hamkorlik qilishga intilish kuchayadi. Ikkinchi kursda esa, o‘quv-ilmiy faoliyatda intellektual liderlarni ajralib chiqishi boshlanadi. Bu holat bo‘lajak o‘qituvchilar orasida raqobatlashish motivini yuzaga keltiradi. Buning sabablaridan yana biri oliy ta’lim muasasalarida asosan ikkinchi kursdan boshlab talabalarning fan olimpiadalari, nomdor stipendiyalar, innovatsion tanlovlarga intensiv tayyorlash boshlandi, bu esa talabalar orasida sog‘lom raqobatni kuchaytiradi. Uchinchi kursga kelib mazkur intilishning biroz pasayishiga sabab, talabalaorning kasbiy bilimlarni mutaxassislik doirasidagi bilimlarni kuchaytirish va ularni amaliyotda qo‘llash bilan bog‘liq ehtiyojlarni qondirishga bo‘lgan yo‘nalganlikning kuchayishidadir.

Navbatdagi mezon “maqsadga intilish” motividir. Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivlarining yo‘nalganlik xususiyatida dinamik o‘sish xarakteriga ega ekanlik aniqlangan. Uchinchi kurs talabasi birinchi kurs talabasiga qaraganda o‘quv maqsadlarini belgilay oladigan, ilmiy g‘oyalarni aniqlay oladigan va kasbiy yo‘nalishda qo‘llay oladigan, maqsad sari intilishda irodaviy zo‘r bera oladigan xarakterga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

2-jadval.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning oliy ta’limda tahsil olish va o‘quv-ilmiy faoliyat motivlarining o‘zaro bog‘liqlik jihatlari

O‘quv-ilmiy faoliyat motivlari	**Bilim egallashga intilish**	**Kasbiy bilimlarga intilish**	**Diplom olishga intilish**
Kommunikativ motivlar	0,02	**0,38***	**0,29***
Qochish motivi	0,12	0,18	0,02
Ijtimoiy motivlar	0,19	**0,42****	0,05
O‘quv-ilmiy motivlari	**0,49****	**0,56****	-0,18
Progressiv	**0,31***	**0,29***	0,04
Regressiv	0,09	0,02	0,13
Impul’siv	0,02	0,17	0,15
Ekspressiv	0,03	0,13	0,04
Muvafaqqiyatga intilish motivi	**0,45****	0,01	0,18
Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivi	0,11	0,09	**0,46****
Ijimoiy mavqega intilish	-0,14	0,17	**0,48****
Raqobatga ishtilish	0,28	0,02	0,14
Maqsadga intilish	**0,38****	**0,42****	0,01

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyat motivatsiyasining umumiy xaritasini yaratish uchun oliy ta’limda o‘qish va shaxs motivatsion sohasining o‘zaro aloqadorlik xususiyatlarini aniqlab olishni o‘z oldimizga maqsad qilib oldik.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning bilim olishga bo‘lgan motivlarining o‘quv-ilmiy motivlar bilan bog‘liqligi shaxsda kognitiv jarayonlardan axborotlarni idrok qilishdagi sezgirlikning yuqoriligidan, mantiqiy xotiraning rivojlanganligidan kreativ, innovatsion tafakkurning jadal shakllananayotganligidan dalolat beradi. Bo‘lajak o‘qituvchilardagi induktiv, deduktiv xulosa chiqarish bilan bog‘liq tafakkkur, fikrlash shakllari ilmiy dunyoqarashni shakllanish negizida

namoyon bo‘la boshlaydi. Bu holat o‘quv hamda ilmiy faoliyat motivlari bilan interkorrelyatsiyasini ta’minlaydi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda bilishga oid motivlarning progressiv motivlar ham bog‘liq ekanligi talabalar o‘quv hamda ilmiy faoliyatidagi muvaffaqiyatini ta’minlovchi omillardan hisoblanadi. Chunki, bu motivlar shaxs proyektiv tafakkurini, ilmiy pozitsiyasini faol shakllanayotganligidan dalolat beradi. Progressiv motivlar shaxsni o‘z ustida ishlashga, bilimlarini yanada chuqurlashtirishga undaydi, oliy ta’limda tahsil olishning bilishga bo‘lgan motivlarini kuchli namoyon bo‘lishiga olib keladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning muvaffaqiyatga intilish motivlari o‘ziga bo‘lgan ishonchning yuqoriligi, o‘z-o‘ziga adekvat baho berishi, o‘z semantik maydonida bilimlar bilan o‘rtoqlashishdan cho‘chimaslik, tanqidiy munosabatlarga adekvat baho berish, o‘z kamchiliklaridan optimistik xulosalar chiqara olish, bilim sohasida yangi-yangi marralarni zabt etishga ta’sir etadi. [1]

Tadqiqotda ijobiy korrelyatsiya bergan shkala – maqsadga intiluvchanlikdir. Maqsadga intiluvchanlik shaxs irodaviy sifatlari bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat motivi bo‘lib, talabaning bilim olish, yangi ma’lumotlarni semantik maydonda qayta ishlash va axbootlarga nisbatan tolerant munosabatni namoyon bo‘lishi uchun insonga maqsadga intiluvchanlik bilan bog‘liq iroda aktini bildiradi.

Tadqiqotda aniqlangan motiv – kasbiy bilimga ega bo‘lishga intilish motividir, uning negizida kasbning sir-asrorlarini o‘zlashtirish, kasbiy mahoratini shakllantirib borish yotadi. Bilim olish motivi negizida umumiy fundamental bilimlarni egallash istagi bo‘ladi. Bo‘lajak pedagoglarning kasbiy muhim sifatlaridan biri ijtimoiy kompetentlikni faoliyatda namoyon bo‘lishi bo‘lib, ular kasbiy faoliyatda turli toifadagi insonlar bilan muloqot qilishga majbur bo‘lishadi. Shu vaqtda kasbiy etika nuqtai nazaridan muloqotda tolerant bo‘lish talab etiladi. Muloqotdagi tolerantlik esa tahsil davomida shakllanadi. Kommunikativ motivlar bo‘lajak o‘qituvchilarni axborot almashinish, ilmiy diskurslarga moyilligini, shaxslararo munosabatlarda empatiya, refleksiya, ijtimoiy identifikatsiya mexanizmlarini dual ta’sirida dominant xarakterga ega bo‘ladi. Mazkur motivning kasbiy shakllanish jarayonida namoyon bo‘lishi pedagogning kasbiy muhim sifatlarini tarkib topishidan dalolat beradi. [7]

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy bilimlarni egallashga intilish motivi bilan o‘quv-ilmiy motivlar bilan ham o‘zaro bog‘liqligi aniqlangan. Talabaning o‘qituvchi sifatida kasbiy shakllanishi o‘quv materiallarini o‘zlashtirish, ular ustida ishlash, ma’lumotlarga nisbatan konstruktiv tanqidiy munosabatda bo‘lish, proyektiv tafakkurni shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lishi o‘quv motivlarni yaqqol namoyon bo‘lishiga olib keladi. O‘qituvchi faoliyati talabadan ilmiy nuqtai nazarni shakllanishini talab etadi. Shu boisdan, bo‘lajak o‘qituvchida ilmiy-intuitiv tafakkur, fikrlashdagi analiz-sintezni rivojlangan bo‘lishi talab etadi. Mazkur holat esa ilmiy-innovatsion faoliyatga yo‘nalganlikni kuchaytiradi. Shunday qilib, ilmiy pedagogik faoliyatni olib borish uchun bo‘lajak o‘qituvchida o‘quv-ilmiy motivlar kasbiy bilimlarni egallash motivlari bilan uyg‘un rivojlanishi talab etiladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy bilimlarni egallash motivlari bilan progressiv motivlar ham korrelyatsion bog‘liqlikka egadir. Kasbiy shakllanish jarayoni insondan o‘z ustida tinimsiz mehnat qilish va faqat oldinga olg‘a bosishni talab etadi. Bu holatda shaxs faoliyatining progressiv motivlarga asoslanganligi o‘ziga xos ta’sirga egadir. Bo‘lajak o‘qituvchilardagi progressiv motivlar astenik hislar bilan uyg‘un holda namoyon bo‘lganligi bois, praksik hislarni

namoyon bo‘lishini kuchaytiradi. Praksik hislar esa bo‘lajak o‘qituvchini o‘z ustida ishlashga, kasbiy bilimlarni, ko‘nikmalarni o‘zlashtirishiga undaydi. Praksik hislar bevosita o‘qituvchi faoliyatining ichki motivatsiyasini kuchaytiradi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy bilimlarni egallash motivlari bilan maqsadga intilish motivi ham korrelyatsion bog‘liqlikka egadir. SHaxs kasbiy shakllanish bosqichida kasbiy bilim, tasavvurlari rivojlanar ekan, unga albatta maqsadga intiluvchanlik xususiyati kerak bo‘ladi. Maqsadga intilish motivi bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy istiqbollarini belgilab olishi hamda qat’iylik bilan kasbiy faoliyatda odimlashi uchun zarurdir. Shu boisdan ham mazkur ikki tushuncha orasida interkorrelyatsion aloqadorlik aniqlangan.

Bo‘lajak o‘qituvchilar orasida oliy ta’limda tahsil olishning diplom olish bilan bog‘liq motivlari ham ustun chiqqan va mazkur motiv kommunikativ motiv bilan ijobiy korrelyatsiya bergan. Ushbu holat kasbiy kelajagini belgilay olmagan talabaning oliy ta’limga faqatgina kommunikativ ehtiyojlarni qondirish uchun tashrif buyurishini anglatadi. Odatda aniq maqsadga ega bo‘lmagan bo‘lajak o‘qituvchi o‘z ijtimoiy muhitini oilaviy va ta’limiy muhitni o‘zaro integratsiyalab, asosan affilatsiya ehtiyojini qondirishga o‘z faolligini yo‘naltiradi. Bunday talabalar uchun bilim, ilmiy muhit oxirgi o‘rinda turadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining o‘ziga xos jihatlar tahlil qilindi. Empirik ma’umotlarni qayta ishlashda e’tibor qaratishimiz lozim bo‘lgan yana bir muhim jihat motivatsion sohaning psixofiziologik determinantlarini aniqlashdir. Buning uchun avvalgi paragrafimizda ta’kidlab o‘tganimizdek, bosh miya yarim sharlari orasidagi funksional assimetriya M.Annett so‘rovnomasining modifikatsiyalangan varianti, “Funksional assimetriyani aniqlashning Edinburg so‘rovnomasi”ni N.N.Bragina va T.A.Dobroxotovalar tomonidan modifikatsiyalangan “Lateral tashkil qilinganlik profilini (LTP) aniqlash” test variantlari qo‘llash orqali aniqlangan va endi olingan empirik natijalarni sharhlaymiz.

Tadqiqotimizning uchinchi bosqichida biz shaxs motivatsion sohasining psixofiziologik determinantlarini aniqlash uchun bo‘lajak o‘qituvchilar motivatsion sohasining nerv tizimi xususiyatlari, temperament xususiyatlari bo‘yicha korrelyatsion aloqadorliklarni aniqladik.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning empirik natijalari qiyosiy tahlil qilinganda quyidagi holatlar aniqlandi:

1. O‘zlashtirish darajasi yuqori bo‘lgan talabalarda nerv tizimining qo‘zg‘alish kuchi birinchi kursda, tormozlanish ikkinchi kursda, harakatlanuvchanlik birinchi kursda yuqori bo‘lishi aniqlandi;

2. O‘zlashtirish darajasi o‘rtacha bo‘lgan talabalarda nerv tizimining qo‘zg‘alish kuchi uchinchi kursda, tormozlanish birinchi kursda, harakatlanuvchanlik uchinchi kursda yuqori bo‘lishi kuzatildi;

3. O‘zlashtirish darajasi past bo‘lgan talabalarda nerv tizimining qo‘zg‘alish kuchi ikkinchi kursda, tormozlanish birinchi kursda, harakatlanuvchanlik uchinchi kursda yuqori bo‘lishi aniqlandi.

Biz eksperimental guruhlarda individual tipologik xususiyatarning fiziologik aspektlari bilan bog‘liq jihatlarni aniqlash uchun Y.Strelyauning “Temperament testi”, V.M.Rusalovning “Temperament strukturasi testi” hamda G.Ayzenkning “Temperament testi”dan samarali foydalandik.

3-jadval.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivlarini bosh miya yarim sharlari orasidagi funksional assimetriyaga bog‘liqlik jihatlari

O‘quv-ilmiy faoliyat motivlari	O‘ng tomoni faollar	CHap tomoni faollar	Ambidekstr
Kommunikativ motivlar	**0,42****	0,03	0,11
Ijtimoiy motivlar	0,08	0,12	0,02
O‘quv-ilmiy motivlari	0,18	**0,34***	**0,41****
Progressiv	0,11	0,05	0,09
Muvafaqqiyatga intilish motivi	0,18	0,11	**0,38***
Muvaffaqiyatsizlik dan qochish motivi	0,02	0,16	0,08
Ijimoiy mavqega intilish	-0,18	0,07	-0,14
Maqsadga intilish	**0,32***	0,13	0,01

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda yuqori darajada qo‘zg‘aluvchanlikni namoyon bo‘lishi qo‘zg‘atuvchiga nisbatan javob reaksiyasining faolligi bilan belgilanadi. Bunday talabalarning ish qobiliyati yuqori bo‘ladi, faoliyatdagi aktivlik, chidamlilik kuchli bo‘ladi.

Talabalardagi tormozlanishning yuqoriligi nerv tizimidagi tormozlanishning kuchliligi bilan ifodalanadi, odatda qo‘zg‘atuvchining ta’siri tez so‘nadi. Buni o‘quv faoliyati bilan bog‘lasak, talabaning o‘quv materiallariga nisbatan reaksiyasi tezda passiv tusga o‘tib oladi. Bu holat bo‘lajak o‘qituvchining oddiy sensor signallardan ta’sirlanish darajasini oshiradi, o‘z-o‘zini nazorat qilishning kuchliligi, ehtiyotkorlik, xulq-atvordagi sovuqqonlikni yuqoriligi bilan belgilanadi.

«Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari» mavzusidagi tadqiqot ishining nazariy-empirik tahlillari asosida quyidagi umumiy xulosalar shakllantirildi:

1. Motiv shaxsni faoliyatga undovchi kuch bo‘lib, uning psixodinamik aspektlari, shaxs strukturasidagi funksional holati, semantik maydondagi differensial reprezentatsiyasi, shaxs ehtiyojlari iyeraxiyasi bilan determinatsiyasi konseptual qarashlarda tahlil etilgan;

2. O‘quv-ilmiy faoliyat motivining qo‘zg‘atuvchilari, ma’lumotlarning “yangilik effektiga” nisbatan motivlar paydo bo‘lish mexanizmlari, situativ xarakterdagi motivlar kurashining irodaviy aktda ifodalanishi, shaxs psixofiziologiyasi va faoliyat motivlari orasidagi bog‘liqliklarning psixologik xususiyatlari xorij va o‘zbek olimlarining qarashlarida yoritib berilgan;

3. Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-ilmiy faoliyatini tashkil qilishda motivatsion strukturaning kognitiv, emotsional, ijtimoiy komponentlarini o‘rni va ta’siri ulkan bo‘lib, talabalarda o‘quv-ilmiy faoliyat motivi dinamik tarzda namoyon bo‘lishida kasbiy tasavvurlar, kasbiy yo‘nalganlik,

kasbdan qoniqqanlik, kasbiy etiyojlar iyerarxiyasini refleksiv darajada tahlil qilish omillari muhim ahamiyatga ega bo‘ladi;

4. Shaxs motivatsion sohasida yo‘naltiruvchi va faollashtiruvchi tomonlari mavjud bo‘lib, faollashish psixofiziologik jarayonlar bilan bog‘liq ravishda determinatsiyalansa, yo‘naltiruvchanlik esa shaxs ichki va tashqi faolligi integratsiyasining semantik mazmunini ifodalaydi;

5. Motivatsion qo‘zg‘alish bosh miya yarim sharlarining integrativ faolligi bilan determinatsiyalashgan holat bo‘lib, o‘quv-ilmiy faoliyatining motivatsiyasini ta’minlashda limbik tizimni neyrofiziologik asoslari muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi;

6. Bo‘lajak o‘qituvchilarning temperamental xususiyatlarining namoyon bo‘lish jihatlariga muvofiq xolda motivatsion sohada ham differensial farqlar mavjudligi aniqlangan, ya’ni, introvert va ekstrovert shaxslarda miyaning kul rang po‘stloq qismi retikulyar formatsiyasida turli darajada faollashuvi namoyon bo‘ladi;

7. Bo‘lajak o‘qituvchilarning ta’lim olish motivlari orasida bilim olishga va kasbiy bilimni egallashga intilish motivlari differensial dinamik xarakterga ega ekanligi isbotlandi;

8. Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivlari kommunikativ, ijtimoiy, o‘quv-ilmiy, progressiv, ekspressiv, muvaffaqqiyatga intilish, ijtimoiy mavqega intilish, maqsadga intilish motivlarida keng qamrovli ifodalanib, bilim olishga hamda kasbiy bilimni egallashga intilish motivatsiyasi negizida reprezentatsiyalanishi kuzatildi;

9. Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivlari bosh miya yarim sharlari orasidagi funksional assimmetriya holati lateralizatsiyasining ifodalanganlik darajasiga bog‘liq ekanligi asoslandi;

10. Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-ilmiy faoliyatining motivlari shaxs nerv tizimi xossalari (qo‘zg‘alish kuchi, tormozlanish va harakatlanuvchanlik)ning differensial ifodalanishiga to‘g‘ri proporsional namoyon bo‘lib, shaxsning bilimlarni o‘zlashtirish darajasida o‘ziga xos tarzda reprezentatsiyalanishi aniqlandi;

11. Shaxsda estroversiya va introversiya tiplarining differensial ifodalanishi psixik-xissiy jarayonlarni miya yarim sharlarining funksional holatiga (assimetriya va simmetriya) bog‘liqliq namoyon bo‘lishi bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy motivatsiyasining psixofiziologik determinanti ekanligi isbotlandi;

Adabiyotlar ro‘yxati

1. https://eduherald.ru/ru/article/view?id=17804

2. Стратегия Европейского Союза в области образования и профессиональной подготовки (ET2020) //Гаськов В.В. Согласование стратегических целей и индикаторов профессиональной подготовки кадров с международными рекомендациями и опытом. 018. – С.11.

3. Ўзбекистон Республикасининг 019 йил 9 октябрдаги ЎРҚ 576-сон «Илмий-фан ва илмий фаолият тўғрисида» Қонуни/https://lex.uz/docs/4571490.

4. Асадов Ю.М. Индивидуально-психологические особенности учителя как факторы развития профессионализма. //автореф.дисс.канд.психол.наук.Ташкент, 007.-Б.25. Б.25;

5.Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқувчисининг психологияси. Т., Ўзбекистон.-30 бет.,

6.Кадиров Б.Р. Склонности и их индивидуально-природные предпосылки (на материале подросткового возраста) : автореферат дис. ... доктора психологических наук : 19.00.01 - М., 1989. 46 с;

7.Қодиров К.Б. Индивидуал асимметрия қиёфаси шахс типологик хусусиятларини белгиловчи омил сифатида. психол.ф.д. диссер автореферати: 19.00.01. – Т., ЎзМУ 019. 52

BENEFITS OF SPORTS IN HIGHER EDUCATION

Bairbekov Mamatkul Gaibnazarovich
Associate Professor, Doctor of Philosophy on pedagogics (PhD),
Gulistan State University, Uzbekistan
bairbekovmamatqul1965@gmail.com

Abstarct: Nowadays, sport has taken a place in the life of society that has no analogies in history. His problems have become the subject of close study by physicians and educators, philosophers and historians, economists and sociologists. His influence is taken into account by politicians. The impact of sports on people's moods and lifestyle is increasing. In this article, we can discuss information about some benefits of doing sport and physical activities in education system.

Keywords: sports, education systems, physical activities, upsides of sports, students' lifestyle, mental health.

Sports training and academic training are interrelated. Both are two sides of the same coin. Sport in education is an integral part of the curriculum. It helps to form a person's personality and contributes to his holistic development. In a way, this subject is a demonstration of all the disciplines that a person studied at school. Each sport is based on mathematics and physics. Although many subjects are taught in the classroom, sports and physical education give students the opportunity to do outdoor sports, as well as acquire a wide range of skills.

Improving health. Outdoor sports are great for kids and can help with your fitness. Regular exercise will help strengthen the heart, bones and lungs. It also helps prevent chronic diseases. Sports can help treat diabetes, lose weight, improve blood circulation and reduce stress. The combination of mental and physical development allows you to strengthen and tone bones and muscles through sports.

Thanks to sports, students will learn how important it is to lead a healthy lifestyle. Sports can help prevent obesity and promote a healthy diet. Sports encourage young people to eat more vegetables and fruits. They are less likely than their peers to be obese and more likely to grow up as active adults. Prevention of both infectious and non-communicable diseases is possible through physical activity and sports. Thus, sport is a cost-effective strategy for improving the health of the general population in both developed and developing countries. Sport is not just about winning. Rather, it's about achieving goals and working in a team. Friendly competition is what most sports strive for. Physical education teachers should use the natural competitiveness and joy of sports to help students have fun and learn to play calmly and gain confidence.

Sport is useful to everyone. Sports strengthen health, harden, develop endurance, teach discipline and the ability to really assess your strength, be brave, strong-minded and responsible. All athletes are characterized by self-control, willpower and the ability to achieve their goals.

Only a strong spirit can regularly overcome natural laziness and attend training. And in training, repeat sets of exercises and gradually achieve results. Classes in the sports section help to expand the circle of acquaintances and make new friends. Athletes learn to adapt to each other and find a common language. They know exactly what support is and how important it is in the pursuit of victory.

Sport teaches the best to act by the rules. The rules are very strict, and they are not discussed. But even in adult life, we often have to accept rules invented by other people. Sport promotes intellectual, moral and aesthetic education, strengthening and development of interpersonal communication not only in small groups, but also on the scale of international relations.

Morally, sports can contribute to the development of such valuable personality traits as sociability, sociability, independence in decision-making, the desire for creativity. The joy of victories and the bitterness of defeats, the ability to learn from this and thereby create prerequisites for self–improvement, participation and empathy, a heightened sense of duty and responsibility to the team and the whole society, awareness of their honor and dignity, conscientiousness in the conduct of wrestling - these are the qualities that are formed in young people in the process of sports. Moral development in the process of sports is aimed at the formation of socially valuable qualities in a person, which determine his attitude to other people, to society, to himself and collectively represent what is commonly called moral education. This characteristic is pivotal in the definition of personality. Its content is conditioned by the norms of morality prevailing in society.

Professional sports do not mean that education should be neglected. Although the workload created by training, trips and competitions can be great, it is quite possible to successfully combine sports and study. According to Megan Fritch, athletes who find a way to achieve their educational goals in parallel with their sports career find that this provides many advantages. Combining studies and sports seems to be a good practice necessary for the comprehensive development of an athlete. Thanks to this, athletes manage to lead a richer life and develop relationships outside of sports.

Sports are developed against the background of communication, in a team, under the guidance of a coach. It is communication that is the most powerful factor in the formation of the moral qualities of those involved, from the very beginning of sports they begin to realize their involvement in the team and, in accordance with the rules and regulations, learn to manage their actions, correlate them with the actions of others. This way the will is strengthened, discipline is developed, the habit of observing the norms of moral behavior is formed.

From an intellectual point of view, sports, sports activity seems to be a wide field of creative search in mastering techniques, tactics, managing one's emotions and physical condition. In the process of sports exercises, motor cognitive situations continuously arise, the solution of which requires significant mental stress. Already a simple solution to motor tasks: how to make movement faster, more precisely, what needs to be done to correct a mistake, etc. – is a chain of mental operations, including observation, generalization, decision-making. The specificity of mental activity in the process of doing sports lies in the close interaction between body movements and mental operations: those involved continuously check the program of movements with its actual implementation.

As a result, conscious connections between muscle sensations, a motor task and a way to solve it are consolidated. Movements become a way of learning and mastering the surrounding world. All this contributes to the development of such distinctive features of a harmoniously developed person as breadth, depth, criticality, flexibility of thinking and cognitive activity, which is greatly facilitated by the international nature and multi-contact communication in the field of sports. Also, sports are often used as a means to relieve mental stress and stimulate intellectual activity.

Aesthetically, the main thing in sports is the knowledge of the beauty of the physique and movement, the demonstration of this beauty, the inexhaustible spiritual and physical capabilities of a person.

Volitionally, productive activities in any kind of sport are unthinkable without actively overcoming a whole complex of objective and subjective difficulties, without the highest degree of tension. This supreme tension of will in the daily hourly struggle with oneself creates objective conditions for the formation of vital volitional qualities of a person – purposefulness, perseverance, courage and determination, self-discipline and initiative. Almost all sports can serve as a positive means of educating a person, given the possibility of their impact on morality, intelligence, aesthetics, will.

Modern sport as a social phenomenon is multifaceted. He appears in many guises: as a means of recovery, and as a means of psychophysical improvement, and as an effective means of rest and recovery of working capacity, and as a spectacle, and as professional work. Sport is a compressed model of life. In it, thanks to the extreme conditions, you can find all the richness of human nature manifestations. It, more than other types of activity, forms a person's versatile adaptive capabilities, is associated with the opening of human reserves, the identification of maximum human capabilities. That is why sport has deservedly taken one of the leading places in the education of young people, in the formation of moral values among the younger generation. And yet, playing sports increases the number of positive people on the planet. After all, during physical exertion, the human body produces “hormones of happiness”. And, as a result, those who do sports are less prone to despondency and depression.

The aspect of sport that is associated with failures is underestimated. You have to be disciplined and persistent to succeed in life. Athletics is one way to do this. The fundamental nature of a sport with clearly defined losers and winners leads to natural highs. This is what young athletes should be ready for in later life.

In conclusion. Sports are a great way to show that hard work pays off. To succeed in any endeavor, you will need perseverance and an uncompromising attitude. Through sports, your child will see the importance of perseverance to achieve their goals. Sports classes teach discipline that can be useful in all spheres of life. Through sports, students learn tactical, mental and physical training. Students can focus better and have a clearer vision. These qualities are necessary for academic success. Students who engage in sports and physical exercises can achieve academic success.

REFERENCES:

1. Lantsevskaya N.S., Egorycheva E.V., Chernysheva I.V., Shlemova M.V. SPORT AS A MEANS OF EDUCATION AND UPBRINGING OF YOUTH // International Student Scientific Bulletin. – 015. – № 5-3.

2. Bishaeva A.A., Malkov A.A. Physical culture. Textbook. Moscow: KnoRus, 020. 312 p.

3. Borisov A.N. Commentary on the Federal Law “On Physical Culture and Sports in the Russian Federation” (article by article). Moscow: Justicinform, 009. 328 p.

4. Bratanovskiy S.N., Vulakh M.G. The administrative and legal status of citizens in the field of physical culture and sports // Sport: economics, law, management. 015. N 3. pp. 14-19.

MALAKALI VOLEYBOLCHILARNING SAKROVCHANLIGINI OSHIRISH MASHG‘ULOTLARIGA ZAMONAVIY YONDOSHUV

Bairbekov Mamatqul Gaibnazarovich

p.f.n., dotsent

email: bairbekovmamatqul1965@gmail.com

Annotatsiya: Maqola yuqori malakali voleybolchilar mashg‘ulotini tashkil etish metodikasiga bag‘ishlangan. Musobaqa va mashg‘ulot jarayonlarini batafsil tahlil qilish sportchilarni tayyorlash rejalari va dasturlarini ilmiy asoslash, mos keladigan tayyorgarlik vositalari va usullarini tanlash imkonini beradi. Maqolada voleybol murabbiylari uchun zamonaviy voleybolchilarni tayyorlashga oid kerakli ma’lumotlar keltirgan

Kalit so‘zlar: yuklama komponentlari, maxsus yuklama, operatsion, joriy, bosqichli, optimal miqdoriy parametrlari, musobaqa va o‘quv faoliyati, sport muassasalarida o‘quv-tarbiya jarayonini, sport-texnik.

Mavzuning dolzarbligi. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport yuksak cho‘qqilarni zabt etdi. O‘zbekistonlik sportchilar jahon arenalariga ishonch bilan chiqqani xalqaro sport musobaqalaridagi muvaffaqiyatli chiqishlarida ham yaqqol namoyon bo‘ldi. Bu mamlakat rahbariyati va shaxsan O‘zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning siyosiy irodasi va yuksak ko‘lamdagi sportini rivojlantirish borasidagi doimiy g‘amxo‘rligi tufayli amalga oshdi (2,3).

Yuqori sport yutuqlarining muntazam o‘sib borishi, yirik musobaqalardagimusobaqa, mashg‘ulotlar va musobaqa yuklamalarning muttasil ortib borishi, turli iqlim va ekologik sharoitlarda musobaqalar o‘tkazish, shuningdek, sportchilar avlodlarining o‘zgarishi jarayoni, yuqori malakali sportchilarni tayyorlashning ilmiy-uslubiy asoslari ilmiy-tadqiqot ishlarini takomillashtirish zaruratini belgilab beradi.

Sport-texnik natijalarining o‘sishining intensiv rejimini ta’minlash, axborot, ilmiy, sport va iqtisodiy aloqalarni kengaytirish yuksak natijalar beruvchi sportning fundamental ijtimoiy-biologik va ilmiy-sport muammosini kompleks hal etish rolini oshiradi.

Yuqori malakali sportchilarni tayyorlashni tashkil etish amaliyoti, mas’uliyatli musobaqalarga o‘tish, bu jarayonni o‘z vaqtida keng qamrovli ilmiy izlanishlar orqali boshqarishning afzalliklarini yaqqol isbotladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonunini (1) amalga oshirish jarayonida yuqori malakali sportchilarni tayyorlashning mavjud tizimini tubdan isloh qilish, ilg‘or tajriba va ilmiy tafakkur, jismoniy tarbiya va sport muassasalarida o‘quv-tarbiya jarayonini barcha bosqichlar bo‘yicha ilmiy-uslubiy ta’minlash, zamonaviy sport yutuqlariga asoslangan holdagina mumkin bo‘ladi.

Sport o‘yinlari bo‘yicha yuqori malakali sportchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, ularning musobaqa va mashg‘ulot faoliyati qonuniyatlarini o‘rganishga asoslangan bo‘lishi kerak. Ushbu qonuniyat musobaqa va o‘quv faoliyatining miqdoriy va sifat xususiyatlarini, individual, guruh va jamoaviy omillarini bu xususiyatlarga ta’sirini chuqurroq tushunishga imkon berdi.

Musobaqa va mashg‘ulot jarayonlarini batafsil tahlil qilish sportchilarni tayyorlash rejalari va dasturlarini ilmiy asoslash, mos keladigan tayyorgarlik vositalari va usullarini tanlash imkonini beradi. Ta’lim vositalari va usullarini tanlash hozirgi vaqtda eng faol muhokama qilinmoqda. Buning sababi shundaki, ko‘plab jamoaviy sport turlarida yuklama hajmini oshirish kabi o‘quv zaxiralari amalda tugagan. Masalan, A.P.Skorodumova (127) ma’lumotlariga ko‘ra, xalqaro tasnifning reyting ro‘yxatiga kiritilgan professional tennischilar yiliga 1200 soatgacha o‘yinlar va mashg‘ulotlarga vaqt ajratadilar. L.R.Ayrapetyants (9) ma’lumotlariga ko‘ra, oliy liganing voleybol jamoalari yiliga 90 ta o‘yin o‘tkazadi va 320 ta mashg‘ulot o‘tkazadi. Xuddi shu ma’lumotlar boshqa jamoaviy sport turlari uchun ham mavjud.

Mashg‘ulotlar va musobaqa yuklamalar hajmi o‘z chegarasiga etgan sharoitda sportchilarni tayyorlash samaradorligini faqat sifat o‘zgarishlari orqali oshirish mumkin. Bu o‘zgarishlarga (M.A. Godik, 39) quyidagilar kiradi:

1. Musobaqa va o‘quv faoliyatining tashkiliy, uslubiy va mazmuniy birligini ularning optimal miqdoriy parametrlarini belgilash orqali ta’minlash.

2. Ixtisoslashtirilgan mezonlariga, mashqlarning murakkabligi va yo‘nalishiga muvofiq o‘quv vositalarining alohida hajmlarini aniqlash va ilmiy asoslash.

3. Operatsion, joriy va bosqichli nazoratni ilmiy asoslash va uning natijalaridan turli bosqichlarda sportchilarni tayyorlashni rejalashtirishda foydalanish.

4. Sportchilarning musobaqadan oldingi, musobaqa va musobaqadan keyingi holatini boshqarish qobiliyati.

Boshqa bir xil darajada muhim masalalar (ijtimoiy, uslubiy, uslubiy, iqtisodiy va boshqalar) mavjudki, ularsiz o‘quv jarayonini takomillashtirish mumkin emas. Bizning fikrimizcha, eng qiziqarli va amaliy jihatdan foydalisi har bir o‘yin sport turidagi xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘quv vositalarini tizimlashtirish masalasidir.

Maxsus adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, har bir sportchining va umuman jamoaning mahorati ko‘p jihatdan ularning sakrashga tayyorlik darajasi bilan belgilanadi, chunki musobaqa faoliyatining ko‘plab elementlari, ularning asosiylari to‘siq va hujum zarbalari, asosiylari sifatida maxsus sakrashlarni o‘z ichiga oladi. Musobaqa paytida sakrashlar hajmi katta va bu mashg‘ulot sharoitida tegishli hajmdagi maxsus sakrashni talab qiladi.

Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mashg‘ulotlarda sakrashlar hajmi haqida deyarli hech qanday ma’lumot yo‘q. Bundan tashqari, musobaqa faoliyati va o‘quv faoliyatini o‘rganish natijalariga ko‘ra sakrash mashg‘ulotlari jarayonini optimallashtirishga bag‘ishlangan ishlarni topish mumkin qiyin. Shuning uchun, o‘z ishimizda, voleybol ro‘yxatining o‘quv vositalarini tizimlashtirishda, biz o‘yinlarda sakrash yo‘nalishining maxsus yuklamalarini, uning o‘zaro bog‘liqligini aniqlashga alohida e’tibor qaratishga qaror qildik. Mashg‘ulot faoliyatida sakrash harakatlarining hajmi va xususiyatlariga muvofiq, shu bilan ushbu yuklama komponentlarini, asosan, hujum zarbalari va to‘siq qo‘yishlarni bajarishda amalga oshirish uchun sharoit yaratadi.

Maqolada malakali voleybolchilarni tayyorlash vositalarining tuzilishini o‘rganishga, ularni tizimlashtirishga, maxsus sakrash yuklamalarining musobaqa faoliyatiga xos bo‘lgan sakrash harakatlarining hajmi va xususiyatlariga mos kelishiga e’tibor qaratishga harakat qilindi.

Tadqiqotning maqsadi - malakali voleybolchilarning musobaqa va o‘quv mashg‘ulotlarda ixtisoslashtirilgan sakrash yuklamalariga qo‘yiladigan tarkibi va talablarini aniqlash.

Gipoteza quyidagilarga asoslanadi:

• o‘qitish va musobaqa faoliyatini batafsil tahlil qilish;

• musobaqa jarayonida sakrashlarni tizimlashtirish va ularning dinamikasini aniqlash;

• musobaqa va mashg‘ulotlarda malakali voleybolchilar tomonidan bajariladigan sakrashlarning miqdoriy parametrlarini belgilash;

• musobaqa va mashg‘ulotlarda sakrash hajmlarining muvofiqligini aniqlash, - malakali voleybolchilarni sakrashga tayyorlash jarayonini optimallashtirish bo‘yicha shart-sharoitlar yaratiladi va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tadqiqot ob’ekti –musobaqa va o‘quv faoliyati jarayoni; malakali voleybolchilarning sakrash yo‘nalishida ixtisoslashtirilgan yuklamadagi o‘zgarishlar qonuniyatlari.

Tadqiqot predmeti: malakali voleybolchilarning musobaqa va o‘quv faoliyatini nazorat qilish shakllari, vositalari va usullari, shuningdek, malakali voleybolchilarning sakrash yo‘nalishidagi yuklamalari.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilar bilan belgilanadi:

• malakali voleybolchilarning o‘yin va mashg‘ulotlar sharoitida sakrash faoliyatini nazorat qilish va tahlil qilish tizimini ishlab chiqish;

• partiyalar va o‘yinlarda sakrash dinamikasini belgilash, ularni voleybolchilarning o‘yin funktsiyalarini hisobga olgan holda tizimlashtirish;

• malakali voleybolchilarning musobaqa va mashg‘ulot faoliyatida sakrash hajmlarining muvofiqligini aniqlash;

• malakali voleybolchilarning ixtisoslashtirilgan sakrash yuklamalarini optimallashtirish uchun shart-sharoitlarni ishlab chiqish.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati quyidagilardan iborat:

• sakrashga yo‘naltirilgan ixtisoslashtirilgan yuklamalarni o‘rganish bo‘yicha musobaqa va mashg‘ulotlarni maqsadli nazorat qilish malakali voleybolchilarning mashg‘ulot jarayoni samaradorligi va sport mahoratini oshirish imkonini berdi. Ishlab chiqilgan tavsiyalar ustalar jamoalari, mamlakat terma jamoalari va O‘smirlar sport maktabida qo‘llanildi;

• mashg‘ulotlarning shakllari, vositalari va usullarini o‘z ichiga olgan taklif etilayotgan tavsiyalardan foydalanish alohida o‘yinchilarning ham, butun jamoaning ham texnik va taktik mahorati samaradorligini oshirish imkonini berdi;

• mashg‘ulot jarayonida ixtisoslashtirilgan sakrash yukining maxsus parametrlaridan foydalanish malakali voleybolchilarni tayyorlash dasturini optimallashtirish imkonini berdi.

Quyidagilar himoyaga taqdim etiladi:

• o‘yin va mashg‘ulotlar sharoitida malakali voleybolchilarning ixtisoslashtirilgan sakrash yuklarini nazorat qilish va tahlil qilishning uslubiy yondashuvlari;

• partiyalar va o‘yinlarda ixtisoslashtirilgan sakrashlarning miqdoriy parametrlari va dinamikasi;

• voleybolchilarning o‘yin funktsiyalarini hisobga olgan holda ixtisoslashtirilgan sakrashlarni tizimlashtirish;

• malakali voleybolchilarning musobaqa va mashg‘ulotlarida ixtisoslashtirilgan sakrashlarning optimal hajmlari;

• malakali voleybolchilarni sakrashga tayyorlash jarayonini optimallashtirish bo‘yicha tashkiliy-metodik tavsiyalar.

Sport o‘yinlarida mashg‘ulotlar va musobaqa faoliyatni kuzatish va baholash muammosi ayniqsa dolzarbdir. Ko‘pgina mutaxassislar bu muammoni uzoq vaqt davomida o‘rganmoqdalar. Musobaqa va o‘quv faoliyatining miqdoriy va sifat xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, musobaqa va o‘quv faoliyati parametrlari o‘rtasidagi optimal nisbatni o‘rnatish, bu nisbatni uzoq vaqt davomida har bir bosqichda uning qiymatlarini moslashtirish orqali boshqarish qobiliyati. sportchilarning muddatli tayyorgarligi - bu, ko‘rsatilgan mualliflarning fikriga ko‘ra, ta’lim va o‘quv jarayonini takomillashtirish yo‘lidagi ilmiy tadqiqotning uchta asosiy yo‘nalishi. Adabiy manbalar tahlili bu gapning naqadar qonuniyligini isbotlaydi.

Demak, masalan, M.I.Shmaginaning (154) fikricha, sport o‘yinlaridagi musobaqa faoliyatining xususiyatlariga sportdagi musobaqalarning umumiy qonuniyatlari bilan bir qatorda quyidagilar kiradi:

• raqib harakatlarining niqoblanishi va murakkabligi sharoitida vaziyatni idrok etish;

• vaziyatni qayta ishlash va qaror qabul qilish uchun joy va vaqtning chegarasi va tanqisligi;

• qabul qilingan qarorlarni faol qarshi turgan raqib sharoitida amalga oshirish.

Bundan tashqari, vaziyatlarning doimiy o‘zgarishi, harakat boshlanishining noaniqligi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri raqibning mavjudligi, shartlarning ekstremalligini doimiy ravishda kuchaytiradi, bularning barchasi sportchi uchun maxsus harakatlarni bajarishni qiyinlashtiradi.

Sport o‘yinlarida musobaqa faolligini baholash muammosi ayniqsa dolzarbdir. Bundan tashqari, B.N.Shustin (155) ta’kidlaganidek, sport o‘yinlarida bevosita sport yutug‘i har doim ham turli musobaqalarda qatnashayotgan sportchilarning mahorat darajasini turli raqiblar bilan xolisona taqqoslash imkonini bermaydi. Shuning uchun bu erdamusobaqa faolligini har tomonlama baholash zarur. Uni keng qo‘llash mumkin emasligining asosiy sabablaridan biri sport o‘yinlarining aksariyat turlarida miqdoriy xususiyatlarning etarli darajada rivojlanmaganligidir.

Har xil turdagi sport o‘yinlarida ko‘plab mutaxassislar musobaqa faoliyatining miqdoriy xususiyatlarini aniqlash va uni baholash masalasiga murojaat qildilar (55,65,69,112).

A.V.Belyaev (23) tomonidan voleybol bo‘yicha tadqiqot jarayonida olingan ma’lumotlar qiziqish uyg‘otadi. Ma’lumotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, “faol” fazaning o‘rtacha davomiyligi 8,7 s. Ushbu bosqich o‘yin uchun 35,0 dan 87,1 martagacha, uchdan beshta o‘yin uchun esa 171,0 dan 348,0 martagacha takrorlanadi. Bunday katta jismoniy yuk tananing etakchi tizimlarining ishlashida namoyon bo‘ladi.

Bunda fiziologik yuklama ham ancha katta. Xususan, yurak urish tezligi qiymatlari o‘yin yukining asosiy qismi aerob va aralash yo‘nalishga ega ekanligini ko‘rsatadi va o‘yinning ba’zi daqiqalarida energiya talabi yuqori bo‘lsa-da, uni qondirish o‘yinning o‘zida sodir bo‘ladi.

N.A.Belyaevning (25) ma’lumotlaridan kelib chiqadiki, o‘ynagan o‘yinlar sonining ko‘payishi bilan o‘yin har bir o‘yinga sarflangan vaqtni ko‘paytirishga intiladi. Shunday qilib, beshta o‘yin o‘tkazgan sportchilar uchun birinchi o‘yinda o‘yin vaqti 19 daqiqa, beshinchi o‘yinda esa 9 daqiqani tashkil etdi. Keyingi o‘yinlarda o‘yin vaqtining ko‘payishi beshta o‘yin o‘tkazgan voleybolchilar o‘rtasida blokda va hujumda sakrashlar sonining ko‘payishiga olib

keladi. Shunday qilib, har bir tomonning yuklamalari bir xil emas va oxirgi tomonlarning o‘ziga xos xususiyati tobora kuchayib borayotgan charchoq bosqichida bo‘lgan holda, ko‘proq va muhim ishlarni bajarish zarurati.

Ba’zi mualliflar (B.Barth, 159) o‘z tadqiqotlarini nuqtalar chastotasi, ularning ekvivalentligi, hujumchilarning umumiy soni va himoya zarbalari bilan bog‘laydilar. T.D.Ivanchenko (63) o‘z ishida voleybolchilarning jamoaviy o‘yin faoliyatiga batafsil tavsif beradi, natija bilan hujum va himoyadagi texnik va taktik harakatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni topadi, musobaqa faolligini miqdoriy baholash shkalasini ishlab chiqadi.

Biz tomonidan tahlil qilingan ilmiy ishlarning katta qismida (168,170) musobaqa va o‘quv yuklamalari ko‘rsatkichlarining yillik mashg‘ulot tsiklida, shuningdek, tsikllarda sportchilarning tayyorgarligi darajasi va tuzilishi bilan bog‘liqligi haqida ma’lumotlar mavjud. Masalan, o‘rta masofaga yuguruvchilarda musobaqadan oldingi va musobaqa davrlarida turli yo‘nalishdagi yuklamalarning nisbatini, shuningdek, samaradorlik ko‘rsatkichlarining ortishi bilan mashg‘ulot ishlarining hajmi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlanganda, asosan aerob va aralash xarakterdagi yuklar umumiy ish hajmining taxminan 87% ni, anaerob mashqlar esa 13% ni egallagan.

Bir qator kuzatishlar va tadqiqotlarga asoslanib, mualliflar o‘quv ishining xarakterini tanlashda aerob (67%), aerob-anaerob (20%) va asosan anaerobik (13%) ta’sirga ustunlik berish kerak degan xulosaga kelishadi.

V.M.Koluzganov (87) yillik tsiklning turli bosqichlarida yosh xokkeychilar tanasining umumiy jismoniy ko‘rsatkichlarining oshishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan bir qator omillarni aniqladi:

• tayyorgarlik davrida, ayniqsa uning birinchi bosqichida o‘quv yuklamalarining intensivligini shakllantirish;

• tayyorgarlik va o‘tish davrida umumiy chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan yuklamalar hajmining etarli emasligi, bunda kuch va tezlik-kuch mashq qilish vositalaridan ustunlik qilish;

• mashg‘ulotlar uzluksizligi buzilganligi sababli o‘tish davridagi o‘quv yuklamalarining umumiy hajmining turlicha qisqarishi.

V.M.Senchenko (121) quyidagi muammolarni hal qilish asosida o‘smirlar toifasidagi chang‘i poygachilarini yil davomida tayyorlash usulini asoslab berdi:

• umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik yuklamalari hajmlarining nisbati;

• jismoniy sifatlar va funksional tayyorgarlikning rivojlanish darajasining yillik mashg‘ulot tsiklidagi chang‘ichilar musobaqalari natijalariga ta’sir qilish darajasi.

Muallif o‘qitishning yillik tsiklida umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikning eng oqilona nisbatini aniqladi: bahor-yozda - 67% va 33%; yoz-kuzda - 43% va 57%; kuz-qishda - 5% va 75% vamusobaqa davrida - 0% va 80%. Ekvivalent soatlardagi o‘quv yuklarining optimal hajmlari yil bo‘yi o‘qitish bosqichlari bo‘yicha aniqlandi: bahor-yozda - 152 soat; yoz-kuzda - 161 soat; kuz-qishda -108 soat;musobaqa davrida - 129 soat. Yil davomida jami - 550 soat

M.N.Umarov (136) 12-16 yoshli gimnastikachilarni tayyorlashning yillik tsiklidagi o‘quv yuklamalari tuzilishining eng samarali variantlarini tajriba yo‘li bilan asoslab berdi. Ushbu ma’lumotlar haftalik mikrotsikllarning tuzilishini tahlil qilish asosida olingan. Ma’lum bo‘lishicha, eng ko‘p vaqt talab qiladigan vaqt haftaning birinchi yarmi bo‘lib, gimnastikachilar kuniga ikkita mashg‘ulot bilan katta hajmdagi va yuqori intensivlikdagi yuklarni bajaradilar. Keyingi ish - charchoq fonida, mashg‘ulot ishining sifatiga va tananing umumiy holatiga salbiy

ta’sir ko‘rsatadi. Variant yilning asosiy davrlarida etarlicha ko‘p sonli kombinatsiyalar bajarilganda, elementlarning bir oz kamroq soni va raketalarga yondashuvlar bilan ishlatilgan. Shu bilan birga, yukning dinamikasi aniq to‘lqinli xususiyatga ega bo‘ldi.

Ushbu ishlarning qisqacha tahlili ham ushbu muammoni hal qilishning asosiy yondashuvi, hammusobaqa va mashg‘ulot faoliyatini va sportchilarning holatini baholash uchun mo‘ljallangan aniq ko‘rsatkichlarni tanlashning jiddiy qarama-qarshiligini ko‘rsatadi. Ko‘pgina mualliflar o‘yin parametrlari masalasini o‘rganishgan (22,166,).

Ko‘rinib turibdiki, jadvalda keltirilgan ko‘rsatkichlarning o‘yin natijasiga nisbatan axborot mazmuni juda past: g‘alaba qozongan va mag‘lubiyatga uchragan o‘yinlarda sakrash harakatlari hajmlari o‘rtasida statistik jihatdan sezilarli farqlar yo‘q. Shuning uchun ulardan samaradorlik mezoni sifatida o‘yinlarda foydalanish masalasi juda munozarali deb hisoblanishi kerak.

Shu bilan birga, bunday ma’lumotlar yuklarni rejalashtirishda juda muhimdir: mashg‘ulotlarda kerakli sakrash sonini aniqlash uchun musobaqalarda ularning hajmini bilish kerak. Ushbu yondashuv bilanmusobaqa yuklarining qiymatlarini moslashtirish printsipi va ko‘plab sport nazariyotchilari tomonidan yozilgan mashg‘ulotlar.

Adabiyot ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, musobaqa paytida sakrashlar hajmi katta va bu mashg‘ulot sharoitida mos keladigan sakrash hajmini talab qiladi. Shu bilan birga, biz miqdoriy va sifat parametrlarini tavsiflovchi tadqiqot materiallarini topa olmadik. Shuning uchun, biz o‘z ishimizda o‘yinlar va mashg‘ulotlarda sakrash yo‘nalishi (hajmi va tuzilishi) yuklamalarini aniqlashga alohida e’tibor qaratishga qaror qildik, bu (adekvat metodologiyani tanlashda) sakrashni yaxshilaydi va

voleybolchilarning tayyorgarligi hamda bu orqali sportchilarning o‘yin salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun sharoit yaratadi.

1. Yillik tsikl bosqichlarida (shu jumladan o‘yinlar) murakkabligi oshgan o‘ziga xos yuklamaning shaxsiy hajmlari dinamikasi musobaqa davrlarida ularning o‘sish tendentsiyasini aks ettiradi. Yuqori malakali voleybolchilar asta-sekin hatto eng murakkab mashqlarga moslashadi, buning natijasida bu mashqlarning mashg‘ulot ta’siri kamayadi.

2. Yillik o‘quv tsiklida 38-40 ta ixtisoslashtirilgan va 8-12 ta maxsus bo‘lmagan mashqlardan foydalanish kerak. Shu bilan birga, asosiy o‘ziga xos mashqlar sakrash elementlari bilan mashqlar bo‘lishi kerak: hujum zarbalari, bitta blokga qarshi hujum zarbalari, qo‘sh blokga qarshi hujum zarbalari, qo‘sh blokga qarshi o‘yinchilarning o‘zaro ta’siri, qo‘sh blokga qarshi taktik kombinatsiyalar chizish, taktika chizish, uch blokga qarshi kombinatsiyalar, o‘yinlar 3x3, 4x4, 5x5. Ushbu mashqlarning qisman hajmi 68-72% bo‘lishi kerak.

3. Hujum zarbalari va bloklar bilan o‘yinlarda voleybolchilar tomonidan bajariladigan sakrashlar soni 306 dan 600 gacha (Xq435 ± 75) ekanligi aniqlandi. O‘yinlardagi sakrash yuklarining bunday hajmi mashg‘ulotlarda tegishli hajmdagi sakrashlarni talab qiladi. Har bir o‘yinda o‘rtacha sakrashlar sonining o‘zgarishi juda aniq (102 dan 156 gacha). Ta’kidlanishicha, sakrashlar soni birinchi to‘plamdan to‘rtinchi to‘plamgacha oshadi - eng kichigi uchinchi, birinchi va ikkinchi partiyalarda ortadi. To‘rtinchi partiyalarda sakrashning maksimal qiymatlari qayd etilgan. Shu bilan birga, deyarli barcha to‘rtinchi o‘yinlarda sakrash harakatlari soni ushbu turnir o‘yinlaridagi o‘rtacha ko‘rsatkichlardan oshib ketadi. Birinchi partiyalarda o‘zgaruvchanlik eng kichik (21%), ikkinchi-to‘rtinchisida - eng katta (22-25%).

1. Ayrapetyants JI.P Upravlenie komandoy v sorevnovaniyax. V kn Nauchno-metodicheskoe obespechenie vo‘sokokvalifitsirovanno‘x sportsmenov p itogam XXVI Olimpiyskix igr. T.: 1996.-S.9-14

2. Belyaev A.V. Trenirovochno‘y effekt igrovo‘x uprajneniy voleybolistov.: Metodicheskie rekomendatsii. - M., 1988. - 19s

3. Shmagina M.I. Spetsialno-podgotovitelno‘e sredstva trenirovki tennisistov vo‘sokoy kvalifikatsii.: Avtoref. diss. ...kand.ped.nauk. - M.,-21 s.

4. Martin D. Merkmale einer trainingswissenschaftlichen Theorie des Techniktrainings G‘G‘ Daugs R. u. a. (Hrsg.): Sportmotorisches lernen und Technik-training. - Schorndorf, 1991. -Bd. l.-P. 53-77

5. Moritani T. Time Course of Adaptations during Strength and Power Training. - In: Strength and Power in Sport. - Blackwell Scientific Publications,-P. 66-278.

6. Platonov V.N. El entrenamiento .deportivo. - Barselona: Paidotribo, 1995.-322 p

SAYYID QOSIMIYNING “MAJMA’ UL-AXBOR” DOSTONI QIYOSIY TAHLILI

Normurodov Oybek Berdimurod o‘g‘li
Guliston davlat universiteti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
oybeknormurodov1996@gmail.com

Annotatsiya: Maqola Sayyid Qosimiyning “Majma’ ul-axbor” (Xabarlar to‘plami) asarining adabiyotshunoslik ilmida o‘rganilishi hamda mazkur asarning kirish qismi, “basmala” qismi, hamd va na’t qismlari Yusuf Xos Hojibning Qutadg‘u bilik”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq”, Nizomiy Ganjaviyning “Maxzanul asror”, Xusrav Dehlaviyning “Matla’ ul-anvor” hamda Alisher Navoiy, Haydar Xorazmiy asarlari bilan qiyoslangan. Unda muallifning “Majma’ ul-axbor” asarining kompozitsiyasi, syujeti va o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: basmala, unvon, hamd, munojot, bahr, vazn, an’ana, xamsanavislik, na’t va kitobning yozilish sababi, madhi, so‘zboshi, asosiy qism, hikoyatlar va xotima.

Abstract. The article is a literary study of Sayyid Qasimi’s work “Majma’ul-akhbar” (Collection of Messages) and the introduction, “basmala” part, praise and na’t parts of this work, Yusuf Khos Hajib’s “Khutadgu bilik”, by Ahmad Yugnaki “Hibat ul-haqaiq”, Nizami Ganjavi’s “Makhzanul asror”, Khusrav Dehlavi’s “Matla’ ul-anvor” and Alisher Navoi, Haydar Khorazmi’s works are compared. It describes the composition, plot and specific features of the author’s work “Majma’ ul-akhbar”.

Keywords: basmala, title, praise, prayer, value, weight, tradition, khamsanavislik, na’t and the reason for writing the book, hymn, preface, main part, stories and conclusion.

Sayyid Qosimiy adabiyotimiz tarixida didaktik ruhdagi dostonlar bitgan ijodkor sifatida ajralib turadi. Muallifning “Majma’ ul-axbor” (Xabarlar to‘plami) asari temuriyzoda Sulton Abu Said Mirzoga (1451 – 1469), ya’ni Amir Temurning uchinchi o‘g‘li Mironshohning nabirasi (Xalil Sultonning o‘gli)ga bag‘ishlaganligi, “Gulshani roz”(Sirlar gulshani) kitobi esa Sulton Abu Said Mirzo tasarrufidagi shaharlarning birida hokim bo‘lgan Jaloliddin Sayyid Mazid madhi bilan boshlanishi, Sayyid Qosimyning temuriylar davri adabiyotining vakili ekanligini aniq ko‘rsatadi.

Sayyid Qosimiyning har bir asari o‘ziga xos tuzilishga ega. Jumladan, “Majma’ ul-axbor” ham muallif asarlari ichidagi eng yirik doston hisoblanadi. Doston Sharq an’anaviy dostonchiligiga xos Tangriga hamd, payg‘ambarimiz Muhammad sallollohi alayhi vassalamga na’t va kitobning yozilish sababi, Sulton Abu Said madhi, so‘zboshi, asosiy qism – hikoyatlar va xotimadan iborat. Shu o‘rinda “Xamsa”larning ilkinchi dostonlariga xos yana bir xususiyatni aytish o‘rinlidir, ya’ni “basmala”dir. Sharq adabiyotidagi daslabki “basmala” Yusuf Xos Hojibning Qutadg‘u bilik hamda Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” dostonlarida kuzatiladi[1.45]. Bu an’ana Sharq musulmon adabiyotida keng tarqaldi. Biz bu o‘rinda mazkur vorisiylikni Sayyid Qosimiy misolida kuzatamiz. Adibning “Majma’ ul-axbor” asari ham ustozlari kabi bu an’anaga qat’iy amal qilganligida ko‘rinadi:

“Bismillohir rahmonir rahiym,

Fotihayi fath erur, ey Hakim[3.15].

Mana shu an’ana barcha xamsanavislarning ijodiga xos xususiyatdir. Xususan, Nizomiy Ganjaviyning “Maxzanul asror” asari quyidagicha boshlanadi:

“Бисмиллоҳ-ир-раҳмон-ир-раҳим,

Ҳаст калиди дари ганҷи ҳаким[4.256].

(Mazmuni: Mehribon va rahimli Alloh nomi bilan boshlayman, (ushbu jumla) Alloh boyliklarining eshigini ochuvchi kalit hisoblanadi.)

Xusrav Dehlaviy ham ustozi Nizomiy an’anasi yo‘lidan yurdi va o‘zining mashhur “Matla’ ul-anvor” dostonini “basmala, unvon”[6,28;7,39;8,11] bilan boshlaydi:

“Бисмиллаҳир роҳманир роҳим,

Хутбаи қудс аст ба мулки қадим.

(Mazmuni: “Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan boshlayman” kalomi qadimiy mulkining muqaddas (pok) xutbasidir.)

Bu Amir Xusrav Dehlaviydan boshlab chin ma’noda an’anaga aylanib ulgurdi. Ushbu holatni Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Haydar Xorazmiy ijodi misolida ko‘rish o‘rinli. Jumladan, Haydar Xorazmiy:

“Bismillohir-rahmonir-rahim,

Fathu zafar oyatidur ey hakim”.

Alisher Navoiy:

“Bismillohir-rahmonir rahim,

Rishtag‘a chekti necha durri yatim[9.6].

Bular orasidan faqat Navoiyda “basmala” bobi kengroq yoritilgan, ya’ni Navoiy “Xamsa” dostonining birinchi bobini to‘lig‘icha Quronning birinchi “Fotiha” surasining avvalginchi “Bismillohir-rahmonir rahim” oyati ta’rifiga bag‘ishlagan. Biroq Sayyid Qosimiyda o‘zidan avvalgi salaflari kabi oyatning o‘zi keltirilib ikkinchi misradagina uning ta’rifi beriladi. Mazkur qism hamd qism hamdir, unda Alloh hikmat va qudrat egasi; barcha narsa qilishga qodir zot; barcha borliq uniki; oy, kun, yer, osmonni yaratuvchi; odamlar unga sig‘inadi; Xalil payg‘ambarga o‘tni guliston qilgan zot; Iso alayhissalomga mo‘jiza ato etgan; Muhammad (s.a.v.) uchun odamlarni aziz etdi[10,11] kabi ta’riflar keltiriladi. Asarning hamd qismi shu tariqa quyidagi keltirilgan bayt bilan yakun topadi:

“Qosimiydin kelsa xatovu gunoh,

Lutfu karam bula kechur, yo Iloh.

Muztaru darmondavu bechoradur,

Ojizu dilxastavu g‘amxoradur[9,10].

Hamd qismdan keyin asarning “Fi na’ti nabiy, sallolohu alayhi vassalam” bobi boshlanadi. Hamd qismida Muhammad (s.a.v) haqida so‘z yuritilganligi borasida yuqorida qayd etdik, mana shu fikrlarni muallif keyingi na’t qismiga mantiqan bog‘lashga harakat qiladi. Xususan, asarning hamd qismida:

“Qildi Muhammadni rasul hotami,

Etdi aziz oning uchun odamiy.” Bayti, mantiqan keying qismlarga ham aloqador hisoblandi. Mana shu baytga monand na’t qismni kuzatamiz:

“Ey qadaming izi yuzi ko‘zga nur,

Yoding erur jonu ko‘ngulga huzur.

Andaki sen Haq bila erding qarin,

Qonda edi dunyoda ruh ul-amin.

Sen sabab o‘ldingki, jahon bo‘ldi rost,

Butdi faqrlar ishi biz uchun xost.

Yo‘q edi o‘tu, yelu, obu xok,

Bundayi ishqing edi bu jon pok.

Odamikim qildi maloyik sujud,

Vositasi sen eding, ey bahri jud.

Mazkur bobda Muhammad (s.a.v)ning siymosi shoirona tarzda ta’rifilanadi. Mana shu o‘rinlaardan boshlab Sayyid Qosimiyning xamsanavislik an’anasiga to‘liq amal qilmaganligi ko‘zga tashlanadi. Jumladan, Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror”i “Debocha”, “Munojoti avval”, “Munojoti duyum”dan iborat bo‘lib, bunda ikki munojot mavjud. Navoiyda esa munojot to‘rttaga yetkazilgan. Qosimiyda umumiylik kuzatiladi, ya’ni doston tavsifi siqiq holda ekanligini mana shulardan ham bilish mumkin. Bundan tashqari “Majma’ ul-axbor”da “Me’rojnoma” yoki Me’roj tuni ta’rifi keltirilmagan. Na’tlar soni ham bitta. Boshqa xamsanavislar ijodida uchtadan ortiq. Masalan. Nizomiy Ganjaviyda 5 ta, Xusrav Dehlaviyda 3 ta, Navoiyda 5 ta na’t mavjud. Shundan so‘ng asarning “Dar sababi nazmi kitob va sharhi ahvoli xud” bobi asar kompozitsiyasini to‘ldiradi. Ushbu bobda Sayyid Qosimiy “Majma’ ul-axbor” dostoning yozilish sababiga to‘xtalgan. Bu haqida yuqoriroqda fikr yuritgan edik. Asarning “Fi madhi Sulton A’zam Sulton Abu Said” qismida Abu Said Mirzo madh etilgan. Uning umumiy hajmi 65 bayt, 130 misradan iborat. Abu Said Mirzo madhidan so‘ng “Fi tamsil” bobi keladi. Dostondan o‘rin olgan har bir hikoyat sarsuxan – so‘zboshilar bilan boshlanadi. Shunga mos ravishda hikoyat ham keltiradi. “Majma’ ul-axbor” o‘n sakkiz hikoyat va o‘n sakkiz sarsuxandan tashkil topgan.

Xullas, Sayyid Qoimiy xamsanavislik an’anasiga ergashib “Xamsa”larning birinchi dostoniga javob yozdi. Muallif har bir an’anani yaxshi o‘zlashtirdi va shakl va mazmun dialiktikasini saqladi. Buni asarning birgana kirish qismi misolida kuzatdik. Keyingi tadqiqotlarimizni asar tarkibidagi hikoyatar borasida amalga oshiramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қ.Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б;

2. Мумтоз адабиёти намуналари. 1,2-жилд. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Болтабоев, Н.Раҳмонов. ЎзМУ нашриёти. 003.

3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. – Т.: «Ҳилол-Нашр» нашриёт-матбааси, 021. 1-китоб. –512 б.

4. Қосимий Саййид. Маснавийлар мажмуаси. Мажмаъ ул-ахбор. “Фан” нашриёти. 1992, 10-б.

5. Низомии Ганжави. Куллиёт. Жилди панжум. Иқболнома. Махзан ул-асрор (Нашрга тайёрловчилар Б.Сирус ва Ж.Додалишоев). – Душанбе: Ирфон, 1984. 56-бет.

6. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Тошкент: 000;

7. Сирожиддинов Ш., Матншунослик сабоқлари. – Тошкент: Навоий университети, 019. 39-бет;

8. Ефим Резван. Зеркало Корана //«Звезда». – 008. – № 11;

9. Алишер Навоий Ҳайрат ул-аброр. // Насрий баёни билан. Нашрга тайёрловчи Ваҳоб Раҳмонов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 006;

10. Tasavvuf terimleri sözlüğü. Istanbul. 006;

11. Н. Комилов. Тасаввуф. “Мовароуннаҳр” – Т.: “Ўзбекистон”. 009;

12. Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. Дарслик. – Т. Тамаддун, 018.

13. Саййид Қосимий. Маснавийлар мажмуаси. – Т., Фан. 1992.11-бет.

14. Низомии Ганжави. Куллиёт. Жилди панжум. Иқболнома. Махзан ул-асрор (Нашрга тайёрловчилар Б.Сирус ва Ж.Додалишоев). – Душанбе: Ирфон, 1984. 59-бет.

15. Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Сирлар хазинаси) Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Т., Камалак. 016. 8-бет.

16. https://tadqiqot.uz/index.php/art/article/view/5732

17. https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:ajrssh&volume=12&issue=5&article=090

18. https://aijsh.com/wp-content/uploads/2022/06/5.90-Normurodov-Oybek-ABS.pdf

Anketa

FISh:	Normurodov Oybek Berdimurod o‘g‘li
Lavozimi:	O‘qituvchi
Ilmiy darajasi:	filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Ish o‘rni va manzili:	Guliston davlat universiteti, Sirdaryo viloyati, Guliston shahri 4-mavze
Telefoni va mobil telefoni:	+998994727036
Sho‘ba:	5
Tezis nomi:	Sayyid Qosimiyning “Majma’ ul-axbor” dostoni qiyosiy tahlili
e-mail:	oybeknormurodov1996@gmail.com

MAKTABGACHA TA’LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK INNOVATSION FAOLIYATNING AHAMIYATI

Niyazova Dilovar Shakar qizi
Guliston Davlat Universiteti “Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi” (Maktabgacha ta’lim) mutaxassisligi -bosqish magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning shaxs sifatida shakllanishida, ularning jismoniy, ruhiy, aqliy kamolotga yetishida, ijodiy rivojlanishida va boshqa kompetensiyalarining rivojlanishida tarbiyachi pedagog faoliyatining muhimligi hamda ularning pedagogik innovatsion faoliyatni samarali tashkil etishlari va olib borishlarining ahamiyati borasida so‘z yuriltiladi.

Kalit so‘zlar: ta’lim-tarbiya, bilim, ko‘nikma, pedagogik innovatsiya, innovatsiya, texnalogiya, intelektual, axborot kommunikatsiya.

O‘quv jarayonini tashkil etishdagi asosiy vazifa pedagogik texnalogiyalardan samarali foydalanish ekanligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Bu esa, ta’lim sifatini oshirishda innovatsion pedagogik va axborot kommunikatsiya texnalogiyalaridan foydalanish dolzarb masalalardan biri ekanligini yaqqol ko‘rsatib beradi. Bugungi kunda ta’lim sohasida turli xususiyatdagi, yo‘nalishdagi va ahamiyatga ega bo‘lgan, nihoyatda ko‘p innovatsiyalar mavjud bo‘lib, bu borada katta yoki kichik ko‘lamli davlat islohotlari o‘tkazilmoqda, ta’limning tashkil e’tilishiga, mazmuniga, uslubiyotiga va texnalogiyasiga yangiliklar kiritilmoqda. Oxirgi paytlarda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida innovatsion texnalogiyalarning qo‘llanilishi masalasi tobora kuchaymoqda. Chunki, ta’lim tashkilotlarining ishiga innovatsiyalarning joriy etilishi, maktabgacha ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish va isloh etishning eng muhim shartlaridan biri ekanligi tushunib yetilmoqda.

Innovatsiya tushunchasi ingliz tilida tarjima qilinganda “yangilik kiritish” degan ma’noni anglatadi. Innovatsion ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan texnologiyalar esa innovatsion ta’lim texnologiyar deb ataladi. Ta’lim innovatsiyalari -ta’lim sohasi yoki o‘quv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qo‘llanilib avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan metod va texnologiyalar hisoblanadi. “Innovatsion ta’lim” deganda, odatda o‘quv jarayoniga foydali bo‘lgan yangi elementlar olib kirish tushuniladi. Aksariyat hollarda innovatsiya –yangi metod, metodika, texnalogiya va boshqa ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ta’lim tizimida innovatsiya o‘zgartirish bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rishimiz mumkin. Bunday o‘zgartirishlar albatta ta’lim tizimining maqsadiga, mazmuniga, metodiga, texnalogiyasiga, tashkil etish shakli va boshqaruv tizimiga bog‘liq bo‘ladi. Shu bilan birga, pedagogik faoliyatdagi o‘ziga xoslik va o‘quv – bilish jarayonini tashkil etishga, ta’lim darajalarini nazorat qilish va baholash tizimiga, shuningdek, o‘quv- metodik ta’minotiga, tarbiyaviy ishlar tizimiga, o‘quv reja va o‘quv dasturlariga, o‘quvchi va o‘qituvchi hamda tarbiyachi va tarbiyalanavchilar faoliyatiga ham bog‘liq.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tashkil etiladigan ta’lim-tarbiya jarayonlari samaradorligini ta’minlashda, ta’lim tashkilotlari rahbarlari va tarbiyachilar maktabgacha ta’lim tashkiloti faoliyatini tashkil etish va ta’lim-tarbiya jarayonlarida tarbiyalanuvchilar faoliyatini muvofiqlashtirishda ularning boshlang‘ich tushunchalari, qiziqishi, ehtiyoji va qobiliyatlari, shaxsiy xislatlari, shuningdek pedagogik jarayonni ilmiy asosda tashkil etishning murakkab

tomonlarini faol o‘rganishlari hamda ular asosida pedagogik jarayonni takomillashtirish va samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan turli strategiyalarni yaratishlari kerak bo‘ladi. MTTda tashkil etiladigan ta’lim-tarbiya jarayonlarida tarbiyalanuvchilar faoliyatini vaziyatlarga ko‘ra to‘g‘ri muvofiqlashtirish asosida, ularning faolligini ta’minlash, tarbiyalanuvchilar faoliyatini ilmiy asoslarda tashkil etishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi va bunda, ta’lim-tarbiya jarayoni subyektlaridan biri sifatida tarbiyalanuvchilar faolligi va faoliyati samaradorligi ko‘p jihatdan tarbiyachilarning innovatsion faoliyatiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Tarbiyachilarning innovatsion faoliyati samaradorligi, ularning pedagogik faoliyat yo‘nalishlaridagi yangilikni izlash, o‘rganish va ularga asoslanish hamda ilmiy asoslangan va yangi ma’lumotlardan foydalanish, pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarishning ham nazariy, ham amaliy asoslarini o‘zlashtirish, shuningdek, o‘z faoliyati jarayonida zamonaviy yondashuv texnalogiyalaridan samarali foydalanish kabi vazifalarni tizimli amalga oshirish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishlari kerak.

MTTda ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish va boshqarishning samaradorligi ilmiy asoslangan boshqaruv funksiyalari va metodlari hamda innovatsion yondashuv texnalogiyalari asosida tashkil etilgan tarbiyachi va tarbiyalanuvchi faoliyatining natijaviyligini ifodalaydi. Bundan ko‘rinib turibdiki, MTTda pedagogik jarayonlar samaradorligi bir tomondan tarbiyalanuvchilar dunyoqarashining o‘zgarishi, tafakkurining rivojlanishi, turli mashg‘ulotlardagi faolligini ortishi, tabiat xodisalari va qonuniyatlarini o‘rganishi, bir so‘z bilan aytganda intelektual qobiliyatlarining shakllanish darajasini ifodalasa, ikkinchi tomondan tarbiyachilar va rahbarlarning bilimi, ko‘nikma va malakalari, shu bilan bir qatorda, pedagogik mahorati va kasbiy qobiliyatlarining rivojlanish darajalarining o‘sishini ham belgilaydi. Bundan ko‘rinib turibdiki MTTda tashkil etiladigan pedagogik jarayonlarning samaradorligini ta’minlashda ularning shakli va turiga ko‘ra o‘ziga xos xususiyatlarni inobatga olgan holda strategik rejalashtirish, loyihalashtirish, modellashtirish, tarbiyalanuvchilar faoliyatini muvofiqlashtirish va ularning faolligini ta’minlash, vaziyatlarga ko‘ra pedagogik jarayonni boshqarishda zamonaviy innovatsion texnalogiyalardan foydalanish zarur hisoblanadi.

Innovatsion ta’limiy muhitni shakllantirish yo‘nalishlarida yuqori darajada pedagogik tajribalarga ega b’lgan tarbiyachilar o‘z faoliyati jarayonida tatbiq etayotgan ta’lim texnalogiyalarining yangiligi hamda tarbiyalanuvchilar yoshiga va ta’limiy guruh xususiyatlariga muvofiqligi tarbiyalanuvchilarning olgan bilimlari, dunyoqarashining o‘zgarishi, intellektual qobiliyatlarining shakllanish darajasi hamda ularning kommunikativ qobiliyatlarining rivojlanish darajalariga o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmaydi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, maktabgacha ta’lim tizimiga innovatsion pedagogik va axborot kommunikatsiya texnalogiyalarini joriy etish orqali bolalarning shaxs sifatida shakllanishida, ularning jismoniy, ruhiy, aqliy kamolotga yetishida, ijodiy rivojlanishida va boshqa kompetensiyalarining rivojlanishida muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 019- yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son qarori “O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 030-yilgacha rivojlantirish” konsepsiyasi

.”Inovatsion ta’lim texnalogiyalari va pedagogik kompitentlik” O‘quv uslubiy majmua.

3.Ibragimov X., Abdullaeva SH. Pedagogika nazariyasi. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 008.

4.Dilfuza Kadirkulova Isroilova “Maktabgacha ta’limda axborot va innovatsion texnalogiyalarning o‘rni” 022y. CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH.
5.www. Ziyonet. uz
6.www. edu. Uz
7.tdpu-INTERNET. Ped,
8.w.w.w. /pedagog/ uz.

TEXNOLOGIYA DARSLARIDA O‘QITUVCHINING NUTQ MADANIYATI

Abdullayeva Feruza, *GulDU o‘qituvchisi*
Yusupova Dinora, *GulDPI talabasi*

Annotatsiya: Nutq madaniyati murakkab ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, uning mazmuni til va nutq, nutq va tafakkur, nutq va ong, nutq va voqelik o‘rtasidagi munosabatni o‘zida aks ettiradi. Mazkur maqolada ham o‘qituvchi faoliyati davomida nutq madaniyati haqida so‘z yuritiladi.

Abstract: Speech culture is a complex multifaceted concept, its content reflects the relationship between language and speech, speech and thought, speech and consciousness, speech and reality. This article also talks about speech culture during the teacher's career.

Kalit so‘zlar:O‘qituvchi, nutq madaniyati, taraqqiyot, pedagog, funksiyasi, kommunikativ, samara , nutq, ma’naviyat, malaka , ko‘nikma, pedagogika, til.

Keywords: Teacher, speech culture, development, pedagogue, function, communicative, effectiveness, speech, spirituality, competence, skill, pedagogy, language.

Ma'lumki nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining millat ma’naviy kamolotining muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasini favqulodda muhim unsurlaridan biridir. Shuning uchun ham mamlakatimizda ma’naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi deb, e'tirof etilgan. Bugungi kunda nutq madaniyati masalalari o‘qituvchining nutqiy madaniyat mahorati farzandlarimizning madaniy nutq ko‘nikmalari va malakalarini oshirish, ta'lim jarayoninning barcha bosqichlarida madaniy nutq muammolarini yetarli darajada nazarda tutish har qachongidan dolzarbdir.

Bilamizki til, turli vositalar yordamida tarbiyachi muloqot jarayonida u yoki bu gaplar asosida yotgan fikrlarni shakllantiradi.O‘qituvchi nutqi madaniyati o‘quvchilar bilan muloqot qilish madaniyatidir. O‘qituvchi o‘z so‘zi bilan nafaqat o‘quvchiga ta'sir ko‘rsatishi, uning to‘g‘ri xatti-harakatini tashkil qilishi, balki bu xatti-harakatini turli ijtimoiy vaziyatlarga qarab o‘zgartira olishi kerak. O‘qituvchi nutqi o‘quvchilarni bilimlar ni ongli ijodiy o‘zlashtirishning jonli jarayoniga qamrab olishi bilan birga, ularda o‘zaro hamdardlik hissini uyg‘otishi ham zarur.

Nutq tushunchasi o‘qituvchining kommunikativ xulqi tushunchasi bilan uzviy bog‘liq. O‘qituvchining kommunikativ xulqi deyilganda faqat uning gapirish va axborot berish jarayonigina emas, balki pedagog va o‘quvchi muloqoti uchun emotsional psixologik muhit yaratishga, ular o‘rtasidagi munosabat va ish uslubiga ta'sir ko‘rsatuvchi nutqni tashkil etish va unga mos o‘qituvchining nutqiy nazokati ham ko‘zda tutiladi. O‘qituvchining nutqi ma'lum talablarga javob berishi, ya'ni kerakli kommunikativ sifatlarga mos bo‘lishi kerak.

Pedagog nutqning to‘g‘rilik, aniqlik, moslik, leksik boylik, ifodalilik va tozalik kabi kommunikativ sifatlari o‘qituvchi nutqining madaniyatini belgilaydi. Maqsadga muvofiq pedagogik nutq o‘zining mantiqiyligi, ishonchligi, kuzatuvchanligi bilan xarakterlanadi. Nutq funksiyalaridan biri - bilimni to‘liq holda berilishini ta'minlashdan iboratdir. O‘qituvchi nutqining kommunikativ o‘ziga xosligi bilan bilimni o‘quvchilar tomonidan qabul qilinishi va esda qolishi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa bor. Nutq buni ta'minlashi yoki qiyinlashtirishi mumkin. O‘qituvchining nutqi faqat axborot berib qolmay, o‘quvchining ongi, sezgisiga ta'sir qilishi, ularni o‘ylash faoliyatiga undashi kerak. O‘qituvchi nutqi ikkinchidan o‘quvchining samarali o‘quv faoliyatini nutqi avvalo darsda samarali o‘quv eshituvchini ta'minlashi kerak.

O‘qituvchining tili, uning fikricha, aniq va tushunarli, ifodali, yorqin va o‘quvchilar uchun jozibali bo‘lishi kerak.O‘qituvchi bolaga nafaqat uning so‘zi bilan ta'sir qilishi, uning to‘g‘ri xatti-harakatini tashkil qilishi, balki bu xatti-harakatini turli ijtimoiy vaziyatlarga qarab o‘zgartira olishi kerak. O‘qituvchi nutqi o‘quvchilarni bilimlarni ongli ijodiy o‘zlashtirishning jonli jarayoniga qamrab olishi bilan birga, ularda o‘zaro hamdardlik hissini uyg‘otishi ham zarur. Pedagog uchun bu jarayonda eng muhimi axborotni uzatish harakati emas,balki uni tinglovchilar tomonidan baholanishi, ya’ni nutq nutqining ta’sir darajasidir.Inson nutqi madaniyatiga azaldan katta e’tibor berilgan. Bu tasodif emas. Chunki bu uning bilimdonligi, aql-zakovati, axloqi, bilimidan dalolat beradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, to‘liq, mukammal shakllangan talab darajasidagi o‘qituvchining umumiy nutqiy madaniyatining eng muhim uzviy ta'bir joiz bo‘lsa tamallaridandir. Jonli tovush nutq va uning barcha unsurlarini to‘g‘ri voqealashtirish ko‘nikma va malakalarining jami nutq texnikasi demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Karimov I.A. Istiklol va ma'naviyat. Toshkent,» O‘zbekiston», 1994 y
2.Azizxujaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent,2003 yil.
3.Ta'im jarayonida nutq madaniyatini shakllantirish masalalari Toshkent. “Sharq” 1999 56 b
4.Kommenskiy Ya. A Buyuk didaktika- T O‟qituvchi, 1975, 38 b
5.Sayidahmedov N. Pedogogik mahorat va pedogogik texnologiya- T 003, 68 b
6.M..Muhlibaev, RESULTS OF LABORATORY RESEARCH ON ENVIRONMENTAL CONTENTINPHYSICS INSTRUCTION IN RELATION TO OCCUPATIONAL EDUCATION You have to send following documents at usovoxaus@gmail.com before 5 th October 022

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TA'LIMIY-AXLOQIY QARASHLARI

Abdurasulova Shoira Kushakovna
Guliston davlat universiteti Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq mutafakkirlarining ta’lim-tarbiya, odob-axloq masalalaridagi qarashlari, islomda bolalar tarbiyasi to‘g‘risida so‘z yuritilgan. Shuningdek, Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatidagi ta’lim-tarbiyaga oid yondashuvlar, g‘oyalar, qarashlarni yosh avlodning ongiga singdirishda tarbiya usullari va vositalarini bilish, hayotda

ulardan to‘g‘ri foydalanish pedagogik ta’lim jarayonida o‘qituvchining pedagogik mahoratidagi muhim xususiyatlardan biri ekanligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: axloqiy qoida, tarbiya, odob, barkamol inson, insonparvarlik, ma’naviy fazilatlar, umuminsoniy qadriyatlar, milliy qadriyat, islom madaniyati.

Kirish. O‘zbek xalqi o‘zining uzoq tarixi davomida yaratilgan ta’lim-tarbiyaga oid boy merosga ega. Bundan tashqari, avlodlarda insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, do‘stlik, iymon-e’tiqod, mehr-oqibat, odoblilik kabi umuminsoniy fazilatlarni shakllantirishning o‘ziga xos tajribasini to‘plagan. Bizga ma’lumki, ma’naviy-axloqiy fazilatlar hech qachon o‘z-o‘zidan vujudga kelmaydi, balki ularning kelib chiqishining haqiqiy manbai, ularni keltirib chiqargan sabablar va harakatga keltiradigan kuchlar mavjuddir. Zero, har qanday axloqiy qoidalar muayyan tarixiy zaruriyat natijasiga vujudga keladi va muayyan qonuniyat asosida rivojlanib boradi. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, Sharq mutafakkirlarining ta’lim-tarbiyaga oid qarashlari bu tajribaning shakllanishiga ulkan ta’sir ko‘rsatgan. Tarbiya ham ota-onalarning burchi va farzandlarning haqqidir. “Tarbiya” so‘zi arabcha “robba” fe’lidan olingan bo‘lib, o‘stirdi, ziyoda qildi, rioyasiga oldi, rahbarlik qildi va isloh qildi ma’nolarini bildiradi. Musulmon ulamolar “tarbiya”ni bir necha xil ta’rif qilganlar. Jumladan, imom Bayzoviy quyidagicha ta’riflaydi: “Tarbiya bir narsani asta-sekin kamoliga etkazishdir”. Rog‘ib Asfihoniy tarbiyani quyidagicha ta’rif qiladi: “Tarbiya bir narsani bir holdan ikkinchi holga o‘tkaza borib, batamomlik nuqtasiga etkazishdir. Tarbiyaning ma’nolaridan biri, insonning diniy, fikriy va axloqiy quvvatlarini uyg‘unlik hamda muvozanat ila o‘stirishdir”. Islomda bolalar tarbiyasi ota-onaning eng mas’uliyatli va uzoq davom etadigan burchlaridir. Boshqa burchlar ba’zi ishlarni qilish yoki mulkni sarflash bilan oxiriga etadi. Ammo tarbiya mas’uliyati bardavom bo‘ladi. Zotan, ota-onaning farzand ne’matiga haqiqiy shukrlari ham aynan tarbiya mas’uliyatini sharaf bilan ado etish orqali yuzaga chiqadi [1]

Odob masalasini insoniyat tarixida to‘laqonli ravishda Islom boshlagan, desak mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz. Islomda kishining hayotidagi har bir narsaning o‘z odobi bor. Dunyodagi odobga bag‘ishlangan asarlarning asosini va ko‘piligini Islom halqlari vakillari tomonidan yozilgan asarlar tashkil qiladi, degan gapda zarracha mubolag‘a yo‘q. Qadimda Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan qarashlar hamda g‘oyalar bugungi kunda ham muhim ta’lim-tarbiyaviy manba sifatida yoshlar ongi va qalbiga ma’naviy ozuqa berib kelmoqda.

Uzoq va boy tarixga ega bo‘lgan Markaziy Osiyo xalqlari o‘zining ta’lim tarbiyaga oid boy merosini yaratib, takomillashtirib, yoshlarni insonparvarlik, ilmparvarlik, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, insonlarga va tabiatga do‘stlik, sahiylik kabi umuminsoniy fazilatlar ruhida tarbiyalab kelishgan. Darhaqiqat, ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan bebaho madaniy meros milliy ma’naviyatimizning o‘zagini tashkil etadi. Shu sababli undan bugun yoshlarimizning ta’lim va tarbiyasiga keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chunki, “Ajdodlarimizdan qolgan meros millatimizning nafaqat o‘tmishi, shuningdek, istiqboli uchun ham kuch va fidoiylik manbai hisoblanadi”[2]

Har bir xalqning ta’lim-tarbiyaga oid an’analari borki, ular pedagogik tafikkur taraqqiyotining asosi bo‘lib xizmat qiladi va bola tarbiyasi haqidagi tasavvurlar va qarashlarni

[1] Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. T.: “Hilol-nashr”. 013 y
[2] . A.Haydarov. Inson kamoloti va milliy-ma’naviy qadriyatlar. T.: Muharrir, 008 y

ifodalaydi. Yuqorida aytganimizdek, har bir ota ona o‘z farzandlarini barkamol inson bo‘lishini istaydi, o‘zlari eta olmagan orzuumidlariga bolalarining etishligini o‘ylaydi. Bolalarning har bir yutug‘idan quvonishadi, mag‘lubiyatidan tashvishga tushishadi. Farzandlarini baxtli ko‘rish ular uchun eng baxtiyor damlar hisoblanadi. Buning uchun ularga bor kuch-quvvatini sarflashadi. O‘tmishda buyuk allomalarimiz, yuksak darajadagi ma’naviyat, axloq-odob saboqlarini berganliklari, Vatan, xalq istiqboli, farovon turmush, halol mehnat, fan taraqqiyoti, inson mehnati, atrof-muhitga oqilona munosabat haqidagi o‘z qarashlarini bayon qilib berganliklariga guvoh bo‘lamiz.

Mana shunday mangu allomalar jumlasiga Ahmad Yassaviyni kiritish mumkin. Xoja Ahmad Yassaviy o‘zining ma’naviy-axloqiy qarashlari bilan bugungi kunda ham pedagogika faniga beqiyos qo‘sha olganligi olib borilgan izlanishlardan ayon bo‘lmoqda. “Xoja Ahmad Yassaviyning nuqtai nazariga ko‘ra ayyorlik, gunohlarni yashirish o‘zgalarga xiyonat hisoblanadi. Bu fikrlari bilan Xoja Ahmad Yassaviy rostgo‘ylik, halollik, o‘z-o‘ziga talabchanlikni targ‘ib qiladi. Zahmat chekkan odam sabrli, bardoshli, irodali bo‘ladi, degan fikrni ilgari suradi. Hushyorlik shaxsni faol harakat qilishga undaydi. Xoja Ahmad Yassaviy hikmatlari o‘quvchi shaxsini xushyorlikka, faol harakatlanishga, fitnalardan, fisqu fasod ishlardan o‘zini olib qochishga undaydi”[3] Shu sababli ham ta’lim tarbiya jarayonida ulardan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Abdulla Avloniyning “Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi Islom” asari mavjud. Ushbu asar boshlang‘ich maktablarning o‘quvchilariga mo‘ljallangan. Risolada Odam alayhissa-lomdan Muhammad alayhissalomgacha o‘tgan payg‘ambarlarning qissalari va zuhuri islom zikr etilgan.

Islom tarixi fanida payg‘ambarlar tarixi, payg‘am-barimiz Muhammad alayhissalomning hayotlari va Islom dini tarixi, shuningdek, ilk xalifalik davri tarixi uch bosqichda o‘rganiladi. Nasiruddin Rabg‘uziyning “Qissayi Rabg‘uziy”, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlari payg‘ambarlar tarixiga oid bo‘lsa, Alixonto‘ra Sog‘uniyning “Tarixi Muhammadiy”si ikkinchi va Rizoud-din ibn Faxrud-dinning “Xulafoi roshidin” asari uchinchi davrni o‘z ichiga oladi.

Allomalar Muhammad al-Xorazmiy (787-850 yillar), Abu Nasr Forobiy (870-950 yillar), Al-Kindiy (800-870 yillar), Abu Rayhon Beruniy (973-1050 yillar), Abu Ali ibn Sino (980-1037 yillar) va boshqalar uning asoschilari sifatida mashhur bo‘ldilar. Bu madaniyatning asosiy markazlari Suriya, Eron, Markaziy Osiyo hududlarida joylashgan. Sharq mutafakkirlari o‘z asarlarida ta'lim usullari, qoidalari, tamoyillari, metodlari va shakllari asosida ta'lim amaliyotining mohiyatini ifoda etadilar.

Jaloliddin Rumiy ham “Ma’naviy masnaviy”sida inson xulq-atvoridagi salbiy xususisyatlar borasida o‘z qarashlarini bildiradi. U adovat, badjahillik, hasadgo‘ylik, aybjo‘ylik, g‘araz, qahr-g‘azabni qattiq qoralaydi va insonning eng qabih illatlari sifatida tavsiflaydi.

Jaloliddin Rumiy o‘zining “Ma’naviy masnaviy”sida insoniyatning agressivlikka moyilligi, agressiv reaksiyalar, agressiv xulq-atvor shakllari xususida qarashlarini bayon etadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Sharq mutafakkirlarining ta’lim-tarbiya, oila va oilaviy tarbiya haqidagi qarashlari islom mafkurasi va uning qobig‘ida shakllangan. Sharq mutafakkirlari ijodida aks etgan umuminsoniy g‘oyalar islomiy ma’naviyat

[3] M.Xajiyeva. Xoja Ahmad Yassaviyning ma’naviy-tarbiyaviy qarashlari. Avtoreferat. T.: 004 y.

bilan hamohangdir. Sharq mutafakkirlari o‘z ilmiy meroslarida oila va oilada farzand tarbiyasi masalalariga katta e’tibor berganlar. Muhammad ibn Muso al Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Muhammad Qoshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy kabi mutafakkirlarning qator asarlarida bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash masalalari o‘rtaga qo‘yilgan va ularni hal etish yo‘llari ko‘rsatib berilgan. Oilada bola tarbiyasi masalasi Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy qarashlarida ham mavjuddir. Uning aytishicha, “Ota-onalar ikki xil: tug‘ilish otasi va ta’lim berish otasi: birinchisi jismoniy hayot sababli, ikkinchisi ruhiy hayot sababli”. Shunga ko‘ra ularni uzviy birlikda olib qarash tarbiya ishida muhim ahamiyatga molikdir. Uning quyidagi so‘zlari anchayin ibratlidir: “Zamondan yaxshiroq ta’lim beruvchi muallimni, insondan yaxshiroq ta’lim oladigan o‘quvchini ko‘rmadim”. Uning bu so‘zlaridan bir tomondan ijtimoiy muhitni bola tarbiyasi uchun hal q iluvchi ta’sirini anglasak, ikkinchi tomondan inson shaxsi ta’lim natijasida kamolotga erishib borishi mumkinligini sezamiz. Abu Rayhon Beruniy insonning axloqiy fazilatlarini, umuman, axloqiy tushunchalarini insonning tabiati bilan bog‘laydi. Inson tabiati esa, avvalo, oilada shakllanadi. Shunga ko‘ra bola tarbiyasida ota-ona ta’siri benihoya kattadir. Masalan, u ayollarga nasihat qilib, Abdulla ibn Jafar tilidan shunday deb yozadi: “Rashkdan saqlangin. U taloqning kalitidir. Oila va oilada bola tarbiyasi masalasi Abu Ali Ibn Sinoning ilmiy merosida ham muhim o‘rin egallaydi. Ibn Sinoning “Tadbiri al-manozil” nomli asarida katta bir bob oila va oilaviy tarbiya masalalariga bag‘ishlangandir. XI asrda yashab ijod etgan mutafakkir Yusuf Xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” asarida bola tarbiyasi haqida to‘xtalib, shunday yozadi: “Farzand qanchalik bilimli, aqlli-xushli bo‘lsa, ota-onasining yuzi shunchalik yorug‘ bo‘ladi”. U bola tarbiyasida otaning mas’uliyatiga alohida e’tibor beradi.

Sharqda keng tarqalgan pandnoma tarzida yozilgan mashhur asarlardan biri Unsurul ma-oliy Kaykovusning “Qobusnoma”sidir. Bu asar Sharq pedagogik fikr taraqqiyotida muhim o‘rinni egallaydi va qanchadan-qancha avlodlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda o‘z hissasini qo‘shib kelmoqda.

“Qobusnoma” falsafiy-didaktik asar bo‘lib, shaxs shakllanishining barcha tomonlarini o‘z ichiga oladi. Uning “Farzand parvarish qilmoq zikrida” degan bobi bevosita oiladagi bola tarbiyasiga bag‘ishlanadi.

“Qobusnoma”da ota-onaning qator vazifalari sanab o‘tiladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Bolaga yaxshi ism qo‘yish;
2. Oqil va mehribon enagaga topshirish;
3. To‘y-tomosha qilib, sunnat to‘y o‘tkazish;
4. O‘qish – yozishni o‘rgatib, kasb-hunar va ilmli qilish;
5. Harbiylar ahlidan bo‘lsa, sipohiylikni o‘rgatish.

Kaykovus bola tarbiyasida talabchanlik bilan mehribonlikni birga olib borish lozimligini ta’kidlaydi. “Yosh bola ilm bilan odobni tayoq bilan o‘rganur, o‘z ixtiyori bilan o‘rganmas. Ammo farzand beadab bo‘lsa va sening ul sababdan qahring kelsa, o‘z qo‘ling bilan urmagil, muallimlarning tayog‘i bilan qo‘r qitgil. Bolalarga muallimlar adab bersinlar, toki sendan o‘g‘lingni ko‘nglida gina qolmasin”. Kaykovusning “Qobusnoma” asari bugungi kunda ham axloqiy qadriyat sifatida yosh avlodni ma’naviy - axloqiy ruhda tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida insoniy fazilatlar va ezguliklarni madh etib, targ‘ibu-tashviq etish bilan cheklanmay, ayni zamonda odamlardagi yomon, xunuk, insoniylikka

xilof xislatlarni, insonlar uchun, jamiyat uchun zararli, sharafli inson sha'niga yarashiqsiz xulq-atvor va sifatlarni tanqid qiladi. Achchiq so'zlilik, nodonlik, yomon qiliqlilik, yolg'onchilik kabi illatlarga berilgan kishilarni qoralaydi. Navoiy ana shu yomon, yaramas xislatlardan, illatlardan odamlarni xoli ko'rishni istaydi. Karamli, muruvvatli, sadoqatli, yumshoq ko'ngilli, shirinsuhan, muloyim bo'lish kabi bir talay fazilatlarni Navoiy ko'klarga ko'tarib madh etadi.

"Achchiq tillik" eng yomon xususiyatlardan biri ekanligi haqida Alisher Navoiy shunday yozadi: "Achchiq til zaharli nayzadek sanchiladi. Ko'ngilda til nayzasining jarohati bitmas, unga hech narsa malham bo'la olmaydi". Uning bu fikrida verbal agressiya, ya'ni salbiy his-tuyg'ularni og'zaki tarzda ifodalash shakli o'z aksini topganligini ko'rishimiz mumkindir.

Bundan tashqari, Abu Ali Ibn Sino axloqlikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta'riflaydi. Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlarini ham tahlil etadi va har biriga ta'rif beradi. Masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezoni sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo'ladi, yomon illatlardan o'zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim. Insondagi ijobiy axloqiy xislatlarga saxiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi-muhabbat, mo'tadillik, aqllilik, ehtiyotkorlik, qat'iyatlilik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi.

Inson hissiy va ma'naviy talablarni ajratib olish imkoniyatiga ega ekan, bu imkoniyat asta-syokin inson fe'l-atvoriga xos xislatga aylana boradi. Ibn Sino insonning shakllanishida uning atrofini o'rab olgan tashqi muhit, odamlar alohida muhim rol o'ynaydi, ana shu tashqi muhit va odamlar insonning atrof-dunyoni bilishgagina emas, balki uning xulqida yaxshi yoki yomon jihatlarning tarkib topishiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham bolalarni tarbiyalashda ehtiyotkor bo'lish kerakligini, bola yomon odatlarga o'rganmasligi uchun, uni yomon odatlardan, yomon muhitdan uzoqroq saqlash zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning tarbiyalash masalalariga keng o'rin berilgan. Chunki inson avvalo oilada kamolga yetadi.[4]

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tarbiya o'z navbatida oiladan boshlanar ekan, biz o'z farzandlarimizni baxtisaodatini, kamolini, iqbolini, buyuk inson bo'lib etishganligini va hayot abadiyligi avlodlar davomiyligini ta'minlaydigan ma'naviy qo'rg'oni bo'lmish o'z oilamizning mustahkamligini ko'rishni istar ekanmiz, demak oilada tarbiyalanuvchilarimizni har tomonlama sog'lom va barkamol etib tarbiyalashda tarbiyaning barcha turlariga e'tiborni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-bobolarimizdan qolgan boy ma'naviy merosning yosh avlodni har tomonlama yuksalishi tizimidagi o'rni va roli o'ziga xos xususiyatga va ko'rinishlarga ega. "Darhaqiqat, ajdodlar tomonidan yaratilgan tarbiyaviy qadriyatlarni o'rganishda ta'lim tizimi imkoniyatlarga alohida e'tibor qaratishlozim. Sharq mutafakkirlarining asarlarini o'rganish, tahlil qilish, ularning ijodi va ta'lim-tarbiyaga oid qar[5]ashlarini pedagogik nuqtai nazardan tadqiq etish muhim amaliy ahamiyatga ega". Ular o'z asarlarida shaxs ma'naviyati, insonda odob-axloqning yuksak namunalarini tarkib toptirish, oila, nikoh, farzand tarbiyasi, halol mehnat bilan kun kechirish, atrof-muhitga nisbatan oqilona munosabatda bo'lishga oid qarashlarni bayon qilganlar. Shunday qilib, inson va uni tarbiyalash

[4] M.Q.Kubayev,O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi stajyor-tadqiqotchisi**.,** Sharq mutafakkirlarining shaxs xulq-atvori haqidagi qarashlari nomil maqolasi

[5] Z.B.Jalilov. Sharq mutafakkirlari merosini o'rganishning didaktik metodlari. Zamonaviy ta'lim jurnali. 017 yil, 5-son

masalalari Sharq mutafakkirlari va allomalari o‘z asarlarida insonning bilim olishi, hunar egallashi, undagi yuksak ma’naviy-ahloqiy sifatlarni ulug‘laydilar va shunday fazilatlarga ega bo‘lishga barchani chorlaydilar. Ma’naviy yuksak, zamonaviy ilm-fanni egallagan, ajdodlarimizning boy ma’naviy merosga sohib chiqqan avlodni hech qanday tashqi kuch, g‘oya yoki mafkura aslo o‘z ta’siriga tushira olmaydi. Bunday avlodni voyaga etkazgan xalqning istiqboli porloq, kelajagi buyukdir.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yoshlarni ma’naviy tarbiyalash – o‘ta nozik va mas’uliyatli ish. Yoshlarni ma’naviy tarbiyalashda ularning yoshi, xohishi, intellektual, ruhiy tayyorgarligini hisobga olish kerak. Yoshlar ma’naviy-axloqiy sifatlarining ifodasi bo‘lgan ruh (aql) nodir hodisa bo‘lib, tez o‘sishga moyildir. Yoshlarni ma’naviy – ma’rifiy ruhda tarbiyalashda yoshlardagi taqlid, ta’sirlanish, tormozlanishdan kuchliligini, kuchli ruhiy ta’sirlanish bosh miya yarim sharlaridan ayri, «maslahatlashmay» sodir bo‘lishini va bunday hollarda ular o‘zlari bilmagan holda zid hatti-harakatlar sodir etishi, jiddiy xatolarga ham yo‘l qo‘yishini inobatga olish zarur. Shuningdek, yoshlar ta’sirga beriluvchan, ongiga o‘z atrof-tevaragidagi voqealarni tez singdiruvchan bo‘ladi. Bu voqealar yoshlarning his-tuyg‘usidan mustahkam o‘rin olib, ichki olamiga ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa yoshlarni maksimal fikrlaydigan, turli xil emotsiya va ambitsiyalarga tez uchadigan demografik qatlam ekanini ko‘rsatadi. Shuning uchun barkamol avlodni shakllantirishda pok, sog‘lom bo‘lgan ijtimoiy muhitni, sog‘lom ruhdan oziqlanib to‘g‘ri yo‘nalish olishni ta’minlash talab etiladi. Buning uchun yoshlarni ma’naviy tarbiyalashda quyidagilarga e’tibor qaratish kerak bo‘ladi. Avvalo, ustoz yoki ota-ona tomonidan rag‘batlantirib, boshqarib turilishi orqali yoshlarda etishmaydigan shaxsiy muloqot, jamoada yashash tajribasi, qiyoslab tahlil qilish malakasini oshirishga e’tibor qaratishga to‘g‘ri keladi. Yoshlarni ma’naviy-ma’rifiy ruhda tarbiyalashda ustoz, sinf rahbari va ota-onalar orasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish samarali usul hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. T.: “Hilol-nashr”. 013 y.

2. M.Xajiyeva. Xoja Ahmad Yassaviyning ma’naviy-tarbiyaviy qarashlari. Avtoreferat. T.: 004 y.

4. M.Shoxadjyaev. Burxoniddin Marg‘inoniyning axloqiy-huquqiy tarbiyaga oid qarashlari. Avtoreferat. T.: 006 y.

5. M.Hamdamova. Ma’naviyat asoslari. T.: “Fan va texnologiya”. 008 y.

6. S.Dolimov, U.Dolimov. Kaykovus unsurulmaoniy qobusnoma T.: “Istiqlol” 1994 y.

7. San’at – yoshlar nigohida. Magistrantlarning ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. T.: 019 y.

8. A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T.: O‘qituvchi. 1992 y.

9. Y.Abdullayev. Eski maktabda xat-savodga o‘rgatish. T.: 1960 y. 38-bet

10 12. Z.B.Jalilov. Sharq mutafakkirlari merosini o‘rganishning didaktik metodlari. Zamonaviy ta’lim jurnali. 017 yil, 5-son

Nurumbekova, Y. (2021). TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL EDUCATIVE ACTIVITY ON THE BASEMENT. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.

6. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.

7. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor’s Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).

8. Nurumbekova, Y. (2022). BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Архив научных исследований, (1).

9. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

BO‘LAJAK BOShLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI O‘QUVCHILARNI INTELLEKTUAL RIVOJLANTIRISHGA METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING MAZMUNI

Abduraxmonova Noila Nasim qizi

Guliston davlat universiteti, Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi -bosqich tayanch doktoranti

Abduxalilova Muqaddas

Guliston tumani 7-maktab boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi

Annontatsiya: Mazkur maqolada Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini o‘quvchilarni intellektual rivojlantirishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish metodikasining asosiy mazmuni boshlang‘ich matematika fani orqali ochib berilgan. Aynan nima uchun matematika fani ob’ekt sifatida olindi degan savol tug‘ilishi tabiiy bundan asosiy maqsad matematika fani boshqa o‘quv fanlaridan o‘quvchilarning intellektual qobiliyatini rivojlantirishda eng keng qamrovli xisoblanadi. Matematik misollar va boshqotirmalar o‘quvchini uch tomonlama fazoviy tasavvurlarini shakllantirish va rivojlantirishda asasiy xisoblanadi.

Tayanch so‘zlar: o‘qituvchi, metodika, intellekt, manba, qobiliyat, fan, maqsad, matumatika, shakllanish, ko‘nikma, malaka, talaba, boshqotirma.

Abstract: In this article, the main content of the method of improving the methodical preparation of future elementary school teachers for the intellectual development of students is revealed through elementary mathematics. It is natural to ask the question why mathematics was taken as an object, because the main goal of mathematics is the most comprehensive in developing intellectual abilities of students from other educational subjects. Mathematical examples and puzzles are considered essential in the formation and development of the student's three-dimensional spatial perception.

Keywords: teacher, methodology, intelligence, resource, ability, science, goal, mathematics, formation, skill, skill, student, puzzle.

O‘quvchilar kuchli bilim egasi bo‘lishi uchun matematika fanini tushunishi, o‘rganishi va undan foydalana olishlari lozim. Avvalambor, matematika fanini o‘rganish hayotda uchraydigan muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirishda yordam beradi, qat’iyatlilikka o‘rgatadi. Matematika fani kundalik hayotda, masalan, hisob-kitob ishlari, pul muomalasida muhim. O‘quvchilarni matematika faniga bo‘lgan qiziqishini oshirishda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarning o‘rni beqiyos.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini o‘quvchilarni intellektual rivojlantirishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari o‘quvchilarni baholash tizimidagi qo‘yidagi parametrlarini bilishlari lozim:

Baholash mezonining tarkibi; Mulohaza yuritishning muhim bo‘lgan kognitiv o‘lchovi.

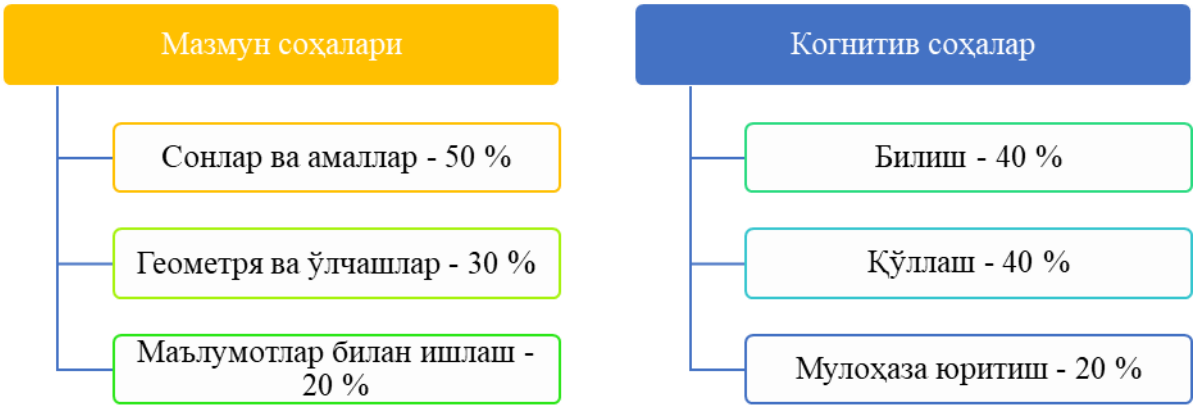

2.1-rasm. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari o‘quvchilarni baholash tizimidagi qo‘yidagi parametrlarini bilishlari lozim

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual qobiliyatini tarbiyalash va ularning darsga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish maqsadida, qiziqarli misol, topshiriq va masalalarni tanlashga alohida e’tibor berish zarur. Darsga doir tanlanadigan misol, topshiriq va masalalar aniq bir sistemani tashkil qilishligi, o‘ziga xos tanlash usuliga va o‘qitishning aniq bir maqsadiga qaratilishi zarur[3].

Topshiriqlar sistemasini ishlab chiqish murakkab ishdir. Hozircha metodik adabiyotlarda har bir mavzuga oid topshiriqlar tanlashning ilmiy asoslangan umumiy kriteriyasi, miqdor va sifat jihatdan shakllantirilmagan, ularning mantiqiy taqsimlanish ketma-ketligi ham to‘liq ilmiy va metodik jihatdan ishlab chiqilmagan. Shuning uchun boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi ayrim mavzuga, bobga doir masalalar tanlash ishiga alohida ahamiyat berishi zarur.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, tanlangan topshiriqlar sistemasi quyidagi talablarga javob bersa, bunday holda tanlangan har bir topshiriq va har bir misol, masala tarbiyaviy-pedagogik yutuqqa ega bo‘ladi:

1. Har bir topshiriqda qanday maqsad ko‘zda tutilgan?
2. Bu topshiriqning boshqa misol va masalaga nisbatan zaruriyligi nimada?
3. Nima uchun bu topshiriq tanlangan, topshiriqlar sistemasiga kiritilgan? Bu topshiriqni kiritish bilan qanday tarbiyaviy-pedagogik maqsad ko‘zda tutilgan?
4. Берилган топшириқ ўқувчи учун қизиқарли бўлса, унинг жавоби ва йечиш усули ўқувчини ўзига жалб қиладими?
5. Berilgan topshiriqni o‘quvchilar mustaqil yecha oladimi? Buning uchun u nimani bilishi, eslashi kerak?
6. Qo‘yilgan vazifani bajarish davomida o‘quvchilarning qanday yutuqlarga erishishini xohlaymiz?

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual qobiliyatini rivojlantirish maqsadida tanlangan masalalar sistemasini tuzishda ta’limning didaktik tamoyillarini hisobga olish kerak.

Hozirgi kunda “intellekt”ning yetmishdan ortiq turli tariflari ma’lum bo‘lib, ularning tahlili bunday xulosa qilishga imkon beradi: u ancha keng tushuncha bo‘lib, bugungi kunda uning bir ma’noli talqini yo‘q.

“Har qanday topshiriqni bajarish jarayonida o‘qituvchi boshlang‘ich sinf o‘quvchisini o‘z ishini ushbu sxema bo‘yicha qurishga o‘rgatishi lozim:

O‘z faoliyatingizni motivlang;

Diqqatli bo‘ling;

O‘quv materialini anglab, asosiysini ajrating;

Topshiriqni mustaqil bajarishga o‘rganing;

Faoliyatingizni o‘zingiz nazorat qilishga o‘rganing.

Bu bosqichlarning har biri asosiy o‘quv intellektual uquvlardan biridir. O‘quvchilarning o‘qish faoliyati davomida mazkur sxemani mustaqil qo‘llashlari maktab o‘quvchisining bilimlarni o‘zi mustaqil egallash chorasidan iboratdir”[6].

Matematika bilan shug‘ullanish faqat xotira va tafakkurni shakllantirib qolmay, balki bolalarning mehnat tarbiyasi maktabi hamdir. U mehnat qilishga odat qilishni va mehnatga ehtiyojni tarbiyalash bo‘yicha doimiy sistemali ishlash uchun material beradi. Tafakkur intizomini va mehnatni aniq tashkil etishni, fikrning bir joyga to‘plashni, aniqlikni talab qiladi. Tafakkur shakllari va qonunlarini o‘rganish mantiq ilmining asosiy vazifasidir. Bu qonunlar esa til orqali ifoda qilinadi. Mantiq ilmini o‘rganishning obektini tafakkur tashkil qiladi. Tafakkur arab tilidan kirgan so‘z bo‘lib, “fikrlash”, “aqliy bilim” kabi mazmunni ifoda etadi. Bilishning dastlabki bosqichi hissiy bilishdir. Barchaga ma’lumki, hissiy bilishga 3 ta shakl kiradi: sezgi, idrok, tasavvur. Har bir sohada samaradorlikka erishish uchun inson ruhiyatiga, hissiyotiga birinchi navbatda ta’sir eta olish kerak. O‘quvchilardagi mustaqil fikr, tafakkur, dunyoqarash, e’tiqodni shakllantirishi bir qancha omillarga bog‘liq: a) o‘quvchilarda o‘zini anglash tuyg‘usini shakllantirish; b) motivatsiya hosil qilish; d) nazariya bilan amaliyot munosibligini ta’minlash.

“Shaxs rivojlanishida tafakkur o‘sishi uchun pedagogik faoliyatda psixologiyani olib kirishni zamon taqozo etmoqda. Tilni o‘qitishda o‘quvchilarning psixik xususiyatlarining inobatga olinishi metodik talablar doirasiga kiradi. O‘qituvchi darsga tayyorgarlik ko‘rishda o‘quvchilarda faollik oshirish yo‘llarini, mavzuni o‘tish modellarini, mashg‘ulot jarayonida foydalanish lozim bo‘lgan vositalarni, dars samarasini beradigan usullarni, motivatsiya hosil qiladigan yo‘l-yo‘riqlarni oldindan aniqlab olmog‘i lozim” [5].

Pedagogik metodik nuqtai nazardan olib qaraganda, u o‘qishga ishtiyoq uyg‘otish, qiziqish kabi hissiyotlarni ro‘yobga chiqara olishdir. Shuning uchun ham o‘quvchilarda mantiqiy fikr yuritishdan oldin motivatsiyani vujudga keltirish kerak. Ana shundagina ular o‘z qiziqishlari asosida o‘qiydilar, maqsadga intiluvchanlik paydo bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlanishida ularning tug‘ma qobiliyat va iste’dodining o‘rni muhim ahamiyatga ega. Tug‘ma qobiliyatga ega bo‘lgan yoshlarimiz kattalarning har bir ta’limiy, tarbiyaviy va kasbiy ta’limotlarini tez ilg‘ab oladilar va tez o‘zlashtirib hayotga tadbiq eta oladilar. Lekin bu qobiliyat va iste’dod, barcha yoshlarimizga tug‘ma talant nasib etavermaydi. Shunday ekan, qobiliyatni shakllantirib borish, yoshlarning iste’dodini oshirib borish birinchi navbatda pedagoglarimizga va keng jamoatchilik zimmasiga ya’ni oila, mahalla, o‘quv muassasalari va korxona, tashkilot, ustaxona boshqaruvchilari zimmasiga tushadi. Iste’dod tushunchasining asosiy mazmuni “qobiliyat” degan tushunchani ham anglatadi. Didaktik o‘yinlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektini oshirishda

ahamiyati katta. Bunda bolalarga o‘yinni o‘rgatishda ularning aqliy imkoniyati nazarda tutiladi. O‘yinning eng muhim ahamiyati ham ana shundadir. O‘yin o‘tkazilish shakllari va usullari bilan ta’limning boshqa turlaridan farq qiladi. Didaktik o‘yinlar ta’limning ko‘rgazmaliligini, o‘qituvchining nutqini va bolalar harakatini o‘z ichiga oladi, buning natijasida idrokda (ko‘rish, eshitish, teri sezgisi belgilarida) birlik tug‘iladi. Bu esa o‘qituvchining aytganlarini bolalarning o‘ylab olishiga va o‘sha aytilganlarni ifodalab berishlariga, ya’ni didaktik o‘yinlar qoidalarini o‘quvchilarning o‘zlari bajarishlariga imkon beradi. Didaktik o‘yinlarning bu tarzda tuzilish xususiyatlari o‘quvchilar faoliyatini tahlil qilish imkoniyatini beradi. Shuning uchun ham barcha bolalar o‘yin vaqtida qiziqish bilan harakat qiladilar. Didaktik o‘yinlar bolaning aql-idrokiga, his-tuyg‘usiga ta’sir etib, unda o‘qishga ijobiy munosabat va qiziqish hislatini tarkib toptiradi. Bolalar o‘yinni zo‘r mamnuniyat bilan ijro etadi. O‘yin boshlanishini esa sabrsizlik bilan kutadilar, ularning ongida beixtiyor ertangi o‘quv kunining quvonchli manzarasi gavdalanadi. Har bir didaktik o‘yinda ko‘pchilik bolalar yoki butun bir sinf o‘quvchilari ishtirok qiladi. O‘quvchilar ma’lumotlarning echimini yozishning turli shakllarini o‘qish va echa olish va muammolarni hal qilish uchun bir yoki bir nechta manbalardan olingan ma’lumotlardan foydalanish metodikasini o‘rganishlari lozim. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini o‘quvchilarni intellektual rivojlantirishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishda boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari ma’lumotlar sohasi bo‘yicha bilishlari kerak bo‘lgan elementlari quyidagilar[2.2-rasm]:

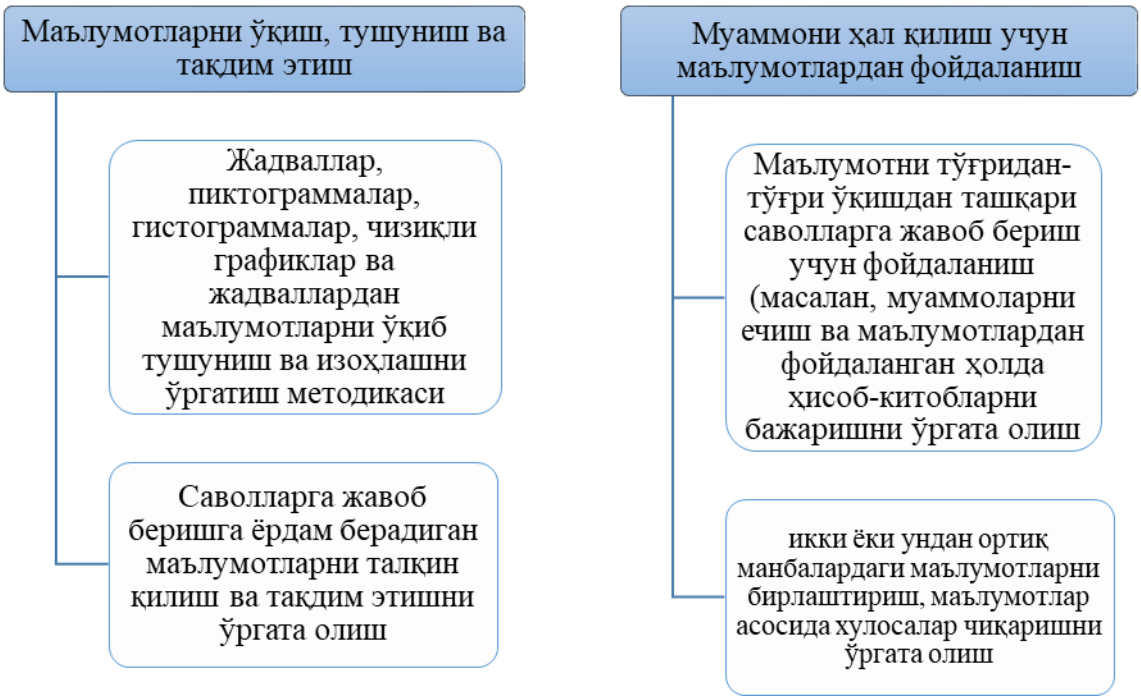

2.2-rasm. Ma’lumotlar sohasi bo‘yicha elementlar

Mantiqiy fikrlash sohasida sanab o‘tilgan ko‘plab bilim qobiliyatlari yangi yoki murakkab muammolarni o‘ylash va hal qilishda ishlatilishi mumkin va talabalar fikrlashiga ta’sir qilish imkoniyatiga ega bo‘lgan matematik ta’lim olishning natijasidir. Masalan, mulohaza yuritish, kuzatish va hisoblash qobiliyatini, aniq taxminlar va qoidalarga asoslangan xulosalarni, natijalarni asoslashni o‘z ichiga oladi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini o‘quvchilarni intellektual rivojlantirishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishda mos ravishda ta’lim shakllari, metodlari va vositalaridan foydalanish talab etiladi.

Tavsiyalar:

1. Boshlang‘ich sinf matematika darslarida o‘quvchilarga aqliy qobiliyat muammosini o‘rgatishda amaliy ishlarni tashkil etish metodikasi yoritib berilgan. Bunda boshlang‘ich sinf matematika darslarida intellektual qobiliyat tizimini yaratish jarayoni, hamda boshlang‘ich sinf matematika darslarida o‘quvchilarning intellektual qobiliyatini shakllantirishda didaktik o‘yinlardan foydalanish metodikasi masalalari ko‘rilgan.

2. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual qobiliyatini tarbiyalash va ularning darsga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish maqsadida, qiziqarli misol, topshiriq va masalalarni tanlashga alohida e’tibor berish zarur. Darsga doir tanlanadigan misol, topshiriq va masalalar aniq bir sistemani tashkil qilishligi, o‘ziga xos tanlash usuliga va o‘qitishning aniq bir maqsadiga qaratilishi zarur. Topshiriqlar sistemasini ishlab chiqish murakkab ishdir.

3. Tanlangan topshiriqlar sistemasi har xil mavzular yuzasidan bo‘lishi mumkin. Topshiriqlarning mazmuni boshlang‘ich sinfda matematika o‘qitishning maqsad va vazifalariga mos kelishi zarur. Tanlangan topshiriqlarni o‘zlashtirish natijasida o‘quvchi aniq ilmiy bilimga va amaliy malakaga ega bo‘lishi kerak.

4. Didaktik va o‘quv uslubiy adabiyotlarda didaktik o‘yinlarning darsda boshqa faoliyat turlari tizimidagi o‘rnini belgilash to‘g‘risidagi masalaga muhim ahamiyat berilgan. Adabiy manbalarni tahlil etish shuni ko‘rsatadiki, didaktik o‘yinlarning darsdagi o‘rnini aniqlashda darsning asosiy didaktik maqsadini, o‘quvchilar yoshining xususiyatini, aqliy faoliyat usullarining shakllanish zaruriyatini hisobga olish zarur.

Didaktik o‘yinlarni o‘tkazish o‘rni mazkur darsning maqsadi, uning nimaga mo‘ljallanganligiga bog‘liq holda belgilanadi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun intellektual qobiliyatlarni aniqlovchi test namunasi: [8, internet saytidan o‘zbek tiliga tarjima qilindi]

1. So‘roq belgisini qaysi raqam almashtirish mumkin?

A)5 B) 7

C) 8 D) 11

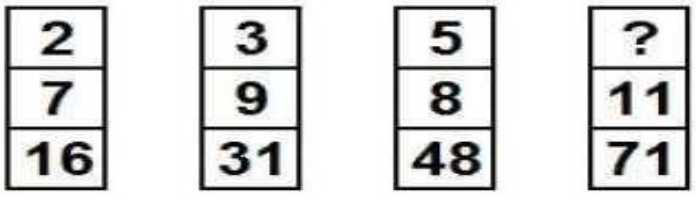

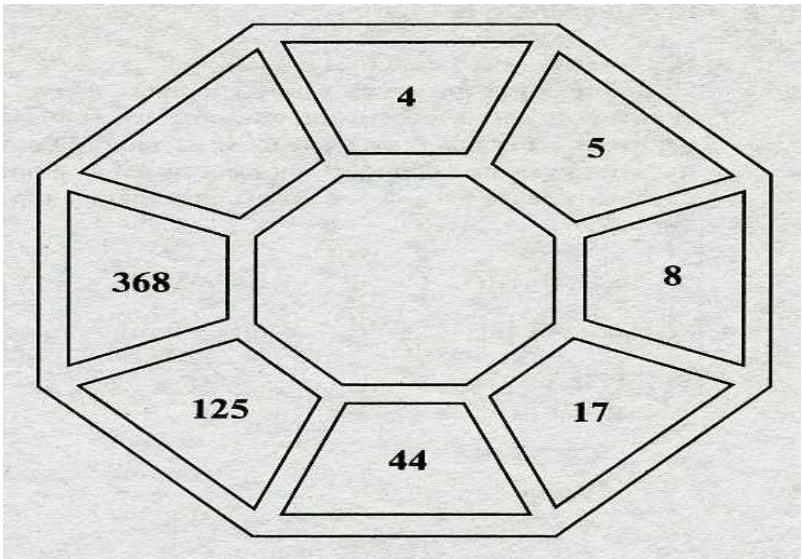

:

A) 1045 B) 1078

C) 1097 D) 1011

3-savol:

F	H	L
N	P	T
Q	S	?

A) X B) A

C) K D) O

4- savol: Yo‘qotilgan sonni aniqlang: 16, , 8, 34, ?.

A) 35 C) 40

B) 43 D) 56

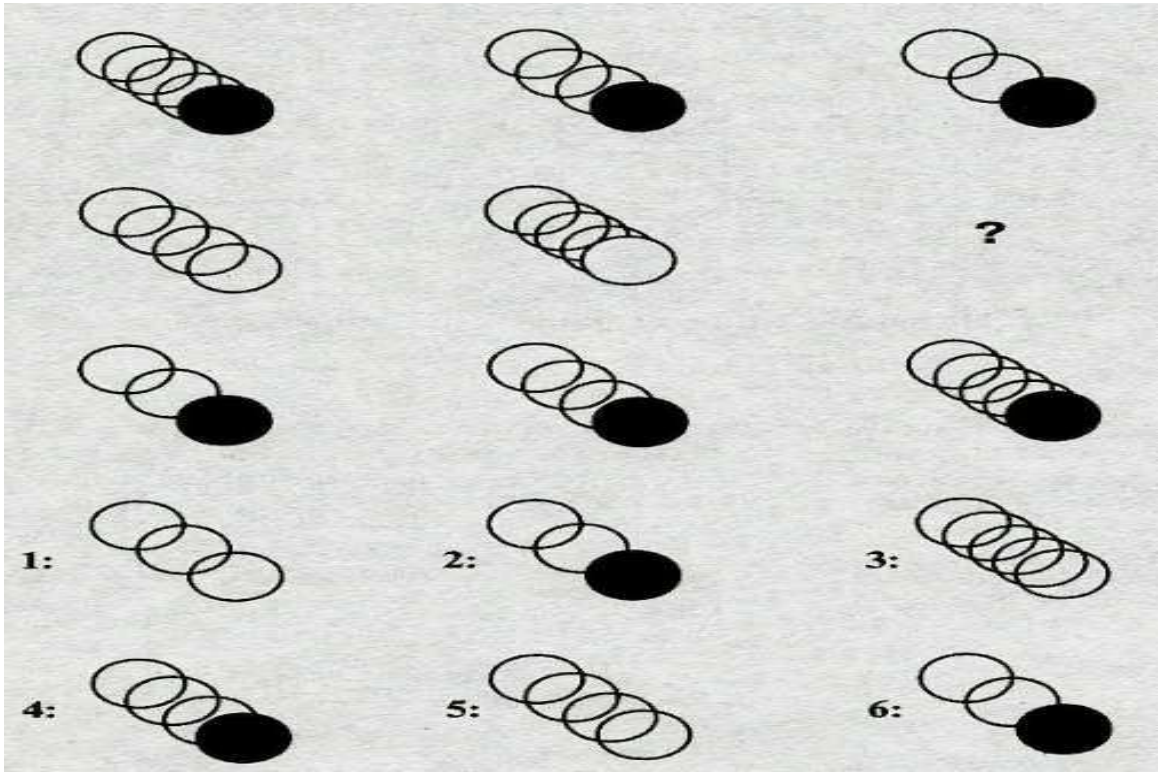

A) 1 C) 3 E) 6

B) D) 5 F) 4

6-savol:

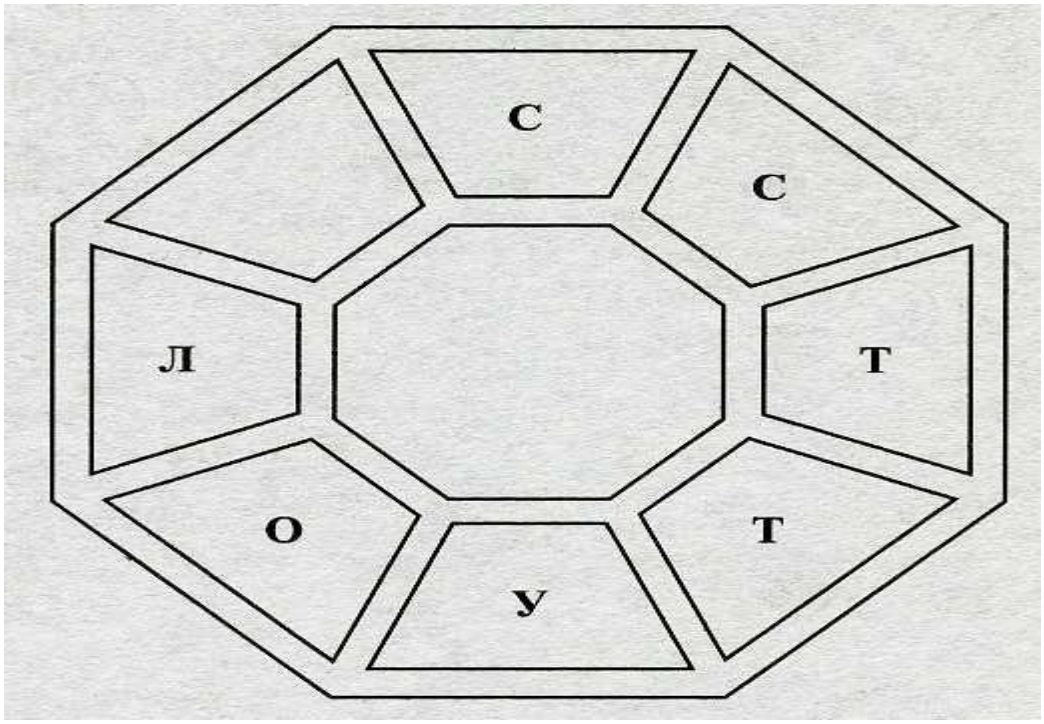

A) P C) O

B) L D) P

Фойдаланилган адабиётлар:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 019 yil 9 iyuldagi “Matematika ta’limi va fanlarni yanada rivojlantirishni davlat

tomonidan qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining V.I.Romanovskiy nomidagi matematika instituti faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4387-son qarori

2. 2020 yil 7 maydagi “Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqiotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-4708- sonli Farmoni

3. Abdullayeva B.S va b Boshlang‘ich sinflarda matematikadan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish-Toshkent.: OOO “Jahon print”,2011,146- b.

4. Ahmedov M., Ibragimov P., Abdurahmonova N., Jumayev M. E. “Birinchi sinf matematika darsligi.” – T.: “Sharq”, 160-bet.

5. Xodjiyeva F “O‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning didaktik asoslari” (Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari misolida) nomzodlik dissertatsiyasi. Toshkent. 008- yil.

6. https://www.marieclaire.ru/psychology/vydayut-intellekt-10-fraz-kotorye-govoryat-tolko-zrelye-lyudi/

7. Karimova, Sevara. “CHARACTERISTICS OF NATURAL TEACHING METHODOLOGHY.”Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and socialsciences1.11 (2021):737-740. https://cyberleninka.ru/article/n/characteristics-of-natural-teaching-methodologny.

8. Karimova S. THE ROLE AND IMPORTANCE OF” NATURAL SCIENCES” IN THE DEVELOPMENT OF UNDERSTANDING OF NATURE IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS //Science and innovation. – 022. – T. 1. – №. B6. – C. 14-218. https://cyberleninka.ru/article/n/the-role-and-importance-of-natural-sciences-in-the-development-of-understanding-of-nature-in-general-secondary-schools

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA KREATIV FIKRLASHGA O‘RGATISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Abdusattorova Umida Abdusamat qizi
Guliston davlat universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada bugungi kunda maktabgacha ta'limda o‘rnatilgan innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida bolalarni kreativ fikrlashga o‘rgatish metodikasini tashkil etish, yo‘lga qo‘yish metodikasi. Ushbu metodikadan joriy etish e’tibor berish lozim bo‘lgan tomonlari va muammolari to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, maqolada, maktabgacha ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanish haqida fikr va mulohazalar qilinadi.

Tayanch so‘zlar: kreativ fikrlash, pedagogika, kompetentsiya, maktabgacha ta’lim tizimi, bolalar psixologiyasi, rivojlanish, ta’lim, tarbiya, innovatsion texnologiyalar, tafakkur, idrok, ong, moslashuvchanlik.

Abstract: In this article, the method of organizing and setting up the method of teaching children to think creatively with the help of innovative pedagogical technologies established in preschool education today. Information about the aspects and problems that should be paid attention to in the implementation of this methodology is given. Also, in the article, thoughts and comments are made about the use of innovative technologies in the preschool education system.

Keywords: creative thinking, pedagogy, competence, preschool education system, child psychology, development, education, upbringing, innovative technologies, thinking, perception, consciousness, flexibility.

Hozirgi vaqtda inson doimiy o‘zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy madaniy sharoitda yashamoqda. Bunday tezkor o‘zgaruvchan olamda yashashi uchun, u uzluksiz rivojlanishi hamda moslashuvi uchun yangi sharoitlarga moslashishga yordam beradigan shaxsiy kompetentsiyaga ega bo‘lishi kerak. Hozirgi kunda shunday muhim kompetentsiyalardan biri - kreativ tafakkur,yuqori ijodiy faollik va kreativ xulq-atvordir. Bugungi kunda ijodkorlik, yaratuvchanlik, yangilikka qaratilgan faoliyat kreativ faoliyat deb tushuniladi. Kreativlik so‘ziinglizcha «create» - yaratuvchanlik, ijodkorlikso‘zidan olingan bo‘lib, inson shaxsining ijodkorlikka bo‘lgan qobiliyati, ijodkorlik iste’dod darajasi, individning an’anaviy yoki odat tusiga kirgan fikrlash sxemasidan uzoq bo‘lgan, prinsipial yangi g‘oyalarni yaratishga tayyorligini xarakterlovchi, shuningdek, muammolarni o‘zgacha tarzda bartaraf etish, iqtidorning mustaqil omili sifatida qabul qilingan qobiliyatdir[1].

Maktabgacha ta'lim mutaxassislari ta'lim tizimida innovatsion g‘oyalarni yaratish va joriy etish zamonaviy bolalar bog‘chasini rivojlantirish uchun zaruriy shartdir degan fikrga kelishib olishadi. Moliyalashtirish yuzasidan davlat muassasalari “Maktabgacha tarbiyachiga pul ketayotganda” innovatsion tashkiliy yechimlarining kundalik tartibida kiradigan innovatsion tashkiliy yechimlarning kunlik tartibiga kiritilishi institutning obro‘sini sezilarli darajada oshiradi va rivojlanishning keyingi yo‘nalishlarini belgilab beradi. O‘quv jarayonida innovatsion texnologiyalarni joriy etish Psixofizik yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, maktabgacha tarbiyachilar tomonidan har doim ijobiy seziladi, ular faoliyatni osongina o‘zgartiradilar. O‘z navbatida, tashabbus pedagogik kompozitsiya ota-ona jamoatchiligi, bolalar bog‘chasini o‘quvchilarning oilalari bilan o‘zaro ta'siri mexanizmlarini takomillashtirish zarurati, shuningdek, muhim ahamiyatga ega. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, maktabgacha ta’lim muassasasidagi innovatsion texnologiyalar nafaqat muhim, balki hozirgi zamon talabi hamdir. Biroq, shuni yodda tutish kerakki maktabgacha ta’lim muassasasalarida pedagogik texnologiyalarni o‘quv jarayonida qo‘llanilishi uchun e’tibor berilishi lozim bo‘lgan bir nechta qat'iy talablar mavjud. Bularga quyidagilar kiradi:

-Kontseptuallik, o‘quv jarayoni ma'lum ilmiy tushunchaga asoslanishi kerakligini anglatadi.

□□□Tizimga tegishli texnologiyalar, bu texnologiyalar tizimga xos bo‘lgan barcha belgilarga ega bo‘lishi kerak. Ya'ni, ular yaxlit, mantiqiy va ularning elementlarining tarkibiy qismlari bo‘lishi kerak - o‘zaro bog‘liq.

- Ishlov berish - pedagogik jamoa muayyan maqsadlarni belgilash, o‘quv jarayonini rejalashtirish, ish jarayonida, bir yoki boshqa lahzalarni tuzatish imkoniyatini tushunish kerak[6].

Maktabgacha yosh - bu bolaning atrofida dunyoni faol o‘rganadigan davr. Maktabgacha yoshdagi bolalar o‘zlarining psixologik rivojlanish xususiyatlariga ega. Yurishni boshlaganidan, bola juda ko‘p kashfiyotlar qiladi, xonada, ko‘chada, bolalar bog‘chasida joylashgan narsalar bilan tanishadi. Turli narsalarni yig‘ish, ularni o‘rganish, mavzudan kelib chiqqan tovushlarni tinglash, bu ob'ektning qaysi fazilatlari va xususiyatlari borligini biladi. 5-6 yoshligida bola, shimgich kabi, barcha ma'lumotlarni so‘radi. Olimlar ushbu yoshlik davrida bolaning bu ma'lumotni esga olishini, bundan keyin u hayotda hech qachon eslamasligini isbotladi. Bola

ufqlarini kengaytira oladigan har qanday narsaga qiziqish uyg‘otadigan davrdir va bu uning atrofidagi dunyoni qo‘llab-quvvatlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ tafakkurni shakllantirish muammosi juda ko‘p tadqiqotchilarni qiziqtirgan muammo sifatida uzoq yillardan buyon o‘rganilib kelinmoqda. P.F.Legaft (1837-1909)ning fikricha, inson hayotining ayni shu bosqichida uning kelgusida qanday xarakter-xislatlar sohibi bo‘lishi belgilanadi va axloqiy xarakterning asoslari yuzaga chiqadi[3].

Bu yo‘nalishning rivojlanishiga V.N.Druzjinin, A.V.Zaporozhets, A.N.Leontiev, N.N.Poddyakov, D.B.Bogoyavlenskaya, V.A.Kudryavtsev, O.M.Dyachenko, A.M.Matyushkin, K.Heller, N.S.Leites, J.Guilford va boshqa olimlar o‘z hissalarini qo‘shishgan. Ular o‘z ishlarida kreativlikni boshqa psixik

jarayonlardan ajralib turuvchi tafakkurning o‘ziga xos jihati sifatida ta’rif berganlar. Ular kreativlikni bolalarning shaxsiy fazilatlari va ularning tasavvuri bilan bog‘laganlar. Ijodiy tafakkur va ijodiy tasavvur - insonning ijodiy qobiliyatining muhim tarkibiy qismidir. Maktabgacha yosh davri ijodiy faol shaxsni shakllanishi uchun eng samarali davri, chunki aynan manashu davrda psixik jarayonlar progressiv o‘zgarishlar (xotira, nutq, diqqat, tafakkur, tasavvur, idrok) kechadi va shaxsiy fazilatlar tezkor rivojlanadi. Maktabgacha ta’lim muassasalarida ijodni rivojlantirish bolalarning turli faoliyatlari orqali, masalan, kommunikativ, amaliy o‘yinlar yordamida amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari amaliyotida tarbiyachilarning tarbiyalanuvchilarning ijodiy rivojlanishiga bo‘lgan e'tiborini kuchayganlik tendentsiyasi kuzatilmoqda. Hozirgi kunda metodistlar va psixologlarning oldida turgan dolzarb vazifalardan biri - maktabgacha yoshdagi bolaning ijodiy salohiyatini ochishga yordam beradigan bola bilan shaxsga yo‘naltirilgan - o‘zaro ta'sir o‘tkazish usullarini takomillashtirish kerak degan xulosa qilishimiz mumkin[1].

Maktabgacha ta'limga oid psixologik-pedagogik adabiyotlarni va amaliy faoliyatini tahlil qilish maktabgacha ta'limda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish jarayoni innovatsiya darajaga ko‘tara oladigan, o‘z ichiga maktabgacha yoshdagi bolalarni kreaktivlikni to‘liq qamrab oluvchi ta’limiy dastur kerak.

Ta’lim va tadqiqot muassasalari tomonidan o‘tkazilgan ohirgi tadqiqotlar, hozirgi zamon bolalarining psixofiziologiyasida, ruhiyatida, shaxsiy fazilatlarida sifat o‘zgarishlari yuqori o‘ringa egaligi kuzatilishi aniqlandi. Xususan, bolalarda

tasavvur, qiziqish, ijodkorlikning keskin pasayib ketganligi qayd qilingan. Olimlardan D.Veksler, A.Maslou kraetiv qobiliyat tabiatini va uni inson hayotida rivojlanish xususiyatlarini o‘rganishgan, ular tomonidan ishlab chiqilgan kreativ tafakkurni aniqlash yuzasidan ishlab chiqqan metodika hozirgi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, yana bir Amerikalik psixolog olim Dj.P.Gilford o‘zining ilmiy tadqiqot ishlarida kreativlik va intellektni birinchi marotoba taqqoslagan. Pol Torrens kretiavlikni tafakkur terminlarida ta’riflagan va bolalar kreativligini shakllantirish dasturini hamda yosh bolalarda kreativlikni aniqlash testlarini yaratgan.

O‘zbek olimlaridan E.G‘oziyev, P.Sunnatova, Z.Nishonova tafakkur psixologiyasi, mustaqil fikrlash, ijodiy fikrlash psixo-fiziologik xususiyatlarini ilmiy jihatdan asoslab berishga katta hissa qo‘shishgan[5].

Maktabgacha ta’lim uzluksiz ta’limning boshlang‘ich qismi hisoblanadi. U bolaning sog‘lom va rivojlangan shaxs bo‘lib shakllanishini ta’minlab, o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqini

uyg‘otib, tizimli o‘qitishga tayyorlab boradi. 6-7 yoshgacha bo‘lgan maktabgacha ta’lim davlat va nodavlat bolalar maktabgacha ta’lim muassasalarida va oilada amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta’limning maqsadi – bolalarni maktabdagi o‘qishga tayyorlash, bolani sog‘lom, rivojlangan, mustaqil shaxs bo‘lib shakllantirish, qobiliyatlarini ochib berish, o‘qishga, tizimli ta’limga bo‘lgan ishtiyoqini tarbiyalashdir. Maktabgacha ta’lim muassasasida bolalarning hayoti va sog‘lig‘ini muhofaza qilish maktabgacha ta’lim muassasasi hamda maktabgacha ta’lim muassasasiga biriktirilgan sog‘liqni saqlash organlarining tibbiyot xodimlari tomonidan amalga oshiriladi[2].

Maktabgacha ta’lim muassasasida bolalarning hayoti va sog‘lig‘ini muhofaza qilishni tashkil etish tartibi va qoidalari, maktabgacha ta’lim muassasasiga bolalarni olib kelish va olib ketish qoidalari, maktabgacha ta’lim muassasasi binolarida xavfsizlikni tashkil etishga oid talablar, maktabgacha ta’lim muassasasida yong‘in xavfsizligini tashkil etishga oid talablar, hudud xavfsizligiga bo‘lgan talablar “Maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalarning hayoti va sog‘lig‘ini muhofaza qilishni tashkil etish tartibi to‘g‘risida Nizom” bilan tartibga solinadi.

Maktabgacha ta’lim muassasalari – O‘zbekiston Respublikasidagi ta’lim muassalarining turi bo‘lib, turli yo‘nalishdagi maktabgacha bo‘lgan davrdagi umumta’lim dasturlarini amalga oshiradi. Maktabgacha ta’lim muassasalari yoshdan 7 yoshgacha bo‘lgan bolalarni tarbiyalashni, o‘qitishni, nazorat qilishni, parvarishlashni va sog‘lomlashtirishni ta’minlaydi. Maktabgacha ta’lim muassasasining ish tartibi va u yerda bolalarning bo‘lish davomiyligi davlatning maktabgacha ta’lim sifat va darajasiga bo‘lgan talablari, nizom, maktabgacha ta’lim muassasasi va ota-onalar orasida tuzilgan shartnoma, hamda ta’sischilar tomonidan belgilanadi[4].

Maxsus maktabgacha ta’lim muassasasini tashkil etish tartibi, mol-mulki va pul mablag‘lari, maxsus maktabgacha ta’lim muassasasida o‘quv-ta’lim va sog‘lomlashtirish jarayonini tashkil qilish, ta’lim jarayoni ishtirokchilari va maxsus maktabgacha ta’lim muassasasining boshqaruvi haqidagi to‘liq ma’lumotlar “Maxsus davlat maktabgacha ta’lim muassasasi to‘g‘risidagi Nizom” da ko‘rsatilgan. Bizning fikrimizcha, kreaktivlikni faollashtirish usullaridan foydalangan holda ishlab chiqilgan ijodiy o‘yin vazifalari, hayotiy va ertak vaziyatlar, ijodiy mashqlar va o‘yinlar, tadbirlar majmuasidan foydalanish maktabgacha katta yosh davridagi bolalardagi kreativ fikrlashni rivojlantirishda yanada koproq samara beradii.

Kreativlikka ega bo‘lgan bolalarimiz kattalarning har bir ta'limiy, tarbiyaviy va kasbiy ta'limotlarini tez ilg‘ab oladilar va tez o‘zlashtirib, hayotga tatbiq etadilar. Maktabgacha yoshdan kreaktiv fikrlay oladigan, ijodiy tafakkuri rivojlangan bolalar, kejakda buyuk ixtirolar va kashviyotlar qiladilar, albatta o‘z vatanlari ravnaqiga o‘z hissalarini qo‘shadilar[7].

Xulosa qilib aytganda, yaqin o‘tkan yillarda zamonaviy innovatsion IT texnologiyasi dominant pozitsiyani egallash maktabgacha ta'limda to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘quv-uslubiy ishlarni tashkil etish uchun keng qo‘llaniladi. O‘qituvchilar, kompyuterlar savodxonligini muvaffaqiyatli o‘zlashtirgan, o‘quvchilar uchun keng imkoniyatlarni ochishi mumkin va bu faqat taqdimotlar va o‘qitish roliklarini namoyish etish bilan cheklanmaydi. Mahalliy rivojlanayotgan dasturlarning ulkan tanlov sharoitida ota-onalar yoshga to‘liq javob beradigan narsalarni tanlash juda qiyin va ta'lim ehtiyojlari ta’minlanadi. Vakolatli fikrni olish bu masala faoliyat uchun maqbul sharoitlarni yaratishga imkon beradi yoshni rivojlantirish bolalar, oilaviy vakillarning oilaviy vakillari bilan samarali hamkorlikni barpo etish uchun zaruriy narsalarni yaratadilar, ota-onalarning nazarida o‘qituvchining nufuzini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ziyamuhammedov Bo‘ri, Mamarajab Tojiyev. Pedagogik texnologiya-zamonaviy o‘zbek milliy modeli. Toshkent. 009.y

2. “Kitobim-oftobim” Toshkent. “O‘qituvchi” nashriyoti, 008 yil.y

3. Azizxo‘jayeva N. N. pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent. 006.y

3. R.G‘.Qodirov(2005).Yosh davrlari va pedagogik psixologiya T.: (6-7).

4. G.R To‘xtasinova, T.I. O‘rmonova (2005). Bolalar bog‘chasida intellektual psixologik o‘yinlar T.:(4-5)

5. Bolalar iqtidorini erta aniqlashning psixologik-pedagogik metodikalari majmuasi (2010).

6. Гармонично поколение-условие стабилъного развития Республики Узбекистан. Узбекский научно-исследователъский институт педагогических

наук имени Т.Н Кари-Ниязи. (2019). Сборник научно-методических статей.

Ташкент. 3 том. С (325-327)

7. Usarov j. E. Inklyuziv ta’limning nazariy va Kontseptual masalalari //integration of science, education And practice. Scientific-methodical journal. - 021. - т. 1. - №. 02. - с. 37-46.

BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA MASALA YECHISH USULLARIGA O‘RGATISH

Aybeka Achilova

Guliston davlat universiteti -kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolamizda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini mustaqil masalalar yechishga o‘rgatish uchun tavsiya qilinadigan turli xildagi metodikalar haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: Tushunchalar bilan ishlash, masalalar tahlili, boshqa o‘quvchilar bilan ishlash, qaytadan yechish, feedback berish, mavzuni takomillashtirish.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini mustaqil masalalar yechishga o‘rgatish orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ham masalalarni mustaqil yecha olishga o‘rgatamiz. Masalani tushunish, idrok qilish, masala haqida tasavvurga ega bo‘lish undan keyin masalani mustaqil yechish kerak.

Mustaqil masala yechish-yetuk matematik bo‘lish yo‘lidagi eng asosiy jarayondir, shu jumladan „matematika nima?” degan savolga „matematika- masalalar yechish haqidagi fan”-deb javob berish mumkin. Bunda faqat masala deganda aniq bayon qilinadigan, masala tushunilishini qo‘shim cha qilish kifoya. Boshlang‘ich sinflarda matematikadan masalalar turli ko‘rinishda beriladi: ifodaga qarab masala tuzish, rasmga qarab masala tuzish, matnli masalalar, standart masalalar, nostandart masalalar, muammoli masalalar, ortiqcha ma’lumotli masalalar, ma’lumotlari yetishmaydigan masalalar, ko‘p yechimli masalalar, mantiqiy masalalar va hokazo.

Masalalarning mazmuni boshlang‘ich sinfda matematika o‘qitishning maqsad va vazifalaridan kelib chiqishi kerak. Masalaning qo‘yilishi aniq va real bo‘lishi kerak. Tanlangan masalalarni aniq o‘zlashtirish natijasida o‘quvchi aniq ilmiy bilimga va amaliy malakaga ega bo‘lishi kerak.

Shuni alohida qayd qilish kerakki, agar tanlangan masalalar tizimi Shuningdek, masala quyidagi talablarga javob bersa, bunday holda tanlangan har bir masalalar tizimi va har bir masala tarbiyaviy-pedagogik yutuqqa ega bo‘ladi:

Har bir masalada qanday maqsad koʻzda tutilgan?

Bu masalaning boshqa masalaga nisbatan zaruriyligi nimada?

Nima uchun bu masala tanlangan, masalalar tizimiga kiritilgan?

Bu masalani kiritish bilan qanday tarbiyaviy-pedagogik maqsad koʻzda tutilgan?

Bordiyu, masala oʻquvchi uchun qiziqarli boʻlsa, uning javobi va yechish usuli oʻquvchini oʻziga jalb qiladimi?

- Berilgan masalani oʻquvchilar mustaqil yecha oladimi?
- Buning uchun u nimani bilishi, eslashi va qila olishi kerak?
- Qiynalib qolganda unga oʻqituvchi qanday darajada yordam berishi mumkin?
- Qoʻyilgan masalani yechish davomida oʻquvchilarning qanday yutuqlarga erishishini istaymiz?
- Yechiladigan masala oʻquvchilarning oldingi va keyingi masala bilan qanday bogʻliqligi bor?
- Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining ijodiy qobiliyatini tarbiyalash maqsadida tanlangan masalalar tizimini tuzishda ta'limning didaktik tamoyillarini hisobga olish kerak.
- Boshlangʻich sinflarda birgina masalani toʻliq tushuntira olmaslik, toʻgʻri yetkazib bera olmaslik orqali aniq fanlarni toʻliq oʻzlashtirmaslikka olib keladi. Buning uchun boshlangʻich sinf oʻqituvchilariga juda katta ma'suliyat yuklaydi.
- Oʻqituvchi oʻz mutaxassisligi boʻycha chuqur bilimga ega boʻlishi bilan, oʻquv jarayonida lozim boʻladigan ilmiy bilimlariga asoslanib, oʻquv jarayoniga kirishar ekan, pedagogik va psixologik bilimlarni mukammal bilishi, dars berish jarayonida matematikadan masalalar yechish metodikasini hamda texnologiyasini egallagan boʻlishi kerak. Masalalarni yechish boʻycha boʻlajak boshlangʻich sinf oʻqituvchilarning bilim va koʻnikmalariga talablar:

Har bir oʻquvchi :

Boshlangʻich sinflarda matematika boʻycha masalalarni yechishga oʻrgatishga oid asosiy qoidalarini;

Boshlangʻich sinflarda matematika kursida oʻtiladigan oddiy va murakkab masalalarni;

Boshlangʻich sinflarning matematika kursida matnli masalalar tuzilishini, masalalarni yechishga oʻrgatishga doir turli xil usullarni (yuzma – yuz suhbat, koʻrgazmali vositalardan foydalanish);

Bilishi kerak:

- Shuningdek, har bir boʻlajak Boshlangʻich sinf oʻqituvchisi;
- Har qanday masalani oʻquvchilar bilan yuzma – yuz tahlil etishi;
- Oʻquvchilarga masalani turli yoʻllar bilan yechish mumkinligini tushuntira olishi;
- Mashgʻulotning turli bosqichlarida masala yechishning turli yozma Shakllaridan maqsadli foydalana olishi;
- Masala yechimini tekshirishni turli yoʻllaridan foydalana olishi;
- Masalalar yechishni oʻrgatish mashgʻulotini ishlab chiqa olishi;
- Boshlangʻich sinflar uchun matematika kursi boʻycha har qanday masalani yecha olishi kerak. Matematika qiziqmaydigan talabalardan nima sababdan matematikaga qiziqmasligini soʻraganimizda, ular boshlangʻich sinf davrida masalalarni yechishda qiynalganliklari va buning natijasida nafaqat boshlangʻich sinf masalalari balki yuqori sinflarda ham geometrik masala u yoqda tursin matematik masalaga ham tushunmasligini aytishdi. Birgina boshlangʻich sinfda

matematik masalani to‘g‘ri tushunmasligi, mustaqil yecha olmasligi bois o‘quvchilar geometrik masalalar, shuningdek barcha aniq fanlar (fizika, kimyo, astronomiya fanlari)dagi masalalarni ham yecha olmaydilar va Ushbu fanlarning asosiy negizini tushunmaydi. Bu degani umuman o‘quvchi aniq fanlarni tushunmaydi va bilmaydi.

• Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga birgina matematik masalalarni yechishni o‘rgatish orqali bolalarda mustaqil fikrlashni, to‘g‘ri qaror qabul qilishni, shu qabul qilgan qarorini himoya qilishni va mustaqil ravishda xulosa chiqarishni o‘rganadilar.Masala yechishga o‘rgatish orqali Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida masalalarni umumiy va mukammal yechish ko‘nikma va malakalari shakllanib boriladi. Masalani yechish jarayonida analitik va sintetik tahlilini bilish kerak.

• Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini mustaqil masalalar yechishga o‘rgatish uchun quyidagi metodikalarni tavsiya qilamiz:

• Tushunchalar bilan ishlash: O‘quvchilarni matematikning asosiy tushunchalarini tushunish va ular bilan ishlashga yordam berish kerak. Bu, o‘quvchilarga masalalarni tahlil qilishni, muammolarni yechishni va yangi masalalar yechishni o‘rganishlariga yordam beradi. Misol uchun:

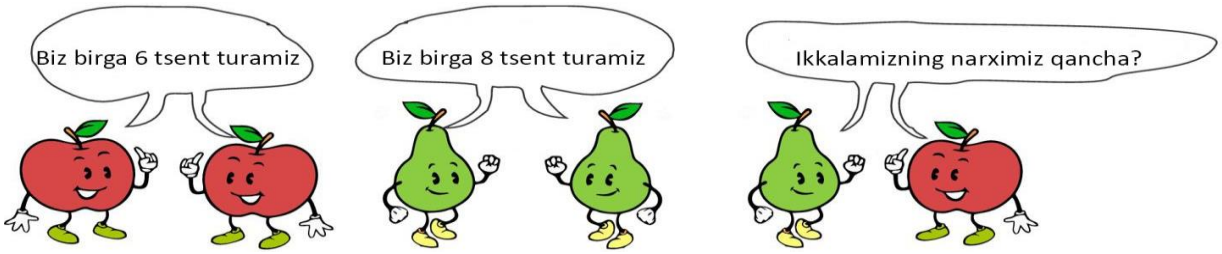

Bunday turdagi masalalarni yechish uchun o‘quvchilarga birinchi navbatda nisbat tushunchalari va butun nomanfiy sonlar ustida arifmetik amallarni bajarishni tushuntirish lozim aks holda o‘quvchilar misollarni yechish qiynaladilar.

Masalalar tahlili: O‘quvchilarni masalalar tahlil qilishni o‘rganish kerak. Bu, masalalarning asosiy tushunchalarini tushunish va ularni tahlil qilish yordamida, muammolarni aniqlash, natijani tasvirlash va yangi masalalar yechishga yordam beradi.

Masala: 7 x 7 rasmga ramka hosil qilish uchun Anna 32 ta kichik oq kvadratlardan foydalandi. 10 x 10 rasmga ramka uchun u nechta oq kvadratdan foydalanishi kerak? Bunday turdagi masalalarni shartida berilgan ma’lumotlardan o‘quvchilarning tasavvurlarini oshirish uchun chizmalar yordamida chizib tahlil qilish lozim shunda o‘quvchilar boshqa masalalarni yechishda qiynalmaydi.

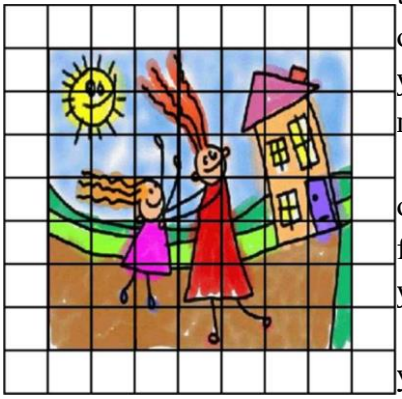

Boshqa o‘quvchilar bilan ishlash: O‘quvchilarni boshqa o‘quvchilar bilan ishlashga rag‘batlantirish kerak. Bu, ularning fikrlarini, tahlil usullarini va yechim topish usullarini o‘rganishga yordam beradi.

Qaytadan yechish: O‘quvchilarni muammolarni qaytadan yechishga rag‘batlantirish kerak. Bu, ularning masalalarni tahlil qilish, tushunish va yechishni yaxshilashiga yordam beradi.

Feedback berish: O‘quvchilarga feedback berish juda muhimdir. Bu, ularning muammolarni yechish usullarini, masalalarni tahlil qilish va yechishni yaxshilashiga yordam beradi.

Mavzuni takomillashtirish: O‘quvchilarni bir necha ko‘rsatkichlarga asoslanib, mavzuni to‘liq tushunish va tahlil qilishga rag‘batlantirish kerak. Bu, ularning mustaqil masalalar yechishga o‘rgatishda ham juda muhimdir.

Mashqlash: O‘quvchilarni ko‘proq mashqlash kerak. Bu, ularning masalalarni tahlil qilish, muammolarni yechish va yangi masalalar yechishni o‘rganishlariga yordam beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini mustaqil masalalar yechishga o‘rgatish uchun, tushunchalar bilan ishlash, masalalar tahlili, boshqa o‘quvchilar bilan ishlash, qaytadan yechish, feedback berish, mavzuni takomillashtirish va ko‘proq mashqlash kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jumayev M.E. Bolalarda boshlangich matematik tushunchalarni rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. Pedagogik yonalishdagi kasb-hunar kollejlari uchun oquv qollanma.«Ilm-Ziyo» nashr. Toshkent – 014.15 b.t.

2.Axmedov M. Va boshqalar. Matematika 4-sinf uchun darslik. Manaviyat-marifat. Toshkent 003 yil. 14 b.t.

3.Axmedov M.,Abduraxmonova N.Jumayev M.E., 1-sinf matematika darsligi. Toshkent. “Turon-iqbol” 019 yil., 160 bet

4.N.Abduraxmonova., L.O‘rinboyeva -sinf matematika darsligi.Toshkent.”Yangilyo‘l poligraf servis” 018 yil. 08 bet

5.M.H.Hakimova. Matematika o‘qitish metodikasi (amaliy mashg‘ulot 1-modul). Toshkent-2020

6. Karimova, Sevara. “CHARACTERISTICS OF NATURAL TEACHING METHODOLOGHY.”Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and socialsciences (2021):737-740. https://cyberleninka.ru/article/n/characteristics-of-natural-teaching-methodologny.

7.Karimova S. THE ROLE AND IMPORTANCE OF” NATURAL SCIENCES” IN THE DEVELOPMENT OF UNDERSTANDING OF NATURE IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS //Science and innovation. – 022. – T. 1. – №. B6. – C. 14-218. https://cyberleninka.ru/article/n/the-role-and-importance-of-natural-sciences-in-the-development-of-understanding-of-nature-in-general-secondary-schools

ОПРЕДЕЛИТЬ ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДИКИ ТРЕНИРОВОЧНЫЙ ПРОЦЕСС КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ СПОРТСМЕНОВ В ГРЕБЛЕАКАДЕМИЧЕСКОЙ

Акбарова Дилрабо Бахром кизи, *Преподаватель ГГУ*
dakbarova300@mail.com

Аннотация: В данной работе, применена оценка гибкости, в сочетании с визуальным анализом техники гребли, для совершенствования общей физической подготовки девушек (ГСС) 1 года обучения в академической гребле. Практически реализован один из путей оптимизации общей физической подготовки девушек в академической гребле.

Abstract: In this work, the assessment of flexibility, in combination with a visual analysis of the rowing technique, was used to improve the general physical fitness of girls (GSS) of the

1st year of training in rowing. One of the ways to optimize the general physical training of girls in rowing has been practically implemented.

Ключевые слова: гибкост, квалифицированных, пассивной гибкост, пассивной гибкост, динамика, отдых, тренировочный процесс.

Keywords: flexibility, qualified, passive flexibility, passive flexibility, dynamics, rest, training process.

Актуальность. Достижение высоких спортивных результатов значительной степени предопределяется уровнем физической подготовленности спортсмена, неотъемлемой частью, которая является гибкость. Исследование эффективности использования различных упражнений, направленных на развитие гибкости и рационализация режимов работы и отдыха в процессе их применения, является актуальными вопросами теории и методики спортивной тренировки в гребле академической.

Цель работы. Определить эффективность методики принудительного растягивания различной продолжительности при развитии пассивной и активной гибкости в тазобедренном суставе в тренировочный процесс квалифицированных спортсменов в гребле академической.

Задачи работы:

1. Изучить влияние на технику гребли академической разный уровень развития гибкости тазобедренного сустава
2. Определить оптимальную продолжительность интервалов отдыха в процессе многократного выполнения упражнений с принудительным растягиванием;
3. Выявит показателей кумулятивных изменений показателей активной и пассивной гибкости в тазобедренном суставе под влиянием принудительного растягивания различной продолжительности.

В ходе педагогического эксперимента, проводимого на гребной базе Республиканской школы высшего спортивного мастерства по водным видам спорта (РШВСМ по ВВС) на Ташкентском море две однородных групп испытуемых по 6 человек (n=6) в каждой составили контрольную и экспериментальную группы. До начала эксперимента был проведен визуальный контроль уровня технической подготовленности 0 высококвалифицированных гребцов РШВСМ по ВВС с разным уровнем развития гибкости тазобедренного сустава (таблица 1).

Таблица 1 - Результаты визуального наблюдений за технической подготовленностью гребцов с разным уровнем развития гибкости тазобедренного сустава

Технические ошибки	Уровень гибкости		
	высокий n = 13	средний n = 5	низкий n = 3
При скорости 60-70 % от максимальной			

При выполнении захвата - сгибание вытянутой вперед руки в локтевом суставе до погружения	-	1	1
При выполнении проводки-преимущественно руками, без поворота туловища(«ручная работа»)	-	-	1
-опускания кисти верхней руки вниз в конце проводки («дожимание кисти»)	-	-	1
При выполнении конца проводки - продольное качание туловища	-	1	1
При скорости 71-90 % от максимальной			
При выполнении захвата -сгибание вытянутой вперед руки в локтевом суставе до погружения	1	-	1
При выполнении проводки - преимущественно руками, без поворота туловища(«работа на руках»).	-	-	-
Опускание кисти верхней руки вниз в конце проводки («дожимание кисти»)	-	1	1
При выполнении конца проводки-продольное качание туловища	-	-	-
При скорости 90 % и выше			
При выполнении захвата-сгибание вытянутой вперед руки в локтевом суставе до погружения	1	1	1
При выполнении проводки-преимущественно руками, без поворота туловища(ручная работа)	-	1	1
Опускание кисти верхней руки вниз в конце проводки («дожимание кисти»)	-		1
Количество ошибок:	2	5	9
Процент ошибок %	13,3	33,3	60,0

Полученные результаты оценки уровня технической подготовленности квалифицированных спортсменов свидетельствуют о том, что высокий уровень развития гибкости тазобедренного сустава минимизирует количество ошибок в технике гребли академической. Наименьшее количество ошибок в технике гребли отмечается с высоким уровнем развития гибкости тазобедренного сустава (13,3%), а наибольшее в группе спортсменов с низким уровнем гибкости тазобедренного сустава (60,0%). Это подтверждает актуальную необходимость уделять значительное внимание

развитию гибкости тазобедренного сустава. В экспериментальной группе до начала эксперимента было проведено

предварительной исследование. Целью данного исследования было определить оптимальные параметры повторного выполнения упражнений на развитие пассивной гибкости. Изучалась эффективность различного соотношения времени выполнения упражнений и интервалов отдыха между ними.Представленная динамика и полученные в ходе эксперимента данные экспериментальной группы спортсменов выявили следующие особенности выполнения упражнений с принудительным растягиванием (пассивная гибкость тазобедренного сустава) при различных интервалах отдыха у гребцов академистов:

- во втором и пятом подходов точки кривых почти совмещаются, что говорит

о том, что спортсменам в этих подходах можно применять оба варианта интервала отдыха, причем результативность будет практически одинаковой;

- применение 30 секундного отдыха белее эффективно, по сравнению с одноминутным отдыхом, можно большее время воздействовать на сустав спортсмена.

Представленная динамика свидетельствует о более высокой результативности кумулятивных изменений пассивной гибкости. Если эффективность активной гибкости через 30 занятий составила 19 %, то

эффективность пассивной гибкости с принудительным растягиванием мышц составила 7,5 % (таблица).

Таблица - Сравнительная характеристика кумулятивных изменений показателей пассивной и активной гибкости в тазобедренном суставе под влиянием принудительного растягивания различной продолжительности в

экспериментальной группе после 30 занятий (п=6)

Вид гибкости	X*[2] исходный уровень	X через 30 занятий	Разница	процент эффективности
Пассивная	93,7°	119,4°	25,7°	27,5%
Активная	80,5°	95,8°	15,3°	19%

Полученные в ходе педагогического эксперимента результаты доказывают эффективность разработанной авторами методики принудительного растягивания различной продолжительности при развитии пассивной и активной гибкости в тазобедренном суставе в ходе тренировочного процесса квалифицированных спортсменов в гребле академической.

Список литературы

1.С.Н.Власенко-Мн,1992г «Гибкость –важный фактор здоровья»

2.В.М. Зациорский-М, 1970г «Физические качества спортсмена»

3.М.М. Боген. – М, 1985г «Обучение двигательным действия»

4.Л.П.Матвеев- М. 1991г. «Теория методика физического воспитания».

CURRENT ISSUES OF VOLLEYBALL

Akbarova Dilrabo Baxrom qizi
Teacher of Gulistan State University
dakbarova300@mail.com

Abstract: Traditional volleyball, invented by the American William Morgan in 1895, today is radically different from the first volleyball in terms of its essence and content, technique and tactics, and game intensity. In recent years, traditional volleyball has come to be called classic volleyball, as its development has resulted in the emergence of "sand volleyball" as an independent sport and a strong place in the Olympic program. Volleyball is also one of the most popular sports as a means of physical education and fitness.

Аннотация: Традиционный волейбол, изобретенный американцем Уильямом Морганом в 1895 году, сегодня кардинально отличается от первого волейбола по своей сути и содержанию, технике и тактике, интенсивности игры. В последние годы традиционный волейбол стали называть классическим волейболом, так как его развитие привело к появлению «волейбола на песке» как самостоятельного вида спорта и прочного места в олимпийской программе. Волейбол также является одним из самых популярных видов спорта как средство физического воспитания и оздоровления.

Keywords: Volleyball, physical education, sports, Olympics, classics, technique, tactics, game, healthy, world, attack, defense.

Ключевые слова: волейбол, физическая культура, спорт, олимпиада, классика, техника, тактика, игра, здоровый, мир, нападение, защита.

Traditional volleyball, invented by the American William Morgan in 1895, today is radically different from the first volleyball in terms of its essence and content, technique and tactics, and game intensity. In recent years, traditional volleyball has come to be known as classic volleyball, as its development has resulted in the emergence of "sand volleyball" (beach volleyball) as an independent sport and a strong place in the Olympic program. Volleyball is also one of the most popular sports as a means of physical education and fitness. As announced at the World Congress in Atlanta, USA in July 1996, this sport is the second largest in the world after football. Volleyball with its popularity, beautiful game content, combinations of attacks and defenses that attract the attention of people of all ages, not only in city and district centers, but also in remote villages, neighborhoods, weddings and as a means of competition, health, physical and mental well-being, it enters the lives of people of different ages and walks of life. Volleyball as a subject and a source of health is included in the curriculum of all educational institutions. Especially in recent years, volleyball "Umid Nihollari", "Barkamol Avlod", "Universiade", "Women's Spartakiad". "Its inclusion in the program of prestigious sports events, which are held in many stages and regularly, such as veterans' competitions, has led to a sharp increase in the geographical boundaries and the number of participants.

Modern classical volleyball has acquired a new meaning since the end of the XX century and the XXI century due to its natural development and due to the drastic changes in the rules of the competition. A radical change in the rules of the game is determined not only by the competition of the teams vying for victory, but also to a certain extent by market relations. It is known that in the conduct of major prestigious competitions (World, Asian Championships, Olympic and Asian Games and other high-ranking international tournaments, Cups), many TV and radio companies, journalists have special accreditation requirements for telecasting and reporting on these competitions. must meet. If the intensity of the game in the mentioned competitions is slow, points are often obtained due to “strong” blows, but the continuous process is often interrupted, and there are many stops, the interest in the competition is reduced. The accreditation market is limited, the audience begins to shrink.

This was the case until 1996-98. Because according to the old rules, the “strong” strikers in the defensive zones, without pressing the attack and side lines, jumped violently and scored points from 4 or zones. If the ball touches the legs and waist of the body, the game is stopped. If the ball falls far from the field, time is running out, it is forbidden to play with another ball, if the ball is “lost”, the opposing team is not given points, if the ball hits the net, the game would be stopped, and so on. Such situations have often led to the game being stopped (due to many fundamental changes in the rules of volleyball today, such “stops” have been eliminated. 'p (one ball in a match, balls in reserve) was held in the “presence”. He was allowed to play ball with any part of his body. The game will be played in a tiebreak style, ie points will be awarded to the opposing team even when the ball is “lost”. The “power” of the rule to receive or pass the “first” ball has been sharply relaxed, making it “correct” if the introduced ball touches the net. Such a change in the rules of the competition dramatically accelerated the intensity of the game, increased the activity of the players, increased the interest of the audience. It should be noted that the radical change in the rules of the competition has further enriched the content of the game, laid the foundation for the emergence of a completely new generation of game modes. In particular, strikes from defensive zones drew attention to the need to master the quality of diagonal jumps (the establishment of a player “dibero” further strengthened the defense, running and jumping increased the pace of attack, etc.). The new elements of the game, special qualities, methods of movement, created as a result of these changes, determine the importance of a new approach to the content of training sessions, the introduction of new exercises and ensuring the unity of training and competition. Such a need is based on official data obtained in recent years. In particular, according to the results of scientific observations conducted by experts of the Volleyball Federation of Uzbekistan, modern volleyball is increasingly due to new technical methods, tactical features and technical and tactical directions that are radically different from the “old” volleyball. 'is changing. The widespread introduction of the ball-throwing method with a large “explosive-inertial force” in running and jumping severely limited the ability to receive the ball effectively. This lowered the efficiency of the opposing team to launch a targeted attack. The fact that the rule is almost non-existent in the methods of receiving and passing the first “ball” is popularizing the methods of receiving and passing the ball with two hands from above, which is introduced or struck at medium intensity. The expansion of offensive strikes from defensive zones has significantly reduced the number of combined attacks from 3 zones. If in 005 the number of attacks in 3 zones did not exceed 3%, in recent years the number

of such attacks has decreased by 0% (Figure 1). In contrast, offensive strikes from defensive zones in those years did not exceed 9.6-20%. In modern volleyball, the number of attacks from the back zone has increased by 0-35%. The complexity of overcoming blows from defensive zones with a “barrier” is self-evident. This means that in today's volleyball, the effectiveness of the attack exceeds the ability to defend. At the same time, one of the important directions of modern volleyball is determined by the extreme activation of defensive actions performed individually, in groups and as a team. First of all, this situation is proved by the fact that the defensive actions associated with the reception of the first “ball” are almost exempt from the influence of the rule. The tactic of blocking has also changed a lot. It is clear that blocking in pairs against the blows from zone 4 is superior to blocking in single or triple action. However, the effectiveness of the barrier against the blows from zone 3 is completely had a different look. For example, the single and triple barriers used in this zone in 005 are almost identical. at a xiI level - 12-21%, while the barrier in the pair was much higher (59-74%). It can be seen from the diagrams that in modern volleyball, the number of obstacles in pairs has increased, and the number of obstacles in singles has decreased. It is observed that the central player (zone 3 player) is supported by the majority of zone and 4 players against the first tempo player’s shot. Such a technical-tactical measure has rarely been mentioned before. Blocking against blows from zone is also done in double priority. Currently, the share of barriers in the top three in Zone is increasing. One of the main reasons for this is that in modern volleyball, the increasing complexity and impact of the ball makes it difficult to receive the ball qualitatively and accurately deliver it to the “passer” player in zone . The effectiveness of the game in volleyball today depends on the performance skills of players with different game specialties (amplua). Including a striker who moves with the second tempo, a striker who moves with the first tempo, a passer (connector), an Iibero (defender).

Video analysis of the games of the world's strongest terra teams allows to divide the technical-tactical actions in terms of game intensity into two main groups.The first group, which is characterized by high intensity of the game, included the skills of running and jumping, attacking, blocking and defense. The second group, which is characterized by moderate game intensity, included receiving the ball, guarding (insurance) and various movements. All other technical-tactical actions were marked as slow-intensity. The study found that during a game, the total number of strikers and “passing” players who continued the game situation and moved diagonally was 43-50 times.

REFERENCES AND RECOMMENDED LITERATURE

1. Law of the Republic of Uzbekistan “On Education”-T.: “Uzbekistan”,1997.-25 p.
2. Law of the Republic of Uzbekistan “On the National Training Program”.T.: «Uzbekistan», 1997. - 16 p.
3. Law of the Republic of Uzbekistan “On Physical Culture and Sports”. -T.: July 7,2000.

YOSH KARATECHILARNING TEXNIK VA TAKTIK TAYYORGRLIGINI INNOVATSION USULLAR YORDAMIDA OSHIRISH

Alijonov Oybek Muzaffar o‘g‘li
Guliston davlat universiteti
oalijonov382@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh karatechilarning texnika va taktikasini innovasion usullar yordamida oshirish haqida so‘z yuritilgan va tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Karate, texnik mahorat, o‘smir yosh, jismoniy tayyorgarlik.

Abstract: This article talks and analyzes about increasing the technique and tactics of young karate fighters using innovative methods.

Keywords: Karate, technical skill, teenage age, physical fitness.

Аннотация: В этой статье рассматривается и анализируется совершенствование техники и тактики юных каратистов с помощью инновационных методов.

Ключевые слова: каратэ, техническое мастерство, подростковый возраст, физическая подготовка.

Karatening texnik tayyorgarligi sportchi tomonidan yuqori sport natija-lariga erishishni ta‘minlovchi harakatlar tizimining egallaganlik darajasi bilan tavsiflanadi. Karatechining umumiy va maxsus texnik tayyorgarligi ajratiladi. Umumiy texnik tayyorgarlik yordamchi sport turlaridagi har xil harakat malakalari hamda ko‘nikmalarini egallashga, maxsus texnik tayyorgarlik sport Karateida texnik mahoratga erishishga qaratilgan.

Karateda texnik tayyorgarlik bir qator murakkab vazifalarni hal etishga yo‘naltirilgan:

- maksimal kuchlanishdan foydalanish samaradorligini oshirish;
- ish kuchlanishini tejash;
- musobaqa faoliyatini o‘zgaruvchan holat sharoitlarida harakatlanish tezligi, aniqligini oshirish.

Sport texnikasini takomillashtirish Karatechilarning ko‘p yillik tayyor-garligi davomida amalga oshiriladi va u tanlangan Karateda texnik mahoratni oshirishga qaratiladi.

Texnik mahorat deganda keskin Karate sharoitlarida eng oqilona harakat texnikasini mukammal egallash tushuniladi.

Texnik mahoratni takomillashtirishning uchta bosqichi ajratiladi;

1. Izlanish.
2. Barqarorlashtirish.
3. Moslashishni takomillashtirish.

Birinchi bosqichda texnik tayyorgarlik musobaqa harakatlarining yangi texnikasini shakllantirishga, uni amaliyotda egallash shart-sharoitlarini yaxshilashga, musobaqa harakatlari tizimiga kiruvchi ayrim harakatlarni o‘rganishga (yoki qayta o‘rganishga) qaratilgan.

Ikkinchi bosqichda texnik tayyorgarlik musobaqa harakatlarining butun malakalarini chuqur o‘zlashtirish va mustahkamlashga qaratilgan. Uchinchi bosqichda texnik tayyorgarlik shakllangan malakallarni takomillashtirish, ularning asosiy musobaqalar sharoitlariga mos holda maqsadga muvofiq variantliligi, barqarorligi, ishonchliligi chegaralarini kengaytirishga qaratilgan.

Har bir texnik tayyorgarlik bosqichining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Karate texnikasi asosini tashkil etadigan harakat malakalarining yuqori barqarorligi hamda oqilona variantivligiga erishish, musobaqa sharoitlarida ularning samaradorligini oshirish.
2. Harakat malakalarini qisman qayta qurish, musobaqa faoliyati talablarini hisobga olgan holda usullarning ayrim qismlarini takomillashtirish.

Birinchi vazifani hal etish uchun tashqi vaziyatni murakkablashtirish uslubi, organizmning turli holatlarida mashqlarni bajarish uslubi qo‘llaniladi. Ikkinchi vazifani hal etish uchun - texnik

harakatlarni bajarish sharoitlarini yengillashtirish uslubi, birga ta‘sir ko‘rsatish uslubi qo‘llaniladi.

O‘smir yoshdagi jismoniy tayyorgarlik to‘g‘ri qaddi-qomatni, harakatlanish malakalarini shakllantirish, har tomonlama jismonan takomillashtirish, kurashda texnik harakatlarni egallash uchun zarur bo‘lgan jismoniy sifatlarni rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.

12-14 yoshda tezkorlik, chaqqonlik va egiluvchanlikni rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. 15-16 yoshdagi o‘smirlarda kuch rivojlana boshlaydi va tezkorlikkuch mashqlarini bajarishga qobiliyat namoyon bo‘ladi. 16-18 yoshda ko‘p kuch va tezlik talab etiladigan mashqlar osonroq o‘zlashtiriladi, chidam-lilikni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratiladi. O‘smir kurashchilarni tayyorlashda shularni e‘tiborga olish juda muhimdir.

Chidamlilikni boshqa jismoniy sifatlar bilan birga rivojlantirish zarur. Professor V.P. Filinning (1980) ta‘kidlashicha, bu yoshda chidamlilikka qara-tilgan uzoq vaqt davom etadigan va bir tomonli trenirovka o‘smirlarga xos bo‘lgan tezkorlik nagruzkalariga moslashishni pasaytiradi. 12-15 yoshda kuchni rivojlantirish asosan o‘z massasi og‘irligi, to‘ldirma to‘plar, gantellar, gimnastika tayoqchalari, sherik (turli og‘irlikdagi) bilan hamda turli gimnastika sport anjomlarida mashqlar bajarish yordamida amalga oshirilishi lozim.

16-18 yoshdagi kurashchilarda kuchni rivojlantiruvchi mashqlar sport anjomi og‘irligini oshirish, dastlabki holatni o‘zgartirish, mashq bajarish vaqtini uzaytirish, mashqlar orasidagi dam olish vaqtini kamaytirish hisobiga murakkablashtiriladi.

Yosh o‘smirlarning chidamliligini rivojlantirishda ehtiyotkor bo‘lish lozim (o‘rtacha nagruzkalar, kichik me‘yor yoki dam olish uchun tanaffusli o‘quvtrenirovka bellashuvlaridan iborat mashqlar). Nagruzkalarga moslashib borgan sari dam olish tanaffuslari qisqartiriladi. Masalan, tik turishda x2 kurashida (navbatma-navbat hujumlar va himoyalar) 3 minutlik tanaffus asta-sekin 1 minutgacha qisqartiriladi. Parterda x2 bo‘lib 1 minut tanaffus bilan navbatma navbat kurashishda trenirovka vaqtini 3x3 gacha uzaytiriladi. Keyinchalik kurash sur‘atini kuchaytirish mumkin. Chidamlilikni rivojlantirish uchun chegaralangan joyda bir tomonlama qarshilik bilan (biri faqat hujum qiladi, ikkichisi faqat himoyalanadi), parterdan yuqori yoki tik turishga chiqish bilan kurash o‘tkaziladi. Bu mashqlar qiyin holatlardan chiqib ketish yo‘lini topishga o‘rgatadi.

Professor V.P. Filin tadqiqotlarining ko‘rsatishicha 13 yoshda bo‘g‘imlarda harakatchanlik yangidan oshadi, 15 yoshda u eng katta hajmga ega bo‘ladi, 16-17 yoshda harakatchanlik ko‘rsatkichlari kamayadi. Shu sababli o‘smirlik yoshida egiluvchanlik va bo‘g‘imdagi harakatchanlik mashqlari majburiydir.

12-18 yoshda egiluvchanlik va bo‘g‘imlardagi harakatchanlik buyumlarsiz hamda kichik og‘riqlar bilan (gimnastika tayoqlari, gantellar, to‘ldirma to‘plar) bajariladigan faol-sust xususiyatiga ega mashqlar orqali yoki asta-sekin harakat amplitudasini kuchaytiruvchi va kengaytiruvchi sherik yordamida rivojlan-tiriladi. Shuningdek qaddi-qomatni shakllantirish mashqlari kattalarga nisbatan ko‘p qo‘llaniladi.

Shunday qilib, o‘smirlarning har tomonlama jismoniy tayyorgarligi ko‘pgina vositalar yordamida amalga oshiriladi.

Yosh o‘smirlar bilan ko‘proq o‘yin uslubi qo‘llaniladi, mashg‘ulotlar turlicha va ehtirosli o‘tkaziladi. Hamma mashqlar asosiy mashg‘ulot shakli – darsda bajariladi.

O‘smir Karatechining jismoniy tayyorgarligini maqsadli amalga oshirish uchun kurashdagi o‘quv-trenirovka jarayonida saf (tartibli) mashqlar (saflanish, buyruqlarni bajarish, qadam tashlab va yugurib harakatlanishlar) qo‘llaniladi. Ularning maqsadi – kurash mashg‘ulotini

tashkil etish, to‘g‘ri qaddi-qomatni shakllantirish, intizom, o‘zaro munosabat va tartibni tarbiyalashdir. Saf mashq-lari darsning kirish, tayyorlov va yakuniy qismida mashqlarni bajarish uchun guruhlarni tashkil qilish, saflantirish va qayta saflanish uchun, shuningdek nagruzkadan so‘ng zo‘riqishni bartaraf etish maqsadida bajariladi.

Umumiy rivojlantiruvchi mashqlar qatoriga oddiy gimnastika (qo‘llar, oyoqlar, gavda, og‘irliklar bilan, og‘irliklarsiz, buyumlar bilan va buyumlarsiz hamda sheriklar bilan) mashqlari va og‘ir atletika, eshkak eshish, sport o‘yinlari kabi sport turlaridagi ba‘zi mashqlar kiradi. Bunday mashqlar Karatechining jismoniy rivojlanishini yaxshilaydi, harakat malakalari zahirasini kengaytiradi, organizmning funksional imkoniyatlarini oshiradi, ish qobiliyatining tiklanishiga yordam beradi. Umumiy rivojlantiruvchi mashqlar bilan bir vaqtda asab-mushak kuchlanishlari xususiyati va o‘smir organizmining ish tartibiga ko‘ra o‘xshash bo‘lgan mashqlarni ko‘proq qo‘llash zarur. Turli sport turlaridan olingan mashqlar, ularni bajarish xususiyati va shartlariga qarab, jismoniy sifatlarni rivojlantirishda turli pedagogik vazifalarni hal etishga imkon berdi. Asosan kuch, chidamlilik, tezkorlik, egiluvchanlik va chaqqonlikni tarbiyalashga qaratilgan mashqlarni ajratish qabul qilingan. Og‘irliklar bilan (tayoqlar, gantellar, to‘ldirma to‘plar va h.k.) gimnastika mashqlarini ko‘p marta bajarish kuch chidamliligini rivojlantiradi. Ushbu mashqlarni katta tezlikda qisqa vaqt ichida bajarish tezkorlik sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Har bir mashq ma‘lum bir sifatni yoki bir guruh sifatlarni rivojlantiradi. Masalan, sherik qarshiligida yoki shtanga bilan bajariladigan mashqlar, o‘z og‘irligi bilan tortilish hamda qo‘llarni bukib-yozish mashqlari kuchni; kesishgan joyda yugurish – chidamlilikni; katta tezlik bilan bajariladigan gimnastika mashqlari, qisqa masofalarga yugurish – kurashda harakat tezligini tarbiyalashga yordam beradi. Basketbol o‘yini chaqqonlik, chidamlilik va tezkorlikni kompleks holda tarbiyalashga imkon yaratadi.

Yuqori emotsional qo‘zg‘alishda katta bo‘lmagan shiddat bilan bajariladigan umumiy rivojlantiruvchi mashqlar organizm ish qobiliyatini, ayniqsa shiddatli mashg‘ulotlar o‘tkazilgandan so‘ng asab tizimini tiklashga yordam beradi. Ular ertalabki badan tarbiya vaqtida va trenirovka mashg‘u-lotlarida darsning birinchi bo‘lagida (tayyorlov qismida) hamda asosiy qism oxirida qo‘llaniladi. Bundan tashqari, o‘rmonda, dalada, daryo bo‘yida (suzish, eshkak eshish va to‘p o‘ynash bilan) jismoniy tayyorgarlik bo‘yicha maxsus mashg‘ulotlarni tashkil qilib turish shart.

Kurash mashg‘ulotlarida katta jismoniy nagruzkadan so‘ng organizmni nisbatan tinch holatga keltirish uchun o‘smirlarni mushaklarni bo‘shashtirishga, nafas olishni tinchlantirishga (o‘ta bo‘shashtirilgan mushaklarni silkitish harakatlari, chuqur nafas olish uchun o‘pka qafasini kengaytiruvchi mashqlar va h.k.) qaratilgan mashqlarni mustaqil bajarishga o‘rgatish zarur.

Mushaklarni bo‘shashtirishga qaratilgan mashqlar hatto bellashuv jarayonida ushlash va zo‘riqishdan holi bo‘lgan qisqa vaqt ichida kuchning yanada tez tiklanishiga yordam beradi.

Karatechining texnik harakatlari zahirasi qanchalik boy bo‘lsa, ularni qanchalik katta maxorat bilan qo‘llay bilsa, uning texnik mahorati shunchalik yuqori bo‘ladi. Karate texnikasi kurahchi mahoratining asosi hisoblanadi va ko‘p jihatdan uning imkoniyatlarini belgilab beradi. Karateda o‘nlab usullar va ularning variantlari mavjud. Biroq bu Karatechi ularning hammasini mukammal bilishi lozim degani emas. Sportchi yanada yangi va yangi usullar, qarshi usullar hamda himoyalanishlarni egallab borishi bilan uning alohida xususiyatlari va odatlariga javob

beradigan hamda uning tomonidan muvaffaqiyatli bajariladigan usullar-ning bir qismi keyinchalik takomillashtirish maqsadida rejaga kiritiladi.

REFERENCES

1. Adizov B. R., Khamroev A. R. MODELING ACTIVITIES OF TEACHERS WHEN DESIGNING CREATIVE ACTIVITIES OF STUDENTS //ILMIY XABARNOMA. – С. 69.
2. Alisherovich M. N. HEALTH AND PHYSICAL EDUCATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS TECHNOLOGY OF DEVELOPMENT MEASURES //Конференции. – 020.
3. Kh K. R., Shukurov R. S., Samadov S. S. The Inquiry On The Changes Of Ralations Towards The Basics Of The Culture Of Healthy Life In The Students Of Elective Courses //International Journal of Progressive Sciences and Technologies. – 021. – Т. 5. – №. . – С. 112-118.

FORMATION OF HYGIENE SKILLS IN PRE-SCHOOL CHILDREN

Bekmuratov Alisher Joniqulovich
Teacher, Guliston State University.
abekmurotov509@gmail.com

Abstract: The article covers the issues of formation of initial hygienic ideas in preschool children, their observance, ways of forming hygiene skills, and their importance in increasing educational efficiency.

Keywords: Preschool educational organization, educator, hygiene, physical development, exercise, healthy lifestyle, physical education, personal, hygienic skills.

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda boshlang‘ich gigienik g‘oyalarni shakllantirish, ularga rioya qilish, gigiena ko‘nikmalarini shakllantirish yo‘llari va ta'lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Maktabgacha ta'lim tashkiloti, tarbiyachi, gigiena, jismoniy rivojlanish, jismoniy mashqlar, sog‘lom turmush tarzi, jismoniy tarbiya, shaxsiy, gigiyenik ko‘nikmalar.

The role of a healthy lifestyle in society is incomparable. It is for this reason that the educational system of our country must provide the young generation with a solid education in modern knowledge and skills, as well as form a healthy lifestyle in them, and actively resist any harmful habits that threaten their health. there is a priority task of raising a selfless, highly moral, well-rounded person who has an opinion, lives with great faith and purpose.

The world of modern information and communication technologies is developing very quickly. Today, people who live with the demands of the times have become familiar with the Internet and the data transmission network. Wherever a person is, high technologies have become an integral part of him. Communication technologies have become one of the important factors affecting the development of society and the change of people's lifestyles. Their application makes it possible to use the achievements of world science more effectively, creates a real opportunity to conduct business effectively, informational interaction of people ensures their access to local and global information resources and their satisfaction of social and personal needs for information products and services.1

Hygienic skills are an important part of behavioral culture. These are the skills to keep your body and clothes neat and clean. The need for these rules is determined not only by the

standards of purity, but also by the standards of human relations. Children need to understand that following these rules shows respect for others. On the other hand, adults should not forget that the skills acquired during childhood, including cultural and hygiene skills, will be of great benefit to a person during his future life. The formation of hygienic skills in children, a necessary condition for raising a healthy lifestyle, is the high sanitary culture of the employees of the preschool educational institution.

The education of hygiene skills includes a wide range of tasks, and to successfully solve them, it is recommended to use a number of pedagogical methods, taking into account the age of children: direct teaching, demonstration to do, exercises to perform actions in the course of didactic games, to regularly remind children of the need to follow the rules of hygiene and gradually. requirements for them. It is necessary to look for the correct and precise performance of actions in the correct sequence from preschool children. In large groups, learning motivation is of great importance. At the same time, in order to more successfully form and strengthen hygiene skills throughout the period, combining verbal and visual methods using a set of special materials for hygienic education in preschool kindergarten, various plot pictures, symbols is appropriate. In the process of hygienic education and upbringing of children, the teacher gives them various information: about the importance of hygienic skills for health, about the sequence of hygiene procedures in the daily routine, about children's physical creates an idea about the benefits of exercise.

Hygienic knowledge is also appropriate for physical education, work, environment, nature. Some didactic and plot-based role-playing games are used for this. Children are also interested in “Irkit Ordakcha”, “My Rabbit” and other literary plots. Based on them, you can distribute roles between children and show small scenes. All information on hygiene is taught to children in the course of various activities and recreation in everyday life, that is, in each component of the regime, a convenient moment for hygiene education can be found. For the effective hygienic upbringing of preschool children, the appearance of the surrounding and adults is also of great importance. It should always be remembered that children of this age are very observant and prone to imitation, so the teacher should be a role model for them.

To strengthen knowledge and personal hygiene skills, it is advisable to give children various tasks, for example, assign an order to regularly check the condition of nails, hands, clothes and personal belongings in the closet with peers. Skills become solid quickly if children are constantly anchored in a variety of situations. The main thing is that children are interested and they can see the results of their actions (someone became very clean, etc.).

The next condition necessary for successful hygienic education is the unity of requirements on the part of adults. An educator, a medical worker, a nanny and, of course, acquires hygienic skills when communicating in the family. It is the responsibility of parents to constantly strengthen the hygiene skills taught in kindergarten. It is important that adults set an example for the child, they themselves are always under the supervision of children.

It is advisable to use the following as a practical method that helps to form hygiene skills in preschool children:

“Angry finger” method.

“Personal gifts” methodology.

“Pity your friend” methodology.

“Bad Rabbit is all about me” and so on.

Cultivating the culture of behavior in preschool children is one of the continuations and aspects of the work on educating humane attitude towards people, which is manifested in collective relations.

The main part. Cooperation between the teacher and the student in the technological approach to the process of moral education of the student's personality, their influence on each other, as well as the organization and management of the educational process, the methods that guide the formation of the personality, the correct organization of the student's activities , elimination of problems arising in the pedagogical process, creation of a creative working environment, educational activities such as evaluation of the student's activity are carried out.

Education of preschool children on the basis of person-oriented education is manifested in the following:

1. In the process of preschool education, the content, environment, and style of interaction should help the student to master all human emotions, to understand himself as a human being, and to cultivate a sense of respect.

2. Pedagogical process should help to feel the feelings of others, follow moral standards, and also understand the social importance of education.

3. Pedagogical process should cultivate such qualities as creativity, intelligence, independence and social activity in students.

The early development of a child is of decisive importance in his future formation as a person. Because 70% of an adult's intellectual ability is formed in the first 5 years of life.

In this regard, it is important to model the pedagogical process taking into account the unique characteristics of the students. In this case, it is appropriate to choose training technologies taking into account the age of the students and their “I”.

As the main goal is to direct the moral formation of the students, dividing the educational process into certain stages and setting specific goals for each stage, as well as choosing methods and methods that help to realize the main and special goals, this on the basis of solving big and small problems encountered on the road, it is focused on creating mutual harmony between them. In this process, the main goal is to organize the process of knowing, to create pedagogical knowledge, skills and qualifications in the student, and during its implementation, the following specific goals are also solved:

- factors affecting personality development;
- the role of heredity in personality development;
- influence of offspring on the formation of spiritual and moral qualities;
- the influence of the environment on personal development;
- the role of education in personality formation;
- the importance of activity in human life;
- taking into account individual characteristics (including age characteristics of the student) in the formation of personality;
- acceleration and pedagogical problems arising in this process;
- specific aspects of a person's spiritual and moral development;
- laws of physical development;
- socialization of the individual.

The development of a child's personality is philosophical that a person is a social being based on the doctrine. At the same time, a person is a living, biological being. So, in its

development, the laws of the development of nature is important. Also, the person as a whole being biological and social laws of its development affect together, they cannot be separated from each other.

The use of advanced technologies, reliance on national and universal values, democratization and humanization of its content, socialization and differentiation of the educational process are of great importance in the implementation of individual-oriented education. .

There are great opportunities for the implementation of personalized education in the classes held in the preparatory groups of preschool educational institutions. These possibilities are manifested in:

- intellectual development of children;
- physical development;
- formation of a positive attitude to work;
- formation of aesthetic taste and aesthetic consciousness;
- ecological culture;
- elements of economic education, etc.

Application of advanced technologies, reliance on national and universal values, democratization and humanization of its content, socialization and differentiation of the educational process in the implementation of person-oriented education is important. “Conversation method”, “Activity game”, “Heuristic method”, “Research method”, “Creativity method”, “Look for”, “What if” method, “Story method”, “Homework” , “Working in groups”, “Cluster” method, “Decision tree”, “6x6x6” method, “Cubic-cubic” method are among them

In short, in the individual-person-human system, a person must have his own worldview, point of view, learn to respect his rights, understand his personality traits, as well as his knowledge, abilities and vision. demonstrating skills and determined by the relationship to labor activity. Only when the abovementioned characteristics develop in a person, and his attitude towards social reality, work, people, and society reaches a certain stage, he rises to the level of a complete person.

The main goal of pedagogical education is to ensure the mental, spiritual-ethical, aesthetic, physical development of a person, to bring out his creative potential in every way, to create the necessary conditions for the formation of humanitarian relations in him.

LIST OF REFERENCES:

1. Sh.M. Mirziyoyev's decision “On measures to further improve the preschool education system in 017-2021”. T.:-2016y. December 9. (PQ-2707)

2. “Ilm yoli” variant program.-T.:2019

3. Masaru Ibuka “It's late after three” “Akademnashr”-T.: 019 (translation by Nurmukhammad Nargiza Hamidulla's daughter)

4. Sh. Sodikova “Pedagogy before school” “Tafakkur bostoni” - T.: 013

5. N Nuraliyeva.Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish

TA'LIM DOIRASIDA INTERDISIPLINAR YONDASHUV - OLIY TA'LIMNING YANGI SIFATI

Sattorov Alisher Alikul o‘g‘li
Guliston davlat universiteti
San’atshunoslik fakulteti “Musiqiy ta’lim” kafedrasi o ‘qituvchisi
alishersattarov077@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalari talabalarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda fanlararo yondashuvni qo‘llashning zarurligini, ushbu yondashuvni qo‘llashning uchun zarur shart-sharoitlari tavsiflab berildi. Shuningdek, fanlararo yondashuvni amalga oshirish usullarini ko‘rib chiqdi: o‘quv kurslari va “modulli ta'lim”. Hamda, fakultetlararo o‘quv kurslarini tashkil etish zarurligini asoslab berildi, talabalarda umumiy ilmiy dunyoqarashni, yaxlit ilmiy fikrlash qobiliyatini va kasbiy faoliyat jarayonni yaxlit idrok etish qobiliyatini shakllantirish maqsadida amaliy taklif qilindi. “Modulli ta'lim”dan foydalanish muammolari aniqlandi.

Kalit so‘zlar: fanlararo yondashuv, ta'limni modernizatsiya qilish, innovatsion jarayon, modulli ta’lim.

Abstract: this article describes the need to apply an interdisciplinary approach to the preparation of students of higher education institutions for professional activities, the necessary conditions for applying this approach. It also considered methods for implementing an interdisciplinary approach: training courses and “modular education”. Also, the need to organize inter-faculty training courses was substantiated, students were offered practical in order to form a common scientific worldview, the ability to holistic scientific thinking and the ability to comprehend the process of professional activity. Problems with the use of”modular education” have been identified.

Keywords: interdisciplinary approach, modernization of education, innovative process, modular education.

Ta'limni modernizatsiya qilish va mamlakat ijtimoiy hayotidagi innovatsion jarayonlar oliy ta’limda integratsiya va fanlararo dasturlarni chuqurlashtirish orqali yangi kadrlar tayyorlash jarayoniga yangi ko‘rsatmalar kiritmoqda. Ta'lim jarayoni ish beruvchilarning talabiga javob berishi kerak va talabalarni o‘qitishning yakuniy davrida ishtirok etishi oliy o‘quv yurtlari talabalarining turli xil ta'lim yo‘nalishlari bo‘yicha o‘qitishning barcha mantig‘ini belgilaydigan asosiy nuqta bo‘lib, turli faoliyatlarda professionallikka e'tibor qaratadi [1, 76 b].

Kasb-hunar ta'limining yangi sifatiga erishish yo‘lida ta'limni modernizatsiya qilishni amalga oshirish uchun umumiy ilmiy sohani rivojlantirish va yaxlit ilmiy fikrlashni shakllantirishga hissa qo‘shadigan fanlararo yondashuvni ishlab chiqish va oliy ta’lim o‘quv jarayoniga joriy etish zarur. Ushbu yondashuvni amalga oshirish usullaridan biri bu fakultetlararo o‘quv kurslarini tashkil etishdir. Fakultetlararo o‘quv kurslari nafaqat ular o‘rtasidagi bog‘liqlikni namoyish etish uchun bir nechta ilmiy fanlarni sintez qilish, balki fan, texnologiya va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarida natijalarga erishish imkonini beradi. Zamonaviy jamiyatdagi barcha ilmiy kashfiyotlar va yutuq texnologiyalari ilmiy muammolarni o‘rganish orqali fanlar chorrahasida amalga oshiriladi. Shunday qilib,

fanlararo yondashuv yordamida tadqiqot mavzusini ilmiy fanlarning turli pozitsiyalaridan har tomonlama o‘rganish mumkin.

Talabalarda fanlararo, sintetik fikrlashni shakllantirish uchun kompetentsion formatda fanlararo yondashuvni amalga oshirish alohida ahamiyatga ega. Ta'limning kompetentsion formati talabalarning kasbiy tayyorgarligida bilim, ko‘nikma va malakalarning birligi bilan ifodalanadigan kasbiy vazifalarning aniq belgilangan ro‘yxatini hal qilishga individual tayyorlik printsipini amalga oshirishga imkon beradi [2, 70 b].

Shuni yodda tutish kerakki, bir xil kompetentsiyani shakllantirishda turli xil o‘quv kurslarida bo‘lishi mumkin bo‘lgan bir nechta fanlar ishtirok etadi. Shu sababli, fanlararo yondashuvni fakultetlararo ilmiy to‘garaklarda yoki seminarlarda amalga oshirish mumkin, bu esa ushbu vakolatni shakllantiradigan har bir keyingi fan bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarni chuqurlashtirish va kengaytirishga imkon beradi. Fanlararo aloqalarga asoslangan bilimlarni birlashtirish muammo yoki hodisaning yaxlit ko‘rinishini yaratishga imkon beradi.

Fanlararo yondashuvni amalga oshirish usullaridan biri bu “modulli ta'lim”dan foydalanishdir. O‘quv materialining hajmiga qarab, u modulli dars, model dasturi va o‘quv jarayonini modulli rejalashtirish bilan ifodalanishi mumkin. Ta'limdagi modulli yondashuv fanlararo bilimlarni olish va ularni amalda qo‘llash imkoniyatini beradi, chunki u yuqori professionallik va malakaga qaratilgan. Talabalar uchun fanlararo kurslarni o‘zlashtirish mehnat bozorida raqobatbardoshligini va tanlangan kasb bo‘yicha ishga joylashish ehtimolini oshiradi.

Ta'limda modulli yondashuvni amalga oshirishda har bir modulning texnologik xaritasi qo‘llaniladi, unga ko‘ra talaba modulni o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan ballar yig‘indisiga (mustaqil ish va individual ilmiy yutuqlar uchun qo‘shimcha ball olish imkoniyati) va an'anaviy kredit haftalarini bekor qilishga imkon beradigan reyting baholash tizimiga e'tibor qaratadi. Ushbu yondashuv talabalarni yuqori kasbiy va shaxsiy yutuqlarga undashi kerak va o‘qituvchi maslahatchi, ularning mustaqil ishlarining koordinatori bo‘lib, turli xil shakllarni, o‘qitish usullarini tanlashi mumkin.

Oliy ta’lim o‘quv yurtlari uchun ta'limdagi modulli yondashuv ish beruvchilarning e'tiborini jalb qiladi va ular bilan o‘zaro munosabatlarning yangi shakllarini ishlab chiqadi, bu ularning universitetning ta'lim portfelini shakllantirishdagi ta'sirining “zonasini” kengaytirishga, shuningdek, professional jamoalar, mintaqaviy ta'lim tizimi va manfaatdor tomonlarning o‘zaro ta'siridan foydalangan holda ta'lim dasturlarini amalga oshirishga jalb qiladi.

Shunday qilib, fanlararo yondashuv kelajakdagi mutaxassisning bilim va amaliyotga yo‘naltirilgan tarkibiy qismini ta'minlashga qaratilgan zamonaviy ta'limning uslubiy asosidir.

Kadrlar tayyorlashda ish faoliyatining tarmoq xususiyatlarini hisobga olish kerak. Shuning uchun bo‘lajak kadrlar faoliyatini fanlararo tashkil etish lozim, chunki soha ijtimoiy fanlar chorrahasida joylashgan. Shunday qilib, bakalavr ta’lim bosqichi talabalarini, fakultetlararo o‘quv kurslarida qatnashish yoki “modulli ta'lim” dan foydalanish tegishli faoliyat turlarini yuqori darajada chuqurlashtirish bilan fanlararo bilimlarga ega bo‘ladi. Ushbu fanlararo bilim oliy ta’limni tugatgandan so‘ng barcha ko‘nikmalarni ish faoliyatda qo‘llashga imkon beradi.

Boshqacha qilib aytganda, biz innovatsion pedagogik va didaktik usullar va o‘qitish va kompetentsiyalarni shakllantirishning tashkiliy shakllaridan foydalangan holda rivojlanishning yaxlit salohiyatiga ega bo‘lgan yagona ta'lim makonini yaratishda turli ilmiy fanlarning mazmunini o‘zaro uyg‘unlashtirishga asoslangan fanlararo integratsiyani kuzatamiz [3, 49 b].

Ta'limda modulli yondashuvdan foydalanish ta'lim muassasalarini modernizatsiya qilishni va zamonaviy uslublari va dasturiy mahsulotlar bilan yuqori darajada jihozlashni o‘z ichiga oladi. Ko‘pgina oliy ta’lim muassasalari uchun bu jiddiy muammo bo‘lib, modul materiallarini ishlab chiqish va o‘quv jarayonini tashkil etishni qayta qurish uchun katta xarajatlarni talab qiladi [4, 34 b].

Shunday qilib, fanlararo o‘quv kurslari va ta'limga modulli yondashuvni joriy etish davlat ta'lim standartining mavjud talablariga muvofiq noyob kompetentsiyalar to‘plamiga ega yangi kadrlarni tayyorlashga imkon beradi va oliy ta’lim muassasalari o‘rtasida amalga oshirilayotgan ta'lim dasturlarining yuqori sifati va raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Grebenshchikova E.G. Transdisciplinary pair digma: science - innovations - society. M.: Book house “Librocom”. 011. 84 p.

2. Interdisciplinary Approaches to the Study of the Past, Ed. L.P. Repina. Moscow: Aspect Press. 003. 159 p.

3. Mirsky E.M. Interdisciplinary research and disciplinary organization of science. M. 1980. 43 p.

4. Rachkov P.A. Science of science: problems, structure, elements. M.: MSU. 1974. 42 p.

5. Thagard P. Interdisciplinarity: trading zones in cognitive science // Logos. 014. No. 1 (97). pp. 35-60.

6. Piaget J. The epistemology of interdisciplinary relationships // Interdisciplinarity. Problems of teaching and research in universities. Paris: OECD. 1972. P. 127-139.

MILLIY MUMTOZ MUSIQA SAN‘ATINI TALABALARGA O‘RGATISH JARAYONLARINI ZAMONAVIY YANGI METODLAR ASOSIDA OLIB BORISH.

Babamurodov Eshmamat Kamilovich
Guliston davlat universiteti
San’atshunoslik fakulteti “Musiqa ta’limi” kafedrasi o ‘qituvchisi
eshmamatbobourodov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy musiqa san‘atimiz gultoji bo ‘lmish maqom san ‘ati va uni talabalarga o ‘rgatish jarayonida zamonaviy yondashuv va uning natijalari haqida hulosalar keltirilgan.

Abstract: This article presents conclusions about the art of status, which is the mainstay of our national musical art, and the modern approach and its results in the process of teaching it to students.

Kalit so ‘zlar: milliy musiqa, maqom, ta ‘lim tarbiya, musiqiy meros, zamonaviy yondashuv, natijalar.

Keywords: national music, status, education, musical heritage, modern approach, results.

Buyuk Turon zaminida musiqa madaniyati va ijrochilik san’atining rivojlanishi qadim zamonlarga bog‘lanib ketadi. Buyuk Sharq allomalari Muhammad Al- Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al Farg‘oniy, Abu Ali ibn Sino, Pahlavon Mahmud, Umar Hayyom, Mirzo

Ulug‘bek, Zaxiriddin Muhammad Bobur, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Pahlavon Muhammad, Najmiddin Kavkabiy, Darvish Ali Changiy va boshqa ulug‘ bobokalonlarimiz o‘zlarining risolalarida ijrochilik san’ati, musiqa ilmi va tarixi, cholg‘u sozlarining tuzilishi, ijroviy uslublari, san’atkorlik qonun - qoidalariga oid qimmatli ma’lumotlarni bayon etib ketganlar. Mashhur didaktik asar «Qobusnoma»da ham hofizlik va san’atkorlikning qoidalariga bag‘ishlangan alohida bob o‘rin olgan. Zaminimizda o‘tkazilgan tarixiy qazilmalar natijasida topilgan dutor, surnay, qonun, nayga o‘xshash sozlar, toshlarga o‘yib bitilgan sozandalarning soz chalib turganidagi tasvirlari, miniatura asarlaridagi sozanda va hofizlarning rasmlari o‘lkamizda ijrochilik san’ati qadimdan rivojlanib kelganligidan dalolat beradi. Sharq xalqlarining musiqiy merosi bo‘lmish Maqom, Mug‘om, Dastgoh, Navba, Raga, Kyui kabi ijrochilikning murakkab turkumlari avloddan - avlodga og‘zaki ravishda o‘tib kelgan. Tarixiy manbalar, bilimdon ustoz san’atkorlarning fikri hamda ilmiy tadqiqotlarga qaraganda, XIII-XVII asrlarda O‘rta Osiyo, Xuroson va Ozarbayjon xalqlari musiqasida quyidagi o‘n ikki (davozdax) maqom mavjud bo‘lgan. Bular «Ushshoq», «Navo», «Buzalik», «Rost», «Husayniy», «Hijoz», «Rohaviy», «Zangula», «Iroq», «Isfahon», «Zirofqand», «Buzurg»dir. [6]

O‘zbek xalqi ulkan va betakror musiqiy merosga ega. O‘zbek milliy musiqa san’atining gultoji sanalgan “Shashmaqom” va uning turkumlari mumtoz she’riyatimiz bilan uyg‘un holda g‘oyat go‘zal san’at namunasini hosil etganki, bu yuksak musiqaga jahon ahli hayrat bilan qaraydi. Mamlakatimizda har ikki yilda «Sharq taronalari» xalqaro musiqa festivali, mazkur noyob musiqa merosimiz targ‘ibotiga oid ko‘rik-tanlovlar, ijodiy loyihalarning o‘tkazilishi yaxshi an’anaga aylangan. 003 yilda “Shashmaqom” YUNYESKO tomonidan “Insoniyatning og‘zaki va nomoddiy madaniy merosi durdonasi”, deb tan olinishi maqom san’atiga bo‘lgan e’tibor va e’tirofning amaliy ifodasidir. Poytaxtimizda O‘zbek milliy maqom san’ati markazi tashkil etilib, hozirda samarali faoliyatini boshlashi ham ulkan voqealarning davomidur. Biz uchun bebaho badiiy qomus bo‘lgan maqom san’ati asrlar, necha yuz yillar davomida inson ruhini, uning dardu armonlarini, ezgu intilishlarini yuksak pardalarda ifoda etib kelmoqda. Maqom qalblarga sokinlik, orom, ruhiyatga poklik, mo‘tadillik bag‘ishlaydi. Uning mo‘jizakorligi bu qadimiy merosimizni o‘zbek tilini mutlaqo tushunmaydigan xorijliklar ham sehrlanib, sel bo‘lib tinglashida yaqqol namoyon bo‘ladi. Maqom ohanglari, maqom ruhi va falsafasi har bir inson qalbidan, avvalo, unibo‘sib kelayotgan yosh avlodimizn ing ongi va yuragidan chuqur joy olishi uchun bor imkoniyatlarimizni safarbar etishimiz zarur. Maqom xalqimizning bebaho ma’naviy merosi. Ushbu san’at rivojlanishning uzoq davrini bosib o‘tgan, ko‘plab san’atkorlar, bastakorlar uning tadrijiy taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shgan. Ularda inson kechinmalarining eng nozik ohanglari jamlangan. Shu sabab maqomni his qilish, tushunish uchun ma’lum tayyorgarlik zarur. Buning uchun kishi yoshlikdan musiqaga mehr qo‘yishi, ruhiy kamolotini ayni shu jihat bilan bog‘lamog‘I kerak. Maqomni eshitish uni tugal tushunishni anglatmaydi. Ijro yo‘liga kelsak, u alohida san’at, alohida madaniyat.

Maqom san’atini o‘rganar ekansiz undagi manbaalar va uni kelib chiqishi haqida chuqurlashsangiz har bir qirrasi inson siyratidan olinganini anglab yetasiz. Masalan maqomdagi usullarni olaylik, Usullar maqomlarning tuzilish xarakterini belgilovchi omillardandir. Ularni

[6] **SHARQ XALQLARI SAN’ATI TARIXI, MUSIQA MEROSI VA MAQOM IJROCHILIGI HAQIDA T. D. Muxamedov** «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal ISSN: 181-1601 Volume: 1, ISSUE: 6 BuxDU

ajrata olish, maqomlarni qiyofasini to‘g‘ri tushunishga imkon beradi. Ular muayyan tartib asosida tarkib topgan. Har bir usul o‘z nomiga egadir. Masalan: Saraxbor, nasr, talqin, savt, gardun, talqin, qashqarcha, soqiynoma, ufar va h.k. Manbalarda ko‘rsatilishicha, ilk usul insonning tomir urishidan olingan. Tomirni barmoq bilan ushlab ko‘rilsa, uning go‘yo “tan-tan”ga o‘xshash bir tekis urayotgani bilinadi. Milliy ma'naviyat va ma’rifat yangidan ko‘z ochayotgan bir davrda mafkuramizning rivojlantirishda xalqimizning umrboqiy san’at tarixini keng yoritish, musiqa merosimizni o‘rganish va sanoatsevar xalqimizga etkazish muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa bu borada ustozdan - shogirdga o‘tib kelgan xalq anoanaviy ijrochilik maktabi asosiy manba sanaladi. Biz o‘tmishda yashab ijod etgan buyuk allomalarimizning tarixiy asarlarida murojaat qilish bilan birga bobokalon sanoatkorlarimiz meros qilib qoldirib ketgan durdonalarni chuqur o‘rganib bormog‘imiz lozim. Musiqa darslarini sermazmun va qiziqarli tashkil qilish o‘qituvchidan muayyan darajadagi pedagogik va kasbiy mahoratni talab etadi. Musiqani tinglash, his etish, unda ifodalangan voqelik, obraz va mualliflarning g‘oyasini idrok qilish nihoyatda murakkabdir. Musiqa darslarida o‘quvchilarni musiqani tushunish, unung g‘oyaviy – badiiy mazmunidan bahramand bo‘lishi muayyan darajada musiqiy bilim, konikma va malakalar bilan bir qatorda emossional his – tuyg‘ularning ishtirokiga ham bog‘liqdir. Musiqiy – nazariy bilimlarni o‘zlashtirish, asarlarni tinglash, ijro va idrok etishda emosional ta’sirchanlik qanchalik faol bo‘lsa ularni o‘zlashtirish va estetik zavq olish ham shunchalik yuqori, mazmundor va puxta bo‘ladi. Musiqa darslarida o‘quvchilarni xalq musiqa ijodiyotiga mansub folklor, mumtoz va maqom asarlari, zamonaviy janrlarda yaratilgan kuy – qo‘shiqlar, shunungdek, musiqa san’atining atoqli namoyondalari-xalq hofizlari, cholg‘uchilari, bastakor – kompazitorlar hayoti va ijodi bilan yaqindan tanishtirib borish o‘quvchilarni musiqiy tafakkuri va dunyoqarashini shakllanishi va rivojlanishi,musiqa madaniyatini tarkib topishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o‘qituvchimurabbiylar zimmasiga o‘z pedagogik mahorati va o‘qitish uslublarini uzluksiz takomillashtirib borish vazifasini qo‘yadi.

Mavzular o‘qituvchi va mutaxassilar tomonidan tayyorlanishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ma’ruzada san’atshunos olimlarning respublik matbuotida, ilmiy to‘plamlarda chop etilgan maqolalaridan, o‘zbek milliy enseklopediyasi va boshqa manbaalardan foydalanilanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ma’ruzalarni zamonaviy axborot texnologiyalarining imkoniyatlaridan foydalanib, slaydlar orqali namoyish etib borish, uning samaradorligini ta’minlaydi. Konsert so‘ngida faol qatnashgan o‘quvchilarni rag‘batlantiriladi.

O‘quvchilar bilan ishlashda asarning obrazli ma’nosiga emas, balki uning ritmik tomoniga so„zlarning aniq talaffuziga va lad-tonallik tuzilmasiga e‟tibor berish kerak. O‘quvchilar o‘zbek musiqasiga yaqin intonatsiyali asarlarni osonroq tushunadilar. Bunday asarlar ko„plab bastakorlarimiz tomonidan yaratilmoqda. O‘quvchilarning musiqiy tafakkuri rivojlanishining muhim ahamiyati, ular kompozitor va bastakorlarimiz yaratgan asarlardagi ritmik harakatlarni yo‘lga qo‘yish, so‘zlarning musiqa ohangiga mos kelishi hamda gimnastik mashg‘ulotlarni to‘g‘ri bajarishda intonatsion tuzilmalarning xalq milliy harakterini ochib berib, o‘zlashtirib borishi maqsadga muvofiqdir.

Ayni vaqtda milliy o‘zligimizni anglash, madaniyatimizni har tomonlama rivojlantirish, xalqimiz, avvalo, yosh avlodimizni yuksak insoniy tuyg‘ular ruhida tarbiyalash, uning estetik didi va tafakkurini shakllantirishda maqom san’atining keng imkoniyatlaridan yetarlicha foydalanilmayapti. Mazkur yo‘nalishda chuqur ilmiy-nazariy tadqiqotlar, o‘quv-uslubiy adabiyotlar yaratish, maqom san’atini radio-televideniye, ommaviy axborot vositalari, Internet

tarmog‘i orqali mamlakatimizda va chet ellarda targ‘ib etish, maqom ustozlari, soha olimlari va mutaxassislarining, iqtidorli va istiqbolli yosh ijrochilar faoliyatini moddiy va ma’naviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash ishlari e’tibordan chetda qolib kelmoqda.[7]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti “O‘zbek milliy maqom san’atini yanada rivojlantirish chora – tadbirlari” to‘grisidagi qarori. Toshkent 17.11.2017 yil
2. Madrimov, B. X. (2018). O‘zbek musiqa tarixi. O ‘quv qo ‘llanma, 120.
3. Yunus Rajabiy. “Maqom asoslari” G‘.G‘ulom nomli badiiy adabiyot va san’at nashryoti . Toshkent 1992-yil.
4. T.E.Solomonova. O’zbek musiqasi tarixi. –T.”O„qituvchi” nash. 1981-yil
5. Akbarova M., Tursunova G., Abdunazarov Z. Pedagogical Aproaches To The Formation Of Musical Literacy Of Students In The Sytem Of Higher Education.

ARTISTIC SYNTHESIS OF EASTERN AND WESTERN TRADITIONS IN THE NOVEL “ETERNAL WANDERER”

Babayeva Sevara Baxtiyor qizi
GulDU tayanch doktoranti
abrorbabaev01@gmail.com

Abstract: In this article, one of the leading representatives of modern Uzbek prose, Isajon Sultan's novel “Eternal Wanderer” is mutually analyzed, aspects have been studied. Also, the author's artistic thinking, style, artistic language, novel genre and poetics, and issues such as novelistic thinking were thoroughly researched in the research work. Based on the interrelationships in the images and plot lines created in the novels, the characteristics of gradualism and individuality in the author's artistic thinking are analyzed on the example of literary novels and on the basis of scientific literature. Before creating a work of art, the artist certainly thinks about its composition.

Keywords: novel, novelistic thinking, artistic thinking, image, plot, composition, synthesis, detail, historical thinking, poetics.

Roman janri mustaqillik yillarida yangicha poetik tafakkur, uslubiy izlanishlar, jahon romannavisligining tajribalarini o’zlashtirish va bu bilimlarni sharqona tafakkur bilan uyg’unlashtirish natijasida yuqori pog’onaga ko’tarildi, deyish mumkin. Bu borada Filologiya fanlari doktori, Professor Islomjon Yoqubov quyidagi fikrlarni keltirib o’tadi: “Roman – odam va olam munosabatlarini o’ziga xos yo’sinda, serqatlam kompozitsion yaxlitlikda idrok etuvchi janr. Unda mohiyatan dunyo badiiy tajribalari sintezlashgan bo’ladi”[1;42] . Istiqlol davri romanlarining yana bir tadqiqotchisi Shohsanam Davronova ham milliy nasrimizning dunyo tamadduni bilan badiiy sintezlashuvi jarayoni haqida fikr yuritadi: “Davr romannavislari badiiy ijodda dunyo bilan yaqinlashishga, milliy zaminda turib dunyo tamadduni bilan bo’ylashishga

[7] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017-yil 17-noyabrdagi PQ-3391-son

intildilar”[2;39]. Omon Muxtor, Erkin A’zam, Xurshid Do’stmuhammad, Nazar Eshonqul, Ulug’bek Hamdam, Luqmon Bo’rixon, Isajon Sulton kabi yozuvchilar shular jumlasidandir.

Isajon Sultonning “Boqiy darbadar” romani zamonaviy o’zbek adabiyotida o’ziga xos voqea sifatida talqin etilmoqda. Roman muallif badiiy tafakkurining yorqin namunasi deyish mumkin. Romanda yozuvchini o’yga toldirgan inson va umr, qalb va iymon, e’tiqod va mas’uliyat kabi hamma makon va zamonda ham birdek dolzarb hisoblangan muqaddas tushunchalar o’ziga xos uslubda turli afsona va rivoyatlar vositasida, shuningdek, insoniyatning eng ayanchli va eng zamonaviy sohalaridan biri hisoblangan genetik tadqiqotlar natijasida o’z ifodasini topgan. Yozuvchining badiiy tafakkuri asarning mazmun-mohiyatida, uslubida, tilida, kompozitsion qurilishida, shuningdek, har bir mayda detallarda ham o’z ifodasini topadi. Ramziy-falsafiy mohiyatga ega bo’lgan ushbu roman retsipientdan ham anchagina tayyorgarlik, yetarlicha adabiy bilim va tafakkurni talab qiladi. Negaki kitobxon “Boqiy darbadar” romanining ichiga, asl mohiyatiga kirib borishi, yozuvchi idrok etgan, his qilgan tutumlarni tushunishi uchun, albatta, fikrlashi, ma’lum darajada intellektual va emotsional quvvat sarflashi lozim. Romanda tarixiy, geografik, genetik, diniy va falsafiy sohalarga oid hikoyatlar bir-biri bilan bog’liq tarzda o’rin olgan bo’lib, ularning zamirida muallif ruhiyatini bezovta qilgan, uni ijod qilishga undagan abadiy darbadarlik, na vatan, na millat, na maqsad-u na manzili bo’lgan ayanchli taqdir egalari qismati haqida so’z yuritiladi. Asarda faqat etikdo’z boqiy darbadarlikka mahkum etilgan bo’lsa-da, romanda tilga olingan lo’lilar karvoni, sun’iy urchitilgan mukammal jonzot ham darbadarlik qismatiga duchor holda tasvirlanadi. Bir etikdo’z orqali butun bir bashariyatga ishora etuvchi, ramzlarga boy bo’lgan ushbu roman insonning ruhiy poklanishi va iymon-e’tiqodining mustahkam bo’lishiga undovchi asardir. Etikdo’z qahramoni jahon adabiyotida keng tarqalgan, Agasfer nomi bilan mashhur bo’lgan afsonaviy timsoldir. Injildagi rivoyatlarga ko’ra, uning Muborak zot bo’lmish Iso alayhissallomga qo’l ko’tarishi va buning evaziga boqiy umr kechirishga mahkumligi haqidagi sayyor syujet dunyo adabiyoti va san’atida keng tarqalgan. “Aytishlaricha, Iso xochini ko’tarib, uning og’irligi ostida egilib, etikdo’z Axasferaning eshigi oldida dam olmoqchi edi, lekin u qo’pollik bilan uni haydab yubordi. Iso: «Men kelganimdek, u ham qolishini istayman”, dedi. (Yoki: “Men kelgunimcha siz yer yuzida aylanib yurasiz”). Shunday qilib, Axasvera Masihning ikkinchi kelishigacha yer yuzida kezib yurishga mahkum etildi. Uning uchun o’lim yo’q, lekin orom ham yo’q. Abadiy o’lmaslik va abadiy sargardonlik bilan bo’lgan bu jazo o’z vatanidan uzoqda dunyo bo’ylab sarson bo’lishga mahkum yahudiy xalqining taqdirini anglatadi”[3;4].

Afsonaning versiyalaridan yana birida esa Masihning so’zlaridan keyin Agasfer darhol tashqariga chiqdi va endi to’xtay olmadi. Afsona XIII asrda shakllanib keng tarqalgan va mashhurlikka erishgan. Yevropaning turli mamlakatlarida, ayniqsa, XVII asrda Germaniya shaharlarida sarson-sargardon Agasferning u yer-bu yerda paydo bo’lishi, u bilan odamlarning uchrashuvlari haqida mish-mishlar tarqaldi. Bern shahridagi kutubxonada ular hatto Axashverashning oyoq kiyimlari va hassalarini ham ko’rsatishdi.[3;6] Shu bilan birga, Germaniyada frantsuz va qadimgi tillarda olib borilgan Agasfera haqida bir qator xalq kitoblari paydo bo’lgan. XVIII asrda “La şikaette du Juif Errant” (Abadiy yahudiyning shikoyati) xalq qo’shig’i Angliya va Belgiyada juda mashhur bo’ldi. Afsonaning keng tarqalishi va shuhrat qozonishi Ahasferaning taqdiri ramziy ma’noda o’z vatanidan mahrum bo’lganlarning taqdiri bilan bog’liq bo’lganligi sabablidir. Bu to’g’risida olim va tarjimon Mahkam Mahmudovning quyidagi ma’lumotlari bilan tanishib o’tish ahamiyatlidir: “Injil”da kelgan, Iso Masih hayotiga

aloqador, qiyomatgacha o'lmay, doimo dunyoda kezib yuruvchi odam haqida frantsuz adibi Ejen Syu, rus adibi Vyacheslav Ivanov, argentinalik modernist Xorxe Luis Borxes, o'zbek adibi Isajon Sulton yozgan asarlari ham mutlaqo bir-biriga o'xshamaydi. Bu mavzu eng yuksak badiiy saviyada yoritilgan asarlar Ejen Syuning to'rt jildlik "Agasfer" romani, Luis Borxesning "O'lmaydigan odam" hikoyasidir."[4;45] Shu o'rinda argentinalik mashhur yozuvchi Xorxe Luis Borxesning "O'lmaydigan odam" hikoyasi haqida alohida to'xtalib o'tishni joiz deb topdik. "O'lmas" (asl ispancha nomi: "El Immortal") birinchi marta 1947-yil fevralda va keyinroq 1949-yilda "El Aleph" to'plamida nashr etilgan. Hikoya yanglish tarzda o'lmaslikka erishgan, keyin esa uzoq umrdan charchab, uni yo'qotishga harakat qilgan va boshidan kechirgan voqeani yozgan qahramon haqida bo'lib, tanqidchi Ronald Krist tomonidan "Borxes san'atining cho'qqisi" sifatida tasvirlangan.

Hikoya Gomerning "Iliada" asari va qahramonlari bilan bog'liq tarzda tasvirlanadi. Bosh qahramon Rim askari Mark Flaminius Rufus sirli odamdan o'lmaslar shahri haqida eshitadi va uni izlab topishga qaror qiladi. Bu yo'lda ko'plab qiyinchiliklar va xiyonatlarga duchor bo'lsa-da, abadiy hayotga erishish ishtiyoqi uni bir zumga ham tark etmaydi va natijada u o'z maqsadiga erishadi. Biroq troglodit lar (o'lmaydigan odamlar) qurgan labirintlarda tinimsiz izg'ish uni holdan toydiradi va Rufus juda ko'plab qirollik va imperiyalarda hayot kechiradi, turli kasblarda o'zini sinab ko'radi. Nihoyada esa u hayotida hech qanday ma'no-mazmun va maqsad qolmaganligini anglaydi va boshqa odamlar singari o'lim aslida har bir narsaning qadrini ko'rsatuvchi ne'mat ekanligini tushunadi. Negaki inson qachondir dunyodan ketishini bilgandan keyingina har bir onining, har bir harakati va yaqin insonlarining qadrini biladi. Aks holda uning hayoti faqat ma'nisizlikdan iborat bo'lishi hech gap emas. Rufus ham buni tushunganidan keyin abadiy hayotni o'chiradigan daryo suvini izlab topadi va birinchi bor tanasidagi jarohatdan oqib chiqqan bir tomchi qonni ko'rib, o'zida yo'q sevinib ketadi.[5;18] Hikoya syujet jihatidan "Boqiy darbadar" romanidan farqli bo'lsa-da, asarlardagi mohiyat va mazmun ulardagi umumiylikni ta'minlaydi. "Boqiy darbadar" romanida tasvirlangan boqiy umr azobi va undan xalos bo'lish ilinji, vaqt va o'limning qadr-qiymati ikkala asarda ham o'xshash tarzda ochib berilgan deyish mumkin. Romandagi "Mening shahri haybarim" so'nggi bobidan parcha" deb nomlangan qismida tasvirlangan shahar va uning aholisi yuqoridagi hikoyada ifoda etilgan o'lmaslar shahri manzarasini esga soladi: "Shahar tugaganida esa, katta yalanglikda bir to'da odamlar ko'rindi! Bular qarovsiz alfozda, jim o'tirar edilar. Ba'zilari yerga allaqanday shakllar chizardilar, shakllarning ma'nosi yo'q edi…"[6;63] "O'lmaydigan odam" hikoyasida ham Rufusga ergashib yuradigan Argus (Ulissning iti) laqabini olgan o'lmas odam ham shunday tasvirlanadi: "U yotdi va qum ustiga ahmoqon tarzda chizdi, keyin harflarga o'xshash belgilar zanjirini o'chirib tashladi va ular birlashishi ham mumkin. Avvaliga, bu ularning vahshiy yozuvlari, deb qaror qildim, keyin angladim: hali tilga yetib ulgurmagan odamlarning yozma tili bor deb o'ylash bema'nilik…"[5;13] Ikkala tasvirda ham boqiylikka mahkum kimsalarning gap-so'zlari va tutumlaridan tashqari yozgan yozuvlari va shakllari ham o'zlari va umrlari kabi ma'nisiz ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, romandagi etikdo'z ham, hikoyadagi Rufus ham o'zlarini donishmand va o'zgalar anglamagan haqiqatlarga yetishgan avliyo darajasida ko'rsatishga ham urinadi.

Nobel mukofoti laureati, mashhur kolumbiyalik yozuvchi Gabriel Garsia Markesning "Yolg'izlikning yuz yili" romanida ham O'lmas juhud haqidagi afsonalar o'ziga xos tarzda ifoda etilgan: "O'lmas juhud take bilan xudosiz bir ayolning zuryodi ekan, uning nafasi havoni o'tdek

qizdirib yuboradi, ul do’zaxiyni ko’rishning o’ziyoq ayollarni valadi zinolarni tug’ish jazosiga mustahiq etadi…”[7;321] “Bibliya”da keltirilgan, tavqi-la‘natga uchragan yahudiy siymosining yuz yil davomida bir naslning jaholat, qabohat va nafs botqog’ida ayanchli qismat bilan yashab, yo’q bo’lib ketishi tasvirlangan romanga kiritilishi zamirida ham, albatta, ramziy ma’noni ilg’ash mumkin. Xose Arkadio Buendiadan boshlangan avlod to o’zining yettinchi avlodi bo’lgan, Aurileano va Amaranta Ursulaning zuryodi, bir umr Ursulani xavfsirashiga va qo’rquviga sabab bo’lgan cho’chqa dumli farzandning dunyoga kelishi va uning chumolilar to’dasi tomonidan yo’q qilinishi xuddi “Boqiy darbadar” romanidagi etikdo’z singari oldindan ularning qismatiga yozilgan edi. Bundan tashqari, asardagi lo’lilarning yetakchisi Melkiades obrazi ham bir necha marta o’lim bilan yuzlashsa-da, yana qaytadan paydo bo’laveradi. Har bir avlod vakiliga ularning qismatiga ishora qiluvchi qo’lyozmani o’qishga va uning tilsimini yechishga undaydi: “Melkiades o’lmagan, u umrboqiylik formulasini kashf qildi”[7;72] . Uyqusizlik kasali, yillab davom etgan rutubatli yomg’ir, uylarning devorlaridan o’sib chiqqan turli yovvoyi o’simliklar va butun shaharni egallagan hasharotlar galasi Makondo shahri va uning aholisini ayanchli ahvolga solib qo’yadi. Natijada paydo bo’lgan shahar ko’rinishi esa Shahri Haybar (“Boqiy darbadar”) va O’lmaslar shahri (“O’lmaydigan odam”) ni yodga soladi: “U ko’chalardan o’tarkan, ko’zlari murdalarnikidek qotib qolgan odamlarni ko’rdi. Ular qo’llarini qovushtirgancha derazalari oldida o’tirib, vaqtning yaxlit, bo’ysunmas, tartibsiz oqimini butun vujudlari bilan his qilishardi. Yomg’irga tikilishdan bo’lak ishlari qolmagani uchun ham vaqtni oy va yillarga, kun-u soatlarga bo’lish befoyda edi…”[7;301] Asar qahramonlari uchun ham na vatan, na millat va na til qolgan edi. Shuningdek, “Boqiy darbadar” romanida tasvirlangan Atlantika okeanidan to Gobi sahrosigacha yetib borgan, mudhish gunohlar hosilalari jamlangan Inson takomili markazini va unga taalluqli barcha jism va shaxslarni ham yo’q qilish uchun paydo bo’lgan bo’ron tasviri bilan “Yolg’izlikning yuz yili” asarining nihoyasida doira kabi aylanib takrorlanuvchi gunohlarni sodir etuvchi va shunday qismat bilan bir asr yashagan Buendialar avlodi va Makondo shahrini yo’q qilib yuboruvchi bo’ron tasviri o’rtasida ham umumiy jihatlarni ilg’ash mumkin. Har ikkala romanda ham Yaratganning qahr-u g’azabiga uchragan insonlarning bo’ron natijasida chilparchin qilinishi holati, beixtiyor, kitobxonni chuqur o’yga toldiradi. Adibning Gabriel Garsia Markes ijodidan ta’sirlanishi romanda keltirilgan “Mutafakkirning vido maktubi” qismida ham o’z ifodasini topgan. Muallif Markesning o’limi oldidan yozgan, butun umri davomida kelgan xulosalaridan iborat maktubini tarjima qilish asnosida “Boqiy darbadar” romanining yozilishiga turtki bo’lgan, asarning mazmunini ochib beruvchi juda sodda va shu bilan birgalikda, inson hayotining asl mag’zini o’zida jamlagan satrlarni bayon etadi: “Hech kim seni fikrlaring boisgina eslab o’tirmaydi. Parvardigori olamga, hissiyotlaringni tilingga chiqara olishing uchun donolik va kuch-quvvat so’rab iltijo qil. Do’stlaringga ular sen uchun qanchalar qiymatli ekanlarini ayt. Agar sen bularni bugun qilmasang, ertangi kuning ham xuddi kechagi kuning kabi bo’lib qoladi. Va agar sen bularni amalga oshirmasang, hech narsaning ahamiyati qolmaydi…”[6;76] Bundan ko’rinadiki, barcha insonlar bir-birlariga mehr-u muhabbat ulashganda, hissiyotlarini samimiy tarzda baham ko’rgandagina hayot yanada ravshanlashadi. Buyuk tafakkur sohibining o’zi hech kimni fikr va g’oyalari sabab eslab qolishmasliklarini ta’kidlamoqda. Ya’ni olamdagi barcha yaratiqlar haqiqiy e’zozga erishgandagina mohiyat kasb etadi. Aks holda, borliq yo’qlikka yoki darbadarlikka mahkum bo’lishi mumkin. O’tayotgan umrning har bir daqiqasi va har bir soniyasi ham qadrli, undan unumli foydalanmasang, ertaga o’tgan umringga la’natlar o’qishing hech gap emas. Ertaga hech kim seni faqat fikrlaring, o’y-

xayollaring uchun eslamaydi, ularni ayt va ro’yobga chiqar, deya xitob qiladi yozuvchi. Asarni mutolaa qilar ekanmiz, voqea-hodisalarning qaysi makon va zamonda kechayotganini tushunish biroz qiyin kechadi. Etikdo’z, badaviylar, Bobo toshbaqa maqbarasi, lo’lilar karvoni, Tiyonshon g’orida istiqomat qiluvchi avliyo haqidagi hikoyalar tarixiy zamonlarda sodir etilgan bo’lsa, Xalqaro anjuman, Inson takomili markazi, “Boeng 787 dreamliner” uchog’idagi evrilishlar, to’fon voqealari ayni bugungi kun holatini aks ettiradi. Lekin har ikkala makon va zamonda ham bir-birini takrorlovchi va uzviy bog’langan g’oyalar asarning o’qimishliligini oshiradi. Isajon Sulton Agasfer obrazini yaratishda bugungi zamonaviy texnologiyalar rivojlangan, insoniyatning zakovati yuqori cho’qqilarni zabt etayotgan davr bilan bog’laganligi uning yuqoridagi asarlardan individualligini ko’rsatib beradi. Negaki, “O’lmaydigan odam”, “Yolg’izlikning yuz yili” asarlari to’laligicha yaxlit bir to’qima syujet asosiga qurilgan bo’lsa, “Boqiy darbadar” romani esa bugungi kundagi insoniyatning mudhish gunohlari va xatolarini akslantiruvchi ko’zgu sifatidagina Boqiy juhud haqidagi afsonaga murojaat etganligining guvohi bo’lishimiz mumkin. Filologiya fanlar doktori Shohsanam Davronova o’zining “Istiqlol davri o’zbek romanlarida sharq va g’arb an‘analarining badiiy sintezi” nomli dissertatsiyasida etikdo’z obrazi haqida quyidagicha fikr yuritadi: “Asardagi etikdo’z obrazi, diniy manbalarda tilga olingan insonga sajda qilmaganligi tufayli abadiy la’natga giriftor bo’lgan iblisni eslatadi”[2;92]. Islom dinining ustuni sanalgan “Qur’oni karim” va boshqa olamning yaratilishi haqidagi qissalarda keltirilgan ushbu ma’lumotda tasvirlangan, farishtalik maqomidan “mal’un”(la’natlangan) darajasiga tushib qolgan, birgina qilmishi tufayli hayotining mazmunini yo’qotgan iblis qiyofasi ham qaysidir darajada boqiy juhud qiyofasiga yaqin deyish mumkin. Chunki uning ham hayoti abadiy va uning qiladigan barcha yumushi besamardir. Bundan tashqari, muallifning o’zi ham boqiy darbadarning qismatini badaviylar tilidan iblisning qismatiga tenglashtiradi va bunda ham o’zgacha bir hikmat bor ekanligiga ishora qiladi:

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

– Roman muallif badiiy tafakkurining yorqin namunasi sifatida asarning mazmun-mohiyati, uslubi, tili, kompozitsion qurilishi, shuningdek, har bir mayda detallarda ham o’z ifodasini topadi;

– asarda xronotop jihatidan aniq bir chegara tanlab olinmagan bo’lsa-da, turli makon va zamonda sodir bo’lgan voqea-hodisalar falsafiy jihatdan uyg’unlik va yaxlitlik kasb etgan;

– jahon adabiyotida keng tarqalgan Agasfer (Boqiy juhud) obrazi romanda yangi talqinda berilgan;

– bir etikdo’z orqali butun bir bashariyatga ishora etuvchi, ramzlarga boy bo’lgan ushbu roman insonning ruhiy poklanishi va iymon-e’tiqodining mustahkam bo’lishiga undovchi asardir;

– romanda postmodernizmga xos shakllar sharqona tafakkur bilan birikadi va natijada mohiyatan G’arb tafakkurini inkor etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Islomjon Yoqubov. Mustaqillik davri o’zbek romanlari poetikasi. Monografiya. – T.: Nurafshon business. 021 yil. 42-bet.

2. Shohsanam Davronova. Istiqlol davri o’zbek romanlarida sharq va g’arb an’analarining badiiy sintezi. Filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Buxoro.: 019 yil. 39-bet.

3. Agasfer yoki boqiylik bilan jazolash. Abadiy tasvirlar. https://moscsp.ru/uz/vechnye-obrazy-kontrolnaya-rabota-vechnye-obrazy-v-mirovoi-literature.html

4. Mahkam Mahmudov. Taqlid, tasvir, ilhom va iste'dod. Sharq yulduzi. № 3. 014 yil

5. Xorxe Luis Borxes. Bessmertnыy. Pisьmena Boga. – M.: Respublika. 1994 g. https://libking.ru/books/prose-/prose-classic/98426-horhe-borhes-bessmertnyy.html

6. Isajon Sulton. Boqiy darbadar. – T.: O'zbekiston. 011 yil. 63-bet.

7. Gabriyel Garsia Markes. Yolg'izlikning yuz yili. ShARQ nashriyot-matbaa aktsiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – T.: 010 yil. 321-bet.

УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Абдулла Баирбеков,
Гулистанский государственный университет,
abdullabairbekov77@gmail.com

Аннотация: В данной статье подчеркивается возрастающее значение качественного образования в современном обществе, с его развитием связан духовный, культурный и нравственный потенциал общества. В статье рассмотрены основные подходы к совершенствованию управления физической культурой и пропаганде спорта среди подрастающего поколения молодежи, имеющие большое значение в развитии физической культуры и спорта, здорового образа жизни в современных условиях.

Ключевые слова: образование, технология, пропагандистское развитие, реформа, педагогический подход, физкультура и спорт, здравоохранение, современные технологии.

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatda sifatli ta'limning ahamiyati tobora ortib borayotgani, jamiyatning ma'naviy, madaniy va axloqiy salohiyati uning rivojlanishi bilan bog'liqligi ta'kidlangan. Maqolada jismoniy tarbiya boshqaruvini takomillashtirishning asosiy yondashuvlari va yosh avlod yoshlari o'rtasida sportni targ'ib qilish ko'rib chiqiladi, zamonaviy sharoitda jismoniy tarbiya va sportni, sog'lom turmush tarzini rivojlantirishda katta ahamiyatga egadir.

Kalit so'zlar: ta'lim, texnologiya, targ'ibotni rivojlantirish, islohot, pedagogik yondashuv, jismoniy tarbiya va sport, sog'liqni saqlash, zamonaviy texnologiyalar.

Abstract: This article emphasizes the increasing importance of quality education in modern society, its development is associated with the spiritual, cultural and moral potential of society. The article considers the main approaches to improving the management of physical culture and the promotion of sports among the younger generation of youth, which are of great importance in the development of physical culture and sports, a healthy lifestyle in modern conditions.

Keywords: education, technology, propaganda development, reform, pedagogical approach, physical education and sports, healthcare, modern technologies**.**

В современном мире наблюдается усиление экономической и политической функции сферы физической культуры и спорта, наряду с ее социальной значимостью. Развитие физической культуры и спорта оказывает положительное влияние на все сферы жизни общества, повышая человеческий потенциал. Создавая дополнительные факторы для успешного социально-экономического развития, в связи с этим особенно важно совершенствовать существующие подходы к управлению физической культурой.

В развитии физической культуры и спорта существует ряд проблем:

- Недостаточная вовлеченность населения в систематическое физическое воспитание;
- Недостаточное развитие материальной базы и инфраструктуры физической культуры и спорта;
- Недостаточное количество профессионального тренерского состава;
- Отсутствие активной пропаганды физической культуры и спорта как неотъемлемой части здорового образа жизни, включая заботу о здоровье будущего поколения;

Пропагандистское направление имеет решающее значение в развитии сферы физической культуры и спорта. Пропаганда в жизнедеятельности людей имеет различные формы, например распространение и разъяснение идей, учений, взглядов, теорий, которые влияют на сознание и настроение широкого круга людей. Пропаганда физической культуры подразумевает целенаправленную деятельность по распространению знаний в области физической культуры и спорта, а также по приобщению населения к систематическим занятиям физической культурой и спортом, а также по поддержанию здорового образа жизни в современных условиях жизни.

Важную роль в успешном достижении основных целей пропаганды играет правильная формулировка информационной пропаганды. Для этого крайне необходимо повышение уровня здорового образа жизни людей среди населения; воспитание потребности в утверждении здорового образа жизни, использовании физической культуры в режиме труда и отдыха.

Само по себе выражение и понятие слова здоровый образ жизни людей должно включать в себя такие условия, как:

- Регулярные занятия физкультурой;
- Отказ от вредных привычек и пагубных пристрастий;
- Сбалансированное питание;
- Соблюдение распорядка дня;
- Рациональное сочетание физической активности с интеллектуальной работой;
- Проведение занятий в экологически чистых районах (городской парк, горные районы и т.д.).

Другими словами, физическое воспитание не гарантирует положительных результатов, если не соблюдается ни одно из этих условий. Только соблюдение

комплексного подхода к реализации всех принципов здорового образа жизни влечет за собой приобретение морального и физического комфорта. Таким образом, физическое воспитание - это лишь одна из сторон процесса воспитания гармонично развитой личности, которая должна занимать достаточно значительную часть в расписании распорядка дня современного человека. В наших современных условиях жизни и времени эта проблема стала более актуальной, так как увеличилось количество “офисных” работников, ведущих малоподвижный образ жизни. Эти люди целый день проводят в душном помещении и замкнутом пространстве, часто находятся в состоянии сильного стресса, а также передвигаются на личном или служебном транспорте (все это способствует развитию гиподинамии и хронической гипоксии в сочетании с нестабильностью артериального давления и высокой лабильностью нервной системы). Даже увлечение фитнесом и посещение тренажерного зала после окончания рабочего дня на фоне профессиональной усталости не снимает остроты проблемы – такие бессистемные нагрузки только усугубляют синдром хронической усталости, что приводит к негативному воздействию на организм. Физическая культура и спорт являются одним из основных направлений удовлетворения жизненно важных потребностей человека в двигательной активности, при котором обеспечивается гармоничное формирование личности. Физическая культура создает необходимые предпосылки и условия для поддержания здорового образа жизни человека, важнейшей составляющей которого является организация двигательной активности. Поддержание организма способствует повышению работоспособности, творческой активности, физическому совершенствованию, сохранению и оздоровлению подрастающего поколения.

Принятие нормативно правовых документов в нашей республике в сфере физической культуры и спорта позволяет четко обозначить цели и задачи направления в области физической культуры и спорта распределяет полномочии ответственности, а также определении основ взаимодействия между органами власти.

В недавно опубликованном для общественного обсуждения проекте конституционного закона включена статья, которая закрепляет обязанность государства создавать условия для развития физической культуры и спорта, духовного и нравственного воспитания детей подрастающего поколения. На мой взгляд, очень своевременно и актуально, так как внимание к вопросам здоровья государства косвенно отражается в вопросе развития физической культуры и спорта, даже можно сказать в необходимости уровня вовлеченности населения в массовый спорт. Сопровождаемые развитие в цифровой технологии серьезно изменили наш образ жизни в современных условиях. С одной стороны можно наблюдать, как стремительно меняется образ жизни, с другой стороны есть и негативная сторона прогресса. Повсеместное проникновение в нашу жизнь цифровых технологий сопровождается и снижением физической активности людей. И это затрагивает абсолютно любую категорию людей и все больше и больше времени проводят в гаджетах. Взрослые предпочитают активности просмотр новостей в социальных сетях. При этом общеизвестным фактом является наличие связи здоровья человека и физической активности, которая должна быть обязательным элементом здоровой жизни человека. Очевидно, что регулярные занятия спортом влияют не только на физическое состояние человека, но и на психологическое самочувствие. Тем не менее, в нашей стране наблюдается снижение физической активности населения и это является

как следствие ухудшение здоровья населения. Здоровье определяет качество жизни и важно обращать внимание, что спорт и физическая культура это не только здоровый образ жизни, но и развитие выдержки и терпения. Поэтому необходимо, активно вовлекать людей в занятием физической культурой и спортом. Это в свою очередь определяет целостное отношение к своему здоровью, ведь физическая активность как элемент здорового образа жизни решает такие задачи как профилактика заболеваний, а все знают, всегда легче предупредить болезнь, чем ее лечить. Всемирная организация здравоохранения, постоянно занимаясь изучением вопросов здоровья населения различных стран, приводит аргументы в пользу постоянных занятий физической культурой населения. Среди них профилактика и лечение неинфекционных заболеваний, таких как сердечнососудистые заболевания, и уменьшение симптомов депрессии и тревоги. Физическая активность способствует улучшению навыков мышления, обучения и критической оценки, у подрастающего поколения в целом повышается общий уровень благополучия в современных условиях.

Меры по развитию физической культуры и спорта определены в стратегии развития Нового Узбекистана на 022-2026 годы. Цель данной стратегии является увеличение количества граждан страны регулярно занимающихся физкультурой и спортом. В увеличении охвата занятиями физической культуры среди населения, а по предварительным расчетам это до 6 млн. граждан (42% из которых составляет подрастающее поколение) и это поможет создание современном мире условии, в котором будут построены многофункциональные спортивные комплексы. В настоящее время регулирование отношений в данной сфере регулируются Законом “О физической культуре и спорте”, недавно подписанным Указом Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан» и Концепцией развития физической культуры и спорта до 025 года. Нужно отметить, что законом “О физической культуре и спорте” предусмотрена реализация государственных программ развития физической культуры и спорта, но зона ответственности за столь важный участок социальной политики рассредоточена среди различных институтов. Следовательно, в сегодняшних реалиях интенсивных реформ, задача развития физической культуры и спорта, должна перейти напрямую к государству, как гаранту реализации и незыблемости начатых реформ в данном направлении. Поэтому целесообразное включение норм в конституции создает необходимые условия для развития физической культуры и спорта в будущем. И это будет способствовать более широкому привлечению населения особенно молодежи, женщин и детей подрастающего поколения, к занятиям физической культурой и спортом и послужит формированию у населения здорового образа в современных условий жизни граждан нашей страны в будущем.

Литературы

1. Аристова Л. В. Государственная политика в сфере физической культуры и спорта М. : Импульс-Принт, 016. 55 с.
2. Виноградов П. А. О современной концепции развития физической культуры и спорта / П. А. Виноградов. – М. : УрГАФК, 015. 89 с.

3. Горшков В. Е. Управление физической культурой и спортом в современных условиях: учебное пособие / В. Е. Горшков, В. А. Какузин, А. В. Починкин. 016. 110 с.

4. Николаев Ю. Н. К проблеме развития теории физической культуры // Теория и практика физической культуры.– 017. №8. С. -6.

JISMONIY TARBIYA VA SPORT YOSHLARNING SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKILLANTIRUVCHI OMIL

Bekmuratov Alisher Joniqulovich
katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
abekmurotov509@gmail.com

Annotatsiya: Inson hayot faoliyatini o‘z meyorida ushlab turilishiga xizmat qiladigan omillardan biri bu jismoniy madaniyatdir. Jismoniy madaniyat negizida sog‘lom turmush tarzi ko‘rishimiz mumkin. Bugungi globallashuv jarayonda ushbu omilning ahamiyati tez suratda oshib bormoqda. Chunki kundalik hayotimizning deyarli 60-70% bugun harakatsizlik bilan bog‘liq va bu juda achinarli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shunga ko‘ra jismoniy madaniyat kata sahnaga chiqishi va yuqoridagi ko‘rsatkichlarni o‘z ta’siri bilan o‘zgartirishi lozim. Maqolada muallif jismoniy tarbiya va sportning inson hayotida, ilm fan va ijtimoiy hayot sohasida barqaror muvozanatga ega bo‘lishi zarurligi haqida so‘zlaydi.

Kalit so‘zlar: zamonaviy, ijtimoiy, hayot, ta’lim, jismoniy, tarbiya, madaniyat, sport, salomatlik, ilm-fan.

Аннотация: Одним из факторов, помогающих человеку поддерживать нормальный уровень жизнедеятельности, является физическая культура. Мы видим здоровый образ жизни, основанный на физической культуре. В сегодняшнем процессе глобализации значение этого фактора стремительно растет. Потому что почти 60-70% нашей повседневной жизни сегодня связано с бездействием, а это может привести к очень печальным последствиям. Соответственно, физическая культура должна выйти на сцену и своим воздействием изменить вышеперечисленные показатели. В статье автор говорит о необходимости устойчивого баланса физической культуры и спорта в жизни человека, науки и общественной жизни

Ключевые слова: современный, социальный, быт, воспитание, физическое, воспитание, культура, спорт, здоровье, наука.

Zamonaviy jamiyatda jismoniy tarbiya va sport ijtimoiy hayotning eng murakkab va ko‘p qirrali jarayonlaridan biridir. XX-asrning so‘nggi o‘n yilliklarida va XXI-asrning boshlarida fanning barcha sohalarida ishlaydigan olimlarning asosiy vazifalaridan biri inson salomatligini saqlash va mustahkamlash, uning faolligini uzaytiradigan, hayotini va turli xil kasalliklarni yengib o‘tishga ko‘maklashadigan chora-tadbirlar majmuini ishlab chiqish edi. Ammo tibbiyot, genetika, ekologiya sohalaridagi yutuqlargina odamni sog‘lom qilishga qodir emas. Jismoniy tarbiya va sportning ijtimoiy ahamiyatini oshirmasdan, aholi tomonidan jismoniy mashqlar ahamiyatini tushunmasdan, jismoniy tarbiya va sportga salomatlik va sog‘lom turmush tarzi sifatida qarashni shakllantirmasdan turib, bunday masalani yechish mumkin emas.

Salomatlik mohiyatiga koʻra ham, hayotning turli sohalarini determinatsiya shaklida ham ijtimoiy hodisadir. Ayni paytda insoniyat oldida bir qator global muammolar turibdi. Bular ekologik vaziyatdagi qaytarib boʻlmaydigan antropogen oʻzgarishlar, insonni tabiat va uning oʻzgarishiga ta'sir koʻrsatadigan soʻnggi vositalar bilan qurollantirish, sogʻliqni saqlash harakati uchun zarur ijtimoiy bazaning yetishmasligi.

Bugungi kunda insonparvarlik hayot tarziga mos sharoitlarni maqsadli yaratish nafaqat aholining, balki yosh avlodning sogʻligʻi bilan bogʻliq holda eng muhim ijtimoiy qadriyat sifatida jamiyatni dunyoqarashink qaytadan chuqur yoʻnaltirishni talab qiladi.

Ijtimoiy sohadagi mavjud vaziyatda alohida ijtimoiy-demografik kategoriya sifatida aholi, ayniqsa, yoshlar sogʻligʻining yomonlashuvi dolzarb muammoga aylanmoqda. Shu bilan birga, yosh avlod kelajakdagi jamiyatning reproduktiv, intellektual, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy zahirasi ekanligi dalillarga muhtoj emas. Ushbu kontingent kelajakda mehnat resurslari bilan toʻldiriladi va Qurolli Kuchlarga jalb qilinadi.

Sport tadbirlarining xilma-xilligi va sogʻlom turmush tarzini keng targʻib qilinishiga qaramay, hamma ham sportga tizimli ravishda yondashmaydi. Odatda, insonlarda sportga boʻlgan qiziqish, dam olish mavsumi oldidan yoki vazn yoʻqotish yoki qomatni yahshilash zarur boʻlganda paydo boʻladi. Shuningdek, yoshi, jinsi, vazni va sogʻligi holatiga qarab har xil odamlar uchun qanday jismoniy mashqlar zarurligi bilan qiziquvchilar kam. Sogʻligʻingizni va tananing asosiy hayotiy organlarini saqlab qolish uchun tanadagi yukni bosqichma-bosqich oshirib, muntazam ravishda jismoniy mashqlar qilishingiz kerak. Faqatgina sport bilan muntazam shugʻullanish insonning kayfiyatini koʻtarishga yordam beradi, jismoniy chidamliligini oshiradi va kasallikning oldini olishga xizmat qiladi.

Ilm-fan va texnika taraqqiyoti tufayli tibbiyot odamni asosan bir qator yuqumli kasalliklar xavfidan xalos qildi, unga kasalliklarni davolashning turli usullari va vositalarini taqdim etdi. Shu bilan birga, yigirmanchi asr odamlarning faol harakati hajmining pasayishiga, neyropsixik va boshqa turdagi stresslarning kuchayishiga, tashqi va ichki muhitning kimyoviy ifloslanishiga va ilmiy-texnik taraqqiyot bilan bogʻliq boshqa salbiy hodisalarga olib keldi. Zamonaviy odamning turmush tarzi gipodinamiya va gipokineziya, ortiqcha ovqatlanish, ortiqcha ma'lumot, psixo-emotsional haddan tashqari kuch, giyohvandlik va boshqalar bilan tavsiflanadi, bu oxir-oqibat sivilizatsiya kasalliklari deb ataladigan kasallikning rivojlanishiga olib keladi. Maktab oʻquvchilari va talabalar oʻrtasida chekish, alkogol ichimliklar va giyohvand moddalarni iste'mol qilishning keng tarqalishi sogʻlom turmush tarzi madaniyatini shakllantirishning mavjud usullari hali kerakli natijalarni bermaganligidan dalolat beradi. Maktabda ham, oilada ham qoʻllaniladigan mavjud gigienik ta'lim usullarining samaradorligi jiddiy tuzatishlarni talab qiladi. Jismoniy tarbiya - bu jamiyat umumiy madaniyatining bir qismi, ijtimoiy va tarixiy amaliyot jarayonida toʻplangan barcha yutuqlarini: sogʻliqni saqlash darajasi, sport mahorati, fan, shuningdek moddiy (texnik) qiymatlar (sport inshootlari va boshqalar), jismoniy tarbiya bilan bogʻliq san'at asarlarini oʻz ichiga olgan keng jamoaviy tushuncha. Jismoniy madaniyat - bu ma'lum bir jamiyatga xos boʻlgan, odamlarning jismoniy va ma'naviy erkinligini rivojlantirish va takomillashtirishga hissa qoʻshadigan barcha maqsadlar, vazifalar, vositalar, faoliyat shakllarining yigʻindisi.

Sport, shubhasiz, harakatlarni mashq qilishning asosiy vositalaridan biri boʻlib, ularning nozik va aniq muvofiqlashuvini yaxshilaydi, inson uchun zarur boʻlgan harakatlanuvchi jismoniy fazilatlarni rivojlantiradi. Sport bilan shugʻullanish jarayonida inson irodasi, fe'l-atvori

mo‘tadilligi, o‘zini boshqarish xususiyati, turli xil qiyin vaziyatlarda tez va to‘g‘ri harakat qilish, qarorlarni o‘z vaqtida qabul qilish, oqilona yo‘l tutish, tavakkal qilmaslik qobiliyati yahshilanadi.

Bugungi kunda, texnika taraqqiyoti davrida, yuqori texnik yuk va yetarli jismoniy mashqlar bilan aholi salomatligi darajasi pasayganda, jismoniy tarbiya va sportning o‘rni yanada oshib bormoqda. Shubhasiz, boy emotsional fon o‘quvchilarning salomatligi va farovonligi darajasini yetarlicha pasaytiradi, ularning ruhiyatiga shikast yetkazadi. Shu munosabat bilan talabalarning psixofizik holatini kuchaytirishning eng munosib yo‘llari va usullarini izlash, ushbu jarayonni optimallashtirish uchun psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni aniqlashni ta'minlaydigan sog‘liqni saqlash texnologiyalarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Sog‘lom turmush tarzi ko‘p jihatdan talabaning qadriyatlar yo‘nalishi, dunyoqarashi, ijtimoiy va axloqiy tajribasiga bog‘liq. Ijtimoiy me'yorlar, sog‘lom turmush tarzining qadriyatlari talabalar tomonidan shaxsan muhim deb qabul qilinadi, ammo ular har doim ham jamoatchilik ishlab chiqqan qadriyatlar bilan mos kelavermaydi.

Insonning jismoniy madaniyati uning jismoniy tarbiya sohasidagi ma'lumot darajasi, sog‘lom jismoniy tarbiya, bu sog‘lom turmush tarzida, faol jismoniy tarbiya va sport faoliyati turlari va shakllarida aks etadi. Shaxsning jismoniy madaniyatining shakllanish darajasini baholash mezonlariga quyidagilar kiradi.

- ❖ jismoniy madaniyatga bo‘lgan ehtiyoj darajasi va uni qondirish usullari;
- ❖ jismoniy tarbiya va sport ishlarida qatnashish intensivligi (sarf qilingan vaqt, muntazamlik);
- ❖ ushbu faoliyatning murakkabligi va ijodiy darajasi xususiyati; - jismoniy shaxsning jismoniy tarbiya va sport faoliyatidagi hissiy-irodali va axloqiy ko‘rinishi (mustaqillik, qat'iyatlilik, mehnatsevarlik, fidoyilik, o‘zini tuta bilish, intizom, kollektivizm, vatanparvarlik);
- ❖ jismoniy barkamollik darajasi va unga bo‘lgan munosabat; - mustaqil jismoniy takomillashish uchun zarur bo‘lgan vositalar, usullar, qobiliyat va ko‘nikmalarga ega bo‘lish;
- ❖ Jismoniy tarbiya va sport faoliyati amaliyotida ijodiy foydalanish uchun jismoniy madaniyat bo‘yicha ilmiy va amaliy bilimlarni izchillikda va chuqur o‘zlashtirish;
- ❖ jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari, qobiliyatlari, ko‘nikmalari va tajribalaridan sog‘lom turmush tarzini tashkil qilishda, o‘quv va kasbiy faoliyatda foydalanish ko‘lami va muntazamligi.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya, o‘quvchilarning o‘z-o‘zini tarbiyalashning yaxlit natijasi sifatida bo‘lajak mutaxassisni jismoniy madaniyatini shakllantirish uning sog‘lig‘iga, jismoniy imkoniyatlari va qobiliyatlariga, uslubiga bo‘lgan faol munosabatida, kundalik hayotida va kasbiy faoliyatida namoyon bo‘lishi kerak.

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirish uchun insonda qat'iy hayot pozitsiyalari bo‘lishi zarur. Inson yashaydigan muhit, jamiyat; organizmning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, uning jismoniy holatini tartibga solishga hissa qo‘shadigan sport madaniyatini rivojlantirish; bo‘sh vaqtni oqilona taqsimlash, faol dam olishga ustuvor ahamiyat berish, bularning barchasi umumiy holda - albatta inson sog‘ligining barcha tarkibiy qismlari uyg‘un birligiga va shaxsning yaxlit rivojlanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Andronov OP “Jismoniy madaniyat shakllanishga ta'sir etish vositasi sifatida shaxsni aniqlash”. - M.: Mir, 1992. - S. 178.

2.Жонибеков Ш.Д. Обучение физическому воспитанию в школе и методы повышения его значимости// Проблемы педагогики 021, № 1(52).- С.

3.Stolyarov V.I. Zamonaviy jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi ovqatlanish: rivojlanish holati va mualliflik kontseptsiyasi: monografiya. - Kiev: NUFVSU, 015 yil. - S. 704.

FORMATION OF MATHEMATICAL IDEAS IN ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Beknazarova Muhlisa O‘tkir qizi
Guliston davlat universiteti
muhlisa1997@gmail.com

Annotasiya: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik tasavvurlarni texnologik yondashuv asosida shakllantirish o‘quvchilarida PIRLS VA TIMSS testlari pedagogik test mazmunida shakllanganligi mohiyati va darajasini diagnostikalashni nazariya va amaliyotda ochib berish, boshlang‘ich sinflar o‘quvchilariga qo‘llanilgan xolda matematika kursi materialida mantiqiy topshiriqlar mazmuni, va o‘quvchilari mantiqiy fikrlash faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari, matematika kursida isbotli dalillar, xulosa, tahlillar talab etuvchi muammoli vaziyat, masala, topshiriq, didaktik o‘yinlar mustaqil ishlardan foydalanilgan.

Tadqiqot ishida TIMSS dasturi mazmuniga yondoshuv texnologiyasining nazariy va amaliy o‘ziga xosliklari, shuningdek, o‘quvchilarida matematik tasavvurlarni texnologik yondashuv asosida shakllantirish, uning shakllanganlik ko‘rsatkichlariga ta’sir etuvchi TIMSS testlarini didaktik sharoit va usullari, bosqich va metodlarni ishlab chiqish,boshlang‘ich sinflari o‘quvchilarida PIRLS VA TIMSS testlari mazmuni shakllanishining taklif etilayotgan samarali tizimini pedagogik tajriba-sinovda asoslash o‘rganilgan.

Tadqiqot ishi ijobiy natijalarga ega ekanligi ilmiy-metodik asoslangan, bo‘lib kelgusida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, magistirlar ilmiy tadqiqot olib boruvchilar amaliyotda foydalanishlari mumkin.

Annotatsion: Explain in theory and practice the essence and level of diagnostics of the formation of PIRLS and TIMSS tests in the content of pedagogical tests in students, the formation of mathematical concepts in primary school students on the basis of technological approach, logical tasks in mathematics course material applied to primary school students content, and the specifics of students' logical thinking activities, problem situations, problems, assignments, didactic games that require proven evidence, conclusions, analysis in the course of mathematics were used in independent work.

Theoretical and practical features of the technology of approach to the content of the TIMSS program in the research work, as well as the formation of mathematical concepts in students on the basis of the technological approach, the development of didactic conditions and methods, stages and techniques of TIMSS tests affecting its formation It is studied to substantiate the proposed effective system of content formation of PIRLS and TIMSS tests in third-graders in pedagogical experiments.

The positive results of the research work have a scientific and methodological basis, which in the future can be used in practice by primary school teachers, masters and researchers.

Kirish. O‘zbekiston Pespublikasining bozor islohotlari yo‘lidagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy yangilanishlari shaxs hayot tarzini o‘zgartirdi, jamiyat hayotining barcha sohalari, shu jumladan xalq ta’limi sohasida ham yangi masalalarni qo‘ydi. “O‘zbekiston Respublikasini 017-2021 yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “Harakatlar strategiyasi”da xalqimiz hayot darajasini yuksaltirishning aniq mexanizmlari belgilab berilganligi to‘g‘risida fikrlarini bildirib, ushbu strategiyaning nafaqat xalqimiz, balki dunyo jamoatchiligi e’tiborini o‘ziga jalb etgan muhim hujjatga aylanganligini alohida ta’kidlab, o‘tamiz.

“Harakatlar strategiyasida ta’lim sifatini oshirish, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish masalalari alohida o‘rin egallaydi. Harakatlar strategiyasi xonalari faoliyatinidan ko‘zlangan asosiy maqsad - O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni 017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasiga yanada kengroq jalb qilishdir.

Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoev ta’kidlab o‘tganidek, “Ta’lim va tarbiya, ilm-fan, sog‘liqni saqlash, madaniyat va san’at, sportni rivojlantirish masalalari, yoshlarimizning chuqur bilimga ega bo‘lishi, chet tillarini va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini puxta egallashini ta’minlash doimiy ustuvor vazifamiz bo‘lib qoladi”

Yoshlarning bilim va iqtidorini chuqurlashtirish, ularning kelgusida malakali kadrlar bo‘lib O‘zbekistonni yanada rivojlantirishdagi ishtirokini ta’minlash maqsadida ta’lim jarayoniga zamonaviy yondashuvlar joriy etilmoqda, shunga javoban tadqiqot ishimizni samarali va amaliyotga joriy etishda natijaviylikka e’tiborni qaratmiz.

Har tomonlama barkamol insonni shakllantirish bugungi jamiyatimiz oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Hozirgi maktab o‘rindiqlarida o‘tirgan yosh avlod ertaga bizning qo‘limizdan ishimizni oladigan, hayotimizni davom ettirib, o‘zidan keyingi avlodga yetkazuvchi vorislarimiz, O‘zbekiston buyuk kelajagining egalaridir!

Islom Abdug‘aniyevich Karimov o‘zining “Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch” asarida ta’lim – tarbiya haqida quyidagi fikrlarni bildirgan. Ma’naviyatni shakllantirishga bevosita ta’sir qiladigan yana bir muhim hayotiy omil – bu ta’lim – tarbiya tizimi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Albatta, ta’lim – tarbiya ong mahsuli, lekin ayni vaqtda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan, ya’ni xalq ma’naviyatini shakllantiradigan va boyitadigan eng muhim omildir. Binobarin, ta’lim – tarbiya tizimini va shu asosda ongni o‘zgartirmasdan turib, ma’naviyatni rivojlantirib bo‘lmaydi.

Mamlakatni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etish ustivor maqsadimiz- degan fikr mulohazalaridan jamiyatimizda barkamol avlodni tarbiyalash boshlang‘ich ta’limning asosiy vazifalardin biri ekanligi gavdalanadi. Ayniqsa, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchlari ta‘lim va tarbiyaning tub maqsadi kuchli fuqarolik jamiyatining barpo etilishiga xizmat qilishi asosiy maqsadimiz ekanligi sharqona tarbiya mazmunida his etilishi zaruriyati mavjuddir.

Shu bilan birga, sohada yechimimni topmagan qator masalalar matematika sohasidagi ta’lim sifati va ilmiy-tatqiqot samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish zaruratini ko‘rsatmoqda. Jumladan:

birinchidan, matematika ta’limotining ta’lim olish bosqichlari o‘rtasidagi uzviylik to‘liq ta’minlanmagan;

ikkinchidan, umumta’lim maktablarida matematika darslarini o‘quvchilarning yoshiga nisbatan fanni o‘zlashtirishni qiyinlashtiruvchi murakkab masalalardan iborat va boshqa fanlarda o‘tiladigan mavzular bilan uyg‘unlashtirilmagan;

uchinchidan, matematikaga qiziquvchan, xalqaro olimpiadalar g‘oliblari bo‘lgan aksariyat iqtidorli yoshlarimiz xududlardan bo‘lishiga qaramasdan ularning kelgusi rivojlanishi uchun oliy ta’lim va ilm-fan soxasida zarur shart-sharoit yaratib berilmagan;

to‘rtinchidan, matematika sohasidagi ilmiy tatqiqotning amaliyot va ishlab chiqarish bilan bog‘liqligini zaifligicha saqlanib qolmoqda;

beshinchidan, sohadagi olimlarning xorijiy ilmiy va ta’lim muassasalari bilan aloqalari milliy matematikani jahon miqyosiga olib chiqish, xalqaro hamjamiyatda nufuzini oshirish uchun yetari emas.

«Kechagi dars berish uslubi bilan matematikani jadal rivojlantirib bo‘lmaydi. Shu bois avvalamalda yaxshi natija bergan xorijiy metodika asosida ta’lim dasturlari yaratib, o‘qituvchilarni qayta tayyorlash zarur. Metodika shunday bo‘lishikerakki, u bolalarda matematikaga muhabbat uyg‘otsin. Buning uchun o‘quvchilar bu fan hayotda, har bir sohada o‘ziga kerakligini anglashi zarur. Yoshlarni imtixondan o‘tish uchun emas, bilimli mutaxasis bo‘lish uchun o‘qishi lozim», deb ta’kidlaydi davlat rahbari.

Ta’limning barcha bosqichlarida matematika fanini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, pedagogning samarali mehnatini qo‘llab-quvvatlashilmiy- tatqiqot ishlarining ko‘lamini kengaytirish va amaliy ahamiyatini oshirish, xalqaro hamjamiyat bilanaloqalarni mustahkamlash, shuningdek, 017–2021-yillarda,O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturida vazifalar belgilab berildi.

Jamiyat aqliy imkoniyatni rivojlantirishga qaratgan, maktab oldiga qo‘ygan muhim masalalardan biri o‘quvchilarni faqat fan asoslarini egallashgina emas, biroq ularda istalgan hayotiy vaziyatda muammoli masalalarni hal etishning mos yo‘lini topishda uquv hosil qilish hamdir. Maktab oldida ham, umuman pedagogika fani oldida bo‘lganidek, dolzarb muammo - boshlang‘ich maktab yoshidan boshlab o‘quvchilarda bilimlarni faol bilish ehtiyoji, ijodiy faoliyatni rejali va maqsadga yo‘naltirilgan holda faollashtirish, mantiqiy fikrlash, qobiliyatlarni rivojlantirishni shakllantirishdir.O‘quvchilarga ancha takomillashgan va samarali ta’lim berish shakllarini izlash, ularni o‘quv-tarbiyaviy jarayonning turli bosqichlarida muammoli vaziyatlarga jalb etish milliy tiklanish va umuminsoniy qadriyatlarni bilish mafkurasiga asoslangan ta’limning yangi mazmunini tashkil etadi.

Tatqiqot ob’yekti va qo‘llaniladigan metodlar. Ijodiy ruhdagi pedagogik faoliyatg‘oyasining o‘zi esa yangilik emas. Pedagogik tafakkur tarixida bunga yetarlicha isbot topish mumkin.O‘z vaqtida o‘zbek pedagogikasi ilg‘or vakillarining barchasi o‘z ishlarida uyoki bu tarzda ushbu muammoga murojaat qilganlar(B.S.Abdullayeva, R.Beghetto, Z.G‘Tadjiyeva, O‘.Tolipov, N.A.Xamedova, A.Xoliqov, S.A.Shipanova).

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari tayyorlash mazmuniga doir tadqiqotlarda bir nechta yo‘nalish aniqlangan. Birinchi yo‘nalish tizimda ishlab chiqilgan saralangan

tavsiflar bilan tavsiflanadi. Ularda nazariy bilimlar tarkibi va tizimi, pedagogik mahorat va o‘zlashmalar negizi aniqlanadi.

Ikkinchi yo‘nalish kasbga tayyorgarlik jarayonida mutaxassis shakllanishi muammosini tadqiq qilish bilan tavsiyalanadi. Shu mavzuga oid tadqiqotlar B.S.Abdullayeva, T.Amabile, N.H.Azizxodjayeva, B.Barbot, J.Boltayev, M.E.Jumayev,G‘.I.Mardonova, Z.G‘.Tadjiyeva va boshqalar tomonidan olib borilgan. Bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kasbga tayyorlashning barcha tizimi ijodkor, eng asosiysi esa pedagogik faoliyat bajaruvchisi nuqtai nazarini kam e’tiborga oladi. Natijada asoslanganlik pasayib, ijodiy yangiliklar rivojlanmaydi.

Ijtimoiy rivojlanishning barcha jabhalaridagi insonparvarlashuv jarayoni ma’naviy qadriyatlar va asrlar mobaynida tarkib topgan boy xalq milliy an’analarini yangicha tushunishni taqozo qiladi.

Bunda biz shuningdek mazkur tadqiqotning ilmiy nazariy va amaliy dolzarbligini ko‘ramiz, chunki bu kabi ham nazariy, ham amaliy ishlanmalar bizda mavjud emas.

Maqolaning maqsadi: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik tasavvurlarni texnologik yondashuv asosida shakllantirishni ilmiy-nazariy asoslash;

tajribaviy tadqiqotlar jarayonlarida PIRLS VA TIMSS testlarini peadagogik test sifatida shakllantirish yangi pedagogik texnologiyasining nazariy asoslangan sharoitlarini yaratish;

maktab hayotining barcha sohalarida o‘quvchilar mantiqiy bilish faoliyatini samaradorligini oshiruvchi va darajalovchi topshiriqlar tizimini ishlab chiqish va tajribada sinovdan o‘tkazishdan iboratdir.

Maqolaning vazifalari:

1. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik tasavvurlarni texnologik yondashuv asosida shakllantirish o‘quvchilarida PIRLS VA TIMSS testlari pedagogik test mazmunida shakllanganligi mohiyati va darajasini diagnostikalashni nazariya va amaliyotda ochib berish, boshlang‘ich sinflar o‘quvchilariga qo‘llanilgan xolda matematika kursi materialida mantiqiy topshiriqlar mazmuni va uni o‘quvchilar o‘zlashtirish texnologiyasini aniqlash.

2. Boshlang‘ich maktab o‘quvchilari mantiqiy fikrlash faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash.

3. Matematika kursida isbotli dalillar, xulosa, tahlillar talab etuvchi muammoli vaziyat, masala, topshiriq, didaktik o‘yinlar mustaqil ishlardan foydalanilgan xolda TIMSS dasturi mazmuniga yondoshuv texnologiyasining nazariy va amaliy o‘ziga xosliklarini asoslash.

4. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik tasavvurlarni texnologik yondashuv asosida shakllantirish, uning shakllanganlik ko‘rsatkichlariga ta’sir etuvchi TIMSS testlarini didaktik sharoit va usullari, bosqich va metodlarni ishlab chiqish.

5. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik tasavvurlarni texnologik yondashuv asosida shakllantirish boshlang‘ich sinflari o‘quvchilarida PIRLSvaTIMSS testlari mazmuni shakllanishining taklif etilayotgan samarali tizimini pedagogik tajriba-sinovda asoslash.

Maqola ob’ekti: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik tasavvurlarni texnologik yondashuv asosida shakllantirishning nazariya va amaliyotini takomillashtirishga yo‘naltirilgan o‘quv jarayoniga xizmat qiladi.

Maqola predmeti: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik tasavvurlarni texnologik yondashuv asosida shakllantirishning mantiqiy bilish faoliyatini takomillashtirishga yo‘naltirilgan muammoli ta’lim texnologiyasi va uning turli darajalari, boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitishda pedagogik test vositasida PIRIS, testlari, topshiriqlarini shakllantirish tizimi tashkil etadi.

Maqola metodlari. Pedagogik kuzatuv, suhbat, anketa so‘rovi, eksperiment, pedagogik tajriba, matematik-statistik metod.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik tasavvurlarni texnologik yondashuv asosida shakllantirish xalqaro baxolash dasturlari mazmunini amaliy tatbiq etilishi boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilish faoliyatining O‘zbekiston Respublikasining Xalq ta’limi sohasidagi davlat standartlari asoslariga muvofiqligini ta’minlashga imkon yaratadi. O‘quv jarayonining ishlab chiqilgan modeli bunday o‘quv jarayonini tashkil etishga qulaylik yaratadi, unda eng avvalo Xalqaro tajribalarni o‘rganish va taxlil etishni psixologik-pedagogik mexanizmi belgilanadi, tarbiya, o‘z-o‘zini tarbiyalash va ijtimoiy tajriba uyg‘unlashadi[4]. Tajribaviy ish chog‘ida ishlab chiqilgan va sinalgan, muammoli vaziyatlarni yaratish va hal etish usullari, mantiqiy xarakterdagi masala va topshiriqlar tiplari, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ta’limiga muammoli yondoshuvni amalga oshirish metod, vosita va shakllari, mustaqil ish va didaktik o‘yin turlari o‘quvchilar bilish faoliyati ko‘nikmalarini muvaffaqiyatli shakllantirish imkonini beradi.

-Har bir pedagogning vazifasi faqatgina bilim berish emas, balki hayotga bog‘liqligi borligini ham ko‘rsata olishdir. Sababi hayotdan chetda qolgan har qanday bilim ham tezda unut bo‘lib ketadi. Shuning uchun o‘quvchilarni doimo bilimlarini amalda qo‘llashga o‘rgatish kerak, ya’ni har xil ta’limiy mazmunli o‘yinlar o‘rgatish kerak bo‘ladi.

Psixologik va pedagoglar bilimlarni o‘zlashtirish va amalda qo‘llashni bilimlar sifatini aniqlab beruvchi, umumrivojlantiruvchi yangi sezilarli, salmoqli bog‘lanish munosabatlarini ochib beruvchi turli xolatlarda qo‘llashga imkoniyat yaratuvchi yagona ta’lim beruvchi faol jarayonning ikki tomoni sifatida o‘rganadilar. O‘quvchilarning egallagan bilimlarini yangi maishiy sharoitda qo‘llay olish malakasini shakllantirishni maqsad sifatida qarash va boshlang‘ich sinf yoshidagi qiziqadigan faoliyatlarda keyinchalik amaliy qo‘llashlarini ta’minlab beruvchi (yagona) mukammal uslublarni ishlab chiqarishga qaratish zarur.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari matematik bilimlarni berishda yangi matematik tasavvurlar, ko‘nikma va bilimlarni shakllantiruvchi uslublardan tez – tez foydalanmoqdalar. Matematikaning fan sifatida kiritilish, o‘quvchilarning bilim doirasini, fikrlashlarini mustaqil holda kengaytirishga, o‘quvchining o‘zida ishonch hosil qilishda, tashqi muhit ta’sirining sanog‘iga, qiziqishni shakllantirishga, qolaversa, yuqori sinfda o‘qish davrida matematikani yaxshi o‘zlashtirib ketishga yordam berish hisobga olingan.

Boshlang‘ich sinf ta’lim jarayonida son, hisob – kitob, birlik va ko‘pliklar, o‘quvchilarning matematik tasavvurini shakllantirishga yordam berishi aniqlangan.

Tabiat har bir sog‘lom bolaga to‘la rivojlanish imkoniyatlarini bo‘lib bergan va har bir sog‘lom bola ijodiy faoliyatning yuqori cho‘qqilariga ko‘tarilishi mumkin. Lekin biz hayotda boshqa narsalarni ko‘ryapmiz: o‘qishi qiyin kechyotgan o‘quvchilarning ko‘z yoshlari, farzandlarining o‘qishi qiyin ekaniligi sababli ota-onalarning achchiq o‘ylari. Balki aqlli bo‘lib tug‘ilishi kerak degan gaplarni aytayotganlar haqdir? Shu narsa ma’lumki embrionning genida u shunday kishi bo‘lib yetishishi belgilanadi. Soch va terisining rangi, burni, labi, ko‘zi va boshqalar. Lekin uning aqliy rivojlanishi belgilanadimi?

Arifmetikani o‘zlashtirishda yuqori qobiliyatga ega bo‘lgan o‘quvchilar, ularning o‘quv faoliyatidagi xususiyatlaridan, dastavval – o‘quv materialining tez o‘zlashtirish natijasi ko‘zga tashlanadi. O‘zlashtirish tezligi o‘z ichiga o‘zlashtirish jarayonining ma’lum xususiyatlarini, o‘zlashtirishda vujudga keltiriladigan fikrlash faoliyatining yuqoriroq darajasini ko‘rsatuvchi tashqi ko‘rsatkichdir. Bu daraja dastavval analiz va sintez qilish, xulosalar chiqarish,

abstraksiyalash va konkretlashtirish operatsiyalarining ortiqroq rivojlanganligi bilan xarakterlanadi.

O‘qish jarayonida namayon bo‘ladigan o‘quvchilarning psixologik – pedagogik farqlarini hisobga olgandagina o‘qitishda yuqori natijalarga erishish mumkin. Bu farq nimada va qanday namayon bo‘ladi?, degan xaqli savol tug‘iladi. Ularning namayon bo‘lishi turlichadir. O‘qitish jarayonida namayon bo‘lgan qaysi xususiyatlar o‘quvchilar jamoasi uchun xarakterli tipik xususiyat ekanligi ma’lum bo‘lgandagina o‘quvchiga nisbatan to‘g‘ri pedagogik yondashishni ta’minlash mumkin. Bunday yondashish o‘qitishning barcha etaplarida yangi material o‘tilganda, mustaqil ishlarni tashkil etishda, o‘quvchilardan so‘rashda va shu uy vazifalarini topshirishda muntazam ravishda olib borilgandagina samarali bo‘lishi mumkin. Z.G‘. Tadjiyeva o‘qituvchilar bilan birgalikda darsni tashkil etishning yangi shakllarini amalga oshirmoqda. Bu sistemaga ko‘ra sinf o‘quvchilarining o‘zlashtirish tipik xususiyatlariga qarab uch guruhga yuqori o‘rtacha va past guruhlarga bo‘linadi. O‘quvchilar jamoasi uch xil variantdagi topshiriq ustida ishlab kuchi yetgan darajada bilim, o‘quv va malakaga ega bo‘ladilar.

Ikki tipdagi o‘quvchining qobiliyatiga diqqatimizni jalb etamiz:

1.Tip–arifmetikani o‘zlashtirishda yuqori qobiliyatga ega bo‘lgan o‘quvchilar;

. Tip – arifmetikani qiyinchilik bilan o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar.

Arifmetikani oson o‘zlashtiruvchi o‘quvchilarning faolligi va fikrlashlarining eguluvchanligi, yangi masalaga yechish usulini topish zarur bo‘lgan muammo deb qarashlariga masala shartini analiz qilgan holda masalani yechishga shoshilmaslikda ravshanroq namayon bo‘ladi. Masalaning ayrim tomonlarini yechishga kirishar ekan, masalaning to‘la shartini diqqat markazlarida tutadilar, ushbu amalni bajarish kerakmi, yoki kerak emasligini bir necha bor o‘z oldilariga qo‘yadilar. Doimo masalaning oxirgi savoli va masala shartidagi boshqa berilganlarni nazarda tutadilar. Analiz eng qiyin turi o‘ziga xos, ya’ni keyingi amallarga qaratilgan oldindan ko‘rish tarzidagi hisoblashni bu o‘quvchilar boshlang‘ich sinflardayoq tushunib oladilar. Arifmetikani o‘rganishda zaif qobiliyatga ega bo‘lgan o‘quvchilar bu holda odatda o‘quvchi o‘qituvchi qo‘ygan vazifadan chekinadi, uni o‘qitish bo‘yicha, shuningdek tarbiyaviy talablariga itoat etmaydi. Bu holni o‘qishning birinchi kunlaridayoq payqash mumkin. Bunday bolalarni o‘quv jarayonida so‘nggi kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ular o‘quv materialini sekinlik bilan o‘zlashtirish jihatidan farq qiladilar. Sinfning ko‘pchilik o‘quvchilari qo‘shish jarayonini bajarishda ancha takomillashgan birliklar guruhi bilan hisoblashishga o‘tganlar, bu bolalar esa elementar usul, ya’ni bittalab sanash orqali hisoblashda davom etadilar. Yoki o‘quvchilarning ko‘pchilik qismi ismsiz hisoblashga o‘tganda, bu bolalar hisoblash jarayonida hali ham barmoqlaridan yoki tayoqchalardan foydalanadilar.

O‘zlashtirishning bu susaygan xolat fikrlash faoliyatining past darajasidan darak beradi. Dastavval yakunlash qobiliyatining bo‘shligi yorqin ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchi tayoqchadan foydalanib ko‘p marta, ataylik 3 ni 4 ga qo‘shgan, hatto undan 3 qalamga 4 qalamni qo‘shsak necha qalam bo‘ladi? Deb savol beradi, u yoki bilmayman deb javob beradi, yoki ularni qaytadan sanash uchun qalamlar tomon yugurib qoladi. Hamma o‘quvchilarda o‘qishga ijobiy munosabatni, egiluvchan fikrlashning shakllanishini maqsad qilib qo‘yish lozim. Bu bilan ularning bunday shaxsiy xususiyatlaridagi farqni barobarlash mumkin. O‘quv va amaliy o‘quv hamda mahoratlarni shakllantirishda ham ana shunday vazifani qo‘yish kerak hamma bolalarda bu xususiyat yanada yuqori darajagacha ko‘tarilishi kerak.

Matematik bilimlar bolalarga ma’lum sistema va izchillikda berilishi, bunda yangi bilim

kamroq miqdorda, ya’ni bolalar o‘zlashtirib oladigan darajada bo‘lishi kerak. Shuning uchun ham bir vazifa bir qancha mayda qismlarga bo‘linib, ular birin ketin o‘rganib boriladi.O‘qituvchi har bir yosh guruhining dasturi qanday tuzilganini bilishi lozim. Bu unga o‘z guruhidagi bolalarning matematikaga doir bilim darajalarini aniqlash uchungina emas, balki boshlang‘ich sinfda matematik tasavvurlarni o‘stirish yuzasidan olib boriladigan barcha ishlar tizimida har bir mashg‘ulotning qanday muhim o‘rin egallashini ko‘z oldiga keltirish uchun ham imkon beradi.

Matematik tasavvurlarni shakllantirish yuzasidan olib boriladigan ishning asosiy shakli– mashg‘ulotdir. Dastur vazifalarining ko‘pchilik qismi mashg‘ulotlarda hal qilinadi. Bolalarda ma’lum izchillikda tasavvurlar shakllantiriladi, zarur malaka va ko‘nikmalar hosil qilinadi.Atrofdagi hamma narsani miqdor jihatidan kuzatishlarni uyushtirishga, bolalarning o‘z faoliyatlarining xilma-xil turlarida matematik mazmundagi bilim va ko‘nikmalaridan qanday foydalanishlariga katta ahamiyat beriladi.Mashg‘ulotlarda va kundalik hayotda didaktik o‘yinlardan hamda o‘yin-mashqlardan keng foydlaniladi. Mashg‘ulotlardan tashqari vaqtlarda o‘yinlar tashkil qilib, bolalarning matematik tasavvurlari mustahkamlanadi, chukurlashtiriladi va kengaytiriladi. Bir qancha hollarda, masalan, joyni bilish ko‘nikmasini rivojlantirish yuzasidan olib boriladigan ishlarda o‘yinlar asosiy o‘quv vazifasini o‘taydi.Mashg‘ulotlarda bolalarning aktiv faoliyati birinchi navbatda yangi material ustida ishlashni hamda ilgari o‘tilgan materialni takrorlashni birga to‘g‘ri olib borish bilan ish turlarini va uni tashkil etish usullarini almashtirib turish bilan ya’ni, mashg‘ulot tuzulishi bilan taqsimlanadi.Mashg‘ulot tuzulishi dastur vazifalarining hajmi, mazmuni, birga kushib olib borilishi, tegishli bilim va ko‘nikmalarning o‘zlashtirilishi darajasi, bolalarning yosh hususiyatlari bilan belgilanadi.Maktab davriga kelib bolalar to‘plam va son, shakl va kattalik haqida o‘zaro bog‘langan bilimlarni nisbatan ko‘prok egallagan, fazoda va vaqtni mo‘ljalga olishni bilishni o‘rgangan bo‘lishlari zarur.Bolalar miqdor nisbatlarini aniqlashda eng aniq usul predmetlarni sanash va kattaliklarni o‘lchash ekanligini tushuna boshlaydilar.Sanash va o‘lchash malakalari ularda tobora mustahkam va ongli o‘zlashtiradilar.

Har qaysi yosh guruhi dasturi ushbu bo‘limlardan iborat:

- Miqdor va sanoq.
- Kattalik.
- Geometrik figuralar.
- Fazoda mo‘ljal olish.
- Vaqt bo‘yicha oriyentir (mo‘ljal) olish.

Soat bilan tanishtirish metodikasi.

Bolalarga turli soatlar ko‘rsatilib, soatning kishi hayotidagi ahamiyati tushuntiriladi. Bolalar diqqati hamma soatlarning umumiy, bir xil belgilari borligiga qaratiladi. (Siferblat, ko‘rsatkich). Strelkaning harakat qilish prinsipi bilan tanishtiriladi. Soat maketida strelkaning ikkalasi ham 12 ga qo‘yiladi. Strelakalarning uzunligi bir xilmi? Bolalar 1 ta strelka uzun, ikinchisi qisqa deydilar. Qisqa strelka soat nechaligini ko‘rsatadi, uzun strelka minutni ko‘rsatadi. Ikkala strelka 12 da turibdi, soat 12 ligini ko‘rsatyapti deydi. Hozir qisqa strelkani aylantiramiz. Uzuniga tegmaymiz. Qisqa strelka 1 raqamiga o‘tkazildi,hozir soat bir. Keyin ga o‘tkazadi, soat ikki, deydi va hokazo. Bolalar o‘z soatlarida o‘qituvchisining topshirig‘ini mustaqil bajaradilar. Bolalar aniqlik bilan soatni bir, ikki, uch va hokazo. 12 bo‘lganini aniqlay

olganlaridan keyin, yuqorida aytilgan metodik, asosida yarim bilan tanishtiriladi. Bolalar o‘z nutqlarida vaqtni ifodalovchi so‘zlardan to‘g‘ri foydalana bilishlari lozim. «Nechta soat emas», «Soat necha bo‘ldi?», «Qaysi payt?», «Kimniki 5 ni ko‘rsatyapti?». Maktab yoshida ta’lim tarbiyasiga qo‘yiladigan davlat talablarini hayotga joriy etish keng ko‘lamli ish bo‘lib, u bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Talablarda belgilangan ko‘rsatkichlarga erishish uchun davlat tomonidan zaruriy shart-sharoitlar va imkoniyatlar yaratiladi. Xalq ta’limi vazirligi hamda joylardagi ta’lim -tarbiyaga tegishli bo‘lgan tashkilotlar va muassasalar talablarni hayotga joriy etish yuzasidan o‘z faoliyatini maqsadli yo‘nalishda olib boradilar.

Bolalarning bilim, ko‘nikma va malakalari har o‘quv yilining 9-kunida tayanch dasturda keltirilgan talablar asosida nazorat mashg‘ulotlari orqali tekshirib boriladi. 7-8 yoshdagi bolalarning maktabda o‘qish darajasi ushbu davlat talablari, ko‘rsatkichlari asosida o‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish va pedagogik-psixologik tashxis markazi mutaxassislari tomonidan tekshiriladi.

Tashxis o‘tkazish, bolaning rivojlanganligi va maktabda ta’lim olishga tayyorgarligi darajasini aniqlash maqsadida turli usullarning bir necha variantlari berilmoqda. Biroq bu har bir bolaga tashxis qo‘yishda maskur uslublarning barchasini qo‘llash zarur, degani emas.Bolani tashxisdan o‘tkazishni majburiylikka asoslanmagan, ishonchli suhbat yoki o‘yin tartibida olib borgan ma’qul. Toki bola o‘zini tekshirilayotganligini sezmasin. Bolani berilgan savollarga javob berayotganda shoshirmaslik, uning qiziqishini so‘ndirmaslik uchun suhbat va tavsiya etilayotgan o‘yinlardan -3 tasini o‘tkazgan ma’qul.

TA’LIM DOIRASIDA AN’ANAVIY VA ZAMONAVIY METODLAR TADQIQI.

Bolibekov Alisher Abdusalomovich, *p.f.n. GulDU dotsenti,*
Bo‘riboyeva Dilrabo Norboy qizi , *GulDU doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim, professional ta’lim, oliy ta’lim va kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish makazlari tizimida faoliyat yuritayotgan o‘quvchi, talaba, pedagog, professor-o‘qituvchilarning ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirishda qo‘l keladigan yondashuvlar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: tizimli yondashuv, texnologik yondashuv, tadqiqiy ijodiy yondashuv, an’anaviy metod, zamonaviy metod, bilim, ko‘nikma, malaka, uzluksiz ta’lim, iqtisodiy ta’lim, ijtimoiy tarbiya, ilmiy tafakkur, aqliy tarbiya, axloqiy tarbiya, estetik tarbiya.

Аннотация: В данной статье речь идет об обучении студентов, преподавателей, преподавателей и преподавателей, работающих в системе центров общего среднего образования, профессионального образования, высшего образования и переподготовки и повышения квалификации, рассмотрены подходы к повышению эффективности образования.

Ключевые слова: системный подход, технологический подход, исследовательский творческий подход, традиционный метод, современный метод, знания, умения, квалификация, непрерывное образование, экономическое образование, социальное образование, научное мышление, духовное воспитание, нравственное воспитание, эстетическое воспитание.

Abstract: This article deals with the education of students, teachers, professors and teachers working in the system of centers of general secondary education, vocational education, higher education and retraining and advanced training. approaches to improving the effectiveness of education were discussed.

Keywords: systematic approach, technological approach, research creative approach, traditional method, modern method, knowledge, skills, qualifications, continuing education, economic education, social education, scientific thinking, mental education, moral education, aesthetic education.

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning yuqori sur'atlarda taraqqiy qilishi jamiyat a'zolarining ijtimoiy tafakkuridagi ijobiy o'zgarishlar bilan ham uzviy bog'liqdir. Yurtimizda istiqomat qilayotgan har bir fuqoraning ong-tafakkuri sog'lam bo'lar ekan, bunday yurtda yashayotgan kishilarning ta'limga,mulkka,ma'naviy qadriyatlarga, san'atga, adabiyotga bo'lgan qarashlari ham ijobiy tomonga yuz buradi. Bunday hol yurtimiz ahlining ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan e'tiborini yanada orttiradi. Ma'naviy qadriyatlar ustuvor bo'lgan jamiyat barcha jabhalarda yuksak natijalarga erisha oladi.

Ta'lim tizimining barcha turlariga ta'luqli bo'lgan an'anaviy va zamonaviy metodlar tadqiqi haqidagi fikr-mulohazalar, asoslangan qarashlar doim dolzarb bo'lib kelgan. Pedagog olimlarning an'anaviy va zamonaviy metodlar tadqiqi borasida olib borilgan tajriba-sinov ishlariga e'tibor bilan qarab,ularni sinchiklab o'rganar ekanmiz, ularda bugungi kungacha bo'lgan ta'lim-tarbiyaning ham, bugungi kun ta'lim-tarbiyasining ham nafasini yaqqol sezamiz.

Innovatsion texnologiyalarni o'rganish va uni o'quv-tarbiya jarayoniga tatbiq etish,ta'lim metodlarini modernizatsiya qilishni taqoza etadi An'anaviy va zamonaviy metodlar o'rtasidagi nomutonasibliklar vujudga kela boshlaganini ta'kidlab, an'anaviy metodlar hisoblangan kuzastish, suhbat, savol-javob, kitob bilan ishlash, shaxs faoliyatini tahlil qilish, bahs-munozara kabi metodlarni hozircha inkor etib bo'lmaydi.

Ustoz pedagoglar O.Suvonov va H.Abdukarimovlar interfaol metodlarni milliy ta'lim-tarbiyamiz talablariga moslashtirgan holda joriy qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi hamda quyidagi uchta yondashuvni oldinga suradi:

Tizimli yondashuv an'anaviy va zamonaviy metodlar tatbiqida bab-baravar qo'llanilib kelinmoqda. Ammo muayyan obyektlarni yaxlit tizim holida o'rganishda bir muncha tezkorlik, hozirjavoblik, aniqlik talab etiladi. Tadqiqotga oid izlanishlar va ularning samaradorligida tobora zamonaviy metodlarning qulayligi ko'zga tashlanib bormoqda. Shunga ko'ra tizimli yondashuv pedagogik tadqiqotlar hamda pedagogik amaliyotning bir yo'nalishi sifatida interfaol metodlar samaradorligini oshirishda keng qo'llanilmoqda.

Yuqoridagi fikrlardan shu narsa ayyon bo'ladiki, tizimli yondashuv darsning ma'lum bir tartibda, qiziqarli, mazmunli bo'lishini ta'minlaydi. Natijada o'quvchilarning, talabalarning aqliy, axloqiy va estetik rivojlanishini ta'minlaydi. Tizimli yondashuvning yana bir afzalligi shundaki, interfaol metodlarning bir nechtasini bir mashg'ulotning tarkibiga kiritishni talab qilmaydi.Balki ulardan birini qo'llashni ma'qul ko'radi.

Texnologik yondashuv ta'lim metodlari va usullarini takomillashtirishga qaratilgan bo'lib,loyihalashtirishga asoslanib, loyihalashtirilgan ish-amallarni aniq qo'yilgan maqsad asosida kafolatli natijasini olishga yo'naltiriladi. Demak, texnologik yondashuvlarda o'quv-biluv maqsadlarga erishish kafolatlanib, yangicha ko'nikma va malakalar hosil bo'ladi.

Bunda shu narsa ayyon bo‘ladiki, ko‘zlangan maqsadga erishish kafolatlanadi. O‘qituvchi va o‘quvchilar aniq maqsad asosida hamkorlikda harakat qilishadi.

Tadqiqiy-ijodiy yondashuvda qo‘yilgan aniq maqsad o‘quvchi-talabada biron-bir muammoli vaziyat va muammoni mustaqil holda yechish qobiliyatini o‘stiradi. Ilm asosida bilim egallash prinsipiga muvofiq tadqiqotchilik ko‘nikma va malakalari shakllanadi. Demak, har bir yondashuv o‘zining alohida o‘rni hamda xususiyatlariga ega bo‘lib, an’anaviy yondashuv dastlabki asos, ya’ni tayanch vazifasini o‘taydi.

Tadqiqiy-ijodiy yondashuv o‘quvchi-talabalarni adabiyotlar bilan ishlashga o‘rgatish bilan birga ularning mustaqil fiklash qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Omilxon Ismoilovning “Innovatsion pedagogika izlanish, yangicha yondashuv va tajriba mahsuli” nomli maqolasida quyidagi fikrlar bildirilgan: “Innovatsion pedagogika hozirgi davr texnologik taraqqiyotining eng so‘nggi yutuqlariga asosan, oliy pedagogik ta’limni rivojlantirishga yangicha yondashuvlarni taqdim etib kelmoqda. Chunki pedagogikaning bu tarmog‘ida asosiy e’tibor oliy pedagogik ta’lim jarayonini yangicha asosda amalga oshirish va yangi texnologiyalarni puxta egallagan kadrlar tayyorlashga qaratiladi”.

Barcha sohalardagi innovatsion yondashuvlar o‘z navbatida oliy pedagogik ta’limni rivojlantirishga yangicha yondashuvlarning kirib kelishini taqoza qilmoqda. Bu holat nafaqat fanlararo hamkorlikni, balki ma’lum bir sohada faoliyat olib borayotgan pedagoglar hamkorligini ham taqoza qilmoqda. Shuningdek, ta’lim muassasining xorijiy ta’lim mnassasi bilan hamkorligini ta’minlashga ham xizmat qilmoqda.

Rivojlangan mamlakatlarning ta’lim muassasalari bilan hamkorlikni amalga oshirish ta’limda zamonaviy yondashuvlarni vujudga keltirib, jamiyat taraqqiyotini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga ta’lim-tarbiyada tarix sinovlaridan o‘tgan ma’naviy meroslarimizdan foydalanishimiz, ya’ni davrlararo bog‘liqlikni ham unutmasligimiz kerak.Bu borada prezidentimizning “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz” nomli kitobida quyidagi fiklarni bildirib o‘tgan: Biz ta’lim-tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o‘zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz. Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda Abdurauf Fitrat bobomizning mana bu fikrlariga har birimiz, ayniqsa, endi hayotga kirib kelayotgan o‘g‘il-qizlarimiz amal qilishlarini juda-juda istardim. Mana ulug‘ ajdodimiz nima deb yozganlar: “Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo‘lishi, baxtli bo‘lib izzar-hurmat topishi, jahongir bo‘lishi yoki zaif bo‘lib xorlikka tushushi, baxtsizlik yukini tortishi, e’tibordan qolib,o‘zgalarga tobe va qul, asir bo‘lishi ularning o‘z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog‘liq”

Ta’lim doirasida an’anaviy va zamonaviy metodlar ta’lim turlarining barchasiga ham dahldor hisoblanadi. Jumladan, maktabgacha ta’limda ham innovatsion usullar “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturining mavzulariga mos ravishda kichik yosh, o‘rta yoah, katta yosh va tayyorlov yosh guruhlarida olib borilishi maqsadga muvoffiq hisoblanadi. Masalan, maktabga tayyorlov guruhlarining ikkinchi haftasi “Mening shahrim, mening mahallam”, deb nomlanadi. Mashg‘ulot ishlanmasi belgilangan tartib asosida, ya’ni ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlar, davlat talabi, faoliyat uchun kerakli jihozlar, faoliyatning borishi,o‘yinning borishi asosida olib borilishi zarur. Shuningdek, mashg‘ulot uchta asosiy qism: tashkiliy, asosiy va yakuniy qismlarda amalga oshiriladi.

Xulosa tariqasida shuni aytish mumkinki, tizimli yondashuv, texnologik yondashuv hamda tadqiqiy-ijodiy yondashuv o‘quvchi-talabalarning har tomonlama shakllanishiga xizmat qiladi.Ta’lim doirasidagi interdisiplinar ta’lim-tarbiya usullari keng qamroli amalga oshirilsa, ta’lim tizimining barcha jabhalarida o‘zining samarasini beradi. Bu o‘z navbatida jamiyat taraqqiyotida o‘z ifodasini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyev “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz”. Toshkent-O‘zbekiston. 017-y.124-125-b

2. H.Abdukarimov, O.Suvonov. Umumiy pedagogika: texnologiya va amaliyot. T.: 012. 3-bet.

3. Oila va maktabgacha tarbiyaning ijtimoiy-pedagogik va psixologik omillari. Maqolalar to‘plami. Guliston – 022. 06-bet.

4. O.Ismoilov “Innovatsion pedagogika izlanish, yangicha yondashuv va tajriba mahsuli”. 022-yil -oktabr

5.

ОБУЧЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ТЕХНИКЕ МЕТАНИЯ ЧЕРЕЗ ПОДВИЖНЫЕ ИГРЫ

Burxanov Baxodirxon Raxmatulla o‘g‘li,
Гулистанский государственный университет,
burxanovbahodirxon1994@mail.com

Abstract: this article presents methods and effectiveness for teaching schoolchildren how to throw through action games, that is, games with a special aesthetic. Through the development of special physical qualities, students aged 12-13 were taught the technique of throwing a tennis ball and stopped to improve training methods.

Keywords: mentally mature, healthy lifestyle, harmful habits ,elementary sports training, strengthening training, circular accelerations, maximum strength, physical education, grenade.

Аннотация: в этой статье представлены методы и эффективность обучения школьников метанию с помощью подвижных игр, то есть игр с особой эстетикой. Развивая особые физические качества, учащихся 12-13 лет обучали технике метания теннисного мяча и уделяли внимание совершенствованию методов обучения.

Ключевые слова: умственная зрелость, здоровый образ жизни, вредные привычки, элементарные спортивные тренировки, интенсивные тренировки, круговые ускорения, максимальная сила, физическая подготовка, гранаты

Введение. В нашей республике проводится ряд работ по дальнейшему развитию физической культуры и спорта. Закон Республики Узбекистан “О физической культуре и спорте”от 4 сентября 015 года, Закон Республики Узбекистан “Об образовании”от 7 августа 020 года, постановление Президента Республики Узбекистан от 3 июня 017 года № ПП-3031”о мерах по дальнейшему развитию физической культуры и массового спорта”, постановление Правительства Республики Узбекистан “О внесении изменений в Закон Республики Узбекистан” закон “О физической культуре и спорте” программа дальнейшего развития физической культуры и массового спорта в Республике

Узбекистан, Указ Кабинета Министров Республики Узбекистан от 4 января 020 года № ПФ-5924” о мерах по дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан”, также приняты иные нормативные правовые акты, относящиеся к данной сфере, Об утверждении постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан от 13 февраля 019 года № 118 “о разработке концепции развития физической культуры и массового спорта в Республике Узбекистан” на 019-2023 годы “постановление Правительства Республики Узбекистан”.

Как отметил президент, “ популяризация физической культуры и спорта в нашей стране определена как одно из важнейших направлений социальной политики. Потому что спорт определяет здоровый образ жизни в обществе, укрепляя здоровье населения, воспитывая подрастающее поколение здоровым и гармоничным. Предотвращает различные заболевания, вредные привычки среди молодежи. Спорт также играет важную роль в формировании высокой культуры, патриотических чувств. Достижения, достигнутые в этой области, сделают страну известной миру, сделают гордостью всех соотечественников”[2].

В качестве объекта исследования 12-13-летние школьники с учетом возрастных аспектов систематического применения специальных упражнений на развитие метательной техники под влиянием нетрадиционных упражнений, связанных с круговыми ускорениями, а также подвижных игр, приведут к эффективному результату, а также к правильному планированию легкоатлетического тренировочного процесса и, таким образом, к развитию метательной техники.Анализ источников научной литературы, педагогических наблюдений при освещении темы исследования (процесса уроков физической культуры), применялись методы словесного воздействия, нормы практического контроля,математико-статистические методы.

Общая тенденция места и роли физического воспитания в жизни школьников свидетельствует о том, что в результате научно-технического прогресса двигательная активность детей резко снизилась. Если ранее врач отмечал ухудшение здоровья детей из-за неудовлетворительной организации учебного процесса (недостаточное освещение спортивных залов, плохая вентиляция, избыток учебных занятий), то в современной школе могут указываться и другие факторы риска, влияющие на здоровье (компьютеризация, интенсификация обучения, снижение двигательной активности).

Верхний предел, определяющий функциональные возможности легкоатлета,-это предел максимальной мощности, максимальной скорости, максимальной частоты, наибольшей амплитуды движения. Нижняя граница-это базовое видение движения, минимальный уровень силы воли и мышц при сохранении техники[3].

Спорт-решающая сила в создании здоровой среды, всестороннем физическом и духовном совершенствовании подрастающего поколения имеет. Причина в том, что, хотя мы все еще движемся к прогрессу, мы все еще есть множество образовательных проблем, которые необходимо решить на нашем пути. Например, в наши дни между требованием жизни и стилем воспитания есть какая-то слабость, пустота. Следовательно, вот этот разрыв народные подвижные игры, рассчитанные на восполнение неоценимых традиций, уникальных ценностей нашего народа, физкультура его обучение занимает важное место. Узбекистана воспитание поколения как победоносных борцов и отважных предков заключается в всестороннем развитии подвижного состава, физическом, образовательном

и духовном развитии Узбекистана, приобщении его к истории, идеям, традициям и повышении их качества

На основании наблюдений и исследований доказано, что физические использование подвижных игр на уроках воспитания или в свободное время оказывает всестороннее положительное влияние на центральную нервную систему человеческого организма, контролирующую деятельность функциональных органов оказывается. Во время подвижных игр малышу отводятся определенные роли, к персонажам (охотник, снайпер, находчивый, медведь-борец, лиса и другие подражания) проникновение в них поиска, творчества, находчивости, изобретательности и мотивацию, побуждающую к достижению других подобных качеств не только эта имитация, но и поиск способов удовлетворения потребности в действии. Действительно, виды и содержательные формы народных подвижных игр разнообразны и включают в себя такие, как память, внимание, восприятие, сознание, мышление, воля такие ощущения, как способности, произношение, речь, интонация, слаженность, справедливость, патриотизм, взаимопомощь, порядочность, формирует, воспитывает такие качества, как отвага, мужество, отвага. Вот очему универсальный и Национальный народ движется игры о здоровье человека, его мировоззрении, подрастающем поколении приоритет в воспитании физически и духовно гармоничной личности не требует доказательств того, что это инструмент. [6, 6,8-b].

Экспериментальной группе были применены следующие силовые тренировки по эстафете подвижных игр:

1. Для овладения техникой метания малого мяча в цель и на расстояние метания теннисного мяча с места на дистанцию прыжка, на определенную дистанцию, на расстояние, в полосу 5 - 6 м, в горизонтальную и вертикальную цель (1 х 1 м) с расстояния 6 -8 м, 4-5 бросков. шаги для расстояния и заданного расстояния. Бросание набивного мяча (2-3 кг) двумя руками из-за головы, из груди, снизу вверх, из положения стоя грудью и из места броска сбоку; то же самое с одного шага; снизу.

2.Руки опираются на пол или пол, ступни опираются на гимнастическую скамью, туловище находится в горизонтальном положении 8 занимающихся пишут, сгибая руки с подачей сигнала. Тот, кто выполнит больше упражнений, будет признан победителем.

3. Участник делится на команды и взвешивается по одному человеку от каждой команды на нижнем круге, затем по два человека в очереди и так далее. Какая бы команда ни набрала максимальное количество участников, команда считается победителем.

4. Две команды выстраиваются в ряд по 4 человека лицом друг к другу с интервалом в 10 метров. По сигналу участники команд идут вперед на 5 шагов, принимают горизонтальное положение, опираясь на руки, и пишут, один раз согнув руки, затем возвращаются на свои места, затем делают еще 5 шагов и пишут, дважды согнув руки. Участники пишут, сгибая руки, столько раз, сколько им нужно, чтобы добраться до места назначения. Упражнение продолжается до тех пор, пока не останется последний участник.Какая бы команда ни участвовала в упражнении с одиночным матчем, она считается победителем.

5. Участники делятся на две команды, которые по очереди бросают набивные мячи на расстояние 1-го участника.затем -й участник с того места, где упал мяч, затем 3-4-5 участников в общем зачете определяют победителя, какая команда смогла забросить набивные мячи дольше.

6. Участники делятся на две команды, которые по очереди бросают гранату аналогично игре 3, -й второй участник бросает гранату с места падения, затем 3-4-5 участников. В общем зачете победителем считается та команда, которая бросила длиннее.

7. В этой игре участники выполняют 3 и 4 игры повторно только в том случае, если они перевязывают руки специальными мешками, наполненными 1 кг песка.

8. Участники делятся на две команды и играют в перетягивание каната.

Вышеупомянутые 1-2 упражнения были выполнены на первом уроке, -3 упражнения-на втором уроке, 5-6 упражнений-на четвертом уроке, 7-8 упражнений-на пятом уроке. В таком порядке упражнения выполнялись экспериментальной группой, участвовавшей в занятии поочередно. Эффективность вышеуказанного комплекса упражнений оценивалась с помощью следующих норм:

1. Бег на 60 метров (секунды);
2. Метание теннисного мяча (метры, сантиметры);
3. Тяга на низком турнике;
4. Письмо согнутыми руками в положении лежа на земле (соглашение);
5. Метание гранаты (метры, сантиметры);
6. Бросание набивных мячей. (метры, сантиметры)

Сравнение динамики роста показателей общей физической подготовленности экспериментальной и контрольной групп

(Таблица 1)

Проверить периоды	Бег на 60 м (секунды)	Метание теннисного мяча (метр)	Подтягивания на высокой перекладине (раз)	Письмо согнутыми руками в положении лежа на Земле (раз)	Метание гранаты (метр)	Метание набивных мячей (метров)
Экспериментальная группаruxi						
I	**10,50**	**20,45**	**4,1**	**16,7**	**11,20**	5,18
II	**10,21**	**22,37**	**6,8**	**24,3**	**13.05**	7,07
Nazorat guruhi						
I	**10,47**	**20,41**	**4,0**	**16,7**	**11,18**	5,20
II	**10,23**	**21,53**	**6,1**	**23,1**	**11,80**	6,10

На основе анализа имеющейся научно-методической литературы и данных ранее существовавших передовых практик практически доказано, что при обучении метательной технике учащихся общеобразовательных школ можно в достаточной мере использовать подвижные эстафетные игры для всестороннего развития школьников 12-13 лет. Удовлетворение потребности школьников в деятельности посредством подвижных игр позволяет достичь высоких результатов в их физическом и психологическом

воспитании. Экспериментально доказана необходимость повышения эффективности обучения метательной технике учащихся общеобразовательных школ на уроках легкой атлетики, определения структуры уроков, максимально возможной нагрузки учащихся с учетом их функционального состояния, повышенного внимания к тренерам.

Использованная литература:

1. M.J.Abdullayev, M.S.Olimov, N.T.To‘xtaboyev. Yengil atletika va uni o‘qitish metodikasi. (Darslik). – Toshkent .:2017, 3-bet.628 bet.
2. 2019-yil 31-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining raisligida o‘tkazilgan sport masalasidagi yig‘ilishdagi nutqidan”.
3. Zasiorskiy.V.M. Sportchining jismoniy sifatlari M. 1970 й
4. I.Niyozov. Yengil atletika. – Toshkent .: / O‘quv qo‘llanma/ 009 y
5. Qudratov R., G‘aniyev I.D., Soliyev I.R., BaratovA.M.- Yengil atletikachilarning maxsus mashqlari. Uslubiy qo‘llanma/ - Toshkent.: 011
6. T.S. Usmanxodjayev, A.A.Pulatov, S.S. Tajibayev, F.A.Pulatov Sport va harakatli o‘yinlar. Darslik. Toshkent. 018

MAKTABLARDA JISMONIY TARBIYA FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI O‘RGATISHNING NAZARIY ASOSLARI

R.K.Dexqonov

Guliston davlat universiteti “Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

dexqonovravranbek343@gmail.com

Annotasiya: Maqola muallifi jismoniy tarbiya fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning talim tizimidagi o‘rni, qiymati, o‘quvchilarning fanga qiziqishlarini shakllantirishdagi ahamiyatiga to‘xtaladi. Bu qiziqishni rivojlantirish yuzasidan muayyan tavsiyalar beradi.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiyalar, innovatsiya, interfaol, dars, keys-stadiyu, assesiment, svot-taqlil, pedagogik texnologiya, o‘qituvchi va talaba.

Abstract: The author of the article focuses on the role and value of modern pedagogical technologies in the educational system in the teaching of chemistry, and their importance in forming students' interest in science. It gives specific recommendations for the development of interest.

Keywords: pedagogical technologies, innovation, interactive, lesson, case study, assessment, SWOT simulation, pedagogical technology, teacher and student.

Davlatimiz rahbari prezidentlik faoliyatining dastlabki kunlaridan boshlab yurtimizda innovatsion va kreativ fikrlaydigan zamonaviy kadrlar tayyorlash, yoshlarni vatanparvarlik ruhida, yuksak ma'naviyat egalari etib tarbiyalash, shu maqsadda ta'lim tizimini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratib kelmoqda.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida interfaol uslublar (innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari) dan foydalanib, ta’limning samaradorligini ko‘tarishga bo‘lgan qiziqishga e’tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda.

Shu vaqtgacha an’anaviy ta’limda talaba (yoki o‘quvchi)larni faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatib kelingan edi. Bunday usul o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy izlanish, tashabbuskorlikni so‘ndirar edi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilar egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan edi.

Pedagog – olimlarning yillar davomida ta’lim tizimida – nega o‘qitamiz nimani o‘qitamiz qanday o‘qitamiz savollariga javob izlash bilan bir qatorda qanday qilib samarali va natijali o‘qitish mumkin - degan savoliga ham javob qidirdilar.

Bu esa, olim va amaliyotchilarni o‘quv jarayonini texnologiyalashtirishga, ya’ni o‘qitishni ishlab-chiqarishga oid aniq kafolatlangan natija beradigan texnologik jarayonga aylantirishga urinib ko‘rish mumkin, degan fikrga olib keldi.

Bunday fikrning tug‘ilishi pedagogika fanida yangi pedagogik texnologiya yo‘nalishini yuzaga keltirdi.

Bugungi kunda ta’lim muassasalarining o‘quv-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishga alohida e’tibor berilayotganining asosiy sababi quyidagilardir:

Birinchidan, pedagogik texnologiyalarda shaxsni rivojlantiruvchi ta’limni amalga oshirish imkoniyatining kengligida. «Ta’lim to‘grisida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da rivojlantiruvchi ta’limni amalga oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalar o‘quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan, pedagogik texnologiya o‘qituvchini ta’lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab, tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo‘lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi.

To‘rtinchidan, pedagogik texnologiya yangi vositalar va axborot usullarini qo‘llashga asoslanganligi sababli, ularning qo‘llanilishi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablarini amalga oshirishni ta’minlaydi.

O‘quv-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarning to‘g‘ri joriy etilishi o‘qituvchining bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi. Bu esa talaba (yoki o‘quvchi)dan ko‘proq mustaqillikni, ijodni va irodaviy sifatlarni talab etadi.

Har qanday pedagogik texnologiyaning o‘quv-tarbiya jarayonida qo‘llanilishi shaxsiy xarakterdan kelib chiqqan holda, talaba (yoki o‘quvchi)ni kim o‘qitayotganligi va o‘qituvchi kimni o‘qitayotganiga bog‘liq.

Pedagogik texnologiya asosida o‘tkazilgan mashg‘ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolariga o‘z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini qondirib, ularni fikrlashga, o‘z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi.

Hozirgi davrda sodir bo‘layotgan innovatsion jarayonlarda ta’lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun yangi axborotni o‘zlashtirish va o‘zlashtirgan bilimlarini o‘zlari tomonidan baholashga qodir, zarur qarorlar qabul qiluvchi, mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslar kerak.

Shuning uchun ham, ta’lim muassasalarining o‘quv-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o‘qitish uslublari - interfaol uslublar, innovatsion texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Pedagogik texnologiya va ularning ta’limda qo‘llanishiga oid bilimlar, tajriba talaba (yoki o‘quvchi)larni bilimli va yetuk malakaga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi.

Innovatsiya (inglizcha innovation) – yangilik kiritish, yangilik demakdir. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o‘qituvchi va talaba (yoki o‘quvchi) faoliyatiga yangilik, o‘zgarishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol uslublardan foydalaniladi.

Interfaol («Ipteg» - bu o‘zaro, «ast» - harakat qilmoq) - o‘zaro harakat qilmoq yoki kim bilandir suhbat, muloqot tartibida bo‘lishni anglatadi. Boshqacha so‘z bilan aytganda, o‘qitishning interfaol uslubiyotlari bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli bo‘lib, unda ta’lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo‘ladilar, ular biladigan va o‘ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Interfaol darslarda o‘qituvchining o‘rni qisman talaba (yoki o‘quvchi)larning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo‘naltirishga olib keladi.

Bu uslublarning o‘ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va talaba

(yoki o‘quvchi)larning birgalikda faoliyat ko‘rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularga:

- talaba (yoki o‘quvchi)ning dars davomida befarq bo‘lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod qilish va izlanishga majbur etilishi;

- talaba (yoki o‘quvchi)larning o‘quv jarayonida fanga bo‘lgan qiziqishlarini doimiy ta’minlanishi;

- talaba (yoki o‘quvchi)larning fanga bo‘lgan qiziqishlarini mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirilishi;

- pedagog va talaba (yoki o‘quvchi)larning hamkorlikdagi faoliyatini doimiy ravishda tashkil etilishlari kiradi.

Pedagogik texnologiya masalalarini va muammolarini o‘rganayotgan ba’zi o‘qituvchilar, tadqiqotchilar va amaliyotchilarning fikricha, pedagogik texnologiya - faqat axborot texnologiyasi bilan bog‘liq hamda o‘qitish jarayonida qo‘llanishi zarur bo‘lgan o‘qitishning texnik vositatlari, kompyuter, proektor yoki boshqa texnik vositalar.

Bizning fikrimizcha, pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi -o‘qituvchi va talaba (yoki o‘quvchi)ning belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlagan texnologiyalariga bog‘liq. O‘qitish jarayonida, maqsad bo‘yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo‘llaniladigan har bir ta’lim texnologiyasi o‘qituvchi va talaba (yoki o‘quvchi) o‘rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha olsa, o‘quv jarayonida talaba (yoki o‘quvchi)lar mustaqil fikrlab, ijodiy ishlab, izlanib, tahlil etib, o‘zlari xulosa qila olsalar, o‘zlariga, guruhga, guruh esa ularga baho bera olsa, o‘qituvchi esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yarata olsa, bizning fikrimizcha, ana shu - o‘qitish jarayonining asosi hisoblanadi.

Har bir dars, mavzu, o‘quv faniining o‘ziga xos texnologiyasi bor o‘quv jarayonidagi pedagogik texnologiya - bu aniq ketma-ketlikdagi yaxlit jarayon bo‘lib, u talaba (yoki o‘quvchi)ning ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo‘naltirilgan, oldindan puxta loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir.

Pedagogik maqsadning amalga oshishi va kafolatlangan natijaga erishishi o‘qituvchi va talaba (yoki o‘quvchi)ning hamkorlikdagi faoliyati, ular qo‘ygan maqsad, tanlagan mazmun, uslub, shakl, vositaga, ya’ni texnologiyaga bog‘liq.

O‘qituvchi va talaba (yoki o‘quvchi) ning maqsaddan natijaga erishishida qanday texnologiyani tanlashlari ular ixtiyorida, chunki har ikkala tomonning asosiy maqsadi aniq natijaga erishishga qaratilgan bo‘lib, bunda talaba (yoki o‘quvchi)larning bilim saviyasi, guruh xarakteri sharoitga qarab, ishlatiladigan texnologiya tanlanadi. Masalan, natijaga erishish uchun balki, kompyuter bilan ishlash lozimdir, balki film (yoki tarqatma material, chizma va plakat, axborot texnologiyasi, turli adabiyotlar) kerak bo‘lar.

Bugungi kunda zamonaviy ta’limda eng ko‘p qo‘llaniladigan interfaol metodlardan “Assesment”, “SWOT-tahlil”, “Keys-stady”, kabi metodlardan foydalanish yaxshi samara bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida Xalq ta'limi tizimini rivojlantirish, pedagoglarning malakasi va jamiyatdagi nufuzini oshirish, yosh avlod ma'naviyatini yuksaltirish masalalariga bag‘ishlangan video selektoryi yig‘lishi. 020 yil 3 avgust.

2. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Xarakatlar strategiyasi. -T., O‘zbekiston, 017.

3. Avliyakulov N.X., Musayeva N.N. Modulli o‘qitish texnologiyalari. – T.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 007

4. Ganieva M.A., Fayzullaeva D.M. Keys-stadi o‘qitishning pedagogik texnologiyalari to‘plami / Met.qo‘ll. “O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimida innovatsion texnologiyalar” seriyasidan.–T.:TDIU, 013

5. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar /Amaliy tavsiyalar. – T.: “Iste’dod” jamg‘armasi, 008.

6. https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=17583174404234383743&btnI=1&hl=ru

SHE’RIY TURKUMLARDA TURKISTON ISTIBDODI MANZARALARI

Fayzullayeva Obidaxon Xolbekovna,

Guliston davlat universiteti, O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

obidaxonfayzullayeva@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqola o‘zbek she’riy sikllarining janr xususiyatlari shoir Mirpo‘lat Mirzoning “Istibdod manzaralari” turkumi misolida tadqiq etilgan. Turkumdagi rus istibdodining Turkiston xalqi boshiga solgan jafolari ifodasiga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, Mirpo‘lat Mirzo qalamiga mansub mazkur turkum orqali xalqiqmizning yaqin o‘tmishi esga olinganligi va shu bilan bir qatorda millatning yetuk farzandlari boshiga tushgan jafolarga befarq qarab turgan loqayd kimsalar qoralanganligi, loqaydlik millatning fojeasi ekanliginiga alohida urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: she’riy turkum, she’riy shakllar, lirik qahramon, kechinma tavsifi, vatanparvarlik, loqaydlik, millatdoshlar, umumlashma obrazlar, tarixiy lahzalar ifodasi, jonlantirish, ta’did, takrir, she’riy san’atlar va boshqalar.

Abstract: This article explores the genre characteristics of Uzbek poetic cycles on the example of the poet Mirpolat Mirzo‘s cycle “Istibdod Manzarlari”. In the cycle, special attention is paid to the expression of the sufferings of the Russian tyranny on the people of Turkestan. Also, it is emphasized that through this cycle written by Mirpolat Mirza, the recent past of our nation is remembered, and at the same time, indifferent people who look indifferently at the sufferings of the mature children of the nation are condemned, and indifference is the tragedy of the nation.

Keywords: poetic cycle, poetic forms, lyrical hero, description of experience, patriotism, indifference, compatriots, generalized images, expression of historical moments, revitalization, repetition, repetition, poetic arts, etc.

Bizga ma’lumki, she’rda lirik qahramonning biror voqelikka munosabati uning qalb kechinmalari ifodasi orqali aks ettiriladi. Kechinma bayoni esa ijodkorning ma’naviy olami, tiynati, qalb prizmasi maxsulidir. Shu ma’noda she’riy turkumlarda, xususan, shoir Mirpo‘lat Mirzo ijodida ham yaqin o‘tmish rus bosqini va istibdod manzaralari shoirning ma’naviy olami ifodasi sifatida shakllantirilganligini ko‘rish mumkin. Mirpo‘lat Mirzoning “Istibdod manzaralari” turkumi tarkibidagi “Oshoba”, “Samarqand yonmoqda...”, “Vereshchagin armoni”, “O‘likfurushlar”, “Abdullatif o‘limi”, “Qatag‘on yillari”, “Oq bayroq”, “Sanjar Siddiq”, “Fayzulla Xo‘jaнev”, “Akmal Ikromov”, “Cho‘lpon”, “Xayolimda” kabi she’rlarida o‘zbek xalqi va uning tarixi bilan bog‘liq ko‘plab voqeliklar esga olingan.

Turkumdagi birinchi she’r “Oshoba” nomli bo‘lib, ushbu she’r hozirgi kunda So‘g‘d viloyati Asht tumaniga qarashli Oshoba nomli tarixiy manzilga bag‘ishlab yozilgan. Mazmundan baland tog‘lar bilan o‘ralgan bu joy ham o‘z boshidan ne-ne bosqinlarni o‘tkazganligi ayonlashadi.

Hamon yuragimga soladi titroq
Har shahid ketgan jon, har bir xaroba
Moziy qatlarida yonar bir qishloq,
Baland tog‘lar bag‘ri – mag‘rur Oshoba [2, 15].

Bu joy ham qonxo‘r Skobelev, makkor Kaufman kabi ko‘plab bosqinchilarni ko‘rgan. Shu ma’noda ushbu she’rni vatanparvarlikning da’vati sifatida shakllantirilgan she’rlar sirasiga kiritish mumkin. Turkumdagi “Samarqand yonmoqda...” she’rida Chor Rossiyasi bosqini, xususan, 1968 yilning dahshatlari tilga olingan. Unga ko‘ra qadimiy Samarqand shahri dushman tomonidan to‘pga tutilgan va shahar yong‘in ichida qolgan:

O‘t sochar zambarak, tirar Registon,
Naqshlar to‘kilar, minorlar parkand.
Zangori gumbazlar yarqirar alvon,
Samarqand yonmoqda, yonar Samarqand [2, 16].

She’rdagi voqelik XIX asrning ikkinchi yarmida bo‘lib o‘tayotgan bo‘lishiga qaramay, yong‘in bu maskanning butun tarixiga, uzoq o‘tmishiga daxldorday taassurot qoldiradi. Unda Amir Temurning sevimli ayoli Bibixonim, nabirasi Mirzo Ulug‘bek kabi siymolar yodga olinishi orqali bu shaharning shunday ulug‘larni yetishtirib chiqarganligiga ishora qilinadi. She’rda ma’nonni kuchaytirish uchun jonlantirish (titrar Registon), ta’did, takrir kabi she’riy san’atlari qo‘llanilgan.

Shu she’rning mantiqiy davomi sifatida yaratilgan “Vereshchagin armoni” she’rida jang qilish uchun tayyorlangan qo‘shinning urushmasdan armonda ketganligi haqida bo‘lib, bunga sabab Kattaqo‘rg‘onning jangsiz taslim bo‘lganligi ekanligi aytib o‘tiladi.

Shoirning “O‘likfurushlar” she’rida Dukchi eshon nomi bilan mashhur bo‘lgan Mingtepada yuz bergan qo‘zg‘olon esga olinadi. Bu voqeada hech kimni ayamasdan qirgan kimsalar yana o‘sha rus bosqinchilari ekanligi, bunday qo‘rqinchli tarixiy lahzalarni esga olish – insonlarni bugungi kunning qadriga yetishlariga da’vat qilish uchun ekanligi anglashiladi. Undagi dahshatli manzaralar quyidagicha aks ettiriladi:

Bu nechuk yov – tuban va razil,
Mo‘min yurtin qirib bo‘lgan dam,
Qolsin deya bir yo‘la sabil,
Sotsa unga murdalarni ham [2, 18]...

Ya’ni xalqni ayovsiz qirgan dushmanlar, boshida murdalarning yaqinlari bo‘lgan onalarni – ularning oldiga ham yaqinlashtirmaydi. Lekin bir necha kundan keyin quzg‘unlar cho‘qigan jasadlarni olishlari uchun onalardan biror nima ta’ma qilganliklari haqidagi haqiqatlar esga olingan. Shu sababli ham she’rga o‘likfurush kimsalar nomi berilgan. Bu parchada yov so‘zi tashbehlangan.

Tarixdagi mana shu kabi qonli voqealarni dahshatlari bilan yodga olish, bugungi kun avlodi qalbini ezguliklar sari yo‘naltirishga xizmat qilishiga umid muallifning har bir tarixiy she’rida aks ettirilgan. Shuningdek, she’rlarda qalblarda kurashuvchanlikni shakllantirishga qaratilgan misralar ham ko‘plab uchraydi. Xususan, “Abdullatif o‘limi” she’ri yuqorida tilga olingan “O‘likfurushlar” she’rining mantiqiy davomi bo‘lib, unda Dukchi eshon va uning maslakdoshlarining dorga osilishining shohidi bo‘lgan o‘n bir yashar Abdullatif ismli o‘g‘lonning ruhiy iztiroblar iskanjasida og‘ir xastalanib, halok bo‘lganligi, agar bevaqt vafot etmaganda, o‘sha vahshiylarcha qatl etilgan bobolari uchun qasos oladigan yoki yurtning tirgagi bo‘ladigan shoir bo‘lib, o‘z eliga munosib farzand bo‘lib voyaga yetishi mumkinligi xususida so‘z yuritiladi. She’r so‘ngida:

Yov dastidan Andijonda
To‘kilganda so‘ngsiz qon,
So‘yladim men sizga – qanday
So‘nganini yosh bir jon! [2, 19]

Ya’ni vijdoni bor va qalbi nohaqliklardan larzaga kelgan insonlar bevaqt zavol topishiga ham aynan o‘sha qattollik sabab ekanligi aytib o‘tilmoqda.

Mirpo‘lat Mirzoning “Qatag‘on yillari yohud qora ertak” deb nomlangan she’rida xalqimizning boshiga tushgan yana bir falokat – qatag‘on balosi xususida so‘z boradi. Unda garchi tarixiy ismlar keltirilmasa-da, umumlashma obrazlardan foydalaniladi. She’rda yosh kelin-kuyovning tug‘ilajak farzandi kelajakda “kommunizmda yashashi” xususidagi orzu-o‘ylari ertak sifatida qolib ketib, kuyovni shu kechaning o‘zida maxsus xodimlar olib ketishi, keyinchalik “aybdorligi” bo‘yniga qo‘yilib, otuvga hukm qilinishi, lekin ulardan tug‘ilgan farzand ularning orzusidagi inson emas, bugungi kunning kishisi bo‘lganligi haqidagi fikrlar o‘sha orzularning oddiy emas, qora ertakka aylanganligini ko‘rsatishi haqida xulosa fikrlari bilan yakunlanadi.

Zavol umr... Alamlarki – cho‘ng...
Dil zadadir zikr etmakka.

Hatto o‘xshab ketadi bu jo‘n –
Ertakkamas, qora ertakka [2, 5].

Shoirning turkum tarkibidagi “Sanjar Siddiq”, “Fayzulla Xo‘jayev”. “Akmal Ikromov”, “Cho‘lpon” kabi she’rlari ham mana shu mavzuga aloqador she’rlar bo‘lib, ularda ham qatag‘on qurbonlari bo‘lgan millat fidoyilarining og‘ir qismati xususida so‘z boradi. “Sanjar Siddiq” she’rida nohaq hibsga olingan o‘g‘ilning bunday falokatga uchrashiga sabab u o‘qigan kitoblar va qo‘lyozmalar ekanligi, shuning uchun onasi ularni yetti kun tandirda yoqqanligi xususida so‘z ketsa, “Fayzulla Xo‘jayev” she’rida dushmanlarning bu inson boshi uchun juda katta midordagi pul va’da qilganliklari, lekin bu haq uning tengsiz zakoga ega tilla boshi uchun kam ekanligi, vaqti kelib, bu bosh quzg‘unlarga yem bo‘lganida esa o‘z millatdoshlari bunga sukutda indamay qarab turganlari xususida so‘zlanadi.

O, elim, g‘animlar otmasin desang
Senga tuhmat o‘qi, ta’na toshini,
Hargiz ehtiyot qil – e’zozla har dam
Asl farzandlaring tilla boshini! [2, 6]

Mazmunda shoir tilla boshli yurtdoshlarni asrash zarurati xususida ogohlantirmoqda. Xuddi shu fikrning mantiqiy davomi shoirning “Akmal Ikromov” nomli she’rida ham keltirilgan. Unda aytilishicha, bu insonni ham katta bir yig‘inda bir ovozdan “xalq dushmani” sifatida qoralaganlarida yana atrofdagi millatdoshlar indamay turganliklari, ya’ni xalqning fidoyi farzandining boshini yana quzg‘unlarga yem qilganlari xususida so‘z boradi. “Cho‘lpon” she’ri ham shu ruhda yozilgan she’rlar sirasiga kiradi:

Dunyoda hurriyat urganida bong,
Sen g‘aflat elida balqding ayni tong.
... Lekin bu ne vahm, bu ne razolat –
Senga sirtmoq otdi ahli jaholat [2, 9].

Ya’ni Cho‘lpon she’riyat osmonida yulduz bo‘lib porlagan chog‘ida uni qora bulut kabi razolat qa’riga otganlar aynan johil kimsalar ekanligi, ularning jaholati Cho‘lponning yorqinligiga to‘siq bo‘la olmasligi xususida so‘z boradi. “Xayolimda” she’ri turkumdagi so‘nggi she’r bo‘lib, unda Usmon Nosirning sovuq o‘lkadagi qabri esga olingan.

Xullas, Mirpo‘lat Mirzo qalamiga mansub mazkur turkum rus istibdodining o‘lkamiz boshiga solgan jafolariga bag‘ishlangan bo‘lib, shoir bu orqali xalqiqmizning yaqin o‘tmishini esga oladi va shu bilan bir qatorda millatning yetuk farzandlari boshiga tushgan jafolarga befarq qarab turgan loqayd kimsalarni qoralaydi. Loqaydlik eng katta illat va millatning fojeasi ekanligini yana bir bor ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. To‘ychiyev U. Adabiy turlar va janrlar. -tom. – T.: Fan, 1992. – 50 b.
2. Mirpo‘lat Mirzo. Saylanma. – T., Sharq, 004, 16-bet.
3. Уэллек Р. Теория литературы / Р. Уэллек, О. Уоррен пер. с англ. – М., 1978. – 326 с.
4. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа. 1999. – 40 с.

ONA TILI MASHG‘ULOTLARIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

Karimova Go‘zal Abdurashid qizi
Guliston Davlat Universiteti Magistratura bo‘limiga qarashli “Ta’lim-tarbiya nazariyasi va metodikasi” (boshlang‘ich ta’lim)

Annontatsiya: ushbu maqolada boshlang‘ich sinf ona tili darslarida pedagogik texnologiyalardan foydalanish va uni o‘rinli qo‘llay olish, o‘qituvchining mahorati orqali o‘quvchilarga yetkaza olishi va qay darajada ta’sir qilishi va uning mazmuni haqida bayon etilgan.

Kalit so‘zi: Boshlang‘ich ta’lim oldiga qo‘yilgan vazifalarning to‘laqonli bajarilishini nazorat qilish – ta’lim bo‘yicha davlat standarti talablari asosida amalga oshiradi ya’ni bunda innovatsion va integratsion ta’lim asosida takomillashtirilishi yangi ped texnologiya (metod, model)lari asosida boshlang‘ich ta’limga o‘tish ta’minlanadi.

Boshlang‘ich ta'lim tizimida o‘quvchilarni o‘rta ta'lim bosqichiga tayyorlash bilan birga,ularda o‘qish, o‘rganish, tashabbus ko‘rsatish, mustaqil faoliyatni egallash kabi sifatlarni rivojlantirish kundalik vazifalarimizdan biridir. Bu ishda yangi pedagogik texnologiyalaridan unumli foydalaninsh zarur.

Texnologiya nima? Texnologiya tuzilma, didaktik maqsad, vazifalarni belgilab olishdan boshlanib, ta'lim jarayonini bir butun yaxlitlikka yo‘nalishini nazarda tutadi. Bu jarayon 1-4-sinflar orasidagi uzviylikni ta'minlash bilan bog‘liq, u shunday kechadiki, o‘qituvchi 4 yil davomida o‘quvchilarni ta'lim tizimining o‘rta bo‘g‘inida muvaffaqiyatli o‘qishlariga mas'uldir. 1-4- sinflarda joriy etiladigan yangi texnologiya, avvalo fanlar orasidagi bog‘liqlikni ta'minlash, ortiqcha qiyinchiliklarni bartaraf etish, fanlarni integratsiyalash, o‘quvchi faoliyatini to‘g‘ri izga solish, vaqtda unumli foydalanish, tashabbuskorlik muhitini yuzaga keltirish, ijodiy ishlash tizimini yaratish kabi qator maqsadlarni amalga oshirish kabi zarur ishlarni bajaradi.

Boshlang‘ich ta'lim oldiga qo‘yilgan vazifalarning to‘laqonli bajarilishini nazorat qilish - ta'lim bo‘yicha davlat standarti talablari asosida amalga oshiradi ya'ni bunda integratsiya asosidagi takomillashtirilgan boshlang‘ich ta'limga o‘tish ta'minlanadi.

Xo‘sh, boshlang‘ich ta'lim tizimidan yangi pedagogik texnologiyalar o‘rin olyaptimi?

Ta'lim tizimi shaxsni shakllantirishi uchun avvalo o‘qituvchi shaxsini har tomonlama mukammal bo‘lishini talab qiladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining mas'uliyati katta, chunki u umumiy ta'lim tizimining asosining. poydevorini yaratuvchi shaxsdir.

Yangi pedagogik texnalogiya, avvalo, shaxs tarbiyasiga qaratilgan bo‘lib, uning ma'naviy, ma'rifiy tomondan to‘laqonli rivojlanishini ta'minlashi zarur.

Buning uchun o‘qituvchi yangi pedagogik texnalogiyalarni qo‘llashga kirishishdan oldin uni loyihalab olishi kerak. Maqsad, vazifalarni rejalab, so‘ng dars mavzusi asosida interfaol usullardan birini qo‘llashi, keyingi darslarda esa ularni takomillashtirishi, o‘quvchilarda bu vazifalarni bajarishga ko‘nikma hosil qilishi kerak

Test savollari tizimini avvaldan tuzish, uni maqsadga qarab o‘quvchilar tamonidan bajarilishini tashkil etishga qaratilishi zarur.

Atrof-muhit bilan tanishtirish o‘qish darslari bilan uzviy bog‘lanadi. Sayr- sayohatlarga borish va ko‘rganlarini o‘qish darslarida gapirib berish, esda qolganlarini yozish, rasmda ifodalash o‘quvchi bilan ishlash eng qiziqarli ishlardan biri bo‘lib, unga hamma vaqt yangi-yangi shakl berish lozim.

Bolani zukkolikga, topqirlikga, hozirjavoblikga tayyorlash bu yangi pedagogik texnalogiyaning bir ko‘rinishidir. Pedagogik texnalogiya - barcha boshqariluvchi tashkiliy qismlar va ularning bog‘liqligini taxlil qilish, tanlash, loyihalash va nazorat qilish yo‘li bilan pedagogik samaradorlikni yuqori darajaga ko‘tarish hamda bu borada tizimli yondashuvni joriy etishni ifodalaydi.

Pedagogik texnalogiya shunday bilimlar sohasiki, ular yordamida XXI asrda davlatimizda ta'lim sohasida tub burilishlar yuz beradi, o‘qituvchi faoliyati yangilanadi, o‘quvchilarda xurfikirlilik, bilimga chanqoqlik, Vantanga mehr- muhabbat, insonparvarlik tuyg‘ulari tizimli ravishda shakillanadi. Texnalogiya tushunchasi texnikaviy taraqqiyot bilan bog‘liq holda fanga 1972-yilda kirib keldi va yunoncha ikki so‘zdan- texos(techn t)-san'at, hunar va logos(logos)- fan, ta'limot so‘zlaridan tashkil topib hunar fani ma'nosini anlatadi. Pedagogik texnalogiya bu o‘qituvchi(tarbiyachi)ning o‘qitish (tarbiya) vositalari yordamida o‘quvchilarga muayyan sharoitda ta'sir ko‘rsatish va bu faoliyat mahsuli sifatida ulardan oldin belgilangan shaxs sifatlarini intensiv shakillantirish jarayonidir.

Ananaviy ta'limda ona tilidan bilimlarning repraduktiv usulda berilishi natijasida(aqliy faoliyat harakatining pastligi tufayli) ayrim hollarda mavzuni tushunmasdan tinglash holatlari yuzaga keladi. Lekin shuni ham ta'kidlab o‘tish joizki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilim olishga bo‘lgan qiziqishini uyg‘otish uchun ulaming ma'lum darjada boshlang‘ich bilimga ega bo‘lishlarini taminlash zarur. Bu tildagi bilimlar zahirasi repraduktiv usulida yaratiladi.

Ona tili ta'limi jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi hamkorligini ta'minlaydigan praduktiv usullarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish dolzarb vazifalardan sanaladi. O‘qitishning bunday usullari o‘qitilayotgan fanga nisbatan o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otadi, ularning mustaqil ishlash va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, o‘rganilayotgan hodisaga munosabat bildira olish ko‘nikmasini shakillantiradi. O‘qitish usullari o‘quvchilarning o‘z fikirlarini og‘zaki dalillar bilan ifoda etishi va savodli yozishi, o‘zgalar fikriga munosabat bildira olishga erishtiradi. O‘quvchilarning ijodiy tafakkurini o‘stiradigan praduktiv usullarini ona tili darslariga joriy etish o‘qituvchidan u haqda nazariy tushunchalarga ega bo‘lishni talab etadi. Mahoratli, izlanuvchan o‘qituvchigina o‘qitishning ilg‘or usullarini muvaffaqiyatli qo‘llay oladi. Kuzatishlar o‘qituvchilarning darsdagi maqsadi va vazifalarini belgilash e’tibordan chetda qolayotganini ko‘rsatadi.

Bu o‘rinda ona tili darslarining ham o‘rni katta. Bu darslarda ta'lim jarayonida qo‘llanilayotgan interfaol metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Interfaol metod-ta'lim jarayonida o‘quvchilar hamda o‘qituvchi o‘rtasidagi faollikni oshirish orqali o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirishini faollashtirish, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlarni qo‘llash dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Interfaol ta'limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar- o‘tkazish, o‘quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, o‘quvchilar tashabbus ko‘rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi bo‘lib ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat bo‘lib, ular ta'lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o‘ziga xos ahamiyatga ega.

Hozirda ta'lim metodlarini takomillashtirish sohasidagi asosiy yo‘nalishlardan biri interfaol ta'lim va tarbiya usullarini joriy qilishdan iborat. Barcha fan o‘qituvchilari dars mashg‘ulotlari jarayonida interfaol usullardan borgan sari kengroq foydalanmoqdalar.

Interfaol usullarni qo‘llash natijasida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o‘z fikrini bayon qilish, uni asoslagan holda himoya qila bilish, sog‘lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko‘nik-malari shakllanib, rivojlanib boradi.

Bu masalada amerikalik psixolog va pedagog B.Blum bilish va emotsional sohalardagi pedagogik maqsadlarning taksonomiyasini yaratgan. Uni Blum taksonomiyasi deb nomlanadi. (Taksonomiya borliqning murakkab tuzilgan sohalarini tasniflash va sistemalashtirish nazariyasi). U tafakkurni bilish qobiliyatlari rivojlanishiga muvofiq ravishdagi oltita darajaga ajratdi.

Unga ko‘ra tafakkurning rivojlanishi bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil, umumlashtirish, baholash darajalarida bo‘ladi. Shu har bir daraja quyidagi belgilar hamda har bir darajaga muvofiq fe'llar namunalari bilan ham ifodalanadi, jumladan:

Bilish-dastlabki tafakkur darajasi bo‘lib, bunda o‘quvchi atamalarni ayta oladi, aniq qoidalar, tushunchalar, faktlar va shu kabilarni biladi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: qaytara bilish, mustah-kamlay olish, axborotni yetkaza olish, aytib bera olish, yozish, ifodalay olish, farqlash, taniy olish, gapirib berish, takrorlash. Tushunish darajasidagi tafakkurga ega bo‘lganda esa, o‘quvchi faktlar, qoidalar, sxema, jadvallarni tushunadi.

Interfaol usullar ko‘p turli bo‘lib ularning hammasi ham har qanday progressiv usullar kabi eng avvalo, o‘qituvchidan mashg‘ulot oldidan katta tayyorgarlik ko‘rishni talab qiladi.

Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida foydalanish mumkin bo‘lgan interfaol metodlar xususida to‘xtalamiz. Ma'lumki, 3-4-sinflarda ona tili o‘quv dasturiga ko‘ra So‘z turkumlari “bo‘limini o‘rganiladi.

3- 4- sinfda “So‘z turkumlari” bo‘limi o‘rganilayotganda quyidagi kabi savollardan foydalanish mumkin:

1. So‘zlar nima uchun turkumlarga bo‘linadi?
2. Ot qanday qo‘shimchalar bilan qo‘llanadi?
3. Egalik qo‘shimchalari va ularning vazifasi nima?
4. Kelishik qo‘shimchalari va ular qanday vazifa bajaradi?
5. Sifat va ot turkumining o‘zaro qanday bog‘liqligi bor?
6. Ot bilan fe'lning o‘zaro qanday bog‘liqligi bor?
7. Fe'llardagi zamon qo‘shimchalari qanday ma'nolarni bildiradi?
8. Fe'llardagi shaxs-son qo‘shimchalari qanday ma'nolarni bildiradi?

va hokazo.

1- savolda o‘quvchilar quyidagi javoblari bilan qatnashadilar:

- So‘zlar turli ma'nolarni bildiradi.
- Ayrim so‘zlar narsa ma'nosini bildiradi. Ba'zi so‘zlar shaxs ma'nosini bildiradi.
- So‘zlar harakat ma'nosini ham bildiradi. So‘zlar belgi ma'nolarini bildiradi.
- So‘zlari ma'nolariga ko‘ra turlarga bo‘lib o‘rgansak oson bo‘ladi.

4- sinfda -savolga quyidagicha javob berdilar:

- Otlar ko‘plik qo‘shimchasini oladi.
- Otlar-lar qo‘shimchasini oladi.
- Otlar ot yasovchi qo‘shimchalari oladi.

- Otlar-dosh qo‘shimchasini oladi va hokazo. Otlarning egalik qo‘shimchasi (-im, -ing, -si- imiz -ingiz, -lari) qo‘llangan holatlari, otlarning kelishik qo‘shimchalari bilan ishlatilgan holatlari gaplar tarkibida ko‘rsatildi va so‘roqlari yordamida otlar aniqlatildi. O‘quvchilarda “Aqliy hujum” orqali “Otlar yana boshqa qo‘shimchalar bilan ham qo‘llanar ekan. Ular qanday qo‘shimchalar ekan?- degan qiziqish paydo bo‘ldi.

Shundan so‘ng ularga quyidagi savollar berildi:

Otlar oladigan qo‘shimchalar haqida qanday ma'lumotlarni bilar edingiz?

-Ot oladigan qaysi qo‘shimchalarni bilmas ekansiz? Ularni bilishni xohlaysizmi?

Ko‘rinib turibdiki, o‘qituvchining savoli - o‘quvchilar bilish qobiliyatlarini boshqarish vositasi. Savollar qaysi ma'noda yoki vaziyatda qo‘llanishiga qarab, o‘quvchilarni ilgarilab borishga, bilimlar sari intilishga undaydi, ularni fikrlash darajasini oshiradi.

So‘z turkumlarini o‘rganishda “ Qora quti” metodidan ham foydalandik. Bunda o‘quvchilar juft bo‘lib ishladilar. Har bir juftlikka” Ot, sifat, fe'l, son turkumining mohiyatini yorituvchi tayanch so‘zlar, raqamlar, belgilarni kartochkalarga qayd eting” topshirig‘i berildi. Ular turli grammatik belgilar, sxemalar, raqamlar yozilgan kartochkalar tayyorladilar. O‘quvchilar hamkorlikda bajargan ishlardan (kartochkalardan) namunalar keltiramiz:

1- kartochka.

Chiziqlar o‘rniga mos so‘zlarni qo‘yib gap tuzing Tuzgan gapingizdagi so‘zlarning turkumini aniqlang (kartochkada chiziqlar beriladi).

2- kartochka.

O‘zak so‘z yasovchi qo‘shimcha so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarga mos so‘z toping. Uning turkumini aniqlang.

3-kartochka.

Berilgan tayanch so‘zlar yordamida rasmdan foydalanib “Ikki do‘st” mavzusida hikoya tuzing.

4-kartochka.

. 006,4, 7, 8, 11- raqamlarini harfiy ifodalar bilan yozib, o‘zingizning hayotingiz bilan bog‘liq matn tuzing va yozing.

5-kartochka.

To‘lqinli chiziq, bitta to‘g‘ri chiziq, ikki to‘g‘ri chiziq belgilar bo‘yicha gap tuzing.

So‘z turkumlarini o‘rganishda “Beshinchisi (oltinchisi, ettinchisi) ortiqcha” metodidan ham foydalanish mumkin. Buni biz” Ortiqchasini ajrat” degan topshiriq bilan berdik. O‘quvchilarga bir turkumdagi so‘zlar ichiga boshqa turkumga doir so‘zlar arlashtirib berildi. O‘quvchilar ular ichidan boshqa turkumdagi so‘zlami ajratib olishdi va nima uchun ajratib olish sababini izohlab berishadi. Bu usulni biz kartochkalar yordamida va kompyuterda bajartirdik. Ortiqchasini ajratishgandan so‘ng mavzuga taalluqli so‘zlarni husnixat bilan daftarlariga yozdirdik.

Ona tili darsliklarida ham grafik ifodalardan foydalaniladi. Grafik tasvirlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mavhum tafakkurini o‘stirishda juda qo‘l kelishi bilan birga, o‘quvchining tilning yozma shaklini egallashga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, tilning bir butun qoliplangan sistema ekanini anglashlarini ta'minlaydi. Ayniqsa, o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilarga katta metodik yordam bo‘ladi. Grafik tasvir ijodiy xarakterda bo‘lsa, ular o‘quvchilarning ijodiy fikrlashlarini rivojlantiradi, aktivlashtiradi. Topshiriqni bajarishda o‘z kuchiga ishonchni paydo

qiladi. Grafik tasvirlardan foydalanishni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishda ona tili talimi oldida turgan masalalar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

Birinchidan, grafik tasvirlarning turini belgilab olish;

Ikkinchidan, grafik tasvirlarning grammatik mavzular bo‘yicha izchil tizimini ishlab chiqish;

Uchinchidan, ilk tasvirlardan ta'lim jarayonining qaysi bosqichida foydalanish zarurligini belgilab olish;

To‘rtinchidan, grafik tasvirlardan foydalanish usulini ishlab chiqish.

Hozirgi kunda grafik tasvirlardan tovush ifodasi bo‘lgan katakcha, bo‘g‘in ifodasini, so‘z ifodasi, o‘zak, qo‘shimchalar ifodasi, gap ifodasi,gap bo‘laklari ifodasi mavjud.

Ko‘rinadiki, grafik tasvirlardan ona tilidan o‘rganiladigan barcha mavzularda foydalanish mumkin. Buning uchun grafik tasvirning izchil sistemasini ishlab chiqish lozim. Ishlab chiqilayotgan grafik tasvirli topshiriqlar ko‘zlangan ta'limiy maqsadga yo‘naltiriladi. Grafik tasvirlari yangi nazariy qoidani o‘rganishda, mustahkamlashda qo‘llab ko‘rdik. Ular mavzuni yaxshi o‘zlashtirishlariga katta yordam berdi.

Masalan, 4-sinf ot turkumini o‘rganish jarayonida asosiy ta'limiy maqsad o‘quvchilarning ot turkumiga oid so‘zlarni o‘z so‘ziga aylantirish, ulaming grammatik shakllaridan nutqda to‘g‘ri foydalanishga o‘rgatish bo‘ldi.Buning uchun quyidagi tizimdagi grafik tasvirlardan foydalanildi:

1. Yil fasllarining nomi, harakati, belgisi ham adashdi.Sxemalariga qarab, kim birinchi ularni tartiblashtiradi?

Oppoq, yoz, yog‘adi, qish, kuz, bahor, muzlaydi, ko‘karadi, yashil, isiydi, issiq, sarg‘ayadi, to‘kiladi, sariq.

. O‘zingizga yoqqan fasl haqida matn tuzib yozing. (o‘quvchilarga matn sxemasi berilishi mumkin) Kim sxemalarni tez to‘ldiradi?

Yil qaysi fasl bilan boshlanadi?

Qishda qushlar qayoqga uchib ketadi? So‘zlardan sxemaga mos gap tuzing. (Sxemalar tavsiya etiladi)

Qor, qish, oppoq choyshabga, yerni, o‘ragan, keldi.

Gapni birikmalarga ajrating.

Rasmlarni kuzating. Ularni biror tartibda qo‘ying. Ulardan bir voqeani ifodalovchi hikoya tuzish mumkin bo‘lsin. Ikkala guruhga bir xil rasmlar beriladi. Hikoya yuzasidan gramatik topshiriqlar ham beriladi. Ularning ijodiy ishlari taqqoslanadi va baholanadi.

“Kim ko‘p so‘z tuzadi?’’ o‘yini. Kartochkalarga bosma harflar tarqoqlikda yozib qo‘yiladi.O‘quvchilar shu harflar ishtirok etgan so‘z tuzadilar. Bu o‘yin kompyuter dasturiga ham kiritilishi mumkin.

1. Berilgan harflar ishtirokida otlar tuzib yozing.
2. Berilgan harflar ishtirokida sifatlar tuzib yozing.
3. Berilgan harflar ishtirokida fe'llar tuzib yozing.
4. Berilgan harflar ishtirokida turli turkumga oid so‘zlar tuzib yozing.

Kartochkalardan namunalar: TXNOABLKU

Tuzilgan so‘zlar: Non, nok, ota, ona, bola, kaklik, kakku, tulki, ukki, tok, bobo, aka, uka, xon va hokazo.Bu o‘yin bajarilgach, Gramatik mavzu bilan bog‘liq topshiriqlar beriladi. Masalan, tuzgan so‘zlaringizga so‘roq bering. Ularni ma'nosiga ko‘ra turlarga ajrating.

“Grammatik topishmoqlarni topish” o‘yini. Grammatik topishmoqlar o‘rganilayotgan mavzular bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunday topishmoqlardan darsda motiv yaratishda, ya o‘quvchilarni yangi mavzuni o‘rganishga qiziqish uyg‘otishda, ularni harakatga keltirishda foydalanish yaxshi natija beradi. Quyida so‘z turkumlariga doir til topishmoqlardan namunalar keltiramiz.

-dosh yasovchi qo‘shimcha,

Deb javob berdi Sobir.

So‘z o‘zgartiruvchilarni bilarkan Abduqodir.

Bunga ta'rif ber endi,

Jim o‘tirgan Bahodir.

Nomi aytilgan o‘quvchi ot yasovchi va otlarga qo‘shiladigan so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarga ta 'rif beradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki,boshlang‘ich sinf ona tili darslarida zamonaviy pedagogik texnalogiyaning o‘rni beqiyosdir, chunki o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini o‘stiradigan prduktiv usullarni ona tili darslariga joriy etish o‘qituvchidan u haqida nazariy tushunchalarga ega bo‘lishni talab etadi. Mahoratli,izlanuvchi o‘qituvchigina o‘qitishning ilg‘or usullarini muvaffaqiyatli qo‘lay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “O‘zbekiston nashriyoti” Toshkent-2021.
2. Yusupova Sh. Hozirgi o‘zbek dabiy tili darslarida o‘quvchilar tafakkurini o‘stirishning ilmiy-metodik asoslari (akademik litseylar misolida): ped.fan.dok. … diss. – Toshkent, 005. – 79-b.
3. Axmedova G.M. O‘zbek tili darslarida o‘quvchilar nutqini yasama so‘zlar bilan boyitishning metodik asoslari: ped.fan.nom. …diss. – Toshkent, 007.
4. Oxunjonova O. Ta’lim bosqichlarida sinonimlar mavzusini o‘qitish metodikasi: ped.fan.nom. …diss. – Toshkent, 009. – 140-b.
5. Haydarova M.E. va boshqalar. Pedagogika fanidan izohli lug‘at. – Toshkent.: Fan va texnologiya, 009.

INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA O‘QUVCHILARNI MANTIQIY FIKRLASHGA O‘RGATISHNING SHAKL, METOD VA VOSITALARI

G‘aniyeva Maftuna Abduaziz qizi

Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mantiqiy fikrlash o‘quvchilarning o‘zlashtirgan bilim va ko‘nikmalaridan foydalangan holda, shuningdek, nazariy va amalda qiyin vaziyatlarda ham qaror qabul qilishga, shuningdek, kerakli ma'lumotlarni topishga o‘rgatishni tartibga soladi. Bularning barchasi mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, agar u asosiy vazifa bo‘lmasa, keyinchalik o‘quvchining

maktabda o‘qishi davrida eng muhimlaridan biriga aylanishidan dalolat beradi. Ushbu maqolada, innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashga o‘rgatish shakl, metod va vositalari haqida fikr va mulohazalar qilinadi.

Kalit so‘zlar: Mantiqiy fikrlash, metodika, vositalar, innovatsion ta’lim, pedagogik texnologiyalar, mulohaza qilish, aqliy faoliyat, tahlil metodikasi, audio-visual materials, yoshlar, o‘yinli metodlar.

O‘quvchilarda mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish orqali ularning bilim va malakalarini ham oshirish va shu jumladan qaror qabul qilishdan oldin ratsional va chuqur o‘ylash kabi qobiliyatlarini rivojlantiradi. Mantiqiy fikrlash isnonning kelajakdagi akademik va ijtimoiy hayotdagi istalgan sohalarda muvaffiqatga erishishlari tasdiqlangan. Eng birinchi navbatda shuni ta’kidlash kerakki, nega ko‘pincha bizni ta’lim tizimimiz va o‘quv dasturlarimiz o‘quvchilarni xotirasini va yodlash qobiliyatini sinaydi? O‘ylashimcha, mantiq va muvaffaqiyat bir-biriga aloqador tusunchalar sanaladi. Agar o‘quvchilarda logika va tahlil qilish qobiliyati kuchli bo‘lsa, ularning to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyati ham rivojlanib boradi.

Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda quyidagilar muhim: tahlil qilish, sintez qilish, tushunchalar bilan ishlash, xulosa chiqarish, mulohaza yuritish, bahslashish va eng muhimi, mustaqil fikrlash odatini rivojlantirish, g‘ayrioddiy yechimlarni izlash. Aqliy faoliyat, boshqa har qanday faoliyat kabi, o‘qitilishi va rivojlanishi kerak. Zamonaviy dunyoda bola ko‘pincha shunga o‘xshash qiyinchiliklarga duch keladi, shuning uchun bu mavzu bugungi kunda eng dolzarb hisoblanadi.

Har kuni inson muammolarni hal qilishda mantiqdan foydalanish zarurligini his qiladi. Shakllanish va rivojlanish mantiqiy fikrlash mavjudligiga qaramasdan yo‘l qo‘yiladigan xatolarning oldini olishga qaratilgan hayotiy tajriba, umumiy ma'noda.

Turli xil muammolarni hal qilish uchun odamlar deyarli har kuni mantiqqa muhtoj. U qo‘llaniladi ilmiy tadqiqot, rasmiy ish, tartib, shaxsiy hayotni tashkil qilishda. Bu sohalarning barchasi uning elementlariga asoslanadi. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish orqali odamlar boshqa kundalik muammolarni tezroq va samaraliroq hal qilishlari mumkin. Masalan, bu ikkinchi darajali narsani tashlab, asosiy narsani ta'kidlash qobiliyatidir. Ushbu ko‘nikmalarni qanday rivojlantirish mumkin, biz bundan keyin ko‘rib chiqamiz.

Kognitiv faoliyat obyektlar va hodisalar o‘rtasidagi mavjud aloqalarni, shuningdek ular o‘rtasidagi munosabatlarni izchil o‘rnatadi. Bilish hissiy idrok bilan solishtirganda yuqori darajaga ko‘tariladi, u printsiplarni bilmasdan faqat tashqi tasvirni beradi. Bu jarayon tartibga soluvchi va kommunikativ rolga ham ega. Odamlar ko‘pincha muloqotda buni nutq shaklida amalga oshiradilar. Fikr so‘zda, og‘zaki yoki yozma shaklda rasmiylashtiriladi. Ko‘nikmalarni egallash bolalikdan kattalar bilan muloqotda boshlanadi. Fikrlashning quyidagi turlari mavjud:

1. Vizual samarali;
2. Vizual tasviriy;
3. Og‘zaki va mantiqiy fikrlash;
4. Abstrakt mantiqiy.

Mantiqiy fikrlashning vazifalari va shakllarini tushunib, siz ushbu kontseptsiyaning ta'rifini aniq shakllantirishingiz mumkin. Bu isbotlovchi jarayon. Maqsad - binolardan xulosa chiqarish. Shuningdek, uning turlarini batafsil ko‘rib chiqishingiz kerak. Har bir inson axborotni qayta ishlash qobiliyatiga ega. Ya'ni, tom ma'noda hamma buni miyaning tabiiy funktsiyasi deb

hisoblaydi. Mantiqiy fikrlashning asosiy va ikkilamchi shakllari xatti-harakatni rejalashtirish va tartibga solish imkonini beradi. Shuningdek, vaziyatdan to‘g‘ri xulosalar chiqarish va choralar ko‘rishni tashkil etish. Xulosa qilamizki, mantiqiy fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lish kerak, uni rivojlantirish yoki o‘rgatish mumkin.

Ko‘nikma bir necha usullar bilan rivojlanadi va bunday san'atni o‘rgangan odam ma'lumotni to‘g‘ri tahlil qiladi, paydo bo‘lgan muammolarni tezroq hal qiladi. Shuningdek, mantiqiy fikrlash madaniyati sizning harakatlaringizning uzoq muddatli istiqbolini shakllantirishga yordam beradi. Bunga mavjud ma'lumotlarni qayta ishlash qobiliyati yordam beradi.

Kontseptsiya bevosita shaxsning aqliy faoliyati bilan bog‘liq. Bu sizni ongsiz darajada ma'lumotni qayta ishlashga majbur qiladi. Bu o‘rganilayotgan ob'ektlar o‘rtasida aloqa o‘rnatish, ularning shakllari va ma'nosini atrof-muhitning boshqa organlari orasida ajratib ko‘rsatish uchun amalga oshirilishi kerak.

Yuqoridagilardan “mantiqiy fikrlash” nima ekanligi haqida xulosa qilishimiz mumkin. Fikrlash jarayoni natijasida inson ilgari olgan bilimlarini amalda qo‘llaydi. Keyin, mulohaza yuritish orqali ular qayta ishlanadi. Barcha konstruktsiyalar mantiqiy zanjirda tartibda bog‘langan. Xulosalar taxminlarga emas, balki aniq dalillarga, faktlarga, ehtiyotkorlik, xolislik, mantiqning umumiy qonuniyatlariga asoslanadi. Oxir-oqibat, mavjud binolar asosida haqiqatga erishiladi.

Mantiq bilim bilan bir xil emas, garchi uning sohasi bilim sohasiga to‘g‘ri keladi. Mantiq barcha xususiy tadqiqotlarning umumiy biluvchisi va hakamidir. Bu dalil topish uchun mo‘ljallanmagan; u faqat dalil topilgan yoki topilmaganligini aniqlaydi. Mantiq kuzatmaydi, ixtiro qilmaydi, kashf qilmaydi - u hukm qiladi. Demak, mantiq – dalillarni baholashga xizmat qiluvchi aqlning funksiyalari haqidagi fan; bu ma'lum haqiqatlardan noma'lumlarga o‘tish jarayoni va boshqa barcha aqliy harakatlar haqida ta'limotdir, chunki ular bu jarayonga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, fikrlash shaxsiy xulq-atvor zanjirini qurish, muayyan vaziyatda to‘g‘ri xulosa chiqarish va harakat qilish imkonini beradi. Bu jihatlar shoshilinch qaror qabul qilish zarur bo‘lgan vaziyatlarda muhim rol o‘ynaydi. Oxir oqibat, maqsadga mantiqiy fikrlash orqali erishiladi. Shu boisdan ham hozirda biz innovatsion va axborot texnologiyalarining intergatsiyasi orqali o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyati yanada oshadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Giannakos, M. N., Krogstie, J., & Aalberg, T. (2016). Video-based learning ecosystem to support active learning: application to an introductory computer science course. Smart Learning Environments. https://doi.org/10.1186/s40561-016-0036-0

2. https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/13363-mantiq-fanining-predmeti-va-rivojlanishining-asosiy-bosqichlari

3. Wang, C. J. (2019). Facilitating the emotional intelligence development of students: Use of technological pedagogical content knowledge (TPACK). Journal of Hospitality, Leisure, Sport and Tourism Education, 5(May), 100198. https://doi.org/10.1016/j.jhlste.2019.100198

4. Weinberg, A., & Thomas, M. (2018). Student learning and sense-making from video lectures. International Journal of Mathematical Education in Science and Technology, 49(6), 922–943. https://doi.org/10.1080/0020739X.2018.1426794

5. Ganiyeva, M. (2023). THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPING THE LOGICAL THINKING OF FUTURE ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS (IN MATHEMATICS LESSONS). Science and innovation, (B3), 30-33.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI SOG‘LOM TURMUSH TARZI MAZMUNINI ETNOSPORT VOSITASIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TIZIMI

Xudoyberdiyev G‘iyosiddin Baxtiyor o‘g‘li

Guliston davlat universiteti “Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

hudojberdievgijosiddin@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada keltirilgan manbalar sog‘lom turmush tarzi va uni tarkibiy qismlarini o‘rganishorqali, o‘quvchilar turmush sharoitlarini faol o‘zlashtirishga zamin yaratadi va sog‘lom turmush tarzi sohasidagi asosiy yo‘nalishlarni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy qarashlar, yondashuvlar, usullarni shakllantirish haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya va sport, etnosport, iqtisod, demokratiya, strategiya, barqaror, davlat, sog‘lom, harakat, sog‘lomlashtirish, shakillantirish, tibbiy–gigenik qoidalar, sog‘lom turmush tarzi.

Аннотация: ресурсы, представленные в данной статье, через изучение здорового образа жизни и его компонентов закладывают основу для активного освоения читателями условий жизни и рассказывают о формировании научных взглядов, подходов, методов совершенствования основных направлений в области здорового образа жизни.

Ключевые слова: физкультура и спорт, этноспорт, экономика, демократия, стратегия, устойчивость, государство, здоровье, движение, оздоровление, формирование, медико–гигиенические правила, здоровый образ жизни.

Abstract: the sources presented in this article provide a basis for the active assimilation of living conditions by students through the study of a healthy lifestyle and its components, and talk about the formation of scientific views, approaches, methods for improving the main directions in the field of a healthy lifestyle.

Keywords: physical education and sports, etnosport, economics, democracy, strategy, sustainable, State, healthy, movement, wellness, shaping, medical and hygienic rules, healthy lifestyle.

O‘zbekiston Respublikasining mustaqil rivojlanishga o‘tishi, unda iqtisodiy demokratik jamiyat qurish, jamiyat ma’naviyatini yangilash, davlat va ijtimoiy qurilish sohalarida yuqori natijalarga erishishda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish hozirgi yosh avlodning, qolaversa butun millatning sog‘lig‘ini asrash muhim masala hisoblanadi.

017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “Harakatlar strategiyasi” belgilab olindi. Harakatlar strategiyasining 4 bandi-Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini 4.2; 4.4; 4.5 qismlarida aholi o‘rtasida

sog‘lom turmush tarzini shakillantirish, oila salomatligini mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish va aholi o‘rtasida kasallanish ko‘rsatkichlari pasayishini va umr uzayishini ta’minlash kabi ustuvor vazifalar belgilangan.[1.].

Respublikamiz Prezidenti SH.M.Mirziyoev 019 yilning 4 sentyabr kunidagi video selektor yig‘ilishida mamlakatimiz jismoniy tarbiya va sportini rivojlantirish, xalqaro musobaqalarga tayyorgarlik, maktab o‘quvchilari jismoniy tarbiyasi, ular orasidan layoqatli sportchilar selektsiyasi, ayniqsa, olimpiada rezervini tanlash, tayyorlashni takidlab, o‘quvchi yoshlar sog‘lom turmish tarzi jismoniy madaniyati mashg‘ulotlari (ommaviy yoshlar sog‘lomlashtirish jismoniy madaniyati)ni ham chetlab o‘tmadi, mavjud muammolari uchun aniq vazifalarni belgiladi. [1.].

Barkamol avlodni tarbiyalsh masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, hozirda ustuvor vazifa deb qaralmoqda. Sog‘lom avlodni voyaga yetkazishning asosiy yo‘nalishlari birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan mustaqillikning ilk kunlaridanoq ilgari surib kelinmoqda. Jamiyatimiz ham jismonan, ham ma’naviy jihatdan sog‘lom bo‘lishini, yuksak ma’naviyat, odob-axloq, sog‘lom aql sog‘lom tan hosilasi ekanini istasak, “Sport hamma uchun” sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish siyosatining bosh qomusiga aylanishi kerak. [2.].

Maktab o‘quvchisining kun tartibida quyidagilar bo‘lishi nazarda tutiladi: uyqu, ovqatlanish, maktabda o‘qish, uyda dars tayyorlash, toza havoda sayr qilish, uy ishi, yaxshi ko‘rgan ish bilan shug‘ullanish, sinfdan va maktabdan tashqari o‘tkazilgan har xil tadbirlarda qatnashish, shaxsiy gigiyena qoidalarini bajarish. Kun tartibiga ertalabki badantarbiya, ko‘ngil ochuvchi sport o‘yinlari kabi mashg‘ulotlarning faol turlari rejalashtirilgan bo‘lishi shart. Shuning uchun kun tartibiga rioya qilish, sog‘liqni saqlash va darsda muvaffaqiyatga erishish muhim omildir.

Maktab, oila, pedagoglar, o‘quvchilar va ota-onalarning o‘zaro hamkorligi ish sifatini yanada yaxshilaydigan jismoniy tarbiyani, sog‘lom hayot tarzini o‘quvchilarning kundalik hayotiga tatbiq etadigan muhim vositadir deb hisoblaymiz. Bola sog‘lom va har tomonlama barkamol shakllanishi uchun jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanishi muhimdir. Kishi salomatligini mustahkamlashda jismoniy tarbiya qanday ahamiyatga ega ekanligini mashg‘ulot davomida o‘quvchilarga tushuntirib borishimiz zarur. [8.].

An’anaviy shakllangan ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning ko‘p vaqti o‘tirgan holatda bo‘ladi. Shuning uchun o‘qituvchilar o‘quvchilarni dars vaqtida o‘tirish holatlarini nazorat qilishlari, darslarda jismoniy tarbiya daqiqalarini o‘tkazishlari, ijobiy ta’sir qiladigan harakatlar tartibini tashkil qilishlari, jismoniy tarbiya mashqlariga gavdani to‘g‘ri tutishga yo‘naltirilgan mashqlarni kiritishlari zarur. Mashqlarni musiqa ijrosida bajarish yanada ko‘proq ijobiy samara beradi. [3.].

Ta’lim muassasalarida, ayniqsa maktablarda bolalar haftada 5-6 kun davomida 4 soatdan 6 soatgacha bo‘ladilar. Bolalarni jamoa sifatida tashkillashtirish va ularni o‘quv muassasasida uzoq muddat bo‘lishi, butun o‘qish davomida maqsadga yo‘naltirilgan ommaviy profilaktik va sog‘lomlashtirish dasturlarini samarali amalgam oshirish imkonini beradi. Kunning ko‘p qismini (70%) o‘quvchilar ta’lim muassasalarida o‘tkazadilar. Ta’lim muasssasalarida o‘qish vaqti bolaning o‘sish va rivojlanishiga tog‘ri keladi. [4.].

Sog‘lom va uzoq umr ko‘rish insoniyatning azaliy orzusi bo‘lgani hammamizga tarixdan ma’lum. Shu nuqtai nazardan har qanday jamiyatning oldida turgan asosiy vazifa insoniyatning ana shu orzusini ro‘yobga chiqarishdan, ya’ni kishilar sog‘lig‘i va uzoq umr ko‘rishlari uchun

sharoit yaratishdan iborat. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining ma’lumoti va professor G.I. Shayxova o‘tkazgan tadqiqotlariga ko‘ra, inson sog‘ligi quyidagi omillarga, ya’ni turmush tarziga – 55%, irsiyat (biologik)ga – 18%, atrof-muhitga – 17%, sog‘liqni saqlash ishlarining ahvoliga esa – 10%i bog‘liq ekani aniqlangan. Agar har bir inson ushbu omillarni to‘g‘ri qo‘llay olsagina, o‘z sog‘ligiga posbon bo‘la olishi mumkin. Ko‘pgina kasalliklarning kelib chiqishida odamning o‘zi sababchi bo‘ladi. Chunki aholi orasida sanitariya madaniyatining yetishmasligi, nosog‘lom turmush tarzi hamda o‘z sog‘liklariga yetarli e’tibor bermaganliklari oqibatida turli xildagi kasalliklar yuzaga kelishi tabiiydir. Demak, sog‘ligimiz asosan o‘zimizga, ya’ni biz kechirayotgan turmush tarziga bog‘liqdir [9.].

Sog‘lom turmush tarzining tarkibiy qismlari va hayotiyligini ta’minlovchi asosiy omillarni quyidagilar tashkil qiladi:

- To‘g‘ri va ratsional, sifatli, ovqatlanish.
- Harakatli turmush va badan tarbiya.
- Kun va ish rejimini biologik qonuniyatlar va ritmlar asosida tashkil etish.
- Sog‘lom nikoh va sog‘lom oila qurish.
- Xavfsiz jinsiy hayot kechirish.
- Ruhiy osoyishtalik va muomala madaniyati.
- Zararli odatlardan tiyilish.
- Shaxsiy va jamoat gigienasi qoidalariga rioya qilish.
- Baxtsiz xodisalar va jarohatlanishdan extiyotkorlik.
- Sog‘lom turmush tarzi xaqida bilim, ko‘nikmaga ega bo‘lish.

Turmush tarzi –inson hayotining tayanch nuqtasiki, har bir inson unga tayangan holda, o‘z hayotini tubdan o‘zgartirishga erishishi mumkin. Turmush tarzini belgilovchi bosh omil insonning o‘zidir. Sog‘lom turmush tarzi – shunday yashash tarziki, unda odamlar salomatligiga ta’sir ko‘rsatuvchi zararli omillar bo‘lmasligi, inson ulardan ongli ravishda o‘zini chetga olishi kerak. Sog‘lom turmush tarzi - bu avvalo qarilikkacha bo‘lgan uzoq yillargacha har bir kishini sog‘ligini mustahkamlovchi va ta’minlovchi turmush tarzining kechishidir. Insonni sog‘lom turmush tarzini kechirishini bosh ko‘rsatkichi - bu avvalo uning fizik rivojlanish holati va unga bog‘liq o‘zini umumiy his etishi, kayfiyati, shaxsiy hayotidagi, o‘qishidagi, ishidagi muvaffaqiyatlari yoki muvaffaqiyatsizliklaridir.

Pedagoglar o‘quvchilar o‘rtasida sog‘lomlashtirish ishlarini tashkil qilishlari, ota-onalarga o‘quvchilarning kun tartiblarini to‘g‘ri tashkil qilishlarini nazorat qilishlari zarurligi tushuntiriladi.

Jismoniy tarbiya bilan shug‘ullangan kishi kuchli, chaqqon, chidamli, irodali, bardam, jasur, go‘zal va harakatchan bo‘ladi. Shuning uchun har bir harakatni mustaqil, yaxshi va kam kuch sarflagan holda bajarishga harakat qiladi. Tarixiy manbalarga qaraganda, o‘zbek xalqining milliy sport va milliy o‘yinlari aholini yashash sharoitiga qarab xilma-xil bo‘lgan va kishilarni faol, sermahsul ishlashga tayyorlagan. [8.].

Jismoniy tarbiya bilan shug‘ullangan kishi kuchli, chaqqon, chidamli, irodali, bardam, jasur, go‘zal va harakatchan bo‘ladi.Shuning uchun har bir harakatni mustaqil, yaxshi va kam kuch sarflagan holda bajarishga harakat qiladi.Tarixiy manbalarga qaraganda , o‘zbek xalqining milliy sport va milliy o‘yinlari aholini yashash sharoitiga qarab xilma-xil bo‘lgan va kishilarni faol, sermahsul ishlashga tayyorlagan. [5.].

Bunday milliy o‘zbek o‘yinlarining umumiy miqdori 3-5 mingdan kam emas. Bu o‘yinlarni izlab topish, o‘rganish va xalq orasida o‘quvchilarga mashg‘ulot davomida yangidan targ‘ib qilish ma’naviyatimizni yangi bosqichga ko‘tarishga,sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi, tarbiyaviy ish mazmunini chuqurlashtiradi. [9.].

Sog‘lom avlodni shakllantirish va tarbiyalashning turli yo‘l-yo‘riqlari, usullari mavjuddir. Ayniqsa, bolalarning bo‘sh vaqtlarini to‘g‘ri tashkil etish, turli milliy harakatli o‘yinlar o‘rgatish muhimdir. Bola tarbiyasining bu tomoni ham davlat va jamiyat ahamiyatiga molik masaladir. Zero milliy harakatli o‘yinlar, sport turlari ham xalq qadriyatlariga dahldor bo‘lib, ularni yig‘ish, boyitish va bolalarga taqdim etish sog‘lom avlodni tarbiyalashning muhim vazifalardan biridir. Xalq harakatli o‘yinlari, milliy sport turlari asrlar davomida davrlarga mos ravishda takomillashib kelgan. [6.].

Xuddi shuningdek “Oq terakmi ko‘k terak”, “Mushuk va sichqon”, “Chillak”, “Tosh o‘yini”, “Ot o‘yini”, “O‘ningni top”, “Quvnoq g‘ozlar” kabi milliy o‘yinlaro‘quvchilarni chaqqon, epchil, dovyurak bo‘lib yetishishiga xizmat qiladi .

Shuni ham aytish kerakki, o‘yinning boshqa tarbiya usullaridan ustunligi bolalarning hamkorligini oshiradi. [8.].

Ijodiy tafakkurini rivojlantirib, shijoatli, qiyinchiliklarga chidamli bo‘lishini ta’minlaydi. Chiniqib borishga har bir mashg‘ulotda o‘z oldiga maqsad qo‘yish va mashq qilish jarayonida unga yetish uchun harakat qilishni o‘quvchilar o‘rganib boradilar. Masalan, “Arqon tortish”o‘yini. Bu o‘yinda bolalar o‘zlarining kuchini sinab ko‘rib, naqadar sog‘lomligini sinab ko‘rishadi,shuningdek, ularning g‘alaba qilish uchun qat’iy harakat qilishga rag‘bati oshadi. Tortishuv jarayonida sabr-chidamli bo‘lish ko‘nikmalari ortadi. Qolaversa o‘yi vaqtida bolalar fikrlashadi. Yengilayotgan guruh a’zolari oyoqlarini tirab, kuchlarini to‘plab olish va birdamlik bilan harakat qilishga o‘rganadilar. [7.].

Xulosa qilib aytganda, Har bir davlatning taraqqiyoti, mustahkamligi ko‘p jihatdan yosh avlodning ham jismonan, ham ma’nan sog‘lomligiga bog‘liq.

Pedagoglar yoshlarning o‘sish va rivojlanishi qonuniyatlarini bilishi, o‘quvchi - yoshlarni yosh xususiyatlariga qarab aqliy va jismoniy ish bajara olishi, tibbiy – gigenik qoidalariga rioya qilishlari kerak.

Bolalar salomatligini muhofaza qilish, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va natijada sog‘lom avlodni yaratish uchun albatta o‘quvchilarga tibbiy – gigiyenik bilmlar berish juda ham zarur.

Ta’lim–tarbiya muassasalarida o‘quvchilarning kasalliklarga chalinishining oldini olish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda quyidagi asosiy omillarni ko‘rsatib o‘tamiz:

- o‘quvchilarni sog‘ligini ekologik va iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda chuqurlashtirilgan tibbiy ko‘rik va sog‘lomlashtirish tadbirlarini o‘tkazish;
- kasallikka qarshi va sog‘lomlashtirish tadbirlarini uzviy va izchil holda o‘tkazish;
- sog‘lomlashtirishga muxtoj o‘quvchilarni sog‘lomlashtirish muassasalariga yuborish;
- boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda pedagog va tarbiyachilarning tibbiy – gigiyenik bilimlarini yetarli bo‘lishini ta’minlash;
-sog‘lomlashtirish dasturini amalga oshirishda tibbiyot xodimlari, ota – onalar bilan hamkorlikda ish olib borish;
-ota-onalar va pedagoglar tomonidan o‘quvchilarning kun tartibini tog‘ri tashkil etishni nazorat qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi “Ozbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni.

2. I.A.Karimov “ Barkkamol avlod O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori”. Toshkent “Sharq” nashriyoti 1998-yil. 7-bet.

3. Абрамова В.В. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры. Автореферат диссертации кандидата пед.наук, Россия, 006, 7 с.

4. Багаутдинов З.М. (2015). Развитие профессиональной компетентности учителя физической культуры. Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета, (8), 13-17. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-professionalnoy-kompetentnosti-uchitelya-fizicheskoy-kultury.

5. Макаров, П. А. Формирование профориентационной компетентности будущего учителя физической культуры. Автореферат диссертации кандидата пед.наук, Самара, 005, 6 с.

6. Никифоров, Н. В. Формирование профессиональной компетентности будущих педагогов-тренеров по вольной борьбе. Автореферат диссертации кандидата пед.наук, Якутск, 009, 6 с.

7. Литвинцева, И.Г. Практическое обучение как фактор формирования профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры. Автореферат диссертации кандидата пед.наук, Улан-Удэ, 010, 6 с.

8. РасуловА.С., Халимова Д.А.,”Соғлом турмуш тарзи”, Тошкент, Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 003 йил.

9. Bagdanov G. Школъникам здоровый образ жизни. М.1989-г.189 л.

TARIXIY ROMAN KOMPOZITSIYASIDA EPIK BAYON USLUBI

Saymuratova Ijobat Tursunkulovna
katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
saymuratovai@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada yozuvchi Isajon Sultonning “Bilga xoqon” tarixiy romani kompozitsion strukturasidagi epik bayon uslubi haqida so‘z boradi. Shu bilan birga tarixiy haqiqatning badiiy ifodasi tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: tarixiy roman, tarixiylik, kompozitsiya, epik bayon, obraz, qahramon, yozuvchi uslubi, turkiy xalqlar, turkiy qavm, asar tili, ijodiy izlanish.

I.Sultonning “Bilga xoqon” tarixiy romani tarkibiy tuzilishiga ko‘ra Muqaddima, uch bo‘lim, So‘ngso‘zdan iborat bo‘lib umumiy hajmi 76 betdan iborat. Roman markazida uchta zabardast qahramon: Bilga xoqon, uning inisi – bosh qo‘mondon Kultegin, qaynotasi – bosh maslahatchi To‘nyuquq obrazlari faol harakatlanadi. Tarixdan ma’lumki, Bilga xoqon (qag‘an) – Mo‘g‘ilon ikkinchi turk xoqonligining asoschilaridan biri Eltarish – Qutlug‘ xoqonning o‘g‘li

bo‘lib, (684-734) 50 yilgina umr ko‘rgan. U (716-734) yillarda, ya’ni 18 yil davomida Turk xoqonligi hukmdori bo‘lgan. Eltarish xoqon vafotidan so‘ng, turkiy xalqlar udumiga ko‘ra mamlakat taxtiga uning ukasi Qapag‘an – Mo‘chur xoqon o‘tirgan. U jiyani Mo‘g‘ilonni xoqonlikning G‘arbiy hududlarida istiqomat qiluvchi tardushlar hukmdori, ya’ni shadi etib tayinlagan. Uning zimmasiga muhim harbiy masalalarni hal etish vazifasi ham yuklatilgan. Tarix 701-yilda 17 yashar Mo‘g‘ilon o‘zidan bir yashar kichik, ya’ni 16 yashar inisi Kultegin bilan birgalikda Chuy vodiysiga yurish qilib, u yerdagi qabilalarni bo‘ysundiradi. U 704-yilda dono To‘nyuquqning qiziga uylanadi. 705-yilda esa, Sharqiy Baykalortidagi bayirqu qabilasi isyonini bostiradi. G‘arbiy xoqonlik qo‘shinlari bilan Enasoy (Yenisey) daryosining yuqori oqimida yashovchi chik hamda az qabilalarini ham mag‘lub etadi. Muayyan fursatdan so‘ng Mo‘g‘ilon hozirgi Tuva yerlarini ham qo‘lga kiritadi. Tarix 716-yilda amakisi Qapag‘an xoqon bayirqu qabilasi vakillari tomonidan o‘ldiriladi. Vaziyatdan foydalangan Mo‘g‘ilon ukasi Kulteginning sa’y-harakati bilan 32 yoshida xoqonlik taxtiga o‘tirib, Bilga xoqon laqabini oladi.

Taxt tepasiga kelgan Bilga xoqon inisi Kulteginni bosh qo‘mondon, qaynotasi To‘nyuquqni esa bosh maslahatchi etib tayinlaydi. U Qapag‘an xoqon davrida ma’lum darajada yo‘qotilgan imkoniyatlarni qayta tiklashga, turkiy qabilalar o‘rtasida kechgan o‘zaro nizo va janjallarga chek qo‘yishga, ularni yagona davlat atrofida birlashtirishga, mustahkamlashga, tashqi hujumlarni yo‘q qil ishga qodir harbiy kuchlarni barpo etishga erishadi. Afsuski, u 734-yilda zaharlab o‘ldiriladi.

Inisi Kultegin (685-731) – ko‘k turk shahzodasi va lashkarboshisi bo‘lib, 46 yil umr ko‘rgan. Umrining asosiy qismi (701-731) yillarni jangu jadallarda o‘tkazgan. U davlat hududini kengaytirishga ulkan hissa qo‘shgan. Qirg‘izlarga qarshi uyushtirilgan harbiy yurishlardan so‘ng vafot etgan.

To‘nyuquq (taxm. 645-726) – “to‘ng‘ich gavhar” Ashida qabilasiga mansub bo‘lib, Tabg‘ach (Xitoy)da tug‘ilib voyaga yetgan. U turk zodagonlaridan birining Xitoy imperatori saroyida garov sifatida ushlab turilgan o‘g‘li bo‘lib, saroyda ishonch qozongani uchun ma’muriy xizmatga yuborilgan.

To‘nyuquq – Eltarish xoqonning dono maslahatchisi sifatida 680-yillarda Turk xoqonligini Xitoy asoratidan qutqarib, uni yangidan barpo etishda yaqindan yordam bergan. Chunki u uch xoqon: Qutlug‘ Eltarish (680-691); Qapog‘on (691-716); Bilga xoqon (716-734) davrida bosh vazir va lashkarboshi edi. Xoqonlikning eng dono, tadbirkor va kelajakni ko‘ra biladigan vaziri bo‘lmish To‘nyuquq umrining katta qismi: a) xoqonlikni mustahkamlash; b) qabilalar ahilligini saqlash; v) tashqi dushmanlarga qarshi kurash bilan o‘tgan. Masalan, Bilga xoqon Xitoy ichkarisiga yurish qilib, turkiy qavmlarni o‘troqlashtirish, ya’ni shaharlarga joylashtirish va budda diniga o‘tishni rejalashtirganida To‘nyuquq uni bu fikrdan qaytargan. Chunki o‘troq yashash turkiy xalqlarning jangovarligini barbod qilishini yaxshi bilgan. U lashkarboshi sifatida quyidagi yurishlarni uyushtirgan va hammasida g‘alabaga erishgan: 1.Xitoy shimoliy-sharqidagi Shandun viloyatiga; . Uzoq Sharqdagi qoraxitoylarga; 3. Yenisey daryosi havzasidagi qirg‘izlarga; 4. O‘rxun va Selenga daryosi bo‘ylaridagi o‘g‘uzlarga; 5. Yettisuvdagi turkashlarga. Shuningdek, 719-yilda uyg‘urlar, chinliklar va bismillarning Ikkinchi Turk xoqonligiga qarshi yurishini to‘xtatib, Xitoy bilan 10 yillik sulh tuzishga muvaffaq bo‘lgan. O‘limidan oldin o‘zining hayoti va faoliyati haqidagi To‘nyuquq bitiktoshini barpo qildirgan.

Isajon Sulton romanida yuqorida bayon qilingan tarixiy voqealarning Bilga xoqon davriga oid qismi qamrab olingan. Roman Bilga xoqon bitiktoshidagi: “Butun yer yuzi bir kishi

o‘g‘lining qizil qoniga arzimaydi”, – degan jumla bilan boshlanadi. Asar davomida Kul Tigin kimligini tuzukroq anglolmay qolgan zamondoshlari, keng ma’noda kelajak nasllarga alohida shaxsning shijoati, jasorati va fidoyiligi butun bir ulus qismatida burilish yashashi mumkinligiga iqror bo‘lgan Bilga xoqon murojaatida bu jumla ikkinchi bor takrorlanadi.

Roman so‘nggida ko‘kturklarning dong‘i va dovrug‘ini yod etgan epik bayonchi (El Bo‘g‘u baxshi) olis tarixda tili, irqi, a’moli o‘zga ekani yoxud moddiy ne’matlarga egalik qilish uchun chumoliday tirishib-talashib, hatto odam bolasini o‘ldirishday aqlga sig‘mas xunrezliklardan tap tortmay umrguzaronlik qilgan va hamon shunday yashayotgan, istiqbolda ham aynan shu taxlit kun kechirishi ehtimoldan uzoq bo‘lmagan Odam Ato nasliga qarata: “Butun ochun birgina kishining qizil qoniga arziydimi?” – degan savolni ko‘ndalang qo‘yadi. Yozuvchi mahorati haqida to‘xtalgan professor N.Rahmonov: “... qo‘liga do‘mbirasini olib, “Alpomish”ni kuylayotgan baxshini shunchalik jonlantirganki, kitobxon ko‘z o‘ngida o‘zbeklar, oltoy va qozoqlar, qoraqalpoqlarning baxshilari-yu oqinlari, chanqovuz chalayotgan ayollari gavdalanadi” [1, 5] – deb yozadi. Anglashiladiki, bu obraz orqali adib kitobxonni o‘ylashga fikrlashga, achchiq o‘tmishni fikran va ruhan kechingach, undan tegishli saboqlar chiqarishga da’vat etadi.

Shubhasiz, o‘lim haq. Biroq odamzot jon beruvchi ham, jon oluvchi ham emas. Bas, shunday ekan, nahotki biz Qapag‘an xoqon, Bo‘g‘u xoqon, Bilga xoqon, Kul Tigin singari zamonasida dovruq solgan elboshilar, lashkarboshilar fojiali o‘limi, ya’ni katta yo‘qotishlardan so‘nggina bunday ibratli xulosalar chiqarishga o‘rgangan bo‘lsak? Nahot, hatto eng yurakli botir deb bilganimiz Kul Tigin ham dunyo matohi uchun lak-lak sipohiyni qurbonlikka boshlagan, insoniyat o‘tmishida nuqul har bir kishi o‘z ko‘mochiga kul tortgan – manfaat yo‘lida kishi-kishini bo‘g‘izlagan va buni o‘z haqiqati bilan oqlab kelgan bo‘lsa? Nahotki, odamzot o‘z ulusini yuksaltirgan, dovrug‘ini ochunga yoygan birodariga Meyli Chur kabi pinagini buzmay og‘u sunishi, hatto qadrdon elini sotishi, xoqonning tuzini yegan beklar esa, katta yo‘qotishdan so‘ng diydasi bo‘shab qolgan yurtboshi qismatiga changal solayotgan fojia yo‘lini to‘sish emas, balki buzg‘unchilikka rag‘bat berishi mumkin bo‘lsa?!

Shimoliy xoqonlikning yuksalishi, Yo‘lluq Tegindan so‘ng esa, butkul puturdan ketib, Sharqda uyg‘ur eli kuchga kira boshlashi misolida tug‘ilgan yuqoridagi kabi o‘rtaguvchi savollar nainki er yigitning badani, balki zaminu zamonni titratadi, fikrni qo‘zg‘atadi, xayolni goh olis-yaqin moziyga, goh bugungi global zamon taloto‘mlariga tortqilaydi. Bu shunday bir ulug‘ titroqki, pirovardida elni hushyorlikka, uyg‘onishga da’vat etadi.

Darhaqiqat, qadrdon ulusini tiriltirgan, yerli-suvli, elli-tilli qilgan, urug‘ini quritishga qo‘ymagan ulug‘vor inson – Bilga xoqon haqidagi roman mutolaasidan so‘ng goh g‘urur, goh surur, goh irg‘anish tug‘diruvchi ziddiyatli fikrlar kurashi, sha’n-shavkat, o‘kinchu armonga esh bo‘lmasligi mumkin emas. Binobarin, xoqoni, botiri va eli bilgich hamda yakdil elning erk va erkinligi uning moddiy to‘kisligi bilan bir qatorda, buyuk insonparvarligida ham shoyon bo‘lishi kerak.

Ta’kidlash o‘rinliki, o‘zining “Munojot”, “Oydinbuloq”, “Boqiy darbadar”, “Ozod”, “Genetik”, “Hazrati xizr izidan” kabi kitoblari bilan nainki elimizda, balki Turkiya, Rossiya, Belorusiya singari ko‘plab mamlakatlarda ham e’tirof etilgan adibimiz I.Sultonning “Bilga xoqon” tarixiy romani mislsiz ijodiy izlanishlar samarasi sifatida maydonga kelgan. U el-yurt o‘zgaga qaram: uning er o‘g‘illari qul, suluv qizlari cho‘ri bo‘lishi, xalqning sillasi qurishidan ochko‘z va badnafs yovning sevinishi, ona zaminni toptashiga ko‘nmagan donishmand xoqonlar,

“Turkiydan qul bo‘lmas! Turkiy bosh egmas!” [2, 84] deya ko‘ngli o‘ksik xalqqa bosh bo‘lib maydonga chiqqan, mudrayotgan qonlarni ko‘pirtirgan cho‘ng botirlar haqida. Ayni paytda, bu roman Ikkinchi xoqonlik haqidagi tarixgina emas, balki turkiy qavmning qanday qilib yaralgani, cheksiz kengliklarga yoyilgani, tangrisini tanigani, hayot va o‘lim chegarasidagi hayoti haqidagi tarixiy-adabiy versiyalar va Tangrining abadiyati haqida bitilgan asar ekani, mardona ruhi, e’tiqodiy teranligi, kompozitsion sintetizmi, do‘mbira ohanglariga mos ritmi bilan ham go‘zaldir.

Shuningdek: “Ilon o‘zining egriligini bilmasdan, tuyaga bo‘yning qiyshiq der ekan”, “Qarg‘a g‘oz bo‘laman deb tirishsa, buti yirtilibdi”, “O‘layotgan arslon sichqon inini ko‘zlar”, “Arslon o‘kirsa, ot tuyog‘i mayishadi”, “Og‘ilda uloq tug‘ilsa, yaylovda o‘ti unadi”, “Toy ot bo‘lsa, ot tin olur, o‘g‘il er yetilsa, otasi”, “To‘ydirsa-da yog‘ tuzuk, kuydirsa-da kun tuzuk”, “Tanbalga bulut yuk emish”, “Chopishga yaralgan yurishga, yurishga yaralgan chopishga yaramas” singari jozibador, xalqona tili, pand va o‘gitlari bilan ham e’tiborga loyiqdir.

Romanda turkiy yozuv yodgorliklari bo‘lmish birinchi shaxs tilidan yozilgan marmar lavhalar: To‘nyuquq sharafiga qo‘yilgan To‘nyuquq bitiktoshi, Bilga xoqon sharafiga qo‘yilgan Bilga xoqon bitiktoshi, Kultegin sharafiga qo‘yilgan arxar surati tasvirlangan xoqonlik tamg‘asi naqsh qilingan Kultegin bitiktoshi kabi manbalardagi avtobiografik yozuvlardan samarali foydalangan. Bitiktoshlardagi voqealar Bilga xoqon tilidan hikoya qilinadi. Ammo, bitiklarni Kulteginning jiyani Yo‘llug‘ tigin yozgan. Ularda Bilga xoqon og‘a-inilari, qarindosh-urug‘lariga, xalqiga murojaat qilgan. Albatta, xoqonning maqsadi hokimiyatni mustahkamlash, o‘zaro urush-janjallarga chek qo‘yish, ittifoq bo‘lib yashashga chaqirish, tarixiy haqiqatlarni kelajak nasllarga yetkazish bo‘lgan. I.Sultonning maqsadi ham ana shu tarixiy asosga borib ulanadi.

Bu badiiy-tarixiy asarlar shu paytgacha etnografizmlarni o‘rganishda muhim manba sanalib kelinar edi. Chunki ularda o‘lka va joy nomlari, turk, o‘g‘uz, qitaniy, turgash, qirg‘iz singari qabila nomlari uchraydi. Endilikda ayon bo‘ladiki, ular badiiy ijod uchun ham ulkan ilhom manbai vazifasini o‘tashi mumkin ekan. Zotan, ular ko‘kturklarning nafaqat e’tiqodi, balki estetik idealidan ham guvohlik beradi.

Jumladan, ikki tosh ustundagi (62 satrlik) Tunyuquq bitiktoshida:

a) Turk xoqonligining qayta tashkil topishida Eltarish xoqonning xizmatlari bayon qilingan.

b) To‘nyuquqning xoqonlik shakllanishi va yuksalishidagi, shuningdek, turli o‘lkalar va qabilalarga qarshi uyushtirgan harbiy yurishlardagi qahramonliklari, vatanparvarligi batafsil aks etgan.

Shu bois, biz romanni tadqiq etish asnosida uni N.Ya.Bichurin, L.N.Gumilev, S.Ye.Malov, A.N.Berishtam, G‘.Abdurahmonov, A.Rustamov, N.Rahmonov asarlarida keltirilgan qimmatli ma’lumotlar bilan qiyoslashga ehtiyoj sezdik. Jumladan, N.Rahmonov “Mangu bitiktoshlar ilhomi” maqolasida “Bilga hoqon” romani yutuqlarini qayd qilar ekan: “O‘zbek xalqiga ham, boshqa turkiy xalqlar qatori, o‘zligini anglatish yo‘lida ijodkorlarimizning mehnatlari tahsinga loyiq... “Bilga xoqon” romani – turkiy xalqlarning o‘n uch asrdan narigi davrdagi qayg‘ulari ifodasi. Romanning debochasida Bilga xoqon Kul tigin timsolida butun turk xoqonligi alplari halokati uchun ko‘z yosh to‘kib, o‘z qayg‘usini izhor qildi. Yozuvchi imkon qadar qadimgi turk davridagi manzarani, qahramonlarning turkona tabiatini, hech narsadan tap tortmas botirligini saqlashga harakat qilgan.... Roman tarixiylik tamoyili asosiga qurilgani uchun, yozuvchi ortiqcha

dabdababozlikka, romantik kayfiyatlarga berilmaydi. Bilga xoqon, To‘nyuquq va Kultigin obrazlarining real qiyofasini chizadi”, [1,3] – deb yozadi.

Olim romanning quyidagi yutuqlarini qayd etadi: a) tabg‘ach va turk eliga mansub qahramonlar keskin qutblantirib tasvirlanishi; b) El Bo‘g‘u baxshi do‘mbira bilan kuylagan doston va qo‘shiq lavhalari, yosh bola (jo‘juq)larga aytgan rivoyatlari romanga alohida mazmun bag‘ishlagani; v) “qiz quvdi”, “ko‘pkari” lavhalari, ilhom bilan bayon qilingani qadim udum va an’analarni jonlantirishga xizmat qilgani; g) personajlarni o‘z tilidan gapirtirish, suhbat-muloqot epik bayon usuli romanga alohida fayz bag‘ishlagani.

Darhaqiqat, roman syujet voqeligidagi tarixiy jang so‘nggida Bulutning Ishbara yamtar bilan qilgan quyidagi suhbat-muloqoti roman leytmotivini ifodalashi jihatidan fikrimizni dalillaydi:

“– Ishbara! - dedi Bulut arang shivirlab. – Biz yengdikmi?

– Yengdik, Bulut! Tabg‘achni enasini ko‘rsatdik!

– Ulus endi erklimi?

– Endi tugal erkli, Bulut!” [2, 91]

Bilga hoqon ma’naviy qiyofasi uning o‘z nutqida yorqin namoyon bo‘ladi:

“– Xoqoningiz (romandagi Ishang Likan obrazi nazarda tutilmoqda) sizni, istasang o‘ldirib yuboraver, istasang qul qilib olib ket, dedi. Men Bilga xoqon, so‘zimni tugal aytaman: orada qon to‘kilmasa, qon to‘kmagayman. Tangrim dediki, xoqon to‘g‘ri bo‘lsa, eliga ega chiqsin” [2, 94].

Ko‘rinadiki, Isajon Sulton bu ikki toifa lashkarboshini ularning insoniylik darajasi, xalqparvarligi, adolat tamoyiliga munosabatiga ko‘ra farqlaydi. Natijada, romanda Bilga xoqonning, umuman turk bo‘dunining hatto dushmaniga nisbatan ham bag‘ri keng, shafqatli, ayni paytda qat’iyatli inson ekani namoyon bo‘ladi. Bu bejiz bo‘lmay, Bilga xoqon barpo qilgan Turk davlati yuksalishi barchaning amaldagi yasa qonunlariga og‘ishmay amal qilishi bilan chambarchas bog‘liq edi. Professor N.Rahmonov tarixiy romanni yanada mukammalroq ko‘rish istagida ayrim tanqidiy mulohazalarini ham bayon qiladi:

1. Eltarish xoqon va Kul tiginga oid voqealar tasviri ko‘pkari sahnasida qisqacha lavhadagina berilmay, bir oz kengaytirilishi, Bilga xoqonning tarixdagi adolatli, millatparvar xoqon sifatidagi obrazi Eltarish xoqon va Kul tigin obrazlarisiz mukammal bo‘la olmasligi nazarda tutilib, to‘laqonli ochib berilishi, uning hukmronligi davri haqida kitobxonning tasavvurini to‘ldirgan bo‘lardi.

2. Isajon Sulton romanda Farg‘onaning uchar otlari haqida qisqacha aytib o‘tgan. Qadimgi Xan sulolasi yilnomalarida Parkana haqida berilgan tarixiy voqealar, xususan, Parkana uchar otlari haqidagi ma’lumotlardan ham ijodiy foydalansa maqsadga muvofiq bo‘lardi.

3. Romanda turk bo‘duni bilan tabg‘ach bo‘duni haqidagi ayrim ma’lumotlarda uchrovchi chalkashliklar Kul tigin bitik toshidagi Bilga xoqon tilidan hikoya qilingan real tarixiy voqealar negizida bartaraf qilinsa.

4. Xalqning ahvol-ruhiyasi, turumi haqida Bilga xoqonning qayg‘u ichida dard bilan so‘zlagan monologik nutqidan bitiktoshlarda keltirilgan parchalar roman poetik matni tub mag‘ziga singdirib yuborganida, asarning badiiyati yanada jonliroq chiqqan bo‘lardi.

5. Qadim turk qabilalarining shajarasi haqida tarix asarlarida ko‘plab rivoyatlar, afsonalar bor. Ana shu rivoyat va afsonalar romanning badiiy mukammal bo‘lishiga katta xizmat qilishi mumkin.

6. Kelgusida Isajon Sulton bu tarixiy mavzuni davom ettirib, Bo‘min xoqon, Istami xoqon to‘g‘risida ham o‘z asarlarini xalqimizga in’om qiladi, deb umid qilamiz.

Albatta, adabiyotshunosning tabg‘ach va turk eliga mansub qahramonlarni hamisha keskin qutblantirib tasvirlashni oqlashiga to‘la qo‘shilib bo‘lmaydi. Chunki bu hol personajlarning roman syujetidagi to‘qnashuv va kurashlar: qahramon ruhiyatidagi ichki psixologik, xarakterlararo va qahramon-muhit shaklidagi konflikt turlari to‘la namoyon bo‘lishiga yetarlicha imkon bermasligi mumkin. Umuman esa, yuqoridagi haqli e’tirozlar shijoatli, mard xoqonlar, lashkarboshilar faqat tarix asarlari va darsliklarda, shuningdek, ayrim tadqiqotlardagina emas, balki keng o‘quvchilar ommasiga tezkor yetib boruvchi ommabop badiiy nasrda ham o‘z ifodasini topishi istagida ilgari surilgan. Zotan, xoqonning maqsadi hokimiyatni mustahkamlash, o‘zaro urush-janjallarga chek qo‘yish, ittifoq bo‘lib yashashga chaqirish, tarixiy haqiqatlarni kelajak nasllarga yetkazish bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Раҳмонов Н. Мангу битиктошлар илҳоми – https://uza.uz/uz/posts/mangu-bitik-toshlar-il-omi-01-04-2020
2. Султонов И. Билга хоқон. Тарихий роман. // “Шарқ юлдузи”, 019 йил 9- сон. – Б.30.

JISMONIY TARBIYA MASHG‘ULOTLARINI INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TASHKIL ETISH

Iskandarov Islom Shukurovich
Guliston davlat universiteti, “Sport turlarini o‘qitish metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi
i-iskandarov2020@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini innovatsion faoliyatga tayyorlash, jismoniy tarbiya darslarining mazmunini ilmiy tashkil etish, uning tashkiliy va texnologik asoslarini modernizatsiya qilish, keyingi rivojlanish tendentsiyalarini ishlab chiqish masalalari bo‘yicha g‘oyalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: dars, mashg‘ulot, texnologiya, ijodkorlik, sog‘liq, sog‘lomlashtirish texnologiyalari, o‘yin texnologiyalari, jismoniy tarbiya elementlari.

Аннотация: В статье изложены идеи по вопросам подготовки будущих учителей физической культуры к инновационной деятельности, научной организации содержания уроков физической культуры, модернизации ее организационно-технологических основ, выработке тенденций дальнейшего развития.

Ключевые слова: урок, тренировка, технология, творческий потенциал, здоровье, оздоровительные технологии, игровые технологии, элементы физической культуры..

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilariga jismoniy tarbiya mazmunini ilmiy asosda o‘rgatish, uning tashkiliy va texnologik asoslarini modernizatsiyalash, kelajakda rivojlanish tendensiyalarini ishlab chikish pedagogika fani oldida turgan dolzarb masalalar-dan biridir. Bunda innovatsion faoliyatning maksadi jamiyat tomonidan belgilanishi hamda uning natijasi jamiyat manfaatlari bilan bog‘liqligi, yoshlarni ijtimoiy munosabatlar tomon yo‘llashi, ijtimoiy tajriba orttirish uchun insondagi tabiiy imkoniyatlarni ruyobga chiqarishga zamin yaratadi.

Raqobatga asoslangan mehnat muhitini vujudga keltirishning asosiy omillaridan biri – o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish va bu faoliyatga tayyorlash orqali ta’lim

jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish, o‘quvchilarga bilim berishni kafolatlash hamda ta’lim samaradorligiga erishishdan iborat.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablari faoliyatining ustuvor yo‘nalishi - bu sinfda va sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish orqali ta’lim sifatini oshirishdir. Shuning uchun zamonaviy o‘qituvchi ushbu texnologiyalarni mukammal bilishi va o‘z darslarida muvaffaqiyatli qo‘llay bilishi zarur. Innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda, o‘qituvchi nafaqat jismoniy sifatlarni yaxshilaydi, balki o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantiradi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks tahlil metodlaridan foydalanildi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi bu alohida kasb. Buni tanlab, o‘qituvchi bolalar salomatligi, ularning jismoniy, aqliy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishi uchun javobgar shaxs hisoblanadi. Shuning uchun uning kasbiy faoliyatida muhim o‘rinni sog‘liqni saqlash texnologiyalari egallaydi, uning maqsadi o‘quvchiga maktabda o‘qish davrida sog‘likni saqlash, sog‘lom turmush tarzi uchun zarur bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish, olingan bilimlarni kundalik hayotda qanday foydalanishni o‘rgatishdir.

Salomatlikni saqlashga qaratilgan ta’lim texnologiyalari o‘quvchilarning sog‘lig‘iga ta’sir qilish darajasi nuqtai nazaridan eng muhimdir, chunki ular bolalarning bilim faolligining yoshga bog‘liq xususiyatlariga, motor va statik yuklamalarning maqbul kombinatsiyasiga, kichik guruhlarda mashg‘ulotlarga, ko‘rish qobiliyatidan foydalanishga va turli xil ma’lumotlarning kombinatsiyasiga asoslangan [1].

Pedagogik faoliyatda sog‘liqni saqlashning pedagogik texnologiyasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- bolalarni tibbiy ko‘rik natijalari bilan tanishtirish;
- o‘quv ishlarida ularning hisobi;
- o‘quvchilar va umuman oilaning sog‘lom hayotini shakllantirishda ota-onalarga yordam berish; o‘qishga qiziqish bildirish uchun sharoit yaratish.

Sinfda sog‘lom psixologik muhit yaratilishini sog‘liqni saqlashning asosiy yo‘nalishlaridan biri deb bilamiz. Shunday qilib, muvaffaqiyatga erishish jarayoni butun o‘quv jarayoni uchun ijobiy motivatsiyani shakllantirishga yordam beradi va shu bilan hissiy tanglikni kamaytiradi, o‘quv jarayonining barcha ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatlarning qulayligini oshiradi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, yoshga bog‘liq xususiyatlarni hisobga olgan holda o‘yin texnologiyalaridan foydalanish dolzarbligini yo‘qotmaydi. Har bir yoshda o‘ziga xos o‘yinlar to‘plami mavjud, garchi istisnolar mavjud bo‘lsa ham. O‘yin texnologiyasi - bu oddiy darsni qiziqarli va qiziqarli qilish imkonini beradigan noyob o‘rganish shakli. Jismoniy tarbiya darslarida o‘yin faoliyati o‘quv jarayonida muhim o‘rin tutadi. O‘yin faoliyatining qiymati bolaning psixologik va pedagogik xususiyatlarini inobatga olishiga, uning ehtiyojlari va manfaatlariga javob berishiga asoslanadi [2].

Jismoniy tarbiya darslarida innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisi faoliyatining mazmuni va maqsadini yangicha qurishga talab kuchayganligini quyidagilarda qo‘rish mumkin [3]:

– mamlakatimiz o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritishi bilan buyuk ma’naviya-timizni tiklash, sog‘lom turmush tarzini barcha fuqarolar, eng avvalo, yoshlarga singdirish davlatimiz siyosatida ustuvor yo‘nalish qilib belgilanishi, ijtimoiy hayotimizning barcha sohalaridagi kabi uzluksiz ta’lim tizimining barcha bosqichlarida faoliyat yuritayotgan o‘qituvchilarni zamon talablari va

jahon andozalari asosida tayyorlash, ularning malakasini oshirish, ular tarbiyalayotgan yoshlarda jismoniy sifatlar, yuksak ma’naviy madaniyat, axloq va ma’rifat fazilatlarini shakllantirish va singdirish muammolarining yechimini davr taqozo etishi;

– davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri – ma’naviy jihatdan barkamol, jismoniy va ruhiy jihatdan sog‘lom, Vatan sarhadlarini himoya qilish uchun jismonan chiniqqan, fidoyi insonni tarbiyalash, ta’lim va maorif tizimini takomillashtirish, milliy istiqlol g‘oyasi asosida ma’naviy va ruhiy jihatdan yangi avlodni voyaga yetkazishga ijtimoiy zarurat tug‘ilishi;

– milliy ma’naviyatimizni tiklash borasida olib borilgan, davom etayotgan ishlar, xalq ta’limining tubdan isloh qilinayotgani jamiyatimizda har tomonlama barkamol, sog‘lom avlod tarbiyasiga keng katta e’tibor qaratilishi tendensiyasining kuchayishi;

– universal texnologiyalar bilan bog‘liq globallashuv jarayonida uzluksiz ta’lim tizimida jismoniy tarbiyani o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar asosida talqin qilinishiga ijtimoiy zarurat tug‘ilishi va boshqalar.

Jismoniy tarbiyaga e’tiborning kuchayganligini uch bosqichli “Umid nihollari”, “Barkamol avlod”, “Universiada” kabi sport musobaqalarining tashkil etilganligi va muntazam o‘tkazilib kelinayotganligida, yoki sportning ko‘plab turlari bo‘yicha O‘zbekistondan Olimpiada va jahon chempionlari yetishib chiqib, mamlakatimiz dovrug‘ini butun dunyoga tarannum etishida ham ko‘rish mumkin. Bundan tashqari, barcha maktab va mahallalarda ham turli sport muso baqalari tashkil etilmoqda, oilaviy musoba qalarni o‘tkazish yo‘lga qo‘yilib borilmoqda.

Jismoniy tarbiya – sof sport muso baqalaridan iborat bo‘lgan jarayongina emas, balki ushbu tarbiya orqali yoshlarda axloqiy-irodaviy xislat va fazilatlar tarkib toptirilishidir. Jismoniy mashqlarni bajarish davomida yoshlarda iroda, tezlik, chaqqonlik, chidamlilik tarbiyalanadi, ularning sog‘ligi mustahkamlanadi, ish qobiliyatlari, aqliy faolligi oshiriladi, jasurlik, halollik, qat’iylik, mustaqillik kabi axloqiy xulq me’yorlari tarkib topadi, yetuklik sari qadam tashlanadi.

Jismoniy tarbiya darslarida o‘qituvchi har tomonlama yetuk: chiniqqan, sof fikrli, mard, sabotli, qat’iyatli, kelajakda Vatanni himoya qila oladigan shaxslarni kamol toptirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Shu nuqtai nazardan, bo‘lg‘usi jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining faoliyatini innovatsion tashkil qilish, ta’lim-tarbiya mazmunini yangilash va boyitish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’lim jarayonini rivojlantirish bilan birgalikda hozirgi kun talablari oldida turgan dolzarb masala – bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchi-larini nazariy va amaliy jihatdan innova-sion faoliyatga tayyorlash, yosh avlodni jismonan tarbiyalashda samaradorlikka erishishdir. Zero, faqat jismonan barkamol, sog‘lom shaxsgina o‘zining intellektual, ma’naviy imkoniyatlarini to‘laqonli namoyon etish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shu ma’noda mamlakatimizda jismoniy tarbiya tizimining tarixiy tajribalarini qiyosiy-tahliliy o‘rganish, amaliy tajribalarini tanqidiy mushohada qilish asosida umumlashtirish, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining innovatsion faoliyatini to‘g‘ri tashkil qilish, uning istiqbolli strategiyasini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun maqsadli pedagogik tadqiqotlarni amalga oshirish zarurati kelib chiqadi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilariga jismoniy tarbiya mazmunini ilmiy asosda o‘rgatish, uning tashkiliy va texnologik asoslarini modernizatsiyalash, kelajakda rivojlanish tendensiyalarini ishlab chiqish pedagogika fani oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Bunda innovatsion faoliyatning maqsadi jamiyat tomonidan belgilanishi hamda uning natijasi jamiyat manfaatlari bilan bog‘liqligi, yoshlarni ijtimoiy munosabatlar tomon yo‘llashi, ijtimoiy tajriba orttirish uchun insondagi tabiiy imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishga zamin yaratadi.

Bugungi kunda pedagogika sohasida yangi ilmiy yo‘nalish – pedagogik innovatsiya va ta’lim jarayonini yangilash g‘oyalarining paydo bo‘lishi natijasida o‘qituvchining pedagogik faoliyatida ham yangi yo‘nalish – “o‘qituvchining innovatsion faoliyati” tushunchasi paydo bo‘ldi.

O‘qituvchining innovatsion faoliyati – uzluksiz ravishda yangiliklar asosida ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishdan iborat, muayyan vaqt davomida shakllanib, takomillashib boradigan jarayon. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining innovatsion faoliyatining asosiy belgilari quyidagilarda o‘z ifodasini topadi [4]:

- ijodiy faoliyat falsafasini jismoniy tarbiya konsepsiyalari bilan uyg‘unlashtirish;
- pedagogik tadqiqot metodlarini egallash;
- mualliflik konsepsiyalarini yaratish qobiliyati;
- tajriba-sinov ishlarini rejalashtirish va amalga oshira olish;
- o‘zidan boshqa tadqiqotchi-pedagoglar tajribalarini qo‘llay olish;
- hamkasblar bilan hamkorlik;
- fikr almashish va metodik yordam ko‘rsata olishlik;
- ziddiyatlarning oldini olish va bartaraf etish;
- yangiliklarni jismoniy tarbiya darslariga tatbiq etish, ularni o‘z sharoitiga moslashtira olish.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining innovatsion faoliyati – ijodiy yondashuv, ijodiy faollik, yangilikni kiritishga texnologik va metodologik tayyorgarlik, yangicha fikrlash, muomala madaniyatida namoyon bo‘ladi.

Innovatsion faoliyat davrida yangiliklar, innovatsiyalar, tom ma’noda ta’lim jarayoniga singib boradi. Shu sababli ta’lim tizimidagi innovatsiyalarni pedagogik jarayonga kiritish bir necha bosqichda amalga oshiriladi [4]:

– mavjud pedagogik muammoni tahlil qilish;

– mo‘ljallanayotgan ta’lim tizimini loyihalash;

– pedagogik jarayondagi o‘zgarishlar va yangiliklarni rejalashtirish, ularni tashkil qilish va nazoratini olib borish.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini innovatsion faoliyatga tayyorlashdan maqsad – o‘qituvchining yangilikka intiluvchanligi, o‘z ustida mustaqil ishlash ko‘nikmasi va malakasini shakllantirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlardan foydalanib, dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlarni o‘tkazish malakasini takomillashtirishdan iborat.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini innovatsion faoliyatga tayyorlashda quyidagi yo‘nalishlar inobatga olinadi:

- yangilikni idrok qilishga innovatsion tayyorgarlik;
- bo‘lg‘usi jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining Davlat ta’lim standartlarida ko‘rsatilgan o‘quvchilarning egallashi lozim bo‘lgan minimal talablarni ularda shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyatga ijodiy yondashishga o‘rgatish;
- ijodkorlikka asoslangan faoliyatni tashkil qilish.

Innovatsiya jarayonlari, ularning funksiyalari, rivojlanish qonuniyatlari, mexanizmlari va uni amalga oshirish texnologiyalari, boshqarish tamoyillarining pedagogik asoslarini o‘rganish – o‘qituvchi faoliyatini jahon andozalariga mos holatda tashkil etishga imkon tug‘diradi. Bunda

jismoniy tarbiya o‘qituvchisi innovatsion faoliyati yangilik kiritishning samarasini belgilovchi muayyan me’yorlardan foydalanishni talab qiladi.

O‘qituvchi innovatsion faoliyatda quyidagi qobiliyatlarini namoyon etadi [5]:

- dars mashg‘ulotlarida ijodiy motivatsiyani qo‘llaydi, kasbiy faoliyatni baholaydi;
- o‘quvchilarning ijodiy o‘zaro faoliyatiga hamkorlik qiladi;
- qat’iyatlik, mas’uliyatlik va halollik bilan ishini tashkil etadi;
- innovatsion faoliyatga bo‘lgan zaruratni aniqlaydi;
- ijodiy faoliyatga jalb qilishga tayyorgarlik ko‘radi;
- shaxsiy maqsadlarni innovatsion faoli-yat bilan moslashtiradi va boshqalar.

Maktabdagi darslardagi o‘yin faoliyati o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga qiziqishini oshirish uchun imkoniyat yaratadi. Bu sizga ko‘proq ma’lumot olishga imkon beradi, o‘yinda modellashtirilgan aniq harakatlarning misollariga asoslanib, bolalarga o‘yin davomida qiyin vaziyatlarda mas’uliyatli qarorlar qabul qilishni o‘rganishga yordam beradi.

Darslarning o‘yin shakllaridan foydalanish o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini oshirishga va materialni chuqur, mazmunli va tezkor rivojlanishiga olib keladi. O‘quv jarayonidagi o‘yinlarning ish shakllari bir qator funksiyalarni bajarishi mumkin: o‘quv, o‘quv, tuzatish-rivojlantirish, psixotexnika, kommunikativ, ko‘ngil ochish, dam olish.

Umumiy rivojlanish mashqlari bilan flesh-prezentatsiyalar va videolarni yaratish o‘qituvchiga yordamchi bo‘lishi mumkin. Bunday materialdan ertalabki mashg‘ulotlar paytida fan o‘qituvchilari ham foydalanishlari mumkin.

Uy vazifalarining turlaridan biri “Sog‘lom turmush tarzi va men”, “Tushirish usullari”, “Yomon odatlar”, “Gimnastika” va hokazolar bo‘yicha taqdimotni yaratish bo‘lishi mumkin. Bolalar bunday vazifalarni mustaqil ravishda ham, guruhlarda ham bajara oladilar, bu esa ularga o‘zlarining ijodiy qobiliyatlarini namoyish etgan holda loyihalarni (“Jismoniy faoliyatning o‘quvchi sog‘lig‘iga ta’siri”) davom ettirishga imkon beradi.

Darslarda, shuningdek, o‘quvchilarning bilimlarini sinash va mustahkamlash uchun test o‘tkazish mumkin.

Jismoniy tarbiya darslarida o‘qitish jarayonida darajani tabaqalashtirish texnologiyasidan foydalangan holda o‘quvchilarning salomatligini mustahkamlash va motorli faoliyatini rivojlantirish mumkin. Mashg‘ulotlarning asosiy natijalari bolalarda kasallikning oldini olish, shuningdek jismoniy mashqlarga bo‘lgan qiziqishni oshirish, har kimning o‘zini anglashi, muvaffaqiyatga yerishish imkoniyatidir.

Agar har bir o‘quvchi o‘zining shaxsiy qobiliyatlari va qobiliyatlariga mos keladigan vaqtni oladigan bo‘lsa, unda maktab o‘quv dasturining asosiy yadrosini kafolatlangan tarzda egallashni ta’minlash mumkin. Shu tarzda darslarda qatnashishni davom ettirgan holda, bu bolalar o‘zlarining qobiliyatlariga ishonch hosil qilmoqdalar va asta-sekin muntazam mashg‘ulotlarga qatnashmoqda.

Ba’zi bolalar o‘zlarining qobiliyatlariga ishonch hosil qilishlari kerak, ishontiradilar va rag‘batlantiradilar; boshqalar - haddan tashqari g‘ayratdan saqlanish; uchinchisi - qiziqish uchun. Bularning barchasi maktab o‘quvchilariga topshiriqlarni bajarishda ijobiy munosabatni shakllantiradi va ijtimoiy faoliyat uchun zamin yaratadi. Barcha belgilar tortishilishi kerak. Kuchli bolalarni kuchsizlarga yordam berishlari, ularga mashqni muvaffaqiyatli yakunlash uchun zaif o‘rtoqni tayyorlashni taklif qilishlari va bu uchun ularga yuqori baho berishlari kerakligiga ye’tibor bering.

Maktab o‘quvchilarini har tomonlama o‘rganish, turli xil ma’lumotlarning taqqoslanishi bolalarning kechikishining sabablarini aniqlashga, ushbu sabablarning asosiy sababini aniqlashga va differensial o‘qitish uslubiga asoslangan pedagogik ta’sirni amalga oshirishga imkon beradi. Ushbu texnologiya o‘quv jarayonini osonlashtiradi, talaba istalgan harakat shakllanadigan motorli ko‘nikmalar zaxirasini bosqichma-bosqich to‘plash bilan maqsadga erishadi. Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida, ta’lim tarkibiy qismidan tashqari, sog‘likni yaxshilash yo‘nalishi va mashg‘ulotga yondoshish kerak. Shuning uchun jismoniy tarbiya darslari: alohida nazariy, alohida amaliy va metodik va alohida amaliy bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Masharipov I. Sport psixologiyasi. - Samarqand: SamDU nashr-matbaa markazi, 013. - 98 b.
2. Maxkamjonov K.M. Tayyorlov sinflarida jismoniy tarbiya darslari. - T.: “O‘qituvchi”, 011. – 94 b.
3. Usmonxo‘jaev T.S., Arzumanov S.G., Qodirov V.A. Jismoniy tarbiya. - T.: “O‘qituvchi”, 013., - 144 b.
4. Nasriddinov F.N., Shaternikov E.K. Inson omilini shakllantirishda jismoniy tarbiya va sport. – T.:”O‘qituvchi”, 003. -102 b.
5. Семенова З.В. Новые инновационные технологии в образовании: состояние и проблемы. Т., 012, -сон. Б. 37-40.

TA’LIM JARAYONIDA INTERAKTIV METODLARNING AHAMIYATI

Iskandarov Islom Shukurovich

Guliston davlat universiteti, “Sport turlarini o‘qitish metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

i-iskandarov2020@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda pedagogik texnologiyalarning eng mashhur turlaridan biri bu interaktiv usullardir. Interaktiv usullar-bu o‘quvchi va o‘qituvchining birgalikdagi faoliyati bo‘lib, u asosan o‘quvchilarni fikrlashga undaydi. Ushbu maqolada o‘quv jarayonida interfaol usullardan foydalanishning ahamiyati, shuningdek darslarda ishlatiladigan ba'zi interaktiv usullar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: “Yangi pedagogik texnologiyalar”, “Innovatsion uslublar”, “Interaktiv metodlar”, “Interakt”, zamonavut ta’lim.

Аннотация: Одним из самых популярных видов педагогических технологий на сегодняшний день являются интерактивные методы. Интерактивные методы-это совместная деятельность ученика и учителя, которая в основном побуждает учащихся к размышлениям. В данной статье рассказывается о важности использования интерактивных методов в образовательном процессе, а также о некоторых интерактивных методах, используемых на уроках.

Ключевые слова:” Новые педагогические технологии”,” инновационные методики”,” интерактивные методы”,” интерактивное”, современное образование.

Ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, global dunyoda raqobatning ortishi sharoitida har bir davlat va jamiyatning bu jarayonda raqobatbardoshligi yoshlarning intellektual

rivoji hamda ularning iste’dodi va qobiliyatlarini to‘liq amalgaoshirishga e’tibor berishga bog‘liq bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasini isloh qilishdagi sa’yharakatlaridan biri – bu pedagoglarning zamon talablariga xamnafas tarzda faoliyat yuritishlari, har tomonlama rivojlangan komil shaxsni tarbiyalashga doir chuqur bilim, ko‘nikma, malaka va madaniyatga ega bo‘lishlari ayniqsa boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini yanada faolroq, ma’sulyatliroq bo‘lish talab etilmoqda. Bu esa o‘zo‘zidan, boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini kreativ faoliyatini rivojlantirishda uzluksiz malaka oshirishlarni tashkil etishlar kiradi [1].

O‘quvchilarni kichik yoshdan boshlab mustaqil va ijodiy fikrlashga o‘rgatish shart-sharoitlarini yaratish o‘qituvchidan zamonaviy o‘qitish texnologiyasi asoslarini bilishni, ularni amalda qo‘llay olishni talab etadi. O‘quvchilarning yangi bilimlarni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojlari kun sayin ortib bormoqdaki, bu ehtiyojlarni, ularning bilimga bo‘lgan chanqoqligini qondirish, albatta, biz o‘qituvchining qay darajada izlanishi va o‘z ustida ishlashiga bog‘liq.Bugungi ta’lim tizimida darslarni samarali tashkil qilish nafaqat o‘qituvchigabalki o‘quvchilarga ham bog‘liqdir. O‘quvchilar faol, harakatchan va kreativ bo‘lsalar shu darslar samarali natija beradi. Kreativ fikrlash bu g‘oyalar berishdan ham kattaroq narsadir [2].

Ta’lim jarayonida “Yangi pedagogik texnologiyalar”, “Innovatsion uslublar”, “Interaktiv metodlar” kabi atamalarning lug‘atimizga kirib kelganligi va ulardan keng foydalanish davr taqozosiga aylanganligi ko‘pchilikka sir emas. Biz quyida ta’limning barcha sohalariga kirib kelgan interaktiv metodlar haqida so‘z yuritmoqchimiz.

Ta’lim oluvchilarning innovatsion qobiliyati uning yaratuvchilik qobiliyatishakllanganligi darajasi bilan belgilanadi. O‘zbekiston ta’lim tizimining innovatsion qobiliyati hozirgi kunda o‘zining ilg‘orligi bilan amaliyotda sinab ko‘rilgan o‘qitishning yangi metodi va usullarni-interaktiv usullarini ta’lim jarayoniga tatbiq etishda ko‘rinadi. Ko‘pgina metodik innovatsiyalar ta’limning interaktiv metodlari bilan bog‘liq bo‘lmoqda.

“Interaktiv” so‘zi ingliz tilidagi “Interakt” so‘zidan olingan bo‘lib, “Inter”-birgalikda, o‘zaro, “akt”- harakat ma’nosini bildiradi, ya’ni o‘zaro birgalikdagiharakat, faoliyat yoki suhbat, dialog tartibida bo‘lishni (masalan, o‘quvchi-o‘qituvchi, o‘quvchi-o‘quvchi, o‘quvchi-kompyuter) ifodalaydi. Interaktiv ta’lim metodi, budialogik ta’lim bo‘lib, u o‘quvchi va o‘qituvchi yoki o‘quvchi va kompyuter o‘rtasidagi o‘zaro birgalikdagi faoliyat jarayonini ko‘zda tutadi.Zamonaviy an'anaviy ta'lim tizimi jiddiy qayta qurishni talab qiladi, chunki zamonaviy sharoitda informatsion va doimiy xarakterini taqqoslaydi, shaxsiy sharoitda va jamiyatni shakllantiradi, uslubiy, tizimli, ijodiy fikrlash bilan ijodiy shaxsiyat kerak. Bolani ijodkor shaxsga aylantirish pedagogik jarayon texnologiyasiga bog‘liq. Axborot reproduktiv o‘quv jarayonida muammo-ijodiy va ijodiy o‘zgarishlar Mazkur o‘qitish metodi-bilish faoliyatini maxsus shaklda tashkil etish demakdir [2].

Interaktiv o‘qitish metodi ta’lim jarayonining oldindan belgilangan aniq maqsadi bo‘lishini, ular bo‘laklarga ajratilishini taqozo etadi. Shunday maqsadlardan birita’lim sharoitini qulay va yoqimli bo‘lishini ta’minlashdir. O‘quvchi darsda to‘la o‘zlashtirish imkoniyati borligini hamda mazkur masalaning o‘zlashtirish usulini, mazkur masalani ishlashga intelektual salohiyati etarli ekanligini his qilishi alohida ahamiyatga ega. Shunday yoqimli psixologik iqlimda ta’lim jarayoni mahsulli faoliyatga aylanadi. Interaktiv o‘qitish metodini qo‘llash jarayonida o‘quvchilarning barchasi bilish jarayonida faol qatnashadilar, ular o‘zlari bilgan, esga

tushirgan, o‘ylagan ma’lumotlariga tayanishlari, ulardan bilish jarayonida foydalanishlari mumkinligini tushunadilar va shunga moslashadilar. Birgalikdagi aqliy bilish, izlanish faoliyatida har bir o‘quvchi shaxsan ishtirok etib, unga o‘z hissasini qo‘shadi.

Bilimlari, g‘oyalari, qarashlari, nuqtai nazarlari, faoliyat ko‘rsatish usullari bilan o‘quvchilar o‘zaro fikr, tajriba almashadilar. O‘zaro fikrlashish, tajriba almashish jarayoni samimiy, sidqidildan o‘zaro qo‘llab-quvvatlashdek iliq ruhiy iqlimda bo‘lib o‘tsa, bu holat nafaqat yangi bilim olishni ta’minlaydi, balki bilish faoliyatini oshiradi, faollashtiradi, ularni bilish jarayonidagi hamkorligini mustahkamlaydi. Darslardagi interaktiv faoliyat 5 ta asosiy elementlardan tashkil topadi.

- ijobiy-samimiy o‘zaro bog‘liqlik;
- guruh ichida shaxsiy mas’uliyatlilik;
- bir-biriga ta’sir etuvchi o‘zaro faoliyat;
- hamkorlikda ishlash malakasi;
- guruhda ishlash.

Interaktiv metod bir kishining fikri, chiqishlarini boshqalarnikidan ustun qo‘yishni ta’qiqlaydi. Barcha o‘qituvchilardan o‘quvchilarning har birini o‘ziga xos qarashi, fikri, xulosasi borligini hisobga olishni, hurmat qilishni talab etadi. Dialogik ta’lim jarayonida o‘quvchilar tanqidiy fikrlashga, murakkab masalalarni, holatlarni tahlil qilish, ma’lumotlarga tayanish orqali alternativ fikr ustida mulohaza yuritish, o‘ylab xulosa chiqarish, munozaralarda faol qatnashish va boshqalar bilan muloqotga kira olishni o‘rganadilar. Shuning uchun darslarda o‘quvchilar bilan yakka tartibda, guruhlarda, juftlikda ishlash, birgalikda izlanish rejasini tuzish, rolli o‘yinlarda, kichik sahna ijrolarida ishtirok etish, ijodiy ishlardan foydalanish kabilar uyushtiriladi.

Interaktiv metod bozor iqtisodiyoti sharoitida yoshlarni ish beruvchilar talabi darajasidagi umumiy intelektual rivojlanishini hamda ijtimoiy ko‘nikma va malakaga ega bo‘lgan, har doim faollik ko‘rsatishdek sifatlarni o‘zida mujassamlashtirgan shaxs sifatida tarbiyalanib, voyaga etishini ta’minlaydi. Interaktiv metodning afzalligi, samaradorligi shundaki, darslarda o‘quvchilar nafaqat g‘oyalar, qarashlar va berilgan baholarga o‘z fikrlarini bildiradilar, balki ulkan ma’lumotga ega bo‘lish salohiyatlarini faollashtirish va o‘quv jarayonidagi ijobiy vazifaga taalluqli musobaqada o‘z kuchlaridan to‘la foydalanishni o‘rganadilar.

Guruhning intelektual kuchi bir o‘quvchining intelektual kuchi miqdoridan doimo yuqori bo‘ladi.

Interaktiv o‘qitish metodi sinfda sheriklik atmosferasini yaratish uchun aniq imkoniyatlarga ega. U yaxshi dars o‘tishning tayyor retsepti bo‘lmasdan, mazkur o‘qitish metodiga asoslangan ta’lim texnologiyasi, o‘qituvchi va o‘quvchilarni ijodiy muallifdoshi tartibida ishlashga o‘rgatadi. Natijada o‘quvchi hayotning, ishlab chiqarishning har qanday o‘zgarishlariga ko‘ra o‘zini standart bo‘lmagan xulosa va qarorlarini ishlab chiqish, qabul qilish malakasini egallaydi.

Interaktiv o‘qitish metodi o‘qituvchiga:

- dars mavzusiga o‘quvchilarni qiziqtirish;
- o‘quv materialini birmuncha mustahkam o‘zlashtirilishiga erishish;
- analitik fikrlashni rivojlantirish;
- aloqa o‘rnatish, muloqotga kiritish malakasini shakllantirish;

-barcha o‘quvchilarni o‘quv faoliyatida faol qatnashishlari uchun sharoit yaratish;

- o‘quv guruhida yoqimli, hammaga ma’qul ruhiy iqlim yaratish imkonini beradi.

Pedagogik jarayonda ta’lim-tarbiya ishining muvaffaqiyati o‘qituvchining kasbiy mahoratini takomillashtirib borishiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir. Kasbiy mahoratni takomillashtirish o‘qituvchi shaxsiga xos bo‘lgan bir qancha sifatlarni – uning aql-zakovati, irodasi, hissiyotlari, xarakteriga xos ijobiy xususiyatlarni yuzaga kelishiga yordam beradi. Bu xususiyatlar tufayli qobiliyatli va mahoratli o‘qituvchi muvaffaqiyatli ishlaydi va oz mehnat sarflab katta natijaga erishadi. Pedagoglik faoliyatini endigina boshlagan yosh o‘qituvchi hali yaxshi natijalarga erisha olmasligi mumkin. Buning sababi unda pedagoglik qobiliyatining yo‘qligi emas, balki pedagoglik ko‘nikma va malakasining etarli bo‘lmasligidir. Agar o‘qituvchi havas bilan aql yuritib astoydil ishlasa kasbiy mahoratini oshirishga xarakat qilsa bunday ko‘nikma va malaka albatta paydo bo‘ladi. O‘qituvchining kasbiy mahoratini takomillashtirish yo‘nalishlari orasida uning innovatsion faoliyati etakchi o‘rinni egallaydi. Innovatsiya – bu yangi texnologiyalarga, yangi ishlab chikarish omillariga tatbiq etilgan yangi bilimlardan foydalanish (yoki ma’lum bilimlardan yangicha foydalanish) yuli bilan yangi ehtiyojni qondirishga qaratilgan harakat yoki bunday harakat natijasi (yoki avvalgi ehtiyojni ancha samarali qondirishning yangi yo‘lini taklif etish)dir. Shunday qilib har bir zamonaviy o‘qituvchi yangi pedagogik texnologiyalar, nazariyalar, konsepsiyalarning muallifi, ishlab chiqaruvchisi, tadqiqotchisi, foydalanuvchisi va targ‘ibotchisi sifatida faoliyat ko‘rsatishi zarur. Bu innovatsion kompetentlikpedagogik jarayonni takomillashtirish, ta’lim sifatini yaxshilash, tarbiyajarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi g‘oyalarni ilgari surish, ularniamaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etish muximdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Saidaxmedov N.S. YAngi pedagogik texnologiyalar -T: Moliya nashr., 003 y.
2. Ishmuhamedov R.,va boshq.Ta’limda innovatsion T: “Iste’dod” jamg‘armasi, 009 y.
3. N.B. Nuraliyeva, Developing the Professional Activity of Primary Education Teachers. International Journal of Social Science Research and Review. Volume 5, Issue 5, May, 022, Pages: 59-264.
4. N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish Science and innovation 1 (B8), 1423-1426.
5. Nuraliyeva N. B. Boshlang‘ich ta’limda triz-texnikasini qo‘llanishi | journal of new century innovations 1.Home / .Archives / 3.Vol. 7 No. 4 (2022): Journal of new century innovations | Volume-7 |79-80-betlar.

.

ОЛИЙ ТАЪЛИМГА ЎҚИТИШ ИМКОНИЯТЛАРИ ЮҚОРИ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ БИЛАН КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШ ИШЛАРИДА МАҚСАДЛАРИ ВА МАЗМУНЛАРИ

Ismatova Sarvinoz Sanjarovna., Tuychiyev Adham Amrullayevich

GulDU talabasi., GulDU katta o'qtuvchisi:

Аннотация: Бу маколада укувчи ёшлар билан касбга йўналтириш ишларини кўриб чиқиш, ўрта мактабдан кейинги таълим йўналиши ва даражасини танлаш асосли касбни ўзини ўзи белгилаш, ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида олий таълимга ўқитиш имкониятларини тушунишга имкон беради.

Калит сузлар: Юқори синф, касб, узлуксиз, олий таълим, интеграция, жамият, меҳнат, Ўрта мактаб, фанлараро, Тадқиқот масалалари, профессионаллаштириш, профессионал, мувофиқ, трансформацион имкониятлар, касбий таълим, ўқитиш, ижтимоий-маданий

Abstract: This article examines career guidance work with young adults, self-determination of career based on the choice of post-secondary education field and level, and allows to understand the possibilities of higher education training in career guidance work with high school students.

Keywords: Upper class, profession, continuum, higher education, integration, society, labor, High school, interdisciplinary, Research issues, professionalization, professional, appropriate, transformational opportunities, vocational education, teaching, socio-cultural

Юқори синф ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларининг мақсадлари ва мазмунли йўналишларини кўриб чиқиш, ўрта мактабдан кейинги таълим йўналиши ва даражасини танлаш доирасида ўрта мактаб ўқувчисининг асосли касбни ўзини ўзи белгилаши билан бирга келажакдаги касб амалиётда ўрганилаётган жараённи такомиллаштириш муаммосини долзарблаштиради.

Юқори синф ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларининг самарадорлигини оширишни мумкин бўлган усули-бу кўп босқичли узлуксиз таълим тизимидаги қадар, шахсий интилишлар ва ижтимоий еҳтиёжларнинг ўзаро боғлиқлиги асосида ёшларнинг касбий онги ва касбий йўналишини шакллантириш босқичи сифатида Олий таълимга тайёргарлик. Олий таълимга ўқитишнинг мақсадли йўналиши нафақат ўрта мактаб ўқувчисининг касбий ўзини ўзи белгилаши ва унинг университетга киришга тайёрлигини шакллантиришни, балки университет шароитларига оғриқсиз мослашишни, ташқи дунёга йўналишни ҳисобга олган ҳолда акс еттиради. Таълим тизимини ривожлантириш. Олий таълимга ўқитиш билим ва хулқ-атвор конструкцияларини тузатиш, маълумот олиш усулларини ўзгартириш ва мустақил таълим кўникмаларини шакллантиришни ўз ичига олади. Кейинчалик муваффақиятли таълим олиш учун талабанинг шахсий ва касбий фазилатларини ривожлантириш учун бошланғич нуқта бўлиб хизмат қилади.

Ўрта мактаб ўқувчиси учун олий таълим муассасасига қабул қилиш янги ижтимоий интеграция билан боғлиқ бўлиб, унинг давомида психологик, педагогик, коммуникатив, таълим, адаптив, кундалик муаммолар пайдо бўлади, О.В.Беляева, тадқиқотларига кўра. Михайлова, университетга ўқишга кирган биринчи курс талабалари мактаб ва университет таълимини ташкил етишдаги фарқ (шакл ва усуллардаги фарқлар, жараённи ташкил етиш ва билимларни назорат қилиш билан боғлиқ). мактаб ва университетнинг

мақсад ва вазифалари, “ўқитувчи” муносабатлари даражасида- талаба” ва “ўқитувчи-талаба”, ассимиляция қилиш учун зарур бўлган маълумотларнинг турли ҳажми ва мураккаблигида, шаҳар ва қишлоқ мактаблари абитуриентларининг билимларини сезиларли даражада фарқлашда ва ҳоказо, танланган касбнинг ўзлари ва жамият учун аҳамиятини етарли даражада англамаслик, келажакда меҳнат соҳасида ва ҳаётда тўлақонли амалга ошириш учун етарли касбий ўз тақдирини ўзи белгилашни шакллантириш зарурати. 88.9% мансаб ҳидоят иш тажрибаси тасвирланган муаммолар бир қисми сифатида олдиндан университет таълим ўтолмади биринчи курс талабалари олдиндан университет тайёрлаш имкониятларини фойдаланиш ўрта талабалар individual таълим еҳтиёжларини қондириш учун ягона Давлат имтиҳонини ўтиб натижаларини яхшиланди, деб таъкидлайди (10-12%)

Юқоридаги ҳолатлар бизга ерта таълим институтининг ўқув қуйи тизимининг елементи сифатида ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида Олий таълимга ўқитиш имкониятларини тушунишга имкон беради. Таҳлил натижаси иккита позиция.

Бир томондан, ўрта мактаб ўқувчиси томонидан фан соҳасидаги бир қатор фанлараро билимларни тўплашда конструктив таълим амалиётининг узлуксизлиги ва улардан фойдаланишга тайёрлиги, узлуксиз таълим учун мотивацияни шакллантириш асосида ўқиш йўналишини ва келажакдаги иш соҳасини онгли равишда танлаш, ўз-ўзини ривожлантириш ва ўзини ўзи англаш стратегиясини яратиш бўйича янги ўқув ва касбий тажрибани егаллаш, постиндустриал жамиятнинг замонавий шароитида касбий ўзини ўзи белгилаш ва ҳаёт учун шахсий истиқболларни қуриш.

Ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида Олий таълимга ўқитиш имкониятларидан фойдаланиш инновацион ёндашувлар учун умумий таълим ташкилоти ва университет ўртасида мувофиқлаштирилган ўзаро таъсирнинг узлуксизлигини ташкил етиш муҳимлигини акс еттиради.

Тадқиқот масалалари соҳасини ўрганиш “Олий таълимга тайёргарлик” тушунчасининг мазмунини батафсил кўриб чиқишни назарда тутади.

Фанларнинг фанлараро матрицасидаги тадқиқотларнинг асосий таърифини таҳлил қилиш шуни таъкидлашимизга имкон берадики, ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида Олий таълимга тайёргарлик узлуксиз таълимнинг маълум бир қуйи тизими сифатида қаралади, таълим фаолиятида меҳнат соҳаси контекстини моделлаштиради. Ижтимоий муносабатлар, талабанинг шахсий интилишлари ва замонавий бозор тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда унинг таълим йўлини лойиҳалашни босқичма-босқич профессионаллаштириш ва индивидуаллаштириш, ўрта мактаб ўқувчисининг касбий ўзини ўзи белгилашни мақсадли ва тизимли шакллантириш, танланган олий таълим ташкилотида узлуксиз таълим.

Ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш бўйича Олий таълимга ўқитиш амалга оширилиши мумкин:

- турли ташкилий шаклларда (тайёрлов бўлимлари, факултетлар ва Олий таълимга таълим марказлари, университетнинг таркибий бўлинмалари сифатида масофавий ихтисослаштирилган мактаблар, қисқа ва узоқ муддатли тайёргарлик курслари (мактабда, университетларда), ўқув модуллари, факултатив дарслар, уюшмалар “мактаб-университет”, “мактаб - ўрта мактаб”, семинарлар, масофавий алоқа ва бошқалар.),

турлари (кундузги, сиртқи, ёзишмалар, масофа);

- ҳаракатлар муайян ташкилий ва алгоритмик кетма-кетликда (айниқса, бир келажагини ва университет тайёрлаш турли тузилмалар юқори мактаб ўқувчилари гуруҳлари янада ишга қабул танлаш мақсади бўлган юқори мактаб ўқувчилари аниқлаш; таълим фаолияти мазмуни, мақсадлари ва таъминлаш натижалари ҳақида юқори синф ўқувчилари ва уларнинг ота-оналарини хабардор қилиш қўшимча таълим хизматлари; таълим муносабатлари иштирокчиларининг асосий позицияларини мувофиқлаштириш тўғрисидаги шартномани норматив мустаҳкамлаш; университетда танланган ўқув профилига мувофиқ таркиб йўналишларини ҳисобга олган ҳолда ўрта мактаб ўқувчилари билан машғулотлар ўтказиш, ўқиш фанлари ва шакллари рўйхатини танлаш, Олий таълимга ўқитишнинг дастурий ва технологик таъминоти).

Тадқиқот муаммоси бўйича адабиётларни ўрганиш ва ўзларининг педагогик амалиётини таҳлил қилиш бизга ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш бўйича олий таълимга ўқитиш кўп мураккаб ҳодиса эканлигини таъкидлашимизга имкон берди:

- ўрта мактаб ёшидаги ўқувчилар учун юқори сифатли таълим хизматларини олиш билан боғлиқ ҳолда таълимни ривожлантириш тузилмасида қўшимча таълим тури сифатида университет таълимининг роли ва ўрни тўғрисида хабардорликка жавобан пайдо бўлган замонавий жамиятнинг зарурий ижтимоий атрибути ва тартибга солиниши, ўқиш, университетга кириш учун ғайратли абитуриентларни тайёрлаш, жадал ривожланаётган ахборот жамияти ва ислоҳ қилинган иқтисодиётнинг юқори малакали ва рақобатбардош бўлажак янги сифат даражасидаги мутахассисларга бўлган эҳтиёжларини қондириш (инсон капиталини шакллантириш). Ижтимоий ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида Олий таълимга ўқитиш имкониятларидан фойдаланиш жамиятнинг барча соҳаларининг изчил ривожланишини, замонавий жамиятнинг ижтимоий барқарорлиги ва барқарорлигини (макро даражадаги ижтимоий ресурс) белгилайди, кадрлар тайёрлаш сифатини таъминлайди, уларнинг ижтимоий ҳаракатчанлиги, самарали социализацияси, ўзгарувчан меҳнат бозори шароитларига (микро даражадаги субъект ресурси) инновацияларга йўналтирилган иқтисодиёт ва мутахассислар оқими учун тезкор мослашиш, уларнинг касбий мақсадларини онгли равишда англаш;

- талабанинг касбий йўналишини шакллантиришни, ўзгарувчан ижтимоий-маданий шароитларда ва бозор муносабатларида ишлашга тайёр бўлажак мутахассис сифатида унинг ҳаёти ва касбий мавқеини шакллантиришни таъминлайдиган узлуксиз таълимнинг мустақил ва ўзини ўзи қадрлайдиган шакли. Узлуксиз таълим муайян фанлар билан боғлиқ: таълим даражасини доимий равишда такомиллаштириб борадиган талабалар; касбий, ўрта ва олий касбий даражаларда таълим мазмунининг узлуксизлигини акс эттирувчи ўқув дастурлари; таълимнинг ташкилий тузилмаси (таълим танқислигини тўлдирадиган, таълим ва тарбиядаги бўшлиқларни қоплайдиган, ўрта мактаб ўқувчиларида, постиндустриал жамиятда ва маълум бир минтақада пайдо бўладиган таълим эҳтиёжларини қондира оладиган талаб қилинадиган таълим хизматлари маконини ташкил этувчи таълим ташкилотларининг ижтимоий шериклиги). Узлуксиз таълимнинг узлуксизлиги “мактаб - университет” эски (ва уни инкор этиш емас) ва янги (аллақачон ўтган босқичларнинг енг муҳимининг синтези сифатида) мазмунли бирлиги, олдинги ва

кейинги таълим босқичларининг шаклланишидаги ўзаро боғлиқлигини белгилайди.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, тадқиқот “мактаб-университет” узлуксизлиги доирасида эрта профиллаш институти сифатида Олий таълимга тайёргарлик мазмуни ҳақидаги асл муаллифнинг хулосаларини тавсифлайди, бу ўрта мактаб ўқувчисининг касбий қизиқишлари, йўналиши, қобилиятларини аниқлашни таъминлайди ва унинг касбий ўзини ўзи қўллаб-қувватлаши касб танлашга онгли равишда қарор қилган, ўқишни давом эттиришга тайёр бўлган, касбий ўзини ўзи англаш ва ижодий ўзини ривожлантиришга тайёр бўлган университетларга абитуриентни жалб қилиш.

Бу тадқиқотда амалга оширилган турли хил шакллар билан таъминланади (касбга йўналтириш маркази фаолияти; “таълим муассасаси-олий таълимнинг таълим ташкилоти - корхона” ўзаро мувофиқлаштирувчи башорат платформасининг иши; “мактаб - университет” тармоғининг ўзаро таъсири; мактаб даврида ўқувчининг касбий тафаккурини шакллантириш, мактаб билимларини чуқурлаштириш, кенгайтириш ва қўллаш, ўқув, касбий ва ўқув-амалий фаолиятга фаол жалб қилиш, индивидуал қобилиятлар, мойилликларнинг ўзаро боғлиқлиги таълим ва касбий нуқтаи назар билан, келажакдаги касбини танлашнинг тўғрилигини тасдиқлаш.

Юқоридагиларга асосланиб, тадқиқот ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида олий таълимга ўқитишнинг қуйидаги имкониятларини аниқлайди:

- мавзуни ривожлантириш имкониятлари (талабалар учун мақбул касбий ҳаёт ўзини ўзи англаш йўлини онгли ва масъулиятли мослаштириш шароитида индивидуал таълим йўналишларини танлаш доирасини кенгайтириш; университетнинг ўрта мактаб ўқувчисининг янги шахсий, ижтимоий, касбий хусусиятларини шакллантиришга таъсири; талабгорнинг университетда ўқишни давом эттиришга тайёрлиги даражаси);

- семантик имкониятлар (мактаб ўқувчисидан университет талабасига уйғун ва табиий ўтиш учун узлуксиз таълимнинг умумий ва касбий даражаларининг узлуксизлиги; ўрта мактаб ўқувчисини университетнинг мазмунли ва семантик ҳақиқатлари ва қадриятлари билан таништириш; бўлажак Абитуриент ва унинг учун университетнинг жозибали қиёфасини шакллантириш, ота-оналар);

- трансформацион имкониятлар (ўрта мактаб ўқувчиси томонидан ижтимоий ва касбий аниқликка эришиш учун фаолиятни ташкил этишнинг амалиётга йўналтирилган, контекстли шаклларини мустаҳкамлаш; “мактаб - университет” тармоғининг ижтимоий шериклигини кенгайтириш форматида энг яхши таълим амалиётини тарқатиш; ўрта мактаб ўқувчисини таълим тизимига мослаштириш университетда ўқитувчилар билан ўзаро ҳамкорлик тажрибасини олиш).

Ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида Олий таълимга ўқитиш имкониятлари маълум жиҳатларнинг қуйидаги мазмунига эга:

-ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида Олий таълимга ўқитишнинг мавзуни ривожлантирувчи жиҳатлари ўрта мактаб ўқувчисини шакллантириш жараёнларининг узлуксизлиги ва узлуксизлигида шахсий ва касбий сифат ва миқдорий ўзгаришларнинг бир-бирини тўлдиришига, ривожланишнинг ёш йўналишлари ўртасидаги истиқболли алоқаларни амалга оширишга эришиш зарурлигини аниқлайди фойдали натижага эришиш контекстида - талабанинг касбий ўзини ўзи белгилаши;

-ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларига Олий таълимга тайёргарликнинг семантик жиҳатлари дунё, жамият, бозор муносабатлари ва узлуксиз таълимнинг семантик воқеликларини яхлит идрок этишни тушуниш муҳимлигини белгилайди. Улар ўрта мактаб ўқувчиси дунёқарашининг семантик компонентлари билан белгиланадиган муайян хулқ-атвор усуллари ва муносабатларини белгилайдиган касбий танловнинг шахсий маъносининг ҳиссий тажрибасини ўз ичига олади; талабанинг касбий йўналиши ва қизиқишларини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш, жамият, касб, таълим ҳаётининг янги қадриятларини кашф етиш, касбий келажакнинг идеал прототипини яратиш;

- университетга тайёрлаш трансформацион жиҳатлари профессионал ўз тақдирини ўзи белгилаш субъектининг профессионал ва ҳаёт ўрнини фаоллаштириш учун шарт-шароитлар яратишга қаратилган, мустақил ўзини аниқлаш, янги тасвирлар қуриш, ҳаётда шахснинг жойи, шахснинг танлаган касби, оптимал сафарбарлик ва барқарорлик учун етакчи ички ташкилот янги тажриба орттириб хулқ-атвор, ўз ҳаётини ва касбий йўлини қуриш учун жавобгарликни кучайтириш.

- иккинчидан, олий таълимга тайёргарликнинг функционал таркибини аниқлаш (ўрта мактаб ўқувчисининг таълим танқислигини тўлдириш функцияси; кейинги касбий таълим ва касбий ўзини ўзи ривожлантириш учун қийматга йўналтириш функцияси; дунёга, касбга ва бошқа одамларга тегишли бўлиш функцияси; ижтимоий таълим функцияси. “мактаб-университет” тўсиғини зиддиятсиз бартараф этиш; шахснинг тажрибасини молиялаштириш функцияси).

Биз мавзунинг мазмунини конкретлаштирамиз ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида олий таълимга ўқитишнинг ривожланаётган, семантик ва ўзгарувчан имкониятлари.

1. Ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида Олий таълимга ўқитишнинг мавзуни ривожлантирувчи имкониятлари конструктив таълим моделларидан фойдаланишга асосланган “атроф-муҳит таълим конструкцияси сифатида” атроф-муҳитни шакллантириш стратегиясидан фойдаланишни олдиндан белгилайди (таълимнинг шахсга йўналтирилган парадиагмаси, таълим тизими сифатида қўшимча таълим хизматларини амалга ошириш), ўз-ўзини билиш, ўз-ўзини баҳолаш қобилиятлари, имтиёзлар, касбий ўзини англашни ривожлантириш, индивидуал таълим йўналишини мустақил танлаш учун ресурс), ўрта мактаб ўқувчиси томонидан мустақил онгли ўрганиш ва ўз-ўзини тарбиялашга турли хил ёндашувларни ривожлантириш, ўқувчининг таълим имтиёзлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда таркибни фарқлаш, танланган иш турида касбий муҳим фазилатларни шакллантириш, бизнес ва шахслараро мулоқот доирасини кенгайтириш билан боғлиқ .

Шу билан бирга, ўрта мактаб ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида олий таълимга ўқитишнинг мавзуни ривожлантирувчи имкониятларини амалга ошириш жараёнида ўрта мактаб ўқувчисининг онгли равишда касб танлашга тайёрлигини шакллантиришни белгилайдиган педагогик технологиялар қўлланилади. Шахсийлаштирилган таълим сўровларини муваффақиятли қондириш, ўзлаштириш ва муайян фан фаолиятини, олий таълимнинг ўқув дастурларини чуқур ўрганиш: ўйин технологиялари (имоцияли ўқитиш, ташкилий ва фаолият ўйинлари), ўз-ўзини тартибга солувчи технологиялар (амалиётга йўналтирилган, қиймат-семантик, когнитив-

ривожланаётган), лойиҳа технологиялари (турли хил лойиҳалар: ижтимоий, таълим, касбий, ижодий, башоратли, тадқиқот).

Таълим ҳаётининг янгиланган хулқ-атвор усуллари доирасида ўрта мактаб ўқувчилари шахсий, ижтимоий ва касбий ўзини ўзи англаш соҳасини мақбул танлашга қизиқиш билдирадилар, ўқув ва касбий алоқаларни қуришда фаол иштирок этадилар, ўзларининг касбий режаларини мустақил равишда ўзгартирадилар. Шу билан бирга, ўрта мактаб ўқувчиси таълим муносабатларининг мустақил ва ўзини ўзи қадрлайдиган иштирокчиси сифатида ҳаракат қилади, у ўзининг ҳақиқий қобилиятларини муайян таълим дастурлари, фаолият турларини ўзлаштириш даъволари билан таҳлил қила олади ва боғлай олади.

	Фанлараро фаол фикрлашни шакллантириш ва тўпланган билимларни амалда малакали қўллашга тайёрлик; касбий ниятни шакллантириш ва амалга ошириш стратегиясини онгли ва мустақил равишда амалга ошириш қобилиятини ривожлантириш	Таълим амалиёти, жамият ва ўз интилишлари талабларига мувофиқ ўз касбий танлов позициясини танлаш; касбий ва шахсий фазилатлар ва қобилиятларни етарли даражада баҳолаш

Касбга йўналтириш ишларида олий таълимга ўқитишда мавзуни ривожлантириш имкониятлари ўрта мактаб ўқувчисининг таълим танқислигини тўлдириш функциясини амалга оширишга қаратилган. Шу билан бирга, олий таълимга тайёргарлик танланган касбий соҳада фан ва фанлараро билимларни кенгайтириш, чуқурлаштириш, Давлат имтиҳонида юқори балл олиш, танланган олий таълимга эҳтимолий қабул қилиш учун муҳим регулятор бўлиб хизмат қилади; ўқувчиларнинг маълум фаровон ва ижтимоий ҳимояга муҳтож тоифаларига (иқтидорли болалар, қишлоқ мактаблари ўқувчилари, кам таъминланган оилаларнинг ўрта мактаб ўқувчилари) бўлган эҳтиёжлари ва қизиқишларини қондиришнинг самарали воситаси ва қулай шакли, таълим ва касбий траекторияни шакллантириш, танлаш эркинлиги, аҳолининг ўзгарувчанлиги асосида таълим дастурларининг мазмуни.

Бу ҳолда юқори синф ўқувчисини олий таълимнинг мазмун-семантик ҳақиқатлари ва қадриятлари билан таништириш муҳим аҳамиятга эга. Бу талабани олий таълимнинг қадрият-маданий асослари билан аниқлаш зарурлигини белгилайди. Бу олий таълим тизимини ташкил этиш, маросимлар ва урф-одатлар, ўқитишнинг янгиланган мазмун-технологик жиҳатларини акс эттиради ва ўқитиш, корпоратив стандартлар ва қоидалар, танланган касбий фаолият соҳасининг ўзига хос хусусиятлари эга.

Юқори синф ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида замонавий олий таълимга тайёргарликнинг ўзига хослиги унинг “провокацион табиати”ни акс эттиради талабанинг йўналиши, мақсадлар ва ҳаётий йўналишлар бўйича шахсий мулоҳазалари, ўз ресурс салоҳиятини ўз-ўзини англаши (амалга ошириш доирасида). профессионал тестлар), танланган касбий фаолиятга қўйиладиган талабларни баҳолашни, профессионалнинг ижтимоий ролини тушунишга мос келадиган шахсий ва касбий фазилатларни ривожлантиришни ҳисобга олган ҳолда.

Ўрта мактаб ўқувчилари билан касбга йўналтириш ишларида олий таълимга ўқитишнинг семантик имкониятлари кейинги касбий таълим ва касбий ўзини ўзи ривожлантириш учун қийматга йўналтириш функциясини амалга оширишга қаратилган (касб танлаш шароитида касбий ва ҳаёт истиқболларининг бирлиги; меҳнат

қадриятларига, ўқиш, маънавий истеъмол, таълим ва ижодкорлик қадриятларига) ва дунёга, касбга ва бошқа одамларга тегишли функцияларга эътибор қаратиш (тенгдошлар, ўқитувчилар, ўқитувчилар билан самарали ўзаро муносабатларни қуришни таъминлаш, касбий фаолият соҳасида ўз-ўзини билиш соҳасини кенгайтириш).

3. Юқори синф ўқувчиси билан касбга йўналтириш ишларида олий таълимга ўқитишнинг ўзгарувчан имкониятлари “атроф-муҳит шахс фаолияти соҳаси сифатида” экологик таълим стратегиясини амалга ошириш муҳимлигини белгилайди, бу юқори синф ўқувчиларининг субъектив позициясини фаоллаштириш учун шароит яратишни белгилайди. Ўқитувчилар таркиби билан самарали ҳамкорлик қилиш; турли хил амалиётга йўналтирилган, контекстли фаолиятда талабанинг ўзини ўзи тарбиялаш, ўзини ривожлантириш ва ўзини ўзи англашнинг “тетик механизми” ни ишга тушириш .

Фойдаланилган адабиётлар

1. Нечаев, М.П. Современное осмысление проблем профориентации обучающихся / М.П. Нечаев, С.Л. Фролова // Гаудеамус. - 017. - № . - С. 916.
2. Мордовская, А.В. Концептуальные подходы к организации профориентационной работы в федеральном вузе / А.В. Мордовская, С.В. Панина // Преподаватель XXI век. - 012. - № 1. - С. 67-64.
3. Капелевич, М.С. Концептуальные основы довузовской подготовки: автореф. дис канд. пед. наук / М.С. Капелевич. - Калининград, 001. - 1 с.
4. Вербицкий, А.А. Контекстное обучение в компетентностном подходе / А.А. Вербицкий // Высшее образование в России. - 006. - № 11. - С. 3946.
5. Дьяконов, Г.С. Особенности инновационного инженерного образования // Г.С. Дьяконов, В.Г. Иванов, В.В. Кондратьев // Вестник Казанского технологического университета. - 010. - № 12. - С. 13-17
6. Родичев, Н.Ф. Обоснование концепции педагогической поддержки профессионального самоопределения школьников / Н.Ф. Родичев // Новые ценности образования. - М., 006. - Вып. 1-2. - С. 34-251.
7. Канеман, Д. Рациональный выбор, ценности и фреймы / Д. Канеман, А. Тверски // Психологический журнал. - 003. - Т. 4. - № 4. - С. 31-42.
8. Гапонюк, П.Н. Довузовская подготовка как компонент непрерывного образования / П.Н. Гапонюк // Педагогика. - 011. - № 9. - С. 122-124.
9. M. Muhlibaev, RESULTS OF LABORATORY RESEARCH ON ENVIRONMENTAL CONTENTINPHYSICS INSTRUCTION IN RELATION TO OCCUPATIONAL EDUCATION You have to send following documents at usovoxaus@gmail.com before 5 th October 022

VOYAGA YETMAGAN YOSHLAR FEL-ATVORIDA AYRIM NUQSONLARNI BARTARAF ETISHDA JISMONIY TARBIYANING O‘RNI.

Isoqova Sevara Abdumannovna
Guliston davlat universiteti o‘qtuvchisi
sevaraisokova1@gmai.com

Annotasiya: Mazkur maqola voyaga yetmagan yoshlarni fel-atvorida ayrim nuqsonlarni bartaraf etishda jismoniy tarbiyani o‘rni va ahamiyati yoshga doir yuklamalar asosida bartaraf etishga qaratilgan. Hozirgi kunda fel-atvori yoshlarni omaviy sport tadbirlariga jalb etgan holda ulardagi turli hulqiy buzilishlarni depressiya tushkunlik agressiya va odamlar bilan muloqatning kamayishi kabi holatlarni bartaraf etish choralari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: voyaga yetmagan, jismoniy barkamollik, jismoniy va ruhiy ta’sir, jismoniy tarbiya, milliy qadriyatlar.

Abstract: This article aims to eliminate the role and importance of physical education in the elimination of some defects in the behavior of minors based on age-related burdens. At present, by involving young people in mass sports events, measures are shown to eliminate various behavioral disorders in them, such as depression, depression, aggression, and a decrease in communication with people.

Keywords: adult, physical perfection, physical and mental impact, physical education, national values.

Kirish: Turmushda jismoniy barkamollik muhim hayotiy ehtiyoj hisoblanadi. Markaziy Osiyo va boshqa mamlaktlarning iqtisodiy, savdo, tijorat, madaniyat va boshqa sohalardagi o‘zaro aloqalari va hamkorliklari umuminsoniy qadriyatlar, tafakkur va jismoniy jihatdan yuqori madaniyatga erishishga katta hissa qo‘shmoqda. O‘zbekiston taraqqiyot yo‘lida istiqlol sari katta qadamlar bilan olg‘a bormoqda. Buni Respublikamizning juda ko‘p tarmoqlari kabi xalqaro sport maydonlarida erishayotgan ulkan muvaffaqiyatlari va yutuqlari bilan tenglashtirish mumkin.O‘quvchi yoshlarning jismoniy madaniyat sohasidagi komilligini o‘stirish, ularning o‘zaro mehribonliligi, do‘stligini tarbiyalashda milliy adriyatlar, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar bilan bir qatorda jismoniy tarbiya va sport o‘z o‘rniga egadir. Madaniyat va an’anaviy bayramlar, marosimlar va turli xil ommaviy sog‘lomlashtirish va sport tadbirlari mazmunida urf-odatlarimiz va xalqaro madaniyat namunalari mujassamlashib,ular tobora boyib bormoqda. Bularni Respublika Prezidenti va hukumatining farmonlari, qarorlari, olib borilayotgan tub islohotlar va tadbirlarning mahsulidir desak xato bo‘lmaydi. Voyaga yetmaganlar fe’l-atvoridagi nuqsonlarni bartaraf etish va ularning tabiatida ezgu sifatlarni shakllantirishda jismoniy tarbiyaning oiladagi o‘rni haqida fikr yuritish maqsadimizni hosil qiladi. Har bir voyaga yetmaganlarning fe’l-atvoridagi nuqsonlarni bartaraf etish va ularning xarakterida ijobiy,soglom xususiyatlarning shakllanishida jismoniy tarbiyaning o‘rni beqiyosdir. Bu borada oila jismoniy va ijobiy sifatlarni singdirishdagi ilk manbadir. Har bir oila boshlig‘i ota-ona, avvalo soglom bo‘lishni ta’minlaydi va jismoniy tarbiya zamiridagi ko‘p ma’noli mazmunni ilg‘aydigan jismoniy xarakatlarni odatga aylantiradigan bo‘lishi zarur. Bu odat oilada farzand tarbiyasida ijobiy natija beradi. Buning uchun har bir ota-ona tabiyatiga bekorchilik va yalqovlik illatlari begona bo‘lishi shart va zarurdir. Erinchoqlik bugun voyaga yetmaganlar fe’l-atvoridagi asosiy illatdan biridir. Xo‘sh oilada ota-ona o‘z farzandi fe’latvoridagi bu illatni bartaraf etish uchun nima qilishi kerak ? Buning uchun har bir oilada ota-ona oilada soglom muxit yaratib berishi kerak. Sog‘lom bola-sog‘lom kelajak. Ma’lumki, voyaga yetmaganlar fe’l-atvoridagi ayrim nuqsonlarni bartaraf etish, ular tabiatida ezgu sifatlarni shakllantirish eng dolzarb masaladir. Dangasalik voyaga yetmaganlar fe’l-atvoridagi asosiy nuqsonlardir. Har qanday huquq-buzarlik, jinoyat sodir etilishning ilk ildizi, yuqorida zikr etilgan asosiy nuqsonlardan boshlanadi. Voyaga yetmaganlar fe’l-atvoridagi nuqsonlardan navbatdagisi bekorchilikdir. Bugungi kunda bekorchilik ayrim

voyaga yetmaganlarning asosiy muomala vositasiga aylanib bormoqda. Bu jarayon o‘ta hafli. Oilada ota-onaga o‘z farzandi fe’lidagi bu illatini bartaraf qilishda sportning roli muxim axamiyatga egadir.Birinchi Prezidentimiz I. Karimovning “Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch” asarida: “Odamzod uchun bir umr zarur bo‘ladigan tabiiy ko‘nikmalar va xususiyatlar, masalan, har qaysi bolaning o‘ziga mos qobiliyat, atrofdagi odamlar bilan muomalasi, tengdoshlari orasida o‘zini qanday his qilishi, yetakchilik xislatlariga ega bo‘lishi yoki bo‘lmasligikerak bo‘lsa, dunyoqarashi-bularning barchasi, avvalo, uning tug‘ma tabiati, shu bilan birga oilada oladigan tarbiyasiga uzviy bog‘liq ekanligini hayot tajribasi ko‘p misollarda tasdiqlab beradi”, deya ta’kidlaydi. Sog‘lom bola nafaqat jamiyat tayanchi, balki millatning iftixori, mamlakat tarqqiyotining asosidir. Inson sog‘lom bo‘lsa, buyuk ishlarga qodir bo‘ladi. Ota-onaning shodligi, millatning orzu ishonchi, hayotning ko‘rki va mazmuni farzanddir. Farzand voyaga yetish jarayonida yaxshi sifatlarga ega bo‘lishi kamol topayotgan oilaviy muhitga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun mustaqilligimizning ilk kunlaridanoq yurtimizda millat genafondini sog‘lomlashtirish, sog‘lom avlodni tarbiyalash davlatimiz siyosatining ustuvor maqsadiga aylangan va bu borada ta’lim tizimini takomillashtirish,sog‘lom onalik va bolalikni muhofaza qilish kabi yo‘nalishlarda izchil islohatlaruzviylik, muntazamlilikni kasb etmoqda. Jismoniy tarbiya yordamida o‘quvchilarga jismoniy va ruhiy tomondan ta’sir ko‘rsatish kabi masalalarni ham hal etish mumkin. Jismoniy va ruhiy faol dam olish va har xil ko‘ngilochar harakatli va milliy o‘yinlar orqali amalga oshiriladi. Buning natijasida o‘quvchilarning ruhiy va jismoniy uchlari bilan birgalikda har tomonlama rivojlanishiga erishiladi. Jismoniy tarbiya bir butun pedagogik jarayon sifatida tarbiyaning umumiy vazifalarini ham hal etishga hissa qo‘shadi. Tarbiyaviy vazifalar orasida faqatgina jismoniy tarbiya uchun taalluqli bo‘lganlari ham, umumiy bo‘lganlari ham bor. Jismoniy tarbiya uchun kuch, tezkorlik, chidamlilik, egiluvchanlik va chaqqonlik kabi jismoniy sifatlarni tarbiyalash vazifalari xarakterli hisoblanadi. Tarbiyaning umumiyligiga esa axloqiy, aqliy, irodaviy, mehnat va nafosat tarbiyalari kiradi. Bu vazifalar kelajakda yuksak ma’naviyatli va e’tiqodli shaxsni shakllantirish ehtiyojining bir qator talablariga javob beradi. Umumta’lim maktablarida o‘quvchilarga jismoniy tarbiya berishning maqsadi ruhiy boylikka, axloqiy poklikka, ma’naviy yetuklikka va jismoniy kamolotga ega, ko‘p yillik ijodiy mehnatga va Vatan himoyasiga tayyorlar tomonlama rivojlangan yoshlarni shakllantirishdan iboratdir.

Xulosa qilib aytganimizda, bizning respublikamizning umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning sog‘lom va baquvvat, har tomonlama kamolotga erishishi uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Bunday sharoitlardan foydalanib o‘quvchilarni sog‘lomlashtirish pedagoglardan kuchli bilim va katta ma’suliyat talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Dembo A.G – «Sportivnaya meditsina». 1990, 1995 g

2. Shafranovskiy A.E – Vrachebno – pedagogicheskiy kontrol za fizicheskim vospitaniem 1992

3. Deshiv D.F, Vasileva V.E – Vrachebno‘y kontrol’ i lechebnaya fizicheskaya kultura 1999

4. Azimov I.G, Sobitov Sh - « Sport fiziologiyasi», Toshkent , 1993 y

5. Ismailov M.N - «Bolalar va o‘smirlar gigienasi»Toshkent,Ibn Sino, 1994 y

6. Rixsieva A., To‘raxo‘jaev X. Sport meditsinasi asoslari.-Toshkent : “Meditsina” 1985.

7. S.N. Popov, Lechebnaya fizicheskaya kultura. –Moskva “Fizkultura i sport” 1978.

8. A.Minx, I.N.Malosheva “Umumiy va sport gigienasi asoslari”. T.,1981.

9. Ya.S. Vaynbaum, “Jismoniy tarbiya gigienasi”- T. O‘qituvchi nashriyoti, 1988yil, 10. Sportivnaya meditsina. Pod-red. V.L.Karpmana, Uchebnik dlya institutov Fizicheskoy kulturo‘ .-M.: Fizkultura i sport.,1987.

11. I.G‘. Azimov, A.K. Hamroqulov, Sh.S. Sobitov, “Umumiy va sport fiziologiyasidan amaliy mashg‘ulotlar” T.-1992, O‘qituvchi nashriyoti, 172 bet

PEDAGOGIKADA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSLARI

Isokova Sevara Abdumannonovna

Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi

sevaraisokova1@gmail.

Annotasiya: Mazkur maqolada o‘quvchi yoshlarda sog‘lom turmush tarzini rivojlantirishning psixologik–pedagogik omillariga to‘xtalar ekanmiz, unda jamiyatdagi o‘quvchi yoshlarning sog‘lig‘i va umr ko‘rish davomiyligi haqida ma’lumotlar berilgan. Shu munosabat bilan, o‘quvchi yoshlarda sog‘lom turmush tarzini o‘rganish lozimligi batafsil ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘quvchi yoshlar, sog‘lom turmush tarzi, uyqu, dam olish, ovqatlanish gigiyenasi, jismoniy mashqlar, zarali odatlar.

Abstract: In this article, we focus on the psychological and pedagogical factors of the development of a healthy lifestyle among schoolchildren, it provides information about the health and life expectancy of schoolchildren in the society. In this regard, the necessity of learning a healthy lifestyle among young students is shown in detail.

Keywords: student youth, healthy lifestyle, sleep, rest, food hygiene, physical exercise, bad habits.

Kirish. Inson va ijtimoiy rivojlanishning ko‘plab ko‘rsatkichlari orasida ikkita asosiy ko‘rsatkich mavjud bo‘lib bularga odamlarning sog‘lig‘i va umr ko‘rish davomiyligi kiradi. Aholi salomatligi millat va davlatning asosiy qadriyati va boyligidir.

Bu borada O‘zbekistan Respublikasi Prezidentining 018 yil 5 martdagi “Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”ti PF-5368-sonli Farmoni hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 018 yil 6 apreldagi “Davlat ta’lim muassasalari huzurida sport klublarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 542–son qarorida belgilangan vazifalarini ijrosini ta’minlash hamda O‘zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirining 018 yil 18 iyuldagi 14-sonli q/q O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 018 yil 18 iyuldagi 54-sonli q/q ijrosini ta’minlash yuzasidan qabul qilingan qarorlar ommaviy sport turlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Har qanday inson atrofdagi dunyo bilan uyg‘unlikda yashashi kerak. To‘g‘ri turmush tarzi insonning atrofidagi odamlar bilan sog‘lom munosabatlarni ta’minlaydi, yaxshi mehnat qobiliyatining kalitidir, uning ish va dam olish vaqtini oqilona amalga oshirishga imkon beradi. To‘g‘ri turmush tarzini kuzatgan inson jamiyat uchun foydali, atrofdagilar bilan muomalada yoqimli bo‘ladi, unga o‘rnak bo‘ladi.

Tadqiqot materiallari va uslublari. Insonning butun hayoti ijtimoiy zaruriy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan vaqtni taqsimlash rejimida o‘tadi. Masalan, talabaning kun tartibi ta’lim muassasasidagi mashg‘ulotlar o‘quv rejasi bilan belgilanadi, ishlaydigan odamning rejimi ish kunining boshlanishi va oxiri bilan belgilanadi. Ishlaydigan odam ma’lum bir ritmda yashaydi: u ma’lum bir vaqtda turishi, o‘z vazifalarini bajarishi, ovqatlanishi, dam olishi va uxlashi kerak. Kun tartibi - bu ish, ovqatlanish, dam olish va uyquni o‘z ichiga olgan hayotning belgilangan tartibi. Sog‘lom turmush tarzi zamonaviy dinamik rivojlanish sharoitida insonda zarur bo‘lgan qimmatli fazilatlarni sezilarli darajada ochib berishga imkon beradi.

Shunday qilib, rejim - bu ish, ovqatlanish, dam olish va uyquni o‘z ichiga olgan inson hayotining belgilangan tartibidir. Mehnat ritmi fiziologik ritmni o‘rnatadi: ma’lum soatlarda organizm yuklamani boshdan kechiradi, buning natijasida metabolizm kuchayadi, qon aylanishi kuchayadi, keyin esa charchoq hissi paydo bo‘ladi; boshqa soat va kunlarda yuklama kamayganda, dam olish charchagandan keyin keladi, kuch va quvvat tiklanadi[3].

Yuklama va dam olishning to‘g‘ri almashinuvi insonning samarali ishlashining asosidir. Tabiatdagi barcha jarayonlar ma’lum darajada qat’iy bir ritmga bo‘ysunadi: fasllar almashinadi, tun kunni almashtiradi, tunning o‘rnini yana kun keladi. Ritmik faoliyat hayotning asosiy qonunlaridan biri va mehnat asoslaridan biridir. Biz barchamiz yaxshi bilamizki, uyqu qanchalik muhim, bu jarayon tananing kuchini, jismoniy, axloqini tiklaydi. Bunga oqilona yondashish kerak, bu tanani keyingi samarali kun uchun kerakli darajada uxlashiga imkon beradi. Odatda bu kuniga kamida 8 soat uxlash kerak degani. Tana uchun to‘liq dam olish yotish rejimiga rioya etish ham muhimdir, shu boisdan ham yarim tungacha bo‘lgan vaqt idealdir. Ko‘p hollarda navbatchilikda ishlaydigan odam uyqu rejimini buzadi, bunga individual yondashish kerak, tanani jadvalga moslashtirish, shuningdek, sport yoki dam olish faoliyati, to‘g‘ri ovqatlanish, bedorlik vaqtida dam olish uchun tanaga ruxsat berish qobiliyatini rivojlantirish zarur.

Mehnat faoliyatni to‘g‘ri dam olish bilan almashtirilganda samarali qoniqish vujudga keladi. Dam olish-bu tanani tiklashga olib keladigan dam olish holati yoki faol faoliyatdir. Sport va jismoniy mashqlar, ayniqsa, aqliy mehnat bilan shug‘ullanadigan odamlar uchun juda ham zarurdir. Chunki, jismoniy faollik foydali bo‘lishi bilan birga ortiqcha ish esa insonni zaiflashtirishga olib kelishi mumkin. Toza havoda yurish juda foydali. Ichki ovozingizni tinglang, nima yaxshi, nima zararli ekanligini aniqlang. Yaxshi jismoniy faollikni saqlash quvonch va yoqimli his-tuyg‘ular bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lishi kerak. Sport mashg‘ulotlari insonga o‘ziga bo‘lgan ishonch beradi. Doimiy ravishda jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanadiganlar stressga kamroq moyil bo‘ladilar, ular tashvish va qo‘rquvni yaxshiroq yengishadi[2].

Jismonan tarbiyalangan insonlar kasalliklarga bardoshliroq bo‘ladilar, ular uchun o‘z vaqtida uxlash va dam olish osonroq bo‘ladi, hamda ularning uyqusi kuchliroq bo‘ladi.

Ma’lumki, jismoniy madaniyatning asosini insonning jismoniy faoliyati tashkil etadi. Har bir inson sportning u yoki bu turini tanlash huquqiga ega, bularning barchasi yugurish, yoga, sport o‘yinlari yoki kuchni rivojlantirishga qaratilganligi yoki individual imkoniyatlarni oshirishga qaratilganligi bilan belgilanadi. Asosiysi, buni amalga oshirish jarayonida insonda ijobiy his-tuyg‘ular, tetiklik va ruhiy kamolot bor.

Inson ko‘p vaqtlarda o‘zi hohlamagan tarzda sport bilan shug‘ullanishi mumkin lekin agar bu uning tanasi bilan uyg‘unlik va xotirjamlik hissini tug‘dirmasa, unda o‘ziga mos keladigan boshqa variantlarni ko‘rib chiqishi kerak.

Ma’lumki, havaskor sport bilan professional sportning bir biridan farqi katta. Professional sportda vaziyat butunlay boshqacha, ya’ni unda allaqachon tanlangan hayot yo‘li bor va uning ostida inson hayotining ritmi, uning turmush tarzi, ovqatlanishi va boshqalar yotadi.

Dam olish eng muhim kundalik ishlardan biridir. Uyquga bo‘lgan ehtiyoj yoshga, turmush tarziga, insonning asab tizimi faoliyatiga bog‘liq. Ya’ni, uyquning davomiyligi va vaqti?

Ushbu tibbiy statistik ma’lumotlarga ko‘ra, kuniga olti soatdan kam uxlaydigan odamlarning umri olti soatdan ortiq uxlaydiganlarga qaraganda 1,6 baravar qisqaroq bo‘lar ekan. Kechasi to‘qqiz soatdan ortiq uxlaydiganlar 7-8 soat uxlaydiganlarga qaraganda kamroq umr ko‘rishlari mumkin ekan. Biroq, har bir kishida uyquning davomiyligi shunday bo‘lishi kerakki, unda ertasi kuni inson o‘zini xotirjam his qiladi. Shu boisdan ham, uyqu muammolarida yosh muhim rol o‘ynar ekan. Qirq yoshdan so‘ng, insonning uyqusi o‘zgaradi, yuzaki bo‘ladi, shuning uchun yoshlik davriga nisbatan tungi uyg‘onishlar tez-tez uchraydi. Bizning butun hayotimiz 4 soatlik siklga bo‘ysunadi. Eng to‘liq uyqu kechasiga to‘g‘ri keladi. Kundalik ritm qanchalik o‘lchangan va barqaror bo‘lsa, uxlash shunchalik yaxshi bo‘ladi.

Ovqatlanish va uning salomatlik uchun ahamiyati. Odamlarning sog‘lom va samarali bo‘lishga bo‘lgan abadiy intilishi keyingi yillarda rasional ovqatlanishga katta e’tibor qaratilishiga olib kelmoqda. Oziq-ovqat bilan inson tanasi to‘qimalarining o‘sishi va oziqlanishi uchun zarur bo‘lgan energiya manbai bilan ta’minlaydigan barcha kerakli elementlarni oladi.

Bizning olgan ma’lumotlarimizga asosan, tez sur’atlar bilan rivojlanayotgan dunyomizda hamma narsa yurish va yugurish bilan uzviy bog‘liq ekan. Chunki ular asosida inson tanasi nozik, sog‘lom va baquvvat bo‘lishiga olib kelar ekan. Ammo ko‘p vaqtlarda inson asosiy tarkibiy qismlardan biri bo‘lgan, to‘g‘ri ovqatlanishni unutib qo‘yadilar. Masalan davolash, tozalash va ovqatlanish uchun juda ko‘p dasturlar va tizimlar mavjud. Bularga: Brega, Ivanov, Buteyko, Sergeyeva, Malaxov va boshqalarning taklif etgan tizimlarini ko‘rsatish mumkin. Ya’ni, masalaning mohiyatiga etib berilsa va uni o‘z tanasining imkoniyatlarini ko‘rib chiqsa, u kutgan samara va imkoniyatlar bilan solishtirilsa bevosita bunda o‘z tanangizni tinglashingiz mumkin zarur bo‘ladi. Shu boisdan ham, qoida tariqasida, ma’lum vaqtdan keyin yoki to‘plangan tajriba bilan, inson o‘zi uchun mos tizim yoki rejimni tanlaydi.

To‘g‘ri ovqatlanish - bu oziq-ovqat bilan tanaga kerak bo‘lgan hamma narsani etarli miqdorda va to‘g‘ri kombinasiyada olish demakdir. Yangi meva va sabzavotlar hayot davomida diyetaning muhim qismini tashkil qilishi kerak. To‘g‘ri ovqatlanish - bu, birinchi navbatda, insonning genetik xususiyatlarini, uning yoshi, jismoniy faolligi, atrof-muhitning iqlimiy va mavsumiy xususiyatlarini hisobga olgan holda turli xil ovqatlanishdir. Ovqatlanadigan oziq-ovqat mahsulotlarini har kim individual ravishda tanlashi va ular orqali o‘z diyetalarini tuzishlari mumkin. Bunda yosh va turmush tarziga mos keladigan mahsulotlarni tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mahsulotlarni tanlash har bir kishi uchun shaxsiy masala bo‘lib, unga individual yondashish kerak. Uning uchun insonga nima foydali-yu nima zararligini bilishi kerak.

Hulosa. Salomatlik ko‘p jihatdan turmush tarziga bog‘liq. Biroq, sog‘lom turmush tarzi haqida gapirganda, birinchi navbatda, ular yomon odatlarning yo‘qligini anglatadi. Chekish, spirtli ichimliklar, ortiqcha ovqatlanish, uyqusizlik inson ruhiyatini buzadi va unga jamiyatda munosib o‘rin egallash imkoniyatini bermaydi. Sog‘likka to‘g‘ri yo‘ldan borish uchun fikrni o‘zgartirish kerak. Inson o‘zining sog‘lig‘i, ovqatlanish gigiyenasi, mehnat va dam olishini to‘g‘ri tashkil eta olishi bilan birga jamoaga, oilasiga va butun mamlakatga foyda keltiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Balsevich V.K. Barcha uchun jismoniy tarbiya. - M .: Jismoniy tarbiya va sport, 007.

. V. I. Stolyarov, I. M. Выхovskaya, L. I. Lubыsheva. Jismoniy madaniyat va jismoniy tarbiya tushunchasi (innovasion yondashuv) / Jismoniy madaniyat nazariyasi va amaliyoti. - 004. - 5-son. – 11-bet

3. Jismoniy madaniyat o‘qituvchisi uchun qo‘llanma/ L.B.Kofman. - M .: Jismoniy tarbiya va sport, 005 yil

4. Fomin N.A., Vavilov Yu.N. Harakat faoliyatining fiziologik asoslari. - M .: Jismoniy tarbiya va sport, 006

SPORT INSHOATLARI FAOLIYATINI SAMARALI BOSHQARISH MEXANIZIMINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH.

Izzatullayev Sunnatulla Shermuxammad o‘g‘li
Guliston davlat universiteti o‘qtuvchisi
sunnatullaizzatullayev@gmail.com

Annotatsiya: Sport inshootlari sport, jumladan, ommaviy sport va jismoniy madaniyat, sog‘lom turmush tarzining moddiy-texnik asosini tashkil etadi. Sport inshootlarini barpo etmasdan, ularni takomillashtirmasdan, sportda yuqori natijalarga umid bog‘lash qiyin. «Sport inshootlari» o‘quv fani sport pedagogikasining tarkibiy qismi sanaladi. Bunda o‘quvchi va talaba yoshlar sport inshootlari, ularning turlari, ularga qo‘yiladigan talablar kabi muhim bilim va amaliy ko‘nikmalar hosil qiladi.

Kalit so‘zlar: sport komplekslari , stadion, suzish basseyni, sportzal, otish tiri, gimnastika, yengil atletika, basketbol, voleybol, stol tennis.

Abstract: Sports facilities are the material and technical basis of sports, including mass sports and physical culture, healthy lifestyle. It is difficult to hope for high results in sports without building and improving sports facilities. “Sport facilities” is a component of sports pedagogy. In this way, pupils and students acquire important knowledge and practical skills such as youth sports facilities, their types, requirements for them.

Keywords: sports complexes, stadium, swimming pool, gym, shooting range, gymnastics, athletics, basketball, volleyball, table tennis.

O‘zbekistonda aholi yashaydigan zonalar qurilishini rejalashtirishda va qurishda yashovchilar uchun barcha sharoitlarni yaratish, kishi tabiiy turmush sharoitlaridan kelib chiqib, sport komplekslari qishloq va shahar kompozitsiyasi bir qismini tashkil etadi.

Xozirgi kunda O‘zbekistonda sport inshootlari qurilishi qat’iy reja asosida mamlakatning barcha territoriyalarida bir tekis joylashtirish, butun bir sport inshootlari tarmog‘ini yaratish kuzda tutilmoqda.

Sport inshootlari qurilishi mamlakat bo‘yicha axoliga madaniy maishiy xizmat ko‘rsatishni hisobga olgan holda kundalik, vaqti-vaqti bilan shug‘ullanish va zarur vaqtlarda mashg‘ulot bayramlar o‘tkazishda differensiatsiya qilish asosida foydalanish hisobga olgan holda quriladi.

Jismoniy mashqlar va sport bilan shug‘ullanish rejimi undan tashqari shug‘ullanuvchilar imkoniyati va ish sharoitlari hisobga olingan holda ekspluatatsiya va texnologik talablar asosida shahar va boshqa aholi yashaydigan zonalarda sport inshootlari joylashtiriladi.

Texnologik talab sport inshootining egallaydigan joyi razmeri va foydalanish maqsadida qarab aniqlanadi. Ikkinchidan shaharlar qurilishi normativlaridan kelib chiqib sport inshooti egallaydigan maydon joyni hisobga olgan holada aniqlanadi. yuqorida keltirilgan normativ talab asosida har 1000 kishiga hisoblagan holda belgilanadi.

Bizning shaxarlarimiz strukturasi uning aholi yashovchi rayonlarga bo‘lish bilan aniqlanadi, ya’ni har birining maydoni 50 ga aholisi esa 0000 dan 100000 kishini, mikrorayonlar rayonlar maydoni 50 ga, aholisi 000 dan 0000 gacha bo‘lsa, mikrorayon ichini ham uylar guruhlarga bo‘linib, ularning maydoni 1500-3000 kishini tashkil qilishi kerak. Shahar statusi aholisi 0000 dan oshgan aholi punktlariga beriladi.

Sport inshoot sanoati aholi punktlarini 7000 va 14000 kishi yashaydigan posyolkalarga bo‘linadi.

Qishloq joylarda aholi yashaydigan zonalar quyidagicha bo‘linadi: Qishloq xo‘jalik rayoni markazlari aholisi 15000 kishini tashkil qilish kerak. Kolxoz va sovxoz markazlari aholisi 000-5000 kishi ishlab chiqarish bo‘limlari aholisi 000 kishigacha.

Sport inshootlarini qurishni rejalashtirishda aholi yashash joylariga maksimum yaqin bo‘lishini hisobga olish zarur. Har bir sport inshootiga piyoda borish yoki transport xizmatidan foydalanish kerakligi hisobga olinishi kerak.

Sport inshootini qurishni hisobga olish va rejalashtirishda mashg‘ulot davomiyligi, ya’ni III va II razryadli sportsmenlar 1,5 -2,5 soat yuqori razryadli sportsmenlar uchun ,5 – 3,5 soat sistematik shug‘ullanishi hisobga olinadi. Shunga muvofiq kichik razryadli va ommaviy jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanuvchilar uchun piyoda 0 minutda yetib borish, katta klasdagi sportchilar uchun esa masofa 5-35 minut transportda yetib borish mumkin bo‘lishi kerak.

Ko‘p bosqichli sport inshootlari tarmog‘i quyidagicha bo‘lishi mumkin.

1. Mikrorayonlardagi kundalik mashg‘ulotlar uchun mo‘ljallangan sport inshootlari ko‘p bosqichi. Piyoda 5-7 minutda yetib borish bilan 50-500 metr radiusdagi zonaga xizmat ko‘rsatadi. Bunga kompleks sport maydoni, ya’ni gimnastika, yengil atletika, basketbol, voleybol, stol tennisi joylashgan bo‘lib, maydonni 1200 m2 tashkil qiladi.

Mikrarayonlar kompleksi loyixasi sostavida:

a) 7 yoshgacha bolalar uchun.

b) 7-10 yoshli bolalar uchun

v) 11-17 yoshli o‘smirlar va katta yoshli aholi uchun maydonlarni o‘z ichiga olishi kerak.

. Rayon miqyosidagi inshootlar bolalar va katta yoshdagi aholi bilan sistematik mashg‘ulot o‘tkazish uchun birlashgan fizkultura sport markazi loyixasi 0 minutda yetib borishga mo‘ljallab turiladi.

3. Rayonlararo sport seksiyalari va umumiy jismoniy tayyorgarlik mashg‘ulotlari o‘tkazish inshootlari rayonlararo sport markazlari transportida 0 minutda borib yetish mumkin bo‘lgan zona qurilishi loyixada xisobga olinishi zarur.

4. Umumiy shahar sport komplekslari, ayrim zallar, basseyinlar va stadion va boshqa inshootlarni loyixalashda jamoat transportida 30 minut ichida yetib borish mumkin masofada quriladi.

Shaxarlardagi sport inshootlarini sostavi, soni va qurilish bo‘ladigan joyini kengligi shahar va qishloq qurilishi general planida aniq ko‘rsatiladi.

Yuqorida aytilgan 7 yoshgacha, 7-10 yoshga va 11-17 yoshdagi bolalar uchun sport komplekslari aholi yashaydigan guruh uylar huzurida bo‘lishi va bog‘lar, xiyobonlar va xovlilarda joylashishi kerak. Bunday maydonlar xo‘jalik obyektlari, kommunikatsiyalaridan, ko‘cha va yo‘ldan kamida 0 metr chetda bo‘lishi kerak. Ayri vaqtlarda maktab sport kompleksida tutish joylashtirish ham mumkin. komplekslar rayonlararo xizmat ko‘rsatadigan bo‘lsa, ular bog‘larga va boshqa madaniy markazlarga yaqin, kommunikatsiyalardan, kasalxona va avtotransport magistrlaridan chetroqda bo‘lishi maqsadga muvofiq. Transport bekatlari 50 metr uzunlik to‘lmasligi kerak.

2. Qishloq joylarda sport inshootlari xozirgi davrda har bir aholi punktida sport kompleksi yoki kompleks sport maydonlari tipida quriladi. Chunki bu kompleksda bir vaqtda sportning bir necha turi bilan shug‘ullanish mumkin. Sport kompleksi maydoni va xajmi aholi soniga kirib belgilanadi. Kompleksda futbol, voleybol, basketbol, yengil atletika va boshqa turlar uchun sharoit yaratiladi. Undan tashqari «Alpomish va Barchinoy» kompleksi milliy sport turlari uchun ham sharoit yaratilishi zarur. Qishloq joylardagi sport komplekslari uch guruhga bo‘linadi: Rayon markazidagi sport kompleksi, kolxoz-sovxoz va ishlab chiqarish bo‘limlarida sport maydonlari bo‘linadi. Rayon markazidagi komplekslar uchun 5-6 ga, kolxoz-sovxoz markazida 35-45 ga va bo‘limlarda 1-2 ga joy ajratiladi.

Hozirgi davr amaliyotida rayon sport kompleksi sostavida: stadion, suzish basseyni, sportzal, otish tiri, boshqa sport o‘yinlar maydonlar qo‘shimcha inshootlar bo‘lishi kerak.

Kolxoz-sovxoz sport komplekslarida sport ariyenasi tribunalari bilan yoki kichkina stadionlar, sport o‘yinlari uchun maydonlar, basseyn, sportzallar, tir va boshqalar bo‘ladi.

Bularda esa futbol maydoni, voleybol, basketbol, qo‘l to‘pi maydonlari yengil atletika sektor iva boshqalar bo‘lishi kerak.

3. Aholi yashash joylarida sport inshootlari sport o‘yinlari uchun maydonchalar, basseyinlar, kichgina sport zallar, podvallarda joylashgan sportzallar va x.k.

1) Zona otdixlar va ulardan sport bazalari.

2) Uylar o‘rtasidagi sport maydonchalari.

3) Istiroxat bog‘lari yaqinida sport maydonlari.

4. Stadionlar eng yirik sport kompleksi hisoblandi. Stadionlar Sobiq ittifoqda da va chet mamlakatlarda 80000-100000 tomoshabinlarni sig‘dirish mumkin bo‘lgan tribunalarga egadir. Bizda lekin nomli stadion 103 ming, Varshava, Budapesht, Berlin va ko‘pchilik stadionlar 100000 tomoshabin sig‘diradi.

Rio-da Janeyro (Braziliya) dagi stadion «Marakana» stadioniga 05 ming kishi joylashadi. Katta shaxarda har 1000 kishiga 0,35 ga yer ajratilib stadion va boshqa inshootlar quriladi.

Kichkina stadionlar 5-10 ga yerga qurilib 000-7000 ga o‘rinli bo‘ladi qishloqlarda 3,5 ga yer ajratiladi. Aholisi 150 dan 00 mingacha bo‘lgan shaharda yer maydoni 15-20 ga yer ajralib, tribunaga 10-12 ming tomoshabin joylashadi.

Katta stadionlar 5 ga yerga joylashgan bo‘lib, kamida 5 ming o‘rinli tribunaga ega bo‘ladi.

Stadionlar gineral rejasi

Sport zonasi.

O‘quv-sport zonasi.

Admnistirativ xo‘jalik zonasi.

Dam olish va umumiy jismoniy tayyorgarlik zonalari belgilanadi.

Maktab sport inshootlari

Sport maydonlari va maydon turlariga qarab 7 turga bo‘linadi:

Birinchi tipdagi maydonga: Bu maydonda o‘quv ishlari va yengil atletika, voleybol, basketbol bo‘yicha musobaqalar o‘tkazish mo‘ljallanadi.

Uni sostavida:

Yugurish yo‘llari 135 m bo‘yiga, eniga 7,5 metr.

Aylanma yo‘lak 00 metr, eni 5 m. 4 yo‘lak.

2 ta sakrash chuqurchasi ,75x6 m.

Yadro irg‘itish joyi.

Sakrash uchun universal chuqurlik, ya’ni uzunlik va balandlikka sakrash.

O‘rnidan turib sakrash.

Gimn. stenka (narvon).

Voleybol maydoni.

Basketbol maydoni.

Yengil atletika quvvati 80-100 kishini, sport o‘yinlaridan 40-50 kishi yetadi.

II tipdagi maydoncha

O‘quv ishlarining gimnastika bo‘limiga bag‘ishlanadi. Uning sostavi.

1. Aralash qurilmada gimnastik snariyadlar joylashgan bo‘lib, kolse, trinpsiya, kanatlar, shest, gimn, narvon va perekdadine.

2. Gimn. narvon 12 qator.

3. Egiluvchan gimn. stenka.

4. Suyanib sakrash uchun 5x15 m chuqur uzunlikka sakrash uchun ham foydalanish mumkin. hamma maydoni 600 m2 bir vaqtda 40-50 odam shug‘ullanishi mumkin.

III tipdagi maydoncha

O‘quv ishlari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, futbol, qo‘l to‘pi va diska, kopya, granata va to‘p uloqtirish uchun maydonchalarni o‘z ichiga oladi.

Uning sostavi:

1. Futbol maydoni 40x60 m shuning ichida qo‘l to‘pi maydoni joylashadi. (20x40m) diska uloqtirish joy. Futbol maydoni tomon otiladi. Umumiy maydoni – 950 m2.

III A, IIIB shunga o‘xshash, maydonchalar yanada kombikirovat qilinadi. Umumiy maydoni 1950-4390 m2.

IV tip maydoncha voleybol va basketbol maydonchalari joylashadi. Umumiy maydoni 540 m2.

V tip maydoncha: voleybol va basketbol maydoni bo‘lib, bir vaqtda shug‘ullanishi mumkin. Umumiy maydoni – 480 m2.

VI tip maydoni. Stol tennisi uchun 8 x18 m. 4 ta stol quyilib, 15-25 kishi shug‘ullanadi.

VII tip maydoni faqat voleybol uchun maydon 15x24 m. Bir vaqt 15-25 kishi shug‘ullanishi mumkin.

VIII tip maydoni: gimnastik shaharcha maydoni 800 m2. Bir vaqtda 35-40 kishi o‘quv darsida, 15-20 kishi. Shunday qilib 6 tipdagi sport ariyenasi mavjud.

1. Futbol maydoni atrofida chopish yo‘lagi. Voleybol va basketbol maydoni, balandlikka va uzunlkka sakrash chuqurchalari, yengil atletika sektorlari bo‘ladi. Sport yadrosi razmeri 67,5x150 m.

2. Tip sport yadrosi xuddi 1 s.ya. uxlash faqat futbol maydoni 40x80m. chopish yo‘lagi – 300 m. umumiy maydoni 60x136 m.

3. Tip s. yadrosi f.m. 35x70 m. chopish yo‘lagi uzunligi 50 m. umumiy maydoni 50x116 m.

4. Tip s.yadrosi futbol maydonisiz qurilib 43x83,5 m. joyga quriladi.

5. Tip s.yadrosi futbol maydonisiz qurilib chopish yo‘lak-150 m. radius povragi V.M. Virajlar orasidagi masofa 33,2 m. Umumiy maydoni 37x73 m.

6. Tip s.ya. yo‘lagi 125 m. burilish joyi radiusi 10 m. markaz burilish chizig‘i orasi 30,14 sm. umumiy maydoni 33x63 m.

O‘rta va Oliy maxsus o‘quv yurtlari sport inshootlari

O‘rta maxsus o‘quv yurtlari sport inshootlari 16, 4, 32, 48 va 64 o‘quv guruxiga mo‘ljallab student soni 480, 720, 960, 1440 va 1920 kishini tashkil qilishi hisobga olinadi.

Bir aholi punktida o‘quv yurtlari yagona sport markazi tashkil qilishi mumkin. 4 tip sport zallari loyixasi tuziladi: 18x36x8 m. 1920 o‘quvchiga 18x30x7 m. 960-1440 o‘quvchiga, 12x26x6 m, 480x720 o‘quvchi 9x18x5 m. zal.

Undan tashqari o‘quv turi, IIx25 m. basseyin plantashtiriladi. Umumiy maydoni, 4900 m2, 9600 m2, 4390 m2 va 950 m2 maydonlarda o‘yin maydonlari quriladi.

OTM

Oliy o‘quv yurtlariga 1000-4000 studentga ega bo‘lgan (kunduzi bo‘limda) gumanitar OTM lar va 000-10000 studenti universitet va texnik vuzlarga rasmiy qilinadi.

- Sport o‘yinlari uchun zal 4x42m.

- Gimn. zal 18-36 m. student soniga zallar ,3 va 4 ta bo‘lishi mumkin. 000 studenti bo‘lgan Vuzga 18-36 m. zalga qo‘shimcha 18-18 m. zal quriladi. Sport maneji 30-126 m. yo‘lagi bilan 00 m basseyin 5x58 m. Futbol maydoni 63-94 m.

2000 studenti bo‘lgan Vuzga uchun qo‘l to‘pi maydoni, gimn shaharchasi. 4 tennis maydoni, 3 voleybol maydoni, basketbol maydoni va x.k.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xodjayev M.S., Tolemetov A.A., Nurmuxammedov A.M., Umarov J.X. Sport inshootlari. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent, 007.

2. Xolmirzayev E.J. Sport o‘yinlari va o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent, 011.

3. Nigmanov B.B., Xodjayev P., Raximqulov K.D. Sport o‘yinlari va uni o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent, 011.

4. Mirzakulov Sh.A., Azizov N., Nurshin J.M. Milliy kurash musobaqalarini o‘tkazish qoidalari. –Toshkent, 1993.

5. Николеенко А.В. Спортивные сооружения. Справочник для факултета физкултуры пединститута. М., Просвещение, 1976.

SPORT INSHOOTINING MOSLASHUVCHANLIGI TUSHUNCHASI

Jalolov Ibroxim Mustofoqul o‘g‘li
Guliston davlat universiteti “Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi
jalolovjm83@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada sport inshootining moslashuvchanligi tushunchasi ochib berilgan. Moslashuvchanlik konsepsiyasi zamonaviy insonning o‘zgaruvchan yehtiyojlarini qondirish va tashqi muhit bilan o‘zaro munosabatlarni tashkil qilishni takomillashtirish, odam uchun qulay bo‘lgan atrof-muhit xususiyatlarining mavjudligini ta’minlash uchun sport ob’ekti tarkibidagi o‘zgarishlarga ochiqlikka qaratilgan me’moriy ob’ektni shakllantirishning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi.

Kalit so‘zlar: moslashuvchanlik, stadion, sport, sport inshootining tuzilishi, transformatsiya texnikasi.

Аннотация: В статье раскрыто понятие гибкости спортивного сооружения. Понятие адаптивности определяет специфику формирования архитектурного объекта, направленную на удовлетворение меняющихся потребностей современного человека и совершенствование организации взаимодействия с внешней средой, открытость к изменениям в структуре спортивного объекта с целью обеспечения наличия благоприятных для человека свойств среды.

Ключевые слова: Гибкость, стадион, Спорт, структура спортивного сооружения, техника трансформации.

Mavzuning dolzarbligi sport inshootlariga nisbatan moslashuvchanlik konsepsiyasini ishlab chiqish zaruriyati bilan bog‘liq. Zamonaviy sport inshootlari atrof-muhit, mavsumiy va iqlim ta’sirini hisobga olgan holda ushbu tadbirlar uchun qulay sharoitlar yaratishni talab yetadigan sport, sport-ko‘ngilochar va madaniy tadbirlarning bir-biriga mos kelishi bilan ajralib turadi..

Maqolani yozishdan maqsad sport inshootining moslashuvchanligi konsepsiyasini shakllantirish va aniq misollardan foydalangan holda sport inshootining moslashish yo‘nalishini ko‘rsatishdir.

Arxitektura ob’ektining moslashuvchanligi R. Sakson, K. Slessor, M. Viggintin va N. Foster, J. Masso, N. Grimshaw, R kabi “yashil harakat” ning asosiy oqimida bo‘lgan me’morlarning loyihalarida ko‘rib chiqilgan. Rojers, R. Pianino, T. Gersog, J. Nouvel, S. Kalatrava va boshqalar[3].

Hozirgi vaqtda arxitekturada moslashuvchanlik, arxitektura ob’ektining tuzilishi, ko‘p funksiyali sport inshootlarining tipologik xususiyatlarini o‘rganish va sport tuzilmasi elementlarini o‘zgartirishning ba’zi usullari bo‘yicha umumiy nazariy ishlar olib borilmoqda. Biroq, sport inshootlarining loyiha jarayonini ko‘kalamzorlashtirish konsepsiyasida moslashuvi haqida to‘liq qamrovli fikrlar hali shakllanmagan. Shuning uchun, maqola mualliflari tomonidan tanlangan mavzu dolzarb va kompleks rivojlanishni talab qiladi.

Biz o‘rganishda qabul qilingan terminologik apparatni aniqlaymiz. Sport inshootini o‘zgaruvchan atrof-muhit sharoitlari va jamiyat ehtiyojlariga moslashtirish jarayonini tavsiflash

uchun qabul qilingan asosiy atama moslashuvdir. Biz ko‘rib chiqayotgan sport inshootlari turli xil sport, o‘quv va madaniy-ko‘ngilochar funksiyalarni birlashtirish qobiliyatiga yega va rejalashtirishning asosiy yelementi sifatida sport yadrosi bo‘lgan yopiq ko‘p funksiyali sport inshootlari bilan cheklangan.

Nega moslashish masalasi bunday ob’ektlar uchun juda muhim?

Birinchidan, sport inshootlari ularni loyihalash va qurish uchun katta moliyaviy xarajatlarni va yuqori texnologiyali murakkab yechimlarni talab qiladi.

Ikkinchidan, maxsus Olimpiya o‘yinlari yoki boshqa bir martalik tadbirlar uchun qurilgan sport inshootlari, odatda, juda qimmatga tushadi. Bu nafaqat qurilishga bir martalik katta mablag sarflash bilan, balki ularni keyinchalik iqtisodiy jihatdan samarali ishlatish bilan bog‘liq muammolarni hal qilish zarurati bilan ham belgilanadi.

Biz bunday ob’ektlar uchun integratsiyalashgan adaptiv yechimlarni ishlab chiqish zarurligini tasdiqlaydigan misol keltiramiz. Bu “Paxtakor” markaziy stadionini qayta qurish. M.S. Bulatov omonidan 1956-yilda qurilgan eskirgan bino 55 ming tomoshabinga sig‘ar edi. 1996, 008-2012 yillarda keng miqyosli rekonstruksiyadan so‘ng, 35 ming sig‘imga ega bo‘ldi. 018 yilda Jahon stadartlariga moslashtirib qayta to‘liq rekonstruksiya qilinishi kerak. FIFA talablariga ko‘ra, sig‘im 44 taga yetkazilishi kerak. Bunday qayta qurish, mavjud vaziyatni tahlil qilish jarayonida ma’lum bo‘lganidek, mavjud tuzilmalarni to‘liq demontaj qilish va ob’ektni yanada samarali ishlatish masalalarini hal qilish zarurati tufayli katta xarajatlarni talab qiladi [10].

Albatta, kosmik rejalashtirish yechimlarining moslashuvchanligi loyihalashtirish va qurilish bosqichlarida ma’lum xarajatlarni talab qiladi, bu yesa ob’ekt narxining ma’lum bir oshishiga hissa qo‘shadi. Ammo, binoning unga bo‘lgan talablari o‘zgargan sharoitlar ta’sirida qayta ko‘rib chiqilganda yoki uni keyinchalik samarali ishlatish imkonsiz bo‘lsa, deyarli to‘liq rekonstruksiya qilishga bo‘lgan yehtiyoj yanada oqilona istiqbolga yega.

Sport inshootlarini loyihalashtirishga moslashuvchan yondashuvga misol qilib 012 yildagi Olimpiya o‘yinlari uchun qurilgan London akvatsioner markazi bo‘lib, keyingi ish jarayonida me’mor Zaha Hadid tomonidan ishlab chiqilgan akvarium ijtimoiy va madaniy muassasalarga aylantiriladi. Ushbu imkoniyat dastlab ob’ektning dizayn yechimida berilgan yedi [5].

Ta’kidlash kerakki, sport inshootining moslashuvchanligi zamonaviy sport inshootlari arxitekturasining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Sport tadbirlarini o‘tkazish texnologiyasi va ob’ektlarni universalizatsiya qilish zarurati o‘zgaruvchan yelementlarga yega stadionlarning paydo bo‘lishiga olib keladi.

So‘nggi paytlarda, ayniqsa chet yellarda, stadionlar asosan murakkab va qimmatbaho inshootlar bilan qurilgan, shu sababli stadionlar turli sport turlariga aylantirilishi mumkin - bu texnik vositalardan foydalanib, strukturani o‘zgartirish va tejamkor ishlashini ta’minlash.

Transformatsiya yelementlaridan foydalanadigan moslashuvchan yechimlar 1989-yildan buyon sport inshootlarini loyihalashtirish amaliyotida keng qo‘llaniladi va so‘nggi 30 yil ichida faol ishlab chiqilgan.

Dunyodagi yirik sport inshootlarini (Meksika, Ispaniya, Rossiya, Xitoy, Yaponiya) loyihalashtirish, qurish va yekspluatatsiya qilish tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ular qurilgan sport tadbirining oxirida ushbu ob’ektlar kommunal xizmatlar tizimida to‘liq hayot kechirishlari mumkin.

Ideal yechim sport inshootlarini konvertatsiya qilish uchun ixtisoslashgan uskunalardan foydalanish hisoblanadi. Uning yordami bilan qisqa vaqt ichida siz ko‘rgazmalar, konsertlar va ko‘ngilochar tadbirlar uchun ko‘p funksional joyni tashkil qilishingiz, o‘rindiqlar sonini ko‘paytirishingiz, shuningdek, turli xil nodavlat sport turlari bo‘yicha musobaqalar o‘tkazishingiz mumkin.

Ushbu yo‘nalishdagi mavjud amaliy ishlanmalar va nazariy tadqiqotlarni umumlashtirish va tizimlashtirish uchun mualliflar sport inshootining moslashuvchanligi to‘g‘risida keng qamrovli konsepsiyani shakllantirishni taklif qilishadi. U “shaxs jamiyat - me’moriy ob’ekt - atrof-muhit” munosabatlarning murakkab dinamik tizimining ishlashini ta’minlaydigan xususiyatlar to‘plamini shakllantirishga qaratilgan me’moriy ob’ektni tashkil yetishning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi [11]:

a) sport inshooti tarkibini o‘zgartirish uchun ochiqlik - zamonaviy odamning xilma-xil va rivojlanayotgan yehtiyojlarini qondirish

b) tashqi muhit bilan o‘zaro munosabatlarni tashkil yetish va takomillashtirish qobiliyati, inson uchun qulay bo‘lgan ichki muhitning xususiyatlarining mavjudligini ta’minlash.

Sport inshootlaridagi o‘zgarishlarga ochiqlik:

kosmik rejalashtirishning asosiy qarorlari asosida iste’molchilarning qarorlari o‘zgaruvchanligini ta’minlashga imkon beradigan tarkibiy-fazoviy va moddiy-konstruktiv potensialning mavjudligi;

qurilish konvertlarining o‘zgaruvchanligi (harakatchanligi, o‘tkazuvchanlikning o‘zgarishi va boshqalar).

Yopiq sport inshootining mo‘ljallangan maqsadidan kelib chiqqan holda, kosmik rejalashtirish yechimining asosiy turi shubhasiz katta hajmli (xizmat ko‘rsatish funksiyalari uchun kichik yopiq hajmlarni joylashtirish imkoniyati bilan), keng spanli tuzilma bilan qoplangan (uni o‘zgartirish imkoniyati / mumkin yemasligi). O‘zgaruvchan yehtiyojlarga moslashish uchun quyidagi tarkibiy-fazoviy va moddiy-konstruktiv variantlar ushbu sport inshootining asosiy turiga xosdir:

- sport yadrosini o‘zgartirish;
- stendlarni o‘zgartirish;
- tomni o‘zgartirish;
- butun kompleksning makonini o‘zgartirish.

Sport yadrosining o‘zgarishi binoning asosiy elementlarining harakati bilan rejalashtirish qarorlarini shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Sport inshootlari uchun gorizontal tekislikda harakatlanadigan maydondan foydalanish tavsiya yetiladi, bu sport inshootida turli xil tadbirlarni o‘tkazilishini ta’minlaydi. Saytning o‘zini qisqartirish yoki ko‘paytirish, uni o‘z o‘qi bo‘ylab vertikal va gorizontal ravishda o‘tkazish qobiliyati, aylanish qobiliyati - bularning barchasi sport inshootlarining ishlashini optimallashtirishga imkon beradi.

Sport yadrosining o‘zgarishi zalni ko‘p funksional holga keltiradi va shu bilan birga sport tadbirlarini madaniy va ko‘ngil ochar joylar bilan almashtirish imkoniyatini beradi. Yuqorida aytib o‘tilganlar ushbu turdagi transformatsiyani yeng oqlangan holga keltiradi. Sport yadrosining o‘zgarishi odamlarning harakatlarini aniqlaydigan funksional ssenariylarning ko‘plab variantlarini dasturlash imkonini beradi. Bu ko‘p vaqt talab qiladigan jarayon. Uning narxini pasaytirish uchun arena iloji boricha avtomatlashtirilgan holda amalga oshiriladi.

O‘zgaruvchan yadroga yega sport inshootlariga misollar:

Toshkentdagi “Xumo arena” saroyi (2019). Ushbu sport inshooti - bu sport va madaniy tadbirlarni tashkil qilish uchun zamonaviy bino, kichik sport maydonchasiga tegishli, xokkey va figurali uchish uchun joylar mavjud bo‘lgan 12500 o‘rinli inshoot hisoblanadi;

Kaoshung milliy stadioni futbol stadioni (Tayvan) (2009). Stadion o‘rta sport arenasiga tegishli bo‘lib, uning ichiga futbol maydoni, atletika maydoni va regbi va badiiy gimnastika korti kiradi [4];

Germaniyaning Inzel shahridagi Max Aicher Arena konkida uchish (2011). Stadion katta sport maydonchasiga yega bo‘lib, u xalqaro musobaqalar va kundalik mashg‘ulotlar uchun mo‘ljallangan konkida maydonchasiga yega [6]. Stendlarni o‘zgartirish, tomoshabinlarning maksimal / minimal sonini jalb qiladigan turli xil tadbirlarni o‘tkazish uchun sharoit yaratishni o‘z ichiga oladi; ularning yig‘iladigan yelementlarini saqlash uchun ma’lum bir joy talab qilinadi. An’anaga ko‘ra stendlar arenaning bir, ikki, uch va to‘rt tomonida joylashgan bo‘lib, stadionning maqsadiga va u yerda o‘tkazilgan o‘yinlar va musobaqalarga qarab, ularga sport maydonchasi yoki uzuk, yellips, oval, taqa va hokazo shaklini takrorlaydi.

Stendlarni loyihalashda va tomoshabin o‘rindiqlarini almashtirishda zalni o‘zgartirishning barcha variantlari uchun statsionar tomoshabin o‘rindiqlaridan maksimal darajada foydalanish kerak.

Atrof-muhitning o‘ziga xos xususiyatlariga nisbatan moslashuvchanlik konstruksiya jarayoniga kiritilgan bino konvertining qulay atrof-muhit xususiyatlaridan (mavsumiy va kunlik o‘zgarishlarni hisobga olgan holda) maksimal darajada foydalanishi va ob’ektning ichki muhitining maqbul mikroiqlimiy va gigienik ko‘rsatkichlarini yaratish uchun zararli ta’sirlardan himoyalanish qobiliyatidan kelib chiqadi [9]. .

Sport inshootining me’moriy yechimini turli darajadagi o‘tkazuvchanlik va ochiqlik darajasidagi to‘siqlar / to‘suvchi tuzilmalar tizimi sifatida shakllantirish binolarni tanlash va qo‘llash orqali atrof-muhit va yenergiya holati nuqtai nazaridan tabiat va inson bilan muvozanat o‘rnatishga intiladigan murakkab dinamik tizim sifatida tashkil yetadi.

Teshilish / sirpanish darajasi har xil bo‘lgan va quyosh, shamol va cho‘kindi himoyasining an’anaviy yelementlari bilan an’anaviy o‘tkazmaydigan to‘siqlar (devor to‘siqlari) tizimlari;

binolarning ichki makonini tabiiy yoritilishini, tabiiy shamollatish, issiqlik samaradorligini “issiqxona effekti” va binolarning issiqlik izolatsiyasini ta’minlaydigan havo bo‘shliqlari yordamida tashkil yetish va tartibga solishga yo‘naltirilgan shaffof bitta / ko‘p qavatli to‘siqlarning bioklimatik samarali tizimlari;

to‘siqlarga asoslangan aralash tizimlar - har xil o‘tkazuvchanlik darajasiga yega bo‘lgan yopuvchi va demarkatsion tuzilmalar: introverted (ichkariga qaragan tizim - yorug‘lik o‘tkazuvchan tashqi devor to‘siqlari va o‘tkazuvchan ichki), haddan tashqari (shaffof sirlangan qurilish qobig‘i va o‘yin maydonchasini joylashtirish bilan nur o‘tkazmaydigan yadro), bir tomonlama (sirlangan fasad tomonidan tomonlarning biriga yo‘naltirilgan, qisman yezilgan va boshqalar); to‘siq sifatida tabiiy tarkibiy qismlarni kiritish.

Bu yoki boshqa qarorni tanlash atrof-muhitning zararli yekologik, iqlimiy va shahar omillari, shuningdek, atrofdagi binolarning ta’siriga bog‘liq holda amalga oshiriladi.

Zamonaviy sharoitlarda sport inshootining moslashuvchanligi to‘g‘risida yaxlit g‘oyalarni shakllantirish zarurati quyidagi qoidalardan kelib chiqadi:

-zamonaviy tez o‘zgaruvchan dunyo tendensiyalariga va zamonaviy arxitekturaning ko‘p funksional fazolarni shakllantirishga hamroh bo‘lgan yo‘nalishiga mos keladigan me’moriy yechimlarning paydo bo‘lishiga ijtimoiy yehtiyoj;

-ommaviy sport musobaqalari va Olimpiya o‘yinlarini bir marotaba o‘tkazish uchun yuqori texnologiyali muhitni yaratish zaruriyati va sport inshootlarining keyinchalik samarali ishlashi zaruriyati; binoning tashqi konturini tubdan o‘zgartirmasdan sport inshootlarini keng miqyosda qayta qurish imkoniyati;

-sport maydonlaridan yil bo‘yi foydalanish imkoniyati va qayta tiklanadigan yekologik manbalardan maqbul foydalanishga yo‘naltirish.

Transformatsiya qilinadigan sport inshootlarini loyihalash va qurish sohasidagi mavjud o‘zgarishlarni umumlashtirish va tizimlashtirish uchun mualliflar sport inshootining moslashuvchanligi konsepsiyasini ishlab chiqdilar, u keng qamrovli bo‘lib, quyidagi qoidalarni o‘z ichiga oladi:

-moslashuvchanlik

- me’moriy ob’ektning tez o‘zgaruvchan muhitda va foydalanuvchi yehtiyojlarida uning iste’molchi xususiyatlarining barqarorligini belgilovchi, arxitektura ob’ekti tarkibining o‘zgarishi yehtimoli va darajasini ta’minlaydigan xususiyatlar to‘plamini shakllantirishga yo‘naltirilgan me’moriy ob’ektni tashkil yetishning o‘ziga xos xususiyati;

Katta masofaga mo‘ljallangan sport inshooti tarkibidagi o‘zgarish darajasi uning xususiyatlari bilan belgilanadi:

a) rejalashtirish strukturasining o‘zgaruvchanligi / barqarorligi;

b) plastik konstruksiyani ierarxik/ko‘p qavatli qurilishi;

v) qurilish konvertlarining o‘tkazuvchanligi va optik xususiyatlarining o‘zgarishi, shuningdek ularga tabiiy qismlarni (obodonlashtirish, suv va boshqalar) kiritish imkoniyati;

Quyidagi texnikalar mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarga ochiqlik nuqtai nazaridan yeng yaxshi xususiyatlarga yega: “sport yadrosini o‘zgartirish”, “stendni o‘zgartirish”, “tomni o‘zgartirish”; ular “butun kompleksning makonini o‘zgartirish” uslubida umumlashtirilgan;

-sport inshootini plastik tashkil yetish nuqtai nazaridan, “to‘siq” ning tabiati ahamiyatlidir - devor va to‘siqlar tizimi; u o‘zgarishi mumkin: a) ko‘p qatlamli to‘siqdan ichki o‘rnatilgan fazoviy hajmgacha; b) o‘tkazuvchanlik / optik xususiyatlarini o‘zgartirish; v) tabiiy tarkibiy qismlarni (ko‘kalamzorlashtirish, suv va boshqalar) o‘rash tizimlarida qo‘llang. Sport inshootining moslashuvchanligi konsepsiyasi yangi sport inshootlarini qurish uchun potensial imkoniyatlarni aniqlashga qaratilgan. Yangi turlarning shakllanishida yeng katta potensial butun kompleksni o‘zgartirish usulini ishlab chiqishda va o‘rnatilgan tizimlardan foydalanishda namoyon bo‘ladi. Sport inshootining o‘zgaruvchanligi uning zamonaviy inson va jamiyatning o‘zgaruvchan yehtiyojlariga moslashish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dunmall G. Perspective London: Zaha Hadid Architects // MARK. London, after the games. 012. № 39. P. 84-94.

2. Foster N. New Works + Detail: Wembley Stadium // Archiworld. 1 c New Architecture, Spolight 9 Projects. 007. № 145. P. 156-164.

3. Philip J. Santiago Calatrava: Complete Works, 1979-2009. Koln, 009.

4. Schittich K. Dokumentation: Main Stadium in Kaohsiung // Detail. Dacher. 011. № 10. P. 1215-1220.

5. Zoppini A. Per Londra 012 30 th Olympic Games // ARCA. Sport, guest editor manuelle gautrand. 011. № 69. P. 42-47.

6. Budarin K. Крыша-сугроб [Электронный ресурс]. URL: http:// archi.ru / world / news_current.html (дата обращения: 05.04.2013).

7. Гребенникова Н. Жемчужина Олимпийского парка // Архитектура, строителство, дизайн. 010. № 3 (60). С. 18-19.

8. Маливанова Л. В. Ледовый дворес на Ходынском поле // Качественная архитектура. 007. № 4. С. 124-129.

9. Меренков А. В., Янковская Ю. С. Структура общественного здания. Екатеринбург, 012.

10. Полянин Д. П. сентралный стадион [Электронный ресурс] // Областная газета. УРЛ: хттп://стадиумс. ат.уа/неwс/2013-01-12-10834 (дата обращения: 1.04.2013).

11. Янковская Ю. С. Архитектурный объект: образ и морфология : дис. ... д-ра архитектуры. М., 006.

12. Ясный Г. В. Спортивные сооружения ХХИИ Олимпиады. М., 1984

TALABALARNING INNOVATSION KOMPETENTLIGINI TA'MINLASH DOLZARB MASALA SIFATIDA

Komilov Jamoliddin Karimjonovich.,
Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Guliston davlat universiteti
jamoliddin1970@gmail.com
Dexqonov Ravshanbek Karim o'g'li
dexqonovravranbek343@gmail.com
Guliston davlat universiteti

Abstract: This article mentions that innovation activity support funds can allocate funds on the basis of repayment terms or on a voluntary basis, as well as act as a guarantor for the obligations of innovative activity subjects. "Establishment, reorganization and liquidation of innovative activity support funds shall be carried out in accordance with the procedure established by law."

Keywords: innovation, fund, innovative activity, legislation, entity.

Annotatsiya: Ushbu maqolada innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash jamg'armalari qaytarish shartlari asosida yoki beg'araz asosda mablag'lar ajratishi, shuningdek, innovatsion faoliyat sub'ektlarining majburiyatlari bo'yicha kafil sifatida ish yuritishi mumkinligi haqida so'z boradi. «Innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash jamg'armalarini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi».

Kalit so'zlar: innovatsiya, jamg'arma, innovatsion faoliyat, qonun hujjatlari, sub'yekt.

Innovatsion faoliyat va uning mazmuni talabalarni innovatsion faoliyatga yo'nalganligini ta'minlash kontekstini belgilash maqsadida O'zbekiston Respublikasining Innovatsion faoliyat to'g'risidagi qonuniga nazar solamiz. Qonunning «Innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash

jamg‘armalari» nomli bandida «innovatsion faoliyat sohasidagi tadbirlarni amalga oshirish; innovatsion faoliyat sub’ektlari tomonidan taqdim etiladigan buyurtmalarga muvofiq innovatsion loyihalarni, yangi g‘oya va turli ishlanmalarni tijoratlashtirish, innovatsion faoliyat sub’ektlarini faollashtirishini ta’minlash maqsadida ularni moddiy jihatdan rag‘batlantirish, ilmiy ishlanma (tadqiqot)larni moliyalashtirish va kadrlar malakasini oshirish, innovatsion faoliyat sub’ektlarining moddiy-texnik va ilmiy-laboratoriya bazasini zamonaviylashtirish» kabi masalalar alohida ta’kidlangan. [1]

Innovatsion faoliyatga tayyorlashni namunaviy chegarasini belgilab olish uchun birinchi navbatda, innovatsion faoliyatga tayyorlashning yo‘nalishlarini belgilash, ikkinchi navbatda empirik tadqiqotlar asosida individual-shaxsiy sifatlarni belgilab, muvaffaqiyatli innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishga turtki bo‘ladigan omillar sifatida ularni aniqlash lozim bo‘ladi. Shunda psixologik ma’rifat ishlarini rejalashtirish va amalga oshirish ilmiy jihatdan ta’minlanadi, maqsadli kechishiga erishiladi.

Talaba shaxsini faol ijodkor, moddiy va nomoddiy yangiliklarni yaratuvchi shaxs sifatida shakllantirish psixologik jihatdan talaba shaxsida «psixologik kuch» (resurs)ga ega bo‘lishni talab etadi. Talaba shaxsini shakllantirish metodlari va vositalari hamisha olimlarning diqqat markazida bo‘lib kelgan.

Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi shartli bosqichlarni ajratishga to‘g‘ri keldi:

innovatsiya, innovatsion yondashuv kabi tushunchalarning ma’nolarini anglash asosida bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish;

turli darajalarda innovatsion ishlanmalarni tayyorlash jarayonini modellashtirish asosida nazariy jihatdan kasbiy vazifalarni belgilash (hal qilish);

muvaffaqiyatli tarzda innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishda individual-psixologik xususiyatlarning o‘rnini belgilab, ularni takomillashtirish yo‘llarini aniqlash.

Kasbiy tafakkurni rivojlanish jarayoniga ta’sir etuvchi omillar talaygina bo‘lib, bunda ta’lim, ibrat, ta’limiy axborot, ta’lim muhiti va innovatsion faoliyatda hamrohlik qilish kabilarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Toki, oliy ta’lim amaliyotida mehnat sub’ektlari uchun zaruriy sanaladigan kompetensiyalarni shakllantirib, amaliyot davomida kasbiy bilimlarni, amaliyotda esa nazariy bilimlarni tadbiq etish uchun ta’limiy shart-sharoitlar yaratilsin. Buning natijasida, shaxsiy, guruhiy jamoaviy hamda jamiyat va davlat darajasiga mansub bo‘lgan, ya’ni manfaatlarini o‘zida mujassam etgan innovatsiyalarni yaratish uchun asos yaratiladi.

Oliy ta’lim tizimida talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlamasdan, amaliyotda mavjud bo‘lgan (joriy etilgan) texnologiyalarni takomilllashtirish, zamonaviylashtirish, bir so‘z bilan aytganda innovatsion yondashishni talab etish mumkin emas. Chunki innovatsion amaliyot har doim rivojlanib, o‘zgarib boradi va kasbiy rivojlanish jarayoni unga parallel ravishda rivojlanishi bilan birga, innovatsion ehtiyoj va talablar majmuasini ham shakllantirib boradi. Shu sababli, talabalarning kasbiy rivojlanishini, aniqrog‘i, ularda kasbiy sifatlarni shakllantirish dolzarb masala sanaladi. Chunki biron bir kasbiy sifatlarni shakllantirishda tashqi ta’sirlar – mehnat bozorining talabi, kasbiy faoliyatning talab va ehtiyojlari o‘z ta’sirini o‘tkazadi. V.L.Anoshkina va S.V.Rezvanov har qanday innovatsiyaning asosida ta’lim, bilim ifodalangan bo‘lib, talab va ehtiyoj innovatsiyalarni yaratishga turtki bo‘lishini ko‘rsatib o‘tgan [2].

Aslida, bilim va ko‘nikmani muhim o‘rin tutishini ham inobatga olish lozim edi. Mualliflarning munosabatiga o‘xshash nuqtai nazar A.Y.Kosalsning «Innovatsion jarayonlarning

ijtimoiy mexanizmi» nomli asarida ham keltirilgan bo‘lib, muallif asosan rag‘batlantiruvchi omillarning ta’sir darajasi kuchliligini ko‘rsatib o‘tgan [89]. Bu o‘z navbatida, inson kapitali innovatsion jarayonlarni yaratuvchisi va ta’minlovchisi ekanligini ko‘rsatadi.

Innovatsion jarayonlar tabiiy, ya’ni evolyusion bosqich tarzida o‘z-o‘zidan va sun’iy, ya’ni ehtiyojlarni, talablarni qondirish uchun amal qiluvchi tarkiblarni o‘z ichiga olib, tabiiy o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan komponent – bu, voqealarning bevosita yo‘nalishi sifatida sodir bo‘ladigan barcha narsadir, sun’iy komponent esa sub’ektlarning maqsadli faoliyati bilan belgilanadi [4].

Mazkur masala geosiyosiy va geoiqtisodiy mazmunlarga ham ega bo‘lib, alohida tadqiqotlarning mavzusi sanalsada, tadqiqot natijalari asosida ma’lum bo‘lishicha, talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda ta’lim sifatini oshirish, ta’lim va ishlab chiqarish orasidagi muvozanatni ta’minlash uchun jamiyat rivojlanish darajasini monitoringini amalga oshirib, ta’lim oldiga aniq vazifalarni belgilash lozim bo‘ladi. Bunda, davlat bosh islohotchi sifatida ishtirok etadi. Shunda, ta’limiy dasturlarda muhim kompetensiyalarni shakllantirish aniq belgilanadiki, innovatsion kompetentlik bundan mustasno emas.

Talabaning innovatsion kompetentligi, bu uning o‘ziga biriktirilgan vazifalariga muvofiq ravishda innovatsion faoliyatni sifatli amalga oshira olishida namoyon bo‘ladi.

Talabaning innovatsion kompetentligini shakllantirishni ta’minlashning dolzarbligi mintaqaviy darajada innovatsion qobiliyatlarni ifodalovchilarni shakllantirish, ta’lim muassasalari darajasida olib borilayotgan innovatsion faoliyatni davlat va mintaqaviy ta’lim siyosatiga muvofiqlashtirish zarurati bilan bog‘liq.

Yuqoridagi ta’riflarga asoslanib, biz innovatsion kompetentlik tarkibini o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi motivatsion-qiymat, mazmun-operatsion, tadqiqot-refleksiv komponentlari to‘plami orqali ifodalash mumkin.

Innovatsion faoliyatning komponentlari haqida munosabat bildirishda motivatsion-qadriyatli komponenti haqida to‘xtalib o‘tish lozim bo‘ladi. D.Koklan, Dj.O‘Konnel va I.Merfi bu masalaga iqtisodiy rivojlanish nazari bilan, ya’ni bilim va innovatsiyalar iqtisodiy rivojlanishni ta’minlovchi ekanligini ko‘rsatib o‘tgan. Bilim, o‘zgarishlar kiritish, yangiliklarni yaratishda, salohiyat esa amaliyot bilan bog‘lash va tatbiq etishda kerakligi ko‘rsatilgan [5].

Innovatsion faoliyat haqida to‘xtalib o‘tar ekanmiz, psixologiyada motivatsiya inson hayotining murakkab ko‘p darajali regulyatori - uning xulq-atvori va faoliyati sifatida qaralishini inobatga olishimiz talab etiladi [6]. Harakatga keltiruvchi ichki yoki tashqi ta’sirlar (qo‘zg‘atuvchilar) asosida vujudga keladi.

Motivatsiya ehtiyojlar, sabablar, qiziqishlar, ideallar, intilishlar, munosabatlar, hissiyotlar, me’yorlar va boshqalarni o‘z ichiga olgan murakkab, har xil turdagi turtki beruvchi (qo‘zg‘atuvchi) tizim sifatida qaraladi. Motivning talqini ushbu tushunchani yoki ehtiyoj bilan (A.Maslou), yoki ehtiyoj tajribasi va uning qondirilishi bilan (S.L.Rubinshteyn) yoki ehtiyoj ob’ekti bilan o‘zaro bog‘liqdir. A.N.Leontevning faoliyat nazariyasi kontekstida, «motiv» atamasi «ehtiyoj tajribasini belgilash uchun emas, balki ushbu ehtiyoj mazkur sharoitda konkretlashtirilgan maqsad va uni rag‘batlantirish uchun faoliyat nimaga yo‘naltirilganligi ma’nosi sifatida qo‘llaniladi»[7].

Talabalarni innovatsioan faoliyatga yo‘naltirishda kasbiy o‘sish va muvaffaqiyatga erishish uchun ehtiyojlarni (ma’naviy jihatdan) shakllantirishga e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Motivlarning barcha turlari orasida eng muhimi, bizning fikrimizcha, ichki, ya’ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri yangilik, ya’ni innovatsiya va uning jarayoni bilan bog‘liq bo‘lganlari hisoblanadi.

Innovatsion faoliyat yangi me’yorlarni, munosabatlar turlarini, qadriyatlarni joriy etishni ko‘zda tutadi. Me’yorlar va qadriyatlar ijtimoiy hayotga hodisa sifatida kiritiladi. Bunda da’vat qilinmaydi, balki talabalarning o‘quv faoliyatini ularga mos ravishda tashkil etilishi kerak.

Sub’ektning qadriyatlari uning manfaatlari, o‘zi uchun ahamiyatli bo‘lgan ob’ektlar haqidagi umumlashtirilgan barqaror tasavvurlaridir. Inson har doim o‘z qadriyatlaridan kelib chiqib harakat qiladi. Aksiologik asoslar sub’ektning ichki ma’naviy dunyosiga tegishli, ammo faoliyatda, uning boshqalar bilan bo‘lgan munosabatlarida namoyon bo‘ladi.

Innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda bir tomondan, talabalarning istagi va ehtiyoji bilan, boshqa tomondan, yangiliklarga nisbatan namoyon bo‘ladigan va yashirin ziddiyatning yo‘qligi bilan izohlash mumkin. Chunki maqsadni belgilashda motivlar va qadriyatlar ifodalangan bo‘ladi. Biz tomonimizdan esa talabalar o‘rtasida etnopsixologik jihatdan ijtimoiy masofalarni yaqinlashtirib, hamkorlikni ta’minlaydi, turli millatli talabalar orasida innovatsion xulqni ifodalanishi uchun zamin yaratadi

Tadqiqotchi Sh.S.Sharipova O‘zbekiston respublikasida ta’lim tizimida ta’lim jarayonini rivojlantirishning yana bir jihati ta’lim jarayonida tashabbusni o‘z zimmasiga oladigan, o‘zining kasbiy maqsadlarini ongli tarzda (shakllangan ehtiyoj tarzida) aniq belgilab, mas’uliyat bilan yangi va optimistik qarashlari asosida innovatsiyalarga tayyor turadigan faol va mobil pedagoglarga bog‘liq deb ko‘rsatgan. Bu holatda o‘qituvchi raqobatbardosh bo‘lishi uchun har qanday o‘zgarishga tayyor bo‘lishi, yangi talablarning shartlariga tez va samarali moslasha olishi, yuqori mahoratga ega bo‘lishi, o‘z bilimlari va ko‘nikmalarini muntazam yangilash, o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilishi kerak. Negaki, talabalarning innovatsion faoliyatga tayyorlashda ustozlarning bilim va ko‘nikma hamda tajribalari etakchi rol o‘ynaydi.

Ta’kidlash kerakki, innovatsion faoliyat past darajasidan yuqori darajaga qarab rivojlanib boradi. Shuning uchun ideal holda, har bir faoliyat, shu jumladan, innovatsion faoliyatni texnologik darajasiga etkazilishi kerak. Bu jarayonda innovatsion kompetentlikning **tadqiqot-refleksiv** kabi bazaviy komponenti talaba tomonidan o‘z faoliyatida innovatsiyalarni tatbiq etish va refleksiyani amalga oshirishni nazarda tutadi.

Refleksiya – psixologik jarayon sifatida innovatsion faoliyatni (yangi g‘oya, ishlanma va b.) amalga oshirishni ob’ektivlashtirishga, ya’ni moddiylashtirishga qaratilgan bo‘lib, yutuqlar va muammolarni kashf etishga, biron bir narsada nima uchun ishlayotganini yoki ishlamayotganligini tushunishga imkon beradi, ya’ni yutuqlar va muammolarning sabablarini topishi kerak.

Talabani innovatsion kompetentligining komponentlarini o‘zaro bog‘liqligi va bir-birini to‘ldirishi biz tomonimizdan innovatsion faoliyatni rivojlantirish modelida namoyon bo‘ladi. Bu o‘z navbatida tizimli yondashuvdan foydalanib, asosiy komponentlarni shakllantirishni taqozo etadi. Ma’lumki, tizimli yondashuvining asosiy tamoyillari yaxlitlik va o‘zgaruvchanlikdir.

Yaxlitlik tamoyilining mohiyati shundan iboratki, yaxlitlik xususiyatlari unga bog‘liq bo‘lsa-da, uning tarkibiy elementlari xossalari yig‘indisiga kamaytirilmaydi.

Buning uchun monitoring tizimini joriy etish talab etiladi. Innovatsion monitoringni birinchi navbatda, xohlayotgan (kutilayotgan) natijaga uning mosligini aniqlash maqsadida, biron-bir jarayonni doimiy kuzatuvi deb belgilash lozim bo‘ladi. Oliy ta’lim muassasasining

rahbari bu masalaga strategik masala tariqasida yondashishi maqsadga muvofiqdir. Boshqaruv darajalari, odatda uchta asosiy kategoriyalarga bo‘linadi.

Ularni bilish esa, kompetensiyalarga ega bo‘lish majmuini belgilash uchun xizmat qiladi. Bular:

institutsional bosqich;

boshqaruv bosqichi;

texnik bosqich.

Innovatsion monitoring bu – ta’lim tizimi yoki uning alohida elementlari haqidagi ma’lumotlarni jamlash, qayta ishlash, saqlash va tarqatish (yoyish) tizimidir. U, boshqaruvni axborot bilan ta’minlashga mo‘ljallangan bo‘lib, mavjud holat haqida resurslarni funksional holatidan kelib chiqqan tarzda rivojlanish prognozini ta’minlash imkonini beradi [8].

Talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda mazkur masala muhim sanaladi.

Bugungi kunda jahon amaliyotida monitoringga bo‘lgan yondashuvlardan, uch xil asosidagi tayanch tushunchalardan quyidagilari keng tarqalgan:

sifatli ta’lim va ilmiy faoliyat uchun muassasalarda yaratiladigan shart-sharoitlar;

ta’lim jarayoni;

natijalar.

Aynan ta’lim natijalari barcha tizimlar uchun sifatni ta’minlovchi tayanch nuqta sifatida (natijalar bo‘yicha boshqarish texnologiyalarini joriy qilish bilan bog‘liq hollarda bu sharoit katta ahamiyat kasb etmoqda) muhimroq omil bo‘lmoqda.

Bundan ko‘zlangan maqsad, talabalarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligini ta’minlash samaradorligini aniqlash;

talabalarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligini ta’minlashda cheklovlar va xavf-xatar chegaralarini aniqlash;

boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun kerak bo‘lgan axborotlarni shakllantirishdan iborat.

Manbalarning qiyosiy tahlili shundan dalolat beradiki, fanda innovatsion faoliyatni baholash mezonlarini ishlab chiqish yo‘nalishida bir qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan.

Innovatsion kompetentlikning ta’rifidan kelib chiqqan holda, tizimga yangiliklarni tatbiq qilishga talabaning shaxs sifatida, shuningdek, nazariy va amaliy tayyorligi bo‘yicha innovatsion shakllanganligi bo‘yicha baholash mumkin.

Oliy ta’limda talabani innovatsion faoliyatga yo‘nalganligi deganda, ularning refleksiv yo‘nalganligini bevosita dunyoqarashi bilan ulg‘ayganligini, mustaqil tarzda mehnat talabalari asosida kasbiy maqsadlarni shakllantira oladigan, kasbiy tafakkur sohibiga aytiladi.

Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini aniqlashda munosabat tarzida namoyon bo‘ladigan ijtimoiy-psixologik ko‘rinish, ya’ni indikatorlarni hisobga olgan holda quyidagilarga e’tibor qaratiladi:

talabalarda o‘zi tug‘ilib o‘sgan mamlakatga bo‘lgan munosabatida;

fuqaroviy burch va majburiyatlarni bajara olishga tayyor turganida;

o‘zining shaxsiy va kasbiy qadrini bilishiga;

kasbiy idrok maydonini kengligiga;

boshqa kasb vakillariga bo‘lgan munosabatiga;

refleksiv madaniyatni egallanganligiga.

Nazariy jihatda innovatsion faoliyat hosilasining asosiy mezoni sifatida yangilik ifodalansa, bu jarayonga bevosita qo‘shilish istagida bo‘lgan talabaga ko‘zlangan yangilikning mohiyati, yangilik darajasi nimada ifodalanganligini mehnat sub’ekti sifatida belgilab olishi muhim sanaladiki, yuqoridagilar uni ta’minlash uchun xizmat qiladi.

Bo‘lajak mutaxassisning lavozimda kasbiy shakllanish ko‘rsatkichlarini ishlab chiqishda, V.A.Adolf bir qator dastlabki prinsiplarga ahamiyat berib, «maxsus ishlab chiqilgan kasbiy vazifa va topshiriqlarni bajarish asosida ta’lim sohasida mutaxassislarning yo‘nalganlik darajasini belgilash maqsadga muvofiq», «yo‘nalganlik ko‘rsatkichlari nafaqat kasbiy yo‘nalganlik natijasini, balki uzluksiz ta’limning barcha bo‘g‘in va bosqichlarida mutaxassisni lavozimda shakllanish umumiy jarayonini baholashi kerak»ligini ko‘rsatib o‘tgan[9].

Oliy ta’lim tizimida amaliyot davomida talabalarning yangiliklarga bo‘lgan munosabatini, egallayotgan kasbiga munosabatini inobatga olish lozim bo‘ladi. Talabalarning innovatsion faoliyatga yo‘naltirishning o‘ziga xos jihatlarini inobatga olgan holda ma’lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilib, bir qator shartlarni belgilab o‘tamiz:

innovatsiya bilan faoliyat tarzida shug‘ullanish uchun puxta nazariy tayyorgarlikka ega bo‘lish;

tadqiqotni rejalashtirishda intellektual resurslarga ega bo‘lish;

Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim olish davomida talabalarning mustaqil tarzda amaliyot bilan shug‘ullanishga tayyor turish;

innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanish uchun ko‘nikma va malakalarni rivojlantirishga mo‘ljallangan maxsus kurslarni tashkil etish;

mintaqaviy ta’lim tizimida o‘quv-tadqiqot va innovatsion faoliyatni nazorat qiladigan keng tarmoqli monitoring tizimini yaratish. Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini aniqlash davomida individual-psixologik xususiyatlar bilan birgalikda egallayotgan sohalariga bo‘lgan munosabatlari hamda ta’lim muassasalarida talabalar uchun yaratilgan shart-sharoitlar ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг «Инновацион фаолият тўғрисида»ги Қонуни. / Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 4.07.2020 й., 03/20/630/1101-сон.
2. Аношкина В. Л., Резванов С. В. Образование. Инновация. Будущее. (Методологические и социокультурные проблемы). – Ростов-на-Дону:РО ИПК и ПРО, 001. – 176 с.
3. Косалс А.Я. Социальный механизм инновационных процессов. - Новосибирск, 1989. - 15 с.
4. Переслегин С.Б. Империя инноваций. http://futuredesigning.org/stativrusskomzhurnale20062010/imperiyainnovatsiy.html
5. Коклан Д., О‘Коннел Дж., Мерфи И. Знания, инновации и творческий потенциал как основа экономического развития в XXI в. // Вестник международных организаций. 010. № 3. - С. 1–33.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессий. – М.: Академический Проект; Фонд « Мир», 005.- 336 с.
7. Лисин Б. К. Стратегический ресурс инноваций // «Круглый стол» в Институте стратегических инноваций. – М.: Институт стратегических инноваций, 000. – 48 с.

8. Маклаков А. Г Адаптационный потенциал личности // Психологический журнал, 000. №1. - С. 1-36.
9. Адольф В.А. Профессиональная компетентность современного учителя. Монография. - Красноярск, 1998. - 310 с.
10. https://geniusjournals.org/index.php/ejhss/article/view/3945

YOSH FUTBOLCHILARNI TEXNIK-TAKTIK TAYYORLASHNI TAKOMILLASHTIRISH

Jonibekov Shuxrat Jonibekovich
katta o‘qituvchi, Guliston davlar universiteti
shuxratjonibekov@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda, futbolning dinamik rivojlanishi vaqtida, ilmiy izlanishlar har qachongidan ham ko‘proq muhim. Ular “global” futbolchini zamonaviy tayyor-lashda ko‘plab qiziqarli metodlar, dasturlar va o‘qitish usullarini amalda aniqlash, tadbiq eish va qo‘llashga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: murabbiy, futbolchi, mashg‘ulot, tezkorlik, qobiliyat, yuklama, tajriba guruhi, nazorat guruhi.

Abstract: Today, in the dynamic times of football, scientific research is more important than ever. They allow to produce, implement and apply many interesting methods, programs and training methods in modern preparation of “global” football players.

Keywords: coach, game, training, tool, specifics, load, experimental group, control group.

Bugungi kunda, futbolning dinamik rivojlanishi vaqtida, ilmiy izlanishlar har qachongidan ham ko‘proq muhim. Ular “global” futbolchini zamonaviy tayyor-lashda ko‘plab qiziqarli metodlar, dasturlar va o‘qitish usullarini amalda aniqlash, tadbiq eish va qo‘llashga imkon beradi. Olim va murabbiylar ham yosh va tayorgarlik ko‘rgan futbolchilar **motorika**sini[8] takomillashtirish, texnik-taktik mahorati va o‘yin samaradorligini oshirishning yangi yo‘llarini izlashda davom etmoqda. Har yili sportda, masalan, genetika, fiziologiya yoki kineziologiya soha-sidagi ilmiy kashfiyotlar ta’sirida, ko‘plab sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda [5].

Zamonaviy futbol jismoniy madaniyat va sport sohasining bo‘lajak mutaxas-sislarini ko‘proq zamonaviy ish shakllarini izlashga majburlab, futbochilarning beqiyos tez o‘sib kelayotgan mahoratini oshirishga yuqori talablar qo‘ymoqda. Va, qonuniyatdek, ko‘tarilgan futbol darajasi o‘qitish usullarini tinmay takomillashti-rish, mashg‘ulot jarayonini boshqaruv samaradorligini ko‘paytirish, murabbiylik malakasini uzluksiz oshirib borishni talab etadi. Mutaxassislar tomonidan qayd etilgan to‘pga egalik qilish texnikasi bo‘yicha mahalliy futbolchilarning eng yaxshi chet elliklardan orqadaligi, ko‘p yillik tayyorgarlikning dastlabki bosqichlaridan boshlab, o‘yinchilar mashg‘ulotini o‘tkazishning yangi, ilmiy asoslangan yonda-shuvlarni amaliyotga kiritishni talab etadi [1;4; 11].

Murabbiylar bolalarni futbolga 10-15 yildan keyin profissional jamoalarda to‘p surishga tayyorlaydi. Shuning uchun kelajakda bu sport turi qanday bo‘lishini oldindan ko‘ra bilishi va bolalarni “kelajak futboli” talablariga muvofiq tayyorlashi zarur. “Kelajak o‘yinning” bunday elementlariga bolalikdan o‘rgatish joiz [3]. So‘nggi o‘n yilliklar ichida o‘yin dinamikasining rivojlanishiga asoslanib, o‘yin masalalarini hal qilishda tezkor texnika asosiy omil bo‘ladi deb taxmin qilish mumkin. O‘qitishning dastlabki bosqichi metodikasida, ularni o‘rganmaslik kelajakda, ma’lum darajada, umumiy texnik mahoratni chegaralovchi omil bo‘lishi mumkin bo‘lgan bir qator savollar, xususan, o‘yin texnikasi elementlarini tadqiqot ketma-ketligi haqidagi savol ochiq qolmoqda [8, 9]. Keyingi vaqtda bolalar sport turi darajasida, ko‘pincha bolalarning texnik tayyorgarlik, jismoniy va psixologik salomatligiga zarar bo‘lgan, imkon qadar tez sport natijalar olish tamoyili paydo bo‘ldi. Shuning uchun hozirgi kunda o‘yinlar, o‘yin faoliyatining keng pedagogik imkoniyatlari yosh futbolichilarni tarbiyalashda to‘liq foydalanilmaydi va natija, etarli darajada samarali emas. Shu munosabat bilan bu muammo dolzarbdir.

BO‘SM - bolalar o‘smirlar sport maktabi va Yevropaning eng yaxshi ta’lim tizimlari dasturi asosida 10-11 yoshli yosh futbolchilarni texnik va taktik tayyorlash metodikasini takomillashtirish maqsadida quyidagilarni amalga oshirish joiz:

1) nazorat va tajriba guruhlari yosh futbolchilarining jismoniy va texnik tayyorlashning qiyosiy tahlilini o‘tkazish;

1)BO‘SM va Yevropaning eng yaxshi ta’lim tizimlari dasturi asosida yosh futbolchilarni texnik-taktik tayyorlash metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini tajribada baholash.

1) Umumiy jismoniy tayyorgarlikni baholash usullari. Umumiy jismoniy tayyorgarlikni baholash uchun quyidagi usullardan foydalanishni tavsiya etamiz: «moki» yugurish va masofaga yugurish.

✔ 30 m ga yugurish. Sportchilar mustaqil ravishda yuqori tezikda yugurishni boshlaydilar, sekundomer qo‘l orqada joylashgan holatdan birinchi harakati bilanoq faollashtiriladi va sinalayotgan sportchini marra chizig‘ini kesib o‘tishi bilan to‘xtatiladi. Vaqt ikkita tajriba o‘tkazuvchilar tomonidan belgilanadi. 3 ta urinish beriladi va o‘rta arifmetiki chiqariladi. Urinishlar o‘rtasida dam - puls bir daqiqada 120 urishga qadar [9].

✔ 300 m ga yugurish. Sportchining vazifasi maksimal tezlik bilan 300 m masofani bosib o‘tishdir. Ushbu mashqni bajarish uchun 1 urinish beriladi, test tugagandan so‘ng natija protokolda qayd etiladi [9].

3✕10 m ga «moki» yugurish. 10 m masofada, ikkita chiziq (start chizig‘i va marra chizig‘i) fishkalar bilan belgilanadi. Futbolchilar start chizig‘ini bosmasdan boshlang‘ich holat o‘rnini oladilar. Futbolchining vazifasi marra chizig‘iga yugurib, unga qo‘li bilan tegish, so‘ng boshlanish chizig‘iga qaytish va unga qo‘li bilan tegish va oxirgi qismini “marra” chizig‘ini qo‘li bilan tegmasdan bosib o‘tishdir. Sekundomer marra chizig‘ini kesib o‘tish payti to‘xtatiladi. Bularning barchasi maksimal tezlik bilan bajarilishi kerak. Sportchining «moki» yugurish testini bajarishdagi to‘psiz harakat sxemasi 1-rasmda ko‘rsatilgan. Bu mashqni bajarish uchun ta urinish beriladi. Eng yaxshi natija protokolga kiritiladi [9].

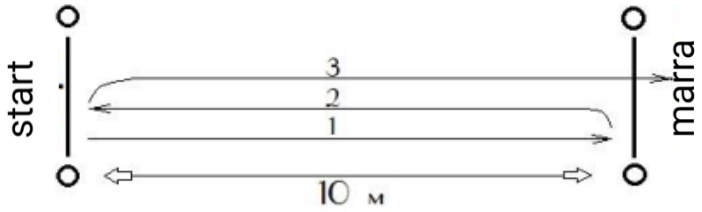

1-rasm. Sportchining «moki» yugurish testini bajarishdagi to‘psiz harakat sxemasi

✔ Turgan joydan uzunlikka sakrash. Sakrash ikki oyoqlar bilan itarilib qo‘llarni siltash bilan bajariladi, Yerga tushish - ikkala oyoqqa. 3 urinishdan eng yaxshi natija hisobga olinadi [9].

2) texnik tayyorgarlikni baholash usullari.

✔ To‘p bian jonglyorlik qilish. O‘ng va chap oyoq (oyoq yuzining do‘ng joyi o‘rta, ichki va tashqi qismlari), yonbosh, bosh bilan zarbalar bajariladi. Zarbalar bitta zarbani ikki martadan ortiq takrorlamasdan ixtiyoriy ketma-ketlikda bajariladi. Faqat turli yo‘llar bilan amalga oshirilgan zarbalar hisobga olinadi. Ulardan kamida bir marta bosh, o‘ng va chap oyoq, yonbosh bilan [2]. To‘p bilan jonglyorlik qilish texnikasi -rasmda ko‘rsatilgan.

2-rasm. «Jonglyorlik qilish» testini bajarish texnikasi.

✔ Darvoza tomon zarba aniqligi. 12 m lik belgidan o‘yinga kiritilgan to‘pni 9 m dan darvozaning belgilangan yarmiga zarba berish. Darvozaning belgilangan yarmidagi mo‘ljalga tegishlar soni (6 urinishdan) hisobga olindi [6; 8].

3) Maxsus jismoniy tayorgarlikni baholash usullari.

✔ To‘p nazorati bilan 30 m yugurish. Yuqori startdan bajariladi. Marra chizig‘i ortidagi to‘xtashni hisobga olmaganda, to‘pga oraliq masofa bo‘yicha kamida 3 marta tegib, istalgan usulda to‘pni surish mumkin. Futbolchi marra chizig‘ini kesib o‘tgandan keyin mashq tugagan hisoblanadi. Murabbiy to‘g‘ri startni va to‘pga tegishlar sonini, ikkinchi murabbiy esa marrada yugurish vaqtini qayd etadi. Vaqt 0,1 sekund aniqlik bilan qayd etiladi [10].

✔ uzoqqa to‘pga zarba berish. O‘ng va chap oyoq bilan harakatsiz to‘pga yugurib kelib ihtiyoriy usulda bajariladi. To‘pning uzoqligi zarba nuqtasidan kengligi 10 m yo‘lak bo‘yicha to‘pning Yerga teggan nuqtasigacha o‘lchanadi. Har bir oyoq bilan zarbaga uchtadan urinish beriladi. Oxirgi natija ikkala oyoq bilan eng yaxshi zarbalar yig‘indisi bilan aniqlanadi [10].

Pedagogik tajriba. Pedagogik tajriba Toshkentning “Paxtakor” BO‘SMda futbol bilan shug‘ulanayotgan 10-11 yoshli futbolchilarning jismoniy va texnik tayyorgarlik darajasi dinamikasini aniqlash va an’anaviy usul bilan tajriba usuli samaradorligini taqqoslash maqsadida

o‘tkazilgan. Tajribada 10-11 yoshli 30 nafar yosh futbolchi ishtirok etdi, jumladan: 15 kishi tajriba guruhida va 15 tasi nazorat guruhida.

Tajriba usulubiyati mavjud an’anaviylardan mazmun qismida farq qildi, tuzilishi va umumiy vazifalari nazorat va tajriba guruhlaridagi mashg‘ulotlarda bir xil bo‘ldi.

Olingan natijalarni matematik qayta ishlash. Ma’lumotlar Statsoft firmasi-ning Statistica 6.1 for Windows dasturi yordamida tahlil qilindi. Ma’lumotlar “o‘rtacha ± o‘rtachaning xatosi” (X±m) ko‘rinishida taqdim etildi.

Taqsimotning me’yordaligi. Tanlashning taqsimot qonunini aniqlash miqdoriy ma’lumotlarni statistik tahlilining majburiy bosqichi hisoblanadi. Kuzatilayotgan namunaning, parametrlari shu namuna bo‘yicha maksimal ehtimollik usuli bilan baholanadigan, normal qonunga tegishli bo‘liishi haqidagi gipotezani sinab ko‘rish uchun Kolmogorov-Smirnov mezonidan foydalanildi. Namunalar normal taqsimot qonuniga bo‘ysinmadi.

Miqdoriy ma’lumotlarni taqqoslash mezonlari. Taqqoslanayotgan parametrlar orasidagi sezilarli farqlar aniqlash uchun, ularni tanlov shartlariga muvofiqligini hisobga olgan holda tanlangan taqqoslama mezonlaridan foydalanildi. Statistik usulni o‘tkazish uchun kichik namunalar orasidagi parametr qiymatidagi farqlarni aniqlash imkonini beruvchi va miqdoriy jihatdan o‘lchangan har qanday tavsifning darajasi bo‘yicha ikkita mustaqil namuna o‘rtasidagi farqni baholash uchun ishlatiladigan statistik test - Mann-Uitnining U - mezonidan foydalanildi. Mezon mustaqil namunalar uchun t- mezonining noparametrik muqobilidir. Uning afzalligi shundaki, taqsimotning me’yoriyligi va dispersiyalarning ustma-ust tushushi taxminidan voz kechdik.

Jismoniy va texnik tayyorgarlik darajasini aniqlash uchun ham nazorat va ham tajriba guruhlarida test sinovi o‘tkazildi. Tajriba guruhi yosh futbolchilarining mashg‘ulot jarayonida biz tomondan ishlab chiqilgan tajriba usuli maqsadli qo‘llanildi, nazorat guruh esa yoshlar sport maktabining an’anaviy dasturi bo‘yicha shug‘ullandi.

Tajriba guruhidagi futbolchilarni o‘rgatish nazorat guruhi mashg‘ulotlaridan shu bilan farqlandiki, tajriba guruhida o‘quv-mashg‘ulot jarayoni yosh futbolchining sport tayyorgarlik jarayonining yo‘nalishini tavsiflovchi bloklarni davrlashtirishga qat’iy rioya qilish asosida amalga oshirildi.

Taklif etilgan ketma-ketlikka rioya etish, usul nuqtai nazaridan, mashg‘ulotning mantiqiy uyg‘unligini ta’minlashi kerak. Shuningdek, TG- tajriba guruhining, masalan, o‘quv mashg‘ulot jarayonining tayyorgarlik qismida, blokning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, to‘p bilan va to‘psiz harakatlanuvchi o‘yinlar maqsadli ravishda ishlatildi. Mashg‘ulotda to‘p bilan mashq qilish eng ko‘p bajariladi. NG- nazorat guruhida esa o‘kuv-mashg‘ulot jarayonida an’anaviy o‘qitish usulidan foydalanildi.

Tajriba usulini tadbiq qilishning samaradorligi aniqlash uchun futbolchilarning jismoniy va texnik tayyorgarlik darajasini aniqlash maqsadida pedagogik tajriba o‘tkazildi.

Bolalarning umumiy va maxsus jismoniy-texnik tayyorgarligini baholash Toshkentning “Paxtakor” BO‘SM maydonlarida o‘tkazildi.

Barcha testlar ertalab kun davomida 8-00 dan 9-30 gacha o‘tkazildi. Birinchi kuni futbolchilarning maxsus jismoniy va texnik tayyorgarligi: jonglyorlik qilish, to‘pni olib yurish bilan 30 metrga yugurish, zarbaning aniqligi va kuchini baholash uchun test sinovlari o‘tkazildi. Ikkinchi kuni umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasi: 30-metrga yugurish, 300 metrga yugurish,

3×10-metrga «moki» tez yugurish, turgan joydan uzoq sakrashni baholash uchun test sinovlari o‘tkazildi.

Olingan natija va ma’lumotlar navbatdagi maqolada keltiriladi.

Adabiyotlar

1. Варюшин В.В. Тренировка юных футболистов. М., Физкультура, образование и наука, 1997.
2. Власова Е. М. Подвижные игры и игровые упражнения в школьной системе физического воспитания: учебное пособие / Е. М. Власова.– Великие-Луки: ВГАФКС, 011. – 125 с.
3. Годик М.А., Скородумова А.П. Комплексный контроль в спортивных играх. М.: Советский спорт, 010. 336 с.
4. Голомазов С.Б., Чирва Б.Г. Теория и методика футбола. Техника игры. М.: Спорт-Академ Пресс, 002. 472 с.
5. Золотарев А. П. Подготовка спортивного резерва в футболе. - Краснодар: КГУФКСТ, 000. - 76 с.
6. Искусство подготовки высококвалифицированных футболистов: научно-методическое пособие / под ред. Н.М. Люкшинова. – М.: Советский спорт; ТВТ Дивизион, 006. – 432 с.
7. Клесов И.А. Личностные факторы эффективности и надежности соревновательной деятельности юных футболистов //Теория и практика физиче-ской культуры. - 1993. - №2. - С.19 - 0.
8. Кузнецов А.А. Организационно-методическая структура учебно- тренировочного процесса в футбольной школе. ИИ этап (11-12 лет)/ А.А. Кузнецов. – М.: Олимпия, Человек, 007.– 008 с.
9. Кузнецов А.А. Футбол. Настольная книга детского тренера. И этап (8-10 лет)/ А.А. Кузнецов. – М.: Олимпия – Человек, 007.– 112 с.
10. Лясковский К. П. Техника ударов. М.: ФиС, 1977. С. 5-26.

KURASHCHI QIZLARNING OYOQ BILAN BAJARILADIGAN MASHQLAR TEXNIKSI TAHLILI

Gulom Jurayev,
ГулДУ укитувчиси
gulomjurayev71@gmai.com

Annotatsiya: Har qanday vositaning samaradorligi uning qanday ekanligiga bogliq. Oyoq bilan bajariladigan mashqlar jismoniy tarbiya yuklamasining uziga xos ajralmas qismidir. Jismoniy tarbiyaning barcha usullarining eng muhim asoslaridan biri mashqlarni dam olish bilan birlashtirishning tanlangan usuli hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: yosh kurashchi qizlar, chidamlilik, tezlik, kuch qobiliyatlari va egiluvchanlik, ko‘prik, maneken.

Аннотация: Эффективность любого инструмента зависит от того, что он из себя представляет. Упражнения для ног – неотъемлемая часть физической подготовки. Одной из важнейших основ всех методов физического воспитания является избранный способ сочетания физических упражнений с отдыхом.

Abstract: The effectiveness of any tool depends on what it is. Leg exercises are an integral part of physical fitness. One of the most important foundations of all methods of physical education is the chosen way of combining physical exercises with rest.

Mavzuning dolzarbligi. Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport sohasida malakali kadrlar tayyorlash sifatini tubdan oshirish, o‘quv jarayonini zamonaviy talablar va xalqaro standartlarga muvofiq tashkil etish va shu kabi ustuvor vazifalarning belgilab berilayotgani, barcha sohalarda olib borilgan chuqur islohotlarning maxsuli sifatida ko‘rish mumkin. Shu qatorida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga ham alohida e’tiborning qaratilayotgani, yoshlarning o‘zlari yoqtirgan sport to‘garaklarida mashgg‘ulotlar olib borishlari va yuqori natijalarni qo‘lga kiritishlari uchun keng imkoniyatlar yaratilayotganidan dalolat bermoqda.

Sport va texnik mahorat yosh kurashchilarning o‘ziga xos harakatlar tizimi orqali o‘zlarining haqiqiy qobiliyatlaridan maqsadli va etarli darajada foydalanish qobiliyati sifatida tavsiflanishi mumkin. Texnik tayyorgarlikning asosiy maqsadi bu qobiliyatni takomillashtirishdir. Kurash sport turining davriy turlariga mansub bo‘lib, ularga chidamlilik va tezlik, kuch qobiliyatlarini ko‘proq namoyon qilishda xosil bo‘ladi. Bu qobiliyatlarni umumiy ravishda rivojlantirish tayyorgarlikning vosita va usullarini keng doirada qo‘llashni talab qiladi. Lekin, yosh kurashchilarning asosiy jismoniy qobiliyatlarini mashg‘ulotlar davomida takomillashtiruvchi vositalarni qo‘llagan holda rivojlantirish uslubiyati bo‘yicha aksariyat masalalar xali xanuzgacha amalda o‘rganilmagan.

Ma’lumki, egiluvchanlik bu kurashchining katta amplitudada harakatlarini amalga oshirish qobiliyatidir. Egiluvchanlik bo‘g‘imlardagi harakatchanlik bilan aniqlanadi. U o‘z navbatida bir qator omillarga bog‘liq. Ya’ni, bo‘g‘im suyaklarining tuzulishi, paylar, mushaklar cho‘ziluvchanligi va ularning cho‘zilish qobiliyatlaridir. Ma’lumki, bir nechta egiluvchanlik turlari mavjud ya’ni: faol egiluvchanlik va sust egiluvchanlik.

- Faol egiluvchanlik bu shaxsiy mushak kuchlanishlari hisobiga harakatlarni kattta amplitudada bajarish qobiliyatidir.

- Sust egiluvchanlik esa bu tashqi kuchlar, og‘irliklar, raqib harakatlari hisobiga harakatlarni kata amplitudada bajarish qobiliyatidir (N.A.Tastanov, 017. 178-b)

Tadqiqotning maqsadi - yosh kurashchi qizlarning oyoq bilan bajaradigan texnik usullar samaradorligini o‘rganishdan iborat.

Tadqiqotni tashkil etish va o‘tkazish. Tadqiqot oldiga qo‘yilgan maqsadni amalga oshirish uchun 14 – 15 yoshli kurashchi qizlarning o‘quv – trenirovka va musobaqa jarayonlari tanlab olindi. Tadqiqot 022 – yil oktyabr oyidan 023 –yil noyabr oyigacha davom etdi. Tadqiqot ishlari Guliston Olimpiya zahiralari kollejida tahsil oluvchi kurashchi qizlar bilan olib borildi. Tadqiqotda nazorat hamda tajriba guruhlariga 14 – 15 yoshli kurashchilardan iborat nafar o‘quvchi teng taqsimlab olindi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Nazorat va tajriba guruhlarida kurashchi qizlarning oyoq bilan bajaradigan texnik usullarini samaradorligiga e’tibor qaratildi. Bunda, pedagogik kuzatuv va ilmiy–uslubiy adabiyotlardagi ma’lumotlardan foydalangan holda yosh kurashchi

qizlarning oyoq bilan bajariladigan texnik usullarni qo‘llay olish darajasini xarakterlaydigan quyidagi nazorat mashqlari tanlab olindi va ular oyoq bilan bajariladigan texnik usullarni qo‘llash qobiliyatini rivojlantirish maqsadida tajriba guruhining trenerovka tarkibiga kiritildi:

1. Ko‘prik mashqida 15 marta chapga, 15 marta o‘ngga aylanish (s);

. Qo‘llarni oldinga cho‘zgan holda (20 soniya ichida) o‘tirib – turishlar bajarish, soni (marta);

3. Manekenni oyog‘idan ilib yiqitishlar (20 soniya ichida) marta;

4. 2000 metr masofaga yugurish (d, s).

5. Turgan joydan uzunlikka uch hatlab sakrash (m);

6. Sherigi bilan shartli bellashuvda oyoq bilan bajariladigan texnik usullarning soni.

Shug‘ullanuvchilar bir yil davomida yuqoridagi mashqlar bilan muntazam shug‘ullanib keldilar. Tajribaning boshida va oxirida tajriba va nazorat guruhida shug‘ullanuvchi yosh kurashchi qizlarning oyoq bilan bajariladigan texnik usullarni qo‘llash natijalarining ta’siri o‘rganildi.

Tadqiqot boshida va oxirida 14 – 15 yoshli kurashchi qizlarning tajriba va nazorat guruhidagi mos natijalarini solishtirib, oyoq bilan bajariladigan texnik usullarni qo‘llash darajasini xarakterlaydigan mashqlar bo‘yicha ko‘rsatkichlar ijobiy tomonga o‘zgargani (tadqiqot boshidagi ko‘rsatkichga nisbatan % hisobida) aniqlandi (1-jadval).

Tadqiqot davomida olingan natijalar quyidagilardan dalolat beradi:

1.Tajriba guruhidagi kurashchi qizlar bilan o‘tkazilgan test mashqlari bo‘yicha tadqiqot boshida o‘lchangan natijalariga nisbatan tadqiqot yakunida ko‘rsatilgan natijalaridagi ijobiy o‘zgarishlar nazorat guruhidagi qizlar natijalaridagi ijobiy o‘zgarishlardan ancha ustunligi ko‘rinib turibdi.

1 –jadval

Tadqiqot davomida tajriba va nazorat guruhidagi kurashchi qizlarning oyoq bilan bajariladigan texnik usullarni qo‘llash natijalarining o‘zgarishi (boshlang‘ich qiymatga nisbatan % da)

Test mashqlari	**Guruh**	**Tadqiqot boshidagi natijalar $\overline{X}$**	**Ijobiy o‘zgarish**	
			Son qiymati	**Boshlang‘ich qiymatga nisbatan %**
Ko‘prikda 15 marta chapga, 15 marta o‘ngga yugurish (s);	Nazorat	44,07	1,58	3,6
	Tajriba	44,04	5,14	11,7
(20 soniya ichida) o‘tirib turishlar soni (marta)	Nazorat	12,3	0,79	6,5
	Tajriba	12,2	2,41	19,7
Manekenni oyog‘idan ilib (10 marta) yiqitish (s)	Nazorat	30,3	1,78	5,9

	Tajriba	30,5	6,38	20,9
2000 metr masofaga yugurish (m, s).	Nazorat	9,58	0,23	2,4
	Tajriba	9,59	0,44	4,6
Turgan joyidan uzunlikka uch sakrash	Nazorat	5,48	0,18	3,3
	Tajriba	5,47	0,78	14,5
Shartli bellashuvda oyoq bilan bajarilgan texnik usullar (marta)	Nazorat	3,3	0,1	3,03
	Tajriba	3,4	0,49	14,7

. Nazorat guruhi kurashchilarining tadqiqot boshidagiga nisbatan oxiridagi ko‘rsatkichning eng katta o‘zgarishi sportchilar o‘ta qiziqish bilan bajariladigan 0 soniya ichida o‘tirib – turishlar soni (tadqiqot boshidagi ko‘rsatkichlarga nisbatan 6,5 % ga o‘sgan) va manekenni oyog‘idan ilib 10 marta yiqitish vaqti (5,9 % ga o‘sgan) ekanligi aniqlandi. Lekin bu ko‘rsatkich bo‘yicha o‘zgarish ham nazorat guruhiga nisbatan tajriba guruhida ancha farq qilib, deyarli uch – to‘rt marta ko‘p o‘sgan.

3. Tajriba guruhidagi kurashchilarning tadqiqot davomida test mashqlari natijalari bo‘yicha erishgan ijobiy o‘zgarishlari esa 0 soniya ichida manekenni oyog‘idan ilib yiqitishlar soni (tadqiqot boshidagi ko‘rsatkichlarga nisbatan 0,9 %ga o‘sgan) va 0 soniya ichida o‘tirib – turishlar soni (19,7 % ga o‘sgan) bo‘lib, ular bir – biridan katta farq qilmaydi. Eng kam ijobiy o‘zgarish 000 metr masofaga yugurish mashqida (4,6 %) kuzatildi va bu, balki mashqning qiyinligi bilan izohlansa ajab emas. Ushbu o‘zgarishlar (tadqiqot boshidagi natijalarga nisbatan % miqdorida) ifodalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 04.11.2020 йилдаги ПҚ-4881-сонли “Кураш миллий спорт турини ривожлантириш ва унинг ҳалқаро нуфузини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ҒҒ Халқ сўзи.-2020.-4 ноябр.

. Абдиев А.Н. Борьба. Организация восстановительно-тренировочного процесса на послесоревновательном этапе. - Т., 1997. - 138 с.

3. Керимов Ф.А., Нуруллаев А.К. Вольная борьба. Программа и учебное пособие для детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ Олимпийского резерва. - Т.: ЎзДЖТИ, 005. - С. 158.

4. Саламов Р.С. Спорт машғулотининг назарий асослари. Ўқув қўлланма. - Т.: ЎзДЖТИ, 005. - Б. 38.

5. Miskinis K. The research of competence characteristics of physical education //Education Physical Training Sport. - Kaunas: LAPE, 1999. - P. 37-52.

O‘QUVCHILARINING ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISH

J.Komilov., Haydarova Kamola Ergashboy qizi
Guliston davlat universiteti p.f.n.,dosent., Pedagogika fakulteti “Boshlang‘ich ta’lim metodikasi “ kafedrasi satajyor-o‘qituvchisi
Email: haykamola230@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarining tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini takomillashtirish yuzasidan ilmiy izlanish olib borgan olimlarimizning ta’riflari va tanqidiy fikrlash borasidagi nazariy qarashlari va tadqiqotlardan olingan natijaga ko‘ra bildirilgan fikrlar ushbu mavzumizni yoritib berishga asos bo‘lib xizmat qiladi.Shu bilan birgalikda o‘qituvchilarning o‘quv dasturlarida ko‘proq amaliy mashg‘ulotlarga tayangan holda interfaol metodlardan foydalanishi kerakligi haqida fikr va mulohazalari keltirilgan.O‘quvchilarda mustaqil ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda o‘quvchi-yoshlarning tanqidiy fikrlashi va o‘z faoliyatiga munosabatlarini o‘zgartirish masalasi o‘ta muhimdir.Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida o‘qitish jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kabi zamonaviy yondashuvlar va innovatsion usullarni qo‘llash natijasida, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanishi, nutqi ravonlashishi, tez va to‘g‘ri javob berish malakasi shakllanishi, bilimga ishtiyoq uyg‘otishi hamda ona tili va o‘qish darslarida kreativ yondashuvning ahamiyati haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Tanqidiy fikrlash, malaka, boshlang‘ich ta'lim, fikr, ta‘lim jarayoni, tanqid, o‘quv mashg‘uloti.

Abstract: In the article, the definitions of our scientists who conducted scientific research on improving the critical thinking skills of primary school students and the theoretical views on critical thinking and the opinions expressed according to the results of the research serve as the basis for illuminating this topic.

At the same time, the opinions and opinions of teachers about the need to use interactive methods based on more practical exercises in educational programs are presented.

The question of changing students’ critical thinking and attitudes towards their work is very important in forming the ability of independent creative and critical thinking in students.As a result of the use of modern approaches and innovative methods, such as the development of critical thinking in the teaching process of mother tongue and reading literacy classes, the development of students’ logical thinking skills, fluency in speech, the formation of the ability to quickly and correctly answer, knowledge information is provided on the importance of a creative approach to motivation and the teaching of mother tongue and reading.

Keywords: Critical thinking, competence, primary education, thought, educational process, criticism, training.

Jamiyatning ravnaqi uning o‘sib kelayotgan yosh avlodga bo‘lgan munosabati va ularga yaratayotgan imkoniyatlarga bog‘liq. Har qanday mamlakat sog‘lom va barkamol, el – yurtiga

sadoqatli, iymon – e’tiqodli farzandlari bilan faxrlanadi, ularga suyanadi. Shunday fazilatlarga ega avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazgan xalq kelajakka katta ishonch bilan qaraydi, istiqboli porloq bo‘ladi.

Xalqaro pedagogik tajribalar ta’lim sifatini insonda mavjud bo‘lgan qobiliyatlar darajasi asosida baholash va boshlang‘ich sinf o‘quvchilarimizdagi tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatini ta’limning innovatsion texnologiyalari vositasida rivojlantirish, ta’limning yangi paradigmalarini ishlab chiqish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va dasturlari orqali o‘qitishning an’anaviy va zamonaviy usullaridan kompleks foydalanish hamda didaktik vositalarning integrativ imkoniyatlaridan samarali foydalanishga qaratilgan.Jamiyat, fan va madaniyatning rivojlanishi ta’lim va tarbiya ishlarining qay yo‘sinda olib borilishiga bog‘liqdir. Bu falsafiy aqida davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan ijtimoiy qonuniyat hisoblanadi. Davlatning buyuk kelajagi, albatta, yoshlarni chuqur bilimli va barkamol shaxs taqdiri bilan bog‘liqligini unutmasligimiz lozim.

Darhaqiqat, jamiyatda xilma-xil fikrlash muhitini vujudga keltirishda mustaqil,tanqidiy fikrlovchi shaxslarning o‘rni beqiyosdir.Dunyoga yangi ko‘z bilan qaraydigan barkamol insonni shakllantirish ,uning natijasi , maxsulasi orqali mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchi, kuchli irodali , g‘oyaviy e’tiqodli, ma’naviyati yuksak, pok vijdonli shaxsni kamol toptirish, buyuk kelajagimiz poydevorini quruvchi va yuksaltiruvchi mutaxassis kadrlarni tayyorlash, respublikamiz pedagoglari oldida turgan eng muhim va ma’suliyatli vazifadir. Shu bois ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchi shaxsining tanqidiy fikrlash faoliyatini shakllantirib, muntazam rivojlantirib borish,”subyekt-obyekt” munosabat amalda ta’minlash natijada ularning ijodiy faolligi, izlanuvchanligi,irodaviy sifatlari, ishchanligi, e’tiqodini tarkib toptirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika, psixologiya, falsafa, sotsiologiyaga oid ilmiy manbalar, MO‘Dlari, o‘quv adabiyotlarining tahlili hamda tadqiqot doirasidagi mavjud pedagogik amaliyotni o‘rganish natijalari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlash darajalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan didaktik tizimni aniqlash , uni nazariy jihatdan asoslash va ta’lim amaliyotida qo‘llashga ehtiyoji mavjudligini ko‘rsatadi.O‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalari, uning tarkibiy qismi bo‘lgan tanqidiy fikrlash qobilyatini takomillashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda ta’lim tizimining umumta’lim bosqichida tanqidiy fikrlashni o‘rgatish, o‘qitish ishlari qizg‘in tus oldi. Ayniqsa, muhtaram yurtboshimizning “Prezident maktablarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 019-yil 0-fevraldagi PQ-4199-sonli qarori natijasida yurtimizda tashkil etilayotgan Prezident maktablarida ta’limni davom ettirish niyatida bo‘lgan o‘quvchi-yoshlarni imtihonga tayyorlashda aynan tanqidiy fikrlashga doir bilimlarga ehtiyoj keskin oshdi.

Yurtboshimiz mamlakatimizni 016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasida:”…Bugun mamlakatimizning barqaror rivojlanish yo‘lida izchil ilgarilab borishini tahlil qilar ekanmiz, o‘tgan yili prinsipial muhim islohotlarni amalga oshirish bo‘yicha qat’iy qadamlar qo‘yildi, deb aytishga barcha asoslarimiz bor. Bu islohotlarning asosiy maqsadi – aholi uchun munosib hayot darajasi va sifatini ta’minlashdir. Jadal va barqaror rivojlanishga qaratilgan bu siyosat bundan keyin ham so‘zsiz davom ettiriladi. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik

har bir rahbarni – bu Bosh vazir yoki uning o‘rinbosarlari bo‘ladimi, hukumat a’zosi yoki hududlar hokimi bo‘ladimi, ular faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lib qolishi kerak. Endi har birimiz, eng avvalo, davlat boshqaruvi organlari rahbarlarining vazifasi – o‘zimiz mas’ul bo‘lgan edan e tarmoqda ishlarning ahvolini tanqidiy baholash asosida zimmamizga yuklatilgan vazifalarni mas’uliyat bilan bajarishni ta’minlashdan iborat. Shunday davr keldi”, - deya ta’kidlab o‘tganlari bejiz emas [1].

Hozirgi kunning talabi barkamol va mustaqil fikrlovchi shaxslarni tarbiyalash bo‘lib, ta’lim-tarbiya jarayonida bilim berishni takomillashtirish, o‘quvchilar bilan ishlashning yangi yo‘nalishlarini ishlab chiqish va noan’anaviylikka intilishni taqazo etadi. Shunga ko‘ra, kichik yoshdagi o‘quvchilarni fikrlash, izlanish va aniq maqsad sari intilib ongli ravishda bilim olish va dunyoqarashini kengaytirish uchun ta’lim-tarbiya berishda metodlarning xilma-xil bo‘lishini talab etadi. Ana shunday yangi texnologiyalardan biri o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash malakasini shakllantirishdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash orqali, mustaqil, erkin fikrlay olish, tahlil qilish, taqqoslash, fikrlarni izohlash, baxslashish, o‘z g‘oyalarini himoya qilish va yangiliklarga intilish kabi malakalari bilan birga, mantiqiy tafakkur qila olish salohiyati, dunyoqarashi, o‘z-o‘zini anglash, kommunikativ savodxonligi, go‘zallik va nafosatni his etib, undan zavqlana olish, aqlan va jismonan sog‘lom bo‘lish, milliy urf-odatlarni o‘ziga singdirish va qadrlash kabi muhim xususiyatlari rivojlantiriladi. Bu o‘z navbatida kichik yoshdagi o‘quvchilarning bilimlarni chuqur o‘zlashtirish va amalda to‘g‘ri qo‘llay olishlarini ta’minlaydi. Shunga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tanqidiy fikrlashlarini rivojlantirish uchun darsning maqsadini aniq, edan ect texnologiya asosida loyihalab olish muhim ahamiyatga ega. Hayotda o‘rganilmagan narsalar ko‘p. Qiziquvchanlik ongni rivojlantiradi[2.64-65]

An’anaviy darslarni o‘tkazishda o‘quvchilarga tayyor o‘quv vaziyati taklif etiladi, mavzu aytiladi dars. Davlat ta’lim standartining joriy etilishi bilan vaziyat o‘zgarmoqda: endi talaba edan ect jarayonning to‘liq huquqli ishtirokchisi bo‘lib, u o‘qituvchining ko‘rsatmalari yordamida dars mavzusini va o‘quv vazifasini mustaqil ravishda belgilashi kerak. Pedagogik faoliyatning an’anaviy usullari va usullari doirasida talabalarni chet tilini o‘rganishga undash har doim ham mumkin emas, chunki zamonaviy bolalar tez rivojlanayotgan bolalardir va ko‘pincha odatiy an’anaviy dars ularning qiziqishini uyg‘otmaydi. Dars – bu edan ect jarayonni tashkil etishning asosiy shakli bo‘lib, unda o‘qituvchi aniq belgilangan vaqt davomida doimiy talabalar guruhining (sinfning) kollektiv kognitiv va boshqa faoliyatini ularning har birining xususiyatlarini hisobga olgan holda boshqaradi. Barcha o‘quvchilarning bevosita o‘rganilayotgan fan asoslarini o‘zlashtirishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratadigan ish turlari, vositalari va usullaridan foydalanish o‘quv jarayonida, shuningdek, maktab o‘quvchilarining bilim qobiliyatlari va ma’naviy kuchlarini tarbiyalash va rivojlantirish uchun” [3,340-b.].

“Fikrlash – bu nutq bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan shaxsning kognitiv faoliyati jarayoni bo‘lib, u atrofdagi voqelikni maqsadli, umumlashtirilgan va vositachilik bilan aks ettirish, yangi narsani edan e va kashf etishga qaratilgan.”[4,63bet].Fikrlash faqat yangi maqsad paydo bo‘lgan vaziyatlarda kerak bo‘ladi va unga erishish uchun eski eski vositalar endi etarli emas. Bunday holatlar muammoli deb ataladi. Muammoli vaziyat – bu odamni yangi echimlarni izlashga majbur qiladigan noaniq vaziyat, ya’ni tafakkur yangini izlash va kashf qilishdir.

L.S.Vygotskiyning fikrlashni rivojlantirish nazariyasiga ko‘ra: aqliy qobiliyatlar faqat edan e sharoitda rivojlanadi. Fikrlashni rivojlantirish usullari va o‘quv dasturlarini (darsliklar, mashqlar) uyg‘unlashtirib, siz oltin o‘rtaga erishishingiz mumkin, darslarni qiziqarli o‘tkazish

uchun esa o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishingiz mumkin. O‘qituvchi va talaba amerikalik olimlar Charlz Templ, Kurt Meredit va Jeannie Stil ushbu muammoni samarali hal qiladigan texnologiyani ishlab chiqdilar. [5,21] Tanqidiy fikrlash – bu har qanday bayonotdan tashqarida o‘ylashga yordam beradigan, doimiy o‘zgaruvchan ma’lumotlar oqimi bilan kurashishga yordam beradigan fikrlash turi. Boshqacha qilib aytganda, fikrlashning bu turi talabalarga axborotni qayta ishlash, tartibga solish, o‘z fikrlarini tez va aniq ifodalash imkonini beradi, shuningdek, mustaqil ravishda o‘z bilimlarini jalb qilish va boshqalar bilan konstruktiv munosabatda bo‘lish qobiliyatini rivojlantiradi.

Ko‘p turli omillar o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlariga ta’sir qilishi mumkin. Ta’lim sohasi bo‘yicha tadqiqotlar olib edan olimlar M.Lipman, S.Norris va R.Ennis tanqidiy fiklashga nizbatan o‘z yondashuvlarini tadqim etib kelishgan. Ular tomonidan berilgan ta’rifalrada katta tafovutlar mavjud emas, L.Elder va R.Paul fikrlariga ko‘ra tanqidiy fikrlash – bu shaxslarning o‘z tafakkurini boshqarish va o‘z fikrlarini tahlil qilish uchun tegishli mezon va standartlarni ishlab chiqish qobiliyatini anglatadi [6,34-45]. Bundan tashqari, V.Maiorana ta’kidlaganidek, tanqidiy fikrlash bu turli xil qarashlarni tushunishga va baholashga, muammolarni hal qilish echimiga qaratilgan jarayondir[7.56]. Tanqidiy fikrlash imkoniyatiga ega bo‘lish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar har xil bo‘lib, ularga kuzatish, tahlil qilish, talqin qilish, aks ettirish, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish kiradi[8].Tanqidiy fikrlashga doir dars mashgulotlarini har xil yoshdagi o‘quvchilar uchun qo‘llashning ahamiyati beqiyos bo‘lishiga qaramasdan, biz o‘qituvchilik vazifamizni va ularning maqsadiga erishish uchun nima qilishimiz kerakligini yodda tutishimiz kerak va dars jarayonida bu jihatlarni doimo inobatga olib darslarni tashkil etishimiz lozim.

O‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish texnologiyasi pedagoglar tomonidan maxsus turdagi topshiriqlar, mustaqil faoliyat turlarini bajarish orqali ro‘yobga chiqariladi va ularning samaradorligi muayyan mezonlar yordami bilan amalga oshiriladi. Ta’lim jarayoni to‘laqonli tarzda o‘quvchiga yo‘naltirilsa, uning ehtiyoj va imkoniyatlari, qiziqishlari, iqtidorini hisobga olgan holda muayyan tamoyillar asosida tashkil etilsa, bunday ta’lim natijalari, birinchi navbatda, o‘quvchi shaxsining o‘zini, shu bilan bir qatorda, davlat, jamiyat hamda fan va ishlab chiqarishni rivojlantiruvchi omil darajasiga ko‘tariladi. Tanqidiy fikrlashni dars jarayonida qo‘llashni yosh davrlardan boshlash tavsiya etiladi [9.254] va dars mashg‘ulotlarini bolalarning yoshiga moslashtirish juda muhim, ammo iloji boricha ularning aqliy qobiliyatlaridan foydalanishga imkon berishga qaratilganligi muhimTa’lim jarayoni o‘quvchilar tomonidan tanlangan turli yo‘llarga moslashtirilib, takomillashtirilib borilgandagina ularda tanqidiy fikrlashni shakllantirishga zamin yaratiladi.

Zamonaviy hayot o‘zining ustuvor yo‘nalishlarini belgilaydi: shunchaki faktlarni bilish emas, balki ko‘nikmalar emas, balki olingan narsadan foydalanish qobiliyati; axborot miqdori emas, balki uni qabul qilish va uni modellashtirish qobiliyati; iste’molchilik emas, balki yaratish va hamkorlik. Maktab ta’limi tizimiga tanqidiy fikrlash texnologiyasi bo‘yicha ishlarni edan e ravishda kiritish shaxsiy o‘sishga imkon beradi, chunki bunday ish, birinchi navbatda, bolaga, uning individualligiga qaratilgan.Tanqidiy fikrlash hech narsani oddiy deb hisoblamaydi. Undan foydalangan holda, odam savol beradi va tizimli ravishda tadqiqot usullari va axborot manbalari bilan ishlashning muayyan usullaridan foydalangan holda ularga javob izlaydi. Tanqidiy fikrlash savollardan emas, o‘qituvchi tomonidan talabaning barcha savollariga javoblar bilan emas, balki muammolardan boshlanadi

Tanqidiy fikrlash dunyo haqidagi muhim va ishonchli bilimlarga erishishda to‘g‘ri fikrlashni nazarda tutadi. Tanqidiy fikrlovchi muhim ma’lumotlarni to‘plash, ularni samarali saralash, bu ma’lumotlardan mantiqiy xulosalar chiqarish va dunyo haqidagi muhim va ishonchli bilimlarga erishish orqali muayyan savollarga javob bera oladi. Eng umumiy ma’noda, tanqidiy fikrlash qobiliyatdir va odamlar tanqidiy fikrlash qobiliyati bilan tug‘ilmaydi. Tanqidiy fikrlash – bu o‘rgatish kerak bo‘lgan qobiliyatdir.O‘qish va yozish qobiliyatlari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi, chunki ular shakllanmagan fikrlar yoki tasvirlarni tuzatishga, ularni har tomondan ko‘rib chiqishga va “ongni uyg‘otishga” imkon beradi.Tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish – bu boshqa xalqlar hayoti, yashash joylari, madaniyati va tarixi haqidagi bilimlar. Bu bilimlarni olish juda mumkin, dunyo bo‘ylab sayohat qilishni boshlash kifoya, ammo hamma ham bunga qodir emas. Ammo siz o‘qishni boshlashingiz mumkin. Va qancha ko‘p bo‘lsa, shuncha yaxshi.

Bugungi kunda Internetda har qanday qiziqarli mavzu bo‘yicha deyarli har qanday ma’lumotni topishingiz mumkin. Taqdim etilgan kontentning hammasi ham foydali bo‘lmaydi, shuning uchun faktlar bilan ishlash va ularning talqiniga ishonmaslik muhimdir. Siz nafaqat o‘zingiz yoqtirgan narsani emas, balki ko‘p o‘qishingiz kerak. Boshqa nuqtai nazarlar, hatto ular bizning falsafiy, siyosiy yoki diniy e’tiqodlarimizga zid bo‘lsa ham, ular bilan tanish bo‘lishimiz kerak. Va kim nima degani muhim emas, faylasufmi yoki ko‘proq oddiy odam- haqiqat har doim haqiqat bo‘lib qoladi.

Qanchalik ko‘p o‘qisa, shuncha ko‘p o‘rganadi. Va bilimlar hajmi qanchalik katta bo‘lsa, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish osonroq bo‘ladi. Shu bilan birga, ilmiy maqolalar va shunga o‘xshash mazmunga e’tibor qaratishning hojati yo‘q, badiiy adabiyot ham muhimdir: romanlar, hikoyalar, pyesalar ham boshqa odamlarning fikrlashi va yashashini tushunishga yordam beradi. Shuningdek o‘qish paytida tanqidiy fikrlashni unutmaslik lozim chunki bu muallifning shaxsiy fikrini yuzaga keltiradi.

Yozma nutq esa idrokni chuqurlashtiradi: yozuvchi fikrni tuzatadi, so‘ngra uning yozmasini o‘rganadi va bu turg‘un fikrga javob sifatida yangi, undan ham qiziqroq fikr paydo bo‘ladi.Yozma nutq qiziqishni kuchaytiradi, bolalarni faolroq kuzatuvchiga aylantiradi, chunki biror narsani tuzatish uchun siz uni o‘rganishingiz, u haqida ko‘proq bilishingiz kerak.Yozma nutq bolalarda o‘qish qobiliyatini rivojlantiradi, chunki ular “yozuvchilar kabi o‘qiy boshlaydilar” va shunga mos ravishda o‘z maqsadlariga erishish uchun matnni qanday qurishni yaxshiroq tushunadilar.Tanqidiy fikrlash – bu insonning edan ectual faoliyati turlaridan biri bo‘lib, u o‘zini o‘rab turgan axborot maydoniga yuqori darajadagi idrok etish, tushunish, ob’ektiv yondashuv bilan tavsiflanadi.

Tanqidiy fikrlash va o‘rganish g‘oya va tajribalarning turli – tumanligini pedagoglar tushungan va qadrlagan vaqtdagina amalga oshadi. Tanqidiy fikrlash “yakkayu yagona to‘g‘ri javobni qabul qiladigan mentalitet jarayonida yuz bermaydi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oson ish emas. Bu muayyan yosh davrida tugallangan va edan chiqarilgan vazifa ham emas. Shu bilan birga tanqidiy fikrlashga olib boradigan tugallangan yo‘l ham yo‘q. Lekin tanqidiy fikrlovchilarning shakllanishiga yordam beruvchi muayyan o‘quv sharoitlari to‘plami mavjud [10]. Buning uchun: - tanqidiy fikrlash tajribasini egallashi uchun vaqt va imkoniyat berish; - o‘quvchiyoshlarlarga fikr yuritish uchun imkoniyat berish; - turli – tuman g‘oya va fikrlarni qabul qilish; - o‘quvchi-yoshlarlarning o‘quv jarayonidagi faolligini taminlash; - o‘quvchi-yoshlarlarni kulgiga qolmaslikka ishontirish kerak; - har bir o‘quvchi yoshlarning tanqidiy fikr

yuritishga qodir ekanligiga o„zlarida ishonch hissini uyg‘otish; - tanqidiy fikrlashning yuzaga kelishini qadrlash lozim. Shu munosabat bilan o‘quvchi-yoshlar: - o‘ziga ishonchni orttirish va o‘z fikri hamda g‘oyalarining qadrini tushunish; - o‘quv jarayonida faol ishtirok etish; - turlicha fikrlarni etibor bilan tinglash; - o‘z hukmlarini shakllantirishga hamda undan qaytishga tayyor turishi lozim.

Uchunchi sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida grammatikani o‘zlashtirishga qaratilgan turli xil ta’limiy o‘yinlarni ham tashkil etish mumkin. Masalan, “Kim savodxon?”, “Fikriy hujum “, “Insert”, “Klasster”, “So‘z o‘rnini top” kabi qiziqarli o‘yinlar shular jumlasidandir. “Kim zukko? “ o‘yini imlo savodxonlikni oshirishda yaxshi natija beradi. Bunda karton qog‘ozlarga so‘zlar yozilgan bo‘lib, so‘zlar to‘g‘ri va noto‘g‘ri yozilgan bo‘ladi. O‘quvchilardan noto‘g‘ri yozilgan so‘zni topib, to‘g‘ri yozib berish va to‘g‘ri talaffuz qilishi talab qilinadi. Qaysi o‘quvchi noto‘g‘ri yozilgan so‘zlarni to‘g‘ri va birinchi bo‘lib yozib berishga qarab o‘yin g‘olibi aniqlanadi. Hozirgi ta’lim jaroyonida o‘quvchi sub’ekt bo‘lishi lozim. Bunda ko‘proq interfaol metodlarga e’tiborni qaratish ta’lim samaradorligini oshiradi. O‘qish va ona tili savodxonligi darslariga qo‘yilgan eng muhim talablardan biri mustaqil fikrlashga o‘rgatishdir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash to‘gma yoki tabiiy shakllanadigan qobiliyat emas, balki tanqidiy fikrlash o‘qitiladi va o‘rganiladigan jarayon desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni dars jarayonida keng foydalanish, o‘quvchilariga sifatli o‘quv tajribasini taqdim etishlari uchun o‘qituvchidan yuksak mahoratni talab etadi.

Tanqidiy fikrlash faol jarayon hisoblanib, bunda o‘quvchilarda ilmiy bilim olish bilan birga fikrlash jarayonida o‘ziga ishonch ortadi, o‘z fikri va g‘oyalarining qadrini tushunadi, o‘quv jarayonida faol ishtirok etadi, do‘stlari va o‟qituvchi bilan fikr almashishni o‘rganadi hamda mas‘uliyatliligi oshib, o‘zgalar fikrini tinglay olish ko‘nikmasi shakllanadi. Ba‘zan haddan ortiq loqaydlik ham o‘g‘irlikdan yomonroq sanaladi.Bolalarni befarq, loqayd va sodda bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini bugundan rivojlantirishimiz lozim. Shundagina kelajagimiz har tomonlama fikrlab, to‘g‘ri xulosa qilishga qodir yoshlar qo‘lida bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyev “Tanqidiy tahlil, qat‟iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‟lishi kerak “. Mamlakatimizni 016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 017 yilga mo„ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo„nalishlariga bag„ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‟ruzasi. 017 yil 14 yanvar.
1. Mirman, J. And Tishman, S. (1988) Infusing thinking through connections. Educational Leadership, 45(7), 64-65.
2. Сластенин, В. А., Каширин В. П. / Психология и педагогика [Текст] / В. А. Сластенин, В. П. Каширин – М.:, Академия 007-477с
3. Kholmurodova, O. (2020). Journal Article Kumulyativ ertaklarning bolalar nutqiy rivonlanishdagi afzalliklari va ularni amaliyotga joriy etish ahamiyati. Архив Научных Публикаций JSPI.
4. Nurumbekova, Y. (2021). TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL EDUCATIVE ACTIVITY ON THE BASEMENT. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.

5. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.

6. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor's Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).

7. Nurumbekova, Y. (2022). BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Архив научных исследований, (1).

8. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

OYBEKNING “NAVOIY” ROMANIDA HIKMATLI SO‘ZLARNING BERILISHI

Kenjayeva Iroda Alisherovna

Guliston davlat universiteti Filologiya fakulteti O‘zbek tili yo‘nalishi -kurs magistri, Sardoba tumani 12-maktabning ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekning “Navoiy” romanida berilgan hikmatli so‘z, ya’ni aforizmlarga alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqotning maqsadi “Navoiy” romanini tahlil qilish asosida unda berilgan hikmatli so‘zlarning o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishdan iborat.

Kalit so‘zlar: “Navoiy” romani, maqol, matal, ibora, hikmatli so‘z, aforizm, xalq maqollari, lingvistik birliklar, paremiologik birliklar.

Ijodkorlar mahoratini belgilash uning til unsurlaridan foydalanish borasidagi mahorati bilan ham bevosita bog‘liq. Har bir yozuvchi yoki shoir tildan o‘ziga xos shaklda foydalanadi va o‘ziga xos uslubini namoyon qiladi. Ana shunday mohir ijodkorlardan biri Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekdir. Iste’dodli yizuvchi o‘zining “Navoiy” romanida, asosan, ulug‘ mutafakkir shoir Alisher Navoiy siymosini gavdalantirishga, uning zohiriy va botiniy dunyosini yoritib berishga bel bog‘lagan. Shu sababli ham asarda Navoiyga xos bo‘lgan insoniy fazilatlar – ilm olish, to‘g‘riso‘zlik, ezgulik, adolat, haqiqat, hamjihatlik, oliyjanoblik, mehr-oqibat, yaxshilik va boshqa ko‘plab mavzularga oid hikmatli so‘zlar o‘rin egallagan.

Oybek “Navoiy” romanida turli mavzulardagi hikmatli so‘zlardan o‘rinli foydalanadi. Navoiy siymosini yaratishda hikmatli so‘zlar, aforizmlardan foydalanish o‘z samarasini bergan. Alisher Navoiy nutqida hikmatli so‘zlar, aforizmlarning faol qo‘llanilishini tabiiy hol deb tushunmog‘imiz lozim.

Biz romanda qo‘llangan hikmatli so‘zlar, aforizmlarni mavzular bo‘yicha guruhlashga harakat qildik. Shu yo‘ldan borilganda tahlil to‘g‘ri amalga oshirilgan bo‘ladi.

Hikmatli so‘z aniq va ixcham shaklli, chuqur mazmunli, muallifi aniq gap. Oz demak hikmatga bois, oz yemak sihatga bois. Alisher Navoiy. [2,144-b]

Romanda Navoiy obrazini yaratishda yozuvchi shoir nutqida juda ko‘plab hikmatli so‘zlarni qo‘llaydi. Bizga ma’lumki, Alisher Navoiyning hikmatli so‘zlari xalq orasida ma’lum va mashhur. Oybek asarning bosh qahramoni obrazini yaratishda hikmatli so‘zlardan samarali va

barakali foydalanadi. Masalan, “Navoiy” romanida Har bir harakatda muvozanat va me’yor zarur; Haqgo‘ylik ulug‘ fazilatdir; Mehr-u muhabbatni idrok etmoqdan ojiz farzandning bo‘yniga tayoq urmoq otaning vazifasi; Bir soat tafakkur bir yillik toatdan afzal; Haqiqat hamisha ustun, u hamisha g‘olib chiqur kabi hikmali so‘zlarning qo‘llanishi, birinchidan, yozuvchining mahoratidan darak bersa, ikkinchidan, Navoiydek daho shoir obrazini yaratishda uzukka ko‘z qo‘ygandek beriladi.

Asardagi hikmatli so‘zlar 30 dan ortiqni tashkil etib, ularni mavzuiy guruhlarga ajratib, unga asardan misollar keltirishni joiz deb topdik.

Ilm va hunar o‘rganish mavzusidagi hikmatli so‘zlar. Alisher Navoiy nutqida ilm va hunar mavzusidagi hikmatli so‘zlar, aforizmlar ko‘p uchraydi. Himmat va g‘ayratni aslo qo‘ldan bermang, – dedi Navoiy suyunib. – El, ulus sizdek zotlarga g‘oyat muhtojdir. Ilm daraxtini yaxshi parvarish etib, yurt tuprog‘iga chuqur tomir yoydirmog‘imiz va undan mo‘l hosil olmog‘imiz kerak. Mana endi oshino bo‘ldik. Umid qilamenki, bizni hamisha yo‘qlab turursiz. Iltifotingiz uchun qalbimdan tashakkur etamen, – dedi Sultonmurod titroq ovoz bilan, – sizning ma’rifat daryongizdan bahramand bo‘lmoq qadar ulug‘ saodatni tasavvur etmoq imkonsizdir.[1,39-b]

Yolg‘iz aytar so‘zim shuki vazifangizga tamom ixlos bilan kirishkaysiz, shogirdlaringizning ko‘ngliga ma’rifat ishqini solg‘aysiz, mol-davlat uchun ilmingizni sotmangiz. Inson uchun ko‘ngilning sofligi, boyligi kerak. Gulning to‘ni qirq parcha bo‘lsa ham, u guldir! Ilmni xalqqa beringiz tatabbu va tafakkur bilan ilmni kengaytirmoqqa harakat qilingiz! Ilm ko‘mig‘liq xazina emas, jonli daraxtdir, o‘smog‘i, gullamog‘i meva bermog‘i kerak! – Bu kamina ham yolg‘iz shu orzular bilan yashaydi, – dedi Sultonmurod hayajonlanib.[1,156-b]

Yaxshilik haqidagi hikmatli so‘zlar. Navoiy ukasiga ma’nodor tikildi. – Yaxshilik bilan nom qoldirmoqning o‘zi ulug‘ mukofotdir, – dedi u keskin ravishda, himmatingiz samosini hargiz bulut qoplamasin, inim.[1,46-b]

Insonni ulug‘lash haqidagi hikmatli so‘zlar. Xurosonda bir davr yaratmoq lozimki, – dedi Navoiy shavqlanib, – o‘zga xalqlar ibrat ola bilsinlar… Tokaygacha insonlar vahshat sahrosida qolurlar! Inson barcha mahluqotning tojidir. U sharafli, sof, go‘zal yashamog‘i kerak. Davlat arboblari aql va adolatni shior qilsalar, xalqni parvarish etsalar, hayotning zangini oltinga aylantirmoq mumkin.[1,48-b]

Xalqning qudrati haqidagi hikmatli so‘zlar. Shoho, xalqning molini, jonini bo‘rilar ixtiyoriga topshirilsa, ular bu qonxo‘r maxluqlar dastidan fig‘on ko‘tarsa, ularga quloq solmaslik adl-insofdan emas. Tahdid-siyosat emas, mehribonlik darkor. Xalq bilan bo‘lgusi muomalada qilichga emas, adl kuchiga suyanmoq, xalqni jabr-zulmdan qutqarmoq lozim. Zero, xalq shunday bir daryoyi azimki, u toshsa, uning mavjidan na shohning qasri, na darveshning kulbasi qolur, u shunday bir o‘tki, uning bir uchquni tutashsa, na xashakni qo‘yar, na falakni… Bas, yaxshilik qilmoq kerak: elning, yurtning baxti barqaror bo‘lsa, saltanat ham bexatar bo‘lur[1,91-b]

Haqiqat haqidagi hikmatli so‘zlar. Masala adolat va haqiqat masalasidir, - javob berdi Navoiy o‘zini tutishga tirishib, – haqiqat olomon tarafidadir. Haq so‘zni aytgan og‘izlarni tosh bilan qonatmoq emas, haqiqat tamalini qulatmoqqa ko‘tarilgan qo‘llarni kesmoq zarur. Zakot yig‘moq davlat ishidir, lekin bir necha badnafs, chirkin maxluqlar uchun boylik manbai emas! [1,89-b]

Mardlik haqidagi hikmatli so‘zlar. – Ota-bobolarim, – dedi u shavqlanib, – She’r va musiqiy bilan qilich va yoyni g‘oyat go‘zal jo‘r qilganlar. Men ham bu yo‘lni tanladim. Ajabo,

mumkin emasmi? – Nega mumkin bo‘lmasin? – dedi Navoiy jiddiy tikilib. – Jang maydoni yigitlarga husn bag‘ishlaydi. Yigit uchun mardlik, qahramonlikdan o‘zga ulug‘roq, oliyroq bir fazilat bormi? Yurt va davlat uchun o‘t va suv kechib, zafar bayroqlarimizni quyosh bayrog‘i kabi baland ko‘taruvchi oliyjanob bahodirlar kerak.[1,178-b]

Adolat haqidagi hikmatli so‘zlar. Haq har vaqt o‘z yerida qaror topur. Siz bo‘lmasangiz, jannat ham zeriktiradi. Do‘stlardan paydar-pay maktub olmoqdamen. “Yetim Hirotda g‘arib yashaymiz!” Shunga chidamaymenki, – dedi Haydar ovozini balandlatib, – Iskandar Zulqarnaynning zamonidan boshlab hech kim siz qadar bezamagan bu shahri azim bukun do‘stlarimiz uchun do‘zaxga, bir guruh makkor xoinlar uchun jannatga aylandi! Haq har vaqt o‘z yerida qaror topur, – dedi Navoiy ishdan qo‘l uzmasdan, – modomiki taqdir quyuni bizni bu yerlarga keltirib tashlabdi, bas, sabr-bardosh lozim. Vatanning noobod viloyatini mohir bog‘bon kabi mehnat va hafsala bilan gullatmog‘imiz kerak.[1,298-b]

Komillik haqidagi hikmatli so‘zlar. Jomiy mehmonni yumshoq po‘stakka o‘tqazdi. O‘zi avvalgi o‘ringa, kitoblar orasiga o‘tirdi. – Janoblarini ko‘rmoqqa bu kun ko‘ngil filhaqiqat mushtoq edi, – dedi chol qisqagina oq soqolini silab qo‘yib. – Mening ko‘nglim har soat bu maskanga tolpinadi. Ne qilaylikki, mashaqqatlardan qutilmoqqa imkon yo‘q, – dedi Navoiy. – Uzringizni tangri ham qabul qilur, nainki biz kabi zarrai xok! Elga xolisanlillo xizmat qilmoq inson komilning ishidir. Bu nav zahmat-mashaqqatlar aslida farog‘atdir.[1,185-b]

Hayot va umr haqidagi hikmatli so‘zlar. Tirikmiz – farqimiz bor, men qul, sen ulug‘ poyali ozod yigit. Ammo yer qo‘ynida ikkimiz yon-yonga yoturmiz… Shohning ham, qulning ham so‘ng yo‘li – bir! Nurbobo alamdan, mehnatdan qovjiragan burushuq yuzida yumalagan ko‘z yoshlarini eski choponning etagi bilan artib, o‘z ishiga, yosh mevali og‘ochlarning tagini chopishga kirishdi.[1,193-b]

Xalqparvarlik haqidagi hikmatli so‘zlar. Podshohning zaifliklaridan, Majdiddin va beklarning, saroy doiralarining Navoiyga qarshi tuhmat va ig‘volaridan yaxshi xabardor bo‘lgan Jomiy, bu ahvoldan chuqur mutaassir bo‘lar, ulug‘ shoir va nodir insonning pok vijdoniga tosh otgan jirkanch qo‘llardan nafratlanar edi. Biroq xalq va davlat manfaatlari uchun, qo‘pol kuchlarni, zulm va jabrni tizginlash uchun Navoiyning iqtidoriga, yorqin zakosiga, u boshlagan ishning chuqur ma’nosiga ishonar, shuning uchun davlat ishlaridan Navoiyning butunlay etak silkish orzusini maqul ko‘rmas edi.

- Raiyatning baxt va saodatiga xizmat qilmoq – xudo yo‘liga xizmat bilan barobardir, – dedi Jomiy yana har vaqtdagi ishonch bilan.[1,234-b]

Yaxshilik va yomonlik haqidagi hikmatli so‘zlar. Zayniddin, To‘g‘onbek qoshiga borib, uni insofga chaqirishga do‘stini qistadi. Sultonmurod bu taklifni eshitgusi kelmadi… U vaqtlar rasvo, razil bir qochqin edi. Endi qara! – Sultonmurod ko‘zlarini ko‘kka ma’nodor tikdi. Bilasenmi, Navoiyning bir yaxshi bayti bor, ma’nosi shunday: “Yomonlardan yaxshilik kutmoq, hayvon shohida gul unmagini orzu qilmoq bilan barobardir!” Zayniddin ortiq qistamadi. Hirotning yuqori doiralariga yaqin bo‘lgan ba’zi tanishlari bilan uchrashmoq uchun ketdi.

Baxt haqidagi hikmatli so‘zlar. Men hozir o‘zgalarning baxti va sevgisi uchun g‘amxo‘rlik qilurmen. Kishilarni baxtli ko‘rmakning o‘zi ham baxtdir. To‘g‘onbek yostiqqa yonboshlab, oltin halli shipga qaradi. Aloiddin Mashhadiy, Mavlono Shahobiddindan o‘zga mansabdor To‘g‘onbekning olimga aytgan so‘zlaridan o‘ng‘aysizlanib, yerga qarashdi.[1,270-b]

Xazina va davlat haqidagi hikmatli so‘zlar. Baland himmatli, bahodir beklaringiz, oliyjanob, vazifashunos mulozimlaringiz bo‘lgani kabi, davlat daraxtining gullarini balo

quyunidek sovurmoqchi bo‘lgan maxluqlar ham yo‘q emas. Ularning har biri shaharlarga, viloyatlarga ko‘z tikur, dillari elga sadoqat, muhabbat bilan emas, oltin-kumush dardi bilan og‘rigan. Kiyimlari, idish-tovoqlari oltin-kumush bo‘lishiga qanoat qilmaydilar; etiklarining nag‘ali ham oltindan bo‘lsa!.. Xazina davlat uchun, badandagi qon kabi, zarurdir. Ammo bir yoqdan to‘plamoq, ikkinchi yoqdan sovurmoq bilan xazina tuzib bo‘lmas. Hotamtoylikni bilib qilmoq lozim. Yomg‘irni qurib qaqshagan bog‘ga emas, eltib tog‘ga quygan bulutni saxiy deyilmas. Dastavval xazinani el manfaati uchun to‘kmak kerak… O‘zga choralar bilan xazina boyitmoq oqilona harakat emasligi har kim uchun ravshan.[1,288-b]

“Navoiy” romanida yana ko‘plab mavzulardagi hikmatli so‘zlarni uchratishimiz mumkin. Birgana bosh qahramon – yetuk shoir, buyuk iste’dod sohibi Navoiyning aytgan har bir so‘zi biz uchun hikmatdir. Chaqmoq qancha balandda chaqmasin, egri bo‘lgani uchun, albatta, yerning qa’riga borur. Shamki, to‘g‘ri, adildir – kuysa ham boshdan oyoq nur bo‘lib kuyur.

Xalqning jonli so‘zlashuv tiliga, maqollarga yaqin hikmatli so‘zlar ham ko‘p uchraydi. Ba’zi hikmatli so‘zlar shaklan quyma holga kelib, ommaviy qo‘llanishga o‘tgach, maqolga aylanib qoladi. Masalan, Bilmaganin so‘rab o‘rgangan olim, Orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim. (Alisher Navoiy)[3]

Bunday hikmatli so‘zlar biz o‘rganayotgan asarda ham ko‘plab topiladi: Vaqtida ogohlantirmoq do‘stlarning ishi. Odamni ishi tanitadi. Bo‘zchining hunari to‘qigan bo‘zidan ko‘rinadi. Til zindonga sudraydi, xat dorga eltadi. Ezgulikning kechi yo‘q. “Bir soat tafakkur bir yillik toatdan afzal!” Sahroning bag‘ri yomg‘irga tashna. Xiyonatkorlar chuqurlariga o‘zlari yiqilurlar (Birovga chox qazisang, o‘zing yiqilasan), usta bo‘lsang, ofat daryosida suzib, sohilga salomat yetarsen, bo‘lmasa, qa’riga botarsen. Haqiqat hamisha ustun, u hamisha g‘olib chiqur. Oybek o‘z asarlarida hikmatli so‘zlarning zamonaviy namunalarini yaratib, o‘zbek adabiy tilining rivojiga samarali hissa qo‘shgan mahoratli yozuvchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek. “Navoiy” (tarixiy roman). – Toshkent: Navro‘z, 019.

2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 002. – B. 144.

3. ”Hikmatli so‘zlar” O‘zME. H-harfi Birinchi jild. Toshkent, 000-yil.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ДИАПАЗОНА ДВИГАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФУТБОЛИСТОК ВЫСОКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ И ИХ СПЕЦИАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ

Комилов Жамолиддин., Каримов Фазлиддин., Комилов Ҳалимжон
Гулистон давлат университети
jamoliddin1970@ mail.ru

Abstract: The work presents a comparative analysis of the motor movements of highly qualified football players obtained both during the matches of the international tournament and in the games of the championship of Uzbekistan. The data on motor movements of football

players in different zones of intensity are given. The data obtained can be used by football specialists and coaches who train women's teams.

Keywords: Football players of high qualification, indicators of motor movements, analysis of competitive activity.

На сегодняшний день вопросы развития футбола в Узбекистане решаются на государственном уровне, о чём свидетельствуют ряд нормативные акты [1,2,3].

В последние годы многими специалистами указывалось на возросший уровень интенсивности игровых действий футболисток высокой квалификации. Подтверждением этому факту является значительное увеличение объема **и мощности** скоростных двигательных перемещений футболисток, выполняемых в официальных матчах в различных международных турнирах. Увеличение объема скоростного бега во время игры, требует более высокого уровня специальной физической подготовленности футболисток, а это, в свою очередь, связанно с новыми подходами к организации и планирования процесса их подготовки.

Как следует из многочисленных исследований [4,5,9,10] физическая подготовка в спортивных играх, и в футболе в частности, является одним из основных компонентов тренировочного процесса. Высокий уровень двигательной активности футболисток обусловлен различными факторами, в том числе и уровнем развития их физических способностей. Наиболее важными физическими качествами для футболисток высокой квалификации являются - высокий уровень скоростно-силовых и координационных способностей, специальной выносливости и аэробных возможностей мышц ног, от которых зависит эффективность командных, групповых и индивидуальных технико-тактических действий.

Высокий уровень физической подготовленности, при ее оптимальной структуре обеспечивает повышенный уровень устойчивости к утомлению и уменьшению его отрицательного влияния на эффективность выполнения технических приемов, тактического мышления и других, связанных с этим факторов [6].

Физическую подготовленность футболисток необходимо рассматривать с нескольких сторон – психической (восприятие, внимание, оперативный анализ ситуации, прогнозирование, выбор и принятие решения, быстрота и точность реакции, скорость переработки информации, другие функции высшей нервной деятельности); - нейродинамической (возбудимость, подвижность и устойчивость, напряженность и стабильность вегетативной регуляции); - энергетической (аэробная и анаэробная производительность организма); - двигательной (сила, скорость, гибкость, ловкость и координационные способности) [7].

Следует отметить, что физическую подготовленность в футболе нельзя рассматривать в отрыве от показателей соревновательной деятельности спортсменок. Необходимо ко всему прочему еще изучать **показатели технико-тактических действий, объема двигательных перемещений в разных диапазонах скоростей, как отдельного игрока, так и команды в целом [10].**

Многосторонний анализ специальной физической подготовленности футболисток высокой квалификации требует более глубокого изучения. Мы же

ограничились лишь сравнительным анализом их двигательной активности в матчах разного уровня.

Цель сравнительный анализ двигательных перемещений футболисток высокой квалификации в матчах разного уровня, как показатель их специальной физической подготовленности.

Методы исследования: анализ научно-методической литературы; оценка объема двигательных перемещений футболисток. В качестве метода оценки двигательной активности футболисток в тренировочной и соревновательной деятельности использовалась системы мониторинга «Fitogether» и «Polar Team Pro», которые позволяли фиксировать дистанцию (количество беговой работы за тренировочное занятие или за матч); - ускорение и спринты; - дистанцию в пяти зонах скорости.

В исследованиях приняли участие 5 футболисток сборной команды Узбекистана и 78 спортсменок 4-х ведущих клубов («Севинч», «Согдиана», «Бунедкор», «АГМК»), участвующих в чемпионате «Высшей лиги–W» Узбекистана. Сравнительный анализ двигательных перемещений футболисток сборной Узбекистана проводился в матчах со сборными Украины и Литвы во время международного турнира в Турции в феврале 022 года, в контрольных матчах со сборной США в апреле 022 года, а также в 18 официальных матчах чемпионата Узбекистана в 022 года.

Одним из показателей специальной физической подготовленности футболисток является их двигательная активность во время матча [4,5,6]. Как правило, регистрируются объемы двигательных перемещений в 5 зонах скоростей и чем больше метраж скоростных перемещений футболистки во время игры, тем выше ее уровень специальной выносливости.

Анализ объема двигательных перемещений футболисток сборной Узбекистана на международном турнире в феврале 022 года в Турции со сборными Украины и Литвы и в контрольных матчах в апреле со сборной США показал, что у большинства из них уровень специальной физической подготовленности, не отвечает современным требованиям (рис. 1).

Так, в матче со сборной Украины общий объем двигательных перемещений составил 95341м, из них в I-й зоне скорости «V= 0 – 6,99км/час» – 36366м (38%); во II-й зоне «V= 7,0 –14,99км/час» – 52044м (55%); в III-й зоне «V= 15,0 – 19,99км/час» – 4487м (4,5%); в IV-й зоне «V=20-24,99км/час» – 1657м (1,7%) и в V-й зоне «V= свыше 5км/час» – 787м (0,8%). Этот матч был проигран со счетом 0:2.

В матче со сборной Литвы общий объем двигательных перемещений составил 92422м, из них в I-й зоне скорости «V= 0 – 6,99км/час» – 41111м (44%); во II-й зоне «V= 7,0 – 14,99км/час» – 46151м (50%); в III-й зоне «V= 15,0 – 19,99км/час» – 3545м (1,2%); в IV-й зоне «V= 0 –24,99км/час» - 1124м (1,2%) и в V-й зоне «V= свыше 5км/час» – 491м (0,5%). Этот матч был выигран со счетом 1:0.

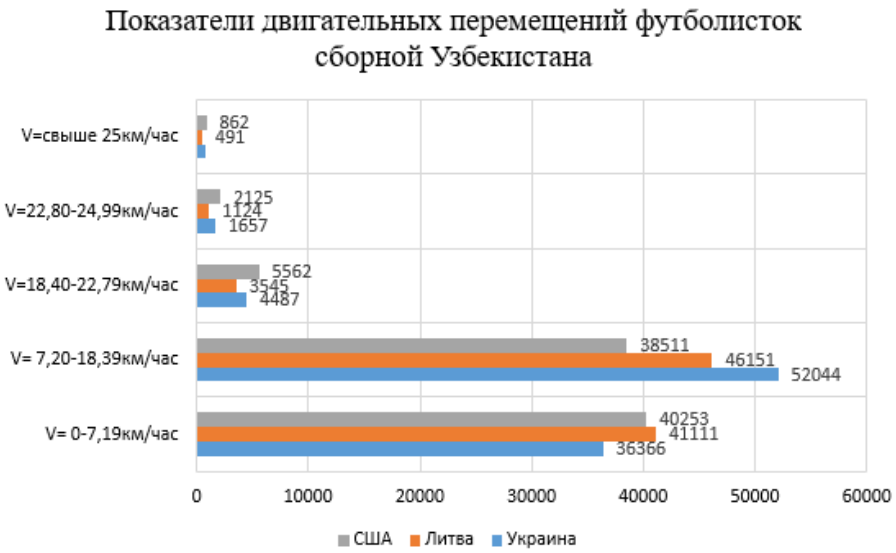

Рис. 1. Показатели двигательных перемещений футболисток сборной Узбекистана в матчах международного уровня.

В первом матче со сборной США, состоявшимся 9.04.2022г., общий объем двигательных перемещений составил 87313м, из них в I-й зоне скорости «V= 0 – 6,99км/час» – 40253м (46%); во II-й зоне «V= 7,0–14,99км/час» – 38511м (44%); в III-й зоне «V= 15,0–19,99км/час» – 5562м (6,3%); в IV-й зоне «V= 0–24,99км/час» - 125м (2,4%) и в V-й зоне «V= свыше 5км/час» – 862м (0,9%). Результат игры 1:9 в пользу футболисток США.

Во втором матче, прошедшем 12.04.2022г. и завершившимся со счетом 0:9 в пользу команды США, показал, что общий объем двигательных перемещений был равен 74779м, из них в I-й зоне скорости «V= 0–6,99км/час» – 33537м (44,8%); во II-й зоне «V= 7,0–14,99км/час» – 33685м (45%); в III-й зоне «V=15,0–19,99км/час» – 5711м (8%); в IV-й зоне «V=20 –24,99км/час» – 1477м (2%) и в V-й зоне V= свыше 5км/час – 369м (0,5%).

Результаты анализа двигательной активности в матчах с чемпионками Мира сборной США выявили недостаточно высокий уровень специальной физической подготовки футболисток Узбекистана. Своей активной игрой футболистки сборной США не дали нашим спортсменкам возможности выходить со своей половины поля и организовывать атакующие действия. За матча против сборной США футболистки Узбекистана нанесли 1 удар по воротам и забили 1 гол. Соперницы нашей сборной в двух матчах нанесли 65 ударов по воротам и забили 18 мячей. Игровое преимущество было полностью за футболистками сборной США.

Выявлено, что в международных матчах футболистки Узбекистана 92% объемов двигательных перемещений выполнялись, в основном, в 1-й и во -й зоне скоростей (V=0-14,99км/час). В зоне высоких скоростей (V=20,0-24,99км/час и свыше 5км/час) объемы двигательных перемещений составляли 0,7%-1,8%. Выявлено, что в проигранных матчах объемы перемещений на высокой скорости (V=свыше 5км/час) составили: со сборной Украины – 787м, со сборной США в первом матче – 862м и во втором матче – 369м. В выигранном матче со сборной Литвы этот показатель был равен 491м.

Анализ двигательных перемещений футболисток в матчах чемпионата «Высшей лиги – W» Узбекистана представлен на рисунке .

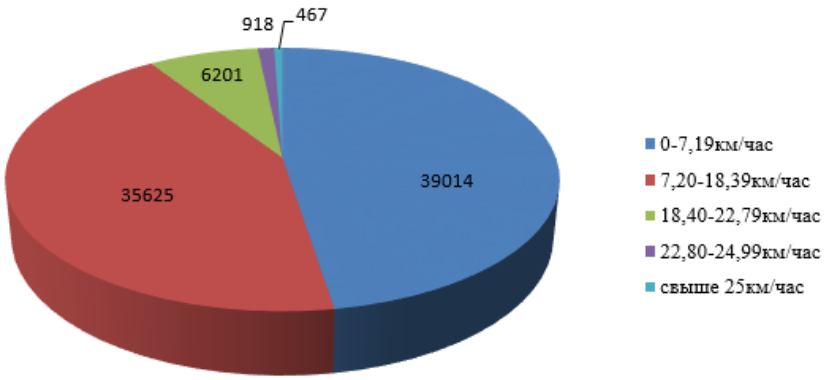

Рис. . Объемы двигательных перемещений футболисток в матчах чемпионата страны.

Видно, что футболистки 4-х клубов в матчах чемпионата «Высшей лиги – W» показывали разную степень двигательной активности. Так, средний показатель объема двигательных перемещений за матч составил 82473 ±1781м. Наибольший объем перемещений футболистки выполнили в зоне скоростей «V= 0–6,99 км/час» - 39014±2370м, что составило 47,7% от общего количества бега. На скорости «V= 7–14,99 км/час» футболистки перемещались 35625±668м, что составило 43,1% от общего объема перемещений. На скорости «V=15–19,99 км/час» в среднем за матч футболистки перемещались 6201±366м, что составило 7,5% от общего объема перемещений. На скорости «V=20–24,99 км/час» в среднем за матч футболистки перемещались 918±217м, что составило 1,1% от общего объема перемещений. На скорости «V= свыше 5 км/час» футболистки перемещались 467±64м, что составило 0,6%.

Сравнительный анализ данных, полученных в матчах разного уровня показал, что общие объемы двигательных передвижений футболисток Узбекистана существенно не отличаются – в международных матчах средние показатели за игру составили - 87464м, в чемпионате «Высшей лиги – W» - 82473м. Выявлено, что двигательные перемещения футболисток в зоне низкой интенсивности на скорости «V=0-14,99км/час» составляют: в международных играх 92%; в играх чемпионата страны - 90,8%. Небольшая разница отмечена в передвижениях на скорости «V=15-19,99км/час»: в чемпионате доля частных объемов составила 7,5%, от общего числа перемещений, в международных матчах на перемещения в этой зоне интенсивности приходилось 5,5%.

При анализе двигательных активности специалистов больше интересуют объемы перемещений в зонах околомаксимальных и максимальных скоростей. Как показал анализ данных, объемы перемещений на высокой скорости «V=20-24,9км/час» и «свыше 5км/час» составляют в среднем в международных матчах - 1,8%-0,7%, в чемпионате страны – 1,1%-0,6%, что считается очень низким показателем для футболисток высокой квалификации. Эти факты свидетельствуют о том, что интенсивность игры в чемпионате страны не высокая, поэтому и в международных матчах футболистки не могут показать высокую степень двигательной активности на протяжении всей игры.

Конечно, сами двигательные перемещения не обеспечивают победу над противником. Можно весь матч перемещаться с высокой скоростью и проиграть сопернику. Активные двигательные передвижения дают возможность команде сохранять компактность во время игры, разгонять атаку, вовремя прессинговать или возвращаться в

оборону, сохранять высокую скорость и темп выполнения индивидуальных, групповых и командных действий. Вот почему объем двигательных перемещений футболистов в игре – это чрезвычайно важный показатель. На основании данных контроля двигательной активности футболисток должна планироваться беговая нагрузка тренировок.

Основная причина недостаточно высокой двигательной активности футболисток в матчах чемпионата страны заключается в организации и планировании тренировочного процесса. Не высокие объемы двигательных перемещений на предельной и около предельной скорости обусловлены, прежде всего, структурой нагрузок, применяемых в подготовке футболисток.

В учебно-тренировочном процессе футболисток нагрузки носят, в основном, смешанную направленность, т.е., совершенствуют все физические способности. Нет жестких нагрузок избирательной направленности, выполняемых в развивающем режиме, повышающих функциональные возможности спортсменок. Одно направленность и низкая интенсивность большинства тренировочных средств, используемых в подготовке футболисток, не способствуют развитию таких важных для современного футбола физических способностей, как скоростно-силовые и силовые качества, скоростная и специальная выносливость. Необходимо перестраивать процесс подготовки футболисток и начинать надо с детских команд.

Обобщая результаты экспериментальной работы, стоит сделать следующие выводы:

1. Полученный анализ выявил, что общие объемы двигательных передвижений в матчах разного уровня существенно не различаются. Сравнительный анализ двигательной активности в матчах «Высшей лиги – W» выявил, что 90,8% из общего объема перемещений занимает бег в зоне низкой интенсивности (V=0-14,99км/час). Двигательные перемещения при скорости «V=20-24,9км/час» и «свыше 5км/час» составляют всего 1,1%-0,6%. Для успешного выступления в матчах международного уровня необходимо, чтобы объемы двигательных перемещений в 4-й и 5-й зонах интенсивности составляли бы 10% - 12%.

2. В матчах международного уровня 92% объемов двигательных перемещений выполнялись в 1-й и во -й зоне скоростей (V=0-14,99км/час). В зоне высоких скоростей (V=20,0-24,99км/час и свыше 5км/час) объемы двигательных перемещений составляли 1,8%-0,7%. Это уровня явно недостаточно для успешного выступления на международных турнирах.

3. Установлено, что низкий удельный вес двигательных перемещений в зоне интенсивности при скорости «V=20-24,9км/час» и «свыше 5км/час» обусловлен недостаточно высоким уровнем специальной физической подготовленности у абсолютного большинства футболисток, который не позволяет им поддерживать высокую степень интенсивности передвижений на протяжении всего матча.

4. Для повышения объема двигательных перемещений в зоне высокой интенсивности необходимо изменить структуру нагрузок в тренировочном процессе, используя занятия избирательной направленности большой величины раза в недельном цикле, которые будут способствовать повышению уровня специальной подготовленности, и в целом, росту спортивного мастерства футболисток. В тренировочном занятии надо контролировать объемы передвижений и моделировать упражнения не только по игровым

показателям и схожести тактических ситуаций, но по интенсивности двигательных перемещений игроков.

Литература

1. Закон Республики Узбекистан № ЗРУ-394 “ О физической культуре и спорта”. Т.-2005
2. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-5887 от 4 декабря 019 г. “О мерах по поднятию по совершенно новый этап развития футбола в Узбекистане”, Газета “Халк сузи”, 6 декабря 019 г, №252
3. Постановление Президента Республики Узбекистан №ПП-3610 от 16 марта 018 г. “О мерах по дальнейшему развитию футбола”. Газета “Халк сузи”, 18 марта 018 г.
4. Гасанова Н.Б., Зайцева Т.В., Золотарев А.П., Гакаме Р.З. Сравнительный анализ показателей двигательной активности высококвалифицированных футболисток разных игровых амплуа в условиях соревновательной деятельности. Ученые записки университета имени П.Ф.Лесгафта. 020. №3. С.97-102.
5. Зайцева Т.В. Сравнительный анализ количественных показателей проявления скоростных способностей в процессе двигательной активности футболисток высокой квалификации во время матча / Т.В. Зайцева, Н.Б. Гасанова, А.П. Золотарев // Физическая культура и спорт. Олимпийское образование: материалы международной научно-практической конференции. – Краснодар, 019. – Часть 1. – С. 56–58.
6. Каримов Ф.Ж., Комилов Ж.К. Сравнительный анализ двигательных перемещений футболисток высокой квалификации, как показатель их специальной физической подготовленности// Вестник НУУ.-Ташкент,2023, №1/2/1. С.84-88.
7. Лю Ци. Физическая подготовка футболисток высшей квалификации в подготовительном периоде на основе использования статодинамических силовых упражнений и интервального метода тренировки. Автореф. дис.канд. …пед.наук. М., 016. – с.
8. Мельзиддинов Р.А. Совершенствование специальной физической подготовленности квалифицированных футболистов в межигровых циклах. Автореф. дис.канд. …пед.наук. Чирчик. 021. – 5 с.
9. Перцухов А. А., Перевозник В. И. Двигательная активность футболистов высокой квалификации в условиях соревновательной деятельности. Спортивные игры. 019. №1(11). С 32-39.
10. Селуянов, В.Н. Футбол: проблемы физической и технической подготовки / В.Н. Селуянов, К.С. Сарсания, В.А. Заборова. – Москва: ИНТЕЛЛЕКТ и К, 012. – 160 с.
11. Юсупов Н. М. Педагогические основы и методика совершенствования скоростно-силовой подготовки футболисток высокой квалификации. Автореф. дис.канд. …пед.наук. Ташкент. 012. – 6с.

BO‘LAJAK KURASHCHILARNING PEDAGOGIK VA AXLOQIY SIFATLARINI TARBIYALASH

Kubayev Saidqul Rayimqulovich
Katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
kubayev1970@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak yosh kurashchilarning pedagogik va axloqiy sifatlarini tarbiyalashning ahamiyati hamda unda qo‘llaniladigan usullar haqida yoritib berilgan.

Аннотация: В данной статье рассказывается о значении воспитания педагогических и нравственных качеств будущих юных борцов и применяемых методах.

Abstract: This article describes the importance of educating the pedagogical and moral qualities of future young wrestlers and the methods used.

Kalit so‘zlar: kurash, tehnik taktik, qur’a, chempionat, pedagogik mahorat, bellashuv, mashg‘ulot.

Ключевые слова: борьба, техническая тактика, жеребьевка, первенство, педагогическое мастерство, соревнование, тренировка.

Keywords: wrestling, technical tactic, draw, championship, pedagogical skill, competition, training.

Kurashchini tayyorlash jarayonida jismoniy sifatlarni tarbiyalash va texnik-taktik harakatlami takomillashtirish bilan yonma-yon shaxs xususiyatlari hamda shaxsiy sifatlaming shakllanishiga ta’sir ko‘rsatish juda muhimdir. Sportchini o‘z ustida ishlashga, madaniyati va tafakkurini oshirishga muntazam yo‘naltirib turish lozim. Mashg‘ulot jarayoni davomida va musobaqalarda shaxsiy sifatlarni shakllantirishga izchil ta’sir ko‘rsatib, jamoa yordamida salbiy holatlarni to‘g‘ri bartaraf etib borish zarur.

Sport jamoasini shakllantirish. Jamoa orasida yashash yuksak hissiyoti, do‘stona munosabatlar, kurashchilarning birdamligi, mashg‘ulotlari va musobaqalardagi yaxshi psixologik iqlim uchun zarur shartlardan biri hisoblanadi.

Iroda sifatlarini tarbivalash. Sportchining iroda sifatlari quyidagi paytlarda, ya’ni iroda harakatlarining maqsad va sabablari sportchining dunyoqarashi, qat’iy e’tiqodlari hamda axloqiy ko‘rsatmalari bilan aniqlanganida namoyon bo‘ladi. Katta iroda talab qilinadigan o‘ta og‘ir mashqlar iroda sifatlarini maqsadli tarbiyalashga yordam beradi. Bunda mashqlami bajarishga bir maqsadni ko‘zlab yo‘naltirish muhimdir.

Jasurlik va qat’iyatlilikni tarbiyalash uchun mashqlami bajarish paytida ma’lum darajadagi tavakkalchilik va qo‘rquv hissini yengib o‘tish bilan bog‘liq bo‘lgan mashqlardan foydalanish zarur. Maqsadga yo‘nalganlik va qat’iyatlilik kurashchilarda mashg‘ulot jarayoni, kurash texnikasi va taktikasini egallash muhimligi, jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishga ongli munosabatda bo‘lishni shakllantirish orqali tarbiyalanadi.

O‘z sport faoliyatiga qiziqish uyg‘otish maqsadida, mashg‘ulot jarayonida yuqori darajada murakkab bolgan emotsional mashqlami qo‘llash hamda ularni nazorat qilish foydalidir.

Chidash va o‘zini tuta bilish - kurashchining o‘ta muhim sifati hisoblanib, bellashuvdan oldin va, ayniqsa, bellashuv jarayonida salbiy emotsional holatlarni (o‘ta qo‘zg‘oluvchanlik va jahldorlik, o‘zini yo‘qotib qo‘yish, tushkunlikni) yengib o‘tishda namoyon bo‘ladi.

Mashg‘ulotlarda bu sifatlarni tarbiyalash uchun kuchli toliqishni yuzaga keltiruvchi va og‘riq beruvchi mashqlar kiritiladi. Mashg‘ulotlarda vaziyat to‘satdan o‘zgaradigan murakkab holatlar modellashtiriladi va ularda shunga erishish lozimki, kurashchi shunday sharoitlarda o‘zini yo‘qotib qo‘ymasligi, salbiy hayajonlarini jilovlab o‘z harakatlarini boshqara bilishi kerak.

Tashabbuskorlik va intizomlilik mashg‘ulot hamda musobaqa faoliyatidagi ijodiy ishda va faollikda namoyon bo‘ladi. Tashabbuskorlik o‘quv-mashg‘ulot bellashuvlarida murakkab texniktaktik harakatlarni amalga oshirish yo‘li orqali tarbiyalanadi. Bunda kurashchilarga

maqsadga erishish uchun andozadan holi hamda kutilmagan harakatlarni qo‘llagan holda mustaqil qaror chiqarish taklif etiladi.

Intizom o‘z majburiyatlarini bajarishga bo‘lgan vijdonan munosabatda, tartiblilik hamda ijrochilik sifatlarida aks etadi.

Ilg‘ash jarayonlarini rivojlantirish. Kurash bellashuvining har qanday vaziyatlarida harakat qila olish malakasi kurashchining eng muhim sifati hisoblanadi. U ko‘p jihatdan raqib harakatlarini vaqt va makonda to‘g‘ri ilg‘ab olishga bog‘liq. Buning asosida nozik mushak-harakat sezgilari va harakat koordinatsiyasi yotadi.

Diqqatni rivojlantirish. Kurashchining texnik-taktik harakatlari samaradorligi ko‘p jihatdan diqqatning rivojlanganligi: uning hajmi, shiddati, mustahkamligi, taqsimlanishi va biridan ikkinchisiga o‘tishi bilan belgilanadi. Kurashchi raqibning murakkab va tez o‘zgaruvchan harakatlarida ko‘p sonli turli texnik-taktik harakatlarni ilg‘ab oladi. Diqqatning bu xususiyati uning hajmi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, kurashchi eng asosiy qismlarga diqqatni jamlashni o‘rganishi lozim. Bu diqqatning shiddatiga taalluqlidir, har xil chalg‘itishlar va aldamchi omillar ta’siriga qarshi turish malakasi diqqatning mustahkamligidan dalolat beradi. Biroq, kurashda diqqatning eng muhim xususiyatlaridan biri uning taqsimlanishi va biridan ikkinchisiga o‘tishi, ya’ni bir vaqtning o‘zida bir nechta obyektlarni (qoilar, oyoqlar, gavda harakatlari, raqibning joy

o‘zgartirish tezligi va h.k.) nazorat qilish hamda diqqatni tez biridan ikkinchisiga o‘zgartirish qobiliyati hisoblanadi.

Taktik fikrlashni rivojlantirish. Taktik fikrlash - bu kurashchining raqib bilan oqilona kurashish yo‘lini topishga qaratilgan fikrlash jarayonlarining tez maqsadga ko‘chishidir.

Taktik fikrlash musobaqa faoliyatining ijodiy xususiyatini belgilaydi va turli murakkab holatlami modellashtiruvchi musobaqa mashqlari yordamida, shuningdek, o‘quv-mashg‘ulot bellashuvlarida rivojlantiriladi. Bunda raqibning taktik o‘ylanmalarini topish, uning ehtimoldagi harakatlarini oldindan ko‘zlay bilish malakasiga murakkab vaziyatda o‘zini o‘nglash, asosiy vaziyatlami ajratib, ularni tez va to‘g‘ri baholash malakasiga kurashchining diqqati qaratiladi.

Yuqori malakali kurashchi tez sur’atda oqilona echimlar- ni topishi va muayyan musobaqa vaziyati uchun eng samarali texnik-taktik harakatlarni qo‘llashni bilishi lozim.

O‘z hayajonlarini boshqarish qobiliyatini rivojlantirish. Sportchilarning o‘z hayajonli holatlarini boshqara olish malakasi ko‘p jihatdan ular sport mahoratining oshishishiga yordam beradi.

Mashg‘ulot yoki musobaqaning ayrim vaziyatlari, lahzalariga pozitiv va salbiy munosabatda bo‘lish hayajonlar bilan birga kechadi. Ular sportchining subyektiv va obyektiv qiyinchiliklarini yengib o‘tishini yengillashtiradi yoki qiyinlashtiradi. Hayajonli holatlar shiddatli musobaqalar ahamiyatiga va mas’uliyatiga bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ашмарин В.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. М., 1978.

2.Благуш П.К. К теории тестирования двигательных способностей. М., 1982.

3.Годик М.А. Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок. М., 1980.

4. Иванов В.В. Комплексный контроль в подготовке спортсменов. М., 1987.

5.Игуменов В.М., Подливаев Б.А. Методика и организация научных исследований в спортивной борьбе. М., 1985.

PERCEPTION OF THE CHILD IN THE FIELD OF LISTENING TO MUSIC IN A PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION

Konurova Leyla Ruslanovna.,
Teacher of Gulistan State Universiteti
leyla.konurova@inbox.ru
Azamkulov Gayrat Otakuziyevich
Teacher of Gulistan State Universiteti
gayrat.otakuziyevich@inbox.ru

Abstract: Any conversation about music makes sense only when music sounds along with it. Music participates in the conversation, tells about the world, nature, man through the language of sounds and intonations. The child's knowledge of this peculiar language begins from the moment when the first interest in musical sound, music-making appears, when there is a desire to talk about the means of musical expression.

Keywords: music, musical culture, thinking, child, music director, hearing process, perception, artistic activity, musical and rhythmic movements, auditory attention, vocabulary, festive matinees, analysis of musical works, means of musical expression, kindergarten

Introduction

Listening to music is one of the most developing and at the same time difficult types of musical activity for children. In it, children acquire the largest, in comparison with its other types, the volume of musical impressions. They learn to listen and hear music, experience and analyze it. In the process of listening, musical perception develops - thinking.

Elementary ideas about the language of musical art are formed primarily in various types of children's musical activities (perception, performance, creativity) in the classroom. In addition, at musical holidays and evenings, a special atmosphere is created for the amazing unity of children and adults, trust in each other, goodwill, which contributes to the successful entry of the child into the world of music.

In preschool childhood, a child receives many musical impressions not so much from the music itself, but from the emotional reaction of loved ones - mother, father, grandmother, grandfather and others. “A man became a man,” wrote V. Sukhomlinsky, “when he heard the whisper of leaves and the song of a grasshopper, the murmur of a spring stream and the ringing of silver bells, a lark in the bottomless summer sky, the rustle of snowflakes, the gentle splash of a wave and the solemn silence of the night, heard and held his breath , has been listening to the wonderful music of life for hundreds and thousands of years. Know how to listen to this music, know how to enjoy beauty.

In art, especially in music, the child needs to be a witness to the emotional impact, he needs an emotional example. This is one of the main musical lessons of childhood. Adults themselves should not only love music, know it, have a sufficient level of musical culture, but also understand the inherent value of the preschool period of childhood for a child to enter the world of music.

V. Sukhomlinsky emphasized: “If in early childhood the beauty of a musical work is conveyed to the heart, if the child feels the many-sided shades of human feelings in the sounds, he will rise to such a level of culture that cannot be achieved by any other means.”

Music evokes different feelings in the listener: joy, surprise, delight, festive elation or slight sadness. Musical art, reflecting life in its diversity, broadens the horizons of the child, enriches his spiritual world. Music encourages communication, creative activity, delivers aesthetic pleasure. Influencing the feelings and consciousness of the child, it contributes to his active empathy.

In general, the perception of music is a great difficulty for preschoolers, which is associated, on the one hand, with the specifics of the musical artistic image, on the other hand, with the age characteristics of the preschooler. It is difficult for preschool children with unstable attention and small memorization to perceive and understand the musical image that develops over time. They need help to enter the world of music, help to hear and understand it.

In this regard, conducting classes on the perception of music provides for:

-special selection of musical repertoire;

- use of age-appropriate methods of working with him;

- the use of other types of musical activity (musical and rhythmic movements, playing in the orchestra, singing);

- the use of various types of artistic activities of children, works of fiction and fine arts (listening to poetry and prose; drawing, viewing reproductions of paintings, slides, video materials, etc.).

The synthesis of various types of arts, when a child, perceiving a piece of music, relies on the fine arts and fiction available to him, is the most productive. Visualization, the living word (poetry, prose) help the child in revealing the musical artistic image. Perception, empathy and comparison of artistic images and expressive means of these types of art makes it easier for a child to master a complex musical language. The selection of the musical repertoire is carried out on the basis of the principles of artistry and accessibility to preschool children; combinations of classical, contemporary music and folklore. From the very beginning, children get an idea of the diversity and richness of the world of music, which contributes to their musical development, broadens their artistic horizons.

Systematic enrichment with musical impressions in the process of listening to music contributes to the development of children's musical perception. The program for listening to music in kindergarten is determined by educational tasks, and not by educational tasks, since the information received by children in the perception of music is still very limited. The main purpose of this type of activity is to introduce children to music, to cultivate interest and love for it.

Material and Methods

In accordance with this goal, the main educational task for the perception of music is the formation of the initial foundations of musical culture, namely:

- acquaintance of children with modern, classical works accessible to their perception, as well as with folk musical creativity, distributing them by genres and types;

- the formation of musical susceptibility in children, the ability to emotionally respond to music, to empathize with the feelings expressed in it;

-development of the ability to memorize musical works, their content, character, means of musical expression;

-gradual formation of ideas about music; education of an evaluative attitude to music and its performance, which is a manifestation of musical taste;

- formation of the skill of listening to music; creation of a fund of favorite children's works.

The content of the music perception program can be divided into three stages:

1. Acquaintance with musical works, their memorization, accumulation of musical impressions.

2. Development of musical abilities and skills of cultural listening to music.

3. Development of the ability to distinguish the nature of songs, instrumental pieces, means of their expressiveness; formation of musical taste.

At each of these stages, certain methodological techniques are used.

At the first stage, the music director must arouse interest in the work by expressively performing it. This is a mandatory requirement. The first performance of a piece of music should be especially heartfelt in order to leave a deep impression on the soul of the child. At this stage, it is necessary to teach children to listen actively, to respond to the feelings expressed in music, to perceive its general character. The word of the teacher, dedicated to music, should be short, figurative. It is very important to think over the introductory word before the first hearing of the music, as well as all subsequent explanations.

By the statements of children, by facial expressions, by the expression on the face of the child in the process of listening, we can judge their active musical perception and interest.

At the second stage, the teacher faces the task of activating the process of perception of music. The musical director draws attention to the presence of an introduction, conclusion, as well as the main means of musical expression. You can use toys and game teaching techniques, show illustrations thematically related to the content of the work.

This stage is characterized by an in-depth perception of music that has already been heard more than once, by drawing attention to individual elements of musical expressiveness, and the development of musical memory.

At the third stage of listening to musical works, the child begins to recognize them, which indicates the formed ideas about music. As a result of frequent repetition of works, children remember, highlight the ones they like the most. There is a selective attitude towards music. Children ask to perform their favorite works because they want to re-experience and relive the feelings they caused.

The perception of music in the younger and middle groups is both an independent activity and a moment that precedes children's singing and musical-rhythmic movements, since before the children themselves begin to sing and perform games and dances, they must receive a supply of musical impressions.

In the younger group, the music director strives to:

-accumulate musical impressions in children, evoke a joyful mood in them;

- to develop the ability to distinguish sounds in height, dynamics, timbre;

- without being distracted, listen to the piece to the end, memorize it;

-to develop the ability to feel the nature of music, to distinguish between the simplest forms, to talk about what is sung in the song, to recognize familiar musical works.

In the middle group, during the listening process, the teacher should:

- to form the ability to listen to music with interest, attentively, to the end, responding to its character and mood;

- develop memory by recognizing a song, an instrumental piece based on a played melody or sung without words;

- to cultivate interest and love for music, the desire to listen to it, to accumulate musical impressions;

- to promote the emergence of a feeling of love for the environment through music.

In the classroom, children in the process of perception still receive limited information that explains the nature of the works, so it is important to demand accurate and specific answers from them.

Systematic exercises in listening to music develop in children the stability of auditory attention. This helps the child to perceive music emotionally and consciously. Music for the perception of children of younger and middle age should be bright and cheerful. The themes of the works are the most diverse, but should relate to the phenomena of life that are close and understandable to children.

In the older groups, the work on the perception of music continues and deepens. It acts both as a section of the lesson, and as a methodical method of work, and as an independent lesson. The perception of children of this age becomes more conscious, manageable. Arbitrary memory and attention develop. Children notice the similarity of musical works of the same genre, compare familiar works according to their figurative content, the nature of the sound. There is interest, stability of experiences and feelings. Children's attention is already more stable, they are prepared to listen to complex works. Children have a well-developed speech, a rich vocabulary. They can express their opinions about music, use various terms. Children lively and emotionally react to the performance of works by the teacher.

In older groups, in the process of listening, the teacher seeks:

-to teach to listen to music with attention, to express all emotions after listening;

- educate interest in vocal and instrumental music;

- to instill interest in listening to folk, classical and modern music performed by soloists, choir, orchestra;

- to teach to memorize works by the introduction and conclusion, by melody, individual phrases and parts; develop the ability to distinguish between the nature of music, means of musical expression, distinguish between two and three-part forms, song, dance and march genres;

- develop the ability to compare works by similarity and contrast.

Results

The development of musical perception is still based on the expressive performance of works by the teacher, the skillful use of words, toys, illustrations, pictures, and objects of applied art.

In the process of analyzing musical works, the requirements for children are gradually increasing. During a conversation about the music they listened to, the teacher encourages preschoolers to make independent statements. In order to deepen the impressions of children, the music director monitors the emotional coloring of his speech. The teacher encourages children to associate the nature of music with the content of the image, the mood expressed in it, achieves more complete statements, value judgments. An increasing number of works, after listening and

analysis, are used in other sections of the Kindergarten Education and Training Program, primarily in musical and rhythmic movements, in playing children's musical instruments, which contributes to a deeper experience, understanding and memorization of music.

The brightest, favorite pieces of music can be included in the scripts of holiday matinees. Holidays in kindergarten are unforgettable pages in the life of a child, a rich source of his impressions. Therefore, it is so important that both in the process of preparing for the holiday and at the festive matinee itself, highly artistic music is played that can leave a noticeable mark on the soul of the child.

References:

1. Vasilyeva M.A., Gerbova V.V., Komarova T.S. The program of education and training in kindergarten M .: Mosaic - Synthesis 011

2. Ветлугина Н.А. Методика музыкального воспитания в детском саду М.: 1989

3. Dzerzhinskaya I.L. Musical education of younger preschoolers. - M.: education, 1985

4. Metlov N.A. Music for children M.: Enlightenment 1985

5. Эстетическое воспитание в детском саду/ Под ред. Н. А. Ветлугиной. – М.: Просвещение, 1978.

6. Mohigul Akbarova, & Konurova Leyla. (2021). PEDAGOGICAL RECOMMENDATIONS THAT STUDENTS WILL NEED IN THE PROCESS OF TEACHING VOCAL ART. Academicia Globe: Inderscience Research, (07), 18–20. https://doi.org/10.17605/OSF.IO/HXS8T

7. Конурова, Л. Р. (2021). Развитие музыкального восприятия в дошкольном учреждении в процессе изучения произведений русских композиторов XIX века. Science and Education, (4), 585–588. Retrieved from https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/1280

TA’LIMDA KLASTERLARNI QO‘LLASH SAMARADORLIGI

Mamatqulov Davron

Guliston davlat universiteti – o‘qituvchi,

mamatqulovdavron860@gmail.com

Аннотации: В статье научно обоснована эффективность использования кластеров на уроках для студентов специальности «Физическая культура» в высших учебных заведениях. Кроме того, особое внимание уделяется современным методам обучения, популярным сегодня в мире, и условиям их применения.

Ключевые слова: университет, выше среднего, знания, умения, объект, психологические, педагогические, педагогические навыки, учебная информация

Abstract: The article is scientifically based on the effectiveness of the use of clusters in the lessons for students majoring in “Physical Culture” in higher education. In addition, special attention is paid to the modern methods of teaching, which are popular in the world today, and the conditions of their application.

Keywords: university, higher education, knowledge, ability, object,psychological, pedagogical, pedagogical skills, educational information

Kirish. Pedagogik ta’lim bir tomondan uzluksiz ta’lim tizimining tarkibiy qismi sanaladi va uning ishlashi hamda rivojlanishining qonuniyati bilan shartlangan. Ikkinchi tomondan, u butun pedagogik ob’ekt sifatida mustaqillikka va tarkibiy qismlardan iborat murakkab tuzilmaga ega. Hozirda pedagogik mahoratni shakllantirish muammosiga bag‘ishlangan quyidagi olimlar tadqiqotlar olib berishgan: O. A. Abdulina, V. P. Bespalko, A. N. Dvoeglazov, N. V. Kuzmina, I. Ya. Larner, K. M. Mahkamjinov, U. Nishonaliev, T. S. Usmonxo‘jaev, A. I. Herbakov, T. T. Yunusov, Yu. M. Yunusova va boshqalar.

Oliy maktabdagi an’anaviy ta’lim tizimini tavsiflagan holda unga mansub kamchiliklarni ajratib ko‘rsatadi.

1. Ta’lim maqsadi tashqaridan ko‘rsatiladi. Talaba o‘qituvchi tomonidan

beriladigan ta’sirni o‘rganuvchi ustuvor ob’ekt sanaladi, ular tomonidan bildirilgan faollik esa o‘quv ma’lumotlarini eslab qolishga yo‘naltirilgan.

2. Psixologik-pedagogik shart-sharoitlar quyidagilar uchun etarlicha yaratilmagan: a) talabalarda o‘quv faoliyatini mustaqil tashkil etish qobiliyatini shakllantirish uchun; b) o‘z-o‘zini tarbiyalash, o‘zini-o‘zi rivojlantirish uchun; v) bo‘lajak mutaxassisning ijodiy individuallishini rivojlanishtirish, uni to‘liq amalga oshirish uchun.

Talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan bilim va mahoratning bo‘lajak kasbga nisbatan talablariga ham daraja, ham mazmuniy to‘liqlik jihatidan mos kelmasligida ta’lim natijalari namoyon bo‘ladi.

Mutaxassislar bu jarayonni qonuniy deb hisoblaydi. Chunki, an’anaviy didaktik nazariya o‘quvchilarni insoniyatning to‘ldirilgan va tizimlashtirilgan tajribasi bilan tanishtirishni o‘zining asosiy vazifasi deb biladi. Aynan shundan nazariy bilimlarning ta’lim mazmunidagi, fanlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirishdagi etakchi roli o‘z tasdig‘ini topadi. Bunday yondoshuvda anglash, ya’ni bilish o‘rganilayotgan sub’ektga nisbatan predmet orqali ta’sir ko‘rsatish natijasi deb qaraladi. Shu bois o‘quv materialini eslab qolishga, fikrlashni emas, xotirani rivojlantirishga urg‘u beriladi. Ushbu an’ananing barqarorligi shuncha ko‘maklashadiki, ta’lim oluvchilarning fan olami bilan o‘zaro axborot ta’sirlashuvi asosan semiotik vositalardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Bu shu narsaga olib keladiki, ta’lim jarayonida o‘z-o‘zidan madaniyat, uning bir qismi sifatida kasbiy faoliyat emas, balki uni o‘zlashtirish vositasi – o‘quv axborotlari o‘zlashtiriladi. Bilimlarning o‘ta rasmiyligi, ularni amalda qo‘llashning qiyinligi ana shundan. An’anaviy ta’limda pedagogning asosiy vazifasi ta’lim oluvchini berilgan bilimlarni qabul qilish, anglash, eslab qolish va amalda qo‘llashga o‘rgatuvchi tayyor bilimlarni ma’lum qilishdan iborat. Bu o‘z navbatida ta’lim oluvchida kasbiy fikrlashni rivojlantirishga to‘liqsiz yordam bergan holda bilish faoliyatini rivojlantiradi.

Jismoniy tarbiya-pedagogika tarbiyasi muammolarini tadqiq etish muammosi bilan shug‘ullanuvchi omillar ham shunday xulosaga kelishgan. Ularning fikricha jismoniy tarbiya-pedagogika oliy o‘quv yurtlari bitiruvchilarining kasbiy tayyorgarligining past darajada bo‘lishiga sabablardan biri bu – amaliy vazifalarni hal etish uchn olingan bilimlarni qo‘llash mahoratini rivojlantirishga etarlicha e’tibor qaratmagan holda nazariy bilimlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan o‘quv jarayoniga ko‘proq e’tibor qaratishdir. Natijada bo‘lajak mutaxassis ayrim fanlarni yaxshi o‘zlashtiradi, ammo o‘z bilimlarini amalda qo‘llashga qiynaladi.

Pedagogik ta’lim tizimining hozirgi holatiga oid xususiyatlardan biri – bu mavjud an’analar va yangilikni kiritish o‘rtasida maqbul moslikni qidirish sanaladi. Mazkur muammoni echish birinchi navbatda bo‘lajak pedagogga kasbiy tayyorgarlikni amalda qo‘llash hamda pedagogik faoliyatning shaxsiy ijodiy imkoniyatini ta’minlash bilan bog‘liq. Bunday sharoitda tegishli texnologik pedagogika ta’limini ishlab chiqish va foydalanish hal etuvchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Hozirda o‘quv ishlarining yangi shakl va metodlarini qo‘llash orqali o‘quv hamda kasbiy faoliyatni yaqinlashtirish yo‘llarini faol qidirish olib borilmoqda. Bunda bir tomondan, auditoriya sharoitida didaktik shaklda ishlab chiqarish va ishlab chiqarish munosabatlariga oid (maxsus kurs, maxsus seminar, muammoli vaziyat, vaziyatli topshiriqlarni echish, imitatsiyali modellashtirish, trenajerlar, vazifalarni rollarga bo‘lib ijro etish, ishga oid jiddiy o‘yinlar va hokazo) ma’lum bir holatlar yaratiladi, ikkinchi tomondan esa ishlab chiqarish sharoitida TITI va TO‘MI amaliyoti, ishlab chiqarish amaliyoti, aniq bir mavzu bo‘yicha diplom ishlari, kafedra filiallarini tashkil etish amaliyoti kengayadi.

Birinchi bosqichda o‘qish sub’ekti maqsadga muvofiq ish uchun zarur bo‘lgan bilim va amaliy hatti-harakatlar, qobiliyatlar, ijtimoiy qadriyatlar zahirasini egallash bo‘yicha faollik turlarini amalga oshiradi.

Ikkinchi bosqich bu arsenal aniq professional faoliyatni bajarish vositasi sifatida ishtirok etadi. Shunday tegishli shart-sharoit yaratish joizki, bunda o‘zlashtirilayotgan vosita u yoki bu kasbiy faoliyat fani mantig‘ida amaliy jihatdan qo‘llanilishi rivojlanadi.

Tadqiqotimizga muvofiq eng avvalo, amaliy modulning ishlashida didaktik qobiliyatning roli va o‘rni borasida savol yuzaga keladi. Kasbiy tayyorgarlikning bir ko‘rinishi sifatida ta’lim vazifasini hal etishga nisbatan potentsial tayyorgarlik sub’ektdagi mavjud qiziqishlar, qobiliyatlar va bilimlar bilan bog‘liq.

Oliy o‘quv yurti jarayonida talaba faoliyati o‘xshash bo‘lishi kerak, ya’ni mazkur fanda yig‘ilgan kishilar faoliyatining qirralarini o‘zida ishlab chiqishi lozim. Ta’kidlanadiki, inson madaniyati mahsulotlarini faoliyatli o‘zlashtirish nazariyasining umumiy qoidalarini oliy o‘quv yurti ta’limida qo‘llashda ikkita qiyinchilikka duch kelinadi:

1) o‘quv va kasbiy faoliyat tuzilmalari elementlarini mazmunan to‘ldirishdagi farq: bu turlar o‘zaro maqsad, sabab, ehtiyoj, harakat va operatsiya, moddiy va g‘oyaviy vositalar, fan va natijalar bo‘yicha farqlanadi.

2) o‘quv faoliyatini tashkillashtirish shakllari, so‘ngra o‘quv faoliyatining o‘zi bo‘lajak kasb faoliyati bilan bir xil emas. Shu sababli kontekstni ta’lim talablarini hisobga olgan holda bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlash jarayonini qayta qurish quyidagi ikkita o‘zaro bog‘liq vazifalarni hal etish zaruriyatini keltirib chiqaradi: modul tavsifini ta’lim mazmuniga moslash va unga o‘xshash ta’lim shakli, metodi hamda vositasini tanlash.

Modul tavsif mutaxassis modulining alohida tuzilmaviy birikmalarini ifodalaydi. Mutaxassis modeli Davlat ta’lim standarti talablaridan kelib chiqib belgilanadi. Shuning uchun biz birinchi vazifani hal etishda Davlat ta’lim standartining “Jismoniy tarbiya va sport” bakalavriati yo‘nalishi bo‘yicha bitiruvchini tayyorlash mazmuni va darajasiga nisbatan talablardan hamda umumta’lim maktablarining jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy faoliyat xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondoshdik.

Xulosa. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisini tayyorlash mazmunini belgilovchi barcha to‘rtta blokning o‘quv dasturi tahlili, ularning to‘liq kasbiy yo‘naltirilganligi hozirda xulosa

chiqarish imkonini beradi. Talabalar ta'limining u yoki bu kasbiy dasturiga kiruvchi o‘quv fanlarining har biri bo‘lajak mutaxassisning shakllanishi jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlanadiki, nazariy bilimlar o‘ziga xos poydevor yaratadi va uning negizida kasbiy malaka va mahorat, aniq, istiqboldagi kasbiy-pedagogik topshiriqlarni hal etish bo‘yicha izlanish faoliyati yaratiladi.

Adabiyotlar

1. A.Abdullaev, Sh.Xankeldiev. Jismoniy madaniyat nazariyasi va uslubiyoti. Toshkent 007 y
2. M.S.Axmatov. Uzluksiz ta'lim tizimida ommaviy sport-sog‘lomlashtirish ishlarini samarali boshqarish. T., O‘zDJTI, 005.
3. F.A.Kerimov. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. T., "Zar qalam", 004.
4. M.M.Raximov. Sport mashg‘ulotlarining nazariyasi va usuliyati asoslari.T., O‘zDJTI, 006

NISHOTIYNING "HUSN VA DIL" ASARIDA FOLKLOR AN'ANALARI

Mamatqulov Muzaffar Rahmonqulovich

filologiya fanlari doktori, professor,Guliston davlat universiteti,

mamatqulov1973@mail.ru

Annotatsiya: Maqola Nishotiyning "Husn va Dil" dostonidagi folklor an'analarini rivojlantirishga bag‘ishlangan. O‘zbek adabiyoti tarixidagi shoirlardan biri bo‘lgan Nishotiy doston janrining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Uning "Husn va Dil" doston asari Sharq adabiyotidagi eng mashhur afsonalardan biri asosida yaratilgan. Ushbu adabiy asar syujetida arab, fors-tojik, turk va urdu tillarida yozilgan ko‘plab xalq og‘zaki ijodiga xos bo‘lgan voqealar aks ettirilgan. Tahlil natijasi shuni ko‘rsatadiki, "Husn va Dil"da xalq og‘zaki ijodidan olingan umumiy xususiyatlar ko‘p, jumladan, rivoyatning ma'lum boshlanmasi, podshohning qahramon sifatlari, bola orzusi, qahramon va uning dushmanlarining sehrli kuchlari, motiv, sarguzashtlar va to‘y marosimi bilan bog‘liq jarayonlar. Umuman, bu xususiyatlarni o‘zbek rivoyatlari, ertaklari va adabiy asarlarida ko‘p uchratish mumkin. Ushbu tadqiqotlarda mana shu masalallarga e'tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: folklor; an'ana; Nishoti, epik; "Husn va Dil"; ertak.

Abstract: The article is devoted to the development of folklore traditions in epic literary work "Husn and Dil" by Nishati. Being one of the poets in the history of Uzbek literature, Nishati contributed much to the development of epic genre. His epic work "Husn and Dil" is based on the one of the most popular legends in the Eastern literature. The plot of this literary work reflects the events which are characteristic features of many pieces of folklore, written in Arabic, Persian-Tadjik, Turkish and Urdu languages. The result of the analysis shows that there are many common features taken from folklore in the "Husn and Dil", including standard beginning of the narration, king as a hero, dream of a child, magic forces of the hero and his enemies, motif of adventures and wedding ceremony. In general, these features can be found in many Uzbek legends, fairy tales and literary works.

Keywords: folklore; tradition; Nishati, epic; "Husn and Dil"; fairy tale.

Muhammadniyoz Nishotiy o‘zbek adabiyoti tarixida doston janri taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan shoirlardan biri hisoblanadi. Uning “Husn va Dil” dostoni Sharq adabiyotidagi keng tarqalgan syujetlardan biri bo‘lgan Husn va Dil haqidagi afsona asosida yuzaga kelgan. Bu mashhur syujet asrlar davomida o‘ziga xos taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi va arab, fors-tojik, turk, urdu kabi tillarda nasr yoki nazm bilan yozilgan bir necha asarlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi [1:18].

“Husn va Dil” dostonini o‘rganish uning xalq og‘zaki ijodi namunalari bilan uyg‘un jihatlari mavjud ekanligini, Nishotiyning asarni yaratishda folklor an’analaridan samarali foydalanganligini ko‘rsatadi. Doston bilan maxsus shug‘ullangan olima M.Qosimovaning ta’kidlashicha, asarda xalq ertaklariga xos bo‘lgan bir qancha xususiyatlar kuzatiladi. Ayniqsa, dostonning asosiy voqealari boshlanishidayoq bu jihatlar yaqqol ko‘zga tashlana boradi:

Bor edi Yunonda birov podshoh,
Erdi jahon shohi anga xoki roh [2:45].

Bayt ertaklarda uchraydigan an’anaviy boshlanmani yodga soladi. Darhaqiqat, ko‘pchilik xalq ertaklari boshlanishida tasvirdagi bir xillik kuzatiladi. Folklorshunoslikda bu hodisa an’anaviy boshlanma deb ataladi. “Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, qadim zamonda bir podshoh o‘tgan ekan” qabilidagi tasvirlar ertaklardagi an’anaviy boshlanmaning eng sodda, oddiy va keng tarqalgan ko‘rinishi hisoblanadi.

Yunonda bir podshoh bor edi, ko‘p ellar unga bo‘ysunardi. U ilmu hikmat, fahmu farosat bobida yetuk bo‘lib, davlatni adolat bilan boshqarardi. Shunday bo‘lsa-da, Aqlshohning oromi yo‘q edi, kechalari uyqu o‘rniga ko‘zlaridan tinimsiz dur kabi yoshlar to‘kilardi, “oh” va “g‘am” unga doimiy “hamdard” edi. Ko‘ngli o‘ziga voris tilardi:

Turfa zaminlarg‘a bo‘lub horis ul,
Istadi topmoq o‘ziga voris ul.
Ko‘ngli uyiga tilar erdi surur,
Diydasig‘a istar edi balki nur [2:47].

Farzand orzusi Aqlshohning asosiy qayg‘usi edi. Farzandsizlik motivi, ayniqsa, hukmdorning befarzandligi xalq og‘zaki ijodi namunalarida ham ko‘p uchraydi. Xususan, ertaklar fikrimizga dalil bo‘la oladi. “Hasan va Husan”, “Mohistara”, “Sherzod va Gulshod” kabi o‘zbek xalq ertaklaridagi podshohlarning farzandsizligi “Husn va Dil” dostonidagi Aqlshohning befarzandligi bilan o‘xshashdir.

Aqlshohning duolari qabul bo‘lib, vaqti-soati yetib, Yaratgan unga o‘g‘il ato qilibdi. Shahzodaning tarbiyasi bilan bir necha odamlar shug‘ullana boshlabdi, u barcha ilmlarni mukammal o‘rganibdi, yetti yoshida qiroatni egallabdi. Qayd etilishicha, har qanday sir-sinoat, majhullik va mavhumlik uning uchun ma’lum va zohir edi.

Ko‘rinadiki, shahzoda Foudning barcha bilimlarni egallashi, ajoyib xulq-atvori va g‘ayritabiiy qobiliyatga egaligi “Mohistara” ertagidagi shahzoda Shavkatning yoshligini yodga soladi. Ertak qahramoni Shavkat ham xuddi Fuod kabi o‘n yetti-o‘n sakkiz yoshga yetganda, hattoki, harb ilmidan ham yaxshigina xabardor edi. “Hasan va Husan” nomli ertakning bosh qahramonlari bo‘lgan podshoh o‘g‘li Hasan va vazirning o‘g‘li Husanlar tarbiyasida ham hukmdor xuddi shunday yo‘lni tutadi. O‘zi va vazirining o‘g‘li o‘n yetti yoshga to‘lgan paytda barcha hunarlarni o‘rganib bo‘lishib, mustaqil hayotga tayyor edilar.

Ertaklarning ko‘pchiligida o‘n yetti-o‘n sakkiz yoshga yetganda bosh qahramonlarning mustaqil holda safarga yoki ovga chiqishi bilan bog‘liq voqealar tasviriga o‘rin beriladi va bu

orqali voqealar rivoji o‘ziga xos tarzda rivojlana boradi. Safar yoki ov motivi qahramonlarning taqdirida muhim rol o‘ynaydi. Chunki ularning kelgusidagi taqdiri shu ov yoki safar bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

Safar motivi “Husn va Dil” dostonida ham uchraydi. Fuod balog‘at yoshiga yetganda “obi hayot” va uning atrofida yashovchi Husn ismli qiz haqida eshitib qoladi. Shahzoda ularni izlab topish ilinjida yashay boshlaydi. Biroq ota-onasi unga qattiq qarshilik qiladi. Shundan so‘ng safarga Fuodning eng yaqin do‘sti Nazar otlanadi va u safar davomida ko‘p qiyinchiliklarni boshidan o‘tkazadi. Demak, ertaklarda bosh qahramonlarga yuklanadigan asosiy vazifa dostonda yetakchi obraz bo‘lgan Fuodga emas, balki unga sirdosh bo‘lgan inson Nazarga yuklanadi. Nazarning safarga chiqishi va safar davomida bo‘ladigan voqealar dostondagi xalq og‘zaki ijodiga xos xususiyatlarni ham yuzaga chiqara olishi bilan katta ahamiyat kasb etadi.

Qahramonlarning biron bir narsa vositasida ko‘zga ko‘rinmaydigan bo‘lib qolishi va bu orqali dushmanlardan qutulishi yoki biror voqeaning sirini pinhona aniqlashi kabilar xalq ertaklarida ko‘p uchraydigan hodisalardan biri hisoblanadi. “Mohistara” ertagida aytilishicha, shahzoda to‘rtta aka-uka devlardan olgan xosiyatli narsalardan biri telpak edi. Bu telpakni kimdir kiyib olsa, u odamlarning ko‘ziga ko‘rinmaydigan bo‘lib qolardi. Shahzoda ana shu telpak yordamida barcha sirlardan xabardor bo‘ladi va malikaning shartini bajarib, unga uylanadi. Telpak ertakda shahzodaning maqsadini ro‘yobga chiqarishda asosiy vositalardan biri sifatida muhim vazifa bajaradi.

Bunga o‘xshash hodisani “Husn va Dil” dostonida ham kuzatish mumkin. Nazar “Shahri Hidoyat”ning hukmdori Himmatshohning maslahati bilan “obi hayot”ni topish uchun “Shahri Habib”ning shohi Qomati purshavkat huzuriga yo‘l oladi. Yo‘l davomida “Diyori saksor” degan joyda katta qiyinchiliklarga duch keladi. Unga maymunsimon vahshiy maxluqlar va to‘rt ko‘zli devlar hujum qiladi. Ular Nazarga ko‘p ozor berib, o‘zlari bu ishlaridan rohatlanar ekan:

Lek Nazar mehnati haddin fuzun,
Kulfat anga erdi adaddin fuzun.
Bo‘yla qotig‘ holataro ul guhar,
Xotirig‘a keldi aning ham magar.
Oldi ani og‘ziga soldi ravon,
Bo‘ldi ul elning nazaridin nihon.
Ko‘rdi Nazar emdi tamosho edi,
Har sori yuzu ko‘ku g‘avg‘o edi.
Topmas edilar ani istab so‘rab,
Ko‘rmas edilar dog‘i har yon qarab [2:108-109].

Ko‘rinadiki, xosiyatli gavhar Nazarning joniga oro kiradi. U gavharni og‘ziga solishi bilanoq ko‘rinmas holatga kelib qoladi. Natijada xavfu xatar ortda qolib, yo‘lida yana davom etadi.

Nishotiy dostonni yaratishda ertaklarga xos bo‘lgan boshqa folklor hodisalaridan ham samarali foydalanadi. Xususan, bir qancha o‘zbek xalq ertaklarida tutatqi vositasida o‘zgalardan yordam olish hodisasi uchraydi. Ertaklarda tutatqi bosh qahramonlarning maqsadini amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Tutatqi qahramonlarga o‘z-o‘zidan berilavermaydi. U qandaydir yordamning evaziga boshiga mushkul ish tushgan paytda foydalanish uchun taqdim etiladi. Jumladan, “Qilichqora” nomli ertak fikrimizga dalil bo‘la oladi: “Qilichqora bilan Daryobog‘lar yo‘lga ravona bo‘libdi. Ular yo‘lda ketayotganlarida bir tegirmontosh ko‘rinibdi. Qilichqora

kuchini sinab, tegirmontoshni ko‘tarib ko‘rsa, uning tagida bir qancha chumoli bosilib qolgan ekan. Ular tosh ostidan chiqib, xursand bo‘lib yayrabdilar. Chumolilarning podshohi Qilichqoraning qo‘liga bir tutatqi beribdi: -Qanday mushkul ishingiz bo‘lsa, tutatsangiz, biz hozir bo‘lamiz - debdi” [3:372]. Tutatqi – mo‘y, otning yoli yoki soch tolasi kabi vositalar bo‘lishi mumkin. “Besh qiz” ertagida tasvirlanishicha, ertak qahramonlaridan biri bo‘lgan qizning sochi tutatqi vazifasini bajaradi. Qizga ehtiyoj paydo bo‘lgan paytda soch orqali u bilan aloqa qilinadi: “Mo‘tabarxon hovliga chiqib qizning sochini kuydirdi, qiz shul zahoti “xizmat” deb keldi” [4:22].

“Husn va Dil” dostonida Gisu ismli bir obraz bor. U “Mulki Adab”da Nazarga hamroh bo‘ladi. Suhbat davomida ikkalasi ham ona tomondan hindistonlik ekanligi ma’lum bo‘lgach, ular yanada yaqinlashib ketishadi. Nazar bir kecha mehmon bo‘lgach, yana yo‘lida davom etadi. Gisu Nazarni “Qal’ai diydor”ga kuzatar ekan, sochining tolasidan berib, agar o‘tga tashlab tutatsang, darhol yordamga yetib kelaman, deydi:

Har na so‘zin ayladi bir-bir tamom,
Subh dami qildi chu xatmi kalom.
Uzdi biror tor sari mo‘yidin,
Ya’ni o‘shul sunbuli xushbo‘yidin.
Berdi Nazarga dedi: -Qilma haros,
Tutg‘il o‘shul mo‘ni o‘zing birla pos.
Boshinga gar kelsa banogah balo,
O‘t ichiga toshla ani beibo.
Qilg‘usidur anda muattar dimog‘,
Olamaro har neki bor bog‘u rog‘.
Man dog‘i bo‘lg‘um sanga ul dam yaqin,
Maxlasinga etkum ilojing qarin [2:129].

Ertaklardagi kabi dostonda ham soch tolasidan foydalanish epizodi mavjud. Sochning tutatilishi bilan Gisu darhol hozir bo‘ladi va Nazarning maqsadini amalga oshirishga kirishadi.

Darhaqiqat, Nishotiyning “Husn va Dil” dostonida xalq og‘zaki ijodining kuchli ta’siri seziladi. Undagi ajoyib voqealar talqini, g‘ayritabiiy holatga ega bo‘lgan epizodlar, sehrli xususiyatlari bilan ajralib turadigan hodisalar shundan darak beradi. Ayniqsa, Nazar obrazi va uning safar davomidagi boshidan kechirganlari folklor va yozma adabiyot munosabatlari talqinida muhim rol o‘ynaydi. Nazarning sehrli uzukdan foydalanishi, uning yordamida turli to‘siqlarni yengib o‘tishi, “xotami la’l”ning davolovchilik xususiyatlari (Fuod hushidan ketib qolgan paytda Nazar uzuk yordamida uni o‘ziga keltiradi) xalqning asrlar davomida intilib kelgan orzularining ko‘rinishi sifatida yuzaga kelgan. Yoki Nazarning Gisu bilan tanishishi, Gisuning unga yordam qilishi, ketar chog‘ida Nazarga Gisuning soch tolasini berishi va u tutatilgan vaqti bir zumda paydo bo‘lishi kabi hodisalar ko‘pchilik o‘zbek xalq ertaklari uchun xos bo‘lgan an’anaviy hodisalardan biri sanaladi. Shahzoda Fuodning malika Husnning suratini ko‘rishi bilanoq go‘zalligidan lol qolib, hushidan ketishi kabilar Nishotiyning folklor an’analaridan samarali foydalanganligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimova M. Muhammadniyoz Nishotiy. Toshkent, Fan, 1987.
2. Nishotiy. Husn va Dil. Lirika. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1967.

3. O‘zbek xalq ertaklari. Uch jildlik. Birinchi jild. Toshkent, O‘qituvchi, 014.
4. O‘zbek xalq ertaklari. Uch jildlik. Ikkinchi jild. Toshkent, O‘qituvchi, 014.
5. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=_zjLB9MAAAAJ&citation_for_view=_zjLB9MAAAAJ:d1gkVwhDpl0C
6. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=_zjLB9MAAAAJ&citation_for_view=_zjLB9MAAAAJ:IjCSPb-OGe4C

ADABIYOT DARSLARIDA INTEGRATIV YONDASHUVNING AHAMIYATI

Mansurova Malika Asqarovna
Guliston davlat universiteti “O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrasi o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), O‘zbekiston,
malika.mansurova.93@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyot fanini o‘qitishda fanlararo integratsiyaning ahamiyatiga asosiy e’tibor qaratilgan. Adabiyotni kino san’ati, teatr san’ati va musiqa kabi boshqa san’at turlari bilan integratsiyalashning yutuqlari hamda kompyuter texnologiyalarining bu jarayonni tashkil etishdagi o‘rni xususida fikr-mulohazalar bildirilgan.

Tayanch so‘zlar: adabiyot o‘qitish metodikasi, integratsiya, dars o‘tish mahorati, o‘zlashtirish samaradorligi, o‘quvchilar qiziqishi.

Ta’lim sifatini yanada oshirishda integratsiyaning o‘ziga xos o‘rni mavjud. “Integratsiya atamasi lotincha integratio so‘zidan olingan bo‘lib, qo‘shilish, birlashish ma’nolarini anglatadi. Ma’lumotlarni integratsiyalash har xil manbalarda mavjud bo‘lgan materiallarni ma’lum maqsad asosida birlashtirib taqdim etishni nazarda tutadi” [1, 8-b.]. Bu esa adabiyot o‘qitishda o‘qituvchi birgina fan bilan cheklanib qolmasligi, balki darsning maqsadidan kelib chiqqan holda boshqa fanlardan ham ma’lum tushunchalarga ega bo‘lishi talab qilinadi. O‘qituvchi darsga tayyorlanish jarayonida mavzuni o‘quvchilarga yanada tushunarli va qiziqarli bo‘lishi uchun qaysi fanlar bilan bog‘lab tushuntirish yaxshi samara berishi mumkinligi haqida o‘ylab ko‘rishi va darsga material to‘plashi lozim. Adabiyot darslarini fanlararo integratsiya orqali o‘qitish o‘quvchi va talabalarning darsga qiziqishini va ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Adabiyot – so‘z san’ati bo‘lib, uni boshqa san’at turlari bilan ham o‘zaro aloqadorligi mavjud. (1-rasm.)

Adabiyotni o‘qitishda musiqa bilan integratsiya qilishning ahamiyati. Qo‘shiq – har bir inson hayotining ajralmas bo‘lagini tashkil etadi. Quvonchli kunlarda ham, tushkun damlarda ham inson qo‘shiq tinglagisi keladi. Adabiyot o‘qitishni musiqa bilan bog‘lash yaxshi natija beradi. Bu masalaga amerikalik o‘qituvchi Timoti Uokerning “Finlandiya ta’lim mo‘jizasi” kitobida ham alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, ta’lim jarayonida musiqaning o‘rni nihoyatda katta ekanligiga urg‘u berilgan. Muallif o‘z tajribasi bilan bo‘lishadi: “Xelsinkida beshinchi sinflar bilan ishlaganimda “Syujet elementi” (so‘z san’ati darslarida) va “Suvning agregat holati” (tabiatshunoslik darslarida) kabi mavzularni o‘qitish jarayonida xipxop janridagi kompozitsiyalardan foydalanganman. You Tubeda ingliz tilidagi matnlari bo‘lgan ko‘plab qiziqarli videolar topildi. Biz birgalashib so‘zlarni ohangga solar va ritmga amal qilib ashula aytardik. Bu yangi materialni qiziqib o‘rganishdan tashqari Krausning tadqiqotlari tasdiqlaganidek, neyronlarning mustahkam aloqani yuzaga keltirib, til ko‘nikmalarini ham rivojlantirishga hissa qo‘shardi” [8, 199-b.]. Kitobda musiqaning ahamiyati haqida so‘z borar

ekan, undan hattoki matematika darslarida ham foydalanish o‘qishdagi natijalarni yaxshilashi mumkinligi bayon qilingan. Muallif ayni shu jarayon bilan bog‘liq o‘quvchilik davri xotiralari bilan ham kitobxonni tanishtirib o‘tadi: “Yuqori sinfda o‘qiyotgan paytim o‘qituvchimiz bir kuni magnitofon olib kelib, Bryus Springstinning qo‘shig‘ini qo‘yib bergan va bizga qo‘shiq matnini tahlil qilishni aytgandi. Pedagog o‘shanda nisbatan kam kuch sarflagandi-yu, ammo men o‘sha darsni butun umrga eslab qolgandim. Negaki bu haddan ziyod qiziq va zavqli mashg‘ulot bo‘lgan. Musiqiy element o‘shanda o‘quv muassasasiga tiriklik nafasini olib kirgandi” [8, 00-b.]. Ko‘rib turganimizdek, bunday dars mashg‘uloti qancha yillar o‘tsa-da, butun umrga xotirada muhrlanib qolgan. Shu sababli adabiyot darslarini musiqa bilan integratsiya qilish o‘quvchilar qalbida uzoq vaqt saqlanib qolishiga yana bir isbotdir. Adabiyot darslarida biror ijodkorning she’riyati mavzusi o‘rgatilayotganda uning qo‘shiq qilib kuylangan shaklini eshittirish yoki birgalikda kuylatish mumkin. Bunda o‘quvchilar qo‘shiq aytish orqali kayfiyatlari ko‘tariladi hamda she’rni tezroq yodlab olishlariga yordam beradi. Masalan, H.Olimjon lirikasi mavzusi o‘rgatilayotganda Malika Egamberdiyeva ijrosidagi “O‘rik gullaganda” yoki Shuhrat Daryoning “Eng gullagan yoshlik chog‘imda” qo‘shig‘ini qo‘yib berish yaxshi natija beradi. O‘quvchilarga qo‘shiq va she’r matni orasidagi farqni aniqlashni topshiriq sifatida berish ham mumkin. 11-sinf adabiyot darsligida esa Mahmud Toirning “Momo yer” she’ri berilgan. Darslikning savol va topshiriqlar qismida quyidagi savolga e’tibor qaratishimiz lozim: “Mahmud Toirning “Momo yer” she’riga bastalangan qo‘shiqni eshitganmisiz?” [9, 104-b.] Bu savol o‘qituvchiga adabiyot darsini musiqa bilan integratsiya qilishi uchun yo‘l ko‘rsatmoqda. O‘qituvchi darsga tayyorgarlik jarayonida mana shu savolga e’tibor qaratishi lozim va darsga zarur bo‘lgan jihozlarni ham olib kelishi kerak. Mashhur san’atkor Oybek Xamroqulov ijrosidagi “Momo yer” qo‘shig‘idan foydalanish dars jarayonining qiziqarli va ko‘tarinki kayfiyatda o‘tishini ta’minlaydi.

Adabiyot darslarida teatr san’atining o‘rni. Maktab darsliklarida dramatik asarlarga ham alohida o‘rin berilgan. Bu turdagi asarlar boshqa turdagi asarlardan, avvalo, sahna uchun mo‘ljallab yozilgani bilan ajralib turadi. Shu sababli ularni o‘qitayotganda mana shu jihatlarini inobatga olish lozim bo‘ladi. Ularni o‘qish jarayonida ham nasriy asarlardan farqlash kerak. O‘qituvchi o‘quvchilarga bu janrning asosiy xususiyatlar haqida nazariy ma’lumot bilan tanishtirib bo‘lgach, asar qahramonlari sifatida bir nechta o‘quvchilarni tanlab olishi va qahramonlarni ruhiyatini his qilgan holda rolga kirishib o‘qish topshirig‘ini berishi mumkin. Dars jarayonini teatr san’ati bilan integratsiya qilgan holda olib borishning ijobiy tomonlari mavjud. Dramatik asarning teatrda sahnalashtirilgan lavhadan parchani ko‘rsatib berish o‘quvchilarda dramatik asar haqida, uning mazmuni haqidagi tasavvurlari yanada kengayishiga olib keladi. Masalan, maktab darsliklarida berilgan dramatik asarlar asosida sahnalashtirilgan “Abulfayzxon” spektakl-filmi, “Padarkush” telespektakli, “Temir xotin” spektakli yoki “Orol bobo” spektakllari bularga misol bo‘la oladi. Uyga topshiriq sifatida o‘quvchilarning o‘zlari ham shu dramatik asarlarni sahnalashtirib kelishlari topshirilishi ularning bu asar bilan yana qaytadan tanishishlariga hamda voqealar, qahramonlarning nutqidagi o‘ziga xosliklarni yaqindan anglashlariga yordam beradi. O‘tilgan mavzularni takrorlash darslarida spektakllardan parchalar qo‘yib berilib, qaysi dramatik asar ekanligi, qaysi voqealar tasvirlanganligi haqida savol va topshiriqlar berilishi ham mumkin.

Adabiyotning kino san’ati bilan integratsiyasi. Badiiy adabiyot kino san’ati uchun ham boy manba bo‘lib xizmat qiladi. Buni mashhur asarlar asosida suratga olingan filmlarning naqadar muvaffaqiyat qozonganligi isbotlab turibdi. Bu filmlarni ham adabiyot darslari bilan

integratsiya qilish imkoniyati mavjud. Bundan o‘qituvchi turlicha usulda foydalanishi mumkin. Birinchidan, yangi mavzuni tushuntirayotganda filmdan parcha qo‘yib berilib, keyin darslikdan aynan shu voqealar tasvirlangan parchani o‘qib berilishi orqali o‘quvchilar asarni yaxshiroq tasavvur qila oladi. Ikkinchidan, asar bilan tanishib, tahlil qilib bo‘lgach, filmdan lavhalar qo‘yib berish mumkin. Uchinchidan, savol va topshiriqlarning bir qismi sifatida foydalanish mumkin. Buning uchun o‘quvchilar asar va film bilan tanishib chiqqan bo‘lishlari kerak. Masalan, quyidagicha topshiriqlar berish mumkin:

1. Film va badiiy asar o‘rtasidagi farqli jihatlarni aniqlang.
2. Filmga kiritilmay qolib ketgan voqealarni toping.
3. Badiiy asardagi va filmdagi qahramonlarning o‘xshash va farqli jihatlarini izohlang.
4. Yana qaysi asarlarni suratga olinishini xohlar edingiz?
5. Kino va badiiy adabiyotning insonga ta’siri o‘rtasidagi tafovutlar haqida mulohazalaringizni bildiring.

Adabiyot fanini kino san’ati bilan integratsiyasi o‘quvchilarni yanada yaxshiroq o‘zlashtirishiga xizmat qiladi.

Adabiyotning muzeyshunoslik bilan integratsiyasi. Adabiyot darslarida o‘rganilayotgan ijodkorning uy-muzeylariga o‘quvchilar bilan birgalikda tashrif buyurish, u yerdagi eksponatlar bilan yaqindan tanishish ularda shu ijodkorga nisbatan katta qiziqish uyg‘otadi, biroq buning har doim ham imkoni bo‘lavermaydi. Bugungi kunda bir qancha muzeylarga virtual sayohat qilish imkoniyati ham mavjud. Bu esa muzeylarni dars jarayonlariga olib kelish imkonini beradi. Masalan, Abdulla Qahhor yoki Oybek hayoti va ijodi o‘rgatilayotganda ularning uy-muzeylariga virtual sayohat qilish orqali o‘quvchilarda bu ijodkorlarning yashagan uylari, hayot yo‘li va ijodi bilan yaqindan tanishish va ko‘z bilan ko‘rish orqali bu ma’lumotlar xotirada yanada mustahkamlash imkonini beradi. Bu adabiyot fanini o‘qitishda muzeyshunoslik sohasi bilan integratsiya qilishning ijobiy tomonlaridan biridir. Buni maktablardagi sinfdan tashqari to‘garak mashg‘ulotlarida ham qo‘llash mumkin.

1-rasm. Adabiyotning boshqa sohalar bilan integratsiyasining chizmadagi ko‘rinishi.

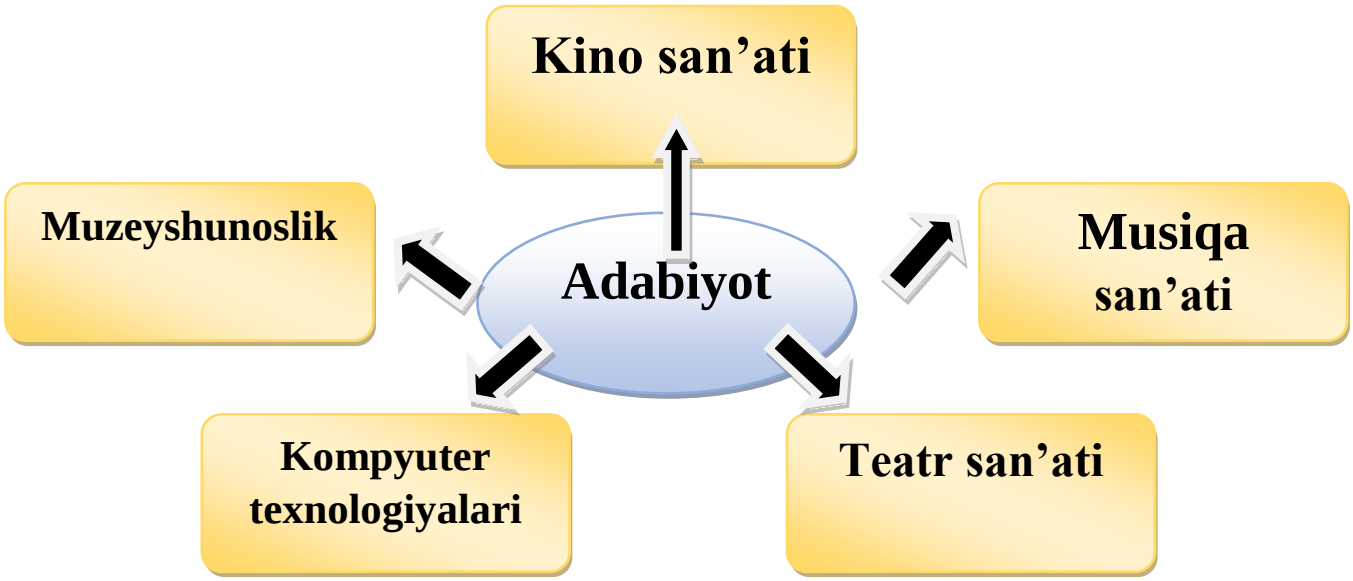

Bugungi kunda ta’lim jarayonlarini kompyuter texnologiyalari va internet ma’lumotlari asosida yanada takomillashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Buni adabiyot darslarida ham yaqqol ko‘rish mumkin. Biz yuqorida adabiyot darslarini boshqa sohalar bilan integratsiya qilishimiz uchun ham axborot texnologiyalarining o‘rni beqiyos. Ularsiz integrativ yondashuvni amalga oshirish imkonsizdir. Shu sababli adabiyot fani, avvalo, informatika va axborot texnologiyalari sohasi bilan bog‘liqdir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, adabiyot fanini qanday shakl va usullardan foydangan holda o‘qitish o‘qituvchining mahoratiga bog‘liq. Adabiyot darslarini boshqa sohalar bilan integratsiya qilish eng samarali usullardan biri hisoblanadi. Yuqorida sanab o‘tilgan sohalardan tashqari adabiyotni yana boshqa ko‘plab sohalar bilan bog‘lash mumkin. Bu dars mavzusining tabiatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bularning barchasi adabiyot darslari samaradorligini va o‘quvchilar o‘zlashtirish ko‘rsatkichining oshishiga olib keladi. O‘qituvchi har bir mavzuga mas’uliyat bilan hamda ijodiy yondashsa, ko‘zlangan maqsadga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – T.: “Innovatsiya-Ziyo”, 020. – 352 b.

2. H.Ahmedov. Adabiy ta’limda integratsiya metodining ahamiyati. International Conference on Developments in Education, Science and Humanities. – Italy. March 17th – 18th 022. – 114-117 p.

3. G.Axmedxanova. Ona tili va adabiyot darslarida integrativ yondashuvning ahamiyati. Central Asian Academic Journal of Scientific Research. Volume , Issue 1, 020. – 79-283 p.

4. G.Abdullayeva. “Sab’ai sayyor” dostonini fanlararo integrativ yondashuv asosida o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 15-son. 0.01.23. – 647-654 b.

5. M.Nigmatova. Adabiyot fanini o‘qitishda fanlararo integratsiya. “Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti” mavzusidagi IV an’anaviy respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – T.: 020.– 416-419 b.

6. Z.Qobilova, G.Aliyeva. Adabiyot darslarida fanlararo integratsiya. Til va adabiyot ta’limi. № 3, 015. – 1-22 b.

7. M.Jabborova. Nodar Dumbadzening “Hellados” hikoyasini tahlil etishda integrativ yondashuv. “Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti” mavzusidagi III an’anaviy respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – T.: 019. – 317-322 b.

8. T.Uoker. Finlandiya ta’lim mo‘jizasi. –T.: “Global books”, 023.272 b.

9. B.To‘xliyev, B.Karimov, K.Usmonova. 11-sinf adabiyot darsligi. II qism. – T.: 018. – 00 b.

MAKTABGACHA TA’LIM YOSHDAGI BOLALAR JISMONIY TARBIYASINING O‘ZIGA XOS INNOVASION XUSUSIYATI

Anorqulov Baxtiyor Norqul o‘g‘li

Stajor o‘qituvchi, Guliston davlar universiteti

anorqulovbaxtiyor@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim mussasalarida bolalar jismoniy tarbiyasi jarayoni o‘tilishi yoritilgan, maktabgacha ta’lim mussasasida jismoniy tarbiya ishlarini samarali tashkil etish yuzasidan tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Maktabgacha ta’lim,jismoniy tarbiya, jismoniy mashqlar, jismoniy rivojlanish,ta’lim-tarbiya, jismoniy faoliyat, o‘quv dastur,yosh xususiyatlari,jismoniy tabiya mashqlari,ko‘nikma harakat faoliyati.

Abstract: This article describes the process of physical education of children in preschool education, provides recommendations for the effective organization of physical education in preschool education.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 016 yil 9 dekabrdagi qaroriga muofiq maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorini to‘laqonli amalga oshirish, qarorda belgilangan vazifalarning bajarilishi natijasida barkamol shaxs tarbiyasida muxim ahamiyat kasb etuvchi sa’yi harakatlar tizimda bolalarning jismoniy rivojlanishining muxim bosqichi maktabgacha 479 ta’lim yoshidagi bolalarning jismoniy tarbiyasiga alohida e’tibor berish mamlakatimiz uzluksiz ta’lim tizimining bugungi kundagi eng muxim vazifalaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi tufayli barcha sohalarda har tomonlama yuksalish yuz berayotgani tub ijtimoiy–siyosiy va ma’naviy o‘zgarishlar, umuminsoniy qadriyatlar tizimida yangilanish, insonning barcha shaxsiy extiyojlar, talablari va manfatlarini birinchi o‘ringa ko‘tarilayotgani, ayniqsa, o‘sib kelayotgan yosh avlodning va jismoniy imkoniyatlari yanada oshayotgani bugungi kunda sir emas. Shu munosabat bilan yangi tarbiyalashning murakkab va ko‘p qirrali muammosining muxim yo‘nalishi har bir kishiga o‘z sog‘lig‘i to‘g‘risida qayg‘urish madaniyatini singdirishdir. O‘zbekiston Respublikasining 020 yil 3 sentyabrda Prezident tomonidan imzolangan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuning yangi taxririda Maktabgacha ta’lim va tarbiya bolalarni o‘qitish va tarbiyalashga ularning intellektualma’naviy axloqiy, estetik, va jismoniy jixatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o‘rta ta’limga tayyorlashga karatilgan tizimli jarayon etib belgilangan. Xususan O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi “Ilk qadam” Davlat o‘quv dasturida ilk va maktabgacha yoshdagi bolaalarni rivojlantirish borasidagi Davlat talablariga muvofiq ishlab chiqilgan me’yoriy -xujjat bo‘lib, unda maktabgacha ta’lim mussasasining maqsad va vazifalari, o‘quv tarbiyaviy faoliyati asosiy g‘oyalar ifodalangan, shuningdek, bolaning ta’limning keyingi bosqichiga o‘tishdagi asosiy kompentensiyalar belgilangan. Maktabgacha ta’limning maqsad vazifalari qo‘ydagilardan iborat: bolaning individual ehtiyojlarini xisobga olgan holda ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlanishiga oid Davlat talablari asosida hamda Davlat o‘quv dasturiga muvofiq uning har tomonlama va barkamol rivojlanishi uchun qulay shart sharoitlar yaratish, maktabgacha yoshdagi bolalarning o‘quv tarbiyaviy faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish; bolalarning ilk rivojlanish masalalarida ota-onalar va jamiyatga tegishli bilimlarni berishni tashkil etish vaamalga oshirish, bolalarning ilk rivojlanishi masalalarida oila va jamiyat bilan o‘zaro xamkorlikni tashkil qilish va amalga oshirish.

Bugungi kunda maktabgacha ta’lim mussasalarida ta’lim jarayonini tashkil qilish tamoyillaridan “Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzini shakillantirish maktabgacha

ta’lim mussasasining tarkibiy qismlaridan biri xisoblanadi. Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzining shakllanishida bolalar o‘z imkoniyatlaridan va yoshi bilan bog‘liq jismoniy rivojlanish me’yorlariga mos ravishda faollik ko‘rsatadi. Maktabgacha ta’lim mussasalarida tarbiyalanuvchilar uchun mo‘ljallangan sportga oid ko‘ngilochar mashqlar. Harakatli o‘yinlar jismoniy mashqlar, sayrga olib chiqishlar, gimnastika turiga xos mashg‘ulotlar tavsiya etiladi. Gimnastik mashqlardan unumli foydalanish bolalarni barcha bajaradigan harakatlarni aniq va ravshan bajarishga odatlantiradi. Harakatli o‘yinlarda esa bolalar o‘rgangan hamda o‘zlashtirgan asosiy harakat ko‘nikmai malakalardan foydalanadilar, amalga oshiriladigan bolalar jismoniy tarbiyasining vazifalari qo‘ydagilardan iborat:

Kichik yoshdagi bolalarning asosiy harakat turlarini o‘zlashtirishi bo‘yicha anchagina muammolar ko‘zga tashlanadi.

Harakatning asosiy turlari (yurish¸ yugurish¸ muvozanat sakrash¸ uloqtirishni) 4-5-6 yoshli bolalar yetarli darajada o‘zlashtira olmaganligi ularning o‘yin faoliyatida va o‘zlari mustaqil shug‘ullanishida shu harakatlardan juda kam foydalanishidan darak beradi.

Maktabgacha ta’lim mussasalarida amalga oshiriladigan bolalar jismoniy tarbiyasining vazifalari qo‘ydagilardan iborat

-sog‘liqni mustaxkamlash va chiniqtirish . to‘g‘ri jismoniy rivojlanish va organizmning ish qobiliyatini oshirishga ko‘maklashish; 480 harakat ko‘nikma va malakalarni shakllantirish xamda takomillashtirish xarakatining yangi turlarini o‘rganish va ular bilan bog‘liq bilimlarni berish:

-asosiy harakat xislatlari (kuchlilik, tezlik, chaqqonlik, bardamlik va shu singari) rivojlanishi;

- gigiyenik malakalarni singdirish. Jismoniy mashg‘ulotlar va chiniqish gigiyenasi soxasidagi bilimlardan xabardor qilish;

-iroda dadillik. matonat. Intizom jamoatchilik, do‘stlik va o‘rtoqlik tuyg‘ulari madaniy xulq atvor ko‘nikmalari¸ mexnkatga va ijtimoiy mulkka munosabat tuyg‘ularini tinglash;

-muntazam ravishda jismoniy bilan shug‘ullanish odatni shakllantirish va bu mashg‘ulotlarga barqaror qiziqish paydo qilish;

-tashkilotchilik malakalarini singdirish¸ jamoatchilik jismoniy tarbiya faolligini oshirish.

Jismoniy jixatdan ancha taraqqiy etgan davr ayni 5-7 yoshga to‘g‘rikeladi. Bo‘y o‘sishi va vazni aniq ko‘rsatkichlari bilan belgilanmay¸ balki muntazam nazorat qilinib boriladi. Bolaning jismoniy tariya bo‘yicha mashqarni ongli ravishda tushunib¸ aniq va to‘g‘ri bajarishga¸ harakatli o‘yinlar qoidasiga rioya etilishiga aloxida e’tibor berish kerak. Bolaga shaxs va jamoa gigiyenasi qoidalari tushuntiriladi¸ sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha qiziqarli suxbatlar o‘tkazilib¸ gavdasini to‘g‘ri tutishni kuzatish¸ gigiyena va etika mavzulariga saxna ko‘rinishlarini tashkil etish¸ ko‘maklashish zarur. Bolalarda erta yoshdan boshlab ertalabki gimnastika mashqlarini bajarish odatini shakllantirish zarur. Ertalabki gimnastika 1¸5-2 yoshdan boshlab o‘rgatish mumkin. Murakkab bo‘lmagan jismoniy mashqlarni muntazam bajarsa¸ bola organizimining faoliyatiga juda katta ijobiy ta’sir etishi aniqlangan (yurak¸ qon¸ aylanishi¸ nafas olish¸ tayanch-harakattizimi va xokazo) Maktabgacha yoshdagi bolalarning xarakat faolligini to‘g‘ri tashkil etish muximdir. Uning yetishmasligi orqasida kasallangan nafas yo‘li a’zolarining soni taxminan 0 foizga ortadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning umumiy chidamliligini aniqlashga doir tadqiqotlar (yugurish hamda sakrashga oid mashqlar misolida) bu yoshdagi bolarning yurak qon tomir va nafas sistemasini qo‘shimcha imkoniyatlari yetarli darajada ekanligini ko‘rsatdi.

Bugungi kunda maktabgacha ta’lim mussasalarida bolalarning jismoniy rivojlantirish va jismoniy tayyorgarlik darajasiga talablar oshirilmoqda. “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim mussasasining Davlat o‘quv dasturida belgilangan “Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish” sohasi kompentensiyalari qaratilgan talablarida: “Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzinining shakllanishi” sohasidagi o‘quv-tarbiyaviy faoliyat yakunlangandan so‘ng 6-7 yoshli bola

- o‘z imkoniyatlari va yoshi bilan bog‘liq jismoniy rivojlanish me’yorlariga mos ravishda jismoniy faollik ko‘rsatadi;
- turli harakatchanlik faolligini uyg‘un ravishda va maqsadli bajarishni biladi;
- turli hayotiy va o‘quv vaziyatlarda mayda motorika ko‘nikmalaridan foydalanadi;
- o‘z harakatlarini hissiyot va sezgi organlari yordamida boshqaradi;
- shaxsiy gigiyena malakalarini qo‘llaydi;
- sog‘lom turmush tarzi va ovqatlanish asoslarini biladi;
- xafsiz xayotiy asoslari qoidalariga rioya qiladi;

Xulosa shu o‘rinda xozirgi sharoitda ta’lim bilan tarbiya birligini¸ bolalarning g‘oyaviy siyosiy¸ mexnat¸ axloqiy¸ estetik tarbiyasi va jismoniy rivojlanishiga aloxida yondashish maktabgacha ta’lim mussasalarida jismoniy tarbiya jarayonini takomillashtirish amaliyotida mashg‘ulotni samarali o‘tkazishda kattalarning munosabati juda muxim¸ ko‘tarinki kayfiyat bardamligi¸ faol harakatlarni to‘g‘ri ko‘rsatmalar bolalar faolligini 481 oshiradi¸ uzoq vaqt saqlay oladi¸ tez tolqishlarni oldini olish g‘oyat muxim vazifadir. Buning uchun esa tarbiyachi-tashkilotchi eng avvalo ruxiy jixatdan quvnoq¸ o‘zini tuta bilishi kerak. Bu vazifalarni amalga oshirish maktabgacha ta’lim mussasasi tarbiyachisi¸ uslubchisi jismoniy tarbiya o‘qituvchisidan katta ma’suliyat talab etadi. Buning uchun “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim Davlat o‘quv dasturini o‘quv-tarbiyaviy faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirishni¸ tegishli bilimlar berishni tashkil etishni pedagogik-psixologik bilimlarga ega bo‘lishi lozim. Maktabgacha ta’lim mussasalarida bolalarning jismoniy rivojlanishi va sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda yosh xususiyatlarini to‘g‘ri xisobga olgan holda jismoniy tarbiya berib borsa jismoniy tarbiya vazifalari muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi Toshkent sh. “O‘zbekiston”-2019

2.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni Toshkent sh 020 yil 3 sentyabr O‘RQ-637 son

3.Mirziyoyev Sh.M Buyuk kelajagimizni mard oliyjanob xalqimiz bilan birgalikda quramiz. Tosh 017

4.O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim vazirligi “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim muassasasining Davlat o‘quv dasturi Tosh.sh 018 yil

5.O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim vazirining buyrug‘i O‘zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablarini tasdiqlash haqida Tosh.sh 018 yil 18 iyun 1-mx sonli

6.F.Q. Axmedov Harakatli o‘yinlarni tashkil qilish va o‘rgatish yo‘llari Toshkeng 009 y O‘quv qo‘llanma

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTIDA BOLANING HARAKAT FAOLLIGINI OSHIRISHDAGI HARAKATLI O‘YINLARNING INNOVASION AXAMIYATI

Anorqulov Baxtiyor Norqul o‘g‘li
Stajor o‘qituvchi, Guliston davlar universiteti
anorqulovbaxtiyor@gmail.com

Annotasiya: Harakatli o‘yinlar bolalarning harakat faoliyati jismoniy rivojlanishiga, harakat ko‘nikmalari va jismoniy sifatlarning shakllanishida yuqori samara berishi bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan.

Abstract: Moving games are children's physical activity development, movement skills and physical qualities data on high efficiency in the formation of

Kalit so‘zlar: Harakatli o‘yinlar, jismoniy chiniqtirish, maktabgacha ta’lim qo‘zg‘alish va tormozlanish, kuzatuvchanlik, topqirlik, atrof-muxitda mo‘ljal olish qobiliyati, botirlik, chaqqonlik.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta’lim-tarbiya berishning asosiy maqsadi yosh avlodni istiqlol mafkurasi asosida sog‘lom, xar tomonlama rivojlangan shaxs sifatida tarbiyalash va maktab ta’limiga tayyorlashdan iboratdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta’lim-tarbiya berishning asosiy vazifalari bolalarni jismoniy, aqliy va ma’naviy jixatdan rivojlantirishdan, ularning tug‘ma layoqati, qiziqishi, extiyoji va imkoniyatlarini xisobga olgan xolda, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida muntazam ta’lim olishga (maktabga) tayyorlashdan iboratdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish va maktabga tayyorlash jarayoni oldiga ko‘yilgan maqsad va vazifalarning bajarilishi ushbu maktabgacha yoshdagi bolalar ta’lim-tarbiyasiga ko‘yiladigan davlat talablari orqali nazorat qilinadi. Davlat talablarida maktabgacha yoshdagi bolalarga beriladigan ta’lim tarbiya mazmunining asosiy yo‘nalishlari xamda ularning maktabga tayyorgarlik darajasiga qo‘yiladigan minimal talablar belgilab berilgan bo‘lib, u davlat xujjati sifatida e’tirof etiladi. Davlat talabi ko‘rsatkichlarini belgilashda davlat va jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi, maktabgacha yoshdagi bolalarning jismonan sog‘lomligi, kobiliyati, extiyoji va imkoniyatlari, ya’ni bola shaxsining ustivorligidan kelib chiqilgan. Ta’lim-tarbiya mazmunining asosiy yo‘nalishlarida bolalarni jismoniy rivojlantirishga katta axamiyat berilgan. Bolalarni maktabga tayyorlashni belgilovchi muxim ko‘rsatkichlardan biri ularning jismoniy jixatdan rivojlanganlik darajasidir. Tarbiyachi maktabgacha yoshdagi bolalar jamoasida bo‘lib, ta’lim va tarbiya dasturini egallaydi, xilma-xil o‘yin, o‘quv va mexnat faoliyatini amalga oshiradi. «Salomatlik» tushunchasining tarkibiy qismi bo‘lgan jismoniy va ruxiy beshikastlik bolaning o‘sish va rivojlanishining normal kechishini nazarda tutadi. Bolalarning gigiyenik va jismoniy sog‘lomliklari ko‘p jixatdan sog‘likni saqlash va xalq ta’limi tizimlarining xamkorlikdagi intilishlariga bog‘lik bo‘ladi. Bolalarda xarakat ko‘nikma va malakalarni tez shakllana boshlaydi. Ularda bo‘y, tana vazni va muskul kuchi tez o‘sadi, harakat koordinasiyasi yaxshilanadi, harakatamplitudasi, tezligi yo‘nalishi, tempi, ritmi ifodaliligini ajrata olish va baxolash malakasi takomillashadi, harakatni taxlil qilish,undagi ayrim fazalarni ajrata olish qobiliyati rivojlanadi.

Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari jarayonlarida bolalar qomatini to‘g‘ri shakllantirish, o‘zini o‘zi boshqarish, kun tartibiga rioya qilish va gigiyenik talablarga to‘g‘ri amal qilish malakalari bilan bir qatorda bola organizmini sog‘lomlashtirish xamda jismoniy rivojlantirish aqliy, axloqiy, ma’naviy, estetik, iroda xislatlarini shakllantirish uchun sharoitlar yaratilishi zarur.

Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida bolalar tomonidan bajariladigan jismoniy harakatlar va jismoniy mashqlarning bola organizmini rivojlanishiga ijobiy ta’siri yuqori bo‘lishida xamda ularni samarali amalga oshirilishida ko‘p jixatdan o‘qituvchining amaliy bilim malaka va kasbiy maxoratiga bog‘liqdir. Bolalar bilan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlar jarayonida safda to‘g‘ri turish va harakatlanish, umumrivojlantirish mashqlarini bajarish, to‘g‘ri nafas olish xamda mashqlarni uslubiy to‘g‘ri tashkil etilishi va me’yoriy to‘g‘ri bajarilishini ta’minlash muxim axamiyatga egadir. Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari o‘tkazilayotgan joyning sanitariyagigiyenik talablarga mos bo‘lishi, bolalar sport kiyim va poyabzallarni mashg‘ulotlar maqsadiga mosligi, bolalar jismoniy rivojlanishidagi tibbiy, jismoniy nuqson va kamchiliklarni bartaraf etishning xamda jismoniy rivojlantirishning muxim vositasi xisoblanadi. O‘qituvchi tomonidan mashg‘ulotlar joyining va bolalarga qo‘yiladigan gigiyenik talablarga mos bo‘lishini ta’minlanmasa bolalarning tayanch harakat a’zolari va qomatlarini to‘g‘ri shakllanishiga, jismoniy rivojlanishlari uchun salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. 331 Bolalar o‘z yoshlariga mos bo‘lgan xarakatli, shu jumladan milliy o‘yinlar nomlarini, koidalarini bilishi va ularda faol ishtirok eta olishi, yugurish va sakrash, yoshiga mos xolda belgilangan me’yorlarni bajarishi, saflanishi, chaqqon xarakat qilish, chiniqtirish mashqlarini bajarish kabilarga o‘rgatish maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy rivojlanishini ta’minlovchi ta’lim-tarbiya mazmunining asosini tashkil etadi. Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini tashkil etishda bolalarning yoshi, jinsi, shaxsiy-ruxiy va fiziologik xususiyatlari xisobga olinishi zarur. o‘qituvchi tomonidan bolalarning muntazam ravishda kun tartibi va gigiyenik talablarga to‘g‘ri rioya qilish, o‘z vaqtida to‘g‘ri ovqatlanish, ertalabki badantarbiya mashg‘ulotlarini to‘g‘ri tashkil etilishini doimiy nazorat qilib borilishi kerak. Ilk yoshli bolalar oilalarda bolaning dastlabki harakati bilan bog‘liq ovunmachoqlar, ermak o‘yinlar yordamida tarbiyalanganlar. Undan kattaroq yoshdagi bolalar hayotida rang barang harakat mazmuniga ega bulgan (o‘z ichiga bolalarni rom qiluvchi o‘yin boshlanmalari, xirgoyilari, sanashmachoqlarni oluvchi) xalq o‘yinlari katta o‘rin olgan. Harakatli o‘yinlar jismoniy tarbiyaning asosiy vositasidir. Harakatli o‘yinlar bolalarning harakat faoliyati jismoniy rivojlanishiga, harakat ko‘nikmalari va jismoniy sifatlarning shakllanishiga, organizmning funksional faoliyatini oshirgan va emosional quvnoqlik tuyg‘ularini kuchaytirgan holda salomatlikni mustahkamlashga ijodiy ta’sir etadi. Harakatli o‘yinlarni o‘tkazishda erishiladigan sog‘lomlashtirish samarasi bolalarning o‘yin faoliyati jarayonida yuzaga keladigan va bola ruhiyatiga yaxshi ta’sir etadigan ijobiy emosiyalar bilan uzviy bog‘liqdir. Emosional ko‘tarinkilik bolalarda barcha uchun umumiy bo‘lgan maqsadga erishishga intilish uyg‘otadi va u vazifalarni aniq tushunishda, harakatlarning o‘zaro mosligida, fazoda va o‘yin sharoitlarida aniq mo‘ljal olishda, topshiriqlarni tezlashtirilgan sur’atda bajarilishi lozim. Bolalarning maqsadga erishishga nisbatan kuchli ishtiyoqi va zavqli intilishi asosida turli to‘siqlarni yengib o‘tishga yordam beruvchi irodaning roli oshadi. Harakatli o‘yinlar bolalar tomonidan avval egallangan harakat ko‘nikmalarini takomillashtirish va jismoniy sifatlarni tarbiyalash metodi bo‘lib xizmat qiladi. O‘yin jarayonida bola o‘z e’tiborini harakatni bajarish usuliga emas, balki maqsadga erishishga qaratadi. U o‘yin shartlariga muvofiq harakat qiladi, bunda chaqkonlik ko‘rsatadi va shu asnoda harakatlarni takomillashtiradi. Harakat faoliyati sifatida harakatli o‘yin muayyan o‘ziga xos xususiyatlarga ega: u boladan signal va o‘yinda to‘satdan bo‘ladigan o‘zgarishlarga tezda javob berishni talab qiladi. Deyarli har bir harakatli o‘yinda harakatlar va bolalar harakatiga oid signallar mavjud. Masalan «chumchuqlar va avtomobil», «samolyotlar». O‘yindagi faol harakat faoliyati bola qo‘zg‘alish va tormozlanish jarayonlarini takomillashtirgan

holda nerv tizimini mashq qildiradi, kuzatuvchanlik, topqirlik, atrof muxitda mo‘ljal olish qobiliyatini, botirlik, chaqqonlik tashabbus ko‘rsatish, maqsadga erishishning mustaqil usulini tanlashni tarbiyalaydi. Biz quyidagilarni tavsiya qilamiz: Harakatli o‘yinlar jismoniy tarbiya va sport tizimida asosiy vosita sifatida, sport turlarining turli xil mashqlaridan foydalanish bilan bir qatorda, harakatli o‘yinlarni keng qo‘llanishi, eng avvalo yoshlarni xar tomonlama jismonan va ruxan sog‘lom bo‘lib voyaga yetishiga yordam bersa, ikkinchi tomondan u yoshlarni tarbiyalashdagi asosiy vositalaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxodjayeva N.N. Pedagogogicheskiye texnologii pedagogicheskoye masterstvo-T. Fan va axborot texnologiyalari, 006.

2.F.Q. Axmedov Harakatli o‘yinlarni tashkil qilish va o‘rgatish yo‘llari Toshkeng 009y O‘quv qo‘llanma

3. T.Usmonxo‘jayev¸ X.Meliyev¸ M.Nuriddinova¸A.Olimov¸ Maktabgacha ta’lim mussasalarida jismoniy tarbiya O‘quv uslubiy qo‘llanma Toshkent sh Chirchiq 019 y

4. X.Tulinova¸P.Xo‘jayev¸ M.Xo‘jayeva¸D.Abdullayev Jismoniy tarbiya va metodikasi Tosh.sh 012 yil o‘quv qo‘llanma

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA TALABALARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA HARAKATLI VA ESTAFETALI O‘YINLARDAN FOYDALANISH

Sultonov Zohid Sobir o‘g‘li.,
Guliston davlat universiteti “Sport turlarini o‘qitish metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi
sultanof444@gmail.com
Burxonov Abduali Mamatmuratovich
Guliston davlat universiteti “Sport turlarini o‘qitish metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi
aburxonov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada aholini jismoniy tayyorgarligini aniqlash maqsadida tuzilgan normativlar bo‘yicha, nomutaxassis yo‘nalishi talabalarida jismoniy sifatlarni rivojlantirishda harakatli va estafetali o‘yinlardan foydalanish uslublari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: harakatli va estafetali o‘yinlar, jismoniy sifatlar, dars samaradorligi, harakat malakalariga o‘rgatish.

Abstract: This article covers the methods of using action and relay games in the development of physical qualities in students of the non-specific direction, according to normatives compiled with the aim of determining the physical fitness of the population.

Keywords: board and estafeties games, physical featuers, productiveness of the lesson, teaching movement skills.

Jismoniy tarbiya va sport barcha yoshdagi insonlar hayotida jismoniy faolligi va salomatlgi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizning barcha hududlarida ommaviy sportning inson va oila hayotidagi muhim ahamiyati, uning jismoniy va ma’naviy sog‘lomlikning asosi ekanini targ‘ibot-tashviqot qilish, hayotga katta umid bilan kirib kelayotgan yoshlarni zararli odatlardan asrash, ularga o‘z qobiliyat va iste’dodlarini ro‘yobga chikarishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, ular salomatligii asrab-avaylash va yoshlarni jismoniy tarbiya va sportga jalb

qilishdek muhim va dolzarb vazifalar turibdi. Jismoniy tarbiya darslarining asosini talabalarni jismoniy sifatlarini rivojlantirish va salomatligini yaxshilashdan iborat bo‘lib, jismoniy sifatlarni tarbiyalash jicmoniy tarbiya darclarida, asosan, cportning yengil atletika, gimnastika, harakatli va cport o‘yinlarini orqali harakat-ko‘nikma va malakalar o‘zlashtirib olishdan iborat.

Jismoniy tarbiya darslarida sport o‘yinlari bilan birga, harakatli va estafetali o‘yinlardan foydalanish talabalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish va harakat malakalarga o‘rgatish samaradorligini oshiradi. Mashg‘ulotlarda qo‘llaniladigan jismoniy texnik-taktik mashqlar shug‘ullanuchilar yoshi, jismoniy va funksional imkoniyatlariga moslab rejalashtirilishi va qo‘llanishi darkor. Ushbu mashqlar soni, shiddati, qaytarilishi va davom etish vaqti biologik qonuniyatlarga asoslanishi zarur. Agar yuklama shug‘ullanuvchilar imkoniyatidan o‘ta yuqori bo‘lsa, bunday yuklama shug‘ullanuvchilar organizmiga salbiy tasir ko‘rsatadi. Aksincha, o‘ta past bo‘lsa, shakllanish jaryoni susayib ketadi. Yoshlarni jismoniy tarbiya va sportning ommaviy turlari bilan shug‘ullantirish ishlari yaxshi yo‘lga qo‘yish, ularni jismonan, ruhan sog‘lomlashtirish ularning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, hayotiy ehtiyojlar asosida harakatga bo‘lgan qiziqishni kuchaytirishning samarali vositalarini izlab topish dolzarb masala hisoblanadi[1].

Jismoniy tarbiya tizimining muhim bosqichlaridan biri jismoniy vositalardir. Ularning tarkibiy qismi esa gimnastika, sport turlari, harakatli o‘yinlar va tabiatning sog‘lomlashtiruvchi ta’sir kuchlaridan iborat. Harakatli o‘yinlar jismoniy tarbiya tizimining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ko‘pchilik jismoniy tarbiya o‘qituvchilari harakatli o‘yinlarni ikkinchi darajali deb hisoblaydilar. Shu tufayli sport o‘yinlari, gimnastika, yengil atletika, kurash kabi darslarda harakatli o‘yinlarni nomigagina yuzaki tashkil qiladilar. Harakatli o‘yinlar uchun ajratilgan alohida soatlarni ham boshqa turlarga qo‘shib yuboradilar. Har bir sport turida mashg‘ulotlarni yoki darslarni harakatli o‘yinlar bilan olib borilsa, qiziqarli bo‘ladi. Chunki talabalar bir xil mashqlarni qaytaraversalar, ularni zeriktirib qo‘yishi va qiziqishining so‘nishiga olib keladi. Agar haraktli va estafetali o‘yinlar bilan olib borilsa, kutilgan natijaga erishish mumkin bo‘ladi.

Ishning maqsadi talabalarni jismoniy tarbiya darslarida xarakatli va estafetali o‘yinlardan foydalanish tajribasini o‘rganish va ularning jismoniy sifatlarni shakllantirish samaradorligini aniqlashdan iborat.

Ishning vazifalari:

–jismoniy tarbiya darslarini kuzatish va tahlil qilish orqali talabalarning darsga bo‘lgan qiziqishlarini o‘rganish.

– jismoniy tarbiya darslarida harakatli va estafetali o‘yinlarni qo‘llash orqali dars samaradorligini aniqlash.

Tadqiqot usullari. Ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, anketa so‘rovnomasi, pedagogik kuzatuv, ekspert baholash usuli, matematik statistik tahlil.

Tadqiqotni tashkillashtirish. Tajriba GulDU 1-bosqich nomutaxassis yo‘nalishi talabalari jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari jarayonida o‘tkazildi.

1-jadval

Talabalarni jismoniy tarbiya darslariga bo‘lgan qiziqishlarini o‘rganish bo‘yicha og‘zaki so‘rovnoma o‘tkazilib unda: n-30

/r	Savollar	h a	o‘q	qi sman

	Siz Jismoniy tarbiya darsini yaxshi ko‘rasizmi?	6	0	4
	Jismoniy tarbiya o‘qituvchingiz harakatli o‘yinlar haqida suhbat o‘tkazadimi?	14	6	0
	Jismoniy sifatlarni rivojlantiruvchi harakatli o‘yinlarni bilasizmi?	8		15
	Qanday harakatli va estafetali o‘yinlarni bilasiz?	11	3	6
	O‘qituvchingiz jismoniy tarbiya darslarida harakatli estafetali o‘yinlardan foydalanadimi?	13		9
	Harakatli va estafetali o‘yinlarni maxsus anjomlar bilan o‘tkazilishini xohlaysizmi?	10	8	2
	Milliy xalq o‘yinlari milliy qadriyatlar deb tushunasizmi?	10	1	9

Jismoniy tarbiya darslariga bo‘lgan qiziqishlarini o‘rganish bo‘yicha og‘zaki so‘rovnoma o‘tkazilib kerakli xulosalar chiqarildi. Unda talabalarni fikr va qiziqishlari o‘rganib chiqildi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra jismoniy tarbiya darslarida talabalar fikrlaridan shuni anglab oldikki, akademik darslarda ham, darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ham jismoniy sifatlarni rivojlantirish va harakat malakalariga o‘rgatishda ko‘pgina muammo va kamchiliklar kuzatildi.

Shu jihatdan harakatli o‘yinlar orqali hal qilinishi uchun oldinga qo‘yilgan maqsadlarga tezkor va samarali erishish imkonyatini yaratadi. Sport amaliyotida shunday holatlar ham uchraydiki, bir-birga o‘xshash muntazam beriladigan mashqlar sport bilan endi shug‘ullanishni boshlagan talabalarning qiziqishini so‘ndiradi. Muammoning yechimi shundaki, o‘rganish bosqichlarida jismoniy sifatlarni rivojlantirish, texnik-taktik mahoratini “qisqaroq yo‘l bilan” shakllantirishda harakatli o‘yinlardan foydalanish o‘ta foydali va muhim masala hisoblanadi. Jismoniy tarbiya jarayonida o‘rgatishning asosiy xususiyati – bu o‘rgatishning harakat malakalari va maxsus bilimlarni egallashga qaratilganidir. O‘rgatish shug‘ullanuvchilarning jismoniy rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Ta’lim-tarbiya amaliyotining har qanday sohasida bo‘lganidek, jismoniy tarbiya jarayonida ham o‘qitish o‘qituvchi va talabalarning birgalikdagi ijodiy faoliyatlaridan tashkil topadi va bunda, albatta, o‘qituvchi yetakchi rol o‘ynaydi.

Biz jismoniy tarbiya darsini tashkil qilish va o‘tkazishda ta’limning turli uslublaridan foydalanamiz. Harakatga o‘rgatishda so‘z, ko‘rsatmalilik, qismlarga bo‘lib o‘rgatish, o‘yin va musobaqa uslublaridan iborat. Musobaqa uslubi harakat sifatlari rivojlanishining yetarlicha yuqori darajasini talab qiladi. Bu uslub, bir jihatdan, oldindan har tomonlama tayyorgarligi bo‘lgan talabalarga eng ko‘p samara beradi, boshqa tomondan esa uning yordami bilan mavjud tayyorlik darajasini yuksaltirish mumkin. Musobaqa uslubidan foydalanishning yana bir ijobiy tomoni, talabalar darsdan tashqari o‘tkaziladigan sport musobaqalarga ham faol ishtirok etib, yaxshi natijalarga erishadilar[3].

Musobaqalashish uslubidan har xil tarbiyaviy vazifalarni hal qilishda:

– jismoniy, irodaviy, axloqiy sifatlarni tarbiyalash, malaka va ko‘nikmalarni takomillashtirish, shuningdek, bu malaka va ko‘nikmalardan murakkab sharoitlarda to‘g‘ri

foydalana bilish qobiliyatini o‘stirishda foydalaniladi. Bu uslub boshqa uslublarga qaraganda jismoniy tarbiyaga yuksak talablar qo‘yishga, shu bilan birga, jismoniy sifatlarning yana-da rivojlanishi uchun yordamlashishga imkon beradi[2].

Jismoniy tarbiya darslarida qo‘llaniladigan harakatli va estafetali o‘yinlar “Tortishmachoq”, “Mergan”, “Kun va tun” hamda “Quvlashmachoq” harakatli o‘yinlari orqali talabalarning chaqqon va sezgir bo‘lish malakalarini oshiradi. “Do‘ngdan-do‘ngga sakrash”,”To‘pni boshdan oshirib uzatish”, “Qopqon”, “Uysiz quyon” ,”Kartoshka ekish”, “Kam ochko to‘plash”, “Keglini olishga ulgur”, “To‘pni urib tushir”, “To‘siqlardan oshib o‘tish estafetasi”, “Sakrash bilan qarama-qarshi estafeta”, “Ovchilar bilan o‘rdaklar”, “To‘pni savatga tashlash”, Yo‘laklar bo‘ylab sakrash”, “Xo‘rozlar jangi” va boshqa o‘yinlar. Jismoniy tarbiya darslarida darsning kirish–tayyorlov qismida umumiy rivojlantirish mashqlari uchun yuklamalarning shiddatini inobatga olgan holda, harakatli o‘yinlardan foydalanildi. Mavzudan kelib chiqqan holda, basketbol to‘pini olib yurish texnikasini o‘rgatish uchun “Basketbolchilar estafetasi” o‘yinini qo‘llash mumkin. “To‘p kapitanga” va “Kim ko‘p to‘p oshirish” o‘yinlari darsning asosiy qismlarida qo‘llanilganda talabalarning ko‘nikama-malakalariga ega bo‘lishi va qiziqishlarining ortishini kuzatish mumkin bo‘ldi. Yakuniy qismda talabalarga tinchlantiruvchi va diqqatni jamlovchi mashqlarni berganda ularning fiziologik va psixologik holatlarida ijobiy ta’sirni kuzatildi.

Kuch sifatlarini rivojlantiruvchi o‘yinlar: “Tortishmachoq”, “Arqon tortish”, “ Xo‘rozlar jangi”, “Eshak mindi”, “Quvlashmachoq”.

Tezkorlik sifatlarini rivojlantiruvchi o‘yinlar – “Kun va tun”, “Oq terakmi ko‘k terak”, Uysiz quyon”, “Bo‘sh joy” kabi.

Chaqqonlik sifatlarini rivojlantiruvchi o‘yinlar: “To‘p uchun kurash”, “Lapta”, “Qirq tosh”, “Ovchi va o‘rdak”, “Sichqon mushuk” kabilar.

Chidamkorlik: sifatlarini rivojlantiruvchi o‘yinlar: “Quvib yet”, “ Poyez” kabi.

Egiluvchanlik: sifatlarini rivojlantiruvchi o‘yinlar: “Ko‘prik va mushuk”, “Otib qochar” singari.

2-jadval

Tadqiqot davomida talabalarning jismoniy tayyorgarligi aniqlagandagi ko‘rsatkich

/r	Nazorat normativlari	Tadqiqot dan oldin	Tadqiqotd an keyin
	Moksimon yugurish (3x10 m)	TG 9.8 NG 9.5	TG 9.4 NG 9.2
	Turgan joyidan uzunlikka sakrash (sm)	TG 139 NG 143	TG 144 NG 149
	6 metr masofadan basketbol to‘pini savatga tashlash (6 ta imkoniyatdan)	TG 1.7 NG 1.9	TG 1.9 NG .1

So‘rovnoma natijalari shunga e’tibor qaratadiki, aksariyat talabalar mashg‘ulotlarda harakatli o‘yinlar haqida biladigan ma’lumotlar yetarli emasligi, jismoniy sifatatlar va sog‘lomlashtirish uchun harakatli o‘yinlar muhim ahamiyat kashf etishi, milliy xalq o‘yinlari ham milliy qadriyatlarimizni targ‘ib qilishda muhim rol o‘ynashi haqida befarq ekanliklarini kuzatildi. Har qanday harakat biron-bir aniq harakat vazifani hal qilishga qaratilar ekan, buning negizida jismoniy sifatlarni rivojlantirish yotadi. Demak, jismoniy tarbiya

darslarida o‘yin uslubidan foydalanish talabalarning jismoniy sifatlarni rivojlantirishda ham samarali hamda inson salomatligi uchun ijobiy natija ko‘rsatadi. Jismoniy tarbiya darslarida ushbu uslubni qo‘llash shug‘ullanuvchilarning darslardagi faol ishtiroki qiyosiy tahlillardan keyin natijalar o‘rganib ko‘rilganda dastur materiallari bo‘yicha nazorat testlarini topshirishda o‘sish kuzatildi. Jismoniy tarbiya darslarida qo‘llanilgan harakatli va estafetali o‘yinlar talabalarda nafaqat irodaviy sifatlarni tarbiyalash, do‘stlik, hamjihatlilik, vatanparvarlik kabi fazilatlarini shakllantiradi, bundan tashqari, talabalarda harakat faolligini oshiradi, ularda jismoniy qobiliyatlarini tarbiyalaydi.

Faydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi qonuni (yangi tahriri). Toshkent, 015 yil 4 sentabr.
2. T.S.Usmonxo‘jaev, A.Tolibjonov, X.Meliev, N.Xotamov. 500 harakatli o‘yinlar. T., “Yangi asr avlodi”, 014.
3. T.S.Usmonxadjaev. Milliy va harakatli o‘yinlar. T., “Iqtisod – Moliya”, 015;
4. T.S.Usmonxadjaev, F.Xo‘jaev. 1001 o‘yin. Toshkent, Ibn Sino nomidagi nashriyot, 1990.

“XUASTUANIFT”NING O‘RGANILISHI VA ASARGA OID QARASHLAR TALQINI

Qarshiyeva Shohsanam Abdurashidovna
Guliston davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Maqolada “Xuastuanift” asarining o‘rganilishi, asarning tabdili ustida ishlagan olimlarning sa’y-harakatlari haqidagi ma’lumotlar ilmiy tahlil qilindi. “Xuastuanift”ning adabiy qimmati, mohiyati, badiiyati yuzasidan bildirilgan adabiy qarashlar talqini yuzasidan fikr bildiriladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek adabiyoti tarixi, “Xuastuanift”, moniylik oqimi, “Avesto”, Xo‘rmuzd, Shmnu, Nasimxon Rahmonov, Qosimjon Sodiqov.

Аннотация: В статье научно проанализированы сведения об изучении произведения «Хуастуанифт» и усилиях ученых, работавших над переводом произведения. Интерпретированы литературоведческие суждения о литературной ценности, сущности и художественности «Хуастуанифт».

Ключевые слова: история узбекской литературы, «Хуастуанифт», денежный поток, «Авеста», Ормузд, Шмну, Насимхан Рахмонов, Касымжон Садыков.

Abstract: The article scientifically analyzes information about the study of the work “Huastuanift” and the efforts of scientists who worked on the translation of the work. Literary judgments about the literary value, essence and artistry of “Huastuanift” are interpreted.

Keywords: History of Uzbek literature, “Huastuanift”, cash flow, “Avesta”, Ormuzd, Shmnu, Nasimkhan Rakhmonov, Kasymjon Sadykov.

O‘zbek adabiyoti tarixida shunday asarlar borki, ular nafaqat o‘z davrida, balki bugungi adabiy jarayonda ham juda muhim ahamiyat kasb atadi. Qadimgi turkiy adabiyotning ulkan xazinalaridan biri bo‘lgan “Xuastuanift” (“Moniylarning tavbanomasi”) asari ham ana shunday qimmatli asarlardan biri sanaladi. O‘z davrida ezgulik g‘oyasining targ‘ibotchisi bo‘lgan

moniylik oqimi “Xuastuanift”ning yozilishiga sabab bo‘lgan. Moniylik oqimning o‘ziga xos tomoni shundan iboratki, bu oqim totemizmni ham o‘z ichiga oladi, totemizim o‘z navbatida moniylik oqimining hayotga yanada yaqinlashuvi uchun xizmat qilgan. Totemistik obrazlarning moniylik oqimi shakllangunga qadar bo‘lgan davrdagi xususiyatlari ham “Xuastuanift” asarida o‘z aksini topgan. “Xuastuanift” moniylik oqimini targ‘ib qilish jihatidangina emas, balki mazkur oqimning tub mohiyatini ochib berishi bilan ham muhim ahamiyat kasb etadi. 1963-yilda Sank-Peterburglik L.Dimitriyeva asarning har uchta nusxasi asosida “Xuastuanift”ning yig‘ma matnini yaratadi. Shundan so‘ng asarga qiziqish yanada kuchaydi va uni tadqiq qilish imkoni paydo bo‘ldi. Asar qadimgi turkiy adabiyot tadqiqotchilarining e’tiborini tortishi tabiiy.

Adabiy jarayonda asarning O‘zbekistonda o‘rganilishi yuzasidan deyarli hech qanday ma’lumotlar uchramaydi. Faqat asarning mazmun-mohiyati, yozilish tarixi, hozirgi o‘zbek tiliga tabdil qilinishi, saqlanishi yuzasidan olimlarimizning xizmatlari e’tifga molik. Yurtimizda “Xuastuanift”ning tadqiqi yuzasidan qilingan ishlar haqida so‘z borar ekan, avvalo, yana o‘sha zahmatkash olim Nasimxon Rahmonovning nomlarini zikr etamiz. “O‘zbek olimlaridan professor N.Rahmonov tadqiqotlarida “Xuastuanift”ning g‘oyasi, tuzilishi, ahamiayti keng o‘rganilgan”[9]

“Xuastuanift”ning yaratilgan davri xususida olim V.V.Radlovning V asr deb aytgan fikrlari va S.Y.Malovning VII asr degan qarashlarini o‘zaro taqqoslagan Nasimxon Rahmonov o‘z davrida ijtimoiy faol bo‘lgan moniylik oqimining nufuzi va til xususiyatlsrini inobatga olgan holda xulosa chiqaradi. Shu boisadan u V.V. Radlovning fikrlarini yoqlaydi.

Qadimgi turkiy adabiyot bilimdoni Nasimxon Rahmonov “O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari” darsligida moniylik oqimidagi turkiy adabiyot namunalaridan parchalar keltirilgan. Qadimgi turkiy adabiyotda Moniylik oqimi o‘ziga xos oqimning mahsuli sifatida muhim ahamiyat kasb etishi bilan bir qatorda darslikda “Xuastuanift”ning tuzilishi, mohiyati va g‘oyaviy yo‘nalishi haqida batafsil ma’lumotlar bor. Asarning L. Dimitriyeva tiklagan to‘liq variantini tadqiq qilgan olim asarni 15 ta bo‘limiga alohida-alohida izohlar beradi. Har bir bo‘limning mohiyatini ochiqlaydi. Nasimxon Rahmonovning asar yuzasidan bildirgan ilmiy-tarixiy mushohadalari olimning bu yo‘nalishdagi yuqori salohiyatini belgilaydi. “Xuastuanift”ning obrazlar tizimi “Avesto” obrazlari bilan uyg‘unligi, asarda zaddushtiylikning keyingi davrdagi mifologik qahramonlari ham qamrab olinganligi muallif diqqatini tortadi. Shu boisdan “Avesto” bilan “Xuastuanift” orasidagi g‘oyaviy mushtaraklik ta’kidlanadi. Moniylik oqimi o‘z davri uchun adabiy qimmat kasb etgan moniylik she’riyatini ham yuzaga keltirgani muallifning fikrlari asosida isbot qilinadi.

Olimning asar haqidagi dastlabki qarashlari, ilmiy izlanishlari 002-yilda yozilgan “Ruhiyatdagi nur murodi”da mujassamlashgan. Nasimxon Rahmonov “Xuastuanift”ni moniylik oqimidagi turkiy adabiyotning namunasi sifatida davrning ijtimoiy ahvoli bilan taqqoslagan holda tadqiq qiladi. “Millodning boshlaridagi davr mafkurasi, jamiyatdagi ma’naviy bo‘shliq aynan shu asarlar orqali to‘ldirildi. Shu boisdan ham moniylik oqimining va uning ta’sirida yozma adbiyotning paydo bo‘lishi tasodif emas, zarurat bo‘lgan edi. “Xuastuanift” shunday asarlardan bittasidir”. [10]

[9] Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimgi davri. “Yangi asr avlodi” Toshkent. 005-y. 39-b
[10] Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. “Xalq merosi” nashriyoti. Toshkent. 002-y. 14-b.

Asar moniy jamoasining qilingan gunohlari uchun Olloh oldida tavba qilishlari mazmunida yozilgan. Nasimxon Rahmonov “Ruhiyatdagi nur murodi” monografiyasida asarning tuzilishiga alohida to‘xtalib bir-biri bilan uzviy bog‘langan boblarni tahlil qiladi. Asarning g‘oyaviy mazmunini aniqlashtiradi. Shuningdek, moniylik mifologiyasi yuzasidan fikr yuritishga chog‘langan olim dastlab. Moniylik oqimining mazmun-mohiyatiga chuqurroq kirib boradi. Shundan so‘ng moniylik mifologiyasi yuzasidan adabiy-ilmiy qarshlarini, albatta, “Xuastuanift” asari misolida tahlil qiladi. “Xuastuanif”dagi mifologik obrazlarning olim ilmiy farazlari orqali baholanishi kizatiladi. Asardagi mifologik motiv elementlari sinktetik shaklda ekanligi nazariyalar fonida dalillanadi. “Xuastuanift”da yer yuzidagi ilk inson ham Xurmuzddir. Xurmuzdning bu talqini yana Musoning “Ibtido” kitobidagi Odam Atoning yaratilishi va faoliyatiga hamohangdir. Mazkur mifologik qahramonlarning faoliyatidagi umumiylik bu oqimning o‘rtasidagi qarindoshlikni yana bir bor tasdiqlaydi”.[11] Nasimxon Rahmonovning fikricha, “Xuastuanift”dagi Xurmuzd mifologik obrazi “Avesto”dagi mifologik obrazdan ancha kengaytirilgan, asarda Xurmuzd shaxslantirilgan. Shuningdek, mazkur obraz asar boshida epos qahramonlaridek ko‘tarinki ruhda tasvirlanadi. Bu holat “Xuastuanift”ga epik ruhni olib kirgan. Asarning butun mazmuni insonlarni xudodan qo‘rqish, gunohlardan tiyilishga qaratilgan bo‘lsa, bu albatta, turkiy mifologiya bilan uzviy bog‘lanib ketganligi ravshan. Nasimxon Rahmonov “Xuastuanift”dagi jamiki moddiyatning asosi bo‘lgan Zervanni Xurmuzd va yovuzlik timsoli bo‘lgan Shmnuning otasi sifatida tasvirlaydi. Shmnuni “O‘g‘uznoma”dagi shunqorning yaratilishiga asos deb hisoblaydi. Zervanni taqdir va qismat ma’nosida va mifologik obraz sifatida talqin etadi.

Qosimjon Sodiqov yozgan ”„Xuastuanift” nusxalarining matniy-solishtirma tahlili va asarning moniylik davri turk adabiyotida tutgan o‘rni”. (Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı. 1996. – Ankara, 1999. -S. 961-972) maqolasi ham asar tadqiqi yuzasidan muhim umumlashma ilmiy xulosalar chiqarishimizga sabab bo‘ladi. Olim bu ishda “Xuastuanift”ning har uchchala – moniy yozuvidagi London va Berlin, eski-uyg‘ur yozuvidagi Sank-Peterburg nusxalarining matnini qiyosiy-tipologik aspektda tekshiradi. Nusxalar matni o‘rtasidagi umumiylik va xususiylik jihatlariga diqqat qaratadi. Asar tili xususiyatlariga ham alohida urg‘u berib, bunda tashqi va ichki omillar ta’sirida yuz bergan o‘zgarishlarni misollar orqali ko‘rasatib berishga urinadi. Olimning, ayniqsa, “Xuastuanift” asarining qadimgi turkiy moniylik adabiyotida tutgan o‘rni, moniylik oqimining targ‘ib etilishi, mazkur dinning mazmun-mohiyatini oydinlashtirishdagi ahamiyati to‘g‘risidagi tarixiy-ilmiy qarashlari muhim sanaladi.

Qosimjon Sodiqovning “Eski o‘zbek yozma adabiy tili” ilmiy-ommobop qo‘llanamsida uzoq o‘tmishda yaratilgan turkiy yozma yodgorliklari materiallariga tayangan holda o‘zbek adabiy tilining yuzaga kelishi, ilk va o‘rta asarlardagi lingvistik takomili ilmiy tadqiq etilgan. Olimning ulkan ilmiy salohiyatini ko‘rsatuvchi mazkur kitobda “Moniychilarning o‘kinuv bitigi “Xuastinift” mavzusidagi ilmiy mulohazalari ilmiy-tarixiy aspektda taqdim qilinadi. “Xuastuanift” moniychilarning erkli-erksiz, bilib-bilmay qilgan yozuqlaridan o‘qinuv bitigidir. Asarning oti matnda N(i)ğošaklarnïŋ suyïn yazuqïn öküngü Huastuan(i)vt deb berilgan. Ushbu jumladagi niğošak – sug‘dchadan o‘zlashgan atama bo‘lib, “tinglovchi” ma’nosini anglatadi, u moniy diniy jamoasida quyi darajani bildirgan; suy yazuq – juft so‘z, “gunohlar, yozuqlar” degan

[11] Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. “Xalq merosi” nashriyoti. Toshkent. 002-y. 0-b.

ma’noni bildiradi; öküngü esa hozirgi “o‘kinuv, tavba qiluv” so‘ziga teng. Shunga ko‘ra, ushbu qayddan “Nig‘o‘shaklarning yozuqlarini o‘kinuvchi “Xuastuanift” degan ma’no kelib chiqadi.[12].

“Xuastuanift” qadimgi eroniy tillaridan birida yaratilgan shu boisdan asar tarjima asar hisoblanadi. Qadimshunos, tilshunos olim asarning mazmun-mohiyatini asar matniga asoslangan holda talqin etadi. Asarni nafaqat diniy-falsafiy nuqtai nazardan, balki qadimgi turkiy adabiyotning ajoyib va tengi yo‘q yodgorligi sifatida e’tirof etadi. Asarning nusxalari ularning saqlanishi va o‘zaro yakdillik, senkretik xususiyatlari, badiiy tili va ifoda uslubi haqida atroflicha ilmiy-qiyosiy qarashlar havola qiladi.

Shuningdek olimning “Turkiy til tarixi” o‘quv qo‘llanmasida keltirilgan matn asarning Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo‘limida saqlanayotgan uyg‘ur yozuvli qo‘lyozmasi asosida tayyorlangan. Matn chiroyli xat bilan o‘rama qog‘ozga bitilgan. Qog‘ozning bosh qismi chirib, titilib ketgan. Matndan 160 qator saqlangan. “Xuastuanift”ning transkripsiyasi va mazmuni berilishi asarning mohiyati va g‘oyaviy yo‘nalishi bilan yaqindan tanishish imkonini beradi.

Asarda olamning ibtidosi tasvirida Xo‘rmuzd va Shmnu bir-biriga qarama-qarshi kuch ekanligi tasvirlanadi. Shmnu paydo bo‘lgach, nur bilan zulmat qo‘shilib ketdi. Ularni ajratib bo‘lmay qolgandan keyin Shmnu va yana beshta iblis bilan kurashish uchun Xo‘rmuzd osmondan tushdi. Ammo Shmnu o‘z ishini qildi, ya’ni insoniyatning ongini, niyatini iblis tomonga burib, ularni ruhsiz qilib qo‘ydi. “Ruhsizlik – xudodan uzoqlashishga, faqat tana sevgisi bilan yashashga olib keladi, degan xulosa “Xuastuanift”da bosh o‘rin tutadi.”[13]

Moniylar tavbanomasi bo‘lgan “Xuastuanift” asari tadqiqi yuzasidan amalga oshirilgan ishlar va ilmiy asarlarni o‘rganish, asar yuzasidan bildirilgan adabiy-lingvistik qarashlarni talqin qilish jarayonida shunday xulosaga kelish mumkinki, “Xuastuanift”ni adabiy manba sifatida talqin qilgan olim Nasimxon Rahmonov mazkur asarning tub mohiyati, g‘oyaviy-badiiy xususiyatiga e’tibor qilgan. Asarning qadimgi turkiy adabiyot tarixida tutgan o‘rniga munosib baho bergan. Qadimgi turkiy tilshunoslik mutaxassisi Qosimjon Sodiqov esa asarning tabdil qilinishi, transkripsiyasi yuzasidan qilgan xizmatlari bilan birgalikda, “Xuastuanift”ning matni ustida izchil izlanishlar olib borishga muyassar bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rahmonov N. Boltaboyev H.O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari(1-jild). Toshkent. “Fan” nashriyoti. 003-y.
2. Rahmonov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. Toshkent. “Sano-standart”. 017.
3. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. “Xalq merosi” nashriyoti. Toshkent. 002-y.
4. Sodiqov Q. Eski o‘zbek yozma adabiy tili. Toshkent. “Akademnashr” 021-y.
5. Mamatqulov M. O‘zbek adabiyoti tarixi. Guliston. 020-y.
6. Mamatqulov M. Qadimgi turkiy adabiyot poetikasi. Guliston. 008-y
7. Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimgi davri. “Yangi asr avlodi” Toshkent. 005-y.

[12] Sodiqov Q. “Eski o‘zbek yozma adabiy tili” Toshkent. “Akademnashr” 021-y. 43-b
[13] Mamatqulov M. “O‘zbek adabiyoti tarixi”. Guliston 020-y. 13-b.

TA'LIM DOIRASIDAGI INTERDISIPLINAR TA'LIM-TARBIYA USULLARI

Akbarova Mohigul Gulomovna,
San'atshunoslik fakulteti "Musiqa ta'limi" kafedrasi o 'qituvchisi,
maysaraakbarova@gmail.com
Annakulova Dildora Baymurodovna
San'atshunoslik fakulteti "Musiqa ta'limi" kafedrasi o 'qituvchisi
annakulovadildora@gmail.com
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqola ta 'lim jarayonida yangi metod va texnalogik usullar va ulardan samarali foydalanish, fanlararo tadqiqotlar , ijodiy yechimlar va yangi istiqbollarni topish uchun fan sohalarini birlashtirish, Fanlararo ta'lim yo'nalishi talabalarga o'z qiziqishlariga muvofiq darajani moslashtirish imkonini berishi hususida so 'z boradi.

Kalit so'zlar: ta'lim- tarbiya, interdisiplinar usullar, fanlararo hamkorlik. Zamonaviy yondashuv, pedagogik tajriba.

Abstract: This article is about new methods and technological methods in the educational process and their effective use, interdisciplinarity, bringing together disciplines to find creative solutions and new perspectives, and how interdisciplinary courses can help students adapt their degree to their practice.

Keywords: education, interdisciplinary methods, interdisciplinary cooperation. Modern approach, pedagogical experience.

Oliy ta'limga mutahasislar tanlov tizimini yanada rivojlantirish , sifatli va yetuk kadrlarni tayyorlashni yanada takomillashtirish, hamda ushbu jarayonga qaratilgan eng yangi texnologiyalar va o'qitish usullarini o'z ichiga olgan innovatsion ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirilmoqda. Keyingi yillarda kompyuter savodxonligini oshirish, shu jumladan turli dasturlar orqali, axborot texnologiyalarini faol o'zlashtirish bilan har bir sohani qamrab olish jarayoni ketmoqda. 0-asr oxiri va 1-asr boshlarida inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida, shu jumladan ta'lim sohasida ham axborot texnologiyalarining tarqalishi qayd etilgan.

Shunday qilib, ta'limni, mehnatni va umuman zamonaviy hayotni axborot texnologiyalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bugungi kunda institutlar, universitetlar, gimnaziyalar, maktablar, kollejlar, texnik maktablar va hattoki bolalar bog'chalari eng so'nggi kompyuter texnologiyalari bilan jihozlanganligi ham bunga aniq misol bo'la oladi. Ta'lim sohasida kompyuterlashtirish, internetlashtirish, shuningdek, axborotlashtirish jarayonlari mavjud. Ushbu o'zgarish natijasida ta'lim sifati, samaradorligi va mavjudligi yaxshilanmoqda.

O'quvchilarga yo'naltirilgan ta'lim va o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilganligi bilan bir qatorda ta'lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, yagona interaktiv axborot makonini yaratish dolzarb masala bo'lib bormoqda.

Hozirgi kunda mamlakatimiz metodistlari, trenerlari, amaliyotchi o'qituvchilari turli shakl – formalar taklif etmoqda va amaliyotda qo'llamoqda. Ulardan:

Juftlikda ishlash;
Karusel;
Kichik guruhlarda ishlash;
Akvarium; Tugallanmagan gaplar;
Aqliy hujum;
Broun harakati;
Daraxt echimi;
O‘z nomimdan so‘zlayman;
Rolli o‘yinlar;
Press metod;
O‘z pozitsiyasini egallash;
Munozara;
Debatlar;
Katta davra va boshqalar.

Yuqoridagi turli shakl – formalardan foydalanishda, o‘quvchilarni shu jarayonda ishlashga tayyorlab, ularni ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lgan hollarda qo‘llanilsa, kutilgan natijalarni olish mumkinligi hususida juda ko‘p tajriba sinovlari hamda ilmiy amaliy ishlar olib borilgan. Lekin bugun ta‘lim tizimida yanada yangi metodlar, yangi jumla va tamalar kirib kelmoqdaki ular asosida ish ko‘rish va dars jarayonlarini tashkil etish davr talabiga aylanmoqda ham. Jumladan bugun ta ‘lim tarbiya jarayonida interdisipilinar usullar kirib kelmoqdaki bir yo ‘nalish fani yoki sohasini boshqa yondosh fanlar va yo ‘nalishlar bilan o ‘zaro hamkorlikda ishlashini talab etadi. Ushbu jarayon sintez jarayon bo ‘lib yangi g‘oya va metodlarni kashf etishda yahshi amaliy jarayon bo‘lib hizmat qiladi.

Interdisiplinar usullar **(interdisciplinary)** Fanlararo tadqiqotlar sinergiya, ijodiy yechimlar va yangi istiqbollarni topish uchun fan sohalarini birlashtiradi . Fanlararo ta'lim yo‘nalishi talabalarga o‘z qiziqishlariga muvofiq darajani moslashtirish imkonini beradi. Ba'zi bilim dargohlari o ‘quvchi , talaba yoshlarga o‘z darajasini o ‘zlari qurishni taklif qiladilar ham, boshqalar alohida sohalarni birlashtiruvchi dasturlarni loyihalashtiradi. Ikki yoki undan ortiq ta'lim yo‘nalishlarini birlashtirgan fanlararo ta'lim dasturlari bakalavriat yoki magistratura talabalariga kurs ishlarini tanlashda ko‘proq moslashuvchanlikni beradi. Agar biz o ‘qituvchi pedagog sifatida talabalarimizni fan jarayonida nimalarni xohlayotganini aniq bila olsak va yoki turli xil qiziqishlarini qanday bog‘lanishini o‘rganmoqchi bo‘lsak, fanlararo ta'lim darajasini olish shaxsiy va professional maqsadlarimizga erishishning eng yaxshi usuli ekanligini bilishimiz kerak. Va fanlararo tadqiqotlar, fanlararo hamkorlik qilish haqiqiy pedagog uchun mushkullik qilmasligini his qilishimiz kerak.

Fanlararo ilmiy daraja dasturlari ikki yoki undan ortiq an'anaviy akademik ta'lim kurslarini yanada moslashtirilgan mutaxassislikka birlashtiradi. Turli xil fanlarni o‘rganadigan liberal san'at darajasidan farqli o‘laroq, fanlararo daraja talabalarga bir nechta sohalarni qamrab oladigan ko‘proq yo‘naltirilgan mavzuni o‘rganishga imkon beradi. Masalan biz “Musiqiy ta’lim” kafedrasi “Vokal san’ati” yo‘nalish talabalarini o‘qitish jarayonida Yakka honandalik fani amaliy mashg‘ulotlarini olib borishda

Vokal+Sahna madaniyati + sahna nutqi +musiqa nazariyasi+solfedjo

Kabi mutahasislik fanlari hamkorligi bilan bir qatorda:

Tibbiyot (ijro jarayonida to ‘g‘ri nafas olish, ortikulyatsion aparatlarni to‘g‘ri ishlash mehanizmlarini nazorat qilish jarayonlarida) + **Psixologiya** (Ijro jarayonida kuchli hayajon, ijro imkoniyatiga o ‘zini tayyorlash, o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash jarayonlarida) **+ Jismoniy tarbiya** (fizik harakatlar, talaba erkinligi, qo‘l harakatlari, gavda to‘g‘ri tutish kabi jarayonlarda) **+ IT** (zamonaviy kompyuter texnologiyalari asosida video, audio zapislar, proektorlar orqali notalar, qadimiy yozma amaliy meros namunalarini taqdim etish jarayonida) o‘zar hamkorlikda ishlaymiz va bu jarayon talaba fanni tezroq va sifatli o‘zlashtira olishi 5 – 6 yillik tajriba va malakamiz davomida yaqqol namoyon bo‘ldi deb bemalol ayta olamiz.

Fanlararo ta'lim darajasi biz o‘zimiz erishmoqchi bo‘lgan daraja uchun yaxshiroq tayyorlaydigan bir nechta sohalarda jamlash imkonini beradi. Qo‘shimcha moslashuvchanlik bir ixtisoslikda birlashmoqchi bo‘lgan bir nechta qiziqishlarga ega bo‘lgan talabalar uchun ideal ko ‘rinadi.

Vokal san ‘ati bakalavryat yo ‘nalishi talabalari uchun fanlararo tadqiqotlar namunasi bakalavriat dasturi uchun namuna:

Asosiy o‘quv rejasi: gumanitar fanlar, matematika, tarix va ijtimoiy fanlar bo‘yicha o‘tishingiz kerak bo‘lgan kurslar.

Asosiy tanlov: Vokal. Maqom yakka honandaligi, maqom asoslar, fortepiano, solfedjo, musiqa tarixi... hamda fanlarga mos keladigan kurslar

Bepul tanlov: talaba tanlagan ta'lim yo‘nalishlaridan tashqari to ‘garak. Mustaqil, ta ‘lim, amaliy va nazariy mashg ‘ulotlar.

Tezis: odatda bitiruv uchun talab qilinadigan yakuniy hujjat – Malakaviy ish, kurs ishi, malakaviy amaliyot hisoboti va talabaning barcha ta'lim sohalaringizni jalb qiladigan tadqiqotlar orqali fikrini isbotlash imkoniyati.

Boshlovchi loyihasi: bitiruv uchun ham talab qilinishi mumkin bo‘lgan yakuniy loyiha, bu talabaning barcha ta'lim sohalari bo‘yicha bilimini namoyon etadi. (Imtihonlar misolida)

Yuqoridagi dastur asosida o ‘qitish jarayonida tajribaga qarab, talabaning o‘qish jarayoni bo‘yicha to‘g‘ri yo‘lda ekanligini tasdiqlashi yoki o‘zining xohlagan kasbni egallashi uchun qaysi qo‘shimcha darslarni o‘tashi kerakligini aniqlashga yordam berishi mumkin. Bu jarayonda pedagog katta rol o‘ynaydi. Musiqiy ta’lim-tarbiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun uning psixologik asoslarini o‘rganish o‘ta muhimdir. Bizning hayotimizda musiqa har bir uyga kirib borgan. Musiqa mavzui o‘z xususiyatiga ega bo‘lib, inson va voqelikdagi barcha tomonlarni qamrab ololmagani uchun, eng avvalo, inson ichki ma’naviy dunyosini, uning tuyg‘u va kayfiyatini ifodalaydi, Musiqada tuyg‘ular hayotiy tuyg‘ularning aynan o‘zi bo‘lmay, ular tanlab olingan, tasodifiy lahzalardan tozalangan, muayyan orzular nuqtai nazardan anglangan bo‘ladi. Musiqa inson hissiyotlari holatining barcha rango-rang tovlanishlarini aks ettirishga qodir. Musiqa vaqt mezoniga amal qilib, kechinmalarning o‘zgartirib turishlari, avjlanishi va pasayishi jarayonlarini qamrab oladi.

Xulosa qilib aytganda bugun zamon tezkorlik bilan rivojlanmoqda va rivojlanish oqimiga barchani birdek ihtiyoriy va noihtiyoriy tortib ketmoqdagi, ushbu oqimda tajribali, mustahkam bilim sol (qayiq) i bilan suzgan suzishni bilmay oqishdan ko‘ra yahshiroq ekanligini hamma yahshi anglaydi. Ta’lim jarayoniga e’tiborsizlik qilmay yangi zamonaviy tehnologiyalar bilan hamohang bo‘lib ish olib borish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. J.G‘.Yo‘ldoshev, S.A.Usmonov. Pedagogik texnologiya asoslari.
2. S.X.Yo‘ldosheva. O‘zbekistonda musiqa tarbiyasi va ta‘limining rivojlanishi. – T.: “O‘qituvchi” nashriyoti. 1985-yil.
3. B.S.Abdullaeva. Fanlararo aloqadorlik turlari haqida. Uzluksiz ta’lim. – T.: 005-yil. №1-son.
4. M. Akbarova Musiqiy ritmik xatti –harakatlar o ‘quv qo ‘llanma. Guliston 022
5. Mohigul Akbarova, & Konurova Leyla. (2021). PEDAGOGICAL RECOMMENDATIONS THAT STUDENTS WILL NEED IN THE PROCESS OF TEACHING VOCAL ART. Academicia Globe: Inderscience Research, (07), 18–20. https://doi.org/10.17605/OSF.IO/HXS8T.
6. Akbarova Mohigul, & Tadjiboyev Dilmurod. (2022). THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE ART OF NATIONAL MAQOM IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL COMPETENCIES OF FUTURE PROFESSIONALS IN THE FIELD OF VOCAL ART TRADITIONAL SINGING. Involta Scientific Journal, 1(7), 111–114. Retrieved from https://www.involta.uz/index.php/iv/article/view/249
7. Akbarova , M. (2022). VOKAL SAN’ATI. AN’ANAVIY HONANDALIK YO‘NALISHI BO‘LAJAK MUTAHASISLARINING UMUMMILLIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNALOGIYALARI. Евразийский журнал академических исследований, (6), 122–126. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/1838.

“QISAS UL-ANBIYO” DAGI LUQMONI HAKIM QISSASI TAHLILI

Rahmatjon To‘raqulov Zokir o‘g‘li
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi
rahmatulloh_muhammad@mail.ru

Annotatsiya: Luqmoni hakim, qissa, siyrat, o‘zbek adabiyoti, tahli, tahqiq, anbiyo, nabiy, hakim, mutafakkir, mufassir, matn, tadqiq, matal, rahnamo, tavsif.

Kalit so‘zlar: Luqmoni hakim, qissa, siyrat, o‘zbek adabiyoti, tahli, tahqiq, anbiyo, nabiy, hakim, mutafakkir, mufassir, matn, tadqiq, matal, rahnamo, tavsif.

Аннотация: Лукмони хаким, рассказ, поэзия, узбекская литература, анализ, исследование, пророк, пророк, хаким, мыслитель, комментатор, текст, исследование, матал, путеводитель, описание.

Abstract: Luqmoni hakim, short story, poetry, Uzbek literature, analysis, research, prophet, prophet, hakim, thinker, commentator, text, research, matal, guide, description.

Luqmoni hakim – o‘zbek adabiyoti tarixida ulug‘ donishmand sifatida tanilgan siymolardan biridir. U Qur’oni Karimda nomi zikr etilgan muhaqqiq olim inson. Uning o‘z o‘g‘liga qilgan nasihati islomiy va’zning betakror namunasi hisoblanadi. Sharq musulmon xalqlari uning nomini asri saodatdan buyon ezgu sifatlar ila zikr etishib, ilm-u donishning ulug‘ sohibi o‘laroq e’zoz etib kelishadi. Shundan aksar musulmon xalqlari adabiyotida bu zot

xususida turli ibratli hikoyat, matal va qissalar vujudga kelganki, ularning barchasida Luqmoni hakim hidoyatga, haqqa chorlovchi, yetaklovchi rahnamo sifatida tavsiflanadi. Qur'oni Karimning Luqmon surasining tafsirida shunday ma'lumotlarni uchratamiz: "Luqmon - tarixda Luqmoni hakim deb shuhrat topgan habashiy bir dono shaxsning nomi. Ulamolar uning payg'ambar yoki valiy bo'lgani haqida bir fikrga kelisha olmaganlar. Chunki na Qur'onda va na hadislarda uning kim bo'lgani to'g'risida aniq ma'lumot berilmagan. Faqat Qur'oni Karimda uning o'z o'g'liga qilgan foydali, ibratomuz nasihatlaridan asosiy qismi berilgan. Qolgan qismlarini esa rivoyatlar orqali naql qilinib, to bizning asrimizgacha ham yetib kelgan. Suraning boshqa oyatlarida tavhid va imonga da'vat, kufr va shirkdan qaytarish kabi o'gitlar talqin etiladi."[1:411] Ushbu zot haqidagi ma'lumotlarning jamlanma shakli "Qor'oni Karim mavzuiy tafsiri ensiklopediyasida" quyidagicha bayon etiladi: Mufassirlar Luqmoni hakimning ismi va nasabi borasida ikki xil ma'lumotni aytishadi:

Birinchisi, uning ismi Luqmon ibn Bauro ibn Nohur Ibn Torx (Ozar). Luqmoni hakim Ayyub alayhissalom singlisining og'li bo'lgan. [5:312] Imom Bayzoviy va Hozin aytishadiki: "U Dovud alayhisalom tug'ilmasdan burun yashagan. Dovud alayhissalom undan ilm o'rgangan. Dovud alayhissalom payg'ambar bo'lgunicha, u odamlarga fatvo bergan. [3:213]

Ikkinchisi, Imom Ibn Kasir "Al-bidoya van-nihoya" asarida shunday deydi: "Uning ismi Luqmon bin Anqo bin Sadun. As-Suhayliy Ibn Jarir va Al-Qanibiydan hikoya qilishicha u nubiyalik va Ayla shahridan. Aytamanki, u solih, ibodat va fasih iborat sohibi bo'lgan ulug' hakim insondir. Uni Dovud alayhissalom zamonida qozi bo'lgan deyishadi. Fallohu a'lam. [4:123]

Yashagan zamoni va o'rni: Luqmoni hakimning yashagan zamoni va o'rni xususida aniq ishonchli ma'lumotlar uchramaydi. Mufassirlar bu xususda ikki xil ma'lumotlarni bayon etishadi:

Birinchisi, jumhur mufassirlar Luqmoni hakim Dovud alayhissalom zamonida yashagan degan mulohazani quvvatlaydilar. Zamaxshariy : " Uning ismi Luqmon ibn Bauro bo'lib, u Ayyub alayhissalomnng singlisi yoki xolasining farzandi bo'lgan. Aytishlaricha u Ozarning avlodidan bo'lib, Dovud alayhissalom uning hakim zot ekanligini bilib, undan ilm olgan" [5:492] deydi. Ibn Kasir Mujohiddan shunday rivoyatni keltiradi: "Luqmon Dovud alayhissalom zamonida bani isroil ichida qozi edi. Ammo uning nomi isroiliy manbalardan topilmaydi [6:298]. Tarixchilar Luqmoni hakimni Dovud alayhissalom zamonida yashaganini ta'kidlaganlar.

Ikkinchisi, U Iyso va Muhammad alayhumassalomlar o'rtasida yashagan.

Birinchi manba kelgan ma'lumotlarga ko'ra kuchli bo'lib, Dovud alayhissalomning miloddan avvalgi 10-asrda yashaganinini inobatga olsak, demak u 960-1000 yillarda yashaganini gumon qilish mumkin.

Yashagan o'rni: Mufassirlar Luqmoni hakimning vatani borasida 3 xil ma'lumotlarni keltirganlar:

Birinchisi, Jobir bin Abdulloh roziallohu anhu va Sa'id ibn al-Musayb aytadi: Luqmon Misr Sudanining Asvadidan edi. Ya'ni u Misr Sudanidagi Nuba ahlidan edi. (Bu shahar Misrga qarashli Asvonda joylashgan)" [7:331].

Ikkinchisi, Ibn Abbosning gapiga ko'ra u habashiy qul bo'lgan. Imom Ibn Jarir va Ibn Abu Hotim Mujohiddan rivoyat qiladi: "Luqmoni hakim katta lablik, keng qadamlik Bani Isroilda qozilik qilgan habashiy qul edi [O'sha asar].

Uchinchisi, Luqmon hakim Ayla shahridan edi [8:59]. Ayla Shomning quyi qismida, Qizil dengiz sohilida joylashgan shahar bo‘lib, aytishlaricha u Hijozning oxiri va Shomning boshlangan yerda bo‘lgan, bugungi Iordaniya hoshimiylar podshosligiga qarashli Al-Aqba shahri o‘rnida bo‘lgan [9:292].

Bularning ichida eng ishonarlisi, aksar mufassirlar ma’lumotiga ko‘ra, u Misr Sudanining Nuba shahridan bo‘lganligi haqidagi ma’lumotdir [10:135].

Qur’oni Karimda kelgan ma’lumotlarga ko‘ra Luqmoni Hakimning Allohga iymon keltirgan mo‘min, obid va shokir zot bo‘lganligini, Alloh taolo unga hikmat, ilm va fahm in’om etganligini, shuningdek, u solih, hakim va nasihat qilguvchi nosih inson bo‘lganligini bilishimiz mumkin. U zot haqida xilma-xil voqealarning bayoni borki, bularning bunday ko‘payishiga sabab uning aniq ismi va nasabiga aloqador Qur’onda va hadisda Luqmon surasidagi ma’lumotlardan boshqa ma’lumot keltirilmaganligidir. Bu o‘rinda biz shu bilan cheklanishimiz va ortiqcha asossiz bayonlarga berilmaganimiz ma’qul Ulusiy yozadi. “Menda bunday xabarlarning biror tasiga ishonch yo‘q. Naql qilinganlardan o‘zim haq deb biladiganim, u hakim va solih inson bo‘lgan, nabiy bo‘lmagan”[11:32].

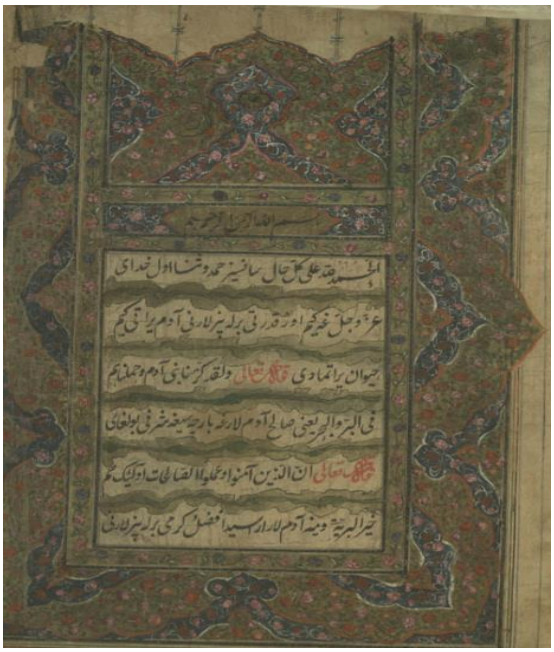

O‘zbek siyrat adabiyoti tarixida payg‘ambarlar, hakim zotlar haqida ushbu kunga qadar turkiy tilda anchayin mufassal kitob yozgan olim Xorazmdagi Raboti O‘g‘uz muzofoti qozisi Nosiruddin ibn Burhonuddin Rabg‘uziy bo‘lib, uning “Qisas ul-anbiyo” yoki “Qisas ur-Rabg‘uziy” nomli asari dunyo durkiy xalqlari, ayniqsa, O‘rta Osiyo, Janubiy va Sharqiy Turkiston, shuningdek, Volgabo‘yi turkiylari orasida keng tarqalgan va birlamchi islom tarixi haqida ma’lumot beruvchi mo‘tabar manba sifatida qaralgan. Asarning ta’lif etilganidan to shu kunga qadar ko‘plab qo‘lyozma va toshbosma nusxalari tarqalgan bo‘lib, bu nusxalarning bu darajada ko‘p tarqalganining asosiy sababi, turkiylarning islom tarixiga bo‘lgan qiziqishi, va xalqning o‘z ona tilida bunday manbalardan foydalanishga bo‘lgan ehtiyojidir. Asar Qur’onda zikri kelgan payg‘ambarlar, turli qavmlar haqidagi qissalardan tashkil topgan bo‘lib, har zamon va davr o‘quvchilari uchun bu qissalar favqulodda ahamiyatga molik va diqqattalab mavzu hisoblangan. Asarda yuqorida biz tarjimayi holi bilan tanishib chiqqan Luqmoni hakim qissasi ham Iyso alayhissalom qissasining so‘ngida keltirilgan bo‘lib, qissa Hazrati Luqmon haqida qiziqarlik ma’lumotlar bilan tarkib topgan. Asardagi Luqmoni hakim qissasi mavzuiy jihatdan ikki qismga bo‘lingan. Birinchi qismda, Luqmon hakim ma’lum va mashhur ma’lumotlar, jumladan, yuqoridagi salaflar ma’lumotlarining ma’lum qismi bayon etiladi: “Luqmon Dovud yalavoch vaqtinda erdi. Uzun tishlik bir habashiy qul erdi. Ul ming besh yuz yashadi. Aymishlar, bir yo‘nuchining quli erdi. Xojasi ozod qildi. Aymishlar, o‘zi yo‘nuchi erdi Aymishlar, Mavlo taolo anga ikki farishta izdi, kun o‘rta vaqtida. Aydilar: “Ey Luqmon, tilasang senga yalavochliq beraling, tilasang hikmat beraling”. Luqmon aydi: “Manga hikmat kerak. Hikmat ma’nisi ko‘ni, pishig‘ ishlik bo‘lur”. Yana so‘rdilar: “Yalavochlikg‘a naluk unamading?”. Aydi: “Og‘ir yuk turur”. Mavlo taolo

hikmat birla ul choqlig‘ hikmat bayon qildikim, qamug‘ yalavochlar anga muhtoj bo‘ldilar [14:74]. “Luqmon Dovud payg‘ambar vaqtida tirik erdi.(Aymishlar uzun tishlik habashiy qul erdi. Uch ming besh yuz yil umr surdi. Aymishlar bir duradgorning quli erdi. Mavlo taolo anga ilm va hikmat berdi. Mavlo taolo ikki farishta yubordi. Aydilar: “Ey Luqmon, tilasang, payg‘ambarliq berali, yo‘q desang ilm va hikmat berali. Luqmon aydi: “Payg‘ambarliq kerakmas, manga ilm va hikmat kerak”, tedi. So‘rdilar: “Payg‘ambarliqg‘a nechuk unamassen?”. Aydi: “Payg‘ambarliq ulug‘ ish turur”. Manga ul ot birla bo‘lg‘uncha ilm birla orig‘ ish kerak” tedi. Hikmat ma’nisi ko‘ni so‘z, pishig‘ ish bo‘lur. Mavlo taolo onga oncha ilm va hikmat berdi, qamug‘ payg‘ambarlar anga muhtoj bo‘ldilar [13:25]. Luqmon hakimning hayotiga oid ma’lumotlarni ixtilofli jihatlari asarda umumiylik o‘lartoq talqin etilgan. Qissa hikoyatlar tarzida Luqmoni hakim hayotiga aloqador turli voqeiy holatlar orqali bayon etilgan. Hikoyatlarning birida Luqmoni hakim davlatmand olijanob inson sifatida tavsiflansa, bir o‘rinda xojasini o‘z zakovati bilan lol qoldirgan sodiq xodim o‘laroq talqin etiladi. Qur’onda uning farzandiga nasihati bayoni uchraganidan u haqidagi hikoyalarning voqeiy qismida uning o‘g‘li ham asosiy qahramon sifatida qatnashishining guvohi bo‘lamiz. Hikoyatlar “Aymishlar”, “andog‘ rioyat qilurlar” deya bayon tarzida boshlanadi. Hikoyatlarning matniy holati birmuncha mutafofutli holatda. Buni yuqoridagi parchalar matniy holati ham ko‘rsatib turibdi. “Yalavoch” so‘zi keyingi davrlardagi asar nusxalarida “payg‘ambar” tarzidagi forsiy muqobiliga almashtirilgan. Ba’zi o‘rinlarda qo‘lyozmalar matni arab xatining xat turi darajasidan kelib chiqib, ayri mazmunning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan Chunonchi, Qozonda nashr qilingan nusaxasida Luqmon hakimning yashagan yili “**Ul** ming besh yuz yashadi” degan jumla orqali uning 1500 yil yashaganiga daolat qilsa, London nusxasida “Uch ming besh yuz yil umr surdi” jumlasi orqali uning 3500 yil yashagani haqida ma’lumotni havola etayotir. Ushbu ikki jumlaning eski o‘zbek yozuvidagi shakli bir-biriga juda o‘xshash bo‘lganidan bunday ikki xil talqin yuzaga chiqqanligini taxmin qilish mumkin. “ اول مینگ بیش یوز ییل “, “اوچ مینگ بیش یوز ییل”

Mazkur qissada muallif Luqmoni hakimning sifatlarini birma-bir bayon etishdan chetlanib, uning xislatlariga, ayniqsa, hikmat sohasiga oid xislatlariga aloqador 6 ta hikoyat keltiradi. Hikoyatlarning mazmuni ayni sohada Rabg‘uziydan avval yozilgan siyrat kitoblarida uchramaydi. Shu boisdan ularning bir qismi rivoyatlar asosiga asoslangan folklor hikoyatlar bo‘lsa, bir qismini isroiliyyot asosida yozilgan deyish mumkindir. Chunki Rabg‘uziyning bu asarni yozishda murojaat etgan Abu Is’hoq Nishopuriyning “Qisas ul-anbiyo” asarida yetarlicha isroiliyyot mavjudligini ko‘rish mumkin. Luqmon qissasining dastlabki 5 ta hikoyatida hakimning donoligi, hozirjavobligi, teran aql sohibi va purtajriba donishmand bo‘lganligi haqida gap boradi. Chunonchi, bu hikoyatlarning birinchisi Luqmoni hakimning hakim-donishmand darajasiga yetganligining sababini ko‘rsatuvchi hikoyat bilan boshlanadi: “**Aymishlar, bir kun o‘lturub xaloyiqg‘a o‘gut berur erdi. Bani Isroildin biragu telim xaloyiq ko‘rdi. Ularg‘a bordilar. Luqmonni ko‘rdi, o‘gut berur. Ortindin kelib, bo‘ynin tutub qisti. “Luqmon senmusen!” tedi. Aydi: “Bale”. Aydi: “Bu maqomga neding tegding?”. Luqmon aydi:**

“Ko‘ni so‘zlar birla amonatni o‘tadim, haqg‘a yaramasni qo‘ydum – bu maqomg‘a tegdim”. [12:75]

Keyingi hikoyatlarda odamlarning u zot siyratidan ibrat olishligi uchun Luqmoni hakimning taqvodorligi, zakiyligi aks etgan voqealar bayon etiladi: “Hikoyatda kelmish, bir kun xojasi Luqmonni bug‘doy ekkali izdi. Luqmon borib arpa ekti. Xojasi aydi: “Bug‘doy ek tedim, ne uchun arpa ekting?”. Luqmon aydi: “Arpa eksa bug‘doy unmasmu?” Xojasi aydi: “Unmas”. Luqmon aydi: “Andog‘ bo‘lsa sen ham yomonliq ekib yaxshiliq umid etmagil”. Yana bir hikoyatda aymishlar, Luqmon qarz berur erdi, tanuqsiz, bitiksiz. Biragu kelib ming oltun oldi, bermas niyati uza. Borurda yarog‘ing‘a o‘lturdi. Oltunni qizil o‘proq birla chulg‘ab qo‘ydi. Qush havodin ko‘rub, et xayol qilib uchti. Luqmon evi to‘shung‘a keldi ersa oltunni tumshuqidin tushurdi. Luqmon oltunni tanib evinda qo‘ydi. Ul kishi kelib yana ming oltun oldi. Hamul niyat uza. Suvdin kecharda oltunni suvg‘a tushurdi. Ul suv Luqmon evinga borur erdi. Luqmon suvda ko‘rub, oltunni tanub oldi. Ul kishi uchunchi kelib yana ming oltun oldi, hamul niyat birla, Ani ham yiturdi. Sabab birla Luqmon qo‘lig‘a kirdi.

To‘rtunchi kelib ming oltun oldi. Bu niyatbirlakim, sotig‘ qilayin. Mavlo taolo foyda bersa, to‘rt ming qilib, oltunni Luqmong‘a berayin teb. Telim foydalar ko‘rdi. To‘rt ming oltunni kelturub Luqmon o‘rninda qo‘ydi. Luqmon ming oltunni oldi, o‘zgalarin olmadi, haqiqat manga tegdi teb. Luqmong‘a xojasi aydi: “Borg‘il, bir qo‘y bo‘g‘uzlab etindin qayu yaxshiroq ersa manga kelturgil”. Qo‘yni bo‘guzladi, tili birla yurakin olib keldi. Xojasi so‘rdi: “Bularni naluk kelturdung?” Aydi: “Qo‘yda tildin, yurakdin yaxshiroq yo‘q. Agar yovuz ersa tildin, yurakdan yovuzroq yo‘q”. [12:75]

Ammo asardagi oltinchi hikoyat Luqmon hakim shaxsiyatiga muvofiq kelmaydigan uydurma va to‘qimadan iborat bo‘lib, qissaning bu qismi avvalgi qismlaridan ham mazmunan ham usluban ayrichadir. Unda Luqmoni hakimning donishmandligini sinash uchun bir podshohning uni zindonband etganligi, bir necha zamonlardan keyin uning yer ostiga ko‘mib yuborilganligi xabarini eshitgan podshohning o‘g‘li uni axtarib topganligi, o‘g‘li vafot etib o‘zi o‘lar holga kelib qolganligi, yerdan yuqoriga chiqqach kuchga kirish uchun turli nomunosib narsalardan foydalanganligi hikoya qilinadi.

Qur’onda nomi hikmat va xayriyat ila eslanuvchi hakim zot ayni hikoyatda axloqan buzuq shaxs sfatida mifologik tasavurlar bilan ta’riflanadiki, ayni hikoyat o‘quvchida bevosita avvalgi hikoyatlar mazmunidan hosil bo‘ladigan Luqmoni hakim haqidagi ajoyib xislatlar jamlanmasini bekorga chiqarib qo‘yadi. Qur’onda nomlari zikr etilgan azizlarga nisbatan bunday munosabatda bo‘lishning ildizlari sababi haqida siyrat olimi Abdulattoh Tabbora shunday yozadi: “Qur’oni karimning payg‘ambarlarga bo‘lgan munosabati Eski ahddan ayni o‘rinda jiddiy farq qiladi. Eski ahdda ba’zi payg‘ambarlar kizb, aldov va gunohi kabiralarni kasb qilganlikda ayblangan. Xususan, Ya’qub alayhissalomga aldoqchilik, Lut alayhissalomga qizi bilan zinokorlik nisbat berilsa. Horun alayhissalom isroilliklarni buzoqqa ibodat qilishga undaganlikda ayblanadi. Dovud alayhissalom xojasining xotini bilan Zinoda, Sulaymon alayhissalom suygani rizoligiga erishish uchun sanamlarga ibodat qilganlikda tasvirlanadi. Vaholanki, ushbu muborak zotlar bunday illat va ayblardan pok bo‘lib, Qur’onning tutimi ushbu o‘rindan Eski ahddan keskin farq qiladi. Agar ularda Eski ahd bayon qilganidek bu taqlid noloyiq sifatlar bo‘lganida ularning yaxshilikka chorlash vazifalariga futur yetgan bo‘lardi. Odamlarning nopok ishlarni tark etishga buyurishgani holda o‘zlarining siyratida bunday amallardan o‘zlarini tiymaslik, murojaat etilgan, da’vat etilayotgan odamlarda “Alloh payg‘ambarlarining holi shu ahvolda bo‘lsa, nafsimiz

xohlaydigan bunday amallarni ba’zan qilib tursak bizga ham qanday zarar bo‘lardi degan xulosaga kelishi va o‘z nafslarini gunoh va ma’siyatga taslim qilishlari aniq, javob talab qilmas haqiqatir. Bunday holat hech qanday haqiqatga to‘gri kelmaydi”[14:20]**.**

Xulosa sifatida shuni aytish kerakki, “Qisasi Rabg‘uziy” ning asl matniy holati haqida birgina nusxaga tayanib xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Bil’aks manbaning ko‘p nusxalarda katta hududlarda tarqalganligi uning mazmuniga ham turli kotiblar yoki noshirlar tomonidan talabga ko‘ra daxllar bo‘lganligini, ba’zi o‘rinlarda haddan ziyod xalq og‘zaki ijodi namunalari qo‘shib yuborilganligining guvohi bolishimiz mumkin. Asar nusxalaridagi bunday kamchililar xususida Niderlandiyadagi Iogan Gutenberg nomidagi Mayns universiteti professori Hendrik Boyoshen shunday yozadi: “Britaniya muzeyidagi qo‘lyozma nusxasiga tayanib, boshqa qo‘lyozma nusxalar xususida aniq bir fikr aytish mushkul. Zotan Londondagi ushbu qo‘lyozma nusxaning o‘zi xattot tomonidan, zamonaviy qilib aytganda, kitob do‘konida sotish uchun ko‘chirilgan” [15:15].

Shu bois asarni hozirgi tilimizga tabdil qilish jarayoni anchayin murakkab jarayon bo‘lib, bunda birgina nusxaga tayanib qolish asarning to‘laqonli mazmun-mohiyatini ochib beraolmaydi. Asarning bir nechta nusxalari solishtirilib asl matnni tiklash va u asosida tabdil jarayonini amalga oshirish matnshunoslik ilmining ushbu kundagi dolzarb masalalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shayx Abdulaziz Mansur.Qur’oni Karim ma’nolari tarjimasi. Toshkent.2007.
2. Al-Kashf ul-bayon. As-Saolibiy. Bayrut. 015.
3. Anvor ut-tanzil. Bayzoviy. Bayrut. 015.
4. Al-bidoya van-nihooya. Ibn Kasir. Bayrut. 009
5. Al-Kashshof. Az-Zamaxshariy. Lubnon.2012
6. Imoduddin Abulfido Ismoil ibn Umar ibn Kasir.Tafsir al-Qur’anil Azim .Dor ul-hadis al-Qohira. Misr, 012.
7. An-nukut val-uyun. Al- Mavardiy. Lubnon. 012
8. Jome ahkom ul-Qur’on. Al-Qurtubiy. Lubnon. 007.
9. Mo‘jam ul-buldon. Al-Hamaviy.Bayrut. 1993.
10. Jome ul-bayon. At-Tabariy. Bayrut. 013.
11. Ruh ul-bayon. Al-Ulusiy. Bayrut. 018.
12. Qisasi Rabg‘uziy. Nosiruddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy.(Nashrga tayyorlovchi: E.Fozilov, H.Dadaboyev, A.Yunusov) Toshkent. 1990]
13. Nosiruddin Rabg‘uziy. Qisas ul-anbiyo.Toshbosma. Qozon. 1881].
14. Afif Abdulfattoh Tobbora. Maal anbiyo fil Qur’onil Karim. Bayrut. 1980
15. Henrik Boyeshan. Qisasi Rabg‘uziy nusxalari taqqoslansa. Yoshlik jurnali, 018-yil, 8-son.

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA DIDAKTIK O‘YINLARNING AHAMIYATI VA SHAKLLARI

Abdurashidova E’zoza Rauf qizi

Guliston davlat universiteti, Pedagogika fakulteti,

Maktabgacha ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi
ezozaabdurashidova123@gmail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotilarida didaktik o‘yinlarning ahamiyati va shakllari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Didaktik o‘yinlar, ta’lim jarayoni, maktabgacha ta’lim, o‘yin turlari

Abstract: This article talks about the importance and forms of didactic games in preschool educational organizations.

Аннотатция: в данной статье говорится о значении и формах дидактических игр в дошкольных образовательных организациях

Didaktik o‘yin – ta’lim beruvchi usul bo‘lib, bu usul muayyan ta’limiy maqsadlarga erishishga yani o‘tilgan o‘quv materiallarini aniqlashga, mustahkamlashga va uni chuqurlashtirishga qaratilgan bo‘ladi. Har bir didaktik o‘yinni o‘tkazishda muayyan bir vazifa maqsad qilib olinadi. Masalan : doiraviy misollar o‘yinida ikkinchi o‘nlik ichida hisoblash malakalarini mustahkamlashdan iborat bo‘lgan didaktik topshiriq qo‘yiladi. Didaktik topshiriq darsga qo‘yiladigan umumiy maqsadining bir qismini tashkil qiladi. Har bir didaktik o‘yinning ham, har qanday o‘yindagi singari qoidalari bo‘ladi. O‘sha qoidalarga amal qilinmasa o‘yinning o‘yin sifatidagi ahamiyatli binobarin o‘yinning ta’lim tarbiyaviy va psixologik ahamiyati yo‘qoladi. O‘yin qoidalari o‘yin topshirig‘iga kiritiladi. O‘yin topshirig‘i – o‘qituvchining bolalarga o‘yinning qanday o‘ynalishini, kim g‘olibligini aniqlashdan iborat. Har bir didaktik o‘yin o‘z navbatida quyidagi komponentlardan tuziladi: o‘yin maqsadi, qoidalari, jihozi, mazmuni natijasi.[1, 17-b]

O‘quv jarayoni pedagogik jarayonning mag‘zi sifatida tarbiya asosan o‘qitish shaklida nomoyon bo‘ladi. Shunga ko‘ra o‘quv jarayoniga ta’lim (pedagogning faoliyati) o‘qish (o‘quvchining mustaqil o‘rganish ishi) va ma’lumotning mazmunini kichik tizimlardan iborat ijtimoiy pedagogik tizim sifatida qaraladi. O‘qitish o‘quv jarayoning professional tamonini tashkil qiladi. Inson shaxs sifatida shakllanishining ikki tamonlama tabiati (tarbiya va o‘zini – o‘zi tarbiyalash) shuningdek o‘quv jarayoning ichki struktirasi yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish va o‘quvchilar o‘quv bilish topshiriqlarini mustaqil holda bajarishdan iborat harakatdir. Buning yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish jihati o‘quvchiga o‘quv materiali bo‘yicha o‘rgatadigan narsalar va ular ustida ishlash metodlari bilan izohlanadi. Tarbiyalanuvchilar ana shu asosida o‘zlarining malumot mazmunini o‘zlashtirishga doir faoliyatlarini tashkil qiladilar. Shunday qilib, o‘quv jarayoning mohiyati o‘quvchi bilish faoliyatining mantiqi bo‘lib u birinchidan bilish bizdagi bilimlarning yagona manbai bo‘lmish amaliyotni o‘rganishdan boshlanishi va mavhum fikrlar asosida nazariy umumlashtirish kerakligidan : ikkinchidan bilish olingan bilimlarni nazariy umumlashtirishlarni, insondagi bilimlar xaqiqiyligini yagona obyektiv mezonlari sifatida ham xizmat qiladigan amaliyotga taqqoslash zarurligidan kelib chiqadi.

Didaktik o‘yinlarni tanlashda ishtirokchilarning yoshi, bilimi va tarbiyalanganlik darajasi hisobga olinadi. [1, 45-b] Xar bir didaktik o‘yin mashg‘ulotlarini o‘ziga xos xavfsizlik talablari qo‘yiladi. Bu xavfsizlik talablariga to‘liq rioya qilinishi xar bir tashkilotchining doimiy etiborida bo‘lishi lozim. Bundan tashqari xar bir didaktik o‘yin uchun sarflanadigan vaqt miqdorini to‘g‘ri belgilash va unga rioya qilishning o‘ziga hos asoslarini bilish va darsning maqsadiga muvofiq qo‘llash talab qilinadi. Xar bir didaktik o‘yin jarayonida o‘ziga hos vositalar turlari qo‘llaniladi

va mashg‘ulot jarayonida ulardan to‘gri, unumli va xavfsiz foydalanish lozim. Bu vositalarni quyidagi turlarga ajratish mumkin. konselyariya tovarlari – turli o‘lchamlardagi oq va rangli qog‘ozlar, skoch, flomasterlar, ruchka, qalam, chizg‘ichlar, qaychi, yelim va boshqalar.

- texnika vositalari – proektor, mikrofon, kompyuter, video kamera, video magnitafon, televizor va boshqalar.
- o‘quv asbob uskunalari – o‘quv labaratoriya va ustahona jihozlari, o‘lchov asboblari, o‘quv proborlari, moslama, mehanizm va boshqalar.
- mahalliy – tabiiy materiallardan tayyorlangan vositalar.
- Didaktik o‘yinlar tashkilotchilari ular uchun ishlatiladigan xar bir material bilan ishlash, ulardan tegishli didaktik vositalarni tayyorlash hamda xavfsizlikni taminlash texnologiyalarini puxta bilishlari va rioya qilishlari lozim. Chunki didaktik vositalarning sifati, ko‘zda tutilgan maqsadlarga mosligi, qulayligi va ulardan to‘g‘ri foydalanish mashg‘ulotlar samaradorligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [2,49-b]

Ishtirokchilar tarkibi bo‘yicha – o‘g‘il bolalar, qiz bolalar, o‘smirlar, katta yoshdagilar uchun o‘yinlar.

- ishtirokchilar soni bo‘yicha – yakka, juftlikda, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi, raqobatdosh komandalar, sinflar aro va ommaviy o‘yinlar.
- o‘yin jarayoni bo‘yicha – fikrlash, o‘ylash, topag‘onlik, xarakatlar, musoboqa va boshqalarga yo‘naltirilgan o‘yinlar.
- vaqt meyori bo‘yicha – dars, mashg‘ulot vaqtining reja bo‘yicha ajratilgan qismi, o‘yin maqsadiga erishguncha, g‘olib yoki g‘oliblar aniqlanguncha davom etadigan va boshqa o‘yinlar. [3, 65-b]

Didaktika pedagogikaning ta’lim va o‘qitish nazariyasini ishlab chiqadigan tarmog‘idir. Didaktika (ta’lim nazariyasi, yunoncha didaktikos «o‘rgatuvchi», didasko «o‘rganuvchi») ta’limning nazariy jihatlari, ta’lim jarayonining mohiyati, qonun va qonuniyatlari, tamoyillari, o‘qituvchi va o‘qituvchi faoliyati, ta’limning maqsadi, mazmuni, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta’lim jarayonini takomillashtirish yo‘llari kabi masalalarni tadqiq etadi. [4, 67-b]

Tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan ma’lumotlarga qaraganda eng qadimgi tarbiya haqidagi yodgorliklar bizgacha bevosita etib kelmagan. Turkiy va forsiyzabon xalqlarning «hayot kechirish san’ati, donolik majmuasi sifatida yuzaga kelib, borliqqa amaliy munosabatda bo‘lish namunasi» ifodalangan ma’naviy madaniyat yodgorliklari, qadimgi grek tarixchisi Gerodotning «Tarix», Strabonning «Geografiya» asarlari, Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘ati turk», O‘rxun–Enisey bitiklari va boshqa shu kabi adabiy-tarixiy manbalarda saqlangan va shular orqali bizgacha etib kelgan. Bu yodgorliklar insonning shakllanishida moddiy va ma’naviy madaniyat qay darajada katta rol o‘ynaganligidan dalolat beradi. Xususan, tarbiya insonning aqliy va axloqiy jihatdan tarkib topa borishiga ta’sir etgan bo‘lsa, insonning shakllana borishi ham, o‘z navbatida, insoniyat jamiyatining tarkib topa borishiga yordam bergan. Xullas, insonning o‘z-o‘zini anglashi va jamiyat taraqqiyoti bir-biri bilan uzviy aloqada bo‘lgan. Bu tarixiy jarayonni bilish inson tafakkurining qadimgi davrlardan boshlab bosqichma-bosqich rivojlanishi va shu bilan birga insonning ham tobora shakllana borganligi haqida to‘la tasavvur hosil qilishga imkon beradi. Eramizdan oldin taxminan 484 (480)–431 (425) yillarda yashagan yunon tarixchisi Gerodotning «Tarix» kitobida qadimgi forslar, saklar va massagetlarning ta’lim-tarbiyaviy qarashlariga oid muhim ma’lumotlar berilgan: Forslarning eng sharaflaydigan narsasi jasurlikdir,– deydi olim,– shunga ko‘ra ular ko‘proq o‘g‘illarga ega bo‘lishdan faxrlanishgan.

Podshoh ham kimning o‘g‘li ko‘p bo‘lsa, unga har yili sovg‘a-salomlar yuborgan. Bundan tashqari, bolalarning yoshiga ham e’tibor berishgan. O‘g‘il bolalarni besh yoshdan yigirma yoshgacha faqat uch narsaga: otda yurishga, kamondan otish, to‘g‘rilikka o‘rgatishgan. Bolani besh yoshgacha otasiga ko‘rsatmaganlar, u ayollar tarbiyasida bo‘lgan. Mabodo o‘g‘il bola vafot etsa, otasining qayg‘urmasligi uchun shunday qilganlar. [5, 59-b]

Yaqin va o‘rta Sharqda Al-Xorazmiy, Abu Nosir Forobiy, A.R. Beruniy, Ibn Sino, Umar Hayyom kabi mutafakkirlar ilmiy didaktikaga asos solgan bo‘lsalar, YAn. Amos Komenskiy, shveysariyalik pedagog I. G. Pestalotssi, nemis pedagogi A. Disterverglar Evropada didaktikaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar. Al-Xorazmiy, , Abu Nasr Forobiy, A.R.Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom, Nasriddin Tusiy va ularning izdoshlari qarashlarining muhim xususiyati shundan iborat ediki, ular bilishning predmeti va manbalariga, bilish jarayoni qanday bosqichlardan tarkib topishiga, bilish faoliyati bilan amaliy faoliyat o‘rtasidagi munosabatlarga qiziqqanlar. Al-Xorazmiy shaxsning uzluksiz kamol topishi nazariyasini rivojlantirish borasida muhim xizmat qildi, induktiv va deduktiv tafakkurdagi alohidalik hamda umumiylikning birligi prinsipini muayyanlashtirdi.

Yuqoridagi pedagogik fikrlardan shu narsa ayon bo‘ladiki, mazkur mualliflar didaktikaga o‘qitish san’ati sifatida, shuningdek, o‘ziga xos amaliy ko‘nikma sifatida qaraganlar. Didaktika tushunchasini Yan Amos Komenskiy (1592-1670) ham ana shu yo‘sinda sharhlagan. Kelajak avlodga tizimli ta’lim berish jarayoni va o‘qitishning xususiyatlari va qonuniyatlarini mantiqiy va izchil o‘rganadigan, uning o‘ziga xos jihatlarini belgilab beradigan, inson sivilizatsiyasining rivojlanish jarayonida shakllangan ilmiy soha - didaktikadir. Mazkur termin yunon tilidan olingan bo‘lib (didaktikos), “o‘rgatuvchi”, didasko esa “o‘rganuvchi” ma’noni anglatadi. Ushbu tushuncha pedagogik atama sifatida nemis olimi Ratke (Ratixiem) (1571-1635) tomonidan kiritilgan bo‘lib, u didaktikani ta’lim berish sa’nati, yahni amaliy ko‘nikma sifatida ko‘rgan. Mazkur tushuncha turli tarixiy davrda turlicha talqin qilib kelingan: [6, 36-b]

YA.A. Komenskiy (1592-1670) o‘zining “Buyuk didaktika” asarida didaktika “barchani barcha narsaga o‘qitishning universal sa’nati”, “ma’naviy qadriyatlarni shakllantirish” vazifasini bajaradi, degan g‘oyani ilgari surgan;
I.F.Gerbart (17762-1841) didaktikaning nazariy asoslarini ishlab chiqishda ta’lim va tarbiya, o‘qitish va o‘qish jarayonlarini birlashtirgan holda “tarbiyalovchi ta’lim” deb tushungan;

D.Dyui (1859-1952) ta’lim jarayonida asosiy e’tiborni o‘quvchining faolligiga, shaxsiy tajriba va aqliy faoliyat qobiliyatini shakllantirish asosidagi amaliy faoliyat tamoyillariga qaratgan. Mazkur pedagogik yondashuvlar va konsepsiyalar didaktikani o‘qitish va o‘rganishning nazariyasini tavsif qiluvchi fan sifatida tushunishga o‘zining jiddiy ta’sirini o‘tkazdi. Bir vaqtning o‘zida didaktika umumlashgan ijtimoiy va madaniy tajribani keyingi avlodga tizimli etkazish bilan bog‘liq fan sifatida shakllanganligiga e’tibor qaratish mumkin. Shu bilan birga, taniqli bolgar faylasufi va pedagog olimi I.Marev didaktikaning tarixiy rivojlanish davrlarini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratgan.
Birinchi bosqich - Ya.A.Komenskiygacha bo‘lgan davr. Ushbu bosqich o‘rta asrlarda ilmiy asoslanmagan “pedagogik va didaktik ijodiyot” shakllanganligi, didaktik jarayonni anglash, “tarbiya an’analari va udumlari” rivojlanganligi bilan belgilanadi.
Ikkinchi bosqich – Ya.A.Komenskiydan kibernetika fani (boshqaruv jarayonlairi nazariyasi) kirib kelgungacha bo‘lgan davmi (1950) o‘z ichiga oladi va

ushbu bosqichda pedagogik va didaktik nazariyalarning rivojlanishi, ularning asosiy qonun va qonuniyatlarining shakllanishi bilan ajralib turadi.

Uchinchi bosqich - kibemetika fani kirib kelishidan hozirgi kungacha bo‘lgan davrdir. Ushbu bosqich hal qiluvchi bosqich bo‘lib, pedagogika va didaktikaning dolzarb vazifalarini echish, yangi didaktik materiallarni yaratish va ulardan samarali foydalanish, o‘qitishning texnik vositalarini, o‘rgatuvchi va nazorat qiluvchi dasturlarning yaratilishi bilan bog‘liq. Didaktikaning fan sifatidagi ko‘p asrlik tarixi davomida “pedagogika” va “didaktika” ilmiy kategoriyalar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashga doir turli yondashuvlar shakllandi. I.Marev va boshqa mutaxassislar fikricha pedagogika va didaktika o‘rtasidagi munosabatlar quyidagi konseptual yondashuvlar asosida talqin etilishi mumkin:

- pedagogika va didaktika o‘xshash tushunchalar;
- pedagogika va didaktika o‘rtasida yaxlitlik va uning tashkil etuvchisi (bir qismi) sifatida munosabatlar shakllanganligi;
- “didaktika” - “pedagogika” nisbatan hajm jihatidan kengroq tushuncha;
- pedagogika va didaktika alohida mustaqil fanlar;

Muayyan fanga xos bo‘lgan tushunchalarda insoniyat tomonidan ijtimoiy taraqqiyot jarayonida to‘plangan bilimlar aks etadi. Mavjud ilmiy tushunchalar ikki asosiy guruhga ajratiladi:

1.falsafiy tushunchalar;

2.xususiy ilmiy, ya’ni, muayyan fangagina xos bo‘lgan tushunchalar.

Didaktika uchun “umumiy va alohida”, “mohiyati va hodisa”, “qarama-qarshilik”, “bog‘liqlik” kabi falsafiy tushunchalar ham muhim ahamiyatga ega. Didaktikada qo‘llaniladigan umumilliy tushunchalar orasida “tizim”, “tuzilma”, “vazifa”, “element” kabilar alohida o‘rin tutadi. Pedagogikaga xos didaktik tushunchalar sirasiga quyidagilar kiradi:

1) ta’lim - o‘quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o‘stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan jarayon;

2) dars - bevosita o‘qituvchi rahbarligida muayyan o‘quvchilar gurulii bilan olib boriladigan ta’lim jarayonining asosiy shakli;

3) bilim olish - idrok etish, o‘rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko‘nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlaming takomillashib, boyib borish jarayoni;

4) ta’lim jarayoni - o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon

5) o‘quv fani - ta’lim muassasalarida o‘qitilishi yoiga qo‘yilgan hamda o‘zida muayyan fan sohasi bo‘yicha umumiy yoki mutaxassislik bilim asoslarini jamlagan manba. 6) ta’lim mazmuni – davlat ta’lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma’Ium sharoitda muayyan fanlar bo‘yicha o‘zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati. Didaktikada “idrok etish”, “o‘zlashtirish”, “mahorat”, “rivojlanish” va boshqalar (psixologiya) hamda “boshqarish”, “qayta aloqa” (kibernetika) kabi turdosh fanlarga xos bo‘lgan tushunchalar ham qo‘llaniladi. Didaktikaning tushunchali-terminologik tizimi muntazam yangilanib va to‘ldirilib borilmoqda. [7, 18-b]

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Maxmudov M. I. Sovremennыi urok.-M.: Pedagogika, 1985.-180s.
2.Mavlonova R. , Vohidova N. , Rahmonqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. „Fan-texnologiya” Toshkent 010. 36
3.Zunnunov A.,Maxkamov U., Didaktika (Ta’lim nazaryasi). O.O‘ Yu uchun qo‘llanma.-Toshkent.Sharq,2006.-132
4. Bondarenko A.K. Bolalar bog‘chasidagi didaktik o‘yinlar., M., Ta’lim, 1991 yil.
5. Venger L.A. “Bolaning hissiy madaniyatini tarbiyalash”, M., Ta’lim, 1988 yil.
6. Goletsyova O. “Bolalar bog‘chasidagi o‘yinlar”, M., 1966 yil
7. Jukovskaya R.I. “O‘yin va uning pedagogik ahamiyati.” (M., 1100).

TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA BOSHLANG‘ICH SINF TARBIYA DARSINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Isayeva Guli Parpiyevna, *GulDU Pedagogika fakulteti dotsenti*
isayevaguli593@gmail.com
Farmonqulova A.X., *GulDU Pedagogika fakulteti magistrant*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarbiya darsining olib borish tartibi, samaradorligini oshirish yo‘llari haqida bo‘lib, boshlang‘ich sinf tarbiya darsining ta’lim samaradorligini oshirishda o‘quvchilarning berilgan topshiriqlarni bajarilishini kuzatish va nazorat qilib borish va o‘quvchilarni mavzuni o‘zlashtirish uchun bir nechta tavsiya etilgan usullar samaradorligining ahamiyati tushuntirib o‘tilgan.

Аннотатция: В данной статье речь идет о порядке проведения учебного урока, способах повышения его эффективности, а также о контроле и контроле за выполнением учащимися поставленных задач с целью повышения воспитательной эффективности начального урока, оказания помощи учащимся. овладеть предметом Объяснено значение эффективности нескольких рекомендуемых методов.

Abstract: This article is about the procedure for conducting the educational lesson, ways to improve its effectiveness, and to monitor and control the performance of the assigned tasks by the students in order to improve the educational efficiency of the elementary education lesson, and to help the students master the subject. The significance of the effectiveness of several recommended methods is explained.

Boshlang‘ich sinf tarbiya darsini yo‘lga qoyish bugungi kunda mamlakatimiz- ning rivojlanishida inson kamolotini yuqori pag‘onaga ko‘tarishdir. Farzand tarbiyasida bir maqsadga qaratilgan bir-biriga mutanosib biri qolganlarini to‘ldirmog‘i, lozim. Shundagina bu faoliyat bir butun nolda кutilgan natijalarni beradi.

O‘zbekiston Respublikasi turli hayot sohalar bo‘yicha o‘z yo‘nalishlarini, maqsad va vazifalarini belgilab oldi. Hamda ularni hal qilinishi davlat, millatning porloq kelajagini belgilab beradi. Darhaqiqat O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmonining beshinchi bo‘limida ta’lim muassasalarida olib borilayotgan ta’lim va tarbiya jarayonini kuchaytirish, bu boradagi ishlarni faollashtirish va uning samaradorligini oshirish vazifasi belgilab berilgan [1].

Boshlang‘ich sinf tarbiya darsining ta’lim samaradorligini oshirishda o‘quvchilarning berilgan topshiriqlarni bajarilishini kuzatib, nazorat qilib borilsa va unga yaqindan yo‘rdam berilsa o‘quvchilarni mavzuni o‘zlashtirishi oson ke’chadi va oquvchilarda dars tayo‘rlash ko‘nikmasi hosil bo‘ladi. O‘quvchilar darsda berilgan topshiriqlarni bajarishga odatlanib boradi bu esa o‘z vaqtida berilgan topshiriqlarni bajarishga harakat qiladi.

Farzand tarbiyasi bir qarashda juda oson oddiy holday tuyuladi. Lекin farzand, inson tarbiyasi murакkab jarayondir. Tarbiya jarayonining murакkabligi va o‘ziga hosligi shundan iboratкi, uning natijasi uzoq yillar davomida namoyon bo‘ladi. Jamiyatda kechayotgan ijtimoiy islohotlarning samaradorligi uning fuqarolari ega bo‘lgan ma’naviyatga bog‘liq. Shu bois O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev yoshlarni bilim olishlari haqida “Ta’lim, ta’lim va yana ta’lim” deb o‘zlarining nutqida bayon etadi. Jamiyat rivojlanishining ma’naviy- axloqiy negizlarini aniq belgilab berdi. [3].

Ta’lim samaradorligini oshirishda boshlang‘ich sinf “Tarbiya” darsida oquvchilarning ma’naviy - axloqiy tarbiya asosini ham, ilg‘or milliy, ma’naviy – axloqiy qadriyatlarini shakllantirib borish muhim ahamiyatga ega. Asrlar o‘sha ajdodlarimizdan qolgan urf – odat, milliy qadriyatlarimiz bo‘lgan to‘yu – tomoshamiz, mehmon kutishimizdan tortib to kiyinish madaniyatigacha o‘zimizga xos miliyligimizni ko‘rsatib turadi. [3.4.6].

Ta’lim samaradorligini oshirish maqsadida Respublikamizda umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun O‘zbekiston Respublika xalq ta’lim vazirligi tomonidan “Tarbiya” darsligi tavsiya etildi. “Tarbiya” darsligidan farzandlari uchun har bir ota – onalar, o‘quvchilar uchun har bir tarbiyachi - muallimlar, har bir maktab ma’muriyatlari bu darslikdan to‘liq xabardor bo‘lib undan unumli foydalanilishi shart va zarurdir. [4.6].

“Tarbiya” darsligida xalqimizning ijtimoiy – siyosiy, falsafiy, pedagogik, psixologik, ma’naviy, madaniy dunyoqarashlari yoritilgan.

Xalqimizdagi an’analar uzoq zamonlardan beri avloddan – avlodga, otalardan bolalarga o‘tib davom etib kelayotgan urf – odatlar, axloq me’zonlari qarashlari hamda an’ana ijtimoiy va madaniy me’roslari “Tarbiya” darsligida aks etgan. O‘zbek an’anaviy qadriyatlar xususan xalq og‘zaki ijobiy ijodi uning tarkibidagi pandnomalar o‘gitlar, nasixatlar, milliy turmush tarzimizni bezab ayniqsa farzandlarimizga to‘g‘ri bo‘lish, tug‘ri yashash va odob – axloqi joyida bo‘lishlikni eslab turuvchi da’vat qiluvchi manba hisoblanadi. Bundan yoshlarimiz xalqona qadriyatlardan nechog‘lik ko‘p saboq olsalar ularning tafakkurlari shunchalik boyib, aql idroklari charxlanib har tomonlama kamol topa beradilar. [2].

Ta’lim samaradorligini oshirishda o‘quvchilar “Tarbiya” darsida axloq – odob bu jamiyatda kishilar o‘rtasida kundalik turmushga zarur bo‘lgan xatti-xarakatlar, urf – odatlar normalari o‘rganadilar.

Axloq – odob qoidalari va normalarida o‘quvchilarda qadriyatlar muhim o‘rin egallaydi. Ularda xalqning turmush tarzi madaniy saviyasi, gururi, dini aks etadi.

Shuning uchun odob – axloq qoidalari va normalari xalqimizning bitmas – tugalmas ma’naviy boyligi xisoblanadi va millat darajasida shakllanganlik darajasi deb qaraladi. Axloq – odob norma va qoidalari jamiyat taraqqiyoti bilan rivojlanib o‘zgarib boradi. Ilg‘or qulay urf – odatlar, an’analar qadriyatlar darajasiga ko‘tariladi. Bugungi kunda yoshlarni yuksak ma’naviy g‘oya va milliy urf – odat, an’analar asosida tarbiyalash dolzarb masalaga aylangan. Yuksak ma’naviy g‘oya va urf – odatlar ko‘lami nixoyatda keng va serqirra bo‘lib, ularda eng muximlar: iymonlilik, vatanni sevish, insonparvarlik, do‘stlik, o‘rtoqlik, ongli intzom, ijtimoiy faollik, halol

mehnat, oila, davlat va jamiyat oldidagi burchni anglash, tinch – totuv yashash kerak ekanligini tushunib boradilad. [5].

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ta’lim samaradorligini oshirishda umuminsoniy oilaviy urf – odatlar va an’analarni chuqur o‘rganish ularni tahlil qilish, ularni turkumlashtirish, ularni paydo bo‘lish yo‘llari, revosutsion paydo bo‘lish aniqlash ilmiy asoslardan g‘oyalarni ilgari surish va shular asosida an’analardan foydalanish yo‘llarini tavsiya etishni xayot talab etmoqda.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tarbiyaga oid bilimlarini chuqur o‘rganish tarbiya natijalariga asoslanib, ularning azaliy manbalariga tarbiya sirlariga nazar tashlash bugungi kunda ham axamiyatni yo‘qotgan holda foydalanish lozim.

Tarbiyani yoshlar ongiga singdirish va shakllanish murakkab ijtimoiy jarayondir. Unda xalqni dono fikrlari axloq me’zonlari insonni hurmatlash va qadrlashda o‘z ifodasini topgan.

Boshlang‘ich sinf “Tarbiya” darsligida xalqimizning milliy an’analarimiz, urf-odatlarimiz, bolalar bilan bog‘liq juda ko‘p yaxshi an’analar, bolalarga mexr – muxabbat, ularni sevish, erkalash, parvarish qilish ta’lim – tarbiya berish extiyotlash kabi insoniy qarashlarni targ‘ib qilijish, unga amal qilish keltirilgan. Xalqimizning qadimiy urf – odatlariga ko‘ra yangi chaqaloqning dunyoga kelishi, faqat uni ota – onasi uchungina emas, balki hamma qarindosh – urug‘larni va maxalla – kuy uchun ham sevinchli xodisa xisoblanadi. Saqlanib kelayotgan qadimiy odatlardan biri yangi chaqaloq sharafiga mevali daraxt o‘tqazilishidir. Bu bilan ular yangi chaqaloqni dunyoga keltirishni an’anaviy marosimga aylantirish va tabiatga mexr uyg‘onishgina emas balki keyingi avlodlar hayotini farovonlashishini ham ko‘zlangan. Xalqimizga faqat o‘zining bolasinigina emas umuman o‘ziga yaqin xamma bolalarni sevish ehtiyodlash, parvarish qilish, ularning tarbiyasi bilan shug‘ullanish payti kelsa sho‘x bolalarni tartibga chaqirish an’analari avloddan- avlodga o‘tib keladi. [5].

Xalqimizda bir bolaga etti maxalla ota-ona degan maqol bor, maxalladagi xar bir bolaning yurish turishi tarbiyasi uchun xamma barobar ma’suliyat xis qilgan. Xozirgi kungacha o‘z kuchini yo‘qatmagan. Davlatimiz tamonidan 022 yil “Inson qadrini ulug‘lash va faol mahalla yilli” e’lon qilindi va davlat dasturiga kiritildi. Inson qadrini ulug‘lash, yurtimizda yashayotgan har bir insonning huquq va erkinliklari, qonuniy manfatlarini ta’minlash demakdir.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ta’lim samaradorligini oshirishda har doim e’tibor bolalarga qaratilishi hech kimga yod emas. “Bola aziz odobi undan aziz” o‘zbek xalq maqolda tarbiyaga oid qarashlari o‘z ifodasini topgan. Bu e’tiqod yillar davomida ular ongiga singib ketgan. Ota -onalar farzand ko‘rish ularni sog‘lom o‘stirish bilan birga ularning odobli bo‘lishlarini xam orzu qilishgan. Bola tilga kirishi bilan axloqiy tarbiyaning alifbosi bo‘lgan salomlashishini o‘rgatishdir. Maktabda ham bolalarga ta’lim jarayonida salomlashish qoidalari o‘rgatiladi. 1- sinf “Tarbiya” darslikning “Salomlashish odobi” - mavzuda berilgan. “Bizning maktabda barcha o‘quvchilar bir-birlari bilan iliq salomlashadilar” iboralari asosida olib boriladi. Odamlar nima uchun salomlashadilar? degan savollarga o‘quvchilar javob topadilar. Xalq ertaklaridan ham o‘quvchilar yaxshiroq tushunishlari uchun rasmlar asosida tasvirlangan obrazlarni ko‘rib savollarga javob beradilar. “Gar saloming bo‘lmaganda ikki yamlab bir yutardim” degan so‘zlarga. Odamlarga salomatlik va tinchlik nima uchun kerak deb o‘ylaysiz? savollarga Salomlashish insonlar orasida mehr-oqibat va do‘stlik tuyg‘ularini paydo bo‘lishi, Chunki salom berish orqali insonlar bir-birlariga salomatlik va tinchlik tilak bildirishini, o‘ylab,fikr yuritadilar. [3].

O‘quvchilar quyidagi salomlashish qoidalarini ta’lim jarayonida o‘rganib va unga amal qilib boradilar.

O‘zbek xalqi o‘zining milliy tarbiya qoidalarida yoshlar kattalarga birinchi bo‘lib salom berishni, kattalar davra suxbatiga aralashmaslikni, ularni hadeb noo‘rin savollar berib bezor qilmaslikni, kattalar o‘z joylariga o‘tirganlariga qadar o‘tirmaslikni, uyda memmondan so‘ng kirishni, lekin birinchi bo‘lib eshikni ochishni ularga yordam berishni odob qoidalariga doimo rioya etishni talab qilgan. Dasturxon atrofiga birinchi yoshi kattalar yuqoriga keyin yoshlar o‘tirishi, oilada yoshi ulug‘ insonlar birinchi keyin yoshlar dasturxonga qo‘l uzatishlari lozim ekanligi uqtirilgan. Bu qoidalar 1- sinf “ Tarbiya” darslikning 8-mavzu “ Dasturxon atrofida o‘tirish odoblari” quyidagilar kiritilgan. Ta’lim samaradorligini oshirishda “Tarbiya” dars davomida o‘quvchilarga ta’lim jarayo‘nida yaxshi odat va yomon odatlarni bir biridan farqlashga o‘rgatib boriladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda maktab qoidalariga amal qilishni shakllantirish muhim ahamiyatni kasb etadi. Bular quyidagilar. Salomlashish, maktabga kech qolmaslik, xush muomalada bo‘lish, o‘zaro hurmat, ozodalikka rioya etish, darsga tayyor holda kelish, maktab mulkini asrash, farroshlar mehnatini qadrlash, xonadan chiqayotganlarga yol berish, o‘ng tomon qoidalariga amal qilish, o‘z-o‘ziga xizmat qilish. Ta’lim samaradorligini oshirishda har bir maktab o‘quvchilari yuqoridagi maktabning belgilangan qoidalariga rioya qiladigan bo‘lsa, o‘quvchilarning barchasi ta’lim jarayonida a’lo baholarga o‘qiydigan, xulq-atvori yaxshi, odobi go‘zal bo‘ladi.

Insonlarni bir-birlariga yaqinlashtiradigan, birlashtiradigan bu dasturxondir. Dasturxon atrofida har bir inson dasturxon qoidalariga amal qilgan holda o‘tiradilar. Bunday dasturxon atrovida qoidalarga rioya qilgan bolalargina tarbiya ko‘rgan bolalar sanaladi. Bolalar xulq-atvorlariga qarab ota- onalarning tarbiyaviy iqdidorlariga baxo berilgan. Ijobiy baholar: Otanga raxmat, mahallangga rahmat kabi rag‘batlarga ifoda etgan, bo‘lsa, aksincha salbiy xolatlarga duch kelganda Padaringga lanat koyish o‘zbek xonodoni shaniga katta dog‘ xisoblanadi. Bu bolalar tarbiyasi qandayligi oilada, maktabda va mahallada yuzaga chiqadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun respublikamizning barcha umumiy o‘rta maktablarida “Tarbiya” darslari tashkil etilgan. 1-sinf Tarbiya darslikning 30 betida “Mening mahallamda yashash yaxshi” nomli sarlavha 11-12 mavzuda berilgan. Mavzuda o‘quvchilar o‘zlari yashab turgan mahallasi haqida gapiradilar. O‘z mahallalari qanday nomlanishi, qayerda joylashgani, qanday binolar borligi, kimlar istiqomat qilishi, qanday tadbirlar o‘tkazilishi, mahallani chiroyli va ozoda saqlashlari, chiqindi tashlamaslik, chiqindilar tashlaydigan joylarga olib borish, daraxtlarni sindirmaslik haqida gapiradilar. Tarbiya darslarning o‘zida ota-ona, maktab va mahalla hamkorligini ko‘rishimiz mumkin. [3].

Yuqoridagi odob qoidalariga xozirgi kunimizda xam o‘z axamiyatini deyarli yo‘qotmagan bo‘lib ular bolalarimizning madaniy xulq ko‘nikmalaring qaror topishida muxim o‘rin tutadi.

Boshlang‘ich sinf tarbiya o‘quvchilarining ma’navivatini shakllantirishning bunday mazmunga ega bo‘lishi bir necha omillardan kelib chiqadi. Ularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ongi shakllanish bosqichida bo‘ladi;

- ularning ongi har qanday yangiliklarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri va tez qabul qilish xususiyati bilan ajralib turadi;

- o‘quvchilar ongi yangiliklarni qanday qabul qilishga odatlansa, u keyinchalik shunga ko‘nikib qoladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ta’lim samaradorligini oshirishda o‘quvchilarning ongi, dunyoqarashi va ahloqini ma’naviyat asosiy tushunchalari asosida shakllantirishni tashkil qiladi. Buning uchun quyidagilarga amal qilinishi kerak:

1) o‘quvchilarning ruhiy, ma’naviy, aqliy, jismoniy va yosh xususiyatlarini hisobga olinishi;

2) tarbiya darslarida ma’naviy tarbiyani tushunchalar sifatida idrok qilinishi;

3) tarbiya darslarida ta’lim-tarbiya ishlarini maqsadli hamda oqilona tashkil etilishi;

4) tarbiya darslarida ma’naviy tarbiyaning samaradorligiga e’tibor berish.

Bosalang‘ich sinf tarbiya darslarida ma’naviy qarashlarini pedagogik xususiyatlarini belgilashda ota-ona va mahalla hamkorligiga ham e’tiborni qaratish kerak. Birgalikda amalga oshirilsa, ota- onalar bilan, mahalla hamkorligini yanada yolga qo‘yilsa o‘quvchilarning tarbiyasini shakllantirishda samarali natijaga erishish kafolatlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmon.

2. Jo‘rayev R., Zunnunov A.Maktab o‘quvchilari ongida milliy istiqlol g‘oyasini shakllantirishning pedagogik asoslari. – T.: Qori Niyoziy nomidagi O‘PFITI. 007.

3. Ismatova N va boshqalar “Tarbiya” “1- sinf o‘quvchilari uchun darslik. T.: “G‘ G‘ulom” 020.

4.Ismatova N va boshqalar “Tarbiya” “2- sinf o‘quvchilari uchun darslik. T.: “G‘ G‘ulom” 020.

5.Usmonov S. Boshlang‘ich sinflarda ma’naviy – ma’rifiy ishlarni tashkil etishning pedagogik asoslari. – Ped.fan.nom .diss. – T.: 004. – B. 124.

6.Ro‘ziyeva D va boshqalar 3 - sinf o‘quvchilari uchun darslik. T.: “SANO STANDART “ 020.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARNING PEDAGOGIK QARASHLARI

Isayeva Guli Parpiyevna, *GulDU Pedagogika fakulteti dotsenti*
isayevaguli593@gmail.com
G.G‘.Shoymatova, *GulDU Pedagogika fakulteti magistranti*

Annotatsiya: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tarbiyalash murakkab va ko‘p qirrali jarayon. Yoshlarni har tomonlama ham aqlan, ham jismonan barkamol, axloqan yetuk, ma’naviy pok qilib tarbiyalash shu kunning muxim va dolzarb muammolaridan biriga aylanib qoldiki, bu davr va bugungi turmushimizning taqozosidir. Ushbu maqolada mutafakkirlarimizning pedagogik qarashlari bayon etilgan.

Аннотация: Воспитание младших школьников – сложный и многогранный процесс. Воспитание молодежи умственно и физически совершенной, нравственно зрелой, духовно чистой стало одной из важнейших и актуальных проблем современности, что является

требованием этой эпохи и нашей современной жизни. В данной статье описываются педагогические взгляды наших мыслителей.

Abstract: The upbringing of younger students is a complex and multifaceted process. The upbringing of youth mentally and physically perfect, morally mature, spiritually pure has become one of the most important and urgent problems of our time, which is a requirement of this era and our modern life. This article describes the pedagogical views of our thinkers.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng mamlakatimiznining iqtisodiy – ijtimoiy, manaviy – ma’rifiy rivojlantirish jarayonida keskin o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Bu o‘zgarishlar ayniqsa ta’lim sohasini tubdan isloh qildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmonida barcha sohalar qatorida ta’lim tizimining samaradorligini yangi bosqichga ko‘tarish, samaradorligini oshirish vazifasi qo‘yilgan [1]. Jumladan, O‘zbekiston Shu jihatdan boshlangich sinf tarbiya darsida milliy qadriyatlarimiz va ma’naviy merosimizni o‘rganish va uni asrash, yosh avlod ongiga ma’naviyat tushunchalarini singdirishda o‘quvchilarining ma’naviy tarbiyasini jamiyat ehtiyoji darajasida shakllantirish masalasidolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Respublikamiz ta’lim-tarbiya tizimida mustaqillik yillarida yosh avlodni aqliy, axloqiy, g‘oyaviy va jismoniy jihatdan barkamol qilib voyaga yetkazishni mujassam etuvchi ma’naviyat qayta tiklandi. Bunda ayniqsa O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 021 yil 6 martda qabul qilingan PQ-5040 son «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorning o‘rni beqiyosdir. Chunki bu ta’lim jarayonida bolaning ilk ijtimoiy tarbiyasi amalga oshiriladi va dastlabki ma’naviyat tushunchalari shakllana boshlaydi [2]. Shu ma’noda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ma’naviy tarbiyalashga bo‘lgan ehtiyoj yuqori bo‘lib turibdi. Chunki ma’naviy tarbiya o‘quvchilarni jamiyat talablariga mos ravishda voyaga yetkazish omili hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tarbiyalash murakkab va ko‘p qirrali jarayon. Yoshlarni har tomonlama ham aqlan, ham jismonan barkamol, axloqan yetuk, ma’naviy pok qilib tarbiyalash shu kunning muxim va dolzarb muammolaridan biriga aylanib qoldiki, bu davr va bugungi turmushimizning taqozosidir.

Maktab ham jamiyatning ajralmas zarur qismidir. O‘zbekiston Respublikasi mamlakatning ma’naviy – ma’rifiy sohalari bo‘yicha sharoitga mos ravishda har tomonlama rivojlantirish haqida xarakatlar qilmoqda. Ushbu ishlar mamlakatning ta’lim – tarbiya sohasini ham o‘z ichiga olgan.

Bunga misol tariqasida qabul qilingan «Ta’lim to‘g‘risida va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi Qonunlarini keltirish mumkin». Ushbu xujjatlar ta’lim – tarbiya sohasini to‘liq takomillashtirish, yoshlarni milliy an’analar asosida tarkib toptirish masalalariga ham qaratilgan [3].

Shuni ta’kidlaymizki xalqning keng qatlamlarini va birinchi o‘rinda yoshlarni umuminsoniy va milliy ma’naviy talablariga mos ravishda tarkib toptirish o‘ta muhimdir.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ta’lim samaradorligini oshirisgda tarbiya darslarida xalqning madaniy qadriyatlari, sharq xalqlari uchun qudratli ma’naviyat manba bo‘lib xizmat qilgan, ma’naviy meroslarini takomillashtirilib borilsa bolalar tarbiyasiga katta ta’sir etadi. Uzoq davom yetayotgan tarbiya darsi O‘zbekiston xalqi avloddan – avlodga o‘tib kelayotgan o‘z

tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o‘ziga xos an’analarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ladi.Tarbiya shaxsning rivojlanishini ta’minlash uchun boladagi rivojlanishning mohiyatini tushunish, bilish, faoliyatining o‘zgarish sabablarini aniqlash zarur. Asrlar davomida bizga yetib kelgan milliy qadriyatlarimiz, ma’naviy va ma’rifiy madaniyatimiz, ilm – ma’rifat mustaqillik sharofati bilan yangidan rivoj topa boshladi.

Markaziy Osiyo xududida qadim – qadimdan turli dinlar, diniy aqidalar paydo bo‘ldi. Ularda aholining ijtimoiy madaniyat xayoti turmush tarzi va an’analari zardo‘sht adolat, ma’rifat g‘oyalarini yoyishda ajdodlar ana’nasidan moxirlik bilan foydalanadi.

«Avesto» - da shaxar, qishloqlarni obod qilish, bog‘u – rog‘lar, yaylovlarni ko‘paytirish, kishilarning madaniy turmushini rivojlantirishga undash, oila mustaxkamligi, farzand tarbiyasi xususida ham diqqatga molik fikrlar ijodlangan.

«Avesto» - da Xuroson va Movoraunnaxr xalqlarining axloq va odob ta’lim – tarbiya, kasb o‘rganish mehnasevarlik, mehnat va mehmondo‘stlikka doir fikr muloxazalari ham bayon qilinadi. Bola asosan tarbiya natijasida inson sifatida shakllanadi. Tarbiya esa xayotning yangi muhim tayanchi xisoblanadi. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi o‘qishi va so‘ngra yozishni o‘rganish bilan eng yuksak pog‘onaga ko‘tarilsin. [6].

“Avesto”dagi bunday fikrlar xalq milliy an’analarida ham o‘z aksini topgan. O‘zbek xalqining yosh avlodni hayotga tayyorlashd ko‘p asrlar davomida qo‘llanilgan usul va vositalari, tadbir shakllari o‘ziga xos urf – odati va an’analari, tarbiya sohasidagi hayotiy tajribalari avloddan – avlodga o‘tib kelmoqda. “Avesto”dagi **“Ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal”** iboralari bugungi kunda ham o‘z qiymatini yoqotmagan. Bolalardagi barcha fikrlar ezgulikka qaratilsa, barcha so‘zlar ezgulikka yo‘naltirilsa, barcha amallar ezgulikka bajarilsa, yomon fikrga ega bo‘lgan, yomon so‘zlaydigan, emon zid ishlarni bajaradigan bolalar qayerdan keladi, degan savolga javob bo‘ladi. [6]. Bunday fikrlar xalq milliy an’analarida ham O‘tmishda tarbiyada axloq tarbiyasi aloxida o‘rinda turdi. Har bir qabila, yelat o‘ziga xos axloq qonun – qoidalarni yaratdi, insoniylik ideal axloq qonuniyatining asosi hisoblanadi. Ota – bobolar axloqiy tarbiyada Shiroq, To‘maris, Alpomish, Murodxon, Ravshan kabi afsonaviy qaxramonlar tasvirlangan dostonlardan foydalanadilar, ular asosida yoshlarni yeng yaxshi an’analar ruxida tarbiyaladilar.

Ta’lim samaradorligini oshirishda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tarbiya darslarida Markaziy osiyo mutafakirlarimizning tarbiyaga oid fikrlaridan dars jarayonida samarali foydalansa maqsadga muvoffiqdir.

Farobiy bilimidan ma’rifatli yetuk odamning obrazini tasvirlar yekan, bunday deydi: «Har kimki ilm xikmatni o‘rganmagan desa, uni yoshligidan boshlasin, sog‘ – salomatligi yaxshi bo‘lsin, yaxshi axloq va odobi bo‘lsin, so‘zining uddasidan chiqsin, yomon ishlardan saqlangan bo‘lsin, barcha qonun – qoidalarni bilsin, bilimdan va notiq bo‘lsin, ilmli va dono kishilarni hurmat qilsin, ilm va ahli ilmdan mol – dunyosini ayamasin, barcha real moddiy narsalar to‘g‘risida bilimga ega bo‘lsin». [4].

Ta’lim samaradorligini oshirishda bu fikrlardan Farobiyning ta’lim – tarbiyada boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida yoshlarni mukammal inson qilib tarbiyalashda xususan, aqliy – axloqiy tarbiyada aloxida e’tibor berganligi ko‘rinib turibdi, uning e’tiqodicha, bilim, ma’rifat, albatta yaxshi axloq bilan bezatmog‘i lozim, aks holda kutilgan maqsadga erishilmaydi, bola yetuk bo‘lib yetishmaydi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jamoada komil insonni shakllantirish va fozil jamoa (yetuk jamiyat)ni shakllantirish tarbiyaning bir butun, yaxlit ikki yo‘nalishi ekanligiga urg‘u

beradi. Allomaning fikricha, fozil jamiyat komil inson sa'yi-harakati bilan barpo etilishi mumkin. Shu bois mamlakatni boshqaruvchi shaxs o'zida eng oliy insoniy fazilatlarni mujassam eta olishi zarur, deb hisoblaydi. "Aql to'g'risida" nomli risolasida Abu Nasr Forobiy rahbar shaxs qiyofasida namoyon bo'lishi lozim bo'lgan o'n ikki fazilatni keltirib o'tadi. Mazkur fazilatlar har bir zamonaviy shaxsda o'z aksini topa olishi kerak, zero, ular inson hayotini mo'tadil kechishi hamda muayyan kasbiy faoliyatlarni tashkil etishda muvaffaqiyatlarga erishishni kafolatlaydi. [4].

Ta'lim samaradorligini oshirishda mutafakkir Abu Rayhon Beruniy ham komillikning asosini ilmli bo'lishda deb hisoblaydi va barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikdir, deya urg'u beradi. Allomaning fikricha, axloqiylik, to'g'rilik, odillik, tadbirkorlik, o'zini vazmin tutish, kamtarlik, insof, ehtiyotkorlik, shuningdek, adolatli va vijdonli bo'lish komil inson qiyofasida aks etishi zarur bo'lgan eng asosiy sifatlardir. [5].

Ta'lim olishda tarbiya zarurligi haqida mutafakkir Ibn Sino bola tarbiyasi va tarbiya usullari haqida qimmatli fikrlarini bildirgan. Ibn Sino bolaning axloqiy tarbiyasi haqida bildirgan fikrlarida uy – ro'zg'or tutish masalalari xususida ham so'z yuritadi. Bolani tarbiyalash jamoa va oila ota – onaning asosiy maqsadi va vazifasidir. O'z kamchiliklarini tuzatishga qodir bo'lgan ota – ona tarbiyachi bo'lishi mumkin. Kamolotga erishishning birinchi mezon sifatida jamoa ta'sirida bilimli bo'lishni alohida qayd etadi. Bilimli insonning adolatli bo'lishi esa uning yanada yuksalishini ta'minlaydi, deya baholab alloma, adolatni ruhiy lazzat (ruhiy xotirjamlik)ning muhim ko'rsatkichi ekanligini uqtiradi.

Axloqiy tarbiyada eng muhim vositalar bolaning nafsoniyatiga, g'ururiga tegmagan holda, yakkama – yakka suhbatga bo'lish unga nasihat qilishdir.

Ibn Sino bolada axloqiy xususiyatlarni mehnat, jismoniy aqliy tarbiya bilan o'zviy birlikda shakllantirishni, uni inson qilib kamol toptirishda asosiy omil deb biladi. Uning uqtirishicha har bir kishi jamiyatga munosib bo'lib kamol topmog'i kerak. Buning uchun u tug'ilgan kundan boshab zarur tarbiyani olmog'i lozim. U qobil qizning tarbiyasi haqida fikr yuritar yekan, ularning o'zlariga xos xususiyatiga e'tibor berishni ta'kidlaydi. [7].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ta'lim samaradorligini oshirisgda tarbiyasi nihoyatda erta boshlanmog'i shart. Shundagina ularning noo'rin xatti – xarakatlariga berilishining oldi olinadi. Yuqoridagi mutafakkirlar sog'lom avlodni yetishtirish haqidagi fikrlari shundan iboratki, alloma uqtirishicha, bolaning bilim olishiga bo'lgan qiziqish, havasini oshirishda u tarbiyalanayotgan muhit muhim o'rinni egallaydi.

Ta'lim samaradorligini oshirisgda bolalar tarbiyasi haqida mutafakkir Alisher Navoiy bolaning voyaga etishida, kamol topishida tarbiyaning kuchi va qudratiga aloxida ye'tibor beradi. Tarbiya natijasida bolaning foydali va etuk kishi bo'lib o'sishiga ishonadi. Yosh bolaning juda kichik yoshidan boshlab tarbiyalamoq zarur. Tarbiya insonga o'zida yaxshi odat va fazilatlar xosil qilishga yordam beradi. U odam shaxsi kishilar bilan munosabatda, ayniqsa kishilarning bir – birlariga bo'lgan ruxiy ma'naviy ta'sirlari natijasida tarkib topadi deb voyaga yetkazishda asosiy omillardan biri tarbiya ekanligini uqtiradi.Uning o'qtirishicha insonni ta'lim – tarbiya orqali qayta tarbiyalash aqliy qobilyatni o'stirish mumkin. O'zining pedagogik qarashlaricha bolalarda mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish masalasiga aloxida ye'tibor beradi. Bu masalada oilaviy hamda tashqi muhit muhim o'rin tutadi. Bola to'g'ri so'zli, va'daga vafodor, yaxshi xulqli qilib tarbyalanishi kerak. [8].

Davoniy ota – onaning bolani tarbiyalashdagi axamiyatiga keng to‘xtalgandi. Uning fikricha oila tarbiyasida ota ham, ona ham teng huquqli, teng ishtirok yetishi bolaning yaxshi xulq – odob qoidalarini muayyan bir kasbni yegallashiga ko‘maklashishi ilm – fan va kasb – hunar yegallashining moddiy asosi bo‘lmish oziq – ovqat, kiyim – kechak, kerakli buyum va jixozlarni yetkazib berish uchun jozibalik ko‘rsatishi kerak.

Sharq mumtoz adabiyotining buyuk namoyondalaridan biri Muslixiddin Sadi Sheroziy Sherozning fikricha, oila, bolaning baxti, kelajagi uchun zamin yaratuvchidir. Oilada asosiy tayanch otadir. U ma’suliyatli tarbiyachidir. Ota o‘z bolalarini tarbiyalashi, o‘qitishi, hunarga o‘rgatishi, jismonan chiniqtirishi kerak.

Ta’lim samaradorligini oshirisgda Sadiyning pedagogik qarashicha bola qobiliyatli va kam qobiliyatli bo‘lishi mumkin. Qobiliyat o‘z – o‘zidan rivojlanmaydi. Uning rivojlanishi uchun bolani tarbiyalash kerak, tarbiya bo‘lmasa, boladagi qobiliyat so‘nadi, tarbiyani 3 asosiy – aqliy, nafosat va jismoniy mehnat tarbiyasiga bo‘ladi. Adib bolani tarbiyalash vazifasini ularning ota – onalariga, ya’ni oilaviy tarbiyaga katta e’tibor beradi. Ota – onalarga xarakterini hisobga olgan holda axloqiy tarbiyani bolaning yoshligidan boshlashni tavsiya yetadi, xarakter shakllangach, bolaga ta’sir etmaydi. Uning fikricha ilm-xunar, ilm-ma’rifat inson axloqiy kamoloti, ijtimoiy ma’naviy xayotning rivoji uchun xizmat qilishi kerak. Kamtarlik eskirmaydigan, eng go‘zal insoniy fazilatdir. Bu fazilatlarga ega bo‘lganlar obro‘-e’tiborli komil insonlardir. Kamtarlik insonni turli noxushlikdan xijolatdan saqlaydi.O‘z asarlarida xalqni adolatli, ongli, bilimli bo‘lishga, jaxolatdan yiroq turishga da’vat etadi, adolat sharaf ko‘rki, osoyishtali, xushnutlikdir. U yoshlarni kamtarlik bilan muloqotda bo‘lishga, ularni hurmat qilib ye’zozlashga chorlaydi.

Markaziy Osiyo mutafakkirlarning asarlariga bayon etilgan ta’lim – tarbiyaga oid fikrlar faqat u yashagan davr uchun emas, balki ta’lim samaradorligini oshirishda xozirgi davr uchun ham qimmatlidir. Ularning bu fikr o‘gitlari hozir ham pedagogik qadriyat sifatida beqiyosdir.

Ta’lim samaradorligini oshirishda o‘quvchilar Markaziy Osiyo mutafakkirlarning asarlaridan xabardob bo‘ladilar, bolalar oliy axloqiy sifatlarga, chunonchi, beg‘arazlik, olijanoblik, vijdoniylik, mehnasevarlik, mardlik fazilatlariga ega bo‘ladilar.

Ta’lim samaradorligini oshirishda Markaziy Osiyo mutafakkirlarning asarlari yoshlarning tarbiyasi shakllanishida mavqeasi balanddir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini yahshi xulq-atvor egasi qilib tarbyalashga, dars beruvchi o‘qituvchilarga ham yaxshi puxta bilishi va bolalarga ta’lim-tarbiya berishi uchun xizmat qiladi.

Ta’lim samaradorligini oshirishda Markaziy Osiyo mutafakkirlarning asarlari, undagi pand-nasihatlari maktabda ta’lim olayo‘tgan o‘quvchilarga va ta’lim berayotgan o‘qituvchilarni odamiylikka, insonilikka, samimiy adolatli bolishga, haqoniy, mehribon va fidoiylikka chaqiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-4947-son
2. O‘zbekiston Ryespublikasi Prezidentining 021 yil 6 martdagi «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-5040-son Qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasining 020 yil 3 sentyabrdagi «Ta’lim to‘g‘risida»gi O‘RQ-637-son Qonuni.
4. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 004. – B. 160.

5. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – T.: O‘zdavnashr. 1967. – B. 410.
6. Boboyev H., Hasanov S. Avesto – ma’naviyatimiz sarchashmasi. – T.: Adolat. 001. – B. 158.
7. Jonimatova H. Abu Ali ibn Sino ta’lim – tarbiya to‘g‘risida. – T.: 1980. – B. 32.
8. Xalikov A.A. Navoiy asarlaridagi ideal obrazlarda odob va axloq masalalari. // Xalq ta’limi. –T.: 008. -№ 3. – B. 83-85.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING IQTIDORINI ERTA ANIQLASH VA RIVOJLANTIRISH UCHUN “ZUKKO BOLAJON” KURSLARI

J.Komilov., Maxsudova Sohiba Karimkul qizi, *p.f.n.,dosent,*
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
abduraimova.sohiba1@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtidorini erta aniqlash va uning ahamiyati, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtidorini erta aniqlashda mavjud muammolar va uning yechimi sifatida “Zukko bolajon” kurslari haqida bayon etilgan. Shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtidorini erta aniqlash va rivojlantirishning kutilayotgan natijalari haqida atroflicha fikr yuritilgan.

Tayanch so‘zlar: iqtidorni aniqlash, “Zukko bolajon” kurslari, kutilayotgan natijalar.

Abstract: this article describes the early identification of the talent of primary school students and its importance, the existing problems in the early identification of the talent of primary school students, and the “ Smart kid “ courses as a solution. Also, the expected results of early identification and development of the talent of primary school students were discussed in detail.

Keywords: identification of talent, “Smart kid” courses, expected results.

Аннотация: в данной статье описывается раннее выявление таланта младших школьников и его значение, существующие проблемы в раннем выявлении таланта младших школьников и курсы «Умный ребенок» как решение. Также подробно обсуждались ожидаемые результаты раннего выявления и развития одаренности младших школьников.

Ключевые слова: выявление талантов, курсы «Умный ребенок», ожидаемые результаты.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining asosiy imkoniyatlari dars vaqtida namoyon bo‘ladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda shuni aytish joizki, o‘quvchilarning diqqatini darsga qaratishda, mavzularni yaxshi o‘zlashtirish uchun dars davomida turli xil jismoniy harakatlardan iborat didaktik o‘yinlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Rivojlangan davlatlar tajribasidan shu ma’lum-ki, dars bu- aniq belgilangan vaqtda, muqim joyda o‘tkaziladigan dars mashg‘uloti. Darsni qay usulda tashkil etishni o‘qituvchi mavjud sharoitlardan kelib chiqqan holda tanlashi mumkin.[1, 70-b.].

Didaktikada sinfdan tashqari ishlarga ham alohida urg‘u berilgan. Aynan shu maqsadda, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari haftasiga marotaba to‘garak mashg‘ulotlarini o‘tishlari qonun

hujjatlarida belgilab qo‘yilgan. Lekin, afsuslar bo‘lsinki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari bugungi rivojlangan davrda sinfdagi barcha o‘quvchining iqtidorini bir xilda aniqlashga va uni to‘g‘ri yo‘naltirishga bazan ojizlik qilmoqda. Buning sabablari esa, sinfdagi o‘quvchilarning bilim darajasi turlicha ekanligi, dars taqsimotidagi kamchiliklar, sinfdagi o‘quvchilar sonining ko‘pligi, o‘qituvchi faoliyatiga chetdan aralashuvlar va boshqa sabablarni keltirishimiz mumkin.

Yurtimizda ta’lim sohasiga e’tibor kuchayganidan so‘ng yurtimizda xususiy maktablar, ixtisoslashtirilgan maktablar, san’atva ijod maktablari, sport maktablari va alohida iqtidor egalarini o‘zida jamlagan Prezident maktablari tashkil etildi. Va bu maktablarga o‘quvchilar yuqori sinf ya’ni 5-sinfdan boshlab qabul qilinadi.

Haqli ravishda savol paydo bo‘ladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtidorini aniqlash va yo‘naltirish ishlari qanday tashkil etilmoqda? Ixtisoslashtirilgan maktablar uchun boshlang‘ich sinf o‘quvchilari qay tartibda tayyorlanmoqda?

Mavjud holat o‘rganilganda respublikamizning turli nuqtalarida, asosan shahar markazlarida boshlang‘ich sinflar uchun har xil pulli to‘garaklar va xususiy maktablar faoliyati xususiy ta’lim muassasalari tomonidan yo‘lga qo‘yilganligi aniqlandi. Boshlang‘ich sing o‘quvchilari orasida Prezident maktabiga tayyorlov, Mental arifmetika, Ingliz tili, Mantiqiy fikrlash va sport to‘garaklariga bo‘lgan qiziqish kuchli va ijtimoiy ahvoli yaxshi bo‘lgan o‘quvchilar bu pulli to‘garaklarga qatnashlari aniqlandi.

Ijtimoiy holati yaxshi bo‘lmagan, oddiy iqtidorli o‘quvchi bu to‘garaklarga qatnash imkoniyati mavjud emasli va u umumiy o‘rta maktablarda yetarlicha iqtidori bo‘yicha yo‘naltirila olmaganligi bugungi kun muammosi desak adashmaymiz. Demak, bizga bir me’yorga solingan, tizimlashtirilgan va ijtimoiy holatidan qatiy nazar barcha o‘quvchi jalb qilinadigan to‘garaklar majmui kerak.

Bu muammoning yechimi sifatida , boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtidorini erta aniqlash va rivojlantirish uchun “Zukko bolajon” kurslarini yo‘lga qo‘yish ayni muddao bo‘lar edi.

“Zukko bolajon” kurslarining maqsadi ham yuqoridagi muamolarga yechim topishdir. (1-rasm)

1-rasm. “Zukko bolajon” kurslarining maqsadi

"Zukko bolajon" kurslari boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tashkil etilib, o'quvchilarning iqtidori va qiziqishlari bo'yicha quyidagi yo'nalishlarga yo'naltiradi. (2-rasm)

2-rasm. O'quvchilar iqtidorini yo'naltirish sxemasi

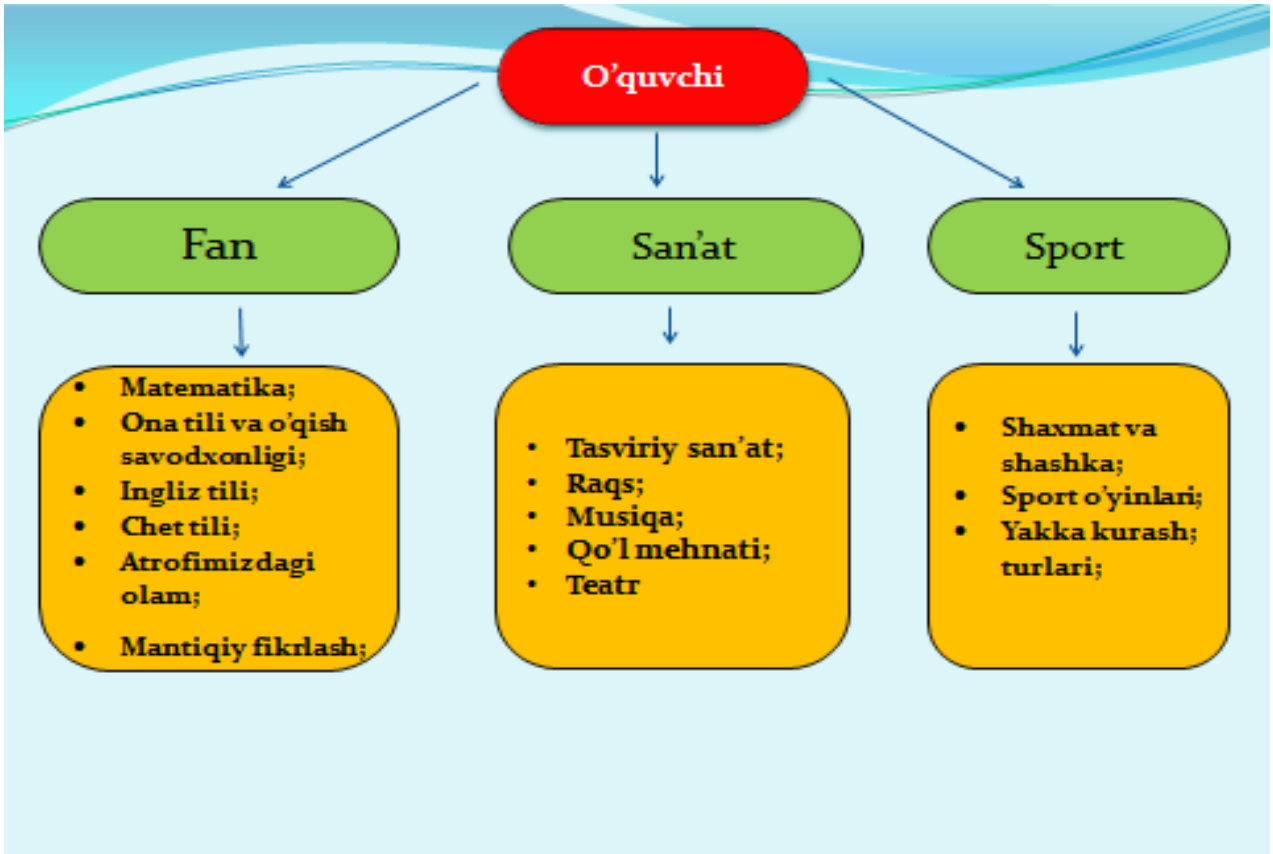

Zukko bolajon kursining yangiligi shundaki:

• Boshlang‘ich sinf o‘quvchilar uchun bu kurslar bepul tashkil etiladi va o‘quvchilar turli pulli tayyorlov guruhlariga borishiga hojat qolmaydi;

• Kurs rahbarlari uchun qo‘shimcha haq to‘lanadi;

• O‘quvchilar kurslarga inson omilisiz “Sexrli ko‘zgu” nomli dastur asosida tanlab olinadi;

• Kurslarni muvaffaqiyatli tugatgan o‘quvchilarga tegishli yo‘nalishi bo‘yicha Prezident, ijod, sport, ixtisoslashgan maktablarga yo‘llanma beriladi;

• Kursning har bir bosqichi bo‘yicha yaxshi natijalarga erishgan o‘quvchilar yil davomida taqdirlanadilar;

• Kurs natijalari maktabning ijtimoiy tarmoqdagi rasmiy sahifalarida “Bolalar minbari “ nomi ostida muntazam yoritib boriladi;

• Zukko bolajon dasturi yaratiladi va play marketga yuklanadi (Android uchun).

Zukko bolajon kurslari qadamdan iborat:

• 1-qadam-boshlang‘ich ta’limning 1-sinfdan 3-sinfgacha bo‘lgan o‘quvchilarini qamrab olishi rejalashtirilgan.

• 2-qadam-boshlang‘ich ta’limning 4-sinf o‘quvchilarini qamrab olishi rejalashtirilgan.

Fan tarmog‘ini tanlagan o‘quvchilarga quyidagi fanlar va shu fanlar negizidagi quyidagi kurslar taklif etiladi. (3-rasm)

3-rasm. Fan tarmog‘i

Sa’nat tarmog‘ini tanlaganlar uchun esa boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini g yosh xususiyatidan kelib chiqib, quyidagi san’at sohalari va shu soha ko‘nikmalarini egallash uchun quyidagi kurslar tashkil etiladi. (4-rasm)

4-rasm. San’at tarmog‘i

Sport tarmog‘ini tanlagan o‘quvchilar ham o‘z navbatida boshlang‘ich sinf o‘quvchisining jismoniy holatidan kelib chiqqan holda quyidagi sport turlar va shu sport turlar amaloy ko‘nikmalarini o‘rgatuvchi quyidagi kurslardan iborat. (5-rasm)

5-rasm. Sport tarmog‘i

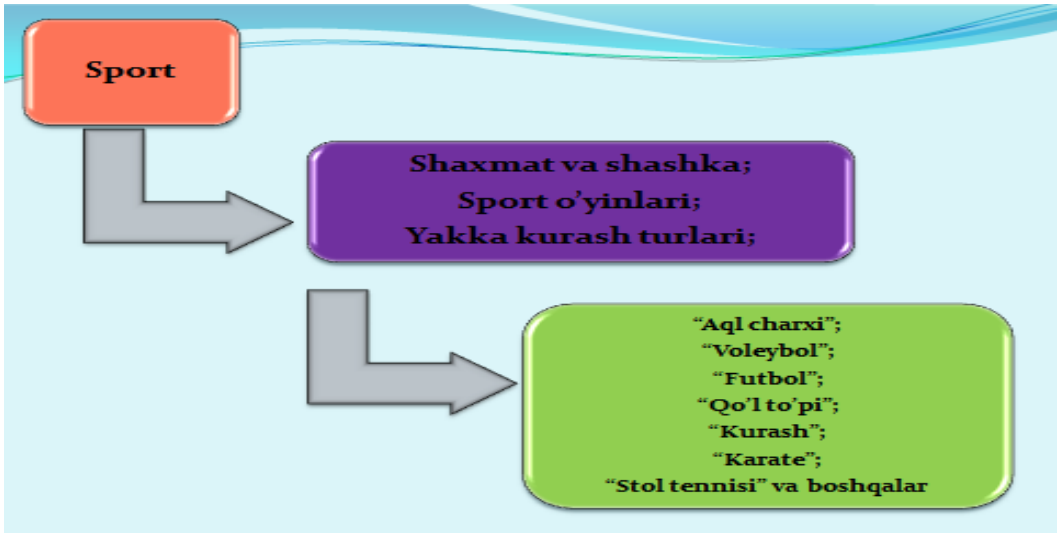

Zukko bolajon kurslarining 1-qadami 4 bosqichda amalga oshiriladi.

1-bosqich-iqtidorli o‘quvchilar uchun “Zukko bolajon” kurslarini tashkil etish.

Kursda 3 ta yo‘nalish doirasida jami 15 ta to‘garak bepul tarzda maktab ma’muriyati tomonidan tashkil etiladi. Kurslar uchun kurs rahbarlari tegishli malakaga ega pedagoglar orasidan tanlab olinadi. Fan yo‘nalishidagi “Matematika”, “Ona tili va o‘qish savodxonligi” va “Atrofimizdagi olam” fanlaridan o‘tkaziladigan “Zukko matematik”, “Zukko kitobxon”, “Zukko tabiat himoyachisi”, “Mantiqiy fikrlar olami” kurslariga boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari rahbarlik qilishlari mumkin. “Ingliz tili” hamda “Chet tili” fanidan tashkil etiladigan “Zukko tarjimon” kurslariga maktabning boshlang‘ich sinflarida dars beruvchi chet tili o‘qituvchilar rahbarlik qilishi mumkin.

San’at yo‘nalishidagi “ Tasviriy san’at”, “Raqs”, “Musiqa”, “Qo‘l mehnati” va “Teatr” sohalaridan tashkil etiladigan “ Yosh Rasso‘mlar”, “Raqslar guldastasi”, “Navo nashidasi”,

“Mohir qo‘llar”, “Ibratxona” kurslariga tanlov asosida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, shuningdek, boshlang‘ich sinflarga dars beruvchi Musiqa, Tasviriy san’at, Texnologiya fanlari o‘qituvchilari yoki tegishli malakaga ega o‘qituvchilar rahbarlik qilishlari mumkin.

Sport yo‘nalishidagi : “Shaxmat va shashka”, “Sport o‘yinlar”, “Yakka kurash turlari” yo‘nalishlari bo‘yicha esa “Aql charxi”, “Voleybol”, “Futbol”, “Qo‘l to‘pi”, “Kurash”, “Karate”, “Stol tennisi” va boshqalar o‘quvchilarning yosh doirasiga va qiziqishlariga mos kurslar tashkil etilib, bu kurslarga tegishli mutaxassislikka ega murabbiylar va Jismoniy madaniyat fani o‘qituvchisi rahbarlik qilishi mumkin.

Kurslar o‘quv yilining sentabr oyidan 0-sanasidan may oyining 0 sanasiga qadar davom etadi. Yoz oylarida esa dastur talablaridan chiqmagan holda va o‘quvchilarning istaklari asosida yozgi kurslar tashkil etilishi mumkin.

1-sinf o‘quvchilari uchun haftasiga 1 martta, -,3- va 4-sinf o‘quvchilari uchun haftasiga marotaba kurslar tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Kurs rahbarlari o‘quv yilining avgust oyida 15-sanasiga qadar tanlab olinishi lozim.

Kurslarning na’munaviy dasturi avgust oyida kurs rahbarlariga beriladi va kurs rahbarlari na’munaviy dastur asosida o‘zlarining shaxsiy ish rejasini shakllantirib avgust oyining 5-sanasiga qadar uni maktab direktori tomonidan tasdiqlangan variantini maktabning ijtimoiy tarmoqlardagi sahifasida e’lon qiladi.

2 -bosqich. Saralash

O‘quvchilarning iqtidorini aniqlash uchun:

a) Og‘zaki so‘rov o‘tkazilib, bolaning qaysi fanga yoki san’at turiga yoki sport turiga qiziqishi borligi so‘raladi.

b) Bolaning o‘zi qiziqqan soha bo‘yicha tayanch tushunchalari bor yoki yo‘qligi aniqlanadi.

c) San’at va sport sohasini tanlagan bolaga kichik parcha ko‘rsatilib takrorlash talab etiladi.

Olingan natijalar umumlashtirilib o‘quvchini fan, san’at va sport sohasidan biriga jalb etiladi. O‘quvchilarni saralash bosqichi o‘quv yilining 15-sentabr sanasigacha davom etadi.

3-bosqich. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini kurslarga jalb etish

Kurslar dars mashg‘ulotlaridan so‘ng amalga oshiriladi. Kurslarga o‘quvchilarni qiziqtirish va jalb etish maqsadida kurs rahbarlari na’munaviy dastur asosida o‘zlarining kursi dasturini oldindan kursga qatnashmoqchi bo‘lgan bolajonlarga va ularning ota-onalariga maktab xududida tashkil etiladigan maxsus burchaklarda “Sexrli ko‘zgu” nomi ostida namoyish etadi, shuningdek, maktabning ijtimoiy tarmoqlardagi rasmiy sahifalarida ham kurs dasturi e’lon qilib boriladi.

O‘quvchilarga kurslarning natijalarini ko‘rsatish va boshqa o‘quvchilarni kursga jalb etish maqsadida har oy so‘ngida “Bolajon minbari” tashkil etiladi. “Bolajon minbari”da o‘quvchi o‘zi tanlagan kursda egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini namoyish etadi. San’at yo‘nalishidagi kurslarni tanlagan o‘quvchilar ishtirokida esa turli adabiy kechalar va sahna ko‘rinishlari tayyorlash mumkin.

4-bosqich . “Zukko bolajon” kurslarining natijalari sarhisobi

Zukko bolajon kurslarining oylik natijalari “Bolajon minbari” orqali maktabning ma’naviy va marifiy ishlari sifatida maktabning rasmiy sahifalarida yoritib boriladi, yil so‘ngida esa har bir kursning yillik hisoboti ko‘rib chiqiladi. Ko‘rsatkichlari yaxshi bo‘lgan bolajonlar va

kurs rahbarlari taqdirlanib borishi lozim. Kurs rahbarlari “ Zukko bolajon” kurslarini tashkil etgani va erishgan natijalari hisobidan ustama hisoblashga asos sifatida qabul qilish va pedagogik ish soati hisobidan tashkil etish va boshqa har qanday to‘garak va majburiy ishlardan ozod etilishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, “Zukko bolajon” kurslarini izchil yo‘lga qo‘ygan va yutuqlarga erishgan maktablar yil so‘zgida viloyat, shahar (tuman) miqyosida “Eng ijodkor maktab” nominatsiyasi bo‘yicha taqdirlanadi.

Shuningdek, “Zukko bolajon” kurslarining maxsus estafetasi yaratilib birinchi va ikkinchi yarim yillik sarhisobida , yil yakunida

- “Eng zukko matematik”;
- “Eng zukko tabiat himoyachisi”;
- “Eng zukko notiq”;
- “Eng zukko tarjimon”;
- “Eng zukko yaratuvchi” kabi naminatsiyalar bo‘yicha o‘quvchilarni taqdirlash nazarda tutiladi.

“Zukko bolajon” kurslarining natijalari maktabning ijtimoiy tarmoqlardagi rasmiy sahifalarida va maxsus tashkil etilgan “Sexrli ko‘zgu” burchagida muntazam yoritib boriladi.

Bu kurslarni ahamiyati shundaki boshlang‘ich sinf o‘quvchisi 4-sinf yakunida o‘zi tanlagan yo‘nalish bo‘yicha tayanch tushunchalarga ega bo‘ladi. Mavjud bilim, ko‘nikma va malakalari shakllanib boradi. Ayniqsa, bu kurslarning umumiy o‘rta ta’lim maktablarida bepul tashkil etilishi barcha qatlam uchun qulaylik yaratadi. Eng asosiysi, o‘quvchilarda kasb haqidagi dastlabki tasavvurlar aniq shakllanadi va kasb ko‘nikmalarini egallash tomon dastlabki qadamlar tashlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Maxsudova, S., & Omonqulova, F. (2023). BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING IQTIDORINI OSHIRISH UCHUN HARAKATLI O‘YINLARDAN FOYDALANISH. Академические исследования в современной науке, (12), 69-73.
2. Nurumbekova, Y. (2021). TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL EDUCATIVE ACTIVITY ON THE BASEMENT. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.
3. 6. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.
4. 7. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor’s Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).
5. 8. Nurumbekova, Y. (2022). BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Архив научных исследований, (1).
6. 9. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

UMUMTA’LIM MAKTABLARINING BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHILARINI TAYYORLASH: MUAMMO VA YECHIMLAR

Raximov Nurillo Narzullaevich.,
katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
nurillorahimov874@gmail.com
Yulyaxshiev Sherali Narzullaevich
o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
seraliyulyaxshiev1976@gmail.com

Abstract: Today, the training of a music teacher at the level of modern requirements is the most urgent task for higher education. This article is written about the problem of training future bachelors for general education schools and its solutions.

Keywords: young generation, education, upbringing, Abu-Nasr Al Farabi, Abu Ali Ibn Sina, Alisher Navai, concept, listening to music, singing as a group, musical literacy, playing children's musical instruments, performing rhythmic movements, musical creativity, USA, Japan, Hungary, Bulgaria, Czech Republic.

Davlatimiz rahbari va xukumatimiz tomonidan yosh avlod tarbiyasiga juda katta e’tibor berib kelinmoqda va bu yo‘nalishda bir qancha qarorlar qabul qilinib, turli tadbirlar amalga oshirilyapti. Biz kelajakda dunyoviy va demokratik davlat yaratish uchun kurashar ekanmiz avvalo, ana shu kelajakda yashaydigan va biz boshlagan ishni yanada rivojlantirib takomillashtirishi zarur bo‘lgan farzandlarimiz tarbiyasiga katta e’tibor qaratishimiz lozim. Hozirgi davrda jahonda yuz berayotgan voqealar va siyosiy-ijtimoiy vaziyatdan kelib chiqqan holda xukumatimiz rahbariyati avvalo pedagoglar va kasbiy-metodik soha mutaxassislari oldiga yangi-yangi, zamonaviy vazifalarni qo‘ymoqda.

Yoshlarga hozirgi siyosiy vaziyatni tushuntirish, ularning yosh ongini zaharlashga urinayotgan turli ma’naviy-mafkuraviy hurujlardan ularni o‘z vaqtida ogoh etib, himoya qilish eng dolzarb vazifalarimizdan biri bo‘lib turibdi. Dunyoda taraqqiyotga, ma’naviyatga, adolatga intilish bor ekan jamiyatda ilg‘or bunyodkorlik g‘oyalari tug‘ilaveradi. Bugungi kunda shunday g‘oya xalqni farovon turmush, yorkin kelajak, buyuklikka boshlovchi milliy istiqlol mafkurasi g‘oyalari mavjud va bu g‘oyalar yanada takomillashib xalqimizni buyuk kelajak sari boshlab boradi.

Yosh avlod ta’limi va tarbiyasi, uning barkamol avlod sifatidagi kamoloti har qanday jamiyatning eng dolzarb ta’limiy muammolaridan biri bo‘lib kelgan. CHunki, jamiyat, davlat va xalqning shakllanishi, rivojlanishi, ravnaq topishi, uning kelajakdagi taqdiri xuddi ana shu avlod tarbiyasiga bog‘liq.

Tarbiya bu – shaxsni ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish munosabatlariga tayyorlash maqsadida, uning ma’naviy, jismoniy, aqliy va kasbiy rivojlanishiga muntazam ravishda ta’sir etib borishdan iborat bo‘lgan muntazam va uzluksiz jarayondir. SHunday ekan yoshlarga ta’lim va tarbiya berish, ularni davlatimiz ravnaqini ta’minlash yo‘lida safarbar etish muhim masaladir.

Mustaqil Respublikamizda ta’lim va tarbiya masalalariga aloxida etibor berib kelinmoqda. SHuni ta’kidlash lozimki O‘zbekistonda inson ta’limi va taribyaviy faoliyatini rivojlantirish maqsadida musiqaning madaniy hayotga chuqurroq kirib borishida keng imkoniyatlar yaratilmoqda.

Musiqa ta’lim tarbiyasining maqsad va vazifalarini amalga oshirishda dars etakchi omil hisoblanadi. CHunki, o‘quvchilarning ommaviy tarzda jalb etilishi maktabda musiqa fani boshqa fanlardan o‘zining badiiyligi va qiziqarliligi, zavq-shavq uyg‘otishi bilan ajralib turadi. Eng muhimi musiqa bolalarning aqliy, axloqiy sifatlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Musiqa aqlni peshlab, tafakkurni charxlaydi. Musiqa darslari va mashg‘ulotlarida o‘quvchilar tarbiya va milliy madaniyatimizni o‘rganib, bilim saviyasini kengaytirib borishadi.

Bobokalonlarimizdan Abu-Nasr Al Farobiyning ma’rifatparvarlik g‘oyalari tizimida bola shaxsini tarbiyalashda musiqa san’atining roli, maqsadi va vazifalari alohida e’tirof etiladi. Unda inson hayotida musiqaning ahamiyati qayd qilinib, “Ey musiqa olami, yaxshiyamki sen borsan, agar sen bo‘lmaganda insonning ahvoli ne kechar edi” – deya xitob qilinadi.

Alloma Abu Ali Ibn Sinoning musiqiy-ma’rifiy qarashlarida ham musiqa insonning ma’naviy, jismoniy hamda madaniy tabiatiga ta’sir etuvchi qudratli kuch ekanligi haqida aytib o‘tadi. Bolada juda yoshligidan boshlab musiqa hissiyotini tarbiyalash lozim, bu esa uning ruhiy holatini mustahkamlaydi, - degan g‘oya ilgari suriladi. Alloma mashhur “Tibbiyot qonunlari” kitobida bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun ikki narsani qo‘llamoq kerak: biri bolani sekin-asta tebratish, ikkinchisi uxlatish uchun odat bo‘lib kelgan musiqiy allalashdir. SHu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan tarbiyasiga hamda ruhi bilan musiqaga bo‘lgan ehtiyoj hosil bo‘lgan - deb, yozgan edi.

Bolalar dunyosi beg‘ubor olam bo‘lib, u eng tiniq tuyg‘ular, shirin umidlar, qanotli orzular, baxtiyor bolalik tinch yurt farzandlariga yarashadi. Bolalar qalbi tabiiy ravishda ezgulikka intilib, kattalardan mehr–muruvvat kutib yashaydi. Ularning ongi esa doimo biror yangilikni bilishga, bu murakkab olam sirlarini tezroq egallashga harakat qiladi. Odatda bolalar atrofda bo‘layotgan voqea–hodisalarga juda qiziquvchanlik bilan qaraydi va turli bilim va fikrlarni osonlik bilan qabul qilib ulardan chuqur ta’sirlanadi. YA’ni inson bolalik chog‘idanoq kamolotga intilib yashaydi. Komil insonni yaratish ma’naviy sog‘lom avlodni tarbiyalash azal–azaldan xalqimizning eng ezgu orzusi bo‘lib kelgan. Buyuk ajdodlarimiz Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Farobiy va Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarimiz ijodida ham barkamol inson haqidagi yuksak g‘oyalar o‘z ifodasini topgan.

SHunday qilib mutafakkirlar, olimlar musiqa nafaqat insonga samarali ta’sir etuvchi vosita balki o‘z mohiyati, jamiyatdagi maqsad va vazifalariga ko‘ra alohida bir fan sifatida tadbiq etilishi, davrlar o‘tib ommaviy xalq musiqa pedagogikasining vujudga kelishiga asos bo‘ladi.

Bizning fikrimizcha maktab o‘quvchilari ongiga milliy mafkuraviy g‘oyalarini singdirishda boshqa fanlar bilan bir qatorda musiqa fanining imkoniyatlari ham juda kengdir. Bu vazifani talab darajasida amalga oshirish albatta ushbu fandan dars beradigan o‘qituvchining siyosiy ongi va bilimiga hamda uning pedagogik mahoratiga bog‘liq. Demak hozirgi davr musiqa fani o‘qituvchisi nafaqat professional ijrochi etuk nazariyotchi bo‘lishi balki siyosiy va pedagogik jixatdan ham ilg‘or mutaxassis bo‘lishi talab etiladi.

Hozirgi davrda shaxs ma’naviyatini tarbiyalashning maqsad va vazifalarini amalga oshirishda maktabda musiqa ta’lim-tarbiyasi ishlarini sifatli bosqichga ko‘tarishni taqozo etadi. YOsh avlodni musiqa me’rosimizga vorislik qiladigan hamda umumbashariy musiqa san’atini qadrlaydigan inson sifatida voyaga etkazish - musiqa ta’lim-tarbiyasining maqsadi hisoblanadi. Maqsaddan kelib chiqqan holda har bir o‘quvchining musiqaga bo‘lgan iqtidorlarini rivojlantirib, musiqa san’atiga mehr va ishtiyoqini oshirish, musiqadan zaruriy bilim va amaliy

bilim doiralarini tarkib toptirish, iqtidorli o‘quvchilarning musiqiy rivojlanishlari uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratib berish - maktab musiqa ta’limi tarbiyasining asosiy vazifasidir.

Musiqa ta’lim tarbiyasining maqsad va vazifalarini amalga oshirish esa, maktabdagi musiqa darslariga bevosita bog‘liq.

Musiqa ta’lim tarbiyasining konsepsiyasida maktabda musiqa fani boshqa fanlar qatori o‘ziga xos ahamiyat kasb etib, musiqa ta’limini sifatli bosqichga ko‘tarish uchun teng xuquqli fan hisoblanadi. Bu esa hozirgi zamon o‘qituvchisidan dars mashg‘ulotlariga jiddiy munosabatda bo‘lishni, o‘quvchilar musiqiy faoliyatlarini to‘g‘ri tashkil etish va boshqarishda faol bo‘lishni talab etadi. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida musiqa madaniyati fanining davlat dasturi bir darsning o‘zida musiqa tinglash, jamoa bo‘lib kuylash, musiqa savodxonligi, bolalar cholg‘u asboblarida chalish va ritmik harakatlar bajarish, musiqa ijodkorligi kabi faoliyat turlari bir-biri bilan uzviy bog‘lanib, yaxlit holda amalga oshirilishini nazarda tutadi. Bu jarayonlarni ilmiy-uslubiy jihatdan etarli darajada ta’minlash, milliy musiqa ta’limi mazmunini anglash kabi muhim tadbirlar, shubxasiz musiqa tarbiya samaradorligini oshirishishga imkon beradi. Bu esa, musiqani maktab hayotida o‘quvchilar qalbida keng o‘rin egallashi va ularning ma’naviyatlarini shakllantirishga samarali ta’sir ko‘rsatadi.

Ma’lumki musiqa va qo‘shiq, musiqiy oxanglar kishilar ongiga, kayfiyatiga va tarbiyasiga juda kuchli ta’sir etadi. Ma’lum bir kuy yoki qo‘shiqlar kishilarga turli kayfiyatlar va tushunchalar hosil qilib, hatto ularning dunyoqarashlarining shakllanishida ham muhim ahamiyat kasb etishi mumkin. Buni bilgan ajdodlarimiz ham qadim–qadimdan yoshlar tarbiyasiga musiqaning imkoniyatlaridan keng foydalanib kelishgan.

Milliy madaniyat deganda faqat kishilarning tashqi ko‘rinishi va yurish-turishini emas, balki ularning haqiqatgo‘y ichki madaniyatini, qalb go‘zalligini nazarda tutamiz, ya’ni musiqa kishilarning avvalo qalbiga ta’sir qilib, uni poklashga xizmat qiladi. Bu xalqimizning milliy odatlarida, ota-onaga, o‘zidan kattalarga hurmat va kichiklarga izzatda, o‘zaro samimiyat va mehribonlik, kamtarlik, bag‘rikenglik, muhtojlarga shavqat kabi ezgu ishlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. YUksak milliy madaniyat va ma’naviyatni rivojlantirish hamda turmush farovonligini ta’minlash uchun birinchi navbatda yurtimizda kafolatlangan tinchlik, siyosiy iqtisodiy barqarorlik mavjud bo‘lishi, bunga erishishning eng asosiy yo‘llaridan biri xalqni, avvalo yosh avlodni milliy istiqlol mafkurasi g‘oyalari bilan qurollantirishdir, chunki jahonni mafkuraviy jihatdan bo‘lib olish uchun tinimsiz kurash olib borilayotgan hozirgi vaziyatda faqat kuchli milliy mafkuragina jamiyatni turli xavf-xatardan muxofaza qila oladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni talablari asosida ta’lim tizimida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar umumiy o‘rta ta’lim maktablaridagi barcha o‘quv fanlari qatorida musiqa fanining o‘qitilishi bo‘yicha ham mutaxassislar oldiga yangi-yangi zamonaviy dolzarb vazifalarni qo‘ymoqda. Musiqa fani birinchi navbatda o‘quvchilarning ma’naviy ahloqiy madaniyatini shakllantirishga, ularda milliy g‘urur va vatanparvarlik, nafosat va badiiy didni o‘stirishga xizmat qilib, pirovardida ularni haqiqatgo‘y komil inson qilib tarbiyalashga o‘z hissasini qo‘shadi. SHunday ekan yuqorida aytib o‘tilgan vazifalardan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki musiqa fani bugungi kunda o‘quvchilarga musiqiy bilim berish, qo‘shiq kuylashni o‘rgatish va ularni estetik jihatdan tarbiyalash bilan chegaralanib qolmasligi kerak. Hozirgi kunda barcha fan o‘qituvchilari, pedagog-tarbiyachi kadrlar oldida dolzarb bo‘lib turgan eng muhim vazifa yoshlar ongiga milliy mafkura g‘oyalarini singdirishda musiqa fanining ham imkoniyatlari juda boy va rang–barangdir.

Musiqa fanining boshqa aniq fanlardan farqli tomoni shundaki u doimo zamon bilan hatto an’anaviy bayram va milliy qadriyatlarimiz bilan hamohang holda olib borishni, o‘qituvchidan uzluksiz ijodiy faoliyatni talab etadi. O‘qituvchi har bir darsda o‘quvchilarga ma’ruza o‘qishi kerak emas, aksincha u har bir dars mavzusidan albatta ijodiy foydalanib, dars mavzusining mazmunidan kelib chiqqan holda asta-sekinlik bilan milliy g‘oya mazmunini o‘quvchilarga singdirib borishi maqsadga muvofiq deb, o‘ylaymiz. Aks holda doim bir xilda takrorlanadigan gaplar o‘quvchilarni zeriktirib quyishi va bu butunlay kutilmagan natijani berishi mumkin. SHunday ekan, biz pedagoglar bugungi kunda har qancha ishlasa arziydigan, keng ijodiy faoliyat maydoni ya’ni barcha fuqarolar qatorida vatanimizning buyuk kelajagi uchun faxr bilan mehnat qilish imkoniyati borligidan minnatdormiz.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchisida musiqiy-pedagogik tayyorgarlikning shakllanishida “CHolg‘u ijrochiligi” etakchi predmet hisoblanadi. “CHolg‘u ijrochiligi”da chalish uslubiyati talabalarning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ular musiqiy-estetik va umumiy tayyorgarligi o‘rtasidagi uzulish borligi nuqtai nazaridan alohida yondashishni talab qiladi. Zamonaviy “Musiqa” darsi jarayonida texnik vositalar, turli xil musiqa asboblari (rubob, dutor, fortepiano, doira) dan foydalanish shaxsiy ijrochiilk ko‘nikmalarini egallashga yangicha qarashga majbur etmoqda. Maktab “Musiqa” dasturini o‘zlashtirishning maqsad va vazifalarini beliglab olish zaruriyati tug‘ilmoqda.

Bu bilan bog‘liq o‘tilayotgan “CHolg‘u ijrochiligi” mashg‘ulotlar quyidagi bosqichlarda tashkil qilindi: birinchi bosqich, qo‘shiq ustida ishlash va kuyni nota nomlari bilan kuylash, qo‘shiq aytish bilan bir vaqtda qo‘l bilan dirijyorlik elementlarini bajarish, cholg‘u ijrochiligida chalish, o‘z ijrosini kuzatib borish, musiqani tahlil qilish. Ikkinchi bosqich, qo‘shiqning obrazli mazmunini ochishda musiqiy til elementlarining tahlili, ilmiy ma’lumotlar, ifodali ijro etish . Uchinchi bosqich, o‘qituvchi rahbarligi ostida talabaga ko‘rsatilgan kamchiliklarni hisobga olgan holda yod olgan repertuarni chalish. To‘rtinchi bosqich, notaga qarab o‘qish: asarni tahlil qilish (guruhli mashg‘ulotlarda egallangan bilimlar asosida) .

Darsning birinchi jo‘rlikda ijro etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirish, metro-ritm ustida ishlashni o‘z ichiga oldi. Ikkinchi bosqich, o‘qituvchi tomonidan ko‘rsatilgan kamchiliklar ustida ishlash va asarni mustaqil tahlil qilish. Uchinchi bosqich, repertuarni ijro etish. Bu qism darsning cho‘qqisi bo‘lib, konsert elementlarini o‘zida mujassamlashtirdi. Bu hissiy kayfiyat musiqa asbobini chalish san’atining asosini egallashga ishonchni tarbiyalash uchun zarurdir. To‘rtinchi bosqich, notani o‘qish va tahlil qilish, noma’lum musiqa asarini o‘qish malakasini shakllantirishga imkon yaratdi.

Ma’lumki, bir vaqtning o‘zida ham chalish, ham kuylash musiqiy qobiliyatning rivojlanishiga kuchli ta’sir qiladi. Bir vaqtda chalish va kuylash faoliyati musiqiy eshitishning rivojlanishini samarali amalga oshiradi. Bu esa, ovoz va eshitish o‘rtasidagi muvofiqlik etarlicha rivojlanmagan talabalar uchun juda muhimdir. Foydalanilgan yo‘l etarlicha samarali bo‘lib chiqdi. SHunga ko‘ra, chalish va kuylash maqsadga muvofiq uzviy va uzoq vaqtdan beri o‘tilayapti. Ovozda ohangni to‘g‘ri kuylashni yaxshilash natijalarining cholg‘u ijrochiligida ijro etish sifatiga ta’siri shundoq ko‘rinib turibdi. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, cholg‘u ijrochiligida chalish ishida eng muhimi talabalarda o‘zlari ijro etgan musiqa mazmunini chuqur tushunish va yorqin tasavvur etish ko‘nikmasining shakllanishiga; temp tuzilishining barqarorligini, o‘ziga xos qiyinchiliklarni anglash va bartaraf etishga urinish tajribasi paydo bo‘lishiga erishildi.

SHunday qilib, “CHolg‘u ijrochiligi” mashg‘ulotlari jarayonini tahlil qilish natijalariga ko‘ra, quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘quvchilarining maktabdagi musiqiy-amaliy faoliyat vazifalari bilan bog‘liq bo‘lgan “CHolg‘u ijrochiligi” fanining “Musiqa o‘qitish metodikasi” fani bilan o‘zaro aloqasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

2. Musiqiy-pedagogik ishlarning muayyan mazmuni bilan tayyorlashning o‘ziga xos xususiyatlari:

- talabalarda cholg‘u ijrochiligi yordamida vokal-xor elementlarini o‘zlashtirish va musiqani yorqin ohangda ijro etish ko‘nikma hamda malakalarini shakllantirishga;

- bir vaqtning o‘zida kuylash, chalish va dirijyorlik qilish bilan talabalarning musiqiy eshitishlarida olg‘a siljishlariga;

- musiqadagi badiiylikni, obrazlilikni to‘g‘ri talqin eta olishga;

- dastlabki bosqichda asardagi ruhiy holatni aniqlash, mazmunni ochish, asosiy g‘oyani ajratishga;

- musiqiy rivojlanishning asosiy tamoyillari haqidagi tasavvur va tushunchalar bilan elementlar tuzulishlarni erkinroq tahlil qilishga;

- musiqa ifoda vositalarining ahamiyatini anglashga;

- mazmuni, g‘oyasi, ruhiy holati o‘xshash bo‘lgan musiqiy asarlarni o‘zlashtirishga;

- musiqiy asar qismlarida obrazning rivojlanishini eshitish va kuzatish orqali maxsus musiqiy kuzatuvchanlik ko‘nikma va malakalarni tarkib toptirishga;

mazmunni og‘zakki aytib berish orqali musiqiy obraz haqida tasavvurlarni boyitishga erishildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 022 yil 02.02.da qabul qilgan PQ 112–sonli “Madaniyat va san’at sohsini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi Qarorining 1-band qismida: umumta’lim maktabi bitiruvchilarining milliy musiqa cholg‘ularidan kamida bittasida kuy ijro etishi va hamda bu haqda ularning ta’lim to‘g‘risidagi hujjatiga (shahodatnoma) tegishli qayd kiritilishi; musiqa fani uchun haftasiga belgilangan bir o‘quv soati hamda unga qo‘shimcha ravishda har hafta milliy musiqa cholg‘ularida kuy ijro etish amaliy to‘garaklari va fakultativ darslari o‘tkazilishi; mazkur qarorga 1-ilovadagi ro‘yxatda keltirilgan milliy cholg‘ulardan kamida bittasida, 023/2024 o‘quv yilidan boshlab esa kamida uchtasida kuy ijro etish mahoratiga ega bo‘lish musiqa fani o‘qituvchilari uchun majburiy hisoblanishi; musiqa san’ati bo‘yicha professional ta’lim hamda oliy ta’lim to‘g‘risidagi hujjatga ega bo‘lgan, kamida 3 ta milliy musiqa cholg‘ularida mahorat bilan kuy ijro eta olishi; Qarorning 1-ilovasiga muvofiq umumtu’lim maktablari dutor, do‘mbira, doyra, tanbur, rubob, g‘ijjak, nay va hokazo, milliy musiqa asboblari bilan ta’minlanishi va undan amaliyotda foydalanish kabilarni amalga oshirish bugungi kun oliy ta’lim bitiruvchisining oldiga kechiktirib bo‘lmas vazifalarni yuklamoqda. [1.].

2023 yilni Prezidentimiz tomonidan “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili” deb e’lon qilinishi ham Respublikamiz ta’lim tizimidagi barcha ta’lim muassasalarida ta’lim sifatiga juda katta e’tibor berishni va ta’lim sifatini dunyodagi etakchi ta’lim muassasalari qatoriga ko‘tarishni taqozo qilmoqda.

Qarorda ko‘rsatilgan vazifalardan yana biri umumta’lim maktabining musiqa o‘qituvchilari bir emas uchta musiqa cholg‘ularini bilishlari majburiydir. SHuning uchun oliy ta’lim muassasalarining mutaxassis tayyorlaydigan kafedralarning o‘quv rejasiga “Qo‘shimcha cholg‘u

ijrochiligi” nomli o‘quv mashg‘ulotlarini asosiy fan sifatida qo‘shish zaruriyati tug‘ilmoqda. Bu fan Qarorda ko‘rsatilganidek, o‘z ichiga milliy cholg‘u asboblarimizdan: dutor, do‘mbira, doyra, tanbur, rubob, g‘ijjak, nay va hokazo, kabilarni olishi kerak. Talabalarni o‘qitish esa, kichik-kichik guruhchalar tuzilgan holda haftada marta 45 minutdan tashkillashtirilishi maqsadga muvofiq bo‘lardi.

SHu o‘rinda agar biz musiqiy ta’lim sohasida ham etakchi davlatlar qatoridan joy olishni istasak, ularning ta’lim jarayonlari va ularning mazmuni bilan qisqacha bo‘lsada tanishsak maqsadga muvofiq bo‘ladi,- deb hisoblaymiz.

Masalan: **AQSH** davlatida I-VII sinflarda haftasiga 1-2 soatdan dars o‘tiladi. Maktablarning 1-4-sinflarida musiqa darsi har kuni 0-30 minut hajmida o‘tkaziladi; **YAponiyada** birinchi sinfda o‘quvchilar musiqa bilan haftada 3 marta, ikkinchidan to sakkizinchi sinfga qadar - marta, to‘qqizinchi sinfda esa haftada 1 marta shug‘ullanadilar; **Vengriyada** birinchi sinfda bolalar haftada marta 0,5 soatdan, -7-sinflarda esa haftada soat shug‘ullanadilar. Bundan tashqari, har hafta soat orkestr mashg‘ulotlariga ajratilgan; **Bolgariyada** birinchi sinfda musiqa darsiga 1 soatdan, -4 sinflarda soatdan ajratiladi; **CHexiyada** boshlang‘ich sinflarda musiqiy tarbiyaga haftada 1 soat ajratiladi. 4-6 sinflarda musiqiy tarbiyaga haftada soat ajratiladi. YUqori sinflarda esa 7-9-sinf o‘quvchilari musiqa bilan haftada 1 soat shug‘ullanadi, bundan tashqari fakultativ asosida xor qo‘shiqchiligi va cholg‘u ansambli mashg‘ulotlari haftada soatdan olib boriladi. [5.].

Bundan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekiston umumta’lim maktablarida ham “Musiqa madaniyati” darslarining haftalik soatlarini imkon qadar ko‘paytirish zarurati etib kelganga o‘xshaydi. CHunki, haftalik soatlarning ko‘payishi albatta bolalarning musiqiy tarbiyasiga ijobiy ta’sir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 02.02.2022 yildagi PQ-112-son “Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi qarori.

. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-son Qarori. – T., 017 yil, 0 aprel.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonuni. –T., 020 yil, 3 sentyabr.

4. Ortiqov T. “Musiqa o‘qitish metodikasi”. T., “Muharrir” nashriyoti. 010.-196 bet.

5. Soipova D. Musiqa o‘qitish nazariyasi va metodikasi. O‘quv uslubiy qo‘llanma. T., 009.-225 bet

6. Xo‘jaeva M. Umumta’lim maktablarida musiqa o‘qitish metodikasi. -nashri O‘quv qo‘llanma Toshkent 008. – 111 bet

TA’LIM JARAYONINI TASHKIL ETIISHDAO‘QITUVCHI KOMPETENTLIGIGA QO‘YILADIGAN PEDAGOGIK TALABLAR

Nabieva Nasibaxon Nuralievna

Guliston davlat universiteti -kurs magistranti

Annotatsiya: “Kompetentsiya” atamasi keng ma’noda umumiy masalalarni hal etishda amaliy tajribalar asosida bilim va malakalarni qo‘llash, muvaffaqiyatli harakat qilish qobiliyatini

bildiradi. Lotincha “campetere” – muvofiq bo‘lmoq so‘zidan kelib chiqqan. Hozirgi kunda “kompetentsiya” atamasi turli sohalarda qo‘llaniladi: huquqshunoslik, tilshunoslik, madaniyat sohalarida, shuningdek tashkilot, muassasaning muhim kompetentsiyalari. Lekin bizni boshqarish nuqtai nazaridan “kompetentsiya” atamasi qiziqtiradi, shuning uchun o‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasi haqida fikr yuritamiz.

Abstract: The term “competence” in a broad sense means the ability to apply knowledge and skills based on practical experience and act successfully in solving common problems. It comes from the Latin word “campetere” - to be compatible. Nowadays, the term “competence” is used in various fields: jurisprudence, linguistics, culture, as well as important competencies of an organization, an institution. But we are interested in the term “competence” from the point of view of management, so we think about the teacher's professional competence.

Kalit so‘zlar: Kompetentsiya, malaka, stress, komanda, tashabbuskorlik, layoqatlilik, kreativlilik, kompeten, kuzatuvchanlik, tashkilotchilik,nutq,omil, muloqat.

Keywords: Competence, skill, stress, team, initiative, ability, creativity, competent, observation, organization, speech, factor, communication.

Kirish

Kishilar bilan ishlashda kompetentli yondashuv kasb egalarini tanlash, baholash, o‘qitish va rivojlantirishga qaratilgan. Bunda aniq xodimning tegishli kasbiy kompetentsiyaga ega ekanligi va darajasi aniqlanadi. “Kasbiy kompetentsiya” atamasi shunday izohlanadi: “bu xodimning lavozim talablariga muvofiq ishlash qobiliyatidir”. Kasbiy kompetentsiyalar shaxsiy tavsiflar kabi bayon etilishi mumkin, masalan, “stressga chidamli”, “komanda o‘z ishiga layoqatlilik”, “kreativlilik” kompetentsiyalari, xuddi shunday egallagan malakalari kabi ko‘rsatilishi ham mumkin.Masalan, “muzokara olib borish”, “reja tuzish” kompetentsiyalari. Lavozim kompetentsiyasi ro‘yxatini shakllantirishda quyidagi ikkita qoidani yodda tutish lozim:

• fe’l-atvori (bevosita ko‘rish mumkin bo‘lgan);

• aniq jihatlari (kompetentsiya darajasini aniqlash asosi) kasbiy kompetentsiya namunalaridan bir nechasini keltiramiz: “ishontira olish”; boshqalarga ta’sir ko‘rsatib, ularni o‘z qaror va harakatlariga ko‘ndirish; “tashabbuskorlik”; doimo izlanishda bo‘lish, yangi vazifalarni, qo‘shimcha ishlarni o‘z zimmasiga olish kompetentsiyalari

Odatda har bir lavozim uchun 5-10 ta asosiy kasbiy kompetentsiya belgilanadi.Ular bayon etiladi. Bunday holatlarda rahbar tomonidan test savollari shakllantirilsa maqsad muvofiq bo‘ladi. Berilayotgan test savollarining har biri ma’lum kompetentsiyaga moslashtiriladi. Test o‘qituvchilarning ushbu kompeten-tsiyalarni qanchalik egallanganliklarini ko‘rsatadi. Test natijalariga ko‘ra o‘qituvchining kompetentsiyani egallash darajasi aniqlanadi. Masalan, kompetentli yondashuv quyidagilarni amalga oshirish imkonini beradi:

• o‘qituvchining egallagan lavozimiga munosibligini baholash;

• ishga qabul qilishda yangi loyihani amalga oshirishda o‘qituvchini tanlash, vakant lavozimga nomzodni tanlash;

• o‘qituvchilarni ma’lum vaqtda attestatsiyadan o‘tkazish, kamchilik aniqlanganda qo‘shimcha o‘qitish.

Bundan tashqari, baholash omili sifatida kompetentsiya bilan ishlash, ishxonaning hamma uchun yagona tasdiqlangan standartlari asosida xodimlarning real tavsifnomalarini va

malakalarini baholash imkonini beradi. Xodimning ish tajribasini baholash, shuningdek og‘zaki suhbat o‘tkazish ko‘pincha bir tomonlama amalga oshiriladi va har doim to‘g‘ri bo‘lavermaydi.

Talab etiladigan kompetentsiyalarning mavjudligiga o‘tkaziladigan test quyidagi savollarga to‘liq javob bera olishi lozim bo‘ladi, masalan: xodim tashkilot, muassasadagi vazifalarni biz talab qiladigan darajada bajara oladimi?, Unda etarli tajriba, zaruriy tayyorgarlik, alohida malaka va shu kabilar bormi?

Umuman olganda kompetentli yondashuv – bu tashkilot, muassasa yoki jamoaning rivojlanishi va gullab-yashnashi uchun asosiy omildir. Ish jarayonini yuqorida keltirilgan tartibda tashkil etilsa, biz jamiyat rivojlanishiga o‘zimizning munosib darajada hissamizni qo‘shishimiz mumkin.

Kompetentlik standartlari – o‘quv reja kompetentligiga asoslangan tayanch funktsiyasidir, chunki ular o‘quv talablari, kasbni aniqlash va xodimlarni to‘ldirish kabilar uchun muhim vosita hisoblanadi. Kompetentlik standartlari uch tipga ajratilgan bo‘lishi mumkin: soha standartlari, tarmoq standarti va tashkilot standartlari.

Soha standartlari – ish o‘rinlari sohasida talab etadigan ba’zi bir kompetenliklarga qaratilgan.

Tarmoq standartlari – umumiy kompetentliklarni ajratadi va soha stantartlariga umumlashtiradi.

Tashkilot standartlari – alohida tashkilot (ta’lim muassasasi) darajasida ishlab chiqilib, amalga oshiriladi va odatda soha standartlarining o‘ziga xosligi xisoblanadi, chunki unda farqli jihatlar qo‘shilgan yoki o‘zgartirilgan bo‘ladi.

Biroq, individual talablar, milliy tuzilmaga va ta’lim sohasidan bilimlarga ega bo‘lishga etibor qaratish uchun tashkilot darajasidagi standartlarni ishlab chiqish muhim.

Shuning uchun ham tashkilot standartlari tasdiqlanishidan oldin ta’lim muassasalari vakillari buday standartlarni ma’qullaydilar. Menejerlar, trenerlar va ekspertlar qiziqishiga ega soha tashkilotlari uchchala turdagi standartlarni rivojlantirishadi.

Ta’lim berish va o‘qitish kompetentligiga asoslangan o‘quv rejasini yaratish maqsadida metodni qo‘llashdan oldin kompetentlik standartlari tasdiqlanishi lozim bo‘lgan yuridik, siyosiy, nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish zarur.

Shu bilan birga, standartlar uchun darajalar turli bilimlarning murakkabliligi va jiddiyligiga qarab aniqlashtirilish lozim. Va nihoyat, baholashning muvofiq jarayonlari sozlangan bo‘lishi lozim, zero kompetentlik standartlari samarasi koproq uning sifatli tahliliga bog‘liq.

Kompetentlik standarti formati alohida kompetentsiyalar va mezonlarni ifoda etuvchi elementlardan iborat bo‘ladi. Bundan tashqari, tizim o‘quvchi uchun o‘zgaruvchan isbot bo‘lib xizmat qiladi. Kompetentsiya birliklari kompetentlik guruhlari elementi ketma ketliklaridan va bog‘langan mezonlardan iboratdir. Birliklarda mehnat bozorida talabi mavjud bo‘lagn modellar va soha osti ixtisosliklar kompetentliklaridan foydalaniladi. Shunday qilib, milliy ixtisosliklar butunicha echimini topmagan bo‘lsada, alohida bandlik bo‘yicha kompetentligini ixtisoslaydi.

Soha kompetentligi va standartlarni tashkil etuvchi eng kichik kompetentliklardan bo‘lgan kompotentlik elementlari ish o‘rni talabidan va foydalanayotgan mezonlar kelib chiqqan xolda alohida bilimlar izohini ifoda etadi. Foydalaniladigan mezonlar aniq elementlardan samarali foydalanish maqsadida vazifa, funktsiya yoki faoliyatlardan kompetentli foydalanish uchun daraja yoki standartni belgilaydi. Kompetentlik elementi uchun foydalanish sohasini o‘rnatishda

o‘zgaruvchan diapazonlar qo‘shilgan. Ular aniq yoki umumiy sharoitlarda faoliyat xajmini ifodalaydi.

Umumevropa namunalari asosida tuzilgan Davlat ta’lim standartlarida kompetentsiyaga quyidagicha izoh berilgan. Kompetentsiya – kommunikatsiya ishtirokchilarining o‘zlari tomonidan qo‘yilgan aniq sabab va maqsadlarga qaratilgan turli xil xatti-harakatlarni bajarishga imkon beradigan bilim, ko‘nikma va shaxsiy fazilatlar yig‘indisini ifodalaydi. Keng ma’noda kompetentsiya masalaning, shuningdek, muayyan bilim sohasining mohiyatini muvafaqqiyatli hal eishda amaliy tajribaga asoslanib, bilim va ko‘nikmalarni qo‘llay olish qobiliyatidir. Ta’limda kompetentlik bilan yondashuv o‘quvchilarni turli ko‘nikmalarni egallash, kelajakda ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy hayotlarida samarali harakat qilishga yo‘naltiradi. Kompetentsiyaning turlari quyidagicha:

• kompetentsiya – zarur (ko‘zlangan) natijaga erishish uchun amalga oshiriladigan faoliyat.

• amaliy kompetentlik – bilim mahsuli bo‘lib, amaliyotda qo‘llay bilish qobiliyati.

Shuningdek, kompetentsiya, bilimdan farqli, amaliy faoliyatsiz namoyan bo‘lmaydi va uni baholay olish mumkin emas. **“Kompetentsiya”**tushunchasi (lotincha **“competere”**- mos kelmoq ma’nosini beradi) quyidagi mohiyatlarni ifodalaydi:

1. Kompetentsiya so‘zi keng ma’noda – umumiy yoki muayyan keng qamrovli masalalarni yechishda mavjud bilim va ko‘nikmalarni amaliy tajribada ko‘llay olish qobiliyatini anglatadi.

2. Kasbiy kompetentlik – kasbiy faoliyatga oid masalalarni hal etishda bilim va ko‘nikmalarni amaliy tajribada samarali qo‘llay olish qobiliyatidir.

3. Kompetentsiya – bu kutilgan natijaga olib keluvchi faoliyat belgisidir.U bilim mahsuli bo‘lib, mutaxassis tomonidan uni amaliyotda qo‘llay olish qobiliyatidir.Kompetentsiyaning bilimdan farqi shundaki, vazifani amaliy bajarmasdan turib, uni aniqlab ham, baholab ham bo‘lmaydi.Malaka kompetentlikning muhim mezoni bo‘lib, u turli holatlarda, shu qatori muammoli vaziyatlarda ham bir necha bor qo‘llash natijasida namoyon bo‘ladi

Hozirgi paytda maktab o‘qituvchisidan talab qilinadigan **kompetentlik quyidagi turlarga** ajratiladi:

• o‘qituvchi tomonidan o‘z bilimini muntazam ravishda boyitib borish, egallagan malakalarini takomillashtirishga tayyor bo‘lish, zamon yangiliklaridan bohabar bo‘lish;

• ta’lim jarayonida axborot kommunikatsiya, informatsion texnologiya-lari va o‘qitish vositalarining barcha turini qo‘llay olish ko‘nikma va malakasiga ega bo‘lish;

• anglangan va mustaqil faoliyat, mustaqil fikr, maqsad qo‘yish, o‘quv adabiyoti va qo‘shimcha manbalardan to‘g‘ri foydalana olish;

• tashabbuskorlikda o‘z harakatlari uchun javobgarlikni his qila olish;

• tanqidiy fikr yurita olish va dars jarayonida yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni ijobiy hal eta olish;

• hamkorlik, o‘zaro bir-birini tushunish, empatiya bildirish, o‘zaro hurmat va ishonchga asoslangan pedagogik muloqotni o‘rnata olish;

• chuqur kasbiy bilimdonlikka ega bo‘lish.

Hozirgi zamon o‘qituvchisining kasbiy bilimdonligi va qobiliyati mezonlariga quyidagilar kiradi:

Ijtimoiy bilimdonlik– dars mobaynida o‘quvchilar jamoasi bilan samarali o‘zaro muomala shaklini tashkil eta olish, ular bilan til topish va sog‘lom ma’naviy muhitni hosil qila olish qobiliyati.

Uslubiy bilimdonlik– barcha bilimlarini, ko‘rgan-kechirganlarni o‘quvchilarga tushunarli, ravon tilda etkaza olishi, ta’lim texnologiyasi va metodlaridan samarali foydalanishi.

Ixtisoslik bilimdonligi– o‘z fani va predmeti sohasi bo‘yicha chuqur va har tomonlama mukammal bilimlarga ega bo‘la olishi, o‘z ustida ishlash qobiliyati

Bugungi o‘quvchi, yangiliklarga bo‘lgan kuchli qiziqishi, shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yangiliklaridan bohabarligi sababli anchagina ma’lumotlarga ega, uning ehtiyojlar tizimini, o‘qituvchiga bo‘lgan talab-takliflarini aniq bilib til topisha olgan shaxsgina pedagogik jarayonda katta yutuqlarga erishadi.

Pedagogik faoliyatning samarali bo‘lishi uchun o‘qituvchida qobiliyatning quyidagi turlari mavjud bo‘lmog‘i lozim.

Bilish qobiliyati– ya’ni bunday qobiliyatga ega bo‘lgan o‘qituvchi fanni o‘quv kursi hajmidagina emas, balki ancha keng va chuqurrok biladi, o‘z fani sohasidagi kashfiyotlarni hamisha kuzatib boradi, materialni mukammal biladi, unga nihoyatda qiziqadi, ilmiy tadqiqot ishlarini ham bajaradi.

Tushuntira olish qobiliyati– o‘quv materialini o‘quvchilarga tushunarli qilib bayon eta olish, o‘quvchilarda mustaqil ravishda to‘g‘ri fikrlashga qiziqish uyg‘ota bilish. O‘qituvchi zarur hollarda o‘quv materialini o‘zgartira olishi, kiyin narsani oson, murakkab narsani oddiy, noaniq narsani tushunarli qilib talabalarga etkaza olishi lozim.

Qobiliyatli pedagog o‘quvchilarning bilim va kamolot darajasini hisobga oladi, ularni nimani bilishlari va hali nimani bilmasliklarini, nimani unutib qo‘yganliklarini tasavvur etadi.

Kuzatuvchanlik qobiliyati– o‘quvchi shaxsini va uning vaktinchalik ruxiy holatlarini tushuna bilish bilan bog‘liq bo‘lgan psixologik kuzatuvchanlik. Bunday o‘qituvchi kichkinagina alomatlar, uncha katta bo‘lmagan tashqi belgilar asosida o‘quvchining ruhiyatidagi ko‘z ilg‘amas o‘zgarishlarni ham fahmlab oladi.

Nutq qobiliyati– nutq yordamida, shuningdek imo-ishora vositasida o‘z fikr va tuyg‘ularini aniq va ravshan ifodalashdir. O‘qituvchining nutqi darsda hamisha o‘quvchilarga qaratilgan bo‘ladi. O‘qituvchi yangi materialni tushuntirayotgan, o‘quvchining javobini tahlil qilayotgan yoki baholayotgan bo‘lsa ham, uning nutqi hamisha o‘zining ichki kuchi, ishonchi, o‘zi gapirayotgan narsaga qiziqayotganligi bilan ajralib turadi.

Tashkilotchilik qobiliyati– birinchidan, o‘quvchilar jamoasini uyushtirish, jipslashtirish, muhim vazifalarni hal etishga ruhlantirishni, ikkinchidan, o‘z ishini uyushtirishni nazarda tutadi. O‘z ishini tashkil etish deganda ishni to‘g‘ri rejalashtira olish va uni nazorat qila bilish nazarda tutiladi. Tajribali o‘qituvchilarda vaqtni o‘ziga xos his etish – ishni vaqtga qarab to‘g‘ri taqsimlay olish, belgilangan muddatga ulgurish xususiyati hosil bo‘ladi.

Obro‘ orttira olish qobiliyati– o‘quvchilarga bevosita emotsional- irodaviy ta’sir ko‘rsatish va shu asosda obro‘ qozona olishdir. Obro‘ faqat shu asosdagina emas, balki o‘qituvchilarning fanni yaxshi bilishi, mehribonligi, nazokatliligi va hokazolar asosida ham qozoniladi. O‘quvchilar qo‘pollik qilmaydigan, qo‘rqitmaydigan, halol-pokiza to‘g‘ri talab ko‘ya oladigan o‘qituvchini juda xurmat qiladilar.

To‘g‘ri muomala qila olish qobiliyati– bolalarga yaqinlasha olish, ular bilan pedagogik nuqtai nazardan juda samarali o‘zaro munosabatlar o‘rnata bilish, pedagogik nazokatning mavjudligi.

Kelajakni ko‘ra bilish qobiliyati– o‘z harakatlarining oqibatini ko‘ra bilishda, o‘quvchining kelgusida qanday odam bo‘lishini tasavvur qila olishida, tarbiyalanuvchida qanday

fazilatlarni taraqqiy ettirish lozimligini oldindan aytib bera olishda ifodalanadi. Bu qobiliyat pedagogik optimizm, tarbiyaning qudrati, odamga ishonch bilan bog‘liqdir.

Diqatni taqsimlay olish qobiliyati– o‘qituvchi uchun diqqatning barcha xususiyatlari – xajmi, kuchi, ko‘chuvchanligi, idora qilina olishi, safarbarligi kabilarning taraqqiy etgan bo‘lishi muhimdir. O‘qituvchi yuqorida ko‘rsatilgan qobiliyatlardan tashqari bir kancha ijobiy sifatlarga – aniq maksadni ko‘zlash, kat’iylik, mehnatsevarlik, kamtarlik kabi fazilatlarga ham ega bo‘lishi kerak.

Professor-o‘qituvchi o‘zini egallab turgan lavozimi darajasida kasbiy kompetentlikka ega ekanligini his etgandagina pedagogik jarayonni muvaffaqiyatli tashkil etishi mumkin, degan xulosaga keldik. Zotan uni kasbiy bilimdonlik, halollik, rostguylik, izlanuvchanlik, tinimsiz sermahsul mehnat, ijodkorlik va yaratuvchanlik kabi fazilatlar yuksaltiradi. Uning bilimdonligi, faolligi, mehnatkashligi, kamtarligi, ma’naviyati va madaniyati, ma’rifatliligi talabalari, bo‘lajak kasb egalarining hurmat- ehtiromiga sazovor etadi.

Pedagogik mahorat zamirida pedagogik kompetentlik yotadi. Pedagogik kompetentlik deganda pedagogik funktsiyalarni muayyan tarixiy davrda qabul qilingan me’yorlar, standartlar va talablarga muvofiq bajarishga tayyorlik va qodirlikni belgilovchi shaxsiy va kasbiy tavsif tushuniladi. Kasbiy-pedagogik kompetentlik pedagogik voqelikni tizimli tushunish va unda tizimli ish ko‘rish ko‘nikmasini o‘z ichiga oladi. Kasbiy kompetentlik o‘z faoliyat sohasida erkin mo‘ljal olishni ko‘zda tutadi. Kompetentlik **uch muhim omil** bilan bog‘liq bo‘lgan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirishni nazarda tutadi:

➢boshqa odamlar bilan munosabatlar madaniyati;

➢o‘z faoliyat sohasi haqida axborot olish ko‘nikmasi;

➢o‘quv axborotini boshqalarga berish ko‘nikmasi.

Shunday qilib, kasbiy-pedagogik kompetentlik quyidagi asosiy komponent (tarkibiy qism)lar bilan tavsiflanadi:

• shaxsiy-insoniy mo‘ljal;

• pedagogik jarayonni tizimli idrok etish;

• o‘z faoliyati sohasida mo‘ljal ola bilish;

• pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirganlik.

O‘qituvchining kasbiy kompetentligi kreativlik bilan ham bog‘liq.Kreativlik – kasbda ishlash usuli, yangi pedagogik borliqni yaratish istagi va ko‘nikmasi. Kasbiy-kompetent pedagog refleksiyaga qodir bo‘lishi lozim. Refleksiya – fikrlashning alohida usuli.U pedagogik jarayonga hamda o‘z shaxsiga muayyan kasb egasi sifatida chetdan nazar tashlashni ko‘zda tutadi.

Pedagogning menejer (o‘quv-tarbiya jarayonini boshqaruvchi) sifatidagi muvaffaqiyati nima bilan belgilanadi?N.M.Karamzin: “Buyuk odamlar iste’dodi boshqa odamlarda iste’dodlarni kashf etishdan iboratdir”, degan edi. O‘z-o‘zidan ravshanki, menejment pog‘onasiga ko‘tarilgan har bir pedagog shu uslubda ishlashi shart.O‘z o‘quvchilarida iste’dodlarni kashf etish pedagog etuk mahoratining tasdig‘idir

Ammo “iste’dodlarni kashf etish” mexanik jarayon emas. Bu erda pedagogning birinchi bosqichda o‘quvchilarga o‘rnak bo‘lish orqali ularda qiziqish uyg‘otish va so‘ngra ularning o‘z tashabbusiga yo‘l ochish qobiliyati alohida rol o‘ynaydi. Bu erda gap pedagogning liderlik fazilatlari haqida boradi.

Demak, kasbiy-pedagogik kompetentlik quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi va ular o‘qituvchi shaxsining “ideal modeli”ni tashkil etadi.

O‘qituvchining pedagogik texnikasi. Pedagogik texnika – o‘quv jarayonini samarali tashkil etish shartidir. Pedagogik texnika – shunday malakalar yig‘indisiki, u pedagogga bir qancha talablar qo‘yadi. Unga eshitib turgan voqea, hodisa, narsalar orqali o‘quvchilarga o‘z fikri va his-hayajonlarini etkazish imkonini beradi. O‘quvchilar bilan bevosita muaomala qilishda pedagogning ana shu malakalari uning xulq-atvori, xatti-harakatlarida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik texnikani to‘liq egallash uchun pedagog aktyorlik va rejissyorlik mahoratining tarkibiy qismlarini ham egallashi zarur. Chunki pedagogning faoliyati bir qator xususiyatlari bilan aktyor va rejissyorning ijodiy faoliyatiga yaqindir. Harakat, diqqat, chehra yorqinligi, hayol, muomala va boshqalar teatr pedagogikasining asosiy tushunchalari bo‘lib, ularni bo‘lajak pedagog ham o‘zlashtirib olishi foydalidir. Qolaversa, teatr faoliyati bilan pedagogik faoliyat bir-biriga yaqin bo‘lib, bir qator umumiy jarayon xususiyatlariga ega.

O‘qituvchining pedagogik muloqot madaniyati va uslubi. Muloqot madaniyati – ish jarayonida odamlarning o‘zaro munosabatlarini tashkil etish sohasidagi hamkorlar bilan aloqa o‘rnatish, ular bilan til topish imkoniyatini beruvchi bilimlar va ko‘nikmalardir.

Muloqot madaniyati zamirida xushmuomalalik, sipolik, odoblilik, kamtarlik, bir so‘zlilik, iltifotlilik kabi muloqotga qo‘yiladigan umumiy ahloqiy talablar yotadi.

Xushmuomalalik – boshqa odamlarga nisbatan hurmat ifodasidir.Muomalada, so‘zlarda, ovoz ohangida, imo-ishoralarda aks etadi.Qo‘pollik madaniyatsizlik ko‘rsatkichigina emas, balki iqtisodiy kategoriya hamdir. Qo‘pol muomala o‘qituvchi pedagogik faoliyati unumdorligiva ta’lim-tarbiya smaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Sipolik – har qanday, eng avvalo – ziddiyatli va muammoli vaziyatlarda ham o‘qituvchining o‘zini qo‘lga ola bilishidir.

Odoblilik ham o‘qituvchi muloqot madaniyatining muhim unsurlaridan biri hisoblanadi.U eng avvalo pedagogik muloqotda me’yorni bilishni nazarda tutadi.Kamtarlik o‘quvchilarga baho berishda sipolikni, ularning didini hurmat qilishni anglatadi.

O‘quvchilar bilan bo‘ladigan munosabatlarda muvaffaqiyatga erishishda bir so‘zlilik ham o‘lkan ahamiyat kasb etadi. Pedagogik faoliyat va boshqa istalgan sohalarda ham berilgan va’dalar va olingan majburiyatlarni aniq bajarmasdan ish olib borish qiyin.

Iltifotlilik – birinchi bo‘lib o‘quvchilarga iltifot ko‘rsatish, ularni o‘ng‘aysizlik va ko‘ngilsizliklardan xalos etishga harakat qilishdir

O‘qituvchi muloqot madaniyatining yuksak darajasi muloqot jarayonida undada quyidagi shaxsiy fazilatlar mavjudligi bilan belgilanadi:

➢empatiya – dunyoni o‘quvchilar ko‘zi bilan ko‘rish, uni ular kabi tushunish ko‘nikmasi;

➢xayrixohlik – o‘quvchilarni hurmat qilish, simpatiya, ularni tushunish, qo‘llab-quvvatlashga tayyorlik;

➢tashabbuskorlik – o‘quvchilar bilan til topa bilish, muayyan sharoitda javobgarlikni o‘z zimmasiga olishga tayyorlik;

➢ochiqlik – ochiq-oydin gapirish va ishni ko‘ra olish, o‘quvchilarga o‘z ichki dunyosini ochishga tayyorlik;

➢ o‘z-o‘zini bilish – o‘quvchilardan o‘zi haqida har qanday axborotni olishga tayyorlik, lekin ularning fikriga qaram bo‘lmaslik

Har bir shaxsning rivojlanish xususiyatlari individual muloqot madaniyatining betakrorligi haqida so‘z yuritish imkoniyatini beradi.Muloqot madaniyati ta’lim jarayonida rivojlanishi mumkinligi yodda tutish muhimdir.

Ta’lim sohasidamansab pillapoyalaridan ko‘tarilishni rejalashtirish o‘qituvchining rivojlanish maqsadlari va ularga erishish yo‘llarini belgilashdan iborat.

Karera (obru-e’tibor, nufuzga erishish) –o‘qituvchining o‘z pedagogik faoliyati kelajagiga doir ongli rejalari, o‘z imkoniyatlarini mehnat orqali ro‘yobga chiqarishning mo‘ljallangan va real yo‘llaridir. Bu xizmat pillapoyalaridan asta-sekin ko‘tarilish, o‘z ko‘nikmalari, qobiliyati va malakasini oshirib borishdir.

Shu bilan bir vaqtda mansab pillapoyalaridan ko‘tarilish jamoada egallanuvchi lavozimlarning amaldagi ketma-ketligi hamdir. Individual professionallashuv nuqtai nazaridan kasbiy-pedagogikva mansabga doir ko‘tarilish yoki yuksalish farq qiladi.

Kasbiy-pedagogik yuksalishga o‘qituvchi mehnat faoliyatida kasbiy ixtisoslashuvning ustunligi, muayyan turdagi kasbiy faoliyatda yutuqlarga erishish va ularning tan olinishi xos. Kasbiy yutuqlar ko‘pincha xodim mansab pillapoyalaridan ko‘tarilishiga zamin yaratadi.

Mansabga doir ko‘tarilish – pedagogning mansab mavqei, ijtimoiy roli, shuningdek ta’lim muassasasinufuzining o‘zgarishi. Boshqacha aytganda, mansabga doir ko‘tarilish – bir muassasasi doirasida o‘qituvchining rivojlanish bosqichlari izchil o‘zgarishi. Karera o‘z bosqichlariga ega va insonning yoshi hamda uning kasbiy faoliyati tsikllari bilan uzviy bog‘liq. Mansab pillapoyalaridan ko‘tarilish bosqichlariga ularning har birida inson o‘zining turli xil ehtiyojlarini qondirishi nuqtai nazaridan shartli tavsif berish mumkin: dastlabki bosqich (o‘qish davri), shakllanish bosqichi(o‘zitanlagan kasbini o‘zlashtirish davri), ko‘tarilish bosqichi (amaliy tajriba to‘plash davri), erishilgan natijalarni saqlab qolish bosqichi (ijodiy faoliyat davri), yakunlash bosqichi (nafaqaga tayyorgarlik davri).

Pedagogik kadrlarga muayyan kasbiy va shaxsiy talablar qo‘yiladi. Maktab o‘qituvchisining shaxsi va kasbiga qo‘yiladigan talablar pedagog va psixologlarning tadqiqotlarida chuqur asoslab berilgan.

Pedagog shaxsiga qo‘yiladigan asosiy talablar uning yuksak malakasiga qaratilgan.Yuksak malakasiz o‘qituvchi faoliyatini tasavvur qilish mumkin emas.Hozirgi vaqtda maktab o‘qituvchilari tarkibining kasbiy tayyorgarlik darajasini yuksaltirish uchun bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ammo pedagogning ijtimoiy mavqei va obro‘si uning o‘ziga, uning aql-zakovati va ish sifatiga ham ko‘p jihatdan bog‘liqdir.

Har qanday kasbiy faoliyat insondan muayyan moyillikni, zarur jismoniy va ruhiy xususiyatlarni, shuningdek tegishli shaxsiy kamolot darajasini talab etadi.

O‘qituvchining kasbga yaroqliligi – ta’lim-tarbiya sohasida ma’lum faoliyat funktsiya (vazifa)larni o‘zlashtirish va samarali ish olib borish uchun zarur bo‘lgan kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar, qobiliyatlar, jismoniy, ruhiy va axloqiy fazilatlarning zaruriy yig‘indisidir. Pedagogik faoliyatga yaroqlilikni tavsiflovchi shaxsiy fazilatlar qatoriga o‘quvchilar bilan ishlashga moyillik, kirishimlilik (ular bilan til topa olish), odoblilik, kuzatuvchanlik, zehni o‘tkirlik, tashkilotchilik qobiliyatlari, o‘ziga nisbatan o‘ta talabchanlik kiradi.Bularning barchasini diagnostika qilish va muayyan darajada sinovdan o‘tkazish mumkin.

Kasbiy bilimlarni takomillashtirish va mahoratga erishish uchun o‘qituvchi pedagogik faoliyat tuzilishini tasavvur qilishi lozim. Psixologik tadqiqotlar (N.V.Kuzmina,

A.I.Shcherbakov va b.) ta’lim-tarbiya jarayonida pedagogik faoliyatning quyidagi turlari mavjudligini ko‘rsatadi:

1.Diagnostika (diagnosis – tanib olish, aniqlash) faoliyati ta’lim oluvchilarni o‘rganish, ularning rivojlanish, tarbiya darajasini aniqlash bilan bog‘liq. Har bir ta’lim oluvchining jismoniy va ruhiy rivojlanish xususiyatlarini, uning aqliy va axloqiy darajasini bilmasdan ta’lim-tarbiya ishini amalga oshirish mumkin emas. Bunga erishish uchun pedagog kuzatuvchan bo‘lishi, o‘rganish va diagnostika metodlarini bilishi lozim.

2.Konstruktiv-loyihalash faoliyati – ta’lim-tarbiya faoliyati yo‘nalishini, uning har bir bosqichdagi aniq maqsad va vazifalarini belgilay bilish, uning natijalarini prognoz qilish.

3. Tashkilotchilik faoliyati – ta’lim oluvchilarni tarbiya ishiga jalb qilish va ularning faolligini rag‘batlantirish bilan bog‘liq. Buning uchun pedagog aniq vazifalarni belgilash, ta’lim oluvchilar tashabbusini rivojlantirish, vazifalar va topshiriqlarni taqsimlash, ish jarayoniga rahbarlik qilish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi lozim.

4. Tahliliy-baholash faoliyati – ta’lim va tarbiya jarayonini tahlil qilish, ijobiy tomonlar va kamchiliklarni aniqlashdan iborat. Bu turdagi faoliyat pedagogga ishda ikki tomonlama aloqani quvvatlash, uni takomillashtirish yo‘llarini izlashga yordam beradi.

5. Tadqiqot-ijodiy faoliyat – ta’lim-tarbiya ishining yangi shakllari va usullarini topish yo‘lida izlanish, mavjudlarini ijodiy rivojlantirish.

Pedagog o‘zini-o‘zi shaxsiy va kasbiy rivojlantirishdan ko‘zlaydigan maqsad – o‘z pedagogik faoliyatida muvaffaqiyatga erishish

Ta’lim sohasiga doir davlat xujjatlarida ma’naviy etuk va jahon andozalariga javob bera oladigan pedagog kadrlarni tayyorlash, ularning o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, izlanish hamda ishlashga yo‘naltira oladigan, kelajakda ularni mustaqil qaror qabul qila oladigan shaxs qilib tayyorlash masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu talablar ta’lim muassasalarida tayyorlanayotgan pedagog kadrlarning mustaqil fikrlashi va o‘z sohasi bo‘yicha muhim qarorlar qabul qilishi uchun o‘ta muhim ahamiyatga ega**.**

Xulosa

Xulosa qilib aytganda o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish qobiliyati **muammoli topshiriqlar** yechimini mustaqil izlashda, ularni mustaqil bajarishda shakllanadi. Muammoli topshiriq– motiv, munosabat, maqsad, sharoit bilanbog‘liq. O‘quv topshiriqlarni bajara olish malakasi o‘quvchishaxsining ongi va fikrlash qobiliyatini ko‘rsatuvchi malakasidir. O‘quv topshiriqlarni hal etish natijasida o‘quvchi muammolarniyechish usullarini egallaydi. Topshiriq – bu ma’lum shart asosida berilgani maqsadlidir.

O‘quvchining mustaqil o‘quv faoliyatiga nisbatan o‘qituvchi tomonidan muayyan talablarning qo‘yilishi ularning mazmunini boyitadi. O‘quv topshiriqlar oldin o‘zlashtirilgan bilimlarga tayangan holda berilishi kerak. Ijodiy topshiriqlar tarkibiga ijodiy mashq, ijodiy mustaqil ish, turli didaktik o‘yinlar kiradi. Agar ijodiy mashq vositasida o‘rganilgan bilimlar yangi o‘quv holatlariga tatbiq qilinsa, ijodiy mustaqil ish dalillardan yangi xulosalar chiqarish hamda yangicha faoliyat usullarini faoliyatda qo‘llash bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. Erkinvafarovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - T., O‘zbekiston, 016.

2. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizomva shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatini kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. - T., O‘zbekiston, 017.

3. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T., O‘zbekiston, 017.

4. Mirziyoe Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - T., O‘zbekiston, 016.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli farmoni.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 0 apreldagi «Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-2909-sonli qarori.

7. O‘zbekistonRespublikasiPrezidentining 017 yil 9 sentyabrdagi «Maktabgacha ta’lim muassasalarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-3261-sonliqarori.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 018 yil 5 apreldagi” Respublika oliy ta’lim va ilmiy-tadqiqot muassasalari xodimlarining mehnatiga haq to‘lash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3655-son qarori.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 012 yil 4 iyuldagi “Oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash va attestatsiyadan o‘tkazish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF–4456-son Farmoni

“UZTURKFRAZ” PARALLEL KORPUSINI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI

Shaxribon Musurmankulova
GulDU doktoranti
shmusurmankulova83@gmail.com
Orcid:0000-0001-5149-4029

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek va turk tillaridagi frazemalar parallel korpusi ma’lumotlar bazasini shakllantirish bosqichlari tavsiflangan. Bosqichlarda amalga oshiriladigan jarayonlar izohlangan. Matnni qayta ishlash, skanerlash, tahrirlash, razmetkalash bosqichlari tahlil qilingan. Avtomatik tarjima jarayonida barqaror birikmalar, frazemalar tarjimasi bilan bog‘liq muammolar yoritilgan. O‘zbek-turk parallel korpusining ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish, avtomatik tarjima, milliy korpus va ta’lim korpuslarini shakllantirishdagi o‘rni ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: uzturkfraz, korpus, parallel korpus, o‘zbek-turk parallel korpusi, o‘zbek-turk frazemalari parallel korpusi, korpusni shakllantirish bosqichlari, matnni qayta ishlash, tahrirlash, analiz, grafematik analiz, razmetkalash, teglash, qidiruv tizimi, konkordans.

STEPS OF FORMING THE PARALLEL CORPUS “UZTURKFRAZ”

Shaxribon Musurmankulova
GulDU doktoranti
shmusurmankulova83@gmail.com

Abctract: The article the stages of forming a database of a parallel corpus of phrases in Uzbek and Turkish are described. The processes performed in stages are described. The stages of text processing, scanning, editing, and markup are analyzed. In the process of automatic translation, the problems associated with the translation of stable combinations, phrases are highlighted. The role of the Uzbek-Turkish parallel corps in the implementation of scientific research, automatic translation, the formation of the National Corps and the academic corps is indicated.

Keywords: uzturkfraz, corpus, parallel corpus, Uzbek-Turkish parallel corpus, Uzbek-Turkish parallel corpus of phrases, corpus formation stages, text processing, editing, analysis, graphematic analysis, markup, tags, search engine, concordance.

O‘zbekcha-turkcha frazemalar korpusi turkiy tillar o‘rtasidagi parallel korpusining dastlabki namunalaridan biri bo‘ladi. Bu korpusni shartli ravishda Uzturkfraz parallel korpusi deb nomladik. Boshqa korpuslar singari uzturkfraz korpusi matnlari uning yaratilish maqsadiga bog‘liq bo‘lgan aniq mezonlar bo‘yicha tanlanadi. Xususan, kompilyatorlar o‘zbek va turk tillaridagi frazemalarning statik to‘plamini, ular ishtirokidagi butun boshli matnlarni kiritish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. O‘zbek tilidagi frazemalar professor Shavkat Rahmatullayev tomonidan nashr etilgan “O‘zbek tili frazeologizmlari lug‘ati” asosida tanlandi. Lug‘at 1978-yilda ham nashr etilgan bo‘lib, parallel matnlar korpusiga 1992- yildagi qayta ishlangan, to‘ldirilgan nashri asos qilib olindi [Rahmatullayev,1992]. Turk tilidagi frazemalar Umer Asim Aksoyning “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. Deyimler Sözlüğü” [Aksoy,1984] dan olindi.

Uzturkfraz parallel korpusi o‘zbek va turk tillaridagi frazemalarning izohli lug‘ati matniga asoslanadi. Parallel korpus yaratish va teglash talablaridan bir-biriga mos matnlarni to‘g‘ri tanlash, muallif, hajm, mavzu, janr va uslub masalalariga e’tibor berishdir. Bu jihatdan Uzturkfraz qo‘yilgan talablarga javob beradi. Har ikki tilning bir xil mavzudagi, ya’ni frazemalarga bag‘ishlangan lug‘at matnlari tanlab olindi.

Korpus yaratish texnologiyasi ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan. A.Baranov korpus lingvistikasining asosiy tushunchalari, matnlar korpusi, muammolar sohasi, ma’lumotlar bazasi, korpus ma’lumotlarini saqlash birliklari, tadqiqotlar korpusi, illyustrativ korpuslar, dinamik va statik matnlar korpusini namoyish etish va saqlash usullari haqida ma’lumot bergan [Baranov, 001].

O‘zbek va turk tillari frazemalari parallel korpusini shakllantirish bosqichlari. V.Zaxarov korpuslarni shakllantirishning texnologik jarayoni sifatida 9 ta bosqichni qayd etgan [Zaxarov,2011:36]. O‘zbek-turk parallel korpusi ma’lumotlar bazasini shakllantirish shu bosqichlar asosida amalga oshirildi.

1. Qayd etilgan manbalar asosida matn kiritishni ta’minlash. O‘zbek-turk parallel korpusi lingvistik ta’minotini shakllantirishda o‘zbek va turk tillaridagi frazemalarning izohli lug‘ati matniga asoslanildi. Professor Shavkat Rahmatullayev muallifligidagi “O‘zbek tili frazeologizmlari lug‘ati” hamda Umer Asim Aksoyning “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. Deyimler Sözlüğü” manbalaridan olingan frazemalar hamda ularning izohi shakl va mazmun muvofiqligi (shakl va mazmun jihatdan mos keluvchi frazemalar), qisman shakl va to‘liq mazmun muvofiqligi (fonetik, struktur-grammatik jihatdan farqlanuvchi, ammo mazmunan to‘liq mos keluvchi frazemalar), mazmun muvofiqligi (shakl jihatdan nomuvofiq, ammo mazmun jihatidan mos keluvchi frazemalar) tamoyillari asosida joylashtirildi. Lug‘atlarda misollar

keltirilmagan frazemalar badiiy manbalardan olingan misollar bilan boyitildi. Qo‘shimcha ravishda lug‘atlarda qayd etilmagan 378 ta frazema kiritildi.

Parallel korpusni to‘g‘ri shakllantirish uchun dastlab o‘zbek tilidagi frazemalar asliyat manba sifatida belgilandi va uning turk tilidagi tarjimasi muvofiqlashtirildi.

. Mashina o‘qiydigan formada qayta shakllantirish. Sh.Rahmatullayev muallifligidagi “O‘zbek tili frazeologizmlari lug‘ati” kirill alifbosida nashr etilgan.

Parallel korpusni shakllantirishda tanlangan matnlar qayta ishlab chiqildi. Korpus matnlarini shakllantirishda avtomatik usullardan foydalaniladi. Matnni shakllantirishning eng faol avtomatik usuli skanerlashdir. O‘zbek-turk parallel korpusi matni skanerlash usulida qayta ishlandi. Skanerlar maxsus texnik vositalar orqali amalga oshirildi. Skanerlangan matn ustidagi quyidagi kamchiliklar bartaraf etildi:

- boshqa ko‘rinishga o‘tib qolgan harflar tuzatildi;
-so‘zlarda paydo bo‘lgan ortiqcha harflar olib tashlandi;
- “-”chiziqcha va “–” tire belgilari farqlandi.

Shu jarayonlardan so‘ng matn TransEdit.exe dasturi yordamida lotin alifbosiga o‘girildi. Umer Asim Aksoyning “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. Deyimler Sözlüğü” matni ayni shaklda berildi.

3. Analiz va matnlarni dastlabki qayta ishlash. Matn imlo va uslubiy jihatdan tahrir qilindi.

4. Konvertlash va grafematik analiz. Grafematik analiz – tabiiy matndagi aloqadorlik asosida tahlil qilish dasturi. Korpusning lingvistik ta’minoti uchun mo‘ljallangan lug‘atlar matni quyidagicha tahlil qilindi:

- frazemalar va ularga berilgan izohlar, misollar alohida-alohida jadval ko‘rinishida ajratildi;
- nostandart (leksik bo‘lmagan) elementlar ajratildi;
- abzas, lug‘at maqolasining asosiy birliklari, sarlavha, izohlar ajratildi.

Parallel korpus uchun ma’lumotlar bazasini shakllantirishda tabiiy tilni qayta ishlashning asosiy protsedurasi sifatida: tokenizatsiya, lemmatizatsiya, stemming, parsinglar ajratiladi.

5. Matnni razmetkalash. Razmetkalar matn xususiyatlarini yoritishda, kerakli ma’lumotni tez topishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Parallel korpus matni razmetkalash nazariyasiga muvofiq ikki xil modellashtirildi:

1) ekstralingvistik ma’lumotlar berildi. B.Bazarova ekstralingvistik ma’lumotlarni qo‘shimcha ma’lumot sifatida keltirib, matn nomi, muallif nomi, avtor jinsi, tug‘ilgan yili, asarni yaratgan yili kabilarni matnning asosiy parametri sifatida qayd etgan [Bazarova,2016:19]. Biz parametrlardan ijodiy yondashgan holda foydalandik:

Parallel korpusning ekstralingvistik ma’lumot qismida – butun matnga tegishli bo‘lgan, matnning tuzilishi haqidagi ma’lumotlar, korpusning metatavsifi keltirildi:

Korpus nomi: O‘zbek-turk parallel korpusi

Korpus matni uchun asos bo‘lgan manbalar:

O‘zbek tili frazeologizmlari lug‘ati/ Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. Deyimler Sözlüğü.

Nashr yili: 1992/1984.

Mualliflar: Shavkat Rahmatullayev/Umer Aksoy

Asar yaratilgan til: o‘zbek/turk

Matn janri: lug‘at.

Matn hajmi:564/375

Lingvistik ma’lumotlar. Lingvistik qo‘shimcha ma’lumotlar – matn elementlarini tavsiflovchi ma’lumotlardir. Parallel korpusda frazemalar struktur-morfologik jihatdan razmetkalandi. Bunday razmetkalash frazemalarning shakllanish jarayoni, struktur-grammatik tuzilishi, komponent tahliliga qaratilgan tadqiqotlar uchun faktik material vazifasida xizmat qiladi. Frazemalarning kontekstual xususiyatlarini ko‘rsatish maqsadida tanlangan manbalar uchun teglash tizimi shakllantirildi.

6. Avtomatik razmetka natijalarini tahrir qilish bosqichida razmetkalashdan keyingi xatolar tuzatildi va har xillik bartaraf etildi (qo‘lda va yarim avtomat shaklda).

7. Razmetkalangan matnlarni tezkor ko‘p aspektli qidiruv va statistik qayta ishlash bilan ta’minlovchi maxsus lingvistik-informatsion-qidiruv tizimiga konvertlash (corpus manager) jarayonini amalga oshirish uchun ma’lumotlar bazasi shakllantirildi va dasturchiga havola etildi.

8. Korpusga kirishni ta’minlash bosqichi parallel korpus tayyor bo‘lgandan keyin amalga oshadi. Informatik-dasturchi yordamida parallel korpus shakllantirilgandan so‘ng, dastavval, kompakt diskda tarqatiladi. Ekspertizadan o‘tgach, global tarmoqqa joylash rejalashtirilgan. Parallel korpusga kirishni ta’minlash foydalanuvchilarning yoshi, mashg‘uloti, imkoniyatlarini hisobga olgan holda qayta ko‘rib chiqiladi.

9. O‘zbek-turk parallel korpusini yaratish va undan foydalanish aspektlari tavsiflangan hujjat ta’minoti yaratiladi, metama’lumotlar bo‘yicha qidiruvga imkon beruvchi razmetka, korpus-menedjerning so‘rov tili haqida ma’lumot keltiriladi [Zaxarov,2011:36].

Parallel korpus matnini qayta ishlash jarayonida o‘zbek tilidagi frazemalarning turk tilidagi muqobil variantlari aniqlandi. Parallel matnlarni moslashtirish juda muhim, chunki tarjima jarayonida “tabiiy” tarjimani yaratish uchun tarjimon tomonidan matnga ishlov berilishi, muayyan qismlar birlashtirilishi, o‘chirilishi, qo‘shilishi yoki qayta tartiblanishi mumkin. Asl matn va uning tarjimasini solishtirish uchun matnlar orasidagi muqobillikni o‘rnatish kerak. Moslash jarayonida mos atoqli otlar, raqamlar va boshqa jihatlar mutanosibligi ko‘pincha yo‘nalish nuqtasi sifatida ishlatiladi. Parallel korpus matnlari o‘rtasidagi muvofiqlik darajasi matn turiga qarab o‘zgaradi. Masalan, badiiy matn tarjimonga rasmiy matndan ko‘ra ko‘proq erkinlik berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. Deyimler Sözlüğü. Dördüncü baskı, 1984.
2. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Эдиториал УРСС, 001.
3. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика. –Иркутск: ИГЛУ, 011.
4. Базарова Б.Б. Введение в корпусную лингвистику. -Улан-Удэ, 016.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент,1992.

O‘ZBEK-TURK FRAZEMALARINING PARALLEL KORPUSINI SHAKLLANTIRISHDA ALISHER NAVOIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODIDAGI FRAZEMALARNING O‘RNI

Shaxribon Musurmankulova
GulDU doktoranti
shmusurmankulova83@gmail.com
Orcid:0000-0001-5149-4029

Annotatsiya: Maqolada barqaror birikmalar, frazemalarning olam manzarasini, til sohibi dunyoqarashi, madaniy xususiyatlarini ifodalashdagi o‘rni, Alisher Navoiy va Z.M.Boburning so‘z, frazemalar ma’nolarini anglashdagi va keng yoyishdagi mahorati haqida so‘z boradi. Maqolada Alisher Navoiy va Z.M.Bobur ijodida umumxalq frazemalari bilan bir qatorda muallif mahorati bilan belgilanuvchi okkazional iboralar qo‘llangani misollar asosida ko‘rsatilgan. Frazemalarning eski o‘zbek tiliga xos ma’nolari tahlil etilgan. Navoiy va Bobur ijodiga xos frazemalarning eski o‘zbek tili sohiblari lisoniy ongidagi idroki, bahosi bilan aloqadorligi yoritilgan. O‘zbek-turk frazemalari korpusining Navoiy va Bobur frazemalarini tadqiq qilishda va ommalashtirishda amaliy ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: barqaror birikmalar, olam manzarasi, lisoniy ong, tafakkur, idrok, frazemalar, o‘zbek-turk frazemalari parallel korpus, ma’lumotlar bazasi, okkazional iboralar, eski o‘zbek tili.

THE ROLE OF PHRASES IN THE CREATION OF ALISHER NAVOY AND ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR IN THE FORMATION OF A PARALLEL CORPUS OF UZBEK-TURKISH PHRASES

Shaxribon Musurmankulova
GulDU doktoranti
shmusurmankulova83@gmail.com

Abstract: The article talks about stable combinations, the role of idioms in expressing the world view, the worldview of the language owner, cultural characteristics, Alisher Navoi and Z.M. Babur's skill in understanding and spreading the meaning of words and idioms. In the article, it is shown on the basis of examples that Alisher Navoi and Z.M. Babur use occasional expressions determined by the author's skill along with universal phrases. The meanings of idioms specific to the old Uzbek language are analyzed. The relationship between the phrases characteristic of Navoi and Babur's work with the perception and evaluation of the old Uzbek language speakers is highlighted. It is emphasized that the corpus of Uzbek-Turkish phrasemes is of practical importance in the research and popularization of Navoi and Babur phrasemes.

Keywords: permanent association, picture of the world, language perception, thinking, perception, phraseology, Uzbek-Turkish phraseology parallel corpus, database, occasional expression, old uzbek-language.

Kompyuter lingvistikasi o‘zbek tilshunosligida yaqin yillarda rivojlanayotgan soha hisoblanadi. Kompyuter lingvistikasi fan sifatida oliy ta’lim muassasalari o‘quv rejasiga kiritildi. Kompyuter lingvistikasi mutaxassisliklari, yo‘nalishlari ochildi. Korpus lingvistikasi, dastavval, kompyuter lingvistikasining bir yo‘nalishi sifatida shakllandi. Hozirgi kunda alohida soha sifatida rivojlanmoqda. Korpus lingvistikasining maqsadi, vazifalari, obyekti, predmeti ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan. Kompyuter lingvistikasi korpus turlarini tavsiflaydi, ularning amaliy ahamiyatini yoritadi. Hozirgi kunda dunyo korpus lingvistikasida korpusning bir qator ko‘rinishlari yaratilgan. Ularning aksariyati milliy til asoslarini jamlagan milliy korpuslar tarkibida berilgan. Korpuslar har xil mezon asosida quyidagi turlarga bo‘linadi: ta’lim korpuslari, ovozli, yozma, aralash korpuslar, bir va ko‘p tilli korpuslar; adabiy til korpuslari, dialektal korpuslar, og‘zaki korpuslar, publitsistik matnlar korpusi, erkin korpuslar, tijorat korpuslari, yopiq korpuslar; tadqiqiy korpuslar, illyustrativ korpuslar; parallel korpuslar, dinamik (monitor) korpuslar, turg‘un korpuslar; annotatsiyalangan (teglangan) va anntotsiyalanmagan (teglanmagan) kabi guruhlarga ajratiladi [Захаров, 005:48].

Parallel korpuslardan turli amaliy maqsadlarda foydalanish mumkin. Parallel korpuslar lingvistik xususiyatlarni va ularning chastotalarini ikki tilda taqqoslash uchun ishlatiladi. Ulardan, shuningdek, manba va maqsadli til o‘rtasidagi o‘xshashlik hamda farqlarni o‘rganish uchun ham foydalaniladi. Bu esa tahlilning turli darajalarida tizimli, matnga asoslangan kontrastli tadqiqotlarni amalga oshirishga imkon beradi. Shu tarzda, parallel korpuslar tillarga xos tipologik va madaniy farqlar va o‘xshashliklarga asoslanib tillar haqida ma’lumotlar beradi. Komporativ tilshunoslik parallel korpuslardan foydalanish bilan chambarchas bog‘liq, ya’ni ular tarjimashunoslikda ikki va undan ortiq tillarning solishtirma tahlilini amalga oshirishga imkon beradi. Parallel korpus tarjimonlarga asl manba va maqsadli til o‘rtasidagi tarjima ekvivalentlarini topishda ham yordam berishi mumkin. Ular so‘zlarning chastotasi, birikmalar, frazemalar, o‘xshatish vositalari, ko‘chim turlarining o‘ziga xos qo‘llanilishi haqida ma’lumot beradi. Ushbu protsedura tarjimonlarga maqsadli tilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti bo‘lmagan so‘zlar yoki iboralar uchun tizimli tarjima strategiyalarini ishlab chiqishda ham amaliy yordam berishi mumkin. So‘nggi paytlarda avtomatik tarjima tizimlari uchun baza ishlab chiqishda parallel korpuslardan tobora ko‘proq foydalanilmoqda.

Dunyo tilshunosligida korpuslarning shakllantirilishi tillarning internet tiliga aylanishida, ma’lumotlarning tezkor va keng doirada uzatilishiga zamin yaratadi. Parallel korpuslar tillar o‘rtasidagi ma’lumot almashuvida muhim o‘rin tutadi.

Til jamiyatda axborot almashish, hissiy ta’sir ko‘rsatish, ma’lumot to‘plash funksiyalarini bajaradi. Til birliklari mazkur funksiyalarda o‘ziga xos ko‘rinishda va ma’no qirralari orqali namoyon bo‘ladi.

Muloqot jarayonida lug‘aviy birliklar borliqdagi narsa-buyum, voqea-hodisa, harakat-holat haqida axborot beradi. Lug‘aviy birliklar tushuncha ifodalaydi. Lug‘aviy birliklar orasida frazemalar muhim o‘rin tutadi. Frazemalar tushuncha ifodasiga ko‘ra lug‘aviy birliklarga, shaklan birikma yoki gap ko‘rinishida bo‘lishiga asosan barqaror birikmalarga mansubdir. Frazema so‘z birikmasi, gap strukturasiga ega bo‘lishiga qaramasdan, lug‘aviy birlik hisoblanadi va shu jihatdan so‘z bilan bir qatorga qo‘yiladi [Tursunov, 1975:8]. Frazemalar komponentini tashkil qiluvchi leksemalar bir lug‘aviy ma’no ifodalashga xizmat qiladi. Frazemalar lisoniy ongda muayyan belgi, narsa-buyum, harakat-holatni aks ettiradi. Frazemalarning belgi va harakat-holatni aks ettirishi faol kuzatiladi.

Frazemalar tilning emotsional-ekspressiv funksiyasini namoyon qiladi. Frazemalar, ya’ni iboralar axborot berishdan tashqari fikrni ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi. “Obrazning frazeologiyadagi asosiy vazifasi – g‘oya, fikrni ta’sirchan qilib ifodalab berishdir. Frazeologik birlik frazeologik obrazni, o‘ziga xos manzarani ifodalaydi va ularning fonida frazeologik birliklarning butun ma’nosi idrok qilinadi” [Xolmuradova, 017:10].

O‘zbek tilshunosligida frazemalarning semantik-uslubiy xususiyatlari Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, B.Yo‘ldoshev, A.Mamatov, A.Rafiyev kabi olimlarning ilmiy asarlari, o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy maqolalarida tadqiq etilgan [Yo‘ldoshev, 1993:8]. Frazemalar til sohibi tafakkuri, lisoniy ongi, turmush tajribasi, madaniy qarashlari, e’tiqod, urf-odat, an’analari bilan bevosita bog‘liq. “...iboralarning har biri asosida uning yaratuvchisi va egasi bo‘lgan xalqning tarixiy taraqqiyoti, predmet, voqea va hodisalar yotadi [Tursunov, 1975:8].

O‘zbek-turk frazemalarining parallel korpusi ikki tilda mavjud frazeologizmlar asosida shakllantiriladi. Frazemalar xalq ijodi mahsulidir. Yillar davomida taniqli ijodkorlar, buyuk mutafakkirlar ijodida sayqallanib, turli ma’no qirralarini namoyon qilib keladi. Shu bois o‘zbek-turk frazemalari parallel korpusini shakllantirishda mumtoz yozma manbalardagi umumxalq frazemalari bilan bir qatorda buyuk mutafakkirlar ijodida o‘zgacha ma’nolarda qo‘llangan, shuning barobarida muallif ijod mahsuliga xos frazemalarni ham jamlash amaliy ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy turkiy tilning imkoniyatlari kengligini, boshqa tillardan qolishmasligini, afzal jihatlari mavjud ekanligini ham nazariy, ham amaliy jihatdan isbotlab berdi. Navoiy turkiy so‘zlardan shunchaki foydalanmadi, balki uning turfa jilolarini olamga yoydi. So‘z qo‘llashda undan foydalanuvchi va ijodkor mas’uliyatini g‘avvosning marvarid noyobligini namoyon qilish qobiliyatiga qiyosladi: Andoqki, daryodin gavhar g‘avvos vositasi bila jilva namoyish qilur va aning qiymati javharig‘a ko‘ra zohir bo‘lur [Navoiy, 011:17]. (Bu shunga o‘xshaydiki, gavhar daryodan g‘avvos vositasi bilan chiqariladi, uning qiymati esa, toshiga qarab ma’lum bo‘ladi).

“Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida shunday deydi: “So‘z durredurkim, aning daryosi ko‘ngildur va ko‘ngul mahzaredurkim, jomiyi maoniyi juzv va kuldur [Navoiy, 011:17]. (Ya’nikim “… so‘z bir dur bo‘lib, uning daryosi ko‘ngildir. Ko‘ngil shunday bir joy bo‘lib, so‘zning barcha – katta-kichik ma’nolari unda jam bo‘lgan). Alisher Navoiyning so‘z ma’nolarini anglash va aks ettirish mahorati frazemalarda ham namoyon bo‘ladi.

Alisher Navoiy ijodida bir qator barqaror birikmalar narsa-buyumni ifodalaydi: abad nuqtasi “yagona bir dona xol”, ajzi niyoz= “iltijo, yolborish”, aloyiq zulmati “fisq-u fasod”, andeshayi gumroh “e’tiqod”, aql alochug‘i “miya, ko‘ngil”, aql uyi “miya”, achchig‘ sharbat “may”, alochuq eli “ko‘chmanchi xalq”.

Navoiy ijodidagi frazemalar harakat-holatni ifodalaydi: adovat ko‘rguz= “qarshilik qilmoq”, afsona bol= “kishilar og‘ziga tushmoq”, afsor ur= “no‘xta solmoq, o‘ziga rom qilmoq; xuddi jilovlagandek, tizginini qo‘lga olgandek o‘ziga mubtalo qilmoq”, ahd bog‘la= “qat’iy qaror qilmoq”, ayog‘ ostondin tort= “biror joyga borishni tark qilmoq”, baloyi kon bo‘l= “ko‘ngilsizlikka sabab bo‘lmoq”, balog‘a mubtalo bo‘l= “ofatga uchramoq”, basirat ko‘ziga g‘aflat pardasin sol= “kaltafahmlik qilmoq”, bir qorindan kel= “bir onadan tug‘ilmoq”, bosh nigun ayla= “bosh egmoq”, bosh oqar= “sochga oq tushmoq”, boshda aso indur= “zulm qilmoq”, himmat etagini silki= “mol-dunyodan voz kechmoq”, hushdin bor= “hushdan ketmoq, hushsizlanmoq”, inon ixtiyor asra= “o‘zini qo‘lga ola bilmoq; idrok bilan ish ko‘rmoq”, jon bilan itoat ayla= “sidqidildan bo‘ysinmoq”, jondin ilik yuv= “hayotdan umid uzmoq”.

Alisher Navoiy ijodida umumxalq frazemalari, o‘sha davr eski o‘zbek tilida keng qo‘llangan iboralar uchraydi. Masalan, “o‘lmoq” tushunchasining ajal devi band qil= “o‘ldirmoq, jonini olmoq”, ajal paymonasi to‘l= “umr tugamoq, ajali yetmoq” kabi frazemalar bilan ifodalanishi umumxalq nutqiga xosdir.

Navoiy ijodida umumxalq frazemalari bilan bir qatorda muallif nutqiga xos iboralar ham kuzatiladi. Masalan, adolat uyin saddi iskandar et= “adolatni mustahkamlamoq” frazemasi Navoiy ijodiga xos bo‘lib, buyuk mutafakkirning tushunchaga munosabati, bahosini aks ettiradi. Shu bilan bir qatorda bunday okkazional frazemalar tushunchaning eski o‘zbek tili davridagi talqini haqida ham axborot beradi.

Zahiriddin Muhammad Boburning mashhur memuar asari bo‘lgan “Boburnoma” ham tilshunosligimizni boyituvchi qomusiy asar hisoblanadi. Asarda muallif ko‘rgan kechirganlarini tasvirlar ekan, asarning yanada jozibasini oshirish uchun maqol, matal, frazemalarga ham murojaat qilgan. Bu frazemalar tarkibida aynan Boburning so‘z qo‘llash mahoratiga xos bo‘lgan frazemalarni uchratamiz. “Boburnoma”da keltirilgan frazemalarni o‘rganish bugungi tilshunosligimiz rivoji va muvaffaqiyati uchun ham juda dolzarbdir.

Alisher Navoiy va Bobur asarlari eski o‘zbek tilida yaratilgan bo‘lib, bu davrda umumturkiy so‘zlar, lug‘aviy birliklar keng qo‘llangan. Umumturkiy lug‘aviy birliklar, xususan, iboralar ham faol ishlatilgan. Mazkur lug‘aviy birliklarning aksariyati hozirgi o‘zbek tili va qardosh turkiy tillarda, shevalarda ishlatiladi. Masalan, Alisher Navoiy ijodida qo‘llangan **bosh olib ket**/bosh olib chiq= “butunlay chiqib ketmoq, tashlab ketmoq” [Rahmatullayev, 1992] frazemasi hozirgi o‘zbek tilida ham ishlatiladi. Bu ibora “Boburnoma”da **bosh olib yitmak** shaklida qo‘llangan. “Dedikim, mundoq dushvorliq bila tirilguncha **bosh olib yitsam** yaxshi” [Boburnoma, 008:89] Hozirgi turk tilida ham inson ruhiy holatini ifodalash uchun bu ibora qo‘llanadi: **Başını alıp gitmek**. Kimseye danışmadan ve nereye gideceğini kimseye bildirmeden çevresindekilerle ilgisini kesip bulunduğu yerden uzaklaşmak. “Dağarında her perdeden şarkılar, Tizi de var pesi de var. **Başını alıp gitme**, Kavuşunca âşıklar, biter tüm yolculuklar”. [Ömer,1984].

Alisher Navoiyda **bir qorindan kel**= “bir onadan tug‘ilmoq” iborasi ishlatiladi. Bu hozirgi kunimizda ham faol qo‘llaniladi. **Bir qorindan talashib tushgan**. Kim bir ota-onadan tug‘ilgan. [Rahmatullayev, 1992] **Bir qorindan talashib tushgan** qondoshlarning bu kun bir-birini ko‘rishga ko‘zi, otishga o‘qi yo‘q. **Gazetadan.** Turk tilida ham ayni mazmundagi ibora qo‘llaniladi. **Ana baba bir (kardeşler)** Aynı ana ve babadan olan (kardeşler). [Ömer,1984] Barbunyada **ana baba bir kardeş** olmuştuk. Gerisine ne lüzum vardı?[Ahmet Hamdı Tanpinar].

Alisher Navoiy asarlarida **bosh nigun ayla**- “bosh egmoq” iborasi uchraydi. Bu ibora bugungi o‘zbek va turk tillari frazeologizmlarini ham boyitib kelmoqda. **Bosh egmoq** Varianti: bosh(i)ni egmoq Sinonimi: bo‘yin egmoq; bo‘yn(i)ni ham qilmoq- Itoatkor bo‘lmoq. [Rahmatullayev, 1992] Nima, u meni nohaq so‘ksa, **bosh egib** turaymi? **Baş eğmek** (boyun eğmek) Güçlünün buyruğuna uymayı kabul etmek, krş. “Boyun kesmek” [Ömer,1984] Bu çocukların ikisi de birbirlerine olan sevdalarında öyle sebat ettiler ki, nihayet anneleri, babaları da **baş eğmek** mecburiyetinde kaldı.

Shavkat Rahmatullayevning “O‘zbek tili frazeologizmlari lug‘atida” **sochi oqardi** Sinonimi: soqol(i) oqardi iborasi keltirilgan. Ömer Aksoyda bu ibora **saç ağartmak** shaklida uchraydi. Har ikkala iboraning izohi kishining yoshlanganligi, qarilik belgisini bildirib kelgan.

Alisher Navoiy ijodida ham huddi shu mazmunni beruvchi **bosh oqar**- “sochga oq tushmoq” iborasini uchratishimiz mumkin.

“Boburnoma”da **ilik qo‘yub** iborasi ishlatilgan. Bu qo‘l uzatmoq, ya’ni egalik qilmoq, urinib ko‘rmoq ma’nosida qo‘llanilgan. “Samarqandg‘a **ilik qo‘yub** hech ish ochilmadi” [Boburnoma, 008:67]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham turk tilida ham **qo‘l uzatmoq-el uzatmak** iborasi qo‘llaniladi va bu iboraning yangicha ma’nosi ham mavjud. Ya’ni hozirda biz bu iboraning egalik qilmoq ma’nosi bilan birga yordam qo‘lini cho‘zmoq ma’nosi borligini ham bilamiz. **Qo‘l uzatmoq** Varianti: qo‘l cho‘zmoq/ Kim nimaga biror narsani bevosita olish uchun qo‘lini bor bo‘yi yo‘naltirmoq [Rahmatullayev, 1992] U faqat Shakarxonning “Sovimasin” degan so‘zidan keyin nonga **qo‘l uzatdi**. **Oydin. O‘zidan ko‘rsin. El uzatmak** 1.Dokunmaya, almaya kalkışmak. .Yardım etmek [Ömer,1984] “Tarih Türkü ateşle imtihan ediyor. Bu imtihandan, yalnız erkeklerimizin cesareti ile başarılı çıkamayız. Artık biz kadınlar da bu ateşe yüzümüzü çevirmek, **ellerimizi uzatmak** zorundayız. Ordumuzun hepimize ihtiyacı var..” [Turgut Özakman]

Hozirgi o‘zbek va turk tili frazemalari tarkibida **kun botmoq-gün (güneş) batmak** iborasi qo‘llaniladi. Bu “Boburnoma”da yana ham badiiy bo‘yoqdor ifoda bilan berilgan. “Mundoq mutahayyirliq va sargardonliqda bu xabar kelgan bila hech andisha va tavaqquf qilmay, o‘shal zamon-o‘qkim, **oftob o‘lturur chog‘** edi, ...”[Boburnoma, 008:67]. Oftob o‘lturur chog‘ deb Bobur kun botish paytini juda ajoyib va takrorlanmas ifoda bilan tasvirlab bergan.

Qo‘lga kiritmoq/ egallamoq **/- Ele geçirmek**/ Pek kolay bulunmayan bir şeyi elde etmek/ bu iboralarimiz ham hozirgi o‘zbek va turk tillarida faol qo‘llaniladigan iboralardan biri hisoblanadi. Bu holatni Bobur **iliklamoq** so‘zi orqali bayon etadi. “Shayx Boyazidni tutmoq kerak, arkni iliklamoq kerak” [Boburnoma, 008:95].

“Boburnoma”da qo‘llanilgan iboralarni turk tili bilan qiyosiy hamda struktur tadqiq etish tarixiy frazemalarning bugungi kundagi evolyutsiyasini aniqlash va tarjimadagi o‘ziga xosliklarni aniqlashga yordam beradi. [Muhammdiyeva D, 021:136]

Alisher Navoiy va Bobur ijodi turkiy tillar, xususan, o‘zbek tilining ifoda imkoniyatini, badiiy ta’sirchan omillarini yoritish bilan bir qatorda, barqaror birikmalar, frazemalar taraqqiyotiga xos muhim belgilarni tahlil qilishda ahamiyatlidir. Ikki buyuk ijodkorning yuksak badiiy yetuk tafakkuri, tildan foydalanish mahorati, so‘zga bo‘lgan hurmati frazemalarda ham o‘z ifodasini topgan. Bu frazemalarning ma’no xususiyatlarini o‘rganishda, turkiy olamga keng yoyishda, lingvistik tadqiqotlar uchun ma’lumotlar bazasi sifatida shakllantirishda o‘zbek-turk frazemalari parallel korpusining ahamiyati katta.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Muhokamat ul- lug‘atayn (nashrga tayyorlovchi Porso Shamsiyev). – Toshkent, 011.

2. Zahiriddin Muhammad Bobur. “Boburnoma”. Nashrga tayyorlovchi V.Rahmonov. - Toshkent, 008.

3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tili frazeologizmlari lug‘ati. –Toshkent, 1992.

4. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1975. –B. 7-8.

5. Yo‘ldoshev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. Filol.fan. d-ri…diss. avtoref. –Toshkent, 1993. –B.8.

6. Xolmuradova L.E. Ingliz va fransuz tillaridagi obrazli va motivlashgan frazeologizmlarning tematik-ideografik talqini (lingvomadaniy aspekt). Falsafa dok.diss. avtoref. –Toshkent, 017. –B.10.

7. Захаров В.П. Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург, 005

8. Ömer Asım Aksoy Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. Deyimler Sözlüğü. Dördüncü baskı, 1984.

9. Ahmet Hamdı Tanpinar, Saatleri ayarlama enstitüsü, roman, Dergah yayınları, 008

10. Turgut Özakman. Şu çılgın türkler, roman.

11. Muhammadiyeva D. “Boburnoma” turkcha tarjimasidagi paremiyalarning qiyosiy tadqiqi. Toshkent, 021

УЛУЧШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОДУКТОВ ХЛОПКОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ПРИ МОДИФИКАЦИИ

Д.Т.Шодиев., Н.Р.Шеркулова., Р.М.Давлатов.,
Преподователь., доцент., проф
Гулистанский Государственный Университет
idilmurod298@gmail.com

Abstract: This article discusses the effect of polymer compositions on the physical and mechanical properties of natural fibers; the improvement of the competitiveness of cellulose-containing fibers of a modified polymer composition based on polyethylene glycol and sericin is studied. The study of the treatment with water-soluble compositions leads to an improvement in the properties of cellulose fibers and is proposed for their use in the cotton spinning process. The physico-mechanical properties and the elimination of the disadvantages of modified cotton fiber with a polymer composition have been studied.

Keywords: physical and mechanical properties of fiber, sericin, polyethylene glycol, modification, cellulose-containing fibers, polymer composition**.**

Аннотация: В данной статье рассмотрено влияние полимерных композиций на физико-механические свойства натуральных волокон; исследуется повышение конкурентоспособности целлюлозосодержащих волокон модифицированной полимерной композиции на основе полиэтиленгликоля и серицина. Изучение обработки водорастворимыми композициями приводит к улучшению свойств целлюлозных волокон и предлагается их использование в процессе хлопкопрядения. Исследованы физико-механические свойства и устранение недостатков модифицированного хлопкового волокна полимерной композицией.

Ключевые слова: физико-механические свойства волокна, серицин, полиэтиленгликоль, модификация, целлюлозосодержащие волокна, полимерная композиция.

Конкурентоспособность страны является определяющим фактором перспективного развития производственной системы на современном этапе функционирования рыночных отношений. Она определяет степень вовлеченности национальной экономики в международную экономическую систему. В современном мире конкурентоспособность стала одной из важнейших характеристик, определяющих эффективность хозяйствующего субъекта на рынке, однако по сей день мировая экономическая наука не дала единого общепринятого понятия категории «конкурентоспособность». На глобальном уровне конкурентоспособность представляет собой способность страны в условиях свободной конкуренции производить товары и услуги, которые удовлетворяют потребностям международного рынка и посредством реализации которых увеличивается благосостояние населения.

Конкурентоспособность это сложная экономическая категория, которая рассматривается на нескольких уровнях: конкурентоспособность страны; конкурентоспособность отрасли; конкурентоспособность региона; конкурентоспособность организации (предприятия, фирмы, компании); конкурентоспособность продукции (товаров, услуг).

Между всеми уровнями конкурентоспособности существует тесная внутренняя и внешняя зависимость. В связи с тем, что в данном исследовании мы будем непосредственно затрагивать тему конкурентоспособности текстильной промышленности, считаем важным и необходимым охарактеризовать данный вид конкурентоспособности. В настоящее время данная проблема как никогда актуальна для национальной экономики и для ее хозяйствующих первичных образований – предприятий.

Повышение конкурентоспособности предприятий текстильной промышленности имеет большое значение для развития отечественного производства, насыщения внутреннего рынка доступными для всех групп населения высококачественными тканями, расширения внешнеэкономических связей. Её решение носит комплексный характер для экономики не только отрасли, но и страны, связанное с повышением качества жизни людей и занятости населения, обеспечение экономической безопасности Республики.

За последние годы, на предприятиях текстильной промышленности, наблюдается определенная тенденция увеличение роли и значения деятельности по повышению конкурентоспособности предприятий особенно со стороны предложения качественных тканей по низким ценам, а также его интеграции с другими структурами хозяйственной деятельности. Интеграция страны в мировое сообщество при вступлении в ВТО, ужесточит конкурентную борьбу за рынки сбыта, что может привести к дальнейшему сокращению производства. В этой связи необходимы теоретические и практические разработки по повышению эффективности отрасли адекватные рыночным условиям хозяйствования.

Рыночные отношения хозяйствования, наряду с другими, выделили проблему конкурентоспособности продукции предметом интенсивных научных исследований. Предприятие должно знать, в какой степени его продукция конкурентоспособна по отношению к продукции других субъектов данного рынка, так как высокая степень конкурентоспособности является гарантом получения высоких экономических показателей в рыночных условиях.

В современных условиях конкуренция на рынке товаров легкой промышленности усиливается, так как на рынке появляется много аналогичных товаров, которые потребители оценивают не только с точки зрения своей платежеспособности, но и по степени удовлетворения своих потребностей.

Таблица 1

Показатели конкурентоспособности продукции

Группа показателей	Показатели конкурентоспособности
Функциональные и реализационные показатели	Соответствие современному образу жизни
	Соответствие внешнему облику человека
	Уровень реализации
Эстетические и экономические показатели	Производственные затраты
	Соответствие покроя современному стилю и моде
	Затраты на технологическую подготовку производства
	Внешний вид
Эксплуатационные и эргономические показатели	Усадка
	Устойчивость к многократному растяжению
	Степень вентилируемости
	Устойчивость к действию антропогена

И так, применение рассмотренного метода оценки конкурентоспособности позволит предприятиям легкой промышленности определить свое конкурентное положение в отрасли и направления совершенствования выпускаемой продукции.

Перспективы развития текстильной промышленности Узбекистана зависят от ее конкурентоспособности. Недостаточная изученность указанных вопросов и обусловили цели и задачи исследования. В этой связи важно проанализировать факторы конкурентоспособности и существующие проблемы текстильных и швейных предприятий.

Основным фактором, влияющим на развитие отрасли, является бесперебойный доступ предприятий к качественному сырью по доступным ценам. Это объясняется высокой долей сырья в структуре себестоимости предприятий отрасли. Так в структуре расходов текстильной промышленности Узбекистана доля расходов на сырье составляет – 63,6%, в

шелковой отрасли – 75,7%, в швейно-трикотажной – 70,5%.

При этом, нужно отметить то, что качество предлагаемого хлопка не всегда удовлетворяет потребности рынка. Это связано в первых с административно-плановым подходом к заготовке хлопка-сырца и во вторых с необходимостью отправлять на экспорт наиболее качественное сырье в виду жесткой конкуренции на мировых рынках. Для того, чтобы выполнить обязательства по объему заготовок (а это важный показатель оценки качества работы местных органов власти) на фермеров иногда заставляют сдавать, а хлопкоочистительные перерабатывать заведомо некондиционное сырье. Например, хлопок, произведенный в Ферганской долине, иногда бывает липким. Это связанно с болезнями хлопчатника, которые распространены в данном регионе. Качество данного хлопка при попадании в прядильное производство не позволяет произвести качественную

пряжу, а, следовательно, снижается конкурентоспособность узбекской текстильной промышленности.

Фундаментальные исследования по улучшению технологической перерабатываемости волокон, легли в основу многочисленных оригинальных работ по устранению деффектов хлопкового волокна [1-4].

Обеспечение конкурентоспособности отечественных предприятий легкой промышленности возможно при большей их гибкости и маневренности, систематическом обновлении ассортимента выпускаемой продукции с высокой степенью готовности и с новыми функциональными возможностями, при разработке и внедрении комплекса научных и технологических мероприятий. При создании новых текстильных материалов следует учитывать решение таких вопросов как: новизна материала и его преимущества; качество ткани и ее конкурентоспособность; экономические и экологические аспекты [2].

Модификация позволяет изменять свойства очень тонкого при поверхностного слоя материала, сохраняя механические и физико-химические свойства массы полимерного материала.

Для улучшения качественных показателей натурального хлопкового волокна была применена обработка композициями на основе водорастворимых полимеров: полиэтиленгиликолья и серицина**[3]**.

Принимая во внимание различную величину диаметра волокон по длине, проведено исследование неоднородности распределения по массе исходных и модифицированных образцов хлопка. Влияние модификационной обработки на значения массы полимерных волокон с минимальным и максимальным значением массы в исходном состоянии представлено в табл.2.

Таблица

Значения массы хлопковых волокон до и после модификации

№	полиэтиленгликолем		Изменение массы после обработки	серицином		Изменение массы после обработки
	До боработки	После обработки		До боработки	После обработки	
1	0,01351	0,013580	0,70	0,0134	0,01361	0,21
2	0,01342	0,013491	0,71	0,0133	0,01353	0,23
3	0,01302	0,013108	0,78	0,0132	0,01342	0,22

Данные таблицы показывают увеличение массы образцов после модификации в зависимости от исходного значения и от концентрации модификатора. Увеличение массы, вероятно, связано с прививкой незначительного количества компонентов композиций, модифицированием серицина в процессах облагораживания хлопковых волокон.

В результате физической модификации улучшаются качественные характеристики волокон, позволяющие предотвращать механическую деструкцию на дальнейших стадиях

обработки. Установлено, что варьируя состав полимерной композиции без изменений технологического процесса, можно в значительной степени регулировать величины качественных характеристик хлопковых волокон с устранением перечисленных недостатков (табл.3).

Таблица 3

Устранение недостатков хлопковых волокон варьируя состав полимерной композиции

Состав композиции масс.%		Вязкость раствора, дл/г	Поверхностное натяжение раствора	Плотность раствора, г/см3	Электропроводность.	Обрывность на 1000 вер/час	Прочность модифицированных волокон	
полимерная композиция	Дистил. вода						Разрывная нагрузка, сН	Разрывное удлинение, %
1, 5	98	1	35	1,		74	238,8	5,9
2,0	98	1	35	1,		70	245,7	6,1
2,5	97	1	35	1,		64	258,8	6,2
3,0	97	1	35	1,		60	272,4	6,4

Как видно из таблицы 3, имея развную нагрузку от 38,8 сН до 72,4 сН, разрывную удлинению от 5,9 % до 6,4 % соответсвуют требуемым стандартам (**ГОСТ Р 53224-2016. Хлопковое волокно. Технические условия.)**, который представлен в действующым стандарте для хлопка, предназначенное для текстильной промышленности.

Исходя из этих соображений нами были проведены исследования для улучшения качественных показателей хлопковых волокон, в работе была применена обработка растворами полимерных композиции на основе серицина, полиэтиленгликоля и воды **[4]**. При этом определялась разрывная нагрузка одиночного волокна и устойчивость модифицированного волокна к многократному изгибу (табл.4).

Таблица 4

Зависимость физико-механических свойств хлопковых волокон от концентрации коипонентов композиции

Показатель	**Немод. хлопковое**	**Концентрация серицина в растворе,%**			**Немод. хлопковое**	**Концентрация полиэтиленгликоля в ратворе,%**		
		0,1	0,2	0,3		1,0	2,0	3,0
Разрывная нагрузка, сН	4,30	4,70	4,90	5,64	4,15	4,68	4,91	4,62
Разрывное удлинение, %	4,80	4,90	5,40	6,10	4,60	4,80	5,10	5,40
Квадратическое отклонение по	1,21	1,19	1,18	1,14	1,17	1,16	1,14	1,13

разрывной нагрузке								
Относительная разрывная нагрузка, сН/текс	32,2	33,8	34,2	36,4	25,0	24,7	26,9	27,1
Квадратическое неровнота по разрывной нагрузке, %	30,0	29,1	28,2	27,4	28,2	26,4	25,1	23,5
Сопротивление разрыву	48,9	51,9	55,3	58,9	31,5	38,0	40,0	41,3
Линейная плотность. Н.текс	127	132	140	155	168	174	180	185

Как видно из таблицы 4 модифицированное волокно 0,2% растворами серицина имеет разрывную нагрузку -4,90 сН, разрывную удлинению-5,4%, относительную разрывную нагрузку-34,2 сН/текс, а сопротивление разрыву -58,9 сН/см^2 (против тех же показателей $Р_н$=4,3сН; $Р_у$=4,8%, относителная разрывная нагрузка-32,2 сН/текс и сопротивление разрыву-48,9 сН/см^2). При этом в целях комплексного воздействия на свойства прядимости хлопкового волокна целесообразным является применение ряда высокомолекулярных веществ в сочетании с серицином и водой, композиции на основе которых значительно улучшают качество пряжи и снижают обрывность.

Вывод. Таким образом, предложены водорастворимые полимерные композиции на основе полиэтиленгликолья и серицина для облагораживания хлопковых волокон. Показано, что при облагораживании хлопковых волокон разработанными водорастворимыми композициями улучшают качественные характеристики полуфабрикатов. Облагораживание хлопковых волокон разбавленными растворами полимерных композиций позволяет не только улучшитьих механические свойства, но и обеспечить повышение эксплуатационных характеристик волокна.

Нами предложен состав композиции для первичной обработки текстильных материалов из хлопковых волокон. По полученным результатам можно заключить, что прививка к хлопку звеньев полимера открывает большие возможности для улучшения перерабатываемости волокон хлопка, что особенно важно для увеличения ассортимента тканей для национальной одежды, особенно, в Центрально – Азиатских республиках.

В современном мире люди начали возвращаться к натуральным продуктам, тканям, мебели др. Как правило, всё, что изготовлено из натурального сырья, стоит дороже искусственного, так как гипоаллергенно и полезно для здоровья. Модификация может помогать тем, у кого аллергия на искусственные одежды.

Кроме того использование натуральных волокон позволяет воссоздать в современных условиях одежду для фольклорных фестивалей, исторических реконструкций, а также пополнения и частичной или полной реставрации предметов материальной культуры в краеведческих музеях.

И так, в целях значительного ослабления влияния механо-деструктивных процессов на переработку хлопкового волокна считаем целесообразно расширение ассортимента модифицирующих веществ, в частности, применение водорастворимых полимерных композиций улучшают качественные характеристики полуфабрикатов из хлопковых волокон, но и обеспечить повышение эксплуатационных характеристик волокна.

Список использованной литературы

1. Шеркулова Н.Р., Давлатов Р.М. Придание натуральным волокнам улучшенных физико-механических и специфических свойств // Universum: технические науки : электрон. научн. журн. 020. 11(80).

2. Баташева М. А., Баташева Э. А. Конкурентоспособность предприятия: сущность и способы ее эффективного повышения //Молодой ученый. – 015. – №21. – С.355-358.

3. Белов А. И. Показатели и факторы конкурентоспособности национальной экономики // Известия Пензенского госуд. педагог-го унив-та имени В. Г. Белинского. Общественные науки. 011. №24.

4. Шодиев Д.Т., Давлатов Р.М. Улучшение физико-механических свойств модифицированных хлопковых волокон // Universum: технические науки : электрон. научн. журн. 022. 10(103).

5. Шодиев Д.Т., Давлатов Р.М. Улучшение механических свойств модифицированных натуральных хлопковых волокон // Universum: технические науки : электрон. научн. журн. 022. 11(104).

PRESUPPOZITSIYANING MAQOL SARLAVHALAR FODALANISHI VA PRAGMATIK IMKONIYATLARI

Axrorov Alisher Akbarovich
f.f.f.d. (PhD), dotsent
Guliston davlat universiteti
axrorov891115@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada publitsistik matnlarda sarlavha sifatida qo‘llanilgan xalq maqollarining pragmatik imkoniyatlari, ularda presuppozitsiyaning ifodalanishi masalasiga to‘xtalib o‘tilgan. Zero presuppozitsiya masalasi, ularning turlari tilshunoslikda o‘rganilishi lozim bo‘lgan masalalardan biri hisoblanadi. Shunday ekan xalq maqollarining tildagi imkoniyatlar semantik, stilistik va pragmatik jihatdan tahlilga tortildi.

Kalit so‘zlar: maqollar, semantika, stilistika, pragmatika, presuppozitsiya, maqol sarlavha, struktura.

Abstract: This article touches upon the question of the pragmatic possibilities of folk proverbs used as headings in journalistic texts, about the expression of presupposition in them. The question of zero presuppositions and their types is one of the issues that needs to be studied in linguistics. Thus, the possibilities of folk proverbs in the language were subjected to semantic, stylistic and pragmatic analysis.

Keywords: proverbs, semantics, stylistics, pragmatics, preface, proverb title, structure.

Badiiy asarlarni yoki ilmiy, publitsistik janrlarda yozilgan maqolalarni tanlash va uni mutolaa qilishda o‘quvchi, birinchi navbatda, uning sarlavhasiga e’tibor beradi. Chunki o‘quvchini qiziqtirib, o‘qishga undaydigan dastlabki vosita asar yoki maqolaning sarlavhasi hisoblanadi. Publitsistik maqola yoki badiiy asar sarlavhalarining struktur-grammatik, semantik-stilistik xususiyatlari haqida bir qator olimlar izlanishlar olib borgan. Bu borada A.Boboyeva,

I.Toshaliyev, A.Abdusaidov, maqollar bo‘yicha A.Axrorov kabi tilshunoslarning ishlarini alohida ta’kidlash mumkin [5, 9-22-b; 7, 85-b; 4, 120-b; 1, 163-166-b; , 42-44-b, 3, 57-b].

Sarlavha qanchalik kishini qiziqtira olsa, bu asar yoki maqola shuncha ko‘p o‘quvchilarni o‘ziga jalb qila oladi. Maqola uchun tanlangan sarlavha qisqa, aniq va o‘sha maqolaning umumiy mazmunini ochib berishi lozim. Shu sababli muallif aksariyat hollarda maqolasining mazmunidan kelib chiqib maqollarga murojaat qiladilar. Chunki maqollar qisqa va lo‘nda, obrazli, grammatik va mantiqiy tugal ma’noli hikmatli ibora, chuqur mazmunli gaplardir [8, 5-6-b]. Bunday barqaror birliklar asar yoki maqolaning sarlavhasi bo‘lib kelishi ko‘p uchraydi va ma’lum pragmatik mazmun, maqsad ifodalash uchun qo‘llaniladi. Bunday maqsadning ifodachisi sifatida maqollarning o‘zi va presuppozitsiya asosiy planga chiqadi. Masalan, “Bog‘taroshlik amali-ko‘p hosilning tamali” [Mo‘minov M. 11.04.2014.] [Sarlavha shaklida keltirilgan maqollarning barchasi “Zarafshon” gazetasining 014-yil sonlaridan olindi], “Yigitga qirq hunar oz” [Sonniboev O. 11.01.2014], “Puldor boy emas, tejamkor boy” [Salimov I. 11.01.2014], “Hunarlining hunari murodiga yetkazar” [Rahmonqulova F. 18.10.2014], “O‘ynab gapirsang ham, o‘ylab gapir” [Tugalov T. 3.10.2014], “Qassobda yog‘, echkida jon qayg‘usi” [Iskandarov A. 1.08.2014], “Ko‘ngilli dam-mehnatga hamdam” [To‘xtayev D. 11.09.2014], “Ot izini toy bosar” [Oslanova M. 30.09.2014] kabi. Maqollarning sarlavhada keltirilishi tejamlilik, chuqur mazmunlilikni ifodalash bilan birgalikda, pragmatik mazmun ham ifodalaydi. Maqollar orqali berilgan sarlavhalar aniq, tugal, mazmunli bo‘ladi. Maqola yoki badiiy asarning sarlavhasi qancha ixcham va mazmunli bo‘lsa, o‘quvchini o‘ziga jalb qilishi shuncha ortadi. Maqollar bunday xususiyatlarni o‘zida ifodalagan. Bir jihatdan asar yoki maqolaning o‘qilishga bo‘lgan qiziqishning bir manbayini presuppozitsiya ifodalab beradi. Masalan, Buzoqning yugurgani somonxonagacha [Yahyoyev N. 12.07.2014] maqoli birovning imkoniyati, hol-qudrati cheklanganligini bildirmoqchi bo‘lganlarida yoxud birovning imkoniyati va hol-qudratini mensimay, pisand qilmay, yerga urib, kamsitganlarida aytiladi [8,68-b]. Maqol, noqonuniy yo‘l bilan shakar olib daromad qiluvchilarga nisbatan, qochirim sifatida tanlangan. Bu maqolni sarlavhaga tanlanishidan maqsad maqolaning mazmunini yoritish bo‘lsa, shu bilan birga, o‘quvchilarni qiziqtira olish, bunday ishni qilmaslikka undash, ogohlantirish kabi ma’no ottenkalari ham qo‘llanilgan. Maqol qonunni mensimay, oxir, qonun oldida javob bergan insonlarga nisbatan qo‘llanilmoqda va o‘z navbatida kinoya mazmunini shalkllantirgan. Pragmalingvistikada intensional tahlilga murojaat qilinadi, intensional tahlilda kommunikativ jarayonda voqelanadigan nutqiy faoliyatning so‘zlovchi maqsadi, istagi bilan bog‘liq tomonlari o‘rganiladi [6,80-b]. Shunday ekan, muallif har bir asar va maqolaga sarlavha tanlaydi. Bu o‘z navbatida birlamchi maqsad bilan birga, natijaviy maqsadni ham ifodalaydi. Maqolada maqolning qo‘llanilishidan maqsad maqola mazmunini ochish va o‘quvchilarni qiziqtira olish bo‘lsa, natijaviy maqsad bunday qonunbuzarliklarga chek qo‘yishdir. Sarlavhadan, bundan tashqari, quyidagi ma’nolar ham anglashinishi mumkin: “Qing‘ir ish bilan shug‘ullanib qo‘lga tushgan, nojo‘ya ishlari fosh bo‘lgan, baribir topiladi, qochib qolgan, baribir tutiladi”, presuppozitsiyasi ifodalangan. Bu narsa o‘quvchining bilimi, salohiyatiga bog‘liq. Bunday sarlavhali maqollalar o‘quvchini o‘ziga jalb qilib boraveradi. Sababi, o‘quvchi o‘zining dunyoqarashi va qiziqishidan kelib chiqqan holda o‘ziga maqul bo‘lgan presuppozitsiya asosida maqolani o‘qishga kirishadi.

Sarlavhaga maqolning tanlanishi badiiy asar yoki maqolaning ta’sir kuchini belgilovchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Sarlavhalarda badiiylikni ta’minlash maqsadida maqol, ibora, alohida

so‘zlardan foydalanishning eng yaxshi na’munalarini A.Qahhor hikoyalari sarlavhalarida kuzatish mumkin: “Hi-hi”, “Mayiz emagan xotin”, “Ming bir jon”, “Ko‘k konvert”, “Qarg‘alar qag‘ etadi” kabi. Demak, sarlavhaga olingan maqolning zimmasiga birlamchi maqsad o‘quvchini qiziqtira olish vazifasi yuklatiladi. Masalan, Tekin luqma tomoq yirtar [Sanayev Sh. 13.02.2014] maqoli o‘zi ishlamay, o‘zi topmay, o‘zgalar topganini bezbetlarcha tekindan-tekin yeyaveradigan, boshqalarning ko‘ziga shumshuk ko‘rinadigan insonlarga nisbatan ishlatiladi [8, 387]. Qo‘llanilgan maqolada ham tanqid ostiga olingan insonlar tabiiy gazni o‘marib, keyinchalik o‘z qilmishiga javob berganlardir. Bu maqolning qo‘llanilishida kinoya mazmuni ham ifodalangan. Sarlavhada qo‘llanilgan maqol maqolaning mazmunini ochish bilan birgalikda yana bir qancha ma’no nozikligini ifodalagan. Bu ma’no nozikliklari presuppozitsiyalarni tashkil qiladi. Shulardan biri maqolda kinoya mazmuni ifodalangan bo‘lsa, unda bir paytning o‘zida ogohlantirish, tanbeh mazmuni, “halol yashang”, “to‘g‘ri bo‘ling”, “o‘g‘irlik qilish ham bir kun voy bo‘lishi” (v.b.) presuppozitsiyalari qo‘llanilgan. Bundan ko‘rinadiki, qo‘llanilgan maqol insonlarga shu haqda xabar berish bilan birga, ogohlantirish, kinoya va bu orqali qilingan ishning noto‘g‘ri ekanligini bildirish, qilingan har qanday qing‘ir ish jazosiz qolmasligi haqida tushunchalarni ham o‘zida singdirgan.

Maqolada yoritilayotgan fikrning nima haqida bo‘layotgani, qanday jarayon voqea-hodisa yoki kimlar haqida so‘z borayotganligiga qarab maqollar tanlanadi. Tanlangan maqol turli mazmun ifodalaydi va turli maqsadda qo‘llaniladi. Bu ifodalanayotgan maqsadlar esa maqollarning kinoya, shukronalik, norozilik, ogohlantirish, maslahat, o‘rnak ko‘rsatish kabi mazmun ifodalashini ko‘rsatadi. Sarlavhada qo‘llanilgan maqollar turli pragmatik mazmun ifodalaydi va turli nutqiy aktlarni yuzaga keltirivchi vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Masalan, Ogohlik obro‘ keltirar [Hasanov G‘. 01.02.2014] sarlavhasi ogohlantirish, maslahat, ta’kid ma’nolarida, Kimlardir suvga zor, bu kimgadir bozor [Hayitov A. 30.07.2014] maqoli bilan berilgan sarlavha xabar, ta’kidlash, kinoya kabi ma’nolarni, Qonunni bilgan qoqilmaydi [Siddiqova M. 13.05.2014] maqolida ta’kid, maslahat, O‘ynab gapirsang ham, o‘ylab gapir [Tugalov T. 3.10.2014] tanbeh, ogohlantirish, kabi ma’nolarni ifodalagan. Bu maqollar orqali muallif qanday muammo yoki mavzuni ko‘tarib chiqqanligiga ishora mavjud.

Maqollar barcha uchun tushunarli barqaror birliklar sanaladi. Ba’zan badiiy asar, gazeta va jurnal maqolalari sarlavhalariga olingan maqollar to‘liq ifodalanilmaydi. Lekin maqolning davomida nima deyilishi o‘quvchiga ayon bo‘ladi. Masalan, “Yaxshilik qil, suvga ot…” [Tursunova S. 06.11.2014], “O‘zingga ehtiyot bo‘l…” [Jo‘rayev Sh. 04.06.2014], “…Hunardan risqing unar” [Xudoyberdiyev O‘. 08.04.2014] kabi. Presuppozitsiyada qisqalikka alohida ahamiyat qaratilar ekan, muloqot jarayonida tejamkorlik birinchi o‘ringa chiqadi. To‘laligicha berilmagan maqol sarlavhalarda presuppozitsiya yaqqol ko‘zga tashlanadi. Chunki maqolning davomi barchaga ayon bo‘ladi. Masalan, “O‘zingdan chiqqan baloga…”[Qodir U. 9.03.2014] maqoli “O‘zimdan chiqqan baloga, qayga boray davoga” tarzida uchraydi [8,465]. Ammo muallif maqolning qolgan qismini o‘quvchining o‘ziga havola etgan. Maqolning davomi o‘quvchining o‘ziga havola etilganligi va bu borada muayyan bilimga ega ekanligiga bog‘liq ekan, ifodalanayotgan maqolning davomi shu sarlavha sifatida keltirilgan maqolning presuppozitsiyasidan biri hisoblanadi. Maqolda muammo o‘zidan chiqqanlik xabari bilan birgalikda “Boshqadan ziyon ko‘rmaganlik” presuppozitsiyasi ifodalangan. Mana shunday maqolning davomini ataylab tashlab ketish (qisqartirish) asosida hosil qilinadiga presuppozitsiyani, albatta, agar presuppozitsiya tarzida qaraladigan bo‘lsa, hodisaning alohida

turi sifatida baholash, ajratish lozim. Ya’ni, masalan, “Vaqtida ovqatlanish yaxshi emas” gapidan anglashiladigan presuppozitsiyadan, “Yaxshilik qil, suvga ot…” maqoli qisqartirishidan anglashilayotgan presuppozitsiya shakllantirish va mohiyatga ko‘ra, shuning ta’sirchanlik darajasiga, maqsadni ifodalashga ko‘ra ham farq qiladi. Umuman olganda, presuppozitsiya, uning ko‘rinishlari, shakllanishlari, ifodalanishi, ma’no qirralari yana boshqa ko‘p jihatlarning o‘zi shuningdek, uning tagma’noga, ataylab ixchamlashtirish, tashlab ketish kabi holatlar munosabati masalalari alohida jiddiy tadqiqotlarni talab qiladi. Bu o‘rinda nutqdagi har qanday gapda presuppozitsiya ifodalangan bo‘lishini ham unutmaslik kerak (“Gulnora bugun darsda o‘tiribdi” gapidan, nutq vaziyatidan kelib chiqqan holda, hech bo‘lmaganda, “u kasalxonadan chiqqan” presuppozitsiyasi anglashiladi). Sarlavhalarning qisqartirishdan (ataylab) shakllanadigan presuppozitsiya (elliptik presuppozitsiya) alohida tip presuppozitsiya bo‘lib, alohida o‘rganilishi kerak. Sarlavhada maqollarning bunday berilishi, avvalo, o‘quvchining e’tiborini tortadi, natijada muallif sarlavha orqali o‘quvchilarning maqolaga bo‘lgan qiziqishini orttiradi. Bu orqali muallif o‘zining birinchi galdagi maqsadi, ya’ni o‘quvchilarni qiziqtira olish bilan birga estetik-emotsionallikni ta’minlashga muvaffaq bo‘lgan. Ba’zan sarlavhada to‘lig‘icha berilmagan maqolning davomi maqolaning o‘zida keltirilishi ham mumkin. “Yaxshilik qil suvga ot…” maqolasi boshlanishida maqol to‘laligicha berilganligini ko‘ramiz: “Bobom aytardilar, “yaxshilik qil, suvga ot, baliq bilar, baliq bilmasa, holiq bilar”, deb. Rost, yaxshilik, savob ish hech vaqt javobsiz, mukofotsiz qolmaydi”. Qo‘llanilgan maqolning davomi uning presuppozitsiyasi hisoblanadi. Biroq bu presuppozitsiya boshqacha presuppozitsiyadir.

Maqollarning sarlavhada keltirilishi ixcham, tugal, mazmunning ochib berilishida samarali vosita bo‘lishi bilan birga, matnning ta’sir kuchini belgilab berish va oshirish uchun ham xizmat qiladi. Yana boshqa maqsad va vazifalarni bajarishi ham, uslubni shakllantirish ham mumkin.

Shunday qilib, O‘zbek tilshunosligida presuppozitsiya hodisasi bo‘yicha bir qancha izlanishlar bo‘lishiga qaramay, til birliklarining presuppozitsiya ifodalashi va uning pragmatik imkoniyatlarini alohida, jiddiy tadqiq etish tilshunoslar oldida turgan va o‘rganilishi lozim bo‘lgan masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Maqolada presuppozitsiya hodisasining maqollarda shakllanishi qisman aytib o‘tildi. Lekin bu umumiy tizimli, yaxlit tarzda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan masala hisoblanadi

Maqollar qisqa, lo‘nda fikr ifodalash ko‘rinishida bo‘lishi bilan birga, matnda bir qancha ma’no ifodalashi aytib o‘tildi. Bu ma’nolarning, presuppozitsiyalarning ifodalanishidagi bir ko‘rinish tarzida belgilanib qaraldi. Ammo qaysi presuppozitsiya qanday sharoitda va qanday maqsadda ro‘yobga chiqishi masalalari esa to‘laligicha ochilishi lozim bo‘lgan holatdir. Shunday ekan, til birliklaridan anglashiniladigan ma’no, ular ifodalagan mazmun to‘laligicha tadqiq qilinmog‘i lozim.

Maqol sarlavhalar, asosan, maqola yoki boshqa matnning to‘lamazmunini ochib berish uchun xizmat qiladi, shu bilan birga, unga boshqa vazifalar ham yuklatiladi, undan ko‘zlangan maqsad ham boshqa bo‘lishi ham mumkin. Sarlavha maqolaning ko‘proq o‘quvchi tomonidan mutolaa qilinishini taminlash uchungina xizmat qilmaydi. Maqollarning sarlavha shaklda kelishi uni qo‘llovchining maqsadidan kelib chiqib belgilanadi. Bunda asosiy xizmatni presuppozitsiya bajaradi, ya’ni o‘quvchi o‘zining bilim darajasidan kelib chiqqan va tushunchasiga tayangan holda maqolani mutolaa qilishga kirishadi. Shundan kelib chiqadigan bo‘lsak, tilshunoslikda maqollar orqali ifodalanayotgan sarlavhalarning implitsit va eksplitsit ma’nolari, tagma’no va presuppozitsiyani chuqurroq o‘rganishni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akbarovich, Axrorov Alisher. “Maqollarda umumyashirin ma’noning namoyon bo‘lish omil, vosita va usullari.” Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali 3.4 (2023): 163-166.
2. Akhrorov A. The role and importance of folk proverbs in the upbringing of a perfect person // ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 812. – Philadelphia, 020. –P.42-44.https://hemis.guldu.uz/static/uploads/33/TREANW-kp3YKpIBvwRxLSR-w1R92MLP_.pdf
3. Axrorov, A. A. UDK: 811.512. 133 Rost va yolg‘on so ‘zlamoq haqida xalq maqollari sharhi. ilmiy axborotnoma, 57.
4. Абдусаидов А. Газета сарлавҳаси (Газета сарлавҳаларининг структур-грамматик ва лексик-стилистик хусусиятлари). – Самарқанд: СамДУ, 1995. – 120 б.
5. Бобоева А. Газета тили ҳақида. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 9-22
6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Тошкент, 008. – 318 б.
7. Тошалиев И. Сарлавҳа стилистикаси. –Тошкент: Университет, 1995. – 85 б.
8. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. –Тошкент, 1990, – 528 б.

FEATURES OF LEARNING ENGLISH FOR CHILDREN PRESCHOOL AGE

Sh.R.Abdurazakova
assistant Professor, GulSU

Annotation: The relevance of early learning a foreign language is dictated by the needs of society. The progressive development of society in recent years has aroused great interest in a foreign language, which in turn necessitates teaching preschool children a foreign language. You just need to choose the age that is most favorable for starting training.

The number of English learners is only growing every year. Proficiency in English is essential in almost every area of society. When applying for a job, knowledge of English is one of the first places on the list of requirements. For this reason, the age of students also changes.

Keywords: Methodology, English, educational games, pedagogy, preschool education.

Learning a foreign language, especially English, from an early age dictates the progressive development of our society. The number of people who decide to learn a particular foreign language is growing noticeably. The fact that in the modern world one cannot do without learning a foreign language has become obvious to almost all people. Over the past decades, the average age of students has changed dramatically. English was included in the school curriculum from grade 5, then from grade , and now a foreign language is also included in the educational program of preschool institutions. Many authors say that learning a foreign language not only contributes to the versatile development and upbringing of a preschooler, but also creates favorable conditions for the development of both linguistic and general abilities.

Many foreign teachers and psychologists argue about the optimal age for learning a foreign language. However, both domestic and foreign psychologists such as R.Roberts L.S. Vygotsky, B. White, T. Eliot agree that a child is able to learn a foreign language more easily than an adult.

Thus, preschool age is the best period to introduce a child to a foreign language. Moreover, many authors are sure that it is the age period from 3–10 years old that can guarantee a better understanding of the language by a child. After 10 years, only those children who have linguistic characteristics can easily master a foreign language. And children under 3 years old have not yet fully mastered their native language in order to immerse themselves in learning a new language.

Lexical material in a group of this age is remembered easier, faster. In addition, preschoolers have a healthy genuine interest in communication, there is no fear, a barrier that can interfere with communication in a foreign language.

For children, learning a foreign language is perceived as an incredible new discovery. They are just beginning to learn about the world around them, and if you correctly approach the acquaintance of the baby with a foreign language, you can achieve amazing results. In this case, the foreign language will become almost native to the baby, organically entering his system of knowledge about the world. Therefore, a great responsibility is imposed on the teacher. His task is to captivate the child, amaze, surprise, give perspectives, and not tire and forever discourage the desire to learn foreign languages.

Also, it must be taken into account that teaching a foreign language for each age has a number of features that a teacher should know and correctly apply.

Preschoolers are a special group whose main activity is play. Thus, the learning process should be in a playful way, children do not learn the language, but play with it. At this age, there is no need to force something to learn - involuntary memorization prevails in children, which means that positive emotions are needed. Educational games will help with this. How often can you hear from a child that in the classroom they do nothing, but only play. But at the same time, children easily memorize new foreign words.

Game exercises in learning English are the basis for the development of general educational skills, such as setting and achieving goals, control, evaluation of actions, analysis. But at the same time, this is a great way to practice language material. But of course, the lexical material should be carefully selected taking into account the age of the children. These must be words that are common knowledge often used and used in the native language. It is better that these are objects and phenomena that can be seen, touched, drawn, heard, etc. sample topics - blocks for learning: alphabet, numbers, animals, family, toys, food

Do not forget that preschoolers need a frequent change of activity. They have little attention span. The teacher needs to show all his potential and try to fill the classes with various exercises-games that can truly captivate children. Since if the child gets tired and gets bored, then it will not be easy to return his attention. The approximate amount of attention of a preschooler is from 3 to 7 minutes. So after this period of time it is necessary to change the type of activity.

An important role in the study of a foreign language is played by the consistency and stability of classes. Since children hear and use their native language every day, and foreign only in the classroom.

In addition, do not give preschoolers complex grammatical rules and constructions. It is better to present ready-made frequently occurring expressions and words and bring their use to automatism.

List of used literature:

1. Dr Priscilla Clarke.Supporting Children Learning English as a Second Language in the Early Years (birth to six years) Learning and Development Framework, 009.

2. Krasyukova A.A. Some aspects of teaching a foreign language to children of preschool age. URL: http://www.prodlenka.org/doshkolnoe-obrazovanie/nekotorye-aspekty-obucheniia-inostrannomu-iazyku-detei-doshkolnogo-vozrasta.html (date of access: 01/31/2019).

3. Skorikova T.I. Features of the formation of lexical skills in preschool children in the process of educational activities in the English language. URL: http://nsportal.ru/detskiy-sad/razvitie-rechi/2013/08/27/osobennosti-formirovaniya-leksicheskikh-navykov-u-deteyhtml (date of access: 01/30/2019).

4. Shcherbina A.A., Lagoikina A.A. Fairy tale as a means of teaching English in kindergarten. URL: http://conf.grsu.by/alternant/2012/04/17/489/ (date of access: 01/28/2019).

XORIJIY TIL TA'LIMIDA KOMPETENSIYA VA KOMPETENTLIKNING AMALIY AHAMIYATI

Adilova Charos Alim qizi
Tayanch doktorant, Guliston davlat universiteti
charosteacher2019@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada xorijiy tillarni o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuvni joriy qilishning amaliy ahamiyati haqida so‘z boradi. Shuningdek, kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining farqi ko‘rib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: til ta’limi, modernizatsiya, innovatsiya, texnologiya, metod, kompetensiya, kompetentlik, kommunikativ, komponent

Jamiyat o‘zining ijtimoiy qatlamlarida umumiy yoki xususiy xarakterdagi yangilanishlar sodir bo‘lishi hisobiga o‘zgarib, takomillashib boradi. Bu kabi yangilanishlar so‘nggi yillarda umumiy tarzda “modernizatsiya” tushunchasi yordamida ifodanalib kelinmoqda. Xususan, **ta’lim sohasining modernizatsiyasi** – “jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlarini, uning malakali kadrlarga, shaxsning esa sifatli ta’lim olish bo‘lgan talabini qondirish, ta’lim tizimini barqaror rivojlanishini ta’minlash maqsadida mavjud mexanizmning qayta ishlab chiqilishi yoki takomillashtirilishi” sifatida talqin qilinadi.

O‘z navbatida soha modernizatsiyasi unga innovatsion texnologiyalarning tatbiq etilishini taqozo qiladi. Lug‘aviy jihatdan “innovatsiya” tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda (“innovation”) “yangilik kiritish” degan ma’noni anglatib, muayyan tizimning ichki tuzilishini o‘zgartirishga qaratilgan faoliyatni bildiradi.

Ta’lim innovatsiyalari – ta’lim sohasi yoki o‘quv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qo‘llanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalar.

Texnologiya (yunon. “techne” – mahorat, san’at, “logos” – tushuncha, ta’limot) – muayyan (ishlab chiqarish, ijtimoiy, iqtisodiy va b.) jarayonlarning yuksak mahorat, san’at darajasida tashkil etilishidir.

Ta’lim texnologiyasi (ingl. “an educational technology”) – ta’lim (o‘qitish) jarayonining yuksak mahorat, san’at darajasida tashkil etilishi.

Ta’lim texnologiyasi – ta’lim maqsadiga erishish jarayonining umumiy mazmuni, ya'ni, avvaldan loyihalashtirilgan ta'lim jarayonini yaxlit tizim asosida, bosqichma-bosqich amalga oshirish, aniq maqsadga erishish yo‘lida muayyan metod, usul va vositalar tizimini ishlab chiqish, ulardan samarali, unumli foydalanish hamda ta’lim jarayonini yuqori darajada boshqarish.

Ta’lim metodi – o‘quv jarayonining majmuaviy vazifalarini yechishga yo‘naltirilgan o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyati usuli bo‘lsa, ta’lim metodikasi esa muayyan o‘quv predmetini o‘qitishning ilmiy asoslangan metod, qoida va usullar tizimi.

Pedagogik texnologiya – ta’lim shakllarini takomillashtirish vazifasini ko‘zlagan o‘qitish va boshqalarni o‘zlashtirishning barcha jarayonlarini texnika va inson omillarida, ularning birgalikdagi harakatlari vositasida yaratish, tadbiq etish va aniqlashning izchil metodi. (YuNESKO). [1, 6-b.]

Adabiyotlar tahlili “Ta’lim texnologiyasi” tushunchasining asosan uch bosqich davomida shakllanganligini ko‘rsatdi [2, 15-b.]

Hozirgi kunda til ta’limidagi innovatsion texnologiyalardan biri “kompetensiyaviy yondashuv” bo‘lib, bu yondashuv - egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo‘llay olish layoqatini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim bo‘lib, o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lish, tashabbuskorlik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o‘z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog‘lom raqobat hamda umummadaniy ko‘nikmalarni hosil qilishni nazarda tutadi. Boshqacha aytganda, ta’limda kompetensiyaviy yondashuv deganda o‘quvchilarni ta’lim muassasida egallagan bilimlari orqali kundalik hayotda duch kelinadigan tanish yoki notanish vaziyatlarda foydalanishga tayyorlashdir.

“Kompetensiya” tushunchasi lotincha “competere” – mos kelmoq so‘zidan olingan bo‘lib, **”o‘z kasbiga yaroqli, loyiq”**degan ma’noni anglatadi. Bundan tashqari ushbu so‘z keng ma’noda umumiy yoki muayyan keng qamrovli masalalarni yechishda mavjud bilim va ko‘nikmalarni amaliy tajribada qo‘llay olishni ham anglatadi. Demak, kompetensiya –kutilgan natijaga olib keluvchi faoliyat, egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarni amaliyotda qo‘llay olish layoqatidir. [3, 122-b.]

XXI asrning yangi axborot jamiyati oliy ta’limni tamomlagandan so‘ng darhol yangi sharoitlarda malakali faoliyat yuritishga qodir bo‘lgan yetarli miqdordagi kadrlar yetishmasligi muammosiga duch keldi. Diplomga ega bo‘lgan mutaxassisning bilimlarning cheklangan miqdoriga, shuningdek, ulardan foydalanish va ularni to‘ldirish imkoniyatiga ega bo‘lmasligi jamiyatda ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishini to‘xtatuvchi omiliga aylanadi. [4, 105-b.] Bu esa, avvalo, Yevropa va boshqa mamlakatlar, xususan, O‘zbekistonda ta’limning kompetensiyaviy yondashuvga murojaat qilishiga sabab bo‘ldi.

Respublikamizda ta’limga kompetensiyaviy yondashuvning joriy qilinishi ushbu yondashuv asosida Davlat ta’lim standartining takomillashtirilishiga, uzluksiz ta’lim tizimining barcha bosqich o‘quv dasturlari va darsliklari mazmuniga o‘zgartirishlar kiritilishiga olib keldi. Unga ko‘ra, o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda tayanch va xususiy kompetensiyalar shakllantirilishi talablari belgilab berilgan. Tayanch kompetensiyalar sifatida kommunikativ kompetensiya, axborotlar bilan ishlash kompetensiyalari, o‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyalari, ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyalari, milliy va umummadaniy

kompetensiya, matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo‘lish hamda foydalanish kompetensiyalari belgilangan.

Qator mualliflar izlanishlarini o‘rganishlarimiz natijasida “kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalariga berilgan ta’riflar ham bu ikki tushunchani ayro, lekin bir-biriga bog‘liq holda tushunishni taqozo etishini xulosa qildik.

Fikrimizcha, ma’lum faoliyat doirasida belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishdagi shaxsning shaxsiy psixologik darajasi (mustaqil ravishda fanga oid zaruriy axborotlarni izlab topish, tahlil qilish natijasida zaruriy bilimlarni oshirishga oid materiallarni ajrata olish, ko‘zda tutilmagan noaniq, ya’ni, muammoli vaziyatlar vujudga kelganda ish beradigan malakalarga alohida ahamiyat berish) uning kompetentligi, uning ma’lum faoliyat doirasida belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishdagi bilim, ko‘nikma va malakalardan samarali foydalanishi kompetensiya hisoblanadi.

Bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozorida ustuvor o‘rin egallagan kuchli raqobatga bardoshli bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlash - bu mutaxassisnining **kasbiy kompetentligini** shallantirishdan iborat bo‘lib, u muayyan sohada muvaffaqiyatli faoliyat uchun intilish va potensial (bilim, ko‘nikma, tajriba, shaxsiy fazilatlar va b.)ni yuzaga chiqarish qobiliyati (tayyorgarlik) bilan izohlanuvchi shaxsning integral sifatidir. [5, 10-b.]

Kasbiy kompetentlik kasbiy faoliyatlarni amalga oshirishdagi maxsus bilim, ko‘nikma, malaka va tajribalar tizimi, shuningdek, kasbiy vazifalarni bajarish usullarini belgilovchi shaxsiy fazilatlar majmui sifatida namoyon bo‘ladi. [6, 10-b.]

Kasbiy kompetentlikning manbai ta’lim va kasbiy tajriba bo‘lsa, uning komponentlari maxsus kompetentlik - muayyan faoliyat turlarini mustaqil bajarishga tayyorlik; shaxsiy kompetentlik - kasbiy o‘sish qobiliyati; ijtimoiy kompetentlik - kognitiv qobiliyatlar, diqqat, kuzatuvchanlik, ijodkorlik, mustaqillik, mas’uliyat, ishonchlilik, ekstremal vaziyatlarda harakat qilish qobiliyati, shuningdek kasbiy muloqot usullariga ega bo‘lishdir. Chet tilidagi kasbiy muloqot vaziyatlarida kasbiy kompetentlikning elementi **kommunikativ kompetentlik** bo‘lib, u nutqiy faoliyat holatida adekvat xatti-harakatni ta’minlovchi nutq ko‘nikmalari va malakalarining rivojlanish darajasi bilan tavsiflanadi. [7]

Kengroq aytganda, kommunikativ kompetentlik - boshqalar bilan maqsadli va adekvat munosabatda bo‘lishning integrallashgan qobiliyati bo‘lib, unda shaxs gumanistik shaxsiy sifatlar (kirishimlilik, samimiylik, insonparvarlik, hamdardlik, refleksiya) asosida o‘zining ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlanganlik darajasidan kelib chiqadi va suhbatdoshning muloqot imkoniyatlarini hisobga oladi. [8]

Mavjud nuqtai nazarlar tahlili “kommunikativ kompetentlik” va “kommunikativ kompetensiya” tushunchlarini bir-biridan farqlash lozimligini ko‘rsatadi. Bu ikki tushunchalarning o‘xshashligi ularning ingliz tilidan kelib chiqishi bilan izohlanadi. **“Kommunikativ kompetentlik”** muloqot psixologiyasiga tegishli bo‘lsa, “**kommunikativ kompetensiya**” esa lingvistik va sotsiolingvistik sohadagi faoliyat bilan bog‘liq va shaxsning muloqot vaziyatlarida o‘zining nutqiy faoliyatini produktiv va reseptiv ko‘rinishlarda adekvat tashkil qilishdir. [9]

Xorijiy tildagi kasbiy kommunikativ kompetentlik va kompetensiya kasbiy kompetentlikning muhim shartlaridan hisoblanadi.

Xorijiy til kasbiy kommunikativ kompetensiyasiga berilgan ta’riflardan, tushunchaga berilgan ta’riflarning o‘quvchi va mutaxassislarning mutaxassislik yo‘nalishlariga qarab

mazmunan farq qilishi kuzatiladi. Biroq barchasi ham “xorijiy tildagi kasbiy muloqotga kirishning kerakli bilim, ko‘nikma va malakalari”ni nazarda tutadi

Marina O.A. chet tili bo‘yicha kasbiy kompetensiyaning tarkibini o‘rganishda kommunikativ vaziyatlarni kommunikativ kompetensiyaning tasnifli komponenti, muloqotga ta’sir qiluvchi omillar, kommunikativ mazmun va muloqotga kirishuvchanlik kabi 4 ta guruhga ajratilishi talabini eslatadi. [10,113-b]

Kasbiy va xorijiy tildagi kasbiy kommunikativ kompetentlik hamda kompetensiya komponentlari tahlili ham yo‘nalish tarmoqlari jihatidan turlicha yondashuvlarni qamrab.

Shunday qilib, bu ikki tushunchaning chegaralari noaniq bo‘lib, ba’zi olimlar hatto ularni farqlashmaydi. Biroq, kompetentlik kompetentsiyaga qaraganda kengroq tushuncha ekanligini inkor qilib bo‘lmaydi. Zero, ichki va potensial bilimlar kabi ma’lum kompetensiyalar shaxsning kompetentligida namoyon bo‘ladi.

Xorijiy til kasbiy kommunikativ kompetentlik komponentlari tavsifi

Baholovchi -motivatsiya komponenti	**Kognitiv-faoliyat komponenti**	**Refleksiv-ijodiy komponent**
- xorijiy tildagi kasbiy tayyorgarlikka qiziqish va kelajakdagi karyerada uning ahamiyatini anglash; - kasbiy faoliyatni amalga oshirish jarayonida xorijiy tildan foydalanishga intilish	Bilim: - til bilimlari; - kasbiy xorijiy til lug‘atidan xabardorlik; - kasbiy muloqotning qoidalari va xulq-atvor normalarini bilish; - mahalliy va xorijiy jamiyatning madaniyatshunoslik va lingvomamlakatshunoslik bilimlariga egalik; ko‘nikma va malakalar: - nutq ko‘nikma va malakalari; - muloqot vaziyati va til normalariga mos ravishda fikrni ifoda etishda til vositalaridan foydalishga qodirlik va tajriba.	- o‘z xorijiy tildagi kasbiy kommunikativ tayyorligini adekvat baholash; - xorijiy tilni o‘zlashtirishda o‘zining joriy va kelgusi ehtiyojlarini anglash; - kasbiy xorijiy tildagi tayyorgalik jarayonida ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishga qodirlik; - kasbiy xorijiy tildagi tayyorgarlik jarayonida qo‘shimcha resurslardan foydalanishga tayyorlik.

Xorijiy til kasbiy kommunikativ kompetensiyasi komponentlari tavsifi

Lingvistik kompetensiya	**Sotsiolingvistik kompetensiya**	**Pragmatik kompetensiya**
Til materiali: - fonetika; - leksika; - grammatika; -	- so‘zlovchining biror bir nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va xohish-istagidan kelib chiqqan holda kerakli lingvistik shakl, ifoda usulini tanlash qobiliyati; ijtimoiy-madaniy kompetensiya: - autentik nutqning milliy	- o‘rganilayotgan chet tilida kommunikativ vaziyatda tushunmovchiliklar paydo bo‘lganda takroran so‘rash, uzr so‘rash va hokazolar orqali murakkab vaziyatlardan chiqib keta olish qobiliyati;

orfografiya; Nutq faoliyati: - o‘qish; - yozish; - gapirish; - tinglash	xususiyatlarini: o‘zi yashayotgan mamlakatning urf-odatlari, qadriyatlari, marosimlari va boshqa milliy-madaniy xususiyatlarni bilish hamda tili o‘rganilayotgan mamlakat bilan taqqoslagan holda taqdim eta olish qobiliyati	diskurs kompetensiyasi: - og‘zaki yoki yozma nutqda fikrlarni tegishli til vositalari orqali ifodalashni nazarda tutadi; Strategik (kompensatsion)kompetensiya: - real til aloqasida yetishmayotgan bilimlarni qoplash uchun aloqa strategiyalaridan foydalanish qobiliyati (parafrazalash, fikrni tasdiqlash uchun savollar berish)

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. New trends in the utilization of educational technology Ior science education. The Unesco Press Paris 1974. P-6

2. Tolipov O‘., Ro‘ziyeva D. “Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat” T-“Innovatsiya-Ziyo”.2019. 15-b.

3. Хомский Н. Язык и мышление / Н.Хомский. М.: Изд-во Моск. ун-та,1972.–122 с.

4. Вербицкий А. А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции / А. А. Вербицкий, О. Г. Ларионова. – М.: Логос, 009. – С. 113.

5. Минеева О. А. формирование профессионально-иноязычной коммуникативной компетентности будущих инженеров в вузе Автореферат, Нижний Новгород – 009, 10-b

6. Tojiboeva G.R. Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliyot/ academic research in educational sciences VOLUME 1 | ISSUE 3 | 020 ISSN: 181-1385, 10-b

7. Jalilova S. X., Xaydarov F. I., Xalilova N. I. KASB PSIXOLOGIYASI O‘quv qo‘llanma Bakalavriat yo‘nalishi: 5140800-pedagogika va psixologiya talabalari uchun o‘quv qo‘llanma Toshkent - 0102.

8. Milojkovic M. (2018). Communicative Competence Theory in the Field of English as a Lingua Franca - Teachers’ Attitudes in Serbia.

9. Лукьянова Н. А. формирование коммуникативных компетенций у студентов туристских специальностей с учетом индивидуального профиля/ АВТОРЕФЕРАТ Омск-2011

10. Марина О.А. Структуурные компоненты иноязычной профессиональной компетенции как профессионального стратегического ресурса. Педагогические образования и наука. №5. М-2014. 113 стр.

ONA TILIGA (DAVLAT TILIGA) E’TIBOR – KELAJAKKA E’TIBOR

O‘razov Alisher Doniyorovich

Guliston davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi

orazovalisher96@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslik fanining inson hayotida tutgan o‘rni haqida, ona tili qunun-qoidalariga rioya qilish haqida, davlat tilining ijtimoiy muammolari va kelajak-istiqboli haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: davlat tili, ona tili, til muammolari, til muhiti, globallashuv, o‘qitish tili, umummilliy madaniyat

Abstract: This article talks about the role of linguistics in human life, about observing the rules of the mother tongue, about the social problems and future prospects of the state language.

Keywords: state language, mother tongue, language problems, language environment, globalization, teaching language, national culture

Аннотатция: В данной статье говорится о роли языкознания в жизни человека, о соблюдении правил родного языка, о социальных проблемах и дальнейших перспективах государственного языка.

Ключевые слова: государственный язык, родной язык, языковые проблемы, языковая среда, глобализация, язык обучения, национальная культура.

Butun dunyo miqyosida texnik-texnologik taraqqiyot natijasida ma’naviyat muammosi dolzarblashayotganligi, mazkurn muammolar yechimi markazida shaxsning nutq madaniyati, muloqot salohiyatini rivojlantirish turganligi, tilga ma’naviyatni yuksaltiruvchi vositalardan biri sifatida munosabatda bo‘lish kuchayib borayotganligi bilan izohlanadi. Tilning boy va go‘zal ifoda imkoniyatlaridan amaliy va nazariy foydalanish ijtimoiy ehtiyojga aylanmoqda.

Bilamizki, til shaxs va jamiyat darajali salohiyati hamda umummilliy madaniyat saviyasining o‘ziga xos falsafiy ko‘rinishidir. Uning vositasida mazkur daraja sifatini bilib olish mumkin. Chunki shaxs va jamiyat aynan til orqali axborot yaratadi, uni qabul qiladi, keyingi avlodga yetkazadi, uni hazm qiladi. Ushbu jarayon uzluksiz qaytariladi va aylanib turaveradi.

Hozirgi davr nuqtayi nazaridan, til siyosatida kundalik turmushimizning ajralmas zaruriyatlari–elektronika buyumalari, qurilmalarini qo‘llash, boshqarishga oid yozuvlarning o‘rni va ta’siri nihoyat darajada ortib bormoqda. Kishilik jamiyatining bundan keyingi hayoti turli xil ko‘rinishdagi axborot texnologiyalarining rivoji bilan bevosta ham, bilvosita ham bog‘liqligi nazarda tutilsa, asosiy muammolarning maydoni yanada teranlashadi. Televizor, kompyuter, telefon, gajet, muzlatgich, sovutgich, isitgich va shunga o‘xshash bir qancha maishiy narsalardan tashqari, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishdagi turli qurilmalar, asbob-uskunalar va anjomlarni qo‘llash va boshqarishga tegishli bo‘lgan ham ichki, ham tashqi yozuvlar, albatta, davlat tilida bo‘lishi kerak! Voyaga yetib kelayotgan kichik avlodning ko‘zi ularga har soniyada tushishi, ularga bo‘lgan (yoshlar tomonidan) yuksak darajadagi qiziqish, ushbu masalaning juda jiddiyligi oydinlashadi-qoladi.

Til millatning o‘ziga xos kalimayi shahodatidir. Chaqaloq dunyo yuzini ko‘rishi bilanoq, qulog‘iga azon va takbir aytilishiga hali bir qancha vaqt bor dastlabki soniyalarda onasining ovozini eshitadi. U hali o‘zining kimligini, qaysi millat, yurt, oilaga tegishli ekanligini bilmaydi, lekin ota-bobosining – millatining tilini eshitadi. Bolaning til ko‘nikmasiga ko‘chasi, mahallasidagi til muhiti, ta’lim muassasidagi o‘qitish tili ham katta ta’sir ko‘rsatishini dalillab o‘tishga hojat yo‘q bo‘lsa kerak. Qolaversa, davlat va jamiyat boshqaruvining mutlaqo yangi,

samarali va sifatli faoliyat yurituvchi tizimini yaratish jarayoni ketayotgan ayni pallada bu o‘ta muhim soha muammolari ham o‘z yechimini topishi juda o‘rinlidir.

Til sohasidagi muammo va kamchiliklar bee’tiborligimiz, unga befarq munosabatda ekanligimiz oqibatida yuzaga kelmoda. Ahvolni o‘nglash uchun oqilona va jamoatchilik tizimini yaratish bo‘yicha jiddiy o‘ylab ko‘rishimiz kerak. Ko‘rsatmaga ko‘ra yashash va ishlash ong-ongimizga singib ketgani sharoitida, qonun, qaror kerak, deguchilar ancha-muncha topilsa kerak. Biroq bu ishga hukumatni aralshtirmasdan xalqning o‘zi diqqat-e’tiborini qaratishi lozim. Zero, birinchidan, til xalqniki ekan, bundan chiqdi, uni avaylab-asrash ham, avvalo, xalqning ishidir! Til qoidalarini buzish, o‘ylamay-netmay jargon va argo so‘zlarni qo‘llash kabilar kimning ishi? O‘zimizning, har birimizning! Shunday ekan, o‘zbek millati vakili, yurtning buguni va kelajagi uchun qayg‘uruvchi har bir vatandoshimiz mas’uldir.

Bu jarayonni quyidagi tartibda boshlasak. Eng avvalo, har bir yurtdoshimiz o‘z oilasida, mahallasida, o‘qishida, ish joyida iloji boricha til qoidalariga rioya qilishga astoydil kirishishimiz lozim, lekin bu jarayonlar birdaniga, tez fursatlarda sodir bo‘lmaydi. Buni biz bosqichma-bosqich amalga oshirishimiz kerak bo‘ladi. Yosh avlodga ona tili va adabiyot fanlari bo‘yicha birga dars qilaylik, she’r, ertak, hikoya aytib beraylik – shunda butun millatga, uning kelajagiga katta foyda.

Ta’lim muassasalarida o‘qituvchilar o‘z vazifalariga jiddiy ahamiyat berishda, o‘quvchi-talabalarga ilm berishda ijodkor va yaratuvchan bo‘lsa nur ustiga a’lo nur bo‘lar edi. Respublikaning har qaysi joyida, ya’ni har qanday idora, tashkilot, muassasalarda ishchi, xodim, xizmatchi davlat tilida ish yuritishni bilishi, unga rioya qilishi kerakligini aytib o‘tmoqchimiz. Demak, masalaga jiddiy ahamiyat berib, bu jarayonlar jamoatchilikning doim diqqat-markazida bo‘lgani holda, jurnalistlar, yozuvchilar uyushmalari, tahririyatlar, olimlar, umuman, masalaga farqsizlar ishtirokida tegishli tadbirlarni tashkil etish, kamchiliklar yuzasidan har xildagi dastur, rejalar ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb, o‘ylaymiz. Shuningdek, tilshunos va adabiyotshunoslarimiz muammoni ilmiy jihatdan o‘rganishlari, taklif va mulohazalarini jamoachilik hukmiga havola qilishlari darkor. Ona tilini iloji boricha to‘liq, zamonaviy shaklini tayyorlash, ya’ni tilning milly korpusini ishlab chiqish va aynan shu asosida ish yuritish, ommaviy axborot vositalari, nashriyotlar faoliyatini yo‘lga qo‘yish, o‘quv adabiyotlarini chop etish unumli bo‘lishi shubhasiz. Atamachilik, so‘zlarning kelib chiqishiga oid adabiyotlarni tayyorlash, tarqatish, ta’lim jarayoniga bu boradagi o‘quv soatlarini kiritish maqsadga muvofiqdir. Tilshunoslik fani haqida fikr yuritilganda, umuman, bugungi kun kishilik jamiyati uchun naqadar dolzarb ekanligining guvuhi bo‘lishimiz mumkin bo‘ladi.

Ma’lumki, butun dunyoda davom etayotgan globallashuv paytida axborot xafsizligi, fan-texnika bilan bog‘liq holda turli darajadagi sun’iy intelektning rivojlanishi kabi jarayonlar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki har qanday buyruqlar til va unga yordamchi vositalar yordamida beriladi. Shunday ekan, ijtimoiy-siyosiy hayotda til ilmiga bo‘lgan ehtiyoj hamma davrlarda balandligicha qoldi, shuningdek, ushbu holat bundan keyin ham yuqoriligicha qoladi.

Binobarin, ajdodlardan meros ona tilimizni asrab-avaylash, yosh avlod qalbida unga hurmat-ehtirom tuyg‘usini shakllantirish, muhimi, tilimizning muloqot doirasini kengaytirish har birimizning fuqorolik va farzandlik burchimizdir. Atoqli tilshunoslar ta’kidlaganlaridek, ajdodlardan avlodlarga o‘tib kelayotgan bebaho boylikning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylash, boyitish, nufuzini yanada oshirish ustida doimiy ish olib borishimiz darkor.

ADABIYOTLAR

1.Akbarovich,A.A. (2023). MAQOLLARDA UMUMYASHIRIN MA’NONING NAMOYON BO‘LISH OMIL, VOSITA VA USULLARI. TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI, 3(4), 163-166.

2.Khamrokulovna, T. Z. (2022). Literature is a source that reveals the truth of life. World Bulletin of Social Sciences, 10, 86-87.

3.M.Aminov va b. Davlat tilida ish yuritish. 020.

4.N.Mahmudov. Davlat tilida ish yuritish.2010

5.O‘razov, A. (2023). TILSHUNOSLIK VA UNING SATHLARI XUSUSIDA.

6.S.A. Karimov va b. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. 003.

7.Sh.Shoabdurahmonov va b.Hozirgi o‘zbek adabiy tili T.1980

8.Sharipov,F.G.,&Mamatqulov,A.R. (2021). O‘ZBEK ILMIY TILSHUNOSLIGI HOLATI. Academic research in educational sciences, (2), 168-174.

9.Sirojiddin, M. (2023). O‘ZBEK TILIDA MAQSAD MA’NOSI SO‘ZLAR ORQALI IFODALANISHI. Journal of Universal Science Research, 1(5), 0-25.

MAKTABLARDA GLOBALLASHUV SHAROITIDA URF-ODAT AN’ANALAR VA MAFKURAVIY TARBIYA UYG‘UNLIGI

Allayorov Abdumalik Isoqovich
GulDU Sirtqi bo‘lim, masofaviy ta’lim kafedrasi katta o‘qituvchisi
allayorovabdumalik.1972@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu makolada yoshlarni ta’lim tarbiya jarayonida milliy urf odatlar, an’analar, milliy udumlarimiz asosida tarbiyalash yo‘llari kursatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, tarbiya, maktab, metod, mafkura, odat, yoshlar

Abstract: This article shows ways to educate young people in the process of education based on national customs, traditions, and national traditions.

Keywords: education, training, school, method, outlook, habit, youth

Аннотация:В данной статье показаны способы воспитания молодежи в процессе воспитания на основе национальных обычаев, традиций, национальных традиций.

Ключевые слова: воспитание, обучение, школа, метод, мировоззрение, привычка, молодежь.

Inson paydo bo‘lishidan boshlaboq urf-odat va udumlar qamroviga tortila boshlaydi. Bu so‘z iboralarini harkim, har xil tushunish ham mumkin. Negaki, bunga tarixiy sabablar ham mavjud. Biz uzoq yillar milliy urf-odatlarimizdan, qadriyatlarimizdan siyosiy-g‘oyaviy sabablar bilan begonalashtirilganimiz uchun qandaydir erishday tuyulishi muqarrar. Hamma qusur shundaki, ko‘hna udumlarimizni bizning ongimiz tasavvurimizdagi turmush tarzimizdan taziq bilan siqib chiqarishga urinilgan siyosatning natijasi deb qarash lozim.

Birinchi bosqich, inson urf-odatlar qamrovida o‘zining «meni» ishtiroki bilan bevosita va bilvosita ijtimoiy munosabatlarda shakllanadi.

Odatda urf-odatlar bilan shug‘ullanadigan etnograf olimlar tadqiqoti natijalarini falsafiy til bilan baholaganimizda, odatda bola tug‘ilishi bilan bog‘liq bu bosqich «Beshik to‘yi» marosimi guruhi deyilib, ko‘p irim-sirim, urf-odat va an’analarni o‘z tarkibiy qismiga birlashtiradi «Beshik» marosimi, kichik va katta chilla, ism qo‘yish va hokazolar.

Ikkinchi bosqich, bolaning ona tuproqda mustaqil qadam qo‘yishdan to maktab yoshiga to‘lgunicha bo‘lgan hayot davri hisoblanadi. Bu davrdagi urf-odatlar odatda bolaning kichik dunyosining ya’ni o‘z oila qobig‘idan chiqib, yaqin urug‘lari, mahalla qavmi bilan munosabatda bo‘lishi bilan bog‘liq davri. Bu davr urf-odatlari, an’analari mazmunan va shaklan umum ijtimoiy o‘ziga xos chegara davrasiga ega. Bu davr urf-odatlari: «kokil» soch oldirish agar uzoq vaqt bola bo‘lmasdan «so‘rab» sig‘inib ma’lum marosimlari orqali dunyoga kelgandagi marosimlar.

Uchinchi bosqich, bola hayotida jamiyat tizimiga ilk bor o‘zining men bilan doimiy a’zo bo‘lib maktab o‘quvchisi sifatida kirishi bilan bog‘liq xilma-xil oilaviy, milliy urf-odatlar, marosimlar (muchal to‘yi …), inson shaxs bo‘lib etishish davri evolyutsiyasi, dastlabki hayotning quyi bosqich pog‘onalarida kuzatuvchi keyingi bosqichlarida ishtirok etuvchi va nihoyat o‘zi oila qurib, bola-chaqali bo‘lganidan keyin esa uyushtiruvchi, tashkil etuvchi vazifani bajara boshlaydi. Insoniyat tarixida bu urf-odatlar oltin zanjiri bir necha ming yillardan buyon doimo harakatda, bu jarayon esa, uzluksiz davom etib kelmoqda. Insoniyatning ijtimoiy taraqqiyotining hamma davrlarida bu jarayon mavjud bo‘lib, urf-odatlar majmuyi, diniy e’tiqodning oddiy politeistik (ko‘p xudolik) ko‘rinishidan tortib to monoteistik (yakka xudolik) ko‘rinishlari g‘oya va toat-ibodat shakl va mazmunlarini asrlar mobaynida o‘ziga singdirgan tarixiy haqiqatdir. Milliy qiyofaning namoyon bo‘lishi, milliy ongning shakllanishi, takomillashuvi bilan bog‘liq doimiy jarayon bo‘lib, tashqi qiyofa tuzilish ruhiyat, xulq-atvorida, oilaviy, turmush tarzining tarkib topishi, muomila munosabatlarida millatning sifat belgilari hisoblanadi. Ayni paytda bir geografik hudud birligi doirasida (Markaziy Osiyo) yashagan turkiy tili ham millat sifatida shakllanishi bilan qiyofa, e’tiqodi dunyoqarashi, xulq-atvori muomila munosabatlari turmush tarzi, madaniyati ko‘rinishlari umumiyligiga qaramasdan ularning farqi ko‘zga tashlanadi. (Qozoq, qirg‘iz, turkman va hokazo). Bu farq fan tili bilan aytganda, o‘zbek davlati mintaliteti ruhiy dunyoqarashi bilan ham bog‘liq. Milliy ruhiyat va dunyoqarash bilan bog‘liq fikrlash, xulq-atvor, muomila madaniyati, milliy qiyofa, libos va zebu-ziynatlar, milliy san’at va madaniyat, xalq ijodiyoti, adabiyoti, kasb-kori (dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik) bilan bog‘liq urf-odat va an’analar, qadriyatlar, millatning o‘zligini bildiruvchi, anglatuvchi qadriyatlar bo‘lib millat ma’naviyatni belgilovchi omillardir. Milliy ma’naviyatni tarkib toptiruvchi bu omillar, umuminsoniy, qadriyatlar ta’siridan xoli bo‘lishi mumkin emas. Umuminsoniy, bashariy qadriyatlar sezib, bilib bilmagan holda bizning fe’l-atvorimizda, hayotimizda, turmush tarzimizda, dunyo qarashimizda mavjud. Bu mavjudlik borliq, millatimiz bag‘ri kengligi ma’naviy ahloqiy ruhiy shakllanishining asosiy omillaridan hisoblanadi. Siyosiy fanlar nomzodi N.Umarovaning ta’kidlashicha: «O‘zbek millati uchun xos bo‘lgan ijtimoiy siyosiy hayot haqidagi tasavvurlarning mohiyatini siyosiy qadriyatlar an’analar, ijtimoiy me’yorlar va ko‘rsatmalar bilan bog‘liqlikda yoritish zarur. Albatta, bunday ilk shakllanish va ko‘rinish bilan bog‘liq rasm-rusumlar, keyinchalik Islom dini ta’limoti ta’sirida ham bo‘lgan. Chuqurroq tahlil qiladigan bo‘lsak, oilaviy urf-odat marosimlarga ilmiy nazar bilan e’tibor bersak Islom dini ta’siriga ham unchalik uchramagan jihatlarining guvohi bo‘lamiz. Islom ta’limoti madaniy ta’siri, oila qurishda «nikoh» o‘qitish, «mehr»ni belgilash, «taloq» udumlarida

ko‘rinadi. Shuni aytib o‘tish joizki, barcha udumlar «Fotiha» o‘qish bilan boshlanib, yakunlanadi. Bu oila qurish majmuyi qirqdan ortiq udumlar, urf-odatlardan iboratdir. Oilada bola tarbiyasi bilan bog‘liq majmuida, bola tug‘ilganda qulog‘iga «azon» aytib ism qo‘yish, voyaga etganda «sunnat» qilish marosimlari islom bilan bevosita bog‘liq. O‘zbek oilalariga bunday tarixiy shakllangan an’analarining bola tarbiyasidagi o‘rni bugungi kunda ham nafaqat mustahkam oila, balkim sog‘lom avlodni voyaga etkazishning mustahkam poydevoridir. Biz bu bilan jahon bashariyati texnika progressining o‘rnini va ahamiyatini inkor etmoqchi emasmiz. Balkim nafaqat sog‘lom o‘zbek avlodi o‘ziga xos-mos ahloqiy odob va milliy madaniyati singdirilgan har tomonlama navqiron, avlod komil-fozil avlodni ko‘zda tutmoqdamiz. Millat vakilining har qanchalik umumbashariy qadriyatlarga molikligi bilan bir qatorda, o‘z milliy qiyofa, odob-ahloq munosabatlari, fe’l-atvor hususiyatlari mushtarakligi, millatning makon va zamonda abadiyligi mezoni ekanligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Oilaviy an’analar mavzuidagi tadqiqotlarida prof. I.Jabborov «Shuning uchun bolaning tug‘ilishidan (farzand to‘yi, beshik to‘yi, sunnat to‘yi) to uylanishgacha (unashtirish, fotiha qilish, nikoh to‘yi) bo‘lgan barcha udumlarning bevosita jamoatchilik ishtirokida o‘tkazilishi etnik guruhlar o‘rtasidagi eng zarur bo‘lgan milliy birlikning mustahkamlashga xizmat qiladi»-deb e’tirov etadi.

Milliy urf-odat va an’analarning asl mohiyati birgina oilada unga kelgpn insonni yomon kuchlardan muhofaza qilish, sog‘lom bo‘lib voyaga etish uchungina emas balki bu udumlarning mohiyati mazmuni bolani axloqiy jihatdan kamol toptirishga dastlabki davrda oila a’zolariga mexrli, qarindosh urug‘, mahalla quyidagi insonlarga xurmat va izzatli bo‘lishida ham muhimdir. Urf-odatlarni ham milliy tarixiy xotiraning namoyon bo‘lish shakli sifatida e’tirof etish mumkin. Shu nuqtai nazardan qaraganda milliy urf-odatlar xalq ruhiyatining mehnatsevarlik, bag‘rikenglik, o‘zga xalqlarga xurmat, insonparvarlik, dushmanlarga nafrat kabi ijobiy qirralarini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu jihatiga ko‘ra, urf-odatlar o‘zida xalq hayotining donishmandligi, tajribasi, o‘y-hayollarini uyg‘unlashtiragan holda kishilarni birlashtirishga xizmat qiladi. Ayni paytda, ular ajdodlar to‘plagan tajribalarini yanada kengaytirib, takomillashtirib boradi. Bunday izchillik o‘tmishdan bugungi kun va undan kelajakka o‘tmishini ta’minlovchi muhim vositasi sifatida namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi. Aynan shu xususiyatiga ko‘ra ham urf-odatlar milliy tarixiy xotirani tashuvchi meros hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т; “Фан”, 1968.
2. Жалолов. Ҳ. Оила, маҳалла ва мактаб ҳамкорлиги. Тарбия. №2 (6), 006. Б.13
3. Зиёмуҳаммадов Б. Комилликка элтувчи китоб.Т; “TURONIQBOL”, 006. Б.191
4. Комилов Т., Абидова С. Миллий ахлоқий қадриятлар ва уларнинг тарбиявий аҳамияти. ЎзР ФА, “Фан”, 000.Б.20;

INGLIZ VA O‘ZBEK TILIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TARJIMA NAZARIYASI

Mukhiddinova Saboxat Ahmadjanovna
Senior English teacher, Gulistan State University,
saboxatmuxiddinova73@gmail.com

Abstract: Ushbu maqolada frazeologik birliklar haqida ma’lumot berilgan bo‘lib, olimlarning mazkur mavzu doirasida olib borgan tadqiqotlari ham yoritilgan. Eng muhimi, tahlillar bilan ingliz va o‘zbek tilidagi frazeologizmlarnng tarjima taraqqiyoti xususida ham so‘z yuritilgan.

Keywords: frazeologizm, sotsiolingvistika, til, lug‘at, Sharl Balli, A.V.Kunin, ko‘chma ma’no, komponentlar, leksik, kommunikativ.

Frazeologik birliklar til egasi bo‘lgan xalqning ma’naviy madaniyati, urf-odati, kasbi, yashash tarzi, o‘tmishi, intilishi, voqelikka munosabati bilan uzviy bog‘liqdir. Olimlarning fikrlariga ko‘ra, frazeologik birliklar madaniyat hodisalari sifatida tushunish bilan bog‘liq bo‘lib, ularning madaniy xususiyatlari ular ishtirok etgan gaplarda o‘rganiladi. Shunday qilib, “frazeologizm” so‘zi sotsiolingvistika fani doirasiga kiritildi. Frazeologik birliklarning eng yaxshi ta’riflaridan biri quyidagicha: bu qisman yoki to‘liq majoziy ma’noga ega so‘zlarning barqaror, izchil birikmasidir.

Jahon tilshunosligida frazeologik birliklarni o‘rganish bo‘yicha katta ishlar amalga oshirilgan. Frazeologik birlik(FB)lar kelib chiqishi jihatidan juda qadimiy bo‘lsa-da, frazeologiya fani tarixi qariyb ikki asrni o‘z ichiga oladi. Frazeologiya nazariyasining ilk tadqiqotchisi Sharl Balli sanaladi. U o‘zining ilmiy asarlariga FBlarni tadqiq qiluvchi maxsus boblar kiritgan edi .

V.V.Vinogradov o‘z izlanishlanishlari natijasida frazeologizm haqida shunday degan edi: “Til lug‘at tarkibiga kiradigan so‘zlarning boyish va murakkablashuv mohiyatiga to‘xtalib o‘tish juda zarur, chunki tilning lug‘at tarkibiga oid so‘zlarning semantik rivojlanishi standart til frazeologiyasini boyitish bilan bog‘liq”.

Jahon tilshunosligida hozirgi kunga qadar frazeologiya sohasi keng va tor ma’noda tushunilmoqda. Frazeologiyani keng doirada tushunuvchi olimlar uning tarkibiga maqollar, matallar, aforizmlar va boshqa turdagi turg‘un birliklarni kiritadilar. Top doiradagi frazeologiya tarafdorlari esa yaxlit ko‘chma ma’noli turg‘un birliklarni o‘rganish bilan chegaralanadilar. Ular frazeologik tadqiqotlarida faqat birikmaga teng bo‘lgan FBlarni tadqiq etib, maqol va matallarni frazeologiya obyekti sifatida baholamaydilar.

A.B.Kunin esa FBlarni guruhlarga bo‘lib o‘rganar ekan, u to‘rtinchi guruhga kommunikativ FBlarni kiritgan, maqol va matallar ham xuddi shu yerdan o‘rin olgan. A.V.Kuninning ta’rifiga ko‘ra, FBlar butunlay yoki qisman ko‘chma ma’noni ifodalagan turg‘un birliklardir.

Demak, FBlarning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: FB tarkibida kamida ikkita so‘z qatnashishi kerak, FBlardagi bir necha mustaqil so‘zlar bir gap bo‘lagi yoki gap vazifasini bajarishi mumkin, FBlarda komponentlar butunligicha uzoq vaqt barqaror bo‘ladi, shuningdek, FBlar o‘zlarining ta’sirchanligi, bo‘yoqdorligi bilan tinglovchiga ta’sir qiladi.

A.V.Kunin tomonidan taqdim etilgan tasnifni birlashtirib, biz frazeologik birliklarni biroz tahlil qilsak.

1. Barqaror so‘z birikmalari va iboralar umuman bo‘linmaydigan xususiyatlarga ega emas va ular tarkibidagi so‘zlarning ma’nosiga bog‘liq bo‘lmaydi. Bunga quyidagi misollarni keltirishimiz mumkin.

To kick the bucket –jon bermoq;

To be all thumbs – qo‘pol, beso‘naqay odam;

The real McCoy is a diamond - olmosdek;

Grin like a Cheshire Cat – og‘zi qulog‘ida (og‘zini tanobi qochdi);

Bu kabi frazeologik birliklarning umumiy ma’nolari mavjud tarkibiy qismlarining ko‘chma ma’nolaridan kelib chiqadi. Xususan, barqaror so‘z birikmalarining tarixida bularning ro‘yxatlari mavjud.

2. Frazeologik birliklar - ko‘chma ma’noli gapda ma’no jihatidan bo‘linmasligini saqlagan holatda ham qo‘llaniladi:

Too much to be painted the devil blacker than he is. (Juda bo‘rttirilgan)

Frazeologik birliklarni tushunish uchun ularning tarkibiy qismlari ko‘chma ma’noda olinishi kerak. Masalan, “make a mountain out of a molehill” iborasi- bu bizning “pashshadan fil yasash” frazeologik birligimizga teng bo‘lib, “molehill” so‘zi “juda kichik narsa” va “mountain “ so‘zi “juda katta” ma’nolarini bermoqda.

3. Frazeologik birikmalar - erkin va frazeologik jihatdan bir-biriga yaqin ma’nolarni o‘z ichiga olgan sobit birikmalardir. Bularga misollar:

A bosom friend – qadrli do‘st;

Black frost –qora sovuq;

As red as a turkey cock –xo‘rozning tojidek qizil;

The Blue Blanket –moviy osmon;

As bold as a lion –sherdek jasur;

As an obstinate as a mule –eshshakdek qaysar.

Xulosa qilib aytganda, mazkur maqolada frazeologik birliklarning tarjimasini ingliz va o‘zbek tillaridagi tarjimalar bilan kuzatgan holda tahlil qilishga harakat qildik. Tarjima sohasida milliy tillarni tarjima qilish va rivojlantirish san’ati ham ko‘rsatilishi kerak. Badiiy ijod tarkibidagi leksik-frazeologik birliklarning to‘g‘ri tarjima qilinishi asar g‘oyasini nutq madaniyati, muallif nazarda tutgan ma’nosi va uslubiy xususiyatiga ko‘ra bexato izohlashni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974
2. Балли Шарль. Французская стилистика. – Москва, 1961. – 192 с.
3. Кунин А. В. Английская фразеология. – М.: Изд. Высшая школа, 1970.
4. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. - Изд. Ленинградского университета. – Л., 1961. – 07 с. Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Лексикология ва фразеология. – Тошкент, 1969. – 145 б.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английкого языка. – Москва: Высшая школа, 1986. – 336 с.
6. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. -е изд., перераб. М.: Высшая школа, Дубна: Изд. центр «Феникс», 1996

THE BASICS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES FOR SPECIFIC PURPOSES

Asqarova Komila Ergashevna

Teacher of English Language, Philology Faculty,

The Department of Non-Philological Foreign Languages,

Gulistan State University

Abstract: The goal of the current article is to comprehend, analyze, and offer a comprehensive understanding of the fundamental elements of English for Specific Purposes, including its definition, scope, historical context, traits, varieties, and goals. Additionally, it covers the goals of ESP instruction, the job of an ESP teacher and how to become one, the function of an ESP course, and an ESP program. We perceive a clear justification for finally agreeing that ESP is the teaching of English to students who have specified aims and purposes, such as professional, academic, or scientific, among the variety of opposing perspectives on ESP policy. The essay examines the primary responsibilities and tasks of foreign language instructors in order to serve particular ends. It describes the general duties and obligations of higher education instructors whose work is multifaceted and multifunctional; it also examines ESP programs and their unique characteristics.

Introduction

The global interest in learning English is reflected in the popularity of English for Specific Purposes (ESP). The following are some of the variables that influenced the development of this academic fields, and English is needed as a common language of communication as a result of the expansion of business and increased occupational mobility and also introduction of governmental mass education programs with English as the first or the foreign language moreover facilitation of access to scientific and technical literature. ESP has created its own approach and incorporates findings from other academic fields into its study. The focus of ESP has always been on needs analysis and equipping students to communicate clearly in situations dictated by their field of study or workplace. English for Specific Purposes, which first gained popularity in the second half of the 0th century, is now one of the most well-known branches of teaching English as a foreign language. ESP is defined as "...the area of inquiry and practice in the development of language programs for people who need a language to meet a predictable range of communicative needs" as a result of lengthy scientific discussions in this field and consensus among educators. Because of this, English for Specific Purposes assumes that teaching English as a foreign language with relation to a particular profession, subject, or goal. Two significant historical eras, according to Hutchinson and Waters, gave birth to ESP. First was the conclusion of World War II, which brought about a "age of enormous and unprecedented expansion in scientific, technological, and economic activity on a global scale for various reasons, most notably the economic power of the United States in the post-war world, the role [of international language] fell to English." The second was the early 1970s Oil Crisis, which caused Western expertise and money to flow into the oil-rich nations; the language of this information became English. Two significant historical eras, according to Hutchinson and Waters, gave birth to ESP. First was the conclusion of World War II, which brought about a "age of enormous and unprecedented expansion in scientific, technological, and economic activity on a global scale for various reasons, most notably the economic power of the United States in the post-war world, the role [of international language] fell to English." The second was the early 1970s Oil Crisis, which caused Western expertise and money to flow into the oil-rich nations; the language of this information became English. The scientific elite has spent a lot of time debating the birth and origin of ESP, which has successfully led to the articulation of three factors that are common to the creation of all ESP: the needs of a Brave New World, a revolution

in linguistics, and a focus on the learner. The first explanation entails an increase in the demand for English to meet particular professional requirements. English no longer determines its own course, but is rather subject to the requirements, wants, and expectations of those other than language teachers. The advancements in the field of linguistics are the second factor. The focus switched from identifying formal language qualities to learning how language is used in everyday speech, necessitating the creation of English courses for a particular group of students. Traditional linguists discuss the characteristics of language, but revolutionary pioneers in the field started to emphasize the ways in which language is actually employed in communication. One important finding, according to Hutchinson and Waters, was the differences between spoken and written English. This notion was carried out. It is also possible to modify language education to match the demands of learners in particular contexts if language in different situations varies. Educational psychology is the third justification. The needs and interests of the learner have an impact on their motivation and the efficiency of their learning. More emphasis was placed on how language is acquired by learners and how language is acquired differently rather to only concentrating on the technique of language delivery. Students were observed using various learning techniques, talents, entering with different learning charts, and being motivated by various requirements and interests. As a result, attention to the requirements of the learners became just as important as the strategies used to spread linguistic knowledge. This kind of thinking logically led to the creation of particular courses that were better suited to these unique needs.

Main part

ESP had plenty of time to develop, but as it was developing, there was misunderstanding among the ESP community about the definition and interpretation of the meaning that the educators attached to it. As a result, some people defined ESP as nothing more than the teaching of English for every possible purpose. Others were more specific, referring to it as “English teaching for academic studies” or “English teaching for vocational or professional purposes.”

A broader definition in terms of “absolute” and “variable” features was provided in order to minimize the pressure and ambiguity of the query, which meant to have a more or less clear concept of the addressed problem.

ESP is created to address specific learner needs; it uses the underlying methodology and activities of the disciplines it supports; and it is focused on the language (grammar, lexis, register), skills, discourse, and genres appropriate to these activities. These are some examples of ESP's absolute characteristics. The varied properties suggest that ESP may be relevant to or created for a certain subject. It may employ a different methodology in particular educational scenarios.

from the standard English. It is typically intended for learners who are intermediate or advanced as well as adult learners, either at a university or in a professional job setting. Occasionally, it might be used to students in secondary schools, depending on the urgency of the circumstance. Most ESP courses presume a basic understanding of the linguistic structure. We classify ESP into the following categories based on the field or profession in which it is used: English for academic purposes (EAP), English for occupational purposes (EOP), English for vocational purposes (EVP), English for medical purposes (EMP), English for business purposes (EBP), English for legal purposes (ELP), and English for sociocultural purposes (ESCP). English

for Academic Purposes (EAP), which consists of pre-experience, concurrent/in-service, and post-experience courses, includes English for (Academic) Science and Technology (EST), English for (Academic) Medical Purposes (EMP), English for (Academic) Legal Purposes (ELP), and English for Management, Finance, and Economics. English for Occupational Purposes (EOP) includes English for Professional Purposes (English for Medical Purposes, English for Business Purposes - EBP), English for Vocational Purposes (Pre-vocational English and Vocational English), and English for Vocational Purposes (Vocational English) for the study in a specific discipline (pre-study, in-study, and post-study). In the context of work (the language of instruction for certain trades or occupations) or pre-work settings (concerning job hunting and interview techniques), EOP refers to English for professional purposes in administration, medical, law, and business.

Results

ESP is a multispectral, multi-strained notion. Its development has emerged as an obvious outcome and urgent necessity of the changes that science and society as a whole have experienced as a result of dramatic and worldwide processes that have been in force since the second half of the 0th century. English for academic purposes, English for occupational reasons, English for vocational purposes, English for medical purposes, and English for business purposes are the divisions made by the professional field of ESP. English is used for both social and legal purposes. The researchers divided ESP teaching goals into four categories: competency, knowledge, emotive, and transfer. The ESP instructor plays a variety of tasks, including those of teacher, collaborator, course designer and material provider, researcher, and assessor. A professional ESP teacher has the flexibility to go from one line of work to another without having to wait months to begin going. He or she uses fresh material to apply the essential frameworks, techniques, and concepts of course design. The validity of the contents, purpose-related orientation, and self-direction are special characteristics of ESP courses, which come in a variety of forms based on the particular scientific subject or vocation. Numerous studies conducted in Ukraine in this regard contend that the current status of ESP teaching and learning is very unsatisfactory, producing subpar results in terms of graduates' professional competence in foreign languages. A language instructor must have methodological skills, subject-specific knowledge, as well as established ability to analyze and adapt knowledge and skills to a particular educational context, in order to teach ESP to university students. In order for the community as a whole to accept the numerous responsibilities that ESP teachers or practitioners need, it is imperative that everyone comprehend what ESP genuinely means.

Conclusion

The current article study has shed light on the current situation, tendencies, trends, and methods for defining the idea of ESP with its fundamental components. The results of this study support earlier studies on ESP teaching and learning and offer a thorough analysis of ESP as a concept within an arrow of linguistic and methodological concerns. As a result, they give educators in the area of concern perspectives that will help create an environment that is conducive to ESP teaching and learning.

References

1. Hutchinson, T. English for Specific Purposes: A learner-centered approach [Text] / T. Hutchinson, A. Waters. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 183 p. doi:10.1017/cbo9780511733031

2. Abdelkareem, M. D. Teaching ESP in a Blended Learning Setting [Text] / M. D. Abdelkareem; An-Najah National University // Available at: http://www.qou.edu/english/

3. Dudley-Evans, T. Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach [Text] /T. Dudley-Evans. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 301 p.

4. Strevens, P. ESP after twenty years: A re-appraisal [Text] / P. Strevens; M. Tickoo (Ed.) // ESP: State of the art. – SEAMEO Regional Language Centre, 1988. – P. 1–13.

5. Basturkmen, H. Developing Courses in English for Specific Purposes [Text] / H. Basturkmen. – Palgrave: Macmillan, London, 010. – 157 p. doi:10.1057/9780230290518 – P. 97. doi: 10.2307/3587465

6. Mohammad, K. A. The ESP Teacher: Issues, Tasks and Challenges [Text] / K. A. Mohammad // English for Specific Purposes World. – 014. – Vol. 15, Issue 42. – Available at: http://www.esp-world.info/Articles_42/Documents/Ahmed.pdf

7. Jendrych, E. ESP: How to design challenging tasks for adult learners [Text] / E. Jendrych, H. Wisniewska // Pixel. – Available at: http://conference.pixel-online.net/ICT4LL 010/common/download/Proceedings_pdf/CLIL01-Jendrych,Wisniewska.pdf 11. Abduganievna, N. G., Farogat, M., Dilfuza, S., &

8. Komila, A. ROLE AND FEATURES OF TECHNOLOGY IN LANGUAGE TEACHING AND TEACHER QUALIFICATIONS

9. Ismatullaevna, B. A., & Ergashevna, A. K. (2020). Improvement of research competence of students in teaching English in higher educational institutions. Вестник науки и образования, (2-2 (80)), 47-51.

10. Аскарова, К. (2021). Эффективность использования профессиональных терминов (слов) в процессе обучения английскому языку.(на примере студентов, обучающихся по специальностям естествознания). Общество и инновации, (2/S), 301-305.

GEOMETRIYA FANINI MUSTAQIL O‘RGANISHDA ZAMONAVIY MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Atamuradova Dilshoda Ravshankulovna
O‘qituvchi, Toshkent Davlat Pedogogika universiteti
dilshodaatamuradova09@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’lim tashkiloti talabalarining geometriya fanini “umumiy topologiya” bo‘limi o‘quv mashg‘ulotlarini mustaqil o‘zlashtirishlarida zamonaviy muammolar va ularning yechimlari bo‘yicha qisqacha tavsiyalar berib o‘tildi.

Tayanch so‘zlar: Mustaqil ta’lim, zamonaviy pedagogik texnologiya, axborot, ilmiy va ijodiy izlanishlar, ilmiy natija.

Bugungi kunda talabalar zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikasiya texnololgiyalari davrida o‘quv mashg‘ulotlari jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalari yordamida bilim olishi, o‘z-o‘zini tarbiyalashi va o‘zining mutaxassislik darajasini muntazzam

oshirib borishlari uchun mustaqil ta’lim texnologiyalardan foydalanishlari zarur. Mustaqil ta’lim samaradorligi ta’lim oluvchilarning mustaqil bilim egallash davrida egallagan bilim ko‘nikma va malakalarini hayotda tadbiq eta olishlarida, amaliyotda qo‘llay bilishlarida namayon bo‘ladi. Oliy ta’lim jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalar majmuidan foydalanish talabalarning bilim o‘zlashtirishida yuqori natijalarga olib keladi.

Ananaviy ta’limda o‘qituvchi yoki darslik manbai bo‘lsa, zamonaviy shaxsga yo‘naltirilgan ta’limda professor - o‘qituvchilarning vazifasi talabalarning faolligini oshirish faoliyatini tashkil etish, ularning o‘quv bilim faoliyatini yo‘naltirib boshqarib borishdan iborat. Oliy ta’lim tashkiloti talabasini mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini shakllantirishda reja asosida, asta-sekin murakkablashib, yuqorilab boradigan bosqichli shaklda tashkil etilishi lozim.

I-bosqich. Mustaqil ishlar professor-o‘qituvchining topshirig‘i va ko‘rsatmalariga ko‘ra bajariladi.

II-bosqich. Tanlangan mavzu bo‘yicha dars ishlanmasi rejasini tayyorlash asosida bajariladi.

III-bosqich. Ilmiy va ijodiy izlanishlar talab etadigan darajada bajariladi.

IV-bosqich. Eng yuqori ijodiy va intellekt xarakterdagi ilmiy ishlar darajasida tashkillashtiriladi.

Oliy ta’limda mustaqil ta’limni rejali va bosqichma-bosqich tashkillashtirishdan maqsad, bo‘lajak mutaxassislarni yetuk va barkamol, o‘z sohasininmg mutaxassislari bo‘lishi, mustaqil fiklash qobilyatini rivojlantirishga hamda ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Talabalar mustaqil ta’lim olish mobaynida shu fan sohasiga oid axborotlarni to‘plash, o‘zlashtirish, tahlil qilish, umumlashtirish, mustahkam bilimga, barqaror malaka va ko‘nikmalarga aylantirish kabi vazifalarni bajaradilar.

Respublikamizning oliy ta’lim tashkilotlarida talabalarni pedagogik texnologiyalarga asoslangan, mustaqil ta’lim jarayonini shakllantirishga doir ko‘plab ishlar amalga oshirilgan bo‘lsada, tadqiqot davomida o‘quv fanini mustaqil o‘rganishni tashkil etish, nazorat qilish, amalga oshirish bilan bog‘liq qator pedagogik muammolar mavjudligini ko‘rsatdi. Bular quydagilardan iborat:

1). Talabalarda mustaqil ta’limni tashkil etishda amalga oshirish, nazorat qilish masalasi ilmiy-pedagogik muammo darajasida o‘rganilmagan.

2). Talabalarni mustaqil ta’lim olishdagi ehtiyojlari o‘ganilgan bo‘lsada, mustaqil o‘rganish uchun sharoitlar yaratish zarurligi asoslanmagan.

3). Talabalarni o‘quv fanini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishdagi tayorgarligi zamon talabi darajasida emas.

4). Talabalarda mustaqil bilim olish bo‘yicha ko‘nikma va malaka shakllanmagan.

5). Talabalar o‘quv fanini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishga oid o‘quv-uslubiy adabiyotlar, yuriqnomalar, tavsiyalar,ishlanmalar va ko‘rsatmalar etarli darajada emas.

Shunday ekan talabalarni mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishni quyidagi bosqichlar yordamida amalga oshirib borish lozim.

1). Talabalarni mustaqil o‘rganish ko‘nikma - malakalarini o‘rganish va tahlil qilish;

2). Talabalarni mustaqil ta’lim mazmunini belgilash va mustaqil ishlarini bajarish texnololgiyasini ishlab chiqish;

3). O‘quv fani asosida talabalarni dars davomida va darsdan tashqari vaqtlarida mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishda o‘quv yuklamasi va aniq vaqt hajmini belgilash;

4). Talabalarda didaktik jarayonni amalga oshirish uchun mustaqil ta’lim shakllarini va unga mos o‘qitish vositalarini tanlash;

5). Talabalarda didaktik maqsadni amalga oshirish va shakllantirish uchun mustaqil o‘rganishdagi qiziqishlarini amalga oshiradigan metodik tavsiyalar, ishlanmalar va annimatsion dasturlar ishlab chiqish;

6). Talabalar fan doirasida berilgan o‘quv adabiyotlarini o‘zlashtirish, mustaqil ta’lim olish;

7). Zamonaviy pedagogik texnologiyardan foydalanish ko‘nikmalarini doimiy rivojlantirib borish va uni nazorat qilish;

8). Talabalarni mustaqil ta‘lim mazmunini ishlab chiqish, amalyotlar, uy vazifalar va mustaqil o‘rganishni optimal rejalashtirish;

9). Talabalarda rejalashtirilgan, mustaqil o‘rgangan bilim, ko‘nikma va malakalarini sinovdan o‘tkazish;

Ko‘rsatib o‘tilgan muammolarni ijobiy natijaga ega bo‘lishini ta’minlash talabalarda geometriya fanining “Umumiy topologiya” bo‘limi tushunchalarini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni samarali qo‘llash muvaffaqiyatini kafolatlaydi.

Talabalarda “Umumiy topologiya” tushunchalarini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishda quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq.

- Talabalarni “Umumiy topologiya” o‘quv mashg‘ulotlarini mustaqil o‘rganishlari va fan doirasida ilmiy natijalarga erishishlari uchun reja bo‘yicha maxsus qo‘llanma va mezon yaratish, talabalarni ilmiy va mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish;
- Oliy ta’lim tashkilotlarida talabalarni mustaqil o‘rganishlari “Umumiy topologiya” fan doirasida bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish, ko‘proq fan bo‘yicha ma’lumotga ega bo‘lishlari uchun o‘quv darslaridan tashqari vaqtlarida axborot va zamonaviy texnologiyalardan sifatli, samarali foydalanishni ta’minlash;
- Talabalarga “Umumiy topologiya” o‘quv mashg‘ulotlari bo‘yicha jumboqli, muammoli vaziyatlarni taqdim etish;
- Ko‘rsatilgan muammolarning yechimini topishning oddiy, qulay usullarini o‘ylab topish, didaktik adabiyotlarni yangi ma’lumotlar bo‘yicha yangilash;
- Mustaqil o‘rganishni shakllantirishda axborot texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha dastur va tavsiyalar tuzish, ulardan mustaqil foydalanishga erishish;
- Talabalarda “Umumiy topologiya” oquv mashg‘ulotining zamonaviy pedagogik texnologiyalarining nazariy asoslari bilan tanishtirish;
- Talabalarda “Umumiy topologiya” o‘quv mashg‘uloti bo‘yicha tezkor ta’lim jarayoni va xizmatini amalda qo‘llash;
- Ta’lim subyektlarini texnikaviy ma’lumotlarini oshirish;
- Talabalarda “Umumiy topologiya” tushunchalarini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirish uchun har bir talaba darsdan tashqari vaqtlarida mustaqil bilim olish, mustaqil ishlash, mutaxassislik darajasini muntazzam oshirib borish va o‘zini tarbiyalash ehtiyojini faollashtirish;
- Har bir fan-ta’lim jarayonini insonparvarlik andozalari asosida tashkil etish ko‘nikmasini shakllantirish;

Yuqoridagi muammolarni ijobiy yechimini topishda muayyan samaradorlikka erishish bilan birga yetuk va barkamol shaxs, o‘z sohasining mutaxassisini tarbiyalashga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.S. Alixanov Matematika o‘qitish metodikasi. – Toshkent “O‘qituvchi”, 008. – 90 b.

2.Д.Р.Атамурадова. Рекомендации по самостоятельному изучению темы «Топологические пространства. Открытые и замкнутые множества». //Научный вестник Ташкентского государственного педагогического университета. 020, № 12, стр. 71-274.

3.D.R.Atamuradova, A.Madrayemova. Topologik fazo bazasi. – Ilm sarchashmalari – 021 №9, b.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TILGA SISTEMA SIFATIDA YONDASHUV

Mamatqulov Azizbek Rustamovich
Guliston davlat universiteti doktoranti.
mamaqulovzizbek006@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tiliga sistemaviy yondoshuvning tarixan shakllanganligi va hozirgi o‘zbek adabiy tilida tilga sistemaviy yondoshuvlarning olimlar tarafidan rivojlantirilayotganligi, sistem-struktur tilshunoslik bo‘yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar bo‘yicha mul;ohazalar o‘rin olgan.

Kalit so‘zlar: struktura, sistema, lison, nutq, tasnif, til birliklari, nutq birliklari.

Abstract: In this article, there are comments on the historical formation of the systematic approach to the Uzbek language and the development of systematic approaches to the language in the current Uzbek literary language by scientists, as well as the scientific researches conducted in the field of systemic-structural linguistics.

Keywords: structure, system, language, speech, classification, language units, speech units.

Til – sistema sifatida qadimdayoq olimlarimiz tomonidan e’tirof etib kelingan, unga Mahmud Koshg‘ariy, Abu Hayon, Jaloliddin Turkiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Zamaxshariy, yirik tilshunos Sibavayxiy kabi tilshunos va olimlar e’tirof etilgan. Bundan tashqari tarkibiy qismlari ham alohida sistemalardan iborat ekanligi ilmiy adabiyotlarda asoslangan bo‘lib, tilni yaxlit holda sistemaviy va sathlarini sistema sifatida o‘rganish ham bir-biridan farq qilganligiga guvoh bo‘lamiz. Umuman olganda, tilshunoslik fani sistemalarini o‘rganar ekan, bunda tilning birorta sathini chetda qolmaydi. Ammo tilni sistema sifatida dastlabki o‘rganilish davriga yoki o‘rganilganlik darajasi ko‘ra jihatlari farq qilishi mumkin. Darhaqiqat, olimlarning ta’kidlashicha, leksik sath tilning markazida joylashadi. Shunga sababdan, leksikani tadqiq etish qadimiyroqdir. Misol uchun bunga V.A.Zvegintsevning asari bilan tanishishning o‘zi kifoya qiladi. Bu kitobda fonetika, leksikologiya, leksikografiya, hatto, arab tilidagi so‘zlarning sinonimlari o‘rganilganligiga guvoh bo‘lamiz.

O‘zbek tilshunosligining dastlabki vakillari va ular qatorini to‘ldirgan keyingi olimlar tilni sistemayiy tahlil qilishda katta jonbozlik ko‘rsatishdi. Bu o‘zbek tilshunosligining eng murakkab sathlariga aloqador va yechimini kutayotgan, nazariy asoslanishi dolzarb bo‘lgan hamda tilshunoslikning muhim jihatlarini belgilab beruvchi tadqiqotlar sirasiga

M.Mirtojiyevning «O‘zbek tili semasiologiyasi» (2010), A.Hojiyevning «O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari» (2010), A.Nurmonovning «Struktur tilshunoslik ildizlari va yo‘nalishlari» (2006), R.Rasulovning «Umumiy tilshunoslik» (2005) kabi ilmiy asarlar kirishi to‘g‘ri bo‘ladi, deb o‘ylaymiz.

Yuqoridagi keltirilgan tadqiqotlardan biri akademik A.Hojiyevning “O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari” asarida lison va nutq munosabatiga ham fikr bildirilgan. Til birligining mohiyati to‘g‘risida gap ketganda, uning lison va nutqqa munosabatini, qolaversa, lisoniy va nutqiy birlik bo‘lishini belgilash talab qilinadi. Shu bois o‘zbek tili sistemalarining shakllanishi bilan bog‘liq muammolarga e’tibor qaratilishi lison va nutqni farqlash, har birining mohiyatini aniq belgilash birinchi vazifa, deb ta’kidlaydi. Olim o‘zbek tilshunosligida til va nutq masalasiga e’tibor qaratishda ikki xil kamchilikka e’tibor qaratadi: a) lison va nutq masalasida o‘zga tilshunoslikda mavjud bo‘lgan fikrlardan to‘la va o‘rinli foydalanilmaganligi; b) lison va nutq masalasida bevosita o‘zbek tili materiallari asosida ish ko‘rilmaganligi. Shu sababli bu holat masalani ijobiy hal qilishga yo‘l qo‘ymasligi hamda boshqa tilshunoslardan olingan materialarni o‘zbek tili manbalari tasdiqlamasligini ko‘rsatishi keltirilgan.

Bundan tashqari olim professor Sh.Rahmatullayevning “Til qurilishining asosiy birliklari” asaridagi tilga berilgan ta’rifda, dastlab, til va nutqni farqlash lozimligini aytib, bular bo‘yicha xulosalarini keltiradi. Lisoniy va nutqiy birlikiga oydinlik kiritgani, lekin til bilan nutq haqida aniq tasavvur bermasligiga ishora qiladi.[1,6-b]

Olim yuqoridagi manbada lisonning asosiy xususiyatlari bevosita kuzatishda berilmaganligi va kishi xotirasining markazida mavjud birliklar ularning o‘zaro munosabati haqidagi tasavvurlar hamda foydalanish qoidalariga tayyor boylik ekanligi sifatida tushinadi.[1,7-b] Ilmiy asarda lisonga, lisoniy birliklarga beriladigan ta’riflarga e’tiroz bildirmay, “til birliklarining o‘zaro birikishi haqidagi qoidalar” va “o‘zaro munosabat haqidagi tasavvurlar” lisoniy birlik hisoblanmay, ular nutq hosil bo‘lish jarayonida ham nutq birligiga aylanmasligini ta’kidlaydi. Masalan, ishchilarni so‘zida uch unli fonema, bir tub so‘z, ikkita yasama so‘z voqelanadi, har bir yasama so‘zda so‘z yasovchi birlik, shuningdek, shakl yasovchi ikki til birligi aks etgan va so‘z yasalishi, shakl yasash qoidalariga asoslanadi, ya’ni so‘z shakl va yasama so‘zlar ma’lum qonuniyatlari asosida ro‘yobga chiqadi. Muxtasar qilganda, “namoyon bo‘lish” to‘la aks etadi. Biroq biror bir nutq hodisasi yuz berganligi, aytilgan lisoniy birliklarning birortasi nutq birligiga aylanmaganligi uqtiriladi. Shu o‘rinda, so‘zda ham, leksemada ham fonema ishtirok etmasligi ko‘rsatiladi. Buning o‘zi bildirilayotgan e’tirozning asossizligida dalolat beradi.

Xullas, lisoniy va nutqiy birliklarni belgilashda va bir-biridan farqlashda ham lison bilan nutqning asosiy xususiyati asoslanishi kerakligi, ya’ni lisoniy birlik nutqqa aloqasi yo‘qligi aytilgan.[1,8-b] Nutq birligi esa, nutqda mavjud bo‘lishi, nutqsiz nutq birligi bo‘lishi mumkin emas, deb ta’kidlanadi hamda lisoniy birliklar nutqdan tashqarida ham amal qilishini aytadi. Va ishchilarni so‘zi tarkibidagi ish qismi, so‘z yasovchi, so‘z shaklini yasovchi morfemalari lisoniy birlik, ular o‘z vazifalari bilan so‘z yasash va so‘z shaklini hosil qilish uchun xizmat qilishini ta’kidlab birortasini nutq birligi sifatida baholamaydi. “Ishchilarga mukofotlar berildi” – gapidagi ishchilarga so‘z shakli gap bo‘lagi vazifasini bajaradi va nutq birligi hisoblanishi, lekin tarkibidagi fonema, morfema, hattoki, “ish” qismini nutq birligi sifatida keltirmaydi.

Asarda til birligi, til qurilishi, til sathi, tuzilishi, til sistemasi terminlari haqida ham so‘z

boradi.[1,9-17-b] Yuqoridagi terminlarning o‘zbek tilshunosligida muntazam qo‘llanayotganligi, biroq bu atamalarning mohiyati, til hodisasini ifodalay olish-olmasligi masalasida bir fikrga kelinmaganligi, biroq bu holat til sistemasi bilan bog‘liq hodisalarning mohiyatini yoritishda o‘ziga xos salbiy oqibatlarga olib kelishi aytilgan. Masalan, fonologik, leksik, morfologik, til qurilishi, morfologik sath birligi kabi birliklardagi “til qurilishi” birikmasi termini qo‘llanilish o‘rni to‘g‘ri emas, bu birikma tarkibidagi “qurilish” so‘zi hodisaning mohiyatini aniqlashtirish uchun xizmat qilmasligi aytiladi. Chunki boshqa turkiy tillarda qo‘llangan termin o‘zbek tilida qo‘llanishiga sabab bo‘lgan.

Olim sistema va struktura hodisalariga alohida to‘xtalib, A.Nurmonovning sistemaga bergan ta’rifini to‘liq emasligini aytadi. Sistemaga: “sistemaning asosiy muhim xususiyati bir xil qiymatga ega bo‘lgan til birliklarining muayyan belgi asosida birlashuvidan tashkil topgan butunlik bo‘lishi”, deb ta’rif beradi.[1,15-b] “Struktura” so‘zini, avvalo, sistemadan farqli ekanligi, ya’ni til birliklarining sathlanishida aniqroq tasavvur etish mumkinligini, ya’ni til sathlari yig‘indisi til birliklaridan tashkil topgan deydi. Bunda til birliklari bilan bog‘liq hodisalar, ularining o‘zaro munosabati asosida yuz beradigan hodisalar, ya’ni paradigmalar nazarda tutilmagani tushuniladi. Shu bois, muayyan til sistemasiga mansub birliklari bilan bog‘liq hodisalarga nisbatan tuzilish, tuzilma so‘zlari qo‘llanmasligini ta’kidlangan hamda “til qurilishi” terminiga o‘zbek tili materiallari asosida yondashilsa, “qurilish” hodisasi yo‘qligiga ishora qilinadi. Biroq sistema va struktura atamalari talqinida g‘arb strukturalistlarining fikrlari metodologik asos bo‘lganligini aytadi.

Kitobda “tasnif” so‘zining lug‘aviy ma’nosi haqida “Til birliklarining tasnifi” qismida so‘z boradi. Har qanday tasnif muayyan belgi, nuqtai nazar asosida amalga oshirilishi asosiy vazifadir. Buni quyidagicha izohlash mumkin so‘zlarni mustaqil va mustaqil bo‘lmagan so‘zlarga ajratishda, lug‘aviy ma’noga egaligi va ega emasligi, ma’lum so‘roqqa javob bo‘lishi yo bo‘lmasligi, gap bo‘lagi vazifasida kelishi yo kelmasligi nazarda tutiladi. Tilga sistema sifatida yondashilganda esa, “yordamchi so‘z” termini misolida asoslangan. Bu birikmada, “yordamchi” so‘zi ham, “so‘z” so‘zi ham “ko‘makchi”, “bog‘lovchi”, “yuklama”, deb atalayotgan til birliklariga xos umumiy, ham har biriga xos xususiy belgini ham qayd eta olmaydi, ya’ni ularda shu belgilarni qayd etish imkoni yo‘q bo‘lib, “yordamchi so‘z” birikmasi “mustaqil so‘z” birikmasi ifodalaydigan tushunchaga zid bo‘lgan tushunchani ham bildira olmasligi aniq. Bu “mustaqil”ni “yordamchi” bilan zid emasligi to‘g‘risidagi fikrlarni aytadi. Ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklama haqida gap borganda esa, bu til birliklarining so‘z va affiks shaklidagi turini hisobga olib, “so‘z” so‘zi qo‘llanmaydigan termin bilan atalishini aytadi.

Professor R.Sayfullayeva va boshqalarning darsligida tilning o‘ziga xosligi – fonetik, leksik, grammatik strukturaning yaxlit o‘rganilganligiga, til esa yaxlit sistema sifatida mavjud, u zohiriy va botiniy tarzida tushunish imkonini berishi aytilgan. Zohiriy alomatida esa tovush, so‘z va qo‘shimchalarni, so‘z – gap va so‘z birikmalarini tashkil etishda namoyon bo‘lishi aytiladi. Yaxlitlikning botiniy idrokida esa, ularning ma’nosini, leksik omilning – fonetik, grammatik, grammatik omilning fonetik va leksik hodisalarini farqlashi hamda nutqqa olib chiqish holati nazarda tutilganligiga ishora qiladi.[2,213-b]

Grammatika – til qoidalari haqida, bunda so‘z o‘zgartirish doirasida so‘zshakllari, uni hosil qiluvchi grammatik kategoriyalar va o‘zgarish asosida farqlanuvchi so‘zning grammatik guruhi – so‘z turkumi hamda bu hodisalarning mahsuli bo‘lmish so‘z birikmasi va gap; morfologiya va sintaksisni farqlashni taqozo etilishi aytilgan. Bundan tashqari, grammatik ma’no, grammatik

shakl va grammatik kategoriyalarga to‘g‘risida alohida to‘xtalgan.

Grammatik ma’no barcha til birliklariga xosligi, bevosita nutqni shakllantirishi va umumlashma, abstraktligini kabi uch unsuri sanalgan.[2,217-b] Bunday unsurlar bevosita nutqni shakllantirishga xizmat qiladi, chunki lisoniy birlik grammatik ma’nodan holi qilinsa, u nutq uchun tayyor bo‘lmasligi asoslanadi. Masalan, olma leksemasining lug‘aviy ma’nosi nutqqa grammatik ma’no vositasida kiradi. Uning kelishik, son, hokim yo tobe aloqa, qaysi gap bo‘lagi ekanligi kabi grammatik ma’nolari lisoniy sathda yo‘q, biroq ular ishlatilsa, nutq tarkibiga kira oladi deyilgan.[2,217-b] Biroq shuni alohida ta’kidlash kerakki, bu qayd etilgan fikrlar boshqa olimlarning “Tilshunoslikka oid ayrim qarashlari”da, albatta, ma’lum boshqacharoq tarzda bo‘lsa ham ko‘p ta’kidlangan. Mualliflar bunga e’tibor qaratmaydi.

Professor Yo.Tojiyev ana shunday qaydlarida, jumladan, quyidagilarni alohida aytib o‘tadi: “Har qanday mustaqil so‘z gapda qatnashar ekan, avvalo, u bitta ma’nosi bilan ishtirok etadi va, albatta, bir grammatik shakl hamda shakllarga ega bo‘lishi shart”.

So‘z grammatik shaklsiz boshqa so‘zlar bilan grammatik munosabatga kirisha olmaydi. Grammatik shakl nol shakl holatida sintetik shakl, analitik shakl yoki sintetik-analitik shakl holatida bo‘lishi mumkin. So‘zshakldagi nol shakl, albatta, boshqa grammatik shakllarga nisbat berilgan holda qaralar ekan, mavjud shakl hisoblanadi. Boshqa grammatik shakllar shu shaklga nisbat berish orqali hosil qilinadi. Buning uchun, albatta, grammatik shakl tushunchasiga to‘g‘ri yondashish lozim bo‘ladi, chunki har qanday grammatik shakl hamma vaqt ham boshqa grammatik shaklga nisbatan belgilanadi. Busiz grammatik shakl haqida umuman gapirish mumkin emas”.[3,72-b]

Xullas, grammatik ma’no, morfologiyada – so‘z turkumlari, shuningdek, har bir so‘zshaklning tarkibida qarama-qarshi qo‘yiluvchi ma’nosi tarzida, sintaksisda – predikativlik, so‘z birikmasidagi hokim va tobelik aloqalarning, gap bo‘laklarning o‘zaro munosabati sifatida namoyon bo‘lishini birinchi planga qo‘yilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 010. – Б.6.7,8,9-15

2. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: ЎРОЎМТВ, 010. – Б. 13,217

3. Тил илмига садоқат // Ё.Тожиев 70 йиллиги муносабати билан нашр етилган тўплам. – Тошкент: ЎзМУ, 010, – Б.72

TASVIRIY SAN’AT VA FIZIOGNOMIKA FANLARINING INTEGRATSIYASI. PORTRET JARNI MISOLIDA

Babadjanov Axmadjan Xudoyberdiyevich
“Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi
Guliston davlat universiteti
email: ahmadjanbabadjanov@gmail.com

Annotatsiya: maqolada bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisi qalamtasvir fani bo‘yicha portret tasvirlashning yuqori darajali texnik bilimlarni egallashdan tashqari, psixologiya sohasida

ham yetarli ma’lumotga ega bo‘lish kerakligi, buning uchun barcha fanlar qatori fiziognomikani ham chuqur egallash kerakligi to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: tasviriy san’at, tasavvur, surat, siyrat, psixologiya, fiziognomika, etnopsixologiya, iridodiagnostika, dermatoglifika.

Аннотация: в статье будущий учитель изобразительного искусства должен иметь достаточные знания в области психологии, кроме приобретения технических знаний высокого уровня портретной живописи по предмету карандашного рисунка, для этого физиогномика должна быть досконально освоена наряду с все остальные дисциплины.

Ключевые слова: изобразительное искусство, воображение, фотография, поэзия, психология, физиогномика, этнопсихология, иридодиагностика, дерматоглифика.

Abstract: in the article, the future teacher of fine arts must have sufficient knowledge in the field of psychology, in addition to acquiring technical knowledge of a high level of portraiture on the subject of pencil drawing, for this physiognomy must be thoroughly mastered along with all other disciplines.

Keywords: fine arts, imagination, photography, poetry, psychology, physiognomy, ethnopsychology, iridology, dermatoglyphics.

Oliy o‘quv yurtlarida o‘tkazilgan tajriba, kuzatish hamda xulosalar shuni ko‘rsatadiki, yosh mutaxasis o‘qituvchi o‘zining pedagogik faoliyatida nafaqat psixologiyaning umumiy jixatlariga e’tibor berish (odam psixologiyani o‘rganib to‘g‘ri muomala qilish, uning individual xususiyatlarini o‘rganish, talabalarga muvofiq keladigan tarbiya usullarini izlab topish hamda ta’lim berish va boshqalar) balki turli mashg‘ulotlar jarayonida xususan tasviriy faoliyatida va yoshlar tarbiyasida uni amaliy qo‘llashi joiz. Ilmiy manbalarni tahlil qilish hamda, amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazish jarayonida kuzatish natijalari shuni ko‘rsatadiki, badiiy grafika fakultetlarida talaba yoshlariga ta’lim berish va ularni bo‘lajak pedagogik faoliyatga tayyorlash ko‘pgina nazariy hamda amaliy muammolarni xal etishni taqoza etadi. Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini tayyorlashda portret qalamtasvir fani bo‘yicha olib boriladigan psixologik kuzatish natijasida biz qo‘yidagi xulosalarga keldik:

1. Portret qalamtasvirini bajarishdan oldin uning psixologik xarakteri yetarli darajada ochib berilmaydi.

2. U yoki bu amaliy ishlarni bajarishda talabalarga fiziolognimika miqdorlari yetarli tahlil qilinmaydi.

3. Qo‘yilgan naturaning kompozitsion tuzilishi, uning metodik bosqichlarida amaliy tug‘ri bajarish yo‘llari har doim ham ochib berilmaydi. Yuqorida bayon etilgan muammolarning ajoyib hal etilishi bo‘lajak rassom o‘qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlashda muhim omildir.

Taniqli psixolog va pedagog olimlar ijodiy tasavvurni tasviriy faoliyatidagi asosiy psixologik jarayonni hisoblab, yoshlar ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda uning mohiyati bexisob deb takidlaydilar. Yoshlarning tasviriy san’at sohasidagi hamda tasvavurlarini shakllantirishning nazariy hamda amaliy muammolarini rus olimlaridan E.I.Ignatyev, V.S.Kuzin, L.T.Medvedev, N.N.Rostovtsev, E.V.Shoroxov, o‘zbek olimlaridan R.Hasanov, S.Bulatov, B.Boymetov, A.Sulaymanov, O.Xudoyorova, U.Nurtayev, S.Abdirasilov, M.Nabiyev, G‘.Abdurahmanov, R.Rajabov va boshqalar o‘zlarining nazariy va tajriba tadqiqot ishlarida amalga oshirganlar.

Har bir bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisi uchun yuzani o‘qish san’ati bilan atroflicha tanishish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun fiziognomika fanini yaxshi o‘rganish yaxshi samara beradi.

Fiziognomika – yuzni o‘qish san’ati juda qadim zamonlarda vujudga kelgan. Inson portretini psixologik xolatini tasvirlashda yuzni o‘qish san’ati asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Etibor bergan bo‘lsangiz xalq og‘zaki ijodida personajlarning yuz tuzilishiga alohida ahamiyat beriladi. Masalan, doimo devlarning ko‘zi shokosaday, quloqlari supraday, yalmog‘iz kampirlar qirg‘iyburn, lablari osilgan bo‘ladi. Donishmandlar keng peshonali, nuroniy chehrali qilib tasvirlanadi.

Umuman, folklor asarlarida ijobiy qahromonlarning yuz bichimi hamisha o‘zaro mutanosiblikda – keng peshonali, tekis qoshli, chiroyli ko‘zli, tiniq yuzli, xullas, hamma a’zolari uyg‘unlikda bo‘lgani holda salbiy qaxramonlar tor peshona, supurgiqosh, chag‘irko‘z, qirg‘iy-burun, shalpangquloq, qiyshiq og‘iz, cho‘tir yuz va hakozo tarzda, ya’ni yuzdagi a’zolarida albatta biron nuqson bilan ko‘rsatiladi [1, 4-b.]. Xo‘sh buning boisi nimada? Gap shuningdek kishining fe’l-atvori, axloq-odobi, qolaversa, ichki ma’naviy olamining qandayligi yuzida bamisoli ko‘zgudagi kabi aks etib turishiga xalq azaldan e’tibor bergan. Masalan, ko‘zning o‘zini olaylik. Bundan yaxshilik kutib bo‘lmaydi, deyishadi chag‘irko‘z, bitko‘z odam haqida. «Ko‘zi naq teshvorguday-a»! deyishadi nigohi qattiq odam to‘g‘risida. Va aksincha, yaxshi odamlar haqida ko‘zlari porlab turadi, chaqnab turadi, ko‘zlarida sehri bor deyiladi [2, 4-b.]. Shu bois ham go‘zal qizlar qosh-ko‘zlari popukdekkina deb tasvirlanadi, yorning ko‘zlari charosga qiyoslanadi. Qo‘yko‘z, bo‘tako‘z, ohu ko‘z, shahlo ko‘z, xumor ko‘z degan iboralar bor va hakozo. Shuningdek bodomqovoq, badqovoq degan iboralar ham qahromonlarning ichki olamini ochishda bir chizgi vazifasini o‘taydi. Go‘zallar qalamqosh, qayrilma qosh deb ta’riflangani holda badjahl kishilar o‘siq qosh, supurgi qosh va hokazo deb ta’riflanadi. Burunning qandayligi ham ko‘p narsadan dalolat beradi. qadimgilar burun yuzning ziynati deb bejiz aytishmagan. Binobarin, kishi chehrasini hech bir a’zo qiyshiq burunchalik buzib turmaydi va aksincha, nafis, qirra burun yuzga alohida husn bag‘ishlaydi. Yana shunisi borki, xunuk yuzda chiroyli burunni uchratish qiyin. Chindan ham, agar e’tibor qilsangiz, xunuk yuzda hatto ohu ko‘zlar yo bejirim lablar uchrab qolishi mumkin-u lekin nafis, qirra burun aslo uchramaydi. Xullas, kishining botiniy olamini yuzda zohir etuvchi bu xil alomatlar nihoyatda ko‘p. Xalqimiz inson yuzini ko‘zguga qiyoslashi ham bejiz emas. «Falonchining yuzidan nur yog‘iladi» va yoki aksincha, «pistonchining turqi sovuq» kabi iboralarda jon bor. Etnopsixologiyadan bexabar, lekin kishining ichki olami bilan tashqi qiyofasidagi uzviy aloqadorlikni hayot tajribasida sinab bilgan xalqimiz bu xil iboralari bilan kim ezgulikka moyil-u kimdan yaxshilik kutib bo‘lmasligini aniq ifodalay olgan.

Yuzdagi alomatlarga qarab kishining fe’l-atvori, axloq-odobi, ma’naviy olami to‘g‘risida xulosa chiqarish yuzni o‘qish san’ati deb ataladiki, u jahondagi barcha xalqlarda bor. Ilmiy tilda esa u «fiziognomika» deb ataladi. «Fiziognomika» yunoncha so‘z bo‘lib, «fizio» – tabiat (kishi tabiati, bu o‘rinda yuzi ma’nosida) va «gnomika» – bilish ma’nolarini anglatadi. Ya’ni, fizognomika-yuzni o‘rganish demakdir. Boshqacha aytganda, yuzni o‘qish san’ati jiddiy e’tiborga sazovar. Zotan, u ham dermatoglifika yoki iridodiagnostika singari kishi organizimdagi hamma a’zolar o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ko‘pchilikka yaxshi ma’lumki, kaftdagi chiziqlarga qarab fol ochish yaqin-yaqinlarda ham firibgarlikdan boshqa narsa emas, deb tushunilardi. Endilikda esa dermatorlifika istiqbolli ilmiy yo‘nalishga aylangan. Mutaxassislar

kaftdagi naqsh-chiziqlarga qarab, organizmdagi irsiy kasalliklarni, aqliy nogironlik va hakozolarni aniqlashmoqda. Fiziognomikani dermatoglifika va iridodiagnostika kabi ilmiy yo‘nalishlar qatorida tilga olayotganimizning boisi yuzdagi ba’zi alomatlar ham yashirin kasalliklar belgisi ekanligidadir. O‘z holicha esa, hozirda, fiziognomika o‘ziga xos etnografik ahamiyatga ega bo‘lib, muayyan xalq, muayyan millat hayotining psixologik jihatlarini, inson surati va siyrati masalalariga doir qarashlarini o‘rganishda yordam beradi. Taassufki bir xalqda bor narsa boshqa xalqqa ham bemalol to‘g‘ri kelaveradi, deb bu xilda jo‘n fikr yuritish etnografiyani anchayin yuzaki tushunishga va oqibatda oddiy narsalarda chalkash tasavvurlar tug‘ilishiga olib keladi [3, 89-b.]. Dunyoda bir xalqning o‘zigagina xos bo‘lgan urf-odat yo tushunchani butkul boshqa xalqqa nisbatan to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llayverish noto‘g‘rigina emas, hatto kulgili ekanligini yaqqol ko‘rsatish uchun, keling, misollarga murojat qilaylik. Biz, o‘zbeklarda hamsuxbatdan ko‘zni olib qochaverish ayb sanaladi. «Qani, ko‘zimga qarab gapir-chi!» degan ibora ham bor. Keniyaning luo qabilasida esa kuyov qaynonaning ko‘ziga qarashi gunohi azim hisoblanadi, u gaplashganda hatto orqasini o‘girib turishga majbur. Endi, o‘zbek kuyovlari qaynonasi bilan gaplashganda orqasini o‘girib turishini tasavvur qilib bo‘ladimi!

Xitoydagi tarixiy solnomalar imperatorlar, hukumdorlar, donishmandlar hayotining tavsifi bilan to‘lib ketgan [4, 7-b.]. Ularda bu kishilarning hatti-harakati tashqi qiyofalari, asosan yuzlarining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘lanadi. Yuzdagi har bir belgi aniq narsani anglatadi, deb hisoblangan.

Vaqt o‘tishi bilan xitoy fiziognomistlari yuzni o‘qish san’atini ancha yuksaltirishdi, ular yozgan risolalalar Sharqning xilma-xil mamlakatlariga tarqalib ketdi [11, 192-b.]. Bu risolalarni Yaponiyaga ham olib kelishgan. Garchi hozirgi vaqtda Yaponiyada fiziognomikaga yalpi qiziqish bo‘lmasada, uning ta’siri tasviriy san’at, niqob ishlab chiqarish, teatrda, muloqotning turli sohalarida sezilib turadi. Xush, yapon fiziognomikasining mohiyati nimadan iborat o‘zi?

Odam yuzini o‘qish qulay bo‘lishi uchun yaponlar uni gorizontal chiziqlar bilan shartli ravishda uchta-yuqori, o‘rta va quyi zonalarga bo‘lishadi. Yuqori zona bu, asosan peshona qismi bo‘lib, kishining butun hayot yo‘lini yaqqol aks ettiradi. Umrning 15 dan 30 yoshgacha bo‘lgan qismiga, shuningdek, nihoyatda keksalik davriga oid ma’lumotlar shu zonadan olinadi. Risoladagidek (shakli to‘g‘ri va terisining rangi toza) peshona kishining jismiyu ruhiyati sog‘lomligidan dalolat beradi. qoshlardan burun uchigacha davom etuvchi o‘rta zona hayot yo‘lining 35 dan 50 yoshgacha bo‘lgan davrini aks ettiradi. Bu zonaning har jihatdan uyg‘unligi kishi psixikasi muvozanatda ekanligini ko‘rsatadi [5, 7-b.]. Bu xususiyatlarning o‘zaro uyg‘unligi (mutanosibligi, rangi, tiniqligi va hakozolari) yaxshi alomat hisoblanadi. Mabodo ana shu beshta xususiyatning hammasi benuqson bo‘lsa, bu xususiyatlar sohibining umri toshqin daryoday barakali o‘tadi, deb ta’kidlashadi yapon fiziognomistlari. Kishi yuzidagi nuqsonlar esa fe’l-atvoridagi uzilishlardan dalolat beradi.

Qosh enli, uzun qosh eng ajoyibi hisoblanadi. Uning shakli, rangi qalinligiga ko‘ra mutanosib rivojlanishi kishining hissiyoti, aqli va fe’l-atvori o‘zaro uyg‘unlikda ekanligidan dalolat beradi [6, 101-b.]. Dag‘al va baroq qosh esa buning aksini ko‘rsatadi. Fiziognomistlarning fikriga ko‘ra, qosh kishining yaqin odamlari bilan o‘zaro munosabatini aks ettiradi. Chiroyli qosh uning egasi atrofidagilar bilan yaxshi munosabatda bo‘lishini ko‘rsatadi. Qalin qoshning tashqi uchlari ko‘tarilib turishi olihimmatlik va mardlik alomatidir [7, 346-b.]. Bundan odamlar omadli hisoblanadi. qoshning tashqi uchlari pastga qayrilishi tortinchoqlikni bildiradi. Bunday qoshning tuzilishi va rangi ko‘rimsiz bo‘lsa, bu – yurakdagi jo‘shqinlik

tugagani alomatidir. qosh tekis va o‘zun, atrofdagi terisi tiniq rangda bo‘lsa, bunday erkak aqillidir. Shunday ayol esa tantiq hisoblanadiki, undan istalgan hatti-harakatni kutish mumkin.

Ko‘z azaldan qalb ko‘zgusi deb ta’riflanadi. Kishining ichki kechinmalri hamisha ko‘zidan ko‘rinib turadi. Jozibador va maftunkor ko‘z egasi sog‘lom, irodali, aqlli, jo‘shqin, yuragida o‘ti bor odam bo‘ladi [9, 77-b.]. Fiziognomistlarning fikriga ko‘ra, bunday ko‘zlar bir qator xususiyatlarga ega bo‘lib, nur va iliqlik taratib turadi, qovoqlar bilan yaxshi himoyalangan, rangdor pardasi ifodali, serma’no. Mabodo shunday bo‘lmasa, bu - kishining fe’l-atvori va aql-idrokida nuqson borligini ko‘rsatadi. Ko‘zlari yirik-yirik odam serhissiyot sezgir aksari hollarda mard va jasur, hatto etakchilikka intiluvchan bo‘ladi. Kichkina ko‘zlar esa ko‘pincha ichimdagini top deydigan, goho o‘ziga bino qo‘ygan o‘jar odamlarga xos[10, 103-b.]. Yuqori qovoqning salqib turishi-etuklik belgisi, juda osilib ketishi esa erkaklarda jo‘shqinlik, g‘ayrat tugaganini ko‘rsatadi. qovoqning yoqimsiz rangi fiziologik jarayonlar izdan chiqqanini ko‘rsatadi. Pastki qovoqning salqib turishi-jo‘shqin hayot belgisi, osilib tushishi, boshqacha aytganda, ko‘z xaltasi mayl-xoxishlar betiyiqligidan dalolat beradi. Ustki va pastki qovoqlarning shishib turishi esa – hayotdan toliqish alomati. Ko‘zlarning tashqi burchagi serajinligi – ziyraklik, aql-zakovat belgisi.

Burun Sharq fiziognomistlarining fikriga ko‘ra, burun ham kishining ma’naviy hayotidagi o‘ziga xos xususiyatlardan dalolat beruvchi ko‘rsatkichdir. Ko‘zlarda bo‘lganidek, burun shakli ham 40 yoshdan keyin barqarorlashadi. Risoladagidek buruning uchi yumaloq, parraklari yaqqol shakllangan bo‘ladi, deb hisoblanadi. Burun teshiklarining haddan ziyod kattaligi shaxsiyatdagi nuqsonlardan daraka beradi. Burun risoladagidek odam sherning shijoatiga ega, ya’ni jasur, serg‘ayrat, taptortmas bo‘ladi. Burni chiroyli odam atrofdagilarga yoqadi. Oqibat ham shunga yarasha: chiroyli burun egasi kuchli shaxsga aylanadi. Uzun burun, odatda, yaqqol ko‘rinib turuvchi shaxsiyat belgisidir. Lekin u turli ko‘rinishda xilma-xil ma’nolarni anglatadi. Masalan, ko‘zlar, og‘iz va dahan bilan uyg‘un keluvchi uzun burun kuchli xarakterdan (va aksincha, qisqa burun ochiqko‘ngillik va nekbinlikdan) dalolat beradi. Suyakdor uzun burun- takabburlik, kalondimog‘lik, sho‘rtumshuqlik belgisi. Suyakdor, uzun va qirg‘iy burun esa ko‘pincha badqovoq odamlarda uchraydi. Agar uzun burunning qanshari juda past, qiyshiq yoki ko‘ndalang chiziqlari bo‘lsa, bu – kasallik alomati. Lekin yuzning umumiy uyg‘unligida kasallik alomati muhim rol o‘ynamaydi.

Og‘iz shakli va o‘lchamlari kishidagi hayotiy kuchlar qay darajadaligini aniqlashga imkon beradi [9, 77-b.]. Yaponlar erkaklar og‘zi katta, ayollarniki esa,aksincha, kichkina bo‘lishini ma’qul ko‘rishadi. Og‘iz katta ayol mardonavor deb hisoblanadiki, bu erkaklarga ko‘pdan yoqavermaydi. Umumiy xulosalar quyidagicha. Og‘zi tor kishilar tirikchilik payiga tushgan bo‘ladi, irodasi zaif. Yupqa lablar – injiqlik, serzardalik belgisi. Og‘iz katta bo‘lib, burchaklari pastga qayrilgan odam kuchli irodaga ega, unga ta’sir ko‘rsatish osonmas. Lablarning xadeganda uchib turishi-asabiylik alomati. Burchaklari pastga qayrilgan kichkina og‘iz ta’sirchan kishilarda uchraydi. Do‘rdoq lablar – muvaffaqiyat garovi. Og‘izning qiyshaymay, bir tekis ochilishi histuyg‘ular jilovlanganini ko‘rsatadi.

Quloq Sharq fiziognomikasida to‘rt qismga bo‘linadi: tashqi hoshiya, o‘rta hoshiya, ichki hoshiya va solinchak – pastki yumshoq qismi. quloq bo‘yicha, odatda bolalik qanday o‘tgani aniqlanadi. Bunda umumiy qoidalar quyidagicha. Yaxshi shakllangan quloq baxtli bolalaikdan darak beradi. quloqning qing‘ir-qiyshiqligi va rangparligi-ko‘ngilsizliklar darakchisi. Shalpangquloq qariyib hamisha shaxsiyatdagi qusurlardan dalolat beradi. Chuchvara quloq –

baxtsizlik alomati. Quloq boshda qanday joylashgani ham ko‘p narsani anglatadi. Quloqning yuqori uchi qoshdan baland bo‘lishi yuksak aql-zakovoti ko‘rsatadi; ko‘z bilan bir chiziqda joylashuvi – aql-idrok o‘rtachadan yuqoriligini; ko‘zdan past bo‘lishi aqli idrok o‘rtacha yoki undan pastligini bildiradi. Quloqning solinchagi yaxshi shakllanmagani ruxiyatdagi nomuvofiqliklardan darak beradi. Solinchakning uzunligi-beg‘amlik, yaqqol sezilmasligi-nozik tabiat, injiqlik belgisi. Solinchagi juda katta odamlar Sharqda donishmand sanaladi. Agar u sal oldinga chiqib tursa, bu – samimiylik alomati. Quloqning ichki hoshiyasi his-tuyg‘ular ko‘rsatkichidir: u ichkariga tortilgan bo‘lsa-vazminlik, bosiqlik, tashqariga chiqib turgan bo‘lsa-jizzakilik belgisi. quloqning och qizg‘ish rangi maqbul hisoblanadi, sarg‘ish yoki ko‘kimtir rang kasalikdan darak beradi. Quloqning oldingi va yuqori qismlari yaqinda qoramtir rang bo‘lishi-yashirin kasallik alomati. quloq ichida xol bo‘lishi – ko‘ngilsizlik baxtisizlik belgisi. Yuz asosan ana shu besh a’zoga qarab o‘qiladi. Lekin bu faqat asosiy bosqich, xolos. Yuz haqida umumiy taassurot bosqich, hosil qilish uchun yana yong‘oq suyaklari, jag‘ va dahan shaklining o‘ziga xos xususiyatlari ham hisobga olinadi.

Yuz shakllari uzunchoq yuz to‘g‘ri to‘rtburchak shaklda bo‘ladi, ya’ni peshona kengligi qariyb dahan kengligiga to‘g‘ri keladi. Bu, aslzodalarga xos yuz, deb bilinadi. Yapon fiziognomistlarning tasdiqlashicha, Yaponiya hukmdorlaridan aksariyatining yuzi mana shunday shaklda bo‘lgan ekan. Uzunchoq yuz aql-zakovat, ta’sirchanlik, vazminlikdan dalolat beradi. Aksari hollarda bunday yuz omilkor, mulohazali odamlarda uchraydi. Aytishlaricha, bunday kishilrada tashkilotchilik qobiliyati, maqsadga intiluvchanlik kuchli bo‘ladi. Uchburchak yuz uchun baland va keng peshaona, turtib chiqqan yong‘oqlar, kichkina, lekin suyakdor burun, chuqur joylashgan ko‘zlar, kichkina, lekin oldinga chiqqan dahan xosdir. Bunday yuzning lunjida et kam bo‘ladi. Uchburchak yuzli kishilar (erkaklar va ayollar) nihoyatda serhissiyot, ta’sirchan, deb hisoblanadi [12, 135-b.]. Bunday shakldagi yuz Yaponiyada yuksak iste’dod belgisi, deb bilinadi. Lekin ayni vaqtda yaponlar uchburchak yuzli kishining fe’l-atvorida ayyorlik, boshqalar bilan chiqisha olmaslik kabi xususiyatlar ham bo‘lishini ta’kidlashadi. Fiziognomistlarning fikricha, bunday kishilar fidokorlik, sadoqat kabi tuyg‘ularga begona. Yana aytishlaricha josuslar va xoinlar orasida uchburchak yuzli kishilar juda ko‘p uchrar ekan.

Trapetsiyasimon shakldagi yuz uchburchak yuz bilan ko‘p jihatdan mushtarak. Bunday yuz uchun, keng peshona va torayib boruvchi, lekin uchli bo‘lmagan dahan xosdir. Shunday yuzli odam aql-idrokli, ta’sirchan, artistona tabiatli deb hisoblanadi, lekin kurashchanlik ruhi ularga xos emas. Yuzining trapetsiyasimon shakli yaqqol ko‘rinib turuvchi ayollar hamma narsaga umid va ishonch bilan qaraydigan bo‘lishadi. Ular atrofdagilar uchun ko‘ngildagidek sharoit yaratib, baxtli hayot kechirishadi.

Kvadrat shaklli yuz odatda badjahl, mard, ko‘pincha qahri qattiq kishilarga xos. Ular odatda kaltafahm, ko‘pincha qo‘pol, keskin bo‘lishadi. Qat’iyatlik bunday kishilarning fe’l-atvorida yaqqol ko‘rinib turuvchi xususiyatdir. Boshqalar bilan dangaliga, ro‘yirost muomala qilishadi. Kvadrat yuzli kishilar muvaffaqiyatga erishishga nihoyatda o‘ch. Garchi o‘zlari zo‘r berib etakchilikka intilishsa ham, ulardan yaxshi ijrochilar chiqadi. Shunday yuzli ayollar esa hukumronlikka intiladi.

Yumoloq shaklli yuz ochiq ko‘ngillik, muloyimlik, tinchliksevarlik ramzi deb hisoblanadi [8, 166-b.]. Shunday yuzli kishilar ko‘pincha shirin ovqatlar shinavandasi bo‘ladi. Maishiy qulayliklarni, dilkash davralarni yaxshi ko‘rishadi, shon shuhratga intilishmaydi. Lekin ayni vaqtda bunday odamlarga izzattalablik hissi ham yot emas. yumoloq yuzli odam, yong‘oqlari

turtib chiqqan, ko‘zlari chaqanab turgan bo‘lsa-maqsadga intiluvchandir. Fiziognomistlarning fikricha, bunday kishilardan ajoyib etakchilar va sarkardalar etishib chiqadi.

Ma’lumki qalamtasvir fani tasviriy san’atning har bir turlarini mukammal o‘zlashtirishda asos hisoblanadi. O‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatadiki Badiiy grafika fakulteti talabalari va har bir qalamtasvir dasrlarida odam portretini chizishni o‘rganuvchilar quyidagi asosiy talablarga e’tiborni qaratshlari lozim:

- Doimo xomaki rasm va qalamchizgi ishlari bajarish;
- Odam boshning gips bo‘laklarini atroflicha chizib o‘rganish;
- Odam plastik anatomiyasini atroflicha o‘rganish;
- Yuzni o‘qish san’atini nazariy bilish;
- Qalamtasvir o‘qitish metodikasiga e’tibor berish;
- Tasviriy san’atning turli janrlarida ijod qilib o‘tgan san’at ustalarining amaliy ishlaridan nusxa ko‘chirish;
- Qalamtasvir chizishni o‘rganishda milliy san’at namunalaridan foydalanish.

Yuqorida qayd etilgan talablar bilan birga talaba yoki mustaqil o‘rganuvchi qalamtasvir ishlashda oldilarida turgan muammolar xaqida va qalamtasvir ishlashda nafaqat qo‘llar, balki aqlan ishlashlari zarur ekanligini yodda tutishlari lozim. O‘ylaymizki ushbu ilmiy maqola tasviriy san’at yo‘nalishi talabalari, kasb-hunar va san’at kollejlarida tahsil olayotgan qiziquvchilarga ilmiy manba sifatida qo‘l keladi va undan unumli foydalanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T.: Xalq merosi. 1993.
2.Abu Rayhon Beruniy.100 hikmat (ibratli so‘zlar). T.: Fan. 1993.
3.N.Sh.Almetov. O‘quv-tarbiya jarayonida xalq pedagogikasining imkoniyatlaridan foydalanish. Chimkent.: 1993.
4.Amaliy psixologning ish kitobi. U.A.Yo‘ldoshev, M.Po‘latova, Z.Korayev, I.Aripov. Navoiy. 000. M.: 1987.
5.B.Boymetov. Portret qalamtasviri. T.: 001.
6.S.Bulatov, B.Anaxanov. Rang psixologiyasi. T.: Nizomiy nom. TDPU. 003.
7.M.Vohidov. Bolalar psixologiyasi. T.: O‘qituvchi.1982.
8.Kaykovus “Qobusnoma” T.: Istiqlol. 1994.
9.Jaborov. Rangshunoslikka oid ayrim atama va iboralarning izohli lug‘ati. T.: 001.
10.B.Oripov. Tasviriy san’atni o‘qitish metodikasi. N.: 007.
11.R.Hasanov. Tasviriy san’at asoslari. T.: G‘.G‘ulom. 009.
12.N.Abdullayev. San’at tarixi. -jild, 1-kitob. T.: San’at. 001.

KITOBAT SAN’ATINING NAVOIY IJODIDA QO‘LLANILISHI

Dexkanova Lutfinisa Abdullayevna
katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
dexkanova65@umail.uz.

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab-fors yozuviga xos bo‘lgan kitobat san’ati, Navoiy qo‘llagan harfiy san’atlarni uch xil tasnifi, kitobat san’atining so‘z yasashdagi faolligi haqida fikr yuritiladi va harfiy san’at qo‘llanilgan so‘z ma’nolari tahlilga tortiladi.

Tayanch so‘zlar: kitobat san’ati, tasnifi, a’zo-uzvlar, poetik, obraz, usul, muvofiq, mo‘jiza, obrazlilik, xat san’ati, zulfi, hilol, qadriyat, tashbeh, tug‘, giriftor, iztirob, tuzluk, karam

Abstract: This article discusses the art of calligraphy characteristic of Arabic-Persian writing, three classifications of the literary arts used by Navoi, the activity of the art of calligraphy in the creation of words, and the use of literary arts. Their meanings are analyzed.

Keywords: art of literature, classification, organs, poetic, image, method, conformity, miracle, figurativeness, art of calligraphy, zulfi, crescent, value, allusion, birth, griftor, anguish, salt, cabbage

Sharqona milliy urf-odatlarnimizni asrab- avaylash, qadimiy qadriyatlarni tiklash , ta’lim va tarbiya tizimini takomillashtirish, yosh avlodni ma’nan barkamol etib tarbiyalash oldimizda turgan asosiy vazifamizdir. Bu borada Alisher Navoiy ijodining ahamiyati beqiyosdir.

She’rni to‘laqonli tushunish uchun undagi so‘zlar ma’nosini anglash zarur.

Navoiy ta’kidlaganidek, so‘z ma’nolar xazinasidir. So‘zda shunday sirli ma’nolar yashiringanki, uni birdan tushunib olish har kimning qo‘lidan kelmaydi. Ana shu sirli ma’nolarni tushuna olgan kishigina so‘z san’atkori bo‘la oladi.

Navoiy qo‘llagan kitobat san’atini anglash ham uning ijodini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy qo‘llagan harfiy san’atlarning alohida bir tizimini kuzatish mumkin. Shoir qo‘llagan harfiy san’atlarni uch xil tasnifda o‘rganilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi:

birinchisi: inson a’zo –uzvlarni arab yozuviga o‘xshatish;

ikkinchisi: eski yozuvdagi harflardan so‘z yasash;

uchinchisi: so‘zdan harfni olish yoki biror harf qo‘shish orqali yangi so‘z yasash.

Eski yozuv harflari shoir mahorati tufayli tasvir vositasiga aylanadi. Navoiyning harfiy o‘xshatishlari tabiiyligi, dilkashligi bilan tilimizning ko‘rkini namoyon etadi. Nutqimiz boyligini isbotlaydi. Harf san’ati badiiy tasvirda arab alifbosidagi harflardan foydalanish san’ati, xat san’ati arab alifbosi harflari shaklidan lirik (etik) manzaralar chizishda, poetik obraz yaratishda foydalanish usulidir. Navoiy ko‘zni “ayn’’ga ع , yosh navqironlar qomatini “alif’’ga ا , keksa kishilar qaddini “dol’’ga د , sanamning go‘zal hilolday qoshlarini “nun’’ga ن , xolini nuqtaga, zulfini goh “dol’’ د , goh “lom’’ ل , goh “ش “ga , og‘zini “mim’’ م ga, tishlarini “س “ga tashbeh beradi.

Eski yozuv harflaridan so‘z yasash xolatlariga kelsak, shoir biror so‘zga biror harf qo‘shish yoki ayrish usuli orqali yangi so‘z hosil qilishda ham obrazlilik mo‘jizalarini ko‘rsatadi.

Yuziga ishq har dam deb nihoniy,
Ki qilg‘umdir bu gulni za’faroniy
Qadig‘a g‘am yuki deb roz har dam,
Ki qilg‘um bu “alif”ni “dol’’dek xam.[1. 53-bet]

Mazkur baytda oshiqning ayriliq iztiroblari tufayli ezilgan qomati ajib obrazlilikda dol harfida ifodalangan. Yoki quyidagi misralarga e’tibor qilaylik:

Ishq isidin et damimni mushkin,

Ishq o‘tidin et yuzimni rangin!
Bo‘ynim uza , “ayn”in aylagil tavq ,
“Shin’’in qil ichimga shu’layi shavq.
“Qof’’in manga ayla ko‘hi anduh,
Ko‘nglimga g‘amini ko‘h to ko‘h.
Uch nuqtasini sharora ayla,
Ikkisini ikki xora ayla. [2. 99-bet]

Bu baytlarda ishq so‘zidagi harflar : ع ش ق harflarining nuqtalari so‘z o‘yini ravishda tahlil qilingan.

Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida Farhod ismini qaysi harflardan tashkil topganligini quyidagicha ifodalaydi.

Anga farzona Farhod ism qo‘ydi.
Hurufi ma’hazin besh qism qo‘ydi.
Firoqu rashku hajru oh ila dard.
Biror harf ibtidodin aylabon fard.
Biron ustodi ishq etgach murakkab,
Tarakkubdan bu ism o‘ldi murattab.

Matndagi “firoq” so‘zidagi “f”, “rashk”dagi “r”, “hajr”dagi “h”, “oh”dagi “o” va “dard”dagi “d” harflarining yig‘indisidan Farhod ismi hosil bo‘lganligi nazarda tutilgan.

Lol etti yana otosini g‘am
Beholu hazin onosini ham
O‘ltirdilar ikki zori bexud,
Ko‘p fikr etib, ettilar yana rad.

Boshing uza axtari davlattiroz
Farq uza axtari “fe” nuqtasidek jilvasoz.
Farqi sharifingg‘a livoyi karam,
Bosh uza andoqki “alif”din alam. [2. 96-bet]

Ya’ni “Boshing ustida davlat yulduzining porlashi xuddi “farq” (bosh tepasi)dagi “f’’ ف harfi nuqtasiday jilvalanuvchidir”. Sharafli farqning ustidagi karam tug‘i xuddi boshdagi “alif”day bayroqdir.

O‘ninchi maqolatda rostlik to‘g‘risida Alisher Navoiy so‘z o‘yini bilan o‘z davrida alifdek to‘g‘ri bo‘lganlarning baloga giriftor bo‘lganini bildiradi.

Tuzluk ila chun “alif” urdi salo,
Ko‘rki oni ostig‘a olmish balo. [147-bet]

“Alif” harfi rost turgani uchun “balo” so‘zi o‘z ostiga oldi va hokazo.

Yuqoridagi fikrlardan xulosa shuki, kitobat san’ati atamasining o‘zi yozuv, harf ma’nosini ifodalaydi. Alisher Navoiy she’riyatidagi kitobat san’ati harfiy o‘xshatishlarning tabiiyligi, dilkashligi bilan tilimizning ko‘rkini namoyon qiladi va so‘zning jozibadorligini ta’minlaydi. Kitobxonga estetik zavq bag‘ishlab, ma’naviy oziqlantiradi. Shunday ekan kitobat san’atini o‘rganish foydadan holi emas, aksincha til o‘rganuvchi she’r san’atlaridan mohirona foydalanish orqali o‘z ona tiliga mehr-muhabbatini ham yaqqol namoyish etgan bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 006. – 536 b.
2. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 006. – 320 b.
3. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 006. – 392 b.
4. Alisher Navoiy: Qomusiy lug‘at. 1-2-jildlar / Mas’ul muharrir Sh.Sirojiddinov. – T: Sharq, 016.
5. Mumtoz adabiyot na’munalari. 1-2-jild. Nashriyotga tayyorlovchilar: H.Boltaboyev, N.Rahmonov . – Toshkent: O‘zMU nashriyoti. 003.
6. Ерматов, И., & Дехконова, Л. (2021). Об аффиксах, заимствованных из таджикско–персидского в узбекский язык. Общество и инновации, (2/S), 462-469.
7. Abdullayev, J., & Dexkanova, L. (2022). THE MAIN CHARACTER-FEATURES OF THE LANGUAGE AND LINGUISTIC UNITS. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(5), 1074-1078.
8. Туйчиева, З. Х. (2022). ПРОЯВЛЕНИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ МОТИВОВ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК. MUNDARIJA/TABLE OF CONTENTS/СОДЕРЖАНИЕ, 44.
9. Xudoyqulova, S., & Dehqonova, L. (2021). ABDULLA QODIRIYNING SO ‘Z QO ‘LLASH MAHORATI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(4), 589-595.
10. Abduhakimovich-Guliston, M. K. (2021, April). LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF ARCHAIC WORDS IN THE WORKS OF GHAFUR GHULAM AND ABDULLAH QAHHOR. In Archive of Conferences (Vol. 3, No. 1, pp. 38-49).

SINONIMIK QATOR VA POETIK LEKSIKA MASALASI

Begjigitova Diyora Abdumannob qizi
magistrant, Guliston davlat universiteti
diyoraazizova311@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada tilning imkoniyatlarini, mukammalligini ko‘rsatuvchi she’riy nutqda poetiklik masalasi, poetiklikni ta’minlovchi vositalar sirasiga kiruvchi so‘zlarning – poetik leksikaning o‘rni va ahamiyati, ularning sinonimik qatorda ifodalanishi masalalariga to‘xtalib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: poetik leksika, poetiklik, sinonim, poetik tushuncha, emotsionallik, leksema.

Abstract: this article touched on the issue of poeticism in poetic speech, indicating the possibilities of language, perfection, the role and importance of words that fall into the ranks of the means of ensuring poeticism – poetic lexicon, their expression in a synonymic row.

Keywords: poetic lexicon, poeticism, synonymy, poetic understanding, emotionality, lexeme.

Tilning imkoniyatlari deyilganda shu tilda yaratilgan asarlar, so‘zlashuvchilarning undan qay darajada foydalanish, sinonimlarning imkoniyatlari, paremalarning berilishi [1,5, 163-166]

va til vakillarining foydalanishi, suhbat jarayonida qo‘llay olishida ko‘rinadi. Sinonimlar ham nutqning jozibador va mazmunli bo‘lishini ta’minlovchi vositalar hamdir. Sinonimlar hosil qilgan sinonimik qatordagi so‘zlarning uslubiy bo‘yoqdorligi – ta’sirchanligi asosiy

Badiiy asar tilining badiiylik, obrazlilik va ta’sirchanlik ko‘lami janrining xususiyatlariga ko‘ra bir xil emas. Bu vositalar nisbatan poeziya tilida bo‘rtiribroq tasvirlanadi. Shu jihatdan poeziya tili o‘ziga xos til hisoblanib, uning xususiyatlarini o‘rganish masalasiga tobora qiziqish bildirishi to‘g‘risida B.Umurqulov o‘zining “Poetik nutq leksikasi” asarida shunday fikr bildirib o‘tadi [6, 11-b]. Darhaqiqat, she’riyat, ya’ni she’riy nutq til imkoniyatining yuksak namunasini ko‘rsatuvchi vositalardan biri hisoblanadi. Chunki undagi ta’sirchanlik (emotsional-ekspressivlik) shunday shakllantirilganki, kishini jumbushga keltiradi.

She’riyatdagi takrorlar, ohangdoshlik, inversiyadan mohirona foydalanish uning ta’sirchanligini shakllantiruvchi vositalar sirasiga kiradi. Shu bilan birga, bunday nutqni shakllanishida leksik birliklarning, xususan, so‘zni o‘rinli qo‘llashning ahamiyati ham kattadir. Negaki, bunday nutqning shakllanishida leksik birliklarning alohida turi sifadida qarash mumkin bo‘lgan, o‘zida poetiklikni ifodalagan so‘zlarning o‘rni alohida ahamiyatga ega. Bunday leksemalar nutqning obrazliligini, badiiyligini, shu bilan birga, emotsional-ekspressivligini ta’minlashga xizmat qiladi. She’riyatda ta‘sirchanlik jozibadorlikni uyushtirishda, ifoda usulining o‘ziga xosligini ta’minlashda, badiiy tashbihlar bilan bir qatorda, so‘zning, ayniqsa, poetik so‘zning muhim o‘rni mavjud. Poetik leksika, avvalambor, o‘z-o‘zidan vujudga kelmaydi. Uni poetik nutq uchun tabaqalanishiga tilning o‘zi imkoniyat yaratib beradi. Nutq vaziyatida o‘rni bilan qo‘llanilgan, nutqdan tashqarida majoziy ma’noga ega ekanligi ko‘rinib turuvchi, ko‘tarinkilikka ega bo‘lgan so‘zlarda shunday xususiyat mavjud. Shu ma’noda sinonimlar ham o‘rni bilan poetik so‘z hosil qiluvchi manbadir. Masalan: shamol, yel, sabo, shabboda sinonimlaridan sabo va shabboda so‘zlari emotsional bo‘yoqdorligi bilan ajraladi. Poetik leksika sifatida bu so‘zlardan shoir ijodida ko‘p uchratishimiz mumkin.

– Yo‘q, fikrim band etgan oqqushlar emas,
Sabo yo parivash boqishlar emas.
Na suv ko‘zgusida ko‘ringan hilol,
Na chehrasi ol!
(E. Vohidov “Majnuntol”)

Poetik so‘zlarga xos xususiyatlardan biri , asosan, poetik sinonimlikdir. Berilgan parchada qo‘llanilgan chehra so‘zi ham yuz so‘zi tashkil qilgan sinonimik qatordagi poetiklikni ifodalovchi so‘z hisoblanadi. Xususan, parivash so‘zi ham xuddi shunday. Bunday so‘zlar she’riy asar jozibasini ta’minlaydi.

Shoir Erkin Vohidov vatan, o‘lka, el, mamlakat, diyor, yurt sinonimik qatoridan aynan yurt so‘zini tanlab oladi:

Bukun olis yo‘ldan qaytganim chog‘da,
Ilk satrida sizni qildim muqarrar.
Ey siz, jondoshlarim, yurtdan yiroqda,
Yurtning xizmatiga bog‘lagan kamar.
(E. Vohidov “Vatan sog‘inchi”)

Bu esa lirik satrdagi bo‘yoqdorlikning oshishiga xizmat qiladi. O‘lka, el, mamlakat so‘zlari esa umumnutqiy sinonimiyadir[7, 91]. Ammo ular poetik nutqda matnning talabiga ko‘ra qo‘llanadi. B.Umurqulov ham poetik leksika masalasiga to‘xtalib shunday fikr keltiradi:

“diyor so‘zi shaklan ham mazmunan ham kitobiy vatan, folklor asarlariga xos o‘lka variantlaridan farqlanadi. Bu so‘zlarning qaysi birini qo‘llashga nutq yo‘nalishi, kontekst asosiy rol o‘ynaydi. Erkin Vohidovdan farqli o‘laroq H.Olimjonning “O‘zbekiston” she’rida “Vatan” ma‘nosida vatan, o‘lka, diyor so‘zlarini qo‘llagan.

Chappar urib gullagan bo‘g‘in,
O‘par edim vatan tuprog‘in.
Bu shundayin ajib diyordir,
Buning qiziq hikmati bordir.
Shunday o‘lka doim bor bo‘lsin,
Shunday o‘lka elga yor bo‘lsin.
(H.Olimjon “O‘zbekiston”)

Oxirgi baytdagi o‘lka so‘zini vatan yoki diyor sinonimlari bilan almashtirib bo‘lmaydi, chunki misralardagi boshqa so‘zlar ham o‘lka so‘ziga shu darajada mos tushgani sababli, almashtirish natijasida fikr ravonligi buziladi”[6, 31-32]. She’riy nutqda shuning uchun ham poetiklik masalasi juda nozik. Negaki, sinonimik qatordagi har bir so‘zning o‘rni almashtirilishi kutilgan emotsionallikni – natijani bermasligi mumkin. Bunday so‘zlar shu nutqning asosi hisoblanadi:

Ular shu bog‘larda o‘ynab-kulardi,
Og‘ushim ularga maskan bo‘larda.
Bunda o‘tkazardi oshiqlar visol –
Damlarim xushxol.
(E. Vohidov “Majmuntol”)

Bu she’riy parchada keltirilgan og‘ush, maskan, visol, xushxol so‘zlari ham sinonimik qatorni hosil qila oladi, lekin ulardan birortasini parchaga kiritsak, biz kutgan poetiklik yo‘qoladi yoki kutilgan natijani bermaydi. Shuning uchun ham ularni sinonimik qatoridagi so‘zlar bilan almashtirib bo‘lmaydi.

She’riy nutqda, ko‘pincha, badiiy til vositalaridan foydalaniladi, chunki ulardagi obrazlilik, emotsionallik yaqqol namoyon bo‘lib turadi. Masalan,

Intizor har uy dilovar,
Dilkusholar bazmiga.
Gar oyoq qo‘ysa qabohat,
Yig‘lagay ostona ham.
(E. Vohidov “Do‘st bilan obod uying”)

Parchada keltirilgan dilovar, dilkusho, qabohat so‘zlari badiiy nutqqa xoslanganligi uchun ulardagi poetiklik yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bunday birliklar poetik leksikani tashkil qiladi.

Tilda shunga alohida e’tibor qaratish lozimki, potik leksika va poetiklik tushunchalari farqlanadi. Chunki bu alohida-alohida tushunchalarni beradi. To‘g‘ri, poetiklik tushunchasining shakllanishida poetik leksika alohida o‘rin tutadi, ammo bu poetiklik degani emas. Poetiklik keng tushuncha poetiklikni shakllantiruvchilar esa ularning vositalari sanaladi. Bunday emotsional-ekspressivlikka ega bo‘lgan leksemalar she’riy matnlarda qo‘llanilib, poetiklikni shakllantirganligi – poetiklikni bera olganligi sababli poetik leksika sifatida qaraladi. Shuning uchun ham poetiklik va poetiklikni bera oluvchi yoki poetiklikka xizmat qiluvchi vositalarni farqlay olish lozim bo‘ladi. Masalan, B.Umurqulov ham bunday tushunchalarni farqlagan va

shunday fikr keltiradi: “Poetik matnlarni kuzatish shuni ko‘rsatadiki, matn asosan, umumuslubiy so‘zlar negizida tuzilgan bo‘lib, poetik-emotsional fikr bor. Bunday matndagi so‘zning qimmati poetik nutq jarayonida ifodalanadigan poetik tushuncha bilan o‘lchanadi. Ana shu poetik tushuncha poeziya tili bilan so‘zlashuv tili orasidagi keskin farqni ko‘rsatadi. Bu esa poetiklikdir”. Hamda Tushunchaning haqqoniy ifodasini berish uchun Erkin Vohidovning “O‘lka” she’ridan misol keltiradi:

Jilmayadi o‘zida yo‘q shod,
Yangi oy ham ketmay qoshingdan.
Etak- etak olib koinot,
Yulduzlarni sochar boshingdan.
(E. Vohidov “O‘lka”)

she’riy parchada poetik so‘zlarning qo‘llanilmaganligini, ammo poetiklik mavjudligini aytib o‘tadi [6,32]. Shundan ko‘rinadiki, poetiklik va poetik leksika tushunchalari alohida hodisalar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akbarovich, Axrorov Alisher. “MAQOLLARDA UMUMYASHIRIN MA’NONING NAMOYON BO‘LISH OMIL, VOSITA VA USULLARI.” TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI 3.4 (2023): 163-166.
2. Farrux Muxudullayev. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31–37. Retrieved from http://universalpublishings.com/index.php/jusr/article/view/606
3. Vohidov E. Mening yulduzim. – Toshkent, 018
4. Vohidov E. Yangi she’rlar. – Toshkent, 014
5. AXPOPOB A. ISSUE OF STUDYING THE” CULTURE OF SPEECH” AS A SEPARATE SCIENCE //O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 019,[1/4] ISSN 181-7324.
6. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – 111 б.
7. Ҳожиев А. Ўзбек тилининг синонимлар луғати. – Тошкент, 1974. – Б. 91

O‘ZBEK ANIMATSION FILMLARINI DRAMATIK MODELLARI

Mamatxonova Shaxrizod Bahodtr qizi
Guliston davlat Universiteti o‘qituvchisi
mamatxonovashaxrizod@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda ishdanyotgan ko‘plam film va animatsion filmlarda asosan dramatik kamchiliklar uchramaydi deb ayta olmaymiz. Shu kabi xolatlarning oldiniolish va atroflicha o‘rganilgan fikr va mulohazalar haqida keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: Animatsiya, Drammaturgiya, instsenirovka, teatr.

O‘zbek animatsiyasida drammaturgiyaning o‘rni har bir asarda mavjuddir. Drammaturgiyani o‘rganishning kompleks yondashuvi asoslari Y. Tynianova, N. Tretyakov, A. Proxorov va L. Nekxoroshevaning asarlarida berilgan. Bularning bari rus qo‘g‘irchoqli

multfilmlarining drammaturgik uchimini o‘rganish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlardir. Aynan ularning tajribalari va tadqiqotlaridan foydalangan holda biz o‘zbek animatsion filmlarining drammaturgiya echimlarini tahlil qilishiiz mumkin. Tadqiqotning maqsqdi o‘zbek animatsion filmlarini dramatik modellarini aniqlash va tavsiflashdan iborat bo‘lib, ularni boshqa davlatlar animatsion filmlari bilan solishtirishdir.

Adabiyotda yaratilgan asarni o‘qish bilan uning tasvirda jonlashtirishning o‘rtasida katta farq bor. Mavjud badiiy asar asosida ishlashda dastlab asar stsenariyga aylantiriladi. Shu asnoda yaratilgan asarni tomoshabinga qay tarzda etkazilib berilishi va tomoshabinga yoqishi albatda tsenariyaga bog‘liq. Stsenariy yozilish jarayonida ma’lum ertak yoki badiiy asar tasvirda jonlashtirishga qulay tarzda yozilishi shart. Chunki jonlantirishga qulay bo‘lmasa jonlantirish jarayoni bir qancha murakkabiklar keltirib chiqaradi, bu esa multfilmning sifatini tushishiga sabab bo‘ladi. Keying o‘rinda esa uni psihologiyaga qanday ta’sir etishini inobatga olinadi Misol qilib Han Kristian Andersonning Suv parisi ertagini olamiz. Asl ertakda suv parisi shuncha jasorat ko‘rsatsa ham ertak yakunida sevgisiga etisholmay ko‘pikka aylanib ketadi. Disney World kompaniyasi tomonidan ihlab chiqilgan multfilmda esa suvparisi Ariel barcha mashaqqatlarni engib o‘tib malikaga aylanadi. Ikkala holatni solishtiradigan bo‘lsak. Birinchi holatda voqealar rivoji bir qancha g‘amgin va tomoshabinni hafa qilishi mumkin. Ikkinchi xolatda esa voqealar rivoji yaxshilik bilan yakunlanadi. Bu esa tomoshabinni yaxshilikga ishonishga undaydi. Disney World kompaniyasini ertakning yakunini o‘zgartirishidan yana bir maqsad, endilikda ertakni davom ettirsa bo‘ladi. Shu asnoda ular Arielning kelgusi hayotini ham suratga olishdi. Shunday qilib stsenariy har tomonlama puxta o‘ylangan bo‘lish shart.

Keyingi asosiy masala bu albatda biz yuqorida takidlab o‘tganimizdek dramaturgiya. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, dramaturgiya adabiyot janrining eng murakkab sohasi sanaladi. Bolalar dramaturgiyasi esa inchinun. Bu soha hamma vaqt eng dolzarb masala bo‘lib kelgan va kelmoqda. Azal-azaldan bolalar dramaturgiyasidagi muammolar o‘z echimini topgan emas. Bizga yaxshi ma’lumki, bolalar uchun nazmda ijod qilgan shoirlar kam bo‘lmagan. Biroq nasrda bolalar uchun deyarli pesalar yozilmagan. Teatr jamoalari uchun maxsus pesalar yozilgan bo‘lsa-da, ular yaxlit kitob holida yoinki matbuot sahifalarida chop etilmagan. Dramaturglar pesalarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri teatr jamoasiga olib borishgan. Va hozir ham bu jarayon davom etib kelayapti. Teatrlar ko‘proq o‘zbek xalq ertaklari yoxud xalq og‘zaki ijodi namunalaridan kengroq foydalanishgan. Bu orada taniqli yozuvchilarning ayrim asarlarini instsenirovka qilib, sahnaga olib chiqish hollari ham uchraydiki, buni ijodda o‘ziga xos uslub deyish mumkin.

Mustaqillik yillarida bolalar uchun ham bir qancha badiiy asarlar yaratildiki, dramaturgiya maydonida taniqli shoir Anvar Obidjon, olim va dramaturg Shuhrat Rizaev, yozuvchi Tohir Malik, Sharof Boshbekov, Salohiddin Sirojiddinov, Erkin Xushvaqtov singari ijodkorlarning paydo bo‘lishi yaxshi natija edi. Bu ijodkorlarning asarlari jajji, o‘rta yosh va o‘smir yoshdagi bolalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ular sahna yuzini ko‘rdi. Albatta, bu kabi asarlar bugungi kun yoshlari uchun nihoyatda ahamiyatlidir. Lekin bu bilan biz hali bolalar dramaturgiyasi oldida turgan muammolar o‘z echimini topdi, deyishga haqli emasmiz.

Masalaning boshqa tomonlari ham borki, bu quyidagilarda o‘z aksini topadi.

Birinchidan – sir emaski, bugun biz axborot texnologiyalari asrida yashayapmiz. Bu esa yoshlarimiz turmush tarzi, ma’naviyati, dunyoqarashi, ongu shuurida salbiy va ijobiy burilish yasayapti, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bugun uyali telefon, internet tarmoqlarida ishlashni deyarli barcha o‘smir yoshlar yaxshi biladi. Hissiz bu vositalarning salbiy tomoni shundaki, u

o‘smir yoshlarning qalblaridagi insoniylik his-tuyg‘ularini tarbiyalamaydi. Aksincha yoshlar qalbida shafqatsizlik, badjahllik, beparvolik, loqaydlik kabi qirralarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bir so‘z bilan aytganda, ko‘ngil va ruh tarbiyasini, yoshlar tafakkurini o‘tmaslashtirishga olib keladi.

Ikkinchidan – chetdan yoppasiga bostirib kelayotgan “ommaviy madaniyat” esa har bir yoshni o‘z domiga tortib ketayotgani ham bor gap. Ko‘cha-ko‘ylarda internet tarmoqlari orqali turli axborotlarni o‘zlashtirishga, qimmatli vaqtlarini kompyuter xonalarida soatlab o‘yin o‘ynashga, uyali telefondagi behuda yozishmalarga sarflayotgan yoshlar ham kam emas.

Uchinchidan – bunday ta’sirlar oqimidan bizni faqat adabiyot va san’atgina qutqarib qolishi mumkinligini hayotning o‘zi isbotlab turibdi. Bugun bolalar uchun istalgan mavzuda badiiy jihatdan mukammal asarlar yaratish mumkin. Faqat uni qay holatda taqdim etish, bolalar ruhiyatiga, qalbiga singdirish mumkinligi ijodkordan katta mahorat talab etadi. Bugungi globallashuv davrida internet tarmoqlarining yoshlar ongiga zarari va ta’siri, uning oqibatlari haqida nima uchun sahna asari yozib bo‘lmaydi. Vaqt shu qadar odimlab ketayaptiki, har bir ijodkor bu imkoniyatlardan to‘g‘ri va oqilona foydalana bilmog‘i zamon talabidir.

Binobarin, hayot bilan hamqadam bo‘lish, bolalarning ruhiyatiga xos va mos asarlar yaratish bu kunning eng dolzarb masalasidir.

Bolalar dramaturgiyasi haqida so‘z ketar ekan, yana bir muhim masala yuzasidan fikr bildirishni lozim, deb bilamiz. Bu masala – badiiy asarlarda zamon qahramoni masalasidir. Nazarimizda, bugungi davr yoshlari uchun kimni zamonamiz qahramoni deb ko‘rsatish ham diqqat va e’tibor talab qiladigan masala. Yoshlarimizga Alpomish, Go‘ro‘g‘li singari xalq dostonlari asosida sahna asarlari yoxud millat sha’ni va shavkati uchun kurashgan buyuk ajdodlarimiz Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur kabi sohibqironlarimiz haqida yoyinki mumtoz adabiyotimizda ulkan ma’naviy meros qoldirgan Navoiy, Bobur singari allomalarning ibratli hayoti va ijodi, ularning bolaligi haqida sahna asarlari yozish payti kelmadimikin, deb o‘ylab qolasan kishi. Holbuki, bizning yurtimizda bunday ulug‘ siymolar, ular qoldirgan ma’naviy meros behisob. Bugungi aksariyat yoshlarimiz esa bular haqida yaxshi bilmaydilar. Bolalar uchun xoh tarixiy mavzu, xoh zamonaviy mavzu bo‘lsin ibrat bo‘la oladigan qahramon juda-juda zarur. Negaki, bugun o‘sib-ulg‘ayib kelayotgan yosh kimgadir havas qilgisi, o‘xshagisi, o‘sha qahramon qiyofasida o‘zini ko‘rgisi keladi va bunga intiladi. Gap shundaki, o‘sha qahramonning o‘zi kim? U qay jihatlari bilan, qay fe’l-atvori bilan yoshlarga o‘rnak bo‘la oladi? degan savol har bir qalbi uyg‘oq ijodkorni o‘ylantirishi kerak. Yana bir muhim masala. Bugun, hamonki, bolalar uchun maxsus asarlar yozilmayotgan ekan, bolalar uchun yozilgan badiiy asarlarni instsenirovka qilish nega mumkin emas? Masalan, yozuvchi Xudoyberdi To‘xtaboevning “Sehrli qalpoqcha” va shu singari asarlarini xuddi Tohir Malikning “Alvido, bolalik” qissasi kabi instsenirovka qilinib, sahnaga olib chiqilsa bo‘ladi-ku?! Nazaramizda, biz ana shunday uslub va usullardan ham keng foydalana bilishimiz kerak. Bundan tashqari jahon dramaturglarining ham asarlariga murojaat qilish, bizningcha, yaxshi natija beradi. Yoshlarning estetik didini shakllantirishda, tarbiyalashda, qalbida g‘urur va iftixor tuyg‘ularini singdirishda, qolaversa, milliy istiqlol va milliy g‘oya, qadriyat hamda an’analar kabi tushunchalarning paydo bo‘lishida, bolalar dramaturgiyasining, adabiyotning va sahnaviy asarlarning o‘rni hamda ahamiyati beqiyos ekanini unutmaslik lozim. Bu borada, adabiyot namoyandalari, dramaturglar, bolalar yozuvchilari yoshlarimiz uchun, kelajak avlod uchun badiiy jihatdan puxta, mazmunan teran, ham zamonaviy, ham tarixiy mavzulardagi asarlarni yaratishga kirishishlari muhimdir.

Ta’kidlash joizki, Prezidentimizning: “Biz farzandlarimizning ruhiy dunyosi uchun, ularning ma’naviy-axloqiy jihatdan etuk, jismonan sog‘lom bo‘lishi uchun doimo qayg‘urishimiz, kurashmog‘imiz zarur”, degan so‘zlari ijodkorlarimiz uchun hamisha dasturulamal bo‘lib qolishi lozim.

Zero, bugun axborot asrida yoshlar oldida turgan dolzarb vazifalar, muammolar, yutuqlar, ularning ma’naviy olami yaratilayotgan asarlarda badiiy ta’sirchan ochib berilsagina, kutilgan natijalarga erishish mumkin.

Dramaturglarimiz oilaviy-maishiy mavzular atrofida o‘ralashib qolmasdan, atrofga kengroq nazar solishlari, ayniqsa, bolalar qalbiga chuqurroq kirib borishlari talab etiladi. Xalqimiz hayotida, yoshlar va bolalar olamida har kun, har daqiqa o‘zgarishlar, yangilanishlar bo‘lib turibdi. Bu jarayonlarni diqqat bilan kuzatib, yutuq va kamchiliklarga ro‘y-rost munosabat bildirish har birimizning, jumladan, ijodkorlarning ham burchi. Biz ijod ahlidan bolalar uchun maxsus, badiiy puxta, mazmunan teran, ularni fikrlashga undaydigan, qalban ulg‘ayishga safarbar etadigan, qiziqarli asarlar kutishga haqlimiz.

Zero, yosh tomoshabinlarni tarbiyalashda, estetik didining shakllanishida, qalbida g‘urur, iftixor, vatanparvarlik tuyg‘ularini singdirishda, qolaversa, milliy qadriyat va an’analar kabi tushunchalarning paydo bo‘lishida sahnaga olib chiqilayotgan asarlarning ahamiyati hamda o‘rni beqiyos ekanini unutmaslik lozim. Bu borada, adabiyot namoyandalari, dramaturglar bolalar uchun badiiy jihatdan puxta, mazmunan teran, bugungi kun yoshlariga mos bo‘lgan zamonaviy mavzulardagi asarlar yaratishga e’tibor berishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.A.A. Proxorov.Masafaning harakatchanligi haqida // Madaniyatdagi sintez muammolari. To‘plam. / Ed. B. Rauschenbach, A. Proxorov. - M.: Fan, 1985. - P.42.

2. Lotman Yu. San'at haqida. Y. Lotman. - Sankt-Peterburg: San'at - Sankt-Peterburg, 009.708 p.

3. Xitruk F. Stsenariyning multfilmi: Lecture notes. Kino tadqiqotlari jurnali. - 005 yil. - №73. P.134 -137.

4. Yampolskiy M. Vidmiy Mir / M. Yampolskiy kinematografik eslatmalar. 1993.218 p.

O‘ZBEK TILIDA XUSUSIY BIRIKUVCHANLIKNING FE’L SO‘Z TURKUMIDA IFODALANISHI

Eliboyev Islom Asqar o‘g‘li
Guliston davlat universiteti, Mustaqil izlanuvchi
islomsj@mail.ru

Abstract: Almost all additions in the modern Uzbek literary language have been studied for several centuries. However, suffixes that express the manner of action in verbs have not been thoroughly and seriously studied in Turkology. This is explained by some scientists with the comments that there are few such additions, or that they do not always express the continuity, repetition, strength or weakness, fragmentation or division of the action. In our opinion, although there are few adverbs expressing the characteristics of action, it is necessary to study this type of adverbs more deeply, taking into account the uniqueness of their meaning and use. The existence

of such a necessity not only in the linguistics of Uzbek, but also in the linguistics of the neighboring Turkic peoples is expressed in the works of famous Turkologists such as Academician A.N.Kononov and E.V.Sevortyan.

Keywords: morphological system, linguistic analysis, word category, grammatical category, system, noun, verb, adjectival, articular, pronoun, auxiliary, fluent, connecting.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida -inqira, -nqira qo‘shimchalari fe’llarga qo‘shilganda harakatning kuchsizlanishi, uning odatdagi holatga etmaganligini bildiradi[2,68b.;8,6b.;]. Bu fikr fe’lga, uning grammatik xususiyatlariga oid ishlarning ko‘pchiligida qayd etilgan[4,303-304b.]. Ana shu holatning boshqa turkiy tillarda ham tadqiqot ob’ekti sifatida olinganligi kuzatiladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi materiallarda ham, -(i)nqira qo‘shimchasi fe’l asoslariga qo‘shilib kelganda, harakatning kuchsizlanishi, to‘la bajarilmasligini ifodalaydi. Yana bir holatga e’tiborni qaratish mumkin. Gap shundaki, o‘zbek tilida –inqira qo‘shimchasi anglatgan ma’no ba’zan –in qo‘shimchasi orqali ham ifodalanadi. Qiyoslang: oqardi, qizardi; –oqar+indi, qizar+indi. Bu misollarda qizar, oqar fe’llariga –in qo‘shimchasini qo‘shish orqali belgining me’yor darajasiga etmagan holatida harakatning bajarilganligi ifodalanib, bu holat o‘zbek tilida rang-tus bildiruvchi sifatlardan yasalgan fe’llarda uchraydi. Shu holatda –in qo‘shimchasi –inqira qo‘shimchasi bilan vazifadosh va ma’nodosh bo‘lib keladi: oqarindi-oqarinqiradi; qizarindi-qizarinqiradi kabi. Biroq jonli so‘zlashuvda ko‘proq oqarinqiradi, qizarinqiradi fe’llari qo‘llanadi hamda me’yorga etmaganlik ma’no qirrasi kuchliroq ifodalangani sezilib turadi.

Sharq ufqi qon purkalgandek qizardi (S.Anorboev).

Adolat o‘z harakatidan o‘zi o‘ng‘aysizlanib ketdimi, bir oz qizarinqiradi-yu, birdan kulib yubordi (S.Zununova).

Birinchi misoldagi qizardi fe’lida harakat tarzining kuchsizligi kuzatilmay, harakatning to‘la bajarilganligi asosida anglashilgan holatga to‘la o‘tganligi ifodalanadi. Ikkinchi misoldagi qizarinqiradi so‘zida –inqira qo‘shimchasi qizar fe’l shakliga qo‘shilib kelgan holatda harakatning kuchsiz tarzda namoyon bo‘lgani, holatgi to‘la o‘tilmaganligi ifodalangan[7,570b.], ya’ni qizar fe’li orqali harakatning me’yor darajasi ifodalanib, kuchsiz yoki kuchli ekanligi sezilmaydi. Keyingi misolda –inqira qo‘shimchasi qo‘shilgandan so‘ng harakatning to‘la bajarilmaganligi, me’yorga etmaganlik ma’nosi (qizarinqiramoq) kuzatiladi.

Buni quyidagi holatlarda ham kuzatish mumkin:

Bo‘tavoy jahldan ko‘karib so‘kinar, paranjisi elkasiga tushib ketgan eshon aya ovozining boricha dod solib uni qarg‘ardi (S.Ahmad).

Uning yuzlari ko‘karinqirab qolgan edi. (jonli so‘zlashuv).

Birinchi misoldagi ko‘karib fe’lida -ib ravishdosh shaklini olgan fe’l shakli bo‘lib, shakl yasalishi kuzatiladi. Ikkinchi misolda esa ko‘karmoq fe’liga harakat xarakteristikasini bildiruvchi, harakatning kuchsiz, to‘la bajarilmaganligini ifodalovchi -inqira qo‘shimchasi qo‘shilgan [8,6b.;2,68b.;9,59b.]. Bunda harakat tarzi mavjud. Birinchi misolda esa bu holat oxirgi nuqtaga etganligini, ish-harakat tugaganligi (Bo‘tavoy jahldan ko‘karib so‘kinardi) ifodalangan.

Ko‘p yig‘laganidan ko‘zlari qizargan, qovoqlari shishgan, yuzlari bo‘rtgan edi.

Uning yanog‘i pir-pir uchar, qovog‘i shishinqiraganday ko‘rinar edi (A.Qahhor).

Birinchi misolda organizmda yoki uning biror qismida tashqi ta’sir tufayli: shish hosil bo‘lmoq, qabarmoq, bo‘rtmoq, ya’ni harakatning me’yor darajasida bajarilganligi sezilib turibdi.

Ikkinchi misoldagi shishinqiramoq so‘zida -inqira qo‘shimchasi shishmoq fe’liga qo‘shilib kelgan holda harakat tarzini ifodalagan[3,68b.;9,59b.;]. Ya’ni ish-harakatning me’yor darajasiga etmaganligi ifodalangan bo‘lib, harakatning bir oz bajarilganligini - «ozroq shishgan» ma’nosini ifodalagan. Demak, shishmoq fe’lida harakat me’yor darajasida bajarilgan, shishinqiramoq fe’lida esa harakatning kuchsiz bajarilganligi kuzatiladi. Buni boshqa bir misolda ham ko‘rish mumkin.

Qizning rangi oqardi (jonli so‘zlashuv).

Qizning rangi oqarinqiradi(jonli so‘zlashuv).

Bu misollarda ham yuqoridagi holat aks ettirilgan. Birinchi misolda harakat xarakteristikasi, harakat tarzi kuzatilmay, qo‘rqib rangi oqarganligi bildirilmoqda. Lekin ikkinchi misolda harakatning kuchsiz shakli, ya’ni qizning bir oz hayajonlanganligi bildirilib, oqap fe’liga -inqira qo‘shimchasi qo‘shilishi natijasida harakatning me’yor darajasiga etmaganligi, ma’noning bir oz kuchsiz ifoda etilishi, ya’ni «bir oz o‘zini yo‘qotganlik» holati kuzatiladi[8,68b.;4,145b.].

Ruhiy holat bilan bog‘liq harakatning kuchsizligi oqarinqiramoq, qizarinqiramoq, ko‘karinqiramoq kabi so‘zlar orqali ifodalangan bo‘lsa, tashqi tabiiy ta’sir natijasi sovinqiramoq fe’lida aks etgan; iljayinqiramoq, tirjayinqiramoq, ishshayinqiramoq, kulinqiramoq kabi fe’l shakllarida esa insondagi sirli holat, qiyshayinqiramoq, so‘linqiramoq, siqilinqiramoq fe’l shakllarida esa insonning jismoniy yoki ruhiy holatidagi ma’lum o‘zgarishlari o‘z ifodasini topgan. Tirjaymoq-tirjayinqiramoq, ishshaymoq-ishshayinqiramoq, kulmoq-kulinqiramoq, qiyshaymoq-qiyshayinqiramoq fe’l shakllari hozirgi o‘zbek adabiy tilining lug‘at tarkibidan o‘rin olgan. Bu qo‘shimchalarni fe’l so‘z turkumidan fe’l yasagan vositalar deb qarovchilar ham bo‘lsa-da, biroq bunda fe’l yasalishi kuzatilmaydi. Shuni ham aytish kerakki, berilgan so‘zlardan ko‘pchiligi, imlo lug‘atidan o‘rin olgan bo‘lsa-da ular nutqimizda juda kam ishlatiladi. Masalan, to‘xtanqiramoq, bo‘shanqiramoq, yotinqiramoq (yotsinmoq uchraydi), etinqiramoq, qiyshayinqiramoq kabi fe’l shakllari ma’lum o‘rinlardagina, juda cheklangan holda qo‘llanishi mumkin. Albatta, shevalarda, jonli so‘zlashuvda ularning qo‘llanish darajasi farqlanishini ham nazarda tutish lozim bo‘ladi.

O‘zbek tilidagi ochinqiramoq fe’lida ochmoq fe’lidagi holatga etmaganlik ma’nosi ifodalanib turgan bo‘lsa, shunday holat, nazarimizda, ochiqmoq fe’l shaklida ham kuzatiladi. Bundan tashqari, o‘zbek tilida ochilinqiramoq fe’l shakli ham mavjud. Bunda holat ochilmoq (ochilib ketmoq-ko‘chma ma’noda) darajasiga etmagan bo‘ladi. Endi ochila boshlaganlik holati kuzatiladi. Keltirilgan fe’l shakllarining hammasida ham asosan ana shu me’yorga etmaganlik ma’nosi o‘z ifodasini topgan.

Hozirgi o‘zbek tilida -inqira qo‘shimchasi vositasida yasalgan fe’l shakllari o‘rnida shakl hosil qiluvchi –roq qo‘shimchasi orqali hosil qilingan fe’l shakllarini qo‘llash mumkin: tutilinqirab-tutilibroq, uyalinqirab-uyalibroq, qizarinqirab-qizaribroq kabi. Bunga sabab –roq qo‘shimchasida ham belgi yoki harakatning me’yorga etmaganligi ma’nosini ifodalash xususiyati mavjudligidadir. Ana shu ma’nolariga ko‘ra bu qo‘shimchalar o‘zaro sinonimik munosabatga ham kirishganligi kuzatiladi (tutilinqiradi-tutilibroq qoldi, uyalinqiradi – uyalibroq qoldi, qizarinqiradi - qizaribroq qoldi).

Sifat turkumida –roq qo‘shimchasi ozaytirma daraja ko‘rsatkichi sifatida qayd etilgan[5,283b.]. Ba’zi adabiyotlarda bu qo‘shimcha (-roq) qiyosiy daraja ko‘rsatkichi hamda ozaytirma daraja ko‘rsatkichlari tarzida qayd etiladi[10,298-299b.]. Hozirgi o‘zbek tilida –roq

qo‘shimchasi fe’lning ravishdosh va sifatdosh shakllariga qo‘shilib keladi va aynan harakat tarzini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, charchaganroq ko‘rindi, qiynalibroq turibman, tanimayroq turibman... kabilar. Misollarda –roq qo‘shimchasi harakatning me’yorga etmaganligi, gumon kabi ma’nolarni ifodalab kelgan.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida –msira, -imsira murakkab qo‘shimchasi harakat-holatning me’yoriy holga etmaganligi ma’nolarini ifodalaydi [2,68b.;8,6b.;9,60b.]. Bunga so‘z yasalish tarzida qaralgan holatlar ham bo‘lgan[1,424b.;]. Lekin fe’l asoslariga qo‘shilib keluvchi -msira, -imsira qo‘shimchasi bir so‘zdan (yig‘lamoq) ikkinchi bir so‘zni (yig‘lamsiramoq) yasash uchun xizmat qilgani yo‘q. Bunday holda so‘z yasalishi emas, balki shakl yasalishi, harakatning kuchsiz holati yuzaga kelganligi ifodalanadi. Tarzni ifodalovchi bunday qo‘shimchalar boshqa qardosh xalqlar tilshunosligida ham qayd etiladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi -msira(b), -imsira(b) qo‘shimchasi -nqira, -inqira qo‘shimchasi kabi harakatning kuchsiz tarzda bajarilganligini, harakatning me’yorga etmaganligini ifodalaydi. -msira, -imsira qo‘shimchasining -imsib (kulimsimoq) tarzida berilishi ham kuzatiladi:

«Keling, usta Qudrat,» –dedi Toshboy, o‘tirgan joyida muloyimgina kulimsirab (M.Ismoilov).

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida -sh,-ish qo‘shimchasi omoaffiks hisoblanadi [2,61-62bb.;8,101b.;10,453b.]. So‘z yasovchi -sh,-ish (ur+ish(urush)), daraja shakli -sh,-ish (ko‘k+ish, oq+ish), harakat nomi -sh,-ish (o‘qi+sh, yoz+ish) va nisbat shaklini -sh,-ish (ishla+sh)hosil qilishi mumkin. Bundan tashqari, -sh,-ish qo‘shimchasi harakatning kuchsiz holati, me’yorga etmaganligi (ruhiy holat)ni ham ifodalaydi[6,360b.]. Bu holatni quyidagi misollar orqali ko‘rib chiqamiz:

Umri bir oqardi, bir qizardi-yu, meni quchoqlab yug‘ladu (A.Qahhop).

Salimjonning oqarishgan yuzlariga qon yugurdi (A.Qahhor).

Uning yuzi dokaday oqardi.

Birinchi va uchinchi misollarda harakat tarzini ifodalovchi belgilar yo‘q. Harakat me’yor darajasida bajarilganligi, tabiiy holat o‘zgarib, yuzi oq rang holatiga kelib qolganligi bildirilmoqda. Ikkinchi misolda esa, fe’l asosiga -ish qo‘shimchasini qo‘shish orqali harakatning me’yor darajasiga etmaganligi, asosdan anglashilgan holatni kuchsiz tarzda bajarilganligi ifodalanmoqda. Ruhiy holat natijasi sifatida o‘zgarish birinchi va uchinchi misollarda ifodalangan. Ikkinchi misolda esa harakatning shu darajaga etmaganligi kuzatiladi. Bu quyidagi misolda ham kuzatiladi:

Uning a’zoyi badani qichidi (jonli so‘zlashuv).

Yarasi qichiyapti (jonli so‘zlashuv).

U ko‘zdan yo‘qolgandan so‘ng do‘ppisini ko‘tarib, qichishmasa ham, boshining orqasini qashladi. (A.Qahhor).

Birinchi va ikkinchi misollardagi qichimoq fe’lida harakat me’yor darajasida bajarilgan. Uchinchi misolda esa, qichimoq fe’liga -sh qo‘shimchasini qo‘shish orqali harakatning me’yor darajasiga etmaganligi, ya’ni qichishmoq fe’li qichiganday bo‘lmoq ma’nosini bildirganligi kuzatiladi. Demak, ish–harakatdan me’yorga etmaganlik ma’no nozikligi kuzatiladi. Quyidagi misollarda ham buni ko‘rish mumkin:

Sira o‘zgarmabdi. Tiniqib xiyol to‘lishibdi. Mashrab qandaydir o‘zgargan, to‘lishgan chehrasida ma’yus bir o‘ychanlik paydo bo‘lgandi (O.Yoqubov).

Misollardagi to‘lishmoq shakli to‘lmoq, ya’ni harakat belgisining me’yor darajasiga etmaganligi holatini ifodalab kelgan. Bu narsa to‘lmoq fe’liga –ish qo‘shimchasini qo‘shish orqali yuzaga kelgan.

Uning tutundan ko‘zi achidi.

Yo‘lchi yum-yum yosh to‘kib, achishgan ko‘zlarini ishqalab turtina – turtina eshikni tepib ochdi.

Birinchi misolda harakat tarzini ifodalovchi holat kuzatilmaydi. Chunki ish-harakat to‘la darajada bajarilgan. Ikkinchi misolda me’yor darajasiga etmaganlik, bir oz achishgan ma’nosi borligi sezilib turibdi. Fe’l asosiga -sh qo‘shimchasini qo‘shish natijasida harakatning to‘liq bajarilmaganligi, ya’ni ko‘zi achishib og‘riyotganligi, inson ruhiyatiga qisman ta’sir etayotganligi sezilib turibdi. O‘zbek tilidagi ba’zi adabiyotlarda –sh(-ish) qo‘shimchasining 8ta mustaqil ma’nosi ajratilsa (M.A’lamova, Hozirgi zamon o‘zbek tilida –ish omomorfemasi haqida, ToshDU ilmiy asarlari, 1964y.), boshqa adabiyotlarda 4ta (F.G.Is’hoqov), ba’zilarida 3ta (Ya.D.Pinxasov) ma’nosi beriladi. Tilshunos M.Jo‘raboeva –ish shaklida 5ta omoaffiks va –sh shaklida 3ta omoaffiks borligini qayd etadi (O‘zbek tilida affiksal omonimiya, T.: 1993-y, 72-bet). Bu qo‘shimchalar qatorida sifatning ozaytirma darajasini hosil qiluvchi –sh(-ish) qo‘shimchasini qayd qilgani holda (ko‘kish, sarg‘ish, qizg‘ish kabi), fe’llardagi oqarishmoq, qizarishmoq kabi shakllarni hisobga olmaydi. Oqarishmoq fe’l shaklidagi –sh(-ish) qo‘shimchasi aynan harakat tarzini ifodalab kelgan. To‘lishmoq, jo‘nashmoq (ishlar jo‘nashib ketdi), yurishmoq (ishlar yurishib ketdi) kabi fe’l shakllarida ham harakat tarzi ifodalanganligi sezilib turadi. O‘zbek tilida, odatda, birgalik nisbat shakli deb baholanayotgan -sh(-ish) qo‘shimchasi o‘zarolik (tortishdi, yugurishdi, aytishdi, kelishdi - bular aslida tortishishdi, yugurishishdi, aytishishdi, kelishishdi tarzida fe’l shakllarining qisqarganidir), ko‘maklashish (chopishdi-erni chopishda birinchi bajaruvchiga yordam berdi ma’nosida) ma’nolarida qo‘llanganda ham harakat tarzini ifodalaydi: bahslashishdi, so‘rashishdi, tanishishdi kabi fe’l shakllarida ham aslida harakat tarzi ifodalangan. Ammo biz bu o‘rinda asosan –sh (-ish) qo‘shimchasining harakatning me’yorga etmaganligi (holat ham) ma’nosini ifodalab kelgan holda qo‘llanishigagina e’tiborni qaratdik. O‘zbek tilida –sh(-ish) qo‘shimchasi fe’lning modal shaklini, me’yorga etmaganlik ma’nosini hosil qilishi qayd etilgan.

Achishmoq, to‘lishmoq, oqarishmoq fe’llarida harakat nomiga o‘xshash holat yo‘q (o‘qish, yozish). Bunda harakat-holatdagi me’yorga etmaganlik ifodalanadi. Bu shakl o‘zbek tilida ayrim so‘zlar doirasida shunday vazifa bajaradi. To‘lishmoq, oqarishmoq kabi shakllardagi so‘zlar insondagi tana tuzilishi va shaklining bir oz o‘zgarganini ifodalasa, achishmoq shakli biror narsaning ko‘zga yoki tananing boshqa bir joyiga ta’siridan hosil bo‘lgan holatni ifodalaydi. Bundan tashqari iljayishmoq, tirjayishmoq kabi so‘zlarda ham harakatning tarz-tus ma’nosi yuzaga chiqish mumkinligi kuzatiladi.

Demak, -sh,-ish qo‘shimchasi fe’l asoslariga qo‘shilganda harakat xarakteristkasini: kuchsizlikni ifodalash vazifasini bajaruvchi alohida qo‘shimcha bo‘lib, maxsus fe’l shaklini hosil qilish xususiyati bilan ajralib turadi.

«Hozirgi o‘zbek adabiy tili» darsliklarida harakat tarzini ifodalovchi qo‘shimchalarning 5-6 tasigina aytib o‘tilgan, lekin bu qo‘shimchalar hozirgi o‘zbek adabiy tilida 15 tadan ortiqligi ma’lum. Sintetik shakllarning darslik va qo‘llanmalarda asosan ikki turi – harakatning takroriyligi, davomiyligini ifodalovchi shakl va harakatning kuchsiz darajasini ko‘rsatuvchi

shakl tarzida berilgan bo‘lsa-da, harakatning kuchliligi va bo‘linganligi kabi ma’no nozikliklari deyarli e’tibordan chetda qoldirilgan.

«Hozirgi o‘zbek adabiy tili» darsliklarida, shuningdek, fe’l turkumini o‘rganishga oid maxsus ishlarning hammasida fe’llarning morfologik usulda yasalishi, fe’l yasovchi unumli va unumsiz qo‘shimchalar qayd etilgan. Biroq mavjud ishlarda quvla, savala, tomchila, tepkila tipidagi ichki yasalish modeli hisoblanuvchi leksema, ulardagi asos va qo‘shimchalarning xususiyati atroflicha va chuqur yoritilmagan. Shunga ko‘ra, ayrim adabiyotlarda daraja ko‘rsatkichlari ham, harakatning miqdorini, xarakteristikasini ifodalovchi shakllar ham yasovchi qo‘shimchalar qatorida baholab ketilavergan. Yoki ularning qay paytda so‘z yasovchi, qay paytda shakl yasovchi bo‘lishi e’tibordan chetda qolgan. Biz ishimizda bu holatlarning hammasiga aniqlik kiritdik.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.,1966.
2. Ғуломов. А. Феъл. -Тошкент: Фан, 1954. -88б.
3. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1992. -159б.
4. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент: 1966.
5. Турсунов У. Мухторов Ж. Раҳматулаев Ш. Ҳозирги ўзбек тили. -Тошкент: 1965.-Б.84-87/
6. Турсунов У. Мухторов Ж. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992. -339б.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. жилдлик, ж. –Москва: Рус тили, 1981. -715б.
8. Ҳожиев А. Феъл. –Тошкент: Фан, 1973. -192б.
9. Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида форма ясалиши. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. -80б.
10. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент: Фан, 1975. 610 б.

SUIDSIDAL HULQ-ATVORNI VUJUDGA KELISHINI OCHIB BERUVCHI OMILLARNING PSIXOLOGIK NAZARIYALARDAGI TALQINI

Eshqulov Shavkat Rustam o‘g‘li
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi
eshqulovshavkat.96@gmail.com

Anotatsiya: XX asrda Globallashuv nihoyatda tez suratlarda o‘sib bormoqda. Bunday jadallashuv, information axborotlar dunyo hamjamiyatida tarqalish tezligi insonning psixologik holatiga kuchli tasir qiladi. Hozirgi kunda dunyo hamjamiyatini oldidagi katta muammolardan biri bu o‘z joniga qasd qilish hisoblanadi. Biz buni Jahon Sog‘liqni Saqlash Tashkilot WHOning quyidagi statistik malumotlatidan bilib olsak bo‘ladi. Hozirgi kunda dunyoda har 100000 odamdan o‘rtacha 16-17 odam o‘z joniga qasd qilish kuzatiladi va bu har 40 sekundda bitta odamning hayoti zavolga yuz tutayotgani aniqlandi. O‘z joniga qasd qilishning eng asosiy tashvishli hatakteri bu uning jadal suradda o‘sib borayotgani hisoblanadi. O‘z joniga qasd qilishninng jadallashni biz o‘tgan 45 yil ichda 60% ga o‘sganligi uning bundan keying holati

bundanda tezlashishi mumkinligidan darak berdi. Eng achinarlisi o‘z joniga qasd qilish hollari yoshlar o‘rtasida juda ham yuqori har 0 sekundda 1ta o‘smir o‘z umriga zavol bo‘lmoqda. Yana masaning muhim taraflaridan biri odatdagi o‘z joniga qasd qilishlarning aksariyati depressiya bilan bog‘liq va 90% o‘z joniga qasd qilish aynan depressiya bilan aloqador degan hulosa kelib chiqdi. Hozirda Suitsid muammosini o‘rganishdagi aniq bir nazriyaning mavjud emasligi uning oldini olish jarayonini sustlashtirmoqda desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Kalit so‘z: Globalizatsiya,suitsid, psixoanaliz , assotsatsiyasi, autodestruktsiya, Ego,id, super ego, struktura, instinct, Instinktual buzilish, sadism, deviant hulq, stress, depressiya, individual mexanizm, psixoterapevt, affektiv, individual.

Abstract: In the 0th century, Globalization is growing extremely fast. Such acceleration, the speed of information dissemination in the world community strongly affects the psychological state of a person. One of the big problems facing the world community today is suicide. We can learn this from the following statistics of the World Health Organization WHO. Currently, there is an average of 16-17 suicides out of every 100,000 people in the world, and it has been found that one person's life ends every 40 seconds. The main concern of suicide is that it is increasing rapidly. The fact that the rate of suicide has increased by 60% in the past 45 years has indicated that it may continue to accelerate. The saddest thing is that the suicide rate among young people is very high. Every 0 seconds, 1 teenager takes his own life. Another important aspect of the study was the conclusion that most of the usual suicides are related to depression, and 90% of suicides are related to depression. It is correct to say that the lack of a specific theory in the study of the problem of suicide is slowing down the process of its prevention.

Keywords: Globalization, suicide, psychoanalysis, association, autodestruction, Ego, id, super ego, structure, instinct, Instinctive disorder, sadism, deviant behavior, stress, depression, individual mechanism, psychotherapist, affective, individual.

Аннотация: В 0-м веке Глобализация растет чрезвычайно быстро. Такое ускорение, скорость распространения информации в мировом сообществе сильно влияет на психологическое состояние человека. Одной из больших проблем, стоящих сегодня перед мировым сообществом, является самоубийство. Об этом мы можем узнать из следующей статистики Всемирной организации здравоохранения ВОЗ. В настоящее время на каждые 100 000 человек в мире приходится в среднем 16-17 самоубийств, и установлено, что жизнь одного человека обрывается каждые 40 секунд. Основная проблема суицида заключается в том, что он быстро растет. Тот факт, что уровень самоубийств увеличился на 60% за последние 45 лет, указывает на то, что он может продолжать расти. Самое печальное, что уровень самоубийств среди молодежи очень высок, каждые 0 секунд 1 подросток сводит счеты с жизнью. Еще одним важным аспектом исследования стал вывод о том, что большинство обычных самоубийств связаны с депрессией, а 90% самоубийств связаны с депрессией. Правильно будет сказать, что отсутствие конкретной теории в изучении проблемы суицида тормозит процесс его предупреждения.

Ключевые слова: Глобализация, суицид, психоанализ, ассоциация, аутодеструкция, Эго, Ид, Супер-Эго, структура, инстинкт, Инстинктивное расстройство, садизм, девиантное поведение, стресс, депрессия, индивидуальный механизм, психотерапевт, аффективный, индивид.

Mavjud adabiyotlarni va statistik malumotlarni tahlil qilish hozirda o‘z joniga qasd qilishning turli kontseptual qarashlar, nazarda tutilgan mexanizmlarining masofali xatti-harakatlar mavjudligini ko‘rsatdi . Dastlab sanoat inqilobi bilan boshlangan inson rivojlanish bosqichi biz uchun yana bir ulkan muammoni yani o‘z joniga qasd qilish muammosini vujudga keltirdi. O‘z joniga qasd qilish tushunchasini o‘rganish turli sohalarga tayanib olib borish zarurati yuzaga keltiradi. Ulardan eng muhimi bu shubhasiz psixologiya . O‘z joniga qasd qilish muammosini turli nazariyalardagi talqini o‘rganish biz uchun uni yanada yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Zamonaviy psixologiya asoschisi Z. Freydda o‘zining psixoanaliz nazariyasini yaratishdan oldin ham ko‘p marotaba o‘z joniga qasd qilish haqida o‘ylagan. 1910 yil Freyd tomondan tuzilgan Psixoanaliz Assotsatsiyasida o‘z joniga qasd qilish muammosi qo‘liydi ammo bir yakdil hulosaga kelinmadi Freyd majlis oxirida bu hodisani sodir etganlar bilan ishlar olib borib keyin biror hulosa aytishni taklif qildi. 1917 yil Frey tomonidan ,, Motam va Tushkunlik “(Mourning and melancholia) maqolasi chiqdi va unda:

Agar kimdir melonxolikning turli xil va ko‘plab o‘z –o‘zini ayblovlarini tinglasa. Bemorninng o‘ziga umuman munosib bo‘lmagan tasavvurlarni ko‘radi. Ammo bu tasavvurlar ahamiyatsiz modifikatsiyalar bilan kelganda bemorlar ularni sevadigan yoki sevishi mumkin bo‘lgan insonlarga bularni moslaydi. Va har gal gumonlarni tekshirganda ular ishonchli chiqaveradi.

Keyin Freyd tanqidiy firkga o‘tdi.

Shunday qilib bu klinik ko‘rinishni kalitini topildi: bemorning egosidan siqib chiqarilgan u yaxshi ko‘rgan obyekt tegishli bo‘lgan ayblovlar uning o‘zi-o‘zi ayblashiga olib keladi.[1]

Bunday firk va nuqtai nazar hukmron bo‘lgan shaxslarda o‘z joniga qasd qilish holati uchrashi ehtimoli kuchli. Ular odatda o‘zini chetga olish yolizlanish va o‘zini boshqalarga o‘xshatib tutish kabi holatlar vujudga keladi. Freyd o‘z joniga qasd qilishni paradox deya tan oldi . Freyd yana shuni yozadiki o‘z egosini juda yaxshi ko‘radigan insonlar o‘z-o‘zini yo‘q qilishi mumkin bo‘lagan kuchga ega bo‘ladilar. Bunga hozirgi va o‘tgan asrlardagi mashhur insonlarning malum bo‘lmagan sabablarga ko‘ra o‘zini o‘ldirish holatini bo‘lganligini misol qilib olsak bo‘ladi.

Strukturaviy nuqtai nazardan super ego o‘zidan vos kechish uchun barcha mavjud sadistik energiyadan foydalanadi. Natijada super egoga bo‘lgan Sadistik hujumlari o‘z joniga qasd qilishga olib keladi.[2]

1938 yil Freyd o‘limidan so‘ng Minninger o‘zining instik va o‘z joniga qasd qilish oyalarini ishlab chiqdi. Unga ko‘ra insonning jismoniy va aqliy salomatligi bu uning o‘lim va hayot instinktlari o‘rtasidagi bo‘liqdir deya takidlayladi. Instinktual buzilishlarning darajasi turli hil ko‘rinishda mavjud bo‘ladi masalan jismoniy va ruhiy kasallik shakllarida , o‘z joniga qasd qilish esa o‘lim instiktini yuqori darajadagi buzilish formasi hisoblanadi. O‘z joniga qasd qilish uchta orzuni kombinatsiyasidan kelib chiqadi. Ular o‘ldirish orzusi, o‘ldirilish orzusi, o‘lish orzusi . bir qaralganda bu uch holat o‘rtasida unchaik ham katta farqni sezilmaydi lekin bular o‘rtasida nihoyatda katta farq bor.

1.O‘ldirish orzusi – bu orzu o‘z ichiga hujum qilish, buzib tashlash va boshqalarga nisbatan umuman yo‘q qilib tashlash hohishini bildiradi. Bunday istakda boshqalarga nisbatan hech qanday ijobiy his bo‘lmaydi.

2.O‘ldirilish orzusi – bu orzu bevosita masochistic(jinsiy oriq va iztiroblanishdan rohatlanish) tendensiya bilan boliq. Bu boshqalar tomonidan jarohatlanish va azob uqubatlarni boshdan kechirishga inson isntiktiv ravishda malum bir hohishlari mavjud bo‘lashidir. Shuningdek bu hohish o‘z –o‘zini shafqatsiz jazolash va azob uqubat tortish orqali o‘z ayblarini bartaraf etish tuyusi mavjudligi bilan harakterlanadi.

3.O‘lish orzusi- bu orzuda davomiy o‘limni istash holati mavjud. Bunday shaxslar etibori markazida o‘lish qanchalik muhimligi va uning samarasi haqidagi kuchli hohishlar mavjud bo‘ladi. [3]

1971-yil Konut tomonidan o‘z joniga qasd qilish to‘risida o‘z izohini yozadi, garchi o‘z joniga qasd qilish bilan unchalik qiziqmasada. Bu izoh hajm jihatidan kichik bo‘lsada lekin nazariy konseptualarga va o‘z joniga qasd qilganlarni davolashdagi asosiy yo‘nalishni topishga yordam beradigan katta ahamiyat ega bo‘ldigan fikrlar hisoblanadi.

Uyat va azab holati insonni o‘zini-o‘zi yo‘q qilish tasiriga ega. Bu holatda super egoning egoga nisbatan hujumlari tushunilmaydi balki ego ayblanmaslik yoki muvaffaqqiyatsizlikdan azoblanmaslik uchun o‘zini olib qochishi deb tushunilsa to‘ri bo‘ladi. Boshqacha aytganda o‘z-o‘zini buzuvchi tasirlar o‘z joniga qasd qilishga olib boruvchi tasir emas balki nartsittik azab asosiy omil hisoblanadi.

Konut shaxs o‘zing obektlaridan rohatlanishiga va o‘z imkonyatlarining kuzatilishiga tayanadigan o‘z-o‘ziga bog‘lanib qolish va o‘z-o‘zini hurmatlash hissini tamilovchi hususiyatlardan butunlay qutulishi lozim deya takidlaydi.

1974 yil Orgel tomonidan yana bir fikr ilgari surildi. U aybdorlik hissi bu o‘z joniga qasd qilishga olib boruvchi yo‘lga o‘xshash deb tushuntiradi. 1977 yilda Singer tomonidan nartsistik insonlarning o‘z hissiyotlariga berilib qolishini tekshirdi va ularga o‘lim va g‘ayratsizlikdan saqlanish uchun amaliy yordamlarni ishlab chiqdi. 1970 yilda Litman o‘z jonig aqasd qilish holatini avtonomik tarsda ego bilan boliq bo‘lmagan bir necha terminlar bilan tushuntirishga harakat qildi. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. O‘z joniga qasd qilish bilan bo‘liq havotirli tashvishlar,
2. Rejalashtirish,
3. O‘z joniga qasd qilish funksiyalari birlashtirish,
4. O‘z joniga qasd qilishni emotsional boshqaruvi[4]

Bularni fantaziya, orzu, xotira va egoning holati bilan solishtirilib o‘rgandi.

Shu o‘rinda Farberovning suitsidga bergan bir tarifini eslab o‘tsak:

O‘z joniga qasd qilish hodisasi odatda psixologik inqiroz bilan bog‘liq. Bunday holda, inqiroz insonning eng muhim hayotiy ehtiyojlarini qondirish yo‘lidagi to‘siq bilan to‘qnashuvi holatida paydo bo‘lgan hissiy holat deb tushuniladi, ya'ni o‘tgan hayot tajribasiga ega bo‘lgan odamga ma'lum bo‘lgan muammolarni hal qilishning odatiy usullari bilan bartaraf etilishi mumkin bo‘lmagan to‘siqdir. [5]

Demak suitsid holati bu odatiy usul bilan uning oldini olishning iloji yo‘q bo‘lgan hodisa ekan. Farberovning fikrlari nafaqat bir inson shaxsiga nisbatan balki butun bir mamalakat uchun ham aytilgan desak bo‘ladi.

N.A.Berdyaev yozganidek: «O‘z joniga qasd qilish psixologik hodisadir va uni tushunish uchun o‘z hayotini tugatishga qaror qilgan insonning ruhiy holatini tushunish lozim. O‘z joniga qasd qilish hayotning maxsus, o‘ziga xos daqiqasida, qora to‘lqinlar ko‘ngilni qamrab olgan,

umid uchqunlari so‘nggan paytida sodir etiladi. O‘z joniga qasd qilish psixologiyasi, eng avvalo chorasizlik psixologiyasidir».

Suitsidal xulq-atvor tadqiqotchilar tomonidan autodestruktiv (o‘zini o‘zi halok etuvchi) xulq sifatida ko‘rilib, uning belgisi sifatida o‘z shaxsi va salomatligini ongli ravishda buzish tendentsiyasi namoyon bo‘ladi.

K. Ozvath fikricha, autodestruktiv xulq-atvor bexosdan yoki haddan ziyod kuchli zo‘riqishli (stressli) ta'sir oqibatida xulqning individual mexanizmlarining pand berishi yoki etarlicha emasligi oqibatidir.

Amalga oshirilgan nazariy tahlil asosida R.F. Baumeister, S.J. Scherlar autodestruktiv xulqning uch tipini ko‘rsatib o‘tishadi:

1. Birlamchi autodestruktsiya: individ o‘ziga zarar etkazishga urinadi va ongli ravishda uni etkazadi. Bunday xulq asosida kuchli salbiy emotsiya yotib, o‘zining kamchiliklariga diqqatning qaratilishi birligida o‘ziga nisbatan salbiy munosabatni shakllantiradi.

2. Autodestruktiv xulq patternining qarama-qarshi tomoni sifatida samarasiz strategiya: insonlar normal maqsadlarga intilishadi, ammo samarasiz strategiyani qo‘llagan qolda o‘zlariga ziyon etkazishadi.

3. Autodestruktiv patterning uchinchi tipida inson o‘zaro bir birini istisno etuvchi ikki maqsadni ko‘zlaydi. Bir necha qarama-qarshi maqsadlar vaziyatida maqsadni tanlash, unga sarflangan qarakatlar ijobiy natijalardan yuqori bo‘lib, fikrlardagi xatolardan guvohlik beradi.

E.Shneydman birinchi bo‘lib suitsidning yaqinlashayotganini bildiruvchi belgilarni tavsifladi va ularni «suitsidga olib boruvchi kalitlar» deb atadi. U jamiyatdagi mavjud suitsid haqidagi afsonalarni, shuningdek shaxsning suitsidal xulq – atvorini asoslovchi o‘ziga hosligini sinchiklab o‘rgandi. Ushbu o‘ziga hosliklar o‘zi tarafidan yaratilgan, individlarning original tipologiyasida o‘z aksini topgan, ular ko‘pincha ongli ravishda o‘z o‘limlarini yaqinlashtiradilar. Ularga quydagilar taaluqli:

• o‘lim qidiruvchilar, qutqarilish imkoniyatini pasaytirib, ataylab hayot bilan vidolashuvchilar;

• o‘lim tashabbuskorlari, uni ataylab yaqinlashtiruvchilar (masalan, og‘ir kasallar, o‘zini hayotiy ta’minlovchilaridan ongli ravishda uzuvchilar);

• o‘lim bilan o‘ynashuvchilar, hayotini garovga qo‘yish imkoniyati mavjud vaziyatlarni qidirishga moyillar, tirik qolish imkoniyati pastligi bilan ajralib turadi;

• o‘limni ma’qullovchilar, ya’ni hayot bilan vidolashishga faol intilmaslik bilan bir qatorda o‘zining suitsidal istaklarini yashirmaydilar: bu masalan yolg‘iz qariyalarga yoki Ego – identlik inqirozi vaqtidagi emotsional noturg‘un o‘smirlar va o‘spirinlarga hosdir.

E.Shneydman suitsidlarning shart – sharoitlarning va ularni amalga oshirishning turlichaligiga qaramay, barcha suitsidlarga hos bo‘lgan hamma belgilarni tavsifladi va ajratdi:

1. Suitsidlarning umumiy maqsadi echimni qidirishdir.
2. Suitsidning umumiy maqsadi ongni to‘xtatishdir.
3. Suitsidning umumiy turtkisi chidab bo‘lmaydigan ruhiy og‘riqdir.
4. Suitsida umumiy stressor psixologik ehtiyojlarning frustratsiyaga uchrashidir.
5. Umumiy suitsidal emotsiyalar ojizlik va umidsizlikdir.
6. Suitsidga umumiy ichki munosabat ambivalentlikdir.
7. Suitsidda psixikaning umumiy holati kognetiv sohaning torayishidir.

8. Suitsiddagi umumiy harakat qochishdir (agressiya).

9. Suitsida umumiy kommunikativ harakat o‘z niyati haqida xabar berishdir.

10. Umumiy qonuniyat bo‘lib suitsidal xulq – atvorning hayot davomidagi xulq – atvorning umumiy uslubiga muvofiq kelishidir (belgilariga).

E.Shneydman N.Farberou bilan birgalikda amaliyotga o‘zini – o‘zi o‘ldirishning psixodinamikasini tushunishni chiqurlashtirgan psixologik autopsii metodini (o‘z joniga qasd qilganlarning o‘lim oldi xatini tahlilini o‘z ichiga oluvchi) kiritdi. Ushbu metod asosida ular tomonidan suitsidning uch turi ajratilgan:

• Egotik o‘zini o‘ldirish; ularning sababi intra – (ichki) – psixik dialog, «Men»ning qismlari o‘rtasidagi nizo, tashqi sharoitlar esa qo‘shimcha rolь o‘ynaydi; masalan, eshituv gallyutsinatsiya-laridan qiynaladigan psixik kasallarning o‘zini o‘ldirishi;

• Diadik o‘zini o‘ldirish; asosi ahamiyatli bo‘lgan yaqin odamga tegishli amalga oshmagan ehtiyoj va xohishlarda namoyon bo‘ladi; shu tariqa, ushbu harakatni boshqasiga munosabat aktiga aylantiruvchi tashqi omillar ustunlik qiladi;

• agenerativ o‘zini o‘ldirish, bunda biror bir avlodga yoki insoniyatga tegishlilik hissini yo‘qotish oqibatida yo‘q bo‘lish hissi sabab bo‘ladi, masalan, qarilik davridagi suitsid.

R.F. Baumeister, SJ. Scher tomonidan amalga oshirilgan adabiyotlarda ko‘p hollarda ko‘rib chiqiladigan autodestruktiv xulq-atvor turli shakllarining tahliliga doir ma'lumotlarga ko‘ra, ular asosan ikkinchi va uchinchi tipga kiritilishi mumkin bo‘lib, biroq birontasi ham birlamchi autodestruktiv xulqqa kiritilmaydi. Mualliflar xulosasiga ko‘ra, sog‘lom kishilar o‘zlariga zararni noadekvat reaktsiyalar, samarasiz metodlarning kutilmagan natijalari, tavakkal va sarflangan kuchni noto‘g‘ri baholanishi natijasida etkazishadi. Bunda aslo ongli ravishda o‘z-o‘zini halok etishga intilish kuzatilmaydi.

Suitsidal xulq-atvor umuminsoniy reaktsiyalarning bir varianti sifatida suitsidal faollikning barcha ko‘rinishlari, individning shaxsiy harakatlari asosidagi ehtimoliy o‘limning barcha variantlariga munosabatini qamrab olib, ularga quyidagilar tegishlidir:

- suitsidal fikrlar (passiv - tasavvur, o‘z o‘limi mavzusidagi xayolot (fantaziya), faol – ko‘ngilli tarzdagi o‘lim haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri e'tirof);

- suitsidal niyat – suitsidallik namoyon bo‘lishining faol shakli, ya'ni o‘z joniga qasd qilish tendeniyasi, uning chuqurlashuvi uni amalga oshirish rejasining ishlab chiqilganlik darajasiga muvofiq namoyon bo‘lib, suitsid usuli, harakat vaqti va joyi o‘ylab ko‘riladi;

- suitsidal maqsadlar – irodaviy komponentning qaroriga ergashish;

- suitsidal urinishlar – o‘lim bilan yakunlanmagan o‘zini maqsadli ravishda hayotdan judo qil ishga harakt;

- suitsidlar (ko‘rgazmali, affektiv va haqiqiy).

O‘z joniga qasd qilishga muvaffaqiyatsiz harakat – insonda o‘z hayotini tugatish maqsadi bo‘lmaganligi tasdiqidir, degan nisbatan xavfli fikr mavjud bo‘lib, biroq dalillar o‘z joniga qasd qilishga uringan bir qancha insonlar qaytadan suitsidal harakatni sodir etganligini ko‘rsatmoqda. Tadqiqotchilar ma'lumotiga ko‘ra, 40 %ga yaqin suitsidal qarakatlarni sodir etgan yoshlar, anamnezda bir yoki bir necha marta o‘z joniga qasd qilishga urinishgan. Suitsidga birinchi urinishni sodir etgandan keyingi bir yil mobaynida 30 % holatida ushbu akt qayta sodir etilgan, shundan 1-2 % insonlar suitsid natijasida qalok bo‘lishgan. O‘z joniga qasd qilish harakatini sodir etgan ko‘pchilik shaxslarni o‘z maqsadlaridan qaytishga ishontirish mumkindir. Ko‘p

hollarda inson o‘lishni istamaydi, balki vaziyatni va atrofida vujudga kelgan sharoitni o‘zgartirishga urinadi. Takroriy suitsidal harakatlarnining takrorlanishini oldini olish uchun psixoterapevtik ta'sir ko‘rsatishni qo‘llash imkoniyati mavjud. Bunda mutaxassisdan suitsidni ichki nizoni bartaraf etish vositasi sifatida tushinish, suitsident uchun esa o‘zining suitsidal tendentsiyasini refleksivlashtirish qobiliyati talab etiladi.

O‘z jonlariga qasd qilishni istagan odamlar, niyatlarini bildirishlari masalasiga nisbatan qarama-qarshi qarashlar mavjud. C.R. Pfeffer ma'lumotlariga ko‘ra, o‘z joniga qasd qilishga nisbatan to‘g‘ridan-to‘g‘ri fikr bildirish suitsid xavfini aniqlashga nisbatan past ko‘rsatkichga ega bo‘lib, o‘z joniga qasd qilishga taqdid qiladigan shaxslarning faqatgina 3-5%gina yashashni xohlamasliklarini ishonch bilan bildirishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Z. Freyd.,, Mourning and melancholia.”
2. Z. Freyd. ,,The ego and the id.”
3. K.Menninger ,, Man against himself”.
4. Jason Aronson ,, The psychology of suidcide”, p. 93–304 New York.
5.Farberow ,, The many fact of faces suidcide”
Elster, J. (2006). ,,Motivations and beliefs in suiside missions” Oxford ,p 33
6.Emile Durkheim ,,Suidside, a study in sosiology”
7.Jason Aronson ,, The psychology of suidside” New York

Internet saytlar:

1. Koob.ru
2. Psychology.com
3. Ziyonet.com

LUG‘ATLARDA XALQARO YURIDIK TERMINLARNI MILLIYLASHTIRISH MASALASI

Sabirova E’zoza Shuhrat qiz
GulDU doktoranti, PhD
ezozasabirova118@gmail.com

Annotatsiya: Terminologik lug‘atlar har qanday bilim sohasini egallashda alifbo vazifasini bajaradi. Ayniqsa mutaxassis sifatida shakllanish sohaga oid terminlarni bilish bilan chambarchas bog‘liq. Ushbu maqolada yurisprudensiya sohasi oliy ta’lim muassasalarida sohaga doir lug‘atlarda berilgan internatsional terminlar tahlil qilindi. Tilning sofligini saqlash yo‘lidagi muhim choralardan biri sifatida terminlarni milliylashtirish masalasining ahamiyati ko‘rib chiqildi. Huquqshunoslik yo‘nalishi talabalari uchun yaratilgan lug‘atlar va ularda berilgan baynalmilal terminlar asosida terminlarni milliylashtirish bo‘yicha ilmiy-nazariy fikr-mulohazalar va amaliy tavsiyalar berildi. Muayyan internatsional terminologik birliklarning o‘zbekcha muqobili keltirildi. Baynalmilal terminlarning umumiy xususiyatlari, termin anglatadigan tushunchani ifodalay olish darajasi yoritildi. Bunday terminlarning tilga qabul

qilinishi jarayonida ahamiyatga ega lingvistik qonuniyatlar tahlil qilindi. Shu asosda milliy tilning termin anglatadigan tushunchani nomlay olish jihati baholandi, bu jarayondagi umumiy tamoyillar aniqlandi. Huquqshunoslik sohasiga oid terminologik lug‘atlarda berilgan xalqaro va milliy terminlar qiyoslandi va ular genetik, derivatsion jihatdan statistik tahlil qilindi. Tahlil natijalari asosida ularning terminologik tushunchani nomlay olishiga oid xulosalar shakllantirildi. Shuningdek, yurisprudensiya yo‘nalishi talabalari uchun yaratiladigan lug‘atlarning tarkibiy tuzilishi haqida umumiy xulosalar shakllantirilgan. Ushbu tipdagi lug‘atlar boshqa soha lug‘atlari bilan solishtirildi va huquqshunoslikka doir lug‘atlarni takomillashtirish yuzasidan muayyan takliflar berildi. Terminologik lug‘atlarda, shuningdek, tilning umumiy izohli lug‘atlarida beriladigan huquqshunoslik terminlarining izohlanishi, xususan, izohda milliy va baynalmilal so‘zlardan foydalanish masalalasi ham tahlil qilindi. Yurisprudensiya sohasida qo‘llanuvchi internatsional birliklarning milliy til so‘zlari bilan sinonimiyasi masalasi tahlil qilindi. Terminni milliylashtirish masalasining huquq sohasi talabalari uchun sohaga oid bilimlarni egallash jarayonidagi afzalliklari ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: baynalmilal terminlar, milliy til xususiyatlari, terminlarning milliylashtirilishi, interpretatsiya, analog, terminografik birlik, sohaga doir lug‘atlar.

Abstract: Terminological dictionaries play the role of the alphabet in the acquisition of any field of knowledge. In particular, the process of becoming an expert is closely linked to the knowledge of terms related to the field. This article analyzes the international terms given in the dictionaries of the field of jurisprudence in higher education institutions. The importance of nationalization of terms was considered as one of the important measures to preserve the purity of language. Scientific-theoretical opinions and practical recommendations on the nationalization of terms were given on the basis of dictionaries created for law students and the international terms given in them. The Uzbek alternative of certain international terminological units are given. The general features of international terms, the degree to which a term can express a concept are highlighted. Linguistic legitimacy that is important in the process of adopting such terms have been analyzed. On this basis, the aspect of naming the term meaning of the national language is assessed, and the general principles of the process were identified. International and national terms given in the terminological dictionaries of the field of law are compared and they were genetically, statistically analyzed in terms of derivation. Based on the results of the analysis, conclusions were drawn that they could name a terminological concept. There are also general conclusions about the structure of dictionaries created for students of jurisprudence. Dictionaries of this type are compared with dictionaries of other fields, and specific suggestions were made to improve the dictionaries for law students. Terminological dictionaries, as well as the interpretation of legal terms in general dictionaries of the language, in particular, the use of national and international words in the commentary were also analyzed. The issue of synonymy of international units used in the field of jurisprudence with national language words is analyzed. The advantages of the issue of nationalization of the term in the process of acquiring knowledge in the field for law students are illustrated.

Keywords: international terms, features of national language, nationalization of terms, interpretation, analog, terminological unit, dictionaries on the field.

Jahonda ilmiy bilish jarayonining chuqurlashuvi tilshunoslikda terminologiyaning mustaqil yo‘nalish sifatida taraqqiy etishiga turtki bo‘ldi, bu esa lug‘atlarning yaratilishi, milliy

terminologiya va terminografiyani rivojlantirish masalalari bo‘yicha tadqiqotlar qamrovini kengaytirdi. Hozirgi kunda terminologiya muloqot jarayonida axborot manbai, turli ixtisosliklarni o‘zlashtirish, ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtirish vositasi sifatida xizmat qilmoqda. Bu esa mazkur sohadagi ilmiy izlanishlarga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshiradi. Shuningdek, sohaga oid terminlarni tartibga solish, ularning izohli lug‘atlarda berilishini mukammalashtirish fanning dolzarb vazifalaridan.

Dunyo tilshunosligida terminologiya har bir fan tarmog‘ining qon tomiri sifatida jadal rivojlandi. Terminosistemaning tizimli shakllanishida terminografik tadqiqotlar katta ahamiyat kasb etishini davr ko‘rsatmoqda. Muayyan tilning terminologik tizimlarini, shuningdek, tilning umumiy boyligini ko‘rsatib beruvchi izohli lug‘atlar har qanday tilshunoslik uchun bu boradagi eng yirik amaliy tadqiqotlar sanaladi.

O‘zbek tilshunosligida bu masalada salmoqli yutuqlar qo‘lga kiritilgan. Ammo til ijtimoiy hayot bilan bog‘liq tarzda taraqqiy etib borishini hisobga olsak, lug‘atlar yaratish ishining takomillashtirilishi, lug‘at bazasining boyitilib, yangilanib borishi dolzarbligicha qolaveradi. Zotan, “har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e’tiborni mustaqillikka bo‘lgan e’tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak” ekan, sohaviy bilimlarni egallashning asosiy manbasi – terminografiyaga oid tadqiqotlarga ehtiyoj ortib boraveradi. Shu jihatdan muayyan soha terminlarining leksikografik xususiyatlariga maxsus bag‘ishlangan ishlarning kamligi ham ushbu masalalarga alohida e’tibor qaratishni taqozo etadi.

Huquqiy terminlar o‘zbek tilshunoslari diqqat markazida bo‘lib kelgan. M.Qosimova[14] hamda G.G‘ulomovaning nomzodlik[15], SH.Ko‘chimovning nomzodlik[16] va doktorlik[17] dissertatsiyalari shular jumlasidan. M.X.Qosimova o‘zbek tilidagi huquqiy terminlarning sistem-struktur xususiyatlarini o‘rgangan bo‘lsa, G.G‘ulomova o‘zbek yuridik terminologiyasini davr nuqtai nazaridan o‘rgangan, Sh.N.Ko‘chimov qonun tilining xususiyatlarini, huquqiy normalarni ifodalashning ilmiy-nazaiy jihatlarini tadqiq etgan. Ushbu tadqiqotlarda huquqshunoslik terminlari atroflicha o‘rganilgan bo‘lishiga qaramay, hali o‘zining to‘liq yechimini topmagan qator muammolar mavjud. Xususan, o‘zbek tilshunosligida aynan huquqiy terminlar, ularning izohi va leksikografik talqini bo‘yicha tadqiqotlar mavjud emas. Shuningdek, huquqshunoslik sohasiga kadr yetkazib beruvchi oliy ta’lim muassasalaridagi bo‘lg‘usi yuristlar uchun o‘quv lug‘atlari yoki sohaviy lug‘atlarning lug‘at tarkibi o‘rganilmaganini ta’kidlash joiz. Qolaversa, ushbu lug‘atlardan o‘rin oladigan huquqiy terminlarning genetik jihatdan statistikasiga asosan milliy terminlarning umumiy huquqiy terminologiyada kam miqdorda ekanini ko‘rish mumkin.

Barcha tillarning rivojlanish qonuniyatiga ko‘ra tilda mavjud leksika savdo-sotiq, diplomatik aloqalar orqali boshqa tillardan o‘zlashish hisobiga boyib boradi. Shuningdek, “…respublikamiz hayotining barcha sohalarida yuz berayotgan katta o‘zgarishlar, rivojlangan juda ko‘p mamlakatlar bilan aloqalarning tobora kuchayib borayotganligi qisqa vaqt mobaynida

[14] Касымова М.Х. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.

[15] Ғуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти: Филология фанлари номзоди ... диссертация: – Тошкент. 005.

[16] Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Филол. фанлари номзоди дис. … автореф. – Тошкент, 1995.

[17] Кўчимов Ш.Н. Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил): Филол. фанлари доктори дис. … автореф. – Тошкент, 004.

o‘zbek tili, xususan, uning leksikasi rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi”[18]. Olinma so‘zlarning faollik darajasi ortishi tufayli o‘z qatlam so‘zlar chet tilidan o‘zlashgan so‘zlarga o‘z o‘rnini bo‘shatib berishi tabiiy hodisa. Bu jarayon terminologiyada ham o‘z aksini topadi. Zero, terminlar tizimining xalqaro mezonlarga moslashtirilishi hodisasi terminologiyadagi milliy so‘zshakllardan ko‘ra umume’tirof etilgan baynalmilal birliklarning qo‘llanish darajasini oshirishga xizmat qiladi. Huquq sohasida mavjud ba’zi tushunchalar milliy ma’naviyat yoki tarbiyaga oid tushunchalardan farq qiladi: milliy qadriyat va tarbiya tizimiga oid tushunchalarning xususiylik jihati ustun bo‘lgani holda, huquqshunoslik terminlarining ko‘plab tillarda bir xil shaklda qo‘llanishi ehtimoli katta.

Inson – eng oliy qadriyat, uning huquqlarini himoya qilish jarayoni demokratiya tamoyillariga ko‘ra xalqaro tan olingan tizim asosida amalga oshiriladi. Ya’ni dunyoning istalgan burchagida huquqiy jarayonlarda ishtirok etuvchi shaxslar (prokuror, sudya, ayblanuvchi, huquqbuzar kabi.) va ularning xatti-harakatiga oid (veto, aparteid, kassatsiya kabi.) tushunchalar umumiyligi shu tushunchalarni ifodalovchi terminlarning ham juda ko‘p tillarda bir xil bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Shu jihatdan olib qaralganda, huquqiy terminologiyada olinma so‘zlarning salmog‘i katta bo‘lishi tabiiy. Ammo bu milliy tilda mavjud so‘zlarning huquqiy tushunchalarni ifodalay olish qobiliyatini past darajada baholashga sabab bo‘la olmaydi. Chunki huquqiy terminologiyaning birliklari, asosan, mamlakat madaniyati, siyosati va mafkurasi bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi[19] (tarafkashlik, astoydil pushaymon bo‘lish kabi).

O‘zbek tilining katta hajmli huquqiy terminologiyasida asosiy va umumiy deb qaralgan – o‘zbek tilining izohli lug‘atiga kiritilgan huq. pometali terminlarning etimologik xususiyati bo‘yicha tasnifi quyidagicha:

– sof o‘zbekcha;
– arabiy;
– forsiy;
– rus tilidan yoxud rus tili orqali o‘zlashgan (internatsional);
– fransuz tilidan o‘zlashgan;
– nemis tilidan o‘zlashgan.

Quyida 5 jildli O‘TILda mavjud huquqiy terminlarning yuqoridagi tasnif bo‘yicha tahlilini ko‘rib o‘tamiz:

Sof o‘zbekcha terminlar: bitim, bosqinchilik, boshpana, ish, kechirim, kuch, ko‘rsatma, oldi-sotdi, oqlovchi, so‘z, so‘roq, so‘roqsiz, tenglik, tergamoq, tergov, tergov qilmoq, tergovsiz, tergovchi, tintuv, tuzuk, qaroqchilik, qidiruv, qo‘rqitish.

Arab tilidan olingan (asosi arabcha) so‘zlarning termin sifatida berilishi: ajrim, ayb, aybdor, ayblamoq, ayblanuvchi, ayblov, ayblovchi, aybnoma, dalil, da’vo, jabrlanuvchi, javobgar, javobgarlik, jinoiy, jinoyat, ijro, iste’fo, maslahatchi (xalq maslahatchisi), meros, xolis, shuurli, shuursiz, shuursizlik, qonun, himoya, hukm, huquq, huquqiy.

Fors tilidan olingan (asosi forscha) so‘zlarning termin sifatida berilishi: badarg‘a, bezorilik, guvoh, guvohlik, poraxo‘rlik, tovon.

[18] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – **Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 006. – Б.7.**
[19] Свиридова Е. Н. За точность и единство терминологии в юриспруденции // Проблемы права, 009. – №11. – С. 0–28.

Fransuz tilidan olingan so‘zlarning termin sifatida berilishi: arbitraj, bikameralizm, prolongatsiya, replika, ultimatum.

Nemis tilidan olingan so‘zlarning termin sifatida berilishi: arest, neytralitet.

Lotin tilidan olingan so‘zlarning termin sifatida berilishi: akkreditatsiya, akkreditiv, akt, alibi, bimetallizm, bonus, veto, de-fakto, de-yure, immunitet, kassatsiya, kvalifikatsiya, legitim, legitimatsiya, memorandum, persona (persona grata, persona non-grata), protest, reabilitatsiya, rekvizitlar, retsidiv, sanksiya, eksgumatsiya, eksterritoriallik.

Yunon tilidan olingan so‘zlarning termin sifatida berilishi: analogiya, bipatrid.

Bundan tashqari, o‘zbek tilida til boyishining ichki imkoniyatlari asosida yoki turli tildan o‘zlashgan so‘zlarning kombinatsiyasidan yoxud ularni juftlash yordamida hosil bo‘lgan terminlar ham mavjud: arab+fors: da’vogar, javobgar, aybnoma; arab+fors+o‘zbek: javobgarlik; arab+lotin: jinoiy-protsessual; arab+o‘zbek: huquqbuzar; qadimgi rus+o‘zbek: sudlanganlik, sudlanuvchi; -lik affiksi yordamida o‘zbekchalashtirilgan terminlar ham shular jumlasidan (eksterritoriallik).

Ingliz tilidan yangi terminlarning faol o‘zlashtirilishi tufayli XX asrning so‘nggi o‘n yilligida muhim o‘zgarishlarga uchragan turli tizimlar (shuningdek, unga kiritilgan terminlar)dan farqli ravishda huquqshunoslik sohasi va uning atamalari tubdan o‘zgartirilmagan[20].

Ta’kidlash joizki, fransuz, nemis, lotin, yunonchadan olingan so‘zlardan deyarli barchasining o‘zbek tilida termin sifatida qo‘llanishi rus tili orqali ro‘y bergan. Mazkur terminlarning talaffuz va imlo masalalari ham aynan rus tili orqali o‘zlashtirilgan.

2 tomli O‘TILda mavjud huquqiy terminlarning tahlili quyidagi natijalarni berdi.

Sof o‘zbekcha terminlar: boshpana, yoqlamoq, ish, kuch, oqlovchi, so‘z, so‘roq, so‘roqsiz, tergamoq, tergov, tergovsiz, tergovchi, tuzuk, egri, qoralamoq, qoralovchi.

Arab tilidan olingan (asosi arabcha) so‘zlarning termin sifatida berilishi: ajrim, aybdor, ayblamoq, ayblanuvchi, ayblov, ayblovchi, dalil, da’vo, jabrlanuvchi, javobgar, jinoiy, jinoiy-protsessual (arab+rus) jinoyat, ijro, maslahatchi (xalq maslahatchisi), shuurli, shuursiz, shuursizlik, himoya, hukm, huquq, huquqiy.

Fors tilidan olingan (asosi forscha) so‘zlarning termin sifatida berilishi: badarg‘a, guvoh, guvohlik.

Rus tilidan olingan so‘zlarning termin sifatida berilishi: alibi, arbitraj, arest, immunitet, kassatsiya, kvalifikatsiya, kollegiya, regress, retsidiv, sanksiya, sudlanganlik, sudlanuvchi, eksterriroriallik.

Ko‘rish mumkinki, ikki tomli va besh jildli o‘zbek tilining izohli lug‘atlarida huquqiy (yur. va huq. pometali) terminlarning genetik xususiyatlari talqinida farqlar mavjud. Xususan, besh jildli O‘TILda huquqiy terminlarning qaysi tildan olinganligi haqida aniqroq tasavvur olish mumkin. Unda sof o‘zbek tilidan olingan so‘zlarning termin sifatida qo‘llanish holati huq. pometali terminlar umumiy miqdorining 4 %ini tashkil etadi. Arab tilidan o‘zlashgan so‘zlarning termin sifatida berilishi 30 %, lotin tilidan o‘zlashgan so‘zlarning termin sifatida izohli lug‘atda pometalanishi 3 %dan iborat. Fors, fransuz va nemis tillaridan olingan terminologik birliklar esa mos ravishda ushbu 5 jildli O‘TILdagi huquqiy terminlarning 6 %, 5 % va %ini tashkil etadi.

[20] Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М., 1977. С.17.

Xuddi shu tahlil tomli O‘TILda quyidagicha: arab tilidan o‘zlashgan terminlar 41 %, sof o‘zbekcha so‘zlar 30 %, undan keyingi o‘rinda 4 % rus tili va u orqali o‘zlashgan terminlar va kam miqdorda 6 % fors tilidan o‘zlashgan terminlardan iborat.

2 tomli O‘TILda sof o‘zbekcha terminlar 30 % ni tashkil etgan bo‘lsa, 5 jildli izohli lug‘atda 4 foizni tashkil etadi. Ta’kidlash joizki, o‘zbek tilidagi so‘zlarning termin sifatida qo‘llanishi keyingi O‘TILda biroz salmoqli (umumiy miqdorga nisbatan kamroq natijani qayd etsa ham): bitim, bosqinchilik, kechirim kabi so‘zlar termin sifatida keltirilgan.

Har ikkala O‘TILda ham genetik jihatdan arab tiliga mansub birliklar yetakchilik qiladi. Bu so‘zlarning ko‘p qismi umumturkiylik xususiyatiga ega ekanligini inkor etmagan holda sof o‘zbekcha so‘zlarning salmog‘ini oshirish xalqimizning o‘z tilidan kengroq va soha tili sifatida foydalanish qamrovini oshirishiga xizmat qilishini ta’kidlash lozim. Albatta, O‘TIL keng xronologik doirada o‘zbek tilining butun so‘z boyligini emas, balki hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilining keng iste’moldagi so‘z boyligini to‘plash va tavsiflashni o‘ziga maqsad qilib qo‘yadi[21].

Bugungi kunda genetik jihatdan sof o‘zbek tiliga oid birliklarning termin sifatida qo‘llanish holati navbatdagi izohli lug‘at uchun manba bo‘lishiga ishonamiz. Zero, terminga aylanib ulgurayotgan tarafkashlik, garov, qarindosh-urug‘chilik, so‘kish, haqorat qilmoq kabi birliklar lug‘atlarda aks etib, qonunchilik amaliyotida qo‘llanib, huquqiy jarayonlarga faol kirib borganda tilimizning keng imkoniyatlarini namoyon qilgan bo‘lamiz.

O‘TILda mavjud huquqiy terminlar ichida milliy va baynalmilal terminlarning lug‘aviy sinonimiyasini alohida olingan terminlar doirasida (bosqinchilik – banditizm), shuningdek, birikma terminlar doirasida ham (ishonch bildirish – akkreditatsiya) kuzatish mumkin. Ayrim hollarda baynalmilal terminlarni birikma termin sifatida o‘zlashtirish, shuningdek, ularni parallel qo‘llash terminologik sinonimiyaning aralash turini keltirib chiqaradi. O‘zbek tilining huquqiy terminologik tizimida baynalmilal terminlarning tarjima qilinmasdan, aynan qo‘llanishi ko‘p o‘rinlarda o‘zini oqlaydi. Ammo tilda aniq muqobillari mavjud va huquq sohasida aynan o‘sha tushunchani ifodalagan birlikning terminologik birlik sifatida qabul qilinishiga baynalmilal variantning qo‘llanishi xalaqit bergan holatlarda e’tirozlar paydo bo‘lishi tabiiy. Manbalarda keltirilishicha, boy yozma leksikaga ega tillarda baynalmilal terminlarning mavjud muqobillaridan va tilning ichki leksik imkoniyatidan to‘la foydalanish, shuningdek, terminlarni tarjima qilish eng maqbul yo‘l ekanligi ta’kidlanadi. Ammo o‘z o‘rnida aytish kerakki, o‘zlashma terminlarning afzalliklari terminologiyaga oid bir qator ishlarda qayd etilgan. “Xorijiy til terminlari afzalligining eng yorqin va oddiy isboti ularning internatsionallik xususiyati. Boshqa bir dalil ham mavjudki, buni ham ta’kidlash o‘rinli: xorijiy til terminlarining muayyan til sistemasida ajralib turishi, til ichida bog‘lanmaganligi, polisemantiklik xususiyati ehtimolining yo‘qligi ushbu terminlarning afzalligini yana bir bor ko‘rsatadi. Milliy tilda mavjud so‘zning termin bo‘lib shakllanishi uchun vaqt kerak, xorijiy so‘z esa termin sifatida tayyor birlik sanaladi”[22]. Ushbu fikrni inkor etmagan holda ta’kidlash kerakki, o‘z va o‘zlashma qatlam terminologik birliklari muayyan tushunchani ifodalashda aniqlikka ega bo‘lsa, bu sinonimik birliklarni qo‘llashda cheklashlar belgilash shart emas. Agar milliy terminning tushuncha anglatishda murakkabliklarga egaligi, chalkashliklar kelib chiqishi kuzatilsa, o‘zlashma birlik

[21] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: **Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 006. – Б.6.**

[22] Кутина Л. Термин в терминологических словарях (к антитезе: энциклопедическое- филологическое) // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л.: Наука, 1976. – С. 19–30.

soha asosiy termini deb hisoblanishi maqsadga muvofiq. Shu o‘rinda N.Mahmudovning “…o‘zbek tilining o‘z xolis yasalish imkonlaridan foydalanib ish ko‘rilsa, tilimizning tabiiy takomilini ta’minlamoq mumkin bo‘ladi”[23] degan fikriga tayanadigan bo‘lsak, “ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni iste’molga kiritish, zamonaviy atamalarning o‘zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo‘llanishini ta’minlash”[24] kun tartibida turgan dolzarb vazifa ekanligini ta’kidlagan holda quyidagi ba’zi huquqiy terminologik birliklarning milliylashtirilishi bo‘yicha tavsiyamizni keltirib o‘tamiz:

kodeks – tuzuk; akkreditiv yorliq – vakolat yorlig‘i; korrupsiya – poraxo‘rlik; diskriminatsiya – ayirmachilik; ekspert – bilarkishi/mutaxassis; arest – tutib turma/ozodlikni cheklash; kvorum – yetarlilik hisobi/vakolatli qatnashchilar; registratsiya – ro‘yxatga olish/dan olish; agentlik – tamsil; agentlik – tamsilchi; kompensatsiya – qoplab berish; sessiya – o‘tirim; de-fakto – amalda; de-yure – rasman/qonunan; appelyatsiya – norozilik shikoyat; pensiya – yoshga doir maosh; ratifikatsiya – tan olish; migratsiya – ko‘chish; migrant – ko‘chuvchi; integratsiya – birlashtirish; ishchanlik obro‘si – mehnat obro‘si; validlik – yaroqlilik.

Demak, huquqshunoslikka doir terminlar lug‘atini tuzishda baynalmilal terminlarni turkiylashtirish masalasida quyidagilarni tavsiya qilish mumkin:

- o‘zbek tilining izohli lug‘atida mavjud birlik orqali sinonimiyani hosil qiladigan baynalmilal birlikning o‘zbekcha varianti olinadi (migrant – ko‘chuvchi)

- baynalmilal terminning o‘zbek tilidagi muqobil sinonimi terminlik xususiyatlarini o‘zida jamlay olmasa (sinonim va polisemantiklik xususiyati neytrallikdan yuqori bo‘lsa), turkiy xalqlarning huquqiy terminologiyasida mavjud birliklarni ko‘rib chiqish. Katta ehtimol bilan o‘zbek tilining lug‘at boyligida mavjud birlik terminlik pozitsiyasida bo‘lishi mumkinligi hisobga olinadi (sessiya – o‘tirim)

- tarixiylik prinsipiga amal qilgan holda, baynalmilal termin anglatuvchi tushuncha (yoki shu tushuncha analogi)ning tarixiy qo‘llanilishi holatiga murojaat etiladi (kodeks – tuzuk).

Xulosa shuki, huquqqa doir bilimlar jamiyat hayotini tartibga solishning muhim omillaridan biri ekanini hisobga olganda, bu soha kadrlarining yetuk mutaxassis bo‘lib yetishishida bo‘lg‘usi yuristlarning ta’lim jarayonida foydalanadigan lug‘atlarida milliy til xususiyatlaridan kelib chiqib terminlarni kiritish, internatsional birliklarni milliylashtirish hamda lug‘atda aks ettirish kata ahamiyatga ega. Biz yuqorida yuritgan fikr-mulohaza hamda tavsiyalar nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аҳмедов Ғ. Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати. – Тошкент: Адолат, 002. –327б.

2. Ғуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти: Филология фанлари номзоди ... диссертация: – Тошкент. 005.

3. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М., 1977. С.17.

4. Касымова М.Х. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.

[23] Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 012. – Б.77.

[24] “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” №5850-сонли Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони.

5. Кутина Л. Термин в терминологических словарях (к антитезе: энциклопедическое- филологическое) // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л.: Наука, 1976. – С. 19–30.

6. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Филол. фанлари номзоди дис. … автореф. – Тошкент, 1995.

7. Кўчимов Ш.Н. Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил): Филол. фанлари доктори дис. … автореф. – Тошкент, 004.

8. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 012. – Б.77.

9. Саидов А. Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. – Тошкент: Адолат, 1994. –32 б.;

10. Саидов А. Султонов С. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва инсон ҳуқуқлари. – Тошкент: Адолат, 1998. –178б.;

11. Саидов А.Х. Давлат тили ва ўзбек атамашунослиги муаммолари. Ўзбек тилида халқаро ҳуқуқ атамалари (илмий мунозара материаллари). – Тошкент, 1998. 7-10б.;

12. Свиридова Е. Н. За точность и единство терминологии в юриспруденции // Проблемы права, 009. – №11. – С. 0–28.

13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-5-жилдлар. – Тошкент**: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 006.**

USING QUESTIONS IN STRUCTURED STAGED MODEL OF TEXT FORMATION (As an example of Uzbek speakers)

Normamatova Dilfuza Turdikulovna
Doctor of philosophy on philology, senior teacher
Gulistan State University
dilfuzalight@mail.ru

Abstract: In this article, it is described the use of interrogative pronouns in the study of a foreign languages by the model of the four-staged system of text formation (FSSTF) and the structures of dialogues and monologues via the questions. It is also, discussed about strengthening learners' skills on language aspects as well as composing interrogative sentences in a particular direction. Thus, ways to easily assimilate for the learners' language materials independently, using the questions effectively in four-staged system model of text formation in correct and fluent speech is one of the fruitful strategy. It is also beneficial for the learners' communicative literacy, oral and written communication in the language of language learners. In the study of foreign languages, the tasks should be free from excessive complexity, easy to learn, not to cause unnecessary difficulties, to master the topic quickly, to master the quick ways and apply it in speech practice.

Keywords: text, model, method, speech, component, word, stage, process, grammar, form.

The modern education system is improving and developing on the basis of the market economy, integration of information and production of technologies. In particular, the

organization of the study of foreign languages in higher education on the basis of innovative technologies is one of the urgent tasks of today.

The purpose of the study

As it is impossible to imagine without a computer to expand the spiritual worldview, to improve individual (oral and written) speech, to gain experience from foreign countries, to create the necessary information-text and, if necessary, to acquire the skills of its rapid transmission, achieving a culture of free communication in English also requires regular research, vocabulary development, consistent and continuous thinking, accurate, concise, understandable expression of ideas, the ability to use interrogative pronouns correctly and the search for a complete answer to it. кўникмаларини мустаҳкамлайди. This didactic process strengthens the student's ability to learn English as a whole system, independent thinking, questioning words and phrases, choosing the right ones, creating a system of interrogative sentences, composing interrogative sentences in them, in grammatical and stylistic analysis. The correct and fluent speech, communicative literacy in oral and written communication in English can contribute the rapid formation of a culture.

According to Uzbek and foreign methodist-technologists' conducting scientific and pedagogical research in the field of foreign languages [1, p-85] innovative technologies applied in the new generation of textbooks should be interesting, free from excessive complexity, easy to learn, do not cause unnecessary difficulties, rapidly master the topic, serve to master the quick ways to apply it in speech practice. Due to the linguistic and communicative abilities of a person's learning a foreign language, the formation of lexical and grammatical skills, conversation, the development of knowledge and skills in text processing and translation gives good results. [, p-47].

To do this, foreign language teachers themselves must be able to understand the phenomenon of interdisciplinary integration, which forms the mechanism of critical thinking, comparison, selection and discovery of the cause-and-effect relationships between social laws, interdisciplinary and interdisciplinary connections, language and speech dichotomy [3] be aware of ways of implementation, new methods and tools (technologies). Although sentences regularly appear as separate speech movements, they must clearly express the sentences and the corresponding movement of the speech. [10, p-9**]** They should also be aware of the basics of collaborative pedagogy, psycholinguistic approach to the student's personality in order to accelerate the acquisition of a foreign language in order to increase the effectiveness of education. Among these problems it is crucial creation of intensive-universal technology for the formation of independent text-writing skills for students, for the development of acceleration, step-by-step system of text creation and its introduction into school practice. Among these problems is the intensive development of students' independent text creation skills – a special place is given to the creation of universal technology, the development of an accelerated, step-by-step system of text creation, which serves this purpose, and its introduction into learning practice. [6, p - 6]

In today's system of higher education, the main purpose of teaching a foreign language is to form in students a culture of oral and written speech. A reliable and easy way to achieve a goal is to develop the student's speech formation skills by creating dialogues texts of different content. To this end, the technology of systematic language learning is a complex, at the same time interesting way from phonetics to stylistics on the basis of modul tasks.

A reliable and easy way to achieve a set goal is to develop oral and written skills to develop the student' speech.

a) **Stage 1**: to increase their vocabulary at the beginning of the process, to translate, to interpret the semantics of special interrogative pronouns.

b) **Stage :** to group different word groups, select interrogative words according to the given topic.

c) **Stage 3:** to connect the words with other words, using question words, consolidation of grammatical and syntactic knowledge

d) **Stage 4:** to construct different interrogative sentences and use them in dialogues and texts focusing on the content and semantics of the sentences**.**

In creating new texts and dialogues FSSTF model can often serve to develop language skills.

Methods and Object

The four-staged universal model of systematic language learning FSSTF can be used effectively in the study of mother tongue, Russian, foreign languages and other social sciences, in independent education system, determining the level of speech and communicative literacy of students. In any language interrogative pronouns have a great importance in the study of primary and secondary parts of speech. [7, p-77].

In this work, we will discuss the implementation of a psycholinguistic approach of the student in learning foreign languages, the given speech situations, ways to use the language independently or the methods of using the model FSSTF to create the small dialogues on different themes using interrogative pronouns and its effectiveness in improving students' speaking skills.

It is known that the effectiveness of learning a foreign language will be increased if only the audience is given the opportunity to think freely, learn a new topic and work with speech situations, if the initiative of individual creativness of students' is encouraged. The integrity of a text is created by combining all its components so that the text emerges through the author's purpose. [9, p-8]. It is known that the creation of mainly dialogic texts is an important factor in language learning. In this regard, we again refer to the interrogative pronouns. In both languages, interrogative pronouns form different lexemes such as who, what, why, how, where, which, when how many, how much. It is difficult to distinguish these interrogative words in modern English because several differences that are mutually independent intersect with each other in different ways. [8, p-116].

There are many ways to ask questions in English. It's important to understand the situation when deciding how to ask questions. In other words, is the question you want to ask a polite request? Would you like to confirm the information you already know? Are you gathering details about a subject? [11]

Task. Make up the dialogue on the theme "**In winter**" using FSSTF model

In working on the the model of FSSTF in the first stage, the lexical units required for the topic that were selected as keywords:

What, when, why, who, whose, how, where, December, January, February, you, we, cold, white, snow, winter, ice, wind, sledge, new year, ski, snowflake, snowman, etc…. (In this stage, the teacher can quickly determine how much vocabulary each student has on a particular

topic, the ability to translate and the level of oral expression, without any questions and answers.)

In the second stage, students were able to choose the interrogative pronouns from the previously selected words, to distinguish them in terms of meaning, to apply the acquired theoretical and grammatical knowledge in speech practice. what are the …, when is …, how is …, who is …, how many …, why is …, etc… . (In the second stage, the student will be able to distinguish the semantics of words and, at the same time, they are followed to what extent they master the language materials.).

In the third phase of the model, students completed the tasks such as composing interrogative sentences in different contexts and directions, changing word order, concise and expand the sentences using the lexical and syntactic resourceswhich were accumulated in stages 1 and . Thus, in order to express the idea clearly, they applied the grammatical rules of constructing interrogative sentences. In this stage, students composed the following simple and complex interrogative sentences:

What months are the winter months? When winter comes? Who can ski in winter? What holiday we can observe in winter? Do you like the winter? Who is snowman? Why it is cold in winter? Who can ski in winter?

In the process of working up during the third stage, students worked on various exercises related to oral and written practice:

a) With the connection of interrogative pronouns it was formed simple and complex interrogative sentences related to the topic.

b) Samples of interrogative sentences containing grammatical rules were constructed, and while speech skills were developed.

c) Students have acquired the ability to differentiate the structure of interrogative sentences in a foreign language, that is, to learn to fill and expand the structure of the sentence during the expense of new information.

d) In the fourth stage of the model, they created small dialogic texts through questions and answers, placing the questionnaires in step 3 correctly and appropriately according to their content. Eg:

- Good morning.
- Good morning.
- Do you like winter?
- Yes, I do.
- What are the winter months?
- Winter months are December, January and February. And when winter comes?
- In December.
- Who can ski in winter?
- The children can ski in winter. They can sledge on icy hills too.
- What holiday we can observe in winter?
- It is the New Year holiday.

The following positive results were achieved during the experimental training:

- Students made effective use of selected specific interrogative pronouns in the process of creating oral and written dialogues.

- Communicative - grammar rules are inextricably linked to the topic studied creating the dialogues and texts.

(Visual aids, pictures can also be used effectively to improve students' speaking in a foreign language in this FSSTF model.)

The model FSSTF used in the experimental process is adapted to the language materials specified in the standard curriculum, and as the student's knowledge expands, the model tasks become more complex and their quality and content to improve. At each stage, different linguistic phenomena are reflected, and students' full attention is focused on these phenomena and the rules of their application in practice.

Results and discussion

In the course of this research, the use of interrogative pronouns in the acquisition of a foreign language by Uzbek students was taken as an object. During the experiments, it became clear that the grammatical structure of English and Uzbek languages belonging to different language families' lexical uses and differentiation of syntaxes should be studied step by step. The study was conducted in four groups ESP of Gulistan State University. Also, the sentence structure of the two languages is different, that is, if the rule of making special question in English is Wh + Vaug + S + V. So, the rules of making special question in Uzbek are made with the rule of Wh + V or S + Wh + V, had some difficulties in composing dialogic texts. As we work on the FSSTF model, first of all, the study of these interrogative pronouns requires the study of how they can be applied to both animate and inanimate objects, and we can consider that following information of the interrogative pronoun Who is a pronoun that is used in 3 different cases. [5, p-94]

According to the functions in speech pronouns can perform substansial or adjective approached with either nouns or adjectives. Depending on whether they change their forms or not pronouns are divided into changeable and non- changeable pronouns, and pronouns are divided into the groups depending on to express category of person or not express the person. [4, p-40]

Interrogative pronouns a) in the character of noun; b) in the character of adjective; c) in the character of adverb; g) in the character of numeral also, interrogative semantics and lexemes were taught more deeply in the first and second groups. In groups third and fourth groups, the use of interrogative pronouns was conducted communicatively.

According to the results of the study, the ability of students of groups 1 and to actively use interrogative pronouns in speech was more effective than students of groups 3 and 4. In addition, the interrogation required the study of their formation in both languages morphologically. During the study we observed that language learners should have knowledge of modern technologies and cultural awareness, as well as mastery of informative foreign language materials in the process of language acquisition. Active use of interrogative pronouns in the acquisition of a language belonging to different language families is important in the creation of dialogic and monologue texts.

Conclusion

The effectiveness of using model technology in studying the use of interrogative pronouns for Uzbek students' speech development in English is that the student understands the connection between increasing and enriching vocabulary to compose and answer questions, speech development, systematic language learning, speech-linguistic integration events, demonstration,

get acquainted with the principles of consistency and comprehensibility. The learner can independently assess the acquired speaking skills, written thinking, text creation skills, learns critical thinking simultaneously learning to construct interrogative sentences.

Working on 4-step system of text creation will effectively be kept in the student's memory. They will be able to work in a model system at any time, write specialized lectures, and create creative texts. By creating an independent text based on the step-by-step tasks of the FSSTF model and the teacher acquires the ability to closely monitor, identify and objectively assess the student's vocabulary, interpretation and translation skills, speaking skills. The student will have the opportunity to conduct research independently and create scientific and creative texts, to test themselves.

Bibliography

1. Musina Z. M., Mirsoatova S. S., The use of teaching speech situations in foreign language lessons. Tashkent-1995. P-85
2. Uljaeva Sh. Methods and didactic methods in language teaching. Language and literature education. Journal, 019. № 1.
3. Subbotin S.N. Organization tselepolagayushchey deyatelnosti obuchayushchixsya na urokax (electronic resource) // Rejim dostupa: http: // imkraz, 68 tdu.ru/mer_kval.htm
4. J. Bo‘ronov., M. Buronova. English grammar. T-1978. p-40.
5. L. S. Barkhudarov., D. A. Shteling. Grammar of the English language. M- 1973. p-94
6. Ziyadova T.U. Text creation technology. Monograph. T. 007 . P-7.
7. Ziyadova T. Nematov X. Gulomov A. Increase students ’vocabulary. Educational-methodical manual for native language teachers, T., 1996, p - 77.
8. Otto Jesperson. Modern English grammar. Drayton house London. 1961. P-116.
9. Sch. O. Anatolyevna. Abstract. Semantic syntactic characteristics of constructions with the pretexts with and without in modern English. Belgorod-2013 p-8.
10. A.I. Smirnitsky. English syntax. M. 1957. p-9.
11. Kenneth Beare https://www.thoughtco.com/how-to-ask-questions-in-english-1211981
12. https://learnenglish.britishcouncil.org/english-grammar reference/questions-and-negatives

THE IMPORTANCE OF INFORMATION AND NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE YOUNG GENERATION IN THE INFORMATION SOCIETY SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF THE CIVILIZATION OF UZBEKISTAN

Fayzieva Shoira Ayubovna

Katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti

fayzieva shoira@gmail.com

Abstract: the achievement of the state independence of the Republic of Uzbekistan and the choice of a specific path of economic and social development made it an urgent task to

reorganize the structure and content of education. In the modern information society, the study of pedagogical sciences is a national problem. This article discusses the importance of information and new pedagogical technologies in the education system of an informed society in the development of the independent Republic of Uzbekistan and what needs to be done in the education system in this area today.

Keywords: action strategy, law on education, national curriculum, informatics and information technology, teachers, higher and secondary specialized education, higher education, spirituality and morality, scientific and intellectual heritage, modern knowledge, self-improvement, education.

At the present stage of development of the Republic of Uzbekistan, the issues of educating a harmoniously developed generation have become a priority policy of our country, following the path of building an independent, legal and democratic civil society. The achievement of state independence of the Republic of Uzbekistan and the choice of a specific path of economic and social development made it an urgent task to reorganize the structure and content of education. Living in an informed society, the works of President Shavkat Mirziyoyev in all areas of the country's lifelong education, including the “Action Strategy” in five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan for 017-2021, the works of the first President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov, “National Personnel Training Program” and the reforms provided for by the Laws of the Republic of Uzbekistan “On Education” have successfully passed the test of life. The Law of the Republic of Uzbekistan “On Education” and the “National Personnel Training Program” provide for the development of higher and secondary specialized, vocational education as a new type of educational institution, special attention is paid to teacher training and issues, for example, improving their skills. When addressing these issues, the organization of industrial education in the system of higher and secondary specialized, vocational education, the choice of teaching methods and the development of new ones remain the requirements of the time. These policy documents were supported not only in our country, but also by the leaders of many developed countries, scientists, specialists and educators.

This is because these documents are based on the noble goal of educating a versatile person. As the first President Islam Karimov said: “If the tasks of reforming the education system are successfully solved, the socio-political climate will change dramatically, and democratic values will be established in the minds of people. A person consciously determines his place in society” [1, 7- b]. In educating the younger generation as a harmoniously developed person, the use of the rich centuries-old spiritual, scientific and practical heritage of our people, life values, customs, traditions and beliefs is of decisive importance. These are two things that appeal to us today. The entire world community recognizes that the spiritual, moral, scientific and intellectual heritage of our republic, following the path of independence, is being sincerely studied. As an expression of this, Imam Muhammad ibn Ismail Bukhari, Al-Fargani, Burkhaniddin Margilani, Al-Moturudi, Prophet David, Bahauddin Naqshbandi, Amir Temur, Mirzo Ulugbek, Babur Mirzo, Alisher Navoi, Ibn Sino in celebrating the birthdays of the people in our country and in everything world, the restoration of majestic shrines dedicated to them, and the attention of the state to the publication of their spiritual and scientific heritage and works have become a great incentive for the study of our national heritage.

In this regard, President Shavkat Mirziyoyev, in his book “Together we will build a free and prosperous democratic state of Uzbekistan”, said: We are immensely proud of our teachers, educators and contemporaries, who in practice showed an unshakable example of will, determination and courage, devoting their lives to comprehensive development our dear Motherland” [2, 5-9b]. Obviously, the main reason for the spread of the Naqshbandi theory among the masses is that it corresponds to the interests of ordinary people and their way of life and is based on self-esteem” [4, 116 b]. The liberalization of the economy in our country and the further deepening of reforms in this area will increase the demand for choosing a profession, education, learning the secrets of the economy, and the need for a deep study of science. This, in turn, requires the training of engineers and teachers who are well versed in professional laws, able to compare different situations, teach students and know the secrets of their profession. This is an educational institution that provides higher and secondary specialized, vocational education within the framework of state educational standards of higher education and professional colleges, which gives students professional orientation and knowledge. And the deep development of skills, the need to give one or more specializations in the chosen profession has become an urgent problem of our time. At the present stage of development of education in our country, the disciplines “Information Technology”, “Information Technology in Education”, “Pedagogical Technologies”, “Pedagogy” and “Professional Pedagogy” allow us to adapt our economy to the level of excellent condition should be focused on outstanding tasks, such as at the higher education level.

Education in the field of information and new pedagogical technologies is a relatively young and developing area in many areas, which develops in parallel with the development of universities and professional colleges and lyceums. The main goal of training is the development of the intellectual abilities of students, as well as the ability to make independent choices and decisions, along with the acquisition of the necessary knowledge. Information and new pedagogical technologies are enriched with the most advanced methods and trends recognized all over the world. Today, new concepts and theories developed in connection with other fields of science are being developed in this field, which are waiting for their wide application.

In the modern information society, the study of the pedagogical aspects of the priceless and vast spiritual, cultural, scientific and practical heritage created by our ancestors over many centuries is a national problem. This huge treasure is an effective tool for shaping the spiritual, educational, socio-historical, economic, political, innovative and pedagogical commitment to independence among the younger generation. Self-improvement of a person is a complex concept, and his self-development occurs at all stages of a person’s life and in all areas of activity, that is, from birth to the end of his life. Education should be carried out on the basis of certain laws up to the formation of personality. It is important that human self-development is of decisive importance in all spheres of social life, which contributes to self-improvement and creates an environment of general maturity. When a person's self-development becomes a public matter, when people positively influence each other, set an example for each other and pay special attention to each other, their acquisition of positive social qualities will be successful. This is done in the form of an example, and in some cases an imitation. People who do not show themselves in life do not find their place in society; active influence and a positive example of others are important. That is why it is important to know the time, the people around and, if necessary, lend a helping hand in time to prevent some trouble.

To do this, we must pay enough attention to the education of the younger generation. In this regard, President Shavkat Mirziyoyev in his book “Building a great future together with our brave and noble people” said: “Of course, we do a lot to educate the young generation who think independently, have modern knowledge and skills, and have a strong life position. But objectively, given the fierce struggle for the minds and hearts of the population, especially young people, and the growing threats of religious extremism, terrorism, drug addiction and “mass culture” around the world, for the sake of our children, we must not weaken in the field of education, spirituality and enlightenment for a moment , works and raise it to a new level” [3, 17 b]. Information and new pedagogical technologies reveal the regularities of the processes of self-expression and discovery of a person in the civilization of Uzbekistan. In this, the maturity of the individual is reflected in his rational attitude towards himself and others, nature and society. In the information society, with the help of information technologies, it is easy to see that the disciplines “Pedagogical Technology”, “Pedagogy” and “Psychology” show that a person develops in practice and acquires professional skills. The success of education depends on the knowledge of the individual.

In each type of activity (study, play, work, etc.), a person experiences different emotional experiences and shows different skills. In this regard, it is advisable to use in the educational process methods and techniques that form skills that require vision, hearing, perception and various mental processes: memory, imagination, thinking, human ingenuity, etc. Based on this, the student participates in the educational process and develops ethical concepts - knowledge and skills, as a result of which he becomes an active participant in the educational process, and not an observer. The use of narration, narrative methods, as well as examples from the classical pedagogical heritage, in addition to words, when influencing the personality, has a positive effect on students. Therefore, our scientists-teachers put forward the foundations of training in the disciplines “Information Technology”, “Information Technology in Education”, “Pedagogical Technologies”, “Pedagogy” and the teaching of this doctrine in the information society and pedagogical thought, consciousness, information communication technology (ICT) is not accidental the impact on mental development in terms of literacy requires a separate study.

It should also be noted that in “Pedagogical science in the XXI century” [7, 18] and “The concept of pedagogical sciences” [4, 8-32 b] and “Integrated organization of spiritual and moral education of university students”, “Theoretical and practical foundations” in it: “The study of the educational data of thinkers living and working in East and Central Asia, as well as the application of these views in schools and preschool institutions, families, communities, etc. Using them in the educational process in public organizations, allows us to determine the laws of the comprehensive development of a person” [4 , 12b], - not by chance. These works have not yet been fully studied in pedagogical research from the modern point of view of the rich educational and cultural heritage of the Uzbek people, their experience in the field of education, their views on the theory of education, that the scientific theory is not fully substantiated.

Today, one of the main tasks of the Ministry of Higher and Secondary Specialized Vocational Education at the national level is the development of modern education in the information system of the information society, recognizing the importance of information and new pedagogical technologies in the development of the younger generation. The goal is to educate young people about a profession, choose a profession according to their desires and form a sense of devotion to their profession throughout their lives. Therefore, the organization of a

high and effective educational process based on the above program of disciplines and the training of qualified and competitive specialists is a key issue in the development of civilization in Uzbekistan. It includes the state educational standard of higher and secondary specialized vocational education, teaching aids in the educational process, modern pedagogical and innovative technologies, education of students in the spirit of spiritual and moral values, personnel in the modern information society.

A wide range of conditions are being created in our country for realizing the potential of our young generation on the path to building an independent legal state and a free civil society. This, in turn, gives rise to the desire of our youth to master the wealth of science, technology and culture created by our people and all of humanity, to acquire knowledge and study their profession in depth. In fulfilling this important task, the works of President Shavkat Mirziyoyev, the works of the first President of the Republic Islam Karimov, the "National Personnel Training Program" and reforms in the Laws of the Republic of Uzbekistan "On Education" and "Information Technologies" [3,914b] "Information Technologies in Education", " Pedagogical technologies", "Pedagogy", "Psychology", in turn, play an important role in educating our future youth as full-fledged and competitive personnel, and their deep knowledge. To do this, a specialist teacher must set an example with his complex qualities (as morality and conscience, humanity and patriotism, awareness of world news, the ability to use them wisely, a qualified teacher of his profession, his appearance and inner world) serves as the basis for the formation of personnel, which helps to perform formation tasks. To do this, "Information technology", "Information technology in education" [2,10 b], "Pedagogical technology", "Pedagogy" and "Psychology" should become one of the priority subjects that rightfully teach the basics of the specialty [4 46 b]. This requires significant changes in the organizational forms of education.

The President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev said that the younger generation should be interested in their chosen profession, acquire modern knowledge and know their profession as a competitive professional, form a spiritual consciousness based on the ideology of national independence, which is an integral part of our main activity, goals today, and its vital necessity . President Shavkat Mirziyoyev said: "We will continue the path of social reforms, improving the level and quality of life of our people, based on the principle "Reforms are not for reforms, but for people." In other words, we will adhere to the principle of a strong social policy, which is one of the five popular principles of the "Uzbek model" of development" [1, 1b].

These tasks are primarily aimed at ensuring that the younger generation, the builders of the future, become highly qualified personnel, work hard for their country and people, work honestly for the benefit of the development and happiness of a free country [2 11-13b]. So, when we analyze the problem of the importance of information and new pedagogical technologies in the development of the younger generation in the education system of an informed society in the development of the civilization of Uzbekistan, we use "Information Technologies", "Information Technologies in Education", "Pedagogical Technologies" and pedagogy. It is important to take into account not only the unique classical heritage of our country, but also the best practices accumulated in foreign countries in the teaching of "Information Technology", "Information Technology in Education", "Pedagogical Technologies" and "Psychology".

References:

1.Mirziyoyev Sh.M. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz" // – Toshkent: "O'zbekiston", 017 yil. 491 bet. 17-21 bet.

2.Jo‘rayev R.H., Safarova R.G‘. va boshq. Pedagogika fanlari konsepsiyasi // Toshkent: “Xalq ta’limi”, 004. № 5. 8-32 b.

3.Zaripov K.Z., Norova Sh.U. Oliy o‘quv yurti talabalarini ma’naviy-axloqiy tarbiyalashni kompleks tashkil qilishning nazariy va amaliy asoslari. // “BDU”. Buxoro, 005. 124 bet.

4.Zaripova G.K., Sayidova N.S., Takhirov B.N., Hayitov U.Kh. Pedagogical cooperation between teacher and students in the credit-modular system of higher education // Science, Education and Culture. № 8 (52), 020.

THE ROLE OF MOTIVATION IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE

G‘oziyeva Nodira

Gulistan State University, Faculty of Philology, teacher of the Department of English Language and Literature

Abstract: This paper analyzes the part of inspiration in dialect learning, particularly outside dialect securing. It compares two distinctive subjects who are learning English however they have different foundation of family, dialect learning involvement, and interface. They were given pre-, post-tests to affirm their information; additionally, they were met to know how they are empowered to memorize a dialect. The paper shows the significance ofinherent inspiration for moment dialect learners.

Keywords: language skills, motivation, knowledge, demotivation, intrinsic motivation.

INTRODUCTION

The objective require of advanced society, particularly within the setting of the rebuilding of all its joins, including education, is the seek for ideal ways to extend inspiration within the think about of remote dialects. It appears imperative that instructive educate test diverse procedures and ways to extend inspiration. The higher the inspiration of understudies, the more productive will be the think about of a outside dialect. Based on the information of pragmalinguistics and taking into consideration the changed status of a outside dialect as a implies of communication and shared understanding within the world community, the advanced methodemphasizes the ought to reinforce the motivational angles of dialect learning. Advanced clinicians and instructors are joined together within the truth that the quality of the movement and its result depend, to begin with of all, on the inspiration and needs of the person [6], his inspiration; it is inspiration thatcauses intentional action that decides the choice of implies and methods, their requesting to realize objectives. The issue of inspiration in learning emerges in each examined subject. In fitting procedures and manuals, strategies have been created for its improvement and incitement, taking under consideration the specifics of the subject. In any case, the issue of inspiration for learning remote dialects is especially intense. Analysts on the issue of inspiration give information on its decay from lesson to lesson. It is vital that until the minute of examining a outside dialect and at the exceptionally starting, understudies as a rule have tall inspiration. They need to communicate in a remote dialect with peers; it is enticingto recount lyrics and sing melodies in a remote dialect; perusing to memorize approximately other nations. Many understudies see within the consider of a outside dialect something “adventure”, infiltration into a new unfamiliar world; alluring is the opportunity to convert: “I am a speaker in my local dialect,” “I am a speaker in a outside dialect.” In a word, nearly everybody contains a

want to talk a remote dialect, to be able to communicate specifically, through a book or correspondence. But the authority of a outside dialect starts, and the demeanor of understudies is changing, numerous are disillusioned. In fact, this prepare presupposes a period of aggregation of “building material”, a organize of unavoidably primitive substance, overcoming different challenges, which postpones the accomplishment of the objectives that were envisioned of. As a result, inspiration diminishes, counter-activity vanishes, the will to memorize a outside dialect debilitates, by and large execution diminishes, which, in turn, adversely influences inspiration. And afterward, as grown-ups, they lament what they missed, disappointment emerges not as it were with oneself, but basically with the organizing of educating a remote dialect.Such is the broadly watched picture related with the ponder of a outside dialect and in specialized schools. The investigation of accessible household and Western writing appeared the taking after. At the minute, there's no agreement or unequivocal arrangement to this issue, to be specific, what precisely is inspiration in common and inspiration for instructive exercises in specific. The look for ways to fathom the address of the inspiration of learning is conceivable in terms of mental inquire about in this region, which looks at the mental establishments of inspiration. As the world has been found to become like a “global village”, English is likely to seem one of the space languages. The lion's share of individuals can learn it as a moment dialect. In any case, within the moment dialect securing, it is undeniable truth that learners may confront a few issues counting dialect competence, impact of to begin with dialect, lexical asset lack, indeed some of the time mental and passionate demeanors of securing a moment dialect however there are different theory and hypotheses to handle down these troubles. So, this case ponder points to explore inspiration as a key figure of dialect learning. Looking in a little in more detail, in this case study, objects, who are currently studying at the Tashkent State Pedagogical University in the same course with different groups (Russian, Uzbek) whereas own various social background and also language level, have been selected to indicate how motivation impacts on their present study and future plans for educational perspectives. Main objectives of this case study are threefold: - To analyze motivation as a main factor of learning language more effectively like strong self-study skills - To find out motivation as a tool of language acquisition whether continuing a career or learning the culture of second language group - To investigate why motivation might disappear (demotivation, a motivation) During the observation, subjects have been asked some tasks to do, given general questions, additionally, some research work, articles which are relevant for the case study have been learnt and collected to compare with the case study.

Initially, the first time when a new language is introduced to a learner, first language may totally affect to comprehend some new rules. Moreover, some people start learning when they are old enough after critical period. Although aforementioned trouble or other problematic issues will be obstacle for language learning, some of the candidates reveal high language proficiency within different language skills. In fact, taking into count their language capacity, emotional status mostly something fosters them to be the best learners. It is exactly motivation. Initially, motivation has been found to be one of the most important factors in language acquisition showing motivation as the second strongest predictor of success in language learning after only aptitude [1]. It mostly leads to an exact goal, changes in behavior (a desire to make parents happy by personal achievements, various effective study habits) a strong willingness to accomplish the goal and other attitudes. Furthermore, Susan (2008) assumed motivation owns a

function of time and success, precisely, motivation is not permanent, it doesn't stay the same that it was. Sometimes alterations happen till reaching success. As a result, it can include some stages such as preactional stage motivating generally to choose aim, actional stage staying encouraged despite trouble and postactional stage finalizing the attempts and observing the results and achievement [2]. However, succeeding in obtaining the goal easily or hard may influence lessening motivational arousal (motivational excitement). Agreeing to I. Zimney, "the thought process is what clarifies the nature of the given discourse activity, whereas the communicative deliberate communicates what communicative objective is sought after by the speaker arranging a few shape of impact on the listener." [5]. Another endorsement almost inspiration is given by Debutantes - Fortuno that inspiration is at first basic point of learning dialects in comparison with other full of feeling components like age, culture, sexual orientation, character and others. To demonstrate this thought, it is chosen two diverse bunch learners who were enlightened in auxiliary instruction in professional preparing and higher instruction learners as subjects and compared with each other how they are cultivated to consider. In reality, they had obligatory English level in professional preparing which made them think about. They have been checked by giving diverse surveys counting "agree, disagree" – based questions, yes-no and wh-questions as well as a few other questions depending composed answers. All information and discoveries were collected and the overall result uncovered that college understudies got to be better learners due to their internal inspiration instead of their inverse representators. Curiously reality

that indeed a dialect and its culture or neighborly environment between a instructor and understudies, great marks can't empower understudies to memorize a dialect as their inner crave -inherent inspiration [3]. Looking through distinctive sources for the case ponder, the analyst has analyzed that the lion's share of analysts have utilized Dornyeni's endorsements in their investigate work due to the reality that he gives more and diverse information approximately what inspiration is, its sorts additionally he appears other linguists' contemplations. To be more exact, motivation is appeared because it has obligation for distinguishing human behavior by means of coordinating or making it enthusiastic. Concurring to Dornyei (1998), inspiration is common term of a few components; it doesn't have particular, certain definition like whether it is influence, cognition, mental vitality or reaction to jolts, inward constrain. Special portion of this investigate is selecting inspiration as a handle requesting mental strategy! He says: "motivation is characterizing it as a prepare whereby a certain sum of instigator drive emerges, starts activity, and as long as no other constrain comes into play to debilitate it" (Dornyei,1998). In expansion, it accounts for three primary components, motivational intensity demonstrating persuaded behavior, want to memorize dialect and state of mind towards the act of learning. It has instrumental and integrator components (in Gardner's it is called the introductions). The previous is down to earth quality and the last mentioned is social and social values. He moreover states that in learning situational level, it has a few components. For occasion, they are course-specific, teacher-specific, and Gather particular motivational components.

On the other hand, according to their essays, the boy has integrative motivation (orientation), he wants to learn a language as he is interested in other culture, communicating with others while S is learning it due to her mother's demand and working foreign countries or any international companies. In their intensive course on IELTS, S is getting much more interested due to the instructor's attitude on her, maybe her group also has motivated her. After two-week observation, post-test was provided again and results showed S has had a slight

increase in both timing and correct answers (S1-18-10min/ S2-16- 12min respectively) All in all, all things were observed and gathered, one cane state that Z has higher English language proficiency and a strong desire exactly due to intrinsic motivation comparing to S. The reason is that she may lose her interest any period of language learning because of being encouraged external.

Conclusion

In conclusion of the case study, Susan's research matches with observed subjects' learning. In reality, if a learner is motivated internally, it will be easy to ponder everything with inner desire. Learning obstacle, other impacts which may interfere the learner will be tackled down. However, sometimes motivation types may alter to one another revealing both in one learner like S2 (S)'s awareness of language. Multifarious interesting activities, any type of creative methods, friendly atmosphere in the classroom and supportive teacher and friends has made S2 learn the target language to improve her language skills rather than coming to the lesson under parental supervision or just avoiding punishment of a teacher. Conversely, S1 is continuing to be really encouraged and planning to learn Foreign language after becoming advanced level on English language. He himself works on his lexical resource to expand, speak different topics. As for the further suggestions, S1 should keep improving and practicing in this pace whereas S2 may use different multimedia lessons in order not to be bored and also intensify her understanding in English. It is stated that even movies enable to influence language learning via improving learners' understanding, via subtitles they may boost reading skills and learn some new daily words than academic versions. Additionally, both subjects have a capacity of taking benefits from movies to broaden their horizon on culture of the English- spoken counties later may enhance their interest of learning. Speaking skills, fluency and pronunciation also will be increased by imitating heroes, their appearance and way of speaking

REFERENCES:

1. Gass M.S and Selinker L. "Second language acquisition". Routledge, 008.

2. Dornyei Z. "Motivation in second and foreign language learning". Cambridge University Press, 1998.

3. Belles- Fortuno B and Ramirez N.O. " Motivation: a key to success in the foreign language classroom". Valencia, 015

4. Zaman J. "Role of motivation in second language learning". BRAC,2015

5. Зимняя И. А. – Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке – М.: Просвещение, 1978.

6. Huitt W. (2001). Motivation to Learn: an Overview. http://chiron.valdosta.edu/whuitt/col/motivation/motivate.html

7. Liu M. (2007). Chinese Students Motivation to Learn English at the Tertiary Level. Asian EFL

УРАВНЕНИЕ КРИВОЙ УСТАЛОСТИ И РАЗРУШЕНИЕ

Сталейшин Илларион Георгиевич,

д.т.н., проф. Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности

igshin54@gmail.com,

Максудов Равшан Хасанович,

д.т.н., проф. Гулистанский государственный университет, зав. каф. Технология текстильной и легкой промишленности
ravshan1059@mail.ru
Муминов Мансурбек Рахимжонович,
PhD, старший научной сотрудник, АО "Пахтасаноат илмий маркази"
mansurbek@mail.ru
Искандарова Нигора Курванбековна
докторант, Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности,
nigora1211@mail.ru

Аннотация: В статье приведены особенности циклического нагружения деталей хлопкоочистительных машин и рассмотрены различные типы кривых выносливости. Получено уравнение кривой усталости на основе схематизированной диаграммы циклического деформирования с линейным упрочнением.

Ключевые слова: циклическое нагружение, предел выносливости, кривая усталости, разрушение, упрочнение, цикл, модуль упругости, напряжение.

В современных машинах, включая хлопкоочистительные, статические нагрузки встречаются крайне редко. В большинстве случаев нагрузки изменяются циклически с большей или меньшей частотой и амплитудой. Детали рабочих органов машин, подвергающиеся длительной повторно-переменной нагрузке, разрушаются при напряжениях значительно меньших предела прочности материала при статическом нагружении. Около 80% поломок и аварий, происходящих при эксплуатации машин, вызвано усталостными явлениями. Следовательно, проблема сопротивления усталости для современных быстроходных машин, детали которых работают в условиях циклических нагрузок, является ключевой в повышении эксплуатационной надежности машин [1-3].

Увеличение статической прочности материала до наиболее высоких значений, достигаемых современной техникой и технологией, не приводит к заметному повышению усталостной прочности и даже вызывает уменьшение коэффициента выносливости – отношения предела выносливости (усталости) к пределу прочности. Другими словами, при циклическом нагружении нельзя полностью реализовать потенциальные свойства высокопрочных сталей, и поэтому даже получение высоких показателей статической прочности не гарантирует повышение конструктивной прочности. Тем более путем увеличения прочностных свойств нельзя добиться повышения эксплуатационной стойкости деталей машин, когда необходимо учесть факторы масштаба и нормы.

Число циклов нагружения, которое материал выдерживает до разрушения, зависит от характеристик циклов: σ_{max}, σ_{min}, $\sigma_m = 0{,}5(\sigma_{max} + \sigma_{min})$ – среднее напряжение цикла, $\sigma_a = 0{,}5(\sigma_{max} - \sigma_{min})$ – амплитуда напряжения цикла, $R = \sigma_{min}/ \sigma_{max}$ – коэффициент асимметрии цикла; период и частота циклов.

По мере уменьшения напряжений число циклов до разрушения увеличивается и при некотором фиксированном малом напряжении становится неограниченно большим. Это напряжение, являющееся пределом выносливости, берут в основу прочностного расчета деталей, подверженных циклическим нагрузкам.

Циклическому нагружению подвергаются, например, валы пильных цилиндров хлопкоочистительных машин, работающие под нагрузкой (вес вала между опорами, вес

пил, вес междупильных прокладок) постоянного направления и величины. Неизменное направление внешних нагрузок, действующих на ось пильного вала, принимается вертикальным. Внешние нагрузки вызывают изгиб вала в постоянной вертикальной плоскости и за один его оборот эту плоскость последовательно пересекают все расчетные точки вала. Следовательно, каждый оборот вала сопровождается его циклическим нагружением.

Циклическому нагружению подвержены также зубья пильных дисков, нагружаясь в момент захвата и удерживания хлопка-сырца (волокна) и разгружаясь в процессе их сбрасывания. Данный режим нагружения характерен также для колосников и неподвижного ножа валичного джина. Таким образом, имеется ряд важных деталей рабочих органов хлопкоочистительных машин, испытывающих циклические нагрузки, и требующих повышения предела выносливости с целью увеличения долговечности и эксплуатационной надежности машин.

Предел выносливости определяют экспериментально построением кривых усталости – зависимости среднего числа циклов до разрушения от величины амплитуды переменных напряжений цикла. Кривые усталости строят в координатах σ - N , полулогарифмических σ – lgN и логарифмических lgσ – lgN. Чаще всего используют полулогарифмические координаты. Различают три типа кривых выносливости [4], представленных на рис. 1.

Кривая первого типа свойственна углеродистым сталям. При $N=N_o$ кривая имеет точку перелома A_o и выходит на горизонтальный участок.

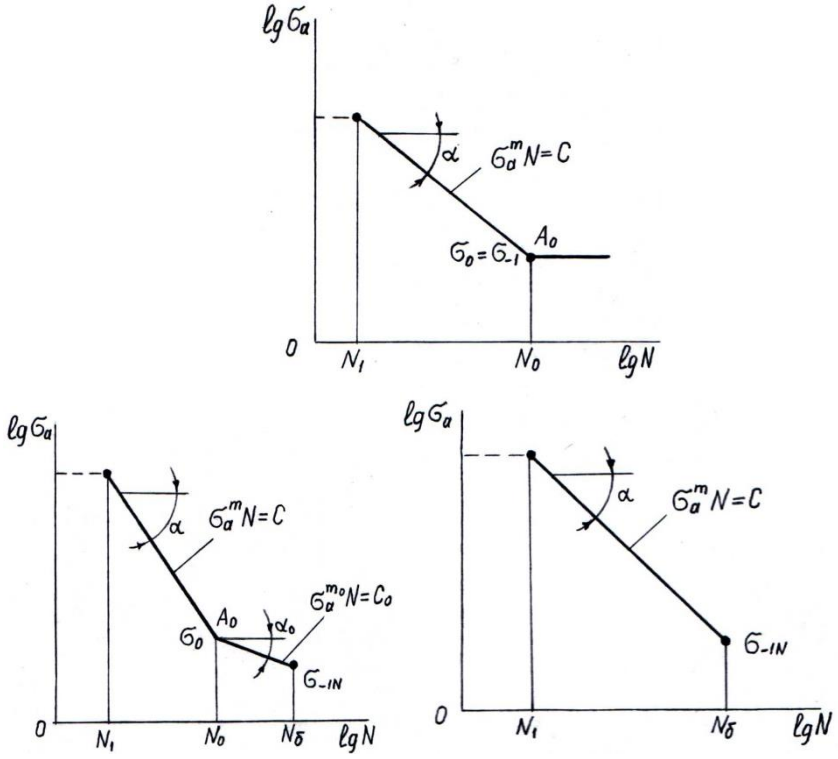

а) б) в)

а – кривые первого типа; б – кривые второго типа; в – кривые третьего типа

Рис. 1. Типы кривых выносливости в логарифмических координатах

Абсцисса точки A_o соответствует $N=10^6$-10^7 циклам, ордината – пределу выносливости σ_{-1}. Кривая второго типа (рис.1,б) после точки перелома A_o имеет

замедление усталостного разрушения (легированные стали, титановые сплавы). Кривые третьего типа даже при большом числе циклов нагружения точку перелома не имеют (рис.1,в) и степень снижения усталостной прочности остается постоянным до момента разрушения (алюминиевые сплавы, жаропрочные сплавы в определенном интервале температур).

Для кривых выносливости второго и третьего типов определяют условный предел выносливости σ_{-1N} для определенного числа циклов ($N_б$ – база испытаний); $N_б = \cdot 10^6$ - $5 \cdot 10^7$ циклов. Наиболее распространен способ определения предела выносливости при циклическом симметричном изгибе по Велеру. Консольный или двухопорный образец, вращающийся вокруг собственной оси с постоянной частотой, нагружают постоянной по направлению силой. За каждый оборот все точки поверхности образца в опасном сечении один раз проходят через зону максимального напряжения растяжения $\sigma_р^{max}$ и один раз – через зону максимального напряжения сжатия $\sigma_{сж}^{max}$, осуществляя полный цикл знакопеременного симметричного изгиба (кругового изгиба).

Анализ диаграммы статического и циклического деформирования углеродистых сталей 5, 45 и меди показывает (рис.), что имеется существенная разность в уровне напряжений, при котором наблюдается переход от упругого к пластическому деформированию [5]. Поэтому напряжения, характеризующие начало первых пластических деформаций в металле при статическом растяжении не могут характеризовать наступление первых пластических деформаций при циклическом нагружении.

1 – статическое растяжения; – циклическое растяжение-сжатие

Рис. . Диаграммы деформирования материалов

В зависимости от свойств материала в процессе циклического нагружения он может упрочняться и разупрочняться: сталь 45 в состоянии поставки сильно разупрочняется; медь – наоборот, существенно упрочняется. Следующей особенностью циклического деформирования является экспериментально установленный факт близости значений предела усталости к циклическому пределу пропорциональности объемов материала, ответственных за усталостное разрушение: $\sigma_{-1} \approx \sigma_{пц}$.

Для получения кривой усталости воспользуемся зависимостью, связывающую неупругие деформации в материале с числом циклов до усталостного разрушения:

$$N_P^k \cdot \varepsilon_{пл} = C, \quad (1)$$

где N_P – число циклов до разрушения; k и C – постоянные.

С учетом приведенного и также используя схематизированную диаграмму циклического деформирования с линейным упрочнением (рис. 3), выведем уравнение кривой усталости. Из рис. 3 следует, что пластическая деформация составляет

$$\varepsilon_{пл} = \frac{(\sigma_a - \sigma_{пц}) \cdot (E - E')}{E \cdot E'} , \quad (2)$$

где σ_a – амплитуда напряжения цикла; E - модуль упругости; E' - модуль деформационного упрочнения.

Выразив $\varepsilon_{пл}$ из уравнения (1), приравняем с правой частью выражения (2):

$$\frac{(\sigma_a - \sigma_{пц}) \cdot (E - E')}{E \cdot E'} = \frac{C}{N_P^k} ,$$

Приняв во внимание, что $\sigma_{-1} \approx \sigma_{пц}$, и выполнив ряд преобразований, получим следующее уравнение кривой усталости:

$$\sigma_a = \sigma_{-1} + \frac{1}{N_P^k} \cdot \frac{E \cdot E' \cdot C}{E - E'} , \quad (3)$$

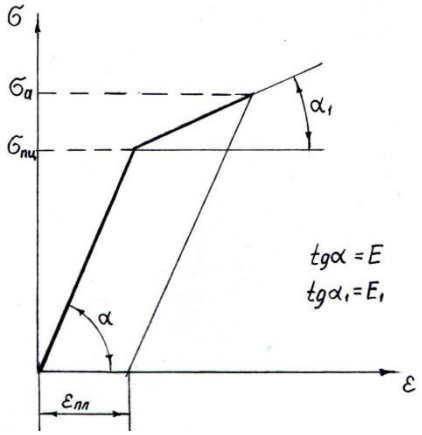

или

$$\sigma_{-1} = \sigma_a - \frac{1}{N_P^k} \cdot \frac{E \cdot E' \cdot C}{E - E'} . \quad (4)$$

Рис. 3. Схематизированная диаграмма циклического деформирования с линейным упрочнением

На основе многочисленных экспериментальных исследований известно, что наличие средних растягивающих напряжений снижает предел выносливости, а действие постоянных сжимающих напряжений приводит к увеличению усталостной прочности. Данное обстоятельство служит основанием для применения упрочняющей технологии (обкатка шариком, обдувка дробью), создающей в наиболее напряженных поверхностных слоях деталей машин остаточные напряжения сжатия.

На рис. 4 дана схематическая зависимость предела выносливости σ_{-1} от среднего напряжения цикла σ_m, которая в линейной форме связывает предельную амплитуду переменного напряжения σ_a и σ_m:

$$\sigma_a = \sigma_{-1} - \psi_\sigma \cdot \sigma_m , \quad (5)$$

где $\psi_\sigma = \sigma_{-1} / \sigma_B$ – коэффициент; σ_B – предел прочности материала. В уравнении (5) растягивающее напряжение $\sigma_m > 0$, сжимающее $\sigma_m < 0$.

Сильное влияние на усталостную прочность оказывает концентрация напряжений, так как усталостное разрушение носит локальный характер. Для упругого материала максимальное напряжение в месте концентрации напряжений определяется с помощью теоретического коэффициента концентрации напряжений α_σ:

$$\sigma_{max} = \alpha_\sigma \cdot \sigma_H \ , \quad (6)$$

где σ_H – номинальные напряжения, определяемые без учета концентрации напряжений.

На усталостную прочность оказывает существенное влияние состояние поверхностного слоя, проявляемое через три основных фактора: шероховатость, коррозионное воздействие, поверхностное упрочнение и остаточные напряжения:

$$(\sigma_{-1})_П = \beta \cdot \sigma_{-1} \ , \quad (7)$$

где σ_{-1} – предел выносливости эталонного образца; β – коэффициент влияния поверхностного слоя, определяемый из соотношения

$$\beta = \beta_ш \cdot \beta_к \cdot \beta_{уп}$$

где $\beta_ш$ – коэффициент, учитывающий шероховатость поверхности; $\beta_к$ – коэффициент, показывающий влияние коррозии; $\beta_{уп}$ – коэффициент, учитывающий технологическое упрочнение.

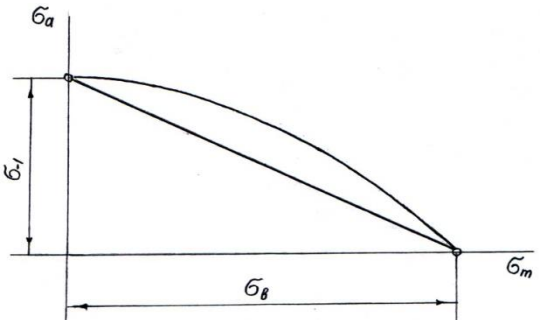

Рис. 4. Зависимость предела выносливости σ_{-1} от среднего цикла напряжений σ_m

С увеличением размеров деталей машин и элементов конструкций предел выносливости σ_{-1} уменьшается, т.е. наблюдается масштабный эффект.

Объясняется это ухудшением однородности структуры, усложнением технологических процессов обработки при увеличении размеров деталей, а также статистической теорией прочности, в соответствии с которой возрастает вероятность пребывания неблагоприятно ориентированных зерен в зонах повышенных напряжений.

Список использованной литературы:

1. Цыбулько А.Е., Романенко Е.А. Критерий сопротивления усталости материалов при сложном напряженном состоянии // Вестник машиностроения. – Москва, 010. - №1. – С.26-28.

2. Цыбулько А.Е. Универсальный критерий прочности, учитывающий вид напряженного состояния конструкционных материалов // Тяжелое машиностроение. – Москва, 1999. – №12. –С. 10-12

3. Негода Е.Н. Расчет многоцикловой выносливости сварных соединений // Сварочное производство. – Москва, 006. - №1.- С.3-6.
4. Биргер И.А., Мавлютов Р.Р. Сопротивление материалов. – М.: Наука, 1986. – 560 с.
5. Бугай В.И., Писаренко Г.С., Трощенко В.Т. Термопрочность материалов и конструкционных элементов. – Киев: Наукова думка, 1965. – 111 с.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДРОБЕУДАРНОГО УПРОЧНЕНИЯ ДЕТАЛЕЙ ВОЛОКНООТДЕЛИТЕЛЬНЫХ МАШИН

Максудов Равшан Хасанович,
д.т.н., проф. Гулистанский государственный университет, зав. каф. Технология текстильной и легкой промишленности
ravshan1059@mail.ru
Муминов Мансурбек Рахимжонович.,
PhD, старший научной сотрудник, АО "Пахтасаноат илмий маркази"
mansurbek@mail.ru
Юсупов Аъло Анварович
Специалист, Аппарата Уполномоченного при Президенте Республики Узбекистан по защите прав и законных интересов субъектов предпринимательства
aloilmiymarkaz@mail.ru

Аннотация: В статье приведены материалы по оптимизации динамического упрочнения дробью чугунных колосников волокноотделительных машин с учетом специфических свойств чугуна: малая прочность и ударная вязкость, хрупкость и низкое значение модуля упругости.

Ключевые слова: колосник, чугун, дробеударная обработка, динамическое упрочнение, пластический отпечаток, глубина наклепа, кинетическая энергия

Надежность и долговечность машин первичной обработки хлопка (джины пильные, волокноочистители, очистители крупного сора) определяются работоспособностью деталей рабочих органов, в частности, колосников (рис.1), образующих одноименную решетку. Колосники, отличающиеся сложным профилем в рабочей зоне, изготавливают литьем из серого чугуна марки СЧ-15 с последующей механической обработкой. Применение серого чугуна обусловливается низкой стоимостью, хорошим литейным качеством, легкой обрабатываемостью и высокой циклической вязкостью. При конструировании деталей машин из серого чугуна необходимо иметь в виду его малую прочность и ударную вязкость, хрупкость (относительное удлинение $\delta < 3\%$) и низкое значение модуля упругости $E = (0{,}8\text{-}1{,}2)10^5$ Н /мм^2.

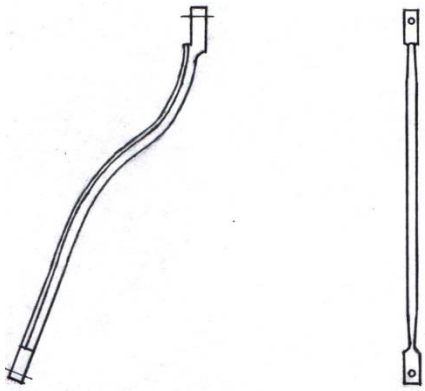

Рис.1. Общий вид индивидуального колосника джина

Требуемые зазоры между колосниками зависят как от точности сборки, так и качества изготовления их рабочих поверхностей. Технологический зазор между колосниками в процессе эксплуатации машины увеличивается из-за естественного износа при непрерывном контакте с хлопковой массой, содержащей твердые минеральные частицы с абразивными свойствами, а также в результате внезапного касания с пильным диском. Контакт пильного диска с колосниками недопустим, однако, он может возникнуть по причине неточной сборки пильного цилиндра, недопустимого прогиба вала, износа подшипников, вызывающего осевое смещение вала и др. Таким образом, основным критерием работоспособности колосников является износостойкость. Длительное сохранение технологического зазора между колосниками гарантирует стабильную работу хлопковой машины с высокими качественными показателями (очистительным эффектом, выходом семян при джинировании и др.).

С учетом приведенного изыскание технологических методов повышения износостойкости конструкционного материала путем предварительного механического упрочнения без затрат легирующих элементов (Mn, Cr, Cu) или без термической обработки, безусловно, представляется важным при изготовлении ответственных деталей из чугуна.

Динамическое упрочнение чугунных колосников [1] осуществляли дробеударной обработкой их рабочих поверхностей в специальном дробеметном аппарате. Режим обработки: диаметр стальной дроби D = 1 мм, скорость дроби v = 40 м/с, время обработки t = 1-3 мин.

Сущность динамического упрочнения состоит в том, что чем больше скорость нагружения, тем меньше время протекания пластической деформации, и, следовательно, выше напряжения, при котором упругая деформация переходит в пластическую [2]. При дробеударном упрочнении имеет место локализация пластической деформации и возникшей температуры в микрообъемах поверхностного слоя деталей, что вызывает структурные изменения и фазовые превращения, сопровождающиеся повышением плотности дислокаций.

В процессе ударного воздействия дроби, с одной стороны, происходит упрочнение контактного слоя вследствие перекристаллизации [3] и $\gamma \rightarrow \alpha$ – превращения, например, в аустенитном чугуне, с другой стороны, протекает конкурирующий и противоположный

процесс – разупрочнение из-за тепловых импульсов и накопления дефектов структуры усталостной природы.

Особенностью упрочнения деталей машин потоком дроби является ограничение числа ударов по обрабатываемой поверхности, т.е. необходимо обоснование оптимального числа соударений для различных конструкционных материалов, обладающих разной энергоемкостью поверхностного слоя. После определенного числа соударений на поверхности стальных или чугунных образцов появляется белый (нетравящийся) слой, свидетельствующий о прекращении пластических деформаций и дальнейшего деформационного упрочнения. При продолжении процесса последующие удары приводят к перенаклепу и хрупкому разрушению поверхностного слоя деталей, что резко снижает их работоспособность.

В соответствии с энергетической теорией разрушения поверхности твердых тел [4] примем, что разрушение при ударном воздействии упрочняющего тела (дроби) начинается после максимального насыщения поверхности энергией деформации. На основе гипотезы подобия процессов механического разрушения и плавления рассчитаем максимальную энергию, которую способен поглотить деформируемый объем металла при пластической деформации до его разрушения и, таким образом, определить энергоемкость сплава:

$$W_э = M \cdot \lambda, \ Дж \quad (1)$$

где M - масса, соответствующая локальному объему пластически деформированного материала, кг; λ – удельная теплота плавления твердого тела (упрочняемого материала), Дж/кг; для серого чугуна $\lambda = 9{,}7 \cdot 10^4$ Дж/кг [5].

Массу пластически деформированного участка поверхностного слоя детали определим из соотношения:

$$M = V_{пл} \cdot \rho_м, \ кг \quad (2)$$

где $V_{пл}$ - пластически деформированный объем металла при единичном ударе, мм^3; $\rho_м$ – плотность обрабатываемого материала, кг/м^3; для чугуна $\rho_м = 7{,}4 \cdot 10^3$ кг/м^3.

Пластически деформированный объем металла $V_{пл}$ найдем из рассмотрения динамического контактного взаимодействия дроби с упрочняемой поверхностью. Примем, что данный объем принимает форму цилиндра с высотой h и радиусом основания, соответствующему радиусу пластического отпечатка, и определяемому из зависимости степени поверхностной деформации, предложенной М.М.Савериным. В модифицированном виде радиус пластического отпечатка зависит от режима обработки и механических свойств материала и принимает вид:

$$a = D\sqrt[4]{\frac{\rho_м \cdot v^2}{10{,}2 \cdot HB \cdot g}}, \ мм \quad (3)$$

где D – диаметр дроби, мм; $\rho_м$ – плотность материала дроби, г/см^3; HB – твердость по Бринелю, кгс/мм^2; g = 9,81 м/с^2 – ускорение свободного падения.

Глубину наклепа рассчитаем по формуле:

$$h_H = \sqrt[4]{\frac{\pi \cdot W_0 \cdot D}{2\sigma_T}}, \text{ мм} \quad (4)$$

где σ_T – предел текучести обрабатываемого материала Н/мм^2; для серого чугуна СЧ15 σ_T = 80 Н/мм^2 [193]; $W_o = mv^2/2$ – начальная кинетическая энергия дроби, Дж; m – масса дроби, кг.

Оптимальное число ударов N по данной поверхности детали для доведения поверхностного слоя до максимального упрочнения определим как отношение предельной энергоемкости $W_э$ обрабатываемого материала к энергии единичного удара $W_у$:

$$N = W_Э / W_y . \quad (5)$$

Энергию единичного удара оценим через начальную кинетическую энергию W_o дроби с учетом коэффициента восстановления скорости k:

$$W_{уд} = W_o(1-k^2); \quad (6)$$

$$k = 1{,}79\sqrt{\frac{R^{0,75} \cdot HB^{1,25}}{W_0^{0,25} \cdot E_{np}}}, \quad (7)$$

где R - радиус дроби, мм; $\frac{1}{E_{np}} = \frac{1-\mu_1^2}{E_1} + \frac{1-\mu_2^2}{E_2}$ - приведенный модуль упругости; $E_1 = 2 \cdot 10^5$ Н/мм^2, μ_1=0,3 и E_2=(0,8-0,9)$\cdot 10^5$ Н/мм^2, μ_2 = 0,3 - модуль упругости и коэффициент Пуассона соответственно для стальной дроби и упрочняемой детали из чугуна.

С учетом выражений (1), (2) и объема пластически деформированного металла $V_{пл} = \pi a^2 h_H$ при единичном ударе дроби энергоемкость серого чугуна СЧ15 составит

$$W_э = \pi a^2 h_H \rho_м \lambda, Дж \quad (8)$$

Согласно расчетно-экспериментальным данным параметры очага пластической деформации составили: a = 0,32 мм и h = 1,195 мм. Начальная кинетическая энергия дроби W_o = 0,0526 Дж и значение коэффициента восстановления скорости k = 0,13. Таким образом, оптимальное число ударов дроби по данной поверхности чугунных колосников в соответствии с выражениями (5-8) составило N = 5-6.

Сопоставимость результатов теоретико-экспериментальных исследований при дробеударном упрочнении чугунных колосников с данными работы [6] подтверждает корректность предлагаемой методики расчета оптимального числа соударений дроби с обрабатываемой поверхностью. Необходимо отметить, что в эксплуатационных условиях число нагружений значительно превосходит расчетное значение N и при этом деталь сохраняет работоспособность.

Кажущееся противоречие между такими фактами, как максимальное упрочнение серого чугуна за 5-6 ударов дроби, и длительная работоспособность деталей объясняется одновременным воздействием ударов и высоких рабочих температур (600-800°C). Возникает динамическое равновесие между накоплением напряжений и их релаксацией в поверхностном слое деталей. Подобные условия термодинамического взаимодействия способствуют постоянному изменению дислокационной картины, связанной с генерированием, движением и аннигиляцией дислокаций.

Возможность аналитического расчета процесса дробеударного упрочнения чугунов открывает реальную возможность прогнозирования эксплуатационных характеристик сплавов в зависимости от их физико-механических свойств. Таким образом, выполнено

научное обоснование оптимального числа ударов при упрочнении чугунных колосников, обеспечивающих максимальную микротвердость поверхностного слоя и, следовательно, повышенную износостойкость – основной критерий работоспособности колосников для машин первичной обработки хлопка.

Список использованной литературы:

1.Шин И.Г., Муминов М.Р. Энергетический критерий оптимального числа ударов при упрочнении чугунных деталей хлопковых машин // Новые и нетрадиционные технологии в ресурсо- и энергосбережении: Тез. докл. Межд. науч. техн. конф. 19-22 сентября 011. – Одесса, 011. – С.133-135.

2.Виноградов В.Н., Сорокин Г.М., Албагачиев А.Ю. Изнашивание при ударе. – М.: Машиностроение, 1982. – 192 с.

3.Гелунова З.М. О явлении перекристаллизации металлов и сплавов при обработке ударными волнами. – В кн.: Высокоскоростная деформация. – М.: Наука, 1971. - С. 80-81.

4.Иванова В.С. Разрушение металлов. – М.: Металлургия, 1970. – 167 с.

5.Сборник задач и вопросов по физике. / Р.А.Гладкова, В.Е.Добронравов и др.; под ред. Р.А. Гладковой. – М.: Наука, 1983. – 320 с.

6.Абраменко Ю.А, Албагачиев А.Ю. Ударное упрочнение чугунов // Вестник машиностроения. – Москва, 1988. - №4 – С.46-48.

CHET TILLARNI O‘QITISH JARAYONIDA CASE-STUDY METODIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Hakimova Shoxista Raimovna
katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
shohista.hakimova.82@gmail.com

Annotatsiya: Hozirgi zamonaviy globallashuv davrida talabalar chet tillarni bilishi va tillarni egallashdan manfaatdor. Chet tillarni o‘rgatishning samarali metodlaridan biri bu case-study – muammoli o‘qitish jarayoni hisoblanadi. Oliy ta’limga quyilgan maqsadga qarab o‘qitishning muammoli va muammosiz bo‘lishi mumkin, agarda ta’lim muassasi oldiga qo‘yilgan maqsad tinglovchilarda ularning farqlari va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lsa u holda o‘qitish muammoli bo‘lmasdan an'anaviy bo‘ladi. Muammolilik bilishning qonuniyati sifatida, uni o‘qitishdagi o‘rnini aniqlash didaktikasi hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: case-study, ijodiy ko‘nikma, axborot-reproduktiv, axborot-evristik.

Muammolik mohiyatini bilish qonuniyatlari sifatida o‘rgatish, o‘qitishning ahamiyatini aniqlash va didaktikada “muammolik tizimini”kiritish talabalarning yangi o‘quv-bilish faoliyatlarini faollashtirish nazariy tushuntirishning yangi imkoniyatlarini ochib beradi. Darslarida muammoli o‘qitish metodidan foydalanib, dars o‘tish jarayonida talabalarda Reading, Writing, Speaking, Listening, ko‘nikmalarini yaxshilashga yordam beradi va bunda talabalarni guruxlarga bo‘linganda metod yanada samarali ishlaydi. Muammolik tizimi o‘quv jarayonining mantiqiy tuzilishini, o‘rganilayotgan materialning mazmunini, talabalarning o‘quv o‘zlashtirish faoliyatlarini tashkil qilish usullarini, ularni boshqarishni, dars texnalogiyasini va biz pedagoglarning talabalar faoliyati natijasini nazorat qilishni aks ettiradi. Chet tili darslarida muammoli o‘qitishni tashkil qilish nazariyasining mohiyatini va mazmunini, o‘qitishning texnik

vositalarini, usullarini, shakllarini yaxshi o‘zlashtirsak va ularni amaliy faoliyatimizda ijobiy qo‘llay olsak, u holda muvaffaqqiyat o‘z-o‘zidan keladi. Mashg‘ulotlarga yaxshi didaktik tayyorgarligimiz juda muhimdir, chunki umumiy nazariyani bilmay turib, ishga ijobiy yondashish mumkin emas. O‘qitish jarayoni san'at bo‘lib, tilni o‘rganishga talabalarni jalb qilish, fikriy bilishning go‘zalligini namoyon qilish, talabalarni mustaqil fikrlashga undashdan iborat. [1, 5-b.].

Muammoli o‘qitishning umumiy funksiyalari:

- Talabalar tomonidan aqliy - amaliy faoliyat usullarini va bilimlar tizimini o‘zlashtirish;
- Talabalarning bilish mustaqilligini va aqliy qobliyatlarini rivojlantirish;
- Didaktik fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish;

Bulardan tashqari muammoli o‘qitishning maxsus funksiyalari ham mavjud:

- Bilimlarni o‘zlashtirishning ijodiy ko‘nikmalarini tarbiyalash;
- Bilimlarni qo‘llashning ijodiy ko‘nikmalarini tarbiyalash;
- Ijodiy faoliyat amaliyotini shakllantirish va to‘plash

Demak, muammoli o‘qitishning vazifasi tinglovchilar tomonidan bilimlar tizimi va aqliy hamda amaliy faoliyatlarining usullarini samarali o‘zlashtirishga hamkorlik qilishimiz, ularda yangi vaziyatda olingan bilimlarini ijodiy qo‘llash malakasini hosil qilishimiz, o‘quv va tarbiya muammolarini hal qilishimizdan iborat.

Muammoli o‘qitish ijodiy yoki evristik tarzda amalga oshirilishi mumkin.Ijodiy metod ta'lim oluvchining ijodiy mustaqilligini to‘la amalga oshiradi. Unda tinglovchilar pedagog bergan vazifani bajaradi va o‘zlari ham o‘quv muammosini shakllantiradi, izlanishni amalga oshiradi va provard natijaga yerishiladi. Qisman ijodiy metod qo‘yilgan maqsadni bo‘laklarga ajratib, qulay masalalarini bosqichma-bosqich aniqlab olishda qo‘llaniladi va unda hal qilingan har bir bosqich masalaning keyingi bosqichini echishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Muammoli o‘qitish metodlarining tizimi.

Muammoli o‘qitish metodlarining tizimi ikki xil bo‘lib, ular umumiy metodlar tizimi va binar metodlar tizimidan tashkil topadi. Til o‘rganishda bu metodlardan foydalanish katta ahamiyatga yega. Bularga:

1. Ko‘rgazmali tushuntiruv;
2. Muammoli talqin
3. Qisman izlanuvchan
4. Tadqiqiy usul kiradi

Juftli metodlar tizimiga – axborot-reproduktiv; axborot-evristik usuli kiradi. Shunday qilib, umumlashgan holdagi muammoli o‘qitishni oltita didaktik usuliga ajratishimiz mumkin:

1. Monologik
2. Talqinli
3. Dialogli
4. Evristik
5. Izlanuvchan
6. Dasturlashtirilgan topshiriqlar.

Muammoli darsning tuzilishi, mashg‘ilotni tematik va darslar rejasi asosida tuziladi, dars tahlilini har tomonlama yoritib beriladi. [2, 108-b.].

Muammoli darsning tuzilishi quyidagi elementlardan iboratdir:

1. Tinglovchilar oldingi bilimlarining dolzarblashuvi;

2. Yangi bilimlar va harakat usullarining o‘zlashtirilishi;

3. Bilimlar va malakalarning shakllanishi.

Bu tuzilish o‘qitishning asosiy bosqichlarini va zamonaviy darsning tashkiliy bosqichlarini ko‘rsatadi. Muammoli darsning ko‘rsatkichi, uning tuzilishi, izlanuvchan faoliyatning bo‘lishi, muammoli dars tuzilishining ichki qismdan iborat. Bu qismlarga quyidagilar ye’tirof yetiladi:

1. Muammoli holatlarning paydo bo‘lishi va muammoni qo‘yish;

2. Tahminlarni rivojlantirish va asoslash;

3. Muammoli yechimning to‘g‘riligini tekshirish.

Demak, chet tilini o‘rgatish paytida keyslardan foydalanishning ko‘plab afzalliklari mavjud. O‘rganish holatlari quyidagilarga yordam berishi aniqlangan:

1) tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va oshirish (qo‘llash / sintez /

baholash) va talabada aks ettiruvchi ta’lim;) muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish; 3) talabaning tashkilotchilik qobiliyatini oshirish - vaziyatga qarab tadqiqotlar ba’zan juda zich ma’lumotga ega, asosiysi bu ma’lumotlarni mantiqiy bo‘limlarga jamlash va tartibga solish muammoning aniq tasviri bo‘lishi uchun ularni tushunilganligi; 4) muloqot ko‘nikmalarini oshirish - amaliy tadqiqotlar bo‘lishi mumkin- talabaning yozma va og‘zaki muloqotini yaxshilash uchun foydalaniladi; 5) boshqarish kabi muloqot ko‘nikmalarini o‘rgatish yig‘ilish o‘tkazish, shartnoma bo‘yicha muzokaralar olib borish, taqdimot qilish va hokazo. Keys tadqiqotlari talabalarni real hayotiy vaziyatlarga majburlaydi; 6) tinglash / hamkorlikda o‘rganish ko‘nikmalarini oshirish; 7) til o‘rganuvchilarning hamkorlikda o‘rganishi va jamoada ishlashni rag‘batlantirish; 8) talabani fikrlashga va aqliy hujumga undash; 9) nazariya va amaliyotni bog‘lash; 10) talabalarning sodda savollardan foydalanishiga yo‘l qo‘yish yondashuvning chuqur o‘zgarishi uchun; 11) talabalarga bitta “to‘g‘ri” bo‘lmasligi mumkinligini o‘rgating; 12) e’tiborni va o‘z-o‘zini anglashni rag‘batlantirish taxminlar va tushunchalar haqida anglashga yo‘naltirish; 13) kontekstli, vaziyatli murakkab tabiatni yoki bilimni aks ettirishga yordam berish; 14) talabalar va o‘qituvchi o‘rtasida hamkorlik/kollegiallikni o‘rnatish; 15) o‘quvchilarni passiv emas, faol bo‘lishga undash bunda ikkalasini ham taqdim etish zarur barcha talabalarning rollarning xilma-xilligi ularga muvaffaqiyatli bo‘lish imkoniyatini beradi. [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10,11].

Muammoli dars – o‘qitish jarayonining tashqi va ichki elementlarining birlashuvidan iborat bo‘lib, talabani mustaqil fikrlash imkoniniyat yaratishga olib keladi. Shunday qilib, insoniyat rivojlanishining hozirgi bosqichida muammoli ta'lim juda zarur, chunki muammoli o‘qitish har tomonlama rivojlangan, tanqidiy fikrlovchi, turli xil muammoli vaziyatlardan chiqa olish imkoniga yega bo‘lgan, bilimlarni to‘playoluvchi va tizimlashtira oluvchi, o‘zining rivojlanishini, tahlil qila oluvchi, hamda to‘g‘irlayoluvchi shaxsni yaratadi va shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jamol Jalolov chet til o‘qitish metodikasi, “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi toshkent – 012 yil.

2. Bekmuratova U. B. “Ingliz tilini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish” mavzusida referat. Toshkent – 012 yil.

3. Casanave C.P. Writing games: Multicultural case studies of academic literacy practices in higher education. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 002.

4. Courcy, M. Learners' experiences of immersion education: Case studies of French and Chinese. Clevedon, UK: Multilingual Matters, 002.

5. Gass, S.M., Selinker, L. Second language acquisition (2nd ed.). Hills-dale, NJ: Lawrence Erlbaum, 001.

6. George, A.L., Bennett, A. Case studies and theory development in the social sciences. Cambridge, MA: MIT Press, 005.

7. Hamel, J., Dufour, S., Fortin, D. Case study methods. Qualitative research methods (Vol. 32). Newbury Park, CA:Sage, 1993.

8. Kreber C. Learning Experientially through Case Studies? A Conceptual Analysis Teaching in Higher Education, 001. Vol. 6 № pp 17-228.

9. Lantolf, J.P. (Ed.) Sociocultural theory and second language learning. New York: Oxford University Press, 000.

10. Lardiere, D. Ultimate attainment in second language acquisition: A case study. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 006.

11. Khakimova Sh.R. Reflecting language and culture in teaching a foreign language/ Достижение науки и образования №13 (54), 019.

METHODOLOGY OF IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF PROFESSIONAL-GNOSTIC COMPETENCE

Hamdamov Erkin Ergashevich., Ergasheva Aziza Erkin qizi.,
Senior teacher of the Gulistan State University, Republic of Uzbekistan
Student of Gulistan state university

Abstract: This article provides information about the pedagogical conditions for the formation of the professional-gnostic competence of the future English teacher and its implementation, as well as a detailed analysis of the integrated professional-gnostic competence. Besides, the method of formation of professional-gnostic competence of future teachers is also discussed.

Keywords: formation of professional-gnostic competence, development of pedagogical conditions, gnostic-competent approach, systematicity, integrity, integrated competences.

Pedagogical practice has shown that it is necessary to develop not only professional, but also personal qualities in the process of forming the student's professional-gnostic competence in pedagogical higher educational institutions.

The formation of the professional-gnostic competence of the student implies the manifestation of a number of personal qualities. The practice of professional education based on the gnostic-competent approach has shown that the preparation of a "knowledgeable" specialist is related to addressing his professional field (competencies) and cognitive-personal component (memory, perception, thinking). The training of a gnostic-competent teacher additionally requires the development of his/her personal-psychological qualities (motivation, interest in the results of educational and professional activities, professional self-awareness, organization and other qualities).[1]

Professional-gnostic competences cannot be taught, it can be formed only on the basis of acquisition of competences by students and development of personal qualities. The transition to gnostic-oriented education requires higher educational institutions to create an appropriate learning environment, including, learning goals and outcomes, teaching, learning, assessment, and teacher, student, and requires the formation of new methods of interaction between students themselves, stimulating their personal development.

The successful formation of professional gnostic competence occurs constantly, at all stages of educational training, due to a well-thought-out system of special exercises aimed at acquiring the competencies necessary for verbal interaction with society, adequate to the goals, areas, situations, conditions and tasks of communication.

We emphasize that the gnostic aspect plays an important role in the activity of the teacher, but the gnostic competence is embodied not only as the future teacher's success in communication, but also as the success of the implementation of educational goals and tasks.

The construction of an effective system of professional development of the future teacher and formation of professional-gnostic qualities ensures the implementation of the main principles of education. In particular, these include: systematicity, integrity, unity of purpose and content of training future teacher, consistency, continuity, individualization, person- centered approaches.[2]

Professional-gnostic competence is a developing and mainly conscious experience of communication between people, formed and activated directly in the conditions of human interaction. Being formed and realized collectively, interpersonal experience is, at the same time, individual. However, it is completely wrong to imagine gnostic competence as a closed individual experience, without taking into account the character of these socio-psychological qualities in society.

The individual content of teaching, in specific conditions, places high demands on the professional-gnostic competence of the future teacher. This applies not only to the educational process, but also to its planning. Improving the professional-gnostic competence of future teachers should be oriented towards the future. Assessment, testing and improvement of professional-gnostic competence are important elements of improving the quality of educational services. A high professional level is, of course, the most important quality of a future teacher with gnostic competence. And the most important criterion for assessing the qualifications of future teachers is their ability to integrate theoretical and practical competencies in the teaching methodology.

Highly qualified and competent teachers should not only give lectures. They should involve students in joint work on the material; awaken in them the ability of independent learning, thinking, analysis and drawing conclusions. Future qualified teachers should follow all the events taking place in the world of economy, politics and business, which, of course, will enrich the theoretical base of competencies with live, real examples.[1]

Future teachers should have competences in developing students' integrative creative abilities, forming universal values, that is, universal competence of a person that ensures the interaction of different fields of science, competence that will form the basis of student culture in the future. and creates a holistic aspect of fundamental concepts, the need for a healthy lifestyle, as well as the ability of the teacher to develop himself, the future teacher to regularly study the personality of his student at school, the student of the team In order to determine the level of

language preparation and conditions, which affect the results of education and training, interests and attitude to science, it is necessary to study its characteristics.

Therefore, the productivity of the formation of a student's professional-gnostic competence depends on a number of prerequisites: on the previous level of general cultural development, the depth of self-knowledge, the formation of the gnostic core of the personality, personal experience of purposeful self-change, and many others. Therefore, in the classroom it is necessary to take into account the personal characteristics of each student and, in accordance with them, build interaction with him/her. Consequently, the main task of the teacher is not to "fit" each student to a certain standard, but to help him/her realize his/her individual characteristics, stimulate self-awareness and self-control, support in finding his own individual learning style. The student must learn to methodically analyze and critically evaluate school teaching material, teaching aids, teaching aids, in terms of their use in each particular class.

The future teacher's mastery of information and research technologies is considered an indispensable basis for improving the quality of education. The use of information and gnostic technologies in the creation of educational and methodological support allows to increase the efficiency of the educational process. The teacher's competent use of information and research technologies increases the pedagogical effect on the formation of the student's creative potential.

In the conditions of informatization of the system of higher professional education and the dynamic development of information and gnostic technologies, the educational and methodological activity of the future teacher reveals many new qualities. The widespread introduction of technological means into the educational process and the creation of their own information spaces by universities have made the possession of information-gnostic technologies a necessary quality for a modern teacher, regardless of his/her specialty.[3]

In the conditions of digital informatization of the higher professional education system, the effectiveness of the educational process also depends on the technological competence of the teacher, which includes not only the use of technological tools in the educational process, but also the development of educational materials. Creation of a database of educational and methodological materials will intensify the processes of independent work of students, help to analyze their activities and teaching activities of teachers.

Being a significant and relatively independent sub-system within professional competence, professional-gnostic competence manifests itself as the ability to interact with other subjects. The requirements for the professional-gnostic competence of the future teacher are to develop the following integrated competencies:

Integrated professional-gnostic competencies

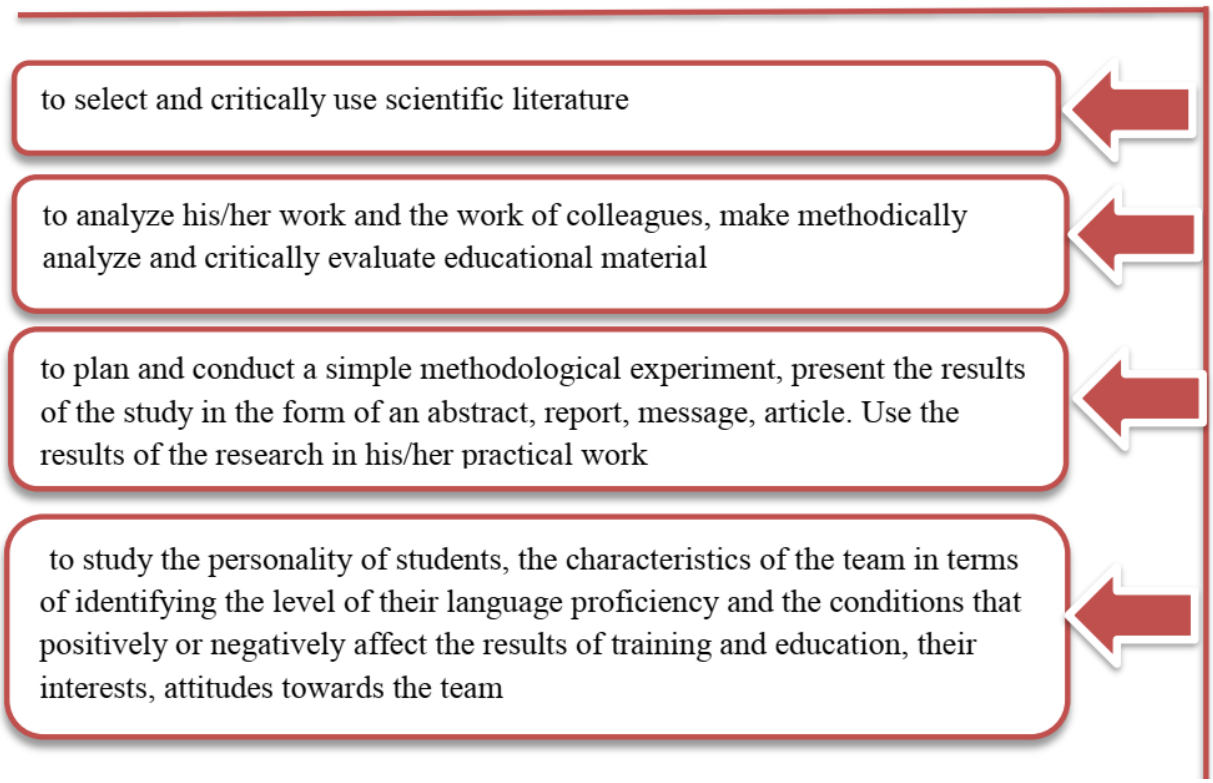

During the pedagogical practice of students, not only theoretical and practical competencies are tested, but also their readiness for independent education with other students, opportunities are created for effective development of integrated personal and professional-gnostic competencies of future teachers. Students adapt to educational activities due to the acquisition of initial work experiences in working with students. Language practice is especially important in the effectiveness of formation of students' professional-gnostic qualities and competencies. This is necessary in order to provide students with experience in the process of education.

Therefore, we can conclude that the practical-pedagogical approach is an indispensable condition that contributes to the effectiveness of the process of formation of professional-gnostic competence in future teachers, since outside the context, outside a certain research situation, bringing the learning process closer to life realities, it seems rather difficult to implement a full-fledged preparation of students for professional pedagogical activity. Thus, it can be argued that the practical-pedagogical approach has a significant potential in improving the quality of professional gnostic training of students.[5]

First of all, specialists who can achieve results in scientific activity can ensure their success in modern competitive conditions. Accordingly, such specialists must have a certain set of competencies. These include: overcoming difficulties, flexibility, dynamism of thinking and finding non-standard, original solutions, as well as the ability to withstand high pressure. All these competencies are evaluated as a part of intellectual-gnostic development.

Integrated pedagogical conditions that help to effectively form the professional-gnostic competence of the future teacher include the following: implementation of interaction of academic disciplines in the process of formation of professional-gnostic competence, use of active learning methods in the educational process, such as the use of variable courses in the

formation of the professional-gnostic competence of a future teacher, and the implementation of an active approach in the process of gnostic-oriented practice.

Conducting regular surveys at the faculty about the quality of students' research work, their effectiveness, and, of course, the qualities and competencies of each teacher - allows you to improve the professional training of the future teacher, debug the mechanism of interaction between them.

In conclusion, we can say that defining and substantiating the characteristics of pedagogical work, components of professional-gnostic competence of future teachers, mechanisms of its formation in the educational process are close to each other and form an integral dynamic system of pedagogical activity. It is possible to assess the existence of pedagogical requirements, norms, and rules that must meet the professional-gnostic competence of the future specialist from the expert's point of view, to study the quality of his activity using tests, questionnaires and other methods. At the same time, the problem of measuring professional competence is related to the problem of criteria, indicators and levels of its formation. In the study, we were based on the following: cognitive-personal component; motivational-value component; situational-speech component; subjective-perceptual component. It was determined and summarized based on the selection of integrated criteria and indicators, which more fully describe the professional-gnostic competence of the future teacher, and allow to justify the level of its formation.

References

1. Hamdamov, E. E. (2023). Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy-gnostik kompetentsiyasi diagnostikasi va bosqichma-bosqichli tizimi. International scientific and practical conference “The time of scientific progress “, (4), 46–53. Retrieved from https://academicsresearch.ru/index.php/ispcttosp/article/view/1413

2. Hamdamov. E. E. The content of the language professional-gnostic training of an English teacher. Bulletin of Gulistan State University, 021

3. Ergashevich, H. E. (2022). Bo‘lajak Ingliz Tili O‘qituvchisining Kasbiy-Gnostik Kompetensiyasi va Uning Didaktik Ahamiyati. Miasto Przyszłości, 5, 302–304. Retrieved from https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/378

4. Axmedova M. T. Pedagogik kompetentlik. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 016. 84-bet

5. E.E Hamdamov - Bulletin of Gulistan State University, 021 Technology Forming the Gnostic Competence of Future Teachers of Foreign Language https://scholar.google.com/scholar?cluster=10058741619249835739&hl=en&oi=scholarr

6. **Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация/Пер. с англ. В.И. Белопольского. – Москва: Когито-Центр, 002. – 53 с.**

ORGANIZATION OF INDEPENDENT STUDY THROUGH WEB QUEST TECHNOLOGY

Hamdamov Usmon Ergashevich
Gulistan state university
usmonhamdamov96@gmail.com

Ergasheva Aziza Erkin qizi
Student of Gulistan state university

Abstract: The following article is devoted to the actual problem of using information and communication technologies in independent educational activities of students studying a foreign language. The article considers the use of the web quest as a form of organizing independent work, which serves to form creative cognitive activity and independence of students, skills of analysis, synthesis and critical evaluation.

Keywords: independent work, web quest, foreign language, information and communication technologies.

Today the government pays great attention to the younger generation and ensuring in all stages of educational process the training of high skilled physically healthy and mentally rich personal that can take worthy place in the society.

In the modern world, the main task of a higher education institution is to form a creative personality of a specialist who is capable of innovation, self-education and self-development. It is impossible to solve this problem only by transferring knowledge in a ready form from the teacher to the student. The student "must become an active creator of knowledge, able to formulate a problem, analyze ways to solve it, find the best result and prove its correctness" [5]. In this regard, when organizing the educational process, special attention should be paid to the organization of students' independent work. This involves focusing the learning process on active methods of acquiring knowledge, developing students' creative abilities, and moving to individualized learning that takes into account needs and capabilities of each individual.

In accordance with the new state educational standard, any novice specialist, along with fundamental knowledge, professional skills and skills of their profile, must have experience in creative, research and social assessment activities, which are formed in the process of independent work. Independent work of a student can be defined as "planned work... performed according to the task and with the methodical guidance of the teacher, but without his direct participation" [3, p. 124]. It is intended not only for mastering each specific discipline, but also for forming skills of independent work in General, the ability to take responsibility, independently find constructive solutions and a way out of crisis situations. The importance of independent work is great, since it plays an important role in the development of independence as a character trait.

The effectiveness of the organization of independent work of students depends largely on the applied pedagogical training technologies. It can be both traditional technologies and modern ones that open unlimited opportunities for learning – computer technologies.

In the life of a modern person, the computer is an integral part of his professional activity, and recently it has become a strong position in the educational process. Based on a variety of computer products and technical innovations, new learning technologies have appeared – information and communication technologies (ICT) - interactive learning tools that have a number of didactic advantages and are aimed at activating the cognitive activity of students.

New technologies being introduced into education serve the increasing of the quality of the scholastic process and lead to positive results. The use of the technologies raises students' interest to studying foreign language, forms their individual, creative abilities and corresponding skills. Each student reveals his\her creative potential, skills and gifts for work on his\her own.

The use of ICT contributes to the implementation of the following educational goals:

–development of the student's personality and preparation for independent professional work activities;

- intensification of the educational process in professional schools;

- implementation of a social order based on the needs of modern society [6].

The introduction of ICT in the educational process is taking an increasing place in the teaching of foreign languages. As G. G. Pushkin rightly points out, today various means of multimedia technologies expand the capabilities of the teacher, optimize the study of languages, and make it a fascinating process of discovering the unknown world of a foreign language and culture [4, p. 96-97]. The increase in the share of extracurricular activities in accordance with the new state educational standards creates a prerequisite for the use of new technologies in the organization of independent work of students. The competent use of ICT contributes significantly to increasing the level of motivation of students when learning a foreign language. Search, analysis and transformation of information on the Internet allows you to teach a student to collect, evaluate, synthesize and apply information in practice.

Information and communication technologies are not only a source of disclosure and development of students' creative potential, activation of their cognitive processes, but also a means of improving the General culture of a person through the formation of information skills. It is the active informatization of the education system and the expansion of the use of the global Internet in the educational process that contribute to solving these problems.

Modern students are already actively using new technologies in preparation for classes, writing creative and research papers. The Internet contains a large number of information resources, which provides not only new educational opportunities, but also develops skills and abilities to use information. Working with information obtained from the Internet forms the skills of its systematization, develops the ability to analyze and critically perceive it.

In recent years, students studying foreign languages have become very interested in information and research tasks related to the use of ICT-web quests that give the opportunity not only to use the huge resource base of the Internet, but also to reveal their creative potential [4, p. 96].

A web quest is called "a specially organized type of independent research activity for which students search for information on the Internet at specified addresses" [2]. This type of activity provides a rational use of time for independent work of students, the ability to quickly find the necessary variety of information and its use in the educational process, and the development of critical thinking skills, analysis, synthesis and evaluation of information. This method of training and control of knowledge, skills and abilities meets modern requirements and features of the educational environment. It was developed in 1995 by San Diego state University professors Bernie Dodge and Tom March. The new method quickly gained popularity among teachers.

The technology of developing web quests is a complex process that requires a lot of time, effort and energy of the teacher, who uses extensive information from Internet resources on a certain topic to create tasks. On the other hand, when working on this type of independent work, the student can choose the most convenient pace for completing the task, regardless of whether they work in a team or individually. Moreover, students are given the opportunity to search for additional information on the topic, but within certain limits set by the teacher. This means that

the teacher pre-selects sites to exclude the possibility of using unconfirmed, false or biased information. The teacher should evaluate the information from the point of view of its possible use in the educational process and select Internet resources, focusing on different levels of language training of students.

E. I. Bagasina represents the technology of development web quest in the following main stages:

1. The wording of the brief introduction: a description of the main roles of participants, the script of the web quest, the work plan and deadlines.

2. Development of the task.

3. Providing the Bank with information resources necessary for implementation

tasks: links to web pages, thematic chats, books, or other materials available in the library or in the teacher's office.

4. Step-by-step description of the stages of the task, which involves:

a) independent study of the proposed material by students;

b) consultation with the teacher on issues related directly to the content of the web quest or its presentation;

C) completion of the task by students;

d) discussion of the results of each team member's work among students and selection

the most significant material for the final presentation;

e) recommendations of the teacher on the use of electronic resources;

e) teacher's recommendations for the final presentation;

5. Guide to organizing and organizing the material: the time of the web quest and step-by-step distribution of sites.

6. Conclusion summarizing the experience gained by students when performing the web-quest: final presentation, publication of students ' works, organization of round tables [1, p. 64].

The most common forms of web quests are the following:

- Character interviews where questions and answers are developed by students.
- Creating a database, or “virtual world”, on a specific topic, where

students are moved using hyperlinks.

Web quests are divided into short-term and long-term tasks according to the terms of completion. The goal of short-term projects is to acquire knowledge and incorporate it into your knowledge system. Working on this type of web quest takes from one to three sessions. Long-term projects are aimed at expanding and clarifying concepts. At the end of the work on such a web quest, the student must be able to analyze the received data and modify it. Work on a long-term web quest can last from one week to a month.

Placing web quests on the web and choosing the role that the student will act in when completing the task allows you to increase the motivation of students to achieve the best educational results.

An important point in planning a web quest is the evaluation of the results of the task by students. There are a number of criteria that allow you to take into account not only the assessment of language knowledge, but also communication skills, which is a Central task in teaching a foreign language.

Undoubtedly, the main advantage of using web quests in the educational process is to encourage students to independent analytical and creative thinking, attracting them to an

objective assessment of their own results and the results of their colleagues. Web quests are not only an innovative method of learning and controlling knowledge, but also a completely new method of getting this knowledge by students. At the same time, the teacher acts as an assistant who directs the independent creative process of searching for answers to the questions posed in the web quest. Of course, creating a web quest requires time and high professionalism of the teacher, but having developed a series of tasks on a certain topic, the teacher will be able to use them in the following years, which not only saves time, but also makes the learning and control process interesting and modern. Moreover, web quests also contribute to the development of skills that are necessary for a person in the XXI century: the ability to work in a team, objectively approach the assessment of their achievements, the ability to analyze, think independently and creatively, and navigate a huge flow of information.

References

1. Bagasina, E. I. Technology of developing web quests in the study of students learning a foreign language / E. I. Bagasina // Knowledge. Understanding. Skill. 010. No. -Pp. 167-169.

2 Egorova, V. M. Organization of independent work of students using information technologies. [Electronic resource] URL:www.rusnauka.com/22_NIOBG_2007/Pedagogics/24945.doc.htm.

3. Pedagogy and psychology of higher education: Textbook. - Rostov n / A: Phoenix, 002.

4. Pushkin, G. G. Independent work of University students: a competence-based approach and introduction of Internet technologies / G. G. Pushkin / / Humanities. 011. No. 3-Pp. 94-100.

5. Silvashko, S. A. Actual problems of organization of independent work of students in the implementation of new generation educational standards [Electronic resource]URL: conference.osu.ru/assets/files/conf._info/conf 7/S20.pdf -Pp. 1623-1627.

6. Chernyavskaya, A. P. Educational technologies: educational-method. man. / A.P. Chernyavskaya, L. V. Bayborodova, L. N. Serebrennikov, I. G. harisova, V. V. Belkina, V. E. Gaibova. - Yaroslavl: Publishing House. K. D. Ushinsky, 005.

BUGUNGI TA’LIM TIZIMIDA XALQARO BAHOLASH DASTURLARINING AHAMIYATI

Xaqberdiyeva Hilola Abdusayid qizi
GulDU Sitqi bo‘lim, masofaviy ta’lim
kafedrasi o‘qituvchisi
xalilova.35@mail.com.

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalqaro baholash tadqiqot dasturlarining ahamiyati, hamda o‘quvchilarning kreativ fikrlashni baholashning kompetensiyaviy modellari va o‘ziga xos jihatlari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, tarbiya, maktab, metod, mafkura, odat, yoshlar

Abstract: This article provides information on the importance of international assessment research programs, as well as competency models and specifics for assessing students' creative thinking.

Keywords: education, training, school, method, outlook, habit, youth

Аннотация: В данной статье представлена информация о важности международных исследовательских программ оценивания, а также о моделях компетенций и особенностях оценивания творческого мышления учащихся.

Ключевые слова: воспитание, обучение, школа, метод, мировоззрение, привычка, молодежь.

Bu ta’limning barcha turida tahsil oluvchi o‘quvchilarning g‘oyalar yaratish jarayonida qay darajada ishtirok etishi, g‘oyalarning ahamiyati va yangiligini inobatga olib, ularga nisbatan o‘z munosabatlarini qay tartibda bildirishini va o‘zlari kutgan natijaga erishmagunga qadar g‘oyalarni yaratishda davom etishini anglatadi.

Bugungi ta’lim tizimida darslarni samarali tashkil qilish nafaqat o‘qituvchiga balki o‘quvchilarga ham bog‘liqdir. O‘quvchilar faol, harakatchan va kreativ bo‘lsalar shu darslar samarali natija beradi. Butun dunyoda jamiyatlar va tashkilotlar muammolarni hal etishda innovatsion bilim va yaratuvchanlikka tobora ehtiyoj sezmoqda, bu esa, o‘z avbatida, innovatsiya va kreativ fikrlash ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.[25]

Xalq ta’limi vazirligi va AQSHning USAID tashkiloti hamkorligida o‘tkazilayotgan umumiy o‘rta ta’lim maktablarida (Early Grade Reading/Math Assessment - EGRA/EGMA) tadqiqotining maqsadi nima?

Bugungi kunda ushbu tashkilot tomonidan taqdim etilayotgan kompleks va samarali baholash vositalari dunyoning 40 dan ortiq mamlakatlarida qo‘llanilmoqda.

Xalq ta’limi vazirligining USAID tashkiloti bilan hamkorlikda EGRA va EGMA tadqiqotlarini o‘tkazishdan maqsadi boshlang‘ich sinflarda ta’lim sifatining ayni paytdagi real holatini aniqlash va olingan natijalarga asoslangan holda kelgusida zaruriy islohotlarni amalga oshirishdan iborat.

EGRA/EGMA – bu:

- O‘qish va matematika ko‘nikmalarini baholash uchun sodda va samarali testlar;
- individual va og‘zaki nazoratlar;
- tanlov asosidagi “tizimli diagnostika” chora-tadbirlari;
- hukumat va boshqa manfaatdor tomonlarga o‘quvchilarning o‘quv faoliyati to‘g‘risidagi ma'lumotlarni taqdim etish ta'limni samaradorligini oshirishdagi ehtiyojlari aniqlash imkoniyati.

Barcha ta’lim muassasalaridan ko‘zlagan asosiy maqsad, zamon talablari bilan hamnafas yuradigan, kasbiy va shaxsiy kompetentligi yuqori, xorijiy tillar hamda, zamonaviy texnologiyalardan oqilona foydalana oladigan, bir so‘z bilan aytganda ijodkor, kreativ o‘qituvchilar nazarda tutilmoqda.[26]

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori asosida PIRLS, TIMSS, PISA va TALIS xalqaro tadqiqotlarini O‘zbekistonda joriy etilishi belgilab qo‘yilgan bo‘lib, mazkur tadqiqotlarni joriy etish maqsadida Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi huzurida Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi tashkil etilgan.

[25] N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

[26] Nuraliyeva Nargiza. Primary Education Teachers In The Educational Process Conditions Of Developing Self-Creativity. International Engineering Journal For Research & Development. 021/5/6

Mazkur xalqaro baholash dasturlari va ular doirasidagi tadqiqotlar Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) Ta’lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA) tomonidan muayyan davriylik asosida dunyo mamlakatlari bilan hamkorlikda tashkil etiladi.

Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi bilan OECD hamda IEA tashkilotlari o‘rtasida imzolangan kelishuv hujjatlariga binoan O‘zbekiston Xalqaro o‘quvchilarni baholash PISA-2022 (avvalgi PISA-2021) hamda O‘quvchilarning matnni o‘qib tushunish darajasini baholash xalqaro dasturi PIRLS-2021 da ishtirok etishga kirishilgan.

Endilikda, TIMSS-2023 xalqaro dasturida qatnashishga kirishildi. Bu borada IEA tashkilotining “Xalqaro matematik va ilmiy tadqiqotlar (TIMSS) 023 tendensiyalarida qatnashish uchun rasmiy taklifi”ga muvofiq O‘zbekistonning TIMSS dasturida ilk marotaba qatnashishi masalasida Ta’lim inspeksiyasi huzuridagi Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi o‘rtasida olib borilgan muloqotlar asosida IEA rahbariyatining dastlabki roziligiga erishildi.

IEA rahbariyati O‘zbekistonning ushbu tadqiqotda qatnashishishidan mamnun ekanligini aytib, O‘zbekistonning ta’lim sharoitiga TIMSSning qaysi turi mos kelishi haqida maslahatlar berdi. Bundan tashqari, IEA 021-yil fevral oyida Germaniyaning Gamburg shahrida o‘tkazilishi rejalashtirilayotgan milliy tadqiqot koordinatorlarining birinchi yig‘ilishiga taklif qildi va Boston kolleji mutaxassislari bilan turli xil baholash modellarini muhokama qilish, tadqiqotlar yo‘nalishlarining afzallik va kamchiliklari haqida muhokamalar olib borish uchun qulay imkoniyat yaratib berilishi haqida ma’lum qildi.

TIMSS (Trends in International mathematics and science study) 4- va 8- sinf o‘quvchilarining matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan o‘zlashtirish darajasini baholash dasturi bo‘lib, bu tadqiqot to‘rt yilda bir marta o‘tkaziladi.

TIMSS xalqaro baholash dasturida 4-8-sinf o‘quvchilarining matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha egallagan bilim darajasi va sifatini solishtirish hamda milliy ta’lim tizimidagi farqlarni aniqlash bilan bir qatorda,qo‘shimcha ravishda maktablarda matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha berilayotgan ta’lim mazmuni, o‘quv jarayoni, ta’lim muassasasining imkoniyatlari, o‘qituvchilar salohiyati, o‘quvchilarning oilalari bilan bog‘liq omillari o‘rganiladi.

TIMSS dasturi o‘zining birinchi tadqiqotini 1995-yilda boshlagan bo‘lib, 019-yilga qadar har to‘rt yilda 1999, 003, 007, 011, 015 va 019-yillarda tashkil etib kelindi. Navbatdagi 8-davriylik 023-yilda amalga oshirilishi rejalashtirilgan.

Dasturda qatnashayotgan davlatlar soni ham tobora ortib bormoqda, buni 015-yildagi TIMSS tadqiqotida 57 ta mamlakat qatnashgan bo‘lsa, 019-yilda bu ko‘rsatkich ortib, 60 dan ortiq davlatni tashkil etganida ham ko‘rish mumkin. TIMSS 015 tadqiqot natijalariga ko‘ra, AQSH, Singapur, Gonkong, Koreya Respublikasi, Yaponiya, Rossiya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarning ta’lim tizimi eng yuqori ko‘rsatkichlarni egallagan.

PISA 15 yoshli o‘quvchilarning o‘qish, matematik va tabiiy-ilmiy savodxonlik darajasini baholasa, PIRLS 4-sinf o‘quvchilarining matnni o‘qish va tushunish darajasini baholaydi. TIMSS xalqaro baholash dasturi esa, 4 va 8-sinf o‘quvchilarining matematika va tabiiy-ilmiy savodxonlik darajasini baholaydi. PIRLS va TIMSSni bir-birini to‘ldiruvchi dasturlar deb e’tirof etish mumkin.

PISA va TIMSS tadqiqotlarini, ularning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida o‘quvchilarning matematik savodxonligini baholashini inobatga olinsa, Respublikamizda

matematika sohasini rivojlantirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlarga ham hamnafas bo‘ladi deb aytish mumkin.

O‘zbekiston TIMSS va boshqa xalqaro tadqiqotlarda qatnashish orqali rivojlangan mamlakatlar tajribalarini O‘zbekiston ta’lim tizimida qo‘llash, o‘z natijalarini boshqa davlatlar natijalari bilan qiyosiy taqqoslash imkoniyatlariga ega bo‘ladi.

Tadqiqotda, O‘zbekistonning 4- va 8- sinf o‘quvchilari boshqa davlatlardagi tengdoshlariga nisbatan matematika va tabiiy fanlardan savodxonligi qay darajada yuqori? Matematika va tabiiy fanlar 4- va 8- sinf o‘quvchilari uchun qiziqarli fanmi? Oila tomonidan farzandlarga matematikani va tabiiy fanlarni o‘zlashtirishda qanday hissa qo‘shilmoqda? Bugungi kunda bizning mamlakatimizda matematika va tabiiy fanlarni o‘qitish jarayoni qanday tashkil etilgan? O‘zbekiston matematika va tabiiy fanlar o‘qitish jarayonining boshqa davlatlarga nisbatan o‘ziga xosligi bormi, agar bor bo‘lsa u nimalarda namoyon bo‘ladi? Mamlakatimizda matematika va tabiiy fanlarni o‘qitish bo‘yicha o‘qituvchilar metodlari boshqa mamlakatlar o‘qituvchilari metodlaridan nimasi bilan farq qiladi? kabi asosiy masalalar o‘rganiladi va tadqiq etiladi.

Tadqiqotning har to‘rt yillik davriyligida uzluksiz ravishda ishtirok etish global miqyosda mamlakatimiz ta’lim tizimining samaradorligini kuzatib borish imkonini beradi. Ushbu dasturlar O‘zbekiston Respublikasi milliy baholash tizimini takomillashtirish, kompetensiyaviy baholash tizimini joriy qilish orqali ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, adabiyotlarda keltirilishicha, kreativlik mashq qilish yoki bilim olish bilan orttirilishi mumkin. Xalqaro baholash dasturida o‘quvchilarni kreativ fikrlashni baholash biror ishni amalga oshirish uchun kerakli bo‘lgan tug‘ma qobiliyatga ega bo‘lish kreativlikka oid berilgan topshiriqlarga qaratilgan bo‘lib, o‘quvchilarning kreativ fikrlashiga imkon beradigan o‘zgaruvchan iqtidorlariga katta e’tibor qaratadi. Bunday turdagi kreativ fikrlash nafaqat san’at yoki ijodiy bayon kabi o‘quvchilarning ichki dunyolarini ifoda qilishlarini talab etadigan ilmiy kontekstlarda, balki g‘oyalar umumlashuvi keng miqyosdagi ijtimoiy muammolar va murakkabliklarni tahlil qilishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.Amabile, T. (1997), “Motivating creativity in organizations: on doing what you love and loving California Management Review, Vol. 40/1, pp. 39-58

2.Amabile, T. (1996), Creativity In Context: Update To The Social Psychology Of Creativity.

3. N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. . Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

4. Nuraliyeva Nargiza. Primary education teachers in the educational process conditions of developing self-creativity. International Engineering Journal For Research & Development. 021/5/6

JADIDCHILIK HARAKATIDA TIL, YOZUV VA IMLO MUAMMOLARI

Ermatov Ixtiyor Rizoqulovich
f.f.d. (DSc), dotsent, Guliston davlat universiteti
ermatov_7070@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘tgan asrning boshlarida til va imlo muammolariniing isloh qilinishi, lotin alifbosiga asoslangan yangi o‘zbek alifbosiga o‘tilishi, unda jadidchilarning sa’y-harakatlari, yozuvimizning qatag‘on qilinishi, krill alifbosiga o‘tilishi hamda qo‘shalifbolikning oqibatlari haqidagi masalalar yuzasidan fikr yuritiladi; imlo qoidalarining ishlab chiqlishi hamda darslik-saboqliklarda tutgan o‘rniga baho beriladi.

Kalit so‘zlar: harf, til, imlo, yozuv, lotin alifbosi, yangi o‘zbek alifbosi, qo‘shalifbo, jadid, saboqlik, darslik.

Abstract: This article examines the issues of reforming the language and spelling at the beginning of the last century, the transition to a new Uzbek alphabet based on the Latin alphabet, the efforts of the Jadids, repression against our writing, the transition to the Krill alphabet and the consequences of bilingualism; spelling rules are developed and grades are given instead of grades in textbooks.given.

Keywords: letter, language, spelling, letter, Latin alphabet, new Uzbek alphabet, double alphabet, Jadid, lesson, textbook.

O‘zbek imlosining takomili va uning yozuvda aks etishi haqida gap ketganda, jadidchilik harakatiga to‘xtalmay o‘tish mumkin emas. Ma’lumki, bugungi yosh avlodning barkamol bo‘lib shakllanishida o‘quv-tarbiya jarayoni muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, o‘quvchining milliy qadriyatlarga sodiq, milliy g‘ururli bo‘lishida o‘zbek millati tarixi, tili, imlosi, urf-odatlari haqida bilim beruvchi fanlarning ahamiyati katta. Shu ma’noda alifbo, imlo bo‘yicha darslar va darsliklar o‘quvchilarga milliy o‘ziga xosligimizni singdirishga yordam beradi. Buni to‘g‘ri anglagan jadidchilar XX asrning boshidanoq Turkistonda to‘qqiz oylik maktablarni tashkil etganlar. O‘sha davrdagi ilm-fan darajasi, milliy pedagogikaning saviyasiga mos tarzda yaratilgan ona tili darsliklari, xususan, alifbe saboqligi, albatta, bugungi ona tili darsliklaridan farq qilgan. Bu davr darsliklari milliy pedagogikamizning dastlabki shakllari sifatida nechog‘lik ahamiyatga molik bo‘lmasin, baribir, o‘sha davr darajasida, saviyasida edi.

XIX asrning 50-yillaridan boshlab ma’naviy uyg‘onish sari yuz tutgan turkiy xalqlar millat ko‘zgusi, taraqqiyot omili bo‘lgan til masalasiga jiddiy e’tibor berdilar. Matbuotning yuzaga kelishi, nashr ishlarining shakllanishi, maktab va maorifga e’tiborning ortishi natijasida imlo masalasi birinchi o‘ringa chiqdi. Ma’rifatparvarlarning dunyoviy ilm-fan va madaniyat sari intilishlari tilni ilmiy asosda o‘rganishni dolzarb masala qilib qo‘ydi.

Turkistonda Fitrat boshchiligidagi “Chig‘atoy gurungi” a’zolari ilk bor o‘zbek tilini ilmiy o‘rganishga kirishdilar. Ular milliy til qoidalarini arab yoki rus tili grammatikalari asosida emas, balki milliy tilning ichki tabiatidan kelib chiqib yaratilishi kerakligini anglaganlari sababli ham tilni tarixiy asarlar, xalq og‘zaki ijodi namunalari va shevalar materiallari asosida o‘rgana boshladilar. Natijada XX asr boshlarida o‘zbek tilshunosligining dastlabki nazariy asoslari yaratildi.

XX asr boshlariga kelib fan va madaniyat o‘chog‘iga aylangan Istanbul, Qozon, Qrim, Boku shaharlarida turk tilini tadqiq etuvchi tilshunos olimlar guruhi shakllandi va ular alifbo hamda imlo muammolarini o‘rganib, turkiy tillarning grammatikasini tuzishga kirishdilar. Natijada, grammatikaga oid qator asarlar yaratildi.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Qrimda ham qrimtatar tili va madaniyati taraqqiyoti uchun kurash g‘oyasi keng yoyila boshladi. Bu harakat “Tarjimon” gazetasining

ta’sis etilishi va uning muharriri Ismoil Gasprinskiy faoliyati bilan bog‘liq. Bu davrning mashhur pedagog va tilshunoslari I.Gasprinskiy, M.Abdulqodir, Sh.Bekto‘ra va boshqalar qrimtatar tilini omma savodini chiqarish maqsadida isloh qilishga kirishdilar. Yangicha o‘qitish, savod chiqarish uchun bo‘lgan kurashlarning natijasi o‘laroq, Hodi Maqsudiyning “Birinchi darslik” [1: 8], M.Abdulqodirning “Qavoidi lisani turkiy” (“Turk tili qoidalari”) [2: 69] asarlari yuzaga keldi.

Turkiyshunoslikda umumturkiy adabiy til nazariyasini yaratish g‘oyasini ilk bor Ismoil Gasprinskiy “Tarjimon” gazetasi orqali tashviq qildi va bu gazeta sahifalarida turkiy xalqlarning umumiy adabiy tili g‘oyasi ilgari surila boshladi [10: 134].

Ilk darslik va qo‘llanmalar yaratishga bo‘lgan urinishlar natijasida 1907- yilda Boqchasaroyda “Tarjimon” gazetasi tahririyati tomonidan 6 sahifalik “Sarf-i tyurkiy” (“Turk tili grammatikasi”) chop etildi [5: 15].

O‘tgan asrning 0-yillarida qrimtatar tilshunosligi Bekir Cho‘ponzoda (1893–1937)ning “Tyurk-tatar lisaniyatna medxal” [15: 41], (Turk-tatar tilshunosligiga kirish), “Kirimtatar ilmiy sarfi” [16: 188] (“Qrimtatar tilining ilmiy grammatikasi”), “Tyurk grameri” [17: 02] (“Turk grammatikasi”) asarlari asosida yuzaga keldi.

XX asrning boshlarida Turkistonda yaratilgan ilk darslik va qo‘llanmalar sifatida Sh.Bekto‘raning “Tatarcha sarf, nahv” [4: 110], M.Abdulqodirning “Qavoidi lisoni turkiy” (Turk tili qoidalari) [2: 69], “Sarf-i tyurkiy” (Turk tili grammatikasi) [3: 6] kabi asarlarini ko‘rsatish mumkin.

Turkistonlik jadidlar ona vatanlarini mustaqil, ozod holda ko‘rishni o‘zlarining bosh maqsadlari deb bildilar. Natijada jadidlarning xalqqa hamma narsadan oldin ma’rifat berish lozim, degan g‘oyasi yuzaga keldi. O‘rta Osiyoda birinchi marta o‘zbek tilida tovush usulida xat-savod o‘rgatish ishiga toshkentlik Saidrasul Saidazizov kirishib, tovush usulida yaratgan kitobini “Ustodi avval” deb nomlagan va bu alifbe-darslik 1902-yildan boshlab har yili nashr qilinib turgan. Muallif “Ustodi avval”ning “alifbe davri” oxirida shunday yozgan: “Alhamdulilloh, bizlar ushbu bitilgan 33 saboqda harf o‘qimoqni tamom qildik, 32 harf, 109 surat” [9: 3] (surat deyilganda arab alifbosidagi harflarning yozuvda hosil qiladigan shakllari nazarda tutilgan).

Chorizm istilosining ilk davrlarida rus missionerlari tomonidan o‘zbek tili va madaniyatini rus xalqi vakillariga tanishtirish maqsadida amaliy xarakterdagi bir qator asarlar yaratildi. Bu asarlar saviyasi va yaratilish maqsadidan qat’i nazar, o‘zbek tili va madaniyatining yevropalik mutaxassislar tomonidan o‘rganilishida poydevor rolini o‘ynadi [8: 330].

XX asr birinchi choragida o‘zbek tilini o‘qitish va o‘rgatishning qator masalalariga bag‘ishlangan asarlar, jumladan, M.M.Faxriddinovning “Turkcha qoida” (Toshkent, 1913), Elbekning “Bitik yo‘llari” (Toshkent, 1919), “Yozuv yo‘llari” (Toshkent, 1921), Shorasul Zunnunning “O‘zbekcha til qoidalari” (Toshkent, 1925), Munavvarqori, Qayum Ramazon va Shorasul Zunnunning “O‘zbekcha til saboqlig‘i” (Toshkent, 1925) singari darslik va qo‘llanmalari yaratildi [21: 5]. Fitratning “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba” kitobi o‘zbek tilining fonetikasi, morfologiya va sintaksisi izchil yoritilgan baqquvat grammatika sifatida yuzaga keldi [8: 354].

XX asr boshlarida Turkistonda ochilgan usuli jadid maktablarida ona tili o‘qitish o‘quv rejasiga kiritilgan bo‘lib, ularda til qoidalarini bayon qilishda turk va tatar tillari asosida tuzilgan darsliklardan foydalanilar, tilshunoslik terminlari ham o‘sha tillar tabiatiga mos edi. O‘zbek tilining ilmiy qoidalari yoritilgan asarlar yo‘q edi. Shu ma’noda M.Faxriddinovning “Turkcha

qoida” [21: 5] asari ham usmonli turk olimlarining arab tili sarf-nahvi asosida yaratilgan grammatikasining nusxasi edi, xolos.

Ona tili darsliklarining milliy xarakterga ega emasligi, o‘qitishdagi noqulayliklar sababli 0-yillarga kelib, matbuotda Elbek, Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnunlarning o‘zbek tilining tovushlar tizimi, morfo-sintaktik hodisalar yuzasidan maqolalari elon qilindi. Bu maqolalarni o‘zbek tili tabiatini yoritishga bag‘ishlangan dastlabki tadqiqotlar deyish mumkin.

Shu davrda Fitrat va Q.Ramazonning o‘zbek tilshunosligining nazariy masalalariga bag‘ishlangan “Bitim yo‘llari” [18: 32] qo‘llanmasi yaratildi va u keyingi til saboqliklarining, xususan, Elbekning “Yozuv yo‘llari” darsligining yuzaga kelishiga xizmat qildi. “Bitim yo‘llari” o‘qituvchilarga qo‘llanma sifatida tuzilgan, “Yozuv yo‘llari” saboqligi esa boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga mo‘ljallangani uchun unda asosan imlo qoidalari va imlo o‘rgatish masalalari yoritilgan. 1921-yildagi til-imlo qurultoyi xulosalari [22: 52] asosida yozilgan ushbu darslik o‘sha davrdagi tilshunoslik darajasida imkon qadar o‘zbekcha terminlardan foydalanilgani bilan xarakterlidir.

XX asrning 0-yillarida va 30-yillar boshida hozirgi o‘zbek tili va terminologiyasi hamda imlosining nazariy asoslarini ishlashda, o‘sha davr maktablariga mo‘ljallangan darslik va qo‘llanmalarni yaratishda Fitrat boshchiligidagi “Chig‘atoy gurungi” to‘garagi, keyinchalik uning a’zolari ishtirokida O‘zmaorifqo‘m (O‘znarkompros) qoshida tuzilgan O‘zbek bilim hay’ati, O‘zbek yangi alifbo markaziy qo‘mitasi, Til-termin davlat qo‘mitasi singari tashkilotlar olib borgan ishlar katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Ularda faoliyat ko‘rsatgan bir qator ma’rifatparvarlar tashabbusi bilan turli fan sohalariga oid o‘nlab darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari [6: 35], terminologik lug‘atlar yuzaga keldi.

O‘tgan asrning 0–30-yillarida “Imlo qoidalari” joriy etilishi munosabati bilan Ashurali Zohiriy o‘zbek tilshunosligiga bosh harf bilan yozish qoidalarini olib kirdi [8: 351]. Arabcha harf termini dastlab o‘zbek tilida surat deyilgan va arab alifbosidagi harflarning yozuvda hosil qiladigan shakli nazarda tutilgan.

O‘zbek tili bo‘yicha tuzilgan ilk saboqlik yoki qo‘llanmalar boshqa til egalari tomonidan yozilgan bo‘lib, ularda o‘zbek tiliga xos hodisalar o‘zga tillar qonuniyatlari asosida izohlangan edi. Bu borada arab, tatar, turk va rus tillari grammatikalaridan foydalanilgani sir emas. Dastlabki milliy grammatikamiz mualliflari ham, foydalanish uchun boshqa tadqiqot yoki qo‘llanmalar bo‘lmagani sababli, mazkur tillar grammatikalaridan foydalangan edilar.

Bu davrda o‘zbek tilini ilmiy o‘rganish ishlari Abdurauf Fitrat boshchiligidagi “Chig‘atoy gurungi” tashkilotida boshlandi. Mazkur jarayonning ilk natijasi Fitratning “Sarf” va “Nahv” [10: 42] asarlari bo‘ldi.

Shuni ta’kidlash lozimki, bu va boshqa darsliklarning yaratilishigacha ham o‘zbek tilida yozuv masalalari borasida bahs-munozaralar bo‘lgan. Ba’zi mutaxassislar arab yozuvini, boshqalari esa krill alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosida yozishni yoqlagan, yana boshqalari lotin grafikasiga asoslangan alifboda yozishni yoqlaganlar. Ushbu masalaning yechimida Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Elbeklarning faoliyati alohida ahamiyatga ega.

XIX asr oxiri–XX asr boshlarida ilm-fanning darajasiga muvofiq yaratilgan darslik va qo‘llanmalarda asosiy e’tibor grammatika masalalariga bag‘ishlangan, tilshunoslikning boshqa sohalariga yo‘l-yo‘lakay to‘xtalingan edi. Masalan, imlo muammolari, imlo qoidalari dastlab yaratilgan darsliklarda juda qisqa berilgan.

...biroq hanuz tilimizning belgili qoidalarini maydong‘a qo‘ya olmadiq. Yozuvlarimizning shakliga “birlik”, yangi yozg‘uvchilarimizg‘a qulayliq bermak uchun tilimizning qat’iy qoidalarini (imlo qoidalarini – izoh bizniki I.E.) bildirish kerak. Hamadan burun u qoidalarni o‘zimizning-da bilishimiz lozimdir. Ilmiy axtarishlar bo‘lmag‘uncha bunlarning birtasi ham bo‘lajaq emasdir [13: 4]. Abdurauf Fitratning bu fikrlari bundan 100 yil oldin aytilgan edi. Hozirgi kunda ham bu masalalar o‘z ahmiyatini yo‘qotmagan. Aks holda dolzarblik kasb etmoqda.

Yangi maktablar ochmoq, yangi kitoblar yozmoq, gazetalar, xatlar, chiqarmoq istadik: ochdiq, yozdiq, biroq hanuz – til, imlo masalalariga ochiq belgili bir yo‘l bera olmag‘an edik. Butun turk dunyosi “bir yalpi til” qabul etmak xayollari bilan ovora bo‘ldiq. Tilimizni shunga to‘g‘ri yurg‘uzmoq uchun unumsiz tirishdik. Bu xayollarning ishka oshmag‘anin bilgandan keyin o‘z tilimizni, o‘z imlomizni tushuna boshladiq. Bu yo‘lda birinchi odimni qo‘qonliq Ashurali Zohiriy otdi. Imlo bitik so‘zini yozib chiqardi (Taniqli tilshunos olim Ashurali Zohiriyning “Imloga oid” kitobi nazarda tutilgan – izoh bizniki I.E.). Undan so‘ngra Toshkentda “Chig‘atoy gurungi” ochildi. “Gurung” til, imlo masalalari bilan teranroq mashg‘ul bo‘ldi. Turkiyali Shayx Vasfiy tomonidan arabcha, forsi(y)chag‘a ergashib yozilgan eski usmonli “Sarf”, “Nahv” kitobini maktablarimizdan surib chiqardi-da, o‘z tilimizning qoidalarini kirgizdi. Turkiston o‘qituvchilarining ikkinchi, uchinchi qurultoylarida (Ikkinchi Til va imlo qurultoyi 1921-yilda Toshkentda, Uchinchi quriltoy esa 1926-yili Bokuda chaqirilgan edi) eski imlog‘a (arab alifbosiga – izoh bizniki I.E.) qarshi keng suvratda kurash ochib o‘z fikrlarini o‘tkazdi. Eski imlo o‘rnig‘a yangi imloni yetkazmak bilangina bog‘lanib qolmadi. Bir yoqdan o‘lkada lotin harflarini qabul etmakni yoqlovchilar tayyorladi. Til, imlo fikrlarining tegrasida yig‘ilishg‘anlar, mana shunday qilib, birinchi galdagi ishlarni bitirdilar. Butun turk tillarini birlashtirmak xayoli xayolg‘ina bo‘lib qoldi. Eski imloning izlari ko‘kka uchirildi.

...hali ko‘rilajak bir ko‘b ishlarimiz bordir va u bizni kutib turadir. Eski imloni yengdik, ko‘b yaxshi. Yangi imlomizning-da vaqtlig‘ina bir narsa ekanini bilaylik. Bukun har tomonda lotinchiliq oqimi kuchlanib boradir. Yaqin, juda yaqin bir zamonda arab harflarini (eski, yangi imlolari bilan birga) tomiridan uzib tashlasa kerak. Bu ko‘zga ko‘rinib turadir, aniqdir: lotin harflarini qabul etmak uchun bukundan boshlab tayyorliq ko‘rishimiz lozim [13: 4]. Yuqorida aytilgan fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkin-ki lotin alifbosiga o‘tish ishlari o‘tgan asrning 0-yillaridan boshlangan. Nafaqat boshlangan, balki amalda ham faol qo‘llangan. Bunga misol sifatida o‘tgan asrning 5–30-yillarida yaratilgan Abdurauf Fitratning “Sarf” va “Nahv” darsliklarini [14: 38] ko‘rsatish mumkin. Bu darsliklar lotin grafikasiga asoslangan o‘zbek yozuvida yozilgan edi va maktablarda darslik sifatida o‘qitilgan.

Fitratning yuqoridagi fikrlaridan kelib chiqib quyidagilarni aytish mumkin. Alifbo, o‘zbek alifbosi terminlarining qo‘llanishi 1926-yilda boshlangan bo‘lib, shu yili 7–29 avgustda Yangi alifbo qo‘mitasi va Ilmiy markaz til mutaxassislari ishtirokidagi alifbo konferentsiyasida yangi tuzilgan lotin grafikasidagi alifbo muhokama qilinadi. Bu alifboda unlilarni 9 ta, undoshlarni 3 ta harf bilan ifodalashga qaror qilinadi. O‘sha yili tarixda birinchi marta lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini tuzish masalasi hal qilinadi va harflar tartibi belgilanib, ilk alifbo tuziladi. Shu yili o‘sha davr tilshunosligi darajasida “Imlo qoidalari” ishlab chiqiladi [20: 4].

Bu imlo qoidalari haqida “Maorif va o‘qitg‘uchi” jurnalida shunday deyiladi: “...imloda ikki usul qo‘llanadi: savtiy (fonetik) ham sarfiy (morfologik). Bizning tilimizda bir qancha shevalar bo‘lganidan ta’lim-tarbiya ishlarida yengillik uchun har ikki usuldan foydalanishga

qaror berdik. So‘zning tomiri (asos – I.E.) eshitilgancha yozildi, qo‘shimchalar sarfiy usul bilan yoziladi. Bularning haqida izohat va misollar quyida yozilgandir” [7: 41]. Bu qoidalarda ilmiy umumlashmalar juda oz bo‘lib, fe’llarning zamonlari, tuslanishi va imlosi berilgan.

Bu davr o‘zbek tilshunosligidagi muhim yangiliklardan biri Ashurali Zohiriyning bosh harflarni amaliyotga kiritishi va bu harflarning ishlatilish o‘rinlarini qat’iy belgilab berishi bo‘ldi [8: 351]. Lotin grafikasi asosidagi o‘zbek alifbosi tartibga solinib, bu alifbe (alfavit) [12: 56] 1939-yilda yana tuzatildi va “O‘zbek tili grammatikasi” darsligida berildi.

Afsuski lotin grafikasiga asoslangan o‘zbek alifbosi ham jadidchilarga qo‘shilib qatag‘on qilindi. Hatto bu yozuvda bitilgan asarlar o‘tda kuydirildi. 1940-yildan krill alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tildi. Ruslashtirish siyosatining ta’sirida lotin alifbosi asosidagi o‘zbek alifbomizga chek qo‘yildi. Biz bugungi kunda ham bu siyosat ta’siridan qutila olmayapmiz. O‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganiga yarim asr bo‘lyapti. Lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tishimiz to‘g‘risida 1995-yilda hukumat qarori qabul qilingan bo‘lsada, hanuz qo‘shalifbolik hukm surmoqda. Bu holat yaxshi emas, albatta.

Jadidchi bobolarimiz ruslar siyosatining ta’siri ostida bo‘lsa ham natijaga erisha oldilar. 1925-yildan 1940-yilgacha lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosi to‘liq amalda bo‘ldi. Qo‘shalifbolik bo‘lmadi. Boshqa yozuvlar (arab yozuvi, krill yozuvi)ining amalda qo‘llanishiga chek qo‘yganlar. Biz hozir Mustaqil davlat bo‘lib ham lotin grafikasi asosidagi o‘zbek alifbosiga to‘liq o‘ta olmayotganimiz achinarli.

Til, imlo masalalarida Abdurauf Fitratning tilshunoslik merosi alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Fitratning buyuk xizmatlari shundan iboratki, olimning o‘zbek tilshunosligi tarixidagi o‘rni, panturkizmga va purizmga munosabati, tilning rivojlanishiga qo‘shgan hissasi, alifbo va imlo muammolari, o‘zbek tili milliy grammatikasini yaratishdagi xizmatlari ahamiyatlidir.

XX asrning 0-yillaridan yangi o‘zbek alifbosini tuzish o‘zbek tilshunoslari oldida turgan asosiy muammolardan biri bo‘lib qoldi. Shu munosabat bilan Turkiston Maorif komissarligi huzuridagi Bilim kengashida o‘zbek tilining yangi alifbosini tuzishda qanday yo‘l tutilishi kerakligi muhokama qilinadi. Elbekning “Turk tillarining qonunlari to‘g‘risida mulohazalar” maqolasi ham shu munosabat bilan yozilgan bo‘lib, unda o‘zbekcha bilmasdan turib uning grammatikasini, imlosini tuzmoqchi bo‘lganlar tanqid qilinadi. Bu vazifani o‘zbek tilida so‘zlashuvchi, shu til ruhi bilan tanish kishilargina bajarishga loyiqligi aytiladi [19: 3].

Yangi lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosida asarlar yuzaga kela boshladi. Bu borada Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Shokirjon Rahimiy, Elbek, Ashurali Zohiriylarning alohida xizmatlari bor.

XX asrning 0-yillarida va 30-yillar boshida lotin grafikasiga asoslangan yangi o‘zbek alifbosi hamda imlosining nazariy asoslarini ishlashda, o‘sha davr maktablariga mo‘ljallangan darslik va qo‘llanmalarni yaratishda Fitrat boshchiligidagi “Chig‘atoy gurungi” to‘garagi, keyinchalik uning a’zolari ishtirokida O‘zmaorifqo‘m (O‘znarkompros) qoshida tuzilgan O‘zbek bilim hay’ati, O‘zbek yangi alifbo markaziy qo‘mitasi, Til-termin davlat qo‘mitasi singari tashkilotlar olib borgan ishlar katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Ularda faoliyat ko‘rsatgan bir qator ma’rifatparvarlar tashabbusi bilan turli fan sohalariga oid o‘nlab darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari [6: 35], terminologik lug‘atlar yuzaga keldi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni aytish mumkin. XX asrning boshlarida, o‘zbek tilining imlo muammolari hal etilmagan bir davrda, jadid ma’rifatparvarlarining sa’y-harakatlari bilan lotin alifbosiga asoslangan yangi o‘zbek alifbosiga

o‘tilishi, maktablarda lotin alifbosiga asoslangan yangi o‘zbek alifbosida dunyoviy fanlarning o‘qitilishi bu davr uchun muhim o‘rin tutdi. Jadidchi bobolarimiz o‘zbek tili kelajagini rus yoki arab yozuvi asosida emas, balki lotin alifbosiga asoslangan yangi o‘zbek alifbosining imkoniyatlari keng ekanligi va o‘zbek tili tabiatiga mos tushishi haqidagi qarashlarini ilgari surganlar va yangi o‘zbek yozuvini qabul qilishda ham shu g‘oyaga amal qilganlar.

XX asrning 0-yillariga kelib ayrim nuqsonlar bilan bo‘lsa-da, lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tish amalga oshirilgan. Bunday kamchiliklarga yo‘l qo‘yilishi bu davr uchun tabiiy hol edi. Sababi ming yillardan buyon amalda bo‘lgan arab alifbosidan lotin alifbosiga o‘tish bilan bog‘liq ekanligidir.

Jadidchilar, jumladan, Fitrat, Elbek, Ashurali Zohiriy kabi olimlar lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosining yaratilishi va rivojiga asos solganlar, birinchilardan bo‘lib o‘zbek tilining imlo qoidalarini ishlab chiqqanlar.

Krill yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi rus tili orqali kirib keldi. Bu alifbo 1937-yillardagi qatag‘on va ruslashtirish siyosati bilan bog‘liq. Bu yillarda jadidchilar va ilg‘or ziyoli olimlar purizm g‘oyalarini ilgari surgan va til sofligi uchun kurashgan edilar. Bu davrda lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosidan voz kechib, o‘rniga krill yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi bilan zo‘rma-zo‘raki almashtirildi. O‘zbek tili tabiatiga mos kelmasa-da **щ, ц, е, ё, ю, я** harflari, **ь** belgisi kabilar shoshilinch tarzda qabul qilindi. Natijada rus tilidan o‘zlashma so‘zlar o‘zlashtirish yanada tezlashdi.

O‘tgan asrning 0-yillarida yaratilgan alifbo darsliklari o‘quvchilar savodini chiqarish uchun yozilgan bo‘lsa, hozirgi alifbo darsliklari adabiy tilni, undan amalda to‘g‘ri foydalanish yo‘llarini ham o‘rgatishni nazarda tutadi. Shunga muvofiq, lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosi ham Alifbe darsliklarida takomillashib, boyib bormoqda.

Nutqni ro‘yobga chiqishi uchun so‘z qanchalik katta rol o‘ynasa, uni yozma nutqda ifodalash shunchalik muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Hozirgi “Ona tili” darsliklarida ham asosiy e’tibor og‘zaki va yozma nutqni ifodalash mutanosibligiga qaratilgan.

Bir tilda ikki alifboning amal qilishi ijobiy holat emas. Qo‘shalifbolik xoh ilmiy-nazariy, xoh ta’lim nuqtai nazaridan bo‘lsin, hech qanday amaliy ahamiyat kasb etmaydi. Shunday ekan, tilda doimo bir alifboga amal qilish o‘zini oqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахунов А. Хади Макъсуди – журналист и педагог//Татарстан, 003. – №8 (интернет материали).

2. Абдулькадир М. Къаваид-и лисан-и тюркий (Правила тюркского языка). – Бахчисарай, 1914. – 69 с.

3. Абдулькадир М. Сарф-и тюркий (Тюркская грамматика) – Бахчисарай: Изд-во газеты “Терджиман”, 1907. – 6 б.

4. Бекторе Ш. Татарджа сарф, наҳв. – Тотайкой: Татар окъув ишлери, 1923. – 110 б.

5. Кононов А.Н. В.В.Радлов и отечественная тюркология / Тюркологический сборник. 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 7-15.

6. Мираҳмедова З. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. – Т.: Фан, 010. – 128 б.

7. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали, 1926. – №5. – Б. 41.

8. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. -жилд: Лингвистик таълимотлар тарихи. – Т.: Akademnashr, 012. – 448 б.

9. Сайидазизов Саидрасул. Устоди аввал (2-нашри). – Т.: 1903 (араб графикасида).

10. Турсунов У., Ўринбоев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 175 б.

11. Usmon O., Avizov B. Grammatika. I bo‘lim. Morfologiya. O‘rta maktablarning 5-6-sinflari uchun darslik. – T.: O‘zdavo‘quvpednashr, 1938. – 55 b.

12. Usmon O., Avizov B. O‘zbek tili grammatikasi. I bo‘lim. Fonetika va morfologiya. To‘liqsiz o‘rta va o‘rta maktablar uchun darslik. – T.: O‘zdavo‘quvpednashr, 1939. – 56 b.

13. Fitrət. Өzbek tili qaьdalarь togrusьda bir təçribə, Birinci kitab. Sərf. Samarqand – Taşkent: Өzdəvnəşr, 1930. – 42 b.

14. Fitrət. Өzbek tili qaьdalarь togrusьda bir təçribə, Ikkinci kitab. Nəhv. Samarqand – Taşkent: Өzdəvnəşr, 1930. – 38 b.

15. Чобан-заде Б. Тюрк-татар лисаниятына медхал (араб графикасида). – Баку: Азернешр, 1924. – 41 б.

16. Чобан-заде Б. Къырымтатар илъмий сарфы. (араб графикасида). – Акъмесджит: Къырымдевнешир, 1925. – 188 б.

17. Чобан-заде Б. Тюрк грамери (лотин графикасида). – Баку: Азернешр, 1929. – 02 б.

18. Чиғатой гурунги. Битим йўллари. Маориф комиссарлиги рухсати билан босилғон. 1919. – Б. 32.

19. Элбек. Турк тилларининг қонунлари тўғрисида мулоҳазалар // Қизил байроқ, 1922. – 8 май.

20. Ermatov I. O‘zbek tilshunoslik terminologiyasi. Monografiya. – Toshkent: «TURON-IQBOL», 021. – 152-b.

21. Қурбонова М. Фитрат – тилшунос. – Т.: Университет, 1996.

22. 1921 йил январда бўлғон биринчи ўлка ўзбек тил ва имло қурултойининг чиқарғон қарорлари. – Т.: Туркдавнашр, 1922. – 52 б. (араб графикасида).

BO‘LAJAK CHET TILI O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY MEZONLARI

Alibekova Mahzuna Alisher qizi
Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi, ixtisosligi bo‘yicha tayanch doktoranti, Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqola bo‘lajak chet tili o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirishning asosiy mezonlari, ko‘rsatkichlari va darajalari haqida ma'lumot beradi, kasbiy kompetensiyani takomillashtirishning xalqaro tajriba asosida tahlil qiladi. Shuningdek, bo‘lajak chet tili mutaxassisining kasbiy faoliyatini optimallashtirish va samaradorligini oshirish va shaxsiy fazilatlari masalalarini ko‘rib chiqadi.

Kalit so‘zlar: kompetensiya, kasbiy malaka, kasbiy faoliyat, mezon, ko‘rsatkich, daraja, chet tili o‘qituvchisi, chet tili muhiti.

Abstract: The article provides information about the main criteria, indicators and levels of the formation of professional competence of future foreign language teachers, analyzes the improvement of professional competence on the basis of international experience. It also considers the issues of optimizing and improving the effectiveness and personal qualities of the professional activity of the future foreign language specialist.

Keywords: competence, professional qualification, professional activity, criterion, indicator, degree, Foreign Language teacher, foreign language environment.

Kelajakdagi chet tili o‘qituvchilarining kasbiy malakasini shakllantirish jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun kasbiy kompetensiyani shakllantirish mezonlari, ko‘rsatkichlari va darajalarini aniqlash kerak. Bizning tadqiqotimizda mezon (“biror narsani baholash uchun o‘lchov” sifatida) kelajakdagi o‘qituvchi o‘z vazifalarini ongli ravishda bajarishga qanchalik tayyor ekanligi va keyinchalik kasbiy muammolarni hal qilishda o‘zlarining murojaatlarini samarali namoyish etish uchun baholanishi mumkin bo‘lgan ko‘rsatkichdir, ya'ni: pedagogik- lingvistik va lingvistik. Boshqacha qilib aytganda, mezon tashxis qo‘yilgan sifat, shaxsiyat xususiyatlarining shakllanish darajasining ko‘rsatkichidir.

Mezonlar kompetensiya tarkibidagi yetakchi elementlar bo‘lib, ularning rivojlanishi individual komponentlar (motivatsion, kognitiv, faoliyat, shaxsiy) va umuman o‘rganilayotgan ta'limning rivojlanish ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Har bir mezonda tashxis qo‘yilgan sifatning eng muhim va zarur namoyon bo‘lishini tavsiflovchi bir qator ko‘rsatkichlar mavjud.

Shunday qilib, A. K. Markova kasbiy kompetensiya mazmunida protsessual va samarali ko‘rsatkichlarni ta'kidlaydi. Protsessual ko‘rsatkichlarda “uchta blok (pedagogik faoliyat, pedagogik aloqa va o‘qituvchining shaxsiyati-uning ishining uch tomoni, nazariy jihatdan bir xil emas va amalda ko‘pincha bir - biriga mos kelmaydi), ta'lim ko‘rsatkichlarida-ikkita blok (maktab o‘quvchilarining tayyorgarligi va tayyorgarligi, tarbiyasi va tarbiyasi)” ko‘rib chiqiladi.

L. V. Zanina, N. P. Menshikova o‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasining quyidagi ko‘rsatkichlari ajratiladi: professionallik, tashabbuskorlik, ijodkorlik (professional ijodga intilish, qobiliyat, o‘qitish usullarini tanlash, o‘zini o‘zi boshqarish), moslashish (yo‘nalishni o‘zgartirishga tayyorlik va kasbiy faoliyat motivatsiyasi), dinamizm (qonunchilikni bilish), tadqiqot kompyuteri, harakatchanlik (kognitiv qiziqishlarning kengligi, qabul qilingan noto‘g‘ri qarordan paydo bo‘lish qobiliyati, muammoni hal qilish uchun alternativani ko‘rish qobiliyati, maqbul tanlovni amalga oshirish).

Braje, O. E. Lomakinaning so‘zlariga ko‘ra, o‘rganilayotgan konseptsiyaning kasbiy bilim va ongni egallash, jamiyatdagi qiymat yo‘nalishlari, nutqda, muloqot uslubida, o‘qituvchining o‘ziga bo‘lgan munosabatida, amaliy faoliyatida va uni amalga oshirishda namoyon bo‘ladigan madaniyat kabi ko‘rsatkichlarini ajratib ko‘rsatishga imkon beradi.

O. E. Lomakina chet tilini o‘qitishning kasbiy kompetentsiyasi mazmunida kommunikativ, didaktik va shaxsiy kompetentsiyalarni ko‘rib chiqadi. Ushbu ta'rifga asoslanib, muallif quyidagi mezon va ko‘rsatkichlarni aniqlaydi. (1-jadval)

Chet tili o‘qituvchisining kasbiy malakasini shakllantirish mezonlari va ko‘rsatkichlari

Mezonlar	Ko‘rsatkichlar
Kommunikativ	1. Shaxsiy va professional aloqa vositasi sifatida chet tiliga e'tibor.

	2. Chet tili va aloqa strategiyalarini bilish. 3. Chet tilida muloqot qilish qobiliyati
Didaktik	1. Metodologiyani, umuman bolani rivojlantirish, tarbiyalash va o‘qitishning psixologik va pedagogik asoslarini, xususan, chet tilini o‘qitishni bilish. 2. Chet tilini o‘qitish qobiliyati . 3. Shaxsiy yo‘nalishga ega bo‘lgan o‘quv jarayonini texnologik jihatdan loyihalash qobiliyati. 4. Lingvistik va pedagogik muammolarni nostandart hal qilish qobiliyati(ijodkorlik, tashabbuskorlik, natijalarni kutish)
Refleksiv	1. Shaxs va professional sifatida erishilgan rivojlanish darajasini aks ettirish. 2. Texnologik jihatdan ishlab chiqilgan pedagogik faoliyat modelini amalga oshirish natijalari sifatini aks ettirish

A.B.Zadorozhnaya, chet tili o‘qituvchisining kasbiy kompetentsiyasining tuzilishini tavsiflab, asosan O. E, Lomakina nuqtai nazarini takrorlaydi va uchta asosiy komponentni aniqlaydi: mavzu (kommunikativ), ob'ekt (lingvodidaktik) va mavzu (refleksiv). Muhokama qilinayotgan muammo kontekstida, shuningdek, kasb-hunarga e'tibor qaratish lozim. Bu shaxsning shaxsiy fazilatlari va psixologik-jismoniy imkoniyatlariga kasb tomonidan qo‘yiladigan talablarni qurish texnologiyasini tartibga soluvchi hujjat. Ushbu hujjat ma'lum bir kasb mutaxassisining kasbiy faoliyatini optimallashtirish va samaradorligini oshirishni ta'minlashi kerak.

O‘qituvchining birinchi kasblaridan biri quyidagi xususiyatlarni o‘z ichiga oladi: o‘z mavzusini bilish, o‘qitish metodikasini bilish, o‘quv ishlarini tarbiyaviy ishlar bilan birlashtirish, mehnatni ilmiy tashkil etish asoslarini bilish va boshqalar. Shaxsiy fazilatlar “pedagogik madaniyat”tushunchasining kiritilishi bilan ko‘rib chiqila boshlandi. Agar o‘qituvchining kasb-hunar ta'limi muammosi nisbatan uzoq vaqt davomida rivojlanish mavzusiga aylangan bo‘lsa, unda, afsuski, ma'lum bir fan o‘qituvchilari haqida ham shunday deyish mumkin emas. Quyida keltirilgan chet tili o‘qituvchisi A. N. Zadorojnaya “ chet tili “o‘quv intizomining o‘ziga xos xususiyatlarini va ta'lim haqiqatiga xos bo‘lgan an’anaviy va shaxsga yo‘naltirilgan ta'lim shakllari va usullarining birgalikda mavjudligini hisobga olgan holda o‘zining kasbiy faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettirishga harakat qildi.

Chet tili o‘qituvchisi kasbi

1. Kasb nomi-chet ellik o‘qituvchi / o‘qituvchi tili.

2. Kasb-hunar ta'limi:

2.1. O‘qish shakli va joyi - pedagogika universitetlarining til fakultetlari/ mutaxassisliklari, lingvistik universitetlar, kunduzgi.

2.2. Qabul qilish shartlari-kirish testlari.

.3. O‘qish davomiyligi 5 yil.

3. Kasbning ijtimoiy ahamiyati-chet tilini professional egallash maqsadida o‘rganish jarayonini tashkil etish. Mavjud bilimlardan foydalanish va yangilarini yaratish jarayonida yordam berish, talabalarni maqsadli mustaqil izlash yo‘nalishi.

Olingan lingvistik va mintaqaviy ma'lumotlarni saqlash. Talabalar bilan teng sheriklik munosabatlarini amalga oshirish.

4. Kasbiy faoliyatning xususiyatlari:

4.1. Faoliyatning asosiy turlari-”odam-odam” (guruhlar yoki individual talabalar bilan ishlash) va “odam - belgi” tizimlarida ishlash (turli xil o‘quv va haqiqiy adabiyotlardan, audio va video materiallardan, Internet manbalaridan foydalanish).

Madaniyatlararo muloqot va almashish bilimlari, ko‘nikmalari, ko‘nikmalari haqida ma'lumot berish.

Ishda an'anaviy o‘qitishning ijobiy tomonlarini (o‘quv materialini tartibli, mantiqiy ravishda to‘g‘ri yetkazib berish, tashkiliy ravshanlik, ommaviy o‘qitish paytida resurslarning potentsial xarajatlari) va shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish texnologiyalarini (hamkorlikda o‘qitish, o‘qitishning faol usullari, loyiha usullari va boshqalar) birlashtirish.

Ta'lim funktsiyasi. Natijalarni baholash va nazorat qilish (mustaqil va nazorat ishlarini olib borish, talabalarni og‘zaki so‘roq qilish, yakuniy nazorat).

5. Malakaviy talablar, asosiy funktsiyalar:

tashkiliy (sheriklik) funktsiyasi (talabalarning auditorlik va mustaqil ishlarini tashkil etish qobiliyati, o‘quv mashg‘ulotlarini rejalashtirish, darsning aniq maqsadlarini belgilash, talabalarni mustaqil izlanishlarga jalb qilish uchun vazifalarni tanlash qobiliyati, talabalarning qiziqishlarini saqlab qolish qobiliyati. umuman chet tilini o‘rganishga va xususan, chet tilini o‘rganishga ona tilidagi aniq dars).

Uslubiy funksiya (chet tillarini o‘qitish usullarini bilish, chet tillarini o‘qitish sohasidagi yangi texnologiyalar to‘g‘risida ma'lumotni bilish va ushbu ma'lumotlardan foydalanish, talabalarning qiziqishlari, ehtiyojlari, yosh xususiyatlarini hisobga olish, fanlararo aloqalardan foydalanish, aloqa yo‘nalishi va boshqalar).

Axborot funksiyasi (talabalarga mavzu asoslarini taqdim etish, talabalar tomonidan yangi ma'lumotlarni olish jarayonini tashkil etish usullari va usullaridan professional foydalanish). Kasbiy nutqni egallash (ravonlik, talaffuz, hissiyot, leksik as-pekt, grammatik jihat). Tilshunoslik bilimlari va ko‘nikmalari, nutq odob-axloq qoidalarini bilish, o‘qitilayotgan tilda so‘zlashuvchilarga xos bo‘lgan nutq va nutqsiz xatti-harakatlarning yetarliligi.

6. Psixogramma-muvozanat, asabiy mavzularning yuqori harakatchanligi, hissiy barqarorlik, o‘z ishiga ishtiyoq, mehnatsevarlik, ijodkorlik qobiliyati, bilim, dunyoqarashning kengligi, muloqot, energiya, xayrixohlik, hamdardlik, o‘zini o‘zi boshqarish zarurati, kommunikativ qobiliyat va tashkiliy ongning mavjudligi

7. Sanitariya-gigiyena ish sharoitlari-tartibsiz ish kuni, tomoshabinlar oldida nutq so‘zlash, ko‘plab ijtimoiy tsikllar, ijtimoiy rollarni bajarishga qat'iy talab, vaqtincha manipulyatsiya qilishning cheklangan imkoniyatlari, katta jismoniy faollik, mehnat monotoniyasi.

Ushbu profesiogrammaning chet tili o‘qituvchisiga bo‘lgan talablaridan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlash kerakki, muallif o‘z ishida Davlat ta'lim standartining talablaridan kelib chiqqan bo‘lib, unga ko‘ra “chet tili” mutaxassisligi bo‘yicha oliy kasbiy muassasaning bitiruvchisi kasbiy faoliyatni amalga oshirishga qodir bo‘lishi kerak. Chet til muhitida (talab to‘liq hajmda amalga oshirish uchun mo‘ljallangan 10 yildan keyin); ilm-fan rivojlanishi va o‘zgaruvchan ijtimoiy amaliyot sharoitida to‘plangan tajribani qayta baholashga, uning imkoniyatlarini tahlil qilishga qodir; zamonaviy axborot ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda yangi bilimlarga ega bo‘lish, kasbiy funktsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan maqsadlarni belgilash va shakllantirish; ularni hal qilish uchun o‘rganilgan fanlarning usullaridan foydalana olish; jamoadagi ra-botdagi hamkasblar bilan hamkorlik qilishga tayyor;

boshqaruv usullari bilan tanish, qanday qilib ijrochilar, qarama-qarshi talablar sharoitida boshqaruv qarorlarini topish va qabul qilish; pedagogik faoliyat asoslarini bilish; me-diniy va psixologik jihatdan o‘zining professional faoliyati turi va xususiyatini o‘zgartirishga, fanlararo loyihalar ustida ishlashga tayyor.

Xulosa

Yuqorida aytib o‘tilgan mualliflarning asarlari va chet tili o‘qituvchisiga qo‘yiladigan talablar asosida va biz o‘z tadqiqotimizda amal qiladigan kasbiy kompetentsiyani aniqlashga asoslanib, o‘rganilayotgan shaxsiy xususiyatning faol namoyon bo‘lishini aniqlash uchun zarur bo‘lgan quyidagi ko‘rsatkichlarni aniqlash qonuniydir. Ko‘rib chiqilayotgan muammo kontekstida shuni ham ta'kidlash kerakki, mahalliy va xorijiy psixologlarning izlanishlari (L. I. Bojovich, A, I.

Leontyev, P. Y. Yakobson va boshqalar) shuni ko‘rsatadiki, ijobiy motivatsiyasiz shaxs rivojlanishida yuqori natijalarga erishish mumkin emas. Keyinchalik, kelajakdagi chet tili o‘qituvchisining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirishning birinchi ko‘rsatkichini-ijobiy motivatsiyaning mavjudligi va kelgusi kasbiy faoliyatda ularning kasbiy kompetensiyasini oldindan belgilashning keng imkoniyatlarini anglash qonuniydir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Leontyev, A. N. Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost, MGU, 1975.-328 b.
2. Lomakina, O.Y. Formirovaniye professional'noy kompetentnosti budushchego uchitelya inostrannykh yazykov - Volgograd, 1998. - 53 b.
3. Markova, A. K. Psihologicheskiy analiz professionalnoy kompetentnosti uchitelya Sovetskaya pedagogika. - 1990. -№ 8 . 83-88 bb.
4. Yakobson, P. M. Psihologicheskiye problemy motivatsii i povedeniya cheloveka, Prosveshcheniye, 1969. - 317 b.
5. Zanina, L. V. Menshikova L.P., Vvedeniye v pedagogicheskuyu spetsial'nost, - Rostov Feniks, 003. - 88 b.
6. Zadorozhnaya, A. V. Formirovaniye professionalnoy kompetentnosti budushikh prepodavateley-lingvistov v usloviyakh sovremennogo vuzov-skogo obrazovaniya - Stavropol, 004. – 176b.

MASAOFAVIY TA’LIMNI TASHKIL QILISHDA LOYIXAGA YO‘NALTIRILGAN TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Islikov Sayid Xalilovich

GulDU Sitqi bo‘lim, masofaviy ta’lim kafedrasi mudiri

sayidislikov@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda masaofaviy ta’limni tashkil qilishda ko‘plab ta’lim texnologiyalari va metodlaridan keng foydalanib kelinmoqda. Asosiy maqsad ta’lim samaradorligiga erishish va ta’lim oluvchilarning yuqori bilim va kompetentsiyalarini rivojlantirishdan iborat. Loyihaga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarining asosiy maqsadi ta’lim oluvchilarning amaliy faoliyat ko‘rsatishlari va bilimlarini to‘g‘ridan to‘g‘ri tadbiq qilishlaridan iborat.

Abstract: Today, many educational technologies and methods are widely used in the organization of distance education. The main goal is to achieve educational efficiency and develop high knowledge and competencies of students. The main goal of project-oriented educational technologies is to enable learners to perform practical activities and directly apply their knowledge.

Kalit so‘zlar: masaofaviy ta’limni, ta’lim texnologiyalari, loyihaga yo‘naltirilgan ta’lim, loyiha metodi.

Keywords: distance education, educational technologies, project-oriented education, project method.

Masofaviy ta’lim modellari. Masofaviy ta’lim (MT) - bu o‘qituvchi va ta’lim oluvchilar bir biri bilan masofa yoki vaqt orqali ajratilgan holda, axborot komunikatsiya texnologiyalardan fodalangan holda tashkil qilinadigan ta'lim turi. Loyixaga yo‘naltirilgan ta’limdan bugungi kunda dunyoning ko‘plab olimlari tomonidan keng va samaraliy foydalanilib kelmoqda. Ushbu texnologiya 19-asrning -yarmida AQShda vujudga kelib, uning nazariy asoslarini Jon Dyui qarashlari tashkil qiladi. Loyixaga yo‘naltirilgan ta’lim xayotiy va amaliy loyixalarga yo‘naltirilgan bilimlarni egallash asosida faoliytni tashkilqilishga qaratilgan. Loyixalash bu o‘rinda oldindagi aniq belgilangan faoliyat modelini tuzish, mavjud sharoitlarni yaratish va baholash, maqsadga erishish vositalari va metodlarini aniqlash kabilarni o‘z ichiga oladi. Ushbu o‘rinda amaliy faoliyatga ko‘proq etibor qaratiladi. AQShning nufuzli “Harvard Graduate School of Design” Garvard Oliy dizayn maktabi professori Enn Forsyz shunday takidlagan “Men talabalarning butun faoliyatini xattoki oddiy savol-javobgacha hayotiy amaliy loyixalar asosida tashkilishga xarakat qilaman”. Loyixaga yo‘naltirilgan ta’lim asosida loyiha metodi yotadi. Loyixaga yo‘naltirilgan ta’lim ta’lim oluchilarning tadqiqotchilik, ijodkorlik, mustaqil izlanuvchanlik kabi xislatlarini rivojlantiradi.

Tadqiqotlarimiz davomida ko‘plab metodlarni taxlil qilish natijasida masofaviy ta’limni tashkil qilish va o‘qitilish jarayonida ulardan foydalanish taxlil qilindi. Oliy ta’lim muassasalarida masofaviy ta’limni tashkil qilish turli ta’lim texnologiyalari va metodlari asosida o‘qitilib kelinmoqda. Dunyoning ko‘plab davlatlari ta’li tizimida xususan oliy ta’lim tizimida ham masofaviy ta’limni tashkil qilish shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalaridan foydalanib kelinmoqda. Olib borilgan tadqiqolarimiz davomida dunyoning ko‘plab oliy ta’lim tizimida bu boradagi ilmiy tadqiqotlarni o‘rganib chiqdik. Jumladan Germaniya Kompyuter fanlari va raqamli ta’lim instituti professori, doktor Bernhard Standl tadqiqotlari o‘rganildi. Uning tadqiqotlarida o‘qitish jarayoniga yangicha yondashish masalalari o‘rganilgan. Jumladan uning yondashuviga ko‘ra uchta bosqichli yani o‘qitish sohasini taksonomiya sifatida kontseptsiyalash, o‘qitish shakllari uchun mumkin bo‘lgan nomzodlarni aniqlash kabi qisimlardan iborat model bo‘yicha ish olib borgan [1], [2], [3], [4], [5].

Yanabir olim yani Indaneziyadagi Sulton Sarif Qosim nomidagi Riau davlat islom universiteti PhD doktori Muhammad Luthfi Hamzah olib borgan tadqiqotlar o‘rganilganda uning aynan informatika fanlari doirasida o‘qitish va o‘rganishni axamiyati o‘quv xajmini ko‘paytirish va unda zamonaviy ta’lim texnologiyalarini qo‘llash masalalari ko‘rib chiqilgan. Muhammad Luthfi Hamzah tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda dunyoning nufuzliy universitetlarida o‘qitish jarayonidagi muammolar o‘rganilgan. Xitoyning bir nechta universitetlarida olib

borilgan so‘rovnomalarda, talabalarga bilim berish jarayonida quyidagi muammolarga duch kelishlarini bildirishgan:

- bilim berishda amaliyotga emas, balki nazariyasiga ko‘proq e’tibor berilishi, bu talabalarda amaliy ko‘nikmalarning shakillanishi va bilimlarni amaliyotga qo‘llashda muammolarga duch kelishlari;

- o‘qitish jarayoni turli zamonaviy metodlar, axborot va multimedia texnologiyalaridan foydalanilsada, xamon eski pedagogik texnologiyalar qolibida qolib ketyotgani va talabalarning ta’lim tashabbuslarini rivojlantirshda, istidodlarini to‘la namoyish qilishda muammolar ko‘pligi;

- o‘rgatish amaliy topshiriqlar va vazifalar juda sodda tor doiradagi dasturiy va tashkiliy ishlar bilan cheklangani, real amaliyotdan ancha yiroq ekanligini aytib o‘tishgan.

Muhammad Luthfi Hamzah o‘z xulosalarida o‘qitish jarayonida ta’lim samaradorligini oshirish va ta’lababarda amaliy ko‘nikmalarni shakillantirish uchun “Real-world projects” yani amaliyotga yo‘naltirilgan loyixalar asosida ta’lim berishni tavsiya qilgan [6], [7], [8], [9].

Tadqiqotlarimiz davomida ko‘plab olimlar va ularning o‘qitish bo‘yicha olib borgan ishlari. Qo‘llagan metodlari taxlil qilindi. Ularga misol tariqasida AQShning texas shtatidagi “St. Edward's” universiteti va “Nyu-Meksiko” universitetlari ilmiy xodimi Bilal Shebaro tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o‘qitishda “Active Learning Strategies” Faol ta’lim strategiyalaridan foydalanish ilmiy jixatdan asoslangan [10], [11], [12], [13].

Xitoyning “Suzhou” universiteti ilmiy xodimi Ai-Dong Fang tomonidan olib borilgan tadqiqotlar davomida o‘qitishning samaraliy talim texnologiyalari va metodlari o‘rganib chiqildi. Uning urganishlari davomida masofaviy ta’limni tashkil qilish uchun “Blended Learning” texnologiyasi samaraliy deb topilgan va “Blended Learning” dan “Flipped Classroom”larda foydalanish metodikasi ishlab chiqilgan [14], [15], [16], [17].

Masofaviy ta’limni tashkil qilishni malumotlar bazasi fani negizida qaraydigan bo‘lsak bu borada ham ko‘plab olimlar ish olib borishgan. Jumladan Rossiyaning Krasnoyarsk davlat agrar universiteti “Axborot texnologiyalari va axborot tizimlari uchun dasturiy ta’minot” kafedrasi dotsenti Titovskaya Natalya Viktorovna tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda bo‘lajak mutaxasislarning malumotlar bazasi, ularni loyixalashtirish va ishlab chiqish bo‘yicha bilimlarni shakillantirishda interfaol yondashuvlardan foydalanish metodikasi ilmiy tadqiq qilingan. Uning tadqiqotlari davomida. Talabalar axborot tizimlarini loyihalash masalalarini real amaliyotga yo‘naltirilgan yani muayyan korxonaning haqiqiy ma’lumotlaridan foydalanish va ish jarayoni uchun zaruriy masalalarni xal qilish bilan shug‘ullanishadi. Yakuniy malaka ishlarini tayyorlashda talabalarning kamida 50 foizi ma’lumotlar bazasini tashkil etuvchi aniq korxonalar uchun axborot tizimlarini ishlab chiqish bilan bog‘liq mavzularni tanlashlari butun o‘quv jarayonida aniq traektoriya asosida bilimlarni egallashadi [7], [18], [19], [20].

Fransiyaning Parij shaxrida joylashgan nufuzliy oliy ta’lim muassasalaridan biri bo‘lmish “ISTEC - Ecole Supérieure de Commerce et Marketing” Savdo va marketing maktabi asistent professori Joao Karneyro tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar davomida talababarning fanga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish, talabalarning ta’lim tashabbuslarini rag‘batlantirish, amaliyot va nazarya o‘rtasida bog‘liqlikni ta’minlash masalalari bo‘yicha muammolarni ta’limning elektron vositalari, onlayn ta’lim texnologiyalari orqaliy orqaliy bartaraf etish metodlari ilmiy tadqiq qilingan [8], [21].

Turli ta’lim texnologiyalarini taxlil qilish shuni ko‘rsatadiki ma’lumotlar bazasini o‘qitish jarayonida loyihaga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarining samarasi halqaro tajribalarda yuqori. Bizning tadqiqot ishlarimizda ham ushbu ta’lim texnologiyasidan foydalanish maqbul deb topdik.

Masofaviy ta’limda “Ma’lumotlar bazasi” fanlari bo‘yicha amaliy mashg‘ulot darslarida amaliy faoliyatga qaratilgan loyixa metodi yoramida tashkil qilishga aloxida e’tibor qaratish katta ahamiyatga ega. Shuning uchun, amaliy mashg‘ulot darslarida xam video darslar, elektron darslik va elektron qo‘llanmalar kabi elektron didaktik vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Masofaviy ta’limda “Ma’lumotlar bazasi” fanidan amaliy mashg‘ulot darslarini tashkil etish bo‘yicha dars ishlanmasidan namuna keltiramiz.

1-jadval.

Loyiha metodi qo‘llanilgan darsning texnologik xaritasi.

Bosqich	Faoliya		Vositalar	Metodlar
	O‘qituvchi	Talaba		

ayyorgarlik va rejalashtirish bosqichi	-salomlashish, davomat; -yangi mavzuni e’lon qilish; -talabalarni 4 yoki 5 ta kichik guruhlarga ajratiladi; -kichik guruhlardan guruh sardorlari tanlanadi. -loyiha mavzulari e’lon qilinadi: garuh ma’lumotlar bazasini shakillantirish, kutubxona ma’lumotlar bazasini shakillantirish, fudbol bo‘yicha milliy terma jamoa ma’lumotlar bazasini shakillantirish, zamonaviy kompyuterlar ma’lumotlar bazasini shakillantirish, milliy taomlar ma’lumotlar bazasini shakillantirish; -talabalarning taklif qilgan mavzulari eshitiladi va maqbullarini mustaqil tanlashlari uchun imkon beriladi; -yaratiladigan jadval qanday talablarga javod berishi kerakligi tushuntiriladi;	-salomlashish; -yangi mavzuni bilan tanishish; -kichik guruhlarga birikish; -guruh bilan birgalikda loyiha mavzusini tanlash; -yaratiladigan jadval talablari bilan tanishish va guruhda muhokama qiliy; -talab qilingan jadvallarni yaratish uchun kerakli strategiyani rejalashtirib olish; -guruhda o‘zaro vazifalarni taqsimlash;	-ma’lumotlar bazasini yaratish kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan elektron didaktik vosita; -darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, ma’ruza davtari; -kompyuter, videoproektor, taqdimot materiallari.	-loyiha metodi -muammoli topshiriq; -davra suhbati; -kichik guruhlarda ishlash;

Tadqiq qilish, va kichik gruhlarda ishlash bosqichi	-kuzatish, maslahat berish; -axborot manbalari bilan ishlashga; -qo‘shimcha axborot berish, yo‘naltirish; -guruhlar faoliyatini o‘rganish vazifalar taqsimotini yuritish;	-taqsimlangan vazifalarni olish; -axborot manbalari bilan ishlash, guruh faoliyatini tashkil qilish; -berilgan mavzu va topshiriq bo‘yisha jadval yaratish, uni ma’lumotlar bilan to‘ldirish va taxrirlash ishlarini amalga oshirish;		-muammoli topshiriq; -aqliy hujum; -davra suhbati; -kichik guruhlarda ishlash;
Axborotlarni taxlil qilish va loyiha bilan ishlash bosqichi	-har bir talaba bilan muloqatda bo‘lish; -taqsimlangan vazifalar bo‘yicha loyiha holatini baxolab borish;	-to‘plangan malumotlar asosida jadvallar yaratish va mavzu bo‘yicha loyiha tuzilmasini shakillantirish; -ma’lumotlar bazasini yaratish tizimi imkoniyatlaridan foydalanib jadval tuzilmasini takomillashtirish; -kalit maydonlarni belgilash;		-loyizha metodi -davra suhbati; -kichik guruhlarda ishlash;
Umumlashtirish va xisobot berish	-vazifalarning bajarilishi va sifatini manitorig qilish; -tayyor bo‘lgan ma’lumotlar bazalarini qabul qilish va tekshirish; -xisobotlarni qabul qilish;	-taqsimlangan vazifalar umumlashtiriladi; -yagona ma’lumotlar bazasi shakillantiriladi; -amalga oshirilgan ishlar bo‘yicha xisobot beriladi;		loyizha metodi -davra suhbati; -kichik guruhlarda ishlash;

Natijalarni baholash, xulosa va yakunlash bosqichi	-qabul qilingan hisobotlar, kuzatish va og‘zaki savol javob orqaliy talabalar baholanadi xamda e’lon qilinadi; -mavzu bo‘yicha mustaqil ishlash uchun topshiriqlar berilad;	-amalga oshirishlgan ishlar bo‘yicha xulosalar xosil qilish; -o‘zaro savol javoblarda ishtiriok etish; -baholash natijalarini eshitish; -mustaqil ish mavzularini olish;		-og‘zaki so‘rov; -aqliy hujum; -zanjir; -BBB;

Masofaviy ta’limda “Ma’lumotlar bazasi” fanlari bo‘yicha laboratoriya mashg‘ulot darslarida xam amaliy faoliyatga qaratilgan loyixa metodi yordamida tashkil qilishga alohida e’tibor qaratish katta ahamiyatga ega. Shuning uchun, amaliy mashg‘ulot darslarida xam video darslar, elektron darslik va elektron qo‘llanmalar kabi elektron didaktik vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarini o‘rganish va tahlil qilish natijasida oliy ta’lim tizimida masofaviy ta’limni tashkil qilish jarayonida elektron didaktik vositalar va texnologiyalar asosida o‘qitish metodikasini takomillashtirish modeli ishlab chiqildi. Bularni amalyotda qo‘llash talabalarning bilim olishlari va mustaqil ishlashlarini rag‘batlantiradi. Yuqoridagilar asosida masofaviy ta’limni tashkil qilish jarayonida loyihaga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalaridan foydalanishni tavsiya qilamiz.

Adabiyotlar

1. Bernhard S., Nadine S. // A Pattern Mining Method for Teaching Practices. Future Internet. 3 April 021. doi.org/10.3390/fi13050106

2. Frauke R., Bernhard S. // Promoting Student Competencies in Informatics Education by Combining Semantic Waves and Algorithmic Thinkingv. Informatics in Education. 4 April 022. doi.org//10.15388/infedu.2023.07

3. Bernhard S., Anette B., Mattias U., Annika V., Ingo W. // Design- and Evaluation-Concept for Teaching and Learning Laboratories in Informatics Teacher Education. Technology-Enhanced Learning for a Free, Safe, and Sustainable World. 06 November 020. doi.org/10.1007/978-3-030-63212-0_11

4. Hamzah M.L., Rukun K., Rizal F., Purwati A. // A review of increasing teaching and learning database subjects in computer science. Education. Vol. 40 (Number 6) Year 019. Page 6.

5. Shebaro B. (2018). Using Active Learning Strategies In Teaching Introductory Database Courses . Consortium for Computing Sciences in Colleges .CCSC: South Central Conference.

6. Fang A., Chen G., Cai Z., Cui L., Harn L. (2017). Research on Blending Learning Flipped Class Model in Colleges and Universities Based on Computational Thinking - “Database Principles” for Example. Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 13(8), 5747-5755.

7. Titovskaya N.V., Titovskiy S.N. // Metodika obucheniya buduhix IT-spetsialistov proektirovaniyu i razrabotke baz danno‘x na osnove interaktivnogo podxoda. Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astafeva. 2019. № 4 (50). DOI: https://doi.org/10.25146/1995-0861-2019-50-4-164

8. Carneiro J. // A Review on Tools for Teaching Database Systems Online. Kriativ.Tech. № 8 – 07.09.2020, DOI: 10.31112/kriativ-tech-2020-08-42

9. Brent A.J. // PAEPI 021 - Significant Learning Experiences and Course Development – Handout. Researchgate. 19 February 021.

10. Volfgang R. // Didaktik oder Lehrkunst. 1613.

11. Gerbart J.F. // Allgemeine Padagogik aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet. 1806.

12. Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., OMBORINI, S., & BAHOLASH, Y. M. Scientific progress. 021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentliginibaholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 022).

13. Saidov Jasur Doniyor O‘G‘Li (2022). TA’LIM OLUVCHILARNING MA’LUMOTLAR BAZASI FANIGA BO‘LGAN QIZIQISHLARINI KOMPETENSIYALIY YONDASHUVLAR ASOSIDA OSHIRISH MUAMMOLARI. Science and innovation, 1 (B3), 89-93. doi: 10.5281/zenodo.6654168

14. Саидов Жасур Дониёр Ўғли (2022). КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД ПРИ ОБУЧЕНИИ РАБОТЕ С БАЗАМИ ДАННЫХ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ. Проблемы современного образования, (6), 53-265.

15. Saidov, J. D. (2021). Study of the process of database and creation in higher education. In International scientific and practice conference on” International experience in increasing the effectiveness of distance education: problems and solutions”. Guliston.

16. Saidov, J. D., Qudratov, A. N., Islikov, S. X., Normatova, M. N., & Monasipova, R. F. (2023). Problems of Competency Approach in Developing Students’ Creativity Qualities for Creating a Database. Journal of Higher Education Theory & Practice, 3(1), 164–171. https://doi.org/10.33423/jhetp.v23i1.5786

17. Baxtiyor Baxriddinovich Ergashev, Jasur Doniyor Ogli Saidov, & Sait Xalilovich Islikov (2021). BO‘LAJAK INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI O‘QITUVCHILARI KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH VOSITALARI VA METODLARI. Academic research in educational sciences, (2), 1139-1146. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00312

18. Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., OMBORINI, S. X. I. M. L., & BAHOLASH, Y. B. Y. K. K. MEZONLARI//Scientific progress. 021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentliginibaholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 022).

19. Saidov, J. D. Study of the process of database and creation in higher education. Guliston. 021.

20. Toshtemirov, D. E., Saidov, J. D., & Mamatqulov, S. X. (2019). TECHNOLOGY OF CREATING MODERN ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES. Bulletin of Gulistan State University, 019(1), 67-71.

21. Toshtemirov, D., Muminov, B., & Saidov, J. (2020). Fundamentals of compilation of electronic tasks for students to test and strengthen their knowledge of database. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(4), 3226-3228.

SHARQ MUTAFAKKIRLARI TA'LIMOTLARI MAZMUNIDAGI ESTETIK, MA'NAVIY, TARBIYAVIY QADRIYATLARDAN FOYDALANISH NING ZARURIYATI

Jumaboyev Nabi Pardaboyevich
"Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi" kafedrasi katta o'qituvchisi
Guliston davlat universiteti
nabijumaboyev@gmail.com

Annotatsiya: maqolada Sharq mutafakkirlarining ta'limiy, ilmiy-amaliy, tarbiyaviy g'oyalari, qarashlarini yoshlar ongiga etkazish uchun ularning hayotiy faoliyatlari, boy hayotiy tajribalari, ma'naviy-pedagogik meroslarini taqdim etishda manbalarni mazmuni va mohiyatini tadqiq etish hamda tahliliy natijalari, ulardan zamonaviy sharoitda foydalanish tartiblarini belgilashda metodologik asos vazifasini o'tashi to'g'risida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim-tarbiya, badiiy ta'lim, dunyoqarash, tarbiyaviy qadriyatlar, barkamol shaxs, estetik qarashlar, gnoseologiya.

Аннотация: в статье в целях донесения до сознания молодежи воспитательных, научно-практических, просветительских идей и взглядов восточных мыслителей исследуется их жизненная деятельность, богатый жизненный опыт, духовно-педагогическое наследие, содержание и сущность источников и аналитических результатов, говорится, что она служит методологической основой для определения порядка применения в современных условиях.

Ключевые слова: образование, художественное образование, мировоззрение, воспитательные ценности, всесторонне развитая личность, эстетические взгляды, гносеология.

Abstract: in order to convey to the minds of young people the educational, scientific, practical, educational ideas and views of Eastern thinkers, their life activities, rich life experience, spiritual and pedagogical heritage, the content and essence of sources and analytical results are explored, it is said that it serves as a methodological the basis for determining the order of application in modern conditions.

Keywords: education, art education, worldview, educational values, comprehensively developed personality, aesthetic views, epistemology.

Bugungi kunda amalga oshirilayotgan ta'lim-tarbiya ishlarining mazmun va mohiyati o'sha asrda yurtimiz erishajak kuch-qudrat, farovonlik va madaniylik, ma'rifiylik va ma'naviylik darajasini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Yosh zamondoshimizning ma'nviy kamoloti xususida qayg'urish respublikamiz pedagogika fanining bugungi kundagi dolzarb muammolaridan biridir. Zero, mamlakamizning taraqqiyotida birinchi navbatda, jamiyat a'zolarining aql-zakovati, ma'naviyati hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, bugungi kunga qadar o'quvchilarning aql-zakovatini charxlash, ma'naviyatini boyitishda etarli darajada

qo‘llanilmay kelingan manbalarga alohida e’tibor bilan qarash ma’lum bo‘shliqlarni to‘ldirish imkonini beradi [1, 192-b.]. Zamonaviy badiiy ta’lim tizimida Sharq mutafakkirlarining tarbiyaviy qadriyatlaridan foydalanish, ma’naviy tarbiyaga oid ta’limotlari, talaba-yoshlarni bu sohadagi ilmiy, nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularni ta’lim amaliyotini qo‘llash kabi masalalar ham barkamol shaxsni shakllantirish, davlat va jamiyat taraqqiyotini ta’minlashda ustuvor masalalar sifatida dolzarbdir. Shu bois bu masala ham milliy-tarixiy, ham milliy-zamonaviy nuqtai nazaridan ahamiyatlidir. Zero, jamiyat taraqqiyotida shaxs tarbiyasiga tadrijiylik printsipi asosida yondashish barcha davrlar uchun muhim ahamiyat kasb etgan.

Sharq mutafakkirlarining tarbiyaviy qadriyatlari, boy pedagogik merosi, yosh avlod ta’lim-tarbiyasiga oid qarashlari, ayniqsa, axloq-odob, estetik did, insof, diyonat, iymon, e’tiqod vijdon, mehnatsevarlik, ilmsevarlik, insoniylik xususidagi g‘oyalari barkamol shaxsni har tomonlama va uyg‘un rivojlantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi [2, 106-b.]. Shuningdek, ularning ta’limiy-axloqiy qarashlarida asosiy o‘rin tutgan ilmsevarlik, vatanparvarlik, erkinlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, iymon-e’tiqodlilik, halollik, axloqiy poklik, odillik, birodarlik, hurfikrlilik kabi barkmol inson tarbiyasiga xos g‘oyalarni yosh avlod ongiga muhim ma’naviy-estetik qadriyatlarga oid bilimlarni singdirishda didaktik qimmatga ega.

Tahlillardan ma’lumki, mutafakkirlarning tarbiyaga oid qarashlari qadriyat darajasida e’tirof etiladigan pedagogik merosi markazida barkamol shaxs tarbiyasi masalasi turadi. Zero, barkamol shaxsni tarbiyalashda komillikning barcha komponentlari – ma’naviy-axloqiy, estetik, aqliy, jismoniy tarbiyasiga alohida e’tibor qaratish talab etiladi. Sharq allomalarining pedagogik ta’limoti mazmunida insonni barkamollikka chorlovchi mezon sifatida aql-idrok hamda ta’lim-tarbiyaga ustuvor tarzda qaralgan. Shu bois Sharq mutafakkirlarining pedagogik ta’limoti, estetik qarashlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan faoliyatga kompleks tarzda yondashish talab etiladi. Oliy pedagogik ta’lim jarayonida Sharq mutafakkirlarining estetik qarashlaridan foydalanish ta’lim va tarbiyaga oid ta’limotlaridan, talaba-yoshlarning ilmiy, nazariy bilimlar bilan qurollantirish, barkamol shaxsni shakllantirish, davlat va jamiyat taraqqiyotini ta’minlashda ustuvor masalalar sifatida dolzarbdir. Tadqiqot natijalariga ko‘ra talabalarni Sharq mutafakkirlarining ta’lim va tabiyaga oid qarashlaridan foydalanish jarayonida quyidagi pedagogik omillarga e’tibor qaratish lozim:

1. Oliy badiiy pedagogika ta’lim muassasalari o‘quv rejasiga kiritilgan “Pedagogika”, “Pedagogika tarixi”, “Pedagogik mahorat”, “Tasviriy san’at tarixi”, “Tasviriy san’at o‘qitish metodikasi” fanlarini o‘qitish, til va madaniyat, adabiyot tarixi, madaniyat tarixi, ma’naviyat tarixi, san’at tarixi, tarbiyaviy ishlar metodikasi bilan bog‘lik mavzular doirasida Sharqning buyuk mutafakkirlari merosi va xalq pedagogikasidagi an’analardan foydalanish imkoniyatlari kengligini hisobga olish.

2. Barcha guruhlarda imkoniyatlarga qarab talaba-yoshlarda Sharq mutafakkirlari asarlaridagi barkamol shaxsni voyaga etkazish g‘oyasini singdirishga qaratilgan suhbatlar, savol-javob kechalari o‘tkazish shart-sharoitlarini yaratish. Shu maqsadda o‘quv yili mobaynida -4 akademik soatlarni nazarda tutish. Professor-o‘qituvchilar mazkur mavzularga bag‘ishlangan suhbatlarni ma’naviyat va ma’rifat kunlari dasturiga kiritishlari va o‘tkazishlari zarur.

3. Tarixiy qadamjolar va mamlakatimizning tarixiy obidalariga sayohatlar uyushtirish, “Eng chiroyli tarixiy obida”, “Tarixiy qadamjolarning barkamol shaxsni shikllantirishdagi o‘rni”, “Xalq amaliy san’atining shakllanish davrlari”, “San’atning tarbiyada tutgan o‘rni” mavzularida talabalarning ijodiy ishlari ko‘rgazmalari va ko‘rik-tanlovlarini o‘tkazish.

4. Xalq milliy dostonlari va Sharq mutafakkirlari asarlaridan olingan, mazmunida go‘zallikni madh etuvchi hamda talabalarga ibratli urf-odatlarning mohiyatini anglash, estetik sifatlarni singdirishga xizmat qiladigan va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan parchalarni sahnalashtirish hamda talabalar muhokamasiga taqdim etish.

5. Talabalarga ajdodlar merosiga, jumladan, allomalarning ta’lim-tarbiya, madaniyat va ma’rifat, nafosatga oid qarashlariga hurmat hissini shakllantirish maqsadida talabalar turar joylarida “Sharq mutafakkirlari asarlari bilimdoni” mavzusida bellashuvlar, savol-javob kechalari, debatlar uyushtirish.

6. Talabalar o‘rtasida namoyish qilinayotgan seriallar, milliy filmlar, spektakllar va boshqa sahna asarlarini muhokama qilish hamda ularning mazmunini Sharq mutafakkirlari asarlaridagi milliy qahramonlar obrazlari bilan taqqoslash.

7. Talabalarda Sharq mutafakkirlarining yoshlar tarbiyasiga oid g‘oyalarini shakllantirishda ularning ma’naviy-axloqiy, estetik qarashlaridan foydalangan holda suhbatlar o‘tkazish jarayonida interfaol usullarni qo‘llash.

8. Talabalarda Sharq mutafakkirlarining yoshlar tarbiyasiga oid g‘oyalarini shakllantirishga to‘sqinlik qiladigan, hozirgi davr talabiga javob bermaydigan, milliy ma’naviyatimizga zid bo‘lgan ommaviy madaniyatni targ‘ib qiluvchi urf-odat va an’analarning kirib kelishi, ularga ko‘r-ko‘rona amal qilish salbiy oqibatlarga olib kelishi haqida targ‘ibot ishlari ko‘lamini kengiytirish kabilar [2, 108-b.]. Tarixiy manbalarning tahlillari Sharq mutafakkirlari ijodiy faoliyatlarining markazida barkamol avlod masalasi ustuvor tarzda ko‘rilganligidan dalolat beradi. Mutafakkirlar yosh avlod tarbiyasiga bag‘ishlangan asarlarining mazmunida turli rivoyatlar, hikoyalar, hadis namunalariga asoslangan bo‘lib, ularning fikrlaricha, mazkur ibratomuz vositalar yordamida talabalar dunyoqarashiga ijobiy sifatlarni singdirish jarayoni jadallashadi. Shu tarzda Sharq mutafakkirlarining bu sohadagi pedagogik qarashlari hozirgi zamon ta’lim-tarbiya tizimi uchun ham muhim didaktik ahamiyat kasb etadi.

Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatidagi ta’lim-tarbiyaga oid yondashuvlar, g‘oyalar, qarashlarni yosh avlodning ongiga singdirishda tarbiya usullari va vositalarini bilish, hayotda ulardan to‘g‘ri foydalanish oliy pedagogik ta’lim jarayonida professor-o‘qituvchilarning pedagogik mahoratidagi muhim xususiyatlardan biri hisoblanadi. Zero, yoshlar tarbiyasi jamiyat uchun muhim ijtimoiy hodisa bo‘lib, shaxsning shakllanishini ta’minlaydigan eng qadamiy va abadiy ma’naviy qadriyatdir [2, 110-b.]. E’tiborlisi, bu qadriyatlar mazmunida yosh avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalashning kompleks tarkibida estetik g‘oyalarning talqiniga alohida e’tibor qaratilgan. Shu tariqa barkamol avlod tarbiyasi inson va jamiyatning mavjudligini ta’minlaydigan asosiy qadriyat sifatida avloddan-avlodga o‘tib boraveradi.

Sharq mutafakkirlarining ijodida mavjud bo‘lgan yoshlar tarbiyasiga oid g‘oyalar va yondashuvlardan foydalanishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng ko‘lamda qo‘llash ta’lim jarayonida katta samara beradi [3, 47-b.]. Oliy badiiy pedagogik ta’lim jarayonida qo‘llanilgan texnologiyalar orqali talabalarga Sharq mutafakkirlarining ta’limotlari taqdim etilganda natijalar yanada samaraliroq bo‘lishi mumkin. Oliy pedagogik ta’lim jarayonida Sharq mutafakkirlarining barkamol avlod tarbiyasiga, xususan estetik tarbiyaga oid qarashlaridan foydalanish jarayonida aqliy hujum va interfaol usullarni qo‘llashning o‘ziga xos o‘rni bo‘lib, u juda katta ahamiyat kasb etadi. Sharq mutafakkirlari ijodida yoshlar tarbiyasiga oid g‘oyalarni talabalar ongiga singdirib borish va shu orqali ularning ijodiy tafakkurini rivojlantirish, barcha davrlarda bo‘lganidek, bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir. Bu esa talaba-

yoshlarning ma’naviy ongini boyitib ular shaxsida tarkib toptiriladigan sifatlar ijtimoiy hayotda o‘z o‘rnida foydalanishlariga ko‘maklashadi. Bugungi kunda “ommaviy madaniyat” niqobi ostidagi individualizm, kosmopolitizm, giyohvandlik, axloqsizlik va boshqa shu kabi illatlarni o‘z ichiga qamrab olgan g‘oyalar ma’naviy-axloqiy tahdidlar sifatida mamlakatimizga havf tug‘dirmoqda, ya’ni “Yangi mafkuraviy hudud”ga egalik uchun kurash faol va ko‘p qirrali bo‘lib qolmoqda. Har bir ijtimoiy hodisaning ijobiy va salbiy tomoni bo‘lgani singari, globallashuv jarayoni ham bundan mustasno emas. G‘oyalar ham ushbu jarayon tufayli er yuzi bo‘ylab tez tarqaladi. Natijada ma’lum davlatlar, siyosiy, moliyaviy kuchlar manfaatlariga xizmat qiluvchi turli mafkuraviy markazlar ta’siri kuchli sezila boshlaydi. Bunday sharoitda mustaqil erkin fikrga, kuchli e’tiqodga ega bo‘lmagan inson ochiq yoki yashirin mafkuraviy tahdidlara bardosh berolma ydi [2, 111-b.]. Ularda ma’naviy-estetik sifatlarni tarkib toptirish, Sharq mutafakkirlarining ta’limotlarini ongli o‘zlashtirish talabalarimizda ma’naviy immunitetni shakllantirishning muhim omillaridan biri sifatida ahamiyatlidir.

Sharq mutafakkirlari o‘z asarlarida ta’lim shaxs tarbiyasi bilan hamohang tarzda, uyg‘unlikda amalga oshirish zarurligini ta’kidlaydilar. Zero, ular ilm o‘rganish gnoseologiyasi yoki texnologiyasini ham ancha ishonarli bayon qiladilar. Ilm o‘rganayotgan kishi avval uni tushunishi, qalban his qilishi, mazmuni va mohiyatini anglashi lozim. Bu jarayon o‘ylash, sukut saqlash orqali mushohada qilish bo‘lsa, uni o‘rganish o‘qish yoki tinglash tarzida bo‘lishi kerak. Shuningdek, ma’lumotlar va bilimlarni yodlash orqali mustahkam xotirada saqlash mumkin [4, 4-b.]. Ilm o‘rganish gnoseologiyasi – o‘qish, tinglash, uni chuqur mulohaza qilish va fahmlash, yodlash esa – xotirada saqlash – unga amal qilish, kishilarga o‘rgatish, tarqatishdan iborat. Bular, o‘z navbatida, o‘ziga xos bilish bosqichlari hisoblanadi.

Ilm-o‘qish, tinglash-aqlan fahmlash-yoshdash-amal qilish-tarqatish-o‘rganish kabi jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Bunga erishish uchun esa, har bir shaxs kuchli bilim egasi bo‘lishi lozim. Imom G‘azzoliy esa ilmni hazinaga, ilmli kishilarni esa hazinachiga o‘xshatadi. U ilmni aql bilan quyidagicha bog‘laydi: “Ey farzand! Alloh Xoliqni Zul Jalol avval aqlni yaratdi”. Bu haqda Payg‘ambar (s.a.v.) shunday deydilar: Alloh aqlni yaratib, uni nur ichiga quydi. Ilmni aqlning taniga kiydirdi...” [5, 6-b.]. Shuning uchun ham ilmni, ayniqsa buyuk ajdodlarimizdan meros bo‘lib qolgan ta’limotlarni holis niyat, toza qalb bilan o‘rganish zarur. Barcha mutafakkirlar ta’limotlarining markazida farzand – yetuk, har tomonlama barkamol shaxs tarannum etilgan. Ularning fikricha, dunyoda farzandlar aqlli, bilimli bo‘lsalargina ularning oxiratlari obod bo‘ladi. Bundan tashqari, farzandlari kuchli, bilimli yurtga hech qanday dushman rahna sololmaydi.

Sharq mutafakkirlarining estetik qarashlaridan zamonaviy badiiy ta’lim jarayonida foydalanishning ahamiyati shundaki, bu manbalar didaktik mazmunga ega bo‘lib, bu ta’limotining asosiy yo‘nalishi – farzand (yoshlar) tarbiyasini yuksaltirish bilan bog‘liq mumkin [6, 108-b.]. Shuning uchun shaxs ma’naviyatini tarbiyalash orqali butun jamiyatni rivojlantirishi bilan muhim ijtimoiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi. Allomalar ta’limotida barkamol avlod tarbiyasi bilan bir qatorda, ustoz-shogird munosabatlari ham asosiy o‘rin egallaydi. Asrlar davomida shakllangan bu an’ana bugungi kunda ham samarali qo‘llanib, ayniqsa, tasviriy va amaliy san’at, badiiy hunarmandchilik sohasida undan samarali foydalanib kelinmoqda. Allomalarning o‘z asarlari, ta’limotlarida ta’kidlashlaricha, ustoz-murabbiylar har jihatdan shogirdlariga o‘rnak bo‘lishlari lozim. Bu talablar ilm o‘rgatuvchi ustoz va ularning shogirdlariga ham taalluqli ekanligi alohida e’tiborga molik. Ilm bilan shug‘ullanuvchi olim va

ilmni o‘rgatuvchi muallimlar yomon sifatlardan xoli bo‘lib, o‘z shogirdlarida ham bu illatlarni komillikka zid bo‘lgan holat sifatida o‘qtirishlari lozim. Ilm va hunar o‘rganish odobi, go‘zal xulq, go‘zal narsalarni yaratuvchisi bo‘lish, estetik madaniyat sohibi bo‘lishga undash bugungi badiiy ta’lim amaliyoti uchun ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Mutafakkirlar o‘z asarlarida ustozlarning odoblari haqida ham qimmatli fikr bildirganlar. Ustoz-murabbiylar hech qachon nafsga ruju’ qo‘ymasligi, shogirdlari bilan har bir muaommoni hal qilish, ularning manfaatlarini o‘z manfaatlaridan ustun qo‘yishi, halol, beg‘araz, haqgo‘y, adolatli, insofli bo‘lishi lozimligini uqtiradilar. Ularning ifkricha, ustozlar, murabbiylar ma’rifat ahllari bo‘lib, ularning darajalari Alloh tomonidan berilgan oliy maqomdir. Shunday ekan, shogirdlar, yoshlar “ustoz otangdek ulug‘“ naqliga amal qilishlari zarur. Shu bilan bir qatorda, yoshlar ilm egalashning og‘ir va mashaqqatli yo‘lini bosib o‘tishlari lozim. Bunda ta’lim va tarbiyaning ustoz turli vositalardan foydalanib, o‘z shogirdlarining ilm va hunar o‘rganishga yo‘naltirilgan ta’limiy va tarbiyaviy jarayonga yo‘lboshchilik qiladilar.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Sharq mutafakkirlari ta’limoti barkamol inson haqidagi g‘oyalarning vujudga kelishida alohida o‘rin egallaydi. Ularning bizgacha etib kelgan asarlarini o‘rganish natijalari fikrimizning yaqqol dalilidir [7, 19-b.]. Mazkur fikrdan kelib chiqqan holda quyidagilarni ta’kidlash mumkin:

- Sharq mutafakkirlarining ta’limoti yosh avlod ta’lim-tarbiyasi uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unda aks etgan pedagogik g‘oyalar bugungi kunda ham mazmunan umuminsoniy xususiyatlarga ega bo‘lgan didaktik jarayon mazmunining milliy-tarixiy negizini tashkil etadi;

- yoshlarning yuksak ma’naviyatli bo‘lib etishishlarida o‘zining ilg‘or hayotbahsh g‘oyalari bilan hissa qo‘shib kelayotgan Sharq mutafakkirlarining barkamol avlod tarbiyasiga oid qarashlaridan tarixiy ta’limiy qadriyat, muhim didaktik vosita sifatida ta’lim-tarbiya amaliyotida foydalanish, bir necha bor ta’kidlaganimizdek bugungi kunda ham alohida pedagogik qimmatga ega. Shuning uchun ham, mutafakkirlarning pedagogik g‘oyalari, jumladan, ularning farzand tarbiyasiga oid qarashlarini, jumladan, badiiy ta’lim jarayoniga, oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari o‘quv dasturlari, darsliklar hamda o‘quv qo‘llanmalarining mazmuniga zamonaviy yondashuvlar asosida singdirilishi lozim;

- bugungi kunda Pedagogika oliy ta’lim muassasalari ta’lim-tarbiya jarayonida mutafakkirlarning barkamol avlod tarbiyasiga oid qarashlaridan foydalanish, mazkur g‘oyalarni yosh avlod ongiga singdirishning vosita, shakl, usul va metodlarini aniqlash zaruriyati mavjud. Zero, tarixiy manbalar, shu jumladan mutafakkirlarning ta’limiy qadriyatlaridan, jumladan, ularning estetik qadriyatlaridan foydalanish mazmuni va tartiblari jamiyatning ta’limiytalab va ehtiyojlari, ta’lim tizimini rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalariga ko‘ra o‘zgarib boradi. “Shuni hisobga olgan holda pedagogika turkum fanlarining o‘quv dasturlari mazmuniga islom ma’naviyati, uning kelib chiqishi, tarixiy ildizlari, asoschilari, Qur’oni karim va hadislar, shu bilan bir qatorda, Sharq mutafakkirlarining barkamol avlod tarbiyasiga oid pedagogik qarashlari va g‘oyalarini singdirish zarur”.

Bugungi yoshlarning barkamol bo‘lib shakllanishlarida umumbashariy hamda milliy qadriyatlarga tayanish, mutafakkirlarning didaktik yo‘nalishdagi asarlarini barkamollikka undovchi asosiy vosita sifatida foydalanish muhim ta’limiy va tarbiyaviy tadbir hisoblanadi [8, 78-b.]. Chunonchi, yoshlar bilan kasb o‘rganish hamda ilmning turli sohalariga xos yo‘nalishlarda suhbatlar, savol-javoblar, bahs-munozaralar uyushtirishda tarixiy qadriyat sifatida e’tirof etilgan didaktik manbalardan, jumladan, allomalarning estetik qarashlaridan foydalanish

ta’lim jarayonida kutilgan samaradorlikka erishish imkonini beradi. Mutafakkirlarning ilmni nafaqat o‘rganish, balki uni har tomonlama teran anglash, amalda qo‘llash hamda atrofdagilarga tarqatish jihatidan hozirgi zamon falsafasi bilan hamohang, ayrim jihatlariga ko‘ra ta’limiy nazariya sifatida ancha mukammal, desak xato bo‘lmaydi. Chunki, hozirgi zamon bilish nazariyasida asosiy e’tibor bilimni o‘rgatishga qaratilib, xotirada saqlash, unga amaliy jihatdan amal qilish, kishilarga o‘rgatish va tarqatish tizimiga uncha e’tibor berilmaydi. Sharq mutafakkirlarining ta’limotlari markazida jamiyat a’zolari, shu jumladan yoshlar yoshlar ilm-ma’rifatni o‘rganish bilan bir qatorda, uni qalban his qilib, butun amaliy faoliyati, harakatlarini pok-halol amalga oshirilishi turadi. Forobiyning fikricha, ilmning fazilati shundaki, u yoshlarni axloqli, iymon-e’tiqodli qiladi, shu bilan bir qatorda, ularda tirishqoqlik, riyozat chekish, sabr, qanoat, doimiy harakatda bo‘lish lozimligi kabi ijobiy siftlarni tarkib toptiradi [9, 93-b.]. Ajdodlarimiz an’analari, boy ma’naviy merosiga munosabatda ham vijdoniylik va mas’uliyat yetaklichik qilishiga ishonmoq zarur. Sharq, xususan Turon zaminda ham bu xususda qimmatli ma’naviy meros qoldirilgan. Sharq mutafakkirlari o‘z asarlarida vijdon, diyonat, nomus iymonning inson axloqining posboni, yaxshilik va yomonlikni ajratuvchi mezoni sifatida ta’riflaydilar. Ularning fikricha, vijdoni, nomusi, diyonati bo‘lmagan kishi dunyoda bo‘lgan hamma yomonlikni qilishga tayyordir. Yomonlik qilmagan, ya’ni yaxshi odam vijdonlidir. Talaba-yoshlarning bilimlarni ongli ravishda egallashlari atrof-muhit, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarga baho berishlarida muhim o‘rin tutadi. Buning nitajasida ular o‘zlarining jamiyatdagi o‘rinlariga ega bo‘ladilar. Professor-o‘qituvchilar dars jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llagan holda Sharq mutafakkirlarining ijodida mavjud bo‘lgan tarbiyaviy qadriyatlardan unumli foydalanishlari lozim. Shunday usullardan biri – talabalarning o‘z-o‘zlarini tarbiyalash usullaridir. Bu jarayonda talabalar o‘z-o‘zlarini tarbiyalashlari, ya’ni o‘z ustilarida faol ishlashlari, mustaqil faoliyat yuritishlari, tanqidiy fikr bildirishlari lozim. Talaba-yoshlar o‘zlarini tarbiyalashlari jarayonida istiqbollarini yaratishga harakat qiladilar, ijtimoiy hayotda mustaqillikka erishishga harakat qiladilar. Talabalarning o‘z-o‘zlarini tarbiyalashlari jarayoni oila, mahalla va o‘quv muassasasidagi tarbiyaviy ishlarning ta’siri ostida bo‘lishi kerak. Zamonaviy oliy ta’limda kredit-modul tizimini joriy etilishi yuqoridagi g‘oyalarning zamonaviy tatbig‘i sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Sulaymonov. Tasviriy san’at ta’limi sifati va samaradorligini oshirishning didaktik imkoniyatlari. Monografiya. T.: 017.
2. Z.Jalilov. IX-XII asrlarda Sharq mutafakkirlari yaratgan tarbiyaviy qadriyatlardan Oliy pedagogik ta’lim jarayonida foydalanish texnologiyalarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. T.: 018.
3. A.Haydarov. Inson kamoloti va milliy-ma’naviy qadriyatlar. T.: Muharrir, 008.
4. N.Shermuxamedova. Gnoseolgiya. T.: 007.
5. Abu Homid G‘azzoliy. Ey farzand. T.: Movarounnahr. 005.
6. K.Nosirov. Yoshlar ma’naviyatini yuksaltirishda ajdodlarimiz madaniy meroslarini ta’lim-tarbiya jarayonlarida qo‘llash. T.: Xalq ta’limi jurnali. 017. 5-soni.
7. N.Vohidova. Sharq mutafakkirlarining ta’limiy-axloqiy qarashlari. Oliy ta’lim. T.: 008. 8-son.
8. U.Uvatov. Buyuk yurt allomalari. T.: “O‘zbekiston”, 020.

9. N.Jumaboyev. Sharq mutafakkirlarining ta’limiy-tarbiyaviy ilmiy merosini o‘rganishning zaruriyati. T.: “UzBridge” elektron ilmiy-ommabop jurnali. 022. 1-son. https://uzbridge.eyuf.uz/maqolalar/Jumaboev_N_2022_1_son.pdf.

HOW TO RECOGNIZE A LIE: THE MOST VIVID SIGNALS OF DECEPTION + 10 LIAR MISTAKES

Jumanova Ug‘iloy Sodiqjonovna
stajor o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
e-mail:yuldashevaugiloy16@gmail.com

Abstract: Have you lied? I don't lie! And that ... lie. Most people lie at least two, three times a day. It is possible to lie for good, or in a similar way, without realizing it or not. We all lie from time to time. And today in our article we will look at the liar's mistakes and ways to identify them

Keywords: False, unconscious, active, pathological, motivation, mimicry, mask, gestures

Tell me honestly – have you ever told a lie? I'm not. And that's... a lie. The vast majority of people have lied at least once. Intentionally or unconsciously, for good or just like that, but we all sometimes lie. And how unpleasant it is when we are deceived! I want to expose the liar – but to do this, I need to make sure that he is really lying. So today I will tell you how to recognize a lie.

Types of lies.A lie is any false information reported by one person to another. Often, people cheat completely in vain. They distort the truth, try to embellish it, or ignore important details. Although there is no need for lies. Depending on the goals that the “liar “ pursues, the following types of lies can be identified:

Unconscious. Being under the influence of strong emotions, a person does not realize that he has embellished part of the story with unreliable facts. Very often, young children lie unconsciously simply because they are not yet able to remember a large amount of information and resort to the help of their wild imagination. [3, 16-31 b.].

Deliberate. In this case, the person is well aware that he is lying in pursuit of his goal. Deliberate lies are not always used to achieve any self-serving goals. It happens that people deliberately hide the truth, wanting to protect their loved ones. This is the so-called lie for good. When, for example, someone hides their serious illness from relatives so as not to cause them suffering.

Active. This is a kind of deliberate lie that doesn't have a clear purpose. A person simply invents events that did not actually happen to him. Most often, this is done in a conversation with unfamiliar people in order to appear more interesting and intelligent to the interlocutor.

Passive. Such lies manifest themselves in the concealment of facts. For example, a man who has been in a relationship with a woman for a relatively short time is in no hurry to tell her that he is married and has children.

Pathological. This type of lie is typical for people with low social status. They invent for themselves a whole life in which they occupy a high position or have a noble origin. At the same time, the liar himself sincerely believes in it.

The most common reason for lying is fear. A person who deceives others, but does it unprofessionally, can easily be recognized by facial expressions and gestures, by their eyes. They will signal that he is afraid. [4, 116-131 b.].

Who can detect lies

Astrologers say that among all the zodiac signs, cancers are the best at recognizing lies. Why? The fact is that they are very sensitive to the mood and understand the motivation of other people. In other words, cancers have super-developed intuition. They sense deception without having any special knowledge of lie recognition.

Recently, the profession of profiler has become very popular. Profiler – a person who recognizes lies by facial expressions, gestures, and behavior of the speaker. People of this profession are in demand during business negotiations, issuing loans in a bank, when interviewing future employees, etc.

Their training system is based mainly on the work of such famous psychologists as Alan Pease and Paul Ekman, who for many years studied the mechanisms of lying and developed methods for detecting it. Based on their books, the popular TV series “Deceive Me” was filmed, the main character of which is a specialist in lie recognition.

This is quite extensive work. If you are seriously interested in such an activity as lie recognition, then I advise you to read them. As part of this article, I will tell you how to identify a liar based on the most striking signs.

How to detect a lie

If you are not a cancer in the zodiac sign, do not have a very developed intuition and do not know the art of profiling, then carefully observe the interlocutor to recognize deception. An unprofessional liar is bound to give himself away. Especially if it's a virgo woman. According to astrologers, they are the ones who do not know how to lie at all.

By facial expressions

During the conversation, look at the other person and watch their facial expression. Scientists have found that a person's facial expression usually changes every 10 seconds. If the change of emotions on the speaker's face occurs more often, then most likely he is lying.

Another important sign of deception is the discrepancy between a person's words and emotions. For example, the other person told you that he was sad, but his expression did not change, remained calm. Either that, or he belatedly put on a sad expression. For a truth-teller, emotions and words will always coincide and appear synchronously. [5, 6-13 b.].

Also, the liar may have an unnatural smile on his face, more like a wax mask. The speaker stretches the lips too much, pulling the lower jaw back a little.

By hand gestures

Unlike facial expressions, a person's gestures are literally eye-catching. The main signs of lying are:

-excessive gesticulation, if your interlocutor usually does not behave like this;

-complete absence of gestures;

-use of theatrical, simulated gestures.

Touching your eyes during a conversation can also be perceived as a sign that someone is trying to deceive you. Girls at the same time, as it were, correct their makeup by running their fingers under the eye, and men rub their eyelids. Thus, the interlocutor avoids eye contact. However, this gesture can indicate not only a lie, but also banal fatigue.

Wanting to hide the truth, many people start touching their ears or scratching their neck. Moreover, this gesture is repeated quite often-more than five times during the conversation. Many people, when they lie, are very worried and worried. Their pulse rate increases, they get hot, and they sweat profusely. To cool themselves down a little, liars delay or unbutton the collar of their shirts and sweatshirts.

However, if the person is angry or upset about something, they will also use this gesture. To avoid jumping to conclusions, just ask the other person again. The person who is lying to you is likely to falter and fall silent for a while.

By phone

It is quite difficult to detect deception in a phone conversation, because you can only monitor the pace of speech, intonation, and volume of your voice. In addition, the quality of communication may not be the best. Therefore, if you doubt what you are hearing, just ask again, ask clarifying questions to catch the liar on his own contradictions and inconsistencies. Or ask for a face-to-face meeting to observe the other person's facial expressions and gestures firsthand.

An indirect sign of lying during a phone conversation may be coughing, clearing the throat. A person who tells a lie feels very tense, begins to sweat, and as a result, his throat becomes dry. But this will not necessarily indicate deception.

In correspondence

It is even more difficult to detect false messages in social networks. After all, you do not see or hear the other person. The only thing that can be analyzed in an attempt to determine deception is text messages. You may suspect that the other person is lying to you if they don't know you.:I started writing sentences that were too long and cluttered with unnecessary facts; suddenly, he began to place punctuation marks and capital letters, although this had never been noticed before; Instead of short and clear messages, I began to write detailed and long comments.

Does not control the left side of the body

Right-handed people are very good at controlling the right side of their body. They consciously control the movements of the right arm and right leg. But the left side is often forgotten. Although it is the left side that reflects our real emotions and experiences.Experts in detecting deception recommend carefully looking at the left half of a person. The liar's left arm will dangle at random, gesturing frantically, pulling at his ears, hair, scratching his nose and neck.

Touches your face

Earlier I wrote that gestures are sometimes vivid signs of deception. So a liar during a conversation can:

-rub your eyes;

-scratch your neck;

-touch your ears;

-scratch your nose.

If the other person repeats these gestures too often, then it is possible to say with a high degree of probability that he is lying. The main thing is not to confuse this gesture with the banal scratching of a bite.

However, sometimes the interlocutor just has this habit and basically scratches his nose all the time, regardless of whether he is lying or telling the truth. Therefore, be very careful with these signals.

Changes the way you speak

The liar is very afraid that his deception will be discovered, so after starting his story very slowly, he gradually increases the pace of speech in order to finish it quickly. They may even abruptly and unexpectedly interrupt their story.

You may also notice a large number of pauses in his speech. The liar takes a break to assess your reaction and see if you believe him or not.

Looks away

Psychologists have long noticed that liars look away from the other person to the left, and then lower them down. This helps them find the right words for a more plausible lie and invent a new story.When a person looks up during a conversation, it means that they are trying to recall information from their visual memory. By turning their head to the left or right, the person refers to their auditory memory. But lowering his gaze down, the interlocutor tries to concentrate, thinking about everything said. Watch them carefully, because at this point they may think through their lies and start telling them.When a person lies consciously, without hesitation, they will look you straight in the eye for much longer than necessary – about 75% of the entire conversation time instead of the usual 50 %. Thus, the liar looks at your face, assessing the reaction to a lie. [7.].

Displays emotions on the face with a delay

Real emotion manifests itself synchronously with speech. A fictitious emotion is displayed on the face with a slight delay. Inexperienced liars first tell lies about their condition, and then after a few seconds they remember that they need to portray the right emotion on their face. Therefore, carefully look at the interlocutor to understand whether he is lying to you or not.

He speaks very briefly

Professional liars try to make their speech concise and concise. They do not abuse long and detailed stories, because then you will have to carefully remember everything that they have told. But a brief history allows you to quickly assess the reaction of the interlocutor. And if he doubts that he managed to deceive you, then he makes mistake number .

Adds unnecessary details to the story

A liar who doubts your credulity, after his brief story, rushes to embellish it with detailed, unnecessary and even unnecessary details. By doing this, he tries to make his fiction more plausible. Therefore, it is worth paying attention at what point the interlocutor begins to insert details that are not so necessary.

Being protected

Some people, when they are caught cheating, start to defend themselves aggressively. If you ask them directly if they are telling the truth, the liar will most often be outraged: “Who do you think I am? Do you think I'm lying?”etc. Thus, the deceiver tries to change the topic of conversation and force you to make excuses.

A similar aggressive reaction can follow after a question that a person who has something to hide does not want to answer. For example, a wife asks her husband where he was and why he came home late. Instead of excuses, he tries to put pressure on a woman's conscience with phrases like: “You don't trust me at all”“ and even makes an offended face. [5].

Carefully monitors your reaction

The liar will pay close attention to the reaction to his words when talking. From your facial expressions, he will draw conclusions about whether he managed to deceive you, or whether you

don't trust him yet. If you frown, the deceiver will immediately react and start adding details to the story, trying to make it more plausible, or switch to aggressive defense tactics.

Confused in its history

If you want to test the other person for honesty, just ask them to repeat the story, but only backwards. The one who has told everything honestly can easily cope with this task. But the liar will quickly get confused, trying to remember what he said before, and most likely he will not succeed.

Conclusion

Now you know how to learn how to detect deception, what is the name of a person who has mastered the profession of lie recognition, as well as the most common mistakes of liars. However, I want to warn you! None of the described methods gives a complete guarantee that a person is lying. Do not rush to accuse the suspect of lying directly. After all, it is better to build an accusation based on facts, and not on assumptions. In addition, many nonverbal and physiological signs (increased sweating, dry throat) may simply be an individual feature of the interlocutor. Just talk to a person, and a lot of things will immediately become clear. Did you manage to uncover the deception using the signs described in the article? Be sure to tell us in the comments!

The list of literature:

1. Paul Ekman " The Psychology of Lying" Year of publication: 012
2. Paul Ekman, Wallace Friesen " Know a Liar by the look on your face" Year of publication: 013
3. Allan and Barbara Pease, The Body Language Bible Year of publication: 012
4. Источник: https://everychild.ru/reyting/psihologiya-lzhi-luchshie-knigi
5. https://vsvoemdome.ru/psihologiya/kak-raspoznat-lozh
6. https://dzen.ru/a/YETS6Z6aVzXBpveJ
7. https://4brain.ru/blog/как-распознать-ложь-по-жестам-мимике/

MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES: DIDACTIC PROPERTIES AND FUNCTIONS

Kamalova D, *teacher, Gulistan State University*

Abstract: The didactic properties and functions of modern information and communication technologies are considered. The author identifies the following properties: a) multilingualism and multiculturalism; b) multilevel; c) multi-genre; d) multimedia information; e) hypertext structure of documents; f) the ability to create a personal user zone; g) the possibility of organizing synchronous and asynchronous communication; h) the possibility of automating the processes of information and methodological support and organizing the management of educational activities of students and its control. These functions will significantly enrich the linguistic and cultural practice of students, as well as create conditions

for the development of the skills of independent learning activities of students, the implementation of pedagogical learning technology in cooperation, and the development of an individual educational trajectory.

Keywords: information of education; information and communication technologies; individual educational trajectory; collaborative learning; independent educational activity.

Modern information and communication technologies (ICT), which just a few years ago seemed like a distant future, very quickly became a real present. In recent years, many methodological works have appeared in which the authors considered the development of types of speech activity, the formation of aspects of language, as well as socio-cultural and intercultural competences through authentic and educational Internet resources, blog and wiki technologies, podcasts and a linguistic corpus [1, 012, p -9].

Analysis of the rich experience of school teachers and university professors, presented on the pages of the scientific journals and educational Internet forums, shows that at the present stage, most of the teachers to one degree or another use ICT in the learning process foreign language. Some are just taking the first steps in the introduction of ICT, using tasks to search for text and multimedia material on the topic under study. Others organize networking between students in one or more classes through e-mail, a web forum, or a blog [2, 012, p 1].

At the same time, along with the positive trends in the development of modern ICT and building the process of teaching a foreign language on their basis, in some cases we have to talk about the inappropriate use of ICT in the educational process. Let's give just one example, when the introduction of ICT in the process of teaching a foreign language was reduced to replacing traditional notebooks for writing work with flash cards. Students had to complete writing assignments on a computer in a Word text editor, save them on a flash drive and hand them over to the teacher in class. The teacher, in turn, in the extracurricular time, opened the flash drive of each student, found the necessary document with the completed written exercise and made corrections to it. Of course, there can be no question of intensifying the learning process in this case at all! Moreover, given that not all students and teachers have computers at home and not everyone is able to quickly type a text in a foreign language, such use of ICT in the educational process will require significantly more time and resource expenditures for completing tasks and will not add anything additional to the educational process [3, 008, p 31].

The reason for such a narrow perception of the potential of ICT in teaching a foreign language, in our opinion, lies in the limited vision of the didactic properties and functions of modern ICT. Information of language education does not mean at all that modern ICTs should duplicate traditional teaching aids in their pure form in order to achieve absolutely identical goals. On the contrary, thanks to its unique didactic properties, along with the development of the same speech skills and the formation of language skills, modern information and communication technologies can significantly enrich the educational process. The use of modern ICTs in the learning process creates real conditions for the development of additional skills and strategies in students, which was impossible to such an extent on the basis of traditional means [1, 012, p 10; , 012, p].

In this regard, the consideration of the didactic properties and functions of modern information and communication technologies, the possession of which will help teachers

purposefully intensify the educational process by justifying the expansion of the scope of ICT use, acquires particular relevance and necessity.

First of all, it is necessary to outline the conceptual apparatus of the research. The key concept of this work is the term information and communication technologies, which denotes information channels and software for creating, collecting, storing, transferring, processing, using information. Information and communication technologies create an information and communication environment, under which, according to I.V. Robert, S.V. Panyukova, A.A. Kuznetsov and A.Yu. Kravtsova, it is understood "a set of conditions that ensure the implementation of the user's activities with an information resource using interactive ICT tools and interacting with it as a subject of information communication and a person. The information and communication environment includes the following: a lot of information objects and connections between them; means and technologies for collecting, accumulating, transferring, processing, producing and disseminating information; knowledge itself; means for reproducing audiovisual information; organizational and legal structures that support information processes and interactive information interaction" [3, 008, p 32].

Information educational environment is "a set of conditions that provide uniform approaches to the implementation of information activities and information interaction when using a distributed information resource in the field of education, science and culture". The unity in the implementation of approaches to the implementation of information and communication activities, according to the authors, is as follows:

" - the unity of methods of access to information resources, exchange of information, its transmission, broadcasting; [3, 008, p 33]

- the unity of the means of self-presentation of the user, self-identification;

- the unity of forms and methods of information interaction both with communication partners and with an interactive source of an information resource;

- availability of a distributed database of scientific and pedagogical, methodological, instructive, textbook, technical information intended for educational purposes" [3, 008, p 34].

Modern information and communication technologies have didactic properties and functions, the differences between which are quite clearly described in the work of E.S. Polat, M.Yu. Bukharkina and M.V. Moiseeva. The didactic properties of modern ICT are the main characteristics, features of specific technologies that distinguish one from the other, essential for didactics (including linguodidactics) both in terms of theory and practice. The didactic functions of modern ICT are understood as the external manifestations of ICT tools used in the educational process to achieve the set goals [4, 004, p 113].

This work highlights 11 didactic properties that modern ICT possess and which influence the intensification of the process of teaching a foreign language.

Multilingualism and multiculturalism of Internet information resources. The Internet contains many information resources in most languages of the world. A significant part of the resources is presented in foreign languages, dialects and sociolects. In addition, on the Internet you can find material about different cultural (ethnic, social, religious, regional, professional, etc.) groups of the country of the studied language. Studying, comparing and comparing materials about different cultural groups, as well as variants of the target language will allow to implement the principle of dialogue of cultures, as well as to create an understanding of the linguistic and

cultural diversity of the country of the target language and cultural diversity as about the norm of coexistence of cultures in the modern multicultural world [5, 001, p 17-24; 6, 003, p 62; 7, 006, p -14].

Multilevel information Internet resources. On the Internet you can find information materials created by both a five-year-old child and a university professor; both for educational purposes and authentic resources, designed for the "speakers" of language and culture. Different levels of linguistic complexity, as well as different depths of coverage of the discussed cultural and socially significant issues in various sources make it possible to use informational Internet resources at all stages of education. At the same time, it is important that in the selection of educational material, the teacher is guided by a number of criteria specially developed taking into account the properties and functions of the Internet environment. Such criteria for the selection of Internet resources include the linguistic and cultural-historical complexity of the material, the source of information, reliability, relevance, cultural suitability and objectivity of information [8, 009, p 8-16; 9, 010, p 90].

A variety of functional types of Internet resources. On the Internet there are informational (text, graphic, audiovisual) materials (and of various styles), network encyclopedias, electronic libraries, virtual tours of famous museums and galleries, Internet media, Internet catalogs, Internet shops, etc. The use of Internet resources of various functional types in the educational process will allow the formation of students' skills to work with various types of Internet sources in order to extract the necessary information and significantly enrich their linguistic and cultural practice.

Multimedia resources. On the Internet, you can find a wide variety of formats for presenting information: text, graphics, color images, audio files, video recordings, animation. The use of the entire spectrum of multimedia resources in the educational process will bring the language and socio-cultural environment of the country of the target language as close as possible and bring to the classroom, thereby enriching the linguistic and socio-cultural practice of students. Means of multimedia on the Internet will allow you to hear the speech of native speakers much more often, as well as to get acquainted with common dialects and societies, to see the studied aspects of the culture of the country of the language being studied, to get acquainted with the cultural diversity of the modern multicultural world [8, 009, p 17].

The hypertext structure of documents is a special hierarchical connection between parts of information, which creates additional opportunities for free navigation through an Internet document, convenient transition from one section of a document to another, transition to additional Internet resources on the issues covered. The hypertext structure of documents creates conditions for quick navigation through the resources of the Internet and for enriching the linguistic and sociocultural practice of students.

The ability to create a personal user zone. Modern ICT allows each Internet user on various social services Web .0 (blog, wiki, podcasts) and social networks (vkontakte.ru, odnoklassniki.ru, facebook.com, etc.) to create their own personal area where you can post information on a topic of interest in any format (text, photo, video, audio) for general access, storage and distribution. If necessary, the posted user content can be added, changed, deleted, etc. This property of modern ICT will allow students to develop the ability to represent themselves, position their own interests, act as a representative of their class, school, city, country, culture, etc. At the same time, communication between Internet users, depending on the level of formation of a foreign language

communicative competence, can occur both in the native language and in the target language [9, 010, p 91].

The possibility of organizing synchronous and asynchronous communication. Modern information and communication technologies create conditions for the organization of synchronous (chat, Skype technology) and asynchronous (e-mail, web forum, blog) communication between Internet users. This didactic property can be used in the implementation of telecommunication projects between Uzbek schoolchildren and students, as well as with foreign peers, when students outside the classroom work together to solve the problem, using the studied language as a means of communication. In the methodological literature, there are modern studies in which the authors have proven the effectiveness of telecommunication projects in the development of types of speech activity and the formation of socio-cultural and intercultural competences [9, 010, p 92].

The ability to automate the processes of information and methodological support and organization of management of educational activities of students and its control. First of all, information and methodological support of educational activities should be understood as a system of information that has methodological properties and is necessary to ensure the academic discipline “Foreign language”. Educational resources on the Internet (with problematic search and research tasks) together with information and reference resources can be informational and methodological support of the educational process. In addition, the network software (process control software Moodle, software for creating network language tests Hot Potatoes http://hotpot.uvic.ca) can be used to organize the management of educational activities and automated control, the formation of language skills and the development of speech skills [8, 009, p 18; 10, 008, p 1-10].

An analysis of the above eight didactic properties and functions of modern information and communication technologies indicates that modern ICTs contribute to the creation of an information educational environment in which, as in traditional teaching a foreign language, students can form language skills, develop speech skills and sociocultural and intercultural competence. The above list of didactic properties and functions of modern ICT indicates that at the present stage of development of ICT and methods of teaching foreign languages, teaching a foreign language based on ICT should be perceived not as additional, but at least as an analog or alternative option. learning. As the above examples show, modern ICT can significantly enrich the linguistic and socio-cultural practice of students, which will not always be possible when using traditional teaching tools.

Implementation of pedagogical technology training in cooperation. The theoretical foundations of the educational technology “learning in collaboration” were developed at the beginning of the XX century by the famous American educator John Dewey. In Russia, this technology received a special round of implementation in teaching a foreign language at the end of the twentieth century, thanks to the numerous works of E.S. Polat and her students [13, 1916, p 131; 14, 000, p 4-11].

The main idea of this pedagogical technology is to create conditions for active joint educational and cognitive activity of students in different educational situations. Moreover, all participants in the educational process are involved in this joint activity: the students and the teacher [14, 000, p 12].

The pedagogical technology “learning in cooperation”, in contrast to traditional forms of joint group work, is characterized by the following:

a) the interdependence of all members of the group;

b) the personal responsibility of each member of the group for their own successes and the successes of their comrades;

c) joint educational, cognitive, creative and other activities of students in a group;

d) socialization of students’ activities in groups;

e) an overall assessment of the work of the group, which consists of an assessment of the form of communication of students in the group, along with the academic results of work [14, 000, p 13].

One of the conditions for the implementation of this technology is the interdependence of the participants in joint educational activities. This dependence may be as follows:

- a single goal of the project, which can only be achieved by breaking it down into component tasks and solving them in the course of joint activities by the whole group;

- distribution of materials for study in such a way that each project participant has only a part of the information or material necessary to solve the general problem;

- the use of a single set of equipment for all (Internet pages);

- the same encouragement and assessment for all members of the group.

At the heart of the implementation of training in cooperation is a common system of principles [15, 002, p 150].

The above didactic properties and functions of modern information and communication technologies make special demands on the teacher’s function in the educational process. The competence of a foreign language teacher in the use of information and communication technologies includes both knowledge and skills to organize the learning process and educational interaction of students through ICT, as well as coordination and moderation of the educational process. Its task is not to provide ready-made knowledge, but to create pedagogical and methodological conditions so that the students themselves learn the following: [16, 011, p 11; 17, 012, p 34]

- to receive, extract, synthesize, classify, generalize, create information;

- to formulate a problem and designate the goal of training (at a specific stage or within a specific topic, educational section, etc.);

- choose the most acceptable option for its solution;

- work on solving the problem individually or in groups, while distributing responsibilities and sharing responsibility for the implementation of the designated area of work;

- develop the skills of communication and cooperation;

- develop the skills of independent learning activities;

- use a foreign language as a means of communication and a means of ICT to meet cognitive needs and interests;

- to form the ability to analyze their educational activity and its results (reflection).

In conclusion, it should be noted that modern information and communication technologies have a number of didactic properties and functions that must be taken into account when teaching a foreign language based on ICT. On the one hand, through ICT, it is possible to develop not just the same language skills and the same speech skills, to form all

the constituent components of a foreign language communicative and intercultural competence, but due to its didactic properties, with the help of ICT, it is possible to significantly enrich this linguistic and sociocultural practice of students. On the other hand, modern ICTs have three didactic functions, which are much more difficult to implement in traditional teaching a foreign language in a classroom using a textbook: building an individual educational trajectory, implementing the pedagogical technology "learning in collaboration" and developing skills by itself intensive learning activities [16, 011, p 14].

Thus, the need to use ICT in teaching a foreign language is explained not only by the possibility of obtaining the necessary information in a foreign language, but, most importantly, by the modernization of the very process of teaching a language and culture.

References

1. Sysoev P.V. Informatization of language education: main directions and prospects//Foreign languages at school. 012. No. . p. -9.
2. Sysoev P.V. Informatization of language education: main directions and prospects//Foreign languages at school. 012. No. 3.
3. Robert I.V., Panyukova S.V., Kuznetsov A.A., Kravtsova A.Yu. Information and communication technologies in education: teaching manual. M.: Drofa, 008.
4. Polat E.S., Bukharkina M.Yu., Moiseeva M.V. Theory and practice of distance learning: teaching manual. M.: Academy, 004.
5. Safonova V.V. Cultural studies in the system of modern language education//Foreign languages at school. 001. No. 3. p. 17-24.
6. Sysoev P.V. Language multicultural education: theory and practice. M.: Euroshkola, 003.
7. Sysoev P.V. Language multicultural education//Foreign languages at school. 006. No. 4. p. -14.
8. Sysoev P.V., Evstigneev M.N. Development of author's educational Internet resources in a foreign language//Foreign languages at school. 009. No. . p. 8-16.
9. Sysoev P.V., Evstigneev M.N. Methodology of teaching a foreign language using new information and communication Internet technologies: teaching manual. M.: Glossa-Press; Rostov: Phoenix, 010.
10. Sysoev P.V., Evstigneev M.N. Modern educational Internet resources in teaching a foreign language//Foreign languages at school. 008. No. 6. p. 1-10.

РОЛЬ И МЕСТО ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Каримова Малика Абди-Хафизовна,
Гулистанский государственный университет,
mk6122268@mail.com

Abstract: This article discusses the role and place of distance learning in the education system. The transition from the industrial to the information society is shown, which led to significant changes in the field of education, as well as the provision of students with the right to

freely choose the place, time and technology of education. The concept of open education is given. The study revealed the advantages and problems of distance learning.

Keywords: role, system, education, method, process, distance learning, information society, open education.

Annotatsiya: Ushbu maqolada masofaviy ta'limning ta'lim tizimidagi o‘rni va roli muhokama qilinadi. Industrial jamiyatdan axborot jamiyatiga o‘tish ta’lim sohasida jiddiy o‘zgarishlarga olib kelgan, shuningdek, o‘quvchilarga ta’lim o‘tkazish joyi, vaqti va texnologiyasini erkin tanlash huquqi berilganligi ko‘rsatilgan. Ochiq ta'lim tushunchasi berilgan. Tadqiqot davomida masofaviy ta’limning afzalliklari va muammolari ochib berildi.

Kalit so‘zlar: rol, tizim, ta'lim, usul, jarayon, masofaviy ta'lim, axborot jamiyati, ochiq ta'lim.

Современные цифровые знания и современные цифровые технологии являются одним из важных условий прогресса цифровой технологии не только в государстве и обществе, но и в других сферах и создают большие удобства для людей. [1]

В условиях формирующегося информационного общества, когда происходит лавинообразный рост объема знаний, накопленных человечеством, повышается интенсивность обновления сведений, необходимых для использования в различных сферах человеческой деятельности, возникает объективная необходимость развития и совершенствования механизмов трансляции знаний, обеспечивающих возможность непрерывного обучения большого количества людей в течение всей жизни в соответствии с потребностями личности и общества. Новые информационные технологии, ставшие причиной информационной революции во второй половине XX века, дали толчок бурному развитию методов дистанционного обучения (ДО) и формированию концепции открытого образования.

С каждым днём в мире расширяются программы дистанционного изучения. Дистанционное обучение на рубеже второго и третьего тысячелетий стало глобальным явлением и существенно изменило структуру систем образования во многих странах мира. [2]

Возникла и активно развивается целая индустрия образовательных услуг, объединяемых общим названием «дистанционное образование», впечатляющая огромным числом обучающихся, количеством образовательных учреждений, размерами и сложностью инфраструктуры, масштабами инвестиций и денежного оборота. База данных ICDL содержит описание более 850 центров дистанционного образования, в которых по различным программам профессионального образования обучается примерно двенадцать миллионов студентов - порядка 13-14% от общего числа студентов в мире. [3]

Развитие дистанционного образования признано одним из ключевых направлений основных образовательных программ ЮНЕСКО «Образование для всех», «Образование через всю жизнь», «Образование без границ». [4].

Развитие методов дистанционного обучения и формирование глобальной системы открытого образования является объективным историческим процессом. Переход от индустриального к информационному обществу приводит к существенным изменениям в сфере образования [5]:

- изменяется характер развития, приобретения и распространения знаний;

- открываются возможности для обновления содержания обучения и методов преподавания;
- расширяется доступ к высшему образованию;
- изменяется роль преподавателя в учебном процессе.

В этой связи в мире происходят процессы формирования единого открытого образовательного пространства и постепенной трансформации национальных образовательных систем в единую систему открытого образования. Создались специализированные открытые университеты (например, Каталонский открытый университет, Британский открытый университет и др.). Поиск соответствующей организационной структуры учреждений образования (особенно образования взрослых), которые обеспечили бы переход от принципа «образование на всю жизнь» к принципу «образование через всю жизнь» является важнейшей проблемой XXI века.

Обеспечение возможности для получения высшего образования и обучения на протяжении всей жизни, предоставление учащимся права свободного выбора места, времени и технологий обучения наряду с индивидуальным развитием и социальной мобильностью позволяют сохранять, развивать и распространять национальные и региональные, международные и исторические культуры в условиях культурного плюрализма, содействовать воспитанию молодежи в духе ценностей, составляющих основу демократической гражданственности.

Открытость образования предполагает:

- открытое поступление в высшее учебное заведение (как правило, без анализа исходного уровня знаний, без вступительных испытаний; политика «открытых дверей»);
- открытое планирование обучения (свобода составления индивидуальной образовательной траектории - модулей из системы учебных курсов соответствующей программы);
- свободу выбора преподавателя (определение того преподавателя, который в наибольшей степени потенциально соответствует потребностям, особенно в дальнейшем, когда обучение может перейти в образовательный консалтинг);
- свободу в выборе времени, ритма и темпа обучения (прием на обучение в течение всего года, отсутствие фиксированных сроков обучения);
- свободу в выборе места обучения (самостоятельный выбор территории обучения).

Система открытого образования ориентирована:

- на массовость и общедоступность независимо от социального статуса, территориального расположения, ограничения в гражданских правах и т.п.;
- обеспечение широкого доступа к национальным и мировым образовательным ресурсам;
- возможность получения второго образования (например, экономического-специалистами естественнонаучного профиля, технического - специалистами медицинского профиля и т.п.).

Система открытого образования должна стать таким социальным институтом, который был бы способен предоставить человеку разнообразные образовательные услуги, позволяющие учиться непрерывно, и обеспечить возможность получения современного профессионального знания. Подобная система дает возможность каждому обучаемому выстроить ту образовательную траекторию, которая наиболее полно соответствует его

образовательным и профессиональным способностям, где бы территориально он ни находился.

В итоге должна быть сформирована ассоциация (консорциум) связанных друг с другом учебных учреждений, которая обеспечивает создание пространства образовательных услуг, взаимосвязь и преемственность программ, способных удовлетворять запросы и потребности населения. Таким образом обеспечивается возможность многомерного движения специалиста в образовательно-профессиональном пространстве непрерывного профессионального развития через обучение и функционирование постоянного образовательного профессионального консалтинга.

Открытое образование способно наиболее эффективно содействовать подготовке обучающихся к полноценному участию в общественной и профессиональных областях деятельности в условиях современного информационного сообщества. [6]

Следует иметь в виду, что эта система не заменяет традиционную систему образования, включающую жестко регламентированные очную, очно заочную (вечернюю), заочную формы и экстернат, но уже в настоящее время может существенно дополнить указанные формы. В то же время технологии дистанционного обучения, составляющие основу открытого образования, успешно интегрируются и в существующие формы образования, прежде всего в заочное (заочно-дистанционная форма), что в будущем может привести к конвергенции различных форм получения образования.

По сравнению с традиционными методами обучения дистанционное образование обладает следующими особенностями:

- Распределённость - возможность снятия пространственных ограничений и организации учебного процесса при разделении преподавателя и учащегося в пространстве.
- Гибкость - возможность снятия временных ограничений за счет гибкого графика учебного процесса, который может быть либо полностью свободным,
- либо привязанным к ограниченному количеству контрольных точек (сдаче экзаменов, on-line сеансам связи с преподавателем), либо к групповым занятиям, а также к выполнению лабораторных работ на оборудовании (возможно, удаленном).
- Комплексность - использование специально разработанных учебно-методических материалов (комплексов), сочетающих различные носители информации, включая печатные материалы, радио- и телевизионные передачи, видео- и аудиокассеты, средства компьютерной техники и телекоммуникаций.
- Интерактивность - наличие двусторонней коммуникации (синхронной или асинхронной), которая делает возможным непрерывное индивидуальное взаимодействие обучаемого и преподавателя и отличается от пассивного восприятия транслируемой информации.
- Благодаря указанным особенностям дистанционное обучение позволяет получить ряд преимуществ с точки зрения потребительских свойств оказываемых образовательных услуг, а именно:
- Возможность сочетать обучение с повседневной жизнью. Для многих дистанционное обучение оказывается предпочтительным ввиду характера работы, личных обстоятельств, а в отдельных случаях это единственно возможный способ получения образования.

▪ Низкая стоимость обучения, которая достигается при массовом дистанционном обучении за счет эффективного использования индустриальных методов разработки и оказания образовательных услуг.

▪ Высокое качество обучения, которое может быть обеспечено путем соблюдения ряда условий. Полная обеспеченность учебных курсов учебно-методическими материалами, специально разработанными наиболее квалифицированными преподавателями. [7]

Следовательно, при всех достоинствах дистанционного обучения существует ряд проблем, связанных с развитием методов дистанционного обучения и формированием системы открытого образования. Эти проблемы можно разделить на две большие группы: теоретические и практические. Теоретические проблемы обусловлены разработкой новых образовательных технологий и их внедрением в весьма консервативную систему образования. Практические проблемы связаны с формированием нормативно-правовой базы дистанционного обучения и созданием условий для развития дистанционных образовательных технологий и построения системы открытого образования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Каримова М.А. Цифровизация в образовании. // “ Science and innovation” Journal. - 022 / Том 1, Номер B8
2. Каримова М.А. Дистанционное образование - образование современности // “Science and Education” Scientific Journal. - 021/ Volume Issue 5
3. http://www.cito.ru/adenet/russia/concept.
4. Analytical survey Distance Education for the Information Society: Policies, Pedagogy and Professional Development. Moscow 000, 86 pp., UNESCO Institute for Information Technologies in Education.
5. http://academy.odoportal.ni/documents/akadem/bibl/russia/7.html
6. Основы открытого образования / отв. ред. В.И. Солдаткин. - РГИОО - М.: НИИЦРАО, 002. - Т.1, Т.2. - 676 с., 680 с.
7. Андреев, А.А. Основы Интернет-обучения / А.А. Андреев, Г.М. Троян. - М.: Моск. междунар. ин-т эконометрики, информатики и права. -2003.- 6 8 с.

A STUDY ON INTERDISCIPLINARY TEACHING PRACTICES:PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION CURRICULA

Karimova Zaynab Abduamitovna.,
Senior Lecturer, Gulistan State University
aynabkarimova@gmail.com
Aslanova Ayshe Tahirovna
Gulistan State University's first-year extramural economics student
ayshe.tahirovna@inbox.ru

Abstract: This research explored teachers' views on the advantages of interdisciplinary teaching in elementary and secondary school curriculum. A descriptive scanning model,

phenomenology, the Interdisciplinary Teaching Approach Questionnaire, and a semi-structured interview form collected quantitative and qualitative data. Professional seniority and teaching level predicted instructors' interdisciplinary approach views, while gender did not.

Keywords: Primary education, secondary education, an interdisciplinary approach, and interdisciplinary teaching are cited as key terms.

Аннотация: В этом исследовании изучалось мнение учителей о преимуществах междисциплинарного обучения в начальной и средней школе. Описательная модель сканирования, феноменология, опросник по междисциплинарному подходу к обучению и форма полуструктурированного интервью позволили собрать количественные и качественные данные. Профессиональный стаж и уровень преподавания предопределяли взгляды преподавателей на междисциплинарный подход, а пол - нет.

Ключевые слова: начальное образование, среднее образование, междисциплинарный подход и междисциплинарное обучение приводятся в качестве ключевых терминов.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda o‘qituvchilarning boshlang‘ich va o‘rta maktablarda fanlararo o‘qitishning afzalliklari haqidagi fikrlari o‘rganildi. Tasviriy skanerlash modeli, fenomenologiya, o‘rganishga fanlararo yondashuv bo‘yicha so‘rovnoma va yarim tizimli suhbat shakli miqdoriy va sifatli ma'lumotlarni to‘plash imkonini berdi. Kasbiy tajriba va o‘qitish darajasi fanlararo yondashuv bo‘yicha o‘qituvchilarning fikrlarini taxmin qildi, lekin jinsi bunday qilmadi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta'lim, o‘rta ta'lim, fanlararo yondashuv va fanlararo ta'lim asosiy atamalar sifatida berilgan.

Humankind progresses because it wants to comprehend the cosmos. In the meanwhile, new scientific fields must create limits and apply alternative approaches (Yıldırım, 1996). Thus, each scientific subject evolves independently to survive and study more. The disciplinary method fails to manage and educate new areas of study that match today's demands (Turna et al., 012). Thus, an interdisciplinary approach is needed to explain a complicated occurrence or phenomena (Jacobs, 1989). Interdisciplinary teaching, like holistic education, integrates information, skills, and learning outcomes from diverse subject areas to explain any topic or occurrence (Yıldırım, 1996). Global change has affected scientific research in all fields. Political, social, and economic developments affect schooling. Science and technology have also increased efficiency. Existing knowledge falls into another field, creating new disciplines and topic areas. Recent discoveries are broadening scientific domains that originated in the preceding period (Baykal, 004). Globalization affects education. Education and curriculum help pupils adapt to a quickly changing African Educational Research Journal Vol. 10(2), pp. 00-210, June 022 DOI 10.30918/AERJ.102.22.032 ISSN: 354-2160 Full Research Paper Kanmaz201 society. Thus, to bring pupils up to date in all fields, interdisciplinary education techniques should be used. Our age need education transformation. Because work definitions, information, and technology change, so do the people attributes required. New information is highly important (Akkoyunlu, 008). As knowledge becomes more important, its content changes quickly. These developments spawned the information society. Knowledge investment is the key to an information society. Prioritizing research and creative thinking studies helps students acquire knowledge throughout the school process (Yetkin and Daşcan 006). The traditional education system has to adjust to reflect this transition, which emphasizes information and knowledge availability. To refresh educational processes, first renew education and training programs. Thus, information-age-ready

people will be raised. The Ministry of National Education regularly improves elementary and secondary school curriculum, focusing on knowledge transmission and information reconstruction (Yetkin and Daşcan 006). Each course's learning goals were previously designed using the subject-centered curriculum. In a fast-changing information world, collaborative multidisciplinary teaching approaches will be important (Alkan and Kurt, 007). Today, educational activities that assist the teaching-learning process and foster perspective-taking to handle everyday life situations are essential (Karakuş and Aslan, 016). Today, the interdisciplinary approach is more effective than the disciplinary method (Wang, 012). Interdisciplinary approaches integrate several fields to achieve sub-dimensions of a major issue. Interdisciplinary studies allow a person to discover their entire potential and expose it when required. Studies that offer diverse views improve students' critical thinking (Özçelik and Semerci, 016). This method may be used in all curricular subjects. Thus, it seeks to expand topic views. Interdisciplinary studies incorporate knowledge and abilities from various fields to approach a topic from a new perspective (Yıldırım, 1996). Interdisciplinary curriculum design involves engaging with course material while respecting its integrity. Life Science, Turkish, Music, and Art courses all discuss Atatürk and the Republic. Thus, students may assess the material holistically. Holistic learning requires integrating any subject into elementary and secondary school curricula. Our elementary and secondary school curricula do not include an interdisciplinary curriculum, although attempts have been made to link learning goals across fields. Interdisciplinary programs link students to the actual world, unlike conventional classrooms (Yıldırım, 1996). Primary and secondary pupils need multidisciplinary learning. Due to their developmental qualities, children this age have a Gestalt (holistic) view on things. In our nation, elementary schools include multidisciplinary activities, while middle and high schools have discipline-based curriculum. It is prevalent in high school but unacceptable in secondary schools with stringent disciplinary standards (Yıldırım, 1996). D'Hainaut, 1986 quoted in Güven and Hamalosmanoğlu, 012; Jacobs and Borland, 1986 cited in Jacobs, 1989; Roberts and Kellough, 000 cited in Karataş-Coşkun, 011). Interdisciplinary curriculum development may boost student achievement. Interdisciplinary education improves learning (Jacobs, 1989). Interdisciplinary curriculum creation and implementation demand more time and effort than disciplinary approaches. However, the findings show that patience and effort provide beneficial benefits (Yıldırım, 1996). Interdisciplinary learning allows students to integrate information from multiple fields and use ideas to achieve analysis, synthesis, and assessment goals. Interdisciplinary teaching and learning engages students and fosters innovative thinking. This boosts class participation (Aybek, 001). Students take ownership of self-regulation in an integrative manner. Students should be encouraged to ask more questions and participate in learning (Roberts and Kellough, 000). Students learn from teachers. If a teacher separates disciplines for any course and doesn't link them, pupils see them as distinct. However, when the instructor makes interdisciplinary connections for course material, students do too. Thus, instructors are the key to transdisciplinary teaching. Teachers must often interact with colleagues and stakeholders. Thus, they may allow students to tailor their learning to benefit their everyday life (Özdemir and Yalın, 000). Since instructors are accountable for their lectures and get no help or incentive for other outcomes, they simply want to provide course material. They aren't told how often the material is applied in everyday life or other classes. Schools separate skill and knowledge groups. The Gestalt theory's most fundamental result, which underpins the

multidisciplinary approach, is that learned information cannot be transferred to other settings (Demir, 009). Today's most significant success component is awareness of the variables that affect the issue and holistically addressing them. Raising well-equipped people is crucial. For this reason, the multidisciplinary approach, which centers any subject and facilitates thinking across disciplines linked to it, should be used successfully at all school levels. Thus, the opinions of transdisciplinary educators–teachers–are crucial. Interdisciplinary studies should also be included in the curriculum to identify curriculum gaps and help teachers understand the interdisciplinary approach so they can conduct these studies well. This research examines teachers' perceptions on the advantages of interdisciplinary teaching techniques in primary and secondary school curricula, the extent of interdisciplinary usage, and its role in the curriculum. Thus, these sub-problems were addressed:

1) How do instructors feel about interdisciplinary learning in elementary and secondary education?

2) Do gender, professional seniority, and teaching level affect teachers' attitudes on interdisciplinary approaches in primary and secondary school curricula?

3) How much transdisciplinary teaching do instructors do?

Method

The explanatory mixed design was used to assess teachers' views on interdisciplinary methods in elementary and secondary school curriculum and their utilization of them. Qualitative data corroborated quantitative findings to help instructors understand and solve their issues. Interdisciplinary Teaching Approach Questionnaire and semi-structured interview form were measuring instruments. Qualitative data followed quantitative data. Compliance was assessed using data analysis findings.

Concluding remarks

This survey seeks to determine instructors' thoughts on interdisciplinary education and if they use it. According to studies, instructors like the multidisciplinary approach. The data show that instructors find the interdisciplinary approach valuable, but they don't employ it in class since the curriculum doesn't support it. The multidisciplinary approach has favorable benefits, according to the accumulating literature. Doan (2014) found that interdisciplinary teaching improved geography curriculum acquisition and permanent learning. Interdisciplinary teaching techniques affect second-grade academic outcomes, according to Demir (2009). White and Carpenter (2008) found that multidisciplinary approach principles improved student biology understanding. Interdisciplinary teaching techniques improve learning connections, according to Courtney (2006). Interdisciplinary education helped disinterested pupils learn, according to Suraco (2006). The majority of studies confirm these results (Aytar and zsevgeç, 019; ahin et al., 018; Ürey et al., 015; Konukald, 012; Alp, 010; ray, 010; Matthews et al., 009; Michelsen, 008; Furner and Kumar, 007; zkök, 005; Powers and Jones-Walker, 005; Boakes, 000; Elliott et al., 001; Yldrm, 1996; Few studies found the reverse of the multidisciplinary approach's advantages. Diker (2004) used the Kanmaz 09 multidisciplinary approach to construct projects and study how it affected students' learning. The investigation found no direct connections between courses, no way to apply course content to other courses, and no connection to contemporary situations. The research found that the curriculum lacks transdisciplinary content. Several studies corroborate this study's conclusion. Karakuş and Aslan (2016) found that the elementary school curriculum lacks transdisciplinary education.In the research, instructors' perspectives on the

interdisciplinary approach varied by professional seniority and teaching level, but not by gender. According to Delier's (2005) study, “Interdisciplinary Approaches in Art Education,” gender did not affect instructors' evaluations of the interdisciplinary approach. However, elik (2014) found that male instructors' perspectives on multidisciplinary approaches varied considerably from female teachers' gender-wise but not seniority-wise.In education, people generate meaningful and comprehensive information, transfer it to other situations, and apply it appropriately.This knowledge enhances problem-solving abilities (Duman and Aybek, 003). Interdisciplinary education achieves holistic education. Teachers facilitate interdisciplinary learning (Htiyarolu, 018). Even if they employ the interdisciplinary method in their classes, instructors may not know enough about it to apply it successfully. Thus, instructors need in-service training and encouragement to learn about the interdisciplinary approach, particularly in education faculties.

Recommendations

Teachers must understand the multidisciplinary approach before applying it. In-service training might include multidisciplinary approaches. These trainings include theoretical knowledge and transdisciplinary planning applications.Interdisciplinary education should be incorporated into teacher guidebooks.Interdisciplinary teaching should occur during certain class hours.The interdisciplinary approach requires all courses at the same level to develop relationships between a few curricular outcomes.This research is for elementary, secondary, and high school instructors, taking into consideration student growth.

References

1. Konukaldı, I. (2012). Analyse the effects of interdisciplinary teaching approach on the students? learning outcome. (Unpublished Master Thesis), Akdeniz University, Antalya.
2. Matthews, K. E., Adams, P., and Goos, M. (2009). Putting it into perspective: mathematics in the undergraduate science curriculum. International Journal of Mathematical Education in Science and Technology, 40(7): 891-902.
3. Merriam, S. B. (2013). A Guide to Qualitative Research Design and Practice. Trans. Ed. S. Turan). Ankara: Nobel Publishing.
4. Michelsen, C. (2008). Promoting students’ interests in mathematics and science through interdisciplinary instruction. Proceedings of the Second International Symposium on Mathematics and its Connections to the Arts and Sciences (MACAS2) (pp. 73-284).
5. Charlotte: Information Age Publishing. Powers, M. F., and Jones-Walker, J. (2005). An interdisciplinary collaboration to improve critical thinking among pharmacy students. American Journal of Pharmaceutical Education, 69(4): 516-519.
6. Roberts, P., and Kellough, R. D. (2000). A guide for developing interdisciplinary thematic units. United States: Pearson Merrill Prentice Hall.

O‘QUVCHILARNI MINIATYURA SAN’ATI BILAN TANISHTIRISH. TO‘GARAK MASHG‘ULOTLARI MISOLIDA

Kayumov Erkin Kazakbayevich

“Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

Guliston davlat universiteti

kayumoverkin@gmail.com

Annotatsiya: maqolada to‘garak mashg‘ulotlarida o‘quvchilarni miniatyura san’ati bilan tanishtirish yo‘llari yoritilgan. Shu bilan bir qatorda bo‘lajak tarbiyachi-o‘qituvchilarga kelajak avlodni ma’naviy jihatdan yuksak fazilatlar egasi qilib tarbiyalash, san’atning qirralari, shakl va yo‘llari to‘g‘risida bilim, ko‘nikma va malaka hosil qilish haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim va tarbiya, estetik tarbiya, madaniy meros, komil inson, badiiy meros, yuksak fazilat, tasviriy san’at, miniatyura san’ati, ijodiy to‘garak.

Аннотация: в статье описаны способы приобщения учащихся к искусству миниатюры на уроках. Кроме того, у будущих воспитателей-педагогов следует спросить о воспитании будущего поколения как обладателя высоких духовных качеств, о формировании знаний, умений и навыков о гранях, формах и способах искусства.

Ключевые слова: образование и воспитание, эстетическое воспитание, культурное наследие, совершенный человек, художественное наследие, высокое качество, изобразительное искусство, искусство миниатюры, творческий кружок.

Abstract: the article describes ways to introduce students to the art of miniature in the classroom. In addition, future educators-teachers should be asked about the education of the future generation as the owner of high spiritual qualities, the formation of knowledge, skills and abilities about the facets, forms and methods of art.

Keywords: education and upbringing, aesthetic education, cultural heritage, perfect man, artistic heritage, high quality, fine arts, miniature art, creative circle.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng, har sohada bo‘lgani kabi iste’dod egalariga bo‘lgan munosabat ham o‘zgaradi. Halol, nomusli, pok qalbli, o‘ziga talabchan bo‘lmasdan turib, g‘oyaviy inson bo‘lishi mumkin emas. Ya’ni jamiyat ideallari, prinsiplari va qadriyatlari qanchalik zo‘r g‘ayrat bilan qaror toptirib borilsa, olib borilayotgan ijodiy to‘garak tarbiyaviy jihatdan samarali bo‘ladi. Bu esa g‘oyaviy ishlar samaradorligini oshirishning nosog‘lom muhitlar ro‘y berishidan saqlanishning eng ta’sirchan usulidir. “Ta’lim to‘g‘risida” gi qonunning 17-moddasiga asosan maktabdan tashqari ta’limda bolalar va o‘smirlarning yakka tartibdagi ehtiyojlarini qondirish, ularning bo‘sh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, jamoat birlashmalari, shuningdek boshqa yuridik va jismoniy shaxslar madaniy-estetik, ilmiy-texnikaviy, sport va boshqa yo‘nalishlarda maktabdan tashqari ta’lim muassasalarini tashkil etishlari mumkin.

Maktabdan tashqari ta’lim muassasalariga bolalar, o‘smirlar ijodiyot saroylari, uylari, klublari va markazlari, bolalar-o‘smirlar sport maktablari, san’at maktablari, musiqa maktablari, studiyalar, kutubxonalar, sog‘lomlashtirish muassasalari va boshqa muassasalar kiradi.

Tasviriy san’atdan ommaviy va tarbiyaviy ishlarga oid to‘garaklarda o‘quvchilarning badiiy-estetik didini, ma’naviyatini, axloqini, Vatanga, el-yurtga bo‘lgan mehr-muhabbatini mehnatga, bilim olishga bo‘lgan intilishini, qobiliyatini oshirish va albatta yangi-yangi samarali ishlarga bosh qo‘shmog‘i muhim ahamiyat kasb etadi [1, 37-b]. Tadbirni amalga oshirish rejasida estetik tarbiyaga e’tiborni qaratish lozim. O‘quvchilar qalbini urf-odatlarimiz, qadriyatlarimizni o‘rgatish orqali ulardan odob-axloq nurlarini yoritmoqchi bo‘lgan tarbiyachi o‘qutuvchi chuqur bilim, keng maxorat va tarbiyachilik, tashkilotchilik san’atini egallamog‘i lozim.

Tasviriy san’atda nafosat tarbiyasi masalasi hozirgi zamon pedagogikasida ta’lim tarbiyaning umumiy muammosi bilan bog‘liq. Tasviriy san’at ijodida va idrokida intellektual

asosiy qaror topshirishdan hech qachon voz kechmaslik kerak. Tasviriy san’at mashg‘uloti, tasviriy san’atdan sinfdan tashqari to‘garak ishlarini olib borish tarbiya berishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tarbiya haqida Shayx Sa’diy o‘zining “Guliston” asarida shunday deb yozgan edi: “Kimda-kim yoshlikdan tarbiya olmasa, katta bo‘lgach baxtli bo‘lolmaydi. Xo‘l novdani istagancha bukish mumkin. Quruq novdani esa faqat olovda toblab to‘g‘rilash mumkin”. Tarbiya haqidagi bu g‘oya avlod-ajdodlarimizdan bizga etib kelgan bo‘lak meros bo‘lib, u komil insonni voyaga etkazishda muhimdir. Tarbiya tug‘ilgan kundan boshlanmog‘i lozim [2, 11-b.]. Tasviriy san’atdan turli xil tadbirlarni amalga oshirish jarayonida ularning ongi va irodasini o‘stirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga tarbiya ijtimoiy xodisa bo‘lib, insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o‘zining amalga oshirish shakliga egadir.

Maktabda sinfdan tashqari to‘garak ishlarini amalga oshirish jarayoni o‘quvchilarni ongli ma’naviy etuk inson qilib tarbiyalashda har tomonlama ta’sir ko‘rsatadi. Buning uchun tarixga murojaat qilamiz. Ajdodlarimiz tarixi bizdan qancha uzoq bo‘lmasin va ularning diniy e’tiqodlari o‘ziga xos bo‘lganligidan qat’iy nazar biz bilan ularni bog‘lab turadigan nozik ko‘priklar bor. U ham bo‘lsa, ular yaratgan ajoyib san’at namunalari, ularning ma’naviy qadriyatlari, umumiy dunyoqarashlarida insoniyat tafakkurining uzviy rivojlanishiga o‘z ta’sirini o‘tkazib kelgan tushunchalari va bilimlaridir.

Eng qadimgi tasviriy san’atdan farqli o‘laroq Markaziy Osiyo san’at maktabini Yunon san’ati bilan uyg‘unlashgan namunalaridan ko‘rish mumkin. Bu san’at maktabini Iskandar izi bo‘ylab shakllangan tasviriy san’at maktabi deb atashga asoslar bor. Ma’lumki, miloddan avvalgi 329-327 yillarda Iskandar qo‘shinlari Markaziy Osiyo hududlarini bosib olishgan. Yunon tili, madaniyati, san’ati, dini targ‘ib qilingan. Natijada yunonlashtirish vujudga kelgan [3, 104-b.]. Mahalliy xalqlar tasviriy va amaliy san’ati bilan yunonilar san’ati o‘rtasida uyg‘unlashuv boshlangan, natijada yunon san’atiga xos haykaltaroshlik, devoriy rasmlar, amaliy san’at namunalari paydo bo‘lgan. Tasviriy san’at tarixida xalqlarning aloqalarini bog‘lab turgan Buyuk ipak yo‘lining ham ta’siri katta bo‘lgan. Xalqlar o‘rtasidagi savdo-sotiq aloqalari, ulardagi har xil asbob-uskuna, qimmatbaho san’at namunalari orqali o‘tishi natijasida tasviriy san’atning uyg‘unlashuviga olib kelishi tabiiy bir hol edi. Buyuk ipak yo‘li orqali xalqlar o‘rtasidagi aloqa tasviriy san’atni nafaqat uyg‘unlashuviga ta’siri bo‘lib qolmasdan, bir-biridan andoza olib, boyib borishiga sababchi bo‘lganini Kushonlar davrini o‘rganish jarayonida guvoh bo‘lamiz.

Tasviriy san’atning ilg‘or namunalari qadimgi madaniy taraqqiy etgan o‘lkalar Sug‘diyona (Zarafshon va Qashqadaryo viloyatlari), Baqtriya (Surxondaryo, Janubiy-G‘arbiy Tojikiston, Shimoliy Afg‘oniston), Parfiya (Turkmanistonning Ashxabod viloyati, Shimoliy-g‘arbiy Eron), Choch (Sirdaryoning o‘rta havzasi, hozirgi Toshkent viloyati, Janubiy Qozog‘iston) shuningdek Qadimgi Xorazm, Qadimgi Farg‘ona xududlarida mavjud bo‘lib kelganini ko‘ramiz [3, 5-b.]. Tasviriy san’at borasida bebaho asarlarini har bir san’at o‘qituvchisi bilishi lozim. Chunki O‘zbekiston tasviriy san’at tarixi, uning ilg‘or o‘ziga xos an’analarini o‘qituvchilar tayyorlashdagi tasviriy san’at ta’limini mazmunini boyitibgina qolmasdan, ilmiy pedagogik jihatdan to‘g‘ri talqin qilishning mohiyatini ochib beradi. O‘zbekiston hududiga mansub qadimgi rangtasvir san’ati o‘ziga xos bebaho namunalarga ega. Afrosiyob rangtasvir san’ati, Beshiktepa rangtasvir san’ati, Varaxsha san’ati singari o‘tmishdagi taniqli musavvirlarning ish tajribasi, bilimi, malakasi, shuningdek pedagogik mahoratiga e’tibor qaratish lozim. Bugungi tasviriy san’at o‘qituvchilari salohiyatini shakllantirishda san’atimiz merosidan to‘g‘ri, unumli va ilmiy

asosida foydalanish joizligini zamonning o‘zi taqozo etmoqda.

Miniatyura san’atiga kelsak, bu san’at avvalo qog‘oz bilan bog‘liq. Arab olimi Ibn Nadimning yozishicha, 87 hijriy (melodiy 706) yilda dastlab Samarqandga kelganlarida qog‘ozsozlik korxonalarini ko‘rar ekan, hayratga tushganligi haqida yozib qoldirgan [4, 19-b.]. Bunday ishlab chiqarish ustaxonalari Xiva, Qo‘qon, Buxoro, Samarqand, Toshkent va boshqa joylarda mavjud bo‘lgan. Xiva xoni Said Muhammad o‘z saroyida bir qancha hattotlarni, mohir naqqoshlar va rassomlarni to‘plagani ma’lum bo‘lib, u kitobga ixlos qo‘ygan kishi edi. Uning katta kutubxonasi bo‘lib, shu kutubxonada qo‘lyozmalar ko‘chirilar va bezatilar edi. Bundan tashqari Buxoro xoni Amir Olimxon saroyida ham mashhur kutubxona bo‘lib, unda juda ko‘p miqdorda kitoblar to‘plangan va hattotlar shug‘ullanganlar.

Tasviriy san’atning tarbiyaviy vazifalarini yuksak mutaxassislik tayyorgarligiga ega bo‘lgan o‘qituvchi musavvirlar tomonidan amalga oshirilishi, tarbiyaning yanada mazmunli bo‘lishiga turtki bo‘ladi. Agar san’at turlari orqali estetik tarbiya olib borilmas ekan, bunday ta’lim sinadi va o‘z ta’sirini yo‘qotadi [5, 67-b.]. Bunday ta’lim-tarbiyaning mohiyatini ulug‘ mutaxassislar, olimlar, shoiru yozuvchilar, musavvir-pedogoglardan Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, Bobur, Samarqandiy, Muzahhib, Xondamir, Behzod, Attor, Ahmad Yassaviy, Abu Nasr bin Arron, Ulug‘bek, Abdulhay, Pir Said Ahmad va boshqalar juda yaxshi tushinishgan. Pir Said Ahmad va Abdulxay kabi rassomlar Samarqanda yashab ijod etgan va ularni Osiyo miniatyurachilari qatorida eslashimiz mumkin.

O‘tmishdan qolgan va bizning zamonamizgacha etib kelgan tarixiy manba hamda obidalar ota-bobolarimizning juda qadim zamonlardan beri shu zaminda yashab, insoniyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shganliklaridan darak beradi. Ular asrlar davomida o‘zlari to‘plagan hayotiy tajribalarni turli o‘yinlar, ertak va rivoyatlar, kuy va qo‘shiqlar, bayram va marosimlar, maqol va nasihatlar, afsona va dostonlar, noma va bitiklar vositasida kelajak avlodlarga, ya’ni bizga me’ros qoldirishgan [2, 11-b.]. Bu ma’naviy boyliklar ajdodlarimiz madaniyatining qanchalik yuksak darajada ekanini ko‘rsatadi. “Tarixiy-madaniy meros to‘g‘risida gap ketganida vorislik tamoyilini, uning milliy o‘zlikni anglashdagi o‘rnini alohida ta’kidlash lozim” [6, 18-b.]. Demak, Sharq mutafakkirlarining pedagogik merosi deganda nafaqat ular tomonidan aytilgan fikr, yozilgan manba, balki ularning asarlariga oid materialldar ham badiiy ta’lim uchun tarixiy material sifatida qo‘llanishi mumkin. Zero, “Boburnoma”ga ishlangan miniatyuralar yuksak badiiy saviyada yaratilgan, yuqori darajadagi estetik qadriyatga daxldor manba sifatida dunyoning eng nufuzli muzeylarida saqlanishi bugungi kun o‘quvchisi uchun nafaqat estetik zavq beruvchi manba, baliki milliy g‘urur tuyg‘usini tarbiyalovchi vosita sifatida ham e’tiborlidir.

Mana shunday atoqli shaxslar yashab ijod etgan davrda, Xuroson o‘lkasi poytaxti Hirotda dunyoga kelgan Kamoliddin Behzod o‘z davrining buyuk rassom va miniatyurasozi, “Moniyi soniy” (“Sharq Rafaeli”) unvoniga sazovor bo‘lib, asr nodiri, XV asr ikkinchi yarmi Hirot miniatyura maktabi asoschisi sifatida shuhrat qozondi [7, 4-b.]. O‘zining betakror go‘zal san’ati bilan Sharq xalqlari, balki butun dunyo xalqlari madaniyati tarixida sezilarli iz qoldirgan, uning taraqqiyoti uchun barakali hissa qo‘shgan.Kamoliddin Behzodning mashhur asarlaridan yana biri “Samarqanddagi masjidda” (“Masjid qurilishida”) deb nomlanadi. Bu asar Nizomiyning “Hamsa” nomli asariga ishlangan bo‘lib, xozirda Londondagi milliy kutubxonada saqlanadi. Unda yirik masjid qurilishi aks etgan. Bu asarda quruvchilar uch guruhga bo‘lib tasvirlanadi. Birinchisi – eng yuqorida aks etgan g‘isht teruvchilar, ikkinchisi – o‘rtadagi yordamchilar

(material etkazib beruvchilar), uchinchisi – tayyorlovchi (g‘isht va toshtaroshlardir). Suvratning yuqori va o‘rta qismidagi yo‘l-yo‘l sallali, tesha va g‘isht ushlagan kishi usta tasviri bo‘lsa kerak. Suvratdagi qurilish shunday bir muhim binoki, uni quruvchilar zo‘r shijoat va ko‘tarinkilik bilan qurishmoqda. Musavvir buni bildirish uchun ularning hammasini harakatda tasvirlagan, bironta ham dam olayotgan yoki tomoshabin bo‘lib turgan befarq odam yo‘q. Ularni kuzatayotgan nazoratchi ham yo‘q. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, bino qurilishidagi kishilar qullar emas, o‘z xoxishi bilan ishlayotgan kishilardir.

Behzodning asarlari yuksak qadrlanib, O‘zbekistondan tashqari, AQSh, Buyuk Britaniya, Turkiya, Rossiya, Eron, Frantsiya, Germaniya, Misr kabi bir qator mamlakatlarning kutubxonalarida avaylab saqlanmoqda. Toshkentdagi milliy rassomchilik va dizayn instituti Kamoliddin Behzod nomiga qo‘yilgan. Toshkentda Kamoliddin Behzod hayoti va ijodiga bag‘ishlangan muzey bor [8]. Behzod ijodini o‘rganish faqatgina san’atnigina emas, balki o‘sha davr tarixini o‘rganish demakdir. Buyuk musavvirning asarlari o‘sib kelayotgan yosh avlod uchun bitmas-tuganmas xazinadir [9, 93-b.]. Bu esa bizda mana shunday ajdodlarning avlodi ekanligimizdan faxrlanish, shu bilan birga zimmamizga ularga munosib voris bo‘lish mas’uliyatini yuklaydi.

Behzod ijodini o‘rganish faqat san’atnigina emas, balki o‘sha davr tarixini o‘rganish demakdir. Buyuk musavvirning asarlari o‘sib kelayotgan yosh avlod uchun bitmas-tuganmas xazinadir [8]. Bu esa bizda mana shunday ajdodlarning avlodi ekanligimizdan faxrlanish, shu bilan birga zimmamizga ularga munosib voris bo‘lish mas’uliyatini yuklaydi.

To‘garak mashg‘ulotlarida o‘quvchilarni Kamoliddin Behzodning sharqona tasviriy san’at uslubi bilan tanishtirishning samarali yo‘llari, pedagogik shart-sharoitlari ko‘rsatib berildi. Tadqiqot ishida ilgari surilgan nazariy qarashlar sinfdan va maktabdan tashqari ta’lim-tarbiya jarayonini mazmunan boyitadi, ushbu jarayonni takomillashtiradi hamda sinfdan va maktabdan tashqari ta’lim-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalaridan sinfdan va maktabdan tashqari ta’lim samaradorligini oshirish borasidagi adabiyotlar, qo‘llanmalar hamda uslubiy ishlanmalarni yaratishda foydalanish mumkin. Tasviriy, amaliy san’at va me’morchilik tashkil etiladigan to‘garaklar umumiy o‘rta ta’lim maktablarining barcha sinflarini qamrab oladi. Ular kichik (1-4 sinflar), o‘rta (5-7 sinflar), katta (8-9 sinflar) guruhlardan tashkil etiladi va rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika, naqqoshlik, ganchkorlik, misgarlik, qashtachilik, yog‘och o‘ymakorligi, badiiy sopoldo‘zlik, shuningdek, me’morchilik, san’atshunoslik to‘garaklari hisoblanadi.

Tasviriy va amaliy san’atdan nazariy bilimlar to‘garak turiga qarab oddiy yoki murakkab mazmun beriladi.

1. San’shunoslik to‘garaklari (Tasviriy san’atning alohida tur va janrlari, O‘zbekiston tasviriy san’ati, u yoki bu davr tasviriy san’ati bo‘yicha). bunday to‘garaklarda nazariy bilimlar bolalarga ancha keng va chuqurroq hajmda beriladi.

. Tasviriy san’t (rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika) to‘garaklari. Bunday to‘garaklarda nazariy bilimlar o‘rtacha hajmda beriladi.

3. Amaliy-bezak san’ati to‘garaklari. Bunday to‘garaklarda nazariy bilimlar qisqartirilgan hajmda beriladi. Biroq, xalq amaliy san’ati tarixi uni nazariy asoslari, xalq ustalari, amaliy san’atda ishlatiladigan ish turlari va jihozlar, materiallar, ish uslublari, xalq san’ati rivoj topgan markazlar, san’at va viloyat o‘lkashunoslik muzeylari, ulardagi eksponatlar haqida keng ma’lumotlar berilishi talab etiladi.

Amaliy san’tning u yoki bu turi bo‘yicha mashg‘ulotlarda bolalar kompozitsiya ishlar ekanlar avvalo uni bevosita amaliyot yoki buyumlar bilan bog‘lab amalga oshiradilar, ya’ni bajariladigan naqsh yoki bezaklar u yoki bu buyumning badiiy bezagi uchun mo‘ljallangan bo‘lishligi lozim. Bunda bolalar buyumning vazifasi, materiali, shakli, o‘lchovlari kabilarni hisobga oladilar. Ular buyumning vazifasi, shakli, materialini hisobga olib, yo‘lsimon, kvadrat, uchburchak, to‘rtburchak, doira, ko‘pburchak, namoyon shakllarida badiiy bezak ishlarini bajaradilar. Bu ishlar amaliy san’atning turiga qarab ham eskiz, ham bevosita buyum yuzasiga ishlanishi mumkin.

San’atshunoslik asoslari tasviriy va amaliy san’atdan barcha to‘garak mashg‘ulotlarida o‘rganiladi. San’atshunoslik bo‘yicha to‘garaklarda san’at tarixi ancha keng va chuqur o‘rgatilsa amaliy tarzdagi rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika, shuningdek, amaliy san’atning turlari bo‘yicha tashkil etilgan to‘garaklarda uning hajmi ma’lum miqdorda torayadi. Quyida tasviriy san’at tarixi bo‘yicha to‘garak mashg‘ulotlarining mazmuni bayon etiladi. Shuningdek, bolalar san’at asarlarining reproduktsiyalari va otkritkalarini, rassom, haykaltaroshlar haqida materiallar to‘plashga odatlantirish yaxshi natijalar beradi. Tasviriy san’atning tur va janrlari rassom va haykaltaroshlar haqida albom tayyorlashlari mumkin [10, 7-b.]. Bu ish ularni san’atga qiziqishini oshirishda, badiiy fikr doirasini kengaytirishda, badiiy tafakkurini o‘stirishda katta yordam beradi. San’at tarixiga doir to‘garak mashg‘ulotlarida o‘qituvchi o‘zbek mashhur san’atining mustaqillik yillaridagi taraqqiyoti, jahonga mashhur o‘zbek rassomlari va ustalari, o‘zbek tasviriy va amaliy-bezak san’ati ustalarining yuksak badiiy saviyada yaratgan asarlari jahonning yirik va mashhur muzeylaridan o‘rin olganligi hamda o‘zbek xalqi bundan faxrlanishi haqida so‘zlab berishi lozim. Afrosiyob, Varahsha, Xalchayonda va boshqa yer ostidan topilgan shaharlar va uylar devorlariga ishlangan devoriy rasmlar, shuningdek haykallar nushalarini namoyish etish va Sharq uyg‘onish davrida Movarounnaxr miniatyura san’ati, Kamoliddin Behzod va uning shogirdlari tomonidan yaratilgan tengi yo‘q asarlar, IX-XV asrlarda O‘zbekiston me’morchiligining noyob asarlari haqida ma’lumot berish bolalarda san’atga bo‘lgan qiziqishlarini oshiradi.

Sharq miniatyura san’atida Kamoliddin Behzod va uning takrorlanmas badiiy tasviriy mahorat maktabi san’atdagi kamolot namunasi bo‘lgan bo‘lsa, Temuriylar davri ilm-fani, ayniqsa adabiyot va miniatyura san’ati yuksaklikka erishdi [11, 16-b.]. Sharq miniatyura san’atini umumta’lim maktablari sharoitida o‘rganishga qaratilgan va unda yukorida sanab o‘tilgan vazifalarni hal etish quyidagi asosiy pedagogik muammolarni echish bilan bog‘liq xolda olib boriladi. Chunonchi, san’at vositasida o‘quvchilar ongiga Sharqona falsafiy duneqarash, axloq me’yorlarini singdirish, miniatyura san’atining rivojlanish bosqichlarini o‘rganish orqali xalqimizning madaniy tarixini, badiiy an’analarini o‘zlashtirish, Sharqona badiiy – tasviriy kamolot borasidagi bilim va malakalarini oshirish yo‘li bilan o‘quvchilarning badiiy tafakkurini rivojlantirish imkonini yaratishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Haydarov. Inson kamoloti va milliy-ma’naviy qadriyatlar. T.: “Muharrir”, 008.
2. N.Vohidova. Sharq mutafakkirlarining ta’limiy-axloqiy qarashlari. Oliy ta’lim. 008. 8-son.
3. S.Bulatov. O‘zbek xalq amaliy bezak san’ati. T:. 1991.

4. Sh.K.Shoyoqubov. Zamonaviy O‘zbekiston miniatyurasi. T:. “O‘zbekiston” nashriyoti 006.

5. N.Jumaboyev. Sharq miniatyura san’atining estetik tarbiyadagi o‘rni. “Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali. 1-son. 022. https://scienceproblems.uz/index.php/journal/article/view/46.

6. V.Qo‘chqorov. Ma’naviyat va milliy o‘zlikni anglash. T.: Akademiya, 008.

7. O.Usmonov, A.Madrahimov. Kamoliddin Behzod. T.: 000.

8. N.Jumaboyev. Kamoliddin Behzodning sharqona tasviriy san’at uslubi va asarlari tahlili. “Oriental Art and Culture” ilmiy-uslubiy jurnali. 3-son. 020. https://cyberleninka.ru/article/n/kamoliddin-be-zodning-shar-ona-tasviriy-sanat-uslubi-va-asarlari-ta-lili/viewer.

9. N.Jumaboyev. Sharq mutafakkirlarining ta’limiy-tarbiyaviy ilmiy merosini o‘rganishning zaruriyati. “UzBridge” elektron ilmiy-ommabop jurnali. 1-son. 022. https://uzbridge.eyuf.uz/maqolalar/Jumaboev_N_2022_1_son.pdf.

10. R.Hasanov. Maktabda tasviriy san’atni o‘qitish metodikasi. T.: 004.

11. O.Usmonov. Kamoliddin Behzod va uning naqqoshlik maktabi. T: “Fan” 1977.

SOCIAL AND RELIGIOUS PROBLEMS IN WEST OF KABUL EAST OF NEW YORK

Khamdamova Nilufar Farhod qizi
Teacher, The department of English language and literature,
Philology faculty, Gulistan State University
nilufarkhamdamova26@gmail.com

Abstract: This thesis is about Social and Religious problems of “West of Kabul, East of New York” written by Afghan-American writer Mir Tamim Ansary, in which the author on the scale, especially in the western and eastern regions, his burning proposal to maintain peace and to prove that the Afghan people are not terrorists as the whole world thinks, and social problems between these two regions also among Afghan people.

Keywords: Afghanistan and its oppressed people, the Taliban, the difference between the West and the East, the Stone Age, : Afghanistan, American life, bestseller, textbooks, Religion, Islamic world, etc.

“We need solitude, because when we're alone, we're free from obligations, we don't need to put on a show, and we can hear our own thoughts.” ― Tamim Ansary, West of Kabul, East of New York: An Afghan American Story.

Tamim Ansary was born in 1948 in Kabul; his father was an Afghan, his mother an American. His first 16 years were spent in prewar Afghanistan, where he was raised in a close-knit extended family. Ansary left Afghanistan in 1964, along with his mother and siblings, to study in America. But it turned out to be only the beginning of a life spent at the crossroads between the traditional Islamic society of his youth and the secular Western culture he came to call his home. Asian Society spoke with Tamim Ansary about his recent memoir, West of Kabul, East of New York: An Afghan American Story, and how his life as an Afghan American was

transformed by September 11.He writes and lectures about Afghanistan, Islamic history, democracy, and the creative writing process, and other issues as they grab his imagination.

In his 002 memoir, West of Kabul, East of New York, Afghan-American author Tamim Ansary describes his personal journey to reconcile the two differing and often conflicting cultures that shaped his life and led him to think of himself as a "split soul." Ansary narrates his life story in a conversational, compassionate tone, addressing differences between Eastern and Western culture, religion, and politics. West of Kabul, East of New York is both a means for Ansary to bridge the schism within himself and a way to share a greater understanding of the real Muslim world with the increasingly Islamophobic West.

Throughout the narrative, storytelling thus becomes a theoretical lens through which Tamim Ansary looks at his life while sharing this perspective with the reader. In tracing the process and meaning of storytelling in his own life and in society at large, he puts particular emphasis on the cultural distinction between Afghanistan and the United States of America. The importance of storytelling as a deep-rooted Afghan tradition is thus indirectly juxtaposed to the lack of such an oral culture in the United States of America. At the same time, this appreciation of narration reverses the common misbelief that life narrative constitutes an inherently Western tradition . Tamim Ansary thus displays a comprehensive concern for the genre of memoir at large, which exceeds the borders of his own life narrative. He describes this fascination with the underlying trajectories of life writing in an interview: "The role of memoir and of memory in general is something that I think is very important. It's my view that you find the meaning of your life in the arc that unfolds as you live. I am very interested in pushing this view here in America, because I think the opposite point of view has a great hold on the American imagination, which is that the past doesn't matter – you don't need to think about it; just start from here and go towards tomorrow. My view is so strongly that there is no "right here" without the past, and that remembering and finding the patterns and meaning of the past is very much not the same thing as living in the past. It's an attempt to find the meaningful pattern in what you're doing and where you are going" .

Tamim Ansary in this interview very clearly addresses the different approaches toward past and present which separate the "American imagination" from life concepts persisting in other parts of the world. On the one hand, he clearly locates himself "here in America" in this statement. As he also highlights, though, his mindset and ultimately his approach to memory writing are centered in a different cultural tradition.

Read from the background of the narrative tradition he comes from, this inseparability of the past from the present in the search for meaning stands in contrast to the Western ideals of progress and constant modernization.

In the second section of the book "Looking for Islam,", Ansary describes his travels through the Middle East. One of the main reasons Ansary embarks on his journey is his younger brother Riaz. Even though Riaz spent less time growing up in Afghanistan than Ansary, he has embraced orthodox Islam, something Ansary cannot relate to. The practices seem too austere and too extreme. Ansary states that his life philosophy is "no matter how sure you are, you might be wrong." He has "no personal God," but instead embraces a secular mysticism. Feeling a divergence from Riaz, Ansary thinks that perhaps he can understand Islam and Riaz's conversion better through his journey. He starts his trip in late 1979 just as the Soviets invade Afghanistan. Ansary travels through Morocco, Tunisia, Algeria, and Turkey, but not Afghanistan. In his

search to learn more about Islam, he is instead troubled to find rapidly growing Islamism–Islamic militancy and fundamentalism–which is nothing like the faith with which he grew up.

He thinks that the Islamic world has been going through a period of self-examination for at least a century or more that has to do with its encounter with the West, in a way that the West hasn't been doing because of its encounter with Islam. He said that most of the West as an overall entity has been almost unaware of Islam. It has overwhelmed Islamic civilization and barely noticed it was there. But Islamic civilization is very much aware of the West, and has been asking for these several centuries, "Wait a minute, what's going on here? We're the world's civilization, what are we doing wrong? No, it can't be our fundamental premises that are wrong, so what is it?"

According to his thoughts, they've been going through this, and there have been movements arising in Islam that at some times said, "Okay, we can be Muslims, but we have to accept technology." And then other movements have said, "The problem is all the new social ideas,its time to smash those and get rid of them." He thinks that going back and forth and trying to figure out a stance is certainly a part of what's been going on in the Muslim world and also of what has ended up generating these troublesome sects.

Tamim Ansari reveals world history to us from a new perspective: his focus is on the evolution of the Muslim community. From the time of the Prophet Muhammad through a series of great empires to intricate modern conflicts, he presents key figures, events, ideas, legends, religious disputes and turning points in world history, telling not only what happened, but also how it is understood in the Islamic world. In this memoir, Ansary expressed not only Afghanistan's, but also the entire Western and Eastern world's historical, social, religious and economic problems in a simple and understandable language.

References:

1. Nilufar, K. (2022, May). HISTORICAL INFLUENCE OF "EAST OF NEW YORK, WEST OF KABUL" BY MIR TAMIM ANSARY. In Archive of Conferences (pp. 33-35).
2. O. Chuvakin., Western experts: The United States must not allow a repetition of the Soviet scenario in Afghanistan, 017.
3. Ansary TM West of Kabul, East of New York: An Afghan American Story. - New York: Farrar, Straus and Giroux, 002. - P. 300 (92-298p).
4. Ansary TM Destiny Disrupted: A History of the World Through Islamic Eyes Paperback – April 7, 010
5. Warner J. Interview with Tamim Ansary. Identity Theory, 6, 009. Retrieved from https://www.identitytheory.com/tamim-ansary/
6. Ansary T. M. West of Kabul, East of New York: An Afghan American Story. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 002. – P. 60.
7. Menten A. Interview with Tamim Ansary. Asia Society, 42(2), 008. – P. 13-14.

SOCIAL PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF OVERCOMING SOCIAL DISAGREEMENTS IN THE FAMILY

Khazratkulova Dilfuza Khamrakulovna

Researcher of Tashkent State Pedagogical University

Abstract: Any family is faced with problematic situations throughout its life, the solution of which is carried out in the context of opposite individual needs, motives and interests. Conflict is characterized as a conflict of opposing goals, interests, positions, thoughts. Of course, this also has negative consequences. They are different for divorces, children and society. The weakest aspect in divorce is usually a woman with children. He is more of a person prone to nervous-psychiatric disorders. This article provides feedback and insights into the social psychological aspects of overcoming social discord in the family.

Keywords: family, problem situations, conflict, position, couple, children, divorce, society, negative consequences, contrast, parent, difficulty.

Family conflicts are divided into conflicts: spouses, parents and children, spouses and parents of each spouse, grandmother and grandmother. Family conflicts play a key role in family relationships. They probably come from not meeting the needs of the spouses. External factors significantly affect the emergence of family conflicts: deterioration of the financial situation of many families; over-employment of one (or both) of the spouses in the workplace; the impossibility of providing one of the spouses with normal employment; the absence of their home for a long time; the possibility of organizing children's institution, etc. For many, separation frees them from hostility, dislike, deception and what darkens their lives.

Family conflicts are the most common reason for treating couples to a psychologist. The methods of resolving conflicts in the family largely depend on what kind of quarrel occurred within a certain cell of society. The concepts of parental relationships and marriage have a very negative effect on family conflicts in children. Conflicts in the family are considered a natural process when two people are confronted with their thoughts or desires, as a result of which they want to find a common direction. Even despite the fact that quarrels are quarrels during a quarrel, it can be said that quarrels symbolize the unity of the couple. 4-first, if couples are quarreling, then there is something to share with them. And people do not always share common property, but freedom, personal territory, children, etc. In other words, couples quarrel only if the topic of the quarrel is important to them. In addition, a conflict arises when a person who does not want to quarrel with the opposite side. Such a paradox: people quarrel because they do not want to offend each other, without harming themselves. 4-secondly, the conflict shows that the spouses are still moving on the same path. The conflict is the lack of a way in which two people are willing to go. It was during the quarrel that they tried to find him. This means that people want to act together, so they try very hard to force what they think is the best option to date on each other.

One of the most characteristic of family conflicts is conflicts between husband and wife. So why do young people who have fallen in love with each other with the most cherished intentions have conflicts and quarrels in their relationship after they start a family? Why do they fight? Can a couple in general live in their life without conflicts, without war-fights? Questions like this can be continued a lot more.

Psychologists consider family quarrels to be normal. Due to contradictions, couples begin to hate each other, even more so to part. Therefore, the question of how to resolve conflicts in the family, which always arise, remains very important. It is natural for people to quarrel, especially if these people are spouses and a loving partner. It is stupid to hope that there will never be a quarrel in your relationship, because there are no two people in the world alike. No matter how

close and beloved you are, there are always questions that your opinion does not coincide with your partner. How do people usually deal with controversial issues? They scream, criticize, condemn, quarrel, even break dishes and come running. It is no secret that such methods of solving problems leave their mark not only in the relationships of lovers. However, when people cannot agree on certain concepts, everyone screams and screams. But one fact must be borne in mind: it is impossible to hear a scream! Therefore, after quarrels and screams, the problem is not solved until the partners begin to communicate with each other in a calm tone.

Types of conflicts in the family. The most common classification of disputes:

1. Constructive conflicts. There are such conflicts for various reasons, but their solution causes satisfaction to both viticulturists, in other words, it has become an agreement to resolve their differences. Whether it is a conflict in a young family or a family with long years of experience, the result is always flourishing.

2. Bad disputes. Such conflicts are very dangerous, because their result does not satisfy the two parties and forces them to continue for many years, reduce the feeling of satisfaction with their marriage, leave an unpleasant deposit for a long time. Frequent repetition of such conflicts can lead to separation.

There are reasons for the occurrence of a family conflict in large quantities, since marriage involves not only maintaining a joint House and having children, but also the desire to realize their desires, satisfy their needs and live happily. Men and women remain people who want to improve their lives by continuing to marry.

Unfortunately, such processes are those that are inevitable for almost every family, and most young people do not expect from their marriage on the eve of marriage.

So do these processes, that is, couple disputes, need? To what extent do they affect the relationship of the couple? Conflict situations arise to one degree or another in any family. Disputes, no matter what the family is, cannot be absolutely free from (protected, guaranteed). Because interpersonal relationships in the family are usually not without conflict. These conflicts to some extent serve as catalysts for the development of couple relationships. But the dispute is different from the dispute. They differ from each other in origin, external expression, frequency (number) of repetitions, and finally in consequences. There is no specific criterion by which it is possible to clearly define (obtain) the recurrence, strength, degree and other information (indicators) of disputes. In this, everything will depend on the subject himself, his personal, psychological characteristics, age, gender, its insertion, how the conflict is perceived and other factors.

The problem underlying their occurrence in separator disputes and its solution will be aimed at the benefit of one of the spouses. In such disputes, the resolution of the interest of one party often occurs at the expense of the rich dignity of the interest of the other party. For example, what makes a husband or wife buy something for herself personally, because of the work of a husband or wife, conflicts characteristic of the Uzbek family - those that arise due to the relationship with the relatives of a married couple or wife. The resolution of such disputes, that is, the satisfaction of the interests of one party, in most cases comes at the expense of the enrichment of the interests of the other party. In such situations, discontent, objection is maintained on the side whose interests have been lost, and this can serve as the basis for the subsequent emergence of a further conflict of increased intensity. In separator disputes, with the resolution of the dispute, the conflict situation remains.

Also, separator disputes the reasons that caused them directly depend on factors beyond the scope of the couple's relationship. Their causative agents and participants can also sometimes be a third person apart from the couple, the resolution of which also depends not on the couple themselves, but on the third (other) person of possibility. As a result of this, there is a further exacerbation of conflicts, an increase in the number

Methods for resolving family disputes. There are many ineffective ways to resolve family conflicts, the use of which can not only remove your precious time, but also further aggravate the conflict in the family. Seek help from family psychologists to eliminate conflicts in your family and do not check the advice of neighbors, acquaintances or parents to your family. There are no contradictions in the family, because the peculiarity of family relationships is that people of the opposite sex are married with completely different life stories and different upbringing, and at the same time they need to be at the bottom of each other. All that can be done in this case is to prevent conflicts in the family. To resolve conflicts in the family, you need to strive for understanding. If both spouses try to hear each other, then a compromise is possible. There is no need to win here, because a win predicts a loss. The union is the Union of two equal partners, not slaves and Masters. The two spouses must be comfortable in their relationship, as a result of which the marriage union will not be broken due to the non-fulfillment of someone's wishes.

It is known that it is impossible to have two people who are exactly similar to each other, suitable, because the person and his individuality are unrepeatable. Then a family made up of two or more individuals are also a double, triple repeat-mas. A system of interpersonal relationships that is in moderation for one family, a complete incompatibility with a second family, or a conflict that is not so significant for any family and its cause can lead to serious consequences in the relationships of other family members, etc.

That is why the issue of conflicts inherent in total families and showing their causes with a single dimension or characteristic is also a work that does not make sense. But it is possible to come to some relative conclusions, considerations, based on the study of different categories of families, comparing the relationships of their members, and so on, that from this relative one will have to draw relatively “relevant” conclusions for himself.

In place of the conclusion, we can say that in order to avoid conflicts in a family like this, the family must have a reliable relationship. If one of the partner finishes something or keeps it from another secret, it can spontaneously create a tense atmosphere in the relationship, and the size of the conflict caused by it can be even more frightening than the reality in which you are hidden. When resolving family disputes, it is necessary not to avoid problems, but to resolve them. Take the problem constructively and calmly, with the aim of solving it, winning or not defending it. It is not advisable to involve third parties in the conflict, since they can become a catalyst for further escalation of the conflict. Divorce should not remain the solution to this dispute.

REFERENCES:

1. D. Levinson. “Domestic violence from an intercultural point of view”. Newbury Park, Caliphomyia: Sage. (1989)

2. H. McCubbin, S. Figli,”Stress and family: coping with normative transitions”. New York: Bruner / Mazel. (1983).

3. Zhurayev SH.S., The question of happiness in the philosophical views of Abu Ali ibn Sina // Academic Research in Educational Sciences, (Special Issue 1), 395-401 P.

4. V. V. Kunitskaya. “Family conflicts and ways to resolve them” social teacher. (2017) y

MORAL EDUCATION OF STUDENTS AND YOUNG PEOPLE IN FOLK PEDAGOGY

Komiliv Jamolidin Karimjonovich
p.f.f.d., dotsent, Guliston davlat universiteti
komiliv Jamolidin @gmail.com

Abstract: The article talks about the technology of using folk pedagogy in the spiritual and moral education of students. The results of the experimental and test works conducted on the role of folk pedagogy in the spiritual and moral education of students-youth in the direction of labor education in Bunda were analyzed. A model of moral and moral education of students and young people has been created. conclusions and recommendations on the technologies of moral and moral education of students and young people have been developed.

Keywords: spiritual-moral education, folk pedagogy, model of moral-moral education of Student-Youth, Higher Educational Institution, educational work.

One of the most urgent issues today is the upbringing of a harmonious person who creates a great future, that is, the formation of future specialists spiritually high. At present, the formation of a student's personality and upbringing as spiritually and educationally mature specialists is carried out on the basis of acquaintance with various social, economic and political-legal trends in the development of society. Determining the exact purpose and function of educational work prospective planning of educational work in higher education, organization of spiritual and educational work on this basis determines the content of the activities of the pedagogical team of this educational institution.

Prospective planning of educational work in a higher educational institution is one of the necessary conditions that increase the effectiveness of Education.

In the absence of a long-term plan, there will not be a better development either. The main task of the educational plan is to bring educational activities to a certain system, set a specific goal, ensure consistency, consistency and consistency in the educational process, eliminate the interruption between educational and methodical work, scientific research and educational activities, generalize the best practices in national, folk pedagogy in the field of educating students. A complex plan of perspective also shows clear ways and means of giving moral education to students.

It has become a habit to create programs for educating students and young people in high school as specialists with high moral and moral qualities, as well as prospective plans of educational work for the entire educational period. Scientifically based perspective plan or program combines the main directions of all works in the field of education of students as harmonious people, serves as the basis for their activity in the field of formation of future specialists of faculties, institutions and public organizations as a harmonious person.

It is desirable to draw up a prospective plan or educational work program for all years of Education. Prospective planning allows you to accurately imagine the entire volume, scope of educational work carried out in the Higher School, determine the specific tasks that will be

performed in each course. When drawing up a prospective plan or program, the conclusions arising from presidential decrees and legal-normative documents on the upbringing of a harmonious generation are taken as the basis. [1, 110-b.]

In the published works of the president of the Republic of Uzbekistan, in his speeches at the sessions of the Oliy Majlis, "The Holy Quran", "hadisi shariflar", which defines the centuries-old spiritual-national and cultural values of the Uzbek people, its morality; Imam Bukhari, Imam Termiziy, Bahouddin Nakshari, az-Zamakhshari, Najmiddin Kubro, Ahmad Yassavi, Sohfi Olloyor, Suleyman Bakirgani, the invaluable heritage of such thinkers as; it is emphasized that it is necessary to study the great and invaluable contributions of such scholars as al-Khorezmi, Abu Nasr Forabi, al-Fergani, Al-Beruni, Abu Ali ibn Sina, Mahmoud Qashgari, Yusuf khoshib, Ahmad Yuğnaki, Mirzo Ulugbek, Amir Temur, Babur, Alisher Navoi, Kamoliddin Bekhzad to the treasure of World Science and culture and to educate the younger generation on this basis.

This calls for a renewed focus on the content of knowledge given to young people in educational institutions, and the direction of education to educate young people in a spirit of respect for universal and national-moral values. And this creates the need to apply to the knowledge of folk pedagogy.

The qualities, qualities that determine the moral and moral appearance of a citizen of Uzbekistan-patriotism, humanism, national pride, hard work, internationalism – are formed under the active participation and educational influence of professors and teachers. Teaching activities have a moral character in their essence.

The moral and moral qualities of the future specialist are professional and professional qualities and are formed in the pedagogical process carried out in the Higher School. In this single process, all components of education with professional preparation: mental Education, Labor, moral, legal, economic, environmental, physical, aesthetic and other upbringing are inextricably linked and developed. [2, 10-b.].

There will be no development when one of them is separated from the other. Hence, the professional ethics of the future matahassis goes to form as a component of universal and National-Spiritual Education

Moral and moral education should lead to the moral development of students-young people and be an incentive to it. But to achieve this, it is necessary for the organizers of moral upbringing to pay attention to the interaction of object and sub-factor in moral development. This interaction reflects the internal dependence of the educator. These internal contradictions are the driving force of spiritual and moral development. It is possible to understand the technology of spiritual and moral development, mexanizmini only in the fate that has determined its components. The main parts of the process of moral development are:

a) innate dignity and ability;

b) personal life, habits formed in the process of lifestyle;

d)spiritual needs.

I.Y.Tursunov and he.N.Y.The textbook "pedagogical course" of noshalievs was created on the basis of the conditions of independence, based on his idea and ideology, and on the opinions of Eastern thinkers. In it, the necessary classifications for human qualities, morality are given. Also, the theory and practice of using test and rating method in the management of higher and

secondary special education, theoretical and scientific bases of educating young people in the spirit of love for universal values have been studied comparatively

N. Sh. Sh. Shodiev, in his research work, dealt with the issues of preparation of young people for future life, Labor, certain professions, methods of Organization of extracurricular and classroom work in the organization of social-useful, productive labor of students in local conditions by covering the pedagogical, methodological foundations of vocational education, as well as preparation of future teachers for practical activities.

In the work of the study, a number of philosopher scientists, namely: the essence of values (such as national, spiritual, material, religious, universal, regional), the main types, the past, the present, the stages of development, the roots of sharqana, specific principles, etc. J.To lenov, I.Jabbarov, E.Yusupav, Q.Studied by Nazarov.

In the course of the study, the following methods of teaching and learning were used:

• Study and popularize the experience of advanced teachers in higher educational institutions, study and analysis of scientific sources, literature on the topic of research, davriy study and analysis of (timed) press materials, educational and methodological complex supply;

* observation, questionnaire, test, interview;

* Acquaintance with the archive and documents of the Centers of creative houses of Higher Education, production institutions of students, development of texts of drawing, testing sessions;

* familiarity with the experiences of masters of folk crafts and studying the labor process at enterprises, popularization of advanced work experience;

* Familiarization with written, independent and practical work of students in higher educational institutions;

* statistical analysis, processing and summarization of the obtained scientific results, development of test methodological recommendations.

Practical significance of the study, experimental and test works were carried out on the grounds of Namdu, ToshDPU, Sammu high places. The scope of application of the accumulated empirical results will serve to create technologies for improving the spiritual and moral education of students.

Training of students, teaching and training profession-coach, ustalari, hairdressing chef Hamish Osiris guns-Department of Osiris cingular tiredi-sinovdan of ondaily.

From the philosophical, pedagogical, didactic, psychological point of view, the use of folk pedagogy in the spiritual and moral education of students-from the ideas of education and education of Central Asian encyclopaedia, which are considered national values, historical heritage, achievements of material and spiritual culture, is given attention [5, 165-b.].

The purpose of the experimental-testing work of the study is to develop a methodology for the use of national values (areas of folk art) in the spiritual and moral education of students – youth and to test them in practical experience.

The following are the tasks that must be solved in the experimental-test work:

• development of the content, conditions and various ways of using folk pedagogy in the education of moral and moral values of students-youth of the higher educational institution in the conditions of modern times and testing them in practice;

- To increase the role and importance of Educational Sciences (direction of Labor Education and morality) in the study of the spheres of folk pedagogy-folk craftsmanship in the spiritual and spiritual education of students-youth of the educational institution;
- To determine the conditions of conducting educational and educational activities (tokarak) in the field of education of educational institutions under the direction of labor education in the field of education of people's pedagogy in the field of arts and crafts;
- To develop methodological recommendations for students to improve the process of using national values for the study of the fields of folk art.

Students of tests and questionnaires in educational institutions, teachers-mentors, Masters, Circle leaders and listeners of professional development in the direction of Labor Education and vocational education were tested.

At the learner-confirming stage of the experimental-test work, answers to the test and questionnaire questions were received from the students and teachers-trainers in the experimental-test areas. In it, this transfer was limited to the transfer of two Because, through the initial and final transfer, the higher educational institution got acquainted with the general state and current state of the study of the fields of folk pedagogy as national values in the spiritual and moral education of students. [3, 103-b.].

Tests and questionnaires were conducted to determine the levels of study of historical, immortal values of the peoples of the East. First of all, in the process of experimental and test works, students were tried to give new knowledge about national values, their essence, features and types.

Table 1

Preliminary and final experience in the nammdu, GDU, Sammu-the analysis of the correct answers of students as a result of the test work

Courses	NamDU students of the direction of labor training		Students of toshdpu labor training course		Students of the Sammu labour training course	
	Initial transfer	Final transfer	Initial transfer	Final transfer	Initial transfer	Final transfer
1	14	18	12	14	13	15
2	16	18	14	16	15	17
3	15	17	13	14	11	14
4	13	16	12	14	11	12
4	12	15	13	13	14	16
Total number of training	70	84	64	71	64	74
	154		135		138	

During the initial conduct of the questionnaires, it became known that the students would know the meanings of the words of values in these fields without being comprehensively clear.

Tests and questionnaires were conducted to determine the levels of study of historical, immortal values of the peoples of the East. First of all, in the process of experimental and test

works, students were tried to give new knowledge about national values, their essence, features and types.

The experimental and test works were analyzed mathematically on the basis of the results obtained from the experimental and control groups in NamDU, Tashdpu, SaMdu. The results obtained in these universities were reproducentatively expressed and presented in the form of the following table:

T he brief essence of the issue is as follows: whether two head bundles are given. One is the average score of the knowledge of the control group of students, and the other is the average score of the knowledge of the experimental group based on the use of folk pedagogy in the spiritual and moral education of the students. It is believed that the prices have a normal (normative) distribution. Such a hypothesis is relevant. Because, the conditions for approaching normal distribution are simple, they are fulfilled.

On the basis of Table 1, the hypothesis No and N1, which show the effectiveness of changes in the initial and final experience-test cases, are selected.

To check the hypothesis No, Pearson's eligibility criterion is used.

At the given α value level, No: - to check the zero hypothesis that the head set is distributed normally, first the theoretical frequencies and then the criterion

$\chi^2_{кузат} = \sum \frac{(n_i - n_i^{'})^2}{n_i^{'}}$ it is necessary to calculate the observed value and find the critical point by the number of degrees of freedom K=s-2, given from the table of critical points of the χ3 distribution α.

X2 is the value of 0,05 given from the table of critical points of distribution, k = by the number of degrees of freedom $\chi^2_{кр}(0{,}05;2) = 6$ will be found. It is seen that the results of the experimental and test works conducted in the direction of NamDU labor education are .51 < 6, the results of the experimental and test works conducted in the direction of ToshDPU labor education are 1.53 < 6 and the results of the experimental and test works conducted in the direction of Samsu labor education are 1.48 < 6.

$\chi^2_{кузат} < \chi^2_{кр}$ since there is no basis for rejecting the zero hypothesis. In other words, the difference in empirical and theoretical frequencies is not significant.

This means that the observation data is in line with the hypothesis that the head package is distributed normally, which means that the knowledge gained by the students of the universities on the use of folk pedagogy-national values in improving their labor and professional training-showed that the changes (results) of conducting the final experiment-testing were more effective than the initial

Based on the results of the above mathematical-statistical analysis, the degree of mastering was determined. At this level, an important aspect of mastering in accordance with the results obtained in the conduct of tests and questionnaires on the study of folk pedagogy in the spiritual and moral education of students was organized.

Students will be able to apply their knowledge, skills and skills in the spiritual and moral education of young people to practice. In particular, they will be able to draw up a technological

map of the preparation of products from the fields of folk crafts (knife-making, kosibery, tanning, tanning) in the process of practical training.

Knowledge of the use of technologies of folk pedagogy in the spiritual and moral education of students-youth. Bunda should be able to distinguish skills and skills from each other.

Skill level-bunda, the student assimilates the sequence of technologies and methods of its implementation using folk pedagogy in the formation of morally and morally, in the group begins to independently carry out practical training under the supervision of one or two marotaba teachers.

Level of qualification-bunda, students are able to carry out purposeful, automated actions, harmonizing with each other the theoretical knowledge and practical skills of students in the field of spiritual and moral and folk pedagogy, which they have mastered in the performance of various classes.

Scientific-research work was carried out on the development of theoretical and practical aspects of the use of the spheres of folk art considered as convenient for the son of children in the educational system of folk pedagogy considered as national values. The results of this observation and experimental-test work were analyzed mathematically and it was possible to draw the following conclusions:

The moral and moral image of students is visible, especially in his behavior, behavior. The behavior of a person consists in the behavior of a person, which is manifested first of all in the interaction with the surrounding environment, with people.

In human behavior, all his personal qualities, characteristics of character and temperament, his needs, views are expressed. Emosiya and emotions play an important role in the regulation of a person's behavior. The nervous property that is present in a person also affects his behavior and activity. In general, the behavior of a person is determined by social living conditions, social relations

Everyone responds differently to the impact of the external environment. Therefore, a person manifests himself in a special individual form. Sometimes a person's behavior also acquires a habit character, which is formed as a result of a certain lifestyle and upbringing. For example, rudeness and blatant treatment do not always indicate that a person ignores others. Just as well, politeness does not always indicate that a person wants to do good and has good intentions. Therefore, it is necessary to consider to society, to others, the forms of behavior that arise from the real rrvunosabate, a characteristic characteristic of the individual.

Behavioural manifestations existing in students are formed in the process of their social stagnation and upbringing. A person in his behavior, activity, as a rule, adheres to certain rules, is guided by moral prints. Moral behavior is a behavior that is defined by moral rules and printouts that regulate relations between people in society. The formation of moral consciousness, concepts and moral perception in a person is an important condition for the upbringing of human behavior.

The formation of moral consciousness and moral concepts helps to educate behavior. At the same time, it should not be understood that moral behavior depends only on the fact that moral concepts are learned. Undoubtedly, knowledge and understanding of morality play an important role in the growth of moral consciousness in students. But he himself does not remain to please young people. From experience it is known that some students are well versed in the

norms of morality, sometimes practically violate it, do not follow the rules of behavior. [4, 123-b.].

The reason for such a break between knowledge and behavior is primarily in the form of strict moral habits in boys and girls. In the educational process, it is necessary to achieve this, so that students consciously adhere to certain moral norms, rules, the observance of these norms becomes a habit for the student, a vital need. E'tiqod and when knowledge takes a deep place from the soul of a person, it becomes possible to think of it as a real e'tiqod, even when it is in a destiny that exists in his soul, even when a person does not think about it, as long as it is in a Destiny united by the feelings and will of Lee.

USED LITERATURE

1. Abu Nasr Farabi. Brochures about happiness. - T.: “Science”, 1975. 110-b.
2. Abu Basil Beruni. Selected works. I full.- T.: “Science”, 1968. 10-b.
3. Alisher Navoi. Khazayin ul-Maani. II full.- T.: “Science”, 1959. 103-b.
4. Abdulla Avlani. Selected works. II full.- T.: “Spirituality”, 1998. , 123-b.
5. Gaziev E. High school psychology. - T.: “Teacher”, 1997. 165-b.

ISSUES OF ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSE (ESP) METHODOLOGY

Kurbanova Husniya Shuhrat qizi
Guliston Davlat universiteti tayanch doktoranti
e-mail:husniyakurbanova20@gmail.com

Abstract: The following thesis discusses teaching English to non-philology students and its differences from General English. First, we will introduce ESP and its definitions given by various researchers and linguists, the history of development and teaching methods. ESP, as its name implies, means the study of the terms and concepts of a specific field. General English, in contrast, is the mastery of the entire grammar and existing vocabulary of the language, covering various areas of life. The emergence of the ESP method is related to the increase in the position of the English language as a global language and the fact that it serves as the main source of information. Below we will talk in detail about this method and its place in education, reasons, techniques and tactics.

Keywords: ESP, General English, specific, language teaching, Business, subject knowledge, occupation, methodology, higher education

Introduction

As a branch of practical and general English, ESP began to be used in science from the middle of the 19th century. Studying the issues of language usage in a narrower framework became the demand of that time. Look at this, no matter how many centuries have passed, the importance of the new method has increased, but it has not decreased. The reason for this is that English has not lost its role as the main language of the world. The exchange of opinions of representatives of different fields serves as a common language for their development. The introduction of ESP technology in education has been introduced especially for higher education

in Uzbekistan. However, in some higher education institutions, there are not enough resources and skills on how to apply the method, and the necessary programs are not created in accordance with the level of demand. Or, on the contrary, even if it is created, it is not used appropriately. It is known that in the ESP teaching system, both the teacher and the students must have sufficient knowledge of the language: that is, the teacher must have knowledge of the subject of representatives of that field, terms and concepts encountered in a foreign language. should be able to deliver correctly. Instead, students are required to have sufficient vocabulary and grammar of the target foreign language. It is precisely because these problems have not yet been resolved that the ESP method has not yet been fully implemented. Students' basic knowledge of English in higher education is related to the school period, therefore, in order to solve this problem, teaching English from primary education has been started.

ESP is now widely recognized as a significant and distinctive component of English language teaching. ESP has altered significantly in two very important ways since the late 1980s. First, English for Business Purposes, a field of ESP that is becoming more and more crucial as well as dominant. Second, a more thorough knowledge of the function of particular texts- both written and spoken-is made possible by the work of discourse and genre analysis and the outcomes of computer-based analysis.

Today, it might be reasonable to say that everyone in the world is fully aware of the value of the English language as a universal or worldwide language. Regardless of people's occupations, dialects, or mother tongue, English has become an integral component of their lives. When educators and applied linguists discuss the idea of teaching the English language, they frequently allude to the teaching of what is now referred to as general English. However, during the past few decades, this understanding has also altered, and ESP instruction has gained popularity on a global scale. In order to optimize the educational benefits of the process of teaching foreign languages, a change in teaching strategies also became necessary. To fulfill the unique needs of the students enrolled in each ESP program, special educational programs were also created for those programs.

All of this was determined by the general objectives for each program and the kind of specialized training the learners hoped to receive upon completion of their particular program to assist them ultimately in becoming more marketable in terms of employment and in real-life situations, which is the ultimate objective of ESP programs worldwide. The value of studying foreign languages was explored by a number of applied linguists and linguists who specialize in other languages. For instance, learning a foreign language has traditionally been seen as a sign of a well-rounded education. ESP meets the needs of language learners of science, technology, medicine and business after World War II [7, 35p].

Another scientist Strevens, students may want to learn German so they can be important agents for domestic electrical appliances, Russian so they can read scientific papers on the aerodynamics of supersonic flight, and English so they can study textile engineering at Leeds College. There are numerous additional instances of people studying English for particular purposes, particularly for tasks or jobs that are career-oriented and allow people to prepare for a particular job from which they can earn a living [12, 1-13p].

1. Purpose of the study

The current work deals with background information about ESP teaching and learning, its historical development and the research area in the world, among CIS countries and in Uzbekistan. The study also discusses the importance of ESP exploring the various definitions of the discipline. Furthermore, it discusses the major characteristics of ESP and classifies major types, investigate different challenges and successes facing ESP and difference from General English.

2. Benefits of ESP in teaching

ESP has become increasingly important as:

- It shortens time period of learning foreign language;
- It makes learners able to express and strengthen their knowledge on subjects in foreign language;
- It provides vocational training;
- It increases international communication;
- It improves efficiency and language acquiring process.

3. Definitions of ESP

ESP has been defined differently by different authors. Some regard it as “an approach to language teaching in which all decisions as to content and method are based on the learner’s reason for learning” (Hutchinson and Waters, 1987: 19). Likewise, Strevens stated that “ESP is a particular case of the general category of special-purpose language teaching” [12, 1p].

English for specific purposes (ESP) refers to the teaching and learning of English as a second or foreign language where the goal of the learners is to use English in a particular domain.

Anthony states that English for Specific Purposes (ESP) more concentrates on language in context than on teaching grammar and language structures. It includes subjects varying from Accounting or Computer science to Tourism and Business management. An important point in ESP that English is not taught as a subject separated from the students' real world, but it is integrated into a subject matter area important to the learners [1,9-10p].

4. Classification of ESP

David Carver suggests three types of ESP[2, 131-137]:

- English as a restricted language;
- English for Academic and Occupational Purposes;
- English with specific topics;

The language used by air traffic controllers or by waiters are examples of English as a restricted language. The second type of ESP identified by Carver is English for Academic and Occupational Purposes. The language used by Doctors or geologist is the example for this type. The language used by Teachers, especially preliminary class teachers is based on special topics. Other wordily, they have topic based word-stock [2, 131-133p].

Carver notes that it is only here where emphasis shifts from purpose to topic. This type of ESP is uniquely concerned with anticipated future English needs of, for example, scientists requiring English for postgraduate reading studies, attending conferences or working in foreign institutions. However, it may be argued that this is not a separate type of ESP. Rather it is an integral component of ESP courses or programs which focus on situational language. This

situational language has been determined based on the interpretation of results from needs analysis of authentic language used in target workplace settings.

In the 'Tree of ELT', ESP is broken down into three branches [7, 75p]:

a) English for Science and Technology (EST);

b) English for Business and Economics (EBE);

c) English for Social Studies (ESS).

5. The role of teacher and learner in ESP

- Motivator: Teacher should motivate students to find appropriate learning strategies and theories.
- Designer: Enough attention should be paid to issues closely related to any language course such as: Syllabus design, material development, methodology, assessment and evaluation.
- Explorer: How the learners view the task, how they get ready for it, handle it and how their outcomes satisfy the demands of the task, indicate progress and highlight problems still to be addressed, etc.

There are several tasks that the learners should complete:

- Explorer: The learner investigates his/her overall definition of peer teaching strategy, aspects of knowledge demands for the strategy, how the learner feels about the strategy and the progress he/she is making, etc.
- Organizer: The learner plans, manages and gradually assumes a greater degree of responsibility for organizing and evaluating his/her learning arrangements, opportunities and conditions. It was proven that many ESP students are good organizers of their own learning tasks.
- Strategist: The learner acquires greater self-knowledge of his/her personal learning strategies which can facilitate the handling of peer teaching activities (meta-cognitive, cognitive and socio-affective strategies).
- Performer: The learner participates in teacher-instructed, rather than structured, monitored learning activities. The ESP students can perform the whole task such as pair-work, group work, or even formal presentations. In some cases, the ESP teachers can share the teaching responsibility with a group of students whose knowledge of the subject matter and language skills are good.
- Stimulator: The learner participates in classroom learning activities either self-referenced, or in interaction with other learners; these may be “communicative” activities in which the learner is called upon to simulate or deploy knowledge in relatively unmonitored circumstances.

6. Distinctions between ESP and General English

Hutchinson and Waters answer this question quite simply, “in theory nothing in practice a great deal”. In 1987 this view was quite true; teachers of General English courses rarely conducted needs analysis to find out what their students' purpose for learning English. Nowadays, teachers are aware of the importance of needs analysis, and perhaps it is this that has greatest influence that the ESP approach has had on the teaching of General English. Through the choice of a suitable textbook or the choice to prepare one’s own materials, either choice having been made on the basis of the assessment of their learners’ needs, teachers can adjust the syllabus of their courses to their learners’ aims.

The most important difference between ESP and General English lies in the learners and their purposes for learning English. ESP learners are usually adults who have already learnt some English language and possess some knowledge of the various content subjects which is ESP teachers may not be familiar with. The ESP learners need the language in order to become equipped with professional communicative skills to be able to perform particular job-related tasks. ESP focuses on language that is used in a real professional context rather than on teaching grammar structures and vocabulary unrelated to the students' mainstream subjects. Contrary to General English, which is frequently separated from the students' future situations, the content of ESP is integrated into an area of subject matter related to the students' present and future situations.

Picture 1. Basic differences

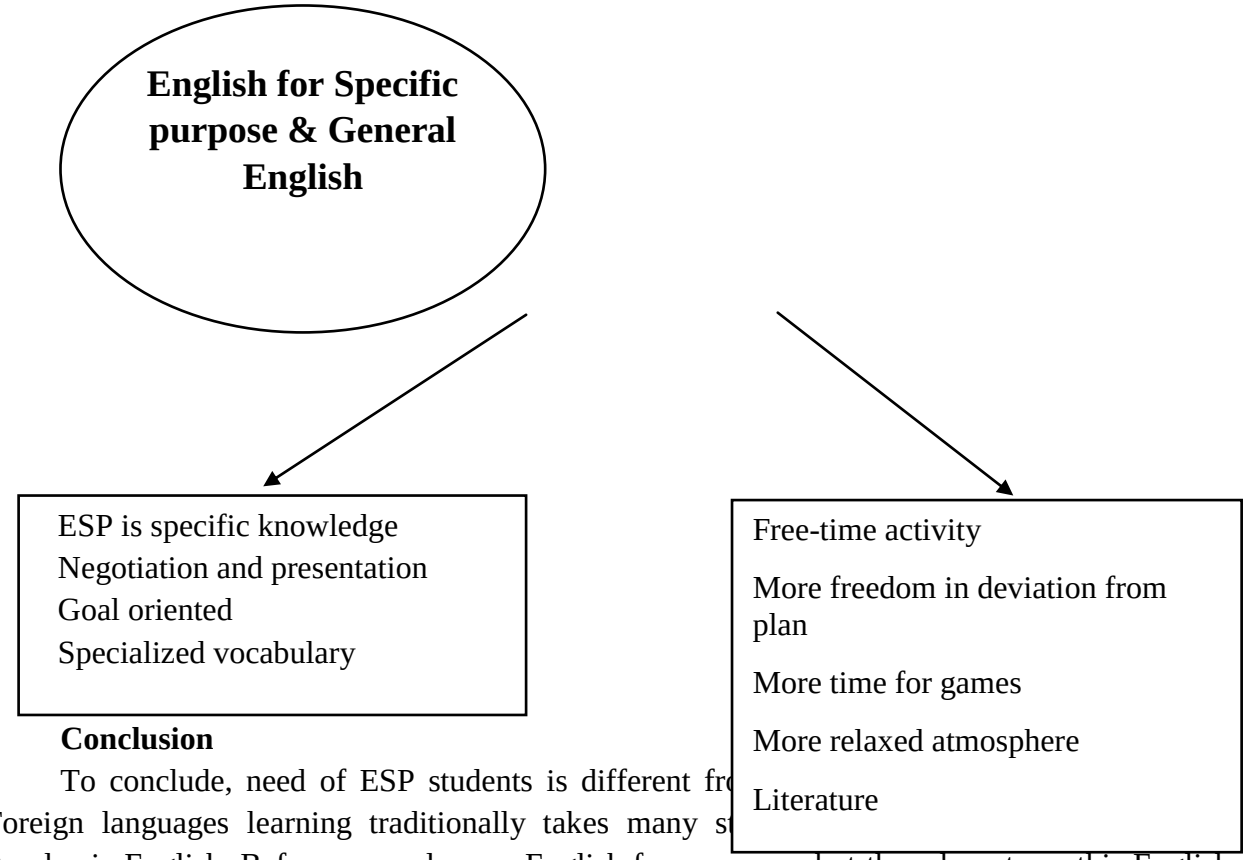

Conclusion

To conclude, need of ESP students is different fr
Foreign languages learning traditionally takes many s
Academic English. Before, every learner English for everyone, but they do not use this English in their specialty or they have to learn specific terms themselves. ESP teaching is created to tackle these problems and make a simple learning process.

References

1. Anthony, L. (1997). English for Specific Purposes: What does it mean? Why is it different? CUE, 5 (3), pp. 9-10.

2. Carver, D. (1983). Some propositions about ESP. The ESP Journal, (2), pp.131-137.

3. Dudley-Evans, T. (1998). Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
4. Dudley-Evans, T. (1997). An Overview of ESP in the 1990s. In: The Japan Conference on English for Specific Purposes Proceedings. (Aizuwakamatsu City, Fukushima, Japan, November 8).
5. Gatehouse, K. (2007). Key Issues in English for Specific Purpose.
6. Ewa Donesch- Jezo, 012. English for specific purposes: what does it mean and why is it different from teaching General English. Jagiellonian University, Krakow.
7. Hutchinson, T. and A. Waters, 1987. English for Specific Purposes, Cambridge: Cambridge University Press.
8. Jesus Garcia Laborda and Mary Frances Litzler, 014. Current perspectives in teaching English for specific purposes, Onomazein, Pontificia Universidad Catolice de Chile.
9. Nijole Netikšiené, 006. Teaching English for specific purposes. Santalka. Filologija. Edukologija.
10. Otaqulova Dildora Hakimbek qizi. 023. Promoting Flipped Classroom Model in Teaching Writing of EFL Learners. Gulistan State university
11. Rosenberg, M. 004. Never the twain shall meet. English teaching Professional.
12. Robinson, P. (1980). ESP: The current position. Oxford, UK: Pergamon Press.
13. Strevens, P. (1988). “ESP after twenty years: A re-appraisal”. In: M. Tickoo, (Ed.), ESP: State of the Art (pp. 1-13). Singapore: SEAMEO Regional Centre.
14. Strevens, P. (1980). Teaching English as an international language: From practice to principle. Oxford and New York, UK & USA: Pergamon Press.

OLIY O‘QUV YURTLARI FAKULTETLARIDA TA’LIM SIFATI NAZORATINI TASHKIL ETISH

Kurbanov Bahrom Kurbanov.,
p.f.n.dotsent, Guliston davlat universiteti
kurbanov.bakhrom@mail.ru
Sardor Bahromovich, *magistrant GulDU*

Annotatsiya: Respublikmizda iqtidorli talabalarni aniqlash ularni tarbiyalashning ijtimoiy-pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqish. Iqtidorli talabalarni tarbiyalash va rivojlantirishda davlat va nodavlat hamkorligini ta’minlashning me’yoriy asoslari yaratildi. Iqtidorli talabalarni tarbiyalash va rivojlantirish samaradorligini oshirish bo‘yicha fanlarni chuqurlashtirib o‘tish uchun Prezident maktablari tashkil etildi. Ularning moddiy texnika bazasi ta’minlandi. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishda Xarakatlar strategiyasida “Yuksak bilimli va intelektual rivojlangan avlodni tarbiyalash, Oliy ta’lim muassasalarida kompetentli ilmiy pedagogik kadrlar zahirasini yaratish” vazifasi ustuvor etib belgilandi.

Kalit so‘zlar: Oliy ta’lim, axborot, ilmiy, texnik, metodik, talaba, sifat, texnologiya, ekspert, darslik, o‘quv reja, aboratoriya, ta’lim muhiti, ijtimoiy-pedagogik texnologiyalar, fan**,** intelektual rivojlangan avlod, baholash.

O‘zbekiston oliy talim muassasalarida o‘quv jarayonining tashkil etilishi va olib borilishi birinchi navbatda boshqaruv mexanizimining to‘g‘ri tanlanishiga bog‘liqdir. Boshqarishning bosh vazifalaridan biri o‘quv jarayonlarining tashkil etish va uning sifatini nazoratini olib borishdan iborat.

Shunga asosan talim mussasalarida o‘quv jarayonini tashkil etish va uning maqsad va vazifalarini amalga oshrishning asosiy elementlarining pedagogik moxiyatlarini tushuntirish qo‘yilgan maqsadga erishish uchun o‘qitishning maqsadi, o‘quv mazmunini, o‘quv vositalari, o‘qitish usullari va baholashning monitoringini olib borish asosida talimning sifati nazorati tashkil etiladi. Talim muassasalarida talimning sifatini nazoratini olib borishdan oldin, o‘quv jarayoniniilmiy asosda tashkil etishda xar bir raxbar (fakultet dekani) quydagi vazifalarin mazmun va moxiyatini mukammal bilishi va ularning bajarilishini sifat ko‘rsatkichlarini tahlilini olib borish zarur:

- Talimning maqsadlari
- Talimning mazmuni
- Talimning o‘quv vositasi
- Talimning usullari
- Talimda baxolash.

O‘quv jarayonining tashkil etilishidagi ushbu elementlarni xar birini bajarilishini taminlashda aniq maqsadlarga yonaltirilgan rejalar tizimidagi va belgilangan muddatlarda me’yoriy ishlar olib boriladi.

O‘quv jarayonining tashkiliy mavjud va vazifalaridan kelib chiqqan xolda talim muassasalarida talim mazmuni va sifatini nazoratini olib borish uchun birinchi navbatda, har bir raxbar (fakultet dekani) va pedagoglar quyidagi ishlarni amalga oshirishlari lozim:

- Talimda boshqaruv mexanizmini ilmiy asosda to‘g‘ri tashkil etish;
- Talimda sifat nazoratini tashkil etish;
- Talim sifatini beruvchi omillar;
- Sifat nazoratini olib boruvchilar (dekan o‘rinbosarlari va komissiya).
- Sifatni baxolash mezonlari;
- Nazorat monitoringi va uni yuritilishi;
- Natijalarni baxolash va qo‘shimcha tadbirlar belgilash;

Sifat qo‘yilgan maqsadga erishish uchun amalga oshiriladigan ishlarnining nazorat va baxolash bo‘yicha olingan natijalarni monitoringi.

Talim muassasalarini moddiy texnik bazasi, o‘quv metodik taminot, zamonaviy o‘quv va labarotoriya jixozlari, pedogoglarni malakalari bilan taminlanishidan asosiy maqsad, zamonaviy talim berish va talimning sifati darajasini oshirilishiga qaratilgan.

Zamonaviy o‘quv jixozlari va o‘quv metodik materiallar, didaktik materiallardan dars jarayoni samarali foydalanish va talabalarning nazariy bilimlarini oshirishda, amaliy ko‘nikma va malakalarini shakllanishida talimning sifat nazoratini tashkil etish mexanizmlarini fakultet rahbariyati, kafedra mudiri tomonidan ishlab chiqilishi lozim va doimiy ravishda uning monitoringini olib borishdir.

Buning uchun birinchi navbatda fakultet rahbari, movunlari va pedagogik jamoasi tomonidan talim sifatini belgilovchi omillar aniqlab olinishi lozim.

Talim sifatini belgilovchi omillar

- Pedagogika o‘quv amaliyoti chizmasi
- DTS o‘quv reja o‘quv dasturlari
- Darslik o‘quv qo‘llanmalar
- Pedagoglar
- Talim sifatini belgilovchi omillar
- O‘qitishni texnik vositalari
- Fanlar bo‘yicha pedagogik materiallar
- Lobaratoriya va ustaxona jihozlari
- Fanlar bo‘yicha nazariy darslar.

Xar bir talim muassasasida boshqaruv mexanizmi ilmiy asosda tashkil etilgan bo‘lsa, muassasa raxbarining (fakultet dekanining) asosiy vazifalaridan biri talim mazmuni va sifat ko‘rsatkichlarini oshirishga rejalari aniq maqsadlarga yonaltirilgan bo‘lsa, shu talim muassasalarida talimning sifat nazoratini tashkil etish va uning monitoringini olib borish mexanizmlari xa ishlab chiqilgan bo‘lsishi kerak.

Buni rahbar o‘zining movunlari, pedagoglar jamoasining talim sifatini oshirishga qaratilgan asosiy vazifalarini ishlab chiqishi va bu vazifalarni bajarilishi monitoringini olib borish uchun raxbar nazorati ostida sifat komissiyasi tuziladi va talim sifatini belgilovchi omillardan kelib chiqqan xolda talim sifatini baxolash mezonlarini ishlab chiqadi va shu mezonlar asosida talim sifatini baxolab boradi va duch kelingan muammolar bo‘yicha qo‘shimcha chora tadyuirlar kiritiladi. Sifat komissiyasi talimda sifat nazoratini olib borish uchun tegishli bo‘lgan asosiy vazifalarni bajarishga kirishadilar va belgilangan muddatda raxbarga axborot beradi.

Talim muassasasida sifat nazoratini olib boruvchilar ishchi gurux azolarini bajaradigan vazifalarini mazmuni quyidagilardan iborat:

Talim muassasasida sifat nazoratini olib boruvchilar

Rahbar (dekan)

- O‘.I.B.D. movuni
- M.M.Ch.P.D movuni
- Pedagoglar
- Sifat nazorati monitoringi

I. Talim muassasasida sifat nazoratini olib boruvchilarning vazifalari:

1. Talim sifatini nazoratini tashkil etishda fakultet dekanining vazifalari.
2. Talimda sifat nazoratini olib borish mexanizmini ishlab chiqadi.
3. Talimda sifat nazoratini olib boruvchilarning vazifalarini ishlab chiqadi.
4. Nazariy va amaliy mashg‘ulotlarnimazmunli tashkil etish va o‘rgatish bo‘yicha shart – sharoitlar yaratish.
5. Amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish.
6. Ish beruvchi korxonalar bilan ijtimoiy xamkorlik olib borish.
7. Ichki imkoniyatlardan kelib chiqqan xolda pedagoglarni moddiy va manaviy rag‘batlantirish.
8. O‘qituvchilarni ijodkorlik, izlanuvchanlik, pedagogik axoratlarini oshirish bo‘yicha extiyojli malaka oshirish kurslariga jalb qilish.
9. Amalga oshirilgan ishlarni monitoringini olib borish.

II. **O‘quv ishlari bo‘yicha fakultet dekani movuni vazifalari.**

1. O‘quv jarayonini tashkil etish mexanizmini tshlab chiqish.

2. Pedagoglarning dars o‘tish usullarini tahlil qilish tavsiyalar berish.

3. Sifat komissiyasi bilan xamkorlikda pedagoglarning ijodkorligini va pedagogik maxoratlarini baxolash mezonini ishlab chiqish.

4. Talimda sifat ko‘rsatkichlari bo‘yicha ijobiy natijalarga erishilgan pedagoglarni moddiy va manaviy rag‘batlantirish bo‘yicha raxbarga takliflar kiritish.

5. Kasbiy fanlarni o‘qitish bo‘yicha fan to‘garaklarini tashkil etishga raxbarlik qilish va o‘tkazilishini nazoratga olish.

6. Fanlarning o‘qitilishidagi yutuq va kamchiliklar bo‘yicha sifat komissiyai bilan xamkorlikda monitoring ishlarni olib borish va raxbariyatga axborot berib borish.

7. Talim jarayonini olib borilishida sifat jixatida ijobiy o‘zgarishlar. Talimni metodik taminoti va ulardan foydalanish monitoringini olib borish.

8. Xar oyda talimda sifat nazoratini olib borish bo‘yicha amalga oshirilgan ishlarni va muammolar xaqida sifat komissiyasiga qisqacha axborot berish.

9. Sifat komissiyasi ushbu takliflar va muammolarni xal etish bo‘yicha umumlashgan takliflarni raxbariyatga kiritish.

10. O‘quv va pedagogik, ishlab chiqarish amaliyotlari mexanizmlari kafedra mudiri bilan birgalikda ishlab chiqish.

11. Amaliyotchi talabalarni zaruriy xujjatlar, rejalar, amaliyot o‘taydigan muassasalar, korxonalarga borish to‘g‘risida buyruqlar tayyorlash.

12. Ish beruvchi muassasa va korxonalar bilan istiqbol rejalarni ishlab chiqish.

13.Amaliyotlar bo‘yicha xisobotga qo‘shimcha ravishda topshiriladigan, xujjatlar majmuasini ishlab chiqish. (kafedra mudiri bilan birgalikda).

III. Manaviy marifiy ishlar bo‘yicha fakultet dekani o‘rin bosari

1. Talim mazmuni va sifatiga manaviy marifiy ishlar bo‘yicha ijobiy tasir ko‘rsatuvchi omillarni mexanizmini ishlab chiqish.

2. Kasb va ixtisosliklar bo‘yicha talabalarni kasbga bo‘lgan qiziqishlarini shakillantirib borish maqsadida turli tadbirlar o‘tkazish. (yo‘nalishlar bo‘yicha)

3. Oliy talim muassasasi, fakulteti ichki tartib intizomini, moddiy texnik bazani saqlash va ulardan foydalanish, talabalarning odob – axloq, kiyinish madaniyati, o‘zaro xurmat va boshqa mavzular bo‘yicha davra suhbatlarini tashkil etish va o‘tkazish.

4. Soha kasb egalari, faxriylari bilan uchrashuvlar tashkil etish va o‘tkazish.

5. Fanlar bo‘yicha talabalarni darsga qatnashishi tartib - intizomi o‘zlashtirish darajalarini va dars tahlillari bo‘yicha monitoringni olib borish.

IV. Pedagoglarning vazifalari.

1. Dars jarayonin tashkil etish va o‘tkazish bilan bog‘liq o‘quv xujjatlarni mazmunli ishlab chiqish.

2. Darsning texnologik xaritalarini tayyorlash.

3. Dars jarayonlarini talabalar egallagan bo‘lsa kasb va ixtisosliklarga mos bo‘lgan misollar bilan tushintirish.

4. Talabalarning o‘zlashtirish davomatlarini hisobga olgan holda o‘qitish metodlarini tanlash.

5. Talabalarni psixologik xususiyatlarini to‘liq bilish va ishlarni hisobga olgan holda darsni tashkil etishi.

6. Talabalarning o‘z faniga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish maqsadida fan mavzulariga mos ravishda kichik guruhlar tashkil etilishi va amaliy torshiriqlar berib, ularni mustaqil ishlashga yo‘naltirish .

7. O‘z fani bo‘yicha talabalarni o‘zlashtirishi va sifat ko‘rsatkichlarining monitoringini olib borish.

8. O‘z fani bo‘yicha o‘quv – metodik taminoti, didaktik materiallar to‘plash va dars jarayonida samarali foydalanish.

V.Kafedra mudirining vazifalari.

1. Talim sifatini baxolash ishlarini ishlab chiqish.

2. Talim mazmuni va amaliy ko‘rsatkichlarni oshirish bo‘yicha amalga oshiriladigan va amalga oshrilishi zarur bo‘lgan ijobiy va ijodiy ishlar xaqida maxsus seminarlar tashkil etish.

3. O‘qituvchilarni dars o‘tish metodlari, pedagogik maxoratlarini oshirish. Ijodkorlik va izlanuvchanliklarini oshirish bo‘yicha yo‘riqnomalar ishlab chiqish.

4. Fanlarni o‘qitilishini, talabalarni o‘zlashtirishlari va sifat ko‘rsat kichlari bo‘yicha monitoring ishlarini olib boradi.

5. Malaka oshirish kurslarida qatnashib kelgan o‘qituvchilar ishtirokida seminar tashkil etish va talim jarayonini tashkil etishdagi o‘rganilgan yangiliklarni kafudra jamoasiga etkazish.

6. Doimiy ravishda mutaxasisslik va ixtisoslik fanlarini o‘qitish jarayonlari taminlanishi va o‘qitishning texnik vositalaridan foydalanish darsni tahlilini olib borish va tavfsiyalar ishlab chiqish.

7. Talim mazmuni va sifpt ko‘rsatkichini oshirish bo‘yicha umumiy natijalarga erishayotgan o‘qituvchilarni moddiy va manaviy rag‘batlantirish bo‘yicha raxbariyatga takliflar kiritish

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 019 yil 1 fevraldagi PF-5650-sonli Farmoni

2. O‘Zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 06.11.2020 yildagi PF-6108-son

THE EFFECTIVENESS OF LANGUAGE ACQUISITION VIA SOCIAL NETWORKING PLATFORMS

Kuzieva Mukhlisa Abdumalik kizi.,
teacher Philology faculty, Gulistan State University
The department of English language and literature,
Kuziev Shavkat Abdumuratovich
Student Philology faculty, Gulistan State University

Abstract: In this article authors mentioned several networking sites where language acquisition is the significant topic. They also share some views about the use social network in other options apart from language learning. But their focal point is always on teaching and learning foreign language in an unconventional way, which is more comprehensible, and more

enjoyable. So they think these features are supplied in language learning process with the use of social networks.

Keywords: networks, Social, language, learning, foreign, making friends, online, educational, teaching, effective, long-term, entertaining.

Social networks appeared almost at the same time as the Internet back in 1969. One of the first social networking resources is the Classmates.com network, created by Randy Conrads in 1995. Classmates translates as classmates. Thanks to this site, users had the opportunity to reconnect with former classmates, find work colleagues and friends. The network is still active today and has over 50 million users in the US and Canada. University professors create groups to exchange information with students. The site contains tasks for practical exercises, lectures on the course being studied, it is possible to provide additional materials, answer questions that arise in the learning process, coordinate group work and guide practices, effectively organize long-term project activities, international exchanges, including scientific and educational. The information on the website is easily and quickly updated [2].

Today, almost all universities are equipped with computer classes, which allows the Internet to be widely used in foreign language classes. With the help of the Internet and various social networks, it is possible to solve a number of practical tasks: to form reading skills and abilities using the materials of the global network; improve writing skills; replenish vocabulary; work on pronunciation; to form students' motivation to learn English. Students can take part in tests, competitions and quizzes, Olympiads held on the Internet, participate in chats, video conferences, etc. Modern technologies make classes more interesting, informative, varied and effective.

Thanks to the Internet, students get the opportunity to establish and maintain business connections and contacts with their peers in English-speaking countries, broaden their horizons, study the culture, traditions and customs of the country of the language being studied through communication.

The following advantages of using a social network as a training platform can be distinguished:

1. Familiar environment for students.
2. In a social network, a person acts under his first name and surname.
3. Wiki technology allows all network participants to create online learning content.

Livemocha is a popular American social network where the principle is: help someone else, and he will help you. If the program cannot check some tasks, then they are analyzed by native speakers. Several stages of language learning have been developed. Each stage consists of five lessons. Each lesson includes four mandatory tasks: learning new vocabulary, consolidating the studied material, writing and oral parts [1].

The social network Mylanguageexchange is the best service where you can find a “pen pal”. By registering on the site, you need to choose the ideal “pen pal”, indicate his / her native language and the language that he / she practices, as well as the country of residence and the approximate age of the person with whom you would like to communicate. Thus, the user will improve his knowledge, and possibly make friends.

The site with the unusual name italki offers chats for virtual communication and the ability to edit texts. This site provides an opportunity to communicate with the best foreign language teachers around the world. Online lessons are conducted via Skype at a convenient time for the

user. After completing the lessons, you can consolidate the acquired knowledge in practice, communicating with people from this country [3].

Busuu.com is a virtual language learning community created by 39-year-old Adrian from Liechtenstein and 34-year-old Bernard from Austria. Both of them are fluent in three languages and are not going to stop there. Based on their own experience, they created an alternative method of learning foreign languages. The creators of the site adhere to three main rules: classes are conducted by native speakers, original text, audio and video material is used, tuition fees are not charged. Each member of the community not only learns a foreign language, but also helps everyone in learning their native language. There are more than 150 lessons on the site, covering various topics and grammar tasks, teaching the most important grammar rules. All lessons are accompanied by video and audio recordings [4].

The LinguaLeo service is a site based on a gaming methodology. The main character is a lion cub named Leo. The lion cub needs to be fed at a certain time, i.e. visit the site and complete various training tasks. There is a pride where you can add friends. The base of video, audio and text materials is called the jungle. Each participant in the project must determine his or her own level of knowledge and the time he or she plans to devote to classes. Based on this information, a progress chart is built, with which you can track your progress and determine the most optimal number of lessons.

In addition to social networks, YouTube should be mentioned too, a service that provides video hosting services. There are many channels on YouTube for English learners: MinooAngloLink - useful grammar lessons, Dailydictation - American English with short dictations and pronunciation, Duncaninchina - short videos about everything in English, EnglishLessons4U - video lessons on a variety of topics. These are just some of the most popular social networks aimed at independent learning of foreign languages. In the era of globalization, knowledge of foreign languages is more relevant than ever. Each person needs to know at least one foreign language in order to make a successful career, communicate with representatives of other countries and cultures, and travel around the world.

Traditional teaching methods are often ineffective due to the lack of practice and live communication. In the age of the Internet, one click of the mouse is enough to register in any social network, chat, or on a foreign language forum. Thanks to Internet resources, the user will find a huge number of books, films and other video materials in different languages. Reading books in the original language, watching movies without translation [5].

With the help of social networks, users can not only find work and friends for a variety of leisure activities, but also engage in self-education. According to foreign experts, it is self-managed learning that is becoming a trend not only in the field of corporate training, but also in training in general. First of all, it is an opportunity to learn foreign languages through social networks. Previously, only some language courses provided students with the opportunity to constantly communicate with native speakers. Today you can learn a foreign language on your own as part of communication on specialized resources. listening to audio recordings, and, of course, communicating with a pen pal contribute to the rapid and effective learning of a foreign language [6].

Over the past decades, the Internet has evolved from a highly specialized network into a global network that has engulfed the whole world. Social networks are a unique platform for

interpersonal communication in the virtual space, self-education and modernization of the educational process.

References:

1.Sultanov, B. R., Rashidov, A. S., & Kuziev, S. A. (2020). Military rhetoric in uzbek and english languages. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 17(6), 3372-3378.
2.Кузиев Ш. А. и др. Таълим Тизимида Замонавий Воситалардан Фойдаланиш Имкониятлари //Scientific Impulse. – 022. – Т. 1. – №. 5. – С. 1641-1643.
3.Kuziev, S. H., & Rahmonova, S. (2018). Distance learning and technology-the future of national education. Foreign languages in Uzbekistan, (1), 0.
4.Sh, Kuziev. "The ways of developing discourse competence in non-linguistic faculties." The academy of Ma'mun in Kharezm 5 (2020).
5.Janikulovna D. S. Clustering Method To Develop Learners Writing Skills //Проблемы педагогики. – 021. – №. 5 (56). – С. 35-36.
6.Kuziev, Shavkat, and Mukhlisa Kuzieva. "Social Networks In Teaching And Learning English." Talqin va tadqiqotlar 1.9 (2023).
7.Abdumuratovich, Kuziev Shavkat. "modern methods and tips of learning english." Journal of innovations in scientific and educational research 6.3 (2023): 58-60.
8.Kuziev, S. A. (2017). The Role Of Audience And Context In The Speech. In Наука и образование: сохраняя прошлое, создаём будущее (pp. 76-78).
9.Tilavoldiev, O., & Kuziev, S. (2019). The Methodology Of Grammar Teaching. Academy, (5), 79-80.
10.Abdumuratovich, Kuziev Shavkat. "Progress in language teaching via picture stories." Вопросы науки и образования (14) (2018): 60-62.
11.Abdumuratovich, Kuziev Shavkat. "The role of multimedia technology in teaching the English language." Достижения науки и образования .7 (29) (2018): 57-60.
12.Janikulovna, D. S., & Khidiralievna, A. G. (2017). The time spent with teacher. Достижения науки и образования, (6 (19)), 57-58.
13.Душаева, С. Ж., Унгарова, И. Г. К., & Жураева, Д. (2020). Основные проблемы обучения лексике. Academy, (6 (57)), 67-68.

IMPROVEMENT OF METHODOLOGICAL COMPETENCES OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS IN THE CONDITIONS OF IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Bozorova Lobar Bazarbayevna
Gulistan state university

Abstract: The purpose of this article is to look into how teachers prepare for and use multimedia when instructing English language learners. Two English teachers served as the research subjects in this case study methodology study. According to the findings, teachers obtain their preparation materials from a variety of sources, including the internet, books, and videos. The devices' limitations presented a challenge for the teachers. When putting an activity into practice, the teacher frequently used films, followed by power point presentations to clarify the content. Teachers hardly ever administer assessments that require students to use multimedia.

This article offers ideas and viewpoints on enhancing future English language instructors' methodological proficiency in the context of implementing cutting-edge.

Keywords: English, multimedia, innovative technologies, educational process, preparation, implementation, students, media tools, methodological competencies, improvements.

One of the key components of teaching English is the use of media. There are many different types of media used to teach English, including photographs, slide projectors, audio cassettes, charts, and more. All of those were employed to facilitate student understanding of the lesson and aid the teacher in presenting it. As technology advances, so do the educational media, which now combines audio, video, animation, and text in addition to providing visual and audio content. Multimedia is a term used to describe a sort of media that can present text, audio, and visual content. Text, images, sound, animation, and video are all components of multimedia, some or all of which are arranged into a logical program.

Competence is the capacity to use knowledge, skills, and talents learned in a particular educational subject or specialty, as well as the interpersonal relationships developed at work, successfully. Compared to the categories of knowledge, skills, and credentials, the concepts of competence and competence have a broader connotation. Today, a variety of research have been conducted on the definition of the notions of competence and the content of their key components, as well as on the issues surrounding their formation and growth in different fields of endeavor, which results in their classification.

Technology that is cutting edge and current is an excellent tool for teaching the English language. This will present a chance for teachers to improve and advance their methodological skills. Using multimedia in the classroom not only aids the teacher in communicating in the target language but also motivates the students to study by providing audio and visual resources that draw the students to the lesson and increase their attention to it. Teaching is successful when students are engaged in and eager to learn the material. This article expressed that viewpoint by claiming that media tools engage students' senses and aid in information processing, enhancing their comprehension of the target culture and raising their motivation for language learning, reinforcing the teaching points, and avoiding the need for the teacher to provide unnecessary explanation. Using multimedia in the classroom to engage students and aid in their understanding of the material increases retention, which in turn improves learning outcomes. As it includes graphics, images, audio, text integration, video, and a digital environment, the usage of multimedia can improve the standard of teaching and learning processes. These components have different effects in increasing the learners' memory storage.

The ability to use cutting-edge technologies must be honed in order to improve the proficiency of foreign language instructors. Multimedia content of today is a skillfully crafted synthesis of text, graphic art, sound, animation, and video elements. It becomes interactive multimedia when you provide the end user, or the viewer of a multimedia project, power over "what," "when," and "how" the pieces are delivered and presented. As a result, multimedia can be described as the combination of many media elements (audio, video, graphics, text, animation, etc.) into a cohesive whole that offers the end user advantages that no single media element alone can.

Based on the data, the researcher concluded that the teacher employed a variety of instructional tools when instructing English, including a mobile phone, laptop, internet, digital projector, Microsoft Power Point, book, poster, real item, speaker active, video, and YouTube. The researcher also discovered that there were a number of benefits to employing educational media when teaching English. These advantages included the ability of the media to engage pupils in the learning process and their concentration on grasping the subject matter. However, the researcher also discovered that employing teaching media to teach English has its limitations. The teacher's inability to focus the class's attention was a weakness.

Using multimedia in the classroom not only aids the teacher in communicating in the target language but also motivates the students to study by providing audio and visual resources that draw the students to the lesson and increase their attention to it. Teaching is successful when students are engaged in and eager to learn the material. This article expressed that viewpoint by claiming that media tools engage students' senses and aid in information processing, enhancing their comprehension of the target culture and raising their motivation for language learning, reinforcing the teaching points, and avoiding the need for the teacher to provide unnecessary explanation. Using multimedia in the classroom to engage students and aid in their understanding of the material increases retention, which in turn improves learning outcomes. As it includes graphics, images, audio, text integration, video, and a digital environment, the usage of multimedia can improve the standard of teaching and learning processes. These elements each have a varied impact on how much memory storage the learners have.

The teacher actually encounters a lot of difficult situations while the class is engaged in learning activities. The instructor uses a variety of teaching strategies, media, and communication skills to meet this difficulty. This occurs because each time the teaching and learning process is conducted, the teacher must employ a distinct set of techniques and media due to the pupils' varying levels of ability.

Since the instructor is the students' main source of inspiration and commands their whole attention, they are essential to the teaching and learning process. that unsuitable learning techniques, boredom, and a lack of awareness of the material's importance are the main causes of classroom conduct problems. These barriers make it difficult for professors to communicate materials to pupils, which results in a communication gap between the two parties. Since motivation was so important to the way the pupils performed during the learning process, the instructor used media to increase it. Media are regularly included into the learning process by English teachers. It might act as a point of connection or a guide to explain to pupils how professors see a certain subject. The teaching and learning process in the classroom should be structured with meaningful activities, especially in junior high school. One method of teaching English is through the use of media to present the information. This will add excitement and enjoyment to the teaching and learning process. The teacher will present a variety of activities to the students. As a result, the instructor should exercise creativity in the creation and use of media based on the needs of the students and the course material.

Through the employment of modern technologies during lessons by highly qualified teachers, education quality is rising. The advantages of employing these tools with pupils are as follows:

6. Enables individual computer-station work for each student at their own speed and in accordance with their needs;

7. Makes the introduction and presentation of content more dynamic and appealing for students;

8. Assists teachers in managing large groups of students more successfully;

9. Thanks to the activities' participatory character, motivates students more;

10. Teaches students how to evaluate and keep track of their own development, which promotes independent learning;

11. Encourages a task-based learning strategy;

12. Enables students to encounter situations and places where language is used in a communicatively relevant way.

introduces a variety of spoken, written, and visual components that are suitable for different student learning preferences and styles. As previously mentioned, the usage of multimedia not only aids the teacher in delivering the lesson but also enables and encourages individual learning among the students. When serving audiovisual material to the learner, the usage of multimedia also provides real-life experience. The rapid growth of the Internet has opened up new opportunities for designing communicative tasks like those centered on tele collaboration and computer-mediated communication, such as the ability to interact in real time with oral and written communication, conduct information searches to find interesting and valuable content, and participate in distance learning.

How can we assess the proficiency of teachers? The author had looked at how English teachers planned lessons and employed multimedia to help students learn the language. The data had been acquired via the interview and the observation checklist. The interview exposed a number of problems with teacher preparation, particularly when it comes to producing the multimedia instructional materials. The difficulty the SMP Immanuel teacher encountered throughout the preparation stages was the accessibility of the multimedia that is so readily available. Teachers rarely include multimedia into the teaching and learning process during implementation, and they only use multimedia to evaluate students once a month.

How can educators become more adept at utilizing cutting-edge technologies? There are different kinds of media, including audio, visual, and audio-visual. Audio media are forms of media that feature hearing, such as the recorders used with foam tapes, cassette tapes, compact disks (CD), and radio acts. Media that appeals to the visual senses is referred to as visual media. The visual media, which includes images, graphs, diagrams, charts, maps, comics, posters, visual boards, and periodicals, contain both spoken and nonverbal messages. Audiovisual medium comes last. It is a form of communication that is delivered to the senses of sight and hearing. They are television and video compact disc.

Multimedia content of today is a skillfully crafted synthesis of text, graphic art, sound, animation, and video elements. It becomes interactive multimedia when you provide the end user, or the viewer of a multimedia project, power over “what,” “when,” and “how” the pieces are delivered and presented. As a result, multimedia can be described as the combination of many media elements (audio, video, graphics, text, animation, etc.) into a cohesive whole that offers the end user advantages that no single media element alone can.

In actuality, the majority of teachers are already familiar with the purpose and benefits of employing media. However, for a variety of reasons–including a lack of skill and knowledge in using or controlling media, such as an LCD, computer, multimedia room, etc.–they are rarely used in the classroom. The issues were that teachers took more time to prepare the media and

lacked the skills to provide engaging media for a large class of kids. On the other side, some teachers just use one kind of media when they are teaching. school with two students with disabilities in the seventh grade class, five kids with disabilities in the A class, four children in the B class, and additional students with special needs in every class attention. Some of the pupils suffer from speech or language disorders, hearing loss (including deafness), vision loss (including blindness), emotional instability, orthopedic issues, autism, traumatic brain damage, other medical conditions, or other special learning disabilities.

1. Microsoft Power Point; digital projector; mobile phone; laptop; internet
2. Visual Media: a book, a poster, and a handout
3. YouTube and other audiovisual media.

Methodology and innovative technologies. The teachers handled the pupils normally, so they did not receive any special attention. For the distribution of educational content during the learning process, the instructor can pick an appropriate medium for both typical students and students with special needs. Studying the media that teachers use to teach English is intriguing for a variety of reasons. The first is that media now serves as a link between students' and teachers' conceptual understanding. It facilitates the communication of the lessons by the teacher. The second is that the writer can increase his proficiency with media by studying media in education. Additionally, the media may support educators appropriately and a variety of educational approaches can assist students overcome their passivity in the learning process.

The Benefits of Media Use in Teaching English:

- Portable phone was useful. It was a portable gadget that the instructor and students could use in the classroom to access emails from the instructor regarding recount texts.
- Laptop. The instructor used a laptop to play a video about self-introduction for the class; the film helped with the explanation and gave the students examples of proper pronunciation.
- To get the information they need, the instructor can use the internet. Email would allow the teacher to more swiftly distribute the Internet-based text material to the students. The teacher also talked about the benefits of using the internet.
- The teacher used a digital projector to deliver the lesson materials in a clearer, higher-quality manner. Students pay closer attention to the lesson material.
- Poster The teacher could gain knowledge of the students' group work while creating a poster regarding the prohibition and urgency between students with special needs and typical students by utilizing a poster. A poster's photos that are hung in the whiteboard could convey an uplifting message.
- True Object The teacher found it helpful to provide the kids a description of the “Descriptive Text” content so they could understand it more clearly without having to imagine.

Teaching media, according to this definition, is an intermediary tool for understanding the meaning of the information provided by educators or teachers via print or electronic media, as well as a tool to facilitate the implementation of the learning system's components so that the learning process can be efficient and last a long time.

Visual Verbal The first sketch can be referred to as a stick figure. The pictures are presentations of ideas or concepts of learning, making them easier for students to understand. That is a straightforward illustration of the main object without a detail part. Second, paintings are the outcome of someone's symbolic and aesthetic depictions of an item or circumstance.

Due to a shortage of materials and student excitement, the teacher in this situation finds it challenging to choose and use instructional media, which results in less effective and efficient teaching and learning activities. Utilizing the media available at school is one way to address the issue of learning media throughout the selecting process. A textbook is the media that the teacher used during the field observation procedure. Only 75% of pupils can survive with the usage of instructional media that incorporate textbooks.

Learning media is a tool to support the learning process practically and effectively so that learning can proceed without difficulty and in line with rules. In the field of education, especially during the teaching and learning process at school, the usage of learning media or teaching materials is extremely significant. Learning media can be defined as anything that can communicate messages from pre-existing sources in a planned way, resulting in an environment that is conducive to learning and enables the recipient to complete the teaching and learning process effectively. Learning media, according to scientists, are tools or technologies used to assist in the informational process during teaching and learning activities. In order to be able to give motivation and student interest in following the process of teaching and learning activities, learning media is crucial in the teaching and learning process. By delivering a pleasant experience, learning media can help to improve student learning outcomes.

There are many different types of learning media, according to some scientists, including textbooks, images, projectors, whiteboards, power points, films, and computer-based technology aids. Learning media consists of two parts: software and hardware. A teacher can utilize an application on the software media, while a computer, laptop, or projector can be used on the hardware media. The author had examined how teachers prepared and how they used multimedia to teach and learn English. The information had been gathered from the observation checklist and interview. The interview revealed several issues with teacher preparation, particularly when it comes to creating the multimedia materials that would be used for instruction. The availability of the multimedia that is so view of them that available was the issue that the SMP Immanuel teacher faced during the preparation stages. The use of multimedia in the teaching and learning process is infrequently incorporated by teachers during implementation, and only once a month do they assess students using multimedia. The majority of the time, the teacher uses multimedia to introduce the materials and explain them throughout an activity.

Based on the aforementioned statement, it can be inferred that the use of learning media is crucial to facilitating the teaching and learning process in the classroom in order to ensure that the activities go smoothly and effectively and that students are at ease and motivated to engage in the teaching and learning process at school. Because of this, the availability of learning media can increase students' interest in instruction and learning and assist teachers in delivering content to students through media. Additionally, the availability of a variety of learning media will undoubtedly aid teachers in teaching and learning by allowing them to select the type of media that will be used in accordance with the material.

Communication competence. Many nations adopt English as their official language of communication since it is widely recognized and utilized throughout the world. According to research, pupils who are able to learn all disciplines will succeed in a variety of developmental areas. The majority of the time, learning a foreign language is taught in schools so students may communicate with foreigners or read English-language publications. Beginning in elementary

school and continuing through junior high and high school, English is one of the disciplines taught.

In order to document specific episodes and real-world situations that take place in primary schools without the researcher present, this study uses a case study methodology. This case study contains research that seeks to reveal an occurrence through logical and thorough investigation. One primary school hosted the research study. Participants include English teachers and students from the school. Except for using instructional media only during teaching and learning activities in class, teachers participated in this study had no particular restrictions. This study employs interviews and observation to gather data. Even this observation, in which the researcher solely acts as a full spectator, is a non-participant observation. This observation aims to examine what learning media are used by teachers and find out what learning media are used in teaching and learning activities. This observation was made once when the teacher taught in class. Meanwhile, the interview was conducted informally. Informal interviews are used to check whether information obtained from observations is appropriate or not. However, questions can be developed according to the needs of researchers.

Results. The media that have been employed are textbooks, which are based on field observations. When the teacher first introduces the content, the class is highly conducive to students who listen and write. However, after that, the class feels less favorable because many students enter and exit the room, disturbing friends, being noisy, being drowsy, and not wanting to be quiet. The issue is that using textbooks might make students feel off-center throughout the teaching and learning process. They are also overly repetitive and can make pupils get bored more easily. A teacher will draw students' attention to focused on learning by adding points to students' daily values as a way to address the issue of learning media. However, in this occasion, only roughly 75% of pupils were able to respond.

Each educator should use their own approach. They should first improve their teaching abilities. They should, in particular, be easily able to handle tools of contemporary technology. As a result, the lesson's quality and the students' performance both benefit. Teachers' Use of Instructional Media in Teaching English To increase pupils' innate knowledge so that they can become skillful and competent, a teacher seems to need to have as many resources and talents as they can in the classroom. Utilizing media is a useful tool in the learning process. Researchers carried out their study in a private school that is used to integrating technology into classroom instruction. Based on the results of the interview, the media commonly used in the teaching and learning process are text books, pictures and videos. As for other additional media such as blackboards, projectors, and so on.

When teaching about “anything that is in the house,” for example, the instructor will use textbook media that is related to that topic. This will be done in accordance with the textbook's central concept. Teachers at this school use textbook because they can help students execute the curriculum because they are structured in accordance with the applicable curriculum, allowing them the chance to review lessons or acquire new content. Pictures are the next teaching tool that teachers employ. The image serves as a tool to make it easier for the teacher to teach the content to the students. For example, when the material being taught is Things at Home, the teacher will bring pictures that fit the theme such as pictures of cabinets, mattresses, chairs, sofas, decorative lamps, tables, kitchen utensils and so on. So when the teacher explains the material with pictures, students will find it easier to accept it.

Conclusion. The most crucial point is that educators should always work on themselves. Additionally, education aims to advance the methodological skills of aspiring English language instructors under the circumstances of the integration of cutting-edge technology into the teaching and learning process. Both the standard of instruction and student enthusiasm in learning English will rise. Teachers' use of educational media in classrooms still needs to be explored and improved upon. Schools provided evidence that there was still a paucity of media, including a dearth of projectors. Teachers still need to experiment with a variety of technology-based media in order to use more than only print and image media. Media Instructional It is desired that the regional government would provide the supply of learning media in elementary schools in equal importance to the media used in teaching English in schools more attention. Teachers are encouraged to regularly participate in training sessions linked to instructional media, which should enhance their ability to teach as their professional development grows. So that kids don't experience monotony and boredom, the teacher must use technology-based media. It is thought that employing technology-based media will help students study English more enthusiastically than using media that is already widely available. All of this is done to assist students in achieving better outcomes in their English study.

REFERENCES:

1. Mishra, S.; & Sharma, R. C. 004. Interactive Multimedia In Education and Training. United States of America: Idea Group Publishing (an imprint of Idea Group Inc.)
2. Brinton, D. M. 001.The use of media in language teaching. In Celce-Murcia, M.(Ed.), Teaching English as a second or foreign language (pp. 459- 475).
3. Boston, MA: Heinle&Heinle Publishers. Nordin, S. M., Ahmad, W. F. W., Masri, M. 010. Learning English Literature through Multimedia. European Journal of Social Sciences. 17(2)
4. Reddi, U. V., & Mishra, S. 003. Educational Multimedia: A Handbook for Teacher Developers. New Delhi. CEMCA. Mayora, C. A. 006. Integrating Multimedia Technology in a High School EFL Program. English Teaching Forum. 17 (3)
5. Ogunbote, K.O.; & Adesoye, A.E. 006. Quality assurance in Nigerian academic libraries networked multimedia services. Journal of Library and Information Science, Vol. 3. No. 1 & pp. 100-111.
6. Kennedy, C. Innovation in language teaching and learning. Evaluation of the management of change in ELT projects. Applied Linguistics, // 1988. 39– 42.p
7. Markee, N. (1997). Managing curricular innovation. Cambridge, England: Cambridge University Press. 145-p
8. Murray, D. E. (Ed.). (2008). Planning change, changing plans: Innovations in second language teaching. Ann Arbor: University of Michigan Press.
9. Rogers, E. (2003). The diffusion of innovations (5th ed.). New York, NY: Free Press.
10. Van den Branden, K. (Ed.). (2006). Task-based language education: From theory to practice. Cambridge, England: Cambridge University Press
11. Brown, Douglas (2000).”Teaching By Principles an Interactive Approach to Language Pedagogy”. California: Longman.

12. Bozorgian, H., & Kanan, S. M. (2017). Task Repetition on Accuracy and Fluency: EFL Learners ' Speaking. International Journal of English Language and Literature Studies, 6(2), 42–53. https://doi.org/10.18488/journal.

13. Quinn, Clark. (2000). "Mobile Learning and Handheld Devices in the Classroom" USA. Eduworks Corporation.

14. Wulandari, Dwi P. (2008). "A Study Of The Use of Media in Teaching English at SDN Langkap2 Burneh Bangkalan", Unpublished.

FEATURES OF STIMULATING THE KNOWLEDGE ACTIVITY OF UNDERGRADUATE STUDENTS IN TEACHING ENGLISH

Norimova Guljakhon Abduganievna
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Gulistan state university
guljahon.uz@googlemail.com
Almamatova Manzura Shavkatovna
Doctorate student of Gulistan state university
almamatovamanzura@gmail.com

Abstract: In English learning, the most important thing is to stimulate students' interest, and it is very necessary for teachers to attach great importance to the students' interest in the whole process of teaching and learning. This article starts with the discussion of the importance of interest in English learning; then, the thesis analyses the teachers' guiding roles in English learning and teaching, which is the base of arousing students' interest in English learning. The last part puts forward some new and helpful teaching methods to stimulate students' interest. In a word, the foremost duty of a teacher is to try his/her best to arouse students' interest.

Keywords: Interest, English learning, Stimulate, Initiative, Students.

Teachers in China have historically been set up to provide instruction using the traditional teacher-centered model in English classes, especially in elementary schools. Most students merely decide to be silent and listen throughout an English lecture. They seldom ever respond to queries from the teacher in English or raise their hands freely, and some even nod off. They appear to be giving their English lesson little consideration. This kind of spoon-fed method of teaching plays an unfavorable and unacceptable role in English teaching, and it actually reduce students' interests in English and this kind of forced-feeding teaching would not be good for students' development, even it can gradually make them lose their interest in English learning. According to Einstein, "Interest is the best teacher." It is undeniably true that inspiring pupils' initiative in English study can be challenging without passion. The most practical and active characteristic of excitement and initiative, learning interest is a crucial component of both teaching and learning. Therefore, in order to assist their students learn English properly in the least amount of time, it is crucial for all teachers to make every effort to pique their students' interest in English learning.

-Teachers' Guiding Roles in Stimulating Students' Interest in English Learning.

Teachers' guiding responsibilities in students' English learning are becoming more and more crucial, and they do play a very vital part in the process of teaching and learning. In

addition to preserving students' interests, a good teacher should also make every effort to pique students' enthusiasm in studying English. It's commonly claimed that interest is the foundation of all intellectual effort. The first important factor in English education is how a teacher motivates pupils to study and develop their own learning initiative. The kids exhibit emotional instability and unsustainable interest from a psychological perspective. Because of this, teachers should fully utilize student interest to encourage active learning and help them become the true class leaders. Teachers should fully use their guiding responsibilities when teaching English. The following features could be useful and required.

- Raising Students' Consciousness in English Learning

Despite their intense curiosity, children typically find it difficult to focus for extended periods of time. Given this, a clearer understanding of the learning objectives might help students become more aware of their English-learning needs. Students may increase their excitement and activity this way while also maintaining their attention for a longer period of time. On the other hand, it is hard to properly pique students' interests if teachers are unable to assist them in establishing the right learning objectives. In order to raise students' consciousness and encourage their initiative in English learning, all the teachers are supposed to do their best to raise the sense of responsibility in their teaching.

- Setting realistic goals with students.

Setting reasonable goals is essential for piqueing students' attention and is typically a means of convincing them that they are making progress on a daily basis. Thus, before students begin studying, teachers should create reasonable goals for them. By doing so, pupils will be able to improve. It's crucial and vital to let pupils feel successful during the teaching and learning process. Students can gather data, talk about issues with their peers, diligently work on questions, and participate actively in class activities during this process. In the practical learning, students themselves can experience much sense of success, which will further enhance their interest in English learning.

- Helping Students Build Confidence.

It's well acknowledged that confidence may help someone achieve great things. Similar to this, a pupil who is sufficiently confident will probably succeed. Confidence cannot be developed immediately, just as Rome was not constructed in a single day. For one individual, confidence is crucial, even if it might be hard to develop. First and foremost, educators must be skilled at motivating pupils through examples. Second, instructors should provide kids with chances so they may succeed rather than fail and have confidence in their own skills. Thirdly, instructors should be skilled at identifying their pupils' strengths since doing so may serve as a form of confidence-building. For instance, some students excel in pronunciation, so teachers should compliment them and encourage them to read aloud in front of the class as role models. In this approach, over time, these kids will improve in many other areas in addition to pronunciation. Students would be more confident and interested in learning English if we could employ effective approaches and give them more encouragement rather than criticism. Teachers surely have responsibilities to make students realize that making mistakes in learning is normal and acceptable. In addition, teachers should make students realize that there are no so called easy or difficult questions, and encourage them not to be afraid of making mistakes in front of classmates or other people. To some extent, students' confidence plays a decisive role in arousing the interest in learning English better.

- Building Good Relationships Between Students and Teachers

According to an old proverb, “A student will believe in teachings only when he gets close to his teacher.” The relationship between the students' interest and their teacher is quite strong. They will enjoy a teacher's lesson if they respect them, and they will be motivated to study the material they teach. Teachers should thus make every effort to create a safe, supportive, and stable learning atmosphere where every student will love English because of their affection for the instructor. It is important for a teacher to interact with pupils and build rapport with them in order to effectively teach them. The idea behind teachers loving their own pupils and assisting them in developing an interest in English is fundamental. Each student actually has to have a tight contact with their professors, and occasionally they wish to get their attention. If this need is met, the learner may become more motivated and engaged in their English learning. But every student has unique personality, so teachers should spend much time in finding out how to get along with their students and make friends with them, then students will be active in English class and consider learning it as a happy thing in their spare time.

- Applying New Teaching Methods to Stimulate Students’ Interest

To a certain extent, the majority of previous teaching methods could not pique pupils' interests or bring them delight. Students shouldn't ever be left acting like empty bottles in the classroom as they wait to be filled. As a result, teachers should use a variety of teaching techniques rather than the same ones over and over again to breathe new life into the classroom and improve learning outcomes. Since society is changing, so too should instructional strategies. Using some contemporary teaching technology may be required in English classes since it is important for an English teacher to provide an engaging learning environment for their pupils. To pique students' interest in learning English, teachers must employ a variety of instructional methods.

- Using Media

Students are much more easily drawn to objects they see, like an object, a picture, or a chart, and this interesting method can help them understand what is being taught in class. There is no doubt that using media that are full of pictures and colors can successfully draw students' attention because this method can help them understand what is being taught in class. By utilizing visual aids, children may easily and comfortably absorb cultural material in addition to memorizing new words. Interesting pictures make them learn English voluntarily and arouse their interest to search for more new words and sentences, and to speak more to each other.

- Holding Various English Activities

We are all aware that the primary setting for pupils to learn and practice language is the classroom. Traditional instruction cannot pique pupils' interest in learning since it is dull and dismal. Teachers should speak, move, and behave in ways that are appropriate for the students' psychological makeup and learning styles in order to inspire them to learn. The primary objective of teaching English is to develop students' communicative English skills. However, activity and communication go hand in hand. A good environment may be created for the students to perform by using colorful English exercises, which can allow the students' creativity and competitiveness to fully play. There are many different kinds of English competitions, including singing competitions, tongue twister competitions, narrative competitions, riddle competitions, recitation competitions, speech competitions, and others. Students with varying levels of expertise may participate in and win in these activities, feel accomplished for learning

English, and have a deeper grasp of what they have learned through the activities. As a result, kids not only participate actively in English lessons but also gain a lot of success and enhance their language proficiency in speaking, writing, listening, and reading. What is more, it can make them have more durable interest in English learning and let them know that it is not difficult to learn English well.

In conclusion, interest is the direct motivation to stimulate students' learning. Only when they are happy to learn and interested in learning, can they improve their English. Therefore, it is essential to arouse students' interest in English learning and teaching. Both teachers and students have to spare no effort to stimulate students' interest in English learning. On the one hand, teachers had better adopt more useful and new teaching methods to enliven the classroom atmosphere, guide students to maintain the interest of learning. They should cultivate students' good habits of learning English, and help them get right methods of learning English step by step. On the other hand, students are expected to build their interest and determination of learning English, and they should have the clear intention to learn, the positive attitude, and the confidence to improve their English. In a word, interest in English is the most important starting-point for students to learn English well; hence, the foremost duty of an English teacher is to try his/her best to arouse students' interest, and a sustainable interest in English learning will play an important role in their English learning and improving.

References:

1. H. D. Brown, Principles of Language Learning and Teaching. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press. 001.

2. V. Cook, Linguistics and Second Language Acquisition. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press. 008.

3. Gu Yueguo. English language Teaching Methodology. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press. 010.

4. Huang Yuefa. English Teaching Methodology. Shanghai: Foreign Language Teaching and Research Press. 011.

5. H. Jeremy, English Language Teaching. Beijing: World Affairs Press. 003.

OTGA XOS SUBYEKTIV BAHO SHAKLLARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Mamaraximov Sirojiddin Murtazayevich
Guliston davlat universiteti o'qituvchisi
mamaraximov90@umail.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada otlarning subyektiv baho ifodalovchi shakllari va ularning ma'no nozikliklari va uslubiy xususiyatlari atroflicha yoritilgan. Subyektiv baho shakllar so'zlovchining nutqda ifodalagan shaxsiy munosabatini bildirishi haqida batafsil tushunchalar berildi.

Kalit so'zlar: baho, morfema, qo'shimcha, ot, morfologik tahlil, asos, tahlil, so'z turkumlari, grammatik shakl, subyektiv baho shakllari

Abstract: In this article, the forms of nouns expressing subjective evaluation and their subtleties of meaning and stylistic features are covered in detail. Detailed understanding was

given that subjective assessment forms express the personal attitude of the speaker expressed in the speech.

Keywords: evaluation, morpheme, suffix, noun, morphological analysis, base, analysis, word groups, grammatical form, subjective evaluation forms

Tilshunoslik tarixining turli davrlarida til va nutq tushunchalariga olimlar turlicha munosabatda bo‘lganlar. Ma’lumki, til umumiy, ya’ni umumxalq mulki, nutq esa xususiy, ya’ni har bir shaxsning jamiyatda tutgan o‘rni, dunyoqarashidan kelib chiqqan holda namoyon bo‘ladi va xuddi shu omillar asosida tinglovchilar tomonidan qabul qilinadi. Borliqni bilishning bosh shakli bo‘lmish baho kategoriyasi til va nutq birliklariga ham xos bo‘lib, til tarkibi (sathi)da obyektiv baho – fikrni ifodalash imkoniyati sifatida, nutq tarkibida esa subyektiv baho – subyektning obyektga bildirgan qo‘shimcha munosabati tarzida namoyon bo‘ladi. Ana shu qo‘shimcha munosabat, nutqiy jarayonda talaffuz, pauza, ohang, ovoz bo‘yog‘i va eng asosiysi otning subyektiv shakllari asosida hayajon namoyon bo‘ladi va bu bahoni ifodalashga xizmat qiladi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, nutq jarayonida so‘zlovchi o‘zi sezmagan holda fikriga turlicha modal munosabatlarni qo‘shadi va bu modal munosabatlar turli lingvistik vositalar orqali yuzaga chiqadi. Lekin so‘zlovchi har doim ham bunga e’tibor qaratavermaydi.

Baho-har bir insonning o‘zigagina tegishli bo‘lgan induvidual munosabat shakli. Biror narsa-buyum to‘g‘risida bir xil munosabat bildirilishi hamfikr, hamdid odamlar o‘rtasidagina uchraydigan holat. Shuningdek, har bir so‘zlovchi bahoni o‘ziga xos nom bilan atashga haqli. Shunga ko‘ra otlarda baho munosabatining aks etishini o‘rganish ham qiziqarli, ham murakkab, ham dolzarb masaladir. Bizningcha, baho ifodalovchi affiksal morfemalarga ot so‘z yasovchilari ham kiradi, chunki baho munosabati yangi hosil qilingan belgi, xususiyat, holat predmet, harakat ifodalovchi leksemalarda namoyon bo‘ladi.

Subyektiv baho shakllari, asosan, og‘zaki nutq tufayli badiiy nutqda ishlatiladigan ifoda vositalaridandir. Subyektiv baho formalari - cha , -gina, -choq, -chik, -loq, -jon, -xon kabi affikslar bo‘lib, o‘zi qo‘shilgan so‘zdan anglashilgan shaxs-predmetga so‘zlovchining turlicha munosabatini ifodalashga xizmat qiladi.

Subyektiv baho formalari erkalatish, kichraytirish va hurmat ma’nolari uchun qo‘llanadi:

Kichraytirish ottenkasi. Bu ottenka -cha affiksi orqali hosil qilinadi. So‘zlovchi nutq jarayonida o‘z tinglovchisiga ruhiy ta’sir ko‘rsatish, ko‘nglini ko‘tarish va yumshoq vaziyatni yuzaga keltirish maqsadida yoshiga nomunosib bo‘lishiga qaramay, «yigit», «qiz», «aya» so‘zlariga -cha ni qo‘shib ishlatadi. Ba’zi hollarda bu affiks «bola», «bo‘ta», «tog‘a», «kelin» so‘zlariga qo‘shilishi ham mumkin. [1-60]

-cha «qo‘l», «oyoq», «burun», «og‘iz», «quloq» kabi so‘zlarga qo‘shilganda, kichraytirish emas, erkalash ma’nosini ifodalaydi.

So‘zlovchi nutq obyektining, aniqrog‘i, bolaning xatti-harakatlari yoki, umuman, holatidan zavqlanganda, unga ichki his-tuyg‘u jo‘shqinligi bilan munosabatda bo‘lganda, yuqoridagi kabi so‘zlarga -cha ni qo‘shib ishlatadi.

-cha affiksi (-chacha formasida) bir so‘zda qator takrorlanganda ham kichraytirish, ham ma’no jilosini kuchaytirish maqsadini ifodalaydi:

Keldilar to‘yga maqsumu maqsumcha-yu, maqsumchacha.

Bu qo‘shimcha «tugun», «eshak», «chuqur», «uy» kabi so‘zlarga qo‘shilganda, shuningdek, yosh yigit-qizlarga nisbatan ishlatilganda, uslubiy bo‘yoq kasb etmaydi: Singilcham ovundi (N.A.) I-ya mushukcha deb qichqirib yubordi. (N .A .)

Balki, real narsani hajm jihatdan nisbatan kichik bo‘lgan predmetni aks ettiradi. Uslubiy bo‘yoq kasb etganda, kichraytirish ottenkasiga kamtarlik ham qo‘shiladi.

-cha affiksi salbiy ottenka ifodalashi ham mumkin. Ma’lum bir shaxs-predmetning xatti-harakati, qilig‘i yoki boshqa biron tomoni so‘zlovchining qarashlariga mos kelmasa, u o‘zining salbiy tuyg‘usini o‘sha shaxs-predmetni ko‘rsatgan so‘zga -cha ni qo‘shish orqali ifodalaydi.

-choq, -chiq affikslarinng o‘zak-negizga qo‘shib ishlatish orqali subyektiv munosabat bildirish hodisalari og‘zaki so‘zlashuv va badiiy nutqqa xos xususiyatlardandir. Bu ikki affiksni sifat, shuningdek ot yasovchilar bilan aralashtirmaslik lozim: maqtanchoq//choq , qizg‘an+chiq //choq, o‘yin+choq

-choq affiksi jonivor nomini bildiruvchi, -chiq esa jonsiz predmetni ko‘rsatuvchi so‘zlarga qo‘shilib, asosan, kamchilikni ifodalashga (ekspressiyasiz) xizmat qiladi. Ba’zan esa so‘zlovchining iymanishi, kamtarligi kabi ottenkalarni ifodalashi mumkin: Ha, ikkitagina qo‘zichoq oldim. (Og‘zaki so‘zlashuv).

Bu yerda qo‘zi oldim deyilmoqchi. Qopchiqda bug‘doymi, arpami bor edi. (Jonli nutqdan.) (Qopda deyilmoqchi). «Qo‘zichog‘im», «toychog‘im», «bo‘talog‘im» kabi qo‘llanishlar leksik uslubiyat obyektidir.

-chak affiksi «kelin» so‘ziga qo‘shilganda kichraytirish emas, yangilik, yangi kelinlik tushunchasini ifodalashga xizmat qiladi. Bu so‘z kelinning turmush o‘rtog‘idan boshqa kishilar nutqida qo‘llanganda, egalik affiksini olmaydi. Agar egalik affiksini olsa, so‘zlovchi uning turmush o‘rtog‘i bo‘lib qoladi. Turmush o‘rtog‘i ma’nosida qo‘llanganda istalgan yoshdagi kelin ayolga nisbatan kichraytirish-erkalash munosabati aks etadi: Bizning kelinchagimiz ishlab charchamaydi-da. Bu kabi gaplarni keliniga nisbatan hech kim ishlatmaydi: qaynota, qaynona yoki boshqalar «kelin oldim» deyish o‘rniga «kelinchak» oldim deya olmaydi. Demak, «kelin+chak» kabi qo‘llanishning uslubiy-ekspressiv xususiyati shu so‘zning kim tomonidan ishlatilishiga bog‘liq. Bu affiksning «tugun» kabi so‘zga qo‘shilishidagi ekspressiya -cha nikidan farq qilmaydi.

Erkalash ottenkasi. Erkalash ottenkasini ifodalovchilar -gina, (-kina, -kina), -loq, -xon, -jon, -boy, -bek, -qul, -toy, -oy, -beka, -bekach, -poshsha, -bibi, -pari, -bonu, -niso, -gul kabi affiks, affiksoidlar bo‘lib, og‘zaki va badiiy nutqda, asosan, erkalash, hurmat ma’nosi uchun ishlatiladi: Masalan: ...kel, qizalog‘im, oshga, (N .A). Buzoqcha hali chaqaloq, o‘t yemaydi

(N .A). ….. tokchaga o‘tir , bolaginam (O)

-boy, -oy,-pari, -gul, -poshsha, -bek, -toy, -beka, -bibi, -bonu kabi affiksoidlar eski o‘zbek tilida, shuningdek, hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham mustaqil ishlatila olishi bilan affikslardan farq qiladi. Bular ham o‘rni bilan erkalash-hurmat, vaziyatga ko‘ra, o‘rni bilan piching, kesatiq ottenkalariga ega bo‘lishi mumkin.

-gina affiksi otlarga qo‘shilganda erkalash ma’nosidan tashqari ta’kid, undash, kuchaytirish ottenkasiga ega bo‘lishi ham mumkin. Qoshlari qunduz qizgina, ko‘ksida yulduz qizgina (Og‘zaki so‘zlashuv) kabi.

Ko‘rinadiki, bunda so‘zlovchi tomonidan nutq jarayoniga qo‘shiladigan modal munosabatlar va ularning yuzaga chiqishi turli til birliklari vositasida yuzaga chiqishi kuzatiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. M. Iminov va boshq. O‘zbek tili uslubiyati masalalari . Namangan– 007. – 60- b.
2. Abduraxmonov X., Rafiyev A., Shodmonqulova R. O‘zbek tilining amaliy grammatikasi. –Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 56 b.
3. Mamaraximov, S. (2022). MAQSAD MA’NOSINI IFODALOVCHI DASTLABKI VOSITALAR. Academic research in educational sciences, 3(7), 376-385.
4. Sirojiddin, M. (2023). O ‘ZBEK TILIDA MAQSAD MA’NOSI SO ‘ZLAR ORQALI IFODALANISHI. Journal of Universal Science Research, 1(5), 0-25.
5. Tuychieva, Z. (2019). PRINCIPLES OF DIFFERENTIATING OF GENDERS IN UZBEK ANTHROPONOMY. Bulletin of Gulistan State University, 020(1), 75-82.
6. Doniyorovich, O. R. A. (2022). TOG ‘AY MUROD ASARLARIDA EVFEMIZMLAR. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND EDUCATION, 1(4), 38-42.
7. Тўйчиева, З. (2023). АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ “САРОБ” РОМАНИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. Journal of Universal Science Research, 1(4), 304-307.

UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDA O‘QITUVCHILARNING KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Mamatov Sharofiddin Musurmonqulovish
GulDU Sitqi bo‘lim, masofaviy ta’lim
kafedrasi katta o‘qituvchisi
mamatov sharof.22@mail.ru

Annotatsiya: Pedagogik kompetentlik o‘qituvchilik faoliyatini sifatli tashkil etilishini ta’minlovchi omil sifatida qaraladi. Bugunda o‘qituvchining kompetentligi qaysi mezonlar bilan belgilanishin o‘rganish muhim bo‘lmoqda. Kasbiy pedagogik kompetensiyalarning tarkibiy qismlari haqidagi fikrlari bildirilgan.

Kalit so‘zlar: kompetentsiya, ta'lim, tarbiya, o‘qituvchi, talaba, kasbiy rivojlanish, uzluksizlik, mahorat, onalyn, masofa, ijodkorlik, tasvir, kasbiy faoliyat, internet, innovatsiya, interaktiv, tizim, moslashish, mas'uliyat, o‘zini o‘zi boshqarish, vaziyat, jarayon, hamkorlik, malaka.

Аннотация: Педагогическая компетентность рассматривается как фактор обеспечения качества обучения. Сегодня важно изучить критерии определения компетентности учителя. Высказываются мнения о составляющих профессионально-педагогических компетенций.

Ключевые слова: компетентность, образование, воспитание, учитель, ученик, профессиональное развитие, преемственность, мастерство, оналын, дистанция, творчество, образ, профессиональная деятельность, интернет, инновация, интерактив, система, адаптация, ответственность, самоуправление, ситуация, процесс, сотрудничество, квалификация.

Abstract: Pedagogical competence is considered as a factor in ensuring the quality of teaching. Today it is important to study the criteria for determining the competence of a teacher. Opinions on the components of professional pedagogical competencies are expressed

Keywords: competence, education, upbringing, teacher, student, professional development, continuity, skill, onalyn, distance, creativity, image, professional activity, internet, innovation, interactive, system, adaptation, responsibility , self-management, situation, process, cooperation, qualification.

Hayotimizning barcha sohalari kabi ta’lim tizimini ham modernizatsiyalash bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Innovatsion ta’lim muhitini yaratish, uni xalqaro andozalarga to‘liq mosligini ta’minlash yoshlarimizni bugungi tez o‘zgaruvchan ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirishning muhim omilidir. Har tomonlama yetuk, barkamol yoshlarni yetishtirish uchun albatta malakali, o‘z mutaxassisligini chuqur egallagan o‘qituvchilar zarur. Shuning uchun hozirgi kunda o‘qituvchilar oldiga juda ko‘p vazifalar qo‘yilmoqda.

Bugungi ta’lim tizimida darslarni samarali tashkil qilish nafaqat o‘qituvchiga balki o‘quvchilarga ham bog‘liqdir. O‘quvchilar faol, harakatchan va kreativ bo‘lsalar shu darslar samarali natija beradi. Butun dunyoda jamiyatlar va tashkilotlar muammolarni hal etishda innovatsion bilim va yaratuvchanlikka tobora ehtiyoj sezmoqda, bu esa, o‘z avbatida, innovatsiya va kreativ fikrlash ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.[27]

Ta’limning barcha bosqichlarida yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish, ayniqsa, axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali va oqilona foydalanish va yuqori samaradorlikka erishishga alohida ahamiyat berish darkor. Jahon talablariga mos keluvchi raqobatbardosh, malakali kadrlar tayyorlashga, kelajak avlodni yuksak ma’naviyatga, ijtimoiy hayotda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarga to‘g‘ri munosabatda bo‘lishga, milliy qadriyatlarimiznning mohiyatini chuqur anglab yetadigan barkamol shaxslarni tarbiyalash yo‘lida faoliyat olib boruvchi o‘qituvchi ijodkorlik, izlanuvchanlik, fidoiylik naminalarini ko‘rsatishi lozim. Shuningdek o‘qituvchida ham mahorat va san’at bo‘lishi kerakki,u o‘quvchilarni o‘ziga jalb eta olishi,darsini qiziqarli qilib o‘tishi va o‘quvchiga bilim va tarbiya bera olishi kerak.

Hozirgi kundagi asosiy vazifalarimizdan biri o‘quvchilarni shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy hayotlarida uchraydigan vaziyatlarda egallab turgan turli tipdagi malakalarini samarali ravishda qo‘llashga o‘rgatish, mustaqil o‘rgatish, mustaqil ravishda fanga oid zaruriy axborotlarni izlab topish, tahlil qilish natijasida zaruriy bilimlarni oshirishga oid materiallarni ajrata olish, ko‘zda tutilmagan noaniq, ya’ni, muammoli vaziyatlar vujudga kelganda ish beradigan malakalarga alohida ahamiyat berish hamda egallagan bilimlarni kundalik turmushi jarayonida qo‘llay oladigan xususiyatlarni egallashni tarbiyalashdan iboratdir.

“O‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasi” atamasi 1980-yillarning oxiri va 90-yillari boshidagi o‘qituvchilar va psixologlar to‘plamiga kiritilgan. O‘qituvchining malakasi masalalariga bag‘ishlangan adabiyotlarda biz ma'no jihatidan o‘xshash turli xil atamalari mavjud. E.Kostilyeva o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasining quyidagi tarkibiy qismlarini taqdim etadi:

- shaxsiy yo‘nalish;

[27] N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. . Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

- pedagogik idrok;
- pedagogik mahorat;
- pedagogik ijod.

Pedagogik kompetensiya - bu ilmiy ishlarda tez-tez uchraydigan yana bir atama. E.I.Rogov pedagogik kompetensiyani “o‘qituvchining kasbiy mahorati” deb biladi. Ushbu kontseptsiyada u o‘qituvchining faoliyatida sodir bo‘ladigan psixofiziologik, aqliy va shaxsiy o‘zgarishlarni aks ettiradigan bunday yig‘indisi xususiyatlarni o‘zlashtirish va uzoq muddatli faoliyatni amalga oshirish jarayonida qo‘yadi, bu esa kompleksni hal qilishning sifat jihatidan yangi, yanada samarali usulini beradi.

Ular bir-biriga bog‘langan va ajralmas tizimni tashkil etadi, shu asosda muallif o‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasini tajriba, nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va muhim shaxsiy fazilatlarni birlashtirishga asoslangan o‘qituvchining o‘qituvchiga tayyorligini shart qiladigan murakkab individual psixologik ta'lim sifatida belgilaydi. pedagogik faoliyatni amalda amalga oshirish.

Pedagogik kompetensiya tarkibida L.M.Mitina uchta asosni ajratib ko‘rsatdi:

- faoliyat (bilim, ko‘nikma va pedagogik faoliyatni amalga oshirishning individual usullari);
- kommunikativ (bilim, ko‘nikma, va pedagogik muloqotni ijodiy amalga oshirish usullari);
- shaxsiy (o‘z-o‘zini rivojlantirish zarurati, shuningdek, bilim, ko‘nikma, o‘zini takomillashtirish qobiliyatlari).

O‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasini ko‘rib chiqishda o‘qituvchining shaxsiyati birinchi o‘ringa qo‘yiladi. Demak, avvalo, o‘qituvchining shaxsiyati - uning qadriyat yo‘nalishlari, ma'nolari, ideallari - pedagogik faoliyatning mohiyatini belgilaydi. Kasbiy kompetentsiya, odatda, qaror qabul qilish bilan bog‘liq bo‘lgan ma'lum bir faoliyat turini amalga oshirish uchun yetarli bo‘lgan bilim, qobiliyat va ko‘nikmalar, tajriba darajasini aks ettiradigan mutaxassislarning ishbilarmonlik va shaxsiy fazilatlarining ajralmas xarakteristikasi sifatida tushuniladi.

Barcha ta’lim muassasalaridan ko‘zlagan asosiy maqsad, zamon talablari bilan hamnafas yuradigan, kasbiy va shaxsiy kompetentligi yuqori, xorijiy tillar hamda, zamonaviy texnologiyalardan oqilona foydalana oladigan, bir so‘z bilan aytganda ijodkor, kreativ o‘qituvchilar nazarda tutilmoqda**.**[28]

O‘qituvchi ushbu kompetentsiyalarga ega bo‘lishi uchun u o‘zining umumiy insoniy va maxsus madaniyatini yuksaltirish zarurligini bilishi va keyingi rivojlanish va o‘qitish uchun ilmiy va uslubiy aloqalarni sinchkovlik bilan tashkil qilishi kerak.

O‘qituvchining kasbiy, shaxsiy fazilatlari tizimni shakllantiruvchi kompetentsiya elementidir. Binobarin, ularning rivojlanishi o‘qituvchining psixologik-pedagogik kompetentsiyasini shakllantirish va takomillashtirishning muhim nuqtasi, muhim shartidir.

Xulosa shuki, kompetentlikni shakllantirish bosqichma-bosqich va uzluksiz jarayondir. U oliy ta’lim muassasasida boshlanadi va ish joyida tajribali ustozlar nazorati ostida davom etadi.

[28] Nuraliyeva Nargiza. PRIMARY EDUCATION TEACHERS IN THE EDUCATIONAL PROCESS CONDITIONS OF DEVELOPING SELF-CREATIVITY. International Engineering Journal For Research & Development. 021/5/6

Shuni unutmaslik kerakki, yuqori kasbiy kompetentlik nafaqat bilim darajasi, balki xodimning amaliy ko‘nikmalari, tajribasi va shaxsiy fazilatlari hamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida” 017 yil 7 fevrvldagi PF-4947-sonli farmoni.

2. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta’limi o’qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 013.

3. N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. . Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

4. 4. Nuraliyeva Nargiza. Primary education teachers in the educational process conditions of developing self-creativity. International Engineering Journal For Research & Development. 021/5/6

ACTIVATION OF KNOWLEDGE ACTIVITY OF UNIVERSITY STUDENTS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE BASED ON ROLE GAMES

Almamatova Manzura Shavkatovna

Doctorate student of Gulistan state university

almamatovamanzura@gmail.com

Abstract: This article deals with the topic of using the method of role-playing games/simulations in teaching students a foreign language. Special attention was paid to the question of how this method can be used in universities to encourage students to effectively use a foreign language in class. Role-playing games have been shown to be extremely useful and help students to consolidate their knowledge and learn a foreign language for professional purposes.

Keywords: communicative competence, teaching foreign languages, intercultural communication, interactive teaching methods, game method, role-playing games, simulations, conversational skills.

Interest in learning foreign languages is increasing in the modern world. Organization of lessons based on role-playing games is one of the most important methods for introducing interactive teaching methods to form a competency-based approach, which is one of the requirements of the state educational standard of higher education. Role-plays/simulations are an extremely valuable way of teaching a foreign language, they stimulate thinking and creativity, allow students to develop speaking skills and practice using the foreign language in an environment as close as possible to real life. The method of role-playing games is primarily concerned with recreating frequently repeated situations of intercultural communication. In the process of intercultural communication, this method expands the imagination, as a result of which the ability to perceive the norms of another language culture develops more effectively. The simulation method is close to this method, in which specific situations of intercultural communication are artificially created in order to predict the possible options of the interlocutor's reaction and the results of communication.

The terms used in articles and books about the role of play and imitation in foreign language teaching are wide and varied. A few of the terms that are often used interchangeably here are “simulations”, “games”, “role-playing games”, “simulation games”, “role-playing-simulations”, etc. . Simulations always include an element of role-playing. Role-playing games/simulations help to establish effective interpersonal relationships and social interactions among their participants. “For simulations to be effective, participants must take responsibility and accountability for their roles and functions and do the best they can in the situation at hand.” To fulfill their role responsibilities, students must use effective social skills in relation to other participants in the simulation.

In complex role-playing games, the activity of the teacher can be detailed, and the activity of the student can be more specific. The teacher can, for example, bring handouts or read an example to the students, give a clear description of the role-play situation, distribute cards describing the student's role. Such situation modeling can be used in language teaching in many areas, such as technical English, English for business and industry, English for tourism, service and international relations. In addition, role plays/simulations should be included in professional training programs for foreign language teachers.

Traditionally, learner roles have been defined through role-playing, simulation, or role-playing using verbal instructions or role cards. However, Kaplan argues against role plays that only focus on given topics using specific areas of vocabulary, because such games do not foster conversation on their own. the model is called “tapestry approach”. According to this approach, students should be active and control their learning process. Students should help teachers in choosing topics and tasks and provide teachers with detailed information about the progress of the training. In an RPG/simulation, this can be achieved through the aforementioned “design choices” or similar simulations.

Students will have some new features in the role play/simulation that they may not be used to. Burns and Gentry recommend that teachers understand the level of knowledge of students and pay close attention to introducing experiential exercises to encourage student engagement. This advice seems even more relevant for students who are used to the teacher leading the classroom and who have knowledge deficits that make it difficult and problematic to use the role play method. The teacher determines the general structure of the role-play, but usually does not actively participate in the structure of the game once it is established. According to Jones, “the teacher becomes a traffic cop and runs the game like a traffic cop, helping to avoid traffic jams but not knowing exactly which way to go.” This is in line with Scarcel's views. Instead of the traditional central role of the teacher in the classroom, the teacher takes a back seat and the students interact freely with each other. The second is based on spontaneous cognitive impulses. It reduces students' anxiety and facilitates the learning process.

The teacher should take on additional responsibilities in the role play/simulation. In particular, it should motivate students by choosing learning materials that will stimulate their interest and support their endless desire to learn and learn new things.

The role of educational materials

Since simulations are real-life scenarios, training materials should mimic things that might be used in real life. In the aforementioned alien role-playing games, toothbrushes, watches, light bulbs, and switches can be explored by “aliens from other civilizations.” A more concrete example of a simulation that resembles real life and uses real-life materials is offered by

Kaplan, who emphasizes that coping with unpredictable situations and increasing self-confidence can be achieved not only through individual exercises, but also through the use of real-life roles. - play games. To achieve this goal, he describes a simulation called the Host Game for students learning French as a foreign language before being sent to work in a French-speaking country. The role play revolves around a buffet dinner for French speakers in Washington. The students plan and host the lunch, have a conversation in French during the lunch, and meet the guests after summarizing the play. The written self-assessment and evaluation of each other's performance were very positive, with students writing that this activity contributed to the development of confidence in oral communication in French.

One of the problems with educational materials is what Skehan calls the “conspiracy of uniformity” created by publishers. The Project Choice Role Play mentioned above is one way to avoid this problem by tailoring the material to the needs of individual students. Simulations developed independently by students can be used in the future. Role of the Teacher Some of the possible roles of the teacher are:

intermediary: students may need new language tools, the teacher should introduce them;

spectator: the teacher observes the role play and gives comments and advice at the end;

participant: sometimes it is recommended that the teacher participate in a role-play. For example, in a role-playing game where students play the role of a chef and a customer, a simple white paper cone with the word “chef” on it makes the whole process more interesting and memorable for the group. If the action of the role-playing game takes place in a travel agency or a doctor's office, students can even leave the room and enter by knocking on the door. Try to make the roles you give students as close to real life as possible. Students with little access to travel can hardly imagine being in a cafe in the heart of the English countryside. However, it may be easier for them to imagine themselves in an Uzbek restaurant in a situation where they are asked to help an English tourist visiting our country. Students can translate the Uzbek menu into English for a foreign guest and introduce him to the food culture of our country. Students working in the field of business can easily hold a business meeting with their colleagues abroad. When preparing for a role-play, students may encounter a lack of words and phrases. The teacher should help the students. It should become a kind of “walking dictionary”, if necessary, it will monitor the students' work and help. If you don't like this and think the students should be involved in finding new words and phrases, arrange a time out after the practice phase for them to use the dictionaries and write down the vocabulary they put in. you can do Thus, students learn new vocabulary in a natural environment and remember it better.

Correcting Errors: There are many ways to correct errors made by students in a role-playing game. The teacher does not have to interrupt the students and correct all the mistakes. This can significantly reduce student motivation. However, students like to correct their mistakes immediately after the role-play, because the language tools they used at that time are still stored in the memory. Misspelled phrases can be written on the board and corrected by everyone in the group.

Self-correction If you have video recording equipment for the role-play, students can be given the opportunity to watch the entire course of the role-play. In this way, students can easily identify their mistakes. Students can also correct mistakes made by their peers. Taking note of the most common mistakes to avoid them in the future ensures that students do not lose

motivation if the mistakes are corrected during or immediately after the game. Discuss with students when they want to correct their mistakes.

Role playing is a great way for students to practice using a foreign language. Games simulate real-life situations and allow students to act as they would in a real situation. There are two types of role-playing games: scripted and unscripted. In the scenario role play, the teacher can use examples from the textbook. It is good to put students into pairs and give them the opportunity to talk with their partners while playing different roles. Role-playing games are played without a detailed scenario, where students are given roles and have to use all their knowledge to talk to their partner. Below is a list of ideas for foreign language lessons. These ideas can be adapted to specific situations:

1. Telephone conversation. Talking on the phone is different from talking face-to-face, because in such a conversation people rely only on the language, and not on the articulation, facial expressions and gestures of the partner. Ask the students to act out the phone conversation with their backs to each other. There are a number of topics for “phone conversations”, such as complaint calls, talking to friends or talking to an employer about a job opening.

2. Conversation in the shop. It is suitable for elementary school students, because this case teaches the basics of communicating with people in a foreign language in a common everyday situation. This conversation can be simple or complex depending on the situation. Key phrases often play an important role here, for example, “I would like to ...”, “How much ...”, “Good morning ...”, etc.

3. Hotel reservations. This situation gives students the opportunity to practice a foreign language for specific purposes. As a rule, formal communication language is used, because this is a business interview. The situation can be played in the format of a telephone conversation. Here, students have ample opportunities to learn new professional vocabulary.

Students should use everything they know. This does not mean that students have to act out boring dialogues. Allow students to use their creativity to the maximum. Think of difficult situations for them, and this will give them the opportunity to use their knowledge of a foreign language as creatively as possible. Role playing can be used in any part of the curriculum. They are a valuable tool for making learning memorable by encouraging collaboration and empathy. Role play allows students to hear and use a foreign language in a meaningful context so that they can actively use it in the future. Role-playing shows how to use language in real life, with an emphasis on communication. The game method is great for beginners and those continuing to learn a foreign language to create an opportunity to communicate with other people. A benevolent atmosphere of cooperation and mutual support in the field of education ensures a high level of self-regulation of the interactive activity of students, the internal motivation of each of them is divided into interests and needs arising from the tasks of collective educational activities. silences.

Methods based on information and communication technologies open up great opportunities for the development of a culture of communication among students by immersing them in conditional situations in which their professional personality is formed. It is necessary to constantly update and expand the types of teaching methods used in HEIs to prepare specialists of various levels who will be competitive in the labor market. It is the optimal combination of different teaching methods that makes it possible to make the course the most effective and achieve high results at the end of it.

References

1. Bedrina V.V., Petrova E.I., Tarasova E.Yu., Smirnova N.A. Role-playing games as a factor in the formation of general cultural and professional competencies // Electronic scientific-methodical journal of Omsk State Agrarian University (electronic journal). 015 year. No. (2). Pages 94-103.

2. Valeev A.A., Kondratieva I.G. Methodological problems of foreign language teaching in the context of intercultural communication // Foreign languages in the modern world: information communication technologies in the context of continuous language education. Saturday. Proceedings of the VII International Scientific and Practical Conference / Under Scientific. ed. F.L. Ratner. 014. P. 536-543.

3. Gozalova M.R. Project activity as one of the ways of developing communicative competence // Service in Russia and abroad. 014 year. No. (49). C. 89-97.

4. Ilinova E.V. Use of communicative method (games) in teaching a foreign language // Scientific works of the Kuban State University of Technology. 015. No. 11. P. 338-343.

5. Shaikhislomova L.F. Role-playing games based on information and communication technologies in teaching dialogic speech to students of non-linguistic universities // Science of Philology. Questions about theory and practice. 015 year. No. -1 (54). Pages 01-204.

6. Sakhno E.M., Logvina S.A. Psychological factors determining the process of teaching professional vocabulary // Symbol of Science. 016. No. 4 . B. 175-178.

TA’LIMNI AXBOROTLASHTIRISH SHAROITIDA NOFILOLOGIK TA’LIM YO‘NALISHLARIDA XORIJIY TILINI O‘QITISHNI OPTIMALLASHTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI

Pozilov Abdushoxit Abduvoeitvich

P.f.f.d ,dotsent, Guliston davlat universiteti

pazilov1985@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy jamiyat tomonidan qo‘yiladigan bo‘lajak mutaxassislarning shaxsiy va kasbiy fazilatlariga, ularning xorijiy tillarni o‘qitish jarayonida rivojlanishi, shuningdek, raqamli texnologiyalar va Internet-resurslaridan foydalanish talablari muhokama qilingan. Xususan, bu professor-o‘qituvchi tomonidan qo‘yilgan aniq maqsadlarga erishish uchun o‘quv qo‘llanmalarini tizimli ravishda tanlash muhimligi yoritilgan.

Tayanch so‘zlar: axborotlashtirish, zamonaviy ta’lim, kompyuterlashtirish, raqamli texnologiyalar, o‘quv qo‘llanmalarini tanlash

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanib borayotgan davrda jamiyat kelajakdagi mutaxassislardan mustaqil ravishda bilim olish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi, ularni turli muammolarni samarali hal qilishi, faktlarni to‘plash va tahlil qilish, umumlashtirish hamda asosli xulosalarni qabul qilish uchun amalda qo‘llash talablarini qo‘yadi, muvaffaqiyatga erishish uchun muloqotga kirishish, turli vaziyatlarda birgalikda ishlash, ziddiyatli vaziyatlardan chiqish yo‘lini izlash kerak. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda yuzaga keladigan muammolarni hal qilish yo‘llarini topib, tanqidiy va ijodiy fikrlash, o‘z madaniy darajasini oshirish uchun mustaqil ishlash jarayonlarini o‘zlashtirish talab etiladi. Ta’lim jarayonida professor-o‘quvchilarning

yuqoridagi ko‘nikmalarini va bilim qobiliyatlarini rivojlantirish faol ta’lim texnologiyalari orqali yuzaga keladi.[2, 89-96 b,]

Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, chet tillarini bilishning yuqori darajasini, jumladan talabalarning auditoriya va auditolriyadan tashqari vazifalarini o‘zlashtirish uchun 500-600 soat vaqt ketadi. Barchaga ma’lumki mustaqil ish deganda o‘qituvchi tomonidan berilgan bilimni talabalar tomonidan auditoriyadan tashqari bajariladigan vazifalar majmuasi tushuniladi. Nofilologik ta’lim yo‘nalishlarida “Xorijiy til” fanini o‘qitishga o‘quv rejalarda juda kam soat ajratilgan bo‘lib bu esa xorijiy tilni mukammal o‘rganishda bir qancha murakkablik keltirib chiqaradi. Ayniqsa chet tilida yozish va nutq ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha talabalarni fanni o‘zlashtirish muammo bo‘lib qolmoqda ushbu maqolada shu muammolarga echimi izlangan .

Bugungi kunda respublikamizning oliy ta’lim muassaslarining nofilologik ta’lim yo‘nalishlarida chet tili fanini o‘rganishga etarlicha auditoriya soati ajratilmagan, chunki chet tili fani nofilologik ta’lim yo‘nalishlarida asosiy fan sifatida o‘quv rejaga kiritilmagan . Yaqin vaqtgacha mavjud bo‘lgan ta’lim tizimi o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashiga yordam berdi, ammo bu har tomonlama rivojlangan shaxsni, tez o‘zgaruvchan sharoitlarga qodir raqobatbardosh mutaxassisni shakllantirish uchun etarli emas edi. Biroq, hozirgi davrda jamiyatimizning texnologiyaga qiziqishi ortib borayotganligi va fizika, biologiya, kimyo va boshqa tabiiy fanlar sohasidagi zamonaviy innovatsiyalar tufayli yurtimizdagi mahalliy innovatsiyalarni , ishlanmalarini , ixtirolarni jahon hamjamiyatiga olib chiqish va amaliyotga tadbiq etishda xorijiy tillarni chuqur o‘rganishga bo‘lgan extiyoj kun sayin ortib bormoqda .

Xorijiy tilllar fuqarolarmizning kundalik faoliyati uchun zarur vositaga aylanganligi sababli, texnik va tabiiy fanlar bo‘yicha OTMlarning talabalari chet ellik hamkasblari bilan o‘zaro muloqotga kirishi uchun barcha kommunikativ vositalarini o‘zlashtirishlari kerak , bu esa xorijiy tillarini o‘qitishga bo‘lgan zamonaviy yondashuvlarni ta’lim tizmiga joriy qilishni taqozo etadi. Shu jumladan, nofilologik ta’lim yo‘nalishlarida yangi voqeliklarni hisobga olgan holda, til ta’limini optimallashtirish xorijiy tilni o‘qitishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash zarur.

Barchamizga ma’lumki respublikmizda barcha sohalarga raqamli texnologiyalar kirib keldi shu jumladan OTMlari o‘quv jarayoniga raqamlashtirish texnologiyalari keng joriy qilinmoqda.

Oliy ta’lim muassasalari axborot ta’lim muxiti quyidagi shart-sharoitlarni yaratadi ya’ni ilmiy yutuqlarni saqlash; turli ma’lumotlar bazalariga kirishni ta’minlash, oliygoxning elektron ilmiy kutubxonasiga kirish, turli ommaviy onlayn kurslarga kirishni ta’minlash, OTMlar professor – o‘qituvchilarining elektron ta’lim resurslarini yaratish; o‘qituvchi va talaba o‘rtasida o‘zaro ta’limiy axborot hamkorlikni rivojlantirish, tanlangan fan bo‘yicha o‘quv kursi davomida talabalar tomonidan kognitiv faollikni shakllantirish. Bundan tashqari, axborot ta’lim muxiti ta’lim jarayonini boshqarishni tashkil etish, ta’limga individual va differentsial yondashuvlarni amalga oshirish imkoniyatini beradi. axborot ta’lim muxitida ishlayotganda talaba individual ta’lim olishi, materialni o‘zlashtirish sur’atini osonlashtirish, turli xil fanga oid bo‘lgan ma’lumotlar bazasini, shu jumladan tarmoq ta’lim resurslarini tanlashi mumkin. axborot ta’lim muxitida tadqiqot faoliyatini amalga oshirish va talaba- o‘qituvchi va raqamli texnologiyalar o‘rtasidagi o‘zaro uzviylik uchun zarur sharoitlar yaratilgan.

Raqamli texnologiyalar turli xil yangi zamonaviy texnologiyalarni, jumladan an’anaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), mobil texnologiyalar (MT), shuningdek bulutli,

aqlli texnologiyalar, kengaytirilgan reallik texnologiyalari va boshqalarni birlashtiradi. Ta’lim jarayoniga raqamli transformatsiyani joriy etish orqali o‘quv jarayonini faollashtirish, intensivlashtirish, individuallashtirish va differentsiallashtirishga xizmat qiladi.

I.V. Robert fikricha o‘qitishda AKT vositalaridan foydalanish bo‘yicha quyidagi maqsadlarni aniqlaydi, ular raqamli transformatsiya uchun ham amal qiladi:

- ta’lim jarayonining sifati va samaradorligini oshirish;
- talabalar o‘rtasida kognitiv faollik faolligini oshirish;
- sub’ektlararo aloqalarni amalga oshirish;
- kerakli ma’lumotlarni qidirish hajmini oshirish va optimallashtirish;
- muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish.

V.A. Krasilnikova o‘z tadqiqotlarida ta’lim jarayonida AKTdan foydalanishning quyidagi maqsadlarini ham ochib beradi: [1, 91-c]

- yoshi, joyi va vaqtidan qat’iy nazar uzluksiz ta’lim olish imkoniyatini ta’minlash;
- talabalar uchun ularning bilmi darajasi va individual ta’lim olishini hisobga olgan holda yagona axborot-ta’lim muhitini yaratish.

Raqamli texnologiyalar xorijiy tillarni o‘rganish uchun keng imoniyatlarni yaratadi, chunki ona tilida so‘zlashuvchilar bilan chet tillarida muloqot qilish amaliyotini sezilarli darajada kengaytirish va madaniyatlararo muloqot qilish imkonini beradi.

P.V. Sisoev ta’limning kompetentsiya modeli, o‘z-o‘zini tarbiyalashga intilish, uzluksiz ta’limni amalga oshirish zarurati kabi axborotlashtirishning zaruriy shartlariga asoslanib, lingvistik ta’limni axborotlashtirishning asosiy yo‘nalishlarini ko‘rib chiqadi. Olim chet tili va madaniyatini o‘rgatish jarayonida AKT xilma-xilligini mujassamlashtirgan yangi avlod o‘quv materiallarini ishlab chiqish va qo‘llashdan tashqari lingvistik ta’limni axborotlashtirish sohasida pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini tashkil etish zarur deb hisoblaydi.

O.A. Chekunning fikricha nofilologik oliy ta’lim muassalarida chet tilini o‘qitishni optimallashtirish bir necha yo‘nalishlarda olib borish mumkin, o‘qituvchilar tomonidan AKTni rivojlantirishga e’tibor berishdan tashqari, chet tilidagi yagona ta’lim muhitini yaratish o‘qitishning barcha yo‘nalishlarida chet tilini o‘qitishning yagona dasturlarini yaratishni va chet tillarini o‘qitishning fanlararo modeliga e’tiborni o‘z ichiga oladi.

Chet tili o‘qituvchisining AKT kompetensiyasi deganda “zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari haqidagi nazariy bilimlar hamda internet ta’lim resurslari, Web .0 ijtimoiy xizmatlari va boshqa AKTlarni yaratish va ulardan foydalanish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalardan iborat konstruktsiya tushuniladi”. P.V. Sisoev va M.N. Evstigneev chet tili o‘qituvchisining AKT kompetentsiyasining qiymat-motivatsion, kognitiv, operativ, kommunikativ va reflektiv kabi tarkibiy qismlarini belgilab berdi.

Raqamli ta’lim vositalaridan foydalanganda chet tilini o‘qitish malaka va ko‘nikmalarini o‘quvchilarning kasbiy tayyorgarligi mazmuni bilan integratsiyalashuvi yangi pedagogik texnologiyalarni yaratishni nazarda tutadi. (raqamli ta’lim asosida chet tilini o‘rgatish kontenti), o‘quvchilarning kasbiy faoliyat uchun mustaqil va tizimli ravishda bilim olish ko‘nikmalarini rivojlantirish va shakllantirishga qaratilgan. Talabalar o‘z ta’lim traektoriyasini aniqlab olishi, o‘z ehtiyojlari, iste’dodlari va qiziqishlariga mos ravishda o‘zlari uchun muhim bo‘lgan fanlar va kurslarni mustaqil ravishda tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Talabaning o‘zlashtirilishi

kerak bo‘lgan fanlar majmuasini loyihalash qobiliyati ta’limda talabalarning akademik harakatchanligi kabi muhim hodisani amalga oshirishga yordam beradi.

Kompyuter ta’limi dasturlari an’anaviy o‘qitish usullaridan bir qator afzalliklarga ega, bu birinchi navbatda to‘g‘ridan-to‘g‘ri audiovizual interaktiv ta’sir o‘tkazish vositasi hisoblanadi. An’anaviy o‘qitish usullari bilan birgalikda ularni sinfda qo‘llash nutq faoliyatining har xil turlarini o‘rgatish, lingvistik hodisalarning mohiyatini anglash, lingvistik qobiliyatlarni shakllantirish, kommunikativ vaziyatlarni yaratish, til va nutq ko‘nikmalarini avtomatlashtirish va individual yondashuvni amalga oshirishni ta’minlash hamda intensivlashtirishga imkon beradi. Talabaning mustaqil ishi, shuningdek ularning bilim faolligini, motivatsiyasini va sifatini oshirishga yordam beradi. Kompyuter kommunikatsiya texnologiyalari talabalarning ijodiy faoliyatini faollashtiradigan usullarni yangicha yondashuvda amalga oshirishga imkon beradi. Ular turli xil o‘quv saytlari va tematik forumlarda virtual munozaralarda ishtirok etishlari, turli o‘quv yurtlari talabalari bilan birgalikda qo‘shma ijodiy loyihalarni amalga oshirishlari mumkin. Shunday qilib, ta’lim jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni ta’limni individualizatsiya qilishning faol shakllaridan biri deb hisoblash mumkin .

Yangi texnologiyalarning interaktivligi, multimedia va tarkibni vizualizatsiya qilish kabi ajralmas xususiyatlarni o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi. Shunday qilib, ta’lim mazmunini kompyuter orqali vizualizatsiya qilish, ayniqsa, o‘yinlar orqali, interaktiv shaklda, o‘quvchilarning kognitiv fikrlash uslublarini, ijodkorligini va aqliy faoliyatini rivojlantiradi, shuningdek, ularning psixologik va emotsional holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi

Hozirgi kunda turli xil Internet-resurslari o‘qituvchilar va talabalarga ko‘plab masalalar bo‘yicha ekspertlarning fikrlaridan keng foydalanish imkoniyatini beradi. Professor-o‘qituvchi har doim ham har qanday sohada to‘liq bilimga ega bo‘lishning iloji yo‘qligi sababli, shuningdek, o‘quvchilarining muammolari va ehtiyojlariga juda g‘arq bo‘lganligi sababli, har doim ham bunday mutaxassis sifatida ishlay olmaydi. Bu esa alohida masala. Shuning uchun, ma’lum bir mavzuni o‘rganish uchun tadqiqot mavzusi bo‘yicha to‘liqroq va zamonaviy ko‘rinishga ega bo‘lgan mutaxassisning fikri bilan tanishish kerak. Mutaxassislarning fikri bilan tanishish uchun ed.ted.com platformasi bilan youtube.com va ted.com kabi Internet-manbalar mos keladi, bu sizga tavsiya etilgan video asosida o‘zingizning darsingizni yaratishga imkon beradi. O‘qituvchi videoni tematik qismlarga ajratishi va darsda ko‘rganlarini muhokama qilish orqali ishlashi mumkin.

Yuqoridagi tahlillarga asosan ta’kidlash kerakki, xorijiy tillarni o‘qitishda Internet-resurslardan foydalanish bugungi kun talabalarida barcha kerakli va munosib vakolatlarni rivojlantirish uchun sharoit yaratishga imkon beradi. Bugungi kunda professor-o‘qituvchilar tomonidan keng qo‘llanilayotgan zamonaviy g‘oyalar va tendentsiyalar bilan birgalikda tanishish va ularni keyingi muhokama qilish usullari ham chet tillarini o‘qitishda katta motivatsion kuchga ega. Shu bilan birga deyarli har bir talaba uchun o‘zlarining kompyuterlari va Internetga ulangan raqamli qurilmalarining mavjudligi professor-o‘qituvchining talabalarni Internet orqali chet tilini o‘rganish jarayoniga jalb qilish vazifasini ancha engillashtiradi. E’tiborlisi shundaki, professor-o‘qituvchi raqamli texnologiyalarni tanlashda asosiy savollar quyidagilardan iborat: nimadan foydalanish, qanday foydalanish va eng muhimi, nima uchun u yoki bu manbadan foydalanish kerak. Buning uchun, avvalo, darsning asosiy maqsad va vazifalarini aniqlash, binobarin, ushbu dars doirasida kompyuter yangiliklaridan foydalanish zarur. Keyin biz o‘zimizga ushbu maqsad

va vazifalarga yuqori samaradorlik bilan erishish uchun qanday resurslardan foydalanishimiz kerakligini va nihoyat, tanlangan o‘quv vositasi qanday ishlashini so‘rashimiz kerak bo‘ladi. Yuqoridagi masalalarni batafsil tushunish talabalarning o‘quv jarayoniga jalb qilinishini va kelajakdagi kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va qobiliyatlarni rivojlantirishni sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Krasilnikova, V.A. Ispolzovanie informatsionno‘x i kommunikatsionno‘x texnologiy v obrazovanii : ucheb. posobie G‘ V.A. Krasilnikova – -e izd. pere- rab. i dopoln. – Orenburg, 012. – 91 s.

2. Pazilov A.A. (2021). An Innovative Approach To The Formation Of Linguistic Competence In Students Using Virtual Technologies. Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences, 3, 89–96.

3. Belyaeva I.S. Iz opo‘ta sostavleniya uchebnogo posobiya po angliyskomu yazo‘ku dlya studentov texnicheskogo vuza G‘ I.S.Belyaeva, A.E.Shabanova G‘G‘ Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo texnicheskogo universiteta. Seriya: Nauki ob obhestve i gumanitarno‘e nauki. – 016. – № 3. – S. 18–23.

4. Golubeva N. B. Razvitie kriticheskogo mo‘shleniya kak vajno‘y element formirovaniya professionalno-orientirovannoy inoyazo‘chnoy kompetentsii G‘G‘ Vestnik universiteta. – 015. – № 3. – S. 57–261.

5. Ivanova T.A. Obuchenie inostranno‘m yazo‘kam v tverskom gosudarstvennom texnicheskom universitete v usloviyax integratsii Rossii v edinoe obrazovatelnoe prostranstvo G‘ T.A. Ivanova, I.V. Skugareva, A.E. Shabanova G‘G‘ Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo texnicheskogo universiteta.

6. Djabbarov, S. (2021). Kontsept lingvokulturologik kategoriya sifatida. Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.

7. Hukin, A.N. Metodika obucheniya rechevomu obheniyu na inostrannom yazo‘ke : ucheb. posobie dlya prepodavateley i studentov yazo‘kovo‘x vuzov G‘ A.N. Hukin. – M.: Izd-vo Ikar, 011. – 454 s.

8. Chekun, O.A. Optimizatsiya obucheniya inostrannomu yazo‘ku studentov neyazo‘ko- vo‘x spetsialnostey v usloviyax informatizatsii obrazovaniya G‘G‘ Sovremennoe yazo‘kovoe obrazovanie: innovatsii, problemo‘, resheniya: sb. nauch. trudov G‘ otv. red. O.A. Chekun. – M., 015. – S. 59–61. So‘soev, P.V., Evstigneev, M.N. Texnologii VEB .0: sotsialno‘y servis «Viki» v obuchenii inostrannomu yazo‘ku G‘ P.V. So‘soev, M.N. Evstigneev G‘G‘ Ino-stranno‘e yazo‘ki v shkole. – 009. – № 5. – S. –8.

9. Shavkieva D.Sh. G‘Solutions of problems in the process of teaching English in modern lifeG‘ International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and EducationG‘ 023-London; 127-130 p.

USING CLIL TECHNOLOGY TO TEACH FOREIGN LANGUAGES

Ziyadullayeva Dildora G‘ulomjanovna

Junior-teacher, Department of English language and literature, Gulistan State University

www.dkomilova023@gmail.com

Abstract: The reform of the Uzbek educational system is theoretically supported by a competence-based approach. This method suggests the aim to combine learning and self-education, provide students with relevant knowledge, help them build abilities, and help them form skills that are needed by the actual conditions of a person's life and career. Within the scope of the competence-based approach, university teaching strives to develop a student's complex of general (general cultural) and specific (professional) capabilities. With the globalization and internationalization of society, the importance of graduates knowing a foreign language (most often English) at a level that would allow them to participate fully in the international scientific, business, and cultural community is growing as one of the common skills and abilities. However, for professionals to have unrestricted access to industry market information, specialized literature, and effective contact with international business partners, a competent command of a foreign language is sometimes insufficient. In this article, we might discuss and learn a little bit about using CLIL technology to teach foreign languages.

Keywords: English, teaching methods, CLIL technology, interactive lessons, integration, content, media materials, cognitive skill, students, curiosity, self-development.

The term “CLIL” was coined by David Marsh in 1994. It refers to the subject-language integrated learning system, whose fundamental tenets are founded on the concepts of “language” and “integration”. The system-activity approach forms the foundation of the second generation of standards. The main idea behind this method is that a student's personality development and growth occur during his own activity targeted at “discovering new knowledge,” not when he sees it in a pre-made form. Currently, the data of Physiology and psychology suggest that the study of a second language allows not only to collect language material as a result of the selection of lexical units, situations and grammatical forms and structures, but also to come to an adequate justified conclusion. Restructuring of speech mechanisms parallel use of two language systems that require the formation of skills for the transition from language to language in order to interact with an individual and, subsequently, in the early stages of language learning, in the later stages - neutralization of one system to create more favorable conditions for the functioning of another system. Therefore, the creation of a mechanism in teaching a foreign language should be considered a bilingual priority task of the methodology. The essence of the bilingual mechanism consists in the initiation of sign, denotative or situational combinations of lexical units, which are able to make a choice in the context of necessity or between two language systems. The lexical units of the second language, regardless of the method of teaching, of each new foreign language that appears in the student's field of view, are associated not with one or another subject of reality, but with the corresponding words of the native language and only with its designation through it. When this happens, the risk of creating false symbolic connections if the new foreign word does not have a full equivalent in the native language.

Considering the essence of the formation of the mechanism of bilingualism, it should be noted that it consists of “the possibility of lexical units in conditions of necessity to initiate sign, denotative (semasiological) or situational connections, or to choose between two language systems.” Everyone who begins to learn a foreign language has denotative or situational connections between the lexical units of their native language. They know, within the necessary limits, how to designate one or another object, one or another phenomenon, with what units of speech they react to the situation that arises. When studying the lexical units of the second

language, each new foreign language lexical unit is associated not with the subject of one or another reality, but with the corresponding words of the native language and only with the designation through it. In this case, there is a risk of creating false symbolic connections when the new foreign word does not have a full equivalent in the native language.

The while and post-reading stages can include a sufficient number of independent and creative tasks (describe, compare, contrast, ask a question, express your point of view, make a presentation).

Thus, there are special requirements for the selection of educational material and the development of tasks for it:

15. Text processing tasks should be built with an emphasis on the subject content, involve students in the process of understanding, checking, discussing the main idea of the text.

16. Tasks should stimulate independent and creative activity of students, communicative tasks for oral and written communication in a foreign language.

17. Students should be introduced to compensatory strategies for solving language, content and communication difficulties.

The choice of teaching materials will depend on the course structure determined by the educational institution. There are three basic course models:

13. Expansion of language education - one or two hours a week are devoted to working with materials on individual subject topics or several subjects.

14. Modular teaching - at various stages of the educational process, modules for studying individual or several subjects in a foreign language are included.

15. Partial merging with the subject - up to 50% of foreign language classes are conducted in the format of the CLIL methodology.

In general, all CLIL programs strive to expand students' subject-area expertise while also enhancing their knowledge of and skills in the target language, though distinct programs and classes will of course have their own unique goals. Students should also develop their own learning skills and learn to appreciate other cultures. Last but not least, pupils must maintain proficiency in their mother tongue. Instead of replacing the language people already know, they are adding a new one.

According to the content, the educational material can repeat or supplement the material studied in the main classes on the subject. With proper consideration of all of the above factors, the course based on the CLIL methodology will allow you to solve the following educational goals and objectives:

1. Increase the motivation of students to learn a foreign language;

2. Teach students to consciously and freely use a foreign language to solve everyday communication tasks;

3. Develop students' knowledge and understanding of other cultures;

4. Develop linguistic and communicative competencies through the use of a foreign language in its natural and modern form.

The use of this technique made it possible to highlight its advantages of implementation in the educational process. The student learns a fairly large amount of language material, which is a full immersion in the natural language environment. It should also be noted that working on various topics allows you to learn specific terms, certain language constructions, which contributes to the replenishment of the learner's vocabulary with subject terminology and

prepares him for further study and application of the acquired knowledge and skills. Despite the large number of advantages of this technique, a number of problems may arise when introducing it into the educational process:

1. lack of educational complexes in the specialty in a foreign language;
2. lack of methodological courses, advanced training courses for teachers implementing CLIL;
3. low level of interaction between subject teachers and foreign language teachers;
4. unwillingness of the teaching staff to master new approaches, methods and technologies;
5. at an early stage of CLIL implementation, teaching subjects in a foreign language may negatively affect the process of mastering the subject itself;
6. low level of foreign language proficiency by the students themselves, which leads to a number of psychological problems associated with the assimilation of material in a foreign language.

Despite all the above difficulties in implementing the CLIL methodology, it is a functional approach to teaching a foreign language that allows you to solve a wider range of educational tasks. Of course, such training cannot completely replace the study of the relevant subject in the native language, but it can significantly complement it. In today's dynamically developing society, serious processes of modernization of education are taking place, which entails the need for changes in the requirements for the qualification of a teacher. This fact also requires an updated approach to teacher training.

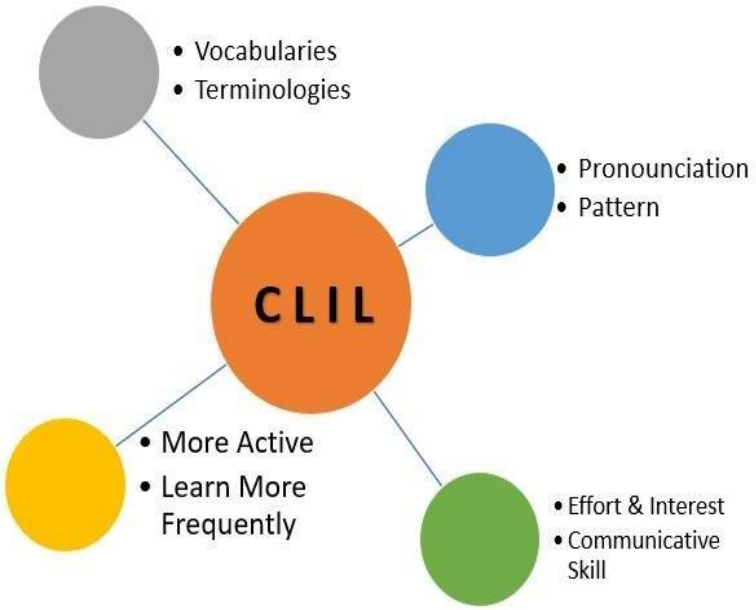

Why should teachers use CLIL if it requires additional preparation and work on their part? The quick response is that it benefits pupils in so many ways. Students who are fluent in two languages benefit socially and cognitively. Bilingual individuals are generally more adaptable, better at solving problems, and better communicators, according to studies. Learning a second language can also help one's memory and even help one's brain resist the ravages of aging. A deeper comprehension of the target language, subject mastery, enhanced social and critical thinking abilities, and even a more resilient, flexible brain are additional advantages.

Teaching children the principle of “learn to learn”, every teacher should, of course, follow it himself. Thus, the introduction of the professional standard of a teacher should contribute to the formation and improvement of various general and professional competencies of teachers that are necessary at this stage of Russian education. The effectiveness of the method is ensured by building classes in modern forms of interaction between the teacher and students, using

innovative educational technologies. Language immersion courses where all instruction is given in the target language are referred to as EMI, or English as the Medium of Instruction. This includes everything from language immersion summer camps to international schools where all classes are taught in the target language and applicants must either show they are fluent in the language to be admitted or, if they are not, seek out extra help or tutoring. In contrast to a CLIL strategy, EMI programs avoid using students' first language.

The foundation of CLIL is a set of methodological guidelines developed by studies on language immersion. The Europeans have recognized the importance of this kind of strategy. A wider range of learners may access languages thanks to it, and it helps young students and those who struggled with formal language instruction in general education develop their self-confidence. Without adding extra time to the curriculum, it gives students exposure to the language, which can be particularly useful in professional contexts. This method entails acquiring multiple languages while studying subjects like history, geography, managerial ideas, and others. It has the potential to significantly improve language acquisition as well as other academic topics and foster in kids a good self-image as language learners.

Intensive foreign language teaching, taking into account communicative strategies and contextual approach, contributed to the development of subject-language integrated foreign language teaching, which is being successfully implemented in many leading European universities. The advantage of this training is the strengthening of interdisciplinary ties and effective preparation of students for foreign language communication in a professional environment. Proponents of this technique note a significant increase in students' motivation to learn a foreign language, however, there is an insufficient number of practical studies that have determined a significant difference in the growth of students' motivation in the learning process using ESP and/or CLIL.

The most used modern approaches in teaching a foreign language used in universities include: ESP (English for Specific Purposes), CLIL (Content and language integrated learning), EMI (English as Medium for Instructions). Each of the approaches is focused on teaching a foreign language based on a professional context, the difference is presented in the degree of actualization of the linguistic aspect and the inclusion of special content in the course of study. Currently, the ESP approach is used in teaching a foreign language, which is aimed at meeting the needs of students in mastering the language of the specialty based on the context of various subject areas, taking into account grammar, vocabulary and register specific to each specific field of training. EMI is not related to the teaching of a foreign language, it is considered as a means for lectures and seminars.

ESP based training for students, usually second and third years, often allows them to master thematic content that is basic and/or key to understanding the specialty, which, in turn, is the integration of language learning with the content of special disciplines. The term “CLIL” stands for “Content and Language Integrated Learning,” and it refers to a dual-focused educational strategy in which a second language is used to teach and learn a subject. Although there may be times when one or the other is stressed more than the other, both are intertwined. Students that use CLIL gain fresh knowledge about the subject while also developing their foreign language skills. Both content-driven (the subject is the focus) and language-driven (the language is the emphasis) CLIL approaches are entirely acceptable and do not conflict in any way. Neither language education nor subject education are novel in the context of CLIL.

The basic provisions of subject-language learning define CLIL as an approach that involves the use of a foreign language as a means of studying a specialized discipline, in which both the language and the subject have equal significance for cognition, concentrated attention is paid to both subjects of educational content. The purpose of the training is to create educational situations in which the teaching of the discipline is carried out in a foreign language, however, attention is focused not only on the nuances of the subject content, but also on linguistic aspects that are characteristic of a specific subject area.

Unlike ESP, when using CLIL, the subject content is fundamental for mastering, knowledge and skills are formed on the basis of discussing the topics of the content of the discipline, where the language becomes a tool for mastering this knowledge, a tool for discussion, analysis and conclusions on the content of the discipline, a tool for direct learning of a foreign language - language of learning; language for learning; language through learning. Despite the priority of the subject content, foreign language teaching carried out with the use of CLIL contributes to the growth of foreign language competencies of students. The cognitive aspect becomes essential in teaching, the successful implementation of which determines the creation of conditions for an effective learning process, educational interaction that contributes to the development of students' cognitive abilities.

Taking into account the above, questions arise regarding the qualifications of teachers who teach the discipline using CLIL. Since this approach is based on the dualistic orientation of teaching, therefore, the question arises about additional training or retraining of foreign language teachers, taking into account the substantive aspect of the discipline of the specialty, which should be implemented using the CLIL approach. Or subject teachers need to take a foreign language training course, within the framework of which didactic means, methods and methods will be highlighted that will help the teacher of the discipline in the specialty to develop students' knowledge, skills and skills of a foreign language.

REFERENCES:

1. Pistorio, M. I. (2009). Teacher training and competences for effective CLIL teaching in Argentina. LACLIL, (2), 37-43.
2. Ball, P., Kelly, K., & Clegg, J. (2015). Putting CLIL into Practice. Oxford University Press.
3. Gierlinger, E., Maria. (2007). The three pillars of modular CLIL: Findings from an Austrian research project. Diverse contexts, converging goals. CLIL in Europe, 11-226.
4. Eurydice. (2006). Content and language integrated learning (CLIL) at school in Europe. Retrieved 6. 08. 015.
5. Lightbown, P., M. (2014). Focus on Content-Based Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
6. Zydatiß, W. (2012). Linguistic thresholds in the CLIL classroom? The threshold hypothesis revisited. International CLIL Research Journal, 1(4), 17-28.
7. Mehisto, P., Marsh, D., & Frigols, M. J. (2008). Uncovering CLIL: Content and language integrated learning in bilingual and multilingual education. Macmillan.
8. Pena Diaz, C., & Porto Requejo, M., Dolores. (2008). Teacher beliefs in a CLIL education project. Porta Linguarum, 10, 151-161.

SIRDARYO VILOYATI TOPONIMLARINING SINXIRON VA DIAXRON TADQIQI

Suyarova Dilrabo Valijon qizi,
Guliston davlat unversiteti magistranti
Suyarovadilrabo6@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sirdaryo viloyati hududidagi toponimlarning nomlanishi, kelib chiqishi, ularning tarixi va taraqqiyoti, ulardagi o‘zgarishlar sinxron va diaxron holatda o‘rganildi hamda hudutdagi toponimlarining nomlanishidagi alohidalik tahlilga tortildi.

Kalit so‘zlar: etimologiya, geografik nomlar, toponimlar, oykonimlar, etnonimlar.

Abstract: in this article, the naming, Origin, history and development of toponyms in the territory of the Syrdarya region, changes in them were studied in the synchronous and diachronic state, and the isolation in the naming of toponyms in hudut was subjected to analysis.

Keywords: etymology, Geographical Names, toponyms, oykonim, ethnonyms.

Sirdaryo viloyati joy nomlarning qo‘llanishi va ma’nosini diqqat bilan o‘rganish talab qilinadi. Zero ularning nomlanishi tarixi yaqin o‘tmish bilan bog‘liq bo‘lishi bilan birga, ayrim toponimlar uzoq tarix bilan bog‘lanadi. Shuning uchun ham joy nomlarining berilishi, ularning nomlanishi, ma’lumot beruvchilar tomonidan olingan ma’lumotlarni tekshirish, bundan tashqari, milliy nomlarni aniqlash, ularni mahalliy aholi tomonidan aytilgan va rivoyat shaklida yoki aniq bir pretmet, voqea-hodisa bilan nomlanishiga bog‘liq to‘plangan bilim asosida mintaqa tarixiy merosining bir qismi sifatida saqlanib qolgan toponimlarning o‘rganilishi bilan izohlanadi.

Yurtimizning o‘ziga xos mavqega ega bo‘lgan hududlardan biri Sirdaryo viloyatidir. Viloyat asosan cho‘l hududida joylashgan. Bu viloyatning nomi qachon paydo bo‘lganligi haqida E.M.Murzayevning “Toponimika ocherklari”, H.Hasanovning “Yer tili”, T.Nafasovning “O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati”, S.Qoravevining “Geografik nomlar ma’nosi” va boshqalarning asarlarida bilib olishimiz mumkin. Suyun Qorayev shunday yozgan: “Rim tarixchilari Plini (milodiy I asrda) daryosini skiflar (saklar) silis deydilar. Ba’zi olimlar Silis-sir so‘zining o‘zginasi, deb biladilar. Demak, Sirdaryoning qadim zamonlardayoq o‘rta va yuqori oqimini, **Yaksart,** quyi oqimini esa **Silis** (sir) deb ataganlar[11, 176-b].

Ta’kidlash joizki, sir – “rang, bo‘yoq”, “sariq daryo”, “serob daryo” degan ma’noni bildiradi, degan xulosa noto‘g‘ri ekanligini H.Hasanov alohida ta’kidlagan[8, 019]

Viloyat hududida kam bo‘lsa-da tarixiy toponimlar ham uchraydi. Ularning asosiy qismi mintaqaning janubiy-g‘arbiy tog‘ oldi hududida joylashgan. Bunday nomlarga **Xovos, Boyovut, Sardoba, Sho‘razak** kabi nomlar misol bo‘ladi. Ular orasida Xovos shahri avtomobil va temir yo‘l chorrahasida joylashgan. O‘rta Osiyodagi eng kuchli shamollardan biri “Xovos shamoli” nomi bilan yuritiladi. Xovos qadimiy shahar bo‘lib, u dastlab X asr arab geograf va sayyohlari Ishtarxiy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida tilga olingan[8, 52]. Yana Z.M.Boburning “Boburnoma” asarida ham tilga olingan: “Yana Turkistonda ARS ayi, yoqasida, Samarqand navohisini chopib boradurg‘on yaxshi, bosib, asir va mol ayrib, tamom egalariga yondura berib, xech nima tama qilmadi, yana bir sulton Ahmad mirzo bilan Shohruhiya va O‘ratepa orasida Xovos degan kentta urishib mag‘lub bo‘ldi”[14, 65]. Nizomiddin Shomiyning mashhur “Zafarnoma”asarida ham qadimiy Xovos so‘zi tilga olingan. Kitobda keltirilshicha, Amir Temur qadimiy Xovosda bo‘lgan. 1367-1368-yillarda Amir Husayn va Amir Temur o‘rtasida to‘qnashuv bo‘lib o‘tadi. Bu jangda Sohibqiron qo‘shinlari Amir Husayn qo‘shini son

jihatdan ustun bo‘lishiga qaramay, Xovosdan boshlab tor-mor etadi [9, muslim.uz] Xovos orqali Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab yo‘lga chiqqan savdo karvonlari o‘tgan. Eski Xovos so‘lim va go‘zal bino-yu inshootlari bilan hatto Amir Temurni ham mahliyo qilgan. Sohibqiron bobomiz bitiklarida ko‘hna Xovosni: “Havas qilsa, arziydigan joylar ekan”, deb ta’riflaganlar[Qadimgi Xovos, muslim.uz]. M.E.Massonning fikricha, Mirzacho‘lning katta tog‘lari o‘rta asrlardagi Xovosning markaziy xarobalari hisoblanadi. Ushbu baland tog‘ga aholi yashagan, buning natijasida yodgorlikda arxeologik qazish ishlari olib borishning iloji bo‘lmagan [9, muslim.uz].

So‘nggi vaqtlarda Xovos so‘zining etimologiyasi haqida quyidagi ilmiy talqin manbada aniqlandi: Boburiylar Hukumronligi davrida yashab ijod qilgan forsiyzabon shoir va olim Sirojiddin Alixon Orzuning (1689 Agra, 1756 Dehli) “Charog‘i hidoyat” lug‘atida mahalliy forsiy tilli xalq Xovos – so‘zining avom, xizmatkor ma’nosida qo‘llanishini ta’kidlagan [8, 52]. Hozirgi Xovos shahri 1899-yili chor Rossiyasi tomonidan Urastevskaya temir yo‘li stansiyasi nomi bilan atalgan bo‘lib, bu nom ba’zi olimlarning fikricha Turkiston istilosida qatnashgan Chor Rossiyasi generali nomidan olingan desalar, yana boshqa manbalarga ko‘ra, stansiya Kaspiyorti magistralini qurilishida injiner bo‘lib xizmat qilgan rus muhandisi Aleksandr Ivanovich Ursati nomidan olingan.

Viloyat oykonimlari orasida ham kam bo‘lsa-da etnooykonimlar uchraydi. Boyovut, Mirshikor, Nayman, Puchuqoy, Tojikovul, Turkovul va boshqalar.

Tumun nomiga aylangan Boyovut – O‘zbekiston hududida qadimda yashab kelgan turkiy qabilalardan birining nomi. Rashiddining “Jame-ut tavorix”, Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajaraiy turk “ asarida Chingizxon qo‘shinlari bilan birga kelgan qabilalar orasida Boyovut urug‘i tilga olingan. Rashiddinning yozishicha, qadimgi vaqtda Boyovut ancha katta qabilalardan biri bo‘lgan va bir necha tarmoqqa bo‘lingan. XIII-XIV asrlarda Boyovutning katta bir qismi O‘zbeklar orasiga kirib ular bilan aralashib ketgan. Ayrim qo‘lyozma manbalarda Boyovut qadimiy 92 bovli o‘zbek urug‘larining biri sifatida ko‘rsatilgan.

Sirdaryo viloyatining Boyovut tumanining markaziy shaharchasini eski nomi Kotlovon deb atalgan Bu so‘zning etimologiyasi poydevor uchun qazilgan chuqurlik degan ma’noni bildiradi. Bu yerlarda ham chuqurlik qazilgan joylar mavjudliligi uchun ham shunday nomlangan degan qarashlar mavjud. Viloyatining nomidan olingan Sirdaryo tumani ham 1971-yilda tashkil qilgan. U yerda ham bir qancha joylarini aytib o‘tishimiz mumkin. Malik qishlog‘i etimologiyasi – cho‘li malik, “bepayon cho‘l”, “sulton cho‘l” kabi ma’nolarni anglatadi. Andijon qishloq, Samarqand qishloq, Navoiy kolxoz kabi qishloqlar. Mirzacho‘lni o‘zlashtirish uchun viloyatlardan aholilar ko‘chib kelishgan va kelgan viloyatlari nomini qishloqlariga qo‘yishgan.

Baxt shahri 1913-yil O‘rta Osiyo temir yo‘li ustidagi bekat, so‘ngra Veliko-Alekseevek nomli aholi qo‘rg‘oni sifatida shakllandi.1961-yildan boshlab Baxt nomi bilan atala boshladi.

Shirin shahri 1972-yilda tashkil etilgan. Shahar nomining kelib chiqishi to‘g‘risida turli rivoyatlar va taxminlar mavjud. Shulardan haqiqatga yaqinrog‘i shaharining g‘arbiy qismidagi Farhod qoyasi tagidan oqib o‘tadigan Shirinqiz soyi nomidan olinganligidir.

Sirdaryo viloyati toponimiyasi tarkibida Mirzacho‘lni o‘zlashtirish bilan bog‘liq va bunyodkor xalqimizni qo‘lga kiritgan zafarlarini aks etgan nomlar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Shuning uchun, S.Qorayevning yozishicha, Oqoltin, Paxtazor, Paxtaobod, Paxtachi, Paxtadala kabi suniy nomlar “bayroq” qilib oldilar[10, 14-b]. Mirzacho‘l – O‘zbekiston va qo‘shni davlatlar (Qozog‘iston, Tojikiston) hududidagi tekislik nomi. Mirzacho‘l ma’nosini taniqli o‘zbek toponimist olimi H.Husanov shunday izohlagan: “Mirzacho‘l – ruschada boshqa nom

olgan: Yujnaya Golodnaya step (Yalang dala). Mirzacho‘l turlicha izohlanib kelinmoqda. Bu nom bir Mirzaning ismidan olingan degan fikr ham bor. 1583-1598-yillardan e’tiboran Jizzax-Chinoz cho‘li Mirzoning cho‘li (Mirzacho‘l) deb atala boshlagan [8, 019].

Soha mutaxassislarining orasida Mirzacho‘l nomining ilk shakli Marzacho‘l bo‘lgan. Keyinchalik xalq talaffuzida Mirzacho‘l deb o‘zgargan. P.G‘ulomovning yozishicha, marza – relef shakli, tepasi qabariq shaklidagi uzun cho‘zilgan balandlik. Marzalar tektonik yo‘l bilan hosil bo‘lishi, daryo, dengiz to‘lqinlari keltirgan qumlardan hosil bo‘lishi yoki morena jinslarining to‘planishidan paydo bo‘lish mumkin [7, 133-b].

Viloyatdagi suv obyektlaridan nom olgan aholi yashash joylaridan Sayxunobod va Sho‘razak kabi nomlar diqqatga sazovor. Sho‘razak – o‘zak jarlik, chuqurlikdagi jilg‘a ma’nolarini bildiradi. S.Qorayev o‘zak so‘zi qadimiy turkiy tildagi o‘kuz –”daryo”, ak – “kichik”, ya’ni daryocha so‘zining o‘zgargan shakli. Mirzacho‘lda o‘zak suv jildirabgina oqib turgan jilg‘a. Sho‘ro‘zak – sho‘r suvli jilg‘acha[11, 176]. Sayhunobod Sirdaryoning arabcha nomi Sayhun so‘zidan olingan. Hozirgi Sayhunobod tumani 1952-yilda Verxnevolinskoye tumani nomi bilan tashkil etildi. 1970-yilda Voroshilov tumani nomi bilan qayta tashkil etildi. 1984-yilgan Sayhunobod nomi bilan yuritila boshladi. Sardoba tumani shu hududda joylashgan “Sardoba” yodgorligidan olingan. Sardoba forscha (sard – sovuq, zah, hamda oba – suv) “muzdek suv” degan ma’noni beradi. Bu yodgorlik Amir Temur tomonidan qurilgan. Qadimda bu joylardan karvon o‘tgan va ularda suv bo‘lsin, o‘tirib dam olish maqsadida barpo etilgan. Keyinchalik odamlar ham shu yerlarda joylashib qolishgan. Bu tuman viloyatdagi katta tumanlardan biri hisoblandi. Sardobani o‘zlashtirish uchun Sovet davrida bir qancha Savxoz xo‘jaliklari tashkil etildi. Masalan, Sardoba tumanining markazi shaharchasi: Oltinchi savxoz – Sharof Rashidov deb nomlangan, hozirgi nomi Paxtaoboddir.To‘rtinchi savxoz – Guliston, hozirgi nomi “Ravot” deb nomlanadi.

Viloyatda ko‘pgina antroptoponimlarni uchratish mumkin: Usmonobod, Lelin Kolxoz, Frunze, Karl Maks, T.Axmedov, Ulyanov, Engels, Ilich, S.Rahimov va boshqalar. Bular orasidan Usmonobod nomini izohlash maqsadga muvofiq. Aholi punktni mashhur davlat arbobi Usmon Yusupov nomi bilan bo‘liq. U o‘sha davrda O‘zbekiston kompartiyasining birinchi kotibi (1937-1950), O‘zbekiston Ministrlar Soveti raisi (1953-1955), Boyovut tumanidagi Boyovut xo‘jaligi direktori (1955-1963) kabi lavozimlarda ishlagan. U.Yusupov rahbarligi davrida juda ko‘plab yirik suv inshootlari Katta Farg‘ona kanali va Katta qo‘rg‘on suv ombori qurilgan.

Xulosa qilib aytganda, Sirdaryo viloyatining toponimlari boshqa mintaqalarnikidan katta farq qiladi. Viloyatda toponimlar soni nisbatan kam , ularining asosiy qismi Mirzacho‘lni o‘zlashtirish bilan bog‘liq “sun’iy nomlar” tashkil qiladi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Axrorov Alisher Akbarovich. (2022). The problem of the role of proverbs in the event of a speech act. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 15, 49–53. Retrieved from https://www.geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2816

2. Axrorov, A. A. UDK: 811.512. 133 Rost va yolg ‘on so ‘zlamoq haqida xalq maqollari sharhi. ilmiy axborotnoma, 57

3. Ermatov Ikhtiyar. (2022). Hypero-Hyponymic Relations In The Terminological System Of Morphemes And Word Formation Levels Of Uzbeki. World Bulletin of Social Sciences, 16, 133-136. Retrieved from https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/1737

4. G‘ulomov.P.N. Toponimlarni turlari – joy nomlari va rayonlashtirish haqida mulohazalar. O‘z.GJA. 42-jild. – T., 013.

5. G‘ulomov.P.N., Mirkomilov M.T. Toponomika va geagrafik terminshunoslik. O‘quv qo‘llanma. – T.: Unversitet. 005.

6. Hakimov.M. Kartadagi so‘z . – T.: Olam, 019. – 8 b.

7. Hakimov.M.Toponimika. – T.: Mumtoz so‘z, 006. –113 b.

8. Hasanov.H. Tanlangan asarlar. – T.: Vneshinvestprom, 019.

9. Qadimiy Xovos tarixi. muslim.uz.

10. Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. – T., 005. – 14 b.

11. Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlarini hosil qiladigan asosiy terminlar va boshqa so‘zlar lug‘ati. – T., 001. – 176 b.

12. Qorayev S. Toponimika. – T.: O‘zbekiston faylasuflar jamiyati, 006. – 83 b.

13. Rizakulovich, Irmatov Ikhtiyor. “Economic relations in the terminological system.” Linguistics and Culture Review 5.S1 (2021): 1623-1631.

14. Бобур З.М. Бобурнома. Академик нашр. – Тошкент, 1960. – Б. 65.

15. Срэднеазиасткие крорты, советская энциклопедия 1-е изд ., М.

16. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиёлик географлар ва сайёҳлар . – Т., 1964. – 52 б.

PSIXOANALIZ TA’LIMOTI PSIXOLOGIK XIZMATNING NAZARIY ASOSI SIFATIDAGI TALQINI

Eshonqulova Zebiniso Rashidovna,
Sayimova Sevara Xikmatillayevna
Guliston davlat universiteti akademik litsey psixologlari

Annotatsiya: Eng avvalo, psixoanaliz nimani o‘rganadi degan savolga javob berishimiz kerak.. Ushbu ta'limotning asosi xulq-atvor modeli insonning tubida yashirinib bo‘lmaydigan ongsiz sabablarga ega degan taxminga asoslanadi. O‘tgan asrning o‘rtalarini psixologik fandagi inqilob deb ta'riflash mumkin, chunki dunyoga ichki psixologik stressga yangi nuqtai nazardan qarashga imkon beradigan usullar taqdim etildi. Mazkur ta’limotning asoschisi Freydning so‘zlariga ko‘ra, inson uch komponentdan iborat. Ular “Superego”, “Men” va “Bu” nomlarini oldilar. “Bu” shaxsiyatning ongsiz qismi bo‘lib, unda turli tortishish ob'ektlari yashiringan. “Men” bu “Bu” ning davomi bo‘lib, tashqi kuchlar ta'siri ostida vujudga keladi. “Men” bu eng murakkab mexanizmlardan biri bo‘lib, uning faoliyati ongli ham, ongsiz ham darajalarni qamrab oladi. Shunga asoslanib, “Men” psixikani tashqi ta'sirlardan himoya qilish vositalaridan biri ekanligi kelib chiqadi. Tug‘ilganda ruhiyatni shikastlanishdan himoya qiladigan ko‘plab mexanizmlar tashqi ogohlantirishlarning ta'siriga tayyor. Biroq, shaxsiyatni shakllantirish jarayonining buzilishi va oilada hukmronlik qilayotgan salbiy mikroiqlim turli xil patologiyalar manbai bo‘lishi mumkin. Bunday holda, ob'ektiv voqelikning ta'siri himoya mexanizmlarining zaiflashishiga olib keladi va egrilikning sababi bo‘ladi. Bu ruhiy kasalliklar paydo bo‘lishiga olib keladigan adaptiv mudofaa mexanizmlarining egri kuchidir.

Psixoanaliz - bu ilmiy kuzatish, shaxsni o‘rganish usuli: uning xohish-istaklari, harakatlantiruvchi kuchlari, xayolotlari, erta rivojlanishi va hissiy kasalliklar Freyd tomonidan ilgari surilgan inson psixikasining tavsiflari psixologiyada keng qo‘llaniladi. Bugungi kunga

kelib, ushbu nazariya asosida ko‘plab zamonaviy psixoterapevtik tuzatish usullari qurilgan. Jungning analitik psixoanalizi va Adlerning individual psixoanalizi patologik idrokning manbasi bo‘lgan ichki nizolarni aniqlash uchun asosiy “vositalar” dir. Yuqorida aytib o‘tilgan olimlarning nazariyalari Zigmund Freydning izlanishlariga asoslanadi. Ushbu usullarning asosiy farqi - jinsiy motivlarning cheklangan ahamiyati. Freydning izdoshlari tufayli shaxsning ongsiz qismi yangi xususiyatlarga ega bo‘ldi. Psixoanaliz usuli ushbu ta'limotning butun tushunchasini to‘liq ochib beradigan uchta asosiy elementga asoslanadi. Birinchi element - bu o‘qish uchun material to‘planadigan bosqichning bir turi. Ikkinchi element ma'lumotlarni sinchkovlik bilan o‘rganish va tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Uchinchi element - tahlildan olingan ma'lumotlardan foydalangan holda o‘zaro ta'sir qilish. Ma'lumot to‘plash uchun turli xil usullar, jumladan, muxolifat, uyushma va uzatishda foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: Psixoanaliz, xulq-atvor, Zigmund Freyd, psixokorreksion ishlar, analitik individual psixokorreksiya, psixologik maslahat, psixoanalitik terapiya.

Kirish qismi: Psixologik xizmatda psixoanaliz ta’limoti nazariyalaridan foydalanish.

Psixologik xizmatni ko‘pgina yo‘nalishlarida psixoanaliz ta’limotidan foydalanishga asoslangan yondashuv psixikaning ongsiz darajasida yuzaga keladigan ma'lum jarayonlarni aniqlashga imkon beradi. Ushbu usuldan foydalanish ruhiy kasalliklarni keyinchalik tuzatish maqsadida patologik jarayonlar to‘g‘risida ma'lumot olish imkonini beradi. Tuzatish ichki nizolarni va ularning paydo bo‘lish sabablarini tan olish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Ushbu usulni qo‘llashning muhim shartlaridan biri psixolog va bemor o‘rtasida psixologik noqulaylikni bartaraf etishga qaratilgan kuchli kommunikativ aloqani yaratishdir. Psixoanaliz ichki ongdan kelib chiqqan holda, instinktlar va zavq printsipi, odam zo‘riqishi asosida boshqariladi. Buning uchun bemor boshida paydo bo‘lgan har bir fikrni aytishi kerak. Bu fikrlar odobsiz yoki bema'nilik yoqasida bo‘lishi mumkin. Yuqori natijaga erishish uchun konsultatnt va mijoz o‘rtasida to‘g‘ri aloqa o‘rnatish kerak. O‘tkazish texnikasi bemorning ota-onasining xarakterli shaxsiy xususiyatlarini konsultantga ongsiz ravishda topshirishni anglatadi. Shunday qilib, mijoz konsultantga xuddi bolalik davrida yaqin qarindoshlariga qanday muomala qilgan bo‘lsa, xuddi shunday munosabatda bo‘ladi. Shu bilan birga, uning o‘rnini bosuvchi shaxs shaxsiyatni shakllantirish jarayonida olingan bolalarning xohish-istaklarini, shikoyatlari va psixologik shikastlarini aniqlash imkoniyatiga ega. Psixoterapevtik aralashuv ko‘pincha mijoz tomonidan kelib chiqadigan ichki qarshilik fenomeniga duch kelishiga e'tibor berish kerak. Bu o‘zini sabablar munosabatlarini tushunishdan bosh tortish va xatti-harakatlarning yangi modelini yaratish jarayonini buzish shaklida namoyon bo‘ladi. Qarshilik sababi ruhiy buzilishlarning sabablarini aniqlashda to‘siqlar paydo bo‘lishi bilan birga keladigan ichki nizolarga tegmasdan ongsiz ravishda rad etishdir. Shaxsni tahlil qilishning asosiy vazifasi to‘rtta ketma-ket harakatlarni bajarishdir:

- talqin qilish;
- qazib olish;
- aniqlashtirish;
- qarama-qarshi.

Bundan tashqari, mijoz va konsultantning birgalikdagi harakatlari tahlil natijasida aniqlangan aniq maqsadga erishishga qaratilgan. Tushlarning talqini behush sabablarning deformatsiyalangan shakli bo‘lgan tushlarning ta'birini o‘z ichiga oladi.

1.Psixokorreksion yo‘nalishda psixoanalizning asosiy tushunchalarini o‘rganish tamoyili

Ma’lumki, psixoanalizning asosini inson psixikasining tabiati va faoliyati to‘g‘risida bir nechta fikr va tushunchalar tashkil etishini bilib oldik. Ular orasida qatag‘on g‘oyasi muhim o‘rin tutgan. Psixoanalizning paydo bo‘lishining falsafiy kelib chiqish sabablarini ko‘rib chiqishga bag‘ishlangan bo‘limda “Psixoanalitik harakatlar tarixi to‘g‘risida” asarida ta'kidlanganidek, Freyd qatag‘on nazariyasiga mustaqil ravishda kelgan va ko‘p yillar davomida uni o‘ziga xos deb hisoblagan. Ammo bir marta O.Rank Freydning e'tiborini nemis faylasufi A. Shopenxauerning “Dunyo iroda va vakillik sifatida” asariga qaratadi, unda og‘riqli holatni idrok etishiga qarshi turish g‘oyasi mavjud edi va shu narsa qatag‘onlarning psixoanalitik tushunchasiga to‘g‘ri kelganligi ma'lum bo‘ldi. Freydning “Tushlarning talqini” asarida aytib o‘tgan A. Shopenhauerning ijodi bilan tanishishi uning qatag‘on tushunchasini ilgari surishiga turtki bo‘lgan. Shuningdek, u repressiya g‘oyasini G. Linderning empirik psixologiya bo‘yicha darsligidan olgan bo‘lishi mumkin. Ushbu darslik I. Herbartning asosiy g‘oyalarining umumlashtirilgan taqdimoti bo‘lib, unga ko‘ra ongdagi narsalarning aksariyati “undan siqilgan” bo‘ladi deb aytib o‘tgan.

Bundan tashqari, Freydning parchalanish haqidagi g‘oyalari haqiqatan ham psixoanalizning asosini tashkil etdi. Shunday qilib, J. Breyer bilan hamkorlikda nashr etilgan “Isteriya bo‘yicha tadqiqotlar” asarida u o‘zini ruh tomonida bo‘lmagan ba'zi ruhiy kuchlar dastlab patogen g‘oyani birlashmadan chiqarib tashlaydi va keyinchalik uning xotiraga qaytishiga to‘sqinlik qiladi. “Tushlarning talqini” da u bu g‘oyani ishlab chiqardi: siqilishning asosiy sharti bolalar majmuasining mavjudligi. To‘plash jarayoni insonning bolalikdan jinsiy istaklariga tegishli; qatag‘onni sezishdan ko‘ra eslab qolish osonroq. Avvaliga qatag‘on o‘rinli bo‘ladi, lekin oxir oqibat u ruhiy hukmronlikning buzuq rad etishiga aylanadi.Freyd qatag‘onning aniq ta'rifiga ega emas edi. Qanday bo‘lmasin, u o‘zining turli asarlarida qatag‘onni tushungan: bu ongli ravishda amalga oshiriladigan aqliy harakat ongsiz ravishda amalga oshiriladigan jarayondir.

Shuningdek, nevrotik kasalliklarni o‘rganish va davolash Freydni nevrotiklar nomuvofiq istaklar bilan bog‘liq g‘oyalarni mutlaqo rad etolmaydi degan fikrga olib keldi. Bu g‘oya ong va xotiradan yo‘q qilinadi, lekin u behush holda yashashni davom ettiradi, birinchi imkoniyatda u o‘zidan ongga buzilgan almashtirishni faollashtiradi va yuboradi. Ko‘rinib turganidek, ko‘pgina sabablar tufayli qutulgan yoqimsiz his-tuyg‘ular o‘rnini almashtirish g‘oyasiga qo‘shiladi. Bunday almashtirish g‘oyasi nevrotik alomatdir, buning natijasida oldingi qisqa muddatli mojarolar o‘rniga uzoq davom etadigan azob-uqubatlar paydo bo‘ladi. Freyd o‘zining “Musoning odami va yakka dinning odami” asarida ta'kidlaganidek, ilgari qatag‘on qilingan g‘oya yangi sabab ta'siri ostida uyg‘ongan, odamning qatag‘on qilingan jozibasini kuchaytirishga yordam beradi. Va odatdagi qoniqish uchun yo‘l uni “jo‘shqin chandiq” deb atash mumkin bo‘lganligi sababli yopilganligi sababli, u zaif joyda biron bir joyga boshqacha yo‘l ochib beradi. Erzats-qoniqish deb ataladigan yo‘l, hozir o‘zini “roziliksiz”, balki ong tomondan tushunmasdan paydo bo‘ladigan simptom shaklida his qiladi. Nevrotik kasallikdan xalos bo‘lish uchun simptomni ongdan ongga qadar bo‘lgan qatag‘on bilan bir xil yo‘llar bo‘ylab qatag‘on qilingan vakillikka tarjima qilish kerak. Agar qarshiliklarni bartaraf etish tufayli qatag‘on qilinganlarni ongga qaytarish mumkin bo‘lsa, bemor tahlil qiluvchining rahbarligida qatag‘on yordamida emas, balki oldini olishni istagan intrapixik to‘qnashuvdan qutulishi mumkin. Shu

munosabat bilan, Freyd tomonidan qatag‘onni odamning “kasallikdan qochish” urinishi, psixoanalitik terapiya esa muvaffaqiyatsiz qatag‘onlarning o‘rnini bosuvchi vosita sifatida ko‘rilgan.

2. Psixologik maslahat berishda psixoanalizning nazariy usullarini qo‘llash.

Psixologik maslahat berishda psixoanalizning nazariy usullarini qo‘llash uchun psixotahlil ta'limotini bilib olsak foydadan holi bo‘lmaydi. Psixotahlil ta’limoti bu ongdan siqib chiqarilgan istak-mayllar yana ong sohasiga o‘tkazilib, katarsis yo‘li bilan ruhiy jarohat yetkazuvchi kechinmalarni anglatish orqali yordam berishga asoslanadi. Bunda erkin assotsiatsiyalar, tushlar talqini, qarshiliklar, transferlar, yanglish harakatlar tahlili usullaridan foydalaniladi. Quyida ushbu usullarga qisqacha izoh berib o‘tamiz:

- Erkin assotsiatsiyalar metodi. Psixolog mijozga o‘z kechinmalari bilan bog‘liq xohlagan assotsiativ fikrlarini aytishni taklif etadi. O‘zi esa faqatgina aytilayotgan fikrlar mazmuniga emas, balki voqealar ketma-ketligi hamda mijoz tahlil qilishdan qochayotgan jihatlarga e'tiborini qaratadi.
- Tushlar talqini. Z.Freydning fikricha, tush ongsizlik sohasiga boruvchi eng qisqa yo‘ldir. Aynan tush vaqtida “Men”ning himoya mexanizmlari susayib, ongdagi yashirin xohish va kechinmalar namoyon bo‘ladi. Amaliy psixologning vazifasi – tushning mazmunini ochish va mijozga aynan shu tush vujudga kelishiga sabab bo‘lgan holatni o‘rganishga yordam berishdan iborat;
- Qarshiliklar tahlili. Bu usulni qo‘llashdan maqsad – muammoni real idrok etish uchun aynan qanday psixologik himoya mexanizmi to‘sqinlik qilayotganini va qanday vaziyatda himoya funksiyasiga ehtiyoj sezilmasa-da, ushbu mexanizmning ishtirok etayotganini aniqlashdan iborat;
- Ko‘chirish tahlili. Klassik psixotahlilda mijozning avval boshdan kechirgan psixologik jarohatlari bilan bog‘liq emotsiyalarini psixologga ko‘chirishining tahlili ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu psixologga mijozning psixologik muammolari sababini kuzatish va tahlil qilish hamda mijoz xulqining aynan bu shakli vujudga kelishini yuzaga keltirgan omillarni aniqlashga yordam beradi.
- Interpretatsiya. Maslahat jarayonida interpretatsiyaning o‘rnini baholash qiyin. Bu metod mijozga o‘z kechinma va xulq-atvorining yashirin hamda noaniq sabablarini aniqlashga yordam beradi. Ammo bu jarayonni amalga oshirish psixologdan ehtiyotkorlikni talab etadi. Interpretatsiya jarayonida psixolog mijoz qabul qilishi mumkin bo‘lgan jihatlarnigina tushuntirishi, unga tushunarli bo‘lgan tilda suhbatlashishi lozim. Yuqorida keltirib o‘tilgan tavsif klassik psixotahlilga xos, ammo psixoanalitik terapiyaning boshqa shakllari ham mavjuddir.

Psixoanalitik terapiyaning haqiqiy psixotahlilga aloqasi doirasida ikkita nuqtai nazar mavjud: a) psixoanalitik psixoterapiya psixotahlildan sifat mazmuniga ko‘ra farq qiladi; b) psixoanalitik psixoterapiya psixotahlildan miqdor mazmuniga ko‘ra farq qiladi. Birinchi fikrga muvofiq, analitik bilan mijozning faol ishtiroki ko‘zda tutiladigan psixotahlildan farqli o‘laroq psixoanalitik psixoterapiyada mijoz uchun davolanishga muhtoj bemor roli ajratiladi. Ikkinchi nuqtai nazarga ko‘ra, psixoanalitik psixoterapiya ruhiy kasalliklarni davolash metodi sifatida psixotahlildan seanslarning davomiyligi va soni bilan farq qiladi. Terapevtik seanslar psixoanalitik seanslarga nisbatan soni va kam davom etish jihati bilan farqlanadi. Har ikkala fikrni solishtirib shunday xulosaga kelish mumkin: birinchidan, analitik psixoterapiya mijozda

namoyon bo‘ladigan u yoki bu belgilarning ongsizlik mazmunini ochishga ko‘proq e'tibor berib, klassik psixotahlilga o‘xshab ketadi; ikkinchidan, terapiyaning ushbu turi psixoanalitik usullar yordamida shaxsni yoppasiga taftish qilmasligi bilan psixotahlildan farqlanadi. Terapevt ruhiy buzilishning paydo bo‘lishi va surunkali kechishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan mijoz psixikasining qirralarinigina tekshiradi. Qisqa psixoanalitik terapiyada esa terapevtik faollik darajasi oddiy psixoanalitik terapiyadan, xatto, psixotahlilning o‘zidan ham yuqoridir. Qisqa psixoanalitik terapiya diqqatni mijozining qator ziddiyatlariga emas, balki markaziy ziddiyatlarga jamlaydi, fokuslashtiradi. Shuning uchun bu terapiyani ko‘p hollarda fokusli terapiya deb atashadi. Qisqa terapiya seanslari 10 tadan 30 tagacha bo‘lishi mumkin. Ko‘rib chiqilayotgan kasallik genezisida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lmagan va tahlil jarayonida aniqlanmagan zararli ziddiyatlar hisobga olinmasligi mumkin bo‘ladi.

3. Psixokorreksiyada psixodinamik yo‘nalish asoslari va ularni o‘rganish.

Psixodinamik yo‘nalish ta’limoticha, determenizm ongsiz psixik jarayonlar bilan ta'riflanadi. Shunga binoan shaxsda anglanmagan qarama-qarshi motivlarni, intrapsixik mojarolarni asl sabablarini hamda mijoz muammolarini hal qiluvchi muhim yechimlarni mijoz tomonidan anglanilishi muhimligiga e’tibor beriladi. Z.Freyd o‘z asarlarida instinktiv hayot talabi va unga qarshilik ko‘rsatish natijasida yuzaga keladigan intrapsixik mojarolar oqibatida insonda turli kasalliklar namoyon bo‘la boshlashini ma’lum qiladi. Psixodinamik yo‘nalishning asosiy maqsadi anglanmagan holatlarni anglanilishidir. Psixodinamik yo‘nalish asosida faoliyat ko‘rsatayotgan psixolog shaxsni chegaralangan, bosilgan impulslari ularga ko‘rsatilgan qarshiliklarini topishga qaratilgan. Ularning fikricha, anglanish hosil bo‘lishi bilan shaxsda o‘zgarishlar yuz bera boshlaydi. Psixodinamik yo‘nalishning asosiy jarayonlari:

- Konfrontatsiya
- Aniqlik kiritish
- Interpretatsiya
- Qayta ishlash

hisoblanadi va bularning har birini yana ham atroflicha o‘rgansak mukammal tushunib olgan bo‘lamiz desak tog‘ri bo‘ladi.

4.Xulosa

Shunday qilib, nafaqat psixologik xizmat sohasida va psixoanalizda Freydning nazariyalari keng tanqid qilingan bo‘lsa-da, uning ishi psixologiyaga muhim hissa qo‘shganligini unutmasligimiz kerak. Uning faoliyati psixologik muammolarning barchasiga emas, balki fiziologik sabablarga ega emasligini ta'kidlab, aqliy kasalikka qanday qarashimizdagi muhim o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. Uning fikriga ko‘ra, aqliy muammolarni hal qilish orqali ular psixoterapiya inqilobini kuchaytirishi mumkin. Ko‘pgina zamonaviy psixologlar Freydning g‘oyalariga ko‘p ishonishmas ekanligini aytishadi. Balki bunga ehtimol, bugungi kunda psixologiyaning qayerdaligini tushunish uchun biz qayerga kelganimiz va bu yerga qanday yetib kelganimiz haqida o‘ylashimiz kerakmi deb oylab qolaman. Freydning ishini o‘rganish psixologik xizmatda muhim bir harakatni anglash imkonini beradi, bu albatta ruhiy salomatligimiz haqida qanday fikr yuritishimizga va turli psixologik kasalliklarga qanday munosabatda bo‘lishimizga yordam beradi. Ushbu nazariyalarni va bundan keyin kelganlarni o‘rganish orqali psixologik xizmatning boy va qiziqarli tarixini yaxshiroq tushunishimiz mumkin mumkin bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Freyd. Z Psixoanaliz asoslari. Toshkent. Ziyonur. 018. 120-b.
2. Nishonova. Z.T., Asomuddinova Sh. Psixologik maslahat. Toshkent. Fan va texnologiya nashriyoti. 007-y. 158-b.
3. www.saviya.uz
4. www.ziyonet.uz

МОДИФИКАЦИЯ ОТКРЫВАЕТ БОЛЬШИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ УВЕЛИЧЕНИЯ АССОРТИМЕНТА И КОНКУРЕНТНОСПОСОБНОСТИ ШЕЛКОВЫХ ТКАНЕЙ

Н.Р.Шеркулова, М. Б. Маматкулова, И.Б.Янгибоев, Ш.Ф.Эшқуватов
Доцент, преподователь, преподователь, преподователь
Гулистанский государственный университет
sirdaryoxf.@umail.uz

Abstract: The article presents the results of testing the tension process and research aimed at improving the preparation of threads for weaving. Attention, first of all, was paid to find out the reasons for the high uneven tension and breakage of the threads, which contribute to the unevenness of raw silk in linear density. To reduce breakage, we proposed a modification of silk during primary processing, which was determined experimentally. It was found that treatment with a polymer significantly improves the physical and mechanical properties of protein fibers; these fibers initially have very good strength characteristics due to a high degree of polymerization.

Keywords: silk, modification, polymer, qualities, composition, fiber elasticity, fiber breakage, physical and mechanical properties, fibroin.

Аннотация:В статье проведены результаты испытания процесса натяжения и исследования направленные на совершенствование подготовки нитей к ткачеству. Внимание, прежде всего было обращено по выяснения причин высокой неравномерности натяжения и обрывности нитей, способствующих неровноты шелка-сырца по линейной плотности. Для снижения обрывности нами предложена модификация шелка при первичной обработке, которые определялись экспериментально. Выявлено, что обработка с полимером в значительной степени способствует улучшению физико-механических свойств белковых волокон, данные волокна изначально обладают очень хорошими прочностными показателями, за счет высокой степени полимеризации.

Ключевые слова: шелк, модификация, полимер, качества, композиция, упругость волокна, обрывность волокна, физико-механические свойства, фиброин.

Для успешного вхождения экономики страны в международную экономическую систему отечественным текстильным предприятием следует производить исключительно конкурентоспособные товары, которые соответствовали бы требованиям современного мирового рынка. Для достижения надлежащего уровня конкурентоспособности продукции необходимо обеспечить контроль за ее высоким качеством и экономичностью.

Важное место во все отечественной текстильной промышленности занимает изготовление шелковых тканей. Текстильная индустрия является одной из наиболее развитых отраслей промышленности Узбекистана. Предприятия отрасли производят пряжу, нити, суровые и готовые ткани. Получило развитие производство трикотажных и швейных изделий: одежды и бытовых изделий. Важность для Узбекистана развития этой отрасли экономики связана со следующими факторами: наличие собственной сырьевой базы шелка (хлопка и шерсти); текстильная промышленность является трудоемкой отраслью, а, следовательно, ее развитие может способствовать решению проблем занятости и повышения уровня жизни населения.

Для этого, необходимо в большей степени привязать программы учебных заведений текстильной отрасли к потребностям бизнеса. В частности, нужно ввести систему стимулирования предприятий отрасли принимать на работу и стажировку учащихся текстильных колледжей и института и производить их обучение на рабочем месте. Это можно делать, например, уменьшив налоги на труд для практикантов-учащихся средне-специальных и высших учебных заведений или введя другие налоговые льготы для стимулирования интеграции учебного и производственного процесса (например, как это сделано для людей с ограниченными возможностями). Кроме того, необходимо ввести практику государственной поддержки наиболее перспективных специалистов отрасли в сфере профессионального обучения за рубежом.

В мире требование к улучшению качества текстильных волокон и спрос на изделия из натурального шелка растет день за днем, и при их производстве использование полимерных композиций играет важную роль. В связи с этим разработка полимерной композиции и способов их получения для улучшения технологических и структурных свойств натуральных шелковых волокон, а также разработка высококачественных шелковых нитей и эффективных технологий имеет важное значение.

В мире с целью создания новых ассортиментов изделий из шелковых тканей, отвечающих требованиям внутреннего и внешнего рынков, проводятся научно-исследовательские работы по разработке способов получения натуральных шелковых нитей новой структуры с лечебно-гигиеническими свойствами, а также созданию и освоению новой современной техники и технологий по переработке шелка-сырца. В связи с этим определение оптимальных составов, физико-химических и эксплуатационных свойств водорастворимых полимерных композиций, применяемых для улучшения блеска и прочности волокон натурального шелка, изучение механизма взаимодействия волокон натурального шелка с полимерными композиционными модификаторами, придание прочности шёлковым тканям из качественных натуральных шелковых волокон, а также создание технологии выработки тканей имеет особое значение.

В республике особое внимание уделяется развитию текстильной промышленности, изысканию путей интенсификации процессов переработки текстильных материалов и природных волокон, что ведет к повышению конкурентоспособности готовых изделий. В стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 017-2021 годы сформулированы задачи, в частности «повышение конкурентоспособности национальной экономики, …снижение расхода энергии и

ресурсов в экономике, … широкого внедрения в производство энергосберегающих технологий»[29].

Контроль за качеством предполагает проверку соответствия показателей качества тканей требованиям нормотивно-технической документации. Оценка уровня качества означает выбор номенклатуры показателей качества, определение их числовых значений, выбор базовых и расчет относительных показателей. Особо важное значение имеет оценка уровня качества специальной ткани. В этом случае основной показатель уровня качества ткани - это соответствие ее назначению. Согласно назначению ткани выбирают те или иные показатели для оценки ее качества. Кроме того, необходимо учитывать следующие показатели: эксплуатационные, гигиенических свойств, эстетические, технологические, а также волокнистый состав и структуры показатели тканей. Для определения качества шёлковых тканей используются следующие показатели [1,с.78]:

Таблица 1

Показатели для определения качества шёлковых тканей

Наименование показателя качества	Стандарт, определяющий норму показателей	Наименование характеризуемого свойства
1. Поверхностная плотность ($г/м^2$)	ГОСТ 3811	Масса ткани
2. Разрывная нагрузка, Н	ГОСТ 3813	Прочность при растяжении
3. Результирующая номинальная линейная плотность сырья, текс	ГОСТ 6611.1	Толщина нити, пряжи
4. Число нитей на 10 см, по основе и утку.	ГОСТ 3812	Плотность ткани
5. Ширина, см	ГОСТ 3811	Линейный размер
6. Стойкость к истиранию по плоскости.	ГОСТ 18976	Износостойкость
7. Воздухопроницаемость, $дм^3/ (м^2 \cdot с)$	ГОСТ 3816	Гигиенические
8. Гигроскопичность, %	ГОСТ 3816	Гигиенические

Для шелковых тканей бытового назначения, независимо от волокнистого состава, общие показатели включены в ГОСТ 4.6-85 - это ширина, поверхностная плотность, плотность ткани на 10 см. по основе и утку, разрывная нагрузка, устойчивость окраски в баллах и художественно-эстетические показатели. К дополнительным, в зависимости от волокнистого состава, показателям качества относятся прочность на раздирание, стойкость к раздвигаемости, осыпаемости, образованию пилинга, прочность закрепления

[29]*Указ Президента Республики Узбекистан № УП-4947 от 7 февраля 017 года «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан»*

ворса, стойкость к истиранию, гигроскопичность, паро- и воздухопроницаемость, электризуемость, драпируемость жесткость, несминаемость, белизна, прозрачность.

В зависимости от природы волокнистого материала и области применения их можно использовать те или иные составы и способы заключительной отделки для достижения выше сказанных качеств. Однако сложность осуществляемых технологии, проблемы экологии и токсикологии процесса заключительной отделки и высокая стоимость применяемых реагентов ограничивает широкое применение их в производстве для разных волокнистых материалов в том числе и для натурального шелка [2, с. 78].

В связи вышеотмеченными, нами были проведены исследования направленные на совершенствование подготовки нитей к ткачеству. В таблице представлены результаты испытания процесса натяжения.

Таблица

Результаты испытания натяжного прибора

Показатели	Значения показателей при сновании с натяжными приборами	
	существующим	модернизированным
Натяжение нити, сН: максимальное среднее минимальное	 27 16,5 6	 14 10,7 7,5
Среднее квадратическое отклонение, сН	4,01	1,63
Коэффициент вариации, %	32,68	16,36

Внимание, прежде всего было обращено по выяснения причин высокой неравномерности натяжения и обрывности нитей, способствующих неровноты шелка-сырца по линейной плотности. Известно, что среднее значение и равномерность изменения натяжения нитей, в процессе перематывания определяют качество подготовки основ к ткачеству [3].

Основной причиной повышенной обрывности при прохождении нити через глазки галев являются динамические удары по максимально растянутым нитям со стороны нижних и верхних частей глазка галева. Для снижения обрывности нами предложена модификация шелка при первичной обработке, которые определялись экспериментально.

Следовательно, можно с большой вероятностью предположить, что нанесение растворов водорастворимых полимеров и кератина способствует уплотнению структуры макромолекул фиброина и ее вторичных образований в составе белкового волокна, особенно на поврежденных участках волокна (рис.1).

-исходное волокно, -после обработки
композицией на основе ПС ДМАЭМА МИУК

Рис. 1. Изменение технологических свойств волокон

В силу того, что обработка с полимерной композицией в значительной степени способствует улучшению физико-механических свойств белковых волокон, данные волокна изначально обладают очень хорошими прочностными показателями, за счет высокой степени полимеризации. Но, в процессе переработки в изделия, в них возникают внутренние напряжения, которые могут негативно сказаться на их устойчивости к различным видам механических нагрузок [4, с.7].

Благодаря этому шелковые волокна, ткани и изделия из них не сминаются в процессе эксплуатации. Вместе с тем упругость волокна модифицированного натурального шелка становяться несколько раз лучше, например, чем исходного (табл.3).

Таблица 3

Показатели качества тканей новых структур из натурального шелка

Концентрация полимера,%	Вариант / Относит. показатели	Показатели								
		Разрывная нагрузка кН		Раздвигаемость двН		Жесткость мкН/см^2		Стойкость к истиранию	Толщина, мм	Воздухопроницае
			у	о		с				
1 -1,5	вариант	□□□	□□	□□	□□	□□□	□□	□□□	□□□	□□
	Относит. показатели	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□

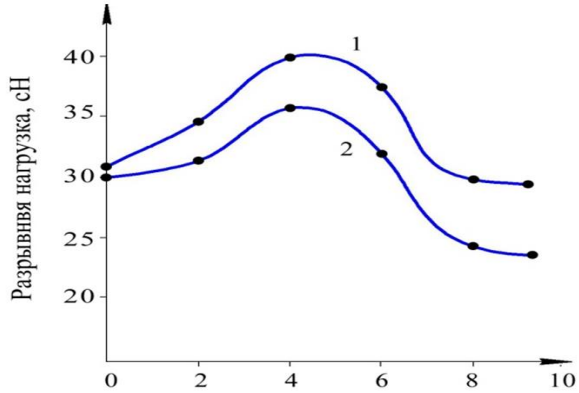

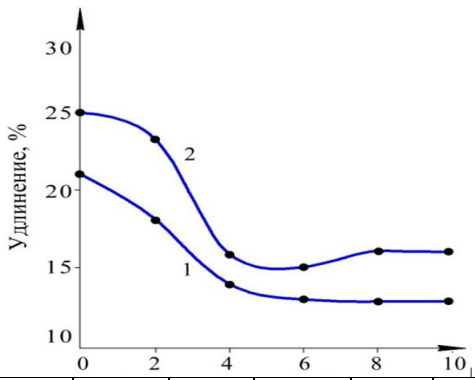

1 ,5-2,0	вариант	□□	□□	□		□□	□□	□□	□□	□□

	Относит. показатели	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□
2,0	вариант	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□□	□□□	□□
	Относит. показатели	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□
2,5	вариант	□□	□□	□□	□□	□□□	□□	□□	□□□	□□
	Относит. показатели	□□	□□	□□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□
3,0	вариант	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□□	□□□	□□
	Относит. показатели	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□
3,5-4	вариант	□□□	□□	□□	□□	□□□	□□	□□□	□□□	□□
	Относит. показатели	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□	□□

Установлено, что наличие в химической структуре полимерной композиции различных полифункциональных групп, которые уменьшает обрывность волокна и улучшает физико-механические свойства шелка, обеспечивающие улучшения гигроскопических свойств с сохранением комплекса эксплуатационных свойств.

И так, можно отметить, что модификация шелка с композицией на основе водорастворимого полимера и кератина открывает большие возможности для увеличения ассортимента тканей для национальной одежды Узбекистана, и в том числе, Центральной Азии.

Список литературы

1. Байбара.С.Н. Материаловедение / ФГБОУ ВПО «ЮРГУЭС», 012. – 78 с.

2. Ахмедов.С. Исследования механизма модификации натурального шелка в процессе заключительной отделки / Ташкент,ТИТЛП., 010, 78 с.

3. ГОСТ 4.6-85 Система показателей качества продукции (СПКП). Ткани шелковые и полушелковые бытового назначения. Номенклатура показателей [Электронный ресурс].

4. Несмелов Н.М., Сонгин М.А. Натуральный шелк: производство, свойства, применение, перспективы. Реферат. // “Белорусский государственный экономический университет” Кафедра товароведения непродовольственных товаров. – Минск, 015, [Электронный ресурс].

5. Шеркулова Н.Р и др. Улучшения характеристических свойств на натуральном шелке в процессе переработки с использованием модификатора// Universium: технические науки,- Москва, 021, 10(91), с.74-77

6. Полимерные составы в обработке текстильных материалов./ https://zinref.ru/000_uchebniki/04400proizvodstvo/000_lekcii_proizvodstvo_02/244.htm /- 12 с.,[электронный ресурс].

7. Киселев В.И., Рябинин С.Е. Современные методы оценки свойств волокон и волокнистых материалов // Химические волокна.-Москва, 005, №5, С.33-37.

8. Шеркулова Н.Р., Давлатов Р.М, Маматкулова М. Методы модификации шелковых волокон/. Монография. -Гулистон. – “Ziyo nashr-matbaa” ХК, 022г. -148с.

9. Шеркулова Н.Р., Давлатов Р.М. Исследования влияния модификатора на физико-механические свойства и на процесс крашения белковых волокон // IV Всероссийской молодежной конференции «Проблемы и достижения химии кислород- и азотсодержащих биологически активных соединений». Уфа 19 -20 ноября 020г., - С. 170-172.

10. Шеркулова Н.Р и др. Полимерные композиции ослабляет влияния физико-механических факторов на белковых волокон в процессе первичной обработки // Композиционные материалы, Ташкент, 020, №4, - С. 54-59

SHE’RIY MATNDA EVFEMIZMLARNING POETIK AKTUALLASHUVI

Muxudullayev Farrux Farxod o‘g‘li
O‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
muxudullayevf@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy ijodning lingvopoetik tahlil jihatidan evfemizmning poetik aktuallashuvini o‘zbek xalq shoirasi Halima Xudoyberdiyeva ijodi orqali uning she’rlaridan ayrimlarini keltirib tahlil qilishga harakat qildik.

Kalit so‘zlar: leksema, lingvopoetika, ortologiya, neyrolingvistika, yurislingvistika, amaliy tilshunoslik, lingvistik ekspertiza, evfemizm.

Abstract: In this article, we tried to analyze the poetic actualization of euphemism in terms of linguopoetic analysis of artistic creativity through the works of Uzbek folk poetess Halima Khudoyberdiyeva, citing some of her poems.

Keywords: lexeme, linguopoetics, orthology, neurolinguistics, legal linguistics, applied linguistics, linguistic expertise, euphemism.

Kirish. Jahon tilshunosligida lisoniy imkoniyatlardan amaliy foydalanishga, til birliklarining nutqda qo‘llanishi va ma’no-vazifa xususiyatlarini ochib berishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Muloqot madaniyati, ortologiya, neyrolingvistika, yurislingvistika, amaliy tilshunoslik, lingvistik ekspertiza kabi amaliy tilshunoslik sohalari salmog‘i kun sayin oshib bormoqda. Bu dunyo miqyosida texnik-texnologik taraqqiyot natijasida ma’naviyat muammosi dolzarblashayotganligi, mazkur muammolar echimi markazida shaxsning nutq madaniyati, muloqot salohiyatini rivojlantirish turganligi, tilga ma’naviyatni yuksaltiruvchi vositalardan biri sifatida munosabatda bo‘lish kuchayib borayotganligi bilan izohlanadi.

Tilning boy va go‘zal ifoda imkoniyatlaridan biri bo‘lgan evfemizmlar rolini kengaytirish ijtimoiy ehtiyojga aylanmoqda. Dunyo tilshunosligida til hodisalarining shakllanish omili, etimologik manbai, ma’noviy guruhi, funktsional jihati, milliy-mental xususiyatlari bo‘yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu evfemizmlarni ham ortologik hodisa va madaniy muloqot vositasi sifatida gender, ijtimoiy, pragmatik, lingvomadaniy, leksikografik jihatdan chuqur o‘rganishga imkoniyat yaratdi.

Tillarning geneologik va morfologik qurilishlariga bog‘liq ravishda har bir tilda evfemik ma’no fonetik, leksik, morfologik, sintaktik, frazeologik, paremiologik va noverbal vositalar bilan ifodalanadi, evfemik ma’noning namoyon bo‘lishida situativ-pragmatik va ijtimoiy omillar mazkur lisoniy vositalar bilan yaxlitlik hosil qiladi. Shuning uchun evfemashunoslik bu yaxlitlikdagi mazkur omillarning hamkorlik darajasi, fonetik, leksik, grammatik omilning kuchayishi pragmatik, shaxsiy omillar kuchsizlanishi evaziga sodir bo‘lishi kabi jihatlarini lingvopragmatik tadqiq qilish yo‘nalishlarida chuqurlashib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili

O‘zbek tilshunosligida XXI asrda shakllanayotgan antropotsentrik lingvistik yo‘nalishlarning asosiy vazifasi – insonni tilda, tilni esa insonda tahlil qilishga yo‘naltirishdan iborat. Uning diqqat markazida evfemizmlardan amaliy foydalanish samaradorligini ta’minlashning substantsial asoslarda hal qilinishi muammolari turadi.

Evfemik ma’no yuklangan ifodalar antik davrdan boshlab olimlarda qiziqish uyg‘otgan. O.M.Freydenberg tahriri ostida chop etilgan “Античные теории языка стиля” nomli asarda “evfemizm” tushunchasi Demokrit, Platon, Aristotel tomonidan ham tilga olinganligi haqida ma’lumot beriladi [1.,12]. Demak, bu til birligi haqida qadimgi davrlarda ham bilishgan, ulardan foydalanishgan va hozirga qadar istifoda etishadi. “Dastlab, evfemizmlar XII – XV asrlarda ingliz tilida paydo bo‘lgan. XIV asrlarda frantsuz madaniyati urf bo‘la boshlaydi, bu esa tilda ham o‘z aksini topadi” degan qarash ham bor.

Ingliz tili tarixini o‘rgangan olim R.Byorchfild Choser nazmining evfemik birliklari misolida tadqiqot olib borar ekan, evfemizm she’riyatning juda qulay uslubiy vositasi ekanligini e’tirof etadi. R.Byorchfild Choserni birinchi bor o‘z ijodida intim munosabatning evfemik shaklini berganligini ta’kidlaydi. Shekspir esa bu yo‘nalishni buzgan holda, o‘zining obrazlarini his-hayajonli birliklar bilan ifodalab, evfemizmdan faqatgina stilistik bo‘yoqni kuchaytirish vositasi sifatida foydalanadi.

Tahlillar va natijalar

Halima Xudoyberdiyeva **evfemik** ma’noli birliklarni qo‘llash borasida ham ulkan mahorat egasi sifatida ko‘z o‘ngimizda gavdalanadi. Adibning o‘z nutqida va qahramonlari tilida uchragan har bir so‘z va gapda ularning ruhiy-ma’naviy kayfiyati, orzu-niyati, insonga, hayotga, tabiat hodisalariga munosabati, dunyoqarashi va madaniy saviyasi, his-tuyg‘u va xulq-atvori aks etib turadi. Shoiraning qaysi asarini o‘qimaylik, ana shunday go‘zallikka duch kelaveramiz [2]. Shu o‘rinda “Neniki ko‘rdim kecha” she’riga nazar tashlaymiz. Har qo‘llanishda bir ma’no yashirinadi. Qaysidir o‘rinda qo‘pol so‘z «yumshog‘»iga, qaysinisida esa «yumshog‘»i, aksincha, qo‘poliga almashtiriladi:

Garchand ne ko‘rdim kecha
Bugun unutmog‘im shart.
Bir kun chirog‘im o‘char
Men bilan ketar bu dard.

Shoira “bir kun kelib **o‘larman**, shunda bu dardlarni o‘zim bilan olib ketaman” degan tushunchani **bir kun chirog‘im o‘char** tarzida evfemik ifodalab, voqelikni silliqlik bilan matnga joylaydi.

Ma’lumki, tilda **“o‘lmoq”** tushunchasini turlicha ifodalash imkoniyatlari mavjud. Jumladan, vafot etmoq, halok bo‘lmoq, qurbon bo‘lmoq, jonini fido qilmoq, bandalikni ado etmoq, yorug‘ dunyo bilan xayrlashmoq, narigi dunyoga ketmoq, chirog‘i o‘chmoq, yostig‘i qurimoq, ko‘ziga tuproq to‘lmoq kabi. Ijodkor “Bir kun men ham o‘larman” tushunchasini obrazli qilib, “**Bir kun chirog‘im o‘char”** tarzida evfemik ifodalamoqda. Mazkur tushunchani oddiy, so‘zlashuv usluliga xos tarzda emas, balki badiiy tarzda namoyon qilmoqda.

Xuddi shu tushunchani shoira boshqa bir she’rida o‘zgacha shaklda ifodalaganligini ko‘ramiz:

Bir kun tugab o‘lan, aytim,
Olsam **qaro yerga yo‘l,**
Tug‘ilganda boshimdayding,
O‘larda ham boshda bo‘l!

Mana individuallik, mana mahorat, mana o‘ziga xos yondashuv...Halima Xudoyberdiyeva asarlarini ko‘zdan kechirar ekanmiz, ijodkorning novatorligiga guvoh bo‘lamiz. Har qanday yoqimli narsa, yoqimli so‘z odamga yoqadi, kayfiyat bag‘ishlaydi. Lekin aksi bo‘lsa-chi? Odatda har qanday odamga qabriston, mozoriston, go‘riston degan so‘zlar xush kelavermaydi. Bu joyni evfemik ifodalash ana shunday **sovuq** tushunchani anchayin yumshatadi. Ijodkor asarda qabr va qabriston so‘zlarini qo‘llashdan chekinib, uni “**Olsam qaro yerga yo‘l”** tarzida matnga olib kiradi.

Xalq tili misoli bir buloq ekanligi ma’lum. Lekin bu buloqdan hamma ijodkor ham birdek suv icha olmaydi. Ma’lumki, shoiraning onalari paxta dalasida dorilangan suvdan ichib qo‘yib, hayotdan juda erta ketadi. Bunday paytda enaning ahvolini tasvirlashga so‘z ojiz. O‘z farzandini narigi dunyoga kuzatish onalar uchun qanchalar azob... Onaning o‘sha paytdagi ruhiy holatini quyidagi parchada shoira shunday tasvirlaydi. Odatda **go‘sha** leksemasi so‘lim, go‘zal maskanga nisbatan ishlatiladi. Shoira unga o‘zgacha ma’no yuklab, matnga olib kiradi. Enasining nutqida qabriston tushunchasini evfemik qo‘llab, uning o‘rnida **ul go‘shani supuribmi turmoq uchun** jumlasini qo‘llaydi:

Dil ovlashda mergan bolam, o‘, bolama,
Dorilarga bergan bolam, o‘, bolama.
Ul go‘shani supuribmi turmoq uchun
Mendan oldin borgan bolam, o‘, bolama.

Ma’lumki, evfemizmning bosh unsuri- xushmuomalalik. **O‘lim** singari shunday xunuk, yoqimsiz bir tushunchani shoira shaklan boshqa, mazmunan bir bo‘lgan evfemik vositalarni qo‘llab, har bir she’rida takrordan qochib, turlicha ifodalaganligini ko‘ramiz:

Biz o‘tarmiz. Eslar ul, qiz,
Bul asrdan qolgay shul iz.
Sho‘rlik o‘zbek. Sho‘rlik qirg‘iz.
Qoq o‘rtada o‘lim yig‘lar.

Jamiyat a’zolarining nutqiy madaniyati va malakasi oshib borishi bilan mavjud evfemizmlar evfemik vazifani bajarolmay qolmoqda, tushunchadagi dag‘allik, qo‘pollik yoki uyatlilik yuzaga chiqib qolmoqda hamda boshqa evfemizmlar bilan atalmoqda [3, 66].

Chunonchi, o‘zbek tilida bo‘g‘oz so‘zi madaniy muloqot talabiga mos kelmay qolgan vaqtda bu tushuncha ikkiqat so‘zi bilan ifodalangan. Vaqt o‘tib, o‘zbek lingvomadaniyatida ikkiqat so‘zida ham qo‘pollik – uyatlilik bor deb qabul qilina boshlagan. So‘ng uning o‘rnida homilador so‘zini qo‘llashga o‘tilgan. Hozirgi kunda ushbu so‘zda ham yashirilgan dastlabki belgisi namoyon bo‘la boshladi, shuning uchun homiladorlik tushunchasini yanada pardalash, ifodani silliqlash maqsadida **og‘iroyoq** so‘zi qo‘llanmoqda.

Halima Xudoyberdiyeva **“Yig‘ladim, xudojon”** she’rida bunday evfemik vositalardan ham joyi bilan o‘rinli foydalanganligini ko‘ramiz:

Yonimda, qonimda u kelmakdadir,
Balki **og‘iroyoq** kelinchakdadir.
Har holda el qoni qachon to‘xtadi-
Kelib g‘amimizni er deb yig‘ladim.

Shoira 1992-yilning alg‘ov-dalg‘ov kunlarida, turkiy qavmlar bir-biriga yov bo‘lganda, natijada beayb odamlarning qoni to‘kilganda, shoira tushkunlikka tushadi, bunday ko‘rguliklardan afsuslanadi. Allohdan To‘marisday, Temurbekday sardor so‘raydi. Shunday oqil odam ertami kech yurtga kelishini intiqlik bilan kutadi. Bunday oqil odam balki endi tug‘ilar, degan ma’noda obrazli qilib: **“Balki og‘iroyoq kelinchakdadir”,** – deydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, adib asarlarida evfemik vositalar rang-barang ko‘rinishlarga ega. Ularni ma’lum bir muhim belgilar asosida turli tomondan tasniflash – adib mahoratini ochishning ibtidosi. Halima Xudoyberdiyeva asarlarida qo‘llangan evfemik vositalarning mavzuviy rang-barangligi, semantik ko‘lamdorligi, shakliy xilma-xilligi

tasnif jarayonida muayyanlashdi.

Halima Xudoyberdiyeva evfemik vositalarni o‘z o‘rnida mohirlik bilan qo‘llab, har bir hodisa, shaxs, voqelik va unga o‘z munosabati tasvirida go‘zal evfemik vositalar tanlaydi, mavjud barqaror birikmalarga ham evfemik tus beradi. Natijada voqea-hodisalar, shaxsning ichki va tashqi qiyofasi hamda adibning ularga badiiy-estetik munosabati ta’sirli ifodalanadi.

Halima Xudoyberdiyeva mohir so‘z san’atkori sifatida o‘z ijodida til va ma’naviyat, madaniyat mushtarakligining uyg‘un holdagi ko‘rinishlarini namoyon qilib, o‘zbek ma’naviyati, milliy ibo, nazokat va andishani go‘zal va dilbar tilimizda ifoda etish mahoratini namoyish etdi.

Adabiyotlar:

1. Фрейденберг О. Античные теории языка стиля. –Москва, 1936, стр.12.

2. Xudoyberdiyeva H. Tanlangan asarlar. –Toshkent: Sharq., 020.

3. Omonturdiyev A. Professional nutq evfemikasi. –Toshkent, 006, 66-b.

4. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.

5. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.

6. Muhudullaev, F. INVERSION AS A SYNTACTIC OPPORTUNITY.

7. Тўйчиева, З. (2023). АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ “САРОБ” РОМАНИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. Journal of Universal Science Research, 1(4), 304-307.

XORIJIY TILLARNI O‘QITISHNING 4 - BOSQICHLI USULI.

Narbutayeva Zarnigor Maxammadqulovna
Guliston Davlat Universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqoladan maqsad shuki, xorijiy tillarni o‘qitishda pedagoglar birinchi navbatda o‘quvchining lug‘at boyligiga e’tibor qaratishi zarur. Lekin faqatgina lug‘at boyligini oshirish bilan chegaralanib qolmasdan keng qamrovli ish olib borish kerak. Har qanday chet tilini o‘rganish uchun avval ishonchli sinovdan o‘tgan va yaxshi natija beradigan oltin qoidalar talab qilinadi. O‘tilgan materiallarni takrorlab turish til o‘rganishning oltin qoidalaridan biridir. Bunda takrorlash jarayonining qanchalik uzoq vaqt davom etishi emas, balki takrorlanishning qanchalik tez-tez amalga oshishi muhim ahamiyat kasb etadi. Xo‘sh, to‘plangan lug‘at boyligidan samarali foydalanish uchun nima qilish kerak. Maqolada shu haqda munozara yuritiladi.

Kalit so‘zlar : xorijiy tillarni o‘qitish, til aspektlari, lug‘at boyligi, leksik, sintaktik , til satxlari

Annotatsiya: The purpose of this article is that when teaching foreign languages, educators must first of all focus on the vocabulary of the student. But it is only necessary to carry out a comprehensive work, without being limited to increasing the vocabulary. To learn any foreign language, Gold rules are required, which have previously been reliably tested and give a good result. Repeating the materials mentioned is one of the golden rules of language learning. It is not about how long the repetition process lasts, but about how often the repetition takes place. Well, what to do to effectively use the accumulated vocabulary . The article will discuss this issue.

Keywords: foreign language teaching, language aspects, vocabulary , lexical , syntactic, language fields

Bugungi kuda horijiy tillarni ayniqsa ingliz tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish va unga bo‘lgan talab benihoya ortib bormoqda, buning oziga xos sabablari mavjud. Birinchi navbatda, yosh avlodni, ona vatanga muhabbat va sadoqat, milliy g‘urur yuksak axloq va boy ma’naviy merosmizga iftixor tuyg‘usi milliy va umum bashariy qadriyat ruhida tarbiyalash zamonamizning dolzarb vazifalaridan biridir. Buning uchun yoshlarning xohish istaklarini inobatga olgan holda ularni har tomonlama yetuk va barkamol qilib yetishtirishda rivojlangan davlatlarning ilg‘or pedagogik tajriba va metodlaridan keng kolamli samarali foydala nish zamon talabidir zero, yoshlar har qanday davlat istiqbolini belgilovchi muhim omildir. Yoshlarga chuqur bilim berish ularning aqliy salohiyatini har tomonlama o‘stirish, mustaqil O‘zbekistonimiz kelajagi va uning ravnaqi uchun bilimli iqtidorli o‘z fikriga ega yoshlarni tarbiyalab yetishtirishdek sharafli va ayni paytda mashaqqatli vazifa biz pedagoglar zimmasiga tushadi. Ayni damda jahonhamjamiyatida ham iqtisodiy ham siyosiy sohada o‘z o‘rnini mustahkam egallayotgan ona vatanimiz kelajagi uchun horijiy tillarni puxta egallagan iqtidorli yoshlar zarur. Xorijiy davlatlar bilan turli sohadagi aloqalar kengaygan sari xorijiy tilga talab ham ortib bormoqda. O‘quvchi-yoshlar orasida tilni o‘rganish orqali xorijiy davlatlar va ularning tarixi, siyosati, iqtisodi urf-odatlariga qiziqish ayniqsa horijiy davlatlar tilini o‘rganishga qiziqish tobora ortib bormoqda.

Bu qiziqishlar o‘z o‘zidan ta’limi tizimida ta’lim siyosatini yanada takomillashtirishni, o‘quv materialarini qayta ko‘rib chiqishni va ularni davr talabiga mos kelishini talab qiladi. Respublikamiz ta’lim tizimida bo‘layotgan tub islohatlar ham shu sabablidir. Xorijiy til o‘qituvchisi sifatida shu sohadagi statistik ma’lumotlar bilan qiziqib ko‘rdim. Statistikaga nazar tashlaydigan bo‘lsak bugungi kunda o‘zbek yoshlarining ingliz tilini qanday tez va oson o‘rganish maqsadida internetda amalga oshirilgan qidiruvlar tarixidagi raqamlar juda yuqori yoshlarning ingliz tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishlarini ko‘rib haqiqatdan juda hayratlandim. Ingliz tilini o‘rganishga talab nega buncha ortib bormoqda?

Ingliz tili yoshlarga buyuk merosni munosib ravishda jahonga ko‘rsatish tanishtirish kerak bo‘lsa maqtanish uchun zarur qurol bo‘la oladi. Statistik ma’lumotlar biz ingliz tili o‘qituvchisi sifatida qanday qilib ingliz tilini yanada samarali qiziqarli va shu bilan birga oson o‘qitish yo‘llarini o‘ylab ko‘rishga undadi. Barchaga ma’lumki xorijiy tillarni o‘qitish va o‘rganish 5 ta muhim **a**spektga bo‘linadi: tinglab tushunish, o‘qib tushunish, grammatika, yozish va gaprish. Bu aspektlarni alohida o‘rgatish va o‘rganish uchun juda ko‘p manbalar, elektron qo‘llanmalar mavjud. Ta’lim jarayonida ulardan unumli foydalanish ta’lim sifatini oshirishga katta yordam beradi. Pedagoglar faoliyatidan kelib chiqqan holda shuni aytmoqchimanki, har qanday chet tilini o‘rganuvchilar uchun eng muxumi bu yetarlicha lug‘at boyligini to‘plash va uni samarali ishlata olishdir. Agar sizning o‘quvchilaringiz yetarlicha lug‘at boyligiga (vocabulary) ega bo‘lsa ular qolgan til **aspektlarini** osonlikcha o‘zlashtiradi. Chunki yetarlicha lug‘at boyligiga (vocabulary) ega o‘quvchi tinglagan ma’ruza va dialog nima haqidaligini tushunib yetishda nisbatan kamroq qiyinchilikka uchraydi. O‘qigan matnni ham oson tushunadi. Yetarlicha lug‘at boyligiga ega o‘quvchi o‘z fikrini yozma va og‘zaki bayon etishda ham o‘ziga xos ustunliklarga ega bo‘ladi. Aksincha, ya’ni o‘quvchingizda yetarlicha baza bo‘lmasachi u holda o‘quvchingiz xorijiy til **aspektlarini** o‘zlashtirishda juda ko‘p qiyinchiliklarga uchraydi.

Birinchi navbatda o‘z ona tilini bilishi kerak, ona tilini bilmagan o‘quvchi xorijiy tilni mukammmal o‘zlashtira olmaydi. Ona tili va xorijiy tilni qiyoslab o‘rganish yaxshiroq natija berishini hammamiz bilamiz. Ikkinchidan siz o‘quvchingiz qaysi usulda yaxshiroq o‘zlashtirib olishini aniqlab olishingiz kerak va shunga ko‘ra darslarni tashkil qilasiz. O‘quvchilarning qabul qilishi turlicha bo‘ladi ba’zilarda eshitgan narsani eslab qolish qobiliyati yaxshi bo‘lsa (audiotory learner) ba’zilarida esa sur’atlarda ko‘rganini eslab qolish qobiliyati yaxshi (visual learner), o‘qituvchi dars jarayonida bularni ham inobatga olishi kerak. Muhim qoidalardan yana biri dars jarayonida guruhlarda ish olib boorish bu sog‘lom raqobatni va tanqidiy yondashuvni ta’minlaydi. Yana bir muxim qoidalar bu xato qilishdan qo‘rqmaslik kerak, aksincha xatolardan to‘g‘ri xulosa chiqarish kerak. Chunki xato qilish orqali o‘rganish qiziq, foydali va shu bilan birga esda qolarli ekanligini o‘quchilarga singdirish kerak.

Shu maqsadda hamkasblarimga ingliz tilini o‘rgatishning 4 bosqichli tizimini tavsiya . Bu dastur ya’ni 1-4 topshiriqlar orqali siz o‘quvchilaringizni bir bir vaqtning o‘zida ham leksik, sintaktik, og‘zaki va yozma nutq aspektlarini qay darajada bilishni aniqlash va baholash imkoniyatiga ega bo‘lasiz. Tizim 4 bosqichdan iborat bo‘lib, u til satxlarini o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish imkoniyatini beradi. 4 bosqichli tizim asosida o‘quvchi so‘z topish, so‘z birikma yasash, gap tuzish va matn yaratishga yo‘naltiriladi. Jarayon natijasida bosqichma-bosqich o‘quvchilardan leksik, morfologik va sintaktik bmklari ham rivojlanib boradi. Bu tizim o‘ziga xos avzalliklarga ega bo‘lib undan har qanday til o‘rganishda va o‘rgatishda unumli foydalansa bo‘ladi. Yana bir avzalligi dars jarayonidagi har qanday soha va mavzuda tizimdan bemalol

foydalanish mumkin. Bunda o‘qituvchi o‘z o‘quvchilarining qobiliyati va bilim darajasidan kelib chiqqan holda ish tutadi, ya’ni mavzu tanlaydi. Bundan tashqari o‘qituvchi tizimning imkoniyatidan o‘quvchilar bilim salohiyatiga mavzuga ko‘ra turlicha foydalanadi. Masalan 1-2-tizim asosida tayanch so‘zlarni topish individual ishlash musobaqa darslarini tashkil qilish mumkin, 3-4 tizim orqali esa matn yaratib yozma va og‘zaki nutqni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Tizim soddadan murakkabga qarab boradi. Tizimning asosiy ta’limiy vazifasi o‘quvchi xotirasi idrok lug‘at boyligini nutqiy bkm uyg‘unlashuvi og‘zaki va yozma matn yaratish qobiliyatini rivojlantirish.

Tizimning 1-bosqichi berilgan mavzuga mos tayanch so‘zlarni tanlash matn uchun lug‘aviy zaxirasini yaratishga asoslanadi.

2-bosqich: tanlangan so‘zlar asosida so‘z birikmalar hosil qilishga yo‘naltirilgan, bu bosqichda o‘quvchi leksik morfologik bkm laridan foydalanadi va rivojlantiradi.

3- bosqich: mavzu doirasida so‘z birikmalar ishtirokida sodda va qo‘shma gaplar gaplar tuzish bilan shug‘ullanadi. Bu bosqichda o‘quvchilar sintaksisni , ya’ni ingliz tilida gap tuzishni, so‘z tartibini, inversiya qoidalari va gapdagi bosh va -darajali bo‘laklarni ajratishni o‘rganadi.

4 - bosqichda: o‘quvchilar tuzgan gaplarning mazmun mohiyatiga ko‘ra ularni mantiqiy ketma-ketlikda joylab bir butun matn yaratishlari talab qilinadi.

Bu tizim har qandey xorijiy tillarni o‘qitish uchun mos keladi.

EFFECTIVE USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Rakhimova Alina Eduardovna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Kazan Federal University
rahimovaalina@mail.ru
Shemshurenko Oksana Vladimirovna
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Kazan Federal University
oksanashemshurenko@gmail.com

Abstract: The article describes the possibilities of using multimedia technologies in teaching foreign languages. The authors note that the effective use of the latest technologies contributes to increasing the motivation and effectiveness of teaching foreign languages in general. In addition, the multimedia educational environment makes it possible to manage the process of education and upbringing, which is important when learning foreign languages.

Keywords: multimedia technologies, multimedia educational environment, independent work, computer, dialogue of cultures, sociocultural competence.

In the modern world, information processes are becoming increasingly important due to the rapid development of information tools, telecommunications systems and new multimedia technologies, since it is difficult to name any other area of human activity that would have such a strong impact on all branches of science, including pedagogy and psychology. The multimedia world has an impact on the entire system of psychological and pedagogical knowledge,

transforms the content and form of knowledge of the surrounding world, intercultural communication, and contributes to the development of creative components of human intellectual activity. One of the important components of educational activity is the acquisition and transformation of information, therefore, multimedia technologies can help teachers in the preparation of teaching aids, the creation of new forms of education, and the conduct of psychological and pedagogical research. Simultaneously with the transition of society to a new higher level of development, which is increasingly called informational, it forces modern education to solve the issue of preparing people for modern conditions of professional activity in this information society.

The rapid development and, above all, the spread of computer technology, followed by the introduction of multimedia technologies in education in the 90s, made it possible to develop an interactive educational process, since it was from that time that computers became an integral part of the educational process, marking the beginning of learning using computer technology, the main pedagogical features of which are the following:

- changing the nature of the interaction of the student with the teacher in the educational process, which makes the student the subject of the process of education and upbringing, able to manage this process;

- a significant increase in the volume and importance of students' independent work, moreover, independent work is carried out in a computer environment using the latest information technologies [1, 12-18 p.].

Modern computer educational programs can be divided into the following categories:

- the use of the computer as a teacher;

- the use of the computer as a learning stimulus, when the primary goal is to encourage students to discuss in the target language, to collective writing or to critically consider any problem;

- the use of a computer as a technical tool: it is in this capacity that the use of a computer is integrative in nature, since various technical means are combined in one and it becomes possible to simultaneously use various forms and methods of teaching, which contributes to modeling really communicative, and hence sociocultural situations. As a technical tool, a computer can be used in language education as a writing instrument (receptively, creatively and for information processing), as an archive, as a radio and audio installation; as a video installation;

- the use of a computer as a reference: dictionaries, lexicons, encyclopedias, bibliographic studies, information data banks with text, sound, illustrated documents;

- the use of a computer as a heuristic tool, as it offers new ways of learning, because learning with the help of a computer occurs independently, actively, consciously and and the students become more concentrated;

- the use of a computer as a means of communication: the Internet makes it possible to come into contact with representatives of other cultures, work on joint intercultural projects, during which special attention is paid to the diverse cultural characteristics of different cultures when exchanging sociocultural information and comparing these cultures and understanding one's own culture through the prism of another;

- the use of the computer as a teaching and educating multimedia tool [2, 34-39 p.].

With the help of computer technology, students develop the following competencies:

- language competence, as a computer greatly facilitates the process of mastering a foreign language;

- socio-cultural competence, since it makes possible intercultural communication through the global Internet with representatives of a different culture, and therefore makes the dialogue of cultures real. In addition to the above competencies, modern methodologists distinguish several more competencies that are not widespread in the Russian scientific methodological literature, but deserve mentioning.

- methodological competence, since with the help of a special, different from the traditional, setting of tasks, a new analytical approach to solving the goal is formed;

- ethical competence, when working with a computer should not be simplified to a reflex activity. However, we must not forget that the computer itself does not form communicative and sociocultural competences. It is only an excellent tool, the possibilities of which provide teachers with a wide field of activity to improve the efficiency of the entire pedagogical process and develop basic learning strategies and competencies.

The principle of developing basic learning strategies is extremely important in language education, since independence (the teacher is no longer the only supplier of knowledge, and students themselves must communicate with the computer, constantly make decisions), communication, socio-cultural and teamwork are, as we believe, motivating factors in modern pedagogical science.

The computer and modern multimedia technologies offer the following possibilities for their use in teaching foreign languages and humanitarian subjects:

- computers make it possible to store and transfer information from one medium to another. New technologies make available an almost unlimited variety and variety of information with different types of media impact. To achieve these goals, modern multimedia has a huge potential for educational and training resources. Information on the Internet or on digital media is more relevant, authentic and constantly updated;
- modern multimedia guarantee interactivity in the pedagogical and educational process. Educational multimedia programs respond flexibly to user-student data input (help system, methodological support system). Modern multimedia provides an opportunity to communicate with representatives of other cultures, reducing, and sometimes eliminating, distances between countries. From a pedagogical point of view, modern multimedia technologies contribute to didactic communication between students and a computer or make communication between a student and a teacher possible through multimedia;
- modern technologies have no time and space limitations. To transfer new knowledge, new pedagogical forms and opportunities are being created, for example, distance learning. In addition, multimedia is adapted to the individual psychological characteristics of students (for example, providing the possibility of an individual learning pace) [3, 4-15 p.].

The process of education and upbringing based on multimedia technologies is always a part of the multimedia learning environment. By multimedia learning environment, we mean a systematically organized structure in which all kinds of conditions are created on the basis of multimedia that contribute to learning and education. As for our research, the multimedia learning environment is, in our opinion, an ideal source of various sociocultural information. The multimedia learning environment covers the collection and compilation of various kinds of media and aids. At the same time, multimedia contributes to immersion in the outside world,

which especially stimulates the learning process. The multimedia learning environment, as part of a consciously organized social world, bases the learning process on the activity and consciousness of students.

The multimedia learning environment is organized in such a way that it becomes possible to manage the educational process by the students themselves, that is, it creates the prerequisites for independent learning of a foreign language, the main postulates of which are the following: 1) orientation of students in the educational process. If students have a clear idea of the goals and objectives of the classes, they can better navigate them, their independence and creativity will develop;) conscious responsibility for their own learning. This means that along with the given learning goals, students formulate their own goals and objectives, which helps them to judge the acquired knowledge and the progress achieved in learning; 3) introspection of learning and optimization of one's own way of learning. Students must develop the ability to constantly improve their way of learning, critically approach it; 4) introspection of sociocultural behavior [4, 42-47 p.].

Modern methodologists distinguish four main motives for the use of multimedia technologies:

- multimedia technologies are attractive and effective for learning a foreign language, since they can be used to easily explain not only linguistic, but also cultural phenomena. Multimedia technologies provide very important information that cannot be obtained from conventional media. In addition, the Internet has an unlimited amount of up-to-date authentic information that can be successfully used both in foreign language lessons and in teaching humanitarian subjects. All information can be stored in digital form. From the point of view of language education, multimedia technologies are of great interest also because they increase the efficiency of the process of teaching foreign languages;

- modern multimedia technologies increase the motivation to study and the concentration of students in the classroom. On the one hand, they offer a variety of teaching materials that distinguish them from traditional ones, as well as new forms and methods of working in the classroom. On the other hand, they effectively support the learning process. Modern multimedia technologies are a combination of authentic texts, drawings, sound recordings and video clips that help to understand educational material faster and keep it in memory longer;

- students with the help of modern multimedia technologies can immerse themselves in a different culture and better understand it, merge with it. With the help of the Internet, students get the opportunity to communicate with representatives of other cultures;

- from a methodological point of view, it is necessary that both teachers and students be competent in handling multimedia tools, since it is multimedia competence that is in great demand in the modern world.

Consequently, foreign language teachers face new challenges, the successful solution of which, in turn, opens up new opportunities. Since multimedia technologies play an ever-increasing role in the professional activities of any modern specialist, it is precisely today that there is a need to develop new concepts for the use of information and telecommunication technologies in teaching foreign languages.

Currently, scientists distinguish the following types of programs, the main purpose of which is to teach students independence and creativity:

- training interactive programs for individual work, providing for the active participation of students in the performance of any types of tasks;

- text programs for individual, pair and group work, contributing not only to the development of independence, but also such an important quality as the ability to work in a team;

- game programs based on problem situations and helping to increase the motivation of students;

- test programs that help to carry out various types of testing during the current and final control, as well as assessing the level of formation of socio-cultural competence;

-databases and programs developed on their basis, which contain modern approaches to training and education. In this case, the teacher performs the function of a consultant who manages the process of obtaining knowledge and directs it. Since these methods develop in students the ability to learn, independently solve problems.

As the main components of this kind of multimedia programs, we single out such as:

- socio-cultural organization of the material;
- creative approach to the preparation of tasks;
- a system of entertaining creative tasks;
- clarity and specificity;
- compliance with the level of preparedness of students;
- the implementation of the mental activity of students in the form of an independently made decision;
- the necessary end-to-end assessment system to track progress in the work of the student.

References:

1. R. Apel, New media and social networks and their influence on freedom in leisure time, German University for Health and Sport, formerly H:G University for Health & Sport, Technology & Art, № 15, 011.
2. M. Kerres, Multimedia and telemedia learning environments: Design and development", Fink, Munich, 008.
3. C. Becker, G. Blell, A. Rössler, Web .0 and complex competence tasks in foreign language teaching, Peter Lang, GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften, p. 96, 016.
4. J. Breuer, Self-directed learning, cooperative learning and complex teaching/learning methods - analysis of the forms in "conventional" face-to-face learning and their support by the Internet, In T. Esser, M. Twardy & K. Wilbers (eds .), e-learning in vocational training. Paderborn: Eusl, 011.

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ НА ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫХ НАПРАВЛЕНИЯХ

Абубакиров Наиль Ренатович

к.ф.-м.н, доцент, Казанский федеральный университет

nail.Abubakirov@kpfu.ru

Денисова Марина Юрьевна

к.*ф.-м.н, доцент, Казанский федеральный университет*

denisova_mar@mail.ru

Аннотация: В работе рассматриваются две достаточно простые математические модели: модель, описывающая строение молекулы белка и демографическая модель роста численности населения. Они являются удачными приложениями тем “Векторная алгебра” и “Дифференциальные уравнения”.

Ключевые слова: конформация белка, валентные и торсионные углы, скалярное произведение векторов, модели численности роста населения, дифференциальные уравнения, математические модели в биологии, математические модели в демографии

1. Математические модели в биологии

Глобальная проблема современной биологии – понять, как функционируют живые клетки. Основными объектами живых клеток являются белки и нуклеиновые кислоты. Одно из приложений математического моделирования в биологии– исследование пространственной структуры (так называемой конформации) этих биополимеров в терминах их химических формул. Важность изучения конформации объясняется существенным влиянием последней на каталитические свойства.

Рассмотрим частный случай задачи – изучение конформации белка [1]. Основу белков живых клеток составляют аминокислоты, соединенные в линейную цепь. В подавляющем большинстве клеток имеется ровно 0 типов аминокислот, формирующих белки. Пространственная структура белка представляет собой углеродно-азотную линейную цепь, к которой крепятся атомы водорода **H** , кислорода **O** , а также

аминокислотные остатки **R i** , характеризующие ту или иную аминокислоту (см. рис.

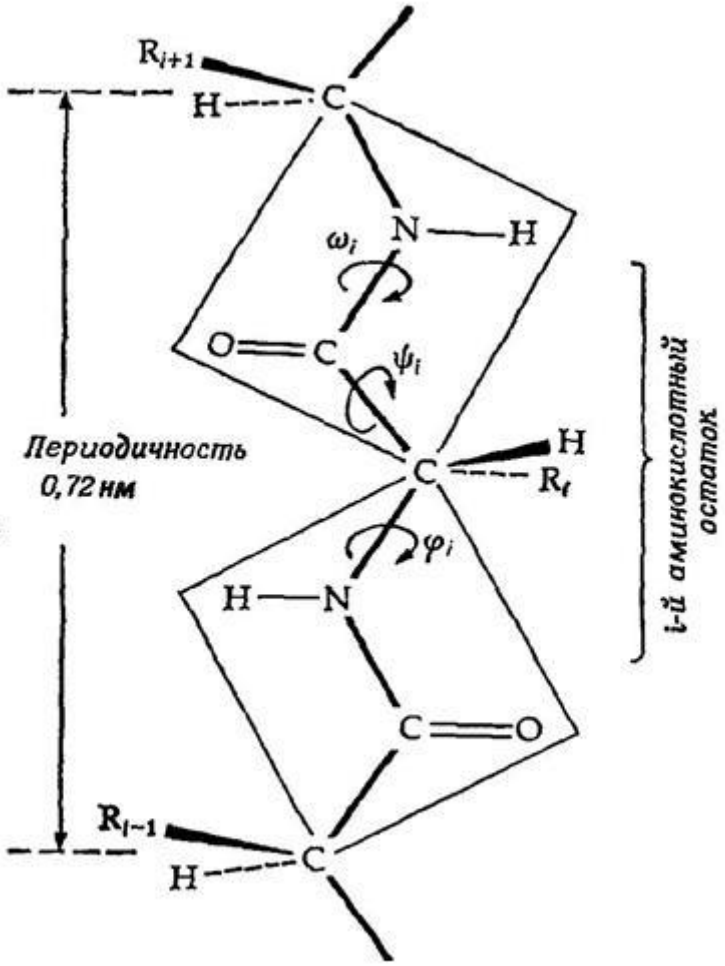

1).

Рис. 1. Фрагмент структуры белка.
Углероды из углеродно-азотной цепи, к которым крепятся аминокислотные остатки, традиционно называются альфа-углеродами

Соединим последовательные вдоль цепи альфа-углероды прямолинейными отрезками (в масштабах задачи атомы можно считать точками). Полученную ломаную будем называть **характеристической**. Конформацию белка будем описывать геометрией именно такой ломаной.

Отметим, что в белках живых клеток расстояние между соседними альфа-углеродами практически одинаковое. Тем самым, характеристическая ломаная является равнозвенной, и значит, при известной длине ребра для ее описания достаточно знать углы между последовательными звеньями (**валентные** углы), а также между плоскостями (**торсионные** углы), построенными для каждого некрайнего звена так: первая из плоскостей натянута на l_2 и предыдущее звено l_1, а вторая – на l_2 и последующее звено l_3 (см. рис. , здесь **α** и **β** –валентные углы, а **ψ** – торсионный угол).

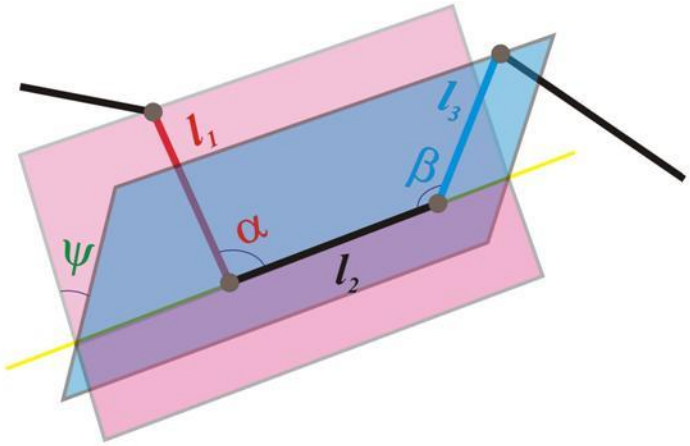

Рис. . Валентные и торсионные углы

Рассмотрим задачу на изложенную выше теорию.

Пример. Даны координаты четырех атомов (альфа-углеродов) некоторой аминокислоты (с соответствующим масштабированием): A (4;-1;2), B(6;1;2), C(4;3;2), D(6;1;1). 1) Проверить, что расстояния между всеми атомами одинаковы.) Найти валентные углы между звеньями AB и BC, а также между звеньями BC и CD. 3) Найти торсионный угол между плоскостью атомов A, B, C и плоскостью атомов B, C, D.

Решение. 1) Вычислим расстояния AB, BC и CD, найдя вначале координаты векторов $\overline{AB}, \overline{BC}, \overline{CD}$. Имеем $\overline{AB} = \{2;2;1\}, \overline{BC} = \{-2;2;-1\}, \overline{CD} = \{2;-2;-1\}$. Теперь найдем длины векторов:

$$|\overline{AB}| = \sqrt{2^2 + 2^2 + 1^2} = 3, |\overline{BC}| = \sqrt{(-2)^2 + 2^2 + (-1)^2} = 3,$$
$$|\overline{CD}| = \sqrt{2^2 + (-2)^2 + (-)1^2} = 3.$$

2) Валентный угол α между звеньями AB и BC равен углу между векторами $\overline{BA} = \{-2;-2;-1\}$ и $\overline{BC}$. Найдем его с помощью скалярного произведения. Для этого вначале вычислим скалярное произведение векторов $\overline{BA}$ и $\overline{BC}$, а затем косинус угла α

$$\overline{BA}\overline{BC} = (-2)\cdot(-2) + (-2)\cdot 2 + (-1)\cdot(-1) = 1,$$
$$|\overline{BA}| = |\overline{BC}| = 3, \cos\alpha = \frac{1}{3\cdot 3} = \frac{1}{9} \Rightarrow \alpha = arccos\frac{1}{9}.$$

Валентный угол β между звеньями BC и CD равен углу между векторами $\overline{CB} = \{2;-2;1\}$ и $\overline{CD}$. Аналогично находим

$$\overline{CB}\overline{CD} = 2\cdot 2 + (-2)\cdot(-2) + 1\cdot(-1) = 7,$$
$$|\overline{CB}| = |\overline{CD}| = 3, \cos\beta = \frac{7}{3\cdot 3} = \frac{7}{9} \Rightarrow \beta = arccos\frac{7}{9}.$$

Отметим, что оба валентных угла являются острыми.

3) Торсионный угол ψ между плоскостями атомов A, B, C и атомов B, C, D равен углу между их нормальными векторами, т.е. между векторами, перпендикулярными плоскостям (ABC) и (BCD). Так как нормальный вектор плоскости перпендикулярен любому вектору, лежащему в этой плоскости, мы можем найти его как векторное произведение любых двух векторов, лежащих в этой плоскости. Для плоскости (ABC) в

качестве нормального возьмем вектор $N_1 = \overline{AB} \times \overline{BC}$, для плоскости (BCD) в качестве нормального возьмем вектор $N_2 = \overline{BC} \times \overline{CD}$. Тогда по формуле (11) имеем:

$$\overline{N_1} = \begin{vmatrix} \bar{\imath} & \bar{\jmath} & \bar{k} \\ 2 & 2 & 1 \\ -2 & 2 & -1 \end{vmatrix} = -4\bar{\imath} - 0\bar{\jmath} + 8\bar{k} = \{-4; 0; 8\},$$

$$\overline{N_2} = \begin{vmatrix} \bar{\imath} & \bar{\jmath} & \bar{k} \\ -2 & 2 & -1 \\ 2 & -2 & -1 \end{vmatrix} = 0\bar{\imath} - 4\bar{\jmath} + 0\bar{k} = \{0; -4; 0\}.$$

Теперь с помощью скалярного произведения находим ψ:

$$|\overline{N_1}| = \sqrt{(-4)^2 + 0^2 + 8^2} = \sqrt{80}, \qquad |\overline{N_2}| = \sqrt{0^2 + (-4)^2 + 0^2} = 4,$$

$$\overline{N_1 N_2} = (-4) \cdot 0 + 0 \cdot (-4) + 8 \cdot 0 = 0,$$

$$\cos\psi = \frac{0}{4 \cdot \sqrt{80}} = 0 \Rightarrow \psi = \frac{\pi}{2}.$$

Вывод: рассмотренная модель хорошо иллюстрирует применение формул векторной алгебры и на взгляд авторов может рассматриваться сразу после изучения этой темы.

2. Математические модели в демографии

Демография (от греч. demos – народ) – наука, изучающая население и закономерности его развития в общественно-исторической обусловленности.. Центральное место в демографии занимает исследование воспроизводства населения, то есть процесса смены одних групп людей другими. Этот раздел изучается студентами КФУ по направлению «География».

Научный интерес к глобальной демографии усиливается, множатся прогнозы численности населения Земли. На современном этапе вместо одной загадки – «почему в течение всей истории наблюдался гиперболический рост народонаселения?» появилась еще и вторая: «почему сейчас, за микроскопическое, по историческим масштабам, время происходит нарушение закона, действовавшего тысячи и тысячи лет?»

Наиболее фундаментальными работами в области глобальной демографии, описывающими демографические процессы и дающими ответы на оба поставленных вопроса, по праву считаются работы С.П. Капицы [2, 3].

Обозначим через $N(t)$ численность населения в момент времени t. В отличие от демографических моделей, строящихся на биологических предположениях о том, что рост населения пропорционален численности самого населения, то есть, по сути, в предположении, что рождаемость и смертность мало меняются со временем:

$$\frac{dN}{dt} = aN, \qquad (1)$$

где a – константа, Капица предлагает использовать квадратичную зависимость для скорости роста:

$$\frac{dN}{dt} = \frac{N^2}{C}, \qquad (2)$$

где C>0 – константа.

Уравнения вида (2) хорошо изучены и их решения известны как режимы с обострением. Характерная черта таких уравнений состоит в том, что в некоторый конечный момент времени t_0 решение уходит в бесконечность.

Что же касается самого уравнения (2), то оно является дифференциальным уравнением с разделяющимися переменными и после интегрирования получим $-\frac{1}{N} = \frac{t}{C} + C_1 \Rightarrow N = \frac{C}{CC_1 - t}$, где C_1 произвольная постоянная. Если ввести обозначение $CC_1 = t_0$, то придем к полученной эмпирически формуле, выражающей гиперболическую зависимость

$$N = \frac{C}{t_0 - t}, \qquad (3)$$

где t_0 зависит от начальных условий. Таким образом, уравнение (2) удовлетворительно описывает эмпирическую зависимость (3) и может выступать в роли модели демографического процесса.

Однако если трактовка линейного уравнения (1) достаточно прозрачна и вытекает из усреднения биологических процессов, то квадратичный рост в уравнении (2) требует своего объяснения и обоснования.

С.П. Капица видит причину квадратичной зависимости в том, что человечество представляло собой единую систему, внутри которой происходят парные взаимодействия по обмену информацией и скорость роста отдельных частей существенно зависит от общего размера всей системы. Именно информационные взаимодействия, по мнению С.П. Капицы, являются основным механизмом, отличающим человека от остальных животных, для которых характерен линейный закон (1).

Таким образом, С.П. Капица дает объяснение квадратичному росту населения Земли. Что касается второй загадки – демографического перехода, то для описания этого явления С.П. Капица модифицирует модель следующим образом.

Поскольку рост человечества, согласно уравнению (2), зависит исключительно от размера популяции и не зависит ни от каких внешних условий и ресурсных ограничений, то логика диктует искать причину демографического перехода также внутри человека, поскольку никакие ресурсные ограничения не могли на протяжении тысячелетий остановить процесс роста, да и в нынешнее время переход происходит не из-за ресурсного кризиса, так как подушевой доход постоянно растет. Для Капицы особо важным параметром видится характерное время жизни человека τ = 42 года, определяемое «внутренней предельной способностью системы человечества и человека к развитию».

Этот параметр появляется в различных статистических оценках, в частности, Капица отмечает, что демографический переход происходит за характерное время, равное удвоенному τ.

Если подставить в квадратичное уравнение роста (2) решение (3), то его можно записать в виде

$$\frac{dN}{dt} = \frac{C}{(t_0 - t)^2}.$$

В свою очередь, для того чтобы описать демографический переход, Капица вводит в это уравнение параметр τ:

$$\frac{dN}{dt} = \frac{C}{(t_0 - t)^2 + \tau^2} \quad (4)$$

Полученное уравнение уже не дает обострения – ухода решения в бесконечность. Напротив, при такой модификации численность населения стабилизируется на уровне 10-12 миллиардов человек, что согласуется с прогнозами демографов.

Уравнение (4) также является уравнением с разделяющимися переменными и после интегрирования позволяет получить аналитическую формулу для численности населения:

$$N = \frac{C}{\tau}\operatorname{arcctg}\left(\frac{t_1 - t}{\tau}\right),$$

где t_1 – параметр, равный 000 году нашей эры – середине демографического перехода.

Вывод: рассмотренная модель хорошо иллюстрирует применение дифференциальных уравнений с разделяющимися переменными и на взгляд авторов может рассматриваться сразу после изучения этой темы.

Список использованной литературы:

1. Финкельштейн А.В, Птицын О.Б. Физика белка. М.:Книжный дом “Университет”, 002. – 376 с.
2. Капица С.П. Математическая модель роста населения мира // Математическое моделирование. 1992. Т.4, №6. С.65-79.
3. Капица С.П. Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле. М.:Наука, 1999. – 117 с.

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА СЕМЬИ В УСЛОВИЯХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ С СЕМЬЯМИ ШКОЛЬНИКОВ

Гатина Юлдуз Илдусовна, Ахтариева Разия Файзиевна

студент., к.п.н., доцент

ФГАОУ “Казанский (Приволжский) федеральный университет”,

Елабужский институт (филиал)

email: yulduz.sadrieva@list.ru

Аннотация: В статье представлены теоретические аспекты разработанной модели развития и реализации воспитательного потенциала семьи в условиях взаимодействия с семьями школьников. На основании научных трудов проанализировано понятие

«воспитательный потенциал» и «развитие воспитательного потенциала», отмечены педагогические условия, способствующие эффективному взаимодействию образовательной организации с семьями учащихся. Разработанная модель может служить теоретическим базисом при опытно-экспериментальной части исследования.

Ключевые слова: воспитательный потенциал, система образования, семьи школьников, воспитательные возможности, модель развития потенциала, компонент, педагогические условия, целевой блок, концептуальный блок, содержательный блок, технологический блок, оценочно-результативный блок.

Abstract: The article presents the theoretical aspects of the developed model of the development and realization of the educational potential of the family in terms of interaction with the families of schoolchildren. On the basis of scientific works, the concept of “educational potential” and “development of educational potential” is analyzed, pedagogical conditions that contribute to the effective interaction of an educational organization with the families of students are noted. The developed model can serve as a theoretical basis for the experimental part of the study.

Keywords: educational potential, education system, school children’s families, educational opportunities, potential development model, component, pedagogical conditions, target block, conceptual block, content block, technological block, evaluative and effective block.

Изменения в современной системе образования происходят наряду с динамично развивающимися социальными процессами, в первую очередь связанными с ограниченными возможностями взаимодействия образовательных учреждений с семьями учащихся. Под влиянием социально-общественных, политических, экономических факторов возникает спад воспитательного потенциала большого процента российских семей. В связи с этим возникает потребность в создании совершенно новой системы отношений между школой и семьями, основанной на развитии потенциальных воспитательных возможностей родителей, а также педагогического просвещения семей.

В психолого-педагогической науке представлен ряд исследований, связанных с развитием и реализацией воспитательных возможностей. Так, О. А. Перегудова, И. В. Власюк, А. Т. Кокоева анализируют процесс взаимодействия школы с родителями школьников [7; 6], Т. М. Глушанок, О. Ю. Кожурова изучают в своих работах активное социальное партнерство родителей и образовательного учреждения [3; 5], в свою очередь А. А. Чуприна, Н. В. Додокина, А. Я. Студенте, Е. А. Чередова определяют научное понятие «воспитательный потенциал семьи» и изучают его основные структурные компоненты [10; 4; 8; 9]. Однако нет исследований, которые рассматривали бы данную проблему комплексно, с точки зрения теоретических и практических аспектов. Недостаточность раскрытия данного вопроса в психолого-педагогической литературе и трудах ученых предполагает изучения основного содержания, приемов и методов, а также педагогических условий, эффективно влияющие на развитие воспитательных возможностей родителей. Таким образом, актуальной становится проблема разработки модели развития и реализации воспитательного потенциала семьи в условиях взаимодействия с семьями школьников в качестве конструктора-схемы для дальнейшей опытно-экспериментальной деятельности.

Перед созданием данной модели нами было конкретизировано определение научного понятия «воспитательный потенциал семьи», которое понимается как «совокупность перспектив и реальных возможностей с учетом личных интересов, потребностей, а также способности к реализации родительского статуса». Понятие «развитие воспитательного потенциала» семьи рассматривается как «преобразования возможных и реальных ресурсов семьи, осуществляющихся под воздействием внешних и внутренних факторов и позволяющие создать условия для педагогической организации семьи» [1, 73 с.]. Теоретические аспекты изучаемого объекта стали основой для создания модели развития и реализации воспитательного потенциала семьи в условиях взаимодействия с семьями школьников.

таблица – 1

Модель развития воспитательного потенциала в условиях взаимодействия семей со школой

Целевой блок	**Цель:** развитие воспитательного потенциала семьи в условиях взаимодействия со школой	**Задачи:** 1. Разработка условий для развития мотивационной деятельности семей к положительным переменам воспитательных возможностей. 2. Предоставлять родителям и ученикам теоретические аспекты воспитательных возможностей семьи, о методах и методиках эффективного общения. 3. Просвещение семей учащихся по вопросам семейных взаимоотношений, воспитания. 4. Реализация пространства взаимодействия семей со школой.
Концептуальный блок	**Подходы:** системный, синергетический, информационный и интегративно-пространственный.	**Принципы:** 1. Аксиологический принцип 2. Субъективный принцип 3. Принцип взаимодействия все субъектов 4. Принцип открытых информационных возможностей

<table>
<tr><td>Содержательный блок</td><td><u>Аксиологический компонент</u>
(соответствие семьи культурно-нравственным ценностям, их уровень сформированности)</td><td><u>Компетентностный компонент</u>
(уровень подготовленности и знаний родителей в сфере современного воспитания)</td><td colspan="2"><u>Эмоционально-коммуникативный компонент</u>
(осуществляется во взаимоотношениях членов семьи друг с другом: уровень их доверительных отношений, тип семейного воспитания)</td><td><u>Организационный компонент</u>
(соответствие определенному уровню социально-общественной и бытовой подготовленности семьи в различных видах деятельности)</td></tr>
<tr><td>Технологический блок</td><td><u>Методы:</u>
метод онлайн-общения родителей с детьми; метод информационной осведомлённости родителей и учащихся; метод проблемного обучения; методы диагностики и рефлексии.</td><td colspan="2"><u>Средства:</u>
диагностические; технические; обучающие.</td><td colspan="2"><u>Формы взаимодействия:</u>
информационные площадки (консультант-психолог в интернет ресурсах, сообщества и т.д.), традиционные мероприятия (родительские собрания, классные часы, профилактические беседы, психолого-педагогические тренинги, лекции, практические занятия и др.).</td></tr>
<tr><td>Оценочно-результативный блок</td><td>Оценка положительных и отрицательных критериев влияния, возможные риски, степень эффективности тех или иных методик, форм и приемов воздействия.</td><td>«Высокий» уровень</td><td>«Средний» уровень</td><td>«Кризисный» уровень</td><td>«Недопустимый» уровень</td></tr>
</table>

Целевой блок предусматривает ряд специализированных требований к подготовке изучаемого процесса, основная задача которого направлена на результативность (развитие воспитательного потенциала семьи в условиях взаимодействия со школой). Перспективная же задача целевого элемента предполагает создание у участников данного процесса мотивации к совместной деятельности, х эффективной самореализации в социально-общественной среде.

Задачи **целевого блока** являются:

1) Разработка условий для развития мотивационной деятельности семей (родителей, детей) к положительным переменам воспитательных возможностей путем сотрудничества с образовательным учреждением;

2) Предоставлять родителям и ученикам теоретические аспекты воспитательных возможностей семьи, о методах и методиках эффективного общения;

3) Просвещение семей учащихся по вопросам семейных взаимоотношений, воспитания через научную литературу и информационные площадки;

4) Реализация пространства взаимодействия семей со школой (совместные встречи, мероприятия и т.д.).

Таким образом, целевой блок имеет следующие направления:

- Необходимость образованных семей в вопросе развития воспитательных возможностей;
- Необходимость поддержки и помощи семьям учащихся со стороны образовательного учреждения;
- Важность практико-ориентированной деятельности в процессе сотрудничества семей учащихся со школой;

Концептуальный блок осуществляется путем реализации различных медов и приемов развития воспитательных возможностей семей. Применяемые методы и приемы реализуется через модели различных подходов (системный, синергетический, информационный и интегративно-пространственный).

Совместно с подходами концептуальный блок включает и принципы, развивающие воспитательный потенциал в системе взаимодействия семей и школы:

1. **Аксиологический принцип** раскрывает ценностно-культурные ориентиры семей, позволяет формировать и развивать гармоничные семейные взаимоотношения, позитивный настрой к сотрудничеству, взаимодействию не только со своими детьми, но и с учителями, друзьями.

2. **Субъективный подход** раскрывает создание информационного пространства, в котором каждый участник процесса (родители, ученики, учителями, администрация школы) могут взаимодействовать друг с другом, активно включаться в совместную работу. Помимо коммуникационной сферы данный принцип позволяет обсуждать актуальные проблемы, вопросы, решать их совместно и всегда получать обратную связь.

3. **Принцип взаимодействия все субъектов** предусматривает несколько направлений: приобретение всех участников необходимой информацией, развитие творческих способностей, просвещение в психолого-педагогических вопросах, приобретение опыта и постоянный взаимообмен эмоциями, мыслями, мнениями.

4. **Принцип открытых информационных возможностей** обеспечивает получение достоверных и достаточных знаний, отвечающим многим потребностям каждой стороны процесса сотрудничества (интеллектуальным, техническим, методическим, эмоциональным и т. п.). Данный принцип заключается в качественном уровне предоставленной информации, прежде всего, в ее достоверности, полноте, актуальности, ценностью и систематизированностью. Открытое пространство предполагает доступность для всех субъектов, включенных в данный процесс активного взаимодействия.

Вышеперечисленные принципы не могут сосуществовать отдельно, они взаимосвязаны и реализуются с учетом структурированности и совокупности.

Содержательная часть модели развития воспитательного потенциала в условиях взаимодействия семей со школой осуществляется через совокупность четырёх основных компонентов: аксиологического, компетентностного, эмоционально-коммуникативного и организационного.

Технологический блок включает в себя материально-технологическую оснащенность, предпочтение определенным видам методов, приемов и форм взаимодействия семей со школой. Также данный блок связан с организационными составляющими процесса, а именно степень сформированности потенциала семьи в условиях информационного пространства.

Перечислим возможные методы, средства и формы осуществления взаимодействия семей со школой:

Основными **методами** данного процесса могут являться методы интерактивной составляющей общения родителей с детьми; метод информационной осведомлённости как родителей, так и учащихся; методы проблемной технологии; методы диагностики и рефлексии.

Предпочтительными **средствами** могут выступать диагностические; технические; обучающие.

Формами взаимодействия выступают различные информационные площадки (консультант-психолог в интернет ресурсах, сообщества и т.д.), степень реализации различных видов сотрудничества (ими могут быть периодические издания пособий, буклетов, памяток и газет, теле и радио площадки, видеоматериалы психолого-педагогических тренингов, лекционных материалов, практических занятий, различные конкурсы и конференции.

Оценочно-результативный блок осуществляет анализ (выявление как положительных, так и отрицательных критериев влияния, возможные риски, степень эффективности тех или иных методик, форм и приемов воздействия) развития воспитательного потенциала семьи у условиях сотрудничества их с образовательным учреждением [9, 12 с.].

Для повышения эффективности реализации разработанной модели развития воспитательного потенциала в условиях сотрудничества семей учащихся со школой важны педагогические условия.

1) упорядоченная организация взаимодействия семей с образовательным учреждением, направленная на развитие воспитательного потенциала семей;

2) включение семей (родителей и детей) в активную деятельность сотрудничества со школой;

3) подготовка и реализация программы для учителей, родителей и учащихся, ориентированной на развитие воспитательных возможностей;

Актуальность данных условий выражается в их применении для процесса взаимодействия семей и школы, а также комплексном и полном аргументировании. Раскроем сущность каждого педагогического условия подробнее.

Основным критерием реализации условий и процесса сотрудничества является участие всех участников, включение во все процессы и этапы модели развития воспитательного потенциала семьи.

Разработанная модель отличается рядом особенностей:

- структурированностью, поскольку все блоки взаимосвязаны и имеют общую цель;
- практичность в виду того, что разработанная модель является способом стимулирования мотивации участников процесса на активную деятельность по составлению пространства взаимодействия, ориентированного на доверительное сотрудничество;
- открытостью, реализующей в коммуникативной составляющей модели (субъекты процесса постоянно взаимодействуют друг с другом);

Таким образом, разработанная модель представляет собой проект взаимодействия образовательного учреждения с семьями школьников и служит базисом для педагогического эксперимента, в ходе которого будут определены уровни сформированности воспитательных возможностей семей. Полученные результаты опытно-экспериментальной работы позволят проанализировать существующие проблемы, возникающие на современном этапе сотрудничества школы с семьями обучающих и разработать педагогические условия для эффективного взаимодействия образовательного учреждения с родителями, повысить знания в области психолого-педагогической науки, развить воспитательный потенциал семьи.

Список использованной литературы:

1. Безрукова О. Н. Модели родительства и родительский потенциал: межпоколенный анализ / О. Н. Безрукова // СОЦИС. – 014. – № 1. – С. 66-81.
2. Власюк И. В. Ориентация будущего учителя на ценностное взаимодействие с семьей: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Оренбург, 1998. – 36 с.
3. Глушанок Т. М. Социальное партнерство как средство повышения качества профессионального образования // Современные проблемы науки и образования, 008. – №6. – С.80-83.
4. Додокина Н. В. Семейный театр в детском саду как средство развития воспитательного потенциала семьи: авто-реф. дис. … канд. пед. наук. – М., 006. – 6 с.
5. Кожурова О. Ю. Социальное партнерство школы и семьи как фактор повышения их воспитательного потенциала: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М, 011. – 3 с.
6. Кокоева А. Т. Формирование педагогической культуры родителей: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Владикавказ, 003. – 38 с.

7. Перегудова О. А. Взаимодействие школы и семьи в приобщении младших школьников к здоровому образу жизни: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 005. – 34 с.
8. Студенте А. Я. Об изучении воспитательного потенциала семьи // Воспитательные возможности семьи: сборник научных трудов. – М., 1981. – С. 15-23.
9. Чередова Е. А. Проектирование технологии эффективного взаимодействия школы и семьи в процессе воспитания подростка: автореф. дис. …канд.пед.наук. – Омск, 004. – 8 с.
10. Чуприна А. А. Семья как сфера духовно-нравственного становления личности подростка: автореф. дис. … канд. филос. наук. – Ставрополь, 005. – 8 с.

ФУНКЦИИ ЭКСПЕРТИЗЫ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Валиуллина Гузалия Ансаровна., Бочкарева Татьяна Николаевна
студент., к.п.н., доцент
ФГАОУ "Казанский (Приволжский) федеральный университет",
Елабужский институт (филиал)
guzalia1997@gmail.com

Аннотация: В статье представлены теоретические аспекты функций экспертизы в образовательной среде. На основании научных трудов были выделены и проанализированы классификации функций экспертизы в сфере образовании и на основе данного анализа была выделена наиболее универсальная классификация. Данная работа может служить теоретическим базисом при опытно-экспериментальной части исследования.

Ключевые слова: экспертиза, образование, классификация функций экспертизы, прогностическая функция, нормативная функция, исследовательская функция, развивающая функция, оценочная функция, нормоконтролирующая функция, интерпретирующая функция, дегустационная функция, понимающая функция.

Abstract: The article presents the theoretical aspects of the functions of expertise in the educational environment. On the basis of scientific works, classifications of the functions of expertise in the field of education were identified and analyzed, and on the basis of this analysis, the most universal classification was identified. This work can serve as a theoretical basis for the experimental part of the study.

Keywords: examination, education, classification of examination functions, prognostic function, normative function, research function, developmental function, evaluation function, norm-controlling function, interpretive function, tasting function, understanding function.

Одной из составляющих современного образования является его экспертиза. Она воздействует на практику обучения, воспитания и развития личности. Согласно традиционной системе оценки эффективности образования, обучение считается успешным, если обучающиеся имеют высокие оценки по предмету. Однако сейчас этого недостаточно, так как в современном мире на первый план выходят не только показатели обучения, но и развития. Другими словами, акцент переходит от предметных способностей школьников к полифункциональному развитию познавательной личностной

сферы школьника, в том числе к рефлексивному и ответственному поведению, а также к саморегуляции и саморазвитию. К экспертизе обращаются тогда, когда нет очевидного ответа и нужная информация не может быть получена с помощью инструментальных методов измерения [4].

Под экспертизой в широком смысле понимают специальное компетентное исследование, которое требует специальных знаний и представления мотивированного заключения.

Д.А. Иванов определяет экспертизу в образовании как проверку соответствия условий осуществления образовательного процесса предполагаемых образовательным учреждением, государственным и местным требованиям в части строительных норм и правил, гигиенических и санитарных норм, охраны здоровья обучающихся, воспитанников и работников образовательных помещений, оснащенности учебного процесса [3].

В последние годы под экспертизой в образовании принято считать изменение, анализ и оценку качества образования, лицензирование, аттестацию и государственную аккредитацию образовательных учреждений, аттестацию педагогических и руководящих работников. Смысл такой проверки состоит в том, чтобы установить соответствие или несоответствие школьной действительности установленным нормам и требованиям.

Наибольшую практическую значимость для управления развитием образовательной средой имеет экспертиза, проводимая приглашенными независимыми специалистами и представителями школы (администрацией), в интересах самой школы.

Объектом экспертизы в образовании выступает учебное занятие, образовательная программа, педагогическая работа, образовательная деятельность как экспериментальная, так и инновационная.

Предметом экспертизы образовательного процесса является установление соответствия результатов экспертизы нормам, а также процесс деятельности и его изменение не только в области преподавания, но и в области управления образовательными процессами.

Исходя из анализа проведенной экспертизы в образовании Г.А.Мартычан выделяет следующие функции экспертизы [1]:

1. Прогностическая функция осуществляется при экспертизе различного рода программ развития, инновационных программ, комплексных целевых программ. Их связывает то, что все они содержат цели и способы достижения будущего результата. Экспертиза, в этом случае, должна быть непрерывной и включать оценку не только проекта, но и процесса реализации в соответствии с заданными в нем промежуточными этапами.

2. Нормативная функция осуществляется при экспертизе нормативно- правовых документов и материалов, обеспечивающих содержательно-процессуальную сторону развития образования.

3. Исследовательская функция выражается в экспертизе опытно-экспериментальной и инновационной деятельности по заранее заданным образцам. Данная функция предполагает исследовательско-поисковую деятельность экспертов и участников образовательного процесса (администрация, педагогические работники).

4. Оценочная функция подразумевает экспертизу образовательных и учебных программ, учебно-методических и дидактических материалов.

5. Развивающая функция экспертизы является системообразующей. Это говорит о том, что инновационный проект, участие в экспертных процедурах служит отправной точкой для профессионального развития всех участников процесса.

Данные функции реализуются при проведении экспертизы, которая проводится специально привлекаемым для этого лицом – экспертом. В соответствии с п.7 ст.2 Федеральный закон №294-ФЗ под экспертами рассматривают лицо, обладающее специальными знаниями, опытом в соответствующей сфере науки, техники, хозяйственной деятельности, которые привлекаются органами государственного контроля (надзора), органами муниципального контроля к проведению мероприятий по контролю.

Статус эксперта предполагает соответствие определенным требованиям [5]:

1. Эксперт должен иметь высшее образование в области педагогики, психологии, управления или социологии.
2. Иметь опыт работы в образовательной организации более трех лет.
3. Пройти программу дополнительного профессионального образования в области системной экспертизы школьных организаций.
4. Подготовить экспертное заключение по школе и программу дальнейшего развития данной школы, разработанную при его непосредственном участии.
5. Иметь рекомендации от руководителя программы дополнительного профессионального образования.

Исходя из представленных требований, можно сделать вывод, что эксперт должен быть компетентным в области экспертизы. Его компетентность состоит из множества факторов, требований, которые играют немаловажную роль в правильной, объективной экспертной оценке.

Проанализировав литературу в области экспертной оценки, мы выделили следующую классификацию экспертиз.

1. по составу экспертов:

а) групповая (экспертиза осуществляется группой экспертов);

б) индивидуальная (экспертиза осуществляется одним экспертом);

в) рефлексивная (экспертиза направленная на самого себя).

2. по субъектам экспертизы:

а) внутренняя (экспертиза, осуществляемая экспертом и направленная на самого себя);

б) внешняя (осуществляется специально созданной комиссией или группой экспертов);

в) общественная (предполагает использование метода опроса и охватывает широкие массы людей).

3. По уровню организации:

а) ведомственные;

б) общественные;

в) государственные;

г) межгосударственные.

4. По способам получения информации (прямая, косвенная).

5. По форме предоставления материалов (устная, письменная).

6. По отношению к объекту (открытая, открытая, полуоткрытая).

7. По форме контакта (очная, заочная).

8. По уровню проработки (первичная, вторичная (экспертиза осуществляется повторно).

9. В связи с преобладаемым типом информации:

а) жесткая экспертиза;

В ней преобладают «жесткие данные» или конкретные цифры, то есть информация выражена четко, конкретно, имеет правовую основу (приказы министерства образования, ФОП ООО, ФГОС) . Примером такой экспертизы может быть экспертная оценка в рамках лицензирования образовательной организации.

б) мягкая экспертиза;

Мягкая экспертиза предполагает, что данные в ней базируются главным образом на личных впечатлениях, суждениях. Такая экспертиза более субъективна. Она не имеет универсальных норм, правил, форм и требований к оформлению. Здесь эксперт может выбрать способы получения ответов и их интерпретацию.

С.И. Назарова и В.А. Мелехин по выполняемой функции экспертизы выделяют [1]:

- полифункциональную экспертизу (когда экспертиза направлена на выполнение нескольких функций);

- монофункциональную экспертизу (когда целью экспертизы является осуществление одной функции).

Проанализировав литературу по данному вопросу можно сделать вывод, что существует множество типов экспертизы в сфере образования и изученные классификации в корне отличаются друг от друга. В данной статье представлены лишь наиболее актуальные. Однако, Т.Г. Новикова считает их устаревшими и предлагает свою типологию [2]:

- нормоконтролирующая (эксперт определяет соответствие общепринятому эталону);

- интерпретирующая (квалифицирующая) (заключается в идентификации осуществляемой инновационной практики, прогнозирование ее успешного использования в образовательном пространстве, а также перспектив его дальнейшего развития);

- дегустационная (экспертиза осуществляемая исходя из вкуса эксперта, аналог мягкой экспертизы);

- понимающая (направлена на доработку и развитие новаций до уровня транслируемости, помощь автору в самовыражении, становление своего собственного опыта. Эксперт должен прочувствовать замысел автора и выступать не в качестве инспектора, а в качестве наставника.

По нашему мнению, целесообразно использовать все экспертизы, представленные в типологии Новиковой. Несмотря на то, что их количественная составляющая значительно меньше. Она наиболее глубоко рассмотрела данный вопрос и представила совершенно другой подход к рассмотрению классификации. Мы согласны, что только совокупность нескольких типов сможет дать обширную, точную и достоверную экспертизу. Эксперт не только укажет на ошибки, допущенные в работе, но и направит в правильном направлении.

Подводя итог вышесказанному, можно сказать, что работа эксперта многогранна, многофункциональна. Существует множество классификаций экспертной деятельности, которые в значительной степени отличаются друг от друга. Не существует единой классификации, но нам ближе мнение Т.Г. Новиковой, которая рассмотрела типологию с другой, новой точки зрения, отличающуюся от других ученых.

Список литературы:

1. Дугарова, Д.Ц. Внешнее экспертное оценивание качества образования как общественно значимого блага / Д.Ц. Дугарова, Э.Л. Ванданова, Д.В. Чупрова // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Педагогические науки. – 018. – № . – С. 6-14. – ISSN 542-0089. –Текст: электронный // Лань : электронно-библиотечная система. – URL: https://e.lanbook.com/journal/issue/308023 (дата обращения: 5.01.2023).
2. Евстратикова, А.В., Болотова Е.Л. Экспертиза как вид профессиональной деятельности в образовании // Наука и школа. 016. №6. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ekspertiza-kak-vid-professionalnoy-deyatelnosti-v-obrazovanii (дата обращения: 4.08.2022).
3. Иванов, Д.А. Экспертиза в образовании: краткое содержание основных понятий, терминов, подходов. – М., 003. – С. 136. . Киселева Е.В. Профессиональная педагогическая экспертиза летнего отдыха [Электронный ресурс]. – http://centrsolo.ru/userfiles/editor/files/prof_ped_ekspertiza.pdf
4. Лактионова, Е.Б. Экспертиза как метод оценки качества образовательной среды // Школьные технологии. 010. №2. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ekspertiza-kak-metod-otsenki-kachestva-obrazovatelnoy-sredy (дата обращения: 4.08.2022).
5. Мендубаева З.А. Педагогическая диагностика. Критерии и показатели экспертизы учебной книги // Молодой ученый. – 012. – №7. – С. 91-299. 4. Плинер Я.Г., Бухвалов В.А. Введение в педагогическую экспертизу. Проблемы педагогической экспертизы [Электронный ресурс]. – http://experiment.lv/rus/biblio/el_biblio/expertiza.htm
6. Новикова, Т.Г. Типология экспертизы в образовании // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. 009. №5. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-ekspertizy-v-obrazovanii (дата обращения: 4.08.2022).
7. Новикова, Т.Г. Общественная экспертиза в образовании // Народное образование. 012. №7. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennaya-ekspertiza-v-obrazovanii (дата обращения: 30.09.2022).
8. Перинов, С.Б. Современные тенденции в развитии теории и практики образовательной экспертизы // Вестник ЗабГУ. 013. №9. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-tendentsii-v-razvitii-teorii-i-praktiki-obrazovatelnoy-ekspertizy-1 (дата обращения: 4.08.2022).
9. Рогозин, А.Ю. Иностранный опыт экспертизы качества образовательной деятельности вузов (на примере университетов Австралии) / А. Ю. Рогозин // Вестник Череповецкого государственного университета. – 021. – № 6 (105). – С. 140-153. – ISSN 1994-0637. – Текст : электронный // Лань : электронно-библиотечная система. – URL: https://e.lanbook.com/journal/issue/316328 (дата обращения: 10.12.2022).

10. Шурилова, Т.Б. ТРЕБОВАНИЯ К ЭТИКЕ ЭКСПЕРТИЗЫ В УСЛОВИЯХ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ПЕДАГОГИКИ / Т. Б. Шурилова, Е. В. Безбородова // Проблемы современного образования. – 019. – № 4. – С. 145-156. – ISSN 18-8711. – Текст: электронный // Лань : электронно-библиотечная система. – URL: https://e.lanbook.com/journal/issue/311967 (дата обращения: 12.12.2022).

11. Ларичкина, Н.В. Внутренняя экспертиза в образовании: сущность, цели, задачи // Вестник ИрГТУ. 006. №4 (28). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vnutrennyaya-ekspertiza-v-obrazovanii-suschnost-tseli-zadachi-1 (дата обращения: 05.12.2022).

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В ОБРАЗОВАНИИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Гуляева О.А.

Научный руководитель – доцент, канд. пед. наук Бочкарева Т.Н.

ЕИ КФУ

olgaandreevna_20@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается технология виртуальная реальность**,** как перспективная область развития. Виртуальная реальность представляет собой трехмерную среду, смоделированную при помощи компьютерных технологий, в которую пользователь погружается с помощью сенсорных устройств. Также в работе рассмотрены проблемы (стоимости, обучаемости, адаптации) и перспективы использования виртуальной реальности в образовательном процессе.

Ключевые слова: виртуальная реальность, образование, современные технологии, перспективы, учащиеся.

Abstract: In the article, virtual reality technology is considered as a promising direction of development. Virtual reality is a three-dimensional environment modeled using computer technology, into which the user is immersed using touch devices. The article also discusses the problems (cost, learning ability, adaptation) and prospects for using virtual reality in the educational process.

Keywords: virtual reality, education, modern technologies, prospects, pupil.

Стремительное развитие современных технологий не могло не отразиться и на образовательном процессе. Технологии виртуальной реальности уже не являются чем-то новым, но в российские школы, средние и высшие учебные заведения внедряются медленно. Однако к 024-му году в рамках реализации проекта «Цифровая школа», планируется увеличить оснащение школ оборудованием виртуальной реальности [4].

Виртуальная реальность в образовании – это новый подход к подаче и усвоению научного материала. Преимуществом технологии виртуальной реальности является возможность оказаться в другом месте, выполнять действия, которые невозможны или труднодоступны в реальной жизни. Это диктует варианты образовательных приложений, зачастую виртуальную реальность используют только для визуализации того, что трудно увидеть, а также и для запоминания алгоритмов. Благодаря данной технологии, школьники могут работать в экспериментальных лабораториях, наблюдать за

историческими событиями и даже поучаствовать в них, побывать в космосе, отправиться в путешествие в любую точку земного шара, строить объемные диаграммы, проводить опыты и пробовать себя в различных профессиях.

Несмотря на многочисленные преимущества, технология находится в постоянной доработке, как и многие инновации имеет ряд проблем, препятствий, которые мешают использовать данную разработку глобально во всех сферах жизни. В число наиболее выраженных проблем можно выделить следующие:

1. Стоимость. Дорогостоящая разработка программ и оборудования, а процесс разработки программы требует длительный период времени, сил и инвестиций. Для образовательных учреждений внедрение новой технологии требует больших затрат, поскольку требуется закупать целые комплекты оборудования для обустройства классов.

2. Адаптация к виртуальной реальности. Каждый человек воспринимает виртуальную реальность по-разному. Присутствует индивидуальная специфика организма, у кого-то спустя пару минут может возникнуть тошнота, головокружение, дезориентация.

3. Обучаемость технологиям, разработки виртуальной реальности. На данный момент виртуальная реальность внедряется как эксперимент, чтобы внести технологию в полноценный образовательный процесс, необходимо разрабатывать программы обучения в общеобразовательных и высших учебных заведениях, а это требует огромных ресурсов и длительное время на создание контента.

4. Отсутствие русифицированной версии. На сегодняшний день существует ограниченное количество программ на русском языке, поскольку большинство стран мира изучает английский язык. [2]

Невзирая на сложности, вызванные лишь тем, что технологии виртуальной реальности появились не так давно и все еще находятся в процессе освоения, доработки и развития, применение технологии сможет вывести сферу образования на новый, высокий уровень.

Исходя из этого применение виртуальной реальности в образовательных учреждениях растет с каждым годом. Потенциал использования технологии огромен, поскольку является идеальным помощником обучения. Виртуальную реальность можно использовать в различных областях (история, география, химия, биология и другие), с ее помощью можно добавлять иллюстрации, которые обязательно оценят учащиеся. Рассмотрим преимущества использования технологии виртуальной реальности в образовании:

1. Наглядность. Виртуальное пространство позволяет детально рассматривать объекты и процессы, которые очень сложно проследить в реальном мире. С помощью приложений можно рассматривать фотографии и видео реального мира на 360°, это легкодоступная альтернатива путешествиям. (Полеты в космос, погружение под воду, путешествие по человеческому телу)

2. Сосредоточенность. На человека не воздействуют внешние раздражители, он может сконцентрироваться на материале и лучше его усваивать.

3. Вовлечение. Сценарий процесса обучения можно запрограммировать и контролировать. (Химические эксперименты, исторические события).

4. Безопасность. Без каких-либо рисков проводить сложные операции, оттачивать навыки, независимо от сложности сценария, учащийся не нанесет вреда себе и другим.

5. Для детей с ограниченными возможностями здоровья, открываются новые ощущения, терапевтическая помощь и расширение возможностей для тех, кто лишен возможности свободного передвижения.

6. Мотивация. Используя современные технологии, у детей повышается интерес к процессу обучения

Отдельно можно отметить, что виртуальная реальность способствует геймификации процесса обучения, а значит информацию можно подать в игровой форме. Точно также можно закреплять материал, проводить практические занятия, таким образом сухая теория становится наглядной, понятной и намного более интересной, а это еще больше вовлекает учеников в образовательный процесс.

Технические эксперты прогнозируют, что устройства виртуальной реальности станут массовыми и популярными как смартфоны, в ближайшие 5 лет. Сейчас с помощью виртуальной реальности можно посетить художественные музеи, например, Лондонскую галерею Курто, музей Сальвадора Дали. А в скором времени точно также можно будет побывать на концерте любимой группы, посмотреть спортивный матч между лучшими командами. Панорамные камеры, позволят зрителям попасть в сюжет фильмов и сериалов. Компании по продаже недвижимости планируют запускать виртуальные каталоги, в рамках которых покупатель сможет зайти в дом, который находится в тысячах километрах, оценить интерьер, комнаты и принять важное решение. Также предполагается, что виртуальная реальность изменит общение, ведь для полноценного контакта с собеседником не придется находиться в одной локации. Появятся чаты, оборудование, которое будет сканировать пользователей, записывать их движения и речь. Исчезнет необходимость в живом присутствии сотрудников на рабочем месте, их всегда можно будет собрать в виртуальном мире. Что же касается образования, то уникальные виды виртуального обучения позволят эффективно действовать в реальности: врачи смогу сразу изучать строение тела и аномалии на практике, тренируясь с помощью реалистичных стимуляторов, спасатели и военные смогут тренироваться ликвидировать сложный пожар, участвовать в специальных операциях без жертв и вреда. В школах и университетах будет применяться технология виртуальной реальности для знакомства, изучения и погружения в микромир, космос, прошлые исторические периоды.

Литература:

1. ARProduction – студия разработки проектов дополненной и виртуальной реальности. [Электронный ресурс]. – URL: http://arproduction.ru/cases/

2. Высшая школа бизнеса. Центр развития компетенций в бизнес-информатике, логистике и управлении проектами. [Электронный ресурс]. – URL: https://hsbi.hse.ru/articles/virtualnaya-realnost-v-obrazovanii/

3. Иванова А.В. Технологии виртуальной и дополненной реальности: возможности и препятствия применения / А.В. Иванова // Стратегические решения и риск-менеджмент. – 018. - № 3. – С. 88-107.

4. Министерство просвещения Российской Федерации. Нацпроект «Образование». [Электронный ресурс]. – URL: https://edu.gov.ru/national-project

5. Серая А.С., Сергиенко А.Ю. Технологии дополненной и виртуальной реальности: сферы применения.

ТРЕБОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ И ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ

Сакмарова Анастасия Валерьевна., Кузнецов Максим Сергеевич
Магистр., доцент, к.э.н., Елабужского института КФУ
0710042186@mail.ru

Аннотация: Статья является одной из первых публикаций автора, посвященных вопросам и проблемам цифровизации отечественного образования и подготовке педагогических кадров. В данной статье рассматриваются сущность процесса цифровизации и его связь с подготовкой кадров. Даётся характеристика новым технологиям, которые используются в образовательном процессе для обучения и подготовки высококвалифицированных кадров в условиях цифровизации. По аналогии со структурой понятия «цифровая экономика» строится определение «цифровое образование» как учебная и воспитательная деятельность, основанная на преимущественно цифровой форме представления информации учебного и управленческого характера, а также актуальных технологиях ее хранения и обработки, позволяющая существенно повысить качество образовательного процесса и управление им на всех уровнях. При этом «цифровизация образования» трактуется как переход от традиционного образования к цифровому. Актуальность цифровизации образования именно в настоящее время связывается с потребностями цифровой экономики в кадрах, подготовленных к деятельности в рамках ее идеологии и технологий. Цифровая экономика касается интересов всего человечества, и в данных условиях подготовке кадров предстоит сыграть в значительной степени определяющую роль без нанесения какого-либо ущерба прогрессу.

Ключевые слова: кадры, подготовка кадров, цифровизация образования; цифровая трансформация образования; цифровые технологии в образовании; электронное обучение; информационная образовательная среда;

программы цифровизации образования.

Abstract: The article is one of the first publications of the author devoted to the issues and problems of digitalization of domestic education and the training of teaching staff. This article discusses the essence of the digitalization process and its relationship with training. A characteristic is given to new technologies that are used in the educational process for the education and training of highly qualified personnel in the context of digitalization. By analogy with the structure of the concept of “digital economy”, the definition of “digital education” is being built as an educational and educational activity based on a predominantly digital form of presenting information of an educational and managerial nature, as well as relevant technologies for its storage and processing, which can significantly improve the quality of the educational process and management. them at all levels. At the same time, “digitalization of education” is interpreted as a transition from traditional education to digital. The relevance of the digitalization of education at the present time is associated with the needs of the digital economy in personnel

trained for activities within the framework of its ideology and technologies. The digital economy concerns the interests of all mankind, and in these conditions, the training of personnel will have to play a largely decisive role without causing any damage to progress.

Keywords: personnel, personnel training, digitalization of education; digital transformation of education; digital technologies in education; e-learning; information educational environment; education digitalization programs.

В настоящее время в средствах массовой информации ведется бурное обсуждение «цифровизации образования», в основном отзывы носят восторженно-мажорную тональность, что при ближайшем рассмотрении в большей степени отражает ожидания авторов проектов или публикаций, а не реальные достижения практики образования. Недоумение вызывает и сам термин, и его трактовка, и требования определенных действий от преподавателей вузов и школ со стороны администраций различных уровней. Другой аспект проблемы состоит в оценке соответствия технических и технологических оснований для цифровизации и реальной ИТ-инфраструктуры большинства образовательных организаций. Наконец, еще одним аспектом проблемы является готовность преподавателей к применению цифровых технологий в работе с обучаемыми. В настоящее время в научной литературе и СМИ высказываются достаточно противоречивые мнения о необходимости и направлениях цифровизации образования, что обусловливает актуальность обсуждения проблемы: как следует трактовать термин «цифровизация образования» и в какой степени она может быть реализована в условиях отечественной общеобразовательной и высшей школы.

Цифровизация становится тем важным ресурсом, благодаря которому может стимулироваться восприимчивость к инновациям, а также повыситься инновационная активность в целом. Сфера цифрового образования неразрывно связана и с цифровой экономикой, представляет собой экономический уклад, характеризующийся переходом на качественно новый уровень применения информационно-телекоммуникационных технологий в разнообразных сферах социально-экономической деятельности. Необходимым условием развития конкуренции в условиях цифровизации является установление единых недискриминационных требований и стандартов, а также создание единой среды доверия, в том числе, оптимизация электронного документооборота.

Понимание того, что новые технологические средства неизбежно приводят к изменению традиционных («безкомьютерных») методов работы с информацией и методов обучения, потребовало уточнения термина «информатизация образования» и акцентирования внимания на ее дидактических целях: «… – это процесс обеспечения сферы образования методологией и практикой разработки и оптимального использования современных информационных технологий, ориентированных на реализацию психолого-педагогических целей обучения, воспитания» [9].

Процесс цифровизации и формирование новых отраслей в сфере современного образования сопровождается серьезными вызовами, которые возникают как перед отдельными людьми, так и перед государством, несущим ответственность за трансформацию всей системы подготовки кадров. Чтобы обеспечить научный и технологический задел для обучения узконаправленных специалистов, многие страны мира инвестируют в разработку, прежде всего, человеческих, а не материальных ресурсов.

Конкуренция за «цифровых экспертов» весьма острая и идет на межгосударственном уровне, важность решения кадрового вопроса сегодня подчеркивают на высшем уровне.

Можно выделить следующие группы, которые охватывают проблемное поле подготовки педагогических кадров в условиях цифровизации:

1) совершенствование законодательства и обеспечение национальных интересов в области цифровой экономики (применение законов в процессе формирования кадров).

2) научно-технологическое развитие и проблема кадрового обеспечения (искусственный интеллект, «умный город», цифровые технологии как фактор цифрового развития).

3) нестандартное мышление в структуре профессиональных компетенций кадров, затрагивающая сферу образования (изменение трудовых отношений в условиях цифровизации в системе управления персоналом).

4) институциональные механизмы управления изменениями в формировании и развитии профессиональных компетенций (изменения рынка труда в условиях цифрового образования и компетенций кадров для реализации задач подготовки педагогических кадров).

В настоящий момент наиболее актуальным является формирование у специалистов различных профилей цифровых компетенций, а также подготовка их к использованию ИКТ в профессиональной деятельности. В частности:

1) способности работать с различными информационными ресурсами и технологиями, применять основные методы, способы и средства получения, хранения, поиска, систематизации, обработки и передачи информации.

2) адаптивности к изменяющимся условиям и гибкости.

3) непрерывному образованию и самообразованию. Данные компетенции в ближайшее время будут, прежде всего, определять формирование современного человека как «человека новой формации».

Для решения проблемы нехватки квалифицированных специалистов в области образования необходимо повысить количество выпускников образовательных организаций высшего и среднего профессионального образования по направлениям подготовки, связанным с информационно-телекоммуникационными технологиями, повысить долю населения, обладающего цифровыми навыками и информационными технологиями. Все это требует модернизации, цифровизации российской образовательной системы, перехода на электронную форму обучения.

Сегодня актуально создание электронных образовательных ресурсов, этим и объясняется создание многочисленных онлайн-школ, онлайн-университетов. В своей работе вышеуказанные «учебные заведения» успешно применяют дистанционные и электронные технологии, способствующие повышению качества образовательных услуг, и индивидуализации образовательного процесса.

Россия испытывает дефицит в специалистах, которые могут многому обучить начинающих преподавателей. Формат обучения, психология преподавания, это те вещи, которые приходят с опытом. Очень важно чтобы большая часть новоиспеченных представителей образовательной сферы имели возможность контакта, даже виртуального, с более маститыми специалистами. На помощь нам приходит онлайн-контакт – дистанционное образование.

Проблемы с грамотными специалистами встречаются не только в образовательной сфере. Мы стремимся к дистанционному образованию, которое неразрывно связано со сферой IT, увы и здесь кадровый вопрос стоит остро.

В современных условиях актуализируется потребность в трансформации всей государственной системы управления рынком труда, сделать ее более гибкой и эффективной. Значимую роль должны сыграть изменения в нормативно-правовом регулировании самых разных сфер экономики, чтобы более результативно бороться с угрозой «цифровой» безработицы.

В условиях цифровизации необходимо задумываться не о том, как сохранить малоэффективные рабочие места, которые уже не соответствуют новому уровню развития производственных сил, а о том, как создать условия для подготовки, переподготовки новых специалистов, которых сегодня не хватает, а через 10 лет их просто не будет.

Важным направлением является активное развитие специальностей, связанных с созданием и использованием цифровых технологий, и кардинально изменить роль предпринимательства как формы творчества и инструмента адаптации к рискам цифровой экономики.

Тренд в развитии кадрового потенциала сегодня задает государство: появляются новые обучающие программы в вузах, открываются курсы повышения цифровой грамотности для населения.

Многие страны предпринимают попытки создать у себя привлекательные условия по развитию кадров в IT-сфере. Традиционно в этом преуспевают США, их MIT-программа (Массачусетский университет США) считается лучшей в мире по цифровым технологиям. Чтобы конкурировать за кадры с остальным миром, России необходима поддержка на государственном уровне, и в этом плане задача шире – нужно не только «растить» кадры, но и удерживать их внутри страны.

Решению этой задачи будут способствовать партнерства государства и крупного бизнеса в части развития комплексных долгосрочных кадровых программ. В этой связке государство должно лидировать в сфере фундаментальных наук – физика, химия, биология, кибернетика. А крупный бизнес должен отвечать за специализацию, создавать почву для практического применения знаний.

Разрыв между требованиями работодателей и подготовкой кадров в системе образования - неизбежная ситуация, с которой приходится сталкиваться на новом технологическом этапе при переходе к цифровой экономике. Знания и компетенции, которыми надо обладать, чтобы быть востребованными, к концу нынешнего десятилетия отличаются от требуемых в его начале. Все больше людей понимают: чтобы быть конкурентным на рынке труда, учиться нужно всю жизнь. Но, тем не менее, результаты исследований говорят о том, что только 52% россиян видят в техническом прогрессе возможность трудоустройства в будущем, и 48% молодых людей в России опасаются, что в будущем их знания и навыки останутся невостребованными [3, с. 108].

Успех достигается непрерывными трудами всех сфер. Мы не сумеем достичь больших успехов с цифровизацией образования, не обучив этому направлению. Очень важно, с младших классов обращать пристальное внимание на детей, преуспевающих на уроках информатики. Если ребенок с младших классов увлекается компьютеризацией, очень важно поддержать его. Нужно уделить большое внимание на дополнительное

образование (внеурочное образование), поскольку без грамотного обучающего, мы не получим грамотного специалиста в будущем.

Очень сложно перестроить формат работы преподавателя с 50-летним стажем, которому так или иначе приходится обучаться и саморазвиваться в бурном потоке современного мира. Каждый день диктует все более новые правила, и образование не остается в стороне. Новый формат обучения, новый педагогический материал. Всему нужно обучить, сначала преподавателя, который обучит наше поколение (рис.1).

Рисунок - 1

Перечень новых технологий, которые уже сегодня успешно используются в образовательном процессе для обучения и подготовки высококвалифицированных кадров в условиях цифровизации, можно отнести:

1) Дистанционное образование. Речь идёт о таком средстве обучения, при котором учащиеся находятся на «расстоянии» от создателя учебных материалов и могут учиться в любом месте по своему выбору (дом, учебный центр, рабочее место) без непосредственного контакта с преподавателем.

2) Вебинары. Речь идёт об обучении, проходящем в онлайн режиме, его основным отличием является то, что докладчик (обучающий, лектор) и аудитория (обучающиеся, слушатели) не находятся в непосредственном контакте, слушателей, как правило, более одного.

3) Кооперативное обучение (работа в группах). На практических занятиях обучающиеся выполняют задания в группах, принимают решения, защищают свою точку зрения, при этом синхронная или асинхронная коммуникация с преподавателем осуществляется при помощи Интернет-технологий.

4) Модульное обучение. Занятия проводятся по определенному плану, контроль качества усвоения материала, основных понятий, умений, навыков производится в

определенные заранее сроки обычно в рамках образовательных платформ учебного заведения с учетом индивидуального рейтинга студента.

5) Проблемное обучение. Заключается в постановке задачи, предложение обучающими вариантов их решения, работа может проводиться как самостоятельно, так и в группах, в ходе работы используются интерактивные доски, мультимедийные системы.

6) Личностно-ориентированный подход. Реализуется при помощи применения метода портфолио личных достижений, участия в конкурсах, олимпиадах, конференциях, результаты также учитываются в рамках учебной платформы образовательного учреждения.

7) Уровневая дифференциация. Проводится дифференцирование педагогических работников по возрасту, ступени образования, специальности, способности к восприятию материала, задания также должны учитывать все вышеперечисленные особенности обучающегося, эта технология дает очень широкое поле для применения большого числа приемов обучения с использованием цифровых технологий.

8) Практико-ориентированное обучение. Может реализовываться в симуляционных классах, площадках, с использование фантомов, муляжей, работы на современном оборудовании, в ходе практики.

9) Игровые технологии, кейс технологии. Обучение в условиях игры с имитацией реальных условий профессиональной деятельности с изложением в кейсе задания для выполнения, могут применяться как вместе, так и отдельно.

10) Интернет-ориентированные педагогические технологии обучения. В большей мере, направлены на обучение педагогических работников, выражаются в применении лицензионных или авторских программ, Интернет ресурсов, электронных образовательных ресурсов, фонда электронной литературы, игровых интернет-технологий.

Таким образом, активное развитие цифрового образования, методов и технологий обучения открывает новейшие перспективы любых образовательных систем и предполагает переход на новый этап в развитии подготовки высококвалифицированных кадров в системе цифровой экономики, способных к быстрой адаптации, профессиональному росту, профессиональной мобильности в условиях информатизации экономики и расширения практики использования наукоемких технологий, востребованности на рынке труда.

Исходя из вышеперечисленного, для избежания трудностей цифрования в образовании и подготовке кадров нужно привлекать грамотных специалистов в IT-сфере. Преподавателей нужно обучать исходя из многих факторов, наличия оборудования, базовых компьютерных знаний, умения быстро и четко разбираться в новом формате работы.

Существует большой возрастной барьер между представителями образования (специалисты более опытные, не всегда умело и быстро могут осваивать новый материал). Основываясь на опыте внедрения электронных дневников на базе всех школ Республики Татарстан, практика продемонстрировала не подготовленность кадров, а именно в сфере цифровизиции образования. Недостаточный уровень цифровой компетентности можно объяснить низким индексом цифровой грамотности, который касается не только среды образования, но и населения страны в целом.

В современном мире технологии продолжают развиваться стремительными темпами, нам лишь остается не отставать от прогресса. Цифровая модель развития компетенций и подготовки педагогических кадров предоставляет следующие возможности:

1. Разработать требования к квалификации эксперта на базе анализа стратегических и операционных задач.

2. Сформировать профили компетенций и плана подготовки экспертов.

3. Создать систему непрерывной подготовки и аттестации кадров в соответствии с принципами самообучения.

Овладение знаниями в сфере информационных технологий и даже базовых моделей их использования оказывается недостаточным для результативной деятельности в XXI веке. Требуются цифровые компетенции XXI века, включая: мышление критического и творческого характера, проявление инициативы и ответственности, проявление адаптивности, инновационность, проявление предприимчивости, проявление эмоционального интеллекта. Цифровые компетенции предполагают уверенное и результативное применение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) для работы.

Для реализации рабочего процесса по средствам цифровизации необходимо обучить базовым вещам:

-умение работать с текстовыми редакторами, массивом электронных данных и таблиц, электронной почтой и браузерами;

- умение вести документацию на электронных носителях;

-ведение систематической познавательной деятельности в профессиональной сфере, связанной с использованием цифровых технологий;

-готовность к дистанционному обучению по переподготовке и повышению квалификации;

-использование компьютерных и мультимедийных технологий в профессиональной деятельности [1, с. 73].

Подводя итог, развитие цифровых компетенций позволит экспертам в сфере образования самостоятельно осуществлять поиск информации, проводить анализ, отбирать необходимую информацию, преобразовывать, сохранять и распространять её в информационном поле.

Список использованной литературы:

1. Аверина Л.В. Формирование ключевых компетенций работников контрактной службы (специалистов в сфере закупок) в современных социально-экономических условиях / Л.В. Аверина // Научное обозрение: гуманитарные исследования. – 017. – № 6. – С. 71-76.

2. Артемьев И.Ю. Вызовы цифровой экономики и приоритеты новой конкурентной политики России / И.Ю. Артемьев // Право интеллектуальной собственности. – 018. – № 3. – С. 14-16.

3. Звонцов А.В. Трансформация подготовки кадров в условиях цифровизации российской экономики / А.В. Звонцов, И.Г. Фомина // Планирование и обеспечение подготовки кадров для промышленно экономического комплекса региона. – 019. – Т. 1. – С. 107-109.

4. Зорина Т.М. Государственные закупки в условиях цифровой экономики / Т.М. Зорина // Вызовы цифровой экономики: условия, ключевые институты, инфраструктура. Сборник статей I Всероссийской научно-практической конференции. – Брянск: 018. – С. 75-78.

5. Кузьмина Е.Ю. Профессиональная подготовка кадров в условиях цифровизации экономики / Е.Ю. Кузьмина // Приоритетные и перспективные направления научно-технического развития Российской Федерации. Материалы II-й Всероссийской научно-практической конференции. – М.: Государственный университет управления, 019. – С. 328-330.

6. Нестеренко Е.А. Направления развития цифровой экономики и цифровых технологий в России / Е.А. Нестеренко, А.С. Козлова // Экономическая безопасность и качество. 018. – №2 (31). – С. 9-14.

7. Притчина Л.С. Готовность к цифровизации и подготовка кадров / Л.С. Притчина // Экономика и управление: проблемы, решения. – 018. – Т. 6. – № 11. – С. 77-81.

8. Родина С.Е. Механизм государственных и муниципальных закупок в условиях цифровой экономики / С.Е. Родина // Вызовы цифровой экономики: условия, ключевые институты, инфраструктура. Сборник статей I Всероссийской научно-практической конференции. – Брянск: 018. – С. 88-92

9. Бим-Бад, Б. М. Информатизация образования / Б. М. Бим-Бад. – Текст: электронный // Педагогический энциклопедический словарь. – М., 002. – С. 109-110. – URL: https://pedagogical_dictionary.academic.ru/1312/ Информатизация -образования (дата обращения: 02.05.2023).

ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ И ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ ЦИРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Костина Татьяна Викторовна
старший преподаватель
ФГАОУ ВО Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета
kostina7777777@mail.ru

Аннотация: В статье раскрываются основные положения правового регулирования рыночной экономики в условиях ее быстрой цифровизации и создаваемые образовательные модели, соответствующие ее запросам в подготовке кадров. Представлены основные методы цифровизации обучения в целях создания для хозяйствующих субъектов соответствующих профессиональных кадров. Существующие в настоящее время проблемы освоения и использования профессиональными кадрами различных цифровых программ становится государственной проблемой, так как накладывает на государство особые задачи использования цифровых программ повсеместно. Существующие модели образовательных систем подготовки кадров для специализированных отраслей с их конкретными запросами оказываются неэффективными и даже тормозят развитие экономических отношений, так как в итоге не утоляют кадровые запросы цифровой экономики. В этой связи, в настоящее время

актуально исследование проблем цифровизации в образовании и подготовке кадров, а также влияние процессов цифровизации на развитие всех отраслей народного хозяйства, использующих цифровые способы участия в экономических отношениях.

Ключевые слова: государственное регулирование, договор, идентификация, информационная безопасность, малый и средний бизнес, меры государственной поддержки, налог на прибыль организаций, наглядность, поведение, правовое обучение, просрочка оплаты налогов, социальная справедливость, ставка налога, смарт-контракты, учебный материал, цифровой гражданский оборот, цифровые финансовые активы, цифровая экономика.

Abstract: The article reveals the main provisions of the legal regulation of the market economy in the conditions of its rapid digitalization and the educational models being created that meet its needs in personnel training. The main methods of digitalization of training in order to create appropriate professional personnel for business entities are presented. The current problems of mastering and using various digital programs by professional personnel are becoming a state problem, since it imposes on the state special tasks of using digital programs everywhere. The existing models of educational systems of personnel training for specialized industries with their specific requests turn out to be ineffective and even slow down the development of economic relations, since in the end they do not satisfy the personnel demands of the digital economy. In this regard, it is currently relevant to study the problems of digitalization in education and training, as well as the impact of digitalization processes on the development of all sectors of the national economy using digital methods of participation in economic relations.

Keywords: state regulation, contract, identification, information security, small and medium-sized businesses, state support measures, corporate income tax, visibility, behavior, legal training, late payment of taxes, social justice, tax rate, smart contracts, educational material, digital civil turnover, digital financial assets, digital economy.

Повсеместное внедрение цифровых технологий во все отрасли народного хозяйства привело в последние десятилетия к кардинальным изменениям экономики. Требования и запросы к профессиональным кадрам значительно повысились по причине необходимости использования цифровых технологий и освоения навыками их обслуживания. В настоящее время множество экономических процессов моделируется и регулируется на основе новых принципов в управлении, базирующихся на цифровых технологиях. Основу таких технологий представляют собой большие базы данных, включающие в себя также и методы цифрового анализа данных, математическое моделирование, а также защиту и использование персональных данных.

В связи с этим, возникает множество юридических коллизий, связанных с проблемами защиты персональных данных, безопасности информации, идентификации субъектов гражданского оборота, регистрации прав на имущество и сделок с ним, регулирования процессов банковской деятельности. Значительное место в формирующихся цифровых экономических отношениях занимает проблема обеспечения реализации принципа социальной справедливости, выявление общественных закономерностей цифровых экономических отношений и их надлежащее юридическое оформление [5, 126с.].

Помимо указанных проблем, необходимо учитывать, что электронные базы данных не образуются сами по себе, они являются продуктом профессиональной деятельности

хозяйствующих субъектов, которые активно взаимодействуют с другими субъектами, вследствие чего происходит слияние данных. Возникает проблема обслуживания электронных данных, а также необходимость правового регулирования такой деятельности в соответствии с российским законодательством. Более того, на государстве лежит особая задача не только правового регулирования использования информационных технологий хозяйствующими субъектами, но и профессиональная подготовка кадров, способных обслуживать цифровые технологии, применяющиеся в различных областях народного хозяйства.

Возможности дистанционного взаимодействия хозяйствующих субъектов активно вторгаются в экономический оборот и требуют оперативного правового регулирования. Новая регулятивная среда должна быть нацелена на создание единой цифровой среды, основанной на равных возможностях использования бумажного и цифрового документооборота, равного правового статуса субъектов, совершающих юридически значимые действия различными способами, включающими как бумажный, так и цифровой документооборот. Для этого необходимо обеспечение всех субъектов предпринимательской деятельности равными возможностями цифровых дистанционных коммуникаций [4, 7с.].

Использование автоматизированных систем и электронных программ в различных отраслях народного хозяйства ставит более острую проблему нехватки кадров, способных обслуживать такие программы, осуществлять контроль и надзор за производством, использующим цифровые технологии, даже в сельском хозяйстве.

Говоря о проблемах образования, ответственного за подготовку кадров в областях, использующих цифровые технологии, нельзя не упомянуть о традиционных методах образования, как использование наглядности при подготовки профессиональных кадров. Отличительной чертой человеческого мышления является «способность воспринимать, кодировать, и перерабатывать образную информацию» [3, 87с.]. Одновременно с развитием представлений об окружающем мире у человека появляется способность устанавливать более сложные связи между изучаемыми объектами, чем при непосредственном восприятии. Для этого человек кодирует информацию в электронные знаки, символы, а потом применяет данные знания при построении новых моделей миро представления. Для более эффективной работы восприятия и запоминания учебного материала ученикам требуется применение систем целостного восприятия знаний, наглядность, образная переработка данных и способность к мыслительной активности в процессе оценки полученной информации. Наиболее актуальны такие навыки в профессиональном образовании, так как при подготовке узких специалистов, требуются более основательные и надежные знания специальных технологий и процессов, использующихся в различных отраслях народного хозяйства. А это значит, что государственный заказ на подготовку специалистов, владеющих навыками работы и обслуживания цифровых технологий, сейчас актуален как никогда, и действующая система образования должна оперативно решать запросы народного хозяйства и иных, даже частных хозяйствующих субъектов, на потребность в подготовке таких технологичных специалистов.

Автором для изучения влияния принципа наглядности на качество обучения использовался метод анализа результатов продуктивной деятельности студентов,

проводилось тестирование студентов по дисциплине после окончания лекционного курса и повторно - после практических занятий. Для исследования использовался тестовый материал по праву для рубежного и итогового контроля Обуховой О.В. [6, 31с.]. На любой стадии профессионального образования важен метод наглядности, даже при использовании цифровых технологий. Более того, проникновение цифровых технологий в повседневную жизнь заставляет пользоваться электронными технологиями даже людей, не склонных к использованию гаджетов и не имеющих специальных познаний в информационных технологиях. Именно поэтому, для большей адаптации обычных людей, необходимо понимать, что использование цифровых технологий должно активно привлекать и метод наглядности, чтобы было понятно наибольшему количеству людей. И не важно, касается ли это возможности записаться к врачу или осуществить покупку в он-лайн магазине, оплатить коммунальные услуги или осуществить регистрацию имущества, оплатить налоги или заказать туристическое путешествие. Чем сильнее внедряется информатизация в технологические процессы, тем нужнее для предприятий такие специалисты, способные обслуживать цифровые технологии, а также выполнять отдельные технологические операции с использованием принципа наглядности. Для подтверждения значения принципа наглядности в обучении автором было проведено исследование в группе иностранных студентов. [7, 17с.].

По результатам проведенного исследования были выработаны некоторые методические рекомендации по улучшению качества обучения студентов. Необходимо формировать учебный материал так, чтобы теоретические знания были представлены наглядно в схемах, таблицах, диаграммах и т.п.; при повторении материала на практических занятиях студенты могут использовать принцип наглядности и выражать свои мысли с помощью таблиц и диаграмм, полученных в лекционном курсе, а также добавлять свои для улучшения усвоения материала. [7, 18с.].

Профессиональное образование всегда было и будет связано с запросами технологичного производства, оно также претерпевает изменения в связи с повсеместным внедрением цифровых технологий во все отрасли народного хозяйства, включая даже животноводство. Кстати, животноводство одной из первых отраслей начала использовать методы производства и учета крупного рогатого скота с применением цифровых технологий. Соответственно, как одна из первых отраслей народного хозяйства, заявила о нуждаемости в профессиональных кадрах, владеющих цифровыми технологиями, которых на тот момент образовательные учреждения вообще не готовили. Кто мог на тот момент задуматься, что возникнет острая нехватка животноводов, агрономов и ветеринаров, владеющих цифровыми технологиями? Каким образом удовлетворить потребность отрасли в таких профессиональных кадрах? На помощь пришла целевая подготовка кадров и организация коммерческих профессиональных учебных заведений, подготавливающих кадры в соответствии с запросами хозяйствующих субъектов. Однако использование хозрасчетных отношений в сфере высшего и профессионального образования не всегда является благом для общества. Преследуемые цели - получить в короткий срок требуемых специалистов для конкретной отрасли - зачастую влияет на низкое качество образования, не подкрепленное прямой заинтересованностью обучающихся в качестве знаний. Как гарантию высокому уровню знаний законодатель пытается предложить в настоящее время возврат к системе отработки в конкретной

области экономики по профессии, после получения образования. Однако данная позиция уже нашла в обществе и своих сторонников, и своих противников. Стоит задуматься о прямой цели подготовки конкретных специалистов и все встанет на свои места: если на подготовку специалиста потрачены бюджетные средства,- будь добр, отработай некоторое время по профессии. Если образование получено на платной основе для обучающегося, то это его свободный выбор в дальнейшем, - работать по профессии или искать себя дальше в профессиональном плане. Более того, платное образование, в том числе профессиональное, зачастую накладывает на образовательное учреждение определенные обязательства - выпустить специалиста с документом об образовании, что зачастую, к сожалению, не означает качество знаний, так как образовательное учреждение уже удалило из своей практики отчисление за неуспеваемость, а зря. Тем более, что получать образование, усиленное знаниями передовых информационных технологий, бывает очень сложно и ответственно, поэтому образовательное учреждение просто обязано следить за качеством преподавания и качеством подготовленных специалистов в условиях цифровизации экономики. Поэтому полная цифровизация образования, на мой взгляд, невозможна именно по причине ухудшения качества дистанционного образования, которое показало себя хорошо лишь на время использования в чрезвычайных условиях пандемии, использовать его можно лишь в комбинированном виде с основным, очным образованием.

Актуальны также вопросы правового регулирования отдельных видов предпринимательской деятельности в условиях развития цифровых технологий. Высокий уровень использования информационных технологий в сфере предпринимательства, появление новых форм бизнеса в форме смарт-контрактов, влечет необходимость государственного контроля в сфере оборота криптовалюты. На практике применение смарт-контрактов используется достаточно широко. Потенциальные направления использования умных контрактов активно применяются от регистрации доверительного управления и оформления наследственных трастов до исполнения автоматических арбитражных оговорок и страхования [2, 80с.].

Цифровизация предпринимательской деятельности в сфере страховой и кредитной деятельности, инвестирования, государственных закупок - является отражением современных вызовов в российской экономике и праве. В связи с этим возникает множество юридических коллизий, связанных с проблемами идентификации субъектов гражданского оборота, регулирования банковской деятельности на основе цифровых технологий, которые порой не обеспечивают информационную безопасность субъектам экономической деятельности. В юридической среде активно обсуждаются законопроекты о внесении изменений в ГК РФ в целях правового регулирования новых цифровых технологий [1, 6с.]. Новые цифровые финансовые объекты (токены, криптовалюта, майнинг и т.п.) российским законодателем пока не признаны. Поэтому нельзя в правовом поле влиять на оборот этих активов или защищать права лиц, которые ими оперируют. Суды столкнулись с невозможностью полноценного разрешения подобных дел на основе действующего законодательства, что ставит новые вызовы перед российским законодателем.

В современном обществе произошла быстрая трансформация экономических отношений в цифровую форму. Это вызывает необходимость закрепления в праве новых

объектов экономики и эффективного правового регулирования цифровой экономики. В цифровой экономике хозяйственная деятельность осуществляется при помощи цифровых технологий, однако скорое и необдуманное регулирование новых экономических явлений чревато опасностями. Много вызовов российской экономике принесла современность: необходимость субъектов бизнеса приспособиться к ведению деятельности в условиях пандемии, цифровизация бухгалтерского учета и государственного контроля за хозяйствующими субъектами, нестабильные условия рынка в условиях международных санкций. Российский законодатель всегда оперативно реагирует на меняющиеся условия экономики. Распоряжение Правительства РФ от 19.03.2020 N 670-р, которым органам государственной власти субъектов РФ рекомендовано предоставить арендаторам - субъектам малого и среднего предпринимательства, включенным в реестр социально ориентированных некоммерческих организаций и (или) в реестр некоммерческих организаций, наиболее пострадавших из-за коронавируса, предоставляет возможность получить отсрочку уплаты арендных платежей по договорам аренды имущества, находящегося в собственности субъекта РФ, а в некоторых случаях - освобождение от уплаты [8, 1952с.].

В настоящее время российский законодатель не имеет возможности разработать единый федеральный закон, регулирующий масштабное развитие цифровой среды во всех сферах экономики. Но основные понятия цифровой действительности, затрагивающие права граждан, необходимо регулировать на уровне федеральных законов, которые будут предусматривать внесение изменений в отдельные отраслевые законы. Быстро меняющиеся общественно-экономические отношения ставят новые требования к качеству образования и подготовке профессиональных кадров для тех отраслей народного хозяйства, которые активно внедряют цифровые технологии в производственные процессы. Следовательно, проблемы цифровизации образования и подготовки технологичных специалистов придется решать на государственном уровне, с изменением подходов правового регулирования уже существующей системы образования и подготовки профессиональных кадров.

Список использованной литературы:

1. Бабина К.И., Тарасенко Г.В. Проблемы правового регулирования криптовалюты в российском законодательстве // Право и экономика. 018. N 1. С. 6.
2. Башкатов М.Л., Галкова Е.В. - Блокчейн на пике хайпа: правовые риски и возможности. - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 017. -130с.
3. Бескова И.А. Как возможно творческое мышление? - М.: Институт философии РАН, 1993. - 198 с.
4. Бодиловский А.В. Дистанционное заключение договоров на оказание банковских услуг // Право и экономика. 018. N 6. С. 7 - 9.
5. Вайпан В.А. Теория справедливости: право и экономика. -М.: Юстицинформ, 017.- 18с.
6. Федорченко А.А., Федорченко Е.В. Правовое пространство: концептуальные теоретические основы: монография - М.: Издательство Юрайт, 021.- 00с.

7. Костина Т.В. Использование принципа наглядности в процессе правового обучения иностранных студентов / Т.В.Костина // Глобальный научный потенциал. -2021. -№9(126). - С.17-20.

8. Распоряжение Правительства РФ от 19.03.2020 N 670-р (ред. от 11.07.2020) «О мерах поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства» // “Собрание законодательства РФ”, 30.03.2020, N 13, ст. 1952.

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЕ МЕТОДЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ

Талышева Ирина Анатольевна,
канд. пед. наук, доцент., старший преподаватель кафедры психологии
Елабужский институт (филиал) ФГАОУ ВО КФУ
e-mail: ira.talysheva@mail.ru
Гайфуллина Наталья Геннадиевна
Елабужский институт (филиал) ФГАОУ ВО КФУ
e-mail: ng.gaifullina@gmail.com

Аннотация: В статье описывается опыт реализации интердисциплинарных методов подготовки будущих педагогов-психологов через обучение и реализацию ими образовательных интенсивов для студентов Елабужского института КФУ. В Елабужском институте КФУ работает Центр психологической помощи участникам образовательного процесса. На базе Центра будущие педагоги-психологи имеют возможность приобретать необходимые профессиональные навыки взаимодействия с реальными клиентами – обучающимися Елабужского института КФУ.

Такое практико-ориентированное обучение приводит к развитию психолого-педагогических компетенций, способствующих эффективному взаимодействию с обучающимися в образовательном процессе.

Ключевые слова: будущие педагоги-психологи, интердисциплинарные методы обучения, психолого-педагогическое сопровождение, образовательный интенсив.

Abstract: The article describes the experience of implementing interdisciplinary methods of training future psychologists through training and implementation of educational intensives for students of the Yelabuga Institute of KFU. The Elabuga Institute of KFU has a Center for Psychological Assistance to Participants in the Educational Process. On the basis of the Center, future educational psychologists have the opportunity to acquire the necessary professional skills of interaction with real clients - students of the Elabuga Institute of KFU.

Such practice-oriented learning leads to the development of psychological and pedagogical competencies that contribute to effective interaction with students in the educational process.

Keywords: future educational psychologists, interdisciplinary teaching methods, psychological and pedagogical support, educational intensive.

В настоящее время проблема повышения качества подготовки будущих педагогов-психологов для современной системы образования страны приобретает особую значимость. От молодого специалиста школы – педагога-психолога ожидают готовность

выполнять все трудовые функции. При этом непосредственно в школе нет наставника, к которому он мог бы обратиться. Вчерашний выпускник вуза, как правило, является единственным специалистом по штатному расписанию в образовательном учреждении. В этой связи весьма актуальным становится применение интердисциплинарных методов подготовки будущих педагогов-психологов через обучение и реализацию ими образовательных интенсивов, способствующих ускорению их профессиональной адаптации [4].

В зарубежной научной литературе существует немало определений понятия «интердисциплинарность», однако разнящихся между собой. Авторами в один и тот же термин вкладывается различное содержание.

Несмотря на то, что понятие «интердисциплинарность» стало использоваться в XX веке, общее представление уходит корнями в прошлое. Профессор Университета Уэйна в Детройте (США) Джули Томсон Кляйн отмечает, что основа данного понятия лежит в некоторых идеях, распространяющихся через идеи общепринятых стандартных знаний, синтеза и интеграции знаний [5].

Профессор Ниссани Моти исследует понятие интердисциплинарности, раздробив слово на составляющие: приставку inter (между, в середине, соединяя) и слово disciplinary (дисциплина). По его мнению, интердисциплинарность - это сочетание в одно целое компонентов двух или более дисциплин. Ниссани Моти отмечает [6], что интердисциплинарность, как правило, встречается в следующих ситуациях:

- интердисциплинарное знание содержит познания двух или более дисциплин;
- интердисциплинарное исследование сочетает составляющие двух или более дисциплин с целью нахождения нового знания;
- интердисциплинарное обучение - совмещение компонентов двух или более дисциплин в общей программе.

Поэтому, используемое нами практико-ориентированное обучение, которое является технологией активного обучения будущих педагогов-психологов предполагает интердисциплинарность основных профессиональных дисциплин по педагогике и психологии.

Мы считаем, что улучшение практической подготовки обучения приведет к быстрой адаптации выпускников в образовательном учреждении.

Использование интердисциплинарных методов обучения способствует формированию у студентов профессиональной и коммуникативной компетентности, позитивного отношения к своей будущей профессии, творческого подхода к решению профессиональных задач и активной жизненной позиции. При таком обучении будущие педагоги-психологи мотивированы к осуществлению практической деятельности; учатся применять полученные знания и умения в реальных условиях реализации трудовых действий; развивают готовность к взаимодействию со всеми участниками образовательной среды; развивают способность к выявлению проблем, проведению анализа и синтеза, построению гипотез, обобщению; развивают свое системное мышление.

С первого курса обучения в вузе в рамках практических занятий бакалавры нарабатывают способность и готовность оказывать психологическую помощь клиентам и решать психологические проблемы в педагогической деятельности в квази-условиях.

Однако, опыт производственных практик показывает, что бакалавры испытывают трудности в организации и проведении групповых занятий с детьми, индивидуальных консультаций, а также при взаимодействии с родителями обучающихся.

Э.А. Джамалдинова, И.В. Мусханова, проанализировав теоретические подходы к организации практико-ориентированного обучения в вузе, выделили три подхода, различающихся по степени охвата элементов процесса образования и по функциям студентов и преподавателей в формирующейся системе практико-ориентированного обучения.

Первый подход, к которому относят труды Ю. Ветрова и Н. Клушиной, устанавливает связь между практико-ориентированным обучением студентов и формированием у них опыта профессиональной деятельности при их вхождении в профессиональную среду в период прохождения различных видов практик (учебной, производственной, преддипломной) [1].

Второй подход, к которому относят труды Т.А. Дмитриенко, П.И. Образцова, М.Я. Виленского, А.И. Уман, заключается в необходимости моделирования фрагментов будущей профессиональной деятельности на основе изучения практических дисциплин.

Третий подход, к которому относят труды Ф.Г. Ялалова, акцентирует внимание на повышение учебной мотивации обучающихся через вовлечение их в профессиональную практическую деятельность [3].

Елабужский институт КФУ имеет преимущество перед другими аналогичными высшими учебными заведениями – собственную базу практики – «Университетскую школу», которая стала структурным подразделением вуза с сентября 020 г. Начиная с ноября 020 года студенты, будущие педагоги-психологи, продолжают повышать свои профессиональные компетенции во время учебных распределенных и производственных практик в стенах образовательной школы «Университетская», которая является структурным подразделением Елабужского института КФУ и основной базой практики для студентов вуза.

Будущие педагоги-психологи имеют возможность осуществлять выходы в школу на практику не менее одного раза в неделю. Такая форма организации учебных практик позволяет студентам лучше узнать обучающихся, наблюдая за ними как в учебной, так и во внеучебной деятельности.

В процессе осуществления профессиональных проб в Университетской школе студенты столкнулись с рядом проблем, которые имели общий характер вне зависимости от курса обучения:

1. Страх учителей.
2. Отсутствие авторитета у детей, их низкая мотивация во время развивающих занятий, особенно при взаимодействии с подростками.

Анализируя отзывы студентов о практиках, реализованных в ОШ «Университетская» в 021-2022 учебном году, мы наблюдаем следующие изменения у студентов -4 курсов:

1. Студенты готовы идти на контакт с учителями, детьми, администрацией, руководителем практики для реализации, как целей практик, так и оказания психологической индивидуальной помощи конкретным детям. Конечно, одной из основных проблем педагога-психолога в школе остается отсутствие времени на работу с

классом или клиентом – приоритет отдается учебному процессу. Студентам достаточно трудно совместить свое свободное от учебы в вузе время с психологической работой со школьниками. Для реализации индивидуальной коррекционно-развивающей работы, проведения групповых занятий необходимо как время, так и пространство в школе. Такое неформальное общение сближает студентов, будущих педагогов-психологов и детей. В лице студентов школьники видят друга, который может выслушать то, что наболело, поделиться своим печальным опытом взаимоотношений с родными, друзьями, учителями, снять эмоциональное напряжения, найти совместно выход из сложившейся ситуации.

2. На втором году практики студенты чувствуют себя более уверенно в роли педагога-психолога. Уже к концу учебного года многие студенты, наблюдая за детьми в школе во время уроков смогли выявить их особенности, трудности, которые переживают дети в школе, тем самым найти к ним подход. Например, студентка в своем эссе пишет: «Я получила опыт в индивидуальной работе с обучающимися. Теперь я знаю, как подойти и объяснить ребёнку, для чего я хочу с ним позаниматься. Могу подобрать психодиагностический инструментарий в зависимости от особенностей ребенка, ведь я примерно понимаю, какой это ребёнок, что ему нравится, что нет (так, кому-то из класса можно дать задание на проективную методику с рисованием, а кому-то не стоит, потому что он не любит рисование, ему это не интересно и т.д.). Понимаю как вести беседу с ребенком, с чего начинать, как поддержать диалог, чем закончить, как в последующем поддерживать контакт с ним и т.д. Это был в целом важный опыт, ведь, например, в самом начале практики я делала много ошибок».

3. Также студенты отмечают установление тесной эмоциональной связи между ними и детьми, признание педагогами их в роли помощников, будущих педагогов-психологов. Это можно объяснить тем, что первое эмоциональное напряжение и тревожность студентов в новой деятельности уже сняты, теперь они больше ориентированы на клиента (педагога, обучающихся), им уже более интересна своя профессиональная роль. Многие студенты пишут в своих отчетах о том, что наблюдая со стороны за детьми, имеющими конфликты с одноклассниками или непонимание со стороны педагогов, они теперь лучше понимают реакции ребенка и его психологические особенности. Некоторые узнают себя в детях, что помогает им понять и принять ребенка, найти контакт с ним.

Надо отметить, что не все студенты добились взаимопонимания с обучающимися. Объяснением этому может быть как низкий уровень мотивации, так как есть студенты, которые выходят на практику ради выполнения заданий, не погружаясь в процесс взаимодействия, выполняя задания формально, так и с личностными особенностями самих студентов, имеющими свои внутренние травмы, личностную незрелость, препятствующие выполнению практик с положительными эмоциями.

4. Студенты и 3 курсов отметили у себя дефицит знаний необходимых для проведения психологической консультационной работы. По учебному плану дисциплины, связанные с такой работой, изучаются позднее. Данный факт можно рассматривать с положительной стороны, так как студенты на практике почувствовали потребность в знаниях и умениях для реализации консультативной деятельности. И когда наступит время обучения – они будут иметь четкие запросы к педагогу вуза, смогут отработать в

квази-условиях необходимые профессиональные навыки и умения, найти ответы на все свои накопившиеся вопросы.

Профессиональном стандарте педагога-психолога (психолог в сфере образования). Считаем, что одним из дополнительных ресурсов наработки профессиональных компетенций обучающихся является Центр психологической помощи образовательного процесса вуза. Привлечение будущих педагогов-психологов к реализации образовательных интенсивов для студентов позволит им сформировать навыки эффективного взаимодействия с клиентами (студентами других отделений), оказывая им психолого-педагогическую поддержку [2].

В Елабужском институте КФУ работает Центр психологической помощи участникам образовательного процесса. На базе Центра будущие педагоги-психологи имеют возможность приобретать необходимые профессиональные навыки взаимодействия с реальными клиентами – обучающимися Елабужского института КФУ.

В 022-2023 учебном году преподавателями кафедры психологии и педагогики был запущен новый проект «Психология и Я». Данный проект решает следующие задачи:

- Обучение координаторами Центра будущих педагогов-психологов по программам образовательных интенсивов (снятие эмоционального напряжения в период подготовки и сдачи экзаменов; ассертивное поведение студентов; конструктивное разрешение конфликтов в студенческой среде).
- Реализация образовательного интенсива участниками со студентами ЕИ КФУ.
- Получение обратной связи: встречи координаторов и участников для анализа проведенной работы и получения промежуточных результатов освоения студентами необходимых компетенций.
- Получение дополнительных психолого-педагогических умений и навыков участниками центра от координаторов.
- Онлайн анкетирование студентов ЕИ КФУ, прошедших тренинги у студентов-тренеров, с целью мониторинга сформированности психолого-педагогических компетенций у будущих педагогов-психологов.
- Повышение научно-исследовательской активности бакалавров.

В декабре 022 года будущие педагоги-психологи реализовали образовательный интенсив со студентами первого курса, направленный на снятие эмоционального напряжения в период подготовки и сдачи экзаменов студентами 1 курса.

В данном тренинге приняли участие 119 респондентов. После прохождения тренинга обучающиеся первого курса ответили на вопросы анкеты, где они высказались о том, как изменилось их самочувствие до и после проведенного тренинга, насколько им полезна была встреча. Было выявлено, что у 55,7% первокурсников высокий уровень напряжения в период предстоящей экзаменационной сессии. После тренинга с высоким уровнем напряжения осталось 32,6% респондентов.

88,4 % обучающихся ответило утвердительно о необходимости таких тренингов для снятия психоэмоционального напряжения перед экзаменами. Также положительным моментом стало то, что ведущие тренинга студенты-старшекурсники поделились своим опытом сдачи экзаменов, особенностей приема экзамена у преподавателей предметников. Это послужило дополнительным фактором, уменьшившим тревожность первокурсников.

Таким образом, будущие педагоги-психологи в рамках реализации образовательного интенсива смогли проанализировать способность управлять группой во время тренинга, оценить свои профессиональные качества и получить обратную связь от клиентов. Также считаем, что данная категория клиентов является безопасной для адаптации в профессии психолога на начальном этапе. Студенты находятся в аналогичных социальных ролях и поддерживают друг друга.

Список использованной литературы

1. Ветров, Ю.П., Клушина Н.И. Практико-ориентированный подход / Ю.П. Ветров, Н.И. Клушина // Высшее образование в России. - 002. - №6. - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/praktikoorientirovannyy-podhod (дата обращения: 0.03.2023).
2. Гайфуллина, Н.Г. Особенности подготовки педагогов-психологов в системе «Вуз - университетская школа» / Н.Г. Гайфуллина // Проблемы современного педагогического образования. - 021. - №71-1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-podgotovki-pedagogov-psihologov-v-sisteme-vuz-universitetskaya-shkola (дата обращения: 0.03.2023).
3. Джамалдинова, Э.А. Практико-ориентированный подход в обучении бакалавров в педагогическом вузе / Э.А. Джамалдинова, И.В. Мусханова // Kant. – 018. – № 4(29). – С. 3-26.
4. Максимова, Н.Л. Технологии практико-ориентированного обучения в вузе / Н.Л. Максимова, Н.В. Григорьева // Развитие экспортного потенциала высшего образования: содержание, опыт, перспективы: Материалы XI Международной учебно-методической конференции, Чебоксары, 5 октября 019 года / Под редакцией А.Ю. Александрова, Е.Л. Николаева, А.М. Шамсиева, Ш.А. Юсупова. – Чебоксары: Чувашский государственный университет имени И.Н. Ульянова, 019. – С. 156-161.
5. Klein, J.Th. Interdisciplinarity: History, Theory and Practice / J.Th. Klein. - Detroit: Wayne State University Press, 1990. - 331 p.
6. Moti, N. Ten Cheers for Interdisciplinarity / N. Moti // Social Science Journal 34. - 1997. - № . - P. 01 - 16

ДИСТАНЦИОННЫЙ ФОРМАТ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛЕ

Шафикова Зиля Фанисовна

Магистрант 1 курса отделения экономических и юридических наук Елабужского института КФУ

Аннотация: В статье представлены особенности дистанционного обучения в современном мире. В школах есть риски сложившейся практики дистанционного обучения. По результатам были выделены направления дистанционного образования, которые требует внимания.

Ключевые слова: дистанционное обучение, цифровизация обучения, электронное обучение, открытое обучение, цифровая платформа.

Abstract: The article presents the features of distance learning in the modern world. In schools, there are risks of the established practice of distance learning. Based on the results, areas of distance education that require attention were identified.

Keywords: distance learning, digitalization of education, e-learning, open learning, digital platform.

Вслед за развитием науки и общества традиционная дидактика, трансформируя свои основные принципы, постепенно заменяется цифровой дидактикой. Этот переход определяется следующими требованиями:

- развитие цифровых технологий, формирующих современную образовательную среду;
- специфика современного поколения учащихся;
- требования постиндустриального общества к личному и профессиональному компетенциям граждан;
- возросшее количество рисков возникновения непредвиденных ситуаций, требующих принятия экстренных решений.

Цифровая дидактика предполагает полную трансформацию элементов образовательного процесса [2], одной из форм обучения в ней является дистанционное обучение, реализуемое с помощью специфических средств интернет-технологий. Эта форма обучения стала частью образовательной практики в связи с пандемией коронавируса.

Сложившуюся ситуацию можно рассматривать как закономерный эксперимент, в котором оказалась система образования, и мы пытаемся осмыслить накопленный опыт организации дистанционного обучения учащихся в этот период.

Дистанционное обучение относится, в первую очередь, к системе обучения, при которой учащиеся физически не присутствуют в классе, а посещают занятия виртуально, часто из дома. Дистанционное обучение бывает нескольких видов[3, с.82]:

Заочные курсы. Под заочными курсами понимается обучение по методическим материалам (книгам), предоставленным учебным заведением, без непосредственного общения с преподавателем. Даже тестирование проводится с помощью форм, которые заполняются онлайн или отправляются по электронной или обычной почте. Хотя это может показаться устаревшим, этот метод по-прежнему широко используется, прежде всего в качестве дополнения к другим формам обучения.

Электронное обучение. Первоначально электронное обучение относилось к онлайн-обучению, хотя в последнее время его значение расширилось, чтобы охватить все формы электронного обучения, включая предварительно записанные и живые лекции, интерактивные уроки, прослушивание аудиоматериалов и т. д.

Открытое обучение – еще один термин, который часто используется взаимозаменяемо с дистанционным обучением, хотя у него есть свои уникальные характеристики. В первую очередь, это относится к принципу обучения, согласно которому учащиеся учатся так, как, по их мнению, лучше для них. Учитывая, что дистанционное обучение основано на самоконтроле учащихся и их стремлении к обучению, понятно, почему эти термины слились в одно.

Теоретический анализ научных работ, исследующих выявленную проблему и оценивающих начальные результаты тотального перехода на дистанционное обучение [4], позволяет определить проблемное поле исследования с целью выявления рисков, возможностей и приоритетных направлений совершенствования дистанционного обучения.

Критическая оценка опыта организации дистанционного обучения позволяет структурировать этот процесс, нивелировать негативные моменты и, как следствие, повысить качество образования и уровень удовлетворенности всех субъектов образовательного процесса его результатами.

Анализ проблемы дистанционного обучения и особенностей его организации позволяет сделать вывод об отсутствии единого взгляда на его содержание и структуру. В результате изучения теории и практики дистанционного обучения выделяются следующие направления, требующие внимания:

1. Формирование готовности преподавателей средней школы к дистанционному обучению: а) «цифровая толерантность» [1] – проявляется в положительном восприятии учителем специфики поколения Z; в принятии цифровых технологий как неотъемлемой реальности современного мира; в совершенствовании своих цифровых навыков в качестве потребности, о которой стало известно. Опора на цифровые блюмы [4] позволяет оперировать цифровыми инструментами по выбору, от которых напрямую зависит сложность решаемых задач и формируемых компетенций; б) технологическая грамотность: умение создавать онлайн-курсы; работать на разных образовательных платформах. Использование презентаций, сопровождаемых комментариями учителей, стало наиболее распространенной формой обучения. Преподаватели не обладают компетенциями создания педагогического дизайна онлайн-курса, его методического обоснования и наполнения его образовательным содержанием.

Успешная деятельность в условиях перехода на цифровую дидактику требует от учителя владения следующими личностными и профессиональными качествами:

- возможность быть доступным 4 часа в сутки,
- концентрация на образовательных потребностях учащегося, выстраивание его индивидуальной траектории обучения и развития,
- принятие необходимости саморазвития в области цифровой грамотности,
- способность интегрировать педагогические и цифровые компетенции,
- способность оперативно решать профессиональные задачи высокого уровня сложности,
- способность критически осмысливать информацию и проводить анализ на основе соответствующих данных [1].

2. Организация качественного взаимодействия участников образовательного процесса на основе возможностей цифровых платформ. Специфической особенностью дистанционной работы стало использование различных платформ, освоенных в разные периоды. Так, опыт работы с платформой Moodle позволяет преподавателям загружать необходимые рабочие материалы, организовывать интерактивную зону, проверять результаты самостоятельной работы учащихся. Ознакомление с платформой Teams происходит в сжатые сроки и ее функции, такие как проведение видеоконференций, чтение лекций и показ презентаций онлайн, организация групповой работы,

использование доски, демонстрация видеоконтента, тестирование, общение и т.д., открываются постепенно. Платформа Zoom также хорошо зарекомендовала себя в организации работы со школьниками. Однако, он используется преподавателями для организации краткосрочных встреч с учащимися на их занятиях. Возможность проводить полноценные вебинары, включаться в совместную работу иобсудить проблемы большого количества слушателей предоставляет платформа Webinar.ru.

Сочетание возможностей разных площадок в дистанционной работе может показать себя наиболее эффективно. Такая интеграция необходима из-за разной степени готовности пользователей к работе со всеми доступными функциями и инструментами. Важно, что в таких ситуациях активизируются процессы психики человека, увеличиваются скорость обучения и его качественное содержание.

Благодаря своим многочисленным положительным характеристикам дистанционное образование никогда не было таким доступным, как сейчас. Различные препятствия были решены в этой форме обучения, как показывают данные, потому что все больше и больше учащихся во всем мире выбирают электронное обучение. Ведь обучение на дому позволяет получить качественное образование, сохраняя при этом гибкость личной жизни. Каждый имеет право на хорошее образование и шанс на успешную карьеру, и а это может дать дистанционное образование.

Список использованной литературы:

1. Блинов В.И. Цифровая дидактика: модный тренд или новая наука? // Профессиональное образование. Столица. – 019. – № 3. – С.27-32. – URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37052430 (дата обращения: 1.04.2023).

2. Буданцев Д.В. Цифровизация в сфере образования: обзор российских научных публикаций / Д. В. Буданцев. // Молодой ученый. – 020 – № 7 (317). – С. 120-127. – URL: https://moluch.ru/archive/317/72477/ (дата обращения: 1.04.2023).

3. Муромцев В.В. Виртуальные коммуникации в управлении и обучении // Труды конференции «Теория активных систем» – М., ИПУ РАН, 007. – С.82-83.

4. Сагиндыкова А.С. Актуальность дистанционного образования / А. С. Сагиндыкова, М. А. Тугамбекова. // Молодой ученый. – 015. – № 0 (100). – С. 495-498. – URL: https://moluch.ru/archive/100/20703/ (дата обращения: 0.04.2023).

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING MUSIQIY MADANIYATINI XALQ AN’ANALARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Abduvaliyeva Xayriniso Abdurasul qizi
GulDU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu tezis maktabgacha yoshdagi bolalarning musiqiy madaniyatini rivojlantirishda xalq an’analaridan foydalanish mexanizmlarini muhokama etishga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar: Musiqiy faoliyat, qo‘shiq, aktyorlar, xonanda, ta’lim- tarbiya, maktabgacha ta’lim, musiqa, bolalar, uslub.

KIRISH

Har qanday jamiyatda yosh avlod tarbiyasi davlat oldida turgan eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib kelgan. Chunki, jamiyatning jamiyat sifatida ravnaq topishi va rivojlanishi ana shu kelajak avlodi tarbiyasiga bog‘liq. Ma’lumki, tarbiya shaxsni jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish munosabatlariga tayyorlash, shuningdek, uning ma’naviy, aqliy, jismoniy va musiqiy rivojlanishiga muntazam ta’sir etib boruvchi o‘zluksiz jarayon. Endilikdagi asosiy vazifa ana shu yoshlarga ta’lim va tarbiya berish, o‘larning kuch va sadoqatini ana shu Vatanga muhabbat, yurt tinchligi va osobyishtaligi, respublika mustaqilligini mustahkamlash yulida safarbar etishdir. Buni dunyoning ko‘pgina davlatlari qatori O‘zbekiston Respublikasi hukumatining olib borayotgan odilona siyosati natijasida amalga oshirilayotgan keng ishlar ko‘lamida payqash qiyin emas.

ASOSIY QISM

Xalq an’analari tarkibidagi musiqiy yo‘nalishlarning quyidagi turlari maktabgacha yoshdagi bolalar uchun yuqori ta’sirchanlikka ega:

DOSTON IJROChILIGI

Dostonchilik san’ati – xalq og‘zaki poetik ijodidagi qadimiy epik an’ana, nomoddiy madaniy merosning eng yorqin namunalaridan biri. Dastlab qo‘shiq shaklidagi, musiqa cholg‘usisiz, keyinchalik ma’lum bir musiqa (do‘mbira, qo‘biz va hokazo) ijrosida marosimlarda kuylanadigan asarlar yaratilgan.

Dostonchilikning qadimiy namunalari ibtidoiy davrlarda turkiy qabilalar orasida vujudga kelgan. Epik dostonlarni yaratuvchi va kuylovchi badihago‘ylar ko‘payib borgan sari ustoz-shogirdlik an’analari vujudga kela boshladi. Natijada XV–XVI asrlarga kelib ko‘pgina dostonchilik maktablari paydo bo‘ldi, XIX asrga kelib yanada taraqqiy etdi. Bugungi kunga qadar Bulung‘ur, Narpay, Qo‘rg‘on, Xorazm, Shahrisabz, Sherobod, Qoraqalpoq kabi yirik dostonchilik maktablaridan tashqari, Qamay, Piskent, kabi boshqa markazlar ham ma’lum. Ular repertuarlari, uslubi, ma’lum ijod tamoyili va ijro usullariga ko‘ra bir-biridan ajralib turadi. Har bir maktab u yoki bu baxshining nomi va faoliyati bilan bilan chambarchas bog‘liq. Misol uchun, Qo‘rg‘on dostonchiligi Ergash Jumanbulbul, Bulung‘ur dostonchi- ligi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Narpay dostonchiligi Islom Nazar o‘g‘li, Shahrisabz dostonchiligi Abdulla Nurali o‘g‘lining faoliyati bilan bog‘liq.

DUTOR VA SURNAY MAQOM YO‘LLARI

Dutor (forscha – ikki tor) – torli chertim musiqa cholg‘usi, Markaziy Osiyo xalq (o‘zbek, tojik, uyg‘ur, turkman, qoraqalpoq)lari madaniyatida keng tarqalgan. Xorazmda dutor maqom turkumlari XIX–XX asrlarda keng tarqalgan bo‘lib, “Xorazm tanbur chizig‘i”da oltita dutor maqomi – Zihiy Nazzora-Urganjiy, Miskin, Rahoviy, Iroqiy, Oxyor, Choki Giribonlar va ularning turkum (2 tadan to 7 tagacha) qismlari yozib olingan. Har bir maqom turkumi o‘ziga xos kuyi, shakli, usullari, kuy rivoji va ijro uslublari bilan ajralib turadi. Namoyandalari – T. Alimatov, F. Sodiqov, Q.Madraimov, N. Boltaev, Madraim Sheroziy, A. Hamidov, M. Ziyoeva va boshqalar.

Surnay – puflama-damli musiqa cholg‘usi, Yaqin va O‘rta Sharq xalqlari madaniyatida keng tarqalgan (surnay, karnay, zurna va h.k.). O‘zbekistonda surnay, metar nomlari bilan hamma hududlarda uchraydi. Surnayning ikki turi tarqalgan – Farg‘ona–Toshkent (menzurasi kengroq, tovushi mayin va nolali) va Xorazm (menzurasi nisbatan torligidan tovushi keskin va chiyildoq).

KAMER CHOLG‘U ANSAMBLLARI

Unison ijrochiligi an’anaviy o‘zbek musiqa madaniyatiga xos bo‘lib doimiy ravishda jo‘rnavozlikda qo‘llanib kelingan va qo‘llanilmoqda. Kamer cholg‘u ansambllari undagi ishtirok etadigan cholg‘u turlariga ko‘ra 3 turga bo‘linadi:

- bir xil cholg‘ulardan tashkil topgan ansambl;
- turdosh cholg‘ular ansambli;
- aralash ansambl.

O‘zbek an’anaviy cholg‘u ijrochiligida turli xil cholg‘ularni o‘z ichiga olgan aralash ansambllar juda keng tarqalgan bo‘lib xilma-xil tarkibdagi ko‘rinishlarda uchraydi.

Har tomonlama mukammal aralash unison ansambl tashkil etish uchun jamoa tarkibiga turlicha tovush hosil qilish uslubi va turlicha tovush tembriga ega bo‘lgan cholg‘ular kiritiladi. Bunda, puflab chalinadigan cholg‘ulardan nay (yoki qo‘shnay), mezrobli cholg‘ular guruhidan qashqar rubobi, tanbur va afg‘on rubobi (yoki ud), chertma torli cholg‘ulardan an’anaviy dutor, urma zarbli cholg‘ulardan doira, urma jarangli torli cholg‘ulardan chang (yoki tirnama cholg‘ulardan qonun), kamonli cholg‘ulardan g‘ijjak ishtirokidagi ansambl milliy ruhdagi musiqani har tomonlama ifodalay olish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

LAPAR

Xalq ijodiyotining qadimiy janrlaridan biri bo‘lgan lapar ijrochiligi san’ati o‘zining boy tarixiga ega. Lapar qo‘shiqlari taniqli san’atkorlar tomonidan bayramlar, xalq sayillari va nikoh to‘ylarida, kechqurun qizning uyida o‘tkaziladigan “Qiz oqshomi”, “Qizlar bazmi”, “Lapar kechasi” deb ataluvchi bazmlarda ijro etiladi. Qizlar bilan yigitlar tarafma-taraf turib, oshiqona g‘azal-baytlar aytadilar, bir-birlariga muhabbat izhor etib, ahdu paymon qilishgan, sovg‘alar berishgan.

Dastlabki davrlarda erkak va ayol ijrochi ishtirok etgan qadimiy laparlar o‘ziga xos musobaqa jarayoni ko‘rinishida bo‘lgan va bunday ko‘rinishdagi mustaqil janrlar hozirgacha turli xalqlarda saqlanib qolgan.

Barcha janrlarda bo‘lganidek, laparlarda ham o‘zgarish ro‘y berib, sekin asta undagi ikki jinsning ishtiroki yo‘qoldi va faqat ayol ijrochi tomonidan raqsga tushib ijro etiladigan ko‘rinishga kelib qoldi. Bundan tashqari, undagi improvizatsiya uslubi o‘z o‘rnini ijrochilar tomonidan oldindan tayyorlangan xalq termalariga bo‘shatib bergan bo‘lsa, keyinchalik laparlar maxsus bastakorlar va shoirlar tomonidan yaratiladigan musiqiy janrga aylandi.

XULOSA VA MUNOZARA

Xulosa o‘rnida, barkamol avlodni musiqa orqali tarbiyalashda kuyidagi asosiy tamoyillarni ilgari so‘rishni tavsiya etamiz:

1. O‘quvchi-yoshlarning badiiy didini milliy kuy-qo‘shiqlar asosida o‘stirish tamoyili. Mazqur tamoyilning asosiy vazifasi asosan o‘quvchi- yoshlarning badiiy-musiqiy didini o‘stirishdan iborat. Bunda asosan qoraqalpoq musiqiy merosi qatlamlarida mavjud halq qushiqlari va milliy cholg‘u kuylaridan keng foydalanish tavsiya etiladi.

O‘quvchi-yoshlarning eshituvchanlik qobiliyatini o‘stirish tamoyili. Mazkur tamoyil bugungi kunda o‘ta muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sir emaski, g‘arb mamlakatlaridan «ommaviy madaniyat» degan tushuncha jadal sur’atda butun Sharq mamlakatlari madaniyatiga ta’sir qilmoqda. Bu holat O‘zbekistonni ham chetlab o‘tgani yo‘q.

2. Ommaviy madaniyatning yoshlarga singdirilishida musiqa asosiy vosita hisoblanadi. Shuning uchun yoshlarga ta’lim va tarbiyaviy ahamiyatga ega milliykuy-qo‘shiqlarni eshittirish va uni kuylash yo‘l-yo‘riwlarini o‘rgatish ancha samara beradi. Demak, barkamol avlodni tarbiyalashda musiqa eshitish tarbiyasini to‘g‘ri tashkil etish muhim.

3. O‘quvchi-yoshlar tarbiyasida milliy, umuminsoniy g‘oyalarni o‘zida mujassam etgan, Ona-Vatanga muhabbat va sadoqat ruhiyati kasb etgan kuy- qo‘shiqlarni o‘rgatish va ularni dasturlarning asosiy qismi sifatida qarash tamoyili.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ishmuxamedov R.J., M.Yuldashev Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.- T.: “Nihol” nashriyoti, 013, 016.-279b.
2. Norenkov I.P., Zimin A.M. Ta’limda innovatsion texnologiyalar: Darslik.-.M.: Ad. MSTU im. N. Bauman, 012.-336s.
3. Sergeev I.S. Pedagogik faoliyat asoslari: Darslik. 019
4. Liviev A.X. O‘zbek xalq cholg‘ularida ijrochilik. –T.: Mehnat, 001.
5. Sharipova G. Maktabgacha ta’lim muassasalarida musiqa o‘qitish metodikasi. «Cho‘lpon» T.: 007.
6. Tursunova X.Qo‘shiqlar sehri. – T.:Muharrir,2012.
7. Mirzahmedov U. «Keling, birga kuylaymiz». – T.:Tafakkur
8. qanoti, 017.
9. Mirzahmedov U. «Etti nota qatori ». – T.:, Ilm-ziyo zakovat, 019.
10. Mirzahmedov U. «O‘ynaymiz va quvnaymiz ». – T Adabiyot uchqunlari 018.
11. Рахматов, З. Н., & Рашидов, Д. Н. (2023). Пути совершенствования механизма разработки маркетинговой стратегии ао «ўзтемирйўлйўловчи». Innovative achievements in science 022, (17), 55-60.
12. Rejametova N. «O‘zbek xalq cholg‘u asboblarini chalishni o‘rgatish metodikasi» T. 015
13. DiloromOmonullaeva, «Alifbo qo‘shiqlari», «O‘qituvchi», Toshkent 000.

VR- MUHITDA KUTUBXONA

Nurmuxamedova Feruzaxonim Axmadjon qizi

Guliston davlat universiteti doktoranti

Email: nurlihayot@gmail.com

Annotatsiya Ushbu dissertatsiya ishi Virtual kutubxonalar haqida bo‘lib, o‘quvchilarni tasavvurlarini boyitishga xizmat qiluvchi ko‘rsatmalar berilgan. VR-kutubxonalar zamonaviy kutubxona bo‘lib, hozirgi zamon talablariga to‘liq javob beradi. VR-kutubxonalar yordamida o‘quvchilarni kitob o‘qishga qiziqishini paydo qilish va rivojlantirish usullari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Virtual texnologiya, VR kitoblar, elektron kutubxona, dasturlar, zamonaviy ko‘zoynaklar.

Аннотация: Эта диссертация посвящена виртуальным библиотекам, и даются инструкции, чтобы обогатить воображение студентов. VR- библиотеки – это современные

библиотеки, полностью отвечающие требованиям современности. Показаны методы создания и развития интереса учащихся к чтению книг с помощью VR- библиотек.

Ключевые слова: Виртуальные технологии, VR-книги, электронная библиотека, программы, современные очки.

Abstract: This dissertation focuses on virtual libraries and provides instructions to enrich students' imaginations. VR libraries are modern libraries that fully meet the requirements of modernity. Methods for creating and developing students' interest in reading books using VR libraries are shown.

Keywords: Virtual technology, VR books, electronic library, programs, modern glasses.

Kitob bolalarning eng yaqin do‘sti bo‘lsa, bunday yosh avlodni kelajagi buyuk bo‘ladi. Misol uchun hozirgi zamonning eng mashhur insonlaridan biri Ilon Maskni ham kutubxonachisi kitob yetkazib berolmagani haqidagi ma’lumotlar mavjud. Mask juda ko‘p kitoblar o‘qigan, nafaqat o‘z soxasida balki boshqa sohada ham ko‘p ma’lumotlarga ega bo‘lgan. Kitoblarni o‘qib hayotida amaliy tarzda qo‘llab, komilikka erishgan shaxslar talaygina. Demak, yosh avlodni kitob mutolaasiga yo‘naltira olsak, ularni to‘g‘ri tarbiyalash yo‘lidagi ilk qadamlarni bosgan bo‘lamiz.

An’anaviy kitoblar har taraflama qulayligi haqida ko‘p bora aytganmiz, lekin zamon rivojlanishi bilan kitoblarning ham o‘zgacha turlari va ko‘rinishlari paydo bo‘lmoqda. Texnika asridagi faoliyatimiz davomida kitoblarning electron shakli, ya’ni elektron kitoblar paydo bo‘ldi. Elektron kitoblardan qulay usulda komputer, smartfon va shu kabi elektron qurilmalar yordamida foydalanish mumkin. Ijobiy taraflaridan biri kutubxona adabiyotlarining barchasini elektron shaklda 1ta qurilmaga joylash mumkin va istalgancha nusxa olish, audio formatda eshitish imkoni mavjud. Elektron kitoblarsiz hozirgi hayotimizni tasavvur qilish qiyin. Elektron kitoblar adabiyotlarni oson qidirib topish vaqt va mablag‘ bilan bog‘liq muammolarga ham yechim bo‘la oladi. Elektron kitoblar paydo bo‘lgandan beri o‘z auditoriyasini boyitib bormoqda. Bunda VR, ya’ni virtual reality tushunchasi bilan integratsiyasi haqida aytib o‘tmoqchimiz. Zamonaviy texnologiyalarni kutubxona xizmatlar soxasiga tadbiq etish ehtiyoji paydo bo‘lmoqda.

VR-texnologiyalat haqida Tomasz Mazuryk Michael (1) o‘z ilmiy ishida aytib o‘tgan. VR – virtual reallik bo‘lib virtual haqiqat sifatida tarjima qilinadi. Uning fikrlariga ko‘ra vr-muhit yaratish uchun vr-ko‘zoynaklar va smartfonlar mavjud bo‘lsa yetarli va ba’zida kompyuter qurilmalar orqali kutubxonadan foydalansa bo‘ladi. Xattoki, hozirda vr-muxitlar ham yaratilmoqda. VR lardan to‘g‘ri foydalanish haqida Bernard D. Adelstein va boshqalarning ishlarida ko‘rsatmalar berilgan.

Savol tug‘iladi. VR texnologiyani kutubxonaga qanday tadbiq etamiz? VR-kitob nima? Bu kelajak kutubxona va kitoblaridir. VR-kitob maxsus qurilmalar, ko‘z oynaklar bilan o‘qiladi. Bunda o‘quvchi ko‘z o‘ngida kitob paydo bo‘ladi. Virtual muxitda uni ushlashi, varoqlashi, hajmini o‘zgartirishi, audio formatda eshitish, 3D o‘lchamda ko‘rishi mumkin. Masalan: biror mashhur asar kino qilib ishlangan bo‘lsa, ushbu kitobni o‘qish jarayonida mavjud kino tasvirlarga ssilkalar qo‘yish orqali kitobga bo‘lgan qiziqishni yanada oshirish mumkin. Yana bir imkoniyati asarning boshqa tildagi nusxalarini ham tanlab olib, nir joyda foydalanish mumkin. Albatta, bu uchun web-dizaynerlar, dasturchilar VR muxitni yaratish va VR kitoblarni tayyorlashda ishtirok etadilar. VR-kitoblar haqida ma’lumotlar (3)(4)(5) ishlarda mavjud.

Bunday rang barang VR kutubxonalar o‘quvchilarni yangi texnologiyalarni sinab ko‘rish, o‘rganish va mutolaada qiziqarli vaqt o‘tkazishiga yordam beradi.

VR-kutubxona loyihasi qanday? Foydalanuvchi istalgan vaqt va joyda VR-ko‘zoynakni telefoniga ulash orqali kutubxonadan foydalanish va kitob o‘qish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ko‘z o‘ngida virtuallikka ega istalgan kutubxona paydo bo‘ladi. Kutubxonadan VR-kitobni olib o‘zi hoxlagan dizaynga ega bo‘lgan kutubxonani tanlab maroq bilan vaqt o‘tkazadi. Har bir foydalanuvchi o‘z qiziqishlari va didiga qarab VR-muxitda kutubxona uchun sokin ovozlar(tabiat qo‘ynida yoki tabiatdagi tabiiy qushlar ovozi bo‘lishi mumkin) va qo‘shiqlar tanlashi mumkin. VR-kutubxonalar imkoniyati qurilmalar, yangi texnologiyalar rivojiga qarab yanada rivojlanishi va o‘zining foydalanuvchilarini oshirishi mumkin. Vr-kutubxonada kutubxonachilar sizga xizmat ko‘rsatmaydi. Bir joyda o‘tirgan xolatda har xil kutubxona xizmatlaridan foydalanish mumkin. Hozirgi davrda VR ning imkoniyatlari cheksiz. Ko‘plab turizm, kino, ta’lim va tibbiyot soxalarida keng ko‘lamda naf keltrimoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1) Tomasz Mazuryk Michael, Gervautz Michael Gervautz[article] - “Virtual Reality - History, Applications, Technology and Future”.- 1999 30-dec.- journal

2) Bernard D. Adelstein, Thomas G. Lee, va Stephen R. Ellis.- “Head Tracking Latency in Virtual Environments: Psychophysics and a Model” [article].- 003

3) Jason Jerald.- “The VR Book: Human-Centered Design for Virtual Reality”[article].

4) https://azbyka.com.ua/virtualnie-knigi/ “Виртуальные книги: 8 идей от авторов”

5) Jorge C. S. Cardoso.- “VR Book: A Tangible Interface for Smartphone-based Virtual Reality”[book].

AMALIYOTCHI PSIXOLOG KASBIM – FAXRIM

Abdillayeva Hilalo Mirzakulovna

Toshkent viloyati Angren shahri

XTBga qarashli -umumiy

o‘rta ta’lim maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Dard bir kunda tug‘ilmaydi, muammo kelib chiqadi, ya’ni ruhiy jarohat bo‘ladi, ba’zida ruhiy stresslar davomli ravishda kechib, natijada dardga aylanadi. Amaliyotchi psixologlarni ham shifokorlar kabi o‘ta mas’uliyatli kasb egasi. Ular qalb shifokorlaridir.

Kalit so‘zlar: inson ruhiyati, psixosomatik kasallik, inson xayoti va taqdiri, psixologlarga ehtiyoj.

Hayotdan zavqlanib, har bir kundan quvonib yashashni bilmagan kishilar uchun dunyo qorong‘i bo‘lib tuyulaveradi. Bunday odamlar tez xafa bo‘ladilar. Aksincha, har bir o‘tayotgan kunidan huzurlanib yashaydiganlar olamni butunlay boshqacha qabul qiladilar, ularni xafa qilib ko‘ring-chi, yo‘q, bari bir ko‘ngillarini g‘ash qilish qo‘lingizdan kelmaydi. Siz o‘zingiz-chi, quvonib, zavqqa to‘lib yashaysizmi, boshqalarning quvonchiga sherik bo‘lib, dildan quvona

olasizmi? Umuman, o‘zingizga, boshqalarga qanday munosabatdasiz? Hayotni to‘laligicha qabul qilasizmi? O‘z oldingizga qo‘ygan maqsadlarni amalga oshirishga intilasizmi?..

Avvalo, psixologiyaga ta’rif bersak, psixologiya – inson ruhiyatini o‘rganuvchi fan. Tibbiyot psixologiyasi esa bemor odamlar psixologiyasini o‘rganadi. Dard bir kunda tug‘ilmaydi, muammo kelib chiqadi, ya’ni ruhiy jarohat bo‘ladi, ba’zida ruhiy stresslar davomli ravishda kechib, natijada dardga aylanadi. Bizda odamlar, ruhiyatimda o‘zgarish bo‘lyapti, deb psixologga uchramaydilar, qachonki u tanada dard hosil qilsa keyin borishadi. Soha mutaxassisi tanani davolaydi, ruhiyat jarohati esa qolib ketaveradi. Shu tarzda psixosomatik kasalliklar rivojlanadi. Ular surunkali ravishda xususiy klinikalarning doimiy mijozi bo‘lib, tanasini dorilar bilan vaqtincha zararlab yurishaveradi. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, nafaqat ruhiy jarohat tanada dard keltirib chiqaradi, balki tanadagi jarohat va kasalliklar ham ruhiyatda o‘zgarishlar qiladi. Aniqroq qilib tushuntirsam, masalan, og‘ir pnevmoniyani o‘tkazgan bolalar, bosh miyada qon aylanishining buzilishi bor kishilarda keyinchalik vahima xurujlari, fobiyalarga moyilligi mavjud bo‘lib qoladi (yopiq joylar, liftlardan qo‘rqishadi).

Biz odamlarni standartlarga sola olmaymiz. Har bir insonning alohida, individual xususiyatlari bor. Kimnidir yomon va yaxshi ham deya olmaymiz. Psixologlarga murojaat qilgan insonlarning yoshi, irqi, e’tiqodi va jamiyatdagi mavqeidan qati nazar, barchaga bir xil yondashishi kerak. Oxirgi vaqtlarda psixologlarda shablon maslahatlar judayam ko‘payib ketdi. Mayli, ko‘paysin, bu bosqichdan ham o‘tish kerakdir balki. Vaqt-soati kelgach, haqiqiy mutaxassis tanlanib ajralib qolaveradi. Lekin men psixologlarni ham shifokorlar kabi o‘ta mas’uliyatli kasb egasi deb hisoblayman. Inson xayoti va taqdiri bilan o‘ynashib bo‘lmaydi. Psixologlik qilayotganlarning bilim bazasi mukammal bo‘lishi kerak.

Agar hududlar kesimida olib qaralsa, psixologlarga rivojlangan, hayot tezligi yuqori bo‘lgan joylardan murojaatlar ko‘p. Qishloqlarda o‘zaro mehr-oqibat, qo‘llab-quvvatlash bor. Yaqinlar birga yashashadi. Aslida bizning mentalitetimiz bo‘yicha psixologlarga ehtiyoj juda katta bo‘lmasligi kerak, chunki mehmondo‘st, bag‘ri keng, saxovatli, muruvvatli xalqmiz. Ammo ming afsuski...

Shahar joylarida hayot boshqacha. Hamma shoshgan. yelib-yugurgan, nega, qaerga, nima uchunligi haqida, hatto ba’zida tin olib, fikr yuritishga, to‘xtashga vaqt yo‘q. Toshkentda – hamma ishga shoshgan. Oddiy ishlatadigan qo‘l telefoni kun davomida ishlab, quvvati tugagach to‘ldiramiz. Biz, insonlar-chi, kechqurun tunda uxlaymizmi?.. Yo‘q, qolib ketgan ishlarimiz, ishxonaning muammolari, ertaga qilinadigan yumushlar rejasi... Buning natijasida inson ruhiy quvvati kamayib, tana ham zaiflashib boraveradi.

Bugun odamlardagi psixomatik buzilishlarning asl sababi nimada: tirikchilik deb zir-zir yugurishmi, texnika tamaddunimi yoki ekologik muhitmi? degan savol ko‘pchilikni qiziqtiradi. Psixosomatik buzilishlar hammasini o‘z ichiga oladi.Tezlashgan hayot, «men sendan kam emasman» qabilida poyga tushishlar, yengil hayotga ko‘nikish. Qolaversa, jismoniy harakat kam, shuning uchun dori-darmonlarning reklamasi avjida, ekologik muhit buzilgan. Qisqacha aytganda, dil xotirjamligi – tan sihatligi. Ko‘ngil xotirjam bo‘lmas ekan, tanda sihat bo‘lmaydi. «Jin chalishi» degan xalq tilidagi yuzning qiyshayishi bilan kechuvchi holat oddiy yuz nervining yallig‘lanishi, falajlanishi ham bo‘lishi mumkin. Shomda shaytonning shoxi chiqadi degan ibora bor. Ya’ni bu vaqtda inson tanasida buyrak usti bezlari eng faol ishlaydi, qonda adrenalin va noradrenalin miqdori ko‘payadi. Shu bois bu paytda qo‘rquvga moyillik bo‘ladi. Qattiq qo‘rquv natijasida kelib chiqadi. Mazkur holatda nevropatolog va tibbiy

psixolog birgalikda davolaydi. Vos-vos kasalligi yuqorida aytib o‘tilgan nevrotik buzilishlar, vahima xurujlaridir.

Odamlarning o‘zini risoladagidek tutishi, bo‘lar-bo‘lmasga asabiylashmasligi, kayfiyati doimiy a’lo yurishi quyidagi maslahat va tavsiyalarni beramiz:

– Ulug‘ faylasuflardan biri «O‘zingni angla va o‘zingni kashf et» degan ekan. Ya’ni, inson o‘zini anglasin, bir muammoga duch keldimi, bir oz to‘xtab, o‘zini taftish qilsin. Bu dard nega menga keldi, tabiatim qanaqa, qaysi kasb meniki, deb o‘ylasin. Stresslarga chidamliligi qanday, tanasi jismoniy yuklamani qay darajada ko‘taradi – shu kabi savollarga javob izlab ko‘rsin. Kimgadir o‘xshash, u kabi bir xil bo‘lishning keragi yo‘q. Siz alohida insonsiz. O‘z individual xususiyatlaringiz bor. O‘zingizni o‘rganing va imkoniyatlaringizdan foydalanib o‘zingizni kashf eting.

- Bizda bolaga yoshligidan «yig‘lama, o‘g‘il bola ko‘z yoshi to‘kmaydi» deb uqtiriladi. Holbuki, u ham odam, uning ham qalbi, ruhiyati bor, u ham ozor chekishi mumkin. Kasalni yashirsang isitmasi oshkor qiladi, deganlaridek, o‘z vaqtida murojaat qilmasligi, dardini yormasligi bois, erkaklarda qon bosimi va buning oqibatida og‘irroq holatlar kelib chiqadi. Men dard borasida erkak va ayolga ham birdek deb qarayman.

-Hayotda hamma narsa muvozanatni xohlaydi, jismoniy va ruhiy holatlarda muvozanatni ushlash, oltin o‘rtalikni saqlash, o‘tmish yoki kelajakda emas, hozir va shu yerda yashashni o‘rganish kerak.

-Pedagog-psixologlarni, amaliyotchi psixologlarni, tibbiy psixologlarni ko‘paytirish kerak, ular nafaqat psixosomatik kasalliklarga, balki barcha tor doiradagi shifokorlarning yonida ular bilan birgalikda bemorlarga yordam ko‘rsatishsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Biz aqlimiz yordamida hissiyotlarimizni jilovlaymiz-bosamiz, natijada hayotiy kuch-quvvatimizni bloklaymiz. Surunkali charchoq, depressiya kelib chiqadi. Men bu kasbim orqali, avvalo, o‘zimni o‘rgandim, depressiyadan chiqdim. O‘zimdan o‘tkazganimdan so‘ng boshqalarni psixologik yordam berishni boshladim.

Foydanilgan adabiyotlar:

1. Kaykovus. Qobusnoma. – T.: «Istiqlol», 014. –26-b.
2. Jalolov A. Kasb qanday tanlanadi. – T., 010. –62-b.
3. Mahmud Hasaniy. Odob bo‘stoni va axloq gulistoni. – T.: «Fan», 014 y. –20-b.
4.G‘oziev E. Psixologiya. O‘quv qo‘llanma. T., 018.

TALABALARDA KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Aymatova Aziza Baxtiyor qizi
Guliston davlat universiteti 1-kurs stajyor doktoranti

Annotatsiya: Maqolamizda yurtimizda yoshlarni g‘oyaviy-mafkuraviy jihatdan kamol toptirishda beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan kitobxonlik madaniyatining bugungi kundagi holati, bu boradagi ayrim muammolar va ularni bartaraf etish yuzasidan fikr- mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: kitobxonlik madaniyati, ma’naviy ehtiyoj, oilaviy mutolaa, badiiy asar tahlili, madaniy nutq, matn kompozitsiyasi, savodxonlik.

KIRISH

XXI asr fan-texnika taraqqiyoti jadal rivojlanayotgan, axborot-kommunikatsion vositalar xizmatidan foydalanish sur’ati keskin ortayotgan, fuqarolarning talab, ehtiyoj va maqsadlarini qondiruvchi moddiy manbalar yetarlicha ishlab chiqarilayotgan davr – innovatsion texnologiyalar asri bo‘lib tarixga kirmoqda. Insoniyatning farovon, to‘kin- sochin hayot kechirishi uchun zarur bo‘lgan moddiy-texnik jihozlar kundan kunga, yildan yilga takomillashib, sayqallanib, qulayliklari ortib bormoqda. Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi, “insonlarning millati, tili va dinidan qat’i nazar, erkin, tinch va badavlat umr kechirishi, bugun hayotidan rozi bo‘lib yashashi”, yurt kelajagi kafolatlanganiga ishonch hosil qilishi Davlatimizda olib borilayotgan oqilona

va odilona siyosatning bosh maqsadidir. Zero, O‘zbekiston, yurtboshimiz e’tirof etganidek, milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari jadal harakat qilmoqda.

Davlat va jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy sohalari qancha taraqqiy etsa, insonlarning ilmiy-ma’naviy salohiyati ham shunga mos va mutanosib bo‘lishi lozim. Fuqarolarning ilmiy iqtidori, rahbarlik salohiyati, harbiy bilimlari, kasbiy mahorati yuqori saviyada bo‘lishi bilan birga, ularning shaxsiy fazilatlari: insoniylik, xalqparvarlik, vatanparvarlik, milliy g‘urur tuyg‘ulari qanchalik kuchli bo‘lsa, davlatimiz poydevori ham, kelajagi ham shunchalik mustahkam bo‘ladi. Mustaqil O‘zbekistonimiz bugungi tezkor taraqqiyot davrida har tomonlama eng rivojlangan davlatlar qatoridan mustahkam o‘rin egallash yo‘lidan sobitqadamlik bilan borayotgan bir davrda xalqimizning, shuningdek, kelajagimiz egalari hisoblanmish o‘sib kelayotgan yosh avlodning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi ham shunga mos holatda teran, aniq, xolis va qat’iy bo‘lmog‘i lozim. Shu bois jamiyatning mazkur talabini – g‘oyaviy-mafkuraviy jihatdan sobitqadam avlodlarga bo‘lgan ehtiyojini qondirish uchun, avvalo, kamolotning dastlabki bosqichi sifatida har bir yoshning shaxs sifatida kamol topishiga zamin tayyorlanadigan ta’lim-tarbiya jarayoniga alohida e’tibor qaratilmoqda. Prezidentimiz ta’kidlaganidek, “zamon talabi, islohotlar shiddatiga mos kadrlar tayyorlash” maqsadida keyingi yillarda ta’lim tizimini takomillashtirish, zamonaviy kadrlar tayyorlashga qaratilgan qator ishlar amalga oshirildi.

Tarixiy hodisalar shundan guvohlik beradiki, moddiy ehtiyojlar har bir davrda o‘ziga xos tazda namoyon bo‘laveradi, lekin ma’naviy immunitetning mustahkam bo‘lishi hamma davrlar uchun birdek qadriyat sanaladi. Harakatlar strategiyasida belgilangan oliy maqsad – mamlakatimiz taraqqiyotini yanada yuksak bosqichga ko‘tarish yo‘lida barcha soha va tarmoqlarda ulkan o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Shu nuqtayi nazardan yosh avlodning, o‘quvchi va talabalarning g‘oyaviy-mafkuraviy jihatdan mukammal tarbiyalanishi ayni maqsadga muvofiq hodisa sifatida jamiyat a’zolarining diqqat markazida turuvchi dolzarb masaladir. Jamiyat hayotida ezgu qadriyat va an’analarni chuqur qaror toptirishda, xususan, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlodning ma’naviy- intellektual salohiyati, ong-u tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishda, ona vatani va xalqiga muhabbat va sadoqat tuyg‘usi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan omillar bir qancha bo‘lib, shulardan eng muhimi – bu kitobxonlik madaniyatini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Mazkur yo‘nalishda tashkiliy-amaliy ishlarni olib borish va ularni zamon talablariga mos tarzda yo‘lga qo‘yish bo‘yicha tegishli huquqiy-me’yoriy hujjatlar bazasi yaratilgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezedentining bu sohada ijobiy o‘zgarishlar, tub islopotlar amalga oshirishga qaratilgan 006-yil 0-iyuldagi “Respublika aholisini axborot-kutubxona bilan ta’minlashni tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori, 011-yil 13-apreldagi “Axborot-kutubxona to‘g‘risida”gi Qonuni, 017-yil 12- yanvardagi «Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ibot qilish bo‘yicha komissiya tuzish to‘g‘risida»gi Farmoyishi, 017-yil 13-sentabrdagi “Kitob maxsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ibot qilish bo‘yicha Kompleks chora- tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi Qarori asosida yurtimizda keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Mazkur qonun va qonunosti hujjatlarda belgilangan vazifalar ijrosini ta’minlash yuzasidan hududlarda Axborot-resurs markazlari faoliyati zamon talablariga mos isloh qilindi, yangi kitob savdo do‘konlari faoliyati yo‘lga qo‘yildi hamda aholiga xizmat ko‘rsatish sifat jihatidan ancha takomillashtirildi. Kitobsevarlar o‘rtasida o‘tkaziladigan ko‘rik-tanlovlar respublika miqyosida ommalashtirildi va shaxsan davlatimiz rahbari tomonidan rag‘batlantiruvchi sovrinlar belgilandi. Yoshlarning kitob o‘qishga ishtiyoqi ortdi. Nashriyotlarda badiiy asarlarni bir necha nusxada chop etish va hududlarga tarqatish ishlari sur’ati oshdi. Biroq, tan olish kerakki, bu maskanlar hali gavjum go‘shalarga yetarlicha aylanib ulgurganicha yo‘q. Demak, jamiyatimizda kitobga mehr qo‘yish, kitobxonlikka qiziqish eng zarur ehtiyoj ekanligiga aholi o‘rtasida hali to‘liq e’tibor qaratilmagan. Pedagog sifatida tajribamizdagi kuzatishlardan kelib chiqib bu holat yuzasidan ayrim mulohazalarimizni aytib o‘tmoqchimiz.

Xalqimiz turmush tajribasidan ma’lumki, ajdodlarimiz farzand tarbiyasida kitob mutolaasiga alohida e’tibor qaratishgan. Buyuk Navoiy-u Bobur, Amir Temur-u Ulug‘bek kabi alloma-yu ijodkorlarimiz, tojdor-u daholarimiz ma’naviyati bolalikdan kitobga mehr qo‘yish bilan shakllangan. Ajdodlarimiz xalq ertaklari-yu dostonlarini tinglab tasavvur va tafakkur dunyosini, ruhiyat olamini boyitishgan. Adabiyot durdonalari – xoh xalq og‘zaki ijodi namunalari, xoh yozma asarlar bo‘lsin – xalqimiz qalbida yurtiga, ona tiliga, oilasiga, vatandoshlariga mehr-muhabbat va sadoqat, milliy g‘urur, or-nomus, adolat-u insof, andisha-yu hurmat, olijanoblig-u saxovatpeshalik sifatlari shakllanishida asosiy vosita bo‘lib xizmat qilgan. Bunday ma’naviyat durdonalari mutolaa qilingan, tinglangan, eng muhimi, oila davrasida yoki jamoat ichida muhokama qilingan, bahs-u tortishuvlar asosida asarlar mazmun-mohiyati anglangan, anglatilgan. Ahamiyatlisi shundaki, yosh-u qari birday qiziqish bilan ishtirok etadigan bunday davralarda mushohada qilish va mulohaza yuritish, mantiqiy fikrlash qobiliyati, keng dunyoqarash va tafakkur shakllangan, e’tiqod va iroda mustahkamlangan, notiqlik

mahorati o‘sgan, kishilar ongi ham ma’nan, ham ruhan, ham ilman boyib borgan.Bugungi kunda esa juda ko‘p xonadonlarda oilaviy mutolaaga deyarli vaqt ajratilmaydi. Aksariyat oilalarda xonadon sohib-u sohibasi doim ish bilan bandligi bois kechki taomdan so‘ng kunning charchog‘ini yozish uchun yoki oynayi jahon yoniga cho‘kadi, yoki dam olish uchun uyquni afzal bilishadi. Hatto shunday oilalar borki, ota-onalarningo‘zi uyda vaqtini farzandi bilan emas, telefon-u kompyuter bilan o‘tkazishni afzal ko‘rishadi. Bolalarining injiqlariga bardosh berish, ularga ruhan yaqin bo‘lish, yutuqlari va muammolari bilan qiziqish o‘rniga, ularning o‘qishi o‘qituvchilariga yuklab qo‘yiladi yoki faqat ta’limiy fanlardan o‘zlashtirishi nazorat qilinadi, ta’lim-tarbiya berish, asosan, o‘quv maskanlaridagi ustoz va murabbiylar zimmasidagi ishdek

bo‘lib qoladi. Kunning qolgan qismida yolg‘iz yoki nazoratsiz qolgan bola, asosan, mustaqil dars tayyorlaydi, oq-u qorani, kerakli-keraksiz narsalarni to‘la idrok etib ulgurmagan, hali bolaligiga boradigan yoshdagi farzand zangori ekran bilan “dos’tlashib” oladi,uning yonida asosiy vaqtini o‘tkazadi, lekin tomosha qilgan ko‘rsatuvlari, o‘qib- o‘rgangan bilimlarining mohiyatini anglab-anglamay (!) kunlarini o‘tkazaveradi. Eng achinarlisi, hozirda yoshlarning aksariyati turli rusumdagi uyali aloqa vositalari yoki kompyuter texnikasi xotirasidan mustahkam joy olgan ko‘ngilochar o‘yinlarning (yanada dahshatlisi – bu o‘yinlarning ko‘pchiligida otishma, qotillik, jangarilik, mustlashish sahnalarining ko‘pligi), internet orqali yuklab olingan, lekin yoshiga mos bo‘lmagan film va suratlarning ashaddiy ishqiboziga aylanib qolayotganlaridir. Bola nimani qanday o‘qishni bilmasa, o‘qigan narsasini uqmasa yoki mohiyatini anglamasa, undan hech qanday bilim va zavq ololmaganidek, bu kabi nojoiz o‘yinlardan ham hech qanday estetik zavq va ma’naviy quvvat ololmaydi, aksincha, unda o‘ychanlik, jizzakilik, asabiylik, beparvolik, loqaydlik, mas’uliyatsizlik, dangasalik, maqsadsizlik kabi yana bir qator salbiy illatlar shakllanib, ruhiyati va xarakteriga tobora mustahkam o‘rnashib boradi. Buyuk alloma, haqiqiy vatanparvar, yuksak salohiyatli ustoz Najmiddin Kubro “Muvaffaqiyatni sa’y-harakatda, muvaffaqiyatsizlikni esa loqaydlik va dangasalikda ko‘rdim” degan ekanlar. Shu bois oila boshliqlari farzandlar taqdiriga bee’tibor bo‘lmasliklari, bolalar bilan ularning yoshiga mos kitoblar mutolaasini yo‘lga qo‘yishlari va o‘qilgan asarlar, olingan bilimlar, ularning inson hayotidagi o‘rni va ahamiyati yuzasidan oilaviy suhbatlar o‘tkazishlari, ko‘proq o‘gil-qizlarining fikr- mulohazalarini tinglashga diqqatni qaratishlari, ularni qo‘llab-quvvatlashlari, kamchiliklarini muloyimlik va bosiqlik bilan tuzatishlari kerak bo‘ladi. Bu holat oilada nafaqat kitobsevar farzandlar kamol topishiga erishishda yordam beradi, balki oila a’zolari o‘rtasida do‘stona muhitni shakllantirishda ham, ota-onaga hurmat va o‘ziga ishonch tuyg‘ularining mustahkamlanishida ham, mulohazakorlik, mas’uliyat, javobgarlik, tejamkorlik, vaqtni qadrlash, tabiat va jamiyat, yurt uchun kerakli inson bo‘lishga intilish sifatlarini o‘stirishda ham o‘ziga xos poydevor vazifasini o‘taydi.

Demak, har bir ota-ona farzandining nafaqat jismoniy, balki ham aqliy, ham ruhiy, ham ma’naviy tarbiyasiga alohida e’tibor qaratishi, yoshiga mos badiiy kitoblar bilan ta’minlab turishi, o‘qigan kitoblari yuzasidan ular bilan fikr almashishi, bolani rag‘batlantirib borishi lozim.

“Yoshlarimizga munosib ta’lim berish, ularning ilm-fanga bo‘lgan intilishlarini ro‘yobga chiqarishimiz kerak. Shu maqsadda maktabgacha ta’lim tizimini rivojlantirishimiz, o‘rta va oily o‘quv yurtlarining moddiy-texnik bazasini, ilmiy va o‘quv jarayonlari sifatini tubdan yaxshilashimiz kerak”,-deydi yurtboshimiz. Ta’lim sohasi faoliyatini kitoblarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ta’lim jarayonida o‘quvchi ham, o‘qituvchi ham bevosita kitob mutolaasiga ehtiyoj sezadi. Bu quvonarli, albatta. Lekin hozirgi kunda o‘quvchilar asosan ilmiy adabiyotlar, darslik va qo‘llanmalardan foydalanayotganlari bois badiiy asarlar mutolaasiga vaqt ajratishga imkoniyatlari cheklanyapti. O‘quvchi faqat adabiyot darsida o‘qituvchi bergan vazifani bajarish uchungina badiiy asarlarni qo‘lga olyapti. Natijada esa ma’lum: mutolaa jarayoni sevimli mashg‘ulot emas, majburiyatga aylanib qoladi. Kitob mutolaasiga havasi bolalikdan paydo bo‘lmagan o‘quvchi keyinchalik berilgan katta hajmli asarlarni o‘qishga kuch topolmaydi, ishtiyoq sezmaydi, xohish bildirmaydi, faqat darslikda berilgan qisqartirilgan parcha bilangina tanishadi va yozuvchining butun asar mazmuniga singdirib yuborgan pafosini, g‘oyaviy-badiiy maqsadini to‘la anglolmaydi, badiiy asarlarning haqiqiy zavqidan bebahra qoladi, adabiyotning

haqiqiy kuchini, qudratini his qilmaydi, natijada kitob o‘qishga mehr qo‘ymaydi. Kam o‘qishning salbiy oqibatlari juda ko‘p: kishida mustaqil fikrlash qobiliyati, voqelikni teran idrok etish, hodisalarga munosabat bildira olish, oq-qorani farqlay bilish ko‘nikmalari to‘liq shakllanmaydi; milliy madaniyat, tarix va an’analar bilan keng tanish bo‘lmaydi; ma’naviy qashshoqlik va ojizlik kelib chiqadi; hayotda muammolarga duch kelganda yechim topishga qiynaladi, o‘zini irodasiz sanaydi; savodxonligi past bo‘ladi, so‘z boyligi kamligi sababli fikrini to‘la ifodalab berolmaydi; madaniy nutq uchun qo‘yiladigan (aniqlik, to‘grilik, mantiqiy muvofiqlik, jo‘yalilik, soflik kabi) talablarga mos, kompozitsion jihatdan mukammal matn yaratishda, jumlalar tuzishda qiyinchiliklarga duch keladi. Buning isboti sifatida aytishimiz mimkinki, ona tili va adabiyot darslarida insho, bayon, diktant yozdirganimizda, aksariyat ta’lim oluvchilarning yozma ishida juda ko‘p imlo, ishoraviy va uslubiy xatolar uchrashiga, ko‘pchilik o‘quvchilarning ijodiy ishlari saviyasi juda past ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Hatto darsda o‘rganilayotgan badiiy parchalarni g‘oyaviy-badiiy tahlil qilishda, ularning estetik ta’siri haqida bahs-munozara qilishda o‘quvchi jo‘yali fikr aytolmaydi, munosabat bildirolmaydi. O‘quvchi bilan suhbat o‘tkazganimizda ular oxirgi marta qachon qaysi badiiy asarni o‘qiganlarini aytolmaydilar, mutolaa qilgan badiiy asarlari ro‘yxati bilan qiziqqanimizda, afsuski, ularning nomi sanoqligina bo‘ladi. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun o‘quvchilarga har hafta bitta ma’lum nomdagi badiiy asarni o‘qishni topshiriq sifatida beramiz va belgilangan muddatda guruh o‘quvchilari bilan o‘sha asarning g‘oyaviy-badiiy jihatlarini o‘rganib chiqamiz.

Mustaqil o‘qish uchun berilgan asarlarni tahlil qilganimizda o‘quvchida badiiy kitob o‘qish ishtiyoqi ortganining, unda hayrat, zavq paydo bo‘layotganining guvohi bo‘lamiz. Demak, yosh avlodning ma’naviy ehtiyojini qondirish uchun ularga kitob tanlashni, uni o‘qishni, tahlil qilishni muntazam o‘rgatib borish kerak, buning uchun esa, bizningcha, adabiyot va ona tili fanlaridan dars soatlarini ko‘paytirish, mashg‘ulotlarni guruhlarga bo‘lib o‘tkazilishi tashkil etish maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Buning natijasida tahsil oluvchilarga individual yondashish imkoni ortadi, darslarning samaradorligi oshishiga erishiladi. Shuningdek, o‘quvchilar mutaxassis o‘qituvchilar bilan ko‘proq suhbatda bo‘lib, ulardan tajriba o‘rganadilar. Ta’lim-tarbiya jarayonida tom ma’noda davr talabiga mos haqiqiy vatanparvar, salohiyatli, dadil yoshlarni, g‘oyaviy-mafkuraviy va intellektual jihatdan yetuk kadrlarni tayyorlashda, zarur ma’naviy ehtiyojlarni qondirishda adabiyot darslarining insonshunoslik, ruhshunoslik, axloqshunoslik sifatlari to‘la namoyon bo‘ladi.

Shubhasiz, insonlarning ehtiyojlari oshib boraveradi, lekin har qanday davrda ma’naviy ehtiyojning qadri ortsa ortadiki, hech qachon yo‘qolmaydi. Ma’naviy tanazzul jamiyat tanazzuliga sabab bo‘ladi, ma’naviy barkamollik jamiyat taraqqiyotiga asosiy mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O‘zbekiston, 017. – 488 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. // Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 017. – 92 b.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga

Murojaatnomasi. – “Zarafshon”, 018-yil 9-dekabr, 155-156-son.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – “Zarafshon”, 020-yil 30-dekabr.

5. O‘zbekistonga jadal islohotlar sur’atiga mos ilg‘or kadrlar kerak. – “Xalq so‘zi”,018-yil 19-dekabr, 62-son.

6. Karimova S.S. THE ROLE AND IMPORTANCE OF” NATURAL SCIENCES” IN THE DEVELOPMENT OF UNDERSTANDING OF NATURE IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS. http://scientists.uz/uploads/202206/B-43.pdf

7. Karimova, S. (2022). THE ROLE AND IMPORTANCE OF” NATURAL SCIENCES” IN THE DEVELOPMENT OF UNDERSTANDING OF NATURE IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS. Science and innovation, 1(B6), 14-218.

8. Karimova, Sevara. “CHARACTERISTICS OF NATURAL TEACHING METHODOLOGHY.”Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and socialsciences1.11(2021):737-740. https://cyberleninka.ru/article/n/characteristics-of-natural-teaching-methodologny.

9. Karimova Sevara “Didactic Features Of Development Of Nature Perception Skills Of Primary School Students”In volume 19, of Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching (EJLAT) April 023.

10. Ahmedova Z. Bola tarbiyasida psixolog maslahatlari. – Toshkent, 018.

11. www. ziyonet.uz.

12. www. edu.uz.

13. www. kitob.uz.

14. www. mustaqillik.uz.

15. www. ma’naviyat.uz.

BO‘LAJAK TARBIYACHILARNING ABOROT BILAN ISHLASH KOMPITENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Begmuratova Dilnoza Amaliddinovna
Guliston Davlat Universiteti -bosqich tayanch doktaranti
begmuratovadilnoza@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda axborot nafaqat jahon iqtisodiy va siyosiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismiga, balki har bir shaxsning shaxsiy rivojlanishining asosiy tarkibiy qismiga aylandi. Axborot barcha darajadagi ta’lim uchun, shu jumladan insonni ilmiy va ijodiy faoliyatga jalb qilish uchun resurs elementi bo‘lib, o‘z navbatida fan, texnika va san’atni rivojlantirish uchun platforma yaratadi. Ammo shuni ta’kidlash kerakki, ulkan axborot oqimlari ushbu ma’lumotni baholash, uning ishonchliligi va ishonchliligini aniqlash qobiliyatini talab qiladi. Shu munosabat bilan yangi ta’lim standartlarini o‘zlashtirish va amalga oshirish jarayonida o‘qituvchi va talaba faoliyatining ahamiyati, bunda ijtimoiy talablar o‘quvchilarning umumiy

madaniy, shaxsiy va kognitiv rivojlanishi sifatida ta’lim maqsadlarini belgilab beradi. ta’limning “o‘rganishga o‘rgatish” sifatidagi asosiy kompetensiyasi ortib bormoqda.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak tarbiyachi, axborot, kompitentlik, kompitensiya, axborot kompitensiyasi, axborot bilan ishlash, axboriy madaniyat.

Abstract: Today, information has become not only an important component of world economic and political development, but also the main component of personal development of each person. Information is a resource element for all levels of education, including human involvement in scientific and creative activities, which in turn creates a platform for the development of science, technology and art. However, it should be noted that huge information flows require the ability to evaluate this information, determine its reliability and trustworthiness. In this regard, the importance of the activity of the teacher and student in the process of mastering and implementing new educational standards, in which social requirements determine educational goals as the general cultural, personal and cognitive development of students. the core competency of education as “teaching to learn” is increasing.

Keywords: future educator, information, competence, competence, information competence, working with information, information culture.

Respublikamizda maktabgacha ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida “maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, maktabgacha ta’lim tizimiga innovatsiyalarni, ilg‘or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish (1) kabi ustuvor vazifalar belgilangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 019 yil 8 maydagi PQ-4312 - sonli Qarori, O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. https://lex.uz/pdfs/4327235.

Bugungi kunda jamiyatning axborotga qiziqishi kundan-kunga ortib bormoqda. Bu jamiyat taraqqiyoti va zamonaviy inson madaniyati uchun muhim manbaga aylanmoqda. Shu bilan birga axborot jamiyatning yosh qatlamlariga turlicha ta’sir qilib keladi. Ma’lumki ta’lim jarayonining eng yosh is’temolchilari bu maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar bo‘lib, ular ma’lumotlarning cheksiz va nazoratsiz oqimi ta’siriga tez tushib qoladi. Shu munosabat bilan, axborot bilimlari, ko‘nikmalari, ko‘nikmalarini maqsadli rivojlantirish va shakllantirishga ob’ektiv ehtiyoj bor. Bu vazifani oqilona hal etish esa albatta oliy ta’lim tashkilotida tahsil olayotgan bo‘lajak tarbiyachilar zimasida ekanligini unutmasligimiz kerak.

Bo‘lajak tarbiyachilar ta’lim olish jarayonida o‘sib kelayotgan yosh avlodga bevosita axborot ko‘nikmalarining dastlabki asoslarini shakllantirishga yordam beradigan eng muhim pedagogik shart-sharoitlarni quyidagicha shakllantirishlari mumkin:

- bolalarni kognitiv, samarali, ijodiy faoliyat jarayoniga kompyuter yordami bilan jalb qilishdan manfaatdor bo‘lgan tarbiyachining axborot kompetentsiyasi;

- bolalarda kompyuter texnologiyalari tarixi, hozirgi holati va rivojlanish istiqbollari bo‘yicha o‘z dunyoqarashlarini kengaytirishga bo‘lgan motivatsiyani yaratish va qo‘llab-quvvatlash;

- axborotni izlash va kompyuterni nafaqat o‘yin-kulgi vositasi sifatida, balki atrofimizdagi dunyoni tushunish uchun manba sifatida rivojlantirish bo‘yicha faol pozitsiyaning namoyon bo‘lishi;

- katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarda kompyuterdan foydalanishda (qidirish, saqlash, ma’lumot uzatish va h.k.) amaliyotga yo‘naltirilgan ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish (evristik suhbatlar, animatsion filmlar);

- bolalarda ijodkorlikning namoyon bo‘lish motivatsiyasini rivojlantirish, olingan ma’lumotlar va shakllangan bilim va ko‘nikmalar asosida yangi (bola uchun sub’ektiv ahamiyatga ega bo‘lsa ham) faoliyat mahsulotini yaratish istagi; fantaziya va tasavvurni namoyon qilish, tadqiqot, tajriba o‘tkazish qobiliyati;

- bo‘lajak tarbiyachilar va maktabgacha yoshdagi bolalarning ota-onalari o‘rtasida maktabgacha va oila sharoitida bolalarning kognitiv faoliyati jarayonida axborot ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha hamkorlik ishlarini yo‘lga qo‘yish orqali shakllantirish mumkin.

Bo‘lajak tarbiyachi tomonidan ma’lumotni tushunish va o‘zgartirish u quyidagilarni amalga oshirishi mumkinligini anglatadi:

a) olingan ma’lumotlarni tahlil qilish va undan oddiy muammolarni hal qilishda foydalanish (masalan, sevimli multfilmlar, hikoyalar ro‘yxatini tuzish; ko‘rilgan spektaklning shaxsiy reproduktsiyasi, ekskursiyadan taassurot va boshqalar);

b) ma’lumotlarni ko‘paytirish, qayta ishlash va ulardan foydalanish (sevimli multfilmlar qahramonlariga taqlid qilish; har qanday teleko‘rsatuvni qayta hikoya qilish; ularning xatti-harakati haqidagi hikoyasi bilan ajoyib hayvonlarning rasmlarini o‘z-o‘zidan yaratish va h.k.);

v) idrok etilgan ma’lumotga tanqidiy munosabatda bo‘lish va asosiyni ikkilamchidan ajratish.

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi – media manbalardan zarur ma’lumotlarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana olishni, ularning xavfsizligini ta’minlashni, mediamadaniyatga ega bo‘lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi. Ya’ni talabalar axborotlarni qabul qilish barobarida ularni tegishli fan sohalari bo‘yicha qo‘llay olishi shart hisoblanadi.

Kompetensiya - lotincha «Competentia» so‘z bo‘lib, o ‘zbek tilidagi lug‘aviy ma’nosi «inson yaxshi biladigan», «tajribaga ega bo‘lgan» kabi ma’nolarni bildiradi.

Kompetentlik - biron bir ishni samarali qila olish qobiliyati, ishni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati, aniq ishchi funksiyalarni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati(3,112-bet).

“Axboriy madaniyat” tushunchasi ikkita fundamental tushuncha: axborot va madaniyat tushunchalariga asoslanadi. Bundan kelib chiqib, bu tushunchani talqin qilishning “madaniyat” va “axborot” yondashuvlariga ajratib qarashlar mavjud. Madaniyat yondashuvi doirasida axboriy madaniyatini axborotlashgan jamiyatda insonning yashash faoliyati usuli sifatida, insoniyat madaniyati shakllanishi jarayonining tashkil etuvchisi sifatida qaraladi. Axboriy yondashuvi doirasida esa unga axborot talabini qondirishga qaratilgan barcha axboriy faoliyati bilimlari majmuasi sifatida qaraladi. So‘nggi vaqtlarda esa axboriy madaniyati tushunchasini shaxsning axborot va madaniyat komponentlarining integratsiyalashuvi vaziyatida yaxlit qarash tendentsiyasi kuchaymoqda. Buning natijasida esa axboriy madaniyat umuminsoniy madaniyatning bir qirrasi sifatida qaralmoqda. Aynan ana shu qarash axboriy madaniyatining asl mohiyatini ochib berishga imkon beradi. Axboriy madaniyat shaxsning o‘quv, ilmiy-bilish, mustaqil ta’lim olish, dam olish va boshqa ko‘rinishli faoliyati jarayonida paydo bo‘ladigan axborotga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga yo‘naltirilgan, shaxsiy axboriy faoliyatini samarali tashkil qilishni ta’minlaydigan bilimlar, malaka va ko‘nikmalarning tizimlashtirilgan

majmuasidir. Umuman olganda, axboriy madaniyat axborotlardan samarali foydalanish bilim va ko‘nikmalari bo‘lib, kerakli axborotlarni axborot resurslaridan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining barcha ko‘rinishlari (kompyuter, Internet tarmog‘i texnologiyalari va boshqalar) orqali qidirishning turli xil bilimlaridan iborat (2,683bet).

Kompetentsiyani shakllantirish va rivojlantirish muammosi bo‘yicha tadqiqotlarni birlashtiruvchi asos, bizning fikrimizcha, “axborot” tushunchasining o‘zi.

Axborot kompetensiyasi - bu shaxsning integral xususiyati, ma’lumotni tanlash, o‘zlashtirish, qayta ishlash, o‘zgartirish va yaratish jarayonlarini rivojlantirish, qabul qilish, bashorat qilish va rivojlantirishga imkon beradigan mavzuga oid bilimlarning maxsus turiga ko‘rsatish natijasidir. faoliyatning tabaqalashtirilgan sohalarida optimal yechimlar yordamida qo‘llanilishini topish.

Axborot savodxonligi - bu belgilar, modellar, ma’lumotlar, ma’lumotlar bilan ishlash va ularni manfaatdor iste’molchiga nazariy va amaliy masalalarni hal qilish uchun taqdim etishning namunali usullari; axborotni saqlash va uzatish; kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirish, shaxsni axborot vositalari, axborot va telekommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanishga tayyorlash.

AQSHda axborot savodxonligi axborotga bo‘lgan ehtiyojdan xabardor bo‘lish, axborotga kirish va undan foydalanish usullarini bilish, uni baholay olish va ma’lumot almashish qobiliyati sifatida ta’riflanadi.

Axborot savodxonligi axborotni tushunish, olish va baholash uchun intellektual asosdir. Ushbu xulosa yaxlit tizim sifatida ta’lim doimo o‘zaro bog‘liq bo‘lgan ilmiy va ta’lim ma’lumotlarini o‘z ichiga oladi, degan tushunchaga mos keladi.

T.P.Petuxovaning fikricha bo‘lajak tarbiyachilarning axborot kompetensiyasi quyidagi amaliy tajriba turlarini o‘zlashtirishni o‘z ichiga oladi (4 - 116-123bet):

•axborot texnologiyalari sohasidagi bilimlar natijalari shaklida mustahkamlangan kognitiv faoliyat amaliyoti;

• kelajakdagi axborot faoliyatining ma’lum usullarini amalga oshirish amaliyoti predmet sohasi va tegishli sohalar (ushbu tarmoqlarda axborot texnologiyalaridan foydalanishning namunaviy muammolarini hal qilish tajribasi) - model bo‘yicha harakatlarni bajarish qobiliyati shaklida;

• kasbiy yo‘naltirilgan texnologiyalar sohasida ijodiy faoliyat amaliyoti - bahsli vaziyatlarda samarali qarorlar qabul qilish qobiliyati shaklida;

• turli faoliyatda, shaxsiy yo‘nalishlar ko‘rinishida axborot texnologiyalaridan foydalanish bilan bog‘liq hissiy-qiymat munosabatlarini amalga oshirish amaliyoti.

Shuni ta’kidlash kerakki, axborot kompetentsiyasi ijtimoiy hodisadir, chunki, bir tomondan, u o‘z mazmuniga ko‘ra ijtimoiydir (jamiyatda ishlab chiqariladi, shakllanadi va namoyon bo‘ladi), ikkinchi tomondan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida shaxsning jamiyat, jamiyat va boshqa odamlar bilan o‘zaro munosabatini tavsiflaydi.

Axborot kompetentsiyasining turli talqinlarini tahlil qilish bizga quyidagi mazmunli xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi:

• bilim va ko‘nikmalarning integrativ xarakteri;

• universal xususiyat (tabiat va qo‘llash darajasi bo‘yicha);

• ko‘p funksiyalilik (u kundalik, kasbiy va ijtimoiy hayotdagi turli muammolarni hal qilish imkonini berishi kerak);

• ko‘p o‘lchovli xarakter (turli xil aqliy jarayonlar va intellektual qobiliyatlarni o‘z ichiga olishi kerak);

• intellektual to‘yinganlik (ya’ni, uni o‘zlashtirish uchun muhim intellektual rivojlanish kerak: mavhum fikrlash, o‘z-o‘zini aks ettirish, tanqidiy fikrlash va boshqalar);

• hajmli xarakter (u ta’lim sohasida ko‘p qirrali kompetentsiyani ifodalashi va dolzarb shaxsiy muammolar bilan bog‘liqligini ta’minlashi kerak);

• fanlararo xarakter va haddan tashqari sub’ektivlik (ta’lim nuqtai nazaridan).

Agar masofaviy ta’lim talabalarining axborot kompetentsiyasini maqsadlardan biri va oliy kasbiy ta’lim natijasining tarkibiy elementi deb hisoblasak, u holda u talabalarni zamonaviy axborot jamiyatida to‘liq huquqli hayotga bo‘lajak mutaxassis sifatida tayyorlashga qaratilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 019 yil 8 maydagi PQ-4312 - sonli Qarori, O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. https://lex.uz/pdfs/4327235.
2. Ta’lim samaradorliginining zaruriy sharti ta’lim hamjamiyatida yuqori axboriy madaniyatni shakllantirish Ismatilla Isakov, Sindorqul Ibragimovich Qulmamatov Guliston davlat universiteti 683-bet Science and Education” Scientific Journal May 021 / Volume Issue 5
3. Muslimov N.A., Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. (2013). Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. - T.: Fan va texnologiya nashriyoti.
4. Петухова, Т.П. Современная парадигма информационного общества как основа стратегии формирования информационной компетенции специалиста // Вестник Оренбургского государственного университета. - 005. - №1 (39). - С. 116-123.

IJTIMOIY USTANOVKALAR HAQIDA TUSHUNCHA VA ULARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Xolnazarova Matluba Xolbo‘tayevna,
Guliston davlat universiteti professori
Bekbolayev Javlonbek Jumanazar o‘g‘li
Guliston davlat universiteti tayanch doktorantura talabasi

Annotatsiya: “Ijtimoiy ustanovka” tushunchasi insonning odamlar, har qanday jonli va jonsiz narsalar va uning atrofidagi voqelik hodisalari bilan bir tomonlama psixologik aloqasini ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Shundan kelib chiqan holda ush bu maqolada ijtimoiy ustanovka haqida tushuncha va uning ijtimoiy-psixologik ahamiyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zi: ustanovka, munosabat, effect, ijobiy, salbiy, his-tuyg‘ular, o‘rnatish, o‘zgarishlar.

Abstract: The concept of “social attitude” is used to denote a one-sided psychological connection of a person with people, any living and inanimate objects and phenomena of the surrounding reality. Based on this, this article discusses the concept of a social attitude and its socio-psychological significance.

Keyword: attitude, attitude, effect, positive, negative, emotions, attitude, changes.

Аннотация: Понятие” социальная установка “ используется для обозначения односторонней психологической связи человека с людьми, любыми живыми и неживыми предметами и явлениями окружающей его действительности. Исходя из этого, в данной статье рассматривается понятие социальной установки и ее социально-психологическое значение.

Ключевое слово: установка, отношение, эффект, положительный, отрицательный, эмоции, установка, изменения.

KIRISH

Garchi zamonaviy ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy ustanovkaning turli xil ta’riflari mavjud bo‘lsa – da, ular G. Allport tomonidan berilganidan ko‘proq foydalanadilar: ijtimoiy ustanovka - bu shaxsning ob’ektga nisbatan o‘zini tutishga psixologik tayyorligi, uning o‘tmishdagi tajribasi bilan belgilanadi.

Ushbu tushunchaga berilgan ta’riflardagi jiddiy tafovutlarni yumshatish uchun

M. Smit 1942 yilda Ustanovka yaxlit hodisa sifatida nafaqat shaxsning o‘z tajribasi, balki boshqa odamlardan olingan tajriba asosida shakllanadi va shuning uchun ustanovkalarni uzatishning asosiy usuli og‘zaki (So‘z bilan) shakldir. Shaxsiy tajribasida odam alohida ob’ekt bilan muomala qilganda, bu turdagi ustanovka xususiy (qisman) deb ataladi. Umumlashtirilgan qurilmalar, ya’ni.-Ijtimoiy ustanovka-psixologik holat! shaxsning ob’ektga nisbatan ma’lum bir tarzda o‘zini tutishga tayyorligi aniqlanadi! uning o‘tmishdagi tajribasi yordamida.[1]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Ustanovka o‘zgarishining omillaridan biri sifatida ommaviy axborot vositalarining ta’siri o‘rganildi. Shunday qilib, ustanovka ob’ekti haqidagi kiruvchi yangi ma’lumotlar unga mos keladimi yoki yo‘qligini aniqlash uchun mavjud bilimlar bilan ma’lum darajada bog‘liqdir. Agar ustanovka informatsion qarama - qarshiliklarni (“kognitiv dissonans”) o‘z ichiga olsa, masalan, ob’ektning bir vaqtning o‘zida ongli zarari va foydasi bo‘lsa, unda yangi ma’lumotlar va oqilona dalillar ta’siri ostida o‘zgarishlar yuz berishi mumkin. Shunday qilib, ustanovkaning o‘zgarishi, ob’ekt shaxsning manfaatlari va ehtiyojlarini ilgari taxmin qilganidan ko‘ra ko‘proq darajada qondirishini ochib beradigan ma’lumotlar ta’siri ostida bo‘lishi mumkin. Natijada, ob’ektga nisbatan baholash salbiydan ijobiyga o‘zgarishi mumkin va undan keyin shaxsning xatti-harakati ham o‘zgaradi.

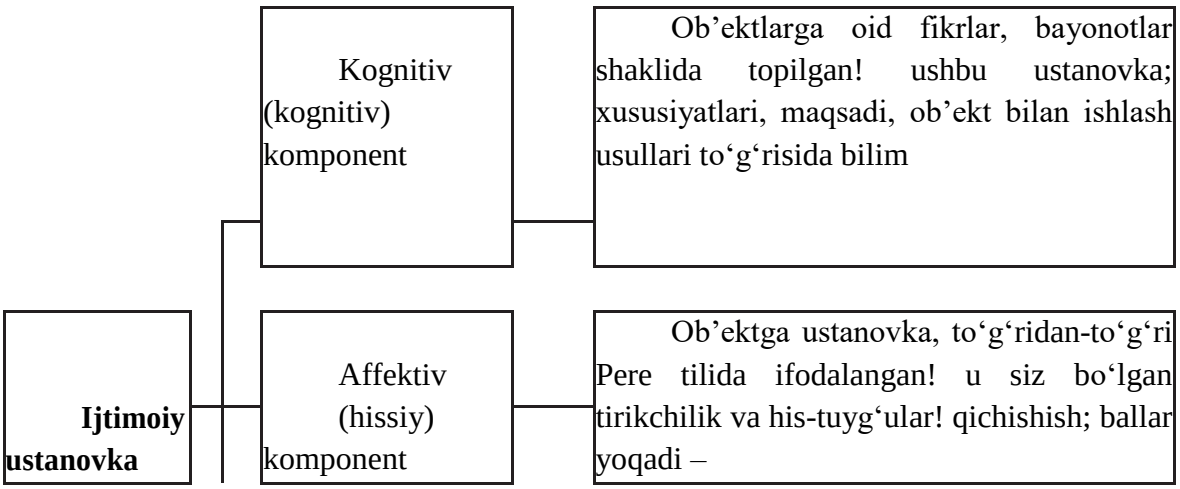

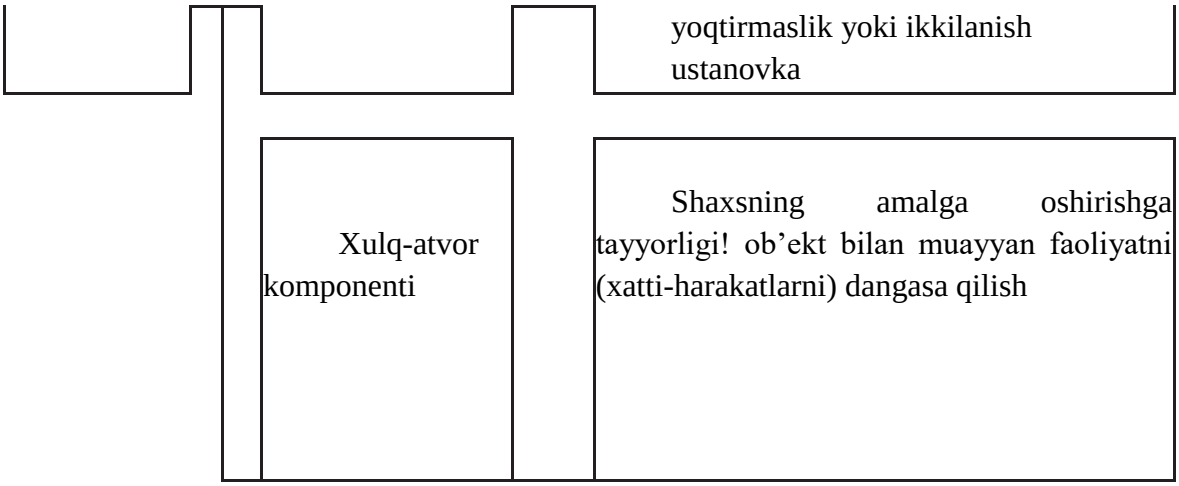

Shunga ko‘ra, ustanovka turlari:

- ijobiy
- salbiy
- neytral.

Ustanovkaning asosiy vazifasi shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini tartibga solishdir. Shaxsiy sozlamalarning to‘plami uni ijtimoiy voqelikka yo‘naltirish imkoniyatini beradi.[2]

Ijtimoiy ustanovkalarning himoya funktsiyasiga eng yaqin ijtimoiy muhitda, masalan, bitta oila yoki mehnat jamoasi o‘rtasida ustanovkalarni ustanovka tendentsiyasi tufayli erishiladi. Shaxsning o‘zining ijtimoiy ustanovkalarini mavjud standartlarga muvofiq bunday “kesish” o‘zi haqida yaxshi taassurot qoldirish va ijtimoiy ma’qullash uchun xizmat qiladi. Shunday qilib, ijtimoiy ustanovka, agar u ma’lum bir tarzda o‘ylasa va harakat qilsa va boshqa, ruxsatsiz ustanovkalardan voz kechsa, guruhdagi sub’ektning o‘zini o‘zi qadrlashini himoya qiladi.

MUHOKAMA

Ijtimoiy ustanovkalarni shakllantirish va o‘zgartirish

Ushbu masalani o‘rganishga olim K. Xovland katta hissa qo‘shdi. U ijtimoiy ustanovkalarga axborot manbai, ma’lumot mazmuni va ushbu ma’lumot mo‘ljallangan auditoriya bilan bog‘liq bo‘lgan uchta omil ta’sir ko‘rsatishini namoyish etdi.

Agar biror kishi ma’lumot manbasiga ijobiy ustanovkada bo‘lsa, uning ijtimoiy. o‘rnatishlar o‘zgarishlarga ko‘proq moyil. Agar biror kishi ma’lumot manbasiga salbiy ustanovkada bo‘lsa, “bumerang effekti”deb nomlangan hodisa yuz berishi mumkin. Ijtimoiy ustanovka kutilgan tomonga teskari yo‘nalishda o‘zgaradi. Agar ma’lumot manbai o‘ziga xos bo‘lsa, unga inson cheksiz ishonadi, u ijtimoiy ustanovka o‘zgarishiga katta ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Birovning ma’lumot manbai ijtimoiy tarmoqlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydi. o‘rnatish.[3]

Axborotni qabul qilishning mazmuni va tartibi ijtimoiy shakllanishning shakllanishi va o‘zgarishiga ham ta’sir qiladi. qurilmalar. Birinchi ma’lumotlar ijtimoiy ustanovkalarga keyingi ma’lumotlarga qaraganda ko‘proq ta’sir qiladi. Ushbu hodisa birlamchi effekt deb ataladi. Ushbu effekt paydo bo‘lishi uchun quyidagi shartlar zarur:

- uzluksiz ma’lumot oqimi;
- jismoniy va psixologik charchoq davrida uni idrok etishdan ma’lumot olish (e’tiborsizlik, qiziqishning etishmasligi);

Ikkinchi yoki undan keyingi ma’lumotlar quyidagi sharoitlarda yanada samarali ishlaydi:

- katta vaqt oralig‘ida ma’lumotlarning qisman qabul qilinishi;
- uzoq vaqt davomida ma’lumot olish.

Agar ma’lumot olishdan oldin, odam unga ishonib bo‘lmaydiganligi haqida ogohlantirilsa, shuningdek, agar odam ta’sir qilish ma’lumotlarini kichik dozalarda (emlash effekti) oldindan qabul qilsa, u unga qarshi immunitetga ega bo‘ladi.

Izoh : Agar biror kishi allaqachon ma’lumot olgan bo‘lsa va keyin unga ishonchsizlik haqida ogohlantirilgan bo‘lsa, unda bunday ogohlantirish ijtimoiy ustanovka o‘zgarishiga ta’sir qilishi mumkin emas.

Ma’lumot oddiy va tushunarli bo‘lishi kerak. Murakkab va qarama-qarshi ma’lumotlar ijtimoiy tarmoqlarga sezilarli ta’sir o‘tkaza olmaydi. o‘rnatishlar. Agar biror kishiga bitta masala bo‘yicha ikkita pozitsiya taqdim etilsa, ular tushunish qiyin bo‘lgani uchun o‘z nuqtai nazarini o‘zgartirmaydi.

XULOSA

Axborotni idrok etish ham tinglovchilarning xususiyatlariga bog‘liq. Ijobiy ustanovkada bo‘lgan odamlar, agar u etarli darajada sifatli bo‘lmasa ham, ma’lumotni qabul qilishadi: mantiqdan mahrum, asosli emas. Salbiy ustanovkada bo‘lgan odamlar izchil va mantiqiy ma’lumotlarni qabul qilmasligi mumkin. Intellektual darajasi yuqori bo‘lgan odamlar hissiyotlarga qaraganda dalillarga ko‘proq javob berishadi. Agar ta’lim, tarbiya va madaniyat darajasi past bo‘lsa, hissiy reja ma’lumotlari ko‘proq mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

18. M. Q. Raxmanova Chirchiq davlat pedagogika instituti p.f.f.d.(PhD) Bargida Baxadirovna Mirjalilova Chirchiq davlat pedagogika instituti magistranti O‘QUVCHILAR IJTIMOIY FAOLLIGINI OSHIRISH – IJTIMOIY ZARURIYAT SIFATIDA ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES

19. N.Ismoilova D.Abdullayeva IJTIMOIY PSIXOLOGIYA 0’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent – 013

20. Samatova Iroda Azamjon qizi Nizomiy nomidagi TDPU “Pedagogika”kafedrasi o‘qituvchisi. Najimova Sh. Nizomiy nomidagi TDPU, talaba. https://cyberleninka.ru/article/n/o-quvchilarning-ijtimoiy-siyosiy-kompetensiyasini-shakllantirish-ijtimoiy-pedagogik-muammo-sifatida

VIRTUAL IJTIMOIY MAKON TAHDIDLARINING YOSHLAR DUNYOQARASHIGA TA’SIRI

Muhiddinova Dilnoza Shavkat qizi
Guliston davlat universiteti -kurs tayanch doktoranti
dilnozamuxiddinova054@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda rivojlanayotgan zamonimizda internet qudratli axborot qurolga aylangan ekan, dunyo miqyosida mafkuraviy-g‘oyaviy tahdidlarni targ‘ibot va tashviqot etishda muhim omil vazifasini o‘tamoqda. Ijtimoiy tarmoqlar yordamida yoshlarning qalbi, ongi va ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Buning natijasida yoshlar ma’naviyati izdan chiqishiga olib kelmoqda. Shu boisdan ham, turli-tuman g‘oyaviy, mafkuraviy

va axborot xurujlarining avj olishini e’tibordan chetda qoldirmasligimiz darkor. Shundagina biz istiqbolda ma’naviy barkamol insonni, sog‘lom avlodni tarbiyalashga erishamiz.

Kalit so‘zlar: Axborot, global, mafkura, internet, ma’naviy tahdid, ijtimoiy tarmoq, virtual muloqot, modernizatsiya, ma’naviyat, innovatsia.

KIRISH

Hozirgi jadal rivojlanayotgan zamonimizda, internet tizimining ijtimoiy tarmog‘ida ma’naviy, axloqiy tubanlikni “targ‘ib” etuvchi sahifalarning soni bir nech yuz miliondan oshayotganligi insoniyatni yanada tashvishlantiradi. Ayniqsa , yurtimiz ertasi bo‘lmish yoshlarimizning bunday soxta va yolg‘on xabarlarga aldanib qolayotganligi o‘yga toldiradi. Hozirda biz yoshlar hayotimizni internetsiz tasavvur eta olmaymiz. Ammo internet yoshlarimiz sevadigan ba’zi ijtimoiy tarmoqlar o‘sha yolg‘on, soxta axboratlarning makoni bo‘lib qolmayabdimikan.? Bu haqda Chingiz Aytmatov shunday yozadi: “Tuya terisini odamning taqir boshiga kiydirish shart emas. Endi sodir bo‘ladigan urushlar jang maydonida emas, balki mafkura poligonida yuz beradi. Shu jihatdan qaraganda, yoshlarning ko‘p vaqtini internetda behuda sarflashi katta fojiadir”. Chunki, Globallashuv jarayonida mafkuraviy ta’sir o‘tkazish ko‘lamini haddan ziyodkengaytirib, beqiyos darajada tezlatib yuborganida ham ko‘rinadi. Inson o‘z mustaqil fikriga, zamonlar sinovidan o‘tgan hayotiy-milliy qadriyatlarga, sog‘lom negizda shakllangan dunyoqarash va mustahkam irodaga ega bo‘lmasa, har turli ma’naviy tahdidlarga, ularning goh oshkora, goh pinhona ko‘rinishdagi ta’siriga bardosh berishi amrimahol.

“Virtual dunyo” tushunchasiga quyidagilar kiradi:

- “Virtual dunyo bu quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lgan narsadir: U asosiy avtomatlashtirilgan qoidalar to‘plamidan foydalangan holda ishlaydi - uning fizikasi; Har bir o‘yinchi virtual olamdagi “individualni” - o‘sha o‘yinchining xarakterini ifodalaydi; Dunyo bilan o‘zaro ta’sir haqiqatda sodir bo‘ladi. vaqt - agar siz biror narsa qilsangiz, u buni qilganingizda sodir bo‘ladi; Dunyo umumiy - boshqa odamlar siz bilan bir vaqtning o‘zida bir dunyoda o‘ynashi mumkin; Dunyo qat’iyatli - siz yo‘q bo‘lganingizda ham bor; Bu haqiqiy dunyo emas”,
- “Ko‘plab agentlar bir-biri bilan deyarli o‘zaro aloqada bo‘lishi, narsalar, hodisalar va atrof-muhitga ta’sir qilishi va ularga munosabat bildirishi mumkin bo‘lgan simulyatsiya qilingan muhit; agentlar nolga teng yoki ko‘p odam(lar) bo‘lishi mumkin, ularning har biri virtual o‘zlik deb ataladigan ko‘plab ob’ektlar tomonidan ifodalanadi. avatar) yoki ko‘plab dasturiy ta’minot agentlari; barcha harakat/reaktsiya/o‘zaro ta’sir real vaqtda umumiy fazoviy-vaqtinchalik to‘xtatilmaydigan virtual muhitda sodir bo‘lishi kerak; muhit ko‘plab ma’lumotlar bo‘shliqlaridan iborat bo‘lishi mumkin, ammo ma’lumotlar bo‘shliqlari to‘plami umumiy ma’lumotlar maydonini tashkil qilishi kerak, bitta persistent shard”,

Virtual dunyoning umumiy qabul qilingan ta’rifi yo‘q, lekin ular dunyoning doimiy bo‘lishini talab qiladi; boshqacha qilib aytganda, foydalanuvchi dunyoni tark etgandan keyin ham dunyo mavjud bo‘lib qolishi va foydalanuvchilar tomonidan dunyoga kiritilgan o‘zgarishlar saqlanishi kerak. Boshqa ishtirokchilar bilan o‘zaro aloqa real vaqt rejimida amalga oshirilsa-da, onlayn virtual olamlarda vaqt izchilligi har doim ham saqlanib qolmaydi. Misol uchun, “EverQuest” vaqti o‘yin vaqtini ko‘rsatish uchun bir xil kalendar va vaqt birliklaridan foydalanishiga qaramay, real vaqtga qaraganda tezroq o‘tadi. “Virtual dunyo” umumiy atama bo‘lgani uchun virtual muhit turli darajadagi o‘yin va o‘yinlarni qo‘llab-quvvatlaydi bu esa internet tizimining ijtimoiy tarmog‘idan olingan narsa to‘g‘ri, ishonchli va zararsiz ekanini bilish

kerak. Yaxshi-yomonning farqiga bormagan yoshlar ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatilgan har qanday ma’lumot-xabarlarni haqiqat deb qabul qilayotgani jiddiy xavotirga solmoqda. Ular g‘arazli maqsadlari yo‘lida yoshlarda buzg‘unchilik, begunoh odamlar qonini nohaq to‘kish kabi jinoyatlarni avj oldirib, fuqarolar tinchligini buzib, xalq orasida nizo chiqarishga harakat qilishmoqda. Sarhadsiz internet dunyosiga kirgan yoshlar vaqt, umr g‘animat ekanini doimo yodda saqlamog‘i lozim. Zero, bu global tarmoq bepoyon hududlarga ega bo‘lib, unda inson adashib soatlab, kunlarini samarasiz o‘tkazib yuborish bilan birga yoshlarimiz o‘jar va qaysar, keksalarning aytganini nazar-pisandga olmaydi, ajdodlar qadriyatlarini inkor etadi”.

Darhaqiqat, bugun axborot ko‘p va tez kirib kelayaptiki ularni “hazm” qilish uchun teran tafakkur va keng dunyoqarash talab etiladi. Ayniqsa internet tizimining ijtimoiy tarmoq olami farzandlarimiz e’tibori va qiziqishini tortib borayotgan bugungidavrda ayrim kompyuter o‘yinlari haqida ham shunday misollarni ketirish mumkin.

Bugun dunyo aholisining 90 % dan ortig‘ida ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishimkoniyati mavjud. Foydalanayotganlar soni ham yildan-yilga ortib bormoqda. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko‘ra insonlarning ijtimoiy tarmoqda sarflaydigan minimal vaqti 3 soatni tashkil etadi. Bir qarashda kishini xavotirgasoladigan hech narsa yo‘qdek. Inson bu 3 soat mobaynida turli hududlarda yashaydigan yaqinlari, tanishlari, qarindoshlari bilan muloqot qilmoqda, bunda nima notabiylik bor deb o‘ylash mumkin. Albatta, ushbu muloqot jarayonlarining ijobiy tomonlarini inkor etib bo‘lmaydi. Biroq, ijtimoiy tarmoqlarda faqat ezgu niyatni ko‘zlagan insonlar o‘tirmasligini o‘nlab misollar bilan asoslash mumkin. Ayniqsa, yoshlarda bunday holat ko‘proq yolg‘iz qolish istagining kuchayishida namoyon bo‘ladi.

Manbalarda ijtimoiy tarmoq – odamlarning muloqot qilish, o‘xshash qiziqishlari yuzasidan boshqa odamlar bilan ijtimoiy munosabatlarni yaratish uchun foydalanadigan onlayn platforma deb ta’rif berilgan. Ilk bor odamlar o‘rtasidagi muloqot vositasi sifatida ijtimoiy tarmoqning elektron pochta ko‘rinishi paydo bo‘ldi.Bu kompyuter tarmoqlari orqali bog‘lanishning ilk ko‘rinishi edi. Dastlab ikki kishi o‘rtasida ma’lumot almashish uchun yaratilgan elektron ma’lumot almashuv keyinchalik guruhlar o‘rtasidagi muloqot vositasiga aylandi. Ijtimoiy tarmoqlar haqida ilk bora o‘z tasavvurlarini bayon qilgan olimlar R.Solomonoff va A.Rapoport o‘tgan asr o‘rtalarida muloqotning virtual ko‘rinishi haqida o‘z fikrlarini bayon qilishgan. Vengriyalik mutaxassislar P.Erdos va A.Renilar ijtimoiy tarmoqlarni shakllantirish borasidagi tasavvurlarini aytib o‘tishgan. Ijtimoiy tarmoq atamasini alohida tushuncha sifatida 1954 yil Manchester maktabi namoyondalaridan biri J.Barns ilmiy manbalarga kiritgan. Internet tarmog‘ida insonlar o‘rtasidagi muloqotning avj olishi, rivojlanib ketishini olimlar ijtimoiy tarmoqlarning tezkor faoliyati bilash bog‘lashadi. Aslida ham shunday. Siz virtual olamda tez va qulay muloqotni kunning yoki tunning istalgan vaqtida o‘rnatishingiz mumkin. Suhbatdoshingiz bilan yozishib, gaplashib, uni ko‘rishingiz ham mumkin. Buning uchun kompyuter yoki telefon va internet bo‘lsa kifoya.

Bugungi kunda mashhur bo‘lgan ijtimoiy tarmoqlarda o‘z sahifasiga ega bo‘lmagan insonni topish qiyin. Ayniqsa, bu holatning yuqori darajasini yoshlarorasida ko‘rish mumkin. Ma’lumotlarga qaraganda, dunyo yoshlari, jumladan mamlakatimizda o‘sib kelayotgan yosh avlod asosiy vaqtining taxminan 50% foizi virtual muloqotga sarflanmoqda. Gap shundaki, ko‘pchilik yoshlar o‘z hayotlarini ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur qila olmaydilar.

Virtual muloqotning avj olishi jonli muloqotga bo‘lgan ehtiyojning pasayib ketishiga sabab bo‘lmoqda. Shuni aytish kerakki, bugungi kunda jamiyatimizda o‘zining doimiy ko‘rishib turadigan yaqinlari bilan ham ijtimoiy tarmoqlarda muloqotqiluvchi insonlar ko‘pchilikni tashkil etmoqda. Bunday muloqot esa real voqelikdan ayri holda kechadi va inson o‘zining hissiy kechinmalarini tasvirlab bera olmaydi. Bu esa insoniy tuyg‘ularning yo‘qolib borishiga zamin yaratadi. Yaqin o‘tmishimizda insonlar o‘rtasida “uyga keling” deb taklif qilingan bo‘lsa, endilikda “telegram kanalim”ga tashrif buyuring, “Facebookdagi sahifam”ga kiring degan takliflardan ajablanmay qo‘ydik.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, shiddatli global o‘zgarishlar davrida yoshlar ong-u shuurini internet tizimining ijtimoiy tarmog‘i orqali kirib kelayotgan zararli g‘oya va ta’sirlardan samarali va ishonchli himoyalash tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa o‘qituvchilar, ma’naviyat targ‘ibotchilari, ota-onalardan yanada hushyor va ogoh bo‘lishni, yosh avlodning g‘oyaviy-mafkuraviy immunitetini mustahkamlash borasidagi ishlar ko‘lamini yanada kengaytirishni talab qiladi.

Ma’lumki, dunyoda g‘oyaviy hamda informatsion xurujlar, turli mafkuraviy tahdidlar avj olayotgan bugungi kunda yoshlarimiz ma’naviyatini yuksaltirish, ularning tafakkurida sog‘lom dunyoqarash asoslarini shakllantirish eng muhim vazifadir. Bunday murakkab va tahlikali davrda ma’naviy – ma’rifiy ishlarni zamon talablari asosida tashkil etish yoshlarimizni turli mafkuraviy xurujlardan himoya qilish, yoshlarimizning hayotga ongli munosabatini shakllantirish, yon – atrofda yuz berayotgan voqealarga daxldorlik hissini oshirish, diniy ekstremizm, xalqaro terrorizm, zo‘rlik bilan joriy etish oqibatida xalqaro maydondagi ziddiyat va qarama

qarshiliklar kuchayib borayotgan bir vaziyatda o‘zimizning kelajak strategiyamizni aniq belgilab olish, g‘animlarning g‘arazli urinishlari nimaga qaratilganligini har tomonlama anglab olish va keng jamoatchilikka yetkazish, mamlakatimiz mustaqilligi, tinch va osoyishta hayotimizga xavf tug‘dirishi mumkin bo‘lgan tajovuzlarga qarshi izchil kurash olib borish, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan milliy g‘oya targ‘iboti va mafkuraviy jarayonlarning amaliy ishlari va ijobiy natijalarini yoshlarga tushuntira bilish, muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning “Ma’naviyat va ma’rifat ishini vatanparvarlik ishi, vijdon ishi” ekanligi to‘g‘risidagi qarashlarining mazmun-mohiyatini har bir fuqaroga, xususan, yoshlar ongi, qalbi va ichki dunyosiga singdirish zarur.

Umuman, bugungi kunda internet tizimining ijtimoiy tarmoqlari salbiy ta’sirining oldini olish uchun yoshlarning ma’naviy salohiyatini oshirish, iqtidorli va iste’dodli bolalarning o‘z ijodlarini erkin namoyon etish va axborot almashish imkoniyatlarini yanada kengaytirish maqsadida zamonaviy axborot texnologiyalari orqali maxsus internet dasturlarini ko‘proq tuzib, yoshlarga mo‘ljallangan turli mavzular bo‘yicha maqsadli loyiha va sohaviy tizimli dasturlarni tayyorlash va ularnidoimiy tarzda yangilab borish maqsadga muvofiqdir.

Shu bilan birgalikda jamiyat hayotining modernizatsiyalashish sharoitida jamiyatda ma’naviy sohada quyidagi vazifalarni ham bajarishimiz maqsadgamuvofiqdir:

- yoshlarimizni ma’naviy yangilanish va islohotlar jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish;
- turli qarash va fikrga ega bo‘lgan yoshlarning o‘ziga xos orzu-intilishlarini uyg‘unlashtiruvchi g‘oyalar Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi, komil inson, yagona Vatan tuyg‘usi, adolat - qonun ustuvorligida, xalq roziligi, jaholatga qarshi ma’rifat, innovatsion

taraqqiyotni ta’minlash barcha yurtdoshlarimiz uchun muqaddas maqsadga aylanishiga erishish, milliy hamjihatlikni yanada mustahkamlash;

- ota-bobolarimiz dinining gumanistik mohiyatini keng jamoatchilikka tushuntirish borasidagi ishlarni davom ettirish.

Buning uchun, avvalo:

- ommaviy axborot vositalarida milliy ma’naviyatimiz aks etgan ko‘rsatuvlar, seriallar, kino va badiiy filmlar namoyishini omma e’tiboriga taqdim qilish;
- internet tizimidan foydalangan holda milliy saytlar ko‘paytirish hamda yoshlarbop ruknlarni ochish va ular orqali milliy g‘oyalarni singdirib borishni ta’minlash;
- jamiyatda ma’naviyatni takomillashtirish mavzuida ilmiy loyihalar joriy etish hamda qonun ustuvorligini ta’minlash zarurdir.

XXI asrda davlatimizning ravnaqi, uning kuchi hamda salohiyati ko‘p jihatdan xalq ma’naviyatining yuksakligi va pokligiga, yoshlarimizning intellektual savodxonligiga, ular ongi, ichki dunyosi va qalbida milliy g‘oyaning rivojlanganligibilan chambarchas bog‘liqdir. Bunda esa internet tizimining ijtimoiy tarmog‘idan tarqatilayotgan turli xil yot g‘oyalarga qarshu mafkuraviy immunitetining nechog‘liq shakllanishiga bevosita aloqadordir.

Xulosa o‘rnida aytmoqchimizki, hozirgi kunda jamiyatimiz hayoti fan- texnologiyalar rivoji bilan tobora uyg‘unlashib borayotgan bir davrda yashamoqdamiz. Shunday ekan, har birimiz ijtimoy tarmoqlardan foydalanish madaniyatiga amal qilishimiz, o‘z navbatida, uni atrofdagilarga ham o‘rgatish foydadan xoli bo‘lmaydi. Binobarin, yoshlarning ruhiy-ma’naviy olamini zararli unsurlardan, turli xil buzg‘unchi, yod va zararli g‘oyalardan himoya qilish orqali taraqqiyot poydevori yaratiladi. Zero, ma’naviy barkamol, intellektual salohiyati. yuqori avlod tarbiyasi nafaqat O‘zbekistonda, balki butun jahonda eng muhim vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Aynan ma’naviy barkamol avlodmamlakat ertasini belgilab beradi. Ma’naviy barkamollik esa jamiyat taraqqiyotining muhim omili.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yahyo Muhammad Amin. Internetdagi tahdidlardan himoya T.: “Movaraunnahr”, 016. –B.5.
2. Таранов П. Энциклопедия высокого ума. М., 1999, с.16
3. Rajabov H.I “Globallashuv sharoitida axborot tahdidlariga qarshi kurashishning zamonaviy texnologiyalarini yaratish muammolari” mavzusidagi xalqaro ilmiy- amaliy konferentsiya materiallari T:. “Fan va texnologiya” 020 yil, B-207
4. Karimova S.S. The Role And Importance Of” Natural Sciences” In The Development Of Understanding Of Nature In General Secondary Schools. http://scientists.uz/uploads/202206/B-43.pdf
5. Karimova, S. (2022). The Role And Importance Of” Natural Sciences” In The Development Of Understanding Of Nature In General Secondary Schools. Science and innovation, 1(B6), 14-218.
6. Karimova, Sevara. “CHARACTERISTICS OF NATURAL TEACHING METHODOLOGHY.”Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and socialsciences1.11(2021):737-740. https://cyberleninka.ru/article/n/characteristics-of-natural-teaching-methodologny

7. Karimova Sevara “Didactic Features Of Development Of Nature Perception Skills Of Primary School Students”In volume 19, of Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching (EJLAT) April 023.

MAKTABGACHA TA’LIMDA MULTIMEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Egamberdiyeva Muqaddas Gupronqul qizi
Guliston davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlarida multimedia vositalaridan foydalanishning hozirgi kundagi ahamiyati, imkoniyatlari hamda mazkur multimedialarni joriy qilish bo‘yicha samarali metodlar keltirib o‘tilgan.

Abstract: this article cites the current importance, capabilities of the use of multimedia in preschool educational organizations, as well as effective methods for the introduction of multimedia.

Tayanch so‘zlar: axborot, texnologiya,multimedia,sichqoncha, dasturlar,metod, didaktika.

Axborot texnologiyalari - bu ma’lumotlarni boshqarish va qayta ishlash texnologiyalari, shuningdek, ma’lumotlarni yaratish, shu jumladan kompyuter texnologiyalaridan foydalanish bilan bog‘liq fanlar va faoliyat sohalarining keng sinfidir. So‘nggi yillarda axborot texnologiyalari ko‘pincha kompyuter texnologiyalari sifatida tushunilmoqda. Xususan, axborot texnologiyalari axborotni saqlash, o‘zgartirish, himoya qilish, qayta ishlash, uzatish va qabul qilish uchun kompyuterlar va dasturiy ta’minotdan foydalanish bilan shug‘ullanadi.

O‘zbekiston Respublikasining 019 yil 16-dekabrdagi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi O‘RQ-595 sonli qonunining 53-moddasida ta’lim-tarbiya jarayoniga ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish, maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun o‘quv-uslubiy va didaktik materiallar ishlab chiqish-ishlab shiqarish, maktabgacha ta’lim va tarbiya sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borish vazifalari belgilangan [1].

Mamlakatimizda umumiy ta’limni axborotlashtirish allaqachon o‘z tarixi va an’analariga ega hisoblanadi. Kompyuter bizning hayotimizga faol kirib, nafaqat kattalar hayotining zaruriy bir qismiga, balki bolalarni o‘qitish vositasiga ham aylanib ulgurmoqda.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda zamonaviy kompyuterlardan foydalanish endigina boshlanmoqda. Hozirgi vaqtda bu maktabgacha ta’lim tizimida jiddiy o‘zgarishlar qilish zarurati bilan bog‘liq.Ushbu o‘zgarishlarning muvaffaqiyati maktabgacha ta’lim muassasasining ilmiy, uslubiy va moddiy-texnik bazasini yangilash bilan bog‘liq hisoblanadi. Yangilanishning muhim shartlaridan biri yangi axborot texnologiyalaridan foydalanishdir [3].

Jamiyat va ishlab chiqarishning zamonaviy rivojlanishi sharoitida dunyoni moddiy, energiya va mehnat resurslaridan kam bo‘lmagan axborot resurslarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Zamonaviy axborot maydoni nafaqat boshlang‘ich maktabda, balki maktabgacha yoshdagi bolalarda ham kompyuter bilimlarini talab qilmoqda. Bugungi kunda axborot texnologiyalari ota-onalar, o‘qituvchilar va mutaxassislarning erta ta’lim sohasidagi imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Zamonaviy kompyuterdan foydalanish imkoniyatlari bolaning qobiliyatlarini rivojlantirishni to‘liq va muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beradi.

An’anaviy texnik o‘qitish vositalaridan farqli o‘laroq, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bolani nafaqat katta hajmdagi tayyor, qat’iy tanlangan, to‘g‘ri tashkil etilgan bilimlar bilan to‘ldirishga, balki intellektual, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga imkon beradi va bu juda muhimdir. Kompyuterning bir vaqtning o‘zida matn, grafik, ovoz, nutq, video ko‘rinishidagi ma’lumotlarni takrorlash, ma’lumotlarni eslab qolish va katta tezlikda qayta ishlash qobiliyati mutaxassislarga bolalar uchun barcha mavjud o‘yinlardan tubdan farq qiladigan yangi faoliyat vositalarini yaratishga imkon beradi. Bularning barchasi uzluksiz ta’limning birinchi bo‘g‘ini bo‘lgan maktabgacha ta’limga sifat jihatidan yangi talablar qo‘yadi, uning asosiy vazifalaridan biri bola shaxsining boyitilgan rivojlanishiga zamin yaratishdir. Shu bois maktabgacha ta’lim va tarbiya tizimiga axborot texnologiyalarini joriy etish zarur. Amaliyot shuni ko‘rsatdiki, bu bolalarning darslarga bo‘lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi, kognitiv qobiliyat darajasini rivojlantiradi [5].

Tushuntirish va mustahkamlashning yangi noodatiy usullarini, ayniqsa o‘yin shaklida qo‘llash bolalarning ixtiyoriy diqqatini oshirib rivojlantirishga yordam beradi. Axborot texnologiyalari shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlaydi. Kompyuterning imkoniyatlari ko‘rib chiqish uchun taklif qilinadigan materiallar miqdorini oshirishga imkon beradi.

Mashg‘ulotdan tashqari kompyuter o‘yinlari bolalarning bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi; aqliy rivojlanishida tengdoshlaridan oldinda yoki orqada qolgan bolalar bilan individual darslarda foydalanish mumkin; intellektual faoliyat uchun zarur bo‘lgan aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun, idrok, e’tibor, xotira, fikrlash, nozik vosita ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurdir.

Kompyuter dasturlari mustaqillikka o‘rgatadi, o‘z-o‘zini nazorat qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Yosh bolalar vazifalarni bajarishda ko‘proq yordam va ularning harakatlarini bosqichma-bosqich tasdiqlashni talab qiladi va avtomatlashtirilgan to‘g‘rilikni nazorat qilish tarbiyachining boshqa bolalar bilan birgalikda ishlash uchun vaqtini tejaydi. Kompyuter o‘qitish vositalaridan foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalarda xotirjamlikni, diqqatni jamlashni, qat’iyatlilikni rivojlantirishga yordam beradi.Barmoqlarning motorli ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun kompyuterdagi mashg‘ulotlar katta ahamiyatga ega. Kompyuter vazifalarini bajarish jarayonida ular qo‘yilgan vazifalarga muvofiq, barmoqlari bilan ma’lum tugmachalarni bosishni o‘rganishlari, “sichqoncha” manipulyatoridan foydalanishlari kerak. Bundan tashqari, bolalarni yozishni o‘zlashtirishga tayyorlashda muhim nuqta - bu kompyuterdan foydalangan holda darslarda muvaffaqiyatli erishiladigan vizual va motor analizatorlarining birgalikdagi muvofiqlashtirilgan faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish zarur [2].

Maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish uchun AKTni qo‘llash sohalari:

a) global internetdan foydalanish.

Zamonaviy ta’limni Internet resurslarisiz tasavvur qilish qiyin. Internet ta’lim xizmatlari uchun katta imkoniyatlarga ega. Elektron pochta, qidiruv tizimlari, elektron konferensiyalar zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Internetda siz erta ta’lim va rivojlanish muammolari, innovatsion maktablar va bolalar bog‘chalari, erta rivojlanish bo‘yicha xorijiy institutlar haqida ma’lumotlarni topishingiz, ta’lim sohasidagi yetakchi mutaxassislar bilan aloqa o‘rnatishingiz mumkin. Shu bois, so‘nggi yillarda nafaqat maktabda, balki maktabgacha ta’lim muassasalarida ham Internet keng miqyosda joriy etilmoqda. Bolalarni tarbiyalash va rivojlantirishning barcha sohalarida axborot resurslari soni ortib bormoqda.

Internet haqiqatan ham o‘quv jarayonida foydalanish uchun mavjud bo‘lib qolgan. Tarmoq elektron resurslari taqdim etayotgan imkoniyatlar maktabgacha ta’lim tizimida ishlovchi mutaxassislar uchun dolzarb bo‘lgan bir qator vazifalarni hal qilish imkonini beradi.

Internet-resurslardan foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘quv jarayonini ma’lumotli, qiziqarli va qulay qilish imkonini beradi. Elektron resurslar ko‘rinishidagi axborot-metodik ta’minotdan o‘qituvchini darsga tayyorlashda, masalan, yangi usullarni o‘rganishda, dars uchun ko‘rgazmali qurollarni tanlashda foydalanish mumkin.

Elektron o‘quv qo‘llanmalari maktabgacha yoshdagi bolalar uchun maxsus ishlab chiqilgan. Ular sizga harflarni o‘rganishga va o‘qishni o‘rganishga yordam beradi. Ushbu ishlanmalar bolalarning so‘z va so‘z tarkibi kabi, aqliy va madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini to‘liq hisobga oladi.

Internet qidiruv tizimlari o‘qituvchilarga rivojlanish va o‘rganish bo‘yicha deyarli har qanday materialni, shuningdek, darslar uchun har qanday fotosuratlar va rasmlarni topish imkoniyatini beradi.

b) Ish yuritish uchun kompyuterdan foydalanish.

Kompyuter dasturlari yordamida har qanday ish rejalarini tuzishda, bolaning individual kundaligini yuritishda, u haqida turli ma’lumotlarni yozib olishda, test natijalarida, grafiklarni tuzishda va umuman olganda, o‘qituvchilar va “ilg‘or” ota-onalarga bebaho xizmat ko‘rsatishi yordam beradi. Kompyuterdan foydalanishning muhim jihati kitoblar bazasini saqlashdir. Bugungi kunda bolalarni tarbiyalash va rivojlantirishga oid juda ko‘p sonli kitoblar paydo bo‘ldi, ko‘plab kitoblar ta’limga kompleks yondashuvlarni aks ettiradi, boshqalari ma’lum bir sifatning rivojlanishini, yosh toifalarini farqlashni aks ettiradi.

c) Kompyuter dasturlarini ishlab chiqishdan foydalanish.

Kompyuterning imkoniyatlarni ko‘rib chiqish uchun taklif qilinadigan materiallar miqdorini oshirishga imkon beradi. Yorqin nurli ekran e’tiborni tortadi, bolalarning audio idrokini vizualga o‘tkazishga imkon beradi, jonlantirilgan belgilar qiziqish uyg‘otadi. Ammo bugungi kunda, afsuski, ushbu yoshdagi bolalar uchun mo‘ljallangan yaxshi kompyuter dasturlari yetarli darajada emas. Mutaxassislar bolalar uchun rivojlanish dasturlari bajarishi kerak bo‘lgan bir qator talablarni aniqlab chiqqanlar:

- bolani mustaqil o‘rganish uchun qulaylik;
- ko‘nikmalar va idroklarning keng doirasini rivojlantirish,
- yuqori texnik daraja,
- yosh mosligi,
- o‘yin-kulgi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ta’lim dasturlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Xotira, tasavvur, fikrlash va boshqalarni rivojlantirish uchun o‘yinlar.
2. Yaxshi animatsiyaga ega xorijiy tillarning lug‘atlari.
3. ART studiolari, chizmalar kutubxonalari bilan eng oddiy grafik muharrirlar.
4. O‘yinlar va sayohat,.
5. O‘qish, matematika va boshqalarni o‘rgatishning eng oddiy dasturlari.

Bunday dasturlardan foydalanish nafaqat bilimlarni boyitish, bolaning o‘z tasavvuridan tashqarida bo‘lgan narsa va hodisalar bilan to‘liqroq tanishish uchun kompyuterdan foydalanish, ijodiy qobiliyatini oshirishga, monitor ekranidagi belgilar bilan ishlash qobiliyati orqali vizual-majoziy fikrlashdan mavhum fikrlashga o‘tishni optimallashtirishga hamda rivojlantiruvchi

o‘yinlardan foydalanib o‘quv faoliyatini shakllantirishda qo‘shimcha motivatsiya yaratishga katta turtki bo‘ladi.

d) Multimedia taqdimotlaridan foydalanish.

Multimedia taqdimotlari o‘quv va rivojlantiruvchi materialni har tomonlama boyitilgan ma’lumotlar bilan yozuvlar, tasvirlar orqali taqdim etish imkonini beradi. Bunda turli xil sezgi idroklari ishtirok etadi, bu esa axborotni nafaqat faktografik, balki bolalar xotirasida uzviy saqlash imkonini beradi.Ishlab chiqilayotgan o‘quv ma’lumotlarining bunday taqdim etilishining maqsadi bolalarda aqliy tasvirlar tizimini shakllantirishdan iborat. Materialni multimediyali taqdimot ko‘rinishida taqdim etis, izlanishga ketgan vaqtini tejaydi. Mashg‘ulotlarda multimediyali taqdimotlardan foydalanish diqqat, xotira, aqliy faoliyatning psixologik jihatdan to‘g‘ri ishlash usullarini hamda ta’lim va rivojlanish jarayonini qayta qurishga imkon beradi.

Har qanday zamonaviy taqdimotning asosi jonli tasvirlar yordamida vizual idrok etish va ma’lumotlarni eslab qolish jarayonini osonlashtirishdan iboratdir. Mashg‘ulotlarda taqdimotni (hatto uning alohida slaydni) qo‘llash shakllari albatta, ushbu darsning mazmuniga va o‘qituvchi tomonidan qo‘yilgan maqsadga bog‘liqdir.

Bolalarni o‘qitish jarayonida kompyuter taqdimotlaridan foydalanish quyidagi afzalliklarga ega:

– materialni idrok etishni amalga oshirish;

- multimedia proyektori va proyeksiya ekrani yordamida turli ob’ektlarni ko‘paytiriladigan shaklda namoyish qilish imkoniyati;

- audio, video va animatsiya effektlarini taqdimotga birlashtirish orqali bolalar tomonidan o‘quv adabiyotlaridan olingan ma’lumotlar miqdorini qoplashga yordam beradi;

- sezgi tizimini idrok etish uchun qulayroq bo‘lgan ob’ektlarni namoyish qilish imkoniyati;

- vizual funktsiyalarni, bolaning ko‘rish qobiliyatini faollashtirish;

- kompyuter taqdimoti maktabgacha yoshdagi bolalar bilan mashg‘ulotlar uchun tarqatma material sifatida printerda katta bosma nashrlar ko‘rinishidagi ma’lumotlarni ko‘rsatish uchun qulay tarzda qo‘llaniladi.

Multimedia taqdimotlaridan foydalanish darslarni hissiy jihatdan rang-barang, jozibali qilish, bolada katta qiziqish uyg‘otish imkonini beradi. Ular ajoyib ko‘rgazmali qurol va ko‘rgazmali material orqali darsning yaxshi samarali o‘tishiga yordam beradi. Shunday qilib mashg‘ulotlarda nutq o‘stirish, savodga o‘rgatish, matematika, musiqa, tashqi dunyo bilan tanishish bo‘yicha multimedia taqdimotlaridan foydalanish bolalarning ob’ektning belgilari va xususiyatlarini tekshirish hamda vizual ravishda ta’kidlashda faolligini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Raspublikasining 019 yil 16-dekabrdagi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi O‘RQ-595 sonli qonuni.

2. Макарова В.Н, Ставцева Е.А. (2018). Использование мултимедийных средств в развитии природоведческой лексики детей дошкольного возраста. “Наука и оброзовании”. 71 С.

3. Xalikova U.M. (2020). Maktabgacha ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning dolzarbligi. Интернаука, 13-2, С. 78-79.

4. Boboeva M.N., Rasulov T.H. (2020). The method of using problematic equation in teaching theory of matrix to students. Academy. 55:4, pp. 68-71.

5. Rasulov T.H., Rashidov A.Sh. (2020). The usage of foreign experience in effective organization of teaching activities in Mathematics. International Journal of Scientific & Technology Research. 9:4, pp. 3068-3071.

QORAQALPOQ XALQ PEDAGOGIKASIDA “BETOCHAR” MAROSIMINING TARBIYAVIY AHAMIYATI

Ernazarov Nurlanbek Esnazarovich

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali «Ijtimoiy-gumanitar fanlar» kafedrasi assistent o‘qtuvchisi

e-mail: nernazarov77gmail.com

Annotatsiya: Bu maqolada betochar marosimining kelib chiqishi va hozirgi vaqtdagi o‘rni, tarbiyaviy ahamiyati, oila tarbiyasidagi va xalq tarbiyasidagi ahamiyati haqida so‘z boradi.

Abstract: In this article, we will talk about the origin of the betochar ceremony and its current place, educational significance, importance in family education and public education.

Tayanch so‘zlar: kelin, to‘y, marosim, xalq, tarbiya, hazil, qaynota, qaynona, an’ana, mahorat, bolalar, inson, ahamiyat.

Keywords: daughter in law, wedding, ceremony, people, education, a joke, father in law, mother in law, tradition, skill, children, human, importance.

Betochar (Qozoqcha. беташар, Qirgizcha. бетачар, Qaroqolpoqcha betashar– ma’nosi «yuzni ochish») – kelinni erining qarindoshlari bilan tanishtirish marosimi [4, 5-b], qirgiz, qozoq, qoraqolpoqlar va o‘zbeklar orasidagi to‘y marosimlaridan biri [3, 6-b]. Qadimgi davrlarda kelinlik uyiga kelgan kelinning yuzi kuyovning yaqinlariga ko‘rsatilmagan [5, 74-b]. Uch kun davomida u boshqa qizlar bilan birga erisiz tunab qolib va to‘rtinchi kuni ertalab uning yuzi katta ro‘mol bilan yopilib, to‘yga taklif etilganlarga tantanali to‘y libosida olib betochar marosimini boshlagan. Marosim davomida kelinni yosh kelinlar ikki tarafidan qo‘lidan ushlab olishadi [6,28-19-b.]. Kelinning katta ro‘mol uchi dombiraga yoki tayoqchaga bog‘lanadi va betocharchi (jirshi) “Betoshar jiri” ni ijro etib boshlaydi, shu bilan birga kelinni erining ota-onasi va qarindoshlari bilan tanishtiradi. Kelin ularning har birini ta’zim bilan kutib oladi va ular o‘z navbatida yangi turmush qurganlarga beradigan sovg‘ani e’lon qilishadi. Qoraqolpoqlar to‘yida kelinni erining qarindoshlari, do‘stlari, qo‘shnilari bilan betocharchi tanishtirganida ko‘pincha hazil tariqasida kuyovning yaqinlarini maqtashadi yo‘ki yomonlaydi. Marosim boshida kuyovning oilasiga yaqin bo‘lgan marhumlarga, undan keyin kuyovning ota-onasiga kelin salom beriladi.

Marosimga yig‘ilgan xalqqa va kelinga tarbiyaviy ahamiyatga ega so‘zlar ham qo‘llaniladi. Masalan:

Úy artına mal kelse,
Baqanlama kelinshek,
Baqanındı sındırıp,
Qaqanlama kelinshek.... [2,16-b.]

Betocharchi yangi tushgan kelinchakka o‘zi yashagan zamonning tartibini o‘rgatadi, keyin qaynota va qaynonasiga, eriga xizmat qilish kerakligini tushintiradi, «muloyim, tartibli bo‘l» deydi [2,16-b.]. Masalan:

Qáyin eneńniń aldında,
Qayqanlama kelinshek,
Qáyin atańnıń aldında,
Shayqatılma kelinshek,
Sáwir etigin salpıldap,
Sanamay baspa kelinshek... [1,559,560-b.]

7 yoshdan 70 yoshgacha bo‘lgan insonlar marosimga kelar ekan, ular betocharchining so‘z topqirligiga baho berishadi. Betocharchi xalqdan abro‘ e’tibor qozanishi uchun ko‘pincha satirik janrdagi qo‘shiq aytadi, buning uchun birinchi navbatda betocharchi kelinga tanishtirmoqchi bo‘lgan insonning xulq-atvorini bilishi zarur. Masalan:

Sóylep ketse sóz bermes,
Kisige úyinnen duz bermes,
Sabırbay sıqımar qaynaǵan,
Buǵanda ber bir sálem.
Sók taqanǵa toymaǵan,
Qatınıń sabap qoymaǵan,
Kelinleri menen oynaǵan,
Quday urǵan Qazaqbay,
Qaynaǵańa bir sálem. [1,163-b.]

Betochar yakunlanganidan so‘ng kelinchakning yuzidagi ro‘mol ochiladi. Kelinchak uy xizmatiga aralasha boshlaydi. Baqchi-yir ayttirish, kurash tushish, kokpar o‘yini, o‘yin tamoshalar davom ettiriladi [2,16-b.]. Betochardan keyin choy ichish marosimi boshlanadi, uning davomida erning ota-onasi va boshqa mehmonlar birinchi marta kelinning qo‘lidan choy ichishadi.

Erning ota-onasi marosimdan oldin kelin bilan uchrashishga ulgurganligi sababli, hozirgi paytda betochar marosimi avvalgi ahamiyatini yo‘qotdi. Lekin betocharning tarbiyaviy mohiyati yo‘qolmadi. Albatta bu marosim o‘tishida insonlar ko‘p to‘planadi, insonlarning kommunikativ xizmati rivojlanadi, insonlar madaniy dam olishadi, tarbiyasida yoqimsiz hulq belgilari bor insonlar xalqning oldida uyaltiriladi. Betochar marosimi faqat o‘yin kulgu emas, oila tarbiyasi, shaxs tarbiyasida katta o‘rni bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1- Qallı Ayımbetov. Xalıq danalıǵı. – «Qaraqalpaqstan» baspası. 1988. – 490 b.

2- Qaraqalpaq folklorı (kóp tomlıq). 1-8 tomlar. -Nókis: «Qaraqalpaqstan» baspası, 007. – 576 b.

2- Г. П. Васильева, Б. Х. Кармышева. Этнографические очерки узбекского сельского населения. – Наука, 1969. –295 с.

4- Гобугло М. Н., Остапенко Л. В. Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. – Институт этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая РАН, 005. –27 с.

5- Н. И. Гродеков. Киргизы и карагиргизы. – Т. 1. –546 с. – ISBN 9785458100564.

6- Сеит Кенжеахметов. Казахские народные традиции и обряды. – Ана тілі, 000. –95 с.

“MAKTABDA TARIX FANINI O ‘QITISHDA AYRIM XORIJIY MAMLAKATLAR TAJRIBASI”

Lobar Xujanova Raimkulovna
Guliston davlat universiteti doktoranti
lobarxujanova.8107@mail.ru

Annotatsiya: maqolada xorijiy mamlakatlarning ta’lim tizimi hamda maktabda tarix fanini o‘qitishdagi xorijiy tajribalari va ularning ayrim natijalari yoritilgan. Maktabda tarix fanini o‘qitishda rivojlangan davlatlar o‘zining samarali ilg‘or usullsari orqali ta’lim sohasida erishgan yutuqlari e’tirof etilgan. Maqola maktabda bo‘lajak tarix o‘qituvchilarini ilmiy-metodik bilimlarini rivojlantirish va maktabda tarix fanini o ‘qitishda ilg‘or tajribalarini amaliyotga qo‘llash bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar:maktab ta’limi, tarix fanini o ‘qitish, zamonaviy o ‘qitish, ilg‘or xorijiy tajribalar, zamonaviy texnologiyalar, Finlandiya ta’lim tizimi, tarix fanini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar.

“EXPERIENCE OF SOME FOREIGN COUNTRIES IN TEACHING HISTORY IN SCHOOL”

Lobar Khujanova Raimkulovna

Abstract: the article describes the educational system of foreign countries and foreign experiences in teaching history at school and some of their results. The achievements of developed countries in the field of education through their effective advanced methods in teaching history at school have been recognized. The article is devoted to the development of scientific and methodical knowledge of future history teachers at school and the practical application of best practices in teaching history at school.

Keywords:school education, history teaching, modern teaching, advanced foreign experiences, modern technologies, Finnish education system.

XXI asrda insoniyat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi intellektual bilimli va salohiyatli kadrlardir. Zamonaviy dunyoda ta’lim ijtimoiy va iqtisodiy farovonlik o‘sishining eng muhim sharti, mamlakatni barqaror rivojlanishining manbai hisoblanadi. Bizni o‘rab tulgan dunyo juda tez sur’atlarda o‘zgarib bormoqda va shunga ko‘ra o‘rganish usullari ham o‘zgarishini hayot qonuniyati sifatida qabul qilinishi maqsadga muvofiqdir. Biz tez suratlar bilan o‘zgarib borayotgan dunyoda yashayapmiz, barcha sohada ilg‘or texnologiyalar joriy etilmoqda va bilim, axborot hajmi oshmoqda. An’anaviy maktab - bilimlarni faqat og‘zaki tarizda tushuntirish maktabi asta-sekin o‘tmishga aylanib bormoqda; bugun esa zamonaviy maktab, maktab ta’limi rivojlanish tobora faollashib bormoqda. Bugungi maktab ijodiy g‘oyalarga ega, yangi o‘quv dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishga qiziqadigan va o‘qitishning innovatsion texnologiyalaridan foydalana oladigan o‘qituvchini talab qilmoqda.

O‘qituvchi - bu har doim jamiyat uchun talab etiladigan, uzluksiz rivoji talab qiladigan kasb sifatida qaratiladi. Shu nuqtai nazrdan qarydigan bo‘lsak, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlar ko‘p asrlar davomida muhim baxsli muhokama mavzusi bo‘lib keladi.

Zamonaviy o‘qitish - bu hamkorlikdagi ta’limb bo‘lib, o‘qituvchi va o‘qiuvchining birgalikdagi faoliyati hisoblanadi. Zamonaviy dars o‘quvchilarning faol ishi elementlari mavjudligi hamda o‘quvchilarning ijodiy faolligi bilan ajralib turadi. O‘qituvchining eng muhim vazifasi ta’lim jarayoni uchun ijobiy sharoitlar yaratishdir. Bugungi kunda o‘qituvchi avvalgidek barcha bilimlarning yagona manbai emas. Zamonaviy texnologiyalar tufayli o‘quvchilarning mustaqil ijodiy va tadqiqot olib borishlari uchun ajoyib imkoniyatlarning turli manbalari mavjud. O‘quvchilarning malumot olishlari uchun hech qanday tosiqlar yoq. Ammo har qanday zamonaviy kompyuter ham bolani mustaqil fikrlashga, taqqoslashga, tahlil qilishga va xulosa chiqarishga o‘rgatolmaydi. Ushbu vaziyatda asosiy vazifa o‘qituvchi zimmasiga yuklanadi. Aynan oqituvchi bolaga ta’limiy, tarbiyaviy hamda aqliy faoliyatni orgatadi, aynan oqituvchi o‘quvchi shaxsini intellektual va axloqiy shakllantirishda ishtirok etadi.

Axborot texnologiyalari turli sohalarda yetakchi o‘ringa chiqib olgan hozirgi kunda rivojlangan hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda birdek maktablar tizimini, ta’lim mazmunini yangilash zaruratga aylandi. Eskicha o ‘qitish usullari va metodlari ma’nan eskirib, ta’limning ilg‘or pedagogik texnologiyalarga asoslangan metodlari va shakllariga talab oshdi.

Ta’lim- tarbiyada samarali eng ilg‘or islohotlarni amalga oshirish talab etilayotgan hozirgi davrda esa ilmiy texnika taraqqiyoti, yangi texnologik talablarga javob bera oladigan muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsata oladigan jamiyat a’zolarini yetishtirib berish, ta’lim mazmunini yaxshilashda pedagogik vositalarni qo‘llash, ta’limda tashabbuskorlik va ijodkorlikka keng yo‘l ochish, uning muhim tizimlarini yaratish shuningdek, bugungi ilg‘or chet el tajribalarini o‘rganishva ularni maqbul shakl va normalarini amaliyotga joriy etish ayni muddaodir.

Bugungi kunda rivojlangan xorijiy davlatlarda ta’limning mamlakat ishki va tashqi siyosatiga faol ta’sir etadigan ijtimoiy jarayon ekanligi isbotlangan haqiqatdir. Shu tufayli ham hozirgi davrda ko‘pchilik chet mamlakatlarda maktab ta’limi ehtiyojini iqtisodiy va moddiy texnikasini ta’minlashga ajratilayotgan mablag‘ miqdori yildan yilga – o‘sib bormoqda. Jumladan, taraqqiyotini ta’lim bilan bog‘laydigan davlatlar sirasiga kiradigan davlatlardan biri Yaponyada «maktab muvaffaqiyati va farovonlik timsoli» sifatida qarab qolmay, «u shaxsni tarbiyalaydi, yaxshilaydi», degan fikr ishonch va e’tiqod darajasiga qaraladi. Ta’lim to‘g‘risidagi g‘amxo‘rlik ko‘pgina davlat rahbarlari ning ham hamisha diqqat –e’tiborida bo‘lgan. Shuning uchun ham dunyo ta’lim taraqqiyotida AQSH ning sobiq Prezidenti R. Reyganni, Buyuk Britaniya Bosh vaziri M.Techcherni , Fransiya Prezidenti F.Mettiranlarni maktab islohotining tashabbuskorlari deb bejiz aytishmaydi. F. Mitteran tabri bilan aytganda, maktab «Jamiyatini harakatlantiruvchi kuch» sifatida baholangan.

Hozirgi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarda pedagogik tadqiqotlarni amalga oshiradigan ko‘p sonli turli ilmiy davlat va nodavlat muassalar ishlab turibdi. Masalan, Germaniyada ularning ikki mingdan ortiq. Rivojlangan mamalakatlarda jumladan, Fransiya, AQSH, Yaponiyada ta’lim va tarbiya nazariyasi muammolarini o‘rganishni, ularga yechim topishni yuzlab davlat va xususiy tashkilotlar, universitetlar, pedagogik tadqiqot markazlari o‘z faoliyatini asosi deb biladi. Ular faoliyatini esa xalqaro ta’lim markazlari muvofiqlashtirib turadi.

Germaniyada umumiy maktablarda yoshiga ko‘ra 5% o‘quvchilar tahsil olishadi. Umumiy maktabning kooperativ va integral tiplari yuzaga keldi. Kooperativ maktablar asosiy, real maktab

va gimnaziyalarni birlashtirdi. 9-sinfdan keyin o‘quvchilar asosiy maktabdagi kabi diplom oladilar, 10-sinfdan keyin esa diplom real maktab va gimnaziyaning o‘rta bosqichiga teng keladi. Kooperativ maktablarda mashg‘ulotlar majburiy va elektiv dastur birgaligida amalga oshiriladi.

So‘nggi yillada mutaxassislar fikriga ko‘ra, dunyoning eng yaxshi ta’lim tizimi Finlandiyada deb baholanmoqda. Xo‘sh uni bu darajaga ko‘targan jihatlari qaysilar?

- Finlandiyada maktablar nufuzi va turiga ajratilmaydi. Barcha maktablar davlatga qarashli bo‘lib bir xil jihozlanadi va moliyalashtiriladi teng imkoniyat yaratiladi;
- Jumladan kichik sinflarda uyga vazifa berilmaydi, baho qo‘yilmaydi, imtihon topshirmaydi;
- Kichik yoshdagi bolalarga ko‘proq insho yozdiriladi: ularni shu topshiriq orqali mustaqil ishlashga va har bir masala yuzasidan ma’lum fikr va yechimga ega bo‘lisho‘z fikrini badiiy ifoday olishga o‘rgatadi;
- Bir fanni boshqasidan chuqurroq o‘rganish kerak degan tushuncha yo‘q;
- Bir o‘quvchini boshqasi bilan qiyoslash ta’qiqlangan. Nogiron va qobiliyatli bolalar bir sinfda o‘qishadi;
- Maktabning asosiy vazifasi – bolalarni hayotga tayyorlash hisoblanadi.

Bugungi kunda ushbu ta’lim prinsiplari ushbu davlatga XXI asrda sharafli nomlarni olib keldi daesak mubolag‘a bo‘lmaydi. Finlandiya dunyoning nufuzli tahliliy markazlar fikriga ko‘ra, “Dunyoning eng yaxshi mamlakati”, “Erkaklar va ayollar huquqlari teng mamlakat”, “Dunyoning eng stabil mamlakati”, “Dunyoning eng xavfsiz mamlakati”, “Dunyoning eng qulay mamlakati” degan nomlariga sazovor bo‘lgan davlat sifatida e’tirof etiladi.

AQSH maktablarida tarixni o‘qitish o‘rta maktabda boshlanadi (ya’ni 6 yoki 7 sinf). Talabalar matematika, ingliz tili, tabiiy va jismoniy tarbiya darslari, darslar va ijtimoiy fanlar bo‘yicha darslarga qo‘shimcha ravishda (ko‘pincha dunyo tarixini o‘z ichiga olgan) qatnashishlari shart.

Agar biz maktabda tarixni o‘qitish vaqtlari haqida gapiradigan bo‘lsak, unda esda tutish kerakki, “aytib o‘tilganidek,” har bir maktab okrugi ma’muriyati o‘quv dasturi, o‘quv materiallari va boshqalar to‘g‘risida o‘z qarorlarini qabul qiladi Odatda tarixga haftasiga 5 akademik soat ajratiladi (ya’ni kuniga 1 dars). O‘qitish metodlariga kelsak, avvalo Amerika maktablaridagi o‘qituvchilarning malakalariga to‘xtalib o‘tish kerak. Amerika Qo‘shma Shtatlarda tarixni o‘qitish qat’iy ravishda maktab darsliklariga asoslangan.

Qo‘shma Shtatlardagi tarix darsliklari, tabiiyki, o‘quvchilarda o‘z mamlakati bilan g‘ururlanishini, vatanparvarligi va fuqaroligini shakllantirishlari kerak.

“Multimedia uskunalari, xaritalar, fotosuratlar, Internetresurslar, videofilmlar, maxsus o‘quv dasturlari va boshqalar ham tarixni o‘rganishda faol foydalanilmoqda, bu Amerika maktablarining qo‘shimcha ta’lim bilan yaxshi jihozlanishining ko‘rsatkichidir.

Amerika maktablarida tarix va boshqa ijtimoiy fanlardan imtihonlar ko‘pincha yozma ravishda olinadi. Imtihonda olingan baho fan uchun yiliga bitta umumiy bahoni hisoblash uchun ishlatiladi.

Shunday qilib, Amerika Qo‘shma Shtatlar, avvalambor, jamiyat taraqqiyotining tarixiy va siyosiy sharoitlari tufayli maktablarda o‘qitishning o‘ziga xos tizimini (tarixni ham o‘qitish) rivojlantirdi. Amerikaliklarning o‘zlari bunday tizimni namunali deb bilishadi.

Buyuk Britaniya maktablarida tarix fanini o‘qitish. Odatda “Britaniya orollarida tarixiy fikrlash to‘g‘risida alohida gapirish odat tusiga kirmagan. U erda ular doimo ong haqida bir butun bo‘lib kelgan va gaplashmoqdalar, demak, tarixni o‘rganish jarayonida o‘tmishning mavhum emas” ilmiy ko‘rinishi , “... lekin ajralmas shaxs o‘zining axloqiy, g‘oyaviy va siyosiy - fuqarolik pozitsiyalarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi.”Ushbu yondashuvga asosan ingliz maktab o‘quvchilari, umumiy dalillarga ko‘ra, “maktabda kam siyosiy ma’lumot olishlari” yordam beradi va ularga berilgan narsalar “bilvosita - oddiy mavzular, xususan tarix yordamida amalga oshirishga moyil”.

Britaniyalik maktab tarixini o‘qitishning maqsadlariga kelsak, ingliz nazariyotchilari va amaliyotchilari umumiy kontseptsiyani ishlab chiqishda, ularning maqsadi o‘zini tutishga tayyor bo‘lgan shaxsning fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish ekanligini ta’kidladilar. “Shuning uchun tarixchilar shunday deb yozishgan:” Talabalarning ongiga nafaqat o‘tmishning bugungi kunga va kelajakka ta’sirining muqarrarligini, balki inson munosabatlarining cheksiz murakkabligi, qarama-qarshi manfaatlarning muvozanati va uni saqlash qiyinligini ham etkazish kerak.Shuningdek, ular ularni siyosiy masalalarni individual yoki sinfiy manfaatlar emas, balki umumiy manfaatlar nuqtai nazaridan ko‘rib chiqishga tayyorlashlari va tegishli mas’uliyatsiz qonun bo‘lmasligi va o‘z-o‘zini boshqarish asoslari erkin munozarasi va hukmronlikning yagona alternativasi ekanligiga ishonch hosil qilishlari kerak. Maktab tarixi kursi, metodistlar ta’kidlaganidek, “fuqarolik ruhini, jamiyatga daxldorlik hissini va uning zimmasidagi mas’uliyatni tarbiyalashi” kerak.

Britaniya maktabida asosiy bilim manbai va sinfda ishlash vositasi darslik emas, balki hujjat yoki boshqa tarixiy manbadir.

Buyuk Britaniyadagi maktabda tarixni o‘rganish siyosat va urushlarga e’tibor bermaydi, ammo inglizlarning turli davrlarida kundalik hayotini o‘rganishga ko‘p vaqt ajratadi. “O‘qish uchun darsliklar va kitoblar faqat yordamchi material bo‘lib xizmat qiladi.

Darslar, ayniqsa quyi sinflarda, ko‘pincha suhbatlar bo‘lib, unda “ilgari odamlar qanday yashagan” degan fikrlar yuritiladi.

Tabiiyki, bolalar uchun ular bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan tarixni o‘rganish ancha qiziqroq, demak, bolalar katta qiziqish bilan o‘zlarining qishloqlari, shaharlari, ko‘chalari yoki boshlang‘ichlari bilan o‘z oilalari tarixini - kichik tarixni o‘rganadilar.

Baholar o‘qituvchining ma’ruzada aytgan so‘zlarini oddiy takrorlash uchun emas, balki o‘z g‘oyalarini rivojlantirish, o‘z loyihasini ishlab chiqish uchun resurslardan (Internet, kutubxonalar) foydalanish uchun, eng muhimi, mazmunli, mavzu bo‘yicha har tomonlama ma’lumotli va asosli javoblarni tashkil etadi.Tarix darslarida o‘qituvchining fikriga to‘g‘ri kelmasa ham o‘z fikri rag‘batlantiriladi. Faqat uni himoya qilish va isbotlash kerak.

Ota-onalar xohishiga ko‘ra tayyorgarlik maktabida (ya’ni tayyorgarlik maktabiga tayyorgarlik) tarixni o‘rganishni boshlashi mumkin.

Nemis maktablarida tarix fanini o‘qitish. Germaniyadagi ta’lim tizimiga asoslanib, bolalar boshlang‘ich (“propedevtik”) ma’lumotni boshlang‘ich maktabdayoq olishadi (1-4 (6) sinflar) deb aytishimiz mumkin. Keyin tarix alohida va majburiy mavzu sifatida paydo bo‘ladi. o‘quv dasturi (5-6-sinflardan). Ikkinchi bosqichda (10-13-sinflar) tarix hali ham majburiy fan hisoblanadi, ammo uni “profil” darajasida o‘rganish mumkin (va shu bilan birga odatdagi darajada) O‘qitishga konsentrik yondashuv amalga oshiriladi, ikkinchi bosqichda butun tarix kursi o‘rganiladi va ikkinchi bosqichda u takrorlanadi, ammo allaqachon murakkab, muammoli

darajada bo‘ladi, ammo kursning muammoli taqdimoti umuman birinchi bosqich uchun ham xosdir. Ammo, asosan, o‘quv predmeti tarixining maqsad va vazifalari, dasturlarning didaktik va uslubiy asoslanishi bir-biriga o‘xshashdir.

Tabiiyki, tarix ta’limda muhim rol o‘ynaydi va davlat vatanparvarlik ruhida tarbiyalangan va faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lgan jamiyat a’zolaridan manfaatdor. Tarixning predmet sifatida qo‘shgan hissasi va ahamiyati o‘quv dasturida quyidagicha belgilanadi:” Demokratik jamiyatga kattalar, ma’lumotli va siyosiy qobiliyatga ega fuqarolar kerak. Hozir ham, kelajak ham odamlar o‘tmishni qanday tasavvur qilishlariga bog‘liq. “

Dasturni tuzuvchilar tarixiy ta’lim mazmunini tanlashda zamonaviy tarixiy bilimlarning cheksiz omilini, ya’ni butun tarixni, ayniqsa maktab ichida taqdim etishning iloji yo‘qligini hisobga olish zarurligini ta’kidlaydilar. Ammo maktab tarixi kursi o‘z-o‘zini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan ob’ektiv, yetarlicha to‘liq bilimlarni taqdim etishi kerak.

Germaniyada turli xil ijtimoiy ehtiyojlarni qondiradigan turli xil maktablar mavjud va shunga ko‘ra, turli maktablarda tarixni o‘rganish uchun ajratilgan vaqt har xil. Haqiqiy maktab 6, 8, 9, 10-sinflarda tarixni o‘rganishni ta’minlaydi (keyin 7-sinfda tarix yo‘q)

Masalan, ikkala turdagi maktablarda kirish mavzularining tuzilishi asosan bir xil. Ammo ba’zi bir kelishmovchiliklar ham mavjud. Shunday qilib, asosiy maktab, haqiqiy maktabdan farqli o‘laroq, uchta mavzuni (Rim imperiya poytaxti sifatida Rim va nemislar, nasroniylik) taklif qilgan holda (ya’ni kirish darslaridan so‘ng) Qadimgi Rim tarixini o‘rganishni ta’minlaydi. Qadimgi Misr va Qadimgi Yunoniston tarixini o‘rganish bu erda qoldirilgan. O‘rta asrlar tarixini o‘rganishda materiallar ham biroz taqsimlangan.

Ya’ni, bu maktab o‘quvchilarga keng gumanitar bilimlarni berishga yo‘naltirilmaganligi sababli, asosiy maktabdagi materiallar biroz qisqartiriladi va qisqartirilgan shaklda o‘qitiladi. U texnik mutaxassisliklarga ko‘proq moyil.

«Tarix darslarida o‘quvchilarni turli xil o‘quv faoliyatiga o‘rgatishning o‘ziga xos xususiyatlari haqida gapirar ekanmiz, dasturlarni tahlil qilish asosida, ular maktab turiga (ya’ni, haqiqiy yoki asosiy maktab) qarab farq qilmasligini aytishimiz mumkin.

Qoida tariqasida, differentsiatsiya faqat o‘quvchilarning psixologik, yosh (bilish) qobiliyatlari asosida seziladi: 6-7 sinflarda bular, avvalambor, ekskursiyalar, vizual narsalar bilan ishlash, modellashtirish, elementar rekonstruktsiya qilish, ishlash xarita. Keyin quyidagi tadbirlar ustunlik qila boshlaydi: tarkibni tahlil qilish, tarixiy manbani tanqid qilish va talqin qilish, ma’lumotlarni qayta ishlash (rasmlar, video ketma-ketliklar, TCO (kompyuterlar) dan foydalanish va nemis maktabidagi tarix darslarining ko‘rinishini tavsiflovchi boshqa murakkab tadbirlar. Hikoyalar turli xil fanlararo aloqalarni amalga oshirishni belgilaydi. Umuman olganda Germaniyada tarix ta’limi o‘quvchilarning tarixiy bilimlar sohasidagi vakolatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Tarix dasturlarining mazmuni juda katta miqdordagi material bo‘lib, ular o‘zlashtirishi kerak.

Xulosa qilib aytganda maskur xorijiy mamlakatlar ta’limtizimidagi mazmun va shakllar har bir davlatning o‘ziga xos xususiyatlari va mentaliteti, hayoiy tajribalari va imkoniyatlaridan kelib chiqib takomillashtirib kelinmoqda. Bugungi kunda bizning davlatimizda ham ta’lim sohasida juda kata islohotlar amalga oshirilmoqada, shunisi quvonarliki bunda dunyoning eng ilg‘or ta’lim texnologiyalari va tajribalari o‘rganilib ular amaliyotga tatbiq etilmoqda. Biz ishonamizki bizning davatimiz ham yaqin kelajakda bu ulkan islohotlar o‘z samarasini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev. SH.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘ hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild.-Toshkent: “O‘zbekiston”, 019y.

2. Mirziyoev. SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. - jild - Toshkent, “O‘zbekiston”, 018y.

3. Mirziyoev SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 017y.

4. O‘qituvchi va murabbiylar – yangi O‘zbekistonni barpo etishda katta kuch, tayanch va suyanchimizdir.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 020 yil 1 oktyabr. № 07y.

5.Mardonov, Sh., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020).

6.Toshtemirova, S. (2020). Factors Affecting the Quality of Education and the Importance of the Education Cluster to Address Them.

7.Mardonov, S., Khodjamkulov, U., Botirova, S., & Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization.

8.Toshtemirova, S.A. (2019). Klaster yondashuvi asosida mintaqaviy ta’lim tizmini boshqarish. NamDU ilmiy axborotnomasi, 7(11), 361-367.

9.Н.С.Кенжаева (2020). Урта осиё давлат университети (САГУ) олимларининг помирга уюштирилган экспедицияларда иштироки (1923-1928 йилл) // ILIM ham JAMIYET № . С. 56-58.

10.Toshev S. (2020). Tarix fanini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI INTELLEKTUAL IMKONIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI YO‘LLARI

Jo‘rayeva Dilafro‘z Shuhrat qizi
Guliston davlat universiteti tayanch doktaranti,
dili95samira20@gmail.com

Annotatsiya: Zamonamizning muhim shartlaridan biri bo‘lgan fan rivoji va ishlab chiqarishdagi ulkan o‘zgarishlar tufayli kelib chiqayotgan talablar ta’lim sohasi oldiga bir qator yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta’limda mashg‘ulotlarni tashkil etishda STEAM o‘qitish texnologiyasi asosida yondashuv muammolari nazariy va amaliy jihatdan hozirgi zamon nuqtai nazardan juda muhim bo‘lib, yangi ijtimoiy talablar asosida yanada dolzarblik kasb etadi. Hozirgi zamon ilm-fanida esa o‘sib kelayotgan yosh avlodning intellektual qobiliyatini rivojlantirish, ulardagi aqliy jarayonlarni nazorat qila olish va miyaning barcha imkoniyatlaridan foydalana olish ko‘nikmalarini shakllantirish eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bunday tushuncha ta’lim tizimida intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish masalasini, fanlararo uzviylik va bog‘liqlik masalasini, shuningdek maktabgacha tayyorlov guruhlarda o‘tiladigan mashg‘ulotlarni STEAM o‘qitish texnologiyasi asosida tashkil etishni yana bir bor ko‘rib chiqish va uning mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Tayanch so‘zlar:. Shaxs, STEAM, ta’lim-tarbiya, erkinlik, innovatsion texnologiya, integratsiya, intellektual rivojlanish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish bizning davrimizning dolzarb muammolaridan biridir. Rivojlangan intellektga ega bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalar materialni tezroq yodlaydilar, qobiliyatlariga ishonchliroq, yangi muhitga osonroq moslashadilar va maktabga yaxshi tayyorgarlik ko‘rishadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning umumiy rivojlanishida ularni o‘rab turgan atrof-olam va voqea-hodisalarni ta’siri juda katta ahamiyatga ega. Bolalar asta-sekinlik bilan olamni anglash, tasavvur qilish, undagi yashirin sir-sinoatlarni tushunish, odamlar va narsa-buyumlarning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rgana boshlaydilar. Bunda intellektning o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Intellekt bu tafakkur qilish qobiliyati deyish mumkin. Intellekt tabiat tomonidan in’om etilmaydi, inson uni butun hayoti mobaynida rivojlantirib boradi. Intellektual rivojlanish insoning har qanday faoliyatida muhim komponent hisoblanadi. Intellekt bolalarni turli faoliyati jarayonida namoyon bo‘ladi. Intellektual rivojlanish o‘sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama yetuk bo‘lishida muhim hisoblanadi. Bunda maktabgacha ta’lim-tarbiya jarayoni yetakchilik qiladi. Bolalarning bilish faoliyatini tizimli tashkil etish orqali ularni bilim olishga qiziqtirish, o‘zlashtirish darajasini oshirish mumkin. Bolalarni mustaqil ravishda bilim olishga tayyorligi ularning intellektual anglash malakalariga bog‘liq. O‘quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etishdan avval, bolalarning imkoniyatlari, ularga tabiat tomonidan nima in’om etilgani va atrof-muhit ta’sirida nimalarni o‘zlashtirayotganliklarini tashxis qilish lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda intellektual anglash malakalarini shakllanganligi mashg‘ulot va tarbiyaviy jarayonlarda namoyon bo‘ladi. Bolalarning ichki imkoniyatlarini namoyon etishlariga yordam berish, ta’lim-tarbiyaning eng muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi. Sifatli ta’lim bolalarda intellektni shakllantirish omilidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual jihatdan rivojlantirishda o‘quv-tarbiyaviy faoliyatni to‘g‘ri tashkil etish va ularning shaxsiy ehtiyojlarini qondirilishiga e’tibor qaratish talab etiladi. Maktabgacha ta’lim bolalarda intellektual rivojlanish bazasini yaratadi. Bolalar qachonki ijodiy va mustaqil fikrlasa, o‘z hatti-harakatlarini tandiqiy baholay olsa, taqqoslash, solishtirish kompetensiyasini egallasagina ularda intellektual anglash malakasini shakllanishiga erishish mumkin. Intellektual qobiliyat bu nafaqat bir faoliyat balki, bir qancha faoliyat turlarini bajara olishdir. Intellektual qobiliyat tarkibi xotira, idrok, tasavvur, tafakkur, nutq va diqqatdan iborat. Bularning barchasini rivojlantirish, maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarining vazifasi hisoblanadi.

Maktabgacha ta’lim amaliyotidan ma’lumki, bolalarga beriladigan savollar yoki muammoli topshiriqlar muhokama qilinayotganda ularda mustaqil fikrlash jarayoni amalga oshadi. Buyum, narsa va hodisalarning belgi xususiyatlari, vazifalarini o‘rganishning afzalligi shundaki bolalar ularga turlicha tomondan yondashadilar. Tabiiyki, maktabgacha yoshdagi bolalarda intellektual anglash malakalari qanday rivojlantiriladi? degan savol tug‘ilishi mumkin. Tarbiyachi-pedagoglar tomonidan mashg‘ulotlar, didaktik va intellektual o‘yinlar, to‘garak va turli xil tanlovlar (rasm chizish, tashlandiq va tabiiy materiallardan narsa-buyumlar yasash) o‘tkazish orqali amalga oshiriladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda intellektual anglash malakalarini shakllantirish muvaffaqiyati mashg‘ulot davrida tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning individual yondashuvi, tarbiyachining pedagogik mahorati va uddaburonligiga bog‘liq. Tarbiyachining bolalarda bilim uchqunlarini hosil qilish, bilish faoliyatini tizimli tashkil etish orqali ularni o‘quv jarayoniga qiziqtirish, bilim darajasini oshirish imkonini beradi. Har bir bolada o‘ziga xos qobiliyat va talant mavjud. Bolalar tabiatan qiziquvchan bo‘ladilar. Ularga tabiiy va ichki imkoniyatlarini namoyon etishlari uchun kattalar

tomonidan zaruriy sharoit va vaziyat yaratishilishi kerak. Bunda tarbiyachi-pedagoglar turli xil samarali metodlardan foydalanishlari, bolalarning faolligini oshirishga qaratilgan o‘yin texnologiyalar, tafakkurni rivojlantirishga mo‘ljallangan o‘quv topshiriqlarini qo‘llashlari lozim. Bolalarni fikrlashlariga turtki berish, izlanuvchanlik, muhokama qilish, muammolarga turlicha tomondan qarash, ma’lumotlarni yod olish emas, balki fikrlash orqali o‘zlashtirishga o‘rgatib borish kerak. Mavzu bo‘yicha bolalarning mustaqil xulosa chiqarishlari, noyob yechimlar topib, ijodiy yondashishlari ta’limdan qoniqish hissini paydo qiladi. Aksariyat olimlar tomonidan muammoli ta’limsiz, intellektual ko‘nikmalar shakllanmasligi asoslangan.

Muammoli ta’lim metodi maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bolalarga beriladigan o‘quv topshiriqlari muammoli xarakterda bo‘lishi va o‘yin shaklida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Tarbiyachi-pedagog mashg‘ulotni rejalashtirganda, bolalar yangi ma’lumotlar asosida shunga o‘xshash intellektual harakatlarni bajarish imkoniga ega bo‘lishlarini ko‘zda tutishi zarur. Muammoli topshiriqlarni muntazam ravishda bajarish yangi bilimlar uchun ma’lumotlar bazasini kengaytiradi. Mana shunday tarzda tashkil etilgan mashg‘ulotlarda intellektual anglash malakalari shakllana boshlaydi. Rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalarining didaktik tamoyili talablaridan biri, mashg‘ulot maqsadi rivojlantiruvchi topshiriqlar shaklida belgilanadi, unda intellektual ko‘nikmalarni shakllantirishga e’tibor qaratiladi. Rivojlantiruvchi vazifalarni bajarish natijasida bolalarda muvaffaqiyat va o‘z-o‘zidan qoniqish hissi paydo bo‘ladi. Yoki ushbu tushunchani ―aqliy quvnoqlik hislari deb atash mumkin. Rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyasidan o‘quv-tarbiyaviy faoliyatning turli jarayonlarida foydalanish mumkin. Biroq topshiriqlar tarbiyalanuvchilarni mavzuga oid ma’lumotlarni tushunish hamda ularni amalda bajarishga yo‘nalgan bo‘lishi lozim. Ushbu texnologiya nafaqat intellektual potensiali yuqori, balki intellekti o‘rta daraja bo‘lgan bolalarda hamda samara beradi. Ijodiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantiruvchi topshiriqlar ijodiy tasavvur qilishga yordam beradi. Buning uchun mashg‘ulotlarda tarbiyachi-pedagoglar turli xil o‘yin usullarini qo‘llashi zarur. O‘yinlar rivojlantiruvchi yoki bilish faoliyatiga oid bo‘lishi kerak. O‘yin maqsadi bolalarning fikrlash doirasini kengaytirishi hamda dunyoqarashlarini shakllantirishi, bilim olishga qiziqishlarini oshirishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Shu o‘rinda avvalo o‘yinlar intellektual xarakterga ega bo‘lishi maqsadga muvofiqdir. Bolalar faolligini oshirishga qaratilgan intellektual o‘yinlar sirasiga zakovat o‘yinlari, boshqotirma, topishmoq, mozaika, lego va dominolarni kiritish mumkin. Topishmoqlarni topish orqali bolalarda ijodiy tafakkur rivojlanadi. Tabiatga oid hikoya topishmoqlarni topish jarayonida bolalar tabiat qoidalarining o‘zaro bog‘liqligi hamda qonuniyatlarini anglaydilar. Kuzatish ham o‘qitishning samarali usuli sanalib, kuzatish jarayonida bolalarda ko‘rish, sezish va anglash rivojlanadi, tabiat hodisalarini tushunadilar. Maktabgacha ta’limda multimedia vositalaridan foydalanish ham o‘qitishning faol shakli hisoblanadi. Bolalar ma’lumotlarni ko‘rib eslab qoladilar va oson o‘zlashtiradilar. Bolalar ekranda ko‘rgan videotasvir mashg‘ulot oxiriga qadar ular diqqatini barqaror bo‘lishini ta’minlaydi.Mashg‘ulotlarda multimedia vositalarini qo‘llash mashg‘ulotni yanada qiziqarli bo‘lishini ta’minlaydi. Bolalarda ko‘rish, eshitish, idrok qilish, tasavvur jarayoni rivojlanadi. Multimedia bolalarga o‘rganilayotgan o‘quv materialini puxta o‘zlashtirish, ta’lim jarayonida charchamaslik va zo‘riqmaslikka yordam beradi. Taqdimotlar vaqtdan unumli foydalanish, mashg‘ulotni sifatli bo‘lishini kafolatlaydi.

Mashg‘ulot jarayonida tarbiyachi-pedagog shunday vaziyat yaratishi lozimki, bolalar zavqlanishi va dam olishlari, ishtiyoq bilan bilim olishlari lozim. Shuning uchun mashg‘ulotlar va kun davomidagi faoliyat qulay va komford muhit yaratilishini talab etadi. Yuqorida keltirilgan ta’limiy-tarbiyaviy jarayonlarning barchasi bolalarda xotira, diqqat va mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ular o‘quv faoliyatini muvaffaqiyatli kechishida muhim shart hisoblanib, ma’lumotlarni oson va tez o‘zlashtirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Usmonova Sh. Intellekt psixodiagnostikasi masalalari. O‘quv qo‘llanma. –T.: Fan, 015.
2. G‘oziyev E.G‘ Tafakkur psixologiyasi. – T., 1990. – 57 b
3. Djurayeva B.R., Tojiboeva X.M., Nazirova G.M. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarga ta’lim-tarbiya berishning zamonaviy tendentsiyalari. –T.: O‘zPFITI, 015-yil. – 157 b.

O‘ZBEKISTONDA MAXSUS TA”LIM TARIXI (KO ‘ZI OJIZ BOLALAR MISOLIDA)

Zuxra Kabulova Maxmarejabovna
O ‘zbekiston Milliy Universiteti doktoranti
zuxrakabulova.8706@mail.ru

Annotatsiya: maqolada O‘zbekistondagi maxsus ta’lim tizimi ko‘zi ojiz bolalar ta’limi tarixi hamda uning tashkil etilishi, ko ‘zi ojiz bolalar uchun ta’lim mazmunini ko ‘rishida nuqsoni bor bollarning shaxsiy rivojlanishi va hususiyatlari haqida yoritilgan. Ko ‘zi ojiz bolalarning ta’limi, ularning tafakkurini rivojlantirish uchun ta’limning turli metodlari va usullari yordamida ushbu ta’lim mazmuni vazifalariga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar:maxsus ta’lim, maxsus pedagogika, ko ‘zi ojiz bollalar ta’limi, ko‘zi ojiz bolalar ta’limi hususiyatlari, ko‘zi ojiz bolalar tafakkuri.

Abstract: the article describes the history of the special education system in Uzbekistan and its organization, the personal development and characteristics of visually impaired children. The education of blind children is devoted to the tasks of this educational content with the help of various methods and methods of education to develop their thinking.

Keywords: special education, special pedagogy, education of blind children, peculiarities of education of blind children, thinking of blind children.

O‘zbekistonda ta’limning rivojlanish tarixida maxsus ta’limning o‘ziga xos o‘rni bor. Ilk bor, 1929 yilda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy ijroiya qo‘mitasi raisi Yo‘ldosh Oxunboboyevning sa’y-harakatlari bilan Toshkentda ko‘zi ojiz bolalar maktabi ochildi. Dastlab bu maktabda maktab yoshidan o‘tgan 0 ta kishi ta’lim oldi, so‘ngra unga maktabgacha yoshdagi bolalar ham qabul qilindi. 1931 yildan boshlab bu maktabda maktabgacha tarbiya guruhi faoliyat ko‘rsata boshladi, bu ijtimoiy voqelik bolalar orasidagi nuqsonlilikka qarshi kurash namunasi edi. 1930-31 o‘quv yilida ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan ko‘r bolalar 1-sinfining ochilishi muhim siyosiy ahamiyat kasb etgan voqea bo‘ldi. 30-yillarning oxirlariga kelib Qo‘qon va Buxoroda ham xuddi shunday maktablar ochildi. 1931 yilda nuqsonli bolalarni majburiy

ta’limga jalb etish haqida qaror qabul qilindi. Agar 1960-1961 o‘quv yilida O‘zbekistonda maxsus muassasalar soni 0 ta bo‘lgan bo‘lsa, 1973-1974 o‘quv yilida bunday ta’lim dargohlari miqdori 43 taga yetdi, tarbiyalanuvchilar esa 9000 nafardan ortib ketdi. 1991-1992 o‘quv yilida 77 ta maxsus muassasalar faoliyat ko‘rsatdi. Hozirgi davrga kelib Buxoro va Qo‘qonda shu toifa bolalar maktablari, Toshkentda 30 dan ortiq tenglashtirish sinflari mavjud. Ko‘rish imkoniyatining susayishi yoki butunlay yo‘q bo‘lishi insonning intellektual rivojlanish jarayoniga ta’sir etadi va atrof-muhitdagi voqea hamda hodisalar haqidagi tasavvurning sifati, aniqligi, to‘liqligi qiyin kechadi. Ammo, ko‘rish qobiliyatining yo‘qligi yoki sustligi tafakkurning umumiy rivojlanishiga to‘sqinlik qila olmaydi. Chunki, voqelikni sezgilar orqali tasavvur qilish, harakatlanayotgan jismni to‘liq aks ettirish ko‘zi ojiz bola tafakkurini nisbatan rivojlantiradi. Ko‘zi ojiz bolaning tafakkuri sog‘lom tengdoshinikidan deyarli farq qilmaydi. Tafakkur hukm, xulosa chiqarish va tushuncha shaklida namoyon bo‘ladi. Tushuncha narsa va hodisalarning eng muhim, eng asosiy xususiyatlarining aks ettirilishi demakdir. Tushunchalar odamning turmush tajribasi va bilimlarini egallash jarayonida tarkib topadi, rivojlanadi. Maxsus maktabga kelgan ko‘zi ojiz bolalar avval faqatgina o‘z uyida ko‘rgan, bilgan voqea-hodisalar haqida tushunchaga ega bo‘lsa, u endi o‘qish jarayonida bilimlarni egallay boradi, atrof-muhitdagi voqelikni teranroq tasavvur qiladi va uning fikr yuritish faoliyati yanada kengayadi. Ko‘zi ojiz bolalarda konkret tushuncha hosil qilish uchun uning qo‘liga biror-bir buyum beriladi va unga og‘zaki tavsif beriladi. Bola buyumni barmoqlari yordamida yaxshilab va jiddiyroq o‘rganadi. Buyumning shakli, ishlatilish o‘rni, qanday materiallardan tayyorlangani haqida tushunchalar yuzaga keladi. Endi ko‘zi ojiz bola u yoki bu buyum, voqea, hodisa haqida gapirib berishi mumkin bo‘ladi.

O‘smirlik davrida o‘quvchilarda analitik-sintetik faoliyat yetarlicha rivojlanmagani, fikr yuritish usullari esa to‘liq emasligi uchrab turadi. Shuning uchun mavjud biror masala va misolni yechish usuli tushuntirilib berilmasa, ularda qiyinchiliklar yuzaga kelishi, natijasida misol eng oddiy usulda, tavakkaliga yechiladi. Ko‘zi ojiz bolalarda hayotiy tajribaning oshishi tufayli mustaqil fikrlash, aqlning tanqidiyligi tez rivojlanadi. Tafakkurning mustaqilligi ko‘zi ojiz bola uchun katta ahamiyatga ega. Unda tafakkurning to‘g‘ri rivojlanishi uchun voqeahodisalarni to‘g‘ri ta’riflash, tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirishga o‘rgatish kerak. Tafakkur boshqa ruhiy jarayonlar bilan uzviy aloqaga ega. Shuning uchun tafakkur rivojlanishi bilan birga nutq faoliyati ham o‘sadi. Bu esa ko‘zi ojiz bolada o‘z fikrini to‘g‘ri, aniq ifodalash malakasini tarkib toptiradi.

Nutq tuzilishidagi takomillashuv natijasida bolada so‘z boyligi oshadi. Sekin-asta tabiat, jamiyat, odamlar haqida o‘z nuqtai nazari, e’tiqodi, qarashi shakllanadi. Ko‘zi ojiz bola tafakkurining sifatini: mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, samaradorligi, tezligi tashkil qiladi.

Ko‘zi ojiz bolalarda idrok, tasavvur jarayonlarini ilmiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ko‘zi ojizlik aqliy faoliyat rivojlanishiga o‘z ta’sirini sezilarli ko‘rsatmaydi, lekin tasavvurlar sifatiga salbiy ta’sir qiladi.

Agar bola miyasining faoliyatida kamchiliklar mavjud bo‘lsa, tafakkur jarayonida keskin nuqsonlarni yuzaga keltiradi. Ushbu xulosani tiflopedagog V.A.Moroshkin ilmiy-tadqiqotlari tasdiqlaydi. Ko‘zi ojiz bola bilan uzluksiz ravishda shug‘ullanish natijasida ko‘nikma va malakalarni to‘g‘ri shakllantirish, ruhiy jarayonlar sifatini takomillashtirish ta’lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladi va o‘z samarasini beradi.

Bola yoshi ulg‘ayishi, hayotiy tajribalari oshishi tufayli idrok faoliyati, mavhum tushunchalar hosil bo‘lish jarayoni murakkablasha boradi. Tafakkur jarayonlarining barchasi uning fikrlash faoliyatida ishtirok etadi. U faqatgina muammoni qo‘yish bilan cheklanmasdan, balki, uni yechish yo‘llarini qidiradi, aniqlaydi, nazorat qiladi, o‘ziga o‘zi baho berishga o‘rganadi. Atrof-muhitdagi narsalar va hodisalar haqida ko‘zi ojiz bola tasavvurga ega bo‘lishida, fikr yuritishida ko‘proq taktil sezgilariga suyanadi. Unda to‘g‘ri fikrlash malakasini shakllantirish uchun uni yetarli bilimlar bilan qurollantirish zarur. Avvalo, ko‘zi ojiz bolani atrofmuhitda to‘g‘ri harakatlana bilishga, voqea-hodisalar sababiyatini analiz va sintez qilishga o‘rgatish lozim. O‘z fikrini ravon ifodalay olishga o‘rganish ko‘zi ojiz bolaning jamiyatda o‘z o‘rnini topishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Ko‘zi ojiz bolalar tafakkurini shakllantirishda aqliy ko‘nikma va malakalarni tarkib toptirish, ruhiy jarayonlar sifatini takomillashtirish o‘zining ijobiy samarasini beradi va ularda fikrlash ko‘lamining kengayishi uchun xizmat qiladi.

Demak, zaif ko‘ruvchilar va ko‘rish a’zosi sog‘lom ishtirokchilar orasida tasniflash ko‘rsatkichlari bo‘yicha kuchli manfiy bog‘liqlik mavjuddir.

1. Ko‘zi ojiz o‘quvchilar bilan tashkil etiladigan ta’lim jarayonining sifatini oshirish uchun maxsus tayyorlangan bo‘rtma tarqatma didaktik qurollar yordamida ish olib borish fikrlash jarayonini muayyan darajada tezlashtiradi.

2. Ko‘zi ojiz o‘quvchilarining fikrlash faoliyatida ularning diqqati, idroki, xotira va tasavvurlarining qay darajada rivojlanganligi muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ularda amaliy va ko‘rgazmali hissiy tajribalari ta’sirida sodda, mavhum tushunchalar shaklidagi tafakkur turlari aqliy mezon sifatida gavdalanadi.

3. Ko‘zi to‘liq ojiz va zaif ko‘ruvchi o‘quvchilarda maxsus tashkil qilingan ta’lim jarayonida mantiqiy tafakkur takomillashadi, tafakkur va uning jarayonlari tobora murakkablasha boradi, miqdor va sifat jihatdan esa o‘zgaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Bir safda” jurnali.- Toshkent, 000, 5-son.

2. Vohidov M. Bolalar psixoligiyasi. T. 1982.

3. Jamoliddinova M.M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil fikr yuritish ko‘nikmasini shakllantirish texnologiyasi. Tezislar to‘plami. T., 000, TDPU.

4. Ibn Sino. Tib qonunlari. –Toshkent, -1992. 1-kitob. -135-221-b.

5. Ko‘rlar maktabi programmalari. -Toshkent, 1976. -365 b.

6. Mamedov K.Q. Mahmudova Z.N. Tafakkur haqida ayrim mulohazalar. Psixologiya fani XXI asrda. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. –T., 002. 7. Mamedov K.Q. va b. Maxsus psixologiya. Tiflopsixologiya. I-IIqism, Toshkent, 001, III-qism, Toshken, 002.

8. Nishonova Z.T. Bolalar psixodiagnostikasi. -Toshkent, 1998. TDPU

9. Oxunov R.H. Ko‘zi ojizlar maktabi. 1-2-sinf o‘quvchilari uchun qo‘llanma. -Toshkent, 1992.

10. Oxunov R.H. Ko‘zi ojizlar maktabining birinchi sinfida matematika. -Toshkent, 1989.

11. Rahimov I. Ko‘zi ojiz bolalar maktab-internatlarida tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish. -Toshkent, 001.

12. Hamidova M.H., Boltayeva Z.Q. Ko‘z kasalliklari. Toshkent, 1996. Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti.
13. G‘oziyev E.G‘. Ta’lim jarayonida o‘quvchilar tafakkurining o‘sishi. -Toshkent, O‘qituvchi
14. G‘oziyev E.G‘. O‘quvchilarni umumlashtirish usullariga o‘rgatish va ularning aqliy taraqqiyoti. –Toshkent: O‘qituvchi, 1983.
15. G‘oziyev E.G‘. O‘quvchilar o‘quv faoliyatini boshqarish. –Toshkent:
O‘qituvchi, 1988.
16. G‘oziyev E.G‘. Tafakkur psixologiyasi. –Toshkent: O‘qituvchi, 1990.
17. G‘oziyev E.G‘. Psixologiya. –Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
18. G‘oziyev E.G‘. Psixologiya muammolari. -Toshkent, Universitet.
19. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. -Toshkent, 004, I, II –240 b.

“KECHINMA – KO‘NGIL HUKMI”

Husanova Karima Faxriddin qizi
Guliston davlat universiteti magistranti
husanova.karima@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek she’riyatining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan shoir – Faxriyorning “Dardning shakli” deb nomlanuvchi to‘plamiga kiritilgan ba’zi she’rlari atroflicha tahlil qilindi.

Tayanch so‘zlar: she’riyat, “Dardning shakli”, tasavvuf, sevgi, ayol, ko‘z yosh, vaqt, lahza, lirika.

Faxriyor – o‘zbek she’riyatining taniqli namoyondalaridan biri hisoblanadi. Uning hech kimda uchramaydigan va o‘zigagina xos bo‘lgan yo‘nalishi mavjud bo‘lib, bu she’riyatimizda o‘z so‘zi va o‘rniga ega ekanligining isbotidir.. Uning har bir she’ri ma’lum bir ma’no va mantiqqa asoslangan bo‘lib, ularda ijodkorning shaxsiy his-tuyg‘ulari sezilib turadi. Adabiyotshunos Qozoqboy Yo‘ldoshev aytganidek “So‘z – ilohiy ne’mat. Unga ulkan mas’uliyat bilan yondashish, so‘z aytishning og‘irligini hamisha his qilish joiz”[Q.Yo‘ldoshev, 7]. Aslida ham lirikaning bosh xislati shoir qalbida yuz beradigan his-tuyg‘u va kechinmalarni hamda shu kechinma uyg‘otgan tuyg‘ularni so‘z orqali ifodalash va jonlantirish san’atidir. Quyida shoirning “Dardning shakli” deb nomlanuvchi to‘plamiga kiritilgan bir qancha she’rlari tahliliga to‘xtalib o‘tamiz.

Hayot, sen sharobsan, maysan bir suzim,
Yigirma to‘rt yilki to‘ymadim, ayo,
Yurar may ichinda hasratlar suzib
Soqiyo, aysh qayyon, uqubat qayyon.

She’rning boshidanoq odamni o‘yga toldiradigan jumlalarni ilg‘ash qiyin emas, xususan, hayotni bir suzimlik sharobga o‘xshatish, ijodkorning 4 yil davomida bunga to‘ymaganligi, uning hasratlari may ichida suzib yurishi va aysh bilan uqubatning o‘zaro zid ma’noda qo‘llanilishi misralardagi jozibadorlikni oshirishga xizmat qilgan bizningcha. Ya’ni odam o‘limi oldidan butun hayoti bir lahzada ko‘z oldiga keladi deyishadi, shunga qiyos Faxriyor ham insonning umrini bir suzimda tugaguvchi sharobga o‘xshatyapti. Vaqt yeldek uchayotgan davrda

buni mubolag‘a deb qabul qilish noo‘rin deb o‘ylaymiz. Keyingi qatorda shoir unga ya’ni sharobga o‘xshatilmish hayotga 4 yil davomida to‘ymaganligini aytadi. Inson bu yoshida ayni kuch-quvvatga to‘ygan, qiziquvchan, hayotga umid ko‘zlari bilan boquvchi, maqsadlari sari intiluvchan, kerak bo‘lsa tog‘ni talqon qilishga tayyor holda bo‘ladi, hali hayotning bor qiyinchiliklarini totmaganligi uchun hayotdan to‘yish chegarasiga bormagan bo‘ladi. Negaki e’tibor bersak, odatda, yoshi o‘tib qolgan yoki qiyinchiliklardan qaddi bukilgan insonlargina hayotdan to‘ydim deb aytishadi. Bu misrada hayotning achchiq-chuchugini totgan insonning 30 – 40 yoki hali orzulari osmon bo‘lgan bolaning 16-18 yoshini emas aynan 4 yoshi tanlangani ham shoirning mahorati bizningcha. She’rning davomiga e’tiborimizni qaratadigan bo‘lsak, odatda, inson g‘amlaridan, qayg‘ularidan qutilish ularni biroz bo‘lsada unutish uchun may ichadi, lekin ijodkor buning aksi o‘laroq ichayotgan mayining ichida hasratlar suzib yurganligini aytyapti. Agar tasavvufiy tomondan oladigan bo‘lsak may Alloh ishqi hisoblanadi. Lirik qahramon uchun hasratlar Unga yetishish yo‘lidagi azob-uqubatlardir hamda oshiqning yagona istagi Yorning jamoliga yetishmoq ekan, mayni ming hasrat ila ichmoq ham unga totlidir. So‘nggi qatorda aysh va uqubatning bir biriga zid keltirilishi hayotning o‘n beshi yorug‘, o‘n beshi qorong‘u degan naqlga ishoratdek.

To‘yib ketar sevgimdan ayol
Ko‘zyoshlar to‘ydirar, ichgum bir o‘zim.
Men sendan baribir to‘ymasman hayot
Ko‘zing och, ko‘zim och, ochko‘zim, ko‘zim.

She’rning bu bandi shoirning sevgimdan ayol to‘yib ketadi degan misralar bilan boshlanadi. Bu yerda to‘yib ketish salbiy ma’noda va biroz mubolag‘a bilan ishlatilgan bizningcha, ya’ni odam yuqorida aytganimizdek hayotidan, azob-uqubatlardan to‘yib ketishi mumkin, lekin baxt, quvonch, shodlik qatordagi inja tuyg‘ulardan biri bo‘lmish sevgiga to‘yib ketgan ayol tasviri biroz g‘alatidek.

Ko‘zyoshlar to‘ydirar, ichgum bir o‘zim

Inson bejizga ko‘z yosh to‘kmaydi, yo baxtdan quvonib, yo darddan kuyinib yig‘lashi mumkin va keyingi tasvirga oddiy qaraydigan bo‘lsak birov birovning ko‘z yoshlarini ichmaydi va shunday bo‘lgan taqdirda ham bundan ko‘z yosh egasiga hech qanday foyda yo‘q.

Keying misrani ikki xil usulda tushunish mumkin bizningcha ya’ni “Men sendan baribir to‘ymasman hayot” biri hayotga ishtiyoqi balandlik va buning natijasida qancha yashayotgan bo‘lsam ham to‘ymayman deyishlik, ikkinchisi qancha g‘am tashvish, azob uqubat bersang ham to‘ymayman degan ma’nolarda. Oxirgi qatorda esa jimjimador so‘z o‘yinidan foydalanilgan, ya’ni ko‘zing och, ko‘zim och deyilganda bevosita hayotga murojat etiladi. Xalq orasidagi qorni to‘ysa ham ko‘zi to‘ymaydi deyilgandek oxirgi so‘zlarning ochko‘zim, ko‘zim deyilishi ham bejiz emas.

Tahir bir sharobsan, o shirin hayot
Sabrim kosasiga seni quyarman
Icharman ko‘zyoshni ichganim kabi.

Birinchi qatorning o‘zida hayotni ham shirinsan, ham tahir sharobsan deydi. Va uni sabrning kosasiga quyib ko‘zyoshdek ichishini aytadi. Kosa so‘ziga e’tibor bersak, odamda boshqa tuyg‘ularning emas, aynan, sabrning kosasi mavjud va u tabiiy ravishda suyuqlik bilan to‘ldirilishini inobatga olgan shoir hayotni ko‘zyoshdek sabr kosasiga quyib uni ichmoqchi.

Toting unutmagay yodim umrbod

Seni quyar jomim, nimkosam sabr
Men unga ayolning ismin o‘yarman.

Har bir odamda unutilmas lahzalar bo‘ladi va ba’zan ularni eslab entikasan kishi, shunga o‘xshab shoir ham yodim totingni umrbod unutmaydi deydi. Seni sabr nimkosamga quyib unga ayolning ismini o‘yarman deyishi she’r yakunini yanada jozibali qilgan nazarimizda.

E’tiborimizni tortgani ushbu she’rning hayot, sen sharobsan, maysan bir suzim deb boshlanishidagi hayot so‘zida kosa ichida nimkosa deganlaridek ayolga ishorat emasmikan?!

Kechinma–qalbning ekranda o‘sha dahshatli hodisani ko‘rib turgan onlardagi surati, shu qadar ohorli, samimiy va shiddatliki, o‘quvchi qalbini larzaga soladi[D.Quronov,148]. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Faxriyorning she’rlari o‘quvchiga nafaqat estetik zavq balki, uni o‘yga toldiruvchi, teranroq fikr yuritishga undovchi turtkilar ham beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Qozoqboy Yo‘loshev, Yoniq so‘z, –T., Yangi asr avlodi, 006
2.D.Quronov,Adabiyot nazariyasi asoslari, –T., Innovatsiya-ziyo, 021
3.Faxriyor, Dardning shakli, –T., Yozuvchi, 1997

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TABIIY FANLARNI O‘QITISH ASOSIDA TABIATNI ANGLASH TUSHUNCHALARINI HOSIL QILISH

Karimova Sevara Shaxriddin qizi
Guliston davlat pedagogika instituti
2-kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqola bugungi kunning dolzarb mavzularidan bo‘lib, Mazkur maqolada bugungi globallashuv jarayoniga xos ya’ni boshlang;ich sing o‘quvchilarida tabiiy fanlarni o‘qitishda tabiatni anglash tushunchalarini hosil qilish jarayonlari mavzulari yoritilgan .

Kalit so‘zlar: tabiiy fanlar, ilg‘or pedagogika, tabiat,globallashuv, jarayon, barqarorlik, tarbiya jarayoni, yangi axborot texnologiyalari

Ta’limda o‘quvchi shaxsini fikrlashga, o‘zgalar fikrini anglash va shu fikrni og‘zaki hamda yozma shaklda savodli bayon eta olishga o‘rgatish masalasiga e’tibor qaratilgan bo‘lib, mustaqil fikrlaydigan, nutq madaniyati rivojlangan savodxon shaxsni kamol toptirish asosiy o‘rin egallaydi. Millatning turmush tarzi, madaniy yaratuvchanligi uning boy tarixiy merosi asosida o‘rganiladi.

Bugungi kun o‘qituvchidan ilg‘or pedagogik va yangi axborotlar texnologiyalaridan o‘quv jarayonida foydalanishni talab etmoqda. Yuqoridagilardan kelib chiqib, tajribalarimiz asosida dars mashg‘ulotlarida interfaol metodlarni qo‘llash orqali ta’lim-tarbiya berish yo‘llariga doir fikrlarimizni bayon etamiz. O‘ylaymizki, u o‘quv mashg‘ulotlari samaradorligini oshirishda hamkasblarimizga amaliy yordam beradi. Shuningdek, o‘quvchilarni o‘z yo‘nalishini tanlash va mustaqil hayotga tayyorgarlik ko‘nikmalarini shakllantirishdek mas’uliyatli vazifani bajarishda ularning yaqin ko‘makchilardan biriga aylanadi. Quyida sinflar kesimida ayrim mavzular asosida o‘qitishning zamonaviy usullarini tatbiq etish bo‘yicha tavsiyalar beramiz.

Zamonaviy pedagogik vaziyat turli xil davlat va muqobil ta’lim dasturlari, mualliflik huquqi, eksperimental o‘quv kurslarining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Bunday ko‘plab yangiliklar yangi ijtimoiy sharoitlar ta’lim mazmuni, shakllari va usullarini qayta ko‘rib chiqish zarurligini va bilimlarni egallash jarayonini faollashtirishga urinishlarni talab qilayotganining ko‘rsatkichidir.

O‘quvchining o‘quv faoliyatini faollashtirish muammosi doimo o‘qituvchilarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Ayni paytda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar bunga alohida ahamiyat berdi. Ushbu muammoni hal qilish yo‘llarini izlash turli yo‘nalishlarda olimlar tomonidan olib borilmoqda.

Hozirgi vaqtda tabiiy fan darslarida kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarining o‘quv faolligini oshirishda o‘qitishning turli tashkiliy shakllari va usullarining imkoniyatlari to‘g‘risidagi masala hozirgi vaqtda to‘liq o‘rganilmagan.

Tabiiy fan o‘quv predmetini o‘rganishda kichik yoshdagi o‘quvchilarning biologik-geografik bilimlarini shakllantirishni takomillashtirish ta’lim va tarbiyaning rivojlantiruvchi funksiyasini kuchaytirish orqali hal qilinadi.

Tabiiy fanni o‘qitish metodikasi tabiiy fanni o‘qitishda bolalarni har tomonlama tarbiyalashning mazmuni va metodlarini ochib beruvchi pedagogik fandir. U pedagogikada ishlangan tadqiqotlarga asoslanadi va o‘z predmetni o‘qitish mazmuni hamda xususiyatlarini hisobga olgan xolda uning metodlaridan foydalanadi.

O‘quvchilarga tabiiy fanni o‘rgatib borish bilan o‘qituvchi ularni ta’limni davom ettirish va amaliy faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim, o‘quv va kunikmalar bilan qurollantiribgina qolmay, balki ularning dunyoqarashi, irodasi, xarakterini shakllantiradi, aqliy qobiliyatlarini rivojlantiradi ham. Shunga kura tabiiy fanni uqitishning shakl va metodlarini ishlab chiqadi.

O‘qitish jarayoni o‘zaro bog‘liq bo‘lgan qismlarni: predmet mazmuni, o‘qituvchi va o‘quvchilar faoliyatini, ya’ni predmetning o‘zini, uni o‘qitishni va uqishni, ya’ni bilim, o‘quv va kunikmalarni egallab olishni o‘z ichiga oladi. Shunga ko‘ra tabiiy fan metodikasining vazifalari qatoriga o‘quv predmeti sifatida tabiiy fan mazmunini aniqlash, o‘qitishning metod va uslublarini tadqik qilish, zarur o‘quv jihozlarini ishlab chiqish kiradi. Tabiiy fanni o‘qitish metodikasi faqat o‘qitish jarayonini ta’riflash va tushuntirish bilan cheklanib qolmay, balki qoidalarni xam ishlab chiqadi, ularga asoslanib, o‘qituvchi shu predmet bo‘yicha bolalarni muvaffaqiyatli ravishda o‘qitishi mumkin. Tabiiy fanni o‘qitish metodikasi o‘qituvchining tayyorlanishidan tortib, to o‘quv materialini o‘zlashtirish natijalarini, jumladan sinfdagi, uydagi, sinfdan va maktabdan tashsari ishlarni xisobga olishgacha barcha o‘qitish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. O‘qitish amaliyotini xar tomonlama o‘rganish va natijalarni keyin ijodiy ravishda umumlashtirish asosida o‘qitishning muayyan konuniyatlari belgilanadi va uni yana xam yaxshilash buyicha tadbirlar ishlab chiqiladi. Chunonchi, o‘rganilayotgan narsalarni (o‘simlik va hayvonlarni) bevosita qabul qilish (bu to‘g‘ri tasavvur hosil bulishini ta’minlaydi) konuniyati asosida predmetli o‘qitishni qo‘llanish buyicha aniq tadbirlar ishlab chiqiladi.

Tabiiy fan metodikasi o‘rganadigan va ishlab chiqadigan masalalar doirasiga quyidagilar kiradi: o‘quv predmeti sifatida tabiiy fanning ta’lim va tarbiyaviy ahamiyati, uning tarbiya sistemasidagi o‘rni; o‘quv materialining mazmuni va uni taksimlanish sistemasi; o‘qitish metodlari va o‘quvchilarni tashkil etish shakllari; o‘quv materialini, o‘quvchilarning o‘zlashtirish jarayoni va ukitish natijalarini hisobga olish; jixozlash va o‘quv qurollaridan foydalanish; darsdan va sinfdan tashqari ishlar, o‘qitishning moddiy bazasi.

Tabiiy fanni o‘qitish metodikasi tabiat xodisalarini o‘zaro bog‘lanishda va rivojlanishda o‘rganishga imkon beradi. Tabiiy fan metodikasi pedagogikada qo‘llaniladigan tadqiqot metodlaridan foydalanadi. O‘quv materialini tanlash va uni sinflar bo‘yicha taksimlashga bulgan talablar didaktik prinsiplar bilan izohlanadi, ular xususiy metodik masalalarni hal qilishda, o‘qitish metodlarini tanlashda, shuningdek o‘quvchilarning o‘quv faoliyatlarini xar xil ko‘rinish va shakllarda tashkil kilishda ham yetakchidir. Metodik uslublarni faqat har bir o‘quvchi psixologiyasini, yoshi va rivojlanish xususiyatlarini xisobga olgan xoldagina to‘g‘ri tanlash mumkin. O‘quvchilarni kelgusi amaliy faoliyatga tayyorlash bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni hal etayotganda tabiiy fan metodikasi pedagogikaning politexnika ta’limi muammolarini ishlab chiquvchi bo‘limiga tayanadi. Tabiiy fanni o‘qitishning tarbiyalovchilik xarakteri to‘g‘risidagi masalani metodika tabiat rivojlanishining umumiy qonuniyatlari va kompleks tarbiya nazariyasiga asoslanib ishlab chiqadi.

Tabiiy fan metodikasi, shuningdek, fiziologiya, anatomiya, gigiyena, botanika, zoologiya, geografiya, agrotexnika, meteorologiya, mantik va psixologiya bilan chambarchas borliqdir. Shu fanlar bilan bo‘ladigan aloqa o‘qituvchining o‘sha fanlar asoslarini egallagan bo‘lishida, ularning eng muhimlarini ajrata olish, materiallarni o‘quvchilarning yosh xususiyatiga mos xolda tushuntira olish o‘quvlarida namoyon bo‘ladi. Shaxsning kamol topishi va rivojlanishi uning ayrim ishlarni, munosabatni, xarakterni o‘z ichiga olgan faoliyat jarayonida boradi. Bunda u yoki bu faoliyat turining– o‘qish, mexnat, uyin, muloqotlarning dalillari (motivlari) alohida ahamiyatga egadir. Muloqot dalillari har qanday darsning tarkibiy qismi bo‘lishi kerak. Uni o‘qituvchi hisobga olmasa, tabiat turg‘isidagi bilimlar imkoniyatini pasaytirib yuboradi. Tabiat bilan turli tashkil qilingan muloqot kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarida guzallikni his etishni boyitadi va chuqurlashtiradi, ularda o‘z harakati va ishini o‘zi baholay olish sobiliyati rivojlanadi, bu xislatlar xulq-atvorning odobiy xamda ahloqiy normalarini anglash, atrofdagilarga nisbatan mas’uliyat hamda burchni tarbiyalash uchun zarurdir. Tabiat bilan muloqot jarayonida o‘rtoqlariga, kattalarga xurmat va mexr-munosabat vujudga keladi.

Tabiiy fanni o‘qitish metodikasi oldida kuyidagi vazifalar turadi:

– umumiy ta’lim va kompleks tarbiya sistemasida tabiiy fanning o‘quv predmeta sifatidagi ahamiyati va o‘rnini aniklash.

– tabiiy fan materiallarini tanlash va birlashtirish (sintez qilish).

– uning ta’lim xamda tarbiyaviy vazifalarini aniklash.

Boshlang‘ich maktabda tabiiy fanni o‘qitish tabiat hayotidagi ayrim faktlar va o‘simliklar, hayvonlar hamda odamning tashqi xususiyatlari bilan tanishtirishdangina iborat emas. Tabiiy fanni o‘qitish jonli va jonsiz tabiatning har-xil ob’ektlari o‘rtasidagi, jonli tabiat bilan odamlar mexnati o‘rtasidagi o‘zaro alokalarni kichik yoshdagi maktab o‘quv- chilari tushuna oladigan shaklda ochib berishi, jonajon tabiatga muxabbatni, uning boyligini qo‘riqlash va extiyotlik bilan foydalanish istaklarini tarbiyalashi kerak. Shunga ko‘ra pedagogika bilim yurtlarining o‘quvchilari tabiiy fan darslarini tabiat muxofazasi masalalarini hisobga olgan xolda rejalashtirishga o‘rganadilar. Boshlang‘ich maktab tabiiy fan kursi tabiat hodisalarining keng doirasini qamrab oladi, shu munosabat bilan ba’zan o‘rganilayotgan xodisalar bilan o‘zaro bog‘liq holda kuzatishlar olib borish qiyin bo‘ladi. Shuning uchun xam tabiiy fanni dastlab o‘rganish uchun ob’ektlar tanlashda quyidagilarni: o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini, o‘rganilayotgan materialning tushunarli bo‘lishini, uning ta’limiy va rivojlantiruvchi ta’sirini,

ulkashunoslik materiali bulishini, olingan bilimlarnn maktab jonli tabiat burchagi va o‘quv-tajriba uchastkasidagi ishlar bajarilishida foydalanish imkoniyatini hisobga olish zarur.

Tabiiy fanni o‘qitish metodikasining muhim vazifasi – har bir sinf uchun yakka tartibda dastur ishlab chiqishdir. Umuman o‘quv predmetining mazmuni maktab dasturi bilan belgilanadi, u tabiiy fan fanining rivojlana borishi bilan o‘zgarib va takomillashib boradi.

Tabiiy fanning ta’lim xamda tarbiyaviy vazifalarining bajarilishi uchun xilma-xil o‘qitish metodlari va o‘quv jarayonini tashkil qilishning xar xil shakllaridan foydalanish kerak bo‘ladi. Barcha ta’lim va tarbiyaviy vazifalarning bajarilishi metodlarning to‘g‘ri tanlanishiga bog‘lik. Tabiatdagi mustaqil kuzatishlarsiz kichik yoshdagi o‘quvchilarda kuzatuvchanlikni rivojlantirib bo‘lmaydi, tirik organizmlarni bevosita o‘rganmasdan turib o‘simlik va hayvonlar hayotini tushunib bulmaydi, usimliklarni o‘stirish va xayvonlarni parvarish qilish bo‘yicha amaliy ishlar bajarilmasdan qishloq xo‘jalik mehnatining amaliy o‘quv, hamda ko‘nikmalarini hosil kilib bulmaydi.

Tabiiy fanni o‘qitish jarayoni faqat o‘qituvchinigina emas, balki o‘quvchilar faoliyatini ham o‘z ichiga oladi. O‘qitishgning natijasi dasturda muljallangan material puxta o‘zlashtirilgan bo‘lishi kerak. Shuning uchun xam uqitish metodlari va o‘kuvchilarni tashkil etish shakllarini o‘rganish ularning materialni o‘zlashtirib olish jarayonini o‘rganish bilan birga boradi. Shug‘ullaniladigan har qanday metodning ahamiyatini, o‘quvchilarning materialni o‘zlashtirganligini, ularda zarur tasavvur va tushunchalarning shakllantirilganligini tarbiyaviy natijalarni aniqlamasdan turib bilib bo‘lmaydi. Faqat shu ma’lumotlarga asoslanib, xar qanday metodni tug‘ri baholash mumkin.

O‘qitish ishida o‘quvchilar bilimini xisobga olishni to‘g‘ri tashkil etish va uning asosida har bir o‘quvchi natijalarini va umuman uqitishni baholash muximdir,o‘qitish metodlari to‘g‘risidagi masalani ishlab chiqish bilan mashg‘ulotlarning o‘quv jixozlari tug‘ri¬sidagi masalalar xam chambarchas boglikdir, chunki o‘quv qurollari va boshqa jihozlar tabiiy fan tasav vurlari va tushunchalarni shakllantirishning asosi hisoblanadi.

Tabiiy fan metodikasi, shuningdek o‘qitishning moddiy bahosi – tabiiy fan kabineti, tirik tabiat burchagi, o‘quv-tajriba uchastkasi, geografiya maydonchasi, uqitishning texnika vositalarini tashkil etish va foydalanish masalalarini ham qarab chiqadi, bularsiz tabiiy fanni o‘qitishni to‘g‘ri olib borish mumkin bulmaydi.

Maktab o‘quvchilarida atrof-muhitga mas’uliyatli munosabatni shakllantirish va ularni ekologik jihatdan to‘g‘ri qarorlar qabul qilishga o‘rgatish faqat o‘quvchilarni o‘zlarining yaqin atrof-muhitining tabiatini bilish, mahalliy sharoitlarni aniqlash bilan bog‘liq ko‘p qirrali faoliyatga jalb qilish orqali mumkin. ekologik muammolar (davlat va global muammolar bilan birgalikda), ularni hal qilishning talabalar uchun mavjud bo‘lgan yo‘llarini izlash va amaliy amalga oshirishda. Bunday tushunchaga mos keladigan ekologik va o‘lkashunoslik ishini tashkil etish asosiy vazifalarni hal qilish va ekologik ta’lim va tarbiyaning etakchi tamoyillarini amalga oshirishning zarur shartidir.

Yuqorida aytilganlarning barchasi tadqiqot muammosini quyidagicha shakllantirishga imkon berdi: maktab tabiiy fanilarini o‘qitish asosida kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarining tabiatni anglash tushunchlarini rivojlantish va yaxshilashga qanday pedagogik sharoitlar mavjud? Ushbu muammoni hal qilish bizning tadqiqotimizning maqsadidir.

Kichik maktab o‘quvchilarining tabiiy-ilmiy bilimlarini zamonaviy ta’lim vositalari asosida tashkil etish va raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini

belgilaydigan uch guruh pedagogik shartlarning organik munosabatlari, birligi va ma’lum iyerarxiyasi bo‘yicha pozitsiya hisoblanadi. Bunda:

-barcha jabhalariga ta’sir etuvchi yaxlit ta’lim jarayoni samaradorligining umumiy shartlari, shu jumladan va biz o‘rganayotgan va boshqa shartlar guruhlarini amalga oshirish uchun zaruriy shart bo‘lib xizmat qilayotgan jarayonlar;

- yaxlit o‘quv jarayonining jihatlaridan biri sifatida kichik yoshdagi o‘quvchilarning tabiat haqidagi bilmilarini zamoanviy ta’lim vositalari asosida samaradorligini ta’minlaydigan va unda raqamli ta’lim texnologiyasidan foydalanishning zaruriy sharti bo‘lib xizmat qiladigan sharoitlar;

- kichik yoshdagi o‘quvchilarning amaliy faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan shartlarnig asosi o‘quv jarayonida kompyuterlashgan elektron resurslardan foydalanishga bo‘lgan talabning ortishi va x.k.

Atrofimizdagi olam haqidagi shakllangan tasavvurlarni o‘quvchilar o‘quv mashg‘ulotlari, didaktik va ijodiy uyinlar, o‘z-o‘ziga xizmat qilish va ijtimoiy foydali mexnat qilish jarayonida amaliy mustaxkamlangan. Shu tarzda atrofdagi olam bilan tanishish buyicha materiallarni o‘rganishda o‘quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirish va ularning xar taraflama yetuk shaxs bo‘lib rivojlanishi maksadida ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi masalalar hal kilinadi.

Tabiiy fanni o‘rganishda ko‘zatish, ekskursiya, tajriba, amaliy ishlar yetakchi urin tutadi. Bolalarni kuzatish usullariga o‘rgatish, ularning natijalarini kundalik daftarga belgilash,ular asosida xulosa va umumlashtirishlar qilish davom ettiriladi. Ekskursiyalar o‘tkazishda, tabiat ashyolari va vokeligini tabiiy xolda o‘rganishga katta e’tibor beriladi. Bu yuqori ko‘rgazma asosida sinflarda utkaziladigan darslarga xam tegishlidir. Shuning uchun tabiiy fan darslarini o‘tkazishga alohida e’tibor berish zarur.

Tabiiy resurslarni iste’mol qilishning jadal o‘sishi, insonlarning ishlab chiqarish faoliyati ko‘lamining kengayishi atrof-muhitga tobora ko‘proq ta’sir ko‘rsatmoqda. Tabiiy tizimlarning buzilishi, tabiiy kompleksning asosiy tarkibiy qismlarining sifat tarkibining o‘zgarishi, tabiatning inson hayoti va jamiyatning keyingi rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan resurslar va sharoitlarni ko‘paytirish qobiliyatining pasayishi hozirgi vaqtda ijtimoiy muammolar sifatida tasniflanadi.

Ta’limning turli bosqichlarida o‘quvchilarga tabiatni tanishtirish, asrash, hurmat bilan munosabatda bo‘lish va uning tarbiyaviy maqsad, vazifalari va mazmunini belgilovchi bir qator konsepsiyalari ishlab chiqildi. Shu asosda kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning Tabiiy fan asoida tabiatni anglash asosida ularning ekologik faoliyatini tashkil etish va bnda maktab va maktabdan tashqari ta’lim jarayonlarida yo‘lga qo‘yish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Tabiiy fanni o‘zlashtirish jarayonida o‘quvchilarning ekologik madaniyatlari ham shakllanib boradi. Bunda hosil bo‘lishi bashorat qilinadigan ekologik ta’lim va tarbiyaning asosiy vazifasi maktab o‘quvchilari o‘rtasida ekologik madaniyatini shakllantirishdan iborat bo‘lib, bunda “o‘quvchi shaxsning tabiat va u bilan bog‘liq voqea-hodisalarning ma’lum bilim va e’tiqod asosida hosil bo‘lishi, o‘quvchining bu faoliyatga faoliyatga tayyorligi, shuningdek, ularning amaliy harakatlarida tabiatni asrash va unga hurmat munosabatini tarbiyalanib borishiga sharoit yaratadi”.

Aynan shuning uchun ham tabiatdagi o‘lkashunoslik muammolari – ona zaminning tabiatini har tomonlama bilish va unga mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lish bugungi kunda katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Артемьева В.В. Использование компьютерных технологий в формировании естественно-научных знаний у младших школьников // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. 007. -№ 16(40). –С. 325-331.

2. Денисенко Р.Н. Модель формирования у младших школьников эколого-валеологической культуры в процессе изучения окружающего мира // Оздоровление средствами образования и экологии. Материалы V- междунар.науч-практ.конф. Челябинск, СПб. Изд-во ЧГПУ, 007. –С. 195-200.

3. Матвиеева. М.М. Система дидактического обеспечения как фактор развития естественно-научных представлений об окружающем мере в начальной школе // Актуальные проблемы современного образования: опыт и инновации. –сб.матер. II-науч.прак.конф. с межд.участием. –Ульяновск, 011. –С. 363-367.

4. Элмуратова Д., Каримова С. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни табиий билимларини узвий ривожлантириш // Узлуксиз таълим -№ 6. 022 й. –Б.

5. Kharaxonova L. M. Specific aspects of media education and its use in high schools //Academic research in educational sciences. – 021. – T. . – №. CSPI conference 3. – C. 78-284.

6. Карахонова Л. М. Эффективное использование электронных образовательных ресурсов в обучении биологии //Наука и образование сегодня. – 020. – №. 6-1 (53). – С. 41-42.

7. Karimova S.S. THE ROLE AND IMPORTANCE OF" NATURAL SCIENCES" IN THE DEVELOPMENT OF UNDERSTANDING OF NATURE IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS. http://scientists.uz/uploads/202206/B-43.pdf

8. Karimova, S. (2022). THE ROLE AND IMPORTANCE OF" NATURAL SCIENCES" IN THE DEVELOPMENT OF UNDERSTANDING OF NATURE IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS. Science and innovation, 1(B6), 14-218.

9. Karimova, Sevara. "CHARACTERISTICS OF NATURAL TEACHING METHODOLOGHY."Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and socialsciences1.11(2021):737-740. https://cyberleninka.ru/article/n/characteristics-of-natural-teaching-methodologny.

10. Karimova Sevara "Didactic Features Of Development Of Nature Perception Skills Of Primary School Students"In volume 19, of Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching (EJLAT) April 023.

O‘SMIRLIK DAVRIDA QADRIYATLAR TIZIMINI SHAKLLANTIRISH VA REKLAMA TA’SIRINING IJTIMOIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Karimova Mashhura To‘lqinovna.
Guliston davlat universiteti magistri

Annotatsiya: Maqolada shaxs taraqiyotining tarkib topishida qadriyatlar har doim inson hayotida katta rol o‘ynagani, insoniyat tarixidagi eng oliy ne’mat, oila va jamiyat hayotiga hurmat asosiy qadriyat hisoblanishi va qadriyatlarning shakllanishida oila va jamiyatning roli

qay darajada ahamiyatga ega ekanligi kabi muammolarga e’tibor qaratilgan . Asosan, qadriyat yo‘nalishlarini shakllantirish jarayoni inson hayotida o‘smirlik davrida sodir bo‘ladi. O‘smir kattalarning xulq-atvoriga juda sezgir bo‘lib, oilaviy tarbiya jarayonida olingan saboqlarni tez o‘zlashtiradi. Oila bolani hayotga tayyorlaydi, uning ijtimoiy ideallarining birinchi va eng chuqur manbai bo‘lishi bilan birga bugungi kunda ommaviy axborot vositalari hamda ijtimoiy tarmoqlar orqali taqdim qilinayotgan reklamalar o‘smirning ijtimoiy psixologik xususiyatlariga ijobiy va salbiy ta’sir qilish xolatlari haqida bayon etildi.

Kalit so‘zlar: ideya, mafkuraviy va ma’naviy, “qiymat”, terminal, instrumental .

L.I.Antsiferova, B.G.Ananiev, L.I.Bojovich, M.Rokich, A.A. Bugungi kunga kelib, zamonaviy nazariya va amaliyotda oila va oilaviy tarbiya muammosi bo‘yicha ma’lum tajriba to‘plangan bo‘lib, bu mahalliy tadqiqotchilar: A.A.Aladin, V.S.Bolbas, A.I.Kochetov, T.I.Kuxarenok, S.D.Laptenok asarlarida o‘z aksini topgan. , A. P. Orlova, N. I. Oliferovich, M. P. Osipova, E. G. Pogodina, V. V. Chechet. Ushbu mualliflarning tadqiqotlari o‘smirlarning qadriyat yo‘nalishlarini shakllantirish nazariyasi va metodologiyasini takomillashtirish va bolaning axloqiy tamoyillarini shakllantirishda oilaning rolini oshirishda katta ahamiyatga ega. Ammo bu mavzu bo‘yicha bir qator savollar va muammolar o‘rganilmoqda. Shaxs ijtimoiylashuv jarayonida unga oila va jamiyat tomonidan beriladigan qadriyatlar to‘plamini o‘rganadi, shuning uchun shaxsning qadriyat yo‘nalishlari tizimini o‘rganish vaziyatda ayniqsa dolzarb muammo bo‘lib ko‘rinadi. jamiyatimizning mafkuraviy va ma’naviy sohalaridagi jiddiy o‘zgarishlar, ijtimoiy qadriyatlar tuzilmasida qandaydir “xiralashganlik” yuzaga kelganda. Bu holat qadriyat yo‘nalishlari tizimini hali to‘liq shakllantirmagan o‘smirlar uchun xavflidir. O‘smirlikning asosiy xususiyati - bu muhimi shaxslarning o‘zgarishi va kattalar bilan munosabatlarni qayta ko‘rib chiqish, shuningdek, ota-onalar, o‘qituvchilar, keksa yoshdagi odamlarning vasiyligi belgilangan tomonidan qo‘yilgan qoidalar va tartiblar, bilan bog‘liq paydo bo‘layotgan motivlar, dunyoqarash, kelajakdagi hayot uchun rejalar bilan to‘ldirilishidir. O‘smirlarda motivlarning paydo bo‘lishi ularning kelajakdagi hayotiga nisbatan aniq belgilangan maqsadlar va ongli ravishda qabul qilingan niyatlardan kelib chiqadi. Shu bilan birga, “qiymat” tushunchasi juda ko‘p turli xil ma’nolarga ega. Qadriyat - bu inson, jamoa, butun jamiyat uchun muqaddas bo‘lgan narsa, ularning xatti-harakatlarida ifodalangan e’tiqodlari va g‘oyalari haqidagi g‘oya. Tor ma’noda qiymat deganda inson munosabatlari va faoliyatining tartibga soluvchisi va maqsadi bo‘lib xizmat qiluvchi talablar, normalar tushuniladi. Qadriyatlar turli asoslarga ko‘ra tasniflanadi (J.Pfaga, V.T.Kabush, V.Parsons, K.Shvarts). Eng mashhur taniqli tasniflardan biri Rojkov I.Yaga tegishli. Ijtimoiy-madaniy nuqtai nazardan u qadriyatlarni terminal va instrumentalga ajratadi. Asosiy terminal qadriyatlar odatda hayot, oila, ish, erkinlik va boshqalar, instrumental qadriyatlar esa axloqiy me’yorlar, shaxsiy xususiyatlar yoki yaxshi ish haqi, moddiy qulaylik kabi terminal qadriyatlarga erishish uchun shartlardir. Rojkov I.Ya qadriyatlarni “xulq-atvorning ma’lum bir usuli yoki mavjudlikning yakuniy maqsadi shaxsiy yoki ijtimoiy nuqtai nazardan qarama-qarshi yoki teskari xatti-harakatlar yoki mavjudlikning yakuniy maqsadi afzalroq ekanligiga doimiy e’tiqod sifatida ta’riflaydi. “ Uning fikricha, shaxsiy qadriyatlar quyidagi xususiyat bilan tavsiflanadi: [1]

- qadriyatlarning kelib chiqishi madaniyat, jamiyat va shaxsda kuzatilishi mumkin;
- hamma odamlar turli darajada bo‘lsada bir xil qadriyatlarga ega;

Bugungi kunda o‘smirlarda qadriyatlar tizimini tarkib toptirishda ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar xam yetarlicha o‘rin egallayapti, har kuni turli mavzularda yoritilayotgan barcha reklamalar

ikkita oddiy guruhga bo‘lingan: bu yaxshi va yomon. Yaxshi reklama o‘smirlarni to‘g‘ri harakatlar qilishga undaydi, masalan, terrorizm va korruptsiyaga qarshi kurash haqidagi reklama, sog‘liq haqidagi reklama, giyohvandlik va chekishning zarari haqida, alkogolning zarari va boshqalar - bunday videolar ishlab chiqaruvchilari reklama

mahsulotlar ijtimoiy deb ataladi. Ikkinchi guruh, yomon reklama - bu odamning psixo-emotsional foniga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan reklama. Ya’ni, o‘smirda bunday reklama roliklarini ko‘rishda ong ostiga ma’lum sun’iy ehtiyojlar paydo bo‘ladi ko‘pincha bolalarning xulq-atvor xususiyatlariga salbiy ta’sir qiladi va hayotiy qadriyatlar, dunyoqarash g‘oyalari yetarli darajada muammoli xolatlarga xam olib kelishi mumkin.

Zazikin o‘zining “Gumanistik reklamaning psixologik xususiyatlari” asarida 4 ta komponentni ajratib ko‘rsatdi reklamaning inson psixikasiga ta’siri: [2]

1. Kognitiv - sezish orqali yangi ma’lumotlarni olish,

idrok, assotsiativ fikrlash, xotira;

2. Affektiv – reklamaga emotsional munosabat rivojlanadi

istak va turli xil tajribalarni rag‘batlantirish yo‘lida;

3. Regulyator – ya’ni reklama insonni ma’lum bir narsaga undaydi

harakatlar;

4. Kommunikativ - reklama iste’molchisini axborotlashtirish kontekstiga integratsiyalashuvi.

Zazikinning fikriga qo‘shilmaslik mumkin emas, chunki aslida reklama ko‘pincha esga olinadi, bizni u yoki bu narsa haqida o‘ylashga majbur qiladi,

[1] Рожков И.Я. Международное рекламное дело. М., 1994.

[2]Zazikin O “Gumanistik reklamaning psixologik xususiyatlari” □4, p. 32□

Ko‘pincha reklama beruvchilar tomoshabinlarning yoshini cheklamaydilar, kattalar auditoriyasi uchun mo‘ljallangan reklamalar birinchi navbatda bola tomonidan eslab qolinadi. Reklamaning bolalarga alohida ta’siri, deb ta’kidlaydi V.Pakkard [3] Reklamaning bolalarga psixologik ta’sir qilish usullari orasida, yoshga xos aqliy rivojlanishi eng ko‘p ta’sir qiladi;

quyidagi:

1. Psixologik infektsiya (shaxsning hissiy sohasiga ta’siri tufayli);

2. Taqlid (bolaning turli xatti-harakatlarini belgilash, dunyo qarashlari, kattalarning dunyoqarashi);

3. Taklif (shakllanmaganligi sababli bolalarning yuqori sezuvchanligi shaxsning yaxlitligi) maktabda o‘rganilgan she’rdan ko‘ra kuniga bir necha o‘nlab marta takrorlanadigan reklama shiorlari beixtiyor bola esga olib qoladi, tajriba uchun

bolani televizor oldiga o‘tirgizing va u bilan nima haqida biror mavzu haqida gaplashishga harakat qiling, bola avtomatik tarzda efirga uzatilgan mazali yogurtlar , qirsillagan leys, o‘zini dunyosi qiziqtirga barcha reklamalarni sizga taqdim etib beradi. , Sanab o‘tilgan zamonaviy reklama roliklari bolalarni zombi qilishdan tashqari, bolaning shaxsiyatini ham shakllantiradi vauning atrofidagi dunyoga qarashi ta’sir etib, bola atrofdagi hamma narsa reklamadagi kabi, deb o‘ylaydi.

[3]V.Pakkard “Kasblar kelajakga tayorlash”□10, b. 3□

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.’’Istemolchi huquqlarini himoya qilish va reklama to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan davlat nazorati amalga oshirish’’ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 019 yil 11 sentyabrdagi PF-5817 son farmoni

2.Авдеева Н.Н., Фоминых Н.А. Психологическое воздействие телерекламы на детей // Психологическая наука и образование. – М., 004.

3. Астахова Л. Г., Буслаева Е. Н. Особенности развития личности современных подростков // Europeanresearch. - № 10. – 015.

4. Дружинин Р. О. Социальное здоровье личности подростка как категория социальной педагогики // Вестник Тамбовского университета. Серия: гуманитарные науки. - № 1. – 013

5. Головлева, Е.Л. Основы рекламы / Е.Л. Головлева. - М.: ОАО «Московские учебники», 006. - 71 с.

6. Грачёв, Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. М.: Изд-во РАГС, 1998. -125 с.

7. Левицкая А. А. Ваш ребёнок и реклама. - М.: Информация для всех, 011. - 8 с.

8. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1999.

9. Сорокина К. А., Килепо А. Г., Цветцых А. В. Влияние рекламы на детей // Научная статья. 010

HIKOYA JANRINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA OBRAZ TUSHUNCHASI HAQIDA

Qosimova Dilfuza Rustam qizi,
Guldu Adabiyotshunoslik yo‘nalishi
2-bosqich magistranti
E-mail: kosimovad@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqola badiiy adabiyotda hikoya janrinimg o‘ziga xos tomonlari va obraz tushunchasi haqidagi fikr va mulohazalrni o‘zida jamlagan Shuningdek, yozuvchilarning badiiy mahorati xususida fikr-mulohazalar bayon etiladi. Badiiy adabiyotda obraz tushunchasi,uning vazifalari,badiiy asarlarda obraz qo‘llash va uning o‘ziga xos ahamiyati haqida ham so‘z boradi.

Tayanch so‘zlar: badiiy asar, hikoya, poetik til, badiiy asarda tasviriylik, yozuvchi mahorati, badiiy obraz, xarakter,tahlil.

Badiiy adabiyot insonga o‘ziga o‘ziga xos ruh va kayfiyat beruvchi olam. Uning janrlar olami rango-rang . Jumladan, badiiy adabiyotning hikoya janri ham bugun yuksalishlarga yuz tutgan, kundan kun taraqqiy etib, yangilanib borayotgan janrlardan biri. Bu janrning O‘zbek adabiyotshunosligida hikoya janrining o‘rganilishi XX asrlarda boshlandi. Bunga qadar adabiyotshunoslikda yaratilgan qator ilmiy qo‘lyozmalar, monografiyalar, maqolallarda hikoya

janrining taraqqiyoti, genezisi atroflicha o‘rganildi. Shu o‘rinda hikoya atamasiga quyidagicha tavsif berishga qaror qildik.

Hikoya – badiiy adabiyotning kichik epik janri. Hayot hodisalarini ixcham ifoda etadigan nasriy asar. Jahon adabiyotida hikoya janrining taraqqiyoti qadim o‘tmishga borib taqaladi. O‘tmishda hikoya folklor asarlari tarkibida bayon usuli hikoya sifatida qo‘llangan. Mustaqil janr sifatida faqat yozma adabiyotda shakllangan. Jahon adabiyotida hikoyachilikning rivojlanishiga italyan yozuvchisi Bokachcho o‘zining „Dekameron” asari bilan katta hissa qo‘shgan. Asarda 7 qiz va 3 yigitning 10 kun davomida aytgan 100 ta hikoyasi berilgan. Gi de Mopassan (Fransuz), O Genri (Amerika), A. P. Chexov (rus), A.Qodiriy, Cho‘lpon (o‘zbek) hikoya janrining asoschilari hisoblanadi. Yevropa adabiyotida hikoya -novella deb ham yuritiladi.

O‘zbek adabiyotida hikoya juda qadimdan boshlangan. Ilk yozma adabiy yodgorliklar – Kultegin va To‘nyuquq bitiktoshlarida bayon qilingan voqealar ishtirok etuvchilar tomonidan hikoya qilingan. Nosiriddin Rabg‘uziyning „Qisasi Rabg‘uziy” asarida ham axloqiy xarakterdagi hikoyaning yaxshi namunalari bor. Bobomiz Alisher Navoiy „Hayrat ul-abror” dostonining 5-maqolotidagi „Hotami Toy hikoyati”, 0-maqolatidagi „Ul qul hikoyati”, „Sab’ai sayyor” dostonidagi yetti musofir hikoyalari ham bu janrning ilk namunalari hisoblanadi. XVI asrda yaratilgan Poshshoxojaning „Gulzor” va „Miftoh ul-adl” asarlari o‘zbek hikoyachiligining rivojlanishiga asos bo‘lgan.

O‘zbek adabiyotida realistik hikoya janri XX asr boshlarida yuzaga keldi. (Cho‘lpon, „Qurboni jaholat”, “Do‘xtur Muhammadyor, 1914; A.Qodiriy, „Uloqda”, 1915 va boshqalar) 0-yillarda G‘.G‘ulom, A.Qahhor, Oydin va boshqa bu janrda barakali ijod qildilar. 30-yillarda A.Qahhor hikoya ustasi sifatida tanildi. 50–60-yillarda S.Ahmad, 60 –70-yillarda O‘.Hoshimov, Sh. Xolmirzayevlar bu janr taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shdilar.

“Hikoya” atamasi kengroq ma’noda biror voqeani gapirib berishni ham anglatadi. U inson hayotida yuz bergan ixcham voqeani lo‘nda ifodalashga mo‘ljallangan. Unda shu voqeaga qadar personaj hayotida nima bo‘lgan, qanday ro‘y bergan, kim bilan – bular to‘g‘risida ma’lumot berish shart emas. Qisqalik, ixchamlik hikoyaning muhim belgisi, lekin unda personaj hayotidan birgina lavha, uzoq davrlik voqealar, personajlarning butun umr yo‘li, bir emas, bir necha odamlar taqdiri, xarakterning shakllanish jarayoni, ruhiy holatlarning almashinib turishi, muhim belgilardan bo‘lishi mumkin, biroq har qanday ko‘rinishda ham tasvir siqiq tarzda beriladi.Hikoya mazmuniga ko‘ra lirik, psixologik, falsafiy, ilmiy-fantastik, satirik, yumoristik yo‘nalishlarda bo‘lishi mumkin.

Tarixda saqlanib qolgan hikoya janrining eng qadimgi matni “Gilgamesh dostoni” degan taxminlar ham bor. Hikoya aksariyat hollarda birinchi va uchinchi shaxs tilidan ko‘p aytiladi. Birinchi shaxsdan foydalanganda, rivoyat qiluvchi voqeaning muhim ishtirokchisi bo‘lib, olmoshlar yordamida gapiradi.

Hikoya janrida ziddiyat juda muhimdir, chunki u harakat sodir bo‘lishining sababi hisoblanadi. Bu asosiy belgilar hal qilishi kerak bo‘lgan muammoga qaratilgan. Hikoya janridagi asosiy elementlardan biri syujetdir. Syujetni harakatlantiruvchi, hikoyani rivojlantirish uchun esa uchun xarakterlar kerak. Bu odatda odamlardir, lekin ular ham hayvonlar bo‘lishi mumkin.

Turli manbalarda hikoya janriga tuirlichja tavsif beriladi. Jumladan, “Hikoya - epik turning kichik shakli. U odatda, qahramon hayotidan bitta (ba’zan bir-biriga uzviy bog‘lik. qiska muddat davomida kechgan bir necha) voqeani qalamga oladi. Tasvirlanayotgan voqealarning

qiska vaqt davomida kechishi hikoyaning hajman kichik, syujeti sodda, ishtirok etuvchi personajlar soni kam bo‘lishini taqozo etadi. Har qanday voqea ham hikoyabop emas. Hikoya asosida yotgan voqeaning yaxlit, tugal bo‘lishi talab etiladi, buning uchun u o‘zining boshlanishi va yakuniga ega bo‘lishi (masal, latifadagi kabi) lozim. Yaxlit voqeani tasvirlash asnosida hikoyanavis yo shu voqeaning, yo uning vositasida xarakterning mohiyatini ochib beradi. Hikoyaning ikki tipi bo‘lib, birinchisida ocherklilik (tavsifiy-rivoyaviy), ikkinchisida novellistiklik (konfliktli-rivoyaviy) xususiyatini ko‘rish mumkin. Adabiyotshunoslikda bularning birinchisini hikoya, ikkinchisini novella deb farklash amaliyoti ham mavjud” [1.245]

Hikoyaning bir turi latifa yo masal kabi hayotdan bittagina epizodni aks ettirsa, boshqa bir turi qahramon hayotidan (ya’ni uning uchun ahamiyatli) bir yoki bir-biriga uzviy bog‘liiq (qisqa vaqt davomida kechgan) ikki-uch voqeani qalamga oladi. Ya’ni, agar birinchi tip hikoya mohiyatan latifa va masalga (unda voqea hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi) yaqinlashgan bo‘lsa, ikkinchisida qissaga tomon siljish (unda qahramonning ahamiyati ortadi) kuzatishimiz mumkin.

Mutaxassislar hikoyaning ikki tipini farqlashadi: ulaming birida ocherklilik (tavsifiy-nvoyaviy), ikkinchisida novellistiklik (konfliktli-rivoyaviy) xususiyati ustuvorlik qiladi. Adabiyotshunoslikda bulaming birinchisini hikoya, ikkinchisini novella deb farqlash amaliyoti ham mavjud ekan, bu borada ehtiyopt bo‘lishimiz zarur. E’tibor qartsak, “hayotdan bittagina epizodni aks ettiruvchi” deb ta’riflaganimiz hikoya tipi aynan novellaga mos kelishini sezish qiyin emasdek go‘yo. Hikoyaning bu ikki tipi o‘zaro syujet-kompozitsion xususiyatlari bilan farqlanadi. Xususan, novella (novellistik hikoya)ning kompozitsion qurilishiga xos xususiyatlar quyidagilardir:

1) roviyning xolis “kuzatuvchi” mavqeida turishi;

2) hikoya qilinayotgan voqeaning yuz berish vaqti bilan hikoya qilinish vaqtining bir-biriga mosligi;

3) “sahnaviylik” - o ‘quvchi nazdida hayot sahnasida kechayotgan voqeani tomosha qilayotganlik illyuziyasining yuzaga keltirilishi;

4) syujetning shiddatli rivojlanishi-yu kutilmagan burilishlarga egaligi. Adabiyotimizda novellaning ilk namunasi sifatida, bizningcha, Cho‘lponning “Oydin kechalarda” asarini ko‘rsatish to‘g‘ri bo‘lishini ta’kidlaydi adabiyotshunoslar, Keyinroq esa A. Qahhor, S. Ahmad, Sh. Xolmirzayev kabi adiblar ijodida ushbu janring go‘zal va betakror namunalari yaratilganligini guvohimiz. Umuman olganga adabiyotlarda turlicha ta’rif va tavsif berilganiga qarammay hikoya janrining mazmun-mohiyati aynan bir nuqtada, o‘zini nomoyon qilmoqda. Ya’ni quyidagicha hikoya janriga oid ilmiy-nazariy qarashlarimizni xulosalaymiz. Hikoya eoik turning kichik shakllaridan biri bo‘lib, tasvirlanayotgan voqea-hodisalarning yuz berish jarayoni qisqaligi hikoyaning hajman qisqa bo‘lishiga asos bo‘ladi. Ahu bilan birga hikoyaning syujeti soda, personajlari soni ham sanoqli bo‘ladi. Hikoyaning mashhurlikka yetishikoyanavisning o‘rni beqiyos. Chunki aynan yuz berayotgan ijtimoiy voqelik, yoki hodisaning muayyan bir nuqtasini, omma va kitobxon uchun ahamiyatga ega bo‘lgan qisqa jarayonini mahorat bilan tasvirlay olishi lozim, shundagina “hikoyabop voqeani mahorat bilan yetkazib beribdi” – iborasini qo‘llay olamiz. Abdulla Qahhorning bu janrdagi barakali va mahoratli ijodi. “Abdulla Qahhor -o‘zbek adabiyotida hikoya janrining asoschisi”-kabi buyuk e’tirofga sazovor ayladi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Endi mavzumizning keying ilmiy termini, ya’ni e’tabor qaratishimiz shart bo‘lgan yana bir “obraz” so‘ziga e’tibor qaratamiz. Obraz etimologik jihatdan ruscha so‘z bo‘lib, aks degan

ma’noni beradi. Obrazlar tizimi esa badiy asardagi obrazlar sistemasidir. “Badiiy asardagi har bir obraz yaxlit tizimning unsuri.,shunga ko‘ra u butunning qismi sanaladi va o‘zining butun mazmun-mohiyatini kontekstda to‘liq nomoyon qiladi. Badiiy asardagi obrazlar sistemasi, bir-biri bilan uzviy bog‘liq, bir-birini to‘ldiradi”[2,207]

“Estetika, san’atshunoslik va adabiyotshunoslik fanlaridagi o‘zak tushunchalardan birini anglatuvchi terminga rus tilidagi ko‘p ma’noli “obraz” so‘zining “biror nimaning ongdagi aksi” (keyingi navbatda “biror nimaning tasviri”) ma’nosi asos bo‘lib xizmat qilgan. Termin sifatida “obraz” falsafa va psixologiyada ham faol qo‘llanib, bunda voqelikning, undagi narsa-hodisaning inson ongidagi aksi tushuniladi” [3,60]

Aslida obraz keng ma’noli tushuncha bo‘lib, biz adabiyotshunoslar ahli bu terminni “Badiiy obraz” deya qo‘llasak, o‘rinli bo‘ladi. Badiiy obraz bu butun borliqning san’atkor ko‘zi bilan ko‘rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlanib, hissiy idrok etish mumkin bo‘lgan aksidir. Unda beixtiyor muallifning o‘zi ham,uning shaxsiyati ham o‘z ifodasini topadi. Badiiy obraz o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, badiiy obrazda bir vaqtning o‘zida umumimiylik va individuallik kabi jihatlar aks etadi. Masalan, “O‘g‘ri” hikoyasida aminning belgilari (baqbasini osiltirib kulgani, “Yig‘lanmasin”,chinchalog‘ini ikkinchi burnigacha tiqishi...)bir individga, ya’ni ungagina tegishli, ammo obraz umumiylikni ham ko‘rsatadi. Yozuvchi amin obrazi orqali, osha paytdagi amaldorl;arning oddiy xalq vakillariga nisbatan e’tiborsizligini, to‘kin hayotini ko‘rishimiz mumkin. Ba’zida obraz tushunchasini, personaj deb ham qo‘llash mumkin.

Umuman olganda badiiy adabiyotda inson obrazini to‘laqonli yaratish, uni kitobxon ko‘z oldida konkret jonlantirish uchun xizmat qiladigan qator vositalar, jihatlar mavjud. Bular: muallif xarakteristikasi, portret, badiiy psixologizm, personaj nutqi kabi badiiy unsurlar kiradi. Demakki, bu unsurlarning o‘zaro mushtarakligi biz kitobxonlar ongida asardagi obrazlarning ongimizdan mistahkam o‘rin olishiga, personajlar xususida konkret fikr ayta olishimizda, ularning salbiy yoki ijobiy xususiyatlarga ega ekanligi anglashimizda, umuman obrazlarga xulosaviy fikr bildirishimizda ham cheksiz ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. D.Kuronov “Adabiyot nazariyasi asoslari” T; “Innovatsiya-Ziyo”2021-y 45-bet
2. Adabiyotshunoslik lug‘ati, D.Quronov va mualliflar guruhi T;”Akadem nashr” 07-bet
3. Adabiyotshunoslik lug‘ati, D.Quronov T; “Innovatsiya-Ziyo” 60-bet

THE SIGNIFICANCE OF SERVICE DIVERSIFICATION IN TOURISM INDUSTRY

Rakhmonov Shukhrat Shavkatovich
PhD student, Samarkand Institute of Economics and Service
raxmonovshuxrat1997@gmail.com

Abstract: This paper aims to explore the significance of service diversification in the tourism industry and its various advantages. The study employs a qualitative research method, including extensive literature review. The findings strongly suggest that diversification of services is highly relevant to the tourism industry, as it leads to increased customer satisfaction, higher profits, and better-adapted businesses to changing customer needs. The paper concludes

that tourism industry players who embrace diversification will have a competitive advantage as they will be better equipped to address customer needs.

Keywords: significance, services, diversification, tourism industry, customer needs, satisfaction

The tourism industry is one of the fastest-growing industries in the world. It has been contributing to the economy of many countries, providing employment opportunities, and generating revenue. According to the statistics provided by UNWTO, the total number of international tourist arrivals had reached 1.4 billion in 018 and showed 5% growth compared with 017 [1, p.]. World Travel and Tourism Council reported that travel and tourism made up 10.4% of global GDP in 018 [2, p.1].

With the increasing competition in the tourism industry, the significance of service diversification has become more important than ever. Diversification of services is the key to success in the tourism industry as it provides a competitive advantage to the service providers. Scientists Halavach and Rubakhau defined diversification as, "A growth of the variety of products and services, a transition for new tourism products, an introduction of the new technologies and access to the new markets to improve performance or reduce bankruptcy risk" [3, p. 6]. Diversification of tourist services refers to the process of offering a variety of tourism-related products and services to attract and satisfy different types of travelers. It involves creating a range of experiences and activities, from cultural and historical tours to adventure sports, wellness, and gastronomic experiences. This approach helps destinations appeal to a wider range of visitors and create a more sustainable tourism industry. By offering a diverse range of products and services, destinations can better withstand economic or seasonal fluctuations and reduce the risks associated with over-relying on a single segment of tourism. It can also help to stimulate local economies by creating jobs and generating revenue for local businesses. Other researchers namely Benur and Bramwell indicated that primary tourism products are essential and their diversification can be crucial for the competitiveness and sustainable development of destinations [4].

Some examples of diversification of tourist services include offering guided nature walks, wine tastings, and cooking classes. In addition, destinations could develop events and festivals that celebrate the local culture and traditions or create eco-tourism opportunities that promote sustainable travel practices. The goal is to create a unique and memorable experience for visitors that meets their different interests and needs. Researcher Moraru believed that diversification has positive effects on the competitive spirit of the tourism market and internal competition between different tourism stakeholders may improve the quality and performance of the services [5].

Service diversification in the tourism industry refers to the addition of new services and experiences to attract a larger number of tourists. It can also mean the modification of existing services or products to meet the changing needs and preferences of customers. Service diversification includes several elements such as introducing new accommodation options, offering new types of activities and tours, adding cultural experiences, and introducing new adventure activities. Service diversification is an important strategy in the tourism industry as it helps businesses to expand their offerings and attract a wider range of customers (picture 1).

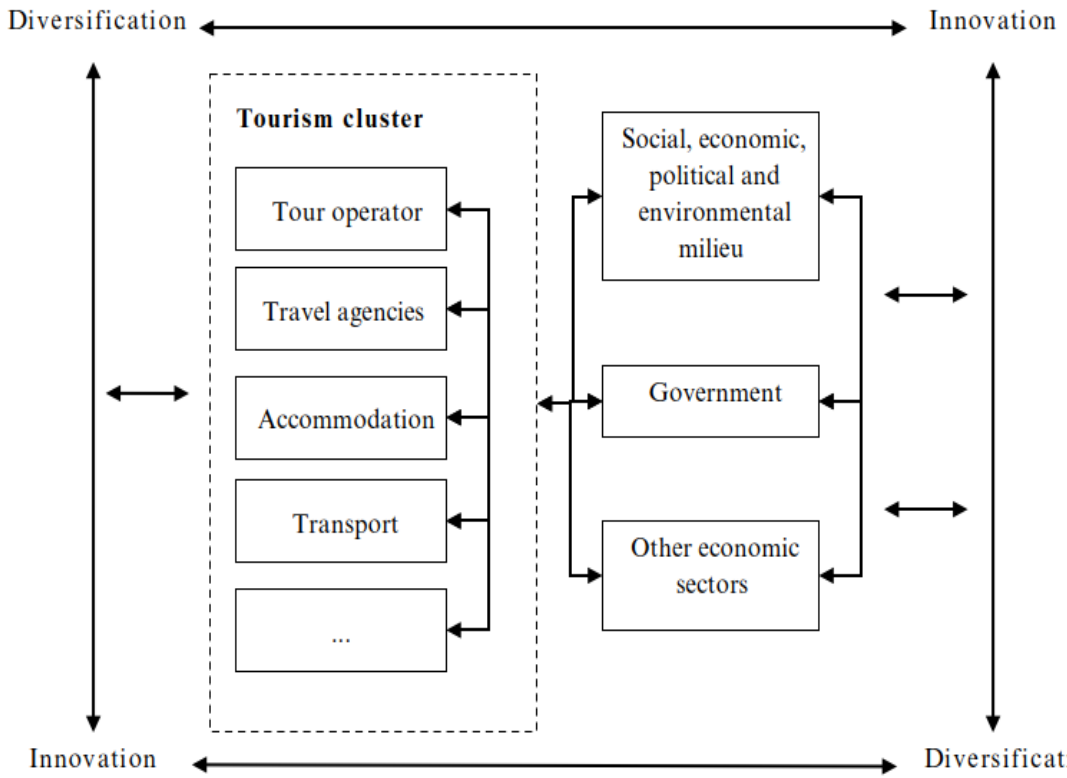

Picture 1. Essential relationship model of diversification and innovation in tourism [6]

Here are some of the key benefits of service diversification:

1. Increased revenue: By offering a wider range of services, tourism businesses can generate more revenue from existing customers and attract new ones. For example, a hotel that offers spa services and guided tours in addition to accommodation can attract customers who are looking for a more comprehensive travel experience.

2. Improved customer satisfaction: Service diversification allows businesses to cater to a broader range of customer needs and preferences, which can improve customer satisfaction and loyalty. For example, a restaurant that offers vegetarian and gluten-free options can attract customers who have dietary restrictions and provide a better overall dining experience.

3. Reduced risk: By diversifying their services, tourism businesses can reduce their dependence on a single product or service, which can help them mitigate the risks associated with changes in demand or market conditions. For example, a tour operator that offers both adventure and cultural tours can balance out fluctuations in demand for each type of tour.

4. Enhanced competitiveness: Service diversification can help tourism businesses differentiate themselves from competitors and create a unique selling proposition. For example, a hotel that offers eco-friendly amenities and activities can attract customers who prioritize sustainability in their travel choices.

The significance of service diversification in the tourism industry can be seen from various perspectives. Firstly, it enables the industry to attract a wider range of tourists. Every tourist has a different preference and interest, and by offering diverse services, providers can cater to the needs of different types of tourists. For example, a family with children would prefer a different type of accommodation and activities than a group of friends or solo backpackers. By introducing diverse services, providers can attract different types of customers and maintain a competitive edge in the market.

Secondly, service diversification helps in reducing the seasonality of the tourism industry. Most destinations experience seasonal fluctuations in tourism, with high seasons and low seasons. By diversifying the services provided, destinations can offer a range of activities throughout the year and attract tourists in the off-seasons.

Thirdly, service diversification can help in pursuing sustainable tourism practices. Offering eco-friendly accommodations and activities, promoting local cultures and traditions, and offering support for the local economy are some of the ways in which service providers can contribute to sustainable tourism. By diversifying the services provided, providers can align themselves with sustainable tourism practices, enhancing their reputation and contributing to the overall development of the tourism industry.

Fourthly, service diversification can improve customer satisfaction and experience. By offering a range of services and experiences, providers can cater to the diverse needs and preferences of customers, resulting in higher customer satisfaction. This can lead to customer loyalty and positive word-of-mouth marketing, ultimately leading to repeat business and more customers in the future.

In conclusion, the significance of service diversification in the tourism industry cannot be overstated. It provides a competitive edge to service providers, attracts a wider range of tourists, reduces seasonality, promotes sustainable tourism practices, and improves customer satisfaction. Service providers who adopt service diversification are likely to remain successful and contribute to the overall development of the tourism industry. Service diversification is an important strategy for tourism businesses looking to grow their revenue, improve customer satisfaction, reduce risk, and enhance competitiveness in a crowded market

References:

1. UNWTO. (2019). Tourism Highlights. p. .

2. WTTC. (2019). Travel & Tourism Economic Impact 019 World, p. 1

3. Halavach, E., Rubakhau, A. (2014). Theoretical aspects of the travel companies' diversification. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego W Siedlcach, Nr (100), 6-27.

4. Benur, A. and Bramwell, B. (2015). Tourism product development and product diversification in destinations. Tourism Management. 015, 50, 13–224

5. Moraru, A. D. (2011). Development and diversification of services: an approach at tourism services level in Romania, Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica, 13(1): 127-133.

6. Giampiccoli, A., & Mtapuri, O. (2015). Diversification and innovation in tourism development strategy: the case of Abu Dhabi. the arab world geographer.

SUG‘ORILADIGAN YERLARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY SAMARADORLIK KO‘RSATKIChLARI

Rasulov Sodiq Sa’dullaevich
mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti
sodiq_rasulov@mail.ru

Annotatsiya: Jahon iqtisodiyotining rivojlanish tendentsiyasi shundan guvohlik beradiki, kishilik jamiyatining barcha soha va jabhalarida, ayniqsa global iqlim o‘zgarishi ta’sirida sayyoramizning ko‘plab mintaqalarida tobora avj olayotgan qashshoqlik va ocharchilikka barham berishning asosiy omillaridan biri sifatida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchi, shuningdek ularga turli yo‘nalishlarda xizmat ko‘rsatuvchi sub’ektlarning xo‘jalik yuritish faoliyatlarini innovatsiyalar asosida tashkil etish strategik ahamiyat kasb etgani holda, ushbu jarayonni uzluksiz takomillashtirish davr talabiga aylanib bormoqda.

Kalit so‘zlar: jahon xo‘jaligi, milliy iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi, yer resurslari, oziq-ovqat xavfsizligi, yashil iqtisodiyot, yashil o‘sish.

Abstract. The trend of development of the world economy testifies to the fact that as one of the main factors in ending the ever-growing poverty and famine in all spheres and spheres of human society, especially in many regions of the planet under the influence of global climate change, the organization of economic activities of agricultural producers, as well as entities serving them in, continuous improvement of this process is becoming a requirement of the period.

Keywords: world economy, national economy, agriculture, land resources, food security, green economy, green growth.

Yerdan oqilona foydalanish, uni asrash va atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish o‘rtasida barqaror munosabatlarni o‘rnatish yerdan foyda-lanishni tashkil etishning asosiy vazifasi sanaladi.

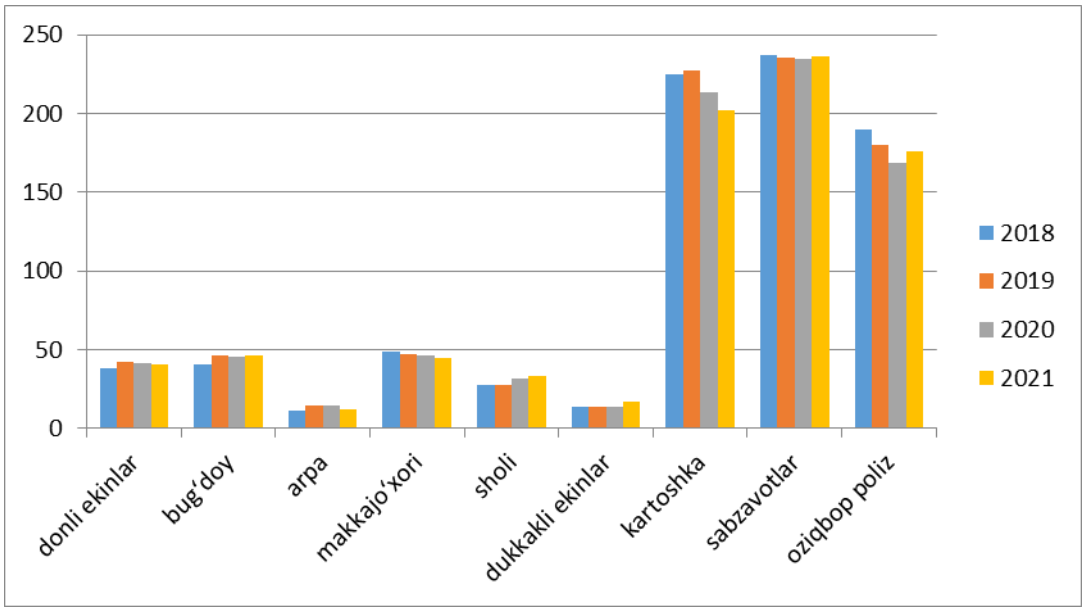

1-rasm. Qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligi, ts/ga

Ishlab chiqarish resursi sifatida yerdan foydalanish sifati samara-dorlik ko‘rsatkichlari bilan baholanadi va bunda samaradorlikning uch turi: iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik samaradorlik farqlanadi.

Yer aniq ishlab chiqarish resursi sifatida qaralishini hisobga olsak, iqtisodiy samaradorlikka erishish asosiy vazifa bo‘lib qoladi, uning eng muhim ko‘rsatkichi esa ko‘rib chiqilayotgan yerlarda yetishtirilgan qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi hisoblanadi (1-rasm). Ijtimoiy samaradorlik jamiyat farovonligi maqsadiga erishishni, ya’ni davlat zimmasiga yuklatilgan asosiy vazifa bajarilishini baholashni nazarda tutadi.

Buni miqdor jihatdan mamlakat aholisini qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining hosilasi hisoblanuvchi, oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash darajasini hisoblashda aniqlash mumkin (2-rasm).

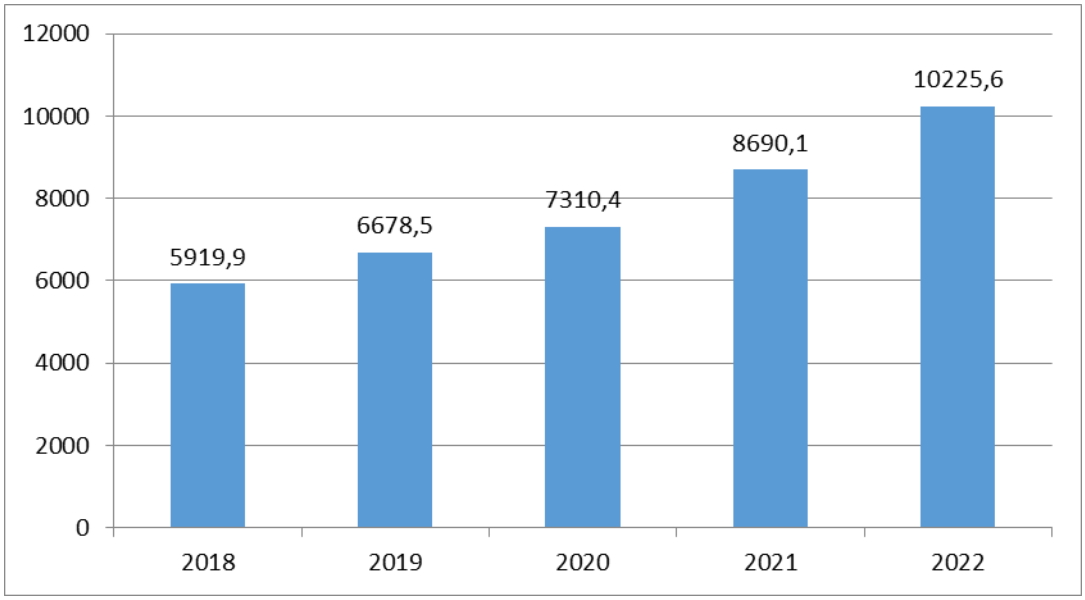

2-rasm. Aholi jon boshiga qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, ming so‘m

Biroq, mamlakat aholisining bir qismi qishloq joylarda yashashi va iqtisodiyotning bir tarmog‘i sifatida qishloq xo‘jaligi bilan chambarchas bog‘liqligini hisobga olsak, ijtimoiy samaradorlikning qo‘shimcha o‘lchamlari qishloq joylarda ijtimoiy infratuzilmani (va ba’zan uning boshqa turlarini) rivojlantirish ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Ekologik samaradorlik yerdan uzoq muddatli istiqbolda foydalanish imkoniyatini saqlab qolishning zaruriy sharti hisoblanadi. Tuproq unumdorligi va bioxilma-xillikni saqlash ko‘rsatkichlari, shuningdek, yer sifatini tiklash uchun qilingan xarajatlar natijalari yerdan foydalanishning ekologik samaradorligini hisoblash imkonini beradi.

Er resurslaridan foydalanishni tashkil etishning iqtisodiy mohiyati va mazmunini to‘liqroq ochib berish uchun yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi mohiyatini batafsil o‘rganish talab qilinadi. Yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish darajasi bilan tavsiflanadi - mehnat xarajatlari va ishlab chiqarish vositalarini kamaytirish asnosida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi qanchalik yuqori bo‘lsa, yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi shunchalik yuqori bo‘ladi [1]. Qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligi yer maydoni birligiga mahsulot ishlab chiqarishni tavsif-lovchi ko‘rsatkichlar yordamida aniqlanadi [2].

Qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligi qo‘llaniladigan qishloq xo‘jaligi texnologiyalarining mukammallik darajasi va intensivlik daraja-siga bog‘liq bo‘lib, bu nafaqat ishlab chiqarish rentabelligining maqbul darajasini, balki tuproq unumdorligini oshirishni ham ta’minlashi lozim bo‘ladi.

Erdan foydalanish samaradorligiga kapitalning ta’siri uskunaning birligiga yuklanishning holati, miqdori va darajasi orqali amalga oshadi. Ehtiyot qismlar yoki mutaxassislarning yetishmasligi tufayli uning eskirishining to‘planishi va ma’nan eskirishi, ta’mirlash vaqtining ko‘payishi va hatto ishlamay qolishi agrotexnika tadbirlari va har qanday qishloq xo‘jaligi ishlarining maqbul vaqtining izdan chiqishiga olib keladi. Natijada, o‘rim-yig‘im va tashish

paytida ekin hosildorligi kamayadi yoki yo‘qoladi, bu olingan daromad miqdori, foyda va ishlab chiqarish va xo‘jalik faoliyatining rentabellik darajasiga salbiy ta’sir qiladi.

Erdan samarali foydalanish intensiv va ekstensiv yo‘llardan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Ekstensiv yo‘l qishloq xo‘jaligi uchun mos keladigan yerlarning maksimal ulushini ishlab chiqarishga jalb qilishni nazarda tutadi. Tuproq unumdorligini oshirmasdan, yerlarning holatiga e’tibor qaratmasdan qishloq xo‘jaligini intensiv tarzda rivojlantirishning imkoni yo‘q [3].

Qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligi qishloq xo‘jaligi tashkilotlarining ishlash ko‘rsatkichlariga, ularning moliyaviy ahvoliga ta’sir qiladi, mamlakat agrosanoat majmuasini rivojlantirish istiqbollarini belgilaydi.

Ishlab chiqarish, shu jumladan qishloq xo‘jaligi faoliyatida yerdan oqilona foydalanishni tashkil etishga yer resurslarini boshqarish tizimini doimiy takomillashtirishmasdan erishib bo‘lmaydi.

Aynan yer resurslarini boshqarish tizimi qishloq xo‘jaligida yerdan foydalanishning maqbul o‘lchamlari, shu jumladan yer unumdor qatlamining pasayishi, xavfli kimyoviy va biologik moddalar bilan ifloslanishining oldini olish, yerdan kam foydalanish yoki aksincha, haddan tashqari foydalanishni bartaraf etishni ta’minlashi lozim.

Nafaqat mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligi, balki qishloq aholisining hayot sifati ham yer resurslarini boshqarish tizimiga bevosita bog‘liq.

Makroiqtisodiy jihatdan yerdan oqilona foydalanish nafaqat ma’lum bir hududning qishloq xo‘jaligidagi ishlab chiqarish jarayonlari, balki mahalliy va mintaqaviy boshqaruvning moliyaviy asoslariga ham ta’sir qiladi, chunki u soliq bazasini to‘ldirib, tegishli darajadagi byudjetlarni shakllantirishda ishtirok etadi.

Keyingi yillarda qishloq xo‘jaligida ilmiy-tadqiqot faoliyati samaradorligini oshirish, ilg‘or texnologiyalar, ilm-fan yutuqlarini keng joriy etish, agrar sohada bilimlarni tarqatish va innovatsiyalarni joriy qilish bilan bog‘liq xizmatlarni tashkil qilish borasida muayyan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Ilm-fan sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida hududlarning tuproq-iqlim sharoitlariga mos va eksportbop mahsulot ishlab chiqarish imkonini beruvchi o‘simliklarning yangi navlari, ekinlarni parvarishlash hamda mahsulot yetishtirish bo‘yicha resurs tejaydigan intensiv agrotexnologiyalar amaliyotga izchil tatbiq qilinmoqda.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishda davlat buyurtmasi bekor qilinib, sohada bozor tamoyillari hamda moliyalashtirishning yangi mexanizmlari joriy etildi. Xo‘jalik yuritishning zamonaviy shakllari, jumladan klaster va kooperatsiyalar tashkil etilib, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash, logistika tizimini kengaytirish orqali qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish tadbirlari amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, agrosanoat majmuida strategik tadqiqotlar va prognozlash ishlari tizimli tashkil etilmayotganligi sababli soha va uning tarmoqlarida mavjud muammolarni tahlil qilish asosida ilmiy asoslangan xulosalarga tayangan holda rivojlantirish istiqbollarini belgilash bo‘yicha yaxlit tizim yaratilishiga erishil-magan.

Natijada, qishloq xo‘jaligida ta’lim, ilm-fan, innovatsion faoliyat va ishlab chiqarishning chuqur integratsiyasini ta’minlash hamda ushbu tizimning samarali boshqaruv bo‘g‘inlarini shakllantirish zarurati paydo bo‘lmoqda.

Zamonaviy ilm-fan va ilg‘or tajribalar shuni ko‘rsatadiki, landshaft-ekologik va ekologik-xo‘jalik yondashuvlar umuman yerdan foydalanish va uni oqilona tashkil etish borasida

mustahkam poydevor yaratadi. Yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligini oshirish, yangi navlarni yaratish, selektsiya, urug‘chilik va ko‘chatchilikni rivojlantirish, ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, respublika hududlarini muayyan qishloq xo‘jaligi ekinlari va oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashtirish kabi kontseptual yo‘nalishlarga asoslangan ilm-fanni rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi [4].

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida foydalaniluvchi yer maydoni qishloq xo‘jaligi taraqqiy etgan mamlakatlarga nisbatan katta bo‘lsa-da, yer maydoni birligiga ishlab chiqariluvchi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ancha past.

Xo‘jalik aylanmasida yer maydonining beqarorligi, melioratsiya, agrotexno-logiya va eroziyani nazorat qilishga etarlicha e’tibor qaratmaslik, kapital qo‘yilmalarining yetarli emasligi, alohida hududlarning muhandislik va biznes infratuzilmasining rivojlanmaganligi va qishloq xo‘jaligidan foydalanishni ratsionalizatsiya qilish uchun imtiyozlarning yetishmasligi muammoni yanada chigallashtiradi [5].

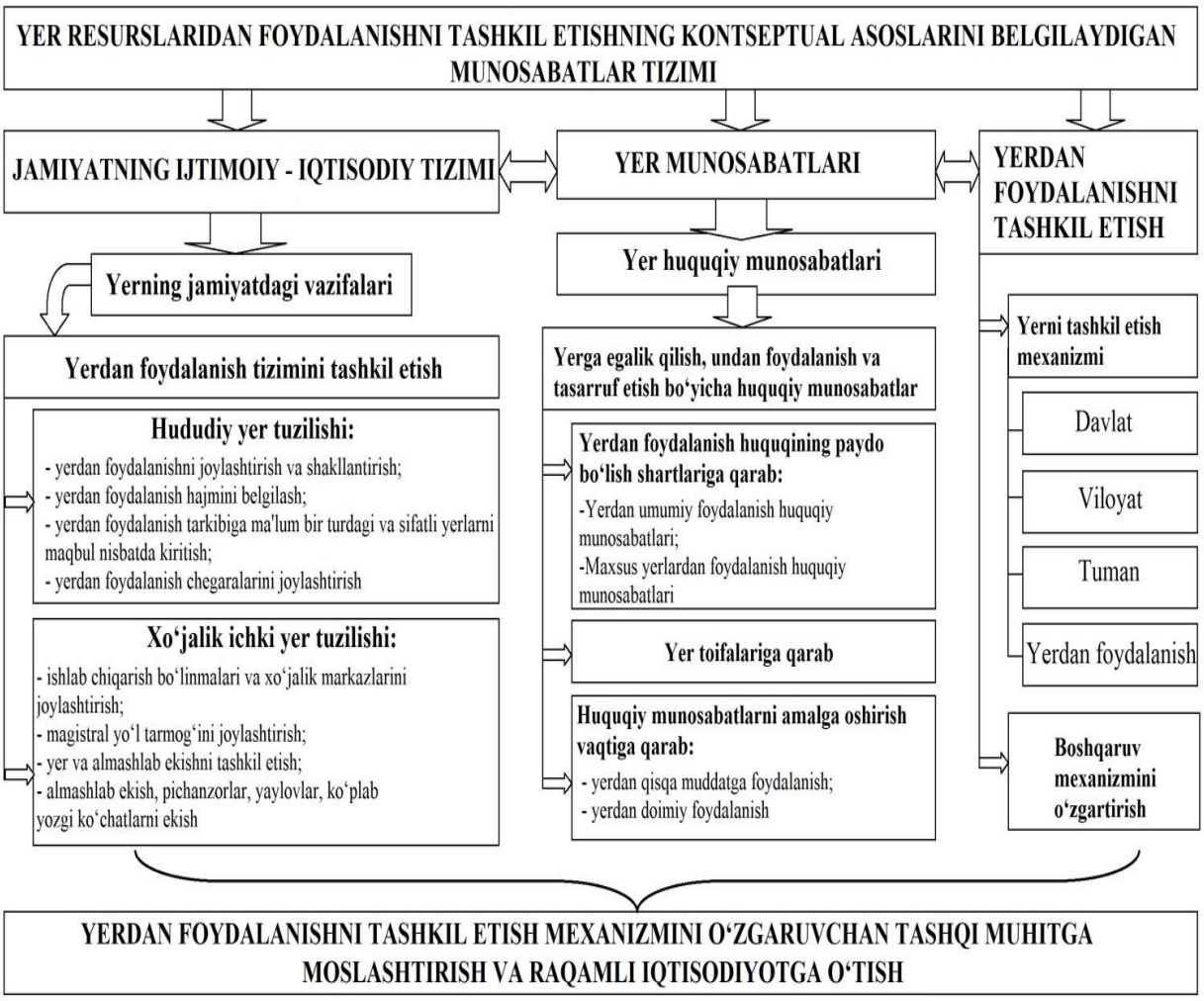

3-rasm. Er resurslaridan foydalanishni tashkil etishning kontseptual asoslari

Manba: muallif ishlanmasi

Bu omillarning barchasi yerdan foydalanishning samaradorligini belgilab beradi, bu o‘z navbatida qishloq xo‘jaligi samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi, zero usiz qishloq xo‘jaligi va qishloq hududlarini barqaror rivojlantirishga, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga erishib bo‘lmaydi.

Yerdan foydalanishni to‘g‘ri tashkil etishning strategik ahamiyati turli tavsifdagi, shu jumladan ekologik tusdagi muammolarning ko‘zga tashlanishida namoyon bo‘ladi.

. Qishloq xo‘jaligi yerlarining unumdorligiga yetarlicha e’tibor qaratmaslik, qishloq xo‘jaligi yerlarining degradatsiyasi va ifloslanishi uzoq davom etuvchi va tobora engib bo‘lmaydigan ekologik inqirozni keltirib chiqaradi [6].

Yerdan foydalanishning hududiy tashkil etilishi qishloq xo‘jaligining rivojlanish tarixi davomida barqaror bo‘lib qolmaydi, balki tsiklik tebranishlar va iqtisodiy tizimlarning o‘zgarishi ta’siri ostida o‘zgarishga yuz tutadi [7].

Yerdan foydalanishni o‘zgartirish va takomillashtirishning belgilangan shakllarini nazariy jihatdan tushunish yerdan foydalanishni tashkil etishning kontseptual asosi sifatida quyidagi munosabatlar tizimini aniqlashga imkon berdi: “jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi – yer munosabatlari – yerdan foydalanishni tashkil etish” (3-rasm).

Kelajakda “jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi – yer munosabatlari – yerdan foydalanishni tashkil etish” munosabatlarini rivojlantirish istiqbollari uning o‘zgaruvchan atrof-muhit sharoitlariga moslashish tendentsiyalarining paydo bo‘lishi va zamonaviy raqamli iqtisodiyotning muammolariga javob berish zarurati bilan bog‘liq bo‘ladi.

Jamiyatning iqtisodiy tuzilmasi va uning bag‘rida shakllangan yerdan foyda-lanish tizimi o‘rtasidagi munosabatlarning yetarlicha qat’iyligini hisobga olgan holda, mazkur moslashuvning asosiy yo‘nalishi boshqaruvning quyi tizimi hisob-lanadi, u xo‘jalik aylanmasida yerning funktsional imkoniyatlaridan maqbul dara-jada foydalanishga oshirishga erishish borasida progressiv va doimiy o‘zgaruvchan mexanizmlardan qo‘llashni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Колмыков А. В. Совершенствование содержания и методов внутрихозяйственного землеустройства в условиях перехода к рыночной экономике / А.В. Колмыков // Вестник БГСХА. – 011.

2. Долганова М.В. Географический анализ и оценка эффективно- сти землепользования хозяйствами населения Брянской области / М.В. Долганова // Вектор экономики. 019. – №1(31). – С. 41.

3.Старкова О.Я. Региональный аспект эффективного использова- ния земли в сельском хозяйстве / О.Я. Старкова // Социально- экономические науки. – 017. – №3. – С. 03-211.

4.Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 03.02.2021 йилдаги ПФ-6159-сон “Қишлоқ хўжалигида билим ва инновациялар тизими ҳамда замонавий хизматлар кўрсатишни янада ривожлантириш тўғрисида” Фармони, https://lex.uz/docs/5262596#5267812

5.Симакова Т.В. Совершенствование методики оценки земель сельскохозяйственного назначения / Т.В. Симакова, Е.С. Старовойтова // Вестник Государственного аграрного университета Северного Зауралья. – 015. – №3(29). – С. 158-163.

6.Султанов.Б.Ф. Қишлоқ хўжалигида мелиоратив тадбирлар самарадорлигини оширишнинг илмий-услубий асосларини такомиллаш-тириш. дисс. авт. и.ф.д.(DSc) –Т., 020 й.

7.Абдувохидов А. и др. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ СИФАТИНИ АНИҚЛАШ ВА УНИНГ КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАҲЛИЛИ //Экономика и образование. – 022. – Т. 3. – №. 4. – С. 16-31.

8.Абдувохидов А. А. и др. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА КЛАСТЕРЛАРНИНГ ЎРНИ //BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI. – 022. – Т. . – №. 10. – С. 13-15.

BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA XORIJIY MATERIALLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Maxsudova Sohiba Karimkul qizi.,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
abduraimova.sohiba1@gmail.com
Majidova Ro‘za Tulaboy qizi
Guliston davlat universiteti Pedagogika fakulteti talabasi
majidovaroza438@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda O‘zbekistonda ta’lim sifatini oshirish maqsadida , birinchi o‘rinda boshlang‘ich sinflardan boshlash kerakligi va Boshlang‘ich sinf matematika darslarida chet el andozalaridan foydalanish haqida so‘z boriladi.

Kalit so‘zlar: andoza , strategiya, material , Finlandiya ta’lim tizimi , dastur.

Абстрактный: В данной статье для повышения качества образования в Узбекистане сегодня необходимо начинать с начальных классов и использовать зарубежные модели на уроках математики в начальных классах.

Ключевые слова: модель, стратегия, материал, финская система образования, программа.

Hozirgi O‘zbekistonimizda ta’lim sifatini oshirish maqsadida chet el namunalaridan foydalanish qo‘l kelmoqda , buda albatta birinchi o‘rinda boshlang‘ich sinfdan boshlashimiz zarur hisoblanadi. Insoniyat o‘sib boradiki , albatta uni yoshligidan tarbiyalab borishimiz zarur. Inson avvalo oilasida ilm oladi , keyin esa maktabda o‘qituvchisidan , hozirgi yoshlarning bilim saviyasi kundan- kunga oshib bormoqda. Tobora ularga murakkab bo‘lgan narsalar oddiy ko‘rinmoqda. Buning sababi ular yashayotgan jamiyatda , ular tarbiya olayotgan muhit katta ta’sirini ko‘rsatadi. Bugungi O‘zbekistonimizning ta’lim sifatiga nazar tashlaydigan bo‘lsak bir muncha chet el namunalari, strategiyalari qo‘l keladi. Bunda biz bu maqolamizda Boshlang‘ich sinf matematika darslarida xorijiy materiallardan foydalanishning ahamiyati haqida bayon etamiz. Boshlang‘ich sinf matematikasida xorijiy materiallardan foydalanish bir muncha ta’lim sifatini oshirishga yordam bermoqda , bolalarni qay darajada bilim berishga, ularning mantiqiy fikrlarini oshirishga o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarga bepul tushlik tashkillashtirilsa o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan imkoniyati oshadi, bu strategiya Finlandiyada qo‘llanilmoqda . Bugungi kunda Finlandiya ta’lim tizimi dunyoda yetakchi o‘rinni egallamoqda. Piza tizimida yuqori uchtalikdan pastga tushganicha yo‘q. Shu sababli O‘zbekistonda ham Finlandiya ta’lim tizimi yo‘lga qo‘yilmoqda. Hozirgi kunda ta’limga oid

Milliy o‘quv dasturi ishlab chiqildi . Bunga ko‘ra har bir fanga oid vazifalar belgilab berilgan .Bu dastur Chet el ta’lim standarti asosida tuzilgan.

Hozirda matematika fanini nazariylashtirgan holda o‘qitishga, o‘quvchilarga tayyor o‘quv materiallarini berishga asoslangan yondashishdan ma’lum darajada voz kechib, o‘quvchining kundalik hayotida matematik bilimlarni tatbiq eta olish salohiyatini shakllantirish va uni rivojlantirishga erishish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini namoyon qilish va faollashtirishga e’tiborni kuchaytiri-shimiz lozim bo‘ladi. Bundan ta’lim bo‘yicha qator xalqaro tashkilotlarning tadqiqotlari ham dalolat bermoqda. Shu o‘rinda, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) ning 15 yoshli o‘quvchilarning ona tili, matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonlik darajasini baholashga qaratilgan PISA – o‘quvchilar yutuqlarini baholash xalqaro dasturi tadqiqotlari natijalari e’tiborga molik. Bundan tashqari, ta’limiy yutuqlarni baholash xalqaro uyushmasi (IEA) tomonidan tashkil etilgan TIMSS – matematika va tabiiy fanlar ta’lim sifatining xalqaro monitoringi dasturini ham keltirish mumkin. Ushbu tadqiqot o‘quvchilarning turli davlatlarda matematika va tabiiy fanlardan bilim darajasi va sifatini solishtirishga hamda milliy ta’lim tizimidagi farqlarni aniqlashga ko‘maklashadi. Tadqiqotlar natijalariga asoslangan holda matematika fanini o‘qitishga Xalqaro baholash dasturlarining mazmuni, baholash me’zonlari va mexanizmlari mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda joriy etilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. STEAM (S – science, T – technology, E – engineering, A – art, M –Mathematics) ta’lim texnologiyasi aniq fanlar blok-modulida o‘quvchilarning egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini kundalik hayot bilan bog‘liqligini ko‘rsatishda dars va sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda o‘quv tadqiqotlarini o‘tkazish, tajribalarni bajarish, loyihalashtirishga yo‘naltirilgan ijodkorligini tarbiyalash, yangiliklar yaratishga bo‘lgan qiziqishlarini rivojlantirishga qaratilgan. Bu texnologiyani amalga oshirishda o‘quvchilar tomonidan turli texnik qurilmalarni yasash uchun loyihalar yaratish, loyiha asosida qurilmaning maketini yaratish va uni amaliyotda ishlatib ko‘rish, kamchiliklarini topish hamda uni bartaraf etish kabi vazifalar bajariladi. Matematik ta’limga kompetensiyaviy yondashuv kasbiy, shaxsiy va jamiyatdagi kundalik hayotda uchraydigan holatlarda samarali harakat qilishga imkon beradigan turli ko‘rinishdagi malakalarni o‘quvchilar tomonidan egallashni nazarda tutadi. Shunday qilib, kompetensiyaviy yondashuvda matematik ta’limning asosini amaliy, tadbiqiy yo‘nalishlarini kuchaytirishga qaratiladi. Shuningdek, o‘quv dasturini tuzishda matematikani o‘qitish sohasida muayyan yutuqlarga erishgan Singapur, Yaponiya, Buyuk Britaniya, AQSh, Rossiya va Belorusiya kabi xorijiy davlatlar tajribasidan eng ilg‘or yondashuvlar tahlil qilindi va foydalanildi. AQSh ning EGMA – boshlang‘ish (1-6-) sinflarda sinflarda matematikadan bilim va ko‘nikmalarni baholash tizimi imkoniyatlari o‘rganib chiqildi. Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib, mazkur o‘quv dasturi uchun ham aynan shu yondashuvlar asos qilib olindi. O‘qituvchilarni o‘quv dasturini bajarishda bitta qolipga solib qo‘ymaslik uchun, o‘quv dasturidagi soatlar taqsimoti faqat boblar bo‘yicha berildi. Soatlarning mavzular va darslar bo‘yicha taqsimoti vazirlik tomonidan taklif qlinadigan namunaviy mavzuiy taqvim rejada berilishi nazarda tutilmoqda. [1. 10-b.]

Shunday bo‘lsada, mavzularni o‘qitishda o‘qituvchilarga ijodiy yondashuv erkinligi, ya’ni turli omillarni hisobga olgan holda har bir sinf uchun soatlarni alohida taqsimlash imkoniyati ham beriladi. Bunda ajratilgan soatlardan mavzuni chuqurroq o‘rganish uchun foydalanish tavsiya etiladi. Ishchi mavzuiy taqvim reja o‘qituvchilar tomonidan tuziladi va ta’lim muassasasi Pedagogik kengashi tomonidan tasdiqlanadi. O‘quvchilarda tayanch

kompetensiyalarini shakllantirish, kichik o‘quv tadqiqotlarni bajarish orqali umumta’lim fanlarini o‘rganishga qiziqishni kuchaytirish maqsadida fan o‘quv dasturlariga amaliy mashq va tatbiq hamda loyiha ishi kiritildi. Bu holat nafaqat muayyan o‘quv fani bo‘yicha o‘zlashtirish sifatini yaxshilaydi, balki fanlararo va fanning kundalik turmush bilan bog‘lanish imkoniyatlarini ochadi va ta’lim samaradorligini oshiradi.

O‘zbekistondagi ta’lim tizimimizga mening fikrimcha , erkinlikni olib kirishimiz kerak . Boshlang‘ich ta’lim tizimida bolalarni qaysi sohaga qiziqsa o‘sha soha bo‘yicha boshlang‘ich tushunchalarni olib kirishimiz kerak. O‘sha soha bo‘yicha yo‘naltirsak ko‘proq natijaga erishsak bo‘ladi. Hozirgi kunda kitoblarning katta hajmda bo‘lishi ayniqsa boshlang‘ich sinf matematikasida juda katta yordam bermoqda. Bolalar rasmlar orqali mantiqiy fikrini yanada oshirmoqda, rasmlar orqali masalalar tuzishni o‘rganishmoqda.Bundan shuni anglashimiz kerakki, chet el ta’lim andozasi bugungi kunda o‘z ta’sirini juda katta ko‘rsatmoqda .

Xulosa o‘rnida shuni aytishim mumkinki, boshlang‘ich ta’limda xorijiy materiallardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, xalqaro baholash dasturlarida yuqori natijalarga erishish, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini oshirishda xorijiy materiallardan foydalanish darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Milliy o‘quv dasturi loyihasi. Toshkent. 021
2. Maxsudova, S. (2023). BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA ILG‘OR XORIJIY TAJRIBALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI. Models and methods in modern science, (5), 50-53.
3. Maxsudova, S., & Omonqulova, F. (2023). BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING IQTIDORINI OSHIRISH UCHUN HARAKATLI O‘YINLARDAN FOYDALANISH. Академические исследования в современной науке, (12), 69-73.
4. Matematika N . Hamidova , Z. Ibragimova , Toshkent- 007
5. http//:org.ru

KONSTRUKTIVIZM NAZARIYASI

Saytkulova Delfiza Yunusovna

Angren Shahar 14-umumiy o‘rta ta’lim maktabi psixologi

Annotatsiya: Ta’lim maqsadlarini hamda o‘quv muammolari va vazifalarini shunday belgilash o‘quvchilarning dars materiali bo‘yicha chuqurroq fikrlashi, ularni mazmunli bahs-munozaraga jalb qilish, o‘z nuqtai- nazarlarini, mulohazalarini va taxminlarini aytish motivlarini shakllantiradi.

Tayanch so‘zlar: konstruktivizm, fikrlash faoliyati, dunyoqarashi, konsultant, tashkilotchi, muvofiqlashtiruvchi.

Ta’lim samaradorligini oshirishda o‘ziga xos zamonaviy yondoshuvlaridan biri bu innovatsion yondashuv bo‘lib, bunda o‘qitish jarayonlarini tashkil etishda shakl, metod va

vositalarning o‘zaro uyg‘unligini hisobga olgan holda tanlash asosida o‘qituvchi va ta’lim oluvchilarning hamkorlikdagi faoliyatini rivojlantirish sanaladi. “Ta’lim – bu jamoaviy jarayon.Ta’lim –bu rivojlanish.Ta’lim –hayotga tayyorgarlik emas, ta’lim – bu hayotning o‘zi demakdir.” Bu nazariyani amerikalik pedagog Djon Dyui (1859-1952) ishlab chiqqan. So‘nggi 30 yil mobaynida konstruktivizm pedagogikada nazariy hamda amaliy yo‘nalish sifatida ommalashdi. Unga ko‘ra ta’lim o‘quvchining fikrlash faoliyati yordamida bilim yaratiladigan jarayon hisoblanadi.

Ta’lim - odamlar o‘z tajribasi asosida bilimlarni yaratadigan faol jarayon. Odamlar g‘oyalarni tayyor holda olmaydilar, ularni yaratadilar. Dj.Dyui nazariyasiga ko‘ra, bolaning bilish faolligi, qiziquvchanligi uning to‘liq aqliy rivojlanishi va ta’lim olishi uchun batamom yetarli deb hisoblanadi. Ta’lim jarayoni, asosan bolaning mustaqil ta’lim olish va mustaqil taqqoslashuv ko‘nikmalari rivojlanadigan mehnat va o‘yin faoliyati sifatida o‘tishi kerak. Bola tajriba va bilimni muammoli ta’lim muhitini tadqiq qilish, turli maketlar, sxemalar tayyorlash, tajribalar o‘tkazish, bahsli savollarga javoblar topish va umuman, xususiydan umumiyga qarab chiqish, ya’ni bilishning induktiv yo‘lini qo‘llash jarayonida “amalda bajarish” yo‘li bilan o‘rganish lozim. Bu pedagogik konsepsiya “instrumental pedagogika” nomini olgan.

Bolaga stixiyali izlanishlar yo‘li xos va uning uchun eng tabiiy yo‘l. Bola mustaqil tadqiqot jarayonida narsalar va hodisalarning xususiyatlari va qadriyatlarini o‘zi uchun kashf qilishi zarur, pedagog esa, faqat bolaning savollariga (agar savollar bo‘lsa) javob berishi mumkin. Bilimlarni ta’lim oluvchiga tayyor holda berib bo‘lmaydi, har kim o‘z hayoti davomida o‘zining atrof-muhitni tushunishini konstruksiyalaydi. Aynan shuning uchun har kim o‘z dunyoqarashi, e’tiqodlari bilan betakrordir.

Konstruktivizm o‘qituvchi dars beruvchi o‘qituvchi emas, u ta’lim oluvchilarning muammoli yo‘naltirilgan tadqiqot faoliyatiga konsultant, tashkilotchi va muvofiqlashtiruvchi hisoblanadi. U o‘quvchilarning mustaqil aqliy faoliyati uchun sharoitlar yaratadi va ularning tashabbuslarini har tomonlama quvvatlaydi. O‘quvchilar esa o‘z navbatida, ta’lim jarayoniing to‘la huquqli ishtirokchilari bo‘lib qoladilar va ta’lim jarayoni hamda natijalari uchun o‘qituvchi bilan birga javobgar bo‘ladilar. O‘qituvchi dars maqsadlarini belgilashda, “tasniflang, asoslab bering, tekshirib ko‘ring, umumlashtiring, tahlil qiling, baholang, modelini yasab ko‘ring” va shu kabi faoliyat atamalaridan foydalanadi. Ta’lim maqsadlarini hamda o‘quv muammolari va vazifalarini shunday belgilash o‘quvchilarning dars materiali bo‘yicha chuqurroq fikrlashi, ularni mazmunli bahs-munozaraga jalb qilish, o‘z nuqtai- nazarlarini, mulohazalarini va taxminlarini aytish motivlarini shakllantiradi.

XX asr oxirida ta’lim oluvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga mo‘ljallangan faol muammoli va izlanishli ta’lim metodlari va shakllarining ommaviy rivojlanishi munosabati bilan Dj.Dyui rivojlantiruvchi tanqidiy fikrlashni shakllantirish tamoyillari va metodikasini ishlab chiqdi. Ushbu tamoyillar quyidagilar:

--ko‘p ma’nolikka ega bo‘lish kerak, ya’ni tushunchalar, nazariyalarni so‘zlar, rasmlar, matematik ifodalar yordamida bera olish, istalgan konsepsiyani o‘z so‘zlari yoki simvollar bilan anik bera olish zarur;

--axborotni zichlashtira olish va umumlashtira olish. Samarali umumlashtirish;

--10mingta so‘z bilan ifodalash mumkin bo‘lgan suratga o‘xshaydi. O‘quvchilarni o‘zlari uchun qulay va tejamli bo‘lgan tuzilmalar, konseptual karta va sxemalar yaratishga o‘rgatish kerak;

--abstrakt fikrlay olish, konkret fikrlashdan chetlashgan holda. Istalgan hodisaning bosh, yetakchi tomoyillarini topish.

Dj.Dyui nazariyasining konseptual qoidalari quyidagi tarzda berilgan:

* bola tug‘ilishidan boshlab umrining oxirigacha bilim olishda insoniyat yo‘lini qaytaradi;

* bilimni o‘zlashtirish bu o‘z- o‘zidan yuzaga keladigan boshqarib bo‘lmaydigan jarayondir;

* bola materialni shunchaki tinglab yoki his-tuyg‘u yordamida qabul qilib o‘zlashtirmaydi, o‘zining bilimga bo‘lgan talabi paydo bo‘lishining natijasi sifatida o‘qishning aktiv subyekti bo‘lib o‘zlashtiradi.

O‘qishning muvoffaqiyatli bo‘lish shartlari quyidagilar:

* o‘quv materialining problematikasi

* o‘quvchining aktivligi

* o‘qishning o‘quvchi hayoti, o‘yini, mehnati bilan aloqasi

Muammoli holatlarni yaratishning metodik usullari:

* o‘qituvchi o‘quvchilarni qarama-qarshilikka olib keladi va o‘zlari hal qilishni taklif etadi;

* qarama- qarshilikni amaliy faoliyat bilan to‘qnashtiradi;

* bir savolning o‘ziga har xil fikrlarni bildiradi;

* hodisani har xil pozitsiyadan ko‘rib chiqishni taklif etadi;

* taqqoslashga, umumiylashtirishga, xulosalar chiqarishga undaydi;

* aniq savollarni qo‘yadi;

* muammoli masalalarni qo‘yadi.

Ta’lim jarayonida nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish, o‘quv materiallarini turli ko‘rinishlarda, turli sezgi organlari orqali qabul qilinishi va idrok etilishini tahminlash – ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Butun dunyoda ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalarning 100 dan ortiq metodlari mavjuddir. Shunga ko‘ra, ta’lim hoh an’anaviy, hoh interfaol shakllarda olib borilmasin, dars davomida ta’limning sinalgan metodlaridan foydalanish, ularni o‘rnida qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.J.G‘. Yo‘ldoshev, S..A. Usmonov “Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish” Toshkent -2010

2.”Bolalarni tarbiyalash va sog‘lomlashtirish ishlarida pedagogik texnologiyalar”, Toshkent 008.

3.Abdurazzoqova D. “Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida sinfdan va maktabdan tashqari mashg‘ulotlarda interfaol usullardan foydalanish”, Toshkent 011.

4.Innovatsion ta’lim texnologiyalari / Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. – T.: “Sano standart” nashriyoti, 015. – 150 b..

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING BOSHLANG‘ICH TA’LIMDAGI MAZMUN- MOHIYATI

Asadova Shahlo Saidjon qizi

Guliston davlat universiteti Pedagogika fakulteti -bosqich talabasi

shahloasadova57@gmail.com

Annotasiya: Boshlang‘ich ta’lim bu O‘zbekiston ta’lim tizimining eng quyi va eng ahamiyatli nuqtasida. Zamon jadallashuvi natijasida ilm-fannning yuksalishi boshlang‘ich ta’limga turli yangiliklarni olib kirmoqda. Yangi texnologiyalar, yangi metodlar va yangi o‘quv qo‘llanmalar. Chunki, 10 yil oldingi bolani fikrlashi bilan hozirgi bolalarning fikrlashi o‘rtasida katta farq bor. Bu degani, biz eski texnologiyalarni qo‘llash olmaymiz, har yil ushbu qo‘llayotgan usullarimizni yangilab borishimiz zarur. Hozirgi kunda raqamli texnologiyalar judayam keng qamrovni egallab bormoqda. Bu kabi texnologiyalarni boshlang‘ich ta’limda ham qo‘llasa bo‘ladimi, qanaqa salbiy va ijobiy tomonlari yoxud ta’sirlari mavjud, ta’lim tizimida bu kabi texnologiyalar kerakmi, raqamli texnologiya o‘zi bu nima, ushbu texnologiyalarning afzalliklari nimada, shu kabi savollarga javob berishga harakat qilamiz. Bundan tashqari hozirgi globallashuv davrida muhim ehtiyoji hisoblanmish maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalarning bilim faolligini, dunyoqarashini va motivatsiyasini oshiruvchi zamonaviy o‘quv jarayoni vositasi sifatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli texnologiyalarni qo‘llash nazariyasi va metodologiyasining dolzarb muammolari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiya, boshlang‘ich ta’lim, raqamlashtirilgan, global jarayon, motivatsiya, rivojlanish, virtual dunyo

Abstract: Primary education is the lowest and most important point of the educational system of Uzbekistan. As a result of the acceleration of time, the rise of science brings various innovations to primary education. New technologies, new methods and new tutorials. Because there is a big difference between the thinking of a child 10 years ago and the thinking of today’s children. This means that we cannot use old technologies, we need to update the methods we use every year. Nowadays, digital technologies are very widespread. We will try to answer such questions as to whether such technologies can be used in primary education, what are the negative and positive aspects or effects, whether such technologies are needed in the education system, what is digital technology, what are the advantages of these technologies. In addition, the actual problems of the theory and methodology of the use of information and communication technologies and digital technologies as a means of the modern educational process that increases the cognitive activity, worldview and motivation of children of preschool and primary education age, which is considered an important need in the current globalization period, will be discussed.

Keywords: digital technology, primary education, digitized, global process, motivation, development, virtual world

Bugungi kunda dunyo miqiyosida internet, virtual dunyo har doimgidanda ko‘proq kuchaygan va shu tariqa davom etmoqda. O‘zbekiston ham rivojlangan davlatlar qatoriga kirishga harakat qilishi ta’lim tizimida, kundalik hayotida va boshqa ko‘plab jabhalarda rivojlangan davlatlardan andaza olgan holda shakllanadi. Rivojlangan davlatlar, esa hozirgi kunda u qaysi jabhada bo‘lmasin barcha yangiliklarni virtual dunyoda amalga oshiryapti. Yaratilayotgan yangi kompyuterlar, telefonlar, gadjetlar, texnik vositalar va boshqa ko‘plab turdagi mahsulotlar yaratilyapti va kundan-kunga takomillashib bormoqda. Hozirgi kunda o‘zimiz ham telefon ya’nikim, Internet orqali judayam ko‘plab yangiliklardan, xabarlardan voqif

bo‘lamiz, turli xil saytlarga, dasturlarga kiramiz. Demak, biz ham virtual dunyodamiz. Nafaqat, kattalar hattoki yosh bolalar ham hzoirgi kunda hayotini texnikalarsiz, internetsiz tasavvur qila olmaydi. Oddiygina telefon orqali o‘yin o‘ynashi yoki o‘ziga yoqqan videolar, multfilmlar tamosha qilishi mumkin va shunga o‘xshash holatlar.Axborot resurslarining barcha toifadagi fuqarolar hayotiga – yosh bolalardan tortib, nafaqaxo‘rlargacha kirib borganligi – axborot texnologiyalari zamonaviy jamiyatni qiziqtirgan barcha muammolarni hal qilishga qodir degan fikrni shakllantiradi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar butun dunyo bo‘ylab barcha ta’lim muassasalarini rivojlantirish uchun yangi vositalarni taqdim etadi. Raqamlashtirish, o‘rganilgan saboq va bilimlarni almashish uchun imkoniyatlar yaratib, odamlarga ko‘proq ma’lumot olish va kundalik hayotlarida yaxshi qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi. Yaqin kelajakda ta’lim muhitida raqamlashtirish bilan bog‘liq katta o‘zgarishlar yuz beradi. Hozirgi kunda boshlang‘ich ta’lim, maktabgacha ta’lim va boshqa turdagi ta’lim tizimlariga, boshqa turdagidagi faoliyat turlariga ham raqamli texnologiyalar kirib bormoqda. Raqamli texnologiyalar judayam ko‘plab imkoniyatlarni ochib beradi. Raqamli texnologiyalarning zamonaviy ta’limdagi o‘rni va rolini anglash zarurati maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim metodikasi va didaktikasi sohalaridagi zamonaviy tadqiqotlarda o‘z aksini topishi kerak. O‘zbekiston rivojlangan davlatlar qatoriga kirmoqchi ekan, o‘zining ta’lim tizimini dunyo tajribalariga asoslangan holda rivojlantirishi kerakligini va o‘zining modelini yaratish zaruryati borligini ko‘rsatib beradi. Raqamli texnologiyani o‘zi nima degan savolga quyidagicha javob beramiz: bu – xo‘jalik yuritishning bir zamonaviy shakli bo‘lib, unda ishlab chiqarish va boshqarishning asosiy faktori sifatida raqamli ko‘rinishdagi katta ma’lumotlar majmui va ularni qayta ishlash jarayoni uchun xizmat qiladi. Olingan natijalarni amaliyotda ishlatish esa an’anaviy ho‘jalik yuritish shakllariga nisbatan ancha katta samaradorlikka erishishga imkon beradi. Raqamli texnologiyalar orqali ta’lim berilsa ta’lim oluvchilarga ta’lim olish usullari osonlashmoqda. Bunda esa ta’lim tizimi vostilari rolini multimediyalar, kodoskop, kompyuter, noutbuk, internetga ulangan televizorlar, telefon liniyalar, smart doska, proyektorlar bajarib beradi. Ta’lim beruvchilarga bunday vositalar bilan dars mashg‘ulotlar o‘tkazish ta’lim sifatini oshirishni ta’minlaydi. Onlayn darslarda raqamli texnologiyalar qo‘llash yaxshi samara berishi barchamizga ma’lum. Masalan, televideniya orqali berib borilgan onlayn darslar raqamli ta’lim olishning bir turi deb olsak bo‘ladi. Ta’lim muhitini raqamlashtirish turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin:

- Mavjud o‘quv materiallarini, shu jumladan ma’ruzalar, prezentatsiyalar, darsliklar, mustaqil ish uchun topshiriqlarni va bilimlarni boshqarish vositalarini elektron muhitni tarjima qilish;
- O‘qituvchi va bola-o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar uchun interaktiv elektron muhitni shakllantirish, shu jumladan o‘qituvchilar uchun elektron sinflar yaratish, veb-seminarlar, munozarali forumlar o‘tkazish va hk.;
- Yangi turdagi o‘quv vositalarini yaratish: elektron darsliklar, elektron muammoli kitoblar, video ma’ruzalar, elektron topshiriqlar bazasi, kompyuter o‘yinlari;
- Elektron muhit imkoniyatlaridan foydalangan holda ta’limning tubdan yangi shakllarini yaratish – axborotni xayoliy uzatish spektrini kengaytirish, rolli o‘yinlar jarayonida turli vaziyatlarni modellashtirish, raqobatbardosh o‘yinlarga taqlid qilish va hk.;
- Sun’iy intellekt imkoniyatlarini o‘quv jarayoniga tadbiq qilish.

Hozirgi kunda ko‘pchilik yo‘nalishlar kompyuterlashtirilgan tizimga o‘tmoqda, bu ular uchun judayam ko‘plab qulayliklar tug‘diradi. Shu jumladan, ta’lim tizimida ham online o‘qish

yoki raqamli texnologiyalardan dars davomida, mashg‘ulotlarda foydalanishning qanday afzalliklari yoxud kamchiliklari mavjud:

- Hududning, holatning, vaqtning, o‘qituvchining taqsimoti nuqtayi nazaridan: o‘quvchi o‘zi istagan payti dars mashg‘ulotlariga qatnashishi, agar chunmagan yoki bilmay qolgan taqdirda qayta ko‘rish imkoniyati, har qanday holatda yoki sharoitda ham ko‘rish imkoniyati. Holat deyilishining sababi, ba’zida o‘quvchilar betob bo‘lib qolsalar, shu kunga ma’lumotlardan, bilimlardan ma’lum darajada quruq qolib ketishardi, online ta’limda esa xohlagan payti yoki istalgan sharoitda ko‘rish imkoniyati mavjud;

- Tanlovni kengaytirish: o‘qituvchini tanlash qobiliyati va materialni taqdim etish usuli; mantiqqa, tasvirlarga (uyushmalarga) yoki amaliyotga (holatlar, vazifalar) e’tibor berish; materialni assimilyatsiya qilish usulini tanlash qobiliyati: eshitish, vizual, motorli ko‘nikmalar yoki interaktiv ishtirok etish orqali; materialni o‘zlashtirish chuqurligini tanlash qobiliyati – keng ko‘lamli kurslar; bilimlarni boshqarish uchun qulay usulni tanlash qobiliyati: testlar, topshiriqlar, bepul insholar, loyihalar, sun’iy intellekt bilan interaktiv suhbatlar

- Ijtimoiy jihatdan xarajatlarning kam bo‘lishi, ya’ni kam kuch va xarajat sarflab ko‘proq natijalarga erishish.

Online ta’limning ham afzalliklari bilan birga salbiy jihatlari ham mavjud: aloqa yaxshi bo‘lmay qolishi, o‘quvchi diqqatining tez buzilishi, ustoz va shogird an’analariga putur yetishi, texnologiyalarni yaxshi biladigan pedagoglarning kamligi va h.k. Online ta’limning imkoniyatlari ko‘p bo‘lgani bilan kamchiliklari ham talaygina. Zamonaviy ta’limda hozirgi kunda chet el davlatlarining ko‘pchiligida online ta’lim shakli ham mavjud, xohlasa offline, xohlasa online. O‘zbekistonda ham bu borada turli islohotlar olib borilmoqda. Raqamli texnologiyalarga keladigan bo‘lsak ko‘pchiligi boshqa tillarda ya’ni rus, ingliz tillarida yaratilgan. Til bilgan odam undan foydalana oladi, bilmagani esa yo‘q. Mening fikrimcha, o‘zbek tilidagi raqamli texnologiyalarni ham ko‘paytirish, ularni rivojlantirish zarur. Chunki, ona tilga muhabbat yoshlikdan shakllandi. Boshqa tillarda bu kabi jarayonlarni ko‘rib tarbiyalangan bola nutqiga ham chet el so‘zlarini kiritadi va o‘zbek tilini nutqidan siqib chiqara boshlaydi, bu esa qo‘rqinchli holat. Hozirgi kunda mamlakatimizda ham ushbu soha rivoji uchun bir qancha loyihalar amalga oshirilmoqda. O‘zbek tilidagi bolalar uchun mo‘ljallangan rivojlantiruvchi, yangi bilim beruvchi elektron portallar yaratilmoqda. Maktablarimizning boshlang‘ich sinf darsliklariga ilova tarzida elektron multimedia darslari taqdim etilgan va ulardan dars jarayonlarida samarali foydalanilmoqda. Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar o‘tishga zaruriyat nimalarda ko‘rinadi:

- Hozirgi kunda bolajonlarimiz telefon, kompyutersiz hayotlarini tasavvur qilish qiyin. Ularga avvaldan qo‘llanib kelayotgan qog‘oz variantlar yoki eski texnologiyalar qiziqmas. To‘g‘ri, ulardan ham foydalanishimiz zarur, lekin ma’lum me’yorda;

- Raqamli texnologiyalar orqali maqsadga aniqroq erishamiz, ya’ni biz tayyorlagan slaydlar, multimedielar orqali bola ko‘proq narsa tushinib oladi;

- O‘quvchini zeriktirib qo‘ymaymiz, bizning fanimizdan, o‘zimizdan bola zerikmaydi va bor diqqati bizda bo‘ladi.

Yuqorida aytilgan ma’lumotlardan xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida pedagogik texnologiyalaridan to‘g‘ri foydalanish maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalarning yutuqlarini kafolatlaydi va keyinchalik yuqori sinflarda muvaffaqiyatli o‘qishini kafolatlaydi. Va

bundan tashqari, o‘quvchi uchun ham o‘qituvchi uchun imkoniyatlar markazi bo‘lib xizmat qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Maxsudova, S., & Omonqulova, F. (2023). Boshlang‘ich sinf matematika darslarida o‘quvchilarning iqtidorini oshirish uchun harakatli o‘yinlardan foydalanish. Академические исследования в современной науке, (12), 69-73.

2. Maxsudova, S. (2023). Boshlang‘Ich Sinf Matematika Darslarida Ilg‘Or Xorijiy Tajribalardan Foydalanishning Ahamiyati. Models and methods in modern science, (5), 50-53.

3. Xamidov O.X. (2016). O‘zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirishni boshqarishni takomillashtirish: muammo va yechimlar. Monografiya. T.: IQTISODIYOT nashriyoti.

4. http://fayllar.org

5. http://ares.uz

6. http://yuz.uz

KASBIY KO‘NIKMA VA MALAKALARNI SHAKLLANTIRISH:

Shaismatova Nadira Abduvajitovna

Toshkent viloyati Angren shahar
XTB ga qarashli 9-umumiy o‘rta ta’lim
maktabi amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Insonning ongli va maqsadga yo‘naltirilgan faoliyati tarkibida muhim professional vazifalar, ularningkomponentlari hamda o‘qish jarayonida olingan bilimlar mehnat tajribasi ta’sirida murakkablashadi.

Tayanch iboralar: ko‘nikma, malaka, dinamik stereotip, nerv sistemasi, mashq.

Kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo‘lajak mutaxassis professional vazifalarni yechishuchun zarur bo‘lgan bilimlarni oladi. Unda kerakli ko‘nikma va malakalar shakllanib, ba’zi yetishmaydigan xususiyatlar kompensatsiyalanadi. Ba’zi xususiyatlar trenirovka (mashq) jarayonida rivojlanadi. Professional tayyorgarlik davomida shaxs munosabatlari, mehnat va kasb faoliyati motivlari, mehnat ustanovkalari, o‘z-o‘ziga baho berish va qiziqishlar darajasi shakillanadi. Insonning ongli va maqsadga yo‘naltirilgan faoliyati tarkibida muhim professional vazifalar, ularning komponentlari hamda o‘qish jarayonida olingan bilimlar mehnat tajribasi ta’sirida murakkablashadi. Bu ko‘nikma va malakalardir.

S.L.Rubinshteyn ta’kidlashicha, ko‘nikmalarning muhim ahamiyati shundaki, ular ongli faoliyatni sodda aktlardan bo‘shatib, uning o‘rnini murakkab vazifalarni yechishga yo‘naltiradi. Ko‘nikmalar malakalarga o‘xshab xatti-harakat dasturini amalga oshirishga xizmat qiladi. Malaka – ko‘nikmadan ko‘ra kengroq tushuncha bo‘lib, xatti-harakatni amalga oshirishning turli-tuman variantlarini qo‘llaydi. Ushbu variantlardan birortasi xatti-harakatga yuqori adekvatligi (mosligi, qulayligi) tufayli takrorlash natijasida avtomatlashadi va malakaga aylanadi. Masalan, inson o‘z familiyasini ruchka, qalam, mel, mo‘yqalam bilan yozish, taxtaga quyosh nurini fokuslab kuydirib yozishi mumkin. Aynan shu inson o‘z imzosini biror hujjatda

qo‘ymoqchi bo‘lganda, uning ko‘nikmasi tezligi, stereotipliligi, avtomatlashganligi, harakatni tejashi bilan yuzaga chiqadi. Ko‘nikmalar tarkibida bir nechta avtomatlashgan variantlar xatti-harakat dasturiga kiradi. Masalan, rassom o‘z suratlarining tagiga imzo qo‘yganda uning biror hujjatdagi imzosidan farq qilmasligi mumkin. Dispetcher malakasi xizmat muloqotlarini yuritganda qator ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi (motor ko‘nikmalari, tunblarni boshqarish yoki aloqa apparati knopkalarini boshqarish). Sensor (masalan, verbal axborotni, shovqin vaqtida qabul qilish). Nutq-motor ko‘nikmalari – o‘z ovozi tembrini mikrofon sezuvchanligiga moslash) va h.k.lar.

Malakalar klassifikatsiyasini Ye.A.Mileran quyidagi guruhlarga ajratadi. Bilish malakalari, umuman mehnat-politexnik malakalari, konstruktiv-texnik malakalar, tashkiliy texnik-operatsion nazorat malakalari. Ushbu klassifikatsiya turli kasblarni malakalar bilan qiyoslab o‘rganishga yordam beradi. Yu.Z.Gilbux malakalarni inson – mashina tizimida axborotni qayta ishlash bosqichlariga ko‘ra klassifikatsiyalaydi. U barcha mehnat malakalarini 3 katta guruhga ajratadi:

1.Axborotni qabul qilish malakalari.

2.Axborotni saqlash va qayta ishlash uchun zaruriy malakalar.

3.Qayta ishlangan axborotni uzatish malakalari.

Axborotni idrok qilishda sensor, perseptiv va attension malakalar ishtirok etadi. Axborotni saqlash va qayta ishlashda mnemik, fikriy, imajinitiv malakalar ishtirok etadi. Malakalarnishakllantirishning 4 asosiy bosqichi bor:

1.Dastlabki.

2.Analitik.

3.Sintetik.

4.Avtomatizatsiyalash.

Har qanday mehnat ta’limining maqsadi malakalarni shakllantirish bo‘lib, faoliyatning mahsuldorligi, sifati va tezligi unga bog‘liq bo‘ladi. K. Platonov “Malakalar yuksak insoniy xususiyat bo‘lib, pedagogik jarayonning asosiy maqsadi va uning tugallanganligini bildiruvchi psixik xususiyatdir”, - deydi. Malakalarning muhim tomoni – ongliligi, maqsadga yo‘nalganligi, ixtiyoriyligidir. Mashq jarayonida malakalarning ba’zi komponentlari avtomatlashadi. Natijada yangi ko‘nikmalar va malakalar, umumlashgan bilimlar hosil bo‘ladi. Ko‘nikma shakllanishining birinchi, dastlabki bosqichida alohida harakatlarni komponentga ajratish, orientirovka harakatlari yuz beradi. Bu bosqichda juda ko‘p axborot olinadi. Orientirovka harakatlari tufayli keraklisi ajratib olinadi. Ikkinchi – tahliliy bosqichda harakatlar alohida bajariladi. Har bir harakatning davomiyligi, kattaligi va kuchi hissiy tahlil qilinadi. Maxsus aloqa va alohida harakat malakalari shakllanadi. Masalan, asbob-uskuna va boshqarish organi o‘rtasida maxsus harakat aloqasi o‘rnatiladi. Keyin bu harakatni bajarish ketma-ketligi yuzaga keladi. Bu bosqichni amalga oshirishda idrok hajmining o‘ta torayishi yuz beradi. (Agar chetdan biror signal berilganda mashq qiluvchilar uni sezmaydilar).

Sintetik usulda harakat elementlari yaxlit birlashib yagona sensor maydon hosil bo‘ladi. Bu harakatning regulyatori (psixik boshqaruvchisi) harakat ketma-ketligini o‘zaro bog‘lovchi, oddiydan murakkabga chiqaruvchiumumlashgan obraz bo‘ladi. Bu bosqichda ortiqcha harakatlar va keraksiz muskul zo‘riqishlari bartaraf etiladi. Bu bosqichda diqqat harakat jarayoniga emas, uning natijasiga qaratiladi. Bu harakat nazorati ko‘rishdan sezish va kinesteziyaga ko‘chish bilan bog‘liq. Bu bosqichda bajargan harakatlar tempi va ritmini ixtiyoriy ravishda boshqarish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Intellektual ko‘nikmalar deganda (va ularga yordamchi ko‘nikmalarda) axborotni saqlash va qayta ishlash bilan bog‘liq mnemik, fikriy, imajinitiv ko‘nikmalarni tushunamiz. Ko‘nikmaning maxsus xususiyati umumlashtirish bo‘lib, intellektual ko‘nikmalarda u aniq namoyon bo‘ladi. Aynan umumlashtirish xususiyati tufayli ko‘nikmalar o‘zining variantliligi, faoliyatning yangi yoki umuman o‘zgartirilgan sharoitlarida to‘g‘ri usul va yo‘llarni qo‘llay olish bilan ajralib turadi. Ko‘nikmalarning bu xususiyatini shakllantirish uchun vazifalar tinmay murakkablashtirib boriluvchi muammoli vaziyatlar yaratish, ta’lim oluvchilarni izlanuvchi, eksperimentator, amaliyotda bilimlarini ratsional qo‘llashni biladigan ijodkorlar sifatida ishlatish kerak. Intellektual ko‘nikmalarni shakllantirish uchun ishlab chiqilgan sensor va attension ko‘nikmalar bazasi zarur bo‘ladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1.G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. Darslik. – Toshkent, 010.
2.Qodirov E.Q. Mehnat psixologiyasi fanidan ma’ruzalar matnlarito‘plami.– Termiz, 013.
3.G‘oziev E. Psixologiya. O‘quv qo‘llanma. T., 018.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA MILLIY MA’NAVIY QADRIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Siddiqova Yulduz Muhitdin qizi
Guliston davlat pedagogika instituti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqola bugungi kunning dolzarb mavzularidan bo‘lib, Mazkur maqolada bugungi globallashuv jarayoniga xos bo‘lajak o‘qituvchilarni sharq mutafakkirlari qarashlaridan foydalangan holda ma’naviy madaniyatini rivojlantirishning o‘rni yoritilgan .

Kalit so‘zlar: globallashuv, jarayon, barqarorlik, tarbiya jarayoni, milliy qadriyatlar, meros.

Аннотация: В этой статье освящено место развития духовной культуры будущих учителей, используя взгляды восточных мыслителей характерное к сегодняшнему процессу глобализации,

Ключевые слова: глобализация, процесс,устойчивость, процесс воспитания, национальные ценности, наследие.

KIRISH

Ma’lumki, har qanday millat ravnaqida eng avvalo shu millat vakillari, ayniqsa yoshlarda milliy g‘ururni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy g‘ururni shakllantirish uchun esa har bir millatning tarixi, ajdodlari bunyod etgan moddiy va ma’naviy qadriyatlar asosiy manbalardan hisoblanadi. Qaysi millatning o‘tmishida mana shu manba qanchalik salmoqli bo‘lsa, yoshlarda milliy g‘ururni shakllantirish tezroq samaraga olib keladi. Bunday manbalar mamlakatimizda nafaqat Sharq, balki, jahon sivilizatsiyasi uchun muhim ekanligi ayni haqiqatdir.

Milliy qadriyatlarni qayta tiklash va ularni boyitish yo‘lida amalga oshirilgan harakat natijasi sifatida boy milliy meros namunalarini chuqur o‘rganish imkoniyati yuzaga keldi. Bu imkoniyat o‘z navbatida o‘zbek xalqi tarixida o‘ziga xos o‘rin tutgan shaxslar faoliyatini o‘rganishga sharoit yaratdi.

Natijada halqimiz o‘z taqdirining chinakam egasi, o‘z tarixining ijodkori, o‘ziga xos milliy qadriyatlar va madaniyat sohibiga aylandi. Ushbu muammo yechimini hal etishda jamiyatni rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi bo‘lish talabalarda milliy an’ana va qadriyatlarga suyanishva undan rejalashtirilgan maqsadlarda samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada Maxmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk”, Yusuf Xos Hojibning”Qutadg‘u bilig”, Kaykovusning “Qobusnoma”, Ahmad Yassaviyning “Xikmatlar” kabi asarlari yoshlarimizningma’naviy jihatdan tarbiyalanishlarida muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, bu borada «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da «Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O‘zbekiston taraqqiyotining muhimsharti» ekanligi asoslangan .

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umuminsoniy qadriyatlar: «Odamzodning yashashi, umrguzaronligi, farzandlarihayotining ijtimoiy, iqtsodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy, ma’naviy va axloqiy sohalariga taalluqli bo‘lgan umumjamiyat miqyosidagi qadriyatlar butun insoniyat va jamiyatga tegishli bo‘lganidan, umuminsoniy qadriyatlar, deb ataladi» .

Yoshlarni bunyodkor va buzg‘unchi g‘oyalar, mafkuraviy tahdidlar, shuningdek, milliy istiqlol g‘oyasining mohiyati, ularning ijtimoiy-pedagogik ahamiyati to‘g‘risidagi ma’lumotlar bilan tanishtirishbugunning dolzarb muammolaridan biridir Insonparvarlik fazilatlari Qur’oni Karim, Hadisi shariflarida, Al- Zamaxshariyning “Nozik ibora”, Maxmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Kaykovusning “Qobusnoma”, Ahmad Yassaviyning “Xikmatlar”, Pahlavon Mahmudning ruboiylarida, Ahmad Yugnakiyning”Hibbatul-haqoyiq”, Sa’diy Sheroziyning “Guliston”, “Bo‘ston”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq” va boshqa ko‘plab asarlarda tahlil qilinadi. Darhaqiqat, xalqimiz o‘z taraqqiyoti davomida erishgan va yaratgan madaniy boyliklardan, axloqiy qarashlar va qoidalardan unumli foydalanmasdan milliy kadriyatlarni anglaydigan yurtsevar va xalqparvar yoshlarni, yuksak ma’naviy madaniyat egasi bo‘lgan yoshlarni kamolatga yetkazish mumkin emas.Chunki ajdodlarimiz qoldirgan merosda barcha davrlar uchun kerak bo‘ladigan ajoyib, ilg‘or fikrlar borki,bu fikrlar bugungi taraqqiyotimiz uchun ham katta ahamiyatga ega. Yuqorida sanab o‘tgan mutafakkirlarimiz hayotning ma’nosi, jamiyatda insonning tutgan o‘rni, uning ta’lim-tarbiyasi haqidagi qimmatli va dono fikrlari bilan xalqimizning ma’naviy dunyosini yanada boyitganlar. Shuning uchun ham utmish madaniy merosining jamiyat ma’naviy hayotidagi ahamiyatini o‘rganish va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan ish hisoblanadi. Bularning isboti sifatida quyidagi xikmatlar va mutafakkirlarning ayrimlarining fikrlaridan namunalar keltiramiz: Aziziddin Nasafiy (XIII asr). o‘z asarlarida«Ey farzand, hech bir mukofot talab qilmay, minnatdorchiliklar kutmay, aksincha o‘zingni burchli deb bilib, yaxshilik yaratib, hamma vaqt, hamma uchun ezgulik ijod qilganingdagina sen Ollohi taolaning xulqi bilan bezanajaksan!».

Abu Nasr Farobiy (873-950).«-Baxtga erishishning birdan-bir yo‘li barcha ezgu ishlarni xayrli niyatlar bilan bajarish, fazilatli amallarga tayanish va razolatdan voz kechishdadir;

- ma’rifat – baxt va kamolat sari qo‘yilgan birinchi qadamdir;
- ruhni tarbiyalash va poklash izchil davom etsagina, yaxshi natijalarga erishish mumkin;

- tabib badanni davolashga kirishganidek, rahbar ham aholi orasidagi axloqiy bemorlarni davolashga kirishishi kerak» .

Demak, buyuk bobolarmizning o‘lmas merosi bugungi yoshlarning ma’naviy tarbiyasida va ayniqsa ularning milliy dunyoqarashi kengayishida bitmas-tuganmas xazinadir. Ularni ibrat-namuna qilib ko‘rsatish orqali yoshlar ongida quyidagi insonparvarlik fazilatlari yanada yuksaladi:- mardlik;- botirlik;- pahlavonlik;- mehnatsevarlik;- kattalarga hurmat va kichiklarga izzatda bo‘lishlik;- do‘stlik vamuhabbat tuyg‘ulariga sadoqatli bo‘lishlik va shu kabilar. Demak, inson kamoloti va uning yuksalishida yoshlarimiz ma’naviy tarbiyasi va ilmiy dunyoqarashi kengligi, ibrat-namuna muhim rol o‘ynar ekan. Shu sababli ham bugungi yoshlarimiz dunyoqarashini shakllantirish va yuksaltirishda ular ongiga millat, Ona tuproq, Ona Vatan, xalq va uning tarixiy ildizlari asosidagi boy milliy-ma’naviy merosimiz haqidagi ma’lumotlarni ta’lim-tarbiyaning barcha jabhalarida singdirib borishimiz lozim. Bu esa milliy tarbiyamizning tarixiy asoslarini belgilashni va ulardan bugungi ta’lim–tarbiya jarayonimizda moslarini tanlab, ibrat–namuna qilib ko‘rsatish ijobiy pedagogik samaralarni beradi.

An’analarimizni tiklash, ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan ma’naviy– marifiy, madaniy meroslarni avlodlarimizga bekami ko‘st yetkazib berish kabi muhim vazifalar o‘z ahamiyati jihatidan dolzarb bo‘lib qoldi. Ayniqsa, insoniyat

taraqqiyoti, ilm–fani va shaxs barkamolligiga muhim hissa qo‘shgan buyuk daholar, allomalarning ilmiy, ijodiy va badiiy merosini o‘rganishga alohida ehtiyoj yuzaga keldi. Bu ham ota-bobolarimiz sog‘lom turmush kechirishni asrlar davomida uqtirib kelganligidan va yosh avlodga har tomonlama mukammal ta’lim-tarbiya berish, kamolat sari yetaklash doimo dolzarb bo‘lganligidan dalolat beradi.

Abu Nasr Farobiy o‘z asarlarida insonni Xudoning tabiiy-moddiy hilqati sifatida voyaga yetkazish va bunda ilmiy asoslarga suyanish masalasini jiddiy ilgari suradi. Uning «Fozil odamlar shahri» asari inson tarbiyasida katta boy manba bo‘lib hisoblanib, u allaqachon mashhur bo‘lib ketgan. Shuning bilan birga uning «Fazilat, baxt va kamolat haqida» deb nomlangan asari ham tarbiya masalasida muhim asos bo‘lib hisoblanadi. Unda jumladan, shunday deyiladi: «Har bir inson boshidan komil bo‘lib tug‘ilmaydi, ammo tug‘ma ravishda o‘ziga xos ichki shuurga ega bo‘ladi va bushuur bilan bosqichma-bosqich komillikka jiddu jahd bilan intiladi».

Demak, tarbiya jarayonini tartibli, ya’ni bosqichmaqbosqich olib borilshishi lozim. Bunday dalilu isbotlarni ko‘plab keltirish keltirish mumkin. Asarlarni o‘rganish o‘quvchilarning ham og‘zaki, ham yozma nutqlarinio‘stirishda yordam beradi, xotiralarini mustahkamlaydi, ularning lug‘at boyligini asraydi. O‘qituvchi esa har bir o‘rgangan fikr qarashlarin tahlil qilar ekan mag‘zini chaqib, mazmuni- mohiyatini tushunishda o‘quvchilarga yaqindan yordam berishi zarur bo‘ladi.

Mutafakkirlarning xayotiga oid qarashlarida yuksak insoniy fazilatlar ko‘p talqin qilinganligi bois Abu Rayhon Beruniy adolat masalalarining keng yoritilishi,ahloq,ta’lim-tarbiya haqidagi qarashlarining ahamiyatiga alohida e’tibor berilgan. Ayniqsa Beruniyningquyidagi fikrlari - «Do‘stlar va xayrixohlar yomonni yaxshi qilib ko‘rsatishga, xalal beradiganni to‘sishga, go‘zallikni izhor etishga va yaxshiliklarni himoya qilishga tirishadilar;

- yaxshilik xislatlari quyidagilardir: to‘g‘rilik, taqvodorlik, o‘zini saqlash, dindorlik, odillik, kamtarlik, muloyimlik, siyosatbozlik va boshqarish ishlarida bilimdonlik, tadbirkorlik, to‘g‘ri taxmin qila bilish;

- sezgilar beshta bo‘lib, ular quloq bilan eshitish, ko‘z bilan ko‘rish, burun bilan hidlash, til bilan tatib va teri bilan tegib bilishdan iborat;
- kishi tabiati bilolmagan narsani bilishga moyil bo‘ladi».

Komillik inson shaxsini ulug‘lovchi, uning qadrini yuqori ko‘taruvchi muhim fazilat sifatida har bir shaxsda rivojlanishi zarur. Zero, bu fazilat jamiyatda tinchlik va farovonlikni ta’minlash, aholi o‘rtasida ahillik hamda o‘zaro yordamni qaror toptirishga yordam beradi.

Ulug‘ sohibqiron Amir Temur nafaqat o‘zbek xalqi, balki Markaziy Osiyo hududida yashovchi barcha xalqlarning tarixiy taraqqiyotini ta’minlashda ulkan hissasi bo‘lgan shaxslardan biridir. Amir Temur fenomeni nafaqat jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojini ta’minlashdagina aks etib qolmay, shu bilan birga yuksak ma’naviyatga ega shaxs timsoli sifatida ham namoyon bo‘ladi. Amir Temur ma’naviyatining eng ustuvor jihati uning davlat boshqaruvi hamda fuqarolarga bo‘lgan munosabatda ham adolatga tayanganligidir. Bu holat sohibqironning kundaliklarida qayd etilgan quyidagi fikrlarda ham o‘z tasdig‘ini topgan: “Har bir mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulmu sitam yo‘lini to‘sdim”, “Barcha ishlarda, bu ishlar qaysi o‘lka xalqiga taalluqli bo‘lmasin, hokimlarning adolat tomonida qattiq turishlariga buyruq berdim” [6, 172].

“Kuch adolatdadir”, “Rosti-rusti” (“Haqiqat – sihat-salomatlik, haqiqat – tartib, haqiqat – adolat”) shiorlarining Amir Temur faoliyatida yetakchi o‘rin tutganligi ham adolat sohibqiron faoliyatining asosiy mezoni bo‘lib kelganligidan dalolat beradi. Yoshlarninig ma’naviy madaniyatini shakllantirishda ham o‘ziga xos yo‘nalish bo‘la olishi lozim. Demak, umuminsoniy va ilmiy qadriyatlardan avvalo fan va ta’lim taraqqiyotida, kishilar turmush sharoitini yaxshilashda, oila kamoliga erishishda, jamoa manfaatlarini yuksaklikka ko‘tarishda, jamiyat taraqqiyoti saviyasini tezlashtirishda va davlatning iqtisodiy hamda ma’naviy-ma’rifiy qudratini yuksaltirishda foydalanish maqsadga muvofiq bo‘lib, bundan pirovard maqsadimiz xalq farovonligi, yurt tinchligi, Vatan taraqqiyotini o‘zida mujassam qilgan Ozod va obod Vatan qurishdan iborat.

XULOSA:

Buyuk bobolarmizning o‘lmas merosi bugungi yoshlarning ma’naviy tarbiyasidava ayniqsa ularning milliy dunyoqarashi kengayishida bitmas-tuganmas xazinadir. Asosan ezgulik va to‘g‘rilikning talqin qilinishi, ularni qiziqib mutoala qiladigan yoshlarimizga faqat ijobiy ta’sir ko‘rsatishi tabiiydir. Yoshlar ongiga shaxs ijodiy kamoloti bosqichlarini ilmiy, ma’naviy qadriyat sifatida singdirish ularni ijodiy kamolot sari intilishiga turtki bo‘ladi va natijada ular ijtimoiy faol shaxs bo‘lishga intiladi, olimlikni va komillikni havas qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Jadal rivojlanayotgan iqtisodiyot uchun zamonaviy kadr kerak” 5.08.2019 y. Videlselektor materiallari.
2. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» // Oliy ta’lim (me’yoriy huquqiy va uslubiy hujjatlar to‘plami). – Toshkent: 004. – 12 b.
3. Falsafa: qomusiy lug‘at. – Toshkent: Sharq, 004. – 476 b.
4. Yoqubov A. Sihat–salomatlik yili: mazmun va mohiyat.–Toshkent: 005.– 3b.
5. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 4 b.
6. Karimova S.S. The Role And Importance Of” Natural Sciences” In The

Development Of Understanding Of Nature In General Secondary Schools. http://scientists.uz/uploads/202206/B-43.pdf

7. Karimova, S. (2022). The Role And Importance Of" Natural Sciences" In The Development Of Understanding Of Nature In General Secondary Schools. Science and innovation, 1(B6), 14-218.

8. Karimova, Sevara. "Characteristics Of Natural Teaching Methodologиy."Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and socialsciences1.11(2021):737-740. https://cyberleninka.ru/article/n/characteristics-of-natural-teaching-methodologny.

9. Karimova Sevara "Didactic Features Of Development Of Nature Perception Skills Of Primary School Students"In volume 19, of Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching (EJLAT) April 023.

FORMATION OF CREATIVE THINKING CAPABILITIES OF STUDENTS OF PRE-SCHOOL EDUCATION ORGANIZATION BASED ON STEAM TECHNOLOGY.

Turakulova Malohat is daughter of Bahadir,

Teacher of the Department of Pedagogy of Gulistan State Pedagogical Institute

Gulistan State Pedagogical Institute

Jumabayeva Mokhira Abdukadirovna

Correspondence course "Pre-school education and upbringing".

1st stage student

Abstract: this article discusses the introduction of STRAM technology in preschool education, the importance of creative thinking in preschool children, the characteristics of creativity, the main characteristics of creative thinking, ways to develop creative thinking, and the necessary skills for developing creative thinking. held. Recommendations are also given on the formation of creative thinking abilities of students in the performance of the tasks given in the "Ilk Qadam" program.

Keywords: Preschool education, Concept, STEAM, creative thinking, creative thinking, logical thinking, First Step program, creativity, creativity, creativity, initiative

Annotatsiya: ushbu maqolada mktabgacha ta'limda STRAM texnologiyasini joriy etish, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda kreativ fikrlash qobiliyatining ahamiyati, kreativlikka xos xususiyatlar, ijodiy fikrlashning asosiy xususiyatlari, ijodiy fikrlashni rivojlantirish yo'llari, kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun zaruriy ko'nikmalar haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, "Ilk qadam" dasturida berilgan topshiriqlarni bajarishda tarbiyalanuvchilarning kreativ fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim, Konsepsiya, STEAM, kreativ fikrlash, ijodiy fikrlash, mantiqiy fikrlash, "Ilk qadam" dasturi, kreativlik, ijodkorlik, yaratuvchanlik, tashabbuskorlik.

Resolution PQ-4312 of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 8, 019 "On approval of the concept of development of the preschool education system of the Republic of Uzbekistan until 030" and a number of tasks have been defined, noting that they should be implemented based on the assessment of their readiness for general primary education, as well as

their social, personal, emotional, speech, physical and creative development. Among them, the following should be noted:

training children to lead a healthy lifestyle, training in gymnastics and active games, formation of interest in physical training and sports in children, physically healthy growing youth raising a generation;

to increase the level of artistic-aesthetic and musical upbringing and education of preschool children, to introduce the basics of STEAM education from an early age;

development of socio-emotional skills as a basis for the child's future success[1].

In the implementation of these tasks defined in the decision, every preschool teacher should be familiar with the STEAM educational technology, which is used as the most effective technology in the field of preschool education today, and be able to use it in their work. So, what is STEAM educational technology? How is it used in the educational process?

What is the STEAM educational system? If we expand this abbreviation, we get the following:

S – science

T – technology

E – engineering

A – art

M - math.

Do not forget that these directions are becoming the most popular in the modern world. Therefore, today the STEAM system is developing as one of the main trends. STEAM education is based on the application of a practical approach and the integration of all five areas into a single educational system.

How to implement STEAM education in preschool educational organizations? This is achieved by organizing project and experimental research activities. A prerequisite for successful performance is the creation of an up-to-date subject-space environment that matches the target devices. At the same time, the integration of the content of various activities of preschool children, intersection in the space of game manuals and materials, availability of equipment for independent activities, and the opportunity to demonstrate the results can be a unifying factor.

The modern world sets difficult tasks for education: preparing a child for life in the future society, which primarily requires special intellectual abilities aimed at working with rapidly changing information. Developing the ability to receive, process and apply the received information is the basis of the STEAM educational program.

STEAM - educational technology is always based on the project method based on the state of knowledge and artistic research, which is based on the acquisition of knowledge based on its practical experience and the subsequent application of the acquired knowledge in the priority areas of children's activities: play, design, knowledge and research activities with elements of technical creativity.

What is creativity?

Creative (eng. create) - to create, creativity (creative) - means the concepts of creator, creator and gives the meanings of the ability to produce new ideas and creativity.

Creativity means a person's creative ability to create new things and solve problems. Thanks to creative thinking, we invent new things, make scientific discoveries.

Characteristics of creativity:

- creativity;
- creativity;
- initiative;
- ability to demonstrate talent

MAIN CHARACTERISTICS OF CREATIVE THINKING:

✓ Inclination to new, unusual things.

✓ The desire to add new details to the existing implemented idea, to achieve more perfection by improving it.

✓ Courage to take risks.

✓ Willingness to face and overcome obstacles, whether it is the opinions of others or a difficult task.

✓ Tolerance for uncertainty.

Ways to develop creative thinking

In order to develop children's creativity, several things should be done:

Learning to think positively, because the fear of failure, mistakes (and the resulting loss of self-confidence) prevent you from achieving your goals, mistakes are also a stepping stone to victory.

Learning to focus on the problem to be solved.

CREATE TOGETHER! (make sculptures of non-existent animals and birds, draw pictures, write fairy tales).

Learn to imagine anything.

For example, what else can be made of ordinary paper, a lid of a pot with glue, a "hose"? How can you use it?

Explain to the student everything he asks. And ask him to explain what he understood.

Learn to see objects from different perspectives. Ask what different objects have in common. For example, a ballpoint pen and a home phone.

Name the different characters that can be contrasted. For example, glass and metal - car, plane, window, mobile phone, etc.

Merging the Incongruous. For example, Ruchka and “lesbian” - if you combine these things, what do you get?

Practical recommendation.

Using the item for other purposes.

Inventing as many and as many different uses as possible for a particular object.

Purpose: to develop non-standard thinking, which is necessary in the search for new ways to solve various problems.

Searching for an opposite solution.

Finding an existing solution to a problem, then trying to find good enough reasons not to do it.

Purpose: to develop creative thinking, to learn to find and prove the shortcomings of existing solutions, to teach to find effective solutions.

SKILLS NECESSARY TO DEVELOP CREATIVE THINKING

- ❖ Logical thinking.
- ❖ Forming assumptions.
- ❖ Finding logical connections between events, objects, and facts.
- ❖ Overcoming stereotypes.
- ❖ Making decisions in unfamiliar and non-standard situations.
- ❖ Finding the right knowledge and appropriate methods.

Because students in a STEAM learning environment can immediately apply what they learn, when they grow up and face different real-life problems, for example, whether it’s environmental pollution, climate change, etc. they understand that they need to rely on their knowledge of different disciplines and work together to solve them. It will not be enough to rely on the knowledge of one subject. Accordingly, the STEAM approach is also a way of thinking.

For example, in the 3rd week of October in the “Ilk Qadam” program, it is recommended to pass the topic “Non rizq-rozimi” in each age group[2]. During this training, we can ask students to make bread of different designs from plasticine or clay, together with providing information about types of bread, memorizing poems.

Students make bread of various shapes and decorations with a creative approach to the process.

As a result of paying great attention to the development of students' practical skills in STEAM education, their cooperation, creative ability develops, and their will is strengthened. Such knowledge and skills are the main task of education, and the entire education system strives for this.

Literature:

1. O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4312-sonli Qarori. 019-yil 8-may. https://lex.uz

2. Grosheva I.V. va boshqalar. Ilk qadam. O‘quv davlat dasturi. Takomillashtirilgan ikkinchi nashr. Toshkent-2022.

3. Maktabgacha ta’limda STEAM texnologiyasi. O‘quv-uslubiy majmua. Guliston-2022

4. Tatyana I.A., Fairuza M.S., Olga V.Sh. Formation of Design and Research Competencies in Future Teachers in the Framework of STEAM Education. Ilmiy maqola. **International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET) –** eISSN: 1863-0383. https://doi.org/10.3991/ijet.v15i02.11537

YOSHLARDA DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Abdullaeva Go‘zal Urinbaevna

Toshkent viloyati Angren shaxar XTB ga qarashli 19-umumiy o‘rta ta’lim maktabi amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Jahon va ilmiy tadqiqot ta’lim muassasalarida mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarni egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega bo‘lgan yoshlarni tarbiyalash bo‘yicha keng ko‘lamdagi ishlar amalga oshirilib, dunyoning turli mintaqalari va alohida davlatlarida destruktiv holatlarning kuchayishi natijasida yoshlar, ayniqsa, maktab o‘quvchilarining individual-psixologik va ijtimoiy rivojlanishida ijtimoiy muhit, yon-atrofdagilarning ta’sirini tadqiq qilish, o‘smir va o‘spirin yoshidagi o‘quvchilarda yuqori darajadagi asabiylik va qo‘zg‘aluvchanlik, o‘zgalar va yon-atrofdagilar bilan munosabatlarini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda.

Tayanch so‘zlar: tafakkur, ong, psixologik xizmat ko‘rsatish, mojaro va ziddiyatlar, tinch-farovon xayot

Bugungi kunda butun jahon taraqqiyotining hozirgi bosqichida insoniyat judda murakkab va ziddiyatli jarayonlarning mutatsiyasiga guvoh bo‘lmoqda. O‘zbekiston Respublikasida xalqimizning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy-madaniy hayotida ulkan yangiliklar sodir bo‘ldi. Eng muhimi, ong-tafakkurimiz o‘zgarib Vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligi yo‘lida xalqimizning shaxsiy va umummilliy maqsadlar mushtarakligiga, g‘oyaviy birlikka intilish hissi uyg‘ondi.

Davlatimizda olib borilayotgan oqilona siyosat yoshlar turmush tarzida, ma’naviyatida hamda ularning ruxiyatida ham chinakam ma’nodagi ijobiy o‘zgarishlar, ya’ni daxldorlik, jonkuyarli, bilimga chanqoqlik, mustaqil fikrga ega bo‘lish, har bir jarayonga o‘zining pozitsiya va munosabatini shakllantirishda o‘zgarishlar qildi.

Ma’naviy kamol topgan insonlargina barkamol jamiyat qurishlari mumkin, shuning uchun hozirgi kunda yoshlarga jamiyatning tarkibiy qismi va o‘ziga xos guruhi sifatida qarab, ularning har tomonlama rivojlanishi va shakllanish holatini shu jamiyat doirasida, uning ichki xususiyatlaridan kelib chiqib tahlil qilish darkor.

Yoshlar ijtimoiy ma’noda ham kuchli, ham zaif jihatlarni o‘zida mujassamlashtirgani uchun ularga, bir tomondan, ijtimoiy faollik, yuqori darajada ta’sirchanlik va yangiliklarga intiluvchanlik, ideallarga bo‘lgan ehtiyoj, olamni, borliqni ijodiy qayta qurishga tashnalik, qiziqqonlik xos bo‘lsa, ikkinchi tomondan mazkur yoshdagi psixologik va fiziologik o‘zgarishlar ularda sabrsizlik, bemulohaza tanqid qiluvchanlik, barcha narsani inkor etish jihatlarini yaqqol namoyon qiladi.

Yoshlar turmush tarzi - bu eng avvalo, uning real borliq tavsifi, ularning nimalarni bajara olishi mumkinligining tavsifi. Yoshlarning ichki dunyosi ularning turmush tarziga faol ta’sir ko‘rsatadi, shu bois yoshlar psixologiyasini, ichki dunyosini bilmay turib ularning hayot uslublarini bashorat qilib bo‘lmaydi.

Inson jamiyatda yashar ekan, unda o‘ziga xos o‘rin va mustaqil mavqe egallashga harakat qiladi. Bu yo‘lda intilish, layoqat va faollik namoyish etadi. Bu jarayonda to‘g‘ri yo‘ldan ozish, turli yot harakatlarga qo‘shilib qolish holatlari ham ming afsuski uchraydi. Shu ma’noda insonlarning jamiyatdagi o‘rni va turli ijtimoiy munosabatlarning tabiatini o‘rganuvchi soha - psixologiya alohida o‘rin egallaydi.

Ijtimoiy sog‘lom muhitni shakllantirish, yoshlar tarbiyasining ta’sirchan mexanizmlarini joriy etish, shaxsning ma’naviy kamol topishini psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlash, jamiyatda psixologik bilimlarni keng targ‘ib etish maqsadida barcha ta’lim muassasalrida davlat korxona va tashkilotlarida “psixologik xizmat ko‘rsatish” xonalari ajratilib unda malakali psixolog faoliyat olib borayapti.

Biroq, bizning mustaqil yuksalish natijalarimizni ko‘rolmaydigan, o‘z geopolitik maqsadlaridan kelib chiqib milliy ma’naviy qadriyatlarimizni qadrsizlantirishga, yoshlarimiz ruxiyatiga qaratilgan ichki va tashqi tahdidlar hamon davom etmoqda.

Butun insoniyatga tahdid solayotgan tashqi tahdidlardan xalqaro terrorizm va ekstremizm dunyo sivilizatsiyasining, davlatlararo integratsiyaning ashaddiy dushmaniga aylanib bormoqda. U tobora kengayib, jahondagi ko‘plab mamlakatlarga o‘zining salbiy ta’sirlarni ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoev “bugungi kunda dunyoning ayrim mintaqalarida tobora keskinlashib borayotgan qonli mojaro va ziddiyatlar, terrorizm va ekstremizm xavfi bizdan doimiy ogoh va hushyor bo‘lishni talab etmoqda” deb

ta’kidlashlarinining o‘ziyoq soha vakllari uchun o‘ziga xos signal va mazkur sohada qilinishi lozim bo‘lgan vazifalarni belgilab beradi.

Shu ma’noda, XXI asrni axborot, targ‘ibot asri desak, aslo mubolag‘a bo‘lmaydi. Zero, bu davrda ko‘z bilan ilg‘ab bo‘lmas qudratli targ‘ibot kuchlari, demokratik rivojlanishni izdan chiqaradigan, xalqlar va millatlar tinchligiga rahna soladigan xavf-xatar hamda tahdidlar bizni har tomondan qurshab turibdi. Afsuski, zamonaviy axborot texnologiyalari sohasidagi yutuqlardan yovuz maqsadlar yo‘lidan foydalanib, uni taraqqiyot kushandasiga aylantirayotgan kuchlar ham mavjud bo‘lib, ular o‘z sa’y-harakatlari bilan kishilarning tinch-farovon hayotiga daxl qilmoqda. Yangi kashf etilayotgan axborot hurujlari inson ongi va qalbiga tajovuz qilib, uning turmush tarzi, qarashlarini o‘zgartirishga intilmoqda. “Inson qalbi va ongini egallash uchun kurash xilma-xil g‘oyalar bilan qurollangan, turli manbalardan oziqlanadigan mafkuralarning asosiy maqsadlariga aylanmoqda”.

Mamlakatimiz yoshlarining qalbi va ongiga yot mafkurani singdirish uchun dushmanlarimiz bir qarashda beozor, go‘yo siyosatdan xoli tuyuladigan mafkuraviy vositalarga katta e’tibor bermokda. Jumladan, keyingi yillarda ko‘plab namoyish etilayotgan yengil-yelpi seriallar yoki jangarilik filmlari bunga misol bo‘ladi. Ma’lumki, bu filmlarni ko‘pchilik, ayniqsa yoshlar maroq bilan tomosha qiladi. Sir emas, anchagina odamlar tabiatida, xulq-atvorida mana shunday to‘polonlarga, agressivlikka moyillik paydo bo‘lishi o‘z-o‘zidan emas.

Bu taxdidlar, eng avvalo, oddiy insonlar, ayniqsa yoshlar qalbi va ongini zabt etishga, ularni o‘z milliy qadriyatlaridan, umumbashariy sivilizatsiya yutuqlaridan maxrum etishga, pirovard natijada yurtimizni qaram qilib olishga qaratilgan tajovuzkorlikning mafkuraviy shaklda namoyon bo‘lishidir.

Xalqimiz ayniqsa yoshlarimizni turli ichki va tashqi tahdidlardan asrash, jamiyatimiz a’zolarida mustahkam mafkuraviy immunitetni shakllantirish uchun, avvalo, ularni ongida, ularni psixologiyasida milliy g‘oya, milliy istiqlol mafkurasini to‘laqonli shakllantirishga va mazkur g‘oya va mafkuralarda boshchilik qilayotgan insonparvarlik, bunyodkorlik, daxldorlik kabi g‘oyalar bilan qurollantirish zarur bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - T.: “O‘zbekiston”, 017. - 488 bet.

2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz.-T.: “O‘zbekiston”, 017. - 592 bet.

3. Jabborov X.X “Uzluksiz ta’lim tizimida o‘quvchilarda mafkuraviy qarash” - ukuv kullanma. – T., 018 y

4.Nishonova Z.T. «Umumiy psixologiyasi» ukuv kullanma. – T., 016 y.

MEHNAT FAOLIYATIDA PSIXIK XUSUSIYATLAR

Abdullayeva Nilufar Mirzakulovna.
Toshkent viloyati Angren Shahar 7-umumiy o‘rta ta’lim maktabining amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Ma’lumki, kasb tanlash, kasbga yo‘naltirish haqida qanchalik fikr yuritmaylik, maxsus testlarni ishlab chiqmaylik, baribir hayotda kim bo‘lish kerakligini ota-ona ham bitiruvchi ham bilmaydi. Shuning uchun mehnat faoliyatda psixik xususiyatlarni o‘rganish har bir psixolog uchun zarurdir.

Tayanch iborlar: diqqat, attension xususiyat, mnemik xususiyat, xarakat xotirasi, xayol, obraz,ko‘rgazmali-obrazli tafakkur, xarakter, temperament.

Hozirgi kunda yoshlarimiz oldida turgan muhim vazifalardan biri o‘z imkoniyatlari, qiziqishlari, qobiliyatlariga mos kasbni tanlashdir. Biz maktab o‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirar ekanmiz albatta ularning psixologik xususiyatlarini ham inobatga olgan holda ish tutmoq zarur. Asosan quyidagi xususiyatga bo‘linadi:

Attension xususiyatlar “attention” – diqqat ma’nosini bildirib, mehnat faoliyatida diqqat xususiyatlari va turlarning aks etishi, qo‘llanishi, ijobiy va salbiy tomonlarini o‘rganadi. Diqqat psixik faoliyatni yo‘naltirishga ko‘ra va shaxs uchun ma’lum ahamiyatga ega ob’ekt ustida to‘planishdan iborat bilish jarayonidir. Yo‘naltirish deganda psixik faoliyatning tanlovchilik tabiati, ob’ektni ixtiyoriy va ixtiyorsiz tanlash tushuniladi. Tanlangan materialni saqlab va qo‘llab-quvvatlash hampsixik faoliyatning yo‘naltirilishidir. Diqqat ma’lum nerv markazlarining qo‘zg‘alishi va miyadagi boshqa nerv markazlarining tormozlanishi bilan bog‘liqdir. Bu esa ob’ekt uchun ahamiyatli bo‘lgan qo‘zg‘atuvchilarni ta’minlaydi. Har qanday yangidan yuzaga kelgan qo‘zg‘atuvchi agar yetarli darajada intensiv kuchlanishga ega bo‘lsa, tegishli qo‘zg‘alish jarayonini yuzaga keltiradi. Bu refleks Pavlov aytganidek “Bu nima” refleksi bilan ifodalanadi. Bu sodda turdagi diqqatning fiziologik asosidir. Diqqat assotsiatsiya yo‘li bilan eslash va uning yangilikdan farq qilmaydigan, lekin favqulodda alohida ahamiyat kasb etgan obektlarni idrok qilish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ivan Pavlov tomonidan kashf etilgan nerv jarayonlarining induksiya qonuni diqqatning fiziologik asoslarini tushunish uchun ahamiyatlidir. Mana shu qonunga muvofiq mehnatfaoliyatida bosh miya po‘stining bir joyida maydonga kelgan tormozlanish jarayonlari boshqa joylarida kuchli qo‘zg‘alish jarayonlarini yuzaga keltiradi. Ayni shu payt miya po‘stida qo‘zg‘alish uchun optimal va nihoyatda qulaylik bilan harakatlanuvchi biror kuchli qo‘zg‘alish manbai bo‘ladi. Faoliyatning barcha turlarida diqqatning bu holati yuzaga kelishi shart. A.Uxtomskiy tomonidan ilgari surilgan dominantlik tamoyili ham mehnat faoliyatida zarur bo‘ladigan attension xususiyatlardan biridir.

Mnemik xususiyatlar mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan xotira xususiyatlaridir. Individning o‘z tajribasida esda olib qolishi va keyinchalik uni ya’na esga tushirishi – xotira deb ataladi. Xotira mehnat psixologiyasi fanining ta’rifi bo‘yicha atrof-muhitdagi voqelik, narsa va hodisalarni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va aktiv holda, produktiv va reproduktiv tarzda, verbal va noverbal shaklda, mantiqan va mexanik yo‘l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qayta esga tushirish, unutish hamda tanish hissiyotlaridan iborat psixik jarayon. Alohida va umumiylik namoyon qiluvchi ijtimoiy hodisa, barcha taassurotlarni ijobiy qayta ishlashga yo‘naltirilgan mnemik faoliyatdir. Samarali xotira kishining iroda sifatlariga ham bog‘liq. Kuchsiz, irodasiz, ishyoqmaskishilar har doim yuzaki va yomon xotirlaydilar.

Esda olib qolish nerv tizimining egiluvchan, o‘zgaruvchan qo‘zg‘atuvchilar ta’sirida iz tarzida qoldirish imkoniyati tufayli yuzaga keladi. Har qanday insonning miyasi egiluvchanlik xususiyatiga ega bo‘lib, uning darajasi har xil bo‘ladi. Mehnat faoliyatining sifati miyaning

faolligi va turli faoliyatga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq ravishda rivojlanadi. Atrofni o‘rab olgan borliqni faol biluvchi kishi o‘z miyasi faoliyatini to‘xtovsiz kuchaytiradi. Shu bilan birga uning egiluvchanlik darajasini oshiradi. Miya egiluvchanligining vaqtincha pasayishiga, xotira samarasining susayishiga ba’zi paytda odamning toliqishi sabab bo‘ladi. Mehnat faoliyati psixorelaksatsiyasini yo‘lga qo‘yish mnemik xususiyatlarni tiklaydi. Insonning mnemik xususiyatlari yoshi o‘tishi bilan susayadi. Miya egiluvchanligining ko‘rsatkichi bosh miya po‘stlog‘ida muvaqqat nerv aloqalarini tezlikda vujudga kelishi, davomli saqlanishi va ularning tez, oson jonlantirilishi hisoblanadi. Mehnat jarayonida xotiraning assotsiatsiyalash xususiyati yuz beradi. Assotsiatsiya bizning xotiramizda mustahkamlangan va ongimizda qayd qilingan ayrim narsalarning o‘zaro bog‘lanishidir. Mehnat obuekti (ishchi) biror buyumni esda olib qolish, boshqa buyumlar bilan bog‘lash orqali o‘z ishini amalga oshiradi. Akademik I. Pavlovning assotsiatsiyalar haqidagi fikri: “Muvaqqat nerv bog‘lanishlari hayvonot olamida va bizning o‘zimizda ham bo‘ladigan eng umumiy fiziologik hodisadir. Shu bilan birga u psixik hodisa hamdir. Turli-tuman harakat, taassurot yoki harf, so‘z, fikrlar o‘rtasida paydo bo‘ladigan bog‘lanishlar assotsiatsiyalar deb ataladi”.

Imajinitiv xususiyatlar “image” so‘zidan olingan bo‘lib, insonning mehnat faoliyatida obrazli tafakkur yuritishi tushuniladi. Har qanday mehnat faoliyatida imajinitiv xususiyatlar ishtirok etadi. Ishlab chiqarish va mehnatning boshqa turlarida xayol jarayonining yuzaga kelishi mahsulot yaratishga sabab bo‘ladi. Imidj – obraz, tasavvur yoki g‘oya shaklida yangi narsaning yaratilishi, ong faoliyati, ya’ni ilgari idrok qilinmagan narsalarning obrazlarini mavjud tasavvurlar asosida miyada yaratishda ifodalangan faoliyatdir.

Ma’lumki, kasb tanlash, kasbga yo‘naltirish haqida qanchalik fikr yuritmaylik, maxsus testlarni ishlab chiqmaylik, baribir hayotda kim bo‘lish kerakligini ota-ona ham bitiruvchi ham bilmaydi. Shu bois, bu muammoni samarali hal qilish maqsadida psixologlar quyidagi tavsiyalarga amal qilish zarurligini ta’kidlaydilar:

1. O‘zingni sinab ko‘r.
2. Bilimlaringizni kengaytiring.
3. Kasblar bilan yaxshiroq tanishib chiqing.
4. o‘z xohishlaringizni tizimlashtiring.
5. So‘zdan amalgacha.
6. zaxira aerodromi.
7. Qaror faqat mustaqil ravishda amalga oshiriladi.
8. Kasb tanlashda oilaviy an’anani davom ettirish shart emas.

Zero, bugunning yoshlari nafaqat O‘zbekiston balki dunyo hamjamiyatida o‘z o‘rnini topishi, xalqaro hamkorliklarda yurtimiz rivoji uchun beminnat hissasini qo‘sha oladigan ilm egalari bo‘lmog‘i lozim. Chunki biz ma’naviyati, madaniyati yuksak bo‘lgan ajdodlar avlodi ekanmiz, biz bilan doimo xalqimiz faxr va iftixor tuyg‘ularini his etmog‘i joizdir.

Fodalaniladigan adabiyotlar:

1.Ivanov P.I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. T., 010.
2.Nishonova Z.T. Psixodiagnostika. T., 018.
3.Rogov Ye. Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa. M., 1999.
4.Qodirov E.Q. Mehnat psixologiyasi fanidan ma’ruzalar matnlarito‘plami.– Termiz, 013.

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В РАМКАХ ОБРАЗОВАНИЯ

Бибик Елена Александровна
Ассистент, Казанский (Приволжский) Федеральный Университет
liquetani@gmail.com

Аннотация: в статье отражены теоретические предпосылки развития интердисциплинарности в образовательном процессе, проанализированы определения «интердисциплинарности», разнящиеся пониманием содержания. Раскрыто единство функций обучения в условиях интердисциплинарности. Рассматривается целостность, взаимосвязь и единство знаний, разносторонняя образованность личности через интердисциплинарность в образовательном процессе. Представлены выводы, сделанные в результате обобщения итогов анализа специальной литературы о том, что интердисциплинарность в образовании способствует как формированию активной позиции обучающегося в процессе обучения, так и реализации основных идей и методов педагогики.

Ключевые слова: интердисциплинарность, развитие личности, междисциплинарность, интердисциплинарные методы обучения, проектное обучение, проблемное обучение, мультимодальное обучение, трансдисциплинарное обучение.

Abstract: the article reflects the theoretical prerequisites for the development of interdisciplinarity in the educational process, analyzes the definition of “interdisciplinarity” with different understanding of the content. The unity of learning functions in the conditions of interdisciplinarity is revealed. Integrity, interrelation and unity of knowledge, versatile personality development through interdisciplinarity in the educational process are considered. The conclusions, made as an outcome of special literature analysis generalization, concerning the fact that interdisciplinarity in education promotes both formation of the student’s active position in the process of learning and realization of the main ideas and methods of pedagogy, are presented.

Keywords: interdisciplinarity, personality development, interdisciplinarity, interdisciplinary teaching methods, project-based learning, problem-based learning, multimodal learning, transdisciplinary learning.

Согласно Федеральному закону “Об образовании в Российской Федерации” от 9 декабря 012 года № 73-ФЗ (в редакции от 31 декабря 020 года),

цели образования:

- развитие личности гражданина, обеспечение ее свободного выбора жизненного пути и профессии, формирование духовных и нравственных ценностей личности;

- подготовка квалифицированных специалистов с учетом потребностей рынка труда и социально-экономического развития России;

- обеспечение равных возможностей получения образования для всех граждан вне зависимости от социального и материального положения, места жительства, возраста, здоровья, национальности и других факторов;

задачи образования:

- создание условий для развития интеллектуальных, творческих, физических и духовных способностей личности;

- формирование общей культуры, включая знание и уважение к культуре истории России, российскому государству, российской многонациональной культуре, а также к культуре других народов мира;

- формирование навыков межличностного общения, гражданской и социальной ответственности, правовой культуры и правосознания;

- обеспечение возможности получения разного уровня образования в соответствии с потребностями личности, требованиями рынка труда и социально-экономического развития России;

- развитие науки, техники и инноваций, повышение качества и эффективности образования;

- сохранение и развитие российской языковой и культурной идентичности, сохранение и укрепление межнационального согласия и территориальной целостности Российской Федерации.

В Федеральном законе “Об образовании в Российской Федерации” от 021 года нет явного упоминания о тенденциях к интердисциплинарности в образовании. Однако, в законе говорится о необходимости формирования у обучающихся универсальных учебных действий, таких как анализ, синтез, оценка, самостоятельность и других, которые, в свою очередь, могут быть развиты через интердисциплинарные проекты и задания. Также в законе отмечается важность развития критического мышления и способности к креативности, что также может быть достигнуто через использование интердисциплинарных методов обучения.

Таким образом, хоть и нет прямого упоминания о тенденциях к интердисциплинарности, Федеральный закон “Об образовании в Российской Федерации” от 021 года выделяет важность формирования универсальных учебных навыков и развития критического мышления, что может способствовать использованию интердисциплинарных методов обучения [7].

Термин “интердисциплинарность” (interdisciplinarity) появился в научном обороте в середине XX века, и был первоначально использован в контексте научно-исследовательской работы. Например, в 1954 году американский социолог Уильям Й. Гуд (William J. Goode) использовал термин “интердисциплинарность” (interdisciplinary) в своей статье “The Theoretical Importance of Interdisciplinary Studies” (“Теоретическое значение междисциплинарных исследований”), опубликованной в журнале “Social Forces” [15, 303-310].

Другим пионером в использовании термина “интердисциплинарность” был американский ученый Джулиан Хук (Julian Huxley), который использовал его в своей работе “The Future of Biology” (“Будущее биологии”), опубликованной в 1959 году [16].

С тех пор термин “интердисциплинарность” стал широко используемым в научной литературе и общественном дискурсе.

Понятия “интердисциплинарность” и “междисциплинарность” имеют схожие идеи, однако имеют некоторые различия в своем понимании.

Междисциплинарность (multidisciplinarity) - это сотрудничество между специалистами из разных научных дисциплин, которые работают над решением общей

задачи, не связанной напрямую с их предметной областью. В этом случае каждый специалист остается в своей дисциплине и вносит вклад в общий проект в соответствии с его экспертизой. Это позволяет обеспечить более широкий охват проблемы и решить ее комплексно [6, 73-79].

Интердисциплинарность (interdisciplinarity) - это более глубокое сотрудничество, где специалисты из разных научных дисциплин работают в тесном контакте друг с другом, чтобы разработать новый подход или теорию, которые не могут быть реализованы в рамках одной дисциплины. Интердисциплинарные исследования предполагают интеграцию различных дисциплин и перенос знаний и методов из одной области в другую для создания новых знаний и решения сложных проблем [20].

Таким образом, в отличие от междисциплинарности, интердисциплинарность предполагает более тесное взаимодействие и совместную работу между специалистами разных дисциплин.

Существует множество подходов к определению понятия “интердисциплинарность” среди разных зарубежных исследователей. Некоторые из них:

1. Джули Кляйн (Julie Thompson Klein) в своей работе “Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice” определяет интердисциплинарность как “взаимодействие двух или более дисциплин, которое создает новые знания или пересматривает существующие концепции и теории” [19].

2. Уильям Ньювэл-Смит (William Newell-Smith) в своей статье “Interdisciplinary Education and the Professions” объясняет интердисциплинарность как “область, в которой несколько дисциплин взаимодействуют, чтобы решить проблему или создать новое знание” [23, 382-386].

3. Ричард Брайант (Richard Bryant) и Дэвид Фултон (David Fulton) в своей работе “Interdisciplinary Approaches to Curriculum: Challenges and Opportunities” заявляют, что интердисциплинарность может быть определена как “интеграция двух или более дисциплин в единый учебный курс, где каждая дисциплина вносит вклад в формирование общих знаний и навыков” [11].

4. Жан-Поль Бальте (Jean-Paul Baltes) в своей статье “Interdisciplinarity: A Common Ground for Science and Technology Education” характеризует интердисциплинарность как “системный подход к решению проблем, который предполагает объединение различных областей знания” [8, 614-2620].

Среди российских исследователей существует также несколько подходов к определению понятия “интердисциплинарность”.

Некоторые из них можно найти в следующих источниках:

1) И. Ю. Гладкова, Е. И. Крутикова и И. А. Трофимова в статье “Интердисциплинарность в научных исследованиях” рассматривают концепцию интердисциплинарности в научных исследованиях. Авторы определяют интердисциплинарность как процесс взаимодействия научных дисциплин, основанный на использовании их методов, понятий и теорий для решения сложных проблем. Также указывается, что интердисциплинарность предполагает переход от автомизированных наук к комплексному видению мира и объединению различных дисциплин в целостную систему знаний. В статье приводятся примеры интердисциплинарных исследований в области социологии [2, 56-265].

2) В статье И. В. Гавриловой и Л. В. Степановой “Междисциплинарность и интердисциплинарность: сравнительный анализ понятийных подходов” рассматривается сравнительный анализ понятийных подходов к интердисциплинарности и междисциплинарности. Авторы указывают на то, что оба понятия используются в научном дискурсе, но имеют различия в содержании. Интердисциплинарность предполагает пересечение границ между дисциплинами с целью создания новых знаний, тогда как междисциплинарность означает сотрудничество и взаимодействие между дисциплинами без создания новых знаний. Авторы также отмечают, что интердисциплинарность - более сложное понятие, чем междисциплинарность, так как она подразумевает сотрудничество не только между различными дисциплинами, но и между различными областями знания и профессиональными сообществами [1, 51-53].

3) В статье “Интердисциплинарность: опыт и перспективы развития” В. Н. Иванов, А. Л. Савин и Н. И. Пичугина обсуждают концепцию интердисциплинарности и ее роль в современном образовании и науке. Авторы рассматривают проблемы, связанные с терминологией и определением понятия интердисциплинарности, а также дают примеры практического применения интердисциплинарного подхода в научных исследованиях. Особое внимание уделяется необходимости развития интердисциплинарных связей между различными областями знания и созданию междисциплинарных научных коллективов [3, 58-74].

4) В статье “Интердисциплинарность в современной науке: проблемы и перспективы” авторы Н. В. Кузнецова и Е. М. Каменева обсуждают проблемы и перспективы развития интердисциплинарных исследований в современной науке. Авторы отмечают, что интердисциплинарные исследования являются необходимыми для решения сложных проблем, требующих комплексного подхода и объединения знаний и методов из разных научных областей. Они также отмечают, что интердисциплинарность может привести к развитию новых научных дисциплин и направлений, а также способствовать инновациям и развитию экономики. Однако, авторы также указывают на некоторые проблемы, связанные с интердисциплинарными исследованиями, такие как сложность взаимодействия разных научных областей, различия в терминологии и методах исследования, и необходимость развития новых форм организации научной работы [4, 8-34].

В этих исследованиях обсуждаются различные аспекты понимания интердисциплинарности, такие как ее цели, задачи, формы, методы и т.д. В целом, российские исследователи в своих определениях акцентируют внимание на том, что интердисциплинарность предполагает взаимодействие различных наук и дисциплин в рамках единого исследовательского процесса.

Интердисциплинарное обучение - это подход к образованию, который объединяет различные дисциплины в одном учебном курсе, чтобы создать более целостное и глубокое понимание темы. Это означает, что учебный материал не рассматривается изолированно, а в контексте его связей с другими областями знаний.

Применение интердисциплинарных методов обучения может быть эффективным способом повышения уровня образования, так как он позволяет студентам осваивать не только знания в конкретной области, но и развивать навыки критического мышления,

решения проблем и коммуникации, которые необходимы для успешной работы в различных сферах жизни.

Интердисциплинарное обучение может быть применено во многих областях знаний, например, в науке, социологии, искусстве, медицине, экономике и др. Каждая область имеет свой собственный подход к интердисциплинарному обучению, но общая идея заключается в том, чтобы создать связь между различными дисциплинами, расширить понимание их взаимодействия и применения в реальном мире.

Примеры интердисциплинарных методов обучения могут включать в себя проектные работы, коллективные исследования, дискуссии, симуляции и многие другие известные в наше время методы и приёмы.

Ниже приведены цитаты из некоторых источников, в которых авторы рассматривают интердисциплинарные методы обучения:

1. “Интердисциплинарный подход может использоваться для объединения разных предметных областей в единую учебную программу. Это может быть полезно, когда нужно обучать учащихся сложным концепциям, которые охватывают несколько дисциплин. Также интердисциплинарный подход может использоваться для разработки уроков, которые объединяют элементы разных предметных областей” [22, 37-252].
2. “Интердисциплинарные программы обучения являются эффективными, потому что они позволяют учащимся использовать свои знания из разных дисциплин для решения сложных проблем и задач. Это также помогает развить у них умения критически мыслить, анализировать и принимать решения” [10, 153-169].
3. “Интердисциплинарное обучение может быть полезным для студентов, поскольку оно помогает им увидеть связи между разными предметами и областями знания, которые они изучают. Это может помочь им лучше понимать мир вокруг себя и развивать у них широкий кругозор” [12, 120].

Интердисциплинарные методы обучения широко применяются в зарубежных и российских образовательных учреждениях. Некоторые из них включают:

- Проектное обучение - метод, который подразумевает решение конкретной задачи или проблемы, объединяя элементы разных дисциплин. Проектное обучение способствует развитию у учащихся критического мышления и способности к командной работе [18, 1-15].

- Интеграция дисциплин - метод, который заключается в объединении знаний и умений из разных дисциплин в единый учебный курс. Интеграция дисциплин помогает учащимся понимать, как знания из разных областей связаны между собой и как их можно применять на практике [13, 91-309].

- Проблемное обучение - метод, подразумевающий решение сложных проблем, которые могут охватывать несколько дисциплин. Проблемное обучение помогает развивать учащимся способности к критическому мышлению, анализу и решению проблем [24, 3-10].

- Мультимодальное обучение - метод, при котором используются различные виды представления информации, такие как тексты, изображения, аудио- и видеофайлы. Мультимодальное обучение способствует более глубокому пониманию учащимися материала и развитию их способности к критическому мышлению [17, 35-251].

- Трансдисциплинарное обучение - это подход к обучению, который преодолевает границы между дисциплинами и объединяет их в единую систему, чтобы решать сложные проблемы в науке и практике. Этот подход включает в себя сотрудничество между учеными, образовательными учреждениями и представителями индустрии и общества.

В зарубежных исследованиях можно найти много примеров трансдисциплинарного обучения, таких как работа в области здравоохранения, экологии и многих других. В России также проводятся исследования в этой сфере, в том числе в области гуманитарных наук и социальных исследований.

Примеры исследований и практик трансдисциплинарного обучения:

- Доклад Комиссии ЮНЕСКО “Образование в 1 веке: Видение и действия” содержит рекомендации по интеграции образования, науки и технологий, что отражает принципы трансдисциплинарного обучения [25].

- В статье “Transdisciplinary Approach in Education and Research” исследователи Kostina K. и Sokolova T. описывают трансдисциплинарное обучение как метод, который объединяет дисциплины и пересекает границы между науками [21, 35-247].

- В статье “Трансдисциплинарность в социально-гуманитарных исследованиях” российские исследователи Кузнецова И. Ю. и Набиева И. М. рассматривают практики трансдисциплинарного обучения в гуманитарных науках и общественных исследованиях [5, 142-148].

- В статье “Transdisciplinary Sustainability Science: Practical Challenges and Opportunities” исследователи Gibbons M., Limoges C., Nowotny H., Schwartzman S., Scott P. и Trow M. описывают методы трансдисциплинарного обучения, используемые в исследованиях устойчивого развития [14].

- В статье “Teaching for Transdisciplinary Competencies in Higher Education” авторы Beckett D. и Mulcock J. описывают, каким образом вузы могут использовать трансдисциплинарное обучение для развития компетенций у студентов [9, 30-247].

Таким образом, интердисциплинарные методы обучения, такие как трансдисциплинарное обучение, интеграция дисциплин, проектное обучение, проблемное обучение и мультимодальное обучение, получают все большее распространение в современном образовании как в зарубежных, так и в российских вузах. Они помогают студентам развивать навыки, необходимые для решения сложных задач в различных сферах жизни и работы, а также обеспечивают более глубокое понимание предмета, привлекая знания и методы из различных областей.

Однако следует учитывать, что применение интердисциплинарных методов обучения требует определенного уровня организации и координации со стороны учебных заведений, а также подготовки соответствующих учебных программ и квалифицированных преподавателей, преодоление сопротивления со стороны студентов, необходимость пересмотра традиционных подходов к оценке знаний и т.д.

Тем не менее, интердисциплинарные методы обучения могут помочь студентам лучше понимать взаимосвязь различных дисциплин, развивать универсальные навыки, критическое мышление, аналитические и коммуникативные навыки, а также творческий подход к решению проблем. Также отмечается, что интердисциплинарное обучение позволяет студентам рассматривать проблемы с разных точек зрения и находить новые, более эффективные способы их решения. В результате, такие методы обучения могут

помочь выпускникам университетов лучше подготовиться к современным вызовам в различных сферах жизни и работы. Очевидно, что использование интердисциплинарных методов обучения в рамках образования может быть полезным для развития навыков, необходимых для достижения успешной карьеры и участия в решении сложных проблем современного общества.

Список использованной литературы:

Гаврилова И. В. Междисциплинарность и интердисциплинарность: сравнительный анализ понятийных подходов [Текст] / И. В. Гаврилова, Л. В. Степанова // Молодой ученый, 015. – № 3. – С. 51-53.

Гладкова И. Ю. Интердисциплинарность в научных исследованиях [Текст] / И. Ю. Гладкова, Е. И. Крутикова, И. А. Трофимова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология, 018. – Т. 17. – № . – С. 56-265.

Иванов В. Н. Интердисциплинарность: опыт и перспективы развития [Текст] / В. Н. Иванов, А. Л. Савин, Н. И. Пичугина // Образование и наука, 017. – № 6. – С. 58-74.

Кузнецова Н. В. Интердисциплинарность в современной науке: проблемы и перспективы [Текст] / Н. В. Кузнецова, Е. М. Каменева // Вестник Челябинского государственного университета, 015. – № 33. – С. 8-34.

Кузнецова И. Ю., Набиева И. М. Трансдисциплинарность в социально-гуманитарных исследованиях. Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология, 019. – №46. – С. 142-148. https://doi.org/10.17223/1998863X/46/14.

Резерфорд М. Междисциплинарность и интердисциплинарность: новые подходы к исследованиям. Высшее образование в России, 017. – №12. – С. 73-79.

Федеральный закон “Об образовании в Российской Федерации” от 9 декабря 020 года N 73-ФЗ. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/.

Baltes J. P. Interdisciplinarity: A common ground for science and technology education. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 013. – №106, – P. 614-2620.

Beckett D., Mulcock J. Teaching for transdisciplinary competencies in higher education. Journal of Transformative Education, 013. – № 11(4). – P. 30-247. doi:10.1177/1541344613484325.

Bowers J., Paterson, J., Mousley, J. Developing interdisciplinary learning in higher education: a systematic review. Higher Education Research & Development, 020. – № 39(1). – P. 153-169.

Bryant R., Fulton D. Interdisciplinary approaches to curriculum: Challenges and opportunities. Sage Publications, 010.

Cohen N. Interdisciplinary Learning Benefits Students. The Science Teacher, 015. – № 82(6). – P. 120.

Darling-Hammond L. “Teacher education around the world: What can we learn from international practice?” European Journal of Teacher Education, 017. – № 40(3). – P. 91-309.

Gibbons M., Limoges C., Nowotny H., Schwartzman S., Scott P., Trow M. The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies. Sage, 1994.

Goode W. J. The theoretical importance of interdisciplinary studies. Social Forces, 1954. – № 33(4). – P. 303-310. https://doi.org/10.2307/2573084.

Huxley J. The Future of Biology. New York: Mentor Books, 1959.

Jewitt C. “Multimodal methods for researching digital technologies in education.” In Digital Methods for Social Science Palgrave Macmillan, Cham, 019. – P. 35-251.

Kirschner et al. “Do learners really know best? Urban legends in education.” Educational Psychologist, 018. – № 53(1). – P. 1-15.

Klein J. T. Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice. Wayne State University Press, 1990.

Kockelmans J. J. Interdisciplinarity and higher education. University of Alabama Press, 1993.

Kostina K., Sokolova T. Transdisciplinary Approach in Education and Research. Journal of Social Studies Education Research, 021. – № 12(2). – P. 35-247. https://doi.org/10.17499/jsser.886231.

Mehan H. Interdisciplinary Teaching and Learning. In J. L. Neal & C. A. Hayes (Eds.), Handbook of Research-Based Practices for Educating Students with Intellectual Disability. Routledge, 019. – P. 37-252.

Newell-Smith W. Interdisciplinary education and the professions. Journal of Education for Business, 1984. – № 60(7). – P. 382-386.

Savery J. R. “Overview of problem-based learning: Definitions and distinctions.” Interdisciplinary Journal of Problem-based Learning, 015. – № 1(1). – P. 3-10.

UNESCO. Learning: The treasure within. Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century. Paris: UNESCO, 1998. Retrieved from http://www.unesco.org/education/pdf/LEARNING.PDF.

“SIFATLI TA’LIMNI TASHKIL ETISHDA TABIIY-ILMIY DUNYOQARASHNI RIVOJLANTIRUVCHI SCIENCE-LABORATORIYALARNING NAZARIY ASOSLARI”

Nodira Mirzaeva Abduxamidovna
doktorant. p.f.f.d., v.b. dots. Guliston davlat universiteti
nodirabegim.2018@mail.ru

Annotatsiya: maqolada tabiiy ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda biologik va tabiiy fanlarga doir bilimlar zaruriyati asoslangan bo‘lib, o‘quvchilar tabiiy savodxonligini rivojlantirishda amaliy tajribalar dolzarb ekanligi yoritilgan. Tabiiy savodxonlik asosan tabiiy fanlar doirasida shakllantirilib, amaliy – kreativ tajribalar va laboratoriya ishlari asosida mustaxkamlanishi ta’kidlangan. Maqola o‘quvchilarning tabiiy ilmiy dunyoqarashini rivojlantiruvchi Science-laboratoriyalar tashkil etish va ularning xalq ta’limi tizimidagi zaruratiga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: Science-laboratoriyalar, tabiiy savodxonlik, sifatli ta’lim, tabiiy-ilmiy dunyoqarash, biologiya, tabiiy fanlar, tibbiy savodxonlik, kreativlik, ijodkorlik.

Abstract: the article is based on the need for knowledge of biological and Natural Sciences in the formation of a natural scientific worldview, and it is noted that practical experiments are relevant in the development of natural literacy of students. It is emphasized that natural literacy is formed mainly within the framework of Natural Sciences and is integrated on

the basis of practical – creative experiments and laboratory work. The article is devoted to the creation of Science-laboratories that develop the natural scientific worldview of students and their need in the system of public education.

Keywords: Science-laboratories, natural literacy, quality education, natural-scientific worldview, biology, natural sciences, medical literacy, creativity, creativity.

Kirish. Yuqori sifatli ta’lim - taraqqiyotning kuchli drayveri hamda qashshoqlikni kamaytirish va sog‘liqni saklash, gender tengligi, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashning eng kuchli vositalaridan biri. Bolalar bilim olib, muvaffaqiyat qozonsa, ular o‘z hayotini va o‘z mamlakatini o‘zgartiradigan kattalarga aylanadilar.[2]

Mamlakatimizda kimyo va biologiya fanlarini rivojlantirish, ushbu yo‘nalishlarda ta’lim sifati va ilm-fan natijadorligini oshirish ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyot, davlat dasturining ustuvor vazifalari qatorida belgilandi. Insoniyat paydo bo‘lgandan buyon tabiatni o‘rganish, uni isloh qilish juda muhim qadriyat sifatida rivojlanib kelgan. Zero, tabiat - tabiiylik tushunchalari butun olamni, borliqni va jamiyat kelajagining asosini tashkil qiladi. Insoniyat ko‘p ming yillik tarixiy taraqqiyoti davomida, tabiiy - ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, jamiyatni rivojlantirishda ta’lim, ilm va hunardan samarali vosita mavjud emasligining yaqqol dalili sanaladi.

Yangi O‘zbekiston ta’lim tizimi maktab fanlarini o‘qitishda zamonaviy metod va texnologiyalar zaruratini taqazo etmoqda. Ayniqsa bu borada tabiiy fanlarni o‘qitishda faqat nazariya bilan cheklanmay, amaliy va laboratoriya darslarini ham soatlarga ko‘proq vaqt ajratish amaliy tajribalarning ko‘payishiga sabab bo‘lmoqda. Bunda ayniqsa 1-6 sinflar doirasida “Tabiiy fanlar”ning o‘qitilishi o‘quvchilarda keng dunyoqarashni, atrof-tabiatga bo‘lgan qiziquvchanlik, salomatlikni saqlashga doir bilimlarni shakllanishiga asos bo‘lmoqda. O‘quvchilarning amaliy tajribalar asosida tabiiy savodxoniligini shakllantirishda Science-laboratoriyalarning o‘rni beqiyos.

Metodologiya. Hozirgi vaqtga kelib dunyoning rivojlangan ilg‘or davlatlari tomonidan dasturlar ishlab chiqilgan bo‘lib, Avstraliya, Angliya, Shotlandiya, AQSH kabi davlatlar o‘z milliy ta’lim dasturlarining asosini Steam ta’limiga binoan tashkil etgan bo‘lib, bunda tabiiy fanlarni o‘qitish quyi, o‘rta va oliy ta’lim tizimi uchun o‘quv rejalari va dasturlarini asosini tabiiy fanlar va uning integratsion ko‘rishi Steam yondashuvga asoslangan ta’lim tashkil etadi.

Dunyo tan olgan tabiiy fanlarni o‘qitish dasturlarining asosi tabiiy fanlardan iborat bo‘lib, science - steam ta’limiga etishishda etakchi negizi hisoblanadi. Jahon hamjamiyati kreativ fikrlaydigan, mustaqil va intellektual yoshlarni tarbiya qilishda science – tabiiy fanlarning o‘rni beqiyo. Science tajribalarga asoslangan tabiiy fanlarni o‘qitish metodikasida o‘quchilarda tabiiy-ilmiy savodxonlikning kuchli shakllanishi jahon tajribalarida o‘z isbotini topmoqda. Yil sayin tabiiy (science) fanlarni o‘qiydigan o‘quvchilar soni va ilmiy-ijodiy tadqiqotlar o‘tkazishning maktab va ta’lim muassasalari imkoniyatidan kelib chiqib har doim ham amalga oshirib bo‘lmasligini e’tiborga olib, bunday ilmiy-ijodkorlik markazlariga zarurat kuzatilmoqda.

Science laboratoriyalarda tabiiy fanlarni amaliy tajribalar, mustaqil tadqiqotlar o‘tkazish imkoniyatini yaratish, amaliyotni nazariya bilan bog‘lash orqali o‘rganishda o‘quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligi rivojlanadi, olamning yaxlit, ajralmas, bir butunligini anglaydi, ilmiy dunyoqarashi shakllanadi, tadqiqotchilik ko‘nikmalari rivojlanadi, kasbiy ixtisoslashuv bo‘yicha dastlabki tasavvur paydo bo‘ladi.

Science laboratoriyada o‘quvchilar tirik va o‘lik organizmlarni tadqiqotchi sifatida o‘rganadilar, o‘simlik, hayvonot olami, ularning tarqalishi, tirik tuzilmalar, ekologik savodxonlik va tabiatni asrash ko‘nikmalari tez tibbiy yordam berish va sog‘lom turmush tarzi, arxeologiya va geoxronologiya, dorivor o‘simliklar va ularni ishlata bilish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Ushbu Science-laboratoriyalar mobaynida o‘quvchilarda “Eshitilgan” bilimlar, amaliyotda “Ko‘riladi”, laboratoriyada esa mustaqil ko‘rsatmalar asosida “Bajariladi” hamda “Eslab qolinadi”. Bu esa amaliy tajribalarni ko‘rish va tajriba o‘tkazishga imkoniyatning etishmasligi muammosi hal etiladi, bilimlarni eslab qolishda refleksion amaliy ta’sirlar kuchini ko‘paytirish kuzatiladi.

Dunyoning rivojlangan davlatlarida tabiiy-ilmiy laboratoriyalar mavjud, ular maktab science laboratoriya shaklida bo‘lib, Aqsh, Yaponiya, Germaniya va Singapur davlatlari maktablarida keng qo‘llanilib kelinadi. Science – laboratoriyalar amalda Respublika davlat maktablari uchun qo‘llanilmaydi. Mavjud shart-sharoitlar va iqtisodiy tafovut tufayli davlat maktabi o‘quvchilarida bunday tadqiqotchilikka asoslangan tabiiy fanlarni o‘rgatuvchi laboratoriyalarda amaliy tajribalar o‘tkazish imkoniyati mavjud emasligi o‘quvchilarda maktab darsliklarida berilgan mavzularni, yanada keng va ijodiy tasavvur qilish imkoniyatini bera olmaydi.

Quyida yil davomida faoliyat ko‘rsatuvchi Science laboratoriyalar uchun tahminiy dastur berilgan bo‘lib, o‘quvchilar tabiiy-ilmiy savodxonligini rivojlantirish zaruriy bilimlarni shakllantirishga yordam beradi.

1-jadval.

Tabiiy-ilmiy dunyoqarashni rivojlantiruvchi science-laboratoriyalarning tahminiy yillik taqvimi

To‘liq yil davomida	Amalga oshiriladigan tadqiqot
Yanvar	O‘quvchilar bilan “qiziqarli kimyo” laboratoriyalarini tashkil etish
Fevral	Floraga oid bo‘lgan tajriba va tadqiqot ishlarni olib borish
Mart	Fauna va hayvonot olamini o‘rganish
Aprel	Ekskursiyalar asosida biosferani o‘rganish
May	Ekologik tajriba va tadqiqotlar olib borish
Iyun	Sistematika tasnifiga oid ilmiy tajribalarni o‘tkazish
Iyul	Dorivor o‘simliklarni o‘rganish va shifobaxsh damlamalar asosida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish
Avgust	Agrobiologiya va paleontologiya tadqiqotlarini olib borish
Sentyabr	Biotexnologiya,bionika va kibernetikaga oid tajribalar olib borish
Oktyabr	CHiqindilar, yashil ekologiya va aqlli uy tajribalari
Noyabr	Sog‘ tana sog‘lom hayot shioriga oid tajribalar
Dekabr	Olib borilgan loyihaning shakllantirilgan ilmiy natijalarini chop etish, xisobot.

Science laboratoriyalarni tashkil etish sifatli ta’limni ta’minlashning amaliy echimi sanalib, uzluksiz ta’lim tarbiyalanuvchilar va tahsil oluvchilariga rejalashtirilgan dastur asosida xizmat

ko‘rsatadi. Bunda tabiiy fanlar laboratoriyasida yillik dastur ishlab chiqilgan bo‘lib, dasturga binoan o‘quvchilar bilimi rivojlantirib boriladi.

Natija va mulohazalar.

Bir qator rivojlangan xorijiy davlatlar ta’lim tizimida tabiiy fanlar science dasturi asosida o‘qitiladi. O‘zbekiston ta’lim tizimida ham 021-2022 o‘quv yilidan boshlab, 1-6-sinflarda tabiiy fanlar jamlanmasi tabiiy (science) fanlar joriy etildi. Tabiiy (science) fanlar «atrofimizdagi olam», «tabiatshunoslik», geografiya, biologiya, fizika va kimyo fanlarini o‘zida birlashtiradi.[8] Science laboratoriyada uzluksiz ta’lim tizimi tarbiyalanuvchilarning quyidagi:

- tabiiy – ilmiy savodxonligi rivojlantiriladi;
- tabiiy (science) fanlar doirasidagi nazariy bilimlarni amaliy tajribalarda bajarish ko‘rish imkoniyati paydo bo‘ladi;
- tabiiy (science) fanlar bo‘yicha egallanilgan bilim va malaka kutilgan- kutilmagan xolatlarda qo‘llash imkoniyatini berib, metakompetensiyalar ko‘rinishida rivojlantiriladi;
- science laboratoriyada ko‘rib, eshitilgan bilimlar amalda mustaqil bajarib qo‘rilishi natijasida tarbiyalanuvchi va o‘quvchilarda ilk tadqiqotchilik ko‘nikmalari paydo bo‘ladi.

Science-laboratoriyalarning samaradorligini dasturga biriktirilgan tadbirlar namoyon etishi bilan birga, unda qo‘llaniladigan pedagogik ta’lim klasterining chirchiq tajribasi asoslaydi, tabiiy fanlar rivojiga yo‘naltirilgan “eshitdim-ko‘rdim-bajardim” tamoyili esa science-laboratoriyalarning asosiy mezoni bo‘lib sanaladi. Bu esa ta’lim samaradorligini orttirish, nazariyaning amaliyot bilan to‘ldirilishi hamda uzluksiz ta’limning sifatli tashkil etilishiga erishiladi.

O‘zini o‘zi iqtisodiy boshqarish hususiyatiga ega bo‘ladigan va O‘zbekiston viloyatlari hamda tumanlarida ham shunday science laboratoriyadan foydalanib, tabiiy fanlarni o‘qitish sifatini, uzluksiz ta’lim ishtirokchilarini tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali, yurtning tabiiy-ilmiy potensialini yuksaltirish imkoniyati yanada orttiradi.

Tabiiy (science) fanlar ayni vaqtda o‘qitib kelinayotgan 1-2-sinfda «atrofimizdagi olam», 3-4-sinflarda «tabiatshunoslik», yuqori sinflarda esa 4 ta alohida fanlar, ya’ni geografiya, biologiya, fizika (6-sinfdan boshlab), kimyo (7-sinfdan boshlab) fanlarini o‘zida birlashtiradi va bu fanni amaliy tajribalar, mustaqil tadqiqotlar o‘tkazish imkoniyatini yaratish, amaliyotni nazariya bilan bog‘lash orqali o‘rganishda tabiiy-ilmiy savodxonligi rivojlanadi.

Tarbiyalanuvchilar va tahsil oluvchilar olamning yaxlit, ajralmas, bir butunligini anglaydi, ilmiy dunyoqarashi shakllanadi, tadqiqotchilik ko‘nikmalari rivojlanadi, kasbiy ixtisoslashuv bo‘yicha dastlabki tasavvurni paydo qiladi. O‘quvchilarda tabiiy ilmiy dunyoqarashni shakllantirish asosida, tabiiy fanlarning ilmiy yutuqlari va kognitiv asosini to‘liq o‘zlashtirishga erishiladi.

Respublikada Science-laboratoriyalarni tashkil etishda unda qo‘llaniladigan zaruriy o‘qitish vositalari ta’limning samarali tashkil etishiga va o‘quvchilarda amaliyot natijasida voqeiy tasavvurning shakllanishiga yordam beradi. Bunda xozirgi kunda keng qo‘llanilib kelayotgan asosida 3D, 5D printerlar va ularda o‘quvchilarning maxsus biologik tuzilmalarni yaratish imkoniyati esa, kelajakda biologiya fani va zamonaviy tabiiy bilimlarning keskin rivojlanishiga turtki bo‘ladi.

Tabiiy fanlarni o‘qitish va laboratoriya tajribalari asosida 3 D, 5D printerlar va ulardan biologik maqsadlarda foydalanish, kelgusida biotexnologiya, gen muxandisligi, bionika va kibernetika kabi fanlarning amaliy jihatdan rivojlanishiga sabab bo‘ladi.

Tabiiy fanlarni o‘qitishda masofaviy ta’limning zamonaviy ilg‘or texnologiyalari asosida amalda ko‘rib bo‘lmaydigan, bioxilma-xilligi kam bo‘lgan yoki qirilib ketayotgan flora va fauna bilan tanishib, ularning ekologik adaptatsiyasi, introduksiyasi va moslashishi bilan tanishtiriladi va tabiiy savodxonlikni rivojlantiruvchi tajribalarni eshitib, ko‘rib va bajarishni o‘rganish orqali amalda tadqiq etishdan iborat bo‘ladi.

O‘quvchilarda tabiiy savodxonlikni rivojlantirish muammosi xalqaro darajada tadqiq etilayotgan soha bo‘lib, muammoning ilmiy echimini ta’minlash bo‘yicha taklif etilayotgan usul hamda ilmiy yondashuvlar science laboratoriyani tashkil etish zaruratini asoslaydi, mavjud ilmiy-pedagogik dastur asosida amalga oshirilishi lozim ekanligini dalillaydi. Bunda uzluksiz ta’lim ishtirokchilarining yoshi, pedagogik-psixologik ko‘rsatkichlari va o‘zlashtira oladigan bilimlar doirasidan kelib chiqib, science laboratoriyada olib boriladigan tajribalar dasturi ishlab chiqilib, barcha viloyatlarda tashkil etilishi samarali va sifatli ta’limning kafolati sifatida qaraladi.

Ilk science laboratoriyani amalga oshirishda CHDPU, GulDU tabiiy fanlar fakulteti o‘qituvchilari, magistr va bakalavr talabalari qatnashishi, o‘quvchilarda tabiiy-ilmiy savodxonlikni rivojlantirishda qo‘llaniladigan kuzatish, tajriba, modellashtirish, abstraktlashtirish va AR, VR tajribalarni olib borishi rejalashtirilgan.

Science laboratoriyalarni tashkil etish quyidagi vazifalarni amalga oshirishga yordam beradi:

- O‘quvchi - talabalarning interaktiv dasturiy vositalar yordamida faol axborot almashishi, o‘quv materiali bilan muloqotga kirishishida virtual markazlar barba tabiiy fanlarni o‘qitishda samarali hisoblanib, teskari aloqaning amalga oshirilishi, o‘quv materialini o‘zlashtirish va ta’lim jarayoni samaradorligini orttiriladi.
- Science laboratoriyada “Eshitdim-ko‘rdim-bajardim-eslab qoldim” tamoyiliga binoan flora, fauna, miko va mukologiyaga oid bilimlar hamda tirik organizimlarning anotomik, fiziologik, patologik, gigienik, estetik hamda tabiiy – ilmiy dunyoqarash, sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalari rivojlantiriladi.
- Laboratoriya mashg‘ulotlarining pedagogik-metodik asosi pedagogik klasterning quyidagi tamoyilga binoan olib boriladi.
- Tabiiy fanlaridan qiziqarli interaktiv mashg‘ulot va laboratoriya ishlarini uy sharoitida ham o‘tkazish mumkin bo‘ladi;
- Nazorat qiluvchi interaktiv dasturiy vositalar yordamida teskari aloqani ta’minlash orqali ta’lim jarayonida nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki moliyaviy resurslarni iqtisod qilish, xavfsiz ekologik muhit yaratish imkoniyati yaratiladi;

Science laboratoriya davomida o‘quvchi va tarbiyalanuvchilar hayotiy jarayonlarning ilmiy-tabiiy asosini anglaydilar. Tirik organizmlarni tadqiqotchi sifatida o‘rganadilar, o‘simlik, hayvonot olami, tirik va o‘lik tabiat jinslari, ularning tarqalishi, tirik tuzilmalar, ekologik savodxonlik va tabiatni asrash ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Science laboratoriyada tez tibbiy yordam berish va sog‘lom turmush tarzi, arxeologiya va geoxronologiya, dorivor o‘simliklar va ularni ishlata bilish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Ushbu loyihani amalga oshirilishi mobaynida xalq ta’limi va maktabgacha ta’lim vazirligi tarbiyalanuvchilari va o‘quvchilarda amaliy tajribalarni ko‘rish va tajriba o‘tkazishga imkoniyatning etishmasligi muammosi hal etiladi.

O‘quvchilarning interaktiv dasturiy vositalar yordamida faol axborot almashishi, o‘quv materiali bilan muloqotga kirishishida virtual markazlar bilan muloqat qila olishligi tabiiy fanlarni o‘qitishda samarali hisoblanib, teskari aloqaning amalga oshirilishi, o‘quv materialini o‘zlashtirish va ta’lim jarayoni samaradorligini orttirishga xizmat qiladi.

Tabiiy fanlaridan qiziqarli interaktiv mashg‘ulot va laboratoriya ishlarini uy sharoitida ham o‘tkazish mumkin bo‘ladi;

nazorat qiluvchi interaktiv dasturiy vositalar yordamida teskari aloqani ta’minlash orqali ta’lim jarayonida nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki moliyaviy resurslarni iqtisod qilish, xavfsiz ekologik muhit yaratish imkoniyati yaratiladi;

Science laboratoriya egallanilgan amaliy tajribalar natijasida o‘quvchilarning xalqaro PIRLS, PISA, TIMSS baholash tizimida yuqori ko‘rsatkichlarga ega bo‘lishini ta’minlaydi.

Bu muammoni echish borasida dunyoning rivojlangan davlatlari qatorida uchinchi renesans tomon rivojlanayotgan O‘zbekiston Respublikasi uchun ham inson kapitali va uning natijasida qat’iy o‘sishi ta’minlanadigan YaIM va intelektual bilimlar, er usti va er osti boyliklaridan ham yuqori turishini rivojlangan davlatlarni tahlil qilish natijasida ko‘rishimiz mumkin. Hozirda yurtimizda bunday “STEAM – ta’limi” Prezident maktablarida o‘z faoliyatini boshlagan bo‘lib, asosan o‘quvchilarning etakchilik ko‘nikmalarini shakllantirishga, ulardagi mantiqiy tafakkur va notiqlik san’atini rivojlantirish, jamiyatda shaxs sifatida ijtimoiy faollikni oshirish hamda ta’limda egallanilayotgan bilimlarni amaliyotda qo‘llash imkoniyatini oshirishga qaratilgan.[5]

Laboratoriyaning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, amaliyotning nazariy bilimlar singari muhimligi va hayotiylikdir. Faqat tabiiy fanlarni sinfda nazariy o‘rganish tez o‘zgaruvchan dunyo bilan hamqadam bo‘lish imkoniyatini bera olmaydi. Science laboratoriyasining boshqa laboratoriyalardan asosiy farqi shundaki, bolalar turli xil mavzularni muvaffaqiyatli o‘rganish uchun ham miyani, ham qo‘llarini ishlatadilar. Ular olgan bilimlarni o‘z amaliy tajribalarda “uqib oladilar” hamda vitagen tasavvur orqali amaliy kompetensiyalarni shakllantiradi.

Xulosa

Xalqaro miqyosdagi trening markazi tahlil natijalari, (Merilend, AQSH) ma’lumotlariga ko‘ra, interaktivlik materialni o‘zlashtirishni jadallashtiradi va bu tadqiqot natijalari “o‘qitish piramidasi” nomini olgan bo‘lib, O‘zbekiston ta’lim tizimida ham yuqori ko‘rsatkichlarga erishish maqsad qilib qo‘yilgan. Unda eng past o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari an’anaviy metodikalarga (ma’ruza – 05%, o‘qish – 10%) to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, interaktiv metodikalarda (munozarali guruhlar – 50%, harakat orqali amaliyot – 75%, boshqalarni o‘qitish yoki tezkor qo‘llash – 90%) ancha yuqori bo‘lgan. Bu esa tabiiy fanlarni o‘rganishga qaratilgan laboratoriyada eng ustuvor g‘oya bo‘lib hizmat qiladi.

Science laboratoriyalarining amaliy ahamiyati katta bo‘lib, davlat maktabi o‘quvchilari uchun bunday intelektual, qiziqarli bo‘lgan, ilm olish dargohlari -kelajakda raqobatbardosh, o‘z ajdodlariga mos kadrlarni etkazib berishiga ishonamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. John W. Moore, Conrad L. Stanitski, Peter C. Jurs. Chemistry: The Molecular Science, Volume 1, 011.

2. Deniel Rozenblyum. AQShning O‘zbekistondagi elchisining 008 y “Ma’rifat” gazetasidagi nutqidan.

3. Mirzaeva N. A. Tabiiy fanlarni o‘qitishda pedagogik ta’lim innovasion klasteri (Chirchiq modeli)”eshitdim–ko‘rdim bajardim” tamoyili metodologiyasi //Research Focus. – 022. – T. 1. – №. 1. – S. 15-22.

4. Mirzaeva N. A., Umarov A. S. Practical Proposals and Results of The Sceince And Pisa International Assessment Programs for The Development of Natural Literacy of Pupils in Uzbekistan //International Journal of Academic Pedagogical Research. – 021. – T. 5. – №. 4. – S. 69-71.

5. N.A.Mirzaeva. “Zamonaviy maktablarni tashkil etishda Steam yondashuvi” Chirchiq konferensiyasi. 5-6 may. 022 y.

6. N.A.Mirzaeva tabiiy savodxonlikni rivojlantirishda pisa dasturining kreativ topshiriqlaridan foydalanish uslubiyoti // Academic research in educational sciences. 021. №CSPI conference 1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tabiiy-savodhonlikni-rivozhlantirishda-pisa-dasturining-kreativ-topshiri-laridan-foydalanish-uslubiyoti (Data obratsheniya: 10.05.2023).

7. Raxmatullaeva A. Q. Biologiya fanini o‘qitish jarayonida laboratoriya mashg‘ulotlarining ahamiyati //Academic research in educational sciences. – 020. – №. 3. – S. 120-129.

8. https://xs.uz/uzkr/post/1-6-sinflarda-science-tabiij-fani-oqitilishi-rezhalashtirilmoqda-hozirgi-mavzhud-dars-soatlari-qisqaradimi

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В СПОРТИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Джуманов Анвар Мухамадиевич.,
зав.кафедрой
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта
anvardzumanov88@gmail.com

Аннотация: В статье анализируются инновационные методы проведения занятий по физической культуре. Приводятся некоторые нетрадиционные инновационные методы организации занятий физической культурой.

Ключевые слова: инновационные методы, физическая культура, физическое воспитание, занятия, обучающиеся.

ВВЕДЕНИЕ. Современная образовательная политика в Республике Узбекистан характеризуется продолжением курса дальнейшего совершенствования системы непрерывного образования, повышением доступности качественных образовательных услуг, подготовки высококвалифицированных кадров в соответствии с современными потребностями рынка труда.

Одной из приоритетных задач становится воспитание физически здоровой, духовно и интеллектуально развитой, самостоятельно мыслящей молодёжи с твердыми жизненными взглядами, повышение её социальной активности.

Реализация данных ведущих установок, изложенных в Указе Президента Республики Узбекистан о стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан

может быть достигнуто при условии создания образовательной среды, активно способствующей процессам обучения и воспитания.

Данная среда должна быть благоприятной и безопасной, приносящей пользу человеческому здоровью, иметь комфортный, интеллектуальный и эстетический характер, способствовать реализации творческого и интеллектуального потенциала молодого поколения, формированию здорового образа жизни среди детей и молодёжи, широкому привлечению их к физической культуре и спорту [1].

В работу по воспитанию созданию здоровьесберегающей среды в образовательном пространстве должны вовлекаться культурно - просветительские и медицинские учреждения, а также различные общественные организации, администрация трудовых коллективов, политические партии и движения, которые эффективно используют возможности данной среды, превращая ее в субъект воспитания.

Подобный подход вносит значительный вклад в воспитание совершенного поколения, где здоровье выступает как фундаментальная категория, определяющая не только качество жизни, но и качество образования.

Главной целью инновационных технологий образования является подготовка человека к жизни в постоянно меняющемся мире.

Целью инновационной деятельности является качественное изменение личности обучающихся по сравнению с традиционной системой.

Поэтому инновационные методы обучения способствуют развитию познавательного интереса, учат систематизировать и обобщать изучаемый материал, обсуждать и дискутировать.

Осмысливая и обрабатывая полученные знания, обучающиеся приобретают навыки применения их на практике, получают опыт общения. Главной задачей теоретического и практического образования на современном этапе является подготовка специалистов, способных нестандартно, гибко и своевременно реагировать на изменения, которые происходят в мире.

Поэтому для подготовки учащихся к профессиональной деятельности в будущем и используются инновационные методы обучения в теоретического и практического образования

В качестве нетрадиционных инновационных методов проведения занятий могут использоваться следующие виды спорта:

1. Йога. Практика этой системы включает способы физического расслабления и техники напряжения мышц, которые основаны на таких

концепциях, как релаксация, растяжение, ускоренное кровообращение, глубокое дыхание и концентрация.

Асаны, составляющие йогу, способствуют совершенствованию физической силы и гибкости и оказывают релаксирующее воздействие.

Йога может комбинироваться с другими физическими упражнениями и применима для обучающихся, входящих в специальную медицинскую группу.

2. Скандинавская ходьба. Представляет собой высокоэффективную разновидность физической нагрузки, подразумевающую использование определенной техники ходьбы и методики упражнений с применением специальных палок.

Она задействует и развивает порядка 90 % всех групп мышц, поддерживает мышечный тонус организма, снижает давление на позвоночник и суставы, способствует динамичной работе лёгких и сердца, совершенствует чувство равновесия и является хорошим методом исправления осанки. Отдельным преимуществом скандинавской ходьбы является возможность её практики в любом месте и при любом уровне физической подготовленности.

3. Стретчинг упражнения. Их базой является статичная растяжка мышц и суставно-связочного аппарата, что позволяет предотвратить и исправить нарушения осанки. Растяжка способствует повышению подвижности суставов, эластичности мышц и улучшению циркуляции крови .

4. Степ-аэробика. Представляет собой разновидность аэробики, при которой движения, осуществляемые на степере, выполняются посредством максимального напряжения мышц ног, а не спинных мышц. Регулярные занятия в форме танцевальных движений способствуют профилактике артрита и остеопороза, восстановлению после коленно-суставных травм и улучшению психического состояния.

5. Пилатес. Включает серию упражнений, способствующих повышению гибкости, восстановлению физической формы, улучшению осанки, развитию и укреплению мышц и улучшению координации.

ВЫВОДЫ. Применение разнообразных инновационных методов физического воспитания способствует существенному улучшению показателей физической подготовленности и состояния здоровья обучающихся, а также повышает их уровень мотивации к занятиям физкультурой. Для повышения качества физкультурного образования необходимо активное внедрение инновационных образовательных технологий.

ЛИТЕРАТУРА:

1.Бегимкулов У., Шоймардонов Т., Адашбоев Ш. и др. Мониторинг процессов повышения квалификации и профессиональной деятельности педагогических кадров высших образовательных учреждений // Sabie- drība, integrācija, izglītība, 014, №1. - С. 33-41

2. Исмадияров Я.У., Исянов Р.Г. Роль самостоятельного образования при улучшении эффективности подготовки студентов к управленческой деятельности // Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимида мустақил таълим: муаммо ва ечимлар. Материалов республиканской научно-практической конференции. - Гулистан, 012.- С.120-122.

3.Дрешер Ю.Н. Андрагогика. Современные технологии в подготовке и проведении учебного процесса. – Казань: Медицина, 017.

4.Кочиева Э.Р., Чибирова А.Х. Роль инновационных технологий в повышении качества физкультурного образования студентов // Балтийский гуманитарный журнал. - 019. - Т. 8, № 4 (29). - С. 94-96.

5.Фабрикантова Е.В. с соавт.Интерактивные технологии и мультимедийные средства обучения. – Оренбург: ОГПУ, 015.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING XULQ-ATVOR XUSUSIYATLARI

Kamilova Nafisaxon Ergashevna
Toshkent viloyati Angren shaxar XTB ga karashli
28- umumiy ýrta ta'lim maktabi amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: O‘quvchi bolalar shaxsi shakllanishi o‘z mohiyati jihatidan katta kishilarning hatti–harakatlari va xulq-atvorlariga faol taqlid qilishdan iborat bo‘lishi tufayli bolalarda ma'naviy sifatlarning mustahkamlanishi uchun va odob–axloq qoidalarini bilib olishlari uchun keng imkoniyatlar beradi.

Tayanch so‘zlar: tobe, yosh davrlari, ontogenetik, kichik maktab yoshi, psixologik tayyorgarlik.

Jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishga bo‘lgan ijtimoiy ehtiyojni qondirish talabi ta'lim tizimini takomillashtirishni taqozo etadi. Yosh avlod haqida gapirganda, Abdurauf Fitratning quyidagi fikrlari "Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo‘lishi, baxtli bo‘lib, izzat-hurmat topishi, jahongir bo‘lishiyoki zaif bo‘lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e'tibordan qolib o‘zgalarga tobe va qul, asir bo‘lishi ularning o‘z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog‘liq". Ilmiy kuzatish va tadqiqotlarda inson o‘z hayoti davomida oladigan barcha ma'lumotning yetmish foizini yoshligida olib ulgurishi keltirilgan.O‘quvchi bolalar shaxsi shakllanishi o‘z mohiyati jihatidan katta kishilarning hatti–harakatlari va xulq-atvorlariga faol taqlid qilishdan iborat bo‘lishi tufayli bolalarda ma'naviy sifatlarning mustahkamlanishi uchun va odob–axloq qoidalarini bilib olishlari uchun keng imkoniyatlar beradi. Yosh davrlari muammosini o‘rganish ko‘pgina olimlarni qiziqtirib kelgan muammolardandir. L.S.Vigotskiy birinchilardan bo‘lib shaxs ontogenetik rivojlanishini davrlashtirishda tarixiylik tamoyiliga amal qilish lozimligini ta'kidlagan. Uning fikricha, bolalik – bu murakkab ijtimoiy madaniy hodisa bo‘lib, tabiatan tarixiy kelib chiqish xarakteriga ega.

Kichik maktab yoshi davri – hamkorlik va muloqot malakalari rivojlanadi, o‘z-o‘zini anglay boshlaydi, unda sport, o‘qish va taqlid qila bilishga oid keng qamrovli layoqatlar tarkib topadi. Bu yosh bosqichi o‘zgalar bilan kelishish layoqatining shakllanishi bilan boshqa yosh bosqichlaridan farq qiladi. Endilikda bola o‘z fikrlarini mulohaza qiladi va harakatlarini boshqalarning qiziqishlariga qarab tartibga soladi. Oddiyroq qilib aytganda, bola - biror ish, ya'ni faoliyat turi bilan shug‘ullanar ekan, o‘zgalarning istak va qiziqishlarini hisobga oladi;

- o‘z fikri mavjudligini namoyon etadi, boshqalarning mulohazalariga solishtirib, o‘z fikrini shakllantira biladi;
- bolada ota-onaga bog‘liqlikning kamayganligi seziladi;
- u o‘z fikr-mulohazasiga ega bo‘la boradi;
- qiziqishlarini asoslash va ularni himoya qilishga intiladi;
- o‘z ishlarini mustaqil hal etadi;
- qiyinchilikka uchrasa, kattalardan maslahat va ko‘mak olishi lozimligini biladi.

Odatda psixologiya fanida kichik maktab yoshi davriga 6 yoshdan 10 (11) yoshgacha bo‘lgan boshlang‘ich sinf (I-IV) o‘quvchilari kiritiladi. Ushbu yoshdagi bola o‘z idrokining o‘tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, uning qiziquvchanligi, dilkashligi, xayrixohligi,

ishonuvchanligi, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi bilan boshqa yoshdagi o‘quvchilardan (jumladan, o‘smirlardan) ajralib turadi. Maktab ta’limiga tayyorlik ko‘rayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli ravishda barqaror ko‘rinishga ega, deb hisoblash mumkin. Diqqatning xususiyatlari (taqsimlanishi, ko‘chishi, kuchi, barqarorligi, bo‘linishi, tebranishi va boshqalar) uning roli va syujetli o‘yin faoliyatlarida, rasm chizish va ko‘rish, yasash mashg‘ulotlarida, loy hamda plastilindan narsa yasashda, katta yoshdagilar va tengqurlari nutqini idrok qilish va tushunishda, matematik amallarni bajarishda, hikoya tinglash hamda shaxsan o‘zi ham tuzishda bevosita namoyon bo‘ladi. Bu davrga kelib, bola o‘z diqqatini muayyan ob’ektga, narsa va hodisalarga yo‘naltirishga, to‘plashda va uni mustahkamlashda hamda taqsimlashda ma’lum darajada ko‘nikmani egallagan bo‘lib, o‘z diqqatini boshqarish, zarur paytda, uni shaxsan tashkil qilishga intiladi. Uning xotirasi kiziqarli ajoyibotlarga, g‘aroyibotlarga boy, voyaga yetgan kishini taajjubga soladigan ma’lumotlar va hodisalarni puxta esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish imkoniyatiga egadir. Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni egallab kelgan bo‘lsa, endi u o‘z xohish irodasi bilan, muayyan motivatsiyaga asoslangan holda zarur ma’lumotlar olishga, o‘z oldiga yaqqol maqsad va aniq vazifa qo‘yishga harakat qiladi. Bolaning muayyan taraqqiyot darajasiga erishganligini uning xotirasi faolligi namoyish qiladi. U o‘zining uncha boy bo‘lmagan shaxsiy tajribasiga asoslanib, she’r, xikoya, ertaklarni esda qoldirish uchun ularning takrorlanganligi, yod olishning qulay yo‘l va usullaridan foydalanganligi ta’lim jarayonida unga juda qo‘l keladi. Demak, u o‘qish, idrok qilish, o‘zlashtirish texnikasi bilan yaqindan tanishishga erishadi.

FOYDALANGAN ADABIYoTLAR RO‘YXATI:

1. “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.
2. E.G‘oziev. «Yosh davrlari psixologiyasi» Toshkent. 018 y..
3. Nishonova Z., Alimova G. Bolalar psixologiyasi va o‘qitish metodikasi.T 017
4. Nishonova Z.T. «Umumiy psixologiyasi» ukuv kullanma. – T., 016 y.

YOSHLARNI KASB TANLASHGA YO‘NALTIRISH IJTIMOIY VOQELIK SIFATIDA

Mamanazarova Manzuraxon Abdualievna
Angren shaxar xtbga karashli
14- umumiy urta maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Kelajak yoshlarimiz davr talablariga og‘ishmay javob beradigan, qiziqishi keng, malakasi mustahkam, xotirasi barqaror, fikr yuritishi puxta, izlanuvchan, mehnatsevar, vatanparvar, iymon – e’tiqodli insonlar bo‘lib voyaga yetishsin.

Tayanch so‘zlar: fan va texnika, o‘z kasbi, raqobatbardosh, havaslar, intilishlar, motivlar, ehtiyojlar.

Ijtimoiy taraqqiyotni ro‘yobga chiqarish uchun mamlakatda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va ularni jaxon standartlari darajasiga ko‘tarmoq lozim, fan va

texnikaning bugungi kundagi taraqqiyotiga javob berish uchun keng saviyali, bilimdon, o‘z kasbining fidoiy kishisini kamol toptirish orqali davlatimizga bozor iqtisodiyotiga bardosh beradigan, raqobatbardosh mahsulotlar yartuvchi kasb egalarini shakllantirish joiz. Toki ular davr talablariga og‘ishmay javob beradigan, qiziqishi keng, malakasi mustahkam, xotirasi barqaror, fikr yuritishi puxta, izlanuvchan, mehnatsevar, vatanparvar, iymon – e’tiqodli insonlar bo‘lib voyaga yetishsin.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, o‘rta maktab o‘quvchilarining hammasi kasb tanlashga kelganda oqilona va to‘g‘ri yo‘l tutadi, deb bo‘lmaydi, albatta. Ulardan ba’zilari tavakkaliga ish tutsalar, ayrimlari ota – ona kasbini tanlaydilar yoki ko‘zga tashlanib turgan yaqqol namunalarga taqlid qiladilar, goho sevimli kishilari izidan borishni mo‘ljallaydilar.

Ko‘pchilik o‘quvchilar ta’lim olish jarayonida fan asoslarini egallab, muayyan tasavvur hosil qiladilar, o‘zlari yoqtirgan kasb – hunar haqida o‘ylaydilar. Maktab o‘quvchilarini mayllari, havaslari, intilishlari, xohishlari, motivlari, ehtiyojlari tug‘ilishi psixologiya fanining shaxs muammosi bilan uzviy bog‘liqdir. Shaxs psixologiyasini o‘rganish o‘quvchilarni kasb tanlashga yo‘naltirish demakdir. O‘quvchilarning individual tipologik xususiyatlari, yoshi va jinsini hisobga olgan holda ularning har birini oqilona kasbga yo‘llash shaxs psixologiyasining muhim vazifalaridan biridir. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurish to‘g‘risidagi xujjatlarda o‘quvchilarni mustaqil kasb tanlashga (o‘z imkoniyatlarini o‘zi baholoash orqali) o‘rgatish juda muhim va zarur vazifa ekanligi ta’kidlanadi. Shunga ko‘ra psixolog olimlar, metodistlar, tashhis Markaz xodimlari keng jamoatchilik bilan birgalikda kasbga doir bilimlarni keng tashviqot qilishlarini, kasb – kor tanlashga oid yo‘l – yo‘riqlari va metodlari ishlab chiqarishlarini, kasb tanlash maslahatlarini, rasmiy shaxobchalari kengaytirilishini, professiogramma, proseffiografiya, psixogrammalar ko‘lami orttirishga harakat qilmoqda.

Kasb tanlash faoliyatini oqilona tashkil etish uchun mamlakatimiz qaysi soha mutaxassislariga muxtojligini nazarda tutish va shunga yarasha maktab o‘quvchilarini ularning mayli, intilishi, qiziqishi, imkoniyati, aqliy va jismoniy qobiliyatiga qarab hamda u yoki bu kasbga yaroqliligini aniqlab, so‘ngra kasbga yo‘llash kerak.

Hozirgi davrda xalq ta’limi bo‘limlarida, ishlab chiqarishda, aholini ish bilan ta’minlash muassasalarida, o‘quv muasassalarda yoshlarga kasb tanlash yo‘lini ko‘rsatadigan maxsus kasb – hunar kabinetlari tashkil etilgan. Bu borada Respublika Tashxis Markazining, hamda joylardagi uning bo‘limlarining faoliyati ibratlidir. Bundan tashqari, malakali psixologlar va pedagoglar (shu jumladan mahalla tarbiyachisi), murabbiylar, muhandislar va texniklar har bir kasb – hunarning o‘ziga xos tomonlari haqida malakaviy maslahatlar tashkil qilishadi.

Lekin yoshlarning kasb – hunar tanlashi asosan umumiy o‘rta maktabdan boshlanadi, shunga ko‘ra o‘quvchilar kichik jamoasi bilan psixologlar oldida turli yoshdagi, jinsdagi maktab o‘quvchilarini kasbga qiziqtirish, mehnat qobiliyatlarini rivojlantirish, ichki imkoniyatlarini ishga solish (o‘zini – o‘zi namoyon etish) kabi muhim vazifa turibdi. Psixologlar, bundan tashqari, o‘quvchilarning aql – idroki, qobiliyatlarini hamda muayyan kasbga yaroqlilik darajasini aniqlash metodlari, usullari. Texnologiyasi, shakllari, mezonlari va tarkibiy qismlarini ishlab chiqishlari, shuningdek, bu sohada ilmiy – tadqiqot ishlari olib borishlari zarur. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish joizki, psixologiya fani o‘quvchilarning kasb – hunar tanlashiga yordam beradigan, yo‘l – yo‘riqlar va tavsiyalar, mukammal qo‘llanmalar, aksariyat kasb – hunarning professiogrammasini hali to‘liq ishlab chiqqan emas. Lekin shaxs psixologiyasiga oid amaliy va nazariy materiallar yetarli miqdorda yaratilgan. Shaxs psixologiyasi masalalarini yoritish, ya’ni

shaxsning bilish qobiliyatlari, aql – idroki, aql – zakovati, individual tipologik xususiyatlari, ruhiy xolatlarini aniqlash yhli bilan uning nimalarga qodir, qanday kasb – hunarga yaroqligi to‘g‘risida aniq fikr bildirish va muayyan tavusiyalar berish mumkin.

O‘quvchilarni mustaqil mehnat faoliyatiga puxta tayyorlash va ularning kasb – hunarini o‘z qobiliyatlariga yarasha to‘ri tanlashlariga erishish uchun maktab o‘qituvchilarining pedagogik mahorati, bilim saviyasi, didaktik (shuningdek, akdemik, tashkilotchilik, perseptik va h.k.) qobiliyatlari yuksak bo‘lishi, fan asoslarini turmush bilan bog‘lab o‘rganilishi, to‘garak va qo‘shimcha yordamchi kurslar oqilona uyushtirilishi, maktablarda kasb – hunar to‘g‘risida ma’ruzalar o‘qilishi, suhbatlar, munozaralar o‘tkazilishi, sayoxatlar, uchrashuvlar, kasb – hunar fotoko‘rgazmalarini tashkil qilishlari zarur.

Ilk o‘spirinlar va katta o‘smirlarning kasb tanlashi katta ahamiyatga ega bo‘lgan ham shaxsiy, ham ijtimoiy muammo bo‘lganligidan bu jarayonda ota – onalar, jamoatchilik va turli kasb ustalari ham faol qatnashishlari kerak, chunki yoshlar ko‘p hollarda kattalarning maslahatlari va tavsiyalarini hisobga olgan holda qat’iy bir fikrga, qarorga kelishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. E.G‘.G‘oziev, K.Q.Mamedov. Kasb psixologiyasi. – T.: O‘ZPFITI, 013.

2. Davletshin M.G. va boshqalar. Yosh davrlar va pedagogik psixologiya. – T.: JAHON PRINT, 019.

3. Ivanov P., Zufarova M. Umumiy psixologiya. Darslik. – T., 018

4. N. Boymurodov. Amaliy psixologiya. O‘quv qo‘llanma. – T., 018

5. Ochilov M. Oliy maktab pedagogikasi. – T., 018.

6. Abdullaeva R.M., Raxmonov A. Shaxsning kasbiy faoliyati uchun zarur bo‘lgan psixologik xususiyatlarni aniqlash usullari. – T, 011

TALABA MUSTAKIL ISHINI TASHKIL ETISHDA YANGI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Ochilova Gulsora Shamsitdinovna

o‘qituvchi, O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

gulsoraochilova1618@ gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqil ta’limni tashkil etish, ta’lim oluvchining faolligini kuchaytirib, uning ijodiy qirralarini ochishga yordam beradigan ta’lim vositalari hamda talabalarning tafakkurini rivojlantiruvchi zamonaviy texnologiyalar to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion texnologiya, mustaqil ta’lim,talaba

Kirish. Barkamol shaxs tarbiyasini tashkil etish barcha davrlarda ham ijtimoiy jamiyatning muhim talabi va asosiy maqsadi bo‘lib kelgan.

O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi ta’lim muassasalarining oldiga yangi demokratik davlatning fuqarolarini shakllantirishdek muhim vazifani qo‘ydi.

Tabiiyki, hozirgi ta’lim islohotlari sharoitida ham barkamol shaxs tarbiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu bois, O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da: “Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va manaviy-ahloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan uzluksiz ta’lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxs - fuqaroni takomillashtirishini nazarda tutadi,” deb ta’kidlanadi.

Talabalarni mustaqil ishiga qo‘yiladigan zamonaviy talablarga ko‘ra unga o‘quv bilish masalalari bilan belgilanuvchi spetsifik pedagogik konstruktsiya sifatida qarash mumkin.

Mustaqil ishni bilimlarni egallash va chuqurlashtirish, talabalarni faollashtirish bo‘yicha faoliyat, deb qarash mumkin.

Hozirgi davrda oliy ta’lim muassasalarida talabalarning kasbiy tayyorgarligi sifat va samaradorligini oshirishda quyidagi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash maqsadga muvofikdir:

1. Talaba faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan pedagogik texnologiya - muammoli ta’lim, turli xil o‘yinlar.

2. O‘quv materialini didaktik jihatdan takomillashtirish va qayta ishlashga asoslangan pedagogik texnologiya.

3. O‘quv jarayonini samarali boshqarish va tashkil qilishga asoslangan pedagogik texnologiya - tabaqalashtirilgan, individuallashtirilgan, dasturlashtirilgan ta’lim texnologiyalari, ta’limning jamoa usuli, guruhli, kompyuterli ta’lim texnologiyalari.

4. Rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalari - talaba shaxsining ijobiy sifatlarini, ayrim sohadagi bilimlarini, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish.

Xulosa. Oliy o‘quv yurtlari malakali kasb egalarini tayyorlashda zamonaviy o‘qitish usullari - interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalarning o‘rni va tutgan o‘rni benihoya yuksakdir. Bunda pedagogik texnologiya va pedagogik mahoratga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar talabalarning bilimli, etuk malakaga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN MANBALAR:

1. Беспалко В.П. Педагогика и прогрессивное технологии обучения. - Москва: Просвеҳение, 1997.

2. Буга П., Карпов Б. Технология обучения в высшей школе. Вестник высшей школу. - 1991. - № 11. - С. 19.

3. Nishonaliev U.N. Yangi pedagogik va axborot texnologiyalari: muammolar, echimlar G‘G‘ Pedagogik ta’lim. - Toshkent, 001. - № 3.

BOLALAR VA O‘SMIRLAR SPORT MAKTABLARIDA JISMONIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN FAOLIYAT

Raxmatova Zulfiya Mirzaevna

o‘qituvchi, O‘zbekiston Davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

zulfiyarahmatova804@ gmail.com

Annotatsiya: Maqolada bugungi o‘quvchi-yoshlar har tomonlama etuk, zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni egallagan, jismonan baquvvat va barkamol bo‘lishlari nihoyatda muhim ahamiyat kasb etuvchi omillardan biri - jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: bolalar, o‘smirlar, jismoniy madaniyat, salomatlik, sport

Kirish. Har bir halq, millat o‘zining kelajagini qurar ekan, bir masalaga ya’ni yoshlarning ma’naviyati, jismoniy kamoloti, salomatligi, bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratadi. Shuning uchun ham bugun mamlakatimiz Prezidenti tomonidan yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, ularning dunyoqarashini boyitish maqsadida beshta tashabbus bugungi hayotimizga tadbiq qilinmoqda.

Prezidentimizning besh tashabbusni mamlakatimizda yashayotgan barcha aholi, jumladan, yoshlarning ma’naviyatini boyitish, ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishda dasturil amal hisoblanadi.

Yoshlar haqida so‘z yuritganda, oliy ta’lim muassasalarining talaba-yoshlari ular ichida eng faol yoshlar hisoblanadi. O‘quvchi yoshlar jamiyatning kelgusi hayotidagi islohotlar bunyodkori, rivojlanish yo‘nalishlari darajasini belgilab beruvchi kuch.

Shuning uchun bugungi o‘quvchi-yoshlar har tomonlama etuk, zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni egallagan, jismonan baquvvat va barkamol bo‘lishlari nihoyatda muhimdir.

Inson salomatligida muhim ahamiyat kasb etuvchi omillardan biri bu jismoniy tarbiya va sportdir.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni yanada ommalashtirishda bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Bu borada malakali kadrlarni tayyorlashning sifatini oshirib borish zarurdir.

Bizga ma’lumkimalakali mutaxassislarni tayyorlash bo‘yicha bar qancha qarorlar qabul qilindi.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 3 iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanadarivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3031-sonli, 018yil 12 dekabrdagi “Yoshlarni vatanparvarlik ruhida va jismoniytarbiyalash hamda chaqiruvchilarni harbiy-texnik mutaxassisliklar bo‘yicha tayyorlash tartibini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4061-soni qarorlari yaqqol misol bo‘la oladi.

Xar qanday sport musoboqasi o‘quvchi uchun qiziqarlidir.

O‘quvchilarda sportga qiziqishni paydo qilish va uni barqaror qilish maktabdagi murabbiylarga ham bog‘liq.

O‘quvchilarda sport ishlariga qiziqishni vujudga keltirish va uning barqarorligini saqlab qolish uchun avvalo, o‘tiladigan mashg‘ulotlarining emotsional, yorqin va jonli bo‘lishi, tashkil etilgan sport musoboqalari kelgusida kasb egallash, ma’lumotni oshirish va sog‘ligini mustahkamlash uchun zarurligini o‘quvchilarga anglatib borish katta ahamiyatga egadir.

Muayyan sport bilan shug‘ullangan o‘quvchilar har doim tetik, faol bo‘ladilar. Bunday o‘quvchilarning hayoti ma’noli va sermazmun bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, inson organizmining aqliy, ruhiy va jismoniy imkoniyatlari cheksizdir. Bunday xislatlarni sportchilarda rivojlantirish va hayotda amaliy qo‘llashni bolalik davridan boshlash kerak.

Buning uchun sportchilar o‘z imkoniyatlarini, faoliyat funktsiyalarining xilma - xil qonunlarini bilishda, ya’ni aqliy mehnat unumdorligini oshirishda, ruhiy va jismoniy faollik darajasini o‘stirishda va insonni kamolotga etishida jismoniy va ruhiy faollikning ahamiyati kattadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avliyoqulov N. H. Zamonaviy o‘qitish texnologiyalari. Toshkent 001. 17 – 18 b.

2.Boymirov Q.. O‘qitishning zamonaviy usuli. Kasb-hunar ta’limi ilmiy metodik jurnal. 003. №2.

3.Golish L.V. Ta’limning faol usullari: mazmuni, tanlash, amalga oshirish. Ekspress–qo‘llanma. –T.: 001.- 68 b.

4.Jalolova D.F. Maxsus fanlarni o‘qitishda o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy ishlash faoliyatlarini rivojlantirish. Ped.fan.nomzodlik dissetatsiyasi. Toshkent. 009 yil. 140b.

5. Ishmuxamedov R., Abdukodirov A, Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. Toshkent-2008.181

ПРЕПОДАВАНИЕ ОСНОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РОБОТОТЕХНИКИ В ДИСТАНЦИОННОМ ФОРМАТЕ

Агафонов Александр Алексеевич.,
к.ф.-м.н, зав. каф.
Казанский (Приволжский) федеральный университет
a.a.agathonov@gmail.com
Эшниязов Абдумалик Искандарович
д.ф.ф.-м.н (PhD), доцент
Гулистанский государственный университет
eshniyozovabdumalik75@gmail.com

Аннотация: Статья направлена на анализ возможностей применения симуляторов при обучении основам образовательной робототехники в условиях дистанционной формы обучения. Описываются методы и технологии, которые используются при обучении робототехнике, такие как программирование, электроника, механика и другие. Основным результатом является разработанная методика обучения основам образовательной робототехники в дистанционном формате, основанная на практической работе с виртуальными микроконтроллерами и программными средствами для работы с ними в симуляторе Tinkercad.

Ключевые слова: образовательная робототехника, дистанционный формат, Arduino, симуляторы, Tinkercad, программирование, C++.

Введение

Образовательная робототехника – это область образования и науки, которая использует роботов и программное обеспечение для развития учебных и практических навыков учащихся. Эта область обучения включает в себя такие дисциплины, как программирование, электроника, механика и автоматизация. Образовательная робототехника может быть использована для создания различных проектов роботов, которые могут выполнять различные задачи, например, сбор информации, передвижение по определенной траектории, выполнение определенных действий по команде. Эти проекты могут быть использованы для участия в соревнованиях и выставках, что помогает учащимся проявить свои творческие и инженерные способности. Образовательная

робототехника может быть использована для развития социальных навыков, таких как командная работа, общение и решение проблем в группе.

Междисциплинарная польза обучения образовательной робототехнике заключается в том, что она помогает студентам объединять знания и навыки, полученные в различных дисциплинах, для создания новых решений и идей. Этот подход может помочь стать более компетентными и творческими в различных сферах. Например, студенты развивают свои математические навыки, измеряя расстояния, углы поворота и скорость робота. Они также учатся программировать роботов, используя языки программирования, такие как Scratch, Python, C++.

Рис 1. Роботы, спроектированные и созданные для занятий по образовательной робототехнике в КФУ.

Изучение основ робототехники рекомендуется проводить в очном формате, так как это позволяет учащимся максимально полно освоить необходимые знания и умения. Однако, в некоторых ситуациях, когда невозможно избежать удаленного формата обучения, онлайн платформы могут быть эффективным инструментом для преподавания материала основ робототехники. Они могут обеспечить доступ к современным технологиям, позволяющим учащимся изучать теоретические и практические аспекты робототехники в онлайн-режиме. Примерами таких онлайн-платформ являются робототехнические конструкторы и программы для симуляции робототехнических систем.

Далее рассмотрим опыт проведения одним из авторов занятий по образовательной робототехнике в дистанционном формате. Для организации видеоконференций со студентами была использована платформы Яндекс Телемост [1], для обмена текстовой информации со студентами – мессенджер Telegram [2], для проведения лекционных занятий – облачный сервис Google Презентации [3], для моделирования робототехнических устройств на практических занятиях – онлайн-симулятора Tinkercad [4], для закрепления полученных навыков – курсы на образовательной платформе Stepik [5].

Arduino

Конструктор Arduino – это электронный набор, который включает в себя плату

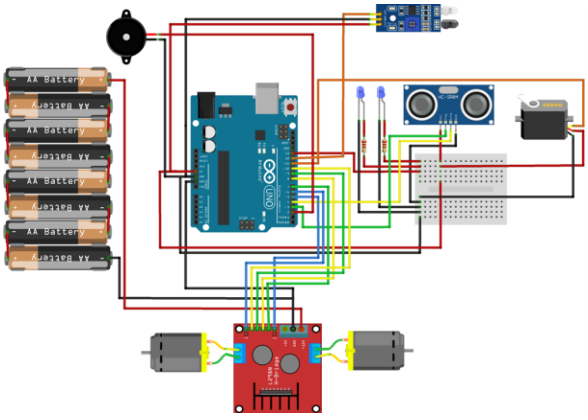

Arduino, комплект датчиков, актуаторов и других электронных компонентов, которые можно использовать для создания устройств, таких как роботы, умный дом и другие проекты. Конструкторы Arduino часто

используются в образовательной робототехнике, так как они предоставляют студентам и учащимся возможность изучения основ электроники, программирования и механики через практическую работу над реальными проектами.

Рис . Расположение основных элементов на плате Arduino UNO R3 [6].

Плата Arduino – это микроконтроллерная платформа, используемая для создания различных проектов в области электроники и робототехники. Она состоит из следующих основных функциональных элементов. Микроконтроллер – это основной элемент Arduino, отвечающий за обработку программного кода и управление интегральными возможностями конструктора. Порты ввода-вывода (пины) – это интегральные части Arduino, которые используются для подключения различных датчиков, устройств управления и механизмов движения к конструктору. Аналого-цифровой преобразователь (АЦП) – интегральный компонент Arduino, который позволяет измерять величины аналоговых сигналов и преобразовывать их в цифровой формат. Разъем питания для подключения питания к конструктору. Монтажная плата – это место, где устройства, сенсоры и другие интегральные компоненты соединяются и монтируются.

Для того, чтобы писать программы для микроконтроллера Arduino, необходимо знать основы языка программирования C++: синтаксис, основные конструкции языка, таких как переменные, условные операторы, циклы, массивы, функции и т.д. Также необходимо понимание того, как подключать датчики, актуаторы и другие компоненты к плате Arduino, и как использовать соответствующие библиотеки для работы с ними.

Симулятор Tinkercad

Симуляторы могут помочь ученикам практиковать программирование и тестирование своих роботов, не имея доступа к реальным устройствам. Некоторые из популярных онлайн-симуляторов, которые можно использовать для обучения, включают Tinkercad, Wokwi, RobotMesh Studio, V-REP, Robot Virtual Worlds и другие.

Tinkercad – это онлайн-симулятор, который позволяет создавать 3D-модели и электронные схемы, используя простой drag-and-drop интерфейс. В Tinkercad есть библиотека Arduino, содержащая множество готовых компонентов, таких как датчики, дисплеи, моторы и другие, которые можно использовать в своих проектах. Tinkercad используют для создания виртуальных прототипов проектов, например, можно создать схему подключения датчиков и актуаторов к платформе Arduino в Tinkercad, а затем использовать Arduino IDE для написания программного кода, который будет управлять

ими. Это позволяет быстро и легко создавать и проверять концепции прототипов проектов, прежде чем начать физическую реализацию.

На занятиях были рассмотрены принципы работы некоторых технических элементов конструктора, схемы подключения и программный код, отвечающий за включение и передачу информации к устройству. Были рассмотрены следующие детали конструктора: плата Arduino Uno, макетные платы, резисторы, светодиоды, RGB-диоды, пьезоэлементы, кнопки, датчики температуры, газа, влажности, ультразвуковые датчики расстояния, фотоэлементы, ЖК-экраны, моторы и сервоприводы. Материалы занятий были подобраны таким образом, чтобы по мере знакомства и освоения новых технических элементов, усложнялся и соответствующий программный код для управления роботом. Студенты знакомились с синтаксисом языка программирования C++, базовыми конструкциями и алгоритмическими. Использование робототехнического симулятора сделало возможным наглядно продемонстрировать важность структур данных, массивов, условных операторов, циклов, генератора случайных чисел, функций и других концепций программирования.

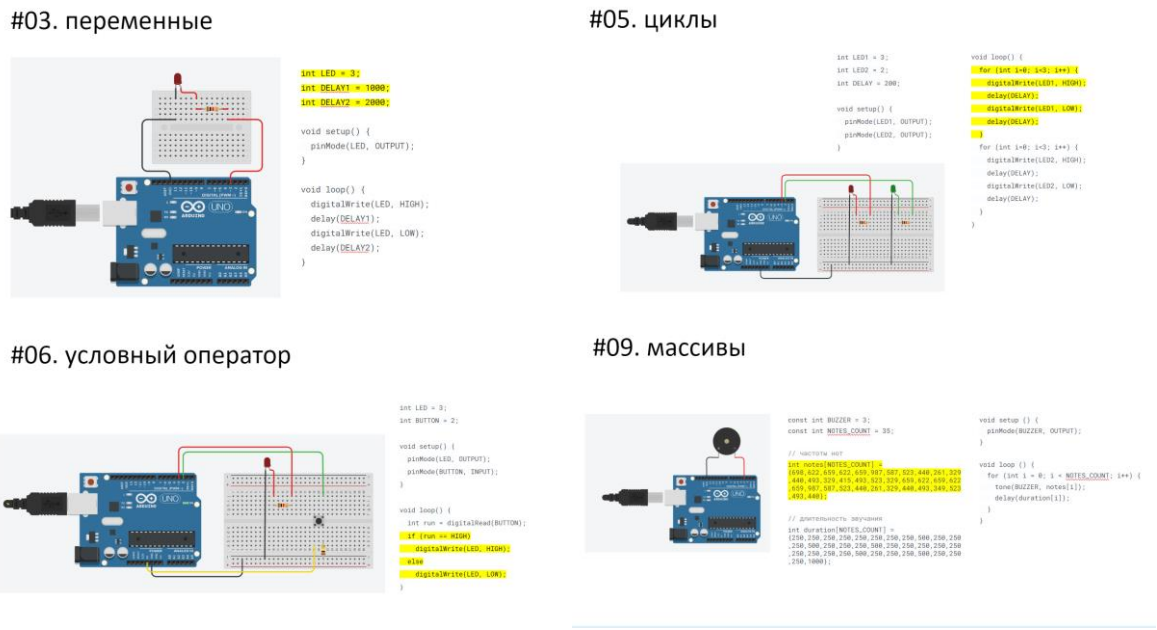

Рис 3. Материалы для дистанционных занятий по образовательной робототехнике, содержащие схемы сборки и программный код микроконтроллера [3].

Заключение

При всех недостатках, дистанционное преподавание предоставляет студентам некоторые возможности: изучать материалы в своем собственном темпе и в удобное для них время; получать доступ к курсу, ранее недоступному для них из-за географических ограничений; использовать различные онлайн-ресурсы и программное обеспечение для изучения робототехники.

Чтобы успешно преподавать основы робототехники в дистанционном формате, необходимо использовать разные методы обучения, обеспечивать доступ к качественным онлайн-ресурсам и организовывать практические задания для учеников. Tinkercad является весьма популярным симулятором для Arduino, поскольку он легок в использовании, бесплатен, безопасен. В целом, Arduino и Tinkercad позволяет

пользователям создавать и проверять концепты своих проектов виртуально, что ускоряет и упрощает процесс разработки.

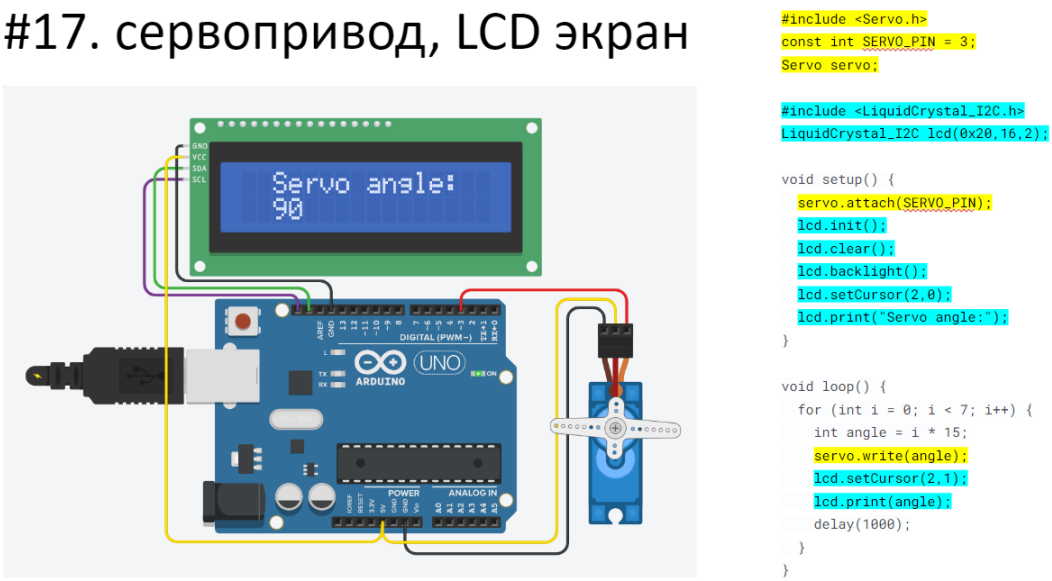

Рис 4. Схема подключения сервопривода и ЖК-дисплея к микроконтроллеру, программа на языке C++, контролирующая функциональное взаимодействие.

Заметим, что робототехника и технология интернета вещей (IoT) тесно связаны друг с другом. IoT – это концепция, которая описывает сеть устройств, которые могут обмениваться данными и управляться удаленно через интернет. Применение IoT в робототехнике позволяет создавать более эффективные и автономные роботы, например, робот, использующий данные с датчиков, подключенных к IoT, для принятия решений о том, как лучше выполнить задачу.

Список использованной литературы:

1. https://telemost.yandex.ru/
2. https://web.telegram.org/
3. https://docs.google.com/presentation/d/1VR5CNjA0GSJlh2y7DgCS3pQdlm4AoMy5AWDwctUXS5A/edit?usp=sharing
4. https://www.tinkercad.com/
5. https://stepik.org/course/102886/promo
6. https://all-arduino.ru/product/arduino-uno/

NONLINEAR VIBRATIONS OF A BODY MOUNTED ON VISCOELASTIC OSCILLATING SUPPORTS

Safarov Ismoil Ibrokhimovich
Doctor of physical-mechanical sciences, professor, professor of department of "Higher mathematics" of Tashkent Institute of Chemical Technology

Teshaev Muhsin Khudoyberdiyevich
Doctor of physical-mechanical sciences, associated professor, chief researcher of the Bukhara branch of the Institute of Mathematics named after V.I. Romanovsky
Rayimov Doniyor Gapirovich
Doctoral student of department of "Higher mathematics" of Bukhara Institute of Engineering and Technology
Namozov Jasur Shoqulovich
Doctoral student of department of "Higher mathematics" of Tashkent Institute of Chemical Technology

Abstract: The paper considers nonlinear vibrations of a solid body mounted on viscoelastic supports. The equations of motion of the system are derived from the Lagrange equations of the second kind for systems with a finite number of degrees of freedom. A method for solving the problem is developed and numerical results are obtained, the influence of nonlinearity on the displacement amplitudes is estimated.

Keywords: nonlinear oscillations, solid, oscillation, lagrange equations, viscoelastic support, degree of freedom

1. Introduction

Issues related to the dynamic damping of mechanical systems' vibrations are widely used in the dynamics of machines [1,p.254; ,p. 129]. Passive methods of vibration reduction are especially effective for objects subject to sustained periodic external influences. There are known developments related to the creation of complex systems for reducing vibrations with several perturbations [3,p.187; 4,p.111]. Of particular interest are theoretical approaches to solving problems of vibration reduction based on structural methods of mathematical modeling [5,p. 173; 6,p. 138], in which a mechanical oscillatory system is interpreted as some kind of dynamic automatic control system. In this case, the structural scheme of the system acts as a structural analogue of the original mathematical model obtained in the form of a system of differential equations [7,p.174; 8,p.307]. The object of protection against vibration effects in the structural scheme of a vibration-proof system can be distinguished by structural transformations as an integrating link of the second order when bringing the structure of a mechanical oscillatory system (or vibration-proof system) to a scheme consisting of a protection object and a negative feedback circuit covering it. In this case, it becomes possible to determine the modes of dynamic damping, based on the properties of the transfer functions of feedback circuits [9,p.136; 10,p.178]. In the physical sense, the negative feedback relative to the object of protection in the structural model generically reflects the elastic properties of the vibration protection system or the reduced stiffness, depending on the frequency of external action.

2. Methods

2.1. Problem statement and solution methods

Consider the vibrations of a solid body mounted on viscoelastic supports. The mechanical system shown in Fig.1, i.e., a rigid body 1, is mounted on a rigid plate with the help of viscoelastic supports (springs) 3. We determine the amplitude-frequency

characteristics of various points of the body for a given harmonic oscillation law of the base plate. The equations of motion of the system are obtained from the Lagrange equations Type II for a system with elastic supports by replacing the stiffness of the supports with integral operators
[6,p.245]:

$$\left.\begin{aligned}
&m\ddot{x}_c + c_x x_c - cl\varphi - \varepsilon_1\left(c_x \int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)x_c(\tau)d\tau + c_x l\int_{\infty}^{t} R_x(t-\tau)\varphi(\tau)d\tau \right) = \\
&= A\sin\nu t + \varepsilon\frac{c_x l}{6}\left(\varphi^3 - \int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)\varphi^3(\tau)d\tau \right), \\
&I\ddot{\varphi} - c_x l x_c - \left(c_\varphi + c_x l^2\right)\varphi + \varepsilon_1\left(c_x l\int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)x_c(\tau)d\tau - \int_{-\infty}^{t}\left[c_\varphi R_\varphi(t-\tau) + c_x l^2 R_\varphi(t-\tau)\right]\varphi(\tau)d\tau \right) = \\
&= \varepsilon\left\{ -\frac{c_x l}{2}\left(\varphi^2 x_c - \int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)\varphi^2(\tau)x_c(\tau)d\tau \right) + \frac{8}{6}\left(\varphi^3 - \int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)\varphi^3(\tau)d\tau \right)\right\}.
\end{aligned}\right\} \quad (1)$$

where c_x, c_φ – stiffness of the supports in the direction of the two generalized coordinates**; I** – moment of inertia, R_x and R_φ – kernels relaxation in directions x and φ; m – body weight.

The generating system (1) at $\varepsilon = 0,\ \ \varepsilon_1 = 0$ has frequencies

$$\omega_{1,2}^2 = \frac{1}{2}\left[\frac{c_x l^2 + c_\varphi}{I} + \frac{c_x}{m}\right] \pm \sqrt{\frac{1}{4}\left[\frac{c_x l^2 + c_\varphi}{I} + \frac{c_x}{m}\right]^2 - \frac{c_x c_\varphi}{mI}}. \quad (2)$$

Let's make a transition to normal coordinates for (1), presenting the solution by embedding in normal forms:

$$x = a_{11}f_1 + a_{12}f_2, \quad \varphi = a_{21}f_1 + a_{22}f_2. \quad (3)$$

We satisfy the oscillation equations (1) at $\varepsilon = 0,\ \ \varepsilon_1 = 0$ with the functions

$$\left.\begin{aligned}
x &= a_{11}\sin(\omega_1 t + \alpha_1), \quad x = a_{21}\sin(\omega_2 t + \alpha_2), \\
\varphi &= a_{21}\sin(\omega_1 t + \alpha_1), \quad \varphi = a_{22}\sin(\omega_2 t + \alpha_2),
\end{aligned}\right\} \quad (4)$$

where $a_{11}, a_{12}, a_{21}, a_{22}$ – the desired amplitudes.

Substituting (4) into (1), we obtain auxiliary relations

$$\left.\begin{aligned}
&-ma_{11}\omega_1^2 + c_x l a_{11} - c_x l a_{21} = 0, \\
&-Ia_{21}\omega_1^2 - c_x l a_{11} + \left(c_x l^2 + c_c\right)a_{21} = 0, \\
&-ma_{12}\omega_2^2 + c_x l a_{12} - c_x l a_{22} = 0, \\
&-Ia_{22}\omega_2^2 - c_x l a_{12} + \left(c_x l^2 + c_c\right)a_{22} = 0,
\end{aligned}\right\} \quad (5)$$

allowing to determine the amplitudes of $a_{11}, a_{12}, a_{21}, a_{22}$ – in the form of

$$\left.\begin{aligned} a_{21} &= \frac{m\omega_1^2 + c_x x_c + c_x l}{c_x l^2 + c_x l + c_\varphi - I\omega_1^2}, \\ a_{22} &= -\frac{m\omega_2^2 + c_x l - c_x l}{c_x l^2 - c_x + c_\varphi - I\omega_2^2}, \\ a_{11} &= a_{12} = 1. \end{aligned}\right\} \qquad (6)$$

Thus, the system (1), taking into account (3) and (5), takes the form

$$\ddot{f}_1 + \Omega_2\left[f_1 - \int_{-\infty}^{t} R_1(t-\tau)\, f_1(\tau)\, d\tau \right] = P\sin\nu t + F_1(f_1, f_2), \qquad (7)$$

$$\ddot{f}_2 + \Omega^2\left[f_2 - \int_{-\infty}^{t} R_2(t-\tau)\, f_2(\tau)\, d\tau \right] = F_2(f_1, f_2), \qquad (8)$$

Periodic solutions (7) and (8), according to [7,p.174; 8,p.482], we express as follows:

$$f_1 = f_{1,0} + \sum_{n=1}^{\infty}\left[f_{1,n} - f_{1,n(n-1)} \right], \qquad (9)$$

$$f_2 = f_{2,0} + \sum_{n=1}^{\infty}\left[f_{2,n} - f_{2,n(n-1)} \right], \qquad (10)$$

Substituting (9) and (10), respectively, into equations (7) and (8), we obtain a system of equations [11,p.169]

$$\left.\begin{aligned} \ddot{f}_{1,n} + \Omega^2\left[f_{1,n} - \int_{-\infty}^{t} R_1(t-\tau)\, f_{1,n}(\tau)\, d\tau \right] &= P\sin\nu t + F_1\left(f_{1,(n-1)}, f_{2,(n-1)}\right), \\ \ddot{f}_{2,n} + \Omega^2\left[f_{2,n} - \int_{-\infty}^{t} R_2(t-\tau)\, f_{2,n}(\tau)\, d\tau \right] &= F_2\left(f_{1,(n-1)}, f_{2,(n-1)}\right). \end{aligned}\right\} \qquad (11)$$

Let the functions $F_1(f_1, f_2)$ and $F_2(f_1, f_2)$ be representable as uniformly convergent Fourier series:

$$\left.\begin{aligned} F_1(f_1, f_2) &= \sum_{k_1=0}^{\infty} \psi_{k_1} \sin\left(\mu_k t + \nu_k\right), \\ F_2(f_1, f_2) &= \sum_{k_2=0}^{\infty} \psi_{k_2} \sin\left(\mu_k t + \nu_k\right), \end{aligned}\right\} \qquad (12)$$

The solution of equations (7), (8) under the conditions of $F_1(f_1, f_2) = 0$ and $F_2(f_1, f_2) = 0$ will be:

$$\left.\begin{aligned} f_1(t) &= \sum_{k_1=0}^{\infty} c_{k_1} \sin\left(\mu_k t + \beta_k\right), \\ f_2(t) &= \sum_{k_2=0}^{\infty} c_{k_2} \sin\left(\mu_k t + \beta_k\right), \end{aligned}\right\} \qquad (13)$$

where

$$\left.\begin{aligned} c_{k_1} &= \frac{F_{k_1}}{\left[\Omega^4 R_{sk} + \left(\Omega^2\left(1 - R'_{ck}\right) - \mu_k^2\right)^2\right]^{1/2}}, \\ c_{k_2} &= \frac{F_{k_2}}{\left[\Omega^4 R_{sk} + \left(\Omega^2\left(1 - R'_{ck}\right) - \mu_k^2\right)^2\right]^{1/2}}, \end{aligned}\right\} \qquad (14)$$

$$R'_{sk} = \int_0^\infty R(\tau)\sin\mu_k\tau d\tau; \qquad R'_{ck} = \int_0^\infty R(\tau)\cos\mu_k\tau d\tau; \qquad (*)$$

where R'_{sk} and R'_{ck} are defined by expressions (*); β_k constants satisfy the equation

$$tg\left(\gamma_k - \beta_k\right) = \frac{\Omega^2 R_{sk}}{\Omega^2\left(1 - R_{ck}\right) - \mu_k^2}. \qquad (15)$$

The series (13) converges absolutely and uniformly under the condition of $0 < R_c < 1$. Function (13) does not contain arbitrary constants and characterizes forced oscillations in the presence of periodic disturbances (12). Consider nonlinear integro-differential equations (7-8), presenting them in the following form:

$$\left.\begin{aligned} \ddot{f}_{1n} + \Omega_1^2\left[f_{1n} - \int_{-\infty}^{t} R_1(t-\tau)\, f_{1n}(\tau)\, d\tau\right] &= P_1\sin\nu t + \mu F_{1n}\left(f_1, f_2\right), \\ \ddot{f}_{2n} + \Omega_2^2\left[f_{2n} - \int_{-\infty}^{t} R_2(t-\tau)\, f_{2n}(\tau)\, d\tau\right] &= P_2\sin\nu t + \mu F_{2n}\left(f_1, f_2\right); \end{aligned}\right\} \qquad (16)$$

here f_{1n} and f_{2n} - the desired functions; Ω – known constant; $F_{1n}\left(f_1, f_2\right)$ and $F_{2n}\left(f_1, f_2\right)$ – known functions; μ – dimensionless positive parameter.

We assume that the kernel of R satisfies the condition [12,p.3; 13,p.5]

$$0 < \int_0^\infty R(\tau) d\tau < 1, \qquad (17)$$

and the functions $F_{1n}\left(f_1, f_2\right)$ and $F_{2n}\left(f_1, f_2\right)$ are representable by an infinite series (12).

We will look for the periodic solution of equations (16) in the form of infinite series:

$$\left.\begin{aligned} f_{1n}(t) &= f_{10}(t) + \sum_{k=0}^{\infty}\left(f_{1k}(t) - f_{1(k-1)}(t)\right), \\ f_{2n}(t) &= f_{20}(t) + \sum_{k=0}^{\infty}\left(f_{2k}(t) - f_{2(k-1)}(t)\right), \end{aligned}\right\} \qquad (18)$$

moreover, the terms of this series are solutions of linear equations

$$\left.\begin{aligned}
&\ddot{f}_{10}+\Omega^2\left[f_{1,0}-\int_{-\infty}^{t}R_1(t-\tau)\,f_{10}(\tau)\,d\tau\right]=P_1\sin\nu t,\\
&\ddot{f}_{20}+\Omega^2\left[f_{2,0}-\int_{-\infty}^{t}R_2(t-\tau)\,f_{20}(\tau)\,d\tau\right]=P_2\sin\nu t,\\
&\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\\
&\ddot{f}_{1k}+\Omega^2\left[f_{1,k}-\int_{-\infty}^{t}R_{1k}(t-\tau)\,f_{1k}(\tau)\,d\tau\right]=P_1\sin\nu t+\mu F_{1k}\left(f_{1(k-1)},f_{2(k-1)},t\right),\\
&\ddot{f}_{2k}+\Omega^2\left[f_{2,k}-\int_{-\infty}^{t}R_{2k}(t-\tau)\,f_{2k}(\tau)\,d\tau\right]=P_2\sin\nu t+\mu F_{2k}\left(f_{1(k-1)},f_{2(k-1)},t\right).
\end{aligned}\right\}\quad(19)\ \text{C}$$

onsequently, linear equations (19) are the result of applying the method of successive approximations to the original nonlinear equation (16) [10,p. 339]. Since the right-hand sides of equation (19) are periodic functions of time, we find its solution in the form (13), while the right-hand sides (19) should be decomposed into a Fourier series.

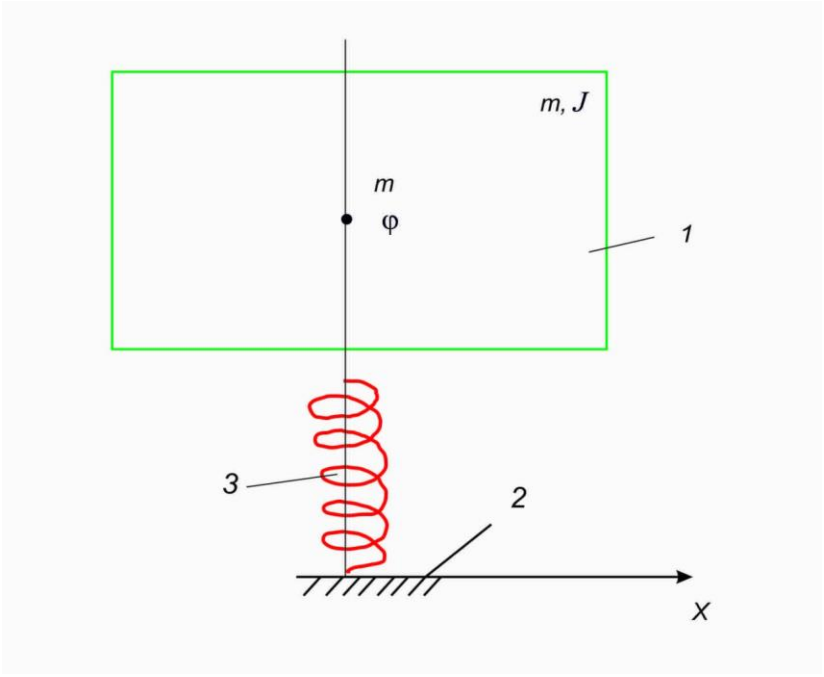

Figure 1. Calculation scheme: 1-solid, -base, 3-spring

Equations (19) can be transformed in the following sequence

$$\left.\begin{aligned}
&\ddot{f}_1-\ddot{f}_{01}+\Omega^2\left[f_1-f_{01}-\int_{-\infty}^{t}R(t-\tau)\left(f_1-f_{01}\right)d\tau\right]=\mu F\left(f_{01},f_{02},t\right),\\
&\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\\
&\ddot{f}_k-\ddot{f}_{k-1}+\Omega^2\left[f_k-f_{k-1}-\int_{-\infty}^{t}R(t-\tau)\left(f_k-f_{k-1}\right)d\tau\right]=\mu F\left(f_{1,k-1},f_{2,k-1},t\right).
\end{aligned}\right\}\quad(20)$$

3. Results and analysis

Estimates of periodic solutions of equations (20) are given in [12,p.8].

When solving specific tasks , the following mechanical characteristics of the body were adopted: m=1; l=0.5; I=0.1. The relaxation core is taken as

$$R(t-s)=\frac{Ae^{-\beta(t-s)}}{(t-s)^{1-\alpha}}.$$

Two variants of kernel parameters (21) are considered:

1) $\alpha=0{,}1;\qquad A=0.078;\qquad \beta=0.05$

2) $\alpha=0{,}1;\qquad A=0.048;\qquad \beta=0.05$

The results found at low and high viscosities are qualitatively the same, differing only by significantly large values of amplitudes at low viscosity. Therefore, the analysis of the obtained solutions is given only for high viscosity.

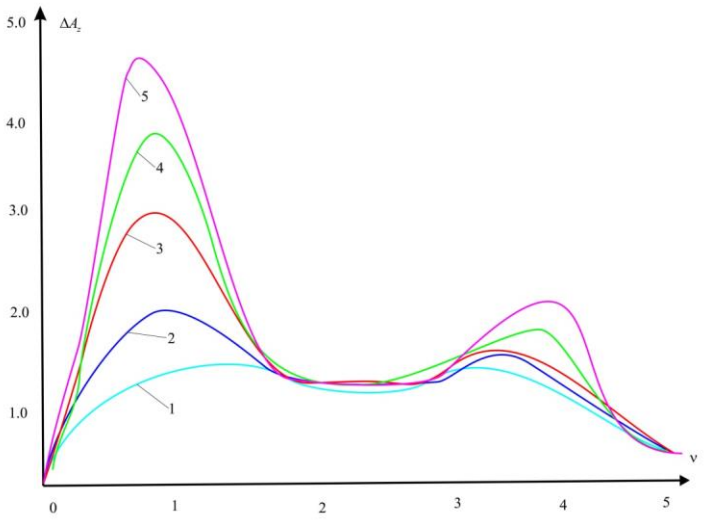

Figure . Change in the amplitude of displacements from the frequency of external loads: 1.A=0.078; . A=0.048; 3.A=0.030; 4.A=0.020;A=0.015

Figure shows the results of calculations for nonlinear problems. According to numerical results, the amplitude value for a nonlinear problem is 3-4% greater than for a linear one.

4. Conclusions

The paper presents a method for solving the problem of nonlinear oscillations of a mechanical system with two degrees of freedom. Based on the numerical results obtained, it is found that the amplitude value for a nonlinear problem is 3-4% greater than for a linear one.

References:

1. Vibrations in engineering: Handbook: In 6 vols. 6. Protection against vibrations and shocks M.: Mechanical Engineering, 1981. 456 p.

2. Tokarev M. F., Talitsky E. N., Frolov V. A. Mechanical effects and protection

of electronic equipment: Textbook for universities. M.: Radio and communications, 1984. 4 p.

3. Nashif A., Jones D., Henderson J. Vibration damping. Moscow: Mir, 1988. 448 p.

4. Teshaev M. K., Safarov I. I., Mirsaidov M. Oscillations of multilayer viscoelastic composite toroidal pipes // Journal of the Serbian Society for Computational Mechanics. 019. Vol. 13, No. . P. 104-115. DOI: 10.24874/jsscm.2019.13.02.08.

5. Gludkin O. P. Methods and devices for testing RES and EMU. M.: Higher School, 1991.-336s.

6. Gludkin O. P., Engalychev A. N., Korobov A. I., Tregubov Yu. V. Tests of radio-electronic, electronic computing equipment and test equipment. M.: Radio and Communications, 1987. 72 p.

7. Lysenko A.V., Goryachev N. V., Grab I. D., Kemalov B. K., Yurkov N. K. A brief overview of simulation modeling methods // Modern information technologies. 011. No. 14. pp. 171-176.

8. Fedorov V., Sergeev N., Kondrashin A. Control and testing in the design and production of radioelectronic devices. Moscow: Technosphere, 005. 502 p., Metrology and certification, 1999. 35 p .

9. Kalenkovich N. I. Radio-electronic equipment and the basics of its design design: An educational and methodological guide for students of spec. “Modeling and computer-aided design” and “Design and production of RES”. Minsk: BGUIR, 008. 00 p.

10. Yurkov N. K. Technology of radio-electronic means. Penza: Publishing house of PSU, 012. 640 p.

11. Kofanov Yu. N., Shalumov A. S., Zhuravsky V. G., Goldin V. V. Mathematical modeling of radio-electronic means under mechanical influences. Moscow: Radio and Communications, 000. 6 p.

12. Mirsaidov M, Teshaev M, Ablokulov Sh and Rayimov D. Choice of optimum extinguishers parameters for a dissipative mechanical system. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 020 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 883 012100.

13. Safarov I.I. Almuratov Sh. Teshaev M.Kh. Homidov F.F. Rayimov D.G. On the dynamic stress-strain state of isotropic rectangular plates on an elastic base under vibration loads. Indian Journal of Engineering. 17(47), 020. ISSN 319–7757 EISSN 319–7765

PROPAGATION OF OWN WAVES IN A VISCOELASTIC CYLINDRICAL PANEL OF VARIABLE THICKNESS

Safarov Ismoil Ibrokhimovich
Doctor of physical-mechanical sciences, professor, professor of department of
Boltayev Zafar Ixtiyorovich,
Doctor of physical-mechanical sciences, associated professor, leading Researcher of the Bukhara branch of the Institute of Mathematics named after V.I. Romanovsky
Xudoyberdiyev Mirqosim Rashitovich, Ruziyeva Mavluda Anvar qizi,

Doctor of philosophy in techanical sciences, assistant of department of "Mechanics"

Abstract: The paper considers the problem of propagation of natural waves in a viscoelastic cylindrical panel of variable thickness. A mathematical formulation, a solution technique and an algorithm for wave propagation problems in viscoelastic cylindrical panels of variable thickness are formulated. To derive the shell equations, the principle of possible displacements was used (within the framework of the Kirchhoff–Love hypotheses). Using the variational equation and physical equations, a system consisting of eight differential equations is obtained. After some transformations, a spectral boundary value problem on a complex parameter is constructed for a system of eight ordinary differential equations with respect to complex functions of the form. Dispersion relations for the cylindrical panel are obtained, numerical results are obtained and an analysis is made. It is established that in the case of a wedge-shaped cylindrical panel, for each mode, there are limiting propagation velocities with an increase in the wave number that coincide in magnitude with the corresponding velocities of normal waves in a wedge-shaped plate of zero curvature.

Keywords: variational equation, panel of variable thickness, shell equation, natural waves, spectral boundary value problem, complex frequency

1. Introduction

Regularities of stationary (or steady) oscillations and wave propagation in deformable waveguides are of considerable interest for many fields of science and technology [1, p.897; ,p.8].Their research includes the subjects of dynamics and strength of machines, as well as the theory of oscillations and waves, which have received wide application and development at the present time. However, in each of these subjects, a number of questions arise related to the physical and mechanical characteristics of the medium to external influences, methods of excitation of movements, wavelengths, geometry of bodies, etc. The use of its results is useful when considering oscillatory and wave processes in seismology, seismic resistance and mechanics of deformable solids [3,p. 142; 4,p.733].Elastic waves have been studied for more than a hundred years, but work in this direction does not stop, which indicates both the undying interest in this problem and the lack of knowledge of the subject. For the first time, the existence of surface waves was found [5,p.5] for the case of an isotropic half-space, which is under plane deformation conditions. The speed of Rayleigh waves depends on the properties of the material, and works [6,p.9; 7, p.1762;8,p.189] are devoted to a deeper study of Rayleigh waves.

This chapter is devoted to a review of works devoted to wave processes in extendedplate and cylindrical bodies, examples of which in practice can be road surfaces, well casing or any sufficiently long straight structure (plate or pipe) of constant or variable cross section [9,p.836; 10,p.1968]. Also, the study of the propagation of deformation waves in elastic and viscoelastic media is an important direction in modern wave dynamics. Wave propagation in rectangular plates and rods was studied in [11, p.8; 12,p.326]. The study of wave propagation in a variable thickness panel has not been sufficiently studied. This article is devoted to the study of these problems.

I2. Methods

2.1. Statement of the problem and methods for solving

Consider the propagation of harmonic waves in an infinite viscoelastic cylindrical panel in a curvilinear orthogonal coordinate system (α_1; α_2; z):

$$-\infty < \alpha_1 < +\infty; \text{э}\ \ 0 < \alpha_2 < l; \quad -\frac{h}{2} < z < \frac{h}{2}\ .$$

The cylindrical panel is given geometric and physical-mechanical parameters, for example, thickness h, density ρ, with Young's modulus operators $\tilde{E}_n$ [13,p.7]:

$$\tilde{E}_n\left[\phi(t)\right] = E_{0n}\left[\phi(t) - \int_0^t R_{En}(t-\tau)\phi(t)\,d\tau\right], \qquad (1)$$

$\phi(t)$ is an arbitrary function of time; $R_{En}(t-\tau)$ is core of relaxation; E_{0n} is the instantaneous modulus of elasticity. Curvature of the middle surface of the pane l $k_1 = 0; k_2 = \frac{1}{R}$ respectively to the coordinates α_1 and α_2. For a panel of a cylindrical shell, the Kirchhoff–Lyav hypothesis is fulfilled.

To obtain differential equations of vibrations of a cylindrical panel, the principle of possible displacements was used

$$\delta(\Pi - T) = 0, \qquad (2)$$

where, δΠ is the variation of the potential energy of the shell; δT is the virtual work of the kinetic energy of the panel.

Based on the shell theory [14,p.20], taking into account relations (2), he obtained the following expression for the variation of the potential energy

$$\delta\Pi = \int_F \left\{T_1\delta\varepsilon_1 + T_2\delta\varepsilon_2 + S\delta\varepsilon_{12} + M_1\delta x_1 + M_2\delta x_2 + 2N\delta\tau\right\}d\alpha_1 d\alpha_2\ , \qquad (3)$$

where T_1 , T_2 , S , M_1 , M_2 , N are forces and moments; ε_1, ε_2, ε_{12}, x_1, x , τ are the deformation components of the middle surface . In expression (3), terms with the order h/R. According to [15,p.6], the components of the tangential bending deformation of the middle surface are expressed in terms of its displacement and the angles of rotation of the normal as follows

$$\begin{aligned} &\varepsilon_1 = \frac{\partial u}{\partial \alpha_1}; \varepsilon_2 = \frac{\partial \vartheta}{\partial \alpha_2} + k_2 w; \varepsilon_{12} = \frac{\partial \vartheta}{\partial \alpha_1} + \frac{\partial u}{\partial \alpha_2}; x_1 = \frac{\partial \theta_1}{\partial \alpha_1}; \\ &x_2 = \frac{\partial \theta_2}{\partial \alpha_2}; \tau = \frac{\partial \theta_2}{\partial \alpha_1}; \quad \theta_1 = -\frac{\partial w}{\partial \alpha_1}; \theta_2 = -\frac{\partial w}{\partial \alpha_2} + k_2\vartheta, \end{aligned} \qquad (4)$$

where u, v, w are the components of the displacement vector of the middle surface, θ_1 , θ_2 are the angles of rotation of the normal about the axes α_1 and α_2. The forces and moments are related to the deformation components by the determined relations that follow from the generalized Hooke's law:

$$\begin{aligned} &T_1 = \tilde{c}\left[\varepsilon_1 + \nu\varepsilon_2\right], \\ &M_1 = \tilde{D}\left[\chi_1 + \nu\chi_2\right], M_2 = \tilde{D}\left[\chi_2 + \nu\chi_1\right], \\ &S = \frac{h\tilde{E}}{2(1+\nu)}\left[\varepsilon_{12}\right], N = \frac{h^3\tilde{E}}{2(1+\nu)}\left[\tau\right]. \end{aligned} \qquad (5)$$

Here

$$\tilde{c}[\varphi(t)] = \frac{h\tilde{\mathrm{E}}}{1-\nu^2}[\varphi(t)] = \frac{h\mathrm{E}_{0n}}{1-\nu^2}\left[\varphi(t) - \int_0^t R_n(t-\tau)\varphi(\tau)d\tau\right];$$

$$\tilde{D} = \frac{h^3\tilde{\mathrm{E}}}{12(1-\nu^2)}[\varphi(t)] = \frac{h^3\mathrm{E}_{0n}}{12(1-\nu^2)}\left[\varphi(t) - \int_0^t R_n(t-\tau)\varphi(\tau)d\tau\right];$$

$$\tilde{A}[\varphi(t)] = \frac{1-\nu}{2}\tilde{c}[\varphi(t)] = \frac{h\mathrm{E}_{0n}}{1+\nu}\left[\varphi(t) - \int_0^t R_n(t-\tau)\varphi(\tau)d\tau\right];$$

$$\tilde{B}[\varphi(t)] = \frac{h^3\tilde{\mathrm{E}}}{12(1+\nu)}[\varphi(t)] = \frac{h^3\mathrm{E}_{0n}}{12(1+\nu)}\left[\varphi(t) - \int_0^t R_n(t-\tau)\varphi(\tau)d\tau\right].$$

If we neglect the inertia of the rotation of the normal, then the variations in kinetic energy can be represented as:

$$\delta T = -\int_F \rho h\left(\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}\delta u + \frac{\partial^2 v}{\partial t^2}\delta v + \frac{\partial^2 w}{\partial t^2}\delta w\right)d\alpha_1 d\alpha_2 \quad . \qquad (6)$$

Substituting expressions (4) and (5) into (3) and we will carry out the procedure of integration by parts, then we obtain the equations of panel oscillation:

$$\begin{aligned}
&\frac{\partial T_1}{\partial \alpha_1} + \frac{\partial S}{\partial \alpha_2} = -\rho h\frac{\partial^2 u}{\partial t^2};\\
&\frac{\partial T_2}{\partial \alpha_2} + \frac{\partial S}{\partial \alpha_1} + k_2 Q_2 = -\rho h\frac{\partial^2 \vartheta}{\partial t^2};\\
&\frac{\partial Q_1}{\partial \alpha_1} + \frac{\partial Q_2}{\partial \alpha_2} - k_2 T_2 = -\rho h\frac{\partial^2 w}{\partial t^2};\\
&Q_1 = \frac{\partial M_1}{\partial \alpha_1}; Q_2 = \frac{\partial M_2}{\partial \alpha_2} + 2\frac{\partial N}{\partial \alpha_1}.
\end{aligned} \qquad (7)$$

Boundary conditions for the free edge, for α_2 =0,l look like:

$$M_2 = 0, S = 0, T_2 = 0, Q_2 = 0 \qquad (8)$$

If the edges α_2 =0,l hard termination, then

$$u=0,\ \vartheta=0,\ w=0,\ Q_2=0 \ . \qquad (9)$$

Using the relationship (4) , (5), (7) and (8) we obtain a system of equations of motion, which can be represented as:

$$\begin{aligned}
&\tilde{A}\frac{\partial u}{\partial \alpha_2} = S - \tilde{A}\frac{\partial \vartheta}{\partial \alpha_1}, \tilde{c}\frac{\partial \vartheta}{\partial \alpha_2} = T_2 - \tilde{c}(\nu\frac{\partial u}{\partial \alpha_1} + k_2 w),\\
&\frac{\partial w}{\partial \alpha_2} = -\theta_2 + k_2\nu, \tilde{D}\frac{\partial \theta_2}{\partial \alpha_2} = M_2 + \tilde{D}\nu\frac{\partial^2 w}{\partial \alpha_1^2},\\
&\frac{\partial S}{\partial \alpha_2} = -\rho h\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} - \tilde{C}\frac{\partial^2 u}{\partial \alpha_1^2} - \nu\frac{\partial T_2}{\partial \alpha_1}, \frac{\partial T_2}{\partial \alpha_2} = -\rho h\frac{\partial^2 v}{\partial t^2} - \frac{\partial S}{\partial \alpha_1} - k_2 Q_2,\\
&\frac{\partial Q_2}{\partial \alpha_2} = -\rho h\frac{\partial^2 w}{\partial t^2} + \tilde{D}\frac{\partial^4 w}{\partial \alpha_1^4} - \nu\frac{\partial^2 M_2}{\partial \alpha_1^2} + k_2 T_2,\\
&\frac{\partial M_2}{\partial \alpha_2} = Q_2 - 2\tilde{B}\frac{\partial^2 \theta_2}{\partial \alpha_1^2}.
\end{aligned} \qquad (10)$$

The system of integro-differential equations of the first order (10) consists of eight equations with eight unknowns. We take the integral terms in (1) small, then the function $\varphi(t)=\psi(t)e^{-i\omega_R t}$, where $\psi(t)$ slowly changing function of time, ω_R is a real constant. Then, we replace relations (1) with approximate ones of the form $\bar{E}_n\varphi = E_{0j}\left[1-\Gamma_j^C(\omega_R)-i\Gamma_j^S(\omega_R)\right]\varphi$, where

$$\Gamma_n{}^C(\omega_R)=\int_0^\infty R_n(\tau)\cos\omega_R\tau\,d\tau\,,\ \Gamma_n{}^S(\omega_R)=\int_0^\infty R_n(\tau)\sin\omega_R\tau\,d\tau\ -$$

respectively, the cosine and sine Fourier images of the material relaxation kernel. As an example of a viscoelastic material, we take the three parametric relaxation kernel: $R_n(t)=A_n e^{-\beta_n t}/t^{1-\alpha_{jn}}$.

In the case under consideration, α_1 solutions of the boundary value problem for system (10) with boundary conditions of type (9), (10) allow separation of variables

$$(u,v,w,\theta_2,S,T_2,Q_2,M_2)^T=(z_1,z_2,z_3,z_4,z_5,z_6,z_7,z_8)^T e^{i(k\alpha_1-\omega t)} \quad (11)$$

where ω is oscillation frequency; k is wave number, $z_1(\alpha_2)(i=1.8)$is functions of the form of vibrations. Further, it is assumed that both edges of the shell $\alpha=0$and α_1= l are free. After substituting relations (11) into equations (10) and boundary conditions (9), we have a spectral boundary value problem with respect to the parameter ω for a system of eight ordinary differential equations with respect to complex functions of the form:

$$\begin{aligned}
&\bar{A}z_1' = z_5 + \bar{A}kz_2,\\
&\bar{c}z_2' = z_6 + \bar{c}(\nu k z_1 - k_2 z_3),\\
&z_3' = -z_4 + k_2 z_2,\\
&\bar{D}z_4' = z_8 + \bar{D}\nu k^2 z_3,\\
&z_5' = h\left(\bar{E}K^2 - \rho\omega^2\right)z_1 + \nu h^2 z_6,\\
&z_6' = -h\rho\omega^2 z_2 - kz_5 - k_2 z_7,\\
&z_7' = -h\rho\omega^2 z_3 + \bar{E}/12h^3k^4 z_3 + \nu k^2 z_8 + k_2 z_6,\\
&z_8' = z_7 + \bar{G}/3h^3k^2 z_4.\\
&z_5 = z_6 = z_7 = z_8 = 0;\alpha_2 = 0, l.
\end{aligned} \quad (12)$$

When analyzing the dispersion of harmonic waves, the parameter $\mathbf{t_0}$ considered to be given, where $h_\rho = h(\bar{E}k^2-\rho\omega^2)$, $h_\omega = -h\rho\omega^2+\bar{E}/12h^2k^4$, $G_k = G/3h^3k^2$.

Systems of differential equations (12) can be written in terms of difference schemes of derivatives

$$
\begin{aligned}
z_{1i}^{j+1} &= z_{1i}^{j} - h_r z_{5i}^{j} + \bar{A} k h_r z_{2i}^{j} \ , \\
z_{2i}^{j+1} &= z_{2i}^{j} + h_r z_{6i}^{j} + \bar{A} k h_r z_{2i}^{j} + \bar{c} \nu k h_r z_{1i}^{j} \ - \bar{c} k_2 h_r z_{3i}^{j}, \\
z_{3i}^{j+1} &= z_{3i}^{j} - h_r z_{4i}^{j} - \bar{D} \nu k^2 h_r z_{3i}^{j} \ , \\
z_{4i}^{j+1} &= z_{4i}^{j} + \nu k^2 h_r z_{3i}^{j} + (h_r \ / \ \bar{D}) z_{8i}^{j} \ , \\
z_{5i}^{j+1} &= z_{5i}^{j} - h_r h_p z_{1i}^{j} + \nu h^2 h_r z_{6i}^{j}, \\
z_{6i}^{j+1} &= z_{6i}^{j} - h_r h \ \rho \omega^2 z_{2i}^{j} - k h_r z_{5i}^{j} - k_2 h_r z_{7i}^{j}, \\
z_{7i}^{j+1} &= z_{7i}^{j} - h_r h_\omega z_{3i}^{j} - k_2 h_r z_{6i}^{j} - k^2 \nu \ h_r z_{8i}^{j}, \\
z_{8i}^{j+1} &= z_{8i}^{j} + (\bar{G} h_r \ / 3h^2) k^2 z_{4i}^{j} + h_r z_{7i}^{j} \ .
\end{aligned}
\tag{13}
$$

at $z_{5i}^{j} = z_{6i}^{j} = z_{7i}^{j} = z_{8i}^{j} = 0; \alpha_2 = 0, l$.

3. Results and analysis

The partial differential equation obtained in the previous paragraph with complex coefficients describes the propagation of harmonic waves in infinite viscoelastic cylindrical panels. Based on the boundary value problem (12), when h=const, the dispersion relations for the considered problem are obtained. If the panel thickness is variable, then it is also possible to obtain the dispersion relation analytically. A numerical analysis of the dispersion of these waves was also performed using the Godunov orthogonal sweep method. Panel thickness (h) varies linearly

$$h(\alpha_2) = h_1 + (h_2 - h_1)\alpha_2 \ . \tag{14}$$

Numerical results are obtained for dimensionless parameters. In all calculation options, the following dimensionless parameters of the shell are taken

$$E = 1, \rho = 1, \nu = 0{,}25, G = 1, A = 0{,}048; \quad \beta = 0{,}05; \quad \alpha = 0{,}10.$$

Change in the real and imaginary parts of the phase velocity $c_k = c_{Rk} + ic_{ik}$ on the wave number is shown in figure 1 and figure2. On the image the solid lines in the figures correspond to the variants of the panel of constant thickness (h_1= h_{22}=0.1), dotted lines characterize the panel with a wedge-shaped section. In the latter case,

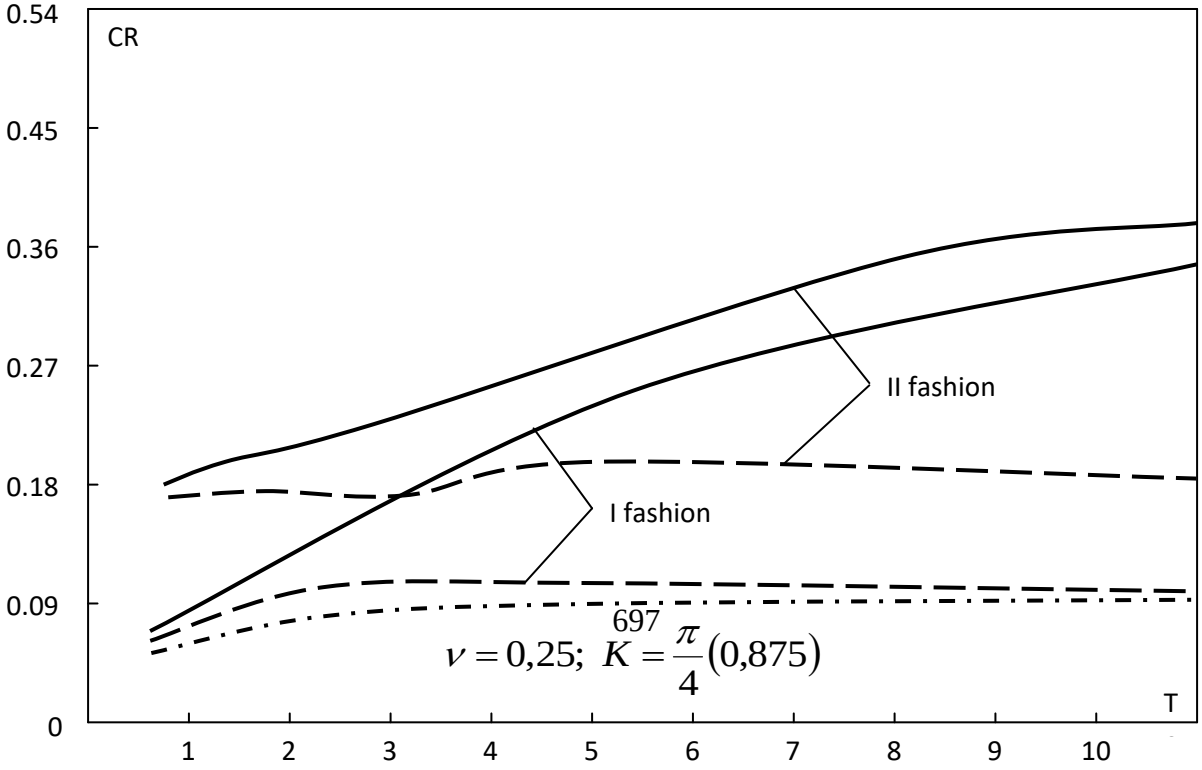

Figure 1. Change of phase I and II speed modes by wave number

h_2=0.1 and the thickness h1 varied from 0.001 to 0.0001. Curvature Options $k_1 = 0$ constant and $k_2 = \frac{1}{R}$ accepts values from 0 to 2π. From graphs fig.1-fig.4 it

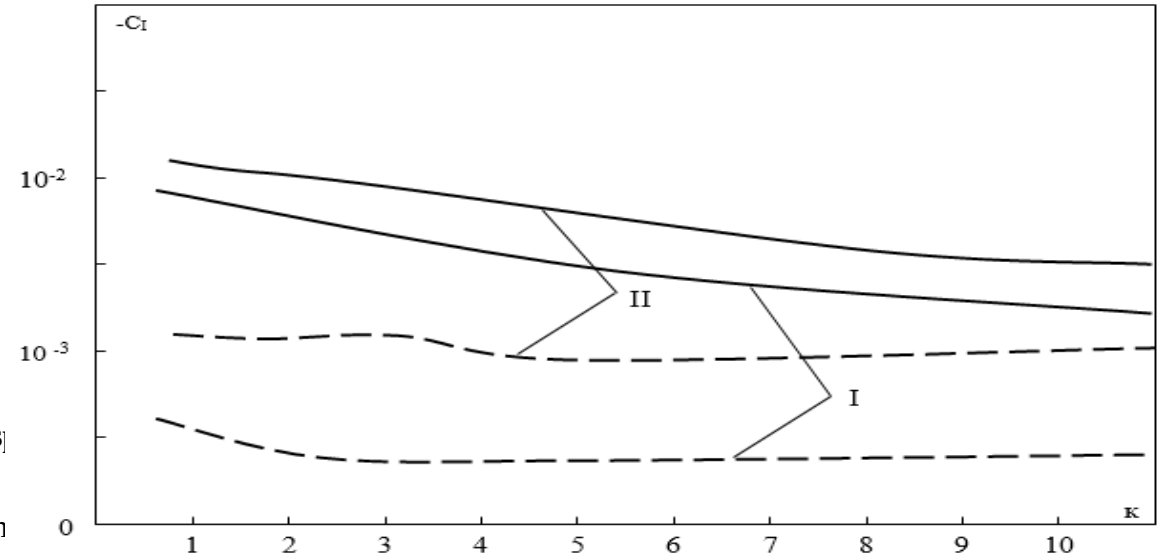

ith

res

ing

con

or a

panel of constant thickness, such a limit does not exist. The calculation results are obtained for different values of the curvature parameters, for example, $k_2 = \pi / 4(0.87), \pi / 2(1.57), \pi(3.14), 3\pi / 2(4.71), 2\pi(6.28)$.

It is found that with increases in the radius of curvature, the real parts of the phase velocities increase by up to 15%.

The corresponding imaginary parts are reduced to almost 15%. The calculation results were compared with the results obtained for the Kirchhoff–Love plates at $\mathbf{K}_2$=0.

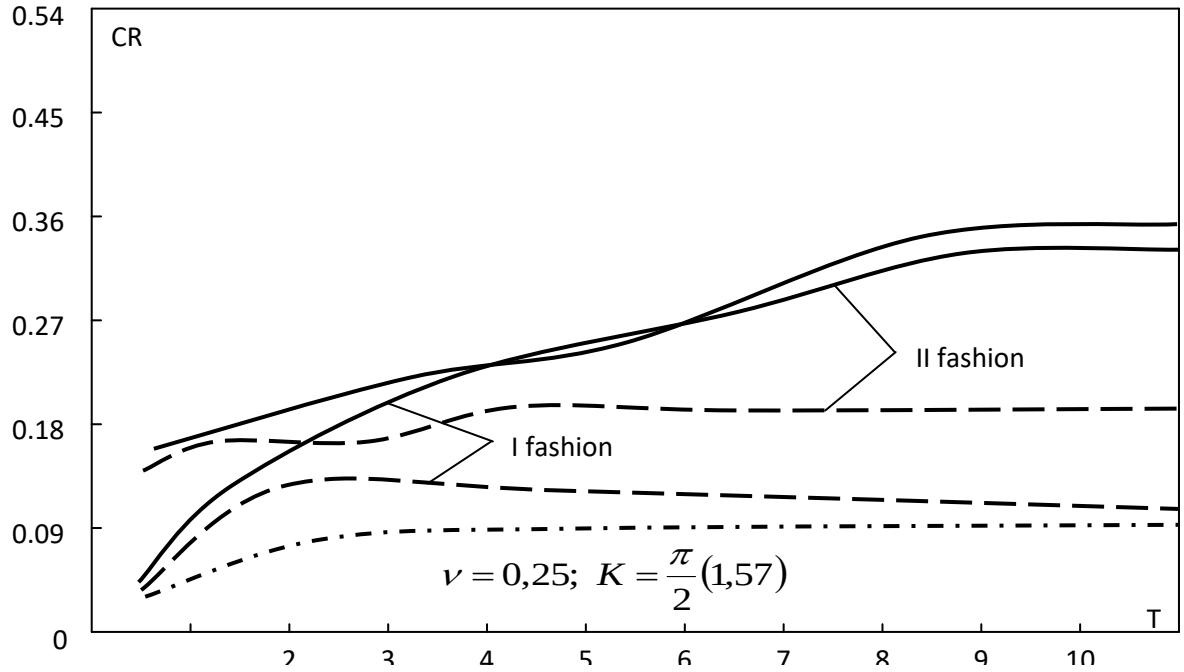

Figure 3. Change of the real parts of the phase I and II speed modes by the wave number

The change in the phase velocities of the plates depending on the wave number is shown in fig.1 (dashed line with dots). Thus, it is found that an increase in curvature contributes to an increase in the real part of the complex velocity. And the imaginary parts smoothly decreases to 15%.

And also, when taking into account the viscoelastic properties of the material, the corresponding phase velocities (real parts of the complex phase velocity) decrease, depending on the viscosity parameters, up to 10%. The corresponding imaginary parts increase smoothly.

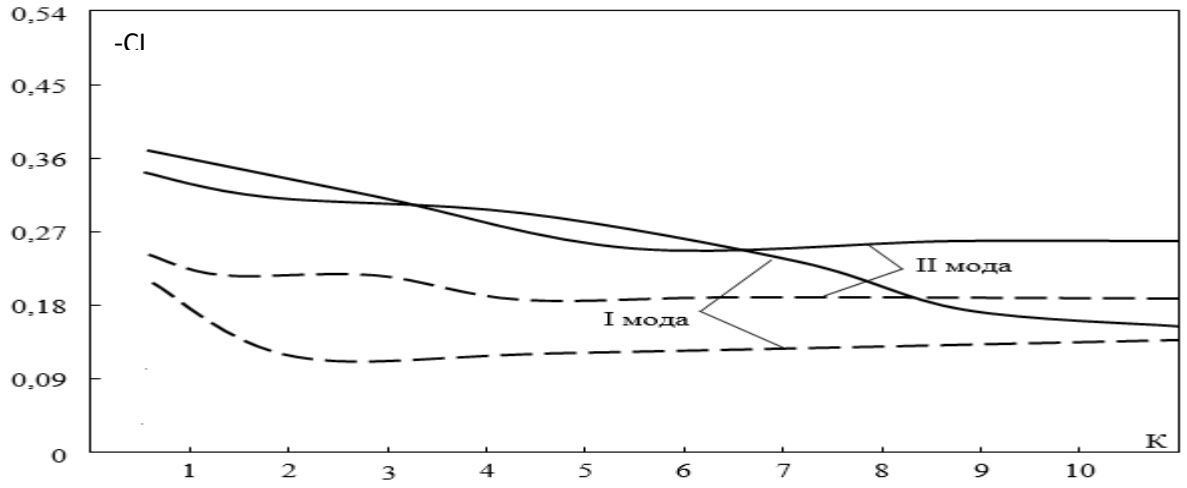

y the

In the long-wavelength range, the first mode describes bending vibrations of the beam type [16,p.334], while the second mode corresponds to torsional vibrations. At small **κ** the real parts of the complex phase velocity of the first and second modes tends to zero. In the case of a panel of constant thickness with an increase in the curvature parameter $\boldsymbol{\kappa}_2$ there is a tendency to increase the phase velocity of the bending (first mode) and torsional modes (second mode). For damping factor speed with increasing parameter $\boldsymbol{\kappa}_2$ there is a tendency to decrease the imaginary parts of the phase velocity of the bending (first mode) and torsional modes (second mode). A similar dependence on curvature was noted in the work [17,p.7], torque mode depending on **κ**. In figures 4, starting from some value **κ**. The dispersion curves of the first two modes, the real and imaginary parts, respectively (k=7.65), intersect with each other. With a further increase in k, the first intersection point shifts to the region of small wave numbers, and the second to the short-wave region, and then to the region of medium frequencies. The appearance of the intersection of the real and imaginary parts of the phase velocity depends on the curvature parameters.

A feature of the oscillation modes in the wedge-shaped panel is also the dependence of the number of nodal points on the wave number.

4. Conclusions

Based on the results obtained, it was established that with an increase in the curvature of a cylindrical panel of constant thickness, the propagation velocity of the first bending mode increases and the propagation velocity of the second torsional mode decreases so that, starting from a certain value of the curvature parameter, the modes intersect each other twice. As the curvature increases the number of nodal points of the deflection oscillation form also increases.

It is also found that in the case of a wedge-shaped cylindrical panel, for each mode, there are limiting propagation velocities with an increase in the wave number, coinciding in magnitude with the corresponding velocities of normal waves in a wedge-shaped plate of zero curvature. In the shortwave range, localization of motion exists and increases with increasing panel curvature.

References

1. Safarov I.I., Teshaev M.Kh., Boltaev Z.I. Propagation of linear waves in multilayered structural - inhomogeneous cylindrical shells. Journal of Critical Reviews, 020, 7(12), pp. 893–904 **DOI** 10.31838/jcr.07.12.157

2. Mirsaidov M., Safarov I., Boltayev Z., Teshaev M. Spread waves in a viscoelastic cylindrical body of a sector cross section with cutouts. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 020, 869(4), 042011 **DOI** 10.1088/1757-899X/869/4/042011

3. L.I. Slepyan. Nonstationary Elastic Waves. Leningrad, Shipbuilding, 1972.

4. Ratassepp M., Fletcher S., Lowe M.J.S. Scattering of the fundamental torsional mode at an axial crack in a pipe. The J. of the Acoustical Society of America. 010. No. 127. pp. 730–740.

5. Shatalov M., Fedotov I. Comparison of classical and modern theories of longitudinal wave propagation in elastic rods. The 16-th International Congress on Sound and Vibration, 009. pp. 1-8.

6. Safarov I., Teshaev M., Marasulov A., Juraev T., Raxmonov B. Vibrations of Cylindrical Shell Structures Filled with Layered Viscoelastic Material. E3S Web of Conferences, 021, 64, 01027 https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126401027

7. Thompson I. On the existence of flexural edge waves on thin orthotropicplates I. Thompson, I. Abrahams, A. Norris // J. Acoust. soc. Am. 002. Vol. 112. pp. 1756-1765.

8. Mindlin, R.D., Herrmann G.A. One-Dimensional Theory of Compressional Waves in an Elastic Rod. Proceedings of the First US National Congress of Applied Mechanics, 1951. pp. 187-191.

9. Morse, R.W. Dispersion of Compressional Waves in Isotropic Rods of Rectangular Cross Section. Journal of the Acoustical Society of America, 1948. Vol. 0. pp. 833-838.

10. Krushynska A.A. Flexural edge waves in semi-infinite elastic plates. J. of Sound and Vibration. 011. Vol. 330, No. 9. pp. 1964–1976.

11. Safarov I.I., Teshaev M.Kh.,Yarashev J.A. Vibration of multilayer composite viscoelastic curved pipe under internal pressure. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 1030(1), 012073 (2021). 012073 DOI 10.1088/1757-899X/1030/1/012073

12. Anofrikova N.S., Sergeeeva N.V. Study of harmonic waves in a hereditary elastic layer. Bulletin of the Nizhny Novgorod University. Ser. Mathematics, Mechanic, .Computer science. 014. T.14.issue 3. pp. 321-328.

13. Mirsaidov M., Teshaev M., Ablokulov Sh., Rayimov D. Choice of optimum extinguishers parameters for a dissipative mechanical system. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 020, 883(1), 012100 **DOI** 10.1088/1757-899X/883/1/012100

14. Badalov F.B., Abdukarimov A., Khudayarov B.A. Numer ical study of the influence of rheological parameters on the nature of oscillations of hereditarily deformable systems. Computational technologies. 007. T.12.№4. pp.17-23.

15. Safarov I.I., Homidov F.F., Rakhmonov B.S. and Almuratov Sh.N. Seismic vibrations of complex relief of the surface of the naryn canyon (on the Norin river in Kyrgyzstan) during large-scale underground explosions. Journal of Physics Conference Series, 020, **1706** (1), 012125 **DOI** 10.1088/1742-6596/1706/1/012125

16.Achenbach J.D. Wave propagation in elastic solids. North Holland, Amsterdam, 1973. P. 440.

17. Safarov I., Teshaev M., Marasulov A., Juraev T., Raxmonov B. Vibrations of Cylindrical Shell Structures Filled with Layered Viscoelastic Material. E3S Web of Conferences, 021, 64, 01027 https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126401027

PROPAGATION OF SHEAR WAVES IN VISCOELASTIC TWO-LAYER MEDIA

Safarov Ismoil Ibrokhimovich,
Doctor of physical-mechanical sciences, professor, professor of department of "Higher mathematics" of Tashkent Institute of Chemical Technology
Teshaev Muhsin Khudoyberdiyevich,
Doctor of physical-mechanical sciences, associated professor, chief researcher of the Bukhara branch of the Institute of Mathematics named after V.I. Romanovsky
Otazhonova Nilufar Baxtiyorovna,
Senior Lecturer of department of "Higher mathematics" of Tashkent State Pedagogical University
Axmedov Maxsud Sharipovich,
Doctor of philosophy in physical-mechanical sciences, Senior Lecturer of department of "Higher mathematics" of Bukhara Institute of Engineering and Technology
Zhuraev Uktam Shavkatovich
Doctor of philosophy in technical sciences, Senior Lecturer of department of "Construction" of Fergana Polytechnic Institute

Abstract: The problem of propagation of shear waves in a viscoelastic inhomogeneous two-layer medium is considered, when one layer is exponentially inhomogeneous, in particular, a homogeneous viscoelastic can be. The main purpose of the work is to develop a methodology and algorithm for solving the problem of wave propagation in layered media. For the mathematical formulation of the problem, the Lame equation and the corresponding boundary conditions are used. The obtained dispersion equation describing the relationship between frequency and wavenumber is investigated. The equation of dispersion relations is solved numerically by the Muller method. For dissipative inhomogeneous mechanical systems, it is found that there is a finite number of waves if the velocity of the shear wave propagation is greater than the velocity of the bulk wave of the first layer. It is also established that there are no shear waves propagating at a speed less than the minimum velocity of the volume wave of the first layer. For a viscoelastic material, a Pohhammer-type frequency equation is obtained and the dispersion of the complex phase velocity is determined. The viscoelastic properties of the material are described using the Rzhanitsyn–Koltunov inheritance kernel. Damping properties of the structure are evaluated.

Keywords: wave, layer, free boundary, contact conditions, dispersion relations

1. Introduction

The laws of wave propagation in deformable waveguides are of considerable interest to many fields of science and technology. Their research includes the subjects of dynamics and strength of machines, as well as the theory of oscillations and waves, which have received wide application and development at the present time. Therefore, the study of wave propagation in a deformable waveguide is an urgent problem in mechanics.

Works [1,p.173; ,p.16] are devoted to the problem of wave propagation in an elastic waveguide. Works [3,p.219; 4,p.175; 5,p.277; 6,p.14] and others are devoted to the problem of elastic wave propagation in a multilayer medium. In contrast to elastic waveguides, dispersion equations in hereditarily elastic waveguides have not been studied enough. Consideration of the damping ability of the waveguide material plays a huge role in the dynamic behavior of the structure [7,p.6; 8,p.325; 9,p.47; 10,p.86]. It leads to a noticeable weakening of natural vibrations, a significant decrease in amplitudes during forced vibrations, and a smoothing of stresses in the concentration zone during vibrations. This ability can be assessed only by understanding the nature of energy absorption during vibrations [11,p.90; 12,p.51].

There are quite a few points of view on this mechanism; hypotheses or theories of internal friction, and for a considerable period the hypothesis of viscous resistance dominated here, convenient in calculations, but not confirmed by experiments for metals. For example, in [13,p.8; 14,p.901], the problem of the propagation of waves harmonic in time in a viscoelastic plate of variable thickness is considered. Three-dimensional equations of the theory of elasticity in a cylindrical coordinate system are used to describe the vibrations of a multilayer cylinder. Asymptotic analysis for solving the problem of wave propagation in a layer was applied in [15,p.77; 16,p.1427; 17,p.64; 18,p.119]. In these works, numerical methods are used to solve the dispersion equation. Dispersion curves with complex parameters are analyzed. The work [19,p.52] presents a closed mathematical presentation of the theory of monochromatic wave propagation in viscoelastic cylindrical bodies, which presents analytical solutions and numerical results of fundamental problems of wave propagation in arbitrary linear viscoelastic media. In [20,p.5; 1,p.6], the propagation of waves in viscoelastic strips of the form of a rod.

2. Methods

2.1. Problem statement and solution methods

We study the problem of propagation of free damped waves on a two-layer medium (Figure 1), where the first layer $\{x \in R, y \in [-h, 0]\}$ has an operator exponential inhomogeneity, and the second layer $\{x \in R, y \in [0, d]\}$ – homogeneous with shift operator moduli

$$\tilde{\mu}_j[f(t)] = \mu_{0j}\left[[f(t)] - \int_{-\infty}^{t} R_{\mu}^{(i)}(t-\tau)[f(\tau)]d\tau\right], j = 1, 2. \quad (1)$$

$f(t)$ – is arbitrary function; $R_{\mu}^{(i)}(t-\tau)$ - is the relaxation kernel of the 1st and nd layers; μ_{oj} – is the moments shear modulus; ρ_j - is the densities of the 1st and nd layer, respectively; $j=1-$ is index of relations belonging to the first layer; $j=2-$ is index of relations belonging to the second layer; h and $d-$ is thicknesses of the first and second layers, respectively.

It is assumed that the shear modulus and density of the first and second layers vary in thickness according to the law

$$\tilde{\mu}_j(x,y)[f(t)] = \mu_{0j} e^{2\gamma_{\mu j} y}\left[[f(t)] - \int_{-\infty}^{t} R_{\mu}^{(i)}(t-\tau)[f(\tau)]d\tau\right], (j=1,2)$$
$$\rho_j(x,y) = \rho_{j0} e^{2\gamma_{\rho j} y}, \qquad y \in [-h,0] \cup [0,d]. \tag{2}$$

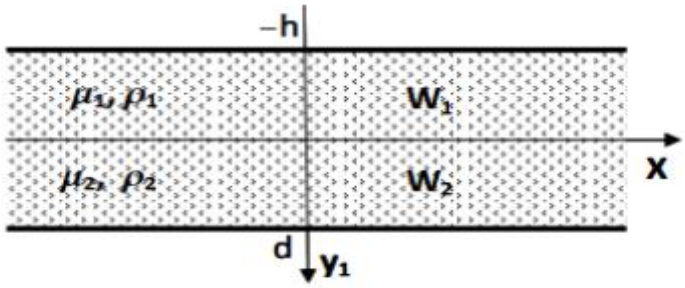

Figure 1. Calculation scheme of a two-layer flat body (flat waveguide)

Here $\rho_{j0}, \gamma_{\mu j}, \gamma_{\rho j}$ – constant values. The equation for the propagation of purely shear waves in the first and second layers has the form

$$\nabla^2 w_j + 2\gamma_j \frac{\partial w_j}{\partial y} - \int_{-\infty}^{t} R_{\mu j}(t-\tau) D_{\nabla j}(\tau) d\tau = \frac{1}{c_{sj}^2} \frac{\partial^2 w_j}{\partial t^2}, \tag{3}$$

where ∇^2 – Laplace operator;

$$R_{\nabla j} = R_{\mu j}(t-\tau)(1+2\alpha_j),\ D_{\nabla j} = \nabla^2 w_j + 2\alpha_j \frac{\partial w_j}{\partial \tau^2}, c_{sj}^2 = \mu_{0j} / \rho_{j0}.$$

To solve integro-differential equations (3), it is necessary to set boundary conditions. On the borders $y = -h, y = d$ free boundary conditions are set:

$$\frac{\partial w_1}{\partial y}\Big|_{y=-h} = 0,\ \frac{\partial w_2}{\partial y}\Big|_{y=d} = 0. \tag{4}$$

At the contact boundary of layers 1 and , the conditions for the continuity of displacements and shear stresses are accepted:

$$w_1(x,0) = w_2(x,0),\ \sigma_{yz,1}(x,0) = \sigma_{yz,2}(x,0), \tag{5}$$

Or, taking into account Hooke's law (5) takes the following form

$$w_1(x,0) = w_2(x,0),$$
$$\mu_{01}\left(\frac{\partial w_1}{\partial y}\Big|_{y=0} - \int_{-\infty}^{t} R_{\mu 1}(t-\tau)\frac{\partial w_1(\tau)}{\partial y}\Big|_{y=0}\right) =$$
$$= \mu_{02}\left(\frac{\partial w_2}{\partial y}\Big|_{y=0} - \int_{-\infty}^{t} R_{\mu 2}(t-\tau)\frac{\partial w_2(\tau)}{\partial y}\Big|_{y=0}\right).$$

An anti-flat problem is considered, i.e. the displacement vector is represented as

$$\vec{u}_j = \left[0, 0, w_j(x,y,t)\right]. \tag{6}$$

It is required to find a solution to equations (4) and (5) that satisfy the boundary conditions (2) and (3). We represent the solution of equation (4) as a harmonic wave propagating in the direction of the axis x

$$w_j(x,y,t) = \left(A_j e^{k\nu_{1j} y} + B_j e^{k\nu_{2j} y}\right) e^{i(kx-\omega t)}, \tag{7}$$

where $A_j, B_j -$ integral constants, which are determined from the boundary conditions (4) and (5);

$$\nu_{1,2j} = -\frac{\alpha_j}{k} \pm \sqrt{\frac{\alpha_j^2}{k^2} - \theta_j \eta_j + 1},\ \eta_j = \frac{\omega^2}{k^2 c_{s2j}^2 \Gamma_{kj}}, \theta_j = \frac{c_{s2j}^2}{c_{s1j}^2},$$

$$\Gamma_{kj} = 1 - \Gamma_{\mu j}^c - \Gamma_{\mu j}^s,$$

$$\Gamma_{\mu j}^c(\omega_R) = \int_0^\infty R_{\mu j}(\tau)\cos\omega_R \tau\, d\tau, \Gamma_{\mu j}^s(\omega_R) = \int_0^\infty R_{\mu j}(\tau)\sin\omega_R \tau\, d\tau -$$

are cosine and sinusoidal images of the material nuclear Fourier relaxation, respectively. As the relaxation kernel of a viscoelastic material, we choose the Rzhanitsyn-Koltunov kernel with a three-parameter weak singularity

$$R_{\lambda,\mu j}(t) = A_{\lambda,\mu j} e^{-\beta_{\lambda,\mu j} t} / t^{1-\alpha_{\lambda,\mu j}},$$

where A, α, β - are material parameters $\omega_R -$ is real value [7].

It is assumed that the second layer is homogeneous and viscoelastic, then $\alpha_2 = 0$, and the solution of equation (3) takes the form

$$w_2 = (A_2 \sin k\sqrt{\eta_1 - 1}y + B_2 \cos k\sqrt{\eta_1 - 1}y)e^{i(kx-\omega t)}. \qquad (5)$$

To define arbitrary constants $A_j, B_j -$ we use boundary conditions (4) and (5), then we obtain homogeneous algebraic equations, from the condition for the existence of a non-trivial solution of which we obtain the dispersion equation

$$[\Delta(\omega, k)]\{q\} = \{0\}, \qquad (6)$$

where

$$[\Delta(\omega,k)] = \begin{bmatrix} \nu_1 e^{-k\nu_1 h} & \nu_2 e^{-k\nu_2 h} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & \cos k\sqrt{\eta - 1} & \sin k\sqrt{\eta - 1} \\ 1 & 1 & 0 & -1 \\ k\nu_1 & k\nu_2 & k\alpha\sqrt{\eta - 1} & 0 \end{bmatrix}, \alpha = \mu_{20} / \mu_{20},$$

$$\{q\} = \{A_1 \quad B_1 \quad A_2 \quad B_2\}^T.$$

The equality to zero of the determinant of the system leads to an equation that determines the complex phase velocity of the waves

$$[\Delta(\omega,k)] = \begin{bmatrix} \nu_1 e^{-k\nu_1 h} & \nu_2 e^{-k\nu_2 h} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & \cos k\sqrt{\eta - 1} & \sin k\sqrt{\eta - 1} \\ 1 & 1 & 0 & -1 \\ k\nu_1 & k\nu_2 & k\alpha\sqrt{\eta - 1} & 0 \end{bmatrix} = 0. \qquad (7)$$

where $\omega = \omega_R + i\omega_I$ - complex frequency. The roots of the characteristic equation (7) are sought by the Muller method, at each iteration of the Muller method, the Gauss method is applied.

3. Results and analysis

The resulting frequency equation (7) is numerically solved using the MATLAB software package. Numerical results are obtained with dimensionless parameters. In all calculation options, the following dimensionless parameters of the layers are accepted:

$E_{0j} = 1, \rho_j = 1, h = 1, d = 1,\ A = 0{,}048;\quad \beta = 0{,}05;\quad \alpha = 0{,}10.$

Change in the real and imaginary parts of the phase velocity $c_k = c_{Rk} + ic_{ik}$ on the wave number is shown in fig. and fig. 3. Accepted for calculation: $\eta = \dfrac{\omega^2}{k^2 c_{s2}^2 \Gamma_{k2}}, \theta = \dfrac{c_{s2}^2}{c_{s1}^2}, \xi = kh, r = d/h, \gamma = \mu_{02}/\mu_{01}$. It can be seen from the graphs in

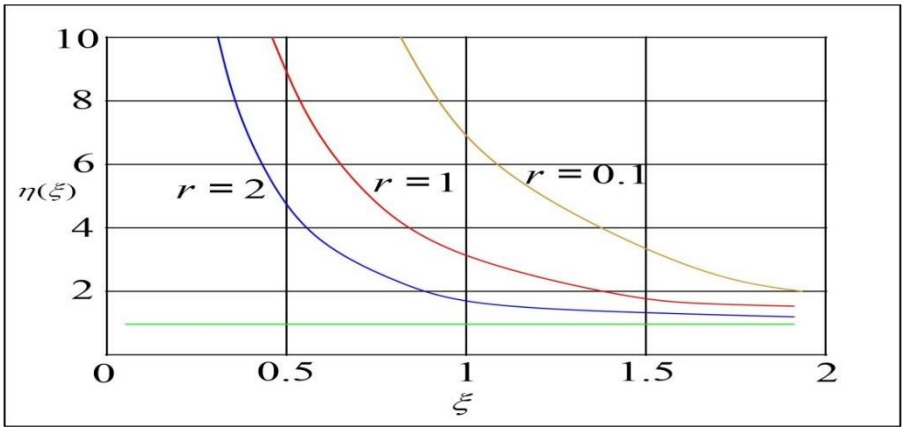

Figure . Addiction $\eta(\xi)$ for homogeneous layers at different values of thickness ratios at: $\theta = 1.6222,\ \lambda = 0.8111, \in = 0.$

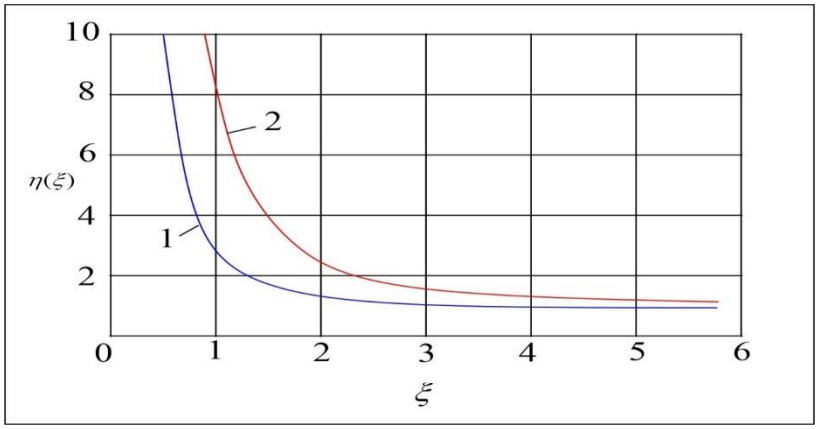

Figure 3. Modes $\eta(\xi)$ for homogeneous layers: 1st mode; nd fashion

$(\theta = 1.6222,\ \lambda = 0.8111, r = 1, \in = 0.)$

Fig. and Fig. 3 that with increasing wave number, the corresponding complex $\eta_k = \eta_{Rk} + i\eta_{ik}$ (real and imaginary parts) frequencies have limiting values. Below are the results of numerical calculations. Values $\eta(\xi)$, in fig. , with increasing ξ decrease and become less than unity.

4. Conclusions

Thus, the propagation of waves in two-layer media, when the first layer is inhomogeneous and the second is homogeneous, has the following features:

1) the number of waves is infinite if the real parts of the shear wave propagation velocity are greater than the real part of the velocity of the bulk wave of the first layer (multiplied by $\sqrt{1+\gamma^2/k^2}$) and more than the speed of the bulk wave of the second layer;

2) there is a finite number of waves if the speed of the real part of the shear wave propagation is greater than the speed of the bulk wave of the first layer (multiplied by $\sqrt{1+\gamma^2/k^2}$) and less than the real part of the propagation velocity of the bulk wave of the second layer;

3) there are no damped shear waves propagating at a speed less than the minimum of the real part of the velocity of the bulk wave of the first layer (multiplied by $\sqrt{1+\gamma^2/k^2}$), less than the speed of the real part of the bulk wave of the second layer.

References

1. Meeker T., Meitzler A. Waveguide propagation in extended cylinders and plates. Phys. Acoustics. Principles and methods. Per. from English. 1966. 1 A. pp. 140-203.

2. G. L. Komissarova, V. P. Rad'ko, V. A. Troitskii, and E. A. Davydo. Propagation of normal waves in pipes, dispersion characteristics of normal waves. Unbrakable control. 008, No. 3. Pp.14-20.

3. Jones J.P. Wave Propagationin a Two-Layered Medium. Journal of Applied Mechanics. 1964. June. pp.213-222.

4. Brekhovskikh L.M. Waves in layered media. Moscow, Nauka, 1973.

5. Achenbach J. D. Wave propagation in elastic solids. North Holland, Amsterdam, 1973.

6. Pogosyan N.D., Sanoyan Yu.G., Terzyan S.A. Propagation of shear waves in a two-layer medium in an anti-planar setting. Izvestiya NAS Armenii. 013. Vol. 64, No. 4, pp. 12-16.

7. Safarov I.I., Teshaev M.Kh.,Yarashev J.A. Vibration of multilayer composite viscoelastic curved pipe under internal pressure. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 1030(1), 012073 (2021). 012073 DOI 10.1088/1757-899X/1030/1/012073

8. Anofrikova N.S., Sergeeeva N.V. Study of harmonic waves in a hereditary elastic layer. Bulletin of the Nizhny Novgorod University. Ser. Mathematics. Mechanics. Computer science. 014. T.14, issue 3. pp. 321-328.

9. Anofrikova N.S., Sergeeva N.V. Numerical analysis of dispersion equations in the case of a hereditarily elastic solid cylinder. Modern problems of continuum mechanics: Tr. XVII Intern. conf. (October 14-17, 014) in vols. Rostov n / a : Yuzhn. feder. University. 014. V.1. pp.44-48.

10. Anofrikova N.S., Kossovich L.Yu., Chernenko V.P. Asymptotic methods for constructing solutions in the vicinity of wave fronts in a viscoelastic rod at large values of time. Izv. Sarat.uni.-ta. Mathematics. Mechanics. Computer science. 005. T.5, issue 1. pp. 82-88.

11. Vatulyan A.O., Yurov V.O. On dispersion relations for an inhomogeneous waveguide in the presence of attenuation, Izv. RAS MTT . 016. No. 5.pp. 85-93.

12. Vilde M.V., Sergeeva N.V. Development of asymptotic methods for the analysis of dispersion relations for a hereditarily elastic solid cylinder. Izv. Sarat. un.-ta. New ser. Ser. Mathematics. Mechanics. Computer science. 017, Vol. 17. Issue . pp.44-56.

13. Safarov I.I., Homidov F.F., Rakhmonov B.S. and Almuratov Sh.N. Seismic vibrations of complex relief of the surface of the naryn canyon (on the Norin river in Kyrgyzstan) during

large-scale underground explosions. Journal of Physics Conference Series, 020, **1706** (1), 012125 **DOI** 10.1088/1742-6596/1706/1/012125

14. **.** Safarov, I.I, Teshaev, M.K, Boltaev, Z.I. Propagation of linear waves in multilayered structural inhomogeneous cylindrical shells. Journal of Critical Reviews, 020, 7(12), pp. 893–904 **DOI** 10.31838/jcr.07.12.157

15. Ardazishvili, R. V. Three-dimensional surface wave for mixed boundary conditions on the surface. Proc. of Young Scientists School–Conference "MECHANICS-2013" (October 1–4, 013, Tsaghkadzor, Armenia). Institute of Mechanics of NAS of the Republic of Armenia, 013. pp. 74–79.

16. Benatar A., Rittel D., Yarin A.L. Theoretical and experimental analysis of longitudinal wave propagation in cylindrical viscoelastic rods. Journal of the Mechanics and Physics of Solids, 003, vol. 51. Pp. 1413–1431.

17. Fu Y. B. Analysis of localized edge vibrations of cylindrical shells using the Stroh formalism. Math. Mech. Solids. 012. Vol. 17, № 1. pp. 59–66.

18. Gavrilyuk, S. L., Makarenko, N.I., Sukhinin, S.V. Waves in Continuous Media. Lecture Notes in Geosystems Mathematics and Computing. Springer International Publishing AG, 017.

19. Safarov I.I., Boltaev Z.I., Axmedov M.Sh. Dissemination Sinusoidal Waves in of A Viscoelastic Strip. Global Journal of Science Frontier Research: F Mathematics & Decision Sciences. -2015. -Volume 15 Issue 1 (Ver.1.0). –P. 39-60. (USA).

20. Mirsaidov, M., Safarov, I., Boltayev, Z., Teshaev, M. Spread waves in a viscoelastic cylindrical body of a sector cross section with cutouts. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 020, 869(4), 042011 **DOI** 10.1088/1757-899X/869/4/042011

21. Mirsaidov, M., Teshaev, M., Ablokulov, S., Rayimov, D. Choice of optimum extinguishers parameters for a dissipative mechanical system. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 020, 883(1), 012100 **DOI** 10.1088/1757-899X/883/1/012100

NONLINEAR VIBRATIONS OF A BODY MOUNTED ON VISCOELASTIC OSCILLATING SUPPORTS

Safarov Ismoil Ibrokhimovich,
Doctor of physical-mechanical sciences, professor, professor of department of "Higher mathematics" of Tashkent Institute of Chemical Technology
Teshaev Muhsin Khudoyberdiyevich,
Doctor of physical-mechanical sciences, associated professor, chief researcher of the Bukhara branch of the Institute of Mathematics named after V.I. Romanovsky
Rayimov Doniyor Gapirovich,
Doctoral student of department of "Higher mathematics" of Bukhara Institute of Engineering and Technology
Namozov Jasur Shoqulovich
Doctoral student of department of "Higher mathematics" of Tashkent Institute of Chemical Technology,

Abstract: The paper considers nonlinear vibrations of a solid body mounted on viscoelastic supports. The equations of motion of the system are derived from the Lagrange equations of the second kind for systems with a finite number of degrees of freedom. A method for solving the problem is developed and numerical results are obtained, the influence of nonlinearity on the displacement amplitudes is estimated.

Keywords: nonlinear oscillations, solid, oscillation, lagrange equations, viscoelastic support, degree of freedom

1. Introduction

Issues related to the dynamic damping of mechanical systems' vibrations are widely used in the dynamics of machines [1,p.254; ,p. 129]. Passive methods of vibration reduction are especially effective for objects subject to sustained periodic external influences. There are known developments related to the creation of complex systems for reducing vibrations with several perturbations [3,p.187; 4,p.111]. Of particular interest are theoretical approaches to solving problems of vibration reduction based on structural methods of mathematical modeling [5,p. 173; 6,p. 138], in which a mechanical oscillatory system is interpreted as some kind of dynamic automatic control system. In this case, the structural scheme of the system acts as a structural analogue of the original mathematical model obtained in the form of a system of differential equations [7,p.174; 8,p.307]. The object of protection against vibration effects in the structural scheme of a vibration-proof system can be distinguished by structural transformations as an integrating link of the second order when bringing the structure of a mechanical oscillatory system (or vibration-proof system) to a scheme consisting of a protection object and a negative feedback circuit covering it. In this case, it becomes possible to determine the modes of dynamic damping, based on the properties of the transfer functions of feedback circuits [9,p.136; 10,p.178]. In the physical sense, the negative feedback relative to the object of protection in the structural model generically reflects the elastic properties of the vibration protection system or the reduced stiffness, depending on the frequency of external action.

2. Methods

2.1. Problem statement and solution methods

Consider the vibrations of a solid body mounted on viscoelastic supports. The mechanical system shown in Fig.1, i.e., a rigid body 1, is mounted on a rigid plate with the help of viscoelastic supports (springs) 3. We determine the amplitude-frequency characteristics of various points of the body for a given harmonic oscillation law of the base plate. The equations of motion of the system are obtained from the Lagrange equations Type II for a system with elastic supports by replacing the stiffness of the supports with integral operators
[6,p.245]:

$$\left.\begin{aligned}
&m\ddot{x}_c + c_x x_c - cl\varphi - \varepsilon_1\left(c_x \int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)x_c(\tau)d\tau + c_x l\int_{\infty}^{t} R_x(t-\tau)\varphi(\tau)d\tau \right) = \\
&= A\sin\nu t + \varepsilon\frac{c_x l}{6}\left(\varphi^3 - \int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)\varphi^3(\tau)d\tau \right), \\
&I\ddot{\varphi} - c_x l x_c - \left(c_\varphi + c_x l^2\right)\varphi + \varepsilon_1\left(c_x l\int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)x_c(\tau)d\tau - \int_{-\infty}^{t}\left[c_\varphi R_\varphi(t-\tau) + c_x l^2 R_\varphi(t-\tau)\right]\varphi(\tau)d\tau \right) = \\
&= \varepsilon\left\{ -\frac{c_x l}{2}\left(\varphi^2 x_c - \int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)\varphi^2(\tau)x_c(\tau)d\tau \right) + \frac{8}{6}\left(\varphi^3 - \int_{-\infty}^{t} R_x(t-\tau)\varphi^3(\tau)d\tau \right)\right\}.
\end{aligned}\right\} \quad (1)$$

where c_x, c_φ – stiffness of the supports in the direction of the two generalized coordinates; I – moment of inertia, R_x and R_φ – kernels relaxation in directions x and φ; m – body weight.

The generating system (1) at $\varepsilon = 0,\ \ \varepsilon_1 = 0$ has frequencies

$$\omega_{1,2}^2 = \frac{1}{2}\left[\frac{c_x l^2 + c_\varphi}{I} + \frac{c_x}{m}\right] \pm \sqrt{\frac{1}{4}\left[\frac{c_x l^2 + c_\varphi}{I} + \frac{c_x}{m}\right]^2 - \frac{c_x c_\varphi}{mI}}. \quad (2)$$

Let's make a transition to normal coordinates for (1), presenting the solution by embedding in normal forms:

$$x = a_{11} f_1 + a_{12} f_2, \quad \varphi = a_{21} f_1 + a_{22} f_2. \quad (3)$$

We satisfy the oscillation equations (1) at $\varepsilon = 0,\ \ \varepsilon_1 = 0$ with the functions

$$\left.\begin{aligned}
x &= a_{11}\sin(\omega_1 t + \alpha_1), \quad x = a_{21}\sin(\omega_2 t + \alpha_2), \\
\varphi &= a_{21}\sin(\omega_1 t + \alpha_1), \quad \varphi = a_{22}\sin(\omega_2 t + \alpha_2),
\end{aligned}\right\} \quad (4)$$

where a_{11}, a_{12}, a_{21}, a_{22} – the desired amplitudes.

Substituting (4) into (1), we obtain auxiliary relations

$$\left.\begin{aligned}
&-ma_{11}\omega_1^2 + c_x l a_{11} - c_x l a_{21} = 0, \\
&-Ia_{21}\omega_1^2 - c_x l a_{11} + \left(c_x l^2 + c_c\right)a_{21} = 0, \\
&-ma_{12}\omega_2^2 + c_x l a_{12} - c_x l a_{22} = 0, \\
&-Ia_{22}\omega_2^2 - c_x l a_{12} + \left(c_x l^2 + c_c\right)a_{22} = 0,
\end{aligned}\right\} \quad (5)$$

allowing to determine the amplitudes of a_{11}, a_{12}, a_{21}, a_{22} – in the form of

$$\left.\begin{aligned}
a_{21} &= \frac{m\omega_1^2 + c_x x_c + c_x l}{c_x l^2 + c_x l + c_\varphi - I\omega_1^2}, \\
a_{22} &= -\frac{m\omega_2^2 + c_x l - c_x l}{c_x l^2 - c_x + c_\varphi - I\omega_2^2}, \\
a_{11} &= a_{12} = 1.
\end{aligned}\right\} \quad (6)$$

Thus, the system (1), taking into account (3) and (5), takes the form

$$\ddot{f}_1 + \Omega_2 \left[f_1 - \int_{-\infty}^{t} R_1(t-\tau)\, f_1(\tau)\, d\tau \right] = P \sin \nu t + F_1(f_1, f_2), \qquad (7)$$

$$\ddot{f}_2 + \Omega^2 \left[f_2 - \int_{-\infty}^{t} R_2(t-\tau)\, f_2(\tau)\, d\tau \right] = F_2(f_1, f_2), \qquad (8)$$

Periodic solutions (7) and (8), according to [7,p.174; 8,p.482], we express as follows:

$$f_1 = f_{1,0} + \sum_{n=1}^{\infty} \left[f_{1,n} - f_{1,n(n-1)} \right], \qquad (9)$$

$$f_2 = f_{2,0} + \sum_{n=1}^{\infty} \left[f_{2,n} - f_{2,n(n-1)} \right], \qquad (10)$$

Substituting (9) and (10), respectively, into equations (7) and (8), we obtain a system of equations [11,p.169]

$$\left.\begin{aligned} \ddot{f}_{1,n} + \Omega^2 \left[f_{1,n} - \int_{-\infty}^{t} R_1(t-\tau)\, f_{1,n}(\tau)\, d\tau \right] &= P \sin \nu t + F_1\left(f_{1,(n-1)}, f_{2,(n-1)}\right), \\ \ddot{f}_{2,n} + \Omega^2 \left[f_{2,n} - \int_{-\infty}^{t} R_2(t-\tau)\, f_{2,n}(\tau)\, d\tau \right] &= F_2\left(f_{1,(n-1)}, f_{2,(n-1)}\right). \end{aligned}\right\} \qquad (11)$$

Let the functions $F_1(f_1,\ f_2)$ and $F_2(f_1,\ f_2)$ be representable as uniformly convergent Fourier series:

$$\left.\begin{aligned} F_1(f_1,\ f_2) &= \sum_{k_1=0}^{\infty} \psi_{k_1} \sin\left(\mu_k t + \nu_k\right), \\ F_2(f_1,\ f_2) &= \sum_{k_2=0}^{\infty} \psi_{k_2} \sin\left(\mu_k t + \nu_k\right), \end{aligned}\right\} \qquad (12)$$

The solution of equations (7), (8) under the conditions of $F_1(f_1,\ f_2) = 0$ and $F_2(f_1,\ f_2) = 0$ will be:

$$\left.\begin{aligned} f_1(t) &= \sum_{k_1=0}^{\infty} c_{k_1} \sin\left(\mu_k t + \beta_k\right), \\ f_2(t) &= \sum_{k_2=0}^{\infty} c_{k_2} \sin\left(\mu_k t + \beta_k\right), \end{aligned}\right\} \qquad (13)$$

where

$$\left.\begin{aligned} c_{k_1} &= \frac{F_{k_1}}{\left[\Omega^4 R_{sk} + \left(\Omega^2 \left(1 - R'_{ck}\right) - \mu_k^2 \right)^2 \right]^{1/2}}, \\ c_{k_2} &= \frac{F_{k_2}}{\left[\Omega^4 R_{sk} + \left(\Omega^2 \left(1 - R'_{ck}\right) - \mu_k^2 \right)^2 \right]^{1/2}}, \end{aligned}\right\} \qquad (14)$$

$$R'_{sk} = \int_0^{\infty} R(\tau) \sin \mu_k \tau\, d\tau; \qquad R'_{ck} = \int_0^{\infty} R(\tau) \cos \mu_k \tau\, d\tau; \qquad (*)$$

where R'_{sk} and R'_{ck} are defined by expressions (*); β_k constants satisfy the equation

$$tg(\gamma_k - \beta_k) = \frac{\Omega^2 R_{sk}}{\Omega^2(1-R_{ck}) - \mu_k^2}. \qquad (15)$$

The series (13) converges absolutely and uniformly under the condition of $0 < R_c < 1$. Function (13) does not contain arbitrary constants and characterizes forced oscillations in the presence of periodic disturbances (12). Consider nonlinear integro-differential equations (7-8), presenting them in the following form:

$$\left.\begin{aligned} \ddot{f}_{1n} + \Omega_1^2\left[f_{1n} - \int_{-\infty}^{t} R_1(t-\tau) f_{1n}(\tau) d\tau \right] &= P_1 \sin \nu t + \mu F_{1n}(f_1, f_2), \\ \ddot{f}_{2n} + \Omega_2^2\left[f_{2n} - \int_{-\infty}^{t} R_2(t-\tau) f_{2n}(\tau) d\tau \right] &= P_2 \sin \nu t + \mu F_{2n}(f_1, f_2); \end{aligned}\right\} \qquad (16)$$

here f_{1n} and f_{2n} - the desired functions; Ω – known constant; $F_{1n}(f_1, f_2)$ and $F_{2n}(f_1, f_2)$ – known functions; μ – dimensionless positive parameter.

We assume that the kernel of R satisfies the condition [12,p.3; 13,p.5]

$$0 < \int_0^{\infty} R(\tau) d\tau < 1, \qquad (17)$$

and the functions $F_{1n}(f_1, f_2)$ and $F_{2n}(f_1, f_2)$ are representable by an infinite series (12).

We will look for the periodic solution of equations (16) in the form of infinite series:

$$\left.\begin{aligned} f_{1n}(t) &= f_{10}(t) + \sum_{k=0}^{\infty}\left(f_{1k}(t) - f_{1(k-1)}(t) \right), \\ f_{2n}(t) &= f_{20}(t) + \sum_{k=0}^{\infty}\left(f_{2k}(t) - f_{2(k-1)}(t) \right), \end{aligned}\right\} \qquad (18)$$

moreover, the terms of this series are solutions of linear equations

$$\left.\begin{aligned} &\ddot{f}_{10} + \Omega^2\left[f_{1,0} - \int_{-\infty}^{t} R_1(t-\tau) f_{10}(\tau) d\tau \right] = P_1 \sin \nu t, \\ &\ddot{f}_{20} + \Omega^2\left[f_{2,0} - \int_{-\infty}^{t} R_2(t-\tau) f_{20}(\tau) d\tau \right] = P_2 \sin \nu t, \\ &\text{.....} \\ &\ddot{f}_{1k} + \Omega^2\left[f_{1,k} - \int_{-\infty}^{t} R_{1k}(t-\tau) f_{1k}(\tau) d\tau \right] = P_1 \sin \nu t + \mu F_{1k}\left(f_{1(k-1)}, f_{2_{(k-1)}}, t \right), \\ &\ddot{f}_{2k} + \Omega^2\left[f_{2,k} - \int_{-\infty}^{t} R_{2k}(t-\tau) f_{2k}(\tau) d\tau \right] = P_2 \sin \nu t + \mu F_{2k}\left(f_{1(k-1)}, f_{2_{(k-1)}}, t \right). \end{aligned}\right\} \qquad (19)\ \text{C}$$

onsequently, linear equations (19) are the result of applying the method of successive approximations to the original nonlinear equation (16) [10,p. 339]. Since the right-hand sides

of equation (19) are periodic functions of time, we find its solution in the form (13), while the right-hand sides (19) should be decomposed into a Fourier series.

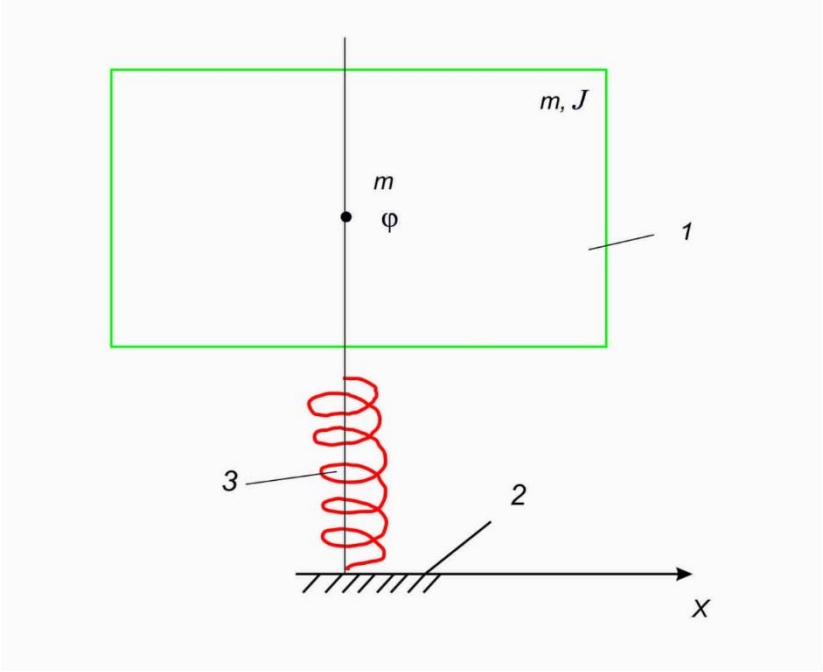

Figure 1. Calculation scheme: 1-solid, -base, 3-spring

Equations (19) can be transformed in the following sequence

$$\left.\begin{aligned} &\ddot{f}_1 - \ddot{f}_{01} + \Omega^2\left[f_1 - f_{01} - \int_{-\infty}^{t} R(t-\tau)\left(f_1 - f_{01}\right) d\tau \right] = \mu F\left(f_{01}, f_{02}, t\right), \\ &\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots \\ &\ddot{f}_k - \ddot{f}_{k-1} + \Omega^2\left[f_k - f_{k-1} - \int_{-\infty}^{t} R(t-\tau)\left(f_k - f_{k-1}\right) d\tau \right] = \mu F\left(f_{1,k-1}, f_{2,k-1}, t\right). \end{aligned}\right\} \qquad (20)$$

3. Results and analysis

Estimates of periodic solutions of equations (20) are given in [12,p.8].

When solving specific tasks , the following mechanical characteristics of the body were adopted: m=1; l=0.5; I=0.1. The relaxation core is taken as

$$R(t-s) = \frac{Ae^{-\beta(t-s)}}{(t-s)^{1-\alpha}}.$$

Two variants of kernel parameters (21) are considered:

1) $\alpha = 0{,}1; \qquad A = 0.078; \qquad \beta = 0.05$

2) $\alpha = 0{,}1; \qquad A = 0.048; \qquad \beta = 0.05$

The results found at low and high viscosities are qualitatively the same, differing only by significantly large values of amplitudes at low viscosity. Therefore, the analysis of the obtained solutions is given only for high viscosity.

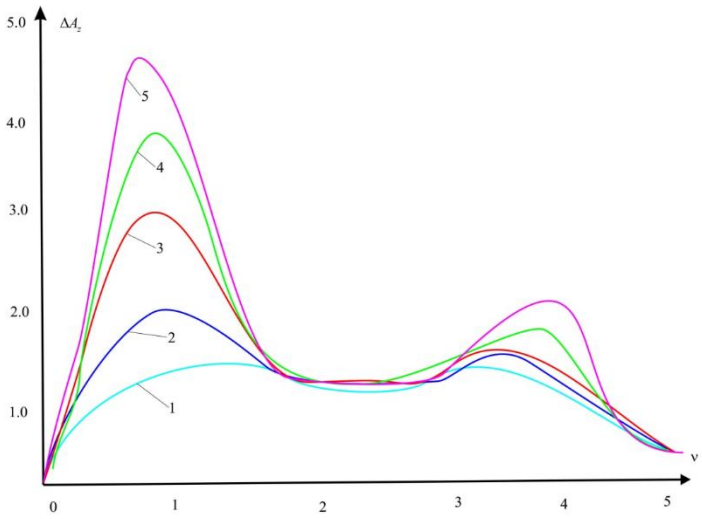

Figure . Change in the amplitude of displacements from the frequency of external loads: 1.A=0.078; . A=0.048; 3.A=0.030; 4.A=0.020;A=0.015

Figure shows the results of calculations for nonlinear problems. According to numerical results, the amplitude value for a nonlinear problem is 3-4% greater than for a linear one.

4. Conclusions

The paper presents a method for solving the problem of nonlinear oscillations of a mechanical system with two degrees of freedom. Based on the numerical results obtained, it is found that the amplitude value for a nonlinear problem is 3-4% greater than for a linear one.

References

1. Vibrations in engineering: Handbook: In 6 vols. 6. Protection against vibrations and shocks M.: Mechanical Engineering, 1981. 456 p.

2. Tokarev M. F., Talitsky E. N., Frolov V. A. Mechanical effects and protection of electronic equipment: Textbook for universities. M.: Radio and communications, 1984. 4 p.

3. Nashif A., Jones D., Henderson J. Vibration damping. Moscow: Mir, 1988. 448 p.

4. Teshaev M. K., Safarov I. I., Mirsaidov M. Oscillations of multilayer viscoelastic composite toroidal pipes // Journal of the Serbian Society for Computational Mechanics. 019. Vol. 13, No. . P. 104-115. DOI: 10.24874/jsscm.2019.13.02.08.

5. Gludkin O. P. Methods and devices for testing RES and EMU. M.: Higher School, 1991.-336s.

6. Gludkin O. P., Engalychev A. N., Korobov A. I., Tregubov Yu. V. Tests of radio-electronic, electronic computing equipment and test equipment. M.: Radio and

Communications, 1987. 72 p.

7. Lysenko A.V., Goryachev N. V., Grab I. D., Kemalov B. K., Yurkov N. K. A brief overview of simulation modeling methods // Modern information technologies. 011. No. 14. pp. 171-176.

8. Fedorov V., Sergeev N., Kondrashin A. Control and testing in the design and production of radioelectronic devices. Moscow: Technosphere, 005. 502 p., Metrology and certification, 1999. 35 p .

9. Kalenkovich N. I. Radio-electronic equipment and the basics of its design design: An educational and methodological guide for students of spec. “Modeling and computer-aided design” and “Design and production of RES”. Minsk: BGUIR, 008. 00 p.

10. Yurkov N. K. Technology of radio-electronic means. Penza: Publishing house of PSU, 012. 640 p.

11. Kofanov Yu. N., Shalumov A. S., Zhuravsky V. G., Goldin V. V. Mathematical modeling of radio-electronic means under mechanical influences. Moscow: Radio and Communications, 000. 6 p.

12. Mirsaidov M, Teshaev M, Ablokulov Sh and Rayimov D. Choice of optimum extinguishers parameters for a dissipative mechanical system. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 020 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 883 012100.

13. Safarov I.I. Almuratov Sh. Teshaev M.Kh. Homidov F.F. Rayimov D.G. On the dynamic stress-strain state of isotropic rectangular plates on an elastic base under vibration loads. Indian Journal of Engineering. 17(47), 020. ISSN 319–7757 EISSN 319–7765

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Б.Б. Собирова
старший преподаватель кафедры Русского языка и литературы Гулистанского государственного университета, Узбекистан
Р.А.Халилова
преподаватель кафедры Русского языка и литературы Гулистанского государственного университета, Узбекистан

Аннотация: Статья посвящена проблеме создания учебно-игрового дискурса на уроках русского языка и литературы. В настоящее время в связи с модернизацией образовательных технологий, большое внимание уделяется развивающему обучению в котором особую значимость имеют игровые задания, служащие основой учебно-игрового дискурса. Игра является одним из важных средств , помогающим формировать культуру ребенка, приобщающим его к знаниям и умениям, накопленным человечеством. Создание учебно-игрового дискурса на уроках русского языка и литературы способствует повышению мотивации к изучению этих предметов. Для создания благоприятных условий для работы механизмов памяти используются такие приемы как грамматикализация высказываний, шаблонность и однородность лексики, повторение, антонимы, синонимы и

их соединение в цепочки, социокультурная, историческая или идеологическая окраска лексики, разное оформление основных и вспомогательных учебных кадров.

Таким образом,учебный дискурс–это явление когнитивное, имеющее дело с передачей знаний, соперированием знаниями особого рода и с созданием новых знаний, если для этого создаются определенные учебные условия.

Интерактивность педагогического дискурса наиболее выразительно прослеживается в такой его разновидности, как педагогическая игра.

Ключевые слова: учебно-игровой дискурс, интерес, мотивация, проектная деятельность, русский язык, литература, читательские конференции, тетрадь-справочник, языковое досье.

Abstract: The article is devoted to the problem of creating an educational-game discourse in the lessons of the Russian language and literature. Currently, in connection with the modernization of educational technologies, much attention is paid to developmental learning, in which game tasks are of particular importance, which serve as the basis for educational and game discourse. The game is one of the important means that helps to form the culture of the child, introducing him to the knowledge and skills accumulated by mankind. The creation of an educational-game discourse in the lessons of the Russian language and literature helps to increase the motivation to study these subjects.

To create favorable conditions for the work of memory mechanisms, such techniques as grammarization of statements, the pattern and uniformity of vocabulary, repetition, antonyms, synonyms and their connection to chains, sociocultural, historical or ideological coloring of vocabulary, and different design of basic and auxiliary training staff are used.

Thus, the educational discourse is a cognitive phenomenon that is dealing with the transmission of knowledge, the cooperation of knowledge of a special kind and with the creation of new knowledge, if certain educational conditions are created for this.

The interactiveness of pedagogical discourse is most expressively traced in such a variety as a pedagogical game.

Keywords: educational and game discourse, interest, motivation, project activity, Russian language, literature, reader conferences, notebook, linguistic dossier.

Многие педагоги и родители сталкиваются с тем , что дети не хотят учиться, им скучно на уроках, они не хотят выполнять задания. А причиной всему этому является отсутствие мотивации. Чтобы мотивировать ребёнка нужно пользоваться на занятиях различными игровыми технологиями. Использование игровых технологий время от времени помогает разнообразить процесс учения, однако появившийся интерес сложно удержать на протяжении всего курса изучения предмета. Создание учебно-игрового дискурса в школе способствует появлению интереса к учебе, желания добиваться результата в деятельности, получать новые знания и осваивать полезные навыки. Для учебного дискурса важны функциональная и информативная составляющие, различают такие его типы, как информативное и фатическое (так называемое „непрямое» общение), где в первом случае дискурс функционирует для передачи когнитивно значимой, а во втором -- метакоммуника-тивной информации . основе учебного процесса лежит интерактивная коммуникативная деятельность.

Рассматривая педагогический (суггестивный) дискурс как учебное взаимодействие, общение преподавателя и студентов (учителя и учеников), отметим, что методологически этот процесс основывается на социально-психологических положениях, которые определяются, в свою очередь, единством общественных, межличностных отношений, контактов и взаимодействий.

Они могут быть охарактеризованы как пояснение, объяснение нового материала, оценка результатов работы, контроль, взаимодействие и организация деятельности основных участников данного дискурса – обучающего/педагога и обучаемых

Основные черты учебно-игрового дискурса (на основе схемы для описания педагогического дискурса В.И. Карасика: характеристика типовых участников, хронотоп, цели, ценности, стратегии, жанры, прецедентные тексты и дискурсивные формулы):

1) Участники учебно-игрового дискурса являются полноправными партнерами. Все участники игры одинаково подчиняются общим правилам. Педагог так же участвует в процессе игры, как и остальные дети.

2) Наличие особого «игрового мира»

3) Различие целей у участников. Учебно-игровой дискурс для ребенка – это прежде всего игра, развлечение. Для педагога – способ развить у ребенка навыки и умения.

4) В процессе игры у учащихся происходит формирование моральных, эстетических, идеологических, этнических, социальных ценностей.

5) В учебно-игровом дискурсе происходит слияние таких стратегий как объясняющей, развивающей, развлекающей, организующей, содействующей.

6) Жанрами учебно-игрового дискурса являются ролевая игра, дидактическая игра, игра-соревнование, игра-задача, webквест, урок-экскурсия, урок-исследование, диспут и др.

7) Основными дискурсивными формулами являются формулы позволяющие организовать учебно-игровой процесс (правила, рекомендации), формулы, выражающие оценку.

8) К числу текстов учебно-игрового дискурса относятся прежде всего правила игры, школьные учебники и хрестоматии, материалы сети, а также многие известные художественные произведения, сюжеты популярных фильмов, тексты песен, афоризмы, шутки, пословицы, поговорки.

Поскольку учебно-игровой дискурс выстраивается таким образом, что одна группа коммуникантов передает другой группе некоторые знания и ценности и оценивает ее (группы) успехи, то в основу типологии стратегий учебно-игрового дискурса могут быть положены как глобальная цель учебно-педагогического дискурса, жанры учебно-педагогического дискурса, так и функциональные обязанности педагога.

Игра (деловая, ролевая) в дидактике занимает ведущее место как создающая условия для овладения положительным опытом применения знаний на практике, особенно это касается научных идей относительно использования вербальных средств обучения и воспитания. Существует немало споров относительно применения игры как метода, как средства, как условий успешного дидактического влияния.

Успешность применения игры зависит во многом от факторов методических, в основе которых лежит профессиональное мастерство преподавателя и его полная морально-психологическая совместимость со студентами. Она проявляется:

а) в умении преподавателя подбирать методы учебной деятельности, адекватные ее цели и задачам;

б) в понимании сущности избранного метода и владении соответствующим умением объяснять его в учебной обстановке данной группы;

в) в готовности организовать полноценную учебно-образовательную деятельность, что означает: соответствующую режиссуру, распределение ролей, проведение необходимого количества репетиций, тренировочных упражнений.

Для создания благоприятных условий для работы механизмов памяти используются такие приемы как грамматикализация высказываний, шаблонность и однородность лексики, повторение, антонимы, синонимы и их соединение в цепочки, социокультурная, историческая или идеологическая окраска лексики, разное оформление основных и вспомогательных учебных кадров.

Таким образом,учебный дискурс–это явление когнитивное, имеющее дело с передачей знаний, соперированием знаниями особого рода и с созданием новых знаний, если для этого создаются определенные учебные условия.

Интерактивность педагогического дискурса наиболее выразительно прослеживается в такой его разновидности, как педагогическая игра.

Данные виды работ помогают не просто использовать различные игровые технологии на занятиях, а создать полноценную учебно-игровую среду. В результате своей деятельности ребята разрабатывают что-то. Чувство удовлетворения, которое дети испытывают, достигнув какого-то результата, и является самым мощным мотивом, заставляющим человека действовать и постоянно работать над собой.

Список литературы:

1. Белинова, Н.В. Учебно-воспитательный дискурс как средство формирования коммуникативных умений будущих педагогов дошкольного образования: дис. … канд. педагог.наук: 13.00.08, 13.00.02/ Н.В. Белинова. – Киров, 005. – 199 с.

2. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: «Перемена», 002 – 477 с.

3. Кожемякин, Е. Образовательно-педагогический дискурс/ Современный дискурс-анализ. Электронный журнал, выпуск , том 1, 010 - www.discourseanalysis.org - с. 7-46

4. Мельникова, Н.В. Метафора в педагогическом дискурсе: автореф. дис. … канд. филол. наук / Н.В. Мельникова. – Ростов н/Д, 007 – 4 с.

5. Учим успешному чтению. Рекомендации учителю. 5-6 классы: пособие для учителей общеобразоват. организаций [Т.Г. Галактионова, Е.М. Красновская, Я.Г. Назаровская, С.А. Ширяева]. – М.: Просвещение, 014. – 96с.

6. Щербинина, Ю.В. Педагогический дискурс: мыслить – говорить – действовать: учеб.пособие /Ю.В. Щербинина. – М.:Флинта: Наука, 010. – 440с.

7. Хейзинга, Й. Homoludens. Человек играющий. – М.: Азбука, 007. – 378 с.

8.Цейтлин С. Н. Направления и аспекты изучения детской речи // Детская речь как предмет лингвистического исследования. СПб.: Наука.

2004. 122 с.

9.Цейтлин С. Н. Онтолингвистика новая научная дисциплина // Вестник РГНФ, 1998. -№ 4. – с. 198 -201.

10.Цейтлин С.Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. – М: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 000. - 40 с.

11.Черниговская Т. В. Мозг и язык полтора века исследований // Теоретические основы языкознания : сб. ст. – СПб., 004 – С. 16-35.

12.Чуковский К.И., Собрание сочинений в 15 т. Т. : - От двух до пяти,

М., Терра - Книжный клуб, 001

ФЛОРОНИМЫ В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА FLORONYMS IN THE RUSSIAN AND UZBEK LINGUISTIC WORLD PICTURES

Алихасанова Зульфия Физулиевна

Гулистанский государственный университет

zulyaaligasanova6@gmail.com

Аннотация: в данной статье рассматриваются русские и узбекские номинации растительного мира с позиций лингвокультурологии. Актуальность темы статьи определяется тем, что в современной лингвистике постоянный интерес представляют проблемы, связанные с изучением взаимоотношений человека и природы в лингвокультурологии. В связи с тем, что этот вопрос не получил подробного освещения, возникает необходимость в определении национально-культурного характера русской и узбекской флоронимии в лингвокультурологическом аспекте.

Ключевые слова: флороним, языковая картина мира, фитонимическое пространство, лексема, национальный концепт, символ, ассоциация, культурная детерминированность, лингвокультурологический комментарий.

Abstract: this article examines the Russian and Uzbek nominations of the plant world from the point of view of linguoculturology. The relevance of the topic of the article is determined by the fact that in modern linguistics, problems related to the study of the relationship between man and nature in linguoculturology are of constant interest. Due to the fact that this issue has not received detailed coverage, it becomes necessary to determine the national-cultural nature of Russian and Uzbek floronymy in the linguoculturological aspect.

Keywords: floronym, linguistic picture of the world, phytonymic space, lexeme, national concept, symbol, association, cultural determinism, linguoculturological commentary.

Каждый естественный язык отражает определенный способ концептуализации (восприятия и организации) мира. Будучи конституирующей мыслительной способностью человека, язык отражает опыт взаимодействия человека с окружающей средой и именно этот, объективированный в языке во всей его совокупности, формирует языковую картину мира. Языковая картина мира - ментально-лингвальный феномен, представление об окружающей реальности, которое зафиксировано в индивидуальном или коллективном сознании и представлено средствами языка. Одним из значимых компонентов

современных русской и узбекской языковых картин мира являются флоронимы - наименования растений как объект лингвистического изучения.

Особое место в ряду базисных флоронимов в русском фитонимическом пространстве занимают лексемы дуб, берёза, роза, огурец, ромашка, хрен и др., а в узбекском - арпа, буғдой, қалампир, исирик, райхон, пахта и т.д.

Огурец- однолетнее травянистое растение семейства тыквенные. При анализе отобранного из лексикографических источников материала выявляется, что флороним огурец в стереотипном представлении носителей русского языка чаще всего ассоциируется со свежестью. Это происходит, главным образом, благодаря существованию устойчивых выражений с компонентом огурец.

Так, в «Словаре сравнений русского языка» под ред. В. М. Мокиенко зафиксировано устойчивое сравнение : свежий как огурец /свежий как огурчик - 1. «Об очень бодром, физически крепком, цветуще и молодцевато выглядящем мужчине. . О чьём-л. превосходном, бодром самочувствии. 3. О хорошо выспавшемся, освежённом сном человеке. 4. О протрезвевшем, абсолютно трезвом человеке» [1, с. 93]. В связи с последним значением зафиксирован также шутливо-иронический вариант «трезв как огурец (огурчик)». В. М. Мокиенко отмечает также индивидуально-авторское шутливое сравнение (аппетитненькая) как зелёный огурчик - «о хорошенькой, привлекательной, свеженькой девушке или женщине».

Флороним берёза относится к русским национальным концептам, сохранившим историческое ядро и обогатившимся новыми понятиями: берёза - символ России, «страны берёзового ситца», дома, семьи, женщины (девушки, невесты), света, тепла и радости жизни, девственной чистоты, верности. По результатам свободного ассоциативного эксперимента, слово берёза у современных молодых людей ассоциируется с , Россией (21), с домом (5), с девушкой (6), с рощей, лесом (31), с веником (15), с берёзовым соком (10), с деревней (8), с Есениным (7), с невестой (7), со светом (5), с баней (4), с хороводом (3).

Любить до самой березки - значит любить до самой смерти, что говорит об очень сильном чувстве, о бесконечной преданности, о любви до гробовой доски, ведь, как известно, березы обычно сажают у могил.

Накормить березовой кашей – наказание за проступок. В старые времена на Руси из голых березовых веток делали розги и били ими детей за озорство и хулиганство. Это был родительский вид наказания, использовался в основном в крестьянских семьях, иногда и в школах. «Кашей» березовые розги назывались из-за того, что в пучке было много веток, и из-за того, что такое наказание всегда вызывало в теле жар.

Использовалось также выражение «березовая лапша». Передаваемым отрицательным качеством здесь указывается жестокость, злость. Так же, разделать под карельскую березу - о чьей-либо беспощадной, жестокой расправе над кем-либо; о тяжелых телесных повреждениях, наносимых кому- либо.

Ромашка - род многолетних цветковых растений семейства Астровые или Сложноцветные - широко используется в лечебных и косметических целях. Русское наименование «ромашка» было взято из польского языка и происходит от латинского romana («римская»). Поляки первыми назвали так растение уже в середине XVI века, описав его как «романов цвет».

В словаре Даля даётся более десятка ласковых, шуточных и оригинальных народных названий для этого растения: «моргун, сосонька, воловьи очи, выпадочная трава, белик, собачий ромен, едкая трава, блохомор, пустодом, пугвина» [2, с. 488] и др.

В России ромашка является национальным цветком и символом, из-за своей красоты, своих лечебных и ароматических свойств, она любима в народе, часто упоминается в фольклорной традиции и в художественных произведениях, в которых ассоциируется с неброской девичьей красотой, с такими понятиями, как «скромность» и «простота», важными для русского менталитета. К тому же, в русском языке существует устойчивое выражение девочка-ромашка, которое характеризует скромную, простую, милую девушку: Улыбка искристая, веселая, простая, как белая ромашка на меже (С.Н. Сергеев-Ценский. Бабаев. 1906-1907).

Ромашка также стереотипно ассоциируется с любовью и чаще с любовными страданиями и мучениями. Существуют различные обряды, связанные с ромашкой. Самое распространенное и известное гадание на любовь - это гадание на ромашке, а также изготовление из неё венков.

У древних славян ромашка входила в перечень семи священных растений (дуб, орешник, верба, ромашка, хмель, омела, плакун). Она считалась символом здоровья, добра, нежности, красоты и целомудрия. В христианской мифологии ромашка является символом невинности младенца Иисуса[3, с. 3]. Вместе с березой, она на протяжении веков символизирует русскую природу. По народным суевериям, считается, что там, где падает звезда, расцветает ромашка. Потому, увидев первую в году ромашку, нужно непременно загадывать желание

По народным поверьям, ромашка так же обладает не только целительными свойствами, но и способностью охранять людей, приносить удачу. Верили: если осыпать ромашкой дом или двор, она снимет проклятия и наговоры. Матери поили детей ромашковым чаем после ухода неприятных гостей, чтобы уберечь от сглаза. Хозяйки рассыпали цветы ромашки у порога, чтобы не пускать в дом злые силы. Считалось, что ромашка аптечная, посаженная в саду, привлекает деньги и успех, а так как количество лепестков у цветка разное, то появилась традиция гадать на ромашке. Известно множество считалочек: «любит, не любит, плюнет, поцелует, к сердцу прижмет, к черту пошлет, любит искренне, издевается, ждет встречи, насмехается» и др.

Хрен – многолетнее травянистое растение семейства Капустные, считается исконно русским растением; его название происходит от древнефризского слова крен - запах. Древние славяне употребляли его в пищу, применяли его для лечения множества болезней и даже наделяли его магическими свойствами. В русском травнике XIII века говорится: “… есть трава - Царские очи. Собой бывает и мала, и велика, желтоватый корешок – что злато. У кого очи болят, держи при себе, то оттодь болеть не станут; или муж жены не любит или жена мужа, то ту траву держи при себе, то любить станут…” Не случайно поэтому хрен разводили специально, засаживая им отдельные грядки или целый огород – хреновник.

Использовали это растение в обрядах, быту, магических и лечебных практиках. Семиотический статус хрена обусловлен его свойствами: горьким, терпким вкусом, а также формой корня, напоминающего гвоздь. По этим причинам он стал символом мучений Иисуса Христа и используется в пасхальной обрядности. Из-за своих вкусовых и

консервирующих качеств он нашел широкое применение в домашнем хозяйстве, а также пользовался большой популярностью как лекарство и апотропеическое средство. Однако с хозяйственной точки зрения это растение бесполезное, вредное и трудноистребимое, что и послужило в становлении его символом чего-либо не имеющего ценности, неэтичного, к чему относятся с презрением и пренебрежением . Сильнее всего это закрепилось во фразеологии:

Старый хрен (прост. бран.) - о старике, старом человеке.

Хрен редьки не слаще - о ком-, чем-либо одинаково не удовлетворяющем, не подходящем для чего-либо.

В словаре Даля даётся: Хрен или старый хрен, хреновка жен. хрыч, хрычовка, карга; старикашка, старушонка, бранное Хреновая подлива, хрен вареный. Хреновник муж. хреновый огород, гряды. Большинство других фразеологические единиц с компонентом-флоронимом хрен и производные от него даются в словарях с пометкой груб.-прост.(грубо-просторечное).

Роль растений также велика и в национальной культуре узбеков, в поверьях, народной медицине. Их свойства были достаточно хорошо изучены ещё такими гигантами мысли, как Абу Райхан Беруни (человек с базиликой из пригорода), Абу Али ибн Сина и др. В своей работе «Китаб ас-сайдана фи-т-тиб» (Фармакогнозия в медицине) Абу Райхан Беруни помимо прочего классифицировал около 750 названий лекарственных трав, внеся тем самым огромный вклад в упорядочение терминов фармацевтического дела.

Авиценна находит в растениях «растительную душу», выше которой он ставит «душу животную». Оба этих этапа он обнаруживает у человека. Осмысление этой совокупности необходимо, по мнению Авиценны, для истинного самопознания и, следовательно, для познания Бога.

Его произведение «Канон врачебной науки» в протяжение столетий было настольной книгой не только арабских, но и европейских врачей и оказало существенное влияние на развитие европейской медицины. В своей книге Ибн-Сина описал около 800 лекарственных средств и способов их хранения. Два тома огромного шеститомного сочинения полностью посвящены фармации, в них дано описание более 900 видов лекарственных растений. «Три оружия есть у врача: слово, растение, нож» [4].

Упомянутые ибн Сина такие лекарственные растения, как шиповник, солодка, алоэ, донник лекарственный, полынь горькая, крапива, дурман, душица, белена, орех грецкий, водяной перец, тимьян, миндаль, тмин, душица, мята, мать-и-мачеха, девясил, кассия, барбарис, подорожник, боярышник, зверобой, ноготки, хвощ полевой, тысячелистник, алтей, полынь цитварная, марена красильная, гармала, гранатовое дерево, одуванчик, живокость и многие другие в настоящее время широко применяются в народной и научной медицине. Говоря о растительных кодах, хочется отдельно отметить значимость гармалы в узбекской культуре. Гармала обыкновенная, дикая рута - рус., Peganum harmala. Это известное и очень популярное на Востоке лекарственное растение называют ещё адраспан или исрык (исирик). Гармала издревле использовалась как в традиционной, так и в народной медицине. Используют траву могильника, как в современной народной медицине, так и научной.

Кроме того, могильник - хорошее красительное растение. Красный пигмент семян растения употребляли для окраски ковров.

Могильник (испанд), так же как хаома (эфедра), был одним из самых популярных лекарственных средств древневосточной медицины. Могильник в «Авесте» (VII-V вв. до н. э.) описывается как успокаивающее и деозодорирующее средство. Им окуривали больных, храмы и трупы. Диоскорид (I в.) рекомендовал гармалу для лечения слабости зрения (для этого следует растереть ее с медом, с вином, желчью куропатки или курицы и соком фенхеля). Абу-Ханифа Динавари (815-895) писал, что отваром корней гармалы лечили затяжную лихорадку.

Нет в странах Центральной Азии семьи, где бы ни знали его и не использовали. К этому растению в Узбекистане относятся с особым трепетом, его тут можно найти практически в каждом доме, независимо от уровня образования, мировоззрения, религиозных убеждений жителя. Исрык привязывают к дверям дома, без него не обходится ни одна свадьба, оно участвует в поверьях и мифологии, несет в себе суеверный страх, доставшийся от предков. В народе верят, что исрык, или могильник, оберегает их от сглаза и обладает лечебными свойствами, а самый простой способ использования гармалы – окуривание.

Могильник оказывает некое психотропное воздействие, а запах горящих семян расширяет сосуды мозга, тем самым помогая при головных болях и улучшая работу кровеносной системы. Вот в этом и есть его главная заслуга.

Называемая в народе сглазом или дурным глазом, а по-научному – биоэнергетическим воздействием, энергия на самом деле влияет прежде всего на работу мозга человека. По своим качествам могильник можно сравнить с можжевельником и ладаном.

Особую роль в узбекском фитонимическом пространстве занимает флороним базилик (райхон).

Слово райхон на древнеарабском языке означает «ароматное растение», а на персидском – «исфаран»- «постоянная радость». Абу Али ибн Сина, акцентируя внимание на базилике, говорил о том, что “полезно сжечь его или взять его масло и применить его в качестве мази», “ если черный базилик использовать с пользой, т. е. если его прикладывать к глазам, то он укрепит сердце..., приводя множество других целебных свойств этого растения. До сих пор базилик часто применяют в народной медицине. Существует древнее поверие, что райхон является оберегом от нечистой силы. Поэтому его принято сажать вокруг дома, чтобы огородить домашний очаг от бед. Также, считалось, что если постоянно употреблять райхон, то человека обойдут стороной сглаз и болезни.

Поэты и писсатели часто использовали этот флороним, ассоциируя данное растение с нежностью, бархатистой кожей молодой девушки:

Из-за щек ее нежных в смятенье увял базилик,

Уступил их румянцу тюльпан ярко-алый в саду... Фуркат

Мой кипарис, мой базилик, живой нарцисс и роз цветник... Бабур

Исходя из этого, необходимо отметить, что флоронимы представляют собой в значительной степени культурно-обусловленный пласт лексики, занимающий важное место в национальных языковых картинах мира. Из-за своей культурной детерминированности они часто трудны для восприятия иностранными учащимися и требуют лингвокультурологического комментария.

Список использованной литературы:

1. Мокиенко В. М. Словарь сравнений русского языка / В. М. Мокиенко. 003
2. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, 006, 640 с.
3. Колосова В. Б., Ипполитова А. Б. Этноботаника: растения в языке и культуре, 010, 386 с.
4. Ибн Сина. Канон врачебной науки: в 5 т. Ташкент, 1956–1960.

YOSHLAR NIGOHIDA OILA HAQIDAGI TASAVVURLAR

Shamshiyeva Zaynab Ergashevna
Angren shahar 7-umumiy o‘rta ta’lim maktabi amaliyotchi psixologlari

Annotatsiya: Oila xalqning, jamiyatning hayoti, turmushiga oid urf-odatlarni o‘zida sinovdan o‘tkazadi. Yaxshilarini o‘z bag‘rida asrab-avaylab kelajak avlodlarga yetkazadi. Oila o‘z farzandlarini tarbiyalab, ularga umuminsoniy qadriyatlarni singdirish bilan ularga boshlang‘ich ij-timoiy yo‘nalish beradi.

Kalit so‘zlar: oila, modernizatsiya, oilaviy daromad, migratsiya, nikoh ajrimlar, oila qurish motivlari, nikoh yoshi, yoshlarni oilaga tayyorlash.

Bizga ma’lumki, hozirda mamlakatimizda yoshlarga, ularning ilm olish va kasb-hunar egasi bo‘lishiga katta e’tibor berilmoqda. Har bir yigit-qizning ta’lim maskanlarida o‘qib, biror mutaxassislikni egallashi ob’ektiv hodisa bo‘lishi bilan birga, uning yosh jixatidan oila qurishi ham inkor etilmaydigan qadriyatdir. Mamlakatni modernizatsiya qilish jarayonlari fuqarolik jamiyatining muhim instituti bo‘lgan oilaning yaxlit tizimi, iqtisodiy, ijtimoiy, ma’naviy asoslariga ham ta’sir qiladi. Ayni paytda O‘zbekistonda 7,5 milliondan ziyod oila mavjud. Shu oilalardagi real jarayonlar, xususan, nikoh, ajrim, tugilish, o‘lim, aholining reproduktiv ustanovkalari, ya’ni nechta farzand ko‘rishga nisbatan intilishi, xohish-istaklari, real daromadlar, migratsiya holatlari kabilar mamlakatdagi demografik vaziyatni belgilovchi omillardir.

Oila deb qon-qarindoshlik, qarindoshchilik (nikoh orqali) yoki birga istiqomat qilish orqali bog‘langan odamlardan iborat ijtimoiy guruhdir. Ko‘p jamiyatlarda oila bolalar sotsializatsiyasi uchun asosiy institut vazifasini o‘taydi.

Oila – nikoh yoki tug‘ishganlikka asoslangan kichik guruh. Uning a’zolari ro‘zg‘orining birligi, o‘zaro yordami va ma’naviy mas’uliyati bilan bir-biriga boglangan. Oilaning eng muhim ijtimoiy vazifalari – inson zotini davom ettirishdan, bolalarni tarbiyalashdan, Oila a’zolarining turmush sharoitini va bo‘sh vaqtini samarali uyushtirishdan iboratdir. Oilaviy munosabatlar nisbatan mustaqil hodisa sanalsada, jamiyatdagi mavjud ijtimoiy, iqtisodiy munosabatlar bilan belgilanadi va ular ta’sirida o‘zgarib boradi. Shunga muvofiq, har bir jamiyat o‘zgarib mos Oila tipini, oilaviy munosabatlarni o‘rnatadi.

Bizning fikrimizcha, oila muammosini tadqi qilishda, avvalo bugungi yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalasiga alohida e’tiborni qaratish lozim. Chunki ko‘p xollarda turmush ko‘rgan ikki yosh o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning nozik jihatlari haqida yetarli bilim, zaruriy ko‘nikma va malakaga ega bo‘lmaslik, qolaversa ikki yoshning bir-biri hamda oilaviy rollarning taqsimlanishi to‘g‘risidagi adekvat tasavvurlarning shakllanmaganligi ular muno-

sabatlarining ijobiy kechishi va dinamik jihatdan rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Yoshlarni oilaviy xayotga tayyorlashning psixologik xususiyatlarini o‘rganish va tadqiq etish juda muhimdir. Chunki bu orqali hozirgi o‘zbek oilasining mustaxkam va baxtli etish yullarini aniqlash mumkin. Shunday ekan, bu mavzu eng dolzarb masala hisoblanadi.

Nikoh ajrimlarining sabablari o‘rganilganda, aksariyat holatlarda bunga, birinchi navbatda, kelin-kuyovlarning oilaviy hayotga tayyor emasligi, er-xotinlarning o‘zaro kelishmovchiliklari, fe’l-atvorning bir-biriga mos kelmasligi, rashk, kelin bilan qaynona va boshqa yaqin qarindoshlarning chiqishmasliklari, erkakning zararli odatlarga berilib ketishi (ichkilik, giyohvand moddalar iste’mol qilish va shu kabi), moddiy qiyinchiliklar (asosan erning ishlamasligi, oilani mustaqil boshqara olmasligi), kudalarning tuydan keyin o‘zaro kelishmay qolishlari sabab bulgan. Bu muammolarga erning boshqa shaharlarga ish qidirib ketib, qaytib kelmaganligi, boshqa bir ayol bilan yangi turmush boshlagani ham ko‘shildi.

Oila psixologiyasida nikoh quruvchilarning nikoh hurish omillari va shartlari masalasi muhim bo‘lib, nikoh qurish omillariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Oilaviy hayotga yetuklik.
2. Oila qurish yoshi.
3. Oila qurish motivlari.
4. Oila qurilgungacha tanish muddati.
5. Oila qurish shartlari va sharoitlari.
6. Yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari

Nikohga yetuklik tushunchasi o‘ta murakkab va nisbiy tushunchadir. Chunki odam rivojlanib, takomillashib boruvchi, o‘z ma’naviy, axloqiy rivojida muntazam ravishda yangiliklarni o‘ziga singdiruvchi mavjudotdir. Kishining yetukligi, ayniqsa, oilaviy hayotga yetukligi masalasida fikr yuritilganda, bu tushunchadan bir shartli o‘lchov sifatidagina foydalaniladi. Nikohga yetuklik deyilganda, oila quruvchi yoshlarning jismoniy (fiziologik), jinsiy, huquqiy, iqtisodiy, ma’naviy-axloqiy, psixologik kabi yetuklik jihatlarini farqlash mumkin. Bularning orasida esa jinsiy, huquqiy yetuklik ko‘rsatkichlari aniq alomatlarga ega bo‘lsa, iqtisodiy, psixologik, ma’naviy-axloqiy jixatlar qat’iy bir ko‘rsatkich bilan belgilanmaydi. Shaxsning jinsiy yetukligi unda balog‘atga o‘tish alomatlarining kuzatilishi, ikkilamchi jinsiy belgilarning keskin darajada namoyon bo‘lishi bilan, ichki sekresiya bezlarining faollashuvi bilan xarakterlanadi. Shaxsning psixologik yetukligi deb esa, uning turli xayotiy vaziyatlar va sharoitlarni xushyor baholay olishida namoyon bo‘ladi. Yoshlarda kuzatiladigan psixologik yetuklik shaxsning boshqalarga nisbatan bo‘lgan ijobiy munosabatlari: hamdardlik, hamfikrlilik, o‘zaro yordam kabilar tarzida namoyon bo‘la oladigan ma’naviy sifatlarini ham bildiradi. Yoshlar oila qurayotganlarida bu xususiyatlar hal qiluvchi bo‘lib hisoblanadi.. Oila qurilishida bir necha o‘nlab nikoh motivlari mavjud. Lekin ularni umumlashtirilgan ravishda uchta toifaga ajratish mumkin:

1. Sevgi tufayli oila qurish.
2. Moddiy yoki o‘zga manfaatdorlik asosida oila qurish.
3. Stereotip bo‘yicha oila qurish.

Oilaning mustaxkam bo‘lishida oila qurish yoshi muhim hisoblanadi. Kuzatuvlardan ko‘rinadiki, nihoyatda erta (16, 17 yoshda) va kech (28, 30 yoshdan keyin) oila qurish maqsadga muvofiq emas. Erta oila kurish yigitning oila boshlig‘i sifatida shakllanishiga salbiy ta’sir kilishi mumkin. Qiz bolaning oila yumushlariga erta jalb etilishi natijasida u bekalik, fiziologik jihatdan

esa onalik vazifalariga yetilgan bo‘lishi mumkin. Lekin oilada erkakning yoshi kelinning yoshi bilan baravar bo‘lishi, yigitning yoshi ko‘rsatkichi oila mustaxkamligiga ta’sir etadi. Chunki kelin tomonidan u bola sifatida tasavvur etiladi va kuyovni yetarli darajada hurmat qilmasligiga olib kelishi mumkin. Kech oila qurish ham maqsadli emas. Ayniqsa qizlar uchun oila qurish imkoniyatlarini pasaytiradi. O‘ziga turmush o‘rtoq tanlashdagi mezonlar soni ortishiga, lekin nomzodlar soni kamayishiga duch keladi. Bu uz navbatida qiz bola uchun oila qurishni murakkablashtiradi. Shuning uchun optimal yoshni o‘tkazib yubormaslik kerak. Buning uchun ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy yetuklik yoshi tanlansa, ma’qul bo‘ladi. Bu esa aksariyat holda qizlar uchun 0 yosh va undan yuqori, yigitlar uchun 4 yosh va undan yuqori bo‘lgan davrlarga to‘g‘ri kelar ekan. Yoshlarning o‘z oilaviy hayotlariga oid tasavvurlari muhim bo‘lib, ularning qanchalik reallikka yaqin bo‘lishi oilaning mustaxkamligiga xizmat qiladi. Afsuski, yoshlarning hamma vaqt ham oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari reallikkka mos kelavermaydi, balki aksariyat holda haqiqiy hayotdan tubdan farq qiladi. Shuning uchun yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ularni imkon qadar hayotda kuzatiladigan past va baland, shirin va achchik, roxat va tashvish, qorong‘u va yorug‘ tomonlari bo‘lishi muqarrarligiga o‘rgatib borishimiz va bu tomonlar haqida adekvat tasavvurlarni shakllantira olishimiz kerak bo‘ladi. Psixologik va hayotiy kuzatuvlardan ko‘rinadiki, nikohga kiruvchilarning 0 yoshdan kichikroq bo‘lishi ularda hayotiy tajriba 0-24 yoshdagilarga qaraganda kamligi, ijtimoiy-iqtisodiy yetuklik darajalarining yetarli emasligi tufayli oilalarda ajralish yoki tushunmaslik, oilada turli darajada nizolarga olib kelishi mumkin ekan.

Yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari ularning yosh ko‘rsatkichlari, ma’na-viy yetuklik darajalari, oilada olgan turli darajadagi ijtimoiy ta’sirlariga bog‘lik ekanligi ko‘rindi. Mazkur kuzatuv ishimizda quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Yoshlar tomonidan qiz bolaning turmush qurish yoshi masalasida eng optimal yosh sifatida 0-21 yosh tanlangan bo‘lib, bu uz navbatida oila quruvchining oilada bajaradigan turli vazifalarni yaxshi anglagan bo‘lishini taqozo etadi. Bu vazifalarga tarbiyaviy, iqtisodiy, kommunikativ, ma’naviy, ijtimoiy, psixologik, reproduktiv va boshqa vazifalar kiradi. Yoshlar fikricha, har bir funksiyaning oila sharoitida bajarilishida ma’lum bir yetuklik sharti zarur ekan.

2. Yigitlarning oila qurishlari uchun eng maqbul yosh sifatida 4-25 yosh eng maqbul yosh sifatida tanlangan. Ayrim yoshlar fikriga ko‘ra, yigit kishining oila qurishi uchun eng maqbul yosh sifatida -23 yoshni olish mumkin.

3. Yigitlarning aksariyat qismi uchun sevgi asosida oila qurish holati ma’qul ekan. Aksariyat qizlar otasi talabiga ko‘ra oila qurishni ma’qullar ekanlar. Ular bu orqali otalarining fikri bilan hisoblashishlari, otalarining ularning oilaviy hayotiga nisbatan aniq va to‘g‘ri fikr bildirishlarini his etishlarini namoyon etar ekanlar.

4. Yoshlar uchun ularni oilaviy hayotga tayyorlashga qaratilgan pedagogik-psixologik usullarni qo‘llash zarurligi ko‘rindi, chunki yoshlik davri ayrim yoshlarning oila qurishi uchun muqarrar yosh davri ekanligi kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: «O‘zbekiston», 005. -39-b.

2. Alimova G., Akramova F. Erta nikoh oqibatlari (mahalla maslahatchilari, amaliyotchi psixologlar uchun qo‘llanma). - T., 014. -23-b.

3. Lutfullaeva N.X. Turmush qurgan talabalarning oilaviy munosabatlarga tayyorligining ijtimoiy psixologik xususiyatlari: Psixol. fan. nom. dis. avtoreferati: 19.00.05. - T.: UzMU, 006. - 25- b.

4. Oila psixologiyasi. // Shoumarov GB. taxriri ostida. - T.: 010. -272-b.

5. Saifnazarova F. O‘zbek oilasi: ijtimoiy va ma’naviy qadriyatlar. Monografiya. - T.: «Yurist-media markazi», 017. -128-b.

UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH TIZIMIDA MATEMATIKA O’QITUVCHILARNING STOXASTIKA BO‘YICHA KASBIY MAHORATLARINI OSHIRISH MASALALARI

Tashtemirova Nargiza Nematovna
A.Avloniy nomidagi milliy tadqiqot instituti
e-mail: tnargiz76@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada uzluksiz malaka oshirish jarayonining mazmunini takomillashtirish va samarali tashkil etish masalalari, jumladan matematika fani o‘qituvchilarining stoxastik savodxonligini oshirish va uni o‘qitish metodikasi xususida fikrlar bayon etilgan.

Tayanch so‘zlar: matematika, stoxastik savodxonlik, uzluksiz kasbiy rivojlantirish**,** dastur, kombinatorika, ehtimollik.

Zamonaviy ta’lim tizimi o‘zining keng ko‘lamli o‘zgarishlari va har tomonlama islohotlari bilan ajralib turadi. Davlatimizda ta’lim siyosatining bosh muammosi – sifatli va mazmunli ta’limni ta’minlashdan iborat. O‘qituvchilarning kasbiy-metodik tayyorgarligini uzluksiz rivojlantirish muammosini hal qilmasdan turib ta’limni isloh qilib bo‘lmaydi.

O‘qituvchilarning kasbiy-metodik tayyorgarligi ularning kasbiy faoliyatga doir bilimlar, ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil qilish, o‘z-o‘zini rivojlantirish kabi asosiy kasbiy faoliyat sohalarida aks etadi. Bu esa o‘z navbatida, o‘qituvchining o‘z fanini o‘qitishga doir bilimlarni mukammal bilishi va harakatga keltirishi, ta’lim jarayonini loyihalash, tashkil qilish va baholash uchun zarur bo‘lgan tayanch kompetensiyalarni egallashi, shuningdek, o‘qitish va tarbiyalash jarayonini ta’lim sohasidagi innovatsion ilmiy yutuqlar, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida intensive tashkil etish, uzluksiz va tizimli o‘z-o‘zini rivojlantirishni talab etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 020-yil 6-noyabrda qabul qilgan “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–6108-sonli Farmonida mamlakatimizda ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini takomillashtirish, jamiyatimizda o‘qituvchilar, pedagog xodimlar, ilmiy va ijodkor ziyolilarga bo‘lgan hurmat-e’tiborni yanada kuchaytirish, o‘quvchilarning kasbiy mahoratini rivojlantirish hamda tizimda xususiy sektor ishtirokini kengaytirish maqsadida O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari belgilab berilgan [1].

Mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish, xususan, xalq ta’limi xodimlari malakasini oshirish tizimini tubdan isloh qilish maqsadida 021-yil 5-yanvarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalq ta’limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori qabul qilingan [2]. Unga ko‘ra 022-yildan boshlab kredit-modul tizimiga asoslangan, har yili tashkil etiladigan yangi onlayn uzluksiz kasbiy tizimi joriy qilindi. Bu - eski an’anaviy tizimdan yangi tizimga o‘tish davri o‘ta muhim va ahamiyatli hisoblanib, u katta tashkiliy tayyorgarlikni hamda evolyutsion yo‘l bilan o‘tishni talab qiladi.

Matematika fani o‘qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirishda malaka oshirish tizimining o‘rni va roli muhimdir. Chunki, malaka oshirish jarayonida tinglovchilar o‘z mutaxassisliklari bo‘yicha zamonaviy metodikalar va ilg‘or xorijiy tajribalar, ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarni o‘rganadilar. Matematika fani o‘qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirishning ehtiyojlarga asoslangan samarali milliy tizimini joriy etish va takomillashtirish (elektron-raqamli ta’lim muhitini joriy etish orqali tinglovchilarga ehtiyojlarga asoslangan malaka oshirish imkoniyatini taqdim etish) - bu avvalo, o‘qituvchi uchun eng asosiy jihat, chunki ehtiyojlarini aniqlash va ularga ko‘ra kasbiy mahoratini oshirishning samarali tizimini amalga oshirish o‘qituvchining vaqtini to‘g‘ri rejalashtirishga, imkoniyatlarini to‘laqonli amalga oshirishga va pirovard natijada o‘quv-tarbiya jaryonining sifat va samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti tomonidan “Uzluksiz kasbiy ta’lim” maxsus elektron platformasini joriy etilishi bir qator muammolarga yechim sifatida talqin etildi. Jumladan, pedagoglarning ehtiyojlarini o‘rganish, ehtiyojlariga mos variativ kontentlarni yaratish va malaka oshirish faoliyatini avtomatlashtirish hamda ta’lim oluvchilar uchun bir qator qulayliklarni yaratish maqsadida chora-tadbirlar ishlab chiqildi.

Davlat ta’lim talablarida “bugungi kun tinglovchisida ta’lim faoliyatida: kasbiy harakatchanlik va moslashuvchanlik; iqtisodiy va madaniy qadriyatlarni yaratishda faol ishtirok etish; ijtimoiy o‘zgarishlarga moslashish; raqobatbardosh bo‘lish; yangi sharoitlarda kasbiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishga tayyor bo‘lish qobiliyat va fazilatlari shakllangan bo‘lishi kerak”ligi aytilgan [3].

Hozirgi kunga qadar ta’lim tizimining turli bo‘g‘inlarida matematikaning stoxastika yo‘nalishi elementlari o‘quv mazmunini kengaytirish hamda o‘qitish metodikasini takomillashtirish yuzasidan bir qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Mazkur tadqiqot ishlari asosan, umumiy o‘rta ta’lim hamda kasb-hunar kollejlarida ushbu yo‘nalishni o‘qitishning ilmiy-metodik muammolarini hal qilishga qaratilgan. Qator tadqiqotlarni o‘rganish va tahlil qilish natijasida uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayonida matematika o‘qituvchilarining stoxastikaga oid kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish bilan bog‘liq jiddiy muammolar mavjudligi aniqlandi. Ayniqsa, umumta’lim maktablarining DTS hamda Milliy o‘quv dasturlarida keltirilgan zaruriy talablarni bajarish maqsadida stoxastikaga oid mavzularni qanday o‘qitish, qanday yondashuvlardan, vositalardan foydalanish, ularni izlab topish, asoslash va amaliyotda qo‘llash hozirgi kunning dolzab muammolardan biridir.

Matematikaning stoxastika yo‘nalishi tatbiqiy potensialga ega bo‘lib, bundan ta’lim jarayonida yetarlicha unumli foydalanish muhim ahamiyatga ega. Stoxastika yo‘nalishidagi

mavzular mazmun jihatidan matematikaning amaliy xarakterdagi yo‘nalishi ekanligi fan o‘qituvchilarining o‘qitish jarayonida ayrim qiyinchiliklarga duch kelayotganiga sabab bo‘layotgani ehtimoldan holi emas [4].

Bir qator matematik va metodist tadqiqotchi olimlar bu borada olib borgan tadqiqotlari hamda erishgan yutuqlariga qaramay, hozirgi kunda umumta’lim maktablarida matematikani o‘qitish jarayonida bir qator muammolar mavjudligini tan olish kerak. Ushbu muammolardan biri bu maktab matematika o‘qituvchilarining stoxastika bo‘yicha kasbiy tayyorgarlik darajasi, stoxastika yo‘nalishining o‘qitilishi, kasbiy rivojlantirishga oid o‘quv, o‘quv-uslubiy qo‘llanma va adabiyotlarning kamligi, stoxastikani o‘qitishda qanday yondashuv va vositalardan foydalanish kabilardir [5].

Stoxastika yo‘nalishi elementlarini o‘qitishni takomillashtirishning samarali imkoniyatlaridan biri – bu uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslari o‘quv dasturiga stoxastikani o‘qitish metodikasiga oid mavzularni kiritilishi, ya’ni “Fandagi yangiliklar, fanni o‘qitishning dolzarb masalalari” o‘quv modulining ichki zahirasidan unumli foydalanish, deb hisoblaymiz. Uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslari o‘quv dasturiga stoxastika elementlarini o‘qitish metodikasi mavzularining kiritilishi bu kabi muammolarni hal qilishga imkon beradi.

Malaka oshirish jarayonining mazmunini takomillashtirish va samarali tashkil etish maqsadida xalq ta’limi xodimlarining malaka oshirish bo‘yicha ehtiyojlari o‘rganilib, «Uzluksiz kasbiy ta’lim» maxsus elektron platformasi orqali ularning individual kasbiy rivojlanish traektoriyasi tuzilishi nazarda tutilgan. Pedagogning individual kasbiy rivojlanish traektoriyasi unga qo‘yilgan malaka talablari asosida aniqlanadi. Uzluksiz kasbiy rivojlanish kursining bir yillik hajmi 36 soatni tashkil etadi va yil davomida tegishli modullar bo‘yicha pedagog xodim o‘z bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini beradi.

A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot institutida “Uzluksiz kasbiy rivojlantirish” loyihasi doirasida o‘qituvchilarning fan yo‘nalishidagi kasbiy ehtiyojlarini o‘rganishga qaratilgan so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra uzluksiz kasbiy rivojlantirish kursi o‘quv dasturlari va kontentlari yaratiladi.

Ma’lumki, o‘qituvchilarining soni qancha bo‘lsa, ularning ehtiyojlari ham shuncha, ya’ni turlicha bo‘lishi mumkin. Mazkur ehtiyojlarni to‘la qondirish maqsadida tashkil qilinadigan malaka oshirish kurslari matematika o‘qituvchilariga o‘quv moduli mavzularini tanlash va o‘zlashtirish imkoniyatini nazarda tutadi.

O‘tkazilgan so‘rovnoma natijalariga asoslanib, “Fandagi yangiliklar, fanni o‘qitishning dolzarb masalalari” o‘quv modulining ishchi o‘quv-mavzu reja va dastur ishlab chiqildi. Dastur pedagog kadrlarining malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligi hamda kompetentligiga qo‘yiladigan malaka talablari asosida tayyorlandi. Dastur o‘z ichiga “Matematika darslarida xalqaro tadqiqotlar topshiriqlaridan foydalanish”, “O‘rta maktabda kombinatorika asoslarini o‘qitish” va “O‘rta maktabda ehtimollar nazariyasi asoslarini o‘qitish” o‘quv kursilarini olgan bo‘lib, har bir o‘quv kursi 6 soatdan, jami 18 soatni tashkil etadi.

Dastur tinglovchilarning kasbiy mahoratini rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, kurs yakunida tinglovchilar:

- kombinatorika masalalarini yechish bo‘yicha nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasi oshadi;
- kombinatorika masalalarini yechish bo‘yicha yangi usullarni tanlay oladi;

– kombinatorika masalalarini yechish bo‘yicha tajribalarni o‘rganadi va ularni dars jarayoniga joriy etish imkoniyatlari takomilashadi;

– ehtimolliklarga doir masalalarini yechish bo‘yicha nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasi oshadi;

– ehtimolliklarga doir masalalarini yechish bo‘yicha yangi usullarni tanlay oladi;

– ehtimolliklarga doir masalalarini yechish bo‘yicha tajribalarni o‘rganadi va ularni dars jarayoniga joriy etish imkoniyatlari takomilashtiriladi.

Dastur asosida har bir dars mashg‘ulotining video kontenti, taqdimoti, ma’ruza matni, keys topshiriqlari va mashg‘ulot yakunida ko‘zda tutilgan maqsadlarning erishilganligini nazorat qilish uchun o‘ntadan testlar taklif qilinadi. Har bir mashg‘ulot bo‘yicha dastlab o‘quv maqsadlari aniqlangan bo‘lib, mazmun shu maqsad asosida yaratildi.

“O‘rta maktabda kombinatorika asoslarini o‘qitish” o‘quv kursining maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, kombinatorikaga doir masalalarini yechishning algoritmi tinglovchilarga taklif etiladi. Quyida kombinatorika masalalarini yechish algoritmi va undan dars jarayoniga foydanish yuzasidan tavsiyalar keltirilgan [6].

1-masala. Futbol musobaqasida o‘nta jamoa qatnashmoqda. Musobaqa yakuniga ko‘ra uchta 1-, - va 3-sovrinli o‘rinlar aniqlanadi hamda ikkita oxirgi o‘rinni egallagan jamoa quyi pog‘onaga tushiriladi. Agar faqat birinchi uchta va oxirgi ikkita jamoalar o‘rni hisobga olinsa, musobaqa yakunlari necha xil bo‘lishi mumkin?

Yechish: Masala shartiga ko‘ra dastlab, 1-, - va 3-sovrinli o‘rinlar aniqlanadi. Bizning holda bosh toplam 10 ta (n = 10) jamoadan iborat va tanlamada 3 ta jamoa tanlanishi lozim (k = 3).

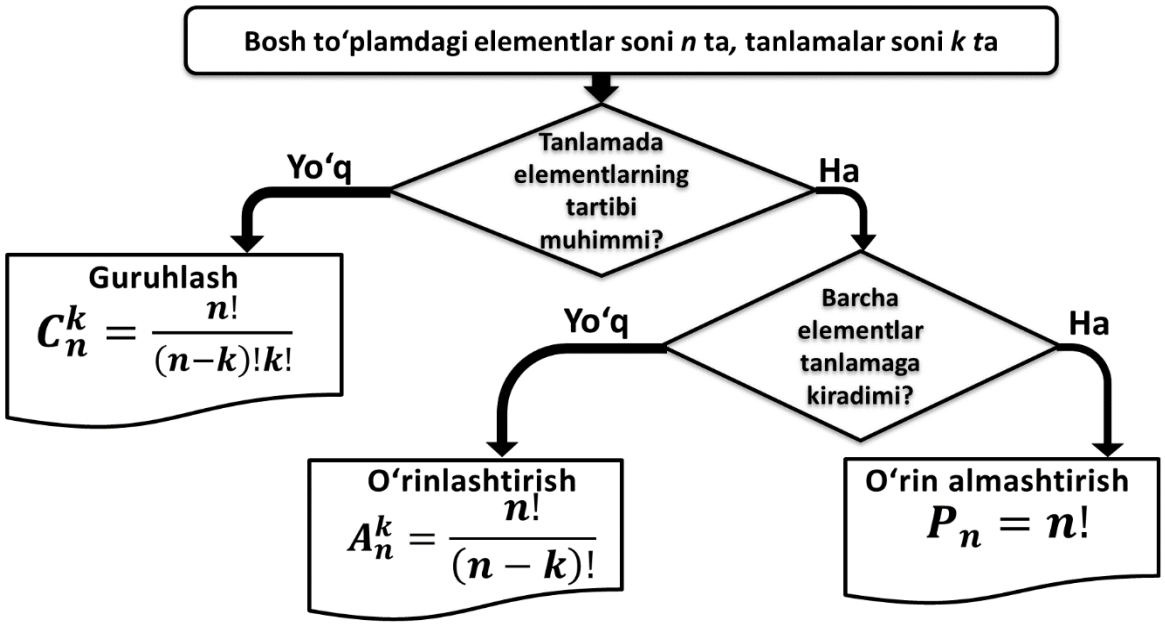

1-chizma

Masalani 1-chizmada tasvirlangan algoritmdan foydalanib yechishga harakat qilamiz.

✓ Tanlamada elementlarning tartibi muhimmi? Ha, tanlama kirgan jamoaning qaysi o‘rinda bo‘lishi, ya’ni tartibi muhim.

✓ Barcha elementlar tanlamaga kiradimi? Yo‘q, tanlanmada bosh to‘plamning barcha elementlari qatnashmaydi (3 < 10);

Demak, bu tanlama – takrorsiz o‘rinlashtirish $A_n^k = \frac{n!}{(n-k)!}$ (bizning holda n = 10, k = 3).

$$A_{10}^3 = \frac{10!}{(10-3)!} = 8 \cdot 9 \cdot 10 = 720.$$

Masalaning keyingi shartiga ko‘ra, 1-, - va 3-sovrinli o‘rinlarni egallagan jamoalardan tashqari qolgan jamoalar ichidan oxirgi ta o‘rinni egallagan jamoalarni aniqlash lozim. Buning uchun yana takrorsiz tanlamalarga doir kombinatorika masalalarini yechish algoritmidan foydalanamiz.

✓ Tanlamada elementlarning tartibi muhimmi? Yo‘q, tanlama kirgan jamoaning qaysi o‘rinda bo‘lishi, ya’ni tartibi muhim emas (1-chizma).

✓ Bu holda bosh toplam 7 ta (n = 7) jamoadan iborat bo‘lib, tanlamada ta jamoa tanlanishi lozim (k =) va tartibi mihim emas. Demak, takrorsiz guruhlash masalasiga ega bo‘lamiz va u $C_n^k = \frac{n!}{(n-k)!k!}$ formula orqali topiladi.

$$C_7^2 = \frac{7!}{(7-2)!2!} = 21.$$

Ko‘paytirish qoidasiga ko ‘ra $A_{10}^3 \cdot C_7^2 = 720 \cdot 21 = 15120$

Javob: 15 120 xil.

Ehtimollar nazariyasida o‘yin toshini marta tashlashga doir bir turkum masalalar borki, ularni yechishda quyidagi “jadval” usulidan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi [7].

Buning uchun toshni birinchi tashlashda tushishi mumkin bo‘lgan sonlarni ustun qilib, ikkinchi tashlaganda tushishi mumkin bo‘lgan sonlarni qator qilib yozib chiqamiz. Natijada barcha elementar hodisalarni ko‘rgazmali qilib tasvirlovchi jadvalni hosil qilamiz.

Masalan, jadvalning (3,4) katagi, toshni biriinchi tashlashda 3 soni, ikkinchi tashlashda 4 soni tushadigan elementar hodisani tasvirlaydi.

6						
5						
4			●			
3						
2						
1						
	1	2	3	4	5	6

Ravshanki, bunday masalalarda ro‘y berish mumkin bo‘lgan, teng ehtimolli elementar hodisalar soni 6 · 6 = 36 tani tashkil qiladi, ya’ni n = 36 ga teng bo‘ladi.

O‘yin toshini marta tashlashga doir masalalar shartidan kelib chiqib, kuzatilayotgan hodisaning ro‘y berishiga qulaylik tug‘diruvchi (maqbul) elementar hodisalar soni m ni jadval asosida mulohaza yuritib aniqlash mumkin bo‘ladi.

2-masala. Shashqol toshi marta tashlandi. Quyidagi hodisalarning ro‘y berish ehtimolliklarini toping:

a) birinchi marta tashlaganda 5 dan kam bo‘lmagan, ikkinchi marta tashlaganda 4 dan kam bo‘lmagan son tushish;

b) ikki marta tashlashda hech bo‘lmasa bittasida 5 dan kichik bo‘lmagan son tushish;

c) birinchi marta tashlaganda ikkinchi tashlaganga nisbatan katta son tushish;

d) ikki marta tashlanganga tushgan sonlar bir-biridan 1 dan ko‘p bo‘lmagan songa farq qilishi;

e) ikki marta tashlanganda sonlar yig‘indisi 9 dan kam bo‘limasligi;

f) birinchisi ikkinchisiga bo‘linadigan sonlar tushish ehtimolini toping.

Yechish: a) Kuzatilayotgan hodisani A bilan belgilaylik. Yuqorida aytilgandek, bu masalada jami teng ehtimolli elementar hodisalar soni n = 36 ga teng.

Masala shartidan kelib chiqib, kuzatilayotgan A hodisaning ro‘y berishiga qulaylik tug‘diruvchi (maqbul) elementar hodisalar soni m ni topish uchun jadvalning har bir katagini qarab chiqamiz.

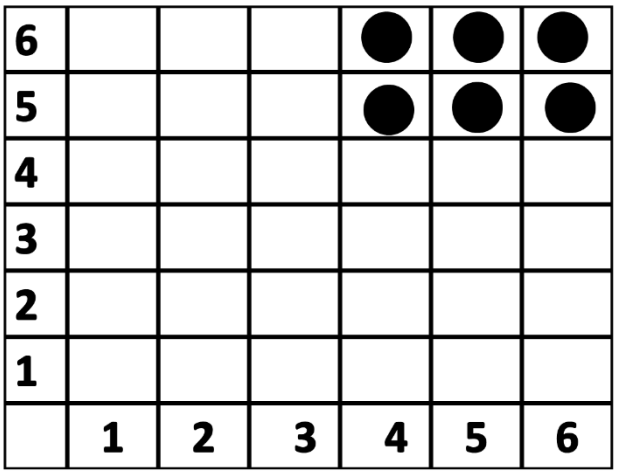

Bizni qiziqtirayotgan kataklar ustunining tartib nomeri 5 yoki 6, qatorining tartib nomeri esa 4, 5 yoki 6 soni bo‘lishi kerak. Bunday kataklar soni 6 ta bo‘lib, ular jadvalda qora doirachalar bilan ajratilgan. Shunday qilib, m = 6 ga teng ekan.

Demak, kuzatilayotgan A hodisaning ro‘y berish ehtimolligi

$P(A)=\frac{m}{n}=\frac{6}{36}=\frac{1}{6}$ ga teng bo‘ladi.

b) Masala shartidan kelib chiqib, kuzatilayotgan A hodisaning ro‘y berishiga qulaylik tug‘diruvchi (maqbul) elementar hodisalar soni m ni topish uchun jadvalning har bir katagini tekshirib chiqamiz.

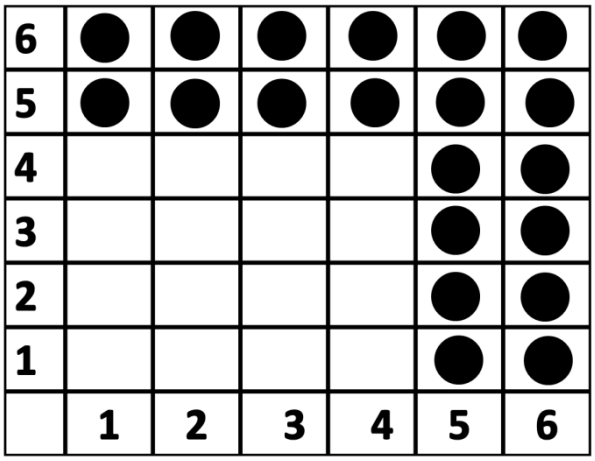

Bizni qiziqtirayotgan kataklarning yoki ustuni, yoki qatorining tartib raqami 5 yoki 6 soni bo‘lishi kerak. Bunday kataklar soni 0 ta bo‘lib, ular jadvalda qora doirachalar bilan ajratilgan. Shunday qilib, m = 0 ga teng ekan.

Demak, kuzatilayotgan A hodisaning ro‘y berish ehtimolligi

$P(A) = \frac{m}{n} = \frac{20}{36} = \frac{5}{9}$ ga teng bo‘ladi.

Ko‘rib turganingizdek, masalaning qolgan qismini xuddi shu tartibda osongina yechish mumkin.

Xulosa, o‘rnida shuni aytish mumkinki, matematika fani o‘qituvchilari uchun taqdim etilayotgan ushbu “Uzluksiz kasbiy rivojlantirish” loyihasi doirasidagi malaka oshirish kursi ko‘plab o‘qituvchilar uchun qulay, foydali va samarali vositalardan biri bo‘lib qoladi. Kelajakda bunday o‘quv kurslari qamrovini kengaytirish va mazmunini boyitib borish orqali o‘qituvchilarning stoxastik savodxonligini oshirish va uni o‘qitish metodikasini takomillashtirib borish lozim bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–6108-son Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 021-yil 5-yanvarda “Xalq ta’limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori

3. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirining 022 yil 0 apreldagi “Davlat ta’lim talablarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 121-sonli buyrug‘i.

4. U.X.Xonqulov, Matematikaning stoxastika yo‘nalishi elementlari.-T.: “Fan va texnologiya”, 017 y.

5. Тюрин Ю.Н. и др., Теория вероятностей и статистика, М.: МЦНМО: ОАО “Московские учебники”, 008, -256 с.

6. B.Q.Xaydarov, N.N.Tashtemirova, O‘rta maktabda ma’lumotlar bilan ishlash va kombinatorika elementlarini o‘qitish, o‘quv-uslubiy qo‘llanma, “Yangiyul Poligrapf Service”, Toshkent, 021- yil, 144 bet.

7. B.Q.Xaydarov, N.N.Tashtemirova, O‘rta maktabda ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini o‘qitish, o‘quv-uslubiy qo‘llanma, “Yangiyul Poligrapf Service”, Toshkent, 021- yil, 0 bet.

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA OCHIQ MASHG‘ULOTLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI

Fayzieva Mabudaxon Muxammadjonovna,
o‘qituvchi, mustaqil izlanuvchi, Guliston Davlat universiteti
fayzievamabuda@gmail.com

Annotatsiya: Hozirda maktabgacha ta’lim tizimi oldida ochiq mashg‘ulotlarni tashkil etish va tahlil qilishning ahamiyatini ochib berish muammosi turibda.Bu muammoni hal etishda ta’lim jarayoniniga tayyorgarlik ko‘rish va tahlil qilishning zamonaviy usullarini qo‘llash va ularni takomillashtirish bilan belgilanadi.Tadqiqodchining nazariyasiga binoan, kuzatish va tahlil etishning zamonaviy tomonlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: ochiq mashg‘ulot, ta’lim jarayonini, nazorat, tahlil qilishning, kuzatish, takomillashtirish, zamonaviy usullar.

Abstract: At present, the system of preschool education faces the problem of identifying the importance of organizing and analyzing open lessons. The solution to this problem is determined by the use of modern methods of preparing and analyzing the educational process and their improvement. the theory of the researcher, modern aspects of observation and analysis are revealed.

Keywords: open learning, learning process, control, analysis, observation, improvement, modern methods.

Mamlakatimizda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohatlar pedagoglar uchun kasbiy moslashuvchanlikni, ijtimoiy o‘zgarishlarga ijobiy qarash hamda kasbiy muammolarni muvoffaqiyatli hal etishga har tomonlama tayyor turishni talab etadi. Hozirda shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamonda ta’lim-tarbiyaviy vazifalarning murakkabligi zamonaviy pedagog-tarbiyachilardan muammoli vaziyatlarga kriativ yondashgan holda hal etishni va o‘z ustida muntazam ishlash orqali kasbiy kompetensiyalarni takomillashtirib borishni talab etadi. Maktabgacha ta’lim tizimiga maktabgacha ta’lim tizimi xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish, tanlab olish va rivojlantirishga mutlaqo yangi yondashuvlarni joriy etishni taqozo etadi.[5, 3b] Bu esa tizimda amalda bo‘lgan me’yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida olib borilayotgan ta’lim-tarbiyaviy ishlarning tashkil etilishi, belgilangan davlat talablari va o‘quv dasturlarining bajarilishi hamda tizim pedagog xodimlarining kasbiy standartlarga mos faoliyat olib borishlarini o‘rganish, nazorat qilish va munosib baholash uchun ochiq turdagi frontal mashg‘ulotlar va faoliyat markazlaridagi ta’limiy jarayonlar kuzatilib, tegishli xulosalar chiqarib boriladi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim berishning asosiy shakli mashg‘ulot hisoblanadi.[8,81b] Shu bilan birga mashg‘ulot pedagog-tarbiyachilarning pedagogik mahoratini belgilab beruvchi va baholovchi me’zondir. Bir mashg‘ulotga tayyorgarlik ko‘rish butun bir mehnatni talab etadi. Mana shunday mas’uliyatni anglagan va yosh avlodga yangi-yangi bilimlarni berish uchun izlangan pedagoglargina bolalar

ishonchini qozonib, ota-onalar va rahbarlar e’tirofiga sazovor bo‘lishlari mumkin.Ta’limiy mashg‘ulot samarador bo‘lishi uchun unga atroflicha puxta tayyorgarlik ko‘rish, mashg‘ulotni mahorat bilan tashkil etishdan talab etiladi. Yaxshi o‘ylab rejalashtirilmagan, shoshilinch loyihalashtirilgan, bolalar imkoniyatlarini hisobga olmay rejalashtirilgan mashg‘ulot sifatli bo‘lolmaydi. Mashg‘ulotga tayyorgarlik butun bir faoliyatlardan iborat bo‘lib, uning natijasi sifatli ta’limga erishishdir.

Pedagoglar kasbiy faoliyatiga baho berish va ta’lim-tarbiyaviy jarayon sifatini nazorat qilish maqsadida maktabgacha ta’lim tashkilotlarida jamoa bo‘lib kuzatish uchun ochiq mashg‘ulotlar tashkil etiladi. Ochiq mashg‘uotlarni tashkil etishdan ko‘zlangan maqsad o‘z tajribalarini hamkasblariga namoyish etishdir.Tashkil etilgan mashg‘ulot pedagogga shaxsiy tajribalarini taqdim etish shakllaridan biri hisoblanadi. Mazkur mashg‘ulot orqali yangi va ilg‘or tajribalar ommalashadi. Ochiq mashg‘ulotni o‘tkazish qiziqarli bo‘lishi bilan birga, mas’uliyat talab etadi. Ochiq mashg‘ulotga tayyorgarlik ko‘rish uchun mas’ul tarbiyachi to‘g‘ri va atroflicha tayyorgarlik ko‘rishi lozim. Tayyorgarlik bir butun uzviy faoliyatlardan iborat bo‘lib, uning natijasi kutilgan maqsadga erishishdir.[3,13b]

Tarbiyachining ochiq mashg‘ulotga tayyorgarligi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: mashg‘ulotni loyihalash, ya’ni rejasini tuzish, mashg‘ulot uchun kerakli jihozlarni tayyorlash, guruhda mashg‘ulotni o‘tkazish uchun sharoit yaratish va bolalarni mashg‘ulotga tayyorlashdan iborat. Mashg‘ulot loyihalashtirilganda faqat bitta mashg‘ulot rejalashtirilmay bir-biri bilan izchillikdagi bir butun jarayon rejalashtiriladi. Mashg‘ulotga tayyorgarlik ko‘rishda tarbiyachi albatta tegishli metodik adabiyotlarga va me’yoriy hujjatlarga murojaat qiladi. O‘zining butun pedagogik mahoratini ishga soladi. Mashg‘ulot namoiyishiga tayyorgarlik chog‘ida, ta’limni tashkil etiladigan hududni hox u frontal bo‘lsin, hox rivojlantiruvchi markazlar bo‘ladimi mashg‘ulot maqsadidan kelib chiqib shakllantirish talab etiladi. Ba’zi hollarda ishga haddan ortiq tashvishlanish, boshqalarga idial darajada ko‘rinishga intilish tarbiyachilarni xatolarga yo‘l qo‘yishga olib keladi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ayrim hollarda tarbiyachilar ochiq mashg‘ulotlar namoyishi uchun bolalarga ma’lumotlarni yod oldirishga harakat qiladilar. Natijada ma’lumotlar bolalar tomonidan bir necha marta takroriy berilganligi uchun mashg‘ulot topshiriqlariga bo‘lgan qiziqishlari yo‘qolib qoladi. Mashg‘ulot qiziqarli bo‘lishi uchun u kutilmagan vaziyatlarga boy bo‘lishi talab etiladi.

Ochiq mashg‘ulot ishlanmasini tayyorlash chog‘ida tarbiyachi bir nechta topshiriq variantlarini tuzib qo‘yishi kerak. Chunki bir guruhdagi bir yoshdagi bolalarning individual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, intellektual rivojlanishi turlicha bo‘lishi mumkin.[9,8b] Mashg‘ulot jarayonining kechishi tarbiyachi yaratgan shart –sharoitlarga bog‘liq bo‘ladi. Pedagoglarimiz shuni yodda tutishlari kerakki, ta’limiy faoliyat chog‘ida asosiy figura bu bola bo‘lishi kerak. Ta’limiy faoliyatni olib borish chog‘ida ularning ko‘tarinki kayfiyati o‘ta muhimdir. Mashg‘ulot avvalida bolalar bilan ko‘tarinki ruhda salomlashib olish va talabchan nigohlar bolalarda mashg‘ulotga bo‘lgan diqqatni jamlash bilan birga, unga bo‘lgan mas’uliyat hissini oshiradi. Mashg‘ulot uchun mas’ul bo‘lgan tarbiyachilar tashqi ko‘rinishiga, kiyimiga va soch turmagiga e’tibor berib, u pedagoglarga xos bo‘lishi kerak. Pedagoglarimiz shuni yodda tutishlari kerakki, ochiq mashg‘ulotlarni tashkil etish chog‘ida tarbiyachilar birinchi bo‘lib kelgan mehmonlar bilan emas, bolalar bilan salomlashishlari, keyin esa kuzatuvchilar bilan salomlashishlari kerak. Bu tartibda salomlashish bolalarga tarbiyachilari uchun o‘zlarining muhim ekanliklarini anglashga yordam berishi bilan bir qatorda, tarbiyachiga bolalar bilan

aloqaga kirishish imkonini yaratib beradi. Mas’uliyat kuchliligidan ayrim tarbiyachilar hayajonga tushadilar. Lekin tarbiyachilar ichki holatlari qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, o‘zlarini ishonchli tutishlari va o‘z hayajonlarini bolalarga o‘tkazmasliklari zarur. Bunday holatlar ko‘pincha keng miqyosda o‘tkaziladigan ko‘rik-tanlovlar chog‘ida alohida baholanadi.

Pedagog tarbiyachilar mashg‘ulot namoyishi chog‘ida keng miqyosda multimedia vositalaridan foydalanadilar. Mashg‘ulot uchun multimedia vositalarining murakkablarini tanlamagan ma’qul. Mashg‘ulotda foydalanishi rejalashtirilgan texnik vositalarning ishchi xolati shayligini oldindan tekshirib ko‘rish kutilmagan noxush vaziyatlarning kelib chiqishi oldini oladi. Buning uchun namoyish uchun mo‘ljallangan multimedia vositalarini bir nechta turlarida ma’lumotlarni saqlash talab etiladi. Natijada, namoyish uchun tayyorlangan ma’lumotlarning vuruslarga duch kelib, yo‘qolib qolishi kabi ko‘ngilsiz holatlar kelib chiqishining oldini oladi.

Ochiq mashg‘ulotlar katta auditoriyalarda namoyish etilganda texnik vositani boshqarish uchun yordamchi tarbiyachilar jalb etilishiga ruxsat beriladi. Bu pedagogga texnik muammolar bilan chalg‘ib, bolalar bilan psixlogik aloqani yo‘qotib qo‘ymaslik imkonini beradi. Bunda tarbiyachi yordamchi tarbiyachi bilan muloqatga kirishishi nazarda tutilmaydi. Tarbiyachi mashg‘ulot boshlanishidan oldin ishni amalga oshirish ketma-ketligini batafsil kelishib oladi. Faoliyat davomida esa bir-birlarini nigohlar orqali tushunishlari talab etiladi.

Mashg‘ulotni kuzatishga kirgan shaxslarga oldindan mashg‘ulot ishlanmasi taqdim etiladi. Ochiq mashg‘ulot ishlanmasi maktabgacha ta’lim tashkiloti metodisti tomonidan kurib chiqilib, tashkilot direktori tomonidan tasdiqlangan bo‘lishi kerak. Rahbar tomonidan tasdiqlanmagan mashg‘ulot ishlanmasi bilan ochiq mashg‘ulotni tashkil etishga yo‘l qo‘yilmaydi. Kuzatuvchiga taqdim etilgan mashg‘ulot ishlanmasi kuzatuvchi- tahlilchilarga mashg‘ulot haqidagi dastlabki ma’lumotlarni, mashg‘ulot maqsadi, kutilayotgan natija va kerakli jihozlar haqida ma’lumotlar olish imkonini beradi hamda pedagogning metodik darajasini ko‘rsatishni ta’minlaydi. Kuzatuvchilar mashg‘ulot davomida tarbiyachining bolalarga bergan topshiriqlariga qiziqib borishlari esa tarbiyachi faoliyatiga befarq qaramayotganliklarini bildiradi. Ochiq mashg‘ulotlarga tayyorgarlik chog‘ida tarbiyachi oddiy mashg‘ulotlarga nisbatan o‘z oldiga ko‘proq vazifa qo‘yadi. Bunda maqsad o‘ta ideal darajada mashg‘ulot o‘tish emas, balki har qanday mashg‘ulotda pedagog qiziqarli texnika va texnologiyaga ega ekanligi tufayli istalgan mashg‘ulotda maqsadga erisha olishini namoyish eta olishi kerak. Bu namoyish albatta bolalar faoliyati bilan ko‘rsatib berilishi talab etiladi.Tarbiyachidan barcha mashg‘ulot uchun zarur bo‘lgan hujjatlarni kuzatuvchiga taqdim etish va mashg‘ulotni kuzatish uchun xonada unga joy ajratish talab etiladi.

Ochiq mashg‘ulotlarni tashkil etishda tarbiyachilarning mas’uliyati bo‘lgani kabi unga tashrif buyurib, mashg‘ulotni kuzatish va tahlilini olib boruvchi shaxslarning ham o‘z majburiyatlari mavjud. Tashkil etiladigan ochiq mashg‘ulotlar rejaga ko‘ra amalga oshiriladi.[3,15b] Masalan, tashkilotdagi ommaviy kuzatiladigan ochiq mashg‘ulotlar tashkilot yillik rejasiga asosan, muddatlari belgilangan holda, metodik birlashmalar yoki seminarlar uchun tashkil etiladigan ochiq mashg‘ulotlar metodbirlashmalar tasdiqlangan rejasiga asosan, ko‘rik-tanlovlar uchun namoyish etiladigan mashg‘ulotlar esa ko‘rik-tanlov nizomiga asosan belgilangan muddatlarda tashkil etiladi. Pedagoglarning ta’limiy faoliyatlari ta’lim tashkiloti va pedagog kadrlar faoliyatini baholash maqsadida ham kuzatiladi. Bunday hollarda tarbiyachi kuzatuvchi tomonidan bir kun oldin ogohlantiriladi. Mashg‘ulotni kuzatish chog‘ida kuzatuvchining mashg‘ulotga aralashishi mumkin emas. Guruh xonasida o‘ziga ajratilgan joyga

borib joylashishi talab etiladi. Kuzatish chog‘ida bolalar ishlariga aralashish va ular e’tiborini jalb etishga yo‘l qo‘yilmaydi. Bundan tashqari, kuzatuvchi mashg‘ulot chog‘ida tarbiyachiga e’tiroz bildirishi mumkin emas. Mashg‘ulot haqidagi barcha fikrlar mashg‘ulot tahlil varag‘iga qayd etib boriladi. Mashg‘ulot tahlili mashg‘ulot o‘tkazilgan kuni, aniqrogi mashg‘ulot yakunlangandan so‘ng o‘tkaziladi. Mashg‘ulot natijasini ko‘rib chiqish, kuzatuvda qatnashganlarning natijalarini umumlashtirish maqsadida kelishilgan holda suhbat tarzida tashkil etiladi. Munozarada yosh tarbiyachilar va tajribali mutaxassislarning tahlil yuzasidan fikrlari tinglanadi. Munozarada metodbirlashma rahbari yoki ochiq mashg‘ulotni tashkil etish uchun mas’ul bo‘lgan shaxs tashkilot direktori yoki metodisti ishtirok etib, unda mashg‘ulotning to‘g‘ri tashkil etilganligi, mashg‘ulot uchun tanlangan usul va vositalarning maqsadga muvofiq tanlanganligi, tarbiyachining individual metodik uslublari, mashg‘ulot uchun qo‘yilgan vazifalarga muvofiq tarzda ularning samaradorligi baholanadi.[4,2b] Muhokamada mashg‘ulot qismlari va ularga ajratilgan vaqt me’yorlariga amal qilinganligi hamda mashg‘ulot qismlarining belgilangan vazifalari amalga oshirilganligi ham baholanadi. Tahlil jarayonida savollar aniq va asosli berilishi kerak. Muhokama vaqtida maqsaddan chetga chiqishga yo‘l qo‘yilmaydi. Mashg‘ulotning didaktik tamoyillari nuqtai nazaridan baholashda mashg‘ulotning ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlariga erishilganligi, ko‘rgazmali va didaktik tarqatma materiallardan foydalanish samaradorligiga e’tibor qaratiladi. Muhokama yakunida mashg‘ulotni tashkil etishdagi yo‘l qo‘yilgan xatoliklar qayd etiladi.Ish tizimini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Tajribalari ommalashtirilayotgan pedagoglarning erishgan yutuqlari ko‘rsatib o‘tiladi va ommalashtirish uchun tavsiya etiladi.[9,23b] Mashg‘ulotni kuzatish varag‘iga barcha fikrlar qayd etilgandan so‘ng, tarbiyachiga tanishtiriladi va tarbiyachi tanishganligini o‘z imzosi bilan tasdiqlaydi. Kuzatuvchi tomonidan imzolangandan so‘ng, tashkil etilgan ochiq mashg‘ulot yig‘ma hujjatlari bilan birga taqdim etiladi. Pedagoglarimizning kasbiy rivojlanib borishini tahlil qilish uchun rahbarlar bir necha yillik tahlillarni solishtirishlari va ular asosida tegishli hulosalarni chiqarishlariga yordam beradi.

Ta’limiy faoliyatlarni tashkil etishga bo‘lgan talablar o‘zgarib borishi va takomillashib borishini hisobga olgan holda, mashg‘ulotlarni tahlil qilish talablari va kuzatishlarni qayd etish talablari ham o‘zgarib, takomillashtirilib borilishini talab etadi. Bu talab, hozirgi zamon pedagogikasi oldida turgan hal etilishi dolzarb bo‘lgan muammolardan biridir.

Shuni pedagoglarimiz yodda tutishlari kerakki, eng yaxshi usul pedagog o‘zlashtirgan va uni qo‘llash orqali ta’lim oluvchilarning o‘quv dasturlarida belgilangan hajmdagi bilimlarni o‘zlashtirishlariga erishgan usul hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 020 -yil - dekabrdagi 802-son qarori Toshkent 020- y
2. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligining 021-yil 30-dekabrdagi “Maktabgacha ta’lim xodimlari asosiy lavozimlarining malaka tavsiflari” to‘g‘risidagi 55-son buyrug‘i.
3. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligining 019-yil 30-avgustdagi “Davlag maktabgacha ta’lim tashkilotlari pedagoglarining ish hujjatlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 155-son buyrug‘i.
4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligining 021-yil 12-iyuldagi “Maktabgacha ta’lim tizimida uzluksiz metodik xizmat ko‘rsatish ishlarini yanada rivojlantirish

to‘g‘risida”gi 128-son buyrug‘i.

5. O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi Toshkent 019 yil

6. Abdukarimov.H. Dars tahlili va uning metodikasi. O‘quv-metodik qo‘llanma.-T.:Mumtoz so‘z,2010.

7. IshmuxamedovR.J.Ta’lim-tarbiyada innovatsion pedogogik texnologiyalar.-T.:”Iste’dod”, 008.

8. Yusupova P. O‘quv qo‘llanma. Maktabgacha tarbiya pedagogikasi.-T.: “O‘qituvchi”, 1993.

9. Левашова Л.Н Методика посещения и анализа занятия педагога. Методическая разработка. -Санкт-Петербург, 018 г

TA’LIM VA KADRLAR TAYYORLASHDA FAN, TA’LIM VA ISHLAB CHIQARISH INTEGRATSIYASI O‘RNI

Raxmatov Kamoliddin Uralovich

Guliston davlat universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Dunyodagi ko‘plab universitetlarning muhim xususiyati, ularning asosiy vazifasi – mutaxassislar tayyorlashdan tashqari, ta’lim, fan va ishlab chiqarishni integratsiyalashuv omili hisoblanadi. Nazariy jihatdan bu omil olimlarga g‘oyalarni tayyor ilmiy mahsulot ko‘rinishida amalga oshirish, talabalarga sifatli ta’lim, universitetga esa venchur kapital qo‘yilmalaridan qo‘shimcha daromad olish imkoniyatini beradi. Hozirgi bosqichda ko‘plab amerikalik, yevropalik, yaponiyalik, xitoylik va koreys olimlari eng samarali integratsiya mexanizmlarini aniqlashga, tarixiy tajribani qayta ko‘rib chiqishga harakat qilmoqdalar.

Universitetning salohiyati quyidagi ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi: o‘quv va ilmiy jamoalarning malakaviy tarkibi, nisbiy jihatdan professorlar soni, tan olingan ilmiy maktablarning mavjudligi, mavjud o‘qitish va qo‘llab-quvvatlash yo‘nalishlari soni, o‘quv va ilmiy jihozlarning mavjudligi va progressivligi, mamlakat ichida va boshqa davlatlar bilan o‘quv va ilmiy aloqalarning kengligi.

Zamonaviy ta’limning maqsadi nafaqat yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash, balki jamiyatning yuksak axloqiy, ijodiy va tashabbuskor a’zosini tarbiyalash hamdir. Universitetlarning vazifasi ular joylashgan universitet, shahar va mamlakatning yagona, rivojlangan ilmiy-ma’rifiy, ma’naviy-axloqiy makonini yaratishdan iborat [1].

Ta’lim, fan va biznesning integratsiyasi bilim talab qiladigan iqtisodiyotni barpo etishning asosidir.

Universitet salohiyatining asosiy ko‘rsatkichlari quyidagilardan iborat:

universitetning foydalilik ko‘rsatkichlari: o‘z mutaxassisligi bo‘yicha ishlaydigan bitiruvchilarning ulushi; iqtisodiyot, davlat boshqaruvi sohasida yetakchi o‘rinlarni egallagan bitiruvchilar soni; keyinchalik yuqori malaka e’tirofini olgan bitiruvchilar soni.

Universitet faoliyati ko‘rsatkichlari: bir o‘qituvchiga to‘g‘ri keladigan bitiruvchilar soni; bitta bitiruvchini (talaba, aspirant, doktorant, tinglovchi) tayyorlash uchun jami xarajatlar summasi.

Universitetni kriteriyaviy baholash asosida umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar [2]:

- innovatsion ta’lim tizimini tavsiflovchi mezonlar;
- universitetning ilmiy va innovatsion faoliyati infratuzilmasini tavsiflovchi mezonlar;
- innovatsion universitetning jahon ta’lim makoniga integratsiyalashuvi mezonlari;
- universitet innovatsion infratuzilmasining resurs salohiyatini tavsiflovchi mezonlar;
- Universitet boshqaruvining innovatsion tizimini tavsiflovchi mezonlar.

Bugungi kunda ta’lim tizimidagi eng dolzarb vazifalardan biri oliy o‘quv yurtlari, kafedralar va ilmiy bo‘limlarning intellektual kapitalini baholash hisoblanadi. Kafedrada professor-o‘qituvchilar va talabalarning doimiy o‘zaro hamkorligi tufayli nafaqat o‘qish, balki talabalarning ilmiy ishlarga qiziqishini uyg‘otish ham mumkin bo‘ladi.

Belgilangan maqsadlarga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish kerak:

- ta’lim sifati va qulayligini oshirishga qaratilgan ta’limni moliyalashtirishning yangi mexanizmlarini ishlab chiqish;
- ta’lim tizimini yuqori malakali kadrlar bilan ta’minlash;
- pedagog kadrlar mehnatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirishni kuchaytirish.

Jahon tendentsiyalari va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari olimlarning zamonaviy sharoitda ta’lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasining chegarasi yo‘qligi va shu bilan birga, mutaxassislarning yuqori ilmiy-texnik darajasini ta’minlashda alohida ahamiyatga ega ekanligi haqidagi pozitsiyalarini tasdiqlaydi.

Ta’lim, fan va ishlab chiqarishning integratsiya jarayonlari alohida hududlarda ma’lum tashkiliy shakllarda rivojlanmoqda: texnoparklar, ilmiy-tadqiqot universitetlari, NNTlar, konsalting firmalari va boshqalar, ular tadqiqot, o‘quv va ishlab chiqarish vazifalarini hal qilishga qodir, shuningdek, ular ish beruvchilarning yuqori malakali mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondira oladilar.

Innovatsion siyosatning dolzarb yo‘nalishi bilim talab qiladigan iqtisodiyotning asosi bo‘lgan oliy o‘quv yurtlarining innovatsion faolligini oshirish uchun mamlakatning intellektual salohiyatidan samarali foydalanish mexanizmini shakllantirishdan iborat. Bu inson kapitaliga sarmoya kiritishni talab qiladi, bu esa tez o‘zgaruvchan dunyoga moslasha oladigan texnologik rivojlangan, samarali ishchi kuchini yaratish imkonini beradi.

Ta’lim, fan va ishlab chiqarish sohalaridagi integratsiya jarayonlari zamonaviy sharoitda ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning jadallashuvi, innovatsion ilmiy ishlanmalarni ommaviy ishlab chiqarishga joriy etish, iqtisodiyotni axborotlashtirish bilan bog‘liq. Bilimni ko‘p talab qiladigan sanoatning rivojlanishi innovatsion qobiliyatli kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashga, shuningdek, hozirgi vaqtda bir-biridan mustaqil ravishda samarali rivojlana olmaydigan va texnologik o‘zgarishlariga moslasha olmaydigan kompleksdagi ta’lim, fan va biznes uchun yangi talablarni qo‘yadi [3].

Innovatsion korxonalarni tashkil etish doirasida oliy o‘quv yurtlari va ilmiy tashkilotlar nafaqat moddiy-texnika bazasini rivojlantirish, balki ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirishni jadallashtirish, ilmiy faol va innovatsiyalarni qabul qiluvchi yuqori darajadagi mutaxassislarni yetishtirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Ilm-fan, ta’lim va biznes sa’y-harakatlarini birlashtirishga davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan ko‘mak muhim turtki bo‘lmoqda.

Zamonaviy sharoitda bir-birini to‘ldiruvchi emas, balki yaxlit tuzilmalar zarur bo‘lib, unda innovatsiyalar olimlar, o‘qituvchilar, talabalar va aspirantlarning tadbirkorlar bilan birgalikdagi

sa’y-harakatlari bilan ishlab chiqariladi. Bunga “Universitet – innovatsion korxona (biznes inkubator, texnopark)” mutaxassis tayyorlashning yangi ta’lim modeli orqali erishish mumkin. Bu model ilm-fan va ishlab chiqarishning ta’lim maydoni orqali uyg‘unligini o‘z ichiga oladi. Ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish, universitet tadqiqot universiteti maqomiga o‘tadi. Jahon amaliyoti hududlarning innovatsion salohiyatini rivojlantirishda universitetlarning asosiy rolini ko‘rsatmoqda.

Innovatsion faoliyatni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri ilm-fan, yirik korxonalar, shuningdek, o‘rta va kichik biznes resurslarini birlashtiruvchi infratuzilmani yaratishdir. Innovatsion infratuzilma - bu innovatsion faoliyatni amalga oshirishga hissa qo‘shadigan tashkilotlar majmui, ular ilmiy-texnikaviy, ta’lim, ishlab chiqarish tashkilotlari va ularning birlashmalari, texnologik inkubatorlar, texnopolislar, texnoparklar, ta’lim va biznes markazlari, innovatsion va venchur fondlari va boshqa ixtisoslashtirilgan tashkilotlar, shuningdek, innovatsion va texnologiya markazlari va texnologiyalarni tijoratlashtirish bo‘limlari. Innovatsion infratuzilma innovatsion faoliyatni amalga oshirishga, shu jumladan innovatsion mahsulotlarni yaratish va sotish bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatishga hissa qo‘shadigan xo‘jalik yurituvchi subyektlar majmuini o‘z ichiga oladi. Innovatsion tizim infratuzilmasiga texnologiyalar transferi markazlari, innovatsiyalar, innovatsion va texnologik markazlar, texnoparklar, biznes-inkubatorlar, venchur fondlari va boshqalar kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arislanovna, Y., Bakhtiyorvich, G. B. (2021). Marketing And Information Support In Public Sector. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 8(1), 940-947.

2. Arislanovna, Y. S., &Bakhtiyorvich, G. B. (2021). Using The Experience Of Developed Countries In Developing A Consortium Between Higher Education Institutions And Production. EuropeanJournalofMolecularandClinicalMedicine, 8(1), 819-826.

3. G‘iyosidinov, B. B. O. G. (2022). Fan va ta’lim integratsiyasi: zamonaviy tendensiyalar. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, (1), 177-188.

Boshlang‘ich Sinf O‘quvchilarida Ekskursiya Turizmi Vositasida Vatanparvarlik Tuyg‘usini Rivojlantirishning Shakli Va Metodlari

Abrorxonova Kamolaxon Abrorxonovna
Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi kafedrasi mudiri, (PhD)dotsent
Xudoyberdiyeva Sayyora Qilich qizi
Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi, Nizomiy nomidagi TDPU

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash har doim maktabning eng muhim vazifalaridan biri bo‘lib kelgan, chunki bolalik va yoshlik Vatanga muhabbatning muqaddas tuyg‘usini singdirish uchun eng qulay davrdir. Vatanparvarlik tarbiyasi deganda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda o‘z vataniga muhabbat hissini bosqichma-bosqich va barqaror shakllantirish tushuniladi. Vatanparvarlik har tomonlama rivojlangan shaxsning eng muhim xususiyatlaridan biridir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘z Vatani, o‘z xalqi bilan faxrlanish, uning erishgan ulkan yutuqlari, o‘tmishning munosib sahifalariga hurmat tuyg‘ularini shakllantirish zarur.

Ekskursiya turizmi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiruvchi, ularni mustaqil ijodiy faoliyatga undaydigan, tashabbuskorlikni tarbiyalovchi, o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikma va malakalarini rivojlantiruvchi samarali vositadir. Tashqi dunyoga yo‘naltirilganlik, atrofdagi dunyoni amaliy bilish boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalarda qiziquvchanlik kabi sifat xususiyatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Ta'lim sayohatlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning qiziqishini bilim faoliyatiga aylantirishga, yangi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishga, intellektual yutuqlarga intilishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Shu bilan birga, intellektual izlanishlar, o‘zlarining ortib borayotgan imkoniyatlarini boshdan kechirish, o‘z qobiliyatsizligi va jaholatlarini yengish, shuningdek, kognitiv faoliyat usullarini ishlab chiqish, kognitiv faoliyatda mustaqillik va malaka bilan bog‘liq ijobiy his-tuyg‘ular muhim ahamiyatga ega.

Mahalliy va xorijiy pedagogikada turli sayohatlar, ekskursiyalar va ekspeditsiyalarning tarbiyaviy samaradorligini o‘rganish bo‘yicha boy tajriba to‘plangan. Ta'lim turizmi qadimiy ildizlarga ega bo‘lib, o‘zining shakllanishida turli shakllanish va rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tgan.

Ta'lim turizmining paydo bo‘lish bosqichini antik davrga bog‘lash mumkin. U vaqti-vaqti bilan razvedka safarlarini o‘z ichiga olgan.

O‘quv turizmi oxirgi o‘rta asrlarda faolroq rivojlana boshladi. XII asrda xalqaro talabalar ziyorati, ilmiy va talabalar almashinuvi amaliyoti mavjud bo‘lib, keyinchalik o‘rta asr olimlari va ustalari hayotining ajralmas xususiyatiga aylanadi. Bu vaqtda Yevropada talabalar migratsiyasi kabi hodisa tarqaldi.

16-asr oxiridan boshlab madaniy va tarixiy obidalarni o‘rganish maqsadida Yevropa mamlakatlariga katta sayohatlar ommalashdi. Ta'lim turizmini rivojlantirishning ahamiyati, uzoq masofalarga sayohatlar, zarur shartlar sifatida shaxsni to‘g‘ri tarbiyalash, ma’rifatparvarlik davrida J. Lokk, J.-J. asarlarida qayd etilgan.

O‘tgan asrda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ta'lim turizmini tashkil etish bo‘yicha boy tajriba to‘plangan. Chet elga sayohatlardan tashqari, turizmni rivojlantirish dasturlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarga o‘z ona yurtlarini o‘rganish, uning tabiati, tarixi va madaniyati xususiyatlarini tushunish, shuningdek, turli hududlarning kengligi va go‘zalligini o‘rganish imkonini beradigan.

Boshlang‘ich sinf o‘quv turizmi o‘quvchilar uchun yangi yoki qo‘shimcha bilim va ko‘nikmalarni olishga qaratilgan turistik sayohatlar, ekskursiyalar maqsadli tashkil etiladi.

Boshlang‘ich sinf turizmining asosiy shakllari :

1) asosiy maqsadi umumiy ta'lim yoki maxsus fanlarni o‘rganish bo‘lgan o‘quv sayohatlari, ko‘pincha maktab o‘quv dasturiga qo‘shimcha;

2) oldindan belgilangan marshrutlar, turli shaharlar bo‘ylab o‘quv va ma'rifiy maqsadlarda sayyohlik va tanishuv va o‘lkashunoslik sayohatlari;

3) yangi bilim, ko‘nikma, qo‘shimcha ta'lim olish uchun bolalarning mavzuli va ixtisoslashtirilgan oromgohlariga vaqtinchalik mavsumiy sayohatlar.

Boshlang‘ich sinf turizmi, birinchi navbatda, ta'lim va tarbiyaviy maqsadlarni ko‘zlaydi va atrof-muhit va tabiat bilan bevosita o‘zaro ta'sir qilish, ularning psixologik jihatdan barkamol va uyushgan ta'siri orqali shaxsni shakllantirishga qaratilgan bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining vatanparvarlik tarbiyasiga eng samarali ta'sir ko‘rsatadigan ta'lim turizmi va o‘lkashunoslik, bu ilmiy bilimlarni (tabiat, tarix, urf-odatlar)

bilan kompleks foydalanish orqali ma'lum bir ob'ektni o‘rganishdan iborat. Ta'lim turizmi turli sohalarga (intellektual, hissiy, irodali va boshqalar) ta'sir ko‘rsatadigan boshlang‘ich sinf yoshidagi o‘quvchilar shaxsini har tomonlama barkamol rivojlantirishga yordam beradi, bolaning ijtimoiylashuviga, turli hayotiy vaziyatlarga moslashishiga yordam beradi.

Boshlang‘ich sinf yoshidagi o‘quvchilar uchun o‘quv turizmi faoliyatining mazmuni xilma-xildir: kognitiv, ekologik, badiiy faoliyat, turizm, o‘lkashunoslik. Har bir faoliyat turining ahamiyati boshlang‘ich sinf yoshdagi o‘quvchilarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda belgilanadi; ularning hayotiy tajribasi; aniq maqsad va vazifalar, sayohatlar, ekskursiyalar ob'ektlari; berilgan ob'ekt haqidagi bilim darajasi, hajmi. Ta'lim turizmining tematik marshrutlarini ishlab chiqish va amalga oshirish asosiy ta'lim dasturining fanlari (tarbiya, texnologiya, tabiiy fanlari) mazmuni bilan uzviy bog‘liqdir.

Hozirgi vaqtda boshlang‘ich sinf ta'lim turizmini rivojlantirish muammosi eng dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Vatanparvarlik tarbiyasi doirasida boshlang‘ich sinf o‘quv turizmi milliy madaniyat va texnika yutuqlarini faol targ‘ib qiladi; madaniy va tarixiy obyektlardan foydalangan holda Vatanimizning qahramonlik o‘tmishini o‘rganishga yordam beradi. Mamlakatning madaniy va tarixiy o‘tmishiga, milliy an’analariga hurmat tuyg‘usini shakllantirish, bag‘rikenglik, milliy, diniy bag‘rikenglik tuyg‘ularini singdirish, do‘stona munosabatlarni yaratish va rivojlantirishga yordam beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning vatanparvarlik tarbiyasini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan boshlang‘ich sinf ta'lim turizmi dasturi quyidagi shakllarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- o‘z kichik vatanining tarixi, madaniyati va an'analarini o‘rganish maqsadida harbiy shon-shuhrat joylariga, ona yurtning muhim joylariga, muzeylarga, san'at galereyalariga, badiiy ko‘rgazmalarga tematik ekskursiyalar tashkil etish;

– tabiatshunoslik bo‘yicha ekskursiyalar: ona yurtning o‘simlik va hayvonot dunyosini o‘rganish maqsadida dala, o‘rmon, o‘tloq, daryo, ko‘l, hayvonot bog‘iga ekskursiyalar tashkil etishni o‘z ichiga oladi.

O‘quv ekskursiyasini tashkil etish uch bosqichni o‘z ichiga oladi:

Tayyorgarlik bosqichi - mavzu va turistik joyni tanlash, ta'lim mavzusini tanlash, turistik dasturni tayyorlash, kutilayotgan natijalarni aniqlash, o‘quv ekskursiyasi uchun vazifalar, usullar va metodlarni ishlab chiqish, tanlash.

Tashkiliy bosqich - o‘quv ekskursiyasining ommaviy taqdimoti va guruhlarni shakllantirish.

Amaliy bosqich - ta'lim va turizm dasturini amalga oshirish, turistik ob'ektga sayohat va mashg‘ulotlar o‘tkazish, natijalarini tahlil qilish.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning ta'lim turizmiga qiziqishini oshirish uchun quyidagi talablarga rioya qilish kerak: barcha dasturlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning yoshi va individual xususiyatlariga asoslangan bo‘lishi kerak, ekskursiyalar o‘quvchilarning ta'lim va shaxsiy manfaatlarini hisobga olishi kerak. Shu boisdan ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida yuqoridagi talablarga va tavsiyalarga mos ravishda ekskursiya rejasi ishlangan bo‘lishi lozim. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida

Vatanparvarlik ruhida o‘quvchilarni tarbiyalash jarayonida shakllanadi. Biroq, vatanparvarlikni rivojlantirish uchun ijtimoiy makon maktab devorlari bilan chegaralanmaydi.

Bu yerda oila va jamiyatning boshqa ijtimoiy institutlari muhim rol o‘ynaydi, masalan: ommaviy axborot vositalari, jamoat tashkilotlari, bolalar uchun qo‘shimcha ta'lim muassasalari, diniy tashkilotlar, sog‘liqni saqlash muassasalari, huquqni muhofaza qilish organlari, harbiy tashkilotlar, ijtimoiy himoya muassasalari, va boshqalar. Bularning barchasini o‘qituvchilar o‘quvchilarga ta'lim berish jarayonida hisobga olishlari kerak.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ekskursiya turizmi sohasining o‘rni kattadir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ekskursiya vositasida yurtimizning diqqatga sazovor joylari bilan tanishtirish yurtimizning nechog‘lik go‘zal ekanligini singdirish orqali vatanparvar shaxsni shakllantirish mumkin bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Щербинин, С. В. Туризм как средство воспитания патриотизма учащихся [Текст]//С. В. Щербинин// Сборник выступлений и докладов участников межрегиональной научно-практической конференции «Патриотизм 1 в.: традиции и современность». : сб. ст. : в ч. / гл. ред. Е. В. Наумова, - Пермь, 014. – Ч. . – С. 5.
2. Голикова, О. М. Исследование основных направлений детского туризма [Текст] / О. М. Голикова // Сервис плюс. – 013. – №1. – С. 15.
3. Educational issues in the works of enlightened intellectuals F Rahmatova, K AbrorxonovaBoshlang‘ich ta'limda innovatsiyalar 1 (Архив№) 0 021
4. Virtual Tour In Primary School K. Abrorkhonova, S Khudoyberdieva European International Journal of Multidisciplinary Research and Management … 5 022
5. Boshlang‘ich sinf “tarbiya” darslarini tashkil etishning usul va vositalari K.A .Abrorxonova, SMS Qizi Science and innovation 1 (1), 54-61 5 022
6. Organization of excursions in primary school classes K. Abrorkhonova, S. Khudoyberdiyeva International Scientific and Current Research Conferences, 139-143 4 022
7. Formation of a Sense Of Patriotism Through Tourism In The Current Textbook” Upbringing” Of Primary Education AK Abrorkhonovna British Journal of Global Ecology and Sustainable Development 5, 70-74 3 022
8. Formation Of Linguistic Competencies Based On The Analysis Of Word Combinations K Abrorxonova, M Murodova Science and Innovation 1 (8), 082-2088 022
9. Conflicts Between Teacher-Student K. Abrorxonova, C Ulug‘ova Science and Innovation 1 (8), 097-2102 022
10. Forming Research Skills In Primary School Students K. Abrorxonova, K Pirnazarova Science and Innovation 1 (8), 089-2096 022
11. Technology for Forming a Culture of Working With Information In Primary School Students K Abrorxonova, S Boriyeva Science and Innovation 1 (8), 103-2109 022
12. Technology Of Forming The Virtue Of Tolerance In Primary Class Students K Abrorxonova, F Rahmatova, M Dehqonboyev Science and Innovation 1 (7), 362-367 022
13. Methods And Tools Of Organization Of Primary School” Upbringing” Lessons Ka Abrorxonova Science and Innovation 1 (1), 54-61 022
14. Ўқитувчиларнинг тадқиқотчилик компетентлилигини ривожлантиришда инновациялар, F. Rahmatova Science and innovation 1 (B8), 165-171 022
15. Development Of Research Competences of Primary Class Teachers in Higher Education Institutions F. Rahmatova Science and innovation 1 (B8), 768-771 022

16. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida axborot bilan ishlash madaniyatini shakllantirish texnologiyasi K. Abrorxonova, S. Boriyeva Science and innovation 1 (B8), 103-2109 022

17. O‘qituvchi–o‘quvchi o‘rtasidagi konfliktlar, K. Abrorxonova, C Ulug‘Ova Science and innovation 1 (B8), 097-2102 022

18. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tadqiqotchilik qobiliyatini shakllantirish, K. Abrorxonova, K Pirnazarova Science and innovation 1 (B8), 089-2096 022

19. So‘z birikmalarining tahlili asosida lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish, K. Abrorxonova, M. Murodova Science and innovation 1 (B8), 082-2088 022

20. Boshlang‘ich sinfda ta’lim samaradorligini amalga oshirish metodikasini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish K. Abrorxonova, M. Karabayeva Science and innovation 1 (B7), 1282-1289 022

21. Boshlangich sinf oquvchilarida tolerantlik fazilatini shakllantirish texnologiyasi K. Abrorxonova, F Rahmatova, M Dehqonboyev Science and innovation 1 (B7), 362-367 022

22. Бошланғич синф ўқитувчиси тадқиқотчилик компетентлигини шакллантиш F Rahmatova Журнал Педагогики и психологии в современном образовании 021

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA MEDIAMADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB MATEMATIKA DARSLARINI TASHKIL QILISH

Abrorxonova Kamolaxon Abrorxon qizi
pedagogika bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika unversiteti Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi kafedrasi mudiri,
kabrorxonovna@mail.ru
Bo‘riyeva Shaxnoza Inat qizi
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti talabasi
buriyevashaxnoza076@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada bugungi kunda axborot kommunikatsiya texnologiyalari hayotimizga dadil kirib kelayotganligi, matematika darslarida o‘quvchilarni fikrlash qobilyatini shakllantirish maqsadida kompyuterdan foydalanishlari va mediasavodxonligi, matematika fanini o‘qitishda innovatsion yondashuvlar, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematika fanlarini o‘qitish to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kirish so‘zlar: texnologiya, matematika, innovatsion ta’lim, axborot kommunikatsiya texnologiyalarim, elektron ishlanma, metod.

KIRISH: Hozirgi kunda ta’lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o‘quv jarayonida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Mamlakatimiz miqyosida umumta’lim maktablariga katta e’tibor qaratilgan bo‘lib, maktablarimizni jahon standartlariga mos holda jihozlar bilan ta’minlash ishlari amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda uzluksiz ta’lim tizimi ta’lim muassasalari, shu jumladan, umumiy o‘rta talim maktablari o‘qituvchilari oldida yangi muammolar, ya’ni o‘qitilayotgan fanning o‘zlashtirish sifatini

oshirish vazifasi turibdi. Bu borada matematika fanini o‘qitishda ham turlicha metodlar qo‘llanilmoqda. Matematika fanini o‘qitishda, undagi mavzularni tushuntirishda va didaktik va ko‘rgazmali materiallarni tashkil etishda zamonaviy axborot texnologiyalari vositalaridan ham foydalanish orqali darsni tashkil etish ko‘zlangan maqsadga erishishga yordam beradi. Axborot texnologiyalari vositalaridan biri multimedia muhitida har xil animatsiyalar, dasturlar orqali matematikani o‘qitishni tashkil qilish mumkin. Bu esa o‘quv jarayonini boshqarish, uning samaradorligini yanada ko‘tarishga erishiladi. Boshlang‘ich sinflarda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarni kreativ va mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanish va mantiqiy fikrlashlarini kengaytirish bilan birga ularni darslarda o‘rganganlarini hayot bilan bog‘lash hamda darsga qiziqishlarini oshirishga yordam beradi. O‘qituvchilarning bunday zamonaviy talablar asosida yaratilgan sharoitlardan samarali foydalanib, darslarni ilg‘or pedagogik hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalari asosida tashkil etilishi ta’lim tarbiya jarayonini sifatini kafolatlaydi.

Adabiyotlar Tahlili va Metodologiya

Bugun yurtimizda pedagoglarga va o‘quvchilarga katta talablar qo‘ymoqda, bu talablarning eng asosiysi - darsning samaradorligi, uning sifatliligi, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalariga, maktablardagi turli xil o‘quv mashg‘ulotlari, ularni tashkil qilinishi va u orqali o‘quvchilarni turli bilim va ko‘nikmalarni egallab olishidir. Bugungi kunda ta’lim jarayonini to‘g‘ri va samarali tashkil qilishda innovatsion texnologiyalar, texnik vositalarning, jumladan, zamonaviy kompyuterlarning o‘rni beqiyosdir. Muhtaram Prezidentimiz ,,Matematika hamma aniq fanlarga asos. Bu fanni yaxshi bilgan bola aqlli, keng tafakkurli bo‘lib o‘sadi, istalgan sohada muvaffaqiyatli ishlab ketadi” degan tashabbuslari bilan yoshlarda matematika faniga qiziqishni kuchaytirish, iqtidorli bolalarni seleksiya qilib, ixtisoslashtirilgan maktablar va keyinchalik oliy ta’lim muassasalariga qamrab olish ishlarini to‘g‘ri tashkil qilish kerakligi ta’kidlandi. Bolalar uchun mazkur fandan oddiy va tushunarli tilda yozilgan ommabop darslik va o‘quv qo‘llanmalari yaratish, matematik ongni, kerak bo‘lsa, bog‘chadan boshlab shakllantirish vazifasi qo‘yildi. Matematika fani asosiy maqsadlardan biri bo‘lib mazkur sohaga oid ilmiy tadqiqot va asarlar yaratgan olimlarning ilmiy xulosalaridan foydalanildi. Jumladan: Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi M.E.Jumayev, Z.G‘.Tadjiyevaning ularning tasnifiga oid tadqiqot natijalari soha mutaxassislarining asarlari asosiy manba sifatida olindi. Boshlang‘ich ta’limda matematika darslarini tashkil etish bolalarning rivojlanishiga yordam beradi. Shu bilan birga boshlang‘ich bilimlar yagona majmuasini yaratadi, ikkinchi tomondan, zaruriy metodologik tasavvurlami va fikrlashning mantiqiy tuzilishlarini shakllantirishga yo‘naltirilgan. Xalqmizda ,,Yoshlikda olingan bilim toshga o‘yilgan naqsh” degan naql bekorga aytilmagan 6-10 yoshli davr bolalarining fikrlash qobiliyatlari va tasavvurlari shakllanishida muhim hisoblanadi. Bolalikning mana shu davrida shaklantirilmagan bilimlar poydevorini keyinchalik to‘ldirish juda qiyin. Pedagogik texnologiyalarning dars jarayonida qo‘llanishi, avvalo, o‘quvchida darsga bo‘lgan qiziqishni oshiradi, mustaqil fikrga ega bo‘lgan, faol, bilimli shaxsni kamol toptiradi. Yangi zamon o‘qituvchisi o‘z mehnati jarayonida ,,Kadrlar tayyorlash milly dasturi” ,,Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun, Davlat ta’lim standarti talablaridan kelib chiqib, ilg‘or usullarni o‘z darslarida qo‘llashi o‘qituvchidan katta mahorat va malaka talab etadi.

Muhokama Va Natijalar

Bugungi kunda yurtimizda va bir qator rivojlangan mamlakatlarda o‘quvchilarning o‘quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash ta’lim sifatini oshirishga yordam bermoqda. Interfaol metod sinfda o‘tiladigan mavzular yuzasidan muammoli vaziyatlarni muhokama qilish “Aqliy hujum” “Adashgan zanjirlar”,,Insert” ,,Bahs-munozara” ,,Muammoli savollar” ,,videotopishmoq” ,,Kichik guruhlarda ishlash” munozara metodlari orqali yechim topishga yaqindan yordam beradi. Dars jarayonida shu turdagi metodlardan foydalanish o‘quvchini fikrlashga muammoli vaziyatlarda ,,Adashgan zanjirlar” usuli boshlang‘ich sinflarda biror bir ketma-ketlikni tiklash uchun qo‘llanadi. Bu metodni 4-6 kishilik guruhda qo‘llash ham, butun sinf bilan ishlash ham mumkin.

«Videotopishmoq» metodi

Metodning maqsadi: Hozirgi kunda pedagogik faoliyatda turli axborot vositalari (kompyuter, televideniye, radio, nusxa ko‘chiruvchi qurilma, slayd, video va audio magnitofonlar) yordamida ta'lim jarayoni tashkil etilishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O‘qituvchilar oldida ta'lim jarayonida turli axborot vositalaridan o‘rinli va maqsadga muvofiq foydalanish vazifasi turadi.

Metodning amalga oshirish tartibi: O‘quvchilar e'tiboriga o‘rganilayotgan mavzu mohiyatini tasviriy yoritishga yordam beruvchi izohlarsiz bir nechta videolavha namoyish etiladi;

- O‘quvchilar har bir lavhada qanday jarayon aks ettirilganini izohlashadi;
- jarayonlarning mohiyatini daftarlariga qayd etishadi;
- o‘qituvchi tomonidan berilgan savollarga javob qaytarishadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinflarda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanish va mantiqiy fikrlashlarini kengaytirish bilan birga ularni darslarda o‘rganganlarini hayot bilan bog‘lash uchun hisoblanadi. O‘qituvchi bilim uzatuvchi rolidan o‘quv jarayonini tashkil qiluvchi, o‘qish faoliyatini boshqaruvchi, o‘quvchilar faolligini psixologik va pedagogik jihatdan oqilona qo‘llab-quvvatlab rivojlantiruvchi roliga o‘tishi, deb hisoblaymiz.

XULOSA

Yuqorida fikrlarimizdan xulosa qilib aytishimiz mumkinki ta’limning zamonaviy jamiyat hayotida o‘rni ko‘p jihatdan axborot jamiyati axborot sivilizatsiyasini shakllantirish, ta’limni axborotlashtirish tushunchalarida o‘z aksini topadigan bilim va ma’lumotlarning o‘sib borayotgan roli bilan belgilanadi. Davlatning bugungi va istiqboldagi barqaror iqtisodiy o‘sishini ta’minlovchi omillar aynan ta’lim sohasi rivojlanishiga bevosita bog‘liq axborot va bilim jamiyatning asosiy o‘zgartiruvchi kuchiga aylanadi, Boshlang‘ich sinf ta’lim usullari odatdagi ta’lim usullaridan biroz farq qiladi, chunki boshlang‘ich sinf o‘quvchilari juda yosh. Ta’lim maydoni turli-xil qobiliyatlar va shaxslar bilan birgalikda ishlaydigan o‘quvchilar bir joyga to‘planadigan dinamik muhit sifatida ajralib turadi va o‘qituvchilarning vazifasi har biri uchun o‘zlarini ya’ni o‘quvchilarning shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun ijodiy va innovatsion ta’lim strategiyalarini amalga oshirishga qodir samarali o‘qituvchilar bo‘lishi muhimdir. Matematika darslarini zamonaviy interfaol metodlardan foydalanib tashkil qilib puxta bilim bersak buyuk allomalarimiz Al-Xorazmiy, Beruniylar singari buyuk olimu fuzalolar yetishib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.E. JUMAYEV, Z.G‘. TADJIYEVA Matematika o‘qitish metodikasi peraktikum; fan va texnika nashriyot _2018

2. Щербинин, С. В. Туризм как средство воспитания патриотизма учащихся [Текст] // С. В. Щербинин // Сборник выступлений и докладов участников межрегиональной научно-практической конференции «Патриотизм 1 в.: традиции и современность». : сб. ст. : в ч. / гл. ред. Е. В. Наумова, - Пермь, 014. – Ч. . – С. 5.

3. Голикова, О. М. Исследование основных направлений детского туризма [Текст] / О. М. Голикова // Сервис плюс. – 013. – №1. – С. 15.

4. Educational issues in the works of enlightened intellectuals F Rahmatova, K AbrorxonovaBoshlang‘ich ta'limda innovatsiyalar 1 (Архив№) 0 021

5. VIRTUAL TOUR IN PRIMARY SCHOOL K Abrorkhonova, S Khudoyberdieva European International Journal of Multidisciplinary Research and Management … 5 022

6. BOSHLANG ‘ICH SINF “TARBIYA” DARSLARINI TASHKIL ETISHNING USUL VA VOSITALARI K.A .Abrorxonova, SMS Qizi Science and innovation 1 (1), 54-61 5 022

7. Organization of excursions in primary school classes K Abrorkhonova, S Khudoyberdiyeva International Scientific and Current Research Conferences, 139-143 4 022

8. FORMATION OF A SENSE OF PATRIOTISM THROUGH TOURISM IN THE CURRENT TEXTBOOK” UPBRINGING” OF PRIMARY EDUCATION AK Abrorkhonovna British Journal of Global Ecology and Sustainable Development 5, 70-74 3 022

9. FORMATION OF LINGUISTIC COMPETENCIES BASED ON THE ANALYSIS OF WORD COMBINATIONS K Abrorxonova, M Murodova Science and Innovation 1 (8), 082-2088 022

10. CONFLICTS BETWEEN TEACHER-STUDENT K Abrorxonova, C Ulug‘ova Science and Innovation 1 (8), 097-2102 022

11. FORMING RESEARCH SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS K Abrorxonova, K Pirnazarova Science and Innovation 1 (8), 089-2096 022

12. TECHNOLOGY FOR FORMING A CULTURE OF WORKING WITH INFORMATION IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS K Abrorxonova, S Boriyeva Science and Innovation 1 (8), 103-2109 022

13. TECHNOLOGY OF FORMING THE VIRTUE OF TOLERANCE IN PRIMARY CLASS STUDENTS K Abrorxonova, F Rahmatova, M Dehqonboyev Science and Innovation 1 (7), 362-367 022

14. METHODS AND TOOLS OF ORGANIZATION OF PRIMARY SCHOOL” UPBRINGING” LESSONS KA Abrorxonova Science and Innovation 1 (1), 54-61 022

15. ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ ТАДҚИҚОТЧИЛИК КОМПЕТЕНТЛИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИННОВАЦИЯЛАР F Rahmatova Science and innovation 1 (B8), 165-171 022

16. DEVELOPMENT OF RESEARCH COMPETENCES OF PRIMARY CLASS TEACHERS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS F Rahmatova Science and innovation 1 (B8), 768-771 022

17. BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA AXBOROT BILAN ISHLASH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI K Abrorxonova, S Boriyeva Science and innovation 1 (B8), 103-2109 022

18. O‘QITUVCHI–O‘QUVCHI O‘RTASIDAGI KONFLIKTLAR K Abrorxonova, C Ulug‘Ova Science and innovation 1 (B8), 097-2102 022

19. BOSHLANG ‘ICH SINF O ‘QUVCHILARIDA TADQIQOTCHILIK QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH K Abrorxonova, K Pirnazarova Science and innovation 1 (B8), 089-2096 022

20. SO‘Z BIRIKMALARINING TAHLILI ASOSIDA LINGVISTIK KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH K Abrorxonova, M Murodova Science and innovation 1 (B8), 082-2088 022

21. BOSHLANG‘ICH SINFDA TA’LIM SAMARADORLIGINI AMALGA OSHIRISH METODIKASINI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH K Abrorxonova, M Karabayeva Science and innovation 1 (B7), 1282-1289 022

22. BOSHLANGICH SINF OQUVCHILARIDA TOLERANTLIK FAZILATINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI K Abrorxonova, F Rahmatova, M Dehqonboyev Science and innovation 1 (B7), 362-367 022

23. Hayitov, A. I., & Egamkulova, Y. (2022). Methods of organization of primary classes on the basis of an innovative approach. Conferencea, 110-113.

24. Hayitov, A., & Abdurasulova, F. (2022). Interfaol metodlar asosida boshlang ich sinflar darslarini samarali tashkil etish usullari. Science and innovation, 1(B7), 598-604.

25. 8. Hayitov, A., & Azizova, S. (2022). Abu nasr farobiyning fozil odamlar shahri asari-bugungi kun yoshlarining manaviyat maktabi sifatida. Science and innovation, 1(B7), 432-438.

26. Hayitov, A., & Mansurova, S. (2022). Integrativ yondashuv asosida boshlangich sinif oquvchilarida ekologik kompitensiyalarni shakillantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Science and innovation, 1(B7), 1009-1015.

27. Hayitov, A., & Yusupova, I. (2022). Integrativ yondashuv asosida boshlangich sinf oquvchilarida mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish usullari. Science and innovation, 1(B7), 1262-1267.

28. Hayitov, A., & XoShboqova, F. (2022). Integrativ yondashuv asosida boshlangich sinf oquvchilarida kommunikativ madaniyatni shakllantirish. Science and innovation, 1(B7), 1028-1034.

MODERN TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGES LESSONS FOR ENGLISH TEACHERS AND OTHER LANGUAGE TEACHERS

Guljahon Abduganievna Norimova
Gulistan State University, Gulistan, Uzbekistan.
guljahon.uz@googlemail.com

Abstract: The article is about the scientific and theoretical basis for the development of students' scientific competencies on the basis of streaming technologies, their scientifically substantiated proposals to improve them on the basis of modern requirements and the combination of quality and effectiveness of education.

Keywords: paradigm, trend, strimming, technology, skill, competence,didactic principles.

Introduction. Streaming technologies in language learning in higher education institutions provide a wide range of opportunities to prepare, transmit and store audiovisual information on the screen of a personal digital device and webcam during distance learning using modern telecommunications services on the Internet. Scientific research aimed at ensuring active participation in the socio-cultural spheres is being carried out in the world's leading educational institutions. is becoming risky.

The development of science competencies in students based on streaming technologies is largely determined by the level of readiness of future staff for future careers, their knowledge, skills and abilities in English, creative features in the daily education system, quality and effectiveness of education. The rapid development of the Internet, personal digital devices and high-speed data transmission technologies (the development of new methods, forms and technologies of teaching online training courses, training modules for undergraduate programs, streamlined learning technologies are gaining popularity). Stream (translated from English. Stream - stream) - a series of video or audio received by the user through the transmission of data. The term is also used by Internet users as a slang name for live streaming on video hosting. In this regard, the development of science-based competencies in students based on streaming technologies is one of the most pressing issues, and it is reflected in the following:

application of teaching technologies and creation on their basis of methodical manuals, textbooks, developments, innovative pedagogical technologies on foreign languages based on various information and communication of new content;

The development of innovative pedagogy and new pedagogical technologies, their focus on their application in pedagogical practice, innovative pedagogical principles are one of the main factors in the development of modern pedagogical science, but in the national pedagogical process the concept of innovative pedagogy , in terms of conditions, environment and goals, the pedagogical content is not fully reflected, the process of development and implementation of innovative technologies in national pedagogy is lagging behind, the need to improve and accelerate the process of offering advanced pedagogical technologies, theoretical and practical aspects, including in higher education the need to develop a modern pedagogical model, methodology and technology of teaching foreign languages; As an organizer and facilitator of streaming technologies, the teacher's activity is purposefully equipped with various methodological developments of innovative nature, technology, which is considered to be the most unique resource for modern societies, ie the basis for building “human capital”. insufficient attention is paid to the organization of teaching activities in higher education institutions in a new context. Therefore, it is necessary for the country's economy to cultivate well-rounded, modern knowledge, spiritual, competent, dynamic, creative, creative staff. In order to fulfill this task, the quality of the educational process, its provision with modern knowledge and innovative form and content, requires constant improvement of its essence. It is also of particular relevance. Educational activity of students on the basis of streaming technologies is a process of acquisition of knowledge, skills, abilities, competencies in English, a set of scientific, technological, organizational activities aimed at training new staff. One of the important directions of radical reforms in the higher education system of our country is the teaching of foreign languages, the introduction of innovative forms, tools and methods in this process. In this regard, the role of English in the country's economic, social and political relations with other countries, the use of

information and communication systems in the teaching of foreign languages, electronic and multimedia textbooks are among the urgent tasks.

1. To study the state of theory and practice on the basis of the study of existing scientific, pedagogical, sociological, philosophical sources on the problem;

2. To determine the content, conditions, forms, means and methods of developing students' scientific competencies on the basis of streaming (stream) technologies;

3. Theoretical and practical substantiation of the fact that the development of students' scientific competencies on the basis of streaming technologies is a social necessity;

4. Development of a system of scientific and methodological recommendations based on streaming technologies that serve to develop students' scientific competencies, increase the effectiveness of the pedagogical process and determine its level of effectiveness. The organization of streaming technologies in English lessons is based primarily on the classical classified principles of didactics. In this case, the principles of education can be divided into two groups: content-based and organizational-methodological principles of education. In the work of didactics (O. Rozikov, M. Hasanov, V. Podlasiy, S.A. Slastenin, V. Pidkasistiy) it is clear that the relationship between teacher and student in the learning process should have a subject-subject description [76, 81, 88,112]. Therefore, it can be said that education is a joint activity necessary to train future members of society in a common work, cooperation. his integration with knowledge and assimilation of culture has all taken shape in recent years. The principle of harmony of education with nature plays an important role in the development of students' learning activities based on streaming technologies. Providing students with study material in English classes will ensure that this knowledge is understandable to them. In general, the educational process should be consistent with the intellectual development of the student, that is, with its nature. In this case, education is considered as the creation of a worldview in man through the assumption in the world of cultures, the formation of a system of human relations with nature, other people, society, self. The main part. Man assimilates cultural values through his consciousness, will, emotions, cognitive abilities, as a result of which individual creativity is formed. The very manifestation of such individualism implies not only the inheritance and consumption of a culture, but also its development. Such an understanding leads to the formation of a new paradigm in pedagogy - new values in society that form the basis of person-centered education - the principle of harmony with culture, which reflects the manifestation of self-development, self-education and self-design. Lichnostno-obrazovatelnыe tehnologii, napravlennыe na vzaimosotrudnichestvo “(Kazan, 015). This means that although the above-mentioned goals and objectives in the field of education are understood, they are not sufficiently implemented. As a result, there is a slow approach to the development of competencies to be acquired by students on the basis of streaming technologies. The scientific principle of education pays special attention to the development of students' learning activities based on streaming technologies. In this case, it is important to create the right conditions for the student to reflect, understand and master the laws of the educational material. This principle implies that the content of education corresponds to the level of development of modern science and technology, the experience gained by world civilization. This principle requires that the content of education conducted during education and extracurricular activities should be aimed at acquainting students with the basic theories or concepts of a particular field, bringing them closer to the

disclosure of objective scientific facts, events, laws, modern achievements and development prospects.

The process of teaching English using streaming technologies serves three functions: educational, pedagogical, and developmental. Learning activity or reading is a complex process of acquiring knowledge, skills and abilities that requires intellectual, volitional and physical effort of students and stimulates their development. Without reasonable goal-oriented guidance from the teacher and active conscious participation of the students, there can be no positive results in the learning process. These two aspects of the learning process (teaching and learning) are united by a common goal: to acquire learning material using a variety of teaching tools and methods. It is known that the subject of cognitive activity is the student. Therefore, in the center of education with a socio-pedagogical basis lies the attitude of his personality, consciousness, both to the world under study, and to his partners in cognitive activities: students and teachers who organize and direct their education. This issue has been equally important at all times. In fact, these features not only ensure that students receive a high level of knowledge, but are also characteristic for his vital activity, that is, the formation of the student's personality, his active attitude to practice, to life. Therefore, it can be safely said that increasing cognitive activity is the formation of an active life outlook of a person. Just as a student's knowledge is a mature way of knowing science, the study of facts and scientific discoveries by a real teacher is done by mastering their historical path. For example,

From the point of view of constructive pedagogy, the teacher's interaction with students can be classified according to a number of features: according to the direction (with or without feedback); by type of information process (degree of orientation of the information process in the organization of interaction); according to the type of management and data transmission media. Based on streaming technologies, students show different levels of activity in the process of acquiring knowledge. That is why it is not correct to look at students from the perspective that they are slow to accept knowledge. Therefore, it is necessary to approach cognitive activity as follows: a low level of knowledge, the attitude to which changes on the basis of an undeniable description of educational activity; situational activity as a transition from the bottom to the moderate stage; executive activity in the learning process; creativity that allows the student’s subjective perspective to be revealed to the maximum. Summarizing the above, the indicators of cognitive activity are moderation, enthusiasm, awareness of learning, creativity, behavior in non-standard learning situations, independence in solving learning tasks, etc. Thus, the manifestation of student participation and activity in the learning process is an evolving, changing process. With the help of the teacher, students' cognitive activity shifts from a low level to situational activity, from active performance. In many ways, it is up to the teacher whether the student’s cognitive activity rises to the level of creativity or not. The importance of the principle of fundamentalism and practical orientation of education in the development of students' learning activities based on streaming technologies is that students undergo in-depth theoretical and practical training. This situation is expressed in traditional didactics as the principle of connection of education with life, theory with practice. Fundamentalism in reading implies that knowledge is scientific, complete and in-depth. It is characterized by high intellectual potential, the ability to think in a research manner, the desire to constantly replenish their knowledge and skills based on modern scientific and technological progress. Fundamental knowledge wears out more slowly than concrete knowledge, and it also depends more on a person and his or her

memory, rather than on his or her ability to think. The fundamentality of education requires that the content of knowledge be consistent, theoretically and practically interrelated. The principle of harmony of education and upbringing in the development of students' learning activities based on streaming technologies is based on the laws of unity of education and upbringing in the whole pedagogical process. This principle implies the formation of a harmoniously developed personality in the educational process. The effective conduct of education in the educational process depends on the intellectual development of the individual, primarily on the interests, cognition and individual abilities of students.

-practical knowledge of a foreign language in the professional field by types of speech;

-development of the student as a creative person;

-Development of skills and abilities to translate literature in the field; In order to develop students' learning activities on the basis of streaming technologies, it is possible to carry out the following activities in English language classes:

- to express his / her opinion on the current issue with all the “Pros” and “Against” arguments;

-speak the content of the text listened to and read in English;

-Evaluation of the content;

-information on topics, etc.

Conscious acquisition of knowledge depends on the following factors and conditions: learning motives, the level of activity of students, the effective organization of the educational process, the effectiveness of teaching methods and tools used by the teacher, and so on. Students ’activities in mastering English can be reproductive and creative in nature. This principle implies the initiative and independent activity of students. In the development of students' learning activities based on streaming technologies, the principle of demonstration in education increases the quality of the teaching process, facilitates the acquisition of knowledge by students. The principle of appropriateness of education for these students plays an important role in the development of their learning activities on the basis of problem-based learning. In a group of students with equal opportunities, the idea of constructive conflict is valued as a credible, understandable principle. Conflicts of a constructive nature revolve around contradictions, ensuring that they are resolved through group discussion, requiring the use of convenient strategies for solving English-language tasks. Coordinating students ’perspectives allows them to freely express their views. Problem-based learning in a group of students should be organized as follows: - creation of intellectual contradictions;

- Identification and elimination of contradictions through the use of ICT, strengthening the analysis of student behavior, ensuring the expected effectiveness of group activities;

- Ensuring that students engage in collaboration with themselves.

It is understood that the content of the material presented in English is worthy of its size, character, the level of English language proficiency of this or that group of students, general training - level and capabilities.

“It involves the assessment of students' mental characteristics, level of personal development, spiritual and moral qualities, social maturity. If the requirements or the organizational structure of education lags behind or progresses in the acquisition of English by students, the effectiveness of educational activities will decrease. An individual approach requires the study of the complex inner world of students, the analysis of the system of

relationships that arise and the identification of many types of conditions in which the formation of personality occurs “[5, p. 18]. The use of streaming technologies plays an important role in teaching English. At the same time, the principle of thorough and solid mastering of knowledge and skills in education implies important didactic requirements and rules, that is, equipping students with the skills to systematically and consciously memorize scientific knowledge and apply it in their daily lives. and the development of technology requires a radical change in the requirements for education and its results, and on this basis, the modernization of the content of education is an important task for educators. ICT tools designed to develop students' learning activities in English classes will be improved by the teacher based on the introduction of new forms, methods and techniques of teaching.

The requirement of depth and robustness of education is traditional in didactics, and it is contrasted with superficiality. The main sign of deep, solid knowledge is the understanding of the most fundamental ideas, rules, concepts, categories, deep mastery, a thorough understanding of the content of the studied materials.

The principle of comprehensibility of education requires taking into account the existing capabilities of students, to give up intellectual and emotional difficulties that negatively affect their mastery of language norms. Comprehension of education means correctly determining the content of reading, taking into account the age of students, their ability to learn. This principle expresses the fact that the learning process is aimed at creating in students a desire to overcome difficulties and a sense of joy from the results of personal success. In the development of students' learning activities based on streaming technologies, a clearly defined volume and scope of knowledge, skills, competencies and competencies that students should acquire are important.

The content of streaming technologies has a description of improvement, and the main factors that determine it include:

1) the level of development of science, technology and culture in society;
2) social order placed by the company;
3) goals and objectives of education;
4) level of innovative development;
5) volume and scope of information;
6) features of the intellectual development of students, the scale of worldview.

Conclusion. Despite the fact that the world conducts research on improving the technology of teaching foreign languages, the development of socio-linguistic knowledge, skills, abilities and competencies of students, the development of theoretical foundations for continuous improvement of language skills, the introduction of new models of students' learning activities, speech skills , as well as the need to conduct research to systematize the knowledge and skills acquired through problem-based learning so that they have sufficient knowledge and skills. Analysis of scientific sources, researches and developments In recent years, great attention has been paid in our country to the development of young professionals who have mastered foreign languages, in particular, English, which is a means of interstate culture. The study of world experience in terms of innovative technologies has shown the importance of its practical application on a critical basis. In order to develop students' learning activities on the basis of streaming technologies, it is necessary to rely on constructive conflicting methods and techniques, ICT tools. These cognitive contradictions pave the way for students to master English grammar and speech norms. In the development of students' learning activities on the

basis of problem-based learning, the tasks presented in English lessons should be organized as follows:

- Assisting students in the acquisition of knowledge, skills, competencies, the development of competencies, creating opportunities for them to demonstrate their uniqueness;
- Carrying out joint activities of students, the formation of the necessary personal qualities;
- Ensuring that each student masters the language norms, develops mentally and emotionally;
- Ensuring the effectiveness of educational content based on Streaming technologies aimed at developing students' English language skills, their learning activities;
- creation of intellectual contradictions;
- Streaming technologies identify and eliminate inconsistencies that enhance analytics in student behavior and ensure the expected effectiveness of group activities;
- Ensuring that students engage in collaboration with themselves.

It is understood that the content of the material presented in English is worthy of its size, character, level of English language proficiency, general training - level and capabilities of students of this or that group. The need to develop information and communication systems, electronic and multimedia textbooks in foreign language teaching makes it necessary for students to develop their learning activities on the basis of Streaming technologies in the acquisition of English.

References:

1. Collection of the legislation of the Republic of Uzbekistan, 012, No. , Article 41; 013, No. 3, Article 300.

2. Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 013, No. , Article 83, No. 34, Article 453.

3. Avganov Samardin Saidovich. Professionalnaya podgotovka budushchego uchitelya inostrannyx yazykov na osnove primeneniya kompyuternyx tehnologii dlya obshcheobrazovatelnyx shkol: na materialax angliyskogo yazyka: avtoreferat dis. ... doctor of pedagogical sciences: 13.00.01 / Avganov Samardin Saidovich; [Place zashchity: Tadj. gos. ped. un-t im. SadriddinaAyni]. - Dushanbe, 010. - 48 p .: il.

4. Mukimova Nargis Nasimovna. Pedagogicheskie usloviya razvitiya yazykovoy kultury studentov neyazыkovyx fakultetov vuzov: na materiale gumanitarnyx vuzov Respubliki Tadjikistan: dissertatsiya ... kandidata pedagogicheskix nauk: 13.00.01 / Mukimova Nargis Nasimovna; [Place zashchity: Kurg. -Tyubin. gos. un-t im. Nosira Khusrava]. - Dushanbe, 010. - 188 p .: il. RGB OD, 61 10-13 / 162

5. Emomov Ismatullo Boronovich. Vospitanie grajdanstvennosti na urokax inostrannogo (angliyskogo) yazyka v obshcheobrazovatelnoy shkole: na materialax Respubliki Tadjikistan: dissertatsiya ... kandidata pedagogicheskix nauk: 13.00.01 / Emomov Ismatullo Boronovich; [Location zashchity: Nauch.-issled. in-t ped. science Acad. ped. nauk Resp. Tajikistan]. - Dushanbe, 010. - 169 p .: il. RGB OD, 61 10-13 / 1111

6. I.V. Lanina's dissertation “Formation of cognitive interests uchashchixsya na urokax physical”. 1997

7. G.N. Pokatilova doctoral dissertation on “Formation of interest in social and political knowledge” (on the material of a foreign language). 1998

For citation Norimova Guljahon Abduganievna, Development of educational and cognitive activity of students based on technology as a socio-pedagogical problem-Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 7(6),ISSN 1567-214x https://www.archives.palarch.nl/index.php/jae/article/view/3957/3907

E.resources

1. https://ru.wikipedia.org/wiki
2. https://slowari.ru/word
3.https://pedagogy.tadqiqot.uz/index.php/pedagogy/article/view/179/172

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ФАКТОР В ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОМ ПОДХОДЕ К ОБРАЗОВАНИЮ
A COMPETENCY-BASED APPROACH IS AN INNOVATIVE FACTOR IN A PERSON-CENTERED APPROACH TO EDUCATION

Bakhtiyor Khudoyberdievich Rakhimov,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Gulistan State University, Uzbekistan 4
Senior Lecturer, Gulistan State University,
1967.baxtiyor@mail.ru

Abstract: In the world pedagogical practice, an innovative approach to the student is applied with a special emphasis on the development of interactive technologies for the formation of communicative competence, the improvement of pedagogical mechanisms for creating a communicative learning environment. To develop the communicative competence of secondary school students, a set of socio-psychological trainings, communicative strategies, practical use of language abilities, personal qualities of the speaker and listener, speech strategy and tactics of evidence-based, multimedia technologies has been developed. The article describes the origins of the competency-based approach, the main result of the educational process, and also assesses the quality of education in international studies to identify promising areas for combining the communicative potential and capabilities of students with their life activities.

Keywords: competence approach, pupils, secondary schools, communicative educational sphere.

I.INTRODUCTION

In the first decade of the century, the development of science, engineering and technology in our country, the changing needs of society have changed the educational paradigm in developed and developing countries, the educational process has changed with the development of skills in applying theoretical knowledge. on practice. The state educational standards applied in practice, based on a system-activity approach, did not fully meet the requirements of the socio-spiritual and cultural development of society and the Strategy for Sustainable Development of Uzbekistan until 030 [2].

For a comprehensive solution to this issue, it is necessary to develop and implement state educational standards and curricula based on a competent approach to general secondary and secondary specialized, vocational education. Taking into account these aspects, paragraph 62 of

the State Program “Year of a Healthy Mother and Child” sets the task of introducing a fundamentally new methodology for teaching subjects at all levels of universal compulsory education [23].

As a result of the above social needs in Uzbekistan, the need to develop scientific, theoretical and methodological foundations of education based on the competency-based approach as a modern educational paradigm is shown. the skills of practical application were gradually introduced in their work [1].

II. MATERIALS AND METHODS

The Ministry of Public Education and the United Nations Children's Fund (UNICEF) have released a manual entitled “Analysis of the policy governing the development, publication and use of textbooks in Uzbekistan.”

Classes are social and the purpose of education is both social and academic. The emotional aspect is also important in stimulating students' interest in reading.

“Textbooks should help teachers create a wide range of opportunities for students to not only acquire practical knowledge, but also develop interpretation, thinking, emotional impact, effective communication and creative skills” [24].

This approach required the identification of the structure, components, criteria and indicators of the development of the communicative competence of students in a general education school, the improvement of the model and didactic support for the development of the communicative competence of students.

Robert Oker “We should teach children how to think, not what. Our task is not only to educate them, but also to teach them wisdom. Wisdom is not just a collection of knowledge, but also its effective use. In this context, children should not be prevented from exploring the world and seeking truth from their own point of view. To improve the imagination, to form conscientiousness and responsibility, to educate on the basis of kindness - these are the main issues of the education system of the 1st century. In general, this is the essence of the future of mankind” [19].

At the International Congress on Education at the end of the last century, scholar Jacques Delorphe described four aspects of education: “Learning to know, learning to do, learning to live together, learning to live.” [21]. According to him, learning to speak means not only having professional skills, but also being competent in a broad sense, being able to work in groups and successfully overcome many difficult situations that arise in the process of work. The English scientist John Carlisle Raven laid the foundations of competence by providing a “list of socially effective behavioral traits” of a person. According to his concept, the system of general education should focus all aspects of the educational process on the knowledge of students, social mobility, economic and cultural adaptation. “Public schools must create these opportunities for their students, taking into account different values and freedom of choice, so that they can provide an ideal education” [25].

The Russian scientist M. I. Rozhkov described the interdependence of socially flexible and existential-developing approaches in the technology of educating a socially active person as follows: educating the need to be a person; formation of social maturity and readiness for vigorous activity in market conditions; formation of immunity against the negative impact of the environment;

education of a person in action, ready to prove himself personally in various areas of socially useful and important activity [26].

In the studies of M. I. Rozhkov, the subject of social activity is a “smart person”, striving to maximize their benefits in conditions of “completeness of information and freedom of choice”. It is characterized by: “subjective activity, competence, caution, business acumen, willingness to take risks, personal responsibility for one's actions” [26].

At the end of the 0th century, many Russian scientists dealing with issues of socialization and self-determination were inclined towards the idea of individual-individual integration when potentially flexible processes of socialization began. Even then, these concepts were not treated as one and the same. On the contrary, the definition of one’s own path is moral (L.I. Boyovich [27]), A.A. Guseinov [28]), O.G. Drobnitskaya [29]), spiritual (D.Zh. Valeev [30]), family (N.N. Obozov [31]), A.G. Kharchev [32]), professional (V.A. Krutetsky [33]), P.A. Shavir [34], political (A.M. Chernysh [35]), civil (I.S. Kon [36]) b.).

The search for active communication in the context of self-determination and socialization led to the idea that “the process of self-determination occurs in all spheres of life and is aimed at forming the readiness of the individual for independent creative activity” [27].

In this sense, the student becomes the carrier of development, then becomes its organizer, and life itself requires the student to determine his own path, self-awareness, self-development.

Literature Review. By the middle of the 0th century, for almost two centuries, all scientists had developed their theories and teachings based on Newton's mechanical worldview. Newton's concept is that “the whole being consists of the smallest parts and is interconnected. Everything that happens in the world and realities can be foreseen, cognized and changed in accordance with the goal”[17].

The Austrian biologist Ludwig von Bertalanffy proposed an “organic” method for studying objects and phenomena. This method required the study of the processes of biological and social life as a whole, as a whole. This led to a different approach to objective existence, a change in worldview.

At a time when the entire universe is now perceived as a field of light (quantum) waves, it recognizes the universe as a single living being. According to this idea, the human universe, which is a complex biosocial phenomenon, is treated as a miniature copy of a living being, a member.

“All beings, including energy and time, are the product of a hidden order that exists in the universe, so everything is governed by an internal order,” says David Bomm. Since the hidden order in the universe governs the whole being, the current of “synergy” arose in science from the idea of controlling the entire universe and its contents through order within order.

In fact, the problem of studying the entire Universe as a system has always been leading in the East. In the process of this noble and difficult study, Islam relied on the conclusions of various questions and experiences.

The enlightenment stage of mysticism is that the universe, the stars, the moon, the sun, people, animals, birds, butterflies and everything else are manifestations of God.

The complete transformation of the worldview that has been formed to date into objective being is not completely unaffected by social characteristics. As society changes from within, so do people. “Even if a person firmly believes that human nature does not change, society will still

reward some people and punish others, forming some new features of this trait. This, in turn, leads to practical changes in some aspects of human behavior," said Alvin Toffler.

As a result of such psychocultural changes, some character traits also change.

The profound changes that took place in Europe in the 1990s led to a gap and discrepancy between the capabilities of the existing education system and the needs of the social development of the state. Participants in the educational process felt the inefficiency of the general education system, wrapped in its own shell. What is taught in school will be in demand in school. In the past, the problems caused by this contradiction were defined in world practice as an education crisis, and the concept of important competencies became the conceptual basis of the proposed measures to overcome the crisis (Jacques Delors [21], J. Raven [3], E. Toffler [20] and b.).

Sources on competent approaches to education abroad (Auf dem Weg zu einer neuen Lehrnkultuhr, hrsg. Wilfried Lohre, 1999) state that the traditional school paradigm is primarily associated with the "customer" - industry, as well as higher education, incompatibility with parents and general public.

In the 1970s, Alvin Toffler, in his Future Shock, argued that television, the flood of information, led to early mental development, but that the share of perceived sensations in this development has increased, and that the overall mental and informational development of the child is slowed down and this often affects to emotional maturity. [22].

At first glance, the implementation of reforms in the education system on behalf of the governments of European countries has led to the development of organizational forms of education that focus on the pedagogical initiative and responsibility of students on the part of the pedagogical activity of the teacher. However, at the same time, it was necessary to "expand" new forms of training to develop full or meaningful competence, that is, human ability, defined in the world of work as a necessary characteristic of any worker. This is working with numbers, information technology, working with people, constant self-education, problem solving. In other words, instead of an approach based on memorizing the content and facts in learning, students began to see it as a tool that allows them to work based on the knowledge and skills acquired in solving the problem.

IV. THEORY AND DISCUSSION

As we can see, the competence-based approach includes multifaceted aspects of activity in the theory and practice of social self-determination. As for schoolchildren, we consider the issues of social self-determination from the point of view of the means of socialization of the individual, where the leading role is occupied by communicative competence.

In the context of the Organization for Economic Co-operation and Development's PISA international assessment programmes, human mobility is defined as the ability to freely participate in open and effective interaction with others in a respectful manner and is essentially communicative for worthy reading, work and life. in an interconnected world, competence is critical [37].

In accordance with the topic of our study, we identify innovative content that corresponds to the context of updated education, linking the strategy of a competency-based approach with the specific features of adolescence.

"In order for a person to be self-organizing, he must first of all have freedom, live in a free society, in a society where dignity is valued," said O. Muminova [38]. Only then will a person

rise to the level of self-organization, self-government, self-organization of society, self-government.

The main idea of the competence-based approach to learning is to create an environment that provides students with greater freedom and independence in the learning process [24].

It is known that the adaptation of a student-centered learning environment to the student's abilities as a type of learning involves "the development of the student's personality, characteristics, abilities, taking into account the strategy of thinking and action" [39].

Student-centered education is necessary not for the adaptation of the student to the education system, but for his development as a person, taking into account his individual characteristics, including self-development of the student, independent learning, full manifestation of his inner potential, abilities to increase cognitive activity, it is necessary to create conditions.

With student-centered learning, the student acquires the skills that a person must have in order to actively participate in personal life and social relations, regardless of who and what profession: sociable, able to work with information, self-developing as a person, considered socially active, multicultural [40].

From this we can conclude that education based on student-centered and compensatory approaches complement each other, both have social significance and interaction.

We evaluate the student-centered model of education as the most appropriate didactic tool for education based on a competency-based approach, explaining how it is beneficial for us economically and politically. At the same time, it is more important for us that student-centered education allows us to establish an integrative relationship between two aspects of the competence-based approach: social sustainability and existential development.

Existence is a person's self-esteem, the level of self-esteem [51]. This means that the lower the level of self-esteem of an individual, the higher his integration into non-socially useful situations, communities.

Psychologist M.A. Kholodnaya writes: "Countries that are able to create the most perfect education system that guarantees the extensive and intensive development of the intellectual abilities of the younger generation will win in cultural and economic development" [41].

The scientist V. Ya. Laudis described the model of personality-oriented education as "a manifestation of a deep need for the social development of a new type of personality. "Innovative education as a state educational strategy will lead to a radical change in the "material" of a person," he wrote. [42].

From the point of view of existing scientific approaches, innovative education is an optimal system that ensures the education of a person who is able to solve this problem and is ready to participate in building his own future.

Our scientists N.Muslimov, M.Usmonbayeva, D.Saifurov, A.Turaevs require the development of communicative-speech and organizational skills" [39].

The main goal of the innovative approach is to create conditions for self-knowledge, diagnosis and development of individual creative abilities. It is concluded that innovation is not an independent personality-oriented model of education, but its practical integration into the system of reconstruction of general education, the integrative integrity of the competency-based approach.

It is understood that the basis of the process of innovative development of a growing personality is its liberation from individual personality traits and the subsequent development of competence.

Consequently, everything related to the development of competence, including communicative competence, today is a fundamentally innovative, pedagogically selected innovation, in which students are personally oriented.

With so many interpretations of competence, it is difficult to formulate its only correct definition. All existing dictionaries, including the National Encyclopedia of Uzbekistan [43] and the Annotated Dictionary of the Uzbek Language [44], limit the concepts of “competence” and “competence” in the tariff (knowledge, experience in a particular area). The meaning and essence of this term are interpreted differently by educators, psychologists, economists and methodologists [55].

Russian researcher N.I. Mayorova explains the problem by this from a psycholinguistic point of view: the concept of “competence” is symbolic and does not really refer to existing objects and therefore cannot be really expressed. On the other hand, this concept is universal for any field of knowledge, so it is almost impossible to create a single, absolutely accurate definition of it. [45].

Some constructive ideas about the scientific and theoretical division of these concepts are expressed in the works of B. I. Khasan: More serious differences can be seen in the following definitions by A. V. Khutorskaya: “Competence is a set of qualities (knowledge, skills, abilities, ways of activity), closely related to a specific object and process and necessary for effective functioning. Competence, on the other hand, means that a person has a certain competence, which includes his personal attitude to the subject of activity [47]. When A. V. Khutorskoy defines the concept of competence, he means not only the professional experience of the individual, but also the breadth of his knowledge. Therefore, competence means having certain knowledge and certain abilities or awareness in a certain situation, and having competence means having certain capabilities in a certain area.

G. K. Selevko believes: The concept of “competence” is often used to express the following:

real methods, availability of funds, the ability to perform tasks, the readiness of the student, learning outcomes, manifested in “skill”;

a form of combining knowledge, skills and competencies that allows them to set and achieve the goal of changing the environment [48].

The Russian suffix “ost” and the Uzbek suffix “lik” mean a certain level of quality. Competence is understood as a general ability acquired by a person in the process of socialization, and an integrative quality, manifested in readiness for activity based on accumulated knowledge and experience.

Scientist O. Musurmonova “Competence is most often understood as complex qualities based on knowledge and experience, which are reflected in the general ability of an individual to act and his professional readiness. Consequently, the concepts of competence and competence are broader than the concepts of knowledge, skills and abilities, since they include such qualities as a person's concentration, the ability to feel a problem, and the flexibility of thinking [54].

“The concept of “competence” refers not only to specific knowledge and skills, but also to the solution of complex practical problems that require a clear strategy, appropriate emotions and attitudes, as well as the presence of a mechanism for managing the entire system” [49].

Hence, there is a significant difference between competence and competence, and it is important for us that the concept of “competence” implies a higher degree of manifestation of the subject-personal factor than the concept of “competence”.

Competence is the readiness of a person to perform certain socially significant actions, the most important aspect of which is the implementation of any familiar or new unfamiliar activity based on an organic unit of knowledge, skills, experience, attitude, etc [53].

It turns out that smart, creative, non-gifted students also have the right to be called intellectually successful if they are encouraged for certain activities and gain practical experience. It is difficult to disagree, especially since such a situation easily transforms the concepts of a competency-based approach into a stream of student-centered learning.

As components of competence, we focus on the concepts of “activity” and “communicative reflection”.

Educational activity is carried out through pedagogical influence and is one of the main forms of involving students in social relations.

In educational activities, all aspects of the student's personality, including abilities, needs, motivation, interest, willpower, are a means of cognition. Here, learning activity is manifested as an integral part of cognitive activity, in which pedagogical interaction under the conditions of personality-oriented principles of learning takes place directly in the form of a dialogue. As a result of dialogical interaction, there is a desire for self-knowledge and understanding, in which the specific hidden qualities of the spiritual world of man are revealed. O. Musurmanova claims that “communicative reflection - in the process of communication, partners understand and relate to each other” [49].

“The process of self-awareness goes through three main stages. Initially, any higher form of behavior is mastered by the reader only from the outside. Finally, in the process of a long development, he begins to understand the structure of this function, to manage and regulate his internal operations,” writes L. S. Vygotsky [50].

These data indicate that the content and effectiveness of activities have a strong influence on the “social factor” [52].

Consequently, knowledge is acquired through the integrity of productive activity and social activity.

As a result of the implementation of the competency-based approach, the student has the opportunity to choose or refuse this role by understanding a particular social role, gaining experience and thinking in the course of their activities in a particular area. In our opinion, competence reflects the personal potential of students as much as possible, as it activates and obliges a person to choose his own social path. The individual ultimately determines which social strategies to develop and in which social field his knowledge and abilities can manifest themselves.

The interdependence of social adaptation and existential development in the educational environment based on the competency-based approach allows us to consider competence as a pedagogical innovation at the stage of general secondary education. Ultimately, the innovative content of communicative competence determines the content of this approach.

V. CONCLUSION

Improving the communication skills of students in terms of socio-cultural competence allows using the following approaches:

1) a competent (competent) approach contributes to the formation of an integral system of professional knowledge, skills and personal responsibility of students;

2) a student-centered approach involves the creation of conditions for the independent acquisition and application of knowledge by each student, planning their activities, analyzing and evaluating its results, developing teamwork skills.

In view of the foregoing, we can confirm the following:

1. The ideas of a competency-based approach in combination with student-centered education create conditions for pedagogical innovations, as a result of which favorable opportunities are created for the formation of a student's personality;

2. In the modern system of education, competence is communicative in nature due to the use by students as a personal tool of social self-determination;

3. The structure of the student's communicative competence and its content is determined by the didactic integrity of the components of competence (cognitive, reflective-motivational and cognitive activity).

REFERENCES:

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated November 6, 020 No PP-4884 “On measures to develop education and science in the new period of development of Uzbekistan”, https://lex.uz/docs/5085887.
2. Azizxo‘jaeva, N.N., (2006). Pedagogical technologies and pedagogical skills, Tashkent, Publishing House “Literary Fund of the Writers' Union of Uzbekistan”.
3. Raven, J., (2002). Competence in modern society: Identification, development and implementation trans. from English, Cogito-center.
4. Berger, C.R., (2005). Interpersonal communication: theoretical perspectives, future prospects. Journal of Communication, (55), 415-447.
5. Leung, C., (2005). Convival communication: Recontextualizing communicative competence. International Journal of Applied Linguistics, 15(2), 119-143.
6. Lohre, W., (1999). Auf dem Wegzuneuen Lernkultur [Text], Gutersloh.
7. Habermas, Y., (1971). VorbereiteteBemerkungenzueinerTehorie der kommunikativen Kompetenz. Theorie der Gcsell schaftoder Sozial thehnologic I Y.Habermas, Frankfurt.
8. Doise, W., (1980). A tarsas kölcsönhatas es a kognitiv müveletek fejlödése, N. Perret-Clermont. Csoportlélekten, Budapest, Gondoalt.
9. Ne'matov, H., (2005). Philosophical foundations of linguistics, Buxoro, 128 p.
10. Mengliev, B., (2002). Integrity of the linguistic system and inter-level relations in it. Dissertation of DSc, Tashkent, 48 p.
11. Ernazarova, M., (2016). Grammatical meaning lies in the integrity of linguistic and pragmatic factors. Monograph, Tashkent: “Akademnashr”, 016, 160 p.
12. Raupova, L., (2012). Sociopragmatic study of polypredicative units in dialogic discourse, Dissertation of DSc, Tashkent, 0 p.

13. Mingboev, U.H., (2019). Development of methods for the formation of communicative competence of students (on the example of computer science), Dissertation, Tashkent.

14. Yulbarsova, H., (2019). Technology for the formation of communicative competence of future teachers on the basis of an integrated approach. Namangan.

15. Umarova, Ya., (2020). Development of pragmatic competence in students through text analysis in language education, Namangan.

16. Ixamova, I., (2019). Improving speech skills in the context of socio-cultural competence of students in the field of non-philological education, Tashkent.

17. Bertalanfi, L., (1969). General Systems Theory, A Review of Problems and Results, System Research.

18. Ziyomuhammadov, B. B., Tojiev, M., (2009). Pedagogical technology: Modern Uzbek national model, «LiderPress» Tashkent.

19. Umarov, B., (2014). The Road to the Sun or the Sorrows of Tomorrow's Civilization, Journal Modern Education, 6.

20. Toffler, Elvin., (2001). The man of the future: history and development. Ozod Obid Translation, Tafakkur magazine, (1), 46.

21. Delors, J., (1996). Education: a hidden treasure, UNESCO, 46 p.

22. Toffler, Alvin., (2021). A Future Shock, Electronic publication: Center for Humanitarian Technologies, https://gtmarket.ru/library/basis/4797/4798.

23. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 9, 016 No PP-2487 “On the State Program” Year of Healthy Mother and Child “. // Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 016, No. 7 (715), Article 62.

24. “Policy Analysis Regulating the Development, Publication and Application of Textbooks in Uzbekistan” in collaboration with the Ministry of Public Education and the United Nations Children's Fund (UNICEF). Tashkent 020.

25. Raven, J., (1997). Pedagogical testing: problems, misconceptions, perspectives, Genesis, 139 p.

26. Social self-determination of student youth in the conditions of modern society. - Kirov: Publishing House of VyatGGU, 003. - 155. C

27. Bozhovich, L. I., (1968). Personality and its formation in adolescence, M: Education, 464 p.

28. Huseynov, A.A., (2019). Moral philosophy and ethics. Humanitarian statements TSPU, (30).

29. Drobnitsky, O. G., (1974). The concept of morality. M.: Science.

30. Valeev, D.Zh., (1989). Moral as the most important essential force of a person, Moral and Ethics. Morality in a socialist society, M.

31. Obozov, N.N., (1993). Psychological counseling (methodological guide). St. Petersburg: St. Petersburg State University. Association of Lecturers. Center for Applied Psychology.

32. Kharchev, A.G., (1990). Sociology of education. Moscow: Politizdat.

33. Krutetsky, V.A., (1971). The problem of abilities in psychology. M.: Enlightenment.

34. Shavir, P. A., (1981). Psychology of professional self-determination in early youth, Pedagogy.

35. Chernysh, A.M., (1987). Political responsibility in the system of democracy. Kharkov.

36. Kon, I.S., (2006). Pluses and minuses of separate and joint education, Pedagogy, 9.

37. "PISA-2018 International Research Toolkit, (2016). Computer Format: Collection, JSC "Information and Analytical Center": Astana, 126 p.

38. Muminova, Z.O., (2019). A synergistic approach to human spiritual existence, Abstract of the dissertation of Doctor of Philosophy (PhD) in ontology, epistemology and logic, Samarkand.

39. Muslimov, N.A., Usmonbaeva, M.H., Sayfurov, D.M., Turaev, A.B., (2015). Innovative educational technologies, Tashkent.

40. Eshmirzaeva, M., (2019). Formation of professional competence of students on the basis of person-centered education. Abstract of the dissertation on the theory and methods of education, Samarkand.

41. Kholodnaya, M.A., (2002). Psychology of intelligence. Research paradoxes / nd ed., add. and reworked, St. Petersburg: Peter, 64 p.

42. Laudis, V. Ya., (1992). Innovative education and science, M.: INION, 51 p.

43. National Encyclopedia of Uzbekistan, (2002). Vol.4 Zebunniso-Konigil, Tashkent, National Encyclopedia of Uzbekistan, 704 p

44. Annotated dictionary of the Uzbek language, (2007). Vol. 3, National encyclopedia of Uzbekistan. State Scientific Publishing House.

45. Mayorova, N.I., (2019). Formation of information and communication competence of younger students through group work, General pedagogy, history of pedagogy and education, Dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences. Ulyanovsk.

46. Ivanov, D. A., (2005). Competence approach in education. Problems, concepts, tools: textbook-method. Allowance, APK and PPRO, 101 p.

47. Key competencies and educational standards. (2002). Report of Khutorsky A.V. at the department of philosophy of education and theoretical pedagogy of the Russian Academy of Education on April 3, Center "Eidos".

48. Selevko, G.K., (1998). Modern educational technologies [Text]: textbook for ped. universities and in-t of advanced training, Public education, 55 p.

49. Musurmonova, O., (2020). Pedagogical technology-factor of educational efficiency: Monograph. Tashkent, Youth Publishing House.

50. Vygotsky, L. S., (1984). Collected Works in 6 vols. Vol. 4. Child psychology, M.: Pedagogy.

51. Rustamova, N. R. Technology for the development of media culture of students of general secondary education (on the example of grades 7-9) (Doctoral dissertation, dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in pedagogical sciences.-Tashkent, 019.-42 p).

52. Rustamovna, R. N. (2020). Development of technology based on vitagenic experience using media resources in higher educational institutions students teaching. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(4), 58-2262.

53. Rustamova, N. R. (2020). Training of students of cognitive processes based on vitagen educational situations. International Journal of Advanced Science and Technology, 9(8 Special Issue), 869-872.

54. Isyanov, R., Rustamov, K., Sharifhodjaeva, H., & Rustamova, N. (2020). Formation of ICT competence of future teachers in the classes of general physics. Journal of Critical Reviews, 7(5), 35-239.

55. Yunusova, D. M., Ilhamova, I. N., Daulanova, K. I., Normuradova, G. M., & Rustamova, N. R. (2020). Using of interactive educational technologies in teaching medical terms. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 12(S6), 596-601.

OILADAGI ZO‘RAVONLIKLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xamrakulova Kamola G‘ayratovna
Guliston davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Maqolada shaxsning ma’naviy va ahloqiy tomonlariga alohida urg‘u bergan holatda ijtimoiy hayotga to‘g‘ri tarbiyalashda oilaning o‘rni, shaxslar bilan bo‘ladigan ijtimoiy munosabatlar jarayonida o‘zini tutish, shaxsiy o‘rnak ko‘rsatish, shaxslararo munosabatlarga alohida ahamiyat qaratish, dunyoqarashni kengaytirish kabi insoniy xususiyatlarning muhimligi, har qanday huquqbuzarlikning kelib chiqishida oiladagi nosog‘lom ijtimoiy-psixologik muhit muhim ro‘l o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar: Tazyiq, zo‘ravonlik, zo‘ravonlikning jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy turlari.

Tazyiq va zo‘ravonlik bugungi kunda nafaqat yurtimizda balki butun dunyoda ko‘p uchrayotgan dolzarb muammo hisoblanib, asosan xotin-qizlar, va bolalarga nisbatan ko‘p uchrayotganligini guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Bugun.uz 5.11.2021 yilda bergan ma’lumotlari tahlil qilinganda, dunyo bo‘ylab Afg‘onistonda ayollarga nisbatan zo‘ravonlik eng yuqori ko‘rsatgichda ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bu bo‘yicha BMT hisoboti e’lon qilindi. Ma’lum qilinishicha, dunyo bo‘ylab har 3 ayoldan 1 nafari yaqin sherigi (erkak) tomonidan jismoniy yoki jinsiy zo‘ravonlikka duchor bo‘lar ekan. Afg‘onistonda bu holat dunyodagi ayollarga nisbatan zo‘ravonlikning eng yuqori ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Har 10 ayoldan 9 nafari kamida bir turdagi zo‘ravonlikka duch kelar ekan.

Zo‘ravonlik – shaxsga, shaxslar guruhiga nisbatan jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy ta’sir o‘tkazish yoki bunday ta’sir o‘tkazish choralarini qo‘llash bilan tahdit qilish orqali ularning hayoti, sog‘lig‘i, jinsiy daxlsizligi, sha’ni, qadr-qimmati va qonun bilan himoya qilinadigan boshqa huquqlari hamda erkinliklariga tajovvuz qiladigan g‘ayrihuquqiy harakatlarga aytiladi.

Xotin-qizlarga nisbatan zo‘ravonlik – bu xotin-qizlarga jismoniy, jinsiy yoki ruhiy zarar etkazadigan yoki azoblanishiga olib keladigan shu jumladan, ham jamoat ham shaxsiy hayotda bunday harakatlarni sodir etish bilan bilan taxdid qilish yoki o‘zboshimchalik bilan ozodlikdan mahrum qilish bilan bog‘liq bo‘lgan genderga asoslangan zo‘ravonlik harakatlari xisoblanadi.

Tazyiq- sodir etilganligi uchun ma’muriy yoki jinoiy javobgarlik nazarda tutilmagan, xotin-qizlarning sha’ni va qadr-qimmatini kamsitadigan harakat yoki shilqimlik nazarda tutiladi.

Zo‘ravonlikning eng ko‘p uchraydigan turi hisoblanmish, oilaviy zo‘ravonlik esa– bu oila a’zosi bo‘lgan shaxs tomonidan uyda yoki jamoat joyida sodir etilishi mumkin bo‘lgan jismoniy, ruhiy, iqtisodiy, jinsiy zo‘ravonlik harakatlarining barchasini o‘z ichiga oladi.

Prezidentimizning “Oilalarda nosog‘lom munosabatlar, qaynona-kelin, er-xotin o‘rtasidagi janjallar, xotin-qizlarimiz orasida o‘z joniga qasd qilish holatlari borligi shaxsan meni qattiq iztirobga solmoqda” degan fikrlari mavzuning qanchalik dolzarb ekanligini yaqqol ko‘rsatib turibdi.

Yuqoridagi salbiy holatlarning oldini olish maqsadida yurtimizda bugungi kunda xotin-qizlar masalasiga alohida e’tibor berilmoqda. Xotin-qizlarning ta’lim olishlari, kasb hunar o‘rganishlari, jamiyatda o‘z o‘rnini topishlari yo‘lida samarali ishlar olib borilmoqda. Ularning huquq va dahlsizliklarini ta’minlash ularga nisbatan qilinishi mumkin bo‘lgan tazyiq va zo‘ravonlikning oldini olish qonunan belgilab qo‘yilgan.

Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni Qonunchilik palatasi tomonidan 019 yil 17 avgustda qabul qilingan Senat tomonidan 019 yil 3 avgustda ma’qullangan Qonunning maqsadi, xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikning barcha shakillaridan himoya qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. 019 yilda qabul qilingan “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni O‘zbekistonda ayollarga nisbatan zo‘ravonlikka barham berish borasidagi jiddiy qonuniy qadamdir.

Bundan tashqari 021 yilda qabul qilingan “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta’minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident qarori hamda “xotin-qizlarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Vazrlar Mahkamasining qarori ham mavjud. Biroq ko‘rilayotgan rasmiy chora-tadbirlarga qaramay, Oliy Majlisning Inson huquqlari bo‘yicha vakili(ombudsman) matbuot xizmatining ma’lum qilishicha, ayollarga nisbatan zo‘ravonlik holatlari yildan-yilga oshib bormoqda. “2021 yilning 15 apreliga qadar ombudsman nomiga xotin-qizlar tomonidan 0 ga yaqin jinsiy va jismoniy zo‘ravonlik, ruhiy tazyiq o‘tkazish bilan bog‘liq holatlar bo‘yicha murojaat kelib tushgan. Ularning aksariyati Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlariga to‘g‘ri keladi. Ularga nisbatan zo‘ravonlik aks etgan raqamlar aslida bundan ham ko‘p bo‘lishi mumkin. Bunga sabab o‘zbek ayollarida ko‘p hollarda andishaning ustunlik qilishidir.

Ichki ishlar organlari xodimlari tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilishda birinchi bo‘g‘inlardan biri hisoblanadi va xodimlarning malakasi va zo‘ravonlik sodir etilgan xollarda amalga oshirilgan dastlabki harakatlari katta ahamiyat kasb etadi. Zo‘ravonlikdan jabr ko‘rgan xotin-qizlarning profilaktika inspektori davlat himoyasini taminlab berishiga bo‘lgan ishonchiga kelgusidagi harakatlari bog‘liq bo‘ladi.

Gazeta.uz ning 022 yil 6 aprelda bergan ma’lumotlariga ko‘ra 021 huquqni muhofaza qiluvchi organlarga ayollar va qizlarga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik holatlari yuzasidan 39343 ta murojaat kelib tushgan bo‘lib, ularning 34330 tasi (87 %) oilada sodir etilganligi aniqlangan.

2021 yil davomida ichki ishlar organlariga xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik holatlaridan

Aniqlangan 39343 ta tazyiq va zo‘ravonlik holatlari bo‘yicha kelib tushgan murojaatlarning barchasiga, ya’ni 34330 (87%) himoya orderlari berilgan. Himoya orderining

378 (1,1%) tasi voyaga etmagan, 9861 (29%) tasi yoshlar,(18-30yosh), 9104 (85%) tasi 30 yoshdan katta xotin-qizlarga berilgan.

Murojaatlarni o‘rganishda 106 (0,3%) ta jinsiy, 34 (0,7%) ta iqtisodiy, 18777 (55%) ta ruhiy, 13658 (40%) ta jismoniy zo‘ravonlik hamda 7174 (21%) ta tazyiq holatlari aniqlandi.

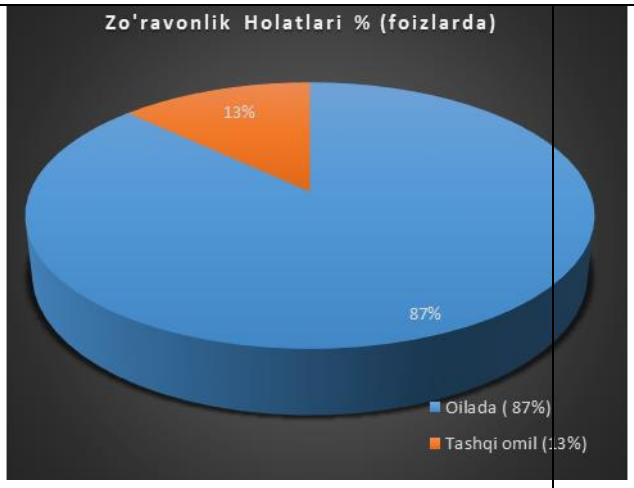

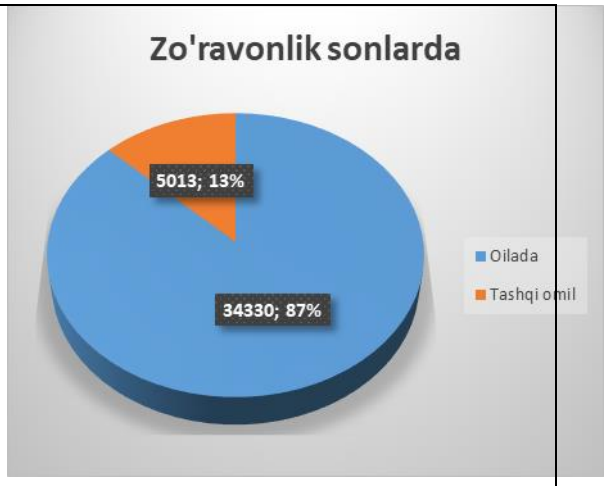

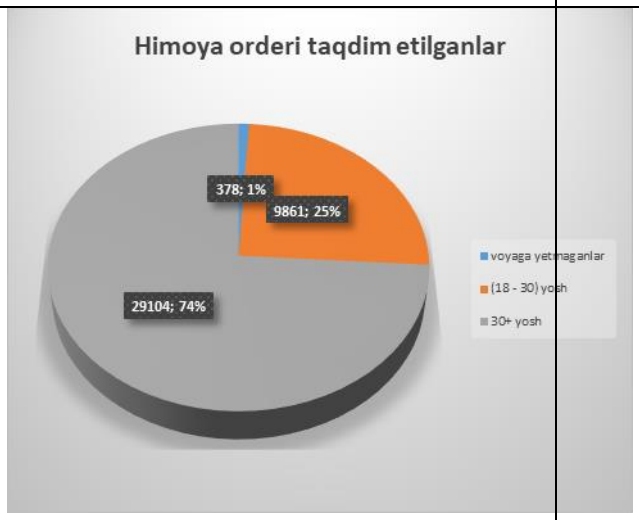

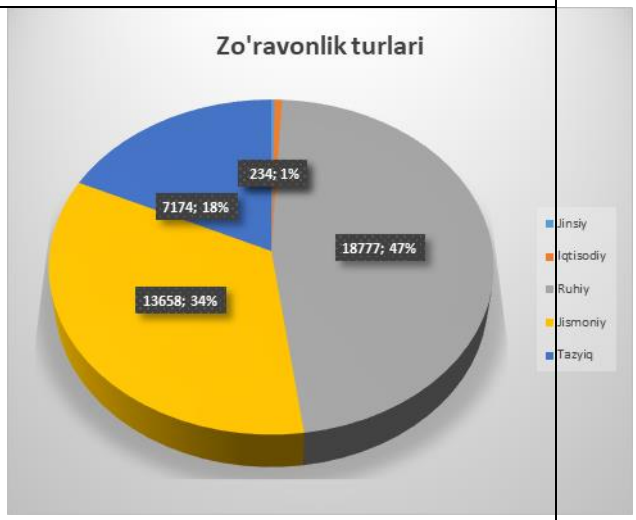

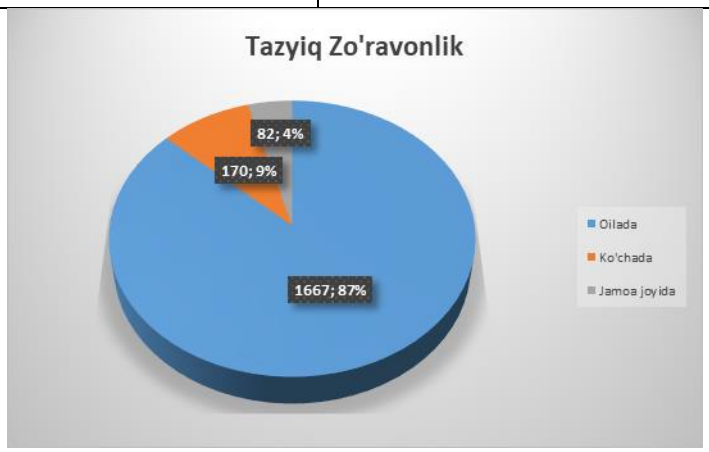

Yuqoridagi ma’lumotlardan kelib chiqib, Sirdaryo viloyatidagi holatni o‘rganish maqsadida Sirdaryo viloyati Ichki ishlar boshqarmasi huquqbuzarliklar profilaktikasi xotin-qizlar bilan ishlash bo‘limi boshlig‘i G. Mirzabekova bilan suhbat asosida Sirdaryo viloyati bo‘yicha quidagi ma’lumot olindi.

Sirdaryo viloyati miqyosida 021 yil davomida Himoya orderi berilgan xotin-qizlar soni 1919 nafarni, shundan voyaga etmaganlar 3(0,2 %) nafarni, yoshlar (18-30 yosh) 544 (28%) nafarni butun viloyat bo‘yicha tashkil etganligini ko‘rishimiz mumkin.

Tazyiq-zo‘ravonlik sodir etilgan joyni ko‘rib chiqilganda, 1919 nafarning 1667 nafari (87%) oilada sodir etilganligini, 170 nafari (8,8%) ko‘chada, jamoat joyida 82 nafari (0,2%)sodir etilganligi aniqlangan.

Himoya orderini kim tomonidan kimga berilganligi to‘g‘risidagi ma’lumotga e’tiborimizni qaratadigan bo‘lsak, eri tomonidan xotiniga 1338 (70%) nafar, qaynona tomonidan keliniga (0,1%) nafarni, boshqalarga 579(30%) nafarni tashkil etgan.

Tazyiq va zo‘ravonlik turlari kesimida tahlil qilinganda, jismoniy zo‘ravonlik 1919 nafardan 1121(58%) nafarni, ruhiy zo‘ravonlik 792 nafarni (41%) tazyiq 57 nafarni (3%) tashkil etganligini ko‘rishimiz mumkin.

Himoya orderini berish uchun asos bo‘lgan hujjatlarga nazar tashlanganda, tazyiq va zo‘ravonlikdan jabir ko‘rganlarning murojaati 1726 nafar, (90%) jismoniy yoki yuridik shaxslarning xabarlari 193 nafarni (10%) tashkil etganligini ko‘rish mumkin.

O‘rganilgan ma’lumotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, jinoyatlarning sodir etilishi sabablari, shaxsda g‘ayri ijtimoiy xulq-atvor va xususiyatlarning shakillanishiga, turli hil ko‘rinishdagi huquqbuzarliklar sodir etilishiga, qonunda belgilab qo‘yilgan moddalarga rioya qilishiga to‘sqinlik qiladigan omillar oiladagi muhit ta’sirida yuzaga keladi. Har qanday huquqbuzarlikning kelib chiqishida oiladagi nosog‘lom ijtimoiy-psixologik muhit muhim ro‘l o‘ynaydi. Barchamizga ma’lumki, har qanday huquqbuzarlik va salbiy illatlarning kelib chiqish ildizi oilada shakillanadi. Oila shaxsning ijtimoiy hayotga to‘g‘ri tayyorlash, ma’naviy va ahloqiy tomonlariga alohida urg‘u bergan holatda tarbiyalash, shaxslar bilan bo‘ladigan ijtimoiy munosabatlar jarayonida o‘zini tutish, shaxsiy o‘rnak ko‘rsatish, shaxslararo munosabatlarga alohida ahamiyat qaratish, dunyoqarashni kengaytirish kabi insoniy xususiyatlarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda shaxs hayoti va sog‘lig‘iga qarshi sodir etilgan jinoyatlarning 40 foizi, qasddan badanga shikast etkazishning har beshtadan bittasi, haqorat qilish va tuhmatning sakkiztadan bittasi aynan oila turmush sohasida sodir etilmoqda.

BMTning aholishunoslik jamg‘armasi va O‘zbekiston gender komissiyasi Telegram kanalida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, unda ishtirok etgan ayollarning 42 foizi o‘zi va farzandlarini boqa olmasligidan qo‘rqib zo‘ravonlikka chidasa, yana 38 foizi boshqalar tomonidan muhokama bo‘lishdan qo‘rqib, zo‘ravonlikka ko‘z yumadi. Bundan tashqari Bosh prokuratura bergan ma’lumotga ko‘ra, O‘zbekistonda 020 yilda jinsiy zo‘ravonlik holatlari 7,7 foizga oshganligini ko‘rishimiz mumkin.

Yuqorida keltirib o‘tganimizdek Respublikamiz miqqiyosida olib qaraydigan bo‘lsak, ko‘rinib turibdiki 87 foiz tazyiq va zo‘ravonlik oilada sodir etilayotganligi oila bilan bog‘liq o‘z echimini kutib turgan ko‘plab muammolar borligidan dalolat beradi. Respublikamiz bo‘yicha kelib tushgan 39343 ta murojaatning 18777 ta ruhiy zo‘ravonlik ekanligiga ahamiyat qaratadigan bo‘lsak, yoshlarni shu bilan birga kattalarning ham oilaviy hayotga tayyorgarlik borasida hali hanuz echimini kutayotgan muammolarimiz borligidan dalolat beradi. Nosog‘lom psixologik muhitda turli hil psixologik jarohatlar olgan, qalbida nafrat, g‘azab ustunlik qiladigan, mustaqil fikrga ega bo‘lmagan, qo‘rquv ustunlik qiladigan farzandlar sonini ko‘payishiga olib kelishi mumkin. Bunday farzandlar sonining oshib borishi kelajakda shuncha ruhiy nosog‘lom,

qalbi nafratga to‘lgan, mehr-shavqatdan yiroq, “Oila” deganda azob-uqubatga limmo-lim to‘lgan qo‘rg‘onni tushunuvchi oilalar sonini oshishiga olib keladi. Farzandlar kattalarning ko‘zgudagi aksi xisoblanishadi. Ular oila a’zolaridan shaxslararo muomala madaniyatini, oilada ota-onaning o‘zaro munosabatini, farzandlarga bo‘lgan munosabatni va oiladagi boshqa shaxslarga bo‘lgan hurmatni o‘rganishadi.

Biz o‘tkazgan tadqiqotning dastlabki natijalari asosida quidagi xulosalar qilish mumkin:

1) Zo‘ravonlikni oldini olish, ushbu ifodani tashqi ifodasini yumshatish, son jihatidan keskin kamaytirish va kelajakda o‘sish tendensiyasini to‘xtatish uchun uni keltirib chiqaruvchi sabab hamda omillarini chuqur o‘rganishimiz lozim.

2) Zo‘ravonlikning jismoniy, jinsiy hamda psixologik turlari kelib chiqishida asosiy omil ota ona oilasida ya’ni bola shaxs sifatida shakillangan oila va undagi psixologik muhitdir.

3) Zo‘ravonlikni asosini shaxsga uning ota onasini o‘zaro shaxslararo munosabatlari, ota ona va bolalar munosabatlari tashkil etadi. Natijada yoshlar aksariyat xolda ko‘p jihatdan o‘z ota onalarini xulqini, muloqot madaniyatini takrorlaydilar.

4) Bolani o‘smirlik va o‘spirinlik davrida shaxsida zo‘ravonlik xislatlarini shakillanishida uning referent doirasi va ayniqsa o‘zining ko‘ngliga yaqin tengdoshlari katta rol o‘ynaydi. Shu sababli ota onalar bolalarini kimlar bilan va qanday faoliyatda bo‘sh vaqtini o‘tkazishni nazoratda ushlashi zaruriyat yuzaga kelganda tegishli maslahatlar berishi lozim.

5) Zo‘ravonlikni ommaviy axborot vositalarida piyar qilmasligimiz shart.

Xulosa o‘rnida aytadigan bo‘lsak, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalasiga, ularni biror bir o‘zlari qiziqqan kasb-hunar egallashlariga, oila qurayotgan yoshlarning kasbiy, iqtisodiy, psixologik, ma’naviy, diniy, dunyoviy jihatdan tayyorligiga alohida ahamiyat qaratish biz ota-onalar oldimizda turgan dolzarb muammolarimizdan hisoblanadi. Har tomonlama kamol topgan, dunyoqarashi keng, ma’naviy barkamol, ijobiy psixologik muhitda tarbiya topgan yoshlar davlatimiz ravnaqi yo‘lida foydasi tegadigan buyuk ishlar qila olishiga hech qanday shubha yo‘q.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘grisida”gi PF-4947-son FarmoniG‘G‘ O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 017y, № 6, 70-modda
2. Sh.M.Mirziyoev. Vatanimiz taqdiri va kelajagi yo‘lida yanada hamjihat bo‘lib, qatiyat bilan harakat qilaylik.G‘G‘Xalq so‘zi.-T.,2017y.16 iyun
3. Zakon Respubliki Uzbekistan №561 ot sentyabrya 019g. O zahite jenhin ot pritesneniya i nasiliya. https:G‘G‘www.lex.uzG‘docsG‘4494712
4. Vsemirnaya organizatsiya zdravooxraneniya (VOZ).2002. Vsemirno‘y doklad o nasilii i zdorove. https:G‘G‘www.who.intG‘violence_injury_preventionG‘violence
5. Gender zo‘ravonlikka idoralararo javob qaytarish. Baktrial press, Toshkent-2021y
6. Bugun.uz rasmiy telegram kanali, 6.04.2022y

MAKTABGAChA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI TIZIMIDA MUROJAATLARNING IJTIMOIY PSIXOLOGIK XUSUSIYaTLARI

Xolmirzaev Abdumanno Subxonovich,

O‘zbekiston Respublikasida davlat organlari va davlat muassasalariga, shuningdek ularning mansabdor shaxslariga jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari sohasidagi munosabatlar O‘zbekiston Respublikasining 017 yil 11 sentabrdagi “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-445-sonli Qonuni va Vazirlar Mahkamasining 018 yil 7 maydagi “Davlat organlarida, davlat muassasalarida va davlat ishtirokidagi tashkilotlarda jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tartibi to‘g‘risidagi Namunaviy nizomni tasdiqlash haqida”gi 341-sonli qarori hamda bir qator qonun osti hujjatlar bilan tartibga solingan.

Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tizimida ham murojaatlar bilan ishlash jarayoni ushbu qonun normalari asosida ishlab chiqilgan me’yoriy hujjatlar bilan tartibga solingan bo‘lib, murojaatlar bilan ishlash mas’ul xodimlari tomonidan barcha parametrlar bo‘yicha doimiy ravishda tahlil qilib boriladi.

O‘tkazilgan ilmiy tadqiqotimizga ko‘ra Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tizimida so‘nggi 3 yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining virtual qabulxonasi orqali kelib tushgan murojaatlar statistikasi tahlil qilinganda yildan yilga murojaatlar sonida o‘sish tendensiyasi kuzatilishi ma’lum bo‘ldi. Masalan, **020 yil**da **18 637 ta** murojaat kelib tushgan, **022 yil**da esa o‘sish davom etib **32 937 ta**ga yetgan.

Kelib tushgan murojaatlarning hududlar kesimida (2022 yildagi statistika bo‘yicha) tahlil qilinganda uning katta qismini **Qashqadaryo** viloyati (**2984 ta**), **Surxondaryo** viloyati (**2286 ta**), **Samarqand** viloyati (**1959 ta**), **Toshkent** viloyati (**1336 ta**) va **Toshkent** shahri (**1533 ta**)dan kelib tushgan murojaatlar tashkil qilishi aniqlandi.

Murojaatlarning bu tartibda keskin ko‘payib borishi jamiyatda nosog‘lom psixologik muhitni yuzaga keltirayotganligi, kadrlar resurslaridan samarali foydalanishga putur yetkazilayotganligi, ta’lim muassasalarida psixologik muhit buzilishiga olib kelayotganligi, bunday ta’lim muassasalarining soni oshib borayotganligi, shaxslararo nizolarning inson salomatligiga salbiy ta’sir etayotganligida o‘z aksini topadi.

Yuqorida sanab o‘tilgan sabablar oila institutlarini zaiflashtirib borishi, ajralishlarni va noto‘liq oilalarni o‘sib borishi, otasiz bolalar sonini tobora ko‘payib borishi va ularni tarbiyalash jarayonida yangi muammolarni yuzaga kelishiga olib kelmoqda.

Shu o‘rinda, murojaatlar soni o‘sishini ham ijobiy ham salbiy deb baholash mumkin.

Ijobiy tomonlari shundaki, birinchidan, xalqni rahbarlarga, hukumat, hokimiyatga bo‘lgan ishonchini o‘sishi deb hisoblash mumkin. Ikkinchidan, har bir fuqaro o‘zidagi muammoni yechimini murojaat orqali nisbatan tez va oson hal etishi mumkin.

Salbiy tomonlari shundan iboratki, jamiyatda shaxsni shakllanishida erta yoshlikdan ma’lum qiyinchiliklarga bardosh berishga o‘rgatilmaslik, hayotiy sinovlarga shaxsni chiday olmasligi, hayotiy qiyinchiliklarni yengishda irodani safarbar etishga o‘rgatmaslik va hayotdagi barcha qiyinchiliklarni murojaatlar orqali yechishga o‘rganib qolgan avlodni shakllanishi, murojaat bo‘limlari uchun davlatning juda katta mablag‘i sarflanishi deb xulosa qilish mumkin. Yuqoridagilarni umumlashtirib aytganda eng katta yo‘qotish garmonik tashkil topgan har bir hayotiy sinovlarga bardosh bera oladigan qiyinchiliklarni mustaqil ravishda bartaraf etadigan,

hayotga optimistik ruhda qaraydigan, tashabbuskor, faol shaxsni shakllantirish yo‘lidagi yo‘qotishdir.

O‘qituvchilarni sobiq ittifoqning so‘nggi yillari va O‘zbekiston mustaqilligining dastlabki yillari jamiyatda tutgan mavqeini va reytingini o‘ta qo‘yi saviyada bo‘lganligi, pedagoglarning oylik maoshi kam miqdorda bo‘lganligi, hududlardagi pedagogika institutlarning aksariyatini 1992 yil universitetlarga aylantirilganligi oqibatida psixologiya, pedagogika fanlarining o‘qitish soatlari minimumga tushirilganligi, fanlarni o‘qitish metodikasi o‘quv rejalaridan butunlay chiqarib tashlanganligi sifatli pedagog kadrlarni tayyorlashga katta putur yetkazdi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo‘lga kiritganidan so‘ng o‘tish davridagi o‘zgarishlar alohida qiymatliklarni qayta baholashga olib keldi. Natijada ma’naviy qiymatliklar o‘z o‘rnini moddiy qiymatliklarga bo‘shatib berdi. Bu esa odamlarni hayotning qiymatliklarini baholashda mezonlarni keskin o‘zgarishiga olib keldi.

Ilgari kambag‘al bo‘lsa ham hayotdan mamnun bo‘lgan aholi moddiy ta’minoti keskin yaxshilanishiga qaramasdan hayotdan psixologik noliydigan bo‘lib qolishgan. Bu esa yanada yangi ilgari kam uchraydigan muammolarni bugungi kunda keskin ortib borishiga olib keldi. Natijada shaxslararo munosabatlarda (oila, korxona, tizim va b.) yangi muammolar hajmi oshdi.

Yuqorida sanab o‘tilgan ana shunday muammolarni yechimini qilishda, yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarni yumshatish, salbiy tomondan ijobiyga o‘zgartirishda, takroriy murojaatlarning oldini olishda quyidagilar asosiy mezonlar deb hisoblaymiz.

1. Murojaatlarning ko‘proq bevosita qo‘yi tizimda yuzaga kelishini inobatga olgan holda maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tizimidagi barcha muassasa rahbarlari, xodimlari, xususan murojaatchilarni qabul qiluvchi mas’ul xodimlarning psixologik bilimlarini doimiy ravishda oshirib borish.
2. A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o‘rgatish milliy-tadqiqot institutida maktab direktorlari uchun tashkil etilayotgan malaka oshirish kurslari hamda hududlardagi Pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazlarida tashkil etilayotgan malaka oshirish kurslarida psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan maxsus dastur asosida “muloqot psixologiyasi” kursini kiritish.
3. Ta’lim muassasalarida psixologik muhitni yaxshilash maqsadida rahbar kadrlarda murojaatlarning yuzaga kelishini oldindan seza bilish hamda fuqarolar bilan muloqotga kirishimlilik qobiliyatlarini rivojlantirishda treninglar tashkil etib borish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ш.Р.Баратов. “Психологик хизмат”, Тошкент, 018, “Наврўз” нашриёти.
2. Ғ.Б.Шоумаров, У.Д.Қодиров, “Оилага психологик ёрдам кўрсатиш”, Тошкент, 013, “Академнашр” нашриёти
3. Ғ.Б.Шоумаров, У.Д.Қодиров, И.Ҳожибоев. Оилага психологик ёрдам кўрсатиш асослари. Тошкент, 014, “Тафаккур бўстони” нашриёти.

AJDODLAR MA’NAVIY-MA’RIFIY MEROSIDA INTERDISIPLINAR YONDASHUV (Ahmad Donish qarashlari misolida)

Miltiqboyev Bobur Zokirovich
Sirdaryo viloyati Guliston tumanidagi 14-umumta’lim maktabi tarix fani o‘qituvchisi

Annotasiya: Ushbu maqolada XIX asrda yashab ijod etgan mashhur alloma Ahmad Donishning nikoh va oila munosabatlari haqidagi dolzarb fikrlar bayon etilgan. Ularning bugungi kundagi ahamiyati ilmiy-ma’naviy fikrlar asosida yoritib berilgan.

Tayanch iboralar: nodir voqealar, Buxoro amirlarining tarjimai xollari, nikoh, oila, oilaviy munosabtalri, oilaning obodligi, oilaning barbodligi, oilaning jamiyatdagi o‘rni, oilaga interdisiplinar yondashuv, oilaning funksiyalari va boshqalar.

Annotasiya: V dannoy statye opisani sovremenniye misli izvestnogo uchenogo Axmeda Danisha, jivshego i rabotavshego v XIX veke, o brake i semeynix otnosheniyax. Ix vajnost segodnya obyasnyayetsya na osnove nauchnix i duxovnix misley.

Klyucheviye slova: redkiye sobitiya, biografii buxarskix emirov, brak, semya, semeyniye otnosheniya, blagopoluchiye semi, neuspex semi, mesto semi v obshyestve, mejdisiplinarniy podxod k semye, funksii semi i dr.

Abstract: This article describes the current thoughts of the famous scholar Ahmed Donish, who lived and worked in the 19th century, about marriage and family relations. Their importance today is explained on the basis of scientific and spiritual thoughts.

Keywords: rare events, biographies of Bukhara emirs, marriage, family, family relations, family prosperity, family failure, family's place in society, interdisciplinary approach to family, family functions, etc.

So‘nggi yillarida yurtimizda ma’naviy-ma’rifiy qadriyatlarning tiklanishi, ulug‘ allomalar hayoti, ijodi, merosini o‘rganish jarayoniga qiziqishlar ortibyu bormoqda. Bugungi globallashgan davrda yoshlar ta’limi, tarbiyasida ajdodlar merosining ahamiyati jamiyatimiz hayotiga tobora keng targ‘ib qilinmoqda. Ular tomonidan yaratilgan ilmiy-falsafiy fikrlar, qarashlar, nazarlar tadqiq etilmoqda. Bu o‘rinda Ahmad Donish ma’rifiy ta’limotini tadqiq va targ‘ib etishga ham alohida e’tibor qaratilayotganligi taqsinga sazovor.

Ahmad Donish hayoti, faoliyati, ilmiy merosiga oid xorijiy mamlakatlardagi qo‘lyozma manbalar, ilmiy-tadqiqot va adabiyotlar haqidagi ma’lumotlarni jamlash va nashr etish, jumladan, Ahmad Donishning “Nodir voqealar”, “Buxoro amirlarining tarjimai xollari” asarlari qo‘lyozma nusxalarini xorijiy mamlakatlar qo‘lyozmalar xazinalaridan aniqlab, topib olib kelish va ularning nusxalarini tayyorlab, chop etish ham muhimdir.

Ahmad Donish dunyo ishlaridan oshkor qo‘l silkimay turib ham, musulmon olamida ma’rifatning juda keng aholi qatlamlari orasiga kirib borishini ta’minlagan. Allomaning ezgu shiorlari zamirida umuminsoniy g‘oyalar, ma’naviy kamolot, botiniy poklik ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Ahmad Donish yashagan davri XIX asrdayoq ma’naviy mavqei ko‘tarilib, Buxoro va mintaqa bo‘ylab keng tarqalgan. Uning ta’limoti zamon talablariga mosligi, barcha uchun birdek bo‘lganligi sabab oddiy xalqqa ham, yuqori elita qatlam vakillariga ham birdek ma’qul edi. O‘z navbatida alloma diniy reaksion kuchlar tomonidan ta’qib ostiga ham olingan. “...Bir tomonlama fikrlovchi diniy ulamo vakillari uni “shaytonning shogirdi” - deb izohlaydi. Uning do‘stlari, izdoshlari, shogirdlari esa “ilm – ma’rifat elchisi”, - deb ulug‘laydilar{2, 9–s.].

Ahmad Donish ijodi o‘z davrining ko‘p sohalarini qamrab olgan. Buni zamonaviy fanlararo yondashuv ya’ni interdisiplinar aloqadorlikka ega deb o‘ylaymiz. Buni biz allomaning jamiyat ijtimoiy hayotida muhim o‘rin egallagan nikoh va oila masalalari, ularning iqtisodiy va huquqiy munosabatlarini uyg‘un ko‘rishida anglashimiz mumkin {3,1976 g.].

Ahmad Donish oila va oila munosabatlarini inson hayotining tabiiy va muhim qismi hisoblaydi. Oilaning rivojlanishi va uning funksiyalarining o‘zgarishi ko‘plab omillar - ijtimoiy, diniy, madaniy, tarixiy, iqtisodiy, sivilizatsiya, etnologik omillar bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi. Bu omillar oila va nikohga bo‘lgan qadriyat munosabatiga ta’sir qiladi, odamlarning ularga nisbatan qadriyatli munosabatini asta-sekin o‘zgartiradi. Shunday ekan, oilaviy hayotning turli jabhalarini o‘rganar ekanmiz, bu o‘zgarishlarni oilaning haqiqiy holatida ham, unga jamiyat tomonidan berilgan baho, munosabatda ham e’tibordan chetda qoldira olmaymiz. Yevropa ma’rifatparvarlik davri ta’sirida Rossiyada, keyinchalik Sharq va O‘rta Osiyoda yangi ishlab chiqarish jarayonlari, munosabatlari vujudga keldi. Bu esa jamiyat hayoti va iqtisodiyotining nazariy asoslarini tushunishga olib keldi. Ma’rifatparvarlik madaniyati feodal tarqoqlik, eski turmush shakllarini saqlab qolish asnosida rivojlandi. Bunday sharoitda ma’rifatparvarlik ruh, tanqid, insonning tabiat, jamiyat va bilim bilan munosabatlari nazariyasi va shakllarini shakllantirish muammolariga e’tibor qaratildi. O‘rta Osiyoda ma’rifat davri o‘zining namoyon bo‘lishida passiv bo‘lsa-da, bir vaqtlar Buxoro amirligi ko‘plab yorqin g‘oyalar vatani bo‘lganligi uning passivlik darajasini berkitib turadi.

Bu o‘rinda Ahmad Donish merosi va siymosiga birinchilardan bo‘lib e’tibor qaratgan Sadriddin Ayniyning ta’kidlashicha, uning asarlaridan Buxoro dunyoning markazi va uning ravnaqi, unga teng keladigan joy yo‘q degan taassurot ayon bo‘ladi. Ahmad Donish dunyo haqiqati va “Buxoro davlati haqiqati”{4]ga ko‘zimizni ochadi. Ahmad Donish o‘z davrining birinchi Markaziy Osiyolik pedagogi va insonparvari sifatida iqtisodiyot, jamiyat, ma’naviyat, siyosat, madaniyat, maorif, hozirgi jamiyat kundalik hayotining turli sohalariga katta e’tibor beradi, ularning qiyinchiliklari, qoloqlik sabablarini, ildizlarini ilmiy jihatdan o‘rganadi. Ularni yaxshilash va jamiyatdagi oilaviy muammolarni bartaraf etish yo‘llarini izlaydi. Uning qarashlari, garchi Buxoro feodal munosabatlariga asoslangan bo‘lsa-da, o‘sha davrga xos bo‘lgan nazariy-konseptual cheklovlardan xoli bo‘lmasa-da, o‘sha davrdagi ilg‘or qarashlardan bo‘lib, oila va nikoh muammolariga yangicha ilmiy, interdisiplinar yondashuv edi. Tadqiqotchilar G.Ashurov, M.Dinorshoyevlar Ahmad Donish o‘z davrining farzandi bo‘lib, davrdan tashqarida bo‘la olmagan. Shunday qilib, ma’rifat jamiyatning barcha sohalarini, jumladan, oilani ham qamrab olganini kuzatamiz. Uning qarashlarida oilaning asosiy vazifalariga aniqlik kiritiladi. Lekin uni buzuvchi omillar nizolar, erkak va ayol o‘rtasidagi tushunmovchiliklar, qarindoshlarning erkak va ayolning shaxsiy hayotiga aralashuvi va hokazolar hisobga olinmaydi. Ahmad Donishning oila qurish va oilaviy hayot kechirishda dunyoviylikdan ko‘ra diniy asoslar birlamchi ahamiyat kasb etadi. Albatta, oilada farzand ko‘rish, tarbiyalash, o‘qitish, ta’minlash kabi muammolar allaqachon ma’rifatparvarlar ta’limotining yana bir tomoni hisoblanadi. U nikoh ishlarida diniy urf-odatlar va shariatning sodiq tarafdori, ammo pedagog sifatida bu asoslarni qattiq tanqid qiladi. Shu bilan birga, u subyektivizm pozitsiyasiga amal qiladi. Chunki u ushbu an’analar va diniy tamoyillarning buzilishi nikoh va oilaviy munosabatlarda nomutanosiblikka olib keladi va odamlarning baxtsizligini keltirib chiqaradi, bu butun jamiyatga katta ta’sir ko‘rsatadi. Bu muammolarni birlashtirib, Ahmad Donish shunday yozadi. “Ayolining boyligidan umidvor bo‘lganlar xiyonatkor bo‘lib qolishdi, chunki ayol tabiati o‘ta xavfli bo‘lib, erkakni o‘ziga bo‘ysundiradi, qul qiladi, lekin agar erkak boshqa xotin olib kelsa, vaziyat yomonlashmoqda va tez orada o‘zgarishlar yuz beradi va adovat sepiladi. Ma’rifatparvar o‘z farzandlariga meros qoldirmoqchi bo‘lganlar uchun dono enaga tanlashni maslahat beradi, biroq enaga ahmoq yoki madaniyatsiz

bo‘lsa, farzandi kamchilik bilan o‘sadi. O‘g‘il bolalarni tarbiyalashga mas’uliyatsiz munosabatda bo‘lsa, u chuqur xato qiladi” {1, 33-234-s.], - deydi.

Qolaversa, alloma “Diniy e’tiqodi uchun turmush qurgan erkaklar namozga ko‘proq vaqt ajratadilar, oila rivoji va saqlanishiga unchalik e’tibor bermaydilar. Alloma oilani barpo etish ikki qoidaga asoslanadi, - deb hisoblaydi.

1. Erkak va ayol farzand ko‘rish va naslini davom ettirish uchun oila quradilar.

2. Jamiyatda o‘z o‘rningizni toping va jamiyatning keyingi taraqqiyotida o‘z izingizni qoldiring. Oilaviy tartib-qoidalarga rioya qilish uchun erkak va ayol bag‘rikeng, savodli, madaniyatli bo‘lishi kerak {1, 33-234-s.].

Uning ta’limotiga ko‘ra, erkaklar ayollarni tanlab, turli maqsadlarda oila quradilar. Ba’zi erkaklar shahvoniy nafslarini qondirish, rohat-farog‘atda umr o‘tkazish maqsadida turmush qurishadi. Kimdir o‘z merosini farzandlariga qoldirishni, ba’zilari diniy maqsadda, ba’zilari uy-joy uchun oila qurishni istaydi. Uning fikricha, onalar o‘g‘lining xotinini o‘z qizi sifatida qabul qilishi, bu onalik mehrini o‘zlari orqali his qilishi kerak. Agar ona o‘g‘lining gapini noto‘g‘ri tushunib, xotini onasidan mehr va hurmatni olib qo‘yadi, - deb o‘ylasa, chuqur yanglishadi.

Ahmad Donish oila orqali inson zoti davom etishini, olimlar, pedagoglar, rahbarlar, daholar tug‘ilishini, ijtimoiy taraqqiyot rivojlanishini, - ta’kidlaydi. Shuning uchun ham diniy kitoblarda Alloh taolo insonlarga xitob qilib: “Oilalar yaratingki, qiyomatda sizlar bu bilan faxrlanasizlar, men hatto tug‘ilajak farzandingiz bilan faxrlanaman” {1, 30-235-s.], - deyilgan deb yozadi. Shu bois, Ahmad Donish oilamizni, millatimizni hurmat qilishimizni nasihat qiladi. Haq taolo ham bizni shunga da’vat etadi. Bu yerda u ota mavqeidan ko‘ra tarbiyachining mavqei kattaligini uqtiradi. Ahmad Donish islom tariqati qonunlariga tayangan holda bolalarni ogohlantiradi. Agar atrofingizdagi ota yoki ona yoki ularning har ikkalasi keksayib, sizning xizmatingizga muhtoj bo‘lsa, uf deyishning hojati yo‘q. Uf so‘zi charchoq va zerikishda aytiladi. Ularga baland ovoz bilan gapirmang. Ular bilan muloyim va yumshoq gaplashing. Bolaligingizdan ular sizni halol va solih inson bo‘lib ulg‘ayishingiz uchun yaxshi tarbiyaladilar. Mutafakkirning oila haqidagi qarashlari zamonaviy dunyoda ham e’tiborlidir. Ularda diniy tarkibiy qism kuchli. O‘z navbatida dinda har bir masalaga axloqiy-ma’naviy jihatdan yondashilganligi e’tiborga molik.

Shu sababdan allomaning ijtimoiy-falsafiy, ma’naviy-ma’rifiy g‘oyalarini o‘rganish bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Ayniqsa uning nikoh va oila munosabatlari haqidagi ilg‘or fikrlari bugun arzimagan sabablar bilan darz ketayotgan oilalarga saboq bo‘lishi uchun asqotadi. Har bir oila jamiyatning yuzi, uning obodlgi jamiyat obodligi barbodligi jamiyat barbodligi desak, oilaviy munosabatlarni saqlab qolishda, oilalarning yanada mustahkam bo‘lishida alloma fikrlari, qarashlari muhim va sezilarli ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmad Donish. Navodir-ul-vaqoye’. - Dushanbe, 1989. K.1. – 30-235 s.

2. Safaraliyev B. Razvitiye duxovnoy kulturы tadjikskogo naroda: Sosiokulturniy aspekt (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.) Avtoreferat diss. na soiskaniye uchenoy stepeni doktora pedagogicheskix nauk. M-1997. – 9 s.

3. Radjabov Z.Sh. Vidayushiysya prosvetitel tadjikskogo naroda Axmad Danish. - Stalinabad, 1961; Yego je. Iz istorii obshyestvenno-politicheskoy misli tadjikskogo narodovo vtoroy polovine XIX i nachale XX v. - Stalinabad, 1957; Yego je. O «Politicheskom traktate» Axmada Danisha. - Dushanbe, 1976;

4. Ayniy S. Ta’rixi inqilobi fikri dar Buxoro. - Tegeran: «Surush», 1381. - S.22. Mirzoyev G‘affor. Mas’alai haq va huquqi zanoni amorati Buxoro az nazari Axmadi Danish//sayt Ravshanfikr AN RT/ravshanfikr.tj/

THE PROCESS OF FORMING THE METHODOLOGICAL CULTURE OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF INNOVATIVE THINKING

Bakhtiyor KhudoyberdievichRakhimov,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Gulistan State University,
1967.baxtiyor@mail.ru

Abstract: Modern society has its own rapidly and profoundly changing character, and such changes are manifested in the structures of social structures, including relations between independent states, the individual and society, demographic policy, and urbanization processes. Education, as a separate component of the structure of the world community, must take into account all the changes taking place in society, and on this basis change its structure and content of activity. Today, the fact that education lags behind the pace of development of society, the technologies used in the educational process do not fully meet modern requirements, is often recognized by the world community. This article analyzes the process of formation of the methodological culture of future teachers based on innovative thinking.

Keywords: methodical culture, language, students, innovative thinking, future teachers.

I.INTRODUCTION

If we look at the world data in this regard, then Bloomberg has published an index of traditional innovations of the world. The rating considers the development of scientific activity, the effectiveness of higher education, the number of patents, innovative products produced in the country.

South Korea tops the list for 5 years. This state is the leader in terms of patent activity. In the 000s, the South Korean company Samsung received more patents in the US than any other company except IBM, according to Bloomberg.

Sweden is in second place, followed by Singapore. Singapore overtook Germany, Switzerland and Finland primarily due to the high efficiency and popularity of higher education. The US dropped to 11th, leaving the top ten for the first time in 6 years. This was due to the decrease in the effectiveness of higher education in the country. China moved up to nd place to 19th. Russia has risen from 6th to 5th place.

A special role in the development of innovative activities in the system of higher education of the republic [1]. This Decree can be regarded as an important step in the implementation of the concept of administrative reform in the field of widespread introduction of innovative ideas, developments and technologies.

The main purpose of the decree is to create a strategic planning system, introduce innovative forms of public administration, form a modern infrastructure for the development of science and innovation, attract investment, improve the legal framework, support and stimulate scientific research. and innovation, is aimed at identifying key areas of the country's innovative development, such as the active introduction of advanced technologies in industry.

This is reflected in the Action Strategy for the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan for 017-2021 to radically improve the well-being and quality of life, comprehensive and accelerated development of society and the state, modernization and liberalization of all spheres of life. life, as well as the quality of higher education provides an opportunity to achieve strategic goals [2].

Without the full implementation of the innovative model for the development of the higher education system in Uzbekistan, it is impossible to achieve the goal of increasing the innovative activity of leaders, which consists in state support for innovative activities in the country. an effective system for implementing technologies in practice. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-3775 dated June 5, 018 "On additional measures to improve the quality of education in higher educational institutions and ensure their active participation in comprehensive reforms in the country" organization of systematic work to increase initiative; Important tasks have been set, such as ensuring that changes in the life of the state and society, as well as the content and essence of the ongoing reforms, are brought to the general public by higher education institutions through television and other media [3]. In particular, the "Concept for the development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 030" defines a number of important areas that are directly related to the involvement of young people in scientific activities: "University 3.0" phased implementation of the concept; identification of talented youth, attracting them to academic lyceums, selection to higher educational institutions, in-depth training programs, expanding their participation in scientific competitions, increasing interest in scientific activities, securing highly qualified specialists in the relevant field on the basis of the "teacher-student" system creation of an electronic database subject data; establishment and development of cooperation between higher educational institutions with the Youth Academy and the Republican Council for Science and Technology [4] and others. An analysis of the above legal documents shows the importance of studying the formation of a methodological culture among future teachers as an important area of innovative development.

II. MATERIALS AND METHODS

The concept of methodology reflects two aspects: the first is related to the results of cognitive activity, and the second - to the activity itself. Each science has its own categories, concepts, subject of research, object and general rules of science, expression of scientific criteria. In the process of globalization, an important role is played by the development of science, the language of scientific research, its categories, its global and particular definitions [5].

Recently, in connection with the description of the methodology in relation to personality-oriented education and the formation of a highly spiritual personality, a number of questions have arisen: should the methodology be a personal achievement of everyone? Is it appropriate to call a particular area of knowledge a methodology? Is there any benefit in correcting and improving the scientific work done in the field of science by the efforts of many scientists?

Also, some literature states that there should not be an "objective" methodology, but there should be scientific creativity individual for each person, i.e., "subjective" methodology [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12].

However, these views cannot be fully confirmed. While the methodology of pedagogical science expresses a system of knowledge about pedagogical sciences and pedagogical research, secondly, the acquisition of this knowledge also makes it possible to clarify a number of

concepts related to the field of methodology as an activity to substantiate a research program (methodological support).

V. CONCLUSION

In the course of the study, the following levels of formation of methodological culture were identified:

Zero level - elements of methodological culture are not formed. Unstable-empirical level - at the level of imagination, incorrect methodological knowledge, some methodological, formal-logical and media-technological skills are formed; the topic of the research work is not relevant, the problem is formulated and formulated vaguely; the study is methodologically unsound and eclectic; the content and structure of the categorical apparatus is not clearly developed, logically incorrect; the assumption is not new; the logic of the study is methodologically incorrect and unreasonable; the program of experimental work is not theoretically substantiated, technologically contradictory; the results of the study and conclusions are characterized by originality, novelty, lack of theoretical essence; individual stages of the study have a chaotic reflection of processes, but do not reflect the subject of methodological reflection; narrow intellectual and methodological scope; priority of algorithmic methods of intellectual activity; The priority of “trial and error”; reflects the solution of the proposed scientific problem based on a set of previously developed research tools; the heuristic potential of the study is low - the study is carried out within the framework of the traditional concept, focusing on the study of pedagogical objects existing in science; the probability of achieving new results is very small (the evidence known to the researcher of science practically repeats the rules). heuristic level - at the level of understanding and application, separate methodological, logical, technological skills are formed; based on the scientific and practical significance of the study; the essence and structural structure of the categorical apparatus are defined, but logical errors are made; there is no rigid correlation between methodological features, essence, conclusions of the study; the hypothesis has a high heuristic potential, is classified by conceptual novelty, non-standard approach; proceeding from the purpose of experimental work, but its program does not fully correspond to technological practice; research results and conclusions are innovative and practical; individual stages of the study have a chaotic reflection of processes, but do not reflect the subject of methodological reflection; has a variable intellectual and methodological scope; the study has clear heuristic potential. Level of research - at the level of understanding and application, systematic methodological knowledge is formed, logical, technological, reflexive abilities, individual methodological skills are formed; based on the scientific and practical significance of the study; the essence and structural structure of the categorical apparatus are defined, logically correct; methodological features of the study, there is no strict correlation between the findings; the hypothesis is characterized by heuristic, novelty, non-standard; the logic of the study is methodologically correct, justified; based on the expediency of experimental or experimental work, the program of which does not contradict technology; research results are characterized by novelty, practical and theoretical significance; individual stages carry out the reflection of research processes, and not the subject (initiator) of methodological reflection; variable intellectual and methodological repertoire; has a high heuristic research potential.

REFERENCES:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev dated November 9, 017 “On the establishment of the Ministry of Innovative Development of the Republic of Uzbekistan”.

2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 017 No 4947 “On the Strategy of further development of the Republic of Uzbekistan”. // Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, No. 6. Article 70

3. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 5, 018 No 3775 “On additional measures to improve the quality of education in higher education institutions and ensure their active participation in the ongoing comprehensive reforms in the country.” // National Database of Legislation, 06.06.2018, No. 07/18/3775/1313.

4. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 8, 019 No PF-5847 “On approval of the Concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 030”. // National Database of Legislation, 09.10.2019, No. 06/19/5847/3887.

5. Khodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Methodology of pedagogical research. - T .: ECONOMIC WORLD, 018. - p.30.

6. Berezhnova E.V. Pedagogical science today: philosophical and methodological problems / E.V. Berezhnova, V.M. Kondratiev // Pedagogy. - 011. - No. 10. - pp. 98–107.

7. Berezhnova E.V. Formation of the teacher's methodological culture / E.V. Berezhnova // Pedagogy. - 1996. - No. 4. - P. 13–17.

8. Bordovskaya N.V. System methodology of modern pedagogical research / N.V. Bordovskaya // Pedagogy. - 005. - No. 5. - P. 1–29.

9. Rustamova, N. R. Technology for the development of media culture of students of general secondary education (on the example of grades 7-9) (Doctoral dissertation, dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in pedagogical sciences.-Tashkent, 019.-42 p).

10. Rustamovna, R. N. (2020). Development of technology based on vitagenic experience using media resources in higher educational institutions students teaching. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(4), 58-2262.

11. Rustamova, N. R. (2020). Training of students of cognitive processes based on vitagen educational situations. International Journal of Advanced Science and Technology, 9(8 Special Issue), 869-872.

12. Isyanov, R., Rustamov, K., Sharifhodjaeva, H., & Rustamova, N. (2020). Formation of ICT competence of future teachers in the classes of general physics. Journal of Critical Reviews, 7(5), 35-239.

ETNOGRAFIZMLAR ASOSIDA SHAKLLANGAN XALQ MAQOLLARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Xudayberdiyeva Nigora Yo‘lchi qizi,
magistrant, Guliston davlat universiteti
javohirxudoyberdiyev1@gmail.com

Annotatsiya: Xalq maqollari lingvistik va madaniy bilimlarning boy manbai bo‘lib, odamlarning fikrlash va muloqot qilish usullari haqida tushuncha beradi. Ushbu maqollar etnografiya asosida shakllanadi, ya’ni ular ma’lum bir madaniy guruh yoki jamoaning urf-

odatlari, an’analari, e’tiqodlari va qadriyatlarini aks ettiradi. Lingvistik jihatdan xalq maqollari ularni boshqa nutq shakllaridan ajratib turadigan ma’lum xususiyatlar bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada etnografizmlar asosida shakllangan xalq maqollarining ba’zi lingvistik xususiyatlari o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: naql, maqol, ibora, matal, etnografizm, etnos.

Abstract: Folk proverbs are a rich source of linguistic and cultural knowledge, providing insight into the ways people think and communicate. These proverbs are formed on the basis of ethnography, that is, they reflect the customs, traditions, beliefs and values of particular cultural group or community. Linguistically, folk proverbs are distinguished by certain features that distinguish them from otherforms of speech. In this article, we will study some linguistic features of folk Proverbs formed on the basis of ethnography.

Keywords: transplant, article, phrase, matal. ethnography, ethnos.

Xalq maqollari – bu turli xil e’tiborli so‘zlar va ifodalar, keng tarqalgan tarixiy asrlardan kelib chiqqan va hali ham xalqning o‘ziga xos bo‘lgan ma’naviyat, falsafa va adabiyotiy adabiyotlarini o‘z ichiga olgan. Bu maqollar har qanday xalq va millatda aniqlanishi mumkin va ularning lingvistik xususiyatlari ham katta ahamiyatga ega. Bu ilmiy maqolada, etnografik tadqiqotlarga asoslangan xalq maqollari tahlil qilinadi va ularning lingvistik xususiyatlarini ko‘rib chiqiladi. Xalq maqollari xalq donoligi va madaniy merosining eng keng tarqalgan shakllaridan biridir. Ular nafaqat umumiy qabul qilingan haqiqatlar va axloqiy tamoyillarni yetkazibgina qolmay, balki odamlarning mentaliteti, turmush tarzi, urf-odatlari va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Ushbu maqolada etnografizmlar asosida tuzilgan xalq maqollarining lingvistik xususiyatlari mavzusi muhokama qilinadi.

Etnografizmlar ma’lum bir xalq yoki etnosning madaniy xususiyatlari va an’analarini tavsiflash uchun ishlatiladigan leksik birliklardir.

Birinchi navbatda, xalq maqollari kuzatish uslubi muhimdir. Bu maqollarda ko‘pgina vaqt va joyni taqdim etish mumkin, shuningdek, ularda xuddi shu ko‘rsatkichlar va obrazlar takrorlanadi. Bu maqollarning boshqa lingvistik xususiyatlari orasida shakllarda muhim ahamiyatga ega bo‘lishi ham keng tarqalgan xususiyatdir. Ikkinchi navbatda, etnografik tadqiqotlar xalq maqollari tahlilida o‘z ahamiyatiga ega. Bu maqollarni aniqlashning boshqa usullari bilan qaraganda, etnografik tadqiqotlar bu maqollarning asl turlarini va ularning ayrim ma’nolarini aniqlashga yordam beradi. Uchinchi navbatda, etnografik tadqiqotlarni lingvistik tahliliga asoslanib, xalq maqollari turlari, ularning lingvistik xususiyatlari va adabiy qadriyatlarini aniqlash muhimdir. Xalq maqollari turlari va ularning lingvistik xususiyatlari, ularning ma’nosini yaxshilash va butunligini saqlash uchun tahlil qilinishi kerak.

Maqollar o‘zi yaratgan xalqning kundalik turmushi, urf-odati, an’analarini ifodalar ekan, ularning zamirida shu xalqning milliy madaniyati na’moyon bo‘ladi. Ya’ni ularning tarkibida etnografik birliklar – etnografizmlar mavjud. Umuman olganda, maqollarning barchasi shu xalqning qadriyatini namoyon gilganligi bois etnografik birlik sifatida qarash mumkin.

Xalq maqollarining yana bir xususiyati ularning qisqaligi. Hikmatlar odatda bir necha so‘z bilan ko‘p ma’noni anglatuvchi qisqa, chuqur falsafiy fikrlardir. Ulardagi qisqalik davrlar mobaynida shakllanadi va shu qisqalik zamirida olam-olam hikmat yashirinadi. Bunday qisqartirishlarga ko‘pincha ellips yordamida erishiladi, bu erda ba’zi so‘zlar yoki iboralar kontekst tomonidan nazarda tutilganligi yoki tinglovchilar tomonidan tushunilganligi sababli

chiqarib tashlanadi. Misol uchun, hayot va kundalik faoliyatni, nutqiy muloqotlarni tildan ayro holda, xususan, maqollarsiz tasavvur etish qiyin. Shunday ekan, maqollar muloqotning har qanday shakliga moslashaveradi. Chunki maqollar kishilar o‘rtasidagi turli munosabatlar to‘g‘risidagi fikrlarning qaymog‘i hisoblanadi. “Yo‘lni karvondan so‘ra, so‘zni shoirdan so‘ra”; “Yo‘l quvgan xazinaga yo‘liqar, so‘z quvgan baloga yo‘liqar”; “Bilgan kishi bildim demas, bildim desa – bilgan emas” kabi maqollar mazmuni orqali ham bunga amin bo‘lishimiz mumkin [3, 118]. Bunday maqollar mazmunida xalqning milliy qadriyati, madaniyati, munosabat odobi masalasi talqini o‘z aksini topadi.

Tilshunos S.Mo‘minov maqollarning muloqot xulqidagi ahamiyati va inson psixikasiga ta’sirini izohlaganda: “Mehmonni siylasang, itiga suyak tashla”; “Mehmonning itini tur dema”; “Mehmonning oldida mushugini pish dema” kabi turmush tajribasi asosida vujudga kelgan qator o‘zbek xalq maqollaridan namunalar keltiradi va kishilarning o‘ziga bo‘lgan munosabatni uning narsasiga bo‘lgan munosabat orqali ham ifodalash mumkinligini, shu bilan birga, xalqning milliy qadriyati, madaniyatining bir ko‘rinishi – mehmon kutish odobini ko‘rsatib beradi [6, 17]. Maqollar SH.Qalandarov [8, 17], R.Majidova [5, 5] larning monografik tadqiqotida ham xalqning milliy qadriyati, madaniyati ifodachi vosita ekanligi masalalari ochib berilgan.

Xalq maqollarining yana bir lingvistik xususiyati ularning arxaik yoki dialektik tildan foydalanishidir. Ko‘pgina maqollar avlodlarga o‘tib kelgan va endi umumiy ishlatilmaydigan yoki ma’lum bir lahjaga yoki mintaqaga xos bo‘lgan tildan foydalanishi mumkin. Bu ularni til yoki lahjani bilmaganlar uchun tushunishni qiyinlashtirishi mumkin. Masalan, “agar tilaklar ot bo‘lsa, tilanchilar minishardi” maqolida arxaik “tilanchilar” so‘zi kambag‘al yoki resurslari kam bo‘lganlarga murojaat qilish uchun ishlatilgan.

Va nihoyat, xalq maqollari ko‘pincha o‘z xabarlarini etkazish uchun madaniy bilimlarga yoki umumiy tajribalarga tayanadi. Maqollar ma’lum bir madaniy guruh a’zolariga tanish bo‘lgan tarixiy voqealar, madaniy amaliyotlar yoki umumiy tajribalarga murojaat qilishi mumkin. Xalq maqollari xalq donoligi va madaniy merosining eng keng tarqalgan shakllaridan biridir. Ular nafaqat umumiy qabul qilingan haqiqatlar va axloqiy tamoyillarni yetkazibgina qolmay, balki odamlarning mentaliteti, turmush tarzi, urf-odatlari va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Ushbu maqolada etnografizmlar asosida tuzilgan xalq maqollarining lingvistik xususiyatlari mavzusi muhokama qilinadi.

Etnografizmlar ma'lum bir xalq yoki etnosning madaniy xususiyatlari va an’analarini tavsiflash uchun ishlatiladigan leksik birliklardir. Xalq maqollarida etnografizmlar ma’lum bir ma’no va kontekstni yetkazish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, “Yeyishiga chidasang to‘y qil..” maqolida kinoya mazmunidagi, norozilik ottenkasi qo‘llanligi bilan birga, o‘zbekning xalqqa to‘y berishi mazmuni ham ifodalangan. Xalq maqollarida til tuzilmalarining xususiyatlaridan biri metafora tilidan foydalanishdir. Metaforalar mavhum g‘oyalar va tushunchalarni aniq va majoziy taqqoslashlar orqali yetkazish uchun ishlatiladi. Xalq maqollarida til tuzilmalarining yana bir xususiyati ularning ixchamligi va qisqaligidir. Bir qarashda, bu iboralar oddiy ko‘rinishi mumkin. Xalq maqollarining lingvistik xususiyatlaridan biri shundaki, ular metafora tilidan foydalanadilar. Metafora mavhum g‘oyalar va tushunchalarni aniq va vizual o‘xshashliklar orqali yetkazish uchun ishlatiladi. Xalq maqollaridagi til tuzilmalarining yana bir xususiyati shundaki, ular ixcham va ixchamdir. Garchi bu bayonotlar bir qarashda oddiy bo‘lib tuyulsa-da, ular juda mantiqiy bo‘lishi mumkin. Masalan, “Yaxshilik qil, Suvga ot” maqolida bu juda oddiy tushuncha bo‘lib, uni tushuntirish kerak, ammo undagi chuqur

ma’no odamlarning boshqalarga qanday munosabatda bo‘lishi kerakligi haqida bir qator muhim saboqlarni o‘z ichiga oladi. Natijada, xalq maqollari ma’lum bir xalq yoki etnik guruh madaniyatiga xos lingvistik va etnografik xususiyatlarni aks ettiradi. Ushbu maqollar madaniy merosimizning muhim qismidir va madaniy qadriyatlarimiz, tushunchamiz va tilimizni boyitadigan manba hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, etnografiya asosida shakllangan xalq maqollari lingvistik va madaniy merosning muhim qismidir. Ular odamlarning fikrlash, muloqot qilish va atrofdagi dunyoni tushunish usullari haqida qimmatli tushunchalarni beradi. Lingvistik jihatdan ular majoziy til, qisqartirish, takrorlash, arxaik yoki dialektik til va madaniy ma’lumotlardan foydalanishlari bilan ajralib turadi. Ushbu lingvistik xususiyatlarni o‘rganish orqali biz dunyomizni shakllantirgan madaniy an’analar va e’tiqodlarni chuqurroq anglashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akbarovich A. A. MAQOLLARDA UMUMYASHIRIN MA’NONING NAMOYON BO ‘LISH OMIL, VOSITA VA USULLARI //TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 023. – T. 3. – №. 4. – C. 163-166.
2. Axrorov A. A. UDK: 811.512. 133 ROST VA YOLG ‘ON SO ‘ZLAMOQ HAQIDA XALQ MAQOLLARI SHARHI //ILMIY AXBOROTNOMA. – C. 57.
3. Axrorov A.A “O‘zbek xalq maqollarining lingvopragmatik xususiyatlar”, – Toshkent: “Nodirabegim”, nashriyoti, 020
4. Jo‘rayeva B. O‘zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va progmatik xususiyatlari: filol. fan. dok. … diss. Avtoref. – Samarqand, 019
5. Majidova R.U Antroposentrik maqollarning aksiologik tadqiqi: Filol. Fan. Dok. … Diss. Avtoref. – Farg‘ona, 020. – B.5
6. Mo‘minov S. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: Filol. Fan. Dok. … diss. Avtoref. – Toshkent, 00. – B.17
7. Nematov A.E. “Zamonaviy Lingvistka”, – Toshkent: “Noshir” nashriyoti, 019
8. Qalandarov SH.SH. O‘zbek lingvomadaniy muhitida xalq maqollari evfemizatsiyasi: filol. fan. fals. dok. … diss. Avtoref. – Farg‘ona, 019
9. Shomaqsudov SH., Shorahmedov SH. Hikmatnoma. O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati. – Toshkent, 1990. – B. 465
10. Akhrorov A. A. THE ROLE AND IMPORTANCE OF FOLK PROVERBS IN THE UPBRINGING OF A PERFECT PERSON //Theoretical & Applied Science. – 020. – №. 1. – C. 42-44.

SOCIAL STUDIES FOR STUDENTS WITH LIMITED ENGLISH KNOWLEDGE

Kodirova Lola Muzafarovna

Senior lecturer, Gulistan State University

lolarshs76@mail.ru

Abstract: This article discusses some challenges that social studies presents to LEP students and one effort undertaken to increase the meaning and relevance of this core subject to students who are learning English while they are learning social studies. The language objectives promote development in listening, speaking, reading, and writing skills, with specific attention to

language tasks required in a social studies class, such as reading for specific information, taking notes, listening for details, presenting an oral report, and writing a comparison essay. The thinking and study skill objectives lead teachers to pose more higher-order questions and fewer rote-style tasks--asking students, for example, to make inferences and recognize symbolism.

Keywords: challenging, proficiency, significantly, symbolism, prevalent, demographic, expand, linguistic, presumption, curriculum, manipulative,

Social studies classes first appear to be good options for LEP students to enroll in in a mainstream track. For one thing, a lot of ESL and bilingual educators emphasize culture alongside language instruction. They aid pupils in assimilating into both school and American society's cultures. The historical contexts of celebrations like Thanksgiving and the Fourth of July are described in the teachings they develop [3, p.123]. They also design activities that allow kids to educate their peers about their original cultures and some of their nations' histories.

When bilingual education is offered, schools frequently place language minority children who are limited in their use of the English language in ESL classes [1, p.102]. Students from ESL programs are typically first enrolled in physical education, art, and music classes when they move to core curriculum classes with the understanding that these language-less classes rely less on language than the core curriculum classes.

These subjects naturally integrate into social studies curriculum and are appropriate for LEP students. The narrative nature of social studies is another reason why it is appealing. However, the reality of social studies curricula paints a more nuanced picture. Literacy abilities are highly related to social studies education. Teachers demand more reading and writing from social studies students than they do from most math or science students starting in upper elementary school. Additionally, the majority of the readings are explanatory in nature rather than narrative. Long reading passages are chock-full of strange names, abstract notions, and abstract occurrences. [2 p.509]

It is commonly known that the demographic makeup of pupils in American primary and secondary schools is shifting. Minority students represent the segment of the school-age population that is expanding at the quickest rate. Students whose first or primary language is not English are becoming more and more prevalent within that group. These students, who are members of linguistic minority groups, face two challenges at once: learning English and mastering the material from numerous curriculum courses. Students typically then enroll in science or math classes. The idea that arithmetic is computation-bound and so simpler to handle than language informs the location of math. (This presumption is incorrect, yet many schools use it to guide their LEP kids' instructional programs.) In terms of science, LEP students typically perform better in classes that involve a lot of manipulative and hands-on experiments, particularly if the teacher has been trained to modify instruction and adapt materials to meet LEP students' academic needs. Later, they are enrolled in social studies classes that are more challenging because they significantly rely on English language proficiency. [1, p.99]

Difficulties with Social Studies

Difficulties with Writing Assignments

Writing assignments for social studies are equally difficult. Because many teachers believe that language arts teachers should focus on teaching writing processes, paragraph formation often receives little attention in classrooms. LEP students, however, usually require support with

information organization within the context of an academic subject [5, p. 186-187]. Essays on social studies topics frequently call for in-depth prior information as well as higher order thinking abilities like summarizing and evaluating. Some pupils, not just LEP kids, have received insufficient instruction in summarizing events or interpreting them. Furthermore, even though cause-and-effect and compare-and-contrast arguments are frequent in historical writing, LEP students might not be familiar with these kinds of writing assignments [8, p. 56]. Consider a LEP student who arrived in the country two months ago and was assigned the following assignment for homework in a foreign studies class: “Compare the Nigerians' methods for achieving independence with the American colonists' methods.” If this student had never taken an American history course, it would be difficult for them to respond. These kinds of tasks are unavoidable, but a teacher should be aware that LEP pupils might not have the prior information necessary to draw comparisons and should make the necessary modifications.

Social studies classrooms, particularly those at the middle school level and above, do not typically offer as many hands-on and manipulative activities that LEP students may utilize to understand and practice particular topics as math and science classes do. For instance, fraction bars or three-dimensional polygon forms can aid students in understanding specific mathematical ideas, but social studies teachers lack access to comparable teaching resources. However, in general, LEP students, many of whom have learning preferences that favor hands-on approaches, are at a greater disadvantage in social studies than in science or mathematics. This is true even though some social studies teachers are able to incorporate role plays and diorama constructions into their lectures. Teachers should use caution when using the images provided in social studies textbooks even if they are important teaching aids. Social studies pictures frequently depict the location of an event, a famous person's likeness, or a landform. These offer kids concrete images, which is somewhat beneficial. However, a succession of process drawings and a greater reliance on graphic organizers like timelines, flow charts, and semantic webs might also benefit LEP pupils. Language learners benefit from visual representation of information because it draws attention to key details and lessens reliance on written material. After getting used to graphic organizers, students frequently use them for pre-writing exercises or to sharpen their study abilities. For LEP students who enter the program in the middle of it, conventional scope and sequence designs that presuppose that social studies knowledge would advance over the grade levels provide additional challenges. In the elementary grades, concepts and objectives taught in the first grade are revisited and expanded upon in later years under the expanding communities (environments) method. [4 p.175]

Pedagogical practices suggest that LEP students benefit from social studies education that:

a) provides chances for social studies communication in oral, written, tactile, or pictorial form, b) connects the material being taught to the students' real-life experiences, c) uses the students as sources for knowledge about their home countries, d)stimulates students' background knowledge, e) offers practical and performance-based activities, f) encourages the development of critical thinking and study skills, g)pays attention to language challenges and creates accommodations that will assist students understand the language of social studies, h) employs visual organizers to help students represent information and discover linkages, i) employs visual organizers to help students represent information and discover linkages, j) integrates cooperative learning activities and looks for peer tutors among classmates, k) is process-oriented and gives models to help kids make the transition to academic tasks;

Although social studies can be very difficult for LEP kids, as was said above, teachers and curriculum must take these students' needs into consideration when they study the material. One ongoing initiative to address the complex difficulties is the study project mentioned, which aims to inform social studies teachers that their pupils who speak a language other than English are valuable multicultural resources for the classroom.

References:

1. Beck, Isabel L., Margaret G. McKeown, and Erika W. Gromoll. "Learning from Social Studies Texts." Cognition and Instruction 6, no. (1989): 99-158.

2. Collier, Virginia. "How Long? A Synthesis of Research on Academic Achievement in a Second Language." TESOL Quarterly 3, no.2 (1989): 509-532.

3. Crismore, Avon. Metadiscourse in Social Studies Text. Technical Report #366. Champaign, Ill.: Center for the Study of Reading, 1985. 123-126.

4. Cummins, James. "The Cross-lingual Dimensions of Language Proficiency: Implications for Bilingual Education and the Optimal Age Issue." TESOL Quarterly 14, no. (1980): 175-187.

5. History-Social Science Framework. Sacramento: California State Department of Education, 1987. 186-200.

6. King, Melissa, Barbara Fagan, Terry Bratt, and Rod Baer. "ESL and Social Studies Instruction." In ESL in Content-area Instruction, edited by JoAnn Crandall. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall Regents, 1987.

7. Lessons From History: Essential Understandings and Historical Perspectives Students Should Acquire. Los Angeles: University of California, Los Angeles/National Center for History in the Schools, 1992.

8. Short, Deborah. "Adapting Materials for Content-Based Language Instruction." ERIC News Bulletin. Washington, D.C.: ERIC/CLL, September 1989. 56-60.

INTERACTIVE TEACHING METHODS AND ADVANTAGES OF USING GAMES IN THE CLASSROOM

Sobirova Dilorom Haydaralievna

Teacher, Gulistan State University

Abstract: The following article gives factual information about the process of language teaching in the classroom, coming from the environment created in it. Author's is on the use of methods to activate language operation among the learners. She points out that, using games while teaching foreign language is the most effective way to urge them to participate in the classroom actively.

Keywords: using games, practice, language, teacher, students, opportunity.

There is great deal of advantages using games in the classrooms. "They are welcome break from the usual routine of the language class, and also are motivating and challenging, games procure language practice in the various skills - speaking, writing, listening and reading. They construct a meaningful context for the language use. "Taking into consideration the definition above it can be said games encourage, entertain, teach, and promote fluency. By their help students see the beauty in a foreign language and not just problems of the

foreign language itself. A game in language learning is hard work. The responsibility will pursue someone who will take effort, which is required to understand and manipulate the language that can be used by many learners.

Games aid the teacher to form context in which the language learning is useful and meaningful. A helpful interpretation of meaningfulness is that the learners respond to the context in a distinct way. Their amusement, anger, intrigue or surprises present the fact that the context is clearly meaningful to them. It is inevitable that every teacher wants their learners take part and understand what the teacher means. Eros said that language learning is hard task which can sometimes be frustrating. He also said well - chosen games are invaluable as they give students a break and at the same time allow students to practice language skill [4]. Games are hyper inspiring because they are amusing and interesting. Games can be applied as a diagnostic tool for the teacher, who can note areas of difficulty and take appropriate remedial action. Jill Hadfield states that the games make use of variety of technique [1].

Diversity is important in language learning and teaching and a succession of games based on the same principle. For instance such techniques like information gap, collecting, combining, role play, and simulation. Based on the explanation above, it seems clear that games provide an opportunity for intensive language practice, offer a context in which language is used meaningfully. Games are also as a tool for teacher to diagnose the area of difficultly in tubing and learning process.

Although games use many sorts of techniques, the important reason for using games is simple, that they are immensely enjoyable for both teacher and students. Games are available to play in class, individual, pair and group work. These grouping, pair and group work are very important if each learner is to have sufficient oral practice in the use of language. In class work it is simple to demonstrate that learners say only one or two sentences in a lesson.

Pair work is easy and fast to organize. It gives an opportunity for intensive listening and speaking practice. Group work is significant in that case if some games require four to six players. According to Wright pair work is better than group work if there are discipline problems. He also said that for all the reason we often prefer to organize games in pair or general class work, rather than in group work [2]. One of the measures to solve this is to get learners to talk about the problem and agree on a solution.

Games also can be used to supply 41 the learners with possibilities to use language rather than simply practice it. With the help of the usage of games in the classroom, the learners will have the opportunity to present their ideas, feelings, and thought orally. By using games, we encourage students to interact and communicate, as the writer said the goal of teaching speaking is communicative efficiency.

Learners have to be the person to make themselves understood, using their current proficiency to the fullest. Furthermore they should observe the social and cultural rules that are dynamic in each communication situations. There are a lot of teaching methods one of them is games. Games have a targeted aim beyond the production of proper speech, serves as a good communicative activity. The intention of all language games for students is to use the language.

In contrast, during the game play learners also use the target language to convince and negotiate their way to desire the result. Games suggest students a fun and relaxing learning

atmosphere. After students join in games, anxiety is reduced and speech fluency is generated, so communicative competence has activated.

The activities in games are excellent way of motivating learners to speak. Games familiarize competition into language-building activities. In simple words games create a meaningful context for language use. The atmosphere which becomes competitive also makes learners concentrate and think intensively during the learning process. Much of our mother tongue competence is achieved via using language in play. Jill Hadfield claims that a game is an activity with rules, a goal and an element of fun. He also clarifies that there are two kinds of games: competitive games and co-operative games. A competitive game is games in which the player or teams race to be the first to reach the goal. And co-operative games are games in which players or teams work together towards a common goal [1].

According to Chen the benefits of using games in language learning are promote communicative competence, create a meaningful context for language use, increase learning motivation, reduce learning anxiety, encourage creative and spontaneous use of language [3]. A game is a closed activity. It means games must have start point and end point. It must be easy for the player and the teacher, to know who is about to reach the purpose.

References

1. Methodology of teaching English to speakers of other languages. ETTC publications.

The British Council, 1988.

2. The ELT journal EMentcher. P. 47:52,1990.
3. Generative phonology workbook. M.S. Whitley. University of Wisconsin Press, 1989.
4. Karimova Z.A. Psychological aspects of teaching foreign language to kids. Проблемы педагогики. № 3 (35), 018.

EFFECTIVENESS OF CLIL AND INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES.

Ayubova Saida Musadjanovna

Teacher of English language and literature department,

Gulistan State University

e-mail: saida.bozorova79@gmail.com

Abstract: The role of CLIL and ICT and their effectiveness in education is given in the following article. Furthermore, the authors noted their thoughts about language learning and some methods of teaching English based on increased effectiveness. Particularly, we get certain details about the successful processing of English language learning procedures with the use of CLIL and ICT.

Keywords: Content, Language, teaching methods, communicative approach, interactive ways, technology, integrated learning, process, development , methods, techniques, communicative competence, effectiveness, ICT.

These days, practical requirements of teaching foreign languages require using "the communicative focused methods, which are directed to formation of abilities adequately to express thoughts in concrete language" [7, p.60] General education has changed, new curricula and new approaches are being developed in the study of disciplines through integrated educational systems, and updating educati on requires the use of non-traditional methods and forms of organization of education. That is why there are new educational technologies and one of such technologies is domain-language integrated learning called CLIL. CLIL technology considers learning a foreign language as tool for studying other subjects. Language learning goes through any subject area, i. e. a less on in which CLIL technology is used is not a foreign language less on, but a subject less on in a foreign language. [1, p.66].

The terms, such as teaching, learning, and studying correspond to each other. Every notion that is mentioned above is dependent on the word next to it. It means one fulfills another and vice versa. So to obtain the knowledge that we need, we learn something. This process of course can be observed in the study. What we mean by saying study - as it has several connotations meaning, study means: to attend a particular lesson that will be going to held in an educational establishment such as a university, college, school, etc. The paradoxical point is that another meaning of the word study is to research a certain area of science. That means the whole process of the inquiry is called study [8, p.20-22].

But we do understand this word as an alternative way of saying to learn. Therefore, learning and study could be considered as similar words no matter, whether we search for the meaning in dictionaries or not, all in all, we will get the same interchangeable definition for both. This point will lead us to the next word so-called "to teach". What about this very notion, maybe now again we have to recall the above-said ideas to depict the following word. Nope! This word is the father of those terms that we reflect on recently. Because with the help of somebody we learn, we study. We as human beings are programmed to act like that. Shakespeare once said, "World is a stage and all the people in it are the actors and actresses". It is our objective to not go out of the program.

The process of perception of a foreign language at an early age, allows them to lay the foundation for communicative competencies necessary and sufficient for their further development and improvement in the course of study of this subject. To lay the foundations of communicative competence is a prior request because students need to get acquainted with the first steps of language as a means of communication. This means that they must learn to understand a foreign language by listening (listening), expressing their thoughts using the language they are learning (speaking), read, that is, understanding the text of a foreign language, reading to themselves, and writing, that is learning how to use the graphics and spelling of foreign language when writing assignments aimed at mastering reading and speaking or be able to write their thoughts. Indeed, to lay the foundation for each of these types of speech activities, it is necessary to accumulate linguistic means that ensure the functioning of each of them at the elementary communicative level, which allows moving qualitatively [9, pp.85-91]

Suppose that at a very early age kids have no idea about the world they are living in on this very subject they will be taught during their lifetime, by their moms and dads. Precisely parents are the only source of getting knowledge. Just they are teaching and kids are learning and studying. In every stage of life, we learn and we never get tired of learning, because the universe is littered with things that we don't know yet. So our traits will let to think over it and this

curiosity forces us to get certain information as much as possible. Here we prove the proverb which sounds – learn from the crib till the grave. As it says that we never stop learning, it's our inner nature to be born eager to learn over and over. If we keep going on talking about learning, teaching, and studying we won't face the distraction because the extension of this phenomenon has no limits [4, p.229].

Nowadays the major point of humankind is directed to learn languages. The main aim of the subject "English" is to form a communicative competence, that is, the ability and willingness to carry out a foreign language in interpersonal and intercultural communication environments with native speakers. The process of learning English is not intended only to provide students with the opportunity to master another way of communication. A learner must enter into the world of another culture. Formation and development of regional geographic motivation, based on interest in the life of a peer abroad, in the culture of the country of the language being studied, and its people, is one of the leading installations. The formation of general educational competence contributes to the creation of individual styles of cognitive activity of students [6, p.145].

There are various methods of teaching the English language. One of the methods of intensive study of a foreign language is to maintain one's dictionary. This provides students with great assistance in intensive language acquisition and the development of general educational skills. In each class, the student maintains his vocabulary, which is divided into three columns. In the first column, the English word is written, in the second - its transcription, and the third - the translation of words. Such work gives a good result for learning the necessary words and expressions. In elementary school 4 columns: another transliteration is added. This means that everyone can write words in Uzbek letters or letters of the native language to define how it sounds in English. With the help of their native language, it becomes easier for students to memorize words.

Among the various techniques of organizing intensive learning methods, the greatest interest is among students who evoke gaming technology as they bring speech activity closer to a natural rate and contribute to the efficient processing of program material. Fast language learning through gaming technology has a positive effect on the development of the child's personality. The game is a traditional, recognized method of training and education. This is a unique tool for quick teaching children. The game meets the natural needs and desires of the child, and therefore with its help he will learn with pleasure. Thanks to games all cognitive possibilities are activated. Student processes: developing attention, memory, thinking, and creative abilities. Learning games help relieve fatigue, overcome language and psychological barriers, increase interest in the subject, and allows us to focus on the main thing - mastering speech skills in the process of the natural situation of communication during the game. The major thing in conducting a game is to create a friendly atmosphere and a situation of success for students [5, pp.96-114].

It is visible that people are competing with one another by acquiring this or that language. Today learning one foreign language has become a must for most societies. And our country is not staying apart from this alteration. Our state is also trying to enter the community's so-called modern world and replying to its entire requirements. In every sphere of development, we became a witness to the shift that made our country find its stable place among other authoritative states. Present attention has been paid to language learning, especially learning the English language. This care about the language involves the term ICT (Information

Communication Technologies). Today we can't drop the role of ICT in the development of any country. Yet it has become inseparable from our lives i.e. we are becoming dependent on ICT. Maybe it's the result of our curiosity toward the circumstances that are happening in front of us [3, p.255].

Although many people negatively accept ICT, we can see the light in the core of this unit, if we take a close look at the things that we accomplish via the help of this tool. It means the more mobility in the usage of technology the more efficiency will be expected. So by education, the place of this tool can not be described. Because as a member of this field, we consider that this tool is specially designed for education. In the scope of education, ICT is used purposefully and skillfully. Especially in the field of language learning this tool has gained a vast respect. One precise feature that makes you regarded to use is the interchangeability of the languages. For instance, if your mother tongue is Uzbek and you're willing to learn English, French, or some other languages it will provide you with a huge opportunity to deal with your will. You'll be demanded merely to click the buttons with the peculiarities to switch from one into another language. This may reduce the pace of the difficulties that you always face while getting knowledge or learning something. As it goes into a subject about education we have to mention the members that contain the phenomenon - teacher and student. [2, p.43]

The teacher uses ICT for having a good preparation for the lesson and we know that the core of a successful session is preparing thoroughly. He uses it to make a little shift towards the usual lessons that leads many students to become tedious within the time being. He uses it purposefully. But students use it at a rate of 50/50. We mean they use it either unconsciously or purposefully. Students have one strategy so-called "learn and forget", the things that they learn will be directed to the endpoint of the subject, and then they will not recall it anymore they consider it as a trifle. So they use the ICT for temporary needs these types of students are eager to have fun with ICT rather than learning. However, other students use ICT with much skill and in the form of intention-based. They learn new things, they preserve them in their minds and again they make practices with the help of ICT in order to consolidate learned information for later usage. [8, pp.141-146]

To sum up, the main objective of ICT is to help humankind without reproach. It is the innovation of humanity that is created to make easy in achieving one's goal.

References:

1. Ayub ova S.M, & K eldib ek ova S. K. (2022). Th e R ol e of CLIL T echn ol ogy in T eaching Subj ects Using English Languag e. Eurasian J ournal of Humaniti es and S ocial Sci enc es, 15, 66–68. R etri ev ed fr om https://g eniusj ournals. org/ind ex.php/ ejhss/articl e/vi ew/2974

2. Bazarova S., Mirzakulova F. ICT and learning. Best Practices in Distance Education in Learning Foreign Languages, International Scientific Conference Proceedings.Tashkent UzSPIC, 019. – 43 p.

3. Boldo'rev N.N. Yazo'kovo'e kategorii kak format znaniya//Voproso' kognitivnoy lingvistiki. 006, №2, p.255

4. Bozorova S. The intensive methods of teaching English on the basis of increased effectiveness. Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. - Samarqand: SamDCHTI, 019. – 9p.

5. Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Second Edition. Cambridge Books online. Cambridge University Press, 016, pp. 96-114

6. Koptyug NM. Internet lessons as an auxiliary material for an English teacher // Foreign languages in school. - 000. - № 4, p.145

7. Kitar ova G.S., Makhm et D.K. N onc onv enti onal M eth ods at English L ess ons. // Eur op ean R es earch, 017. № 4 (27), p. 60-63.

8. Melissa, C. (2009). Using wiki technology to support student engagement: Lessons from the trenches. In Computers & Education, 52, pp.141-146

9. Sharma, P. (2009). Controversies in using technology in language teaching, pp. 0-22

10. Williams, M. 012. A development view of classroom observations. ELT Journal, 43, , pp. 85-91

FEATURES OF THE TRANSLATION OF ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT-ZOONYM

M.Ummatova,
Teacher, Gulistan State University
mrs.umatova@g.mail

Abstract: This article is devoted to the study of the problems of translation of English phraseological units with a component-zoonym. The work is written on the basis of studying and generalizing the materials of lexicographic sources. The relevance of this research is determined by the need for a comprehensive study of phraseological units with a zoonym component in English and Uzbek languages in order to identify common and specific features inherent in these linguistic cultures in order to find adequate means of transmitting the figurative meaning of this linguistic phenomenon. The main difficulties of translation from English are identified.

Keywords: phraseological unit, connotative load, zoonym, ethnic and cultural specificity, the problem of translation.

Phraseology is a vivid and unique part of the vocabulary of any language. All phraseological phrases of the Uzbek and English languages are distinguished by their national identity, which determines their expressive color in the context.

The object of research of this work is the translation of English phraseological units with a component-zoonym. This problem is divided by us from the whole variety of problems that arise when translating phraseological units (PU) due to the special difficulties in the perception of animal names by a person belonging to a different ethnic culture. The implicational lexical meaning of a zoonym carries a large connotative load, which is largely due to the traditional ideas of the people about this representative of the fauna: a cowardly bunny, a cunning fox, a “crooked” monkey, etc. In this sense, the PU used in literary works are the most significant, since their authors are quite free to choose the methods and means of creating an artistic world. An important role here is played by zoonyms, with the help of which the author manages not

only to emphasize the characteristic feature of the hero, but also to give a special color to the depicted reality.

The variability in the perception of representatives of the animal world: from positive to neutral and sharply negative, and at the same time the functional stylistic and emotional coloring of this linguistic phenomenon, make it one of the most expressive means of language. The pronounced national color of many zoonyms, especially those that denote specific cultural, historical and geographical realities for a given people, or contain separate components that denote such realities, suggests the search for adequate means of expressing the hidden meaning in another language. The mismatch of figurative representations in different cultures when translated literally distorts the meaning of the author's statement and leads to a failure of communication.

The translation of any phraseological units, especially figurative ones, presents great difficulties, since many of them are bright, emotionally saturated phrases that belong to a certain speech style and have a pronounced national character. When translating phraseological units with a zoonym component, the complexity of understanding the metaphorical meaning of this linguistic unit increases due to the ambiguity in the interpretation of the connotative load of animal names that has developed in this ethnoculture.

In accordance with the above, the purpose of this work is to study the peculiarities of the translation of English phraseological units with a component - zoonym into Uzbek to determine the specific difficulties in the transmission of meaning and expressive connotative coloring of this linguistic phenomenon.

The research material consists of phraseological units with a component- zoonym of the English language, illustrative examples were selected by a continuous sample from phraseological dictionaries of the English and Uzbek languages.

Due to the fact that the phraseological unit has a figurative meaning, the translator or compiler of the phraseological dictionary may try to inform the reader about its meaning by changing the phraseological unit to the extent that it could reflect the original meaning. Here raise several difficulties:

5. most phraseological units containing realities in one language do not have lexically equivalent units in another language. They may coincide, or they may only coincide conceptually. And despite the identity of the conceptual part of the meaning of a number of phraseological units containing realities, the expressive and tonal color does not allow us to talk about their complete semantic equivalence. For example, the idiom. April fish in Uzbek sounds like an April Fool's joke;

6. part of zoonyms, at first glance, easily translated into Uzbek language, traditionally may have different associations: to drink like a fish - drink like a horse (in this case associated with the choice of zoonym, unclear, as neither fish nor horse modern reader does not associate with a large consumption of alcohol, which once again reflects the traditional nature of the use zoonym in this ethnic culture);

7. the meaning of the phraseology is associated with a popular character in English literature or a well-known historical fact: Cheshire cat-always smiling or grinning person, fight like Kilkenny cats-fight to the death. (Kilkenny is a county in Ireland. The inhabitants of this county had the nickname "cats". In the Middle Ages, there were two cat tribes in Kilkenny, one of which lived in an Irish town and the other in a walled English town, and the cats constantly

fought with each other. Cromwell's soldiers caught cats for fun, tied their tails, and made them fight. None of the cats could beat the Kilkenny cats.)

Based on the difficulties of translation, phraseological units with the zoonym component can be divided into three categories.

1. Phraseological units that are literally translated into Uzbek, i.e. the English version fully corresponds to the Uzbek one - full equivalents. In other words, many PU easily translated into Uzbek (seize the bull by horns - take the bull by the horn) - and do not need an explanation, or the meaning can be guessed from the context: all one's geese are swans-one embellishes everything [2, 1984. 944].

Full equivalents are equivalents that coincide in meaning, lexical composition, imagery, stylistic orientation, and grammatical structure, based on mythological legends, biblical legends, and historical facts [3, 1984. 122]:

- scape goat – ҳамма балога тўғаноқ одам,
- divide (or separate) the sheep from the goats – яхшини ёмондан ажратмоқ,
- fish begins to stink at the head –балиқ бошидан чирийди.
- This category also includes:
- глагольные словосочетания: work like a horse – эшакдай ишламоқ.

2. English and Uzbek phraseological units that do not have an onomatic element in another language, partial equivalents.

A partial equivalent does not mean any incompleteness in the transmission of meaning, but only contains lexical, grammatical, or lexico-grammatical discrepancies in the presence of the same meaning of the same stylistic orientation. Therefore, the partial equivalent is equivalent to the full equivalent in terms of the degree of translation adequacy [4, 011. 9].

a) partial lexical equivalents:

Adhering to the generally accepted classification of A.V. Kunin, we can divide partial lexical equivalents into two groups. The first group is Uzbek translations of English phraseological units that coincide with the original phraseological units in meaning, stylistic orientation, and are close in imagery, but somewhat different in lexical composition. In this case, the grammatical structure of phraseological units may or may not coincide.

Here are examples of corresponding translations of phraseological units containing zoonyms:

- kill the goose that lays the golden eggs - kill the hen that lays the golden eggs;
- seize the bull by the horns - to take the bull by the horns;

Some proverbs also belong to this group:

- one swallow does not make a summer - one swallow does not make a spring.

As we can see, in the example of don't count your chickens before they are hatched, an antonymic translation is used, that is, the transfer of a negative value using an affirmative construction. There are possible cases when a positive value is transmitted using a negative construction.

Against this background, the figurative reinterpretation of the lexemes of this semantics ("cat", "dog") in the English language looks very peculiar, for example: it's raining cats and dogs "ёмғир шаррос қуймоқда".

b) partial grammatical equivalents:

This group includes the Uzbek equivalents of English phraseological units, which, when translated, coincide with them in meaning, stylistic orientation and imagery, but differ in the number in which the noun stands, or the order of words.

Discrepancy in the plurality:

- fish in troubled waters - fish in troubled water.

The difference in the word order:

- if you run after two hares - you chase after two hares.

3. Uzbek and English phraseological units, the translation of which we have not found, i.e. the English and Uzbek versions do not exist, are not equivalent.

- doggy bag / doggie bag (this expression is used in American English)- a package, box, or container with leftover food, packed by a visitor, which a restaurant visitor can take with them [http://www.correctenglish.ru].

- army ant-a type of ants in the American tropics, which migrate, destroying insects and animals on their way.

An additional complication is the ambiguity of zoonyms. For example, “lion” in both Uzbek and English means courage and strength: as brave as a lion-brave as a lion; at the same time, in English, the zoonym “lion” has the second meaning of celebrity: great lion - a popular personality, make a lion of somebody - to make someone famous.

Attempts to translate proverbs and sayings verbatim can lead to unexpected, often ridiculous results. In Uzbek, there is an expression “and the dead will raise”, in English-enough to make a cat laugh - and the dead [in the original-the cat] can make you laugh. The use of phraseological units with the zoonym component allows you to create a memorable character, thanks to the visual image that arises in the reader when presenting an animal with which traditionally formed associations are integrated. In the absence of a language environment, the artistic text provides a complete immersion in someone else’s normative and value system, providing the necessary context, which makes it possible to compare the understanding of the surrounding world by representatives of different ethnic cultures [5, 100; 6, 73].

The analysis shows that a significant part of the phraseological units containing zoonyms in English do not have lexically equivalent units in Uzbek. They may coincide or only coincide conceptually. This is the difficulty of translation: helping to create vivid figurative expressions, these phraseological units, being associated with the difference in the ethno-cultural images of animals in the language picture of the peoples of the world, require the translator to work especially hard to identify their connotative load, which was formed as a result of the traditional perception of the animal, literary image, historical event or language borrowing. Accordingly, when translating, it is necessary to take into account a whole range of various elements of meaning: a transparent internal form, historical allusiveness, and an emotional-evaluative component. The emergence of new phraseological units or their transformation under the influence of modern realities or social changes reflected in the language, require further study of this linguistic phenomenon to replenish the lexicographic fund to help translators of modern literature.

LIST OF USED LITERATURE:

1. Ter-Minasova, S.G. Language and intercultural communication: textbook./S.G. Ter-Minasova. - M.: Slovo, 000. - 624 p.

2. Kunin, A.V. The Great English-Russian phraseological dictionary/A.V. Kunin; edited by M. D. Litvinov. - 4th ed., reprint. and add. - M.: Rus. yaz., 1984. - 944 p.

3. Kunin, A.V. On the translation of English phraseological units in the English-Russian phraseological dictionary / A.V. Kunin // Questions of theory and history of translation [Electronic resource]. - Access mode : http://samlib.ru/w/wagapow a s/transl-book-kunin.shtml

4. Svirina, L. On the role of a literary text in the formation of intercultural competence / L. Svirina / / Materials of the nd All-Russian Scientific Conference " Text. Composition. The reader." - Kazan, 011. - p. 9.

5. Anglo-Russian phraseological dictionary "Melodikt" [Electronic resource]. Access mode : http://melodict.com

6. Handbook of phrases and expressions of the English language [Electronic resource]. - Access mode : http://www.correctenglish.ru

7. Electronic dictionary of a professional translator [Electronic resource]. Access mode : www.multitran.ru

METHOD OF TEACHING ENGLISH AT PRE-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Uralova Dilfuza,
Senior teacher, Gulistan State University

Abstract: Over the past few years, learning a foreign language has become not so much a way of self-development as a necessity. Foreign language has become a mandatory component of education not only in schools and universities, but also in pre-school educational institutions. On the one hand, the demand for a foreign language in society, as well as parents' understanding that language is not only a factor of modern education, but also the basis of their social and material well - being in society, on the other hand, make early learning of a foreign language especially popular and relevant. If a few years ago, knowledge of the language was required only in some areas, now the possession of at least one foreign language is mandatory.

Keywords: preschool educational institution, learning, language, society, goal, foreign language, skill, achievement, communication.

The main problem of teaching a foreign language is the age of the learner. It is known for certain that children are more amenable to learning. Until recently, the teaching methodology was aimed at school-age children, but now parents tend to start learning a foreign language as early as possible. The main goals in teaching preschoolers a foreign language are:

• formation in children of primary communication skills in a foreign language;

• the ability to use a foreign language to achieve their goals, express thoughts and feelings in real situations of communication;

• creation of a positive mindset for the further study of foreign languages;

• awakening interest in the life and culture of other countries.

Preschool age is especially favorable for starting to learn a foreign language: children of this age are particularly sensitive to linguistic phenomena, they develop an interest in

comprehending their speech experience, the “secrets” of the language. They easily and firmly memorize a small amount of language material and reproduce it well. With age, these favorable factors lose their strength.

There is another reason why an early age is preferable for learning a foreign language. The younger the child, the less his vocabulary in his native language, but at the same time, his speech needs are also less: the areas of communication for a small child are smaller than for an older one, he still does not have to solve complex communicative tasks. This means that when mastering a foreign language, he does not feel such a huge gap between the opportunities in his native and foreign languages, and his sense of success will be more vivid than that of older children.

Teaching kids is a very difficult task that requires a completely different methodological approach than teaching schoolchildren and adults. If an adult speaks a foreign language, this does not mean at all that he can teach others. Faced with methodologically helpless lessons, children can acquire an aversion to a foreign language for a long time, lose confidence in their abilities. Only experienced professionals should work with preschoolers.

At preschool age, when teaching English to children, there is a gradual development of the foundations of communicative competence, which at an early stage of learning English includes the following aspects:

• the ability to correctly repeat English words from a phonetic point of view after a teacher, native speaker or speaker, that is, the gradual formation of auditory attention, phonetic hearing and correct pronunciation;

• mastery, consolidation and activation of the English vocabulary;

• mastering a certain number of simple grammatical structures, building a coherent statement.

The methodology for conducting direct educational activities should be built taking into account the age and individual characteristics of the structure of the linguistic abilities of children and be aimed at their development. Communication in a foreign language should be motivated and purposeful. It is necessary to create in the child a positive psychological attitude to foreign speech, and the way to create such a positive motivation is the game. The game is both a form of organization and a method of conducting classes, in which children accumulate a certain stock of English vocabulary, memorize a lot of poems, songs, counting rhymes, etc.

This form of conducting classes creates favorable conditions for mastering language skills and speech skills. The possibility of relying on gaming activity makes it possible to provide natural motivation for speech in a foreign language, to make even the most elementary statements interesting and meaningful. The game in teaching a foreign language does not oppose learning activities, but is organically connected with it.

Games in direct educational activities should not be episodic and isolated. A cross-cutting gaming technique is needed that combines and integrates other types of activities in the process of language learning. The game technique is based on the creation of an imaginary situation and the adoption by a child or a teacher of a particular role.

Educational games are divided into situational, competitive, rhythmic-musical and artistic.

• Situational games include role-playing games that simulate situations of communication on a particular occasion. Role play is a game activity during which children act in certain roles,

various life situations are played out, for example, a seller-buyer, a doctor-patient, an actor and his admirer, etc.

They, in turn, are divided into games of a reproductive nature, when children reproduce a typical, standard dialogue, applying it to a particular situation, and improvisational games that require the use and modification of various models.

Standard dialogs like

• Show me - when the teacher names the subject, and the child must go to the card with the image of the desired word and point to it.

• What's this? The teacher shows the words, the children name the words.

• What's missing? (what is missing)

• What's doesn't belong? (which is redundant)

• “Magic mirror” - goal: development of attention. Children in animal masks approach the mirror. Several animals are reflected in the magic mirror. Children need to be told who they see and in what quantity. For example: I see a dog. I see five dogs.

Competitive games include most of the games that contribute to the assimilation of vocabulary and literacy. The winner is the one who has a better command of the language material.

These are all kinds of crossword puzzles, “auctions”, board games with linguistic tasks, and the execution of commands. Crosswords can be on any topic: animals, fruits, vegetables, furniture, toys, etc. Teams are different. In the classroom, children can play the game: “Simon says” - the purpose of this game is the development of cognitive interests. Children stand next to the teacher. The task of the children is to follow the instructions of the teacher. For example, Hands up! Sit down! Jump! Run! etc. In the process of conducting this game, lexical material of various topics is used.

Rhythm-musical games are all kinds of traditional games such as round dances, songs and dances with the choice of partners, which contribute not so much to mastering communication skills, but to improving the phonetic and rhythm-melodic aspects of speech and immersing yourself in the spirit of the language, for example, “Nuts and May”, “ What's your name”, “I like my friends”, “Heard, shoulders, knees and toes”, etc.

Artistic, or creative, games are a type of activity that stands on the border of the game and artistic creativity, the path to which lies for the child through the game. They, in turn, can be divided into

1. Dramatizations (i.e. staging small scenes in English) “In the forest” - for example: a fox and a bear meet in the forest, and a small dialogue is played out (Hello! I’m fox. I can run. I like fish); “Little Red Riding Hood” and others.

2. Visual games, such as graphic dictation, coloring pictures, etc. Coloring pictures is a soothing, not always meaningful, but very common activity. For example, you can show the finished picture. While the child is working with the contour, the teacher repeats the word many times, names the details. Thus, we will lay the foundation for what the child has done himself in the new language. Graphic dictation - for example: in the classroom they tell children what color, children color, and then compare the resulting images with the one dictated by the teacher.

3. Verbal and creative (collective composition of small fairy tales, selection of rhymes).

sewing is a process that affects the deep skills of simultaneous perception and reproduction of information. In the course of drawing, the child forms associative connections with what he

hears. Willingly or involuntarily, foreign words are remembered, associated with the plot depicted in the figure. Along the way, you need to pay attention to whether he can simultaneously listen and draw what he hears. At four or five years old, most babies lack the skills to quickly reproduce the information they hear. But by the age of six, those children who regularly listen and reproduce just heard information in the form of retelling, drawing, application, etc., develop the ability to simultaneously listen, hear, understand and interpret what they hear.

Videos for learning English

The aim of the video is to teach English to children of preschool and younger age using the communicative teaching method. The program material is interesting for the child, but at the same time educational. Children are included in the knowledge of the world around them, and while playing, they learn English.

Lexical and grammatical material is introduced in an entertaining way. Not only vocabulary is introduced, but also an action that can be performed with some object is clearly shown, which contributes to the rapid memorization of vocabulary and the development of elementary conversational skills in a foreign language. The presence of a native speaker contributes to the successful assimilation of phonetic material.

Cartoons in English are one of the best helpers in teaching English. Children love cartoons and enjoy watching them many times in a row. Therefore, cartoons in English help to solve many problems of teaching a foreign language to kids at once:

• the child does not have the question “why learn these words”;

• he is interested in watching the cartoon, and he repeats the phrases of the characters with pleasure;

• cartoons help the child not only learn and learn new words, but also learn the sounds of English speech;

• repeatability - if the child liked the cartoon, he is ready to watch the same cartoon over and over again until he learns it by heart.

Videos for teaching children a foreign language need to be selected specially, it is best to put animated songs and cartoons for kids, designed for children aged -3 years old (for example, videos about Maisy Mouse). It will be much easier for a child to understand such cartoons - due to the availability of topics - counting, animal names, etc. and relaxed pace.

Thus, the game is a game oriented towards the zone of proximal development, combining the pedagogical goal with the motive of activity that is attractive to the child.

Bibliography

1. Astafieva M.D. Holidays for children learning English. - M.: Mosaic-Synthesis, 009.

2. Galskova N.D. Nikitenko Z.N. Theory and practice of teaching foreign languages. Primary school: methodical manual. -M.: Iris-press, 004.

3. Guseva L.P. We play, teach, master - we want to know English. - Rostov n / a: Phoenix, 009.

4. Zemchenkova T.V. English for preschoolers. – M.: VAKO, 008.

5. Ivanova M.V. English for kids. – M.: AST: Astrel, 009.

6. Kozina S.V. Holidays for preschoolers in English. - M .: TC Sphere, 008.

TECHNOLOGY OF TEACHING IN COOPERATION IN THE CONTEXT OF STRATEGIC COMPETENCE FORMATION

M. Urazova
Teacher, Gulistan State University

Abstract: With the increase in cross-cultural contacts and social ties, society makes more and more perfect demands on the communicative qualities of a person, their ability to navigate information flows; self-study, filling in the missing knowledge; solve specific communication tasks and strive for selfactualization in communication activities. In modern science, it is customary to distinguish several subcompetencies in the structure of communicative competence; strategic competence is equated as one of the most effective, since it provides the ability to solve problems of various kinds. The article describes the technology of teaching in cooperation in the context of the formation of strategic competence among students in a higher education institution. The article analyzes the content characteristics of the desired concept, through the prism of which the definition of strategic competence and its component composition is proposed.

Keyword: Communication competence; communication activity; mutual assistance; strategic competence; communication strategies; components of competence; General skills of strategic competence.

The word innovation has long entered the lexicon of modern man. Innovation is something “new”, “progress”. Innovation also takes place in teaching practice, as it is an important part of the creative process. There is an opinion that new educational technologies that are used in the educational process have provoked the emergence of a new type of lesson - innovative. There is some truth in this, but the transformation that has taken place in the education system in recent years has become a more significant condition for the emergence of such lessons. One of the main factors of productive development of society is education. Changes are constantly taking place in the educational space, and new requirements are being put forward for the quality of education.

At this stage of social development in Uzbekistan, the content of education is also being modernized. These changes are closely related to the introduction of new technologies in the teaching of foreign languages. Now the question of how to use innovative technologies in educational institutions is being raised more and more often. Innovative technologies are not only technical means, but also new models of education, new methods and approaches to education.

Technologies are introduced into the educational process as a result of improving both the content and methods of teaching foreign languages. The main task of teaching a foreign language is to form a culture of communication among children, that is, practical language acquisition is in the first place.

In this situation, the mentor needs to create conditions in which the student will master the knowledge with practical application. The student should be given the opportunity to express themselves, to be active and creative [2, p. 80-87].

Demyankov V.Z., Cooper D., Katz J. and Chomsky N. studied the problems of language acquisition. They, as well as a number of other scientists, including I.V. Pasov, V.F. Shatalov, S.N. Lysenkova, E.S. Mejenko, and others. The structure of language ability refers to a strategic competence that is of considerable interest to linguists and has different interpretations and approaches.

The purpose of this article is to analyze some existing points of view on the theoretical justification and description of the technology of teaching in cooperation in the context of the formation of strategic competence among students in a higher education institution.

Mastering a foreign language communicative competence is one of the most important tasks of a foreign language teacher, which is quite difficult to solve. Students often find it difficult to understand the vast amount of material taught in schools, as the amount of information they learn, both in and out of school, increases every day.

One of the most effective ways to develop communicative competence in modern educational realities can be the technologization of the educational process. Diverse and productive teaching technologies allow students to get involved in the learning process as much as possible for effective, and most importantly, interesting learning. In our opinion, special attention should be paid to the pedagogical technology of learning in cooperation, which allows developing the necessary communication skills of students, their skills of working in a team, mastering foreign language communication competence, as well as diversifying the educational process. This technology helps not only to develop communication skills in foreign language lessons, but also to involve all students in the learning process, both lagging behind and performing, which is an important aspect for any lesson.

One of the most effective ways to develop communicative competence in modern educational realities can be the use of diverse and productive pedagogical technologies that allow students to engage as much as possible. Students are involved in the learning process for effective and, most importantly, interesting learning [6, p. 125-127].

In this regard, special attention should be paid to the pedagogical technology of learning in cooperation, which allows developing the necessary communication skills of students, their skills of working in a team, mastering foreign language communicative competence, as well as diversifying the educational process.

Collaborative learning technology involves working in small groups of 3-4 students. Thanks to this technology, there is not a single student in the class who is not busy learning new information.

To organize work in the classroom using this technology, one must:

21. Divide the class into small groups (their number depends on the number of students in the class), consisting of three or four students.

22. Provide the group with one common task, each student should have their own role; this distribution should be carried out by the teacher or under his strict guidance [11, p. 6-28].

The advantages of using collaborative learning technology are that in addition to the learning function, this technology also develops the following skills and qualities:

8. ability to work in a team - students often prefer individual work to group work, which reduces the chances of successful further work in a team;

9. socialization, that is, behavioral patterns, psychological attitudes that will help the

student to successfully live and develop in society;

10. reflection - the ability to analyze own actions, find and correct mistakes.

When implementing training technology in cooperation, there are three stages: preparatory, main and final.

Accordingly, not all methods of dividing into groups can be successful. Here are the main 5 ways to create groups for working on the basis of collaboration technology:

4. At the option of the teacher:

This method has both positive and negative features. With this division, the teacher does not always take into account the students' sympathies, so when they find themselves in an uncomfortable psychological situation, some students prefer to remain silent or clarify interpersonal relationships instead of solving a specific educational task.

5. At the request of students:

In this case, the process of joining groups is usually very emotional. Moreover, some students choose those partners who are sympathetic; the second - those behind whose back you can hide during the task, getting a good rating in the end; the third-those with whom you can feel like a leader. Keep in mind that this method is very risky, as it can form a poorly trained group.

6. The choice of the leaders:

Leaders in this case are appointed by the teacher, and they take turns naming those they would like to take into their group. Observations show that leaders choose first and foremost those who are really able to work productively and achieve results (sometimes even friendship and personal sympathy fade into the background). But with this method of forming a group, it is psychologically difficult for those students who are chosen last.

7. on a specific basis: for example:

- ✓ by the first letter of the name (it starts with a vowel-consonant);
- ✓ by the time of the student's birth year (in four groups);
- ✓ by eye color (brown, gray-blue, green) and so on;
- ✓ what sign of the zodiac are they (Signs of Water, Fire, Air or earth);

The teacher can divide participants into groups based on a specific feature without telling them about it. This method of separation is interesting because it can bring together people who rarely interact with each other. But by initially establishing some common feature, it creates the basis for emotional acceptance of each other in the group. The complexity in this case is due to the possible heterogeneity of groups, since it is not always possible to predict their composition.

8. Accidentally:

At the middle level, it is very common to combine those who sit next to each other (one row, one part of the class); use an improvised "Phantom" (one of the students with his eyes closed calls the number of the group where the student should be sent, which indicates at the moment to the teacher). A group formed on the basis of randomness is characterized by the fact that it can bring together students who do not interact with each other outside of the educational environment. Working in this group develops the ability of participants to adapt to different business conditions and to different partners.

Most methodologists and practical teachers recommend alternating work in permanent and shift groups (so that students do not get used to the same partners and are not afraid to come into contact with unfamiliar interlocutors) [8, p.2-10].

Methodically justified:

1) include students with different levels of language training in one group;

2) make the composition of groups mobile, so that the teacher can easily swap some students;

3) assign different students as group leaders so that individual students do not have high or low self-esteem.

At the main stage, the group gets one general task, and the teacher distributes the roles among the students. It is important to note that the work is not performed by one participant, but by the entire team as a whole. This allows you to generate interest in the work of the entire team. Back warding students are encouraged to seek help, and excellent students are encouraged to help them master the material. In this way, the efforts of each team member eliminate knowledge gaps.

Polat E.S. offers several options for implementing the technology in cooperation:

1. team training/student group:

The essence of learning in a team is that the teacher explains new material, and then invites students to consolidate this material by working in groups. Several subgroups of students are created, which are given a specific task and the necessary material. The task is performed either in parts (each performs its part), or on the so-called "top" (each subsequent task is performed by the next student). The completion of any task is explained aloud. After the task is completed by all groups, the teacher organizes a discussion of the work.

2. "Scroll saw"

At the stage of creative application of language material, students are divided into "home groups" (initial groups) of 3 people in each group. The number of students in these groups depends on the number of texts offered. Each student selects one of the suggested texts and performs tasks. The purpose of the work at this stage is to familiarize one selves with the text.

3. Learning together (learn together)

The class is divided into groups that differ in academic performance (3-5 people). Each group performs a single task that is part of one large topic that the entire class is working on. The group faces a double challenge:

1) academic - achievement of cognitive and creative goals;

2) social - implementation of a certain culture of communication during the task [1, p. 3-25].

From this it is clear that the teacher controls not only the success of the task, but also the nature of student relationships. At the stage of implementing training technology in cooperation, various difficulties may arise. Organizational difficulties associated with the teacher's activities:

- large group size;
- unsuitability of classes for mobile forms of work;
- organizing work in groups requires a lot of time, which makes it impossible to consult the teacher of each group;
- lack of methodological manuals and developments.

Difficulties associated with student activities:

1) students are not ready for a new form of work in the classroom (students are used to the traditional form of communication "teacher-student");

2) low level of language training of students;

3) students' unclear understanding of their role in group communication;

4) students' fear of speaking a foreign language in the presence of other people;

5) the ability of undisciplined students to avoid performing tasks in a group;

6) different pace of work.

The success of teamwork depends on the professional and personal qualities of the teacher, as well as on the desire and ability of students to work together.

The teacher must first study possible difficulties and anticipates them in order to minimize undesirable consequences. It is very important to give clear instructions so that students understand their role in the work. You should also specify a clear time frame for active student activity.

Here are some recommendations for organizing work in groups:

1) there should be no more than 5 people in a group;

2) the task should be explained briefly, clearly and clearly;

3) students need some time to learn how to work together, if this is an initial group-do not rush them;

4) you should clearly define the time frame for completing the task, monitor their compliance (if necessary, warn about the remaining time);

5) do not interfere with independent cooperation of students;

6) when completing tasks, students should listen as much as possible to the discussion of issues in groups in order to draw conclusions about further work, to understand what stage the students are at;

7) in case of rapid completion of tasks by any group, it is necessary to prepare additional exercises in advance;

8) listen to each group's opinion;

9) at the end of the work, students should be evaluated, noting the most successful moments, but not ignoring mistakes;

10) the teacher must correct unprocessed mistakes and maintain a positive psychological climate in the classroom [9, p. 70-74].

What is important in such activities is that the teacher's authority often has the opposite effect: students resist pressure on them and react negatively. Group communication should be organized and can only take place if the lesson creates an atmosphere that predisposes to cooperation, friendly interaction, and trusting actions [4, p.25-36].

At the final stage, it is advisable to evaluate the work done, thereby determining which aspects of the lesson need to be improved. Reflection will help eliminate existing problems, thereby improving further lessons on technology implementation and collaborative learning.

Consequently, co-educational technology implements democracy, equality, and partnership in the teacher-student relationship. The teacher and student work together to develop a goal, content, and assessments while being in a state of collaboration and co-creation. The teacher ceases to be the only source of information and plays the role of organizer and assistant of speech interaction. Learning based on group communication breaks the traditional pattern: the teacher's initiative - the student's reaction - the teacher's reaction [3, p. 43-47].

In addition, the specifics of this technology in teaching a foreign language is that learning to cooperate in the context of developing strategic competence involves constant communication

in a foreign language (students communicate in a foreign language, present the results of group work in a foreign language, a foreign language is both a goal and a means, the share of foreign language skills in group work is higher than in front-line work). All this contributes to the improvement of foreign language communicative competence, that is, to achieve the main goal of teaching a foreign language.

Communicative competence is formed in a non-native language as a conceptual system that allows you to further organize knowledge about the rules and ways of using its components in building a speech situation. Within the framework of communicative competence, it's very essence implies the presence of strategic competence, which is a mechanism that controls the interaction of speech concepts and builds them into language structures when solving speech problems.

Strategic competence begins to form at the initial stage of learning a foreign language. This is necessary in order to be able to communicate with foreign persons, as well as when reading a foreign language text. This competence provides the ability to solve speech problems using both verbal and non-verbal means.

The use of diverse and productive pedagogical technologies in teaching a foreign language is a fruitful means of achieving the goal. Modern technologies allow you to make the learning process as interesting and exciting as possible [5, p.105-110].

In this way, the use of collaborative learning technology manifests democracy, equality, and partnership between teacher and student.

List of used literature:

1.Gudina M.S. Work with vocabulary in English lessons in junior classes//Foreign languages at school: journal . - 015. - no. 6. - p. 3-25.

2.Korchajkina O.M. Methodical system of teacher training for students to achieve metasubject educational results/Korchajkina O.M.//Pedagogy: journal. - 017. - no. 5. - p. 80-87.

3.Krasnova L.A. Selection of the content of school education in the constructed learning models/Krasnova L.A.//Pedagogy: journal. - 017. - no. 4. p. 43-47.

4.Kuznetsov A.A. Modern educational and methodological complex: requirements and criteria for evaluating school educational literature/Kuznetsov A.A., Chernobay E.V.//Pedagogy: journal. -2017. - no. . - p. 5-36.

5.Mojarov M.S. Multimedia design in professional self-determination of future teachers/Mojarov M.S., Mojarova A.S.//Pedagogical education and science: journal. - 017. - no. 1. - Pp. 105-110.

МОДЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ И ИНФОРМАТИКЕ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ НАПРАВЛЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Гаппаров Абдужалил Жабборович

старшие преподаватель кафедры иностранных языков Гулистанского государственного университета

Аннотация: В работе приводиться интегрированная модель обучения информатике и английскому языку в условиях информационной образовательной среды школ.

Ключевые слова: Английский язык, информатизация, информационная образовательная среда школ, мультимедиа.

Abstract: In work the integrated model is resulted teaching computer science and the English language in the conditions of the information educational environment of schools.

Keywords: English language, informatization, information educational environment of schools, multimedia.

Развитие современного общества характеризуется информатизацией как глобальным социальным процессом, одной из особенностей которого является интеграция информатики и информационных технологий с предметными областями современного образования. Это актуализирует проблему создания методических систем, предполагающих построение единой [1-4].

Интеграция информатики с другими учебными предметами не только способствует повышению качества учебного процесса и производительности труда учителя и ученика, но и решает важнейшую задачу школьного образования – формирование информационной культуры учащихся на основе междисциплинарных связей. В частности, распространенное сочетание «информатика и английский язык» как гуманитарной специальности и предмета, относимого к сфере естественно-научного образования, обосновывается мощными интеграционными связями. Действительно, язык выступает как средство хранения и передачи от поколения к поколению информации, что, в свою очередь, является базовым понятием информатики. Информация, носители информации, код, сетевая коммуникация – вот далеко не полный перечень понятий, связывающих содержательные аспекты языка и информатики.

В последнее время при обучении английскому языку используют информационные и мультимедиатехнологии, компьютерные сети и Интернет. Однако эффективность их использования не всегда значима в силу многих объективных и субъективных причин. В свою очередь, освоение информационных технологий в курсе информатики без ярко выраженной предметной направленности происходит с низкой мотивацией. В этой связи представляет интерес построение интегрированного курса «информатика + английский язык», позволяющего повысить качество обучения этим предметам в современных условиях.

Важно отметить, что в документах по модернизации образования повышение уровня подготовки учащихся в области естественных и гуманитарных наук рассматривается как важнейшая задача в процессе становления информационного общества. Мы полагаем, что эффективность образовательного процесса средних школ Республики Узбекистан может быть достигнута путём разработки и внедрения интегрированных моделей обучения[3,4].

Существующая система образования, предусмотренные мероприятия, разработанные системы не всегда обеспечивают в полной мере качественный результат в подготовке учащихся по целому ряду предметов в связи с перебоем в занятиях из-за низких и повышенных температур, а следовательно, невозможностью посещать учащимися образовательное учреждение, отсюда сокращение годового календарного интервала

обучения. Кроме того, в отдалённых сельских школах Сурхандарьинских, Кашкадаринских и Навоинских областях имеется потребность в преподавателях по некоторым ведущим дисциплинам, отсутствие полноценного доступа к информационным образовательным ресурсам.

Феномен интеграции информатики в предметную деятельность находится в центре пристального внимания и обсуждения учёных, методистов, педагогов-практиков. Вопросам содержания и методики обучения информатике в общеобразовательной школе в контексте информатизации педагогического процесса уделяли внимание такие исследователи Республики Узбекистан, как А.А. Абдукадыров, М Арипов, У.Бегимкулов, Н.Тайлаков, У.Тайлаков,У.Мирсанови др. [3,4].

Повышение качества усвоения учащимися учебного материала по информатике и английскому языку в общеобразовательных школах Республики Узбекистан может быть достигнуто за счет реализации интегрированной модели «Информатика + английский язык», если:

- интеграция осуществляется на основе структурно-функциональной схемы, содержащей целевой (единый комплекс требований качества и условий реализации образовательного процесса), содержательно-структурный (основан на принципах интеграции и полноты содержания), технологический (включающий принципы параллельности и целенаправленности обучения, полноты освоения видов деятельности) и результативный компоненты;
- реализация модели осуществляется в условиях развитой единой информационной образовательной среды школах Республики Узбекистан, обеспечивающей дистанционные формы обучения.

В связи с этой сформулированы следующие задачи:

11. Выявить педагогические возможности информационных технологий и образовательной информационной среды в северных школах.

12. Выявить предпосылки к созданию интегрированной модели обучения информатике и английскому языку в современных условиях общеобразовательных школ Республики Узбекистан.

13. Разработать интегрированную модель обучения информатике и английскому языку в условиях развитой информационной образовательной среды школ Республики Узбекистан.

14. Выявить и обосновать педагогические условия реализации интегрированной модели обучения информатике и английскому языку в школах Республики Узбекистан.

15. В процессе педагогического эксперимента проверить эффективность разработанной интегрированной модели обучения информатике и английскому языку в школах Республики Узбекистан.

16. Разработать методические рекомендации к организации процесса обучения информатике и английскому языку по интегрированной модели в школах Республики Узбекистан.

Интегрированная модель «Информатика + английский язык», построенная на основе структурно-функциональной схемы, содержащей целевой, содержательно-структурный, технологический и результативный компоненты, оптимизирует учебный

процесс и обеспечивает выполнение требований образовательных стандартов по информатике и английскому языку в условиях школ Республики Узбекистан;

Основным педагогическим условием реализации интегрированной модели «Информатика + английский язык», обеспечивающей повышение качества усвоения школьниками учебного материала по этим предметам, является развитая единая информационная образовательная среда северного региона, позволяющая использовать дистанционные формы обучения.

Методика реализации интегрированной модели в условиях информационной образовательной среды школ Республики Узбекистан позволяет повысить качество усвоения школьниками учебного материала по информатике и английскому языку (успеваемость, усвоение учебного материала), преодолевая особенности, оказывающие негативные последствия на организацию учебного процесса в школах Республики Узбекистан.

Расширение сферы использования информационных технологий во всех направлениях жизнедеятельности, в том числе образовании, послужило предпосылкой возникновения и последующего развития интегрированного обучения. Этому способствуют следующие факторы:

1. Открытое обучение школьным дисциплинам: высококачественное обучение не всегда доступно учащимся таких регионов в силу определённых весомых природно-климатических и социально-экономических особенностей (территориальная удалённость школы, низкие или высокие температуры, вследствие чего – отсутствие занятий, недостаток педагогических кадров в удалённых сельскиз школах). Взамен классической урочной системы необходимы адекватные меры, позволяющие усилить линию индивидуализации интеграции обучения, повысить роль самостоятельной работы, что может быть разрешено посредством использования технологий открытого обучения.

2. Междисциплинарные связи, которые оказывают всестороннее влияние на процесс обучения от постановки целей и задач до непосредственной организации обучения информатике и английскому языку и результатов процесса обучения.

3. Целостное миропонимание и информационное мировоззрение, когда в процессе интегрированного обучения появляются представления об информационных объектах и их преобразовании в языковой практике, в том числе с помощью ИКТ.

4. Информационная культура школьника.

Интегрированная модель должна представлять из себя систематизированную форму объединения двух учебных дисциплин, которая позволяет учащимся освоить базовый уровень информатики и английского языка, а также углубить и расширить знания этих двух предметов с учётом традиционных принципов (сознательности и активности учащихся в обучении, научности, системности и последовательности, связи обучения с практикой, наглядности и др.) и специфических принципов (параллельности, интенсификации с учётом факторов повышения целенаправленности обучения, усиления мотивации учения, повышения информативной ёмкости содержания образования, оптимизации и индивидуализации обучения). Интеграция двух дисциплин осуществляется в условиях единой информационной образовательной среды (ЕИОС) (рис. 1).

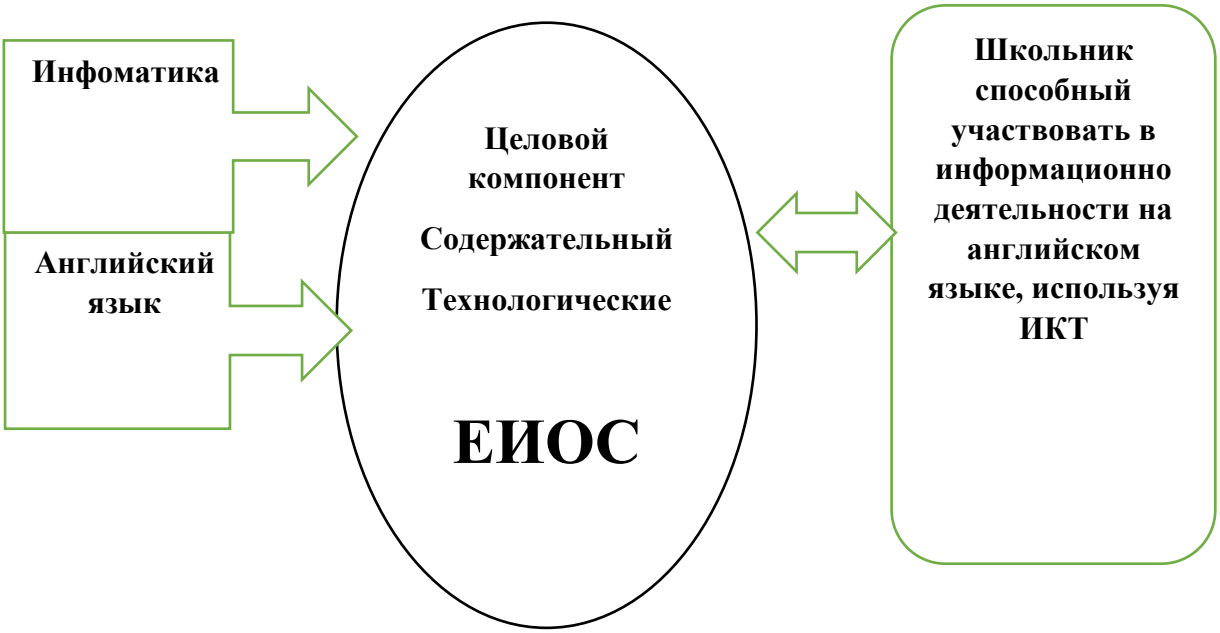

Рис. 1.Схема организации интеграции дисциплин через ЕИОС

Результатом интегрированного обучения в условиях такой среды предполагается, что школьник будет способен участвовать в информационной деятельности на английском языке, используя информационные технологии.

Идея построения интегрированной модели основана на перекрёстном установлении интегративных связей всех компонентов методических систем обучения информатике и английскому языку (цели, задачи, методы, средства, содержание).

Проведенное исследование позволили сделать следующие выводы:

16.Изучением реальной практики постановки интегрированного курса в средних общеобразовательных школах№№ 5, 102,134 г. Ташкентаи № 17, 0 Джизакской области выявлена целесообразность использования модели интеграции информатики и английского языка с целью оптимизации и повышения качества усвоения учебного материала дисциплин в условиях Республики Узбекистан, выявлены предпосылки к интеграции курсов информатики и английского языка в северных школах.

17. Разработана структурно-функциональная схема интегрированной модели обучения информатике и английскому языку, представляющая систему взаимосвязанных компонентов (целевой, содержательно-структурный, технологический, результативный).

18. Разработана система педагогических условий реализации интегрированной модели для сельских школ. Успешность обучения возможна при наличии развитой информационной образовательной среды, в которой реализуются все эти необходимые условия, а также дистанционные формы обучения.

19. Экспериментально подтверждена эффективность разработанной интегрированной модели обучения информатике и английскому языку в условиях информационной образовательной среды школ Республики Узбекистан.

20. Разработаны учебно-методические рекомендации для обучения информатике и английскому языку по интегрированной модели в условиях школ Республики Узбекистан.

Литература

23. Лукьяненко Н. Г. Интегрированная модель обучения информатике и иностранному языку в школахкрайнего севера// Информатизация педагогического образования: Материалы Международной науч.-практич. конф. – Екатеринбург, 007. – Ч. I. – С. 56–257.

24. Лукьяненко Н.Г. Принцип параллельности в реализации интегрированной модели обучения информатике и иностранному языку в средней школе // Новости школы. – 007. – № . – С. 73–74.

25. Тайлаков У.Н. Создания единого информационно-образовательного пространства школы // «Информационно-коммуникационное пространство и человек». Прага (Чехия), 013. – С. 127.

26. Taylakov U.N. Concept of Using Information-Communication Technologies and Useful Information Resources at Secondary Schools of Uzbekistan. Eastern European Scientific Journal.– Germany, 016. №3-2016.

CLIL TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TALABALARNING TIL KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Norquzieva Zebo Kamalovna
Guliston davlat universiteti
norkuziyevaz@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqola CLIL - integratsiyalashgan o‘quv fani-til o‘qitish texnologiyasidan foydalanish asosida kasbiy kommunikatsiya (muloqot) sohasida chet tili kompetensiyasini shakllantirishning dolzarb muammolariga bag‘ishlangan. Ta’lim jarayonida CLIL - chet tili va o‘rganilayotgan fanlarning o‘quv fani mazmunini integratsiya qilishga o‘rgatishning ko‘p darajali va ko‘p tarmoqli (profilli) yondashuvlar g‘oyasining genezisi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: integratsiya, CLIL, chet tili, kompetensiya, texnologiya, ikki tilli ta’lim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” kabi davlat hujjatlarida yurtimizning barcha ta’lim tarbiya muassasalari zimmasiga ulkan mas’uliyat yuklatilgan. Mustaqillik sharoitida xalqaro munosabatlarning yanada keng rivojlanishi chet tillarni o‘qitish va o‘rganish zaruriy ehtiyojga aylandi. “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» ning bosh maqsadi ta’lim sohasini to‘la-to‘kis isloh qilish hamda yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratishdir. Yuqori malakali kadrlar tayyorlashga erishish esa barcha fanlarni, jumladan, chet tili ta’limini sifat jihatdan tubdan yaxshilashga olib kelishi muqarrar. Bizga ma’lumki, ta’lim jarayonida o‘qituvchi va talabalar guruhi faol ishtirok etadi. Chet tili ta’limidan ko‘zlangan maqsadga erishish uchun o‘qituvchi va talabalarning oldiga ikki

vazifa qo‘yiladi. Bular o‘qitish va o‘rganishdan iborat bo‘lgan jarayonlarlir. O‘qituvchi va talabalar guruhidagi kichkinagina loqaydlik kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablarini ijobiy tarzda bajarilishiga o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkaza oladi.

Pedagogik texnologiya – texnika resurslari, odamlar va ularning o‘zaro ta’sirini hisobga olgan holda ta’lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo‘yuvchi o‘qitish va bilimlarni o‘zlashtirishning hamma jarayonlarini yaratish, qo‘llash va aniqlashning tizimli metodi bo‘lib ta’limni modernizatsiyalashda harakatlantiruvchi kuchdir.

Chet tili o‘qituvchisining chet tili darslarida fanlararo mavzulardan foydalanishi yoki bir qator fanlar chet tilida o‘qitilishi texnologiyasining asosida o‘quv fani (fan bilan birga) va til o‘rganishni integratsiyalash g‘oyasi yotadi. Shunday qilib, chet tili kommunikatsiya (muloqot) va bilish (o‘rganish) vositasi bo‘lib, ta’limni ona va chet tillarida olib borish yagona jarayonga aylanadi. Bu g‘oya gumanitar fanlarni o‘rganishda ham, tabiiy va texnika fanlarini o‘rganishda ham keng qo‘llaniladi.

Ingliz tilini o‘qitishda (English Language Teaching) fanga o‘qitish va va chet tilini o‘rganishni birlashtiradigan bir necha yo‘nalishlar mavjud: Mazmun va tilni integratsiya qilib o‘rganish; Mazmunga asoslanib o‘qitish; O‘quv dasturi mobaynida ingliz tilini o‘rganib borish va Ikki tilli ta’lim (Content and Language Integrated Learning (CLIL); Content-based instruction; English across the curriculum va Bilingual education).

Mazmun va tilni integratsiya qilib o‘rganish atamasi (Content and Language Integrated Learning (CLIL)) dastlab olim D. Marsh (D.Marsh) tomonidan 1994 yilda qo‘llangan. D. Marshning (D.Marsh) fikriga ko‘ra “integratsiya qilingan fan-til o‘qitish (CLIL) tushunchasi fanlar yoki bunday fanlar doirasida o‘qitish ingliz tilida olib borilganda anglashiladi va bu yerda: ushbu o‘quv fanining mazmunini o‘rganish va bir vaqtning o‘zida chet tilini o‘rganish kabi ikkita maqsadga erishish nazarda tutiladi [D.Marsh “CLIL refers to situations where subjects, or parts of subjects, are taught through a foreign language with dual-focused aims, namely the learning of content and the simultaneous learning of a foreign language”] [8]. Ushbu tushuncha juda keng ma’nolarda talqin qilinishini va faqatgina Yevropa ilmiy-metodik adabiyotlarda Mazmun va Tilni Integrallashtirib O‘rganishning (Content and Language Integrated Learning (CLIL)) 40 dan ortiq ifodasi qo‘llanilishini ta’kidlab o‘tish lozim.

Masalan, Yevropa komissiyasi tomonidan qabul qilingan ta’rifda CLIL uning doirasida chet tili ta’lim vositasi sifatida amal qiladigan bir tushuncha deb qaraladi. D. Marshning yuqorida keltirilgan to‘liq ta’rifiga ko‘ra esa, CLIL fanni va bir vaqtning o‘zida bevosita tilni ham o‘rganishni nazarda tutadi. Shunday qilib, D. Marsh CLIL texnologiyasidan foydalanish: chet tilini o‘rganish va akademik fanni o‘rganish kabi ikki maqsadga erishishga qaratilganligini ta’kidlaydi [8]. Bu g‘oyadan foydalanish chet tilini bevosita o‘rganish uchun qo‘shimcha dars soatlari ajratmasdan o‘rganish imkonini beradi, chunki u boshqa fanlarni o‘qitish vositasi vazifasini bajaradi.

D. Graddol (D.Graddol) [7] CLIL texnologiyasidan foydalanish talabalarga chet tilini o‘zlashtirganlik darajasini ancha yuqoriga ko‘tarish imkonini beradi, deb hisoblaydi. D. Graddolning fikriga ko‘ra, o‘rganilayotgan fanni o‘zlashtirish uchun chet tilini yuqori o‘zlashtirganlik darajada bilish zarur shart hisoblanmaydi. Biroq CLIL tushunchasining talqiniga nisbatan bunday yondashuv qattiq tanqid ostiga olingan.

D. Graddol shuningdek, chet tilini, xususan, ingliz tilini asosiy malaka (core skill), deb hisoblaydi, chunki uni o‘zlashtirish talabalarga kommunikativ (muloqot) ko‘nikmalarini

rivojlantirish imkonini beradi. CLILni bunday tushunish internet texnologiyalari va globalizatsiya jarayonlarining jadal rivojlanishi tufayli ta’lim sohasida va umuman jamiyatda ro‘y berayotgan o‘zgarishlar sababli asosiy (o‘ta muhim) hisoblanadi [7].

F. Bollning (Ph.Ball) fikriga ko‘ra, fan-til integratsiyasi g‘oyasi boshqa g‘oyalarga nisbatan yuqori rag‘batlantirish (motivatsion) salohiyatga ega bo‘lishining ob’ektiv sabablari bor [4]:

- Fanning mazmunini o‘rganish zaruriyati talabalarni chet tilini o‘zlashtirish darajasini oshirishga undaydi;

- Leksik yondashuvdan foydalaniladi, va u tufayli talabalar, masalan, matn o‘qiyotganda til strukturalari va leksik birliklarini taniydilar va tahlil qiladilar;

- Til muhitiga sho‘ng‘ish, shuningdek, o‘quv jarayonida o‘z yutuqlarining ahamiyatini anglash kuzatiladi;

- O‘quv fanining mazmuni alohida ahamiyat kasb etadi, va ChTni o‘qitish va o‘rganishning boshqa usullarida esa o‘quv fanining mazmuni o‘rganilayotgan til strukturalarining ko‘rgazmali quroli (illustrasiyasi) bo‘lib xizmat qiladi.

Ph.Ball [3-4], S.Darn [6], D.Coyle, Ph.Hood, D.Marsh [5] va boshqalar kabi ko‘plab tadqiqotchilar o‘quv jarayonida fan-til integratsiyasini amalga oshirishda ikki asosiy yondashuvni ajratib ko‘rsatishadi:

- mazmunni o‘rganishga qaratilgan ta’lim, ya’ni o‘quv jarayoni, birinchi navbatda, fan mazmunini o‘rganishga qaratilgan;

- asosan til o‘rganishga asoslangan ta’lim - asosiy e’tibor fan mazmuni asosida chet tilini o‘rganishga qaratilgan.

CLIL texnologiyasi o‘quv fanlarining chet tilida o‘qitilishi va o‘rganilishiga asoslanadi. Shunday qilib, bu texnologiyaning xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- chet tili boshqa o‘quv fanlarining mazmunini o‘rganish usuliga aylanadi;

- chet tili o‘quv dasturi doirasida keng qo‘llaniladi;

- talabalarning rag‘batlanganlik darajasi (motivatsiyasi) oshadi;

- ikki tilli dasturda 5-7 yil ta’lim olgandan so‘ng, talabalar chet tilini yetarli darajada o‘zlashtiradilar;

- bunda ravonlikka nutqning to‘g‘riligidan ko‘proq ustuvorlik beriladi, chunki grammatik yoki leksik xatolarning mavjudligi til o‘qitish/o‘rganish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. O‘quvchilar chet tilidan muloqot vositasi sifatida foydalanib nutqning ravonligi va silliq/tiniqligini rivojlantiradilar;

- o‘qish shakllantirish lozim bo‘lgan aosiy ko‘nikma hisoblanadi.

Tadqiqotchi olim S. Darn (S. Darn) [6] CLIL texnologiyasining quyidagi afzallik tomonlarini ajratib ko‘rsatadi:

- keng madaniy kontekstdan foydalanish;

- quvchilarni baynalminallashuv (internatsionalizatsiya) va globalizatsiya jarayoniga tayyorlash;

- o‘rganiladigan fanlar ro‘yxatini kengaytirish, shu bilan birga xalqaro tan olinadigan o‘quv sertifikatlarini/diplomlarini olish imkoniyati;

- umumiy va maxsus til kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish;

- ta’lim-bilish faoliyati usullari turini/sonini ko‘paytira ((diversifikatsiya) qila olish.

Muallif CLIL texnologiyasidan bevosita chet tili darslarida foydalanishning ikki asosiy tamoyilini ham ajratadi [6]:

1. Chet tili - bilim olish vositasi va aloqa vositasi sifatida;

2. Ta’lim fanining o‘rganilishi/o‘qitilishi zarur bo‘lgan til strukturalarini belgilaydi.

CLIL texnologiyasi doirasida o‘tkaziladigan chet tili darsi nutq faoliyatining barcha turlarini rivojlantirish zarurligini taqozo etadi. S. Darnning (S.Darn) fikricha, chet tili o‘qituvchisi nuqtai nazaridan CLIL texnologiyasi doirasida o‘tkaziladigan chet tili darsi quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak:

- darsda ham retseptiv, ham produktiv nutq malakalarini shakllantirishni integratsiya qilish (birlashtirish) lozim.

- odatda, dars matnga yoki matnning audio (ovozli) shakliga asoslanadi.

- til strukturalari (tuzilmalari) va birliklaridan foydalanish funksional xarakterga ega bo‘lib, o‘rganilayotgan fanning mazmuniga asoslangan bo‘ladi.

- chet tilini o‘rganish grammatik yondashuvga emas, leksik yondashuvga asoslanadi.

- individual yondashuv keng qo‘llaniladi.

Oliy kasbiy ta’lim doirasida CLIL texnologiyasi g‘oyasi fan mazmuni va chet tilini integratsiyalash (Integrating content and language - ICL) sifatida tarqaldi. ICL maxsus fanlar o‘qituvchilari va chet tili o‘qituvchilari o‘rtasida doimiy o‘zaro faoliyat va birgalikda hamkorlik qilish g‘oyasiga asoslanadi. Bunday hamkorlik faoliyati umuman ta’lim jarayoni sifatini yaxshilashga hissa qo‘shadigan fanlararo hamjamiyatlar yaratish imkonini beradi. ICL - pedagogik muammo bo‘lib, uning yechimi dastavval o‘qituvchilar uchun ham, talabalar uchun ham tashkiliy va tuzilish (struktura) xususiyatiga ega ma’lum qiyinchiliklarni bartaraf qilishni o‘z ichiga oladi.

Aksariyat mutaxassislar CLIL texnologiyasidan foydalanish katta istiqbolga ega degan fikrda, ammo uni joriy qilish o‘qitish haqidagi an’anaviy tushunchalar va qarashlarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Hozirgi vaqtda ko‘pgina tadqiqotchilarning fikricha, CLIL texnologiyasini ta’lim jarayoniga tadbiq etilishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan bir qator holatlar mavjud. Muayyan fanlar o‘qituvchilari har doim yangiliklarni quchoq ochib kutib olishga tayyor emaslar, chunki ushbu texnologiyadan foydalanish o‘qituvchi tomonidan juda ko‘p tayyorgarlik ko‘rishni talab qiladi. Shuningdek, CLIL sohasida mutaxassislarini tayyorlash bo‘yicha dastur va treninglar sonining kamligi va chet tili o‘qitish dasturlarini boshqa fanlar bo‘yicha dasturlar bilan muvofiqlashtirilmaganligini ham ta’kidlab o‘tish lozim. Shu bilan birga, globallashuv jarayoni bilan bog‘liq bo‘lmish chet tillarni o‘qitish sohasida islohlar o‘tkazish zarurati aksariyat mamlakatlar ta’lim tizimlarida kelajakda CLIL texnologiyasini faol amalga oshirishga xizmat qilmoqda/hissa qo‘shmoqda.

Bilim nazariyasi va bilimlarni rivojlantirish nazariyasi sifatida konstruktivizm CLIL texnologiyasini qo‘llash nuqtai nazaridan muhim element hisoblanadi, chunki u insonning idrok qilish (tushunish) va bilish mexanizmlarini tushuntiradi, ular esa, o‘z navbatida, chet tili va fan mazmunini integratsiyalashda asosiy masalalardir.

Konstruktivizm doirasida inson idroki bilan bog‘liq bir qancha nazariyalar o‘z rivojini topdi. Ularning barchasi inson idroki yaratuvchilik/ijodiy (konstruktiv) jarayondir, degan fikrga asoslanadi. Konstruktivizmdan chiqqan bir bo‘lim sifatida, kognitiv psixologiya idrokni inson o‘zlashtirgan/olgan bilimlar tashqi qo‘zg‘atuvchi/rag‘bat (stimul) bilan o‘zaro faoliyat qiladgan kognitiv jarayon deb hisoblaydi. Bu o‘zaro faoliyatning natijasi agar inson uni muhim va yetarli

darajada zarur deb hisoblasa, uning xotirasida saqlanadigan individual tafakkur (fikrlash) konstruksiyasidir. Bu nazariyani tilning idrok qilish masalalariga tatbiq qilish mumkin, xususan: inson o‘zlashtirgan/olgan/bilgan bilimlar ikki tarkibiy qismdan iborat – dunyo haqidagi bilimlar va til komponenti, va bu ikki komponent qabul qilingan tashqi qo‘zg‘atuvchining (stimulning) ma’nosini ilg‘ab olish (tushunish) uchun o‘zaro faoliyat qiladi. Tovush to‘lqini sifatida yoki harflar shaklida ifodalangan keluvchi qo‘zg‘atuvchi (stimul) idrok etish uchun ahamiyatli kognitiv birlikka aylantirilishi kerak.

Idrok (qabul qilish) chet tilini o‘rganish jarayonida asosiy komponent (tarkibiy qism) hisoblanadi. Biroq, bu fakt CLIL texnologiyasini qo‘llab chet tilini o‘rganish an’anaviy dars formatiga qaraganda nega yaxshiroq natijalar berishini tushuntirmaydi. Bu holda mazmunga muhim rol ajratiladi. An’anaviy chet tili darsining bir qismi sifatida mazmun oldindan belgilangan, soddalashtirilgan va tasniflangan bo‘ladi. U juda stereotipik kundalik vaziyatlarga darajasigacha tushirilgan (cheklangan). Aksariyat o‘quv materiallari darsliklar mualliflari tomonidan tuzilgan bo‘lib, asl/sahih (autentik) bo‘lmay, faqat kommunikativ yoki lingvistik rivojlanishga erishishga qaratilgan. Bu holda fan mazmunini integratsiyalash muhim o‘zgarishlarga olib keladi. Har qanday o‘quv fani (radiotexnika, avionika) o‘rganish uchun keng ko‘lamli mavzulardan tashkil topgan. Bo‘lajak kasbiy faoliyat bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani sababli, bunday mazmun yuqori rag‘batlantiruvchi (motivatsion) salohiyatga ega. O‘rganilayotgan har qanday fanning mazmuni “voqelikda mavjud narsa/tushunchalardir”, ya’ni real dunyoning fakt va jarayonlaridir. Ularda chet tili darslarining psevdo-real holatlariga qaraganda akademik va ilmiy yo‘naltirilganlik mavjud, tarkibidagi mazmun boyroq va murakkabroq.

O‘quvchining CLIL texnologiyasi doirasida qurilgan darsda o‘rganadigan mazmun (kontent) an’anaviy chet tili darsi mazmuniga nisbatan yuqori motivatsion salohiyatga ega. Bu o‘quvchilar katta e’tibor bilan o‘rganadigan qiziqarli va sermazmun materialdir. Shunday qilib, fan va til mazmunini integratsiyalash doirasida o‘qitish an’anaviy ta’lim jarayoniga nisbatan jadalroq va muvaffaqiyatliroq kechadi. Rag‘batlantirilganlik (motivatsiya) va faol ishtirok etish - bu idrok qilish mexanizmlarini faollashtiruvchi va shu tariqa - chet tili va fan mazmunini integratsiyalash jarayonlarining samaradorligini oshiruvchi harakatlantiruvchi kuchlardir.

CLIL texnologiyasiga ko‘ra, o‘qituvchi “til modeli” (namunasi), o‘ziga xos taqlid namunasi vazifasini bajaradi. U chet tilidan faol foydalanadi va talabalarga diagrammalar, grafiklar, tasvirlar, video-fragmentlarni tasvirlash va tahlil qilish yoki murakkab tafakkur jarayonlarini og‘zaki nutqqa o‘tkazish (verbalizatsiya qilish) kabi turli til operatsiyalarini bajarishga o‘rgatadi. O‘quv materialini tanlashning asosiy strategiyalaridan biri turli metodik usullardan (priemlardan) foydalanib, yangi materialni kiritish, joriy etish va taqdim etishdir. Bu esa nafaqat ta’lim jarayonining turlarini xilma xillashtirish (diversifikatsiya) qilish imkonini beradi, balki chet tilida o‘rganiladigan mazmunni yanada chuqurroq, puxta o‘ylangan tarzda idrok etishga ham yordam ham beradi.

CLIL metodologiyasi turli madaniyat vakillari orasida ko‘plab tushunchalarni idrok etishdagi farqlarni hisobga olgan holda turli madaniy nuqtai nazardan turli mavzularni ko‘rib chiqish imkonini beradi. CLIL texnologiyasining katta afzalligi - turli xalqlar va mamlakatlar vakillari qadriyatlarining va atrofdagi voqelikka bo‘lgan qarashlarining o‘ziga xosligini baholash imkoniyatidir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-sonli Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida» gi qonuni. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori.–T.:1998. 0-29-b.

3. Ball, Ph. How do you know if you’re practicing CLIL? [Electronic resource] / Ph. Ball. –URL:http://www.onestopenglish.com/clil/methodology/articles/article-how-do-you-know-if-youre-practising-clil/500614. article.

4. Ball, Ph. What is CLIL? [Electronic resource]/Ph. Ball.–URL:http: //www. One stop english.com/clil/methodology/articles/article-what-is-clil/500453.article.

5. Coyle, D. CLIL: Content and Language Integrated Learning / D. Coyle, Ph. Hood, D. Marsh. – Cambridge: Cambridge University Press, 010. -170 p.

6. Darn, S. Content and Language Integrated Learning [Electronic resource].

7. Gaddo, D. English Next, British Council Publications, 006

[Electronic resource] / D. Gaddol. –URL: http://www.britishcouncil.org/learning-research-englishnext.htm.

9. Marsh, D. Content and Language Integrated Learning: The European Dimension – Actions, Trends and Foresight Potential / D. Marsh. – [No place], 002. –URL: http://userpage.fu-berlin.de/elc/bulletin/9/en/marsh.html.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕДИАГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОЛЛЕДЖЕЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Н.А.Абдукадирова
Доцент, ГулДУ

Увеличение информационных потоков приводят к глубинным трансформациям во всех сферах деятельности человека. В частности, это оказывает непосредственное влияние на изменение роли иностранных языков (далее - ИЯ) в образовательном процессе. В Постановлении Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» отмечено, что усовершенствование методической системы обучения подрастающего поколения иностранным языкам и подготовки квалифицированных специалистов осуществляется посредством внедрения передовых методов преподавания с использованием современных педагогических и информационных технологий, на этой основе создания условий и возможностей для широкого доступа к достижениям мировой цивилизации и мировым информационным ресурсам. В свете новых решений, особо остро встает вопрос о формировании высокой информационно-языковой культуры, т.е. способностей работать с потоками медиаинформации на изучаемом языке - осуществлять поиск, обрабатывать полученную информацию и критически ее оценивать. Медиаинформация является одним из эффективных материалов для формирования

иноязычной коммуникативной компетенции учащихся профессиональных колледжей, поскольку это не только источник информации, но и могучее средство обучения, воспитания и психологического воздействия. В отношении последнего следует отметить, что часто медиаинформацию называют «информационным оружием» - основанного на применении разрушающего информационно-психологического и информационно-управляющего воздействия на психику человека. Таким образом, информационное пространство засоряется массивами малозначимой, узконаправленной, специфической информацией, порой даже опасной для подрастающего поколения. Особенно это относится к Интернету. Именно поэтому, необходимо у учащихся сформировать медиаграмотность, где, с нашей позиции, особое место отводится формированию критического мышления.

Данная проблема всегда была актуальной, которая, в основном, исследовалась в зарубежной и отечественной научной литературе на уровне общеобразовательной и высшей школы. Так, в диссертационном исследовании Е.И.Федотовской (2005) эта проблема была рассмотрена с позиции развития критического мышления. Г.Н.Ирмухамедова (2008), разрабатывая методику обучения критическому чтению специальных текстов, в качестве лингвистического материала берет статьи экономического характера. Исследователем уточнено понятие медиакультуры, теоретически обоснована роль кинопрессы в формировании медиакультуры и разработана структурная модель формирования медиакультуры старшеклассников на медиазанятиях. Кандидатская диссертация Е.В.Мурюкина (2005) посвящена исследованию условий формирования медиакультуры старшеклассников на основе кинопрессы.

Данная проблема также исследовалась на уровне докторских диссертаций. Исследование Н.В.Чичериной (2008) нацелена на разработку концепции медиаграмотности на основе иноязычных медиатекстов для студентов языкового вуза. Работа В.В.Гур (2007) посвящено разработке созданию теоретических основ педагогического проектирования медиообразовательной среды вуза для развития личностно-профессиональной компетентности, медиаграмотности и творческой активности. Однако исследование В.В.Гур и Е.В.Мирюкиной не связаны с обучением ИЯ.

Таким образом, проблема формирования медиаграмотности на занятиях по ИЯ, в основном, решается с позиции критической обработки медиатекстов и формирования медиаграмотности, т.е. выработке способности взаимодействия с медиатекстами студентов языкового и неязыкового вуза. Однако на уровне среднего специального образования эта проблема не исследована, хотя и является весьма актуальной. В частности, в связи со сменой образовательной парадигмы на межкультурный контекст обучения ИЯ (Г.Т.Махкамова, 010), посредством широкого использования медиатекстов можно расширить культурную осведомленность студентов о ментальности, стереотипах поведения, образе жизни. Помимо этого, в медиатекстах содержится богатый языковой и речевой материал для формирования всех компонентов иноязычной коммуникативной компетенции учащихся профессиональных колледжей, а также для расширения воспитательного и развивающего аспектов формирования личности.

Используемые литературы:

1. Арутюнов Г.А. Медиаобразование и медиаграмотность в профессиональном туристском образовании. // Педагогика профессионального образования. 012.

2. https://cyberleninka.ru › article › mediaobrazovanie-i-mediagramotnost-v-...
3. Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов. Опыт исследования современной английской медиаречи. -2-е изд. –М.: URSS, 005.
4. Котляр П.С. Медиаграмотность в условиях развития цифровых технологий. // Вестник Вятского государственного университета. 017, №8. – С. 6–32.
5. Makhkamova G.T. Significance of mental knowledge in discourse organization. // Лингвистикада антропоцентрик парадигма: Назарий ва методологик муаммолар: Сб. материалов Республиканской научно-практической конференции. –Т.: УзГУМЯ, 018. –С. 42-44.
6. Федоров А.В. Развитие медиакомпетентности и критического мышления студентов педагогического вуза. М.: Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 007.
7. Фрейдлин Е. Обучение работы с прессой в старших классах лингвистического лицея. // Иностранные языки в школе. 004, №1. –С. 38-43.
8. Чичерина Н.В. Концепция формирования медиаграмотности у студентов языковых факультетов на основе иноязычных медиатекстов: Автореф. дисс. …. д.п.н. – СПб, 008.
9. Abdukadirova N.A Structural and content components of media literacy in foreign language education International Journal of Advanced Science and Technology. 020

THE INTERDISCIPLINARY APPROACH TO TEACH ENGLISH.

Nuriddinova Madina Raim Qizi
stajyor-o'qituvchi, Gulistan davlat universiteti,
daisymadina@gmail.com

Abstract: In order to support students' various learning styles, diverse backgrounds, interests, talents, and values, interdisciplinary instruction relies on multiple content cogs working together to develop student knowledge, problem-solving skills, self-confidence, self-efficacy, and a passion for learning.

Keywords: method, approach, learning style, self-confidence, English, skills, interdisciplinary, teaching, technique, activity, thinking skills.

A technique, or combination of techniques, known as interdisciplinary teaching is used to teach across curricular disciplines or "the bringing together of different disciplines around common themes, issues, or problems."[1] Often Interdisciplinary education is linked to or included in a number of other teaching strategies. For instance, Kathy Lake identified seven components that are present in all integrated curricular models in a review of the literature on the issue published in 1994: combining courses, placing a focus on projects, using a variety of sources rather than just textbooks, stressing connections between ideas, using thematic units, having flexible scheduling, and dividing students into groups according to their needs.[2]

Interdisciplinary teaching can take many different forms or be done at various levels. On the one hand, schools may use an interdisciplinary team approach, where teachers from several subject areas are paired with a single group of students and encouraged to integrate portions of

their instruction (Vars, 1991). Thematic units, in which a shared theme is addressed in more than one content area, are the most popular way to execute integrated, interdisciplinary instruction (Barton & Smith, 000).

The lesson or unit built across numerous disciplines with a similar organizing theme is known as multidisciplinary or parallel design, which is what the example regarding rivers provided above would fall under (Jackson & Davis, 000).

James Beane is a leading expert in interdisciplinary teaching strategies and a proponent of curriculum integration, which is curriculum that is jointly created around significant themes. The integration of experiences, social integration, knowledge integration, and integration as a curriculum design are its four main parts. With relation to topic delineations, it differs from other forms of interdisciplinary education in that it starts with a fundamental theme that develops from students' questions or societal issues (Beane, 1997).

Interdisciplinary Curriculum: Design and Implementation, a significant work edited by Heidi Hayes Jacobs, was released by ASCD (Alexandria, VA) in 1989. She provided a continuum of design possibilities in her work, ranging from parallel, focused disciplined effort through interdisciplinary to full integration.

Interdisciplinary teaching might be an ambitious strategy to apply in your classroom because it frequently calls for a spark of imagination along with experimenting. Fortunately, there are things you may do that are really simple to do and have benefits that are supported by research. These consist of:

- Improved Critical Thinking – Students should improve their analysis abilities by using approaches from different disciplines.
- Better Bias Recognition – To solve a problem that demands an interdisciplinary approach, students must typically use information rooted in a range of perspectives. This can often challenge their pre-existing ideas to help them identify bias in themselves in others.
- Preparation for Future Problems – Using skills and knowledge from different disciplines is practice for solving problems outside school walls.

The teaching approach is built on presenting topics, themes, and challenges that call for knowledge and abilities from multiple subjects in order to address or solve. This can entail collaborating with a colleague in a different department to periodically teach one another's class, depending on the grade level and your area of expertise. Whatever the case, this method seeks to encourage students to draw connections across various academic fields. You can assign your pupils the task of deducing the motives behind the choices made by a significant historical figure. It could be necessary to draw conclusions from history, sociology, economics, and politics in order to complete this task.

In addition to the advantages already indicated, they will probably develop more thorough and informed understandings of the subjects they are studying. In teaching English, there are some quick and easy **Interdisciplinary Activities:**

1. News Analysis

With this hands-on activity that presents actual multidisciplinary difficulties, you may start your class.

You must play a news clip that covers a local, national, or international topic to start the practice. After that, pose a related question for the students to work on individually or in groups. The clip, for instance, might discuss a store closing. Assign students the task of choosing a

suitable new place for it using knowledge and concepts from many areas. They can offer to present their solutions and respond to classmates' queries.

2. Historical Pen Pals

Personalize history class – developing creative writing skills in the process – by dedicating time to this ongoing activity.

Each student adopts the part of a historical character and writes to a classmate about situations he or she faced. The exercise enables the writer to process information from various and pertinent subjects by drawing on resources like videos and textbooks. Let’s imagine a student adopts the role of Galileo Galilei. He or she can write about the polymath’s discoveries, building knowledge of math and other subjects in the process.

3. World Traveler

Allow students to organize holidays as they study important subjects and develop their research abilities.

Students should have time set aside for individual study in a computer lab or library as they plan week-long trips to their dream destinations. For instance, the product should have details about:

- Historical relevance of landmarks
- the most popular foods, dishes, and cuisine
- dialects or languages used in the region or nation
- cultural occasions that occur in the region or nation

Second-language classes can benefit from this interdisciplinary project. For instance, students might create itineraries for trips to Paris or Montréal in French. You can use technology like Google Earth to explore some locations with your class as a final exercise.

4. Leaning Tower

By having students investigate a well-known place in Italy, you may strengthen the previous activity and get them thinking about other topics.

This exercise, which is a go-to multidisciplinary project for certain instructors, focuses on individual study on the Leaning Tower of Pisa. It may specifically involve:

- examining the tower's physics or structure to ascertain whether or not it will collapse
- examining the history of the tower and its cultural significance to Pisa and Tuscany
- planning a trip to Pisa's itinerary, comparable to the previous activity
- determining a travel budget

You can break the task up into separate tasks for younger grades and let the kids work in groups. For kids in higher grades, you can give them this as an in-class project to work on either by themselves or in pairs.

5. All About Weather

Create a link between science and social studies by introducing a unit that looks at how weather affects people.

You can complement the weather and atmosphere lessons found in many elementary science courses by learning how these topics affect societies. Consider different areas and nations, for instance, and investigate how cultural practices, agriculture, and labor are affected by climate. Students can turn in products that show how the local ecosystem and history have been influenced by weather.

To conclude with above-mentioned features, after taking part in multidisciplinary units, classes, or activities, your students may come to appreciate disciplines they previously loathed. This is as a result of their learning how knowledge and ideas relate to fields, they are interested in. You should observe beneficial outcomes in all of your classes when coupled with time to put those abilities and ideas into practice.

References:

1. Barton, K.C. & Smith, L.A. (September 000). Themes or motifs? Aiming for coherence through interdisciplinary outlines. The Reading Teacher, 54(1), 54 – 63pp.
2. Beane, J. (1997). Curriculum Integration. Teachers College Press: New York.
3. Bolak, K., Bialach, D., & Dunphy, M. (May 005). Standards-based, thematic units integrate the arts and energize students and teachers. Middle School Journal, 31(2), 57 – 60pp.
4. https://www.prodigygame.com/main-en/blog/interdisciplinary-teaching-activities-examples.

COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING AS A VITAL TOOL FOR IMPROVING SPEAKING SKILL

Raimova Hilola Abdurashidovna
English teacher, Gulistan State University
hilolaabdurashidovna@mail.ru

Abstract. The Communicative Language Teaching is defined as an approach of teaching a second or a foreign language that focuses on learners' interaction whether as the means or the ultimate goal of learning a target language. Interaction here means an activity in which two or more parties affect upon one another.

Keywords: CLT, FSW, TPS, scavenger hunt.

Introduction. Lexically the term ‘communicative’ is derived from the word ‘communicate’, which means to express ideas, feelings or information from one to another. Therefore, the addition of affix ‘ive’ changes the verb to be adjective, that is to make something possess certain characteristic. Accordingly, the term ‘communicative’ should mean ‘to make students communicate’ or ‘to make students express ideas, feelings or information each other’ in the classroom. In communicative teaching, the learner is provided simulated learning situations in and outside the classroom. It is envisaged that the situations and tasks for which the native speaker employs English can function as a focal point around which the learning can take place.

Communicative language teaching is based mostly on practice different formal and informal interactions through games, role-play, and problem-solving tasks. Teachers should concentrate on providing a supportive learning atmosphere and selecting personalized tasks for students in terms of their individual level, needs, and interests. Focus on fluency before accuracy.[Rambe, 017]

CLT suggests the teaching of language integrated with all the complete components of communication. The common components of communicative components in the field of language teaching today are: linguistic, sociocultural, actional, strategic and discourse competence. This shift requires the teaching of language change from the presentation of grammatical rules of a language towards performing communication activities in the classroom:

listening, speaking, reading and writing performances. The five components of communicative competence will be embedded in every performance communication activities.

Methods. In recent years, language learning has been viewed from a very different perspective. It is seen as resulting from processes such as: Interaction between the learner and users of the language; Collaborative creation of meaning; Creating meaningful and purposeful interaction through language; Negotiation of meaning as the learner and his or her interlocutor arrive at understanding; Learning through attending to the feedback learners get when they use the language; Paying attention to the language one hears (the input) and trying to incorporate new forms into one's developing communicative competence; Trying out and experimenting with different ways of saying things. Thus, following information gap activities can be good example for conducting CLT in the classroom:

- Task-completion activities: puzzles, games, map-reading, and other kinds of classroom tasks in which the focus is on using one's language resources to complete a task.

-Information-gathering activities: student-conducted surveys, interviews, and searches in which students are required to use their linguistic resources to collect information.

-Opinion-sharing activities: activities in which students compare values, opinions, or beliefs, such as a ranking task in which students list six qualities in order of importance that they might consider in choosing a date or spouse. Information-transfer activities: These require learners to take information that is presented in one form, and represent it in a different form. For example, they may read instructions on how to get from A to B, and then draw a map showing the sequence, or they may read information about a subject and then represent it as a graph. Reasoning-gap activities: These involve deriving some new information from given information through the process of inference, practical reasoning, etc. For example, working out a teacher's timetable on the basis of given class timetables.

Scavenger hunt. A scavenger hunt is a mingling activity that promotes open interaction between students and involves all learners at the same time to be active in the class.(FSW: Find Someone Who)

Example:

1. The instructor gives students a sheet with instructions on it. (e.g. Find someone who has a birthday in the same month as yours.)
2. Students go around the classroom asking and answering questions about each other.
3. The students wish to find all of the answers they need to complete the scavenger hunt.
4. In doing this activity, students have the opportunity to speak with a number of classmates, while still being in a low-pressure situation, and talking to only one person at a time. After learning more about each other, and getting to share about themselves, students will feel more comfortable talking and sharing during other communicative activities.

News Reporting. Here students perform anchor duties and tell the news using the target language. In news reporting, there's an economy of words used. It's laser focused on getting the information across. It's like being in the center of a gossip huddle. And just like the previous activity, this is done individually.

For this activity teacher should let the students choose a topic of their liking. They could choose to report on sports, politics, business, showbiz, lifestyle–anything they might see

reported on TV. This is also approved well by students where they are given a movie connected with educational issues to watch at home. The follow up task can be preparing 3 questions and 0 new words with English definition which will be discussed orally in the movie club . After the deadline is over the teacher and ss make a "round table discussion" which enables them to share impressions on the analyzed film. This method is much more effective when it is conducted utilizing "Think-Pair-share' method where all students at first work individually, then in pairs and eventually, in a group. It evolves activeness and involves all participants at the same time. During the lesson students don't waste time but instead they will be busy with exchanging ideas with their peers.

Personal Inventory activity. This activity is good for self-reflection where

CLT should be conducted including THINK-PAIR-SHARE method as it involves all of the learners. Everyone will be active and everyone try to speak, even the shy ones. Cause Think-Pair-Share is a collaborative learning strategy where students work together to solve a problem or answer a question about an assigned reading. This strategy requires students to (1) think individually about a topic or answer to a question; and (2) share ideas with classmates.

Discussion. Organizing CLT activities is fun in the classroom as students feel free to give their opinion and share their experiences. Mingling activities urge students to be more active and serve as energizers. During the abovementioned activities ss don't feel anxiety, boredom, shyness. The advantageous part is that all students were engaged into the activities. The whole class tried to do their best by being attentive, curious, active where even some struggling students took attempts as well to speak using "google translates" in their mobile devices.

4.Conclusion.

If the lessons are conducted with CLT approach students may have more time for interaction and activities. As Prensky (2001) stated this time is the time of digital natives and if the digital immigrants, in other words, teachers would like to teach the new generation, they should redesign their methods and materials according to learners' learning styles.

Literature:

1. Jack C. Richards, Communicative Language Teaching Today, (Cambridge University Press: Cambridge, 006, p. 96.

2.Rambe S. English Education English Journal for Teaching and Learning : December 017

3.Richards, Jack C.; Rodgers, Theodore S. Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge, New York: Cambridge University Press. 014.

THE ROLE OF INNOVATIVE GAMES IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE

S.Davronova, I. Mukhammadjonova, S.Otabkova

Gulistan State University, Faculty of Philology,
teacher of the Department of English Language and Literature,
Bachelor students at Gulistan State Univeristy Faculty of
Philology, The Department of English
Language and Literature

Abstract: The article explores the use of innovative games in foreign language teaching and provides a literature review of studies and articles related to this topic. The review covers studies conducted on the use of games in foreign language teaching, innovative games and their effectiveness in language learning, and the advantages and disadvantages of using games in foreign language education. The article highlights that using innovative games in foreign language teaching can be an effective way to engage students, promote interaction, and improve language skills. The article also discusses famous teaching methods that are related to the use of games in language teaching. Overall, the article suggests that innovative games have the potential to enhance foreign language education and should be considered as a valuable tool in language teaching.

Keywords: innovational games, foreign language teaching, communicative competence, language acquisition, language learning, interactive methods.

INTRODUCTION

Foreign language teaching has always been a challenging task for educators and learners alike. Traditional teaching methods, such as lectures and rote memorization, can be dull and uninspiring, leading to a lack of interest and motivation in learners. However, with the advancement of technology and the availability of innovative teaching techniques, there is a growing interest in using games to enhance foreign language learning.

Innovative games offer a fun and engaging way to learn a foreign language, encouraging learners to actively participate in the learning process. Games have been found to improve not only language acquisition but also cognitive skills such as problem-solving, decision-making, and critical thinking. Moreover, the use of games in foreign language teaching can enhance learners' motivation, increase their confidence, and reduce their anxiety.

In this article, we will explore the use of innovative games in foreign language teaching and examine how they relate to famous teaching methods. We will also review the experiences of renowned language educators and researchers who have contributed to this field. Finally, we will discuss the benefits and challenges of using games in foreign language teaching and offer suggestions for their effective implementation in the classroom.

There are many famous language teaching methodologists who have emphasized the use of games in foreign language teaching. Some examples include:

Stephen Krashen: Krashen is well-known for his theory of second language acquisition, which emphasizes the importance of providing comprehensible input to learners. He also advocates for the use of games and other engaging activities in the language classroom.

Caleb Gattegno: Gattegno was a language educator who developed the Silent Way method, which emphasizes the use of physical objects and visual aids to teach language. He believed that games and play could help learners internalize language structures and develop fluency.

Maria Montessori: Montessori is famous for her approach to education, which emphasizes hands-on learning and individualized instruction. Her ideas have been adapted for language teaching, and many Montessori-inspired language programs incorporate games and other interactive activities.

John Holt: Holt was an educator and author who advocated for child-centered learning and the importance of play in education. His ideas have influenced many language teachers who believe in the value of using games and other fun activities to engage learners.

Scott Thornbury: Thornbury is a well-known author and teacher trainer who has written extensively on the use of games in language teaching. He has argued that games can be a valuable way to provide learners with meaningful practice and to foster communication and collaboration in the classroom.

Jacobs and Kline Liu (1996) mention that a number of games can be played in small groups and they embrace many advantages. They are as follows: • The team aspect of many games can inspire collaboration and develop team spirit. • Although many games contain competition among children, this is not essentially the case. • In significantly great number of games, everyone has a turn, inspiring everyone to take a turn, rather than allowing others to talk more and do other actions, and discouraging some people from not including others.[1]

Using innovative games in foreign language teaching can be related to several famous teaching methods. For example:

Communicative Language Teaching (CLT): This method emphasizes the importance of communication in language learning. Innovative language games can help students practice their language skills in a communicative way, allowing them to use the language in a natural context.

Task-Based Language Teaching (TBLT): This method focuses on the completion of meaningful tasks as a way to learn language. Games can be designed as tasks that require the use of language, such as playing a role-playing game where students must use the language to communicate and achieve a goal.

Total Physical Response (TPR): This method uses physical movement to reinforce language learning. Games that involve physical movement, such as charades or Pictionary, can help students remember vocabulary and grammar structures through movement.

The Natural Approach: This method emphasizes the importance of immersion in language learning. Innovative language games can help create an immersive environment where students are encouraged to use the language in a natural and fun way.

Research has shown that innovative games offer a fun and engaging way to learn a foreign language, encouraging learners to actively participate in the learning process. Games have been found to improve not only language acquisition but also cognitive skills such as problem-solving, decision-making, and critical thinking. Moreover, the use of games in foreign language teaching can enhance learners' motivation, increase their confidence, and reduce their anxiety.

Innovative games have a number of benefits when used during foreign language teaching classes, including:

Increased motivation: Games are a fun and engaging way to learn a language, which can increase student motivation and enthusiasm for the subject.

Enhanced learning: Games can improve language acquisition and retention by allowing students to practice using the language in a natural and meaningful context.

Improved cognitive skills: Games can also improve cognitive skills such as problem-solving, decision-making, and critical thinking.

Reduced anxiety: Traditional teaching methods such as lectures and memorization can be stressful for some students. Games can help reduce anxiety and make the learning process more enjoyable.

Enhanced teamwork and collaboration: Many games involve teamwork and collaboration, which can improve communication and social skills.

Adaptability: Games can be adapted to suit different learning styles and abilities, making them a flexible and inclusive teaching tool.

Overall, the use of innovative games in foreign language teaching can make the learning process more engaging, effective, and enjoyable for both teachers and students.

Conclusion

Overall, using innovative games in foreign language teaching can complement and enhance traditional teaching methods by providing a fun and engaging way for students to practice their language skills. The use of innovative games in foreign language teaching is a growing trend that has shown to be effective in enhancing language learning. Traditional teaching methods can be unengaging, leading to a lack of interest and motivation in learners. However, games provide a fun and interactive way to learn a foreign language and can improve language acquisition and cognitive skills. Renowned language educators and researchers, such as Stephen Krashen, Caleb Gattegno, Maria Montessori, John Holt, and Scott Thornbury, have emphasized the use of games in language teaching. Games can be played in small groups and foster collaboration and team spirit. The use of innovative games in foreign language teaching can be related to famous teaching methods such as Communicative Language Teaching, Task-Based Language Teaching, Total Physical Response, and the Natural Approach. Overall, games offer a promising approach to language teaching that enhances learners' motivation, confidence, and reduces anxiety.

REFERENCES:

1. Jacobs, G. M., & Kline Liu, K. (1996). Integrating language functions and collaborative skills in the second language classroom, TESL Reporter, 9, 1-33.

2. Krashen, Stephen D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon

3. Krashen, Stephen D. (1981). Second Language Acquisition and Second Language Learning, Universityof Southern California: Pergamon Press Inc. 4

4. Krashen, Stephen D. (1985) The Input Hypothesis: Issues and Implications. Beverly Hills, CA: Laredo Publishing Company

5. Scott Thornbury, “How to teach grammar” cQJ l\:arson Education Limited 1999

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING ENGLISH

Shukurullayeva Barno Bakhtiyor kizi
EFL teacher of the Gulistan State University
In English language and literature department
barnoshukurullayeva@gmail.com

Abstract: This article is discusses about the merits and demerits of utilizing authentic materials while teaching English proficiency skills. They are considered one the most highly beneficial materials while TEFL process, but teacher should take into consideration drawbacks of these materials also.

Keywords: authentic materials, authenticity, proficiency skills, benefits and drawbacks, teaching process, usefulness, authentic materials, integrated method, teaching approaches, listening and writing skill, video materials, educational short podcasts.

As a foreign language, English has a crucial role for students to overcome the world challenges. When the students have a decent skill in English, they will use the language to speak with other everywhere the world, since English also

play the role as a world language or we will say it as linguistic communication. As Anburaj and Christopher stated that English is one of the obligatory subjects in professional education, because it's considered as a language which is accepted globally and mastering English effectively is important to surviving in today's competitive world. Moreover, they stated that English may be a language which is important and compulsory for many people. Thinking about English, there are literally four skills should be mastered and one of them is writing skill. Writing skill can be major criteria towards the higher academic position and greater educational success. In discussing the importance of learning and teaching English, they are the important things for communicating knowledge, especially in educational settings. The flexibility to speak specifically may persuade be an achievement in life chances. One of the most problems among students is that the indisputable fact that many of them cannot develop proficiency skills, mostly the ones who are making compositions in an exceedingly foreign language.

To solve the matter, teachers have to be creative in involving all learners, providing appropriate feedback and support so learners can engage with the full writing process and be motivated to write. Teachers must take into consideration other strategies if they require their students to develop skills. Teachers should create more interactive ways to show the topic. There should be a spread of open sessions where students can express their opinions on different topics.

Authentic material means the material which is truly not designed for pedagogy process, but it's employed in the classroom like real newspaper reports, magazine articles, advertisements, cooking recipes, songs, and also videos. Kilickaya realized that the majority of the teachers within the world agree that authentic texts or materials have many advantages if it's used for the acquisition process.

As a result of aforementioned investigations, this article examined to use of authentic materials in teaching factual and idea-based process due to better progress of education and suggest several methods and approaches. Since the authentic materials are more economic and effortlessly available anywhere and anytime, the teachers of English can use them to show in their regular ELT classrooms. There are many authentic materials available to show English such as News Papers, Brochures, Pamphlets, Flayers,

Advertisements, Greeting Cards, Invitation Cards, Post-Cards, Wall Papers, Comics, Cartoons, Story Books and so on.

The Main benefits of Authentic Materials in the ELT Classrooms.

As authentic materials are selected by the teachers according to the wants and interests of the learners to involve them in learning English language skills and to demonstrate their skills in and outside the classrooms, they're frequently adopted in teaching the English language using real-life situations. Using authentic materials within the ELT classrooms have several merits.

They are:

1. Authentic materials are selected per the needs and interests of the learners;

Because they are easy to access for every teacher.

2. They're useful to reduce the amount of hesitation among the learners;

Learners can easily overcome the language barrier and hesitation while your speech.

3. The learners are exposed to real-life situations; learners can provide with authentic language atmosphere during the lesson.

4. They're available everywhere; teachers can find them everywhere, especially internet

5. They're useful for the teachers to show the identical material for various classes;

6. They promote the learners to concentrate more on the language skills.

The Use of Authentic Materials within the ELT Classrooms

With the influence of the internet, the teachers of English can choose the authentic materials to teach in their classrooms. Although there are some disadvantages of authentic materials like they become outdated (news), they're sometimes too culturally biased, the vocabulary might not be useful for the learners' immediate use then on, the authentic materials are useful in many ways .Therefore, the teachers of ELT need to carefully select the materials in line with the levels and desires.

Challenges on the utilization of Authentic Materials for Teaching.

The use of authentic materials within the classroom is very appreciated. This result in a common perception that non-authentic materials / simplified materials are 'terrible' . Yet, regardless of how we value them within the classroom teaching, there are always problems in implementing the authentic materials. Richards argues that the utilization of authentic materials in teaching materials is unrealistic .He even states during a strong argument that authentic materials could be a 'myth'. One amongst the stand out challenge is that the language problems and at what level it should tend, which then results in the appropriateness problem.

Language Problems while using authentic materials

Some people might argue that authentic materials are more interesting and motivating for language learners when it's utilized in the classroom. However, some studies show different finding. Peacock conducteda study to seek out out how authentic materials relate to the students' motivation . He used EFL students in their beginner level and used observation sheets and self-report questionnaire because the instruments of his study. He found a stimulating end in his research in which students reported that artificial materials were more interesting as compared to the authentic materials. It is true that authentic materials, both spoken and written, provide real language use and context. However, its selection and use often offer problems for the teachers. As stated by Richard authentic materials often written in difficult language both in vocabulary and language structures. This argument is further strengthened by other expert. Day argues the issues in using authentic materials for language teaching, namely comprehensibility and appropriateness. In Day 's argument the most significant issue with authentic materials is that the appropriateness in terms of the language, form of the target language, and appropriateness in tasks, activities, and exercises. He strongly suggests that if should authentic materials be utilized in the classroom, the concept of appropriateness should be the most focus of consideration.

All things considered, authentic materials are highly recommended materials in teaching process, but every teacher should select them according to the students' levels and needs.

References

1. Anburaj & Christopher. (2015). Barriers in Teaching English. IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)

Volume 0, Issue 9, Ver. VI (Sep. 015) PP 67-70

2. Currier D. (2008). Essay on the importance of writing – need feedback please. Asian ESL Journal. Retrieved from Gloria,

Essay Writing Feedback/EssayForum.com on 8/17/2010 Journal 80 pp. 183-199

3. Kilickaya, Ferit. (2004). Authentic Materials and Cultural Content in EFL Classrooms. The Internet TESL Journal. Retrieved

on December nd, 013, from http://iteslj.org/Techniques/Kilickaya-AutenticMaterial.html.

3. https://zenodo.org/record/7406978

4. https://explore.openaire.eu/search/publication?pid=10.5281%2Fzenodo.7406978

5. https://academicsresearch.ru/index.php/ispcttosp/article/view/1274

RHETORIC AS AN IMPORTANT COMPONENT OF IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Sultanov Bekhzod Rakhmankulovich

Senior teacher of English language and literature department, Gulistan State University

Abstract. The article discusses the importance of studying rhetoric by students of various, including linguistic directions; the purpose of rhetoric is defined: the reasons for the need to intensify the study of rhetoric are characterized; it is said about the learning system, an obligatory component of which is speech culture and knowledge of the basics of successful communication. The requirements for an educated person are also considered; the main forms of work in a higher educational institution in the formation of rhetorical skills are detailed; the importance of the formation of cultural and rhetorical competence of students aimed at mastering rhetorical knowledge, skills and abilities that are necessary for the ability to communicate, the ability to perceive and reproduce literate speech, express their own thoughts, while revealing a highly intellectual level of development is substantiated.

Keywords: rhetoric, personal qualities, rhetorical skills, rhetorical education.

The research of rhetoric and its teaching in higher educational institutions today is one of the important and promising linguistic and didactic areas of study, forming the skills and abilities to communicate clearly and convincingly, educating moral and patriotic values of a person. The importance of introducing rhetoric into the higher education system is due to the fact that there is a threat of a decline in the communication culture of modern youth. Among the weighty reasons for the intensification of the study of rhetoric is the process of democratization of society, which is accompanied by the expansion of rights and freedoms, including freedom of speech. Also, it is necessary to include a person's desire to improve himself in order to increase not only personal intellectual potential, but also professional.

An educated person nowadays should be sociable, be able to conduct a conversation, sometimes even manipulate and actively influence listeners. He should also logically build his

public speech, confidently and correctly state his speech, conduct a discussion – that is, use rhetorical techniques, since everyone needs oratorical skills both in his personal life and in professional activity. Rhetorically competent speech is necessary not only in politics, the court or other official spheres. Neither a teacher, nor an ecologist, nor a lawyer, nor an agronomist can do without the skills of public speaking to any extent. And the more developed a society is, the more it values the ability to conduct a dialogue competently and correctly, that is, to master rhetorical techniques [1, p. 180].

It is well known that with the help of rhetoric, a person develops an integral system of personal qualities: a culture of thinking (independence, self-criticism, flexibility, etc.), command of speech (expressiveness, correctness, clarity, accuracy, imagery), behavior (politeness, tact, correctness, looseness), communication (respect for the interlocutor through study his interests, managing the behavior of the audience, attracting like-minded people), etc. At one time, a great methodological contribution to the art of eloquence was made by the great thinker of Hellas Aristotle (384-322 BC). He summed up the development of classical Greek eloquence, completed the transformation of rhetoric into a scientific discipline, and also established an inextricable link between rhetoric, logic and dialectics [2, p. 7]. Rhetoric includes many philological disciplines, elements of psychology, pedagogy, and cultural studies; this science did not deal with any particular area, but completely covered all spheres of human life. As a result, for a modern university graduate who acts as a role model in the way he communicates, skillfully owns the word – a universal tool of thought and persuasion, knowledge of rhetoric and its components is one of the defining components of his professional success and a mandatory attribute of the image of a qualified, competent and intelligent specialist. Among the many competencies that a modern specialist should master, who is able to quickly adapt to a multicultural and scientific environment and find effective ways to solve various situations, special importance is given to rhetorical competence, which will allow him to successfully function in various spheres of socio-cultural and socio-political life in the future.

The formation of students' rhetorical competence is a very important problem in improving their professional characteristics. Without gaining rhetorical knowledge and skills, without learning to master the word skillfully, without a proper level of rhetorical competence, one cannot teach or convince others, logically form and express one's thoughts and judgments. Rhetorical competence is an important basis of professionalism, so today it is necessary to create a training system, an obligatory component of which would be speech culture and knowledge of the basics of successful communication.

In our opinion, rhetorical science is necessary in all areas of vocational training, including agricultural. Having mastered rhetorical skills, a person will be able to speak correctly, convincingly, expressively, as well as constantly develop their speech skills and skills, not to stop there. The formation of rhetorical competence in the process of studying at a higher educational institution is an extremely important aspect of training, since a specialist with a higher education must be fluent in his native language and take care of his future, as well as strive to promote correct and convincing speech in his environment. This can be done by someone who knows how to convince himself and has a high level of rhetorical competence [3, p. 11]. Without this competence, the future specialist will not be able to clearly and convincingly express his own thoughts, prove his point of view, convince and persuade.

The main forms of work in higher education in the formation of rhetorical skills are expressive reading, analytical reading of texts of various genres, penetration into the author's idea of the text through the analysis of keywords, with the help of which the main idea of the text is revealed, lexicographic culture is formed, through working with dictionaries of different types (explanatory, spelling, orthoepic, dictionaries of synonyms, antonyms, paronyms, homonyms, etc.), exercises in the technique of speech and the like. At the same time, "the rhetorization of the educational process should go from language units of different levels, their role in the text, from observation of sample texts to the development of speech skills in the conditions of active forms of communication, to the creation of a text. Only in this way it is possible to provide training in the use of language for reproducing thoughts and transmitting it to listeners" [4; 5, p. 5].

Considering the above, it should be emphasized that a significant factor in the formation of cultural and rhetorical competence of students is their speech development aimed at mastering speech knowledge, skills and abilities that are needed for the ability to communicate, the ability to perceive and reproduce speech, express their own thoughts, while revealing their high intellectual development. It can be concluded that teaching rhetoric is rightly considered one of the most promising and important linguistic and didactic directions, the main purpose of which is the formation and upbringing of a person who will be able to conduct a meaningful, convincing and correct dialogue. At the same time, the rhetorical knowledge and skills that future specialists of the agricultural sector will receive, a skillful command of the speech situation, the communicative process will help them fully and competently influence the audience. It will also contribute to labor productivity, strengthen cognitive interest in any problem and help a young specialist fully adapt to the team, become an example for colleagues in their speech activity. A modern agrarian must have a good command of his native language, be a true professional and a high-class speaker, which is why the knowledge of rhetoric as an important component of professional training becomes particularly relevant [6, p. 169].

References

1. Chuvakin A.A. Ritoricheskie kompetencii filologa i soderzhanie ritoricheskih disciplin v universitete: k voprosu o metodike sootneseniya. Ritorika i kul'tura rechi v sovremennom informacionnom obschestve. 007; T. : 179 – 182.

2. Bogdanova Yu.Z. Praktikum dlya samostoyatel'noj raboty «Trening professional'no-orientirovannyh ritoriki, diskussii i obscheniya». Tyumen', 013.

3. Gorobec L.N. Formirovanie ritoricheskoj kompetencii studenta. Avtoreferat dissertacii … doktora pedagogicheskih nauk. Sankt-Peterburg, 008.

4. Bogdanova Yu.Z. Trening professional'no-orientirovannyh ritoriki, diskussii i obscheniya: praktikum. Saratov, 018.

5. Kasumova G.A., Taratuta I.V. Rol' prepodavatelya agrarnogo universiteta v sovremennom obrazovatel'nom prostranstve Agroprodovol'stvennaya politika Rossii. 017; 10 (70): 167 – 170.

EFFECTIVENESS OF CLIL AND INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Ayubova Saida Musadjanovna

Teacher of English language and literature department,

Gulistan State University
e-mail: saida.bozorova79@gmail.com

Abstract: The role of CLIL and ICT and their effectiveness in education is given in the following article. Furthermore, the authors noted their thoughts about language learning and some methods of teaching English based on increased effectiveness. Particularly, we get certain details about the successful processing of English language learning procedures with the use of CLIL and ICT.

Keywords: Content, Language, teaching methods, communicative approach, interactive ways, technology, integrated learning, process, development , methods, techniques, communicative competence, effectiveness, ICT.

These days, practical requirements of teaching foreign languages require using "the communicative focused methods, which are directed to formation of abilities adequately to express thoughts in concrete language" [7, p.60] General education has changed, new curricula and new approaches are being developed in the study of disciplines through integrated educational systems, and updating educati on requires the use of non-traditional methods and forms of organization of education. That is why there are new educational technologies and one of such technologies is domain-language integrated learning called CLIL. CLIL technology considers learning a foreign language as tool for studying other subjects. Language learning goes through any subject area, i. e. a less on in which CLIL technology is used is not a foreign language less on, but a subject less on in a foreign language. [1, p.66].

The terms, such as teaching, learning, and studying correspond to each other. Every notion that is mentioned above is dependent on the word next to it. It means one fulfills another and vice versa. So to obtain the knowledge that we need, we learn something. This process of course can be observed in the study. What we mean by saying study - as it has several connotations meaning, study means: to attend a particular lesson that will be going to held in an educational establishment such as a university, college, school, etc. The paradoxical point is that another meaning of the word study is to research a certain area of science. That means the whole process of the inquiry is called study [8, p.20-22].

But we do understand this word as an alternative way of saying to learn. Therefore, learning and study could be considered as similar words no matter, whether we search for the meaning in dictionaries or not, all in all, we will get the same interchangeable definition for both. This point will lead us to the next word so-called "to teach". What about this very notion, maybe now again we have to recall the above-said ideas to depict the following word. Nope! This word is the father of those terms that we reflect on recently. Because with the help of somebody we learn, we study. We as human beings are programmed to act like that. Shakespeare once said, "World is a stage and all the people in it are the actors and actresses". It is our objective to not go out of the program.

The process of perception of a foreign language at an early age, allows them to lay the foundation for communicative competencies necessary and sufficient for their further development and improvement in the course of study of this subject. To lay the foundations of communicative competence is a prior request because students need to get acquainted with the first steps of language as a means of communication. This means that they must learn to

understand a foreign language by listening (listening), expressing their thoughts using the language they are learning (speaking), read, that is, understanding the text of a foreign language, reading to themselves, and writing, that is learning how to use the graphics and spelling of foreign language when writing assignments aimed at mastering reading and speaking or be able to write their thoughts. Indeed, to lay the foundation for each of these types of speech activities, it is necessary to accumulate linguistic means that ensure the functioning of each of them at the elementary communicative level, which allows moving qualitatively [9, pp.85-91]

Suppose that at a very early age kids have no idea about the world they are living in on this very subject they will be taught during their lifetime, by their moms and dads. Precisely parents are the only source of getting knowledge. Just they are teaching and kids are learning and studying. In every stage of life, we learn and we never get tired of learning, because the universe is littered with things that we don't know yet. So our traits will let to think over it and this curiosity forces us to get certain information as much as possible. Here we prove the proverb which sounds – learn from the crib till the grave. As it says that we never stop learning, it's our inner nature to be born eager to learn over and over. If we keep going on talking about learning, teaching, and studying we won't face the distraction because the extension of this phenomenon has no limits [4, p.229].

Nowadays the major point of humankind is directed to learn languages. The main aim of the subject "English" is to form a communicative competence, that is, the ability and willingness to carry out a foreign language in interpersonal and intercultural communication environments with native speakers. The process of learning English is not intended only to provide students with the opportunity to master another way of communication. A learner must enter into the world of another culture. Formation and development of regional geographic motivation, based on interest in the life of a peer abroad, in the culture of the country of the language being studied, and its people, is one of the leading installations. The formation of general educational competence contributes to the creation of individual styles of cognitive activity of students [6, p.145].

There are various methods of teaching the English language. One of the methods of intensive study of a foreign language is to maintain one's dictionary. This provides students with great assistance in intensive language acquisition and the development of general educational skills. In each class, the student maintains his vocabulary, which is divided into three columns. In the first column, the English word is written, in the second - its transcription, and the third - the translation of words. Such work gives a good result for learning the necessary words and expressions. In elementary school 4 columns: another transliteration is added. This means that everyone can write words in Uzbek letters or letters of the native language to define how it sounds in English. With the help of their native language, it becomes easier for students to memorize words.

Among the various techniques of organizing intensive learning methods, the greatest interest is among students who evoke gaming technology as they bring speech activity closer to a natural rate and contribute to the efficient processing of program material. Fast language learning through gaming technology has a positive effect on the development of the child's personality. The game is a traditional, recognized method of training and education. This is a unique tool for quick teaching children. The game meets the natural needs and desires of the child, and therefore with its help he will learn with pleasure. Thanks to games all cognitive possibilities are activated.

Student processes: developing attention, memory, thinking, and creative abilities. Learning games help relieve fatigue, overcome language and psychological barriers, increase interest in the subject, and allows us to focus on the main thing - mastering speech skills in the process of the natural situation of communication during the game. The major thing in conducting a game is to create a friendly atmosphere and a situation of success for students [5, pp.96-114].

It is visible that people are competing with one another by acquiring this or that language. Today learning one foreign language has become a must for most societies. And our country is not staying apart from this alteration. Our state is also trying to enter the community's so-called modern world and replying to its entire requirements. In every sphere of development, we became a witness to the shift that made our country find its stable place among other authoritative states. Present attention has been paid to language learning, especially learning the English language. This care about the language involves the term ICT (Information Communication Technologies). Today we can't drop the role of ICT in the development of any country. Yet it has become inseparable from our lives i.e. we are becoming dependent on ICT. Maybe it's the result of our curiosity toward the circumstances that are happening in front of us [3, p.255].

Although many people negatively accept ICT, we can see the light in the core of this unit, if we take a close look at the things that we accomplish via the help of this tool. It means the more mobility in the usage of technology the more efficiency will be expected. So by education, the place of this tool can not be described. Because as a member of this field, we consider that this tool is specially designed for education. In the scope of education, ICT is used purposefully and skillfully. Especially in the field of language learning this tool has gained a vast respect. One precise feature that makes you regarded to use is the interchangeability of the languages. For instance, if your mother tongue is Uzbek and you're willing to learn English, French, or some other languages it will provide you with a huge opportunity to deal with your will. You'll be demanded merely to click the buttons with the peculiarities to switch from one into another language. This may reduce the pace of the difficulties that you always face while getting knowledge or learning something. As it goes into a subject about education we have to mention the members that contain the phenomenon - teacher and student. [2, p.43]

The teacher uses ICT for having a good preparation for the lesson and we know that the core of a successful session is preparing thoroughly. He uses it to make a little shift towards the usual lessons that leads many students to become tedious within the time being. He uses it purposefully. But students use it at a rate of 50/50. We mean they use it either unconsciously or purposefully. Students have one strategy so-called "learn and forget", the things that they learn will be directed to the endpoint of the subject, and then they will not recall it anymore they consider it as a trifle. So they use the ICT for temporary needs these types of students are eager to have fun with ICT rather than learning. However, other students use ICT with much skill and in the form of intention-based. They learn new things, they preserve them in their minds and again they make practices with the help of ICT in order to consolidate learned information for later usage. [8, pp.141-146]

To sum up, the main objective of ICT is to help humankind without reproach. It is the innovation of humanity that is created to make easy in achieving one's goal.

References:

1. Ayub ova S.M, & K eldib ek ova S. K. (2022). Th e R ol e of CLIL T echn ol ogy in T eaching Subj ects Using English Languag e. Eurasian J ournal of Humaniti es and S ocial Sci enc es, 15, 66–68. R etri ev ed fr om https://g eniusj ournals. org/ind ex.php/ ejhss/articl e/vi ew/2974

2. Bazarova S., Mirzakulova F. ICT and learning. Best Practices in Distance Education in Learning Foreign Languages, International Scientific Conference Proceedings.Tashkent UzSPIC, 019. – 43 p.

3. Boldo‘rev N.N. Yazo‘kovo‘e kategorii kak format znaniya//Voproso‘ kognitivnoy lingvistiki. 006, №2, p.255

4. Bozorova S. The intensive methods of teaching English on the basis of increased effectiveness. Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. - Samarqand: SamDCHTI, 019. – 9p.

5. Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Second Edition. Cambridge Books online. Cambridge University Press, 016, pp. 96-114

6. Koptyug NM. Internet lessons as an auxiliary material for an English teacher // Foreign languages in school. - 000. - № 4, p.145

7. Kitar ova G.S., Makhm et D.K. N onc onv enti onal M eth ods at English L ess ons. // Eur op ean R es earch, 017. № 4 (27), p. 60-63.

8. Melissa, C. (2009). Using wiki technology to support student engagement: Lessons from the trenches. In Computers & Education, 52, pp.141-146

9. Sharma, P. (2009). Controversies in using technology in language teaching, pp. 0-22

10. Williams, M. 012. A development view of classroom observations. ELT Journal, 43, , pp. 85-91

HISTORICAL VIEW ON COMMUNICATIVE COMPETENCE IN THE TEACHING AND ASSESSMENT OF LANGUAGE FOR SPECIFIC PURPOSES

Togaeva M

teacher

Gulistan State University

Abstract. Communicative competence refers to the idea that using language in interaction involves both linguistic form control and context-specific norms. Communicative competence is a slippery phrase in second language (L2) research, teaching, and evaluation, especially in languages for specialized purposes (LSP). LSP and practical linguistics depend on it, which is terrible. Communicative competence is the objective of second language acquisition, second or foreign language instruction, and performance testing. contemporary conceptions of communicative competence may also be problematic adaptations of Hymes' idea, changed and typically simplified to reflect contemporary methods in formal and functional linguistics and to address practical problems in language instruction and assessment. This work reexamines communicative competence from three perspectives: L2 research, teaching, and assessment, emphasizing LSP theory and practice issues. The study proposes a fuller model of LSP communicative ability based on previous indigenous evaluation criteria research.

Keywords: Language for specific purposes (LSP), communicative competence, language education, second language (L2) research, second and foreign language teaching

Introduction: Communicative competence is one of the most important notions in languages for specific purposes (LSP) teaching and learning. Many key texts in LSP focus on language users' abilities to communicate effectively, or simply 'get things done' in particular contexts of communication. LSP is related to "the communicative needs of speakers of a second language in facing a particular workplace, academic, or professional context", and these needs include "not only linguistic knowledge but also background knowledge relevant to the communicative context in which learners need to operate". English for Specific Purposes (ESP) focuses on "the demands placed by academic or workplace contexts on communicative behaviors" and "the language, skills, and genres appropriate to the specific activities the learners need to carry out in English". The importance of contexts and goals for communication is clear, creating a natural connection between LSP and the notion of communicative competence (2. p. 672; 12. p. 371).

The origins of the term communicative competence

This concept was first proposed by Hymes in an essay where the sociolinguist argued for a linguistic theory which could focus on "the capacities of persons, the organization of verbal means for socially defined purposes, and the sensitivity of rules to situations". Hymes was reacting to Chomsky's famous distinction between the competence of "an ideal speaker-listener, in a completely homogeneous speech community, who knows its language perfectly," on one hand, and "errors (random or characteristic) in applying his knowledge of the language in actual performance," on the other. Hymes recognized this distinction as a contemporary interpretation of a tradition leading back to Saussure and even Humboldt, and questioned the prioritization of linguistic competence, that is, "tacit knowledge of language structure" over performance, or "imperfect manifestation of underlying system" (7. p. 3).

Early inter-language research

The notion of competence in L2 research comes from understanding that learner language is more than the sum of its parts, not learned by piecing together words according to rules, but rather consisting in a subconscious, abstract system which informs real-time language processing. It is different from performance, which contains mistakes due to processing constraints such as memory. Corder was the first to note the systematic nature of L2 learner errors, and to view this as "evidence that the learner uses a definite system of learning at every point in his development". Corder's L2 "system, or 'built-in' syllabus" led Selinker to coin the term inter-language as "a separate linguistic system" resulting from "the learner's attempted production of a target language norm." L2 researchers took up the challenge of describing this system, in terms of divergence from native-speaker norms, and with respect to development in linguistic accuracy, complexity and fluency over time. Originally under the banner of Chomskyan generative SLA, this cognitivist approach to interlanguage research has been perhaps most forcefully defended by Kevin Gregg with emphasis on "three Keywords: explanation, not description or prediction; acquisition, not use; competence, not behaviour". Gregg rejects variationist approaches to L2 research, sociocultural theory, and complex dynamic systems theory on the same basis, reiterating an exclusive focus on the "linguistic competence(s) of an individual - the standard view in theoretical linguistics" and dismissing "what everyone likes to call 'communicative competence'" out of hand (8. p. 11).

Theory underpinning communicative language teaching

As noted in the introduction, sociolinguists and applied linguists have historically taken an wider view of the domain of language study. Hymes famously claimed that "there are rules of use without which the rules of grammar would be useless," though his own work focused on sociolinguistic aspects of first language use. An early interpretation for L2 research of these wider dimensions of communicative competence was proposed by Canale and Swain. Concerning the principles of communicative language teaching (CLT), these authors recommend giving priority to opportunities for "meaningful communicative interaction" in order to provide learners with "the information, practice and much of the experience needed to meet their communicative needs in the second language" (6. p. 7-8).

This model gives grammatical knowledge greater prominence than Hymes did, since here knowledge is restricted to the main categories of linguistic analysis (phonology, syntax, semantics), and seen as separate from sociolinguistic awareness. Critics like Widdowson have contested the priority accorded this kind of knowledge of the linguistic code in instrumentalisations of communicative competence in CLT. In real-world contexts, he argues: appropriateness is determined by variable contextual factors, and so communicative function is not inscribed in particular encoded forms. To suppose otherwise is to confuse the semantics of the language code with the pragmatics of its use, and so to misrepresent the very nature of communication.

Instructed second language acquisition

Since much L2 research is conducted in classroom contexts, and pedagogical implications are frequently drawn from its findings, the subfield of instructed second language acquisition (ISLA) is receiving growing attention. Long defines ISLA as language learning "when the learning processes are influenced, or at least intended to be influenced, by teachers, classmates, or pedagogic materials". The objective is to understand how "different kinds of intervention" exert "objectively measurable effects on interlanguage development" and on "learners' ability to perform real-world tasks". The performance of tasks is given new theoretical importance: "whereas interlanguage development has traditionally been viewed as leading to improved communicative abilities," the reverse is now thought to be true: "it is improvement in the ability to perform progressively more complex communicative tasks that drives language learning".

The field draws on L2 theory as well as empirical findings to motivate research and the main goal is to identify causal relationships between language teaching and learning in order to improve L2 learning or teaching. Long supports a cognitive-interactionist theory of SLA which informs communicative instructional programs "such as immersion, TBLT, and CLIL" and, as noted, views communicative language use as an important trigger for L2 development. In such programmes, teaching and learning focus on "the non-linguistic syllabus, with the L2 in theory learned incidentally through being used communicatively as the medium, not the object, of instruction." Long argues against "explicit instruction and a focus on language as object" since this kind of teaching disrupts the learning of "crucial non-linguistic syllabus content," and suggests that "focus on form, with its temporary brief switches to intentional language learning during otherwise communicative lessons, is a major improvement in this regard." Long goes on to argue that SLA researchers agree on the central position of "incidental and implicit L2 learning in adults" but that this is "still a minority position in the world of language teaching". His approach also faces criticism from L2 researchers outside instructed contexts.

Sociocultural and intercultural approaches

As suggested earlier, Widdowson is not the only critic of SLA models of interlanguage development and definitions of communicative competence. In a seminal paper marking what has been called a 'sociocultural turn' in L2 research, Firth and Wagner also contest what they see as a consistently reductive view of L2 communicative success. These authors reject SLA's emphasis on "the foreign learner's linguistic deficiencies and communicative problems", and resist the suggestion that the L2 user is "in a phase of transition", to be viewed as a "deficient communicator struggling to overcome an underdeveloped L2 competence, striving to reach the 'target' competence of an idealised NS".

Second language teaching: Common European Reference Framework (CEFR)

The field of second and foreign language education both predates L2 research and takes a wider perspective. It has been dominated in recent decades by communicative approaches, often justified with reference to SLA theory. In a paper which documents inappropriate applications of SLA findings to classroom practice, Spada acknowledges the influence of Hymes while also denouncing the excesses of strong CLT in effecting the "pendulum swing that took place in L2 teaching in the late 1970s and early 1980s". Also drawing heavily on the concept of communicative competence, a key development in language education in the past twenty years involves competence-based frameworks for evaluation. I focus on the extremely influential Common European Reference Framework for Languages (CEFR, Council of Europe, 001), which Widdowson sees as "the functional equivalent to the formalist concept of interlanguage.".

Notions and communicative functions: the CEFR

A cross-linguistic competency framework based on fine-grained 'can do' statements, the CEFR shares with interlanguage research a concern to identify stages of approximation of native-speaker competence. Since its inception, much work has been devoted to refining the six level descriptors of the CEFR and its success has been ascribed to its combination of what is familiar (the traditional distinction between 'beginner', 'intermediate', and 'advanced' levels) and what is new (an elaborate system of descriptors giving communicative content to the levels beginner/basic, intermediate/independent, and advanced/proficient).

The CEFR grew out of notional-functional approaches dedicated to communicative goals, based on the conviction that "what people want to do through language is more important than mastery of language as an unapplied system". Linguistic knowledge is not "an end in itself," rather, the goal of CLT is "the ability to use language, to do with language the kinds of things ones needs or wants to do with it". Wilkins provided early groundwork on what he termed a "situational syllabus" to rationalise language teaching by addressing "first what is grammatically necessary" and "secondly what constitutes a speaker's communicative competence". His paper lists notional categories (time, quantity, space, matter, case, and deixis) and categories of communicative function (modality, moral discipline, suasion, argument, rational enquiry, and personal/emotional/interpersonal emotions). This work informed the first formulation of the CEFR, which is explicitly predicated on action-based CLT and thus important for LSP teaching and learning.

Empirical and theoretical justifications of the CEFR

Although a supporter of the humanist ideals behind its conception, Hulstijn points out that the CEFR is built on rather "shaky ground" both in empirical and theoretical terms. He notes that "its empirical base consists of judgments of language teachers and other experts with respect to

the scaling of descriptors" and that "the CEFR scales lack empirical support of what L2 specific knowledge and skill is minimally required for performance considered adequate in terms of communicative functioning". He calls for "empirical support based on performance data of L2 learners" but also queries the theoretical underpinning of the framework: "we do need to know first what language proficiency means in the case of NSs before we can consider the case of NNSs".

CEFR as standard for L2 proficiency testing

Considering only the empirical side of these criticisms, recent work in relation to the CEFR has tackled questions of the reliability and validity of CEFR-based tests, and proficiency correlates of CEFR levels for specific languages. Deygers, Van Gorp, and Demeester compared the interpretation and operationalisation of CEFR descriptors in two tests of oral proficiency in Dutch which are used to certify B2 proficiency for international student admission to university in Flanders (Belgium). The two tests, the ITNA (created by a Flemish consortium of university language centres) and the STRT (an international test developed by the Dutch Language Union), employ similar speaking tasks: a 5- minute oral interview with a trained examiner, involving a presentation based on graphs or tables and an argumentation task. Candidates are scored on five linguistic criteria (vocabulary, grammar, coherence, pronunciation, and fluency) by two raters using A2, B1, B2, and C1 band descriptors. The authors note differences in rating conditions: the ITNA tests are scored immediately after the test, while STRT are recorded. Rater profiles also differ across the two tests: ITNA examiners are generally experienced Dutch L2 teachers who train and test several times a year, while STRT raters tend to be younger students of linguistics or communication who have initial training including a single trial session.

Language for specific purposes testing

Much has been written about the challenges of designing communicatively appropriate and effective tests of languages in specific purposes contexts. LSP testing is justified by "the need to describe minimum levels of performance for work in high-stakes areas, such as speaking in air traffic control;" L2 users must therefore be able to "communicate efficiently in contexts where a failure to do so would put others in danger". Many would agree with Lockwood that professional communication is often "still very under-researched". In his book on language testing, Fulcher also addresses the use of tests for perhaps more controversial gatekeeping functions, stressing the burden on language testers to consider the validity of "all possible uses" of their tests. With this in mind, a number of recent studies of LSP testing have questioned the validity of performance tests used in a range of professional contexts. A recent paper by Elder and her colleagues considers LSP testing research in medicine, veterinary science, air traffic control, as well as academic settings such as scientific research presentations and university entrance tests. Douglas has argued that while the language content and method of LSP tests (i.e., test tasks) are "fairly well understood", the same cannot be said of assessment criteria. The following studies of LSP tests focus on what has been termed indigenous criteria, that is, the views of occupational experts, non-language specialists, or linguistic laypersons. LSP studies of such assessment criteria are reviewed in the following subsections (11. p. 1; 15. p. 550).

Naturally occurring scientific communication and professional language tests

One of the first studies to take an indigenous perspective on LSP use involved the observation of research physicists at an American university during regular lab meetings. With the goal of characterizing academic talk involving both L1 and L2 speakers, Jacoby used

conversation analysis and grounded theory to analyze these speech events, which typically involved a conference paper rehearsal and ensuing feedback. She found that the focus of the group's attention was exclusively on content, that is, the effective presentation of scientific material. The criteria used by these researchers to evaluate presentations were timing, newsworthiness, and visual coherence, and clarity, economy of expression, argumentation, content accuracy, technical delivery, and overall quality. Only "a tiny subset of comments" concerned L2 users' errors (spelling, prepositions, irregular past), and then only when these occurred in written presentation material. The authors argue:

Discussion

In the final section of this paper, I return to the notion of communicative competence in an attempt to synthesise the different positions described in the three domains of interest to the teaching and assessment of LSP: L2 research, L2 teaching, and LSP testing. From the foregoing discussion, it seems clear that questions of native-speaker norms and indigenous assessment criteria are of particular importance, motivating a return to a richer understanding of communicative competence. I examine each in turn before concluding with a proposal for a revised model of communicative competence to inform ongoing practice in LSP teaching and testing.

References

1. Bardovi-Harlig, K. (2000). Aspect in second language acquisition: Form, meaning, and use. Oxford: Blackwell Publishers.

2. Basturkmen, H., & C. Elder. (2004). The practice of LSP. In A. Davies & C. Elder (Eds.), The handbook of applied linguistics. Blackwell Publishing.

3. Bhatia, V. K. (2014). Analysing genre: Language use in professional settings. Routledge.

4. Bhatia, V. J. (2008). Towards critical genre analysis. In V. J. Bhatia, J. Flowerdew, & R. H. Jones (Eds.), Advances in discourse studies. Abingdon: Routledge.

5. Breen, M. P., & Candlin, C. N. (1980). The essentials of a communicative curriculum in language teaching. Applied Linguistics, 1 (2), 89-112.

6. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1, 1. doi:10.1093/applin/l.1.1.

ERKALASHNING ZOONIMLAR NOMLARIDAGI MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARINI IFODALOVCHI VOSITALARNING O‘RNI

Tadjiboyeva Shoxsanam Rasulbekovna
Tayanch doktaranti,
Guliston davlat universiteti
e-mail: gulzodaxon_2014@mail.ru

Abstract: Each language contains its components. The basis of the language is made up of words or lexemes that mean "love", "respect" and "closeness". The author of this essay studied the same zoonyms in Uzbek and German languages and paid attention to how much they express their nationality. Linguistic verification of German diminutives and terms is also carried out in Uzbek. The gender and sociolinguistic features of German and Uzbek languages, as well as the

features of approaching and courting cultures at the semantic border of the language, are discussed in this article.

Keywords: German, Uzbek, gender, zoonyms, sociolinguistic features, semantic, culture, pampering features, interactive methods

Tadqiq qilinayotgan tillarda jamlangan misollarimizning milliy-madaniy xususiyatlarga ega ekanligini aniqlandi. Erkalash ma'nosini ochib beruvchi leksik birliklar izohlayotgan ma'nosiga qarab har hil semantik maydonlarga kiradi. Yuqorida bildirilgan fikrimizni misollar yordamida izohlaymiz.

Farhod. Qarolmayman, Quyoshga qaraganday, ko'zlarim qamashib qolayabdi**!**

Shirin. Mening ham k o'zlarim shunday bo'layabdi!

Shu paytda eshikdan Ashraf ko'rinadi. Farhod bilan Shirinni ko'rib, bildirmasdan yana ichkariga kirib ketadi.

Farhod. (Shiringa yaqinlashib). Sen **qanday tentak, qanday sho'x, qanday sehrgar, qizilgina, yashilgina, loladakkina, naqshdakkina qizsan**! Agar men o'zimni tuta olmasam, tovushim boricha hayqirib yuborardim. Haytovur o'zimni tuta olaman...(Shirinning yelkasidan tutib, bo'yndan o'padi.) Sen malikamizning cho'rilaridanmisan?

Shirin. Yo'q, Farhod!.. Mening otim Shirin...

Farhod(Shirinni o'zidan nari itarib**).** Oh... Mendan qanchalar uzoqsan.. Men **tong yuldiziga** oshiq bo'libmand-da!..[2,187-b]

Misollarda asar qahramoni Shirinning Farhod uchun sevimli ekanligi **qanday tentak, qanday sho'x, qanday sehrgar, qizilgina, yashilgina, loladakkina, naqshdakkina , tong yuldizi** kabi timsollarda erkalantirilayotganini ko'rishimiz mumkin. Takidlash joyizki, yuqorida erkalash uchun hizmat qilayotgan leksik birliklar ko'chma ma'nolardagina erkalab suyishni ifodalayabdi. **Qanday tentak**, **qanday sho'x**, so'zlari inson harakterini anglatuvchi tushunchalarni, **loladekkina** o'simlikni, **naqshdekkina** biror bir narsani uslubga solingan ko'rinishida, **tong yulduzi** osmon jismini ifodalab kelayotgan bo'lsa, **qizilgina, yashilgina** so'zlari ranglarni nomlarini, **qanday sehrgar** leksik birligi mifonimni ifodalab kelayotganini kuzatishimiz mumkin. Milliy–madaniy xususiyatlar huddi shunday so'zlarning lug'aviy ma'nolarini o'rganib izohlanadi va ko'chma ma'nolari tarkibidan aniqlanadi.

Qiyoslanayotgan tillarda mavjud lug'atlardagi so'zlar asl ma'nosida rang barang leksik – semantik maydonlarga tegishliligi va shuningdek u so'zlarning ko'chma ma'nosigina EFSMda bir joyga jamlanishini hisobga olgan xolda ularni quyidagi guruhlarga tasniflanadi:

- uy hayvonlari nomlari , yani zoonimarida,
- o'simliklar nomlarida,
- aniq predmetlar, ya'ni o'yinchoqlar nomlarida,
- ertak qahramonlarining nomlarida,
- oziq-ovqatlarning nomlarida,
- tana qismlarining nomlaridda,
- osmon jismlarining nomlarida,
- tarixiy shaxsalarning nomlarida,
- mifonimlar bilan,
- insonni harakterini anglatuvchi so'zlarda,
- mavhum otlarni anglatuvchi so'zlarda,
- ranglarni nomlarida,

- joylarni nomlarida.

Izlanishlar jarayonida qiyoslanayotgan tillarda zoonimlar nomlarida erkalashning milliy-madaniy xususiyatlarini misollarda kor‘ib chiqamiz. Inson

farzandining hayvon bolasi bilan o‘xhsash tomonlari bisyor. Inson bolasi oziqlanishida, onasiga bo‘lgan intilishida, yashashga bo‘lgan ehtiyojini ko‘rsatishda, go‘dakning shirinligi, hayvon bolasidagi yagona kuzatish mumkin bo‘lgan yoqimtoylik aynan shu inson bolasidagi xususiyatga juda mos kelishini kuzatish mumkin. Bu xodisani psixologik jihatdan ham tushuntirish mumkin. Zoonimlar ismlarini aytib munosabatda bo‘lish ko‘pincha bizning bolaligimizni eslatadi, bunda ota-onalar aksariyat xollarda jonivorlarning ismlarini aytib erkalab o‘z sevgilarini izhor qilishgan. [1,71-b]

O‘zbekistonda onalar farzandlarini uxlatish jarayonida allalab toychoq, qo‘zichoq, bo‘taloq, arslon kabi zoonimar timsolida erkalaydi. Katta va kichik, kuchli va ojiz farqlanishi yo‘lbars, arslon, qoplon, sher kabi hayvonlar zoonimlar tarzida berilsa, ojiz va kichik ma’nolari, mushuk, toychoq, bo‘taloq, leksik birliklari orqali izohlanadi. Ko‘pchilik bu bu zoonimlar nomlarini saqlab qoladi va uni o‘z jufti yoki farzandlari bilan munosabatlariga nisbatan erkalab suyishda foydalanishini kuzatish mumkin.

Germaniyada biror kishiga zoonimlar nomini berish o‘ziga xosligi bilan farqlanadi. Masalan, hayvonlar (sichqoncha, ayiq, chumchuq), jonivorlar, qushlar nomlari keng tarqalgan zoonimlar xisoblanadi. Ular inson xarakterni ko‘rsatuvchu nomlar deb ataladi. Ayiqlar va yo‘lbarslar kabi yirik hayvonlar erkaklarga, asalarilar, o‘rdaklar va sichqonlar kabi kichik hayvonlar ayollarga beriladigan zoonimlar ekanligini kuzatish mumkin.[3,21-b]. Tadqiqot natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, zoonimlar nomi boshqa odamga bo‘lgan mehr-muhabbatni ta'kidlaydi va munosabatlarning uyg‘unligini ko‘rsatadi.[4,12-28b].

Biz bilamizku, o‘zbek halqi qadimdan ko‘chmanchi halq bo‘lgan, shu boyis ko‘chmanchi halqlar chorvachilik bilan shug‘ullanishganligi bizga ma’lum. Har bir oilada chorva mollaridan, qo‘y-qo‘zilar, ot, sigir kabi hayvonlar har bir oilada azaldan uy sharoitida boqib kelinadigan jonivorlar hisoblanadi.Shu sababdan jonivorlar timsolida o‘z farzandlarini erkalaydilar.

Biz o‘rganayotgan ishimizda nemis va o‘zbek tillaridagi bir denotat ma’noga ega zoonimlar maydoniga kiradigan so‘zlarining ko‘chma ma’nolarida qarama-qarshi tushunchaga egaligini ham kuzatilgani ma’lum bo‘ldi. Misol tariqasida, Maus –sichqon, Hase-quyon, Bär-ayiq kabi so‘zlarni ko‘p kuzatiladi. “Mäuschen”, “Mäuslein” , “Mausi” , “süße Maus” , “kleine Maus”, “Maus” bu Germaniyada yoqimtoy jonivor hisoblanadi va shu zoonim erkaklar tomonidan o‘z ayoliga nisbatan suyib erkalab munosabat bildirganida ishlatiladi.

Erkak o‘z sherigini “sichqoncha” deb atasa, u inson ongsiz ravishda uning himoyaga muhtojligini yoki uni himoya qilishni xohlayotganini angalatadi.(Hab Dich lieb, Mäuschen). “Hase”-”Quyon” zoonimi majoziy ma’noda “Honey”, “Liebling” -”asalim”, “azizim” degan ko‘rsatgich belgilari mavjud, yani eng keng qo‘llaniladigan “Schatz” – “boyligim, xazinam”erkalash leksemasi bilan bir qatorda nemis ayollari uchun eng mashhur hisoblanadi.

Ko‘pchilik uchun Germaniyada hayvonlarga bo‘lgan muhabbat ilhomlantiradi. Psixologlarning fikriga ko‘ra, hayvonlarning nomlari turmush o‘rtog‘ini xususiyatlarini aks ettirishini va kuch munosabatlarini tasvirlashadi. Erkagini “ayiq” deb ataydigan ayol uning beg‘ubor va shinam tabiatini yaxshi ko‘radi, shu bilan birga u orqali himoyalanishni yaxshi ko‘rishini anglatadi. Rafiqasini”quyon” deb atagan erkak uning shu qadar himoyasizligini yoqtiradi, bu orqali unga o‘zini unga himoyachi ekanligini xis qilishini anglatadi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida bu so‘zlarning ko‘chma ma’nosi berilmagan bo‘lsa-da, bugungi kunda o‘smir –yoshlar orasida so‘zlashuv nutqida jargon sifatida juda xunuk, qo‘pol, tasqara, beso‘naqay kabi ma’nolarini anglatadi. Maus(sichqon) so‘zining ko‘chma ma’nosi tarkibida erkalashni ifodalaydigan belgisi mavjud bo‘lsa-da, o‘zbek tilining izohli lug‘atida bu so‘zning ko‘chma ma’nosi berilmagan. Lekin shuni takidlash joyizki, o‘zbek tilida sichqon zoonimini insonga nisbatan ishlatilishi, adresatni hafa qilishi mumkin.

Biroq, to‘plagan misollarimiz tarkibida, bir denotat ma’noga ega nemis va o‘zbek tillaridagi zoonimlar maydoniga kiruvchi leksemalar ko‘chma ma’nolarda erkalash ma’nosini berishi aniqlandi. Masalan, Küken, Chic, - joja, Taube- kabutar, Schmetterling –kapalak kabi leksemalar shular tarkibidandir. Shunga o‘xshash, yoki shunga yaqin misollar bir –biri bilan qiyoslanayotgan tillarda erkalashning nutq birligida umumiy yakdillikni mavjudligini ko‘rsatadi.[**1.71-72-73 -b**]

Foydalinilgan adabiyotlar.

1. X.B.Samigova. Emotsiyonallikning ingliz va o ‘zbek tillarida ifodasi. International BookMarket Service. 019,71-72-73b
2. Nozim Hikmat. Bir sevgi afsonasi (pyesa).pdf. 178 bet
3. Pilvi-Leena Peltomäki Magisterarbeit, April 017, -21bet
4. Yuldasheva M.D. O ‘zbek bolalar folklori tilida zoonimlar.Toshkent.2007,12-28bet

Foydalanilgan internetsaitlari.

5. https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/1317
6. http://ijircce.com/admin/main/storage/app/pdf/Nb5BQMUJ4BH9BGLPBZReRARgQjGxrU7YEA99XeYg.pdf
7. https://www.eltern.de/familie-urlaub/familienleben/hab-dich-lieb-m%C3%A4uschen
5. https://www.lovelybooks.de/autor/Patrick-S%C3%BCskind/Die-Taube-41909219-w/
7. https://kosenamen.info/der-kosename-kueken-und-seine-bedeutung/
8. https://kosenamen-liste.de/kosename/schmetterling/

O‘ZBEK TILI MISOLIDA KOGNITIV LINGVOKULTURAL TALQIN VA TAHLIL MASALALARI

Ummatov Baxtiyor Toshqo‘zi o‘g‘li

Guliston davlat universiteti “Ingliz tili va adabiyoti” kafedra o’qituvchisi.

davru_davron99@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili misolida kognitiv lingvokultural talqin va tahlil masalalari xususida so‘z boradi. Shuningdek, xorijdagi lingvistlarning til va madaniyat yaxlitligiga oid diqqatga sazovor fikrlari havola etilib, ularga munosabat bildirilgan.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologik, frazeologik va paremiologik birliklar, strukturaviy va mazmuniy sathlarida, solishtirma (chog‘ishtirma), frazeologik va paremiologik birliklar, konsept, lisoniy konsept unsurlari, ramz, stereotiplar.

KIRISH

Turkiy tilshunoslikda morfologiyaga oid qarashlar arab tilshunosligi ta’sirida IX-XI asrlarda shakllana boshlagan. M.Qoshg‘ariy o‘zining «Devonu lug‘otit turk» asarining katta qismini «So‘z yasalishi» va «Morfologiya»ga bag‘ishlangan. Asarning -jildi asosan olimning morfologiyaga oid qarashlarini o‘zida aks ettirgan. Avvalo, olim so‘zlarni uchta turkumga ajratadi va bular ichida fe’l va fe’l shakllari bo‘yicha o‘z qarashlarini bildirib o‘tadi. Professor A.Nurmonov ta’kidlaganidek, «M.Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asari X-XI asr turkiy tillar morfologiyasi haqida to‘la tasavvur beruvchi qomusiy asardir». Olim asarda fe’l zamon shakllari, masdar (harakat nomi), fe’l mayllari, son shaklining ifodalanishi, hurmat shakli, bo‘lishli- bo‘lishsizlik, nisbat shakllari haqidagi o‘z qarashlarini bayon qiladi. Turkiy tilshunoslikda muallifi noma’lum bo‘lgan va yozilgan o‘rni munozarali holda turgan «At-tuxfatuz zakiyatu fillug‘otit turkiya» asarining lug‘atdan keyin berilgan grammatika qismi ikki jihatdan ahamiyatli hisoblanadi:

1) asarni turkiy tillarning ilk grammatikasi deyish mumkin;

2) solishtirma (chog‘ishtirma) grammatikaning ilk namunasi deyish mumkin (A.Nurmonov). Kitobning 9-89-betlari leksik-grammatik ocherk tarzida berilgan bo‘lib, asosiy grammatikaga oid ma’lumotlar shu qismdadir.

O‘zbek tilshunosligida antropotsentrik paradigma asosiy mezoni bo‘lgan bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan. Ushbu paradigma ustuvorlik kasb etgan turli monografiya va maqolalar e’lon qilingan. Bu tadqiqotlarning barchasida ham aynan lingvokulturologik mohiyat yoritilmagan bo‘lsa-da, shunga yaqin sohalar, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvopragmatika, psixolingvistika kabi yo‘nalishlar tahlil markaziga olingan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turkiy til (eski o‘zbek adabiy tili)ning morfologiyasiga oid ayrim qarashlar Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida uchraydi. Albatta, Navoiy turkiy til morfologiyasi bo‘yicha maxsus asar yozgan emas. Muallif turkiy tillarga xos otlar va fe’llarning ba’zi morfologik jihatlarini qayd etish bilan cheklangan. Uning tilshunos sifatidagi faoliyati o‘rganilgan maxsus ishda mazkur sohaga oid qarashlari imkon darajasida yoritilganligi ma’lum.

Olimlarimiz B.To‘ychiboev, M.Qurbonovalar tomonidan Fitratning tilshunos sifatidagi faoliyati, grammatikaga, jumladan, morfologiyaga oid qarashlari jiddiy tadqiq etilgan. Shu bilan birga A.Nurmonov va N.Mahmudovlarning «O‘zbek tilshunosligi tarixi» darsligida Fitratning morfologik qarashlariga alohida e’tibor qaratilgan.

Antropotsentrik paradigma bilan shug‘ullangan tadqiqotchilar qatorida S.Mo‘minov, Sh.Safarov, M.Hakimova, Z.Solieva, N.Mahmudov, R.Ibragimova, E.Begmatov, A.Nurmonov, D.Xudoyberganovalar nomini tilga olish joiz [1]. Tilshunoslikda lingvokulturologiya fanining mohiyati, uning ob’ekti va predmeti borasida bildirilgan fikrlarni havola etish maqsadga muvofiq. Tilshunos A.A.Abduazizov lingvokulturologiyaga quyidagicha izoh beradi: lingvokulturologiya – til va madaniyat, o‘zaro madaniy masalalarni ilmiy tadqiq etadi. Bu soha faqat madaniyat bilan emas, balki u orqali turli milliy urf odatlar, diniy hodisalar, milliy konseptlar, dunyoni til orqali ongli his qilish vositalarini o‘rganadi. Dunyoning til xaritasi, umuman, ularning insonlar ongidagi mantiqiy ifodasi bilan mos keladi. Bu masalani kengroq va chuqur ilmiy o‘rganish lingvokulturologiya va lingvokognitologiya bilan bog‘liqdir [3, 144].

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Til va madaniyatning mushtarakligi, aloqadorligi isbot talab qilmaydigan haqiqat. Chunki har qanday tilda o‘sha millat madaniyatiningmanzarasi aks etishiga shubha bo‘lmasligi kerak. Til

va madaniyatni tadqiq etuvchi lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik kesishuvida shakllangan fan bo‘lib, uning vazifasi til orqali ifodalangan madaniyatni o‘rganishdir. An’anaviy tilshunoslikda til va madaniyatning o‘zaro ta’siri masalasi ba’zi lingvistik masalalarni yechishda madaniyat haqidagi muayyan tasavvurlar bilan cheklangan bo‘lsa, lingvokulturologik yondashuvda til o‘z birliklarida madaniyatni saqlaydigan, atrof va kelajakka uzatadigan yaxlitlik sifatida tahlilga tortiladi. Sof milliy mulk hisoblanuvchi har bir ma’noli lisoniy hodisa esa shakl va milliy mazmun mushtarakligida o‘rganiladi [4, 9].

Tilshunos Sh.Safarovning til va madaniyat haqidagi fikri ham e’tiborga loyiq: «Har bir shaxsning lisoniy qobiliyati va muloqot malakasi ma’lum madaniyat hududida, madaniy muhitda shakllanadi va faollashadi. Shunday ekan, insonning tafakkur va lisoniy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan birliklarning strukturaviy va mazmuniy sathlarida madaniy elementlarning aks topishi tabiiydir» [5, 65]. To‘g‘ri ta’kidlanganidek, kishilar nutqida qo‘llaniladigan leksik birliklar ularning qay darajada nutq madaniyatiga egaligini tasdiqlaydi. Insonning nutq madaniyatiga u yashab, istiqomat qilayotgan jamiyat, muhitda barqarorlashgan madaniyat bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Madaniyat – murakkab, serqirra va rang-barang tushuncha. Tilshunos Yu.M.Lotman ta’kidlaganidek, «madaniyat bu – murakkab ishoraviy sistema, uning vazifasi – xotira, asosiy xususiyati – to‘plashdir» [1, 3]. Butun jamiyat muayyan hudud va davrda istiqomat qilgan kishilarning umumiy moddiy va ma’naviy boyliklarini o‘zida mujassamlashtiradi. Jamiyat ongida kishilar yaratgan madaniyat va ishlab chiqarish munosabatlaridan iborat yaxlit sistema barqarorlashadi. Jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlari madaniyat rivoji va inson takomiliga, inson kamoloti esa o‘z navbatida mazkur munosabatlar va madaniyatning yuksalishiga sababkorbo‘ladi.

Har qanday madaniyat, avvalo, milliy tabiatiga ega bo‘ladi va davrlar o‘tishi bilan umuminsoniy tus olishi – global xarakter kasb etishi shubhasiz. Demak, «umumiy madaniyat mavjud emas, har bir madaniyat muayyan jamiyat, millat ijtimoiy amaliyotining o‘ziga xos usullari majmuini o‘zida aks ettiradi» [2, 0]. Darhaqiqat, o‘zbek xalqi ham o‘zining uzoq asrlik tarixiy madaniyatiga ega bo‘lib, bu madaniyat boshqa xalqlar ijtimoiy amaliyotini emas, faqat o‘zbeklarning yashash tarzi, qadriyatlari majmuidir. «Madaniyat keng qamrovli konseptosfera sifatida «inson», «ong», «oila», «faoliyat» konseptlari bilan bevosita, «til» konsepti bilan bilvosita bog‘lanadi. Sababi, inson, ong, faoliyat madaniyatni vujudga keltiruvchi omillar bo‘lsa, til esa vujudga kelgan mahsulni ifodalash, saqlash va uzatish vazifasini o‘taydi» [4, 12]. Aytish joizki, o‘zbek tilida leksik, frazeologik va paremiologik birliklar, shuningdek, o‘xshatish, ramz, stereotiplar lisoniy konsept unsurlari sifatida inson, ong, faoliyat konseptlari bilan munosabatga kirishib, o‘zida til va madaniyat mushtarakligini namoyon qiladi. Bu mushtaraklik yoki xususiylik tillar lingvokulturologik jihatdan o‘rganilgan taqdirdagina yanada oydinlashadi. Tavsiflanganidek, «…til ruhimiz borlig‘i, madaniyatimiz va ma’naviyatimiz ko‘rinishi. Har bir til o‘z sohiblarining tarixi va bugunini, moddiy va ma’naviy boyliklarini, tafakkur tarzi va borliqqa munosabatini ifodalaydi» [3, 368].

Tan olish kerak, til va madaniyat mavzusini tilshunoslikda yanada ommalashuvida V.fon Gumboldtning xizmatlari beqiyos. V.Gumboldt konsepsiyasining mazmun-mohiyati shundan iborat ediki, uning ta’biricha, «moddiy va ma’naviy madaniyat tilda mujassamlashadi. Til inson va uni o‘rab turgan dunyo o‘rtasidagi bog‘lab turuvchi halqa hisoblanadi». Uning «til – xalq ruhiyati ifodasi» konsepti til va madaniyat haqidagi nazariyani bir pog‘ona yuqoriga

ko‘targanligini e’tirof etish kerak. Haqiqatan, til orqali jamiyatning, xalq, millatning ruhiyati shakllanadi, rivojlanadi va barqarorlashadi.

Lingvist V.fon Gumboldtning nazariy qarashlari ta’sirida XIX asrning ikkinchi yarmida A.Potebnya til va xalq ruhiyatining aloqadorligini o‘rgandi. U tilni madaniyat va xalq ma’naviy dunyosining tashkil etuvchisi sifatida baholadi. XX asrga kelib Amerikalik lingvist E.Sepir o‘z tadqiqotlarida til va madaniyat mushtarakligini yangicha talqinda tavsifladi. Uning fikricha, «Til madaniyatdan uzilgan holda yashamaydi. Til – xalq madaniyatining ko‘rsatkichi, chunki uning leksikasida ma’lum darajada o‘zi xizmat qilayotgan xalqning madaniyati aniq tasvirlangan bo‘ladi» [6, 194]. Lingvist A.Vejbiskaya ta’rifiga ko‘ra, «Madaniyat – belgilarda (tilda) mujassamlashgan ma’nolarning tarixiy modeli, belgilar shaklida ifodalangan qarashlar tizimi bo‘lib, bu belgilar orqali insonlar bir-biri bilan muloqotda bo‘ladi, hayot haqidagi bilimlari va tajribalari ortadi» [7, 44].

XULOSA VA MUNOZARA

XX asrning so‘nggi choragida tilshunoslikda «til – madaniyat mahsuli» ta’rifi yetakchilik qildi. Darvoqe, til madaniyat mahsuli. Shuningdek, tilda o‘sha milliy-madaniy xususiyatlar aks etishi haqiqat. Shu nuqtai nazardan, tilning ajdodlardan yetib kelgan madaniyatni saqlab, keyingi avlodlarga yetkazishda vorisiylikni ta’minlashdek muhim vazifani bajarishini ham unutmaslik kerak.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Mo‘minov S.M. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: Filol. fan. d-ri …dis.avtoref. –T.: O‘zRFA TAI, 000. -47 b,
2. Hakimova M.X. O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. d-ri …dis. –T.: O‘zRFA TAI, 001. -283 b,
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. –Jizzax: Sangzor, 006. -92 b,
4. Mahmudov N. O‘xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli // O‘zbek tili va adabiyoti.–T.: 011. -№3. –B.19-24,
5. Begmatov E. Antroponimlar – antropotsentrik tadqiq ob’ekti // O‘zbek tili va adabiyoti. –T.: 013. –№3. –B 35-39,
6. Рашидов, Д. (2022). Ногиронлиги бўлган шахслар жамиятлари тасарруфидаги корхоналар фаолиятини такомиллаштириш имкониятлари. Scienceweb academic papers collection.
7. Nurmonov A. Lingvistik nisbiylik va lingvistik determinizm nazariyalari haqida mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. –T.: 013. –№5. –B. 10-29,
8. Xudoyberganova D.S. O‘zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini: Filol. fan. d-ri. …dis.avtoref. –Toshkent,015. –36 b.

SINXRON TARJIMA JARAYONIDAGI SAMARALI USULLAR

Utapova Oysapar Urazmatovna
Guliston Davlat Universiteti o‘qituvchisi
missbrilliantka9gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada sinxron tarjima jarayonini tashkil etishdagi samarali usullar va ularning asosiy o‘ziga xos xususiyatlari, tarjima jarayonidagi tushunchalar, ularning turlari, vazifalari va tarjima jarayonidagi leksik birliklar hamda so‘z birikmalarining tarjima masalalari ko‘rib chiqilgan.

Аннотация:В данной статье рассматриваются эффективные методы организации процесса синхронного перевода и их основные характеристики, понятия в процессе перевода, их виды, задачи и вопросы перевода лексических единиц и словосочетаний в процессе перевода.

Kalit so‘zlar: Soya mashqi (Shadowing), Simulyatsiya treningi, Tayyorgarlik strategiyalari, qayta ishlash quvvati.

Ключевые слова: теневое копирование, симуляционное обучение, стратегии подготовки, вычислительная мощность

Tarjimon - bu real vaqtda vaziyatda umumiy tilga ega bo‘lmagan odamlar o‘rtasida aniq va tushunarli suhbatni tashkil eta oladigan kishi. Global qishloqqa aylangan dunyoda tarjimonga ehtiyoj hukumatlar, korporatsiyalar, ilmiy-tadqiqot, ta’lim va boshqa muassasalarning ishlarini olib boruvchi shaxslar o‘rtasidagi muloqotdagi tafovutni bartaraf etishga yordam berish uchun juda muhimdir. Aksariyat hollarda tarjima sammit yoki konferensiya paytida iloji boricha tezroq talab qilinadi va bu yuqori malakali tarjimon yordamida sinxron tarjima usuli deb nomlanuvchi usul orqali amalga oshiriladi. Ya'ni sinxron tarjima = tinglash va tahlil qilish + qisqa muddatli xotira harakatlari + nutqni ishlab chiqarish + muvofiqlashtirish. Bularning barchasi uchun tarjimon ko‘p vaqt va kuch sarflash kerak. Yaxshi va malakali sinxron tarjimon bo‘lish uchun tajriba, kuchli iroda va qat'iyat hamda yetarli qobiliyat va bilim talab qilinadi.

Sinxron tarjimon o‘z ustida ishlashida quyidagi mashq va treninglardan samarali foydalanish anchagina ko‘mak beradi:

Soya mashqi (Shadowing)

Talabalar nutq, yangiliklarni eshitganlari kabi bir xil tezlikda takrorlaydilar. Treningning maqsadi o‘quvchilarning diqqatini taqsimlash va tinglash paytida gapirish qobiliyatini rivojlantirishdir. Ushbu treningni dastlab ona tilida keyin esa boshqa tillarda bajarish yaxshiroqdir [5, 84]. Dastlabki bosqichda o‘quvchilar eshitganlaridan so‘ng asta-sekin, kechikkan holda yoki darhol takrorlashlari mumkin. Trening paytida ular bir vaqtda tinglashlari, gapirishlari va o‘ylashlari kerak, qolaversa, 10 daqiqa takrorlagandan keyin ham ular asosiy fikrni takrorlay oladilar. Shunday qilib, yoki 3 oydan keyin ular keyingi bosqichga o‘tishi mumkin bo‘ladi.

Mashqning qisqacha mazmuni

Bu soya mashqlarining davomiy bosqichidir [1, 379]. Ma'ruzachi yoki boshqa birovdan keyin paragrafni o‘qish, o‘quvchilar uning asosiy g‘oyasini birinchi navbatda ona tilida, so‘ngra chet tillarida bayon qilish uchun to‘xtab turishi kerak.

Simulyatsiya treningi

Iloji bo‘lsa, o‘quvchilar simulyatsiya mashg‘ulotlarini o‘tkazishlari mumkin, bu esa haqiqiy vaziyat va atmosferani yaratadi. Ular mavzular, nutqlar tayyorlash, ma'ruzalarni navbatma-navbat aytib berish va tegishli zaruriy narsalar bilan bir vaqtda talqin qilish uchun uskunalarni o‘rnatdilar [3, 72]. Albatta, ba'zi taniqli mutaxassislar baho berishga taklif qilinsa, bu foydaliroq bo‘ladi. Bu usul faqat o‘quvchilarni tarjima qilish ko‘nikmalarini o‘rgatibdina qolmay, balki ularga yana bir muhim ko‘nikma - ommaviy nutqni o‘zlashtirishga yordam beradi.

Hozirgi vaqtda dunyoda koʻproq uchrashuvlar sinxron tarjimonga muhtoj va tarjimonlarga boʻlgan mavjud talab juda shoshilinch holga kelib qoldi. Biroq, sinxron tarjimon - bu juda qiyin ish. Uning oʻziga xos xususiyatlari va qonunlari bor. Sinxron tarjimani yaxshi bajarish uchun bu kasb egalaridan yaxshi sifat va psixologik sifat, shuningdek, tamoyillar va texnikalarni tushunishda yaxshi boʻlish talab qilinadi.

Taktika va strategiyalar

Vaqt oʻtishi bilan sinxron tarjimonlar tilshunoslikda ular muntazam ravishda duch keladigan kognitiv qiyinchiliklarga qarshi kurashish usullarini ishlab chiqdilar va adabiyotda “strategiyalar” deb nomlanuvchi atamalar tez-tez uchrab turibdi, lekin ularni mumkin boʻlgan istalgan oʻrta muddatli yoki uzoq muddatli ta'sirga ega boʻlgan tayyorgarlik harakatlari oʻrtasida farqlash yanada oqilona fikr boʻladi [4, 69]. Darhaqiqat, ularni “strategiyalar” deb atash mumkin va darhol yoki toʻgʻridan-toʻgʻri amalga oshirishga qaratilgan ta'sirlar, onlayn qarorlar esa “taktika” deb ataladi.

Tayyorgarlik strategiyalari

Kognitiv qiyinchiliklarni yengish uchun tarjimonlar tomonidan qoʻllaniladigan eng asosiy strategiyalar bir vaqtning oʻzida tarjimonlik topshiriqlarini tayyorlash mobaynida amalga oshiriladi. Bu asosan hujjatlar orqali, jumladan, har ikkala konferensiya hujjatlari, masalan, kun tartibi yoki yigʻilish dasturi, ishtirokchilar roʻyxati, hujjatlarni olish uchun chaqiruvlar, uni tavsiflovchi hujjatlar konferensiya, oʻqilishi kerak boʻlgan matnlar va tezislar, powerpoint taqdimotlari va tashqi hujjatlar gazeta maqolalari, kitoblar, ilmiy jurnallar va tobora koʻproq Internet manbalari kabi har xil turlar jarayonlarida bajariladi [2, 37]. Tayyorgarlik jarayoni koʻpincha uchrashuv boshlanishiga qadar va hatto tashqarida, tarjimon kabinasida, ular kelganda yangi hujjatlarni oʻqiyotganda hamda internetda yangi eshitilgan yoki oʻqilgan tushunchalar va nomlar haqida ma'lumot izlayotganda ham davom etadi. Ushbu hujjatlar orqali tarjimonlar mavzu va yigʻilish, shuningdek, tegishli tilga oid ma'lumotlar, jumladan, terminologiya va frazeologiyaga oid mavjud ma'lumotlarini oladi va/yoki yangilaydi. Bu ularga eshitish va nutqlarida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan noaniqliklarni hal qilishga, qayta ishlash quvvati va vaqtini kamaytirish orqali tushunishga yordam beradi hamda ishlab chiqarishni osonlashtiradi, shuningdek, kiruvchi signallarni tahlil qilish va ishlab chiqarishda tegishli leksik birliklarni olish uchun ularning tarjimasi ham talab qilinadi.

Tarjimonlar lugʻatlarni ham tayyorlaydilar, ulardan esa stendda tushunish va ishlab chiqarish jarayonlarini tezlashtirishda qoʻshimcha yordam berish uchun foydalanishlari mumkin.

Matn bilan sinxron tarjima qilish uchun maxsus tayyorgarlik strategiyasi quyidagilardan iborat: tezroq oʻqish va tarjima qilish uchun matnlarni oldindan belgilash. Xususan, muhim tushunchalar va nomlar marker yoki tagiga chizilgan, ma'lum leksik uchun jilolar bilan ta'kidlanishi mumkin. Elementlar, idiomatik, iboralar, iqtibos va nomlar qator orasiga yoki ichida yozilishi mumkin. Har bir komponentning ustiga raqamlar qoʻyib, chegaralari, tarkibiy qismlarini qayta tartiblashni talab qiluvchi murakkab nomlar bilan belgilanishi, ularni tarjima qilish tartibini maqsadli tilda koʻrsatish, ularning sintaktik yoki mantiqiy tarkibiy qismlarini, chegaralarini vizual ravishda koʻrsatish uchun jumlalarni chiziqcha bilan boʻlish mumkin.

Imo-ishora tilini tarjima qilishda muhim tayyorgarlik strategiyasi quyidagilardan iborat:

- muayyan tushunchalar uchun qanday belgilar ishlatilganligini bilish uchun boshqa tarjimonlar bilan maslahatlashish;

• tarjimonlik xizmatlari yoki kar foydalanuvchi(lar) bilan maslahatlashadigan bir xil kar foydalanuvchi(lar) bilan nomlar va mumkin bo‘lgan muayyan tushunchalar va nomlarni uchrashuv paytida paydo bo‘lishiga qarab, qanday imzolash bo‘yicha kelishuvga erishish.

Tayyorgarlik strategiyalari tarjimonlarga bilimlarga, jumladan, terminologiyaga kirish, odamlar, joylar, tashkilotlar, mahsulotlar va boshqalar uchun tegishli nomlar, qisqartmalar hamda ular uchun juda aniq, ixtisoslashgan tushunish va ularga odatda begona bo‘lgan ma'lumotlarni qayta shakllantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sternberg, S., “Highspeed Scanning in Human Memory” in Science. – Berlin: Haufman, 1983. – 759 p.
2. Реутова Е.А., Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе вуза: Методические рекомендации [Текст]. – Новосибирск: Изд-во НГАУ, 012. – 58 с.
3. Соловова, Е.Н. Практикум к базовому курсу методики обучения иностранным языкам: учебное пособие для вузов [Текст]. – Москва: Просвещение, 004. – 192 с.
4. Шиба А.В., Интерактивные технологии обучения в процессе подготовки будущих переводчиков [Текст]. – М: Молодой ученый. №9, 013. – 471 с.
5. Ширяев А. Ф. Синхронный перевод. Деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. – М: Воениздат, 1979. –183 с.

Internet resurslar:

1. https://ru.usembassy.gov/remarks
2. http://www.demon.co.uk/mindtool/memintro.html, 003
3. www.ntu.ac.uk/bscpsych/memory/goofhead.html, 1999
4. http://www.moluch.ru/archive/92/20482/.
5. http://www.znaniye.ru
6. http://www.simultane.org
7. https://uz.warbletoncouncil.org/paginas-web-educativas-6120

THE IMPACT OF GLOBALIZATION AND THE INTERNET ON ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND LEARNING

Khudayberdieva Malikakhon Ergashali qizi
Teacher of English language and literature department,
Gulistan State University
e-mail: myheaven9396@gmail.com

Abstract: The role of globalization and the use of the internet in inhancing the situation of the teaching condition has been explained in this article .In addition to this the affect of the internet in teaching the language has been shown in lexixal , phonetic, syntactic standards of language.

Keywords: ESOL, CMC, prescriptive approach, critical and interpretive skills, computer mediated contexts.

The spread of English as an international language and the emergence of the Internet as a fast communication channel that has no boundaries, are mutually enforcing trends in an age of globalization. Since its conception, the Internet has, so it seems, revolutionize the ways of human communication as well as English language learning in a global context. Learners of English language today need a new set of critical and interpretive skills. Teachers of ESOL therefore, need to understand how the Internet is revolutionizing English language learning. This paper attempts to discuss the impact of the Internet on English language learning as well as the need for new frameworks for teaching English language in computer mediated contexts.

The last few decades have seen a growth in the role of the English language around the world as the lingua franca for economic, scientific, and political exchange. The term lingua franca means 'any language used for communication between groups who have no other language in common' (Matthews, 000:209)[30]. According to Crystal (1997), 85% of the world's international organizations use English as their official language in transnational communication. About 85% of the world's important film productions and markets use English as well, and 90% of the published academic articles in several academic fields, such as linguistics, are written in English. In many cases, the increased growth in the use of the English language can be attributed to educational, economic, or cultural globalization.

Giddens (2000) defined globalization as a separation of space and time, emphasizing that with instantaneous communications, knowledge, and culture could be shared around the world simultaneously. Globalization has been viewed primarily as an economic phenomenon, involving the increasing interaction, or integration of national economic systems through the growth in international trade, investment, and capital flow. However, the definition has expended to include also cross-border social, cultural, political, and technological exchanges between nations and in particular, between people.

Computer-mediated communication (CMC) is one of the features of globalization and as a result, the Internet has become an important linguistic medium. It has been added to every aspect of human life, including the learning of languages. McLuhan (1962) even coined the term 'global village' in the 1960s of the last century to express his belief that electronic communication would unite the world because “the medium is the message”. Warschauer and Healey (1998:63)[31] also stated that: It is the rise of computer-mediated communication and the Internet, more than anything else, which has reshaped the uses of computers for language learning at the end of the 0th century. With the advent of the Internet, the computer–both in society and in the classroom–has been transformed from a tool for information processing and display to a tool for information processing and communication. For the first time, learners of a language can now communicate inexpensively and quickly with other learners of speakers of the target language all over the world.

The Internet has also an ever growing impact on the lexical, phonetic, syntactic standards of language, and the great importance that most teachers place, or should put, on the use of 'correct' language. For example, this global technology has led to the evolution of an abbreviated English language that emerged in chat groups and in what is referred to as the virtual world. Examples for this feature include, day (today), cu (see you), b4 (before), RUOK? (Are you

30

31

OK?), c%l (cool), to mention but a few. Capital letters are also given syllabic values, as in thN (then), nEd (need) in Internet communications. In one creation such as ru2cnmel8r? (Are you two seeing me later?), less than half the characters used in the traditional sentence formation are used. It seems that sentence length will tend to be short, and that certain types of complex structures (relative clauses, for instance) will be avoided in Internet communication. In everyday conversation, terms from the computer technology are given a new application among people who want their talk to have a "cool" tone (In slang - great, terrific). Such examples include: It's my turn to download now (I've heard all your gossip, now hear mine) She's multitasking (She is doing two things at once) E you later (farewell–see you later) The Internet seems to have important implications for linguistics or language learning. In this context, this paper explores the impact of the Internet on today's teaching and learning of the English language.

The Internet: Prescriptive/Descriptive Approaches to Learning

Globalization is a relatively recent term used to describe the changes in societies and the world economy that result from dramatically increased international trade and cultural exchange. It was first used in economics to describe the increase of trade and investing due to the falling of barriers and the interdependence of countries. In specifically economic contexts, it is often understood to refer almost exclusively to the effects of trade, particularly trade liberalization or "free trade". However, this term as a concept is being use now in a wider way to describe all aspects of global human existence - social, cultural, educational and political. It is a process by which the experience of everyday life, marked by the diffusion of commodities and ideas, is becoming standardized around the world. Today's definition of the term comprise of factors that have contributed to globalization including increasingly sophisticated communications (in all levels), transportation technologies and services, mass migration and the movement of peoples and languages. It comes to define a level of economic, social and cultural activities that have outgrown national borders and markets through either industrial combinations and commercial groupings that cross national frontiers, international agreements that reduce the cost of doing business in foreign countries, or cultural influences of certain societies on others. Globalization offers huge potential profits to companies and nations but has been complicated by widely differing expectations, standards of living, cultures and values, and legal systems as well as unexpected global cause-and-effect linkages. Globalization is believed by some to lead to an end of a cultural diversity as it imposes sameness in the countries of the world; where everyone in the world is likely to drink Coca-Cola, eat American junk food, and watch American movies. Similarly, there has been a widespread belief that the Internet is bad for the future of many languages and enables rich (or technology able) countries to take monopoly over the content generated on the Internet and that it becomes a form of cultural and linguistic imperialism in which western values dominate. In this scenario, it was also argued that the Internet must evolve its own principles and standards in order to grow and maintain as a newly emerging linguistic medium (Crystal, 001)[32]. Traditionally, the approaches used to study languages have been prescriptive and descriptive (Fromkin et. al., 004)[33]. Prescriptivism represents the view that one variety of language has an inherently higher value than others, and that this variety of language ought to be imposed on the whole of the speech community. It usually prefers a version of the

32

33

standard written language, which most closely reflects the literary style of great classics in a language. Those who speak or write in a standardized variety are termed to be using the language 'correctly'; those who do not are termed to be using it 'incorrectly'. An example for correct usage of grammar in English is 'Never begin a sentence with an and\ An example for spelling is that 'There must always be an ae in encyclopaedia', etc. The prescriptive approach ignores the realities of everyday usages of language, where most people do begin sentences with an and, and do not put the a in the spelling of encyclopedia. The descriptive approach, by contrast, does not condemn usages that do not follow the standardized rules of language set by linguistics. Rather, it describes the variations in usage found within a language, and explains the reasons for variations in usages. The American usage favors the spelling 'encyclopedia', whereas, traditional British usage favors the spelling 'encyclopaedia'. Due to the dominant influence of the USA on the UK during the twentieth century, the American spelling was increasingly accepted and found in British publications. Descriptivists do not like the narrow-minded intolerance and misinformed purism of prescriptivists. Correspondingly, prescriptivists, do not like the all-inclusiveness and egalitarian philosophy of descriptivists, which they interpret as a lack of responsibility towards what is best in a language (Crystal, 001)[34]. Even after 50 years, the controversy over these linguistic approaches remains with the arguments being passed on by each generation, and refueled by the new (technological) developments within societies, such as broadcasting and the Internet. What should be of interest to either teachers or learners, in the fast-developing Internet literature, is to see the way writers are struggling to maintain a bent which is naturally descriptive and egalitarian in character while recognizing a prescriptive argument to impose regularity and consistency on a world which otherwise might spiral out of control (Crystal, 001). For example, according to our anecdotal evidence, short or instant messages such as good nite (good night), so wot (so what), @home (at home), etc. were commonly-used daily expressions in England in 003. In China, there also appeared some new expressions from a popular TV program Super Girls in 005, such as PK (play kill), fensi (fans), or cuall (see you all), gud4u (good for you), etc. How can anyone say that such short or instant messages are not acceptable or correct in at least colloquial English and Chinese? From the above discussion, it appears that in the 1st century, speakers of English may increasingly diverge from what they have been taught is correct usage of language, in order to make themselves understood by people from around the world. Thus, the Internet is likely to alter the standardized usage of English in a worldwide context.

References:

1. Abou-Jaafar, A. E. (2003) The EFAL 000 Assessment: Country Reports. [Online] Available at: http://www2.unesco.org/wef/countryreports/Libya/rapport_l.html

2. Ahmad, R. (2004) Motivating students in learning English as a foreign language with special reference to first-year secondary school students. MA Dissertation, The Academy of Graduate Studies, Tripoli- Libya.

3. Al-dabbus, S. (2008) An investigation into the impact of language games in classroom interaction and pupil learning in Libyan EFL classrooms. PhD thesis, Newcastle University.

4. Alhmali, R. (2007) Student attitudes in the context of the curriculum in Libyan education. PhD Thesis, University of Glasgow.

5. Ali, M. (2008) The oral error correction techniques used by Libyan secondary teachers of English. PhD Thesis, University of Sunderland.

6. Al-Khatib, W. G. (2003) eLearning: Opportunities, Challenges, and Future. [Online] Available at: http://multimedia.ece.uic.edu/FIT03/Day-l/S13/p2.pdf

Andrews, R. and Haythornthwaite, C. (2007) The Sage Handbook of E-Learning Research. London: Sage.

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ

Назарова Феруза Исламовна
преподаватель,
Кафедра Английский язык и литература,
Факультет Филологии,
Гулистанский Государственный Университет

Аннотация: в данной статье рассматривается сравнительные фразеологизмы в немецком языке как общепринятой языковой феномен. По мнению автора, сопоставительные фразеологизмы представляют собой более или менее витиеватые выразительные средства, с помощью которых говорящий отождествляет свой индивидуальный опыт с общедоступной реальностью.

Ключевые слова: Сравнительные, фразеологизмы, язык, Немецкий, форма, смысл, формальные, исходный, структура, паромиологический, коннотат.

Сравнительные фразеологизмы, несомненно, так же специфичны для языка, как и другие разделы идиоматики. Первоначально они были сформированы отдельными людьми в игровой и творческой форме и нашли отражение в разговорной речи, а также в литературе. Фразеологические сравнения, как и все фразеологизмы, являются языковыми творениями, основанными на сильном коммуникативном намерении отправителя. В некотором смысле, вы могли бы использовать их как рыболовные крючки.

Чем оригинальнее сравнение, тем больше шансов, что лежащее в его основе описание будет должным образом зарегистрировано. Воображение не знает границ. Этот изначально чисто субъективный неологизм снимается из двух своих денотатов (два термина, между которыми проводится аналогия) и со временем мутирует в обще узнаваемый коннотат.

Фразеологические сравнения становятся общепринятыми терминами, когда большинство носителей языка идентифицируют их как известные или, по крайней мере, понятные. Количество эмпирических документов и их включение в лексикографические антологии изначально позволяют спонтанным сравнениям и метафорам стать постоянными понятиями [1].

Об инкубационном периоде и долговечности таких языковых феноменов можно только догадываться. Поскольку существует огромное количество вариантов, реципиент редко будет воспринимать устоявшееся сравнение как избитую банальность. Кроме того, Similis, по-видимому, принадлежат к языковым универсалиям, поскольку они являются широко используемым и постоянно продуктивным средством семантического подкрепления в основных мировых языках, которое может быть расширено и обновлено

по желанию. Норма устанавливается исключительно частотой и приемкой. Лутц Рёрих также отменяет стереотипную функцию сравнительных фразеологизмов. Хотя в большинстве фразеолого- паремиологических справочников они трактуются как идиоматические языковые единицы, они редко выделяются в отдельную группу. Мы думаем, что вы должны дать им шанс, хотя особый статус именно из-за их лаконичной структуры и культурно-специфической образности. По крайней мере, они заслуживают более пристального внимания в отношении своего генезиса и достижений, но особенно в отношении их контрастных соответствий и речь идет о видимых соответствиях.

В настоящее время паремиологические региональные исследования гораздо более многочисленны и систематичны, чем трансграничные, т. е. сопоставительные сравнения. Сопоставительные фразеологизмы представляют собой более или менее витиеватые выразительные средства, с помощью которых говорящий отождествляет свой индивидуальный опыт с общедоступной реальностью [2].

Этот второй тип сравнения с als, т. е. сравнение с неравенством, довольно редко встречается в немецком языке. В немецком языке еще существует возможность адъективного состава со сравнительным значением (медвежий-сильный), которая, по-видимому, существует в гораздо меньшей степени в других языках которые являются синонимами grob, urig, wild. В зависимости от культурной среды, которая их порождает, определенные типологии более продуктивны, чем те, которые исходят из другого языкового контекста.

Такие формальные различия могут позволить сделать интересные антрополингвистические выводы. Между прочим, в семантике также есть существенные параллели с другими языками, что также должно оправдать настоящее исследование. И именно отклонения от (логической?) аналогии дают лингвисту и изучающему язык поразительные подсказки для более пристального изучения фразеологии [3].

Фразеологические сопоставления обычно устанавливают отношение человеческих действий или состояний к природным явлениям и особенно к другим видам. Безусловно, наиболее плодотворным подклассом, по-видимому, является сравнение животных [4]. Этот вид ссылки на фауну, очевидно, наиболее близок ко всем культурам. В любом случае непосредственный мир человеческого опыта обеспечивает его языковую систему координат. Компоненты, заимствованные из не бытового опыта, требуют определенного уровня языкового творчества со стороны их составителя и могут охватывать весь спектр юмора от иронии до гротеска. (z. B. frech wie Oskar sein [ein Frechdachs sein]; abziehen wie ein begossener Pudel; stinken wie ein Wiedehopf).

Список литературы:

1. Sultanov, B. R., Rashidov, A. S., & Kuziev, S. A. (2020). MILITARY RHETORIC IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 17(6), 3372-3378.

2. Кузиев Ш. А. и др. ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЗАМОНАВИЙ ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ //Scientific Impulse. – 022. – Т. 1. – №. 5. – С. 1641-1643.

3. Kuziev, S. H., & Rahmonova, S. (2018). Distance learning and technology-the future of national education. Foreign languages in Uzbekistan, (1), 0.

4. Sh, Kuziev. “The ways of developing discourse competence in non-linguistic faculties.” The academy of Ma'mun in Kharezm 5 (2020).

5. Janikulovna D. S. CLUSTERING METHOD TO DEVELOP LEARNERS WRITING SKILLS //Проблемы педагогики. – 021. – №. 5 (56). – С. 35-36.

6. Kuziev, Shavkat, and Mukhlisa Kuzieva. “SOCIAL NETWORKS IN TEACHING AND LEARNING ENGLISH.” Talqin va tadqiqotlar 1.9 (2023).

7. Abdumuratovich, Kuziev Shavkat. “MODERN METHODS AND TIPS OF LEARNING ENGLISH.” JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH 6.3 (2023): 58-60.

8. Kuziev, S. A. (2017). THE ROLE OF AUDIENCE AND CONTEXT IN THE SPEECH. In Наука и образование: сохраняя прошлое, создаём будущее (pp. 76-78).

9. Tilavoldiev, O., & Kuziev, S. (2019). THE METHODOLOGY OF GRAMMAR TEACHING. Academy, (5), 79-80.

10. Abdumuratovich, Kuziev Shavkat. “Progress in language teaching via picture stories.” Вопросы науки и образования (14) (2018): 60-62.

11. Abdumuratovich, Kuziev Shavkat. “The role of multimedia technology in teaching the English language.” Достижения науки и образования .7 (29) (2018): 57-60.

12. Janikulovna, D. S., & Khidiralievna, A. G. (2017). The time spent with teacher. Достижения науки и образования, (6 (19)), 57-58.

13. Душаева, С. Ж., Унгарова, И. Г. К., & Жураева, Д. (2020). Основные проблемы обучения лексике. Academy, (6 (57)), 67-68.

ONLAYN TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XORIJIY TADQIQOTLAR

Nazarova Mashhura Habibullaevna
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada masofaviy ta’lim tizimi,bu haqida xorijiy olimlar fikrlari va uni rivojlantirish masalalari, masofaviy ta’lim tizimini tashkil kilish usullari,ahamiyati,hamda,masofaviy o‘qitish modellari va o‘qitish usullari atroflicha ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: masofaviy ta’lim tizimi, masofaviy o‘qish,tyutor,keys-texnologiya,malaka oshirish,video dars, uzoqlashtirilgan auditoriyalar.

Аннотация: В статье рассматривается развитие дистанционного образования ,обзор методов организации дистанционного образования,модели дистанционного обучения и их типы. подробные методы, важности и модели дистанционного обучения и учебные модели о работе, важности и преподавателях организации системы иностранных ученых и его развития, система иностранных ученых.

Ключевые слова: система дистанционного обучения, модели дистанционного обучения, внешность, консорциум, франшиза, валидация, удаленная аудитория.

Hozirgi zamon ta’lim jarayoniga an’anaviy tushunchalar qatorida yangi-yangi tushunchalar ham kirib kelmoqda.Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini ta’lim

jarayonida qo‘llash an’anaviy o‘qitish usullariga qo‘shimcha ravishda yangi o‘qitish shakli - masofaviy o‘qitish yaratilishiga omil bo‘ldi.

Masofaviy ta’lim (distant education) - axborot texnologiyasidan foydalangan holda , masofadan turib, o‘kuv axborotlarining almashuvini ta’minlaydigan, o‘kuv jarayonini olib borish xamda boshkarish tizimini amalga oshiradigan bilim va ko‘nikmalarni egallash jarayonidir [1].

Masofaviy ta’limda o‘qituvchi va talaba bir biri bilan masofa yoki vaqt orqali ajratilgan holda axborot texnologiyalardan foydalanilgan ta’lim turi hisoblanib, ta’lim oluvchi va o‘qituvchi fazoviy bir-biridan ajralgan holda o‘zaro maxsus yaratilgan o‘quv kurslari, nazorat shakllari, elektron aloqa va Internetning boshqa texnologiyalari yordamida doimiy muloqotda bo‘ladilar.

Nima uchun masofaviy ta’lim kerak bo‘lib qoldi?- degan savolga quyidagilarni javob tariqasida sanab o‘tish mumkin;

- Ta’lim olishda yangi imkoniyatlar (ta’lim olishning arzonligi,vaqt va joyga bog‘liqmasligi va boshqalar)
- Ta’lim maskanlariga talaba qabul qilish sonining cheklanganligi.
- Ta’lim olishni xohlovchilar soninig oshishi.
- Sifatli axborot texnologiyalarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi.

Yuqorida sanab o‘tilgan sharoit va imkoniyatlar masofaviy o‘qitishga ehtiyoj borligini ko‘rsatadi.

Xorijiy davlatlarda masofaviy o‘qitish bo‘yicha bir qator muassasalar va olimlar tomonidan izlanishlar olib borilgan va masofaviy o‘qitish haqida turlicha fikrlarni bildirishgan.

Eydos Markazi mutaxassislari A.V.Xutorskiy va boshqalar masofaviy o‘qitish tushunchasini shunday talqin qilishadi: o‘qitish sub’ektlari (ta’lim oluvchilar, pedagoglar, tyutorlar va boshqalar) makon va vaqt bo‘yicha bir-birlaridan uzoqda turib telekommunikatsiya vositalari yordamida umumiy o‘quv jarayonini amalga oshiradi. MESI mutaxassislari V.P.Tixomirov va boshqalar tomonidan masofaviy o‘qitish deganda shunday ta’lim texnologiyasi tushuniladiki,bunda tyutor va ta’lim oluvchi turli joylarda joylashgan bo‘ladi hamda o‘qitish vositasi sifatida keys-texnologiya, TV-texnologiya va tarmoq texnologiyalaridan foydalaniladi.

Mazkur fikrlarni umumlashtirilgan holda mutaxassislar masofaviy o‘qitishni tyutor bilan ta’lim oluvchilar orasidagi munosabatlar masofadan turib amalga oshiriladigan va o‘quv jarayoniga xos bo‘lgan internet texnologiyalarining spesifik vositalari yoki interfaollikni ko‘zda tutadigan boshqa vositalar bilan amalga oshiriladigan barcha komponentlar (maqsad, mazmun, metod, shakl, vositalari)ni o‘zida aks ettiradigan ta’lim shakli sifatida ta’kidlaydilar.[2]

Masofadan o‘qitish tizimining moddiy asosi kompyuter va telekommunikatsiya qurilmalari hamda aloqa kanallari hisoblanadi.O‘qitishning masofali texnologiyasi - insoniyat jamiyatining kundalik hayotiga axborot tizimini,kompyuter texnologiyasini, internetning kirib kelishi, o‘qitishni uzoq masofadan turib, tashkillashtirish texnologiyasini paydo qildi.Odatda u masofali o‘qitish (MO‘) deyiladi. Masofali o‘qitishni kunduzgi yoki sirtqi o‘qitishdan farqi, o‘qituvchi bilan o‘quvchining bevosita muloqotda bo‘lmaganligidadir. Bilim beruvchi yoki bilim oluvchi muhitning vazifali telekommunikatsiya yoki kompyuter kanallari tuzadi. Bunda o‘quvchiga kerak bo‘lgan bilimlar tizimi maxsus metodika bilan ishlanib,ular o‘quv – metodik komplekslarda o‘z aksini topadi. Bunda o‘qituvchi predmetlarning tizmasi, ular o‘qitilish,qaysi chorakda,qanday darajada o‘qitilishning grafigi, har bir predmetning mazmuni aks etgan o‘quv

kitobi (u qog‘ozga yoki elektron o‘quv kitobiga tushiriladi), predmetni o‘zlashtirishga qo‘yiluvchi talablar,bilimning sifatini tekshirish yo‘llari, va shakllari ko‘rsatiladi. Masofali o‘qitishning yutug‘i texnik asbob – anjomlar bilan, bilim olishning metodik vositalari bilan ta’minlanishiga bevosita bog‘liq.

Mazkur ta’limning yana bir afzallik tomoni shundaki, unda o‘qish muddatini talaba o‘zi belgilaydi, ya’ni talaba ixtiyoriy paytda bilim olishni boshlashi mumkin, materiallarni esa o‘qituvchi nazoratida o‘zlashtiradi. Shu bilan birga bunday ta’lim tizimida salomatligi cheklangan o‘quvchi yoshlar, uzoq hududlarda yashovchi bolalar ham ta’lim olishi mumkin. Kattalarga esa masofaviy o‘qishda o‘z mehnat faoliyatidan ajralmagan holda ta’lim olishi va malaka oshirishiga imkoniyat yaratiladi. Bundan tashqari, masofadan turib o‘qiganda bir necha kurslarda bir vaqtning o‘zida ta’lim olish imkoni mavjud. Bunda nafaqat talabala-yoshlarimiz, o‘qituvchilar ham o‘z bilimlarini mustahkamlash maqsadida turli seminarlarda qatnashib,o‘zlariga kerakli bo‘lgan bilim ko‘nikmalarni olishlari,turli joylardagi hamkasblar bilan, xatto chet ellik professor o‘qituvchilar bilan ham onlayn muloqot qilib fikr almashish imkoniyatiga ega. Masofaviy ta’lim dasturi uy vazifasini ham o‘z ichiga oladi.Bunda ularni xuddi kunduzgi o‘qish paytida bo‘lgani kabi uydan bajarib, tayyor bo‘lgach,vazifalar o‘qituvchiga yuboriladi,u tuzatgandan so‘ng talabaga batafsil mulohazalar beradi.

Bugungi kunga qadar xorijiy davlatlarda masofaviy ta’limdan shaxsiy reja asosida uydan turib bilim olish, universitet tomonidan tayyorlangan video darslardan foydalanish, ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta’lim olish,shuningdek bir vaqtning o‘zida qo‘shimcha tarzda boshqa yo‘nalishlarda ta’lim olish va shaxsiy qiziqishlari bo‘yicha salohiyatini oshirish tajribasi keng tatbiq qilinmoqda.Germaniya davlati bu borada yetakchi o‘rinlarda turadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, masofaviy ta’limda o‘quvchi-talabalar o‘ziga qulay joyda, qulay sharoitda bilim olishi mumkin. Masofaviy o‘qitish kurslari deyarli barcha universitetlarda taklif etiladi. Masofaviy o‘qitish turli sabablarga ko‘ra universitetdagi odatiy yuzma-yuz o‘qish jarayonida qatnasha olmaydiganlarga birinchi darajani yoki aspiranturani tugatishga imkon beradi. Ko‘plab ishlaydigan odamlar uchun bu ish paytida mutaxassislik bilimlarini chuqurlashtirish va ilmiy darajaga ega bo‘lish uchun imkoniyatidir. Shuning uchun ham bugungi kunda bu tizim dunyoda keng ommalashmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdukodiro v A.A**.** Masofal i o‘kitishga oi d atamala r izoxli lugati**. -** T.: O‘zR Prezidenting «Iste’dod» jamgarmasi, 005. 4-6 .

2.Ibraymov A. Ye. Masofaviy o ‘qitishning didaktik tizimi.qo ‘llanma. – Toshkent: “ Lesson press “, 020, (14 bet)

3. A.Parpiev, A.Maraximov, R.Hamdamov, U.Begimkulov, M.Bekmuradov,

N.Tayloqov. Elektron universitet. Masofaviy ta’lim texnologiyalari O‘zME davlat ilmiy nashriyoti. -T.: 008, 196 b.

4. . Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 009 . – 145

5. . Distansionnoe obuchenie. / Pod red. Ye.S.Polat. – M.: Vlados, 1998. – 192 s

AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING TA’LIM SIFATI VA SAMARADORLOIGINI OSHIRISHDAGI O‘RNI

Ergashev Rustam Najimovich
ped. fan. nomzodi, dotsent
Guliston davlat universiteti
e-mail: ergashev@mail.ru

Annotatsiya: Tezisda pedagogik va axborot texnologiyalarining ta’lim sifatiga bevosita ta’siri, ularini ta’lim jarayoniga tatbiq etishning afzalliklari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o‘quv-tarbiya jarayonida ob’ektivlik va shaffovlikni ta’minlashidagi o‘rni ochib berilgan. Masofaviy o‘qitish uslubining sifatli qo‘llanilishi borasida o‘qituvchi va o‘quvchilar uchun foydali ko‘rsatmalari berilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiyalar, axborot texnologiyalari, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, uning ta’lim sifatiga ta’siri, o‘zaro aloqa o‘rnatish, ta’limda ob’ektivlik va shaffovlik, masofaviy o‘qitish uslubi, modul tizimi, sxema, rasm, jadval, grafik organayzer va diagrammalar.

Bugungi kunda ta’lim sohasida olib borilayotgan davlat siyosati talablaridan biri ta’lim jarayonida ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini qo‘llash, tayyorgarlikning modul tizimidan foydalangan holda o‘quvlarni o‘qitishni jadallashtirish sanaladi. [1,7-8 -b]

Respublikamizda ta’lim jarayonida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo‘llashga doir keng ko‘lamda ish olib borilmoqda. Ushbu muammoning ilmiy-nazariy asoslari, har bir pedagogik texnologiyaning o‘ziga xos jihatlari ishlab chiqilib, yetarli darajada tajribalar to‘plandi. Ta’lim jarayoniga pedagogik va axborot texnologiyalarni joriy etishda xorijiy mamlakatlarning tegishli tashkilotlari yaqindan yordam ko‘rsatmoqda.

«Pedagogik texnologiya» so‘zlar birikmasining asosida «texnologiya», «texnologik jarayon» tushunchalari yotadi. Ushbu tushunchalar orqali sanoatda tayyor mahsulotni olish uchun bajariladigan ishlarning ketma-ketligi haqidagi texnik hujjat, ta’limda esa fan bo‘yicha uslubiy tadbirlar majmuasi tushuniladi.

Bugungi kunda pedagogik texnologiyani tushunish uchun asosiy yo‘l – aniq belgilangan maqsadlarga qaratilganlik, ta’lim oluvchi bilan muntazam o‘zaro aloqani o‘rnatish, pedagogik texnologiyaning falsafiy asosi hisoblangan ta’lim oluvchining xatti-harakati orqali o‘qitishdir. O‘zaro aloqa pedagogik texnologiya asosini tashkil qilib, o‘quv jarayonini to‘liq qamrab olishi kerak. [2,85-b.]

Yangi asr – informatsion texnologiyalar asri bo‘lishi bilan bir qatorda ushbu asr xalqaro intellektual-iqtisodiy korporatsiyaning yaratilish asri, ya’ni jahon miqyosidagi aql-zakovatning birlashuvi asri hamdir.

Bugun biz yangi texnologiyalarga sarflanayotgan mablag‘lar qay darajada o‘zini oqlashini, ularning ta’lim sifatini oshirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalari hamda masofaviy ta’limni rivojlantirishga ta’sir qanday ko‘rsatishini tasavvur qila olishimiz shart. Ko‘p hollarda «ta’limning kompyuter texnologiyalari» iborasi «axborot texnologiyalari» iborasi bilan aralashtirilib yuboriladi. Bu o‘rinda, asosan, an’anaviy pedagogik texnologiyalardan farqli, kompyuter tarmoqlariga ulangan, dasturlashtirilgan, xalqaro aloqalarni ham ta’minlashga qodir tizim nazarda tutilmoqda. Bu holat so‘nggi yillarda jamiyat

hayotida kompyuterlarning ahamiyati ortib borishi, milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida turli xil axborotlarga nisbatan ehtiyojning kuchayishi bilan izohlanadi.

Ongga yetib kelayotgan axborotlar shaxsning mavjud madaniy-ma'rifiy muhitga moslashuvi jarayonida qay tarzda aks etishini bilishimiz va shunga mos tarzda ta'lim-tarbiya muassasalarida o'quv dasturlari va jihozlariga nisbatan talablarni ishlab chiqishimiz lozim. Axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga singdirishning afzalliklarini e'tirof etish mumkin. Eng avvalo, ta'lim jarayonida kompyuterlar va axborot-kommunikatsiya vositalarining qo'llanilishi, talabalarning ular bilan bemalol ishlay olishlari pedagogik jarayondagi eng muhim kamchiliklardan hisoblangan sub'ektivizmni cheklaydi. Masalan, agar talabaning javobi yoki bevosita o'zlashtirishini baholash o'qituvchining talaba shaxsiga munosabati ta'sirida kechgan bo'lsa, mashinalar vositasida beriladigan ma'lumotlar ob'ektiv xarakterga ega bo'ladi. [3, 59-65-b]

Ikkinchidan, kompyuter orqali bolaga yetkazilayotgan ma'lumotni zarurat bo'lganida, qayta-qayta chaqirish va takrorlash imkoniyati ham bor. Bu narsa ayrim talabalarda, guruh sharoitida ishlaganda kuzatiladigan iymanish kabi sifatning namoyon bo'lmasligini ta'minlaydi.

Uchinchidan, har bir professor-o'qituvchining o'zigagina xos bo'lgan tushuntirish uslubi, metodik yondashuvi mavjud. AKT vositalaridan foydalanish pedagogik jarayonlar ichidagi samarasiz uslubiyotlarga barham beradi.

To'rtinchidan, yangi axborotlarni uzatish texnologiyalari bilimlarni o'zida ifoda etib, unda sxemalar, rasmlar, jadvallar, grafika va diagrammalarga keng o'rin beriladi. Bu narsa yoshlarda obrazli xotirani ancha jonlantirib, ularning eslab qolish qobiliyatini kuchaytirishi mumkin.

Beshinchidan, ushbu axborot vositalaridagi ma'lumotlarni kichik hajmli disketlarga yozib olish va ulardan zarur o'rinlarda foydalanish mumkin. Bu ham vaqtni, ham mablag'ni tejaydiki, iqtisodiy jihatdan yuzlab tirajlarda chop etilayotgan kitoblardan arzon bo'ladi. Eng muhimi, manfaatdor auditoriya xohlagan ma'lumotini bir xil sifat va tizimda olishi mumkin bo'ladi.

Nihoyat, ular "axborot asri" deb e'tirof etilayotgan yangi asrda yashab ijod qiluvchi yoshlarning ongini o'stiradi, ulardagi texnik vositalardan cho'chish hissini yo'qotadi. Xullas, ta'lim muassasalarining bu narsaga sarflangan mablag'lari behuda ketmasligi ehtimoldan xoli emas.

Agar biz har bir yosh qalbida Vatanga muhabbat, kasbga sadoqat, pok iymon va odamgarchilikni tarbiyalay olsak, ular halqaro axborot tizimlari orqali bizning fikrlash tarzimiz, urf-odatlarimiz, milliy qadriyatlarimizga zid bo'lgan ma'lumotlarni tanqidsiz qabul qilmaydigan, yurtimiz istiqboliga xizmat etadiganlarinigina saralab olish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Buning uchun biz yoshlarimizda barqaror mafkuraviy immunitetni tarbiyalashimiz kerak. [4, 83-b.]

Ta'lim jarayonini axborotlashtirish – bu jamiyatni axborotlashtirishning muhim bo'g'ini hisoblanadi.

Ta'limni axborotlashtirish quyidagi qulayliklar va afzalliklar bilan bog'liq o'zgarishlarda qatnashadi:

- jamiyatning har bir a'zosi haqidagi ma'lumotlarni va bilimlarni olishga yo'l ochib berishda;

- shaxs uchun intellektual va ijodiy qulayliklarini rivojlantirishda;

- jamiyatning har bir a'zosi hayotida uning faolligi evaziga malaka oshirish xizmatlarini tezkor o'zgartirishda;

- masofaviy o'qitish o'zib ketuvchi (ilg'or) ta'limni tashkil etish va uning samarasini oshirishni ta'minlashda;

- ta'lim mahsulotlarini va xizmatlarini yaratish va tashkil etish maqsadidaturli axborot texnologiyalarini qo'llashda;

- guruhlash, turlash, hisoblash, ma'lumotlarni agregatlash uchun AKT xizmatlaridan maksimal darajada foydalanishda;

- masofaviy o'qitish qatnashchilarining axborot talablarini qondirish uchun boshqaruv axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishda;

- masofaviy o'qitish qatnashchilari bilan AKT vositalarining o'zaro axborot almashuvi jarayonlarida;

- fanlar bo'yicha ekspertlarning to'plagan bilimlar mahsulotlarini masofaviy o'qitishdan foydalanuvchilar tomonidan olinishining keng imkoniyatini beruvchi ekspert tizimli axborot texnologiyalarini ishga tushirishda va shu kabilar.

Bunday tashkiliy-metodik masalalarning asosiy yechimlaridan biri – bu yangi ta'lim texnologiyalarini kiritish, shu bilan birga, respublikaning uzluksiz ta'lim tizimida, aynivsa, birinchi navbatda, oliy ta'limda masofaviy o'qitish uslubi o'z o'rnini egallashi kerakligidadir.

Dunyoda masofaviy o'qitish uslubini qo'llash bo'yicha juda katta tajriba orttirilgan. Jumladan, tajribali o'qituvchilar va mutaxassislarning o'qitilayotgan kishiga yakka tartibda yordam berish, talabalar o'qishini turli uslubda nazorat qilish, ularning bilim saviyasi va malakaviy mukammalligini baholash maqsadida AKT turli variantlaridan foydalanishi tufayli talaba va o'quvchilarning o'qish sifati va mehnat unumdorligi oshadi.

Masofaviy o'qitish uslubining sifatli qo'llanilishi borasida quyidagi yo'llanmalar shakllanmoqda:

O'qitilayotgan borliqni markazlashtirish. Respublikamiz va xorijlik olimlar hamda mutaxassislarning bilim va tajribalarini qo'llash, zamonaviy o'quv qurollaridan foydalanish e'tiborda tutiladi. Bunda turli o'quv manbalaridan foydalanish, talabalarni axborot bilan ta'minlash, bu axborot esa o'z navbatida, butun dunyo mutaxassislari bilimlaridan, elektron kutubxonalardan olingan axborotlardan foydalanish talaba va o'quvchilar hamda ularning o'qituvchilari uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

O'qituvchiga talabni kuchaytirish. Ta'lim jarayonining standart holda jamlanishi,o'qituvchi (pedagog)larning bilim darajasini oshirish majburiyatini yuklaydi. Bu uslublar ularning ish natijasi va bilim darajasining ko'tarilishiga yordam beradi.

Erkin va standartlatirilgan ta'lim berish jarayonining ta'minlanishi, uzluksiz monitoring imkoniyati, o'quv jarayonlarining to'g'ri nazorat qilinishi va boshqarilishi, oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi va o'quv yurtlari tomonidan o'qituvchi va talabalarning bilim saviyasining tekshirilishi masofaviy ta'limda ham yo'lga qo'yilishi shart. O'qituvchilarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimlarining samaradorligini oshirishda ham bunday tadbirlar amal qiladi.

O'qitish turining egiluvchanligi. Qulay vaqtda shug'ullanish mumkinligi, qulay joyda va qulay tezlikda o'quvchi-talabalarning bilim qabul qilishining turli shakllarini qo'llash mumkinligi, ular tomonidan modellashtirish va ko'rgazmali vositalarni joyida qo'llash, axborot

va bilimlarni etkazishda ko‘rgazmali, amaliy va boshqa metodlardan unumli foydalanish ikoniyatlarining mavjudligi ta’limning ushbu shakli egiluvchanligini ifodalaydi.

O‘qituvchining roli va uning pedagogik imkoniyatlari. O‘qituvchining o‘quvchi-talabaga nisbatan shaxsiy yondashuvining turli shakllarini qo‘llash va har bir o‘quvchi-talabaning bilim darajasi va tayyorgarligini har tomonlama o‘rganish sharoitining mavjudligida ko‘rinadi. [5,56 – b.]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi O‘RQ-637-son Qonuni. –T., 020 yil, 3 sentyabr.

2. Tolipov U., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyaning tatbiqiy asoslari. -T., 005.

3. Azizxo‘jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. –T., Fan, 006

4. Yo‘ldoshev J.G‘. Yangi pedagogik texnologiya yo‘nalishlari, muammolari, yechimlari. – T., 1999

5. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma. –T., Iqtisod-moliya, 010

BOSHLAG‘ICH TA’LIMNI INTEGRATSIYALASHDA INNOVATSION-TEXNOLOGIK YONDASHUV

Ergashev Rustam Najimovich
ped. fan. nomzodi, dotsent
Guliston davlat universiteti
e-mail: ergashev@mail.ru

Annotatsiya: Tezisda boshlag‘ich ta’limni integratsiyalash bu o‘quv fanlarining mexanik birlashishi emas, balki innovatsion-pedagogik va texnologik yondashuv mahsuli, ularning sintezi, yangilikning kelib chiqishi, kashfiyot ekanligi asoslab berilgan. Bu borada xorijiy olimlarning pedagogik qarashlari va uslubiy tavsiyalari, boshlag‘ich ta’limni integratsiyalashning samarali shakl, vosita va metodlari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: integraatsiya, ta’limni integratsiyalash, innovatsion-pedagogik va texnologik yondashuv, sintez, emotsional yangilik, integrativ ta’lim, integrativ darslar, dars integratsiyaning samarali shakl, vosita va metodlari.

Ta’lim sohasida olib borilayotgan davlat siyosati, yangi tahrir ostida qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda belgilab berilgan vazifalar asosda ta’lim muassasalarini yanada takomillashtirish, o‘quv-tarbiya jarayonlarini zamonaviy talablar darajasida tashkil etish, uning sifat va samaradorligini oshirish ishlariga alohida e’tibor berilmoqda. Ta’lim jarayoniga innovatsion va ilg‘or texnologik yondashuvlar kirib kelmoqda. [1, 8-b.]

Innovatsiya tushuncha – «yangilik» ma’nosini bildirib, ta’lim islohotlarida nazarda tutilgan ta’limda totalitarlikdan demokratik ta’lim tizimiga o‘tish, shaxsning qiziqishlari, qobiliyatini hisobga olish, ta’limni insonparvarlashtirish, ta’lim tizimini jamiyatning iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish, bilimlarni chuqur o‘zlashtirishni ta’minlaydigan ta’lim tizimini shakllantirishga sharoit yaratish kabilarni hisobga olish zarur.

Bugungi kunda boshlang‘ich ta’limni integratsiyalashtirish zaruriyati yuzaga keldi. “Integraatsiya” – qanday ma’noni anglatadi? Boshlang‘ich ta’limni integratsiyalash uchun qanday yo‘l tutish lozim?

Integratsiya – «butun» degan ma’noni bildiradi, demak, bu tafakkur o‘sishi jarayonining turli qism va elementlarini bitta butunga birlashtirish bo‘lib hisoblanadi. Integratsiya fanlarning mexanik birlashishi emas, bu sintez, yangi narsaning kelib chiqishi, kashfiyotdir. Alohida tizimlarning yaqinlashishi, bog‘lanishi va yagona bir yangi narsaning yaratilishidir. [2, 48-b.]

Bugungi kunda biror bir lug‘atda integratsiyaning metodik jihatdan mazmuni haqida bironta so‘zni uchratish mumkin emas. Lekin integratsiya so‘zining ma’nosi hammamiz uchun yaxshi tanish. I. Kololojvari, L. Sechenikovalar integratsiyani metodik xarakterini «Integrativ darslarni qanday tashkil etish mumkin?» nomli maqolalarida quyidagicha tasniflaydilar: «...integratsiyalashgan darslarning imkoniyatlarini to‘rt yil o‘rganish natijasida bu metodikaning kelajagi katta ekanligiga ishonch hosil qildik. Unga ko‘ra o‘quvchilar ongida bizni o‘rab turgan dunyo haqida yanada to‘liq va atroflicha keng tasavvur hosil qilish imkoniyati tug‘iladi. Bolalar o‘z bilimlarini amaliyotda yanada faol qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar, chunki bunda bilimlarning tub mohiyati yanada keng ochib berish imkoniyati, olamni bir butunlikda tasavvur qilish imkoniyati mavjud. O‘qituvchi fanga oid bilimni berishda uni boshqa fanlar ma’lumotlari bilan solishtirish asosida uni yanada boyitadi, to‘ldiradi”. [3, 87-b.]

Maktabda o‘qitiladigan barcha fanlarda integratsiyalashning ma’lum bir imkoniyatlari mavjud bo‘lib, uni integratsiyalashgan holda tashkil etish bir qator shartlarga bog‘liqdir. Shuning uchun pedagoglar va metodistlar yangi dasturni yaratishdan avval, ana shu holatlarni barchasini e’tiborga olishlari lozim. Buning uchun eng avvalo o‘qituvchi sinfning tayyorgarlik darajasini, o‘quvchilarning psixologik xususiyatlarini, qiziqishlarini hisobga olishi lozim.

O‘quv faoliyatidagi qiyinchiliklarning sabablaridan biri integratsiya metodidan foydalanish ham bo‘lishi mumkin. O‘quvchilarning bir fanni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishlarining sababi, boshqa bir fandan yaxshi bilimga ega bo‘lishlari bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Misol uchun katta hajmdagi matnni savodli ko‘chirib olish uchun uni tez va to‘g‘ri o‘qiy olish malakasi talab qilinadi. Agar bunday imkoniyat haqida gapirmasdan turib, o‘qituvchi o‘rgatiladigan har bir fanni boshqasi bilan solishtirmasdan, taqqoslamasdan, uning ma’lumotlaridan foydalanmasdan o‘rgatishi anchayin qiyin va zararli bo‘lishi mumkinligini his qilishi zarur. Biz dunyo yagona bir butun ekanligini his qilib borayapmiz, sababi bir mavzuni yoritish uchun boshqa bir sohalarga murojaat qilmasdan iloji yo‘qligi kunday ravshan bo‘lib bormoqda. Bunday hollarda taqqoslash, qarama-qarshi qo‘yishdan foydalaniladiki, bu esa integratsiya hisoblanadi. [4, 78-b.]

Dasturdagi ko‘plab fanlarda «to‘qnashish» mavjud: bunda ma’lum bir ob’ektni o‘rganishda mavzular, muammolar, savollar bir xilligiga ro‘para bo‘linadi. Bularning barchasi esa hyech bo‘lmaganda bitta mavzuga doir integratsiyaga bo‘lgan «talab»ni ifodalaydi.

Boshlang‘ich ta’limdagi o‘qish darslarini ona tili, odobnoma, shuningdek, rasm, tabiatshunoslik, mehnat fanlari bilan bog‘lab o‘qitish uchun modulli dars texnologiyalariga amal qilmoq joiz. Chunki bunday darslar o‘quvchilarni ijod qilishga, mustaqil fikrlashga o‘rgatadi.

Hozirgi kunda integratsiyaning bir necha usullari qo‘llaniladi. Ulardan biri bir nechta fanlarni bir fanga birlashtirish g‘oyasidir. Bugungi kunda mazkur masalada ko‘plab xorijiy mamlakatlar olimlari boshlang‘ich maktablarining o‘ziga xos xususiyatini integratsiyalash muammolarini tadqiq etmayotganliklarida ko‘rish mumkin.

Ular ilgari surayotgan ayrim ta’limotlar mohiyatiga to‘xtalamiz. Integrativ ta’limning bosh maqsadi bolani tabiat, jamiyat, fan, san’at bilan, bir so‘z bilan aytganda dunyo bilan suhbatga tortish, mazkur suhbat mobaynida faqat odamlar suhbatlashadigan til bilangina emas, hayvonlar, o‘simliklar tili bilan, rassomlar, musiqachilar, olimlar foydalanadigan tildan foydalanishga yo‘naltirish g‘oyasi, kichik maktab o‘quvchisiga fikr doirasi keng bo‘lgan muloqot san’atining boshlang‘ich savodini egallashda yordam berish. Bu savod o‘z ichiga odamlar bilan muloqotdan tortib (tengdoshlar, katta yoshdagilar, kichik yoshdagilar) o‘z-o‘zi bilan muloqotdan to atrof-muhitdagi hodisalar bilan muloqotni kiritadi, integrativ ta’limning maqsadlaridan yana biri o‘zi yashayotgan olam haqida narsa va hodisalar orasidagi bog‘liqlik, o‘zaro yordam, moddiy va madaniyatning turli-tumanligi haqida keng va eng asosiysi, insonning ichki (ma’naviy) va (ijtimoiy) dunyosi haqida, olamda hukm suruvchi qonunlar (tabiiy, ilmiy, tarixiy, axloqiy) haqida tushuncha berish. Asosiy urg‘u faqat ma’lum bilimlarni egallashgagina emas, balki obrazli fikrlashni rivojlantirishga beriladi. Olamning umumiy ko‘rinishi tovushlar, obrazlar, ranglar orqali tanishtiriladi, bola esa ham dunyoni, ham o‘zini o‘rganuvchi, tekshiruvchi o‘rniga qo‘yadi.

Integrativlik insonning olam bilan o‘zaro aloqalarida aks etuvchi mavzularga kiritilgan: bola idrokida abstrakt bo‘lgan uzoq va (kosmos, yulduzlar, er planetasi, katta bo‘shliqlar va vaqt qa’ri) yaqin olam (mikroolam, uy oldidagi hayvonlar va o‘simlik dunyosi, ona Vatan tabiati va boshqa mamlakatlar tabiati) haqida yaxlit tasavvur hosil qilishi. Insonlar olami bilan (turli mamlakatlar va madaniyatlar, sivilizatsiya markazlari, insonning inson va jamiyat bilan munosabatlari, insonning ichki dunyosi); madaniy dunyosi bilan (xalq ijodi, rassom va olimlar ijodi, ma’naviy qadriyatlarni saqlovchi odamlarning ishlari).

Bir so‘z bilan aytganda, shu olamlar ichra sayohatning mavjudlik qonuniyatlarini, tillarining o‘ziga xos xususiyatlarini ochish – integrativ ta’limning asosiy mantiqidir.

Integrativ ta’lim oddiydan murakkabga, bilishdan – ilmga, tartibsizlikdan uyg‘unlikka, chanqoqlikdan mohirlikka va ijodga bo‘lgan harakatni taklif qiladi. Bola dunyo yaralishining «g‘ishtchalari» bilan tanishadi, olamning boshlanishiga, insonning yerda paydo bo‘lishiga murojaat qiladi. So‘zlarni, sonlar sirini, yashil barglar, qadimiy afsonalar sirlarini ochishga intiladi. U makon va zamon bo‘ylab sayohatga otlanadi. Shunday qilib, bola har kuni ochilishi kerak bo‘lgan olamning go‘zalligini va turli-tumanligini his qiladi.

Murakkab dunyoqarashlar ilmiy, badiiy g‘oyalar bola tushunishi uchun qulay, obrazli mavzularda o‘z aksini topgan, ular yil mundarijasini tuzishga imkon beradi. Bir tartibga solingan tizim bu integrativ ta’limning o‘ziga xos xususiyatidir. Bunday o‘yinlarga yondoshish 6-10 yoshdan boshlanadi. Bu xol ularni turli o‘yin orqali murakkab bilim orttirish, badiiy, axloqiy masalalarni hal qilishiga yordam beradi.

Yil va chorak mundarijasiga turli ertak qahramonlarini kiritilishi ham shu maqsadga xizmat qiladi. Ular bolani mavzudan mavzuga etaklab yurgandek, ular bilan bola inson bilan muloqot qiladi va yangi narsalarni bilib oladi.

Integrativ ta’lim shaxsga moslangan yo‘nalishga ega, faqatgina sinf yoki guruhga emas, har bir bolaga ahamiyat beriladigan qilib ishni tashkil etishni nazarda tutiladi. Bunda uning shaxsiy fazilatlari, qobiliyatlari alohida ko‘rsatiladi, uning qiziqishlari hisobga olinadi. Shu maqsadda «O‘z yulduzingni yoq», «Guldastada sening guling», «Sen sevgan kitob» kabi o‘yinlardan foydalanish mumkin. O‘yin davomida diqqat-e’tibor birgina bolaga qaratiladi. (Masalan, tug‘ilgan kuni munosabati bilan osmonda yangi yoritilgan yulduz uning nomi bilan

ataladi yoki katta guldasta bayram egasiga yoqadigan gul bilan boyiydi). Sevimli kitob esa sinf kutubxonasini to‘ldirish bilan birga egasiga (imzosi) ega bo‘ladi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning qiziqish va qobiliyatlariga moslashish ularning badiiy faolligini rivojlantirishni taqozo qiladi. Bilim olish, badiiy hayotiy masalalalarni hal qilishda o‘ziga xoslikni, uddaburonlikni, epchillikni rag‘batlantirishni nazarda tutadi. SHu munosabat bilan bolalarning she’r va hikoyalar yozish, yangi raqs o‘ylab topish, shirin taom pishirish, biror asbob yaratish, o‘simliklardan shakllar yaratish kabi ishlar bilan rag‘batlantirib borish taqozo etiladi. [5, 57-b.]

Emotsional tomonlarni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi. Darslar bolalarda ko‘rish va eshitish qobiliyatlarini (materiallar sifatini, materialini ushlab ko‘rib ajrata bilish qobiliyati), sezish tuyg‘ularini (hid va ta’mni ajrata olish qobiliyatlarini) rivojlantirishga yordam beradi. «Ovchilar», «Hayvonlar», «Izquvarlar» o‘yinlarini o‘ynash bolalarga faqat umumiy bilimlarga ega bo‘lish, masalalarni mantiqan hal eta bilishgina emas, insonga berilgan barcha his-tuyg‘ular ham muhim ekanligini ko‘rsatib beradi. Ularni rivojlantirish o‘ta nozik tuyg‘ularning shakllanishiga yo‘ldir. Bunga yorqin obrazlarga, san’at asarlariga, tabiat bilan zavqlanishga murojaat qilish orqali erishish mumkin. Bolalarda salbiy, xunuk, yomon narsalarga ham emotsional munosabatini rivojlantirish lozim.

Bunga ertaklar o‘qish, turli sahna ko‘rinishlari qo‘yish yordam beradi. Bolaning his-tuyg‘ulari uning jismoniy rivojlanishi bilan bog‘liq holda bolani faol harakat qilishga, o‘z xolatini tana harakatlari, imo-ishoralar, raqs orqali ko‘rsatib berishga imkon beruvchi mashqlarni kiritish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi O‘RQ-637-son Qonuni. –T., 020 yil, 3 sentyabr.

2. Mavlanova R.A., Raxmankulova N.X., Matnazarova K.O. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. -T., 012.

3. Кололожвари И., Сеченикова Л. Как организоват интегрированный урок? (о методике интегрирование образования) //Народное образование. - 1996. -№1. - С. 87-89.

4. Mavlonova R.A., Raxmankulova N.X. Boshlang‘ich ta’limda innovatsiya. -T., TDPU, 007.

5. Ergashev R. N. va boshq. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. –T., 021

GAME TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF VISIBLE THINKING SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Xasanova Sadoqat Ermamat qizi
Namangan Davlat Universiteti
Lingvistika{ingliz tili} yo‘nalishi -bosqich magistranti
sadoqat_guldu@mail.ru

Abstarct: Determining the content of the process of forming visible thinking skills in English language classes in primary school students requires an analytical approach to the tasks,

purpose, scientific approaches to implementation, principles, components, didactic factors, methods of implementation, algorithmic and stages of this activity.

Keywords: visual critical thinking, knowledge, competence, skill, integrative approach, native language.

In order to implement the model of visible thinking formation in primary English language education, a system of game exercises was developed during the research process. In creating a system of exercises, the website www.visibethinking.org, Herbert Puchta's book “Teaching young learners to think” [1;p 144-148], and Nigel Blagg‘s “The Somerset Thinking Skills”[2;p 186-188] we found it expedient to use the didactic material presented in the “Course” practical training course, which can be adapted to the educational conditions of Uzbekistan and which meet the requirements of the scientific approaches and educational principles specified in the model. During the selection of exercises, attention was paid to the following stages of thinking: comparison, classification, concentration, memory, making connections, decision-making, critical-analytical thinking.

In the process of research, we present a brief description of exercises adapted to the educational conditions of Uzbekistan for primary school students.

In the process of comparison, mental abilities such as quick decision-making and problem solving improve in the human mind. Comparison is an important part of acquiring new information. Students perceive the information they are receiving by connecting it to the previous ones. For comparison, skills such as attention, systematic search for information, correct use of caution, and attention to detail are used. Comparison, on the other hand, leads to visible thinking and involves dentifying and understanding different attributes of an object, such as size, shape, color, taste, or orientation.

Comparison is a skill that can be developed. It allows students to concentrate, study the given information systematically and record it carefully and accurately. In the exercises aimed at implementing this type of activity, students' thinking skills are developed using comparison. Comparison is one of the most important methods in teaching primary students to think in English class.

The exercise “Me and my friend” is adapted to the development of the ability of comparison in the process of learning English in elementary school students and is designed for 12 minutes [3, p 84]. Its condition and performance are as follows: In the exercise called “Me and my friend”, two students are asked to come to the class blackboard. The names of students like Babur and Ziyoda are written on the board. The teacher explains that they have to say three or more things about Babur and Ziyoda in English: he is tall, he likes swimming, and he is very clever. The information is written in English under the title Babur. Students are also asked to tell three facts about Ziyoda; for example, a girl has long hair, she knows how to play tennis. During the exercise, English words and phrases are also worked on, basic words and phrases such as she is a girl, she has long hair, she knows how to play tennis are written on the board and the ways of their use are also shown. Students should compare and analyze the different and similar information and write them in the appropriate columns. If necessary, the students write new words and explain them on the board(see picture 1.1)

My name:	**My friend's name:**

Things that are different	
Things that are the same	

Picture 1.1

The exercise “An apple and a peach” is adapted to the development of comparison skills of elementary school students in the process of learning English. The following picture is shown to the students and the procedure for performing the exercise is explained. Performing the exercise begins with naming the objects shown in the picture and explaining the order of their execution. The pronunciation of the words representing the objects in the picture is practiced. Pupils are given the task of making sentences with these words. at the next stage of the exercise, the objects in the picture will be described, each object will be explained separately. The image text is written one after the other in the circles on the given paper. If necessary, the teacher will write the words for the example on the board. At the next stage, the teacher draws students' attention to the overlapping circles depicted in the picture and recommends writing the symbols of the object depicted on the left side of the first circle, and the object shown on the right side of the second circle. After the characters are written, the task is to show their similarities in the circle in the middle. Students are asked to try to show as many characters that are the same and different as possible[4, p 56]. After completing the exercise, students compare the material they prepared in pairs. Of course, the teacher is not a passive observer, but an active participant, showing students how to use phrases like “I think” to express their opinion.

As a result of the use of exercises of this category, students' vocabulary is increased and developed, and critical thinking skills begin to form through comparison and analysis.

The focus is on skill building exercises

The formation of students' ability to concentrate is of great importance for the development of their minds. From a young age, attention should be paid to the formation of attention as a basic cognitive ability in students. Lack of ability to concentrate leads to unclear answers and failure to retain information in memory.

Attention is an important skill in learning English and is essential for understanding new information about the language. Including the necessity of a specific field compared to another field, students cannot learn to communicate meaningfully and express their thoughts clearly. adapted to the development of concentration skills and designed for 10 minutes. The task in the exercise condition and performance are as follows: each student is given pictures expressed in different forms. In the initial stage of performance, the students are discussed about the words representing clothes and shape and they are told to pay close attention to the pictures. They are

asked about the number and shape of the objects in the pictures. Of course, basic words are given and explained and their pronunciation is taught.

Memory retention is an integral part of learning. Our mental thinking is manifested in the ability to thoroughly analyze the information presented and connect it with existing knowledge. All of these skills are the most important basis for the development of the student's visible thinking skills, serving as an important basis for consolidating memory and drawing conclusions, solving problems or creating innovations. In the process of education, it depends on the ability to strengthen memory, concentrate, combine new and known information, and absorb information.

The exercise “REMEMBER THE PICTURES?” [4, p 97] is adapted to the formation and development of memory skills of primary school students in the process of learning English and is designed for 14 minutes. The exercise is carried out in the following order: each student is told to pay close attention to the pictures and they are asked to remember the pictures based on evidence. Students are given a few minutes to remember the pictures, taking into account their physiological and intellectual abilities. When the time is up, students must close their eyes to consolidate the image. After that, the task is given to describe one of the four pictures shown. For example, Thomas's house has three small windows downstairs and a large window upstairs. There is a flower garden in the garden behind the house, and there is a large tree to the right of the flower garden. After these descriptions, the students have to say which of the houses is Thomas', and so the exercise continues. When students work in pairs, valuable time is saved and work becomes more efficient.

In order to implement the model of formation of visible thinking in primary English language education, a system of game exercises was improved during the research. During the selection of exercises, attention was paid to the following stages of thinking: comparing, classifying, focusing, remembering, making connections, making decisions, and visible-analytical thinking.

References:

1. Herbert Puchta “Teaching young learners to think”
2. Nigel Blaggning “The Somerset Thinking Skills Course” o‘quv amaliy kursi.
3. Linda Edler., Paul. R. W. Critical Thinking tools.- 002
4. Майкл Скривен., Ричард Павла. Определение критического мышления // Университет.- 003.
5. Mushtavinskaya I.V. (n.d.). “Darsda va o‘qituvchi tayyorlash tizimida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi”.-2003.

TEXNOLOGIYA FANINI TABIIY FANLAR BILAN O‘ZARO BOG‘LAB O‘QITISHDA O‘QUVCHILARNING EKOLOGIK KOMPETENTSIYALARINI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI

Masharipov Kenjaboy Berdievich, Masharipov Norbek Kenjabayevich

Email: masharipovk65@gmail.com

T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti Qoraqalpog‘iston filiali mustaqil izlanuvchisi[1].

Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi[2].

Annotatsiya: Maqolada maktab ta’limi tizimida texnologiya fanini o‘qitish muammolari va ularni ilmiy-uslubiy echimlari tahlil etiladi.Texnologiya fanining 7-sinf o‘quv rejasidagi fanlarni o‘qitishda interdisiplinar yondoshuv asosida tabiiy fanlar,ya’ni kimyo,fizika fanlari bilan o‘zaro bog‘lab o‘tishda o‘quvchilarning ekologik kompetentsiyalarini qanday rivojlantirish to‘g‘risida so‘z boradi.

Tayanch so‘zlar: Uzluksiz, uzviylik, kompetentsiya, yog‘och, metall, kompozit material, elektrotexnika, agrotexnika, ishlab chiqarish, ekologiya,elektr,mexanik,ruda, gidroponika, kontaktlar,saqlagichlar.

Abstract. The article analyses the problems of teaching technology in the school education system and their scientific-methodical solutions. The question of how to develop environmental competences of students in connection with sciences, such as chemistry, physics based on interdisciplinary approach in the teaching of subjects in the 7th grade curriculum of technology science.

Keywords: Continuity , integrity, competence,wood, metal, composite material, electrical engineering, agrycultural engineering,production, ecology, electrocity, ore, hydroponics, contacts, keepers.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar ta’lim sohasida ham jadal rivojlanib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 022 yil dekabridagi Oliy majlisga va O‘zbekiston halqiga murojaatnomasida ta’lim-tarbiya,ayniqsa maktab ta’limiga alohida urg‘u berganliklari bejiz emas albatta.Yangi 023 yilni mamlakatimizda **“Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili”**deb e’lon qilinishi barcha professor-o‘qituvchilar zimmasiga yuksak ma’suliyat yukladi.

Maktab ta’limi tizimidagi amalga oshiriliyotgan islohotlar jarayonida uzluksiz ta’lim tizimining bosqichlaridan biri hisoblangan umumiy o‘rta ta’lim maktablari faoliyatining muhim vazifalaridan biri o‘quvchilarni hayotga tayyorlash va kasb tanlashga yo‘naltirishdan iboratdir. Kasbga yo‘naltirish - shaxsning bo‘lg‘usi kasbiy faoliyat sub’ekti sifatida o‘ziga nisbatan shakllanish jarayonini o‘taydi, yani kelajakda bozor iqtisodiyoti munosabatlariga hamda ziddat bilan o‘zgarib kelayotgan hayotga moslashib borishga zamin yaratadi.Shunday ekan umumta’lim maktablarida texnologiya fanini o‘qitishda bu fanning boshqa fanlar bilan o‘zaro uzviy bog‘lik ekanligini ham o‘quvchilar ongiga singdirib borish lozim. Bu esa o‘z navbatida ta’lim beruvchilar tomonidan sifatli ta’lim berishga,ta’lim oluvchilarni sifatli ta’lim olishlarida muhim ahamiyat kasb etadi.Ta’lim jarayonida interdisiplinar yondoshuv ta’limdagi muammolarni hal etishda muhim ahamiyatga ega.Uzluksiz ta’lim tizimida uzviylik va izchillikni ta’minlashda quyidagi muammolarni hal etish lozim:

- umumta’lim,umumkasbiy va maxsus (kasbiy) fanlar orasidagi bog‘lanishning murakkab ekanligi va bu bog‘lanishning izchil hamda to‘liq o‘rganilmaganligi;
- nazariy bilimlar berish bilan birga ishlab chiqarish amaliyotini uyg‘unlashtirish;
- ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan ekologik muammolar haqida o‘quvchilarga to‘liq ma’lumotlar va tushunchalar berib borish lozim bo‘ladi.

Yuqorida keltirilgan muammolarni o‘rganish,tahlil etish va har tomonlama asoslangan echimga kelish mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda to‘g‘ri yondoshuvni tanlashga imkon beradi[1,28-b].Har tomonlama tahlil qilganda mutaxassislar tayyorlashda keltirilgan muammolar

echimini o‘quvchilarning umumta’lim maktablarida olgan bilimlariga tayaniladi.Chunki maktab ta’limi keyingi bosqichlardagi ta’lim uchun asos bo‘lib xizmat qiladi,ta’limning keyingi bosqichida umumta’lim fanlarining o‘zlashtirish darajasi o‘quvchining maktabdagi bilimi qanchalik darajada mukammalligiga bog‘liq bo‘ladi. Hozirgi kunda Respublikamizda bu boradi ta’limga bo‘lgan e’tibor va talab muhim ahamiyatga ega. Maktab ta’limdagi o‘quv jarayonini kompetentsiyaviy yondashuvsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Kompetentsiyaviy yondoshuvga asoslangan ta’limning asosiy printsiplaridan biri bilim,malaka va ko‘nikma bilan birga hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish,ya’ni ularni egallagan bilimlaridan kundalik hayotda duch keladigan tanish va notanish vaziyatlarda foydalanishga tayyorlashdan iboratdir.

Texnologiyani fanlararo o‘qitishda o‘quvchi ekologik kompetentsiyasini rivojlantirishda tizimlashgan yondashuv printsiplaridan foydalanish zarur. Uzluksiz ta’lim tizimida texnologiyani boshqa fanlar tarkibidagi ekollogik materialni samarali qo‘shish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim.

- texnologiya fanini boshqa fanlar bilan hamkorlikda olamning yagona ilmiy tasvirini shakllantirishga ketma-ket yo‘naltirish lozim.
- texnologiya fanini fanlararo o‘qitishda o‘qituvchi tayanch kompetentsiyalardan imkon darajasida keng foydalanishi kerak.
- tabiiy fanlarni umumlashtirilgan holda ishlab chiqarishning zamonaviy konseptsiyalari asosida ekologik tavfisga ega bilimlarni asoslash lozim.
- har bir o‘quvchi ongli ravishda tahlil qilishi,modellashtirishi, tajribalar o‘tkaza olishi lozim bo‘ladi.

Yuqoridagilarni amalga oshirishda ta’limda kompetentsiyaviy yondoshuvga e’tiborni kuchaytirilganligi o‘z samarasini beradi.Bu boradagi etishmaydigan dasturiy bilimlarni qo‘shimcha mashg‘ulotlar,sinfdan va maktabdan tashqari mashg‘ulotlar,ayniqsa texnologiya fanidan asosan amaliy,qo‘lda bajariladigan mashg‘ulotlar bilan to‘ldirib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Fanlararo bog‘lanishning etarli darajada o‘rganilmaganligi ko‘p yillar davomida muhokama qilinib kelinmoqda va bu masalaga har bir ta’lim muassasasi,har bir pedagog o‘z mavqei va o‘z malakaviy darajasi bo‘yicha yondoshib kelmoqdalar.

Hozirgi kunda bu masalani qaytadan izchil tahlil etish va har bir fan o‘qituvchisi uchun ma’qul bo‘lgan yondoshuvni aniqlash va shu bo‘yicha ishlarni yo‘lga qo‘yish dolzarb mavzu deb hisoblaymiz.

Fanlararo bog‘lanishni birinchi navbatda albatta umumta’lim fanlari o‘rtasida, so‘ngra esa umumta’lim va umumkasbiy fanlar o‘rtasida,keyingi navbatda umumkasbiy va mutaxassislik fanlari o‘rtasidagi bog‘lanishni o‘rganish orqali tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Quyidagi 1-jadvalda umumta’lim fanlari orasidagi bog‘lanish sxemasi keltirilgan. Bu sxemada ko‘rinib turibdiki, umumta’lim maktabining 7- sinf texnologiya fanini o‘qitishda har bir bo‘limni boshqa har bir fanlar bilan interdisiplinar yondoshuv bog‘lanishi ko‘rsatilgan.

Ta’lim sifatini oshirishda texnologiyani fanlararo o‘qitish yo‘llaridan biri mustaqil ta’lim shaklida yoki variativ darslarda qo‘shimcha topshiriqlarni bajarishdir.

Yuqorida keltirilgan muammolarini o‘rganish,tahlil etish va har tomonlama asoslangan echimga kelish mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda to‘g‘ri yondoshuvni tanlashga imkon beradi.

Jadvalda ekologik kompetentsiyaning kiritilishi yuqorida keltirilgan ishlab chiqarish,ya’ni kasbiy faoliyatdagi ekologik muammolarni bartaraf etish chora-tadbirlarini tushuntirish muhim muammolardan biriga aylanmoqda.(1-jadval)

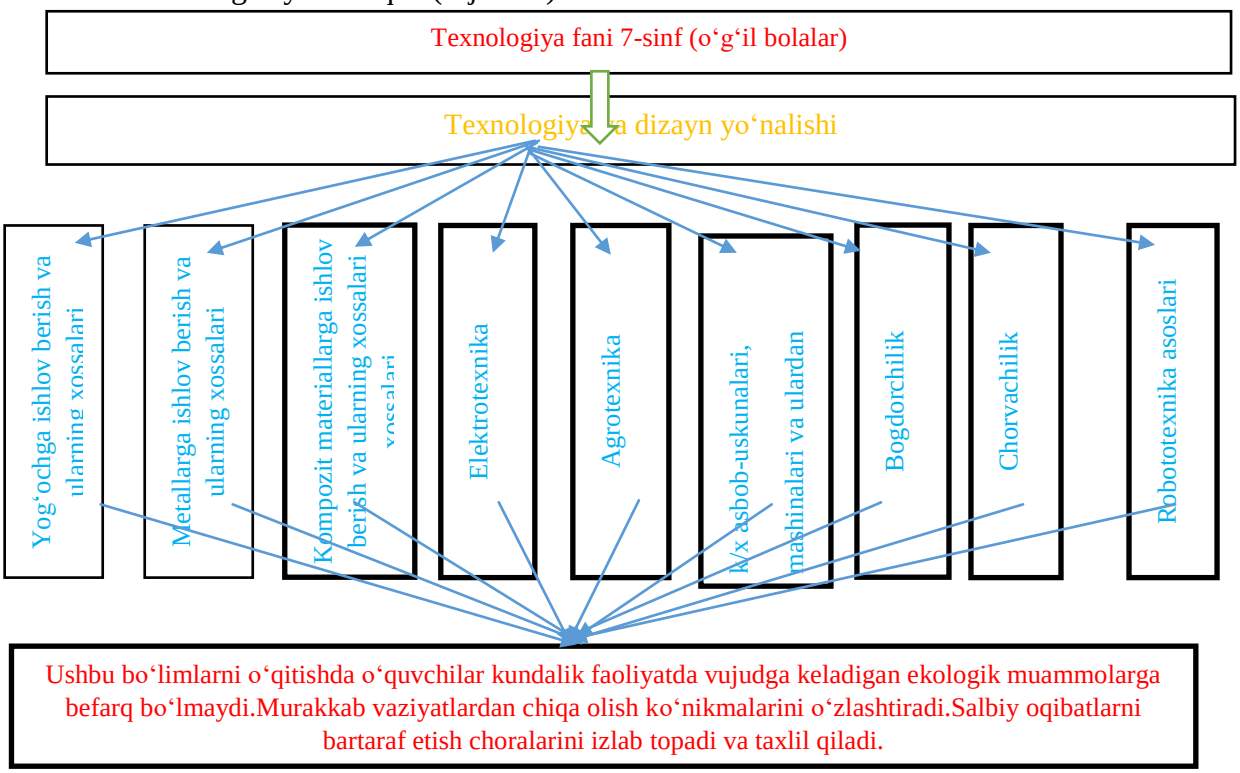

1-jadval. Texnologiya va dizayn yo‘nalishini o‘qitishda va ishlab chiqarishda vujudga keladigan ekologik muammolarni o‘rganish.[2, 116 b].

Texnologiya fanini o‘qitishda o‘quvchi ekologik kompetentsiyasini rivojlantirish sifati va mazmunini yanada yuqori darajaga ko‘tarishga imkon beradi. Texnologiya fanining har bir mavzusi va qonuniyatlari ishlab chiqarishdagi ta’lim texnologik jarayon asosini tashkil etadi va har qanday ishlab chiqarish sohasida ekologik muammoni kelib chiqishi tabiiy holdir.Umumta’lim maktab tizimida texnologiya fanini o‘qitishda har bir mavzuni ekologik jihatdan tahlil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.Texnologiya fani 7-sinf darsligida berilgan bo‘limlarni ko‘rib chiqamiz;

1.Yog‘ochlarga ishlov berish texnologiyasi.Bu bo‘limda o‘quvchilar yog‘ochlarni quritish va saqlash qoidalari,yog‘och va yog‘och materiallarga ishlov berishning zamonaviy usullari,yog‘ochga ishlov beruvchi qo‘l asboblarini sozlash va ta’mirlash,yog‘ochga ishlov beruvchi tokarlik stanogi va ulardan foydalanish malaka va ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. O‘quvchilarga yog‘ochga ishlov berishdan oldin yog‘ochlar qanday etishtiriladi, 5-sinf botanika fanidan olgan bilimlaridan integrativlikka yondoshuv asosida daraxtlarni etishtirish,daraxtlarning xossalari, turlari, mevasi,yaproqlar va shoxlaridan qanday mahsulot tayyorlash mumkinligi,bu jarayonida ya’ni yog‘ochga ishlov berishda texnika xavfsizligi qoidalpriga rioya qilish va ishlab chiqarishda yog‘och qipiqlari insonning ko‘z,nafas olish organlariga kirmasligini oldini olish [3,14-b] va ekologik muammolarni bartaraf etish yo‘llari to‘g‘risida tushunchalar beriladi.

2.Metallarga ishlov berish texnologiyasi bo‘limi. Metal va qotishmalarga ishlov berishning zamonaviy usullari mavzusini o‘qitishda. Metallga ishlov berish jarayonida metall qismlaridan buyumlar yig‘ish yoki keng ko‘lamli inshoatlar yaratish haqida tushunchalar shakllantiriladi. Bu

atama katta hajmdagi ishlarning keng doirasini qamrab oladi. Metallga ishlov berish tarixi ko‘p ming yilliklarni qamrab oladi.Rudadan metall ishlab chiqarish asrlar davomida rivojlanib kelmoqda. Elektr yordamida mexanik va termik ishlov berish,quyish,payvandlash kabi ishlar metall va metall qotishmalariga ishlov berishning asosiy turlari hisoblanadi.Bu jarayonda 7-sinf kimyo va fizika fanlaridan olingan bilimlardan integrativlikka yondoshuv asosida metall va qotishmalarining kimyoviy va fizikaviy xossalarini bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Metallarga ishlov berish zavod va fabrikalarda atmosfera havosiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotganligini, metallar yuqori haroratda erishi,bugungi kunda yoqilg‘i mahsulotlarining tan narxi oshib borayotganligi hamda ekologik toza va samaraliroq zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalarini izlab topish va ulardan unumli foydalanish jarayonlarini tushuntirish maqsadga muvofiqdir [3,48-b].

3.Kompozit materiallarga ishlov berish texnologiyasi bo‘limi. Oq tsement. Oq tsementning tarkibi va xossalari mavzusini o‘qitishda.Bu mahsulot portland tsementining navlaridan biri bo‘lib,u klinker aralashmasining tarkibi,ishlab chiqarish xususiyatlari hamda ko‘lami bo‘yicha tsementning boshqa turlaridan farq qiladi. Oq tsementning xossalari;mustahkamligi, chiroyli rangi,dekarativligi, elastikligi,tezkor qotishi, chidamliligi bilan ajralib turadi[3,69-b]. Bu xossalarini bilish uchun,albatta kimyo va fizika fanlaridan olingan bilimlar asqotadi.

4.Elektrotexnika bo‘limini o‘qitishdan oldin o‘quvchilar birinchi navbatda texnika xavfsizligi qoidalariga qat’iy rioya qilishlari zarur. Aks holda har xil ko‘ngilsiz hodisalar ro‘y berishi mumkin. Elektr tokining inson organizmida ta’sir qilishi organizmdan o‘tgan tokning kattaligiga bog‘liq.0,025-0,5A tok inson hayoti uchun havfli,0,1A dan ortiq tok esa kishini halok qiladi[4,73-b].

Elektr tokidan shikastlanish sabablari quyidagilar:

- Tok o‘tkazuvchi qismlarga,ochiq simlarga,elektr mashinasining kontaktlariga,saqlagichlar va kuchlanish manbaiga ulangan boshqa apparat va asboblarga tegib ketgandi;
- Elektr qurilmalarining aslida kuchlanish ostida bo‘lmagan,biroq izolyatsiyasi buzilganligi natijasida kuchlanish ostida bo‘lgan qismlari tegib ketganda;
- Elektr qurilmasi qismlari bo‘lmagan,biroq tasodifan kuchlanish ostida bo‘lgan tok o‘tkazuvchi narsalarga tekkanda;
- Elektr tarmog‘ining uzilgan simi erga tegib qolgan qismiga yaqinlashganda kishini tok urishi mumkinligini tushuntirish lozim.

5.Agrotexnika bo‘limi.Tuproqsiz ekinlar etishtirish (Gidroponika) mavzusini o‘qitishda.Gidroponika usulida mahsulot etishtirishda o‘quvchilar 5-sinf botanika fanidan olgan bilimlaridan integrativlikka yondoshuv asosida mahsulotlar etishtirish sir-asrorlari bilan chambarchas bog‘lagan holda ishlarni amalga oshiradilar. Bu zamonaviy texnogiyaning avfzalliklarini o‘rganadilar: (1-rasm)

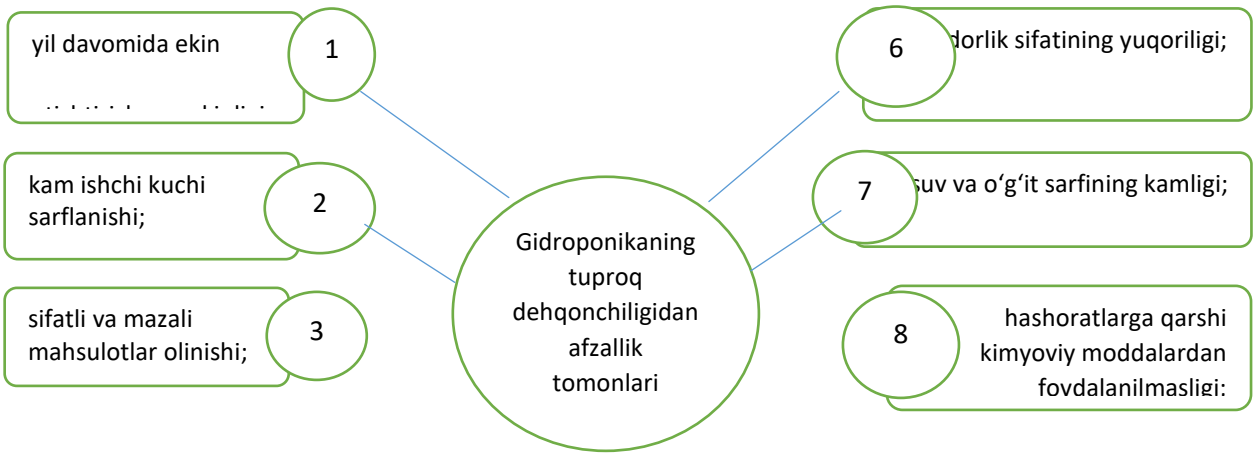

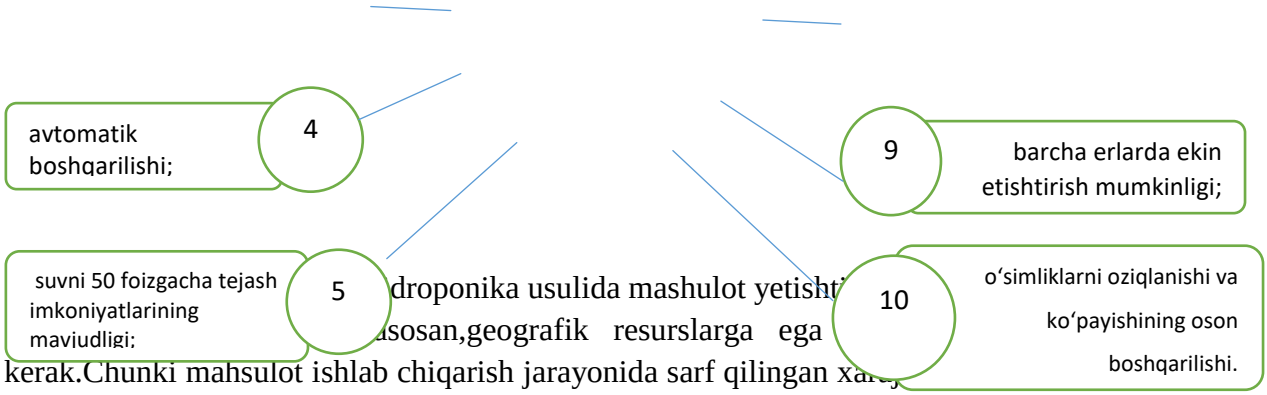

droponika usulida mashulot yetisht
asosan,geografik resurslarga ega
kerak.Chunki mahsulot ishlab chiqarish jarayonida sarf qilingan xa
uchun sarflanadi[5,162b].

Xulosa qilib aytganda kasbiy tayyorgarlik tizimi yoshlarning mehnat va kasb tarbiyasini,kasb tanlash,kasbga yo‘naltirish ishlarini amalga oshiradigan ulkan ishlardan biri hisoblanadi.Kasb tanlashga yo‘llash ishi butun texnologiya fani davomida olib boriladi.O‘quvchilarning kasb-hunar egallashlariga ko‘maklashish ularni sanoat,qishloq xo‘jaligi,chorvachilik,xo‘jalik va madaniy qurilish ishlariga jalb qilish bilan birga tabiiy materiallar bilan ishlash jarayonida o‘quvchilarning tasavvuri,ijodiy qobiliyatlarini o‘stirish,turli chiqindi va badiiy materiallardan o‘yinchoqlar hayvon,parranda va qushlarni yasashni o‘rgatish, har tomonlama kamol topgan shaxsni tarbiyalashni muhim shakli ekanligini unutmasligimiz lozim. Texnologiya fanini o‘qitishda uni boshqa fanlar bilan uzviy bog‘lik ekanligi va har bir mavzuni boshqa fanlar bilan bog‘lab o‘tilishi o‘quvchilar bilim darajasini yanada mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Qo‘ysinov O.A,Muslimov N.A,Abdullaeva Q,Gaipova N,Karimov N,Qodirov M. Kasb ta’lim o‘qituvchilarining kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya-T.”Fan va texnolgiya”.2013 yil.128-b.

2.Turdiqulov E.O, Musaeva M.E,Norboev A.G,Ochilov Sh.B.O‘quvchilarga ijtimoiy ekologiyadan ta’lim berish texnologiyalari.Metodik qo‘llanma –T;O‘z.PFITI-2014.160-b

3.Sharipov Sh.S, Qo‘ysinov O.A, Mamatov D.N, Toxirov O‘.O, Bozorov U.A, Nasrullaeva F.A,Miraxmedova D.S,Alovddinova N.M,Madaipov A.A.Texnologiya: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik.Toshkent:Respublika ta’lim markazi,2022 yil.

4.Qaxxarov S.Q,Raxmatov I.I.Elektrotexnika va radiotexnikadan laboratoriya ishlari.Metodik qo‘llanma.-T;2003 y.-138b.

5.Eshniyozov O.E,Bobomirzaev R.X,Boboqulov Z.R,Ochilov Sh.B. “Qishloq xo‘jalik ishlarini tashkil etish texnologiyasi”fanidan amaliy mashg‘ulotlar va laboratoriya ishlari.O‘quv qo‘llanma.-S.SamDU-2021.-252b.

ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ МЕТОДИК ИЗУЧЕНИЯ И ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРОННОМУ ЯЗЫКУ

Хатамова Саламат Махкамовна
Преподавательница кафедры Английского языка и литературы
Гулистанский Государственный Университет

Аннотация: В данной статье рассматривается процесс повышения качества обучения иностранным языкам и провождения мастер-классов в онлайн-формате которая позволит расширить круг аудитории и содержания. При проведении мастер-класса для преподавателей руководствовались целью расширить репертуар инструментов используемых в их повседневной работе.

Ключевые слова: мастер-класс, онлайн-формат, интринсическая мотивация, канбан-досок.

Abstract: This article discusses the process of improving the quality of teaching foreign languages and conducting master classes in an online format that will expand the range of audience and content. When conducting a master class for teachers, they were guided by the goal of expanding the repertoire of instruments used in their daily work.

Keywords: master class, online format, intrinsic motivation, kanban boards.

В последние года мы наблюдаем ярко ощутимую позитивную динамику в сфере образования, в частности радует процесс повышения качества обучения иностранным языкам и его масштабы.

Как многим уже известно, президент Республики Узбекистан подписал постановление от 19.05.2021 N°. ПП-5117 «О мерах по поднятию на качественно новый уровень деятельности по популяризации изучения иностранных языков в Республике Узбекистан». Благодаря этому постановлению а так же многих другим законопроектам и инициативам в республике, изучение иностранных языков поднимается на новый уровень. Согласно документу при каб.мине образуется Агентство по популяризации изучения иностранных языков (далее – Агентство) и учреждены должности его региональных представителей в Республике Каракалпакстан, областях и г. Ташкенте. Основные задачи Агентства:

- создание необходимых условий для популяризации среди населения изучения иностранных языков и овладения ими в совершенстве, координация внедрения международно признанных программ и учебников по обучению иностранным языкам на всех этапах образования, а также развитие у учителей современных навыков преподавания;
- организация обучения востребованным иностранным языкам на основе итогов анализа потребностей регионов, отраслей и образовательных учреждений в специалистах, владеющих иностранными языками;
- координация разработки подходящих для всех категорий населения методик и рекомендаций по изучению языка в целях внедрения в сферу обучения иностранным языкам цепочки непрерывного образования по принципу «детский сад – школа – высшая образовательная организация – предприятие» и т.д.

На сегодняшний день мы можем с уверенностью утверждать, что благодаря предпринятым мерам, нашему государству удалось создать благоприятные рамки и условия для того, что бы обучение иностранным языкам приобрело приоритетное место в системе образования и позвол ило нам таким образом воспитывать и готовить будущих конкурентоспособных специалистов, не отстающих ни в знаниях, ни в профессиональных навыках от своих сверстников из других высокоразвитых стран. [6,7].

1. Краткий обзор целей, содержания, перспектив и методов мастер-классов

Но как бы благоприятны, не казались внешние рамки, нам не стоит забывать о том, насколько важно иметь и развивать в молодёжи ещё и внутренний стимул, так называемую интринсивную мотивацию, связанную не с внешними обстоятельствами, а с самим содержанием деятельности, в данном случае - в изучении инностранных языков и в дальнейшем (свободном) владении иностранным языком и его повседневном использовании.

Соответственно, очень важно достичь своеобразного симбиоза, когда благоприятные внешние условия и внутренний стимул преподавателя и учащихся приносят максимально возможные положительные результаты и и благоприятствуют созданию так называемого пото́кового состояния под названием" flow"- психического состояния, в котором человек полностью включён в то, чем он занимается, что характеризуется деятельным сосредоточением, полным вовлечением в процесс деятельности. При этом, добиваться, то есть активно содействовать возникновению энтузиазма и состояния "flow" следует в обоих направлениях - и преподаватель и учащийся являются двумя сторонами одной медали, влияют непосредственно друг на друга и выстраивают взаимоотношения, которые могут повлиять положительно или же отрицательно на собственную мотивацию, а так же и на мотивацию обратной стороны. Очень важно вовлечь в процесс "flow" и учителя и ученика в равной степени, поэтому мы подготовили особый дизайн мастер - классов, одной из основных целей которого является стимулирование интринсической мотивации учителей иностранных языков и их подопечных (учащихся). [1,2,3,5,].

Темой мастер-классов запланированных на 022 является литература в качестве продукта умственного и, безусловно, творческого труда избранных авторов (немецко-и англязычных); также особенности чтения и письмеменности с точки зрения физиологических и когнитивных процессов происшодящих с каждым и в каждом из нас в момент чтения или письма, наряду с ролью книг в современном обществе, в культуре и в образовании. В общей сложности планироволись провести 3 тематических мастер- класса, каждый из которых в свою очередь имеет два варианта: отдельный (вариант разработан) для студентов и для учителей.

Под этой центральной темы чтения и письма под названием "Reading Books|Writing Own Reality" нам удалось провести два варианта первого мастер-класса для студентов и учителей английских и немецких языков Гулистанского Государственного Университета в апреле и мае 022 года. Оба мастер-класса проходили в онлайн-формате с общей продолжительностью в 00 минут (для студентов) и 80 минут (для преподователей). Оба варианта мастер- классов были проведены на английском языке. Мастер-классы проводились совместно с Эльзарой Кадыровой и Саломат Хатамовой. С. Хатамова - старший преподаватель немецкого языка Гулистанского Государственного Университета с многолетним стажем работы со студентами и преподавателями. Э. Кадырова, будучи выпускницей факультета иностранных языков ГГУ 005 года, изучала к тому же Германистику в немецком ВУЗе с 007 по 013 года. [4, С. 61-62].

Первый мастер-класс был посвящён 3 апреля, который в 1995 году был объявлен ЮНЕСКО Всемирным днем книги и авторского права. Это праздник чтения, книг и прав

авторов. Организация ООН по культуре и образованию была вдохновлена каталонским обычаем дарить розы и книги в день именин популярного святого Георгия. Помимо этого обычая, 3 апреля имеет особое значение и по другой причине: это годовщина смерти Уильяма Шекспира и Мигеля де Сервантеса. В Германии Börsenverein des Deutschen Buchhandels (Немецкая ассоциация издателей и книготорговцев) и Stiftung Lesen (Фонд чтения) прилагают усилия для проведения школьной кампании Ich schenk dir eine Geschichte (Я дарю тебе историю). В рамках этой кампании учителя 4 и 5 классов могут заказать бесплатные ваучеры на книги, чтобы раздать их своим ученикам 3 апреля. Эти ваучеры можно обменять в избранных книжных магазинах на экземпляр книги “Ich schenk dir eine Geschichte”, выпущенной в этом году в честь Всемирного дня книги.

Вторая серия мастер-классов намечалься на 8 сентября. Это Всемирный день грамотности, также известный как Всемирный день образования. Этот день является ежегодным напоминанием о проблеме неграмотности. Во всем мире примерно пятая часть взрослого населения не умеет ни читать, ни писать. Всемирный день грамотности был учрежден ЮНЕСКО после Всемирной конференции по ликвидации неграмотности в Тегеране в сентябре 1965 года и впервые отмечался 8 сентября 1966 года.

В рамках этого мастер-класса мы обсудим следующие темы:

- Все ли умеют читать и писать? Взгляд на статистику поможет определить, насколько грамотно население Земли на данный момент.
- Что происходит в мозгу, когда мы читаем/ пишем? Мы ознакомимся с физиологическими и когнитивными процессами благодаря которым, казалось бы, такое банальное занятие, как чтение или письмо возможно.
- Мы ознакомимся с различными техниками чтения и письма, обсудим возможности усовершенствования наших способностей связанными с умением читать, писать, анализировать и подавать информацию.

Последняя, третья серия мастер-классов прошло приблизительно 19 ноября. Этот день тоже является знаменательным, но скорее актуален в Германии. Это общенациональный День чтения вслух, который с 004 года является крупнейшим в Германии фестивалем чтения вслух и проводится по совместной инициативе DIE ZEIT, Stiftung Lesen и Deutsche Bahn Stiftung. Ежегодно в третью пятницу ноября этот день служит своего рода, напоминанием, сигналом для общественности о важности чтения вслух и привлекает детей и взрослых к чтению историй, сказок, рассказов и проч.

Совместно со студентами и преподавателями мы рассмотрели следующие темы:

- Почему не только чтение, но и чтение вслух так важно? Мы предоставим обзор исследований по этой теме и рассмотрим, какие процессы наблюдаются при простом чтении и при чтении вслух.
- Планировка возможных кампаний, которые студенты и преподаватели сами могут организовать на основе ознакомленного материала и выводов почерпанных во время мастер-классов.

Как описано выше, каждый из трёх тематических мастер-классов разработан в двух вариантах: для студентов и учителей. Мастер-класс для студентов имел более интенсивный характер по времени подготовки и проведения а так же по обьёму предоставленного студентам материала.

2. Первый мастер-класс для студентов

Ведущая мастер-класса Э. Кадырова ознакомила студентов с содержанием, целями и графиком мастер-классов и предоставила информацию о себе и личной мотивации проведения таких мероприятий в онлайн-формате. Следующим пунктом на повестке была роль чтения. Студентам был предоставлен список из 12 причин, или же 12 импульсов задуматься о том, почему чтение так важно для нас и какую личную пользу из чтения художественной и научной литературы каждый из них может изъять для себя в настоящем и в будущем. Подробно рассмотрены были следующие аспекты (регулярного) чтения:

- Чтение книг может предотвратить появление или развитие некоторых заболеваний, к примеру таких как болезнь Альцгеймера
- Чтение уменьшает уровень стресса в организме
- Чтение раширяет словарный запас
- Чтение улучшает навыки и стиль письма
- Чтение улучшает сон
- Чтение способствует развитию социальных навыков и развивает эмпатию
- Чтение способствует развитию креативности и творчества
- Чтение способствует расширению кругозора
- Чтение развивает аналитическое мышление и способствует повышению концентрации
- Чтение привлекает внимание окружающих
- Чтение помогает быстрее усвоить иностранные языки
- Чтение помогает добывать и фильтровать достоверную информацию

После вышеупомянутого обсуждения ведущая рассказала о роли чтения в своей личной жизни и карьере, тем самым предоставив наглядный пример того, насколько чтение книг на разных языках в совокупности с личной мотивацией могут положительно повлиять наличное, академическое, профессиональное, духовное развитие. Помимо биографических параллелей к теме, ведущая обратила внимание студентов на роль чтения в Германии.

Следующим тематическим блоком являлись списки авторов и их произведений. Вниманию студентов был предоставлен перечень из десяти англоязычных и десяти немецкоязычных авторов. Хочется подчеркнуть, что при подборке рекомендации, мы ссылались не только на то, чтобы охватить различные жизненные темы, которые могли бы заинтересовать студентов, но и подобрать авторов современников, что возможно ещё не является классическим каноном, как творчество Шекспира, Теккерея, Драйзера (говоря об англоязычных авторах) или же Гёте, Шиллера, Кафки (немецкоязычные писатели). Фактор новизны и актуальности тем сработал - многие из представленных авторов и их произведений были ещё не знакомы аудитории. Помимо художественной литературы были представлены работы авторов имеющие элементы научно-популярной публицистики: такие как Дейл Карнеги, Рольф Добелли, Маршал Розенберг. Далее следует перечень всех 0 авторов и их работ, представленных в рамках первого мастер- класса. Хотим обратить внимание на то, что первые десять авторов и произведений являются англоязычными, остальные десять- немецкоязычные:

При проведении мастер-класса для преподавателей мы руководствовались целью расширить репертуар инструментов используемых в их повседневной работе. Вниманию

преподавателей были представлены 4 программы: Trello (Трелло), Padlet (Падлет), Canva (Канва) и DeepL (Дипл). При этом важно отметить, что некоторые из представленных инструментов (в данном случае программ Трелло и Падлет) имеют универсальный характер, то есть могут быть использованы учителями не только для работы со студентами/ учениками, но и дают возможность работать коллаборативно с другими коллегами при подготовке уроков или даже в индивидуальном режиме при планировке личной работы. Помимо коллаборативных программ Трелло и Падлет, был рекомендован широко используемый в различных сферах креативной визуализации сервис для графического дизайна под названием Канва, так как не только качество, но и визуальная подготовка и использование материала существенны и должны быть учтеныв той же мере, что и содержание урока иностранного языка. И раз мы уж говорим об иностранных языках, всем нам известно, насколько важно высокое качество знания языка и умение перевода из иностранного на родной язык и обратно. От правильного и качественного перевода зависит семантический смысл всего сказанного, прочтённого, написанного. Соответственно очень важно использовать солидные и качественные программы для переводов, не довольствуясь Гугл-переводчиком. Говоря это, хочется подчеркнуть тот факт, что мы- преподаватели иностранных языков при всём рвении, опыте и высокой мотивации не в состоянии владеть языком на том же уровне что и носители языка и нуждаемся порой в качественном переводе. Хороший перевод нам необходим, если речь идёт о нашей научной и исследовательской работе и их результатах, которыми мы хотим поделиться с иностранными коллегами и соответственно, когда мы сами обращаемся к научной работе англоязычных и немецкоязычных специалистов, чьи научные труды и достижения могут иметь влияние на нашу профессиональную деятельность. Онлайн - переводчик дипломатично относится именно к таким высококачественным программам, которые могут облегчить и улучшить наш повседневный труд. Далее следует краткий обзор всех четырёх программ. Trello – это визуальный инструмент для управления работой, который позволяет командам или же в одиночку обдумывать, планировать и вести совместную работу, а также отмечать успехи. Она позволяет эффективно организовывать работу по японской методологии канбан-досок. Инструмент легко освоить, но при этом с его помощью можно вести самые сложные проекты. Главные достоинства, которые позволили Trello добиться популярности – это:

- простой интерфейс;
- почти неограниченный бесплатный доступ;
- удобство в работе и возможность интеграции с другими популярными инструментами для онлайн-работы.

Для организации задач используется доска с карточками, которые распределяются по типам. Как правило, задачи разбиваются на:

- запланированные,
- текущие,
- выполненные.

Это самая элементарная структура, возможности по модернизации которой ограничены лишь вашим воображением. Trello работает не только в браузере, скачать приложение для смартфона или таблета и пользоваться системой в пути. Trello работает

не только в браузере, можно скачать приложение для смартфона или таблета и пользоваться системой в пути.

Чем Trello действительно хорош, так это возможностью быстро оценить прогресс по всем основным процессам сразу, в режиме реального времени и на одном экране. Этот инструмент можно использовать как личный органайзер, дневник, список, коллективныйto-do менеджер… даже как форум. Чтобы пригласить человека в команду или назначить ответственным за задачу, – достаточно просто скинуть ему ссылку. Процедура регистрации очень простая и быстрая.

Padlet – это онлайн-доска со стикерами, на которой можно коллективно работать с компьютера или смартфона. Достаточно отправить ссылку на доску студентам или коллегам. Бесплатная версия позволяет параллельно использовать 3 доски. Padlet предлагает разные варианты оформления доски. Визуально это может быть не просто поле со стикерами, но, например, карта, где посты привязаны к локациям, или “таймлайн”, на котором стикеры размещаются в хронологическом порядке. По своей функциональности и возможностям эта программа похожа на Трелло, но и есть свои отличия, в которые мы в этот раз не будем вдаваться. Canva является бесплатным онлайн-инструментом для дизайна, которым пользуются миллионы людей по всему миру.

По сути Canva – это онлайн-платформа, которая упрощает процесс проектирования всехвидов визуальных материалов в нескольких ключевых категориях:

- Соцсети: это, пожалуй, самая широко используемая группа шаблонов в Canva – все дляаккаунтов в Facebook, Instagram, YouTube и Pinterest, включая всевозможную графику для постов (например, миниатюры) и профилей (например, фоновые изображения).

- Идентичность бренда: хотя Canva не позиционирует себя как конструктор логотипов, унее есть все средства для быстрого создания логотипа для бренда, включая тысячи готовых изображений, которые можно использовать в качестве отправной точки.

- Бизнес и профессиональная деятельность: презентации, сертификаты, резюме и множество других полезных шаблонов для всех мыслимых целей.

- Информация: Canva упрощает процесс создания профессионально выглядящих плакатов и инфографики – шаблоны помогают структурировать сообщение и представить данные в ясном и понятном формате.

Печатная продукция: помимо цифровых изображений, существуют готовые шаблоны для физических элементов, таких как приглашения, листовки, брошюры, меню и т. д.

Повседневное использование: Canva полезна и вне офиса для создания красивых дизайнов для себя и своих близких, например, календарей, открыток и фотоколлажей.

DeepL (от англ. deep learning – глубокое обучение) – онлайн-переводчик, работающий на основе машинного перевода. Сервис позволяет переводить 72 языковые пары на немецком, английском, французском, голландском, польском, русском, итальянском, испанском, португальском. Перевод осуществляется на основе нейронных сетей Искусственный интеллект, так что можно достичь еще лучших результатов. В этом случае, если у вас возникнут проблемы с переводом, о котором идет речь, вы можете нажать на любое слово в сделанном переводе, и появятся синонимы. Вам просто нужно щелкнуть по одному из них, и DeepL переформулирует сгенерированную фразу, чтобы грамматически адаптироваться к изменениям. DeepL свободно обрабатывает документы в

формате docx, pptx. При этом сноски, форматирование и встроенные изображения сохраняются. Тексты до 5000 символов переводятся бесплатно.

Заключение

В заключении можно сказать, что мы, организаторы этих мастер-классов пришли к выводам, что формат (онлайн), продолжительность и содержание (отдельная подготовкаи подача материала для учащихся и преподавателей на английском/немецком языках) служат достижению поставленных задач, что подтвердили отзывы полученные нами во время первого мастер-класса и так же после мастер-классов.

Учитывая тот факт, что мастер-классы разработаны для подачи на английскоми немецком языках, которые не являются родными языками данной аудитории, мы ожидали, что обратная связь будет изначально менее активной в сравнении с форматами, проводимыми на родном языке, так как во время мастер-классов перед студентами стоят две задачи: с одной стороны когнитивно воспринимать новую информацию, которая, с другой стороны, предоставлена устно и не на родном языке. Чтобы не усугублять комплексность и уменьшить языковой барьер, мы поставили большое ударение на максимальную визуализацию материала. Мастер-класс для учащихся, к примеру, сопровождался 74-страничной презентацией, в которую мы вложили (наглядные)ключевые данные. Параллельно мы интегрировали в презентацию блиц-опросы, использование которых помогает получить ответную реакцию, то есть повышает уровень интерактивности и к тому же, служит тренировке концентрации и активности учащихся/ аудитории.

На данный момент мы можем с уверенностью заявлять, что наши задачи и график-выполнимы. Более того, пилотирование этих мастер-классов убедило нас в том что именно возможность провождения мастер-классов в онлайн-формате позволит нам расширить круг аудитории и содержания.

В дальнейшем планируются мастер-классы для преподавателей иностранных языков школ и лицеев, а так же привлечение учеников старших классов школ и лицеев.

Литературы

1.Abel F. (018) Traditionelle und alternative unterrichtsmethoden.

2.Beller, S. (2016). Empirisch forschen lernen. Konzept, Methoden, Fallbeispiele, Tipps. Auflage, Hogrefe, Bern.

3.Digital learning Consortium (2018), Voice of the Learner. Survey report 018. Boston, MA: Digital Learning Consortium.

4.Хатамова С., Хатамов О., Рахманова М. Новый взгляд на роль учителя в процессе дистанционного обучения иностранным языкам // https://cyberleninka.ru/article/n/novyy-vzglyad-na-rol-uchitelya-v-protsesse-distantsionnogo-obucheniya-inostrannym-yazykam-C.61-62.

5.Khakimova Sh.R. Reflecting language and culture in teaching a foreign language/ Достижение науки и образования №13 (54), 019. С. 64-65.

6.https://lex.uz/docs/5426740

7.https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/izuchenie_inostrannyh_yazykov_podnimut_na_novyy_uroven

8.ttps://web.archive.org/web/20181116215757/https://latysheva.ru/blog/flow-and-mihaly-

csikszentmihalyi
9.Trello: https://trello.com/ru/guide/trello-101
10.Padlet:https://de.padlet.com/
11.Startpack:https://startpack.ru/compare/fog-trello/padlet
12.Vc.ru:https://vc.ru/s/1201022-canva-pro-kanva-pro-pozhiznenno/428235-canva-pro- kanva-pro-2022-kak-poluchit-pozhiznenno-navsegda
13.DeepL: https://www.deepl.com/ru/whydeepl

KREDIT–MODUL TIZIMIDA MUSTAQIL TA’LIM.

Nazarqulova Gulnora Ablakulovna
Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi.
gulnozanazarqulova@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada ta'limda kredit modul tizimida mustaqil ta'limning afzalliklari, shuningdek kredit-modulli ta’lim tizimida talabalarning mustaqil bilim olish faoliyatini rivojlantirish va boshqarish bo‘yicha nazariy va amaliy tavsiyalar berilgan.

Tayanch so‘zlar: kredit modul tizimi, mustaqil ta'lim, pedagogik texnologiya, motivatsiya, zamonaviy ta’lim.

Аннотация: В данной статье представлены преимущества самостоятельного обучения в кредитно-модульной системе, а также теоретические и практические рекомендации по развитию и управлению самостоятельной учебной деятельностью обучающихся в кредитно-модульной системе обучения.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, самостоятельное обучение, педагогическая технология, мотивация, современное образование.

Davlatimiz rahbari tomonidan 019-yilning 8-oktyabrida “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni imzolandi. Ushbu muhim dasturilamal hujjatda “respublikadagi kamida 10 ta oliy ta’lim muassasasini xalqaro e’tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Nigher Education yoki Academic Ranking of World Universities) reytingining birinchi 1 000 ta o‘rindagi oliy ta’lim muassasalari ro‘yxatiga kiritish va oliy ta’lim - muassasalarida o‘quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o‘tkazish” belgilab berildi.

Shuningdek, 030-yilga qadar respublikadagi barcha oliy ta’lim muassasasi (OTM)ning 85 foizi, jumladan, 020/2021 o‘quv yilining o‘zida 33 ta oliy ta’lim dargohini kredit-modul tizimiga o‘tkazish ko‘rsatib o‘tildi.

Kredit-modul tizimi, bu – ta’limni tashkil etish jarayoni bo‘lib, o‘qitishning modul texnologiyalari jamlamasi va kredit o‘lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Uni bir butunlikda olib borish serqirra hamda murakkab tizimli jarayondir. Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi: talabalarning mustaqil ishlashini ta’minlash; talabalar bilimini reyting asosida baholash.

Kredit-modul tizimining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar e’tirof etiladi:

– o‘quv jarayonlarini modul asosida tashkil qilish;

– bitta fan, kurs (kredit)ningqiymatini aniqlash;

– talabalar bilimini reyting bali asosida baholash;

– talabalarga o‘zlarining o‘quv rejalarini individual tarzda tuzishlariga imkon yaratish;

– ta’lim jarayonida mustaqil ta’lim olishning ulushini oshirish;

– ta’lim dasturlarining qulayligi va mehnat bozorida mutaxassisga qo‘yilgan talabdan kelib chiqib o‘zgartirish mumkinligi.

Yuqoridagilar dars mashg‘ulotlarini nafaqat o‘qitishni innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida olib borish, balki talabadan mustaqil o‘qib-o‘rganish, ta’limga yangicha munosabatda bo‘lish, mehnat bozori talabidan kelib chiqib, zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishga o‘rgatishdan iboratdir. Muxtasar aytganda, mazkur tizim talabaning kasbiy rivojlanishi va kamolotiga yo‘naltirilgan. Ilm sohibining butun hayoti davomida bilim olishini ta’minlashga hamda mehnat bozori va zamonaviy talablarga javob bera oladigan inson kapitalini shakllantirishga qaratilgandir.

Keling, shu o‘rinda modul va kredit tushunchalari mohiyatiga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Modul – bu, bir nechta fan hamda kurslar o‘rganiladigan o‘quv rejasining bir qismi. U talabalarda ma’lum bir bilim va ko‘nikma hosil qilish, tahliliy-mantiqiy mushohada yuritish salohiyatiga ega bo‘lishiga qaratilgan bir nechta fanlar (kurslar) majmui hisoblanadi. Bunda o‘qituvchi o‘quv jarayonini tashkil qiladi, jonli, video hamda audio ma’ruzalar o‘qiydi, talabaning faoliyatini muvofiqlashtiradi va nazorat qiladi. Talaba esa mavzuni mustaqil o‘rganadi hamda berilgan topshiriqlarni bajaradi.

Xorijiy tajribaga ko‘ra, kredit-modul tizimida o‘quv jarayoni har semestrda – 4 tagacha moduldan iborat bo‘ladi. Modulda jamlangan fanlar osondan murakkablik sari, nazariy-uslubiy fanlardan amaliy fanlarga qarab hamda mantiqiy jihatdan bir-birini o‘zaro uzviy to‘ldirish prinsipi asosida shakllantiriladi. Talaba mutaxassis bo‘lib shakllanishi uchun nafaqat axborotlar, balki ularni qayta ishlash, amaliyotga joriy qila olish malakasiga ega bo‘lishi talab etiladi.

Kredit (credit) – talabaning alohida ta’lim yo‘nalishi yoki dasturi (kurs) bo‘yicha fanlarni o‘qib o‘rganishi va o‘zlashtirishi uchun sarflangan o‘quv yuklamasining (vaqtning) o‘lchov birligidir. Kredit – talabaning me’yoriy hujjat bilan belgilangan, odatda bir hafta davomida auditoriyada va mustaqil ravishda ta’lim olishi uchun ajratilgan minimal vaqt o‘lchovidir. Talabaga kredit ma’lum bir fandan belgilangan topshiriqlarni bajarib, yakuniy imtihondan muvaffaqiyatli o‘tgandan so‘ng beriladi.

Har bir talaba kelajakda tanlagan yo‘nalishi va mutaxassisligi bo‘yicha diplomga ega bo‘lishi uchun kreditlarni yig‘ib borishi lozim. To‘plangan kredit talabaga butun umr davomida o‘zining malakasini oshirib borish yoki qo‘shimcha oliy ma’lumot olishiga xizmat qilib boraveradi. Iqtisodiy tilda aytganda, to‘plangan kredit talabaning akademik “aktivi”ga aylanib boradi.

Bu o‘z navbatida oliy ta’limda tahsil olayotgan yosh kadrlarni o‘z sohalari bo‘yicha yetuk mutaxassis bo‘lish bilan birgalikda o‘zlari egallayotgan sohalari bo‘yicha mustaqil faoliyat yurita oladigan, zarur paytida mustaqil fikr yurita oladigan raqobatbardosh kadrlar bo‘lishini talab qilmoqda. Ta’lim jarayonida talabaning mustaqil ta’lim olishishini faollashtirish zarur.

Mustaqil talim – o‘quv materialini mustaqil o‘zlashtirish, murakkablik darajasi turlicha bo‘lgan topshiriqlar, amaliy vazifalarni auditoriya hamda auditoriyadan tashqarida ijodiy va mustaqil bajarish asosida nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan tizimli faoliyatdir. Mustaqil ish – o‘qituvchining topshirig‘i va rahbarligida o‘quv

vazifasini hal etadigan talimning faol metodi. Mustaqil ish qo‘yilgan maqsad bilan bog‘liqlikda talabalarning aniq faoliyatini tashkil etish va amalga oshirishdir. Talabaning mustaqil ishlari uning yuqori darajadagi faollik, ijodiylik, mustaqil tahlil, tashabbuskorlikka hamda barcha vazifalarni o‘z vaqtida va mukammal tarzda bajarishga asoslangan faoliyatidir.

Mustaqil ta’lim olish masalasini qo‘yilishi, yechish, o‘z-o‘zini nazorat qilish va baholashning yo‘llarini talaba tomonidan tanlanishi va bajarilishi bilan xarekterlanadi. Hozirgi vaqtda oliy ta’limda o‘quv jarayoni mutaxassislarni har tomonlama tizimli ish olib borishni samarador, ijodiy tafakkurni shakllantirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularning ma’lum kasbiy bilim, malaka va ko‘nikmalarni egallash sharoitida talabalarning bilish faoliyatini rivojlantirish va boshqarish bo‘yicha har tomonlama qayta ishlashga bo‘ysundirilmog‘i lozim. Mutaxassislar tayyorlashda zamonaviy talablarga binoan ta’lim jarayonini tashkil etishning muhim shartlaridan biri talabalarning mustaqil o‘quv faoliyatini faollashtirish hisoblanadi. Talabalarning mustaqil ta’lim olish tizimida mustaqil ta’lim mazmuni uning asosini tashkil etadi. Muustaqil ta’lim mazmunini mustaqil ta’lim materiyallari, ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchilarning faoliyati tashkil etadi. Bunda o‘qituvchi va talaba muloqoti asosiy ro‘l o‘ynaydi. Mustaqil ta’lim olishning asosiy vositasi-bu mustaqil ta’lim materiyallaridir. Ular uzviy bog‘langan tizim bo‘lib, darsliklar, o‘quv metodik qo‘llanmalar va ma’ruza matnlaridan farq qiladi. Ularda teran va mazmundor uslubiy ko‘rsatmalar, ta’lim oluvchining bilish faoliyatini boshqarish bloki, kasbiy tayyorgarligi jarayonida mustaqil o‘qish mezonlari, uning o‘z-o‘zini mustaqil o‘qishga yo‘naltirib borishi, o‘zini-o‘zi nazorat qilishi, o‘zini –o‘zi namayon etishi va shaxsiy bilish faoliyati jarayonida o‘z-o‘zini baholay olishi uchun psixologik-pedagogik tavsiyalar mavjud bo‘ladi. Mustaqil ta’lim materiyallari o‘quv uslubiy qo‘llanmalari, ma’ruza matnlari, kompyuter dasturlari, audio va videomateriallar, mavjud an’anaviy darsliklardan foydalanishga doir tavsiyalar, axborotning boshqa manbalari ko‘rinishida bo‘ladi. Mustaqil ta’lim materiallari bir necha belgilari bo‘yicha tavsiflanadi.

1.O‘quv materiali tavsifiga ko‘ra; bular darslik, o‘quv va metodik qo‘llanmalardan olinadigan bilim va ma’lumotlar; qo‘shimcha materiallar; namunaviy ma’ruza matni va boshqalar.

.O‘quv axborot hajmiga ko‘ra; o‘rganilayotgan masalalar; o‘quv fani mavzu bo‘yicha axborotning to‘la hajmi. Axborot texnologiyalari bilan bog‘liq materiallar.

3.Foydalanish muddatiga ko‘ra; ta’lim oluvchilarga bir marta foydalanish uchun tarqatiladigan materiallar; mashg‘ulotlarda bir necha marta foydalaniladigan materiallar. Mustaqil ta’lim olish jarayonida mustaqil ta’lim materiallari hamda ta’lim oluvchi va o‘qituvchi muloqoti yetakchi komponentlar hisoblanadi. Bu ikki komponentning o‘zaro ta’sir darajasi ochiq ta’lim modellarini tenglashtirishga yordam beradi. Ko‘plab talabalarning ilgari mustaqil ta’lim materiallari bilan mustaqil ishlash muammosiga hech qachon duch kelmaganligini e’tiborga olish lozim. Mustaqil ta’lim materiallari darsliklar, o‘quv va metodik qo‘llanmalardan farqli o‘laroq tuzilishi jihatdan murakkab xarakterga ega. Amaliyot ko‘rsatadiki. Ko‘plab ta’lim oluvchilar tahsil jarayonida o‘zlarining mustaqil ta’lim materiallari bilan ishlay olish ko‘nikmalarini holis baholay olmaydilar. Bu baholashlar hamisha shaxsiy (sub’ektiv) xarakterga ega. Bu jarayonning holisligini qay tarzda ta’minlash borasida jiddiy muammo chiqadi. Ta’lim oluvchilarning mustaqil ta’lim materiallari bilan mustaqil ishlash ko‘nikmasini baholash mezonlarini ishlab chiqish, belgilash, asoslab berish, va undan foydalanishni ko‘rsatish lozim.

Har bir ta’lim oluvchi o‘zini o‘zi baholashi va o‘z faoliyatini to‘g‘irlashi yoki tashkil qilishga tayyorgarligiga muvofiq holda mezonlar tanlaydi.

TMI innovasion texnologiyalarga asoslangan bo‘lishi kerak . O‘RTMI yakka tartibda va guruh tarzida, hamda maslahat va interfaol shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Guruh tarzidagi O‘RTMI har bir fan bo‘yicha butun akademik o‘qish davrida sana, vaqti, auditoriyasi va t'yutorlarni ko‘rsatgan holda, tasdiqlangan grafikjadval asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Mustaqil ishlarni bajarish bo‘yicha yakka tartibda maslahat olgan talaba o‘qituvchilarning mehnatini hisobga olish bo‘yicha yuritiladigan maxsus qayd jurnaliga registratsiyadan o‘tadi va imzo qo‘yadi.

TMIning hajmi, mazmuni va hisobot turini, ishning hajmini (soatlarda), ketma-ketligini va topshirish muddatlarini kafedra belgilaydi, shuningdek bajarilgan TMI sifatini nazorat qilib, TMI natijalari bo‘yicha talabalar va o‘qituvchilarning hisobotlarini ko‘rib chiqadi. Buning uchun kafedra miqyosidaTMI sifatini nazorat qilish bo‘yicha maxsus komissiya ham tashkil etiladi. TMIlarini tashkil qilish va rejalashtirish, ularni tarqatish, topshirish muddatlarini va sifatini nazoart qilish va uslubiy ta'minotini yaxshilash maqsadida tashkil qilinadi.

TMIning sifatli bajarilishini ta'minlashda “O‘qituvchi⇔talaba” mexanizmini shakllantirish va uning uzluksiz harakatini ta'minlash lozim. “O‘qituvchi⇔talaba” mexanizmi – bu shunday mexanizmki, bunda o‘qituvchi talabaga topshiriqlar va ularni bajarishga motivasiya berish orqali uning harakatini ta'minlasa, talaba esa o‘qish, o‘rganish va izlanish natijasida o‘zi duch kelgan muammolar yuzasidan murojaati orqali o‘qituvchining harakatini ta'minlaydi6 . Bu mexanizm o‘zaro aks ta'sir tamoyiliga asoslangandir. Chunki talaba mustaqil ishlarni bajarishi jarayonida qanchalik ko‘p muammolarga, savollarga duch kelsa, shunchalik darajada o‘qituvchiga yaqinlashib, murojaat qila boshlaydi.

Talabalarning savollariga yetarli darajada javob bera olishi uchun esa o‘qituvchi o‘z sohasining bilimdoni bo‘lishi talab etiladi. Aks holda o‘qituvchi va u o‘qitadigan. Ushbu tushuncha va unga berilgan ta'rif muallifi maqola avtori hisoblanadi fanning reytingi tushib ketadi, agar u tanlov fani bo‘lsa, o‘quv rejasidan olib tashlanishigacha borilishi mumkmin. “O‘qituvchi ⇔ talaba” mexanizmining sxemasi. Oliy ta'lim tizimida AKT va raqamli texnologiyalarning tobora keng qo‘llanilishini e'tiborga olgan holda, TMIni bajartirishda elektron shakldagi O‘RTMIga ham alohida e'tibor qaratish lozim. Ya'ni TMIning 30-35%ini tashkil etishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunda talaba quyidagi mustaqil ish turlarini bajarishi mumkin bo‘ladi:

- Chart – jadval, diagramma va sxemalarni cheklangan hajmda tahlil qilish;
- Q/A – masofaviy ta'lim platformasida o‘qituvchi tomonidan berilgan savollarga belgilangan hajmda yozma javob berish;
- SWOT – fan bo‘yicha biror tushunchani cheklangan hajmda SWOTtahlil qiladi; - Link – internet havolasini ochib unda keltirilgan video yoki matn shaklidagi materialni belgilangan hajmda izohlash;
- Report – laboratoriya mashg‘ulotlari bo‘yicha hisobotlarni masofaviy ta'lim platformasiga kiritish; - Interview – muammoni tadqiq qilish bo‘yicha suhbat uyushtirish va uni masofaviy ta'lim platformasiga yuklash;
- Google Apps – Google Classroom platformasida hamkorlikda slaydlar, jadvallar, matnlar shaklidagi topshiriqlarni bajarish;

- Dayjest - berilgan mavzu bo‘yicha internet-havolalar to‘plamini keltirish, kartoteka tuzish va ularni qisqa izohlash. Bundan tashqari o‘qituvchi fanning xususiyatidan kelib chiqib, talabalarga turli komp'yuter o‘quv-dasturlari (MatLab, CorelDRAW, AutoCad, Excel, …) yordamida elektron tarzda bajariladigan mustaqil ish topshiriqlarini ham berishi mumkin. Talabalarning fan bo‘yicha mustaqil ishlarni bajarishlarini nazorat qilish va ularning doimiy harakatini ta'minlash maqsadida talabaning qo‘lida “yo‘l xaritasi” bo‘lishi kerak. “Yo‘l-xarita” sifatida quyidagi grafik-jadvaldan foydalanish mumkin. TMI turi An'anaviy shakldagi O‘RTMI Elektron shakldagi O‘RTMI Topshiriq turi va soni Bajarilish muddati Bajarilganligi haqida ma'lumot Topshiriq turi va soni Bajarilish muddati Bajarilganligi haqida ma'lumot Referat Chart Taqdimot Q/A Keysstadi SWOT Hisobchizma ishlari Report Ilmiy maqola yoki tezis chop etish Google Apps.

TMI turlarini faning xususiyati va mustaqil ishlarga ajratilgan soatlar hajmidan kelib chiqqan holda fani o‘qituvchisi belgilaydi va kafedrada yig‘ilishida ko‘rib chiqiladi. Umuman olganda kredit-modul' tizimida TMIni tashkil etish, samaradorligini va sifatli bajarilishini ta'minlash hozirgi paytdagi asosiy dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Xulosa: Bu tizim talabalarning kasbiy rivojlanishi va yetukligiga, shuningdek uzluksiz ta’limni ta’minlashga qaratilganligi muhimdir. Bu kredit-modil tizimi bizning O‘zbekiston oliy ta;limi uchun muxim va samarali qadamdir. Zero rivojlangan davlarlar iqtisodiyoti albatta ta’limda bo‘lgan tub isloxatlar samarasi ekanligi xech kimga sir emas. Bugungi kunda biz ushbu yo‘lda dadil qadamlar tashlab xarakatlansak albatta maqsadimizga erishamiz.

Foydalingan adabiyotlar ro‘yxati

1. V.O‘rinov. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim muassasalarida ECTS kredit-modul' tizimi: asosiy tushunchalar va qoidalar. Qo‘llanma. El-yurt umidi jamg‘armasi va Respublika Oliy Ta'lim Kengashi bilan hamkorlikda. 020 y.-64 b.

2. Usmonov B.Sh., Xabibullaev R.A. Oliy o‘quv yurtlarida o‘quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish. O‘quv qo‘llanma.–Toshkent, TKTI, 020.- 120 bet.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 020 yil 31 dekabrdagi 824-son qaroriga asosan qabul qilingan “Oliy ta'lim muassasalarida o‘quv jarayoniga kredit-modul' tizimini joriy etish tartibi to‘g‘risida Nizom”. Toshkent, 020 yil.

4. Azizov U. Kredit-modul tizimi va uning o‘ziga xos xususiyatlari. - http://uzbekistonovozi.uz/uz/articles/index.php (Manbaga 4.09.2020 da murojaat etilgan).

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TA’LIM JARAYONIGA INNOVATSION YONDASHUV TEXNOLOGIYASI

Samatova Muborak Kaxxarovna
Guliston davlat universiteti -magistranti
muboraksamatova153@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada, boshlang‘ich ta’limda innovatsion texnologiyalardan foydalanish yo‘llari, boshlang‘ich sinflarda foydalanish mumkin bo‘lgan innovatsion texnologiyalarning didaktik tamoyillari, dars jarayonida interfaol metodlardan foydalanish va

boshlang‘ich sinflarda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati haqida ma’lumot beriladi

Kalit so‘zlar: interfaol metodlar ,innovatsiya, pedagogik texnologiya, didaktik tamoyillar

Abstract: This article describes the ways of using innovative technologies in primary education, the didactic principles of innovative technologies that can be used in primary classes, the use of interactive methods in the course of the lesson, and the importance of using innovative pedagogical technologies in primary classes. information is provided

Keywords: interactive methods, innovation, pedagogical technology, didactic principles

Mamlakatimizda uzluksiz ta’lim tizimining sifat va samaradorligiga erishish, uni rivojlangan davlatlar ta’lim standartlari darajasiga olib chiqish, innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalarini o‘zlashtirish va amaliyotga joriy etish davlat ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoevning ta’lim sohasida qabul qilgan bir necha qaror va farmonlarida o‘quv-tarbiya jarayonini zamonaviy pedagogik va innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlari, intellektual salohiyatini rivojlantirish asosiy vazifalardan biri etib belgilangan.

O‘quvchilarni ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, buning uchun qulay pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, o‘qitishning zamonaviy shakllari, innovatsion va interfaol metodlarini izlab topish va ularni amaliyotga tatbiq etish, ta’lim jarayonining sifat va samaradorligiga erishish o‘qituvchi oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Zero, ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash eng samarali vositalardan biridir. Ulardan dunyoning ko‘plab rivojlangan davlatlarida ta’lim jarayonida keng foydalanib, natijada yuqori ko‘rsatkichlar qo‘lga kiritilmoqda.

Demak, bugungi kunda ta’lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish eng dolzarb muammolar sirasiga kiradi. O‘qituvchi ushbu vazifani amalga oshirmas ekan, ta’lim sohasida sifat va samaradorlikka erishishib bo‘lmaydi. O‘quv jarayonini bugungi kun talablari darajasida takomillashtirish masalalari o‘z echimini topmay qoladi. Ta’lim sohasida faoliyat olib borayotgan barcha pedagoglar innovatsion pedagogik texnologiyalardan xabardor bo‘lishlari va ulardan unumli foydalanish imkoniyatlariga ega bo‘lishlari lozim.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari an’anaviy o‘qitish metodlaridan o‘zining afzallik jihatlari bilan farq qilsada, uni to‘laqonli inkor etmaydi, balki uni yanada boyitadi. Ta’kidlash joizki, barcha boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari ham ta’limni tashkil etishning zamonaviy, innovatsion texnologiyalari haqida to‘liq tasavvurlarga ega emaslar. Ular ta’lim jarayonini loyihalashda an’anaviy metodlarga suyanib ish qiladilar. Natijada ta’lim sifati va samaradorligiga erishishda ko‘zlangan natijalarga erishilmaydi. Innovatsion texnologik yondashuv boshlang‘ich sinf o‘qituvchisidan ta’lim jarayoni loyihasini puxta ishlab chiqishni, uning asosiy maqsad va vazifalarini aniq belgilab olishni, o‘quv-tarbiya jarayonini tashkil etishda innovatsion pedagogik texnologiyalar va o‘qitishning interfaol metodlaridan talab darajasida foydalanishni taqozo etadi.

Maqolamizning tahlil qilanayotgan tomoni – boshlang‘ich sinflarda ta’lim jarayonini innovatsion texnologik yondashuvlar asosida tashkil etish jarayoni, **predmeti** – boshlang‘ich sinflarda ta’lim jarayoniga innovatsion texnologik yondashuvni joriy etishning mazmun va mohiyati, uning samarali shakl, vosita va metodlarini aniqlashdan iborat.

Boshlang‘ich sinflarda ta’lim jarayoniga innovatsion texnologik yondashuvning nazariy-pedagogik asoslari, uni amaliyotga tatbiq etishning zamonaviy shakl, vosita va metodlarini aniqlash, ushbu muammo yuzasidan uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish tashkil etadi.

Muammoning dolzarbligi, ob’ektini, predmetini va maqsadidan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalarni belgilab oldik:

1. Boshlang‘ich sinflarda ta’lim jarayoniga innovatsion texnologik yondashuvni joriy etishning mazmuni, uning maqsad va vazifalarini aniqlash.

2. Boshlang‘ich sinflarda ta’lim jarayonini innovatsion texnologik yondashuv asosida tashkil etishning zamonaviy shakl, vosita va metodlarini belgilab olish.

3. Boshlang‘ich sinflarda ta’lim jarayonini innovatsion texnologik yondashuv asosida tashkil etish va ta’lim samaradorligiga erishish imkoniyatlarini asoslash.

4. Tajriba-sinov ishlarida to‘plangan natijalar asosida muammo yuzasidan metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Ushbu maqolamda boshlang‘ich sinflarda ta’lim sifati va samaradorligini oshirish ko‘p jihatdan quyidagi masalalarni hal etish bilan bog‘liqdir:

- boshlang‘ich sinflarida ta’lim jarayonini innovatsion texnologik yondashuv asosida tashkil etish masalasiga ta’limning asosiy omili sifatida qarash;

- uning mazmun va mohiyatini, ta’lim sifati va samaradorlini oshirishdagi didaktik tamoyillariga amal qilish;

- boshlang‘ich sinflarida ta’lim jarayonini innovatsion texnologik yondashuv asosida tashkil etishning samarali shakl, vosita va metodlari ta’lim samaradorligini oshirishga sezilarli darajada ta’sir etadi.

Ushbu tadqiqot ishlarida o‘quvchilarni ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, o‘qitishning zamonaviy shakl, vosita va metodlarini qo‘llash, o‘quv jarayonini zamonaviy texnologik yondashuvlar asosida tashkil etish kafolatlangan natijalarni ta’minlashi asoslab berilgan.

Quyidagi metodlaridan foydalaniladi: muammoga doir davlat ta’lim xujjatlari, pedagogik va metodik xarakterdagi adabiyotlarni tahlil etish; kuzatuv, anketa, so‘rov, savol-javob o‘tkazish; maktab xujjatlari va ilg‘or boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining bu boradagi tajribalarini umumlashtirish; o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyati natijalarini o‘rganish; pedagogik tajriba-sinov ishlarida to‘plangan ma’lumotlarni statistik tahlil etish.

Bugungi kunda maktab va oliy ta’lim tizimidagi an’anaviy va ommaviy ko‘rinishdagi ta’lim va tarbiya jarayonlari o‘rniga ta’lim muassasalari rivojlanishida o‘ziga xos yangilik bo‘lib innovatsion jarayonlar kirib kelmoqda.

“Innovatsion ta’lim” deganda odatda o‘quv jarayoniga yangi (foydali) elementlar olib kirish tushuniladi. Shuning uchun ta’lim tizimida innovatsiya o‘zgartirish bilan bevosita bog‘liq. Bunday o‘zgartirishlar ta’lim tizimining:

- maqsadiga, mazmuniga, metod, texnologiyasiga, tashkil etish shakli va boshqaruv tizimiga;

- pedagogik faoliyatdagi o‘ziga xoslik va o‘quv-bilish jarayonini tashkil etishga;

- ta’lim darajalarini nazorat qilish va baholash tizimiga;

- o‘quv-metodik ta’minotiga;

- tarbiyaviy ishlar tizimiga;

- o‘quv reja va o‘quv dasturlariga;

- o‘quvchi va o‘qituvchi faoliyatiga bog‘liq.

Yangilik tarixiy aspektda nisbiylik ahamiyat kasb etadi. YAngilik aniq tarixiy xarakterga ega, ya’ni o‘z vaqtidan oldin paydo bo‘lishi mumkin, o‘z vaqtida me’yor bo‘lishi yoki eskirishi ham mumkin. Maktab yoki oliy tizimning rivojlanish jarayonida, ehtimol ta’lim tizimi butunicha:

- absolyut yangiligi (o‘xshashi, prototipning yo‘qligi);
- nisbatan yangiligi;
- o‘ziga xos, ixtirochiligi ko‘rinishidagilar hisobga olinadi.

Yangilik xillari (tiplar) maktab va oliy tizimda turlicha asoslarga ko‘ra guruhlanadi:

Birinchi klassifikatsiya (guruh) yangiliklarni kiritish, maktab va oliy tizimda sodir bo‘ladigan pedagogik jarayonga aloqadorligi bilan asoslanadi. Ushbu jarayonni tushunishga tayanib, quyidagi ko‘rinishdagi yangilik xillarini ajratish mumkin:

- ta’lim maqsadi va mazmuniga;
- pedagogik jarayon metodikasi, vazifalari, usullari, texnologiyalarga;
- ta’lim va tarbiyani tashkil etish shakllari va vositalari;
- rahbariyat, pedagog va o‘quvchilar faoliyatiga.

Ta’lim tizimiga ikkinchi klassifikatsiya (guruh) yangilikni kiritish masshtabi (hajmi) belgisiga asoslanadi. Bu erda quyidagi o‘zgarishlarni ajratish mumkin:

- bir-birlari bilan bog‘liq bo‘lmagan lokal va alohida (bir tomonlamalilik);
- kompleks, o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq;
- butun maktab va oliy tizimni qamrab oluvchi, tizimli.

Uchinchi klassifikatsiya (guruh) innovatsion imkoniyatlarga qarab amalga oshiriladi. Bu holatda e’tiborga olinadi:

- ta’lim dasturlari, o‘quv rejalar, tuzilmalarni takomillashtirish, ixtirochilik, ko‘rinishlarni o‘zgartirish bilan bog‘liq ma’lum va qabul qilinganlarni modifikatsiyalash;
- kombinatorlikka (o‘zgartirishlar) xos yangilik kiritish;
- radikal o‘zgartirishlar.

Ta’lim tizimida yangiliklar kiritish mazmuni va yo‘nalishlari masalasini o‘rganishga kirishishdan oldin «Pedagogik tizim» va «Pedagogik tizimda yangiliklar kiritish» tushunchasini aniqlab olaylik.

Pedagogik jarayon bilamizki, pedagogik tizim asosida yo‘lga qo‘yiladi. Pedagogik tizim – bu tashkil etuvchilarning birlashtirilgan majmui bo‘lib, ular o‘zgarishlarda ham barqarorligicha qolaveradi. Agarda o‘zgarishlar (yangilik kiritish) qandaydir mumkin bo‘lgan chegaradan oshib ketsa, tizim buziladi, uning o‘rniga yangi boshqa hususiyatli tizim yuzaga keladi. Pedagogik tizim – elementlarning juda mustahkam birlashuvidir. Har qanday pedagogik tizimning tuzilishi hozirgi davrda quyidagi elementlar yig‘indisidan iborat bo‘lib, ular o‘zaro bog‘liq holda quyidagi ko‘rinishga ega: o‘quvchi; tarbiyaning maqsadi; tarbiya mazmuni; tarbiya jarayoni; o‘qituvchilar (yoki TTV – ta’limning texnik vositalari); tarbiyaviy ishlarning tashkiliy shakllaridan iborat bo‘ladi.

Bu tizimning tarkibiy qismlaridan har biri har qanday darajada elementlarga bo‘lib, yoyib ko‘rsatilishi mumkin.

Ko‘rilgan tizimni mukammal tarkibiy tuzilish emas deb hisoblashga asoslarimiz bor. Ko‘rsatib o‘tilganlarga qo‘shila olmaydiganlar pedagogik tizimning muhim tarkibiy qismlari,

shuningdek, «natijalar», «o‘quv tarbiyaviy jarayonni boshqarish», «texnologiya»lardan iborat, deb ham hisoblashlari mumkin.

Ular berilgan chizmadagi pedagogik tizim modelida ko‘zga tashlanadi. Maqsadlar natijalar bilan mos kelib, uzluksiz jarayon tashkil etadi. Maqsadlarning natija bilan to‘la mos kelishi pedagogik jarayonning ishonchi, o‘lchov ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladi. Pedagogik tizim boshqaruv, birlashtiruvchi hamma tarkibiy qismlari nisbatan mustaqil qism hisoblanadi, chunki ular o‘z maqsad va tuzilishlariga egadir.

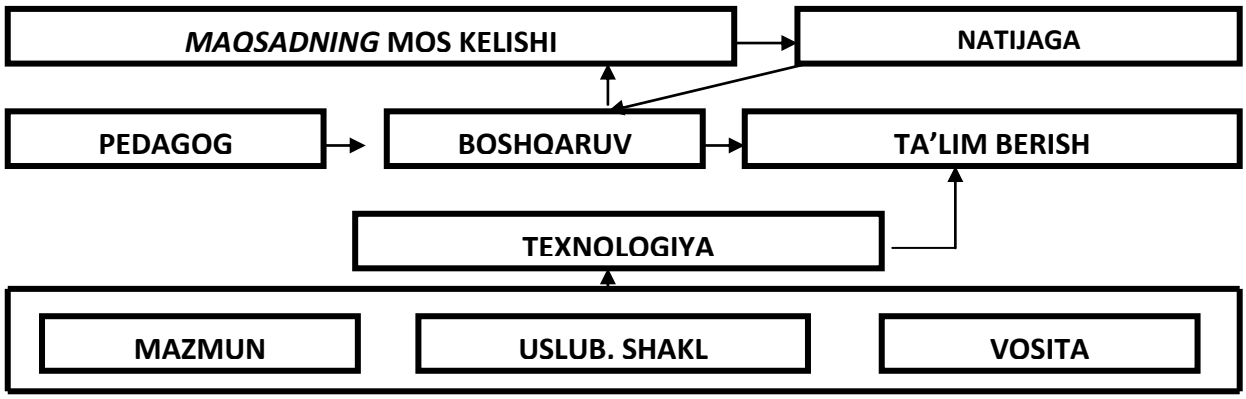

Pedagogik tizimning tashkil etuvchi tarkibiy qismi sifatida alohida omillar birligi deb ta’kidlagan holda ularni ko‘pincha, o‘quv-tarbiya jarayonining texnologiyasi deb ko‘rsatadilar. Bunday yondashishda pedagogik tizim ko‘zlangan maqsadga erishishni ta’minlaydigan mustahkam tashkiliy texnologik kompleks bo‘ladi. SHuni ta’kidlash kerakki, pedagogik tizim har doim ham texnologiyadir. Ana shu belgisi bo‘yicha pedagogik tizimning tarkibiy qismlar ixtiyoriy «to‘plamidan» ajratib olish osondir. Texnologiya – bu qat’iy tashkiliy mantiqqa bo‘ysunuvchi imkoniyatlarini belgilovchi tizimning ichki sifatidir.

Shu bilan birga topshiriqni baholash darajasining o‘zidayoq, texnolog ma’lum jarayonlar hamda hodisalarga tayanadi. Ma’lum jarayonlar muvaffaqiyat ifodasining dalili sifatida foydalaniladi, ajoyib xodisalar natijalari esa yangi sabab va formula manbalari sifatida amalga oshiriladi. O‘quv texnologiyalarni loyihalashtirish metodik «tajribalarni umumlashtirishdan» farqli «mumkin emas» xulosasini bermaydi. Texnolog uchun bu faqatgina vaqt va harajatlar masalasidir. Texnolog faqatgina yaxshi ma’lum, tekshirib ko‘rilgan, asoslangan, shubha qilinmaydigan fikrlarga asoslanadi. Texnolog tajribalar o‘tkazmay, aniq ko‘zlangan natijalar bilan ish olib boradi. Texnologiya variantlikka yo‘l qo‘ymaydi uning asosiy vazifasi -aniq kafolatlangan natija olishdir, u har doim ham asosiy echimida oddiydir. Asosiy yechimni tushunish qolgan hammasini, o‘zaro zarur elementlar tizimi, tartibining mazmunini ochib beradi. Texnologiyadan hech bir qismini olib tashlab bo‘lmaydi, u erda ortiqchasi bo‘lmaydi, bo‘lishi mumkin ham emas. Bu juda murakkab holat, har ikkinchi o‘qituvchi izlash - tadqiqotchilik tartibida ish olib boradi va shu bilan bolaning maktabdagi hayoti natijasining noaniqligini kuchaytiradi.

Har doim, ayniqsa «aniq» fanlar deb nomlanuvchi yo‘nalish vakillari orasida pedagoglarni harakterlari uchun koyib turuvchilar topiladi va ular har galgidek pedagogika tizimi modellarini reviziya qilish va moderizatsiyalashdan boshlaydilar. Endi quyida pedagogika tizimida sodir

bo‘ladigan jarayonlarniig ba’zi prinsipial harakteristikalarida to‘xtalib o‘tamiz. Pedagogik tizimining har bir aniq modifikatsiyasi ko‘zlangan natijaga erishishi aniq hususiyat va imkoniyatlarga ega degan qoidadan kelib chiqamiz. Bu imkoniyatlar tizimining aniq hususiyatlari bilan qat’iy belgilab qo‘yilgan. Bu tarzda biz ta’lim va tarbiyaviy jihatdan ko‘zlangan daraja va sifatga erishmoqchi bo‘lsak, unda shunga mos pedagogik tizim haqida o‘ylashimiz kerak va uning ishlashi pedagogik jarayonning kerakli yo‘nalishi va intensivligini ta’minlashi zarur. Buning natijasi, o‘quv-tarbiyaviy jarayonning yanada yuqoriroq samaradorligi, har doim pedagogik tizimni takomillashtirish oqibatidir. Bu juda murakkab muammo, ularni ishlab chiqishga dunyoda endi kirishilmoqda. Hozirgi, umumiy ko‘rinishga juda ko‘p ko‘rinishli ko‘rsatgich, «harajat» va “natija”larni to‘plash mumkin bo‘lmoqda va ushbu muammoning foydaliligini aniqlash esa uni iqtisodiy nuqtai nazardan hal qilish imkonini beradi. Intuitiv va sub’ektiv baholarni juda oson noto‘g‘ri deyish mumkin va bu erda vaziyatdan chiqish faqatgina fikrlarni to‘plashdan iborat bo‘ladi.

Har qanday pedagogikaning maksimal umumiy samarasi 100% ko‘zlangan maqsadga to‘la erishilgan xisoblanib, agar tarbiyachilar uchun ilgari erishilgandan pastroq darajada bo‘lmasa mumkin bo‘ladi.

Yana biron-bir pedagogik tizim tuzilishiga nazar tashlaylik, u «yomon» va «yaxshi» pedagogik tizim uchun ham birdir. Uning uchun o‘qituvchi ham birdir. Uni o‘qituvchi, o‘quvchilar munosabatigacha soddalashtiramiz. Bu munosabatlar ilgari o‘rganilgan edi va umumiy xulosa ma’lum: deyarli 50% o‘qituvchidan, 50% esa o‘quvchiga bog‘liq. Bundan kelib chiqadiki, masalan: eng yomon pedagogik tizimning samaradorligi, aytaylik o‘qituvchi, umuman hech qanday harakatlarni amalga oshirmagan holda, ammo tizim ishlasa 50% dan kam bo‘lmaydi. An’anaviy pedagogik tizimning foydali harakat koeffitsenti 60% dan oshmaydi deb hisoblanadi. Bu esa maktab tarbiyalanuvchilarining faqatgina yarmidan ozgina ko‘prog‘i dasturni to‘la o‘zlashtira oladi deganini bildiradi.

Yana bir muhim fikr, tizimning umumiy nazariyasidan ma’lumki tizimni baravariga bir necha parametrlar bo‘yicha yaxshilash mumkin emas. To‘g‘ri yo‘l yangilikni asta-sekin, uning foydaliligiga ishonch hosil qilib, har tomonlama tekshirib ko‘rib, keyingi ishlarni o‘ylab kiritishdan iborat. Tajribalar shuni ko‘rsatadiki har bir yaratilgan yangilik oldiniga albatta ilgarigisidan ham yomon ishlaydi. Chunki bu jarayonni o‘rganish, moslashish, sustkashlikni engish kerak.

3. Pedagogik tizimni takomillashtirishning asosiy yo‘llari ikkita: intensiv va ekstensiv. Intensiv rivojlanish pedagogik tizimni ichki imkoniyatlar xisobiga, ekstensiv yo‘l esa qo‘shimcha kuchlar jalb etish – ya’ni, vositalar, asbob-uskunalar, texnologiyalar xisobiga takomillashtirishni ko‘zda tutadi. Pedagogik texnologiyaning, intensiv rivojlanish imkoniyatlari tugagan deb hisoblanadi: maktabning mavjudligi ming yilliklar davomida hamma yo‘llarni sinab ko‘rib bo‘lgan, hozirgi pedagoglar nasibasi qaytarish, tarbiya mazmuni va vazifasini, mantiqiy chuqur esga olish, uning birlamchi asoslariga chuqur tushib borishdan iborat.

Yana bir bor qaytarib aytamiz, agarda maktab hali o‘lmagan bo‘lsa agarda u yashayotgan, rivojlanayogan va bolalarni o‘qitayotgan bo‘lsa, bu faqatgina o‘zining konservativ tabiati hisobigadir. Ba’zi nazariyotchilar aytadilarki, juda yaqin vaqt ichida pedagogikada innovatsiya bir ma’noni – orqaga, o‘tmishga, o‘ylab va oqilona tarbiyalash, ma’naviy tarbiyalovchi, yangiliklarsiz va tirishishlarsiz tinch tizimga qaytishnigina bildiradi degan fikrni aytmoqdalar.

G‘arb maktablari ekstensiv yo‘l bilan pedagogik mahsulotni yangi informatsion texnologiyalar, vaqtni turli xil o‘quv faoliyatlariga taqsimlash, sinfdagi differensatsiya va individuallashtirish hisobiga oshirish bilan rivojlanib bormoqda. Shu bilan pedagogik mahsulot sifati yaxshilanmoqdaki, bu savol aniqligicha qolmoqda: ko‘pchilik mustaqil ekspertlar bunga ishonchsizlik bildirmoqdalar. Bu holatdan chiqish yo‘li «O‘zaro bog‘liqlikdagi innovatsiya (yangiliklar)» deb ataluvchi, intensiv va ekstensiv yo‘llarni birlashtirishga imkon beruvchi pedagogik tizim rivojlanishi hisoblanadi. Bu pedagogikaning foydalanish imkoniyatlarini chuqur tekshirishni talab qiladi, bu esa ular turli ko‘rinishdagi turli harakterli va turli darajadagi pedagogik tizim tashkil etuvchilari uchrashgan nuqtada namoyon bo‘ladi.

Bo‘sh joylarini yangi texnologiyalar bilan mustahkamlab, pedagogik tizimning umumiy samarasini yaxshilashga urinsa bo‘ladi. Bunday yondashishda innovatsiya o‘ylab topilgai «tashqi» chora bo‘lib ko‘rilmaydi, balki chuqur mazmunli talab va tizimni bilish, anglab etilgan qayta tuzish hisoblanadi.

Agar shunday nuqtai nazar bilan innovatsion chaqiriqlarga qaralsa ularda deyarli yangi jihatlar yo‘qdek tuyuladi. Jumladan, eski muammolarni hal etish uchun yangi «retsept»lar ham yo‘q. Umuman olganda innovatsion g‘oyalarga insoniyat taraqiyoti jarayoni haqidagi yangi bilimlarga asoslangan, pedagogik muammolarni hal qilishga ilgari qo‘llanilmagan nazariy yondashuvlar, aniq amaliy texnologiyalardan olingan yuqori natijalarni kiritishga majburmiz.

Pedagogika fanida berilgan g‘oyalarni ishlanganlik darajasining muvofiqlik jihatlari bo‘yicha umumiy va qisman innovatsion loyihalar miqdori, shuningdek, pedagogik amaliyotda ulardan foydalanishning tahliliy umumiy pedagogik innovatsiyalarga kiritish imkonini berdi.

1) Pedagogik fan tizimi va pedagogik amaliyotni, yangi bo‘lmagan biroq doimiy dolzarb va o‘zidan o‘quv-tarbiya jarayonini bitimlashtirishning umumiy g‘oyalari va amaliy texnologiyalarini o‘ziga mujassam qilgan.

2) Insonparvarlik pedagogikasini barcha nazariy qoidalari va amaliy texnologiyalarining yig‘indisi jamlangan.

3) Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish yangi g‘oyaviy yondashuvga asoslangan.

4) Axborotlashtirish, ommaviy kommunikatsiyalashning yangi g‘oyalari va vositalarini qo‘llashga asoslangantexnologiyalarinnovatsion texnologiyalar hisoblanadi.

4. Pedagogik tizimda innovatsion tuzilmalarning bosh yo‘nalishi:

- yaxlit pedagogik tizim;
- o‘quv yurti;
- pedagogik nazariya;
- o‘qituvchi;
- o‘quvchilar;
- pedagogik texnologiya;
- mazmun;
- shakl, metodlar, vositalar;
- boshqaruv;
- maqsad va natijalar.

Tizim osti tuzilmalarining chuqurligi bo‘yicha innovatsion yangi kiritmalarning mohiyati, sifati va maqsadga muvofiqligi haqida xulosa qilish mumkin.

XULOSA .

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ta’lim jarayonini texnalogiyalashtirish, ta’lim sifatini oshirishda xalqaro tajribalardan foydalanish, uzluksiz ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalar muammo, yechimlar va istiqbollarni ko‘rib chiqish va bugungi kunda yoshlarni vatanparvarlik,milliy iftixor ruhida tarbiyalash ularga tarixni o‘rgatish, bu yo‘nalishdagi ishlarni kengaytirish lozimdir

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-son Qarori. – T., 017 yil, 0 aprel.
2. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi O‘RQ-637-son Qonuni. –T., 020 yil, 3 sentyabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Zamonaviy maktablarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. –T., 019 yil 7 noyabrdagi
4. Abdullaeva Q. Yangi pedagogik texnologiyalar. Boshlang‘ich ta’lim. 1998, 4-son, 16-21-betlar.
5. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: O‘qituvchi, 1992.
6. Azizxo’jaeva N.N. O’qituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi. –T.: TDPU, 000. – 52 b.
7. Azizxo‘jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. –T., Fan, 006
8. Boshlang‘ich ta'limning takomillashtirilgan o‘quv dasturi. Boshlang‘ich ta'lim. 019, 6-son, 4- 7 bet.
9. Jo‘raqulov R. Dam olish daqiqalari. – Samarqand, 010.
10. Ziyomuhammadov B. Pedagogik mahorat asoslari. –T.: Tib-kitob, 009. 184 b.
11. Ziyomuhammadov B., Tojiev M. Pedagogik texnologiya – zamonaviy o‘zbek milliy modeli. – T.: Lider press, 009. – 104 b.
12. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Tarbiyada innovatsion texnologiyalar (ta’lim muassasalari tarbiyachi-o‘qituvchilari va guruh rahbarlari uchun amaliy tavsiyalar). – T.: Iste’dod, 010. –141 b.
13. Mavlanova R.A., Raxmankulova N.X., Matnazarova K.O. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. -T., 012.
14. Mavlonova R.A., Raxmankulova N.X. Boshlang‘ich ta’limda innovatsiya. -T., TDPU, 007.
15. Mahmudov M. Ta'lim natijasini loyihalash. «Pejagogik mahorat», 003-yil, 1-son, 8-10-b.
16. Маркова А.К. Пути исследованности школьников. // Вопросы психологии. – Москва, 1990.- № 5. – С. 47-49
17. Mahmudov M. O’quv materialini didaktik loyihalash tizimi. «Pejagogik mahorat», 002-yil, 3-son, 3-11-b.
18. Назимов С.С. Педагогические инновации в национально-региональном компоненте содержания образования. –Т., “Учитель”, 005. -№ 6. С. - 74.
19. Назарова Т.С. Педагогическая технология: новий этап эволюции. –Т., 1997.
20. Новиков А.М. Организация опытно-экспериментальной работы на базе образовательного учреждения. \\Дополнителное образование. – М., 002, № 4. С. - 53.
21. Omonov X., Xo‘jaev N., Madiyarova S. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. –T., Iqtisod-moliya, 009

23. Подласий И.П. Педагогика. Новий курс. В кн. кн. 1. – М. Владос, 017
24. Пугачёва Н.Б. Источники инноваций общеобразовательного учреждения. –М., Завуч, 005, № 3. С. -29.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI VIRTUAL TEXNALOGIYALAR VOSITASIDA AXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Suvonqulova Aziza Abdurazzoq qizi
Guliston davlat universiteti,
suvonqulovaaziza99@gmail.com

Abstract: The article is devoted to the formation of a socially active, positive-minded person in a modern educational institution, the ability of students to use information flows, develop skills, master innovative technologies, deepen and expand knowledge, self-study, a competent approach from a competent approach. The problem of bias was discussed during the modernization of public education.

Keywords: modern education, information technology, elementary school, computer science course, future primary school teachers, future profession.

Аннотация: В статье современное образовательное учреждение – это социально активный, позитивно мыслящий человек. Сформированность, умение учащихся правильно использовать поток информации, развитие навыков, приобретение инновационных технологий, знаний задача самостоятельного обучения путем углубления и расширения, от образованного подхода проблема переключения внимания на грамотный подход к отечественному воспитанию упоминается модернизация.

Ключевые слова: современное образование, информационные технологии, начальная школа, курс информатики, будущие учителя начальных классов, будущая профессия.

Kirish. Mamlakatimizda oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida ko‘plab isloxotlar amalga oshirilmoqda. Zero, davlatimiz rahbari o‘z murojotnomalarida ta’kidlab o‘tganlaridek ta’lim sifatini oshirish – Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to‘g‘ri yo‘lidir.

Bugungi kunda o‘quvchilarda erkin va kreativ fikrlashni, jamoada ishlash va muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish zamon talabi bo‘lmoqda. Zotan,binoning mustaxkam bo‘lishida poydevorning o‘rni qay darajada muhim bo‘lsa yosh avlodning bilim saviyasining mustaxkamligida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ahamiyati ham shu darajada muhimligi biz uchun sir emas. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining axborot kompetentligining yuqori

bo‘lishi esa yuqori malakali kadr sifatida faoliyat olib borishi va yosh avlod ta’lim-tarbiyasida muhim omil hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 019 yil 8 oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari, zamonaviy bilimga ega va mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish va ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda, ijtimoiy soha hamda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga strategik masalalar sifatida alohida ahamiyat berilgan.

Tadqiqotning obyekti va qo‘llanilgan metodlar

Raqamli texnologiyalar asosida bulajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarning axborot kompetentligini rivojlantirish jarayoni bulib, tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy va funksional taxlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning taxlili

Axborot jamiyatiga o‘tish sharoitida ta’limga asoslangan noan’anaviy maktab modeli ijtimoiy buyurtmaga asosan kadrlarni tayyorlashni taqozo etadi. Axborot ta’lim sharoitida axborot barcha turlari hajmining keskin o‘sishi bilan har bir yangi avlod umuman o‘zgacha bilimlarni talab qiluvchi yangi sharoitlarga duch kelmoqda. Shuning uchun zamonaviy ta’lim muassasasi ijtimoiy faol, ijobiy fikrlovchi shaxsni shakllantirishga, o‘quvchilarda axborot oqimidan to‘g‘ri foydalana olish ko‘nikma, malakasini ishlab chiqish, innovatsion texnologiyalarni egallash, bilimlarni chuqurlashtirib va kengaytirib mustaqil o‘rganish vazifasini o‘z oldiga qo‘yadi.

Bilimli yondashuvdan kompetentli yondashuvga e’tiborni ko‘chirish muammosi milliy ta’limni modernizatsiyalashga ko‘ra ayniqsa dolzarbdir.

Ta’limdagi islohotlar oliy ta’lim mazmunini modernizatsiyalash strategiyasida ta’lim muassasasi faoliyatining asosiy natijasi bilimlar, ko‘nikmalar va malakalar tizimining o‘zigina emas, balki fuqarolik-huquqiy, tilga oid, kommunikatsion, axborot va boshqa sohalardagi asosiy kompetentliklar majmuiga ega b o‘lgan bitiruvchi bo‘lishi kerakligi aniq belgilangan.

Oliy ta’limni modernizatsiyalashning strategik jihatlaridan biri, ta ’lim jarayoni samaradorligini oshirish uchun boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan fanni o‘qitishda va sinfdan tashqari ishlarda innovatsion axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish bilan ta’lim jarayoni yangi modelini tashkil qilishni ko‘zda tutuvchi boshlang‘ich ta’limni axborotlashtirish hisoblanadi.

Ta’limni axborotlashtirish boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari kasbiymutaxasisislik sifati va ularni tayyorlash darajasiga yangi talablarni qo‘yadi. Ta’limni takomillashtirish mazmunida bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlash sifati integral ko‘rsatkichlariga insonning egallagan bilim va tajribalaridan ma’lum vaziyatlarda foydalanish malakasini xarakterlovchi kasbiy-mutaxassislik kompetentligi sifatida qaralishi lozim. O‘qituvchining kasbiy-mutaxassislik kompetentligi o‘z ichiga turli tarkibiy, jumladan, axborotli qismlarni ham oladi. Ma’lumki, innovatsion ta’lim sharoitlarda o‘qituvchining axborot ko‘nikmasi uning professional pedagogik kompetentligini aniq belgilaydi. Bo‘lajak boshlang‘ich sinflar o‘qituvchisining axborot ko‘nikmalarini shakllantirish uning axborot qobiliyatining asosiy komponentlari (turli xil axborot faoliyatini amalga oshirish bilan bog ’liq kasbiy yo‘naltirilgan

ko‘nikmalar) va maxsus komponentlar bloklari ishlab chiqilishini nazarda tutadi, mazkur tadqiqot ishida ular birgalikda maxsus axborot kompetentligi sifatida belgilangan.

Ta’lim tizimining virtuallashuvi texnologik jihatdan axboriy yondashuvga asoslangan bo‘lib, u virtual axborot maydoni, virtual ta'lim modellari, virtual ta'lim texnologiyalari, virtual axborot tuzilmalari va axborot ta'siridan tarkib topgan. U shbu komponentlar virtuallikning ajralmas qismi sifatida yangi ta’lim texnologiyalarini o‘zida ifodalaydi. Virtual modellashtirish va virtual texnologiyalar vizual tasvirlarni ob'ektiv haqiqat bilan bog‘lash uchun yangi omillarni yaratib, bular makon ko‘lami, vaqt ko‘lami, vaqtning teskari aylanishi, real bo‘lmagan vaziyatlarni modellashtirish singari omillar bilan tavsiflanadi. Katta axborot sig‘imini o‘z ichiga olgan axborot modellarining paydo bo‘lishi virtual ta'lim uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratdi.

Virtual ta'lim texnologiyasi – bu o‘quvchi va o‘quv manbasi o‘rtasidagi virtual axborot o‘zaro ta'siri jarayonida axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan yangi ta'lim texnologiyalaridan biri hisoblanadi. Virtual ta'limning o‘ziga xos xususiyati - bu o‘qituvchi bilan talaba va virtual haqiqat o‘rtasida vositachining yo‘qligi. Bu texnologiyani faol ishbilarmonlik o‘yiniga asoslangan o‘rganish bilan solishtirishimiz mumkin.

Virtual ta’limning afzalliklari ko‘pincha multimediali o‘qitish vositalaridan foydalanish imkoniyatlari bilan oqlanadi. Medialashuv virtual ta’limning asosi bo‘lib, endi an’anaviy ta’limning zarur elementiga aylanmoqda. Atrofdagi hodisalarning xilma-xilligi va ular orasidagi aloqalar ongdagi tasvirlarning turli tuzilmalarini vujudga keltirishi mumkin. Tabiiyki, voqelikni aks ettirish usullari iloji boricha polimorf bo‘lishi kerak. Shuning uchun, axborot ta’sirining murakkabligi, ya’ni axborot vositachilik qilsa, u qabul qiluvchining ongidagi axborot-aqliy tuzilmalarga ta’sir qilish nuqtai nazaridan kommunikantga shunchalik katta ta’sir ko‘rsatadi.

Maxsus axborot salohiyatlarini rivojlantirish masalasini hal etish bo‘lajak o‘qituvchilarning boshlang‘ich ta’lim jarayonida yangi axborot texnologiyalaridan to‘g‘ri va samarali foydalanishga qaratilgan o‘ziga xos qobiliyatlari bilan bog‘liq.

Shubhasiz, agar o‘qituvchilar yetarli darajada mazkur axborot texnologiyalari dasturiy mahsulotlarini izlash va tanlash qobiliyatiga ega bo‘lmasa va aniq didaktik vazifalarni hal qilish uchun ularni to‘g‘ri qo‘llash imkoniga ega bo‘lmasalar, boshlang‘ich sinflar o‘qituvchilari ushbu texnologiyalarni o‘quv jarayonida qo‘llashda yetarli darajada bilimga ega bo‘lmasa, boshlang‘ich sinflarda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish befoyda bo‘ladi. Shu tariqa, o‘qituvchining axborot kompetentligi boshlang‘ich sinfda o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil b o‘lib xizmat qila boshlaydi.

Kompetentli yondashuvning ilmiy asosi mustaqil davlatlar hamdo‘stligi olimlaridan O. V. Akulova, Y. S. Zair-Bek, I. A. Zimnyaya, V. A. Kozirev, A. A. Pinskiy, N. F. Radionova, M. V. Rijakov, A. P. Tryapitsina, I. D. Frumin, A. V. Xutorskiy, S. Y. Shishov va boshqalar ishlarida berilgan.

O‘qituvchi axborot kompetentligining shakllanishi yoki rivojlanishi muammosi ko‘plab olimlar: O. B. Zayseva, N. V. Kisel, A. M. Orobinskiy, M. M. Pshukova, O.G. Smolyaninova dissertatsiya tadqiqotlarida ko‘rib chiqilgan. G. G. Brusnitsina, T.V. Dobudko, S. A. Zayseva, I. V. Ryaxinova, A. A. Uzdenova va boshqalar tadqiqotlari boshlang‘ich sinflarda kompyuterdan foydalanib dars mashg ’ulotlari o‘tishga tayyorlash masalasiga bag‘ishlangan.

Ularda boshlang‘ich ta’lim nazariyasi va metodikasida informatika kursini o‘qitish yoki bo‘lajak boshlang‘ich sinflar o‘qituvchilarini tayyorlashda o‘quv jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish masalalari o‘rganilgan.

Biroq, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari axborot kompetentligini rivojlantirish masalasi alohida e’tibor qaratildi.

Shubhasiz, agar o‘qituvchilar yetarli darajada mazkur axborot texnologiyalari dasturiy mahsulotlarini izlash va tanlash qobiliyatiga ega bo‘lmasa va aniq didaktik azifalarni hal qilish uchun ularni to‘g‘ri qo‘llash imkoniga ega bo‘lmasalar, boshlang‘ich sinflar o‘qituvchilari ushbu texnologiyalarni o‘quv jarayonida qo‘llashda yetarli darajada bilimga ega bo‘lmasa, boshlang‘ich sinflarda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish befoyda bo‘ladi.

Shunday qilib, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi o‘z kasbiy faoliyatida yangi axborot texnologiyalaridan to‘g‘ri foydalanishi malakasini shakllantirish kerakdir degan xulosaga keldik.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini axborot kompetentligini rivojlantirishda quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim deb hisoblaymiz:

- bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini kasbiy-mutaxassislik tayyorgarligiga zamonaviy talablar va o‘qituvchining professional malakasining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida axborot ko‘nikmalarini, shu bilan birga, bo‘lajak boshlang‘ich sinflar o‘qituvchisining axborot kompetentligini oshirishning aniq maqsadga yo‘naltirilgan jarayonlarni tashkil etish;

- yangi axborot texnologiyalari sohasidagi taraqqiyot, ularning didaktik imkoniyatlari kengayib borayotganligi va o‘qituvchilarni boshlang‘ich ta’lim jarayonida ularni to‘g‘ri yo‘naltirish.

Shunday qilib, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi o‘z kasbiy faoliyatida yangi axborot texnologiyalaridan to‘g‘ri foydalanishi malakasini shakllantirish kerakdir degan xulosaga keldik.

Mazkur vazifalarni hal etish jarayonida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining axborot kompetentligini shakllantirish (rivojlantirishda boshqarish)ga yondashuvlarni ishlab chiqildi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining axborot kompetentligini rivojlantirish asosini: insonparvarlashtirish va shaxs rivoji g‘oyalari, rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi o‘qitish konsepsiyasi, o‘qitish jarayonini tashkil etishga shaxsiyfaoliyatli yondashuv konsepsiyasi, pedagogik hodisalarni va uning q o‘llanilishini o‘rganishga tizimli yondashuv tashkil etadi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki olingan natijalar asosida xozirgi raqamli texnalogiyalar davrida o‘qituvchilar va o‘quvchilar axborot kompetenlikka ega bo‘lib, masofaviy ta’limda to‘liq imkoniyatdan foydalana olishadi va ushbu ta’lim shakli ta’lim sifatini oshirish va rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Бегимқулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти. //Пед. фан. док. дисс. – Т.:
2007.- 305 б.

2. Зайцева О.Б. Формирование информационной компетентности будущих учителей средствами инновационных: Дис. … канд. пед. наук/ О.Б.Зайцева.- Армавир, 002.- 169 С.

3. Зимняя И.А. Компетентность человека – новое качество результата образования/ И.А.Зимняя// Проблемы качества образования. Книга . Компетентность человека – новое качество результата образования: Мат. XIII Всерос. совещания.- М.: Уфа: Исслед. центр проблем кач-ва подг-ки спец-в, 2003.- С. 4-13.

4. Злотникова И.Я. Формирование информационной компетентности будущего учителя-предметника в педагогическом вузе / И.Я.Злотникова// Педагогическая информатика.- 004.- № 1.- С. 40-44.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING MANTIQIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK ASOSLARI

Ummatkulova Sayyora Shovkatovna
o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
sayyoras513@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy tafakkurini rivojlantirish, uning bosqichlari va tasnifi haqida so‘z boradi. Bolalarning matematik tushunchalari yanada shakllantirish, uni amaliy hayotda qo‘llash malakalarini takommillashtirish borasida fikr yuritiladi.

Tayanch so‘zlar: matematika, aql-idrok, qobiliyat, mantiqiy fikrlash, mantiqiy savodxonlik, vizual-majoziy.

Abstract: This article talks about the development of logical thinking of elementary school students, its stages and classification. It is thought about the further formation of children's mathematical concepts, improving the skills of applying it in practical life.

Keywords: mathematics, intelligence, ability, logical thinking, logical literacy, visual-figurative.

Bugungi kunga kelib Yangi O‘zbekistonimizning umumta’lim maktablarida ham ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan ishlar amalga oshirilmoqda va bu xalq ta’limi sohasida tubdan o‘zgarishlar bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda. Yurtboshimiz Sh.Mirziyoyevning 020-yil 9-dekabrdagi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasida ta’lim sifatini tubdan yaxshilash maqsadida, avvalo, o‘quv dasturlari, o‘qituvchi va domlalar uchun metodik qo‘llanmalar ilg‘or xalqaro mezonlarga moslashtirilishi lozimligi alohida ta’kidlanganligi fikrimiz isbotidir. “Shu bilan birga bolalarning tahliliy va kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun ularga sermazmun va tushunarli kitoblar yaratish zarurari, bu borada kelgusi o‘quv yilidan boshlang‘ich sinflarda davlat ta’lim standarti o‘rniga ilg‘or tajriba asosida, bolaga ortiqcha yuklama bermaydigan “Milliy o‘quv dasturi” joriy etiladi”, - deya ta’kidlagani soha mutasaddilari oldiga ulkan vazifalar qo‘yadi.

Ta'limning asosiy bo‘g‘ini - bu umumta'lim maktabi bo‘lib, uning modernizatsiyasi ta'limni nafaqat talabalarga ma'lum miqdordagi bilimlarni o‘zlashtirishga, balki uning shaxsiyatini, bilim va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirishni o‘z ichiga oladi.

Umumta'lim maktablarida boshlang‘ich sinflarda matematikani o‘rgatishning maqsadlaridan biri aqliy faoliyat usullarini shakllantirish (tahlil, sintez, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish) hisoblanadi.

Mustaqil fikrlash qobiliyatisiz bolaning tellektual rivojlanishi deyarli mumkin emas. Shuning uchun o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish muammosi alohida ahamiyatga ega bo‘ladi.

Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish muammosi psixologlar tomonidan umumiy fikrlash nazariyasida (A. V. Brushlinskiy, L. S. Vygotskiy, P. Galperin, A. N. Leontiev, S. L. Rubinshteyn, K. A. Slavskaya), fikrlashni rivojlantirish nazariyasida (D. B. Bogovyavlenskaya, L. V. Zankov, N. A. Menchinskaya, Z. I. Kalmykova, T. V. Kudryavtsev, I. S. Yakimanskaya) tomonidan ishlab chiqilgan. Zamonaviy psixologlarning tadqiqotlarida (P. ya.Galperin, N. F. Talyzina va boshqalar) aql-idrok faoliyatining umumiy usullari o‘quv jarayonida maxsus assimilyatsiya va shakllanish predmeti sifatida harakat qilishi kerakligi aniq ko‘rsatilgan.

I. ya. Lerner, I.L. Nikolskaya, N. P.Partiev, N. A. Podgoretskaya, A. A. Stolyar va boshqalar maktab o‘quvchilarga mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning zarur darajasini ta'minlamasligini nazariy va eksperimental ravishda isbotladilar.

Psixologik va pedagogik tadqiqotlarga ko‘ra, yoshligida o‘ng yarim sharning kamoloti chap yarim sharga qaraganda tezroq sur'atlarda davom etadi va shuning uchun rivojlanishning dastlabki davrida uning psixologik faoliyatini ta'minlashga qo‘shgan hissasi chap yarim sharning hissasidan oshib ketadi, hatto 9-10 yoshgacha bola o‘ng yarim sharning mavjudotidir. Bunday baholash asossiz emas, chunki u maktabgacha va boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishining ma'lum xususiyatlari bilan bog‘liq. 10-11 yoshda miyada o‘zgarishlar ro‘y beradi, chap yarim shar tezroq rivojlana boshlaydi. O‘smirlik davrining o‘ziga xos xususiyatimantiqiy fikrlash, mulohaza yuritish, tushunchalardan foydalanish qobiliyatidir.

Tadqiqotlarda metodist olimlar maktab o‘quvchilari o‘zlarining o‘quv faoliyatida asosan ma'lum vazifalarni hal qilish uchun o‘rganilgan usullarni qo‘llashlarini, bajarilgan operatsiyalarning ma'nosi haqida o‘ylamasliklarini aniqladilar. Buning asosiy sabablaridan biri boshlang‘ich va o‘rta maktab o‘rtasida o‘quv materiallari va dars usullarini tanlashda uzluksizlikning yo‘qligi. O‘quv materialining mazmunida sezilarli kamchiliklar ham aniqlanadi, buning natijasida mantiqiy va kombinatorial fikrlash usullarining zaif rivojlanishi kuzatiladi.

Ko‘pgina tadqiqotlar boshlang‘ich va o‘rta maktab o‘quvchilarini maxsus mantiqiy tayyorlashga, matematikani o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish yo‘llarini izlashga bag‘ishlangan.

A. K. Artyomov, I. L. Nikolskaya, A. A. ushbu olimlar matematikani o‘qitish jarayonida maktab o‘quvchilarini mantiqiy tayyorlashning umumiy dasturlari, mazmuni va qisman metodologiyasini ishlab chiqdilar. Ilmiy ishlarida alohida mavzularga nisbatan aniqlashtirildi. Ko‘plab tadqiqotchilarning asarlarida bunday usullarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan. O. V. Alekseeva boshlang‘ich maktabda “mantiqiy savodxonlik” kursida mantiqiy fikrlashni shakllantirishga bag‘ishlangan tadqiqot o‘tkazdi.

Biroq, yuqorida sanab o‘tilgan mualliflarning tadqiqot natijalaridan amaliy foydalanish boshlang‘ich maktabda “mantiqiy barkamol” kursining yo‘qligi, boshlang‘ich maktabda o‘quv dasturlari o‘rtasidagi uzluksizlik, ommaviy maktabda mualliflik dasturlaridan foydalanishning ob'ektiv qiyinchiliklari bilan to‘sqinlik qiladi. Yosh o‘spirinlarning mantiqiy tafakkurini shakllantirish muammosini yanada rivojlantirish zarurati ko‘plab olimlarning tadqiqotlarida ta'kidlangan (A. V. Nikolaev, A. K. Artemov, I. L. Nikolskaya, A. A. stolar, K. O. Ananchenko, E. P. Kolyada, T. A. Kondrashenkova, G. V. Krasnoslabotskaya, L. A. Latotin, V. S. Nodelman, V. S. Nurgaliyev, B.D. Payson, L. N. Udovenko, O. V. Solovyova va boshqalar)

Shuning uchun, ushbu tadqiqotda biz matematika eng keng tarqalgan darsliklarda o‘qitiladigan oddiy maktabda ishlatilishi mumkin bo‘lgan o‘spirin o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini samarali rivojlantirish imkoniyatini ta'minlaydigan didaktik sharoitlar majmuasini ta'kidlashga harakat. Bundan tashqari, biz taklif qilingan shartlar to‘plamiga javob beradigan va mantiqiy fikrlash usullarini kompleks o‘rganishga qaratilgan maxsus metodologiyani ishlab chiqdik.

Maktab matematika kurslarining ta'lim tizimlarini tahlil qilish quyidagi qarama-qarshiliklarni ajratib ko‘rsatishga imkon beradi:

- Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv faoliyati natijalariga qo‘yiladigan talablar va katta hajmdagi o‘quv materiallari va ko‘plab o‘quvchilar bir mavzuni o‘rganishga ulgurmay, sezilarli bo‘shliqlar bilan boshqasiga o‘tishadi, bu matematikani o‘rganishda mutlaqo qabul qilinishi mumkin emas;
- o‘rganilayotgan yosh guruhidagi maktab o‘quvchilarining mantiqiy tafakkurining rivojlanish darajasi va ularni abstrakt ilmiy-tadqiqot, tahlil qilish, sintez qilish, tasniflash usullarini ma'lum matematik muammolarni hal qilish uchun o‘zlashtirish zarurati.

Shunday qilib, psixologik, pedagogik, uslubiy turni tahlil qilish ushbu muammoni yanada rivojlantirishning dolzarbligini ko‘rsatadi.

Bizning tadqiqotimizga olimlarning asarlari sezilarli ta'sir ko‘rsatdi: O. A. Abdullina, D. N. Bogoyavlenskiy, L. V. Zankov, E. N. Kabanova-Meller, A. D. Sazonov, G. N. Serikov, P. I. Chernetsov va boshqalar.

Fikrlash boshqa aqliy jarayonlardan farq qiladi, chunki u har qanday muammoli vaziyatning mavjudligini nazarda tutadi, uni hissiy tajribadan chalg‘itish va bilim chegaralarini kengaytirib, ma'lum amaliy yoki nazariy xulosalar chiqarish kerak emas. Fikrlash ko‘pincha - ijtimoiy praktiki tarixiy rivojlanishining mahsuli, inson faoliyatining maxsus nazariy shakli sifatida qaraladi. Sichqoncha haqiqatni nafaqat oddiy tasvirlar shaklida, balki shaxsiy aloqalar, qonunlar nuqtai nazaridan ham aks ettiradi, bu esa o‘z navbatida nazariy jihatdan olingan. A. V. Brushlinskiyning yozishicha, tafakkurining asl mohiyati shundaki, u har doim mustaqil, har doim muhim, ammo yangi narsani ochib beradi. Dastlab, kognitiv faoliyatning kelajakdagi mahsuloti noma'lum, uni darhol olish mumkin emas. Boshqa tomondan, bu quyidagi faoliyat uchun zarurdir. Ushbu qutblar o‘rtasidagi qarama-qarshilik ma'lum bir muammo yoki muammoning kerakli va keyin topilgan yechimi bo‘lgan aqliy neoplazmalarning shakllanishi jarayonida hal qilinadi. Shuning uchun fikrlash jarayon sifatida shakllanmoqda va dastlab yoki oldindan belgilangan emas.

Psixologlar shakl bo‘yicha fikrlashning uch turini ajratadilar: vizualsamarali, vizual-majoziy va og‘zaki-mantiqiy. Shu bilan birga, ular “fikrlash jarayonini rasmiy tashkil etish usullari va turlari, uning tarkibiy qismidan mavhum” deb talqin etiladi.

Vizual-samarali fikrlash idrok bilan uzviy bog‘liqlik, to‘g‘ridan-to‘g‘ri idrok etilgan narsalar va ularning idrokda berilgan aloqalari bilan ishlash bilan tavsiflanadi; narsalarni tekislashning to‘g‘ridan-to‘g‘ri manipulyatsiyasi bilan uzluksiz aloqa; amaliy harakatlar qilmasdan yozgi uyni hal qilishning tubdan mumkin emasligi. Murakkablashgani sayin, bajarilgan harakatlar tashqi ko‘rinishdan asta-sekin ajralib chiqadi.

Bolaning aqliy rivojlanishi jarayonida boshlang‘ich amaliy faoliyat bo‘lib, uning ichida dastlab bolalar tafakkuri rivojlanadi. Bola bilim ob'ektlarini tahlil qiladi va sintez qiladi, chunki u qo‘llari bilan, amalda, ajratadi va yana birlashtiradi, o‘zaro bog‘laydi, bir-biri bilan bog‘laydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda (to‘rt yoshdan etti yoshgacha) vizualmajoziy fikrlash usuli ustunlik qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning vizual-majoziy tafakkuri idrokka to‘liq bo‘ysunadi va ular chalg‘itishi, mavhumlashishi mumkin emas. Ushbu bolalarda fikrlashning amaliy harakatlar bilan aloqasi saqlanib qolsa-da, avvalgidek yaqin, to‘g‘ridan - to‘g‘ri va to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas. Bolaning ba'zi tomonlarini to‘kib yuboradigan, boshqalardan chalg‘itadigan ibtidoiy hissiy mavhumlik birinchi elementar umumlashtirishga olib keladi. Ushbu umumlashmalar asosan bolaning hissiy tajribasi, paydo bo‘lgan uyushmalar asosida shakllanadi. Ko‘pgina hollarda muhim xususiyatlar qayd etiladi. Bunda taqqoslash va taqqoslash kuzatuvga asoslanadi. Vizual-majoziy fikrlashning asosiy xususiyati shundaki, fikrlartana faoliyati bilvosita atrof-muhit bilan bog‘liq bo‘lib, vizual, eshitish va motor tasvirlari yordamida amalga oshiriladi.

Intellektual rivojlanishdagi sezilarli o‘zgarishlar maktab yoshida sodir bo‘ladi. Bu vaqtda bolaning etakchi faoliyati ta'limotga aylanadi, unda tushunchalarni o‘zlashtirishga, ob'ektlarning turli xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan aqliy operatsiyalar shakllanadi.

Maktab bosqichi odatda uch davrga bo‘linadi: kichik maktab yoshi (6-7 yoshdan 9-10 yoshgacha), o‘rta (10-11 yoshdan 13-14 yoshgacha), katta (14 yoshdan 17 yoshgacha).

Boshlang‘ich maktab yoshida bilim jarayonlarining rivojlanishi birinchi o‘ringa chiqadi. Aynan shu narsa uning rivojlanayotgan idrok va xotirasini yuqori sifatli qayta ishlashga, ularni o‘zboshimchalik jarayonlariga aylantirishga olib keladi. I. V. Dubrovina boshlang‘ich maktabda o‘zboshimchalik shakllanishi aqliy rivojlanish markaziga aylanishini ta'kidladi. Maktablarda barcha bilimjarayonlarini, shu jumladan fikrlashni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Bolalarning aqliy rivojlanishiga bag‘ishlangan so‘nggi ma'ruzalaridan birida L. S. Vygotskiy fikrlashning faol rivojlanish davri bo‘lgan yosh maktab yoshi ekanligini ta'kidladi. Ushbu rivojlanish, birinchi navbatda, tashqi faoliyatdan kelib chiqadigan ichki intellektual faoliyat, aqliy harakatlar tizimi paydo bo‘lishidan iborat.

Agar birinchi sinfda bolaning tafakkuri hali ham maktabgacha yoshdagi bolaning fikriga juda o‘xshash bo‘lsa, ularning hukmlarida bolalar asosan hissiy tajribadan haqiqiy narsalarga tayanadilar, ularning xulosalari vizual binolarga asoslanadi, keyin uchinchi sinfga kelib aqliy operatsiyalarning mavhum-mantiqiy tomon kuchli siljishi kuzatiladi. Aloqalarni ko‘rsatishni talab qiladigan darslarda olingan bilimlar hajmi oshadi.

“O‘smirlik davrida o‘quvchilarning aqliy faoliyatida sezilarli o‘zgarishlar ro‘y beradi. Mavhum fikrlash qobiliyati oshadi, shu bilan birga fikrlashning aniq shakllangan kompanentlari saqlanib qoladi va rivojlanadi. Tanqidiy fikrlashning rivojlanishi, uning mustaqilligi va faolligi sezilarli. O‘qituvchining vazifasi - o‘quvchining har qanday yoshi uchun zarur bo‘lgan aqliy operatsiyalarni shakllantirish va rivojlantirish-mantiqiy fikrlashning

asosi “ - Z. V. Ptitsiniyning “Формирoptitsina “matematika darslarida aqliy operatsiyalarni shakllantirish” dasturini ishlab chiqqan. Ularning rivojlanishi ko‘pincha o‘quvchini o‘rganish, yangi narsalarni bilishning ilmiy usullarini, masalan, mavhumlik, taqqoslash, umumlashtirish, tahlil qilish va sintezni o‘zlashtirishga yordam beradigan tegishli shartlarni talab qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz joizki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik jihati o‘quv jarayonini tashkil etish uchun zarur bo‘lgan didaktik sharoitlarni ishlab chiqish va eksperimental tekshirishda turibdi. Buni A. D. Getmanova qayd etib, pedagogika fani yosh avlodni o‘qitish va tarbiyalash jarayonida bilish jarayonini amalga oshirishdan mantiqiy fikrlashni o‘rganishini ta'kidlaydi.

XX asrning 90-yillarida ko‘plab tadqiqotlar mantiqiy savodxonlikni shakllantirishga bag‘ishlangan bo‘lib, u elementar mantiqiy tushunchalar va harakatlar majmuasini erkin egallash deb ta'riflanadi. So‘nggi paytlarda ko‘plab tadqiqotlarda mantiqiy madaniyat kabi hodisa mavjud bo‘lib, u barcha maktab fanlarini o‘rganish jarayonida shakllanadi, ularning har biri - ikkinchisining xususiyatlariga bevosita bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos hissa qo‘shadi. Mantiqiy madaniyat “ mavjud fikrlarni aniq va aniq ifoda etish va faqat shu shakl asosida yangi fikrlarga ega bo‘lish imkonini beradigan fikrlash qobiliyatlari tizimidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “O‘zbekiston nashriyoti” Toshkent-2021.

. Agapova O. I. Krivosheyev A. O., Ushakov AS. Kompyuter o‘qitish texnologiyalarining uch avlodi haqida / / Informatika va ta'lim-1994 yil - №2.34-40-betlar.

3. Anosova L. R. nutqni fikrlash standartlari / / psixologiya masalalari, - 1985. - № . 96-99 betlar.

4. Antonova I. P. olti va etti yoshli bolalarda muntazamlikni o‘rnatish qobiliyatini rivojlantirish//psixologiya masalalari, - 1989. - № . 62-67-betlar.

5. Antsiferova L. I. xorijiy psixologiyaning rivojlanishi va hozirgi holati. - M.: - Pedagogika, 1974. 303 s.

6. Artyomov A. K. ikkinchi sinfda matematikani o‘qitish. Ta'limni rivojlantirish dasturi: o‘qituvchilar uchun qo‘llanma. Penza, 1996 yil. 115 s.

7. Ataxanov R. fikrlashning umumiy qonuniyatlari va matematik fikrlashning o‘zaro bog‘liqligi / / psixologiya masalalari, - 1995. - № 5. 41-50-sahifalar.

8. Beshenkov S. A., Davydov A. L., Matveeva N. V. boshlang‘ich ta'limda gumanitar informatika / / Informatika va ta'lim-1997 - № 4. 62-65-betlar.

THE SIGNIFICANCE OF THE PEARLS INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAM IN IMPROVING EDUCATIONAL EFFICIENCY

Utanbayeva Dildora Abdikhadirovna,
teacher of the “Methodology of Primary Education” department,
Gulistan State University,
dildorautanbayeva28@gmail.com

Abstract: The article describes the PIRLS international assessment program, recommendations on the specific features of preparing primary school students for the PIRLS international assessment program. The PIRLS 021 international evaluation program tests are conducted and their analysis is presented. Preparation processes for the next PIRLS international assessment program, tasks to be performed, tasks encountered in program tests and methodical instructions for their fulfillment by students are presented. In order to evaluate the level of reading and understanding of the text of primary school students, the methodology of selecting stories, developing tasks related to the story, and strengthening the content of the story based on these tasks is presented.

Keywords: international assessment program, PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS, reading literacy, comprehension levels, assessment system.

Introduction. In order to determine the level of educational efficiency of our country, the level of knowledge of students, the breadth of worldview, logical and critical thinking skills, as well as the levels of reading and understanding the text, whether the environment created for education at school and family is positive or negative. Participates in international assessment programs such as PISA, PIRLS, TIMSS. These international evaluation programs conducted by the International Association for the Evaluation of Educational Achievements (IEA) determine the place of our country among the countries participating in these programs. In 021, Uzbekistan participated in the PIRLS international assessment program for the first time.

The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 5, 018 “On additional measures to improve the public education management system” No. PF-5538 introduced effective mechanisms for the management of the public education system It is noted that education is considered the most important condition for raising the spiritual, moral and intellectual development of the growing young generation to a new level in terms of quality, as well as helping to use innovative forms and methods of education in the educational process. the task of organizing the participation of students of general education institutions in international programs and studies on the assessment of students' knowledge level (PISA, TIMSS, PIRLS, etc.)[1].

As another example of reforms in the education system, the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 997 of December 8, 018 “On measures to organize international research in the field of education quality assessment in the public education system” possible In this decision, international assessment programs PIRLS - to assess the level of reading and comprehension of primary 4th grade students, TIMSS - to assess the level of mastery of mathematics and natural sciences of 4th and 8th grade students, PISA - for 15-year-old students of reading, mathematics and natural sciences. to assess the level of mastery and TALIS - the most clear and necessary directions for studying the environment of teaching and learning in general secondary educational institutions and the working conditions of teachers are indicated[2].

Materials and Methods

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) is an international assessment system that assesses the quality of reading and comprehension levels of primary school students in different countries. This type of test is designed to be conducted once every 5 years. In order

to successfully complete the PIRLS program research, the student is required to respond to assignments with independent, creative thinking [4].

Research on international assessment programs was conducted by J.R. from foreign scientists. Wineburg, S., McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T., Campbell, D.L. Kelly, I.V.S. Mullis, M. O. Martin, M. Sainsbury, A. M. Kennedy, P. Foy, A. Arora, H. Wendt, A. Walzebug, W. Bos, D. S. Smith, A. Bremerich-Vos, S. Goh, C. Prendergast, T .Loveless, L.Yin, A.Taboada, S.M.Tonks, A.Wigfield, J.T.Guthrie, J.Coiro, C.Kennedy and others in the researches of G.S.Kovalevoy, L.A.Ryabininoy, T.Yu.Chabans in the CIS countries, A.Ismailov in our Republic, Conducted by Q. Karimberdiev, Z. Islamova.

While foreign scientists conduct scientific research in this field, PIRLS international research aims to reflect on written texts and other types of information in order to achieve the goals set for the individual and society, such an approach is more evident in today's society. , who expressed the opinion that society requires the student to have the ability to use the information obtained through reading[7].

Methods of classification, description, comparison, complex and functional analysis were used to clarify the research topic.

Results and Discussion

Preparation for the PIRLS international assessment program requires an active search for new approaches and methods for assessing the educational achievements of primary school students. This evaluation program is a process that reflects the real picture of educational achievements, educational situation, and determines the level of implementation of quality education.

In 021, the next stage of this research was conducted. 4th grade students of the Republic of Uzbekistan also participated in this program for the first time.

In 021, 60 countries of the world participated in the study conducted under the PIRLS international assessment program. The PIRLS study conducts a comparative analysis of the reading literacy of 4th graders around the world. About 6,000 students from 180 schools and their parents, school principals and class leaders participated in the PIRLS-2021 survey. As part of the research, it is necessary to participate in questionnaires aimed at determining the environment in the educational process along with completing tasks aimed at determining the level of reading, understanding, drawing conclusions, and connecting ideas and thoughts in the texts of the 4th grade students. will be done.

Also, parents participated in a questionnaire about the factors affecting the quality of education, the environment of the student's home and their relationship with the educational institution. The schools and students participating in the study were selected based on the principle of randomness in cooperation with the International Association for the Assessment of Educational Achievement. In this competition, the language of instruction, the number of students and the criteria of seniority according to their age were also taken into account. Researches were conducted in Uzbek, Russian and Karakalpak languages.

Uzbekistan's participation in this research serves to improve the quality of education, strengthen the country's reputation at the international level, and bring the students' knowledge to the level of international requirements.

A total of 18 new texts and item sets, as well as new ePIRLS tasks, have been developed, taking into account the 12 texts and ePIRLS tasks required for the PIRLS 021 test.

Identifying appropriate texts for PIRLS and ePIRLS is important because students use text not only for reading purposes, but also to create meaning in different ways depending on the difficulty of the text and their prior knowledge. To reflect the goal of approximating authentic reading experiences in the assessment, the texts included in the PIRLS should be specific to the texts read by students in their everyday experiences, whether presented digitally, online, or in print.

All texts proposed for use in the PIRLS 021 study were extensively reviewed by the Study Development Group (RDG) and the National Research Coordinators (NRCs) of the participating countries. In particular, great effort has been made to ensure that texts and websites have the following features:

- ✓ Accuracy and consistency
- ✓ Specific to countries and cultures
- ✓ Interesting for a wide range of students
- ✓ Validity for assessing the full spectrum of comprehension processes.

The availability of assessment resources places some restrictions on the length of the texts, as students need time to read and understand the passage in its entirety, and to answer the questions. Corresponding to the PIRLS difficulty range, literary and informational texts were generally defined as averaging between 500 and 800 words in length[5].

Table 1

Descriptions of the PIRLS 021 Assessment Texts:

	Literary Texts	**Informational Texts**
Difficult	**Shiny Straw** – This animal story demonstrates heroism and the consequences of a reckless attitude.	**Where's the Honey?** – This passage describes the relationship between the honeyguide bird and the Boran people in Africa using a combination of explanation, photographs, and graphic displays.
	Oliver and the Griffin* – In this fantasy story, a boy named Oliver meets an old griffin in a garden and decides to help him.	**Icelandic Horses*** – This article describes the history and characteristics of Icelandic horses as they developed along with the people who lived near them.
	Ink Drinker* – In this fantasy story, a boy encounters a strange customer in his father's bookstore and as a result has an exciting adventure and learns the joy of reading.	**The World's Bank for Seeds*** – This article describes the world's largest and most secure seed bank located in Svalbard, Norway, and why it is important.
Medi	**The Empty Pot** – This traditional tale set in China has a moral message about the importance of honesty.	**Sharks** – This article presents information about sharks in a variety of formats, using subheadings, a labeled diagram, and photographs.
	Ostrich and The Hat* – In this tale about a father and daughter in Botswana, the father tells his daughter	**Marie Curie Prize-Winning Scientist*** – This biographical text describes Marie Curie's life, her

um	a story about a time he encountered danger and how his hat saved his life.	contributions to scientific research, and why she was a role model for other women.
	Pemba Sherpa* – This modern tale set in the Himalayan Mountains tells the story of a young girl determined to be a sherpa.	**How Did We Learn to Fly?*** – This historical text explains how the modern airplane was developed.
Easy	**Learning a New Language** – This modern story is about a young girl who struggles to learn to read in the language of her new country.	**The Amazing Octopus** – This article explains the natural habitat and behavior of octopuses, their life in aquariums, and the amazing things they do.
	The Summer My Father Was Ten* – In this thought-provoking story with a realistic contemporary setting, a boy is allowed to make amends for his thoughtless behavior.	**Training a Deaf Polar Bear*** – This passage describes how zookeepers worked with a polar bear that was found to be deaf.
	Library Mouse* – This story is about a mouse who lives in the library and inspires young children to be authors.	**Hungry Plant*** – This scientific text describes the Venus Flytrap plant and explains how it captures insects for food.

A number of activities have been carried out in Uzbekistan to prepare for the PIRLS international evaluation program. In particular, the National Center for the Implementation of International Research on the Evaluation of the Quality of Education was opened, trainers were appointed from primary school teachers, seminar trainings were organized for trainers at the regional and national level, and online webinars were held at the national level. On the republican level, students were prepared for the international assessment program based on the texts in the PIRLS preparation exercise books in primary grades[3].

Based on the innovative activities of elementary school teachers, it is effective to work on texts on the basis of questions and test tasks aimed at students' understanding and analysis of the text in each lesson. Here are some recommended stories for elementary school students:

The story. The tree of compassion. Olloyor Begali. Whether there is or not, whether it is open or full, the sky is cloudy, the earth is generous and blessed. Once upon a time, a mother and child lived in an unnamed place. Sometimes they make ends meet, sometimes not enough. This boy, who is a man of his mother, became a big man month after month, year after year.

- Alas, my child, - one day his mother said to him, - you are no longer a child. You have become a big boy. Dusting the street and walking barefoot - shame on you now. Ma, take my jewelry and take it to the market and sell it. Buy a pair of boots with the money and something to eat with the rest.

The barefoot young man wrapped the necklace around his waist and tucked it under his arm, listening to his mother's words and running to the market. The guy is kind-hearted. The worries of this world have not overshadowed his youthful heart. … After selling the zebigardon and playing with the four or five white coins that fell into his hands, he went to the boot rack and

noticed an old woman who was holding a poplar sapling in her hand. The old woman could not ignore the fact that she looked like her mother. The old woman would offer a poplar seedling to the passers-by and say: “Good people, take care of my seedling, I won't ask for much money in return.” Many: “You are crazy, who cares about you? Poplars are growing all over the place,” they said as they jerked him. The poor old woman was not upset by this and held her seedlings to new passers-by.

After observing this situation of the old woman for a while, the young man took pity and approached her.

- “Hey, my child, take this plant,” said the poor old woman. - I'm dizzy from hunger, and my breath is drying up.

The young man didn't bargain, he gave all the money he had to the old woman and bought the seedling. People who saw this laughed heartily at the pitiful and foolish young man.

Now hear from the boy's mother. After sending his son to the market, he rolled up his sleeves to cook something for lunch. However, all the containers are empty. There is no flour in the bag, there is grain in the bag… “We will be as long as we are clean,” he said, pinning all his hopes on his son's marketability. Going out into the street, Iloya walked eagerly, hoping that my son would not encounter any scumbags. When Kun came to Choshgoh, the boy was seen at the beginning of the road. Yes! He has no boots on his feet. And in his hand is not food, but some kind of club. The mother, who was in a hurry, greeted him with a shout that maybe my son had met a gang of thieves, had taken everything, and broke a branch of a tree to fight them.

No, his son did not meet any sons. He bought this “beat” - a poplar seedling with all his money.

- Wow, stupid! - the mother is now forcing herself to cry. - Couldn't you get boots for your feet, flour and grain to eat?

- Yes, it's okay, - said the mother, who was overcome with tears, - let's plant your sapling well. At least let's make it clear. Puli ate burnt pepper, after all!

After that, mother and child plant a poplar tree in the middle of the yard, pour water under it, and go to sleep hungry.

In the morning, the young man went out into the yard and froze in place. The saplings that were planted in the middle of the yard yesterday have already sprouted leaves and are taller than a person. The most surprising thing is that a pair of expensive boots and bags with something are hanging on the branches. When the boy was stuck not knowing what to do, his mother left the house and went to the poplar tree where she washed her face while taking the clothes on her way. Since he was not yet sleepy, he started washing his face, unaware of these changes in the poplar sprout. At that moment, the “fruits” hanging on the poplar branches fell on the old woman's head. The old woman, clutching her head, fell to one side and the other side.

Only then, the dazed boy came to his senses, ran to his mother, and raised her up.

- Alas, my child, even though you are a big boy, you have no more childhood fun! - said the mother. - Why did you buy so many things and hide them?!

- Well, I must have hidden these things. But what do you say that the sapling we planted just yesterday turned into such a tree overnight? Look, the surrounding trees are now budding.

- Yes?! - the old woman was also surprised.

Are you surprised by this too? I was also very surprised when I first heard about it. I even tried to find that tree of the compassionate young man. After all, I have a lot of things to ask

from that poplar: interesting books, strange toys, housing, and even, sorry, beautiful and ripe hats…

However, as mentioned above, these events took place in the past, in unknown places. I think that before we can find the tree of mercy, we have to find the time of peace. Then it will not be so difficult to find the side without a name[8].

Assignments:

1. Why did the young man buy the caper sapling without bargaining?

A) because the old woman looks like her mother

B) because the old woman is hungry and her lips are dry

D) because no one bought the seedling

E) for being compassionate and stupid

2. Why did the mother think that her son had met a gang of thieves?

A) for not bringing food

B) because he did not have boots on his feet and saw a club in his hand

D) because his son has no money left

E) because of his son's face and eyes

3. What was the son doing while the mother was washing her face?

_____4. Why did the mother and child get shoes and food?

A) B) D) E)

5. If you were the author of the story, what title would you give it?

_____

6. Give two examples of the young man's compassion.

_____

7. What does the author want to ask the tree of mercy?

_____

8. Explain the meaning of the words “Obdasta” and “Boshmaq”.

_____

Conclusion. As the PIRLS international evaluation program determines the place of our country's elementary school students in terms of reading and understanding literacy among countries in the world, each of us is required to approach this process responsibly. For this, every primary school teacher should organize each lesson based on real life examples and strengthen lessons based on the examples that exist in real life.

Literature:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538-sonli Farmoni. 018-yil 5-sentabr. https://lex.uz

2. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 997-sonli qarori. 018-yil 8-dekabr. https://lex.uz.

3. Abdixadirovna, U. D. (2022). Reviews on Preparation for the Pirls International Assessment Program. European Multidisciplinary Journal of Modern Science, 6, 696-700.

4. Abdug‘aniyeva Z. 016-yilgi PIRLSning natijalariga ko‘ra boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini ta’minlaydigan omillar. Maqola. PIRLS xalqaro baholash dasturi: nazariya va tatbiq etish istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy masofaviy konferensiya materiallari. 020-yil. 4-b.

5. Erin Wry, Ina V.S. Mullis. METHODS AND PROCEDURES: PIRLS 021 TECHNICAL REPORT. https://pirls.bc.edu/

6. Ina V.S. Mullis, Michael O. Martin, and Jenny Liu. PIRLS 021 Context Questionnaire Framework. https://pirls.bc.edu/

7. Wineburg, S., McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T. (2016). Evaluating information: The cornerstone of civic online reasoning. Stanford, CA: Stanford University. Retrieved from http://purl.stanford.edu/fv751yt5934

8. http://erkatoy.uz

THE ROLE OF FAMILY AND RELIGIOUS EDUCATION IN PREPARING YOUNG PEOPLE FOR FAMILY LIFE.

Akhmetova Sevara Avazkhanovna
Ph.D student of Gulistan State University
sevara.axmetova1979@gmail.com

Abstract: This article directly analyzes the role of spiritual and moral and religious education in improving the psychological preparation of young people for family life, the influence of the formation of religious consciousness in the process of Family Education. And in the spirit of national values, the student talked about the psychological features of preparing and teaching young people to family life and its social and scientific pedagogical foundations. In addition, opinions are expressed on the methods and methods of improving and improving the effectiveness of training mechanisms of student youth for family life on the basis of national values.

Spiritual threats serve to strengthen the role of family upbringing today, when toboro is growing, to increase the effectiveness of work carried out on preparing young men for family life.

Keywords: guys, religious consciousness, family, formation, psychological training, personality, upbringing, family life, morality, religious upbringing.

Настоящее время по результатам опроса, проведенного учеными среди молодых семей Узбекистана, прочность брака зависит от психологической и физиологической

зрелости юношей и девушек по отношению к браку. Готовность к созданию, развитию и поддержанию семьи и семейных отношений проявляется в потенциале личностного развития, а главное, это личностное развитие взрослых. Достичь личной зрелости можно, и это ясно, в семейной жизни, потому что это деятельность, в которой проявляется зрелость личности. Если семья человека благополучна, с точки зрения общества он принимается с позиции доверия и уважения.

В научной литературе встречаются две точки зрения, оценивающие состояние современного института брака и семьи в Узбекистане. Первый подход – кризис. У членов семьи нет сил и возможностей преодолеть такой кризис. Поэтому большое внимание уделяется необходимости проведения эффективной социальной политики в государстве, изменению общественного мнения о брачно-семейных отношениях. Большое внимание уделяется негативным явлениям, происходящим в обществе, что связано с увеличением числа разводов, ростом смертности и снижением рождаемости, интенсивностью внебрачных связей и многим другим. Второй подход – трансформационный, он считается более объективным. Исследователи Института семейных смертей изменения считались модернизацией. Они считали, что семья находится в состоянии перехода от одной формы к другой. Кроме того, они не увидели ничего негативного в изменении социального института, наоборот, показали такое явление с положительной стороны. Исследователи этой школы были более склонны подчеркивать, что в обществе происходит эволюция семьи: переход от одной формы к другой, деформация отношений между членами семьи, смена ролей в браке.

Также на сегодняшний день остро стоит проблема с подготовкой юношей к семейной жизни. Молодое поколение не готово к созданию семьи. Об этом свидетельствуют многие проблемы, связанные с молодыми семьями: увеличение числа разводов после нескольких лет совместной жизни, конфликтность в распределении семейных ролей, незнание основ семейного хозяйства, нежелание выполнять семейные обязанности, воспроизводство. о количестве абортов, об отсутствии должного внимания к детям и т.д.

В настоящее время наблюдается падение престижа институтов семьи, материнства и отцовства. Также подростки редко следят за своим здоровьем, особенно репродуктивным. В истории нашего народа юноши воспитывались в духе патриотизма и трудолюбия, верности Родине, родителям, семье. Рождение мальчика в семье означало появление защитника семьи, опоры, будущего кормильца.

Вопрос духовно-нравственного воспитания остается весьма актуальным и сегодня. Воспитать наших юношей патриотами и лидерами, любящими и уважающими свою Родину, невозможно без твердого понимания нравственных ценностей своего народа. В настоящее время проблема духовно-нравственного воспитания юношей является одной из основных проблем, стоящих перед каждым родителем, государством и обществом в целом.В современном обществе сложилась неблагоприятная ситуация как в плане духовного, так и нравственного воспитания юношей. Основными условиями такой ситуации являются, в том числе, отсутствие у молодежи четко выраженных позитивных жизненных ориентиров, а также резкое ухудшение нравственно-духовной обстановки в обществе.

Подготовка юношей к семейной жизни основывается на науке и солидной практике. На примере высших учебных заведений, связанных с этой проблемой, проведен ряд научных работ по подготовке юношей к семейной жизни.

В начале нашего века, посвященный в основном проблеме подготовки семьи и молодежи к семейной жизни, Абдурауф Фитрат создал брошюру «Семья или Процедуры управления семьей», изучив семейные традиции и обычаи нашего народа, а также учения восточных мыслителей. Фитрат пишет: «Эта нация должна действовать, стать государством, быть счастливой и снискать уважение, стать мирским человеком, быть слабой и униженной, нести бремя несчастий, быть забытой, быть подчиненным, рабом и пленником зависит от полученного образования. от родителей с детства», поэтому в работе «Семья или Процедуры управления семьей» Фитрат описывает цели и задачи построения семьи, ее материальные, духовные и правовые основы, мужа и жену и их образ жизни, объяснял роли и обязанности мужчин и женщин в семье. Вторая часть работы посвящена воспитанию детей.

Во взглядах центральноазиатских ученых на воспитание и обучение главное место занимает внимание к духовным ценностям, что непосредственно может быть фактором формирования человеческого совершенства.

Вопросы образования в исламе изучались широко и тщательно. Один из великих сказал: «Счастье каждого народа, мир и спокойствие штатов зависят от хорошего воспитания молодежи». В данном месте работе покойного муфтия Хазрата Усманхана Алимова «Воспитание ребенка в семье», написанной на основе Священного Корана и хадисов Шариф, а также теории и практики исламской этики, посвящена семье и семейным отношениям в Ислам надо показать. Это непосредственно, в семье, служит важной программой формирования здорового религиозного сознания мальчиков-подростков. Семейная среда создает естественные условия для формирования и развития личности ребенка. Семья – это начальная школа красоты, жизни и воспитания. Поэтому единство родителей и других членов семьи составляет основу представления о красоте, сильно влияющей на эстетическое развитие ребенка. Семья является основой различных эстетических переживаний, что позволяет каждому человеку быть под влиянием природы.

Ответственность родителей в воспитании ребенка и обязанности ребенка по отношению к родителям высоко ценятся в узбекском народе. К таким изданиям относятся сокровища нашей духовности, «Священный Коран», «Хадисы», наследие наших предков, «Кошмар», «Ахлаки мухсини» Хусейна Ваиза Кошифи, «Айратуль аброр» Алишера Навои, «Фархад и Ширин». , «Махбуб-уль-Кулуб», «Гюлистан» Саади Ширази и ряд других произведений. Такие произведения имеют большое значение в воспитании у юношей веры в семью и ответственность.При подготовке молодых людей к семейной жизни, в обеспечении семейной стабильности уместно обращать внимание на уровень, образ жизни, черты характера их родителей и, наконец, на профессиональную деятельность, считает ученый, причем более очевидно направление равноправия. при выполнении всей семейной работы подчеркивает, что он Воспитание детей в малодетных и многодетных семьях зависит от школы, семейного сотрудничества, предоставления педагогических знаний родителям, проблем опоры на наши национальные обычаи и традиции в воспитании, формирования научного мировоззрения учащихся в семье и

школе, обеспечения их общественная активность обращает внимание на то, что все это относится к проблеме подготовки молодого поколения к семейной жизни.

Ребенок – это одно из благословений Бога. Он украшение мирской жизни. Всевышний Аллах говорит: «Имущество и дети – украшение жизни этого мира…» И «Давай дочерей, кому пожелаешь, и сыновей, кому пожелаешь…» Поэтому родители не должны быть благодарны за блага. Это необходимо для него, чтобы улучшить воспитание своего ребенка, научить его учению Корана и хадисов, и поощрять его иметь хорошие нравы. Он должен держать своего ребенка подальше от плохих людей. Самое главное, чтобы он молился Богу, чтобы его дети были праведными. Отец должен быть примером для своих детей, делая добро своему отцу, и должен уважать их больше, чем свою собственную жизнь. Только тогда ребенок пойдет по пути своего отца, испытает его влияние и вырастет в этом состоянии.

Актуальность темы. Не уделяя должного внимания проблеме подготовки к семейной жизни до обретения независимости, школа и высшие учебные заведения вынуждены готовить юношей к семейной жизни, воспитывать детей в будущем как самих отцов, создавать в семье здоровую психологическую обстановку, В статье освещены многие вопросы, такие как установление натурального образа жизни.

Проблеме подготовки юношей к семейной жизни в нашей республике уделялось всестороннее внимание лишь в годы независимости, и на это с ответственностью каждого гражданина обращали внимание школы, микрорайоны, учебные заведения, общественные организации, а проблеме семьи в уровень государственной политики был повышен.

В новых условиях современной цивилизации создание перспективной образовательной системы, способной подготовить юношей к семейной жизни, является одной из основных проблем настоящего времени. Образование не может гарантировать достаточно высокий или даже средний уровень духовно-нравственного воспитания, потому что образование – это, прежде всего, поведение человека в его повседневной жизни, а также его личностные качества, характеризующие его отношение к окружающим. . В основе воспитания лежит уважение и доброжелательность по отношению к каждому человеку.

При анализе научной литературы мы видим, что психологические аспекты духовно-нравственного воспитания человека П.Ф. Каптерев, Ш. Она подробно освещена в работах И. Ганелина, Н. А. Константинова, К. В. Ельницкого и других. Как отмечается в работах таких известных исследователей нравственного воспитания, как О.С. Богданова, Н.И. Болдырев, Д.М. Гришин, И.С. Маренко, у молодежи часто возникают неустойчивые представления о нравственных нормах. Эти несоответствия часто могут привести к этическим стандартам, несоблюдению и даже неэтичному поведению. Она посвящена работе таких исследователей, как Б. Т. Битинас, Н. И. Монахов, Н. Г. Голубев, с вопросами диагностики и разработки критериев эффективности воспитания молодежи.

Интересующая нас проблема в области психологии рассматривается в работах некоторых исследователей, например, Л.И.Новиковой и В.А.Е.Бондаревской и. Н.Е. Щуркова - личностно-личностная функция воспитания и духовного развития человека, Ю.В. С. Мануйлова изучает взаимосвязь развития личности и среды, С.Я. Юркин занимается вопросом обучения и воспитания в связи с работой.

Цель исследования.

Роль духовно-нравственного и религиозного воспитания в совершенствовании психологической подготовки юношей к семейной жизниизучение социально-психологического значения подготовки юношей к семейной жизнипо духовно-нравственным и религиозным учениямзаключается в выработке предложений и выводов.

Постановка проблемы.Определена научная и практическая значимость классификации совершенствования процесса формирования интереса учащихся к национальным ценностям, с научно-теоретической точки зрения осмыслены факторы, обеспечивающие ее эффективность, предложены технологии решения поставленной задачи. Проблема, разработанные эффективные методы, студенты и юноши к семейной жизни Это объясняется использованием повышения их качества и эффективности в обучении на основе национальных ценностей.

Объект исследования. Участвовали 0 юношей из Гулистанского государственного университета в области физической культуры.

Предмет исследования. Роль духовно-нравственного и религиозного воспитания в совершенствовании психологической подготовки юношей к семейной жизни, духовно-нравственные и религиозные учения заключается в разработке механизмов даяния.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ

Большинство молодых людей вступают в семейно-брачные отношения незадолго до или после окончания учебы. Поэтому необходимо в вузе больше развивать семейную подготовку студентов-юношей, повышать их духовно-нравственную, хозяйственно-бытовую, эстетическую, сексуальную и психологическую подготовленность. На самом деле в высших учебных заведениях нужно готовиться к семейной жизни.

Это наносит ущерб духовно-нравственной среде семьи и морально-идеологической устойчивости общества. Ведь, как отметил Президент, «здоровая обстановка в семье – источник формирования здорового мировоззрения. Обеспечение крепости, благополучия, взаимоуважения и согласия каждой семьи в обществе является основой для реализации целей, предусмотренных в национальной идеологии». ведется подготовка молодежи к семейной жизни семья, соседство, медицинские учреждения, высшие учебные заведения и их общественные организации, образцы национального значения и фольклора, средства массовой информации, радио и телевидение, воспитательные мероприятия,

В семейной педагогике и педагогической науке в основном изучается воспитание девочек. Наши наблюдения показали, что воспитанию мальчиков и подготовке их к семейной жизни уделяется мало внимания. Также в процессе решения задачи подготовки к семейной жизни очень важно эффективно использовать необходимые факторы и средства воспитания как мальчиков, так и девочек. Велика роль главы семьи, т. е. мужа, в укреплении семьи, материальном обеспечении, социально-педагогическом, духовно-духовном обеспечении, а также в воспитании детей.

В целях подготовки студенческой молодежи к семейной жизни в высших учебных заведениях в ходе лекций по экономике и практических занятий, бережливости, предпринимательства, коммерции, финансового ведения семьи, правильного ведения семьи, полового воспитания на занятиях по гигиене изучаются правила порядочность, педагогика духовно-нравственная зрелость, чувство уважения к супругу, трудолюбие, умственная зрелость на занятиях по психологии, свежесть, самообладание в любой

ситуации, не поддаваясь чрезмерным эмоциям, саморазвитие и семейное развитие в социальном развитии по философии это необходимо понять роль и место и сформировать такие качества. А также насколько сильны чувства юношей в студенческий период и их эффективное влияние на умственно-эмоциональное развитие, высокое чувство справедливости и правды,

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Подготовка юношей к семейной жизни на основе национальных ценностей является одной из актуальнейших задач в современную эпоху, когда вопросы семьи и брака входят в число важнейших проблем. Поскольку молодые люди находятся на пороге самостоятельной жизни, с одной стороны, они должны быть готовы к семейной жизни, а с другой стороны, они выступают в качестве специалистов по подготовке молодого поколения к семейной жизни в образовательных учреждениях. При создании семьи к юношам предъявляется ряд требований, важнейшими из которых являются социальная, бытовая, духовная, духовная и сексуальная готовность. В этой области социологи, демографы, психологи, педагоги и ученые концентрируют внимание на подготовке молодежи к семейной жизни по следующим направлениям:

- соблюдение норм морально-нравственного формирования или поведения;
- знакомство с основами брачного права;
- психологическая подготовка к созданию семьи;
- физиологическая и гигиеническая подготовка;
- быть вооруженным педагогическими знаниями.

Подготовка школьников к семейной жизни имеет свои особенности, которые включают знакомство с семейными традициями, хозяйственными и бытовыми возможностями, создание здоровой психологической среды, согласование семейных обязанностей и задач с запросами общества, умение создать модель семейной жизни. будущей семьи, формировать навыки и компетенции по управлению ею.

Цель исследованияроль нравственно-религиозного воспитания в совершенствовании психологической подготовки юношей к семейной жизниизучение социально-психологического значения подготовки юношей к семейной жизнипо духовно-нравственным и религиозным учениямсостоит из разработки предложений и замечаний.

В качестве объекта исследования приняли участие 0 юных студентов Гулистанского государственного университета Сырдарьинской области по направлению «Физическая культура».В исследовании использовались методы интервью, анкетирования, интервью, наблюдения, тестирования.

Выводы и предложения. Подводя итог, можно сказать, что эффективное использование всех вышеперечисленных методов требует от учащихся всесторонних знаний, навыков и умений по данному предмету. Для этого педагогам необходимо наладить прочные отношения с педиатрами, гинекологами, венерологами, психологами, социологами, юристами, демографами, философами, сотрудниками домов бракосочетания.

Мы использовали национальные ценности для подготовки учащейся молодежи к семейной жизни и взяли за основу актуальные вопросы, выделенные Президентом Республики Узбекистан в улучшении положения семьи в современную эпоху. Чувство

родины входит в каждого человека с молоком матери в этой семье, а в дальнейшем формируется традициями, профессией, добротой и воспитанием родителей.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Шейх Мухаммад Садик Мухаммад Юсуф. «Тафсири Хилал»-Хилал-Нашр. -2017. Часть 3
2. О. Гасанбоева Семейная педагогика-Общение-2007.
3. Шейх Мухаммад Садик Мухаммад Юсуф. «Счастливая семья»-Хилал-Нашр-2016.
4. Абдурахмонов Ф. Абдурахмонова З. Психология религии-Узак Институт философии и права
5. Шавкат Мирзиёев Стратегия действий на 017-2021 годы (2017)
6. Ахмедов Б. Узбекская нация. Т., Издательство «Общественное наследие» имени Абдуллы Кадири, 1992, стр. 121.
7. Юлдошев Ю., Гасанов С.Б. Нравственно-воспитательные воззрения в «Авесте». Т., «Учитель», 1992, стр. 1.
8. Гендерный подход к проблеме расизма: психологическая стратегия і

ролевые образовательные программы / Под ред. коллега: Г.Ф. Беляева и др. - М.: 002. С. 31

SYSTEM OF USING INTERNATIONAL EXPERIENCES IN ORGANIZING STUDENTS' EDUCATIONAL LESSONS

Qudratova Shakhnoza Bakhtiyor qizi
apprentice-lecturer, Gulistan State University, Gulistan, Uzbekistan
qudratovashahnoza76@gmail.com

Abstract: This research paper presents the current state of improving pedagogical skills and preparing a teacher for practical aspects in the system of moral education of a student, characterized by the presence of significant theoretical gaps.

Keywords: education, professional training, language, linguistic, communicative, cultural competence.

I. Introduction.

One of the primary tasks that are currently most relevant in the system of continuous pedagogical education, theorists and practitioners call the inclusion of issues of moral education in the system of improving the pedagogical skills of teachers. The existing problems of modern society make it necessary to educate a citizen with a new way of thinking and worldview, with a high moral culture. Moral position, knowledge of the laws of morality and ethical standards are an important component of a comprehensively developed personality, which is the ultimate goal of the modern educational process. A special place in the system of moral education is occupied by primary school, where, following the educational processes that take place during preschool education, the foundations of moral and ethical knowledge and ideas are purposefully laid. The coming third millennium is characterized by the advent of a new era, which implies the need for the individual to build a new system of relations with society and the surrounding reality. These

realities of modern times make it necessary to think about the moral components of human relationships, which are an important component of a comprehensively developed personality. Moral education in the context of changes in modern society ceases to be a problem of the educational system or family education. These issues become significant at the state level, in accordance with which they require a detailed development of forms, methods, and approaches [1-3]. The teacher, who implements the tasks of moral education, needs to personally correspond to the ideas about the moral personality that exists in our society. Knowledge of the moral foundations, rules of ethics and morality is not always sufficient in the system of educational work in matters of moral education [4]. Understanding the importance of a personal example in pedagogical activity, the teacher himself must comply with these rules, adhere to the rules of ethics and morality in his own actions and in relation to students and other people. This correspondence requires the teacher to have a conscious approach to their own professional activities and a constant desire for self-improvement in professional and personal terms.

II. Methods of research

Educator in the modern sense is a professional, of a high level, with a sufficient amount of scientific knowledge, able to take on non-standard situations, implement creative projects, be ready for self-education, and understand high civic responsibility for the results of professional activities. Realizing the high level of social responsibility of their professional activities, the teacher needs to constantly develop and improve himself. Also in modern conditions we are talking about the need to show creativity in pedagogical activity in order to educate a free, independent, active person. Many theorists and practicing teachers pay enough attention to this component of pedagogical activity, without which it is impossible to talk about the level of professionalism that modern realities impose on a representative of the teaching profession [5-6]. Considering the activity of a teacher, from the point of view of its creative component, it is necessary to note the importance of this component in the complex of professional competencies, especially for a primary school teacher. It is also necessary to note the importance of interpersonal relationships between the teacher and the student. In the process of building these relationships at the elementary school stage, the leading role belongs to the teacher, as a psychologically significant person for the child. In the process of building personal relationships with each student, an elementary school teacher must adhere to moral standards and comply with them, representing an example for his students. The teacher should treat his students from the standpoint of partnerships, in the context of democratic changes in our society. In accordance with what, at this stage, the issues of pedagogical skill of the teacher are considered relevant, these issues require detailed consideration, updating in accordance with the modern realities of the teaching profession, with the new social requirements of society. The profession of a teacher is one of the most creative professions that require constant personal self-improvement, the search for new solutions, and the results of pedagogical activity do not always appear immediately. The need for continuous improvement of professional skills should be recognized by every teacher. AT In the context of changing conditions of reality, due to the development of informatization and modern technologies, it is difficult for a teacher to function in the modern educational system, who does not pay due attention to self-improvement issues. Pedagogical skill makes it possible to recognize, predict and transform the surrounding reality; constantly improve the existing professional competence, summarizing the knowledge acquired and expanded by the teacher and the skills being formed for the process of finding new solutions that

arise in the professional activity of tasks; make informed professional decisions; form an independent position of the student. The process of formation of pedagogical skills is characterized by the disclosure of the reserves of the teacher's personal development and the ability to optimize his pedagogical influences, while making it possible to adequately respond to the “challenges” of the educational environment. Without constant development, pedagogical activity cannot fully meet the rapidly changing conditions of society. The practical activity of teachers, its analysis shows that a practicing teacher is not always ready to work in conditions that require the adoption of an optimal pedagogical decision in a particular pedagogical situation. Often a practicing teacher is not able to make independent serious decisions, this skill requires serious practice and theoretical knowledge. The independence of the teacher in the design of the educational process requires a fairly large amount of theoretical knowledge, which can be provided by a higher educational institution and practical activities, however, this skill is to some extent formed for quite a long time. In practice, there are cases when a young specialist who is fluent in theory found it difficult to make independent decisions on a particular issue that constantly arises in the course of his professional activity, and in the absence of this skill from a teacher, we can talk about possible gaps in the educational process. In this situation, the process of developing pedagogical skills in the best way also ensures the development of the creative component and the ability to self-reflection of one's own professional activity. The formation and development of the system of pedagogical excellence is based on the foundations of the advanced development of pedagogical education.

Fig. 1. The relationship of motivation with the nature of learning activities and behavior

Researches of scientists show that often the professional activity of many teachers is full of stereotypes and methodical clichés, which makes it impossible to develop the personality of a teacher as a professional, does not stimulate, but hinders his creative potential. In accordance

with this, these scientists speak of the need for systematic special work on the formation and development of future teachers' motivation to improve their own pedagogical skills. It is worth noting a number of main factors that determine the modern development of the educational process and indicate the need to form and develop in future teachers the desire to improve pedagogical skills. Firstly, at this stage of the development of society, a special model of education becomes relevant, which basically has the creative initiative of a practicing teacher, his independence and competitiveness, the ability to act in non-standard situations, quickly make independent decisions that ensure the optimality of the educational process. It is worth noting the dependence of the teacher's creative potential on the level of formation of his professional thinking. The level of formation of the professional thinking of the teacher allows the teacher to apply innovative methods in his work, to be active in the professional sense, contributes to the active reflection of his own professional activity, which generally increases the professional level of the specialist and makes him competitive. Pedagogical activity is a process in which the teacher has the opportunity to show the full range of their creative abilities. Speaking about the possibilities of these manifestations, it is worth correlating the activity of a teacher with a constant creative search, without which it is impossible to imagine a developing teacher striving for excellence, representing a vivid example for his students to follow. Secondly, the theoretical level of knowledge in academic disciplines has increased significantly, this process has contributed to an increase in the contradictions between the overall goal of the educational process and the capabilities that future teachers have, as well as their ability to adequately solve practical problems that arise in the process of educational activities. Thirdly, it is worth noting the emergence of serious changes in the education system. In this case, we mean the processes of diversification, the presence in school practice of new educational technologies and forms of education, as well as the opportunity for the teaching staff of an educational institution to choose the educational and methodological base themselves. At the same time, often young teachers who have a sufficient amount of theoretical knowledge obtained within the framework of the system of higher psychological and pedagogical education cannot use the skills of making independent decisions in practice, since this skill requires some experience. At the same time, there are cases when novice teachers lack theoretical knowledge, as well as practical skills, in the process of organizing educational activities. It also requires some practice in the ability to show creative qualities in the process of professional activity. The above examples make it difficult to improve the pedagogical skills of a novice teacher, his self-education.

III. Results

The importance of the presence of these skills in the teacher is due to the need to form students' leading competencies and abilities to carry out independent cognitive activity. These processes contribute to the improvement of professional competencies throughout the entire professional activity. In such a case, it is the mobilization of the knowledge acquired and replenished by the teacher and the skills being formed, which contributes to the solution of emerging problem situations. A teacher with these abilities is able to make the necessary professional decisions and can form the student's subjective position. Researchers have proved the direct dependence of the teacher's skill on how much he is able to show his creative potential, professional intuition, inspiration, which in general constitute the so-called “pedagogical talent”. One of the necessary conditions for improving the skills of a teacher is his pedagogical activity, which must be constantly improved. In this process, an important role is assigned to the so-called

environment, that is, the teaching staff of an educational institution, its microclimate, existing pedagogical traditions, the mentoring system, the nature of personal relationships between team members and management, as well as teachers with each other.

IV. Conclusion.

The studied problem allows us to determine the vector of possible directions for further research work. Promising areas for studying the issues of improving the pedagogical skills of teachers in the context of moral education can be the training in institutions of additional professional education of school leaders (in particular, deputy directors for educational work in elementary school), teachers of additional education, improvement of training technologies, retraining in the system improving pedagogical skills and the use of new innovative technologies; studying the features of the formation of teacher skills necessary in matters of moral education, located in different educational environments (university - school - a system for improving pedagogical skills); further development of educational and methodological materials on this issue.

References:

1. Kochkorbaevna, K. B. (2022). The Role and Importance of People's Oral Creativity in the Development of Primary School Student Speech. International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology, (4), 57-61.

2. Mukhamadovna, T. M., Sharipovna, H. A., & Supkhonovna, H. N. (2020). The system of development of professional competence in future primary school teachers. System, 7(13), 020.

3. Isqaqovna, K. Z. (2020). Preparing Future Primary School Teachers to Work in a Developing, Person-centered Education System. International Journal on Integrated Education, 3(12), 196-199.

4. Rashidov, J. (2022). The most advanced technologies used in the educational process in higher educational institutions. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, (06), 143-145.

5. Bayturaeva, N. (2021, January). Developing the creative competence of a future primary school teacher as a social problem. In Euro-Asia Conferences (Vol. 1, No. 1, pp. 483-485).

6. Bakirova, S. A., Izim, T. O., Nikolayeva, L. A., & Saitova, G. Y. (2021). Choreographic art features: Creative concepts and innovations in teaching. Thinking Skills and Creativity, 41, 100901.

ВИДЫ НАСИЛИЯ НАД ЖЕНЩИНАМИ И ВЛИЯЮЩИЕ ФАКТОРЫ НАСИЛИЯ

Эшанкулова Иродахон Авазхановна
докторант Гулистанского государственного университета
irabonu@mail.ru

Аннотация: В статье представлены виды насилия над женщинами, факторы, влияющие на него, а также выводы и предложения по устранению проблемы насилия.

Насилие часто совершается над женщинами, и основным аспектом насилия является существование мнения о том, что женщины не имеют равных прав с мужчинами в обществе, в результате пренебрежительного отношения к женщинам.

Ключевые слова: насилие, стресс, психологическое насилие, экономическое насилие, физическое насилие, сексуальное насилие, травма.

Женщина самое ценное в общества, богиня любви, крепость семьи, уют в доме, опора детей. Но, к сожалению, насилие в отношении женщин в нашем обществе становится глобальной проблемой. Насилие над женщинами – очень распространенное явление не только в нашей стране, но и во всех странах. Профилактика насилия над женщинами в обществе, изучение его причин, определение влияющих факторов и разработка методов его устранения помогут понять концепцию гендерного равенства.

Постановление Президента Республики Узбекистан от 7 июня 018 года № ПК-3808 «Об утверждении Концепции укрепления института семьи в Республике Узбекистан», № 472 Кабинета Министров Республики Узбекистан от 7 июня 019 года «О формировании кадров в области психологии «О дальнейшем совершенствовании системы подготовки и мер по предупреждению правонарушений в обществе» сентября 019 года вступили в силу Законы Республики Узбекистан «О гарантиях равных прав и возможностей женщин и мужчин» и «О защите женщин от домогательств и насилия» и Постановление Президента Республики Узбекистан ПК-4602. от 18 февраля 020 года «Об организации деятельности Министерства соседства и поддержки семьи Республики Узбекистан» служит основным правовым документом в сфере профилактики семейного насилия.[35]

Еще одним важным нововведением является введение административной и уголовной ответственности за семейное насилие. В частности, на основе самых современных международных норм и зарубежного опыта по защите прав женщин и детей установлена административная и уголовная ответственность за физическое насилие, а также экономическое и психологическое насилие. Работа, проводимая в целях предотвращения насилия и снижения количества насилия в нашей стране, меняет не только судьбу женщин, но и судьбу детей воспитывающихся в конфликтных семьях.

Актуальность темы. Защита прав женщин, пострадавших от насилия в нашей республике, их положение в обществе укрепить позиции, решить проблему насилия обучение является очень важной задачей, особенно понять, как предотвратить и устранить семейные конфликты, возникающие в семьях. Насилие в отношении женщин является сложной социальной проблемой в современном обществе. «Что такое НАСИЛИЯ!?» Понятие насилия – это психологическое, физическое, сексуальное или экономическое воздействие на женщин. Передача или такое влияние трансфертные меры угрожая их жизни, здоровью что посягает на их достоинство, половую неприкосновенность, честь, достоинство и другие охраняемые законом права и свободы понимается в незаконное действие. Насилие в супружеских отношениях вредит женщине, мешает ей добиться успеха в общественной жизни, снижает производительность труда, влияет на здоровье.

[35]Указ № ПФ-4947 Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 017 года «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». - https://lex.uz

Цель исследования. Он заключается в изучении социально-психологического значения угроз в отношении женщин в обществе, выявлении причин насилия и выработке предложений и выводов.

Постановка проблемы. В настоящее время изучение проблемы насилия в социальной психологии характеризуется применением силы в отношении женщин и устранением конфликтных ситуаций, возникающих в семье. Изучение проблем, связанных с насилием в отношении женщин, объединяет несколько дисциплин (психологию, медицину, право, философию, социологию, экономику и др.). Классические теории о сущности и происхождении социального неравенства сформировались О. Контом, Э. Дюркгеймом, М. Вебером, К. Марксом, Ф. Энгельсом, З. Фрейдом. Первый теоретический анализ супружеских отношений можно найти в научных исследованиях Д. Милля, Т. Гоббса, Дж. Руссо, Дж. Локка, Ш. Фуре, К. Стентона. Концепция проблемы насилия в отношении женщин характеризуется теорией социального конфликта.

Объект исследования. В городе Гулистане Сырдарьинской области приняли участие 0 женщин, пострадавших от насилия.

Предмет исследования. Он состоит из изучения социально-психологических факторов насилия в отношении женщин, дистанцирования женщин, подвергшихся насилию, от мотивов насилия и механизмов прекращения насилия.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Если семья – главное звено общества, то женщина – сокровища семейной крепости. Устойчивые ценности и традиции в семье оказывают постоянное влияние на социальное развитие государства. В настоящее время вопросы насилия в отношении женщин стали актуальной проблемой.

Закон Республики Узбекистан «О защите женщин от притеснения и насилия» предусматривает «физическое, психическое, сексуальное или экономическое воздействие на женщин или меры такого воздействия». Определяется как противоправное действие, посягающее на их жизнь, здоровье, половую неприкосновенность, честь, достоинство и иные права и свободы, охраняемые законом, путем угрозы применения[36]

Г. Н. Киреев определяет насилие следующим образом: «Насилие – это специфический тип отношений между людьми, который формируется на основе конфликтного отношения к естественным, объективным условиям их существования и основывается на обладании, подавлении, волеизъявлении субъекта, на править им».[37]

Сердюк Л.В. заявил, что «Насилие есть внешнее преднамеренное и противоправное воздействие на человека (или группу лиц) против или против его воли, которое может причинить ему органическую, физиологическую и психологическую травму и ограничить его свободу.[38]

По мнению Г. Ф. Беляевой, «домашнее насилие – это модель поведения одного человека над другим с целью установления контроля».[39]

[36]Закон Республики Узбекистан «О защите женщин от притеснения и насилия». - lex.uz
[37] Киреев Г.Н. Сущность насилия. - М.: 1990. С. 18.
[38] Сердюк Л.В. Насили. Уголовное дело и уголовное расследование. - М.: 002. С. 179.
[39] Гендерный подход к проблеме расизма: психологическая стратегия и роль образовательной программы / Под ред. коллега: Г.Ф.Беляева и д.ф.-м.н. - М.: 002. С. 31.

Р. Ф. Добаш, Р. П. Добаш определяют насилие в семье как результат доминирования мужчин и контроля над поведением женщин.[40]

Закон Республики Узбекистан «О защите женщин от притеснения и насилия» определяет четыре основных вида насилия.

Физическое насилие - включает нанесение телесных повреждений, укусы, удушье, толкание, угрозы или нанесение травм острыми предметами, удары ногами, толкание, истязание, нанесение ударов руками. В результате физического насилия женщины в основном получают травмы со шрамами на лице, телесными повреждениями, ушибами, ожогами, переломами костей, кровоизлияниями в мозг, повреждениями барабанных перепонок, разбитыми носами, повреждениями внутренних органов, трещинами на губах.

Психологическое насилие - этот вид насилия очень распространен. Признаков этого насилия в организме человека не наблюдается. Психологическое насилие осуществляется косвенно. Большинство наших женщин даже не осознают психологического насилия. Однако, по мнению психологов, психологическое насилие является распространенным видом насилия между супругами и считается психологическим кризисом. Жертвы психического насилия страдают от таких ситуаций, как оскорбление человека, непризнание его чувств, принуждение, клевета, запугивание, унижение их достоинства и их близких, унижение их достоинства, лишение свободы, ограничение свободы.

Сексуальное насилие - еще один распространенный вид насилия. Сексуальное насилие – это насилие в отношении женщин и детей между супругами, близкими родственниками и незнакомыми людьми в семейных отношениях. Сексуальное насилие направлено на удовлетворение сексуальных чувств без согласия женщины. Жертвами сексуального насилия являются в основном жертвы жестоких половых сношений, принуждения к половому акту путем изнасилования, дискриминации по признаку пола, сначала избиения, а затем полового акта, принуждения к извращенному поведению в виде порнографии, постоянно страдают от обвинений в супружеской неверности, обращении с женщины только как сексуальные объекты.

Экономическое насилие - этот вид насилия характеризуется ограничением права мужа на образование и работу, лишением женщины права распоряжаться деньгами по своему желанию.

В заключение можно сказать, что женщины-жертвы насилия страдают от нескольких видов насилия. Насилие в основном носит цепной характер. Одно делается в сочетании с другим. Некоторые женщины даже не осознают, что над ними совершается насилие. Однако действия, осуществляемые по инициативе нашего президента, могут стать основой для поддержки женщин и предоставления им места в обществе.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Данное исследование проводилось в несколько этапов в 022-2023 гг. Цель исследования - изучить социально-психологическую значимость угроз в отношении женщин в обществе, выявить причины насилия и выработать предложения и выводы.

[40] Добаш Р.Ф., Добаш Р.П. Насилие над женами: дело против патриархата. Нью-Йорк, 1979 г.

В качестве объекта исследования приняли участие 0 женщин, пострадавших от насилия в городе Гулистане Сырдарьинской области. В исследовании использовались методы интервью, анкетирования, опрос, наблюдения, тестирования.

Из результатов исследования видно, что разница в возрасте между мужьями подвергшихся насилию женщин характеризуется тем, что уровень образования супругов не соответствует друг другу. Для большинства женщин экспериментальной группы характерно то, что их мужья не работают, испытывают финансовые затруднения, имеют наркотическую или алкогольную зависимость.

Таким образом, безработица или недостаточная заработная плата на работе, низкий уровень образования, отсутствие религиозных знаний, недостаточные навыки в супружеских отношениях вынуждают мужа применять силу для завоевания господства. В ходе нашего исследования было показано, что женская занятость, пробуждение необоснованной ревности у мужчин является одной из основных причин насилия.

Выводы и предложения. На основе интервью, анкетирования, опрос, наблюдения, методов тестирования и результатов эмпирического исследования мы разделили причины насилия в отношении женщин на несколько групп:

- вмешательство третьего лица в супружеские отношения;
- употребление алкоголя мужем или женой;
- отсутствие религиозного и нравственного воспитания;
- отсутствие доверии между собой;
- материальные недостатки;
- ревность супруга;
- разные точки зрении;
- измена мужчины или женщины и т.д.

Предложения по решению проблемы: Дальнейшее совершенствование деятельности реабилитационных центров, занимающихся женщинами, подвергшимися насилию, обеспечение трудоустройства женщин, а также проведение мотивационных тренингов для женщин, переживающих стресс из-за насилия, религиозно-нравственное воспитание и обучение тому, что общество без женщин немыслимо, предоставление работы безработным мужчинам поможет предотвратить эту ситуацию.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 017 года № ПФ-4947 «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». - https://lex.uz

2. Закон Республики Узбекистан от сентября 019 года «О защите женщин от притеснения и насилия», № 561 - https://lex.uz

3. Закон №ОРК-562 «О гарантиях равных прав и возможностей женщин и мужчин» (национальная база правовых документов от 03.09.2019 г.).

4. А.Х. Саидов Общая теория прав человека. -Т. 012.

5. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире - М: Издательство “Весь Мир”, 002. С. 4.

6. Киреев Г.Н. Сущность насилия. - М.: 1990. С. 18.

7. Сердюк Л.В. Насилие. Уголовное дело и уголовное расследование. -М.: 002. С. 179.

8. Добаш Р.Ф., Добаш Р.П. Насилие над женами: дело против патриархата. Нью-Йорк, 1979 год.

9. Гендерный подход к проблеме расизма: психологическая стратегия и роль образовательной программы / Под ред. коллега: Г.Ф. Беляева и др. - М.: 002. С. 31

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING KOMPITENTLIGINI OSHIRISHDA O‘YIN FAOLIYATINING AHAMIYATI

Rasulova Zohida Sindarovna

Guldu Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrasi katta o’qituvchisi

zohidarasulova01@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘yinlar aqliy rivojlanishga qisman hissa qo‘shishi, faqat maxsus didaktik o‘yinlar, balki jumboqlar, jumboqli o‘yinlari va boshqa ta'lim o‘yinlari hissa qo‘shishi haqida fikr yuritilgan. Unda mohirlik bilan yo‘naltirilgan ovozli, musiqiy, raqs o‘yinlari, dumaloq raqslar, spektakl o‘yinlari estetikaga yordam beradigan ta'lim turiga kiradi. Bundan tashqari, o‘yinlar axloqiy takomillashtirishning samarali vositasi haqida,o‘yinning - bola va jamoaning shaxsini aniqlash muammolarini hal qilishda o‘qituvchining asosiy vositasi bo‘lib xizmati haqida usullar tavsiya etilgan..

В данной статье частично способствуют умственному развитию игры, не только специальные дидактические игры, но и головоломки, головоломки и другие развивающие игры. Искусно поставленный голос, музыка, танцевальные игры, хороводы, исполнительские игры являются частью воспитания, помогающего эстетике. Кроме того, игры являются эффективным средством нравственного совершенствования. Игра служит основным инструментом педагога в решении задач выявления личности ребенка и коллектива.

Annotatsiya: In this article, games partially contribute to mental development, not only special didactic games, but also puzzles, puzzle games and other educational games. Skillfully directed voice, music, dance games, round dances, performance games are part of the education that helps aesthetics. In addition, games are an effective means of moral improvement. The game serves as the main tool of the teacher in solving the problems of identifying the identity of the child and the team.

Kalit so‘zlar: ta’lim, axborot, o‘yinlar nazariyasi, yugurish tezligi, raqs o‘yinlari, dumaloq raqslar, jumboqli o‘yinlar, maxsus didaktik o‘yinlar, jismoniy fazilatlar.

Keywords: education, information, game theory, running speed, dance games, round dances, puzzle games, special didactic games, physical qualities.

O‘yinning ta'lim salohiyati ko‘p qirrali hisoblanadi. Pedagogik jihatdan tashkil etilgan o‘yinlardan barcha yo‘nalishlarda keng va muvaffaqiyatli foydalanish mumkin. Masalan, jismoniy tarbiya uchun barcha jismoniy fazilatlarni rivojlantirish va takomillashtirishga hissa qo‘shadigan ko‘plab ochiq o‘yinlar mavjud: yugurish tezligi va chidamliligi, sakrash qobiliyati, barqarorlik, muvozanat, kuch, epchillik va boshqalar. Bunday o‘yinlar aqliy rivojlanishga qisman hissa qo‘shadi, faqat maxsus didaktik o‘yinlar, balki jumboqlar, jumboqli o‘yinlari va boshqa ta'lim o‘yinlari hissa qo‘shadi. Mohirlik bilan yo‘naltirilgan ovozli, musiqiy, raqs o‘yinlari, dumaloq raqslar, spektakl o‘yinlari estetikaga yordam beradigan ta'lim turiga kiradi.

Bundan tashqari, o‘yinlar axloqiy takomillashtirishning samarali vositasidir. Jamoaviy o‘yinlar va ularning bajarilishi uchun javobgarlik shaxsiy vazifa, maqsadga erishishda qat'iyatlilik, jasorat, xushmuomalalik va boshqa muhim xarakter xususiyatlarining cheksiz ko‘pligi o‘yinda ishtirok etadigan bolalar uchun tabiiyligini saqlaydi va deyarli sezilmaydi. O‘yin - bola va jamoaning shaxsini aniqlash muammolarini hal qilishda o‘qituvchining asosiy vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Shubhasiz, bolalar va o‘spirinlarning bo‘sh vaqtlarini tashkil qilishda o‘yinning ahamiyati kuchliroq, biroq, har qanday vositadan, hatto eng mukammalidan ham foydalanishning ijodiy va salbiy tomonlari bo‘lishi mumkin. Va hatto eng yaxshi o‘yinlar ham ba’zan foydaliligini ta'minlamaydi.

Zamonaviy bolalar o‘yini jamoadan individuallikgacha o‘zgarishi bilan tavsiflanadi. **O‘yin faoliyatining motivlari** quyidagilardan iborat:

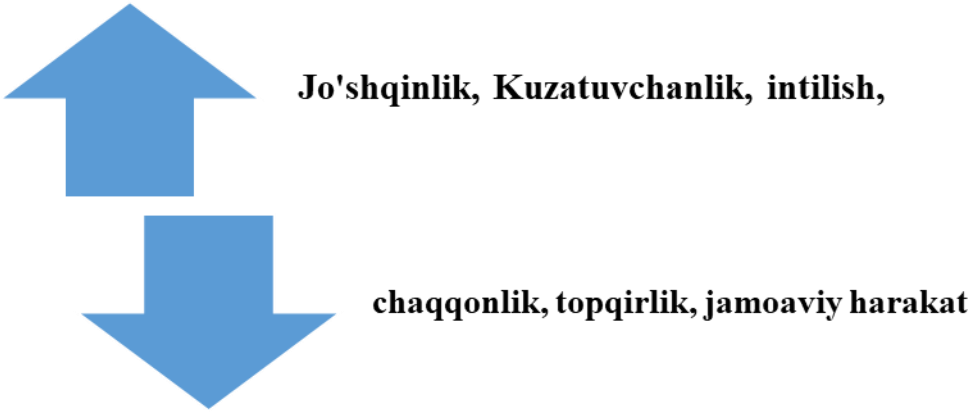

Zamonaviy o‘yin tajribasi juda kam va ko‘pincha buzilgan holda bo‘ladi. O‘qituvchi bu bo‘shliqni ko‘ra olishi va u ta’lim faoliyatning ba’zi qismlarini to‘ldirishi kerak. Buning uchun o‘yin faoliyatini yaratish, bolalarning ijobiy o‘yin qobiliyatini rivojlantirish zarur. O‘yinlarning faoliyatini **ikki qismga** bo‘lish mumkin:

- **“ o‘yinning ta'lim imkoniyatlari “**
- **“o‘yinni pedagogik boshqarish va tashkil etish”.**

Bolalarning kichik maktab yoshidagi davri

Bolalarning kichik maktab yoshidagi davri 7 yoshidan 11 yoshgacha boshlang‘ich sinflarda o‘qishi yillariga to‘g‘ri keladi. Bog‘cha yoshidagi bolalik davri tugab maktabga kelish oldidin bola o‘z hayotini eng muhim davriga ya’ni maktab davriga tomonida qo‘yiladigan turli tuman talablarni bajarishga boshqacha qilib aytganda ta’lim olishga hali jismoniy ham psixologik jihatidan tayyor bo‘ladi. Bola rasm chizish mashg‘ulotlarida mel yoki plastinkadan narsa yasash ishlarida va eng oddiy ko‘rish yasash mashg‘ulotlarida yaqqol namayon bo‘ladi. Bola o‘z diqqatini boshqarishda o‘z diqqatini mustaqil tashkil qilishida bir muncha tajriba xosil qilgan bo‘ladi. 7 yosh bolaning so‘z xonasi ham yetarli darajada boy va mavhum tushunchalar miqdori ancha yuksak bo‘ladi. Bola eshitganlarini yetarli darajda keng tushunadi. Mutaxxassislarning tadqiqogtlaridan ma’lum bo‘lishicha yaxshi tashkil qilingan ta’lim 6 yoshdan 7 yoshgacha bo‘lgan bolalar tafakkurini rivojlantiradi, tasavvurlarini boyitadi. Ular sodda mashqlar va masalalarni tuza oladigan hamda yecha oladigan bo‘ladilar. Ularda burch hissi va javobgarlik hissi endigina namayon bo‘la boshlaydi. 7 yoshli bola o‘z hissiyotlarini boshqarish tajribasini egallayotgan bo‘ladi. Boshlang‘ich sinflarda pedagog ishlarni tashkil qilishda kichik maktab yoshidagi bolalarning anatomik fiziologik hususiyatlarini ijtimoiy taraqqiyot darajasini

ham hisobga olish lozim. Psixolog L.S.Slavinaning ko‘rsatishicha boshlangich sinfda bilish faolligi yetarli darajada bo‘lmagan bolalar ham uchrashi mumkin. Bunday bolalar intiluvchan jihatidan normal rivojlangan bo‘ladilar. Bu rivojlanish ularning o‘yin va amaliy faoliyatlarida namoyon bo‘ladi. Faol fikr qilish ular uchun xarakterlidir. Bunday o‘quvchilariga o‘qituvchida alohida diqqat bilan qarashi kerak. Ularning fikr qilishi faoliyatiga odatlantirib ularni yutuqlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlashi dastlabki paytlarda o‘quv vazifalarini bajarishni o‘yin va amaliy faoliyati bilan bog‘lab olib borish kerak.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning faoliyati yetakchi faoliyati nimadan iborat?

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning barcha o‘qish faoliyati qat’iy ravishda maqsadga muvofiqlashtirilgandir. **Birinchidan**, o‘quvchilar o‘qish, yozish, va hisoblash malakasini egallashlarini, arifmetika, ona-tili, tarix, geografiya va tabiiy fanlardandan ancha katta hajmda bilimni orttirishlari kerak. **Ikkinchidan,** bolaning bilim darajasi va bilish qiziqishlari kengayadi hamda rivojlanadi. **Uchinchidan** bilim jarayonlarininng taraqqiyoti, aqliy rivojlanish yuzaga keladi. Faol mustaqil ijodiy faoliyat uchun qobiliyat tarkib topadi va nihoyat o‘qishga bo‘lgan yo‘nalish o‘qishga nisbatan ma’suliyatli munosabat yuzaga keladi. Bunday holatda pedagog o‘qishning yuksak omillarini topishi kerak. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning bilim jarayonlarini va ularning faoliyatida taraqqiy etib borayotgan shaxsiy psixologik holatlarini bilish va rivojlantirish uchun ham o‘yinlar zarur va xarekterlidir. Boshlang‘ich sinf o’quvchilarining psixologik jarayonlarini tavsiflaydigan bo‘lsak, quyidagicha izohlash mumkin:

Idrok. Kichik maktab yoshidagi bolalar idrokining o‘tkirligi sofligi bilan farq qiladilar.

Diqqat. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar diqqatining asosiy xususiyatlari ixtiyoriy zaifligidadir.

Xotira. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda xotira ta’limning ta’siri bilan ikki yo‘nalishda rivojlanadi. So‘z mantiq xotirasining va ma’nosiga tushunib esda olib qolishning va uning salmog‘i bilan kuchayadi, tartibga solish imkoniyatlariga ega bo‘ladi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda so‘z mantiq xotirasi deb atalgan xotiraga qaraganda ko‘rgazmali-obrazli xotira ko‘proq rivojlangan bo‘ladi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar qoida va tushuntirishlarga qaraganda konkret ma’lumotlarni, voqeliklarni, qiyofalarni narsalarni va faktlarni yaxshi tez esda olib qoladigan bo‘ladi va xotiralarida mustahkam saqlaydilar.

Xayol. Xayol muhim psixik bilish jarayonlaridan biridir. Hayolning faoliyatisiz o‘qituvchi gapirayotgan va darslarda yozilgan narsalarning tassavvur qilishni hamda ko‘rgazmali obrazlar bilan ishlashni bilmay turib, hech qanday o‘quv predmetni chinakam o‘zlashtirishi mumkin emas. Chunki tasavvur uyg‘otilsagina, fikr paydo bo‘ladi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchining hayoli uning o‘quv faoliyatining ta’siri va talablari bilan tarkib topadi. Shuning bilan bir qatorda bevosita taassurotlar (muzeyga sayohat, ko‘rgazmalarga borib ko‘rish, kinokartinalarni ko‘rish…) ham hayolni rivojlantiradi.

Bolalar psixologiyasini bilish bu ta’lim samaradorligiga olib keladi. Ta’limning samaradorligi esa psixologik jarayonlar bilan bevosita bog‘liq hisoblanadi. Bolalarning psixologik holatlarini qo‘zg‘atuvchi kuch ko‘proq o‘yinlarda bo‘ladi. Bolalar jo‘shqinlikni, tasavvurni, harakat faolligini faqat o‘yinlarda o‘rganadi va o‘zi ham namoyon etadi.

Bola psixikasining rivojlanishi o‘ta murakkab va qarama-qarshiliklarga ega bo‘lgan jarayondir, har qanday yosh davr rivojlanishdagi kabi, bunda ham miqdor o‘zgarishlari sifat o‘zgarishlariga, o‘tishlarga, “sakrashlar”ga olib keladi. Masalan, bolada so‘z boyligining asta-

sekin ortib borishi tilning grammatik qurilishini egallashga, ayrim hatti-harakatlar va yurish-turishlarning ko‘p marta takrorlanishi esa shaxsda muayyan ko‘nikma, odat, qat’iy xususiyatlar kabilarning shakllanishi bilan yakunlanadi. Bunday holatda pedagoglar o‘yinlar orqali aniqlash va uni rivojlantirishi mumkin.Psixolog olim L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida “ta’lim-tarbiyaning yetakchilik o‘rni bor” degan qoidani birinchi bo‘lib ilgari surgan edi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar shaxsining rivojlanishi

Garchi kichik maktab yoshidagi davr shaxsning taraqqiyotida hal qiluvchi siljishlar davri bo‘lmasa ham fikrimcha, bunday davr o‘smirlik davridir, shunga qaramay, bu davrda shaxsning tarkib topishi yetarli darajada sezilarli yuz beradi. Yuqorida qayd qilib o‘tilganidek, maktabga kirish bolaning hayotida burilish “tog‘i” hisoblanadi. Kattalar (o‘qituvchilar) va tengdoshlari (sinfdoshlari) bilan yangi munosabatlar maydonga keladi. Bola butun bir jamoaviylar tuzumi (umum maktab, sinf)ga qo‘shiladi. O‘qituvchi o‘z oldiga bir qator jiddiy talablarni qo‘ygan o‘qishga, yangi faoliyat turiga qo‘shilishga tayyor turgan o‘quvchining o‘z hayotini qat’iy tarzda tashkil qilishga, qoida va rejimga bo‘ysunishga majbur qiladi. Bularning barchasi o‘yin faoliyati orqali tevarak-atrofdagi voqelikka, boshqa kishilarga, jamoaga, ta’limga va uning bilan bog‘liq bo‘lgan majburiyatlarga nisbatan yangi munosabatlar tuzilmasining tarkib toptirishga va mustahkamlashga qat’iy ravishda ta’sir qiladi, xarakterni, irodani tarkib toptiradi, qiziqishlar doirasini kengaytiradi, qobiliyatlar taraqqiyotini belgilaydi.

Axloqiy normalar va hatti-haraktlar qoidalarini o‘zlashtirish kichik maktab yoshidagi davrda axloqiy hatti-harakat poydevori qo‘yiladi, axloqiy normalar va hatti-harakat qoidalari o‘zlashtiriladi. Shaxsning ijtimoiy yo‘nalishi tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarninng axloqiy onglari 1-sinfdan 4-sinfgacha bo‘lgan davr mobaynida muhim o‘zgarishlarga uchraydi. Bu yoshning oxirgi davrlariga kelib axloqiy bilimlar tasavvurlar va mulohazalari sezilarli darajada boyiydi, ancha anglangan bo‘ladi, turli tushunchalarga ega bo‘ladi, umumlashadi. 1 va -sinf o‘quvchilarining axloqiy mulohazalari o‘z hatti-harakatlari tajribasida va o‘qituvchilar hamda ota-onalarning konkret ko ‘rsatmalari va tushuntirishlariga asoslanadi. 3-4 sinf o‘quvchilari esa axloqiy mulohazalarida o‘z hatti-harakatlari tajribasiga va kattalarning ko‘rsatmalariga asoslanish bilan boshqa kishilarning tajribalarini ham analiz qilishga intiladilar, bunday adabiyotlarni o‘qishda bolalar uchun chiqarilgan kinofilmlarni ko‘rish ancha katta ahamiyat kasb etadi. Axloqiy hatti-harakatlar ham xuddi shunday tarkib topadi. 7-8 yoshdagi bolalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri kattalarni jumladan, o‘qituvchining ko‘rsatmalari bilan ijobiy bo‘ladigan ko‘rsatmani kutib o‘tirmay, bunday ijobiy axloqiy ishlarining barchasini tashabbuslari bilan amalga oshiradilar.

Xarakter. Kichik maktab yoshdagi bolalarda namayon bo‘lgan shaxsiy hatti-harakatlarni hamma vaqt ham munosabatlar amalga oshiriladigan barqaror va mustahkam hatti-harakat formalari deb bo‘lavermaydi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda xarakter jiddiygina tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab yoshidagi bolalar xarakteri, hatti-harakatlari o‘zining beqarorligi va qarama-qarshiligi bilan farq qilishi mumkin. Shu munosabat bilan ba’zan ulardagi o‘tkinchi psixik holatllarni xato ravishda shaxsiy xislatiga qo‘shib yuborish mumkin. N.D.Letovitov bu xatoga shunday bir misol keltiradi: 1-sinf o‘qituvchisi o‘z o‘quvchi qizlaridan birini har qanday ishni oxirigacha yetkaza oladigan, qiyinchiliklarni yenga oladigan matonatli qiz deb hisoblar edi. Biroq tajribali psixolog tomonidan o‘tkazilgan kuzatishdan bu xususiyat ma’lum sharoitdagina maydonga keladigan vaqtinchalik, ya’ni o‘tkinchi psixik holat ekanligi ma’lum bo‘ldi. O‘quvchi

qizdagi hatti-harakatni ko‘rganda va dugonasining faoliyati muvaffaqiyatli bo‘lganda namayon bo‘lgan muvaffaqiyatsizlik qizchani izdan chiqarib qo‘ygan.

Qiziqishlar. Maktab ta’limining dastlabki yillarida qiziqishlar, xususan bilishga bo‘lgan qiziqish, tevarak-atrofdagi olamni bilishga bo‘lgan qiziqish ko‘proq bilimga bo‘lgan tashnalik va intellektual qiziquvchanlik juda sezilarli ravishda rivojlanadi. Psixologlarning tahlilllariga qaraganda dastavval ayrim faktlarga, boshqa narsalardan ajratib olingan yolg‘iz hodisalarga nisbatan qiziqishlar bo‘ladi. Undan keyin esa sabablarini, qonuniyatlarini, hodisalar o‘rtasidagi aloqa va o‘zaro bog‘liqliklarni bilib olish uchun bo‘lgan qiziqishlar rivojlanadi. Agar 1-2 sinf o‘quvchilarini «bu nima?» degan savol qiziqtirsa, kattaroq yoshdagi bolalar uchun «nima sababdan», «qanday qilib?» degan savollar yuzaga kela boshlaydi. Ular bu jarayonni tahlil etishni boshlaydi. O‘qish malakasini rivojlanishi bilan kitob o‘qishga, qiziqarli bo‘lgan ma’lum adabiyotlarni, ertaklarni o‘qishga, bundan ham so‘ngroq qiyin bo‘lmagan ilmiy fantastik va sarguzashtlar haqidagi kitoblarni o‘qishga qiziqish paydo bo‘ladi. Texnikaga ayniqsa, hozirgi zamon texnikasiga, avtomobil va samolyotlarga bo‘lgan qiziqish tez tarkib topadi. Umum ta’lim maktablarining 3- 4-sinf o‘quvchilari qishloq xo‘jaligiga nisbatan sezilarli darajada o‘z qiziqishlarini namayon qila boshlaydilar.

Shuning uchun o‘qituvchi kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarga nisbatan munosabatlarida qiziqishlar rivojlanishining qonuniyatlarini nazarda tutish zarurdir. Yuqorida aytib o‘tilgandek, xususan o‘qituvchining tegishli bahosi bilan aniqlanadigan bolaning o‘qishidagi o‘z muvaffaqiyatlarini, qo‘lga kiritgan yutuqlarini ichdan his qilish demakdir.

Badiiy-estetik rivojlanish. Kichik maktab yoshidagi davrda bolalar badiiiy-estetik rivojlanishda katta imkoniyatlariga ega bo‘ladilar. Bolalar odatda rasm chizishga, loy yoki plastilindan narsa yasash ishlariga, ashula aytish va musiqaga juda qiziqadilar. Bunday faoliyatni to‘g‘ri tadqiq qilish bir tomondan bolalarga estetik hislarning rivojlanishiga yordam beradi, ikkinchi tomondan tegishli qobiliyat komponentlarining rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar uchun mehnatning tarbiyaviy ahamiyati kattadir.

Biroq shuni takidlab o‘tish lozimki, har qanday mehnat ham shaxsda ijtimoiy jihatdan qimmatli xislatlarini tarbiyalayvermaydi. Mehnat o‘z shaxsiy manfaati uchun astoydil harakat va mehnat qilishga bo‘lgan xudbinlikni ham tarbiyalaydi.

Bolalar o‘z-o‘ziga xizmat qilish va o‘zlari uchun foydali bo‘lgan narsalarni tayyorlash bilan shug‘ullanayotganlarida ularda mehnatsevarlikni tarbiyalashga xususan zo‘r ehtibor berish kerak. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarni sekin-asta ko‘pchilik foydasiga qaratilgan, boshqalar uchun bo‘lgan ijtimoiy-foydali mehnatga jalb etish juda muhimdir. O‘quv faoliyati kichik maktab yoshidagi o‘quvchi uchun nafaqat bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanishi .balki shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratadi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki yetakchi bo‘lgan o‘quv faoliyatidan tashqari boshqa faoliyatlar-o‘yin, muloqot va mehnat faoliyatit ham o‘quvchi shaxsi rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatiladi. Shuningdek bu faoliyatlar asosida muvafaqqiyatga erishish motivlari bilan bogliq bo‘lgan shaxsiy xususiyatlar tarkib topa boshlaydi.

O‘quv faoliyati kichik maktab yoshidagi bolalarda o‘qishda ma’lum yutuqlarga erishish ehtiyojini qondirishga, shuningdek tengdoshlari orasida o‘z o‘rniga ega bo‘lishiga imkoniyat ham yaratadi.Aynan ana shu o ‘rin yoki mavqega erishish uchun ham bola yaxshi o‘qish uchun harakat qilishi mumkin.Bu yoshdagi bolalar doimiy ravishda o‘zlari erishgan muvaffaqiyatini boshqa tengdoshlari muvaffaqiyati bilan solishtiradilar.Ular uchun doimo birinchi bo‘lish

nihoyatda muhim .Kichik maktab davrida bolalardagi musobaqaga kirishish motivi tabiiy psixologik ehtiyoj hisblanib, bu motiv ularga kuchli emotsional zo‘riqishni beradi. Bu xususiyatlar aslida bog‘cha davridan boshlab yuzaga kela boshlaydi va kichik maktab davrida, shuningdek o‘smirlik davrida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar kattalarning u hakidaga fikr va baholariga qarab o‘zlariga o‘zlari baho beradilar.O‘quvchining o‘ziga o‘zi beradigan bahosi asosan to‘gridan to‘g‘ri o‘qituvchining beradigan bahosiga va turli faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlariga bog‘liq. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda o‘z o‘ziga beradigan baholari turlicha –yuqori, adekvat, past bo‘lishi mumkin. Bu yoshdagi bolalarda mavjud bo‘lgan ishonuvchanlik, ochiqlik, tashqi ta’sirlarga beriluvchanlik, itoatkorlik kabi xususiyatlari ularni shaxs sifatida tarbiyalash uchun yaxshi imkoniyat yaratadi.Kichik maktab yoshi davrini bolaning turli faoliyatlarda muvaffaqiyatga erishishini belgilab beruvchi asosiy shaxsiy xususiyatlarni yuzaga kelish va mustahkamlash davri deb hisoblash mumkin.Bu davrda muvaffaqiyatga erishish motivlari tarkib topish bilan bir qatorda mehnatsevarlik va mustaqillik kabi sifatlar rivojlanadi.Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda mehnatsevarlik asosan o‘qish va mehnat faoliyatida rivojlanadi va mustahkamlanadi. Mehnatsevarlik bolada o‘zi bajarayotgan mehnati unga zavq bergan taqdirdagina yuzaga keladi. Bolada mustaqillik xusuiyatining shakllanishi asosan kattalarga bog‘liq. Agar bola haddan ziyod ishonuvchan, itoatkor, ochiq xususiyatli bo‘lsa unda asta-sekinlik bilan bo‘ysinuvchanlik mustaqil bo‘la olmaslik xususiyati mustahkamlana boradi. Lekin bolani vaqtli mustaqillikka undash unda quloqsizlik yopiqlikning shakllanishiga olib keladi va hayotiy tajribalarni asosan kimlargadir taqlid qilgan holda o‘zlashtiradi. Mustaqillikni shakllantirish uchun bolaga mustaqil bajaradigan ishlarni ko‘proq topshirish va unga ishonch bildirish nihoyatda muhimdir. Shuningdek shunday bir ijtimoiy psixologik muhit yaratish kerakki, unda bolaga biron bir ma’sul vazifani mustaqil bajarishni topshirish, bu ishni bajarish jarayonida bola o‘zini tengdoshlari, kattalar va boshqa odamlarning lideri deb his qilsin. Ana shu his bolada mustaqil bo‘lishga undovchi motivlarni yuzaga keltiradi, ma’lum bir kompetentlik rivojlana boshlaydi.

7-11 yoshli davrda bolalarning individual xususiyatlari

7-11 yoshli davrda bolalar o‘zlarining individual xususiyatlarini anglay boshlaydilar.

Kichik maktab yoshdagi o‘quvchining o‘quv faoliyati jarayonida o‘zidagi xulq-atvorni va faoliyatni o‘zi tomonidan muvofiqlashtirish qobiliyati rivojlanadi, ongli rivishda bir fikrga kela olish qobiliyati rivojlanadi, o‘z faoliyatini o‘zi uyushtrishiga, hamda bilim olish jarayoniga bo‘lgan qiziqishining qaror topishiga yordam beradi. O‘quvchi xulq-atvorining motivlashtirishi ham o‘zgaradi. Bunda o‘rtoqlar va jamoaning fikrlari asosiy motivlar bo‘lib qoladi. Axloqiy his-tuygular va shaxsning irodaviy xususiyatlari shakllanadi. 5-6 yoshli davrida bolalarning ko‘zga tashlangan xususiyatlari 4 yil davomida rivojlanadi va mustahkamlanadi hamda o‘smirlik davrining boshlariga kelib juda ko‘p shaxsiy fazilatlar shakllanib bo‘ladi. Bolalarning individualliklari ularning bilish jarayonida ham ko‘rinadi. Bu davrda bolalarning bilimlari kengayadi va chuqurlashadi, ko‘nikma va malakalari takomillashadi.

3-4 sinflarga borib ko‘pchilik boalarda umumiy va maxsus layoqatlar ko‘zga tashlanadi. Kichik maktab yosh davrida hayot uchun nihoyatda ahamiyatli bo‘lgan muvaffaqiyatga erishish motivi mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalarda idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutq to‘liq shakllanib bo‘lgani uchun ham ularga ta’lim berishda kattalarga qo‘llaniladigan uslublardan foydalanish mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalar psixik rivojlanishiga ularning atrofidagi odamlar, ota-onasi va ayniqsa o‘qituvchi bilan bo‘ladigan munosabati orqali erishishi mumkin.

3-4 sinflarga borib bola uchun uning o‘rtoqlari bilan munosabatining ham ahamiyati ortadi. Bu munosabatlardan kattalar ta’lim-tarbiya maqsadlarida foydalanishlari mumkin. Bu yoshdagi bolalar soatlab yolg‘iz holda sevimli mashg‘ulotlari bilan shug‘ullanishlari mumkin va shu asosda ularda mehnatsevarlik va mustaqillik fazilatlari shakllanadi. Bu narsa ana shuning uchun muhimdirki, birinchi sinf o‘quvchilarining mehnat faoliyatida shaxsiy motivlar aniq namayon bo‘ladi. Birinchi sinf o‘quvchisi o‘zi uchun zarur bo‘lgan narsani nihoyatda qiziqish va diqqat bilan berilib tayyorlaydi. Bu davrda bolalarda quyidagi qiyinchiliklar va muammolar yuzaga kelishi mumkin:

1. Kun tartibi bilan bog‘liq qiyinchiliklar. O‘quvchi dars va uy vazifalarini bajarishi bilan bog‘liq yangi kun tartibiga o‘rganishi lozim. Buning uchun o‘qituvchi, ota-ona doim muloqot qilib borishi va uni nazoratda kuzatib borishlari zarur hisoblanadi.

2.Muloqot bilan bog‘liq qiyinchiliklar bo‘lib, ular o‘qituvchi bilan, sinfdoshlari bilan yangicha munosabatlar o‘rnatilishi zaruriyati bilan bog‘liqdir. Bu jarayonda bola bilan ko‘plab ishlar olib borilsa, muammolar kamayib ketishi mumkin.

3.Ta’limning butun mazmuni boladan ixtiyoriy jarayonlarni: ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriy idrok, xotirasi rivojlangan bo‘lishini taqozo qiladi. Shu nuqtai nazardan bolaning ushbu jarayonlarini kuzatish avvolo o‘qituvchida ziyraklikni, xulosa qila olishlikni talab etadi.

O’quvchi mustaqil fikr yuritishi, vazifalarni mustaqil bajarishi lozim. Bu xususiyat hamma bolalarda ham birdek rivojlanmagan. Bola o’z burchini anglagan bo‘lishi, yaxshi o’qish va yaxshi intizomga ega bo’lishi, intizom qoidalariga rioya qilishi, uyga berilgan vazifalarni bajarishi uning burchi ekanligi his qilishi kerak. Diqqat e’tiborni o‘qituvchi aytganlariga qaratish, uni idrok qilib esda olib qolish va kerak vaqtda ularni boshqara olish qobiliyatiga ega bo‘lmoqlikni talab qilinadi. Bunday talablarga javob qaytarish so’zsiz o‘quvchiga qiyindir.

Xullas, bunday qiyinchiliklarni mustaqil ravishda yenga bilish asta-sekin va muntazam o‘qish jarayonida materialni osondan-qiyinga oddiydan-murakkabga tushuntirish, bolalarni o’qish faoliyatiga qiziqtirish, darslarni qiziqarli, emotsional va obrazli bayon qilish orqali bartaraf qilinadi. Bu qiyinchiliklarni o‘quvchilar o‘quv yilining o‘rtalarida his qila boshlaydilar. Birinchi sinf o‘quvchilarida odatda maktabning tashqi atributlariga qiziqish mavjud bo‘lib, o‘quv materialining mazmuniga qiziqish esa zaif shakllangan. Shu sababli o‘quvchida o‘qishga qiziqish yo‘qolishi, maktabga borishdan bosh tortishi mumkin. O‘qituvchi o‘quvchilarga aktiv intellektual harakatlarni talab qiladigan masalalar berish, oddiy yodlashni talab qiladigan masalalarni iloji boricha kamaytirish kerak. Qiziqarli o‘yinlardan foydalanish, darsda didaktik o‘yinlar olib borishlik juda muhim hisoblanadi. Agar o‘quvchi ko‘rish orqali bilimga intilsa, mohir ustoz uni ko‘rsata olishi, agar tushunish orqali tushunsa tushuntira olishi, agar sezish orqali bilimga intilsa o‘qituvchi uni sezdirishi va hatti-harakatga keltirishi lozim hisoblanadi. Chunki ta’lim berish jarayonida o‘quvchi hayajonlansa, harakatlansa, zavqlansa, quvonsa va natijani ko‘ra olsagina o‘qituvchi berayotgan ta’lim natijasi samarali bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Азаров Ю. П. Игра и труд. - М.: Знание, 1973

2. Овсянникова, М. П. Значение игры для дошкольников / М. П. Овсянникова, А. А. Кутняк, И. Н. Балакина. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 017. - № 9 (143). - С. 347-350.

3. Выготский Л. С. Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка// Вопросы психологии - 1966 - № 6

4. Занков Л. В. Развитие школьников в процессе обучения. - М., 1967.

THE ROLE OF BOOKS IN THE CREATIVE DEVELOPMENT OF A CHILD

Kholyigitova Bakhor Kimsanboyevna
Gulistan State University, Elementary
teacher of the Department of educational methodology,
independent seeker
bahoroybahoroy42@gmail.com

Abstract: Humanity is wounded, creative, talented people have always stood out. The problem of one's abilities has always aroused great interest in humans. Creativity is not a new interpretation of development. But, before, there was no need to master human creativity in society. Life at the time of scientific vatechnical development is becoming more diverse and complex as it progresses. This requires a person to adapt to the new conditions of a creative approach to the solution of huge and minor problems, rather than ordinary actions, mobility and flexibility of thought. People are discovering new types of creative activity, inspired by each other in different areas. There are no numerical examples of creativity being discovered. If we take into account that in almost all professions the share of creative labor is constantly growing, as well as the transition of an increasing part of executive activity to machines, then it becomes known that the creative abilities of people should be recognized as an extremely important aspect of their intelligence, while the task of improving them is one of the very important tasks Wherever you look in a field we may encounter children who are innovating at the highest level in the Jewish direction. Of course they are ordinary children, like the little ones in our tevarag. The original difference is that these children have innate abilities. Understanding this ability in time, as well as focusing on the right path, brings tremendous victories.

Keywords: creative diversity, creative activity, ability, aspiration, speech, creato, creative pedagogy, creative approach, creativity, resourcefulness, problem Education, independent thinking, creative approach, problem solving, problem situation. Heuristics, heuristic education, heuristic activity, creativity, resourcefulness, anniversary.

Introduction: one of the large – scale reforms of our country in the reform of the educational sphere is the demand for students to have in-depth knowledge, decency in providing them with knowledge in a harmonious way to the requirements of the time, to mature a harmonious personality, glorifying our national values and traditions. The realization of the internal capabilities of the growing young generation, as well as its improvement in all respects, is a factor in the development of the country.

In the world, it is of particular importance to carry out research on methodical improvement of the formation of the child's creative abilities, interest in book reading, development of creativity, natural-scientific literacy of students. Well-known American educator and psychologist J. Guilford found that what is called divergent thinking is inherent in creative people, sought on the problems of human abilities and intelligence. People with

this capacity for thinking do not focus all their attempts to solve the problem in search of a single correct solution, they look for solutions in the direction where it is possible to consider as many ways as possible. People like this tend to find new combinations of things that are obvious to many and that they use in a certain way, or to establish connections between two elements that at first glance have nothing in common. Primary education is considered to be the only stage designed to provide basic skills in reading, writing, Thinking and mathematics and to provide a solid foundation for learning. There are primary schools in states such as Jamaica, South, Africa, Ireland, Australia, North America, Trinidad and Tobago, the Philippines where students are given initial primary knowledge. The primary school is divided into preschool and lower grades. It covered children between the ages of four and eleven. Development of a modern model of didactic tools that promote the child's creativity; discovery of new models of his development on the basis of technologies that have improved the formation of his creative abilities; extensive use of modern and traditional methods of education through ICT; future primary education is of great importance in teaching teachers to research and creative work, and in One of the pressing issues at this time is the harmonious formation of the growing younger generation. Because the prestige of the state is largely dependent on its intellectually capable, harmonious youth.

On the scale of the CIS, significant work has been carried out on the features of the development of the creative activity of Primary School students and the study of the internal capabilities of the child. Extremely high attention is paid to the role and importance of problem education in childhood creativity. In the process of education, the child's inner capabilities are brought to the surface by creating an unknown situation from primary school so that he can get out of the problem situation through new views and an unusual solution. Improves the ability to use different ideas. In the elementary school, love for the book is aroused, and special importance is attached to the positive effect of the occurrence of problematic situations in the face of each mentioned work. In building the future of the Republic of Uzbekistan, it is a priority of today to educate the younger generation as a person with a high level of education, intellectual potential, high creative ability. [6, 10] the role of books and fiction in reaching the depths of the soul of the younger generation, expanding the worldview, growing consciousness, striving towards their dreams is incomparable. In each child, it is necessary to understand the existing ability, give impetus to its development, and correctly direct it. Ability may fade after years if not developed or properly directed. The development of the creative abilities of those who receive education in the educational process has been an urgent issue in all times. Today, the formation of creativity, intellectual level, abstract thinking of the student is considered a priority in front of Education. Creativism is the Latin word “creato” meaning creativity and creativity. Creative pedagogy is the study of the formation of methods of creativity or creativity. Creativity is the orientation towards creativity- (in Latin “creato”- creativity or creativity). Learning and teaching to discover methods of creativity and creativity is a creative pedagogy. Always, the educator leads a traditional learning process that is clear in advance. In this, the student is content with automatic memorization, repetition of educational content. Increasing the intelectivity of the growing younger generation, maturing with a sense of genius to the future of the land and the fate of the Motherland, is an urgent task today. In this regard, special attention is paid to the promotion of reading culture in our country. It is not for nothing that the decision of the head of our country to further develop the culture of

reading on September 13, 017, the reason is that the book is a factor that leads a person to the peak of perfection. He calls on man to do good deeds, to build up[9]. It is not for nothing that the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on the approval of the national program for the development and support of the culture of reading in 020-2025 No. 781 of December 14, 020, states that if reading skills are formed in young people, the book itself will teach all the remaining The book is a tool that probes the human mind and consciousness, bleaches knowledge. In turn, it should be remembered that when raising a student as a creative, creative person, it is necessary not only to science with certain knowledge, but also to create innovations on the basis of the student's acquired knowledge. In ancient times, the chissas of our ancestors, the great allomas, added to the progress of science are due to taqsin. Their life paths, their experiences, their discoveries made are still the focus of everyone's attention. They, not only limited to the deep knowledge they have acquired, made discoveries that amaze the whole world with a creative approach to this knowledge. Mature scholars of the great renaissance, such as Moses al-Khwarazmi, Al-Beruniy, Al-Farghani, Abu Ali ibn Sino, have been using the innovations of our scholars in the world of science as a program-ul amal from hanuz. From this it is clear that in order for knowledge not to go besamar, of course, it is necessary to introduce a creative approach on its basis. By organizing the lesson using the heuristic method, the teacher can conquer the expected milestone if he can become an assistant and guide to his creative activities, taking into account the opinion of each educational person and motivating them.

The purpose of the study: to develop relevant scientific conclusions and recommendations based on the application in the educational process of improving the methodology for the formation of creative abilities of Primary School students on the basis of fiction.

Object of study and methods used:

As an object of research, fiction, resources corresponding to the age of Primary School students, mainly works that form creativity, were selected. Classification, historical-comparative, contextual, complex, and functional estimation methods were used in the coverage of the research topic. The study of the features of the development of the creative activity of a primary school student L.S. Implemented in Rubinstein's works. Vygotsky, B.M. Teplova, S.L. Rubinstein, N.S. Leitz, teachers Sh.A. Amonashvili, G.I. Shchukina, V.N. Druzhinin, V.D. Shadrikova, I.F. Kharlamov and others thought widely about non-traditional types of classes, problematic teaching methods, collective creative work in extracurricular activities. U.Ollport, A.Bine. T.Simon, F.Galton, W.A number of Western scholars, such as Shtern, have explained that the role of the educational process and book reading in the surfacing of creative abilities is incomparable.

The results obtained and their analysis:

The great Uzbek thinker Abdullah Avlani said that “ knowledge is for Man – a supreme and sacred virtue. After all, science shows us our situation, our actions like a mirror,” he wrote[16]. Thought has given a broad definition to the concept of creativity. Abdullah Avloni (1878-1934) is considered a continuation of the idea that harmony to nature is the main basis in establishing discipline. The Thinker has always mentioned that a child is born in harmony with kindness and beauty by nature. His work, “the Turkish Gulistan yohud ethics”, records the natural nature of the perfection of the child's personality. Abdullah Avlani believes that the task of education and upbringing is to create conditions that promote the development of the child's personality.

Alloma was a supporter of the idea of maturing children on the basis of love for the motherland and national culture, in his works these thoughts were embodied: “.they say that the city where a person was born and grew up, and the country where the city is located, is the homeland of this person. As the turkestanis love our sunny land more than our souls, the Arabs love their Arabia ...and the Eskimos love their North,” he wrote[27]. He argued that patriotism-based education and upbringing should encourage young people to show examples of humanity, patriotism.

First of all, the educational process should be quality, rich in innovations, under the free thinking of the student. Based on the activity of the student, the educational process, if organized in a problematic way, leads to the creativeness of the student, the breadth of the circle of creative thinking. Organizing extracurricular circles will work well. The reader was sought in these circles, spent his free time on productive work, was able to get out of his shell. In the lesson, the time for any subject will be limited. In circles, the time is a little more, it is more convenient for the child to think comprehensively, create. The child can be more sought and studied within the framework of the knowledge gained from the lesson. In the course of the lesson, the heuristic method can always be used. This requires the teacher to diligently listen to the student's opinion, discuss the solution given by students on the problem,draw conclusions and conclusions, stimulate the student's opinion. By setting new tasks for the student, encouraging them to find solutions to problem situations, demanding different opinions on an issue, it is possible to gain the student's inclination towards a creative approach. The role of problematic education in expanding the abstract thinking of Primary School students is incomparable. As a result of non-standard thinking, a novelty is created. In the course of the lesson, the problem is solved, as a result of analysis, synthesis and generalization, as a result of new hypotheses. To maintain eurysical activity, the elementary school teacher is able to choose a problem, taking into account the child's thinking opportunities, complementing the student's thoughts. In primary education, the heuristic method is considered an innovative method, bringing to the surface the hidden capabilities of the child, forming the personal experience of the student. This education combines the formation of Science Learning and creativity of Primary School students. Learns to compare. The ultimate goal of this education is not to acquire a clear knowledge, but in the creative self-realization of the child, that is, the creative achievement of the student in this area is taken into account, and not the assimilation of knowledge about the subject. Traditional education cannot be replaced by heuristic education, but it is used as an aid to traditional education in order to realize the creative abilities of the student. Through this method, the elementary school student sees himself as an absolute participant in the lesson, increases his activity in the lesson and absorbs Science well. Through this method, the child is not forcibly taught the subject, but achieved independent learning, albeit by mistake. Below is an example of a heuristic assignment.

For example: let everyone close their eyes. Imagine yourself going for a break. You only studied during the last school year, and now it's time to relax, play your favorite games. You have reached the retreat. You looked at the retreat. What did you bring with you to the retreat? It turns out that there are a lot of toys. Which one do you want to play? In which Transport did you arrive? What did you meet on the road? You made a lot of friends. Holiday every day at the retreat. How is it? Are you happy? Open your eyes and talk about this fantastic journey and how you feel at the break.

The above heuristic assignment is approached creatively by students with excitement and interest. The thinking skills of the reader, the scope of imagination, thinking expand.

Conclusion

1. The system for the development of creative abilities of Primary School students should be improved theoretically and methodically.

2. Texts given in the native language and reading literacy textbook can also be used effectively in preparing students for PIRLS international assessment programs.

3. In the development of creative abilities of students, it is necessary to integrate the textbook of native language and reading literacy and textbooks of Music, Natural Science and technology.

4. It is necessary to improve extracurricular reading lessons, use in them works that develop the creative abilities of students.

5. During classes, the interests of each child: drawing, singing, Hatto one and two lines of poetry should not be overlooked, too, those who strive to practice.

6. Teachers should choose literature with the field of interest in mind.

7. The correct orientation, stimulation of the interests of Primary School students will make children less likely to believe and hesitate.

8. In the process of forming the creative abilities of students in elementary grades, fiction plays an important role as an educational tool.

List of used literature:

1. It is necessary to theoretically and methodically improve the system of developing the creative abilities of elementary school students.

2. The texts provided in the mother tongue and reading literacy textbooks can also be effectively used to prepare students for PIRLS international assessment programs.

3. It is necessary to integrate native language and reading literacy textbooks and music, natural science and technology textbooks in the development of students' creative abilities.

4. It is necessary to improve extracurricular reading lessons, to use works that develop students' creative abilities.

5. During the lessons, you should not ignore the interests of each child: drawing, singing, even those who want to practice a couple of lines of poetry.

6. Teachers should choose literature based on the field of interest.

7. Properly directing and encouraging the interests of elementary school students makes children free from shyness.

8. In the process of forming the creative abilities of students in primary grades, fiction literature plays an important role as an educational tool.

List of used literature:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T.: O‘zbekiston, 019. - 46 b.

2. O‘zbekistan Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.O‘RQ-637.-T.: 020.

3. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod orzusi. –T.: O‘zbekiston, 1998.- 31-61 b.

4. O‘zbekiston Respubikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi 140-sonli qarori. –T.: 017-yil 15-mart.

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 187-sonli qarori. 1-ilova. –T.: 017-yil 6-aprel.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida/Rasmiy nashr/O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 018. 35-b.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Sh.M ning “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712 sonli farmoni. 1-ilova. –T.: 019-yil 9-aprel.7-11 b.

8. Aziz Qayumov. -Alisher Navoiy, -Ajoyib kishilar hayoti -Toshkent, 1991. 56-59-betlar.

9. Bolalarning ijodiy tasavvurlarini rivojlantirish bo‘yicha taqdimot. Toshkent 019. 44-47-betlar.

Internet materials:

http://bs.yandex.ru/count/ Lenskiy V.V. Texnologii mishleniya.

http://erkatoy.uz

http://ziyonet.uz

http://kutubxonachi.uz

http://uzedu.uz

http://xabar.uz

UMURZOQ O‘LJABOYEV-ESSENAVIS

Normurodova Nargiza Alijonovna
Adabiyotshunoslik yo‘nalishi -bosqich magistranti
Guliston davlat universiteti
nargizanormurodova1982@gmail.com

Annotatsiya: Umurzoq O‘ljaboyev adabiyotshunos olim sifatida ikkinchi jahon urushi davri adabiyoti yuzasidan juda ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Ammo adabiyotshunos olimning haqiqiy ma’nodagi iste’dodining yana bir qirrasi esdaliklar sifatida yozilgan ajoyib esselarida namoyon bo‘ladi.Umurzoq O‘ljaboyev essenavis sifatida bir qancha kitoblar muallifidir. Adabiyotshunos olimning bu yaratgan esdalik, yodnoma, xotiralari uning do‘st-u yaqinlari bo‘lgan, o‘zbek adabiyotida o‘z o‘rniga ega olimlar, shoirlar, yozuvchilarning yetuk shaxs, zahmatkash, iste’dodli olimlar siymosida yodga olishimiz uchun bir manba bo‘lib xizmat qiladi.Shu bilan birga muallifning esse yozishdagi badiiy mahoratidan dalolat beradi. .Mazkur maqola Umurzoq O‘ljaboyevning esselari haqidadir.

Tayanch sozlar: esse, essenavis, memuar asarlar, xotiranavis, yodlovlar

“Men hamisha o‘zimni bir narsada baxtli, omadi yurishgan inson deb hisoblab yurardim. Bu narsa-mening atrofimda ajoyib, bir do‘stlar davrasi borligi, bo‘lganligi bilan bog‘liq edi. Bu davra haqiqatan ham faxrlansa faxrlanadigan, suyansa suyanadigan, munosabatlari g‘oyat beg‘araz va samimiy bo‘lgan odamlardan tashkil topgan edi”.[1,338-b] Darhaqiqat, ustoz Umurzoq O‘ljaboyevning vafodor, chin do‘stlari juda ko‘p edi. Adabiyotshunos olim shuning uchun ham ularni vaqtida qadrlab o‘zining xotiralarida do‘stlarini munosib tarzda yodga oladi.

Uning qadrdonlari bo‘lgan xalqimizning sevimli shoiri Abdulla Oripov, yetuk yozuvchi O‘tkir Hoshimov, O‘bekiston xalq shoiri To‘ra Sulaymon, Yoqubjon Yakvalho‘jayev, shoir Hamroqul Rizo, adabiyotshunos olim Saydi Umirov, To‘lqin Yo‘ldoshev, Tursunoy Sodiqova, Habib Qo‘shiyev; jonajon do‘stlari bo‘lgan olimlardan Begali Qosimov, Akram Kattabekov, Qodir Pirmatov, Rahmatulla Hadyatullayev, Ubaydulla Roziqulov, Omon Suvonov, Yormat Tojiyev; kasbdoshlari bo‘lgan Quvvat Turg‘unov, Bosim To‘ychiboyev, Sami Samadov, Bahodir Boboxonov, Orif Ayupov, Usmonjon Qosimov, Abduvohid Fozilov; shogirdlari Qozoqboy Yo‘ldoshevlar haqida o‘zining qalb qo‘rlari bilan yo‘g‘rilgan xotiralarini qoldirgan. Bu xotiralarda har bir shaxsning o‘zgacha fazilatlarini adabiyotshunos olim ziyrak nigohi ila aks ettira olgan. Shu asnoda adabiyotshunos olimning asl shogirdi Qozoqboy Yo‘ldoshev tomonidan yodlovlar haqidagi quyidagi jumlalar diqqatimizni tortadi. E’tibor qaratamiz: “U.O‘ljaboyev domlaning yodlovlariga xos muhim bir jihat shundaki, u o‘z qahramonlarining qanday insonligini bevosita o‘zi guvoh bo‘lgan, o‘ziga tegishli tutumlar tasviriga tayanib ko‘rsatadi. Ba’zida ayrim xotira mualliflari to‘g‘risida yodlov qahramonini tasvirlash o‘rniga o‘zini ko‘rsatibdi, degan yozg‘irishlar quloqqa chalinadi. Aslida xotira aynan yodlovchining o‘ziga tegishli bo‘lgan holat ifodasi ekanligi bilan qiymat kasb etadi. Yodlovchiga tegishli bo‘lmagan xotira hammaga ma’lum umumiy gaplardangina iborat bo‘lib qoladi.

Umurzoq aka yodlovlarida hamisha qatnashsa-da, o‘zini ko‘z-ko‘z qilmaydi, ammo o‘ziga munosabati orqali qahramoni tabiatidagi qaytarilmas jihatlarni ko‘rsatishga tutinadi”.[2,9-bet] Darhaqiqat, tadqiqotchining har bir essesida xotirlanayotgan insonlarning go‘zal insoniy fazilatlari, boy ichki olami, ma’naviy qiyofasi aks etadi. Tadqiqotchi o‘zini ko‘z-ko‘z qilmaydi, aksincha ulug‘ bir vazminlik, bosiqlik bilan go‘zal xotiralarni ko‘z o‘ngimizda go‘yoki bir kinolentadek namoyon etadi. Shu o‘rinda adabiyotshunos olim B.Sarimsoqovning atoqli adabiyotshunos olim M.Qo‘shjonovning “Dagish” esdaliklari haqida yozgan mana bu fikrlari beixtiyor yodimizga tushadi.”Nega memuarlarni, taniqli kishilarning yozishmalarini o‘qish maroqli? Chunki memuar orqali uning hayotiy yo‘li o‘rganiladi. Insonni o‘rganish esa hech qachon zerikarli va ortiqcha mashg‘ulot bo‘lmaydi.

Esdaliklarni sevib tashnalik bilan mutolaa qilishning boshqa bir sababi ham bor. Buning uchun memuar yozuvchining buyuk, taniqli shaxs bo‘lishi ham shart emas.Uni oddiy kishilar ham bitishlari mumkin. Ammo yozilgan har bir satrda, har bir jumlada, ozgina bo‘lsa ham tirik inson qalbining har bir parchasi samimiy aks etishi shart. Inson qalbining har bir parchasi, har bir depsinishi esa o‘quvchi uchun noyob topildiq”[3,261-b]. Umurzoq O‘ljaboyev esse-xotiralarini o‘qish orqali adabiyotshunos olimning hayoti va faoliyati, uning yaqinlari hamda zamondoshlari haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lamiz. Quyida esa tadqiqotchi olimning do‘stlari haqida yozgan esselariga e’tibor qaratamiz. Masalan, olim o‘zining eng yaqin do‘stlaridan biri bo‘lgan shoir Abdulla Oripov bilan bo‘lgan qiziqarli voqealarni “Oddiylikdagi buyuklik” essesida bayon etarkan, biz bilgan Shoir Abdulla Oripovni emas, oddiy, sodda do‘stlariga chin sadoqat ko‘rsatuvchi oddiy xalq vakili sifatida tasvirlab beradi: “Do‘stlarga e’tibor Abdullada boshqacharoq shakllarda ham namoyon bo‘lardi. Masalan, uning yetmish besh yoshga to‘lishi munosabati bilan restoranlardan birida osh berildi. O‘sha paytlari ham uning sog‘lig‘i unchalik yaxshi emasdi. Shuning uchun hali mehmonlar kelishi davom etayotgan bo‘lishiga qaramay, u o‘zini yomon sezib, uyiga ketishga qaror qildi. Uni kuzatgani chiqdik. Mashinasi atrofida u yoq, bu yoqdan gaplashib biroz turib qoldik. Bir payt u mening o‘g‘lim Nodirbekning qo‘lidan tutib chetga olib chiqdi-da, bir nimalar deb gapirdi. So‘ng qaytib kelib mashinaga o‘tirdi-da jo‘nab

ketdi.Uyga qaytayotganimizda men o‘g‘limdan “Abdulla bobong nima dedi”,-deb so‘radim. “Dadangni ehtiyot qilgin. Uning yoshi ham anchaga borib qoldi. Qancha xizmatini ko‘p qilsang, shunchalik ko‘p savob olasan. Bu gaplarimni hamisha yodingda tut”, degan gaplarni aytdilar”,-dedi. Bu gaplarni eshitib tomog‘imga bir narsa tiqilgandek bo‘ldi. O‘zimni nohush sezib uyga ketayotgan odam, shuncha kuzatuvchilarning ichidan mening o‘glimni chetga olib chiqib, shunday gaplarni aytishi shartmidi? Buni faqat ijodi emas, shaxsi ham buyuk bo‘lgan ilohiyotga daxldor insonlargina qila olishi mumkin”[2,42-b] Mana shu voqea orqali xotiranavis shoir do‘sti o‘zi kasal bo‘lib turgan chog‘ida ham do‘stining g‘amini yeyishi, uning uchun ham jondan, chin dildan kuyunishi nafaqat Umurzoq O‘ljaboyevni, balki biz kabi o‘quvchillarni ham chuqur o‘yga toldiradi. Bu foniy dunyoda yaqinlarimizga mehr-muruvvat, e’tibor ko‘rsatishimiz kerakligini, umrning bevafo, g‘animat ekanligini bilgan holda insonlar bir-birlariga cheksiz mehr ulashishi kerakligini ich-ichimizdan his etamiz. Umurzoq O‘ljaboyev do‘stlari orasida A.Kattabekov, B.Qosimov, R.Hadyatullayev, O.Suvonov kabi do‘stlarini o‘ziga juda yaqin olganligi shundoqqina sezilib turadi. Bu holat, o‘zaro yaqinlik, chin do‘stlik tuyg‘ulari ular haqida yozilgan esselarida yaqqol namoyon bo‘lib turadi. Masalan, jadid adabiyotining bilimdoni, dunyo taniydigan olim, professor Begali Qosimov haqidagi esselarida ana shu chin do‘stlik tuyg‘ularining go‘zal jihatlarini ko‘rishimiz mumkin: “U ilhom kelishini kutib, uni axtarib o‘tirmasdi. Ilhomning o‘zi hamisha Begali bilan birga bo‘lardi. Bunday kayfiyat vujudida mavjud bo‘lgan ishchanlikning, yillar davomida shakllanib borgan ichki mehnat intizomining bag‘rida, doim ular bilan birga yashardi. Begalining ijod qilishi uchun ko‘p narsa kerak bo‘lmasdi. U yostiqni olib yonboshlagancha yoki uni ko‘kragiga qo‘yib, yotgan holatda yozaverardi. Garchi yozuv stoli bo‘lsa-da, unda o‘tirib yozganini juda kam ko‘rganman. Faqat atrofida qog‘oz ruchka, turli yirik kutubxonalarda ishlash paytida manbalardan yozib olingan taxlam-taxlam kartochkalar bo‘lardi. Shu tariqa “salkam qirq yillik ijodiy faoliyati davomida jadidchilikni” o‘rgangan (O.Sharafidinov) Begalining qalamidan “Jadidchilik g‘oyalari erta bahorning shiddatli shamollari singari po‘panak bosib, biljirab ketgan o‘rta asrchilik turmushini eng pastki qatlamlarigacha ochib tashladi. Momaguldurak bo‘lib, millat va Vatanning hayot-mamot masalasi kun tartibiga qo‘yilgani haqida bong urdi. Chaqmoqdek chaqnab uning bag‘ridagi jarohatlarni yoritdi. Obirahmat bo‘lib, ona Turkiston ko‘ksidagi maorif, matbuot, teatr nihollariga hayot bahsh etdi” kabi quyma, ham chuqur ilmiy mantiqqa ega bo‘lgan, ham obrazli ifodalarga burkangan misralarda paydo bo‘lib, dunyo yuzini ko‘rardi, adabiyotshunoslik ilmining mulkiga aylanardi” [2,86-b] Shu tariqa millatning, ham o‘zining ham chin do‘sti bo‘lgan bu zahmatkash inson haqida biz bilmagan ana shunday noyob, haqiqiy esdaliklarni taqdim etadi. O‘zbek millatining faxri g‘ururi bo‘lgan, adabiyotimiga o‘zining yuksak salohiyati, kamyob iqtidori ila hissa qo‘shgan, kamtarin chin ma’nodagi olim Begali Qosimov haqida ushbu “Xotira qatlaridagi iztiroblar” maqolasida hurmat ila, ko‘z yoshlar ila yodga oladi. Bunday xotiralar olimning ijodiy bisotida juda ko‘p. Bu esselarning barchasida biz adabiyotshunos olim nigohi ila yurtimizning juda ko‘plab olim, donishmand, shoir, tanti, oliyjanob insonlari bilan tanishamiz. Ularning boshidan kechirgan kunlaridan o‘zimizga ma’naviy ozuqa olamiz, qaysidir insoniy sifatlarini o‘zimizda jo qilishga intilamiz. Har bir qalbga ozroq bo‘lsa-da ta’sir etib, uning ma’naviy ongi yuksalishiga hissa qo‘shgan yuqoridagi har qaysi esse-xotiralar adabiyotimiz uchun juda kerakli manba bo‘lib xizmat qilishi shubhasizdir. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, adabiyotshunos olim Umurzoq O‘ljaboyev esselari orqali biz nafaqat o‘tganlarni xotirlaymiz,balki ularning pok ruhlari oldidagi insoniylik burchimizni yodga

olgandek ham bo‘lamiz. Olim ana shu tuyg‘ularni gozal badiiy ifodalar, hikmatli voqealar orqali yetkazib beradi. Bu bilan, albatta, ozining niyatiga yetadi ham. Biz esa adabiyotshunos olimning badiiy publistikadagi mahoratiga tahsin aytmay ilojimiz yoq, albatta.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.U.O‘ljaboyev.”Zamon talabi va ijodkor mas’ulligi”,O‘zbekiston-2012.

2.U.O‘ljaboyev.”Qalbim to‘ridagi odamlar”,”Fan ziyosi”nashriyoti-2022

3.B.Sarimsoqov.Memuar adabiyotimiz yutug‘i.”Matyoqub Qo‘shjonov zamondoshlari xotirasida”,”Muharrir”,T-2012.

4.U.O‘ljaboyev.”Xotirada chizilgan izlar”,G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti-1992.

5.D.Quronov.”Adabiyot nazariyasi asoslari”.Noshir-2019.

ПОНЯТИЕ О НАГРУЗКАХ В ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИИ

Назаркулов Собир Нематович

преподаватель, кафедра теории и методики физической культуры, факультет физической культуры, Гулистанский государственный университет

nazarkulovsobir2@gmail.com

Аннотация: эффективность любого инструмента зависит от того, как он используется. Конкретные методы физического воспитания неотделимы от физических упражнений. Одной из важнейших основ всех методов физической подготовки является выбранный метод обработки груза и совмещения его сотдыхом.

Abstract: The effectiveness of any tool depends on how it is used. Specific methods of physical education are inseparable from physical exercise. One of the most important foundations of all methods of physical training is the chosen method of handling the load and combining it with rest.

Ключевые слова: нагрузка, упражнения, понятие, интенсивность, тренировки, груза, подготовки.

«Нагрузка» в упражнении называется размером тела. Этот термин в первую очередь относится к количественной мере воздействия упражнений. Нагрузка в различных режимах упражнений является стандартной - практически идентична внешним параметрам в каждую минуту упражнении. Структура методов физического воспитания также во многом определяется тем фактом, что рабочая нагрузка является непрерывной или прерывистой. Эффект нагрузки прямо пропорционален ее размеру и интенсивности. Если мы рассматриваем индивидуальные упражнения как определенный способствующий фактор, то понятие величины нагрузки подразумевает, что продолжительность воздействия - это общий объем выполненной работы. «Интенсивность» нагрузки характеризуется влиянием силы на каждую минуту. Общая нагрузка нескольких упражнений может быть определена ее объемом и интегрированными особенностями отдельных тренировок Чтобы определить общую интенсивность нагрузки, их часто используют для расчета «двигательной» интенсивности тренировки (отношение часов, потраченных на тренировку к общему времени тренировки) или «относительной

интенсивности» (например, общая скорость бега в этом упражнении, рассчитать количество километров) Существует обратная пропорциональная зависимость между размерами размеров и интенсивностью нагрузки. Есть определенная корреляция между «внутренними» и «внешними» параметрами нагрузки: чем больше нагрузка на ее внешние параметры, тем больше изменение в теле. Однако такого баланса в различных условиях физической подготовки спортсмена нет. Различные типы параметров нагрузки могут иметь одинаковые эффекты и, наоборот, с разными функциональными сдвигами в одних и тех же внешних параметрах. Таким образом, поскольку функциональные возможности тела увеличиваются в результате системных движений, работа с одинаковой продолжительностью и с одинаковой скоростью приведет к все меньшим и меньшим сдвигам в движении от одного тела к другому, поскольку он приспосабливается к этой нагрузке. Структура методов физического воспитания также во многом определяется тем фактом, что рабочая нагрузка является непрерывной или прерывистой. Отдых может быть пассивным (относительный покой, отсутствие двигательной активности) и активным (переход к некоторым видам деятельности, кроме усталости) как неотъемлемой части физических упражнений. Активный отдых при определенных условиях дает лучшие результаты, чем пассивный. Часто эти две формы релаксации сочетаются, и активный отдых дается в начале интервала между багажом (упражнения на ходьбу или отдых «у стойки»), затем пассивным. Противоположная комбинация менее эффективна. Продолжительность интервала между различными частями груза и грузовыми отсеками зависит от приоритетного направления воздействия и процесса восстановления. Можно сделать три интервала: простой, солидный и экстремальный.

Говорят, что интервал гарантирует следующую часть нагрузки и сможет восстановиться почти полностью до своего первоначального уровня к тому времени, когда она сможет функционировать без дополнительных напряжений. Напротив, с фиксированным интервалом следующая часть нагрузки находится в состоянии отдельных функций или тела в целом, что не обязательно отражает уменьшение внешних параметров нагрузки: работа может быть повторена в течение некоторого времени без значительных изменений. Однако из-за усиления объективного и субъективного напряжения, наконец, он называется экстремальным диапазоном, где следующая часть нагрузки соответствует фазе эффективности, которая зависит от режима работы Эффект, достигнутый тем или иным интервалом, не является постоянным. Это зависит от общей нагрузки, установленной при использовании определенного метода.

Таким образом, один и тот же интервал продолжительности может быть экстремальным, простым и жестким в различных условиях (например, максимальный интервал скоростей с пятиминутным отдыхом: х60 м; 6х60 м; 12х60 м). Таким образом, заданная нагрузка (ее размер и параметры интенсивности, комбинация повторения, модификации отдыха), а также характеристики интервалов отдыха необходимы для характеристики методов физической подготовки. Специфика конкретного метода в основном определяется характеристиками выбранного метода регулирования нагрузки и отдыха. Методы физического воспитания являются методом достижения определенного порядка деятельности. Методы, рассмотренные на практике, часто объединяются для формирования составных методов. Это потому, что, с одной стороны, все инструменты физического воспитания можно использовать в «чистом виде». И, с другой стороны,

объединение функций различных методов часто гарантирует, что методы полностью соответствуют содержанию урока, и более гибко регулируют нагрузку и отдых, тем самым управляя развитием необходимых навыков.

Список литературы

1. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. М.: ФиС, 1991. С.
2. Родиченко В.С. Западный вирус: Что угрожает международному спорту. М.: Физкультура и спорт, 1998. 145 с.
3. Сальников В.А. Индивидуальные различия как основа оптимизации спортивной деятельности // Теория и практика физической культуры, 003. № 7. С. -9.
4. Столбов В.В. История физической культуры и спорта: Учебн. для ин-тов физ. культ. // Под общ. ред. В.В. Столбова. М.: Физкультура и спорт, 1995. С.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA TALABALAR TA’LIMINI INDIVIDUALLASHTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY MASALALARI

E.Sh. Nosirov,
Guliston davlat universiteti
nosirovergash21@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida taxsil olayotgan talabalar ta’lim jarayonida individual yondashuvni tatbiq qilish orqali talabalar harakat qobiliyatini maqsadli rivojlantirish tana tuzilishini , muvozanat qobiliyatlarni yaxshilashga, jismoniy rivojlanishlarini oshishiga erishish yo‘llari keltirilgan. Tadqiqotlarda individual bilishga oid strategiyani tanlashda ustunlik qiluvchi omil sifatida individuallilikning psixofiziologik va psixik tavsifnomalari omili ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik amaliyot, kasbiy va shaxsiy kompetentlik, ta’limini individuallashtirish, individuallashtirish g‘oyalari, amaliy ko‘nikma, individual ta’lim, salomatlik darajasi, jismoniy rivojlanishi, jismoniy tayyorgarlik.

Abstract: This article presents the ways to achieve the purposeful development of students' mobility, improve their body structure, balance skills, and increase their physical development by applying an individual approach to the educational process of students studying in higher educational institutions. In the researches, the factor of psychophysiological and psychological characteristics of individuality was considered as a dominant factor in choosing a strategy for individual cognition.

Keywords: pedagogical practice, professional and personal competence, individualization of education, ideas of individualization, practical skills, individual education, level of health, physical development, physical training.

Аннотация: В данной статье представлены пути достижения целенаправленного развития подвижности студентов, совершенствования их телосложения, навыков равновесия, повышения их физического развития путем применения индивидуального подхода к образовательному процессу студентов, обучающихся в высших учебных заведениях. В исследованиях фактор психофизиологических и психологических

особенностей личности рассматривался как доминирующий фактор выбора стратегии индивидуального познания.

Ключевые слова: педагогическая практика, профессионально-личностная компетентность, индивидуализация образование, идеи индивидуализации, практические навыки, индивидуальное воспитание, уровень здоровья, физическое развитие, физическая подготовка.

Dolzarbligi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarda tez o‘zgarib borayotgan ijtimoiy holat, ijtimoiy va iqtisodiy voqealiklar, individuallashtirish g‘oyalarini va uning mohiyatini hamda imkoniyatlarini har bir talabaning hayoti, kasbiy kompetenliligini, o‘zini o‘zi shaxsiyligini belgilashi va mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini ta’minlashni qayta ko‘rib chiqish, mashg‘ulotlarning ma’lum bosqichlarida videolavhalar va telelavhalardan keng foydalanish, pedagoglarning pedagogik amaliyot jarayonida mashg‘ulotlar o‘tkazish va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish alohida ahamiyatga molikdir. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim muassasalarida jismoniy madaniyat bo‘yicha pedagoglarning kasbiy va shaxsiy kompetentligini oshirish, individual ta’limda psixologik va yosh xususiyatlariga mos keladigan sharoitni yaratib berishga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytirdi. Dunyoga yuz tutayotgan mamlakatimiz bo‘lajak jismoniy madaniyat o‘qituvchilarining kasbiy kompetenliligi doimiy o‘zgarib borayotgan sharoitda ilg‘or xorijiy tajribalari asosida o‘rganib, ularni pedagogika oliy ta’lim muassasalarida talabalar ta’limini individuallash-tirishning nazariy va amaliy, metodik yondashish hamda individual ta’lim tizimi tuzilishi va mazmunini takomillashtirish, pedagogik kasbiy faoliyatda zarur bo‘ladigan kasbiy bilim, malaka va ko‘nikmalarni aniqlash masalalari tadqiq etilgan. Davlatimiz rahbari tomonidan “Jamiyatimizda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, aholining, ayniqsa, yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanishi uchun zamon talablariga mos shart-sharoitlar yaratish hamda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirishga” yo‘naltirilgan keng ko‘lamli ishlarni amalga oshirishda kasbiy masalalarga alohida to‘xtalib o‘tilgan va shu kabi muhim vazifalar belgilandi. Bunda kasbiy faoliyat ijtimoiy mazmunini, bo‘lajak jismoniy madaniyat mutaxassislarning kasbiy mahoratlarini shakllantirishda individuallashtirish ta’limi mazmuni muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’limni individuallashtirishga sub’ektivlik yondashuv shaxsning ham pedagogik ham o‘quvchi sifatidagi individual xususiyatlarini inobatga olish bilan bog‘liq. Tadqiqotlarda individual bilishga oid strategiyani tanlashda ustunlik qiluvchi omil sifatida individuallilikning psixofiziologik va psixik tavsifnomalari omili ko‘rib chiqildi. Oliy o‘quv yurtida taxsil olayotgan talabalar ta’limini individuallashtirish bo‘yicha ijobiy ahamiyatga ega bo‘lgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu tadqiqotdan shu narsa ko‘zda tutilganki, individual yondashuvni tatbiq qilish talabalar harakat qobiliyatini maqsadli rivojlantirish masalalarini hal etishga tana tuzilishini yaxshilashga, muvozanat qobiliyatlarni yaxshilashga, jismoniy rivojlanishlarini oshishiga imkon beradi. Jismoniy tarbiya jarayoniga joriy etilgan aylanma mashg‘ulotni tatbiq etish vaqtida o‘qituvchi talabalarga harakatlarning aniq dasturini beradi, ularning bajarilishini nazorat qiladi.

Bajarilayotgan dasturni baholashni ishlab chiqadi, zarur bo‘lganda alohida mashqlarni to‘g‘rilaydi va o‘quvchilar harakatini qat’iy belgilaydi. Talabalar o‘z navbatida topshiriq oladilar, anglaydilar va uni bajaradilar. Jismoniy madaniyat o‘qituvchisi jismoniy mashqlar maxsus kompleksini modellashtiradi va ularni bajarish uchun algoritmik ko‘rsatmalarni ishlab chiqadi, o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkillashtiradi va mashg‘ulotlarda bu faoliyatni

boshqaradi. Aylanma mashg‘ulotning mohiyati shundan iboratki, ularni qat’iy belgilangan vaqt oralig‘ida, belgilangan ketma-ketlikda, asta-sekin yuklamalarni oshirib borib va talabalarning jismoniy rivojlanishining individual o‘ziga xosligini baholab, maxsus mustaqil bo‘lingan mashqlar to‘plami me’yoriy bajarilishi shart hisoblangan. Bunda aylanma mashg‘ulotning barcha bosqichlarida o‘qituvchi va talaba o‘rtasida to‘g‘ri va aksincha aloqa saqlangan bo‘lishi kerak. Shuningdek, jismoniy rivojlanishi va sog‘liq holati qat’iy nazoratga olinishi lozim. OTM talabalarining o‘quv auditor yuklamasi (ma’ruzalar, seminar,amaliy, labaratoriya mashg‘ulotlari) haftasiga 32-36 soatni tashkil qiladi.

- tajriba ostidagilarning ma’lum toifasida o‘rtacha quvvat sarfi tasdiqlangan me’yordan pastroq bo‘lgan. Xrona kartalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ko‘pchilik talabalarda kun tartibi buziladi (tinch uyquning yo‘qolishi, ovqatlanish tartibining buzilishi).
- talabalar uchun afzal bo‘lgan harakat faolligi turlari aniqlangan va ularning ijtimoiy sharoit o‘quv davri va talabalarning o‘zlashtirishi bilan o‘zaro bog‘liqligi namoyon bo‘lgan. o‘tkazilgan tajribalar natijasida talabalarning jismoniy madaniyat, sport faoliyati bo‘lgan mashg‘ulotlarga moslashuvida asosiy qiymatlar, omillar namoyon bo‘ldi.

Bu omillar talabalarni o‘z jismoniy holatlari haqida qayg‘urishiga undaydi. Mashg‘ulotlar davrida ta’qib qiluvchi maqsadlar, shuningdek, shu mashg‘ulotlarga xalaqit beruvchi sabablar haqida o‘ylashga undaydi. Shug‘ullanuvchilar organizmga jismoniy yuklamalar ta’sirining muhim ko‘rsatkichlari aniqlangan (YuQS “Shulte jadvali” bo‘yicha ish samaradorligi va ish mahsuldorligi me’yoriy jismoniy yuklamani qo‘llash. Bu o‘rinda chiziqli organizmni boshqarish ko‘rsatkichi sifatida ajratishga va apparat vositalari yurak qisqarish sonini o‘lchash monitoringi (YuQSM) harakat faoliyatini faollashtirish va individuallashtirish uchun qo‘llashga imkon beradi. Tajriba ishlarining natijalari shuni ko‘rsatdiki ishlab chiqilgan dasturni tatbiq etish talabalar salomatlik darajasi, jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligida ijobiy ravishda aks etdi. Nazorat guruhi va tajriba guruhida sinalayotgan talabalar salomatlik darajasini tajriba boshidan ekspress baholash natijasi guruhlararo yaqqol farq yo‘qligi haqida guvohlik beradi ($r>0.05$).

Tajriba va nazorat guruhi talabalarining tajribadan so‘ng tana tuzilishi ko‘rsatkichlarini qiyoslashda tana og‘irligi, o‘ng va chap qo‘l panjalari kuchini o‘lchash, gavda kuchi, shtange, genche sinovi bo‘yicha yaqqol farqlar kuzatilgan.

Xulosalar. Jismoniy madaniyatni samarali tashkil qilish individual ta’lim yordamida, shaxsiy individual psixofiziologik ko‘rsatkichlarni hisobga olgan holda, jismoniy faoliyatini ro‘yxatga olish va uni auditoriyada o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar jarayonida tartibga solish yo‘li bilan erishiladi. Individual psixofizik ko‘rsatkichlarni baholash jismoniy yuklamani qayd etish uskunalarini qo‘llash va uni mashg‘ulotlar jarayonida operativ boshqarish individuallashtirish tamoyilini muvaffaqiyatli tatbiq etishni yaratadi va shug‘ullanuvchilar tayyorgarligiga ijobiy ta’sir o‘tkazadi, tadqiqotlar ta’lumotlar bilan tasdiqlanadi. Pedagogik tajriba tugallanishi bilan xuddi nazorat guruhidagi kabi tajriba guruhida ham statistik jihatdan jismoniy sifatlarda–kuch, chidamlilik borasida anchayin farqlar aniqlandi. Qo‘l elka kuchi, tezlik imkoniyatlari borasida ham farqlar ko‘lami TGda kengroq. Pedagogik tajriba-sinov ishlarini amalga oshirish jarayonida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida tizimli ravishda jismoniy yuklamani qo‘llashda talabalarning shaxsiy psixofiziologik ko‘rsatkichlari ijobiy dinamikasi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ortiqov o. R. O‘qituvchi faoliyatida pedagogik deontalogiya va kompentlikning roli va ahamiyati //scientific progress. – 021. – т. . – №. 5. – с. 42-47.

2. Ortiqov o. R. Ma’naviy-ma’rifiy ishlar jarayonida mafkuraviy immunitetni rivojlantirish texnologiyalari (oliy ta’lim mussasalari misolida) //экономика. – с.1130- 1135. “экономика и социум” №6(97)-1 022 www.iupr.ru 1175

3. Karimov i.a. barkamol avlod orzusi. Toshkent.1999.

4. Karimov i.a. barkamol avlod – o‘zbekiston taraqqiyotining poydevorini yaratishdan iboratdir. Ix sessiyadagi nutqdan. 5. Karimov i.a. yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –t.: ma’naviyat, 008.

5. Yelegina v.s., poxlebaev s.m. kompetentnosnыy podxod k organizatsii obucheniya studentov v pedagogicheskim vuze. Fundamentalnoe issledovanie. 012 № 3.

UZLUKSIZ MALAKA OSHIRISH JARAYONIDA AXBOROT KOMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI

Nuraliyeva Nargiza Bozorboyevna,
Guliston davlat universiteti,
nargiza.nuralieva.1983@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo’lajak tabiiy fanlar o’qituvchilarning axborot kommunikasion texnologiya bilan ishlash ko’nikmalarini rivojlantirish omillari va ta’lim oluvchilarning bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish to‘g‘risida batafsil bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, multimedia, veb-texnologiya, elektron o‘quv vosita, elektron o‘quv qo‘llanma, internet, masofaviy ta’lim, pedagogic texnologiya, ta’lim texnologiyalari.

Аннотация: В данной статье подробно рассматриваются факторы развития у будущих учителей естественных наук навыков работы с информационно-коммуникационными технологиями и формирования знаний и умений у обучающихся.

Ключевые слова: Современные информационно-коммуникационные технологии, мультимедиа, веб-технологии, электронный инструмент обучения, электронное учебное пособие, интернет, дистанционное обучение, педагогические технологии, образовательные технологии.

Abstract: This article discusses in detail the factors of development of future teachers of natural sciences skills of working with information and communication technologies and the formation of knowledge and skills among students.

Keywords: Modern information and communication technologies, multimedia, web technologies, electronic learning tool, electronic textbook, Internet, distance learning, pedagogical technologies, educational technologies.

Bugungi ta’lim tizimida yuqori malakali pedagog kadrlarga bo‘lgan talablar ortib borayotgan hozirgi sharoitda barkamol yosh avlodni shakllanib kelayotgan umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash layoqatiga ega bo‘lgan, fanning fundamental asoslarini puxta egallagan, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini yaxshi o’zlashtirib olgan ijodkor pedagog kadrlarni shakllantirish talab etiladi.

Zamonaviy ta’lim tizimi jiddiy qayta qurishni talab qiladi, chunki zamonaviy sharoitda informatsion va doimiy xarakterini taqqoslaydi, shaxsiy sharoitda va jamiyatni shakllantiradi, uslubiy, tizimli, ijodiy fikrlash bilan ijodiy shaxsiyat kerak. Bolani ijodkor shaxsga aylantirish pedagogik jarayon texnologiyasiga bog‘liq.[41]

Ta’lim texnologiyalarning rivojlanish holati birinchi navbatda jamiyatning intellektual salohiyatiga, jumladan, ta’lim sohasining rivojlanishiga bog‘liq. Ta’limning mazmuni va sifati masalalari jamiyatda ustivor yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Dunyoning rivojlangan va rivolanayotgan mamlakatlarida ta’limni axborotlashtirishga aloxida e’tibor qaratib kelinayabdi.

Axborot texnologiyalari, o‘quv-tarbiya jarayonlarining barcha bosqiclarini jadallashtiradi. Bunda axborot texnologiyalarida foydalanish asosida ta’lim sifati va samaradorligini ortishi o‘quvchilarning bilish faoliyati oshadi, fanlararo aloqalarini chuqurlashganini kuzatish mumkin. Axborot texnologiyalarini joriy etish orqali ta’lim sifati va samaradorlikka erishiladigan metodik maqsadlarga:

- o‘qitish jarayonini individuallashtirish va diferensiyalash,
- o‘z-o‘zini nazorat qilish
- o‘quv materialini o‘zlashtirish jarayonida mashq qilish va mustaqil o‘zlashtirishni tashkil etish
- o‘quv vaqtini tejash
- o‘quv axborotlarini kompiyuter orqali vizuallashtirish
- o‘rganilayotgan hodisa va jarayonlarni moderlashtirish
- kompiyuterda labaratoriya mashg‘ulotlarini bajarish
- o‘qishga qiziqishni ortirish
- optimal qaror qabul qilish malakasini shakllantirish
- o‘quvchida axborot madaniyatini shakllantirishni kiritish mumkin.

Axborot texnologiyalari, dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlrda qo‘llash dars samarasini yanada oshiradi.

Malaka oshirish markazlarida ham o‘qituvchilar o‘qib, izlanib, kasbiy faoliyatini yangiliklar bilan boyitib bormoqdalar. MO markazida ham tinglovchilarni yangi pedagogik texnologiyalar, axborot texnologiyalariga doir bir necha usullarni ko‘rsatish va ularni darsda ijobiy qo‘llash bo‘yicha metodik tavsiyalar berish, ushbu texnologiyalarni amalda qo‘llay olishga yo‘naltirilmoqda. Malaka oshirish orqali tinglovchilar kasbiy faoliyatini rivojlantirishda quyidagi tamoyillar bilan

- elektron darslik
- multimediya tizimlari
- avtomatik loyihalash
- elektron aloqa
- ovozli ekektron aloqa
- elektron doska
- interaktiv doska
- internet tarmoqlari va texnologik vositalar orqali bilimlari boyitib borilmoqda.Ta’lim muassasalarida ta’limni axborotlashtirishning bosh maqsadi, ta’limda yangi axborot

[41] N.Nuraliyeva, Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, Science and innovation, 022.

texnologiyalarini qo‘llash asosida, pedagog faoliyatini global miqyosda ixchamlashtirish va jamiyat talablariga munosib yangi dunyoviy tafakkurga ega bo‘lgan mutaxassis kadrlarni tayyorlashning sifati va samaradorligini keskin ko‘tarishdan iboradir. Axborot texnologiyalari ta’lim muassasalaridadagi pedagoglarni shakllantirish bo‘yicha yangicha yondashishlar asosida, ularning bilim, ko‘nikma va malakalarini aniqlash bilan bog‘liq.[42]

Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining AKT dan foydalanish bo‘yicha kasbiy faoliyatini shakllantirishda, kasbiy tayyorlash shakllari va usullari 1-jadvalda ko‘rsatilgan

1-jadval

Faoliyat turi	Shakllar	Usullari
AKTdan foydalanish bo‘yicha o‘quv va tarbiyaviy tadbirlar	Ma'ruzalar (tushuntirish, illyustrativ, muammoli), oldindan rejalashtirilgan xatolar bilan ma'ruza, amaliy seminarlar, kompyuter laboratoriyalarida laboratoriya mashg‘ulotlari, individual uslubiy mavzu ustida ishlash.	Tushuntirish va illyustrativ, reproduktiv, muammoli taqdimot, qisman kashfiyot; o‘quv va biznes o‘yinlari; ijodiy hisobotlar, vaziyatni tahlil qilish.
AKTdan foydalanish bo‘yicha tadqiqot faoliyati	Muammoli ma'ruzalar, muammoli seminarlar va amaliy mashg‘ulotlar, tadqiqot mavzusi bo‘yicha ishlar, o‘quv kommunikatsiya loyihalari, talabalarning mustaqil ishi, konferentsiya.	Qisman qidiruv, tadqiqot; ijodiy hisobotlar, o‘quv va tadqiqot o‘yini; loyihalar usuli, mikro-tadqiqotlar.
O‘qitish amaliyoti	Ilmiy-amaliy konferensiya, maktab seminari.	Vaziyatlarni tahlil qilish, loyihalar usuli, o‘z-o‘zini baholash.

Malaka oshirish orqali boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatini rivojlantirishda axborot komunikatsiyon texnologiyalarini yuqori darajada o‘zlashtirishning maqsadi, amalga oshirish yo‘llari va natijalar -jadvalda keltirilgan

2-jadvalda

MAQSAD	AMALGA OSHIRISH YO‘LI	NATIJA
AXBOROT KOMUNIKATSIYON TEXNOLOGIYALA	Barcha boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini xududiy malaka oshirish markazlari, hamda uzluksiz malaka oshirish kurslarga jalb etish	O‘qiganlik sertifikat yoki ma’lumotnomaga ega bo‘lish
	Atestatsiya yoki biror ko‘rik tanlov uchun onlayn test topshirishni mukammal egallash	Testdan o‘tganlik haqida guvoxnoma

[42] N.Nuralieva. Developing the Professional Activity of Primary Education Teachers. 022, Pages: 59-264

	Xududiy markazlarda qisqa muddatli axborot texnologiyalari va masofali o‘qitish markazlarini tashkil etish	O‘qiganlik sertifikat yoki ma’lumotnomaga ega bo‘lish
	Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilari umumiy o‘rta ta’lim maktablarida dars beradigan fanlari bo‘yicha taqdimot, videokontent, amaliy mashg‘ulotlar uchun ishlanmani yaratish mexanizimini ishlab chiqish.	Taqdimot, videokontent, amaliy mashg‘ulotlar uchun ishlani yaratish va taqdim etish
	Darslar uchun AKT dan foydalanga holda eng maqbul zamonaviy metodlarni tanlay olishni yo‘lga qo‘yish	Zamonaviy metoddan foydalanib natijaga erishish.
	AKT orqali shaxsiy elektron xujjatlari va elektron kutubxonaga ega bo‘lishni ta’minlash	Elektron kutubxonaning mavjudligi

“Uzluksiz kasbiy rivojlantirish” platfomasida ham, o‘qituvchilarning malakasini oshirish va kasbiy faoliyatini rivojlantirish kurslarida bir qancha afzalliklar bilan birrgalikda o‘ziga yarasha kamchiliklar ham yo‘q emas. Ushbu kamchiliklar: pedagog xodimlarning axborot texnologiyalari bo‘yicha savodxonlik darajalari etarli emasligi, uzoq masofali (Viloyat, tuman, qishloqlardagi) umumiy o‘rta ta’lim maktablarida internet tarmoqlarini yo‘qligi, bo‘lsa ham yaxshi ishlamasligi, pedagog xodimlarning uzluksiz kasbiy rivojlantirish kursida o‘qish tartibini bilmasligi, o‘qib o‘zlashtirmasdan turib tez fursatda sertifikatga ega bo‘lishi, o‘z mutaxasisligi bo‘yicha jonli darslarda ishtirok etolmasligi va tushunmagan joylarida savollar bilan murojat eta olmasligi, interaktiv metodlarni o‘zi jonli ravishda boshqa tinglovchilar bilan bajara olmasligi, ayniqsa yosh o‘qituvchilar uchun kasbiy faoliyati to‘liq rivojlanmasligi mumkin.

Xulosa qilib, malaka oshirish orqali boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatini rivojlantirishda o‘qituvchi shaxsining bosqichma-bosqich rivojlanishi oliy o‘quv yurtida o‘qish davrida ham, maktabdagi ish davrida ham uzviy sodir bo‘lib boradi. Bu, ayniqsa, AKT vositalarining o‘zi ham, ulardan pedagogik foydalanish usullarining ham doimiy rivojlanishi bilan bog‘liq. Zamonaviy o‘qituvchining AKT foydalanishiga qo‘yiladigan talablar AKTning rivojlanishi, jamiyat va ta’lim sohasida, axborotlashtirish sohasidagi munosabati bilan doimiy ravishda oshib bormoqda. AKT foydalanishida o‘qituvchiga mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘lish, axborotlashtirish davrida zamonaviy ta’lim ehtiyojlariga mos ravishda uzluksiz kasbiy o‘sish va kasbiy harakatchanlikka tayyor bo‘lish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.Abduqodirov, A.Xaitov, Shodiyev R. Axborot texnologiyalari. Darslik T”O‘zbekiston” 004-y

2. Raxmonqulov S.Kompyuterda ishlash T.1998-y

3. T.2000.4 Fizika, matematika va informatika jurnali 016 yy .

4. N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish . Science and innovation, 022. Pages: 59-264

5. N.Nuralieva. Developing the Professional Activity of Primary Education Teachers. 022, Pages: 59-264

COACHING AS A MANAGEMENT STYLE

Nurumbekova Yarkinai Anarmatovna
d.p.s. .(PhD), docent, Gulistan State University

Abstract: This article discusses the most effective principles of coaching. The coaching process harmoniously combines two principles: the principle of awareness and the principle of responsibility. If a person follows the principles of coaching, then he will feel free. And freedom is manifested only when a person is aware of his desires and aspirations; when he determines where he is on the way to the realization of his goal, when he chooses his only path from the whole variety of indicated paths and begins to act on the basis of the plan he has developed to achieve a specific result.

Keywords: coaching, client, individual, staff, personal, corporate, good choice, positive desire, confidentiality, motive, disposition, flexibility, hierarchization, responsibility, aggressive hopelessness, regressive hopelessness, self-blame.

Considering coaching, we have to state once again that, especially in relation to Russian realities, we are talking about a phenomenon that is, as they say, “by ear” and exists in reality, but the content and boundaries of which remain very vague and blurred.

Objectively, this is due to the fact that coaching itself, firstly, is a fairly new direction in the training and development of professionals. The heads of the Oxford School of Coaching and Mentoring, E. Parslow and M. Rayf, note: “In the early 90s of the XX century, you would hardly have found in the library of Temilton College, at that time the only college in Oxford University that trains managers and managers, at least one book dedicated to coaching or mentoring.”

Secondly, coaching is eclectic in nature and origin. The same E. Parslow and M. Ray, tracing the history of the formation of this type of activity, identify a number of sources of ideas, concepts, technologies, the results of practical experience, the totality of which was subsequently designated as “coaching”, in particular, academic science, sports coaches, psychotherapy, business consultants, systems of intra-corporate mentoring. Moreover, with the development of this type of activity, the “fashionable” concept began to be widely used in the different contexts. This is how numerous “types of coaching” were born, such as career coaching, business coaching, life coaching, etc., which in fact in some cases turn out to be quite well-known types of activities - such as professional career planning, business consulting, personal growth trainings.

In domestic practice, the situation is even more complicated. Perhaps the most common and meaningful interpretation of the concept of “coaching” is “individual consulting of managers”, which, we note, initially sets the level of prestige and cost of such services. At the same time, the specific goals, tasks and forms of this kind of counseling are largely determined by taste preferences, basic professional training (most often, psychotherapeutic) and personal experience of a particular coach. It is impossible not to note the presence in the coaching services market of a large number of enterprising people who call themselves “coaches” on the grounds

that they managed to read a couple of books inaccessible to a wide audience and attend some "coaching basics training".

At the same time, during the development of coaching in Europe and North America, certain professional standards of this activity and self-valuable conceptual approaches to the training and development of already formed professionals were developed. Based on these developments, we will try to concretize the semantic content of the concept of "coaching" in relation to the development of a person's leadership potential.

Strictly speaking, the very origin of the term (from the English coaching – training, training) is more than eloquent. Immediately pay attention that the first value is training. It should be noted that most Russian practitioners categorically insist that coaching is by no means training. They are absolutely right that this is not learning in the sense of English learning – learning something completely new, unknown in the logic of teacher-student interaction, and even more so education – getting a formal education. They are completely wrong that this is not training at all. Another thing is that within the framework of coaching, training, more precisely, learning is inextricably linked with training, i.e. by direct analogy with the world of sports, namely, both the original idea and the concept itself are directly borrowed from there, we are talking about the formation of a new skill and working it out to the degree of complete automatism, assimilation at the subconscious level, which is a sign of high skill. Note that in relation to the use of coaching for the purpose of developing leadership potential, it may not be not only about the formation of a new skill, but also about the generation of new knowledge, followed by its transfer to the operational level. It goes without saying that the process of this kind of training itself turns out to be a powerful means of professional and personal development. Thus, in the context under consideration, coaching can be defined as a purposefully organized and structured process of training and development of high-level professionals in the context of their core activities. The coaching approach in management is a rejection of directive leadership. This is a change in the company's culture and the awakening of the internal motivation of its employees.

The use of coaching allows you to maximize the individual potential, which ultimately helps the individual to achieve maximum efficiency.

Modern coaching is a structured system of techniques and principles that are aimed at developing the internal capabilities of an individual and a group of individuals working together, as well as the full disclosure of their potential.

However, it is worth noting that coaching is more of a help and support, rather than a learning process. Today, successful leaders actively apply this technique in business and management. It is with its help that they reveal the potential of each member of the business team and the entire team as a whole.

I am absolutely convinced that without proper coaching, a person will never be able to maximize their abilities.

(Bob Nardelli, President and CEO of HomeDepot)

The use of coaching in management allows employees to develop the following qualities:

- ✓ awareness
- ✓ engagement
- ✓ responsibility
- ✓ performance

- ✓ learnability
- ✓ initiative
- ✓ ambition

If we consider the coaching approach as a management style, then it should be taken into account that its fundamental aspects are the following:

• defining goals;

• search for resources necessary for the implementation of goals;

• building intra-team relationships that contribute to the achievement of goals;

• analysis of the results obtained.

Coaching is always only about the present and the future.

There are three main components of coaching in modern management:

• joint awareness of the future and its vision;

• support and feedback;

• exercise of choice and responsibility.

It is more logical to implement coaching as the main management style in an organization according to the "top-down" scheme. The role of the main coach should be assumed by the head of the organization.

The main goal of introducing such a management style is to build partnerships between employees who are guided by one goal and work in this direction on the principles of awareness and responsibility.

When a manager uses coaching in management, he simultaneously solves two very important tasks: he achieves better results from his employees and increases the level of their personal and professional development.

Coaching and goal setting

The goal is an image of the result that any activity is aimed at achieving. That is why setting a goal is the most important stage.

By asking the right questions, the manager creates a situation in which the employee develops an understanding of his goals in the organization – what is really important to him and in what sequence their execution is necessary.

At the same time, he receives a detailed action plan that allows him to strive with greater awareness to achieve them and, as a result, to successfully implement his own within the company.

The formulation of the right goals should be based on the following principles:

• develop realistic goals in the short term;

• setting an individual goal that needs to be achieved independently;

• a clear distinction between their own goals and the goals of other team members;

understanding of the fact that the occurrence of any doubts and uncomfortable feelings will indicate an incorrectly chosen goal;

• carrying out periodic adjustments of goals or their complete change in accordance with changes in external conditions.

The use of coaching does not imply a directive nature. The methodology is aimed at developing the potential of both an individual and a team as a whole. Taking this into account, each group develops its own motivational mechanisms that will contribute to achieving the goals set.

The active involvement of employees in the discussion of the workflow, giving them the opportunity to express their own ideas and make suggestions, participate in the preparation and implementation of the action plan will allow them to feel their own importance and realize their personal contribution to the common cause. All this greatly contributes to the increase of staff motivation.

An important task of the coaching approach in the formation of a staff motivation system is the ability to identify personal goals that an employee wants to achieve while working in the company.

In order to increase the interest of employees and raise their level of motivation, it is necessary to provide them with a clear and meaningful vision of how the fulfillment of the company's goals will be reflected in the fulfillment of his personal goals, his development and recognition of his merits.

Coaching and feedback

Everyone understands the importance of the feedback tool, but few people effectively apply it in practice. Feedback in coaching involves, first of all, liberation from personal perception, emotional coloring and value judgments of the individual.

Feedback in the coaching approach occurs according to the following algorithm:

• description of the situation – during which it is necessary for the participant to realize the fact of what happened and what needs to be done;

• experience involves learning certain lessons from the current situation;

• skill – allows you to understand how you can apply the acquired knowledge;

• opportunity – reveals new perspectives from the current situation;

action – what exactly a person will do to improve their result.

Effective feedback should be descriptive, not evaluative. This means that it should only describe the feelings that arise after someone commits certain actions.

Feedback should be directed to specific behavior that the recipient can correct. It should relate to the action, the result, but not to the personality itself. Only in this case the feedback can be considered highly effective.

Coaching – as training and development

The basis of coaching as a management technique is the confidence that each person has a much greater internal potential than the one that manifests itself in daily routine work.

The methodology is guided by a firm belief in the creative uniqueness of each individual, which allows you to achieve a positive result in any activity. This confidence applies not only to the individual, but also to the collective as a whole.

The full disclosure of all potential opportunities is constrained only by certain established stereotypes, personal limitations, and lack of skills.

And the task of coaching, as a developing consulting, is precisely the ability to identify and maximize the use of all the hidden opportunities of both an individual employee and the entire team.

The fundamental difference between coaching and other training methods is the disclosure of a person's potential, the identification of his true goals that he wants to achieve while working in the company. Motivating him to manifest himself as a person and, above all, in the performance of his professional duties.

Coaching considers a person as a complex organizational system that is constantly exposed to numerous factors. That is why the task of the methodology is not a directive indication of the personality, what and how to do, but its direction through a structured dialogue to search for independent answers.

Coaching in team building

The principles of coaching in creating a team are identical to the methodology used in working with an individual. The coach's responsibilities include setting tasks for the team and contributing to the process of finding solutions. However, there are still some peculiarities in working with a team, which consist in the need to use additional interaction technologies related to group dynamics.

The main stages of the coaching approach to team formation are:

• discussion and formation of team goals;

• drafting and adoption of general rules of team interaction;

• conducting group discussions of goals and objectives;

• discussion and fair evaluation of the work;

• rejection of condemnation and criticism;

• building a support system within the team;

• mutual learning and mentoring.

The methodology of teamwork can be implemented both in the direction of individual work with each of its members, and with the team as a whole.

The results of effective team coaching should be the following achievements:

• the team can conduct an effective internal dialogue to solve any business problems;

• reduction of decision-making time and improvement of their quality;

• increasing the indicators of responsibility, awareness, discipline for both individual employees and the entire team;

• understanding by each team member of the importance of personal contribution to the achievement of common goals and the importance of internal interaction;

• disclosure of the inner potential and creative possibilities of each member of the team;

• improvement of interpersonal communications, formation of a unified field of functioning;

• awareness by each team member of the priority importance of achieving common goals, rather than individual self-affirmation;

• formation of a respectful attitude within the team as the basis for fruitful and comfortable activity;

• achieving unity, interaction and satisfaction with the results of this process.

Using a coaching approach when creating a team provides clarity and understanding of goals, reveals the potential of all members it awakens initiative and commitment, strengthens self-esteem and self-motivation.

Coaching as Leadership

In modern conditions, leaders often have to face the need to achieve great results in the shortest possible time. The use of coaching in the management system copes with this task perfectly.

The main difference that distinguishes successful leaders is not at all a high level of intelligence, charisma or the ability of strategic vision, but a high level of emotional intelligence that allows him to build open and careful relationships with people around him.

Their fundamental feature is their activity as a wise leader – coach, and not as a directive manager. It is this style of behavior that distinguishes great leaders who are able to rally a team and motivate it to achieve common goals.

The coaching approach in management suggests giving preference to asking questions rather than putting forward the usual requirements. This style is aimed at the development of both the leader himself and each member of his team.

It is possible to identify the main qualities that a manager who uses a coaching approach in management needs to possess:

• the ability to see the future of the organization and business;

• ability to listen, provide support and build communication;

• commitment to the values he preaches;

• the presence of emotional endurance and inner core;

• decision-making ability and responsibility.

Coaching as leadership is not only courage, but also a great responsibility to your team.

Conclusion

Modern business realities are such that every organization that wants not only to maintain its position in the market, but also to bypass competitors and take leadership in its segment, must possess advanced management technologies.

It is necessary not only to have theoretical knowledge of effective personnel management, but also to be able to actively apply them in practice.

The coaching methodology is aimed at the continuous development of staff and their motivation for more fruitful work. Its action is aimed at identification of the personal hidden capabilities of each team member and their association for the successful achievement of goals.

The use of coaching in working with personnel allows you to reach a qualitatively new level of interaction and make progress in improving the professional skills of each employee.

The main and important difference between the methodology and other types of professional counseling is the work towards realizing the potential of each individual.

Opening up the capabilities of each employee and his internal motivation will allow creating a unified team with full mutual understanding and taking responsibility at all levels, which will ultimately have a positive impact on the performance of the entire business.

List of literature:

1. Василенко В.В., Обыденкина О.В. Статистика по коучингу в мире // Международная Федерация Коучинга Системы / Режим доступа: http://m-system-coach.org/osnovaniya-statistika/#stat11.

2. Рейнолдс М. Поколение Y провоцирует руководителей становиться коучами // E-executive / Режим доступа: http://www.e-xecutive.ru/management/ /worldtoplist/1498071-marsha-reinolds-pokolenie-yprovotsiruetrukovoditelei-stanovitsya-kouchami.

3. Уитмор Д. Внутренняя сила лидера: Коучинг как метод управления персоналом / М.: Альпина Паблишер. –2012. – 309 с.

4. Уитмор Д. Коучинг высокой эффективности /Пер. с англ. М.: Международная академия корпоративногоуправления и бизнеса. – 005. – 168 с.

8. Nurumbekova, Y. (2021). Training of future teachers to professional educative activity on the basement. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.

9. Nurumbekova, Y., & Gulistan, Uzbekistan. (2019). A Teacher-Educator Educational Initiative. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.

10. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor's Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).

11. Nurumbekova, Y. (2022). Bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligi. Архив научных исследований, (1).

12. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). Improving The System Of Spiritual And Moral-Spiritual Training Of Future Teachers. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

TASVIRIY SAN'AT O'QITUVCHILARI KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Nusharov Bobir Bolbekovich
"Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi" kafedrasi katta o'qituvchisi
Guliston davlat universiteti
bobirnusharov@gmail.com

Annotatsiya: maqolada zamonaviy ta'lim texnologiyalari imkoniyatlaridan hamda yaratilayotgan o'quv uslubiy majmualardan unumli foydalanish negizida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilari kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonining nazariy hamda amaliy asoslarini yaratish muhim vazifalardan biri ekanligini to'g'risida fikrlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: metodika, zamonaviy ta'lim, pedagogik dolzarblik, modellashtirish, kompetentsiya, kompotentlilik, tasviriy san'at.

Аннотация: в статье рассматриваются важные задачи создания теоретических и практических основ процесса формирования профессиональной компетентности будущих учителей искусств на основе эффективного использования возможностей современных образовательных технологий и созданных учебно-методических комплексов.

Ключевые слова: методика, современное образование, педагогическая актуальность, моделирование, компетенция, компетентность, изобразительное искусство.

Abstract: the article discusses the important tasks of creating the theoretical and practical foundations for the process of forming the professional competence of future art teachers based on the effective use of the capabilities of modern educational technologies and the created educational and methodological complexes.

Keywords: methodology, modern education, pedagogical relevance, modeling, competence, competence, fine arts.

Oliy ta'lim tizimiga ilg'or xorijiy tajribani, o'quv-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni, shu jumladan, bo'lajak tasiriy san'at o'qituvchilarini kasbiy kompetenligini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish bugungi kunning dolzarb pedagogik masalalaridan biridir [1, -b.]. Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 022 yil 1 iyundagi "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim

muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-5032-son qarorida “Oliy ma’lumotli pedagog kadrlar tayyorlash va o‘qituvchilarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish” bo‘yicha ustuvor vazifalar belgilangan.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarning kompetentligi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, muqobil ta’lim tizimlari paydo bo‘lib, bugungi kunda jamiyatda malakali mutaxassislarga ehtiyoj ortib bormoqda. Shu bilan birga, kasbiy kompetentlik haqida gap ketar ekan, bu vazifalar kelajak avlod tarbiyasi uchun mas’ul bo‘lgan tasviriy san’at o‘qituvchilari uchun ikki baravar ahamiyat kasb etadi. Ta’lim natijalarini bashorat qilish va ta’lim jarayonlarini modellashtirish, hozirgi vaqtda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lmoqda.

Bugungi kunda ta’limga doir bir qator me’yoriy hujjatlarda ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy kompetenligini rivojlantirish vositasi sifatida pedagogik texnologiyalardan yanada kengroq foydalanish lozimligi ko‘p bor tilga olinadi [2, 5-26-b.].. Bu talab o‘sib kelayotgan avlodning tasviriy savodxonligini oshiradigan o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi va badiiy pedagogik ta’lim sohasidagi strategik reja asosida belgilanadi hamda tasviriy san’at fani bo‘yicha bo‘lajak kadrlarni tayyorlash sohasidagi asosiy kasbiy ta’lim dasturining maqsadi bilan bevosita bog‘liqdir.

O’zbekistonda bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentlikni shakllantirish, ularni kasbga yunaltirishning pedagogik-psixologik asoslari xakida e’tiborga molik fikrlarni ilgari surishgan pedagog olimlardan N.Azizxodjayeva, R.X.Djurayev, M.Davletshin, V.Karimova, X.Abdikarimov, N.Muslimov va boshkalar o‘z ilmiy ishlarida tarixiy meroslarimizda kasbga yunaltirilganlik g‘oyalarning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati va muhimligi masalalari xakida ko‘plab fikr-mulohazalar bayon etishgan. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy bilim va malakalarni shakllantirish, malakali kadrlar tayyorlash masalasini M.Ochilov, U.Mahkamov, M.Kuronov, J.Xasanboyev, Y.Daydarov, U.Tolipov, N.Sayidahmedov, N.Nishonaliyev, R.A.Mavlonova, F.Yuzlikayev, E.Choriyev, O.A.Abdullina, R.A.Mavlonova, N.A.Muslimov, N.S.Gaipova, M.M.Qodirov, B.A.Nazarova, O.A.Qo‘sinov, D.O.Ximmataliyev, N.Shodiyevlar o‘zlaring ilmiy-tadqiqotlarida muammoni ilmiy-uslubiy jihatdan tahlil etishgan. Ushbu tahlil quyidagi xulosalarni keltirib chiqaradi:

- Oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari masalasi etarli darajada o‘rganilmagan;

- tasviriy san’at fanlarni o‘qitish jarayonida tasviriy san’at, rangtasvir, qalamtasvir, haykaltaroshlik san’at turlarini o‘rganish masalasi etarli darajada ochib berilmagan;

- bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyalarining oliy ta’lim tizimidagi badiiy ta’lim yo‘nalishlarida o‘rni aniq belgilanmagan.

Shunday qilib, qator adabiyotlarni tahlil qilib amalda quyidagicha ob’ektivlik qarama-qarshiliklar aniqlandi:

- bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari mazmuni va mohiyatini ochib berish, tasviriy san’atning o‘ziga xosligini aniqlash, ob’ektiv ehtiyoj hamda muammoning oliy ta’lim tizimida nazariy va amaliy jihatlarining etarli darajada o‘rganilmaganligini;

- ta’lim jarayonida bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyalarining kontseptual masalalari, bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini kasbiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari mazmuni, turlari va usullarini ishlab chiqish

zarurati va bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarning samaradorligini orttirish va imkon beruvchi nazariy-metodologik yo‘nalishlarining mavjud emasligi borasida.

Ushbu qarama-qarshiliklar tadqiqot muammolari: oliy ta’lim muassasining ta’lim-tarbiya jarayonida bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini kasbiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyalariga imkon beruvchi nazariy-uslubiy asoslar va pedagogik samarali sharoitlarning qanday holatda ekanligi kabi muammolar bilan o‘zaro bog‘liq [3, 10-b.]. Ko‘rilayotgan masalaning ijtimoiy-pedagogik ahamiyati va uning nazariy hamda amaliy jihatdan etarli darajada o‘rganilmaganligi tadqiqot mavzusini: “Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari” deb belgilashga asos bo‘ldi.

Fan, texnika va texnologiyalarning bugungi kun darajasi, bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilariga qo‘yiladigan yangi va yanada yuqori talablari bilan kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, mexanizmi, metodlari va texnologiyalarining etarlicha ishlanmaganligi, talaba kasbiy shakllanish jarayonning sub’ekti sifatida ishtirok etishining ta’minlanmaganligi echimini kutayotgan pedagogik muammodir. Bu kabi muammolarning asosiy manbai va sababi – kasbiy kompetentlikni rivojlantirishni ta’minlovchi texnologiyalaring etarlicha mukammal emasligidir. Shu bilan birga, muammoning pedagogik dolzarbligi shu bilan izohlanadiki umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun mutaxassislarni tayyorlashda oliy pedagogik ta’limda mutaxassislar tayyorlashni kasbiy kompetenligini rivojlantirish bo‘yicha texnologiyalarni yo‘lga qo‘yish lozim. Bu jarayon bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini kasbiy kompetenligini rivojlantirishning istiqbolga yo‘naltirilgan chora-tadbirlaridan biridir.

Yana bir pedagogik dolzarb masala – tasviriy san’at ta’limiga munosabatni o‘zgartirish. Bolani rivojlanish bosqichlarining qiziqishlar bo‘yicha tasnifi dastlab tasviriy faoliyat usuvorligida kechishi ilmiy jihatdan asoslanilgan. Biroq, bolalarning qiziqish yo‘nalishlarini o‘zgarib borishi faqat ularning ta’limiy ehtiyoj va rejalari bilangina bog‘liq emas, balki ota-onalar, jamoatchilik, hattoki ta’lim mutasaddilarining munosabatlariga borib taqaladi. Keyingi yillarda sohada nisbatan ijobiy o‘zgarishlar kuzatilayotgan bo‘lsada, mazkur o‘quv faniga etarli e’tibor qaratilmayotgan holatlar ko‘plab uchrab turibdi, deb ta’kidlaydi Toshkent arxitektura-qurilish instituti “Tasviriy san’at” kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi Asqarali Sulaymonov [4, 192-b.]. Yuqoridagi olimlarning fikrlaridan kelib, tasviriy san’at o‘qitish metodikasini yaxshi egallagan, metodikada o‘zining individual uslubiga ega bo‘lgan bo‘lajak o‘qituvchini kasbiy kompetentli, deb hisoblaymiz.

Ta’limda kasbiy kompetenlik oid materiallar tahlili asosida quyidagi ma’lumotlarni keltirish mumkin.

“Kompetentsiya” va “Kompetentlilik” so‘zlari ilk bor XX asr o‘rtalaridan ilmiy adabiyotlarda qo‘llanila boshlandi. Masalan, tilshunoslik nazariyasiga nisbatan kompetentsiya atamasining amerikalik lingvist N.Xomskiy tomonidan “Sintaksis nazariyasi aspektlari” nomli asarida “Kompetentsiya (o‘z tilini biladigan, gapiradigan, eshitadigan) iste’mol qiladigan (aniq hollarda tildan real foydalanadigan) fundamental farqni ajratamiz” yoki “insonning qandaydir faoliyatni bajarish qobiliyatidir” degan fikrlarini ilk bor surgan [5, 8-b.]. Taniqli pedagog olim B.B.Gershunskiy kompetentlikni “savodlilik”, “ta’lim olganlik”, “madaniyat”, “mentalitet” kabi tushunchalarni o‘zaro bog‘liq holda tadqiq etadi. G.A.Asilova dissertatsiya ishida “kompetentsiya” va “kompetentlik” tushunchalarini quyidagicha ta’riflab, uni umumlashtirgan holda “kompetentsiya” – ma’lum bir sohada faoliyat yuritish jarayonida shaxsiy sifatlar hamda

bilim, ko‘nikma va malakalarning samarali qo‘llanishi; “kompetentlik” muayyan faoliyatni amalga oshirish uchun mavjud hamda yuzaga chiqishi mumkin bo‘lgan layoqatdir [6, 42-b.] deb ta’riflab o‘tgan. A.K.Markova, O.A.Qo‘ysinovlarning ilmiy tadqiqot ishlarida, kasbiy kompetentlik – mutaxassisning o‘z kasbiy faoliyatini egallaganligining sifat ko‘rsatkichi bo‘lib, mazkur faoliyatga nisbatan o‘zining moyilligini anglash, shaxsiy sifatlarini baholay olish, kasbiy jihatdan shakllanishini to‘g‘ri yo‘naltira bilish, o‘z-o‘zini takomillashtirish hamda o‘z-o‘zini tarbiyalay olishini nazarda tutadi, deb qaraladi. Pedagog-olimlarning ta’kidlashlaricha, kasbiy kompetentlikning tuzilmasi uch tarkibiy qismdan iborat: mazmuniy, motivatsion va ijro etish (amalga oshirish)dan iborat. B.X.Xodjayevning fikricha “kompetentsiya yangi shaxsiy tajribani o‘zlashtirishga doir o‘z-o‘zini rivojlantirishga doir harakatlarini integratsiyalashga xizmat qiladi”.

N.A.Muslimovning ilmiy ishlarida kompetenlik – alohida bilim va malakalarning egallanishi emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishi ekanlini ta’kidlaydi [7, 4-b.]. J.E.Usarov o‘z ilmiy ishlarida kompetentsiyaning “ma’lum soha yoki yo‘nalishdagi tajriba va bilimlar, faoliyatni amalga oshirishga bo‘lgan tayyorlikning namoyon bo‘lishi hamda shaxsning turli nostandart holatlarda muvaffaqiyatli harakat qila olishidir” ta’rifini ta’kidlab o‘tgan [7, 4-b.]. Taniqli rus pedagoglari V.A.Adolf va V.A.Slasteninning fikriga ko‘ra, kasbiy kompetenlik aniq ifodalangan amaliy xususiyatga ega va o‘z mohiyatiga ko‘ra u yoki bu fanni o‘qitishning aniq qurish masalalari bo‘yicha kengaytirilgan bilimlar tizimini aks ettiradi. R.H.Safarova va R.H. Jo‘rayevlar muharirrligida 015 yilda chop etilgan “Pedagogika: entsiklopediya” da “Kasb” yoki “Kasbiy” tushunchalariga, maxsus tayyorgarlik va ish tajribasi natijasida ma’lum bir soxada kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun nazariy bilimlar majmuasini, amaliy kunikma va malakalarni egallagan shaxsning jismoniy imkoniyat, akliy kobiliyat va yuridik xukuklar asosida shugullanadigan mexnat faoliyatining turi, deb ta’rif berilgan [8, 163-b.]. Kasbiy tayyorgarlik – ta’lim oluvchilarning muayyan ish yoki ishlar majmuini bajarish uchun zarur malakalarni jadal egallash maksadini nazarda tutadigan ped. jarayon. Kasbiy tayyorgarlik – aniq kasbiy faoliyat doirasida ish bajarishga imkon beruvchi bilimlar, kunikma va malakalarni shakllantiruvchi jarayondir.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

- bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning diagnostik vositalari takomillashtirilgan;

- Rangtasvir, qalamtasvir fanlaridan interaktiv o‘quv-uslubiy majmua ishlab chiqilgan;

- bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning samarali shakl, metod va vositalari ishlab chiqilgan;

- bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga doir uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Pedagogika oliy ta’lim muassasalarining tasviriy san’at va muhandislik grafikasi yo‘nalishi talabalari tasviriy san’at o‘qitish metodikasining aniq mezonlari hisoblangan kasbiy kompetenlikga yo‘nalganlikka ega bo‘lishlari kerak. Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilari nafaqat tasviriy san’at o‘qitish metodikasi o‘zlashtirishi, balki pedagogik mahorat asoslarini ham bilishlari kerakdir. Shuning uchun bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi tushunchasi mazmuni va tuzilmasi hamda oliy ta’lim jarayoni sharoitida uni shakllantirish imkoniyatlarini aniqlashtirishga alohida zaruriyat mavjuddir.

Yuqorida aytib o‘tilgan barcha faktlar bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining pedagogik mahoratini oshirishga yordam beradi. Tasviriy san’atdagi kasbiy kompetentlik bitiruvchilarning egallashi kerak bo‘lgan kasbiy kompetentlik to‘plamidan iboratdir. Kasbiy kompetentlik bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini tayyorlash uchun ayniqsa muhimdir. Shunday qilib, yuqoridagi ushbu tarkibiy qismlarning barchasi bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetenligini tashkil etadi va tasviriy san’atdagi amaliy darslarning mazmunini rejalashtirish va tanlashda hisobga olinishi kerak. Xulosa qilib shuni ta’kidlash lozimki, kasbiy kompetentlik - bu o‘zidan ijodiy va amaliy tayyorgarlikni kasb etgan bilim va ko‘nikmalar, pedagogik fazilatlar yig‘indisidir. Yuqori malakali o‘qituvchilarni tayyorlash uchun attestatsiya tizimini yaratish, joyida o‘qishni qo‘llab-quvatlash, universitetlar o‘rtasida hamkorlik aloqalarini o‘rnatish va o‘quv dasturlari o‘qituvchilarning malakasiga asoslanganligini ta’minlash kerak. Yuqorida aytib o‘tilgan barcha faktlar bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining pedagogik mahoratini oshirishga yordam beradi. Tasviriy san’atdagi kasbiy kompetentlik bitiruvchilarning egallashi kerak bo‘lgan kasbiy kompetentlik to‘plamidan iboratdir. Kasbiy kompetentlik bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini tayyorlash uchun ayniqsa muhimdir. Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivolantirishni ta’lim jarayonida shaxs ijodiy faoliyatini kreativligi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘langan, deb qarashimiz mumkin. Oliy ta’lim muassasalarida zamonaviy o‘qitishning eng muxim vazifasi bu bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbi bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish uchun qulay sharoit yaratishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 022 yil 1 iyundagi” PQ-5032-son qarori.
2. Т.С.Зеленецкая. О формировании компетентности. Высшее образование в России, №6, 005.
3. N.Muslimov, M.Usmonboeva, D.Sayfurov, A.To‘rayev. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. - T.: Sano standart, 015.
4. Sulaymonov A. Tasviriy san’at ta’limi sifati va samaradorligini oshirishning didaktik imkoniyatlari. Monografiya. Qayta ishlangan, to‘ldirilgan va tuzatilgan -nashri. T.: “Bayoz”, 021.
5. N.Muslimov, M.Usmonboyeva, D.Sayfurov, A.To‘rayev. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. T.:‘Sano standart”, 015.
6. N.Muslimov va boshqalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. “Fan va texnologiya” nashriyoti. T.: 013.
7. N.Baxriyeva. Ta’lim muassasalari mutaxassislari kasbiy kompetentligining tuzilishi. Zamonaviy ta’lim jurnali, 9-son (82) 019.
8. Т.А.Барышева, Ю.А.Жигалов. Психолого-педагогические основы развития креативности – СПб.: СПГУТД, 006.

PEDAGOGIK TA’LIM INNOVATSION KLASTERINI UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDA TASHKIL QILISH XUSUSIDA.

B.I.Omonboev

“Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” kafedrasi mudiri,

Guliston davlat universiteti

hudojberdievgijosiddin@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada pedagogik ta’lim innovatsion klasterini uzluksiz ta’lim tizimidaga o‘rni, jamiyatimizning bugungi rivojlanish bosqichida pedagogik ta’lim innovatsion klasteri ta’limda ichki va tarmoqlararo aloqadorlikni ta’minlash mazmuni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, pedagogik ta’lim, klaster, innovatsion klaster, uzluksiz ta’lim, ta’limni tashkil etish

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 020 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar to‘g‘risidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham dolzarb masalalar qatorida ilm-fan va ta’lim, ta’lim va ijtimoiy-iqtisodiy hayot munosabatlariga alohida urg‘u berilganligi bejiz emas. Modomiki, ta’lim tizimining markazida inson kapitali, uni to‘g‘ri taqsimlash, undan samarali foydalanish va maqsadli yo‘naltirish turar ekan, bunda maktabgacha, umumiy o‘rta va oliy ta’lim tizimini jamiyatning barcha manfaatdor tomonlari, ta’lim jarayonining barcha sub’ektlari bilan yaxlit bir butunlikda bugungi kun talablari asosida tashkil etish hamda ta’limning to‘liq uzluksizligiga erishish oldimizda turgan muhim vazifalardandir. [1.].

Keyingi yillarda yuz berayotgan tub o‘zgarishlar jamiyat hayotining barcha sohalariga yangicha innovatsion yondashuvlar, mavjud qarashlar, tushunchalar va munosabatlarni taraqqiyot ko‘zgusi va samaradorlik mezonlari bilan qayta ko‘zdan kechirishni taqozo etmoqda. Istiqlol yillarida ta’lim va kadrlar tayyorlash sohasida ko‘plab ijobiy ishlar amalga oshirilganini ta’kidlagan holda, aytishimiz joizki, maqsadlar va ularga erishish usul va vositalarini aniq belgilay olmaslik, mehnat bozori talablarini chuqur o‘rganmaslik, undagi talab va taklifning nomuvofiqligi, odamlarning ijtimoiy ahvoli va xohish-istaklarini inobatga olmaslik oqibatida anchagina jiddiy xato va kamchiliklar ham kuzatildi. Natijada, “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”da nazarda tutilgan talablar to‘liq ijrosini topmadi. O‘tgan yillar davomida biz barcha sohalar kabi ta’lim va kadrlar tayyorlash sohasida ham o‘zimizga xos va mos yo‘lni topishga ko‘proq e’tibor qaratdik.

Darhaqiqat, muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev so‘nggi yillarda ta’lim sohasini isloh qilishga, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan takomillashtirishga, xususan, tizimga rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini tatbiq etishga jiddiy e’tibor qarata boshladi. Bu boradagi islohotlar 017 yil 14 martdagi “O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 017 yil 8 avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida”gi Prezident Qarorlarida o‘z aksini topgan. E’tibor beradigan bo‘lsak, mazkur qarorlarda uzluksiz ta’lim tizimining deyarli barcha turlari qamrab olinganligini ko‘rishimiz mumkin. Qolaversa, “2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da ham ta’lim sohasini tubdan takomillashtirishga e’tibor qaratilgan. Ta’lim tizimini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan mazkur hujjatlarning barchasida sohaga innovatsiyalarni kiritish, xorijiy tajribalarni o‘zlashtirish, ijodiy yondashuvlarni qo‘llab-quvvatlash, ta’lim turlari o‘rtasidagi integratsiya jarayonlarini kuchaytirish bilan bog‘liq umumiy jihatlar mavjud. [2.].

Pedagogik ta’limning jamiyat barqaror rivojlanishidagi yuqori ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqqan holda zamonaviy talablar, tizimdagi muammolar va ularni hal qilishda fan va ta’lim

bo‘g‘inlari o‘rtasidagi aloqadorlikni ta’minlash uzluksiz pedagogik ta’limni klaster rivojlanish tizimiga o‘tkazish zaruratini taqozo etmoqda.

Pedagogik ta’lim innovatsion klasteri uzluksiz ta’lim tizimidagi barcha ta’lim turlari, ilmiy tadqiqot institutlari va markazlari, amaliyot bazalari, ilmiy va ilmiy-metodik tuzilmalarning bir butunligi bo‘lib, ularning birgalikdagi vazifalar taqsimlangan faoliyati pedagogik ta’lim tizimini sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish imkonini beradi. Binobarin, klasterning asosiy maqsadi o‘z tarkibiga kiruvchi ta’limiy-ilmiy-innovatsion salohiyatni nafaqat yuqori fuqarolik va kasbiy layoqatlilik darajasi bilan, balki raqobatbardoshligi, yangiliklarni qabul qila olish qobiliyati, yangi ta’lim dastur va texnologiyalarini loyihalash hamda amalga oshira olish qobiliyatiga ega zamonaviy ta’lim mutaxassislarini tayyorlash uchun birlashtirishdir.

Pedagogik ta’lim rivojlanishining klaster tizimi ta’lim berish, o‘quv adabiyotlarini yaratish, pedagog kadrlar ilmiy salohiyatini oshirish, ta’lim va tarbiya uzviyligi bilan bog‘liq umumiy yo‘nalishlarda faoliyat olib boradi. Ayni paytda bu umumiy yo‘nalishlar ta’limni boshqarish va tashkillashtirish, ta’lim turlari va yo‘nalishlari o‘rtasida uzviylik va integratsiyani ta’minlash, o‘qitish metodlari va vositalaridan foydalanish kabi yo‘nalishlarda xususiylashadi. [3.].

Quyidagilar klaster tiziminingsub’ektlari sifatida ishtirok etadi:

– talabalar, magistrantlar va doktorantlar pedagogik amaliyot o‘taydigan, ta’limiy, ilmiy tadqiqotchilik, innovatsion va loyihalashtirish faoliyatini olib boradigan o‘quv va tajriba eksperimental baza vazifasini o‘taydigan maktabgacha, umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, oliy va qo‘shimcha ta’lim muassasalari;

–ta’limning turli darajalaridagi yangilanishlarga muvofiq ravishda kattalarning qo‘shimcha ta’limi tizimi muassasalari, bolalar va o‘smirlarning maktabgacha, umumiy o‘rta, o‘rta maxsus kasb-hunar ta’limi pedagogik kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish muassasalari;

– hamkorlikdagi ilmiy tadqiqot faoliyati bilan shug‘ullanayotgan va uni belgilaydigan ilmiy va ilmiy-metodik tuzilmalar, markazlar, ilmiy tadqiqot institutlari;

– pedagogik hamjamiyatlar, tashabbuskor jamoalar, jamoat birlashmalari, davlat va nodavlat tashkilotlari;

– xorijiy oliy ta’lim muassasalari va ilmiy markazlar.

Pedagogik ta’lim innovatsion klasteri aloqadorlik, uzviylik, izchillik, vorisiylik, zamonaviylik, yo‘naltirilganlik, manfaatdorlik tamoyillariga asoslanadi. Pedagogik ta’lim klasteri faoliyatining asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

– pedagogika sohasida samarali vorisiylikni ta’minlash va eng yaxshi o‘quvchilarni pedagog kasbiga targ‘ib qilish;

– pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini amaliyotga tayangan holda va manfaatdor sub’ektlar bilan samarali aloqasini intensiv ta’minlagan holda olib borish;

– bo‘lajak ta’lim mutaxassislarini innovatsion tajribaga ega bo‘lgan amaliyotlar bazasida tayyorlash muhitini yaratish;

– yosh mutaxassislarning kasbiy ko‘nikmalarni egallash davrini qisqartirish;

– talabalarni bugungi jadal rivojlanish jarayonlarida bevosita ishtirok etishini ta’minlash;

– pedagogik ta’limda yangi avlod o‘quv, o‘quv-metodik, ilmiy adabiyotlar, vositalarva didaktik materiallar majmuasini yaratish;

– pedagogik ta’limilmiy, ilmiy-pedagogik salohiyatini oshirish;

– pedagogik ta’limni rivojlantirishning dolzarb masalalari atrofida intellektual resurslarni integratsiyalash;

– ta’lim, fan va pedagogik amaliyotning turli shakl va turlarini izlab topish va ta’limga tatbiq etish;

– ta’lim va tarbiya uzviyligini ta’minlovchi mexanizmlarni takomillashtirish;

– pedagog kadrlarni tayyorlashda maktabgacha, o‘rta ta’lim va OTM hamda boshqa talabgorlar bilan o‘zaro tezkor qayta bog‘lanish imkoniyatini yaratish;

– pedagogik ta’lim bo‘g‘inlari o‘rtasidagi aloqadorlik, bog‘liqlik va hamkorlik zaruriyatini ilmiy asoslash.

Ushbu maqsadlardan kelib chiqqan holda pedagogik ta’lim innovatsion klasteri quyidagi vazifalarni bajaradi:

– viloyatdagi ta’lim muassasalari uchun zamonaviy bilim va malakaga ega pedagog kadrlarni tayyorlash;

– ta’lim sifatini oshirishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish;

– pedagogika sohasida ilmiy faoliyatni izchil yo‘lga qo‘yish;

– ta’limning asosiy (darslik) va yordamchi (lug‘atlar, qomuslar, elektron manbalarv. b.) vositalari mazmun-mohiyatining ta’lim bosqichlari kesimidagi uzviyligi va uzluksizligini ta’minlash;

– viloyatdagi ta’lim muassasalari o‘qituvchilarining bilim saviyasidagi bo‘shliqlarni to‘ldirish maqsadida viloyat Xalq ta’limi boshqarmasi bilan hamkorlikda muddatli o‘quv kurslari tashkil qilish;

– umumta’lim maktablarida fanlarni o‘qitish bilan bog‘liq muammolarni bartaraf qilish maqsadida viloyat Xalq ta’limi boshqarmasi bilan hamkorlikda ilmiy-amaliy seminarlar tashkil qilish;

– institutdagi professor-o‘qituvchilarning ilmiy salohiyatini oshirish maqsadida ilmiy tadqiqot institutlari, ilmiy markazlar va tayanch oliy ta’lim muassasalari bilan ilmiy hamkorlikni kuchaytirish;

– umumta’lim maktablarida ilmiy tadqiqot olib borish layoqatiga ega o‘qituvchilarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb qilish; . [4.].

Xulosa o‘rnida shuni alohida ta’kidlash lozimki, jamiyatimizning bugungi rivojlanish bosqichida pedagogik ta’lim innovatsion klasteri ta’limda ichki va tarmoqlararo aloqadorlikni ta’minlaydigan, ilmiy tadqiqot, ilmiy-metodik muassasalarda to‘plangan tajriba va erishilgan ilmiy yutuqlarni ta’lim hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalariga etib borishini samarali amalga oshiradigan yaqin kelajakdagi eng muhim tizim sifatida taqdim etilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.M.Mirziyoev. Oliy majliga murojotnomasi 020 yil 4 yanvar.Toshkent 020 y.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Xarakatlar strategiyasi tugrisidagi”gi PF-4947-sonli Farmoni.

3. G‘.I.Muxamedov, U.N.Xodjamqulov.Pedagogik talim innovatsion klasteri: tarif, tavsiya, tasnif.Chirchiq 019 yil.

4. U.Xodjamqulov. Pedagogik talim innovatsion klasteri (Toshkent viloyati tajribasi).

ANVAR OBIDJONNING HAJVIY HIKOYALARIDA MAHORAT MASALASI

Oqbo‘tayev Elbek Abdurazzoq o‘g‘li
“O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrasi tayanch doktoranti
Guliston davlat universiteti
masterrprikol@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqola so‘nggi davr adabiyoti namoyondalaridan biri Anvar Obidjonning nasrining o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rni, nasriy ijod namunalarida mahorat masalasi, nasrda o‘zbek hajvchilik maktabi an’analarini davom ettirish bilan birgalikda jahon hajvchiligi yutuqlari bilan boyitganligi, prozada kulgu uyg‘otishda ishlatgan vositalar tahliliga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: proza, yumor, satira, lirika, Anvar Obidjon, hajviya, mubolag‘a.

Abstract: This article is about the role of the prose of one of the representatives of recent literature, Anvar Obidjon, in Uzbek literature, the issue of mastery in the examples of prose creation, the continuation of the traditions of the Uzbek school of humor in prose, and the fact that it is enriched with the achievements of world humorism, laughter in prose focused on the analysis of the means used in awakening.

Keywords: prose, humor, satire, lyrics, Anvar Obidjon, comedy, exaggeration.

Аннотация: В данной статье речь идет о роли прозы одного из представителей литературы новейшего времени Анвара Обиджона в узбекской литературе, вопросе мастерства в образцах прозаического творчества, продолжении традиций узбекской школы юмора в прозе, и тем, что она обогащена достижениями мирового юморизма, смех в прозе ориентирован на анализ средств, используемых при пробуждении.

Ключевые слова: проза, юмор, сатира, лирика, Анвар Обиджон, комедия, преувеличение.

Badiiy adabiyot rivojlanishiga nazar tashlasak, undagi adabiy meros va vorisiylik, an’ana va yangilik, shakl va mazmun birligi, badiiyat, asar tili, obrazlar tizimi, janrlar taraqqiyoti kabi qator omillar barcha davrlarda muhim o‘rin tutganini kuzatish mumkin. Bugungi adabiyot o‘tmish adabiy merosi zaminida rivojlanadi, undan oziqlanadi. Adabiy meros deganda o‘tmishda yaratilgan, umummilliy va umumbashariy qimmatga ega bo‘lganidan vaqt hukmini yengib kelayotgan adabiy-badiiy qadriyatlarning jami tushuniladi.

Bugungi adabiyot – o‘tmish adabiyotidan qolgan merosning vorisi. Adabiy meros asosida adabiy an’analar shakllanadi. Adabiy an’ana – zamonamiz, zamonaviy adabiyotimiz uchun qimmatga ega bo‘lganidan bugunda barhayot merosdir. Adabiyot taraqqiyotining uzliksiz jarayonida har bir davr oldingi davrlardan eng yaxshi jihatlarni o‘ziga singdiradi, ularni sayqallaydi, maromiga yetkazadi, ayni paytda, o‘zidan ham unga yangilik qo‘shishga intiladi. Shu tariqa, adabiyotning uzliksiz taraqqiyoti ta’minlanadi.

Bu holat o‘zbek hajvchiligiga ham tegishlidir. Hajvchilikdagi yetuk shakllar, turli janrlar yangi badiiy-estetik qarashlar zamirida qayta ishlanib, novatorona qo‘llanishishi natijasida bugungi kunda o‘ziga xos badiiy-estetik vazifani bajarmoqda, hajviyalar turli ijtimoiy masalalarni yoritishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, Anvar Obidjonning epik va liro-epik hajviy asarlari fikrimizning isboti bo‘la oladi. Hajviy asarlardagi yaratilgan

obrazlarning individualligi yozuvchi mahoratini yaqqolroq namoyon etadi.

O‘zbek adabiyoti tarixida hajviy obrazlarning o‘ziga xos namunalarini kuzatish mumkin. Zero, hajviy obrazlar yaratish an’anasi xalq og‘zaki ijodiga borib taqaladi. Xalq ertak va hikoyatlari, rivoyat va afsonalardagi turli hajviy obrazlar adib asarlarida yangilangan shaklda namoyon bo‘ladi.

Anvar Obidjon o‘z hikoyalarida ham satirik, ham yumoristik obrazlarni yarata bilgan. Hajviy obraz yaratishda xalqchillik tamoyiliga amal qiladi. Uning ko‘pchilik qahramonlari o‘ta samimiy, qing‘irlikni xayoliga keltirmaydigan oddiy qishloq kishilari. Hikoyalardagi qahramonlarning qanday kishilar ekanligi ularga muallif tomonidan berilgan ta’riflar va personajlar nutqi orqali anglashilib boriladi.

Anvar Obidjon hajviy hikoyalarida satiradan ko‘ra yumorga ko‘proq murojaat qiladi. Insonlardagi tuzatsa bo‘ladigan kamchiliklarni yengil kulgu orqali namoyon qiladii. Hikoyalaridagi o‘ziga xosliklardan biri shundaki, yozuvchi yaratgan qahramonlariga antiqa nomlar qo‘yadi. Masalan “Baloga qolgan futbolchi” to‘plamiga kirgan hikoyalar qahramonlarining nomlarida timsollilik va ramziylik kuzatiladi: Patiydin, Zilzilaxon, Go‘ga Gadoevich, So‘zpardoziy, Lug‘atxo‘jaev, Serkaxon, Parriqiming‘i, Urug‘ali, Qurug‘ali, Qovoqboev, Shavlaev, Qovunchiev, Markaev, va hokazo.

Muallif bu ismlarni o‘z g‘oyaviy maqsadini amalga oshirish uchun o‘ylab topgan, lekin bu ismlar shunchaki kulgu uyg‘otishdan ko‘ra kengroq ma’no uchun xizmat qilgan deyish mumkin. Ismlar qahramonlarning fe’l-atvori, jamiyatdagi o‘rni, qay sohaga mansubligini o‘qirmanga bildirib turadi. Masalan: “Shiliqabiliq” hikoyasi qahramonlari So‘zpardoziy va Lug‘atxo‘jaevlar tilshunos olimlar ekanini hikoya matnida aytib o‘tilgan bo‘lsa ham, muallif tomonidan ularga berilgan ismlar orqali ularning shu soha uchungina “tug‘ilgan”i yoki kasbini ko‘z-ko‘zlash maqsadida o‘zining haqiqiy ismini o‘zgartirib olgan odamlar ekanini anglashiladi. Har ikki holatda ham satirik asar uchun muhim xususiyatlardan bo‘lgan kulgu va mo‘ljalga olingan muammoning ayovsiz tanqidi mavjud.

“Shiliqabiliq” hikoyasida muallif sohta olimlarning karikaturasini yaratadi. Haqiqiy olim va riyokor, aldamchi, o‘z sohasini to‘liq anglamagan sohta olimlarning farqini ko‘rsatishga harakat qiladi. Hikoya voqealari juda qisqa fursat ichida ro‘y berib o‘tadi, hikoyada qatanashuvchi qahramonlar bir necha kishidan iborati: “katta olim” So‘zpardoziy, uning sodiq shogirdi Lug‘atxo‘jaev, va oddiy, lekin zakiy xalq vakili sifatida hikoyada qatnashuvchi qariya.

Hikoya boshida muallif ikki “ilm ahli”ni ta’riflab o‘tadi. O‘qirman bu ta’riflardan hech ham ajablanmaydi, chunki bu suhbat ustoz-shogirdning oddiy ilmiy suhbatiga yo‘yiladigan gaplar. Lekin ustoz-shogird tilshunoslarning o‘zaro bahslari boshlangani zahoti, ularning nutqi orqali, bu olimlarning asli ochilib boradi. Shogird ustoziga tilshunoslik sohasida ilmiy izlanishlar natijasida joy nomlarining kelib chiqishi bo‘yicha yangilik topganini suyunib gapirib beradi: “Keyingi oylarda yuz xil lug‘at titkilab kunim o‘tdi. Povulg‘on degan qishloqning nomi nimadan kelib chiqqanini aniqlash ustida ko‘p bosh qotirdim. Ba’zi olimchalarimizning bu boradagi taxminlari meni qoniqtirmaydi”[43].[1.9]

Ustoziga laganbardorlik yoqishini sezib turgan Lug‘atxo‘jaev atayin o‘z “yangilik”ini aytish asnosida boshqa olimlarni “olimchalar” deb kamsitib gapiradi.

Lug‘atxo‘jaev o‘z boshvoqchisi domla So‘zpardoziyning izdoshlarini “olim”, qolganlarni

[43] Анвар Обиджон.Балога қолган футболчи. (ҳажвий ҳикоялар). Тошкент. 010-йил. 9-бет

«olimchalar» deb atar, bu iboralar ustozga yog‘dek singayotgani har safar uning yuzidan yarq-yurq sezilib turardi. “Povulg‘on, Pungon singari joylarning nomi mo‘g‘ulchada soqchilar qo‘rg‘onchasi ma’nosini anglatadi degan qarashlarga mendayam shubha bor, –Ulug‘bekka uqtirayotgan kepatada so‘z qotdi domla So‘zpardoziy. – Bahsli fikr bu. Harqalay, biron yangiroq talqin topdingmi?”[1.9]

Hikoya nasrdagi eng kichik janr bo‘lganligi tufayli, voqealar nisbatan tarang bo‘lishi, ular tor zamon doirasida kechganligi sababli muallif, qahramonlar xarakteri, ularning tutumlari haqidagi haqiqatni tezlik bilan ochib berishi talab qilinadi. Yuqoridagi parchada ustoz-shogirdning insoniy hislatlarida kamchilik borligini ilg‘agan o‘qirman, ustozning savoliga javob tariqasida aytilgan yangilikdan so‘ng, bu ikki qahramonning nafaqat insoniy fazilatlarda qusuri borligi, balki, o‘z sohasidan ham bexabar odamlar ekanligini anglaydi.

Hikoya davomida, kitobxon bir tomondan ustoz-shogirdning ahmoqona farazlari ustidan miriqib kulsa, ikkinchi tomondan, o‘zini olim sanab, katta baho beradigan insonlarning tipik namunalari mahorat bilan yarata bilganligini anglaydi. Otdan tushsayam, egardan tushmaydigan qahramonlar o‘zlarni qanchalar “bilimli” ekanligini qariyaga ko‘rsatish umidida, turli so‘zlarni tilimizga qaysi tildan kirib kelganini o‘zlaricha tushuntirib o‘tishadi. Lekin, qariya bu ikki olimni gaplarini yana xato hisoblaydi:

– Senlarda yo hamiyat yetishmaydi, yo asli zoting boshqa zuvaladan, – ustoz va shogirdning basharasidan o‘zbeklikni sinchiklab qidirdi qariya. –O‘zbekning gapini bir arabga ilinasan, bir nemisga. [1.10]

Hikoyada ushbu so‘zlar qariya tilidan aytilgan bo‘lsa-da, muallif satirik tig‘ining eng keskir nuqtasi shu so‘zlarda namoyon bo‘ladi, u shu qariya obrazi orqali jamiyatdagi o‘z tiliga xiyonat qilguvchi, o‘z xalqi bilan yaqin bo‘lolmagan, xalqi tarixini bilmay, boshqa xalqlarni bilishi bilan maqtanib, o‘z xalqidan nafratlangan chala olimlar ustidan kuladi.

Hajviy asarlarda sarkazm ko‘pincha darjama-daraja oshib boradi. Oddiy bir qariyani mensimay, uning xato so‘zlayotganini bir- biriga uqtirib turgan ustoz-shogirdning ko‘nglida bir-biridan xufyona istak paydo bo‘ladi. Ikkisi ham boyagi qariyaning Bo‘ka so‘zining kelib chiqishi haqidagi fikriga ko‘ngillarida ishonch bildirib bo‘lishgandi, ikkovi ham bu yangilikni o‘z nomiga yozdirib qo‘yishni mo‘ljal qilishadi.

Anvar Obirjon personaj nutqidan unumli foydalanadi. Mazkur hikoyada ham har bir personaj nutqi orqali ularning ijtimoiy mavqeyi, tafakkur tarzi, insoniylik fazilatlari, ma’naviy nuqsonlari yaqqol ko‘rinadi. So‘zpardoziyning personaji tilidan yangraydigan “gulpadar” so‘zi orqali o‘qirmanda xalq orasida keng tarqalgan haqorat so‘zni madaniylashtirib olgan qahramon ko‘z oldiga keladi. Muallif o‘zini juda madaniyatli olim deb hisoblaydigan obrazni ham tashqi ko‘rinishi tavsifi, ham ichki dunyosining o‘z nutqi orqali namoyon bo‘lishi holati orqali ko‘rsatishga muvaffaq bo‘ladi.

Lug‘atxo‘jaev nutqidagi laganbardorlik, mutelik, mantiqsizlik o‘qirmanda kulgi bilan birga g‘ashlik paydo qiladi. Nima so‘z demasin ustoziga yoqishni o‘ylaydigan, ilmi bilan emas, sohta hushomadlari bilan ustozi e’tiboriga tushishni maqsad qilgan bu qahramon ilm yo‘liga adashib kirib qolgan, lekin buni tan olishni istamaydigan, o‘z bilimsizligi, saviyasizligini yopish uchun tinmay urinadigan “ilm odamlar”idan biri ekanligi oydinlasha boradi. Ustoz uchun borini berishga tayyor bo‘lib ko‘rinayotgan “itoatkor” shogirdning ham, ilm yo‘lida shogirdini “boshini silaydigan” ustozning ham hikoya davomida asl qiyofalari ochilib boradi va hikoya nihoyasida So‘zpardoziy oddiy qariyadan eshitib olgan so‘zini tezroq e’lon qilishni ko‘nglidan

o‘tkazayotganida va Lug‘atxo‘jaevning ham shu haqida o‘ylayotganligida ko‘rinadi. Tili boshqa, dili boshqa bu zotlarning bir-birini madaniy aldashi qahramonlarning ma’naviy qiyofasini to‘liq ochib beradi.

Ushbu hikoyada muallif nutqi alohida ahamiyatga ega. U bekordan bekorga qahramonlar, voqealarga aralashavermaydi, o‘rni bilan vaziyatni oydinlashtiradi. “Bizda ko‘p kishilar avtor aytmoqchi bo‘lgan gapni qahramonlar gapirsa qiziqroq bo‘lardi, deb o‘ylashadi. Bu xato. Avtor aytishi lozim bo‘lgan gapni qahramonlardan birortasiga topshirish yaramaydi. Shunday qilingan taqdirda qahramonlar tussiz bo‘lib qoladi, avtorning jarchisiga aylanadi. Qahramonlar aytishi kerak gaplarni esa, avtor o‘z ustiga olib, uchinchi shaxs tilidan gapirmasligi kerak”.[3.49]

Muallif tilidan yozilgan hikoyalarda esa adibning imkoniyatlari biroz ko‘payadi. Bu hikoyalarda muallif har bir qahramonga alohida ta’rif berib, hajviy yo‘sinda, ba’zan istehzo bilan voqealar rivojini kengroq nigoh bilan tasvirlaydi. “Ma’lumki, badiiy ijodda qahramon obrazini yaratishda shaxsning biror ruhiy holati, emotsional dunyosi, shaxsiy energiasi va potensial imkoniyati badiiy gavdalantiriladi. Bu borada ichki nutq, dialog va epik hikoyalashning roli favqulodda muhim. Ichki nutqda, asosan, kishining birovga oshkor qilish mumkin bo‘lmagan his-tuyg‘ulari, kechinmalari ifodalansa, dialogda baxslar, o‘zaro fikr almashuvlar, suhbatlar va dunyoqarashlar “janggi” asosiy hisoblanadi. Muayyan murakkab vaziyatlarda esa qahramonlar o‘zlarining qalbini, shaxsiy intilishlarini ichki nutqda ochib beradi. Epik hikoyalashda esa qahramon o‘zi aytolmagan, ifoda qilishga qiynalgan holatlarni yozuvchi (avtor nutqi orqali) butun murakkabligi bilan o‘quvchiga namoyon etadi”.[4.119]

“Baloga qolgan futbolchi” hajviy hikoyalar to‘plamida ellikdan ortiq hikoyalar mavjud. Hikoyalar mavzulari ham xilma xil. Hajviy asarlar boshqa yo‘nalishdagi asarlardan ayni davrda bo‘layotgan voqealarga tezkorlik bilan javob berishi bilan xarakterlidir. To‘plamdan o‘rin olgan hikoyalarda qahramonlarning ko‘pchiligi endigina mustaqillikka erishgan yosh davlat fuqarolari, bozor iqtisodiyoti nima ekanini to‘la fahmlay olmayotgan, hali-hanuz sobiq tuzumni, boqimandalikni qumsab yurgan kishilar sifatida hajv qilinadi. Bu hajviyalarda shunday o‘tmishni qumsab, olg‘a qadam bosishdan cho‘chiyotgan insonlar fosh etiladi. Bunday usulni XX asr o‘zbek adabiyotining zabardast vakili Abdulla Qahhorning hajviyalarida ham ko‘rishimiz mumkin.

Anvar Obidjonning “Yerliklar” hajviy hikoyalar to‘plamidan o‘rin olgan “Shomurod hasibfurushning futbolga borgani” hikoyasiga izoh sifatida qo‘yilgan “Aziz Nesinga ta’zim ila”[2.49] deb qo‘yilishi ham bejiz emas. Anvar Obidjon jahon adabiyotining zabardast vakili, turk yozuvchisi Aziz Nesin hajviyalaridan ilhomlangani, xususan, Aziz Nesinning “Futbol qiroli” romani ham aynan shu mavzudaligi tasodif emas, albatta. Hikoyada umrida futbol ko‘rmagan hasibfurushning birinchi marta hasibini pullash uchun staionga kirib qolgani tasvirlanadi. Hikoya qahramon tilidan bayon etiladi. Hikoyada hajv, kulgu paydo bo‘lishiga bosh omil hikoyachi qahramon Shomurod hasibfurushning futbolga nisbatan o‘ziga hos munosabatidir. Qahramon stadionda “bitta to‘pni ortidan chopib yurgan” yosh-yalanglarni hech tushunmaydi. Hakamga esa achinib qaraydi.

Xulosa qilib aytganda, Anvar Obijon hikoyalari Abdulla Qodiriy boshlab bergan, Abdulla Qahhor yuqori cho‘qqiga ko‘targan, G‘afur G‘ulom, Said Ahmad, Ne’mat Aminov barakali ijod etgan epik hajvchilikni munosib davom ettirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.А.Обиджон.Балога қолган футболчи. (ҳажвий ҳикоялар). Тошкент. 010-йил. 9-бет
2. А.Обиджон. Ерликлар. Катталарга ҳажвиялар. – Тошкент. “Ёш гвардия” нашриёти. 1990-йил, 49- бет
3. А.Макаренко. Бадиий ижод ҳақида. –Тошкент. -1960 й, 49-бет.
4. Э.Худойбердиев. Адабиётшуносликка кириш. –Тошкент, ЎАЖБНТ маркази. -2003 й, 119-бет

NAZAR ESHONQUL HIKOYALARIDA AYOLLAR OBRAZI VA TALQINI

Oripova Nurafshon Olimjon qizi
tayanch-doktorant
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
oripovanurafshon@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Nazar Eshonqulning hikoyalarida ayol obrazi va uning ichki dunyosi, ruhiyatining tasviri xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: hikoya, obraz, adib, ayol ezgulik, jaholat ma’naviy-axloqiy illatlar, ko‘ngil boqiy dunyo, abadiy hayot, o‘tkinchi, ishonch, xavotir, orzu daraxti, muhabbat qo‘shig‘i, momoqo‘shiq, qo‘shiq.

O‘zbek adabiyotida ayollar obraziga murojaat qilish, ularning turfa qiyofalarini yaratish XX asrning dastlabki yillarida yaratilgan nasriy asarlarimizda ko‘rina boshladi. Kumushbibi, Zaynab (“O‘tkan kunlar”), Zebi (“Kecha va kunduz”), Unsin (“Dahshat”), Gulnor (“Qutlug‘ qon”), Saida (“Sinchalak”) va h.k asarlarni keltirishimiz mumkin. Garchand, bu asarlarning barchasida ayollar obrazi yetakchi qahramon darajasiga chiqmagan bo‘lsa-da, asardan ko‘zlangan maqsadni u yoki bu darajada ochish uchun xizmat qilgan. Zamonaviy o‘zbek adabiyotida Xurshid Do‘stmuhammad, Erkin A’zam, Nazar Eshonqul, Isajon Sulton, Ulug‘bek Hamdam, Qo‘chqor Norqobil, Luqmon Bo‘rixon, Zulfiya Qurolboy qizi kabi adiblarimiz ijodida erkaklar bilan teng ijtimoiy hayotimizda faoliyat yuritayotgan, yoki shu hayotning qaysi bir jihatida o‘z o‘rniga ega ayollar obrazlari muhim o‘rin egallaydi. Ushbu adiblar orasidan Nazar Eshonqul o‘zining asarlarida tasvirlangan jabrdiyda lekin mard, jasur, bir so‘zli ayol obrazlarini yaratishi bilan alohida ajralib turadi. Masalan, Bepoyon osmon hikoyasini olib qaraydigan bo‘lsak, ushbu hikoyadagi qaxramon ayolning sadoqatida tom ma’noda milliy ruh sizib turibdi. Yaxshi asarning bir xislati shuki, qaxramonning kechmishi xuddi sizning ham boshingizdan o‘tgandek tuyulaveradi. Adabiy asarlar avtobiografik asosga ega bo‘lgan taqdirdagina, shunchalik jonli va ta’sirli chiqadi. Adabiyotshunoslida adabiy metod va prototiplar degan tushuncha borki, ularni aynan shu yerda eslab o‘tishimiz o‘rinlidir. [1].

Tushunish jarayonining nazariy muammolarini o’rganuvchi soha – germenevtikaning asosiy qoidasi shuki: qismni butun, butunni qism orqali tushunish darkor. Bu qoida yuqoridagi tahlil yo’sinlarining ikkisiga ham birdek aloqador. Faqat bu o’rinda immanent tahlil “kontekst” tushunchasini asar doirasi bilan cheklab olsa, kontekstual tahlilda “kontekst” tushunchasining ko’lami kengayib boradi (konkret asar “yozuvchi biografiyasi”, “muallif yashagan davr shart-sharoitlari”, “muallifning ijodiy merosi”, “asar yaratilgan davr adabiyoti”, “milliy adabiy an'analar” kabi kontekstlar doirasiga kiradi). [1].

Kontekstual tahlil asarga muallif tomonidan yuklangan mazmunni tushunishga yo’l ochsa, immanent tahlil asarda tasvirlangan narsalarga (va, albatta, undagi muallif obraziga) tayangan holda o’quvchiga o’z mazmunini shakllantirish imkonini beradi. Mutaxassisdan farqli o’laroq, oddiy o’quvchilarning asarni tushunishida immanent tahlil unsurlari yetakchilik qiladi (shu bois ham o’quvchilar ongida konkret asarning turfa talqinlari mavjud). Zero, aksariyat o’quvchilar uchun konkret asarning qay maqsadda, qanday omillar ta'sirida yozilgani ahamiyatsiz - ular asarning o’zinigina taniydilar, uning o’zidangina zavq oladilar. Aksincha, adabiyotshunos uchun bularning bari muhim, chunki asarni tarixiylik tamoyiliga tayanib, biografik yoxud sotsiologik metodlar (kontekstual tahlil) asosida tekshirib chiqarilgan xulosalar adabiy-nazariy tafakkur rivojida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ular, tabiiyki, badiiy adabiyot rivoji hamda badiiy did tarbiyasiga ham bilvosita ta'sir qiladilar, bu xil xulosalar bilan badiiy didga bevosita ta'sir qilishga urinishning esa adabiyotga ziyon keltirishi ehtimoli ko’proq. Buni qanday tushunmoq kerak? Gap shundaki, o’zining ijtimoiy hayoti davomida badiiy asar turli talqinlarga duch keladi, zero, har bir konkret davr uning mazmun qatlamlaridan birini aktuallashtiradi. Ikkinchi tomondan, kitobxonlardagi ijodiy o’qish imkoniyatlari turlicha, shunday ekan, kitobxonlar ichida chinakam badiiy asarning hali hech kim e'tibor qilmagan mazmun qirralarini ochishga, uning hali hech kim ilg‘amagan voqelik bilan aloqalarini ko’rishga qobillari har vaqt bo’ladi. Agar biografik yoki boshqa xil metodlarga tayanib amalga oshirilgan talqinni yagona, eng to’g‘risi deb bilib, shu talqinni barcha o’quvchilarga singdirmoqchi bo’lsak, bu bilan ijodiy o’qish imkoniyatlarini cheklagan, badiiy didga jiddiy zarar yetkazgan bo’lib chiqamiz. Masalan, aksariyat kishilarda sho’ro davrida yozilgan asarlarning o’sha davrda amalga oshirilgan talqinlari o’rinlashib qolgan. Bu esa davr adabiyoti haqida muayyan tasavvur, munosabatga asos bo’ladiki, yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqilsa, ularni ilmiy jihatdan to’g‘ri deb bo’lmaydi. Demak, talqinlar yangilanishi zarur. Zero, adabiyotshunosning vazifasi ham mavjud talqinlarni bilish emas, balki ularga tayangan (ularga ba'zan qo’shilib, ba'zan inkor etib) holda asarni bugungi kun nuqtayi nazaridan talqin qilish va baholashdir. O‘tgan asrning dastlabki yarmi va uchinchi choragidagi o‘zbek hikoyachiligi xirmoni, asosan, realistik ruhdagi hikoyalardan tarkib topgan. [1].

Hikoyalarning kompozitsiyasidan tortib sujet va obrazlarigacha umumiylikni kuzatish mumkin. Abdulla Qodiriy va Cho‘lponlar davridan boshlangan o‘zbek hikoyachiligi, keyinchalik Abdulla Qahhor, Said Ahmad, Asqad Muxtor, Odil Yoqubov, Shukur Xolmirzayev, O‘tkir Hoshimov va boshqa atoqli yozuvchilarning hikoyalari bilan yanada takomillashib bordi. Bu hikoyalar yozuvchining individual mahorati va uslubidan kelib chiqqan holda xilma-xil bo‘lsa-da, g‘oya, mavzu va kompozitsiya jihatidan bir yo‘nalishga mansub.

O‘tgan asrning 80-yillaridan boshlab, nasrda yangilanish sezila boshladi. Yangi avlod yozuvchilari voqelikni boshqacha rakursda ko‘rsatish, fikrni asar tagmatniga berkitish, o‘quvchini obrazli tafakkurga chorlash bilan nasrga yangicha ob-havo olib kirishga harakat boshlashdi. Aynan shu jihatdan Nazar Eshonqulning Qo‘l hikoyasida tagmatnda berilgan majoz beixtiyor yodimizga tushadi. Shu davrda yaratilgan Olim Otaxonning “To‘rtinchi qavatdagi sarg‘ish deraza”, Nurilla Otaxonovning “Oq bino oqshomlari”, Shodiqul Hamroning “Suratdagi ayol”, Nodir Normatovning “Bir kuni chumoli bo‘lib” kabi hikoyalari o‘ziga xos tajriba mahsuli o‘laroq, o‘zbek hikoyachiligini yangi bosqichga ko‘tarish uchun tashlangan dadil qadam edi, deb aytish mumkin. [3]. Shu ro‘yxatda Nazar Eshonqulning “Maymun yetaklagan odam” hikoyasi ham old qatorlardan joy olgandi. Nazar Eshonqul o‘zbek adabiyotiga o‘zgalarga o‘xshamagan

yo‘ldan kirib kelgan. “Maymun yetaklagan odam kim edi?”, degan savol o‘zbek adabiyotida o‘ttiz yildan beri yechilmay kelmoqda. Buning boisi yozuvchi voqeanavislikka o‘rgangan kitobxonni voqelik ichida turib, shu voqelikni tashqaridan kuzatishga va fikrlashga undaydi. Bu o‘yin shartlariga rozi bo‘lmagan kitobxon Nazar Eshonqul asarlarini o‘qimay qo‘ya qoladi. Ehtimol, shuning uchun ham yozuvchining ijodi xos kitobxonlarga mo‘ljallangan, desak xato bo‘lmaydi. Yozuvchining “Urush odamlari”, “Tun panjaralari”, “Momoqo‘shiq”, “Qora kitob” qissalari, “Go‘ro‘g‘li” romani kitobxonlarning ma’naviy mulkiga aylanib ulgurgan. Biz ushbu maqolada yozuvchining yirik asarlariga adabiy xamirturush vazifasini o‘tagan hikoyalari xususida mulohaza yuritmoqchimiz. Hikoya nasrning kichik janri deb qaralsa-da, hajm o‘lchami ma’no va mohiyat ko‘lamiga soya solmaydi. Bazan kichikkina hikoyalar butun boshli asarlar ma’nosini bera olishi ham mumkin. Bunga misol qilib Abdulla Qahhorning “Bemor” hikoyasini keltirishimiz mumkin. Yozuvchi hikoyaning adabiy mezonlarini yaxshi bilishi, asar tili va kompozitsiyasiga jiddiy yondashishi, voqeani badiiy idrok qilgan holda tasvirlay olishi muhim jihat sanaladi. Texnik tarafdan bu jarayon xuddi uy qurilishiga o‘xshaydi. Avval uyning tarhi chiziladi va qurilish shu tarh asosida olib boriladi. Yozuvchining ijodiy faoliyati ham shunday kechadi. Asar kompozitsiyasini boshidan belgilab olmasa, maqsadsiz yo‘lga chiqqan yo‘lovchi manzilga yeta olmaganiday, adib ham qalamni qo‘lga bemaqsad olgan bo‘ladi. Nazar Eshonqul hikoyalari esa puxta tarh asosida bunyod bo‘lgan. [3].Yozuvchi o‘zi nimani ko‘zda tutayotgani, asar skeletini qanday ishlagani va hikoya qay tarzda rivojlanib borayotganini yaxshi bilib turadi. Yozuvchining ijodiy yo‘nalishi haqida yaxlit xulosa berish mushkul. Lekin hikoyalarini tahlil qilib, fikrlarni umumlashtirganda Nazar Eshonqulning ijodiy yo‘nalishi, yozuvchi ijodining bosh badiiy-estetik g‘oyasi haqida muayyan tasavvur paydo bo‘ladi. Avvalo, adibning hikoyalarini uslub jihatidan ikki turga bo‘lish mumkin:

1) Xalq og‘zaki ijodi va jahon adabiyotidagi xos tendensiyalarning aralashuvi (sintezi) o‘laroq yozilgan, milliy ruh aks etadigan hikoyalar;

2) Sof modern ruhda, ong ostida kechayotgan jarayonni badiiy idrok etishga yo‘naltirilgan, bitta metafora asosiga qurilgan hikoyalar.

Shu klassifikatsiya asosida yozuvchi hikoyalarini yana turli jihatlariga ko‘ra alohida tasniflash mumkin. Obrazlar tizimi, syujet, kompozitsiya va hokazo nuqtayi nazardan tasniflaganda ham yuqoridagi klassifikatsiya e’tiborga olinadi. Chunki asardagi barcha elementlar yozuvchining tanlagan uslubidan kelib chiqqan holda shakllantiriladi. Folklor va jahon adabiyotidagi xos tendensiyalar badiiy sintez qilingan, milliy ruh balqib turadigan hikoyalarda yozuvchi nigohi o‘zbek kitobxoniga tanish makon va zamonda yuz beradigan voqelikka qaratiladi. Shu muhitdan namuna olib, qahramonlar ham atrofimizdagi tanish qiyofalarga o‘xshab ko‘rinadi. Kitobxon bu personajlardan begonasiramaydi. Yozuvchi badiiy til jihatdan ham, tasvir tomonlama ham shu ruhiyatdan kelib chiqib yondashadi. Bu tipdagi hikoyalarga “Shamolni tutib bo‘lmaydi”, “Qultoy”, “Bepoyon osmon”, “Ochilmagan eshik”, “Bevaqt chalingan bong” kabi hikoyalarni kiritish mumkin. Asosiy qahramon yoki roviy (uning o‘zi qahramon bo‘lsa)ning xarakterinigina yaqqol ilg‘ab olish mumkin. Yozuvchining milliy ruhdagi hikoyalarida xarakter bo‘rtibroq ko‘rinadi. Ayniqsa, bu tipdagi hikoyalarda ayollarning xarakteri nihoyatda jonli, tabiiy va ta’sirli chiqadi. Masalan, “Bepoyon osmon” hikoyasidagi Ammaning xarakterini quyidagi parcha orqali ko‘rishimiz mumkin. “Ammam birdan g‘arib, behol ko‘rindi menga: yo‘q, enamga achingani tufayli emas, bir umr koyigan, tanbeh bergan, ertadan kechgacha malomat qilish uchun yashagan, malomat qilish umrining mazmuniga

aylangan ayolning endi bu dunyoda yo‘qligi sababli umrida ham mazmun qolmaganday, shuning uchun ham birdan qarib qolganday tuyuldi menga”. [1].Amma butun umri davomida akasining befarzand yashagani uchun bosh aybdor deb bilgan yangasini, u vafot etishi bilan hurmat ila tilga oladi. Aslida esa uning qo‘rs va johil xarakteri o‘zgarmagan, faqat bu xarakterini ko‘rsatuvchi obyekt endi yo‘qligi tufayli u o‘zgarib qoldi. “Shamolni tutib bo‘lmaydi” hikoyasida ham asosiy syujet chizig‘i Zamon otboqarning o‘limi bilan bog‘liq bo‘lib, Bayna momoning xarakterini ochib berishga xizmat qiluvchi detal o‘limdir. Ya’ni, momoning Zamon otboqarni o‘ldirib, eri va o‘g‘li uchun qasos olgani hikoyaning kulminatsiyasidir. Yozuvchining badiiy tasvirlarida hid va rang masalasini alohida o‘rganish maqsadga muvofiq. [2].

Nazar Eshonqul ijodining umumiy qiyofasida qora rang va badbo‘y hid ustuvorlik qiladi. Muallif hikoyada badbo‘y hidni shunchalik batafsil va ta’sirli qilib tasvirlaydiki, o‘quvchi o‘sha voqelikning ichiga qanday kirganini sezmay qoladi. Hikoyalarda zulmat va tun bilan bog‘liq epizodlar ko‘p uchraydi. Nazar Eshonqul hikoyalarini kuzatar ekanmiz, ba’zi holatlarda muallif “egizak hikoyalar” yaratganini ko‘rishimiz mumkin. Bunda hikoyalar ham kompozitsiya, ham g‘oya, ham obrazlar nuqtayi nazaridan bir-biriga o‘xshaydi, qolaversa, biri ikkinchisini to‘ldiradi. Muallif aytmoqchi bo‘lgan g‘oyasini rivojlantirish yoki tugallash uchun ham shu usulni amalga oshirganday tuyuladi. Masalan, “Qultoy” va “Bepoyon osmon” hikoyalarining epilogi o‘xshash. Ikkisida ham butun umr xo‘rlangan, qadr topmagan, oyoqosti bo‘lgan obraz bor va hikoya syujeti shu obraz atrofida shakllantiriladi. Ikki hikoyada ham xorlangan onalar obrazi. Qolaversa, hikoyalardagi qahramonlarning ismlari ham xalq dostonlaridagi nomlarga uyqash qilib tanlangan. Ya’nikim Uljon bilan Oyto‘ldi. Bu boshida sanab o‘tganimiz folklorning o‘ziga xos belgilaridandir. Bu usul o‘zbek adabiyotida boshqa bir yozuvchida uchramaydi. Muallif bir fikrni boshqa asarda davom ettirishga va tugal xulosani berishga ma’nan haqli. Yoki bir g‘oyani ikki talqin orqali ko‘rsatish tajribasi ham adabiyotimizda yangilik deyishimiz mumkin. Bazida hayotdagi bir insonning barcha jihatlarini bir obrazda jamlash balki mushkuldirki, bunisi muallifdan o‘zgasiga qorong‘u. Yozuvchi ijodida Tersota adabiy makoni ham salmoqli o‘rin tutadi. Ammo shuni aytish kerakki, Tersota xronotopi muvaffaqiyatli boshlanib, yozuvchining keyingi ijodiy bosqichlarida unutilgan adabiy makondir. Yozuvchi Tersotadan boshqa joyda yuz bergan hikoyalarida mavhum makonni tanlaydi yoki makonga urg‘u bermaydi. Ko‘pincha voqelik qahramonlarning ongostida kechgan jarayonlar bilan bog‘liq holda rivojlangani uchun asarning makonini tasvirlashga ehtiyoj tug‘ilmaydi. “G‘oyani o‘ldirib bo‘lmaydi, u yangi avlod bilan birga yangi mazmun kashf etib tug‘ilaveradi”, deb yozadi yozuvchi “O‘lik mavsum” hikoyasida. Darhaqiqat, yozuvchining umuminsoniyatga daxldor g‘oyalari hikoyalarda turli rakursda singdirilgan. Yangi avlod uchun bu g‘oyalar yangicha bir kodlar berishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Eshonqul. “Shamolni tutib bo‘lmaydi” O‘zbekiston adabiyoti san’ati 1996
2. “Quyosh fasli” (Qissa va hikoyalar to‘plami) Yozuvchi 1995
3. www. ziyonet.uz

PROZADA FOLKLORIZM

(“O‘tkan kunlar” romani misolida)

Primov Abdulatif Abduraximovich
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi
primovabdulatif64@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abdulla Qodiriy nasriy asarlari poetikasida xalq og‘zari ijodidagi maqol, matal, xalq iboralari, aforizmlarning tutgan o‘rni badiiy mahorat nuqtai nazaridan tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, folklorizm, milliy kolorit, poetic funksiya, folklor unsurlari, bayon uslubi, maqol, matal, piching, aforizm, xalq iboralari va boshqalar.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению роли фольклоризма в поэтике прозы А. Кадыри, а также влияния жанров фольклора в художественного мастерство писателя.

Ключевые слова: фольклор, фольклоризм, национальный колорит, поэтическая функция, жанры фольклора, стиль повествования, пословица, афоризмы, крылатые выражения и др

Abstract: This article is devoted to the study of the role of folklorism in the poetics of A. Kadyri's prose, as well as the influence of folklore genres in the writer's artistic skills

Keywords: folklore, folklorism, national flavor, poetic function, genres of folklore, narrative style, proverb, aphorisms, popular expressions, etc.

O‘zbek adabiyotshunosligida folklor va yozma adabiyot munosabati masalalari adabiyotshunos N.Mallayev (Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошент: Фан, 1973.,Ўша муаллиф: Алишер Навоий ва халқ ижодиёти.Ғафр Ғулом НМИУ, - Тошкент: 015), B. Sarimsoqov (Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1980. № 4. – Б. 37-45), shuningdek I.Yormatov (Типология фольклоризма в современной узбекской литературе (60-е – начало 80-х годов): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.) adabiyotshunos G‘. Mo‘minov (Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм: Филол. фан. д-ри. дисс. автореф. – Тошкент, 1994.) hamda N.Tosheva (Ҳозирги ўзбек насрида фольклорга оид воситаларнинг поэтик функцияси (Исажон Султон насри мисолида): Автореф. фалсафа доктори (PhD) – Тошкент, 020.) ilmiy tadqiqotlarida o‘rganilgan. Abdulla Qodiriy prozasi poetikasida folklorizmning tutgan o‘rni masalasining ilmiy tadqiqi o‘z yechimini kutmoqda.

Folklor unsurlarining yozma adabiyotga ijodkor tomonidan singdirib yuborilishi adabiyothsunoslikda folklorizm atamasini yuzaga keltirgan. O‘zbek adabiyotshunosligida “folklorizm” atamasi kamroq qo‘llanib,bu istiloh o‘rniga “folklordan foydalanish” birikmasi ko‘proq ishlatiladi. Jahon adabiyotida folklorga oid vositaiarning poetik funksiyasi muammosiga o‘ziga xos adabiy-estetik hodisa sifatida yondashish, ijodkor badiiy mahoratini ochish, yozuvchi asarlarining adabiy mazmunini teran anglash kabi dolzarb ilmiy masala kun tartibiga chiqmoqda. Adabiy jarayonda yangi davr adabiyotshunosligida muhim muammo hisoblangan nasr tarkibida keladigan folklorga oid vositalarning poetik funksiyasini maxsus o‘rganish asosiy vazifa etib qo‘yildi.

O‘zbek adabiyotshunosligida folklor va yozma adabiyot munosabati masalalari adabiyotshunos N.Mallayev (Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошент:

Фан, 1973.,Ўша муаллиф: Алишер Навоий ва халқ ижодиёти.Ғафр Ғулом НМИУ, - Тошкент: 015), B. Sarimsoqov (Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1980. № 4. – Б. 37-45), shuningdek I.Yormatov (Типология фольклоризма в современной узбекской литературе (60-е – начало 80-х годов): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.) adabiyotshunos G‘. Mo‘minov (Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм: Филол. фан. д-ри. дисс. автореф. – Тошкент, 1994.) hamda N.Tosheva (Ҳозирги ўзбек насрида фольклорга оид воситаларнинг поэтик функцияси (Исажон Султон насри мисолида): Автореф. фалсафа доктори (PhD) – Тошкент, 020.) ilmiy tadqiqotlarida o‘rganilgan. Abdulla Qodiriy prozasi poetikasida folklorizmning tutgan o‘rni masalasining ilmiy tadqiqi o‘z yechimini kutmoqda.

Abdulla Qodiriy asarlaridagi xalqona ibora,maqol va iboralarning o‘rnini o‘rganib, adibning romanlarida uchragan xalq og‘zaki ijodi janrlarining mohiyatini yoritib, adib romanlaridagi badiiy tasvir vositalarining folklor bilan uyg‘unligini badiiy mahorat nuqtai nazardan ko‘rsatish, germenivtik tahlil usullaridan foydalanildi.

Ma’lumki, folklor yozuvchi ijodiga xalq ommasining rang-barang olamini olib kiradi. Ayni chog‘da yozuvchiga kitobxonni o‘z xalqi urf-odatlari, obrazli so‘z boyligi, umuman barcha milliy belgilari bilan kengroq tanishtirish imkonini yaratadi. Folklor unsurlarining yozma adabiyotga ijodkor tomonidan singdirib yuborilishi adabiyotshunoslikda folklorizm atamasini yuzaga keltirgan. “Folklorizm” atamasi ilk bor XIX asrda frantsuz folklorshunosi Sebiya tomonidan qo‘llangan. Bu atama “folklor bilan qiziqish va shug‘ullanish” ma’nosini ifodalaydi. XX asrning 30 yillariga kelib rus folklorshunos va etnograf olimi Mark Konstantinovich Azadovskiy badiiy adabiyotda va publitsistikada folklordan foydalanishni “folklorizm” deb atadi. Shu asrning 60 yillarida “folklorizm” atamasi xalqaro e’tirof etildi va keng miqyosda qo‘llana boshlandi.[2, 469]. O‘zbek adabiyotshunosligida “folklorizm” atamasi kamroq qo‘llanib, o‘rniga “folklordan foydalanish” birikmasi ko‘proq ishlatiladi. Zamonaviy nasrda folklorizmga oid motivlarning ko‘pi nasriy asar badiiyati bilan uyg‘unlashgan.

Bu hodisa o‘zbek nasrining shakllanish davridan to shu kunga qadar rivojida turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lib kelmoqda. O‘zbek romanchiligining birinchi yiik vakili A.Qodiriy, bu janrni keyinchalik yuksak darajaga ko‘targan Cho‘lpon, Oybek, hajviy hikoyalar va qissalar muallifi G‘.G‘ulom, shuningdek S.Ayniy, A.Qahhor ijodi misolida buni aniq ko‘rish mumkin.

Abdulla Qodiriyning dastlabki ijodidayoq, xususan, kichik yumoristik asarlarida folklor ta’siri ayniqsa kuchli bo‘ldi.

“Abdulla Qodiriyning prozasi va publitsistikasi bugun ham o‘zbek yozuvchilari uchun foydali saboqlarga to‘la, - deb yozadi Izzat Sulton. – Masalan, o‘z ijodi, ayniqsa satirasida Abdulla Qodiriyning o‘zbek folklorida eng ko‘p tarqalgan qudratli priyomlardan (vositalardan) juda keng va muvoffaqiyatli fodalanganini olaylik. Abdulla Qodiriy ko‘p foydalangan bunday priyomlarning biri – pichingdir. “Kalvak Maxzumning xotira daftaridan” va “Toshpo‘lat tajang nima deydi?” kabi hikoyalar turkumidan iborat asarlarda bu priyom, ayniqsa o‘z badiiy kuchini va xususiyatini ko‘rsatadi”[3, 4-6].

“Badiiy asar poetik tadqiqotga munosib bo‘lgan taqdirdagina unga adabiytchi-olimlar takror va takror murojaat etishi mumkin”[1, 115]. Abdulla Qodiriy asarlari ham ana shunday tahlilga munosib asarlar sarasiga kiradi.

Xalq ijodiga yuksak baho bergan va undan o‘zi ham katta ilhom olgan Abdulla Qodiriy ijodiga bu boy badiiy xazina umr bo‘yi hamroh bo‘ldi va ijodiga yuksak mahorat maktabi bo‘lib xizmat qildi. Shu sababdan asarlarini o‘qiganimizda , betakror badiiy mahoratini kashf kilganimizda adibning ijodiy yuksalishida folklorning tutgan urnini alohida his qilamiz. Xalq ijodidan maqsadi ezgu, vijdoni pok insonlarni hayratda qoldiradigan ajoyib qahramonlar – xalqning haqiqat va adolat haqidagi g‘oyalarini ifodalovchi jasur kishilar Abdulla Qodiriyning diqqat – e’tiborini tortib keldi. Zero, adib “Madomiki, biz yangi davrga oyoq qo‘ydiq, bas, biz har bir yo‘sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o‘xshash dostonchiliq ro‘monchiliq va hikoyachiliklarda ham yangarishg‘a, xalqimizni shu zamonning “Tohir-Zuhra”lari, “Chor darvesh”lari, “Farhod-Shirin” va “Bahromgo‘r”lari bilan tanishdirishka o‘zimizda majburiyat his etamiz...” ,- deb yozadi “O‘tkan kunlar” romanining boshida[4,30]. Anglashiladiki, yozuvchiga milliy xarakterlarni yorqin tasvirlashda, voqea va hodisalarni rang – barang milliy tamoyillar fonida tasvirlashda xalq og‘zaki ijodi namunalari, ularning badiiy-estetik olami boy badiiy manba bo‘ldi.

Folklor Abdulla Qodiriyning ijodiy kamolotida alohida o‘rin tutadi. Xalqning yuz yillar mobaynida yaratgan, xalq milliy tamoyillarining barcha qirralarini o‘zida ifoda etgan maqol va aforizmlar, kulgi qo‘zg‘ovchi so‘z va obrazli ifodalar, uning murakkab hodisalar mohiyatini va xalq dunyoqarashini ifodalay olish qudrati adib ijodida mohirona qo‘llanilgan. Qodiriy asarlaridagi obrazli ifodalar, maqol va aforizmlarning ayrimlari xalq og‘zaki ijodida aynan uchraydi, ayrimlari esa yozuvchi ijodiy laboratoriyasida sayqal berilib, yana ham ta’sirli, aniq va konkret ifoda shaklini olgan. “ Abdulla Qodiriy ijodi adibimizning o‘zi da’vo qilmagani holda XX asr boshlarida yashagan tug‘ma folklorshunos olim ekanini to‘liq tasdiqlaydi, - deb yozadi Omonulla Madaev. – “Sadoyi Turkiston”dan “Ishtirokiyun”gacha, “Tong” jurnalidan tortib “Mushtum”dagi maqolalarigacha, “Kalvak maxzumning xotira daftari”dan “Toshpo‘lat tajang nima deydi”gacha, “O‘tkan kunlar”dan “Mehrobdan chayon” , “Obid ketmon” gcha avvalo o‘zbek mentaliteti, xalq tili, qolaversa, xalq og‘zaki ijodi bilan sug‘orilgan. Sarlavha qo‘yish usulida adib “Dumbasi tushib qolgan emish”, “Kula-kula o‘lasan”, “Tarbuz qo‘ltiqdan tushdi”, “Og‘zinga qarab gapir”, “Chuvi chiqdi”, “Po‘skallasi”, “Dardi yo‘q kessak, ishqi yo‘q eshshak”, “Shallaqi”, “Bo‘lsun-bo‘lmasun”, “Anov-manov” kabi o‘nlab kashfiyotlar yaratar ekan, xalq og‘zaki ijodi ta’siridagi milliy til imkoniyatlariga murojaat qilgan” [5, 18-19].

Darhaqiqat, Qodiriy nafaqat badiiy asarlari, balki ommaviy maqolalarimi, matbuotda raqiblariga berilgan javoblarimi, yo‘l-yo‘lakay bildirilgan ishoralarmi – barchasida milliy til boyligi, xalq og‘zaki ijodidan foydalangan. Adib xalq qo‘shiqlari, maqollar, matal va iboralardan foydalanib, badiiy asar matniga ularning g‘oya, mazmun-mohiyatini singdirar ekan, muayyan maqsadni nazarda tutadi. Agar bir tomondan yozuvchi bu amalni bajarishda o‘zini tarbiya qilgan millat vakili ekanini kitobxonga ta’kidlamoqchi bo‘lsa, ikkinchidan, mazkur uslub yozuvchining fikrni ifodalashda qisqalikka intilishini, obraz haqida tasavvur hosil qilishga urinishini tasdiqlaydi. Abdulla Qodiriy xalq iboralari, maqol, matallardan shu qadar unumli foydalnganki,ular asar matniga to‘liq singib, uyg‘unlashib ketadi. Misollarga murojaat kilaylik: “O‘tkan kunlar” romanining “Otabek Yusufbek hoji o‘g‘li” bobida Marg‘ilondagi saroyda Ziyo shohichining o‘g‘li Rahmat, uning tog‘asi “xotunboz” Homid va Otabek davrasida suhbat bo‘ladi va mavzu aylanib “uylanish”, “xotun” masalasiga taqaladi. Ko‘p xotinlikni ma’qul ko‘rmagan Rahmatning fikriga Homid: - “ **Qamchiningdan qon tomsa,** yuzta xotun orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan”, – deb “mag‘rur bir tusda Otabekka “ qaraydi[4, 36]. Yozuvchi

Homidni yovuz niyatli, xudbin odamligini ifodalashda shu bitta ibora badiiy yuklama vazifasini bajarganligini ko‘ramiz.

Adib asarlarida qahramonlarining yoshi, jamiyatdagi mavqei, mansabi, ma’naviy-ahloqiy dunyosi, nasl-nasabiga monand xarakterini ochib beruvchi ibora, maqollar qo‘llaydi. “Utkan kunlar” romanining “Xon qiziga loyiq bir yigit” bobida Ziyo shohichining uyida Otabek mehmondorchilikda bo‘lgan voqea tasvirlanadi. Suhbatda Mirzakarim qutidor ancha ilgari Toshkandda Otabeklar xovlisida bo‘lganligini eslab: -”Ammo haqiqatda oradan o‘n besh-yigirma yil o‘tib, siz ham katta yigit bo‘lg‘ansiz, **umr – otilg‘an o‘q emish**”,- deydi [4, 38]. Birgina “umr – otilg‘an o‘q” iborasi orqali yozuvchi hayotda ko‘pni ko‘rgan, past-balandini bilgan, achchiq-chuchugini tatib ko‘rgan,keng va chuqur mushohadali fozil inson siyratini ifodalaydi.

Mirzakarim qutidor xarakterini ochib berishda yozuvchi mahoratiga yana e’tiborimizni qaratsak. Qutidor qalbaki taloq xati ta’sirida Otabekni uyidan xaydaydi. Mirzakarim qutidor o‘zining aybini tan olib Kumushga: “Jaholat kelsa, aql qochadir, qizim”, - deb qo‘yadi [4, 77]. Shu bir maqolda ham o‘kinch, ham uzr, ham o‘zining oddiy banda ekanini tan olish, ham bir insonda bo‘lgani kabi o‘zini oqlash mazmuni qisqa, aniq ifodasini topadi.

Ma’lum bo‘ladiki, Abdulla Qodiriy barcha asarlarida folklorizmning o‘rni katta badiiy qimmatga ega bo‘lib, asar mohiyatini o‘quvchiga singdirishga xizmat qiluvchi omildan mahorat bilan foydalana olgan. Yozuvchining “Mehrobdan chayon” romanidagi “Oyning o‘n beshi qorong‘i bo‘lsa, o‘n beshi yorug‘“, “Xotin kishining boshi, uy ichining og‘ir toshi”, “Oltin olmasang, duo ol”, “Sut bilan kirgan, jon bilan chiqar”, “O‘tkan kunlar” romanidagi “Bilgan topib so‘zlar, bilmagan - qopib”, “Pichoqni o‘zingga ur, og‘rimasa – birovga”, “Bir ko‘rgan bilish, ikki ko‘rgan tanish”, “Qars ikki qo‘ldan chiqadi” kabi o‘nlab maqollarning har biri asar matnida muhim badiiy-estetik vazifani bajarishi bilan ahamiyatli.

Yuqorida qayd qilingan mulohaza va kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, Abdulla Qodiriy prozasi poetikasida folklorizmning o‘rni muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, A. Qodiriy prozasida folklorga oid vositalarning poetik funktsiyasini ko‘rsatish, folklor namunalarining mohiyatini yoritib, adib asarlaridagi badiiy tasvir vositalarining folklor bilan uyg‘unligini tadqiq qilish qodiriyshunoslik yo‘nalishida dolzarb ahamiyatga ega masalalardan.

ADABIYOTLAR:

1.Каримов Б. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. Тошкент: Akademnashr. 014. 56 б.

2.Литературный энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1987. – С.469.

3.Қодирий А. Кичик асарлар.-Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969.- 12 б.

4.Қодирий. А. Ўткан кунлар.роман.- Тошкент.: “Info Capital Group”, 017.-488 b.

5.Қодирий. А. Адибни хотирлаб. роман.- Тошкент.: “Info Capital Group”, 017.-584 b.

OLIY O‘QUV YURTLARIDA JISMONIY TARBIYA FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Qurbanov Elyor Ermamatovich,
o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
elyor88@internet.ru

Annotatsiya: Talabalarda jismoniy tarbiya fanini o‘qishda innovatsion texnologiyalar orqali nazariy va amaliy bilimlarni oshirish muhim ilmiy, pedagogik muammo hisoblanadi. Maqolada yangi o‘qitish metodlari, jumladan innovatsion texnologiyalardan foydalanish usullari haqida malumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Innovasion, mukammal tizim, klaster, diagnostika, disseminasiya, individual, jarayon.

Abstract: Increasing theoretical and practical knowledge through innovative technologies is an important scientific and pedagogical problem in studying physical education among students. The article provides information on new teaching methods, including the use of innovative technologies.

Keywords: Innovation, perfect system, cluster, diagnostic, dissemination, individual, process.

Oliy o‘quv yurtlarida innovatsion texnologiyaning mukammal tizimi ishlab chiqilmagan. Shu bilan birga ushbu tizimning zaruriyati davr taqozosidir, zero innovatsion texnologiya talabalarning bilimini, ko‘nikma va malakalarini ma’lum bir tizim asosida o‘zlashtirish samaradorligini oshiruvchi jarayondir. Innovatsion texnologiyalar orqali o‘qishning vazifalari, mazmuni, uslublari, vositalari, tashkil etilishi shakllari va natijalarida o‘z aksini topishi kerak. Innovatsion usullar faqat talabalar bilimlari tizimi emas, balki ularning idrok etish qobiliyatlarini, faolliklarini, qiziqishlarini, aqliy faoliyatlarini rivojlanishini ham ta’minlovchi didaktik shart sifatida tushunish keng tarqalgan

O‘quv mashg‘ulotlarining zamonaviy shaklda o‘qitishning modul tizimiga tashkil etilishi o‘qituvchilarda tizimli tahlil qilish qobiliyati, falsafiy va ilmiy tafakkur ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Yosh mutaxassisning yetuklik darajasi uning muayyan soha bo‘yicha to‘laqonli ixtisoslikka ega bo‘lishi bilan birga, unda tadqiqotchilik layoqatining qay darajada ekanligi, ma’naviy-intellektual rivojlanligi, bir so‘z bilan aytganda, ma’naviy-ma’rifiy kamoloti bilan belgilanadi. Chunki chinakam ma’rifatli odam millat qadriyatlarini, inson qadrini, o‘zligini anglashi, mustaqil davlatimizni jahon hamjamiyatida munosib o‘rin egallashi uchun fidoyilik bilan kurashishi mumkin. Zero, yoshlar ongiga mustaqil, ozod va obod davlat barpo etish, uning sodiq hamda fidoyi farzandi bo‘lishdek muqaddas tuyg‘uni singdirish davlat siyosatining ustuvor masalalaridan biri hisoblanadi.

Jismoniy tarbiyaning tarkibiy qismi bo‘lgan sport va uning barcha jihatlari g‘alabaga intilishni, yuqori natijalarga erishishni tarbiyalaydi, insonning jismoniy, ruhiy va axloqiy sifatlarini safarbar qilishga ko‘maklashadi, fuqarolar ijodiy umrini uzaytiradi va salomatligini mustahkamlaydi, bularning barchasi oshib boraètgan raqobat maromida ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Aholi keng ommasining jismoniy tarbiya va sportga jalb qilinganligi, shuningdek xalqaro sport musobaqalaridagi muvaffaqiyatlar har qanday mamlakatning

yashovchanligi va ma’naviy kuchidan dalolat beradi. Malaka oshirishda jismoniy tarbiya o‘qituvchisi kasbiy kompetentligini rivojlantirish va takomillashtirish jaraènini tashkiliy-metodologik ta’minlash hamda bu jaraènni aniq pedagogik texnologiyalar bilan ta’minlash modelini amalga oshirilgandan so‘ng, xalq ta’limi tizimida jismoniy tarbiya o‘qituvchilari rivojlanish darajasini aniqlash va diagnostika qilish zarurati yuzaga keldi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari malaksini oshirish tizimi quyidagi vazifalarni hal qilishga qaratilgan bo‘lishi kerak, bular:

- o‘qituvchining erkin, ko‘p vektorli, shaxsga yo‘naltirilgan va kasbiy o‘sishiga sharoitlar yaratish;

- malaka oshirishning umumiy mazmunli vektorining birinchi navbatda ta’limni modernizasiyalashning asosiy tekshirilgan yo‘nalishlarga qaratilganligi;

- o‘qituvchilar tajribasini (shu jumladan malakasini oshiruvchi) aktuallashtirilishi va ko‘p jihatli disseminasiyasi;

- o‘qituvchi tomonidan o‘z malakasini doimiy va ob’yektiv ravishda baholanishi uchun sharoit yaratish;

- malaka oshirishga ijodiy, individual yondashuvni ta’minlash omillari sifatidagi interfaollik, modullik, loyihaviylik, distantlilik va uzluksizlikni amalga oshirish.

O‘qituvchi ilg‘or usullarni egallashi hamda uni o‘z faoliyatida qo‘llash yo‘llarini izlab pedagogika, psixologiya va ta’lim metodikasining yutuqlariga murojaat qiladi. Ijodiy ishlaydigan pedagog o‘zgalar tajribasini tahlilsiz, to‘g‘ridan - to‘g‘ri qabul qilmay, o‘z tajribasi bilan taqqoslab, keyin uning ilg‘or tomonlarini qabul qiladi. Pedagoglik kasbining o‘ziga xos xususiyati to‘g‘risida gapirar ekanmiz, uning mohiyati, asosan bilim, kasb-hunar o‘rgatish ekanligini, shunga ko‘ra, uning o‘zi doimo o‘qishi shartligini alohida takrorlash lozim. O‘qituvchi kasbining mana shu xususiyati, uning muttasil ravishda o‘z ustida ishlashini, mustaqil bilim olishini taqozo qiladi. Uning faoliyati muvaffaqiyatli bo‘lishining gapovi–uzluksiz ravishda o‘z ustida ishlashdir. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi hamkasblari hamda ilg‘or xorijiy tajribalarni ijodiy o‘rganishi, amaliyotida qo‘llay olishi va darslik va metodik jurnal va adabiyotlarni mustaqil mutolaasi orqali uzluksiz bilim, ko‘nikma va malakasini oshirib borishi ta’lim jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Klaster usulida (klasterlarga ajratish) - talabalarga engil atletika mavzuda erkin va ochiq tarzda fikr yuritishga imkoniyat yaratildi va fikrlarni qog‘oz betiga sxema tarzda tushirishni tavsiya etildi. Belgilangan vaqtdan so‘ng barchalaridan uz qullari bilan yaratgan ishlarni yig‘ib olindi va baxolandi. Bu usul ko‘p variantli fikrlashni o‘rganilayotgan, ya’ni engil atletika turlarini ta’riflash, tavsif berish tushunchalarini bayon etish shuningdek, hodisa, voqealar, jarayonlar: amaliy mashg‘ulotda yurish, yugirish, sakrash, irg‘itishda tana a’zolariga beriladigan mashqlar boshga, bo‘yinga, yelkaga, qo‘lga, belga, songa, tizzalarga, bilaklarga to‘piq, barmoqlarga va xokazolar o‘rtasida aloqa o‘rnatish ko‘nikma va malakalarini rivojlantiradi.

Klaster usulida ishlash uchun talabalarga tavsiyalar:

1. Katta varog‘ (vatman 80x60, 100x60) qog‘ozning o‘rtasiga yoki sinf

doskasiga yoxud yozish uchun foydalanish mumkin bo‘lgan sathga «kalit» so‘z yoki gap yoziladi;

2. Shu mavzuga tegishli deb hisoblangan va xayolga kelgan so‘z va gaplar

yoziladi;

3. Fikrlar paydo bo‘lganda va ularni yozganda fikrlar o‘rtasida mumkin

bo‘lgan bog‘lanishlarni belgilash;

4. Fikrlar tugamaguncha yoki vaqt tamom bo‘lgunicha xayolga kelgan barcha fikrlar yozilaveradi;

5. Keltirilgan so‘z va fikrlar mazmuni va yaqinligiga qarab toifalarga ajratib chiqiladi.

Klaster tuzishda guruhdagi barcha talabalarning ishtirok etishi, shu guruh uchun g‘oyalar o‘zagi bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, hozirgi kungacha Oliy o‘quv yurtlarida innovatsion texnologiyaning mukammal tizimi ishlab chiqilmagan. Shu bilan birga ushbu tizimning zaruriyati davr taqozosidir, zero innovatsion texnologiya talabalarning bilimini, ko‘nikma va malakalarini ma’lum bir tizim asosida o‘zlashtirish samaradorligini oshiruvchi jarayondir. Innovatsion texnologiyalar orqali o‘qishning vazifalari, mazmuni, uslublari, vositalari, tashkil etilishi shakllari va natijalarida o‘z aksini topishi kerak.

Talabalarda jismoniy tarbiya fanini o‘qishda innovatsion texnologiyalar orqali nazariy va amaliy bilimlarni oshirish muhim ilmiy, pedagogik muammo hisoblanadi.Buning uchun, yangi o‘qitish metodlari, jumladan innovatsion texnologiyalardan foydalanish zarur bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXAYI

1. Buriboev A. «Pedagogik texnologiya» T., 004 .
2. O.U.Avlayev, S.N. Jo‘rayeva, S.P.Mirzayeva “Ta'lim metodlari” o‘quv-uslubiy qo‘llanma, “Navro‘z” nashriyoti, Toshkent -2017
3. Aleks Muur. Ta’lim berish va ta’lim olish: pedagogika, ta’lim dasturi va tarbiya. -Rutledj. Ikkinchi nashr. 012. 02-bet.

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA KADRLAR TAYYORLASHNING XUSUSIYATLARI

Rahmatova Gulshan Sunnatullo qizi
Guliston davlat universiteti stajyor o‘qituvchisi
rahmatovagulshan13@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamlashtirish jarayonining mohiyati va uning kadrlar tayyorlash bilan bog‘liqligi ko‘rib chiqiladi. Raqamlashtirish sharoitida yuqori malakali kadrlarni tayyorlash uchun o‘quv jarayonida foydalaniladigan yangi texnologiyalarga tavsif berilgan. Muayyan misolda raqamlashtirish sharoitida kadrlar tayyorlashning o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Maqola mavzusining dolzarbligi hozirgi XXI asr global raqamlashtirish asri bo‘lib, ushbu tizim asosida o‘rnatilgan raqamli algoritmlarga o‘tish bilan tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: kadrlar tayyorlash dasturi, raqamli texnologiya, ta’lim tizimi, islohat, innovatsion faoliyat.

Abstract: This article examines the nature of the digitization process and its connection with personnel training. Description of new technologies used in the educational process for training highly qualified personnel in conditions of digitization. In a specific example, the specific features of personnel training in the context of digitization are considered. The relevance

of the topic of the article is the current 1st century century of global digitization, which is characterized by the transition to digital algorithms based on this system.

Keywords: personnel training program, digital technology, educational system, reform, innovative activity

Shiddat bilan rivojlanib borayotgan bugungi kunimizda raqamlashtirish muhim ahamiyat kasb etib bormoqda, buning natijasida innovatsiyalarga moyillik rag‘batlantirilishi, shuningdek, umuman innovatsion faollik oshishi mumkin.

Raqamlashtirish - bu ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning turli sohalarida axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning sifat jihatidan yangi darajasiga o‘tish bilan tavsiflanadigan tartib. Raqamlashtirish sharoitida raqobatni rivojlantirishning zaruriy sharti yagona kamsitmaydigan talablar va standartlarni belgilash, shuningdek, yagona ishonch muhitini yaratish, shu jumladan elektron hujjat aylanishini optimallashtirishdir[2. 45 b].

Shuningdek, raqamlashtirish-bu ta’lim tashkilotlar, hukumat va aholi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqalarni o‘rnatish, uzoq vositachilik zanjirlarini yo‘q qilish va turli xil bitimlar va operatsiyalarni amalga oshirishni rag‘batlantirish imkonini beradigan axborot-kompyuter texnologiyalari orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy va ijtimoiy o‘zaro ta'sirlarning global tarmog‘i, bu raqobatning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. Raqamlashtirishning asosiy elementlari elektron tizim va boshqalar hisoblanadi.

Kelajakning ta'sirchan texnologik salohiyati to‘plangan yo‘nalishlarga e'tibor qaratish talab etiladi va bu zamonaviy sharoitda hayotning turli sohalarining ko‘rinishini belgilaydigan raqamli texnologiyalar. Bizning fikrimizcha, raqamli texnologiyalarni yaratishga qodir davlatlar uzoq muddatli raqobatdosh ustunlikka, katta texnologik annuitet olish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Raqamli texnologiyalarni rivojlantirishga rioya qilmaydigan mamlakatlar o‘zlarini zaif, qaram holatda topadilar.

I.Y.Artemyevning ta'kidlashicha, raqamlashtirish sharoitida ta'lim sohasi, kadrlar tayyorlash va jamiyat uchun eng muhim qiyinchiliklar quyidagilardir: tegishli kadrlarni tayyorlash, kompetensiyalarga va universal raqamli savodxonlikka zamonaviy talablarni ishlab chiqish. Ularning asosida quyidagi bir qator maqsadlar shakllantiriladi[3. 32 b]:

1) ta’limning raqamli segmenti yo‘nalishi va rivojlanishi bo‘yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash.

2) zamonaviy korxonalar, tashkilotlar va muassasalar xodimlarining barcha toifalarining raqamli savodsizligini tugatish.

3) mamlakat fuqarolarida raqamli madaniyatning uzluksiz shakllanishi [2, 15 bet].

Raqamlashtirish sharoitida raqobat va kadrlar resurslarining rivojlanishi ko‘plab omillarning ta'siri bilan bog‘liq raqamli texnologiyalardan faol foydalanishni rad etadigan ba'zi tuzilmalar uchun to‘siq bo‘lishi mumkin va boshqa tuzilmalarning raqobatbardosh pozitsiyalarini, shu jumladan ushbu texnologiyalardan foydalanishni kuchaytirishga turtki bo‘lishi mumkin.

Raqamlashtirish jarayoni va yangi tarmoqlarning shakllanishi shaxslar oldida ham, butun kadrlar tayyorlash tizimini o‘zgartirish uchun mas'ul bo‘lgan davlat oldida ham yuzaga keladigan jiddiy muammolar bilan birga keladi.

Zamonaviy jamiyatni qurish uchun ilmiy va texnologik to‘siqlarni ta'minlash uchun dunyoning ko‘plab mamlakatlari moddiy resurslarni emas, balki birinchi navbatda inson

resurslarini rivojlantirishga sarmoya kiritmoqdalar. “Raqamli mutaxassislar” uchun raqobat juda keskin va davlatlararo darajada davom etmoqda, bugungi kunda kadrlar masalasini hal qilishning ahamiyati eng yuqori darajada ta'kidlangan. Yurtimizda keng ko‘lamli o‘zgarishlarning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan raqamlashtirish sharoitida kadrlartayyorlash loyihasini amalga oshirishga bog‘liq.

Raqamlashtirish sharoitida kadrlar tayyorlashning muammoli sohasini qamrab oladigan quyidagi mavzular guruhlarini ajratish mumkin[2. 61 b]:

1) ta’lim sohasidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish va milliy manfaatlarni ta'minlash (ta’limda raqamlashtirish uchun kadrlarni shakllantirish jarayonida qonunlarni qo‘llash).

2) ilmiy va texnologik rivojlanish va kadrlar bilan ta'minlash muammosi (sun'iy intellekt, “aqlli shahar”, raqamli texnologiyalar raqamli rivojlanish omili sifatida).

3) kadrlarning kasbiy vakolatlari tarkibidagi ijodiy va tanqidiy fikrlash (ta’lim tizimida raqamlashtirish sharoitida mehnat munosabatlarining o‘zgarishi).

4) kasbiy kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirishdagi o‘zgarishlarni boshqarishning institutsional mexanizmlari (raqamlashtirish sharoitida o‘zgarishlar va raqamlashtirish vazifalarini amalga oshirish uchun kadrlar vakolatlari).

Hozirgi vaqtda mutaxassislar orasida raqamli kompetentsiyalarning turli profillarini shakllantirish, shuningdek ularni kasbiy faoliyatda axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishga tayyorlash eng dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Xususan:

- ❖ turli xil axborot resurslari va texnologiyalari bilan ishlash, ma'lumotlarni olish, saqlash, qidirish, tizimlashtirish, qayta ishlash va uzatishning asosiy usullari, usullari va vositalarini qo‘llash qobiliyati.
- ❖ o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish va moslashuvchanlik.
- ❖ uzluksiz ta'lim va o‘z-o‘zini tarbiyalash.

Ushbu vakolatlar yaqin kelajakda, birinchi navbatda, zamonaviy bo‘lg‘usi kadrlarning shakillantirishda belgilanadi.

Ta’lim sohasida malakali mutaxassislar yetishmasligi muammosini hal etish uchun oliy va o‘rta maxsus kasb-hunar ta'limi ta'lim tashkilotlarining axborot-telekommunikatsiya texnologiyalari bilan bog‘liq ta'lim yo‘nalishlari bo‘yicha bitiruvchilari sonini ko‘paytirish, raqamli ko‘nikma va axborot texnologiyalariga ega aholi ulushini oshirish zarur. Bularning barchasi modernizatsiya qilishni, ta'lim tizimini raqamlashtirishni, elektron ta'lim shakliga o‘tishni talab qiladi.

Hozirgi vaqtda elektron ta'lim tarmog‘i hamjamiyatlari – masofaviy va elektron texnologiyalardan foydalanishga asoslangan onlayn ta’lim platformalari yaratilmoqda, ular ta'lim xizmatlari sifatini oshirishga va ta'lim jarayonini individuallashtirishga yordam beradi.

Onlayn ta'lim – bu multimedia va Internet texnologiyalaridan foydalangan holda o‘rganish uslubidir. Bugungi kunda dunyo hamjamiyatida yuqori malakali inson kapitali, xususan, musiqa ta’limi sohasida kamomad mavjud. Zamonaviy sharoitda tizimni boshqarishning butun davlat tizimini o‘zgartirish, uni yanada moslashuvchan va samarali qilish zarurati dolzarbdir. “Raqamli” ishsizlik tahdidiga qarshi yanada samarali kurashish uchun turli sohalarini tartibga solishdagi o‘zgarishlar muhim rol o‘ynashi kerak[1. 3 b].

Raqamli texnologiyalarni yaratish va ulardan foydalanish bilan bog‘liq mutaxassisliklarni faol rivojlantirish va ijodkorlik shakli va raqamlashtirish xavflariga moslashish vositasi sifatidagi rolini tubdan o‘zgartirish muhim yo‘nalishdir. Shuningdek, kadrlar salohiyatini rivojlantirish

tendentsiyasi davlat tomonidan belgilanadi: oliy ta’lim muassasalarida yangi o‘quv dasturlari paydo bo‘lmoqda, aholi uchun raqamli savodxonlikni oshirish kurslari ochilmoqda.

Ta’limda raqamli kompetentsiyalarni o‘qitish allaqachon kasbiy ma'lumotga ega bo‘lgan odamlar uchun ham mavjud bo‘ldi. Buning uchun raqamli kompetentsiyalarni rivojlantirish bo‘yicha qisqa o‘quv dasturlari tanlandi, ularning samaradorligi allaqachon jahon tajribasi bilan isbotlangan. O‘zbekistonda ushbu yo‘nalishda uzoq vaqtdan beri ba’zi kadrlar faoliyat yuritib kelmoqda. Har yili o‘zgarishlar tezroq va yangi texnologiyalarning kirib borishi uchun kamroq vaqt talab etiladi.

Raqamlashtirish sharoitida yuqori malakali kadrlarni tayyorlash va tayyorlash uchun o‘quv jarayonida foydalaniladigan yangi texnologiyalar ro‘yxatiga quyidagilar kiradi:

1) **masofaviy ta'lim.** Biz o‘quvchilar o‘quv materiallari yaratuvchisidan “masofada” bo‘lgan va o‘qituvchi bilan bevosita aloqa qilmasdan o‘zlari tanlagan joyda (uy, o‘quv markazi, ish joyi) o‘rganishlari mumkin bo‘lgan o‘quv vositasi haqida gapiramiz.

2) **vebinarlar**. Bu onlayn tarzda o‘tkaziladigan trening haqida, uning asosiy farqi shundaki, ma'ruzachi (o‘qituvchi, o‘qituvchi) va auditoriya (talabalar, tinglovchilar) bevosita aloqada emas, tinglovchilar, qoida tariqasida, bir nechta.

3) **kooperativ ta'lim** (guruhlarda ishlash). Amaliy mashg‘ulotlarda talabalar guruhlarda vazifalarni bajaradilar, qarorlar qabul qiladilar, o‘z nuqtai nazarlarini himoya qiladilar, o‘qituvchi bilan sinxron yoki asenkron aloqa Internet texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi.

4) **modulli o‘qitish.** Darslar ma'lum bir rejaga muvofiq olib boriladi, materialni o‘zlashtirish sifatini nazorat qilish, asosiy tushunchalar, ko‘nikmalar, ko‘nikmalar oldindan belgilangan muddatlarda, odatda talabaning individual reytingini hisobga olgan holda ta'lim muassasasining o‘quv platformalari doirasida amalga oshiriladi.

5) **muammoli ta'lim.** Vazifani belgilashdan iborat bo‘lib, talabalar ularni hal qilish variantlarini taklif qilishadi, ish talabalar tomonidan mustaqil ravishda ham, guruhlarda ham amalga oshirilishi mumkin, ish jarayonida interfaol doskalar, multimedia tizimlari qo‘llaniladi.

6) **shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv.** Shaxsiy yutuqlar portfeli usulini qo‘llash, tanlovlarda, olimpiadalarda, konferensiyalarda qatnashish orqali amalga oshiriladi, natijalar ta'lim muassasasining o‘quv platformasi doirasida ham hisobga olinadi.

7) **darajalarni farqlash.** Talabalarni yoshi, ta'lim darajasi, mutaxassisligi, materialni idrok etish qobiliyati bo‘yicha farqlash amalga oshiriladi, topshiriqlar talabaning yuqoridagi barcha xususiyatlarini hisobga olishi kerak, ushbu texnologiya raqamli texnologiyalardan foydalangan holda ko‘plab o‘qitish usullarini qo‘llash uchun juda keng maydon beradi.

8) Internetga yo‘naltirilgan pedagogik ta'lim texnologiyalari.

Ko‘p jihatdan ular o‘qituvchilarni o‘qitishga qaratilgan bo‘lib, ular litsenziyalangan yoki mualliflik huquqi dasturlari, Internet-resurslar, elektron ta'lim resurslari, elektron adabiyotlar fondi, o‘yin Internet texnologiyalari, kraud platformalaridan foydalanishda ifodalanadi.

Shunday qilib, raqamli ta'lim, o‘qitish usullari va texnologiyalarining faol rivojlanishi har qanday ta'lim tizimlarining so‘nggi istiqbollarini ochib beradi va raqamli ta’lim tizimida yuqori malakali kadrlar tayyorlashni rivojlantirishning yangi bosqichiga o‘tishni o‘z ichiga oladi, ular axborotlashtirish sharoitida tez moslashish, kasbiy o‘sish, kasbiy harakatchanlik va yuqori texnologiyali texnologiyalardan foydalanish amaliyotini kengaytirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Averina L.V. Formation of key competencies of contract service workers (specialists in the field of procurement) in modern socio-economic conditions / L.V. Averina // Scientific Review: Humanitarian Research. - 017. - No. 6. - P. 71-76.

2.Zorina T.M. Public procurement in a digital economy / T.M. Zorina // Challenges of the digital economy: conditions, key institutions, infrastructure. Collection of articles of the I All-Russian Scientific and Practical Conference. - Bryansk: 018. - S. 75-78.

3.Pritchina L.S. Readiness for digitalization and personnel training / L.S. Parable // Economics and management: problems, solutions. - 018. - T. 6. - No. - S. 77-81.

UMUMIY O‘RTA TA’LIM JARAYONIDA INTERAKTIV METODLARNING AHAMIYATI

Ravshanov Husan Abdiqul o‘g‘li
Guliston davlat universiteti Sirtqi bo‘lim, masofaviy ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi
husan ravshanov.1993@mail.com

Annatotsiya: Ushbu maqolada ta’lim tizimini isloh qilish, o‘quvchilarni kichik yoshdan boshlab mustaqil va ijodiy fikrlashga o‘rgatish shart-sharoitlarini yaratish o‘qituvchidan zamonaviy o‘qitish texnologiyasi asoslarini bilishni, ularni amalda qo‘llay olishni yo‘llari nazarda tutilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, tarbiya, maktab, metod, mafkura, odat, yoshlar

Аннотация: В данной статье приведены пути реформирования системы образования, создания условий для обучения учащихся самостоятельному и творческому мышлению с раннего возраста, а также поставлена перед учителем задача освоить основы современных технологий обучения и применить их на практике.

Ключевые слова: воспитание, обучение, школа, метод, мировоззрение, привычка, молодежь.

Abstract: This article presents ways to reform the education system, create conditions for teaching students independent and creative thinking from an early age, and also sets the teacher the task of mastering the basics of modern teaching technologies and applying them in practice.

Keywords: education, training, school, method, outlook, habit, youth

Ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, global dunyoda raqobatning ortishi sharoitida har bir davlat va jamiyatning bu jarayonda raqobatbardoshligi yoshlarning intellektual rivoji hamda ularning iste’dodi va qobiliyatlarini to‘liq amalga oshirishga e’tibor berishga bog‘liq bo‘ladi.

Bugungi ta’lim tizimida darslarni samarali tashkil qilish nafaqat o‘qituvchiga balki o‘quvchilarga ham bog‘liqdir. O‘quvchilar faol, harakatchan va kreativ bo‘lsalar shu darslar samarali natija beradi. Butun dunyoda jamiyatlar va tashkilotlar muammolarni hal etishda

innovatsion bilim va yaratuvchanlikka tobora ehtiyoj sezmoqda, bu esa, o‘z avbatida, innovatsiya va kreativ fikrlash ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.[44]

Ta’limni isloh qilish, o‘quvchilarni kichik yoshdan boshlab mustaqil va ijodiy fikrlashga o‘rgatish shart-sharoitlarini yaratish o‘qituvchidan zamonaviy o‘qitish texnologiyasi asoslarini bilishni, ularni amalda qo‘llay olishni talab etadi. O‘quvchilarning yangi bilimlarni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojlari kun sayin ortib bormoqdaki, bu ehtiyojlarni, ularning bilimga bo‘lgan chanqoqligini qondirish, albatta, biz o‘qituvchining qay darajada izlanishi va o‘z ustida ishlashiga bog‘liq.

Barcha ta’lim muassasalaridan ko‘zlagan asosiy maqsad, zamon talablari bilan hamnafas yuradigan, kasbiy va shaxsiy kompetentligi yuqori, xorijiy tillar hamda, zamonaviy texnologiyalardan oqilona foydalana oladigan, bir so‘z bilan aytganda ijodkor, kreativ o‘qituvchilar nazarda tutilmoqda.[45]

Ta’lim jarayonida “Yangi pedagogik texnologiyalar”, “Innovatsion uslublar”, “Interaktiv metodlar” kabi atamalarning lug‘atimizga kirib kelganligi va ulardan keng foydalanish davr taqozosiga aylanganligi ko‘pchilikka sir emas. Biz quyida ta’limning barcha sohalariga kirib kelgan interaktiv metodlar haqida so‘z yuritmoqchimiz.

Ta’lim oluvchilarning innovatsion qobiliyati uning yaratuvchilik qobiliyati shakllanganligi darajasi bilan belgilanadi. O‘zbekiston ta’lim tizimining innovatsion qobiliyati hozirgi kunda o‘zining ilg‘orligi bilan amaliyotda sinab ko‘rilgan o‘qitishning yangi metodi va usullarni-interaktiv usullarini ta’lim jarayoniga tatbiq etishda ko‘rinadi. Ko‘pgina metodik innovatsiyalar ta’limning interaktiv metodlari bilan bog‘liq bo‘lmoqda.

“Interaktiv” so‘zi ingliz tilidagi “Interakt” so‘zidan olingan bo‘lib, “Inter”- birgalikda, o‘zaro, “akt”- harakat ma’nosini bildiradi, ya’ni o‘zaro birgalikdagi harakat, faoliyat yoki suhbat, dialog tartibida bo‘lishni (masalan, o‘quvchi-o‘qituvchi, o‘quvchi-o‘quvchi, o‘quvchi-kompyuter) ifodalaydi. Interaktiv ta’lim metodi, bu-dialogik ta’lim bo‘lib, u o‘quvchi va o‘qituvchi yoki o‘quvchi va kompyuter o‘rtasidagi o‘zaro birgalikdagi faoliyat jarayonini ko‘zda tutadi. Mazkur o‘qitish metodi-bilish faoliyatini maxsus shaklda tashkil etish demakdir. Interaktiv o‘qitish metodi ta’lim jarayonining oldindan belgilangan aniq maqsadi bo‘lishini, ular bo‘laklarga ajratilishini taqozo etadi. SHunday maqsadlardan biri-ta’lim sharoitini qulay va yoqimli bo‘lishini ta’minlashdir. O‘quvchi darsda to‘la o‘zlashtirish imkoniyati borligini hamda mazkur masalaning o‘zlashtirish usulini, mazkur masalani ishlashga intelektual salohiyati etarli ekanligini his qilishi alohida ahamiyatga ega. SHunday yoqimli psixologik iqlimda ta’lim jarayoni mahsulli faoliyatga aylanadi. Interaktiv o‘qitish metodini qo‘llash jarayonida o‘quvchilarning barchasi bilish jarayonida faol qatnashadilar, ular o‘zlari bilgan, esga tushirgan, o‘ylagan ma’lumotlariga tayanishlari, ulardan bilish jarayonida foydalanishlari mumkinligini tushunadilar va shunga moslashadilar. Birgalikdagi aqliy bilish, izlanish faoliyatida har bir o‘quvchi shaxsan ishtirok etib, unga o‘z hissasini qo‘shadi. Bilimlari, g‘oyalari, qarashlari, nuqtai nazarlari, faoliyat ko‘rsatish usullari bilan o‘quvchilar o‘zaro fikr, tajriba almashadilar. O‘zaro fikrlashish, tajriba almashish jarayoni samimiy, sidqidildan o‘zaro qo‘llab-quvvatlashdek

[44] N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. . Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022

[45] Nuraliyeva Nargiza. Primary Education Teachers In The Educational Process Conditions Of Developing Self-Creativity. International Engineering Journal For Research & Development. 021/5/6

iliq ruhiy iqlimda bo‘lib o‘tsa, bu holat nafaqat yangi bilim olishni ta’minlaydi, balki bilish faoliyatini oshiradi, faollashtiradi, ularni bilish jarayonidagi hamkorligini mustahkamlaydi. Darslardagi interaktiv faoliyat 5 ta asosiy elementlardan tashkil topadi.

1. Ijobiy-samimiy o‘zaro bog‘liqlik.
2. Guruh ichida shaxsiy mas’uliyatlilik.
3. Bir-biriga ta’sir etuvchi o‘zaro faoliyat.
4. Hamkorlikda ishlash malakasi.
5. Guruhda ishlash.

Interaktiv metod bir kishining fikri, chiqishlarini boshqalarnikidan ustun qo‘yishni ta’qiqlaydi. Barcha o‘qituvchilardan o‘quvchilarning har birini o‘ziga xos qarashi, fikri, xulosasi borligini hisobga olishni, hurmat qilishni talab etadi.

Dialogik ta’lim jarayonida o‘quvchilar tanqidiy fikrlashga, murakkab masalalarni, holatlarni tahlil qilish, ma’lumotlarga tayanish orqali alternativ fikr ustida mulohaza yuritish, o‘ylab xulosa chiqarish, munozaralarda faol qatnashish va boshqalar bilan muloqotga kira olishni o‘rganadilar. SHuning uchun darslarda o‘quvchilar bilan yakka tartibda, guruhlarda, juftlikda ishlash, birgalikda izlanish rejasini tuzish, rolli o‘yinlarda, kichik sahna ijrolarida ishtirok etish, ijodiy ishlardan foydalanish kabilar uyushtiriladi. Interaktiv metod bozor iqtisodiyoti sharoitida yoshlarni ish beruvchilar talabi darajasidagi umumiy intelektual rivojlanishini hamda ijtimoiy ko‘nikma va malakaga ega bo‘lgan, har doim faollik ko‘rsatishdek sifatlarni o‘zida mujassamlashtirgan shaxs sifatida tarbiyalanib, voyaga etishini ta’minlaydi. Interaktiv metodning afzalligi, samaradorligi shundaki, darslarda o‘quvchilar nafaqat g‘oyalar, qarashlar va berilgan baholarga o‘z fikrlarini bildiradilar, balki ulkan ma’lumotga ega bo‘lish salohiyatlarini faollashtirish va o‘quv jarayonidagi ijobiy vazifaga taalluqli musobaqada o‘z kuchlaridan to‘la foydalanishni o‘rganadilar. Guruhning intelektual kuchi bir o‘quvchining intelektual kuchi miqdoridan doimo yuqori bo‘ladi.

Interaktiv o‘qitish metodi sinfda sheriklik atmosferasini yaratish uchun aniq imkoniyatlarga ega. U yaxshi dars o‘tishning tayyor retsepti bo‘lmasdan, mazkur o‘qitish metodiga asoslangan ta’lim texnologiyasi, o‘qituvchi va o‘quvchilarni ijodiy muallifdoshi tartibida ishlashga o‘rgatadi. Natijada o‘quvchi hayotning, ishlab chiqarishning har qanday o‘zgarishlariga ko‘ra o‘zini standart bo‘lmagan xulosa va qarorlarini ishlab chiqish, qabul qilish malakasini egallaydi.

Interaktiv o‘qitish metodi o‘qituvchiga:

- dars mavzusiga o‘quvchilarni qiziqtirish;
- o‘quv materialini birmuncha mustahkam o‘zlashtirilishiga erishish;
- analitik fikrlashni rivojlantirish;
- aloqa o‘rnatish, muloqotga kiritish malakasini shakllantirish;
- barcha o‘quvchilarni o‘quv faoliyatida faol qatnashishlari uchun sharoit yaratish;
- o‘quv guruhida yoqimli, hammaga ma’qul ruhiy iqlim yaratish imkonini beradi. Pedagogik jarayonda ta’lim-tarbiya ishining muvaffaqiyati o‘qituvchining kasbiy mahoratini takomillashtirib borishiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir.Kasbiy mahoratni takomillashtirish o‘qituvchi shaxsiga xos bo‘lgan bir qancha sifatlarni – uning aql-zakovati, irodasi, hissiyotlari, xarakteriga xos ijobiy xususiyatlarni yuzaga kelishiga yordam beradi. Bu xususiyatlar tufayli qobiliyatli va mahoratli o‘qituvchi muvaffaqiyatli ishlaydi va oz mehnat sarflab katta natijaga erishadi. Pedagoglik faoliyatini endigina boshlagan yosh o‘qituvchi hali yaxshi natijalarga erisha

olmasligi mumkin. Buning sababi unda pedagoglik qobiliyatining yo‘qligi emas, balki pedagoglik ko‘nikma va malakasining etarli bo‘lmasligidir. Agar o‘qituvchi havas bilan aql yuritib astoydil ishlasa kasbiy mahoratini oshirishga xarakat qilsa bunday ko‘nikma va malaka albatta paydo bo‘ladi. O‘qituvchining kasbiy mahoratini takomillashtirish yo‘nalishlari orasida uning innovatsion faoliyati etakchi o‘rinni egallaydi. Innovatsiya –bu yangi texnologiyalarga, yangi ishlab chikarish omillariga tatbiq etilgan yangi bilimlardan foydalanish (yoki ma’lum bilimlardan yangicha foydalanish) yuli bilan yangi ehtiyojni qondirishga qaratilgan harakat yoki bunday harakat natijasi (yoki avvalgi ehtiyojni ancha samarali qondirishning yangi yo‘lini taklif etish)dir. SHunday qilib har bir zamonaviy o‘qituvchi yangi pedagogik texnologiyalar, nazariyalar, konsepsiyalarning muallifi, ishlab chiqaruvchisi, tadqiqotchisi, foydalanuvchisi va targ‘ibotchisi sifatida faoliyat ko‘rsatishi zarur. Bu innovatsion kompetentlik pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta’lim sifatini yaxshilash, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi g‘oyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etish muximdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Azizxodjaeva N.N. O‘qituvchi mutaxasisligiga tayyorlash texnologiyasi –
T., 000.

2.Ishmuhamedov R.,va boshq.Ta’limda innovatsion texnologiyalar T:”Iste’dod” jamg‘armasi, 009

3. N.Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. . Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

4. Nuraliyeva Nargiza. Primary education teachers in the educational process conditions of developing self-creativity. International Engineering Journal For Research & Development. 021/5/6

IMPROVEMENT OF THE METHODOLOGY OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN THE TEXTILE INDUSTRY BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Raxmonqulov Akmal Obloqul o‘g‘li
research teacher in Guliston State University

Abstract: This scientific article describes the improvement of the methodology of professional training of future specialists in the textile industry based on digital technologies and the content of international experiences in the training of future specialists in the textile industry.

Keywords: digital technologies, textile industry, revolutionized, professionals, technologies, industry professionals, methodology, produce textiles, technical skills, incorporating, future specialists

The textile industry is one of the largest industries in the world, and it plays a significant role in the global economy. However, the industry has been facing a number of challenges due to the rapid development of digital technologies. In order to remain competitive, textile companies

need to adapt to these changes and incorporate digital technologies into their operations. This article will discuss the improvement of the methodology of professional training of future specialists in the textile industry based on digital technologies.

Digital technologies have revolutionized the way that the textile industry operates. With the use of digital technologies, companies can now design and produce fabrics more efficiently, reduce waste, and improve the quality of their products. However, the adoption of digital technologies has also created a need for new skills and knowledge among textile industry professionals. In order to keep up with these changes, it is necessary to improve the methodology of professional training for future specialists in the textile industry.

One way to improve the methodology of professional training is to incorporate digital technologies into the curriculum. This can be done through the use of online learning platforms, which provide students with access to a wide range of resources and tools. Online learning platforms can also be used to facilitate collaboration between students and instructors, which can help to improve the learning experience.

Another way to improve the methodology of professional training is to provide students with hands-on experience using digital technologies. This can be done through internships or apprenticeships with textile companies that have already adopted digital technologies. By working with these companies, students can gain valuable experience and develop the skills they need to succeed in the industry. It is important to ensure that the curriculum is up-to-date and relevant to the needs of the industry. This can be done through collaboration with industry professionals, who can provide input on the skills and knowledge that are most important for success in the industry.

The textile industry is a global industry that requires skilled workers to operate and maintain the machinery and processes that produce textiles. The training of future specialists in the textile industry is critical to the industry's success, and international experiences provide valuable insights into how different countries approach professional training. In this article, we will explore international experiences in training future specialists in the textile industry.

International Experiences:

Germany: Germany is a leader in vocational education and training (VET) and has a strong tradition of training skilled workers for the textile industry. The German dual training system combines classroom instruction with on-the-job training and is considered to be one of the most effective vocational education systems in the world. In the textile industry, apprenticeships are typically three years long, with apprentices receiving training in areas such as textile technology, production planning, and quality control[1].

China:China is the world's largest textile producer and has a vast pool of workers employed in the industry. Vocational education and training in China is typically delivered through vocational schools, where students can obtain certificates or diplomas in various areas of the textile industry. These programs are often tailored to the needs of specific companies and can include on-the-job training.

India: India has a thriving textile industry and a large workforce employed in the industry. The country has a range of vocational education and training programs that cater to different levels of education and skills. Many of these programs are focused on the development of technical skills and offer hands-on training in areas such as spinning, weaving, and dyeing[2].

United States: The textile industry in the United States has undergone significant changes in recent years, with many companies adopting digital technologies to improve efficiency and productivity. The training of future specialists in the textile industry in the United States is typically delivered through community colleges and universities, where students can obtain degrees in areas such as textile engineering, textile design, and textile production[3].

International experiences in training future specialists in the textile industry provide valuable insights into different approaches to vocational education and training. The German dual training system, Chinese vocational schools, Indian technical programs, and American colleges and universities are all examples of the various ways that different countries approach professional training in the textile industry. The training of future specialists in the textile industry is critical to the industry's success and requires a combination of classroom instruction and hands-on training. By learning from international experiences, the textile industry can continue to develop and thrive in a rapidly changing global economy.

The textile industry is undergoing a significant transformation due to the adoption of digital technologies. In order to remain competitive, textile companies need to adapt to these changes and incorporate digital technologies into their operations. To do this, it is necessary to improve the methodology of professional training for future specialists in the textile industry. This can be done through the incorporation of digital technologies into the curriculum, providing students with hands-on experience, and ensuring that the curriculum is up-to-date and relevant to the needs of the industry. By doing so, we can ensure that the textile industry continues to thrive in the digital age[4].

The textile industry is undergoing a significant transformation due to the adoption of digital technologies. To remain competitive in the global market, textile companies need to adapt to these changes and incorporate digital technologies into their operations. Professional training of future specialists in the textile industry based on digital technologies is essential to ensure that the industry continues to thrive in the digital age. This article will discuss the purpose of professional training of future specialists in the textile industry based on digital technologies.

The purpose of professional training of future specialists in the textile industry based on digital technologies is to develop their skills in the latest digital technologies used in the industry. These skills include but are not limited to designing and producing fabrics using digital tools, operating digital machinery, and analyzing data for quality control. Developing these skills is essential for future specialists to stay relevant and competitive in the industry.

Improve Efficiency: Digital technologies are transforming the textile industry, and the incorporation of these technologies is enabling companies to improve their efficiency in various areas such as production, supply chain, and inventory management. Professional training of future specialists in the textile industry based on digital technologies can help companies to optimize their operations and improve their bottom line.

Reduce Waste: The textile industry has traditionally been associated with a high level of waste. The adoption of digital technologies is helping companies to reduce waste by optimizing their production processes and improving their supply chain management. Professional training of future specialists in the textile industry based on digital technologies can help companies to achieve these goals by teaching them the latest digital tools and techniques used in the industry[5].

Improve Quality: Digital technologies are also improving the quality of textile products. Professional training of future specialists in the textile industry based on digital technologies can help companies to maintain high standards of quality by teaching them how to use digital tools for quality control, data analysis, and other processes that contribute to improving the quality of the final product[5].

Professional training of future specialists in the textile industry based on digital technologies is essential to ensure that the industry continues to thrive in the digital age. The purpose of professional training is to develop the necessary skills and knowledge in digital technologies, improve efficiency, reduce waste, and improve the quality of textile products. By incorporating digital technologies into their operations and investing in the professional training of future specialists, textile companies can remain competitive in the global market and contribute to the growth of the industry.

Professional training of future specialists based on technologies has become increasingly important in today's rapidly evolving job market. Below are some steps that can be taken to improve the methodology of professional training for future specialists based on technologies:

Identify the required skills and knowledge: The first step in developing a methodology for professional training based on technologies is to identify the skills and knowledge that are essential for the future specialists to succeed in their respective fields. This can be done through consultation with industry experts, research, and analyzing job postings.

Develop a curriculum: Once the required skills and knowledge have been identified, a curriculum should be developed that is based on the latest technological advancements and industry trends. The curriculum should be structured to enable students to acquire the necessary skills and knowledge in a sequential manner, building upon their previous learning.

Use multimedia tools: Incorporating multimedia tools such as videos, animations, simulations, and interactive tools in the training program can help future specialists to grasp difficult concepts more easily. These tools can also increase engagement and improve the learning experience.

Provide hands-on experience: Hands-on experience is crucial in developing the necessary skills and knowledge to succeed in a particular field. Providing opportunities for students to work on real-world projects, participate in internships or apprenticeships can help future specialists gain practical experience in their fields.

Provide access to relevant technology: Providing access to the latest technology and equipment is important to ensure that future specialists have the necessary skills and knowledge to use the technology effectively. This can be achieved through partnerships with industry experts, providing access to technological resources, and hands-on experience with the latest technology.

Collaborate with industry experts: Collaboration with industry experts can help ensure that the curriculum remains up-to-date and relevant to the latest industry trends. Industry experts can provide insights on the skills and knowledge required for future specialists to succeed in the industry.

The methodology of professional training for future specialists based on technologies should be developed with a focus on the latest technological advancements, hands-on experience, and collaboration with industry experts. Incorporating multimedia tools and providing access to relevant technology can also help to improve the learning experience and

prepare future specialists for the rapidly evolving job market. By taking these steps, future specialists can acquire the necessary skills and knowledge to succeed in their respective fields.

LIST OF REFERENCES

1, S. H., Hengky. “Image Analysis: Textile Industry in Indonesia.” World Journal of Business and Management1, no.1 (June 5, 015): 42. http://dx.doi.org/10.5296/wjbm.v1i1.7883.

2, Lyons, Agnes M.M. “The Textile Fabrics of India and Huddersfield Cloth Industry.” Textile History 7, no. (January 1996): 172–94. http://dx.doi.org/10.1179/004049696793711202.

3, Harley,C. Knick. “International Competitiveness of the Antebellum American Cotton Textile Industry.” Journal of Economic History 52, no. 3 (September 1992): 559–84. http://dx.doi.org/10.1017/s0022050700011396.

4. Isley, Fred. “The Use of High Performance Textiles in Construction Projects. Journal of Industrial Textiles 31, no.3 (January 002): 05–17. http://dx.doi.org/10.1106/152808302026619

5. Budeanu, Ramona, Antonela Curteza, and Cezar Doru Radu. “Experimental Researches Regarding the Ecological Dyeing with Natural Extracts.” Autex Research Journal 14, no.4 (December 1, 014): 90–98. http://dx.doi.org/10.2478/aut-2014-0029.

MAKTABLARDA TARBIYAVIY ISHLARNI TASHKIL QILISHNING AHAMIYATI

Oybek Rixsiboyev
“Masofaviy ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi
rixsiboyevamunira4@gmail.com

Annatotsiya: Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida, darsdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar, to‘garaklarni o‘tkazish metodikalarii ko‘rsatib o‘tilgan. Maqolada o‘quvchilarni bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ullarni o‘zlari qiziqqan kasblarga yo‘naltirish nazarda tutilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, tarbiya, maktab, metod, mafkura, odat, yoshlar

Abstract: This article describes the methods of conducting extra-curricular activities and circles in secondary schools. The article provides for the meaningful organization of students' free time, directing them to professions of interest to them.

Keywords: education, training, school, method, outlook, habit, youth

O‘zbekiston Respublikasida ro‘y berayotgan tub o‘zgarishlar, yangilanishlar inson intellekti muammosini yanada chuqurroq va izchil ravishda tadqiq etishni taqozo etmoqda.

“Tarbiya qancha mo‘qammal bo‘lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi”, deydi donishmandlar. Tarbiya mo‘qammal bo‘lishi uchun esa bu masalada bo‘shliq paydo bo‘lishiga mutlaqo yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi”,– dedi prezident SH.Mirziyoev.

Bugungi ta’lim tizimida darslarni samarali tashkil qilish nafaqat o‘qituvchiga balki o‘quvchilarga ham bog‘liqdir. O‘quvchilar faol, harakatchan va kreativ bo‘lsalar shu darslar samarali natija beradi. Butun dunyoda jamiyatlar va tashkilotlar muammolarni hal etishda

innovatsion bilim va yaratuvchanlikka tobora ehtiyoj sezmoqda, bu esa, o‘z avbatida, innovatsiya va kreativ fikrlash ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.[46]

Islohotlarning taqdiri va samarasi uchun javobgar, yurtimizning ertangi kuni va istiqboli uchun fidoyi shaxslarni shakllantirish borasida ustuvor davlar siesati yurituvchi siyosiy onglilik va ijtimoiy faollik, ya’ni davlatning ichki va xalqaro siyosatini tushunish va idrok qilish. Vatanparvarlik va baynalmilallikni his etish, ijtimoiy siesiy haetda faol qatnashishga shay turish

xalq , davlat oldidagi fuqarolik burchi, ya’ni qonunchilik tamoyillarini, o‘zining Vatan, mahalla, oila oldidagi huquq va burchalirini bilishi, ularga qat’iy amal qilishi. Qonunchilikning buzilishiga murosasiz munosabatda bo‘lish.

Sinfdan tashqari fan to‘garaklarini mazmuni, shakli va uslublari. Erkin tafakkur yurituvchi shaxslarni tarbiyalash. Maktabning o‘quvchilar bilan olib boradigan o‘quv mashg‘ulotlaridan tashqari xilmaxil ta’lim-tarbiya ishlari sinfdan tashqari ishlar nomini olgan. Sinfdan tashqari ishlar maktab ta’lim-tarbiya jaraenining tarkibiy qismi o‘quvchilarning bo‘sh vaqtlarini yo‘lga qo‘yish formalaridan biridir.

Sinfdan tashqari ishlarni shaxsni har tomonlama kamol toptirish va uni haetga aktiv faoliyatga tayerlash uchun keng imkoniyatga ega.

Bu ishlar bolalarning qiziqishlariga muvfoiq tarzda ko‘ngillilik asosida tashkil qilinadi. o‘quvchilar Sinfdan tashqari ishlarda o‘zlarini qiziqtiradigan mashg‘ulotlarni tanlab olishadi va ularda mustaqil tashabbuskorona ishtirok etishadi.

Maktab va sinfdan tashqari muassasalarining tashkiliy ishlarini, mazmuni va maqsadini belgilash bugungi kunimizning barcha qirralarini hisobga olishni talab etmoqda. Sinf va sinfdan tashqari mazkur tarbiyaviy ishlar shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab olishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. Mazkur muammoni ijobiy hal etish uchun sinfdan va sinfdan tashqari, tarbiyaviy ishlar tizimida quyidagilar bo‘lishi lozim pedagoglar va o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hurmat munosabatlirini shakllanganlikning o‘ziga xos an’ana vositalariga tayanish inson shaxsini tarbiyada oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir bolma, o‘smir va esh yigitning betakror va o‘ziga xosligigni hurmatlash, ijtimoiy huquqini e’tiborda tutish zarur.

Sinfdan tashqari ishlarni to‘la qamrab olgan to‘garaklar bir necha xilda bo‘lishi mumkin

a) fan to‘garaklari

b) mohir qo‘llar to‘garaklari

v) duradgorlik to‘garaklari

g) sport to‘garagi

d) badiiy havaskorlik to‘garagi.

O‘rta umumta’lim maktablarida bu ishlarni sinf rahbari va tarbiyaviy ishlar tashkilotchisi uyushtiradi. Sinf rahbari to‘garak rahbarlariga yaqindan erdam beradi. Qiziqishlari, intilishlari bir xil bo‘lgan o‘z o‘quvchilarini biror to‘garakka a’zo bo‘lishga chorlaydi.

Sinfdan tashqari tashkil qilingan ishlar o‘quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatni to‘ldiradi. Ularni dune qarashini to‘g‘ri shakllanishiga, axloqiy kamol topishiga ko‘maklashadi. Nazariy bilimlarni amaliet, ishlab chiqarish bilan chambarchas bog‘lanishiga zamin yaratadi.

Sinfdan tashqari ishlarga rahbarlik qiluvchi tashkilotchilarning vazifalari ham ko‘p qirralidir. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar tashkilotchisining vazifalariga quyidagilar kiradi. Darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishni nazorat qilish

[46] N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. . Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

o‘quvchilarning Sinfdan tashqari ko‘p qirrali ishlarni pedagogik jamoa , o‘quvchilar tashkilotlari sinf faollari erdamida yo‘lga qo‘yish Sinfdan tashqari ishlar yo‘nalishiga bevosita rahbarlik qilgan holda, o‘qituvchilar, sinf rahdbarlari,otaonalar, o‘quvchilar tashkilotlari, sinf faollariga uslubiy erdam ko‘rsatish umumaktab va maktablararo o‘tkaziladigan eng muhim tarbiyaviy tadbirlarga qatnashish o‘quvchilarning bo‘sh vaqtlarini tashkil qilishda tarbiya va madaniyat muassasalari hamda jamoatchilik kuchidan keng foydalanish .

Bu borada tashkilotchilar faolligini uchta asosiy tomonini ko‘rish mumkin tashkilotchilik, uslubiy va ma’muriy.

Bular ko‘pincha o‘zaro uzviy bog‘langan holda namoyon bo‘ladi.

Tashkilotchining tashkilotchilik faoliyatiga quyidagi bir qator ishlarni kiritish mumkin

- tarbiyaviy ishlar sohasida erishilgan yutuq va kamchiliklarni tahlil qilish
- tarbiyaviy ishlarning maqad va vazifalarini aniqlash
- tarbiyaviy,ommaviysiesiy ishlarni rejalashtirish va ularning mazmuni, shakl va usullarini aniqlash
- Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni guruhlashtirish, boshqaruvchi shaxslarni aniqlash.

Maktabda tarbiyaviy ishdlarni aniq rejalashtirmasdan uning mazmuni, shakl va usullarini ainqlamasdan, ma’lum bir tizimga solmasdan turib ko‘zda tutilgan maqsadga erishish qiyin.

Sinfdan tashqari ishlarning tarbiyaviy ta’siri ko‘p darajada o‘quv jaraenini tashkil etish saviyasiga hamda o‘quvchilar jamoachining xilmaxil ishlarni qanday yo‘lga qo‘yishga bog‘liqdir. Sinfdan tashqari faoliyat majburiy dastur bilan chegaralanmaydi, balki eshlari har xil o‘quvchilarni ixtieriy ravishda birlashtiradi. Ularning tashabbusi asosida ishlarni amalga oshiradi, fanga qiziqtiradi, ularni xalqning madaniy haeti muhitiga olib kiradi.

Sinfdan tashqari ishlar shaxsdagi ijtimoiy faollik, ijtimoiy ong hamda axloqiy odatlarni tarkib toptirishning eng muhim omilidir. Bu faoliyat ilmiy jamoa, adabiy va maktab teatrlarining ishlari, turli mavzularda o‘tkaziladigan kitobxonlar konferensiyasi va munozaralar, siesiy,axloqiy ilmiyommabop va mehnat mavzularidagi ma’ruza va suhbatlar, ijtimoiyfoydali mehnat, siesiy axborot. Bayram kechalari va ertaliklari, to‘garak mashg‘ulotlarini o‘z ichiga oladi.

O‘quvchilarning sinfdan tashqari ishlari o‘z mazmuniga ko‘ra tafakkur faoliyati va munosabat vositasi hisoblanadi. Chunki sinfdan tashqari ishlarda olingan axborot idrok etiladi, qayta ishlanadi va shu asosda yangi bilimlar hosil qilinadi.

O‘quvchilar sinfdan tashqari ishlarda qatnashib, turli kishilar bilan muayyan munosabao ga kirishadi, turli vaziflaarga duch keladilar. SHuning uchun ham o‘quvchilarning sinfdan tashqari faoliyatlari qanchalik xilmaxil bo‘lsa, ularning munosabatlari shunchalik boy, munosabat doirasi keng va ma’naviy o‘siishi samarali bo‘ladi. Sinfdan tashqaridagi tarbiyaviy ishlarda o‘quvchilar jamoada ishlashni o‘rganadilar ijtimoiy mehnat quvonchini his qiladilar, ishlab chiqarish mehnatiga qo‘shiladilar, jamoatchilik fikriga bo‘ysunishga.yu jamoa sharafi uchun kurashishga odatlanadilar. Sinfdan tashqari faoliyat undap qatnashuvchilarning ma’naviy va jismoniy rivojlanishi hamda esh xususiyatlariga ko‘ra belgilanadi. Bu jaarenga ular ta’lim olaetgan maktabning sharoiti ham ta’sir etadi. Tarbiyachilar, sinf rahbarlarining Sinfdan tashqari olib boradigan tarbiyaviy ishlarida quyidagi ish usullaridan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

1. Og‘zaki ish usullari. Turli axborotlar, majlislar, ertalabki yig‘inlar, ma’ruzalar, kitobxonlar konferensiyalari, munozaralar, uchrashuvlar, og‘zaki gazetalar, radiojurnallar.

2. Amaliy ish olib borish usullari. Turli joylarga saehatlar, sport musobaqalari, olimpiada, iztoparlar ish faoliyati, esh tabiatshunoslar to‘garaklari, shanbaliklar.

3. Ko‘rgazmali ish usullari. Maktab muzeylari, urush va mehnat qahramonlari xonasi, yangi kitoblar ko‘rgazmalari.

Tarbiyaviy ish pedagogdan butun qobiliyatlarini ishga solishni, tinmay izlanishni taqozo etadi. Chunki kelajak avlod tarbiyalangan, uyushgan, axil, jonajon Vatanimizning haqiqiy fuqarolari bo‘lishlari lozim.

Jamoat tashkilotlari o‘quvchilar bilan darsdan tashqari vaqtlarda olib boriladigan xilmaxil mashg‘ulotlarni o‘qituvchilar erdamida tashkil qiladilar. Sinfdan tashqari ishlar o‘z mazmuniga ko‘ra juda xilmaxil

ijtimoiysiesiy, ilmiy, ijtimoiy foydali, badan tarbiyasog‘lomlashtirish ishlari bo‘ladi. Sinfdan tashqari ishlar uch xil formada ommaviy, to‘garak va individual formalarda tashkil qilinadi.

Ommaviy formalar : Ertaliklar, maktab kechalari, bolalar bayramlari, ko‘riklar, quvnoqlar va topqirlar to‘garagi, sayr, sinf va maktab muzeylari, bolalar ishlarining ko‘rgazmalari va hokazolar.

To‘garak ishlari :maktabdagi har bir to‘garak o‘zining doimiy ish kunlari va soatlariga ega bo‘lishi loim. To‘garakda qat’iy intizom bo‘lishi, to‘garak a’zolari mashg‘ulotlarga kechikmasdan kelishlari, to‘garak topshiriqlarini batartib bajarishlari, to‘garakning moddiy boyliklarini ehtiet qilishlari kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Axmedova Z. «Ogzaki nutk asosida», «Boshlangich ta’lim», 005, 4-soni.
2. Abdullaeva K. Nutk ustirish. T., «O‘qituvchi», 001.
3. N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. . Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

DIL TEMASLARININ BIR SONUCU OLARAK RUSÇADAKI TÜRKÇE ALINTILAR

Saidova Gulrukh Ruziboevna, Kulbayeva S.S.
Gülistan Devlet Üniversitesi . sınıf yüksek lisans öğrencisi
Gülistan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi
gulruh.saidova@inbox.ru

Özet: Türkizmler, farklı tarihi dönemlerde Türk dillerinden Rusçaya ödünç alınmış kelimelerdir. Türkizmlere, dili ne olursa olsun - aracı - Türk kökenli kelimeler de denir. Borçlanmaların büyük kısmı XVI-XVII yüzyıllar dönemine düşüyor. Türklüklerin dil temasları sonucunda Rus diline girdiği, hatırı sayılır bir antik dönemle karakterize olduğu ve Rusya'da ilk yazılı anıtların ortaya çıkmasından çok önce nüfuz etmeye başladığı bilinen bir gerçektir.

Anahtar kelimeler: alımlar, Türkçe alıntılar, dil temasları, dillerin etkileşimi, dil tarihi.

Türk ve Slav dili temaslarının kelime dağarcığı alanındaki araştırmaların uzun bir tarihi vardır, bildiğiniz gibi, modern dünyanın genel eğilimleri ve Rus dilbilimi, iki diyaloğa ilişkin Türk-Slav problemlerini incelemenin yeni yollarının geliştirilmesine katkıda bulunur. paralel ama aynı zamanda tarihsel olarak kesişen çizgiler. “Dil temasları”, bir veya daha fazla dilin yapısını ve kelime dağarcığını etkileyen iki veya daha fazla dilin etkileşimidir.

Çoğu Rus ve yabancı dilbilimci, Türk dillerinden alıntıların söz varlığıyla ilgili bir dizi konuyu ele aldı. Bunlar arasında I. V. Arnold [1, 384], N. P. Bespalova [4,126], O. A. Berezina, E. Genish [7,336], A. Altay, S. Ayar [8, 12-13], E. Örücü vb.P. Modern Rusça'da Türkçülük çalışmalarına önemli bir katkı tanınmış Türkologlar P.M. Melioransky ve F.E. Korsh.

Türk dillerinden ödünç alma konusunu ele alan dilbilimcilerin eserlerini inceleyip inceledikten sonra, bu konunun modern Rusça'da yeterince derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde çalışılmadığı söylenebilir. Bununla birlikte, Türklüklerin Rus dilinin söz varlığındaki rolünün incelenmesi hala geçerlidir, çünkü dilbilimde hala Türkçülüklerin Rus dilinin sözcüksel bileşimine girişinin kapsamı ile ilgili çözülmemiş birçok sorun vardır.

Türkizmler, farklı tarihi dönemlerde Türk dillerinden Rusçaya ödünç alınmış kelimelerdir. Türkizmlere, dili ne olursa olsun - aracı - Türk kökenli kelimeler de denir. Borçlanmaların büyük kısmı XVI-XVII yüzyıllar dönemine düşüyor.

Eski çağlardan beri başlayan Slav ve Türk halklarının etkileşimi, yazı anıtlarının yanı sıra modern edebi ve yaşayan halk dillerinin yapısına da yansımıştır. Tarihsel hafızayı en güvenilir şekilde geri yüklemeyi ve Rus dili tarihindeki sözcüksel-anlamsal süreçleri tanımlamayı mümkün kılan yazı anıtlarıdır. Türklüklerin dil temasları sonucunda Rus diline girdiği, hatırı sayılır bir antik dönemle karakterize olduğu ve Rusya'da ilk yazılı anıtların ortaya çıkmasından çok önce nüfuz etmeye başladığı bilinen bir gerçektir.

Bilimsel literatürde Türk ve Doğu söz varlığının belirlenmesi için çeşitli adlara rastlanmaktadır. Örneğin, Türk kökenli kelimelerin adlandırılması için (Arapça, Farsça, İran, Çince ve diğer diller dahil), Doğu kelime dağarcığı, Asya, Tatar, Orta Asya kelime bilgisi, oryantalizm, egzotizm gibi terim ve kombinasyonlar kullanılır. yerelcilikler, Türkçe sözcük öğeleri, Türkçe söz varlığı, Doğu alıntıları vb. Ünlü Türkolog N.K. Dmitriev'in "Türk dillerinin yapısı", "tüm Türk dillerinde, dini, bilimsel, idari terminoloji alanına ait Arapça, Moğolca, Farsça sözcüksel unsurların büyük bir yüzdesinin bulunduğunu belirtiyor. Bütün bu unsurlar, Türk eserlerinde kesin olarak ayırt edilir" [10,607]. "Türkizmler" denilince ilkel Türkçe kelimelerinin yanı sıra Türk dilleri aracılığıyla Rus diline girmiş Arapça, Farsça, İran kökenli kelimeleri anlamaktadır.

Türkçülüklerin çeşitli açılardan incelenmesine yönelik çok sayıda tez bulunmaktadır (eski ve orta dönem Rus dilinden çok modern Rus dilinde) (I.G. Dobrodomov, Kh.Kh. Makhmudov, R T. Mendekinova, G. .Sh.Orazgaliyeva, M. V. Oreshkina, Sh.Türkçülük kavramının aşağıdaki tanımında bunlar, Türk dillerinin kaynak dil ve/veya aracı dil olduğu Doğu sözcükleridir.

Bu yazıda "Türkçülük" terimi, (etimolojilerine bakılmaksızın) Rus diline Türk dilleri aracılığıyla giren sözcükleri ifade etmektedir. Böyle bir tanımla, hem Türk dillerine eski borçlanma sorununu hem de erken Türklerin olası dil temaslarını hatırlamak önemlidir. A.V.'ye göre. Dybo, "Bu sorun, çeşitli kronolojik dönemlerde Türk dilleriyle muhtemelen temas halinde olan dillerin iç ve dış tarihinin yanı sıra, Türk dillerinin iç ve dış tarihinin çok sayıda sorunuyla bağlantılıdır" [12,360].

N.A.'nın sınıflandırmasına göre. Baskakov ve V.I. Abaev [3, 07], Rus-Türk dili temaslarının aşağıdaki gelişim dönemlerini ayırt ediyoruz: ilk dönem - Kiev Rus oluşumundan önceki dönem (I-VIII yüzyıllar) - "Slav lehçelerinin lehçelerle etkileşimi ile karakterize edilir. İran ve Fin boyları ve ¬mi Türk boyları lehçesiyle. Bu dönemde altyn, tovar, kağan, boyar/boyar halı, tovar, kule, halı, tapınak, çadır, haliç, mankafa 'idol', batog, boncuk, haysiyet, kara tog, top 'boya', at, inci, saltan, klobük, kovalanmış vb.; ikinci dönem - Kiev Rus'un oluşum dönemi (IX-

XII yüzyıllar) - “zaten Eski Rus dilinin önce dil ile daha yakın bağları ve etkileşimi ile karakterizedir. Türk kabile birlikleri ile - Peçenekler vb. ve ardından Polovtsy'nin dili ile. Basurman, Shoe, Reed, Bogatyr, Yaponchitsa, Klobuk vb. Türkizmler bu döneme aittir; üçüncü dönem - Moğol istilasından sonraki dönem (XIII-XV yüzyıllar), “Eski Rus beyliklerinin Altın Orda'ya vasal bağımlılığı içinde olduğu ve Eski Rus dilinin Türkçe, Kıpçak lehçelerinin önemli bir etkisine maruz kaldığı, yayıldığı dönem Altın Orda'ya bağlı geniş topraklar boyunca”. Bu sırada ataman, para, muhafız, hacı, han, baskak, kahverengi, yol 'memur', halı, gemi, kepçe, kulak, höyük, kalabalık, khorugov sözcükleri Kıpçak dili aracılığıyla Eski Rus diline girmiş; on dördüncü yüzyıl civarında alpaut 'Han'ın yakın arkadaşı', kızıl, sayman, kaptorga, alam, boğa, sarafan, kalita, tuğla, rattletrap, kulübe, kılıç, tamga, arabacı kelimeleri girdi; on beşinci yüzyıl civarında. - defter 'Han'ın haraç, ücret' koleksiyonuna ilişkin mektubu, terlik, örgü, kaftan, kuşak, kayma, şapka, shlyk, kaptur, burl, peçe vb.; dördüncü dönem, eski Kazan, Astrakhan, Sibirya ve Kırım hanlıklarının yanı sıra Kafkasya, Orta Asya ve Kazakistan halklarının (XVI - XIX yüzyıllar) Rus kolonizasyonu ve Rusya'ya ilhakı dönemidir. Şu anda bashi-bazouk, saçak, kuru üzüm, dolap, hançer, türban, efendi, amen 'Müslüman Doğu ülkelerinde sarayda yüksek rütbeli bir kişi', karpuz, bayrak, leopar, basma, bahmat sözcükleri, tepecik, güderi, şam çeliği, delici, hırsız, keçe, zümrüt, tekne 'katır', kahverengi, kragui, kuşak, lal, cami, mu khoyar, seit, levrek, tafya, ucug, ferez, türban, chubary, yurt , yasak, yushman, pantolon, kutas, militaryak, zep, nauruz vb.; on yedinci yüzyıl civarında. şunları içerir - abasa 'İran gümüş sikkesi', abdal 'derviş', ağa 'askeri komutan', 'fahri unvan', altabas 'brokar', amanat 'rehine', arkak 'ahşap bir eyer iskeleti, eyer', bazluk 'cins at nalı buzda yürümek için sivri uçlu, kapüşonlu, kar, budara, buza, buzun, kusur, eşek, kazan, sopa, korsak, kumaç, beşmet, pelerin, emurluk, şabur, buturluk, kalauz, arakçin, misyurka, şişak vb.; 18. yüzyılda - Kazak, pisi; 19. yüzyılda - arşa ¬ soğan, gözlük, başlık, takke vb.; beşinci dönem - eski SSCB halklarının dil temaslarının aktivasyon dönemi - 0. yüzyılın başı. Şimdiye kadar. Bu dönemde örneğin akin, ayran, akim, basmach, dushman, mazhilis, maslikhat, mushaira, chapan, kuyrdak, sogym gibi Kazakhisms, Ozbekisms, Tacikisms vb.

Sonuç olarak, modern Rus dilinde Türk kelimesinin “yaşamı” üzerine daha fazla çalışmanın kaynağının edebi eserler (sürekli bir örneğin alınması ve alıntılanan materyalin müteakip analizi) ve ayrıca sözcüksel ve grafik kaynaklar (yorumlayıcı ve iki dilli sözlükler, yazarın dilinin sözlükleri, vb.). Aynı zamanda araştırmacılar, bir kelimenin yaşayan “işleyen” bir dilde, bir dilin varlığının farklı düzeylerinde edindiği anlamsal hacmini, bir kelimenin biçimsel ve anlamsal varyantlarının ortaya çıkma olasılığını dikkate almazlar. lehçelerde, sözlü konuşmada vb. kelime V. IN. Vinogradov şöyle yazdı: “... çağdaşların kelimenin anlamsal yapısı, belirli bir çağdaki algısı hakkındaki öznel kanıtları, bir tarihsel gerçekler elekten geçirilmelidir” [6,361].

Sonuç olarak Rusçada Türklükleri anlatırken sadece belirli kronolojik çerçevelerle sınırlandırmak yeterli olmayıp, bir kelimenin “yaşamını” dilin her kademesinde, gelişiminin her aşamasında dikkate almak önemlidir. yüzyılın başında Rus-Rus dilinde hangi anlamsal ve dışsal “renklendirmeyi” edindiklerini gözlemlemek.

Edebiyat

1. Arnold, IV. Stilistik. Modern İngilizce: Üniversiteler için ders kitabı / I.V. arnold; İlmi ed. beden eğitimi Buharkin. – M.: Flinta, Nauka, 012. – 384 s.

2. Arakin, V.D. Moğol dönemi Rus dili anıtlarında Türkçe sözcük öğeleri [Metin] / V.D. Arakin // Doğu Slav dillerinde Türkçülükler: koleksiyon. - M.: Nauka, 1974. - S. 112-147.

3. Baskakov, N.A. “İgor'un Seferi Hikayesi” [Metin] / N.A. Başkakov. - M.: Nauka, 1985. - 07 s.

4. Bespalova, N.P. Sosyo-politik metinlerin çevirisi ve soyutlanması. İngilizce: Ders Kitabı / 1N.P. Bespalov. - M.: RUDN, 012. - 126 s.

5. Bogochanskaya N. N., Torgashova A. S. Büyük Türkçe-Rusça ve Rusça-Türkçe Sözlük. Kelimeler ve deyimler. - M .: LLC “Slav Kitabının Evi”, 011. - 960 s.

6. Vinogradov, V.V. Kelimelerin tarihi [Metin] / V.V. Vinogradov. – M. : Rus. yaz., 1999. - 361 s.

7. Genish, E. Resmi iş metinlerinin çevirisi: Türkçeden Rusçaya; Rusçadan Türkçeye: Eğitim ve başvuru kılavuzu / E. Genish, M.G. Bukulova, A.V. Korna. – M.: Lenand, 016. – 336 s.

8. Ayfer Altay, İngilizce ve Türkçe Hukuk Dillerinin Özellikleri: İncelemeli Bir Çalışma, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 002/ Cilt:19/ Sayı:2/ ss.13-32.

9. Gushchina, V.P. Türkçülüklerin işleyiş ve anlamsal evrimi (17.-18. yüzyıl yazılı anıtlarının malzemesi üzerine) [Metin] : yazar. dis. ... samimi. Philol. Bilimler / V.P. Gushchin. - Saratov, 1984. - 16 s.

10. Dmitriev, N.K. Türk dillerinin yapısı [Yazı] / N.K. Dmitriev. – M.: Vost. lit., 1962. - 607 s.

11. Dulichenko A.D. Rus dili: yirminci yüzyıldan ayrılmak. ... (bazı düşünceler) [Metin] / M.S. Dulichenko // Avrasya'nın çok dilli bağlamında kültürlerarası ve ticari işbirliği dili olarak Rus dili: II Stajyerinin Materyalleri. kongre. - Astana: Sa-ry-Arka, 009. - S. 0.

12. Dybo, A.V. Erken Türklerin dilsel temasları: sözcüksel fon: Proto-Türk dönemi [Metin] / A.V. Dybo. – M.: Vost. lit., 007. - 3 s.

13. Kononov, A.N. Rusya'da Türk dillerinin incelenmesinin tarihi. Ekim öncesi dönem: monografi / A.N. Kononov. - L. : Nauka, 1982. - 360 s.

O‘QITUVCHI-UMR SHAMCHIROG‘I

Saidova Shahnoza Isroil qizi
Guliston davlat universiteti magistranti
xujanovashahnoza4@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek nasriy asarlaridagi o‘qituvchi obrazi atroflicha tahlil qilindi. O‘qituvchining asosiy hislatlari va ularning jamiyatdagi o‘rni. Obyekt sifatida O‘tkir Hoshimovning “Sirli yulduz” va “Ikki karra ikki besh” asarlari va unda o‘qituvchi siymosiga tariflar taxlil qilingan.

Kalit so‘zlar: o‘qituvchi, mahorat, pedagog, jamiyat, ustoz, obraz, “Sirli yulduz”, “Ikki karra ikki besh”.

Abstract: In this article, the image of the teacher in Uzbek prose works was thoroughly analyzed. The main characteristics of a teacher and their role in society. O‘tkir Hashimov's “Mysterious Star” and “Ikki Karra Ikki Besh” works as an object and the tariffs on the figure of the teacher were analyzed.

Keywords: teacher, skill, pedagogue, society, teacher, image, “Mysterious star”, “Two times two five”.

O‘qituvchilik inson jamiyati tarixi boshlanganidan to hozirgi kunga qadar o‘z ahamiyatini yo‘qotmasdan kelayotgan muhim kasblardan biri. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o‘qituvchining qadr-qimmati, burchi munosib belgilab qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “O‘zbekistonda bugundan boshlab eng hurmatli, eng e’zozli inson o‘qituvchi bo‘lmog‘i kerak” deb ta’kidlab o‘tgan. G‘azal mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy hazratlari ustozlar haqida shunday deydi:

Haq yo‘linda kim senga bir harf o‘rgatmish ranj ila
Aylamoq bo‘lmas ado oning haqin yuz ganch ila

Bugungi kunda adabiyotimizda o‘qituvchi obrazi ko‘plab tasvirlangan bo‘lsa da, ammo haligacha ularni bosh qahramon sifatida yirik planda tasvirlagan asarlar kam uchraydi. Vaholangki, qahramon darajasiga olib chiqsa bo‘ladigan o‘qituvchilar hayotimizda yetarlicha topiladi. Sevimli yozuvchimiz O‘tkir Hoshimovning “Sirli yulduz” hikoyasida ana shunday jonkuyar o‘qituvchi obrazini ko‘ramiz. Hikoyada muhabbat ostonasiga endi qadam qo‘yayotgan yosh yigit va qizning sof sevgisi, o‘qituvchisi tufayli koinot ilmiga, yulduzlarga bo‘lgan qiziqish uyg‘onayotgan yosh o‘smir yigit-qizlarimizning o‘y-kechinmalari tasvirlangan. Ushbu hikoyada biz ikki xil o‘qituvchi obrazini ko‘ramiz: biri o‘quvchilarga jon dili bilan dars o‘tadigan, ularni farzandidek sevadigan Omonulla Rustamov; ikkinchisi esa xo‘jako‘rsinga dars o‘tib, darsga pala-partish kirib keladigan, kamiga yangi o‘qituvchining ortidan yomonlab yuradigan hasadgo‘y Hamroyev obrazidir. Omonulla obrazida haqiqiy pedagogga xos xususiyatlar orastalik, mehribonlik jamlangan edi. U ilk darsning o‘zidayoq o‘quvchilar qalbiga yo‘l topa bildi.U asar qahramoni Toshpo‘lat hayotida muhim ahamiyat kasb etadi.Unda koinot ilmiga qiziqish uyg‘otad, kasal holida unga otadek g‘amxo‘rlik qiladi.Asarda o‘tgan asrning saksoninchi yillarida yurtimizda ro‘y bergan voqea hodisalar olis qishloq o‘quvchilari va o‘qituvchisi orqali tasvirlangan.Asar nomi ham bejizga “Sirli yulduz “deb nomlanmagan.Asarda muallim o‘quvchilarga shunday deydi:”Yulduzlar abadiy yashaydi ,o‘zi so‘nganidan keyin ham nuri bizga yetib kelaveradi”.Omonulla Rustamov o‘zi ham o‘quvchilarga misli yulduz kabi olisda bo‘lsada o‘quvchilari qalbida manguga qoldi.

Yozuvchi qalamiga mansub boshqa bir asar “Ikki karra ikki besh” qissasida esa qattiqqo‘l ammo halol o‘qituvchi Usmon Qilichev obrazi ham mohirona tasvirlangan.Garchi asarda Usmon Qilichev asosiy obraz bo‘lmasada asarning umumiy g‘oyasini ochib berishda katta rol o‘ynaydi.Uning qattiqqo‘lligi bola tilidan shunday tasvirlanadi: “Usmon Qilichev desa boshqa malimlar u yoqda tursin direktorimiz ham tipirchilab qoladi” yoki “Usmon Qilichevdan besh oladiganni boshi o‘nta hammani ikki bilan siylaydi”. Ammo qattiqqo‘l bo‘lishiga qaramay Usmon Qilichev halol va o‘z kasbiga fidoyi inson. Qo‘shoqvoyning singlisi Mavjudaga fizikadan bilimi yaxshi bo‘lgani uchun a’lo baho qo‘ygani, uni shaharga o‘qishga jo‘natishini do‘sti Salimdan iltimos qilgani uning o‘quvchilari kelajagiga befarq emasligini ko‘rsatadi. Ma’lumki ,sobiq sovet davrida o‘quvchilarning bilim olishidan ko‘ra dalada ishlashi to kuzga qadar paxta terishi muhim bo‘lgan. O‘tkir Hoshimov o‘z asarlariga davr kayfiyatini undagi insonlar ruhiyatini jonli tarzda olib kira ogan yozuvchi edi. Uning ushbu qissasida haqiqiy halol o‘qituvchiga, ilmga atrofdagilarning munosabati qay tarzda bo‘lganini raisning davlat imtihoniga bemalol kirib, o‘quvchilarni dalaga olib chiqmoqchi bo‘lganiga qarshilik qilgan

40yillik pedagog Usmon Qilichevga qo‘pollik qilishida yaqqol ko‘rishimiz mumkin.O‘sha paytda Usmon Qilichev tomonidan aytilgan “Qachongacha savodsiz bola tarbiyalaymiz!’’jumlasi butun xalq ziyolilari nomidan aytilgandek go‘yo.

Taniqli adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo‘ldoshev O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanini tahlil qilar ekan shunday deydi: “Adib qalamga olgan personajga adabiy qahramon sifatida emas balki o‘z taqdiriga ega jonli odam deb qaray biladi”. Chindan ham yozuvchining barcha qahramoni atrofimizdagi biz bilan birga yashayotgan qaysidir insonlarni yodimizga soladi. Yozuvchi asarida yaxshi o‘qituvchi obraziga zid o‘laroq nafs yo‘lida o‘z kasbiga xiyonat qilish darajasiga yetgan poraxo‘r “Katta domla “yoki uning hamtovog‘i Begmatov kabi obrazlariga duch kelamiz. Bunday manfur kimsalar bugungi hayotimizda ham yetarlicha topiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, o‘qituvchi obrazi adabiyotimiz uchun ham bugungi shiddatli hayotimiz uchun ham muhim. Umid qilamizki, kelgusida yozuvchilarimiz haqiqiy fidoyi barchaga o‘rnak bo‘ladigan o‘qituvchi obrazini adabiyotimiz bo‘stoniga olib kirishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qozoqboy yo‘ldoshev. Yoniq so‘z. Toshkent. “Yangi asr avlodi”. 006 y.
2. Qozoqboy yo‘ldoshev. So‘z yolqini. Toshkent. “G‘ofur g‘ulom”. 018 y.
3. O‘tkir Hoshimov. “Sirli yulduz”. Toshkent. Nurli dunyo. 022 y.
4. O‘tkir Hoshimov. Ikki karra ikki besh. Toshkent. Yangi kitob. 020 y.
5. YO‘LDOSh, Q., & YO‘LDOSh, M. (2016). Badiiy tahlil asoslari. T.: KAMALAK, 464.

O‘QUVCHILARNI BARKAMOL SHAXS SIFATIDA TARBIYALASH PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Saitmuratova Maloxat Boymurot qizi

psixologiya kafedrasi o‘qituychisi, Guliston davlat universiteti

saitmuratovamaloxat@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchilarni barkamol shaxs sifatida tarbiyalashning pedagogik va psixologik xususiyatlari xaqida ilmiy fikrlar berilgan.

Barkamol shaxs rivojida muhitni aynan milliy tarbiyaning etnopedagogik qirralarini muhim ta’siri ko‘rsatib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: barkamol, shaxs, tarixiy, ijtimoiy, madaniy-milliy ko‘rsatkich,Innovatsiya, metafaoliyat, reproduktiv komponentlar, ishlab chiqarish va innovatsiya, innovatsion faoliyat, darajaviy ko‘rsatkich.

Har bir barkamol shaxs o‘zining ijtimoiy-madaniy rivojlanishi jarayonida o‘z ajdodlarining milliy qadriyatlarini ijodiy o‘zlashtiruvchi, zamoniylashtiruvchi, boyituvchi va o‘zgartiruvchidir. O‘zining ana shunday insoniy burchlarining har bir barkamol shaxs tomonidan mukammal bajarilishi ijtimoiy taraqqiyotning boy, rang-barang madaniy oqimlarini hosil qiladi, saqlab turadi. Demak, Pedagogik nuqtai-nazardan har barkamol shaxs tarixiy, ijtimoiy, madaniy-milliy ko‘rsatkichlarni mujassamlashtiruvchi tarbiyaning mahsulidir.

Shaxs kamolotida turli xalqlarning bir-birlarini tanishida, bilishida, bilvosita va bevosita millatlararo muloqotlarda insonning milliy jihatlariga e'tibor berilgan. Qadim zamonlarda ham tarixchilar, sayyoxlar, qomusiy bilimga ega mutafakkirlar (Ibn Batuta, Strabon, Abu Rayxon Beruniy, Mikluxo Maklay, Lui Gonsales de Klavixo, H. Vamberi va boshqalar) qoldirgan asarlar, ijtimoiy-falsafiy, axloqiy ta'limotlarda ham boshqa xalqlar hayotini qiyosiy o'rganish yo'nalishi mavjud edi.

XIX asrga kelib chet el ijtimoiy fanlarida boshqa xalqlar milliy-madaniy xususiyatlarini tadqiq qiluvchi kulturantropologiya va sotsiologiya maxsus fanlarga aylanib, "Boshqa dunyo kishisi" muammosini o'rgana boshladi. Bu aslida, boshqacha tarbiya - milliy tarbiyaning tizim, uslublari, maqsadlaridagi xususiyatlarni ilmiy nuqtai-nazardan o'rganish davri boshlanganligini anglatar edi.

"Boshqa dunyo kishisi" ni o'rganish taraqqiyparvar yangilik edi. U "Boshqa mamlakat, millat kishisi qanaqa?", "U o'zini o'rab olgan dunyoni, borliqni qanday idrok qiladi?", "U yaxshilik va yomonlikni qanday tushunadi?", "U o'z hatti harakatlarida qanday mezonlarga asoslanib yo'l tutadi?" kabi savollarga javob berish kerak edi. Odamlarning dunyo haqidagi bilimlari ortib, yangi erlar ochilib, savdo-sotiq, munosabatlari kengaya borgani sari bu muammoga qiziqish orta bordi. Ayniqsa, Evropada bozor iқtisodiyoti munosabatlari shakllana borishi va u bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, ayniqsa mustamlakachilik davri milliy xususiyatlarni o'rganishga kuchli turtki bo'ldi. Chunki mustamlakachi, missioner, plantatorlar uchun o'z mustamlakalari - mahalliy xalqlar haqida hech bo'lmasa ibtidoiy tasavvurga ega bo'lish foydali edi. Ќolaversa, bu masala mustamlakachilikning kelajagi - mahalliy xalqlarni "madaniy-oqartuv" orqali inglizlashtirish, frantsuzlashtirish, ruslashtirish, ya'ni madaniy-ma'naviy mustamlakalarga aylantirishning samaradorlagini oshirishlari uchun kerak edi.

O'zga xalqlarning milliy xarakterini o'rganish faqat mo'may foyda orttirish maqsadi bilan cheklanib qolmadi. Chunki mustamlakachilar va mahalliy xalqlar milliy qadriyatlari orasidagi tafovutni echish ilmiy muammoga ham aylanib ulgurgan edi. Zero, ovrupolikning boshqa millatlar haqidagi tasavvurida noovrupoliklar shaxs emas, balki qandaydir aqlga zid afsonalar, mistika ta'sirida yashovchi individlar, deb idrok qilinar edi(N.S.Trubetskoy, N.A.Berdyaev). Chunki Osiyoliklar va Afrikaliklar o'zlari uchun milliy, ovrupoliklar uchun g'alati, axloq-odob, urf-odat, an'analarga rioya qilar edilar. Ikkinchi tomondan mahalliy xalqlar uchun ovrupoliklarning hatti-harakatlari, odob-axloqi, urf- odatlari g'alati ko'rinar edi. Shu tariqa XIX asrda madaniy antropologiya asosida "noevrupa jamiyatida madaniyat va shaxs", "etnopsixologiya" ilmiy yo'nalishlarini yuqoridagi o'zaro milliy-madaniy tushunmovchiliklar, ziddiyatlarni echish, bir-birini tushunish ehtiyojlarini yuzaga keltirdi. Natijada "fe'l-atvorning milliyligi" ilk bor ijtimoiy-siyosiy, keyinchalak esa pedagogik ilmiy tushunchalarga aylana bordi.

Barkamol shaxs rivojida muhtni aynan milliy tarbiyaning etnopedagogik qirralarini ilk bor kashf etgan olimlardan biri amerikalik kulturantropolog Margaret Mid bo'ldi. Uning tadqiqotlari nafaqat geterostereotip(odamning boshqa xalqlar haqidagi bilimlar yig'indisi)ning, balki osiyolik va afrikaliklarda avtostereotip(o'z xalqi haqidagi bilimlar yig'indisi)ning shakllanishiga ham turtki bo'ldi. Zero M.Mid tomonidan 1927 yili nashr ettirilgan "Coming on' age Samoa" (Samoada ulg'ayish) kitobi tarbiyaning milliyligi isbotlangan ilk ilmiy-tadqiqot natijasi edi. Biz uchun ushbu tadqiqotning pedagogik jihati muhim. [3, 16-31 b.].

M.Mid har bir barkamol shaxskishining ma’lum milliy muhitdagi xulq-atvorini tushunishda uning bolalikdagi milliy tarbiyaviy ta’sirining nihoyatda katta ahamiyatga egaligini qayd qiladi. Chunki, bolalarning milliy tarbiyaviy ta’sirni qabul qilish jarayoni va kattalarning milliy fe’l-atvorlari orasida izchil aloqa mavjud. Tarbiyaning milliy xususiyat kasb etishida bir avloddan ikkinchi avlodga o‘tib keluvchi an’analar, marosim, udum, ishlab-chiqarish va hayotiy malakalar, afsonalar, xulq-atvor shakllari, bolalarga, o‘smirlarga, qariyalarga munosabatlarning o‘ziga xosligi katta ro‘l o‘ynashini M.Mid alohida qayd etadi.

Milliy tarbiyaning ijtimoiy-psixologik omili – inson xarakterining milliyligidir. Milliy xarakter kontseptsiyasi amerika etnopsixologiya maktabida yaratilgan bo‘lib, turli etnoslarda ularning o‘zlarigagina xos milliy xarakter mavjud: shaxsning milliy xarakteri ustivor psixologik hodisa bo‘lib, bu uning milliy xulq-atvorida namoyon bo‘ladi; ana shu ko‘rsatkichlarga asoslanib. u yoki bu xalqqa, millatga mansub kishilar xarakterining modelini - o‘rtacha milliy xarakter namunasini yaratish mumkin, degan xulosalarni asoslaydi.

Bir millatga mansub kishilar uchun umumiy bo‘lgan fazilatlarni o‘zida mujassamlashtirgan namunaviy milliy bakamol shaxs siymosi mavjudligini birinchi bo‘lib A.Kardiner qayd qiladi. U “Milliy shaxs”ning “Barkamol shaxs” shakllanishida eng avvalo oilaning milliy tarbiyaviy ta’sirini, undan keyin ijtimoiy tarbiya omillarining etakchi rolini alohida qayd qildi.

AQSh etnopsixologlari ikkinchi jahon urushidan keyin Yaponiya va G‘arbiy Germaniya aholisining mentalitetini o‘rganib, millat. uning qadriyatlar tizimi, muloqat shakllari va boshqa ko‘rsatkichlari milliy madaniyat ta’sirida shakllanishini asosladilar. Turli mintaqalarda o‘tkazilgan ilmiy-tadqiqotlar natijalarining umumlashtirilishi: muayyan xalqqa xos dunyoqarash, turmush tarzining mavjudligi–xalqlarning turli “namunalari”ni xosil qiladi: turli “namunalar”ning mavjudligi esa bolalarni tarbiyalashda o‘ziga xoslikning mavjudligiga, qadriyatlar tizimining kattalar xulk-atvorida aks etishiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Biroq, o‘tkazilgan etnografik va etnopsixologik tadqiqotlar bir xalqning milliy xarakterini o‘rganayotgan olimning boshqa madaniyatga mansubligi, o‘rganayotgan millat madaniyatidan yaxshi xabardor emasligi natijasida tadqiqot ma’lumotlarini talqin qilishda xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘yilishini ko‘rsatdi. 50-yillarda amerika etnopsixologiyasining milliy xarakter kontseptsiyasiga nisbatan bildirilgan tanqidiy fikrlarining bosh sababi ham shunda edi. Bu tanqid milliy xarakter kotseptsiyasiga xos ob’ektiv mohiyatni o‘zgartirmadi, aksincha, tadqiqot uslubiyatini takomillashtirishga turtki bo‘ldi, xolos. [4, 6-33 b.].

Barkamol shaxs rivojida milliy tarbiya vositasida avloddan-avlodga o‘tuvchi milliy madaniyat va uning tsivilizatsiya bilan munosabatini misrlik mashhur pedagog Sote’ al-Xusri(1880-1968) o‘z tadqiqotlarida yaqqol ochib berdi. “Menga madaniy birlikning kafolatini bering, men esa sizga birlikning boshqa barcha turlarining kafolatini beraman” degan mashhur fikr ana shu allomaning qalamiga mansub. Al-Xusri Sharqda milliy-zamonaviylik oqimining tashkil topishiga katta hissa qo‘shdi. U zamonaviy arab milliy madaniyati tiklanishi arafasida pedagogikada “eskulik-yangilik”, ya’ni milliy fundamentalizm va milliy zamonaviylik orasida tafovut mavjudligini kun tartibiga qo‘ydi. Al-Xusri bir tomondan milliylikni faqat tarixiy an’ana deb tushunuvchi qadimiychilik tarafdorlarini, ikkinchi tomondan, milliylikdan yuz o‘girib ovrupo madaniyatiga taqlid qilishga undovchi “g‘arbi”larni tanqid qilib, bU Tarbiyaviy muammoni faqatgina sintez qilish orqali echish mumkin, degan ilg‘or fikrni o‘rtaga tashladi.

Etnopsixologlarning bergan xulosalariga ko‘ra, milliy psixologiyani aynan o‘sha etnos vakillarining faoliyat, xulq-atvor va muloqatlari jarayonlari orqali o‘rganish mumkin.

Bizningcha, milliy tarbiya jarayonida barkamol shaxs rivojinng pedagogik-psixologik xususiyatlarini o‘rganish uchun ham aynan shu yo‘ldan bormoq samaralidir. Zero milliy tarbiya (ichki) milliy va millatlararo (tashqi) munosabatlarning muvaffaqiyatini ta’minlashga xizmat qiladi. Milliy tarbiya jarayonida makondagi muqimlik va milliy-madaniy jipslikni, birlikni ta’minlovchi etnik, milliy ma’lumotlar sinxron va diaxron shaklda avloddan avlodga uzatiladi. Shunday qilib, faqat shu millatgagina xos bo‘lgan o‘ziga xos tarbiyaviy tizim ushbu millatning boshqa millatlardan farq qilishini, ichki yaxlitligini, benazirligini ta’minlaydi. Agarda milliy tarbiya e’tiborsiz qoldirilsa, stixiyali tarzda kechsa, xalqning milliy o‘zligini anglash darajasi, milliy g‘ururi, madaniyati, vatanparvarlik darajasi susaya boradi. [5, 116-131 b.].Chunki har bir individ o‘ziga xos milliy-madaniy an’analar, me’yorlari bo‘lgan jamiyatda shakllanadi. Ana shu urf-odat, me’yorlar, an’analar ruhida ijtimoiylashuvi uni ana shu madaniy-tarixiy birlikning a’zosiga aylantiradi. Bu jarayonni boshqacha tarzda chakaloqning yo frantsuz, yo hind, yo o‘zbek bolasiga, o‘smirga aylanish jarayoni deb ham ifodalash mumkin. Chaqaloqning (milliy tarbiya ob’ekti sifatida) o‘zbek sifatida shakllanishi o‘zbeklar uchun an’anaviy bo‘lganligi tufayli ko‘zga tashlanmaydi, tadqiqotlar shuni qayd qilmoqdaki, shaxs madaniylasha (ukrainlasha, arablasha, o‘zbeklasha...) borar ekan, bu milliylashuv jarayoni milliy-ijtimoiy rollar talablaridan kelib chiqib, jamiyatning uzluksiz nazorati ostida amalga oshadi. “Milliy-ijtimoiy rol” tushunchasi, zamonaviy ijtimoiy rollar sotsiologik kontseptsiyasi va I.S.Konning ijtimoiy rolga bergan ta’rifidan foydalangan holda milliy rolni muayyan milliy birlik ichida an’anaviy ma’qullngan, shu millatga mansub a’zolaridan ularning yoshi, jinsi va muayyan vaziyatdan kelib chiqib kutiladigan xulq-atvor namunasi deb ta’riflash mumkin. [7, 116-118 b.].

Barkamol shaxs ishtimoyilashuvida “O‘quvchining milliy roli” tushunchasi milliy tarbiyani tahlil qilish uchun sotsiologik kalit vazifasini o‘taydi. Chunki bu tushunchaning ko‘pqirraligi milliy-zamonaviy hayot jabhalarini, milliy tarbiya yo‘nalishlarini ilg‘ab olish imkonini beradi. Milliy tarbiya tizimini “milliy rol” tushunchasi orqali o‘rganish har bir o‘zbek o‘g‘il-qizining ilk yoshlaridan “yaxshi bola”, “yaxshi aka, uka, singil, opa” yaxshi jiyan, tog‘a, bo‘la...”; “yaxshi mehmon, mezbon”; “yaxshi do‘st”, “odobli bola” kabi “unvonli” munosabatga tayyorlash mexanizmini ochib beradi. Keng ma’noda esa o‘quvchining milliy rolini o‘zlashtirishga o‘z ichiga milliy fazilatlarni, milliy axloq me’yorlarini singdirish, milliy-ijtimoiy hayotga tayyorgarlik jarayonlarini ham anglatadi.

Barkamol shaxs rivojida Sharq, xususan o‘zbeklarning milliy tarbiyasi falsafiy, metodologik asoslarini sharq falsafasi fikri - dunyoni idrok qilishning sharqona “ruhi”, uslubi mavjudligini tushunmasdan aniqlab bo‘lmaydi. Dunyoni idrok qilishning sharqona tarzi mavjudligidan kelib chiqish yaqin yillargacha ijtimoiy fanlarda etakchilik qilib kelgan biryoqlamalik - evrotsentrizm oqimiga barham beradi. G‘ar6 kishisining ongidagi personalistik qarash xristianlikning, Sharq kishisi ongidagi antipersonalistik qarash esa Islomning bevosita ta’sirida yuzaga keldi. Ana shuning uchun ham ovrupolik shaxs mohiyatini xristianliksiz (Xristian dini – Evropaning o‘qituvchisidir. N.S.Trubetskoy), Sharq kishisining mohiyatini Islom dinining axloqiy qarashlarisiz tadqiqot qilish yanglish xulosalarga olib keladi. Shu jumladan, to shu paytgacha Sharq axloqining qomusi - Qur’oni Ma’jid, Hadisi shariflar, shariat pedagogik ettibordan chetda qoldirilib kelinayotgan edi. Biz imkon darajasida ana shu nazariy-pedagogik kamchilikni to‘ldirishga harakat qilamiz.

[8, 45-48 b].

Dinning barkamol shaxs rivojda, ma’naviyatida tutgan roli beqiyosdir. Shu bois pedagogika barcha millatlarda sodir bo‘lgan dinga qiziqishning, diniylikning tiklanayotganligiga e’tibor qilmog‘i kerak. Chunki din – dunyoqarashni tashkil qiluvchi ongning tarkibiy qismidir. Dinda inson, uning mohiyati. milliyligi haqida mulohazalarning ulkan, yaxlit tajribasi mavjud. Uning vazifasi e’tiqod orqali inson, jamiyatning ruhiyatini uygunlashtirish. tarbiyalashdir. Ana shu nuqtai-nazardan har bir din – o‘zi asoslagan ma’naviy ta’lim va axloqiy tarbiya tizimidir. Bu odatda muayyan dinga mansub xalqlar, millatlar (masalan, Islom diniga mansub arab, tatar, tojik, turk, qozoq, o‘zbek va boshqalar)ning umumdiniy yoki baynalmilal ma’naviyati va axloqini hosil qilib kelgan.

Millatning paydo bo‘lishi, rivojlanishini ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar bilan belgilash, o‘lchash nisbiydir. Chunki “millat” tushunchasi millatning mavjudligi haqidagi hujjatdir. Bu tushuncha esa qadimiy bo‘lib, bizning keyingi talqinlarimiz uning asl mohiyati qandayligidan emas, balki bizga qanday tushuntirilganidan kelib chiqqanligi tufayli sub’ektivdir. Zero millat, o‘ziga xos barcha xususiyatlari bilan – birlamchi, bizning talqinlarimiz esa – ikkilamchidir.

Qur’oni Karimning Baqara, Yunus, Hud, Nahl suralarida odamlarning dastlab bir millatga mansub bo‘lganliklari, so‘ngra esa bo‘linib ketganliklari haqidagi fikr bir necha bor qayd qilinadi. Qur’oni Karim har bir mo‘min kishini o‘z milliy qadriyatlarini boyitishga, o‘z millatidan kechib, boshqa millat qo‘shimchasiga aylanib ketmaslikka chaqiradi; “Va sizlar bir millat boshqa millatdan (son yo boylik jihatidan) ortiqroq bo‘lgani uchun qasamlaringizni (buzib) aldov vositasi qilishingiz bilan (ya’ni, boshqa boyroq va kuchliroq qavmni topsangiz, avvalgi qasamlaringizdan kechib ketaverishingiz bilan) xuddi o‘zi to‘qigan narsasini pishiq-puxta bo‘lganidan so‘ng parcha-parcha buzib-chuvatib tashlagan xotinga o‘xshab qolmangiz! Albatta, Olloh bu (ahdga vafo qilishga buyurish) bilan sizlarni imtihon qilur va albatta qiyomat kunida sizlarga ixtilof qilib o‘tgan narsalaringizni bayon qilib berur”. Qur’oni Karimdagi ushbu ishoradan kelib chiqib milliy tarbiya yosh avlodlarda o‘z va o‘zga xalqlarga hurmat, milliy g‘urur, vatanparvarlik, milliy va millatlararo muloqat odobi kabi fazilatlarni shakllantiradi va o‘zbek xalqini ma’naviy va moddiy jihatlardan boy millatga aylantirishga xizmat qiladi.

Barkamol shaxs tarbiyasida milliylikning o‘ziga xos o‘rni bor. Milliy tarbiyaning manbai - milliylikdir!. “Millat”, “Milliylik”, “Milliy g‘urur”, “Milliy odob”, “Millatlararo muloqat madaniyati” tushunchalarining o‘zagini arabcha “mil” so‘zi tashkil qiladi. Bu so‘z arabchada “O‘zak”, “Tub mohiyat”, “Negiz” ma’nolarini anglatadi. “Millat” so‘zi esa bir necha ma’noni; 1) din, mazhab;) ummat: bir mazhabga mansub aholi: 3) xalq ma’nolarini anglatadi. “Millat”, “milliylik” tushunchalarining talqini bilan tanishar ekanmiz, ularning g‘arbona va sharqona tarzlari bor ekanligini ko‘ramiz. Aniqrog‘i, g‘arbiy talqin xristian, sharqiy talqin esa islomiy o‘zbeklarga borib tutashadi. Ya’ni Ovrupo xalqlari tillariga “millat” tushunchasi lotincha “natio” - qabila, xalq sifatida xristian dini bilan birga kirib kelgan bo‘lsa, Osiyoga esa Islom ta’limoti orqali yuqoridagi uch xil ma’noda kirib kelib singdi.

“Shaxs”, “Barkamol shaxs” “Tarbiya” so‘zi “milliy tarbiya” tushunchasining tarkibiy qismi bo‘lganligi tufayli bu tushunchaga ham yangicha yondoshgan holda, xolis ilmiy-pedagogik ta’rif bermoq kerak.

Arabcha “tarbiya”, “tarbiyat” so‘zlari

1) parvarish qilmoq; ta’lim bermoq; o‘rgatish; odob o‘rgatish;

2) navozish, mehribonlik ko‘rsatish: ko‘z-quloq bo‘lish; himoya qilish kabi ko‘p qirrali mazmunga ega.

“Tarbiyachi” so‘zi esa shu ko‘pqirrali tarbiyaviy faoliyatni amalga oshiruvchidir. Demak, milliy tarbiyaning lug‘aviy ma’nosini “yosh avlodlarni o‘z xalqiga xos milliy fazilatlar namunasida shakllantirish, ta’lim bermoq” sifatida aniqlash mumkin.

Barkamol shaxs tarbiyasida milliy tarbiyani tadqiqot qilishning metodologik talablaridan biri–aniq fanlarda erishilgan yutuqlarni o‘rganish, ularning tadqiqot predmetiga munosabatini umumlashtirishda o‘rganiladi.. Ana shunday fanlardan biri – psixologiyaning fiziologik asoslari-oliy nerv faoliyati fiziologiyasi va pedagogika orasida uzviy bog‘liqlik mavjud. Ma’lumki, birinchi signallar sistemasi barkamol shaxs hayotida katta ahamiyatga ega bo‘lib, insonning ikkinchi signallar sistemasi uchun tabiiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Ikkinchi signallar sistemasi esa - bu biz eshitayotgan, so‘zlayotgan, o‘qiyotgan so‘zlarimizdir So‘z esa milliy xususiyatga ega. Agar so‘z va uning milliy ma’nosi, mohiyati tushunarsiz bo‘lsa, u o‘quvchiga birnecha signal sifatida ham, ikkinchi signal sifatida ham ta’sir ko‘rsata olmaydi va tinglovchi, o‘quvchi uchun ma’nosiz tovush bo‘lib qolaveradi. Demak, ikkinchi signallar sistemasining so‘zlar orqali namoyon bo‘lishini; insonning milliyligining bosh belgisi tilda, til esa so‘zlardan iboratligini: yuqorida keltirilgan etnopsixologik yutuqlarni umumlashtirish ikkinchi signallar sistemasi milliy xususiyatga ega degan ilmiy xulosani hosil qiladi. Bu esa milliy tarbiyaning aniq fan - oliy nerv faoliyati fiziologiyasiga tayanuvchi nazariy asosini belgilydi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni bayon etish mumkin:

milliylik - ijtimoiy taraqqiyotning tadrijiy tamoyili natijasida yig‘ilgan madaniy qadriyatlar sintezidir. Milliy tarbiya - ana shu madaniy-tadrijiy sintezga asoslangan holda barkamol yosh avlodni zamonaviy sharoitga va kelajakka mos ravishda shakllantirish jarayonidir: barkamol shaxsning milliyligi va zamonaviyligi - uning ijtimoiylashuvining madaniy darajasidir;

Har bir milliy madaniyat - umuminsoniy qadriyatning muayyan ko‘rinishidir. Chunki insoniyat - bu xalqlar, millatlardir. Ana shu nuqtai-nazardan milliy tarbiya - har bir barkamol shaxsni o‘z milliy madaniyati manbaida, ya’ni muayyan umuminsoniy qadriyat asosida shakllantirishdir;

Har bir barkamol shaxs o‘z нayoti davomida turli ijtimoiy rollarni o‘taydi. Bu rollar mazmuni, ko‘lami, namoyon bo‘lish jabhalari ilk yoshlardan boshlab ko‘payib, kengayib, murakkablashib, milliylashib boradi. Ana shunday tug‘ma va ilk o‘zlashtiriluvchi ijtimoiy rollardan biri – shaxsning milliy rolidir (U.Gerxard);

Buyuk mutafakkirlarning asarlarida barkamol avlodni tarbiyalashga oid pedagogik g‘oyalar, barkamol shaxs tarbiyasining mazmuni, shakl va metodlari o‘z aksini topgan. Ularda avvalo milliy tarbiyada so‘ng esa ijtimoiy tarbiyaga asosiy e’tiborni qaratgan. Asrlar davomida shakillangan tarixiy tarbiyaning mazmuni o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Ulardan ta’lim jarayonida zamonaviy metodlar va usullar bilan maqsadga muvofiq foydalanish ta’lim tarbiya samaradorligini oshirishda o‘zining munosib xissasini qo‘sha oladigan barkamol avlodni yetishtirishda muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi: O‘n ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o‘n birinchi sessiyasida 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan T.: “O‘zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 012. – 38 b.

2. Abdullaeva Sh. O‘quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini pedagogik tashxislash// Xalq таъlimi. 004. № 3, 41 – 43 b.

3. Abdurauf Fitrat. Farzand tarbiyasi.–T.: Tarbiya jurnal, 005. №1, – 7–30 b.

4. Avesto. Tarixiy – adabiy yodgorlik. A. Mahkam tarjimasi.–T.: Sharq, 001.– 400 b.

5. Belyaev G.Y. Vospitanie kak funktsiya kul’turы// Innovatsii v obrazovanii. 006. №4, 33 – 45 s.

6. Boyto‘raev T. Ajdodlar merosi va komillik tarbiyasi// Muloqot. 005. №2. 6 – 7 b.

7 Glikman I.Z. O vospitanii v svete natsional’nogo proekta «obrazovanie»// Innovatsii v obrazovanii. 006. №4. 5–16 s.

8 Ismoilova Sh. O‘yin texnologiyalarining taъlimiy imkoniyatlari// Taъlim muammolari. 009, №1. 66 – 68 b.

9. Kaykovus. Qobusnoma.–T.:Meros, 1992. – 176 b.

TA’LIM MUASSASSI RAHBARLARINING BOSHQARUV FAOLIYATINI OLIB BORISHDA KASBIY KOMPETNETLIGINI RIVOJLANTIRISH.

Umid Xalmonov
T.N.Qori Niyoziy nomidagi O‘zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti Qoraqalpog‘iston filiali mustaqil izlunuvchisi
umidxalmonov@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada yangi O‘zbekiston sharoitida ta’lim samaradorligiga erishishning dolzarb masalalari to‘g‘risida fikr yuritilgan. Xususan, o‘qituvchilar faoliyati hamda ta’lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv tizimiga qo‘yilgan zamonaviy innovatsion talablar to‘g‘risida tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qituvchi, kompetentlik, innovatsiya, rahbar kompetentligi, metodist, strategik, yangilanish, professionallashuv.

Abstract: The article discusses the current issues of achieving educational efficiency in the conditions of new Uzbekistan. In particular, recommendations have been made about the modern innovative demands placed on the management system of teachers and heads of educational institutions.

Keywords: teacher, competence, innovation, leadership competence, methodical, strategic, renewal, professionalization.

Kirish. Yangi O‘zbekiston va uning mustahkam poydevori ta’lim muassasalarida yaratilishini Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev “Yangi O‘zbekistonning ostonasi maktabdan boshlanishi”ga urg‘u berdi.

Bugungi shiddat bilan o‘zgarib borayotgan dunyoda raqobatbardosh ta’lim tizimini shakllantirishning eng muhim omillaridan biri zamonaviy ta’lim muhitini yaratish hisoblanadi. Zero, bunday ta’lim muhitining yaratilishi, istiqbolda yuqori intellektual salohiyatli kadrlar salmog‘ini o‘sishi, maktab o‘qituvchilarining kasbiy kompetenligi va dars sifatini yaxshilanishi hamda maktab rahbarlarining boshqaruv faoliyati samaradorligining ortishiga xizmat qiladi. Bunday zamonaviy ta’lim tizimini shakllantirish va unga yangi texnologiyalarni tatbiq etish boshqaruvning zamonaviy usullarini amalda qo‘llay oladigan rahbarlarga bog‘liq.

Dunyo miqyosida ta’lim barqaror taraqqiyotni ta’minlovchi asosiy omil sifatida e’tirof etilib, YuNESKO tomonidan 030 yilgacha belgilangan xalqaro ta’lim kontseptsiyasida “butun hayot davomida sifatli ta’lim olishga imkoniyat yaratish” asosiy vazifa sifatida belgilangan [1].

Mamlakat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar ilm-fan va innovatsiya sohasida davlat boshqaruvi mexanizmlarini takomillashtirish, ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlarini shakllantirishda shaffoflikni oshirish hamda iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarda ilm-fan yutuqlari va innovatsion texnologiyalarni joriy etish ishlarini jadallashtirish lozimligini ko‘rsatmoqda.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Binobarin, 020-yil 3-sentyabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 018-yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta’limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3931-son qarori, 018-yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538-son farmoni, 019-yil 9-aprel-dagi PF-5712-son farmoni bilan tasdiqlangan “Xalq ta’limi tizimini 030 yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasi”, 020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-son farmoni, 021-yil 5-yanvardagi “Xalq ta’limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4963-son qarori va boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda keltirilgan muhim vazifalar o‘qituvchi-pedagoglarni kasbiy rivojlantirishda, rahbarlarning innovatsion boshqaruv faoliyatini tashkiliy-metodologik asoslar orqali tadqiq qilishning dolzarbligini belgilab beradi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ma’lumki, boshqaruv faoliyati sub’ektlar tomonidan lavozimi yo‘nalishidagi funktsiyalarini bajarishlari jarayonida amalga oshiriladi.

Bugungi kunda maktab direktorlariinng boshqaruv funktsiyalarini integrativ sifatlarini tavsiflovchi xususiyatlar: maktab boshqaruvini ichki va tashqi o‘zgarishlarga moslashtirish, rahbarlik uslublaridan korporativ foydalanish, pedagogik menejment printsinlarini o‘zlashtirish va qo‘llash, boshqaruvda maktab faoliyatini rivojlantirish va takomillashtirishga yo‘naltirish asosida belgilashni ko‘rsatadi [2].

Boshqaruv jarayonini maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirish uchun rahbar idora qilishning qaysi bo‘g‘inida bo‘lishidan qat’it nazar muayyan qobiliyatlarga ega bo‘lishi kerak. Rahbar o‘zining shaxsiy fazilatlari, mustahkam xarakteri, kuchli irodasi, barqaror xissiyoti barcha narsalarga va jabhalarga nisbatan maxsus qobiliyatlari bilan muayyan muassasani boshqara oladi. Fan va texnikaning rivoji, insonlarda onglilik darajasining yuksak ko‘rsatgichi, ijtimoiy tajribalarning ta’sirchan kuchi, kishilarning muayyan bilimlarga ega ekanligi rahbarning komil inson kamoloti pog‘onasiga ko‘tarilishini taqozo etadi.

Faoliyat maksadi ob’ektiv bo‘lib, o‘z o‘rnida shaxs tomonidan belgilanadi va u faoliyatning asosiy komponenti hisoblanadi. Shuningdek, faoliyat sub’ektni ma’lum bir harakatga keltiruvchi sabablarni aniqlaydi va unda aniq bir shaxsning faoliyati va maqsad ifodalanadi.

Ta’lim muassasalari rahbarlari funktsional vazifalarini amalga oshirish jarayoni ta’lim muassasasida o‘qituvchilarning barcha faoliyatlariga tegishli bo‘lgan jarayon bo‘lib, ko‘zlangan natijalarga erishishda o‘qituvchilar kasbiy kompetentliligini rivojlantirish jarayonlarini loyixalashtirish, rejalashtirish, tashkil etish, nazorat qilish, tahlil qilish va baholash, mazkur

jarayon ishtirokchilariga ta’sir ko‘rsatish orqali ularning faoliyatini muvofiqlashtirishni nazarda tutadi.

Rahbarning kompetentligi – bilimdonlik, kasbiga moslik, malakalilik, tajribalilik, mas’uliyatlilikni rahbarlik faoliyatiga singdirib borish. O‘z sohasini, ishining ustasi bo‘lish, sohasining sirlarini har tomonlama chuqur bilish demakdir. Rahbar kompetentsiyasining shakllanishi besh bosqichdan iborat.

Rahbar kompetentsiyasining shakllanishi bosqichlari:

- Qobiliyatni aniqlash;
- tarbiyalash va shakllantirish;
- chiniqtirish (kichik hajmdagi topshiriqlar berish);
- ishonch (mustaqil rahbarlik lavozimiga tayinlanish);
- rahbarlik cho‘qqisi.

Ta’lim muassasasi rahbarlarining asosiy funktsiyasi ta’lim muassasasi oldiga qo‘yilgan maksadlarga erishishda muassasaning hayotiy faoliyatini ta’minlash bo‘yicha boshqaruv yo‘nalishidagi masalalarning ijobiy echimini topish, hal etish hisoblanadi.

Har bir umumiy o‘rta ta’lim muassasasining rahbari, har bir o‘qituvchi yangi o‘quv dasturi va ayniqsa, ta’lim standarta asosida ishlayotganligini, o‘z fani bo‘yicha o‘quvchilarga bergan bilim va ko‘nikmalarni endilikda davlat ta’lim standartlari asosida belgilanishini anglashlari, bu jarayon har bir o‘qituvchi faoliyatiga katta mas’uliyat, javobgarlik yuklanishini unutmasliklari kerak [3].

Ta’lim muassasasi rahbarining kompetentligi bir qator komponentlarni o‘z ichiga oladi. Ularni quyidagilardan iboratdir:

Bilimlilik, tashkilotchilik, izlanuvchanlik, adolatlilik, kommunikativlilik, yuksak ma’naviyatlilik, nazoratni o‘z vaqtida o‘rnatish, o‘z hissiyotlarini jilovlay olish, pedagogik deontologiya (kasbiy odob-axloq), mehnatni ilmiy asosda tashkil etish istiqbolli, innovatsion fikrlash androgogik ma’lumot, pedagogik mahoratlilik, fidoyilik, rahbarlik, jarayonlarni loyihalashtirish, ijodkorlik, pedagogik, texnologiyadan xabardorlik, pedagogik kvalimetriyani bilish g‘oyaviy siyosiy etuklik talabchanlik dunyoqarashning kengligi o‘ziga ishonch uyg‘ota olish tashabbuskorlik, kreativlik, yuqori imidj, aktyorlik, notiqlik mahorati, innovatsion boshqaruvchanlik, qaror qabul qilish, qonun doirasida ishlash, mantiqiy fikrlash, jamoani ergashtira olish, sabr-taqotlilik, vatanparvarlik, printsipiallik, etakchilik qobiliyati, sadoqatlilik, kasbiy reflektsiya, mehnatga ijodiy munosabat, g‘oyalilik, bir so‘zlilik, yangiliklarni tez qabul qilish, natijani oldindan ko‘rish, mas’uliyatlilik, qattiyatlilik.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Boshqaruv faoliyati oldindan belgilangan xatti-harakatlar majmuasi, shuningdek, boshqaruv jarayoni bosqichlari sifatida ta’lim muassasasi rahbarining maqsadga yo‘naltirilgan funktsiyalarining strukturasi boshqaruv predmetlari orkali belgilanadi. Demak, boshqaruv o‘ziga xos hususiyatlarga ega bo‘lib, ular maqsadga erishishda harakatlar izchilligi bilan belgilanadi. Bu jihatlar o‘z-o‘zidan maqsadga ko‘ra aniqlanmaydi, balki maqsadga erishishdagi shart-sharoitlar orqali belgilanadi.

Boshqaruv yo‘nalishida zaruriy tushuncha va ko‘nikmalarni ta’lim muassasalari rahbarlari, pedagogik xodimlarda shakllantirish dolzarb vazifalardan biri ekanligi ta’lim muassasalarida ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining faoliyatlarini takomillashtirish va o‘quv jarayonining natijaviyligi hisoblangan boshqaruv samaradorligini ta’minlashning eng asosiy shartlaridan biri

hisoblangan hamkorlikdagi boshqaruv faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish zaruriyatini belgilaydi.

XX asrning 60-80 yillarida tizimli yondashuvning negizini tashkiliy xatti-harakatlar tashkil etgan. Xar qanday tashkilotning boshqarish ob'ekta va sub'ektini ayrim xodim va xodimlar guruhi tashkil etadi. Ularning harakatlari bir tomondan tashkilotning ichki va tashqi muhitiga, unga ta'sir etuvchi omillarga bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan tashkilotning muvaffaqiyati ana shu ijtimoiy guruhring xatti-harakatiga bog‘liq bhladi.

Demak, tashkilotlarni boshqarishda faqat iqtisodiy omillarni nazarda tutib faoliyat olib borish bir tomonlama yondashishga olib kelgan.

Ya'ni, ijtimoiy omillarni hisobga olmaslik bir butunlik printsipini buzilishiga sabab bo‘lgan. Shuning uchun ma'muriy boshqaruvda tashkiliy xatti-harakatlarni inobatga olish unga bir butun tizim sifatida qarashga olib kelgan. Ma'muriy boshkaruvda tizimli yondashuv birinchi bo‘lib AQShda shakllangan, so‘ngra Evropa davlatlariga tarqalgan. Ushbu yo‘nalishni tadqiq etgan olimlar qatoriga T.Levitt, Ch.Barnard, G.Saymon, F.Selznik, J.Koll, L.Bertalanfi va boshqalarni kiritish mumkin [4].

Ta'lim samaradorligining ta'minlanmaslik sabablaridan asosiysi – maktab rahbarlarining ta'lim muassasasini boshqarish malakasining etarli emasligi oqibatidadir. Bu bora hududiy ta'lim boshqaruv organlarining ishlari talablar darajasida tashkil etilmagan. Maktab o‘qituvchilariga metodik yordam berish maqsadida qabul qilingan metodistlar o‘z vazifa va yuklamalarini to‘la-to‘kis amalga oshirmayaptilar. Nomiga metodistu aslida esa mutlaqo boshqa topshiriqlarni bajarish bilan ovora.

Qolaversa, maktab rahbarlarining ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlash yuzasidan qat'iy nazoratlari, ta'lim muassasasini zamonaviy boshqarishga qo‘yilgan talablar asosida faoliyat olib borishlari zarurligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishlar va ta'lim sohasidagi islohotlar jarayonida amalga oshirilayotgan yangiliklarga maktab faolyatini muvofiqlashtirib borishda ta'lim muassasasi rahbarlari joriy rejalar bilan cheklanib qolmay, o‘z muassasalari kelajagi va rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda "strategik" uzoq (besh, o‘n va undan ko‘proq) muddatlarga mo‘ljallangan istiqbol rejalarni tuzish hamda ular asosida faoliyat olib borishlari zarur.

Amaliyotda "yangilik", "yangilanish", "yangilik kiritish" tushunchalari ko‘pincha tenglashtiriladi, lekin ularning o‘rtasida ba'zi bir farqlar mavjud. Yangilik – yangi tartib, yangi uslub, yangi metod, yangi ixtirolar bo‘lishi mumkin. O‘qituvchilarning kasbiy kompetentligi asosan innovatsion jarayonlarda rivojlanadi. Ta'lim muassasalarida o‘qituvchilar kasbiy kompetentligini rivojlantirish yo‘nalishlarida tashkil etiladigan innovatsion jarayonlarning samarali boshqarish, mazkur jarayonga o‘qituvchilarning qiziqishlarini rivojlantirish hamda ko‘zlangan natijalarga erishishda innovatsion jarayonlarni oldindan loyihalashtirish va bunga innovatsiyalarning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olish zarur bo‘ladi.

Pedagogik mahorat kasbiy faoliyatdagi individuallikning yorqin ko‘rinishi sifatida tushuniladi [5].

Bugun jamiyat uzluksiz ta'lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari oldida yuksak kechiktirib bo‘lmaydigan talablarni qo‘ymoqda. Ana shunday talablarga javob bera oladigan kadrlarga sharoitlar yaratish va ularni qo‘llab-quvvatlashni joriy etish lozim.

O‘qituvchilarni muammoga doir masala yuzasidan qisqa muddatlarda qayta tayyorlashni tashkil etish va rahbarlar tomonidan tizimli va uzluksiz nazorat o‘rnatish, talab qilish, zamonga mos ravishda yangilikni o‘zlashtirishni istamayotgan o‘qituvchilardan xalos bo‘lish vaqti etdi, deb o‘ylaymiz. Ta’lim muassasalari rahbarlarining pedagogik jamoani innovatsion talabalar asosida boshqara olish qobiliyatlarini aniqlash va bu sohadagi tashkiliypedagogik qarorlar qabul qilishni orqaga surmaslik muhimdir.

Jahonda ta’lim, jumladan, maktab rahbarlari boshqaruv faoliyati yo‘nalishlari, ularning kasbiy kompetentliligini shakllantirish va rivojlantirish jarayonlarini takomillashtirish yuzasidan amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlarda maktab faoliyati boshqaruvining natijasi qay darajada samarador ekanligiga alohida urg‘u berilgan holda, asosiy e’tibor rahbarlarning boshqaruv faoliyati sifat va samaradorligini oshirishga qaratilmoqda. Ta’lim tashkilotini ilmiy-metodik boshqarish asoslari, faoliyatni ob’ektiv baholash, tashkilot reglamenti va uning ichki tartib-qoidalariga vazifalar taqsimotini muvofiqlashtirish, tashkilot rahbarlarining kasbiy kompetentliligini uzluksiz rivojlantirib borish jarayonlarini innovatsion tuzilishga ega bo‘lgan murakkab pedagogik tizim sifatida loyihalashtirish va uning mazmunini takomillashtirish hamda boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirish jarayonlariga strategik va tizimli yondashuv texnologiyalarini tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bugungi kundagi tadqiqotlar eng dolzarb ilmiy-amaliy muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan bo‘lib, ushbu izlanishlar zamonaviy rahbar kadrlarni shakllantirish orqali boshqaruv sohasini mukammallashtirishga qaratilgandir.

Jamiyatdagi kasblar va mehnat turlari ixtisoslashib borgan sari bugungi kun mutaxassislariga qo‘yilayotgan talablar ham o‘sib borayotgan bir paytda, zamonaviy rahbar professionallashuvining alohida mavzuga aylanishi tabiiy.

Zamonaviy rahbarning kompetentsiyalarni shakllantirish nafaqat an’analar bilan, balki yangi ta’lim texnologiyalarini joriy etish bilan birga, yangi faoliyatni samarali amalga oshirishni emas, balki uni loyihalashtirishni ta’minlaydigan innovatsion shakllar, usul va vositalardan foydalangan holda amalga oshirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni. – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 017 y., 6-son, 70-modda
2. Djo‘raev R.X., Turgunov S.T. “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda menejmentning asosiy tushunchalari”. - Toshkent: “Fan”, 006. 9-32-bet.
3. Yo‘ldoshev J. F. “Ta’lim yangilanish yo‘lida”. - Toshkent: “O‘qituvchi”, 000. 41-bet
4. To‘xtaboev A. “Ma’muriy menejment”. - Toshkent: “Moliya”, 003. 13-bet.
5. Azizxodjaeva N.N. “Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat”. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDPU, 003. – 139-b.
6. Slastenin. V.A.Pedagogika professionalnogo obrazovaniya. M.,”Prosvesheniya” 004.

ЦВЕТОВЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Б.Б.Собирова,
Старший преподаватель Гулистанского государственного университета,
М.У.Солиева,
Преподаватель гулистанского государственного университета

Аннотация: В данной статье рассматривается актуальные вопросы, связанные с репрезентацией явления цвета во фразеологической картине мира узбекского и русского языков. Выявляются способы передачи цветовосприятий во фразеологии, определяется общее и специфическое в языковых картинах мира различных языков.

Ключевые слова: цветообозначение, фразеологическая картина мира,цветовосприятие, фразеологические обороты, цветовой компонент, язык, культура, значение, символика, национально-культурная особенность.

Цветовые представления, цветовосприятие и процесс цветонаименования на разных уровнях их развития являются объектом изучения различных наук: физиологии, психологии, истории, лингвистики и др. Учеными разных стран исследуется многомерное явление цвета в культурах народов мира, так как понимание эстетических ассоциаций, формирующих определённые цветовые коды, – необходимое условие для исследования традиционной культуры. В лингвистической науке исследование цветообозначающей лексики представлено довольно широко. Возросший за последние годы интерес к проблеме цветообозначений в лингвистике вполне оправдан. Языковеды исследуют представления народов мира в области цвета с точки зрения различных аспектов: состава и семантической структуры, значения и построения семантических полей, стилистических функций, выявляются национально-специфические особенности цветовой лексики в различных языках. Все это обусловлено тем, что лексика этой зоны обладает огромной значимостью для человека и представляет собой легко выделяемую лексико-семантическую группу, в которой отражается объективное разнообразие цветовой гаммы. Однако следует отметить, несмотря на достаточно глубокую изученность цветообозначающей лексики, в современной лингвистике отсутствует единый терминологический аппарат описания лексем, отражающих различные цветовые оттенки.

В нашем исследовании мы используем термин концепт «цвет», т. к. считаем, что это понятие позволяет более точно охарактеризовать процесс обозначения цвета в узбекском и русском языках, а также репрезентации данного уникального феномена во фразеологии вышеуказанных языков, в связи с тем, что это особый, самостоятельный способ представления знаний о мире в языке. Анализ фразеологического материала позволяет выявить содержание, систематизировать и обобщить системные связи и роль лексических единиц, вербализующих концепт “цвет”, в ментальном пространстве носителей языка, закономерные связи в построении различных языковых и культурных моделей, определить степень участия имен цвета как кода культуры в категоризации и концептуализации действительности, обнаружить перспективы «эволюции» семантического преобразования слов-цветообозначений в сравниваемых языках, то есть с

определенной долей вероятности прогнозировать создание новых фразеологизмов с цветокомпонентом. Последнее время в области лингвистики оживился интерес к цветовому компоненту и это вполне оправдано. Многие лингвисты изучают использование цвета у разных народов мира, выявляют специфику цветоопределения во фразеологических оборотах, обуславливают в различных языках национальную особенность . Исследуемый материал фразеологических оборотов с цветовым компонентом даёт возможность выявить глубже те закономерные связи языковых и культурных моделей. Определяет степень участия цветового компонента как отличительного признака культуры, а также поможет выявить семантические преобразования фразеологизмов с цветовым компонентом в сравниваемых языках.

Семантический диапазон цветовых фразеологизмов включает как положительные, так и отрицательные коннотации. В русском и узбекском языках наблюдается параллелизм ассоциативного употребления “основных” цветовых терминов (например, ‘белый’ (оқ) устойчиво сохраняет самые положительные коннотации, а ‘чёрный’ (қора) является его противоположностью). Положительные и отрицательные коннотации выявляются и у остальных цветовых наименований. Фразеологические обороты, в составе которых цветовой компонент, привлекли наше внимание. В данных языках цвет является культурным компонентом выражений, где он символизирует следующее:

1.Фразеологические обороты с цветовым компонентом «белый».

Белый цвет – самый светлый относительно других цветов спектра. Этот цвет в разных языках воздействует экспрессивно на сознание человека и обладает наибольшими сочетательными возможностями. Диапазон ассоциаций, который способен демонстрировать белый цвет, широк. Белый цвет символизирует – мир, чистоту.

В русском языке фразеологизмы с компонентом “белый” ассоциируется с ясным, добрым, светлым. Также символизирует чистоту намерений. Например: а) белый день “радостный, новый, хороший”. Когда же наступит белый день? б)” белая лебёдушка” чистота, невинность, юность, непорочность’. Употребляется чаще в русском языке и в устном народном творчестве по отношению к девушке. Вот она белой лебёдушкой прошла мимо соседок в)” белые одежды” чистый, непорочный, с чистыми помыслами. В русском языке с давних времён данный фразеологический оборот используется в речи носителей языка, приравнивая со святыми. Например: Он приснился ей в белых одеждах г) белый и пушистый “остаться / быть хорошим, безгрешным”. Ты что, хочешь остаться белым и пушистым? д) “белая зарплата “официальная, установленная законом, выплата денег лицу. Пенсию будут начислять, только с белой зарплаты . Наряду с положительным значением и в русском языке существуют фразеологические обороты с отрицательным значением. Например: а) “белая ворона “ по отношению к человеку, выделяющимся чем-либо среди других людей. Употребляется больше в разговорной речи. Например: На том празднике я чувствовала себя белой вороной б) света белого не видно “ничего хорошего”.

На улице так мело, что света белого не видно в) белый свет не мил “всё хорошее не в радость”. “Работал с утра до ночи, устал так, что свет белый стал не мил” .Рассмотрим основные фразеологизмы группы с цветовым компонентом “оқ” (белый) на узбекском языке.Оқ ювиб, оқ тарамоқ– букв.сделать белым, чистым кого-либо (о младенце- держать тело и одежду в чистоте) Это собственно узбекское выражение. Обычно о матерях говорят, что они всегда заботятся о чистоте тела и духа ребенка. Переносно так говорят, в

высоком стиле, и о Родине, которая создает все условия для становления чистого тела, духа и чистого неба: Оқ ювиб, оқ тарагансан ўзинг бизни, Ўзбекистон! Оқ қарға – (белая ворона) о человеке, резко отличающемся чем-либо от других. Оқ суяк (белая кость) – о человеке аристократического, знатного происхождения (говорится с неодобрением). Первоначально прилагательное белый имело в этом выражении положительное значение, соответствующее одобрительной оценке белого цвета в узбекском языке. Вообще-то в узбекском языке белый цвет – символ чистоты, здорового духа, благих намерений. Затем, однако, и цветовое значение, и положительная оценочность в нём изменились.

В современном узбекском языке во фразеологизме оқ суяк – белая кость содержится осудительная характеристика «высшей породы людей». После завоевания арабами современной территории Узбекистана и распространения ислама местное население стало называть завоевателей и их потомков “оқ суяками” (белой костью).В современном узбекском языке фразеологизм “оқ суяк” употребляется как отрицательная харкатеристика человека зазнавшегося, высокомерного. Оқ фотиҳа (родительское благословение, согласие). Оқ кўнгил – букв. с белой душой- о человеке с чистой душой, добродушном; имеет только положительную коннотацию. Оқ йўл– белая (в значении чистая) дорга. Это выражение означает пожелание доброго, счастливого путиПо семантической емкости и в значении неодобрительном это сочетание идентично народному выражению “оқ қилмоқ” (проклинать). Существует также выражение “оқ падар” – букв. проклятый отцом.Данный фразеологизм обладает и отрицательной коннотацией – о человеке, изгнанном из семьи, порвавшем связи и отношения с родителями2. Фразеологические обороты с цветовым компонентом «чёрный».По частоте употребления в составе фразеологизмов второе место занимает цвет “қора”– “чёрный”. Это, как и в русском языке, так и в узбекском языке прямое значение слов “чёрный” - “қора”. Однако на базе появления в семантической оболочке этого слова появились неразложимые сочетания, которые каждый раз не образуются заново, а воспроизводятся в готовом виде – фразеологизмы. Во многих языках чёрный цвет символизирует несчастье, горе, гибель, траур. Психоэмоциональное воздействие “чёрного” на подсознание человека оставляет мрачное впечатление, а также физическое восприятие чёрного цвета зрением, взаимодействуют между собой .

В русском языке чёрный цвет преимущественно выступает в значении отрицательного показателя во фразеологических оборотах.

Например: а) чёрный день “предполагаемая нужда, трудность”. Половину заработка приберег на чёрный день б) чёрными словами “ругать, бранить”. Ругала жена мужа, почем зря, чёрными словами в) чёрные мысли “иметь плохие, грязные намерения”. Всю ночь в голову лезли чёрные мысли г) делать чёрную работу “тяжёлую, грязную, неблагодарную”. “Всю чёрную работу поручили сделать первой бригаде´”.

Отрицательные значения встречаются довольно часто в устном народном творчестве русского языка. Например: в) чёрный ворон “горе, несчастье, печаль”. Не кружись ты, чёрный ворон, над моею головой; г) чёрный список “список неблагонадёжных лиц”. ‘Он боялся оказаться в списке неблагонадёжных лиц (букв. “в чёрном списке”); д) чёрная /гнилая душа “с плохими, злыми намерениями”. Этот человек оказался с недобрыми намерениями (букв. с чёрной душой)’. Общей чертой рассматриваемых фразеологических оборотов является преобладание позитивных интерпретаций в семантике белого цвета, в то время как у чёрного цвета больше негативных значений. Сопоставление

цветов”белого” и “чёрного” проводилась на самых ранних этапах развития искусства и религии, могло быть представлено, как противостояние света и тьмы. Так, например, для древнего человека белый ассоциировался со светлым радостным началом, воспринимался как указание на моральную чистоту, а чёрный – с наступлением тьмы, чем-то зловещим и смертельно-опасным .

Например: а) Жизнь, она как зебра – то белая полоса, то чёрная (букв.: то счастливое событие, удача, то беда, проблемы); б) чёрная зависть (сильная ненависть), белая зависть (радоваться как за себя). Чёрная зависть разъедала ей душу. Я завидую тебе белой завистью. в) чёрно-белое (без эмоций, красок, нейтральное). Вот так все и прошло, как в чёрно-белом кино.

Чёрное ассоциируется в узбекском языке (и в сознании узбеков, как и большинства народов) с плохим, мрачным, безрадостным, тяжёлым, несчастным, неприятным и т. п. (ср. қора кунлар- чёрные дни – «плохие, мрачные дни», чёрные мысли – «нехорошие, мрачные мысли» и т. п.). Қорасини кўрсатмаслик- букв.: давно даже силуэта не видно – так говорят, когда человека в течение длительного времени не видно. Здесь обозначение цвета связано с тем, что силуэт человека обычно вырисовывается в темное время. Қораси ўчди– букв.: след простыл – связано опять-таки с исчезновением в темное время. Однако так можно сказать и говорят и при мгновенном исчезновении кого-либо из поля зрения.

Қора терга ботмоқ – обычно так говорят при обильном потовыделении во время выполнения тяжелой работы. Қорачиғи қинидан чиқиб кетди – букв.: зрачок глаза вылетел из орбиты- соответствует русскому выражению: глаза выскочили из орбиты. Қорачиғ имеет общий корень со словом қора, от которого путем прибавления части чиғ образовалось существительное. Қора юрак– злопамятный человек (букв.- с черным сердцем): Балки.. юраги тоза одамлар ўртасида юраги қораларни кўрганда унинг сочи тикка-тикка бўлиб кетар эди (С. Анорюоев “ Оқсой”). Қора ботир – букв. черный Батыр. Так говорят о человеке, ставшем препятствием или ставящим препятствие перед кем- или чем-либо. Исторически восходит к дастану А.Навои «Фархад и Ширин», где Кара Батыр станет препятствием между влюбленными Фархадом и Ширин. Впоследствии имя собственное, становясь нарицательным, превратилось в неразложимое сочетание с отрицательной коннотацией. Следует отметить, что в тюркских языках слово кора означает также «нежирный»: (ср. кумыкское къара эт, ногайское кара кесек со значением «нежирное мясо». Ичи кора – буквально: душа чёрная- злопамятный человек душегуб. Кораси юкади – встречается в составе оборота «Козонга якин юрсанг- кораси юкади»- буквально: При приближении к казану (ёмкость для приготовления пищи на естественном огне на очаге) испачкаешься его чернотой.- О человеке, не соответствующем общепринятым ценностям. Это своего рода предупреждение/ утверждение – не ходи рядом с плохим человеком – сам становишься таким же. Соответствует русскому «С кем поведешься – от того и наберешься». Кора ишчи– буквально: чернорабочий. О человеке, занимающимся мелкой, мало полезной, тяжелой работой. Кора ишда ишлатмок – буквально: использовать для выполнения черной работы. Соответствует русскому «Держать в чёрном теле – «строго, сурово обращаться с кем-либо, заставляя много работать, не позволяя нежиться» Бахтикаро- буквально: несчастный, бедный (Карамзинская «Бедная Лиза» переводится как «Батикаро Лиза». Здесь наблюдается историческое чередование фонем а/о). У узбекского народа всегда существовала

положительная символика белого цвета: это цвет чистоты, непорочности. С точки зрения древней узбекской эстетики, белое лицо, белые руки и белое тело являлись непременным признаком человеческой красоты. В старину белую одежду носили пожилые, умудренные жизненным опытом, уважаемые люди. Такая символическая окрашенность – отражение древнейшего цветового противопоставления: белый (положительный) – чёрный (отрицательный). Чёрный цвет ассоциируется у узбекского народа, как и у большинства других народов, с чем-то тяжёлым, неприятным, нечестным.

Все выше представленные цветовые компоненты входят в состав большого количества фразеологических оборотов, чьё эмоционально-экспрессивное воздействие, безусловно, велико и они обладают большим разнообразием значений.

Были намеренно выбраны неродственные языки народов мира (русский и узбекский) с разными культурами и национальными традициями с целью проведения сопоставительного анализа фразеологических оборотов с цветовым компонентом для глубокого изучения культурных основ этих народов и их национальных особенностей для создания единой языковой картины мира. Проделанная работа позволяет выявить: Во-первых, в русском и узбекском языках довольно широк спектр цветообозначения. Во-вторых, особенности национального характера и специфику восприятия основных понятий связанных с разным восприятием жизни. Отражение их во фразеологических оборотах в русском и узбекском языках, общее и различное в них. В-третьих, проведённое сопоставление позволяет лучше понять другую культуру, для правильного определения цветообозначений для лучшего понимания языка.

Список использованной литературы:

1. Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур: Вопросы теории и практики. Москва: АСТ: Астрель: Хранитель, 007.

2. Серов Н.В. Хроматическая антропология интеллекта. Этнографическое обозрение. 010.

3. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва: Слово, 000. 10. Миронова Л.Н. Цветоведение. Минск: Вестник, 005.

4. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. Москва: Наука, 1975.

5.Улухужаев Н. З. Лингвокультурологический аспект фразеологизмов узбекского языка// Молодой ученый.-№ 19,2015.

6. Улухужаев Н. З. Анафорические единства в русской монологической речи// Актуальные проблемы русской и узбекской филологии Наманган., 006.

OLIY TA’LIMDA BOBURNING “BOBURNOMA” ASARINI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA O‘QITISH

Saribоyeva Maxsuda O‘rinboyevna
Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Guliston davlat universiteti
moviy69@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada loyihalashtirish texnologiyasining mazmun mohiyati, adabiyot darslarida ushbu texnologiyadan foydalanish yo‘llari haqida so‘z yuritiladi shuningdek, mumtoz asarlarni o ‘rgatishda innovatsion ta’lim muhitini yaratish, uni xalqaro andozalarga to‘liq mosligini ta’minlash bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri ekahligi tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: Ma’naviyat, mumtoz adabiyot, “Boburnoma”, ta’lim va tarbiya, loyiha usuli, zamonaviy yondashuv, innovatsiya, metod, hamkorlik, milliy metodika.

Аннотация: В статье рассматривается вопросы технологии проектирования, а также использования этих технологии на уроках литературы. Анализирируется инновационные вопросы преподавания литературы.

Ключевые слова: Духовность, классическая литература, “Бабурнаме”, наука и воспитания, современный подход, метод, сотрудничество национальная методика.

Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan yangilanish jarayonlarida fan va ta’lim masalalarini tubdan isloh qilishga katta e’tibor berilmoqda. Ta’lim-tarbiya jarayonining boshqa tarkibiy qismlari: o‘qitish metodlari, vositalari va shakllariga innovatsiya kiritish orqali modernizatsiyalashni talab etadi.

Yo‘lboshchimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlab o‘tganidek, “Ta’lim va tarbiya, ilm-fan, sog‘liqni saqlash, madaniyat va san’at, sportni rivojlantirish masalalari, yoshlarimizning chuqur bilimga ega bo‘lishi, chet tillarini va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini puxta egallashini ta’minlash doimiy ustuvor vazifamiz bo‘lib qoladi” [1, 16].

Zamonaviy texnologiyalar rivojlanish holati, birinchi navbatda, jamiyatning intellektual salohiyatiga, ya’ni ta’lim sohasi taraqqiyotiga bog‘liq.

Demakki, ta’lim usullari va ularning pedagogik samaradorlikni oshirishdagi o‘rnini aniqlash mamlakatimiz taraqqiyotidagi belgilovchi, hatto hal qiluvchi odim sanaladi.

Xususan, mumtoz adabiyot namunalarini o‘qitish metodikasi alohida yondashuv, jiddiy qayta ko‘rib chiqilishga muhtoj. Zotan, ta’lim jarayonida o‘quvchi-yoshlar ongiga ijobiy fazilatlar, ma’naviy qadriyatlarni singdirishda ularning ahamiyati tengsiz.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov buni o‘z vaqtida juda o‘rinli ta’kidlagan edi: “Ulug‘ ajdodlarimiz tomonidan ilgari surilgan milliy, umuminsoniy g‘oyalar xalqni, millatni birlashtiruvchi, taraqqiyot sari safarbar etuvchi kuchdir” [2, 79].

Adabiyot inson ruhiyatiga ko‘rsata oluvchi ta’sir kuchi jihatidan hamisha boshqa ma’naviy sohalardan ustun bo‘lib kelgan. Shu bois uning zimmasiga og‘irroq mas’uliyat yuklangan.

Adabiyot o‘qituvchisining boshqaruvchi sifatida kichik tadqiqot va innovatsion faoliyatni tashkil etish jarayonida qo‘llanilishi rejalashtirilayotgan interfaol metodlar mohiyatidan to‘la xabardorligi kifoya qilmay, shu bilan birga, darsni tashkiliy-metodik jihatdan to‘g‘ri tashkillashtirishi, o‘quvchilar faoliyatini nazorat ostiga olishi, kutilmagan tasodif yuz bergan yoki xatoga yo‘l qo‘yilgan holatlarni tezda seza olishi, muammoli vaziyatlarni to‘g‘ri tashkil etishi, shuningdek, dars davomida ma’lum tuzatishlarni kiritib borishi muhim ahamiyatga ega.

Chuqur kuzatishlar natijasida aytilgan quyidagi fikrlarga e’tibor beraylik. Ta’limdagi innovatsiyalar chetniki bo‘lgani uchun emas, balki samarali bo‘lgani uchun o‘qitish amaliyotida qo‘llanishi kerak. Hozirda innovatsion yondashuvlarning samara berishidan ko‘ra qo‘llanish faktining o‘zi muhimday bo‘lib turibdi [3].

Demak, o‘quvchilarni shunchaki o‘qishga emas, o‘qib o‘rganishga, o‘rgatib o‘rganishga, o‘rganib o‘rganishga hamda shu ma’lumotlarni amalda hayotga tatbiq etishga undaydigan zamonaviy usullarga asoslangan pedagogik jarayon maqsadga yo‘naltirilgan tizimli yondashuvlar amaliyotidir.

Zamonaviy pedagogika bilim, ko‘nikma va malakalar o‘quvchilarning o‘zlari tomonidan mustaqil o‘zlashtirilgandagina ta’lim jarayoni samarali kechadi, deb hisoblaydi.

Istiqol davriga kelib ta’lim tizimida mumtoz adabiyot namunalarini o‘qitish muammolariga sog‘lom va xolis yondashila boshlandi. Mumtoz adabiyot namunalari ta’lim sub’ektlarida adabiyotga doir nazariy bilimlar hosil qilishda ham, ularda ezgu ma’naviy sifatlar, insoniy fazilatlar shakllantirishda ham alohida o‘rin tutadi.

Metodist olim V.Qodirov o‘zining “Mumtoz adabiyot: o‘qitish muammolari va yechimlar” [7, 44] monografiyasida mumtoz adabiyotni o‘rganish borasidagi badiiy-estetik muammolarni yangicha hal qilishga erishgan. Xususan, “Xamsa”ga kirgan dostonlarni o‘rganish yuzasidan yangi qarash va tavsiyalar beradi. Olim epik asarlarni sun’iy ravishda qismlarga taqsimlamay, yaxlit bir butunlik, mantiqiy uyg‘unlikda o‘rganish yo‘llarini ko‘rsatadi hamda asarlarni badiiy-ramziy zaminda tahlil qilish, ularda ko‘tarilgan muammolarni zamonaga bog‘lash, o‘quvchini epik asarlarning qahramonlariga ergashishga odatlantirish usullariga to‘xtaladi.

Bugungi kunda mumtoz adabiyotni badiiy-estetik asnoda texnologik yondashuvlar asosida o‘rganish kundan-kunga dolzarblashib bormoqda. Chunki bugungi adabiyot darslari o‘quvchi-talabani tayyor iste’molchi emas, balki ijodiy fikrlovchi, mustaqil qarash hamda xulosalarga ega shaxs sifatida tarbiyalashga yo‘naltirilgan.

Adabiyot o‘qituvchisi mumtoz adabiyot namunalarini o‘rgatishda “loyiha” usulidan foydalanishi yaxshi samara beradi. Chunki mumtoz asarlarni tahlil qilish mushkul vazifa. Ayniqsa, eskirgan, fors va arabiy so‘zlar ko‘pligi, o‘sha davr badiiy talablari, adib uslubi bilan bog‘liq holatlar shular jumlasidandir. Buning ustiga, yirik epik asarlarni o‘rganish uchun talab etiladigan vaqt ham nihoyatda chegaralangan. Qisqa vaqt ichida o‘qituvchilar qo‘shimcha imkoniyatlar topishi kerak bo‘ladi [4, 72].

Interfaol usullarni xususan, mumtoz asarlarni o‘rgatishda “Loyiha usuli”ni ta’lim amaliyotiga qo‘llab ijobiy natijalarga erishgan o‘qituvchi metodik yangiliklarni izlay boshlaydi.

Taniqli olima Z.Mirzayeva [8,34] badiiy asar matni bilan ishlashni uch bosqichga bo‘lib o‘rganishni tavsiya etadi:

- o‘qishdan oldingi topshiriqlar;
- o‘qish davomidagi topshiriqlar;
- o‘qishdan keyingi topshiriqlar.

Olima milliy metodikada samara bergan metod va yondashuvlarni zamon talablari asosida yanada takomillashtirish lozimligini ta’kidlaydi.

Loyiha usulida bajarilgan mashg‘ulotlarda “izlanish – faraz – yechim – ilova – yangi izlanish” tarzidagi ta’limiy tizim yuzaga keladi.

Loyiha usulining asosiy g‘oyasi topshiriqlarni o‘qituvchi bilan birgalikda bajarishgina emas, balki barcha o‘quvchilarni o‘zaro hamkorlik, o‘zaro yordam va fikr almashinuv sharoitida faoliyat ko‘rsatishga odatlantirishdan iboratdir.

Ta’lim jarayonida loyihalashtirish texnologiyasidan foydalanishda o‘quvchi-talabalarning imkoniyatlari bu usullarning maqsad va vazifalariga mos kelishi, o‘qituvchining talabalar

guruhlariga ta’sir ko‘rsata olish layoqatiga egaligi ta’lim samaradorligini oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta’limda ilmiy tadqiqotchilikka yo‘naltirish alohida o‘rin tutadi. 4-bosqich talabalariga “O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish metodikasi” namunaviy fan dasturida “O‘zbekiston ta’lim muassasalarida amal qilinayotgan adabiyot o‘qitish metodlarini rivojlangan davlatlar o‘quv yurtlaridagi ilg‘or metodlar bilan qiyoslab o‘rganish” mavzusi berilgan. Ushbu mavzuni o‘tish davomida qomusiy olim Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi, xususan, “Boburnoma” asarini loyihalashtirish texnologiyasidan foydalanib mashg‘ulot tashkil etish mumkin.

“Boburnoma” asari ajdodlarimiz turmush tarzi, intilishlari, e’tiqodi va a’mollarini talaba tasavvurida jonlantirishi, fanning turli sohalarini qamrab olish nuqtayi nazaridan talabalarni izlanishlar olib borishga qiziqtiruvchi muhim manba bo‘la oladi.

Bobur ijodini o‘rganish masalasiga quyidagicha yondashiladi:

“Bobur – buyuk nosir.

“Boburnoma” – o‘zbek mumtoz adabiyotining nodir namunasi, uning tarix, tabiatshunoslik, jug‘rofiya, elatshunoslik, adabiyot, va san’at tarixiga oid manba ekanligi.

“Boburnoma” – memuar asar. “Boburnoma”ning ilmiy-ma'rifiy hamda badiiy qiymati.

Mumtoz adabiyotda Bobur obrazi”.

O‘rganilishi belgilangan bandlar keng qamrovliligi sabab ular ichidan aniq bir yo‘nalishni tanlash maqsadga muvofiq bo‘lib, bu nimani, nima maqsadda va qanday qilib o‘rganish masalasiga chuqurroq yondashishni nazarda tutadi. E’tiborlisi shundaki, muallifning Hind o‘lkasi geografik o‘rni, chegaralari, o‘simlik va hayvonot olamini sinchkovlik bilan o‘rganishiga doir masala tadqiqot maqsadi, yo‘nalishi va mohiyatini rejaga muvofiq izchil bayon etish, yangi g‘oyalar, dalillar bilan isbotlash, asosli xulosalar chiqarishda muhim omil sanaladi.

Tadqiqotni loyihalashtirish muayyan vaqt oralig‘ida Boburning tabiatshunos olim sifatidagi faoliyatiga doir axborotlar to‘plash, izlanishlar olib borish va natijalarini taqdim etish asosida amalga oshiriladi.

Tadqiqot mavzusi o‘qituvchi tomonidan tavsiya qilinishi yoki talabalar tomonidan tanlanishi mumkin. Topshiriq butun auditoriya oldiga qo‘yiladi, talabalar uni jamoa bo‘lib yoki individual tarzda bajarishlari belgilab olinadi. Bunda adabiyotshunoslik, tabiatshunoslik, tarix, estetik yoki axloqiy masalalar bo‘yicha mavzular ko‘zda tutiladi.

Asardan Boburning botanik olim sifatidagi faoliyatiga doir faktlarni o‘rganish tadqiqot ishining maqsadini shakllantiradi. Bu maqsadga erishishda talabalar oldiga “Boburnoma” asarini chuqur o‘rganishga doir vazifalar qo‘yiladi. Mazkur vazifalar “Boburnoma”dan nabotot olamining yashirin sinoatlari ko‘z ochgan lavhalarni aniqlash va ularga munosabat bildirish shaklida amalga oshiriladi.

Tadqiqotchilik faoliyati ta’limning izlanish (evristik) va tadqiqot metodlari hamda ular tarkibidigi usullar asosiga quriladi. Qo‘yilgan muammo yuzasidan talabalar tomonidan darslik, boshqa o‘quv qo‘llanmalardan Boburning tabiatshunos sifatidagi faoliyatiga doir materiallar to‘planadi, matn bilan ishlashda mumtoz asarlarni o‘rganishga doir lug‘atlar bilan ishlanadi, fikrlarini asoslashda “Boburnoma”dan ko‘chirmalar olinadi, qiyosiy o‘rganish asosida xulosalar chiqariladi.

O‘qituvchi talabalarni mavzuga oid adabiyotlar bilan tanishtiradi.

“Boburnoma” asari, ijodkor hayoti va ijodiga doir ilmiy maqolalar mavzu uchun zarur axborot manbai bo‘la oladi [6]. Shuningdek, Xalqaro Bobur fondi tomonidan nashr etilgan “Boburnoma Miniatyuralar” kitobi va Bobur entsiklopediyasi ham uning tabiatshunos olim sifatidagi mahoratini yoritishga yordamchi vosita vazifasini o‘taydi.

Loyiha bajarilishining ish rejasi qanday bo‘lishi kerak? Bunda topshiriqning sodda yoki murakkabligiga ko‘ra ma’lum vaqt belgilanadi. Talabalar imkoniyatlari doirasida vazifalar taqsimlanadi. Vazifalar quyidagilardan iborat:

a) asardagi “To‘qqiz yuz o‘ttiz ikkinchi (1525-yil) voqealari”, ya’ni Boburning Hindistonga yurishlariga doir voqealar aks etgan matn bilan yaqindan tanishish;

b) matndan Hind mamlakati nabotot dunyosining bir-biridan farq qiluvchi jihatlarini belgilash;

d) Boburning nabotot olami haqidagi qiyosiy qarashlarini o‘rganish va tahlil qilish;

e) masalaga tanqidiy ruhda yondashish, o‘z fikrlarini asoslash, tizimlashtirish va xulosalash.

f) davr va makon tasvirini qiyoslash va h.k.

Shundan so‘ng, mavzuga tegishli zarur ma'lumotlar to‘planadi, o‘rganiladi, tahlil qilinadi, tizimlashtiriladi va xulosalarga kelinadi.

Barcha tashkiliy ishlarni amalga oshirgach, adabiyot o‘qituvchisi darsning samarali tashkil etilganligini aniqlash hamda natijalarni tahlil etishi, shuningdek, qisqa savol-javoblar orqali talabalarning taassurotlarini o‘rganishi maqsadga muvofiq bo‘lib, bu harakat keyingi pedagogik faoliyat yo‘nalishini belgilashga ham yordam beradi.

Asarni o‘qishdan oldingi savollar:

1. Ushbu asarni o‘qish sizda qanday tuyg‘ularni uyg‘otdi?

. Mualllifning bu asarni yaratishiga nima turtki bo‘lgan, deb o‘ylaysiz?

Yo‘naltiruvchi savollar quyidagicha tuzilishi mumkin:

1. “Boburnoma”da Hindiston o’simliklariga ham keng o’rin berilgan. U yerning barcha daraxt, meva, giyoh va gullari juda batafsil tasvirlanadi. Asarda tilga olingan tropik o’simliklarning nomi terminologiya nuqtai nazaridan qanday aniqlangan? Fikringizni ilmiy asoslang.

2. Bobur asarida hayvonot dunyosini to’rt tipga bo’lgan. Guruh bilan birga hayvonot dunyosini tasniflashga urinib ko‘ring.

3. “Boburnoma”da keltirilgan joy va tabiiy obektlarning nomlari o’sha yerda yashaydigan aholi tilida keltirilganligining sababi nimada?

Talabalar tadqiqot natijalarini belgilangan hajmdagi tayyor ko‘rinishga – referat holiga keltirilib rasmiylashtiriadilar va loyiha taqdimotiga tayyorlanib, o‘z kichik guruhlari bilan himoya qiladilar.

O‘qituvch loyiha ishi yuzasidan hisobotga tayyorgarlik bo‘yicha yo‘riqnoma yoki topshiriqlar tayyorlagani ma’qul.

O‘qish (loyiha) davomidagi topshiriqlar:

1. Asardan Boburning botanik olim sifatidagi faoliyatiga doir faktlarni isbotlab berishga harakat qiling.

2. Matndan Hindiston geografik o’rni, tog‘lari, suvlari, cho’l, yaylov va bog‘lari to’grisida ularning hozirgi zamon holatiga to’g‘ri keladigan qiyosiy ma’lumotlarni izohlashga urinib ko‘ring.

3. Matndan Hind mamlakati nabotot dunyosining bir-biridan farq qiluvchi jihatlarini belgilang.

Izlanish faoliyati mavzuga taalluqli kichik bir detalni ham unutmaslikni, manbalarni chuqur o‘rganib qiyoslashni, tahlilga tortilgan obyektdagi har jumlaga e'tibor bilan yondashishni, noma’lum jihatlaridan muayyan yangiliklar topishni va atroflicha tadqiq etishni taqozo etadi.

O‘qishdan keyingi topshiriqlar

1. Ko‘plab so‘zlarning kelib chiqish tarixga e’tibor bering. “Boburnoma” asari tilini tadqiq qilgan tilshunos olimlarning ilmiy asarlariga munosabat bildiring [6].

.Asarda qo‘llangan tarixiy va arxaik so‘zlarga e’tibor bering va izohlang.

Demak, har qanday loyiha mavzuga bog‘liq bo‘lmagan holda yagona tartibda tuzilishi va barcha bosqichlarda natija aniq ko‘rsatilishi majburiydir. Referat tayyorlash jarayonini loyihalashtirishning afzalliklari mavzuni talaba o‘rganish jarayonida muammoning mohiyatini ochib berishga kirishishida, g‘oyalarni tizimlashtirib, tartibga solishida ko‘rinadi. Talaba o‘z aspekti doirasida predmet, hodisa va tushunchalarni tekshiradi, qiyoslaydi, zarur mezonlarni ishlab chiqishga harakat qiladi.

Ushbu shartlarning bajarilishini talabalar guruhida mujassamlashtirilishi juda qiyin kechishi mumkin, lekin, loyihalash yuzasidan 1-kursdan boshlab muntazam ish olib borilsa, bir necha yildan so‘ng, ya’ni, 4-kursga kelib, ular guruhli loyiha ishlarini samarali ravishda amalga oshira oladilar.

Demak, ta’lim-tarbiya jarayonida loyihalashtirish texnologiyasidan foydalanish har bir talabani kundalik qizg‘in aqliy mehnatga, ijodiy va mustaqil fikr yuritishga o‘rgatish, ularda shaxs sifatida mustaqillikni tarbiyalash, insoniy qadr-qimmat tuyg‘usini vujudga keltirish, o‘z kuch va qobiliyatiga ishonch tuyg‘ularini shakllantirishga xizmat qiladi.

Agar o‘qituvchi pedagogik mahoratga, yuqori darajadagi kasbiy sifatlarga hamda yetarli darajadagi pedagogik, psixologik bilimlarga ega bo‘lmasa, ta’lim jarayonida qo‘llanadigan vositalar qanchalik zamonaviy va xilma-xil bo‘lmasin, kutilgan samarani berolmaydi.

Bugungi yoshlarning hayotda rioya qilinishi lozim bo‘lgan ma’naviy me’yorlarga muvofiq tarbiya topishi va shuning ta’sirida jamiyat ma’naviyatining shakllanishida mumtoz asarlarning o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishi katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham ushbu jarayonni zamonaviy yondashuvlar asosida samarali tashkil etish ulkan qimmatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. –T.: O‘zbekiston, 017. –592 b.

2. Karimov I. A. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.: O‘zbekiston, 1999. –48 b.

3. Yo‘ldoshev Q. Ta’limda egamanlik aksiomasi (Biz ko‘zlagan maqsadga eltuvchi yo‘ldir). / “Ishonch” gazetasi. 019.

4. Yo‘ldoshev Q. Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari. –T.: “O‘qituvchi”, 1996. –152 b.

5. To‘xliyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi. –T.: “Yangi asr avlodi” 006. –152 b.

6. Karimov B. “Boburnoma”dan “O‘tkan kun”larga. //Jahon adabiyoti. 019.

7. Qodirov V. Mumtoz adabiyot: O‘qitish muammolari va yechimlar. –T.: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 009. –244 b.

8. Mirzayeva Z, Jalilov K. Umumiy o‘rta ta’limning milliy o‘quv dasturi: o‘qitish metodikasi (o‘qituvchi qo‘llanmasi). –T.: 020. –139 b.

ABDULLA QODIRIYNING SO‘Z QO‘LLASHDAGI O‘ZIGA XOSLIK

Xudoyqulova Shoxistaxon Valiyevna
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi
shoxista_xudoyqulova@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asarida so‘z qo‘llashdagi o‘ziga xoslik va bunda uyushiq bo‘laklardan foydalanganligi bu asarning qimmatini yanada oshirganligi haqida gap ketadi. A.Qodiriy asarlarida gap bo‘laklarini turli xil vositalardan foydalangan holda uyushtirish asosida badiiylikni oshirishga alohida e’tibor qaratilganligi, shu vositani o‘zining individual uslubining asosi qilib olganligini aniq kuzatish mumkin. Ayniqsa, sifatlashlarni uyushtirish asosida voqea-hodisa, shaxslarni tasvirlashning o‘ziga xos ko‘rinishini yaratgan.

Kalit so‘zlar: so‘z, ohang, badiiy matn, matn, sifatlash, ekspressivlik, grammatik vositalar, uyushiq bo‘lak, bog‘lovchili, bog‘lovchisiz, sheva, so‘z turkumlari, affiks, to‘xtam, daraja.

A.Qodiriyning badiiy asarlarida, ayniqsa, shaxs, voqea-hodisa, holat kabilarni tasvirlashda uyushiq bo‘laklardan foydalanishga alohida e’tibor qaratganligi kuzatishimiz mumkin. Adibning matn yaratishdagi o’ziga xos uslubini ana shu xususiyatga ko‘ra ham aniq belgilash mumkin. Berilgan tasvir A.Qodiriyniki ekanligini har kim ham ajrata oladi: “Bu hujra egasi ham boshqacha yaratilishda: og‘ir tabiatli, ulug‘ gavdali, ko‘rkam va oq yuzli, kelishgan qora ko‘zli, mutanosib qora qoshli va endigina murti sabza urgan bir yigit”. [4:3-bet.].

Uyushiq bo‘laklarning ikkitasi o‘z sifatlashlari bilan qo‘shilib birikma holida o‘zaro ohang bilan bog‘langan, keyingi uyushiqlikda ko‘rkam so‘zi alohida olinib, u sifatlovchi birikma holida oq yuzli bo‘lagi bilan va bog‘lovchisi orqali bog‘langan va ohang, ko‘ryapsizki, o‘zgartirilgan, keyingi bo‘lak murakkab birikma holida kelishgan qora ko‘zli tarzida shakllantirilib, unga mos ravishda keyingi bog‘lanuvchi uyushiq bo‘lak ham uch so‘zli qilib murakkab shaklda tanlangan(mutanosib qora qoshli) va bu ham ohang yordamida bog‘langan. Nihoyat, oxirgi uyushiq bo‘lak olti so‘zdan iborat qilib tuzilgan(endigina murti sabza urgan bir yigit-murakkab birikma)hamda u endi yana **va** bog‘lovchisi orqali bog‘langan: a)uyushiq bo‘laklar tuzilishiga ko‘ra ikki so‘zli, bir so‘zli, uch so‘zli, olti so‘zli ko‘rinishda; b)oldingi ikkitasi bog‘lovchisiz bog‘langan, keyingi ikkitasi va bog‘lovchisi orqali bog‘langan; yana ikkita murakkab uyushiq bo‘laklar bog‘lovchisiz holda; undan keyingisi esa bog‘lovchili holda bog‘langan. Uyushiq bo‘laklikning o‘zi san’atkorona tuzilgan, shakllantirilgan. Uyushiqlikda oddiy sanashdan tashqari, ta’kid va musiqiylik, rang-baranglik ko‘zga tashlanadi(Otabek tasviri).

Bu ikki kishining bittasi: gavdaga kichik, yuzga to‘la, ozroqqina soqol, murtli, yigirma besh yoshlar chamalik bir yigit...(Rahmat tasviri); ikkinchisi: uzun bo‘yli, qora cho‘tir yuzli, chog‘ir ko‘zli, chuvoq soqol, o‘ttiz besh yoshlarda bo‘lgan ko‘rimsiz bir kishi edi. (Homid tasviri)”. [4:4-bet.].

Keltirilgan uyushiqlikda boshqa bir, alohida shakllantirish kuzatiladi: gavdaga kichik; yuzga to‘la. Muallif bu o‘rinda, bemalol, kichik gavdali, to‘la yuzli birikmalarini qo‘llashi mumkin edi. Shunda ham, asosiy holat jiddiy o‘zgarib qolmas edi. Biroq yozuvchi asar tili rang-barangligini keltirib chiqarish, kitobxonni qiziqtirish, o‘qimishlilikni ta’minlash, ta’sirchanlikni oshirish maqsadini ko‘zda tutib jonli tildagi qo‘llanishni tanlagan va maqsadga erishgan. Ozroqqina soqol, murtli uyushiqlarida xuddi shu maqsadlarda soqol so‘zi tarkibida qo‘llanilishi lozim bo‘lgan –li qo‘shimchasi tushirilgan bo‘lsa, murtli so‘z shaklida aynan shu –li qo‘shimchasining “ega ekanlik” ma’nosini ifodalashidan o‘rinli foydalangan. Yigirma besh yoshlar chamalik bir yigit birikmasida ham yozuvchi xalq tiliga oid qo‘llanishni ma’qul ko‘rgan. Buni yigirma besh yoshlardagi bir yigit yoki yigirma besh yoshlar bir yigit; yigirma besh yosh chamalik bir yigit kabi shakllarda ham berish mumkin edi. Biroq bunday holatlarda taxmin ma’nosini bo‘rttirish o‘z ifodasini topmas edi. Matnda: “besh yoshlar va chamalik” birliklari birga qo‘llangan va bu narsa taxmin ma’nosini yanada bo‘rttirishga xizmat qildirilgan.

Mana shu keyingi holatdagi uyushiqlikka monand holda yozuvchi Hasanali qiyofasini ham tasvirlaydi: “Bu chol Hasanali otlik bo‘lib, oltmish yoshlar chamasida, cho‘ziq yuzli, do‘ngroq peshonali, sariqqa moyil to‘garak qora ko‘zli, oppoq uzun soqolli edi”. [4:12-bet].

Matnda chamalik so‘zi o‘rnida chamasida so‘z shakli qo‘llangan. Barcha uyushiq bo‘laklar oxirida –li affiksini o‘ziga xos ishlatgan. E’tibor bering: bir bo‘lakda ishlatadi, boshqa bo‘lakda bu qo‘shimchani ishlatmaydi (chog‘ir ko‘zli, chuvoq soqol); hamma bo‘laklarda bu qo‘shimchani ishlatadi (cho‘ziq yuzli do‘ngroq peshonali; qora ko‘zli, oppoq uzun soqolli). Bu gapni, masalan, ...Oltmish yoshlar chamali, cho‘ziq yuz, do‘ng peshona(li), sariqqa moyil to‘garak qora ko‘zli, oppoq uzun soqolli edi” tarzida tuzish mumkin edi. Biroq yozuvchi tanlagan shakllar asar matni uchun o‘ta mutanosibdir.

Muallif ega ekanlik ma’nosini ifodalovchi –li qo‘shimchasini bir holatdagi uyushiqliklarda har bir bo‘lakka alohida-alohida qo‘shgan holda qo‘llasa, boshqa bir holatda ayrim uyushiq bo‘laklarga qo‘shib, ayrimlariga qo‘shmagan holda yoki faqat oxirgi bo‘lakka qo‘shgan holatda qo‘llaydi. Ba’zi holatlarda esa bu qo‘shimchani umumiy qo‘llamagan holda uyushiqlikni shakllantiradi: “Mirzakarim ismlik (Hasanali tasvirlanganda, unga nisbatan otlik so‘zi qo‘llangan edi. Rahmatga nisbatan ham otlik so‘zi ishlatilgan. Endi esa, Mirzakarim qutidorga nisbatan otlik so‘z shakli o‘rnida ismlik so‘z shakli qo‘llanilayotganini ko‘ramiz) “Qirq besh-ellik yoshlar chamasida, qora qosh, qora ko‘z, ko‘rkam yuz, yaxshigina kiyingan bir kishi bo‘lib, Akram hoji ellik besh yoshlar orasidagi bir keksa edi”. [4:16-17.]. Avvalo, aytish kerakki, taxmin-chama ma’nosi bu o‘rinda uchta vosita orqali o‘ta bo‘rttirib berilgan (qirq besh-ellik; yoshlar; chamasida) ikkinchidan, qora qosh, qora ko‘z, ko‘rkam yuz birliklari –li qo‘shimchasi tushirilgan holda berilib, belgining doimiylik holatiga, muayyanligiga diqqat qilingan; uchinchidan, Akram hoji so‘zi borligi uchun otlik va ismlik so‘zlarini qo‘llash ehtiyoji yo‘q, shuningdek, taxmin ma’nosi ham bo‘rttirilmagan hamda chamasidagi so‘zi (chamali ko‘rinishda ham bo‘lishi mumkin) orasidagi so‘zi bilan almashtirilib betaraflik munosabatini ifodalashga xizmat qildirilgan. Ko‘rinadiki, Abdulla Qodiriy shaxs belgilarini tasvirlashda uyushtirish shakllarining turli ko‘rinishlarini qo‘llash orqali asar tilining jozibadorligini orttirgan: chamasida, chamasidagi, chamali; otlik-ismlik, qora qosh-qora ko‘z kabi qo‘llanishlar ham ana shu maqsadni amalga oshirish uchun xizmat qildirgan. Yozuvchi asarda tilga olingan deyarli har bir personajni o‘ziga xos tarzda tasvirlaydi. Tasvirlashda uning yoshiga alohida e’tibor qaratadi: qirq besh-ellik yoshda; yigirma besh yoshda; oltmish yoshlar; o‘ttiz besh yoshlarda;

ellik besh yoshlar; yetmishlardan o‘tgan kabilar. Bular ham uyushiqlikni shakllantirishda o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Adib kishilarning yoshlarini, haqiqatan ham, taxminan belgilaydi. Chunki ularning yoshlari noaniqdir. Real holat - shu. Kishining yoshini taxminan bo‘lsa-da belgilamaslik esa shu o‘rinlarda mumkin emas edi.

Albatta, Abdulla Qodiriyning uyushiq bo‘lakli gaplardan foydalanishdagi o‘ziga xos mahorati alohida, jiddiy tadqiqotlarni talab etadi. Bu o‘rganilishi o‘ta dolzarb bo‘lgan muammo. Ammo yuqorida keltirilgan uyushiqli shakllarning o‘ziyoq yozuvchining, haqiqatdan ham, uyushiq bo‘laklardan foydalanishga alohida diqqat qilinganligini ko‘rsatib turibdi. Shunga qaramay, bu fikrni qat’iyroq tasdiq etish uchun, uyushiqlikni shakllantirishning, u orqali badiiylikni orttirishning, bizningcha, yuksak namunasi bo‘lgan bir necha uyushiq bo‘lakli birikma-jumla namunasini keltirib o‘tish maqsadga muvofiqdir: “...Uyning to‘riga solingan atlas ko‘rpa, par yostiq quchog‘ida, sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi, uyg‘oq yotgan bir qizni ko‘ramiz. Uning qora zulfi par yostiqning turli tomoniga tartibsiz suratda to‘zg‘ib, quyuq jingila kiprik ostidagi tim qora ko‘zlari bir nuqtaga tikilganda, nimadir bir narsani ko‘rgan kabi...qop-qora kamon, o‘tib ketgan nafis, qiyiq qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho‘chigan kabi.... to‘lgan oydek g‘uborsiz oq yuzi bir oz qizillikka aylangan-da, kimdandir uyalgan kabi...”. [4:26-bet.].

Jumlalardagi atlas ko‘rpa, par yostiq; erinibmi va yo boshqa bir sababdanmi; tartibsiz suratda to‘zg‘ib; quyuq jingila kiprik; tim qora ko‘zlar; bir nuqtaga tikilgan-da, chimirilgan-da, qizillikka aylangan-da; ko‘rgan kabi- cho‘chigan kabi- uyalgan kabi; qop-qora kamon; o‘tib ketgan nafis; qiyiq qoshlar; to‘lgan oydek g‘uborsiz oq yuz uyushiq shakllari o‘z til imkoniyatlaridan mohirona foydalanishning yuksak namunalari, poetik ifodasi emasmi? Jumlada to‘xtamning (uch nuqta) uyushtirilishi hayratlanarli holdir. Har bir to‘xtamda tasvirlovchining o‘zi nafasini rostlab, entikib turib keyin tasvirni davom ettiryapti. Ana shu entiktirgan belgilar yashirin holda, sukut orqali ifodalangan. Yozuvchi bu tasvir uchun alohida tayyorgarlik ko‘rgan bo‘lishi mumkin. “O‘tkan kunlar” asari tilidagi joziba, o‘zbek milliy adabiy tilining shakllanishini ta’minlagan asosiy omil, til boyligini namoyish etish va undan foydalanishning yuksak namunasi yuqorida keltirilgan parchadagi tasvirlashda ochiq ko‘rinadi. “O‘tkan kunlar” tilidagi hamma birdek tan olgan joziba – ana shu!!! Jumladagi –gan-da shaklining; -gan kabi shaklining, birikmalarni birikmalar uchun sifatlovchi tarzida tarkib toptirib turgan, shu vazifa uchun qo‘llangan; quyuq jingila kiprik; kiprik ostidagi tim qora ko‘zlar; qop-qora kamon, qiyiq qoshlar; o‘tib ketgan nafis, qiyiq qoshlar; to‘lgan oydek g‘uborsiz; g‘uborsiz oq yuz kabi. Yoki: nimadir bir narsadan;(takror- uyushiqlik) kimdandir olmoshlari takror-uyushiqlari ham ma’lum bir maqsad uchun-ta’kidlash, ta’sirchanlikni oshirish, musiqiylikni ta’minlash-poetika uchun qo‘llanilgan. Belgining kamlik- ortiqlik darajasini ko‘rsatish uchun bir o‘rinda qora, quyuq, tartibsiz, qiyiq, g‘uborsiz, oq kabi oddiy darajadagi sifatlardan foydalangan bo‘lsa, ikkinchi bir o‘rinda qop-qora tarzdagi shakldan, uchinchi holatda tim qora tarzidagi shakldan, (uchinchi holatda tim qora shaklidan), to‘rtinchi holatda o‘tib ketgan shaklidan, beshinchi o‘rinda to‘lgan oydek yoki bir oz qizillikka aylangan kabi shakllardan foydalanadiki, bu ham yozuvchining o‘zbek tili ifoda imkoniyatlarini mukammal bilganligidan darak beradi.

Matndagi –gan kabi, -ganda (tikilgan-da, chimrilgan-da, aylangan-da) tarzida berilan takrorlar badiiylikni yuksak darajada bo‘lishini ta’minlagan. Bundan tashqari, tasvirda bir narsaning turli jihatlari zanjirsimon bog‘lanishda, bir-birini to‘ldirib turib izohlangan: qop-qora kamon, o‘tib ketgan nafis, qiyiq qoshlari (qosh tasviri); quyuq jingila kiprik ostidagi tim qora

ko‘zlari (ko‘z tasviri-qora; tim qora; kiprik ostidagi; jingila kiprik ostidagi; quyuq jingila kiprik ostidagi); to‘lgan oydek g‘uborsiz oq yuzi (yuz tasviri to‘lgan oydek (oydek); g‘uborsiz oq). Matn go‘yo o‘zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini ataylab namoyish etish uchun yaratilgandek. Bunday tasvirlarni A.Qodiriy asarlaridan ko‘plab keltirish mumkin.

Xullas A.Qodiriy asarlarida gap bo‘laklarini turli xil vositalardan foydalangan holda uyushtirish asosida badiiylikni oshirishga alohida e’tibor qaratilganligi, shu vositani o‘zining individual uslubining asosi qilib olganligini aniq kuzatish mumkin. Ayniqsa, sifatlashlarni uyushtirish asosida voqea-hodisa, shaxslarni tasvirlashning o‘ziga xos ko‘rinishini yaratgan. Bu usulda tasvirlash boshqa yozuvchilar asarlarida, A.Qodiriyniki kabi shakllantirilgan holda, uchramaydi. Demak, A.Qodiriy gap bo‘laklarini uyushtirgan holda fikr yuritish borasida, shu tarzda badiiylikni oshirishga erishish borasida ham yuksak mahorat ko‘rsatganki, bu yuqorida ta’kidlaganimizdek, alohida tadqiqotni ta’lab qiladi. Quyida yana ayrim misollar tahlilini berib o‘tamiz.

Bunday tasvirning davomi ham shu fikr, shu holatni alohida ta’kidlaydi: “-Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, u kelsin edi-da, sevganini bir ko‘rsin edi: hammom bilan u... faqat jongina so‘raydir, majruh ko‘kslarga o‘qqina otadir... boshdagi oq shoyi ro‘mol, ichdagi oq shoyi ko‘ylak, ustidagi oq kumush zarrin sirilgan po‘stin, baq-baqalarini o‘rab o‘pib turgan yoqa qunduzlarining kelishgani, solinib tushgan qora jingalak sochlarning bo‘yin tevaragiga chirmashgani, nuqra yuzlarning bo‘g‘riqqani...” [4:53-bet.].

Sal oldinroqda “Qizlar majlisi-gullar, lolalar, to‘tilar, qumrilar majlisi! Uyda Kumushbibining tog‘asining uyida, qizlar majlisi, gullar majlisi!” “...bir turli, bir ohangli nafis, musiqaviy tovushlar kishining borliq vujudiga qon tomirlariga ajoyib bir o‘zgarish bergan edilar;

Qarichga keladigan uzun soqollar, boshdagi xun olud siyrak sochlar, bo‘zargan yuzlar, qonga belanib yarim ochiq holda qorachiq o‘rnida qo‘rqinch bir oqlik bosgan ko‘zlar dunyoga va shu haytga la’nat o‘qigandek qaraydilar ayniqsa, bir bosh, ehtimolki, hali yigirma yilni ham ko‘rmagandir, murti ham chiqmagan! Xun olud quyuq qoshlari ostidagi yarim ochiq ko‘zlari kimnidir izlagandek qaraydir...” Uning orqasidan qora otga otlanib, zangori movutdan uqalik to‘n kiygan, kumush kamarning o‘ng tomoniga qilich, so‘liga to‘pponcha qistirgan, boshiga barra popoq kiyib, jin yalagan deganlaridek, qoshsiz, qoramtir yuzli, tuki chakagining ustida bir oz, iyagida bir oz siyrak, ko‘rimsiz qora soqolli, ko‘zlari ichiga botig‘roq, ammo qon quyilgansimon bir kishi kelar edi”. [4:27-bet].

Bunday uyushiq bo‘lakli qurilmalarni A.Qodiriyning turli asarlaridan yana ko‘plab keltirish mumkin. Ayniqsa, “O‘tkan kunlar” romanining har sahifasida uchratish mumkinligi, hayratlanarlidir. Hatto boshqa asarlarida, asarlar sarlavhalarida ham bu holat kuzatiladi”.

“Kelinni kelganda ko‘r, sepini yoyganda ko‘r”(sarlavha), “Osh tegsa-to‘y, tegmasa tafarruj...”-deb otalar to‘yga boradilar... “Qoramol egasiga o‘xshamasa harom o‘ladir”, “Avatiga chavati, misqozonga loy tuvoq”, eng oxirida: “Eshagiga yarasha tushovi”... Ya’ni iboralar, maqollar ham uyushtirib tashlangan.

-Ko‘chaga tashlab qo‘ygan pul, tekin oftobga chiqqan mushuk, yuk tashiyman degan shaloq arava... ana shunday o‘ngi ters so‘zlarga har kim ishonsa, ebdir noma’qul buzoqning go‘shtini, ichibdir ibono‘v boyning chiroylik qobog‘iga kirib, bir dujina pivasini” kabi qo‘llanishlar xalq tilidan foydalanishning yorqin namunasidirki, bu A.Qodiriy yaratgan uslub, uning ifodalash usuli o‘zgacha ekanliginiyana bir bor tasdiqlaydi.

-Mana shu o‘zgachalik o‘zbek adabiy tilining o‘ziga xos tarzda sayqal topishini, umumxalq o‘zbek tilining eng oliy shakli bo‘lgan o‘zbek adabiy tilining to‘la, hozirgi kundagi holatida shakllanishini ta’minlagan, bu tilning boy, ta’sirchan, tushunarli, mantiqli, aniq nutq, jo‘yali nutq tuzish uchun to‘la yaroqli ekanligini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbek tili grammatikasi. 1-jild-Toshkent, 1975.

2.Rahmatullaev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 006. – 476 b.

3.Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari, -Toshkent, 1985, 121- bet.

4. A.Qodiriy. “O‘tkan kunlar”. Yoshlar nashriyot uyi. Toshkent - 018.

5. Dexkanova, L. (2023). Arabcha ko‘plik shakllarining o ‘zbek tilida qo ‘llanilishi. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, (18), 35-238.

6. Xudoyqulova, S. (2023). Maqollarda shevaga xos So‘zlarning qo‘llanilishi (A. Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asari asosida). Journal of Universal Science Research, 1(4), 99-303.

7. Xudoyqulova, S., & Dehqonova, L. (2021). Abdulla qodiriyning so ‘z qo ‘llash mahorati. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(4), 589-595.

8. Tuychieva, Z. (2019). Principles of Differentiating of Genders In Uzbek Anthroponomy. Bulletin of Gulistan State University, 020(1), 75-82.

9. Туйчиева, З. Х. (2022). Проявление научно-исследовательских мотивов студентов в процессе обучения психолого-педагогических наук. Mundarija/table of contents/содержание, 44.

10. Khamrokulovna, T. Z. (2022). On the morphological structure of the word in the uzbek language.

11. Abduhakimovich-Guliston, M. K. (2021, April). Lexical and Semantic Features of Archaic Words In The Works Of Ghafur Ghulam And Abdullah Qahhor. In Archive of Conferences (Vol. 3, No. 1, pp. 38-49).

FONETIK TERMINLARNING ABDURAUF FITRAT ASARLARIDA QO‘LLANILISHI MASALASI

Mustafoyeva Shahlo Salohiddin qizi

magistrant, Guliston davlat universiteti,

shahlo93@mail.ru

Annotatsiya: Tilning tovushlar tizimi barcha davrlarda ham murakkab va o‘rganilishi dolzarb bo‘lib kelgan masalalaridan hisoblanadi. Chunki o‘zbek tilshunosligida unlilarning ozligi boshqa turkiy tillardan farqlanishi barchaga ma’lum. Mazkur maqolada tilshunoslikda o‘zining alohida fikrlarini bayon eta olgan olim Abdurauf Fitratning “Sarf” asarida fonetikaga oid qarashlari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: fonetika, unlilar, unsizlar, yo‘g‘onlik, ingichkalik, singarmonizm.

Abstract: The sound system of a language is one of the issues that have become complex and relevant to study even at all times. Because in Uzbek linguistics, it is known to everyone that

the minority of vowels differs from other Turkic languages. This article describes his views on phonetics in the work of the scientist Abdurauf Fitrat “Sarf”, who was able to express his special thoughts in linguistics.

Keywords: phonetics, vowels, consonants, colon, thinness, singarmonism.

Bizga ma’lumki, XX asr o‘zbek tilshunosligida yorqin siymolardan biri Abdurauf Fitratdir. Buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiy Fitrat so‘ziga quyidagicha ta’rif beradi: “tug‘ma iste’dod egasi, tug‘ma tabiat”. Haqiqatdan ham Fitrat o‘zining qilgan ishlarida bu nomga loyiq bo‘la oldi va o‘zbek tilshunosligi, adabiyotshunosligida o‘chmas iz qoldirdi.

Fitrat turli sohalardan kuchli bilim sohibi ekanligini uning bizgacha yetib kelgan salohiyatli asarlaridan bilishimiz mumkin. Shu bilan birga, uning tilshunos olim sifatida yozgan asarlari ham o‘z qimmatini yo‘qotgani yo‘q. Bu asarlarida Fitrat tilshunos sifatida tilning barcha bo‘limlarini ifodalab berishga intiladi. U o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Fitrat o‘zbek tilining turli xil masalalariga bag‘ishlangan asarini “O‘zbek tili qoidalari haqida bir tajriba” deb nomlagan. Bu asarida o‘zbek tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisi haqida qimmatli ma’lumotlarni yozib qoldirgan.

Barcha jadidlar qatori Fitrat ham o‘zbek tilining adabiy me’yorlarini ishlab chiqish, o‘z qonun qoidalariga ega bo‘lgan tilimizning o‘ziga xos betakror xususiyatlarini tadqiq qilish borasida jiddiy faoliyat olib brogan [9, 62].

Abdurauf Fitrat “Sarf” asarida o‘zbek tili fonetikasiga oid dastlabki zamonaviy va ilmiy qarashlarini bayon qiladi [1, 140-143].

O‘zbek tilshunosligini o‘rganish Fitratning sa’y-harakatlari bilan yaratilgan “Sarf” va “Nahv” asarlari bilan bog‘liq. Bu asarda o‘zbek tili ilk bor ilmiy asosda o‘rganildi. Shuningdek, tilimizning belgili qoidalarini yaratdi. Biz Fitratning fonetik qarashlari haqida yozilgan bir qator maqolalari va “O‘zbek tili qoidalari haqida bir tajriba. Sarf” asari mavjud. Fitrat tovushlarni turlarga bo‘ldi va ularga nom berdi, ularni ma’lum atamalar bilan atadi hamda asarida ba’zi bir tilshunoslikka oid qonuniyatlarni keltirib o‘tdi. Mana shulardan ham bilsak bo‘ladiki, Fitrat o‘zbek tili bilimdoni ham edi. Chunki hali hech qanday tilning grammatikasi, umuman, tilshunoslikka oid qarashlar shakllanmaganligiga qaramay, Fitrat bu haqida zaruriy va mukammal fikrlarni bera oldi va o‘z fikrlarini misollar bilan mustahkamlashdan hech ham qo‘rqmadi.

Fitrat tovushlar haqida yozar ekan, shunday deydi: “…23 ta unsiz tovushlardan bo‘lgan “h, x va f” tovushlarini turkchada ko‘p uchratib bo‘lmaydir. Shuning uchun bunlarning tub turkcha tovishlardan bo‘lmag‘ani aytiladir. Bunlarning yot tillardan turkchaga kirib qolg‘oni da’vo qilinadir” [6, 63].

Shunday qilib, Fitrat tovushlarni ikkiga bo‘ladi: 1) sof undan iborat bo‘lgan fonemalar, ya’ni unlilar;) ovozga ega bo‘lmagan fonemalar, ya’ni unsizlar. O‘zbek tilidagi mavjud bo‘lgan 3 ta unsiz fonemalardan h, x, f fonemalari asl turkcha so‘zlarda kam uchrashini ta’kidlaydi.

Fitrat o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan tovushlar singarmonizm qonuniyatini aks ettirishini va bu holat shahar shevalarining fors tili ta’sirida bo‘lganini, shuning uchun ham umumturkiy fonetik xususiyatni ko‘proq saqlab qolgan qishloq shevalariga tayanish kerakligini uqtiradi. Muallif tovushlarning tasnifini qilishga harakat qilib ko‘radi va qishloq shevalari asosida unlilarni ikkiga ajratadi. Ularni yo‘g‘onlik va ingichkalik belgisiga ko‘ra farqlaydi. Fitratning

yozishicha: “Turk tilining butun tarmoqlarida bo‘lg‘ani kabi bizning tilda ham so‘zlar ohang e’tibori bilan yo‘g‘on, ingichka bo‘lib ikiga ayriladir” [3, 17].

“Dutor bilan rubobning ovozidagi farqni ajratish qiyin emas. Chunki dutor bilan rubobning tuzilishi torlarning yo‘g‘on – ingichkaligi va eng muhimi rezanatori bir- biridan farq qiladi.Demak tovush tembrining har xil bo‘lishi rezanatorning turli xil bo‘lishiga bog‘liqdir. Og‘iz va burun bo‘shlig‘ining hajmi, shakli, tovush paychalarining uzun-qisqaligi hamda yo‘g‘on-ingichkaligi ham tovush tembrida aks etadi” [8, 5]. Mana shundan ham ko‘rsak bo‘ladiki, Fitrat ham masalani aniq ko‘ra olgan va fikrlari hali ham juda ham qimmatli.

Bu yo‘g‘on-ingichkalik belgisi tilimizda oldi qator va orqa qator unlilarni ifodalaydi. Bundan tashqari, Fitrat yo‘g‘onlik-ingichkalik belgisiga ega bo‘lmagan “e” unlisi mavjud ekanligi va jami 9 ta fonema unli borligini ko‘rsatadi. Hozirgi olimlarimiz 8 ta fonema unli borligini ko‘rsatishmoqda. Fitratning ta’kidlashicha, bu ohang masalasini eski yozma asarlarda ko‘p ko‘ra olganimiz kabi dalada yashaganlar orasida ham ko‘p uchratishimiz mumkin ekan. Fitrat fors adabiyoti madrasa ta’limi ta’sirida buzilgan shahar shevalarida bu holni oz ko‘rganimiz bilan bizning shevada yo‘g‘onlik-ingichkalikni yo‘q deb bo‘lmaydi deganida haqiqatdan haq edi.

Shuni ta’kidlash joizki, Fitrat tovushlarning tasnifini keng tushuntirib bermagan bo‘lsa-da, fikrlari tilshunoslar uchun ham, o‘quvchi uchun ham ahamiyatlidir. Fitrat shu asari orqali o‘zbek fonetikasi uchun yetarlicha asos yarata oldi. Yo‘g‘on-ingichkalikni misollar bilan tushuntirib berdi: “Yo‘g‘on so‘zlar bilan ingichka so‘zlarning ayirmasi shundaydir. Bu yil baxtimiz gullagan yil ekan jumlasida – baxtimiz, yil, bu so‘zlari yo‘g‘on bo‘lib, gullagan, ekan so‘zlari ingichkadir”.

Fitrat o‘z ishini shunday izohlaydi: “…men til qoidalari to‘g‘risida qo‘lda bo‘lg‘an narsalarni tuzib, terib shu bilikchani chiqardim. U bir saboq bitigi emas,mutolaa kitobidir. Tilimiz to‘g‘risida tugal bir narsa emas boshlang‘ichdir, ta’lif [5,2020] emas, tajribadir. Buni saralamak, tuzatmak,kengaytmak yumishlari yigit kuchlarimizning jonli tebranishlarini kutadir”.

Fitrat fonetikaga oid ilk terminlarni yaratdi va ulardagi ba’zi terminlar hozir ham saqlanib qolgan.

Fitrat tovushlarni turlarga bo‘ldi hamda ularni unlilar va unsizlar deb nom berdi.

Singarmonizm hodisasini izohlab berdi va uni misollar bilan tushuntirib berdi, hozir ham unlilar shu qonuniyat orqali o‘rganilmoqda.

Yot tildan o‘zlashgan tovushlarga alohida to‘xtaldi va ular turkchada kam uchrashini ta’kidladi.

Tovushlarni yo‘g‘on-ingichkalik belgisiga ko‘ra tasnif qildi.

Asarda yo‘g‘on-ingichka tovushlar misollar bilan tushuntirib berilgan.

Fitrat bu darslik tugal bo‘lmaganini bilib turib, keyingi avlodlardan ishini davom ettirishini so‘rab o‘tadi.

Nima bo‘lganda ham bu asar o‘zbek tili fonetikasi uchun ham tamal toshi vazifasini o‘tadi va avlodlarga muhim qo‘llanma bo‘lib qoldi.

Fitrat tovushlarni bir tilshunoslikning bo‘limi sifatida o‘rganmagan bo‘lsa-da, uni fonetika deb atamagan bo‘lishiga qaramay darsligida yozilgan fonetik qarashlari juda ham qimmatlidir.

Fitrat yozganidek, tovushlar ovozga ega yoki ega emasligiga ko‘ra unlilar va undoshlarga bo‘linadi. Faqat Fitrat undoshlarni unsizlar deb nomlaydi. Fitratning tovushlarni tasnif qilishi singarmonizm qonuniyatiga asoslanadi. Ma’lumki, hozir ham unlilarning tasnifida singarmonizm

qonuniyatining o‘rni, turkiy tillardagidek, ahamiyatlidir. O‘zbekiston Milliiy Ensiklopediyasida keltirilishicha, “Singarmonizm (yunoncha syn. birga va harmonia-ohangdoshlik, uyg‘uynlik), unlilar garmoniyasi (ohangdoshligi) asosan, turkiy tillarda, qisman, mo‘g‘ul, tungus-manjur, fin-ugor, paleosiyo tillarida uchraydigan fonetik hodisa” [4, 380]; bunda muayyan so‘z shaklining (ham asos, ham affikslarning) barcha unlilari talaffuz (artikulyatsiya) jihatdan bir turli: old yo orqa qatorga mansub (tanglay garmoniyasi) yoki lablangan yo lablanmagan (lab garmoniyasi) bo‘ladi. Singarmonizmning tanglay garmoniyasi qonuniga asosans o‘zning boshida (o‘zakda) til oldi unlisi kelsa, so‘z o‘rtasidagi va oxiridagi unlilar ham til oldi bo‘ladi. Aksincha, so‘z boshida til orqa unlisi kelsa, keyingi bo‘g‘inlarda ham til orqa unlisi keladi. Masalan, o‘zbek tilining qo‘qon shevasida bala so‘zidagi unlilar old qator bo‘lganidan unga faqat shunday unlisi bo‘lgan qo‘shimcha qo‘shiladi: balalar, shuningdek, qozoq tilidagi kblder va qoldar so‘zlari tanglay garmoniyasi asosida talaffuz qilinadi va yoziladi. Singarmonizmning bu turi o‘zbek tilining ayrim shevalari (deyarli barcha qipchoq shevalari, o‘g‘uz shevalari, shimoliy o‘zbek shevalari) da hozirgi kungacha to‘liq saqlanib qolgan. Lab garmoniyasida unlilar ham til oldilik va til orqalik hamda lablashish nuqtayi nazaridan moslashadi. Bunday moslashishni hozirgi qirg‘iz tilida uchratish mumkin: qollor. Lab garmoniyasi o‘zbek tilida deyarli uchramaydi. Umuman, hozirgi o‘zbek adabiy tili singarmonizm qoidalariga bo‘ysunmaydi. Eski o‘zbek adabiy tilida esa singarmonizm qonuni ancha izchil va ayrim hollarda to‘lig‘icha amal qilgan. Ko‘rganimizdek, Fitrat eski o‘zbek adabiy tili mavjud paytda qalam tebratgan va uning fikrlari asoslidir va, albatta, men kitobni yozishda tilning ichki imkoniyatlarini e’tiborga oldim degan so‘zlarini eslab o‘tisak maqsadga muvofiqdir.

Ayrim tovushlar sof turkcha emas va ular bizga yot tillardan o‘zlashgandir. Bular: h, x, f. Bu tovushlar fors-tojik tiliga mansubligini Qoshg‘ariy XI asrdayoq asoslab bergandi. Fitrat ham shu fikrlarni keltirib o‘tadi va fikrini bu tovushlar ishlatilgan so‘zlar ozligini, olimning o‘zi bunday so‘zlarga kam uchragani bilan izohlaydi.

Demak, Abdurauf Fitratning “Sarf “asari o‘zbek tilining fonetikasi, uning o‘rganilishi bo‘yicha qo‘yilgan ilk qadam edi. Shunday ekan, Fitratning o‘zbek tili fonetikasini o‘rganishi uchun shu tilning ichki imkoniyatlari asos bo‘ldi va u tovushlarni o‘sha davr tili asosida o‘rgandi. Tovushlarni turlarga ajratib ularga nom ham berdi va ularni tasniflashga baholi qudrat harakat qildi hamda tovushlarni singarmonizm hodisasidan kelib chiqib tasnif qildi.

Adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat Tanlangan asarlar. Sarf (Nashrga tayyorlovchi H.Boltaboyev). – Toshkent: Ma’naviyat, 009 336-b
2. Akhrorov A. The role and importance of folk proverbs in the upbringing of a perfect person // ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 812. – Philadelphia, 020. –P.42-44.https://hemis.guldu.uz/static/uploads/33/TREANW-kp3YKpIBvwRxLSR-w1R92MLP_.pdf
3. Nabiyeva D.A,Zokirova H. R “O‘zbek tili fonetikasi”. – Andijon, 016 105-b
4. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. S harfi. – Toshkent, 000-2005. – 839-b
5. Qirg‘izboyev A., Azimov I. “O‘zbek adabiy tili tarixi”. – Toshkent, 020
6. Qoshg‘ariy M. “Devonu lug‘ati-t-turk”. II Jild, 1996. – B. 63
7. Sharipov F. G., Mamatqulov A. R. O‘ZBEK ILMIY TILSHUNOSLIGI HOLATI //Academic research in educational sciences. – 021. – T., . – №. . – C. 168-174.
8. Shukurova R. Aliyeva N. Fransuz tilida unlilar oppozitsiyasi. Referat – B. 5
9. Uzoqov H. “O‘zbek tilshunoslari”. – Toshkent: O‘qituvchi, 1972 62-b

10. Khamrokulovna, T. Z. (2022). Literature is a source that reveals the truth of life. World Bulletin of Social Sciences, 10, 86-87.

THE ROLE OF INTELLECT AND ABILITIES IN THE RESEARCH WORK OF STUDENTS

Sharapova Saboxat Djabbarovna
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Guliston davlat universiteti
s-j-sharapova@gmail.com

Abstract: This article was a declaration of political science-researcher. In their research activities, students studied the analogy with the general intellect, the separation of concepts according to important features, the correlation between visual thinking. The results of students in the areas of study were analyzed, which proved to reflect the same level in solving tasks related to complex analogies.

Keywords: Scientific and creative activity, creativity, intellect, general intelligence, visual intelligence, practical intelligence, analogy,

I. INTRODUCTION At a time of radical democratic changes in our country, naturally, we are faced with the task of studying the laws and scientific materials of human psychology, their widespread use in our work. Especially in the process of continuing education, it is very important to study the psychological characteristics of learners and educators, the psychological basis of their relationships. One of the most pressing issues today is to increase the effectiveness of educational work in higher education. Because the development and prospects of our republic largely depend on the skills and high intellectual level of specialists trained in higher education. To do this, we need to determine the characteristics of the student intellect, the dynamics of its development, and in this regard it is expedient to use more active, innovative, more sophisticated methods of involving students in research and rational use of new tools in practice. The drastic changes taking place in the development of society at the present time pose qualitatively new and relatively complex tasks, in which the level of development of the individual's intellect, the regulator of his mental capacity, and moral aspects are of particular importance.

Important periods of human ontogenesis begin in the process of professional development, decision-making (14-17 years) and the end of professional activity (55-60 years). The formation and development of a creative person depends on the interaction of changes in his inner and outer world, socio-economic conditions and human ontogeny - the content of activities that require continuity, inheritance from birth to the end of life.

The formation of a creative personality can be defined as the development of an individual in terms of creative activity and the creation of creative products that are performed in a mutually compatible manner. The speed and scope of this process depends on biological and social factors, the activity and creative qualities of the individual, as well as the existing conditions, vital and professionally conditioned events. In modern conditions, students are required to have creative qualities.

II. METHODS: We have taken into account the student period in the study of the scientific and creative activity of the individual. Because creativity is founded during the student period. This led students to explore their intellect. The traditional experience in the study of student intelligence and the factorial approach put forward in the concepts of intelligence (Terstone model), ie the primary factors that are more taken into account, general (G-factor) and special (S-factor) (Ch. Spearman models), G. Eisenk,

We found it necessary to pay attention to Dj.Gilford and other models. Based on these models, we selected research methods [1, 16-31 b.].

We tried to use the method of "Complex analogies" in the study of students' logical connection between problems, abstract thinking. Complex analogies in this methodology are presented through 0 pairs of words.

Students, on the other hand, focus on determining which type of abstract understanding is unique between individual concepts. In addition, the methodology allows students to think logically; the ability to distinguish types of relationships; it also helps to assess their critical approach to them.

One of the important aspects of the methodology is that it must first determine the logical connection between the concepts of task performance independently or using an experimenter. In the second stage, only the examiners who understand the first stage will continue to perform the tasks. Also, the advantage of using the methodology is that it does not cause too much complexity in terms of time, the results are not complicated to process, so the choice was made for diagnostic use. [3, 112-b.].

In our study, differentiation, which serves to illuminate the intellect of students, was aimed at identifying aspects (concrete or abstract thinking) that lead to the way of thinking in mental actions. For this purpose, the method of "separation of essential features" was chosen. The advantages of using the method in the diagnosis of intelligence were considered:

- designed to study the features of thinking;
-measure the ability to differentiate important features;
-help to determine the leading way of thinking.

At a time of radical democratic changes in our country, naturally, we are faced with the task of studying the laws and scientific materials of human psychology, their widespread use in our work. Especially in the process of continuing education, it is very important to study the psychological characteristics of learners and educators, the psychological basis of their relationships. One of the most pressing issues today is to increase the effectiveness of educational work in higher education. Because the development and prospects of our republic largely depend on the skills and high intellectual level of specialists trained in higher education. To do this, we need to determine the characteristics of the student intellect, the dynamics of its development, and in this regard it is expedient to use more active, innovative, more sophisticated methods of involving students in research and rational use of new tools in practice.

The formation and development of a kreative person depends on the interaction of changes in his inner and outer world, socio-economic conditions and human ontogeny - the content of activities that require continuity, inheritance from birth to the end of life. The formation of a creative personality can be defined as the development of an individual in terms of creative activity and the creation of creative products that are performed in a mutually compatible manner.

The speed and scope of this process depends on biological and social factors, the activity and creative qualities of the individual, as well as the existing conditions, vital and professionally conditioned events. In modern conditions, students are required to have creative qualities.

- Assignments in the form of demonstrations;
- Ease of adaptation to the local environment;
- has its own psychometric dimensions in assessing the level of visual intelligence;
- the implementation of a free approach to the implementation of tasks;
- that the time norm does not cause complications for the subjects, etc. The methodology consists of 40 tasks, which take 15 minutes to solve.

Our next method is designed to study the development of intelligence in the practical and psychomotor
activities of students, in contrast to the previous ones. In carrying out the methodology, students perform tasks in three different areas, aimed at determining the practical intelligence:

• figure preparation test (9 tasks);
• drawing test (9 tasks);
• Figure recovery test (task 9).

The peculiarity of these test tasks is observed in the fact that students demonstrate agility in their practical implementation, observation, the ability to find consistency between the elements through vision.

The reasons for choosing this test for psychodiagnostic purposes were:

- differs from the methods of studying the intellect in its content and structure;
- designed to study the practical nature of the intellect;
- time does not cause excessive stress on the subjects in the application of the method;
-According to the results of the methodology, the IQ, unlike other tasks, is based on the operational nature of the psyche and has the appropriate criteria.

III. LITERATURE REVIEW

In recent years, in the education system of leading foreign countries, special attention is paid to the formation of creative qualities in students and students. This was followed by Bronson, Merriyman (2010), Ken Robinson (2007), Fisher, Frey (2008), Begetto, Kaufman (2013), Ali (2011), Treffinger (2008), and b. Many studies conducted, their results can be seen.

It is known that a factor that is lacking in the process of educating students is creativity [7]. The development of creativity in students is directly related to the creative features of the ulra. According to Ken Robinson, “creativity is a set of original ideas with their own value” (Azzam, 009). Gardner explains the concept in his research: “Creativity is a practical action performed by an individual, which must reflect a certain innovation and have a certain practical value.” In terms of Emebayl's (1989) approach, creativity means “having a high level of unconventional skills as well as thorough knowledge in a particular field.”Many studies have differing views on the relationship between intelligence and creativity. One group of researchers argues that the level of creativity and intelligence are interrelated (Kim, 005). According to Patti Drapeau, creative thinking is, first and foremost, comprehensive thinking on a particular issue. Comprehensive thinking requires students to rely on many ideas in the performance of a learning task, problem, and task.

In contrast, one-sided thinking is based on a single correct idea. There is no denying one-sided and multi-faceted thinking on the issue in observation. Consequently, one-sided and

all-round thinking plays an equally important role in shaping creativity. That is, in completing the task, the student seeks several options for solving the problem (multi-faceted thinking) and then stops at only one correct solution that guarantees the most optimal result (one-sided thinking). The decision-making process of students is important in this process [7].

Student creativity is manifested in his thinking, communication, emotions, certain types of activities, decisionmaking process. Creativity describes a person as a whole or its specific characteristics. Creativity is also reflected as an important factor of talent. In foreign countries, teachers, as well as experts in all fields, determine the presence and level of their crative qualities. To do this, they are tested by E.P. Torrens in 1987 and determine whether a person has creative thinking. This test allows you to assess a person's creativity and its level on such criteria as activity in the organization of creative activity, quick thinking, originality and perfection. The answers to the questions suggested by the student should satisfy these four criteria [7,9].

According to E.P. Torrens, the concept of "creativity" [1, 16-31 b.] is based on the following:

- put forward a problem or scientific hypotheses;
- check and change the hypothesis;
- identify the problem based on the formation of the decision;
- knowledge and practical actions in finding a solution to the problem
- sensitivity to mutual contradictions.

Creative thinking can be clearly reflected in any social sphere [6, 171-173-b].

The creativity of students is reflected in their creative approach to the organization of activities.

In psychology today, a person's creativity is defined by two aspects that are specific to his or her activity. They are:

- Tests to determine a person's life experience and personal qualities;
- Tests to determine creative thinking and its results (speed, efficiency, productivity, etc.).

It is important to create a comfortable environment in the group before students develop creative thinking skills.

Students studying in a creative environment gradually develop an interest in performing creative tasks and also tend to think creatively as a result of observing a teacher with creative thinking (Sternberg & Williams, 1996). A learning environment of a creative nature leads to the development in students of critical and creative thinking skills, which are of great importance in the educational process (Boykin & Noguera, 011, 012; Marx, 000, as cited in Jensen, 013).

Students with creative thinking:

-expresses ideas that other students have not thought of;
-chooses a specific way of expressing themselves;
-sometimes ask irrelevant or unusual questions;
-enjoys the tasks that remain open;
-prefers to discuss ideas on the basis of concrete evidence;
-chooses an unconventional approach to finding a solution to the problem.

Students should also have the following skills that represent the ability to organize research and creative
activities:

1) cognitive (gnostic) skills;

2) design skills;
3) creative-practical (constructive) skills;
4) research skills;
5) communicative skills;
6) organizational skills;
7) consistency (procedural) skills;
8) technical and technological skills

As mentioned above, creative qualities in students do not develop spontaneously in research activities.

Accordingly, research explores a number of ways to successfully develop creative qualities in an individual (including students). Patti Drepeau [5, 112-b] has also shown four ways to successfully develop creative qualities in an individual (including students). The essence of these paths is discussed below.

Way 1: Develop creative thinking skills in students. The main emphasis is on the formation of creative thinking skills, students are focused on expressing the essence of actions of a creative nature using verbs. In particular, in order for teachers to effectively develop their creative thinking skills, attention is paid to the presence of the necessary verbs in the questions that encourage students to think. If this situation is explained with examples, the control question from the students "Describe the connection between character and intellectual traits" does not form creativity in them. After all, the concept of "describe" in the content of the question is, in essence, the same as "tell your existing knowledge one by one."

The use of words (verbs) that encourage students to think when asking control questions facilitates their creative thinking. Therefore, according to the first way of forming creative qualities in students, it is expedient for educators to use words, verbs that force them to give different, antique, unconventional and thorough answers. M: The use of words (verbs) such as "find a connection", "create", "predict", "express an idea logically", "imagine" is considered to be practically effective. Instead of asking students to "describe the connection between a person's character and his intellect," the educator should ask him to "cite all kinds of connections between character and the intellectual system." As a result, students have the opportunity to both generalize existing knowledge and advance new thoughts and ideas.

Way : Develop practical creative movement skills. It uses practical methods and techniques in the formation and development of creative movement skills of the individual. Using questions here can only help in the short term, but does not develop interactivity and initiative in individuals.

Way 3: Organize creative activity processes. This approach encourages students to think creatively in the process of problem solving and advancing innovative ideas.

Although creative methods and techniques are not actively used in these processes, creative thinking occurs. M: "Finding the connection between character and the intelligence system" (Isaksen & Treffinger, 1985).

While completing the assignment, students analyze various problems related to a person's character. As a result, in this process, multifaceted thinking, observation takes place.

Way 4: use of creative products (developments). In doing so, the educator may ask students to create a presentation on "Individual Characteristics of a Person" using Power Point or multimedia. During the preparation of the presentation, students actively develop creative

thinking skills [1,21-27b]. In addition to the 4 ways that develop the above creativity, the 5th way below should also be considered.

Way 5: Develop student creativity in collaboration with various manufacturing institutions. Students can fully demonstrate their creative thinking skills in a comfortable environment. If students have a fear of failure, fear of misrepresentation, or criticism, it will not be possible for them to effectively form or develop creative thinking skills in such a situation. Creative thinking skills can be successfully formed in students only by making creativity a habit. In this process, the methods and tools used by them to assess the content of the topic and creative thinking skills play an important role.

Only in an environment of a creative nature will students be able to understand the content of the topic being studied, the interrelationships between learning information, and begin to think about it (Anderson et al., 000).

M: In the process of studying the "essence of the immigration phenomenon" based on the "Brainstorming" strategy, first of all, students should have an understanding of what the strategy is and how to apply it. [8, 12-29 b].

Certain factors hinder the development of creative qualities and skills in individuals. Therefore, in the pedagogical process, teachers should pay attention to the elimination of these factors. The following factors hinder the development of creativity in an individual:

1. to avoid self-risk;
2. to allow rudeness in thinking and behavior;
3. underestimation of a person's imagination and imagination;
4. submission to others;
5. In any case, think only of success.

It is not about whether the teacher is creative or not, but about organizing the lessons in the spirit of creativity, striving to try new ideas in the educational process. According to the "Creativity Roadmap", the teacher moves in the following four directions, and the actions in them are the signs of creativity of teachers (Patti Drepreau):

1) demonstrate creative thinking skills;
2) use strategies (methods and tools) that encourage students to learn subjects with interest;
3) innovative approach and creative approach to finding solutions to pedagogical problems;
4) expected result [4,118b].

Creative potential is closely linked to creativity focused on the learning process. The creative potential of the teacher, in contrast to traditional thinking, is manifested in the following:

- speed and flexibility of thinking;
- ability to create new ideas;
- not to think in the same way;
- originality;
- initiative;
- tolerance of uncertainty;
- to be intelligent [2-112 b].

A person does not become creative on their own. His creative ability is formed through consistent study, selfstudy over a period of time, and he gradually improves and develops. The foundation is laid during the student years for the individual's creative ability and is consistently developed in the organization of professional activity.

At the same time, it is important for a person to focus on creative activity and be able to organize it effectively. In the organization of creative activity, a person should pay special attention to solving problems, analyzing problem situations, as well as creating a variety of creative products.

REFERENCES

1. Albert R. S., Runco M.A. A History of Research on Creativity. – Cambridge: Cambridge University press, 1999. Pp. 16-31.
2. Cropley A., Cropley, D. Using Assessment to Foster Creativity. – Singapore: World Scientific. 007. Pp. 09-230.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving).– Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 014.
4. Barysheva T.A., Zhigalov Yu.A. Psychological and pedagogical foundations for the development of creativity. - SPb .: SPGUTD, 006.
5. Bashina T.F., Ilyin E.P. Psychology of creativity, creativity, giftedness. - St. Petersburg: Peter, 009.
6. Voinova M.G. Pedagogical technologies and pedagogical skills. - T .: “Iqtisod-moliya”, 006. S. 171-173.
7. Gifted children (Transl. From English). - M .: Progress, 1991 .-- S. 177-178.
8. Diagnosis of giftedness / Textbook. allowance. - M.: Direct Media, 2014 .–12-29 p.

O‘ZBEK ZAMONAVIY MORFOLOGIYASINING YANGI AMALIY BOSQICHI MASALALARI

Sharipov Fazliddin Galievich
Filologiya fanlari doktori, professor, Guliston davlat universiteti
fazliddindpr@mail.ru

Abstract: It is said that the creation of the National Corps of the Uzbek language is an urgent task of today. The language Corps is subordinated to the search program, a set of texts related to a particular language, which includes from ten million to one hundred million, and even billions of Word applications. The modern and scientific novelty of the language Corpus is characterized by the possibility of updating, wide coverage and ease of use. Language Corpus-consists of a text field and a corpus manager, able to determine, unlike dictionaries, the frequency of use of words, the degree of development and change of languages, even on the example of the use of each word.

Keywords: language Corpus, morphological analyzer, affix morpheme, given morpheme base, classification rules, allamorphs, grammatical dictionary, Internet service.

Korpus kompyuter asrigacha ham shakllanib ulgurgan edi. Lekin keyingi davrda tadqiqning korpus metodidan foydalanishga qiziqishi kuchayishi katta hajmli matnlarning qayta ishlashga to‘g‘ri kelganligi bois, kompyuter texnologiyalarining kirib kelishiga ehtiyoj tug‘ildi.

Aksariyat olimlar tilni tadqiq etishda introspektsiya (o‘z-o‘zini kuzatish), tabiiy faktga tayanish usuli doim ham aynan bir xil natija beravermaydi, degan fikrni yoqlashadi.

Keyingi asrda ham noelektron shaklda yaratilgan korpuslarga ehtiyoj borligi sezilib turdi. Chunki yangi ko‘rinishdagi korpuslarning yuzaga kelishi uchun noelektron korpuslar asos bo‘ldi, bundan tashqari, korpusni shakllantirish bazasi sifatida muhim manba vazifasini bajaradi.

O‘zbek tili morfologik lug‘atini yaratishning nazariy va metodologik asoslari xususida so‘z boradi. Bu esa o‘zbek tilining milliy korpusini yaratish, tarjima dasturlari, morfologik analizatorni ishlab chiqish, orfografik tekshiruv, morfologik-avtomatik analizator dasturini tuzish masalasi ushbu morfologik lug‘atning natijasi bilan bog‘liq. O‘zbek tilining agglyutinativ tabiati – uning behad katta morfologik tizimi bilan bog‘liqligini hisobga olgan olimlarimizning ushbu lug‘atni tuzishga jur’at etmadi va bu bevosita o‘tgan davrda hali kompyuter texnologiyalarining rivojlanmagani hamda kompyuter savodxonligining darajasi pastligi bilan ham belgilanadi.

Ma’lumki, grammatik lug‘at – barcha grammatik shakl hosil qiluvchi vositalarni o‘z ichiga oluvchi tizimli sohaviy lug‘at. Buning yorqin namunasi A.A.Zaliznyakning rus tili grammatik lug‘ati [6] bo‘lib, u rus tilidagi ot, sifat, son, olmoshning grammatik o‘zgarishlarini ters lug‘at ko‘rinishida namoyon qiladi. [3] Dastlab qog‘oz ko‘rinishida bo‘lgan bu lug‘atlar takomillashtirilib, elektron–onlayn lug‘atlarga aylantirilgan, morfologik analizatorlar uchun dasturiy ta’minot vazifasini bajargan. Bu dasturiy ta’minot asosida matnning imloviy tekshiruvi, tarjimasi, avtomatik morfologik tahlil kabilar amalga oshirilmoqda.

Bundan tashqari, 021-yilda o‘zbek tili fe’l shakllari lug‘atini tuzgan Sh.Hamroeva, O‘.Xoliyorov va G.Abdualimovalarning uqtirishicha, o‘zbek adabiy tilida 4000 atrofida fe’l mavjud (ular buni 5 jildli «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» ga tayanib aytmoqdalar). «O‘zbek tilida bir fe’lning morfologik shakllari haddan ziyod ko‘p bo‘lganligi uchun boshqa tillardagi grammatik lug‘atlardan farqli o‘laroq faqat bitta fe’l tanlandi. Shu bitta fe’lning shakllari o‘zbek tili imkoniyati naqadar boy ekanligini ochib beradi, manzarasini etarlicha namoyon etadi, qolaversa, boshqa fe’llarning shakllari uchun ham asos bo‘lib xizmat qiladi».[2,492-b.]

Bu lug‘at yaratilishidan oldin o‘zbek tili fe’l shakllari statistikasi haqidagi fikrlar A.Po‘latov kitobidan boshqa adabiyotlarda aytilmagan va kun tartibiga ham qo‘yilmagan. «O‘zbek tilida fe’l shakllarini ko‘rsatish uchun misol sifatida ishlamoq fe’li olindi. Fe’lning ba’zi shakllarini berishda, muvofiq kelishiga qarab, boshqa fe’llardan (masalan, yuvinmoq, o‘qimoq, sevinmoq kabi) ham foydalanildi».[92,18-b.] Shunday qilib, A.Po‘latov ilk bor 100 ming miqdorini ishlatgan va buning o‘zi katta yangilik edi. [9,357-b.] Ammo bu lug‘at bir fe’l doirasidagi izlanishlar har doim ham adekvat ma’lumot bera olmasligini ko‘rsatdi.

Morfologik analizator – lug‘at(leksikon)dagi so‘zshakl va alohida so‘zlarni qiyoslashga mo‘ljallangan, so‘zning grammatik xususiyatini ifodalaydigan algoritmlar to‘plami. [4] Sintaktik parser matnni “tanish” funktsiyasiz ham ishlay olsa-da, tahlil jarayonida morfologik analizator tahlil natijasini faol qo‘llaydi. Matnning grammatik axborot beruvchi razmetkasi sintaktik tahlil qoidalarini tuzishga yordam berishi aytilgan. [11,50-b.]

Umuman olganda, matnning avtomatik tahlili bir necha murakkab operatsiyadan iborat: kompyuter tabiiy tildagi matn tahlilini belgilangan algoritm asosida amalga oshiradiki, avtomatik tahlil davomida kompyuter matn haqida o‘z tilida leksik-morfologik, sintaktik, semantik tasavvur hosil qiladi. Matnning avtomatik analiz va sintez jarayoni kompyuter lingvistikasining asosiy vazifalaridan biri sanaladi. Bu vazifa sun’iy intellekt uchun lingvistik modellar yaratish va insoniyatning amaliy ehtiyojidan (masalan, avtomatik mashina tarjimasi) kelib chiqadi. [132,43-

b.]

Eng muhimi yana shundaki, adabiyotlarda avtomatik tahlilning stemming, so‘zshaklning lug‘at asosidagi tahlili, mantiqiy yondashuv asosidagi tahlili, jadval[8,65-b.] asosida, lug‘atsiz tahlil kabi turlari ko‘rsatiladi. Mutaxassislar avtomatik morfologik tahlil stemmatizatsiya, lemmatizatsiya, grammemalash kabi asosiy bloklardan tashkil topishini uqtirishadi. [52,39-40-b.]

Umuman olganda, turkiy tillarning ko‘p tilli polifunktsional internet-servis dasturi morfoanalizator birikishlar qoidasining ikki tipi: bir so‘zshakl ichidagi birikish qoidalari; “analitik shakllarni keltirib chiqaruvchi birikish qoidalari bilan ish ko‘radi”,[52,39-40-b.] Bunday qoidalarning mavjudligi morfoanalizator ish jarayonida algoritmlar ketma-ketligini kamaytiradi, jarayonni soddalashtiradi. Demak, o‘zbek tili morfoanalizatorini ishga tushirish uchun morf, allomorf, so‘zshakl, morfema va birikish qoidalari kabi muhim birliklar ajratilishi talab etiladi.

Yana bir narsaga alohida e’tibor qaratish lozimki, turkiy tillar morfologik tahlilini amalga oshirishda jahonda mavjud uch asosiy yondashuvning paradigmatik, avtomatik, generativ kabi turlaridan foydalanish mumkin. [10,41-45-b.;1,196-b.]

Demak, morfoanalizatorni ishga tushirish uchun, odatda, tarkibiy qismi: affiksal morfemalar bazasi, asos morfemalar bazasi, tasniflash qoidalari, allamorflar mosligi qoidalaridan iborat bo‘ladi. Morfoanalizatorida grammatik ma’no, grammatik shakl: grammema, kvazigrammema, derivatemalar ham o‘zbek tili morfologik analizatori va unga asos bo‘luvchi holatlarga olimlarimiz turlicha izoh berib o‘tganlar. [7,196-b.;12] Qayd etilganlar shundan dalolat beradiki, o‘zbek zamonaviy morfologiyasining amaliy bosqichi morfologiyaning eng istiqbolli yo‘nalishi hisoblanadi. O‘zbek tilining korpusini yaratish bu boradigi eng dolzarb vazifadir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, tilning amaliy qo‘llanishi bilan bog‘liq ko‘plab ishlarni, ya’ni hujjatlarni tayyorlash, matnlar tahriri, lug‘at va qomuslar tuzish yoki ularga munosabat bildirish hamda boshqa jihatlarni kompyuter orqali bajarish o‘zbek zamonaviy morfologiyasining yangi amaliy bosqichini boshlab beradi. Shundan so‘ng o‘zbek tilshunosligida yangi amaliy bosqichga o‘tish, ya’ni amaliy filologik faoliyatni yo‘lga qo‘yish uchun amaliy filologiya bakalavri va amaliy filologiya magistri mutaxassislarini tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqarishi aytib o‘tildi. Kompyuter lingvistikasi oldida turgan asosiy vazifalar, ya’ni kompyuterga ovoz orqali kiritish, o‘zbek tiliga o‘qitadigan va bilimlarni baholaydigan dastur yaratish, chizilgan surat, matematik formuladagi xatolik, matnda yo‘l qo‘yilgan orfografik, uslubiy hamda boshqa xatoliklarni aniqlovchi dasturini mukammal tarzda yaratish zarurat ekanligi asoslandi.

Til korpusini yaratish bugungi kunda har kuni nazoratda turadigan vazifa bo‘lishi zarur. Chunki tilning belgilangan davrdagi, xilma-xil janr, rang-barang uslub, hududiy holda ijtimoiy variantdagi matnlarni va boshqa til sathlari bilan bog‘liq muammolarni yechish uchun eng qulay va zamon talabiga mos dastur sifatida amaliyotga tatbiq etilishi zarur. Qanday yondashilishidan qat’i nazar bugungi kun talabi asosida, ilmiy tadqiqotchiga mos, vaqtni besamar o‘tkazmasligini hisobga olib, avtomatlashtirilgan tizimga solingan, ya’ni mofologik analizatorni yaratish eng dolzarb vazifa va bu o‘zbek ilmiy tilshunosligining jahondagi tilshunosliklar qatorida turishini, albatta, ta’minlab beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Antworth, E.L. PC-KIMMO: a two-level processor for morphologicalanalysis. Occasional Publications in Academic Computing No. 16. Dallas: Summer Institute of Linguistics, 1990. – 73 p.

2. Hamroyeva Sh.M., Xoliyorov O‘.M., Abdualimova G.H. O‘zbek tilining fe’l shakllari lug‘ati (“kiymoq” fe’li misolida): lug‘at. – Termiz: Termiz davlat universiteti nashr-matbaa, 021. – 492 b.

3. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Грамматический_словарь_русского_языка_А.А.Зализняка.

4. sehttp://www.solarix.ru/for developers/docs/morphology analyzer.shtml.

5. Гатауллин Р.Р. и друг. Формальные модели и програмные инструменты компьютерной обработки татарского языка. – Казань: Академии наук, 019. – С.39–40.

6. Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. 1977, 3-е издание – 1987.

7. Замонавий ўзбек тили. Морфология. (Масъул муҳаррир: Р.Р.Сайфуллаева). – Тошкент: Мумтоз сўз, 008. – Б.196.

8. Марчук Ю. Компьютерная лингвистика. –Москва: МГУ, 006. – С. 65.

9. Пўлатов А., Мўминова Т., Пўлатова И. Дунёвий ўзбек тили. Ўзбек тилида феъл шакллари ва уларнинг рус, инглиз тилидаги кўринишлари. – Тошкент: Университет, 003. – Б 18.

10. Тузов В.А. Морфологический анализатор русского языка //Вестник СПБГУ, сер. 1. 1996. Вып. 1 (№15). –С. 41–45.;

11. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингивистик таъминоти. Тошкент: ClobeEdit, 020. – Б.50.

12. Шарипов Ф. Ўзбек тилшунослигида морфологияга оид илмий қарашларнинг шаклланиш тарихи // Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг ахборотномаси. – Нукус, 021. – № 1. – Б. 184-187.

13. Щипицина Л.Ю. Информационные технологии в лингвистике : учеб. пособие. – Москва: Наука, 013. – С. 43.

TILSHUNOSLIKNING SHAKLLANISHIDA AN’ANAVIY MORFOLOGIK QARASHLARNING O‘RNI

Sharipov Fazliddin Galievich,
fazliddindpr@mail.ru
Sharipova Mohichehra Fazliddinovna,
mohichehra@mail.ru
Sharipova E’zoza Fazliddinovna
ezoza@mail.ru
Guliston davlat universiteti

Abstract: The activities of scientists who made a significant contribution to the formation and development of Uzbek theoretical linguistics in the period from the 0s to the 90s of the last century have been studied. Before moving on to the main issue, scientists, who also made a

worthy contribution to the development of Arabic linguistics, while also having a place in the development of World linguistics in general, commented on the views of Eastern scholar on linguistics. It is shown on the example of the analysis of Russian-Turk scientists and their linguistic views, who conducted scientific research on linguistics in the second half of the 19 and the early 0 centuries. In the formation of Uzbek theoretical linguistics, their scientific works are the main resource, it is argued that without these studies it is impossible to define the next scientific stage of Uzbek linguistics.

Keywords: morphological system, linguistic analysis, word category, grammatical category, system, noun, verb, adjectival, articular, pronoun, auxiliary, fluent, connecting.

XX asr 40-yillaridan keyingi davr taraqqiyoti haqida fikr bildirilganda, hech shubhasiz, 1934-yilda O‘zFA qo‘mitasida hozirgi Til va adabiyot ilmiy tekshirish institutining tashkil topishi va uning tez orada o‘zbek tilshunosligining yirik ilmiy markaziga aylanganligini aytib o‘tish zarur. Unga ko‘p yillar direktorlik qilgan Akademik A.Hojiyev rahbarligida institut ilmiy jamoasi o‘zbek tilining grammatikasi, jumladan, morfologiyasini ilmiy o‘rganish bo‘yicha hech qachon ahamiyatini yo‘qotmaydigan yirik fundamental ishlarni amalga oshirdilar va bu jarayon hozirgi kunda ham davom etmoqda. 1970-yillarda nashr etilgan o‘zbek tilining akadem grammatikasi o‘zbek tilshunosligining XX asrda yaratilgan eng katta yutug‘idir. Akadem grammatikada o‘zbek tili morfologiyasining ko‘pchilik tomonidan e’tirof etilgan, amalda sinalgan eng sara ilmiy qarashlar o‘z ifodasini topgan. XX asrning 0-yillarida faoliyat ko‘rsatgan G‘ozi Olim Yunusov, E.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.Fitrat, A.Zohiriy, A.Avloniy, Sh.Rahimiy, Sh.Zunnun, K.Ramazon, Elbek, N.Said va boshqalar; keyingi yillarda ular qatorini to‘ldirgan A.K.Borovkov, V.Reshetov, S.Ibrohimov, A.G‘ulomov, U.Tursunov, S.Mutallibov, S.Usmonov, O.Usmonov, F.Kamolov, S.Zufarov, T.Ibrohimov, G‘.Abdurahmonov, F.Abdullayev, M.Asqarova, O.Azizov, Sh.Shoabdurahmonov, M.Mirzayev, A.Hojiyev, A.Rustamov va Sh.Rahmatullayev kabi fanimiz zahmatkashlari mehnatining qaymog‘idir. Zero, unda shu davrgacha amalga oshirilgan lingvistik tadqiqot yutuqlari umumlashtirilgan.

Ushbu bo‘limda, shuningdek, tilshunoslikning morfologiya bo‘limi so‘z turkumlari va kategoriyalarini, so‘zning shakllar tizimini hamda shu shakllarning hosil bo‘lish yo‘llarini o‘rganishi, bu borada o‘zbek tilshunosligining asoschilaridan biri Abdurauf Fitratning morfologiyaga oid qarashlari «Sarf» asarida o‘z aksini topganligiga alohida e’tibor qaratilgan.

O‘zbek tilining morfologik tizimini o‘rganishda yangi davr, ya’ni Evropa tilshunosligi mezoni asosida tahlil va tavsif qilish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlanganligi ta’kidlanib, bu borada amalga oshirilgan ishlar tahlilga tortilgan. Yutuqlar, yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar haqida fikr yuritilgan.

Bu bosqichda Evropa lingvistik tahlil tamoyilini ma’lum darajada sharqiy an’ana chig‘irig‘idan o‘tkazib, o‘z tili qurilishini unga moslashtirgan zamonaviy talqin usuli bilan tavsiflagan yosh turklar izidan borilib, so‘z turkumi, grammatik kategoriya, grammatik ma’no tasnifi kabi tilshunoslikdagi yechimini kutib turgan morfologiyaga oid muammolar hal etila boshlandi. Bu davrlarga kelib, rus tilshunosligi yutuqlarini o‘zbek tilshunosligiga tatbiq etish o‘zbek tilini rus tili normalari asosida talqin etish ancha kuchayganligi hech kimga sir emas. Buning natijasida o‘zbek tilining rus tili qolipiga tushgan tomonlari – shakl tuzilishi va ma’no tomonidan batafsil tahlil qilindi.

So‘zlarni turkumlarga ajratish an’analari, asosiy tamoyillari, tadqiq usullariga e’tibor qaratiladi. Shu munosabat bilan so‘zlarni turkumlarga ajratish tarixiga nazar tashlanadi,

jarayonning o‘tmishi, buguni, istiqboli haqida fikr yuritiladi. Antik davrning buyuk olimi Aristotelning «Poetika» (Poeziya san’ati haqida) [4,39-47-b.] asarida morfologiyaga oid ilk qarashlar kuzatiladi. Asarning «Til va fikr», «Nutq bo‘laklari», «Otlarning turlari» kabi fasllari bevosita morfologiyaga oid qarashlarni o‘z ichiga oladi. Yana shuni ham qayd etish lozimki, eramizdan oldingi 170–90-yillarda Aleksandriya maktabi vakillaridan bo‘lgan Dionisiy Frakiyskiy qadimgi grek tili uchun sakkizta so‘z turkumi (ot, fe’l, sifatdosh, artikl, olmosh, ko‘makchi, ravish, bog‘lovchi)ni ajratib tahlil qilgan. [3,8-b.]

Turkiy tilshunoslikda M.Koshg‘ariy o‘zining «Devonu lug‘otit turk»[10,41-71-b.] asarining katta qismini «So‘z yasalishi» va «Morfologiya»ga bag‘ishlagan. Asarning -jildi, asosan, olimning morfologiyaga oid qarashlarini o‘zida aks ettirgan. Avvalo, olim so‘zlarni uch turkumga ajratadi va bular ichida fe’l va fe’l shakllari bo‘yicha o‘z qarashlarini bildirib o‘tadi. Professor A.Nurmonov «M.Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asari X–XI asr turkiy tillar morfologiyasi haqida to‘la tasavvur beruvchi qomusiy asardir» deb to‘g‘ri ta’kidlagan. [15,48-b.] Turkiy tilshunoslikda muallifi noma’lum va yozilgan o‘rni munozarali bo‘lgan «At-tuhfatuz zakiyatu fillug‘otit turkiya» asari ham leksikologiya va lug‘atshunoslik nuqtai nazaridangina emas, morfologik, so‘z turkumlari jihatidan ham e’tiborga molikdir. Unda lug‘atdan keyin berilgan grammatika qismi ikki jihatdan o‘rganilgan. [20,3-450-b.] Bu haqda fikr yuritgan professor E.Umarov, ayniqsa, morfologiyaga oid qarashlarga keng to‘xtalgan.

Turkiy til (eski o‘zbek adabiy tili)ning morfologiyasiga oid ayrim muhim qarashlar Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida ham kuzatiladi. [2,116-117-b.] Albatta, Navoiy turkiy til morfologiyasi bo‘yicha maxsus asar yozgan emas. Muallif turkiy tillarga xos otlar va fe’llarning ba’zi morfologik jihatlari, ma’no vazifalarini qayd etish bilan cheklangan bo‘lsa-da, ularning bugungi morfologik ta’limot uchun asos bo‘lib xizmat qiladigan tomonlari ham bor. Jumladan, fe’lning darajalanishi, otlarning jins-tur munosabatlari haqidagi qarashlari bugungi kunda ham qimmatlidir. [17,14-41-b.]

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoning mahalliy aholisini tutqunlikda saqlash niyatida ular bilan muloqotda bo‘lish zarurati tufayli rus mulkdorlarida o‘zbek tili (turkiy tillar)ni bilish ehtiyoji tug‘ildi. Shu ehtiyoj tufayli ular (turkiy tillar) grammatikani o‘rganishga kirishdi va ba’zi amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan asarlar yaratildi. Bunga misol sifatida M.A.Terentev, I.A.Belyayev va boshqalarining ishlarini keltirish mumkin.[18] Yuqorida ta’kidlaganimizdek, Abdurauf Fitrat o‘zining «Sarf va Nahv» kitobi bilan o‘zbek tili grammatikasining ilk namunasini yaratadi. Olim morfologiya va sintaksisning o‘zaro bog‘langanligini ko‘rsatib, shu ikki bo‘lim grammatikani tashkil etishini asoslab berdi. Uning «Sarf»i o‘zbek tilidagi so‘z turkumlari haqidagi dastlabki ta’limotdir.

O‘zbek tilidagi so‘zlarni turkumlarga ajratishda XIX asrning 0–40-yillarida G‘ozi Olim Yunusov, M.Shamsiyev va A.Herbek, H.Qayumiy va S.Dolimov, O.Usmon va B.Azizov hamda E.D.Polivanov kabi olimlar tomonidan ham e’tiborga loyiq ishlar amalga oshirildi. [23,21,9,19,16,123-b.] Yana bir e’tiborli fikrlarini aytib o‘tish joizki, Qayum Ramazon 1913 yilda Munavvar qori Abdurashidov va Shorasul Zunnun bilan hamkorlikda «Til saboqlari» darsligini yaratgan. [1,24-b.] Bular haqida, umuman, o‘zbek tili ilmiy morfologisining shakllanish tarixi va taraqqiyoti to‘g‘risida borasida maxsus ishlarda[8,25-26-b.] anchagina keng ma’lumot berilgan.

XX asrning 40-yillari o‘zbek tili morfologiyasi bo‘yicha jiddiy ilmiy tadqiqotlar yaratilish davri bo‘lganligi alohida ta’kidlangan va buning sabablari ochib berilgan. Bu vaqtga kelib,

umumiy tarzdagi morfologiyaga oid qaydlardan sekin-asta har bir morfologik hodisani alohida tadqiq etishga o‘tila boshlandi. Bunday yo‘nalishdagi ishlarni tilshunos A.G‘ulomov 1940 yilda «O‘zbek tilida kelishiklar» risolasi – tadqiqoti bilan boshlab berdi. [6] Ko‘p o‘tmay, olim «O‘zbek tilida ko‘plik kategoriyasi» asarini yaratdi. Shu tarzda 30 dan ortiq ilmiy tadqiqotlari bevosita o‘zbek tili morfologiyasiga oid u yoki bu muhim hodisaning ilmiy talqiniga bag‘ishlandi. M.Jo‘raboyeva qayd etganidek, olimning «katta asarlarga teng, qimmatli o‘nlab maqolalari ilmiy xazinasida noyob bo‘lib qolayotganligi, hali ham o‘z qiymatini yo‘qotmay, yangi-yangi yo‘nalishdagi tadqiqotlarga poydevor bo‘lib xizmat qilayotgani ayon haqiqat».[5,7-b.] Uning biror tadqiqotida tizimsizlikni ko‘rish mumkin emas. Zero, dialektik bilish tamoyillari shuni talab etadi. Chunki olamdagi har bir hodisaga (bilishda) yondashilgani kabi tilning har bir hodisasiga (har bir birligiga ham) uning boshqa hodisalar, birliklar bilan turlicha munosabatlarini nazarda tutmasdan turib yondashib bo‘lmaydi. Bu bir haqiqat va o‘zgacha yondashuvlarning hech biri kutilgan natijalarni bermaydi, bir yoqlama xulosalarni keltirib chiqaradi. Professor H.Ne’matov bunday holatlarga munosabat bildirar ekan, quyidagi haqli fikrni bayon qiladi: «Lisoniy birlikning struktural (jumladan, substantsial) talqini ham, formal talqini ham o‘z yo‘lida – uning har bir, juda ham serqirra bo‘lgan tadqiq manbaining – lisoniy birlikning bir qirrasinigina ochib beradi, xolos. Qolgan qirrasini ochish fan oldida turgan vazifa. Davr va taraqqiyot esa uning yangi-yangi qirrasini ochib boraveradi. Shuning uchun hozirgi o‘zbek tilshunosligida ayni bir tilning – o‘zbek tilining morfologik tizimi tavsifida turli xil yondashish va talqinni ko‘rish mumkin».[8,24-b.]

«Zamonaviy o‘zbek tili, morfologiya» qo‘llanmasida «Shuning uchun uni kategoriya tarkibidan chiqarish sistema mohiyatini uqmaslikdan boshqa narsa emas... Lisoniy mohiyat esa «shaklsiz holatning shaklli holatga zidlanishidan iborat», degan xulosa berilgan.[8] Bu holat prof. Yo.Tojievning «o‘timlilik va o‘timsizlikka» bag‘ishlangan maqolasida ham alohida ta’kidlangan.

Boshqacha aytganda, har bir til birligi, har bir til hodisasi o‘zi mansub bo‘lgan til materiallari sifatida shu tilning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, til haqidagi umumiy nazariy fikrlar, qarashlarni tatbiq etgan holda, ularga substantsial yondashuv asosida munosabatda bo‘lganda chuqur tadqiq etilgan bo‘ladi. Umuman olganda, professor A.G‘ulomov o‘zbek ilmiy tilshunosligining grammatik kategoriyalarini xususiydan umumiyga qarab tahlil qildi va grammatik kategoriyaga hamda uning yuzaga kelish holatlariga to‘g‘ri baho berdi. Bu holat tilshunoslikdagi keyingi grammatik kategoriyalarning o‘rganilishi va tadqiq qilinishi uchun asos vazifasini bajarib kelmoqda. Zero, professor A.G‘ulomov qayd etib o‘tgan barcha grammatik kategoriyalar hozirgi kungacha yaratilgan boshqa barcha ilmiy-tadqiqot ishlarida yangi metodologiyalar asosida o‘rganilmoqda. Masalan, hozirgi kunda kelishik kategoriyasi tarkibi qayta ko‘rib chiqishni taqozo etayotganligi kuzatiladi. Chunki qaratqich kelishigi, avvalo, otni otga bog‘laydi. Boshqacha aytganda, ot+ot munosabatini, boshqa kelishik shakllari esa ot+fe’l munosabatini ifodalaydi – bu juda katta farq.

Qaratqich kelishigi shakli, albatta, ot bilan ot munosabatini ifodalovchi egalik shakli bilan birgalikda qo‘llanadi va ular birgalikda o‘zbek tilida tegishlilik, mansublik ma’nolarini ifoda etadi: Karimning kitobi, uyning to‘ri, mening ukam kabilar. Shuni alohida o‘rgangan holda va o‘zbek tilida -dagi, -niki, -lik, -iy(viy) kabi vositalarning ham tegishlilik, mansublik ma’nolarini ifodalashini, ot turkumiga kiruvchi so‘zlar shu turkumga kiruvchi so‘zlar bilan bog‘lashini nazarda tutib, o‘zbek tilida otlarda qarashlilik-tegishlilik (possesivlik) kategoriyasi mavjudligini

asoslashga harakat qilinadi. Bu alohida asoslanishi zarurligini ta’kidlaymiz. Shuningdek, so‘z turkumlari tasnifini boshqacharoq ko‘rib chiqish vaqti kelganligini aytib o‘tmoqchimiz, ma’lum qarashlarni hisobga olganda ham 6ta mustaqil so‘z turkumi (ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe’l); 3ta oraliq so‘z turkumi (modal so‘zlar, taqlid so‘zlar, undovlar); ta yordamchi so‘z (ko‘makchi, bog‘lovchi) turkumi ajratilishini ma’qullash kerakligi ham oydinlashadi. So‘z yuklamalar modal so‘zlarga birlashadi, affiks yuklama affikslar qatorida o‘rganilishi (so‘z turkumi doirasida emas) zarur, deb hisoblaymiz.

Jahon tilshunoslik fani ham hozirgi taraqqiyot bosqichga etib kelgunga qadar uzoq tarixiy rivojlanish davrini bosib o‘tgani va uzoq vaqt strukturalizm g‘oyalari ta’sirida faoliyat yuritgani yoritiladi. Strukturalizm – struktural lingvistika XX asrning 0-yillari oxirlarida yuzaga keldi. U Praga, Amerika va Kopengagen strukturalizmi kabi uchta maktabga bo‘linadi.

Strukturalizm maktablari bir-biridan tashkil topgan joyiga, tilni struktura hodisa sifatida olib, uni tuzilishiga ko‘ra tahlil qilishi, qo‘llanadigan metodlariga ko‘ra, lisoniy hodisalarga qaysi pozitsiya nuqtai nazaridan yondashishiga ko‘ra o‘zaro farqlanadi, lekin bir umumiy g‘oyaga ko‘ra birlashadi. Bu g‘oya vakillarining lingvistik ta’limoti til va nutq farqlanishiga asoslangan. Ta’kidlash lozimki, qayd etilgan qarashlardagi til atamasi, o‘zbek tilshunosligida farqlangan nutqga ziddiyatda turuvchi lison atamasi mohiyatiga ega. Chunki bizda hozirda til bilan nutq emas, balki lison bilan nutq zidlanadi. Til, lison va nutqning dialektik birligidan iborat butunlik sifatida talqin qilinadi.[17,23-47-b.] Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida tilga qarashlarda ana shu to‘xtamga kelganlar. Buni formula shaklida tilqlison+nutq tarzida ifodalash mumkin. Umuman olganda, bu ta’limotda lison bo‘linuvchan bo‘laklarning majmui yoki turg‘un xususiy birliklarning o‘zaro barqaror, doimiy bog‘lanish munosabati asosida tashkil topgan butunlik sifatida ko‘riladi. [12] Shu nuqtai nazardan lison birliklari, avvalo, ikki guruhga ajratilgan: a) tashkil etuvchi eng kichik lisoniy birlik; b) eng kichik tashkil etuvchilar asosida vujudga kelgan hosila lisoniy birlik.

Tashkil etuvchi va hosila birlik orasida pog‘onali munosabat (fonema, morfema, leksema, qolip) hosil bo‘ladi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, eng kichik tashkil etuvchining o‘zi ham tashkil etuvchidan iborat, (fonema-unli, undosh-lablangan, lablanmagan) demak, u ham nisbiy tushuncha. Chunki tashkil etuvchining eng kichigi ham (fonema) tashqi va ichki jihatlarga ajraladi.

Ta’kidlash joizki, ayni ta’limotdagi lison – umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab mohiyatiga, nutq – alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat mohiyatiga ega. Shularni inobatga olgan holda aytish mumkinki, lisoniy birliklar – fonema, morfema, leksema, qolip, nutqiy birliklar: tovush, qo‘shimcha, so‘z, yasama so‘z, so‘z birikmasi tarzida o‘zaro zidlanadi[14,103-106-b.] hamda bu holat ya’ni lison-nutq dixotomiyasi o‘zbek tilshunosligining keyingi taraqqiyoti uchun nazariy, o‘zbek tili ta’limi uchun amaliy jihatdan kontseptual xarakter kasb etdi. Bugun bu farqlanishni hisobga olmay ish tutgan tilshunos yoki filolog o‘qituvchi o‘z talqinlarida jiddiy xatolarga yo‘l qo‘yishi muqarrar.

Lison va nutq farqlanishida lisoniy ziddiyatlar muhim o‘rin tutadi. Lisoniy ziddiyat va uning turlari haqida gap borganda esa, ziddiyat – ziddiyatga kirishayotgan paradigma a’zolari ziddiyat a’zolari, bir belgi asosida qarama-qarshi qo‘yilishi ziddiyat belgisi ekanligini anglab olish zarur bo‘ladi. Shunda ziddiyatni tizimda tutgan o‘rniga ko‘ra, ziddiyat a’zolarining o‘zaro munosabatiga ko‘ra va turli vaziyatda ziddiyatning amal qilishiga ko‘ra turlari borligi izohlanadi.[13,128-b.] Bo‘lim davomida sistem-struktur tilshunosligimiz yo‘nalish

namoyandalarining lison va nutq farqlanishini asoslovchi bu kabi qarashlarga munosabat bildirilib, ularning mazmun-mohiyati ochib berilgan.

Til sistema sifatida qadimdayoq idrok etilgani, unga Aristotel ham, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, M.Koshg‘ariy, Zamaxshariy ham, yirik tilshunos Sibavayxiy ham, deyarli barcha tilshunoslar ham sistema sifatida yondashganligiga urg‘u berilib, tilning tarkibiy qismlari ham sistemalardan iborat bo‘lishi, shunday ekan, tilni yaxlit holda sistemaviy o‘rganish bilan uning sathlarini sistema sifatida o‘rganish bir-biridan farq qilishi leksik, grammatik sath birliklari tadqiqi misolida asoslangan, sistemaviy morfologik tadqiq tamoyillarining mohiyati ochib berilgan.

Tilshunoslikda leksik sathni yaxlit sistema sifatida o‘rganish bilan leksik sath birligini komponent tahlil usulida o‘rganish bir-biriga teng emas. Bu o‘rinda tilni, uning sathlarini sistema sifatida o‘rganish bilan ma’lum tadqiq usullarini aralashtirib qo‘llash ham kuzatiladi. Bu haqdagi fikrlar XXI asrning boshlarida «O‘zbek tili va adabiyoti» jurnalining «Tilshunoslikning dolzarb muammolari» ruknida berilgan akademik A.Hojiev va professor Yo.Tojievlarning maqolalarida yoritib berilgan.

Istiqlol davrida o‘zbek tilshunosligining oldingi avlod vakillari va ular qatorini to‘ldirgan keyingi avlod vakillari o‘zbek ilmiy tilshunosligining sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilishini ta’minlashda katta hissa qo‘shdilar. Bu davr o‘zbek tilshunosligida echimini kutayotgan dolzarb, nazariy asoslanishi shart bo‘lgan, nazariy tilshunoslikning holati-saviyasini belgilab beruvchi bir qator tadqiqotlar ham yaratildi. Shunday ishlar sirasiga M.Mirtojiyevning «O‘zbek tili semasiologiyasi» (2010), A.Hojiyevning «O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari» (2010), A.Nurmonovning «Struktur tilshunoslik ildizlari va yo‘nalishlari» (2006), N.Mahmudov, R.Rasulovning «Umumiy tilshunoslik» (2005) kabi asarlari kiradi. Bu borada filologiya fanlari doktori, professor B.Mengliyev, ayniqsa, samarali ishlarni olib bormoqda. [11,22]

Olimning ta’kidlashicha, nutq lisoniy birlikning jamiyat a’zolari ongida o‘rinlashgan me’yori asosida muayyan moddiy (yozma, og‘zaki va boshq.) shakllardan birida voqelanishidir. Me’yor – lisoniy birlikning nutqda voqelanishi uchun tanlanish omil va usullari majmuidir.

Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligi tilning yangi qirralarini ochish – yangi sifat bosqichiga ko‘tarilishi desak, adashmagan bo‘lamiz. H.Z.Hayrullayevning «Til va nutq birliklarining ierarxik munosabatlari» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi, J.Yo.Ibragimovning «O‘zbek tilini substantsial-pragmatik tadqiq qilishning metodologik asoslari» mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) darajasini olish uchun dissertatsiyasi va A.B.Pardaevning «O‘zbek tili yordamchi so‘z turkumlarining lisoniy tizimdagi o‘rni va lingvopragmatikasi» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi fikrimizning dalili bo‘la oladi.

O‘zbek tilining milliy korpusini yaratish bugungi kunning dolzarb vazifasi ekanligi xususida so‘z boradi. Til korpusi qidiruv dasturiga bo‘ysundirilgan, ma’lum bir tilga oid matnlar majmui, o‘n milliondan tortib, yuz milliongacha, hatto, milliardlab so‘z qo‘llanishlarini o‘z ichiga oladi. [11,22] Til korpusining zamonaviy va ilmiy yangiligi – tinimsiz yangilanib borish imkoniyatiga egaligi, keng qamrovliligi va foydalanishda qulayligi bilan xarakterlanadi. Til korpusi – matnlar maydoni va korpus menejeridan iborat, lug‘atlardan farqli ravishda so‘zlarning qo‘llanish chastotasi, tillarning rivojlanish va o‘zgarish darajasini, hatto, har bir so‘zning qo‘llanishi misolida ham aniqlab bera oladi. [11,22]

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, korpus kompyuter asrigacha ham shakllanib ulgurgan edi. Lekin keyingi davrda tadqiqning korpus metodidan foydalanishga qiziqishi kuchayishi katta hajmli matnlarning qayta ishlashga to‘g‘ri kelganligi bois, kompyuter texnologiyalarining kirib kelishiga ehtiyoj tug‘ildi. Aksariyat olimlar tilni tadqiq etishda introspektsiya (o‘z-o‘zini kuzatish), tabiiy faktga tayanish usuli doim ham aynan bir xil natija beravermaydi, degan fikrni yoqlashadi.

Keyingi asrda ham noelektron shaklda yaratilgan korpuslarga ehtiyoj borligi sezilib turdi. Chunki yangi ko‘rinishdagi korpuslarning yuzaga kelishi uchun noelektron korpuslar asos bo‘ldi, bundan tashqari, korpusni shakllantirish bazasi sifatida muhim manba vazifasini bajaradi.

XX asrning 60–70 yillarida yaratilgan darslik, qo‘llanma va ilmiy nashrlar o‘zbek ilmiy morfologiyasining to‘liq shakllangan davri bo‘lib, bundan keyin fandagi har bir bo‘limga alohida e’tibor berila boshlandi. Jumladan, so‘z yasalishi alohida bo‘lim sifatida berila boshladi.

Xulosa qilib aytganda, XX asrning boshlariga kelib o‘zbek ilmiy tilshunosligini tashkil etgan har bir bo‘limning mohiyati chuqur o‘rganila boshlandi. Bunda chiqarilgan xulosalarga qarab tildagi bo‘limlar, so‘z turkumlari, turkum ichidagi kategoriyalarning o‘rganilishi, turli tarafdan yondashilishiga qarab o‘z o‘rnida qolishi yoki o‘zgarishi yoritib berila boshladi. So‘z yasalishi hodisasi jahon, rus va turkiy tillardagi so‘z yasalish hodisalari bilan qiyoslab tahlil etish orqali o‘rganilgan va ba’zi bog‘liq jarayonlar o‘zbek tilshunosligida ham mavjud ekanligi asoslab berilgan hamda so‘z yasalishining usullari olimlarimiz tomonidan ilmiy asoslanib guruhlarga bo‘lindi. So‘z yasalishining mohiyatini anglashda so‘zning tarkibiy qismlarini fonetik, semantik, morfologik elementlarga bo‘lib o‘rganish hamda morfemalar bajarayotgan vazifa muhim rol o‘ynashi asosiy belgi qilib olinadi.

O‘zbek tiliga sistem-struktur yondashuvda grammatik ma’no turlari umumiy grammatik ma’no, oraliq grammatik ma’no, xususiy grammatik ma’no, hamroh ma’no va yondash ma’no kabi hodisalarni tilshunoslikning qirralari sifatida asoslab berishga harakat boshlandi. Ayniqsa, so‘z turkumlarini belgilashda semantik, morfologik va sintaktik belgilar asosiy vazifa bajarishi ommalashdi: semantik – mustaqil lug‘aviy ma’noli so‘z, nomustaqil lug‘aviy ma’noli so‘z va lug‘aviy ma’nosiz so‘z; morfologik – o‘zgaruvchan leksema va o‘zgarmas leksema; sintaktik – nutqda boshqa leksemalar bilan bog‘lana olish-olmasligi, gap bo‘lagi bo‘lib kela olish-olmasligi kabi masalalarga oydinlik kiritildi. Struktur bosqichda lison va nutq masalasiga, o‘zbek tilshunosligida alohida e’tibor qaratilib, lisoniy va nutqiy birliklarni belgilash va bir-biridan farqlashda lisoniy birlik lisonga mansub, uning nutqqa aloqasi voqelanishida ekanligi oydinlashtirildi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘rinboev B., Qurbonov T. O‘zbek tilshunosligi tarixi // O‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDU, 006. – Б. 124.

2. Алишер Навоий. Асарлар. –Тошкент**:** Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1964. 14-жилд. – Б.116–117.

3. Античные теории языка и стиля // Цитата: Л.Л.Буланин. Трудные вопросы морфологии. – Москва: Соцэкгиз, 1936. – С. 8.

4. Аристотель. Поэтика, адабиёт ва санъат нашриёти. – Тошкент, 1980. – Б. 3–149; 39–47.

5. Ғуломов А. Библиографик кўрсаткич. – Тошкент: ЎзМУ, 004. – Б.7.

6. Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар // СССР ФА Ўзбекистон

филиалининг асарлари. -серия. Филология. – Тошкент, 1941. № II.

7. Дониёров Х., Санақулов У. Алишер Навоий тилшунос олим. – Тошкент, 1990. – Б.14–41.

8. Замонавий ўзбек тили. Морфология. – Тошкент: Мумтоз сўз, 007. – Б.210.

9. Қаюмий Ҳ., Долимов С. Грамматика // «Сарф» ва «Наҳв». – Тошкент, 1933–1934.

10. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк // Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. –Тошкент: Фан, 1961. №2. – Б. 41–71.

11. Менглиев Б. Тилшуносликнинг амалий масалалари. –Тошкент: ClobeEdit, 020. – 89 б.

12. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

13. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.

14. Нигматов Х.Г., Абдуллаев К.М. и др. Способы синтаксической связи и актуальные вопросы тюркского синтаксиса. Тезисы формально–функционального исследования // Сов. тюркология. – 1988. – № 4. – С. 103-106.

15. Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Қатортол–Камолот, 000. – Б.48**.**

16. Поливанов Е.Д. Краткая грамматика узбекского языка – Москва: Туркпечать, 1926. – 123 с.

17. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М, Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 009. – Б. 3–47.

18. Терентьев М.А.Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. СПб, 1876.

19. Усмон О., Азизов Б. Грамматика //Морфология ва синтаксис. – Тошкент: Фан, 1938.

20. Фозилов Э., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.3–450.

21. Шамсиев М., Щербек. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент, 1932.

22. Шарипов Ф. Морфологик ҳодисаларда лисон ва нутқ дихотомияси, сўз туркумлари ва грамматик категориялар таснифи. // Academic Research in Educational Sciences. – Тошкент, 021. – № /5. – Б. 941-955.

23. Юнусов Ғози Олим. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент, 1936.

TAEKVONDOCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIDA TEZKOR-KUCH SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Jonibekov Shuxrat Jonibekovich
katta o‘qituvchi, Guliston davlar universiteti
shuxratjonibekov@gmail.com

Annotatsiya: Sportning taekvondo turida sportchilarning kuch va tezkor-kuch tayyorgarligiga alohida talablar qo‘yadi. Bellashuvlarning yuqori darajadagi olib borishda, turli

xil tehnik va taktik harakatlarni bajarishda energiyani tejash ishlashi va mahoratini oshirishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Jismoniy tayyorgarlik,tezkor-kuch, mutlaq kuch**,** izometrik usul, seriya, interval.

Abstract: The taekwondo type of sport places special demands on athletes' strength and quick-strength training. Energy conservation helps to improve performance and skill during high-level competitions, performing various technical and tactical actions..

Keywords: Physical preparation, speed, absolute strength, isometric method, series, interval.

Sportning taekvondo turida sportchilarning kuch va tezkor-kuch tayyorgarligiga alohida talablar qo‘yadi. Bellashuvlarning yuqori darajadagi olib borishda, turli xil tehnik va taktik harakatlarni bajarishda energiyani tejash ishlashi va mahoratini oshirishga yordam beradi. Ko‘pincha, mashg‘ulot va musobaqalarda yuqori natijalarga erishish shuningdek texnikani yuqori darajaga ko‘tarilishida maxsus va umumiy jismoniy kuch, maxsus texnika va psixik tayyorgarliklar katta rol o‘ynaydi. Bundan kelib chiqadiki, mashg‘ulotlar shu tarzda olib borilsa, musobaqalarda yuqori natijalarni kutish mumkin.

Taekvondochilarning tezkor-kuch sifatini tarbiyalashda quyidagi qoidalar asosiy hisoblanadi:

1.O‘quv mashg‘ulotlarini tashkil qilishning bunday shakllari va usullaridan foydalanish, taekvondochilarning mushak tolasini qisqartirish usullari, unda kuch qobiliyatining barcha tarkibiy qismlari eng samarali rivojlanadi.

2.Sportchining mushak apparatining kontraktil xususiyatlari va oksidlovchi qobiliyatlarini bir vaqtning o‘zida rivojlantirish.

3.Tezlik va tezlikning parallel rivojlanishi, kuch va chidamlilik va ularning tarkibiy qismlarining turli parametrlari, taekvondochilarning muvofiqlashtirish va kuch qobiliyatlari.

Taekvondochilarni o‘quv-mashg‘ulotlari jarayonida kuchni rivojlantirishning quyidagi usullari qo‘llaniladi:

Takrorlashlar soni odatda 10-12 marta ketma-ket bo‘lishi mumkin emas. Umumiy 3-4 seriyasi, ketma – ketlik oralig‘i3-4 daqiqa ushbu usul bilan mashq qilish ta'siri mashqning so‘nggi takrorlanishlarida erishiladi. Ushbu metodning asosiy kamchiliklari o‘quv mashg‘ulot mashqlariqlarining samarasizligi har doim etarlicha mos kelmaydi. Asosan, tez-tez umumiy tayyorgarlik bosqichida ishlatiladi.

Qayta ishlash usuli. Eng yaxshi ta'sir ko‘rsatuvchi bo‘lib maksimal 60-80% yukining vaznini

Maksimal kuch metodi mutlaq (maksimal) kuchni oshirish uchun samarali bo‘ladi. 80-90% maksimal, agar kerak bo‘lsa, cheklovli va tashqi yuklamalar yaqinida, yuklarning og‘irligi 100 %bilan ishlashni o‘z ichiga oladi. Uning samaradorligi kichik energiya sarfi bilan maksimal mushaklarning kuchlanishiga bog‘liq. 1-3 yondashuvida takroriy sonlar soni, takrorlashuvlar soni (seriya) 1-3, ketma - ketlik oralig‘i 3-5 min.ushbu usul haftalik tsikldagi 1-2 tayyorgarlik davrining ikkinchi yarmida qo‘llaniladi.

Rivojlanayotgan yuklarning usuli 50% dan, keyin 75% va nihoyat, 100% marginal vazndan asta-sekin og‘irlikni oshirishni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, harakat 10 marta yondashuvda (yukning og‘irligi 100% dan tashqari) maksimal tezlikda amalga oshirilishi kerak.

Ushbu usul tananing adaptiv reaktsiyalaridan qochish imkonini beradi va eng katta ta'sir harakat natijasida erishiladi.

Ta'sir qilish usuli tushgan tananing kinetik energiyasi bilan o‘qitilgan mushaklarni rag‘batlantirishga asoslangan yoki marmar kam ishlardan engishga tez o‘tishni ta'minlaydi. Eng katta ta'sir, masalan, chuqurlikka sakrashda, masalan, poydevordan, 60-80 sm balandlikda, tizzalarda bir oz egilgan oyoqlarga tegib, keyin tez va kuchli yuqoriga, chapga va o‘ngga sakrab o‘tishda qo‘shimcha og‘irliklarsiz tana vaznidan foydalanish imkonini beradi. Bitta va ikkita oyoqda o‘tirib turish; bitta yokiikkita oyoqda sakrash mashqlari; o‘tirgan holatda sakrash mashqlari; tizzada – oyoq osti bilan va teskari yo‘nalishdagi holatda sakrash; suvda yugurish, qorda yugurish (barcha sanab o‘tilgan mashqlar og‘irlik yuklamasi bilan birgalikda bajarilishi mumkin). Tizzani ko‘tarish. Bukilgan oyoqlarda boldir bilan tepaga ko‘tarish (3 rasm). Izometrik usul yordamida mashqlarni bajarish (og‘irlik yuklamasini harakatsiz holatda tutib turish holatida). Shtanga bilan o‘tirib turish, ko‘p marotaba hakkalab sakrash. Bir oyoqdan ikkinchisga sakrash. To‘siqlarsiz holatda sakrash. Pillapoya bo‘ylab yugurish. 800 metrga (1000 metr, 000 metr) yugurish. O‘rmonda, hiyobonda kross mashqlarini bajarish. Gavda uchun mashqlar. Gavdani oldinga egish, og‘irlik yuklamasini (shtanga, sherik) yelkada tutib turish Ushbu usulni umumiy tayyorgarlik oxirida va tayyorgarlikning maxsus tayyorgarlik bosqichlarida, futbolchining mushaklari kuchaytirilganda, “ish holati”ga ega bo‘lish tavsiya etiladi. Chuqurlikdagi otlar -3 seriyali, har birida 8-10 otlar, 3-5 seriyali dam olish oralig‘i bilan amalga oshiriladi. Yotgan holatda, brusda, devorga qo‘l kafti bilan suyanib turgan holatda qo‘llarni bukilishi va yozilishi mashqlari. Qo‘llarni to‘g‘ri holatda uzatib, sekin-asta va tezkorlikda yuqoriga ko‘tarish, yon tomonlarga yoyish, og‘irlik yuklamasi: gantel, shtanga bilan orqaga yo‘naltirish, bukish va yozish mashqlari, shuningdek, bunda qarshilikni yengib o‘tish, rezinaamortizatordan foydalanish va boshqa maxsus sanaryadlar va yuklardan foydalanish tavsiya qilinadi. Halqada va turnikda tortilish. To‘ldirma to‘pni tashlash va tutib olish, ikki qo‘lda va bitta qo‘lda uzoqlikka va balandlikka uloqtirish.

Shu bilan birga, taekvondochilarning hozirgi holati va rivojlanish dinamikasi yuqori darajadagi sportchilardan kuchli va yuqori tezlikda ishlaydigan tayyorgarlikni talab qiladi, bu faqat bellashuv faoliyati bilan erishish mumkin emas,tana tezda standart kuch namoyonlariga moslashadi.

O‘quv mashg‘ulot jarayonida taekvondochilarning turli xil vosita va usullardan foydalanishlari mumkin, ular yordamida sportchilarning asosiy jismoniy sifati yaxshilanadi. Biz ularning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga ustuvor yo‘naltirilganlarini tasvirlaymiz.

Tezlik-jismoniy sifat, bu reaktsiya tezligi bosqichidan keyin kuchli mushaklarga yuqori javob beradi. Tezlikni rivojlantirish uchun mashqlar umumiy badan qizdirish mashqilaridan so‘ng amalga oshiriladi. Asosiy usul-charchoq hissi chegarasida bir nechta takrorlashdan iborat. Barcha mashqlarni maksimal amplituda (oyoqlarni siltash, tizzaning ko‘krakga ko‘tarilisva hakozo) va tezlikda bajarish.

Kutilmagan holatda beriluvchi buyruq bo‘yicha gavdaning turish holati tezkorlikda o‘zgartirish amalga oshiriladi (tirish, turish, yotish va hokazo). Tezkorlik harakatlarini o‘ta yuqori tezlikda bajarishni ta’minlash uchun buyruqlar bitta harakat oldindan beriladi. 0-30 metr masofaga odatdagi yugurish va to‘siqlar orqali yugurish mashqlari. Turli xidagi start holatida tezlikka yugurish.

Taekvondochilarning tezligini rivojlantirish uchun bir nechta ko‘rinishlardan biri-bu mohiyat bir vaqtning o‘zida tezlik va aniqlik namoyonlariga maqsadli ta'sir ko‘rsatishdan iborat bo‘lgan ta'sir o‘tkazish usulidan foydalanishdir. Shu munosabat bilan, qisqa segmentlarning harakatlanishi o‘yinning individual elementlarining maksimal yoki maksimal tezligida bajarilishi bilan almashinishi kerak, bu aniq xususiyatlarning namoyon bo‘lishini talab qiladi:

Yuqori tezlik sifatini rivojlantirish bo‘yicha mashq qilayotganda, dam olish intervallarining davomiyligi yurak urishi bilan aniqlanishi kerak – 110-125 ur/daq ga teng yurak tezligi bilan keyingi mashqni (takrorlash) boshlash kerak. 96-100% gacha – 170-180 ur/daq, va mashqlar tezkor-kuch sifatiga qaratilgan (95-100% shiddati) davomida – yuqori tezlikda yo‘naltirilgan mashqlar (tezlik 160%) davomida sportchi qizlar yurak tezligi kerakli hajmga erishish mumkin. Chidamlilik (inson)-tanasining ish qobiliyatini sezilarli darajada kamaytirmasdan har qanday ishni uzoq vaqt davomida bajarish qobiliyati.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Kim Joong Young. Taekwondo Textbook PoomsaeKUKKIWON. Korea 005.

2. G.B. Abdurasulova, Sh.N. Nuritdinova, S.S. Tajibayev., “Taekwondo nazariyasi na uslubiyati” Toshkent “Turon-Iqbol” 015 y. 563 б.

3. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. T., O‘zDJTI, 005.- 171 b.

4.Taekvondo.uz/ - O‘zbekiston Taekvondo (WTF) Assotsiyasi.

БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИДА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ СИФАТЛАРНИ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВОСИТАСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Шукуров А.Х

Гулистон давлат университети Жисмоний маданият назарияси ва методикаси кафедраси укитувчиси

ashukurov058@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада Шарқ алломаларининг тарбия ҳақидаги қарашлари, Ўзбекистон ОТМда ахборот технологиялари соҳасини ривожлантириш, ва илмий ва амалий ёндашувлар асосида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида ривожлантириладиган маънавий-ахлоқий сифатларнинг мазмуни очиб берилган.

Калит сўзлар: ахборот, ахборот технологиялари, ахборот маданияти маънавият, маънавий-ахлоқий сифатлар, ахборот саводхонлиги, касб маданияти.

Аннотация: В данной статье раскрывается содержание взглядов Восточных учёных и ученых в современности о духовно-нравственных качеств, которые развиваются у студентов на основе развития информационных технологий на образование и научно-практических подходов в Узбекистане **Ключевые слова:** информация, информационные технологии, информационная куьтура, духовность, духовно-нравственные качества, информационная грамотность, профессиональная культура.

Abstract: This article reveals the content of the spiritual and moral qualities that are developed in students on the basis of the development of information technology in Uzbekistan, the views of oriental scholars on education and scientific and practical approaches.

Keywords: information technology, spirituality, spiritual and moral qualities, information, information culture, information literacy, professional culture.

Дунё миқёсида таълим жараёнини ахборотлаштиришнинг кучайиб бориши демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш, ҳар бир фуқаронинг ижтимоий фаоллигини ошириш билан бирга таълим тизимининг ривожига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Юнесконинг ‹‹Ахборот ҳамма учун›› дастури, Россия федерациясининг 017-2030 йилларга мўлжалланган “Жамиятни ахборотлаштиришни ривожлантириш стратегияси” ҳам таълим тизимида ахборотлашган муҳитни такомиллаштиришга қаратилган. Жумладан, инновацион ва ахборот технологиялари иқтисодиёт, фан, ишлаб чиқариш ва таълимнинг долзарб педагогик муаммоларини муваффақиятли ҳал этишга қодир бўлган кадрларнинг ижтимоий, хуқуқий, техник билимларини шакллантиришнинг илмий-услубий асосларини такомиллаштиришда муҳим ҳисобланади.

Жаҳон миқёсида юксак маънавиятли, ижтимоий фаол мутахассисларни тайёрлашнинг креатив-модулли технологиялари амалиётга жорий этилмоқда. Таълим муаммолари бўйича Бутунжаҳон Форуми қабул қилган 030 йилгача мўлжалланган концепциясидаги “...барча учун бутун ҳаёти давомида сифатли таълим олишга имконият яратиш...”[47] вазифаси доирасида ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда янги таълим технологиялари, инновациялар ва замонавий ташкилий тузилмаларнинг бирлигини таъминлаш бўйича лойиҳаларни татбиқ этишга йўналтирилган тизимли ишлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Республикада ахборот технологиялари соҳасини ривожлантириш учун шарт-шароитларни тубдан яхшилаш чора тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида ахборот – коммуникация технологияларини давлат бошқаруви ва давлат хизматлари кўрсатишнинг борча соҳаларига жорий этишдек вазифа қўйилган бўлса, 017 йил 7 декабрда Олий мажлисга қилган мурожаат номасида “Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгиланишига қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта, чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга ва инновацияга таянган давлат ютади. Инновация, бу-келажак дегани. Биз буюк келажагимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак” [1.]-деб таъкидлаган эдилар.

Жумладан, Призидентимиз Ш.М.Мирзиёев “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 021 йил 6 март, ПҚ-5040-сонли карорида эзгулик ва инсонпарварлик тамойилига асосланган “Миллий тикланишдан–миллий юксалиш сари” ғоясини кенг тарғиб этиш орқали жамиятда соғлом дунёқараш ва бунёдкорликни умуммиллий ҳаракатга айлантириш, тарғибот-ташвиқот ва тарбия

[1.] Incheon Declaration/ Education 030: Towards inclusive and equitablequality education and lifelong learning for all [Word Education Forum, 19-22 may, 015, Incheon, Republic of Korea].

йўналишидаги ишларни илмий асосда ташкил этиш, соҳа бўйича илмий ва услубий тадқиқотлар самарадорлигини ошириш, ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини мустаҳкамлашга қаратилган доимий мониторинг тизимини жорий қилиш, кадриятларга беписандлик ва ёшлар тарбиясига масъулиятсизлик каби иллатларга барҳам беришга қаратилган комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш аҳолининг Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланиш маданиятини ошириш, ғоявий ва ахборот хуружларига қарши мафкуравий иммунитетини кучайтириш, оммавий ахборот воситаларида маънавий-ахлоқий мезонлар, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устуворлигига эришиш муҳим эканлигини таъкидлаганлар [2,17].

“Маънавият” (арабча “маънолар мажмуи”) тушунчаси “инсоннинг руҳий ва ақлий оламини ифодалайди”**,** у “ахлоқий ҳолат ва ахлоқий хусусиятлар”**,** “ижтимоий ҳодиса” ва “инсоннинг ички оламига тааллуқли бўлган яшашдан мақсади, фикр юритиши, орзу-истаклари, интилишлари ҳамда ҳис-туйғуларидир”. Бу ёндашувларнинг барчаси маънавиятнинг педагогик хусусиятларини белгилаб олиш имконини беради. Унга кўра, маънавият шахс учун ахлоқ ва тарбия омили, унинг руҳий ва ақлий оламини шакллантиради, ижтимоий ҳодиса сифатида ахлоқини таркиб топтиради ҳамда ҳаётга йўналтиради. Чунки, давлатимизнинг ривожланиши ва ислоҳотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан замонавий кадрларнинг маданияти даражасига боғлиқдир. Шундай экан олий таълим муассасаларининг бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий-ахлоқий сифатларни такомиллаштириш, таълим мазмунини янада чуқурлаштиришда қудратли куч сифатида катта таъсир кўрсатади.

Маънавий-ахлоқий сифатлар бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари касбий фаолиятида муҳим жараёнларни ифодалайди. Бу борада Шарқ алломаларнинг қарашлари ҳозирги кунгача ўз мавқеини йўқотмаган. Жумладан, Буюк мутафаккир Алишер Навоий инсон фақат маънавияти туфайли бошқа жонзотлардан ажралиб туриши ва маънавият фақат инсонгага хослигини асослаб кўрсатган.[3; 83-85б]

Мутафаккир олим Юсуф Хос Ҳожиб (1019-1088) “Қутадғу билиг” асарида маънавият тушунчасини ўзбекча “билиг” тушунчаси билан ифодалайди. Бу билим ва одоб мажмуасидир деган фикр билдирган.

Маърифатпарвар педагог Абдулла Авлоний (1876-1930) “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарида дейди: “Бани одамда ахлоқ туғма бўлмайди, лекин унинг асоси бўлган туйғу инсон фитратида (табиатида) туғма мавжуд бўлади. Тарбия воситаси ана шу туйғулар ривожлантирилади шу тариқа ахлоқ юзага келади”- деган фикр юритган. Педагог боланинг туғма ва соф туйғулари яхшиликка йўналтирилса яхши фазилатларни ўзлаштиради; аксинча, тарбия суст бўлса боланинг туйғулари ёмонлик хусусиятларини юқтиради ва унинг хулқ-атвори бузилади деган ғояларни илгари суради. [4; 94б].

Мутафаккир Аҳмад Яссавий (1103-1166) эса “Девони ҳикмат” асарида дейди: “Бизга тарбия йўлини олиб келган Муҳаммад (САВ) араблардан эди, унинг тарбия йўли ахлоқлар мажмуасидан иборат”. Шу маънода маънавият ахлоқлар мажмуи сифатида намоён бўлади.

Абу Али ибн Сино (980 - 1038) “Донишнома” асарида фарзанд тарбияси учун зарур булган асосий тарбия йўналишларини асослаб берган. Ибн Синонинг бу ёндошуви Осиё таълими тизимида қабул қилинганлигини таъкидлаш жойиз. А.Ирисов, С. Раҳимов кабиларнинг тадқиқотларида Ибн Синонинг таълим –тарбия асосларига доир қарашлари

тадқиқ этилган. Бугунги таълим –тарбия жараёнимизда Ибн Сино тавсиялари тўлиқ қабул қилинган.

Шунингдек, “Таълим тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасига биноан шахсни маънавиятли қилиб тарбиялашда қуйидагиларни асосий мақсад сифатида белгилаш мумкин:

1) маънавиятнинг инсонпарвар ва демократик харектерда бўлиши;

2) маънавият таълим ва тарбия беришга асосланиши;

3) маънавият ишининг узлуксиз ва изчил амалга оширилиши;

4) маънавий-ахлоқийда билимли бўлиш ва истеъдодлиликни рағбатлантирилиши ва ҳ.к.

Маънавий-ахлоқий ва тарғибот-ташвиқот ишларининг мезони, аввало, уларнинг эл-юрт турмушига ўтказадиган ҳаётбахш таъсири билан белгиланади. Ёшларнинг ҳаёт сўқмоқларида адашмасликларини таъминлаш, уларни шиддаткор замоннинг бўрону тўфонларидан ҳимоя қилиш лозим. Айниқса, диний ақидапарастлик, мафкуравий курашдаги лоқайдлик тузатиб бўлмас оқибатларга олиб келиши мумкин.

“Ахборот” атамаси “ахбор” маълумотлар, кўп хабарлар деган маънони англатади. Бунда турли маълумотлар қайта ишланиб, айрим жиҳатларига тузатишлар киритилади. Ахборотларнинг ижтимоий борлиқда кечаётган воқеа ҳодисалар, алоҳида шахс томонидан бажарилаётган иш, хатти-ҳаракат, фаолият тўғрисидаги маълумотларни етказиш, хабар беришдан иборатдир. Ахборотдан муҳим манба сифатида фойдаланилади ва унда кўникма ва малакалар эгалланади.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий-ахлоқий сифатларни ахборот технологиялари воситасида такомиллаштириш қуйидаги хусусиятларга эга:

ахборот умуминсоният бойлиги сифатида ривожланиб боради;

ахборотлар мазмунида у бераётган маълумотнинг кенглиги билан белгиланади;

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий-ахлоқий сифатларни ахборот технологиялари воситасида такомиллаштириш негизида инсоннинг моддий ва маънавий узвийлигини ривожлантиришда муҳим бўлган инновацион технологиялар, компьютер дастурлари, одамлар орасидаги ўзаро муносабатлар асосий омил сифатида хизмат қилади. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий-ахлоқий сифатлар турли касб эгаларининг ижтимоий –иқтисодий ҳаётини, унинг моддий турларини аниқлашга ёрдам бериши билан бирга шахснинг ички дунёсининг фаоллигини оширади. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий-ахлоқий сифатларни ахборот технологиялари воситасида такомиллаштиришда ахборотларни қабул қилиш, узатиш, сақлаш, фойдаланиш, уларни ўзлаштириш кабилар ҳар бир мутахассиснинг касбий фаолиятида амалга ошади.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий-ахлоқий сифатларни ахборот технологиялари воситасида такомиллаштириш билан касб фаолиятини такомиллаштириш, уни эгаллаш, тўлдириш ва қайта ишлашда янги билимлар банкини вужудга келтириш, уни узатиш ва улардан амалий жиҳатдан фойдаланиш кабиларни ўзида мужассам этади. Булар бевосита мутахассиснинг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлиб унда, амалга ошириладиган ишлар ахборот орқали бажарилиши ва унга муносабат билдириш, тўпланган материаллардан фойдаланиш, билим ва кўникмаларга эга бўлиш, уларни қайта ишлаш ва сақлаш муҳим ҳисобланади.

Бугунги кунда ахборот оқимларининг ривожланиши ҳар бир мутахассиснинг ўраб турган дунёни билишда, ижодий фаолияти,касби ҳақидаги билимларни эгаллашда ижобий ва салбий фикрларга эга бўлишда, интеллектуал салоҳиятни оширишда, бўлажак бошланғич синф ўқитувчиси ҳаётининг қизиқарли ва мазмунли, жўшқин бўлишда, глобал муаммоларни ҳал этишда, унинг ижтимоий фаоллигини иқтисодий, сиёсий ва маънавий йўналишларнинг узвийлигини ва натижаларини сифатли бўлишида, ишлаб чиқариш сифатини яхшилашда, касб моҳиятини тушунишда, улардан самарали фойдаланишда қобилиятига эга бўлиш кўникмаларини ривожлантиради. Чунки, ахборотларни излаш, таҳлил этиш, тўплаш ва технологияларни қўллаш кабилар фақатгина ўтмишни, тарихни, бугунни қамрабгина қолмай, балки келажак билан ҳам шуғулланувчи бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари фаолиятида муҳим жараён ҳисобланади. Яъни ушбу жараёнда бўлажак бошланғич синф ўқитувчисининг билим натижалари, ахлоқ-одоб ва ҳуқуқ қоидалари, қобилиятлари, малакалари, интеллектуал, эстетик ва ахлоқий даражалари, ўзаро мулоқоти, дунёқараши, ҳамкорлик алоқалари кучаяди. Ахборот маданияти ҳақида турли адабиётларда турли маьлумотлар берилган. Кўпгина муаллифларнинг таъкидлашича, ахборотнинг афзаллиги ўзаро алоқалар билан боғлиқдир. Илмий адабиётларда ахборот маданияти ҳақида турли таьрифлар берилган. Н.Б.Зиноеванинг фикрича “Ахборот маданияти – ижтимоий аҳамиятга эга бўлган материалларни ўзлаштириш асосида шахс ички дунёсининг баркамоллигидир”. И.Г.Хангельдиевнинг таъкидлашича “Ахборот маданияти – бу инсон ҳаёти ва фаолиятида ўзининг эгаллаган, узатган, сақлаган ва ахборотлардан фойдаланган умуминсоний, маънавий қадриятларни ўзида мужассам этган сифатли характеристка”. Ахборот маданиятини шакллантириш шуни кўрсатадики унда билимлар асосида инсонпарварлик ғоялари, шахс муносабатлари ривожланади. Жумладан, О.В.Киеванинг “Техника олий ўқув юртларида гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида ахборот маданиятини шакллантириш” [5.] мавзусидаги илмий тадқиқот ишида ушбу муаммонинг назарий асослари, тарихи, ахборотларни қайта ишлаш ва узатиш, ўқитиш жараёнида компъютер воситаларидан фойдаланиш, электрон методик қўлланмалар яратиш масалалари методик жиҳатдан ишлаб чиқилган. С.Н.Конюшенконинг “Узлуксиз касбий таълим тизимида ўқитувчиларда ахборот маданиятини шакллантириш” мавзусидаги докторлик диссертациясида ўқитувчининг ахборот маданияти педагогик муаммо сифатида, унинг шарт шароитлари, лойиҳалаш технологияси кабилар ишлаб чиқилган. С.Н.Конюшенконинг [6.] фикрича ахборот маданиятини шакллантиришда қуйидаги икки блок асосий ўринни эгаллайди:

1. Назарий дунёқараш блоки. Бунда ахборот муҳити, ташқи дунёдаги обьектив омилларни тушуниш, ишонтириш тамойиллари, шахсни шакллантириш каби назарий билимлар мажмуига эга бўлиш.

2. Амалий кўникма ва малакалар блоки. Бунда ахборот ҳодисалари ва жараёнларига таъсирчанлик билан муносабатда бўлиш, ахборотларни аниқлаш ва қайта ишлаш операцияларини бажариш кабиларга этибор берилган.Унда ахборот мезони, мазмуни,шакли ва шакллантириш методикаси ишлаб чиқилган. Ж. Хасанбоев, Х. Турақулов, М. Хайдаров, О. Хасанбоева, Н.Усмоновларнинг “Педагогика фанидан изоҳли луғат” китобида такидланишича “Ахборот – тайёрланган маълумотлардан бирор нарса (жараён, ҳодиса) тўғрисидаги аниқликни ошириш мақсадида фойдаланилса, у ҳолда

фойдаланган маълумотларга ахборот деб аталади.”- деб таъкидланади.[7; 672]. Шунингдек Ҳ.А.Саидакбаров, Н.И.Тайлоқов, Д.Э.Тоштемиров, С.К.Турсунов, О.Х.Тўрақулов, Р.Р.Боқиев, Ж.Ғ.Йўлдошев [8.] каби олимлар педагогик технология, компютерлаштирилган ўқув жараёни, замонавий педагогик таълимда ахборот технологияларини жорий этиш йўналишларида тадқиқот ишларини амалга оширганлар.

Адабиётларни ўрганиш ва тажрибаларини кузатишдан шу нарса маълум бўлдики, олий таълим муассасалари ўқув жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий-ахлоқий тарбияланишида ахборот технологияларининг муҳим восита сифатида аҳамият касб этиши муаммоси бўйича илмий фикрлар билдирилган бўлсада махсус тадқиқот муаммоси сифатида ўрганилмаган. Лекин, шуни айтиш керакки олий таълим муассасалари бўлажак бошланғич синф ўқитувчилариида маънавий-ахлоқий тарбияни такомиллаштириш, илмий-методик жиҳатларини мукаммаллаштириш, ОТМда фанларни ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланиш кабилар бевосита таълим сифатини амалга оширишда мухим ўрин тутади. Олимларнинг мазкур муаммони ёритишга бўлган турлича ёндашувларини таҳлил этиш натижасида шундай хулосага келдикки талабларни маънавий –ахлоқий тарбиялаш мазмунини такомиллаштириш муаммолари етарлича ишлаб чиқилмаган. Олий таълим тизимида уларни амалга ошириш йўллари такомил талаб. Талабларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш фақат махсус билимларнигина эмас, балки янгича фикрлашни, педагогик фаолиятда зарур бўладиган ўзига хос малака ва кўникмаларни ривожлантиради. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий –ахлоқий сифатларни шакллантириш олий таьлимнинг глобал муаммоларини ҳам, шунингдек, ўқитиш жараёнини янгиликлар билан таъминлашда ва бошқаришда асосий манба ҳисобланади.Чунки ушбу жараёнда бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида касбий компетенция такомиллаштирилади ва бунинг учун бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари касбий сифатларни шакллантириш тизимини такомиллаштиришга тўғри келади.

ОТМларнинг ўқув жараёнида таълимни амалга оширишда янгилик ва ўзгаришлардан ўз вақтида хабардор қилиш, айниқса эртанги кунимиз бунёдкорлари бўлган бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг касб маданиятининг таркибий қисми ҳисобланган маънавий-ахлоқий ва ижтимоий фаоллигини, ахборот саводхонлигини ошириш учун дастурлар, қўлланмалар яратиш, ахборот хизматларини медиа технологияларга оид, мажмуавий чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишда проффесор -ўқитувчиларнинг фаолиятини такомиллаштириш, жамият ҳаётидаги долзарб муаммолар, қонунларнинг мазмун – моҳиятини уларга тушунтиришда муҳим аҳамиятга эга. Чунки, ушбу жараёнда бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида изланиш, фанларга оид топшириқларни бажариш, фикр юритиш, мулоқотга киришиш, муаммоларни моҳирлик билан ҳал қилиш, маълумотлар тўплаш, ахборот ресурсларидан фойдаланиш, назарий билимларни ошириш, замонавий билимларни эгаллаш каби хусусиятлар ривожланади. Чунки ахборотлар илм-фанни эгаллашда, бўлажак бошланғич синф ўқитувчиси ўзлигини англашга, тафаккур, ҳиссиёт ва дунё воқеаларини ўрганишга ёрдам беради. Ахборотлар бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг касбий сифатларини тарбиялашда ғоят муҳим аҳамият касб этади. Турли йўналишдаги ахборотлар сўзсиз, фойдали ва тарбиявий аҳамиятга эгадир. Олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнида ахборотларни излаб топиш ва ундан унумли фойдаланиш яхши натижалар бериши табиийдир.

Ахборот ҳар бир бўлажак бошланғич синф ўқитувчисида ижтимоий онглиликнинг шаклланишида, нутқ маданияти ва луғат бойлигини ўстиришда, ҳаётда ўзига муносиб ўрин топишда, касбларни тўғри танлашда, дунёқарашнинг кенгайишида ва такомиллашувида яқиндан ёрдам беради. Демак, кўпроқ мустақил ахборотлар устида ишлаш йўли билан ютуқларни қўлга киритиш мумкин. Лекин ҳамма бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари ҳам мустақил равишда дарс тайёрлайдилар, ахборотлар устида унумли ишлайдилар, деб бўлмайди. Бунинг учун ҳар бир бўлажак бошланғич синф ўқитувчисининг ўқув йили давомида мунтазам мустақил ишлаши, ахборотларни ўрганиш асосида билим ва ҳунарни пухта эгаллаши маълум даражада билим тажрибасига эга бўлишида ўз самарасини беради.Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида ахборот олиш, катта ҳажмдаги ва кенг қамровли маълумотларни қайта ишлаш маданиятини ривожлантириш, уларни турли вазиятларда мақбул ҳатти ҳаракат қилиш малакасини ошириш билан бирга дастурлаштирилган таълим методларини амалга ошириши, мунозара, тренинглар, ролли ва ишбилармон ўйинларни ташкил этиш имкониятини яратади. Ахборотлар оқими амалий жиҳатдан бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг деярли барча фаолият доираларида, ишларни амалга оширишда қўлланилади. Аммо кўпинча бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг амалий ишларида, фаолиятида турли ахборотлар намоён бўлади. Касб маданияти ҳар бир фаннинг турли жабҳаларида қўлланилади. Унинг методик усулларига ахборот маълумотларидаги хусусиятларни ўрганиш, олинган натижаларни қайта ишлаш ва таҳлил қилишнинг аниқ йўл-йўриқлари киради. Касб маданиятини шакллантириш йўналишлари аввалambор ўқув жараёни талаблари асосида белгиланади. Ушбу талабларга мувофиқ усулларнинг махсус комплекси шаклланади.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий – ахлоқий сифатларни шакллантириш жараёни таълим тарбия фаолиятида амалга оширилади ва унинг самарадорлиги турли баҳоланади. Бошқача қилиб айтганда, ахборотлар орқали таълим объекти, таълимий тушунчалар қай даражада ўзлаштирилганлиги таҳлил этилади, бутун ўқув курсини, ўқув дастурларини ўзлаштириш даражаси баҳоланади. Ахборотлар ўқув-тарбия жараёнини яхшилашга хизмат қилади, таълимий фаолият натижасида унинг самарадорлигини белгилаб беради, йўл қўйилган камчилик ва нуқсонларни бартараф этишга йўл очади. Пировард натижада ахборотлар таълимнинг такомиллашиб боришига ижобий таъсир қилади. Олий таълим муассасаларининг ўқув-тарбия жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг қобиляти ва лаёқатларини ҳар тамонлама ривожлантиришга, улар шахсини шакллантиришга ҳизмат қилади. Ахборотлар педагогик жараённинг маҳсулдорлиги, ўқитувчига бўлажак бошланғич синф ўқитувчисини яхши билишига, таълим ва тарбиянинг хилма хил методларини қўллашга ёрдам беради. Ахборотлар бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг мулоқот жараёнида, улар хулқ атвори, ҳиссий-шахсий хусусиятларини таҳлил қилишда манба вазифасини бажаради.

Ахборотлар асосида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг қарашлари, ижтимоий йўналишлари, дунёқараши, идрок этиш, ахборотни аниқлаш, мутолаа қилиш, ўзини тарбиялаш ва китоб ўқиш, бунёдкорлик, яратувчанлик, билимдонлик, фаолик, тиришқоқлик, талабчанлик, онглилик, фидойилик, ирода, ахлоқ, меҳнатга муносабат, фаолят жараёнида ўзаро муносабат кабилар ривожланади. Ушбу жараёнда компьютерда меҳнат қилиш, изланиш, ўз нуқтаи-назари, қарашлари, манбаларни таҳлил этиш, реферат,

матн тайёрлаш, карточкаларга ёзма жавоб бериш, турли жадваллар, тузиш кабилар амалга оширилади. Ўқув жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари фанларни тўлиқ ўзлаштиришлари билан бирга ахборотларни ўрганиш асосида ўз касбига қизиқишлари, қобилиятлари камол топади. Бунда бўлажак бошланғич синф ўқитувчиси шахсининг хусусиятлари, қизиқиши, ижодий фикрлаши, тасввури, диққати, хотираси ва тафаккури, техник билимларни аниқ ва мақсадга мувофиқ ҳолда ифода этиш, танланган касб ҳамда ўрганилаётган фанга нисбатан ахборотни тўплаш кабилар талаб этилади. Бунинг учун ўқув жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини янада фаол ва чуқурроқ равишда ўрганилаётган мавзуни тушунишда янги ахборотларни тайёрлаш, ва улардан фойдаланиш уларни муҳандислик фаолиятини эгаллашда муҳим аҳамият касб этади.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида маънавий-ахлоқий сифатларни шаллантиришда компьютер технологиялари ва оммавий ахборот воситаларидан самарали фойдаланиш ўқув жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида ижодкорлик, маъсулиятлилик, фаоллик, мақсадни аниқ кўра билиш, амалга ошириладиган ишларни тўғри белгилаш, тўпланган маълумотлар мазмунини таҳлил этиш, касбга бўлган қизиқишга оид билим, кўникма ва малакалар, меҳнат қилиш, муҳандисликка оид маълумотларни ўрганиш, ўз касбининг етук мутахассиси бўлиш аломатлари намоён бўлади. Бунда ўқитувчининг бош мақсади ҳар бир бўлажак бошланғич синф ўқитувчисининг ахборот маданиятига бўлган эҳтиёжларини такомиллаштиришдан иборатдир.

Ўқитувчиларнинг касб маданиятига эга бўлиши бўлажак бошланғич синф ўқитувчиси шахсида илмий-техникавий дунёқараш, махсус билимларни чуқур ва пухта эгаллаш ва уларни амалиётга жорий этиш, ижодий вазифаларни бажариш, техник тафаккурга эга бўлиш кабиларни ривожланишига таъсир этади. Албатта бу ўринда ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига кенг татбиқ этиш, бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари билим даражасини ошириш, уларнинг касбий маҳорати, илмий салоҳиятини мунтазам юксалтириш, ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш ва бошқариш кабилар бевосита ўқитувчи ва бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида касб маданиятини шакллантириш билан боғлиқдир. Шу жиҳатдан ҳам:

- педагогик технологиялари асосида ўқув жараёнини юксак илмий-методик даражада таъминлаш учун зарур бўладиган касбий билим, кўникма ва малакаларини мунтазам равишда янгилаш, ўқув ва дастурлари ва дарсликлар орқали бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг касбий компетентлиги ва маҳоратининг ривожлантиришни таъминлаш;

- “Таълимда ахборот технологиялари” фани йўналишида фан ва ишлаб чиқариш билан самарали интеграциясини таъминлашга қаратилган фаолиятини ташкил этиш;

- ўқув машғулотлари жараёнида ахборот маданиятини шакллантиришнинг тушунчаларини, ғояларини, назарияларини, қонунятлари ва тамойилларини, тарихи ва тараққиёт босқичларини ўрганишда инновацион билимларга эга бўлиш ва илмий изланишлар олиб бориш;

- мустақил таълим жараёнида ўқув машғулотларини лойиҳалаш, режалаштириш ва уларни бўлажак бошланғич синф ўқитувчиси шахсига йўналтириш жараёнини ташкил этиш, амалга ошириш, бошқариш ва уларни педагогик фаолиятда қўллай олиш;

- ўқув машғулотларда педагогик технологиялари, ўқув жараёнини фаоллаштирувчи интерфаол таълим шакллари, методлари ва воситалари кабиларни қўллаш ва улардан

амалиётда самарали фойдаланиш;

- ривожланган давлатлардаги самарали тажрибаларни таълим-тарбия жараёнига қўллаш компетенцияларига эга бўлиш кабиларни амалга ошириш долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Ахборот- бу билим, тавсилот, ҳаёт. Ахборот -бу тараққиёт. Ахборот йўқ жойда билим йўқ. Ахборотлар бўлмаса яратувчанлик бўлмайди. Ахборотларни ўрганиш асосида ОТМларнинг бўлажак бошланғич синф ўқитувчилариида билим олишга иштиёқ туғилади.Ўқув жараёнида янгиланишлар рўй беради.Таълим тарбия жараёнидаги муаммолар камаяди. Буларнинг барчаси ахборот оқимига боғлиқ бўлиб бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларига таълим ва турмуш тарзига эътибор бериш, ўрганиш, муаммоларни ҳал этиш, машғулотларнинг мазмунли ва қизиқарли бўлишига ёрдам беради. Албатта, бунда ҳар бир бўлажак бошланғич синф ўқитувчисидан кучли билим, катта тажриба, ташаббускорлик, изланиш ва маҳорат талаб этилади. Чунки, бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари олий таълим даргоҳида кечаётган воқеа ҳодисалар, уларнинг моҳияти, сабаб ва оқибатларини идрок этиш орқали ўзига, ўз ҳаёти, дунёқарашига, мақсад-муддаоларига оид хулосалар чиқаради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки ёшларни ҳар томонлама маънавий-ахлоқий тарбиялаш масаласи бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Бу вазифалар миллий тарбиянинг асосий тамойиллари, миллий маданий ва маънавий қадриятлар, халқ ва мамлакатимиз педагогикаси ютуқлари, миллий ватанпарварлик, миллий қадр-қиммат ва миллий ифтихор туйғуларини тарбиялаш биринчи галдаги вазифа бўлиши асосида амалга оширилмоғи лозим.

Олий таьлим муассасалари бўлажак бошланғич синф ўқитувчилариида ахборот маданиятини шакллантиришнинг назарий ва услубий асослари ишлаб чиқилган. Унда жамият ҳаёти, шахснинг ижодий имкониятлари, аҳлоқий, ақлий, ижодий куч ва қобилиятлари, унинг турмуш тарзида, ижтимоий – иқтисодий соҳаларини ривожлантиришдаги долзарблиги назарий жиҳатдан асосланган. Ушбу мақолада бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг назарий дунёқараши, ахборот муҳити, ташқи дунёдаги объектив омилларни тушуниш, ишонтириш тамойиллари, шахсни шакллантириш каби назарий билимлар, амалий кўникма ва малакалар жараёнида ахборотларни аниқлаш ва қайта ишлаш операцияларини бажариш кабиларга эътибор берилган. Адабиётларни ўрганиш, таҳлил этиш ва тажрибаларга асосланган ҳолда унинг таърифи ишлаб чиқилган. Бевосита жамият тараққиётида инсоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти илмий назарий жиҳатдан асосланган.

Фойдаланилган адабиётлар.

1.Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлисга мурожаатномаси “Халқ сўзи” 017 йил 7 декабрь.

2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори. 021 йил 6 март, ПҚ-5040-сон

3.Халиков А.А. Навоий асарларидаги идеал образларда одоб ва ахлоқ масалалари. //Халқ таълими. –Тошкент. –2008. –№ 3. –Б. 83-85.

4.Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 004. – 94 б.

5.Киева О.В Формирование информационной культуры у студентов высших технических учебных заведений в процессе преподавания гуманитарных дисциплин. Брянск 001,180.с.

6.С.М.Конюшенко Фармировоние информационной культури педагога по системи непрерывного профессионального образования. Яроглавьск 005., 67 стр.

7.Ҳасанбоев Ж., Тўрақулов Х., Хайдаров М., Ҳасанбоева О., Усмонов Н., Педагогика фанидан изоҳли луғат. – Т: Фан ва технология, 009. – 672 б.

8.Саидакбаров Ҳ.А. Ахборот технологиялари воситасида касб-ҳунар коллежлари ўқувчиларининг иқтисодий билимларини ривожлантириш. Пед.фан.ном.дисс.автореф.-Т.:2012.-24б.

Тайлақов Н.И. Информатика ва ҳисоблаш техникаси асослари. –Т.: «Ўзбекистон», 002. -152 б.

Тоштемиров Д.Э. Касб-ҳунар коллежларида информатика ўқитиш учун таълим порталини яратиш ва ундан фойдаланиш методикаси. Пед.фан. ном.дисс.автор.-Т.:2012.-24б.

Турсунов С.К.Таълимда ахборот техналогияларини яратиш йўллари ва муаммолари // Пятая Международная конференсия Образование через всю жизнь: непрерывное образование устойчивого развития. –Том ИИ.-Санк-Петербург –Ташкент, 007.- 90-92.с

Тўрақулов О.Х. Бўлажак кичик мутахассислар ахборот маданиятининг шаклланганлик даражасини аниқлаш мезонлари //«Замонавий педагогика фани ва таълимнинг инновацион технологиялари» Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т: 008. – 306-309.б

Боқиев Р.Р. Компьютерлаштирилган ўқув жараёнининг «Инсон машина» системаси сифатида айрим муаммолари // Педагогик таълим.–2000.-№ 1.Б.91-92

Ж .F Йўлдошев., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари: Қўлланма. –Т.: “Ўқитувчи”, 004.- 7-9 б.

H.XUDOYBERDIYEVA SHE’RIYATIDAGI YETAKCHI MAVZULAR

Shukurova Sarvinoz Olimjon qizi
Guliston davlat universiteti Adabiyotshunoslik
yo‘nalishi II bosqich magistranti

XX asr o‘zbek she’riyati yetuk iste’dod sohiblarining namoyon bo‘lganligi va ijodining yuzaga chiqqanligi bilan alohida ajralib turadi. Shu bilan bir qatorda 70 – 80-yillarga kelib o‘zbek she’riytga o‘nlab ijodkorlar turfa xil ohanglarni olib kirishi bilan o‘ziga xos badiiy tafakkurni shakllantirdilar deyish mumkin. Mana shunday xususiyatlarni O‘zbekiston Qahramoni Erkin Vohidov shunday ta’riflaydi: “She’riyatimizga yangi avlod kirib keldi. Ohista, iymanib, ulug‘lar qoshida cho‘chinqirab emas, shaxdam, dadil, bamisoli to‘yxonaga kelgan o‘spirin kuyovnavkarlardek olatasir va so‘ron bilan kirib keldi… Ular shoira sifatida dolg‘ali, behalovat davr bolalari, qalb-u xayollari anordek qontalash, kurrai zaminning istirobu umidlariga og‘ushta bo‘lgan, dunyoga ham zavq-u shavq, ham xavotir ko‘zi bilan boqqan yoshlar. Ular, yana shoira

sifatida, she’riyatda haqqoniyat va samimiyat, insonparvarlik g‘olib bo‘lib turgan, haqiqiy iste’dod qadrlanib nasihat o‘rnini badiiyat, jarangdor so‘zlar o‘rnini ishontirish qudrati egallab turgan bir davrning ijodkorlari”[48].

Darhaqiqat, 70 – 80-yillar o‘zbek she’riyatiga kirib kelgan Usmon Azim, Halima Xudayberdiyeva, Shukur Qurbon, Shavkat Rahmon, Halima Xudoyberdiyeva kabi o‘z davrining yetuk iste’dod sohiblarini yaratgan badiiy asarlari bugungi kunda yuksak darajada baholanmoqda.

Halima Xudoyberdiyeva bundan qirq yillar muqaddam: “Shunchaki yozmoq bu – shoirga o‘lim”, – deya og‘ziga so‘z olib qo‘ygan edi. Shundan beri shoiraning o‘n besh nomdagi she’riy to‘plamlari, baxshiyonalari, keyingi yillardagi she’rlari, inju donalari – to‘rtliklari chop etildi. Nihoyat, 012 yilda uning sakkiz yuzdan ortiq she’rlarini, 300 dan mo‘l to‘rtliklarini o‘z ichiga olgan, 715 sahifali “Buyuk qushlar” (Toshkent, «O‘zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi) kitobi bosildi. Shunday katta hajmli asarda nahotki, “shunchaki...” yozilgan she’r, baxshiyona, ruboiylar bo‘lmasa? Shunchaki yozish – harorat yetishmasligi, oy-kuni to‘lmasdan tug‘ilgan kasalvand bola, misoli. Shunchaki yozish – tirik bo‘lib sonda yo‘q bitiklarni ko‘paytirish. Katta san’atkor hamisha o‘rta-miyonachilikka qarshi bosh ko‘taradi. Halima shoira “Bilmaslar” she’rida yozgan edi:

Charsillagan bir o‘t yonar ichimda,
Men she’r aytsam, aytmadim til uchinda.
Bu taloto‘p, quv-quv, chop-chop ichinda,
Halima ham o‘tib borar, bilmaslar. (601-sahifa)

Katta ijodkorni yo‘ldan chalg‘itadigan, o‘tkinchi shuhrat, mansab, sharafga g‘arq qilib yuboradigan ins-jinslar mo‘l bo‘ladi. Inson har qancha iste’dodli bo‘lmasin, xom sut emgan banda-da! Kamdan-kam odamlar hoyu-havasning mast qiluvchi quchog‘idan chiqib ketadilar:

Yoshlik meni chalg‘itmoq bo‘ldi,
Men qalamga yopishdim qattiq.
O‘rta yoshim oylarday to‘ldi,
Qalam bilan yo‘lni soldim tik.(577-sahifa)

Halima san’atning katta yo‘lidan og‘ib, chalg‘ib ketmasligiga bir necha omillar sabab bo‘ldi. Birinchidan, Alloh taolo Boyovutning biyday kengligida, mehnatkash oilada dunyoga kelgan qizaloqqa katta iste’dod in’om etdi: 6-sinfda o‘qiyotganida ilk she’rini yozdi, markazdagi tahririyatga jo‘natdi. O‘zbekiston Milliy universitetida, Moskvadagi Oliy Adabiyot institutida tahsil ko‘rdi. “Ilk muhabbat” to‘plamini talabaligida chop ettirdi.

“Buyuk qushlar” kitobida o‘zbekning sor lochinlari – Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Oybek, G‘afur G‘ulom, Mirtemir, Zulfiya, Shuhrat, Usmon Nosir, Saida Zunnunova, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov singari san’atkorlarga bag‘ishlangan she’rlar ko‘p. Buyuklar haqida zinhor shunchaki yozib bo‘lmaydi. Ular haqida yolqin, harorat, chin havas bilan yozish joiz. Ulkan san’atkor uslubini teran his qilmasdan turib, u haqda fikr aytish mumkin emas.

Yaqin-yaqinlargacha shoir qalbi, qiyofasi asarlari asosida tasvirlanardi. Hozir shoirni anglash, uslubini his etishda besh his – ko‘rish, eshitish, shavq-zavq olish, tuyg‘ular tiyrakligi, botiniy anglash bab-barobar xizmat qilyapti.. Halima she’r o‘qiyotganda tamoman o‘zgarib ketadi. O‘zini ibodat qilayotgan avliyoday tutadi, she’r misralari oyatday tinglovchi ruhini

[48]E.Vohidov. Shoirushe’rushuur. Adabiy o‘ylar. –Toshkent, “Yosh gavardiya”, 1987. 117-118-betlar.

erkalaydi. U boshqa san’atkorlar qalbidan o‘tayotgan tuyg‘ularni teran his qiladi. Ularni zaha qilmasdan kitobxonga yetkazishga intiladi. Uning “Ijod siri, ishq siri” she’ri billurday yal-yal yonib turadi. She’rda teran o‘q ildiz, shoira hayrati, Oybekka nisbatan ulug‘ bir havas sezilib turadi:

U katta-katta ko‘zlar ko‘zmi yo katta isyon.
Dunyoning gohi mayda ishlaridan hayratda.
U minglab xarsanglarga urilib sinmagan jon.
U urib turgan yurak o‘zi qoldirgan xatda,
Aytilmagan so‘zlarning qolmog‘iga ofarin,
Tilsiz so‘zlab... dunyoni olmog‘iga ofarin! (514-sahifa)

Halima Xudoyberdiyeva zinhor yetuk san’atkorlar ijodini muttasil o‘rganishdan, mahorat maktablaridan hayratlanmasdan yashay olmaydi. Shoira betakror uslubini belgiladi, o‘ziga xos ohang, holatda she’r o‘qishi bilan elga tanildi. Hanuz u tinimsiz izlanadi, yangi mazmun, jozibali shakl izlanishdan toliqmaydi. Shoira ijodidagi “Bir she’r kerak...” she’ri tiqmachoqdayligi, haroratliligi bilan diqqatni tortadi:

Bir she’r kerak, shunday she’r bitta,
Yozgach, tag‘in umr so‘ramay.
O‘sha she’rdan gurlagan o‘tda,
O‘la olay ortga qaramay. (284-sahifa)

Shoira “shunchaki yozish”, “til uchinda” (601-sahifa) ash’or bitish uyatligini his qila-qila, zalvorli asarlari sonini orttira-orttira estetik prinsipini tasdiqlay bordi. Ijodkorning daxlsiz olami, go‘zallik yaratish yo‘lidagi intilishlari, badiiyat qonuniyatlarini qayta kashf etishi, she’riyatda o‘z maydonini egallashi – estetik prinsipidir. Go‘zallik tamoyilini yaratish – igna bilan quduq qazish, ulkan cho‘qqilarni zabt etish, olti tarafdan ro‘yi rost ko‘rinib turgan “men”ni mayoqday tiniq ko‘rsatib qo‘yish. Buning uchun shoir – ixtirochi mana bu misralarni to‘lib-toshib ayta olishi joiz:

Kunduz yurib yozdim, tun turib yozdim,
Yozganda ko‘ksimga tig‘ urib yozdim.
Dardlarimga siyoh kor qilmay qolgach,
Qalamni qonimga botirib yozdim. (“Da’vat”, 412-sahifa)

Go‘zallik tamoyili falsafiy mushohadalar, nafis lirik ohang yo‘lakchalaridan o‘tib shakllanadi. Donishmandlar aytmagan, falsafa mulkining qadriyatiga aylanmagan javohir fikr qolmagan hisobi. Ammo san’atkorona qalb, yuksak iste’dod, fikrlovchi ong bor ekan, falsafiy tushunchalar hamisha toza, barra bo‘lib qolaveradi. Yangi nafas, beandoza shakl fikrni hamisha yangilayveradi. “Bedilona” (285-sahifa), “Taskin” (562-sahifa) singari she’rlarda izlanuvchi tafakkur samarasi bor. “Charx”, “Dunyoi dun”, “Olamning egasi” haqida minglab she’rlar bitilgan. Halima dunyoga o‘z tushunchasi nuqtai nazaridan boqadi, hayratga tushadi:

Aqlim tanibman-ki, tinmay
Charxga solding, ey dunyo,
Aylantirding, bilmam qanday
Omon qoldim, ey dunyo. (“Nima olding?”, 562-sahifa)

Shoira aqlini tanidi-yu, she’r olamiga kirdi: uning xobida, o‘yida, yashash tarzida she’riyat bor. She’r haqida shoirdan o‘tkazib bir so‘z aytish amri mahol. Halima shoira asosiy kitobini “Buyuk qushlar” deb nomlaydi. G‘alati-ya?! Shu nomdagi she’r o‘qilgach, buyuk qushlar “bu

dunyoning sog‘laridan, bemor bo‘lib”, “hasad toshidan bezor bo‘lib”, “yor qo‘llari tutsa zahar, beyor bo‘lib”, “qarashlari sokin, ezgin Payg‘ambarday, pirlarday” (652-653-sahifalar) o‘lishlari aytilgan. Shoira buyuk qushlar yaratgan boqiy qadriyatlarni muqaddas deb biladi. “Buyuk qushlar” she’rini o‘qiyapman-u, ko‘z o‘ngimda Navoiy, Bobur, Zebunniso, Mashrab singari ulug‘lar gavdalana boshladi. Bular, shoira yozganiday, buyuk qushlar. Ularning bebaho asarlarida ayni vaqtda insoniy dard, alam, iztiroblar bor. Qirchillama yoshdagi Bobur: “Garchand boshim ustida oy nurlari yog‘moqda, Holim shu qadar zabun, holim shu qadar tang-ki...” (489-sahifa) desa, Zebunniso “ilonlardan sut so‘raydi” (572-sahifa). Buyuk qushlar shunday sayraydilarki, kitobxon ularga shaydo bo‘lib qoladi. Halima Xudoyberdiyeva buyuk qushlar qatorida parvoz qilayotgan o‘ziga xos qush. Uning asarlarida fikr va betakror ohang, o‘ziga xos kuy omuxtalashib ketgan. Aniqroq aytganda, shoira ijodida rang-barang xarakterlar ko‘zga aniq tashlanib tursa-da, qalbning nozik, dilrabo kuyi kitobxonga yetib boradi, uning ruhu borlig‘ini chulg‘ab oladi. Shoira ijodida lirizm, botiniy kuy tanqisroq deganlar xato qiladi. Halima qalbga yetib boradigan kuyni chalish, lirizmni maromiga yetkazib tasvirlash mashqini egallagan. Ba’zilar, hatto tahririyatlardagi muharrir – xodimlar shoira she’rlarini mukammal anglab yetishda oqsaydilar.

Sanchiydi ko‘ksimning mana bu yeri,
Ko‘rganda “tog‘chalar”, to‘sin tog‘larni...
Bosishib o‘z kichik molalarini,
Pildirab, she’rimda boshlashar shudgor...
So‘ng she’rim olaman qo‘lidan yulib,
So‘ng... bu shudgorlangan she’rdan kechaman. (“Shudgorlangan she’r”, 339-sahifa)

Dunyoning zilday dardgoh ekanligini anglagan shoira ko‘rgan, kuzatgan, his qilganlarini o‘zi singari ahli dillarga aytadi. Halima kim bilan qanday tillashishini yaxshi biladi. O‘rtangan dil armonlarini hayot sinovlarida obdon toblangan odam his qiladi. “Shoir nomi” she’rida Halima Xudoyberdiyeva Abdulla Oripovga o‘z yuragini ochadi. Shoira biladi-ki, Abdulla Oripov dur she’rlarini yozib, emin-erkin nafas olmadi: hamisha kurashda bo‘ldi, katta-kichik ziddiyatlarni sabot bilan yengib bordi. Shoira dil armonlarini donishmand Abdulla Oripov tushunib yetadi.

Bu dunyo shu – birov nomus, imonim deb yig‘larkan,
Birov yoshlar to‘kib mansab, unvonim deb yig‘larkan.
Birov xalqim, o‘, ranglari somonim deb yig‘larkan,
Men sarg‘ayma go‘daklarni “polvonim” deb yig‘larkan,
G‘amlarini yashirolmay to‘kkan yoshlar, og‘ajon.
Shoira betakror, lo‘nda fikrini bunday ifodalaydi:
Ki, chin shoir xoh taxtda, xoh g‘orda yashar og‘ajon,
Boshi dorga tikilgandir, dorda yashar, og‘ajon.
... Endi bildim, nechun sening ko‘zing kulmas, og‘ajon,
Ko‘zlaringda “Xalqim”, degan sezim kulmas, og‘ajon. (351-sahifa)

Halima Xudoyberdiyeva zinhor yetuk san’atkorlar ijodini muttasil o‘rganishdan, mahorat maktablaridan hayratlanmasdan yashay olmaydi. Shoira betakror uslubini belgiladi, o‘ziga xos ohang, holatda she’r o‘qishi bilan elga tanildi. Hanuz u tinimsiz izlanadi, yangi mazmun, jozibali shakl izlanishdan toliqmaydi. Shoira ijodidagi “Bir she’r kerak...” she’ri tiqmachoqdayligi, haroratliligi bilan diqqatni tortadi:

Bir she’r kerak, shunday she’r bitta,
Yozgach, tag‘in umr so‘ramay.
O‘sha she’rdan gurlagan o‘tda,
O‘la olay ortga qaramay. (284-sahifa)

Shoira “shunchaki yozish”, “til uchinda” (601-sahifa) ash’or bitish uyatligini his qila-qila, zalvorli asarlari sonini orttira-orttira estetik prinsipini tasdiqlay bordi. Ijodkorning daxlsiz olami, go‘zallik yaratish yo‘lidagi intilishlari, badiiyat qonuniyatlarini qayta kashf etishi, she’riyatda o‘z maydonini egallashi – estetik prinsipidir. Go‘zallik tamoyilini yaratish – igna bilan quduq qazish, ulkan cho‘qqilarni zabt etish, olti tarafdan ro‘yi rost ko‘rinib turgan “men”ni mayoqday tiniq ko‘rsatib qo‘yish. Buning uchun shoir – ixtirochi mana bu misralarni to‘lib-toshib ayta olishi joiz:

Kunduz yurib yozdim, tun turib yozdim,
Yozganda ko‘ksimga tig‘ urib yozdim.
Dardlarimga siyoh kor qilmay qolgach,
Qalamni qonimga botirib yozdim. (“Da’vat”, 412-sahifa)

Go‘zallik tamoyili falsafiy mushohadalar, nafis lirik ohang yo‘lakchalaridan o‘tib shakllanadi. Donishmandlar aytmagan, falsafa mulkining qadriyatiga aylanmagan javohir fikr qolmagan hisobi. Ammo san’atkorona qalb, yuksak iste’dod, fikrlovchi ong bor ekan, falsafiy tushunchalar hamisha toza, barra bo‘lib qolaveradi. Yangi nafas, beandoza shakl fikrni hamisha yangilayveradi. “Bedilona” (285-sahifa), “Taskin” (562-sahifa) singari she’rlarda izlanuvchi tafakkur samarasi bor. “Charx”, “Dunyoi dun”, “Olamning egasi” haqida minglab she’rlar bitilgan.

Halima dunyoga o‘z tushunchasi nuqtai nazaridan boqadi, hayratga tushadi:

Aqlim tanibman-ki, tinmay
Charxga solding, ey dunyo,
Aylantirding, bilmam qanday
Omon qoldim, ey dunyo. (“Nima olding?”, 562-sahifa)

Shoira aqlini tanidi-yu, she’r olamiga kirdi: uning xobida, o‘yida, yashash tarzida she’riyat bor. She’r haqida shoirdan o‘tkazib bir so‘z aytish amri mahol. Halima shoira asosiy kitobini “Buyuk qushlar” deb nomlaydi. G‘alati-ya?! Shu nomdagi she’r o‘qilgach, buyuk qushlar “bu dunyoning sog‘laridan, bemor bo‘lib”, “hasad toshidan bezor bo‘lib”, “yor qo‘llari tutsa zahar, beyor bo‘lib”, “qarashlari sokin, ezgin Payg‘ambarday, pirlarday” (652-653-sahifalar) o‘lishlari aytilgan. Shoira buyuk qushlar yaratgan boqiy qadriyatlarni muqaddas deb biladi. “Buyuk qushlar” she’rini o‘qiyapman-u, ko‘z o‘ngimda Navoiy, Bobur, Zebunniso, Mashrab singari ulug‘lar gavdalana boshladi. Bular, shoira yozganiday, buyuk qushlar. Ularning bebaho asarlarida ayni vaqtda insoniy dard, alam, iztiroblar bor. Qirchillama yoshdagi Bobur: “Garchand boshim ustida oy nurlari yog‘moqda, Holim shu qadar zabun, holim shu qadar tang-ki...” (489-sahifa) desa, Zebunniso “ilonlardan sut so‘raydi” (572-sahifa). Buyuk qushlar shunday sayraydilarki, kitobxon ularga shaydo bo‘lib qoladi. Halima Xudoyberdiyeva buyuk qushlar qatorida parvoz qilayotgan o‘ziga xos qush. Uning asarlarida fikr va betakror ohang, o‘ziga xos kuy omuxtalashib ketgan. Aniqroq aytganda, shoira ijodida rang-barang xarakterlar ko‘zga aniq tashlanib tursa-da, qalbning nozik, dilrabo kuyi kitobxonga yetib boradi, uning ruhu borlig‘ini chulg‘ab oladi. Shoira ijodida lirizm, botiniy kuy tanqisroq deganlar xato qiladi. Halima qalbga yetib boradigan kuyni chalish, lirizmni maromiga yetkazib tasvirlash mashqini

egallagan. Ba’zilar, hatto tahririyatlardagi muharrir – xodimlar shoira she’rlarini mukammal anglab yetishda oqsaydilar.

Sanchiydi ko‘ksimning mana bu yeri,
Ko‘rganda “tog‘chalar”, to‘sin tog‘larni...
Bosishib o‘z kichik molalarini,
Pildirab, she’rimda boshlashar shudgor...
So‘ng she’rim olaman qo‘lidan yulib,
So‘ng... bu shudgorlangan she’rdan kechaman. (“Shudgorlangan she’r”, 339-sahifa)

To‘plamdagi “Suv uzatar tomirim” (450-sahifa), “Yig‘lamadim” (438-sahifa), “Bugun tunda...” (434-sahifa), “Kuning kulsin” (471-sahifa) singari she’rlar Amir Temurga bag‘ishlangan, uning betakror xarakterini yoritishga yo‘naltirilgan:

Ketdingiz-u, yetim yerga qo‘pti balolar,
Qavmingizni har o‘tkinchi, irkit it qopti.
Sizdan so‘ng ham keldi oltin boshli bolalar,
Lek ularni qilich yedi, jodilar chopdi.
Minglab kesik boshlar ketdi yumalab, to‘zg‘in,
So‘ng yuz yillab qon hididan izg‘idi quzg‘un! (“Kuning kulsin”)

H.Xudoyberdiyeva asarlaridagi xarakter (portret) masalasi rassom faoliyati misolida aniq seziladi. Rassomlar bor, manzara chizadi, natyurmort yaratadi, haykal ishlaydi. O‘rol Tansiqboyev, Rahim Ahmedov, Ne’mat Qo‘ziboyev, Baxtiyor Boboev singarilar tabiat tasvirchilari, manzarani jonlantirish ustalari. Bahodir Jalolov, Alisher Mirzayev, Javlon Umarbekov, Akmal Nur singarilar yangi, postmodernizm yo‘nalishidagi rang tasvir namoyandalari. Rassomlar orasida panorama yaratuvchi, portretnavislar alohida e’zoz, e’tiborda bo‘lganlar. Shunday rassomlar sirasiga Chingiz Ahmarov, Abdulhaq Abdullayev, Ro‘zi Choriyevlar kiradi. Portretnavis ham lirik holatlar yaratuvchi nuktadon, ham qiyofani jonlantiradigan sohir usta bo‘lmog‘i joiz. Deylik, A.Abdullayev ijodida avtoportretlar ko‘p. Faqat rassom-u nozik did mutaxassislar avtoportretlardagi o‘ziga xosliklarni ko‘ra biladilar. Halima Xudoyberdiyeva o‘zbek she’riyatiga lirik, betakror xarakterni olib kirgan shoiralardan biri.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. E.Vohidov. Shoiru she’ru shuur. Adabiy o‘ylar. –Toshkent, “Yosh gavardiya”, 1987. 117-118-betlar.
2. Аббосова Мехриноз. Халима Худайбердиева -поэтическое мастерство использования символов и образованнотации./Сўз Санъатихалқаро журнали|3|2020.
3. “Halima” asaridagi ma’ruzalar
4. “Ikki dengiz uchrashuvi”-H.Xudoyberdieva va Karim Bahriev suhbati
5. “Men tunda qanot yozaman”- “Oila davrasida” gazetasi muxbiri Go‘zaloy Matyoqubova suhbati

MAKTABDA JISMONIY TARBIYA DARSLARINI O‘TKAZISH XUSUSIYATLARI

Sultonov Zohid Sobir o‘g‘li

Guliston davlat universiteti “Sport turlarini o‘qitish metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi
sultanof444@gmail.com

Annotatsiya: Maktab ta’lim tizimining zamonaviy holati, ta’lim jarayonini shu jumladan, jismoniy tarbiyani tashkil qilish va tarkib toptirish uchun katta e’tibor talab qilinadi. Bolalarning rivojlanish va o‘sish davrida maktab yoshida mashg‘ulotlarning ahamiyatini baholash ancha qiyin. Ta’lim jarayonida jismoniy madaniyatning majburiy mashqlari ta’lim oluvchilarning individual yoshi, fiziologik va psixologik holatini tahlil qilishni ko‘rsatib beruvchi va ta’lim faoliyatini tartibga soluvchi normativ hujjatlar yordamida amaliyotga tadbiq qilinadi. Muallif ushbu maqolada yuqorida tilga olingan ba’zi muammolarni bayon qiladi shuningdek, maktab o‘quvchilarining sport faolligi va ularning motivatsiyasi darajasini tasvirlovchi bir qancha statistik ma’lumotlarni berib o‘tadi.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya, maktab o‘quvchilari, madaniyat, sog‘liq muammolari, sport faoliyati, motivatsiya, muammolar.

Аннотация: Современное состояние системы школьного образования требует большего внимания к содержанию и организации образовательного процесса в образовательных учреждениях, в том числе физического воспитания. Значение упражнений в период роста и развития детей, школьные годы трудно переоценить. Обязательные занятия физической культурой в процессе обучения устанавливаются нормативными документами, регламентирующими организацию учебной деятельности и описывающими необходимость учета индивидуальных возрастных, психологических и физиологических особенностей обучающихся. В данной статье автор рассказывает нам о проблемах, упомянутых выше, а также приводит некоторые статистические данные, описывающие уровень спортивной активности школьников и их мотивацию.

Ключевые слова: физическое, воспитания, школьников, культура, оздоровительные задачи, спортивный активность, Мотивация, проблемы.

Hozirgi vaqtda umum ta’lim maktablarida jismoniy tarbiyaning mazmuni va tashkil etilishini belgilaydigan ko‘plab zamonaviy tushunchalar nashr etilgan (I.I. Suleymanov, V.K. Balsevich, L.I. Lubsheva, V.I. Lyax, A.P. Matveyev va boshqalar). Maktab o‘quvchilarining jismoniy tarbiyasining turli modellari mavjud: amaliy modellar; modellar birinchi navbatda motorli fazilatlarni rivojlantirishga qaratilgan; har bir o‘quvchining jismoniy madaniyatini tizimli shakllantirishga qaratilgan ta’lim, sport, sog‘lomlashtirish va tuzatish modellari, shu jumladan murakkab modellar [1]. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari dasturni ishlab chiqishda ma’lum texnologiyani tanlashi mumkin, bu esa ta’lim va sog‘liqni saqlash muammolarini hal qilishda yaxshiroq natijalarga erishishga yordam beradi. Shu munosabat bilan, ta’lim jarayoni ishtirokchilari ta’lim tizimini modernizatsiya qilish tendentsiyasiga ergashishga tayyormi, degan savol tug‘iladi.

Maktab ta’limini modernizatsiya qilish jarayonlari zamonaviy o‘qituvchidan doimiy ravishda yangilanib boriladigan ta’lim mazmunini tezda boshqarish qobiliyatini va o‘qitishning o‘ziga xos usullarini ishlab chiqishni talab qiladi, bu esa uni ta’lim xizmatlari bozorida raqobatbardosh qiladi.

So‘rov shuni ko‘rsatdiki, boshlang‘ich, o‘rta maktablarda ishlaydigan o‘qituvchilarning aksariyati sog‘liqni saqlash va o‘yin texnologiyalaridan keng foydalanadilar (87%). Shaxsga

yo‘naltirilgan ta’limdan 81% respondentlar foydalanadilar. Ko‘p bosqichli ta’lim texnologiyasi o‘smirlar, qizlar va o‘g‘il bolalar bilan ishlaydigan o‘qituvchilarning 62% tomonidan joriy etilgan. Shu bilan birga, o‘qituvchilar ular haqida bilganiga qaramay, rivojlanayotgan ta’lim texnologiyasi, modulli o‘qitish texnologiyasi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tadqiqot va loyihalash usullari maktab jismoniy tarbiya amaliyotida keng tarqalgan emas [2]. Maktab jismoniy tarbiyasini tashkil etish va mazmuniga an’anaviy yondashuvlardan foydalanish maktab o‘quvchilarining qiziqishini pasayishiga olib keladi. Bu o‘qituvchilarning o‘z o‘quvchilarining mavzuga bo‘lgan munosabatidan qoniqish darajasini pasaytirish tendensiyasida namoyon bo‘ladi. Masalan, boshlang‘ich sinflarda o‘qituvchilarning 71 foizi o‘z o‘quvchilarining darsga bo‘lgan munosabatidan qoniqish hosil qilgan bo‘lsa, yuqori sinflarda faqat 33 foizi qoniqish hosil qilgan. O‘qituvchilar maktab o‘quvchilarining mavzuga qoniqarsiz munosabatda bo‘lishining asosiy sabablarini maktab o‘quvchilarining jismoniy tarbiyaga bo‘lgan qiziqishlarining pasayishi, shuningdek, ota-onalarning o‘z bolalarini uyushgan motorli mashg‘ulotlar bilan tanishtirishga e’tibor bermasligi deb hisoblaydilar. O‘z navbatida, maktab o‘quvchilari va ularning ota-onalari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov shuni tasdiqladi: “Jismoniy tarbiya” fanini yoqtiradigan o‘quvchilar soni kamayadi (boshlang‘ich sinflarda 92% dan o‘rta maktabda 76% gacha, yuqori maktabda 68% gacha), ushbu darslarga qatnashmoqchi bo‘lgan o‘quvchilar soni (84% dan 44% gacha).

Oldingi tadqiqotlar [3] jismoniy tarbiya majburiy bo‘lishi kerak deb hisoblaydigan ota-onalar sonining kamayganligini aniqladi: boshlang‘ich maktabda 97% dan o‘rta maktabda 76% gacha va bu fanni chiqarib tashlash kerak deb hisoblaydigan ota-onalar sonining ko‘payishi, o‘quv dasturidan (3% dan 1% gacha). Bolaning o‘sishi bilan ota-onalar nazariy fanlarga ustuvor ahamiyat berib, jismoniy tarbiya va sportga qiziqishlari tobora kamayib bormoqda. ”Jismoniy tarbiya” faniga qiziqishni nima kuchaytirishi mumkin degan savolga, boshlang‘ich, o‘rta va yuqori sinf o‘quvchilarining ko‘pchiligi quyidagi javoblarni berishdi: jismoniy tarbiya darslarida sport mashg‘ulotlarining turini tanlash imkoniyati. O‘rta maktab o‘quvchilarining qiziqishini oshirish uchun zamonaviy asbob-uskunalar va inventarlardan foydalanish, shuningdek ularni dush bilan ta’minlash muhim ahamiyatga ega. Yosh o‘quvchilarning ommaviy sport tadbirlarida faol ishtirok etish istagini ularning javoblari bilan baholash mumkin. Maktab o‘quvchilari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov shuni ko‘rsatdiki, yoshligida jismoniy faoliyatning eng qiziqarli turlari - bu rolik, velosiped yoki skuter (60%), shuningdek jamoaviy o‘yinlar (57%), yugurish (53%) va suzish (52%). Jamoa o‘yinlari hali ham o‘rta va o‘rta maktabda mashhur (69% va 64%). O‘rta maktabni tugashiga yaqin o‘quvchilarning yakka kurash sport (boks, kurash, taekwando) mashg‘ulotlarga qiziqishi ortib bormoqda (o‘rta maktabda 47% dan yuqori maktabda 57% gacha). Jismoniy tarbiya muammolarini yaxshiroq hal qilish uchun o‘qituvchilar u yoki bu ta’lim texnologiyasini tanlashda o‘quvchilarni jismoniy faoliyatga undovchi sabablarni hisobga olishlari kerak, chunki majburiy jismoniy tarbiya sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va takomillashtirish muammolarini hal qilmaydi.

Kichik maktab o‘quvchilarining jismoniy mashqlar va sport bilan shug‘ullanishga turtki bu jismoniy tayyorgarlikni yaxshilash istagi (74%). 53% respondentlarning sog‘lig‘ini himoya qilish va mustahkamlashni qayd etdi, 36% holatini tuzatish. O‘rta maktabda motivatsiya biroz boshqacha - o‘quvchilarning 68 foizi jismoniy sifatlarning rivojlanish darajasini yaxshilash uchun, 64 foizi sog‘lig‘ini mustahkamlash uchun mashq bajaradilar. O‘smirlik davrida etakchi motivlardan biri bu o‘z tanasini yaxshilash istagi (43%). O‘rta maktabda salomatlikni

mustahkamlash (62%), keyin chiroyli tananing shakllanishi (57%) va jismoniy tayyorgarlik darajasini yaxshilash (53%) birinchi o‘ringa qo‘yiladi. Bu o‘quvchilarning jismoniy faoliyatning ustuvor turini tanlashiga mos keladi. Bazi o‘quvchilar mashg‘ulot bosqichidan qat’i nazar, jismoniy tarbiya bo‘yicha yaxshi baho olish istagini, shuningdek, jismoniy ko‘rsatkichlarini yaxshilash imkoniyatini qayd etishdi. Jismoniy tarbiya darslarida shaxsiy fazilatlarning (iroda, xarakter va maqsadga muvofiqlik) rivojlanishi o‘rta va yuqori maktabda motivga aylanadi - mos ravishda respondentlarning 39% va 40%, boshlang‘ich sinflarda esa - bolalarning atigi 15% bu motivni qayd etishgan. Sog‘lom turmush tarzini o‘rganish istagida namoyon bo‘ladigan qarama-qarshi tendensiya, bu motivni tanlagan o‘quvchilarning ko‘pchiligi orasida kuzatildi, bu boshlang‘ich va o‘rta maktablarda mos ravishda 1% va 30% ni tashkil etdi. Jismoniy tarbiya bo‘yicha o‘quv jarayonini tashkil qilishda o‘qituvchilar o‘quvchilarning qiziqishi va motivatsiyasidan tashqari nazariy fanlarga tegishli o‘quv dasturi va darsdan tashqari mashg‘ulotlarning murakkablik darajasini ham hisobga olishlari kerak. O‘quv dasturining murakkablashishi o‘quvchilarning qattiq charchashiga olib keladi, bu ularning maktabdan keyingi holatini subyektiv baholashiga ta’sir qiladi, shuning uchun agar boshlang‘ich maktabda o‘quvchilarning 40% maktab kunining oxirida, o‘rta va yuqori maktabda o‘zlarini juda charchagan his qilsalar. bu raqam mos ravishda 58% va 64% ni tashkil qiladi. Bu maktab o‘quvchilari organizmining psixofiziologik mexanizmlarining haddan tashqari yuklanishiga va moslashish jarayonlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Tegishli moddiy va texnik yordamisiz, sinfda yuqori natijalarga erishish qiyin.

Olingan ma’lumotlarga asoslanib, maktabda o‘quv jarayoni ishtirokchilari jismoniy tarbiyaning sinfiy shakllarini joriy etishda duch keladigan quyidagi muammolar aniqlandi:

1. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari tomonidan qo‘llaniladigan texnologiyalarda xilma-xillikning yo‘qligi, bolalarni o‘qitish jarayonini turli daraja va bosqichlarda xilma-xil qilish, zamonaviy jismoniy tarbiya va sport texnologiyalarini joriy etish, mualliflik dasturlarini ishlab chiqishga, darslarda yangi metodlar bilan ishlash o‘z holiga tashlab qo‘yilganligi.

2. Oila jismoniy tarbiyasining roli ortib borayotgani fonida ota-onalarning o‘z farzandlarining jismoniy tarbiyadagi muammolariga e’tiborsizligi.

3. O‘quvchini faol jismoniy faoliyatga undaydigan yetakchi motivlar, uning shaxsiy tajribasi, individual maqsad va ta’lim qadriyatlari yetarli darajada hisobga olinmaganligi.

4. Umum ta’lim dasturining murakkabligi, ayniqsa maktab o‘quv dasturining oxiriga kelib, maktab o‘quvchilari uchun “Jismoniy madaniyat” fanining mazmunini o‘rganishning individual rejasini tuzish mumkin emasligi.

5. Jismoniy tarbiya darsining moddiy-texnik ta’minlanishining yetarli emasligi, o‘quv jarayonida zamonaviy vositalar va jihozlardan foydalanish zaruriyati. O‘qituvchilarning ushbu muammolarni hal etishga jamlanishi ta’lim muassasalarida maktab jismoniy tarbiyasi samaradorligini oshiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Y.F.Kuramshin Проблемы модернизации физического воспитания студентов / Y.F.Kuramshin //Здоровье - основа развития человека - проблемы и пути решения: - Опубл. ч-з СП-ГПУ. - Санкт-Петербург, 011. - С.6. - № 1. - С. 353-354.

2. L.G.Pashenko Профессиональное использование учителями физической культуры современныхобразовательных технологий/ L.G.Pashenko, O.Krasnikova, Y.V.Korichko, L.Polushkina // Актуальные проблемыгуманитарных и естественных наук. - Москва: НИЦ, 014. - № 3-2. С.238-241.

3. L.G.Pashenko Отношение родителей школьников к семейному физическому воспитанию/ L.G.Pashenko, O.Krasnikova, Y.V.Korichko //Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 014. - № 3. - С. 71–76.

ВЛИЯНИЕ ГОРНЫХ РЕК НА ПРИРОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И РАСЧЕТ ИХ УРОВНЕЙ

Таджибаев Бахрам Рузиевич, Халдыбаева Ибодат Турабековна, Худойбердиев Абдусалом Абдухалил угли

Ташкентский государственный университет имени И.А. Каримова,
ibadat.khaldybaeva@gmail.com

Аннотация: Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан испытывают негативное изменение в распределение воды, так как глобальное изменение климата оказывает свое воздействие на ледники и водные ресурсы в горных районах вышеназванных государств.

Все вышесказанное актуализирует исследования различных показателей, характеризующих объем водных ресурсов в горных регионах рассматриваемой территории 5 центральноазиатских государств.

Ключевые слова. Глобальное потепление, горные ледники, запасы водных ресурсов, уровень воды.

Abstract: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan are experiencing a negative change in the distribution of water, as global climate change has its impact on glaciers and water resources in the mountainous regions of the above states.

All of the above updates the studies of various indicators characterizing the volume of water resources in the mountainous regions of the territory under consideration of 5 Central Asian states.

Keywords: Global warming, mountain glaciers, water reserves, water level.

Регион Центральной Азии представляет собой обширную территорию, площадь которой составляет 3 994 400 кв. км или около 10% территории азиатского континента, с численностью населения свыше 60 млн. человек, простирающийся от Западно-Сибирской низменности до Тянь-Шанских и Памирских горных хребтов и от Алтая до Каспийского моря. Важная особенность этого региона – расположение в центре евразийского материка и отсутствие стока рек в океаны. Огромные возвышенные равнинные пространства чередуются с высокими горными системами Тянь-Шаня и Памира.

Горы чувствительны к воздействиям изменения климата и играют важную роль в формировании погоды на обширных территориях. Горы Центральной Азии входят в ряд областей земного шара с наибольшим развитием современного оледенения. Общее

количество ледников превышает 17 000, а площадь оледенения – 17 000 кв. км. Здесь формируются сток крупнейших рек региона. Горы Центральной Азии влияют на климатические условия больших территорий, однако глобальное потепление постепенно сокращает горные ледники и влияет на запасы водных ресурсов в горах при одновременном увеличении потребности в воде.

Прогнозируемое сокращение водных ресурсов уже становится проблемой для стран региона на местном и национальном уровнях, а в некоторых случаях и вопросом международных отношений, особенно в засушливые годы.

Более 90% населения Центральной Азии зависит от водных ресурсов, формирующихся и накапливаемых в горах. Увеличение потребностей в водных ресурсах в различные сезоны года, что приводит к росту напряженности между горными и равнинными странами по водным вопросам.

В целом, 0% из примерно 4 млн. кв. км, которые составляют Центральную Азию, покрыты горами. Горные экосистемы, кроме воды, представляют такие необходимые ресурсы и услуги, как энергия и сельское хозяйство. Однако повышение температуры и изменение погодных условий в этом регионе влияют на леса, луга и озера. Чем больше повышается температура, тем больше возрастает риск быстрого таяния ледников, разрушения плотин и возникновения засухи, которые в свою очередь, могут занести ущерб инфраструктуре. Такое повышение будет по большей части оказывать неблагоприятное воздействие на весь регион.

Это весьма тревожная тенденция, подчеркивающая особую уязвимость горных экосистем Центральной Азии в связи с изменением климата по сравнению с другими горными регионами евразийского материка. Национальные и региональные исследования, проведенные в Центральной Азии, свидетельствуют о том, что в целом регион испытывает потепление климата с увеличением среднегодовой температуры на $0{,}5^{0}\,C$ в течении последних тридцати лет. Более 90% населения данного региона зависит от водных ресурсов, формирующихся и накапливаемых в горах, и глобальные изменения климата уже сейчас оказывают воздействие не ледники и водные ресурсы в горных районах региона.

Проблема с прогнозируемым сокращением объема водных ресурсов усугубляется увеличением спроса на воду в связи с ростом численности населения. Уменьшение ледниковых и снежных запасов так же воздействует на доступность водных ресурсов, необходимых для производства энергии и ведения сельского хозяйства.

Пять государств Центральной Азии уже ощущают последствия изменения климата. Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан испытывают негативное изменение в распределение воды, в экстремальных погодных явлениях, опасных природных процессах и уникальном биоразнообразии горных районов, так как глобальное изменение климата оказывает свое воздействие на ледники и водные ресурсы в горных районах вышеназванных государств. Это глобальное изменение климата свидетельствует о безотлагательной необходимости исследовать и проанализировать влияние последствий климатических изменений на людей, экосистемы и экономику, а также вопросы формирования и осуществления политики этих пяти стран региона, связанной с изменением климата.

Кыргызстан и Таджикистан являются горными странами, так как горами занято более 90% их территории. Запасы воды Кыргызской республики сосредоточены в снежном покрове, накапливаемом в горах в зимний период, ледниках, озерах, реках и подземных резервуарах. Территория Кыргызской республики является зоной формирования стока рек Сырдарья, Чу, Талас, Тарим и Амударья. Общий среднемноголетний годовой сток рек оценивается примерно в 50 куб. км.

Потенциальные запасы пресных подземных вод равны 13 куб. км в год, в том числе ежегодно возобновляемые – 7,76 куб. км. Суммарный объем ледников составляет 417,5 куб. км. Имеется 1923 озера различного происхождения. В стране насчитывается около 3500 рек, которые формируют 8 крупных гидрологических бассейнов. Горы занимают около 93% территории Таджикистана, при этом порядка половины территории располагается на высоте около 3000 метров над уровнем моря. Большинство рек Таджикистана – горные, которых насчитываются около тысячи. 80% территории Туркменистана занимают пустыни. Все поверхностные водные ресурсы Туркменистана формируются за его пределами и по своей сути являются трансграничными. Горные регионы Казахстана, Туркменистана и Узбекистана составляют от 5 до 0% их общей территории. Расположение этого региона в центре евразийского материка, вдали от влажных океанических течений, предопределяет его аридный климат и богатое ландшафтное разнообразие с более чем двадцатью различными экосистемами.

В условиях аридного климата, который характерен для Республики Узбекистан суммарное сокращение площади оледенения республики составило 41,63 кв. км или 9,5% от первоначальной площади [1, с.12].

Сток воды в 38 горных реках Узбекистана зависит, в основном, от источников питания рек, в том числе ледникового [2, с.332].

Все вышесказанное актуализирует исследования различных показателей, характеризующих объем водных ресурсов в горных регионах рассматриваемой территории 5 центральноазиатских государств.

Одним из таких важных показателей является уровень подъема или снижение воды в русле реки. Например, нам необходимо измерить уровень подъема воды за 100 лет в какой-либо горной реке. Для этого мы на берегу горной реки устанавливаем пункт наблюдения и измерения. Но 100 лет – это довольно большой срок для получения необходимых замеров. В соответствии математическим утверждением о том, что средняя по времени равняется среднему по пространству, мы можем установить наблюдение на 100 однотипных реках и провести наблюдение в течении одного года.

На основании вышеприведенного утверждения мы получим, что результаты в обоих случаях будут примерно одинаковыми, что даст нам возможность вычислить необходимые показатели за довольно короткий срок 1 год вместо 100 лет.

Использованная литература

1. Чуб В.Е. Деградация оледенения и последствия // Изменение климата – трагедия или реальность? Ташкент, 015, с. 11-16

2. Хикматов Ф.Х., Тургунов Д.М. Маловодные годы на горных реках, вопросы расчета их нормы и параметров углубления // Вестник НУУз. №3/1. Естественные науки. Ташкент, 017, с. 330-335

JAMIYATNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHDA INSON KAPITALINING O‘RNI

Tagaev Bekhzod Anvarovich
O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi mustaqil izlanuvchisi
bekhzadtagaev@ yahoo.com

Annotatsiya: Yangicha iqtisodiy munosabatlarning qaror topishi sharoitida inson kapitalining milliy iqtisodiyotni barqaror taraqqiyotini ta’minlashdagi o‘rnini aniqlash, undan samarali foydalanish borasida tegishli shart-sharoitlarni yaratish masalalari mamlakatlarning xalqaro hamjamiyatdagi o‘rni, aholining munosib hayot kechirishi va barqaror rivojlanishini ta’minlash jihatidan ilmiy izlanishlarning muhim yo‘nalishlaridan birini tashkil qiladi.

Kalit so‘zlar: innovatsion iqtisodiyot, innovatsiya, texnologik taraqqiyot, inson kapitali, inson kapitali sifati, aholi bandligi, aholi turmush darajasi.

Abstract: In the context of the decision-making of new economic relations, the issues of determining the place of human capital in ensuring sustainable development of the national economy, creating the appropriate conditions for its effective use form one of the important areas of scientific research in terms of the role of countries in the international community, ensuring decent living and sustainable development of the population.

Keywords: innovation economy, innovation, technological progress, human capital, human capital quality, population employment, population standard of living.

Innovatsion rivojlanishga to‘sqinlik qilayotgan muammolar qatoriga hududiy sharoitda o‘zgarishlarning ko‘lami, tezligi va chuqurligidagi farq ham kiradi. Turli ziddiyatlarning vujudga kelishi asnosida nomutanosibliklarning o‘sishi hududlarning innovatsion taraqqiyotida farqlanishlarni keltirib chiqaradi [1], bu esa o‘z navbatida innovatsion rivojlanish darajasini belgilab beruvchi omillarni har jihatdan o‘rganishni taqozo etadi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 022 yil 8 yanvardagi PF-60 sonli “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida 52-maqsad sifatida: “Global innovatsion indeksda qayd etilgan past indikatorlar bo‘yicha O‘zbekiston pozitsiyasini yaxshilash. Innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun barcha yo‘nalishlarda keng imkoniyatlarni yaratish, tadqiqotlarni va innovatsion tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlashning zamonaviy mexanizmlarini joriy qilish”[2] -belgilab berilishining o‘ziyoq, innovatsion iqtisodiyotni qaror toptirish masalasi milliy iqtisodiyot uchun naqadar muhimligidan dalolat beradi.

Bugungi kunda har qanday davlatda mamlakatning o‘ziga xos va yetarlicha samarali bo‘lgan milliy innovatsion tizimini barpo qilish muhim vazifa hisoblanadi. Shuni alohida ta’kidlab o‘tishimiz lozimki, innovatsion taraqqiyotning yangi modeliga o‘tish birdaniga to‘planib qolgan salbiy jarayonlarni yengib o‘tish va iqtisodiy o‘sishni tezlashtirish imkonini bermaydi. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning yangi innovatsion modelini qaror toptirishda innovatsion salohiyatdan foydalanishni jadallashtirish, iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish, innovatsion xo‘jalik tizimlarining samarali faoliyat ko‘rsatishiga imkon beruvchi yangi institutsional tuzilmalarni yaratishga alohida urg‘u berish talab qilinadi. Hozirda jahonda biznes,

fan va davlatning o‘zaro aloqalariga asoslangan innovatsion taraqqiyotning to‘rtta modeli mavjud bo‘lib, mamlakatlar muayyan shart-sharoit va omillarni hisobga olgan holda, u yoki bu modelni tanlashni ma’qul ko‘radilar. Mavjud innovatsion taraqqiyot modellarining afzalliklarini taqqoslash va ularni o‘rganish asosida universitet, sanoat va davlatning o‘zaro munosabatlariga asoslanuvchi, “uchlamchi spiral” modeli katta qiziqish uyg‘otadi. Mazkur modelda innovatsion iqtisodiyot asoslarini shakllantirishda universitetlarga katta e’tibor qaratiladi.

1995 yilda Buyuk Britaniyada Nyukastl universiteti professori Genri Itskovits Amsterdam universiteti professori Loyet Leydesdorflar tomonidan “uchlamchi spiral” modeli taklif qilinadi [3].

Innovatsion rivojlanishning boshqa modellaridan farqli o‘laroq, “uchlamchi spiral” modelida uchta tashkil etuvchi: universitet, biznes va davlatning o‘zaro ta’sirlashuvi muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti, Jahon banki kabi yirik xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlar uzoq yillardan buyon “nomoddiy” inson kapitali va ijtimoiy kapitalni yaxlit hodisa sifatida o‘rganish bilan shug‘ullanib keladi.

Bir qator tadqiqotchilarning izlanishlarida inson kapitalining intellektual (bilim, ko‘nikma va boshqalar) va ijtimoiy (ijtimoiy aloqalar, ijtimoiy tarmoqlar va ularga jalb qilinganlik va shu kabilar) jihatlari ajratib ko‘rsatilgani holda, inson kapitali shuningdek, maxsus yoki individual (bilim va ko‘nikmalarni uzatish imkoniyatisiz va oddiy (bilim va ko‘nikmalarni uzatish imkoniyati) bo‘lishi mumkinligini ham e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim [4].

Jamg‘arilgan bilimlar ko‘rinishida shaxsning nomoddiy boyligi sifatida inson kapitalini turli yo‘llar bilan ko‘raytirish mumkin: ta’limni davom ettirish, yangi bilimlar yaratish va ixtirolarni patentlash, boshqaruv ko‘nikmalarini takomillashtirish. Bundan xulosa qilish mumkinki, inson kapitali shaxs egalik qiluvchi bilim, ko‘nikma va tajribalarning umumiyligini ifoda etsa, ijtimoiy kapital esa undan insonlarning birgalikdagi faoliyatida foydalanishni aks ettiradi. Shuni ta’kidlash lozimki, qo‘shilgan qiymat yaratish yoki hayot sifatini yaxshilash jarayonida foydalanilmaydigan yuqori sifatli inson resurslarini inson kapitali sifatida baholab bo‘lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion rivojlanishning ijtimoiy yo‘naltirilganligi bir tomondan inson hayotining sifat jihatdan o‘zgarishiga ta’sir ko‘rsatsa, boshqa bir tomondan esa, jamiyat a’zolarining qobiliyat, kasbiy ko‘nikma va malakalarini o‘zgartirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion rivojlanishni yuqoridagi xususiyatlar va yondashuvlarni hisobga olgan holda, uni ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan o‘zgarishlar va islohotlarda insonlarning faol ishtiroki, faoliyat uslubi va vositalarini takomillashtirish, mavjud resurslardan samarali foydalanish bilan tavsiflanuvchi strategik jarayon sifatida talqin qilishimiz mumkin bo‘ladi.

Inson kapitalining innovatsion rivojlanishga ta’sirini baholash hamda aks ta’sirni tahlil qilish bo‘yicha qo‘llanilgan turli xil nazariy yondashuvlar, usullar va ma’lumotlardan foydalanilgan tadqiqotlar xilma-xil natijalar beradi, bu esa ushbu holatni keltirib chiqaruvchi sabablarni atroflicha o‘rganishni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Барлыбаева, Ф.Б.Потенциал инновационного развития территории: методика исследования и направления эффективной реализации [Электронный ресурс] / Ф.Б. Барлыбаева, Г.В. Княгинина, И.А. Ситнова // Управление экономическими

системами. - 011. - №3. - Режим доступа: httr://www.uecs. ru/logistika/ item/384-2011-04-04-09-03-17

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 022 йил 8 январдаги ПФ-60 сонли “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони

3. Etzkowitz H., Zhou C. The Trirle Helix:University-indastry-government innovation and entrerreneurshir. London,NY:Routledge,2017.-327 r.

4. Gestion des ressources humaines. 020.28.10. www.forces-humaines.com/capital_humain.rhr.

5. Abdulazizovich A. A., Oliy ta’lim muassasalarida texnologiyalarni tijoratlashtirish muammolari va yechimlari //ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 022. – T. . – №. 10. – C. 16-19.

6. Abdulazizovich A. A., Iqtisodiy munosabatlar subyekti sifatida uy xo ‘jaliklarining mohiyatini aniqlash //barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. – 022. – T. . – №. 10. – C. 16-18.

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ УМЕНИЙ УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Танибердиев Акмал Абдуганиевич
PhD, доцент, Гулистанский государственный университет
a.abduganiyevich@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада жисмоний тарбия ўқитувчиларининг дидактик кўникмаларини шакллантириш масалаларига оид илмий ёндошувлар келтирилган. Ўзбекистон ва хориж олимлари томонидан ўрганилган тадқиқот натижалари тахлили асосида дидактик кўникманинг туб моҳияти очиб берилган. Илмий мақола жисмоний тарбия бўйича педагоглар жамоаси учун амалий ишланма сифатида фойдаланишга тавсия этилади.

Ключевые слова: педагогических категорий, синтез теоретических знаний, умений, динамической совокупност, педагогов-практиков, дидактический умение, совершенствования, акцентируют

Профессиональная деятельность педагога, в том числе и учителя физической культуры, определена целым рядом различных умений. Многие ученые согласны с тем, что одним из факторов, определяющим педагогическое мастерство учителя, является уровень сформированности у него дидактических умений (Андриади И.П., Белокур Н.Ф., Холодов Ж.К., Черкес - Заде Н.М.). О существенной роли дидактических умений в обеспечении высокой эффективности обучающей деятельности говорят и материалы исследований зарубежных авторов (Lawton D., Shulman L.S.).

Поэтому вопросы совершенствования процесса формирования дидактических умений, никогда не теряли своей актуальности. Вместе с тем решение этой проблемы зависит от того, насколько точно и полно определена их сущность и раскрыто их содержание.

По некоторым данным число определений профессиональных умений, представленных в различных публикациях, достигло 100. Существующая разноголосица в толковании данного понятия ориентирует педагогов-практиков на неоднозначные представления о цели, содержании и процессуальном обеспечении профессиональной подготовки и в конечном счете отражается на ее эффективности. В связи с этим одной из первых задач нашего исследования является теоретический анализ сущности дидактических умений.

Умение в психолого-педагогической литературе рассматривается то как качественная характеристика совершаемого человеком действия, то как качественная характеристика субъекта деятельности. Эти две стороны проявления умения диалектически взаимосвязаны, а сама эта взаимосвязь представляет частный случай проявления единства сознания и деятельности. При этом, большинство исследователей определяют умения как уровень владения способом действия, т.е. как характеристику субъекта деятельности. Л.Б. Ительсон рассматривает умения как владение сложной системой психических и практических действий, необходимых для целесообразной регуляции деятельности имеющимися у субъекта знаниями и навыками.

Общее, что объединяет приведенные выше определения, заключается в выделении в качестве существенного признака умения такой характеристики как **уровень владения действием**. Далее отмечается, что данный признак находит свое объективное внешнее выражение в характере регуляции реально осуществляемого действия. Третьим положением, которое ни у кого не вызывает возражений, является признание роли знаний, как необходимой предпосылки существования и проявления умений.

Ряд авторов акцентируют вниманиена этой стороне умений, как одной из наиболее значимых с точки зрения обеспечения качества управления действием, соответствия реализуемой программы действия поставленной задаче и конкретным условиям.

В частности, И.Я. Лернер рассматривают умения как функционирующие знания. По мнению О.А. Абдулиной дидактические умения представляют собой синтез теоретических знаний и действий учителя.

Отмечается, что в соотношении знаний и умений последним принадлежит интегрирующая роль: умения включают в свое содержание в качестве необходимого составного компонента знания, без направляющей и организующей роли знаний любое действие превращается в неупорядоченную активность.

Во взаимосвязи знаний и умений как педагогических категорий проявляется взаимосвязь таких психологических понятий, как ориентировочная основа действия и контрольно-корректировочная часть, с одной стороны, и действие в целом - с другой. Психологи утверждают, что чем точнее и полнее ориентировочная основа действий, тем выше вероятность достижения запланированного результата.

Мы полагаем, что предлагаемое авторами вышеуказанных работ сведение умений к категории способностей затушевывает качественные различия между этими понятиями. При рассмотрении соотношения понятий «умения» и «способности» следует исходить из определения способностей, принятых в психологической литературе. Деятельность, с одной стороны, обуславливает развитие и проявление способностей, но деятельность также является необходимым условием формирования знаний и умений. Именно в деятельности и в отдельных действиях, как структурных единицах деятельности, рождается единство способностей, знаний и умений. При этом, если знания представляют собой составной компонент умений, то способности выступают по отношении к знаниям и умениям как природная предпосылка их успешного

формирования и функционирования, и только так, и никак иначе. Способности представляют собой только функциональные характеристики действия, они указывают на качество функционирования процессов психического отражения и психической регуляции независимо от их содержания, в то время как знания и умения представляют собой единство функциональных и содержательных характеристик этих психических процессов. В них проявляются функциональные возможности психического отражения объективной реальности и регуляции активности, обладающими определенным конкретным содержанием.

Способности с одной стороны, знания и умения, с другой, диалектически взаимосвязаны и взаимообуславливают друг друга. Наличие способностей определяет быстроту формирования знаний и умений, высокий уровень их проявления. Формирование и функционирование последних в действиях и деятельности является необходимой предпосылкой не только проявления, но и дальнейшего развития способностей.

Обобщая приведенные выше определения понятия "дидактические умения", можно отметить, что в них отражаются такие характеристики изучаемой реальности как связь умения с качеством выполнения действий, со знаниями и способностями. В своей совокупности они выступают как существенные признаки умения.

Исходя из этого, мы определяем дидактические умения как уровень владения способами выполнения обучающих действий, обусловленный присущими конкретному субъекту деятельности способностями и знаниями.

Раскрытие сущности дидактических умений является основанием для определения содержания данного понятия, для определения круга умений, которые входят в его объем.

Обучающая деятельность учителя физической культуры многообразна и включает в свое содержание различные виды дидактических действий. Многообразию этих дидактических действий соответствует многообразие дидактических умений.

Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования определяет требования к профессиональной подготовки учителя физической культуры. Здесь определены следующие умения, формируемые в ходе обучения дисциплинам предметной подготовки:

• умение строить и проводить основные виды физкультурно-оздоровительных занятий, с учетом санитарно-гигиенических, климатических, региональных и национальных условий;

•умение оценивать эффективность физкультурно-спортивных занятий;

•умение осуществлять медико-биологический и педагогический контроль занятий по физкультуре;

•умение планировать мероприятия по профилактике травматизма, использовать различные методы и средства;

•умение обучать двигательным действиям и развивать физические качества личности в избранном виде спорта (Государственный образовательный стандарт высшего образования.. с.7-8).

Выделяемые в образовательном стандарте дидактические умения, представляют собой целевые ориентиры, на которые должна быть нацелена профессиональная подготовка учителя физической культуры.

Следует подчеркнуть, что дидактические умения в содержании этого документа представлены в наиболее обобщенном виде и не могут в таком виде рассматриваться в качестве

конкретных ориентиров для их направленного формирования в целостном процессе профессиональной подготовки.

В связи с этим актуальным является поиск такой классификации дидактических умений, которая была бы выстроена в соответствии с основанием, действительно различающим умения друг от друга. Выбор же того или иного признака в качестве основания для классификации дидактических действий определяет то, какие умения составят ее содержание.

В настоящее время существует несколько подходов к систематизации педагогических умений: с учетом функциональных компонентов педагогической деятельности, с учетом функций управления, с учетом этапов педагогической деятельности.

Большинство ученых-педагогов предлагают классифицировать умения в соответствии с выделяемыми ими функциональными компонентами педагогической деятельности.

В психологической теории деятельности различают три части деятельности: ориентировочную основу, исполнительную часть и контрольно-корректировочную часть. Исходя из этих представлений, на этапе формирования ориентировочной основы деятельности решаются такие функции, как прогнозирование и планирование, на исполнительном этапе - функции общей организации и оперативного управления (регулирования, практического осуществления), на заключительном этапе - функции контроля и анализа процесса и результатов педагогической деятельности.

Функциональные компоненты представлены на отдельных этапах деятельности неравнозначно. К примеру, гностический, конструктивный и проектировочный компоненты преимущественно реализуются в процессе формирования ориентировочной основы деятельности, двигательный, организаторский и коммуникативный - в исполнительной части деятельности, на контрольно-корректировочном этапе большее значение приобретает гностический компонент.

В ряде классификации дидактические умения приведены в форме перечня (списка) без отнесения каждого из выделяемых умений к той или иной части педагогической деятельности. Тем не менее, анализ их содержания показывает, что все они также могут быть распределены по трем группам с учетом их значимости для успешного осуществления определенного этапа педагогической деятельности.

Распределение дидактических умений в пределах каждой из трех групп осуществляется большинством авторов с учетом своеобразия конкретных задач, решаемых посредством отдельных дидактических действий.

Рассмотрим круг умений, характерных для этапа формирования ориентировочной основы педагогической деятельности.

Успешность формирования ориентировочной основы педагогической деятельности напрямую зависит от того, насколько владеет учитель физической культуры этими технологическими операциями, или, если говорить другими словами, насколько сформировано умение выполнять эти операции.

На первом этапе педагогической деятельности реализовывается и функция организации процесса обучения. Для этого, по мнению автора, необходимо уметь осуществлять: 1) отбор и комплектование учебных и тренировочных групп;) материально-техническое обеспечение; 3) научно-методическое обеспечение; 4) врачебно-методическое обеспечение); 5) оперативную подготовку предстоящего занятия - конструирование и проектирование его плана-конспекта; 6) программирование деятельности занимающихся на предстоящем занятии.

Обобщая материалы приведенных выше работ, можно выделить круг умений, наличие которых является необходимым и достаточным для формирования полноценной ориентировочной основы обучающей деятельности. К этим умениям следует отнести следующие:

1) умения определять и формулировать цели и задачи обучения;

2) умения определять содержание обучения с учетом поставленных целей;

3) умение моделировать процесс обучения как развертывание содержания обучения во взаимосвязанной деятельности учителя и учащихся.

Выделение нами трех групп умений соотносится с выделением в педагогических системах таких составляющих, как цель, содержание и процесс обучения. Именно эти три компонента и должны прежде всего учитываться при формировании ориентировочной основы будущей обучающей деятельности. Широкий круг всех остальных действий и операций, выполняемых на данном этапе педагогической деятельности в конечном итоге служит решению какой либо одной из трех задач: определения целей, содержания и характеристик процесса обучения.

Подготовка преподавателя включает в себя наряду с формированием ориентировочной основы будущей деятельности и осуществление ряда организационных мероприятий. Поэтому вполне оправдано включение в круг умений, относящихся к этому этапу и умений организовать условия для качественного решения задач обучения, т.е. организационных умений.

Перейдем к рассмотрению круга умений, необходимых для качественного осуществления исполнительной части педагогической деятельности.

Для реализации этих функций значимыми, по мнению автора, являются следующие умения: оперативная подготовка предстоящего занятия, конструирование и проектирование его плана-конспекта; программирование деятельности занимающихся на предстоящем занятии; программирование собственной деятельности по управлению деятельностью занимающихся; оперативная организация деятельности занимающихся по решению задач занятия; непосредственное педагогическое воздействие на занимающихся на занятии; оперативный контроль за выполнением учебных заданий и коррекция деятельности занимающихся; учет выполненной работы и оценка эффективности проведенного занятия.

Аналогичные умения выделяются: умение раскрывать понятие о главном механизме изучаемого двигательного действия; умение сообщать теоретические сведения; умение дать кратко и ясно задание; умение выявлять типичную ошибку при обучении; умение оказывать своевременную помощь и страховку; умение приобщать студентов к анализу и самоанализу выполняемых действий.

Ко второй группе Н.Ф. Белокур относит умения, характеризующие исполнительскую деятельность учителя, уровень его профессиональной культуры и мастерства, развитость личных качеств и интеллекта, его способность реализовать на практике созданную модель учебного процесса. Среди них он выделяет: умение актуализировать цели и задачи урока; умение организовать процесс активного восприятия нового материала; умение организовать логическое осмысление полученной информации; умение организовать активный процесс репродуктивной и творческой деятельности школьников; умение организовать процесс восприятия информации с помощью технических, экран-но-звуковых средств; умение устанавливать педагогически целесообразные отношения; умение в ходе проверки осуществлять контрольную, воспитательную, развивающую функцию.

Обобщая материалы приведенных выше работ, следует отметить, что для успешности исполнительной части педагогической деятельности необходимо наличие высокого уровня развития таких умений, как:

организаторские - оперативная организация процесса активного восприятия нового материала (в том числе и с помощью технических, экранно-звуковых средств), логического осмысления полученной информации, репродуктивной и творческой деятельности занимающихся по решению задач занятия;

собственно-дидактические - умение оказывать с помощью слова непосредственное педагогическое воздействие на занимающихся, объяснять двигательное действие, раскрывать понятие о главном механизме изучаемого двигательного действия, сообщать теоретические сведения, дать кратко и ясно задание;

двигательные - умение выполнять показ упражнения или его элементов, умение оказывать своевременную помощь и страховку;

коммуникативные - умение устанавливать педагогически целесообразные отношения с занимающимися, пробуждать у них активную позицию при обучении через актуализацию целей и задач урока;

оперативные контрольно-корректировочные - оперативный контроль за выполнением учебных заданий и коррекция деятельности занимающихся, контролирование техники выполнения упражнения, выявление типичных ошибок при обучении и их своевременное исправление.

Таким образом, в третьей группе умений выделяются умения:

аналитические - анализ результатов и хода обучения;

оценочные - оценка результатов и хода обучения;

корректировочные - внесение изменений в собственную педагогическую деятельность на основе анализа и оценки результатов и хода обучения.

Литературы:

1. Абдулина О.А. Проблема организации педагогической практики студентов // Педагогическая практика в системе подготовки будущих учителей. Сб., научных трудов.- М: 1998.

2. Андриади И.П. Дидактические умения тренера и их формирование. Авто-реф.дис....канд. пед. наук. -М.: 1993. - с.

3. Белокур Н.Ф. Формирование дидактических умений будущего учителя в процессе общепедагогической подготовки. - Челябинск, 1986.- 88 с.

4. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования..Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования. Государственные требования к обязательному минимуму содержания и уровню подготовки выпускника по специальности (квалификация - преподаватель физической культуры и спорта). - Т.: 1999. - 31 с. Т.: В.П. Беспалько, 008.- 33 с.

5. Ительсон Л.Б. Основы методики профессионального обучения школьников.- М.: Просвещение, 1999. - Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования. с.

6. Холодов Ж.К., Щубик М.Г. Выработка дидактических умений и оценка степени их выраженности у студентов в период педагогической практики в общеобразовательной школе : Метод, разработки. - М.: 1999 -32с

7. Черкес - Заде Н.М. Формирование педагогических умений и навыков в процессе учебно-

воспитательной практики. / Сборник научных трудов Педагогическая практика в подготовке будущих учителей. - М.: 1998.- 173 с.

8. Lawton D. The changing role of the teachen Consequences for teacher education and training. Prospect -1987/ - Vol. 17, № 1. - p.91-98.

9. Shulman L.S. Knowledge and teachen foundations of the new reform. Harvard educational review. - 1987. Vol. 57, № 1. - p. 1-22

10.

ZAMONAVIY TA'LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ISTIQBOLLARI

P.Davlatov, *o'qituvchi*
D.T.Shodiev, *katta o'qituvchi*
Guliston davlat universiteti
idilmurod298@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada respublikamiz oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni qo'llash, ularning imkoniyatlarini tahlil qilish asosida o'quv jarayonini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari aniqlangan. SHuningdek, oliy ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etishga ilmiya soslangan xulosalar tuzishda mavjud bo'lgan amaliyotni o'rganish, tizimlashtirish va umumlashtirish orqali ta'lim sohasida nafaqat muhim o'rin egallashi va qanday shaklda joriy etilishi bo'yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, oliy ta'lim tizimi, zamonaviy ta'lim, raqamli bilimlar, Internet tizimi, masofaviy o'qitish.

Abstract: In this article, priority directions of development of the educational process are determined on the basis of application of digital technologies in the higher education system of the Republic, analysis of their capabilities. Also, proposals have been made on how and in what form the introduction of digital technologies in higher education can only take an important place in the field of education by studying, systematizing and summarizing the existing practice in drawing up scientificallybased conclusions.

Keywords: digital technology, information and Communication Technology, higher ducation system, modern education, digital knowledge, Internet system, distance learning.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar hayotning barcha sohalarida faol qo'llanilmoqda, iqtisodiyot, bank, xizmat sektori shuningdek ta'lim jarayonini ham tez sur'atlarda rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Mamlakatda yashayotgan barcha fuqarolar, jumladan yosh bolalardan tortib nafaqaxo'rlarning ham ongida raqamli texnologiyalar orqali jamiyatdagi barcha muammolarni hal qilish mumkin degan fikrni shakllantirmoqda. Bundan tashqari, ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarining robotlashtirilishi, masalan bank sektorida, robotlar va ishchilar o'rtasidagi raqobat masalasi ham ko'tarilmoqda.

Raqamlardan foydalanishga asoslangan hamda joriy etilgan texnologiyalarning so'zsiz foydasi bilan axloqiy, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, robotlar va tashkilotlar xodimlari o'rtasidagi raqobatning huquqiy jihatlari bilan bog'liq masalalar tobora ko'proq e'tiborga olinmoqda.

SHu jihatdan, mamlakatimiz Prezidenti SHavkat Mirziyoev ta’kidlaganidek “Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo‘lidan borish imkoniyatini beradi. Zero, bugun dunyoda barcha sohalarga axborot texnologiyalari chuqur kirib bormoqda. Albatta, raqamli iqtisodiyotni shakllantirish kerakli infratuzilma, ko‘p mablag‘ va mehnat resurslarini talab etishini juda yaxshi bilamiz. Biroq, qanchalik qiyin bo‘lmasin, bu ishga bugun kirishmasak, qachon kirishamiz?! Ertaga juda kech bo‘ladi” [1].

Davlat vajamiyat boshqaruvi, ijtimoiy sohada ham raqamli texnologiyalarni keng joriy etib, natijadorlikni oshirish, bir so‘z bilan aytganda, odamlar turmushini keskin yaxshilash mumkin. Raqamli iqtisodiyot bu birgina faoliyat turi emas, balki, ishbilarmonlik, sanoat ob’ektlari, sifatli ta’lim va xizmatlar deganidir. “Raqamli” atamasi barcha sohalarda axborot texnologiyalaridan faol foydalanishni anglatadi. Agar oddiy iqtisodiyotda moddiy buyumlar asosiy resurs hisoblansa, raqamli iqtisodiyotda bu qayta ishlanadigan hamda uzatiladigan axborot, ma’lumotlar bo‘ladi. Ularning tahlilidan so‘ng esa to‘g‘ri boshqarish bo‘yicha echim ishlab chiqiladi.

Mazkur maqolani yozishda respublikamiz oily ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni qo‘llash, ularning imkoniyatlarini tahlil qilish asosida o‘quv jarayonini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash maqsadi qo‘yilgan bo‘lib, unda raqamli texnologiyalarning ta’lim sohasida nafaqat muhim o‘rin egallashi va qanday shaklda joriy etilishi bo‘yicha tahlillar amalga oshirildi. Tadqiqot usullari sifatida oily ta’limda raqamli texnologiyalarni joriy etishga ilmiy asoslangan yondashuvni shakllantirishga tegishli xulosalar tuzishda normativ hujjatlarni, mavjud bo‘lgan amaliyotni o‘rganish, tizimlashtirish va umumlashtirishdan foydalanildi.

Internet manbalarida xabar berilishicha, bugungi kunda atigi o‘nga yaqin davlatdagi talabalarning 95 foizida kompyuter bor. Indoneziyada esa 34 foiz yoshning internetdan foydalanishga sharoiti etarli. Qolgan davlatlarda bu ko‘rsatkich ancha past. SHu o‘rinda, O‘zbekiston Respublikasida ham bu ko‘rsatkich yuqori darajada emas. Bunga sabab esa chekka hududlarda Internet infratuzilmasining yaxshi rivojlanmaganligidir. Bu esa ayrim mutaxassislar taxmin qilayotganidek, ta’lim sifati tushib ketishiga sabab bo‘lishi mumkin [2].

Xo‘sh, shu o‘rinda savol tug‘iladi. Biz raqamlashtirishga tayyormizmi? Xavf-xatarni oldindan ko‘ra bilish, uning natija hamda oqibatlarini to‘g‘ri baholay olish vaziyatdan talafotsiz chiqib ketishni ta’minlaydi. Dunyoda pandemiya tarqalishi ortidan mamlakatimizda iqtisodiyot, sog‘liqni saqlash, xizmat ko‘rsatish sohalari singari ta’lim jarayoni uzluksizligini ta’minlash uchun ham kerakli choralar ko‘rildi. Xususan, shu yilning 17 martida Prezidentimizning “Toshkent shahrida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinib, mazkur qarorda ta’limning barcha sohalarini raqamlashtirish bo‘yicha aniq vazifalar belgilab berildi.

Shu yil 3 martdan talabalar uchun televizion darslar efirga uzatila boshladi. Bundan tashqari, bir nechta oily ta’lim muassasalari talabalar va o‘quvchilar uchun virtual ta’lim tizimlarini ishga tushirdi.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida “O‘quv jarayonini tashkil etish va boshqarish” axborot tizimi hamda MOODLE masofaviy ta’lim platformasi ishga tushirildi. Boshqa oily ta’lim muassasalarining rasmiy veb-saytlarida ham MOODLE, Platonus, Moodle LMS, SRS (Student Records System), MOOC kabi masofaviy ta’lim platformalari hamda mobil telefon va planshetlar uchun Google Classroom, Ereader

ilovalari ishga tushirilib onlayn darslar tashkil etilishi boshlandi. SHular qatori, Toshkent davlat iqtisodiyot universitetida ham qisqa muddat ichida “remote-education” masofaviy ta’lim platformasining dasturiy ta’minoti ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi.

YUrtimizdagi nufuzli xususiy o‘quv markazlari ham zamon talabidan kelib chiqqan holda onlayn ta’limni yo‘lga qo‘ydi. Bu jarayonning o‘zi ham mamlakatimiz ta’lim tizimida yangi bosqich boshlanganini anglatadi. Sababi, shu kungacha hali hech bir o‘quv markazi bunday tartibga o‘ta olmayotgan edi.

Ta’lim tizimi bugungi kunda raqamli texnologiyalarga singib ketayotgani shunchaki hayratlanarli emas, chunki, bugungi kunda axborot makonida taklif etilayotgan ko‘plab narsalarni jiddiy tahlil qilish va pedagogik asoslash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. So‘nggi yillarda ta’limni “raqamlashtirish” muammolari, uning shakllanishiga ta’siri bo‘yicha biror bir davlat loyihasi yoki so‘rovnoma asosida tadqiqotlar o‘tkazilmaganligi ham muhimdir [3]. SHu bilan birga, Internet tizimidagi muhitning yoshlar ongiga ta’sirining ahamiyati hukumatning, zamonaviy ommaviy axborot vositalarining ma’ruzalarida, pedagogik jamoatchilik muhokamalarida, magistrant va tadqiqotchilarning, shuningdek deputatlarning izlanishlarida ham ko‘rishimiz mumkin.

SHuni alohida ta’kidlash kerakki, oldin raqamli texnologiyalarni barcha sohalarda, ya’ni, sanoat, iqtisodiyot, bank va boshqa sohalarda joriy etish bilan cheklanib qolgan edik. Bugungi kunda esa raqamli iqtisodiyot shiddat bilan rivojlanib borayotganini e’tiborga olib, raqamli rivojlanish bo‘yicha barcha soha rahbarlarining o‘rinbosarlari lavozim tarkibiga kiritilmoqda[4].

Raqamlashtirish yo‘nalishi bo‘yicha faollashtirish barcha biznes tuzilmalarida amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar barcha sohalarda “tajovuzkor”, ayniqsa iqtisodiy samarasi topilgan joylarda, barcha darajalarda qo‘llab-quvvatlanmoqda. Iqtisodiyotda ro‘y berayotgan jarayonlar dinamikasi iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasida oily ta’limini rivojlantirish bo‘yicha takliflarni tahlil qilish va ishlab chiqishda ta’lim hamjamiyatining faol pozitsiyasini talab qilmoqda.

Ta’limda raqamli texnologiyalarni o‘qitish sifatini saqlab qolgan holda samarali qo‘llash uchun nimalar qilish kerak?

Birinchidan, albatta mamlakatimizda Internet infratuzilmasini yaxshilashimiz, mobil operatorlar tomonidan ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirishimiz va eng muhimi aholining, ayniqsa talaba yoshlarni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining so‘nggi yutuqlarini o‘zlashtirishga shart-sharoitlar hamda imtiyozlar yaratib berishimiz lozim.

Ikkinchidan, o‘quv jarayonini tashkil etishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘lamini kengaytirish va axborot resurslari, o‘qitish vositalari va masofaviy o‘qitish texnologiyalarini rivojlantirish, ijodkor talabalarni universitetni raqamlashtirish loyihalariga jalb qilish bilan oily ta’lim muassasalari faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarga o‘zgartirish kiritish bo‘yicha vakolatli organlarga takliflar berish, yuqori samaradorlikka ega raqamli qurilmalar bilan jihozlangan tuzilmalar, o‘quv xonalari, laboratoriyalar, media studiyalar va boshqalarni o‘z ichiga olgan markazlarni tashkil etish hamda unda orttirilgan tajribani O‘zbekistonning barcha oily ta’lim muassasalarida qo‘llash.

Uchinchidan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta’lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta’minlash, bu borada pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlantirib borish uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratish.

To‘rtinchidan, interfaol taqdimot tizimlaridan foydalanish, ma’ruza va seminar darslari uchun internet bilan bog‘liq holda interfaol va multimediali taqdimotlarni ishlab chiqish kabi mavzular bo‘yicha o‘qituvchilarning malakasini oshirish uchun kurslarni tashkil qilish va o‘tkazish.

Beshinchidan, real vaqt rejimida interfaol taqdimot tizimlari, video-konferensaloqa tizimlari, virtual zallar, electron resurslardan foydalanib istalgan vaqtda masofaviy o‘qitish jarayonini amalga oshirish.

Oltinchidan, bulutli texnologiyalar, virtual voqelik, kengaytirilgan voqelikdan foydalanish hamda didaktik materiallar va tajriba dizaynlarini ishlab chiqishda 3D printerini qo‘llash, raqamli didaktika va raqamli ta’lim modellarini qo‘llash, o‘qituvchilar va talabalar uchun loyihalar, diplom ishlari, ilmiy izlanishlar va boshqalarini muhokama qilish uchun ilmiy veb-saytlar ishlab chiqish lozim. SHundagina, biz raqamli texnologiyalardan foydalanib ta’lim sifatini tushirmagan holda talaba-yoshlarga bugungi kun talabi darajasida bilim olishlariga erishamiz.

Alohida ta’kidlash kerakki, bugungi kunda hayotimiz har jihatdan texnika va texnologiyalar bilan bog‘liq, ya’ni ertalab soat bongidan boshlab to kun rejasini tuzish va o‘qish bilan yakunlashgacha. Biz ta’lim sifatini oshirish va rivojlantirish uchun texnologiyalardan manfaatli foydalanish imkoniyatini yaratishni istadik. Qachonki, planshet ta’lim olishning bir elementiga aylansa, bolalar o‘qish jarayoniga katta qiziqish bilan kirishadi. Bu o‘yin bilan klassik ta’limni birlashtirishga tengdir. Natijada o‘qish jarayoni yaxshilanadi, o‘zlashtirish, ta’lim darajasi va kadrlarni tayyorlash samaradorligi oshadi. Bilimli avlod, professional kadrlar – bu jamiyatning keng miqyosda rivojlanishining garovidir.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bugungi kun auditoriyalari o‘n yil avvalgilaridan juda katta farq qiladi va sinf xonalari kompyuterlar, iPad, planshetlar, smart-doskalar va boshqa turdagi ta’lim texnologiyalari bilanji hozlangan. Dunyoning boshqa joylarida bo‘lgani kabi O‘zbekistonda ham raqamli avlodning yetti ekranli avlodi - televizor, kompyuter, planshet, tablet, fablet, smartfon va smart soatlari paydo bo‘lmoqda. Bunday zich raqamli muhitga ega bo‘lish va u bilan doimiy o‘zaro munosabat natijasida bugungi kun talabalarining fikrlashi va axborotlarga ishlov berish jarayonlari oldingi fikr yuritish va axborot jarayonlaridan tubdan farq qilmoqda. Raqamli avlod ota-onalarimiz o‘rgangan uslubda o‘qitilishi mumkin emas va bo‘lmasligi ham kerak. Bu avlodni o‘qitishda qora doska va oq bo‘rdan foydalanish ham mumkin emas. Qora doskani oqiga va bo‘rni markerga o‘zgartirish hech narsani o‘zgartirmaydi, ya’ni zamonaviy talabalarni bilim olishga va mehnat bozorida muvaffaqiyatga erishish ko‘nikmalarini rivojlantirishga undash usuli bo‘la olmaydi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan innovatsion ta’lim texnologiyalari va didaktik modellarni ommaviy va samarali qo‘llash orqali ta’lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish zarur.

SHu bilan birga, ta’lim jarayonida tadqiqotga asoslangan yondashuvdan faol foydalanish lozim va bu bilan ilmiy tadqiqotda talabalarning ko‘nikmalarini rivojlantirish va IT-kompetensiyaga asoslangan ijodiy qobiliyatlarini va ijodiy fikrlashlarini shakllantirish mumkin. Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari – ta’lim tizimidagi barcha muammolarga echim emas, balki raqamli avlod uchun ma’ruzalar va seminarlarni ma’lumotlarga boy va interaktiv qilib amalga oshirish vositasidir. SHuni ham ta’kidlab o‘tish lozimki, o‘qituvchilar talabalarning ehtiyojlariga yo‘naltirilgan interfaol o‘quv jarayonida asosiy rolni saqlab qoladi.

O‘qituvchining obro‘si va uning faoliyatining samaradorligi faqatgina kurs mazmunidagi bilimlar darajasi va uning pedagogik qobiliyatiga emas, balki muayyan o‘quv materialini to‘plash, qayta ishlash va o‘qitishda o‘qituvchining qanchalik zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, raqamli asrda ta’lim qayta ko‘rib chiqilishi va ta’lim paradigmasi o‘zgartirilishi shart, chunki talabalar ortiq an ‘anaviy uslubda o‘qishni xohlamaydilar va o‘qituvchilar ham bu kabi odatiy usulda o‘qitishni davom ettirishlari kerak emas.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 020 yil 4 yanvarda Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasi. https://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidentishavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020.

2. SHaroninYU.V. Sifrovie texnologii v visshemi professionalnom obrazovanii: ot lichnostno orientirovannoy Smart-didaktiki k blokcheynu v selevoy podgotovke spetsialistov // Sovremennie problemi nauki I obrazovaniya. – 019. – №

3. Abdullayev M., Saidahror, G., & Ayupov, R. (2020). Raqamli iqtisodiyot – kadrlar tayyorlashning dolzarb yo‘nalishlari. Arxiv nauchnых issledovaniy, 1(23). izvlechenoot https://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/2702.

URL: http://science-education.ru/ru/article/view?id=28507 (data obrasheniya: 5.06.2020).

4. Norboeva N Erkinovna, Khashimova D Pakhritdinovna. The role of the digital economy in the development of information and communication technologies // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 10 (3), 5-31.

ЁШ КУРАШЧИЛАРНИ ХАР ТОМОНЛАМА ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГ ЖАРАЁНИДА ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРНИНГ АХАМИЯТИ

Э.Турабоев
ГулДУ катта ўқитвчиси
erkinturabayev8@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақола мавзусида курашчиларни жисмоний тайёргарлик даражаси, жисмоний ва техник тайёрлаш воситаларининг ҳажмини режалаштиришда услубий ёндашувларнинг умумий тамойиллари ва фарқланишлари, умумий жисмоний ривожлантириш учун намунавий ҳаракатли ўйинлар, махсус жисмоний тайёргарликни (МЖТни) баҳолаш каби масалалар кенг ёритиб берилди.

Калит сўзлар: курашчилар, жисмоний таййёргарлик, техник тайёрлаш, харакатли уйинлар, жисмоний ривожланиш.

Аннотация: В данной статье рассматриваются такие вопросы, как уровень физической подготовки борцов, общие принципы и различия методических подходов в планировании размеров средств физической и технической подготовки, модельных игровых действий для общего физического развития, оценки специальной физической подготовки. (СФП) были широко освещены.

Ключевые слова: борцы, физическая подготовка, техническая подготовка, подвижные игры, физическое развитие.

Долзарблиги.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримовнинг 002 йил 4 октябрдаги «Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида» ги фармони ва уни ҳаётга тадбиқ этиш бўйича қабул қилинган Ҳукумат Қарори ушбу масаланинг «бугунги» ва «эртанги» истиқболини белгилаб, меъёрий-ҳуқуқий ва моддий таъминотига фундаментал асос солди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 017 йил 3 июндаги ПҚ-3031-сон “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 021 йил 5 ноябрьдаги ПҚ-5281-сон 024 йил Париж шаҳрида (Франция) бўлиб ўтадиган XXXIII ёзги олимпия ва XVII Паралимпия ўйинларига Ўзбекистон спортчиларини комплекс тайёрлаш тўғрисида”ги қарорлари ва мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, XXI аср талабларига тўлиқ жавоб берадиган баркамол авлод бўлиб вояга етишиши учун зарур барча имконият ва шароитларни яратишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйганмиз.

Тадқиқот мақсади. Мактаб курашчиларни жисмоний тайёргарлигини ошириш жараёнида самарали усулларидан фойдаланиш.

Тадқиқот вазифалари:

1. Курашчи ўқувчиларининг умумий жисмоний тайёргарлигни аниқлаш;
2. Курашчиларни жисмоний тайёргарлигини ошириш харакатли уйинлардан фойдаланиш;
3. Ўқув йили давомида ўқувчиларнинг академик ўзлаштиришлари ва спорт маҳоратини ривожлантиришни ўрганиш.

Тадқиқот объекти: Гулистон шаҳаридаги 11-ўрта таълим мактабининг курашчиларни тайёрлашда самарали усулларидан фойдаланиш тадқиқотнинг объектидир.

Курашчи ўқувчиларни чидамлилик сифатларини тарбиялашга қаратилган, жисмоний тарбия дарслари ва синфдан ташқари кураш бўйича машғулотлар.

Тадқиқот предмети:

Курашчи ўқувчилар чидамлилик сифатларини ривожлантиришни илмий-методик шакллари ва воситалари.

Амалий аҳамияти:

- Ўқувчиларнинг ўқиш даврида спорт ҳамда ақлий билимларини ўзлаштириш даражасини ошириш;
- Курашчи ўқувчилар тайёргарлиги бўйича янада самарали услубларни ишлаб чиқиш.

Курашчининг жисмоний тайёргарлиги спорт машғулотларининг муҳим таркибий қисимларидан бири ҳисобланади ва жисмоний смфатлар – куч, чидамлилик, эгилувчанлик, чаққонлик, тезкорликни ва координация ривожлантиришга қаратилган жараёндир.

Жисмоний тайёргарликнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Спортчилар соғлиғи даражаси ва улар организми турли тизимиларининг функционал имкониятларини ошириш.
2. Жисмоний сифатларини спорт курашининг ўзига хос хусусиятига жавоб берадиган бирликда ривожлантириш.

Жисмоний тайёргарлик умумий, ёрдамчи ва махсус тайёргарликка бўлинади.

Курашчининг умумий жисмоний тайёргарлиги юқори натижаларга эришиш учун пойдевор, зарур асос ҳисобланади.

Кураш спорти турларининг (юнон-рум, эркин кураш, дзюдо, самбо) ўзига хос хусусиятлари спортчиларни тайёрлашнинг асосий томонларини амалга оширишда тез-тез қўлланиладиган воситалар, усуллар ва машғулот режимлари таркибида муҳим из қолдиради. Бундай ўзига хослик мазкур воситаларнинг муайян тузилмасида акс этади, қолаверса, унинг таркибий қисмлари тегишли дастурларда умумий кўринишда баён этилгандир. Шу билан бирга, шуни ҳам таъкидлаш керакки, ўқув-машқ жараёни қурилиши тузилмасида сўзсиз из қолдирадиган курашнинг ҳар бир туридаги ўзига хос хусусиятларга қарамай, ёш спортчиларни умумий ва махсус тайёрлаш воситаларининг оптимал солиштирма оғирлиги у ёки бу даражада камроқ стандартлаштирилган бўлиши керак.

Шу ўринда, ёш спортчиларни курашнинг ҳар хил турларида тайёрлашнинг амалдаги машғулот дастурларини таҳлил этиш ва таққослаш УЖТ воситалари ҳажми, махсус жисмоний ва техник-тактик тайёрлов нисбатларида бир қадар муҳим, баъзида эса ўта муҳим фарқланишлар борлигидан далолат беради.

Бинобарин, 70-80-йилларда жисмоний тарбия жамоалари секциялари учун амалда бўлган намунавий дастурларда 468 соатдан 494 соатгача тенг бўлган умумий йиллик нагрузкада тайёрловнинг алоҳида турларига воситалар ҳажмининг қуйидаги нисбати тавсия этилар эди: УЖТ – 120 соат (24,3-25,6%), махсус жисмоний тарбия – 100 соат (20,2-21,4%), техник-тактик тайёрлов – 16 соатдан 40 соатгача (46,2-48,6%).

Курашчиларни тайёрлашнинг анча пухта дастурларини спортни ривожлантиришнинг бирмунча замонавий тамойилларини ҳисобга олган ҳолда яратишга бўлган ҳаракатлар доим ҳам ижобий натижаларни бергани йўқ. Масалан, В.Н.Гришенков, Е.И.Кочурко (1987) таклиф этган спорт мактабларида дзюдочиларни тайёрлашнинг йиллик мавзувий режасида УЖТ билан махсус жисмоний тайёргарлик нисбатлари (бу ҳар икки тайёрлов турига 182 соат (ёки умумий йиллик нагрузка ҳажмининг 56,9%) мавжуд эмас эди. Чунончи, техник-тактик тайёрлов воситалари ҳажми анча кам – 118 соат (ёки 36,9%) бўлган. Таҳлил этилаётган режада жисмоний тарбия воситалари ҳажмини фарқлаш мавжуд бўлмаганлиги туфайли муаллифларнинг бу тавсиясидан тўлиқ фойдаланиб бўлмайди.

Соҳанинг етакчи олимлари Халмухамедов Р.Д., Ф.А. Керимов, ва бошқа кўпчилик мутахассисларнинг фикрига кўра, барча жисмоний сифатлар ва қобилиятларни бошланғич тайёргарлик босқичи ёшидан бошлаб ривожлантиришга жиддий эътиборда бўлишни муҳим деб ҳисоблашган. [49]

А.А.Истомин, А.А.Абсатаров (1987) томонидан ишлаб чиқилган 15-16 ёшдаги ёш дзюдочиларни тайёрлашнинг йиллик режаси анча-мунча мантиққа яқин кўринади. Нагрузканинг умумий ҳажми 440 соатга тенг бўлган мазкур режада УЖТ воситаларига 132 соат (30,0%), махсус жисмоний тайёргарлик воситаларига – 88 соат (20,0%), дзюдо техникаси ва тактикасини такомиллаштиришга – 147 соат (33,4%) мўлжалланган. Шу

[49] Халмухамедов Р.Д., Технология построения после соревновательного этапа борцов-курешистов. 009.-№ 7.- С. 38-43. Ф.А. Керимов. Инновационная направленность в использовании методов математической статистики с целью дифференцированного оценивания физической подготовленности спортсменов. Наука новые технологии и инновации № 9, 015 - С. 45-49). Олимпийская литература.

билан бирга, муаллифлар УЖТ воситаларини ҳақли равишда умумий ривожлантирувчи машқлар (уларга 50 соат (11,4%) ва бошқа спорт турларига (уларга 82 соат (18,6%) машқларга ажратишади. Курашчиларни тайёрлашнинг бир қадар оригинал дастурини эркин курашнинг машҳур мутахассиси И.И.Алиханов (1982, 1986) ишлаб чиққан. Кураш машқининг ҳақиқатдаги вақти режалаштирилаётганидек деярли икки баравар камлигини таъкидлар экан, муаллиф 14-15 ёшдаги курашчиларни тайёрлашнинг йиллик режасида воситалар ҳажмини тенг иккига бўлиб, 50% вақтни умумий ва махсус жисмоний ривожланишга, қолган яна шунча вақтни – техник-тактик такомиллашувга ажратади. Шу билан бирга, муаллиф барча турдаги тайёрлов воситалари ҳажмини пухта ажратиб чиққан ҳамда мазкур ҳажмни ўз дастурида анча тўлиқ кўрсатган.

Ёш курашчиларни эркин кураш бўйича тайёрлаш дастури (Дякин А.М., 1990) ҳамда дзюдочи қизларни тайёрлаш дастури (Манолаки В.Г., 1993) анчагина аниқлиги ва ихчамлиги билан ажралиб туради. Йиллик нагрузка ҳажми 528 соатга тенг бўлган 14-15 ёшдаги спортчиларни тайёрлашнинг мазкур дастурларида УЖТ воситалари улушига 144 соат (ёки 7,2%), махсус жисмоний тайёргарлик воситалари улушига – 120 соат (22,7%) ҳамда кураш техника ва тактикасини ўрганиш ва такомиллаштириш воситалари улушига 8 соат (43,2%) ажратилади.

Курашнинг таниқли мутахассислари фикр-мулоҳазаларидаги фарқланишларнинг бу даражада катта бўлиши шундан далолат берадики, дастурларни ишлаб чиқишдаги услубий ёндашувлар пала-партиш режалаштирилган ҳамда бу йўналишдаги изланишларни бундан буён ҳам давом эттириш керак.

Жисмоний тайёргарлик билан техник-тактик усталикнинг ўзаро боғлиқлиги сифатини оширишда яна бир муҳим жиҳат – бу курашчиларнинг усулларни ҳар икки (ўнг ва чап) томонда бажара олишини бир маромда такомиллаштириб боришдан иборатдир. Бу эса, кўп жиҳатдан, спортчининг координацион имкониятларини мутаносиб равишда ривожлантириб боришга боғлиқдир.

Шуни унутмаслик керакки, бир хил кечувчи машғулотлар қизиқишни сусайтиради, спорт маҳоратини оширишга тўсқинлик қилади, спортчиларда техник ҳаракатларни чеклаб қўяди ва тактик ночорликни шакллантиради. Шу сабабли спорт ўйинларини киритиш ўкитишнинг муҳим шартларидан хисобланади. Асосийси шундаки, ўйинлар ўқув-машғулот жараёни олдига қўйилган вазифаларни бажаришга ёрдам беради.

Ўйинда ўсмирнинг шахс сифатидаги хислатлари намоён бўлади, унинг жисмоний ва руҳий сифатларини, ақл-идрок, иродасини ривожлантиради. Уйин характерни тоблайди ва шакллантиради, кийинчиликларни енгиб ўтишга ўргатади, рақибга ҳурмат билан муносабатда бўлишни шакллантиради.

Ҳаракатли ўйинларни турли вариантларидан фойдаланиб, машғулотларда мунтазам қўллаш керак, чунки улар шуғулланувчиларда мустаҳкам малакаларни шакллантиришга ёрдам беради. Оддий қоидалар, юксак эмоционаллик, катта маблағ талаб килмаслик - буларнинг барчаси ҳаракатли ўйинларнинг оммалашишига ёрдам беради.

Спорт ўйинлари спорт техникасининг алоҳида элементларини ўрганиш, мустахкамлаш ва такомиллаштиришга, шунингдек, хар қандай спорт тури учун зарур бўлган жисмоний сифатларни тарбиялашга ёрдам беради.

Умумий жисмоний ривожлантириш учун намунавий ҳаракатли ўйинлар

1.Рўмолчани тортиб ол

Ўйиннинг тавсифи. Қатнашчилар жуфтларга бўлинади. Ҳар бир ўйинчининг вазифаси -ракибдан рўмолчани тортиб олиш ва унга шундай қилишга йўл қўймаслик. Рўмолчани биринчи бўлиб тортиб олган галаба қозонади.

Коидалар: ракибнинг кўлидан ушлаб бўлмайди, ўйинчини туртиш таъқиқланади.

Вариантлар: рўмолчалар ўйинчиларнинг олд томонида, белида бўлади: рўмолча ўйинчаларнинг ўнг ёки чап томонида мустаҳкамланади; рўмолча ўйинчиларнинг орқа томонида белида бўлади; тиззада туриб ўйнаш мумкин; рўмолчани ўйинчиларнинг болдирига боғлаш мумкин: жуфт-жуфт бўлиб ўйнаш мумкин; жамоаларга бўлиниб ўйнаш мумкин.

2.Оёқлар билан оёқ кафтияи босиш

Уйиннинг тавсифи Қатнашчилар жуфтликларга бўлинади. Уйинчилар қўлларини бир-бирларининг елкаларига кўядилар.

Уйинчаларнинг вазифаси - ракибнинг оёқ кафтига имкони борича кўпроқ марта ўз оёғининг учини текизиш.

Қоидалар: майдонча бўйлаб ҳаракат қилиб, ракибга ўз оёғини босишга йўл қўймаслик ва кўлларни елкадан туширмаслик.

Вариантлар: номдош оёққа фақатгина чап ёки фақат ўнг оёқни тегизиш;

- танлаган хохлаган оёкни текизиш мумкин.

3. Ладушки (қарсак чалиш)

Ўйиннинг тавсифи. Полда диаметри 3м. бўлган доира чизилади. Икки ўйинчи танлаб олинади ва улар.доира ичига кириб, тик туриш холатида турадилар. Ҳар бир ўйинчининг вазифаси, ракибга чап бериб, унинг тиззаси остида қарсак чалиш ва рақибига шу усулни амалга оширишга йўл қўймаслик. Уйин давомида кўпроқ қарсак чалган ўйинчи ғолиб ҳисобланади. Коидалар: Уйинчиларга ушлаб олишлар ва доирадан чиқиш таъқикланади.

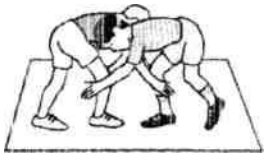

Вариантлар: Фақатгина олдиндан келишиб олинган оёққа карсак чалиш мумкин; қарсакни хохлаган оёк ортида бажариш мумкин.

4.Доирадан туртиб чикариш

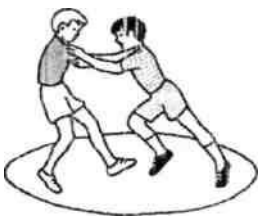

Ўйиннинг тавсифи. Диаметри 3-4м. доира ичига икки ўйинчи туради. Сигналдан кейин бир-бирининг елкасига кўлларини қўйиб доирадан туртиб чиқара бошлайдилар. Ҳар бир ўйинчининг вазифаси рақибни доирадан туртиб чиқариш.

Қоидалар: ўйинчи бир оёғи бўлса хам доира ташқарисига чикса мағлуб булган хисобланали.

Вариантлар: Туртиб чиқаришни кўкрак билан амалга ошириш мумкин, бунда кўллар орқада бўлиши керак; туртиб чикаришни елка билан амажа ошириш мумкин, бунда қўллар иштирок этмайди; ўйинчилардан бири оркаси билан турганда, рақибни қўллар билан туртиб чикариш мумкин.

5. Тўпни эгаллаб ол

Ўйиннинг тавсифи. Иштирокчи тик ёки тиззада турган қолатда. Улар икки қўллаб тўпни ушлайдилар. Ҳар бир ўйинчи сигнал бўйича тўпни тортиб олиб, бошлари узра кўтаради.

Қоидалар: ушлаб олинганда қўлларнинг ҳолати бир хил бўлиши керак. Агар ўйин тик ҳолатда ўтказилаётган бўлса, гилам(пол)га йиқилиш таъқикланади.

Вариантлар: Уйинни ўтирган ҳолатда ўтказиш мумкин; тиззалаб ўтириб ўйнаш мумкин: коринга ётиб ўтказиш мумкин; ўйинни тик туриб ўтказиш мумкин.

6. Хўрозлар жанги

Ўйиннинг тавсифи. Диаметри 3-4м. доирага икки ўйинчи туради. Сигналдан кейин ўйновчилар, бир оёкда сакраб, қўлларини орқага килиб. елкалари билан туртиб ракибни икки оёқда туришга (мувозанатни йўкотиб) ёки айланадан чикаришга харакат қиладилар. Ракибни мувозанатдан биринчи бўлиб чиқарган ғолиб ҳисобланади. Коидалар: онгли равишда кўпол ҳаракат қилиш таъқиқланади. Уйинни факат сигналдан кейин бошлаш мумкин.

Вариантлар: таянчи йўк оёқни қўл билан ушлаб туриш керак; сакраётган оёқни алиштириш мумкин, бирок икки мартагача; ракибни кўкрак билан туртиш мумкин.

Лекин, бугунги кунда МЖТни баҳолашда қўлланиладиган тестларнинг мавжудлигига қарамай бу муаммо тўла тўкис хал этилмаган. Кўплаб олим ва педагогилар спортчиларнинг беллашувни олиб боришда ўзига хос фарклар мавжудлигини таъкидлаб ўтиб, бу фарқларни ўқув машғулотларида қўллаш ва ҳисобини олиб боришни таклиф қилганлар. Бирок бугунги кундаги мавжуд тестлар спортчиларнинг беллашувдаги индивидуал ҳаракатини ўзига хос томонларини ҳисобга олмаган ҳолда тузилган, лекин шу нарса малъумки, тестлар ёрдамида маълумот олишнинг юқорилиги аниқ бир курашчи фаолиятининг махсус шарт-шароитларга яқин бўлишлиги билан боғлиқ. Баъзи муалифларнинг амалиётда қўллаш мумкин бўлган таклиф қилган тестлари уларнинг фикрича спортчи ҳаракатларини ўзига хос томонларини очиб беришга ёрдам бериши айтиб ўтилган, лекин етарли фактр маълумотларга эга эмас. Шунинг учун бундай

тестларни қўллаш орқали спортчиларнинг махсус ва жисмоний тайёргарлиги ҳақида тўлиқ тўғри маълумот олиш кийин бўлади.

Курашчиларнинг беллашув фаолияти характери малъум даражада ўрганилган ва у беллашув фаолиятининг муҳим томонларидан ҳисобланади, бунда курашчининг фаол ҳаракат динамикаси ўрганилади (беллашув вақтида техник ҳаракатлар микдори). Юнон-рим курашчиларининг беллашув фаолиятини ҳар томонлама тадқик қилиш орқали, улардаги фаол ҳаракат динамикаси (ФҲД) да индивидуал фарклар борлигини очиб берди. Маълум бир спортчиларнинг мусобака жараёнида ҳаракат фаоллиги бир хил кечмаслиги билан характерланади, яъни беллашувнинг турли боскичларида бошқа беллашувга солиштирганда техник ҳаракатлар миқдор жиҳатдан бир хил бўлмайди. Бошка спортчиларда ҳаракат фаоллиги беллашувнинг охиригача бир хил кечади. Учинчи типдаги курашчилар ўрта ҳолатни танлайдилар. Ҳар бир курашчининг ФҲДтини стабил (ўзгармас) характерга эга эканлиги аникланган, уларнинг ҳаракат фаоллиги у беллашувдан беллашувга малъум даражада ўзгариб туриши мумкин (ракибнинг тайёргарлик даражасидаги

фарқларга қараб ёки спортчининг ҳозирги ҳолатига караб ўзгариши мумкин), лекин доимо принципиал тузилишини сақлаб қолади. Юқоридагиларга истисно сифатида курашчининг беллашувда ютқазиб қўйишини ҳисобга олиш керак. бундай ҳолатда спортчининг одатий ФҲДти ракибнинг кучли ҳаракатлари туфайли издан чиқади.

ФҲДдаги фарқлардан келиб чикиб, биз 3 гуруҳдаги спортчиларни ажратиб олдик:

- «текис» (ўзгармас, бир хил, бир меъёрда), беллашув давомида ҳаракат фаоллигини бир хил таксимлаш билан характерланади;
- «икки авжлик» (двухпиковая), ҳаракат фаоллигининг беллашувда икки маротаба кўзга ташланиши билан характерланади, яъни ҳар икки даврда бир мартадан ҳаракат фаоллигининг авжга чикиши кузатилади;
- «уч авжли» беллашув давомида ҳаракат фаоллиги уч марта кўтарилади, биринчи даврда бир маротаба, иккинчи даврда икки маротаба ҳаракат фаоллигининг ошиши билан характерланади.

Курашчини уч ҳаракат гуруҳларидан бирига таалуқлигини аниқлаш учун унинг Юта мусобақа беллашуви ҳақида малъумотга эга бўлиш керак, яъни спортчи томонидан ғалаба қозонилган ва 6 дақиқа давом этган беллашув ҳисобга олинади (вақтдан илгари тугалланган беллашув, тўлик малъумот бермайди).

ХУЛОСА

Ватанимиз спортчиларининг барча кураш спорт турларида айниқса эркин ва юнон-рим, дзюдо ва самбо, миллий кураш ва белбоғли курашда эришган юқори ютуқ кўрсаткичлари ҳаммага маълум ва машҳур бўлиб, бу мазкур спорт турларида ўзбек мактабининг илғор позицияларни эгаллаб келаётганидан ёрқин далолат беради. Бироқ, турли малакадаги, ёшдаги ва жинсдаги курашчиларни тайёрлаш тизимининг замонавий ҳолати ва истиқболдаги такомиллашувини фақатгина амалиётдаги тажриба ва эришилган ютуқлар позициясидан келиб чиқиб баҳолаб бўлмайди ва амалга ошириб бўлмайди. Айни вақтда шундай вазият юзага келдики, илгаридан мавжуд бўлган амалий тажриба юртимизнинг ижтимоий ҳаёт тарзи ўзгаришлари ҳамда замонавий спорт фанининг ютуқларини ҳисобга олган ҳолда педагогик нуқтаи назардан қайта кўриб чиқишга ўткир эҳтиёж туғилди.

Халқаро кураш гиламлари ва татамидаги муттасил ўсиб бораётган рақобат, кураш турлари бўйича мусобақа қоидаларининг тез-тез ва кўпинча ўзини оқламайдиган ўзгаришлари, ана шу ўзгаришлар таъсирида юзага келадиган курашчилар техник-тактик усталигининг кучли динамикаси ёш курашчиларни тайёрлаш услубини такомиллаштиришнинг янада самарадор йўлларини фаол қидириб топишда мутахассислар зиммасига масъулият юклайди.

Бу ўринда ватанимиз курашчиларининг ютуқларини келгусида янада кўпайтиришга хизмат қиладиган спорт захираларини изчил тайёрлаб бориш муаммоси муҳим ўринларда туради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 017 йил 3 июндаги ПҚ-3031-сон “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида https://lex.uz

2. Халмухамедов Р.Д., Технология построения после соревновательного этапа борцов-курешистов. 009.-№ 7.- С. 38-43. Керимов Ф.А. Инновационная направленность в использовании методов математической статистики с целью дифференцированного оценивания физической подготовленности спортсменов. Наука новые технологии и инновации № 9, 015 - С. 45-49). Олимпийская литература.

3. Азизов Н.К. Белбоғли Туркистон кураши. Т.,”Ўқитувчи”,

4. Арацилов М.С. Методы интенсификации учебно-тренировочного процесса на основе экспресс-контроля за состоянием борцов: Автореф. дисс. канд. пед.наук -М., 1991, 42 с.

5. Керимов Н.А. Скоростно-силовая подготовка дзюдоистов и борцов вольного стиля/ Методические рекомендации. -Т, 1990, 0 с.

O‘ZBEKISTONDA TALIM SAMARADAORLIGINI OSHIRISHDA O‘QITUVCHI FAOLIYATI MEXANIZMINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

To‘rayeva Dilafruz Rustamboyevna
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Toshkent KIMYO halqaro universiteti
to‘rayevadilafruz@gmail.com

Annatatsiya: Oliy ta’lim tizimida mehnat qilayotgan professor-o‘qituvchilarning ko‘pchiligi ta’lim-tarbiya jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning o‘qituvchi-pedagoglar kasbiy mahoratini ta’minlashning vositasi, o‘quvchi-talabalar faolligini oshirishning muhim omili sifatidagi zaruriyati va ahamiyatini yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Mustaqil rivojlanish mexanizmlari, innavatsiya, o‘z-o‘zini rivojlantirish, malaka oshirish, ta’lim-tarbiya, innovatsiya, innovatsion pedagogik jarayon, yangilik, innovatsion faoliyat, iqtisodchi-pedagogning innovatsion kompetentligi, o‘qituvchining o‘z-o‘zini rivojlantirishning professional-dinamik tizimi; kontseptual model omillari, o‘qituvchining o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayoni samaradorligining zaruriy shartlari va mezonlari.

O‘qituvchi-pedagoglar jamiyatning ijtimoiy topshirig‘ini bajaradi, ular har tomonlama yetuk mutaxassislarni tayyorlashda muayyan ijtimoiy-siyosiy, pedagogik va shaxsiy talablarga javob berishi lozim. Shunday ekan, o‘qituvchi-pedagoglar mustaqillik g‘oyasi va milliy istiqlol mafkurasiga e’tiqodli, har tomonlama rivojlangan milliy mafkuraga ega, kasbiga tegishli ma’lumoti bor, ya’ni o‘z fanining chuqur bilimdoni, pedagogik muloqot ustasi, pedagogik-psixologik va uslubiy bilim hamda malakalarni egallagan bo‘lishi hamda turli pedagogik vazifalarni tezda yechishi, vaziyatlarni sezishi, o‘rganishi va baholay olishi kerak. U pedagogik ta’sir ko‘rsatishning eng maqbul usul va vositalarini tanlay olish qobiliyatiga ham ega bo‘lishi lozim.

Mustaqil O‘zbekistonning kelajagi bo‘lgan barkamol avlodni tarbiyalash nozik, nihoyatda katta diqqat-e’tiborni talab qiladigan, ichki ziddiyatli jarayondir. Shunday ekan, o‘qituvchi-pegagoglar o‘quvchi talabaning shakllanish jarayonini zo‘r havas va sinchkovlik bilan kuzatishi

lozim. Ular pedagogik jarayonni boshqarar ekanlar, pedagogik bilim va mahorat egasi bo‘lishi lozim. Sundagina o‘qituvchi-pedagoglar pedagogik-psixologik hodisalarning mohiyati va dialektikasini, pedagogik mehnat metodi, ta’lim texnologiyasi va professional pedagogikani tushunib yetadi. Pedagogik bilim va kasbiy mahorat egasi bo‘lgan o‘qituvchi-pedagoglar avvalo, pedagogika-psixologiya, zamonaviy pedagogik va ta’lim texnologiyalari, pedagogik mahorat fanining metodologik asoslari, shaxs rivojlanishining qonuniyatlari va omillarini, maqsadi va vazifalarini bilishi kerak.

Oliy ta’lim tizimida mehnat qilayotgan professor-o‘qituvchilarning ko‘pchiligi ta’lim-tarbiya jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning o‘qituvchi-pedagoglar kasbiy mahoratini ta’minlashning vositasi, o‘quvchi-talabalar faolligini oshirishning muhim omili sifatidagi zaruriyati va ahamiyatini tobora chuqur anglab yetmoqdalar.

Shu sababli ular o‘z pedagogik mahoratlarini uzluksiz oshirib borish, hozirgi kunning keskin talablariga mos zamonaviy bilim va tajribalarni o‘zlashtirish, ta’lim-tarbiya jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan ijodiy foydalanishga intilmoqdalar. Ayni paytda uzluksiz ta’lim tizimi sifat va samaradorligini oshirishda katta muvaffaqiyatlarga erishmoqdalar. Zero, innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida ta’lim berishning eng maqbul va asosiy shakli bo‘lgan o‘quv-tarbiyaviy jarayonlarni metodik va didaktik jihatdan ta’minlash omillarini innovatsion ta’lim texnologiyalarining talablari darajasida tashkil etish har bir ta’lim oluvchiga davlat ta’lim standartlari asosida bilim berish imkoniyatlarini beradi. Bu esa O‘zbekiston Respublikasida har bir shaxs o‘z qobiliyati, iqtidorini shakllantirish, ijtimoiy hayotda o‘z o‘rnini topa olish imkoniyatiga ega ekanligini namoyon etadi. Bu imkoniyat chuqur bilim malaka, ko‘nikma, mustaqil fikrlash, aql-zakovat kabi shaxs sifatlarining mukammalligi asosida yaratiladi. Shuning uchun ham kadrlar tayyorlash modelini amalga oshirish har bir ta’lim oluvchining ilmli, aql-zakovatli bo‘lishi, o‘z bilimi va iqtidoriga ishongan holda faoliyat ko‘rsatishi, o‘z mustaqil fikriga ega bo‘lishini taqozo etadi. Chunki mustaqil fikrlash jarayoni orqali shaxsda faraz, mushohada, tahlil qilish, o‘z fikrini isbotlay olish kabi ijodiy faoliyat paydo bo‘ladi, ongli harakat, aql-zakovat bilan maqsad sari intilish shakllanadi. Bu esa ta’lim texnologiyasi didaktik va metodik jarayonining shaxsga yo‘naltirilganligi, shaxsning faollashuvini ifodalaydi, har tomonlama barkamol shaxs va raqobatbardosh yetuk mutaxassisning shakllanishini ta’minlaydi. Bunday natijaga erishishda uzluksiz ta’limning barcha bosqichlarida o‘qituvchi-pedagog o‘qitishning an’anaviy usullari bilan birga turli xil noan’anaviy usullar, jumladan, innovatsion hamkorlik pedagogikasiga amal qilishi kerak. Chunki innovatsion hamkorlik pedagogikasi aynan shaxsga yo‘naltirilgan bo‘lib, quyidagi xususiyatlarga ega:

- o‘qituvchi-pedagog o‘qitish jarayoniga talabalarni sub’yekt sifatida jalb qiladi;
- turli zamonaviy ta’lim usullarini qo‘llaydi;
- shaxs ehtiyojiga qaratilgan muammoli-modulli, individuallashtirilgan, tabaqalashtirilgan, axborot ta’lim texnologiyalarini ta’lim jarayoniga joriy etadi. Bunday o‘qitish talabalarning nafaqat bilim, kasbiy malaka-ko‘nikmalari, balki qobiliyatlarini rivojlantiradi va iste’dodini namoyon etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu sababli ham bo‘lg‘usi pedagoglarni zamonaviy pedagogik texnologiyalarning sir-asrorlari bilan tanishtirish, amaliyotda qo‘llashga tayyorlash juda muhimdir. [1, 4-b.].

Ilmiy tadqiqot nazariyasi va amaliyotida o‘qituvchining o‘zini-o‘zi rivojlantirish masalalari tadqiqotchilar (V.I.Andreev, L.N.Kulikova, G.A.Fedotova va boshqalar) tomonidan ko‘rib

chiqilgan, fanda esa kasbiy o‘zini o‘rganish uchun o‘qituvchining rivojlanishi nazariysi asosi yaratilgan. Biroq, bu tadqiqotlar universitetgacha, universitet yoki aspirantura bosqichlarida o‘qituvchilarni tayyorlashni o‘rgangan. Biz uzluksiz o‘z-o‘zini rivojlantirishga tayyorlikni tarbiyalash universitetda b o‘lajak o‘qituvchini o‘qituvchi - amaliyotchilar bilan pedagogik hamkorlikni tashkil etadigan o‘qituvchining o‘zini o‘zi rivojlantirishning professional - dinamik tizimiga (PDSS) singdirilishi bilan boshlanishi kerak deb hisoblaymiz. O‘z- o‘zini kuzatish, o‘z-o‘zini tartibga solish, davom etayotgan jarayonlarning parametrlarini aniqlash bilan shaxsiy va kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirishni q o‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish, bu ularning samaradorligini baholashga imkon beradi. [3, 122-b.]

O‘qituvchining kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirishning belgilangan vektori kasbiy faoliyatning zamonaviy texnologiyalarini o‘zlashtirishni, kasbiy kompetentsiyalarni kengaytirish va chuqurlashtirishni, tegishli, yuqori darajadagi professional o‘zaro ta'sir va muloqotda professional tayyorligini o‘z ichiga oladi. O‘qituvchining kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirish jarayonini kompetensiyaga asoslangan yondashuv asosida ko‘rib chiqish ushbu jarayonni o‘qituvchiga har xil turdagi erkinlikka ega bo‘lish imkonini beradigan asosiy malaka va kompetensiyalarni kengaytirish bo‘yicha uzluksiz shaxsiy ish sifatida ko‘rsatishga imkon beradi. Kasbiy faoliyat, individual uslub va kasbiy ijodkorlikni namoyon etish, yosh hamkasblar uchun pedagogik faoliyat tajribasini uzatish hisoblanadi. [4, 186-b.].

Bugungi kunda ta’lim tizimi oldiga qo‘yiladigan talabning o‘zgarishi barobari- da malaka oshirish tizimini xam modernizatsiyalash muammosi tobora dolzarblashib bormoqda. Bu esa malaka oshirishning yangi shakllari va metodlarini ishlab chikishni taqozo etadi. Bunda o‘qituvchi shaxsini mustaqil rivojlanish sari yo‘naltirish ustuvor o‘rin egallashi kerak. Yuqori malakali pedagog kadrlarning mustaqil bilim olishlari va o‘z maxoratlarini namoyon qilishlari maktab ta’limini yangi sifat bosqichiga ko‘tarishning muxim sharti xisoblanadi. Jadal o‘zgarayotgan sharoitda rivojlantiruvchi texnologiyalar, faol o‘qitish shakl va metodlari xamda mustaqil bilim olishning mavqeyi ortib bormoqda.

Ta’limning yangi maqsadi va axamiyati shundan iboratki, o‘qitish amaliyotini muntazam rivojlantirish oliy ta’lim muassasasini bitirgandan keyin malaka oshirish jarayoni oldiga yuqori malakali kadrlarni innovatsion faoliyatga tayyorlash, qayta shakllantirishdek murakkab vazifani qo‘ymoqda. Mazkur maqsadga erishish uchun O‘zbekistan Respublikasi xukumati malaka oshirishning huquqiy asoslarini doimiy tarzda mustahkamlamoqda. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 014 yil 15 avgustdagi «Xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 34-son hamda 015 yil 0 avgustdagi «Oliy ta’lim muassasalarining raxbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish chora-tadbirlari t o‘g‘risida» 42-son qarorlari bunga misol bo‘la oladi. [2, 86-b]

Bunday vazifani yechish layoqatini xal etish uchun o‘qituvchilarda refleksiv-taxliliy, loyixachilik xamda shaxsiy axamiyatga ega bo‘lgan boshqa bir kator ko‘nikmalarni shakllantirish talab etiladi. Shuningdek, faoliyatli yondashuv doirasida pedagoglarning kasbga yo‘naltirilgan loyixachilik, texnologik va vaziyatli boshqarish madaniyatini rivojlantirish xam aloxida dolzarblik kasb etmoqda.

Bunday yondashuv asosida pedagoglar malakasini oshirishning asosiy maqsadi mutaxassislarning kasbiy-shaxsiy rivojlanishlari uchun qulay sharoit yaratishdan iborat. Shu

o‘rinda «Mustaqil rivojlanish mexanizmlari nimalarni o‘z ichiga oladi?» degan xaqli savol tug‘iladi.

Bunday tamoyillardan biri axborotlarning mazmuni xaqida ko‘rgazmali tasavvur xosil qilishdan iborat. Chunki kurgazmalilik muxim didaktik tamoyillardan biri xisob- lanadi. Ko‘rgazmalilik tamoyili asosida axborotlarning mazmuni qulay va o‘zlashtirish uchun maqbul shaklga ega bo‘ladi. Faoliyatli yondashuv doirasida ko‘rgazmalilik tamoyilining amal qilishi o‘zaro mantiqiy jixatdan bog‘langan tarkibga ega bo‘ladi.

Malaka oshirish jarayonini zamonaviy axborot-kommunikatsiyalar bilan takomillashtirish axborotlar almashinuv sur’atini jadallashtirishni hamda tizimni modernizasiyalashning asosiy omilidir.

Malaka oshirish tizimida zamonaviy axborot-kommunikatsiyalardan foydalanish:

- milliy axborot tizimini shakllantirishni ta’minlash;
- axborot tizimlarini yaratish;
- axborot resurslaridan keng ko‘lamda foydalanish;
- axborot resurslari, texnologiyalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari soxasida boshqarish tizimini takomillashtirish;
- milliy axborot tizimining axborot xavfsizligi, uning axborot tizimlari va re- surslari ximoya qilinishini ta’minlash kabilarni o‘z ichiga oladi.

Malaka oshirish tizimini axborotlashtirish ko‘plab bir-biri bilan aloqador bo‘lgan va tezkorlik bilan yechilishni talab qilinadigan masalalar bilan uzviy bog‘langan. Axborot tizimining asosiy vazifasi berilganlarni chuqur va aniq tahlil qilish natijasida yechimlarni olish, sifatli va samarador ta’limni hamda faoliyatlarni ommalashtirish, keng ma’lumotlar bazasini yig‘ishdir. Bu tizimning asosiy funksiyasi ma’lumotlarni tezkor yig‘ish va tahlil qilish hamda tashkillashtirishdan iborat.

O‘quv jarayonini samarali boshqarishga erishish uchun o‘qituvchilar O‘zbekistan jamiyati taraqqiyotining ob’yektiv qonuniyatlari va tamoyillarini bilishlari, yangi xodisalarni umumlashtira olishlari, ilg‘or pedagogik tajribalarga suyanishlari, innovatsiyalarni puxta egallashlari kerak. O‘quv-tarbiya jarayonini tashkil etishga yangicha yondashish zaruriyatining asosiy mohiyati - o‘qituvchilar an’anaviy usullarni takomillashtirishi xamda:

- zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali o‘quv-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishlari;
- o‘quvchilarning mustaqil ishlashi va mustaqil faoliyatiga keng yo‘l ochishlari;
- o‘qitishda jamoaviy xamkorlik usulidan foydalana olishlaridadir.

O‘qituvchi va o‘quvchilar orasida yangicha pedagogik munosabatlarning vujudga kelishi o‘quv jarayoniga tabaqalashgan yondashuvning tatbiq etilishi, ta’lim oluvchilarning imkoniyatlari va o‘ziga xosliklarni hisobga olgan holda ularga individual yondashish tajribasini pedagoglar puxta o‘zlashtirishlari zarur.

Faoliyatli yondashuv doirasida malaka oshirish jarayonining metodologik asosi oliy malakali pedagog xodimlarning kasbiy layoqatini rivojlantirishga xizmat qiladigan vositalarning me’yoriy asoslarini ifodalaydi. Mazkur tamoyillarning tasnifi guruxlar bo‘yicha tizimlashtirish asosida amalga oshiriladi. Bunday tizimlashtirish jarayonli, vositali hamda institutsional me’yoriy mazmunga asoslanib, o‘zaro ta’sir va izchillikning rivojlanishi bilan bog‘lik bo‘ladi.

Malaka oshirish jarayonining samaradorligi muayyan shart-sharoitlarga bog‘lik bo‘ladi. Bunday sharoit barcha ta’lim muassasasida yaratilgan bo‘lib, pedagoglarning malakasini

oshirishda alohida xisobga olinishi kerak. Shunga asoslanib, xulosa o‘rnida faoliyatli yondashuv asosida malaka oshirish tizimini boshqarishga yo‘naltirilgan quyidagi tavsiyalarni keltirish mumkin:

1. Pedagoglar malakasini oshirish jarayoni tizimli, izchil, uzluksiz xarakter kasb etishi lozim.

2. Malaka oshirish jarayonini tashkil etishda o‘qituvchining ta’limiy extiyojlari, malaka darajasi, shaxsiy qiyinchiliklarini xisobga olgan xolda individual tarzda ta’lim olish yo‘nalishlari belgilab berilishi kerak.

3. Ta’lim muassasasida o‘qituvchilarning malakasini oshirish uchun qulay pedagogik sharoitni yaratish talab etiladi. Bunda asosiy shart sifatida me’yoriy-huquqiy, tashkiliy, pedagogik, psixologik, moliyaviy-xujalik imkoniyatlarini xisobga olishga erishilishi talab etiladi.

4. O‘qituvchilar malakasini oshirishning yangi, noan’anaviy shakllarini muntazam rivojlantirish. Bunda, birinchi navbatda, masofaviy ta’lim texnologiyalaridan unumli foydalanish talab etiladi.

5. Malaka oshirish jarayonini samarali boshqarishda bir kator tashqi shart-sharoitlarni ham xisobga olish taqozo qilinadi.

Ular ta’lim soxasidagi qonunchilikka muntazam tarzda kiritilayotgan yangiliklar va o‘zgarishlarni xisobga olish, ota-onalar va o‘quvchilarning ta’lim xizmatlariga bo‘lgan extiyojlarining muntazam o‘zgarishi kabilar kiradi.

O‘qituvchilarni o‘zustida ishlashda internet tarmog‘laridan foydalanish ham yaxshi samara beradi.

Odamlar tobora ko‘proq turli xil media kanallaridan foydalanishmoqda va ularga ko‘proq vaqt sarflashmoqda. GlobalWebindex so‘roviga ko‘ra, 16 yoshdan 60 yoshgacha bo‘lgan foydalanuvchilar turli media kanallarida o‘tkazishi mumkin bo‘lgan o‘rtacha kunlik vaqtni tasavvur qiling:

1) Planshet, noutbuk yoki kompyuterda internetdan foydalanishning o‘rtacha vaqti kuniga 4 soat 42 minut;

2) O'rtacha televizor ko‘rish vaqti kuniga soat 1 daqiqa;

3) Bir kunda turli qurilmalardan ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning o‘rtacha vaqti 1 soat 53 daqiqa;

4) Smartfonda internetdan foydalanishning o‘rtacha vaqti kuniga 1 soat 4 daqiqa.

Foydalanuvchilar ko‘pincha kompyuter, noutbuk yoki planshet yordamida Internetga kirishadi. Aksariyat foydalanuvchilar ishda, uyda, transportda va tungi klublarda Internetga kirishadi. Internetga kirish uchun yaqin do‘stlar va tanishlar bo‘lishi muhim emas. [5, 6-b.] Shu tariqa, malaka oshirish muassasasida asosiy shart-sharoitlarni yaratish va ta’lim tizimi oldiga qo‘yilgan asosiy maqsadga erishish mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Hasanov S., Toshkent moliya instituti “Kasbiy ta’lim” kafedrasi professori, pedagogika fanlari doktori. Bo‘lajak iqtisodchi pedagoglar kasb mahoratini oshirishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati nomli maqolasi. (Ta’lim texnalogiyalari) jurnali. 019 y. 4-28 bet.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 014 yil 15 avgustdagi «Xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish

chora-tadbirlari tug‘risida»gi 34-son Qarori. // O‘zbekiston Respublikasi qonun xujjatlari to‘plami, 014 y., 34-son, 433-modda.

3. Калнинш, Л.М. Педагогическая поддержка личностно-профессионального становления будущего учителя в профессионально-динамической системе // Человек и образование. - 009. - № 3.

4. Общая и профессиональная педагогика: учеб. пособие для студентов пед. вузов / под. ред. В.Д. Симоненко. - М.: Вента-Граф, 005.

BADIIY ASAR BIOGRAFIYASI

To‘rayeva Dilnoza Nematullaevna
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),dotsent
Guliston davlat universiteti
dilnozatorayeva1983@yandex.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarixiy asarlarda tasvirlangan voqea-hodisalarga muallif g‘oyaviy-hissiy munosabati: obrazlar tizimining tanlanishi va qo‘yilgan muammoni ular vositasida poetik idrok etishi hamda badiiy hukm chiqarishini ijod jarayoni bilan chambarchas bog‘liq tarzda tahlil qilingan bo‘lib, badiiy asar mohiyatini ochishda badiiy ijod qirralari, ijodkor psixologiyasi biri ikkinchisi bilan bog‘liq ravishda badiiy mukammallikka yetishini, shu bilan birga ijod jarayoni va qahramon masalasi tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: ijodiy laboratoriya, badiiy g‘oya, ijodiy niyat, badiiy ijod olami, ijodkor psixologiyasi, badiiy-estetik talqin, ijodiy jarayon, konseptual umumlashma, ijodiy reja, psixobiografiya va boshqalar.

Аннотация: В данной статье анализируется идейно-эмоциональное отношение автора к событиям, описанным в исторических произведениях: выбор системы образов и его поэтическое восприятие проблемы через них, а также его художественное суждение в способ, который тесно связан с творческим процессом, психология творца связана с художественным совершенством, и в то же время исследуется творческий процесс и вопрос о герое.

Ключевые слова: творческая лаборатория, художественная мысль, творческий замысел, мир художественного творчества, творческая психология, художественно-эстетическая интерпретация, творческий процесс, концептуальное обобщение, творческий замысел, психобиография и др.

Tarixiy mavzudagi asarlarini adabiy-tarixiy jarayon konteksti, yozuvchi va badiiy asar juftligi, ijodkor va o‘zlashtirish estetikasi, retsepient ma’naviy-ruhiy dunyosi, adib ijodiy laboratoriyasi, ijodiy “men”i, fikr-qarashlarining strukturasi asosida o‘rganish, ularning adabiyot tarixidagi o‘rnini belgilash, shu tarixiy-individual masalalar negizida konseptual nazariy-metodologik umumlashmalar chiqarishda biografik metod dominantlik qiladi.

«Tarixiy asarlar ma’lum bir davr hayoti haqida, milliy hayotda burilish nuqtalari bo‘lib qolgan yirik voqealar va ularda ishtirok etgan shaxslar haqida konkret, tarixan haqqoniy tasavvur beradi, Zotan, bu xususiyat tarixiy asar oldiga qo‘yilgan asosiy talablardan biridir»[2, 6]. Ko‘rinadiki, tarixiy mavzuda asar yozish unga qahramon tanlash jiddiy vazifa bo‘lib, unda

yozuvchi o‘zi tanlagan mavzuga aloqador muayyan davrni, tarixiy shaxslar haqidagi manbalarni mukammal o‘rganishi lozim. Bunday vaziyatda yozuvchidan tarixiylik prinsipiga qat’iy amal qilish talab qilinadi. Tarixiy qahramonlarning tanlanishi bilan bog‘liq masalani Mirkarim Osim ijodiy laboratoriyasiga bog‘lab o‘rganish maqsadga muvofiq.

Mirkarim Osimning tarixiy mavzudagi asarlarida qahramon tanlash real shaxslar faoliyati bilan bog‘liqligini ko‘ramiz. Bu masala adibning Ibn Sino va Temur Malik obrazlari misolida o‘rganilishi masalani oydinlashtiradi. «Mirkarim Osim asarlarida shekspirona yoki balzakona ehtiroslar yo‘q. Gargantyua-Pantagryuel yoki knyaz Mishkin singari favqulodda obrazlar, qahramonlar ham yo‘q. Ko‘p narsalar yo‘qdir ehtimol, sodda, o‘zbekona mayllar bilan to‘la Mirkarim Osim asarlari. Holbuki, ularda tarix bor! Yasalmagan, bejalmagan, buzilmagan, zamonlashtirilmagan, fantaziyalar bilan bo‘yab tashlanmagan badiiy tarix bor!» [3, 5], – Ibrohim G‘afurov o‘tmishdan kelayotgan ziyoni o‘z zamondoshlari tasavvuriga qarata yo‘naltirgan adib ijodi haqida holis fikrlar aytgan.

Mirkarim Osimning «Kitobga ixlos» hikoyasida Ibn Sinoning Gurganj safaridan oldingi hayoti tasvirlanadi. «Ibn Sino qissasi»ga esa uning yoshlik chog‘idan, to umrining so‘ngiga qadar bo‘lgan katta tarixiy davr asos qilib olinadi. Asarga nafaqat tarixiy shaxs timsoli, balki, o‘sha davr ruhi ham olib kiriladi. «Tarixiy – biografik asarning vazifasi faqat o‘tmishda yashab o‘tgan mashhur ijodkor, yo olim tarixiy real shaxs hayoti xaqida harakterli va muntazam ma’lumot berish bilangina cheklanganda, bu janrda ijod etuvchi adibning mehnati nisbatan ancha yengil ko‘chardi. Ammo san’atkorning asosiy vazifasi bugina emas, tarixiy-biografik asarda ham tarixiy-badiiy asarlarning barchasi uchun bo‘lgani kabi, eng muhimi, davrning ruhini bera bilishdir»[4,61]. Tarixiy asar bu tarixning o‘zi emas, unda davr ruhi yaqqol sezilib tursagina, bu asar badiiy mukammallik kasb eta oladi. Mirkarim Osim Ibn Sino yashagan davr ruhini yaratgan obrazlariga, xususan, ularning nutqi, dunyoqarashiga singdirib yuboradi. Bunda adib tarixiylik tamoyiliga amal qilgan holda ijodiy niyatini yuzaga chiqaradi. Yozuvchining asarda qahramonlar xarakterini yaratishda ularning kechinmalaridan ko‘ra, tarixiy jarayon tavsifini tasvirlashi yetakchilik qiladi. Adabiyotshunos Mahmud Sattorov ushbu jihatga quyidagicha munosabat bildirib o‘tgan: «Mirkarim Osim xarakter dinamikasi tahlilidan ko‘ra voqea va syujet dinamikasiga tarixiy davr tasviri, mahalliy koloritni ifodalovchi manzaralar badiiy tahliliga ko‘proq ahamiyat berish yo‘li bilan qahramon ichki dunyosini boyitib, siljitib boruvchi adib. Uning asarlarida qahramonning chuqur iztiroblarga botaverishi, tavba-tazarru, fikru xayolga g‘arq bo‘lishi kabi holatlarni kam uchratamiz»[5,42]. Har bir yozuvchining ijodiy pozitsiyasi bo‘lib, uning ijodiy uslubi badiiy asarlarida o‘z aksini topadi. Ko‘rinadiki, Mirkarim Osim tarixchi bo‘lganligi bois ham unda bu xususiyat yetakchilik qilishi tabiiy. Uning tarixiy manbalarga suyanib ish ko‘rishi, materialni sodda va ravon qilib badiiylashtirishi alohida ahamiyatga molik. Jumladan, yozuvchining «Ibn Sino» qissasi o‘ziga xos badiiy talqin qilingan. Asarda yosh Husaynning mashhur tabib darajasiga ko‘tarilish jarayonini yozuvchi bosqichma-bosqich ifodalashga harakat qiladi. Natijada, kitobxonda bu obrazga nisbatan ishonchsizlik paydo bo‘lmaydi. Adib asariga yetakchi qahramonni tanlar ekan, unga asarning asosiy yukini ortadi. Qissa boshida yosh Husaynning baqqol Mahmud Massoh bilan qisqa suhbati asnosida uning qay darajada zukkoligi, hali to‘qqiz yosh bo‘lishiga qaramay Qur’oni karimni yod bilishi, diniy maktab ilmidan xabardor ekanligi, hatto shu yoshda savdo ishiga ham uquvi borligi ayonlashadi. Bu zukko bola Mahmud Massohning e’tiborini tortishi, unga handasa, hind hisob ilmi, riyoziy ilmlarni o‘rgatishi, bolaning bu bilimlarni qunt va qiziqish bilan o‘zlashtirishi, unga

ota-onasining ham jonkuyarlik bilan munosabatda bo‘lishi kabilar Ibn Sino xarakterining shakllantirilishidagi muhim jihatlardan hisoblanadi. Yosh tabibning keyingi ustozi Abu Abdullo Notiliy ham Ibn Sinoning salohiyatiga tan beradi. Dastlabki suhbat chog‘idanoq yosh tabibdan ushatilgan nonning qaysi qismi kattaligi xususida so‘ralganda, har bir bo‘lak o‘z butunidan kichkina, butun esa bo‘lagidan kattaligi haqidagi isbot talab qilmaydigan javobi ustozini lol qoldiradi. Qissaning «Dard va darmon» qismida Nishopurdan Jurjonga kelgan yosh tabib Ibn Sinoning aqldan ozgan bir yigitni va Jurjon hukmdori Qobusning jiyanini noma’lum darddan davolay olgani uning kuchli tabibligini ko‘rsatib beruvchi faktlarning keltirilishiga misol bo‘la oladi. Yozuvchi ijodiy fantaziyasi hosilasi bo‘lgan bu tasvirlar Ibn Sino obraziga xos jihatlarni boyitilishiga xizmat qiladi. Somoniylar shajarasining so‘nggi vakili Nuh binni Mansur xastalanganda uni mamlakatdagi barcha tabib va hakimlar davolay olmagach, Ibn Sino o‘zining aql-farosati va kuchli bilimi bilan uni oyoqqa turg‘azadi. Buning evaziga hukmdor unga bir qancha qimmatbaho sovg‘alar taklif qilishiga qaramay, u o‘z davridagi eng boy kutubxonadan foydalanish huquqini tanlaydi. Bu tasvirlar ham dunyoga mashxur tabibga xos xarakterni shakllantirishga asos bo‘ladi. Yozuvchi Ibn Sino xarakterini ochishda asarda harakatlanuvchi «qora kuchlar»dan unumli foydalanadi. Xususan, ular mamlakatdagi boy kutubxonaga o‘t qo‘yishganda Ibn Sinoning qayg‘uga botishi, yonib turgan olovga o‘zini tashlab tib ilmiga oid kitoblarni saqlab qolishga urinishi ushbu obraz harakteriga xos jihatlarni yanada yaqqol namoyon etadi. Umuman olganda, I.G‘afurov e’tirof etganidek: «Mirkarim Osim o‘z asarlarida ulug‘ bobolarimiz qalblariga nazar soladi va u qalblarda bitmas-tuganmas dov, adolat va insonparvarlik ko‘radi. Biz uning asarlari orqali Sino bobomizni sevganmiz. Abu Rayhon bobomizni zakovatiga ta’zim qilganmiz. Alisher zehni dahosidan hayratga tushganmiz»[6,5].

Mirkarim Osim «Temur Malik» hikoyasiga vatanparvar xalq fidoyisini qahramon qilib tanlaydi. Adib asardan ko‘zlagan ijodiy niyatini shu obraz orqali namoyon etadi. Mazkur tarixiy asar bosh qahramoni mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi kurashda mardonavor jasorat ko‘rsatgan Temur Malikdir. Asarda yozuvchi bu obraz xarakterini tarixiy haqiqatga asoslangan holda, o‘z uslubiga ko‘ra gavdalantiradi. Xo‘jand viloyatinig hokimi Temur Malik yigirma minglik mo‘g‘ul qo‘shiniga qarshi kurashga otlangan xalqqa boshchilik qiladi. Asarda u qat’iyatli, qattiqqo‘l bo‘lishi bilan birga, samimiy va mehribon inson sifatida ham badiiy talqin qilinadi. Temur Malik jangga kirar ekan, oilasi, vatani oldidagi mas’uliyat hissi uni doim kurashga chorlab, jasorat bag‘ishlaydi. Xorazmshohdan madad kutgan sarkarda kutilgan natijaga erisha olmagach, chekinishga majbur bo‘ladi. Shunday bo‘lsa-da, u dushman oldida aslo bosh egib, taslim bo‘lmaydi. Temur Malikning mo‘g‘ul beklaridan So‘ktu no‘yonni mardlarcha yakama-yakka kurashga chorlashi, undan sado chiqmagach, garchi chekinishga majbur bo‘lsa-da, mo‘g‘ul askarlari bilan qilichbozlik qilib o‘z mahoratini ko‘rsatishi asarda obraz xarakterini ochib berishga xizmat qiladi. Temur Malikning safdoshlariga kun kelib, albatta, ona vatanini g‘anim qo‘lidan ozod qilishini aytib ruhiy dalda berishi bilan bog‘liq murojaati asar mohiyatiga mutanosibdir. Asar so‘ngida besh yildan keyin Damashqdan Movarounnahrga yo‘l olgan Ibn Muslim boshliq karvonga qo‘shilib kelgan Temur Malik oilasi bilan diydor ko‘rishadi-yu, baribir, umri mo‘g‘ullarning qo‘lida yakun topadi. Yozuvchi Temur Malik qiyofasida vatanparvar o‘zbek o‘g‘loni qiyofasini gavdalantiradi. «Biz «O‘tror»ni o‘qib tarix nima ekanligini bilganmiz. Qanday bobolarimiz borligidan erta xabar topganmiz. Jaloliddin bilan, Temur Malik bilan birga shiddatli Sayhunda va uning bo‘ylarida Chingiz bosqinchilari bilan janglarga kirganmiz. Mirkarim Osim asarlari qonimizga vatanparvarlik ruhini singdirib

yuborgan»[7,5]. Mirkarim Osim yaratgan qahramonlari butun vujudiga yurtiga, millatiga sadoqat tuyg‘usi singgan sodiq insonlardir.

Xulosa:

Hayot haqiqatining badiiy haqiqatga aylanish jarayonida yozuvchi ko‘nglidagi g‘oyaviy-badiiy niyat turfa xil shakllanib, asar yozilishi davomida turlicha o‘zgarishi mohiyatni o‘zgartirsa-da, badiiy g‘oya unga asos vazifasini o‘taydi.

Olis yoxud yaqin moziyni aks ettirgan badiiy asar tarixiy faktlarning jo‘n qayd qilinishi mahsuli bo‘lmay, unda voqelik emas, balki o‘z davri va muhitidan uzib olinmagan tarixiy shaxslarning tabiiy harakati yetakchilik qiladi. Voqelikning qanday sodir bo‘lishi badiiy ifoda etiladi.

Qismat yetovidagi odamning insoniy qiyofasi, quvonch-iztiroblari ishonarli tarzda ko‘rsatiladi va davr hodisalari qayta jonlantiriladi. Binobarin, tarixiy asarlarda yozuvchi mahorati inson ruhiy olamini qaytarzda nozik his qilishi va poetik inkishof etishiga ko‘ra belgilanadi.

Mirkarim Osimning tarixiy mavzudagi asarlariga qahramon tanlash masalasi real shaxslar faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, adib badiiy g‘oyaga muvofiq ularga estetik talqin mohiyatidan kelib chiqib yondashadi. Yozuvchi qahramonlarga xos xarakterni yaratishda ularning kechinmalaridan ko‘ra, tarixiy jarayon tavsifini tasvirlashi yetakchilik qilishi ijodiy jarayoning muhim qirrasi sifatida bo‘y ko‘rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Jamoa. Adabiyot nazariyasi // Badiiy obrazda badiiy g‘oya va badiiy-hissiy mazmun mutanosibligi. II jildlik. II jild. – Toshkent: Fan, 1979. – B. 107.
2. Kattabekov A. Tarixiy xaqiqat va badiiy mahorat. – Toshkent: Fan, 1982. – B. 6.
3. G‘afurov I. O‘tror bog‘larida // Osim M. Temur Malik. Saylanma. www. kh-davron.uz.
4. Norqulov N., Sattorov M. Mirkarim Osim // Adabiy portret. Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1977. – B. 61.
5. Sattorov M. Vatan osmoni. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1992. – B. 42.
6. G‘afurov I. O‘tror bog‘larida // Osim M. Temur Malik. Saylanma. www. kh-davron.uz.

THE ISSUE OF MEMBERSHIP IN THE LITERATURE OF TURKISH NATIONS (In the example of Chingiz Aytmatov and Nurali Kabul)

Toychiyev Abdunabi Khudoyberdievich
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Guliston davlat universiteti
abdunabi2240@gmail.com

Abstract: In the work of Nurali Kabul, one can feel the respect for the personality of Chingiz Aitmatov. This article talks about the creative harmony between the two writers, especially the interrelated aspects of the stories “The White Ship” and “The Bottomless Sky”, and the issue of similarity in the fate of the hero.

Keywords: conflict, character, person, dialogue, period, fact, character, event, inner monologue, pathos, background.

Nurali Qobul ijodini kuzatib borayotgan, uning ijodiy faoliyati bilan yaxshi tanish bo‘lgan kitobxon biladiki, yozuvchi ijodiy faoliyatida Chingiz Aytmatov shaxsiyatiga bo‘lgan mehr-muhabbatni sezish mumkin. Jahon adabiyotining taniqli vakillaridan biri va yirik jamoat arbobi Chingiz Aytmatovning shaxsi va ijodi bilan tanish bo‘lgan Nurali Qobul uni o‘ziga ustoz deb bildi, bir necha marta uchrashdi, hamsuhbat bo‘ldi. Balki, shu omil sababdir, yozuvchi ijodida Chingiz Aytmatov ijodining ta’siri seziladi. Buni ko‘p olimlarimiz e’tirof etishgan.

Ko‘p munaqqidlar Nurali Qobul ijodida Chingiz Aytmatov ijodining ijobiy ta’sirini baholar ekanlar, “Oq kema” bilan “Tubsiz osmon” qissalariga urg‘u berishadi. “Mamnuniyat bilan ta’kidlash kerakki, - deb yozishadi filologiya fanlari nomzodlari M.Mahmudov, A.Pardayev, - Nurali Qobul o‘z ijodida atoqli adib Chingiz Aytmatov an’analarini, uslubiy yo‘nalishlarini yangi bir ruhda, nozik lirik ohangda davom ettirishga intiladi. Ana shu intilishlar “Tubsiz osmon” qissasida namoyon bo‘lgan” [1, 3-b.].

Haqiqatdan ham, bu ikki asarda qahramonlar taqdiridagi o‘xshash tomonlar, kechinmalar tasvirida hamohanglikni ko‘ramiz. Bolalar va ular yashagan muhit o‘rtasidagi ziddiyat oxir-oqibat fojeani keltirib chiqaradi. Albatta, ikki qahramonning ayro taqdiri bir-biridan farq qilsa-da, yakun o‘quvchini o‘ylashga olib boradi.

“Tubsiz osmon” [2, 3-56 b.] qissasi Nurali Qobulni sobiq Ittifoqning keng kitobxonlar ommasiga tanitdi. Qissa yozuvchiga katta shuhrat va mashhurlik keltirdi. Asarni o‘qigan Chingiz Aytmatov “Nurg‘ali miqti yozuvchi, obdon toza yozadi”, - deb yuksak baho beradi. Shaxsan uning tashabbusi bilan asar qirg‘iz tiliga tarjima qilinadi.

“Shu o‘rinda “Tubsiz osmon”qissasining qirg‘iz tiliga tarjima etilishi ham o‘ziga xos tarixga egaligini aytib o‘tish joiz ko‘rinadi. Bu qissani rus tilida o‘qigan ustoz Chingiz Aytmatov “Olatov” (Bizning “Sharq yulduzi” kabi) jurnali bosh muharriri, taniqli jamoat arbobi, adabiyotshunos va tarjimon Qimbatbek Ukayevga telefon qiladi. Asarni zavq bilan o‘qib chiqqanini aytib, uni tarjima qilishni maslahat beradi. Bu taklifdan ruhlangan Qimmatbek og‘a ulug‘ ustozning qimmatli fikrini aytish va muallif bilan tanishish uchun Toshkentga uchib keladi. Do‘rmondagi Yozuvchilar ijod uyiga joylashib, tarjima ustida ish boshlaydi. Ko‘p o‘tmay qissa “Olatov” jurnalida va kitob holida chop etiladi” [3, 159-b.].

Albatta, jahon adabiyotida Chingiz Aytmatov ijodining alohida o‘rni bor. Uning asarlari qirg‘iz adabiyotini dunyoga tanitdi va dunyoda millionlab o‘quvchilar e’tiborini tortdi. Chingiz Aytmatovning barcha asarlari Asil Rashidov, Ibrohim G‘ofurov, Suyun Qorayev, Mahkam Mahmudov, Nabijon Boqiy, Yoqubjon Xo‘jamberdiyev kabi tarjimonlar tomonidan yuksak mahorat bilan o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Shu jumladan, Nurali Qobul ham Ch.Aytmatovning “Bolaligim” qissasini ona tilimizga o‘giradi. Nurali Qobulga Chingiz Aytmatov shaxsiyatiga bo‘lgan ehtiromi uchun Xalqaro Chingiz Aytmatov Akademiyasining akademigi faxriy unvoni berildi.

Ijodiy hamohanglikni, ayniqsa, “Tubsiz osmon” qissasi misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Biz quyida “Oq kema” hamda “Tubsiz osmon” qissalarining o‘zaro uzviy bog‘liq jihatlari, qahramon taqdiridagi hamohanglik masalasiga doir ayrim kuzatishlarimizga to‘xtalmoqchimiz.

Har ikki asar mualliflar uchun o‘ta qadrlidir. “Ok kema” qissasi [4]. Chingiz Aytmatovni, “Tubsiz osmon” qissasi esa Nurali Qobulni keng kitobxonlar ommasiga tanitdi. “Ok

kema”dagi bola ham Norbo‘ta tengqur, endi yetti yoshga to‘lib, sakkizga qadam qo‘ygandi. U na otasi, na onasini eslaydi. Ular ajrashib ketishgan, bola bobosining qaramog‘ida edi. O‘rmon xo‘jaligi qorovulxonasiga qarashli uylarda bor-yo‘g‘i uch oila yashardi. Bu uch hovlida yolg‘iz shu bitta bola edi. “Tubsiz osmon” asarida ham bola yolg‘iz, garchi atrofida ota-onasi, boshqa kishilar bo‘lsa ham, ularni tushunadigan odam yo‘q edi.

“Tubsiz osmon” qissasida bolaning do‘stlari Bo‘ynoq, yetimqo‘zi, oqterak bo‘lsa, “Oq kema” asaridagi bolaning do‘stlari Tuya, egar, bo‘ri, tank, yana “yaxshi”, “yomon”, va “ovsar” deb nom qo‘ygan toshlar hamda shiroljinga o‘xshash o‘t-o‘lanlar edi. To‘g‘ri, ahyon-ahyonda foydalanganda gaplashadigan durbini ham bor edi. Keyinchalik uning zerikarli hayotiga portfel quvonch olib keldi. Bola zerikkanda portfel bilan gaplashardi. Bu unga yoqib qoldi. Bola portfeli bilan gaplashganda shunday deydi: “Men axir durbin bilan ham xuddi ana shunday gaplashaman. Endi biz uchtamiz: men, sen va durbin”. U yolg‘iz, jo‘ralarsiz mana shular qurshovida yashardi. Balki ular o‘zlari bo‘lgani uchun yoshiga nomuvofiq tez ulg‘aygandir. Kattalarga mos, ularning tushunmas olamiga kirmoqchi bo‘lgandir. “Tubsiz osmon” qissasida bola iti bilan gaplashsa, “Oq kema”dagi bola portfeli bilan gaplashadi. Har ikki obraz ham xarakteri va dunyoqarashi jihatidan bir-biriga yaqin.

Har ikki asarda ham asar qahramoni bo‘lgan bolalarning oddiy va birmuncha zerikarli hayotiga keng o‘rin berilgan. Aslida bu tasvirlarning biror muhim ahamiyati yo‘qdek ko‘rinadi. Biroq bu tasvir kitobxonni bo‘ladigan fojeaga tayyorlaganini ko‘ramiz. Agar yozuvchining diqqat markazida qahramon fojeasi turmasa, bu tasvirlarning xizmati bo‘lmas edi. Ular asarda keraksiz epizodlar bo‘lar edi.

Har bir davrning o‘ziga xos ziddiyati bor. Mavjud hayotdagi ziddiyatlar esa adabiyotda o‘z aksini topadi. Ikki asarda ham bolalarning yashagan muhiti bilan ziddiyat konfliktni vujudga keltirgan. Asarning yaxshi bo‘lishi konfliktni to‘g‘ri tanlay olishga bog‘liqdir. Demak, asarning muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz chiqishida konflikt hal qiluvchi omillardan biri ekan. Asarlarda kattalar nazdida, go‘yoki arzimas tuyulgan, ularning ko‘zi o‘rganib qolgan narsalar ziddiyat keltirib chiqardi. Guvohi bo‘lganimizdek, hayotdagi konfliktni chuqur anglab, uni keng aks ettirgan yozuvchining asarlari ham kitobxonga ma’qul bo‘ladi.

“Oq kema” asari qahramonlarining birortasi o‘zlari yashagan muhitdan chiqib ketolmas, ular bir-birlarisiz yashay olmas edi. Asarda bola doimo o‘zini boshqalar tomonidan (bobosi Mo‘min choldan tashqari) keraksiz deb biladi. Bu holat ichki monolog yordamida ochib berilgan. Asarda Shoxdor ona bug‘u, bola, Mo‘min chol ham jaholat qurboniga aylanadi. “Tubsiz osmon” qissasi yakuni – prologda bolaning harbiydagi akasi tomonidan asar yakunlanadi. “Oq kema” qissasi esa prologda roviy - so‘zlovchi tomonidan yakun topadi.

Asarda Mo‘min chol misolida qadriyatning qadrsizlanishi, ochiqchasiga oyoqosti bo‘lishi shafqatsizlarcha ko‘rsatilgan. Mo‘min chol mo‘min-qobil, tabiatan mute edi. Ochiqko‘ngilligi, yaxshilik qilishga doim tayyorligi va har kimning xizmatiga doim hozir-u nozirligi uchun atrofidagilarning bepisand munosabatiga duch keladi. Bobo afandife’l edi va unga afandiga muomala qilgandek qilishardi. U bug‘u avlodidan bo‘lib, bu bilan bag‘oyat faxrlanar, bug‘u avlodining hammasini o‘z og‘asi sanardi.

Aytmatov asarlarida xalq og‘zaki ijodi, mifologiya, motivlar, fantastika uchraydi. “Oq kema” qissasini Shoxdor ona bug‘u, “Asrga tatigulik kun” romanini “Nayman ona”, “Raymali og‘a...” va “Chingizxonning oq buluti” rivoyat va afsonalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Bu rivoyat va afsonalar qahramonlarning murakkab ruhiy-ma’naviy olamini ifodalashda bir vosita

bo‘lib xizmat qilgan. Mazkur qissadagi Shoxdor ona bug‘u haqidagi rivoyat ham asarning badiiy salmog‘ini oshirgan. Ushbu rivoyat asarning mazmun-mohiyatiga singdirib yuborilgan. Qissada Shoxdor ona bug‘u hech qachon yo‘qolmaydigan, yo‘qotib bo‘lmaydigan yaxshilik va ezgulik timsolidir. Asarda asosiy urg‘u shunga qaratilgan. Xuddi shunga o‘xshash holat, bir rivoyatning asarga yetaklovchi kuch, asos qilib olinishi Nurali Qobulning “Bo‘ri ovi” (“Tog‘begi”) qissasida ham uchraydi [5, 16-b.]. Nurali Qobul mazkur asarida ham qahramonining ziddiyatga to‘la ruhiy olamini tadqiq etishga intiladi. Asarda dong‘i ketgan Rahmon ovchi endi bu ishni boshlagan o‘g‘li Jabbor tog‘begiga pand-nasihat qiladi.

Qissa yakunida voqealar rivoji Jabbor tog‘begining o‘zi xohlamagan holda ko‘kish ona bo‘rini o‘ldirishi hamda shuning jabrini tortishiga sababchi bo‘lgani haqqoniy tasvirlangan. Jabbor tog‘begi margumushdan harom o‘lgan sigirining ikki orqa soniga yana margumush sepib, bo‘rilar yuradigan qirga tashlab keladi. Tongga yaqin yomon tush ko‘rib, bosinqirab uyg‘onadi. Ertalab saharda tepalikka borganida, ko‘zi tushgan manzaradan a’zoyi badani muzlab ketdi. Bir necha bo‘ri zaharlanib o‘lib yotar, ular orasida Qatortolning bo‘g‘oz ko‘kish ona bo‘risi ham bor edi...

Jabbor tog‘begi o‘ldirgan bo‘rilariga haq talashib, qizishib beixtiyor Mahkam buxgalterni otib qo‘yadi. Uning ko‘z oldi qorong‘ulashib, joyida turib qoldi. Xotirasida kechasi ko‘rgan tushi jonlandi: uni Bo‘rimozordan chiqqan qop-qora bo‘ri quvlab kelardi...

Albatta, asarda Jabbor tog‘begi tomonidan voqealar jarayoni kechayotgan mahalliy aholi tomonidan muqaddas deb bilingan ko‘kish ona bo‘rining beixtiyor o‘ldirilishi, shunga olib kelingan sabab va oqibat hamda ayni damdagi tog‘begining og‘ir ruhiy holati yozuvchi tomonidan qiyomiga yetib tasvirlangan, asoslangan. Bu asarda ham muallif tomonidan ilgari surilgan va butun asar bo‘ylab qayta-qayta uqtirilgan asosiy fikr, yetakchi g‘oya, asar pafosi – borliqni va qadriyatlarni asrashdir. Voqea asardagi tugunning mantiqiy yakuni sifatida yuzaga kelgan. Mazkur asar yechimi asar tugunining mantiqiy rivoji, tasvirlangan shart – sharoit taqozasi bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan. Yozuvchi bu mavzuda qalam tebratar ekan, o‘zi bilgan haqiqatga o‘quvchi diqqatini jalb qilish maqsadida rivoyatga murojaat etadi, saboq va ibrat bo‘ladigan voqealar orqali odamlarning borliq uchun mas’ul va javobgar ekanligini ta’kidlaydi.

Adabiyotshunos olim D.Quronov o‘rinli ta’kidlaganidek, “Badiiy adabiyot – insonning ruhiy faoliyati mahsuli. Badiiy adabiyotni ruhiy faoliyat turlaridan biri deb atashga imkon beradigan narsa shuki, ijodkor o‘zining “faoliyati” yo‘naltirilgan predmetni (keng ma’noda borliqni) o‘z ongida o‘zgartiradi va badiiy obrazda aks ettiradi. Demak, “adabiyot dunyoni o‘zgartiradi”, degan gapni aynan tushunishimiz xato bo‘ladi. Zero, adabiyot real voqelikni bevosita emas, bilvosita – dunyoni o‘zgartiruvchini, INSONni o‘zgartirish orqali amalga oshiradi” [6, 36-b].

Albatta, bu ikki asar haqida adabiyotshunos va kitobxonlar tomonidan ko‘p fikr-mulohazalar bildirilgan. Yozilganiga 40 yildan oshgan, hanuz sevib o‘qilayotgan mazkur qissalarning bu qadar mashhur va sevimli asar bo‘lishiga bir bunga qancha omillar mavjud. Bola va u yashayotgan muhitni qarshilantirish, antiteza asarning muvaffaqiyatli chiqishidagi asosiy omildir. Ikki xalq adabiyotidagi mushtaraklik va o‘ziga xoslik, o‘xshash voqealar va qahramonlar taqdirini o‘zaro qiyoslash mumkin.

Foydalailgan adabiyotlar:

1. Mahmudov M., Pardayev A. Har kimning o‘z osmoni bor // Yosh leninchi, 11 mart, 1981.
2. Nurali Qobul. Johillik va qotillik -T.: “IJOD-PRESS”, 017.
3. Xushboq J. Yuragimning surati. -T.: “Yangi asr avlodi”, 018.
4. Aytmatov Ch. Oq kema – T.: “Ilm-ziyo-zakovat”, 019.
5. Nurali Qobul. Bo‘ri ovi -T.: “IJOD-PRESS”, 017.
6. D.Quronov Adabiyotshunoslikka kirish. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 004 – 4 b.

UNIVERSITETDAN OLDINGI TAYYORGARLIK IMKONIYATLIK O‘RTA MAKTAB O‘QUVCHILARI BILAN KASBGA YO‘NALTIRISH ISHLARI

Tuychiyev Adham Amrullayevich,
GulDU katta o‘qtuvchisi
Ismatova Sarvinoz Sanjarovna
GulDU talabasi

Annotatsiya: Bu maqolada o‘quvchi-yoshlar maktabdan keyingi yo‘nalishi, kelajakdagi kasbini tanlashi ,maktab o‘quvchilarini kasbga yo‘naltirishi, yoshlarni kasbiy ongini va kasbiy yo‘nalishini shakllantirishdan iborat.

Abstract: In this article, the direction of students after school, the choice of a future profession, the orientation of schoolchildren to the profession, the formation of the professional consciousness and professional direction of young people.

Kalit so‘zlar: ta’lim, maqsad, shaxsiy,zamonaviy,bilim,universitet,jamiyat,kasb-hunar,bosqich,uzluksiz,maktab,imkoniyat,o‘quvchi,ish,yo‘nalish,kelajak,ong, seminar,uslubiy,o‘rta maktab,tashkilot,amaliyot,tajriba,to‘plam,konstruktiv ta’lim

Keywords: education, goal, personal, modern, knowledge, university, society, profession, stage, continuous, school, opportunity, student, work, direction, future, consciousness, workshop, method , secondary school, organization, practice, experience, collection, constructive education.

Maktabdan keyingi ta’lim yo‘nalishi va darajasini, kelajakdagi kasbni tanlash doirasida o‘rta maktab o‘quvchisining oqilona kasbiy o‘zini o‘zi belgilashi bilan birga o‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha ishning maqsad va mazmun yo‘nalishlarini ko‘rib chiqish. Ta’lim tashkilotlari amaliyotida o‘rganilayotgan jarayonni takomillashtirish muammosi.

O‘rta maktab o‘quvchilari bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha ish samaradorligini oshirishning mumkin bo‘lgan usuli – bu ko‘p bosqichli uzluksiz ta’lim tizimining bosqichi, o‘zaro bog‘liqlik asosida yoshlarning kasbiy ongini va kasbiy yo‘nalishini shakllantirish bosqichi sifatida universitetdan oldingi tayyorgarlikdir. Shaxsiy intilishlar va ijtimoiy ehtiyojlar. Universitetdan oldingi tayyorgarlikning maqsadli belgisi nafaqat o‘rta maktab o‘quvchisining kasbiy o‘zini o‘zi belgilashini va uning universitetga kirishga tayyorligini, balki universitet sharoitlariga og‘riqsiz moslashishni, uning atrofidagi dunyoga yo‘naltirishni ham aks ettiradi. Zamonaviy mehnat bozori talablari va ta’lim tizimini rivojlantirish tendentsiyalari.Universitetdan oldingi tayyorgarlik bilim va xulq-atvor konstruksiyalarini diagnostika qilish va tuzatishni,

ma'lumot olish usullarini o‘zgartirishni va mustaqil ta'lim ko‘nikmalarini shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Bu keyingi muvaffaqiyatli ta'lim uchun talabaning shaxsiy va kasbiy fazilatlarini rivojlantirish uchun boshlang‘ich nuqta bo‘lib xizmat qiladi.

O‘rta maktab o‘quvchisi uchun oliy ta’lim muassasasiga qabul qilish yangi ijtimoiy sotsializatsiya institutiga integratsiyalashuvi bilan bog‘liq bo‘lib, uning davomida psixologik, pedagogik, kommunikativ, ta’lim, moslashuvchan, kundalik muammolar paydo bo‘lib, hissiy noqulaylik, tashkiliy qaramlik va modifikatsiyada aks etadi. E.P.Mixaylovaning so‘zlariga ko‘ra, universitetga kirgan birinchi kurs talabalari maktab va universitet ta’limini tashkil etishdagi farq bilan bog‘liq o‘rganish qiyinchiliklarini boshdan kechirishadi (shakl va usullardagi farqlar, jarayonni tashkil etish va bilimlarni nazorat qilish, darslar davomiyligi va o‘quv yilining qismlarga bo‘linishi, maktab va universitetning maqsad va vazifalarida, “ustoz-shogird” va “o‘qituvchi-talaba” munosabatlari darajasida, o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarning turli hajmi va murakkabligida, abituriyentlarning shahar va qishloq maktablaridan bilimlarini sezilarli darajada farqlashda va boshqalar), tanlagan kasbining o‘zi va jamiyat uchun ahamiyatini, kelajakda mehnat va hayotda to‘liq huquqli amalga oshirish uchun tegishli kasbiy o‘zini o‘zi belgilash zarurligini etarli darajada anglamaslik. Kasb-hunarga yo‘naltirishning bir qismi sifatida universitetgacha tayyorgarlikdan o‘tmagan birinchi kurs talabalarining 88,9 foizi tasvirlangan muammolarni boshdan kechirmoqda .Yuqoridagi holatlar bizga erta profillash institutining o‘quv quyi tizimining elementi sifatida o‘rta maktab o‘quvchilari bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha universitetdan oldingi tayyorgarlik imkoniyatlarini tushunishga o‘tishga imkon beradi. Tahlil natijalari ikkita bayonotda.

Bir tomondan, o‘rta maktab o‘quvchisining o‘quv yo‘nalishini va kelajakdagi ish sohasini ongli ravishda tanlashi, fan bo‘yicha bir qator fanlararo bilimlarni to‘plashda konstruktiv ta'lim amaliyotining uzluksizligi va kompetensiyaga asoslangan holda o‘rganishga tayyorligi. undan foydalanish, uzluksiz ta'lim uchun motivatsiyani shakllantirish, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘zini o‘zi anglash strategiyasini yaratish uchun yangi ta'lim va kasbiy tajribani o‘zlashtirish, postindustrial jamiyatning zamonaviy sharoitida kasbiy o‘zini o‘zi belgilash va hayotning shaxsiy istiqbollarini qurish.

Boshqa tomondan, maktabda to‘plangan bilim va ko‘nikmalarning nomutanosibligini kamaytirish jarayonida universitetga kirishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni minimallashtirish (industriyadan keyingi jamiyat amaliyotining voqeliklari va zamonaviy mehnat bozoridagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq emas). kasblarni yangilash konteksti), yangi ijtimoiy rollarni optimal rivojlantirish uchun psixologik qulaylik zonasini yaratish, universitet jamoasiga va o‘quv amaliyotiga moslashish xavfini kamaytirish, keyingi ta'lim va talabaning o‘zini o‘zi rivojlantirish uchun kasbiy yo‘nalishni qo‘llab-quvvatlash.

Tadqiqot masalalari sohasini o‘rganish “Universitetgacha tayyorgarlik” tushunchasining mazmunini batafsilroq ko‘rib chiqishni nazarda tutadi. Fanlararo tushuncha sifatida “Universitetgacha tayyorgarlik” juda xilma-xil ta'riflanadi

Fanlarning fanlararo matritsasidagi tadqiqotning asosiy ta'rifini tahlil qilish shuni ta'kidlashga imkon beradiki, o‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha universitetdan oldingi tayyorgarlik mehnat sohasi kontekstini modellashtiradigan uzluksiz ta'limning ma'lum bir quyi tizimi sifatida qaraladi. O‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha universitetdan oldingi tayyorgarlikni amalga oshirish mumkin:

- turli tashkiliy shakllarda (tayyorgarlik bo‘limlari, fakultetlar va universitetgacha ta’lim markazlari, universitetning tarkibiy bo‘linmalari sifatida masofaviy ixtisoslashtirilgan maktablar, qisqa muddatli va uzoq muddatli tayyorgarlik kurslari (maktabda, universitetlarda), o‘quv modullari, fakultetlar, birlashmalar “maktab – universitet”, “maktab – kollejlar”, seminarlar, masofaviy aloqa va boshqalar), turlari (kunduzgi, sirtqi, sirtqi, masofaviy);

- harakatlarning ma’lum tashkiliy va algoritmik ketma-ketligida (kasbiy kelajakni tanlashga ayniqsa g‘ayratli bo‘lgan o‘rta maktab o‘quvchilarini aniqlash va universitet ta’limining turli tuzilmalarida o‘rta maktab o‘quvchilari guruhlarini keyingi kadrlar bilan ta’minlash; ta’lim fanlari va shakllari ro‘yxatini tanlash, oliy o‘quv yurtiga qadar tayyorgarlikni dasturiy va texnologik ta’minlash).

O‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha universitetdan oldingi tayyorgarlik ko‘p murakkab hodisa bo‘lib, uni quyidagicha ko‘rib chiqish kerak:

Talabalar uchun yuqori sifatli ta’lim xizmatlarini olish munosabati bilan ta’limni rivojlantirish tuzilmasida qo‘shimcha ta’lim turi sifatida universitet ta’limining roli beqiyos.O‘qishning kasbiy yo‘nalishini tanlashni optimallashtirish, jadal rivojlanayotgan axborot jamiyati va isloh qilinayotgan iqtisodiyot ehtiyojlarini qondiradigan, yangi sifat darajasidagi yuqori malakali va raqobatbardosh bo‘lajak mutaxassislarga bo‘lgan g‘ayratli abituriyentni universitetga kirish uchun tayyorlash. Ijtimoiy o‘zgarishlarni hisobga olgan holda o‘rta maktab o‘quvchilari bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha universitetdan oldingi tayyorgarlik imkoniyatlaridan foydalanish jamiyatning barcha jabhalarining izchil rivojlanishini, zamonaviy jamiyatning ijtimoiy barqarorligi va barqarorligini belgilaydi

professional maqsad, o‘quvchining kasbiy yo‘nalishini shakllantirishni, uning hayotiy va kasbiy pozitsiyasini kelajakdagi mutaxassis sifatida shakllantirishni ta’minlaydigan, o‘zgaruvchan ijtimoiy-madaniy sharoit va bozor munosabatlarida ishlashga tayyor bo‘lgan mustaqil va o‘z-o‘zini qadrlaydigan uzluksiz ta’lim shakli. Uzluksiz ta’lim muayyan fanlar bilan bog‘liq: o‘z bilim darajasini doimiy ravishda oshirib boruvchi talaba; kasbgacha, o‘rta va oliy kasbiy bosqichlarda ta’lim mazmunining uzluksizligini aks ettiruvchi ta’lim dasturlari; ta’limning tashkiliy tuzilmasi (ta’limdagi kamchiliklarni to‘ldiradigan, ta’lim va ta’limdagi kamchiliklarni qoplaydigan, turli xil ta’lim ehtiyojlarini qondira oladigan talab qilinadigan ta’lim xizmatlari makonini tashkil etuvchi ta’lim tashkilotlarining ijtimoiy hamkorligi; o‘rta maktab o‘quvchisida ham, postindustrial jamiyatda ham, ma'lum bir mintaqada ham paydo bo‘ladi) .Uzluksiz ta'limning uzluksizligi “maktab-universitet” eski (va uni inkor qilish emas) va yangi (o‘tgan bosqichlarning eng muhim sintezi sifatida) mazmunli birligi munosabatini, oldingi va keyingi bosqichlarning o‘zaro bog‘liqligini belgilaydi. o‘rta maktab o‘quvchisining kasbiy o‘zini o‘zi belgilashini shakllantirishdagi ta'lim bosqichlari hozirgi va kelajakning yangilangan tuzilmalarini yaratishni, ularni o‘zgartirishni ta'minlaydi, ta'limning yangi amaliyotini qurish jarayonlarining barqarorligi, talabalar tomonidan yangi sifat va miqdoriy xususiyatlarni egallash va ularni hayotning turli sohalarida rivojlantirish.

O‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbiy yo‘naltirish bo‘yicha universitetdan oldingi tayyorgarlik imkoniyatlari ta'limning rivojlanayotgan funksionalligini (katta o‘quvchining fazilatlari va qobiliyatlarini rivojlantirish, o‘zgaruvchan) hisobga olgan holda, kasbiy ta'lim muhitini shakllantirishning rag‘batlantiruvchi vositasi sifatida ko‘rib chiqiladi. o‘zini va hayotni o‘z rivojlanishining sub'ekti sifatida, ichki potentsiallarni ishga tushirish), kasbiy o‘zini o‘zi belgilash uchun sharoit yaratish, ta’lim tashkilotlarining o‘quv, uslubiy, moddiy-texnik, kadrlar

resurslarini optimallashtirish va safarbar qilish faollashtiruvchisi (“maktab – universitet”), o‘rganilayotgan hodisaning samaradorligida maqsadli sifat va miqdor o‘zgarishlarini keltirib chiqaradi. .

O‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha universitetgacha tayyorgarlik ko‘rish imkoniyatlari ma’lum jihatlarning quyidagi mazmuniga ega:

- o‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha universitetgacha tayyorgarlikning predmetli jihatlari o‘rta maktab o‘quvchisi bo‘lish jarayonlarining uzluksizligi va izchilligidagi shaxsiy-kasbiy sifat va miqdoriy o‘zgarishlarning bir-birini to‘ldirishiga erishish zarurligini belgilaydi. Foydali natijaga erishish kontekstida rivojlanishning yosh chiziqlari o‘rtasidagi istiqbolli munosabatlar – o‘quvchining kasbiy o‘zini o‘zi belgilashi;

- o‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha oliy o‘quv yurtidan oldingi tayyorgarlikning semantik jihatlari dunyo, jamiyat, bozor munosabatlari va umrbod ta’limning semantik voqeliklarini yaxlit idrok etish muhimligini belgilaydi. Ular o‘rta maktab o‘quvchisi dunyoqarashining semantik tarkibiy qismlari tufayli ma’lum xatti-harakatlar usullari va munosabatlarini belgilaydigan kasb tanlashning shaxsiy ma’nosining hissiy tajribasini o‘z ichiga oladi; Talabaning kasbiy yo‘nalishi va manfaatlarini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash, jamiyatda, kasbda, ta’limda hayotning yangi qadriyatlarini kashf etish, kasbiy kelajak prototipi idealini yaratish;

- universitetgacha bo‘lgan tayyorgarlikning o‘zgaruvchan jihatlari o‘zini o‘zi belgilash sub’ektining kasbiy va hayotiy pozitsiyasini faollashtirish, o‘zini, hayotdagi o‘rnini, tanlagan kasbini aniqlashning yangi qiyofalarini mustaqil ravishda yaratish, yangi tajriba to‘plash uchun sharoit yaratishga qaratilgan. Ichki tashkilot, optimal safarbarlik va xulq-atvor barqarorligiga olib keladi, hayotingiz va kasbiy yo‘lingizni qurish uchun mas’uliyatni kuchaytiradi.

1. O‘rta maktab o‘quvchilari bilan kasbiy yo‘naltirish bo‘yicha universitetgacha tayyorgarlikning predmetini rivojlantirish imkoniyatlari konstruktiv ta'lim modellaridan (shaxsga yo‘naltirilgan ta'lim paradigmasi) foydalanishga asoslangan “atrof-muhit ta'lim qurilishi sifatida” atrof-muhitni shakllantirish strategiyasidan foydalanishni oldindan belgilab beradi. , o‘z-o‘zini bilish, qobiliyatlarni, imtiyozlarni o‘z-o‘zini baholash, kasbiy o‘zini o‘zi anglashni rivojlantirish, individual ta'lim yo‘nalishini mustaqil tanlash uchun manba sifatida qo‘shimcha ta'lim xizmatlarini amalga oshirish); o‘rta maktab o‘quvchilari tomonidan mustaqil ongli ta’lim va o‘z-o‘zini tarbiyalashga turli xil yondashuvlarni ishlab chiqish, o‘quvchining ta’lim imtiyozlari va manfaatlarini hisobga olgan holda mazmunni farqlash, tanlangan ish turida kasbiy muhim fazilatlarni shakllantirish, ish faoliyatini kengaytirish bilan bog‘liq. O‘rta maktab o‘quvchilari bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha zamonaviy universitetgacha tayyorgarlikning o‘ziga xosligi uning “provokatsion tabiati” doirasida talabaning maqsadlari va mazmunli hayotiy yo‘nalishlari, o‘z resurs salohiyatini o‘z-o‘zini anglashi haqida shaxsiy fikrlashga e’tiborini aks ettiradi. (kasbiy testlarni amalga oshirish doirasida), tanlangan kasbiy faoliyatga qo‘yiladigan talablarni baholashni hisobga olgan holda, professionalning ijtimoiy va roli funktsiyasini tushunishga mos keladigan shaxsiy va kasbiy fazilatlarni rivojlantirish.

O‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbiy yo‘naltirish bo‘yicha universitetgacha tayyorgarlikning semantik imkoniyatlari keyingi kasbiy ta’lim va kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirish uchun qiymat yo‘nalishi funktsiyasini amalga oshirishga qaratilgan (kasb tanlashda kasbiy va hayot nuqtai nazarlarining birligi). Mehnat qiymati, o‘rganish, ma’naviy iste’mol, ta’lim va ijodkorlik) va dunyoga, kasbga va boshqa odamlarga egalik qilish funktsiyasiga e’tibor qaratish

(tengdoshlar, o‘qituvchilar, ma’ruzachilar bilan samarali o‘zaro munosabatlarni qurishni ta’minlash, ko‘lamini kengaytirish. Kasbiy faoliyat sohasida o‘z-o‘zini bilish).

3. O‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbiy yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish bo‘yicha universitetgacha tayyorgarlikning o‘zgaruvchan imkoniyatlari “atrof-muhit shaxs faoliyati sohasi sifatida” atrof-muhitni shakllantirish strategiyasini amalga oshirish muhimligini belgilaydi, bu esa mavzu pozitsiyasini faollashtirish uchun shart-sharoitlarni yaratishni belgilaydi. Katta maktab yoshidagi bolalarning pedagogik jamoa bilan samarali o‘zaro munosabatlari jarayonida; o‘z-o‘zini tarbiyalash, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘quvchining turli xil amaliyotga yo‘naltirilgan, kontekstli faoliyatda o‘zini o‘zi anglashning “tetik mexanizmi” ni ishga tushirish

sohasining predmeti va ijtimoiy mazmuni, shartlari, vositalarining kontekstli maqsadga muvofiqligini modellashtirish orqali aniqlanadi. Kelajak. Kasbiy faoliyat sohasini modellashtirish o‘rta maktab o‘quvchisini ma’lum usullar va shakllar yig‘indisida o‘zgaruvchan ta’lim, kvazprofessional, o‘quv va kasbiy faoliyatga kiritish orqali amalga oshiriladi. (muammoli-kognitiv “professional sinov” vaziyatlari; kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish; “Muammolar piramidasi”; “Aqliy hujum”; tadqiqot seminarlari; “Qora va oq qarama-qarshilik”; tashkiliy faoliyat, rolli va ishbilarmonlik o‘yinlari; “savatcha usuli”; salbiy evristika, rol atributi va boshqalar), kontekstli rolni o‘z-o‘zini tashkil etish va o‘z-o‘zini to‘g‘rilash, yangi ijtimoiy rol funktsiyalarini o‘zlashtirish, kelajakdagi mutaxassis sifatida o‘zini sinovdan o‘tkazish va baholash aspektida kontekstli ijodkorlikni aks ettiruvchi; kasbning o‘ziga xos xususiyatlari bilan tanishish,uning qiymat regulyatorlari, standartlari, kasbiy va shaxsiy o‘zini o‘zi takomillashtirish, o‘zini o‘zi anglash yo‘llari va usullarini istiqbolli loyihalash uchun ijtimoiy nazorat; individual xususiyatlarning tanlangan ish sohasi bilan o‘zaro bog‘liqligi, nafaqat o‘z tanlovi uchun, balki oila, Vatan oldidagi mas’uliyatni hisobga olgan holda.

Shu bilan birga, o‘rta maktab o‘quvchisining mavzu pozitsiyasining faollashuvi, tanlangan kasbiy faoliyat sohasida ijtimoiy-rol funksionalligining faol rivojlanishi, mehnat va umrbod ta’limga nisbatan stereotipik idrok va munosabatning o‘zgarishi. Majburiy zarurat,va qadrlamaslik, o‘z-o‘zini anglash va o‘zini o‘zi tasdiqlashning shaxsiy va kasbiy sohalarini tanlashda qat’iylikni kuchaytirish, oliy ta’limning ta’lim tashkilotida kadrlar tayyorlash yo‘nalishi.

O‘rta maktab o‘quvchilari bilan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha universitetgacha tayyorgarlikning transformatsion imkoniyatlarini amalga oshirish doirasida ilg‘or ta’lim tajribasini kengaytirilgan formatda tarqatishni belgilovchi “maktab – universitet” ijtimoiy hamkorligini tashkil etish aspekti. “an’analar – innovatsiyalar” muhim ahamiyatga ega.”Maktab – universitet” ijtimoiy hamkorligi markazlashtirish va o‘rta maktab o‘quvchisining kasbiy o‘zini o‘zi belgilashi uchun mas’uliyat ulushini aniq taqsimlash va abituriyentni universitetga jalb qilish, turli xil resurslarni optimal taqsimlash bilan. Hamkorlik amaliyotini va o‘zaro hamkorlikni amalga oshirish, o‘quvchining ta’lim ehtiyojlarini qondirish, axborot oqimlariga moslashish imkoniyatlarini kengaytirish va yuqori sifatli axborot o‘quv materiallarini tanlash, o‘rta maktab o‘quvchisini keng yo‘naltirish uchun yetakchi mutaxassislarni jalb qilishni ta’minlaydi. Professional ish dunyosi, samarali muloqot doirasini kengaytirish (haqiqiy hayotda va masofadan turib).

Maktabgacha yoshdagi o‘quvchilarga kasbni to‘g‘ri tanlashda kasbiy yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish maxsus tashkil etilgan tadbirlarni o‘z ichiga oladi, ularda quyidagilar aks etadi:

- “ishtirok etishning ixtiyoriyligi (har bir o‘rta maktab o‘quvchisiga individual yondashishga, abituriyent va abituriyentning universitet tanloviga mos kelishi uchun uning kasbiy o‘zini o‘zi belgilashiga e’tibor);

- ochiqlik (oldindan tanlovsiz o‘qish qobiliyati; oliy o‘quv yurtiga qadar tayyorgarlikning fan maydonini kengaytirish; kelajakdagi kasbni ongli ravishda tanlash uchun sharoit yaratish);

- ijtimoiy-hududiy, axborot mavjudligi (universitetdan olis aholi punktlarida masofaviy ta’lim texnologiyalaridan keng foydalanish; oilaning moddiy boyligi, ijtimoiy mavqei, millatidan qat’i nazar, to‘liq huquqli ta’lim olishdan teng foydalanishni ta’minlash; imkoniyati cheklangan bolalarni o‘qitish; tashkil etish va qo‘llab-quvvatlash; o‘rta maktab o‘quvchisining universitet muhiti, oliy ta’lim muassasasining ta’lim va madaniy maydoni bilan o‘zaro aloqasi; universitet veb-sayti va ta’lim tashkilotlari veb-saytlarining ma’lumotlar tarkibi);

- izchillik (universitetda universitetgacha tayyorgarlikni rivojlantirishning tizimli xarakterini ta’minlash; ta’lim faoliyati sohasida hamkorlik to‘g‘risida kelishuvga ega bo‘lgan maktablarda o‘qitishni tashkil etish)

- uzluksizlik, uzluksizlik va izchillik (universitetgacha bo‘lgan ta’lim jarayoni zamonaviy ta’lim paradigmasining asosiy qadriyatlari va yo‘riqnomalarini saqlab, bir bosqichdan ikkinchisiga ketma-ket o‘tadi);

- bo‘lajak mutaxassisning shaxsiyatini tarbiyalash, kasbiy o‘zini o‘zi belgilash va kasbiy hayotda o‘zini o‘zi anglashning yakuniy muvaffaqiyatini belgilaydigan shaxsiy xarakter xususiyatlarini shakllantirishga e’tiborni kuchaytirish;

Kadrlar tayyorlash sifatining jamiyat va shaxsning dolzarb va istiqbolli ehtiyojlariga muvofiqligi

O‘rta maktab o‘quvchilari bilan kasbga yo‘naltirish ishlarida universitetgacha tayyorgarlikning transformatsion imkoniyatlarini amalga oshirishda talabaning oliy ta’lim tizimiga maqbul kirishi, universitet munosabatlar tizimiga, universitetning o‘quv va ilmiy faoliyatiga moslashishi muhim ahamiyatga ega. Universitet hamjamiyatiga dastlabki integratsiyaning bir qismi sifatida, universitetning ta’lim va kasbiy muhiti, talabalar faoliyatining mazmuni bilan dastlabki tanishish.Va o‘qituvchilarning fikriga ko‘ra, oliy ta’limda o‘quv jarayonini tashkil etish shaxsiy va kasbiy rivojlanish traektoriyasini sozlash, kasbni “noto‘g‘ri tanlash” xavfini minimallashtirish (atrof-muhit, ommaviy axborot vositalari, hukmronlik qiluvchi omillar ta’siri ostida) orqali amalga oshiriladi. Fikr va boshqalar).

O‘rta maktab o‘quvchilari bilan kasbiy yo‘nalish bo‘yicha universitetgacha tayyorgarlikning transformatsion imkoniyatlari “maktab – universitet” to‘sig‘ini (stressni minimallashtirish doirasida adaptiv-psixologik komponentni amalga oshirish) ijtimoiy mojarolarsiz bartaraf etish funktsiyasini amalga oshirishga qaratilgan. Vaziyatlar, hissiy holatni yaxshilash Talabaning ijtimoiy farovonligi) va shaxs tajribasini asoslash funktsiyasi (ma’lumotlar hajmini bosqichma-bosqich chuqurlashtirish, to‘ldirish va kasbiylashtirish yo‘nalishi bo‘yicha bilim, ko‘nikma va tajribani uzluksizligi nuqtai nazaridan kengaytirish uchun shart-sharoitlarni yaratish). Kasbiy yo‘naltirilgan ta’lim mazmuni, kasbiy va ta’lim motivatsiyasini rivojlantirish).

Shunday qilib, tadqiqot muammosini nazariy tahlil qilish natijalarini sarhisob qilar ekanmiz, shuni ta’kidlaymizki, bizning tadqiqotimizda universitetgacha tayyorgarlik “maktab – universitet” o‘zaro ta’sirining uzluksizligi doirasida erta profillash instituti sifatida ko‘rib chiqiladi.O‘rta maktab o‘quvchisining kasbiy qiziqishlari, yo‘nalishi, qobiliyatini aniqlash va uni

kasbiy o‘zini o‘zi belgilashda qo‘llab-quvvatlashni ta’minlash, o‘z kasbini tanlash to‘g‘risida ongli ravishda qaror qilgan, o‘qishni davom ettirishga tayyor abituriyentni oliy o‘quv yurtlariga jalb qilish, kasbiy o‘zini o‘zi anglash va ijodiy o‘z-o‘zini rivojlantirish.

O‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbga yo‘naltirish ishini takomillashtirishni aks ettiruvchi oliy o‘quv yurtidan oldingi tayyorgarlikning mohiyati uning imkoniyatlarini muallif tomonidan asoslash orqali ochib beriladi: mavzuni rivojlantirish (ongli kontekstda individual ta’lim yo‘nalishlarini tanlash ko‘lamini kengaytirish).Talabalarning kasbiy hayotning o‘zini o‘zi anglash yo‘liga mas’uliyat bilan moslashishi; o‘rta maktab o‘quvchisining yangi shaxsiy, ijtimoiy, kasbgacha bo‘lgan xususiyatlarini shakllantirishga universitetning ta’siri; abituriyentning universitetda o‘qishni davom ettirishga tayyorligining zarur darajasiga erishish); semantik (maktab o‘quvchisidan universitet talabasiga uyg‘un va tabiiy o‘tish uchun uzluksiz ta’limning umumiy va kasbiy darajalarining uzluksizligi; o‘rta maktab o‘quvchisini universitetning mazmun-semantik haqiqati va qadriyatlari bilan tanishtirish; jozibali imidjini shakllantirish; bo‘lajak abituriyent va uning ota-onasi uchun universitet);transformativ (o‘rta maktab o‘quvchilarining ijtimoiy va kasbiy ishonchga erishish uchun faoliyatni tashkil etishning amaliyotga yo‘naltirilgan, kontekstli shakllarini kuchaytirish; eng yaxshi ta’lim tajribasini tarmoq ijtimoiy sheriklik tarmog‘ining kengaytirilgan formatida tarqatish “Maktab”Universitet”; o‘rta maktab o‘quvchisini universitetdagi ta’lim tizimiga moslashtirish, o‘qituvchilar bilan o‘zaro munosabatlarda tajriba orttirish).

O‘rta maktab o‘quvchilari bilan universitetgacha tayyorgarlik jarayonida kasbiy yo‘nalish bo‘yicha ishning jarayon modelini ishlab chiqish tadqiqotning asosiy uslubiy asosini – tadqiqot yo‘nalishlarini aniqlash yo‘lini belgilaydigan g‘oyalar yig‘indisida faol yondashuvni ajratishni talab qildi. Maqsadlar, tamoyillar (ta’lim munosabatlari sub’ektlarini boshqaradigan dastlabki qoidalarni aks ettiruvchi), tadqiqot ob’ektini uning bilimlarining ma’lum chegaralarida o‘rganishda muallifning ilmiy pozitsiyasining qiymat yo‘nalishlarini belgilaydigan pedagogik muhitni shakllantirish strategiyalari.

Uzluksizlik printsipi o‘rta maktab o‘quvchisi bilan kasbga yo‘naltirish ishini shunday tashkil etishni nazarda tutadi, bunda asosiy maqsadlar “maktab – universitet” ta’lim mazmunini o‘rganishda ketma-ketlik (oldingi bilim, ko‘nikma va tajribaga tayanish) hisoblanadi. Talaba, bilim konstruksiyalarini keyingi kengaytirishga e’tibor qaratish, tanlangan ta’lim sohasida tajribani boyitish). Ta’lim bosqichi (vertikal uzluksizlik). Uzluksizlik printsipi amalga oshiriladi: individual-shaxsiy darajada uzluksiz ta'lim tizimida bir ta'lim darajasidan ikkinchisiga o‘tish davrida amalga oshiriladigan o‘rta maktab o‘quvchisining izchil rivojlanishi munosabatlarini o‘rnatish (o‘rta maktab o‘quvchilari o‘rtasidagi uzluksizlik). status-rol funksionalligi “maktab o‘quvchisi - talaba - kelajakdagi mutaxassis”, qadriyatlar yo‘nalishlari, standartlari ta'lim faoliyati va uning strategiyalari; oldingi bosqichlarning shaxsiyat neoplazmalarini hisobga olgan holda); ijtimoiy miqyosda umumiy ta'lim va kasbiy ta'limni mazmunli muvofiqlashtirish mantig‘ida uzluksizlik namoyon bo‘ladi. (maktab va universitet ta’limi mazmuni elementlarini o‘zlashtirish; shaxsiy potentsial resurslarga e’tibor qaratgan holda yangilangan turmush tarzini, ijtimoiy va kasbiy tajribani o‘zlashtirishga tayyorlik), o‘quv va tashkiliy (tashkiliy shakllardagi uzluksizlik va o‘quv jarayonini amalga oshirish usullari. Maktab va universitet; universitetgacha bo‘lgan tayyorgarlikda kasbga yo‘naltirish ishlarini monitoring qilishning uzluksizligi, o‘rta maktab o‘quvchisining kasbiy pozitsiyasini rivojlantirishni aks ettiruvchi axborot bazasining mavjudligi)va motivatsion-semantik jihati (o‘rta maktab o‘quvchilari uchun umrbod ta’lim

yo‘lini qurish zarurligini tushunish, kasbiy yo‘nalishni rivojlantirish); Jamiyat darajasida uzluksizlik ta’lim muassasalarining boshqa ijtimoiy institutlar bilan o‘zaro hamkorligining o‘zaro bog‘liqligi sifatida namoyon bo‘ladi

Foydalanilgan adabiyot

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 017. – 488 b.

2. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo eamiz.Toshkent,O‘zbekiston, 016.-56b

3. H.A.Муслимов, Ш.С.Шарипов, М.Додиров. “Техник ижодкорликва дизайн”. - Т.: “ТДПУ”, 010.

4. Шарипов Ш.С. Мактаб ўқувчилари ижодкорлик фаолиятини ташкил қилиш. «Халқ таълими» ж. 003.№ 4. -34-36 б.

5.Нечаев, М.П. Современное осмысление проблем профориентации обучающихся / М.П. Нечаев, С.Л. Фролова // Гаудеамус. - 017. - № . - С. 916.

6.Мордовская, А.В. Концептуальные подходы к организации профориентационной работы в федеральном вузе / А.В. Мордовская, С.В. Панина // Преподаватель XXI век. - 012. - № 1. - С. 67-64.

7. Капелевич, М.С. Концептуальные основы довузовской подготовки: автореф. дис канд. пед. наук / М.С. Капелевич. - Калининград, 001. - 1 с.

8.Вербицкий, А.А. Контекстное обучение в компетентностном подходе / А.А. Вербицкий // Высшее образование в России. - 006. - № 11. - С. 3946.

9. M. Muhlibaev, RESULTS OF LABORATORY RESEARCH ON ENVIRONMENTAL CONTENTINPHYSICS INSTRUCTION IN RELATION TO OCCUPATIONAL EDUCATION You have to send following documents at usovoxaus@gmail.com before 5 th October 022

INGLIZ TILIDA GEOLOGIYA SOHASIGA OID TERMINLAR YASALISHINING SAMARALI USULLARI

Barno Turdikulova

Guliston davlat universiteti, o‘qituvchi

barnoturdikulova512@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ingliz tilida geologiya sohasiga oid terminlarining yasalishida suffikslardan foydalanish yo‘llari ko‘rsatilgan. So‘z hosil qiluvchi qo‘shimchalar – suffikslar otlarga ham, fe'l va sifatlarga ham qo‘shilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: geologik terminlar, termin-ibora, suffiks, model, atama birikmasi, mavhum otlar, terminologik sifat.

Аннотация. В статье показаны пути использования суффиксов при образовании геологических терминов на английском языке. Словообразовательные аффиксы – суффиксы могут быть присоединены и к существительным, и к глаголам и прилагательным.

Ключевые слова: геологические термины, термин-выражение, суффикс, модель, сочетание терминов, абстрактные существительные, терминологические прилагательные.

Kirish. Biz geologiya sohasiga oid terminologik birliklarning muayan strukturaviy tizimga mansubligi jihatidan tarkibini aniqlash uchun affiksli usuli orqali yasalgan terminlar guruhini ajratishni maqsadga muvofiq deb hisobladik. Ya'ni, so‘zning tarkibiy qismlarga bo‘linishi, umumiy affiksli so‘zlar qatoridan iborat bo‘lishi mumkin.

Hosil bo‘lish usullari bo‘yicha atamalarni tasniflashda quyidagi asosiy tarkibiy usullar ajralib turadi:

semantik, ya'ni umumiy iste'moldagi tildan olingan va atama sifatida so‘z yoki so‘zlar birikmasidan foydalanish;

morfologik, ya'ni yangi terminni affikslar yordamida yaratish;

morfologik-sintaktik, ya'ni so‘z asoslarini qo‘shish orqali so‘z hosil qilish, yangi termin yaratish;

sintaktik, ya'ni terminologik birikmalarni shakllantirish; qisqartmalarni hosil qilish, ya'ni so‘zlarning asoslarini qisqartirish orqali yangi termin yaratish [6].

Terminni shakllantirishning ba'zi usullarini batafsil ko‘rib chiqsak, ingliz tilida terminlarni shakllantirishning samarali usullaridan biri - bu affiksatsiya ekanligi aniqlanadi.

So‘z hosil qiluvchi affikslar leksik va leksik-grammatik ma'noga ega bo‘lishi mumkin. Suffikslar va prefikslar orasidagi farq nafaqat ularning so‘zdagi o‘rnida, balki suffiks nafaqat so‘zning ma'nosini o‘zgartiradi, balki yangi nutq qismini ham yaratadi. Ildizli morfemalaridan farqli o‘laroq, suffikslar umumlashmaning kattaroq darajasini ifodalaydi va so‘z bilan ko‘rsatilgan tushuncha qaysi sinfga tegishli ekanligini ko‘rsatadi. Masalan, -er, -or, -ist suffikslari xodimni, mutaxassisni, shuningdek, mashinalar, asboblar, uskunalarni bildiradi.

Suffikslarning tasnifi ularni nutq qismlariga bo‘linishini nazarda tutadi [2, b.123]. Ingliz terminologiyasida eng ko‘p ishlatiladigan suffikslar:

– otlarda: -age (leakage), -ancy/-ency (constancy, tendency), - acne/-ence (distance), -ant/-ent (assistant, student), -dom (freedom), -er (bottomlayer), -ing (building), -ion, -tion, -sion, -ation (rebellion, revolution, transmission, location), -ist (psychologist), -ium (deuterium), -osis (seliosis), -ite (sylvanit);

– sifatlarda: -able, -ible, -uble (capable, sensible, voluble), -al (impartial), -ic (enthusiastic), -ical (glacial), -ant/-ent (arrogant, present), -ary (secondary), -ate, -ete (separate, complete), -ed (faulted), -ian (Mexican), -ive (attentive), -ful (thoughtful), -less (helpless), -like (lifelike), -ly (friendly), -ous, - ious (homogeneous, various), -some (troublesome), -y (noisy);

– fe'llarda: -ate (dominate), -er (enter), -en (strengthen), -ize (organize); 18 – наречий – ly (faithfully), -ward (upward), -wise (otherwise) [2, b.122].

Hozirgi kunda quyidagilar samarasiz hisoblanadi:

– otlarning suffikslari: -th, -dom, -hood, -ship;

– sifatlarning suffikslari: -en, -ly, -some, -ous;

– fe'l suffiksi: –en.

Bu suffikslarning barchasi tirik, nutqda foydalaniladi, taniladi, so‘zda va ma'noda ajratiladi. O‘lik suffikslar esa so‘zlovchi tomonidan ajratilmaydi va tanilmaydi, masalan: -t (thought, gift) [3, b. 8].

Geologik terminlar, ayniqsa geofizika atamalari uchun quyidagi suffikslar eng mahsuldor hisoblanadi:

– otlar uchun: -tion, -ity, -ing, -um, -er/or (ot atamalarining 62,8% hosil qiladilar);

– fe'llar uchun: -ate, - ize/-ise, -ify (fe'l atamalarining 87,6% hosil qiladilar);

– sifatlar uchun: -ic, -al, -able/-ible, -ive (sifat terminlarining 49,1% hosil qiladilar) [5].

Muhokama va natijalar. Ingliz tilida neft va gaz geologiyasi terminlarining yasalishida suffiksal usul eng samarali hisoblanadi. Ingliz tilida neft va gaz geologiyasiga oid terminlarning tashkil topishi uchun suffikslar arsenali juda keng bo'lib, quyidagi formantlarning ishtirokida yasaladi: -ing, -tion/-ation, -al, -ment, -ance/-ence, -er/-or, -y, -able/-ible, -ary/-ory va b.

Terminlar yasalishida -ment suffiksi V + ment → N modeli bo'yicha mavhum og'zaki otlarni shakllantirish uchun foydalaniladi. Bunda bu suffikslar bitta so'zli atamani ham, atama-iboralarni ham yasashda ishtirok etadi. Masalan: abyssal environment – abissal (tubsiz) mintaqadagi yashash muhiti, ac equipment – o'zgaruvchan tok uskunalari, argillaceous cement – loyli sement, arrangement – zond, kombinatsiya, artificial nourishment – qirg'oqlarni sun'iy to'ldirish (oziqlantirish), stowing increment – yotqizish qadami va boshqalar [4].

-Ing suffiksi V + ing → N modeli bo'yicha o'tish fe'lining asoslarini mavhum otlarni (ham bir so'zli atamalarni, ham atama birikmasi tarkibidagi terminlarni) shakllantirishda ishtirok etadi: A-dipping - yiqilish, arching - arka, yer osti koni ustining yotqizilishi, qavariq (yoysimon, egilgan) tonoz, area of faulting – chiqindilar maydoni, area of foundering - eritish maydoni, area of mountain building – tog'lar tashkil topishi maydoni va boshqalar.

-Ance/-ence suffikslari V + -ance/-ence → N modeli bo'yicha og'zaki otlarni hosil qilish uchun ishlatiladi: straight time-distance curve - to'g'ri chiziqli godograf, straight-line distance - to'g'ri chiziq masofasi, arcual distance - yoy masofasi va boshqalar.

-Er/-or suffiks qo'shimchalari V + er/or → N modeliga muvofiq harakat bajaruvchisi, harakatni bajarishga yordam beruvchi asbob yoki uskuna, modda, fizik miqdorning ma'nosi bo'lgan otlarni hosil qiladi: argentic copper - kumush mis, arrester - arretir, momoqaldiroq tutuvchisi, arrow-head scraper - o'qli skreper, artesian aquifer - artezian suv tashuvchi qatlami, artesian gorizonti, armoured flexible conveyor - ko'chma quduq tubi konveyeri, array factor – uskunaning geometrik koeffitsiyenti, uskuna koeffitsiyenti, storage battery motor – akkumulyatorli elektrovoz, stower – butchik, yotqizuvchi mashina, yotqizuvchi uskuna, zakladchik va boshqalar [1].

- Y suffiksi ikkita model bo'yicha terminlarni shakllantirishda ishtirok etadi: V + - y → N; N + - y → N – va, qoida tariqasida, terminologik birikmada terminologik elementlardan birini hosil qiladi: area of decay - to'lqinlarning kelib chiqishi hududidan tashqaridagi okean mintaqasi, uning davomida amplitudalar kamayadi, area of orogeny – tog 'lar tashkil topadigan maydon, area of perceptibility - zilzila seziladigan maydon va boshqalar.

-Tion/-ation suffikslari V + -tion/-ation → N modeli bo'yicha og'zaki otlarni shakllantirishda ishtirok etadi: arched portion of beds – qatlamlarning ko'tarilgan qismi, arcual distance from station to epicenter – stantsiyadan epitsentrgacha bo'lgan yoy masofasi, area distortion ratio – maydonlarning buzilish koeffitsienti, area of ablation – ablyasiya maydoni, area of accumulation - to'planish maydoni, area of adnation - tutash zonasi, area of evaporation - oqimning bug'lanish maydoni, yog'ingarchilikning to'planish maydoni, array simulation - guruhlanishni modellashtirish, array station - geofizik kuzatuv punkti, joylashtirish pozitsiyasi, kuzatish punkti va boshqalar.

- Al qo‘shimchasi yordamida N + -al → Adj modeli bo‘yicha terminologik sifatlar hosil bo‘ladi: arrival - to‘lqinning kirishi, kelishi, arsenical antimony -allemontit, mishyak surmasi, arsenical iron - arsenopirit, mishyakli kolchedan, arsenical nikel - nikelin, nikkellin, arsenide ore mineral - arsenid, arterial drainage – tarmoqlangan kanallar bilan drenajlash, artificial anomaly - sanoat shovqinlaridan kelib chiqqan anomaliya, texnogen shovqinlardan kelib chiqqan anomaliya, artificial bottom – “suyuq grunt”, artificial cast – bosmadan qolip va boshqalar [4].

-Able/-ible qo‘shimchalari N + -able/-ible → Adj modeli bo‘yicha terminologik sifatlarni shakllantirishda ishtirok etadi: are available in a full range – to‘liq diapazonda taqdim etilgan, armoured flexible conveyor – ko‘chma pastki konveyer va boshqalar .

-Ary/-ory/ure suffiks qo‘shimchalari V + -ary/ory → Adj modeli bo‘yicha nisbiy sifatlar hosil bo‘lganda faol bo‘ladi: stratigraphic boundary – stratigrafik chegara, artesian water circulation theory – artesian suv aylanishi nazariyasi, story – pastki qavat, podetaj, strain-ellipsoid theory - kuchlanish ellipsoidi nazariyasi, pressure – bosim, artesian hydrostatic pressure - artezian gidrostatik bosimi va boshqalar.

-Age suffiksi fe'llardan jarayonning ma'nosini bilgiruvchi abstrakt otlarni, V+-age → N modeli bo‘yicha tushunchalarni va V + -age → Adj modeli bo‘yicha teriminologik sifatlarni hosil qiladi: artificial drainage system - sun'iy drenaj tizimi, arterial drainage – tarmoqlangan kanalli drenaj; stoppage cleaning - probkani yo‘q qilish, storage battery – batareyali (akkumulyatorli) yoritgich; stowage – ishlab chiqarilgan joyni yotqizish, stowage material – yotqizish materiali, strain slip cleavage – diagonal qatlam, sirpanish klivaji, soxta klivaj, psevdoklivaj va boshqalar.

Xulosa. Murakkab so‘z bir-biri bilan ma'lum tarkibiy va semantik munosabatlarda bo‘lgan so‘zlarning asoslaridan hosil bo‘ladi. Murakkab so‘zning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi tarkibiy va semantik munosabatlar iboradagi so‘zlarning semantik va tarkibiy munosabatlarining o‘ziga xos versiyasidir. Ammo predmet, ob'yekt, hodisaning belgisi predmetni, ob'yektni murakkab so‘z va ibora bilan belgilashda turli yo‘llar bilan aniqlanadi. Ushbu turdagi murakkab so‘zlar tuzilishi bo‘yicha iboralarga yanqinlashadi, chunki ular butun so‘zlarning birikmasidan iborat. Shaklidan qat'iy nazar (ba'zi atamalar birgalikda yoziladi, boshqalari defislanadi), murakkab terminlar semantik shaklini saqlab qoladi.

Geologik terminlarning so‘z yasovchi modellarini o‘rganish o‘zbek va ingliz terminlarining lingvistik dizaynining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi terminologik birliklarni shakllantirishning eng samarali usullarini aniqlashga imkon berdi va terminlarni shakllantirishda umumiy adabiy tilda bo‘lgani kabi so‘z yasashning bir xil usullari faol ekanligini yana bir bor isbotladi.

Adabiyotlar ro‘yhati:

1.Barno, T. (2022). Lexical-Semantic Features of Geological Terms and Lexemes in English and Uzbek Languages. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(12), 148-152.

2.Turdikulova, B. T., & Akhmedov, O. S. (2022). Prospects for the Development of Dictionaries of Geological Terms and Their Features. International Journal of Social Science Research and Review, 5(5), 7-12.

3.Turdikulova, B. T., & Akhmedov, O. S. (2022). International Journal of Social Science Research and Review.

4. Saporbayevich, A. O., & Toirkulovna, T. B. Translating Methods of English Geological Terms and the Problem of Computer Lexicography. International Journal on Integrated Education, 4(4), 1-4.

5. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. - с. 46; Espersen O.A. Modern English Grammar. London, – p. IV.

6. Victoria N. Webster's New World Dictionary / N. Victoria. Third college Edition, 1988. – p. 1048.

7. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь / Л.Л. Нелюбин. – М.: Изд–во МПУ "Народный учитель", 001. – с. 132.

8. Циткина Ф.А. Терминология и перевод // К основам сопоставительного терминоведения. – Львов: 1988. – с. 13.

THE ROLE OF THE TEACHER IN THE FORMATION OF CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS

Turdiyeva Rakhima Kurbanovna,
Gulistan State University
rakhimatur63@gmail.com

Abstract: This article discusses the pedagogical creativity of the teacher, the ability of the creative potential, its importance, the ways of its development, the components and criteria that develop creativity.

Keywords: pedagogical creativity, creator, creative potential, activity, development, intellect, initiative, approach, pedagogical problem, component, criterion, activity

Enter. Today, it is important to provide students with modern education, to teach them to think creatively, critically, logically, and to develop the competencies of being able to apply the acquired knowledge, skills and abilities in life. This requires intellectual knowledge, high ability, creative potential and pedagogical skill from teachers. Because with the passage of time, the environment, conditions, situation and people change. In particular, the interests and needs of students will change. Also, the rapid development of science and technology, information technologies and many achievements in this field, innovations in the educational system, put high demands on the qualification level of pedagogues. Based on these requirements, teachers are required to have a deep understanding of specialized subjects, to be able to understand news in a timely manner, to keep up with the times, to be able to organize lessons using the latest advances in science and technology, and to work tirelessly on their own. is enough.

Another of the modern demands placed on the teacher is to teach students creativity, creativity, independent, critical, logical thinking. Before forming such skills in young people, the teacher needs to have a little creative ability, to be aware of the news, and to work on himself perfectly.

Literature review:

In order to understand the essence of the process of developing the creative potential of teachers, it is necessary to understand the concept of “Creativity”. According to the American psychologist P. Torrens, “creativity is a problem or putting forward scientific hypotheses; hypothesis testing and modification; identifying the problem based on the formation of decision results; it expresses sensitivity to the mutual opposition of knowledge and practical actions in finding a solution to a problem” [3, p. 86]. According to English scientist Ken Robinson, “creativity is a set of original ideas with their own value” [6, 74 p.].

American psychologist Gardner explains this concept in his research as follows: “creativity is a practical action performed by a person, which should reflect a certain novelty and have a certain practical value” [7, 110 b.] According to the results of the analysis, Creativity (lat., ing. “create” - creation, “creative” creator) means the creative ability that describes a person's readiness to develop new ideas and is part of talent as an independent factor. represents A person's creativity is manifested in his thinking, communication, feelings, certain types of activities. Creativity describes a person as a whole or his specific features, mental sharpness. Also, creativity is reflected as an important factor of talent. Creativity is a factor of self-development of a person, the basis of personal vitality, multifaceted knowledge possessed by a person, but also in the pursuit of new ideas and in the process of reforming and changing established stereotypes in the process of creating new things, in the process of solving unexpected life problems. and is manifested in making unusual decisions.

Discussion and results

The creative qualities of a teacher depend on their personal abilities, knowledge and accumulated personal experience. Also, a pedagogue with creative qualities takes an expressive approach to the teaching process, is active in promoting advanced ideas that encourage students to think, pays attention to familiarization with best practices and new educational methodical literature.

The study of creativity is mainly carried out in two directions:

Direction 1. Issues related to creativity and intelligence and creativity

learns to define educational processes related to

Direction . The personality and its psychological uniqueness are the basis of creativity

is classified by the fact that it is an aspect, emphasizing the person and his motivational lines

Pedagogical creativity (creativity) is the ability of a pedagogue to create new ideas that serve to ensure the effectiveness of the educational process, as well as to positively solve existing pedagogical problems, in contrast to traditional pedagogical thinking.

“Pedagogical creativity” must be able to guarantee the following two conditions:

1) attracting the attention of students who have low mastery of academic subjects and consider them boring to study the basics of science by teachers;

2) to create an opportunity for teachers to use them effectively in the classroom by recommending strategies and tools that serve to stimulate students' creative thinking and creative activity results.

The development of the teacher's creativity is of great importance, and it is considered the result of creative activity. This quality represents the teacher's ability and readiness to express himself. On the basis of creative potential, the personal abilities, natural and social strength of each specialist are manifested as a whole. Creative potential is closely related to creativity

focused on the cognitive process. The teacher's creativity, in contrast to traditional thinking, is manifested in:

- speed and flexibility of thinking;
- ability to create new ideas;
- not to think in one way;
- originality;
- initiative;
- Tolerating uncertainty;
- to be intelligent

In order for teachers to have the potential for creativity, it is necessary to pay attention to the following in their professional activities:

creative approach to professional activity;
show activity in creating new ideas;
independent study of advanced pedagogical achievements and experiences;
sharing ideas with colleagues about pedagogical achievements

A creative teacher is required to achieve creativity, to continue the creative work that has begun, to overcome difficulties in cognitive activities, to plan and sequence mental actions, to search for ways and methods to achieve the goal. Also, a person has sthenic feelings (a sense of joy from cognitive and creative activity, readiness to overcome difficulties in the process of inventions, pride in achieving a cognitive or creative goal, enjoyment of the opportunity to invent something, optimistic activity at the beginning of creative work, waiting for its positive result, calmness in case of failures, etc.) is also formed. It is desirable for a teacher to find and develop such psychological processes.

Self-development and self-expression of each teacher is directly related to his creativity. Usually, the ability of pedagogues to be creative means to try to solve pedagogical problems, to approach classes in a different way, to make students interested in classes, to increase their creativity by giving unusual tasks, to carry out scientific research works or scientific projects, and to engage in mutual creative cooperation. provided by their achievements. His creative ability is formed over a certain period of time through consistent study and work on himself, and it gradually improves and develops. It is necessary to pay special attention to creating problematic situations, solving problematic issues, analyzing them, as well as creating creative products in the educational process. While solving problematic issues and situations, the pedagogue's creative approach to finding a solution to the problem helps him develop emotional and volitional qualities. By putting problematic issues in front of him, the pedagogue confronts the evidence that contradicts his existing knowledge and life experiences. As a result, he feels the need to work on himself, study independently.

The process of developing creativity in teachers includes the following structural components (see Figure 1).

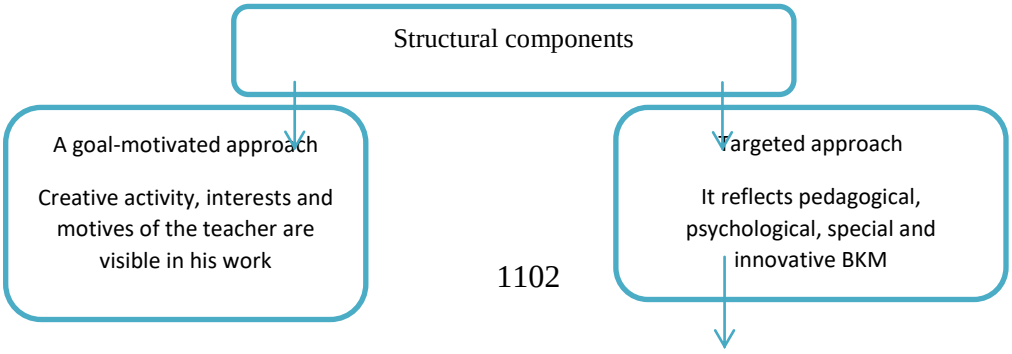

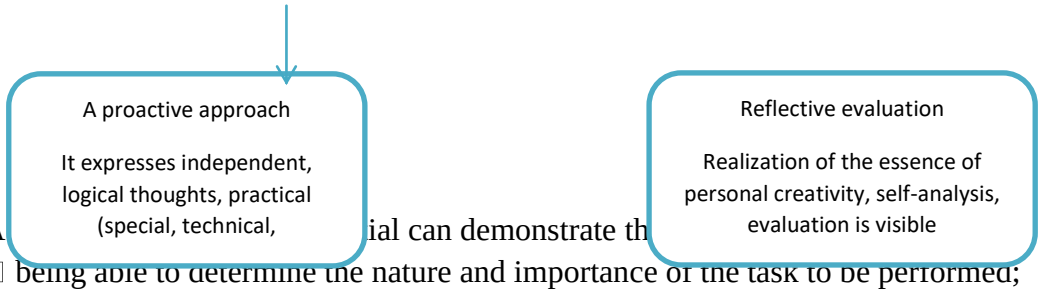

A ial can demonstrate th

- being able to determine the nature and importance of the task to be performed;
- to be able to analyze the issue;
- making a plan to solve the problem;
- effective methods for problem solving (analysis, synthesis,
- application of induction, deduction, comparison, etc.;
- to be able to choose the methods of solving the problem;
- justifying and rechecking the correctness of the decision;
- conducting a small research (research) in solving the problem;
- condition of solving the problem, progress of the process and solution of the problem
- Formalizing the evidence for summarizing the results

It is important to assess the teacher's level of creativity, and it is determined by the following criteria: (Figure):

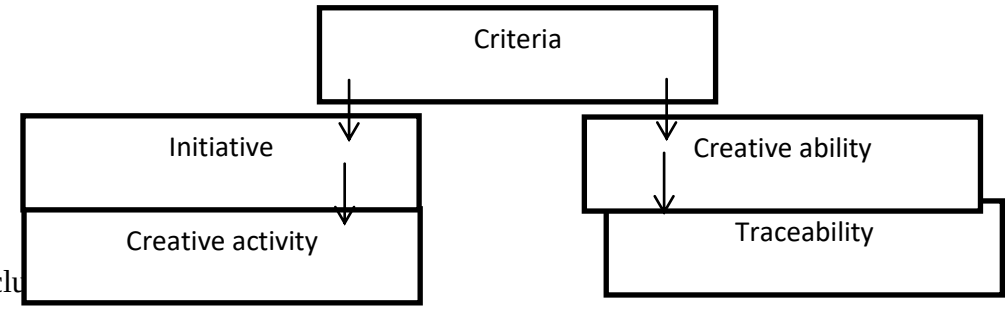

Conclu

Analyzes show that in order to have high indicators of teacher creativity, the following should be followed:

Constantly developing his knowledge;

Constantly improving his pedagogical experiences.

Know the latest innovations in the field and use them

be able to use it appropriately and effectively in their work

Being creative.

Knowing the age, individual and psychological characteristics of children and the teacher should act accordingly.

Having innovative features.

Improving the working conditions of the teacher

It is necessary to regularly enrich the teacher's creative activity with innovative innovations. Also, a creative pedagogue should pay attention to the following during the educational process:

1. Establish a friendly relationship with students.

. Creating a positive environment in education.

3. Breaking stereotypes.

4. Make students more active.

5. Divide into groups.

6. Encouraging success in students

7. Avoid uniformity

8. Connecting information with real life.

9. Using different approaches in the lesson

In short, pedagogical activity is a process of constant creativity, which requires the teacher to develop creativity, self-development, keep up with the times, be able to think freely, and teach students to think creatively and freely. it is required to organize education taking into account the individual capabilities of students, to apply the most effective methods of assimilation to the educational process. It also supports and guides students' thoughts, encourages interesting ideas, analyzes unsuccessful attempts, encourages students to realize defeats and victories.

References:

1. Drapeau Patty. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). - Alexandria - Virginia, USA: ASCD, 014.

2. Faizullayeva N. Pedagogical knowledge - professional teacher theoretical basis of skill //Continuous education j. - T.: 006. No. 6. - p. 102

3. Basics of creative pedagogy. Tashkent. 016

4. Creative pedagogue. Handbook. Tashkent. 022. @krepeduz.

5. Nurumbekova, Y. (2021). TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL EDUCATIVE ACTIVITY ON THE BASEMENT. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.

6. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.

7. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor's Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).

8. Nurumbekova, Y. (2022). BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Архив научных исследований, (1).

9. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

TALABALARNI INNOVATSION FAOLIYATGA YO'NALTIRISH TEXNOLOGIYASI

Kasimov Ablakul Sayitkulovich,
To'qimachilik va engil sanoat texnologiyasi kafedrasi katta o'qituvchisi
Guliston davlat universiteti
a-kasimov2023@gmail.com
Panjiyev Orifjon, *o'qituvchi*

Abstract: The article analyzes the opinions of scientists about the technology of directing students to innovative activities and the structure of innovative activities. In order to create the concept of formation of innovative competence of students, the content of common concepts was determined, the structure of this competence, the stages and conditions necessary for its formation were considered.

Keywords: innovative activity, innovative competence, competence, becoming, potential formation, improvement, development, reform.

Annotatsiya: Maqolada talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish texnologiyasi va innovatsion faoliyatning tuzilishi haqidagi olimlarning fikrlari tahlil qilinadi. Talabalarning innovatsion kompetentsiyasini shakllantirish kontseptsiyasini yaratish maqsadida umumiy tushunchalar mazmuni aniqlandi, bu kompetentsiyaning tuzilishi, uni shakllantirish uchun zarur bo‘lgan bosqichlar va shart-sharoitlar ko‘rib chiqildi.

Kalit so‘zlar: innovatsion faoliyat, innovatsion kompetentsiya, kompetentsiya, bo‘lish, salohiyatni shakllantirish, takomillashtirish, rivojlanish, isloh qilish.

Ta’lim tizimi oldida turgan asosiy muammolar birinchi navbatda globallashuv jarayoni, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning o‘zgarishi, jamiyatni axborotlashtirish va innovatsion texnologiyalarni jadal rivojlantirish bilan boshlangan. SHu sababli, oxirgi yillarda talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash masalasi dolzarb bo‘lib borayotganligi sir emas. CHunki, talaba ilm-fan va amaliyot sifatining asosiy drayveri (tashuvchisi) bo‘lib, uning innovatsion salohiyatini rivojlantirish o‘zgarishlarga qarshi ishlashga tayyorlikni ta’minlashning asosiy shartidir.

Talabalarning innovatsion kompetensiyasini shakllantirish konsepsiyasini yaratish uchun umumiy bo‘lgan tushunchalarning mazmunini va ushbu kompetensiyaning tuzilishini, uni shakllantirish uchun zarur bo‘lgan bosqichlar va shartlarni ko‘rib chiqamiz. E’tiborli jihati shundan iboratki, zamonaviy sharoitlarda talaba o‘quv faoliyatining vazifasi har qanday yangilikni amalga oshirish emas, balki maktablarda olib borilayotgan innovatsion jarayonlarni ta’limni rivojlantirishning u yoki bu strategiyasini modernizatsiyalashga yo‘naltirish va talabalar jamoalarining innovatsiyalarini etarlicha rag‘batlantirishdir.

Ushbu maqsadlarga turdosh umumiy tushunchalar “kasbiy kompetensiya”, “kasbiy rivojlanish”, “innovatsion faoliyat”dir.

Yuqori darajadagi kompetentlik, harakatchanlik, o‘z-o‘zini rivojlantirish usullarini o‘zlashtirish - bu zamonaviy o‘qituvchiga xos bo‘lishi lozim bo‘lgan fazilatlar ro‘yxatidan juda uzoqdadir.

Kompetentlikka asoslangan yondashuv talabaning kasbiy ta’limini yangilash sharoitida pedagogika fani tomonidan tan olingan usullardan biridir [1]. SHuning uchun, bizning fikrimizcha, “kasbiy kompetensiya” tushunchasini har tomonlama o‘rganib chiqish muhimdir.

Ilm-fanda ushbu tushunchaning aniq talqini mavjud emas, ammo shunga qaramay, kasbiy pedagogik kompetensiya muammosi zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan ichki psixologik va pedagogik fanlarda shakllangan an’analarga muvofiq - talabaning xususiyatlarini tahlil qilish yo‘li bilan ko‘rib chiqilmoqda. Uning kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli bajarish uchun muhim ahamiyatga ega.

SHunday qilib, N.V.Kuzmina xulosasiga ko‘ra, kompetentlik - bu talabaning samarali faoliyatining sub’ektiv omillaridan biri, shaxsga yo‘naltirilganlik turi va qobiliyatlar darajasi, bu kompetensiyaning maxsus pedagogik, uslubiy, ijtimoiy-psixologik, differensial-psixologik,

autopsixologik tarkibiy qismlarini o‘z ichiga oladi. Ilm-fan sohasida birinchi marta olim autopsixologik kompetensiyani “kasbiy kompetensiya” tushunchasiga o‘zini, shuningdek, boshqa odamlarni, ularning munosabatlarini va “shaxslararo voqealar”ni bashorat qilish qobiliyati sifatida tushuntiradi [1]. Ushbu ta’rif E.A.Klimov tomonidan “Inson-inson” kasblar guruhining alohida ko‘rsatilishi va soha ixtisosliklarning ushbu guruh kasblarining xususiyatlari bilan o‘zaro bog‘liqligi [2] bilan izohlanadi.

E.F.Zeer xulosasiga ko‘ra, kasbiy kompetentlik, yo‘nalish va kasbiy muhim fazilatlar bilan bir qatorda, faoliyat sub’ektini shakllantirishning asoslaridan biridir [3]. “Kasbiy kompetensiya” toifasi “kasbiy ta’lim darajasi, insonning tajribasi va individual qobiliyatlari darajasi, uning doimiy ravishda o‘zini o‘zi tarbiyalash va o‘zini takomillashtirishga bo‘lgan intilishi, mehnatga ijodiy va mas’uliyatli munosabati” bilan belgilanadi. Ushbu fazilatlar B.S.Gershunskiy [4] tadqiqotlariga ko‘ra, professional (kasbiy) ta’lim tarkibi va mazmuniga kiritilishi lozim.

L.M.Mitin tomonidan ishlab chiqilgan talabaning professional (kasbiy) rivojlanish konsepsiyasi talabaning kasbiy rivojlanish bosqichlarini uning shaxsini psixologik qayta qurish bosqichi sifatida belgilaydi: o‘z taqdirini o‘zi belgilash, o‘zini namoyon qilish, o‘zini anglash. Bosqichlarni aniqlash mezoni talabalarning o‘z maqsadlari va qadriyatlarini anglash darajasining o‘zgarishi bo‘lib, u kompetensiyali yondashuvi nuqtai nazaridan talabaning kasbiy kompetensiyasining motivatsion-qiymat tarkibiy qismining shakllanishiga mos keladi. Muallif o‘zini o‘zi anglash va aks ettirishni tashkil etish orqali talabani innovatsion faoliyatga tayyorlash orqali kasbiy rivojlanishiga sun’iy va texnik ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ta’kidlaydi [5].

Bizning tadqiqotimiz uchun bu jarayon shuni anglatadiki, kasbiy maqsadni belgilash va uni amalga oshirishtalabalarning innovatsion faoliyatga tayyorligi mezonlari bo‘lishi mumkin.

V.A.Slastenin kasbiy innovatsion kompetensiya tarkibidagi ikkita asosiy komponentni ajratgan holda ko‘rsatib beradi [6]:

1) talaba kasbiy faoliyatni amalga oshirishga nazariy tayyorligini belgilaydigan bilimlar tizimi;

2) talaba kasbiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorlikning amaliy asosini tashkil etadigan malaka va ko‘nikmalar tizimi.

Olim birinchi komponentni umumiy madaniy, umumiy ilmiy, maxsus va psixologik-pedagogik bilimlar yig‘indisiga egalik qilish deb ataydi. Ikkinchi komponent turli xil faoliyat turlaridan iborat: prognostik, loyihaviy, konstruktiv, tashkiliy, kommunikativ, refleksiv.

Ko‘rsatib o‘tilgan faoliyat turlariga muvofiq talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan ushbu faoliyat usullari bo‘lgan ksbiy mahorat tizimi shakllanadi [6]. Olim quyidagi o‘zaro bog‘liq qobiliyatlarni aniqlaydi: gnostik, prognostik, loyihaviy, konstruktiv, tashkiliy, kommunikativ, refleksiv, tahliliy. Ushbu ko‘nikmalar tegishli faoliyat davomida shakllanadi. Talabalarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishni kasbdagi shaxsni shakllantirish jarayoni sifatida ko‘rib chiqadigan V.A.Adolf o‘zining dissertatsiya tadqiqotida “Kasbiy kompetensiya - bu talabaning shaxsiy sifati, u yuqori darajadagi nazariy va amaliy, uslubiy, psixologik, pedagogik, uslubiy tayyorgarlikni o‘z ichiga oladi” deb, uning eng to‘liq ta’rifini beradi [7]. Kasbiy faoliyatning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, u kompetensiyaning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib turadi: motivatsion, maqsadni belgilash, shaxsiy va mazmun-tezkor. Talabalarning kasbiy kompetensiyasi, olimning fikriga ko‘ra, “kasbiy muammolarni ongli ravishda hal qilish va talaba -novatorning kasbiy rivojlanish sharti”ni ta’minlash vositasidir [7].

A.K.Markova kasbiy pedagogik kompetensiyani talaba shaxsiyatining kasbiy faoliyatning yuqori natijasini ta’minlovchi xususiyati sifatida belgilaydi [8]. Muallif kasbiy kompetentlikning bir nechta turlarini ajratib ko‘rsatgan:

maxsus - kasbiy faoliyatni yuqori darajada egallash;

ijtimoiy - kasbiy muloqot, hamkorlik usullarini o‘zlashtirish;

shaxsiy - o‘zini namoyon qilish va o‘zini rivojlantirish yo‘llariga egalik qilish;

individual - kasb-hunar doirasida o‘zini anglash va individual rivojlanish yo‘llariga egalik qilish, kasbiy va shaxsiy o‘sishga tayyorlik.

Muallif ushbu kompetensiya turlari talabalarning o‘zlari tomonidan ham, tashqi ta’sirlarning ta’siri, xususan uzluksiz ta’limning maxsus tashkil etilgan jarayoni orqali yaxshilanishiga yordam beradi, deb hisoblaydi.

Bizningcha “kasbiy kompetensiya” tushunchasining mohiyatini aniqlash uchun quyidagi yondashuvlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

-shaxsiy-faoliyat yondashuvi, uning doirasida talabaning kasbiy ko‘nikmasi va shaxsiyati bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Kasb bo‘yicha talabani innovatsion faoliyatga ko‘nikmalarning shakllantirish boshqa guruhdoshlari bilan o‘zaro aloqani o‘z ichiga olgan o‘quv faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari orqali amalga oshiriladi;

-funksional-faoliyat yondashuvi, bunda kompetensiya innovatsion faoliyatni amalga oshirishga, kasbiy funksiyalarni bajarishga nazariy va amaliy tayyorlikning birligi sifatida qaraladi;

-kasbiy kompetentlikni, bir tomondan, universal yondashuv bilan ikkinchi tomondan mutaxassisning asosiy malakalari bog‘laydigan, talabaga turli masalalarda harakat qilish imkoniyatini beradi, bu esa shaxsning ijtimoiy va professional harakatchanligini, ochiqligini ta’minlaydi ijodiy izlanishga, o‘zini namoyon qilish qobiliyatiga, o‘zini o‘zi yangidan yaratishga, o‘z-o‘ziga mustaqil ta’lim va tarbiya berishga, shu bilan birga innovatsion faoliyatga tayyorlash imkon yaratadi.

SHunday qilib, talabalarning innovatsion kompetensiyasi deganda, uning ahamiyatini anglab, professional va ijtimoiy sohada muvaffaqiyatli ijodiy faoliyat uchun o‘z salohiyatini (bilim, ko‘nikma, tajriba, shaxsiy fazilatlar va boshqalarni) amalga oshirish uchun amalda ko‘rsatilgan istak va qobiliyat (tayyorlik) tushuniladi, ushbu innovatsion faoliyat natijalari talabalarda shaxsiy javobgarlik, uni doimiy ravishda takomillashtirish zaruratini taqozo etadi [134].

Innovatsiya nazariy jihatdan, ongli faoliyat asosida bo‘lishi zarurligi sababli, innovatsion kompetensiya elementlarini faoliyatning ayrim izchil elementlarining asosi sifatida quyidagicha ko‘rib chiqish mumkin:

ehtiyojni anglash;

motivni shakllantirish;

innovatsion faoliyatni amalga oshirish usulini tanlash;

tadbirlarni rejalashtirish;

talab qilinadigan elementar harakatlar ro‘yxatini tahlil qilish va maqsadga erishish uchun harakatlarni amalga oshirish.

Amallarni bajarishda esa ma’lum bir innovatsion maqsadga erishish uchun operatsiyalarni ongli ravishda tanlash imkoniyatini va ushbu harakatni to‘g‘ri amalga oshirishni aniqlaydigan bilimlar majmuisiz bo‘lishi lozim. Innovatsion faoliyat amaliyotni bajarish uchun talabaga

ma’lum mahorat kerak. SHuning uchun, ushbu nuqtai nazardan, har qanday innovatsion kompetensiyaning majburiy elementlari quyidagicha ifodalash mumkin:

1)innovatsion faoliyat uchun ijobiy motivatsiya;

2)innovatsion faoliyat mazmuni va natijasiga qiymat-semantik munosabatlar;

3) tegishli innovatson faoliyatni amalga oshirish yo‘lini tanlash asosida bilim;

4)mavjud bilimlar asosida innovatsion faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va ko‘nikmalar.

Tadqiqotimizda belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda biz aniqlagan yondashuvlarni tahlil qilish asosida quyidagi xulosalar asosida ilmiy ta’riflarni shakllantirdik:

talabalarning innovatsion kompetensiyasi – bu talabalarning innovatson faoliyatga tayyorgarligini shaxsiy, nazariy va amaliy jihatdan aks ettiradigan, doimiy ravishda yangilanib turadigan, kasbiy muhitda muvaffaqiyatli harakat qilish qobiliyatida ifodalanadigan, uning innovatsion faoliyati sifatini belgilaydigan ajralmas kasbiy va shaxsiy tavsifnomasidir.

Talabalarning innovatsion faoliyatga yo‘naltirish va kasbiy rivojlanishi haqida so‘z ketganda, uning kelib chiqishi “shakllanish”, “shaxsni shakllantirish” tushunchalarida ekanligini ta’kidlash kerak. Ilm-fanda “bo‘lish” tushunchasini aniqlash muammosi mavjud. Ko‘pchilik olimlar “bo‘lish” va “rivojlanish” tushunchalarini aniqlaydilar yoki qisman boshqasining aksini topishga harakat qiladilar.

Ijtimoiylashuv – ijtimoiy tajribani rivojlantirish; individualizatsiya – tabiiy moyillik, ijtimoiy sharoit va madaniyatning o‘zaro ta’siri orqali bir kishining boshqasidan o‘ziga xos xususiyatlarini shakllantirish; shaxsiylashtirish – shaxsning shakllanishi [8]. Bo‘lish, shuningdek, yuqoridagi uchta jarayonni ham o‘z ichiga oladi.

Ekzistensializm falsafasida inson hayotning ma’nosini topish, egallash, murakkab dunyodagi inson rolini topish, hayot yo‘lini tanlash jarayonida muammolarni hal qilish jarayonida bo‘ladi. Falsafaning ushbu yo‘nalishi vakilari fikriga ko‘ra, inson o‘zini o‘zi belgilash va hayot strategiyasini amalga oshirish jarayonida o‘zi uchun to‘liq javobgarlikni o‘z zimmasiga olganda shaxsga aylanadi [9]. E.Frommning falsafiy konsepsiyasiga muvofiq, shaxsning shakllanish jarayoni jamiyatdagi shaxsning o‘zini o‘zi belgilashi bilan bog‘liq (shaxsning shakllanishi, o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonida sodir bo‘ladi), faoliyatida va boshqa shaxslar bilan muloqotda [9].

V.I.Slobodchikovaning tadqiqotlarida shakllanish jarayoni rivojlanish jarayonining tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Olimning ta’kidlashicha, “rivojlanish” kategoriyasi bir vaqtning o‘zida kamida uchta jarayonni saqlaydi: shakllanish, rivojlanish, transformatsiya [10]. Bo‘lish - bu “bir aniq holatdan ikkinchisiga o‘tish - yuqori daraja; allaqachon amalga oshirilgan va potensial mumkin bo‘lgan birlik”. SHakllanish - yaratilish (“shaklni olish”) va takomillashtirish; rivojlanish maqsadi va natijasi birligi - asosan ijtimoiy-madaniy tuzilmalarga taalluqlidir.

Islohot – o‘z-o‘zini rivojlantirish va asosiy hayot vektorining o‘zgarishi, tub o‘zgarish asosan ma’naviy va amaliy tuzilmalarga taalluqlidir [10]. Insonning shakllanishi jarayonining antropologik ma’nosi, olimning fikriga ko‘ra, uning sub’ektivligini shakllantirishda yotadi. Bizningcha, nafaqat innovatsion faoliyatni amalga oshirishga qodir bo‘lgan, balki “uning asoslari va vositalarini me’yoriy tarkibida to‘liq aks ettira oladigan”masalaga e’tibor qaratish lozim [10].

V.P.Zinchenko talabalarda innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda talaba shaxsni shakllantirishni uning ma’naviy, ijodiy va ijtimoiy mohiyatini anglash bilan bog‘laydi.

Zamonaviy pedagogikaning vazifasi, olimning fikriga ko‘ra, “talabaga o‘zini o‘zi hurmat qilishga yordam berish” [11].

Tizimli fikrlash metodologiyasining vakili S.V.Popov “rivojlanish” atamasi “rivojlantirish”dan ko‘ra samaraliroq deb hisoblaydi. Vaziyat o‘zgarishi bilan o‘zini namoyon qiladigan bo‘lish jarayoni tabiiy jarayonlar va sun’iy ta’sirlardan kelib chiqadi: “bo‘lish tarixiy doirada birgalikda tashkil etilgan jarayonning tabiiy va sun’iy tarkibiy qismlarining kombinatsiyasini o‘z ichiga oladi” [12].

Tabiiy jarayonlar mavjud sharoitlarni, vaziyatlarni, osonlashtiruvchi va to‘sqinlik qiluvchi omillarni o‘z ichiga oladi. Sun’iy jarayonlar sun’iy ta’sir sub’ektlari (o‘zgartiruvchilar) tomonidan o‘rnatiladi. O‘zgartiruvchilar mavjud vaziyatni yaxlit holga keltirishni ko‘radi, ushbu vaziyatni shakllantirish maqsadlari bor, ushbu vaziyatni o‘zgartirish loyihasi maqsadlar va loyihaga muvofiq ravishda ta’sir o‘tkazadi.

Konverterning ta’siri normalarni kiritish orqali namoyon bo‘ladi. Butunlikka ta’sir qilish mexanizmi - o‘z g‘oyalarini va boshqa odamlarning g‘oyalarini o‘zgartirish. Qoida tariqasida, shakllanish jarayoniga bir vaqtning o‘zida bir nechta transformatorlar, shuningdek, hodisalarning tabiiy jarayoni (qonuniyatlari) ta’sir qiladi, shuning uchun konvertatsiya mahsuloti ma’lum bir sub’ektning shakllanishi haqidagi g‘oyalariga to‘liq mos kelmaydi. O‘zgartiruvchi tizimda ishlaydi, har bir qadamda tizim o‘zgaradi (individual va jamoaviy sub’ektlarning harakatlari orqali) va u o‘zi ham o‘zgaradi. Turli xil tabiat omillari ta’sirida o‘zgartiruvchi yangi bilimlar, g‘oyalar, qadriyatlarni egallaydi.

Demak, bizning tadqiqotlarimiz uchun bu shuni anglatadiki, bir tomondan, agar talaba ta’lim amaliyotining transformatori vazifasini bajarsa, demak u o‘zini o‘zgartiradi (E.F.Zeerning fikriga ko‘ra, shaxsiy faolligi tufayli), talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayoniga “ijtimoiy ta’sirlar” orqali tashqi tomondan ta’sir o‘tkazish mumkin (E.F.Zeerning fikriga ko‘ra), masalan, tegishli ta’lim maydonini yaratib, o‘z ta’limida maqsadga muvofiq ravishda shug‘ullanish kabilar [3].

V.G.Maralov talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorgarligini rivojlanish jarayoni quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi [13]:

o‘z-o‘zini anglash (o‘zini mutaxassis sifatida anglash);

o‘z-o‘zini bilish (kimligimni, qanday kasbiy fazilatlarga ega ekanligimni anglash);

o‘zini tasdiqlash (kasbiy fazilatlarimni aniqlash va tasdiqlash);

o‘z-o‘zini takomillashtirish (o‘z kasbiy mahorati, fazilatlari, qobiliyatlarini rivojlantirishni ongli ravishda boshqarish jarayoni);

o‘z-o‘zini anglash (u nimaga qodir bo‘lsa, shunday bo‘lish qobiliyati) [13].

E.F.Zeer innovatsion faoliyat shakllanishini “ijtimoiy ta’sirlar va o‘z faoliyati ta’sirida shaxsning maqsadga muvofiq ravishda progressiv ravishda o‘zgarib turadigan doimiy jarayoni” deb ta’riflaydi [3]. SHaxsni shakllantirish jarayoniga ta’sir qiluvchi tashqi omillar, muallifning fikriga ko‘ra, insonning atrof-muhitdagi faoliyati orqali atrofdagilar bilan o‘zaro aloqasi orqali shaxsning shakllanishini belgilaydigan yashash sharoitlari, tashqi ta’sirlardir.

E.F.Zeerning ta’kidlashicha, kasbiy (professional) rivojlanish sohasidagi o‘z tadqiqotlarini sarhisob qilar ekan, kasbiy rivojlanish o‘quv-kasbiy va kasbiy faoliyatda bilim, ko‘nikma va malakalardan tashqari, “Professional jihatdan muhim shaxsiy fazilatlar” shakllanishini belgilaydi, masalan, bilimdonlik, maqsadni belgilash, amaliy va diagnostik fikrlash, sezgi, kuzatish, bashorat va tahlil qilish hamda fikr yurgizish. SHu sababli, muallifning fikriga ko‘ra,

kasbiy rivojlanish bilan birga olib boriladigan mashg‘ulotlar ish faoliyati asosida qurilishi kerak [3].

E.F.Zeer talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda kasbiy rivojlanishning quyidagi bosqichlarini belgilaydiki, bunda [3]:

- talabalarda kasbiy niyatlarni shakllantirish – kasbni ongli tanlash;

- talabalar kasbiy tayyorgarligi– kasbiy bilim, qobiliyat va ko‘nikmalar tizimini o‘zlashtirish, ijtimoiy ahamiyatga ega va kasbiy muhim fazilatlarni shakllantirish;

-kasbiylashtirish – kasbga moslashish, kasbiy o‘zini o‘zi belgilash, kasbiy tajribani egallash, kasbiy faoliyatni malakali bajarish uchun zarur bo‘lgan shaxsiy xususiyatlar va fazilatlarni rivojlantirish;

-mahorat – kasbiy faoliyatni sifatli, ijodiy bajarish [3].

Bizning tadqiqotlarimizda talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda ijtimoiy-psixologik texnologiyalarining o‘rganish sohasiga tegishlidir. SHu sababli ham bunda talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayonlarini tadqiq etish muhim sanaladi. Bu xususida V.A.Adolf oliy ta’limi tizimida talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda “talabaning universitetgacha bo‘lgan tajribasidan boshlab, kasbiy savodxonlik va kasbiy tayyorgarlikka, ulardan ixtisoslikning kasbiy vakolatigacha, kasbiy vakolatdan to intellektual (tushunadigan) kasb egasigacha” kabi yo‘nalishlaridan birini alohida ta’kidlaydi [7].

Xulosa qilib aytganda talabalarni innovatsiyaviy faoliyatga yo‘naltirish uchun ularni modellashtirishga, qiyosiy tahlillarni amalga oshirishga o‘rgatsak, yangilikka bo‘lgan qiziqishlarini o‘stirsak ularning faoliyatining samaradorligi ta’minlanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kuzmina N.V. Osnovы vuzovskoy pedagogiki. – L: LGU, 1972. – 88 s.. 1

2. Klimov E.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. - Rostov-n/D.: Feniks, 1996. – 512 s.

3. Zeer E.F. Psixologiya professiy. – M.: Akademicheskiy Proekt; Fond « Mir», 005.- 336 s.

4. Gershunskiy B.S. Filosofiya obrazovaniya XXI veka (V poiskax praktiko-orientirovannыx obrazovatelnыx konsepsiy). - M.: Sovershenstvo, 1998. 608 s.

5. Mitina L.M. Psixologiya truda i professionalnogo razvitiya uchitelya. - M.: Akademiya, 004. - 320 s.

6. Slastenin V.A. Deyatelnostnoe soderjanie professionalno-lichnostnogo razvitiya pedagoga // Pedagogicheskaya nauka i obrazovanie, 006. № 4.S. 4–8.

7. Adolf V.A. Professionalnaya kompetentnost sovremennogo uchitelya. Monografiya. - Krasnoyarsk, 1998. - 310 s.

8. Markova A.K. Psixologicheskie kriterii i stupeni professionalizma uchitelya // Pedagogika, 1995. № 6. - C. 55 - 63.

9. Fromm E. Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti. / Perevodiavtorskoe vstuplenie P.S. Gurevich. - M.,1994. 447 s.

10. Slobodchikov V.I. Antropologicheskiy krizis evropeyskoy modelicheloveka // Kentavr. 005. № 36. - S. 4-29.

11. Zinchenko V.P. Predposыlki stanovleniya teorii neprerыvnogo obrazovaniya // Sovetskaya pedagogika. 1991. № 1. S. 81– 82.

12. Popov S.V. Metodologicheski organizovannaya ekspertiza kak sposobinitsiatsii общestvennых izmeneniy // Kentavr. 000. № 3. S. –7.
13. Maralov V. G. Osnovы samopoznaniya i samorazvitiya. - M.:Akademiya, 002. - 56 s.

QISQA MASOFALARGA YUGURUVCHILARNI MUSOBAQALARGA TAYYORLASH USLUBYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Saidov Umid
Guliston Davlat Universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Qisqa masofalarga yuguruvchi yengil atletikachilarni musobaqalarga tayyorlashda mashg‘ulot tuzilmalarini musobaqa jarayoniga mos ravishda rejalashtirish samardorligi. Qisqa masofaga yugurish turlariga ixtisoslashgan talaba-sportchilar bilan o‘tkaziladigan yillik tayyorgarlik mashg‘ulotlari jarayonini takomillashtiri asosida tashkil etish.

Kalit so‘zlar: Yillik o‘quv sikli, sprinter, sprinter, mashg‘ulot jarayoni, texnika, o‘quv yuklamalari.

Sportchilar tayyorlash tizimida yuqori malakali sportchilarni tayyorlash, mashg‘ulot jarayonlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida boshqarish tobora ommaviylashib ustivor vazifalarga aylanib ulgurdi. «Yurtimiz vakillarining Olimpiya o‘yinlari, jahon chempionatlari, Osiyo o‘yinlari va chempionatlari hamda xalqaro musobaqalarda yuksak natijalarga erishayotgani, dunyoda O‘zbekistonning obro‘-e’tibori va sport salohiyati yanada oshayotgani, respublikamiz hududlarida jahon andozalariga mos muhtasham sport inshootlari barpo etilayotgani, o‘quvchi va talaba yoshlar o‘rtasida uch bosqichdan iborat «Umid nihollari», «Barkamol avlod» va «Universiada» sport o‘yinlari ommalashib borayotgani ayniqsa e’tiborlidir». Shu o‘rinda, jahon arenalarida raqobatbordosh, istiqbolli, yurtimiz sha’nini munosib himoya qiladigan sportchilarni tayyorlash, ko‘p yillik tayyorgarlik mashg‘ulotlarini o‘tkazish va tashkillashtirishdagi asosiy vazifalardan sanaladi. Qisqa masofaga yuguruvchilar mashg‘ulot jarayonini rejalashtirishda sportchilarni individual xususiyatlarini inobatga olish, qo‘llaniladigan vosita-usullarni mashg‘ulot oldiga qo‘ygan maqsad bilan bog‘liqligi, yuqori malakali sportchilarni tayyorlash tizimiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Biroq, qisqa masofaga yuguruvchi respublikamiz milliy terma jamoa a’zolarining sport natijalarini jahon arenalaridagi sport natijalari bilan qiyosiy tahlil etganimizda sezilarli darajada (o‘rtacha 1,0-1,1 s.ga) ortda qolayotganligimizni ko‘rishimiz mumkin. Bu esa, qisqa masofaga yuguruvchilarni tayyorlash tizimini ilmiy jihatdan asoslangan variantini ishlab chiqishni hamda tanlangan mavzusining dolzarb ekanligini belgilab beradi.

Qisqa masofalarga yuguruvchi yengil atletikachilarni musobaqalarga tayyorlashda mashg‘ulot tuzilmalarini musobaqa jarayoniga mos ravishda rejalashtirish samardorligi.

• qisqa masofaga yuguruvchi yengil atletikachilarning mashg‘ulot jarayonlarini musobaqa jarayoniga mos tuzilishini ta’minlash dasturi ilmiy usulbiy adabiyotlar tahlilidan o‘rganib chiqildi;

• qisqa masofaga yuguruvchilarning mashg‘ulot tuzilmasini tayyorgarlik jarayonida qo‘llaniladigan vosita va usullarni ularning organizmiga ta’sirini o‘rganish bo‘yicha rejalashtirilgan dastur ishlab chiqildi;

• qisqa masofaga yuguruvchilarning mashg‘ulot samaradorligini musobaqa faoliyatiga yo‘naltirish usullarini amaliyotga joriy etish dasturi ishlab chiqildi.

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti Yengil atletika mutaxassisligi talabalari va ular bilan o‘tkaziladigan sport pedagogik mahoratini oshirish mashg‘ulot jarayoni.

qisqa masofaga yugurish turlariga ixtisoslashgan talaba-sportchilar bilan o‘tkaziladigan yillik tayyorgarlik mashg‘ulotlari jarayonini takomillashtiri asosida tashkil etish.

. Ilmiy uslubiy adabiyotlarni tahlili, pedagogik kuzatuv, anrtopometrik uslub, instrumental metod, pedagogik testlash, pedagogik tajriba, matematik statistika usullari.

Pedagogik tadqiqotlar 3 bosqichda tashkil etildi:

I bosqich (2021-2022 yil) mavzuga oid me’yoriy xujjatlar, yillik tayyorgarlik dasturlari rejalari, ilmiy-uslubiy adabiyotlar hamda statistik ma’lumotlar qiyosiy tahlil asosida o‘rganildi. Qisqa masofaga yuguruvchi talaba-sportchilar bilan o‘tkazilgan mashg‘ulot uslubiyati mazmuni, tayyorgarlik davrdagi UJT va MJT nisbatlarini taqsimlanishi, rejaga muvofiq qo‘llaniladigan mashg‘ulotlar hajmi, shiddati, mazmuni va yo‘nalishlari muhokama etildi. Tahlil asosida o‘rganilgan ilmiy uslubiy adabiyotlar, statistik ma’lumotlar, tadqiqot natijalari etakchi olimlarni fikr mulohazalari asosida dissertatsiya ishining maqsadi va vazifalari belgilanib, tadqiqot uslublari hamda dastlabki tadqiqotlar o‘tkazildi.

II bosqich (2021 yil,sentyabr- oktyabr) tajriba oldi tadqiqotlari o‘tkazildi. Jumladan qisqa masofaga yuguruvchi talaba-sportchilarni yillik tayyorgarlik dasturlari, mashg‘ulotlar soni, mashg‘ulotlar hajmi, mashg‘ulot shiddati, mazmuni va yo‘nalishi, musobaqalar natijasi jismoniy va funktsional tayyorgarligi hamda ularni shakllanish dinamikasi o‘rganilib, pedagogik kuzatuv ostiga olindi. Olingan natijalar individual guruh va yangi tartibda statistik uslublar yordamida tahlil etildi.

III bosqich (2021 yil oktyabr – fevral oylari) pedagogik tajriba o‘tkazildi. Pedagogik tajribaga O‘zDJTSUning yengil atletika ixtisosligi 1-2 kurs qisqa masofaga yuguruvchi talaba-sportchilaridan 4 nafari jalb etilib, ularni yoshi, jismoniy tayyorgarlik darajasiga qarab ikki guruhga tajriba va nazorat guruhiga ajratilib ular bilan pedagogik tajriba tashkil etidi. Tajriba guruhi sinaluvchilari uchun ishlab chiqilgan optimallashtirilgan yillik tayyorgarlik mashg‘ulotlari bo‘yicha rejalashtirilgan mashg‘ulotlarda ishtirok etdi. Ular bilan o‘tkazilgan mashg‘ulotlar haftasiga 5 martadan 3 akademik soatda mashg‘ulotlar o‘tkazildi. Ular bilan o‘tkazilgan mashg‘ulotlarni optimallashgan rejasi quyida jadvallarda berilgan.

Qisqa masofalarga yuguruvchi sportchilarda funktsional
Ko‘rsatkichlarni shakllanish darajasi

	Fiziologik ko‘rsatkichlar	**Tajriba guruhi (n=12)**	**Nazorat guruhi (n=12)**
.	Yurak qisqarish soni (zar/daq)	76,4±4,3	76,9±4,5
.	Sistolik qon bosimi (mm.sm.us.)	120,7±3,9	120,1±4,5
	Diastolik qon bosimi (mm.sm.us.)	71,8±2,2	72,2±2,2

.			
.	Nafasni siqib turish (Gerche snovi, son)	21,7±3,7	20,4±3,8
.	Nafas olish soni (mar/daq)	13,7±1,4	13,5±1,6
.	Maksimal kislorod iste'moli (ml/daq)	3045±181	2894±196
.	Maksimal kislorod iste'moli (ml/kgm/daq)	52,9±4,6	52,5±4,9

Tajriba va nazorat guruhlari sinaluvchilarining tdaqiqot natijalarini o'zaro qiyosiy tahlili

testlar	Tajriba guruhi				Nazorat guruhi			
	t/o	t/k	farqi	%	t/o	t/k	farqi	
30 m yugura kelib	4,11	3,72	0,39	9,5	4,14	3,8	0,34	,2
60 m	8,5	8,04	0,46	5,4	8,54	8,20	0,34	,9
100 m	12,63	12,25	0,38	3,0	12,90	12,62	0,28	,2
200 m	29,18	25,00	4,18	14,3	30,05	28,8	1,25	,2
300 m	40,96	37,41	3,54	8,4	41,74	39,03	2,71	,5
600 m	96,02	92,68	3,34	3,5	95,84	92,8	3,34	,5
Joydan turib uzunlikka sakrash	222	232	10	4,5	218	225	7	,2
Joydan turib uzunlikka uch hatlab sakrash	659	708	49	7,4	648	660	12	,8

XULOSALAR

Olib borilgan tadqiqot ishlarini natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Qisqa masofaga yuguruvchilar uchun yillik tayyorgarlik siklida sportchini jismoniy rivojlanishiga, jismoniy tayyorgarligi funktsional holatini aniqlash bo'yicha juda ko'p ilmiy

ishlar qilingan. Lekin, texnik tayyorgarlik bo‘yicha musobaqa va mashg‘ulot davrlarida qisqa masofaga yuguruvchilar yuklamalar hajmi bajarilish sur’ati, vosita usullarini bosqich va davrlarni hisobga olgan holda amaliy tavsiyalar kam berilgan.

O‘quv amaliy mashg‘ulotlar vosita usullarini eskirganligi, murabbiylar yig‘ini o‘tkazilmasligi, o‘quv mashg‘ulot yig‘inlarini ham o‘tkazilishi, zahiradagi sportchilarga bo‘lgan e’tiborni kam ko‘rsatilganligi uchun ularning musobaqa faoliyati natijalariga ham ta’sir etayotganligini aniqlandi.

Shuningdek mashg‘ulotlar davomida texnik tayyorgarlikga e’tiborning kamligi, qisqa masofalarga – 100 m., 00 m. va 400 m.ga yuguruvchilar tayyorlash tizimida mashg‘ulot yuklamalaridan betartib foydalanilayotganligini ko‘rsatdi.

Bugungi kunda mahalliy sportchilarimizning natijalari dinamikasi pasayib ketishi qator sabablarga bog‘liq.

- qisqa masofalarga yuguruvchi va shu sohada faoliyat olib borayotgan murabbiylar uchun ilmiy uslubiy ta’minotning kamligi;

- terma jamoa va zahira sportchilar chuqurlashtirilgan tekshiruv va tibbiy testlardan o‘tmaganligi;

- qisqa masofa bo‘yicha ma’sul murabbiy aynan ushbu masofalarda o‘quv amaliy mashg‘ulotlar yig‘ini zahira sportchilarsiz olib bormoqda;

-o‘rta va baland (dengiz sathidan 1500-2000 m balandlikda) tog‘lik sharoitlarida mashg‘ulotlarni kam olib borilishi;

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аванесов В. Восстановление: влияние физ. средств восстановления на спец. работоспособность спринтеров в процессе выполнения тренир. заданий скорост. направленности / Виталий Аванесов // Легкая атлетика. - 007. - N 11-12. - С. 48-49.
2. Алабин, В.Г. Спринт / В.Г.Алабин, Т.Н.Юшкевич. – Минск, 1977. – 128 с.
3. Аракелян Е.Е. Легкая атлетика: Индивидуализация тренировочного процесса квалифицированных бегуний на короткие дистанции. Лекция для студентов слушателей ВШТ и ФПК ГЦОЛИФКа / Аракелян Е.Е., Левченко А.В., Ерощев В.Д. - М.: ГЦОЛИФК, 1990. - 32 с.
4. Аракелян Е.Е. Совершенствование технического мастерства легкоатлетов различной квалификации: Сб. науч. тр. каф. теории и методики легкой атлетики, подготовлен. по итогам НИР за 1999 г. / Аракелян Е.Е., Мирзоев О.М.; РГАФК. - М., 000. - 120 с.: ил.
5. Аракелян Е.Е. Теория и методика легкой атлетики: Учеб. прогр. по направлению 521900 Физ. культура для бакалавров / Аракелян Е.Е., Ягодин В.М., Гридасова Е.Я.; РГАФК. – М., 001. – 66 с.: табл.

INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASVIRIY SAN’AT O‘QITUVCHILARI TAYYORLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Usmanov Botir Allaberdiyevich

“Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” kafedrasi o’qituvchisi

Guliston davlat universiteti

botirusmanov3@gmail.com

Annotatsiya: maqola tasviriy san’at darslarida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash jarayoni, tasviriy san’at o‘qituvchilari tayyorlash tizimini innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirishga qaratilgan. Darslarni tashkil etishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash va u orqali samarali natijalarga erishish masalalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion texnologiya, konservatorlik, novatorlik,innovatsiya muhiti, interfaol metodlar, pedagog, talaba, akmeologiya,kreativlik.

Аннотация: статья направлена на совершенствование процесса использования инновационных технологий на уроках искусства, системы подготовки учителей изобразительного искусства на основе инновационных технологий. Представлены вопросы использования инновационных педагогических технологий в организации занятий и достижения за счет этого эффективных результатов.

Ключевые слова: инновация, инновационная технология, консервация, инновация, инновационная среда, интерактивные методы, педагог, студент, акмеология, творчество.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning navbatdagi (2017 yil) Oliy Majlisga Murojaatnomasida 018-yilga “Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab quvvatlash yili” deb nom berishni taklif etdi. O‘sha murojaatnomada davlatimiz rahbari innovatsiyaning ahamiyati tog‘risida quyidagilarni ta’kidlagan edi: “Innovatsiya bu – kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo‘lsak, uni aynan innovatsion g‘oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak”. 018-yilda respublikamizda innovatsiyalarni rivojlantirishning asosiy vazifalari qatorida quyidagilar belgilandi: “Kelgusi yilda ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, buning uchun zarur moliyaviy resurslarni safarbar etish, ushbu jarayonda iqtidorli yoshlar ishtirokini, ijodiy g‘oya va ishlanmalarni har yoqlama qo‘llab quvvatlash vazifasi e’tiborimiz markazida bo‘ladi” [1]. Bugungi kunda turli soha va tizim faoliyatini innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi va bevosita innovatsion yondoshuv asosida olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Avvalo “innovatsiya” so‘ziga biroz to‘xtalsak. Innovatsiya XIX asrda turli sohalar yuzasidan tadqiqot va ilmiy izlanish ishlarida qo‘llanila boshlagan tushunchadir. Dastavval, u alohida ba’zi elementlarni bir sohadan boshqa sohaga kiritishni ifodalagan bo‘lsa, keyinchlik, sohalarga texnikaviy yangiliklar kiritish qonuniyatlarini o‘rganib, firmalar foyda olish uchun “innovatsion siyosatni” butun bir tizim sifatida o‘zlashtirishgan. Mazkur faoliyat jamiyat hayotining ixtiyoriy bo‘g‘inini yangilash bo‘yicha umumiy belgilar, qonuniyatlar, yangilik kiritish mexanizmiga ega. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayonda o‘qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o‘zgartirishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda interfaol metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Interfaol usullar ta’lim jarayonida qatnashayotgan har bir talabaning faolligiga, erkin va mustaqil fikr yuritishga asoslanadi [4, 33-b.]. Shu o‘rinda “innovatsion texnologiya” so‘zlarining ma’nosi nima ekanligini haqida batafsilroq to‘xtalib o‘tsak, “innovatsiya” so‘zi kelib chiqishi lotincha “novation” – ya’ni, “yangilash”, “o‘zgartirish” va “in” – “yo‘nalish” degan ma’noni anglatib, so‘zma-so‘z “innovatio” – “o‘zgarish yo‘nalishi” deb tarjima qilingan. Bundan tashqari, bu tushuncha shunchaki har qanday yangilik emas, balki uni qo‘llashdan keyingi faoliyat samaradorligi va natijaning sifati sezilarli darajada yaxshilanishi kutiladi. Texnologiya (yunoncha techne, o‘zbekcha – “san’at”, “mahorat”, logos “fan”, “bilim” –

san’at haqidagi fan) deganda, har qanday biznesda yoki biror narsa ishlab chiqarishda qo‘llaniladigan usullar va jarayonlar takomillashtirish bilan shug‘ullanadigan fan tushuniladi [5, 40-b.]. Shunday qilib, innovatsion texnologiya - bu inson faoliyatining turli sohalarida taraqqiyotni ta’minlash va samaradorlikni oshirish uchun yangi materiallarni yaratish yoki mavjudini takomillashtirish jarayonidir. Ta’limda amaldagi usullar, innovatsion ta’lim texnologiyalarisiz yangi avlod o‘quvchi-yoshlari bilan unchalik samarali ishlamaydi. An’anaviy ta’lim talabaning individual fazilatlarini va ijodiy o‘sishga bo‘lgan ehtiyojini hisobga olmaydi. Eski usullar bilan hal qilib bo‘lmaydigan qator muammolarga qaramay, innovatsiyalarni joriy etishda qiyinchiliklar mavjud. Har bir o‘qituvchi tushunishi kerakki, innovatsion usullarni joriy etish, nafaqat talabalarga fan(material)larni yanada samarali o‘zlashtirishga yordam beradi, balki ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirishi bilan birga, o‘qituvchining o‘z intellektual va ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishiga ham yordam beradi. Oliy ta’limida turli xil pedagogik innovatsion usullar qo‘llaniladi. Innovatsion texnologiya usullarini tanlashda ta’lim muassasasining mutaxassislik yo‘nalishi, uning an’analari va standartlari muhim rol o‘ynaydi.

Ta’lim jarayonidagi eng keng tarqalgan innovatsion texnologiyalar turlari:

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT);
- talabalarga yo‘naltirilgan ta’lim;
- dizayn va tadqiqot faoliyati;
- o‘yin texnologiyalari [6, 171-b.]. Zamonaviy ta’lim muassasalarida joriy etilgan pedagogik innovatsiyalar ijtimoiy yosh qatlam bo‘lgan: umumta’lim muassasalari o‘quvchilari va talabalarida vatanparvarlik, fuqarolik mas’uliyati, ona vatanga muhabbat, xalq an’analariga hurmat tuyg‘ularini tarbiyalashga yordam beradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bolalar bog‘chalari, maktablar, akademiyalar va universitet va boshqalarda qo‘llash odatiy holga aylangan [7, 80-b.]. Masalan: ta’lim muassasalari hamda talabalarga samarali ta’sir ko‘rsatadigan so‘nggi yangiliklar qatoriga: bo‘lajak talabalarning o‘qishga kirishi uchun hujjatlarini onlayn tarzda qabul qilinishi, o‘qish davomida turli hujjatlarning OTM tomonidan tashkil etilgan elektron tizim (masalan:hemis.guldu.uz) orqali mustaqil yuklab olish imkoniyati, darslarni masofaviy o‘tish vaqtlarida onlayn platforma(zoom, telegram, Google Met va boshqalar...) orqali olib borilishi, imtihon hujjatlarini skanerlash orqali o‘qituvchi-talaba orasida o‘zaro baholash uchun almashinish va hokazolarni keltirishimiz mumkin. Jamiyatning jadal rivojlanishi, ta’lim jarayonining texnologiyalari va usullarini takomillashtirish zarurligini taqozo etmoqda. Badiiy (ijodiy) ta’lim muassasalarining bitiruvchilari o‘zgaruvchan zamonaviy tendentsiyalarga tayyor bo‘lishi kerakligini ko‘rsatmoqda. Shu bois ta’limda (hususan, tasviriy san’atda) individual yondashuv, mustaqil ta’lim va masofaviylikka yo‘naltirilgan texnologiyalarni joriy etish zarur va muqarrar ko‘rinadi.

Innovatsiya – deganda muayyan ijtimoiy birlikka – tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga yangi, nisbatan turg‘un unsurlarni kiritib boruvchi maqsadga muvofiq o‘zgarishlarni tushunadi. Bu innovator faoliyatidir. (A.I.Prigojin). Innovatsion texnologiyalar – pedagogik jarayon hamda o‘qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o‘zgarishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol metodlardan foydalaniladi. Interfaol metodlar – bu jamoa bo‘lib fikrlash deb yuritiladi, ya’ni pedagogik ta’sir etish usullari bo‘lib ta’lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o‘ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog talabalarning birgalikda faoliyat ko‘rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularga quyidagilar kiradi:

- talabaning dars davomida befarq bo‘lmasligiga, mustaqil fikrlash, ijod etish va izlanishga majbur etish;

- talabalarni o‘quv jarayonida bilimga bo‘lgan qiziqishlarini doimiy ravishda bo‘lishini ta’minlash;

- talabaning bilimga bo‘lgan qiziqishini mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirishi;

- pedagog va talabaning doimiy hamkorlikdagi faoliyatini tashkil etilishi [8, 157-b.]. Pedagogikaga oid adabiyotlarda innovatsiya jarayoni sxemasi beriladi. U quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

1. Yangi g‘oya tug‘ilishi yoki yangilik konseptsiyasini paydo qilish bosqichi. U kashfiyot bosqichi deb ham yuritiladi.

2. Ixtiro qilish, ya’ni yangilik yaratish bosqichi.

3. Yaratilgan yangilikni amalda qo‘llay bilish bosqichi.

4. Yangilikni yoyish, uni keng tadbiq etish bosqichi.

5. Muayyan sohada yangilikning hukmronlik qilish bosqichi. Bu bosqichda yangilik o‘zining yangiligini yo‘qotadi, uning samara beradigan muqobili paydo bo‘ladi.

6. Yangi muqobillik asosida, almashtirish orqali yangilikning qo‘llanish doirasini qisqartirish bosqichi [8, 160-b.]. Biron sohaga yangilik kiritish, ham ichki mantiq, ham vaqtga nisbatan qonuniy rivojlangan va uning atrof-muhitga o‘zaro ta’sirini ifodalaydigan dinamik tizimdir.

Pedagogik innovatsiyada “yangi” tushunchasi eng asosiy o‘rin tutadi. Shuningdek, pedagogik fanda xususiy, shartli, mahalliy va subyektiv yangilikka qiziqish uyg‘otadi. Oliy ta’limda tasviriy san’at o‘qituvchisi tayyorlash uchun o‘quv dasturlarni tuzish jarayonida ham yuqoridagi fikrlarga tayangan holda, ularni har bir dars mavzularining ketma-ketligini qiziqarli, bir-biriga bog‘langan (zanjir) tarzida tuzishdan boshlash eng muhim jihatlardan bo‘lishi kerak. Tuzilayotgan auditoriya mavzulari va ayniqsa talabaning mustaqil ta’limi (TMI)ga belgilanayotgan mavzulari, ularni o‘z ustida ishlashlari, tasviriy san’at asarlarga nisbatan ijodiy-tanqidiy yondashuv hususiyatlarini shakllanishi, mushohada qila olishi, mustaqil fikr va takliflar bera olishi kabi tushunchalarga ega bo‘lishida xizmat qilishi kerak.

Xususiy yangilik V.A.Slasteninning aniqlashicha, joriy zamonaviylashtirishda muayyan tizim mahsuloti unsurlaridan birini yangilashni ko‘zda tutadi. Murakkab va progressiv yangilanishga olib keluvchi ma’lum unsurlarning yig‘indisi shartli yangilik hisoblanadi. Yangilik – bu vositadir: yangi metod, metodika, texnologiya va boshqalar. V.I.Zagvyazinskiy yangilik tushunchasiga ta’rif berib, pedagogikadagi yangilik bu faqatgina g‘oya emas, balki hali foydalanilmagan yondashuvlar, metodlar, texnologiyalardir. Lekin bu pedagogik jarayonning unsurlari majmua yoki alohida olingan unsurlari bo‘lib, o‘zgarib turuvchi sharoitda va vaziyatda ta’lim va tarbiya vazifalarini samarali hal etishning ilg‘or boshlanmalarini o‘zida aks ettiradi.

R.N.Yusufbekova pedagogik yangilikka, o‘qitish va tarbiya berishda avval ma’lum bo‘lmagan va avval qayd qilinmagan holat, natija, rivojlanib boruvchi nazariya va amaliyotga eltuvchi pedagogik voqelikning o‘zgarib turishi mumkin bo‘lgan mazmuni sifatida qaraydi. Pedagogik innovatsiyada R.N.Yusufbekova innovatsion jarayon tuzulmasining uch blokini farqlaydi:

Birinchi blok – pedagogikadagi yangilikni ajratish bloki. Bunga pedagogikadagi yangi, pedagogik yangilikning tasnifi, yangilikni yaratish shart-sharoiti, yangilikning me'yorlari, yangilikni o'zlashtirish va foydalanishga tayyorligi, an'ana va novatorlik, pedagogikadagi yangilikni yaratish bosqichlari kiradi.

Ikkinchi blok – yangini idrok qilish, o'zlashtirish va baholash bloki: pedagogik hamjamiyatlar, yangini baholash va uni o'zlashtirish jarayonlarining rang-barangligi, pedagogikadagi konservatorlik va novatorlik, innovatsiya muhiti, pedagogik jamiyatlarning yangini idrok etish va baholashga tayyorligi.

Uchinchi blok – yangidan foydalanish va uni joriy etish bloki, ya'ni yangilikni tadbiq etish, foydalanish va keng joriy etish qonuniyatlari va turlaridir. M.M.Potashnikning innovatsiya jarayonlari haqidagi talqinlari kishi e'tiborini o'ziga tortadi. U innovatsiya jarayonining quyidagi tuzilmasini beradi:

faoliyat tuzilmasi - motiv - maqsad - vazifa - mazmun - shakl -metodlar - metodika komponentlari yig'indisi;

subyektiv tuzilma-innovatsion faoliyat subyektlarining xalqaro, mintaqaviy, tuman, shahar va boshqa sathlari;

sathiy tuzilma-innovatsion faoliyat subyektlarining xalqaro, mintaqaviy, tuman, shahar va boshqa sathlari;

mazmun tuzilmasi - o'quv-tarbiyaviy ishlar, boshqaruv (va b.)da yangilikning paydo bo'lishi, ishlab chiqilishi va o'zlashtirilishi;

bosqichlilikka asoslangan hayot davriylik tuzilmasi - yangilikning paydo bo'lishi - ildam o'sish - yetuklik - o'zlashtirish - diffuziya (singib ketish, tarqalish) - boyish (to'yinish) - qoloqlik - inqiroz - irradiasiya (aldanish) - zamonaviylashtirish;

boshqaruv tuzilmasi - boshqaruv harakatlarining 4 ta turining o'zaro aloqasi: rejalantirish - tashkil etish - rahbarlik qilish – nazorat qilish;

tashkiliy tuzilma - diagnostik, oldindan ega bilish, sof tashkiliy, amaliy, umumlashtiruvchi, tatbiq etuvchi.

Innovatsiya jarayoni tarkibiy tuzilmalar va qonuniyatlarni qamrab olgan tizimdan iboratdir.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda innovatsion jarayoni kechishining 4 ta asosiy qonuniyati farqlanadi:

- pedagogik innovatsiya muhitining ayovsiz bemaromlik qonuni;
- qoliplashtirish (stereotiplashtirish) qonuni;
- pedagogik innovatsiyaning davriy takrorlanishi va qaytishi qonuni. [9, 91-b.]. Qoliplashtirish (stereotiplashtirish) qonuni shundan iboratki, unda pedagogik innovatsiya fikrlashni bir qolipga tushirish va amaliy harakatga o'tish tendensiyasiga ega bo'ladi. Bunday holatda pedagogik qolip (stereotip) qoloqlikka, boshqa yangiliklarning amalga oshish yo'liga to'siq bo'lishga majbur bo'ladi.

Pedagogik innovatsiyaning davriy takrorlanishi va qaytishi qonunining mohiyati shundaki, unda yangilik yangi sharoitlarda qayta tiklanadi.

Pedagogik innovatsiya tadqiqotchilari innovatsiya jarayonining ikki tipini farqilaydilar:

- Innovatsiyaning birinchi tipi stixiyali o'tadi, ya'ni innovatsion jarayonda unga bo'lgan ehtiyoj hisobga olinmaydi, uni amalga oshirishning barcha shart-sharoitlari tizimi, usullari va yo'llariga ongli munosabat bildirilmaydi.

- Innovatsiyaning ikkinchi tipi ongli, maqsadga muvofiq, ilmiy asoslangan faoliyat mahsulidir.

Oliy ta'limdagi innovatsion jarayonlar V.A.Slastenin, M.M.Levina, M.Ya.Vilenskiy va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan.

Oliy ta'lim innovatsion jarayonlari negizida quyidagi yondashuvlarni belgilash mumkin: madaniyatshunoslik jihatidan (insonni bilishning ustuvor rivojlanishi) yondashuv; shaxsiy faoliyat jihatidan (ta'limdagi yangi texnologiyalar) yondashuv; ko‘p subyektli (dialogik) yondashuv, ya'ni kasbiy tayyorgarlikni insonparvarlashtirish; individual – ijodiy (o‘qituvchi va talabalarning o‘zaro munosabatlari asosida) yondashuv.

Oliy ta'limda innovatsion faoliyatning subyekti o‘qituvchi va uning shaxsiy imkoniyati hisoblanadi. Bunda o‘qituvchi shaxsining ijtimoiy-madaniy, intellektual va axloqiy imkoniyatlari yuksak ahamiyatga molik bo‘ladi.

S.M.Godninning ishlarida talabaning shaxsiy xislatlari pedagogik jarayonning subyekti sifatida yoritiladi. Unga quyidagilarni kiritadi: o‘qitishning hozirgi va kelgusi bosqichlari uchun qabul qilingan o‘quv - tarbiya jarayonining maqsadi, vazifasi va ko‘rsatmalarini anglay bilish; intellektual mehnatning yangi tadbirlarini egallash; maqsadga muvofiq kasbiy o‘z-o‘zini tarbiyalash va mustaqil tahsil olish, qiyinichiliklarni a'lo darajada yenga bilish, o‘sish va mustahkam o‘rin egallashning kengayayotgan intellektual va kasbiy imkoniyatlari, istiqbollari bilan qoniqish, o‘zining sotsial roli funksiyasini bajarishida faol munosabatda bo‘lish va hokazolarni aytib o‘tgan.

Innovation pedagogik jarayonning muhim unsurlari shaxsning o‘z-o‘zini boshqarishi va o‘zini-o‘zi safarbar qila olishi hisoblanadi. Uning eng muhim yo‘nalishlaridan bilan talabalarning bilish faoliyatini rivojlantirish. Bunday yo‘nalish talabalarning o‘quv ishlarini faollashtirish, ularning kasbiy ixtisoslashishini aniqlab olish faolligini o‘z ichiga oladi. Tayanch yo‘nalishlar – ta'lim, fan va ishlab chiqarishning integratsiyalashuvi, ularning o‘zaro aloqalarida yangi tamoyillarga o‘tish hisoblanadi. Shunday qilib, innovatsion faoliyat omillari nazariyasi tahlili uning eng muhim yo‘nalishi gumanistik aktsiologiya ekan, degan xulosaga olib keladi. Innovatsion faoliyatga aksiologik yondashuv insonning o‘zini yangilik yaratish jarayoniga baxshida qilishi, uning tomonidan yaratilgan pedagogik qadriyatlar jamul-jamini anglatadi.

Aksiologiya insonga oliy qadriyat va ijtimoiy taraqqiyotning birdan-bir maqsadi sifatida qaraydi. O‘qituvchining innovatsion faoliyatiga yaratuvchilik jarayoni va ijodiy faoliyat natijasi sifatida qaraladi. V.A.Slastenin o‘qituvchining innovatsion faoliyatini tuzishda unga akmeologik jihatdan yondashadi.

Akmeologiya (akte) – yunoncha oliy nuqta, o‘tkir, gullagan, yetuk, eng yaxshi davr degan ma'nolarni bildiradi [10, 30-b.]. Tadqiqotchilar B.G.Ananev, N.V.Kuzmina, A.A.Derkach va boshqalar kasbiy faoliyatning samarasini oshirish bilan inson hayotining eng ijodiy davrlari, yetuklik bosqichlari to‘g‘risida fikr yuritadilar. Ular yetuk insonlarning professionalizmi, shaxs rivojlanishining gullagan davridagi psixik qonuniyatlari, professionalizmga yetishdagi balandliklardan o‘ta olish masalalari bilan shug‘ullanganlar. V.A.Slastenin akmeologiyaning yuksak professionalizmga, mutaxassisning uzoq ijodiy umr ko‘rishiga olib keladigan subyektiv va obyektiv omillarini asoslab berdi. Obyektiv omillarga olingan ta'limning sifatini, subyektiv omillarga esa insonning iste'dodi va qobiliyatini, ishlab chiqarish vazifalarini samarali hal qila olishidagi ma'suliyatini, mutaxassislarga yondashuvini kiritadi.

Yuksak professionalizmga erishishning omillari sifatida quyidagilar ko‘rsatiladi: iste’dod nishonalari; uquvlilik; qobiliyat; iste’dod; oila tarbiyasi sharoiti; o‘quv yurti; o‘z hatti-harakati.

Akmeologiya ilmiy nuqtai nazardan professionalizm va ijod munosabatida olib qaraladi. Bunda quyidagi kategoriyalar farqlanadi: ijodiy individuallik; o‘zining o‘sish va takomillashish jarayoni; o‘z imkoniyatlarini amalga oshirish sifatidagi kreativ tajribasi.

O‘qituvchining ijodiy individualligi quyidagilardan iborat: intellektual - ijodiy tashabbus; bilimlar kengligi va chuqurligi, intellektual qobiliyati; ziddiyatlarga nisbatan xushyorlik, ijodga tanqidiy yondashuv, vujudan yaratuvchilikka kurashuvchanlik qobiliyati; axborotlarga tashnalik, muammolardagi g‘ayri odatiylikka va yangilikka bo‘lgan his-tuyg‘u, professionalizm, bilishga bo‘lgan chanqoqlik (N.V.Vishnekova).

V.A.Slastenin ijodiy individualizmni ro‘yobga chiqarishning asosiy vazifalarini quyidagicha belgilaydi: ijtimoiy mohiyat kasb etgan madaniyatni boyitish; pedagogik jarayon va shaxs bilimlarini yangilab turish; samarali va ahamiyatli meyorlarni belgilaydigan yangi texnologiyalarni topish; shaxsning o‘z taqdirini o‘zi belgilash va o‘zini o‘zi namoyon qila olishi asosida o‘z rivojlanishini ta’minlash [11, -b.]. Shu tariqa o‘qituvchining ijodiy individualligini shakllantirish shaxs rivoj-lanishi va yangilanishining dinamik innovatsion jarayoni sifatida tushuniladi.

Ijodiy individuallikni xarakterlaydigan samarali o‘z-o‘zini anglash quyidagilarni qamrab oladi: o‘zini boshqalarga qiyos qilish asosida o‘z shaxsining betakror ekanligini anglay olishi; o‘zi to‘g‘risidagi kreativ ko‘rinishlar va tasavvurlari to‘plami; individual kreativ o‘ziga xosliklaming bir butunligi va uyg‘unligi , ichki birligi; shaxsning o‘z rivojlanishidagi dinamiklik va doimiylik jarayoni va uning ijodkor sifatida shakllanishi; shaxs o‘zini namoyon qila olishi va o‘zining muayyan ishlarni amalga oshirishga hozir turganligi; ijodkor sifatida o‘zini baxshida qila olishi va shaxsiy hamda ijtimoiy vaziyatlarda o‘zining o‘rnini anglay olishi. Hulosa qilib aytish mumkinki, innovatsion faoliyat tuzilmasi tahlilida akmeologik yondashuv – o‘qituvchining kasbiy mahorati cho‘qqilariga erishuvida uning shaxsiy rivojlanish qonuniyatlarini ochish imkonini beradi. Innovatsiya jarayonlari, ularning funksiyalari, rivojlanish qonuniyatlari, mexanizmlari va uni amalga oshirish texnologiyalari, boshqarish tamoyillarining pedagogik asoslarini o‘rganish oliy maktab o‘quv jarayonini zamonaviy pedagogika hamda psixologiya fanlari yutuqlari asosida jahon standartlari darajasida tashkil etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “Xalq so‘zi” gazetasi, 017 yil 3 dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: “Sharq”, 1998.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g‘risida”gi Qonuni. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: “Sharq”, 1998.
4. N.Azizxo‘jayeva. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. T.:TDPU. 006.
5. S.Madyarova va boshq. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. T.: Iqtisod-moliya, 009.
6. N.Sayidahmedov. Yangi pedagogik texnologiyalar. T.: “Moliya “ nashriyoti, 003.
7. M.Ochilov. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi. “Nasaf”, 000 y.

8. Tolipov U., Usmanbayeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. T.: “Fan”, 005.
9. B.Farberman. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar. T.:2001.
10. G‘.Dadamirzayev. Pedogogik texnologiyalar bo‘yicha izohli tayanch so‘z va iboralar. Metodik qo‘llanma. Namangan, NamMPI, 008.
11. А.А.Деркача. Акмеология. Издательство “Рагс” Москва. 002.

REFLECTION OF NATURAL GENDER IN LINGUISTICS IS A GRAMMATICAL GENDER

Laylo Xalilova
Teacher of the Department “Distance education”, Gulistan State University
l.khalilova_89@mail.ru

Abstract: This article addresses gender in modern linguistics. The term “gender” is commonly used to refer to the biological and social distinctions between men and women. The term “gender” in linguistics formation and intensive development of the study of gender in linguistics occurs at the end of the XX century.[50] People may also be aware that words in languages can be both masculine and feminine. It may appear at first glance that grammatical gender reflects natural gender in grammar.

Keywords: anthropocentric approach, gender, linguistic phenomena, stereotypical ideas, socio-sexual relations, masculine and feminine, sex, male and female

The study of linguistic phenomena has seen intense anthropocentric development in recent decades in the field of linguistics. Gender studies, which are currently attracting enormous interest in our nation, hold a specific place in such linguistic fields. The fundamental idea behind gender studies is that it refers to a particular collection of cultural traits that influence how men and women interact in society. Gender studies have focussed on cultural and social factors that affect how society views men and women, how people behave when they identify as one sex or the other, and stereotypical ideas about characteristics – everything that shifts the gender issue from the realm of biology to the realm of social life and culture. On May 6, 021, President Shavkat Mirziyoyev chaired a meeting on measures to improve the system of teaching foreign languages: “It’s time to create a new system of teaching foreign languages – a solid foundation for the future”. Gender relations, gender as a sociocultural superstructure over biological fact, and how the system of socio-sexual relations reflects the internally conflicting and simultaneously dynamic ratio of male and female substrates are all ingrained in culture and language.

When looking at gender from this approach, data from different sciences must be drawn into the study. Material for linguistic analysis of gender is provided by psycholinguistics,

[50] Xalilova, L. R. (2022). INTERACTION BETWEEN THE FIELD OF GENDER AND LINGUISTICS. *Development and innovations in science*, *1*(1), 67-72.

ethnolinguistics, cognitive linguistics, intercultural communication, pragmalinguistics, sociolinguistics, and other sciences. In linguistics, gender is considered as a cognitive phenomena that manifests in communicators' distinctive speech patterns as well as in linguistic clichés. The importance of this work is determined by the requirement to carefully analyze how gender studies in linguistics have evolved as a new area of Uzbek humanitarian knowledge. This article's goal is to review the language gender studies literature in our nation. The history of the development and construction of gender linguistics, the distinction between the notions of "gender" and "sex," the definitional alternatives for gender, and the viability of employing gender as a text-formation parameter were all given special consideration in scientific publications. Analyzing the scientific writings of A.V. Kirilina, E.I. Goroshko, O.A. Voronina, G. Brandt, I.I. Khaleeva, and others as part of the preliminary research phase.

E.I. Goroshko points out that the idea of "gender" entered the modern linguistic paradigm considerably later than in other disciplines, particularly in the second half of the last century, in the article "Gender Problems in Linguistics." The initial studies in these fields emerged in the West, and the languages of the Germanic and Romance language families served as the basis for the first systematic descriptions of male and female speech traits.

We observed that the three mainstream approaches to gender studies had a significant influence on the advancement of Uzbek linguistics while evaluating the domains of gender mainstreaming. These are the ones that scholars single out among these areas:

1. The goal of the first strategy, which is limited to the interpretation of strictly social aspects of language used by men and women, is to pinpoint linguistic variances that may be accounted for by aspects of the redistribution of social power in society. When speech partners are at different social levels in a situation, the "masculine" or "feminine" language is defined as some functional derivation of the primary language.

2. Scientifically, "Feminine" and "masculine" language is reduced to the peculiarities of linguistic behavior revealed by the socio-psycholinguistic approach. Statistical indicators or average parameter definitions are of essential relevance to researchers in this field and provide a framework for developing psycholinguistic theories of the differences between male and female speech behavior.

3. The third-way proponents usually focus on the cognitive component of gender variations in linguistic behavior. For them, it turns out to be more important to create comprehensive linguistic models of the cognitive underpinnings of language categories in addition to figuring out the frequency of differences and working with its indicators.

The fact that all three approaches are viewed as complementary in the present scientific paradigm and that explanation power only exists when they are combined is also crucial.

It's also critical to remember that the speaker's personality and speech behavior ended up being the researchers' main points of interest. The "speaker's macro factor" and "text macro factor" are criteria that are presented by female and male audiences to the speaker and the text, respectively, in a psycholinguistic experiment. There are many diverse methodological stances in contemporary domestic science for the study of gender, dating back to various interpretations of its essence in debates in favor of bio- and socio-deterministic approaches.

The theoretical material looked at for this article's preparation can be used as a base for more in-depth discussion of gender differences, which are the subject of many recent linguistic

studies, as well as research into the mechanisms and characteristics of how the author's gender identity manifests itself in texts.

Bibliography

1. Goroshko E.I. Functional asymmetry of the brain, language, gender: analytical review / E.I. Pea. - M.; Kharkov: Publishing House “Inzhek”, 005. - 85 p.

2. Khalilova, L. R. (2023). LEXICAL GENDER IN WRITTEN BUSINESS ENGLISH: A CORPUS-BASED APPROACH. GOLDEN BRAIN, 1(4), 196-199.

3. Xalilova, L. R. (2022). INTERACTION BETWEEN THE FIELD OF GENDER AND LINGUISTICS. Development and innovations in science, 1(1), 67-72.

4. E.A. Kartushina Gender aspects of phraseology in mass communication: author. dis. ... Cand. philol. nauk / E.A. Kartushin. - Izhevsk: [b.i.], 003. - 175 p.

5. Kirilina A.V. Linguistic gender studies / A.V. Kirilina, M.V. Tomskaya // Notes of the Fatherland. - 005. - No. (22). - S. -43p.p.

6. Goroshko E.I. Gender Issues in Linguistics / E.I. Pea [electron. resource]. - Access mode: http://www.owl.ru/win/books/articles/goroshko.htm (date access: 12/20/2012).

“GOOGLE DRIVE” ILOVASIDA ELEKTRON AXBOROT TA’LIM RESURSLARINI YARATISH IMKONIYATLARI TAHLILI

Islamova Rahbarhon Ravshanovna, *o‘qituvchi*
raxbarxon.islamova@gmail.com
t.f.n., dotsent, Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti
Isayeva Rano Mardiyevna, *o‘qituvchi*
G.G. Bazarbayeva, *o’qituvchi*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada “Ilmiy tadqiqotning nazariy asoslari” fanini o‘qitishda “GOOGLE DRIVE” иловасида Web-texnologiya asosida elektron-axborot ta’lim resurslarini yaratish, EATRning mohiyati, turlari, tarkibiy elementlari va dasturiy-texnik tavsiflari ko‘rib chiqilgan. EATRni yaratish, zarur holatlarda unga o‘zgartirishlar kiritish va qayta ishlash shartlari кўриб чиқилган.

Kalit so‘zlar: electron axborot ta’lim resursi, ta’lim tizimini raqamlashtirish, axborot-resurs, Web texnologiya, animatsiya, interfeys, dastur.

Abstract: The article discusses the creation of electronic information educational resources based on Web technologies in the GOOGLE DRIVE application, the essence, types, structural elements and software and technical descriptions of the EATP when teaching the subject “Theoretical Foundations of Scientific Research”. The conditions for creating EATR, making changes to it and processing if necessary are considered.

Keywords: electronic information educational resource, digitalization of the educational system, information resource, web technologies.

Globallashuv jarayonida ta’limni tashkil etishda tezkorlik va sifat ko‘rsatkichlariga erishish muhim ahamiyatga ega. O‘quv jarayonining didaktik imkoniyatlari “pedagog-

tinglovchi” yoki “tinglovchi-pedagog” tamoyili asosida tinglovchilar tomonidan o‘quv materiallarining nazariy hamda amaliy jihatdan samarali o‘zlashtirish imkonini beradi. Zamonaviy ta’limning tashkil etilishiga qo‘yilayotgan talablar orasida talabalarning mustaqil ta’lim olishlarini tashkil qilish ham o‘ziga xos o‘rin tutadi. Talabalarning mustaqil ta’lim olishlariga erishishda har bir o‘quv moduli bo‘yicha yaratiladigan elektron axborot ta’lim resursi muhim ahamiyat kasb etadi. EATRni Web texnologiya asosida yaratish bugungi kunning muhim talablaridan biri sanaladi. Shu sababli ayni vaqtda respublika OTMda o‘quv rejasiga muvofiq ta’lim yo‘nalishlarida har bir o‘quv moduli (fani) bo‘yicha Web texnologiya asosida EATRni yaratishga jiddiy e’tibor qaratilmoqda.

EATRning dasturiy texnik tavsifi. EATR an’anaviy o‘quv manbalaridan ko‘ra “yuqori intellektga” ega bo‘lishi zarur. Kompyuter pedagog faoliyatining muhim qirralarini, ya’ni, zarur o‘rinda, kerakli maslahatni berish, bilimlarni mustahkamlash va h.k.)ni imitatsiya qilish imkoniyatiga ega. O‘quv fan yoki modul bo‘yicha to‘la ma’lumotlarigina EATRning amaliy qiymatini ta’minlashi mumkin. Bu turdagi ta’lim resurslarda “intellektual qirra”ning mavjudligi esa ularning qog‘ozda bosilgan axborot ta’lim resurslariga xos kamchilik (faqatgina kompyuterda foydalanilishi)ni bartaf etish bilan birga qo‘shimcha imkoniyatlar (zarur ma’lumotlarni tezkor suratda izlash, ixchamlilik va h.k.)ni yaratadi.[1,2,3,4].

EATRning dasturiy texnik tavsifi quyidagilarni o‘zida aks ettiradi (1-jadval):

1-jadval.

EATRning dasturiy texnik tavsifi

	Ob’ekt turi	**Tavsifi**	**Formati (bichimi)**
.	Interfeys	Interfeys	Html, Javascript
.	Nazariy material	Matn	html
.	Mashq va masala lar to‘plami	Dastur	.swf
.	Fotogalereya	Web dastur	Html, Javascript
.	So‘rovnoma	Matn, tasvir, animasiya, video,	html
.	Animatsiya va animatsion roliklar	Flesh rolik	.fla, .swf
	Nazorat dasturlari	Web dastur, ma’ lumotlar bazasi	Html,Javascript, SUBD Firebird .5
	Audio	Ovoz fayli	.mp3

	Video	Flesh video	.swf, avi
0	Didaktik material	Web dastur	.jpeg

Har bir EATR, birinchidan, ma’lum darajada avtonom (mustaqil) bo‘lishi, ikkinchidan, tarkibiy tuzilmasi va undagi axborot ma’lumotlari bichimlari (formatlari)ga taalluqli standartlarga javob berishi kerak. Bu esa o‘z navbatida zarur EATR to‘plamini axborotlashtirilgan ta’lim tizimiga (bunda axborot-qidiruv tizimi, imtihon qilish tizimi, “test” va h.k.) yo‘naltirish asosida oson va tezkor yig‘ish imkonini beradi.

EATR o‘zining dasturiy texnik tavsifiga ega. Bu turdagi axborot-ta’lim resurslarini yaratishda ushbu tavsif konseptual asos bo‘lib xizmat qilishi zarur.

Google Drive ilovasi imkoniyatlari tahlili.

1.Google diskini yuklab olish mumkin kompyuter,plan- shet yoki mobil OSni qo‘llab-quvvatlaydigan qurilma Windows 7, 8, 10 (va boshqalar),MAC, Android,iOS...Yuqoridagilarning barchasi bilan operatsion tizimlar,Google bulutli drayveri ishlaydi.

2.Aniq diagramma.Lucid Chart bu maxsus dastur HTML5 ga asoslangan bo‘lib,diagrammalar, eskizlarni oson yaratishga imkon beradi.Mustaqil ravishda ham, cheksiz miqdordagi boshqa ishtirokchilar bilan ham ishlash mumkin, shu bilan birga barcha o‘zgarishlar real vaqtda sinxron tarzda paydo bo‘ladi. Bu eng yaxshi onlayn taqdimot va slayd-shou yaratuvchilaridan biridir.Google drive bilan integratsiya tufayli nafaqat taqdimotlar yaratish mumkin balki standart dastur SlideRocke xam ishlash imkoniyati mavjud.

3. Google Drive uchun WeVideo.

Google Drive uchun WeVideo funktsional muharriri video brauzeringizda ishlaydi. Uning yordamida Google Drive-da saqlangan videoдapclarni osongina tahrirlash, o‘tishlarni qo‘shish, effektlarni qo‘llash va boshqa ko‘p narsalarni qilish mumkin.

4. Har qanday formatdagi fayllar. Ishlab chiquvchilarning fikriga ko‘ra, 30 dan ortiq turdagi fayllarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri brauzerdan ochish mumkin. Bir qism google drive fon ma'lumotlari 30 tagacha fayl turlari, talim jarayonlari uchun 16 turi ishlatish mumkin.

Oddiy fayllar:

- arxivlar (ZIP, RAR, TAR, GZIP);
- audiofayllar (MP3, MPEG, WAV, OGG, OPUS);
- formatli tasvirlar (JPEG, PNG, GIF, BMP,TIFF);
- kodlar fayllari (CSS, HTML,PHP,C,CPP,H, HPP,JS, JAVA)
- tekstli fayllar (TXT);
- videofayllar

Adobe **fayllari:**

- Autodesk AutoCad (DXF);
- Illustrator (AI);
- Photoshop (PSD);
- Xujjatlar formati (PDF);
- Postscript (EPS, PS);
- masshtabli vektorli rasmlar (SVG);

Microsoft Office amaliy dasturlari paketi:

- Excel (XLS, XLSX);
- PowerPoint (PPT, PPTX);
- Word (DOC, DOCX);
- XML Paper Specification (XPS);
- Redaktor fayllari (KEY, NUMBERS).

Fayllarni konvertatsiya qilish.

Cloud Convert ilovasida xujjatlar, turli rasm va diagrammalar, audio va video tasvirlar, elektron kitoblar konvertatsiya qilish imkoniyati mavjud (1-rasm).

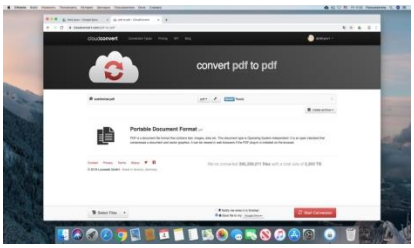

1-rasm. Fayllarni konvertatsiya qilish

“GOOGLE DRIVE”: hujjatlar bilan ishlash.

- “Papka” - ma'lumotlarni tashkil qilish Mening Drive 1 papka yaratadi.
- “Hujjat” - matn hujjat turlarini ochiladi. Bu Microsoft Word, OpenOffice, PDF va dasturlari boshqa turdagi ma'lumotlarni eksport qilish mumkin.
- “Taqdimot” - takliflar Microsoft PowerPointdek ishlatish uchun. Microsoft PowerPoint, PDF, JPG.
- “Elektron jadval” - bo‘sh stol beradi. Ma'lumot Microsoft Excel, PDF, CSV, OpenOffice va shunga o‘xshash formatda eksport qilish mumkin.
- “Shakl” - onlayn to‘ldirish mumkin shakllari bilan ishlash imkonini beradi. Ular CSV-fayllar sifatida eksport qilish mumkin. [5,6,7,8,9,10].

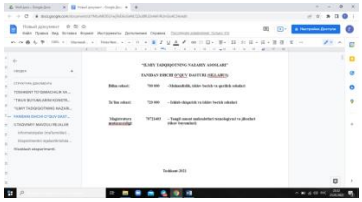

2-rasm. “GOOGLE DRIVE” ga o‘quv-uslubiy majmua joylashtirish

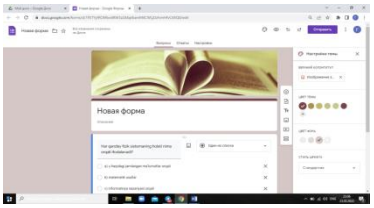

3-rasm.Oraliq va yakuniy nazoratlar uchun test savollarini yaratish

Xulosa. Oliy ta’lim muassasalarida masofaviy ta’limni tashkil qilish tizimida EATRni yaratish va amaliyotga joriy etish talabalarning o‘quv modullari bo‘yicha o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma va malakalarini kengaytiradi, ularning ijodiy, kreativ qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Talabalarda ta’lim jarayonini samarali tashkil etish maqsadida zarur axborotlarni izlash, umumlashtirish, qayta ishlash hamda ulardan foydalanishga doir ko‘nikma, malakalarni shakllantirishga yordam beradi.

Buning natijasida ta’lim jarayonining sifati yaxshilanib, samaradorligi ortadi.Mazkur holat o‘z navbatida talabalarning bilimini oshirish tizimini barcha bloklardagi o‘quv modullari bo‘yicha EATRni yaratish va ulardan ta’lim jaraènida foydalanish ta’lim sifatini yaxshilash va samaradorligini oshirish yo‘llaridan biri hisoblanadi. EATR talabalarga o‘zlari uchun qulay vaqt va sharoitda mustaqil ta’lim olish, mavjud bilimlarini boyitish, mustahkamlash imkoniyatini yaratadi.Bu borada tartibning mavjudligi quyidagi amaliy natijalarni kafolatlaydi: 1) ta’lim oluvchilar EATRni izlash va ulardan foydalanishda ortiqcha kuch va vaqtni sarflamaydi;2) o‘zlari uchun zarur o‘quv materiallarini izlash va ulardan o‘rinli, maqsadli foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi “Oliy ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish” konsepsiyasi.

2. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun 3.09.2020 yil №637-son.

4. Muslimov N.A., Sayfurov D.M., Usmonboeva M.H., To‘raev A.B. Web texnologiya asosida elektron axborot ta’lim resurslarini yaratish va ularni amalièтga joriy etish Toshkent: 015.128 bet.

5. Voykov V.D. Rol Interneta – Web-texnologiy v dele razvitiya obrazovaniya i kulturы // J. Internet: kultura i obrazovanie. – SPb.: 1998. – S. 15-19.

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA KREATIV FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH VA UNING AHAMIYATI

Xatamov Hurali Ortiqovich,
Masofaviy ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi GulDu,
nuralixatamov.84@mail.ru.

Annatotsiya: Формирование креативной деятельности в процессе повышения квалификации учителя начального образования включает в себя постоянную совместную работу, эффективное использование информационных технологий, широкое использование цифровых программ в образовательном процессе,а также неустанную работу над собой.

Ключевые слова: креативность, PIRLS, оценка, подходы, способность, компетентность, исследование, анализ, творческие задания.

Abstract: Primary education includes the formation of creative activity in the process of professional development of the teacher, constant co-operation, productive use of information technologies, extensive use of digital programs in the educational process,as well as tireless work on its own.

Keywords: creativity, PIRLS, assessment, approaches, ability, competence, research, analysis, creative assignments

Bugun dunyoda yuz berayotgan jadal suratdagi ilmiy texnologik ozgarishlarni harakatga keltiruvchi kuch-kreativlikdir. Atrofga boqsangiz, har tomonda inson ijodkorligining beqiyos va hayratlanarli namunalariga duch kelasiz: elektron xizmatlar, virtual reallik, to‘rtburchak tarvuzlar, tuproqsiz hosil olish. Bularning barchasi inson tasavvuri, tafakkuri mahsuli. Bugun biz uchun odatiy tuyulgan kitob, musiqa, bino, samolyot, hatto lampalar ham qachonlardir orzu va tasavvurda bo‘lgan, keyinchalik aql-idrok samarasi o‘laroq yaratilgan.

Pedagogik faoliyatning mazmuni asosan yosh avlodni hayotga, ehnatga tayyorlash uchun xalq oldida, davlat oldida javob beradigan, bolalarga tarbiya berish uchun, layoqatli, talab doirasida barcha aqliy va axloqiy salohiyatga ega bo‘lgan maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan shaxslarning alohida faoliyatiga aytiladi. Aniqroq qilib aytganda o‘qituvchilarning mehnat faoliyati komil insonni tarbiyalashga qaratilgan murakkab, ziddiyatli va uzoq davom etadigan jarayondir.51

Kreativ yondashuv va yutuqlar dunyo bo‘ylab fan va texnologiyadan tortib, falsafa, san’at va ijtimoiy fanlar kabi turli sohalarda insoniyat tamaddunini ilgari surgan. Kreativ fikrlash shunchaki tasodifiy g‘oyalar berishdan kattaroq narsadir. U insonga ba’zan murakkab sharoitlarda, yanada yaxshiroq natijaga erishishga imkon beruvchi bilim va tajribaga asoslangan real ko‘nikmadir. Butun dunyoda jamiyatlar va tashkilotlar muammolarni hal etishda innovatsion bilim va yaratuvchanlikka tobora ehtiyoj sezmoqda, bu esa, o‘z navbatida, innovatsiya va kreativ fikrlash ahamiyati niyanada kuchaytirmoqda. Kreativ fikrlash ta’siri butun jamiyatga sezilarli innovatsiya turlarining ortida turishi rost, lekin u ayni damda universal va tenglashtiruvchi xususiyatga ega fenomen hamdir, ya’ni har qanday shaxs, u yoki bu darajada, kreativ fikrlash qobiliyatiga ega. Kreativlik

- bu bir vaqtning o‘zida yangi va qadrli g‘oyalarni yaratuvchi ijodkorlik qobiliyatidir.

Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish uchun dastlab bu tushunchaning mazmunini bilish lozim. Kreativlik inglizcha “Create” so‘zidan olingan bo‘lib, yaratish ma’nosini bildiradi. Kreativlik deganda insonning yangilik yaratish, muammolarni yechishga qaratilgan ijodiy qobiliyati tushuniladi. Uning tagzamirida originallik, amaliylik, noodatiylik va erkinlik yotadi. Shuningdek, kreativ fikrlash muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash, bir nuqtaga turli yo‘nalishdan yondashishni anglatadi.

Kreativlik shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson tafakkuri, ma’naviyatining ajralmas qismi hisoblanadi, u shaxs ega bo‘lgan bilimlarning ko‘p qirrali ekanligida emas, balki yangi g‘oyalarga intilish, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo‘ladi. Ya’ni, berilgan bilimlarni takrorlash orqali kreativlikka erishib bo‘lmaydi, ijodiy fikrlash jarayonida yangi fikr, yangi g‘oyaning paydo bo‘lishi asosiy shartdir.

Kreativ fikrlashda ta’limning asosiy vazifasi o‘quvchida jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirishi uchun bugun va kelajakda kerak bo‘ladigan ko‘nikmalarni shakllantirishdir. Kreativ fikrlash bugungi yoshlar ega bo‘lishi kerak bo‘lgan muhim ko‘nikma bo‘lib, bu ko‘nikma ularga doimiy tarzda va shiddat bilan o‘zgarayotgan, oddiy savodxonlikdan tashqari yangilanayotgan davrga xos ko‘nikmalarga ega kadrlarni talab etayotgan makonga moslashishga ko‘maklashadi.

[51] N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

Umuman olganda, bugungi o‘quvchi kelajakda hozir hatto mavjud bo‘lmagan sohalarda ishlashi, yangi ko‘nikmasini shakllantirish ularga tobora murakkablashayotgan mahalliy va global muammolarni noodatiy yondashuv orqali yangi muammolarni hal etish imkonini beradi. Maktabda kreativ fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati faqatgina mehnat bozori bilan cheklanmaydi. Kreativ fikrlash o‘quvchilarning ta’lim olishini hodisalar, tajribalar va xatti-harakatlarni yangicha va shaxsan mazmunli usulda talqin etish orqali qo‘llab quvvatlaydi. O‘quvchining qiziquvchanligi ta’lim jarayonida qo‘l keladi, ijodiy fikrlash shu tariqa o‘zaro kelishuvchanlik vositasiga aylanadi, hattoki avvaldan belgilangan ta’lim maqsadlari kontekstida ham bu samara beradi. Maktabda o‘quvchining motivatsiyasi va qiziqishini oshirish uchun, barcha o‘quvchilarning ijodiy salohiyati va shijoatini hisobga oluvchi ta’limning yangi shakllari yo‘lga qo‘yilishi zarur. Bu ayniqsa ta’lim jarayoniga unchalik qiziqish bildirmayotgan o‘quvchilarga yordam berishi mumkin va ular o‘z fikrini ayta olishiga, salohiyatini ochishiga xizmat qiladi.

Ta’limning bugungi vazifasi o‘quvchilarni kun sayin ortib borayotgan axborot-ta’lim muhiti sharoitida mustaqil faoliyat ko‘rsata olish, turli sohalarda zamonaviy axborot texnologiyalarini samarali qo‘llash va axborot oqimidan oqilona foydalanishga o‘rgatishdan iborat. Shu maqsadda, o‘quvchilarga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash imkoniyati va sharoitini yaratib berish hamda ijodiy fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilishga o‘rgatish zarur.

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida bolaning mantiqiy tafakkur qila olish salohiyati, aqliy rivojlanishi, dunyoqarashi, o‘z-o‘zini anglash salohiyatini shakllantirishga, jismoniy sog‘lom bo‘lishga, moddiy borliq go‘zalliklarini his eta olishga, go‘zallik va nafosatdan zavqlana olish, milliy urf-odatlarni o‘zida singdirish, ularga rioya qilishga o‘rgatiladi.

Didaktik o‘yinlar bolaning his-tuyg‘usiga ta’sir etib, unda o‘qishga bo‘lgan ijobiy munosabat va qiziqish xislatini tarkib toptiradi. Bolalar o‘yinda zo‘r mamnuniyat bilan ishtirok etadilar. O‘yin boshlanishini sabrsizlik bilan kutadilar, ularning ongida beixtiyor ertangi o‘quv kunining quvonchli manzarasi gavdalanadi.

Barcha ta’lim muassasalaridan ko‘zlagan asosiy maqsad, zamon talablari bilan hamnafas yuradigan, kasbiy va shaxsiy kompetentligi yuqori, xorijiy tillar hamda, zamonaviy texnologiyalardan oqilona foydalana oladigan, bir so‘z bilan aytganda ijodkor, kreativ o‘qituvchilar nazarda tutilmoqda.52

Maktab o‘quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olib, fanni o‘qitishda g‘oyat samarali bo‘lgan qator o‘yinli texnologiyalar ishlab chiqilgan. Mutaxassislarning fikricha, insonning asosiy faoliyat turi uch ko‘rinish: mehnat faoliyati, o‘yin faoliyati, o‘quv faoliyatida shakllanadi. Ularning barchasi o‘zaro bog‘liq holda sodir bo‘ladi va kreativlik bilan bog‘liq holda uyg‘unlashadi. Ta’kidlashlaricha, bolalarning maktabdagi o‘quv materiallari asosidagi aqliy harakatlarini shakllanish qonuniyatlari o‘yin faoliyatlarida tarkib topadi. Biroq o‘yinli ta’limni o‘quvchilar bilan ishlashdagi asosiy ta’lim shakli deyish to‘g‘ri emas. U o‘quvchida bilish qobiliyatini shakllantirmaydi, biroq ularning bilish, kreativlik, ya’ni ijodiy faolligini oshiradi, qiziqish uyg‘otadi. Qiziqish bor joyda esa ta’lim sifati yaxshilanadi.

[52] Nuraliyeva Nargiza. PRIMARY EDUCATION TEACHERS IN THE EDUCATIONAL PROCESS CONDITIONS OF DEVELOPING SELF-CREATIVITY. International Engineering Journal For Research & Development. 021/5/6

Darslarda o‘quvchilarning qiziqishini, kreativlik qobiliyatini rivojlantiruvchi didaktik ta’limiy o‘yinlardan misollar keltiramiz.

“Qofiyadosh so‘zlarni top” didaktik o‘yini

Didaktik topshiriq: O‘quvchilarning fikrlash, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish.

O‘yin qoidasi: O‘quvchi rasmlarga qarab qofiyadosh so‘zlarni topishi kerak bo‘ladi va soat strelkalarini ularga yo‘naltiradi.

Masalan: qarmoq-barmoq, ayiq-qayiq, kapalak-kamalak, don-son

“Osh pishiramiz’’ ta’limiy, didaktik o‘yin

O‘yin maqsadi: matematik o‘yin o‘quvchilarning yanada chuqurroq bilim olishlarida, ularning fikrlash qobiliyatlarini, qiziqishini, mantiqiy tafakkurini o‘stirishga, topqirlik, ziyrakliklarini rivojlantirishga yordam beradi;

Tarbiyaviy ahamiyati: o‘quvchilarga o‘yin orqali umuminsoniy qadriyatlarimiz, milliy urf-odatlarimizni e’zozlashga o‘rgatish,, mehmondo‘stlik, odob fazilatlarini tarbiyalash;

O‘yin qoidasi: bu o‘yinni kichik guruhlar bilan ishlashda darsni mustahkamlash qismida olib borilsa, bo‘ladi. O‘quvchilarga o‘yinni boshlashdan oldin o‘zbek xonadonlarining azaliy urf-odatlari mehmondo‘stligi haqida suhbatlashib, mehmon kelganda milliy taomlarimizdan osh tortilishi haqida tushuncha beriladi. Shu sababli o‘yin qoidasi bo‘yicha o‘quvchilar uylariga mehmon kelganligini faraz qilib osh damlashadi. Doskada osh masaliqlari bilan birga misollar yozilgan kartotekalar bo‘ladi. Har bir guruhdan o‘quvchilar chiqib, misollar javobini yechishadi. Qaysi guruh o‘quvchilari misollarni xatosiz yechsa bu guruhning oshi mazali va sifatli chiqadi.

Misollarni o‘qituvchi mavzularga moslashtirib olishi mumkin. Har bir guruh ishi tekshiriladi va mazali oshi dasturxonga tortiladi. Oshlar maketi ham tayyorlab qo‘yilishi lozim. Xatoga yo‘l qo‘yilsa, osh tuzsiz yoki yog‘i kam, guruch damini olmabdi deyilgan o‘qituvchi tomonidan jarimalar aytiladi. Oshni sifatli pishirgan guruh o‘quvchilari g‘olib hisoblanadi. Shu o‘yin oxirida o‘quvchilarga kreativ va tanqidiy fikrlash bo‘yicha savollar beriladi. Osh mazali bo‘lib pishishi uchun nimalar zarur? Oshni oshpaz pishirmasa ham mazali bo‘lish ehtimoli bormi? Nima uchun? Oshga solinadigan masaläiqlardan bittasi bo‘lmasa, osh pishadimi? kabi savollarga o‘quvchilar ijodiy yondashib tanqidiy fikrlashadi.

Xulosa qilib aytganda kreativ fikrlashning yana bir muhim omillaridan biri hamkorlik. Hamkorlikdagi kreativ fikrlash borasidagi tadqiqotlarga ko‘ra, guruh a’zolari maqsadli, opportunistik vaziyatdan kelib chiquvchi va tartibsiz murakkab jarayonlarda ishtirok etgan holda, maqsad qo‘yadi va uning ro‘yobga chiqishini kuzatadi, bunda guruhning turli a’zolari o‘zining kuchli tarafigaasoslanib, guruhda yetakchilikni oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. M.Madraximova. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kreativlik faoliyatini shakllantirish muammolari va metodlari. Dissertatsiya: Nukus -2014.

2. Е.Н.Михеева. Кандидат педагогических наук – 002.

3.N.Nuraliyeva.Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish.Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

4. N.Nuraliyeva. Primary education teachers in the educational process conditions of developing self-creativity. International Engineering Journal For Research & Development. 021/5/6

O‘SMIR YOSHLARDA SALBIY XULQ-ATVOR PAYDO BO‘LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xaydarova Sayyora Chinaliyevna,
katta o‘qituvchi, Guliston Davlat universiteti
xaydarovasayyora@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘smirlik davriga xos bo‘lgan salbiy xulq-atvor ko‘rinishlari, ularning kelib chiqishi sabablari, rivojlanish shart-sharoitlari, namoyon bo‘lishinig psixologik xususiyatlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik, ontogeniz, deviant, xulq-atvor, xarakter aksentuatsiyasi, bolalar va o‘smirlar.

O‘smirlar o‘zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. Ular o‘zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma’lum darajada o‘rtoqlari va o‘qituvchilariga ko‘rsatishga intiladilar. Bu holatni oddiy kuzatish yo‘li bilan ham osongina ko‘rish mumkin.

O‘smirlik davri o‘zining taqlidchanligi, muhim nuqtai nazarning shakillanmagani, hissiyotga beriluvchanligi, mardligi, tantiligi bilan farqlanadi. Bu o‘smirlarga xos xususiyatdir. Shuning uchun tashqi ta’sirlarga beriluvchan o‘smir o‘g‘il- qizlarga alohida e’tibor berish talab qilinadi.

O‘smirda psixik jarayonlar keskin o‘zgarishi bilan aqliy xususiyatida ham burilishlar sodir bo‘ladi. Bu o‘zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar tug‘iladi. Bular avvalo ta’lim jarayonida ro‘y beradi: yangi axborot, ma’lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va uslublari o‘smirni qoniqtirmay qo‘yadi. Ko‘pgina o‘smirlarda o‘zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o‘zi hakidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga to‘g‘ri kelmayotganligi o‘smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o‘smirda o‘zi haqida salbiy fikr va qo‘rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ana shunga o‘xshash o‘zgarishlar ko‘pincha o‘smir ruhiyatiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. U tajangroq, ba’zida huda-behudaga injiqlik qiladigan, serzarda, gap ko‘tarmas bo‘lib qoladi.

O‘smirlik davrida etakchi faoliyat- bu o‘qish, muloqot hamda mehnat faoliyatidir. O‘smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi bu – do‘stlik, o‘rtoqlikdagi elementar qoidalarni aniqlash va egallashdir. [1, 10-b.].

O‘smirda psixik jarayonlarning keskin o‘zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burilishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatlarda, o‘quvchi bilan o‘qituvchi muloqotida, kattalar bilan o‘smirlarning muomalasida qat’iy o‘zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar paydo bo‘ladi, bular avvalo ta’lim jarayonida ro‘y beradi, yangi axborotlar, ma’lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o‘smirni qoniqtirmay qo‘yadi. Butun a’zolarida keskin fiziologik o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Unda o‘pka, yurak, jigar, taloq, buyrak hajmlari kattalashadi. Bundan tashqari gavda tuzilishi ham o‘zgaradi.

Kattalarning o‘smir yoshidagilarga ta’sir ko‘rsatishi, tarbiya berishi uchun eng qulay sharoit bu- mehnat bilan shug‘ullanishidir. Agar kichik yoshdagi bolalar yordamchi bo‘lish rollaridan qoniqsalar, o‘smirlar, ayniqsa katta o‘smirlar kattalar bilan teng ravishda faoliyat ko‘rsatayotganlaridan, lozim bo‘lganda ularning o‘rinlariga ham ishlay olishlaridan qoniqadilar. Endi o‘smirlar o‘yin faoliyatiga kamroq vaqtlarini ajratgan xolda ko‘prok jiddiy ishlar bilan shug‘ullana boshlaydilar va ularning bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi.

Bugungi kunda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarda, xususan o‘smirlarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirish, shaxslararo munosabatlarga kirishishda empatiya hissini rivojlantirish, shaxs sifatida o‘zini to‘g‘ri baholash, jamiyatda o‘z o‘rnini topishida yordam berish hamda axloqiy ko‘nikmalar shakllantirilishining psixologik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masalalar hisoblanadi. [2, 12-b.].

O‘zbekistonlik psixologlardan E.G‘. G‘oziyev, N.G‘. Kamilova, G.Q. To‘laganova, B.M. Umarov kabi olimlarning izlanishlarida bolalik va o‘smirlik davridagi psixik xususiyatlarni o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar o‘tkazilgan bo‘lib, ularda asosiy e'tibor deviant xulq-atvor, xarakter aksentuatsiyasi, bolalar va o‘smirlar suitsidi, o‘z-o‘ziga baho berish va nazorat qilish muammolariga qaratiladi.

Inson onogenizida o‘smirlik balog‘atga yetish davri bo‘lib, yangi xislar, sezgilar va jinsiy xayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo‘lishi bilan xam xarakterlanadi. O‘z davrida L.S.Vigotskiy bunday holatni psixik rivojlanishdagi krizis deb nomlagan. O‘smirlik yoshida ularning xulq-atvoriga xos bo‘lgan alohida xususiyatlarni asosan jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bo‘lmaydi. Jinsiy yetilish o‘smir xulq-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta'sir ko‘rsatib, bu ta'sir bevosita emas, balki ko‘proq bilvositadir. [4, 110-b.].

O‘smirlik davriga ko‘pincha so‘zga kirmaslik, o‘jarlik, tajanglik, o‘z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik, yig‘loqilik, kabi xususiyatlar xos. O‘smirlar va bolalar psixikasining yosh davrlarida o‘ziga xos xususiyati mavjud bo‘lib adabiyotlarda emotsional yetuk emaslik, kattalar avtoritetiga bo‘ysunish, ishonuvchanlik, jinsga oid munosabatlar haqida xabardorligi va hayotiy tajribasining yetarli darajada emasligi, boshqa insonlarni mavjud harakatlarini oldindan ayta olish va murakkab vaziyatlarda tanqidiy hamda to‘liq baholay olmaslik kabi sifatlar namoyon bo‘ladi.

Bolalar kattalar singari bir maromda rivojlanmaydi, shuningdek, ijobiy va salbiy psixologik xususityalar, nisbatan barqaror va tinch osoyishta kechadigan davrlar mavjud. Kattalarga nisbatan xulq-atvoridagi ijobiy va salbiy munosabatning paydo bo‘lishi, negativizm singari nohush xulq-atvor alomatlari o‘z-o‘zidan kelib chiqadigan bevosita jinsiy yetilish tufayli poydo bo‘ladigan belgilar bo‘lmay, balki ular bilvosita ta'sir ko‘rsatadigan, o‘smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar vositasi orqali, uning tengdoshlari, turli jamoalardagi mavqei tufayli, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi o‘rni munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir.

Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o‘zgartirish yo‘li bilan o‘smirlarning xulq-atvoriga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta'sir ko‘rsatish mumkin. Ular tashqi ta'sirlarga va xissiyotlarga juda beriluvchan bo‘ladilar. Shuningdek ularga mardlik, jasurlik, tantiqlik kabi psixologik sifatlar ham xosdir. [3, 44-b.].

Tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik o‘smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat hollarda asoslanmagan bo‘ladi. Shuning uchun ham ular ota-onalarning, atrofdagi kattalarning shuningdek, ustozlarning to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatishlariga qaramay o‘z fikrlarini o‘tkazishga harakat qiladilar. Juda ko‘p o‘smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qoladilar.

Bugungi kunda internet materiallarini tushunish yoki anglamasdan undan foydalanishga harakat qilishadi. Bu holatda chekuvchi, ichuvchi singari yangi rolda o‘zini normal, qulay his qiladi. Bunday holatlarga tushgan o‘smir juda tashvishga tushadi va unda krizis holati yuzaga keladi. Bu krizis o‘smirning ma'naviy o‘sishi psixikasidagi o‘zgarishlariga ham bog‘liqdir. Bu

davrda bolaning ijtimoiy mavqei o‘zgaradi, o‘zining yaqinlari, do‘stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o‘zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko‘pgina o‘smir yoshi davridagi maktab o‘quvchilarida o‘zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o‘zi xaqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga to‘ri kelmayotganligi o‘smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o‘smirda o‘zi xaqida salbiy fikr va qo‘rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday o‘smirdagi o‘zgarishlarni uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. [6, 76-b.].

Maxsus ijtimoiy psixologik adabiyotlarda hayotga chidamli, irodali iborasi mavjud. Bu iboraga taalluqli bo‘lgan salbiy-xulq atvor larning paydo bo‘lishi o‘smir davridagi bolalardagi og‘ir iztirob noqobiloila, spirtli ichimliklarni iste'mol qiluvchi ota-onalar, shavqatsiz kaltaklash, tabiiy ofat, kambag‘allik, oiladardagi ajrim xolatlari kabilar ularni psixik rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi.

Bu borada o‘smirlarning ota-onasi, kattalar bilan qiladigan muloqoti asosan ularning katta bo‘lganlik hissi asosida tuzilganligi sababli qo‘llab -quvvatlashlariga ehtiyoj sezadilar. Ota onalar bilan faoliyat o‘smirga kattalarni yaxshiroq tushinishlari uchun yordam beradi. O‘smir o‘zida bo‘layotgan o‘zgarishlar, uni tashvishga solayotgan muammolar xaqida kattalar bilan bo‘lishishga katta extiyoj sezadi, lekin buni xech qachon birinchi bo‘lib o‘zi boshlamaydi. O‘smir o‘ziga nisbatan yosh bolalardek qilinadigan muomila -munosabatiga qattiq norozilik bildiradi. O‘smirlar muloqoti nihoyasida o‘zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi.

Qayd etib o‘tilgan yo‘nalganlik albatta kattalarning ham muloqot va munosabatda mavjud, lekin ular kattalarnikidan o‘z emotsionalligi bilan farqlanadi. Tengdoshlari, shuningdek sinfdoshlari guruhida o‘smir o‘zining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon bo‘ladi.

O‘smir yoshidagi o‘quvchilarda «Biz» hissining shakillanishiga yordam beradi va uning ichki holatini mustaxkamlaydi. O‘smir yoshdagi bola uchun do‘st tanlash juda katta axamiyatga ega. O‘smirlik davrida do‘st juda qadirli hisoblanadi. Do‘stlar doimiy ravishda ruhan, qalban yaqin bo‘lishga extiyoj sezadilar. Bu extiyoj o‘smir do‘stlarning so‘rashishi va ko‘rishishlarida (qo‘l berib, quchalab ko‘rishish) birga o‘tirish va birga yurishga xarakat qilishlarida ko‘rinadi. Ko‘pgina ana shunday juda yaqin munosabatlar, umumta'lim maktabi o‘smir yoshi o‘quvchilarining shaxs bo‘lib shakllanishdagi, birgalikdagi xarakatlarini o‘zi inson qalbida va xotirasida birumrga saqlanib qoladi.

Ko‘pgina bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o‘smirlar hayotda mustaqil holda harakat qilishlari, o‘z rejalarini amalga oshirishlari, qiyin ma'suliyatning o‘z bo‘ynilariga olishlari birmuncha qiyinroq. Ular ko‘pincha intelektual xarakterdagi muammolarni ham qiyinchilik bilan yengadilar. Kattalarning bu davrdagi eng asosiy vazifalari o‘smirning muammosini to‘g‘ri anglashi va erkin to‘g‘ri yashashiga yordam berishidir. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o‘smir yosh qiz va o‘g‘il bolalarga alohida e'tibor qaratish zarur. Buning uchun ular bilan ishlashda g‘oyaviy -siyosiy vatanparvarlik xissining shakllanishiga, mustaqil bilim olish, ijodiy fikr yuritishga o‘z-o‘zini boshqarish, anglash, baholash va nazorat qilishlariga imkon yaratish zarur. Ko‘pincha o‘qituvchilar o‘smirlardagi salbiy xulq-atvor illatlarini tanqid qiladilar,o‘smirlarga psixologik yondoshishda metodologik kamchilikka yo‘l qo‘yadi. Bu salbiy sifatlarning oldini olish chora va tadbirlarini ishlab chiqa olmaydi,o‘smirlarda uchraydigan salbiy sifatlarni yo‘qotish.va yangi ijobiy xulq-atvor sifatlarini asta-sekin tarkib toptirish mumkin.

O‘smirlarning mustaqil faoliyatiga keng imkon berilishi, faoliyati takomillashib, psixikasi xar tomonlama rivojlanib borgan[7, 10-b.].

O‘smirlardagi salbiy xulq-atvorni korreksiya qilish maqsadida umumta'lim maktablarida turli ijtimoiy, motivatsion psixologik trening mashg‘ulotlar va olib borilsa amaliy-psixologik maslaxatlar korreksion texnikalar va salbiy hulq-atvorni bosqichma bosqich o‘zgartirish mumkin ya'ni, shaxsning o‘zini-o‘zi va o‘z his-tuyg‘ularini anglash, o‘z shaxsini qayta baholash, hissiyotlar ustida ishlash, salbiy xulq-atvorni anglash, shaxslararo munosabatdagi qiyinchiliklar, kognitiv jarayonlarni rivojlantirish, barkamollikka intilish, ota-ona va pedagoglar bilan ishlash kabi mashg‘ulotlar majmui qo‘llanildi.

Xulosa qilib aytganimizda ijtimoiy, motivatsion psixologik treninglar majmuini xalq ta'lim muassasalari amaliyotiga tatbiq etilishi orqali bola shaxsining pedagogik va psixologik jihatdan mukammal rivojlanishiga yordam beradi. Jumladan, maktab amaliyotchi psixologining ish rejasiga kiritilgan “Ijtimoiy psixologik muammolari mavjud bo‘lgan o‘quvchilarning salbiy burilish va og‘ishlarining oldini olish”ga qaratilgan psixologik profilaktika, “Xulqida og‘uvchanligi mavjud va moyilligi aniqlangan o‘quvchilari bilan korreksiyalash ishlarini tashkil qilish” hamda “bolalar va o‘smirlarning salbiy burilishi va og‘ishlarining oldini olishda maktab pedagogik jamoasi va ota-onalarning hamkorligini takomillashtirish” kabi vazifalarini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Karimova V. M.”Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot”. T.1999 yil.
2. Karakulova U.A “O‘smirlar xulq atvori shakllanishiga oilaviy munosabatlarning o‘rni” O‘zbekistonda psixologiyani rivojlantirish muammolari: nazariya va amaliyot uyg‘unligi jurnal T. 021 yil.
3. Nishonova Z.T. va b. “Rivojlanish psixologiyasi.pedagogik psixologiya”.
4. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. T. 018 yil.
5. Tadjieva S.X., Sabirova D.G‘. “Tanglik vaziyatida qolgan bolaga psixologik yordam ko‘rsatish”. T.: RBIMM
6. G‘oziyev E. G‘ “Psixologiya”. T. 008 yil.
7. G‘oziev E.G‘. “Ontogenez psixologiyasi. Noshir taxriri ostida T. 020 yil.

TA’LIM VA KADRLAR TAYYORLASHDA ZAMONAVIY RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH HAMDA USHBU JARAYONDA VUJUDGA KELADIGAN MUAMMOLARGA YECHIMLAR. (“MUSIQA TA‘LIMI” YO‘NALISHI TALABALARIGA BILIM BERISH JARAYONLARI MISOLIDA)

Xodjakulov Bahodir Xudoykulovich,
Guliston davlat universiteti
San’atshunoslik fakulteti “Musiqiy ta’lim” kafedrasi mudiri
xodjakulov baxodir@gmal

Annotatsiya: Ushbu maqola Ta’lim jarayonida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish tafakkurning vizual-majoziy va nazariy turlarini rivojlantirishni boshlaydi, shuningdek talabalarning ijodiy, intellektual salohiyatini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Axborot texnologiyalari musiqa va unga aloqador mavzular uchun o‘quv jarayonining ajralmas qismi sifatida ko ‘rib chiqildi hamda tahlil qilindi.

Аннотация: Данная статья использует новые информационные технологии в учебном процессе для развития наглядно-образного и теоретического типов мышления, а также положительно влияет на развитие творческого и интеллектуального потенциала учащихся. Рассмотрены и проанализированы информационные технологии как неотъемлемая часть учебного процесса по музыке и смежным предметам.

Tayanch so‘zlar: Ta’lim –tarbiya, zamonaviy texnologiyalar, pedagogika, nazariya, musiqa ta‘limi, milliy an’analar, Ustoz – shogird an’analari.

Ключевые слова: Образование – образование, современные технологии, педагогика, теория, музыкальное образование, национальные традиции, традиции магистра – ученика.

So‘ngi yillarda yurtimizda ta’lim-tarbiya jarayonining sifati hamda samaradorligini oshirish, o‘quvchi va talaba yoshlarda zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish, ta’lim tizimlari hamda ilm-fan sohasi o‘rtasida yaqin hamkorlik va ta’limning uzviyligi va uzluksizligini ta’minlash borasida tizimli ishlar amalga oshirilmoqdaki buning samarasi o‘laroq yurtimizda oliy ta‘lim muassasalarining soni tobora oshishi hamda ularning oliy ma‘lumotli kadrlarni tayyorlashda qamrovning kengayganini o‘zinigina yaqqol misol deya olamiz. Bundan tashqari yurtimizda ta‘lim jarayonida zamonaviy tehnalogiyalar uyg‘unligini ham alohida takidlash maqsadga muvofiqdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 020–yil 6 noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta‘lim – tarbiya va ilm – fan sohalarini rivojlantirish chora – tadbirlari to‘g‘risida Farmonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llagan holda ta’limni boshqarishni avtomatlashtirish va har tomonlama tahlil qilib borish tizimini yaratish, elektron resurslar va masofaviy ta’limni yanada rivojlantirish, ta’lim oluvchilar o‘rtasida IT-sohasidagi kasblarni ommalashtirish hususida so‘z borar ekan albatta bugun butun dunyo raqamli ahborot almashinuvi jarayonida faol qatnashmoqda. Hatto odam qadami yetmas “Everest” ni ham butun boricha cho‘qqisidan tomosha qila olishlik 10 yil avval inson hayoliga kelmas edi. Umumiy qilib olganda biz bugun texnalogiyalarsiz hayotimizni bir soniya ham tasavvur qila olmaymiz. Shu sababli ham ilm fan sohasida ham amaliy, nazariy bilimlarni talabalarga taqdim etayotganda zamonaviy innovatsion tehnalogiyalardan foydalanish bilim tasirini kuchaytiradi hamda ta‘sirini tezlashtiradi degan fikrdaman. Bilamizki biz san‘at kishilari “Ustoz- shogird an‘analari”ga tayangan holda ish olib boramoz va bu jarayonda biz o‘zimiz ustozlardan eshitgan ashula, qo‘shiq va milliy musiqa merosimiz namunalarini eshitganimizdek aytib o‘rgatamoz. Ammo bugun zamon rivojlangan va uyali aloqalari deyarli aholining barcha qatlamini qamrab olganligini hisobga olib yozib olingan audio fayllar, videofayllar agarda nazariy ma‘lumotlar bo‘lsa Word, Pdf variantlarda taqdim eta olamiz ham. Bu bizga ish faoliyatimizda anchayin qulaylik taqdim etadi va ming afsuski talabalarni biroz dangasa qilish taraflariga ham ko‘z yumib keta olmaymiz.

Ta’lim sohasida kompyuterlashtirish, internetlashtirish, shuningdek, axborotlashtirish jarayonlari mavjud. Ushbu o‘zgarish natijasida ta’lim sifati, samaradorligi va mavjudligi yaxshilanmoqda. O‘quvchilarga yo‘naltirilgan ta’lim va o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilganligi bilan bir qatorda ta’lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya

texnologiyalarini joriy etish, yagona interaktiv axborot makonini yaratish dolzarb masala bo‘lib qoldi.

Eshitish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan dasturlar - intonatsiya, garmonik, ohangdor eshitish va hokazolarning sofligini rivojlantirish bo‘yicha turli treninglarni o‘z ichiga oladi. Ular tarkibida notalar, intervallarni, tarozilarni va boshqalarni aniqlashda mashq qilishga imkon beradigan turli xil eshitish diktantlari mavjud. Musiqiy adabiyot dasturlari - bular kitoblar, ensiklopediyalar, MIDI fayllari ko‘rinishidagi musiqiy asarlar to‘plamini, tegishli bastakorlar va musiqachilarning qisqa tarjimai hollarini o‘z ichiga olgan turli xil musiqiy asarlar to‘g‘risidagi kichik rasmli ma’lumotnomalar va ushbu material bo‘yicha kichik viktorina bo‘lishi mumkin. Musiqa va musiqiy adabiyotlar tarixi bo‘yicha dasturlarning matnlari slaydlar va reproduktsiyalar, musiqiy asarlardan parchalar, videofilmlar bilan tasvirlangan, tanlangan musiqiy va badiiy asarlar va maqolalar slayd-shousi bilan birga rivoyatlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Bunday dasturlar yordamida siz turli mamlakatlar va davrlarning bastakorlari ijodi bilan tanishishingiz, ularning tarjimai hollarini bilishingiz, u yaratgan musiqa haqida ma’lumot olishingiz, lavhalar bo‘yicha ba’zi qismlarini saralashingiz, musiqiy san’atning turli janrlari, musiqachilar va musiqa asboblari haqida bilib olishingiz mumkin

Zamon va sohalarning rivojlanishini sezilarli darajada oshiradi. Natijada jamiyatning intellektual salohiyati yuqoriga ko‘tariladi. Yuqoridagi fikrlarning barchasi bevosita ijtimoiy sohalar tizimining bir qismi bo‘lgan musiqa san'atiga ham taalluqlidir. Zamonaviy musiqada nazariy ma'lumotlarni o‘zlashtirish zarurati va shu kabi masalalar kompyuter axborot texnologiyalarining ushbu soha rivoji uchun naqadar kerakli ekanligini ko„rsatadi. Musiqiy san'atning axborot muammolarini tushunish zamonaviy ilm-fan uchun alohida ahamiyatga va dolzarblikka ega. Musiqa san'ati va zamonaviy texnologiyalar o„rtasidagi munosabatlar bugungi zamonaviy musiqada asosiy rolni oy’naydi. Xususan, cholg„u ijrochiligi targ‘iboti masalalarida ham qilinadigan ishlar talaygina. Cholg‘u ijrochiligi targiboti va rivojlanishida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari mavzusida olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari kamyobligi bilan e’tiborimizni tortadi. Ushbu mavzu kompyuter texnologiyalari bilan musiqa cholg„ulari o‘rtasidagi aloqalarga e'tiborni qaratadi, bu musiqa san'ati va ilm-fanning rivojlanishini belgilaydi. Ya'ni, biz musiqiy ijodkorlikni ham, aniq uslublar bilan ijod bilimini ham o ‘z ichiga olgan ajralmas tizim haqida gapiramiz. Mavzuning dolzarbligi shundaki, barcha sohalar qatori musiqa ta’limida ham keng ko‘lamli islohotlar olib borilmoqda. Bunda ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini tatbiq etish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Hozirgi kunda musiqaga ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarida cholg‘u ijrochiligi sohasini o‘rganish va targ‘ib etishda zamonaviy axborot texnologiyalarini qo ‘llash alohida e’tiborga muhtoj[53]. Musiqiy ta’limning quyi bosqichi - ixtisoslashtirilgan san’at va madaniyat maktablarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish darajadasi talabga javob bermaydi. Bu esa o‘z navbatida, ta’lim sifatidagi nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Masalaga ma’lum darajada sharoitning yetarli emasligi sabab bo‘lsa, boshqa tomondan sohada mukammal darajada dars bera oladigan kadrlarning yetishmasligi ham bu jarayonga salbiy ta’sir ko’rsatadi.

Insoniyat mukammallik sari intilib borar ekan, kashfiyotlar, ixtirolar paydo bo‘laveradi. 1980-yillarda raqamli musiqa cholg‘ulari va multimediya kompyuterlari keng tarqalganda musiqiy ijro madaniyati o‘zining yangi bosqichiga o‘tdi. Raqamli texnologiyalar musiqa notasi

[53] file:///C:/Users/User/Downloads/milliy-musiqa-cholg-ulari-va-axborot-texnologiyalari.pdf

va analog ovoz yozish bilan taqqoslaganda tovush bilan ishlash uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Akustik musiqiy cholg„u auditoriyani cheksiz kengaytirgani kabi, raqamli cholg„ular ham asta-sekin ushbu cheksiz tinglovchilarni elektron musiqa ixlosmandlariga aylantirmoqda. Fikrimiz avvalida sanab o‘tilgan musiqa cholg‘ularining yog„ochdan an’anaviy ishlangan turiga nisbatan qulayliklari, ularning keng ommalashuviga sabab bo‘lmoqda deyishimiz mumkin.[54]

Zamonaviy musiqa darsi - bu darsda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, kompyuter texnologiyalari qo‘llaniladi, elektron musiqa asboblari qo‘llaniladi. Musiqa darsi ijodiy muhitni yaratish bilan tavsiflanadi, chunki musiqa darslarining mazmuni hissiyotlar va ularning subyektiv tajribasidan iborat. Ushbu o‘ziga xos tarkib turli xil texnikalar, ish turlari va yangi multimedia vositalarini tanlashni belgilaydi.

Zamonaviy musiqa amaliyotida yangi axborot texnologiyalaridan tobora ko‘proq foydalanilmoqda, bu zamonaviy madaniyatning bir qismiga aylandi. Elektron musiqa asboblarining (sintezatorlar, namuna oluvchilar, musiqa kompyuterlari) tobora ko‘payib borayotgan turlari mavjud. Musiqiy ta’limda multimedia tizimlaridan foydalanish musiqiy entsiklopediyalar, kitoblar, ma’lumotnomalar va lazer kompakt-disklariga yozilgan turli xil antologiyalardan ta’lim maqsadida foydalanish imkoniyatini beradi. Zamonaviy musiqa darsi – bu darsda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, kompyuter texnologiyalari va elektron musiqa asboblaridan foydalaniladi. Musiqa darsi ijodiy muhitni yaratishi bilan ajralib turadi, chunki musiqa darslarining mazmuni hissiyotlar va ularning sub’ektiv tajribalaridan iborat. Ushbu o‘ziga xos tarkib turli xil texnikalarni, ish turlarini va yangi multimedia vositalarini tanlashni belgilaydi. Musiqiy kompyuter texnologiyalari musiqiy mahsulotlarning texnik reproduksiyasida printsipial jihatdan yangi bosqichni ochdi. Musiqiy notadan, amaliy musiqa janrlarida, ovoz yozish vositalarida, ovozni qayta tiklash uskunalarining sifatli imkoniyatlari, teatr va konsert tadbirlarida, ovoz dizayni va musiqiy eshittirishlarda foydalanib kelinmoqda. O‘qitishning yangi zamonaviy usullari shaxsga yo‘naltirilgan va rivojlantiruvchi ta’lim g‘oyalarini amalga oshirish, o‘quv jarayonining barcha bosqichlarini mustahkamlash, uning samaradorligi va sifatini oshirish uchun mo‘ljallangan. Ta’lim jarayonida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish tafakkurning vizual-majoziy va nazariy turlarini rivojlantirishni boshlaydi, shuningdek talabalarning ijodiy, intellektual salohiyatini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Axborot texnologiyalari musiqa va unga aloqador mavzular uchun o‘quv jarayonining ajralmas qismidir. Axborot texnologiyalari imkoniyatlari boshqa va boshqa musiqa fanlarini o‘qitishda ham o‘qitish samaradorligini oshirishga imkon beradi. Musiqada kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi istiqbolli, dolzarb va ob’ektiv zarurdir. [55]Axborot kompyuter texnologiyalaridan malakali va tizimli foydalanish talabalar, o‘qituvchilar, tadqiqotchilarga vaqtni yanada samarali taqsimlash, ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish imkoniyatini beradi.

Qo‘shiqchilik musiqa tizimida etakchi o‘rinni egallaydi. Ushbu turdagi faoliyat yangi axborot texnologiyalaridan foydalanishni ham o‘z ichiga oladi. Demak, yaxshi diksiya, ifodali kuylash sharti so‘z ma’nosini anglash, musiqiy tasvir qo‘shiqlar, shuning uchun matn uchun tushuntirishni talab qiladigan turli qo‘shiqlar uchun elektron rasmlar, audio hamda video fayllar

[54] 1 “Новые информационные технологии в музыкальном образовании” кандидат педагогических наук Заболотская, Ирина Вадимовна

[55] A. X. Arabbayev MUSIQA DARSLARIDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING SAMARASI, O‘ZIGA XOSLIGI VA BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI Academic Research in Educational Sciences VOLUME | ISSUE 10 | 021

yaratdim. Musiqiy notalar Sibelius dasturi asosida yaratildi. Avvallari talabalik paytlarida musiqiy asar notalarini qalam , ruchka yordamida nota daftarlariga birma bir yozilar edi hozir esa Sibelius orqali bir vaqtda notalarni yozish hamda yozilgan notani audio formatda eshita olish imkonini beradi. Bu jarayon Musiqa ta'limi jarayonida juda katta foyda beradi. Musiqiy ritmik mashqlarni, turli raqslarni bajarishda video yozuvlardan (AKTdan) foydalanish talabalarga o'qituvchining ko'rsatmalarini aniq bajarishga, harakatlarni ifodali bajarishga yordam beradi. Raqs kompozitsiyalarining yuqori sifatli ijro etilishi maxsus video disklarni tomosha qilish orqali yordam beradi. Shunday qilib, har bir musiqa o'qituvchisi zamonaviy innovatsion texnologiyalar modernizatsiya sharoitida o'qitishda kasbiy faoliyatda yangi qiziqarli imkoniyatlarni ochadi, buning natijasida o'qituvchi uchun - mehnat, va uning talabalari uchun - o'rganish yanada quvonchli va hayajonli bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xizmat ko'rsatadigan televideniye Musiqa darslarida axborot texnologiyalari / TV xizmat ko'rsatishi mumkin. // Musiqani o'rgatish. - 007. -№. 10
2. Maqola "Musiqa darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning samarasi, o'ziga hosligi va bugungi kundagi ahamiyati" A.X.Arabbayev
3. **"MUSIQA SAN'ATI FANLARINI O'QITISH METODIKASI"** O'quv qo'llanma **SAMARQAND** – 021 Samarqand davlat universiteti. Qudratov I.
4. https://gigafox.ru/uz/eko/informacionno-kommunikacionnye-tehnologii-v-muzykalnom-obrazovanii-referat/

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AXAMIYATI

Xudoyberdiyev Rustamjon Xasanovich,
GulDU Sitqi bo'lim, masofaviy ta'lim kafedrasi katta o'qituvchisi
rustam.xudoyberdiyev.33@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada respublikamiz oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni qo'llash, ularning imkoniyatlarini tahlil qilish asosida o'quv jarayonini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari aniqlangan. Shuningdek, oliy ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etishga ilmiy asoslangan xulosalar tuzishda mavjud bo'lgan amaliyotni o'rganish, tizimlashtirish va umumlashtirish orqali ta'lim sohasida nafaqat muhim o'rin egallashi va qanday shaklda joriy etilishining ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitlari bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, oliy ta'lim tizimi, zamonaviy ta'lim, raqamli bilimlar, Internet tizimi, masofaviy o'qitish.

Аннотация: В данной статье определены приоритетные направления развития образовательного процесса на основе использования цифровых технологий в системе высшего образования нашей республики и анализ их возможностей. Также путем изучения, систематизации и обобщения существующей практики составления научно обоснованных выводов по внедрению цифровых технологий в высшей школе вносятся

предложения не только о социально-педагогических условиях его важного места в сфере образования и в чем форма вводится.

Ключевые слова: цифровые технологии, информационно-коммуникационные технологии, система высшего образования, современное образование, цифровые знания, интернет-система, дистанционное образование.

Abstract: This article identifies priority areas for the development of the educational process based on the use of digital technologies in the higher education system of our republic and analyzes their capabilities. Also, by studying, systematizing and generalizing the existing practice of drawing up evidence-based conclusions on the introduction of digital technologies in higher education, proposals are made not only about the socio-pedagogical conditions of its important place in the field of education and what form is introduced.

Keywords: digital technologies, information and communication technologies, higher education system, modern education, digital knowledge, Internet system, distance education.

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoev ta’kidlaganidek “Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo‘lidan borish imkoniyatini beradi. Zero, bugun dunyoda barcha sohalarga axborot texnologiyalari chuqur kirib bormoqda. Albatta, raqamli iqtisodiyotni shakllantirish kerakli infratuzilma, ko‘p mablag‘ va mehnat resurslarini talab etishini juda yaxshi bilamiz. Biroq, qanchalik qiyin bo‘lmasin, bu ishga bugun kirishmasak, qachon kirishamiz?! Ertaga juda kech bo‘ladi”.

Zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari olami juda tez rivojlanmoqda. Bugungi kunda zamon talablari bilan yashaydigan insonga Internet, ma’lumotlarni uzatish tarmog‘i odatiy bo‘lib qolgan. Inson qayerda bo‘lmasin yuqori texnologiyalar uning ajralmas qismi bo‘lib qolgan. Kommunikatsiya texnologiyalari jamiyat rivojlanishi va odamlar hayot tarzini o‘zgarishiga ta’sir etuvchi muhim omillarning biri bo‘lib qoldi. Ularni qo‘llash jahon fani yutuqlarini samaraliroq ishlatishga imkon beradi, biznesni samarali yuritishning real imkonini yaratadi, odamlarning axborotli o‘zaro ishlashi ularning mahalliy va jahon axborot resurslariga kirishni va ularni axborot mahsuli va xizmatlariga ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarini qoniqtirishini ta’minlaydi.[56]

Davlat va jamiyat boshqaruvi, ijtimoiy sohada ham raqamli texnologiyalarni keng joriy etib, natijadorlikni oshirish, bir so‘z bilan aytganda, odamlar turmushini keskin yaxshilash mumkin. Raqamli iqtisodiyot bu birgina faoliyat turi emas, balki, ishbilarmonlik, sanoat ob’ektlari, sifatli ta’lim va xizmatlar deganidir. “Raqamli” atamasi barcha sohalarda axborot texnologiyalaridan faol foydalanishni anglatadi. Agar oddiy pedagogik jarayonda axborotlar asosiy resurs hisoblansa, raqamli iqtisodiyotda bu qayta ishlanadigan hamda uzatiladigan axborot, ma’lumotlar bo‘ladi. Ularning tahlilidan so‘ng esa to‘g‘ri boshqarish bo‘yicha echim ishlab chiqiladi. Turli ob’ektiv va sub’ektiv sabablarga ko‘ra insoniyat tarixida ziyolilarning kamayishi, ta’lim darajasining pasayishi, kutubxonalarning berkitilishi jamiyatda turg‘unlik, buzilishni keltirib chiqargan va rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Modomiki, shunday ekan,

[56] N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kretiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. Science and innovation 1 (B8), 1423-1426. - 022.

intellektual taraqqiyot tizimining bu komponentlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik sotsiumning barqaror rivojlanishi, yangi nazariyalar, bilimlar, innovatsiya va texnologiyalar amal qilishi, intellektual tajribalarning o‘zaro almashinuvi uchun o‘ta zarurdir. Shubha yo‘qki, bugungi kunda jamiyat intellektual rivojlanishida yangi informatsion texnologiyalar insonning bilish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Yangi shakllanayotgan informatsion kommunikativ muhit sotsial makonda intellektual kapital uchun rangbarang imkoniyatlar yaratadi. Interaktiv informatsion makonning muhim xususiyati shunda ko‘rinadiki, elektron vositalar orqali e’lon qilinayotgan kitob, gazeta va jurnallar, ilmiy anjumanlar, ma’lumotlar bazasi va banki tez sur’atlar bilan o‘sib bormoqda. Shunday qilib, elektron asosda bugungi kunda informatsion va intellektual resurslar ishlab chiqarish, qabullash va saqlashda yangi informatsion muhit shakllanmoqda, ularning ayrimlari esa elektron kutubxonalarning raqamli kollektsiyalari, an’anaviy kutubxona, arxiv, muzeylar bilan bir qatorda jamiyat intellektual madaniyati tarkibidan munosib o‘rin olmoqda. Samarali intellektuallashuvni sotsiumda amalga oshirish uchun turli xalqaro ilmiy maktablar, umuman fan taraqqiyotini integratsiyalash va differentsiatsiya qilishda erishilgan tajribalardan foydalanish zarur. Jamiyat qurilishida bilimlar uchun fan, biznes va davlat o‘rtasidagi hamkorlikni ham davlat, ham kooperativ boshqarishdagi uyg‘unlikni kuchaytirishga intilish muhim rol o‘ynaydi. Bugungi zamonaviy ilmiy bilimlar aql bovar qilmas darajada rivoj topib, o‘z imkoniyatlari chegarasini kengaytirib bormoqda. Yangi texnologiyalar ishlab chiqilmoqda, yangi hodisalar kashf etilmoqda, yangi nazariya va bilimlar, yangi fanlar yuzaga kelmoqda. Ularni tadqiq etishning metodologik qurollari yaratilmoqda. Ilmiy potentsialning bunday darajadagi taraqqiyoti jamiyatning intellektual madaniyatiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatmoqdaki, sotsial makonda kashfiyotlar va tadqiqotlar, bilimlarni tarqatish va uzatishning butunlay yangi texnologiyalari yuzaga kelmoqda. Bugungi kunda dunyo intellektual o‘zgarishlar ostonasida turibdi. Chunki aynan intellektual madaniyat shaxs, tashkilot, sotsiumning rivoji va takomilini ta’minlaydi.

Ma’lumotlarga ko‘ra, bugun pandemiya sabab ta’lim muassasalarini yopgan mamlakatlarning 60 foizigina to‘liq raqamli ta’limga o‘tgan. Ba’zi xalqaro ekspertlar onlayn ta’limga to‘liq o‘tib bo‘lmasligi, bu jarayonga muammoli vaziyatdan chiqish yo‘li sifatida qarash lozimligini, aks holda ta’lim sifati tushib ketishini ta’kidlasa, ba’zilar zamonaviy ta’lim uchun yangi davr boshlanganini e’tirof etmoqda. Ayrim davlatlar ziyolilari esa masofaviy ta’limga qamrab olishda ta’minot masalasini ilgari surmoqda. Internet manbalarida xabar berilishicha, bugungi kunda atigi o‘nga yaqin davlatdagi talabalarning 95 foizida kompyuter bor. Indoneziyada esa 34 foiz yoshning internetdan foydalanishga sharoiti etarli. Qolgan davlatlarda bu ko‘rsatkich ancha past. Shu o‘rinda, O‘zbekiston Respublikasida ham bu ko‘rsatkich yuqori darajada emas. Bunga sabab esa chekka hududlarda Internet infratuzilmasining yaxshi rivojlanmaganligidir. Bu esa ayrim mutaxassislar taxmin qilayotganidek, ta’lim sifati tushib ketishiga sabab bo‘lishi mumkin. Xo‘sh, shu o‘rinda savol tug‘iladi. Biz raqamlashtirishga tayyormizmi? Xavfxatarni oldindan ko‘ra bilish, uning natija hamda oqibatlarini to‘g‘ri baholay olish vaziyatdan talafotsiz chiqib ketishni ta’minlaydi. Dunyoda pandemiya tarqalishi ortidan mamlakatimizda iqtisodiyot, sog‘liqni saqlash, xizmat ko‘rsatish sohalari singari ta’lim jarayoni uzluksizligini ta’minlash uchun ham kerakli choralar ko‘rildi. Xususan, shu yilning 17 martida Prezidentimizning “Toshkent shahrida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinib, mazkur qarorda ta’limning barcha sohalarini raqamlashtirish bo‘yicha aniq vazifalar belgilab berildi.

Oliy ta’lim muassasalarining rasmiy veb-saytlarida ham MOODLE, Platonus, Moodle LMS, SRS (Student Records System), MOOC kabi masofaviy ta’lim platformalari hamda mobil telefon va planshetlar uchun Google Classroom, Ereader ilovalari ishga tushirilib onlayn darslar tashkil etilishi boshlandi. Bu jarayonning o‘zi ham mamlakatimiz ta’lim tizimida yangi bosqich boshlanganini anglatadi. Sababi, shu kungacha hali hech bir o‘quv markazi bunday tartibga o‘ta olmayotgan edi. Ta’lim tizimi bugungi kunda raqamli texnologiyalarga singib ketayotgani shunchaki hayratlanarli emas, chunki, bugungi kunda axborot makonida taklif etilayotgan ko‘plab narsalarni jiddiy tahlil qilish va pedagogik asoslash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. So‘nggi yillarda ta’limni «Raqamlashtirish» muammolari, uning shakllanishiga ta’siri bo‘yicha biror-bir davlat loyihasi yoki so‘rovnoma asosida tadqiqotlar o‘tkazilmaganligi ham muhimdir.Raqamlashtirish yo‘nalishi bo‘yicha faollashtirish barcha biznes tuzilmalarida amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar barcha sohalarda “Tajovuzkor”, ayniqsa iqtisodiy samarasi topilgan joylarda, barcha darajalarda qo‘llab-quvvatlanmoqda.

Raqamli avlod ota-onalarimiz o‘rgangan uslubda o‘qitilishi mumkin emas va bo‘lmasligi ham kerak. Bu avlodni o‘qitishda qora doska va oq bo‘rdan foydalanish ham mumkin emas. Qora doskani oqiga va bo‘rni markerga o‘zgartirish hech narsani o‘zgartirmaydi, ya’ni zamonaviy talabalarni bilim olishga va mehnat bozorida muvaffaqiyatga erishish ko‘nikmalarini rivojlantirishga undash usuli bo‘la olmaydi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan innovatsion ta’lim texnologiyalari va didaktik modellarni ommaviy va samarali qo‘llash orqali ta’lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish zarur. Shu bilan birga, ta’lim jarayonida tadqiqotga asoslangan yondashuvdan faol foydalanish lozim va bu bilan ilmiy tadqiqotda talabalarning ko‘nikmalarini rivojlantirish va IT- kompetentsiyaga asoslangan ijodiy qobiliyatlarini va ijodiy fikrlashlarini shakllantirish mumkin. Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari – ta’lim tizimidagi barcha muammolarga echim emas, balki raqamli avlod uchun ma’ruzalar va seminarlarni ma’lumotlarga boy va interaktiv qilib amalga oshirish vositasidir. Shuni ham ta’kidlab o‘tish lozimki, o‘qituvchilar talabalarning ehtiyojlariga yo‘naltirilgan interfaol o‘quv jarayonida asosiy rolni saqlab qoladi. O‘qituvchining obro‘si va uning faoliyatining samaradorligi faqatgina kurs mazmunidagi bilimlar darajasi va uning pedagogik qobiliyatiga emas, balki muayyan o‘quv materialini to‘plash, qayta ishlash va o‘qitishda o‘qituvchining qanchalik zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. - Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 017 й.,
2. Шаронин Ю.В. Цифровые технологии в высшем и профессиональном образовании: от личностно ориентированной Smart-дидактики к блокчейну в целевой подготовке специалистов // Современные проблемы науки и образования. – 019. – № 1.
3. М.Абдуллаев ва бошқалар Рақамли иқтисодиёт - кадрлар тайёрлашнинг долзарб йўналишлари. article/view/2702. 5

4. Н Нуралийева. Дарсларда ўқувчиларнинг кретив фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш. Science and innovation (B8), 1423-1426. - 022.

MILLIY NAQQOSHLIK SAN’ATI VA UNING O‘ZIGA XOSLIGI

Xudoyberdiyev Dostonbek Rustambek o‘g‘li
“Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” kafedrasi o‘qituvchisi
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: naqqoshlik san’ati va uning tarixi haqida so‘z yuritilgan. Naqsh maktablari, uning turlari, usullari hamda ushbu yo‘nalishda ijod qilgan usta naqqoshlar to‘g‘risida ma’lumotlar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: xalq amaliy san’ati, naqsh, girih, islimiy, pardoz, bezak, ranglar gammasi, kolorit, kompozitsiya.

Аннотация: искусство живописи и его история. Есть информация о школах узора, его видах, методах и мастерах-живописцах, создавших это направление.

Ключевые слова: народное творчество, узор, гирих, ислими, грим, украшение, цветовая гамма, цвет, композиция.

O‘zbek xalq amaliy san’ati o‘zbek xalqi madaniyatining bir bo‘lagi bo‘lib, badiiy estetik bilimlarning shakillanishida katta ahamiyatga egadir. Ma’lumki, yoshlarni badiiy jihatdan barkamol, Vatanga va milliy san’atga sadoqat ruhida tarbiyalab voyaga yetkazishda Amaliy san’atning (naqqoshlik, misgarlik, kandakorlik, zardo‘zlik, kashtachilik) o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi [1]. Bu esa o‘z navbatida o‘qitilayotgan maxsus fanlarning chuqur va asosli bo‘lishini taqazo etadi, olim va rassomlar, xal’ ustalari zimmasiga yuksak vazifalarni belgilaydi. O‘zbek xalq amaliy san’ati asosini naqqoshlik tashkil etadi. Qadimgi tarixiy obidalar O‘rta asr sharq me’morchilik san’atining go‘zal namunalari bo‘lib, ular o‘zining ulug‘vorligi va naqsh namunalarining betakrorligi, nafisligi bilan butun dunyoga dong‘i ketgan. Bezakli san’atning keng tarqalgan shakli bo‘lgan naqqoshlik bashariyatning ilk davrlaridan unga hamrox bo‘lib kelgan [2, 54-b.]. Uning eng oddiy printsiplari uyg‘unlik, bir-biriga mutanosiblik va usullarning qayta takrorlanishi, ranglarning nafisligidir. Ko‘p asrlar mobaynida uning badiiy an’analari vujudga keldi. Naqqoshlik an’analari san’atning ana shu turini o‘rgatish metodlari sifatida ham avloddan avlodga o‘tib kelgan. Bunda xalq ustalarimizning xizmati beqiyosdir. Naqshning eng yaxshi namunalari boy ijodiy fantaziya orqali birlashtirilgan shakllarning maqsadga muvofiqligi va go‘zalligi bilan farqlanadi [3, 130-b.]. “Naqsh” – arabchadan tarjima qilinganda gul, tasvir degan ma’noni anglatadi. Naqsh san’atining paydo bo‘lishi haqida aniq ma’lumotlar yo‘q. Naqsh tarixi insoniyatning badiiy madaniyati kabi qadimiydir. Arxeologik materiallar naqshning jahondagi barcha xalqlarda qadimdan mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Metall, sopol buyum, idish, qurollar paleolit, neolit davrlarida oddiy handasiy shakllar qatorida o‘simliksimon naqshlar bilan ham bezatilgan. O‘simlik, hayvon, qush, geometrik shakllar va boshqa elementlarning tashkil topishidan naqsh uslubi tashkil topadi. Naqshlar mazmuniga ko‘ra o‘simliksimon, geometrik, ramziy, gulli, girih va boshqa turlarga bo‘linadi va shu uslubda chiziladi. O‘zbekistonning turli viloyatlaridagi me’moriy yodgorliklarda turli xil idishlar, buyumlar, mehnat qurollaridagi naqshlarda umumiylik ko‘zga tashlansada, Buxoro, Xiva, Farg‘ona,

Toshkent va boshqa joylarda shu yerlarning o‘ziga xos naqsh uslublari vujudga kelgan. Naqqoshlik avloddan avlodga o‘tib keladi va ustoz-shogird an’analari davom etadi. O‘zbekistonni qay burchagi bo‘lmasin naqqoshlik maktablari shakllangan. Shunga ko‘ra Xorazm, Buxoro, Samarqand, Farg‘ona vodiysi va Toshkent naqshlari bir birlaridan bezaklari va pardozlari bilan farqlanib turadi. XX asr o‘rtalarida naqqoshlik bezaklari anchagina rivojlanib yangi usullar bilan uyg‘unlashib bordi. Keyinchalik XX asr 90-yillaridan buyon bu qalam ustalari ijodiy markaz va uyushmalarga birlashgan holda ijod qilib kelishmoqda. Buyuk ustalarimiz tomonidan qadimiy yodgorliklar tamirlandi, ularnig ishtirokida Oqsaroy qarorgohi, Oliy Majlis binosi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Turkiston konsert zali, O‘zbekiston kanservatoriyasi binolari va boshqa joylardagi tarixiy obidalarimiz ular orqali yanada ko‘rkamlashdi. Shu jumladan O‘zbekistonning eng ko‘zga ko‘ringan va xalq tanigan buyuk naqqoshlari M.To‘rayev, A.Ilhomov, S.Mahmudov, Q.Shoislomov, H.Nuraliyev, S.Shukurov va boshqa naqqosh ustalarimiz bu hunarga o‘zlarining ulkan hissalarini qo‘shganlar. Toshkent naqqoshlik san’at maktabi boshqa viloyatlarimizning naqsh uslublaridan sezilarli darajada farqlanib turadi. Toshkent naqshlarining bezaklari va ularning tugallanish pardozlari ish ko‘rkiga yanada ko‘rkamlik baxsh etadi. Shuni tan olish kerakki, devorlarimizdagi bezaklar tarixiy binolarimizning tepa shiftlariga va yasalgan buyum andozalariga chizilgan naqshlar insonni bir ko‘rganda o‘ziga rom etadi va uni ko‘rganda insonga huzur baxsh etadi. Naqqoshlikda Samarqand, Buxoro, bunga qo‘shimcha qilgan holda, Xorazm va boshqa viloyatlarimizning ishlash tehnikasi o‘ziga hosdir. Ulardagi issiq-sovuq ranglar serjiloligi va bo‘yoqlar uyg‘unligi odamni bir qarashda o‘ziga qaratmay qolmaydi.

Toshkent naqshlari O‘zining nafisligi, aniq bir koloritga qat’iy rioya qilinishi, va o‘simliksimon naqshlarinig ko‘p ishlatilishi bilan ajralib turadi. Toshkent naqshlari ko‘pincha yashil gammada ishlanadi. Islimiy naqshlarda oygul, paxta, bofta, uch barg, shkufta, bargli gul va murakkab girih naqshlari ham keng qo‘llanilgan. Naqqosh ustalardan Yoqubjon Raufov, Olimjon Qosimjonov, Jalil Hakimov, Toir To‘xtaho‘jayev, Anvar Ilhomov, Komil Karimov, Mahmud To‘rayev va boshqalar Toshkent naqqoshlik maktab asoschilaridir. Toir To‘xtaxo‘jayev murakkab uslubdagi naqsh kompazitsiyalarni tuza olgan. Yoqubjon Raufov tojik naqqoshlik maktabining an’analarini saqlagan holda ajoyib kompazitsiyalar tuzgan. Toshkent naqqoshlik maktabini rivojlantirishga hissa qo‘shgan [4, 163-b.]. Juda ko‘p shogirdlarning ustozi O‘zbekiston xalq rassomi Jalil Hakimovdir. U ota-bobolarimizning qadimdan ishlanib kelgan naqshlarini qayta tiklashda ustaning hissasi katta.

Xiva naqsh san’ati ham Buxoro, Toshkent, Samarqand, Farg‘ona naqshlaridan anchagina farqlanib turadi Xiva naqshida asosan yashil va zangori ranglardan foydalanadi. Islimiy naqsh kompazitsiyasi novda, marg‘ula, shkifta, no‘xat, gul, barg va oddiy oyguldan tashkil topgan. Xiva naqshi asosan, madohilli naqshlar asosida tuziladi. Islimiy naqshlari esa spiralsimon, mayda qilib ishlashadi. Xiva shahridagi buyuk naqqoshlardan usta Adulla Boltayev, Odamboy Yoqubov, Eshmurod Sapayev, Ro‘zimat masharipov va boshqalar.

Buxoro naqshlari kompazotsiyalari murakkabligi va jozibadorligi bilan ajralib turadi. Buxoro naqshlarida girihlar aniq va puxta o‘lchamda ishlatilishi hamda o‘simliksimon naqshlarning yaproq, gulbarglar, mevalar alohida ko‘zga tashlanib turadi. Samarqand naqshlari esa Toshkent, Farg‘ona naqshlariga o‘xshab ketadi. Samarqand naqshlari ko‘p guldorligi jonliligi barg va gullarning o‘ta harakatchanligi bilan boshqa naqshlardan farqlanib turadi. Samarqand naqshlari birinchi zangori, keyinchalik esa yashil ranglar gammasida ishlanadi. Samarqand

naqqoshlik san’at maktabiga asos solgan ustalarimizdan usta Rahmanqul, usta Jamoliddin, usta Abduzoxid, usta Sharif, usta Alimjon, usta Boqi keyinchalik esa usta Jalol va Bolta Jalilovlar kabi naqqoshlar Samarqand naqqoshlik maktabining shakllanishiga o‘z hissalarini qo‘shgan. Naqqoshlik san’atining ildizi juda qadim o‘tmishimizga borib taqaladi. Inson o‘zi uchun zarur bo‘lgan jamiki buyumlarni bezab takomillashtirib kelishgan. Oddiy ro‘zgor buyumlaridan tortib, kiyim kechak, kitob, bino bezaklari hamma hammasi naqsh elementlaridan hali hanuzgacha foydalanib kelishmoqda. Oldingi xonliklar davrida xalq amaliy san’ati ustalari Xiva, Qo‘qon, Buxoro, Samarqand kabi shaharlarga ustalar yig‘ilishgan. Ko‘pinchilik usta naqqoshlar Farg‘ona va Buhoro naqqoshlari Samarqandga kelishgan va Qoqon, Marg‘ilon ustalari esa Toshkentga kelib, ko‘pgina binolarni tamirlashgan va bezatishgan. Hozirgi kunda naqqoshlik san’ati dekorativ vazifalarni bajaribgina qolmay, shu bilan birga kishilarning g‘oyaviy va falsafiy tushunchalarini ifodalay boshlagan.

Qo‘li gul ustozlarimiz ko‘pinchalik yirik hajimdagi naqsh kompazitsiyalarini devorlarnig o‘rta qisimlariga joylab chizib kelishgan. Davrlar o‘tgan sayin ustoz shogird an’analari hali hanuzgacha o‘tib kelmoqda. Biznining yosh avlodlarimiz ustozlardan olgan saboqlari bilan o‘zlari ijod qilib chet ellarga naqsh asarlarini ulashib dunyoga tanitmoqdalar. Prezident Shavkat Mirziyoev joylarda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning, bunyodkorlik ishlari bilan yaqindan tashishish maqsadida 021 yilning 4 fevral kuni Farg‘ona viloyatiga tashrif buyurdi. Tashrif davomida Rishton kulolchilik maktabida bo‘lib, usta-hunarmandlar ijodi bilan tanishdi. Yaratilgan shart-sharoitlar hamda tizimda mavjud muammolar haqida suhbatlashildi. Ayniqsa ustoz-shogird an’analarini davom etish hamda chet ellik sayyohlarga nafis san’atimizni namoyish etish maqsadida tegishli mutasaddilarga topshiriqlar berildi. Bizga ma’lumki, ajdodlarimiz tomonidan bizga qoldirilgan milliy amaliy san’atimizni asrab-avaylab kelajak avlodga yetkazish savobli va mas’uliyatli ishdir. Juda qadimdan amaliy san’at turlari yurtimizning turli vohalarida turlicha rivoj topib kelingan. Madaniyatlar almashinuvi, karvon yo‘li orqali savdo-sotiqning yo‘lga qo‘yilishi barcha xalqlar madaniyati va san’atining bir-biriga hamohang tarzda uyg‘unlashuviga olib kelindi. Natijada har bir vohaning alohida usul va uslublari paydo bo‘la boshladi. Bu esa san’at turlarining paydo bo‘lishiga olib keldi [5, 184-b.]. Zamonlar osha ustoz-shogird an’analari asosida milliy san’atimiz sayqallanib, kelajak avlodga yetkazib kelindi. Bu bilan milliy san’atimizning nafis va bemisl estetik jihatdan katta ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatib kelmoqdalar. Har bir viloyatimizda amaliy san’at maktablari va kollejlari ochilgan. Maqsad kelajak avlodni milliy san’atimiz bilan yaqindan tanishtirish. Ma’naviy yuksak, zamonaviy ilm-fanni egallagan, ajdodlarimizning boy ma’naviy merosga sohib chiqqan avlodni hech qanday tashqi kuch, g‘oya yoki mafkura aslo o‘z ta’siriga tushira olmaydi. Bunday avlodni voyaga yetkazgan xalqning istiqboli porloq, kelajagi buyukdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. М.Элмуродов. “Eng katta maqsadimiz – yoshlarni ish bilan ta’minlash, mahallabay “O‘sish nuqtalari”ni belgilab, kambag‘allikni qisqartirishdir” nomli maqola. “Xalq so‘zi” gazetasi. T.: 6 (7806)-soni.
2. K.G‘ulomov. Amaliy san’at. T.: “Iqtisod-moliya”, 007 y.
3. K.G‘ulomov. Ashyolarga badiiy ishlov berish. T.: “Bilim”, 004 y.
4. S.Abdirasilov. Tasviriy san’at va uni o‘qitish metodikasi. T.: “Ilm ziyo”, 011y.
5. R.Hasanov. Tasviriy san’at asoslari. T.: 008 y.

6. N.Jumaboyev, A.Turopov. Milliy naqqoshlik san’ati va uning o‘ziga xosligi. “UzAcademia ilmiy-uslubiy jurnali. 12-son. 021.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI KREATIV KOMPETENTSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY MODELI

Xushboqov Botir Xushboqovich
TDIU tayanch doktoranti.
xushboqovbotir188@gmail.com

Annotatsiya: Zamonaviy Yangi O‘zbekiston hayotining voqeligi faol kechayotgan modernizatsiya jarayonlari bilan tavsiflanadi va innovatsion faoliyatga mo‘ljal olgan, tayanadigan, o‘zini mustaqil takomillashtirishga va mustaqil rivojlanishga qodir shaxs bu jarayonlarning muvaafaqiyatining eng muhim omilidir. Bu o‘z-o‘zidan ayonlik bilan pedagoglarning kreativ kompetentsiyasini shakllantirish modelini ishlab chiqish va uni bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari orqali amalga oshrish zaruratini keltirib chiqaradi.

Kalit so‘zlar: innovatsion faoliyat, faol, kreativ kompetentsiya, Model, ilmiy yonlashuvlar, Shaxs, Tizimlilik tamoyili, hayotiy va kasbiy tajribasi.

Abstract: The reality of the life of modern New Uzbekistan is characterized by active modernization processes, and a person who is focused on innovative activities, who relies on him, is able to improve himself and develop independently is the most important factor in the success of these processes. It is self-evident that it is necessary to develop a model for the formation of creative competence of pedagogues and to implement it through future primary school teachers.

Keywords: innovative activity, active, creative competence, Model, scientific approaches, Personality, Systemic principle, life and professional experience**.**

Biz pedagoglarning kreativ kompetentsiyasini samarali shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratishga e’tibor qaratamiz. Bunda modelni ushbu muammoli o‘qitish jarayonini tashkil etish sifatida yaratishni maqsad qilib qo‘ydik.Kreativ kompetentsiyani shakllantirish modelini o‘rganishga o‘tishdan oldin, “model” tushunchasini tahlil qilish zarur. Model - (lotincha “modulus” so‘zidan) - o‘lchov, namuna, me’yor. Izohli lug‘atlarda “model” tushunchasiga qaysi bir ob’ektning uning strukturasini, o‘rganilayotgan ob’ekt elementlari orasidagi o‘zaro aloqalar va munosabatlarni ancha sodda kichraytirilgan, bizni qiziqtirgan ob’ekt haqida axborot olish jarayonini yengillashtiradigan ko‘rinishda aks ettiradigan tasviri, sxemasi, tavsifi sifatida qaraladi. Model avvalambor unda berilgan, kiritilgan g‘oyalarning mujassam bo‘lishini taqozo etadi. Shu bilan birga, model shuningdek bashorat, va muallifning dasturning maqsadlari va vazifalariga erishish g‘oyalarini amalga oshirish vositasi ham hisoblanadi, zero u buning uchun nima va qanday qilish kerak savollariga javob beradi. Tadqiqotchi M. Vartofskiy [18] quyidagicha javob beradi: “bir tomondan, model – g‘oyaning mujassam bo‘lishi, ikkinchi tomondan esa - dinamik aspektda u g‘oyani amalga oshirish vositasi hisoblanadi”.

Asosiy ilmiy yonlashuvlar:

* kompetentsiyaviy;

Kompetentsiyaviy yondashuvning mohiyatini olimlar V.A. Bolotov va V.V. Serikov [99] eng to‘laqonli ochib berishgan: “Ta’lim mazmunida inson faoliyatining, tushunchalari, usullarini, ijodiy potentsialini, shaxsiy nuqtai nazarini namoyon qilish tajribasini integratsiya qilish tahsil oluvchilarning ushbu barcha turlar asosida, o‘z navbatida refleksiya, baholash predmetiga aylanishi zarur bo‘lgan o‘z shaxsiy tajribasini yaratish jarayonida amalga oshiriladi.

* shaxsiy-faoliyat

Shaxsiy-faoliyat yondashuvga nisbatan biz olima I.A. Zimnyayaning nuqtai nazariga [30] qo‘shilamiz. Olima o‘qitish jarayonida ta’limning asosiy vazifasi – uyg‘un, ma’nan komil, ijtimoiy faol (ichki rezervlarni faollashtirish orqali), kasbiy jihatdan kompetent va mustaqil rivojlanadigan shaxsni yaratish vazifasi qo‘yiladi va hal qilinadi, deb hisoblaydi. Ushbu yondashuv tahsil oluvchining shaxsiy mustaqil aktuallashishi, shaxsan o‘sishi uchun shart-sharoitlar yaratishni taqozo etadi, hamda unga ta’lim marshurtini tanlash erkinligi beriladi. Shaxs o‘qitish, ta’lim markazida bo‘ladi. Biz pedagoglarning kreativ kompetentsiyasini shakllantirishga aynan mana shu nuqtai nazarlar, qarashlardan yondashamiz.

* tizimlilik;

Pedagogikada tizimli yondashuv ta’limni tashkil etish tizimini, pedagogik fikrlash tizimini belgilaydi; har qanday pedagogik jarayonning kechishini boshqarish uchun ta’lim jarayonining tizimli modelini ifodalaydigan tegishli pedagogik tizim mavjud bo‘lishi zarur. Tizimli pedagogik fikrlashni rivojlantirish ta’limni modernizatsiya qilishning yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi: V.P. Bespalko [13] pedagogika va maktabning rivojlanishi va takomillashishi tarixini (“pedagogik davrlar”) pedagogik tizimlar va pedagogik texnologiyalarning takomillashish tarixi deb, har bir pedagogik tizimni esa - ta’lim kontseptsiyasi va pedagogik texnologiyaning asosi deb o‘rgangan. Tizimlilik tamoyili ta’lim kontseptsiyasini ishlab chiqish uchun ham, ta’lim tizimi va uning quyi tizimlarini - umumiy ta’lim tizimi, ta’lim mazmuni tizimi, uning maqsadlari tizimi, o‘qitish tamoyillari tizimi, didaktik tizim va tarbiya tizimi uchun ham tartibga soluvchi (regulyativ) talab hisoblanadi; metodik tizimlar, darslikda materiallar tizimi, o‘qitish metodlari tizimi, pedagogik tashxis tizimi, pedagogik jarayonning tizimi (strukturasi), ta’lim sifatini boshqarishning innovatsion tizimi va boshq.

* refleksiv;

Refleksiv yondashuv o‘z-o‘zini bilishga, o‘z ishlari va holatlarini fikrlab tushunishga yo‘naltirilgan U o‘z faoliyatining, o‘z qobiliyatlarining darajasini anglash, o‘z ishida, o‘z shaxsida kamchiliklarning sabablarini ko‘ra bilish imkoniyatini beradi, shaxsiy mustaqil takomillashish usullari haqida qo‘shimcha bilimlar olishga ehtiyojni shakllantiradi. Refleksiya prefleksiya qilish jarayonining o‘zi esa pedagog uchun tubdan jiddiy xarakter kasb etadi, zero u kelajakda samarali pedagogik faoliyat uchun sharoitlar yaratadi.

Pedagoglarning kreativ kompetentsiyasini ta’lim jarayonida shakllantirish modelini qurish uning: kadrlar potentsialini uzluksiz rivojlanishga bo‘lgan ijtimoiy ehtiyojni qondirishga yo‘naltirilganlikni; mustaqil ta’lim olishning, o‘qitishning tahsil oluvchilarning hayotiy va kasbiy tajribasi bilan o‘zaro aloqasi; tahsil oluvchilarning ob’ektiv ehtiyojlarini ularning kasbiy-shaxsiy rivojlanishida o‘rganish va hisobga olish kabi xususiyatlarini hisobga olmasdan mumkin bo‘lmaydi. Ko‘rsatilgan yondashuvlarning hayotga tadbiq qilinishi, o‘qituvchilarni kreativ kompetensiyasini shakllantirish modeli jarayonining kechishi uchun asos bo‘lgan tamoyillarni amalga oshirish orqali amalga oshirildi. Dastavval, biz quyidagi tamoyillar haqida gap yuritamiz:

* demokratizatsiya tamoyillari

ta’limni demokratizatsiya qilish tamoyillari, aynan: ta’limning turli-tumanligi (ko‘p xilligi) tamoyili - variativlik, ta’lim dasturlarining, o‘qitishning mazmuni, shakllari va metodlarining turli-tumanligi, kasbiy ta’limning tabalaqalashtirilishi va individuallashtirilishi.

* ta’limning insonparvarlashtirilishi;

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining insonparvarlashtirish uni shaxsga yo‘naltirilganlikka berish nuqtai nazaridan shaxsning kasbiy rivorjlanishi va o‘z shaxsini tasdiqlashining jarayoni va natijasi, va bozor munosabatlari sharoitlarida pedagogning ijtimoiy barqarorligi va ijtimoiy himoyasining vositasi sifatida qaraladi. Gumanizatsiya qilishning asosiy tamoyili - tahsil oluvchilarning shaxsiga qaratilganlik. Pedagoglarning nafaqat mustaqil ishlarni o‘quv faoliyat turi sifatida o‘tkazishda, balki tahsil oluvchilarning o‘z ta’lim jarayonini tashkil etishni mustaqil amalga oshirishlarida ham namoyon bo‘ladigan mustaqil ta’lim olishining ustuvorligi (mashg‘ulotlarning o‘zlari qiziqqan mavzularini tanlash, aylana stollarning, kasbiy muhokamalarning mavzularini belgilash va boshq.);

* tizimlilik.

o‘qitishning tizimliligi o‘qitishning maqsadlari, mazmuni, me’yorlari, metodlari, vositalri va o‘qitish natijalarini baholashning muvofiqligiga rioya qilishni nazarda tutadi;

* kasbiy ta’limning uzluksizligi;

Ta’limning uzluksizligi tamoyili tizimni shakllantiruvchi hisoblanadi. Ta’lim muassasalari, ta’lim va malaka oshirish, ilm-fan va ishlab chiqarish ishchi-xodimlari ta’limning inson va jamiyat hayotidagi roli va o‘rniga bo‘lgan qarashlarini qayta ko‘rib chiqishlari lozim. Mazmunning yuzaki “qomusiyligiga” (entsiklopedikligiga) qaratilganligini (tayanishini), axborot va afaktologik material bilan haddan ortiq yuklanganlikni yengib o‘tish zarur. Ta’lim mazmunida jamiyat, ishlab chiqarish, ilm-fan, madaniyatning rivojlanish muammolari o‘z aksini topishi zarur.

Yuqorida ko‘rsatilgan tamoyillar ta’lim jarayonini tashkil etish uchun dastak. mo‘ljal bo‘lib xizmat qiladi, pedagogika va psixologiya sohasida qo‘shimcha kasbiy ta’lim dasturlari sharoitlarida pedagoglarning kreativ kompetentsiyasini shakllantirish bo‘yicha samalari jarayonni amalga oshirishga, ularning kasbiy-pedagogik madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi. Maqsad komponenti - bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kreativ kompetentsiyani shakllantirish modelining tizimni hosil qiluvchi elementidir. Maqsad tahsil oluvchilarning ehtiyojlari bilan belgilanadi va mazmunda amalga oshiriladi.

1. Emotsional-motivatsion komponent - Muvaffaqiyatga erishishga rag‘batlanganlikning mavjudligi. Bunday rag‘batlanganlik holatida o‘qituvchining ishlari ijobiy natijalarga erishiga yo‘naltiriladi. Bunday odamlar doim faol, tashabbuskor bo‘lishadi. qo‘yilgan maqsadga erishida qat’iyatlik namoyish qilishadi. Bunday rag‘batlanganligi mavjud o‘qituvchilar to‘siqlardan cho‘chishmaydi, ularni yengib o‘tish yo‘llarini izlashadi, natijaga erishish uchun ehtiyoj mavjud bo‘lgan nostandart vazifalarni afzal ko‘rishadi. O‘z harakatlari qo‘yilgan maqsadga erishishga olib kelganda, ular qoniqish va quvonch his qilishadi. Muvaffaqiyatga erishish uchun rag‘batlangan o‘qituvchi nostandart vaziyatlarda qat’iyatlik bilan, o‘z zimmasiga mas’uliyatni olishga tayyorlik bilan, tegishlicha o‘ziga mustaqil baho berish bilan tavsiflanadi.

2. Mazmun-protsessual komponenti - bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kreativ kompetentsiyani shakllantirish modelining eng asosiy elementidir. Ushbu komponent o‘quv materialini saralab olish va strukturalashtirishni o‘z ichiga oladi. Komponentni to‘ldirish

pedagoglarning muammolarini tahlil qilishdan va ularni kasbiy kreativligi sohasida ta’lim ehtiyojlaridan kelib chiqib amalga oshiriladi.

3. Refleksiv komponent mavjud muammolar, yutuqlar, qiyinchiliklar va ulardan chiqib ketish yo‘llarini fikrlab tushunishga (mulohaza yuritishga) yo‘naltirilgan; o‘qituvchilar kreativ kompetentsiyani takomillashtirishning individual marshrutini qurish imkonini beradi. Refleksiv komponent sub’ektlarga kreativ kompetentsiyani shakllantirish jarayonini fikrlab tushunish, o‘zi mustaqil tahlil qilish va natijani qo‘yilgan maqsad bilan solishtirish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muslimov N.A, Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M.,To’rayev A.B. “Innovatsion ta’lim texnologiyalari” – T.: “Sano standart”nashriyoti, 015. -81-b.

2. Muslimov N.A. va boshqalar. “Kasb ta’limi o’qituvchilarining asbiykompetentligini shakllantirish texnologiyasi” /Monografiya. – T.: “Fan vatexnologiya” nashriyoti, 013.

3. Ro’ziyeva D., Usmonboyeva M., Holiqova Z. “Interfaol metodlar:mohiyati va qo’llanilishi” / Metodik qo’llanma –T.: Nizomiy nomli DTPU, 013.-115b.

4. Sayidahmedov N. “ Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya”.- T.:Oliy pedagogika instituti, 003.

5. . Nurumbekova, Y. (2021). Training Of Future Teachers To Professional Educative Activity On The Basement. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.

6. Nurumbekova, Y., & Gulistan, Uzbekistan (2019). A Teacher-Educator Educational Initiative. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.

7. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor’s Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).

8. Nurumbekova, Y. (2022). Bo‘lajak o‘qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligi. Архив научных исследований, (1).

9. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). Improving the system of spiritual and moral-spiritual training of future teachers. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

NOSIRUDDIN RABG‘UZIYNING “QISAS UL-ANBIYO”SIDAN O‘RIN OLGAN “ZULQARNAYN QISSASI” TAHLILI

Yarqinbayeva Sayyora
o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
yarkınbayeva@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq musulmon xalqlari orasida nomi mashhur bo‘lgan Luqmoni hakim siyrati haqida ilmiy ma’lumotlarning qiyosiy tahlili haqida so‘z yuritiladi. Qur’oni Karimda nomi zikr etilgan payg‘ambarlar, tarixiy shaxslar haqida ma’lumot beruvchi “Qisas ul-anbiyo” nomli turkum asarlar Musulmon dunyosida qadimdan mashhur va ko‘p ahamiyat beriluvchi asarlardan biri hisoblangan. Shu bois mazkur mavzuga aloqador ko‘plab asarlar deyarli barcha musulmon xalqlarida uchraydi. Turkiy xalqlar, xususan, o‘zbek tilida bu mavzuda ta’lif etilgan dastlabki va eng mufassal manba sifatida Xorazmning raboti O‘guz

muzofoti qozisiga tegishli bo‘lgan “Qisas ul-anbiyo” nomi bilan mashhur bo‘lgan “Qisas ur-Rabg‘uziy” asari ko‘riladi.

Kalit so‘zlar: Hazrat Iskandar, qissa, siyrat, o‘zbek adabiyoti, tahli, tahqiq, anbiyo, nabiy, hakim, mutafakkir, mufassir, matn, tadqiq, matal, rahnamo, tavsif.

Abstract: This article deals with the comparative analysis of scientific data about the syrat of Hakim Luqmani, whose name is famous among the Muslim peoples of the East. The series of works called “Qisas ul-Anbiyya” which provides information about the prophets and historical figures mentioned in the Holy Qur'an, has been considered one of the most famous and important works in the Muslim world since ancient times. Therefore, many works related to this topic can be found in almost all Muslim nations. As the first and most detailed source written on this topic by the Turkic peoples, in particular, in Uzbek language, is “Qisas ur-Rabg”, known as “Qisas ul-Anbiyya”, which belongs to the judge of Oguz province, rabat of Khorezm..

Keywords: Lukman, short story, poetry, Uzbek literature, analysis, research, prophet, prophet, hakim, thinker, commentator, text, research, matal, guide, description.

“Qisas ul-anbiyo” qissalari ichida kishi diqqatini tortadigan, uni qiziqtiradigan savollarga javob berishi mumkin bo‘lgan diqqattalab qissalardan biri Zulqarnayn qissasidir. Ushbu qissaning manbasi Qur’oni Karimga borib taqaladi. Qur’onning Kahf surasida Zulqarnayn alayhissalom haqida oyatlar kelgan bo‘lib, oyatlarda bu zotning ayrim sifatlari, xususan, odillilgi, muvahhid hukmdor ekanligi hamda raiyyat haqqiga rioyat qiluvchi podshoh o‘laroq insoniy xislatlarni o‘zida jamlagani haqida gap boradi. Shuningdek, u zotning bir o‘lka aholisiga Ya’juj va Ma’juj nomli buzg‘unchi qavmdan omonlikda bo‘lishlariga bois bo‘luvchi devor qurdirganliklari bayon etiladi. Ammo Qur’onda ham Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning hadislarida ham hazrat Zulqarnaynnning tarjimayi holiga oid yuqorida keltirilgan ma’lumotlardan boshqa ishonchli ma’lumot uchramaydi. Bu holat muufassirlar va muarrixlar kitoblarida ayni zot shaxsiyati haqida turli xil ma’lumotlar berilishiga sabab bo‘lganligining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Ibn Kasir “Tafsiri Ibn Kasir” kitobida Zulqarnayn haqidagi oyatlarning sababi nuzuli haqida bayon etib Makka mushriklari ahli kitobdan Nabiy alayhissalomni qanday imtihon qilishlari mumkinligi to‘grisida savol so‘rashganda, ular Rasulullohdan yer yuzini aylanib chiqqan kishi(ya’ni Zulqarnayn] hayotlarida sodir bo‘lgan voqeadan bexabar yigitlar[ya’ni As’hobi Kafh) va ruh haqida so‘rashliklari kerakligini aytishadi. Bu savollarga javob o‘laroq Alloh taolo Kahf surasini nozil qilganligini bayon etadi. [Ibn Kasir. Tafsir al-Qur’anil Azim. Qohira. 012]

Ayni ma’lumot Nosirudddin Rabg‘uziyning “Qisas ul-anbiyo”asarida ham keltirilgan bo‘lib, ahamiyatli jihati oyatlar sababi nuzuli bu asarda bir voqelik o‘laroq bayon etiladi: “Ibn Kasir “Al-bidoya van-nihoya” asarida, shuningdek, hazrat Zulqarnayn haqida shunday ma’lumotlarni beradi: “Alloh taolo O‘z kitobida Zulqarnaynni zikr etib uni adolat ila maqtaydi. Uning mag‘rib va mashriqqa yetganini, iqlimlarni egallab, xalqlarni tasarrufiga kirgizganini va raiyatga kulliy adolat qilganini bayon etadi. Uning muzaffar, mansur, odil va xalqparvar sulton bo‘lganligi ta’kidlanadi. U haqidagi ma’lumotlarning sahihi-u podshoh bo‘lgan, podshoh bo‘lganda ham odil podshoh bo‘lgan. Ba’zilar uni nabiy bo‘lgan deyishsa, ba’zilar rasul bo‘lgan deyishadi. G‘arib ma’lumotga ko‘ra u farishtalardan bo‘lgan. “ [Mansur Abdulhakim. Zulqarnayn Al-malikil adil allaziy tofa bil-arz. Damashq. 1980] Ibn Jarir bu yerda Uqba ibn Omirdan isnodi zaif bo‘lgan bir hadis keltiradi: “Yahudiylardan bir qanchasi Nabiy sollallohu

alayhi vasallam huzuriga kelib, undan Zulqarnayn haqida so‘raydilar. Va Rasulullohga “Ibtido”da kelgan xabarlarni aytib berishdi. Ularning xabarlarida ushbular bor edi: “U Rum yigitlaridan edi. Iskandariyani bino qildi. Farishta uni samoga ko‘tardi va sad(devor)ga olib bordi. U yerda yuzlari itnikidek qavmni ko‘rdi”. Bu yerda munkir narsalar bor bo‘lib, farishta tomonidan ko‘tarilishi sahih emas. Bu yerda kelgan ma’lumotlarning ko‘pi isroiliyyotdir.

Abu Zar’a Azraqiy va ayrim olimlar Zulqarnayn deb nisbat beriluvchi Iskandarlar tarixda ko‘p bo‘lganini bayon etishadi va Qur’onda nomi etilgan Iskandar haqida bayon etib, U Ibrohim alayhissalom zamonida yashagan. U zot bilan birga Baytullohni tavof etgan. Birinchilardan bo‘lib hazrat Ibrohimning shariatlariga ergashgan. Bu paytda Xizr alayhissalom unga hamroh edi. “ degan ma’lumotlarni keltiradi. [Mansur Abdulhakim. Zulqarnayn Al-malikil adil allaziy tofa bil-arz. Damashq. 1980] Abu Rayhon Beruniy “Osor ul-boqiya an qurun il-xoliya” kitobida Zulqarnaynni yamanlik hukmdorga nisbat beradi: “U [Zulqarnayn] Abu Bakr bin Samiy bin Umayr bin Ifriqs al-Hamiriydir. Uning mulki yerning mashriqidan mag‘ribigacha yetdi. Hamirlik bir shoir bundan faxrlanib she’rida shunday yozgan:

Qod kana Zulqarnayn qabliy musliman,
Malikan a’lan fil arzi g‘oyro mab’ad.
Balag‘a mashariq val mag‘orib yabtag‘iy,
Asbab ul-muluki min Karim sayyid.

Bu eng to‘g‘ri ma’lumotga o‘xshaydi. Chunki, Yamandagina shaxslarga “Zu” nisbati berishgan. Ularning ismlari “zu” bilan bo‘lur: Zulmanor, Zulnavos.

Olimlar Hazrat Zulqarnaynnining shaxsiyati bo‘yicha munoqashani davom ettirishar ekan, Zulqarnayn uning laqabi ekanligini yakdillik ila ta’kidlaydilar. Ammo unga bu laqabning nima bois berilganligi borasida xilma-xil mulohazalarni bayon etishadi. Chunonchi, Ismoil Haqqiy “Ruhul bayon fiy tafsiril Qur’on” nomli kitobida quyidagicha ma’lumotlarni keltiradi: “Zulqarnayn tushida quyoshga yaqin borganini hamda mag‘rib va mashriqni olganini ko‘rdi. U ko‘rgan ushbu tushini qavmiga aytgandi, qavmi uni “Zulqarnayn”, “Ikki iqlim egasi” deb atashdi”

Muhammad Xayr “Zulqarnayn al-qoid, al-fotih, al-hokim, as-solih” nomli kitobida bu masalaaga shunday misol keltiradi: “Vahb ibn Munabbah aytadi: “Zulqarnayn malik edi. Uning Zulqarnayn deb atalishiga sabab, boshida misdan ikki sahfa bor edi. Ba’zi ahli kitob uning bunday laqabiga Rum va Forsning podshosi ekanligini sabab qilib ko‘rsatishsa, ba’zilar uning boshida shoxga o‘xshash ikki narsa bo‘lgan deb da’vo qilishadi. Sha’ba Qosim ibn Abu Bazza orqali Abu Tufayldan rivoyat qiladi. U aytadi: “Men shunday eshitdim. Aytishlaricha uni Zulqarnayn de- yilishiga sabab, u mashriq va mag‘ribga hatto quyosh chiqishidan to botadigan o‘rnigacha yetib borganligidir. [Muhammad Xayr Ramazon Yusuf. Zulqarnayn al-qoid, al-fotih, al-hokim, as-solih. Damashq. 007] Tarixchi olim Mansur Abdulhakim bu xususdagi kitobida shunday bayon qiladi: “Ba’zilar Uning Zulqarnayn deb atalishiga sabab, u karimuttarafayn bo‘lgan deyishsa, ba’zilar uning zamonasida ikki qarn[mintaqa] odamlari halok bo‘lishib, uning o‘zi tirik qoladi shundan uni Zulqarnayn deb atalgan deydilar. Yana ayrimlar u urushga kirsa ham qo‘li ham rikobi bilan jang qilardi yoki unga zohir va botin ilmi ato etilgandi vayo u zulmat va nurga kirib chiqdi, u Fors va rumning podshohi bo‘lgan degan turli ma’lumotlarni havola etishadi. Hasan Basriy bu xususda o‘z fikrini bayon qilib, uning boshida ikki o‘ram sochi bor edi, U ushbu o‘ram sochi inobatidan ikki shoxlik dubulg‘a kiyardi. Shu jihatdan u Zulqarnayn deb atalgan degan fikrni aytib o‘tadi. Muhammad Xayr “Zulqarnayn al-qoid, al-fotih, al-hokim,

as-solih” da uning ushbu laqabi xususida muarrixlar va mufassirlarning gaplarini jamlab 14 ga yaqin mulohazani bayon etib o‘tadi.

O‘rta asrlar musulmon muarrixlarining ko‘pchiligi Zulqarnayn deb Iskandar Maqduniyga nisbat berishgan. Shu bilan birgalikda ayrimlar uni Yamanlik hukmdor Al-Hamiriyga nisbat berganlar. XX asrda ushbu masala yuzxasidan yana bir yangi bahs yuzaga keldi. Hindistonnning sobiq maorif vaziri Abdulkalom Ozod hech kimning xayoliga kelmagan, yunonlar Siyrus, yahudiylar Xurus, musulmon tarixchilar Kayxusrav deb atashgan qadimgi Eronning hukmdori Kurush Al-Axminiyni Zulqarnayn deb davo qildi va o‘zining bu boradagi xulosalarini kitobida bayon etib bu xususdagi munozaralarni yangi bir bosqichga olib chiqdi.

O‘zbek siyrat tarixining dastlabki namularidan biri sifatida ko‘riluvchi Nosiruddin Rabg‘uziy qalamiga mansub “Qisas ul-anbiyo” asarida ham qur’oniy qissalardan biri o‘laroq Zulqarnayn qissasi bayon etilgan. Ahamiyatli tomoni Zulqarnayn shaxsi borasidagi yuqoridagi munoqashalaning bir qismi bu yerda ham o‘z ifodasini topgan. Masalan ushbu kitobning Londondagi nusxasiga asosan nashr etilgan 1990- yilgi nusxasida muqaddima qismi shunday boshlangan: “Iskandariya otlig‘ eldin erdi, aning uchun Iskandariya atandi. Ammo Zulqarnayn aning uchun atandikim, yerning ikki qarnig‘a yetdi, ya’ni mashriqdan mag‘ribga tegi. Qarn arab tilincha mo‘ynuz bo‘lur. Ikki mo‘ynuzlig‘ temak bo‘lur. Zulqarnayn aning boshinda oltindan ikki mo‘ynuzi bor erdi. Mavlo taolo ani yalavochliqqa izdi. Urdilar mo‘ynuzlari sindi. Aymishlar Zulqarnayn aning uchun tedilarkim, ikki qarn yashab erdi, anda ixtilof qildilar. Ba’zilar yalavoch tedilar, ba’zilar malik tedilar. Bu oyatni hujjat keltirddilar..... Mavlo taolo unga mulki azim berdi Qofdan Qofga tegi..... Yo‘llarni bilmoq karomat qildi. Dunyoni kezdi, shaharlar qo‘pordi. Telim kofirlarning shahrin oldi, hech kim ersa o‘tru turmadi...” [Nosiruddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy. [Nashrga tayyorlovchi: E.Fozilov, H.Dadaboyev, A.Yunusov] Toshkent. 1990] Iqtibosdan bilinib turibdiki, Zulqarnayn nisbasining kelib chioqishi birmuncha munozarali mavzu bo‘lib, Qur’oni Karimda, asosan, hazrat Zulqarnaynning ezgu amallariga urg‘u berilgan.

Tadqiqotimiz ostiga olingan narsa bu yerda hazrat Zulqarnaynning hayot yo‘llari tahlili emas. Balki O‘zbek adabiyoti tarixida bu borada yaratilgan asarlardan eng zabardasti sifatida ko‘riluvchi”Qisas ul-anbiyo” ning u zot haqidagi qissasi matniy tahlili va bu tahlil natijasida ayni asarning eng ishonchli manbasini topishdir. Buning pirovardida mazkur manba asosida “Qisas ul-anbiyo”ning ayni kundagi tilimizga tabdil qilishning muhim jihatlarini bayon etyishdir. “Qisas ul-anbiyo”dagi mazkur qissani asarning 4 ta turli davrlarda yaratilgan nusxasi va 1 ta tabdili orqali matniy tadqiqoti amalga oshirildi. Bu maanbalardagi ma’lumotlar ko‘lami bevosita ushbu mavzuda yaratilgan Rabg‘uziydan avval va keyingi davrlarda yashagan olimlar manbalaridagi ma’lumotlar bilan muqoyasa qilish asosida tadqiq etildiki, bu narsa har qaysi nusxaning holatini aniqlashga yordam beradi. Tadqiqot osriga olingan nusxalar quyidagilardir:

1. O‘zbekiston fanlar Akademiyasi Hamid Sulaymonov nomidagi qo‘lyozmalar instituti bir guruh xodimlari [E. Fozilov, A, Yunusov, H. Dadaboyev] tomonidan asarning eng qadimiy nusxasi sifatida ko‘riluvchi Londondagi qo‘lyozmaning 1991- yildagi nashri [A nusxa]

2. Qozon shahrida 1881- yilda nashr qilingan toshbosma nashr [B nusxa]

3. Eronning Kitobxonayi sho‘royi islomiy kutubxonasida saqlanayotgan 1819- yilga tegishli qo‘lyozma [D nusxa]

4. B. Abdushukurov tomonidan 018-yilda nashr qilingan asar tabdil nusxasi [E nusxa]

Yuqorida keltirilgan iqtibosning B nusxadagi holati birmuncha boshqa holatda bo‘lib, u shunday boshlanadi: Zulqarnayn Iskandar otlig‘ erdi. Ba’zilar aytur Iskandariya bir oti bo‘lur.

Ba’zilar aytur Iskandar dunyoni ikki karrat evruldi oning hun Zulqarnayn otandi. Ba’zi aytur qarn arab tilincha bo‘ynuz temak bo‘lur. Iskandarning ikki bo‘ynuzi bor erdi, oning uchun Zulqarnayn otandi. Ba’zi aytur ikki qarn podshohliq qildi ersa Zulqarnayn otandi. Asih qavl ikki bo‘ynuzi bor erdi. Birisini payg‘ambarliqg‘a borg‘onda ushattilarr. Ulamolar ixtilof qildilar. Ba’zi aytur payg‘ambar ermas erdi, malik erdi. Ba’zi aytur avliyolar jumlasidan turur. Bu qavl ayati dalili birla ham payg‘ambar ham podshoh turur... ... . Mavlo taolo anga mulki azim berdi. Qofdin Qofg‘a tegru. Olam ichinda ko‘p ishga sabab bo‘ldi... ... ... Mavlo taolo anga yo‘llarni bilmak karomat qildi. Dunyoni kezdi. Obodonliq ko‘p qildi”. [Nosiruddin Rabg‘uziy. Qisas ul-anbiyo. Toshbosma. Qozon. 1881] Mazkur ikki iqtibosdan ma’lum bo‘ladiki, A nusxada ba’zi jumlalar nomafhum bo‘lib, ular matnning umumiy mazmunini sahih chiqarishga xalaqit beradi. A nusaxaning tili asar yaratilgan davr tiliga muvofiq keladi. Ammo unda matniy chalkashliklar mavjud. B nusxa asar yaratilgandan ancha keyin yozilgan bo‘lsada, unda matn mazmunining to‘liq shaklini korish mumkin. Ushbu nusxaning tilida o‘zgachalik mavjud. Ba’zi ibora va so‘zlar kitob nashr qilingan davrdagi muqoiliga o‘zgartirilgan bo‘lsa, ba’zilari asliga muvofiq qolgan. Chunonchi A nusxadagi “Ba’zilar yalavoch tedilar, ba’zilar malik tedilar” jumlasi B nusaxada “Ba’zi aytur payg‘ambar ermas erdi, malik erdi”. Yalavoch so‘zi payg‘ambarga o‘zgargan.

C nusxadagi ayni qismning tili to‘laqonli o‘z davriga mos, shuningdek, unda boshqa manbalarda uchramaydigan mutlaqo boshqa fikr keltirilgan: “Andog‘ aytibdurlarkim, Hazrat Haq subhanahu va taolo har kimsaga to‘rt ish beribdur. Har qaysi ish to‘rt ishg‘a muhtojdur. Chunonchi, har kimgaki ilm beribdur, amalga muhtojdur. Ul ilmki beamal bo‘lsa a’molliq turur. Ikkinchi har kimga ne’mat beribdur shikr qilmoq lozimdur. Ne’matiki shukrsiz bo‘lsa, posbonliqdur. har kimgaki podshohliq, umaroliq beribdur. Ularg‘a adl qilmoq lozimdur. Hukumatiki, adlsiz bo‘lsa ikki jahonning salohini yo‘q qilmoqdur. Tortunchi har kimga iymon beribdur, hayo lozimdur. Ularki iymon aytsa hayo tutmasalar iymonni barbod qilmoqdur. Naqldurkim ro‘yi zaminda to‘rt kishi mag‘ribdan mashriqqa podshoh bo‘lgandir, ikkisi musulmon, ikkisi kofir. Ikki musulmonning biri hazrat Sulaymon alayhissalom, biri hazart Iskandar Zulqarnayn tururlar. Ul ikki kofirning biri Namrud alayhilla’na biri Baxtunnasr. Bir rivoyatda ul ikki kofirning biri Shaddod edi ham debdurlar. Ahli tafsir andog‘ ayturlarkim Iskandar Zulqarnayn degan Iskandar otlig‘ kishi erdilar. Aning uchun Iskandar atandilar. Zulqarnayn demaklik ikki mo‘nguzning rgasi degan bo‘lur. Ikki oltun munguzlari bor erdi. Xudoy taolo payg‘ambarliqni yubordi, Xalqg‘a da’vat qilib yurur erdilar. Nogoh urub munguzlarini uchurdilar. Debdurlar yana bir rivoyatda ikki qarn umr ko‘rdilar. Aning uchun qarnayn atandilar. Qarnayn demaklik ikki munguzning agasi degan bo‘lur. . “ Ushbu iqtibosda bir qator diqqattalab o‘rinlar mavjud. Birinchidan qissa boshi boshqa nusxalarda farqli o‘laroq yangi bir qism bilan ya’ni Alloh taoloning 4 ne’mati ta’rifi bilan boshlanadi va ayni to‘rt ne’, mat ta’rifi bevosita qisaning qolgan qismiga kirish vazifasini o‘taydi. Bu yerda bayonchilik usulidan foydalanilgan.

Yuqoridagi iqtiboslardan hosil bo‘ladigan xulosa shuki, “Qisas ul anbiyo”ning Zulqarnayn qissasi tabdili bir nechta manbalarning o‘zaro matniy muqoyasasi asosida amalga oshirilsa anchayin puxta va yetuk badiiy saviyada chiqadi. A nusxadagi ma’lumotlarnig to‘liq va batafsil shakli B nusxada kelgan bo‘lib, garchiki B nusxa muallif yashagan davrdan ancha keyin yaratilgan bo‘lsa-da uning manbasini ishonchli manba deyish mumkin. Chunki, A nusxadagi ayrim matniy va mazmuniy kamchilik, nuqsonlarni B nusxa to‘ldiradi va qissaning sahih

mazmunini, o‘zida nampoyish eta oladi. C nusxa ham mazmunan yaxshi holatda bo‘lgani bilan, uning tarkibidagi ayrim ma’lumotlar keyingi davrlarda kotib va noshirlarning “bilag‘onligi” natijasi o‘laroq kengaygaini va mazmun ko‘lami boshqa nashrlardan birmuncha o‘zgarganinnig guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Umuman “Qisas ul-anbiyo”ni tabdil qilishda uning turli nusxalarining matniy tahlili, shuningdek u bayon eilayotgan qissaning genezisi tadqiqi etilsa uning ayni zamon talabiga muvofiq keluvchi ilmiy jihatdan yetuk va badiiy jihatdan puxta nashrini amalga oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Imoduddin Abulfido Ismoil ibn Umar ibn Kasir. Tafsir al-Qur’anil Azim . Dor ul-hadis al-Qohira. – Misr, 012.
2. Muhammad Xayr Ramazon Yusuf. Zulqarnayn al-qoid, al-fotih, al-hokim, as-solih. – Damashq. 007.
3. Mansur Abdulhakim. Zulqarnayn Al-malikil adil allaziy tofa bil-arz. – Damashq. 1980.
4. Nosiruddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy. [Nashrga tayyorlovchi: E. Fozilov, H. Dadaboyev, A. Yunusov] – Toshkent. 1990.
5. Nosiruddin Rabg‘uziy. Qisas ul-anbiyo. Toshbosma. – Qozon. 1881.
6. Nosiruddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy. Qo‘lyozma. – Eron. Majlisi sho‘royi islomiy. Qo‘lyozma. 1810.
7. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.
8. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.
9. Muhudullaev, F. INVERSION AS A SYNTACTIC OPPORTUNITY.
10. Тўйчиева, З. (2023). АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ “САРОБ” РОМАНИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. Journal of Universal Science Research, 1(4), 304-307.
11. Hamid, Y. (2023). BADIIY MATNDA FRAZEMALARNING POETIK IMKONIYATLARI. Journal of Universal Science Research, 1(5), 71-276.

DARSLARNING SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI

Yusupov Azizbek Xolmuxamatovich

Guliston davlat universiteti Sirtqi bo‘lim, “Masofaviy ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi

azizbek198888@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim jarayonida axborot texnologiyalari va pedagogik texnologiyalardan foydalanib, dars samaradorligini oshirish yo‘llari haqida to‘xtalib o‘tdik

Kalit so‘zlar: Kommunikatsiya, differentsial, texnologiya, dinamik jarayon, grafik, elektron qo‘llanma.

Аннотация: В этой статы говорится о способе улушения эффективности урока с помощыо применен педагогических и современных технологий в процессе обучения.

Ключевые слова: Связь, дифференциал, технология, динамический процесс, графика, электронное руководство.

Abstract: This article is devoted to the way of improving effectiveness of the lesson with the help of applying pedagogic and modern texnologies in the process of education.

Keywords: Communication, differential, technology, dynamic process, graphics, electronic manual.

Bugungi kunda ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, axborot – kommunikatsion texnologiyalari, elektron darsliklar hamda multimedia vositalarini keng joriy etishga katta e’tibor qaratilmoqda. Bunday tub islohotlarning natijasida maktablar, litseylar, oliy ta’lim muassasalari o‘quv – laboratoriya bazasi eng zamonaviy o‘quv va laboratoriya uskunalari, kompyuter texnikasi va boshqa axborot – kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlanmoqda. Bu esa fanlarni o‘zlashtirishda qulay imkoniyatlar yaratadi.[57]

Ma’lumki, keyingi yillarda O‘zbekiston boshqa mustaqil davlat hamdo‘stligi mamlakatlari kabi o‘zining ta’lim sohasini jahon standarlariga olib kelishda ko‘p harakatlar qilmoqda.[58]

Axborot – kommunikatsiya texnologiyalari vositalari o‘quv jarayonida quyidagi eng muhim jihatlari bilan alohida ahamiyatga ega:

- Differentsial va individual o‘qitish jarayonini tashkil qilish;
- O‘qish jarayonini baholash, teskari aloqa bog‘lash;
- O‘zini-o‘zi nazorat qilish va tuzatib borish;
- O‘rganilayotgan fanlarni namoyish etish va ularning dinamik jarayonini ko‘rsatish;
- Fan mavzularida animatsiya, grafika, multiplikatsiya, ovoz kabi kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanish;
- O‘quvchilarda fanni o‘zlashtirish uchun strategik ko‘nikmalar hosil qilish va hokazo.

Bugungi kunda o‘qitishning yangi shakllaridan keng foydalanar ekanmiz, axborot – kommumkatsiya texnologiyalarini mukammal o‘rganishimiz, hamda ulardan o‘quv jarayonida keng, maqsadli foydalanishimiz lozim. Buning uchun barcha oliy o‘quv yurtlarida axborot – kommumkatsiya texnologiyalaridan foydalanish tizimi yo‘lga qo‘yilgan.[59]

Hozirda ta’lim muassasalalari zamonaviy kompyuter, axborot kommunikatsiya texnologiyalari asosida jihozlanmoqda. Bu pedagoglarning o‘z mehnat faoliyatlariga yangicha yondashuvlarini talab etadi. Zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi pedagogni o‘quv jarayonida ta’lim vositalari asosida faoliyat doirasining cheklanishiga emas, balki uning vazifalari va rolining o‘zgarishiga, pedagogik faoliyatning mukammallashuviga olib keladi.

O‘qituvchilar darsni tashkil etishda quyidagilarni hisobga olishlari lozim:

- ✓ Darsning maqsadi;
- ✓ Maqsadga erishish yo‘llari;
- ✓ O‘quv materiallarini taqdim etish usullari;
- ✓ O‘qitish metodlari;

[57] Sh.Mirziyoyev Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent – 016.

[58] Xolmuxamatovich, Y. A. (2022). ELEKTRON TA'LIM MUHITIDA TARMOQ TEXNOLOGIYALARI FANINI O‘QITISHNING METODIK TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH. *Gospodarka i Innowacje.*, *23*, 6-28.

[59] Qudratov, A. N., & Yusupov, A. X. (2021). O ‘QUV JARAYONIGA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINI QO ‘LLASH. *Science and Education*, *2*(1), 309-313.

- ✓ O‘quv topshiriqlarining turlari;
- ✓ Muhokama uchun savollar;
- ✓ Munozara va bahslarni tashkil etish yo‘llari;
- ✓ O‘zaro muloqot.

O‘qituvchilar kompyuter texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmasiga ega bo‘lish bilan birga quyidagilarni amaliyotda qo‘llay olishi lozim:

- Yangi o‘quv materiallarini tushuntirishda kompyuterning namoyish imkoniyatlaridan foydalanish;
- Internet, o‘rgatuvchi va nazorat qiluvchi dasturlar asosida darslarni tashkil etishi;
- Darsga metodik tayyorlanish, qo‘shimcha axborotlarni izlash va tizimlashtirish, didaktik materiallarni tayyorlash;
- Kompyuter texnologiyalari asosida o‘quv jarayonini tashkil etish va boshqarishda foydalanish malakalari.

Dars jarayonida slaydlardan ko‘rgazmali material sifatida foydalanish o‘qituvchi uchun keng imkoniyat yaratadi. O‘quv materialining elektron taqdimotida animatsiyalar asosida o‘tilayotgan materialning berilishi mavzuni o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishini engillashtiradi va dars samaradorligini oshiradi. Namoyish etilgan slaydlarni o‘quvchilarga tarqatma material sifatida ham berish mumkin. Slaydlarga o‘quvchilar o‘zlarini munosabatini bildirishi, uni tahlil qilishi mumkin.Bu orqali o‘quvchilar quyidagi malakalarga ega bo‘ladilar:

1. Grafik axborotlarni matn shakliga keltirish yoki aksincha;

2. Muhokama etilayotgan mavzu bo‘yicha xulosalar va savollarni shakllantirish;

3. O‘zining o‘quv-biluv faoliyatini rejalashtirish.

Ma’lumki, axborot texnologiyalari axborotlarni yig‘ish, saqlash, uzatish, qayta ishlash usuli va vositalari majmuidir.

Darslarda elektron qo‘llanmalar, videolavhalar, animatsiyalar, matnlar, ovozli obrazlar (yozilgan ovoz, musiqa va boshqalar)dan foydalanish mumkin.

Ta’lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan barcha fan o‘qituvchilari axborot texnologiyalari vositalari bilan ishlash uchun quyidagi ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim:

1) Ishchi dastur va texnologik xaritalar tuzish;

2) Dars ishlanmalari va amaliy mashg‘ulotlar bilan bog‘liq topshiriqlarni tayyorlash;

3) Metodik ko‘rsatmalar va nazorat savollarini tuzish;

4) O‘zlashtirish natijalarini tahlil qilish;

5) Matnlarni tahrirlash;

6) Har bir mavzu bo‘yicha dinamik ko‘rinishda aks etuvchi jarayonlarning animatsiyalarini tayyorlash.

Darslarda axborot – kommunikatsion texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarini oshirish, dunyoqarashini kengaytirish uchun xizmat qiladi, ta’limni faollashtirishda printsipial yangi imkoniyatlarni taqdim qiladi. Axborot – kommunikatsion texnologiyalari dars mashg‘ulotlarini qiziqarli tashkil etish, axborotning katta oqimini qisqa vaqt ichida oson o‘zlashtirish imkonini beradi. AKTdan foydalanib dars o‘tish o‘quv samaradorligining keskin oshishiga imkoniyat yaratadi.

Shuni xulosa o‘rnida aytish kerakki, dars jarayonlarida kompyuter texnologiyasini qo‘llab ma’lum mavzuni o‘qitish bo‘yicha yoinki alohida didaktik masalalarni hal etishda foydalanish kabi holatda shuningdek, o‘qitishda ma’lum texnologiyaning asosiy, aniqlovchi, fundamental,

tavsiflovchisi sifatida kompyuterdan faydalanish va boshqa texnologiyalar bilan o‘zaro orasidagi munosabatlar masalasi dolzarb sanaladi. Ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini qo‘llashning muhim ahamiyatlaridan biri shundaki, mavzuga doir muammolarni kelib chiqishi va shu muammolarni yechish uchun talabada ichki qiziqish hosil bo‘ladi.[60]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sh.Mirziyoyev Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent – 016.

2. Xolmuxamatovich, Y. A. (2022). Elektron ta'lim muhitida tarmoq texnologiyalari fanini o‘qitishning metodik ta'minotini takomillashtirish. Gospodarka i Innowacje., 3, 6-28.

3. Qudratov, A. N., & Yusupov, A. X. (2021). O‘quv jarayoniga axborot kommunikatsiya texnologiyalarini qo ‘llash. Science and Education, (1), 309-313.

4. A. Yusupov (2022). Ta’lim jarayonini zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanilgan holda tashkil qilish. Science and innovation, 1 (B8), 462-466. doi: 10.5281/zenodo.7357726

5. O‘zbekistonda o‘qituvchilarning AKT kompetensiyalarini oshirish bo‘yicha qo‘llanma, Toshkent 019 y.

6. Olimov B.A, Masharipov M.P “Ofis dasturlarini mustaqil o‘rganuvchilar uchun”.T.: Metodik qo‘llanma. 012 yil

7. Bullen, M. Digital Learners in Highyer Yeducation: Generation is Not thye Issuye / M. Bullen, T. Morgan, A. Qayyum, // Canadian Journal of Learning Technology – 011 – № 37(1).

YOSHLARGA SUG‘ORILADIGAN TUPROQLARNI UNUMDORLIGINI OSHIRISHNI O‘RGATISH YO‘LLARINI

Ziyodullaeyva Aziza, *GulDU dotsenti*
Muxliboyev Mahmud, *GulDU talabasi*

Annatatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchi - yoshlar ongida ekologik ta’lim, tarbiyani xamda ularni tabiat va atrof muhitga nisbatan hurmat, ehtiyotkorona munosabat va unga masuliyat bilan qarash hissini tarbiyalashni shakllantirish boyicha masalalar echish chora tadbirlari oz aksini topgan.

Abstract: In this article, the problem-solving measures for the formation of ecological education, upbringing, and the formation of a sense of respect for nature and the environment, a carful attitude and a sense of responsibility for it.

Kalit sozlar; ekologik inqiroz, tadrijiy, ekologik bilimsizlik,ekotizm biotsenoz,ekotizm-agrobiotsenoz, agrotexnik, to‘qaylar, meliorativ, chiqitli, chiqitsiz, ikkilamchi, xomashyo, kapillyar hodisalar, xlorid kislota, yer relyefi.

[60] A. Yusupov (2022). Ta’lim Jarayonini Zamonaviy Axborot Kommunikatsiya Texnologiyalaridan Foydalanilgan Holda Tashkil Qilish. Science and innovation, 1 (B8), 462-466. doi: 10.5281/zenodo.7357726

Keywords; ecological crisis, gradual, ecological ignorance, ecotism biocenosis, ecotism-agrobiocenosis, agrotechnics, forests, reclamation, waste, non-waste, secondary, raw materials, capillary phenomena, hydrochloric acid, land relief.

Mamlakatimizning sug‘oriladigan yerlarda g‘alla-paxta ekinlaridan mo‘l hosil yetishtirishda tuproqga to‘g‘ri ishlov berish, nam to‘plash va bu namlikdan o‘simliklar samarali foydalanishi hisobiga amalga oshiriladi. Dehqonchilikda bu tadbirlardan foydalanilganda ularning unumdorlik darajasi oshib, tuproqlar xossalari yaxshilangandagina o‘simliklardan yuqori hosil olish mumkin.

Hozirgi davrga kelib tuproqlariga antropogen omillarning kuchli ta’sir etishi natijasida ularning xossa–xususiyatlari keskin o‘zgarmoqda. Natijada qishloq xo‘jaligi ekinlaridan olinayotgan hosildorlik ayrim tumanlarda rejadan ancha past. Shu kunga kelib sug‘oriladigan yerlardan olinayotgan hosildorlik ularning to‘liq ehtiyojlarini qondira olmaydi. Shu sababli tuproqlarning unumdorlik darajasini oshirish, yer va suv resurslaridan, mineral va organik o‘g‘itlardan unumli foydalanishning ilmiy asoslarini yaratish muammoning dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuning maqsadi turli qishloq xo‘jalik ekinlaridan yuqori hosil olish va oziqlanish sharoitlarini maqbullashtirish uchun tuproqni mulchallash Yangi texnologiyalarni ishlab chiqish kerakligii yoshlarga o‘rgatish.

Muammo doirasida mavzuda yechiladigan aniq amaliy masala

Dastur bo‘yicha turli tuproq-iqlim sharoitlari uchun qishloq xo‘jalik ekinlarini navbatlab ekish tizimida mulchallash orqali tabiiy holati tiklash muddatlari aniqlanadi va sho‘rlanishni oldi olinadi, kam xarajat qilib yuqori iqtisodiy samaradorlikga erishiladi, suv, tuz, oziqa, havo, issiqlik va ekologik tartibotlari yaxshilanadi, atrof muhitni tozaligi ta’minlanadi. Sug‘orish suvlaridan, o‘g‘itdan, yonilg‘i-yog‘lovchi materiallardan, texnikadan va ishchi kuchidan samarali foydalanib qishloq xo‘jalik ekinlaridan yuqori, arzon, sifatli hosil olishga erishiladi.

Sabzavot va don o‘simliklarini torf, somon, qipiq, go‘ng va boshqa materiallar bilan mulchalanganda hosildorligini oshishi bir qancha ishlarda ko‘rsatilgan. Ayrim iqlim hududlarda qishloq xo‘jalik ekinlarini mulchallashda foydalanilgan turli xil yupqa va tekis mulcha turlari haroratni oshirishi aniqlangan.

Qishloq xo‘jalik ekinlarini mulchallash bo‘yicha tajribalar boshqa chet davlatlarda ham olib boriladi. Texasda 1961 yilda (1963) 4 qatorli seyalkaga o‘rnatilgan sepuvchi moslama yordamida chigit ekilgan maydon neft bilan mulchalab sinaldi, bir yurishda ekish bilan tuproqni tekislab qatorlarga neft lenta sifatida sepilgan. Mulcha sarfi 940-1170 lga. Neftning qora rangliligi tufayli ekilgan tuproq qatlamining harorati 1,1-1,4 ^{0}S ga oshgan, Shu bilan birgalikda namlikni bug‘lanishini kamaytirgan. O‘rtacha nazoratga nisbatan mulchalangan maydonlarda nihollar kun avval hosil bo‘lgan ular issiq kunlari quyosh nuridan kam zarar ko‘rgan.

Italiyada Rikkardo Sarko (Makarov) va boshqalar bo‘yicha (1932) g‘o‘za qora, yaltiroq polietilen plyonka va bug‘doy somoni bilan mulchalanganda, qora plyonka ostida qo‘shimcha hosil 15,9 sga, yaltiroq plyonka ostida-15,2 sga teng bo‘lgan. Muallifning fikricha tuproqda qoldirilgan yaltiroq plyonka yozning issiq oylari o‘simlik atrofida haroratni ko‘tarilishi va tuproq namligini ichki zaharasini kamayishi salbiy natijalarga olib keladi.

Qorpqolpoq vahasi tuproqlari kam chirindili, kuchsiz donadorligi, sho‘rxokligi va sho‘rtobligi tufayli qishki-bahorgi yog‘inlar va sug‘orishlar natijasida kuchli qatqaloq xosil

bo‘lish xususiyatiga ega. Tuproqga ishlov beruvchi mexanizmlar va kuchli traktorlarni ekin maydonlaridan qayta-qayta yurishi natijasida tuproqlarni zichlashtiradi, tuproq agregatlarini parchalaydi, ekologik muhitni va tuproq xossa-xususiyatlarini yomonlashtiradi.

Tuproq unumdorligini aniqlovchi xossalaridan uning mexanik tarkibi, struktura holati, suv-fizik, issiqlik, agrokimyoviy xossalari, gumus va mineral moddalar miqdori, biologik faolligi va suv o‘tkazuvchanligi hisoblanadi.

Yuqorida izohlanishicha sug‘oriladigan hududlar tuproqlarining tabiiy holatini tiklovchi va unumdorligini oshiruvchi Yangi texnologiya ishlab chiqishni taqozo etadi. Bu yo‘nalish bo‘yicha qishloq xo‘jalik ekinlarini navbatlab ekish orqali sug‘oriladigan tuproqlar tabiiy holatini tiklovchi va tuproq unumdorligini oshiruvchi Yangi tuproqni mulchallash texnologiya tizimi ishlab chiqiladi. Bu dehqonchilik tizimida tuproqga ishlov berishni qishloq xo‘jalik ekinlarini navbatlab ekish va mulchallash orqali amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan qishloq xo‘jaligi fani uchun katta muammoni yechish talab qilinadi. Bu texnologiyada tuproq namlik va oziqa moddalar bilan yaxshi ta’minlanadi. Agregatlar g‘ovaklari, chuvalchang izlari, chirigan ildiz bo‘shliqlari va hokazolar orqali suv oziqa moddalari, havo va issiqlik o‘simliklar ildizlari tarqalgan qatlamlarga yetib boradi. yetishtiriladigan qishloq xo‘jalik ekinlarini vegetativ qismlarini har yili tuproq yuzasida qoldirilishi orqali organik moddalarning eng ko‘p miqdorda to‘planishi, namlikni saqlanishiga sabab bo‘ladi, tuproqda yashovchi hayvonlarning va mikroorganizmlarning ko‘payishiga sharoit yaratadi. Mexanizatsiya yordamida tuproqni Shudgorlash va ishlov berish keskin qisqarishiga erishilishi natijasida, asta-sekin tuproqni tabiiy holati tiklanadi, ekologik muhit barqarorlashadi.

Qishloq xo‘jalik ekinlaridan yuqori hosil olishning asosi, bu tuproqni namlik va oziqa moddalar bilan ta’minlanganligidadir. Agregatlar g‘ovaklari, chuvalchang izlari, chirigan ildiz bo‘shliqlari va hokazolar orqali suv, oziqa moddalar, havo va issiqlik o‘simliklar ildizlari tarqalgan qatlamlarga yetib boradi. yetishtiriladigan qishloq xo‘jalik ekinlarini vegetativ qismlarini har yili qoldirilishi orqali organik moddalarni eng ko‘p miqdorda to‘planishi namlikni saqlanishiga sabab bo‘ladi, tuproqda yashovchi hayvonlarning va mikroorganizmlarni ko‘payishiga sharoit yaratadi. Bu albatta fermer va qishloq xo‘jalik xodimlarining iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib ishlab chiqilgan Yangi texnologiyalarni o‘z xo‘jaliklarida qo‘llash imkonini yaratadi. Shu bilan birgalikda mamlakatimizning rivojlanishidagi iqtisodiyotiga katta ulush qo‘shadi.

Shunday qilib mulchalangan tuproqda maqbul suv-fizik, oziqa tartibotlari hosil bo‘lishi sababli tuproqga ishlov beruvchi mashinalarning salbiy ta’sirining va ulardan chiqadigan tutunlarning, chang to‘zonning atrof-muhitga tarqalishini kamayishi hisobiga ekologik sharoit yaxshilanadi. Qishloq xo‘jalik ekinlaridan yuqori texnologik xossali va sifatli hosil olinishini, intensiv o‘sishi, rivojlanishi va yetilishini ta’minlaydi.

Yangi texnologiya tizimi meliorativ tadbirlarining asosiy vazifasi – bu sug‘orish suvlaridan va boshqa manbalardan unumli foydalangan holda yetishtirilayotgan qishloq xo‘jalik ekinlaridan yuqori va arzon hosil olishni ta’minlash uchun maqbul suv, oziqa va havo tartibotlarini hosil qilish va ushlab turishdan iborat. Shu bilan birgalikda Yangi texnologiya melioratsiya tizimi bo‘yicha tuproq unumdorligini oshishini ta’minlash va ekologik muhitga salbiy ta’sirini bartaraf qilishdan iborat bo‘lshi kerak. Sho‘rlangan yerlar uchun maxsus dehqonchilik tizimida bu texnologiya bo‘yicha sho‘rlanishni oldini olish, tuproq unumdorligini tiklash usullari ishlab chiqilmagan. Bu yo‘nalish bo‘yicha qishloq xo‘jalik ekinlarini navbatlab ekish ishlov beruvchi

texnikalarni egat oraliklariga ishlov berish va pushta yuzasida organik modda to‘plash orqali tuproq tabiiy holatini tiklovchi texnologiya tizimini ishlab chiqish zarur. Shuning uchun quyidagilardan iborat tuproq unumdorligini tiklovchi Yangi texnologiya tizimlarii yoshlarga o‘rgatash maqsadga muvofiqdir:

1. sho‘rlanish jarayonlarini oldini oluvchi samarali usulini ishlab chiqish;
2. sho‘rlangan yerlar unumdorligini oshiruvchi va tiklovchi Yangi tizimni asoslash
3. qishloq xo‘jalik mashinalari va traktorlaridan kam foydalanib muchalash tizimini yaratish;
4. tuproq haydov va haydov ostki qatlamlari zachligini, sho‘rlanishini kamaytiruvchi eng samarali usullar ishlab chiqish;
5. qishloq xo‘jalik ekinlarini hosildorligiga, unumdorlik va sho‘rlanish darajasiga qarab organik va mineral o‘g‘itlarni tabaqalashtirib qo‘llash tizimini asoslash;

Yuqorida quyilgan masala bo‘yicha sug‘oriladigan bo‘z tuproqlar sharoitida pushta ustida o‘stirish va tuproqni tabiiy holatini tiklovchi texnologiya yaratish maqsadida tajribalar olib borish rejalashtirilgan.

Mavzuda qo‘yilgan masalaning ilgari yechilmaganligi

Mavzu bo‘yicha bo‘z tuproq-iqlim sharoitlari uchun qishloq xo‘jalik ekinlarini navbatlab ekish bilan mulchalab tabiiy holati tiklash muddatlari aniqlanadi va sho‘rlanishni oldi olinadi, kam xarajat qilib yuqori iqtisodiy samaradorlikga erishiladi, suv, tuz, oziqa, havo, issiqlik va ekologik tartibotlari yaxshilanadi, atrof muhitni tozaligi ta’minlanadi. Sug‘orish suvlaridan, o‘g‘itdan, yonilg‘i-yog‘lovchi materiallardan, texnikadan va ishchi kuchidan samarali foydalanib qishloq xo‘jalik ekinlaridan yuqori, arzon, sifatli hosil olishga erishiladi.

Yuqoridagi tavsiyalarga asoslanib ziravor va dorivor usimliklarni ko‘paytirish xamda daromad olishni yo‘lga qo‘yish orqali formatsevtik korxonalarga yetishtirilgan xosilni topshirib o‘z mavqeini tiklash ishlarini amalga oshirish yo‘lga qo‘yish maksadga muvofiqdir.

Shunday qilib, aytish mumkinki, mavzuda qo‘yilgan muammo va masalalar hozirgi kunda ilmiy asoslangan va samarali yechimini topmasa, sug‘oriladigan bo‘z-o‘tloqi tuproqlarining holati yanada yomonlashadi ularning unumdorlik darajasi pasayadi, qishloq xo‘jalik ekinlarining hosildorligi va hosil sifati yomonlashadi va bu holat o‘z navbatida ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. 019 yil 8 oktyabr

2. Kolosey N.S. Ispol’zovaniye oblachnix texnologiy v obrazovatel’nom protsesse-usloviye dlya sovmestnoy raboti pedagogov i uchashixsya / N.S.Kolosey– Rejim dostupa: http://academy.edu.by/files/do%20ikspres/ Kolosey.pdf%20

3. Vaganova O.I., Dvornikova ye.I., Kutepov M.M., Luneva YU.B., Trutanova A.V. Vozmojnosti oblachnix texnologiy v elektronnom obuchenii// Mejdunarodniy jurnal prikladnix i fundamental’nix issledovaniy. – 017. – № 6-2. – S. 183-187.

4. CHuykov YU.S., Chuykova L.YU., Sigovatova M.V. “Osnovi ekologicheskix znaniy” (orta maktabning 7-sinf oquvchilari uchun ekologiyadan oquv qollanma). -nashr. - Astraxan’, 002. - 12 b.

5.O.U.Xasanboyeva, X.D.Djabborova. «Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi».T., CHolpon 007 y.

6. H.S Yoldoshev., SH.M. Avazov. Ekologiya va tabiatni muxofaza qilish asoslari. Oquvqollanma. T.: Mehnat, 003y.

7.Timofey CHernov. Razmivaniye ponyatiya «ekologiya». Postnauka (10 yanvarya 019). «V rezultate pod ekologiyey ponimayetsya fundamentalnaya nauka, i oxrana prirodi, i oxrana okrujayushey sredi». Data obrasheniya: 5 marta 022.

8. M. Muhlibaev, Results Of Laboratory Research On Environmental Contentinphysics Instruction in Relation to Occupational Education You have to send following documents at usovoxaus@gmail.com before 5 th October 022

OILAVIY ZO'RAVONLIK VA OILAVIY NIZOLAR

Fayziyeva Shoira Ayubovna
Guliston davlat universiteti Psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi
fayziyevashoira315@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilaviy nizolar va unda ayolning psixologik savodxonligi, ayollarning jamiyatdagi o'rni va oiladagi huquq va majburiyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: hissiy, emotsional zo'riqishlar, oilaviy hayot, psixologik iqlim, oilaviy nizo, iqtisodiy zo'ravonlik, ruhiy zo'ravonlik

Abstract: This article provides information on family conflicts and their psychological literacy, the role of women in society and their rights and responsibilities in the family.

Keywords: emotio mental abuse nal stress, family life, psychological climate, family dispute, economic violence.

Xotin-qizlarning jamiyatdagi rolini oshirish, gender tenglik va oila masalalari bo'yicha respublika komissiyasi, Oliy Majlis Senati huzurida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasining tashkil etilishi bu sohada olib borilayotgan ishlarning samaradorligini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqdi.

022 yil fevral oyida BMT Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish bo'yicha qo'mitasining 81-sessiyasida O'zbekiston Respublikasida xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklarni aniqlash, ularning oldini olish va chek qo'yish borasida yaratilgan samarali tashkiliy-huquqiy mexanizmlar va amalga oshirilayotgan ishlar haqidagi ma'ruza O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilishda ham yuqori bosqichni boshlab berganligi, inson erki, qadr-qimmati eng oliy qadriyat sifatida mustahkamlanishi borasidagi ishlar xalqaro ekspertlar tomonidan ijobiy baholandi.

Mamlakatimizda oiladagi zo'ravonlikning oldini olish tizimini takomillashtirish bo'yicha sakkizta normativ-huquqiy hujjat, ya'ni ta qonun, 1 ta Prezident qarori va 5 ta Hukumat qarori qabul qilindi. 021 yil 9 dekabrdagi «Og'ir ijtimoiy ahvolda qolgan xotin-qizlar huquqlari kafolatlarini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar qabul qilinganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritish to'g'risida»gi qonun shulardan biridir.

Qonun bilan «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi, «Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida»gi hamda «Aholini ro'yxatga olish

to‘g‘risida»gi qonunlarga qo‘shimcha va o‘zgartishlar kiritildi. Natijada 019 yilda «Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonun bilan asos solingan me’yoriy-huquqiy baza yanada takomillashdi.

Mazkur hujjat xotin-qizlarni zo‘ravonlikdan himoyalashga jalb etilgan tuzilma va idoralarning vazifalarini aniqlashtirib, ularning o‘zaro muvofiqlashgan faoliyatini takomillashtirishga zamin hozirladi. Unda nazarda tutilgan eng muhim o‘zgarishlardan biri – fuqarolar yig‘inlarining vakolatlari kengaytirilishi bo‘ldi. Jumladan, fuqarolar yig‘inining tazyiq va zo‘ravonlikka uchragan xotin-qizlarni himoya qilishga doir chora-tadbirlarni belgilash, shuningdek, ayollarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish markazlarini hamda ichki ishlar organlarini mazkur faktlar to‘g‘risida zudlik bilan xabardor qilish vakolati belgilandi. Bu juda muhim. Chunki ayollarga nisbatan zo‘ravonlik holatlari ko‘proq oilada qayd etiladi, oila esa mahallaning bir qismi. Vaholanki, taraqqiyot har soniyada ilgarilab borayotgan bugungi davrda ham o‘zbek jamiyatida mahallaning ta’sir kuchi ortsa ortdiki, aslo yo‘qolgani yo‘q. Qolaversa, zo‘ravonlikka qo‘l urgan shaxs va bunday holatlar qayd etilgan oila, hattoki ularning ajdodlari haqida ham aynan mahalla fuqarolar yig‘inlarida ishonchli ma’lumotlar bo‘ladi.

Zo‘ravonlik – xotin-qizlarga nisbatan jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy ta’sir o‘tkazish yoki bunday ta’sir o‘tkazish choralarini qo‘llash bilan tahdid qilish orqali ularning hayoti, sog‘lig‘i, jinsiy daxlsizligi, sha’ni, qadr-qimmati va qonun bilan himoya qilinadigan boshqa huquqlari hamda erkinliklariga tajovuz qiladigan g‘ayrihuquqiy harakat (harakatsizlik).

Oilaviy zo‘ravonlik deb, ijtimoiy-oilaviy munosabatlarda, oila a’zolaridan birining boshqa oila a’zolarining hayotiga, salomatligiga, jinsiy daxlsizligiga va erkinligiga tahdid qiladigan jismoniy yoki ruhiy ta’sir ko‘rsatishi orqali namoyon bo‘ladigan zo‘ravonlikka aytiladi.

Oilada uchraydigan: muntazam kaltaklash, so‘z bilan xaqoratlash, iqtisodiy qo‘llab-quvvatlamaslik, nohaq talablar, tahqirli munosabat, qo‘pol harakatlar, nafas yo‘llarini to‘sish, chimchilash, ruhiy bosim va h.k.larni – oila zo‘ravonligining turli ko‘rinishlari deb aytsa bo‘ladi.

Ushbu harakatlarning barchasi inson huquqlari kamsitilishining turli shakllari sanaladi.

Oilaviy zo‘ravonlik va oilaviy nizo o‘rtasidagi farqlar

Oilaviy nizo	**Oilaviy zo‘ravonlik**
• Ikki tomon teng holatda o‘z ehtiyojlarini bayon etishi va talab qilishi mumkin. • Nizoda kelishmovchilik predmeti har doim mavjud. • Nizo predmeti bo‘yicha ma’lum bir qaror qabul qilingandan so‘ng, nizo xal bo‘ladi va takrorlanmaydi. • Nizoning har doim boshi va oxiri mavjud.	• Oila a’zolarining biri manfaatlarini ilgari suradi, boshqalar bunday imkoniyatdan cheklangan. • Kelishmovchilik predmeti mavhum, ko‘proq bahona qidiriladi. • Bir insonning ikkinchi inson ustidan to‘la nazorat va hokimiyatga ega bo‘lish maqsadida unga nisbatan ortib boruvchi tezlik bilan muntazam takrorlanadigan va tugallanmaydigan jismoniy, ruhiy, jinsiy, og‘zaki va boshqa turdagi xaqorat va bosim sikli.

Jinsiy zo‘ravonlik – xotin-qizlarga nisbatan ularning roziligisiz shahvoniy xususiyatga ega harakatlarni sodir etish orqali jinsiy daxlsizlikka va jinsiy erkinlikka tajovuz qiladigan zo‘ravonlik shakli, shuningdek zo‘rlik ishlatish yoki zo‘rlik ishlatish bilan tahdid qilish yoxud ayol jinsidagi voyaga etmagan shaxslarga nisbatan axloqsiz harakatlar sodir etish orqali uchinchi shaxs bilan jinsiy aloqa qilishga majburlash;

Iqtisodiy zo‘ravonlik – xotin-qizlarga nisbatan turmushda, ish joylarida va boshqa joylarda amalga oshirilgan zo‘ravonlik shakli, xotin-qizlarning normal yashash va kamol topish uchun oziq-ovqat, uy-joy hamda boshqa zarur shart-sharoitlar bilan ta’minlanishga bo‘lgan huquqini, mulk huquqini, ta’lim olish hamda mehnatga oid huquqini amalga oshirishni cheklashga olib keladigan harakat (harakatsizlik).

Ruhiy zo‘ravonlik – xotin-qizlarni haqoratlash, ularga tuhmat qilish, tahdid qilish, ularning sha’nini, qadr-qimmatini kamsitish, shuningdek ularning hohish-irodasini cheklashga qaratilgan boshqa harakatlarda ifodalanadigan zo‘ravonlik shakli, shu jumladan reproduktiv sohada nazorat qilish, tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlanuvchida o‘z xavfsizligi uchun xavotir uyg‘otgan, o‘zini himoya qila olmaslikka olib kelgan yoki ruhiy sog‘lig‘iga zarar yetkazgan harakat (harakatsizlik).

Xotin-qizlarga nisbatan jinoyatchilik va huquqbuzarlik bo‘yicha murojaat turlariga qarab tushgan ma'lumotlar (2021-yil, yanvar-mart):

- Ruhiy zo‘ravonlik (47%)
- Jismoniy zo‘ravonlik (34%)
- Tazyiq (17%)
- Iqtisodiy zo‘ravonlik (1.5%)
- Jinsiy zo‘ravonlik (0.5%)

Oilaviy zo‘ravonlik sodir etilishining bir qator sabablari mavjud. Ular quyidagilar:

1. Ijtimoiy muhit, ikki tarafning mustaqil oila qurishga tayyor emasligi, javobgarlikni his qilmasligi, oiladagi tarbiya, erkakning oilada mutlaq hukmronlikka ega bo‘lishga intilishi.

2. Aksariyat hollarda bunga sabab ayollar o‘z huquqlarini bilmasligi emas, aynan ularning sabrliligi, andishaliligi, farzandlarini yetim qilmaslikni o‘ylagani sababli kelib chiqmoqda va ayrim erkaklar ayollarni mana shu xislatini suiste’mol qilib, zo‘ravonlikni qo‘llamoqdalar.

3. Ko‘plab fuqarolar ongida mentalitet va diniy ta’limotni noto‘g‘ri talqin qilish oqibatida ayolning erkakka tobeligi, shu jumladan, «oila siri» degan tushuncha turg‘un shakllanganligi. Ya’ni, xotin-qizlar o‘z muammolarini ayta olmaydilar. Ular, “oila siri”ni saqlashlari oqibatida ularga nisbatan qo‘llangan u yoki bu zo‘ravonlikni yashirin tarzda boshdan kechirmoqdalar.

4. Xotin-qizlarning kasb-hunarga, ma’lumotga ega emasligi, ishsizlik, oilaning past daromadi ham oilada zo‘ravonlikka sabab bo‘lmoqda.

5. Ba’zi hollarda erkaklar tomonidan zo‘ravonlikni qo‘llash “inson xulqini o‘zgartiruvchi ijobiy hodisa” sifatida qaralishi.

Zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslar xulq-atvorining tahlili natijasida uning quyidagi xususiyatlarga ega ekanligi aniqlandi:

- ✓ O‘z-o‘zini past baholaydi.
- ✓ Kuch ishlatishga, ruhiy bosimga asoslangan zo‘ravonlik munosabatlari to‘g‘risidagi barcha aqidalarga ishonadi.
- ✓ Oila, erkak va ayolning oilada hamda jamiyatdagi roli haqida noto‘g‘ri tasavvurga ega.

- ✓ Zulmkorning harakatlarini oqlaydi.
- ✓ Aybdorlik hissidan aziyat chekadi va zo‘ravonga nisbatan g‘azab hissini inkor qiladi.
- ✓ Ruhiy zo‘riqish (stress)ga va psixofiziologik shikoyatlardan qattiq ta’sirlanadi.
- ✓ Barcha munosabatlarni jinsiy yaqinlik muvozanatlashtirishiga ishonadi.
- ✓ Oiladagi tahqirli, kamsituvchi munosabat muammosini hal etishda unga hech kim yordam bera olmaydi, deb o‘ylaydi
- ✓ Jabrlanuvchiga odamovilik, kamgaplik xos bo‘lib, oila a’zolari va yaqinlari bilan muloqot qilishni istamaydi.
- ✓ SHa’ni, qadr-qimmati kamsitilganligi yuzasidan chuqur iztirobga berilgan.
- ✓ Qo‘rquv va xavotirdaligi sababli noilojsizlik hissiyotlarini namoyon etadi.
- ✓ O‘zining tashqi ko‘rinishi, tabiiy ehtiyojlariga beparvo bo‘lib, tez-tez o‘z joniga qasd qilish to‘g‘risida fikrlaydi yoki o‘z hayotiga suiqasd qilishga harakat qiladi.
- ✓ Ovqat emasligi yoki haddan ziyod iste’mol qilishi, spirtli ichimliklar, giyohvand /zaharvand moddalar iste’mol qilishni xohlaydi.
- ✓ Muloqot paytida ko‘zlarini olib qochadi, ko‘z yosh to‘kadi, odamlarga ishonchsizlik bilan munosabatda bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasinin “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida” Qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 019 yil 17 avgustda qabul qilingan, Senat tomonidan 019 yil 3 avgustda ma’qullangan.
2. Volkov E.N.Problemы nasiliya nad detyami ix periodoleniya. Peter. 008.
3. D.G.Mukhamedova, I.I.Rakhimova In cases of domestic violence psychosocial assistance. USA, 022.
4. Nishonova Z. Psixologik maslahat. Toshkent , 010yil
5. Nosirovich A. N. The Methodology of Preparation of Students of Vocational Schools and Colleges for Technical Creative Activity //PSYCHOLOGY AND EDUCATION. – 021. – T. 58. – №. . – S. 1470-1485.
6. Norbekova B., O‘roqboyeva M. Maktabgacha ta ‘limda psixologik xizmatni tashkil etishning o‘ziga xos jihatlari //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 022. – T. 1. – №. 1. – S. 481-483.
7. Qo‘shnazarova G. Yosh oilalarning ijtimoiy-psixologik muammolarini hal qilish yechimlari //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 022. – T. 1. – №. 1. – S. 520-522.

ELEMENTS OF CULTURAL EXPRESSION IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abdujalilov Ma’rufjon Islom o‘g‘li,
faculty member, Russian language and literature
Gulistan State University

Malishkina E.M.
Russian Language and Literature Department
Gulistan State University

Abstract: The article defines the concept of the elements of the expression of the culture of two languages. It tells about the importance of comparing the phraseological pictures of the world of two peoples, which is based on the study of the thematic and ideographic semantics of phraseological units and the identification of their figurative and motivational foundations, cultural sources for the formation of their semantics.

Keywords: lexical unit, spirituality, phraseological system, thematic-ideographic semantics, denotative-significative dependence, linguoculturology, figurative-situational motivation, emotiveness.

It is well known that the oral traditions of the people are handed down from ancestors to the younger generation and have been living, improving, expanding, and enriching for centuries. The Uzbek language is rich in various expressions, proverbs, and phrases that reflect the history, culture, traditions, and spirituality of the people. Lexical units consisting of two or more words and having one meaning, we call collocations, phraseological units, or phrases. Phrases are usually interpreted as units equivalent to a single word - a lexeme. Consequently, lexical meaning cannot be identified with phraseological meaning.

The phraseological system in each language has its characteristics and differs from the lexical system in the way its units are formed, as phrases are made up of words and have the same structure as a phrase or sentences.

In Uzbek and Russian, words and phraseological units can be used as a sentence, which is their general similarity. However, the units of the phraseological system are close to the sentence level in their structural appearance and some in their functions. If we proceed from the constant interconnection of all system-forming elements in the language, it can be argued that phraseological units are formed based on lower-tier units, i.e. through the integration of words. Phraseological units themselves, like words, are transformed into parts constituting a sentence. M. Umarkhodjaev, one of the prominent scientists of linguists who have studied this topic, notes that “sentences directly integrate phraseological units, and free word combinations bring words into sentences, as free word combinations as an intermediary between the word and sentence play a special role in making the word turn into sentences. Phraseological phrases enter the sentence in a ready-made form just as a word does, in the form of a linguistic unit or syntagma”. [7, 144 c.]. Based on the above, it may be noted that the existing phraseological system of language linguistically differs in its sign features.

The units of the phraseological system, because they have isomorphic features, similar to the features of units of all language levels, are a component located between the lexeme and the sentence. In addition, phraseology has its paradigmatics (synonyms, antonyms, semantic-syntactic variants, phrase-semantic groups) and syntagmatic (phrases in the form of a word combination), valence and distribution (phraseological derivation), they form a complete system as a result of the interaction. Consequently, phraseological units, like words, perform in language the functions of a means of communication and the task of functional nomination.

Another peculiarity of them is the presence of both lower and upper-level elements in them. While the meaning of a word is related to the sum of its constituent morphemes, i.e. belonging to a certain part of speech, valency and distribution, and denotative-cognitive dependence, this phenomenon has a different character in phraseological expressions.

Based on the integration of phraseological units in the language, a new unit of holistic meaning emerges. At the same time, some integrated components of the phrase, and sometimes all components lose their basic properties. The higher the level of integration, the further away from its original meaning the words composing the phraseological units are, and vice versa, the lower the level of integration, the closer the phrase will be to a free phrase and a free sentence.

Let us turn to the analysis of linguistic material that illustrates the validity of the above theoretical theses. In this case, our main task is not to study the structural or semantic features of phraseological units (TLUs) in the Uzbek language, because they have been studied in sufficient detail on various linguistic material. Here, we aim to analyse the linguocultural aspects of the phraseological units. The linguocultural aspects are usually realized through the manifestation of pragmalinguistic aspects in the discourse. The pragmalinguistic aspects of the phrases manifested in the discourse include the following:

1. The phrases express modal relations in discourse.
2. The phrases reveal the moral criteria in the discourse.
3. The phrases manifest intellectual criteria in the discourse.
4. The phrases express an aesthetic criterion in discourse.
5. The phrases reflect a dynamic criterion in the discourse.
6. The phrases reveal the criterion of normativity in the discourse.
7. The phrases express the criterion of emotionality in discourse.
8. The phrases manifest the criterion of fitness in the discourse.

From this point of view, let us consider some phrases in the Uzbek and Russian languages. In the Uzbek language there is a stable combination “oq yuvib, oq tarab” (literally: white to wash, white to comb), which means to cherish as the apple of the eye. The fact that the cultural concept sphere of one nationality is sharply different from the other is particularly evident in the meanings of the FEs and their translations in the dictionaries. In the Uzbek language there is a stable expression “tomdan tarasha tushgandek” (literally: as if a log fell from the roof). It means “unexpectedly”. For example: “Tomdan tarasha tushgandek qilib, selpo raisi Avazmatov meni to‘satdan ishdan bo‘shatib yubordi.” (Tabbasum, comp.). In Uzbek culture, from ancient times houses were built with flat roofs and were covered with clay. On hot summer nights, the roof could be used for sleeping, fruit could be dried on it, and in some cases, small haystacks were placed on the roof. The roof could not hold more, as it would not be able to withstand the load. A chunk is a piece of wood that comes from splitting firewood. No one chops wood on the roof, so a log cannot appear on the roof, let alone fall from the roof to the ground. That is, the probability of an accident is nil. The main element of this PE is the flat roof. Roofs do not appear flat in European culture, including Russian culture. Who would build flat roofs in a climate with abundant rainfall? Consequently, no one would think of chopping firewood on the roof. Thus, the emergence of the phrase is due to peculiar aspects of a particular people's everyday culture. The Uzbeks live in a hot and dry climate, so flat roofs of houses are common. A flat roof covered with clay protects the house and people from heat in summer and from cold in winter. As evidence of this, consider the Russian translation of the phrase: “Suddenly, out of the blue,

Avazmatov, the chairman of the village depot, took me off the job." In the translation, the phraseology itself is absent, and its meaning is conveyed by using a free combination of words.

In Uzbek, as in many other languages, there are enough phraseological units with "colour" components. They usually contain cultural connotations. To understand the cultural connotation of phraseological units, it is necessary to interpret the figurative basis of the internal form of phraseological units in the sign "space" of the Uzbek language community. This is the main thing in the study of the cultural and national specificity of phraseological units. Cultural knowledge is "fished" out of the inner form of phraseological units because it contains such elements that give the phraseological unit a national-cultural flavour. Uzbek idioms, reflecting the elements of culture, are associated with many areas of human life. At the same time, they can be connected both with the everyday-empirical experience of the people and with the sphere of material culture, with the historical experience of the people, etc.

The cultural information contained in phraseological idioms is connected in its different sides with different components of the semantic structure of the phraseological idiom. The evaluative component carries information about the value of what is reflected in the denotative content of the idiom, with the "evaluating" subject relating everything that happens or happens in the world and is reflected in idioms to the value picture of the world. And also with the phraseological picture of the world, with the emotive macro-component, which correlates with the subject's feeling-relationship to the denoted thing. Emotivity manifests its action on the "approval-disapproval" scale, these are the extremes of the scale, between which other characteristics such as disdain, disparagement, censure, endearment, irony, ridicule, etc. are placed.

Let's look at the main phraseological expressions of the group with colour components.

Oq yuvib, oq taramoq - literally make someone white, clean (about an infant - keep their body and clothes clean) This is a proper Uzbek expression. It is usually said of mothers that they always take care of the cleanliness of their child's body and spirit. It is also used to say, in high style, about the Motherland, which creates all the conditions for a clean body, spirit and clean sky: Oq yuvib, oq taragansan o'zing bizni, O'zbekiston!

A person who is very different from others is called Oq qarg'a (white crow). This expression is a derivation of the Latin Alba avis, albus corvus. It entered the Uzbek language through Russian.

Oq suyak (white bone) - about a person of aristocratic, noble descent (said with disapproval). Originally, the adjective white had a positive meaning in this expression, corresponding to the approving evaluation of white in the Uzbek language. Generally, in the Uzbek language, white is a symbol of purity, healthy spirit, good intentions. Then, however, both the colour meaning and the positive estimation in it have changed. In modern Uzbek, the phraseological phraseology oq suyak - white bone contains a condemnatory characteristic of "the highest breed of people". After the conquest of present-day Uzbekistan by the Arabs and the spread of Islam, the local population began to refer to the conquerors and their descendants as "oq suyak" (white bones). In modern Uzbek, the phrase "oq suyak" is used as a negative characteristic of an arrogant, stuck-up person.

Black is associated in the Uzbek language (and in the minds of the Uzbeks, as well as most peoples) with bad, gloomy, joyless, hard, unhappy, unpleasant, etc. (cf. qora kunlar - black days - "bad, gloomy days", black thoughts - "bad, gloomy thoughts", etc.).

Qorasini ko‘rsatmaslik - literally: not even a silhouette has been visible for a long time - so it is said when a person has not been seen for a long time. Here the colour designation is because a person's silhouette is usually drawn in the dark.

The word Qorasi o‘chdi - literally: trace is gone - is again associated with disappearance in the dark. However, this can also be said for the instantaneous disappearance of someone from sight.

Qora terga botmoq is usually said when you are sweating profusely while doing hard work.

Qora botir - lit. black batyr. This is how one speaks about a person who becomes an obstacle or puts an obstacle in front of someone or something. Historically, it originates from dastan “Farkhad and Shirin” by A. Navoi, where Kara Batyr will become an obstacle between lovers Farkhad and Shirin. Subsequently, the proper name, becoming a common noun, became an indecomposable combination with negative connotation. It should be noted that in the Turkic languages the word qora also means 'lean': (cf. Kumyk k'ara et, Nogai kara kesek with the meaning 'lean meat').

The Uzbek people have always had a positive symbolism of the colour white: it is the colour of purity. From the point of view of ancient Uzbek aesthetics, a white face, white hands and white body were an indispensable sign of human beauty. In ancient times, white clothes were worn by the aged, the wise, and the respected. This symbolic coloring reflects the ancient colour opposition: white (positive) - black (negative). Black is associated by the Uzbek people, as by most other nations, with something hard, unpleasant, dishonourable, etc.

As in all languages, the lexical structure of the Russian language contains word combinations, which are used in speech with different meanings [1, 70-77 c.].

The structure and content of phrases in Uzbek and Russian, when compared, reveal the following similarities between them:

- in both languages, the phrase consists of two or more words: adabini bermoq – показать кузькину мать;

- the equivalent of the phrase or sentence: Biri bog‘dan kelsa, ikkinchisi tog‘dan keladi. – Один про Фому, а другой про Ерему; (This is not an exact translation of the phrases, but the Russian equivalents);

- in both languages the phrases are in the same lexical unit and the word in them cannot be changed;

- In both languages, the phraseology can perform a syntactic function: U doim rahbarlarning oldida dumini likillatadi.- Он всегда вертит хвостом перед начальниками;

- in both languages, phrases are not formed in the speech process, but live in the language as a ready-made linguistic unit.

In the semantic comparison of Uzbek and Russian phrases, the following cases are observed: some Uzbek phrases correspond to Russian phrases both in form and meaning: pashshaga ham ozor bermaydi – и мухи не обидит, ko‘z qorachig‘idek asramoq – беречь как зеницу ока, sochi tikka bo‘ldi – волосы дыбом. In Uzbek and Russian, the word that serves as the object in phrases that have the same meaning is different: birovning nog‘orasiga o‘ynamok – плясать под чужую дудку, rangida rang yo‘q – на нём лица нет, boshi oqqan tomonga – куда глаза глядят. Although the expressions in both languages are semantically similar, the words they contain are not exactly the same. Such expressions have different local and national colouring: Eski hammom, eski tos. – Тот же Санька на тех же саньках. To‘rt tomoni qibla –

Скатертью дорога. Nozik yeridan ushlamoq. – Прижать к стенке. O‘zi yemas, itga bermas. – И сам не ем, и другим не дам. Ali Xo‘ja Xo‘ja Ali. – Что в лоб, что по лбу. Such phrases constitute the majority. The phenomena of formality, ambiguity, semantics and ambiguity are common to all linguistic expressions, as are all lexical units. For example, the Russian phrase 'пускать петуха' is used both in the sense of 'to make a thin sound while singing‘ and 'to set fire to, to scatter ashes in the sky', and these two meanings are 'there' forming relations between them. The term 'склонять голову' is ambiguous, as it is used to mean 'to lose, to be defeated' and 'to bow down'. The phrases 'засучив рукава' (roll up your sleeves) and 'в поте лица' (sweat) create a semantic relationship in Russian, while 'с открытой душой' (with an open will) and 'с камнем за пазухой' (hiding a stone behind your back) create a spiritual contradiction.

In the process of comparing the phraseologies of the Russian and Uzbek languages, it turned out that words rich in indispensable vocabulary exist in the languages of both peoples. In the process of translating these phraseological expressions, it is advisable to convey their meaning rather than their direct translation.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимики и вариантности в области фразеологических единиц. // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, 1968. С.70-77.
2. Авалиани Ю.Ю. Слово - фразеологизм - контекст // Вопросы фразеологии: Труды Самаркандского госуниверситета им. Алшпера Навои. Новая серия. - Самарканд: Изд. СГУ, 1992. - Вып. 19.- Ч. I. С. 166-172.
3. Авдеева О.И. Фразеологическая группа «утверждение-отрицание»: структурно-семантический аспект: Монография / Научн. ред. Ю.А.
4. А. С. Серафимович «В теплушке» Собрание сочинений в семи томах. Том шестой М., ГИХЛ, 1959. Стр. 167.
5. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. // Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. С. 118-139.
6. Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в системе языка. // Мысли о современном русском языке. - М.: Просвещение, 1969. С.5-23.
7. Умарходжаев, М. И. Основы фразеографии / М. И. Умарходжаев. – Т., 1983. – 144 с

SO‘Z LISONIY BIRLIKMI, NUTQIY BIRLIKMI?

Abdullayev Jumanazar Xudayberdiyevich
filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Guliston davlat universiteti
jumanazar03@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada A.Nurmonov va A.Hojiyevlarning fikr-mulohazalari asosida o‘zbekcha so‘zning serqirra, murakkab mohiyatiga e’tibor qaratilib, bu boradagi dastlabki dol-zarb muammo – so‘zning lisoniy yoki nutqiy birlikligi masalasi ko‘tarilgan. Shu maqsadda

so‘zning o‘zbek tilshunosligidagi ayrim ko‘pchilikka ma’lum ta’rif-talqinlari tahlildan o‘tkazilib, shu asosda so‘zning lisoniy birlikligini asoslashga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: til, lison, nutq; so‘z, leksema, so‘zshakl; leksik so‘z, grammatik so‘z; lug‘aviy ma’no, grammatik ma’no, modal ma’no.

Abstract: The article, taking into consideration the opinion and discussion of A. Nurmonov and A. Hojiev about the multi-functionality and complexity of the Uzbek word, reveals the initial problem in the sphere – is a word linguistic or speech unit. On this purpose, some definitions given in Uzbek science of language are shared, achievements and omissions are shown, and the attempt to prove the linguistic essence of the word is done in the article.

Keywords: language, linguistic, speech, word, lexeme, word-form, lexical word, grammatical word, dictionary meaning, grammatical meaning, modal meaning.

O‘zbek tilshunosligi bugungi kunda so‘z, so‘zning ma’nosi, ma’no turlari, ma’no kengayishi, torayishi, so‘zning eskirishi, yangilanishi, semantik strukturasi- sememasi, semik mundarijasi va semalar turlari, ma’noli qismlari, atash xususiyati, kelib chiqishi, tuzilishi, yasalishi, so‘zning shakliy, ma’noviy, tuzilish, funksional xususiyatlariga ko‘ra tur va tiplari, so‘zshakllari, ularning ma’no-vazifalari, sintaktik funksiyalari, so‘z turkumlari, so‘zlarning taraqqiyoti, boyishi, so‘zning lison va nutqqa munosabati, lisoniy so‘z va nutqiy so‘z kabilar haqida qimmatli manbalarga ega (ko‘pchilikka ma’lum bo‘lganligi uchun ularni keltirib o‘tirmaymiz) va ular, hech shubhasiz, bizning so‘z haqidagi tasavvur-tushunchalarimizni aniqlashtirish, to‘ldirish, kengaytirish va boyitishga beminnat xizmat qilib kelmoqda.

Biroq, yana shunisi ham sir emaski, ayni so‘z bilan bog‘liq va ijobiy hal etilishi zarur bo‘lgan masalalar ham yetarli. SHu ham bir sabab bo‘lsa kerakki, hali-hanuz tilshunosligimizda o‘zbekcha so‘zning obyekiv haqiqatga mos lingvistik maqomi, uning har qanday turi,tipiga to‘g‘ri keladigan umumiy ta’rifi yaratilganicha yo‘q. SHunday dolzarb muammoli masalalar mavjudligini o‘z vaqtida fanimiz darg‘alari bo‘lgan ikki taniqli va zahmatkash tilshunosning quyidagi fikr-mulohazalari ham tasdiqlaydi: “So‘z tushunchasi, – degan edi prof. A.Nurmonov o‘zi boshchiligida yaratilgan o‘quv qo‘llanmasida, – tilshunoslik tarixida markaziy o‘rinni egallaydi. SHunday bo‘lishiga qaramasdan, so‘zning maqomi masalasida shu kunga qadar ham bir xil fikr mavjud emas... An’anaga ko‘ra, so‘z atamasi leksik birlik bo‘lgan leksemaga nisbatan ham, morfologik birlik bo‘lgan so‘z shaklga nisbatan ham qo‘llanadi. ... Odam so‘zi borliqdagi “ongli faoliyat ishtirokchisi bo‘lish imkoniga ega bo‘lgan tik gavdali jonli zot” tushunchasini ifodalash bilan birga, “bosh kelishik, birlik shakldagi ot” ma’nosini ham ifodalaydi. Birinchi ma’no uning leksik ma’nosi bo‘lsa, ikkinchi ma’no morfologik (grammatik) ma’nosidir. So‘zning bu murakkab ma’nosidan qochish maqsadida birinchisi uchun leksema, leksik morfema, ikkinchisi uchun so‘z shakl atamalaridan foydalanish o‘rinliroqdir.” [9, 45-47-b]. Shu fikr va so‘z haqidagi boshqa ishlarga ham munosabat bildirib, akademik A.Hojiev tilga tushgan maqolalaridan birida quyidagilarni ta’kidlagan: “ So‘zga ta’rif berilgan boshqa ishlarda ham, nutq birligi sifatida, uning muayyan shaklga ega bo‘lishi qayd etiladi [8, 47-b]. Lekin, bizningcha, fikr ifodalovchi birlik, ya’ni gap doirasida bo‘lmagan (gapdan alohida olingan) so‘z haqida bunday fikr bildirish, ya’ni bunday birlikning grammatik shaklga ega bo‘lishi haqida gapirish haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi.

Avvalo shuni aytish kerakki, agar so‘z haqiqatda murakkab ma’noga ega bo‘lsa, undan qochish emas, aksincha, uni (ma’nolarni) ochish, belgilash va asoslash talab etiladi, asoslash

mumkin bo‘lmasa, yo‘qligini asoslash kerak bo‘ladi (lekin qochish bilan ish bitmaydi). Yuqorida keltirilgan odam so‘zi esa shu holatida, ya’ni nutqdan tashqarida hech qanday ma’no murakkabligiga ega emas. Son, kelishik shakllaridan holi bo‘lgani uchun bu shakllarga xos ma’nolarga ham ega emas” [13, 47-b].

Nazarimizda, so‘z atalmishining ilmiy asosda aniq belgilab olinmagani va buning natijasi o‘laroq so‘z, leksema va so‘zshaklni amalda(matnda)farqlamaslik oqibatida eng muvaffaqiyatli ta’riflarda ham, chuqurroq va kengroq diqqat qilinsa, so‘zning qaysidir jihati, u yoki bu turi, tipi hisobga olinmagan bo‘lib chiqadi: ularga ham g‘oyat serqirra mohiyatli, ko‘p ma’no-vazifali, turfa tuzilish-shakl-ko‘rinishli so‘zni mavjud holatdagidek, bor bo‘yicha umumlashtirib aks ettirish xususiyati yetishmaydi. Buning asosiy sababi, bizningcha, ularda umuman so‘zning emas, aslida uning bir turi - atash ma’noli leksik so‘z – leksemaning ta’riflanganidir. Vaholanki, “So‘z deganda lug‘at boyligidagi har bir birlik ko‘zda tutiladi. Masalan, qo‘l ham so‘z, va ham so‘z” [10, 35-b], men ham, menimcha ham, gul,gultojixo‘roz,oh-voy, lash-lush, yevro,ishlab chiqarish, kabi, ham ham so‘zdir.

Binobarin, ana shunday shakliy, ma’no-vazifaviy xilma-xillikka ega bo‘lgan so‘zning ilmiy ta’rifini yaratish hamon tilshunoslarimizning dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib turibdi. Zero, bu masalani ijobiy hal qilmasdan nafaqat so‘zning o‘zi bilan, balki boshqa, unga yondosh, chambarchas bog‘liq bo‘lgan, unga bevosita qo‘shilib yoki bog‘lanib bir yaxlit butunlik hosil qilib yashaydigan til birliklari, xususan, morfema, so‘zshakl, so‘z birikmasi, so‘z qo‘shilmasi, so‘z tizmasi kabi birliklar bilan bog‘liq masalalar yuzasidan ham to‘g‘ri, aniq va izchil, har birining o‘z mohiyati, tabiatiga mos hukm-xulosalarga kelish mumkin bo‘lmaydi (Birgina morfema masalasi doirasida oxiriga yetmagan bahs-munozaralar, chalkashliklar buning yorqin isboti.). Bizningcha, tilshunosligimizda til qurilishining asosiy birliklarini ajratish va belgilash borasida hanuzgacha aniq bir to‘xtamga kelinmaganligining (ularning soni olti-ettitadan o‘n -o‘n ikkitagacha boradi) bosh sababi ham shunda.

Biz ushbu maqolamizda ana shu dolzarb muammo – so‘z ustida olib borilgan kuzatishlar, yaratilgan ta’riflarning munozarali bo‘lgan tomonlariga e’tiborni jalb qilib, tahlil qilishga, shu asosda ularga imkon qadar aniqlik kiritishga va so‘zning lingvistik maqomini belgilab, uning umumiy ta’rifini yaratish ishiga oz bo‘lsa-da, hissa qo‘shishga urinib ko‘rdik. Binobarin, tadqiqotimizning bosh obyekti va predmeti so‘z va unga berilgan ta’rif-tavsiflardir. O‘ylaymizki, fikr-mulohazalarimiz mutaxassislar, so‘z tadqiqotchilarining e’tiboridan chetda qolmaydi.

Bu borada dastlab bevosita so‘zning o‘zi bilan bog‘liq muammoli nuqtalarga e’tiborni jalb qilib, ularni ijobiy hal qilib olishga to‘g‘ri keladi. Birinchi galda, bu so‘zning **lisoniy** yoki **nutqiy birlikligini** aniq belgilab olish va ko‘pchilik e’tirof etadigan ilmiy asosli bir to‘xtamga kelib olish masalasidir. Bu muammo tilning ikki xil mavjudlik holati - lison va nutqning farqlanishi bilan alohida ahamiyat kasb etdi, aytish mumkinki, hal qiluvchi masalaga aylandi. Negaki, endi so‘zdan boshqa barcha birliklarning til qurilishining har ikki mavjudlik holati bilan bog‘liq o‘ziga xos xususiyatlarini ham aniqlash va belgilash zarurati tug‘ilib, ular bevosita so‘z bilan bog‘liq, so‘z bilan belgilanadigan lisoniy va nutqiy mohiyat, tuzilish va ma’no-vazifaga ega bo‘lganligi sababli, bu muammolarning maqbul yechimi ham avval so‘z muammosidagi ana shu masalani ijobiy hal qilish bilan bog‘liq bo‘lib qoldi.

Inkor qilmaymiz, lison va nutqni farqlamay fikr yuritilgan paytlarda ham bu muammo yo‘q emas edi, lekin kun tartibiga bu qadar ko‘ndalang bo‘lmaganligi aniq. Avvallari leksikologiya so‘z haqidagi ta’limot, unda lug‘aviy birliklar,tilning lug‘at tarkibi, tildagi barcha so‘zlar

o‘rganiladi, deb ketilaverar, bu yerdagi munozarali holatlarga ko‘p ham e’tibor qilinmas, ma’lumot shunday qabul qilib qo‘ya qolinar edi. Vaholanki, leksikologiyaning obyeki lug‘aviy ma’noli so‘zlardir degan hukm bilan leksikologiyada tilning lug‘at tarkibi, tildagi barcha so‘zlar o‘rganiladi degan fikr mohiyatan bir-biriga unchalik to‘g‘ri kelmaydi va ichki ziddiyatlidir. SHu sababli bo‘lsa ajab emaski, xuddi shu kabi masalalarga birinchilardan bo‘lib e’tibor qaratgan prof. Sh.Rahmatullaev o‘zining “Hozirgi adabiy o‘zbek tili” darsligida leksik-lug‘aviy mazmunli so‘z o‘rnida leksema, leksikologiya termini o‘rnida leksemika terminini ishlatdi [5, 35-b] va bu bilan an’anaviy leksikologiyaga kirish qismlaridagi ilmiy noaniqlik va umumiylikka barham berildi, aniq va izchil, tizimli ilmiy talqinga erishildi: to‘g‘ri tanlangan terminlarning o‘zi bu ishni bexato bajarmoqda.

Gap so‘z haqida ekan, uning prof. H.Ne’matov va prof . R. Rasulovlarning substansial talqinlariga to‘xtalmaslik mumkin emas, albatta. Tabiiyki, so‘zni tavsiflash, uning o‘ziga mos va muvofiq ta’rifini ishlab chiqishga mualliflar alohida ahamiyat berganlar va avvalgilardan farqli ravishda so‘zning, aniqrog‘i, leksemaning quyidagi substansial ta’rifini o‘quvchilar e’tiboriga havola qilganlar: “Leksema nima? Jamiyat a’zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo‘lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug‘atda grammatik morfemalarni o‘ziga biriktirib oladigan morfema turi leksemadir”[8, 47-b].

Morfotsentrik nazariya ta’sirida shakllangan mazkur ta’rifdagi asosiy, hal qiluvchi kamchilik leksemaning morfemaning bir turi sifatida talqin etilganidir. Haqiqatda esa, leksema morfemaning emas, yuqorida ta’kidlaganimizdek, so‘zning asosiy turidir. So‘z tafakkur va til taraqqiyoti natijasida grammatikalizatsiyani boshdan kechirib, grammatik so‘zga yoki morfemaga aylangan bo‘lishi mumkin. SHu ma’noda, morfema, ta’bir joiz bo‘lsa, so‘zning uchinchi avlodidir (ikkinchi avlodi grammatik so‘z). Ota farzandining farzandi bo‘lishi mumkinmi? Morfema so‘zdan tug‘ilgan, so‘z morfemadan emas. Tilimizdagi ayrim so‘zlarning shakliy-ma’no-vazifaviy taraqqiyoti morfemani keltirib chiqarganligi haqiqat, lekin ana shu morfemaning bir yumalab so‘zga aylanib, leksik morfema bo‘lib qolishi o‘zbek tili uchun mumkin bo‘lmagan hodisadir. SHu sababli har qanday shart bilan leksemani morfemaning qandaydir bir turi deyishga qo‘shilib bo‘lmaydi. Yasama so‘z shuning uchun ham shu nom bilan ataladiki, uning asosi so‘z - lug‘aviy ma’noli leksik birlik va ular yangi so‘z yasalishida o‘zlarining lug‘aviy ma’nosi yoki ma’nolarining biri bilan faoliyat ko‘rsatadi - faollashadi. Bu ma’no va so‘z yasovchi morfemaning ma’no-vazifasi o‘zaro bog‘lanib, aloqaga kirishib, yangi lug‘aviy ma’no va uni ifodalovchi yangi so‘z yuzaga keladi. SHu sababli bu ma’no so‘z yasalish ma’nosi [15, 49-54-b.]deb yuritiladi. Xullas, o‘zbek tili uchun affiksatsiya usulida yasalgan yangi yasama so‘zning yoki so‘zshaklning asosi vazifasini bajarib kelayotgan lug‘aviy ma’noli so‘z hech bir holda morfemaning bir turi bo‘la olmaydi. Morfema o‘zbek tili uchun leksema singari semantik ma’noli til birligi emas, balki funksional ma’noli til birligi, boshqacha aytganda, u – yasovchi vosita, yasovchi qo‘shimchadir va ular bizning xotiramizda turli paradigmalar holatida shunday qo‘shimchalar sifatida saqlanib, zarurat tug‘ilganda, ya’ni yangi so‘z yasalishi yoki sintetik so‘zshakl yasash kerak bo‘lganda foydalaniladi, faoliyatga tortiladi. SHu sababli bu birlikning leksik yoki lug‘aviy morfema bo‘la olmasligi o‘z-o‘zidan ayon. Morfemaning shunday turi bo‘lishi o‘zbek tili tabiatiga zid. Ona tilimizning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri ham shunda bo‘lsa ajab emas.

Ammo, shu bilan birga, alohida ta’kidlash joizki, bu kamchilik mazkur ta’rifning ijobiy tomonlarini yo‘qqa chiqarmaydi. Ta’rifda leksemaning nutq birligi emas, lisoniy birlik ekanligi belgi-xususiyatlari: jamiyat a’zolari uchun tayyorligi, umumiy va majburiyligi, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgani, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantirishi, nutqda (shu o‘rinda ta’rif davomida lug‘atda deyilgan. Bizningcha, lisoniy birlik lug‘atda bunday holatda bo‘lmaydi – A.J., Q.M.) grammatik morfemalarni o‘ziga biriktirib olishi e’tirozga o‘rin yo‘q darajada qayd etilgan. Morfemaning bir turiga kiritilgan jihati chiqarib tashlansa, mazkur ta’rif leksemaning eng yaxshi ta’rifi hisoblanadi.

Mazkur ta’rif e’lon qilingandan biroz vaqt o‘tgach, undagi yutuq va kamchiliklarni hisobga olgan holda, prof. H.Jamolxonov so‘zga quyidagicha ta’rif berdi: “So‘z tilning eng muhim nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta’m, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: daraxt (predmet nomi), ong (mavhum tushuncha nomi), ishlamoq (harakat nomi), oq (rang-tus nomi), shirin (maza-ta’m nomi), katta (hajm nomi), besh (miqdor nomi) kabi. Tilning lug‘at boyligidagi bunday so‘zlar leksik birliklar sanaladi.

Tilda nomlash xususiyatiga ega bo‘lmagan, binobarin, leksik birlik sanalmaydigan so‘zlar ham bor, ular faqat grammatik yoki modal ma’nolarni ifodalaydi, shunga ko‘ra grammatik so‘zlar yoki morfema-so‘zlar hisoblanadi: yordamchi so‘zlar, modal so‘zlar, taqlidiy so‘zlar, undovlar, olmoshlar shular jumlasidandir” [7, 6-b].

Ushbu ta’rif-tavsif yuqorida tahlilga tortilgan ta’rifdagi muammoli holatlar bir muncha bartaraf etilgani va so‘z mohiyatiga ancha yaqinlashgani bilan e’tibor loyiq. Keltirilgan ta’rif va tavsifda :

-so‘zning leksikologiyaning o‘rganish obyeki - leksik birlikligi alohida qayd etilgan;

- so‘zning asosiy vazifasi – uning eng muhim nominativ birlikligidir. Ta’rifda bu holat diqqat markaziga ko‘tarilgan, uni harakatlantiruvchi kuch mavqeida berilgan;

-ta’rifda nazariya va amaliyot birligi tamoyiliga izchil amal qilingan. So‘zning atalmishlari birma-bir keltirilib, dalillangangan;

-so‘z mavhum tushunchalarni ham nomlaydi. Ta’rifda uning bu xususiyati ham o‘z ifodasini topgan;

-so‘zning asosiy bo‘lmagan vazifalari, uning nomlash xususiyatiga ega bo‘lmagan turlariga oid belgi-xususiyatlar, bevosita ta’rifga singdirib yuborilmagan bo‘lsa-da, qo‘shimcha izoh, ma’lumot sifatida keltirilgan.

Qayd etilganlar muallifning so‘zning ilmiy ta’rifi va tavsifini ishlab chiqish ustida astoydil mehnat qilganini ko‘rsatadi. Uni so‘zning shu choqqacha e’lon qilingan eng muvaffa-qiyatli ta’riflaridan biri hisoblash mumkin, shunday hisoblanadi ham. Ammo bu ta’rifda ham ba’zi noaniqliklarga yo‘l qo‘yilgan: yordamchi so‘zlar,(ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklamalar) va alohida olingan so‘zlar: modal so‘zlar, taqlidiy so‘zlar, undovlar; olmoshlarning barchasi morfema-so‘zlar sifatida talqin qilingan. Vaholanki, ularning deyarli har biri o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi va ularning barchasini bir doiraga kiritib, bitta nom bilan morfema-so‘zlar deb atash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Xususan, modal so‘zlar, olmoshlarning ko‘pchiligini, taqlidiy so‘zlar, undov so‘zlarni shu holatida, ya’ni lisoniy birliklar sifatida morfema-so‘zlar deyish mumkin emas. CHunki ular morfema singari yasovchi vosita emas, ular asosga qo‘shilib biron yangi so‘z yoki so‘zshaklini yasash uchun dunyoga kelmagan. To‘g‘ri, ular tegishli sharoitlarda so‘z

yasalishi yoki shakl yasalishida asos vazifasini bajarishi, asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Lekin bu ularning morfema ekanligining emas, balki so‘z ekanligining belgisidir. Ular, leksema singari lug‘aviy ma’no bildirmasa ham, voqelik va subyektiv mohiyat bilan belgilanadigan ma’no anglatish va ularning ayrim-ajralgan butunlik holidagi ifodalovchisi, shartli belgisi bo‘lib kelish xususiyatini yo‘qotmagan lisoniy birliklardir. Keyingi xususiyat bog‘lovchi va ko‘makchilar uchun ham xosdir. Ular, garchi grammatik vazifa bajarishga ixtisoslashgan bo‘lsa-da, so‘zlik belgisini, leksik shaklini saqlab qolgan til birliklaridir. SHu sababli ular so‘z tavsiflangan o‘rinda uning o‘ziga xos turlari sifatida qayd etilgan, ammo ta’rif mazmunida o‘z ifodasini topmagan. Binobarin, mazkur ta’rifning atalmishi – nazarda tutilgan obyeki ham har qanday so‘z emas, so‘zning asosiy turi bo‘lgan leksemadir. SHuning uchun bu talqinni ham, qator ijobiy tomonlariga qaramay, so‘zning umumiy ta’rifi deb bo‘lmaydi.

Kuzatishlarimizga qaraganda, leksikologiyaga oid boshqa adabiyotlardan o‘rin olgan ta’riflar ham atash ma’noli leksik so‘z – leksemalar asosida yaratilgan. To‘g‘ri, mazkur adabiyotlarda ham so‘zning his-tuyg‘u, grammatik yoki modal ma’no ifodalashi aytilgan, lekin ular yuqorida qayd etilganidek, qo‘shimcha ma’lumot sifatida berilib, ta’riflarda aks etmagan. Vaholanki, leksik so‘z, grammatik so‘z, lisoniy so‘z, mustaqil so‘z, yordamchi so‘z, alohida olingan so‘z, o‘zgarmas so‘z, nomlovchi so‘z, ko‘rsatuvchi so‘z, ifodalovchi so‘z, olmoshlovchi so‘z, atovchi so‘z deganlarimizning barchasining asosida ham serqirra mohiyatli, turli ma’no-vazifa, ko‘rinishli so‘z yotadi. Ularning hammasi ham so‘z, uning u yoki bu ma’no turi. Binobarin, bizningcha, ular ham ta’rifda o‘z aksini topishi, e’tibordan chetda qolmasligi yoki hisobga olinishi maqsadga muvofiq. SHundagina u so‘zning umumiy-universal ta’rifi bo‘ladi va har qanday so‘zni qamrash xususiyatiga ega bo‘ladi.

Buni amalga oshirish o‘ta murakkab, qiyin, diqqattalab ish ekanligi, tadqiqotchidan yuksak darajadagi umumlashtirish kuchi va ziyraklikni, nozik kuzatish, sezgir fahm, sinchkovlik ham chuqur lingvistik bilim, uslubiy mahoratni talab qilishi turgan gap. SHu sababli bo‘lsa kerak, tadqiqotchilar bunday ta’rif yaratishdan ko‘ra uning asosiy bir turini ta’riflab, so‘ng so‘zning leksik-semantik, grammatik, morfologik, sintaktik, derivatsion, struktur, uslubiy xususiyatlarini yoritishni ma’qul ko‘rganlar va ko‘pincha shu yo‘ldan borganlar.

Ammo yuqorida amin bo‘ldikki, so‘zning ilmiy asoslangan umumiy ta’rifini yaratmay, nafaqat uning o‘zi to‘g‘risida, balki, til va tilning lison va nutq holatiga oid barcha birliklar haqida ham to‘laqonli, obyektiv haqiqatga mos, ta’bir joiz bo‘lsa, mohiyatchil ma’lumot-tushuncha-tasavvurga ega bo‘la olmaymiz. So‘zning serqirraligi va turli-tumanligi bunga yo‘l qo‘ymaydi. Zero, obyekiv holatda mavjud so‘z bugun o‘zida umumnom sifatida o‘z xususiy ko‘rinishlaridagi umumiyliklarni mujassam etgan, shu bilan birga, ulardan ham katta, serqirra, hali voqelanmagan, ammo voqelanish imkoniyatiga ega umumiylik bo‘lib, nutq jarayonida muayyan so‘zlar(mustaqil so‘zlar, yordamchi so‘zlar, alohida olingan so‘zlar)ning so‘zshakllar (sintetik, analitik, aralash, juft, takroriy shakllar va h.) tarkibida va so‘z birikmalari, gaplar, gaplar birikmalari, matnlar tuzilmasida bu imkoniyatlarini takror va takror, ba’zan kuza-tilmagan, notanish leksik-grammatik qurshovlarda yangicha ma’no-modal tovlanishlarda namoyon qilaveradigan universal birlik hisoblanadi. SHu ma’noda yoqlanganiga unchalik uzoq vaqt o‘tmagan doktorlik disertatsiyalaridan biri[12, 49-b]da so‘z shunga yaqin mohiyatli birlik sifatida tavsiflangani quvonarli holdir. “So‘z,-deydi dissertatsiya muallifi,- fonema va morfemadan farqli ravishda, tilning lug‘at tarkibi nuqtayi nazaridan ham, grammatik jihatdan ham o‘z maqomiga ega bo‘lgan asosiy birlikdir...So‘z, fonema hamda morfemalardan farqli

ravishda, tilning mustaqil birligi sanaladi. Lekin ... so‘z tilning (lisoniy - A.J.) sistemasi doirasida mustaqildir, nutqda esa uning real qo‘llanilishi, bir tomondan, til vositalari bilan, ikkinchi tomondan esa, nutq shart-sharoitlari bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Zotan, so‘z nutqda o‘zi-o‘zi uchungina emas, balki boshqa so‘zlar uchun ham yashaydi.” [12, 1-22-b].

Darhaqiqat, har qanday so‘z tayyor til (lisoniy) birligi sifatida nutq hosil qilish, gap tuzish uchun qo‘llanar ekan, qonuniy ravishda grammatik-intonatsion-modal tavsif oladi, lingvopragmatik ma’no-vazifaga mos shakl, vazifa holatida bo‘ladi.Nutqda shunday holatda bo‘lmagan biron so‘z bo‘lmaydi. Bu esa so‘zning lisoniy birlikligini, ammo nutqqa chiqqanda, fikr ifodalovchi gapning tashkil etuvchisi bo‘lgan so‘zshakl yoki so‘zshaklning tarkibiy qismi holatiga o‘tishini ko‘rsatadi. Binobarin, **so‘z** atamasini lisoniy so‘zga, so‘zshaklni esa nutqiy so‘zga nisbatan ishlatish to‘g‘ri bo‘ladi. Zero, so‘z, yuqorida qayd etilganidek, “..nutqdan tashqarida hech qanday ma’no murakkabligiga ega emas.” [13, 47-b]. Binobarin, bunday so‘zlar, qanday ma’no (lug‘aviymi, gramma-tikmi, modalmi) anglatishiga qaramay, lisoniy bo‘ladi, til egalarining hammasi uchun umumiy, majburiy, tayyor holdagi lisoniy birlik hisoblanadi. Nutq, gapda esa ular, yuqorida qayd etilganidek, o‘zlari uchungina emas, boshqa birliklar uchun ham yashashlari tufayli, so‘zsiz, sintetik so‘zshakl (shu jumladan, 0 shakl) sifatida yoki analitik, juft, takroriy so‘zshakl doirasida, uning hokim~tobe munosabatli tashkil etuvchilari, ya’ni asosi, asosiy, mustaqil, yetakchi yoki ko‘makchi, yordamchi, nomustaqil qismi yoki teng munosabatli tarkibiy qismlari maqomida namoyon bo‘ladi.

Ammo amalda, nutqiy amaliyotda, og‘zaki nutqda ham, yozma nutqda ham bu birliklar asosiy ma’nosi, asosi va leksik shakliga qarab hamda qulaylik, tushunish, qabul qilish oson bo‘lishi va odatga ko‘ra, shartli ravishda **so‘z** deb ataladi, so‘zning u yoki bu tuzilish turi sifatida qayd etiladi. Aslida esa ular, nutqda, yuqorida ta’kidlaganimizdek, so‘zning u yoki bu grammatik shakli mavqeida bo‘ladi. Nutqiy so‘z, aniqrog‘i, nutqda namoyon bo‘lgan so‘zlar haqida gap ketganda, ularni shu ma’noda tushunish, shu shart bilangina ular so‘z deb atalayotganini hisobga olish, aytib, eslatib, qayd etib ketish to‘g‘ri bo‘ladi.

Bu yerda bu birlikni qo‘shimcha, ibora hamda gapga zidlab va farqlash uchun ham shunday atash ma’qul hisoblanishini ham unutmaslik lozim. So‘z termini bu jihatdan ham eng qulay va ma’qul atama hisoblanadi. Demak, nutqiy so‘zni so‘zshakl emas, so‘z deb atashda nafaqat amaliy-nutqiy qulaylik, balki ma’lum darajada, hissiy ilmiy asos ham yo‘q emas ekan. U so‘zni bir qarashda nutqda qo‘llangan undan kichik va undan katta birliklardan zidlab farqlash uchun ham qo‘llanar ekan. Nutqda namoyon bo‘lgan so‘zlarni shu ma’noda tushunish va unga nisbatan so‘z terminini shu ma’noda qo‘llash, ularni shu shart bilan so‘z deb atashga qo‘shilish mumkin.

Ammo aniqki, bu so‘zning mohiyatiga emas, so‘z terminiga, shunday nomemali atamaga, uning funksional jihatiga aloqadordir. Mohiyatan esa so‘z lisoniy birlikdir. CHunki u bizning til xotiramizda obyekiv va subyektiv olamga oid nimaningdir (keng ma’noda) yoki kimningdir atamasi, nomi, ifodalovchisi, shartli lisoniy ramzi,belgisi, akustik obrazi, psixik muhri (har ikki atama Sossyurniki - A. J.) sifatida o‘ziga o‘xshash birliklar bilan turli-tuman assotsiativ paradigmalar hosil qilgan holda saqlanadigan til birligidir (zarur bo‘lganda, albatta, nutqda fikr ifodalovchi birlik - gapni shakllantirish uchun harakatga keltirilib, lug‘aviy-grammatik-uslubiy-itonatsion ishlov berilgan holda muntazam qo‘llanib, faoliyatga tortilib turadi). Nutqdan tashqari

holda so‘z, ta’bir joiz bo‘lsa, o‘zi uchun yashaydi, o‘zi o‘zida mavjud-mujassam bo‘ladi. Uning o‘zi singari boshqa so‘zlar bilan o‘zaro munosabati ham ana shu asosda, ya’ni leksik-semantik, aniqrog‘i, leksik shakli va semantik-funksional mohiyati asosida belgilanadi. SHuning uchun lisoniy so‘zning tasnifi va nutqiy so‘zning tasnifi bir-biridan farq qilishi tabiiy va ularni aralashtirib yuborish yaramaydi – ilmiy aniqlik, izchillik, bir xillik,to‘lalikka putur etadi, chalkashliklar kelib chiqadi, keraksiz ziddiyatlar paydo bo‘ladi. SHu sababli lisoniy so‘zni alohida, nutqiy so‘zni - nutqda namoyon bo‘lgan so‘zni alohida tasnif qilish zarur bo‘ladi.

Shu choqqacha analitik tilshunoslik yo‘nalishida so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlari doirasida talqin qilib kelinadigan sinonimlar, omonimlar, antonimlar, paronimlar, sistem-struktur tilshunoslik yo‘nalishida aniqlangan graduonimlar, giponimlar, partonimlar, funksionimlar so‘zning lisoniy holati, lisoniy so‘z va asosan leksemalar asosida amal oshirilgan tasnif natijalaridir. Ammo, ta’kidlash joizki, shunga qaramay, hali lisoniy so‘z ma’no turlarining aniq va izchil tasnifi amal oshirilgan deb bo‘lmaydi. So‘z turkumlari va ayrim adabiyotlarda berilgan tasniflar bunga to‘la javob bermaydi. Binobarin, so‘zning ma’no turlari ham alohida kuzatishni talab qiladigan muammoli masaladir. Ushbu maqolada ko‘tarilgan muammo bo‘yicha esa quyidagi xulosalarni aytish mumkin:

1. So‘z tilning asosiy, tayanch lisoniy birligidir. U nimaningdir yoki kimningdir til xotiramizda tayyor holda saqlanadigan umummajburiy nomi, doimiy, nisbatan o‘zgarmas, barqaror atamasi, shartli lingvistik belgisi, ifodalovchisi, neyrofonemik obrazi. SHunday birlik sifatida uning bir qancha tur va tiplari bor.

2. So‘zning asosiy turi leksema deb ataladi. Lug‘aviy, atash ma’noli so‘zlarning barchasi va shunday so‘zlar o‘rnida ishlatiladigan so‘zlar leksema hisoblanadi. So‘z va leksema o‘zaro jins-tur munosabatidagi leksik birliklardir.

3. So‘zning leksemadan boshqa turlari grammatik so‘zlar, morfema-so‘zlar deb yuritiladi. Ammo bu termin-tshunchalar ularning mohiyati, ma’no-vazifasiga to‘la mos kelmaydi. Ularni o‘ziga xos mohiyati, ma’no-vazifasidan kelib chiqib aniq belgilash o‘zbek tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

4. So‘z nutqda grammatika – turli til birliklarining o‘zaro mantiqiy-grammatik aloqalanishi, tavsiflanishi natijasida yuzaga keladigan sintagmatik sistema maydonida namoyon bo‘ladi. Har qanday til birligi, shu jumladan, so‘z bu maydonda “o‘zi uchungina emas, bosha birliklar uchun ham yashaydi”. SHu sababli so‘z nutqda, gapda doimo grammatik shakl sharoitida, grammatik tavsif olgan holatda bo‘ladi. SHunga ko‘ra, aslida, nutqiy so‘zga, xususan, grammatik kategoriyaga ega so‘zlarga nisbatan so‘zshakl terminini ishlatish to‘g‘ri bo‘ladi. Ammo qulaylik va tushunish oson bo‘lgani hamda odatga ko‘ra, shuningdek, bir qarashda so‘zdan kichik va katta birliklarga zidlab farqlash qulay bo‘lgani bois nutqda grammatik tavsif sharoitidagi so‘zlar ham so‘z deb ataladi. Binobarin, ularni so‘z deb atashdan oldin ular qayd etilgan shart bilangina so‘z deb atalayotganini aytib o‘tish darkor. Aks holda, mohiyatan ikki xil hodisa aralashtirib yuborilgan bo‘ladi. Ammo ilmiy aniqlik va izchillik talab qilgan hollarda hozircha so‘zshakl va uning turlari nomlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher O‘razov. (2023). TILSHUNOSLIK VA UNING SATHLARI XUSUSIDA. Journal of Universal Science Research, 1(5), 13–19. Retrieved from http://universalpublishings.com/index.php/jusr/article/view/603

2. Axrorov Alisher Akbarovich. (2022). The problem of the role of proverbs in the event of a speech act. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 15, 49–53. Retrieved from https://www.geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2816

3. Fazliddin Galievich Sharipov. (2022). Improvement of classification of parts of speech in modern Uzbek morphology. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 14, 16–22. Retrieved from https://www.geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2524

4. Jumanazar, A., & Lutfiniso, D. (2022). Inguistic Unity in Uzbek Linguistics Some Comments about the form. European Multidisciplinary Journal of Modern Science, 6, 688–692. Retrieved from https://emjms.academicjournal.io/index.php/emjms/article/view/505

5. Rahmatullaev SH. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Darslik. – Toshkent, Universitet, 006..

6. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 009.

7. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Талқин, 005.

8. Неъматов Ҳ., расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент, 1995. 47- б.

9. Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент, 001.

10. Турсунов ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.

11. Хаджиев А., Нурманов А., Махмудов Н. Спорные вопросы в системе словообразования в тюркских языков // ST, 1989, № .

12. Хайруллаев Х.З. Тил ва нутқ бирликларининг поғонали муносабати. ДДА.Т., 010.

13. Ҳожиев А. Тил қурилишининг аслосий бирликлари юзасидан мулоҳазалар. // ЎТА, 004,4- сон, 47- b.

14. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент, 002. 95- б.

15. Ҳожиев А. Ясама сўз лисоний бирликми ёки нутқ бирлигими? // ЎТА, 004, № 1,49-54- б.

TIBBIY TA’LIMDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING TUTGAN O‘RNI

Abduraxmanov Karshi Xolxodjaevich
t.f.n., dotsent, Guliston Davlat Universiteti
qarshixonxolxodjayevich@mail.ru

Dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasining tibbiyot sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi inson va uning salomatligi, xavfsizligi, turmush tarzi va farovonligini ta’minlash hamda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgandir.

Tibbiyot sohasidagi taraqqiyotni harakatga keltirishda va ijtimoiy hayotda kuzatilayotgan jarayonlarga ijobiy ta’sir ko‘rsatishda barcha yo‘nalishlarda yangilanishning muhim sub’ekti bo‘lgan yoshlar, xususan ta’lim oluvchilarni barkamol inson, o‘z sohasida etuk mutaxassis qilib tarbiyalash muhim ahamiyatga ega.

Ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanib ta’limning samaradorligini ko‘tarishga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundan kunga oshib bormoqda.

Ta’lim tizimidagi uzluksizlik va uzviylik jamiyatning ma’naviy va intellektual salohiyatini kengaytirishga turtki bo‘lib, ilmiy va texnik rivojlanishning barqarorligini ta’minlaydi.

Uzluksiz tibbiy ta’lim sifatini turli komponentlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik, turli uslublar va usullarni ta’lim jarayoniga maqsadli tatbiq etilishini ta’minlaydi [1,4].

Tibbiyot sohasida mutaxassislarni tayyorlashda nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarni yuqori darajada egallash bilan bir qatorda ilmiy yo‘nalish bo‘yicha ham izlanuvchanlik qobiliyatini shakllantirish juda muhimdir. Innovatsion ta’lim texnologiyalarning tatbiq qilinishi sog‘liqni saqlash tizimida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda o‘ziga xos ta’sirga ega bo‘lib, ta’lim beruvchilarning doimo zamonaviy texnologiyalardan foydalanishlari hamda mustaqil ta’lim jarayonini faollashtirishni talab qiladi [2].

Zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar talabalar egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari qilishlariga qaratilgan. Talaba bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi.

O‘quv-tarbiya jarayonida asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi [5].

Maqsad va vazifalar: pedagogik texnologiyaning eng asosiy belgisi o‘qituvchi va talabaning belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlangan texnologiyalarga bog‘liq, ya’ni o‘qitish jarayonida, maqsad bo‘yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo‘llaniladigan har bir ta’lim texnologiyasi o‘qituvchi va talaba o‘rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha olsa, o‘quv jarayonida o‘quvchilar mustaqil fikrlay olsalar, ijodiy ishlay olsalar, guruh tashkil etib guruhda ishlay olsalar, pedagog esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yaratib bersa, ularni rag‘batlantira olsa, ana shu o‘qitish jarayonining asosi hisoblanadi.

Qo‘llanilgan usul: “Bolalar kasalliklari propedevtikasi” modulida pedagog o‘tilayotgan mavzu, masalan: “Bemor bolalar holatini umumiy baholash.Anamnez yig‘ish. Bolaning umumiy ko‘rigi. Bemor bola holati og‘irlik darajasini baholashning klinik mezonlari” mavzusi bo‘yicha talabalarga vaziyatli masala yoki kuratsiya paytida bemor bolaning klinik belgilariga, rentgen suratlariga, hujjatlarga asoslangan holda kasallikni tasdiqlashni so‘raydi.

Pedagog muammoga ta’rif beradi va talabalarni guruhlarga buladi. Xar bir guruh shu mammoli vaziyatni tahlil qiladilar.

So‘ngra guruhlar boladagi kasallik etiologiyasini tasdiqlash to‘g‘risida fikr yuritadilar hamda kasallikni tasdiqlash yo‘llarini ishlab chiqadilar.

Guruhdoshlar tomonidan saylangan guruh sardori guruhlarda ishlab chiqilgan tasdiqlash echimlarini bayon etadi. Pedagog tomonidan echimlar tanlab olinadi.

Olingan natijalar: bu usul talabalarga o‘z fikrlarini bayon etish, guruhdagi boshqa talabalarning fikrini eshitishga, bahslashayotgan suhbatdoshini hurmat qilishga, xullas shaxslararo muloqot tamoyillariga amal qilishga o‘rgatadi.

Xulosa: demak, innovatsion texnologiya usullaridan foydalanib, talabalarning fikrlash qobiliyatini rivojlantiriladi, muammoli vaziyatlarni hal etishga yo‘naltiradi, kasbiy faoliyatiga qiziqish uyg‘otishga, shuningdek, mavzu asosida bilim, malaka va ko‘nikmalarni shakllantirishni kengaytirish va mustahkamlashga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Abdullaeva X.A. Mashg‘ulotlarda faol ta’lim usullaridan foydalanish. – Farg‘ona: FarDU, 008.

2.Abduldaeva. A. A. Ispolzovanie innovatsionno‘x metodov v meditsinskom obrazovanii na primere NAO «Meditsinskiy universitet Astana». -Elektronno‘y nauchno‘y jurnal”Biologiya i integrativnaya meditsina”.-2021, №5, 0-27 b.

3.Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. –T.: Moliya, 003. – 192 b.

4.Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar G‘ Ta’lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar. – T.: “Iste’dod” jamg‘armasi, 008. – 180 b.

5.Pedagogika G‘ Nopedagogik oliy ta’lim muassasalari uchun darslik. U.I.Inoyatov, N.A.Muslimov, D.I.Ro‘zieva, M.H.Usmonboeva. – Toshkent: “Fan” nashrièti, 012. – 46 b.

INNOVATIVE APPROACHES TO SELECTION AND EMPLOYMENT OF STAFF

O. Abdurakhmonov
Teacher of the pedagogical faculty Gulistan state university
obidjon@gmail.com

Abstract: This article describes the features of the selection and hiring of personnel, hiring from the point of view of economists, the period of hiring, the number of employees involved in the hiring process, sources of hiring, scope, methods of hiring. payment of wages.

Keywords: profession, age, work experience, education, qualifications, gender, additional specialties, placement of ads, direct employment at an enterprise, organization).

The problem of management has become one of the most urgent problems of the late 0th and early 1st centuries. This situation is explained by the strengthening of the role of the human factor in all social processes. In addition, personal qualities such as a passion for leadership and a tendency to strive for success in service positions began to appear in people themselves from an early age. Such socio-psychological events made it urgent to increase the effective role of this factor in matters such as, first of all, improving the sphere of management, increasing its efficiency, improving labor productivity and human relations.

For Uzbekistan, which is on the path of independent development, an important development factor is the issue of improving the management system, selection, training, advanced training of management personnel, creating conditions associated with a higher level of their knowledge.

Labor relations arise as a result of hiring an employee. Wage labor relations imply mutual cooperation between two entities - a wage worker and an employer who uses his labor.

By the statute of the International Labor Organization, the concepts of “worker” and “entrepreneur” have been included in international law. Accordingly, a worker is one who offers his work for wages. An entrepreneur is a free initiative person who spends his own funds to achieve a profitable economic result.

In accordance with Article 14 of the Labor Code of the Republic of Uzbekistan, a person who has reached the specified age (16 years) and has concluded an employment contract with the employer is considered a subject of labor relations.

Another subject of labor relations is the employer, the category of which includes:

1. enterprises, including heads of their separate structural units;

2. heads of private enterprises where the owner is the head at the same time;

3. Certain persons under the age of eighteen can be accepted by the employer as an employee as provided by law.

Personnel recruitment is a document with certain legal and economic content. The legal approach to this issue is reflected in the employment agreement or contract. Hiring is legal:

- payment for work;
- the presence of two subjects - the employee and the employer;
- means the mutual obligation of the parties.

The economic approach includes the process of finding a candidate in the labor market up to signing an employment contract with the most suitable for the company. Recruiting from the perspective of economists:

- an agreement in the market, and the employee uses his work capacity
sells to the giver;
- both the employee's work effort and current monetary payments
further payments (growth in terms of service and profession, pension and
covered by insurance payments).

As a result of improving market relations, qualitative changes in employment occur. If initially there was a problem of finding a job, these changes create a problem of finding a highly qualified employee. A growing economy requires more and more highly skilled workers. The demands placed on them will also increase. Employees are evaluated not only when they are hired, but also their economic efficiency (contribution to work results) is calculated.

At the time of recruitment, objective methods of candidate evaluation, for example, attestation, are customary. At the same time, the companies and firms that are operating efficiently do not only pay employees the agreed salary,

but also offer a comfortable workplace, flexible methods of work, various benefits
they do. Among today's countless types of staffing
according to certain classification features, the following are the most important:

1. Employment period: for life; indefinite; term or contract; temporarily (under an employment contract).

2. The number of employees participating in the recruitment process: mass recruitment; individual recruitment.

3. Recruitment test: hiring after qualification check; hiring without qualification check.

4. Field of application: private employment; employment for the labor team.

5. Sources of employment: primary; secondary (recruitment to temporary departments and creative groups).

6. Ways of payment of wages: job-based paid employment; time-paid (tariff) paid employment; ishbay-progressive paid employment; time-progressive paid employment; gainful employment; piece rate employment; salaried employment.

Open-ended employment is used in many Asian countries. For example, in Japan, this is a very important factor in the national character of social and industrial stability, mutual responsibility of employer and employee. It is this method that in many ways ensured that the “Japanese economic miracle” took second place in the world in terms of gross domestic product. It is possible to extend the employment contract for a new period in the method of temporary or contract employment. Employment under employment contracts or piecework means that the employment relationship ends at the end of the season or after a certain volume of work is completed, for example, after the construction of a building is completed. Despite the priority of one-to-one recruitment, it is not always possible from an organizational point of view, and at the same time it is not economically viable. Because it is expensive to study each person, to properly prepare his documents. Mass recruitment is more common in agricultural and seasonal jobs such as construction. Recruitment with or without background checks. A probationary period is usually a form of proficiency testing in most cases. Hiring for a private or labor team differs depending on who does this work: a private property owner or an organization. The methods of paying wages are one of the most important conditions for hiring. They are an incentive system that increases the employee's personal interest in work results. Its types also depend on the methods of labor organization. In particular, in places where labor results can be determined depending on the quantity of the produced product, the method of payment of wages is used. This method encourages the worker to produce more. Employers' requirements for employees depend on job duties. In particular, employment assistance centers focus on the following aspects of job seekers:

1. Profession. . Age. 3. Work experience (work experience). 4. Information. 5. Qualification

6. Gender. 7. Additional specialties (professions)

Modern forms of employment are as follows: - Offer vacancies in employment assistance centers; - advertising through mass media; - recruitment of those who have graduated from educational institutions; - selection of those who applied for work directly to the enterprise (organization); - training of its personnel for additional specialization (craft); - redistribution of service assignments among employees in the enterprise (organization).

In the labor market, active methods are used when the demand for labor, especially skilled labor, exceeds the supply. In this case, the organization will establish contact with those who can act as labor force in order to interest them in cooperation. This usually requires close cooperation with educational institutions, employment support centers and employment services.

The passive method of meeting the need for personnel, on the contrary, is explained by the size of the labor supply in the labor market. In this case, job vacancies are advertised through mass media. Measures will also be taken to fill vacancies at the expense of existing employees in the organization. There are also cases of using personnel leasing in recruitment. In this case, personnel for temporary jobs are hired from other companies. In personal leasing, the relationship between the employee and the employer is shown in the figure below.

The main task of intermediary firms in these labor relations is to provide enterprises and organizations with temporary employees on the basis of a contract. An enterprise that uses the services of an intermediary company pays a certain amount of money, which consists of the employee's salary and the intermediary service fee. The leased employee receives payment from

the intermediary company for the work performed. The mediator is responsible for the qualification, discipline and quality of work of the employee.

The main types of temporary work refer to the activities of engineering and technical personnel working on the basis of a contract. In this field, the services of intermediary firms are especially widely used in the aviation, shipbuilding, electronic sectors of industry. Leasing usually takes 6 months to 1 year, sometimes up to years. The recruitment process includes the steps from organizing the activities of the personnel service in the labor market to accustoming the hired employee to the duties (Figure 5.3). They are as follows:

1. To ensure the supply of labor resources in the volume that allows to select candidates on the basis of competition. Unfortunately, the current state of the labor market does not allow the main principle of highly effective management - to choose from at least two (if possible more) candidates for a vacant position. If there is only one candidate for a vacant position, it is necessary to abandon the requirements for the employee, which means that additional costs must be spent on training and improving the qualifications of the hired person. In such cases, excluding the recruitment of an employee who is not suitable for this organization in terms of his practical and personal characteristics

won't be. If recruitment is introduced on the basis of selection, it is possible not only to put an end to such undesirable situations, but also to cover the costs of active work in the labor market.

2. Determining the most suitable principled approach to personnel recruitment for a particular enterprise. This requirement is required to be implemented at the stage of personnel management strategy formation and is related to the choice of one of the possible approaches.

3. Existence of an official procedure for personnel selection.

At this stage, it is appropriate to determine at least approximately the general potential of the employee (both manifested in the course of work and existing, but not yet fully defined). This information is necessary for personnel management, first of all, for its development and growth in the service position.

4. Incorporation of special control elements into the system, which will allow checking the correctness of the decision to hire a particular employee in practice. Labor characteristics in the enterprise, practical and personal qualities of the employee at the stage of direct recruitment, workforce planning, state table and salary percentages, job analysis, work organization, requirements for personnel

Job Description Hiring Requirements Searching for External Candidates Searching for Internal Candidates Gathering Information on Candidates Selecting a Candidate Securing a Contract Starting a Job “Selling” a Job Signing a contract does not fully determine compliance with established requirements.

Reversal of a wrongful decision (ie forced dismissal of a permanent employee) is not only related to organizational legal issues, but also to the risk of disclosure of trade secrets. Therefore, it is necessary to use the methods of probationary period and initial internship. The personnel management service immediately starts the recruitment process after identifying vacancies. It also consists of several steps. Recruiting is a component of personnel management. It is a multifaceted work and consists of the following application system.

Identification of candidates capable of performing certain functions of production or management activities. The procedure for hiring (recruiting) an employee according to his

service or professional duties. The procedure, reasons and conditions for dismissal of an employee. State support and provision of social protection to the dismissed and unemployed. The following principles must be observed during recruitment: comprehensiveness - studying and assessing the candidate's personality from all sides (researching the opinion of colleagues about his biography, career growth, professional knowledge); impartiality - confirmation of the candidate's identified abilities in the selection and selection processes, reducing as much as possible the influence of the subjective opinion of the consultant who makes the final decision; Continuity – continuous work on recruitment and selection of the best specialists, formation of personnel reserves for management positions; Scientism - use of the latest scientific achievements and technologies in preparation for recruitment and in the direct recruitment process. During the recruitment process, candidate information is collected, candidates are selected and selected during the appropriate stages of this process, and they are also introduced to the necessary information (features of the proposed job, advancement, opportunities for professional development, salary, benefits).

List of used literature:

1. Ғозиев Э.Г. Тошимов Р. Менежмент психологияси. Т-2001
2. Ғозиев Э.Г. Муомала психологияси. Т-2001.
3. Воспитай своего лидера, как находить, развивать и удерживать в организации талантливых руководителей. \Пер. с англ.-М.: Издательский дом “Вильямс”, 002.- 416 с.
4. Nurumbekova, Y. (2021). Training of future teachers to professional educative activity on the besement. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.
5. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.
6. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor’s Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).
7. Nurumbekova, Y. (2022). BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Архив научных исследований, (1).
8. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.
9. www.expert.psychology.ru

ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ ПЕРСОНАЛА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ

Абдурахманов Обиджон Хабибуллаевич

преподаватель кафедры педагогики Гулистанского государственного университета

Аннотация: Одной из актуальных тенденций эпохи инновационного развития общества в нашей стране является совершенствование профессиональной компетентности

учителя в период осуществления процессов модернизации в рамках экономических и социальнқх реформ в том числе и усовершенствование мотивации у персонала в системе управления образовательных учреждений. Важное практическое значение для определения основных направлений повышения квалификации руководителей системы народного образования и преобразования данной системы.

Ключевое слова: Мотивция, персонал, образования, система управления

Abstract: One of the current trends in the era of innovative development of society in our country is the improvement of the professional competence of the teacher during the implementation of modernization processes in the framework of economic and social reforms, including the improvement of motivation among staff in the management system of educational institutions. It is of great practical importance for determining the main directions of advanced training for leaders of the public education system and the transformation of this system.

Особое внимание в мире уделяется повышение мотивации персонала образовательного учреждения в системе управления, потенциала и мастерству педагогических кадров, повышению их квалификации и развитию системы образования на основе современных требований.

Развитие современной науки и образования, а также усовершенствование мотивации у персонала в системе управления образовательных учреждений**.** В современности проводится ряд научных исследований по определению повышение мотивации персонала образовательного учреждения в системе управления. Особое внимание в данном исследовании уделяется совершенствованию механизмов подготовки конкурентоспособных, креативных, педагогических кадров, обладающих высоким уровнем профессиональной компетенции, способных к непрерывному развитию своего научного потенциала, а также определению компетентностных требований. Таким образом, важную актуальную значимость в мире приобретает проблема совершенствования механизмов развития профессиональной компетентности специалистов, широкое внедрение электронной платформы процессов системы непрерывного профессионального развития.

Одной из актуальных тенденций эпохи инновационного развития общества в нашей стране является совершенствование профессиональной компетентности учителя в период осуществления процессов модернизации в рамках экономических и социальнқх реформ в том числе и усовершенствование мотивации у персонала в системе управления образовательных учреждений.

Важное практическое значение для определения основных направлений повышения квалификации руководителей системы народного образования и преобразования данной системы.

Данная работае в определенной степени способствует реализации задач, обозначенных в Указе Президента Республики Узбекистан № УП-5847 «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 030 года» от 8 октября 019 года, Постановлении № ПП-4963 «О мерах по поддержке научно-исследовательской деятельности и внедрению системы непрерывного профессионального развития в сфере народного образования» от 5 января 021 года, Указе Президента № УП-60 «О стратегии развития нового Узбекистана на 022-2026 годы» от 8 января 022 года,

Постановлении Кабинета Министров Республики Узбекистан № ПКМ-287 «О мерах по организации деятельности национальной системы профессиональных навыков, знаний и умений в Республике Узбекистан» от 15 мая 020 года, а также в других нормативно-правовых документах, касающихся совершенствования образовательного процесса.[1].

В нашей Республике проблемы совершенствования системы переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров, создания механизма непрерывного повышения квалификации, последовательного развития педагогического мастерства и профессиональной компетентности нашли свое отражение в научных исследованиях Н.А. Муслимов, М.Б.Уразова.[6,7]., таких ученых,Ученые стран Содружества Независимых Государств (СНГ) А.А.Деркач, И.А.Зимняя.[4,5.]., концептуальных аспектов профессионального совершенствования, методологии, психолого-педагогических этапов развития профессиональных способностей, а также влияния профессиональной компетенции на качество обучения.

В исследованиях зарубежных ученых W.E.Blank, D.Bartram.[2,3]., и других освещены вопросы стратегии развития профессиональной компетентности учителей, компетентностного подхода к процессу повышения квалификации, самостоятельного профессионального развития педагогов.

Но, анализ научных работ, касающихся темы нашего исследования, показал, что исследований в сфере усовершенствования мотивации у персонала в системе управления образовательных учреждений путей и направлений использования нетрадиционных образовательных возможностей не проводилось.

Принимая во внимание эти аспекты, для развития профессиональной компетентности персоналей в процессе повышения квалификации необходимо создание следующих условий: ориентация на рефлексивную деятельность для самореализации и самовыражения; критический и творческий подход к педагогической деятельности; умение выбирать комфортные ситуации, внедрение инноваций в современных социально-экономических условиях; создание необходимой психологической среды для развития индивидуальности учителя; мотивация к рефлексивной деятельности; наличие продуктивного творческого мышления в современной информационно-образовательной среде; постоянное обеспечение эффективности образовательной деятельности, организованной в системе повышения квалификации; формирование квалифицированного, опытного педагогического коллектива.

Системно-функциональная модель повышения профессиональной компетентности персоналей курсов повышения квалификации была разделена на: целевой компонет, педагогический процесс и результативный компоненты, способствующие созданию в процессе педагогической деятельности творческого подхода, направленного на организацию целенаправленных, последовательных, систематических, практических действий.

Целевой компонент включает в себя цели и задачи повышение мотивации персонала образовательного учреждения в системе управления

Аналитические (позволяющие руководителю, прежде всего, пересмотреть свой предыдущий профессиональный опыт, способности и перспективы развития); развивающие (определяющие траекторию последовательного уровня профессионального “роста” руководителя); **принципы** - использование опыта, самостоятельное обучение,

индивидуальность, сотрудничество, систематическое обучение и достижение практических результатов; формы обучения: семинар-тренинг, круглый стол, мастер-класс по самостоятельному обучению (саморазвитию), вебинар, послекурсовая деятельность, онлайн-общение, “клиника профессионального развития”; инновационные методы обучения**:** технология

«Simvol+STEAM», «Keys stadi», «SWOT-анализ», «Резюме мастерства», «Почта формул», «Мозговой штурм в картинках», различные дидактические методы и релаксационные тренинги; средства обучения: дидактические средства, учебные пособия:

дидактические пособия, электронные образовательные ресурсы, электронная диагностическая программа оценки, методическое руководство и учебнометодическое обеспечение, усовершенствованные на основе интерактивных форм, отвечающих требованиям образования. Вот некоторые примеры:

Технология **«Simvol+STEAM** (интеграция науки, технологий, инженерии и математики)» для развития у персоналей фантазии, воображения, визуальных и творческих навыков на основе интегративного подхода; направлен на знание методики профессионального творчества; развитие творческого мышления и создание условий для проявления личностных качеств творческой натуры.

Эта технология предназначена для всех категорий персоналей поможет повысить их профессиональную компетентность на основе комплексного подхода. Например, гуманитарные предметы (учителя родного языка: признаки бахр, синтаксические знаки, части речи и союзы, буквы; учителя начальной школы: буквы, геометрические фигуры, части речи, числа, математические операции; учителя истории: иероглифы, исторические объекты, символы и т.д.), точные науки (геометрические фигуры, символы, штрих-коды, формулы, законы и закономерности), естественные науки (элементы, символы, штрихи и т.д.), то есть могут быть использованы такого рода символы.

Вначале учитель знакомит персоналей с правилами урока. Каждый участник получает раздаточный материал (изображение символов), предназначенный для индивидуальной самостоятельной работы. В течение отведенного времени каждый участник (или группа) завершает рисунок, превращая персонажей в образы, относящиеся к их специальности. Создается модель изображения чертежа и организуется презентация в рамках установленного регламента. Особое внимание уделяется изобразительной и художественной стороне презентации. Данный процесс осуществляется под руководством учителя индивидуально или в группе.

В заключительной части технологии обсуждается творческая деятельность персоналей, делаются окончательные выводы, даются рекомендации по использованию данного метода в педагогической деятельности на основе создания творческого подхода, организации целенаправленных, систематических, последовательных и практических действий, направленных на усовершенствование мотивации у персонала в системе управления образовательных учреждений.

В процессе применения данной технологии у персоналей появляются возможности: 1) демонстрации навыков творческого изображения;)

применения мотивационной и стимулирующей стратегии (методы и инструменты) при освоении учебных модулей; 3) креативного подхода к инновационному подходу и решению педагогических задач (проблем); 4) обладания высоким уровнем

нетрадиционных навыков, наряду с приобретением знаний в определенной области; совершенствования компетенций, позволяющих подбирать комфортные ситуации обучения.

Технология **«Креативный слушатель»**. Это технология предназначена для любой группы персоналей курсов повышения квалификации, так как задания меняются в зависимости от направления курса. Она используется с целью создания текстов по специальности, работы по предметной терминологии, запоминанию инновационных терминов(новация, модернизация, “Start up”), совершенствования творческого и логического мышления, усовершенствование мотивации у персонала в системе управления образовательных учреждений.

Основными аспектами, характеризующими факторы в процессе развития профессиональной компетентности персоналей, являются личностное и профессиональное развитие субъекта процесса обучения взрослых и его адаптация к изменениям в обществе. Это связано с тем, что на основе приобретения профессиональных знаний, умений, навыков и компетенций взрослые адабтируются к условиям информационного общества и способны полностью реализовать в нем свой потенциал.

Таким образом, потребности субъекта образования взрослых меняются на разных этапах профессиональной деятельности и усовершенствование мотивации у персонала в системе управления образовательных учреждений.

В ходе исследования также были разработаны педагогические механизмы повышения профессиональной компетентности персоналей в процессе обучения без отрыва от производства, посредством внеклассной работы.

Таким образом, полученные результаты можно рассматривать как результат систематической организации внеучебной деятельности с резким повышением критерия оценки уровня усовершенствованности мотивации у персонала в системе управления образовательных учреждений.

Литература:

1. Узбекистан Республикаси Президентининг 020 йил 6 ноябрдаги “Таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид кушимча чора-тадбирлар тутрисида'Ти ПК-4884 сон Карори. Конун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.11.2020 й., 07/20/4884/1484-сон.
2. Bartram D. The Great Eight Competencies: A Criterion-Centric Approach to Validation. Article in Journal of Applied Psychology 90(6):1185-203. November 005.
3. Blank W. E. Handbook for developing Competency-Based Training Programs / W. E. Blank. − New Jersey : Prentice Hall, 1982.
4. Деркач А., Зазыкин В. Акмеология. − СПб.: Питер, 003. –256 с.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции − новая парадигма результата образования // Экперимент и инновации в школе. 009. №2.
6. Муслимов Н.А., п.ф.н. М.Усмонбоева, п.ф.н. М.Мирсолиева “Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик” ўқув-услубий мажмуа. Тошкент., 016. 7–б. https://tmetod.uzhttps://www.tmetod.uz/wp-content/uploads/Innovasion-talim.pdf

7. Уразова М.Б. Бўлажак касбий таълим педагогини лойиҳалаш фаолиятига тайёрлаш технологиясини такомиллаштириш. Пед. фан.док....дисс. автореф. − Т.: 015. 1 б.

8. Nematova S.I. Diagnosis of determination of the level of professional competence of teachers in the process of professionalization // A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. - India, 021. - P. 675-678. (Global inpact factor. 7,2 ISSN: 581-4230; №5).

9. Дехканова З., Неъматова С.И. Компетентлик модели ва унинг таърифлари // Жисмоний тарбия ва спорт сохасини ривожлантириш истикболлари: муаммо ва ечимлар. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент, ЖТСБМИМТ^ТМОМ, 018.- Б.129-131.

TURKISTON, MOLGUZAR TOG‘ TIZMALARI VA MIRZACHO‘LDA CHORVACHILIK XO‘JALIGI EVOLYUTSIYASI XUSUSIDA

Alibekov Umurzoq Yo‘ldoshevich,
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi.
Umarova Aziza Umurzoq qizi,
Sayxunobod -son kasb-hunar maktabi o‘qituvchisi, GulDU magistranti

Annotatsiya: Markaziy Osiyo xalqlari qadimdan mavjud geografik xududdagi ekomuxitni borligicha e’zozlab, qishloq xo‘jaligining asosiy tarmoqlaridan bo‘lmish chorvachilikda o‘ziga xos etnoekologiya tizimini yarata oldi.

Tayanch so‘zlar: Ustrshona, Movorounnaxr, Turkiston, Mloguzar tog‘i, Markaziy Osiyo, etnoekologiya, ekomuxit, mintaqa, xo‘jalik, chorvachilik, manzilgoxlar, yaylovlar.

O‘tmishning o‘ziga va kelajakka ham ta’sir etuvchi tarixiy haqiqatlari mavjuddir. Tarixning muayyan bir davri haqida manbaalar va ma’lumotlarni bizgacha etib kelishida bir tarixda faol iz qoldira olgan shaxslarning o‘rni beqiyos.

Zero O‘rta Osiyo qadimdan geografik jihatdan betakror xududda joylashgan. Buni xitoy, yunon-rum, arab manbalaridagi e’tiroflarda xam ko‘rishimiz mumkin. Masalan: Arab geograf olimi Ibn Havqal “Movarounnahr o‘zining mavqeiga ko‘ra olamning eng hosildor, gullab yashnagan va ne’matlarga boy iqlimlardan biridir” [1, 15-b.] –degandi. Bu e’tirof zamirida geografik muhitga mos dehqonchilik – bog‘dorchilik, chorvachilik xunarmandchilik, savdo – sotiq qadimdan rivojlanganligi, ajdodlarimizni halol mehnat bilan, go‘zal hayot kechirganliklarini his etishimiz mumkin. Movarounnahrning mo‘l-ko‘l mevazorlar, ketma-ket yaylovlar, g‘allazor makonlaridan biri Usturshona edi. Ibn Havqalning yozishicha Usturshonada kelsa yursa bo‘ladigan daryo xam ko‘l xam yo‘q lekin uning ekinzorlari yaylovlari va qishloqlari obod hosildor va turli tuman mahsulotlarga boy. Uning etirofiga ko‘ra Usturshonada obod va ko‘rkam shaharlar ko‘p bo‘lib ishlab chiqaruvchi kuchlar ishlab chiqarish munosabatlaning tarqqiy etganligi tushinishimiz zarur.

Nomalum muallif tomonidan yozilgan “Hudud ul-olam” asaridagi ma’lumotlarga ko‘ra “Zomin mustahkam qo‘rg‘oni bor, ekinzorlari ko‘p bir joy erur” [2,14-b]. Dehqonchilik, bog‘dorchilik, chorvachilik, hunarmandchilikdagi mahsuldorlik mintaqaviy savdo markazlarini shakillanishiga olib kelgan.

Chunonchi, tarix ibtidosidan bugungi kunga qadar insonlar hayotida dehqonchilik kabi chorvachilikning ham o‘rni beqiyosdir. Ahamiyatlisi, chorvachilik - qishloq xo‘jaligining asosiy tarmoqlaridan birligi.

Chorvachilikda ozuqaviy mahsulotlar go‘sht, sut, qatiq, yog‘ va h.k. Hamda o‘z davrining yengil sanoati uchun xom-ashyolar hisoblanmush jun, teri, mo‘yna va h.klar, har-xil darmondorilar ya’ni shifobaxsh zardoblarning tayyorlanishi insoniyat hayotidagi chorvachilikning beqiyosligini ko‘rsatib berdi. Chorvachilik dehqonchilikdagi ko‘plab tarmoqlarni organik o‘g‘itlar bilan ta’minlaydi. Bu esa dehqonchilikda mehnat unumdorligini samarali tarafga yo‘naltiradi.

Ibn-Havkal bu o‘lkada mevalarni juda ko‘p etishtirishni, hatto uy hayvonlari mevalar bilan boqilishi haqidagi ma’lumotni keltiradi. Ma’lumki xo‘jalik yili qonuniyatlariga ko‘ra g‘alla ekinlari mo‘l bo‘lgan yili, bog‘drochilikda hosil kam bo‘lgan, bog‘dorchilikda mo‘l-ko‘l hosil olingan yili esa aksincha, shuningdek qirg‘oqchilik kelgan xo‘jalik yillarida chorvadorlar ozuqa sifatida mevali daraxtlar barglari va mevalar bilan chorva mollarini boqishgan [3, 337-b].

“Tekis yerda joylashgan shahar aholisi zich, havosi sof, oqar suvi toza, hushta’m bog‘ va ekinlari ko‘p, karvonsaroylari eshigi savdogarlar va sayyohlar uchun hamisha ochiq shahar” sifatida qayd etadi - Al Muqaddasiy Jizzaxni. Al-Istaxri mintaqada bog‘lar, uzumzorlar va ekinzorlar mavjudligini ta’kidlab o‘tgan [4, 44-45-b].

Yoqut Hamafiy Zominni mo‘l oqar suvni, cheksiz g‘allazorlari anboyi bog‘lari, son sanoqsiz chorva mollari to‘g‘risida ma’lumot bergan [5, 6-b]. Zaxiriddin Muxammad Bobur “Dizakda” semiz etlar va joyda etmaklar arzon chuchuk qovunlar va yaxshi uzumlari [6, 86-b] haqida yozgan estaliklari orqali mintaqa aholisini ziroatchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanib farovon turmush kechirganligini anglashimiz mumkin.

Chorvachilikda transport vositasi sifatida Tuya, ot (Laloy oti), eshak, go‘sht, sut, teri, jun mahsulotlari yetishtirish uchun sigir, qo‘y (Hisoriy qo‘y, qorako‘l qo‘yi, arabiy qo‘y) echki boqilgan.

Tog‘, tog‘ oldi va cho‘l mintaqasi “chorvani bir joydan ikkinchi joyga almashlab-ko‘chib boqishga asoslangan” [7, 46-b] chorvachilik xo‘jaligi qadimdan shakllangan.

Etmolog S.P.Polyakov O‘rta Osiyoda chorvachilik xo‘jalik yuritishida meridianal, vertikal va statsionar ko‘rinishlarni mavjudligini takidlaydi [8, 5-b]. Usturshona chorvachiligida barcha turlar kuzatiladi va yaylov chorvachiligining beqiyos imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rishinmiz mumkin.

Tarixchi A.Bazarbayev tahlillariga ko‘ra yaylovlarni ikki turi bo‘lib: birinchisi, ma’lum jamoa foydalanadigan, o‘zining tabiiy chegaralariga ega yaylovlar bo‘lsa;

Ikkinchisi barcha chorvadorlar umumiy foydalanadigan yaylovlar [9, 54-56-b] hisoblanadi. Ikkinchi turdagi yaylovlar aksariyat holatda birgina quduq yoki buloq atrofida mavjud bo‘lgan.

Yuqoridagi fikrlarga xulosa qilib aytish mumkinki mintaqa aholisining chorvachilik xo‘jaligidagi qishki - yozgi yaylovlar manzilgohlari mavjud ekomuhit asosida shakillangan.

Bahorgi va kuzgi ko‘chishlar belgilangan chegaralar bo‘ylab kechgan.

Shuningdek yozgi va qishki manzilgohlar atrofini chorvadorlar bir necha mikro yaylovlarga bo‘lib foydalanishgan. Mikroyaylovlarda almashlab chorvani boqish hudud ekomuhitiga zarar yetkazmasdan, ko‘p yillar chorvani unib o‘sishi uchun xizmat qilgan.

Etnologik kuzatuvlarga ko‘ra o‘zbek turklari chorvachilikda mohir bo‘lib, mintaqa shahar, qishloqlari aholisi chorva mollarini boqishni ularga ishonib topshirishgan. Akademik

N.O. Tursunovning ma’lumotlariga ko‘ra Mo‘riyak qo‘rg‘oni Olmoli turk barloslari erta bahorda Mirzacho‘lning janubiy – sharqidagi Besh qo‘tan, Sho‘rbuloq Elqichqir to‘qaylarida, yoz va kuzda Turkiston tog‘ tizmasidagi O‘rtalik, Og‘ali Kalon, Osmon yaylovlarida mol boqib, Muriyakda qishlashgan. Jarqo‘ton va Qulliqo‘ton kaltatoy turklari, bahorda Xovos cho‘lida, Koriz va Yangi mozor to‘qayzorlarida, yozda oltin ko‘l, Jovulli, Kusovulli, Ovchi kabi Turkiston tog‘ tizmasi yaylovlarida mollarini boqib, kuz oxirida qishlov mazilgohlariga qaytganlar [10, 88-305-314-b]. O‘zbek Turklari mintaqa tabiatiga mos arabi, xisori qo‘ylar, echki, ot va boshqa uy hayvonlarini ardoqlab parvarish qilishgan.

Buxoro amirligi davridan belgilangan tadbirga ko‘ra Romiston va Nurota tumanlari chorvadorlari qishlov manzilgohi sifatida Jizzax uyezdi yaylovlaridan foydalanishgan.

Turkiston, Molguzar tog‘ tizmalari, tutash Mirzacho‘lda qo‘ychilik yetakchi soha bo‘lib, XIX asrning ohiri XX asr boshlarida Xo‘jand uyezdida butun chorvani 7,8% Jizzax uyezdida 58,3%ni qo‘ylar tashkil etgan.

Etnologik kuzatuvlarga ko‘ra o‘zbek turklari Janubiy O‘zbekiston, O‘zbek naymanlari Olatov (Qirg‘iziston), O‘zbek qo‘qoni qarapchilari qozoq chorvadorlari bilan hamkorlikli aloqada bo‘lishib, nasldor zotlarni almashishga, yoki suruv – suruv chorva mollarini harid qilib boqib bozorlarda sotganlar.

O‘zbek xalqi o‘z tarixiga, madaniyatiga ega bo‘lib, uzoq o‘tmishdan o‘troq madaniyat va davlatchilik asoslarini yarata olgan bo‘lib, o‘ziga xos madaniyatida kuchli etnoekologik qadriyatlar tizimiga ega. Buni biz o‘troq madaniyatga mos ananaviy xo‘jalik asosi, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog‘liq udumlarimizda: o‘zbek xalqining moddiy va ma’naviy madaniyatining turli jabxalarida ko‘rishimiz mumkin. Ilk ziraotkor chorvadorlarning turmush tashvishlari bilan bog‘liq tarzda ona yerga, suvga, quyoshga, oyga va boshqa tabiat hodisalarini ardoqlashi kuchaydi. Xo‘jalik yili, yil fasllari bilan bog‘liq bayram tantanalari, bahorda (Navro‘z), kuzda (Mexrjon), “gul uzdi”, “boychechak”, “qor yog‘di” kabi an’analar bevosita tabiat bilan munosabatda insonlar hayotida va xo‘jalik holatidan kelib chiqqan holda ko‘rinish bergan qadriyatlar edi. XX asrning boshlariga qadar Sirdaryoning so‘l sohilida Uyas, Parchayuz, Boyovut, Turkman, Qo‘shtamg‘ali, Ochamayli qishloqlarida va Turkiston tog‘ tizmasi hududida yashovchi aholining xo‘jaligi asosan chorvachilik va lalimi dehqonchilikni tashkil etgan.

Chorvadorlar yozgi va qishki “chilla” davrida “bir kun suv ichmagan mol kelgusi chillada o‘ladi”, deb bejizga aytishmagan. Chorvalarining suvga bo‘lgan ehtiyojini har doim hisobini olgan holda faoliyat olib borishgan.

Milodiy I-ming yillikning boshlaridn Zarafshon daryosining suvini ma’lum bir qismi Tuyatortar anhori orqali Mirzacho‘l tomon yo‘naltirilgan bo‘lsa, rivojlangan o‘rta asrlarga kelib, Sirdaryodan O‘rinboyo‘g‘iz yoki O‘rinboy ariq orqali suv chiqarib dehqonchilik qilina boshladi.

Markaziy Osiyoning landshaftlar ekotizimiga ko‘ra dasht hududlarda yozda havo keskin isib ketgan, tabiiy qonuniyatga ko‘ra dengiz sathidan har 100 metr balandlikda havo harorati – 0,6 gradusga pasayib borishi tufayli, qishki manzilgohlaridan chorvadorlar, chorva mollari uchun salqin havoli Turkiston, Molguzar tog‘ tizmalaridagi yozgi yaylovlari tomon tizimlilik asosida ko‘rib borishgan.

Chorva yaylovlarining tog‘li, tog‘ oldi va dashtlarda o‘simliklar olamiga boyligi, qo‘ychilik, echkichilik, yilqichilik, yirik qora mollardan sut va sut mahsulotlari, juni, teri, hamda go‘sht etishtirishda mintaqa o‘ziga xos muhim o‘rin tutgan.

Chorvachilikning turli sohalarida ma’lum bir o‘zbek urug‘lari sulolaviy qadirlangan, masalan, Qo‘ychilikda – o‘zbek turklari, qo‘qoni qarapchilar, o‘zbek yuzlari; yilqichilikda o‘zbek naymanlari.....

Xulosa o’rnida Turkiston, Molguzar tog‘ tizmalari, Mirzacho‘lning tabiiy resurslari, xo‘jalik taraqqiysi tahlili o‘ziga xos lokal mikrova ekanligi, mintaqada istiqomat qilgan etosga xos tarixiy –madaniy xo‘jalik an’ana va qadiryatlari uzviy evolyutsiyasi, hududning iqlimi hamda landshafti bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Mintaqa ho‘jalik madaniy tillarining yo‘nalishlariga doir maxsus tadqiqotlar o‘tkazilmagan bo‘lib, fikrimizcha sug‘orma dehqonchilik, bog‘dorchilik va hunarmadchilik, chorvachilik bilan birgalikda tog‘ va tog‘ oldi dehqonchilik ho‘jaligi hamda dasht dehqonchiligi va yaylov chorvachiligi kabi xalqimizga xos uch xo‘jalik - madaniy tillarini mikrovohada tarixiy-madaniy taraqqiysini ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ibn Havqal. Kitob surat al-ard Sh.S.Kamoliddin tarjimasi. O‘zbekiston Milliy Entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashiryoti. – Toshkent : 011. –b 15.

2. Hudud ul olam. Ma’sul muxarrir M.Isxoqov, O Buriyev tarjimasi. Toshkent: O‘zbekiston, 008 B. 14

3. Ibn Havqal. Xitob surat al-ard. Sh.S.Kamoliddin tarjimasi. O‘zbekiston milliy entsiklapediyasi. Davlat milliy nashriyoti. – Toshkent: 011 – B 337.

4. Нематов Н.Н. Умтуршона в древности и раннем среденвековъе. – Душанбе : Дониш, 1957. С 44-45

5. Hikmatullaev X, Shoxislonov Sh. Yoqut hamafiy. – Toshkent : Fan, 1965-B 6

6. Bobur Zaxriddin Muhammad. Boburnoma.

7. Furqat Toshboyev. Usturshona chorvadorlarining antik davrdagi madaniyati. – Toshkent. :Tafakkur qanoti nashriyoti, 014. – B. 46.

8. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии.и Казахистана. Москва. : МГУ, 1980. – С. 5.

9. Bazarbayev A. Jizzax vohasida yaylovlardan foydalanish masalalari (XIX asr ohiri –XX asr boshlari II Usturshona buyuk ipak yo‘lida, uning mintaqalararo siyosiy – iqtisodiy va madaniy munosabatlarini rivojlantirishdagi o‘rni. Mavzusidagi Respublik ilmiy amaliy anjumani materiallari.

10. Турсунов Н.О. Развитие городских и селъских поселений северного Таджикистана в XVIII – начале XX в.в. – Душанбе, : Крфон. 1991. – С 88-289, 305, 314

РОЛЬ СЕМЬИ И РЕЛИГИОЗНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПОДГОТОВКЕ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

Ахметова Севара Авазхановна

докторант Гулистанского государственного университета.

sevara.akhmetova1979@gmail.com

Аннотация: В этой статье роль духовно-нравственного и религиозного воспитания в совершенствовании психологической подготовки юношей к семейной

жизни,непосредственно проанализировано влияние формирования религиозного сознания на процесс семейного воспитания. Обаобсуждаются психологические особенности подготовки и обучения студенческой молодежи к семейной жизни в духе национальных ценностей и ее социально-научно-педагогические основы. Кроме того, были представлены мнения о путях и средствах совершенствования механизмов подготовки студенческой молодежи к семейной жизни на основе национальных ценностей и повышения их эффективности.

Усиление роли семейного воспитания и подготовки юношей к семейной жизни послужит повышению эффективности проводимой работы сегодня, когда нарастают духовные угрозы.

Ключевые слова: юноши, религиозное сознание, семья, формирование, психологическая подготовка, личность, воспитание, семейная жизнь, нравственность, религиозное воспитание.

Настоящее время по результатам опроса, проведенного учеными среди молодых семей Узбекистана, прочность брака зависит от психологической и физиологической зрелости юношей и девушек по отношению к браку. Готовность к созданию, развитию и поддержанию семьи и семейных отношений проявляется в потенциале личностного развития, а главное, это личностное развитие взрослых. Достичь личной зрелости можно, и это ясно, в семейной жизни, потому что это деятельность, в которой проявляется зрелость личности. Если семья человека благополучна, с точки зрения общества он принимается с позиции доверия и уважения.

В научной литературе встречаются две точки зрения, оценивающие состояние современного института брака и семьи в Узбекистане. Первый подход – кризис. У членов семьи нет сил и возможностей преодолеть такой кризис. Поэтому большое внимание уделяется необходимости проведения эффективной социальной политики в государстве, изменению общественного мнения о брачно-семейных отношениях. Большое внимание уделяется негативным явлениям, происходящим в обществе, что связано с увеличением числа разводов, ростом смертности и снижением рождаемости, интенсивностью внебрачных связей и многим другим. Второй подход – трансформационный, он считается более объективным. Исследователи Института семейных смертей изменения считались модернизацией. Они считали, что семья находится в состоянии перехода от одной формы к другой. Кроме того, они не увидели ничего негативного в изменении социального института, наоборот, показали такое явление с положительной стороны. Исследователи этой школы были более склонны подчеркивать, что в обществе происходит эволюция семьи: переход от одной формы к другой, деформация отношений между членами семьи, смена ролей в браке.

Также на сегодняшний день остро стоит проблема с подготовкой юношей к семейной жизни. Молодое поколение не готово к созданию семьи. Об этом свидетельствуют многие проблемы, связанные с молодыми семьями: увеличение числа разводов после нескольких лет совместной жизни, конфликтность в распределении семейных ролей, незнание основ семейного хозяйства, нежелание выполнять семейные обязанности, воспроизводство. о количестве абортов, об отсутствии должного внимания к детям и т.д.

В настоящее время наблюдается падение престижа институтов семьи, материнства и отцовства. Также подростки редко следят за своим здоровьем, особенно репродуктивным. В истории нашего народа юноши воспитывались в духе патриотизма и трудолюбия, верности Родине, родителям, семье. Рождение мальчика в семье означало появление защитника семьи, опоры, будущего кормильца.

Вопрос духовно-нравственного воспитания остается весьма актуальным и сегодня. Воспитать наших юношей патриотами и лидерами, любящими и уважающими свою Родину, невозможно без твердого понимания нравственных ценностей своего народа. В настоящее время проблема духовно-нравственного воспитания юношей является одной из основных проблем, стоящих перед каждым родителем, государством и обществом в целом.В современном обществе сложилась неблагоприятная ситуация как в плане духовного, так и нравственного воспитания юношей. Основными условиями такой ситуации являются, в том числе, отсутствие у молодежи четко выраженных позитивных жизненных ориентиров, а также резкое ухудшение нравственно-духовной обстановки в обществе.

Подготовка юношей к семейной жизни основывается на науке и солидной практике. На примере высших учебных заведений, связанных с этой проблемой, проведен ряд научных работ по подготовке юношей к семейной жизни.

В начале нашего века, посвященный в основном проблеме подготовки семьи и молодежи к семейной жизни, Абдурауф Фитрат создал брошюру «Семья или Процедуры управления семьей», изучив семейные традиции и обычаи нашего народа, а также учения восточных мыслителей. Фитрат пишет: «Эта нация должна действовать, стать государством, быть счастливой и снискать уважение, стать мирским человеком, быть слабой и униженной, нести бремя несчастий, быть забытой, быть подчиненным, рабом и пленником зависит от полученного образования. от родителей с детства», поэтому в работе «Семья или Процедуры управления семьей» Фитрат описывает цели и задачи построения семьи, ее материальные, духовные и правовые основы, мужа и жену и их образ жизни, объяснял роли и обязанности мужчин и женщин в семье. Вторая часть работы посвящена воспитанию детей.

Во взглядах центральноазиатских ученых на воспитание и обучение главное место занимает внимание к духовным ценностям, что непосредственно может быть фактором формирования человеческого совершенства.

Вопросы образования в исламе изучались широко и тщательно. Один из великих сказал: «Счастье каждого народа, мир и спокойствие штатов зависят от хорошего воспитания молодежи». В данном месте работе покойного муфтия Хазрата Усманхана Алимова «Воспитание ребенка в семье», написанной на основе Священного Корана и хадисов Шариф, а также теории и практики исламской этики, посвящена семье и семейным отношениям в Ислам надо показать. Это непосредственно, в семье, служит важной программой формирования здорового религиозного сознания мальчиков-подростков. Семейная среда создает естественные условия для формирования и развития личности ребенка. Семья – это начальная школа красоты, жизни и воспитания. Поэтому единство родителей и других членов семьи составляет основу представления о красоте, сильно влияющей на эстетическое развитие ребенка. Семья является основой различных эстетических переживаний, что позволяет каждому человеку быть под влиянием природы.

Ответственность родителей в воспитании ребенка и обязанности ребенка по отношению к родителям высоко ценятся в узбекском народе. К таким изданиям относятся сокровища нашей духовности, «Священный Коран», «Хадисы», наследие наших предков, «Кошмар», «Ахлаки мухсини» Хусейна Ваиза Кошифи, «Айратуль аброр» Алишера Навои, «Фархад и Ширин». , «Махбуб-уль-Кулуб», «Гюлистан» Саади Ширази и ряд других произведений. Такие произведения имеют большое значение в воспитании у юношей веры в семью и ответственность.При подготовке молодых людей к семейной жизни, в обеспечении семейной стабильности уместно обращать внимание на уровень, образ жизни, черты характера их родителей и, наконец, на профессиональную деятельность, считает ученый, причем более очевидно направление равноправия. при выполнении всей семейной работы подчеркивает, что он Воспитание детей в малодетных и многодетных семьях зависит от школы, семейного сотрудничества, предоставления педагогических знаний родителям, проблем опоры на наши национальные обычаи и традиции в воспитании, формирования научного мировоззрения учащихся в семье и школе, обеспечения их общественная активность обращает внимание на то, что все это относится к проблеме подготовки молодого поколения к семейной жизни.

Ребенок – это одно из благословений Бога. Он украшение мирской жизни. Всевышний Аллах говорит: «Имущество и дети – украшение жизни этого мира…» И «Давай дочерей, кому пожелаешь, и сыновей, кому пожелаешь…» Поэтому родители не должны быть благодарны за блага. Это необходимо для него, чтобы улучшить воспитание своего ребенка, научить его учению Корана и хадисов, и поощрять его иметь хорошие нравы. Он должен держать своего ребенка подальше от плохих людей. Самое главное, чтобы он молился Богу, чтобы его дети были праведными. Отец должен быть примером для своих детей, делая добро своему отцу, и должен уважать их больше, чем свою собственную жизнь. Только тогда ребенок пойдет по пути своего отца, испытает его влияние и вырастет в этом состоянии.

Актуальность темы. Не уделяя должного внимания проблеме подготовки к семейной жизни до обретения независимости, школа и высшие учебные заведения вынуждены готовить юношей к семейной жизни, воспитывать детей в будущем как самих отцов, создавать в семье здоровую психологическую обстановку, В статье освещены многие вопросы, такие как установление натурального образа жизни.

Проблеме подготовки юношей к семейной жизни в нашей республике уделялось всестороннее внимание лишь в годы независимости, и на это с ответственностью каждого гражданина обращали внимание школы, микрорайоны, учебные заведения, общественные организации, а проблеме семьи в уровень государственной политики был повышен.

В новых условиях современной цивилизации создание перспективной образовательной системы, способной подготовить юношей к семейной жизни, является одной из основных проблем настоящего времени. Образование не может гарантировать достаточно высокий или даже средний уровень духовно-нравственного воспитания, потому что образование – это, прежде всего, поведение человека в его повседневной жизни, а также его личностные качества, характеризующие его отношение к окружающим. . В основе воспитания лежит уважение и доброжелательность по отношению к каждому человеку.

При анализе научной литературы мы видим, что психологические аспекты духовно-нравственного воспитания человека П.Ф. Каптерев, Ш. Она подробно освещена в работах И. Ганелина, Н. А. Константинова, К. В. Ельницкого и других. Как отмечается в работах таких известных исследователей нравственного воспитания, как О.С. Богданова, Н.И. Болдырев, Д.М. Гришин, И.С. Маренко, у молодежи часто возникают неустойчивые представления о нравственных нормах. Эти несоответствия часто могут привести к этическим стандартам, несоблюдению и даже неэтичному поведению. Она посвящена работе таких исследователей, как Б. Т. Битинас, Н. И. Монахов, Н. Г. Голубев, с вопросами диагностики и разработки критериев эффективности воспитания молодежи.

Интересующая нас проблема в области психологии рассматривается в работах некоторых исследователей, например, Л.И.Новиковой и В.А.Е.Бондаревской и. Н.Е. Щуркова - личностно-личностная функция воспитания и духовного развития человека, Ю.В. С. Мануйлова изучает взаимосвязь развития личности и среды, С.Я. Юркин занимается вопросом обучения и воспитания в связи с работой.

Цель исследования.

Роль духовно-нравственного и религиозного воспитания в совершенствовании психологической подготовки юношей к семейной жизниизучение социально-психологического значения подготовки юношей к семейной жизнипо духовно-нравственным и религиозным учениямзаключается в выработке предложений и выводов.

Постановка проблемы.Определена научная и практическая значимость классификации совершенствования процесса формирования интереса учащихся к национальным ценностям, с научно-теоретической точки зрения осмыслены факторы, обеспечивающие ее эффективность, предложены технологии решения поставленной задачи. Проблема, разработанные эффективные методы, студенты и юноши к семейной жизни Это объясняется использованием повышения их качества и эффективности в обучении на основе национальных ценностей.

Объект исследования. Участвовали 0 юношей из Гулистанского государственного университета в области физической культуры.

Предмет исследования. Роль духовно-нравственного и религиозного воспитания в совершенствовании психологической подготовки юношей к семейной жизни, духовно-нравственные и религиозные учения заключается в разработке механизмов даяния.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ

Большинство молодых людей вступают в семейно-брачные отношения незадолго до или после окончания учебы. Поэтому необходимо в вузе больше развивать семейную подготовку студентов-юношей, повышать их духовно-нравственную, хозяйственно-бытовую, эстетическую, сексуальную и психологическую подготовленность. На самом деле в высших учебных заведениях нужно готовиться к семейной жизни.

Это наносит ущерб духовно-нравственной среде семьи и морально-идеологической устойчивости общества. Ведь, как отметил Президент, «здоровая обстановка в семье – источник формирования здорового мировоззрения. Обеспечение крепости, благополучия, взаимоуважения и согласия каждой семьи в обществе является основой для реализации целей, предусмотренных в национальной идеологии». ведется подготовка молодежи к

семейной жизни семья, соседство, медицинские учреждения, высшие учебные заведения и их общественные организации, образцы национального значения и фольклора, средства массовой информации, радио и телевидение, воспитательные мероприятия,

В семейной педагогике и педагогической науке в основном изучается воспитание девочек. Наши наблюдения показали, что воспитанию мальчиков и подготовке их к семейной жизни уделяется мало внимания. Также в процессе решения задачи подготовки к семейной жизни очень важно эффективно использовать необходимые факторы и средства воспитания как мальчиков, так и девочек. Велика роль главы семьи, т. е. мужа, в укреплении семьи, материальном обеспечении, социально-педагогическом, духовно-духовном обеспечении, а также в воспитании детей.

В целях подготовки студенческой молодежи к семейной жизни в высших учебных заведениях в ходе лекций по экономике и практических занятий, бережливости, предпринимательства, коммерции, финансового ведения семьи, правильного ведения семьи, полового воспитания на занятиях по гигиене изучаются правила порядочность, педагогика духовно-нравственная зрелость, чувство уважения к супругу, трудолюбие, умственная зрелость на занятиях по психологии, свежесть, самообладание в любой ситуации, не поддаваясь чрезмерным эмоциям, саморазвитие и семейное развитие в социальном развитии по философии это необходимо понять роль и место и сформировать такие качества. А также насколько сильны чувства юношей в студенческий период и их эффективное влияние на умственно-эмоциональное развитие, высокое чувство справедливости и правды,

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Подготовка юношей к семейной жизни на основе национальных ценностей является одной из актуальнейших задач в современную эпоху, когда вопросы семьи и брака входят в число важнейших проблем. Поскольку молодые люди находятся на пороге самостоятельной жизни, с одной стороны, они должны быть готовы к семейной жизни, а с другой стороны, они выступают в качестве специалистов по подготовке молодого поколения к семейной жизни в образовательных учреждениях. При создании семьи к юношам предъявляется ряд требований, важнейшими из которых являются социальная, бытовая, духовная, духовная и сексуальная готовность. В этой области социологи, демографы, психологи, педагоги и ученые концентрируют внимание на подготовке молодежи к семейной жизни по следующим направлениям:

- соблюдение норм морально-нравственного формирования или поведения;
- знакомство с основами брачного права;
- психологическая подготовка к созданию семьи;
- физиологическая и гигиеническая подготовка;
- быть вооруженным педагогическими знаниями.

Подготовка школьников к семейной жизни имеет свои особенности, которые включают знакомство с семейными традициями, хозяйственными и бытовыми возможностями, создание здоровой психологической среды, согласование семейных обязанностей и задач с запросами общества, умение создать модель семейной жизни. будущей семьи, формировать навыки и компетенции по управлению ею.

Цель исследованияроль нравственно-религиозного воспитания в совершенствовании психологической подготовки юношей к семейной жизниизучение социально-психологического значения подготовки юношей к семейной жизнипо духовно-нравственным и религиозным учениямсостоит из разработки предложений и замечаний.

В качестве объекта исследования приняли участие 0 юных студентов Гулистанского государственного университета Сырдарьинской области по направлению «Физическая культура».В исследовании использовались методы интервью, анкетирования, интервью, наблюдения, тестирования.

Выводы и предложения. Подводя итог, можно сказать, что эффективное использование всех вышеперечисленных методов требует от учащихся всесторонних знаний, навыков и умений по данному предмету. Для этого педагогам необходимо наладить прочные отношения с педиатрами, гинекологами, венерологами, психологами, социологами, юристами, демографами, философами, сотрудниками домов бракосочетания.

Мы использовали национальные ценности для подготовки учащейся молодежи к семейной жизни и взяли за основу актуальные вопросы, выделенные Президентом Республики Узбекистан в улучшении положения семьи в современную эпоху. Чувство родины входит в каждого человека с молоком матери в этой семье, а в дальнейшем формируется традициями, профессией, добротой и воспитанием родителей.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Шейх Мухаммад Садик Мухаммад Юсуф. «Тафсири Хилал»-Хилал- Нашр. - 2017. Часть 3
2. О. Гасанбоева Семейная педагогика-Общение-2007.
3. Шейх Мухаммад Садик Мухаммад Юсуф. «Счастливая семья»-Хилал-Нашр-2016.
4. Абдурахмонов Ф. Абдурахмонова З. Психология религии-Узак Институт философии и права
5. Шавкат Мирзиёев Стратегия действий на 017-2021 годы (2017)
6. Ахмедов Б. Узбекская нация. Т., Издательство «Общественное наследие» имени Абдуллы Кадири, 1992, стр. 121.
7. Юлдошев Ю., Гасанов С.Б. Нравственно-воспитательные воззрения в «Авесте». Т., «Учитель», 1992, стр. 1.
8. Гендерный подход к проблеме расизма: психологическая стратегия і

ролевые образовательные программы / Под ред. коллега: Г.Ф. Беляева и др. - М.: 002. С. 31

INNOVATSION FAOLIYAT VA UNING STRUKTURASI

Axnazarova Diyora Erkin qizi

Stajyor tatqiqotchi Guliston davlat universiteti

axnazarovadiyora@gmail.com

Annotasiya: ushbu maqola oliy ta’lim tizimi oldida o‘z echimini topishi lozim bo‘lgan muammolar va oliy ta’lim muassasalarining bitiruvchilari va ishlab chiqarish (ishlab chiqarishdagi texnologiyalar) orasida kuzatilayotgan tafovutlarni bartaraf etish hamda talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish, yoshlarni bandligini oshirish, yosh tadbirkorlar sinfini shakllantirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Tayanch so‘zlar: innovatsion faoliyat, innovatsion kompetensiya, kasbiy kompetensiya, iqtisodiy globallashuv kompetentlik, harakatchanlik, o‘z-o‘zini rivojlantirish usullari

Ta’lim tizimi oldida o‘z echimini topishi lozim bo‘lgan muammolar qatorida iqtisodiy globallashuv jarayoni natijasida vujudga kelayotgan o‘zgarishlarni, fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarish amaliyotiga intensiv tarzda tadbiq etilishi oqibatida Oliy ta’lim muassasasining bitiruvchisi va Ishlab chiqarish (ishlab chiqarishdagi texnologiyalar) orasida kuzatilayotgan tafovutlarni bartaraf etish ham turadi. SHu sababli, mamlakatimizda yoshlar siyosatini tatbiq etish doirasida so‘nggi yillarda talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish, yoshlarni bandligini oshirish, yosh tadbirkorlar sinfini shakllantirish masalasiga alohida e’tibor qaratib kelinmoqda. Misol tariqasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ilm-fan sohasidagi davlat siyosati va innovatsion rivojlantirishdagi davlat boshqaruvini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» Qarorini [1,5-6 b]. Vazirlar Mahkamasining «Ilmiy va innovatsion faoliyatni boshqarish tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»i qarorini [2,3b] ko‘rsatib o‘tish mumkin. Bu qarorlarni qabul qilinishi o‘rganilayotgan mavzuni qanchalik dolzarbligini ko‘rsatmoqda.

Ta’lim va ishlab chiqarish orasidagi munosabatlarda talaba ilm-fan natijalarini amaliyotga va amaliyot natijalarini ilm-fan bilan o‘rganuvchisi sanalib, uning yangiliklarga bo‘lgan munosabati jamiyatning rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omil sanaladi. Bu o‘z navbatida ularda innovatsion kompetensiyalarni shakllantirishni taqozo etadi.

Kompetensiya nazariyasidan ma’lumki [3, -28.b]. talabalarda innovatsion kompetensiyani asosiy komponentlarini shakllantirish uchun, birinchi navbatda umumiy bo‘lgan tushunchalarning mazmun-mohiyatini o‘rgatish taqoza etiladi. Ikkinchi navbatda, tushunchalarni o‘rinli qo‘llash va mazmunining qamrovini inobatga olishni o‘rgatish shart bo‘ladi. Shu bilan birgalikda o‘zi egallayotgan sohaga oid yangiliklarni yaratib ularni takomillashtirib borish lozim Bu holat o‘z navbatida «kasbiy kompetensiyaga ega bo‘lish», «kasbiy rivojlanishni ta’minlash», «innovatsion faoliyat yuritish», «kasbiy tafakkur» kabi tushunchalarni talqinini amalga oshirishni talab etadi.

Ta’limda kompetentlikka asoslangan yondashuv samarali natijalar berishini inobatga olsak, bazaviy komponentlarni belgilab, ta’limiy manbalarni tayyorlashda unga e’tibor qaratish taklif etiladi. Ta’lim sohasi ham bundan mustasno emas. Yuqori darajadagi kompetentlik, harakatchanlik, o‘z-o‘zini rivojlantirish usullarini o‘zlashtirish – bu zamonaviy talabaga xos bo‘lishi lozim bo‘lgan fazilatlar ro‘yxatidan juda uzoqdadir.

Fan va texnika yutuqlarini ijtimoiy va kasbiy hayotga tatbiq etilishi evaziga jarayonlar murakkablashishi kuzatilmoqda. Bunda axborotga bo‘lgan talab ortib, uni qayta ishlashning tobora xilma-xil usullarining paydo bo‘lishi, ta’lim xizmatlari ko‘lamining kengayishiga olib keldi. Natijada yangi kasb sohalari, kompetensiyaviy talablar majmui vujudga keldiki, innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda mazkur xususiyatlarni inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

Kompetentlikka asoslangan yondashuv talabaning kasbiy ta’limini yangilash sharoitida pedagogika fani tomonidan tan olingan usullardan biridir. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, «kasbiy kompetensiya» tushunchasini har tomonlama o‘rganib chiqish muhimdir. Bu tushunchaning etalonli talqini yaratilmagan. Lekin pedagogika va psixologiya fanlari doirasida ish olib borgan tadqiqotchilarning bir guruhi kasbiy-pedagogik kompetensiya muammosi ustida tadqiqotlar olib borishgan. Olima N.Kuzmina kompetentlikni talabaning faoliyatida samaradorlikka erishish yo‘li deb hisoblaydi. [4,228 b]. Shu tariqa, «kasbiy kompetensiya» tushunchasi kasbiy faoliyat sub’ektlarining real mehnat voqelikda kasbiy qurol-aslahalarni maqsadli qo‘llay olish qobiliyati sifatida amal qiladi. Bu tarzdagi nazariy munosabat akademik E.A.Klimovning konsepsiyasidagi «Inson-Inson», «Inson-Texnika» tizimiga taalluqli bo‘lgan kasblarni xarakteristikasi, ya’ni kasbni egallovchi sub’ektni individual xususiyatlarini mos tushishi bilan izohlanadi. Bunda innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda, oliy ta’lim muassasalari psixologlari kasbiy layoqat masalasiga e’tibor qaratishlari tavsiya etiladi.

E.F.Zeerni fikriga ko‘ra kasb bilan shug‘ullangan har bir shaxs aniq kompetensiyalarga ega bo‘lishi, ya’ni kasbiy muhim fazilatlar sohibi bo‘lish bilan bir qatorda, faoliyat sub’ektini o‘zini ham shakllantirishni, ya’ni egallagan kompetensiyaning asosiy komponentlarini mehnat amaliyotiga qo‘llay olishni taqozo etadi [5,336 b].

Kasbiy kompetensiya, bazaviy komponentlarning asosida shakllanib, kasbiy ta’lim amaliyotida o‘zlashtiriladigan bilim, kasbiy tajriba (laboratoriya ishlarini bajarish davomida) va individual-shaxsiy qobiliyatlarga ega bo‘lish bilan bog‘liqdir. Bu, o‘z navbatida kasb sub’ekti kasbiy jihatdan o‘zini doimiy ravishda rivojlantirishga intilib, o‘zi faoliyat yuritadigan sohada ijodiy munosabatda bo‘lib, ongli harakatlarni amalga oshirishi talab etiladi. Ushbu fazilatlar B.S.Gershunskiyning tadqiqotlarida ilgari surilgan qarashlarga ko‘ra, professional (kasbiy) ta’lim tarkibi va mazmuniga kiritilishi lozim. Bizningcha, B.S.Gershunskiyning qarashlari uzluksiz kasbiy ta’lim konsepsiyasi nuqtai nazarida o‘rinli sanalib, ta’lim sub’ekti egallayotgan kasb egasiga qo‘yiladigan shaxsiy talablar majmuasini o‘zida ifoda etishi lozim. Bu o‘z navbatida ta’lim va ishlab chiqarish orasidagi ijtimoiy masofani yaqinlashtirishni taqozo etadi.

Bunda, kasbiy rivojlanish nuqtai nazari bo‘yicha etalon bo‘lishi mumkin bo‘lgan mezon ta’lim va ishlab chiqarishning yaqin aloqadorligini o‘zida ifodalashi lozim. Shunda, talabalarning kasbiy maqsadlari sohani egallash bilan birga, akme darajaga erishishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Kasbiy ta’lim jarayonida shaxsiy va kasbiy qadriyatlarni anglash darajasi dinamik tarzda o‘zgarib, bazaviy komponentlarning asosida, ularning yaxlitlashuvi jarayonida kompetensiyalar vujudga keladi. SHu nuqtai nazaridan talabaning kasbiy kompetensiyasining motivatsion va qadriyatli sanalgan xususiy tarkiblari shakllanadi, rivojlanadi. Muallif o‘zini-o‘zi anglash va aks ettirishni tashkil etish orqali talabani innovatsion faoliyatga tayyorlash orqali kasbiy rivojlanishiga sun’iy va texnik ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ta’kidlaydi [8,400 b].

Talabalar egallayotgan kasbining tashqi va ichki jihatlariga e’tibor qaratib kasbiy strategiyani belgilab olar ekan, shu sababli, ularni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda yuqoridagi ko‘rsatkich mezonlar qatoridan joy olishi maqsadga muvofiq. Chunki kasbiy maqsadni, ya’ni nima uchun bu sohani egallaganligini anglash, bu sohada qaysi vazifalarni bajarish ta’lim sub’ekti uchun ma’qul bo‘lgani, galdagi harakatni amalga oshirishni ma’noviy jihatdan ta’minlaydi

Talabalarning kasbiy kompetensiyasi, kasbiy amaliyot davomida vujudga keladigan muammolarni ongli ravishda (kasbiy ong darajasida) hal qilib, talaba novatorlikni namoyon etsagina, kasbiy rivojlanish hisoblanadi

A.K.Markova kasbiy-pedagogik kompetensiyani talaba shaxsiyatining kasbiy faoliyatning yuqori natijasini ta’minlovchi xususiyati sifatida belgilaydi. Bunda kasbiy kompetentlikni bazaviy komponentlarini psixologik tavsifi asosida uni bir nechta turlarga ajratish mumkin. Bular: maxsus-kasbiy kompetensiya bu mehnat faoliyati davomida predmetlardan foydalanish jarayonida predmetlarga nisbatan kasbiy reaksiya bildirish, ijtimoiy-kasbiy kompetensiyaga ega bo‘lish, ya’ni mehnat funksiyalari jarayonida kasbiy muloqot qoidalariga amal qilish kasbdoshlar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish mehnat faoliyatida o‘zining bilim ko‘nikma va malakalarini namoyon qilish;

o‘zining shaxsiy va kasbiy rivojlanish taktikasiga va shaxsiy-kasbiy kompetensiyaga ega bo‘lish;

kasb yoki hunarni o‘zlashtirish davomida o‘zini kasbiy jihatdan anglash (kasbiy ong darajasida) va individual rivojlanish (kasbiy taffakkur darajasidagi Men ko‘rinishida) usuli (takti, yo‘sini)ga egalik qilish, kasbiy va shaxsiy o‘sishga tayyor turish.

Ushbu kompetensiya turlari talabalarning o‘zlari tomonidan ham, tashqi ta’sirlarning ta’siri, xususan, uzluksiz ta’limning maxsus tashkil etilgan jarayoni orqali yaxshilanishiga, takomillashuviga yordam beradi. Bizningcha, talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish jarayonida ularning kasbiy kompetensiya haqidagi tushunchalarini hisobga olish zarur. Negaki, oliy ta’limda faoliyat yuritishi natijasida talabaning nafaqat kasbiy bilimi va ko‘nikmasi, balki shaxsiy rivojlanishi ham kuzatilib, bunda shaxs fundamental asos sanaladi.

Kasb bo‘yicha talabaning innovatsion faoliyatga ko‘nikmalarini shakllantirish boshqa guruhdoshlari bilan o‘zaro aloqani o‘z ichiga olgan o‘quv faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari orqali amalga oshiriladi;

funksional-faoliyatli yondashuv asosida kompetensiya innovatsion faoliyatni amalga oshirishga, kasbiy funksiyalarni bajarishga nazariy va amaliy tayyorlikning birligi sifatida qaraladi;

kasbiy kompetentlikni, innovatsion faoliyatga yo‘nalganlik jihatida universal yondashuv yoki mutaxassisning bazaviy malakalari bilan bog‘lash mumkin. Chunki talaba faoliyati davomida turli masalalarni individual yoki guruhiy (jamoaviy) tarzda hal qilishga harakat qiladi. Bu harakatlarning zamirida shaxsning ijtimoiy va professional faolligi, ifodalangan bo‘ladi. Aynan ta’lim muhitida talaba o‘zini namoyon qilish qobiliyatiga, o‘zini-o‘zi yangidan yaratishga – kasbiy «Men»ga ega bo‘lishga, kasbiy ta’lim kontekstida mustaqil ta’lim olishga hamda o‘zini o‘zi innovatsion faoliyatga tayyorlash imkoniga ega bo‘ladi. SHu tariqa, talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganlik deganda, oliy ta’lim tizimida tahsil olish jarayonida ular tomonidan egallayotgan kasbiy sohani ongli harakatlar ketma-ketligi asosida o‘zaro aloqador bo‘lgan o‘quv vazifalarni bajarish asosida ijtimoiy-madaniy ahamiyatdorlik amallarni bajarishga o‘rgatishni tushunish lozim.

Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini faol darajada ta’minlash asosida, ularda innovatsion kompetensiyaning tarkibiy qismlari shakllanadi. Talabalarni innovatsion kompetensiyasi tushunchasi asosida, istiqbolda mehnat (faoliyat) qilish uchun ongli harakatlar asosida bajaradigan amallar ketma-ketligini ta’minlovchi bazaviy-kasbiy komponentlarning

(bilim, ko‘nikma, tajriba, shaxsiy fazilatlar va boshqalarni) majmuasi tushuniladi. Ko‘rinib turibdiki, shaxsiylik innovatsion faoliyatda turli ko‘rinishlarda ishtirok etmoqda.

Innovatsiya nazariy jihatdan, ongli faoliyat asosida bo‘lishi zarurligi sababli, innovatsion kompetensiya elementlarini faoliyatning ayrim izchil elementlarining asosi sifatida quyidagicha ko‘rib chiqish mumkin:

shaxsning o‘z ehtiyojini anglashi;

shaxsda motivlarning shakllanishi;

innovatsion faoliyatni amalga oshirish usullarining tanlab olinishi;

o‘tkaziladigan tadbirlarni rejali asosda belgilash.

Faoliyatni rejalashtirish uchun talaba o‘zi tanlagan kasbiy faoliyatni amalga oshiradigan qonunlarni va bu holda sodir bo‘ladigan jarayonlarni bilishi kerak. Amallarni bajarishda esa ma’lum bir innovatsion maqsadga erishish uchun operatsiyalarni ongli ravishda tanlash imkoniyatini va ushbu harakatni to‘g‘ri amalga oshirishni aniqlaydigan bilimlar majmuisiz bo‘lishi lozim. Innovatsion faoliyat amaliyotni bajarish uchun talabaga ma’lum mahorat kerak. SHuning uchun, ushbu nuqtai nazardan, har qanday innovatsion kompetensiyaning majburiy elementlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

innovatsion faoliyat uchun ijobiy motivatsiya;

innovatsion faoliyat mazmuni va natijasiga qiymat-semantik munosabatlar;

tegishli innovatson faoliyatni amalga oshirish yo‘lini tanlash asosida bilim;

mavjud bilimlar asosida innovatsion faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va malakalar.

Biz tomonimizdan olib borilgan tadqiqotda belgilangan vazifalarimizdan kelib chiqib aniqlagan yondoshuvlarimiz asosida quyidagi ta’rifni belgiladik:

Talabalarning innovatsion kompetensiyasi bu talabalar innovatsion faoliyatining sifatini belgilaydigan ajralmas tarkib, bu kasbiy va shaxsiy tavsifnomadir.

Oliy ta’limda talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishni ta’minlash jarayonida kasbiy sifatlarni shakllantirishda shaxsiy sifatlar ham rivojlanib, birgalikda shaxsiy va kasbiy sifatlarni integratsiyasi vujudga keladi. SHu bilan birga, fanda shaxsni shakllantirish muammosi inson mohiyati masalasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu o‘z navbatida shaxsning individual rivojlanishi birinchidan ijtimoiylashuv darajasida (ijtimoiy-madaniy) tajribani rivojlantirish; individuallashuv darajasida bo‘lish, shuningdek, yuqoridagi uchta jarayonni ham o‘z ichiga oladi. [6,70b].

Tadqiqotchi G.K. Bahodirovaning yozishicha, «Innovatsiyalar» – bu an’anaviydan noan’anaviyga o‘tish demakdir. Bunda, innovatsion yondashuv ta’limiy jarayonni, ilmiy va texnikaviy rivojlanish bilan hamohang tarzda, kreativ yondashuvlar asosida kechishni anglatadi.

V.P.Zinchenko talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda ma’naviy, ijodiy va ijtimoiy kabi tarkiblar bevosita talaba shaxsni shakllantirish uchun ham amal qilishini ko‘rsatib o‘tgan. Integratsiyalashuv jarayonini jadallashuvi davrida psixologiya fanining vazifasi talabani egallayotgan kasbiga ongli munosabatda bo‘lishni o‘rgatishdan iborat.

Tizimli tafakkur metodologiyasining vakili S.V.Popov «rivojlanish» atamasi “rivojlantirish»dan ko‘ra samaraliroq deb hisoblaydi. Vaziyat o‘zgarishi bilan o‘zini namoyon qiladigan bo‘lish jarayoni tabiiy jarayonlar va sun’iy ta’sirlardan kelib chiqadi: «bo‘lish tarixiy doirada birgalikda tashkil etilgan jarayonning tabiiy va sun’iy tarkibiy qismlarining kombinatsiyasini o‘z ichiga oladi».

Tabiiy jarayonlar mavjud sharoitlarni, vaziyatlarni, osonlashtiruvchi va to‘sqinlik qiluvchi omillarni o‘z ichiga oladi. Sun’iy jarayonlar sun’iy ta’sir sub’ektlari (o‘zgartiruvchilar) tomonidan o‘rnatiladi. O‘zgartiruvchilar mavjud vaziyatni yaxlit holga keltirishni ko‘radi, ushbu vaziyatni shakllantirish maqsadlari bor, ushbu vaziyatni o‘zgartirish loyihasi maqsadlar va loyihaga muvofiq ravishda ta’sir o‘tkazadi.

Konverterning ta’siri normalarni kiritish orqali namoyon bo‘ladi. Butunlikka ta’sir qilish mexanizmi – o‘z g‘oyalarini va boshqa odamlarning g‘oyalarini o‘zgartirish. Qoida tariqasida, shakllanish jarayoniga bir vaqtning o‘zida bir nechta transformatorlar, shuningdek, hodisalarning tabiiy jarayoni (qonuniyatlari) ta’sir qiladi, shuning uchun konvertatsiya mahsuloti ma’lum bir sub’ektning shakllanishi haqidagi g‘oyalariga to‘liq mos kelmaydi. O‘zgartiruvchi tizimda ishlaydi, har bir qadamda tizim o‘zgaradi (individual va jamoaviy sub’ektlarning harakatlari orqali) va u o‘zi ham o‘zgaradi. Turli xil tabiat omillari ta’sirida o‘zgartiruvchi yangi bilimlar, g‘oyalar, qadriyatlarni egallaydi. Olib borilgan tadqiqotlarimiz shuni anglatadiki, agar talaba ta’lim amaliyotining transformatori vazifasini bajarib tegishli ta’lim maydonini yaratib, o‘z ta’limida maqsadga muvofiq ravishda shug‘ullansa kafolatlangan natijaga albatta erishadi. V.G.Maralov talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorgarligini rivojlanish jarayoni quyidagi bosqichlarda amalga oshirishini ko‘rsatib o‘tgan:

o‘zini mutaxassis sifatida anglash (kasbiy tafakkur);

o‘zini bilimdonligi va shaxsiy-kasbiy sifatlarini anglash (kasbiy «Men»);

o‘zini kasbiy fazilatlarini egallanganlik darajasiga ko‘ra tasdiqlash (kasbiy identifikatsiya);

o‘zini kasbiy mahorati, fazilatlari, qobiliyatlarini rivojlantirishni ongli ravishda boshqarish jarayoni takomillashtirish (kasbiy-professional qadriyat);

o‘z-o‘zini anglash (u nimaga qodir bo‘lsa, shunday bo‘lish qobiliyati – kasbiy loyiqlik) [7,256 b].

E.F.Zeer innovatsion faoliyat shakllanishini «ijtimoiy ta’sirlar va o‘z faoliyati ta’sirida shaxsning maqsadga muvofiq ravishda progressiv ravishda o‘zgarib turadigan doimiy jarayoni» deb ta’riflaydi. Shaxsni – talaba shaxsini shakllantirish jarayoniga ta’sir qiluvchi tashqi omillar, muallifning fikriga ko‘ra, insonning atrof-muhitdagi faoliyati orqali atrofdagilar bilan o‘zaro aloqasi orqali shaxsning shakllanishini belgilaydigan yashash sharoitlari, tashqi ta’sirlardir. Bu o‘z navbatida talabalarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligi va professional (kasbiy) shakllanishiga ichki va tashqi omillar ta’sir ko‘rsatishini bildiradi. SHuning uchun innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda har bir xususiy-psixologik tarkibni funksional ta’siriga e’tibor qaratish lozim.

E.F.Zeerning ta’kidlashicha, kasbiy rivojlanish bilimdonlikdan, maqsadni belgilashdan, amaliy va diagnostik fikrlashdan, bashorat va tahlil qilishdan hamda fikr yurgizishdan tashkil topadi. Muallifning fikriga ko‘ra, kasbiy rivojlanish bilan birga olib boriladigan mashg‘ulotlar ish faoliyati asosida qurilishi kerak. E.F.Zeer tomonidan kasbiy rivojlanishning bir qator bosqichlari (kasbiy tasavvur, kasbiy tafakkur va b.) belgilanganki ulardan talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda foydalanish mumkin. Jumladan, kasbiy ongni shakllantirish orqali, kasbiy qadriyatlarni, kasbiy bilim, kasbiy qobiliyat va kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirib, o‘zlashtirish tizimini takomillashtirish, kasbiylashtirish tufayli, kasbiy (mehnat) muhitga (kasbiy texnika, qurol-aslaha va b.) moslashish va boshqalar. Bularning barchasining zamirida kasbiy ongni shakllantirish va kasbiy jihatdan o‘zini o‘zi belgilash ifodalangan.

Agarda, kasbiy tajribalarni egallash orqali, kasbiy mahoratni egallasa (dinamik jarayon sifatida) bo‘lajak mutaxassisni kasbiy faoliyatini samaradorligiga erishish ta’minlanadi.

V.A.Adolf, insonning har qanday faoliyati muammolarni hal qilishni o‘z ichiga oladi, shuning uchun talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda uning turiga xos bo‘lgan muammolarni hal qilish asosida mutaxassisning innovatsion rivojlanish darajasini aniqlash maqsadga muvofiqdir. Bu shuni anglatadiki, ta’lim va kasbiy vazifalar uzluksiz ta’limning har qanday bosqichida bajarishga qulay bo‘lishi kerak. Agarda, innovatsion faoliyatga yo‘naltirish uchun ularni modellashtirish, qiyosiy tahlillarni amalga oshirishga o‘rgatsak, yangilikka bo‘lgan qiziqishlarini o‘stirsak (shakllantirsak) ularning faoliyatini samaradorligi ta’minlanadi.

Oliy ta’lim tizimida talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda milliy va mintaqaviy mehnat bozorini talab va ehtiyojlarini inobatga olib, yangi o‘quv modullarni tashkil etish tavsiya etiladi. Birlamchi darajada fakultetlar kesimida «Innovatsion faoliyat» g‘olibi ko‘rik tanlovini to‘rtinchi kurs talabalari uchun o‘tkazishni yo‘lga qo‘yib, mamlakatimiz oliy ta’lim muassasalari talabalarini ishtirokini ta’minlash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ilm-fan sohasidagi davlat siyosati va innovatsion rivojlantirishdagi davlat boshqaruvini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 01.04.2021 y., 07/21/5047/0270-son.

2.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Ilmiy va innovatsion faoliyatni boshqarish tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 8.08.2021 y., 09/21/545/0832-son.

3.Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования // Высшее образование в России. – 005. – № 4. – С. -28.

4.Кузьмина Н.В. Основы вузовской педагогики. – Л: ЛГУ, 1972. – 88 с.

5.Зеер Э.Ф. Психология профессий. – М.: Академический Проект; Фонд « Мир», 005.- 336 с.

6.Ищенко Т. Н,Зорина В.Л., Нургалеев В.С. Диалектика отношений в учебном процессе, // Программа модуля для курсов повышения квалификации преподавателей и студентов специальности 02.04.00 « Психология» – Красноярск, 003. - 70 с.

7.Маралов В. Г. Основы самопознания и саморазвития. - М.:Академия, 002. - 56 с.

8.Митина Л.М. Психология развития конкурентос пособной личности. - Воронеж: МОДЭК, 002. - 400 с.

XALQ QO‘SHIQLARIDA XALQ QALBI YASHAYDI

Abdurasulov Bahodir Saydurasulovich,
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi
Toshnazarov Djamol Ravshanovish
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: O‘zbek xalq qo‘shiqlari, allomalarimizning yosh avlodlarning ma’naviy –ahloqiy fazilatlarini shakllantirish to‘g‘risidagi fikrlari ilmiy o‘rganilgan va asoslangan.

Аннотация: Научно изучены и обоснованы узбекские народные песни, мнения наших ученых оформировании духовно-нравственных качеств подрастающего поколения

Tayanch so‘zlar : Odob, ahloq, nafosat, mehr-oqibat, vatanparvarlik, folklor.

Ключевые слова: Порядочность, нравственность, утонченность, доброта, патриотизм, фольклор.

Kuy va qo‘shiq ham xuddi so‘z kabi insonning kechinmalarini, intilishlarini ifodalash ehtiyojidan hosil bo‘ladi. Dastlab, musiqiy ohanglar, ilk qo‘shiqlarning ijodkori ham xalqdir. Badiiy adabiyotda ham xalq og‘zaki ijodi o‘tmish va bugunni bog‘lab turuvchi abadiy ko‘prik sifatida ta’riflanadi. Xalqning an’analari, dunyo qarashi, kechmishi va ruhiy olamini xalq qo‘shiqlari kabi chuqur aks ettiradigan, oddiy va tushunarli tarzda bayon eta oladigan vosita bo‘lmasa kerak. Bu qo‘shiqlar millatning nafaqat ma’naviy ko‘zgusi, shu bilan birga, turmush tarzi, tarixining badiiy ifodasi hamdir. Quvonchli damlarda ham, g‘amgin kunlarda ham musiqa va qo‘shiq insonga hamroh bo‘lgan. Aytaylik, jangari elatlar kuy – qo‘shiqlarida urushdagi g‘alabalar, jang voqealari tasviri ustunlik qilsa, ziroatchilik, hunarmandchilik bilan mashg‘ul xalqlarning ko‘p qo‘shiqlari mehnat, mo‘l hosil, tabiat hodisalari bilan bog‘liq bo‘lgan. Bunday qo‘shiqlarda xalqning ko‘p yillik tajribalari to‘planadi. Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Pahlavon Mahmud, Alisher Navoiy, Bobur, Mirzo Ulug‘bek kabilar olimlar ijodida ham musiqa ilmi va tarixiga atalgan asarlar ko‘p. Musiqa qo‘shiqchilikka oid noyob ma’lumotlarni Yusuf Hos Xojibning mashhur “Qutadg‘u bilig” asarida ham o‘qish mumkin. Ana shu asarda turkiy xalqlarning qo‘shiqlaridan namunalar keltirgani o‘sha davrdayoq bu san’at e’tiborda bo‘lganini tasdiqlaydi. Xalq qo‘shiqlari san’ati bo‘yicha izlanishlar juda avvaldan paydo bo‘lgan bo‘lib, tarixda juda ko‘p olim ulamolar o‘z izlanishlari natijalarini yozma va og‘zaki shaklda bizgacha yetib kelishiga zamin yaratib bera olganlar. XI asrning buyuk olimi Mahmud Qoshg‘ariy turkiy qavmlar diyorini kezib, maqol, matal, qo‘shiq, rivoyat va afsona singari xalq og‘zaki ijodi janrlariga oid boy materiallarni yozib olib, “Devonu lug‘otit turk” asariga kiritganligini eslash kerak bo‘ladi. Shuningdek, maqol va matallami yozib olib, ularning xususiyatlarini o‘rgangan. Mahmud Zamaxshariy, qadimgi xorazmliklarning mif, afsona, rivoyat va hikoyatlarini “Qissasi Rabg‘uziy” ga jamlagan. Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy o‘zbek xalq she’riyatining janrlar tarkibi xususida fikr yuritgan Alisher Navoiy, ulug‘ o‘zbek shoiri to‘g‘risidagi xalq rivoyatlarini naql qilgan tarixnavis Xondamir, musiqa folklorining turli xil janriy rang-barangligiga doir materiallarni yozib qoldirgan Darvesh Ali Changiy, o‘zbek xalqining urf-odatlari, marosimlari, maqol va hikmatli so‘zlari, rivoyatlari haqida qiziqarli faktlami keltirgan Zahiriddin Muhammad Bobur, o‘zi tuzgan lug‘atda xalq qo‘shiqlaridan misollar keltirgan Shayx Sulaymon Buxoriylar-o‘zbek folklori asarlarining ilk to‘plovchilari edilar. Ma’lumki, Mahmud ibnul-Husayn ibn Muhammad Qoshg‘ariy 1029–1038-yillar oralig‘ida tugilgan. U 1072-yilda o‘zining “Devonu lug‘otit turk” asarini yozishga kirishgan va uni 1078-yilda nihoyasiga yetkazgan. Bu asarni yozishdan avval u uzoq yillar mobaynida turkiy qabilalar istiqomat qiladigan barcha viloyatlarni kezib chiqqan va boy lingvistik, folkloristik va etnografik materialiarni to‘plagan. Bu haqda uning o‘zi shunday yozadi: “Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, qirg‘izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim, turli xil so‘z xususiyatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlami ham aniqlash uchun qildim. Bo‘lmasa, men tilda ularning eng yetuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida

usta nayzadorlaridan edim. Ularga shuncha diqqat qildimki, turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, qirg‘iz qabilalarining tillari butunlay dilimga jo bo‘ldi. Ularni har tomonlama puxta bir asosda tartibga soldim”. Mahmud Qoshg‘ariyning folklor to‘plovchi sifatidagi muhim bir xususiyati ham ko‘zga tashlanib turibdi: olim “ko‘ktubulg‘on” haqidagi mifologik afsonani keltirar ekan, bu hikoyani u o‘ziga hamrohlik qilgan bir kishidan eshitganligini alohida qayd etadi. Folklor asarini so‘zlab bergan aytuvchi, ya’ni ijrochi haqida ma’lumot berish esa xalq og‘zaki badiiy ijodi namunasini yozib olishning ilmiy mezonlaridan biridir. Madaniyat va san’atimizning rivojlanishida musiqiy madaniyatimizga suyanish, an’anaviy qo ‘shiqlarimizga murojaat qilish tabiiy bir hol, zotan an’anaviy musiqa va qo‘shiqlarimiz odamlarni hamisha iymonga, mehr-muhabbatga, ezgulikka chorlab kelgan. Adabiyot va san’atda ham milliy ruh ma’lum bir millatning o‘zligini, qiyofasini aks ettiribgina qolmay, mangu mavjudligini ta’minlaydi. Chunki har qanday milliylik umuminsoniy qadriyatlar yuksalishining zamini hisoblanadi. Bizda milliy musiqiy madaniyat o‘zining serqirraligi bilan ajralib turadi. Yunesko departamenti boshlig‘i Joti Visvervariyaning quyidagi so‘zlariga e’tibor qiling. “Dunyoning ko‘plab mamlakatlarida uyushtirilgan turli anjumanlarda etgan san’at va madaniyat mutaxassisi sifatida aytamanki, O‘zbekistonda xalqaro maqom san’ati anjumani yuksak saviyada tashkil etildi. Uning ochilish marosimida biz dilbar qo‘shiqlarni tinglash barobarida milliy liboslar namoiyishiga ham guvoh bo‘ldik Ayni paytda har bir hudud vakillarining chiqishi ham menda juda katta taasurot qoldirdi. Bu xalqingizning azaliy urf-odatlarga san’atga bo‘lgan yuksak ehtiromining ramzidir. Bilasiz, tashkilotimiz tomonidan “Shashmaqom” eng qadimiy va tarixiy san’at turi sifatida tan olingan. Ikki ming yillik meros sifatida qadrlanadigan “Shashmaqom” nafaqat O‘zbekiston, balki butun dunyodagi ko‘plab mamlakatlarda keng tarqalgan. Ushbu xalqaro maqom festivali esa tarixiy madaniyatni tiklashda beqiyos ahamiyatga ega.” Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, ikki daryo oralig‘ida qadimdan shakllangan tamaddun taraqqiyoti davomida xalq mumtoz san’ati, musiqiy merosimiz bugungi kunda ham madaniyatimizning sarchashmasi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Faqat bu merosni saqlab qolishimiz va kelajak avlodlarga bus-butun etkazishga harakat qilishimiz kerak.

Adabiyotlar.

1, Safarov O. “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi”. – T: «Musiqa», 010

2. Jo‘raev M. “Folklorshunoslik asoslari”. – T., 009

3. Matyoqubov B. Xorazm doston ijrochiligining zarxat sahifalari. “Xorazm”, 1999 - 51b.

Internet saytlari:

1. www. muzik.uz

2. www. classicmuzik.uz

3. www.nota.ru

ЦИФРОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ В РАННЕМ ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Бабажанова Фотима Фармановна

Старший преподаватель кафедры психологии
Гулистанский государственный университет
babajanovafotima@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются цифрования в образовании как фактор формирования креативности, творческих и научно-творческих способностей учащихся в раннем юношеском возрасте, его воздействие на формирование творческой личности, на задачи формирования интеллектуально развитой личности. Даются научные обоснования предпосылок проявления научно-творческих способностей. Решающее значение для адаптации человека к сложным реалиям современного общества имеет не только объем накопленных знаний, но их системность и умение применять знания в практической деятельности. Это требует определенного стиля мышления, которое обычно называют научным, способного увидеть новые связи между вещами и создать новое, как в материальной, так и в духовной сфере.

Abstract: The article considers digitalization in education as a factor in the formation of creativity, creative and scientific-creative abilities of students in early adolescence, its impact on the formation of a creative personality, on the tasks of forming an intellectually developed personality. Scientific substantiations of prerequisites for the manifestation of scientific and creative abilities are given. Crucial for the adaptation of a person to the complex realities of modern society is not only the amount of accumulated knowledge, but their consistency and the ability to apply knowledge in practice. This requires a certain style of thinking, which is usually called scientific, capable of seeing new connections between things and creating new ones, both in the material and spiritual spheres.

Ключевые слова: цифрования в образовании, научно-творческие способности, интеграция, виртуализация, виртуальная и дополненная реальность (VR, AR), облачные вычисления, мобильные технологии

Keywords: digitalization in education, scientific and creative abilities, integration, virtualization, virtual and augmented reality (VR, AR), cloud computing, mobile technologies

Принципы образования, приведённые в Законе «Об образовании» основаны на проявление и формирование творческой, приносящей обществу личности. Немаловажным в системе непрерывного образования является полноценное развитие, формировании всесторонне гармоничное развитие личности и нахождения его место в обществе. Творческий потенциал личности не сводится к качеству ее интеллекта.

Соотнесение понятия научно-творческие способности для учащихся в раннем юношеском возрасте в настоящее время не должно быть новшеством в современном образовании. Так как интеллектуальное творчество является, частным случаем более общего свойства активности субъекта, включая его готовность выходить за пределы ситуативной необходимости и проявления интереса и склонности к научной деятельности.

Творческой активности личности подразумевается осознание своей идентичности, умение выйти из-под контроля стереотипов, внешних запретов (часто неосознаваемых), мешающих юноше самореализации интеллектуальных ресурсов, искать новых идей, а также высокий уровень самоконтроля, само организованности, само дисциплинированности. Идентичность (лат. одинаковый) – осознание личностью своей

принадлежности к той или иной социально-личностной позиции в рамках социальных ролей и состояний своего эго. Идентичность обусловливает способность индивида к ассимиляции личностного и социального опыта и поддержанию собственной цельности.

Автор парадоксальных упражнений и практик, приводящих к разрыву устоявшихся внутренних связей и изменению стратегии мышления и поведения Милтон Эриксон, замечательный психолог, работал с метафорой, позволяющей человеку получать яркие инсайты, новые неповторимые идеи, творческий дух и трансформирование восприятия окружающего мира.[1. 103с.]

Представители гуманистической психологии и психотерапии Карл Роджерс, Абрахам Маслоу, вступающие в глубокий личностный контакт с пациентом, видят в нем не больного, а «клиента», берущего на себя ответственность за решение собственных проблем путем активизации творческого начала своего «я».

В раннем юношеском возрасте у учащихся постепенно, путём внедрения цифрования образования, получения ценных информаций не только на традиционных уроках, а с помощью IT технологий, создаются смысл и ценности своей жизни, мотивы и мотивации относительно к своему будущему, целеустремлённость, проекция профессиональной деятельности. При этом одновременно формируется зрелый подход самоидентификации, само осознанности своего Я. Человеком в каждой стадии развития ведущей деятельностью, регулятором поведения являются определённая система и структура ценностей. В зависимости от уровня мировоззрения, от той воздействующей среды, в котором находится юноша, формируются и его творческий потенциал, стремления к науке, к инновационным новшествам.

Немецкий культурный философ Жан Гебсер (1905-1973) был одним из самых интересных мыслителей двадцатого века. Идеи его о «структурах сознания» заключается в том, что мы переживаем подъем нового вида сознания, которое он назвал «интегральным», предлагает один из самых ёмких прорывов для понимания состояния прогрессирующего сознания в первом десятилетии двадцать первого века. Он своих исследованиях первым описал уровни развития сознания человека. Он назвал их так: архаический, магический, мифический, рациональный, плюралистический, интегральный, одним из определений трансформации будет вертикальное движение через эти структуры, или уровни, развития сознания, когда мы наблюдаем подлинные изменения ценностей и мировоззрения, настоящее изменение того, как мир воспринимается, ощущается и переживается.[4. 124с.]

Каждый момент в нашей жизни отражается как минимум в четырех аспектах: внутреннее и внешнее индивидуальное, внутреннее и внешнее коллективное. Но чаще всего мы осознаём привычные некоторых из аспектов, как будто глядим сквозь призму некоего измерения. Особенно ярко это проявляется в стрессовых ситуациях. В современном мире возможности человека, воспринимающий мир через призму отношений, создающий определённые связи с другими расширились, благодаря цифровой технологии и образования. Так они дают ему расширить свои интеллектуальные возможности, проявлению специальных способностей, в том числе и научно-творческих, достичь необыкновенных результатов. Надо особо отметить тот факт, что в настоящем прогрессирующем во всех сферах образовании поставленные традиционные цели и задачи преподавателя, которые в процессе восприятия знаний не дают обучающимся

возможности увидеть иные перспективы своего будущего, выйти за их пределы сознания, созидать, воспринять картину ясно и целостно во всех взаимосвязях и взаимозависимостях.

Так может быть в настоящее время в системе образования, как никогда появилось потребность и возможность перейти новый уровень преподавания основанного на IT технологии. Данный этап образования получил название «цифровизация в образовании», который уже стал трендом современности и приоритетом непрерывного образования. Цифровизация в образовании является глубокой конвергенцией цифровых технологий с научными, социальными, гуманитарными, практическими и образовательными системами.

С точки зрения Т.В. Никулиной и Е.Б. Стариченко, в образовании цифровизация направлена на обеспечение непрерывности процесса обучения (life long learning), а также его индивидуализации на основе технологий продвинутого обучения (advanced learning technologies), которые включают использование в обучении больших данных (big data), виртуализации, виртуальной и дополненной реальности (VR, AR), облачных вычислений, мобильных технологий и др. Продуктивное применение цифровых технологий в образовании, включение обучающихся в самостоятельный поиск, отбор информации, участие в проектной деятельности формирует у обучающихся, у будущих специалистов компетенции 1-го века, в том числе ИКТ-компетенции [5.107–113 с.].

В «Проекте дидактической концепции цифрового профессионального образования и обучения» отмечены факторы, вызывающие потребность в построении цифрового образовательного процесса профессионального образования и обучения. Данными факторами выступают три составляющих цифрового общества: цифровое поколение (новое поколения обучающихся, имеющее особые социально-психологические характеристики; «поколение Z», «дети процессора», «дети-планшетники», «дети-чипы»); новые цифровые технологии («передовые», «умные», «SMART»), формирующие цифровую среду и развивающиеся в ней (например, телекоммуникационные технологии; big data; искусственный интеллект; технологии распределѐнного реестра (в т.ч. блокчейн); интернет вещей; технология цифрового следа; виртуальная и дополненная реальность); цифровая экономика и порождаемые ею новые требования к кадрам [7. 72 с.].

Исходя из вышесказанного, надо особо отметить о роли учителей, преподавателей, которым стоит находиться в ногу со современностью, владеть мастерски управлением и внедрением цифровизации технологий в учебный процесс. Так как уже современные школы полностью перешли на новый уровень образования, ведение электронных дневников, проведение онлайн олимпиад являются примером к нему.

Цифровизация образования – это процесс перехода на электронную систему. Нормативные документы системы непрерывного образования: учебные планы, материалы, календарно-тематические планы занятий, журналы и дневники – постепенно и системно перешли на онлайн-версии. Теперь учащиеся, не выходя из дома, могут участвовать на онлайн уроках. Огромной скоростью в сети интернет создаются электронные ресурсы, с помощью которых обучающийся найдет любую научную информацию для занятий.

В современной школе оснащение учебных классов современными IT технологиями: компьютерами, планшетными панелями, электронными досками, 3D технологиями является показателем цифровизации образования.

Данное время от современного учителя требуется осведомлённость о новой системе образования, мастерство управления компьютерными технологиями, самостоятельное изучение учебного материала и новый инновационный подход к процессу образования. Теперь педагог выступает в роли куратора, модератора и тренера-коуча, к которому ученики, студенты обращаются по мере необходимости.

Основным требованием цифровой системы образования – это формирование у учащихся, студентов к самостоятельности в получение знаний, в отборе информаций, составление проектов, написании и создании творческих работ. Вполне естественно, что такая система работы формирует у учащихся самостоятельности, сознательности, проявления в полной мере свою идентичность.

Надо особо отметить такой факт, цифровизация обучения сформирует навыки обучающихся целесообразно, сознательно и зрело ориентироваться в информационном мире интернета.

Научные исследования в области цифровизации образования обосновали такой факт, данный процесс способствует развитию творческих способностей, креативности, свободное использование интеллектуальных ресурсов, более зрелому и сознательному подходу в отборе научных фактов и информаций. Также цифровизация образования улучшает скорость мыслительных операций и процессов у учащихся.

Известно то, что в любом подходе в образовательной системе бывают и отрицательные стороны, негативно влияющие на учащихся, на их психические процессы, состояния и индивидуально психологические свойства. Надо и признать то, что информационные технологии исключают возможность проявить себя как личность, проявить свою естественную суть. Они носят «сухой» характер. Нет возможности поддаваться эмоциональному настрою. Психические состояния как эмоциональные, познавательные, мотивационные, волевые у учащихся постепенно в контакте с цифровыми технологиями затупляются.

Чрезмерное использование в учебном процессе информационно-коммуникационных технологий, интернета учителями, лишает учащихся возможности социализироваться со средой. Находясь в образовательном учреждении, у учащихся есть возможности живого контакта с одноклассниками, сверстниками, со старшеклассниками, которые всегда выступают объектом подражания, учителями предметниками. Этот коммуникативный процесс удовлетворяет потребности обучающихся взаимообмена информацией, взаимодействий, самореализации как формирующееся личность. В мире интернет, ученик попадает в другой социум, где он общается виртуально с незнакомыми «друзьями», а в школе у него есть возможность получать не только знания, но и приобретение новых друзей, расширение круга общения, учится взаимодействовать с обществом. Надо отметить тот факт, что информационная виртуальная система намного снижает уровень социализации учащихся. Всё это может привести к серьёзным последствиям в процессе социализации подрастающего поколения в обществе, в той среде, где он находится, может негативно повлияет на дальнейшее развитие личности, формирование его способностей самореализации.

Известно, что современные подростки и старшеклассники в течение дня длительное время находятся в контакте с гаджетами, мобильными телефонами высоких возможностей, что приведёт к проблемам с физическим развитием: зрение и мелкая моторика изменятся, длительное зацикленность на экран телефона, планшета приводит к глазной усталости, появляются сухость, покраснение, раздражение, ухудшение зрения. Так же работа с клавиатурой и планшетом приведет к изменениям физиологического формирования пальцев, строению костей, суставов и мышц.

Учитывая все вышесказанные факты, рекомендуется учителям, педагогам, преподавателям образовательных учреждений целесообразное, разумное использование цифровизации образования ради здорового поколения нашего общества, ради своего здоровья.

Ранее юношество - это период психологически более подвижности и склонности к увлечениям. Чтобы стать творчески продуктивным, юноша нуждается в большей интеллектуальной дисциплине и собранности, отличаясь этим от своих импульсивных, разбросанных сверстников.

Научное творчество обычно сочетается с высокими общими показателями интеллекта, способностью к абстрактно-логическому мышлению, что совсем не обязательно для художников. Одаренный юноша, заинтересованный научными исследованиями, фактами, чувствует себя некомфортно в тех условиях, где нет возможности удовлетворения потребностей получения пищи для ума, в таких ситуациях его самовыражение затруднено, обнаруживает черты тревожности и беспокойство.

Чтобы предотвратить таких негативных явление, от учителя требуется большая ответственность, компетентность, самоотдача и предоставления всех возможностей учащимся получения качественного образования.

Поскольку учебная программа строго регламентирована, юношеское творчество гораздо полнее и ярче проявляется вне класса, в научных кружках, мастер-классах, развивающих тренингах или в сфере досуга, где оно может сохранять свободные игровые формы. Искусство учителя состоит, в частности, в том, чтобы своевременно распознать преимущественную сферу творческой направленности старшеклассника и стимулировать ее развитие в желательном направлении.

Умственное развитие старшеклассника заключается только в накоплении умений и изменении отдельных свойств интеллекта, но и в формировании индивидуального стиля умственной деятельности.

Индивидуальный стиль деятельности познавательных процессах выступает как стиль мышления, т. е. устойчивая совокупность индивидуальных вариаций в способах восприятия, запоминания и мышления, за которыми стоят различные пути приобретения, накопления, переработки и использования информации.

Стиль мышления старшеклассника зависит от типа его нервной системы. По данным Н. Е. Малкова, старшеклассники с инертной нервной системой в условиях перегрузки учебными заданиями учатся хуже, чем обладатели подвижного типа нервной системы, так как не успевают за быстрым темпом преподавания. Однако недостатки типа нервной системы могут компенсироваться другими ее свойствами. Лица с инертными нервными процессами компенсируют запоздание, несвоевременность своих реакций более тщательным планированием и контролем своей деятельности.

Это убедительно свидетельствует о необходимости индивидуального подхода в обучении, который бы стимулировал самостоятельность и творчество обучаемого. Самостоятельность обучаемого в процессе получения знаний не только улучшает его непосредственные результаты, но и оказывает благотворное влияние на умственные способности и черты личности. Исходя из этих мнений, можно привести пример о том, что во всех вузах Узбекистана большое внимание уделяется на организации самостоятельной работы студента (СРС). Они в определённом количестве часов ведены в учебную нагрузку студента. Выполняя СРС, студенты усваивают самостоятельно научные знания, на их основе делают свои личные открытия.

Американские психологи Карен Миллер, Мелвин Кон и Карми Скулер (1985, 1986) в рамках длительного лонгитюдным методом исследования влияния труда на личность обследовали наряду со взрослыми трудящимися около 00 юношей. Оказалось, что более сложная и более самостоятельная, свободная от мелочной опеки учебная работа способствует формированию более гибкого, творческого стиля мышления и развитию общей, выходящей за рамки учебной деятельности потребности в самостоятельности, уменьшает вероятность эмоциональных расстройств. Существует и обратная связь: учащиеся с более развитой ориентацией на самостоятельность предъявляют повышенные требования к самоуправлению в обучении. То есть в обучении старшеклассников действуют те же психологические закономерности, что и в трудовой деятельности взрослых.

Творческие способности - далеко не новый предмет исследования. Проблема человеческих способностей вызывала огромный интерес людей во все времена. Однако в прошлом у общества не возникало особой потребности в овладении творчеством людей. В наше время ситуация коренным образом изменилась. Жизнь в эпоху научно-технического прогресса становится все разнообразнее и сложнее. И она требует от человека не шаблонных, привычных действий, а подвижности, гибкости мышления, быстрой ориентации и адаптации к новым условиям, творческого подхода к решению больших и малых проблем.

Формирование научно-творческого мышления учащихся в юношеском возрасте – один из основополагающих принципов обучения, потому что именно в этом возрасте формируются такие новообразования, как мировоззрение, профессиональные интересы, самосознание, мечты и идеалы.

В процесс творчества входят психологические, эмоциональные, неповторимо личные, парадоксально случайные моменты. Но нужно, все-таки, согласиться с возможностью найти, пусть через логику внутреннего диалога в голове творца – изобразить, понять творчество как логический процесс. Но как с этим согласиться, ведь в творчестве нет никакой логики (точнее, творчество не может быть предметом науки логики). Мышление как творчество – это художественное мышление, а оно радикально нелогично!

Мыслить – это всегда теоретизировать, и суть любого творчества как мышления можно понять, только исходя из процессов теоретизирования. Исходная установка мышления (ситуация, когда мышление необходимо, когда ощущением и представлением не обойдешься) – это необходимость воспроизвести в сознании возможность предмета, то,

что сейчас еще не существует, в ощущениях не дано, но что может существовать в неких идеальных, изобретенных ситуациях.

Наступает период развития инициативы, самостоятельности каждого человека, горизонтального мышления. В обществе складывается социальный заказ на творческую личность, т.е. человека, способного думать по-новому, самостоятельно ставить перед собой задачи, цели, предлагать нестандартные решения, сопротивляться рутинному подходу, ориентироваться более на будущее, чем на прошлое. Одним словом, человека с «вирусом новизны», когда даже старые известные пути переосмысливаются с целью совершенствования технологии, наконец, человека, у которого есть не только способность, но и потребность к собственному саморазвитию, самоусовершенствованию.

Юношеский возраст является периодом интенсивного формирования образа возможного будущего и системы ценностных ориентаций, оказывающих влияние на становление характера и личности в целом. Это связано с появлением на данном возрастном этапе необходимых для их формирования предпосылок: овладением понятийным мышлением, накоплением достаточного количества жизненного опыта, занятием определённого социального положения. Процесс формирования этих личностных структур стимулируется значительным расширением сферы общения, столкновением с многообразием возможных форм поведения, взглядов, идеалов. В юношеском возрасте происходит значительный качественный перелом во всём характере жизненного мира.

Стоящий перед юношей вопрос заключается не только и даже не столько в том, кем быть в рамках существующего разделения труда (выбор профессии), сколько в том, каким быть (моральное самоопределение). Вопрос о смысле жизни есть симптом определенной неудовлетворенности. Когда человек целиком поглощен делом, он обычно не спрашивает себя, имеет ли это дело смысл, - такой вопрос просто не возникает. Рефлексия, критическая переоценка ценностей, наиболее общим выражением, которой и является вопрос о смысле жизни, как правило, связаны с какой-то паузой, “вакуумом” в деятельности или в отношениях с людьми. И именно потому, что проблема эта по самой сути своей практическая, удовлетворительный ответ на нее может дать только деятельность.

Юноши, по сравнению с подростками, лучше управляют своим эмоциональным состоянием, их настроение более устойчиво, оно в меньшей мере зависит от нервной системы и в большей степени определяется факторами среды.

Необходимым психологическим условием для развития творческих способностей является создание атмосферы, благоприятной для проявления новых идей и мнений, развитие чувства психологической защищенности и позитивной Я - концепции. Юноши, имеющие низкую самооценку, часто не могут реализовать своих способностей, поэтому педагогам необходимо оказать помощь в развитии у них позитивного представлении о себе путем внимательного и доброжелательного отношения к ним, поощрения их деятельности. Кроме этого, в данном возрасте стабилизируются эмоциональные процессы, снижается напряженность эмоциональных состояний, что позволяет более позитивно воспринимать краски мира.

В этот возрастной период рекомендуется привлечь внимание юноши к различным формам и видам занятий, таким, как проектирование, макетирование, конструирование, то

есть все то, что направляет интерес и внимание на новую область, в которой может проявляться творческое воображение подростка. Именно этот период формирует из учащегося полноценную личность, умеющую отвечать за свои поступки и брать на себя ответственность. Также данный период подходит для реализации своих способностей, ощущения собственной значимости. Для этого педагоги должны правильно направить учащегося, выявить его интересы, склонности и способности для успешной его реализации.

Способность к созданию нового, значимого для личности и общества как раз и является творчеством. Творческая личность может обеспечить себе не только достойное место в обществе, но и способствовать прогрессу самого общества. Система непрерывного образования в Узбекистане служит базой для дальнейшего непрерывного обучения и самообразования в современных условиях.

В заключение надо отметить тот факт, что только люди, которые осознают необходимость гармонии национальных и общечеловеческих ценностей, располагающие современными знаниями, интеллектуальным потенциалом и передовыми технологиями, могут добиться поставленных стратегических целей развития.

Используемая литература:

1. Хэйвенс Р. А. Мудрость Милтона Эриксона. М.: Независимая фирма «Класс», 1999;
2. Данилова М. Марина Данилова, Яна Мельвиль, Александр Савкин. Интегральный коучинг. Как научить и научиться /– М. : Манн, Иванов и Фербер, 020. ISBN 978-5-00146-801-1
3. Эриксон М. Х. Мой голос останется с вами… М. : Институт общегуманитарных исследований, 016.
4. Роджерс К. Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию. М.: Институт общегуманитарных исследований, 016; Клиентоцентрированная психотерапия. М., 1997;
5. Никулина, Т.В., Е. Б. Стариченко. Информатизация и цифровизация образования: понятия, технологии, управление // Педагогическое образование в России. – 018. – № 8. – С. 107–113.
6. Маслоу А. Самоактуализированные люди – исследование психологического здоровья // Мотивация и личность. СПб. : Питер, 016.
7. Проект дидактической концепции цифрового профессионального образования и обучения / В. И. Блинов, М. В. Дулинов, Е. Ю. Есенина, И. С. Сергеев. – Москва: Перо, 019. – 72 с. – ISBN 978-5-00150-041-4.
8. Л.М.Попов «Психология самодеятельного творчества студентов» Издательство Казанского университета, 1990 г. 49 стр.
9. Лук А.Н. «Психология творчества». 92 стр. Издательство «Наука», Москва 1976 г.
10. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер Ком, 1999.
11. Грэйс Крайг. Психология развития. – СПб.: Издательство “Питер”, 000.

12. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы.– Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1969. – С. 49.
13. И.С. Кон «Психология ранней юности» изд. Просвещение – 1989 г.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ И ГРАММАТИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ СЛОВА

Байматова Ферузе Атажановна, Гульматова Мариям Эдуардовна
Магистранты, Гулистанский государственный университет

Аннотация: В статье рассматриваются психолингвистические аспекты исследования лексической и грамматической семантики слова. Использованы знания, полученные в результате психолингвистических экспериментов, для описания семантики слова. Семантика слова как теоретическое понятие можно описать в виде развернутого набора теоретических допущений об основных, существенных свойствах значения. Психолингвистический эксперимент позволяет достаточно объёмно и психологически достоверно представить семантику слова как феномен актуального языкового сознания носителей языка.

Ключевые слова: аспекты исследования, психолингвистическое значение, экспериментальные методы, лексическая семантика слова, семантика, описание семантики, лингвоконцептология.

Экспериментальная психолингвистика решает многие проблемы, в том числе проблему описания семантики слова. Психолингвистика с помощью своих экспериментальных методов позволяет идентифицировать такие слова, которые традиционная грамматика не может раскрыть. Использование психолингвистических методов чрезвычайно актуально из-за расширения изучения языковых навыков. Давно стало ясно, что семантика слова не может быть сведена к словарному описанию. Так называемое лексикографическое значение слова представляются не полностью, особенно в его основных компонентах. Концепция системного значения слова является формой гипотетической абстракции. Многие реальные концепты всегда ограничиваются перечнем исследовательских текстов, а многие реальные концепты не могут найти обновления в изучаемых областях и остаются за рамками описания семантики слова. В связи с этим возможность опираться на экспериментально-психологические данные при описании семантики слова даёт исследователю возможность получить относительно достоверные результаты, показывающие аналогичную единицу в языке современных носителей языка. При решении задачи описания психолингвистического значения возникают две основные теоретические проблемы – отбор наиболее эффективных и экономных экспериментальных процедур и форма представления описания психолингвистического значения. Описание психолингвистического значения осуществляется в определенной последовательности, которая представляет собой алгоритм описания, включающий следующий последовательные этапы:

1. Обобщение словарных дефиниций. Этот этап необходим для получения исходного списка значений, которые следует ожидать в экспериментальном материале. В результате описания составляется список интегрированных лексикографических значений слова. Например, список значений слова машина по итогам обобщения словарных дефиниций имеет следующий вид: 1) Механическое устройство, совершающее полезную работу с преображением одного вида энергии, материалов или информации в другой.) Организация, действующая подобно механизму, бесперебойно, точно, надежно, четко, ритмично. 3) Разг. Автомобиль, автомашина. 4) Разг. Двухколесное транспортное средство (мотоцикл, велосипед, мопед). 5) Разг. Человек, лишенный каких-либо эмоций, действующий машинально, автоматически. 6) Разг. Общее название различных самодвижущихся механизмов, выполняющих транспортную, тягловую, уборочную и т.п. работу. 7) Разг. Количество груза, вмещающегося в кузов грузового автомобиля (обычно от 3 до 5 тонн). 8) Устар. Поезд (железнодорожный).

В каждом из использованных толковых словарей было выделено по 4 значения слова машина. Обобщение и унификация словарных дефиниций показали, что реально значений слова машина – восемь. Экспериментальной проверке подлежат все 8 выделенных интегрированных лексикографических значений.

2. Описание результатов эксперимента. Указывается экспериментальный материал, на основе которого проводится семантическая интерпретация данных (ассоциативное поле слова-стимула с указанием абсолютной частотности каждого ассоциата – сформированное по результатам свободного или направленного ассоциативного эксперимента и др.). Например, данные свободного ассоциативного эксперимента: Ассоциативное поле стимула машина: времени 50; красная 10; автомобиль 0; едет 15; ехать 17; транспорт 18; новая 14; колесо 9; дорога 11; быстрая, моя 9; скорость 8; большая, иномарка, красивая 7; авто, ауди, БМВ, водитель, средство передвижения 6; крутая, легковая, сломалась, хорошая 5; бензин, дорогая, железо, мерседес, спортивная, средство, стиральная, техника 4; движение, жигули, купить, лексус, механизм, мотор, руль, тачка, удобно 3; велосипед, вещь, водить, грузовик, грязная, деньги, дорого, ездит, ездить, зверь, квартира, классная, марка, нужна, ока, поездка, робот, терминатор, тойота, трактор автобус, автозавод, аппарат, без крыши, белье, бетономешалка, боевая, бормашина, будущего, велик, ветер, внедорожник, волга, гольф, грузовая, детали, дороги, едет по дороге, езда, ждет, железяка, заглохла, импортная, имущество, коричневая, мопед, мотоцикл, мощность, мустанг, огромная, опасно, папа, педаль, плохая, победа, побитая, пулемет, путешествие, разбитая, развернулась, разум, ржавчина, самолет, свобода, своя, скоростная, сломалось, соседа, спидометр, станок, стимул, стоит, сухость, такси, танк, технология, тонированная, трамвай, транспортное средство.

3. Ассоциативное описание семантики слова. На данном этапе может быть осуществлено ассоциативное описание семантики слова – семантика слова-стимула представлена отдельными ассоциациями разной яркости, что позволяет в общем виде представить психолингвистическое содержание слова – выделить наиболее яркие ассоциации, сопоставить их по частотности, охарактеризовать параметры, по которым испытуемые давали ассоциативные реакции и мн. др.,

При описании психолингвистического значения задача заключается именно в использовании ассоциативного инструмента для детального описания

психолингвистического содержания семемы и отдельных семем слова-стимула. Это составляет следующие шаги алгоритма описания: выделяются отдельные значения и описывается семный состав каждого отдельного значения многозначного слова.

4. Семантическая интерпретация ассоциативных реакций. Семантическая интерпретация результатов психолингвистических экспериментов заключается в осмыслении полученных ассоциативных реакций как языковых репрезентаций значений и семантических компонентов слова-стимула. При этом производится обобщение полученных результатов: близкие по семантике ассоциативные реакции, по-разному называющие один и тот же семантический компонент, объединяются, формулируется метаязыковое обозначение соответствующей семы, а их частотность суммируется и указывается как частотность актуализации данной семы в эксперименте.

Семантическая интерпретация результатов экспериментов включает следующие последовательные действия: семемная интерпретация и семная интерпретация. Семемная интерпретация заключается в объединении ассоциативных реакций, объективирующих отдельные значения в семантеме слова-стимула, и установлении отдельных значений слова, актуализованных в эксперименте. На этапе семемной интерпретации ассоциативные реакции группируются по выделенным интегрированным лексикографическим значениям по денотативному принципу, затем подсчитывается совокупный индекс яркости семемы, который равен количеству ассоциатов, объективировавших отдельную семему. Например, семемная интерпретация ассоциаций машина: механическое устройство, совершающее полезную работу с преображением одного вида энергии, материалов или информации в другой. времени 64; стиральная, техника 4; время, механизм 3; робот, терминатор, убийца аппарат, белье, бетономешалка, бормашина, пулемет, станок, технология, убийств, убийство, швейная .

Цель семного описания – составление словарных статей психолингвистического семантического словаря. Каждое значение формулируется отдельно как совокупность наиболее ярких сем, указывается общее количество испытуемых, актуализировавших это значение; приводится ассоциативное поле, актуализирующее это значение; при каждой семе указывается количество испытуемых, объективировавших эту сему в ходе эксперимента. Описание образных ассоциаций на конкретное существительное дом выглядит следующим образом: дом – уют: коврик у двери, камин с огнём 5, любовь: мои близкие 18. Абстрактные понятия осмысляются через конкретные, так как сложнее конкретных и рождаются позже конкретных. Значение конкретного существительного осмысляется через значения абстрактных слов. В данном случае чувственные образы соотносимы не со словом «дом», а с лексемами «уют» и «любовь». Уже специфика ассоциирования предметных существительных указывает на то, что с чувственными образами в сознании могут быть связаны не только слова конкретной лексики. Можно провести параллель между тем, как переплетается абстрактное конкретное в слове, и тем, как взаимодействуют бытийный и рефлексивный слой сознания. Образы «я иду домой 12», «я выношу мусор 10», «моя квартира 7», «моя комната 10», «дом моей бабушки 14» и т.п. указывают на то, что большую роль в формировании образных ассоциаций слова играет личный опыт испытуемых. Перцептивный эксперимент вскрывает одну из важных характеристик значения: оно формируется, прежде всего, на базе субъективного опыта человека. Ответы

респондентов, начинающиеся со слов «мой», «моя» не объективируют исчерпывающе содержание чувственных образов, но указывают на их наличие в сознании испытуемых. Конкретное наполнение представления в таких случаях у каждого индивида может быть своё, здесь лишь задана «позиция под чувственный образ».

Из ответов видно, что испытуемые описывают преимущественно дом «деревянный дом 12», «частный дом в деревне 6», «дым из трубы », «крыльцо 3» и т.д., хотя сами являются жителями города. Скорее всего, в сознании испытуемых присутствует некий стереотип – типовое представление дома, которое сложилось в ходе знакомства с национальной культурой. Образный компонент значения слова – как и значение вообще – формируется не только на базе индивидуального опыта субъекта, но и коллективного опыта. При ответах встречались образы-схемы объекта: «параллелепипед », «прямоугольник 4», «детский рисунок: домик, труба с дымком 10», что также свидетельствует о стандартизации, обобщённости чувственного образа данной лексемы. Среди полученных в ходе эксперимента описаний чувственных образов наибольшей степенью обобщённости, рационализации характеризуются образные ассоциации именно слова дом.

Видимо, это происходит потому, что лексема дом называет очень актуальный, востребованный и широко представленный в национальной культуре концепт, и культурные стереотипы, в том числе, и на уровне чувственного познания действительности. Здесь вытесняют, замещают в сознании индивида образы, полученные в ходе эмпирического опыта. Например, образ «дом, похож на детский рисунок» свидетельствует о том, что стереотипное представление детского рисунка домика становится для реципиента важнее его собственного представления, и структурирует его индивидуальный опыт. Можно предположить, что, чем больше объём концепта, чем ярче концепт представлен в национальном сознании, тем более рационализируется чувственный образ, который находится в его ядре.

Особый интерес представляет реакция «крепость». По-видимому, это визуализация пословицы «Мой дом – моя крепость ». Этот образ свидетельствует о том, что языковые связи слова, устойчивые словосочетания, в которые входит лексема, пословицы и др., способны влиять на чувственное представление, которое вызывает это слово в сознании индивида. В данном случае чувственная реакция не первична, сначала в сознании испытуемых актуализировалась фраза, т.е. возникла синтагматическая ассоциация, а потом, возник перцептивный образ, отражающий ситуацию, которая обозначается во всей фразе. Содержание чувственных образов, полученных в эксперименте в связи со словом дом можно представить в виде модели: свойства объекта цвет: «жёлтый дом 4», материал изготовления: «кирпичный 12, «деревянный 6», размер: «огромное здание 18»; свойства структурных частей объекта: «голубая крыша », «большие окна 3», «черепичная крыша 4» и т.п.; местоположение объекта: «частный дом в деревне 8», «дом посреди леса 1», «на окраине города 3», «у моря ». Полученные в ходе эксперимента реакции можно соотнести со значениями конкретного существительного дом: «Жилое здание». Реакции «мои близкие 18»; «моя семья 14», «моя квартира 6» и др. могут быть соотнесены со значением «Своё жильё, а также семья, люди, живущие вместе». В перечне образов конкретного существительного дом по типу образа преобладают зрительные статические внеситуативные образы-

картинки объекта, по типу объективации образа преобладают неоценочные детализированные образы.

Покажем полученное в ходе эксперимента ассоциативное поле лексемы сидеть: на стуле 0; стул 16; дома 12; стоять 10 молча 11 лежать 5; сложа руки 8; прямо 9; тихо 11; смирно 9; кресле 11; рядом 3, в кресло, на диване, на месте 6, спокойно, удобно 6; в зале, за партой, за столом, смотреть 5; без дела, в автобусе, встать, думать, хорошо в, в кино, в машине, в углу, вдвоем, вдвоем, глядеть, диван, зона, лекция, мягко, на полу, неудобно, одному, отдых, отдыхать, плохо, спокойствие, у камина 4; боком, бревно, в гостях, в классе, в парке, в саду, в трамвае, в ужасе, вместе, где, где-то, за уроками, спать, на завалинке, на иголках, на красивом холме, на крыше, на лавочке, на лекции, на окне, на пляже, на скамейке, на скамье, на спине, на столе, на уроке, не вставать, некогда, неподвижный, нервы, одной, под замком, работать, раскаиваться, ровно, с друзьями, сидя чесать их о; сижу, скамья в парке, скромно, сложа руки, слушать, смерть, собрание, согнувшись, спать, срок мотать, ступенька, трон, у костра, у окна, у телевизора, узник, упорно, урок, устроить зад, учеба, школа, экзамен.

Дверь: коричневая; с ручкой; ручка деревянная; ручка железная; резная; дубовая; деревянная; белая ручка круглая; железная; большая; с замком; ручка золотая; скрипит; открывается-закрывается; закрыта; дверь с надписью; с глазком; открыта; замок; открывается в мою комнату; барьер; входная; ручка витая; ручка чёрная; пустой проём; прямоугольник; стеклянный глазок; белая ручка; две створки; массивная; покрыта лаком; петли; ручки нет; ручка коричневая; обита чёрной кожей; вход в небо; замочная скважина; щелчок замка; чувство неизвестности; тяну её за ручку; старинная; тяжёлая; чёрная; чернота за дверью; ручка – голова льва; красная ручка; ручка с замком; в комнате; ручка блестит; ключ в замке; дерево; красное дерево; тёмная ручка; много замков; висит в воздухе; ставни; некрашеная; прозрачная; отталкиваю легко; полоска света из двери; дорога; свет в дверном стекле; высокая; крупная ручка; ключ; голубая; порог; ручка зелёная; ручка квадратная; ручка-кольцо; со стеклом и т.п.

Психолингвистическое описания значения слова дает несовпадающее описание значений одной и той же языковой единицы и, следовательно, дополняют друг друга. Для исследования семантики языковых единиц с целью выявления дополнительных значений, представленные в современном языковом сознании, наиболее эффективными методами являются ассоциативный эксперимент и свободный ассоциативный эксперимент.

Таким образом, семное описание психолингвистического значения слова на базе ассоциативного эксперимента позволяет достаточно объемно и психологически достоверно представить значение слова как феномен актуального языкового сознания носителей языка.

Список использованной литературы:

1. Виноградова О. Е. Психолингвистические методы описания семантики слова. – Воронеж, 016. – 145 с.

2. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 000. - 566 с.

3. Комарова З.И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: учебное пособие. – Екатеринбург, 012. – 818 с.

ЗАНИМАТЕЛЬНЫЕ ИГРЫ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ

Нурмухамедова Дилбар Фаруховнп, Буриев Илхомжан Эргашевич
ф.ф.н, доцент, преподаватель
Гулистанский государственный университет
dilbarnurmuhamedova9@gmail.com

Аннотация: Хорошо продуманное и четко организованное практическое занятие с применением занимательных игр обогащает обучающихся новыми знаниями, расширяет их кругозор, способствует формированию у них основ демократического мировоззрения, воспитанию высоких моральных качеств.

Ключевые слова: самостоятельное мышление, опыт, интерактивный метод, знание, навык, метод, эффективность.

Успеха в обучении русскому языку в вузах можно достичь лишь на основе реализации строго продуманной системы учебно-воспитательных методов. Важным звеном в этой системе являются занимательные игры, которые обогащают новыми знаниями, расширяют их кругозор, помогают преподавателю лучше изучить своих студентов и совершенствовать их языковую подготовку. Для того, чтобы вызвать интерес к тем или иным знаниям, используется занимательная форма преподнесения материала. Занимательные игры делают занятия более разнообразными, эмоциональными, позволяют многократно повторять изученный материал без скуки и монотонности, дают преподавателю проконтролировать объем знаний обучающихся. Например, существуют «Занимательная грамматика», «Занимательная математика», «Веселая грамматика», «Без знания грамматики не усвоить ни истории, ни математики», «Литературные игры», «Азбука народной мудрости» и т. д.

Занимательность может заключаться в содержании учебного материала, в формах его преподнесения. Содержание материала считается занимательным, если в нем содержатся новые, неожиданные или необычные интересные сведения, в некоторых случаях имеющие комический или загадочный смысл: интересные сведения и факты, поучительные высказывания и истории, загадки, юмор, шутки и т. п. Необычной и новой может быть и форма прорабатываемого материала: сказки-загадки, стихи-загадки, стихи-шутки, афоризмы, юморески, пословицы и поговорки, словесные игры-загадки, шарады, ребусы, кроссворды и т. п.

Цель данного исследования - углубление, расширение и дополнение знаний, полученных студентами на занятиях по развитию речи. Вместе с тем, она призвана привить интерес и вкус к самостоятельному приобретению студентами посредством русского языка новых знаний, к повышению общего уровня владения русским языком и выработать потребность в полном овладении им, чтобы стать в будущем квалифицированным специалистом.

Задача исследования заключается в определении основных направлений обучения преподавателей русского языка в области использования занимательных игр в процессе преподавания. Занимательный материал представляет большой интерес при обучении языку в вузе. Здесь он, содействуя более эффективному усвоению и закреплению материала, стимулирует интерес студентов к языку. Для этого надо, чтобы занимательный материал был подобран в соответствии с вузовской программой, отвечал целям и задачам практических занятий по языку.

Занимательные игры в обучении русскому языку нерусских – это один из основных факторов, который действительно помогает настоящему изучению русского языка, свободному и активному овладению студентами русской речью, это мощное средство формирования у них интереса к русскому языку как учебному предмету и лингвистическому явлению, эффективная форма расширения и углубления знаний. Четкая связь с занятием, формирующим языковую базу, и в то же время как можно более дальний выход за его пределы составляют одну из важнейших особенностей занимательных игр, которые призваны развивать русскую речь обучающихся, обязательно учитывать их склонности и симпатии и опираться на них.

Использование занимательности возможно и уместно на любом занятии и на любом его этапе при том условии, что она будет подчинена целям занятия и органически включена в процесс занятия, и при этом не будет отвлекать от основного материала, а наоборот, стимулировать его усвоение. Например, при закреплении конструкций с глаголами повелительного наклонения можно использовать пословицы и поговорки: «Работай – сыт будешь; учись – умён будешь». «Век живи, век учись». «Сперва сам поучись, потом в учителя становись», «Хочешь уважения – говори меньше, хочешь здоровья – ешь меньше», «Выбирай друга не спеша, а еще меньше спеши менять его». При обучении студентов употреблению конструкций с определительными придаточными предложениями и причастными оборотами можно для примера взять следующие крылатые выражения: «Дом, в котором нет книг, подобен телу, лишенному души» (Цицерон). Как съедающие очень много не бывают здоровы более, нежели употребляющие в пищу самое необходимое, так и истинно ученые бывают не те, которые, читают многое, а те, которые читают полезное» (Аристофан).

В газетах, календарях, различных журналах, в частности в журнале «Наука и жизнь», сообщаются интересные факты, необычные и удивительные события, различные курьезы и т. п. Подбор их в соответствии с темой занятий или в качестве примеров различных изучаемых синтаксических конструкций способствует повышению интереса студентов к занятиям. При обучении студентов правописанию и употреблению конструкций с числительными можно дать для примера сообщение из информационного бюллетеня «Новости ЮНЕСКО». Например, микротекст «Информационный бум». «Каждый день на всех континентах нашей планеты зажигаются экраны 500 миллионов телевизоров, включается 1,2 миллиарда радиоприемников, издается 450 миллионов экземпляров одних только ежедневных газет». Использование таких материалов позволяет решать одновременно с учебными воспитательные задачи, расширять кругозор и обогащать знания студентов.

В целях выработки у студентов умения понимать и анализировать произведения художественной литературы, используемые для обучения чтению, можно проводить

работы по расшифровке фразеологизмов (давать задания на нахождение в тексте фразеологизмов и замену их другими словами), подбору фразеологических сочетаний на одну тему, давать материалы, освещающие историю возникновения некоторых фразеологизмов, данные об этимологии слов и словосочетаний. Например: Сочетание «у разбитого корыта» означает «остался ни с чем», оно связано с содержанием сказки А. С. Пушкина «Сказка о рыбаке и рыбке»; «в час по чайной ложке» означает «очень медленно» и произошло от разъяснения способа приема лекарства; «семь пятниц на неделе» говорят о человеке, который не умеет держать слово; «положить зубы на полку» – голодать, «строить замок на песке» – думать о чем-то неосуществимом; «родился в сорочке» – удачливый, счастливый и т. п. Интересно сопоставление фразеологических сочетаний русского языка с идентичными сочетаниями родного языка: «как белка в колесе» – «бузчининг мокисидек» (буквально: как челнок ткача), «я про Ивана, а ты про болвана» - «мен богдан келсам, сен тогдан» (буквально: я говорю про сад, а ты про гору).

Интересно, что некоторые слова русского языка тюркского происхождения имеют давнюю историю и настолько прочно вошли в русский язык, что только этимологический анализ проливает свет на их происхождение, например: слово деньги произошло от «танга» (монета), башка – от слова «бош» (голова), барабан – от слова «баланд» (высокий) и «бонг» (звук), каблук – от слова «каб» (пятка).

Полисемантический характер слов может придать процессу осмысления фразы занимательный характер, когда анализируются фразы, содержащие слова с вариативной интерпретацией и когда неверный выбор семантического варианта может привести к созданию комических ситуаций. Например, фразу «затопили кухню» можно понять двояко: как «начало работать отопление» и как «залили водой». На подобной полисемии основываются некоторые загадки, загадки-шутки и комические рисунки, использование которых на занятиях вызывает интерес студентов. Например, вопросы: Что находится между окном и дверью (союз «и»). Знаете ли слово, в котором сто звуков? (стол, стог, стон, стоп) (1, с.54). Занимательным является проведение на занятиях викторины по содержанию нескольких проработанных текстов или по содержанию материалов теле- или радиопередачи, прослушанных накануне занятия.

На занятии можно использовать разнообразные формы занимательности, связывая ее с усваиваемым программным материалом, но применять ее следует так, чтобы она облегчала работу, а не отвлекала от основной цели занятия, не превращалась в развлекательность.

Для закреплении темы «Лексическое богатство русского языка» можно использовать знакомства с толковыми словарями В. И. Даля, Д. Н. Ушакова, С. И. Ожегова. Проводится словарная работа. Студенты подбирают глаголы на заданную преподавателем тему. Например, движение. Один из студентов записывает это слово на доске, а остальные подбирают к теме различные глаголы (летит, мчится, скачет, бежит и др.), при необходимости слова переводятся на узбекский язык. Все слова записываются на доске и в тетрадях. Устно составляются предложения. Лучшие из них записываются. Следующий студент записывает на доске существительное и прилагательное, а остальные подбирают к ним синонимы, например, жилище (здание, дом, хижина, хата, изба, лачуга и т. д.).

Предварительно проводится работа по выяснению смыслового значения слова. Записывают слово ключ, рядом записывают омонимы: музыкальный ключ, ключ к замку, горный ключ, ключ для завода часов, игрушек, ключ к шифру, ключ для откупоривания бутылок, ключ для отвинчивания и завинчивания чаек. Составляются с ними предложения.

Записывают на доске прилагательные. Подбирают к ним существительные и объясняют значение словосочетаний. Особое внимание обращается на согласование. Например: крепкий – человек, здоровые, чай, мед, дружба; тихий – голос, речь, ветер, ребенок, пение, чтение и др. С полученными словосочетаниями составляются предложения, переводятся на узбекский язык, записываются в словарные тетради.

Такая работа способствует пополнению активного словаря студентов и развитию их речи.

Выполняются грамматические упражнения. Цель проводимой работы повторить изученные правила и закрепить их в памяти студентов.

1. Укажите разницу в значении и правописании следующих слов: пребывать – прибывать, презирать – призирать, предать – придать, преклонятся – приклонятся, преступить – приступить, претворить – притворить.

2. Ответьте на вопросы.

1) Название каких животных, насекомых, птиц называются сложными? (животные: носорог, щитоносец, землеройка, утконос, птицы: мухоловка, красношейка, черноголовка, вертишейка, насекомые: муравей, шелкопряд, сороконожка).

2) Название каких машин, приборов называются сложными? (камнедробилка, землечерпалка, бетономешалка, сенокосилка, хлеборезка, пылесос, мясорубка).

3) Какие явления природы, называются сложными словами? (землетрясение, суховей, ледоход, листопад, снегопад).

3. Заполните адрес на конверте (всем студентам раздаются конверты). Полностью написать фамилию, имя, отчество мамы, тети, сестры (в окончаниях дательного падежа женского рода обучающиеся делают ошибки). Например:

К у д а: г. Ташкент, улица Навои, дом 55.

К о м у: Буриевой Ситоре Илхамджановне.

А д р е с о т п р а в и т е л я: г. Гулистан, Жилгородок, дом 5.

О т к о г о: Косимой Азизы Вахабовны.

Такая работа оживляет занятие, помогает увеличить запас русских слов, закрепляет и укрепляет навыки связной речи, помогает интерес к изучению русского языка, тренирует память обучающихся, вырабатывает находчивость, смекалку разгадывания языковых головоломок, ребусов, кроссвордов и т. д.

Наряду с занимательными играми тренинги тоже являются видом интерактивного метода. Интерактив – это самый эффективный подход к обучению. При данном методе обучающиеся самостоятельно добывают информацию и происходит взаимодействие не только между преподавателем и студентом, между самими студентами, но и между студентом и его опытом.

Наше исследование подтверждает вывод о том, что при организации любого типа упражнений, связанного с речью, педагог должен стимулировать потребность мотивационной сферы обучаемого, т. е. всякий раз обеспечивать мотив говорения.

Различный речевой процесс – это процесс создания высказывания, который всегда начинается с потребности, с желания сказать. Потребность познания окружающего мира, общения с людьми определяет мотивы речевых действий. Мотив провоцирует потребность говорить на изучаемом языке в игровой ситуации и это приобретает характер познавательных и эвристических действий (2, с. 86).

Наряду с подбором занимательного материала немаловажное значение имеет и правильная методика его использования, которая определяется как целью занятия, так и характером этого материала. Назначение занимательности может быть различным: поднятие эмоционального тонуса учебной работы на занятии, привлечение внимания студентов, мобилизация памяти и ролевых усилий для решения речевых задач и др. Познание мира в дидактических играх облекается в иные формы, непохожие на обычное обучение: здесь и фантазия, и самостоятельный поиск ответа, и новый взгляд на известные уже факты и явления, пополнение и расширение знаний, установление связей, сходства или различия между отдельными событиями. Игра создает атмосферу здорового соревнования, заставляющего обучающегося не только механически припоминать – известное, но и мобилизировать все свои знания, думать, подбирать подходящее, отбрасывать ненужное, сопоставлять, оценивать. Игры всегда ведутся по определенным правилам. В игре обучающиеся должны мобилизовать свои знания, обращаться к материалу, не вошедшему в учебник, умственно и морально обогащать себя. А сознание этого приносит чувство удовлетворения, уверенности в себе. Без преподавателя, без его поддержки многие интересные начинания студентов могут оказаться трудными и не осуществимыми для них. Преподаватель должен стать не только организатором игры, но и ее участником. Он должен положить начало работе обучающихся, умело ввести студентов в игру. Это не значит, конечно, что преподаватель идет вразрез с хорошими замыслами студентов, что он «навязывает» игру вопреки коллективу обучающихся. При реализации дифференцированного обучения успешное выполнение трудных заданий занимательного характера служит стимулом для слабых к совершенствованию своих знаний и приложению усилий, чтобы догнать сильных и иметь возможность выполнять такие же трудные, но интересные упражнения. Но основное место отводится занимательности на внеаудиторных занятиях, в частности на занятиях кружка русского язык.

Список использованной литературы:

1.Талипова Р. Т. Игра и речь. – Т., 005. – 165 с.
2. Деловые игры в учебном процессе. – Минск, 015. – 189 с.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ И САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Буриев Илхомжан Эргашевич,
Преподаватель, Гулистанский государственный университет
ilhomburiev17@gmail.com

Аннотация: Применение информационных технологий считается необходимым на занятиях русского языка, так как они способствуют совершенствованию практических умений и навыков, позволяют эффективно организовать самостоятельную работу и индивидуализировать процесс обучения, повышают интерес к занятиям русского языка, активизируют познавательную деятельность обучающихся, осовременивают занятия.

Ключевые слова: информационные технологии, актуальные проблемы, компьютерная технология, внедрение, формирование, навыки, образование.

В Узбекистане на современном этапе к числу актуальных задач педагогической науки относится оптимальное обеспечение целей, содержания, методов, средств и организационных форм воспитания, обучения и развития личности на основе использования достижений науки, техники и передовых технологий.

Формулируя основные принципы продвижения страны к демократическому, правовому обществу с открытой рыночной экономикой, Президент Республики Узбекистан Ш. М. Мирзиёев отметил: «Мы должны довести до логического завершения проводимую в этом направлении широкомасштабную работу, в частности, принятые общенациональные программы в сфере образования и воспитания. В связи с этим важнейшая задача правительства, соответствующих министерств и ведомств, наших уважаемых наставников, профессоров и преподавателе – обеспечить молодежи качественное образование, воспитать ее физически здоровыми и духовно зрелыми личностями» (1). В Постановлении Президента № 909 – «О мерах по дальнейшему развитию высшей образовательной системы» от 0 апреля 017 года; ПП № 3775 «О дополнительных мерах по обеспечению активного участия в широко проводимых реформах по повышению качества образования в ВОУ» от 5 июня 018 года; Обращении Президента «О самых важных приоритетных задачах развития страны» от 8 декабря 018 года; ПП № 4119 «О дополнительных мерах совершенствования системы контроля качества образования» от 16 ноября 019 года говорится о задачах по развитию высшего и среднего специального образования.

Реформирование существующих систем образования и подготовки кадров в ходе реализации Национальной программы осуществляется при опоре на социальный опыт и достижения современной научной мысли, опережающее научно – методическое обеспечение образовательного процесса на всех ступенях, во всех формах и типах образовательных учреждений системы непрерывного образования. Школы, лицеи и вузы призваны обеспечивать интенсивное развитие интеллектуальных способностей, углублённое, дифференцированное и профессионально ориентированное обучение обучающихся. Современные подходы к изучению русского языка просматриваются в контексте органической взаимосвязи с личностью обучаемого, учетом его возрастных и психологических особенностей, интересов, потребностей и ценностных ориентации, социокультурной среды. Ведущее значение приобретает комплексное овладение языковыми средствами, коммуникативно-речевой и культурной компетенцией, навыками чтения на изучаемом языке как средства познания и самообразования. Новые социально-экономические, политические, языковые реалии обусловливают необходимость большей опоры, чем это было раньше, на факторы интеграции методик родного, русского и иностранных языков.

Русский язык в общеобразовательной подготовке подрастающего поколения имеет стратегическое значение. От уровня владения языком зависят успехи в учёбе не только по данной дисциплине, но и по всем остальным предметам; уровень владения языком в значительной мере определяет социальное лицо человека, его культурные и интеллектуальные показатели, его общественную активность, стремление к самообразованию своего духовного начала. Для подготовки обучающихся к жизни в современном мире – мире высокоразвитых информационных и коммуникативных технологий учителям необходимо широко использовать современные педагогические технологии, в том числе технологии определения компетентности обучающихся в применении своих умений, приобретённых при изучении различных учебных дисциплин, в частности, компетентности в овладении русским языком.

В настоящее время обучение русскому языку в вузах претерпевает большие изменения. Более интенсивно стали внедряться в учебный процесс новые информационные технологии, такие как Интернет, аудио- и видео комплексы, мультимедийные обучающие компьютерные программы. Традиционные методы обучения русскому языку предполагают усвоение знаний в искусственных ситуациях, вследствие чего обучающийся не видит связи изучаемого предмета со своей будущей профессиональной деятельностью. Эффект применения инновационных технологий с целью повышения профессиональной направленности изучения русского языка в вузах, как показывает практика, наиболее заметен, когда они применяются в системе занятий, обеспечивая овладение целым комплексом умений, закладывая результативную базу для его эффективной профилизации в жизни.

Внедрение информационно-коммуникационных технологий в процесс обучения начался не так давно. Однако темпы его распространения невероятно стремительны. Применение Интернет-технологий на занятиях по русскому языку является эффективным фактором для развития мотивации обучаемых. В большинстве случаев обучающимся нравится работать с компьютером. Так как занятия проходят в неформальной обстановке, обучающимся предоставлены свобода действий, и некоторые из них могут «блеснуть» своими познаниями в сфере ИКТ.

К сожалению, наши студенты имеют серьёзные недостатки в развитии коммуникативной компетентности. Причиной является снижение уровня читательской культуры; снижение уровня индивидуального словарного запаса; низкий уровень сформированности индивидуально-личностных оснований для коммуникативной компетентности. Это отражается на результатах и качестве речевых умений, способностей к конструктивному диалогу, последующей социальной самореализации и продуктивности.

Цель данного исследования – исследовать современные инновационные методики формирования речевых умений обучающихся с точки зрения их эффективности, теоретически обосновать, разработать и экспериментальным путем доказать эффективность педагогических условий, способствующих развитию коммуникативной культуры обучающихся в процессе обучения в вузах. ИКТ целесообразно использовать при изложении нового материала (демонстрационно-энциклопедические программы), закреплении изложенного материала (тренинг – разнообразные обучающие программы), в системе контроля и проверки (тестирование с оцениванием, контролирующие программы), для самостоятельной работы обучающихся (обучающие программы,

энциклопедии, развивающие программы), проведение интегрированных занятий по методу проектов, для тренировки конкретных способностей обучающихся (внимание, память, мышление). Использование информационных технологий является одной из актуальных проблем современной методики преподавания филологических дисциплин. Применение информационных технологий считается необходимым на уроках русского языка, литературы и мотивирую это тем, что они способствуют совершенствованию практических умений и навыков, позволяют эффективно организовать самостоятельную работу и индивидуализировать процесс обучения, повышают интерес к урокам русского языка и литературы, активизируют познавательную деятельность учащихся, осовременивают урок.

В настоящее время важным и необходимым фактором модернизации современного образования выступают инновации. «Инновации» и «инновационные технологии» – эти понятия не так давно считались чем-то новомодным и чужеродным в лексиконе человека. Под инновацией (англ. «innovation» – нововведение, новшество, новаторство) понимается использование новшеств в виде новых технологий, видов продукции и услуг, новых форм организации производства и труда, обслуживания и управления, порождающих значимые прогрессивные изменения в социальной практике. Научные инновации, продвигающие вперед прогресс, охватывают все области человеческих знаний. Различают социально-экономические, организационно-технологические и другие инновации.

Инновационные технологии (мультимедийные проекты, методы проекта, развивающие коммуникативные – направленные игровые приемы) применяемые на уроках, вносят разнообразие в повседневную учебную деятельность, способствуют развитию интереса учащихся к предмету.

Главные образовательные технологии связаны сегодня с использованием интерактивных методов обучения. Термин «интерактивное обучение» имеет несколько определений. Поскольку сама идея такого обучения возникла в 90-х годах с появлением сети Интернет, некоторые специалисты трактуют это понятие как обучение с применением компьютерных сетей и ресурсов Интернета. Существует еще и другая трактовка этого термина: «умение взаимодействовать или находиться в режиме диалога с чем-либо (например, компьютером) или кем-либо (человеком)» (2, с. 7).

Интерактивное обучение – это особая форма организации познавательной деятельности. Она подразумевает вполне конкретные цели. Одна из таких целей состоит в «создании комфортных условий обучения, где обучающийся чувствует свой успех, свою значимость, а это делает процесс обучения творческим и продуктивным». Использование интерактивных форм обучения предусматривает моделирование жизненных ситуаций, применение ролевых игр, решение проблем командой. Учебный процесс, который опирается на применение интерактивных форм обучения, проходит с учетом всех обучающихся группы. Работая в команде, каждый вносит свой личный вклад, в процессе работы идет обмен идеями, информацией, приемами. В учебной работе преподаватель может использовать такие интерактивные формы как: экскурсии, кейс-технологии, видеоконференции, круглые столы, мозговой штурм, дебаты, деловая игра, case-study, тренинги.

Информационно-коммуникационная технология является как средством подачи материала, так и контролирующим средством. Компьютерные уроки, которые помогают

повысить уровень преподавания, усиливают мотивацию обучения, активизируют у обучающихся познавательную деятельность. Поэтому применяются текстовые редакторы, для создания презентаций по изученным темам, используются услуги Интернета, а так же различные тесты на бумажных носителях и тестовые задания на компьютере для оценки знаний обучающихся.

Развитие интереса к предмету связано и с развитием индивидуальных способностей обучающихся. В аудиториях есть «сильные» учащиеся, которые стремятся получить высокий процент знаний, умений, навыков, имея высокий потенциал к обучению и «слабые» учащиеся. Учитывая эти особенности, следует использовать технологию разноуровневого обучения. Суть технологии в том, что для учащегося отводится то время, которое соответствует его личным способностям и возможностям, что позволяет ему усвоить материал. А «сильным» учащимся надо отводить задания повышенной трудности, которые способствуют развитию познавательных интересов. Говоря о разноуровневом обучении мы выделяем два основных подхода: дифференцированный и личностно-ориентированный подходы в обучении. Одной из наиболее актуальных проблем методики преподавания русского языка является дифференцированный подход. Дифференцированный подход занимает промежуточное положение между фронтальной работой со всем коллективом и индивидуальной работой с каждым учащимся. Реализации дифференцированного подхода способствует организация игр, соревнований, временных творческих коллективов, создание специальных педагогических ситуаций, помогающих раскрыть достоинства обучающихся. Необходимое условие дифференцированного подхода – изучение межличностных отношений. Дифференцированный подход дает возможность воздействовать на отношения между личностью и группой, группой и коллективом, детьми и взрослыми и т.д. Эффективность дифференцированного подхода находится в прямой зависимости от творческой атмосферы сотрудничества в воспитательной организации и демократического управления ею. С целью реализации дифференцированного подхода используется технология разноуровневого обучения и прием учебно-речевых ситуаций на занятиях русского языка. Чтобы организовать разноуровневое обучение необходимо предварительно решить достаточно сложные проблемы с уточнением содержания обучения, а также сформулировать четкие требования к знаниям, умениям и навыкам по каждому разделу и теме программы с тем, чтобы достигаемый обучающимися конечный результат соответствовал требованиям.

Необходимо разработать критерии оценки эффективности достигаемых результатов на всех промежуточных этапах и итоговых результатов, систему тестов. Разноуровневое обучение дает возможность сделать обучение дифференцированным по способностям обучающихся. При таком обучении студенты приобретают и большую свободу действий.

В настоящее время дифференцированный подход понимается несколько шире: не только дифференцирование знаний по степени сложности, но и дифференцирование условий выполнений этих заданий, а также форм контроля за его выполнением. Дифференцированное обучение предусматривает такие организационные формы, при которых каждый обучающийся работает на уровне своих способностей, преодолевая посильную, но достаточно ощутимую для него трудность. Для получения положительного результата на своих занятиях преподавателю целесообразно выполнять следующие требования: создать положительный эмоциональный настрой; применять знания,

позволяющие обучающемуся самому выбрать тип, вид и форму материала (словесную, графическую, условно-символическую); обсуждать с обучающимися в конце урока не только то, что «мы узнали», но и то, что понравилось / не понравилось и почему; что хотелось бы выполнить еще раз, а что сделать по-другому; при задании самостоятельной работы называть не только тему и объем его работы, но и подробно разъяснять, как рационально организовать свою учебную работу при выполнении самостоятельной работы. Однако, используя, обеспечивая, применяя, создавая условия для учебного процесса, необходимо учитывать неодинаковые возможности и способности обучаемых, их различные планы на будущее, соответственно, и разные профессиональные устремления.

Личностно-ориентированный подход в обучении русскому языку влияет на выбор технологий обучения. Все меньше места занимают в учебном процессе такие учебные речевые действия, которые не характеризуются хотя бы условной коммуникативностью, например, чтение всеми студентами одного итого же текста и пересказ его друг другу. Все больше используется групповая работа над разными текстами, позволяющая, каждому обучающемуся группы выполнять посильные функции. Например, при изучающем чтении: один – в полголоса читает текст, другой – выделяет незнакомые слова, третий – ищет их значение в словаре, четвертый – переводит предложение, вызывающее трудности для понимания, и т.д. Такая работа готовит обучающихся к реальной коммуникации – обмену информацией с другими группами, читавшими другие тексты. При правильной ее организации способствует развитию речевой инициативы, совершенствует учебные и коммуникативные умения. Так же большую практическую направленность при изучении русского языка имеет проектная методика, которая обеспечивает выход речевой деятельности в другие виды деятельности, учитывает возможности и потребности учащихся, дает возможность выбора ими образовательных услуг.

Личностно-ориентированный подход в обучении русскому языку позволяет обеспечивать и поддерживать процессы самопознания, саморазвития и самореализации личности ребенка, формирование его неповторимой индивидуальности. Кроме того, год за годом у преподавателя накапливается опыт подготовки и проведения разноуровневых учебных занятий и анализ конкретных итогов. Использование самоанализа способствует более глубокому осмыслению основополагающих идей, принципов разноуровневого подхода, совершенствованию профессионального мастерства. Если есть цели и мотивы общения, то акт общения в рамках речевой ситуации состоится. Лучшими приемами активизации устной и письменной речи, является интерактивный прием, что с английского языка переводится как взаимодействие, где преподаватель и студенты работают для достижения одной поставленной цели. Например, сюда входят различные ситуативные задания с диалогической и монологической речью и умение выразить свои мысли в виде текстов, творческих, исследовательских работ, сочинение стихотворений и т. д. Основу коммуникативной деятельности составляют коммуникативные умения, сформированные на базе языковых знаний, умений, навыков, То есть работа над коммуникативными концепциями дает хорошие плоды.

Наше исследование подтверждает вывод о том, что интерактивное обучение – это, прежде всего, диалоговое обучение, в ходе которого осуществляется взаимодействие между студентами и преподавателем, между самими студентами. Преподаватель при

подготовке деловой игры должен решать как профессиональную, так и педагогическую задачу. При использовании интерактивных методов обучаемый становится полноправным участником процесса восприятия, его опыт служит основным источником учебного познания. Преподаватель не даёт готовых знаний, но побуждает обучаемых к самостоятельному поиску. По сравнению с традиционными формами ведения занятий, в интерактивном обучении меняется взаимодействие преподавателя и обучаемого: активность педагога уступает место активности обучаемых, а задачей педагога становится создание условий для их инициативы. Педагог отказывается от роли своеобразного фильтра, пропускающего через себя учебную информацию, и выполняет функцию помощника в работе, одного из источников информации. Интерактивное обучение обеспечивает взаимопонимание, взаимодействие, взаимообогащение. Интерактивные методики ни в коем случае не заменяют лекционный материал, но способствуют его лучшему усвоению и, что особенно важно, формируют мнения, отношения, навыки поведения.

Педагогические технологии в современном образовании являются очень важным, так как способствуют повышению качества любого предмета, в том числе в преподавании русского языка и в повышении коммуникативной культуры учащихся во время уроков русского языка и литературы. Инновационные педагогические технологии-нововведения в образовательной области, в которых находят воплощение комплексное использование новейших достижений дидактики и перестройка образовательного процесса в плане реализации принципов гуманизации, гуманитаризации и личностной ориентации обучаемых. По уровню инновационного потенциала технология может быть отнесена к одному из трех типов: модификационные нововведения связаны с усовершенствованием, модернизацией того, что имеет аналог или прототип; комбинаторные предполагают новое конструктивное соединение ранее известных методик; радикальные нововведения отменяют существующие формы и методы работы и содержат в себе идеи коренных преобразований

В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Основной целью обучения иностранным языкам является формирование и развитие коммуникативной культуры учащихся, обучение практическому овладению иностранным языком.

Список использованной литературы:

1. Выступление Шавката Мирзиёева на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палат Олий Мажлиса. – Т., 15.12.2016.

2. Суворова Н. Интерактивное обучение: новые подходы. – М. 001, – 70 с.

USING THE POSSIBILITIES OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Nosirova Dilfuza Saydullayevna
Gulistan State University,

dilfuzanosirova1978@gmail.com

Abstract: The article describes the concept of informatization of the educational process, the basic concepts used in the process, the possibilities of informatization of education and their use. The main means of informatization of education are information, a computer, an information system, information technologies, operations with information and their role, content and significance. In the process of traditional and information education, the content and essence of pedagogical science are comparatively studied. Information about the role, opportunities and shortcomings of informatization of the educational process is given. Keywords: education, information, pedagogy, computer, informatization, computerization, development, comparison.

Annotatsiya: Maqolada ta'lim jarayonini axborotlashtirish tushunchasi, jarayonda qo‘llaniladigan asosiy tushunchalar, ta'limni axborotlashtirish imkoniyatlari va ulardan foydalanish yoritilgan. Ta'limni axborotlashtirishning asosiy vositalari - axborot, kompyuter, axborot tizimi, axborot texnologiyalari, axborot bilan operatsiyalar va ularning roli, mazmuni va ahamiyati. An’anaviy va informatsion ta’lim jarayonida pedagogika fanining mazmuni va mohiyati qiyosiy o‘rganilgan. Ta'lim jarayonini axborotlashtirishning o‘rni, imkoniyatlari va kamchiliklari haqida ma'lumot berilgan. Kalit so‘zlar: ta'lim, axborot, pedagogika, kompyuter, axborotlashtirish, kompyuterlashtirish, ishlab chiqish, taqqoslash.

Introduction. The future of every society is determined by the level of development of the education system, which is an integral part of it. Today, the reform and improvement of the continuous education system of our country, the introduction of advanced pedagogical and information technologies into it, and the improvement of educational efficiency have risen to the level of state policy. It is known that the continuous education system expands the moral and intellectual potential of the society, ensures the stable development of production as a factor of improving the social and scientifictechnical development of the state, the rapid change of information technologies for every person in his professional life. strengthens his preparation and skills. Research object and used methods. The general pedagogical problem related to all stages of education is to improve the efficiency of independent work of students, increase their interest in science, deepen their professional knowledge and increase their activity. The possibility of modern information technologies to increase the interest and activity of students is limitless. The process of educational informatization, opportunities and their use was taken as the object of the research. Observation, comparison and generalization methods were used in the research work. Results and their analysis. Today's task of education is to teach learners to be able to work independently in the conditions of the information-educational environment that is overflowing every day. For this, it is necessary to create conditions for their continuous independent work [1]. The educational process is constantly faced with the issues of information gathering, processing and information exchange. Naturally, for this reason, the information supply of education - forms, means and methods of its reflection in some carriers of information have been created. We provide information about them in the comments below [1], [2], [5]: A computer (ingl. computer - calculating-machine) is a device or system that can perform a given, openly defined variable sequence of actions, a large number of calculations. The introduction of the computer into our society fundamentally changed human activity and caused the emergence of such concepts as information, information technologies, information communication technologies,

informatics, computerization, education informatization, computerization. Information - (lat. informatio - explanation, statement) - information transmitted and stored about persons, objects, evidence, events, phenomena and processes using conventional signs, regardless of the form of their description. Information retrieval is the process of selecting information from stored information for a particular request. Usually, queries take into account the order of the stored information. Presentation of information is the process of converting information into a convenient form for use after receiving (transmitting) or storing (retrieving) information in solving specific problems. Information transfer - the process of transferring information in the form of necessary presentation to solve specific issues. Data protection is the process of keeping data as it is and restricting access to it. Technology (from the Greek techne - téchnē - art, skill and logos - lógos - concept, teaching) is a method that is used consecutively to obtain some product (in education - teaching students). rational (stable) combination of several actions. Computer technology (CT) or information technology (IT) is a general name for technologies that respond to the storage, processing, transmission, protection and development of information using computers. It is difficult to imagine areas of modern production, science, culture and economy where computers are not used. Computer technology of education is a process of collecting, processing, storing and transferring information to the student using a computer.

Currently, such technological directions are widespread, in which the computer:

• a tool for providing educational material for the purpose of imparting knowledge to students:

• a means of informational support for educational processes as an additional source of information;

• a tool for determining the level of knowledge of students and controlling the mastery of educational materials;

• a universal trainer for acquiring the skills of practical application of knowledge;

• serves as one of the important elements in the future professional activity of students. Information technology is a set of processes and techniques for searching, collecting, storing, processing, presenting, and distributing information, as well as methods and means of implementing such processes and techniques. Improvement of information technologies is an important factor in informing society. Information technologies are improved based on the laws of informatics. In this sense, information technology, factors influencing its development, directions of informationalization of society and characteristics of information technologies are studied. It is no exaggeration to say that the terms information and computer technologies are the most frequently used concepts in our daily life. Because no matter what sphere of life we take, no matter what actions we perform, we will certainly work with information. That is, the use of information, exchange of information, their transmission, assimilation are the main basis of human activity. Currently, information technology is the most important factor affecting the rapid development of society. Although information technology has existed at various stages of human development, the characteristic feature of today's information society is that for the first time in the history of civilization, the effort spent on obtaining and producing knowledge is energy, raw materials, materials and material consumption. has exceeded spending on goods, that is, information technology is taking a leading place among the new technologies available [3]. The information technology industry includes computers, communication systems, data warehouses, knowledge warehouses and related activities. Even people who do not directly work

in the field of information technology use its capabilities in their daily work. Information technologies are more and more integrated into all spheres of life and become its driving force. In your daily life, you work with information in various forms, for example, text, graphics, tables, sound (audio), pictures, videos, etc. Each type of information processing (collection, storage, etc.) requires different information devices and they have different technical characteristics. Modern progress and achievements of information technologies show the necessity of informatization of all spheres of science and human activity. Because this field is the basis and important ground for the information of the whole society. Information technology consists of several technical tools. Technical tools perform the role of production tools in labor activities and constitute the indispensable and most important constituents of information technologies [4]. The main task of the technique is to ease and increase the level of efficiency of human labor; expansion of his capabilities in the course of labor activity; exemption (full or partial) from working in conditions dangerous for human health. Information technology tools and methods include: a set of technical tools; technical complex management tools; organizational and methodological support. A set of technical tools is a set of tools, devices, machines, mechanisms and automatic devices that directly change information. Management tools of the technical complex provide an opportunity to implement targeted use of technical tools by a person to introduce informational changes. Organizational-methodological support connects the introduction of technical means and all actions of a person into a single monological process in accordance with the goal of informational changes and includes the following: – regulatory and methodological materials on the preparation and formalization of various documents within the framework of solving a specific issue; – instructional and normative materials on the use of technical tools, including technical safety of operation and conditions that support the normal operation of equipment; – demonstrative and normative-methodical materials on the organization of a person's work within the framework of specific computer information technology. If the basis of technical means is computer equipment, then we are talking about computer information technologies. The introduction of new information technologies into the educational process is determined by the following indicators [6], [7]: - if it satisfies the main principles of pedagogical technology (pre-design, goal setting, integrity); - solving previously unsolved theoretical or practical problems in didactics (the computer serves as a means of preparing and transmitting information); - fully and systematically describes all components of the information supply of the teaching process; - provides an opportunity to solve the necessary didactic issues on the basis of information technologies at each of its stages. Informatization of society is understood as the process of using information as a wealth of society, which ensures the development of the economy, the scientific and technical development of the country, and the acceleration of the processes of democratization and intellectualization of society. In fact, informatization of society is an objective process related to increasing intellectual activity and role in all aspects of human life. Informing the society serves to improve the standard of living of the people of our republic, to meet social needs, to grow the economy, and to accelerate scientific and technical development. Information technology has gone through several stages in its development: The first step is manual execution. Information technology has become a writing tool and an accountant's book. Communication was carried out by sending a letter. This stage is characterized by low productivity of information processing. The second stage is mechanical. This stage is characterized by the fact that typewriters and telephones were used to

process information. The third stage is electronic processing of information. Electronic typewriters and copiers began to be used for information processing. The fourth stage is computer technology. Information technology, the minimum of information processing: accounting; takes three components, such as analysis and decision-making, and the center of gravity of the development of automated systems is formed, with the maximum use of human-machine processes, moving to these components. The fifth stage is the emergence of personal computers. The transition from computing centers to distributed computing capacity has resulted in the rise of homogeneity of data processing technology. The sixth stage is the stage of new information technologies. The introduction of personal computers into the information field and the use of telecommunication means of communication led to the development of a new stage of information technology. New information technology is an information technology with a "perfect" interface for the user of personal computers and telecommunication tools. New information technologies are based on the following basic principles: - an interactive (communicative) work procedure with a computer. - integration with other software products. - flexibility of the process of changing information and issues. The main types of information technology include:

1. Data processing (collection, processing, storage, creation of documents) information technologies.

2. Management information technologies (creation of various reports).

3. Automated office information technologies.

4. Information technologies that use decision-making.

5. Expert systems information technologies. 6. Billing systems (automated mutual accounting with customers - a business that makes books - a weapon). Common types of software products are used as information technology weapons. Taking this into account, the concept of "New information technology tools" can be defined in a simple way [2], [5]: New information technology tools - microprocessor technology, modern telecommunication tools and systems, as well as information exchange, audio-, video-technique, etc. operating on the basis of which provide information collection, compilation, storage, processing and transfer operations: computers of various classes (from super to palm-top), word processors, speech input device, scanners, etc. information and knowledge storage management systems, multimedia systems, video and teletext, modems, computer networks, information retrieval systems, digital cameras, expert training systems, graphic information output devices, hypertext systems, television, radio, telephone and fax, voice e-mail, teleconferencing, electronic tables, electronic calendars, electronic bulletin boards, Internet navigation software tools, electronic libraries, educational software tools, secret storage hardware, editor-publishing systems, CD-ROM, text-aware systems, software packages (programming languages, translators), text-to-speech synthesizers, data transmission tools, pagers, "virtual reality" systems, geo-information systems, information systems for special tasks and other hardware and software tools and devices. Computer information technologies (CIT) can be understood as computer equipment and software designed for receiving, storing and transmitting information. Computerization - widespread introduction of electronic computing machines (computers) to various aspects of human activity. Computerization of education is the process of equipping educational institutions with modern computer technology, i.e. computers. Computerization is a necessary but not sufficient condition for computerization. In education, the computer is a weapon, and its use should lead to a radical

change in the teaching process. Because teaching consists of imparting information to the student. Then, according to B.N. Glushkov (information technologies - processes related to information processing), information technologies are always used, that is, optional pedagogical technology is informative. After the widespread use of computers in education, the concept of "new information technology of education" appeared. Informatics - (German Informatik, Eng. Information technology, fr. informatique, Eng. computer science - computer science - in the USA, Eng. computing science - computing science - in Great Britain) - receiving, collecting, storing, changing information , the science of methods of transmission and use. Informatization of education is a process aimed at optimal use of computer-aided teaching information. It is pedagogical in the literal sense, because pedagogical issues are solved in it. The list of these issues, eligibility criteria, input information and required outcomes are all determined by the training process. In education, the concepts of "pedagogical technology" and "information technology" are synonyms in a certain sense. Communication (lat. communication – information, transfer; lot. communion – generalization) - exchange of information (communication) between living organisms. Communication technologies are the processes and methods of information transfer and their implementation. Information and communication technology (ICT) is an integrated set of methods, production processes and software-technical tools for the purpose of collecting, processing, storing, transmitting, displaying and using information for the benefit of users. Information and communication technologies are technologies designed for joint implementation of information and communication processes. The main priority of ICT in education [2], [5]: - With the help of ICT, images can be easily used in the process of teaching and learning, affecting the memory of both the student and the teacher. - With the help of ICT, teachers can easily give complex instructions to the students while providing a lot of understanding. - With the help of ICT, teachers can create interactive classrooms and make the lesson more interesting, thereby improving the attendance of students. The main disadvantages of ICT in education: - adjusting the technique can be quite dangerous; - purchase is quite expensive; - The emergence of specific difficulties for teachers who do not have experience in dealing with ICT. The introduction of ICT into education changes the basic conditions of the science of pedagogy. We present the process of comparing the changes in the main characteristics of pedagogy in the use of modern ICT tools in the educational system. Conclusion. The use of modern ICTs provides an opportunity to organize optimal interaction between the student and the teacher in order to achieve the result of education, and at the same time: means of visualizing problematic content; provides for the use of programmed teaching tools and control. The following problems arose during the introduction of ICT: changing the educational course for computerization; organizing the educational process using a computer; control what tools and what knowledge, assess the level of mastery of skills and qualifications; What kind of ICT should be used to solve the pedagogical and didactic issues?

References:

1. Abdukadirov A.A., Pardaev A.Kh. Distance education theory and practice. Monograph. T.: Science. 009. -146 p.

2. Abdukadirov A.A., Toshtemirov D.E. Methodology of using information and communication technologies in educational institutions. Monograph. Gulistan: "Universitet", 019. - 32 p.

3. Toshtemirov D.E. Educational portal: principles of creation, content and method of use. Monograph. Gulistan: University. 015. -156 p.

4. Toshtemirov D.E. Structural structure and methodological support of the educational portal. // Vocational education, 010. No. . -. B. 10-11.

5. D.B. Abdurakhimov, D.E. Toshtemirov. Methodology of teaching specialized subjects. Study guide. - Tashkent, 020. - 4 p.

6. Toshtemirov Doniyor Eshbaevich, Niyozov Muhammad Bakhronovich, Yuldashev Ulmasbek Abdubanopovich, Irsaliev Furkatjon Sherali's son. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews. ISSN- 394-5125. Vol 7, Issue 5, 020, pp. 399-400.

7. Doniyor Toshtemirov, Bakhodir Muminov, Jasur Saidov. Fundamentals Of Compilation Of Electronic Tasks For Students To Test And Strengthen Their Knowledge Of Database // International journal of Scientific & Technology research. ISSN 77-8616. Volume 9, Issue 04, April 020. pp. 3226-3228. Author: Nosirova Dilfuza Saydullayevna - teacher Teacher of the Department of Primary Education Methodology of Gulistan State University.

SHE’RIY MATNDA INTERTEKSTUALLIK

Yodgorov Hamid

GulDU dotsenti

Annotatsiya: Badiiy matnning tarkiblanishini tadqiq etishdagi muhim nuqtalardan biri intertekstuallik masalasidir. Mazkur maqolada Erkin Vohidov she’riyatida intertekstuallikning qanday ko‘rinishlari mavjudligi, uning badiiy matnni shakllantirishdagi o‘rni, shu bilan birga, intertekstuallikning badiiy tasvir vositasi sifatida matn quvvatini oshirishi, kitobxonga estetik zavq berishi kabi masalalar poetik matn misolida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: she’r, poetika, badiiy matn, nobadiiy matn, intertekstuallik, estetik zavq, maqol, epigraf, poststrukturalizm, lingvopoetika, xalq maqoli.

Abstract: Problem OF textuality is one of the important elements structure of literary text. The following article discusses questions of different types of intertextuality in the lyrics of Erkin Vohidov, its role in formation of literary text, as well as intertextuality as a visual medium for increasing potential of the text, demonstrating esthetic pleasure to the reader in the example of literary text.

Key words: poem, poetry, literary text, non-literary text, intertextuality, esthetic pleasure, proverb, epigraph, post-structuralism, linguopoetics, folk proverb.

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funktsional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o‘zida turli uslub ko‘rinishlarini muallifning badiiy niyatiga ko‘ra erkin jamlay oladigan, tinglovchi yoki o‘quvchiga estetik zavq berish, ta’sir etish xususiyatiga ega bo‘lgan g‘oyat murakkab butunlik hisoblanadi.

Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo‘lganidek, qat’iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to‘la-to‘kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta’sirchanlik birinchi planga ko‘tariladi. Ohangdor, jozibador birliklar ko‘p qo‘llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg‘un bir musiqa, ichki bir

garmoniya sezilib turadi. Insonni ruhan to‘lkinlantirish, yig‘latish, kuldirish, xayolot olamiga etaklash, o‘yga cho‘mdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o‘rgatish kabi ko‘plab imkoniyatlarni o‘zida mujassam qilgan bo‘ladi. Badiiy matnda muallifning o‘quvchi yoki kitobxonga estetik ta’sir qilish maqsadi birinchi planda tursa, nobadiiy matnda gmuallifning asosiy maqsadi o‘quvchi yoki kitobxonga kommunikativ ta’sir qilishdan iborat bo‘ladi.

Boshqacha qilib aytganda, nobadiiy matnda muayyan axborotning mazmuni va uning ifodasi birlamchi bo‘lsa, badiiy matnda bunday axborot birlamchi emas, balki shu..... axborot vositasida aytilmoqchi bo‘lgan fikr – g‘oyaning estetik ta’sirli ifodasi mutlaqo hal qiluvchidir. Badiiy va nobadiiy matn tiplari bir-biridan, eng avvalo, ularda tilning estetik vazifasining salmog‘iga ko‘ra farqlanadi. Bu o‘rinda, avvalo, tilning vazifalari haqida to‘xtalmoq, joiz. Zotan, vazifasiz til yo‘q, materiya harakatsiz mavjud bo‘la olmaganidek, til ham vazifadan tashqarida yashay olmaydi, demakki, vazifa tilning mavjudlik omilidir (1).

Tadqiqot uchun O‘zbekiston xalq shoiri, mohir so‘z san’atkori Erkin Vohidovning she’riy asarlari (2000) ob’ekt sifatida tanlandi. Mavzuni yoritishda hozirgi kunda o‘zbek filologiyasi, xususan, o‘zbek tilshunosligi qo‘lga kiritgan yutuqlardan hamda rus tilshunosligida bayon qilingan nazariy fikrlardan idodiy foydalanildi. Tadqiq jarayonida tavsiflash, kontekstual va komponent tahlil kabi metodlarga tayanildi.

Badiiy matnning tarkiblanishini tadqiq etishdagi muhim nuqtalardan biri intertekstuallik masalasidir. Tadqiqotchilarning ta’kidlashlaricha, intertekstuallik tushunchasining filologiya ilmida paydo bo‘lishiga rus olimi M.M.Baxtinning 1924 yilda nashr etilgan **“Badiiy so‘z ijodiyotida mazmun, material va shakl muammosi”** nomli ishi turtki bergan, olim bu tadqiqotida adabiyotning mavjudlik dialektikasini tavsiflar ekan, ijodkor tasvirlanayotgan voqelikdan tashqari o‘tmish adabiyoti va o‘ziga zamondosh bo‘lgan adabiyot bilan ham ish ko‘rishini, bu adabiyotlar bilan u doimiy “muloqot”da bo‘lishini qayd etadi. Ana shu ishga asoslangan va undagi fikrlarni yangicha talqin etgan holda poststrukturalizm nazariyotchisi frantsuz Yuliya Kristeva 1967 yilda bu tushunchani fanga olib kirgan (2).

Shuning uchun ham nemis tilshunosligida ayni termin qo‘llangan. I.V.Arnold ham muayyan matnda aynan yoki qisman o‘zgartirilib, qayta ishlanib kiritilgan boshqa matnlar yoki ularning qismlarining mavjudligini “intertekstuallik” deb nomlaydi(3). Umuman aytish mumkinki, muayyan badiiy matn tarkibida o‘zga matnlarga daxldor unsurlarning mavjudligi shu matnning intertekstualligidir.

Ta’kidlab o‘tilganiday, har qanday badiiy matn intertekstual bo‘lishi shart emas, bu yozuvchining badiiy maqsadi, uslubi bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Boshqacha qilib aytganda, badiiy matnga olib kiriladigan har qanday boshqa matn yoki uning unsuri asosiy matn mazmuni va lisoniy qurilishi bilan uyg‘unlashib, yozuvchining estetik niyati ro‘yobi uchun xizmat qiladi. Badiiy matnning intertekstualligi xilma-xil shakllarda namoyon bo‘ladi. Asosiy matnga olib kiriladigan o‘zga matn yoki uning muayyan unsuri yozuvchi niyatiga ko‘ra asosiy matn strukturasining turli qismlaridan joy olishi mumkin.

Erkin Vohidov ijodini o‘rganar ekanmiz, unda intertekstuallikning turli ko‘rinishlarini uchratamiz. Xalq og‘zaki ijodi namunalarini yozma adabiyotga olib kirish azaliy hodisa. Maqollarning badiiy matn tarkibida qo‘llanishi ham intertekstuallikni yuzaga keltiradi. Xalqda “Birovga kulma zinhor, senga ham kulguvchilar bor”, “Avval o‘zingga boq, so‘ng nog‘ora

qoq” kabi maqollar bor. Shoir ana shunday xalq yaratgan durdonalarni mohirlik bilan matnga olib kirib, unga yangicha jilo berib, o‘z poetik maqsadiga erishgan:

Kulib yurgay edim bir vaqt
O‘qib Majnun jununidan,
Degaylar, o‘zgadin kulma
O‘zingdan bo‘lmayin ogoh. (Masal borkim, 195-b.)

Aytish mumkinki, xalq og‘zaki ijodi namunalarini she’riy matnga singdirish oson ish emas. Chinakam so‘z ustasigina bu ishni maromida uddalashi mumkin. Maqollardan kelib chiqadigan obrazli mazmun badiiy matnda ifodalanadigan asosiy fikr-g‘oyani yaxlit holatda o‘zida mujassamlaydi. Kitobxon she’rni o‘qigandayoq, matndagi asosiy g‘oyaning umumiy chizgilarini tasavvur qiladi:

Seving, deb she’r bitib avval,
O‘zim bo‘ldim asiri ishq.
O‘zi tushgay emish oxir
Birovga kimki qazgay choh. (Masal borkim, 195-b.)

Sir emas, chinakam sevgi odamni devona qiladi, uning “sharobi”dan kishi mast bo‘ladi, oromidan ayriladi, es-hushini yo‘qotadi. Boshiga “ishq savdosi” tushmagan odam bunday holni tushunmog‘i mushkuldir. Xuddi shu manzarani o‘quvchi ko‘z o‘ngida namoyish qilish istagida ijodkor “Kim birovga choh qazisa, unga o‘zi yiqiladi” maqolini matnga olib kiradi.

Mazkur she’r didaktik xarakterda bo‘lib, o‘quvchining ko‘ngliga ezgulik urug‘larini ekadi, uni hayotda to‘g‘ri yo‘lni tanlashga, adashmaslikka, har qanday voqeadan odilona xulosa chiqarishga, ezgulikni, sadoqatni ulug‘lashga chaqiradi.

Xalq maqollarini o‘qigan, mag‘zini chaqqan o‘quvchi hayotda yaxshi bilan yomonni, oq bilan qorani ajratadi, do‘st bilan dushmanni taniydi. Vaqtida chiqarilmagan xulosa, vaqtida qilinmagan ish afsus bilan tugaydi. Ming yillardan buyon hayot qozonida qaynagan “So‘nggi pushaymon, o‘zingga dushman” xalq maqolining ma’nosini o‘quvchiga bermoq istagida shoir quyidagi misralarni bitadi va, albatta, go‘zal she’riy imoratni bunyod etadi:

Bo‘libsan oshiq, Erkin,
Uz umid jondin, o‘kinch qilmay,
O‘zingga, deydilar, dushman
Keyin chekkan pushaymon, oh. (Masal borkim, 195-b.)

Ko‘rib turganimizday, turli yo‘nalishdagi bir necha xalq maqoli bir poetik niyatni yoritish uchun birlashtirilgan. Bu bilan shoir, birinchidan, maqollarga yangi umr bag‘ishlagan, ikkinchidan, o‘zi ham muhabbat haqida yaxlit bir original g‘azal yaratishga erishgan.

Badiiy matnda intertekstuallikni yuzaga keltiradigan usullardan yana biri epigrafdir. Ma’lumki, epigraf har qanday matnda, badiiy matnda ham, nobadiiy matnda ham qo‘llanaveradi, ammo matnning majburiy emas, balki ixtiyoriy uzvi hisoblanadi, ya’ni barcha matnlarda epigrafning bo‘lishi shart emas. Badiiy matnda epigraf, albatta, badiiyat uchun xizmat qiladi. Shuniham aytish joizki, epigraf yozuvchining badiiy matndagi asosiy g‘oyasini, niyatini, asarning asosiy mazmunini ixcham tarzda ta’kidlash maqsadida ishlatiladi (4).

Epigraf sifatida qo‘llangan maqol, hikmatli so‘z yoki biror asardan olingan parcha intermatn maqomini oladi va asosiy matn mazmunini kuchli bir tarzda ta’kidlashi, ta’bir joiz

bo‘lsa, boyitishi barobarida asosiy matnning semantik strukturasi fonida o‘zi ham mazmunan boyiydi. Shu o‘rinda shoirning **“Hijron yuki”** she’riga yuzlanamiz. Shoir mazkur she’riga A.Navoiy ijodidan quyidagi baytni epigraf qilib keltiradi: Aylagin jondin judo, Etguncha jonondin judo.

Men bo‘lay jondin judo
Bo‘lguncha jonondin judo.
Ne kerak jon, ezsa jonim
Bir umr armon yuki. (Hijron yuki, 140-b.)

Tilshunos Z. Turaeva juda o‘rinli ta’kidlaganidek (5), epigraf va matn o‘rtasida uzaro bir-biriga yo‘nalgan aloqa mavjud bo‘ladi: epigraf matnning mazmuniy mohiyatini ochib beradi, matn esa epigraf pozitsiyasidagi intermatn semantikasini yanada teranroq, idrok etishga ko‘maklashadi, kerakli assotsiatsiyalarni uyg‘otadi, kitobxonning tajribalari va tasavvurlarini harakatga keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy matnga olib kiriladigan har qanday boshqa matn yoki uning unsuri asosiy matn mazmuni va lisoniy qurilishi bilan uyg‘unlashib, ijodkorning estetik niyati ro‘yobi uchun xizmat qiladi. Ana shu tariqa intertekstual badiiy matnning mazmuniy sig‘imi kengayadi, badiiy-estetik va hissiy ta’sir quvvati ortadi. O‘zbek badiiy matnida bunday intertekstuallikning xilma-xil ko‘rinishlari mavjud.

Adabiyotlar:

1. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси.-Т., Фан, 008. 160 б.
2. Кураш С. Усложнённое кодирование образной информации как аспект филологического анализа художественного текста.-Мозырь:УО «МГПУ», 003. –С.40.
3. Арнольд И.В. Поэтика интертекстуальности текста.// Вопросы английской контекстологии. Вып. 4. –СПб., 1996.-С.7-15.
4. Йўлдошев М.Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. ДДА. –Т., 009.
5. Тураева З. Лингвистика текста. –М.: Просвещение, 1986,с.53.
6. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.
7. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.
8. Muhudullaev, F. INVERSION AS A SYNTACTIC OPPORTUNITY.
9. Тўйчиева, З. (2023). АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ “САРОБ” РОМАНИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. Journal of Universal Science Research, 1(4), 304-307.
10. Hamid, Y. (2023). BADIIY MATNDA FRAZEMALARNING POETIK IMKONIYATLARI. Journal of Universal Science Research, 1(5), 71-276.

GAPDA BOSH BO‘LAK NECHTA BO‘LADI?

Abdullaev Jumanazar Xudayberdievich, *GulDU dotsenti,*
Qambarov Ma’rifjon Abduhakimovich, *GulDU o‘qituvchisi*

Annotatsiya: ushbu maqolada grammatik asos bo‘lgan kesim, gapdagi predikativlik, predikativ munosabatlar, gap va uning yadrosi, bir sostavli gaplarning turlari bo‘lgan shaxsi aniq gaplar, shaxsi noma’lum gaplar, shaxsi umumlashgan gaplar, shaxssiz gaplar, nominativ gaplar, vokativ gaplar misollar asosida tahlil va tadqiq qilindi.

Kalit so‘zlar: grammatik asos, bir cho‘qqili sintaktik nazariya, predikativlik, predikativ munosabat, sub’ekt, gapning yadrosi, bir sostavli gaplar, ikki sostavli gaplar, shaxsi aniq gaplar, shaxsi noma’lum gaplar, shaxsi umumlashgan gaplar, shaxssiz gaplar, nominativ gaplar, vokativ gap, kesim.

Kesimni har qanday gapning grammatik asosi, markazi deb talqin qiluvchi bir cho‘qqili sintaktik nazariya keng tarqalishi bilan an’anaviy sintaksisdagi bir bosh bo‘lakli gap masalasi dolzarblik kasb etdi. Chunki bir bosh bo‘lakli gaplarning grammatik asosi ham, garchi ularning ayrimlarini egaga tenglashtirish holatlari bor bo‘lsa-da, aslida kesimdan iboratdir. Ushbu maqola shu munosabat bilan dunyoga keldi.

Asosiy masalaga o‘tishdan oldin dastlab o‘zbek ilmiy tilshunosligining asoschisi A.G’ulomovning prof. M.Asqarova bilan hamkorlikda yozgan va o‘z vaqtida qayta–qayta nashr qilingan o‘zbek tili sintaktik qurilishi yoritilgan darsliklarida qayd etilgan o‘z metodologik asoslari haqidagi fikrlarini keltirib o‘tmoqchimiz. O‘ylaymizki, u masala mohiyatini tushunishimizga yordam beradi: “Darslikning yaratilishida boy rus tilshunoslik fani, shu fanning akademik A.A.Shaxmatov, professor A.M. Peshkovskiy, akademik V.V. Vinogradov kabi mashhur olimlarning asarlari, ...” Грамматика русского языка” kabi yirik ish, darsliklar hamda turkologiya sohasidagi ishlardan A.N. Kononovning asarlari ilmiy-nazariy asos va metodologik jihatdan asos bo‘ldi (G’ulomov A., Asqarova M.,Hozirgi o‘zbek adabiy tili.Sintaksis, T.1987,3-bet).

Bundan ayon bo‘lyaptiki, o‘zbek tilshunosligida gap haqidagi nazariyalar o‘sha davrda yetakchilik qilgan rus tilshunosligida yaratilgan sintaktik ta’limot asosida, ularning ta’sirida shakllangan. Bu haqda mashhur tilshunos prof. A.Nurmonov shunday deydi: “ Shuni ta’kidlash kerakki, gapning asosiy belgisi sifatida predikativlik e’tirof etiladi. Predikativlik rus tilshunosligida atributiv mantiq ta’sirida shakllangan ega bilan kesimning munosabati sifatida belgilandi. Gap bo‘laklari ham predikativ munosabatda ishtirok e’tish darajasiga ko‘ra ikki guruhga bo‘lindi: 1) predikativ munosabatda ishtirok etadigan bo‘laklar;) predikativ munosabatda ishtirok etmaydigan bo‘laklar.

Birinchi guruhga gap tuzilishining asosi, zaruriy bo‘laklari hisoblandi va ular bosh bo‘laklar nomi bilan yuritildi. Atributiv mantiqda hukm a’zolari bo‘lgan sub’ektga ega, predikatga esa kesim tenglashtirildi. Mantiqda predikat sub’ektning belgisini ifodalovchi qism sifatida qaralgani uchun grammatikada ham kesim eganing belgisini bildiruvchi bo‘lak deb qaraldi. Shundan kelib chiqqan holda gapda absolyut hokim bo‘lak ega, nisbiy hokim bo‘lak(ikkinchi darajali bo‘laklarga nisbatan hokim, egaga nisbatan tobe qism) kesim deb hisoblandi.

Predikativ munosabat tarkibiga kirmaydigan bo‘laklar gapning konstruktiv bo‘lmagan, nozaruriy, shu sababli ikkinchi darajali bo‘laklari sanaldi.

Bosh bo‘laklar ikki a’zo, ikki cho‘qqidan iborat, deb qaralgani tufayli, bu bo‘laklarning gapda qatnashishiga ko‘ra ular ikki guruhga bo‘lindi:1) bir sostavli gaplar;) ikki sostavli gaplar (Nurmonov A. Gap va uning bo‘laklari haqida mulohazalar O‘TA.2009 y. -son,36-bet).

Demak, mantiqiy tushuncha bo‘lgan hukmning doim ikki qismdan, ya’ni sub’ekt va predikatdan iborat bo‘lishi haqidagi nazariya dastlab gapning ham shu mantiq qonuniga muvofiq ikki bosh bo‘lakli bo‘lishi lozimligi masalasini keltirib chiqargan bo‘lsa, konkret gaplarning tahlili ularning bir bosh bo‘lakli bo‘lishini ham tan olishga olib kelgan. Bu yerda mantiqiy hukm bilan grammatik-sintaktik tushuncha - gapning teng kelmasligini ko‘ryapmiz. Shuning uchun an’anaviy sintaksisda dastlab, garchi gapning doim ega va kesimdan tashkil topishi haqidagi talqini ilgari surilgan bo‘lsa-da, keyinchalik bevosita tilning o‘zidan olingan gaplarning sintaktik tahlili natijasida gapning mantiqiy hukmdan farqli o‘laroq bir bosh bo‘lakli bo‘lishi mumkinligi to‘g’risida ham fikr yuritila boshlagan. Natijada tez orada bir bosh bo‘lakli gap sintaksisi ham ishlab chiqildi, maxsus o‘rganish ob’ekti bo‘ldi (Rasulov I. Hozirgi o‘zbek tilida bir sostavli gaplar.-Toshkent: Fan. 1974. -234 b.).

Biroq, bizningcha, bu masala hali mantiqiy yakuniga yetkazilgani yo‘q. Sistem tilshunoslikda kesim markazli gap – bir cho‘qqili nazariyaning ishlab chiqilishi va amaliyotga tatbiq etilishi bilan muammo yanada murakkablashdi. Zero, endi ikki bosh bo‘lakli gap termin-tushunchasiga ham, bir bosh bo‘lakli gap termin tushunchalariga ehtiyoj qolmadi, ularning barchasi kesim markazli gapning o‘ziga xos ko‘rinishlari qatoridan o‘rin oldi. Bu bilan egaga munosabat keskin o‘zgardi - u bosh bo‘laklik va mutlaq hokimlik maqomini yo‘qotdi. Ushbu maqolada vaziyat taqozosiga ko‘ra shu masalaga ham munosabat bildirildi. Maqsadimiz bu boradagi muammoga bevosita aloqador ushbu masalani yechishda ham ozmi-ko‘pmi hissa qo‘shishdir.

Dastlab sodda gap sintaksisining asoschisi Ayyub G’ulomovning gap sintaksisini ishlab chiqish va tushunishda juda muhim bo‘lgan quyidagi fikr-mulohazalariga e’tiboringizni tortmoqchimiz. Ular nafaqat ikki bosh bo‘lakli,balki bir bosh bo‘lakli gap sintaksisini anglashda ham asosiy omil vazifasini o‘tashini sezish qiyin emas:

“...Kesim gapning uyushtiruvchi markazlaridan biridir; u hukmni ifodalovchi, gaplikning asosiy belgilarini ko‘rsatuvchi eng muhim bo‘lak bo‘lganligidan, gapning mazmunini, xarakterini belgilashda katta rol o‘ynaydi (ta’kid bizniki), ega temani (gapning nima to‘g’risida borishinigina) bildiradi, shu haqda nima deyilishini, xabarni kesim bildiradi.... Gapning eng asosiy grammatik belgisi-predikativlik gapni maydonga keltirish, fikrni ifodalash xususiyatidir. Bu jihatdan kesimning gapdagi ahamiyati juda kattadir: U kommunikatsiya (aloqa-aralashuv, xabar berish) da asosiy vazifani bajaradi. Gapda kesimning ayrim bo‘lak sifatida ifodalanmay qolishi boshqa bo‘laklarning ifodalanmasligiga qaraganda, juda kuchli, juda yaqqol sezilib turadi. Demak, gap tushunchasi kesim tushunchasi bilan juda zich bog’langandir.” (Ko‘rsatilgan darslik, 95-b.). Prof. A. Nurmonov shu munosabat bilan shunday deydi va biz ham unga to‘la qo‘shilamiz: “Darhaqiqat, gapning yadrosi kesim, boshqa bo‘laklar uning kengaytiruvchilari hisoblanishiga diqqat qilinsa, kengaytiruvchilar soqit qilinsa ham, kesimning o‘zi gaplik belgisini o‘zida saqlaydi, degan hukmni anglaymiz. Ana shunday hukm hali sintaksisda kesimning egaga nisbatan yetakchilik qilishi haqidagi fikr ilmiy jamoatchilik o‘rtasida tarqalmasdan oldinoq A.G’ulom o‘qidim tipidagi tuslangan fe’llar eng kichik gaplar ekanligi; kesim eng kichik gapga tengligi haqida bahs yuritgan edi.” (A.Nurmonov. Ko‘rsatilgan manba, 06-b.).

Keltirilgan ma’lumotlardan ochiq-oydin ayon bo‘lyaptiki, A.G’ulomov egani o‘sha paytdagi hukmron sintaktik nazariyaga ko‘ra mutloq hokim bo‘lak desa-da, gap haqidagi ta’limotini shakllantirishda gapning kesim bo‘lagiga, kesimlik tushunchasiga alohida ahamiyat

beradi. Bu bo‘lakning gapni grammatik jihatdan shakllantirishda egadan ustun ekanligiga ishonch hosil qiladi va buni yuqoridagi kabi o‘rinlarda alohida ta’kidlab o‘tadi, gapning asosiy, bosh bo‘lagi ega emas, kesim ekanligiga ishora qilganday bo‘ladi. Ushbu o‘rinda akademik G’.Abdurahmonovning quyidagi fikri ham bu mulohazalarda asos yo‘q emasligini ko‘rsatadi, deb o‘ylaymiz: “Ega va kesim hakida chuqur tahlil olib borar ekan (Sodda gap , 1948 yil 4-28-betlar) , u, “ega.. mutloq hokim holatdagi elementning nomidir”, (24-bet) deydi. Ammo asarning kesim bobida “Gapning eng asosiy grammatik belgisi predikativlikdir. Bu jihatdan kesim gapdagi asosiy bo‘lakdir” deb ta’kidlaydi (29-bet). Olimning bu fikri tilshunoslarimiz tomonidan davom ettirilib, gapning asosiy bo‘lagi kesim ekanligi isbotlandi” (G’.Abdurahmonov. A.G’ulomov va o‘zbek tilshunosligi ba’zi masalalari.”// A.G’ulomov va o‘zbek tilshunosligi masalalari.(ilmiy maqolalar to‘plami) .T., 007, 6-b.).

Kuzatishlarimizga qaraganda, xuddi shunga o‘xshash holat, ammo boshqacha yo‘sinda, olimning bir bosh bo‘lakli gap sintaksisi talqinlarida ham ko‘zga tashlanadi. Quyidagilar fikrimizning dalilidir: “Bir sostavli gaplarda predikativlik bir sostav, bir bosh bo‘lak bilan ifodalanadi: Katta ko‘l. Bugun stadionga boriladi.

... Bir sostavli gaplarning shunday turlari bor: shaxsi aniq gaplar, shaxsi noaniq gaplar, shaxsi umumlashgan gaplar, shaxssiz gaplar, infinitif gaplar, nominativ gaplar.

Shaxsi aniq gaplar. Bunday gaplarda ega qo‘llanmaydi, lekin u kesimdan aniq sezilib turadi.(Ta’kid bizniki.) Uch bolaning otasiman.Yur dalaga! Birga ketaylik.

Shaxsi noma’lum gaplar. Bunday gaplarda ham ega qo‘llanmagan bo‘ladi. Bunday gaplarning kesimi uchinchi shaxs formasidagi aniq fe’llardan bo‘ladi(kesimning uchinchi shaxs formasida bo‘lishi bir sostavli gaplarning bu turi uchun tipik hodisadir(Ta’kid bizniki.).O‘limdan qo‘rqmaganni mard deydilar. Uning otasini Hoshim xo‘roz deyishadi.

Shaxsi umumlashgan gaplar. Bunday gaplarning kesimi shaxsni aniq ko‘rsatib tursa ham (Ta’kid bizniki.), bu shaxs mazmun jihatidan umumlashgan bo‘ladi. Masalan: Nima eksang, shuni o‘rasan.

Shaxssiz gaplar. Shaxssiz gaplar bir sostavli gapning egasini topish mumkin bo‘lmagan (Ta’kid bizniki-A.J.). turidir. Shaxssiz gap egasining yo‘qligi bilan shaxsi aniq gaplarga o‘xshasa ham, lekin bular bir-biridan keskin farq qiladi. Shaxsi aniq gaplar egasi qo‘llanmaydigan gapdir, shaxssiz gapning esa egasi bo‘lmaydi va uni topib qo‘yish ham mumkin emas, bu gapda ega hech vaqt qatnashmaydi...shaxssiz gapda umuman ega bo‘lmaydi, ya’ni faraz qilinmaydi(Ta’kid bizniki):Bugun sayohatga boriladi. Topshiriqni o‘z vaqtida bajarish kerak. Mana buni urush deb aytadi. Bugun keltirilsa, iltimos.

Nominativ gaplar. Bu gaplar keng ma’noda atov gaplardir; bunday gaplar biror predmet yoki hodisaning hozirgi momentda mavjudligini ko‘rsatadi, shu mavjudlik faktini tasdiqlaydi. Masalan: Ko‘klam. Qorlar erigan. Ko‘z. Paxta terimi boshlandi.

Biror narsani atashning o‘zi gapni hosil qilmaydi: gap uchun predikativlik va tugallangan intonatsiya shart. Nominativ gapda predikativlik maxsus yo‘l bilan ifodalanadi, unda gapga xos intonatsiya bo‘ladi, u biror predmetning atalishinigina ko‘rsatmaydi, balki shu predmet-hodisaning mavjudligini tasdiqlaydi. Ko‘z. Paxta terimi boshlandi.(Kuz gapi “Kuz faslidir”, “Kuz keldi” degan mazmunni bildiradi. Demak, biror ot (yo otlashgan so‘z) yoki birikma (oltin kuz, bahor tongi) predikatsiya ifodalagandagina gap bo‘ladi.(buning gapligi o‘zidan avvalgi yo keyingi gaplar bilan bog’lanishidan, situatsiyadan, umuman kontekstdan, intonatsiyadan bilinadi) boshqa hollarda gap sanalmaydi.

Vokativ gap. Bunday gaplar undash-xitob qilish bilan birga, hayratlanish, shodlik, ta’na kabi ma’nolarni ifodalaydi.

Vokativ gap ayrim intonatsion xususiyatga ega bo‘lib, intonatsiya yordami bilan mazmuni murakkablashgan –har xil ma’no ottenkalarini (g’azab, ajablanish, shodlik, yalinish, taqiqlash, ehtiyotlikka chaqirish, o‘pka –gina, ta’na, afsus kabi ottenkalarni) ifodalaydigan, predikativlikka, intonatsion tugallikka ega bo‘lgan-ayrim gap tusidagi undalmadir. Masalan: Opa, majlisga ketayotibsizmi?–Bola sigirning ipini uzib, ekinga tushganini ko‘rib juda hayron bo‘lib, shoshib qoldi va baqirdi: “Opa!” Birinchi misoldagi opa odatdagi undalma, ikkinchi misoldagi opa esa oddiy undalmaga qaraganda boshqacha intonatsiya bilan aytilib, uning undalish mazmuniga qo‘rqish, hayronlik, chora ko‘rishga chaqirish, yalinish, kabi ma’nolar qo‘shilgan. Shu ikkinchi misoldagi Opa! Vokativ gapdir”.

Keltirilgan gaplar va ularning tahlil materiallaridan ko‘rinib turibdiki, olim bir bosh bo‘lakli gap talqinining boshida ushbu gap turini “Bir sostavli gapning turlari ega sostavidan iborat bo‘lgan bir sostavli gap, kesim sostavidan iborat bir sostavli gap deb ajratilmaydi, chunki bunda bir-biriga nisbat beriladigan sostavlar yo‘q, predikatsiya birgina sostav bilan ifodalangan;bu yerda bir-biriga nisbatan belgilanadigan ega-kesim yo‘q,” degan fikrni bildirsa ham, amalda-bu turlarning ichki turlari tavsifida bunday gaplarning kesimdan iborat ekanligini har bir bir sostavli gap tavssifida alohida ko‘rsatib o‘tadi. Hatto yuzaki qaraganda, o‘z grammatik xarakteriga ko‘ra egani yoki ega sostavini eslatib turadigan atov gaplar talqinida ham predikativlikka alohida e’tibor beradi, ularning biror predmetning atalishinigina ko‘rsatmasligini, balki shu predmet-hodisaning mavjudligini tasdiqlashini alohida ta’kidlaydi. Bunday xususiyatning kesimga taalluqli ekanligini hisobga olsak, bu yerda faqat kesim degan so‘zgina ishlatilmaganini sezish qiyin emas. Boshqa tavsiflarning barchasi kesim bo‘lakning belgi-xususiyatidan farq qilmaydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, Ayyub G’ulomov bunday gaplarni to‘g’ridan-to‘g’ri egasiz gap deb atamaydi, egani yoki ega sostavini eslatib turadi, deydi va ularning yuqoridagi kesimga monand tavsifini beradi.

Demak, Ayyub G’ulomov atov gaplarning grammatik asosi ham mohiyatan predikativ bosh bo‘lak, ya’ni kesim ekanligini sezgan. Shuning uchun yuqoridagi kabi yo‘l tutgan deb o‘ylaymiz. Bu ham olimning nihoyatda teran fikr yuritishidan, bir bosh bo‘lakli gap sintaksisida ham predikativlikka va ham uni ifodalovchi asosiy bo‘lak - kesimga urg’u berganligini yana bor tasdiqlaydi. Bir bosh bo‘lakli gap sintaksisining amaldagi talqinlari ham bu qarashlarining noto‘g’ri emasligini, olimning uzoqni ko‘ra bilganini ko‘rsatib turibdi.

Chunki bir bosh bo‘lakli gaplarning barcha turi hozir kesimdan iborat gaplar sifatida talqin qilinadi. Ularning bir paytlardagidek2 kesimsiz gaplar deb atalishi sintaktik ilmning bugungi taraqqiyot bosqichiga to‘g’ri kelmaydi. Bugun bu borada bir cho‘qqili, ya’ni kesim asosli nazariyaga o‘tmagan, uni tan olmagan biron rivojlangan milliy tilshunoslikni topish qiyin. Mabodo topilsa ham bu uning o‘tgan asrning 30-40-yillarida rivojlanish bosqichida ekanligini yoki o‘sha darajada qolib ketganligini ko‘rsatadi, deb o‘ylaymiz. Nazarimizda, aslida, an’anaviy sintaksisda bir bosh bo‘lakli gap sintaksisining ishlab chiqilishining o‘ziyoq gapda, gapning mazmuniy va shakliy tuzilishida asosiy gap kesimda, kesimlilikda ekanligining isbotidir.

Adabiyotlar:

1.Abdurahmonov G‘., G‘ulomov A. Va o‘zbek tilshunosligi ba’zi masalalari // A.G‘ulomov va o‘zbek tilshunosligi masalalari (ilmiy maqolalar to‘rlami) .T., 007, 6-b.

2.Hamroyev M. va b. Ona tili. Darslik. T., 007, 191-192-b.

3. Nurmonov A. Gap va uning bo‘laklari haqida mulohazalar.// O‘TA.2009 y. -son, 35-36-b.

4.Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. T., 006. 85-286-б.

5. Тўйчиева, З. (2023). Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романида ибораларнинг қўлланилиши. Journal of Universal Science Research, 1(4), 304-307.

6. Туйчиева, З. Х. (2022). Проявление научно-исследовательских мотивов студентов в процессе обучения психолого-педагогических наук. Mundarija/table of contents/содержание, 44.

7. Khamrokulovna, T. Z. (2022). On the morphological structure of the word in the uzbek language.

8. Abduhakimovich-Guliston, M. K. (2021, April). Lexical And Semantic Features Of Archaic Words In The Works Of Ghafur Ghulam And Abdullah Qahhor. In Archive of Conferences (Vol. 3, No. 1, pp. 38-49).

АНТРОПОНИМЫ КАК СИСТЕМА В ЛИНГВИСТИКЕ

Жалилова Азиза Абдуганиевна

Магистрант, Гулистанский государственный университет

smile_95a@mail.ru

Аннотация: Русская культура интересна и многогранна, поэтому, помимо культурологов и историков, нередко исследователи в области лингвистики обращают внимание на проявление народных особенностей в языке. Многовековые языковые изменения никак не уменьшили взаимосвязь культуры и языка. Личные имена, являясь частью лексико-семантической системы, функционируют в ее рамках и одновременно реагируют на любые изменения, происходящие в обществе.

Ключевые слова: антропонимика, ономастика, культура, язык, лингвистика, семантика, денотат.

Abstract: Russian culture is interesting and multifaceted, therefore, in addition to cultural scientists and historians, linguistics researchers often pay attention to the manifestation of folk peculiarities in the language. Centuries-old language changes have not reduced the relationship between culture and language in any way. Personal names, being part of the lexico-semantic system, function within its framework and simultaneously react to any changes taking place in society.

Keywords: anthroponymy, onomastics, culture, language, linguistics, semantics, denotation.

Антропонимика – от греческого человек + имя, раздел ономастики, изучающий имена людей (антропонимы); их происхождение, эволюцию, закономерности их функционирования. Антропонимом называется любое имя собственное, которым зовется человек: имя личное Иван, Мария Марья; отчество Иванович , Иваныч, Савельич, Ивановна; фамилия Иванов, Ивановский; прозвище Хомяк, Косолапый. Приведенное выше определение собственного имени дает нам представление о том, как языковые единицы выполняют функцию распознавания. Но, помимо этой функции, они имеют

коннотативный компонент значимости – справочную информацию исторически-культурного характера и для выразительности, показывающая индивидуальную связь автора текста или говорящего к содержанию или обстановки в речи.

Антропонимы – это имена собственных людей. Антропонимы объединяются с историей культуры, своеобразием психологии людей, с традициями. Антропонимы отождествляются с известными людьми - известными государственными деятелями, политиками, генералами, художниками, композиторами, писателями, мэрами, актерами. Например: Путин, Александр Невский, Радищев, Достоевский. А.В. Суперанская выделяет две группы антропонимов - индивидуальные и групповые (общие). Оригинальные имена собственные обозначают известные объекты или людей - имена собственные с индивидуальными смыслами (Ньютон, Чехов). Общие собственные имена - это имена собственные, не имеющие отдельных коннотаций (Юлия, Артемий). За отдельными личными именами всегда стоит определенный человек, и признаки этого человека переносятся на его имя. Фразеологизмы заурядно включают отдельные имена собственные, которые известны всему лингвистическому коллективу, но не всегда понятны людям иных культур.

В современной российской антропологической системе у каждого человека есть личное имя (выбираемое из ограниченного списка), имя и фамилия (возможное количество практически не ограничено). В России личные имена становятся прозвищами для животных: Михаил Потапыч или медведь – медведь; Васька – кот; Петька – петух.

Своеобразие функционирования имен собственных определяют свойства их семантики. А.А. Белецкий имеет в виду, что разница между именами собственными и нарицательными заключается не в морфологии или семантике, а в использовании, функционировании как лексических, так и семантических классов. [1,145с.] Имя собственное служит индивидуализирующим словесным знаком в процессе общения, его значению похожа объективность, оно в целом понятно и сравнивается в сознании говорящего и слушающего с одним и тем же объектом действительности.

По мнению А.В. Суперанской имена собственные являются частью языка, показывающей наиболее противоречивые ситуации, анализ которых должен содействовать появлению новых, более глубоких общелингвистических концепций.

Личные имена не могут быть полностью отнесены к языку как система, ни к языку как отдельным проявлениям этой системы, видоизменения в зависимости от ситуации. О. Эсперсен считает, что имена собственные могут использоваться в следующих случаях:

1. Определенные предметы или лица – Толстой был превосходным писателем.

2. Члены семьи оба являются профессорами.

3. Работы, для которых характерен метонимический перенос по имени автора - в этом музее есть два Рембрандта.

4. Люди или объекты, похожие на человека или объект, носящие это имя - король Артур; Королева Анна.

Ономастика – это особая отрасль лингвистики, которая занимается изучением личных имен. Существует два подхода к определению состава отдельного класса имен: широкий и узкий. В соответствии с широким подходом, помимо имен людей и животных, класс личных имен включает географические и астрономические названия, названия исторических событий, книг, картин, учреждений и поездов. Включение некоторых имен

собственных в класс кажется неоправданным. При принятии решения о составе класса имени собственного позиция сторонников узкого подхода представляется наиболее обоснованной, она, в частности, выражена в грамматике русского языка: «В пределах класса имен собственные имена различаются в узком смысле слова и отчества. Собственные имена в строгом значении этого слова - это географические и астрономические нарицания, а также прозвища людей и животных». [2,122 с.] Оба они выполняют настраивающую функцию, но для незначительных единиц эта функция является исходной, для некоторых единиц эта функция повторный. Начальные - это «собственные имена, а следующие обычно объединяются под так называемыми именами собственными в зависимости от использования». [3,133 с.] Внутреннее разделение сущностей присвоение имен собственных классу также оправдано субъектами, что отсутствует или теряется в именах собственных в строгом смысле апелляционное значение базы, в именах это значение сохраняется. В отличие от апеллятивной лексики, онимы не связаны непосредственно с понятием; основное их значение заключено в их связи с денотатом и они являются слоем лексики, не требующей перевода. Имена собственные являются важной составной частью языка. Они имеют три основных источника: переход лексической единицы в персональное имя, переход имени собственного из одного разряда в другой, заимствование иноязычных имен собственных. Они могут быть созданы и искусственно. Подкласс собственных имен в классе имен был выделен в европейской культуре стоиками (3 в. до н. э.). Четкое выделение и разграничение собственных имен было достигнуто ономастикой в 60–70 гг. XX в.

Рассматривая их как специальный класс слов, можно подчеркнуть следующие два основных критерия их отнесения к определенной области словарного запаса:

а) сам номинативный критерий относится к способности называть отдельные и уникальные объекты, например: Эрмитаж, Статуя Свободы, квартал;

б) концептуальное требование, согласно которому «в отличие от других слов имя собственное не имеет прямого отношения к понятию; оно вторично по отношению к обращению; основное значение имени собственного заключается в его связи с денотатом». [4,56 с.]

Ономастический словарь служит важным носителем языка в стране

конкретной информации. Это также видно из того факта, что все имена являются социальными например: Иван, Сидор, Емельян – образцы крестьянских имен; а Евгений, Тамара, Марина – примеры названий городов; возможно, существует и дробное социальное деление: Владимир, Игорь –княжеские имена, Аввакум, Исаак – монашеские имена, Илья, Никита – интеллектуальные имена.

У каждого народа есть свои традиции именования, которые выражаются в формальности антропонимов, их совокупности у отдельного носителя и во всей этнической общности, мотивах именования и структуре имени. Совокупность антропонимов каждого народа различно по своему составу. Список всех типов имен каждой нации относительно ограничен, что позволяет более чем одному человеку иметь один и тот же антропоним. Антропоним является весьма явным признаком статуса человека. Каждое языковое и культурное сообщество по-своему реализует статусные роли в различных формах именования. Все виды антропонимов объединяет общая функциональная характеристика – способность называть человека и использовать его

при обращении к нему. Из них только личное имя обладает высокой степенью индивидуализации обозначения: оно есть у каждого человека. Другие типы антропонимов могут быть необязательными, соотноситься с историческими и культурными традициями народа и различаться этнокультурной диахронией. Личные имена выбираются относительно произвольно (русская традиция, языческая традиция, христианская и мусульманская традиции, общеупотребительные слова с положительной семантикой и слова с желаемой семантикой в той или иной степени обязательно выбираются из установленного списка). Фамилия, отчество и имя являются производными единицами и являются семейными узами. Прозвища, псевдонимы являются не основным, а дополнительным именем, у большинства членов этнолингвистического коллектива их нет. Прозвища, псевдонимы не присваиваются человеку, а даются ему другими людьми, могут использоваться в контакте с носителем или только вслепую. Псевдонимы, прозвища выбираются носителем имени по разным причинам.

Имя, прежде всего, слово, которое склоняется и соответствует в предложении по всем правилам языка. Но это уникальное слово, которому невидимыми законами определено не иметь общего значения и не соучаствовать в смысловом содержании предложения. Имена включаются в предложение как замкнутые символы, как индивидуальные имена определенных людей, указывающие на их звучание, а не на значение слов, из которых они состоят. Существуют также названия географических объектов, небесных тел и ряда других категорий вещей в реальном мире, которые также характеризуются своим звучанием. Хотя их собственные имена происходят от известных имен, они, вместе с тем, вынуждены отказаться от общего исторического смысла и вместо этого найти тесный контакт с людьми, которых они называют, и быть их особыми именами. Однако, когда мы употребляем эти имена, мы всякий раз имеем в виду только одного определенного человека, выделяя его из тысяч других.

Все личные имена существуют в рамках класса «материала» в не воображаемом мире, класса людей. И изнутри этого класса любой, по крайней мере, немного отличается от другого. Но особенности каждого человека очень индивидуальны. Собственные, в нашем случае личные имена помогают закрепить эту индивидуализацию и отличают каждого человека от многих других. Есть русские имена, образованные от известных имен, сохранивших свое первоначальное смысловое значение, например, Вера, Надежда, Любовь, Лев, Майор, Разумник. Но мы каждый раз используем их по отношению к конкретному человеку, не соотнося лексическое значение основ имени с характеристиками этого человека или со значением предложения, в которое мы включаем это имя. Когда имена нарицательные преобразуются в имена собственные, их первые буквы пишутся с заглавной буквы. Например: вера (вера) - Вера (женское имя), надежда (ожидание) - Надежда (женское имя), любовь (чувство) - Любовь (женское имя). Имена, которые возникают только для обозначения определенного объекта или человека, чтобы отличить его от ряда других, “поглощают” различные элементы значимого знания о предмете на протяжении всего своего существования. Поскольку их концептуальное ядро формируется с помощью медиа информации (энциклопедических знаний о денотатах), а перечисление характеристик является произвольным, каждая характеристика носителя имени может стать «существенной» для его собственного имени. Следовательно, имя обозначает названного человека по его звучанию, а не по смысловому содержанию слова,

от которого оно произошло. Это также повлияло на написание имен в русском языке: оно фонетическое, а не фонологическое, как в именах нарицательных. Мы пишем котенок (хотя мы говорим кошка), потому что есть проверочное слово кошка. Не существует тестовых слов для имен собственных. Многие русские имена «разделились" из-за их различного произношения в определенных частях страны, например, Онисим и Анисим, Евстафий и Остафий, Ирина, Орина, Арина; Доминик и Доменика, и никто не может подобрать для них проверочное слово.

А.А. Белецкий, рассматривая восточнославянскую антропонимию с этимологической точки зрения, утверждает, что ее историческим источником является греческая система византийских имен, за исключением некоторых имен (Владимир, Всеволод, Ярослав, Ольга, Игорь), восходящих к славянской и скандинавской антропонимическим символам. [5,76 с.] Современная восточнославянская антропонимика на самом деле не имеет славянского происхождения и говорит не столько о языке, сколько о культуре его носителей. Следовательно, «такое несоответствие между антропонимикой и общей лексикой возникает главным образом в результате взаимодействия культур и может рассматриваться как показатель сложной культурной эволюции». В антропонимах национальное и международное, могут сливаться и взаимодействовать. Традиция перевода греческих и латинских имен Фидес, Спес, Каритас (Вера, надежда, любовь) способствовала использованию в русском народе антропонимов Тихомир, Богодар, Богдан, Боголеп, Разумник - переводов имен Климент, Федор, Феодосий, Феопрет, Домициан, Софрон, которые легли в основу антропонимов. Возможно, на использование этого имени в русской этнической среде повлияло его соответствие древнерусскому родословному. Среди болгар, сербов и черногорцев перевод греческих имен на славянский язык распространен и по сей день: Федор-Божидар, Макарий-Добрый, Блаженный. Русские с первых веков после крещения Руси часто носили имя Богдан как переводной вариант Федот, Боголеп , в настоящее время они включены в список святых имен, разрешенных к крещению. Имя Светлана, упомянутое В.А. Жуковским, не сразу вошел в православный календарь. В 1913 году было определено, что православных девушек ни в коем случае нельзя называть этим именем. Но сейчас Светлана считается переведенной версией имен святой Фотинии, память которой отмечается 13/26 февраля и 0 марта/2 апреля. Есть также священные фотографии с такой же семантикой, но этот переведенный на русский антропонимический синоним к ним неприменим. Строгие взгляды церкви запрещают использование определенных имен, которых нет в официальных списках. В 1889 году священник Тобольской епархии по настоятельной просьбе его родителей крестил ребенка на имя Ярослав, которого не было в списке святых, и был привлечен к ответственности за это. Только в 1994 году это имя было добавлено к православным святыням в память о благоверном князе Ярославе (Константине). Святославич Муромский (†1129), его день рождения приходится на 1 мая / 3 июня. Невозможно было дать имя Святослав православному мальчику, который считался католиком. Любопытно, что в то же время Орден Святого Станислава был государственной наградой России. Он был основан 7 мая 1765 года. Король Польши Станислав Август Понятовский был восстановлен императором Александром I для Королевства Польского в 1815 году. Орден стал одним из орденов Российской империи 18 сентября 1829 года, когда император Николай I утвердил устав ордена; 11 января 1832

года его внешний вид был изменен. Писатель и драматург А.П. Чехов, художники И.К. Айвазовский и Ф.А. Бруни, знаменитый химик Д.И. Менделеев, лексикограф В.И. Даль, изобретатель радио А.С. Попов, травматолог Н.В. Склифосовский и многие другие входят в число награжденных этим орденом. Не только католические имена (Бронислав, Мечислав, Марта, Роза) или протестантские имена (Альберт, Леонард, Клементина, Клара, Шарлотта) были одобрены церковью, но и имена в православных памятниках, используемые католиками и протестантами, но по какой-либо причине не включенные в список святых (Август, Аврелий, Флорентиец, Христос). Под этими именами упоминались в начале двадцатого века. Феликс и Владислав, которые теперь включены в православный календарь: Память сербского князя Владислава (+1239) отмечается 4 сентября / 7 октября, а Феликс празднуется 5 января / 7 февраля, а также в День карельских святых 1 мая / 3 июня в день памяти сербского князя Владислава. В отличие от католиков, православным не разрешалось выбирать имена в честь Господа и Богородицы. Очень популярное русское имя Мария было дано только в честь святых женщин, которые его носили (Вифания, Египет, Кесария, Клеопова, Константинополь,) . Имя Иисус теоретически может быть выбрано в честь праведного Иисуса Навина, память которого отмечается 1/14 сентября, но “из-за отвращения к возможной причине искушения лучше не называть это имя”. Русское православное общество придерживалось этих правил выбора имени для ребенка до 1917 года, затем они вышли из употребления на 70 лет, но в целом русская книга имен сохранила свой состав, новые имена революционного происхождения и новые заимствования из западных языков оказались в этот период на периферии русского антропонимического символа. Имена выполняют важную юридическую функцию – распознавание человека в обществе. В мире существует несколько этнокультурных традиций выбора имени для человека. В процессе эволюции антропонимов разных народов происходит естественная эволюция от одноименной антропонимической системы к системе с множеством названий. Однопартийная система считается самой старой. Официальная формула именования разных людей - это историческая категория, которая не имеет строгого определения, она является диахронически переменной, содержит различное количество компонентов и различный порядок их следования. Основной фонд национального антропонимического символа в большинстве случаев состоит из названий родного языка или полностью освоенных на всех языковых уровнях и вошедших в этнолингвистическое сознание иноязычных образований.

Список использованной литературы

1. Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания: ономастика. – Киев.,1972. – С. 145.

2. Суперанская А.В., Суслова А.В. О русских именах. – Л.: Лениздат., 1985. – С.122.

3.Суперанская А.В. Структура имени собственного: фонология и морфология. – М.: Наука.,1969. – С.133.

4. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 56.

5.Суперанская А.В. Ваше имя? Рассказы об именах разных народов. – М., 001. –С.76.

МУҲАММАД ЮСУФ ШЕЪРИЯТИДА ПЕРИФРАЗАЛАРНИНГ ЎРНИ

Зулайхо Тўйчиева
Ўқитувчи, Гулистон давлат университети
zulayxot775@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада перифразаларнинг услубий восита сифатидаги ўрни кўрсатилади. Муаллиф шеърий матндаги лексик, фразеологик, синтактик, соф ва контекстуал перифразаларни аниқлаб, уларнинг образлилик, таъсирчанлик, жозибадорлик, мазмунни кучайтиришдаги хусусиятларини очиб беради.

Калит сўзлар: перифраза лексик перифраза, фразеологик перифраза, синтактик перифраза, соф ва контекстуал перифраза, услубий восита.

Жаҳон тилшунослигида сўнгги йилларда тил қурилишининг барча сатҳлари бўйича муҳим ва долзарб тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан, ўзбек тилшунослигида тилни ижтимоий – лисоний аспектда ўрганиш ва унинг жамият ривожидаги ўрнини белгилаш борасида кўзга кўринарли ишлар қилинмоқда. Кузатишлар натижасида перифразанинг ана шундай ижтимоий – лисоний ҳодиса сифатида тил ва жамият тараққиёти билан боғлиқ муоммоларни ҳал этиш имкониятларини ҳисобга олиб, ушбу мақолада биз перифразанинг ана шу роли ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Маълумки, перифраза тилнинг бойиб боришида муҳим ижтимоий – лисоний восита ҳисобланиб, жамият билан тил ўртасидаги муносабатларни белгилаш ва ривожлантириш жараёнида ҳам алоҳида ўрин тутади. Негаки, перифраза айнан тил бирлиги сифатида жамият аъзолари нутқ маданиятининг шаклланишига, камол топишига ҳамда тил луғат таркибининг бойишига ижобий таъсир этади. Перифраза, шунингдек, у тил тараққиётида муҳим аҳамият касб этадиган тасвирий восита ҳисобланиб, тилнинг жамиятга, жамиятнинг эса тилга хизмат қилишдаги ўрнини белгилайди. Бинобарин, перифраза жамият аъзолари ўй – фикрининг, хулқ – атворининг, тил маданиятию юксак эстетик маънавиятнинг юзага келишини таъминлайди. Перифраза фақат тил тараққиётига хизмат қилмай, аксинча, тилнинг жамият тараққиётидаги ўрнини белгиловчи манба ҳамдир. Хусусан, нодир хазина (китоб), умр йўлдош (эр ва хотин бир-бирига нисбатан), оила бошлиғи (эр), экиннинг қони (сув), ақл гимнастикаси (шахмат), чарм қўлқоп соҳиби (боксчи), эгасига топширмоқ (тумушга бермоқ), сим қоқмоқ (телефон қилмоқ), ўрмон шифокори (қизилиштон), фасллар келинчаги (баҳор), қалам тебратувчи азиз қадрдоним (шоир, ёзувчи, олим) каби перифрастик ифодалар тилнинг тараққиёти ва ривожи билан боғлиқ муносабатларни ўзида мужассамлаштирган. Айни пайтда, бу каби ифодаланишлар тил ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг ўзаро боғлиқ эканлигини англаб етишимизга туртки бўлади. Чунки ҳар бир ифода таҳлилида тилнинг нозик қирраси очилиши, жумладан, сўз ўйини, янгича маънолар ҳосил қилиниши кабилар тил тараққиётига ижобий таъсир қилади.

Перифразалар тилнинг луғат таркибида жуда кўплаб учрайди, шу жиҳатдан ҳам уларни ажратиб олиш у қадар қийин кечмайди. Бироқ перифразарнинг шундай нозик ва муҳим қирралари борки, уларни аниқлаш ушбу тасвирий воситанинг луғат таркибидаги ўрнини англаб олишимизга имконият яратади. Хусусан, перифразанинг жамиятга хос

муносабатларни ифодаловчи жиҳатларини алоҳида таҳлил этиш юқоридаги фикрни тасдиқлайди.

Аслини олганда, перифраза жамиятдаги турли–туман ўзгаришлар натижасида юз берадиган, пайдо бўладиган нарса–ҳодисалар учун тилдаги махсус атамадир.

У жамият тараққиётининг дастлабки даврларидаёқ, аниқроғи, жуда қадим замонларда пайдо бўлган ва яшаб келган. Шу боис перифраза ўзида турли даврлар турмуш тарзини ҳам акс эттиради. Масалан, давлатпаноҳ (подшоҳ), валиаҳд (подшоҳнинг вориси), дорулсалтанат (мамлакат), ойнаижаҳон (телевизор), гавҳари шариф (қимматбаҳо тош маъносида), падари бузруквор (ота), волидаи муҳтарама (она) каби перифрастик номланишлар турли даврларда вужудга келган. Кўринадики, перифраза ижтимоий – лисоний ҳодиса бўлиб, у ижтимоий муносабатларда ҳам муҳим восита сифатида хизмат қилиб келган. Демак, перифраза тил ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг барқарорлигини таъминловчи тасвирий воситадир. Шунга кўра, ўзбек тили луғат таркибидаги перифразаларнинг тил ва жамият тараққиётидаги ролини белгиловчи айрим жиҳатларини аниқлаш учун қуйидагиларга эътибор бериш керак бўлади:

– перифразанинг тил ва жамият билан боғлиқ муносабатларни ривожлантириш қонуниятларини ва тамойилларини белгилаш;

– тил ва жамият тариққиётининг илк даврида перифрзанинг эҳтиёж асосида пайдо бўлиш хусусиятларини ўрганиш;

– ҳозирги давр ижтимоий тилшунослик фанининг муҳим ва долзарб муаммоларини ўрганишда перифразанинг ҳам алоҳида ўрни борлигини эътиборда тутиш.

Перифразаларнинг бадиий асар тилида меъёрида, усталик билан қўлланиши асарнинг эстетик қийматини ва таъсир кучини оширади, асар тилининг равонлигини таъминлайди. Шунингдек, нутқий экспрессивликнинг, яъни ифодалаликнинг ҳам манбаи бўла олади.

Перифразаларнинг лисоний, мазмуний ва услубий хусусиятлари ўзбек тилшунослигида анча кенг ўрганилган.

Бизнингча, перифразаларни лексик-семантик хусусиятларига кўра таснифлашда, энг аввало, перифраза (элементларининг) компонентларини ташкил этган сўзларнинг қандай маънода қўлланишига эътибор қаратиш лозим. Шунга кўра, компонентлари сўзларнинг ўз маъноси асосида шаклланган перифразалар лексик перифразалар сифатида номланиш керак: қалам соҳиблари, соҳиби қаламлар, илм аҳли, ўзбек адабий тилининг асосчиси каби.

Бадиий асар тасвирий воситаларга бойлиги, образлиликнинг кучлилиги, эмоционал-экспрессив хусусиятга эга бўлиши билан ўзига хосликни вужудга келтиради. Албатта, бу хусусиятларни вужудга келтиришда бошқа тасвирий воситалар қаторида перифразаларнинг ҳам ўз ўрни бор. Бадиий асарларда, жумладан, шеърий матнда ишлатиладиган перифразалар турли вазифаларни бажаради. Шоир Муҳаммад Юсуф “Бободеҳқоним” шеърида лексик перифразалардан унумли фойдаланганлигининг гувоҳи бўламиз:

Замин аро тирикликни
Бор қилувчи ўзингсан.
Ё гулизор,
Ё ташнаи,

Зор қилувчи ўзингсан,

Оби ҳаёт таратгувчи

Буюк сувчи ўзингсан,

Тинчликка посбоним менинг,

Бободеҳқоним менинг.

Шоир мазкур парчада бир сўзни такрор қўлламаслик мақсадида **обиҳаёт** тасвирий ифодасидан ўринли фойдаланган, шу йўл билан мисраларнинг равонлигини, силлиқлигини таъминлашга эришган . Ёки:

Апрел, айланайин ялпизларингдан,

Айланайин осмон кўзлари **зангор.**

Дунё бугун менга туюлди бирдан,

Чақалоқлардан ҳам мўмин, беозор.

Лексик перифразалар жумланинг бўёдорлигини ошириш, мазмунни бойитиш учун хизмат қилади. Бундай перифразалар бошқа турларга нисбатан нутқимизда кам учрайди. Шунингдек, айни перифразаларда тасвирийлик бошқа турларига нисбатан кучсизроқ бўлади. Бу, биринчидан, сўзлардаги маъно кўчишининг тўлиқ амалга ошмаганлиги билан изоҳланади.

Кузатишлардан маълум бўлишича, мумтоз шеъриятимизда ҳам лексик перифразалар кўплаб қўлланган экан**.** Менинг димоғим ниҳоятда қизиб, чироғим ҳам ўша шуъладин ёнган (Алишер Навоий).

Чарх зулмидаки, буғузимни қириб йиғлармен

Ичирур **чарх** урар инчикириб йиғлармен (Алишер Навоий).

МЕТАФОРИК ПЕРИФРАЗАЛАР. Сўз маъносининг кўчиши метафора, метонимия, синекдоха ва функциядошлик усуллари орқали юз беради. Перифразаларнинг ҳосил бўлишида эса, асосан, метафора, метонимия, синекдоха усуллари бевосита хизмат қилади.

Метафора муайян нарса, белги, ҳаракат номини бошқасига ўзаро ташқи (ички хусусиятлари ҳам) ўхшашлик асосида кўчириш жараёнидир(1,81). Демак, бир предметга ном беришга асос бўлган белги иккинчи бир предметда ҳам бўлади. Шунга кўра, сўз маъносининг кўчиши юз беради(2,6). Шу ўринда Муҳаммад Юсуфнинг **“Халқона”** шеърига мурожаат этамиз:

Қиз деганнинг кўкси тўла ўй бўлади,

Йигит бир кун етилиб бўй бўлади.

Бир тандир нон ўртада, бир коса сув,

Ўнта ўзбек йиғилса – тўй бўлади...

Рўёбларга чиқади ширин тушлар,

Келинчакнинг енгидан куёв ушлар...

Бешикларни бўшатиб бир-бирига

Туғилади **Тўмарис, алпомишлар.**

МЕТОНИМИК ПЕРИФРАЗАЛАР. Метонимия “бир нарса, белги, ҳаракатнинг номи бошқа бир нарсага ўхшашлик асосида эмас, балки ўзаро боғлиқлик асосида кўчирилади”. Қиёслаймиз: Алишер Навоий – ғазал мулкининг султони, А.Қодирий – ўзбек романчилиги мактабининг асосчиси ёки “Ўтган кунлар” романининг муаллифи, пахтакорлар –оқ олтин ижодкорлари, механизаторлар – зангори кема капитанлари ёки

пўлат от чавандозлари каби перифразалар метонимия усули билан ҳосил бўлган. Демак, метонимиядаги предметлараро боғлиқлик перифразаларга ҳам хос. Бироқ перифразалардаги ўзаро боғлиқлик тасвирий, образли ҳолатда бўлади. Шу ўринда шоирнинг **“Турғунлик**” номли шеъридан намуна келтирамиз.

Ҳатто кеч кузда ҳам туради кўсак,
Серҳосил Ўзбекистон далалари.
Далага чиқишар кўтариб этак,
Биринчи синф болалари.
Бари жимжималар – қоғозда,
“Зангори кемалар” – қоғозда,
Пахта теришади аёзда,
Биринчи синф болалари.

Шоир юқоридаги парчада **“пахта териш машиналари**” бирикмаси ўрнида предметлараро боғлиқликдан келиб чиқиб, “зангори кемалар” ифодаси қўллайди. Бу билан шеърнинг образлилигини, бадиийлигини, силлиқлигини таъминлашга эришўган.

Муҳаммад Юсуф шеъриятини кўздан кечирар эканмиз, шоирнинг метонимик прифразаларидан унумли фойдаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Ижодкорнинг “**Талабалар мадҳияси**” шеъридан намуналар келтирамиз.

Алп ўғлонлар ўлкаси бу кўҳна Турон
Қалқонлари, қанотлари, илм истанг.
Ярим жаҳон бунёд этган **Соҳибқирон,**
Алишернинг авлодлари, илм истанг.
Тахтдан тушганда ҳам отдан тушмай юрган,
Аждодингиз уй қурмаган – давлат қурган.
Юрти учун елкасида тоғлар сурган,
Рустамлари, Фарҳодлари илм истанг.

Юқоридаги шеърий парчаларда ишлатилган “Соҳибқирон”, “Рустамлар”, “Фарҳодлар” каби тасвирий ифодалар метонимик характердадир.

Синекдоха асосида юзага келган перифразалар. Профессор Ш.Раҳматуллаев синекдохани “бир предметнинг номи бошқа бир предметга қисм билан бутун муносабатидаги кўчирилишдир” – деб, бу кўчиришни метонимия йўли билан кўчиришнинг бир кўриниши эканлигини, лекин синекдоха миқдор белгисига асосланганлигини айтади. Профессор М. Миртожиев эса ўз тадқиқотларида метонимия билан синекдохани бир неча томондан ўзаро қиёслаб беради. Ушбу усулда ҳосил бўлган перифразалар ҳам шеърий матнларда кўплаб учрайди. **Телевизор – зангори экран**, **қушлар-қанотли дўстлар** каби. Снекдоха усулида юзага келган перифразалардан шоир Муҳаммад Юсуф тасвирий восита сифатида унумли фойдаланган. Унинг “Тушларимга кир” шеърига мурожаат қиламиз:

Капалакдай келиб,
Қошингга қўниб,
Кўзингга термулиб умрим ўтсайди...
Нима ҳам кўрибман мен йигит бўлиб?
Сочингни силашга қўлим етмайди.
Пешонам шу экан, **пешонанг** шудир,

Тушумга кир энди, тушларимга кир.

Ижодкор “**пешона”** – қисм орқали бутунни ифодалаяпти, мазкур лексемадан услубий восита сифатида фойдаланган. Қисм орқали бутунни ифодалаш **“Кўкламойим**” шеърида ҳам усталик билан асарнинг мазмунига сингдирилган:

Кўкинг билан кийинтириб даламни,

Оёқяланг суюнтирай боламни,

Ўзинг олгин **кўксимдаги** аламни,

Кўкламойим, кўкингдан бер бир чимдим.

Соф ва контекстуал перифразалар. Тилдаги барча имкониятлар нутқий фаолиятда воқеалашади. Бунда диалектиканинг имконият ва воқелик қонунига амал қилади,тил ва нутқ борасидаги диалектик муносабат намоён бўлади. Профессор Ҳ.Неъматов тил ва нутқ муносабатини диалектика қонунлари билан боғлаб, шундай дейди: “Ҳақиқатдан ҳам, тил ва нутқ дихотомиясига диалектик материализмнинг умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса, имконият ва воқелик, сабаб ва натижа категориялари нуқтаи назаридан ёндашсак, тилга умумийлик, моҳият, имконият, сабаб каби бевосита кўриб-билиб бўлмайдиган томонларнинг, нутққа эса умумийлик, ҳодиса, воқелик, натижа каби томонларнинг алоқадор эканлигини кўрамиз. Демак, перифразалар муайян нутқий ҳодисалар бўлиб,улар тилимиз бой имкониятларининг нутқда муайян тарзда, ўзига хос, аниқ воқеаланишдир”.

Перифразаларни нутқда нутқ бирлиги сифатида воқеаланишига кўра соф ва контекстуал перифразалар каби гуруҳларга бўлиш мумкин.

Соф перифразалар. Бу турдаги перифразалар ҳеч қандай воситаси, яъни муайян контекстсиз ҳам аниқ мъно, тушунча ифодалаш хусусиятига эга бўлади. Масалан: ўн фарзаднинг онаси – қаҳрамон она, олимлар – илм заҳматкашлари, ички ишлар ходимлари – осойишталик посбонлари, тиббиёт ходимлари – саломатлик посбонлари, Амир Темур – Соҳибқирон, Абу Али Ибн Сино – буюк ҳаким ва б. Демак, соф перифразалар шартли равишда тил бирлиги сифатида алоҳида мустақил қўллана олиши билан, бадиий бўёққа бевосита эгалиги билан ажралиб туради. Шу ўринда шоирнинг “Нима қилай” номли шеъридан парча келтирамиз:

Ширин-ширин қарашларинг менга жаннат,

Менинг учун сени **Яратганга** раҳмат.

Балки менинг бахтим сенсан, қайдан билай,

Сен арзанда, мен арзанда, нима қилай?

Перифразаларга шеърий асарнинг поэтик жарангдорлигини ошириш мақсадида ҳам кўпроқ эътибор қаратилади.

Контекстуал перифразалар. Бундай перифразалар маълум бир нутқ доирасидагина қўлланади. Улар муайян контекстдагина яратилиб, шу контекст учунгина яшайдиган тасвирий ифодалар ҳисобланади. Айни перифразаларни матндан ташқарида, алоҳида олиб бўлмайди. Аниқроғи, улар фақат матндагина, бошқа сўзлар қуршовидагина, муайян тил бирлигига нисбатан, тасвирий ифода бўлиб келади. Қиёслаймиз: бироқ ноилож у **“Улуғ мамлакат”га** қанчалик садоқат билан хизмат қилмасин, ўша давр аламларини қалби тўрига ютишга мажбур эди. (Ўзбекистон адабиёти ва санъати). Бир жуфт **қоракўз** дардига Машраб девона бўлди, шу жоду деб ўз юртидан Фарҳод бегона бўлди (С.Саид).

Муҳаммад Юсуфнинг қайси бир шеърий асарига қараманг, унинг новаторлигини, индивидиуал хусусиятларини кўриш мумкин.

Нутқ индивидуаллиги ҳақида гап кетар экан, шоирнинг иқтидорини, лаёқатини, бадиий тасвир устаси эканлигини айтмасликнинг иложи йўқ. Далил сифатида шоирнинг **“Мен биттадурман**” шеърига мурожаат қиламиз:

Санам сочингдан ҳам шайдоларинг кўп,

Ҳуснинг ошиқлари – адоларинг кўп.

Ниманг кўп, кўйингда гадоларинг кўп,

Аммо мен биттаман, мен биттадурман.

Юқоридаги парчада қайд этилган **ҳуснинг ошиқлари,** бирикмаси ижодкор томонидан матнга олиб кирилган перифразадир, у матндан ташқарида тасвирий ифода бўлолмайди.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, перифраза тил ва жамият ўртасидаги муносабатларни ифода этувчи асосий воситалардан бири саналиб, у жамият аъзоларининг кундали ҳаётидаги нутқ одоби, ,муомала маданияти ва сўзлаш меъёрининг юксалишига ижобий таъсир этади. Айни пайтда, тилнинг турли хил алфозда ўсиши ва бойиб боришида муҳим аҳамият касб этади. Шундай экан, перифразани ижтимоий – лисоний фактор сифатида ўрганиш, унга шу жараённинг асосий омили сифатида қараш ва уни тил ва жамият қонуниятларини идрок этишининг муҳим воситаси сифатида эътироф этилади. Перифраза тил ва жамият ўртасидаги муҳим қонуниятларни ўрганишнинг асосий воситаларидан бири бўлиб, ижтимоий лингвистиканинг ҳам муҳим тадқиқот объектидир.

Адабиётлар:

1.Турсунов У., Мухторов Ж.,Раҳматуллаев Ш.Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Т.,1992.-81-б.

2.Умиров И.Ўзбек тили парафразалари.НДА.-Т.,1996.-6-б.

3.Муҳаммад Юсуф.Сайланма.-Тошкент,2005.

4. Тўйчиева, З. (2023). Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романида ибораларнинг қўлланилиши. Journal of Universal Science Research, 1(4), 304-307.

5. Туйчиева, З. Х. (2015). Проявление научно-исследовательских мотивов студентов в процессе обучения психолого-педагогических наук. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, 1(3-4), 89-91.

6. Tuychieva, Z. K. (2018). Literature Revealing The Truth Of Life. Проблемы педагогики, (7), 77-78.

7. Tuychieva, Z. (2019). Principles of differentiating of genders in uzbek anthroponomy. Bulletin of Gulistan State University, 020(1), 75-82.

8. Khamrokulovna, T. Z. (2022). On the morphological structure of the word in the uzbek language.

9. Abdullayev, J., & Dexkanova, L. (2022). The Main Character-Features Of The Language And Linguistic Units. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(5), 1074-1078.

10. Khamrokulovna, T. Z. (2022). On the morphological structure of the word in the uzbek language.

BERUNIY VA IBN SINO YOZISHMALARIDA “NARSALAR DIAKLEKTIKASI”

B.T. Ibragimov
Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi

Anotatsiya: Ushbu maqolada Ilk uyg‘onish davri falsafiy fikrlar taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan Beruniy va Ibn Sinoning ilmiy-falsafiy merosi to‘g‘risida qisqacha ma’lumot, shuningdek XI asrning eng muhim ilmiy falsafiy meroslaridan biri sifatida qaraladigan yozishmalarning ahamiyati, qadimgi yunon faylasuflari tomonidan eratilgan ta’limotlarga buyuk allomalarimizning fikrlari keltirib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy va Ibn Sino yozishmalari, Xind arifmetikasi, Yevklid va Ptolemey, Isfaxan observatoriyasi, atom, “Osmon haqida” , “Fizika”, atomistik ta’limot, “Sam’ al-Kiyon”

Yangi O‘zbekistonda demokratik islohotlar va fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish jarayonida jahon ilmu-fani rivojiga beqiyos xissa qo‘shgan mutafakkirlar Abu Rayxon Beruniy va Abu Ali ibn Sino ilmiy-falsafiy yozishmalarini ob’ektiv xolisona o‘rganish, tarixiy davr ruhida tadqiq qilish muhim ahamiyatga egadir.

Dialiktikaning boshlanishi Beruniy savollarida ham Ibn Sino javoblarida ham uchramasada, dialektikaning muhim masalari haqida original fikrlar mavjud. Narsalarning harakatini esa Beruniy Aristoteldan farqli ravishda bir narsaning o‘zida biri Sharq tomonga, yana biri G‘arb tomonga bo‘lgan ikki tabiiy harakatni o‘ylash mumkin emas. Ibn Sino ta’kidlaganidek, “ bir necha masalalar surabsan, bu masalalarni ba’zilari Aristotelning fikrlariga qaratilgandir” deydi. Sharqshunos olim savol-javoblarning tarjimonlaridan biri prof. Yu.N.Zavadovskiy “Ilmiy tadqiqotlarda keng tarqalgan Ibn Sino asosan faylasuf bo‘lganligi haqidagi fikr faqat eskirgan fikr bo‘lmay, balki bo‘ noto‘g‘ri fikrdir” [2, 4-b], - deydi.

Qadimgi yunon sivilizatsiyasi va uning yirik vakillaridan biri bo‘lgan Aristotelning borliq, haqidagi qarashlari Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan Uygonish davrining bo‘yuk allomalari Ibn Sino va Beruniylarning ilmiy-falsafiy ta’limotlari Sharq va G‘arb tamaddunining bog‘lovchi ko‘prik vazifasini o‘taydi.

Beruniy va Ibn Sinoning ilmiy izlanishlarining hilma-xilligi, ularning universalligi betakror fenomendir.

Ayonki, Beruniy va Ibn Sino yozishmalarida muhokama qilingan ba’zi ilmiy falsafiy masalalar ularning yirik fundamental asarlarida ham tahlil etilgan.

Boshqacha qilib aytganda,ular aniq fanlar soxasida yunonlarda mavjud tushunchalarga ilm sohalariga anchagina yangiliklar kiritdi va bu yo‘nalishlarni boyitdi. Masalan Ibn Sino xind arfimetikasini, yunon olimlari Yevklid va Ptolemey asarlaridagi matematik tushunchalarni o‘zlashtirdi, Isfaxonda yashaganida muntazam astonomik amaliyot bilan shug‘ulandi va Isfaxanda observatoriya barpo etib, uni 1024-1032 yillarda boshkardi, kuzatuvlar olib bordi va bo‘ sohada bir nechta risola ham yozdi. Beruniy ham fanning fundametal masalalariga xususan, borliq haqida nazariyalarini ko‘tarib chiqqan edi. [3, 7-b]

Endilikda bevosita yozishmalarda mutafakkirlarning ontologik ta’limotlarga turlicha yondoshuvlar asosida o‘zlarining qarashlarini asoslaganliklari masalasiga to‘htalib o‘tsak. Beruniy va Ibn Sino ilmiy falsafiy yozishmalarining bir qismi ham aynan ushbu masalaga

qaratilgan. Beruniy o‘zining to‘rtinchi savolida aynan atomlar to‘g‘risidagi qarashlarida Ibn Sino fikrini bilmoqchi ekanligini alohida ta’kidlagan.

Jismlarning turli shaklda bo‘lishi va ularining bir-birlari bilan aloqasi, ta’siri va doimiy harakatda bo‘lishi faqat makro-mega darajada emas, balki makro olamda qanday kechishi ham Beruniy va Ibn Sino baxslarining asosiy mavzularidandir. Arestotel ontologik ta’limotida Demokritning atomlar xakidagi qarashlariga ham munosabat bildiradi. Uning fikricha bo‘linmas zarralar tushunchasini nisbiy harakterga ega bo‘lgan tushuncha deb hisoblaydi. Shuning uchun ham Beruniy o‘zining to‘rtinchi savolini nima uchun Aristotel bo‘linmas bo‘lakchalar (ya’ni atom) bor deydiganlarning so‘ziga qo‘shilmaydi”? shaklida beradi.

Takidlash kerak, Beruniy Aristotelning fikrini asosan qo‘llab quvvatlaydi va Ibn Sinoga bergan savolida o‘z pozitsiyasini aniq qisqa qilib, bo‘linmas bo‘lak bor deyuvchi odamlarga bundan boshqa ko‘p e’tirozlar lozim bo‘ladi degan fikrni bayon qildi”. Falsafiy nuqtai-nazardan Ibn Sinoni mazkur masalani Beruniy tomonidan yechilishiga munosobati qiziqarli va e’tiborga molikdir.

Ibn Sino Aristotel asarlarini chuqur bo‘lgan holda bu masalani uning “Sam’ al-Kiyon” risolasining 6-maqolasida kuchli dalillar asosida bayon qilingani va Ibn Sino bo‘linmaydigan bo‘lak qanday jism ekanligiga ta’rif beradi. Har qanday bo‘linmaydigan bo‘lak (ya’ni zarra ma’nosida), bu ikki tarafi bo‘lmagan bir narsadir deydi. Aretotelning qarashlarini Ibn Sino himoya qiladi va rivojlantiradi. Arestotel har qanday bo‘lak cheksiz narsaga bo‘linadi degan so‘zining manosi haqiqatda abadiy bo‘linadi degani emas eanligiga Ibn Sino aniqlik kiritadi. Modomiki, har bir jismning o‘rtasida, ya’ni yadrosi va uning ikki tarafi bo‘ladi. Ibn Sino o‘z javoblarida “Bas, shunday ekan ba’zi bo‘laklar shu taraflar o‘rtasidan bo‘linishi mumkin” va ba’zi jismlar g‘oyat kichkinaligidan amalda bo‘linmaydi” [4, 58-b].

XX asrning birinchi yarmida ontologik ta’limotlarni taxlil qilish masalasi qizg‘in davom ettirilganligini ko‘rishimiz mumkin. Nils Bor va Albert Eynshteyn yozishmalarida insonni qurshab turgan olam, voqeilik haqidagi qizg‘in bahslar, ziddiyatli fikrlar Beruniy va Ibn Sino yozishmalarida 1000 yildan keyingi davomiga o‘xshatish mumkin. Charlz Snou o‘zining asarlaridan birida: “bunday chuqur intelektual bahslar fan tarixida noyob hodisalardan bo‘lib, afsuski ularning mohiyati va mazmuni bizga yetarlicha ma’lum emas” [5, 11-b] deb ta’kidlaydi.

Ibn Sino Beruniyning savolini va uning fikrini tushungan holda hozirgi atomistik ta’limotda o‘zining tasdig‘ini topgan fikrini bayon kiladi. Mayda zarralar ya’ni eng kichik bo‘laklarga bo‘linadi va doimo harakatda voqe bo‘ladi. Ma’lumki, atomning tarkibi bo‘lgan barcha elementlar (unsurlar doimiy harakat bo‘lishi va “agar ortiqcha cho‘ziq so‘z so‘zlashdan chekelanmas edi. Buni zikr kilar edim”- deydi Ibn Sino o‘zining javoblarining yakunida. [3, 101-b]

Hattoki, Beruniyning 3-savoliga javob yozgan Shayx (Ibn Sino)ning javoblariga quyidagicha e’tiroz bildirgan: Jismning har bir chegarasi markazga muvofiq mos ravishda, past markaziy chegaradir, uning qarama-qarshi chegarasi esa baland chegaradir. Agar biror bir jism to‘g‘ri chiziq bo‘ylab harakat qilsa (markazga nisbatan), unda mazkur jismning pastki tomoni doimiy o‘zgarib boradi. Sen aytibsan, tirik mavjudotning harakatini boshlang‘ich joyi uning o‘ng tomoni, ammo bu fikr voqeilikka ziddir, chunki mening kuzatuvim bo‘yicha, mening harakatim orqadan oldinga tomondir. Nahotki shunga asosan sen meni tirik mavjudotlar safidan chiqarsang. Har kanday miqdor jihatidan cheksiz radiuslar haqida qayd etilgan uch nomga ega bo‘lishga moyildir. Ayni paytda uchala radiusga bu uch nom berilsa, unda qolgan radiuslar

uchun nom kolmaydi. Alqissa, son jihatdan cheksiz tomonlar haqida, yoxud cheksiz radiuslar sonini inkor etish zaruriyati haqida fikr yuritish lozim bo‘ladi.[3, 114-b]

Ularning ilmiy-falsafiy munozaralari, ayniqsa fan tarixida ma’lum va mashhur bo‘lgan savol-javoblarida, muhokama etilga ba’zi falsafiy masalari hanuz o‘z yechimini kutmoqda. Beruniy va Ibn Sino sharq ilk uyg‘onish davrida ijod etgan, ilmiy-falsafiy tafakkurning rivojiga ulkan xissa qo‘shgan ensiklopedist olimlardan va buyuk mutafakkirlar hisoblanadi. Bo‘ ikki mutafakkir ilmiy mushohadalari jarayonida o‘rtaga tashlangan olam haqidagi qarashlari milliy mafkuramiz va ma’naiy qadriyatlarimizning ilmiy-falsafiy asoslaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. To‘ychiev B.T. Beruniy va Ibn Sino yozishmalari Aristotelning “Osmon haqida” asari asosida. –Toshkent O‘zMU xabarlari, 017 yil 1/6 son

2. Zavadovskiy Yu.N. Ibn Sina i yego filosofiskaya perepiski s Beruni. Materiali nauchnoy sessii. Akademiya nauk Uzbeksitana posvyashyonnaya 1000-letnemu yubiley ibn Sini.- Toshkent, 1953,47 b.

3. To‘ychiev B. Beruniy va Ibn Sino. –Toshkent, 020, 175 b.

4. Snow C.P. Variety of man: Statesmen Scientists, Writers-London, Penguin 1969.

5.Snow C.P. The physicists-London, Macmillan, 1981.

INNOVATSION FAOLIYAT TUSHUNCHASI VA UNING NAZARIY-PSIXOLOGIK TAHLILI

Karimov Fazliddin Jamoliddin o‘g‘li
GulDU doktoronti Guliston davlat universiteti
fazliddin@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada ta’lim jarayonida innovatsion faoliyat tushunchasi va uning nazariy-psixologik tahlili berilgan bo‘lib oliy ta’lim muassasalari innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini amalga oshirishda bir qator qulayliklar haqida fikrlar berilgan. Shu bilan birgalikda kasbiy ta’limning asosiy dasturlari doirasida amalga oshirishi lozim bo‘lgan ishlab chiqarish va amaliyot aloqadorligi kontekstida modernizatsiyalashtirish ishlarini manzilli kechishini ta’minlashning yo‘llari bayon qilingan.

Tayanch so‘zlar: innovatsion faoliyat, kasbiy ta’lim, modernizatsiyalashtirish,kreativ yondashuv, innovatsion tafakkur, innovatsion g‘oya, ijodkorlik, faollik, tashabbuskorlik.

Fan teikxna va ishlab chiqarishning taraqqiyoti davomida bir qator ilmiy tushunchalar tarixi ham takomillashdi. Shu qatorda innovatsiya termini ham ilmiy termin tarzida fanga kirib keldi. Bu tushunchani germaniyalik faylasuf Xristian Volf (Wolff) (1679-1754) o‘zining «Logika, ili Razumnыe mыsli o silax chelovecheskogo rassudka» nomli asari orqali kiritgan. Uning fikricha, bilim tarmoqlari jamiyatning barcha sohasini qamrab olsagina, rivojlanish ta’minlanadi, ilmiy kashfiyotlar tatbiq etilgan bo‘ladi[156]. Bunda talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish rivojlantiruvchi va tatbiq etuvchi omil sanaladi.

Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish davlat darajasidagi vazifalar qatoriga kirib, O‘zbekiston Respublikasining « Innovatsion faoliyat to‘g‘risida»gi qonunining 3-moddasida «innovatsiya - fuqarolik muomalasiga kiritilgan yoki shaxsiy ehtiyojlar uchun foydalaniladigan,

qo‘llanilishi amaliyotda katta ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishni ta’minlaydigan yangi ishlanma» [1] ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda Qonunda keltirilgan bosqichma-bosqichlik prinsipi; individuallik prinsipi; tizimlilik prinsipi; kasbiy-hayotiylik prinsipi; nazariya va amaliyot birligi [1] kabi uslubiy prinsiplardan foydalanish mumkin. Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish ya’ni yangiliklarni yaratish va uni o‘z faoliyatida qo‘llashga o‘rgatish yoshlarga oid davlat siyosatida ham o‘z ifodasini topgan[2].

XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asrning boshlarida dunyoda kechayotgan ijtimoiy va madaniy transformatsiya jarayoni jamiyat hayotini taraqqiyot yo‘nalishiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Natijada ta’lim va tarbiya masalasi jamiyatning ma’naviy hayotini o‘zagi va ishlab chiqarishni ta’minlovchisi ekanligi jihatlari bilan yanada dolzarblashdi.

Shu sababdan ham 017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasining «IV. Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari» nomli bobining 4.4. Ta’lim va fan sohasini rivojlantirish bandida «ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag‘batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o‘quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish» [3] alohida ko‘rsatib o‘tilgan. Innovatsiya (innovation) yangilik kiritish degan ma’noni anglatib, mavjud tizimning tarkibiga yangi element kiritib, uning faoliyatini takomillashtirishni yoki mavjud predmetdan foydalanishni engillashtirish va amaliyotda qo‘llash, iste’mol uchun yaroqlilik darajasi samaradorligini ta’minlashni nazarda tutadi.

Oliy ta’lim muassasalari talabalarini innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini bevosita ular tomonidan egallanayotgan soha (ixtisoslik) talablaridan kelib chiqqan holda ta’minlashga erishsak, Yangi O‘zbekistonni ravnaqini ta’minlashda moddiy va nomoddiy bo‘lgan ishlab chiqarish sohalarini mintaqa va jahon bozorining talab va ehtiyojlari asosida zamonaviy tus olishiga hissa qo‘shamiz.

Innovatsion faoliyatning xarakteristikasini amalga oshirishda uni quyidagi tiplarga ajratish mumkin, garchi maqsadli ustanovka innovatsion faoliyatning yadrosini tashkil etsa-da:

innovatsiyani yaratish yoki uni moslashtirish innovatsion faoliyat sifatida;

innovatsiya yaratish maqsadida shart-sharoit yaratish, ya’ni innovatsion faoliyatni ta’minlovchi sifatidagi faoliyat.

Har ikkala xarakteristikada faoliyatning mahsuli belgilovchi mezon sanalib, bevosita innovatsion salohiyatni shakllantirish va rivojlantirish mujassamlashgan. Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini ta’minlashda (ta’lim tizimida) innovatsiyani ikkita guruhga ajratilishini nazarda tutish lozim.

Ta’lim tizimida innovatsiyalarni guruhlarga ajratish, ma’lumotlarni tizimlashtirish uslubiy jihatdan bir qator qo‘layliklarga ega. Bu o‘z navbatida oliy ta’lim muhitida talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish uchun bir qator qulayliklarni yaratadi. Birinchidan, kasbiy ta’limning asosiy dasturlari doirasida amalga oshirishi lozim bo‘lgan ishlab chiqarish va amaliyot aloqadorligi kontekstida modernizatsiyalashtirish ishlarini manzilli kechishini ta’minlaydi. Ikkinchidan, oliy ta’lim muassasasining innovatsion salohiyati bilan belgilanishi mumkin. Innovatsiyaning birinchi guruhdagi xarakteristikasi nisbatan ommaviylashgan bo‘lsa-

da, bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlashda ko‘proq pedagogik mazmunlarni mujassam etgan. Ikkinchisi esa oliy ta’lim muassasasining marketing, moddiy ta’minot, axborot resurs hamda professor-o‘qituvchilarning faoliyatini boshqarilishi bilan bog‘liqdir. Shu sababli ikkinchi guruhning xarakteristikasi murakkabroq sanaladi. Chunki boshqaruvda moliyaviy mexanizm, haq to‘lash mexanizmi, ta’lim majmualarini shakllantirish mexanizmi, ta’lim jarayonini uzluksiz takomillashtirish mexanizmi ifodalangan.

Ta’lim jarayonida g‘oyalar va loyihalarni eksperemental maydonga chiqarish hamda olingan natijalarni joriy etish ta’lim tizimida innovatsiyalarning shakllanishini ta’minlab beradi. Bunda innovatsion jarayonlarni ma’lum tarixiy vaqt oralig‘ida tahlilini amalga oshirish orqali masalaga strukturaviy yondashib, ta’lim mazmuni va texnologiyasini ta’minlash uchun innovatsiya zarur ekanligini belgilab bergan hamda tizimli strukturaviy yondashuv asosida bir qator nazariy modellarni uch bosqichda amalga oshirgan.

Ta’limni modernizatsiyasini ta’minlashda innovatsion jarayonlar ta’lim mazmuni hamda yoshlarni tarbiyasiga ta’sir etishini ko‘rsatib o‘tgan. Innovatsion jarayonni boshqarish tizimi yaratuvchi komponent sanalib, rivojlanish tartibini ta’minlovchi sanaladi. Ta’lim tizimini innovatsion rivojlantirishni ta’minlash uchun boshqaruv ham talablarga javob berishi shart hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, yaratish, ixtiro etish va takomillashtirish jihatidan innovatsiya faqatgina ta’lim berishni uslubi va mazmuniga taalluqli emas.

D.Koklan, Dj.O‘Konnel va I.Merfilar ta’kidlashicha, bu tarzdagi yondashuv ta’lim oluvchi va ta’lim beruvchining hayot tarzini o‘zgartira olmaydi

Sh.T.Kubaeva innovatsion tafakkurni falsafiy nuqtai nazardan o‘rganib, uningcha ustuvor faoliyat sifatida yangi g‘oyalar, konsepsiyalar va loyihalarni ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan tafakkurni shunchaki, umumiy emas, balki innovatsion tafakkur deb belgilashga asos bor deb ta’kidlaydi. Bizningcha innovatsion tafakkurni ontologik jihatdan o‘rganishda tafakkur sub’ektini yosh xususiyatlari va etnomadaniy muhitning ta’siri inobatga olinishi lozim, chunki, innovatsion faoliyatning psixologik zamirida obrazlar, ramzlar, ma’nolar, hukmlarning ixtiyoriy assotsiatsiyasi, ularning o‘zaro semantik ta’siri mujassamlashgan bo‘lib, yangi obraz va tasavvurlarning paydo bo‘lishida idrok belgilovchi sanaladi.

J.Baerni ko‘rsatib o‘tishicha, amaliyotda kreativ yondashuv nostandart vazifalarni bajarishda yoki qaror qabul qilishda shaxs va tashkilot manfaatlarini himoya qilish uchun shart sanaladi [4, 16-29b].Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini taminlash amaliyotida bu xususiyatni inobatga olish lozim bo‘ladi. I.Abdullaeva taraqqiyotning yangi bosqichida iqtisodiy va innovatsion tafakkurning uyg‘unligini ijtimoiy-falsafiy jihatdan o‘rgangan, muallifning fikricha, innovatsion izlanishlarni regulyasiyasi ma’lum bir me’yorlar asosida tartibga solinishi shart. Chunki innovatsion bilimning navbatdagi pog‘onasi ishlab chiqarish texnologiyalari bilan bog‘liq. Agarda navbatdagi pog‘ona moddiy resurslar kapitali va tabiiy resurslar kapitali deb atalsa, ularni qurish, ijaraga berish yoki ijaraga olish bevosita huquqiy darajada «Sub’ekt-Sub’ekt» va «Sub’ekt-Ob’ekt» kabi munosabatlarni tartibga solishni talab etadi. Bunda ijtimoiy-psixologik mexanizmlar bevosita amal qiladi va munosabatlar mazmundorligini (samarali, samarasiz) ta’minlaydi. Tadqiqotchi esa bu masalaga falsafiy yondashib, xususiy tarkiblarning ishtirokini inobatga olmagan.

Innovatsion g‘oya, tafakkur, ijodkorlik, faollik va tashabbuskorlik kabi mezonlarni nazariy jihatdan o‘rgangan A.Saitqosimov jamiyatda innovatsiyalarni joriy etishni muvofiqlashtirish,

natijalarini esa davlat siyosati amaliyotiga moslashtirishni muvafaqqiyatli kechishi uchun «Innovatsion tadqiqot markazlarini tashkil etish lozimligini» ko‘rsatib o‘tgan. Uning fikricha, oliy ta’lim tizimida klaster tizimini joriy etish, oliygohlar qoshida maktablar, bog‘chalar, texnopark kabilarni tashkil etib, ishlab chiqilgan mahsulotlarni miqyosini kengaytirish uchun tijoratlashtirish lozim.

Innovatsiya tushunchasining tarkibiy qismlarini dinamik barqarorlashtirish, takomillashtirish, yangiliklarni qabul qilish va yangilash kabi funksiyalar tashkil etadi. Shaxsning innovatsion faoliyatini amalga oshirishini hisobga olgan holda quyidagilarga e’tibor qaratish lozim:

talabalar innovatsion g‘oyalarning tashuvchisi, uning yaratuvchi va iste’molchi sub’ekti sifatida innovatsion bilimlarni kasbiy faoliyatda qo‘llashadi;

talabalar o‘z hayot-faoliyati va ta’lim olishi jarayonida vujudga keladigan turli vaziyatlarda raqobatbardosh bo‘lishlari talab etiladi. Ya’ni, innovatsion g‘oyalarni tadbiq etish uchun bir qator kompetensiyalarga egalik qilish bilan dominatlik qilishlarini oliy ta’lim tizimida tahsil olish davomida shakllantirish maqsadga muvofiq;

talabalar innovatsiyaning ijobiy baholanishi yoki tanqid ostiga olinishiga ochiq turishlari lozim. Bu o‘z navbatida ularning shaxsida kreativlik, ya’ni tafakkurning mobilligi, tamoman yangi g‘oyalarni ilgari surish bilan birga, ularning maqbulligini asoslay olish hamda streotiplarga tanqidiy yondasha bilishlari lozim. Buning uchun ular o‘zlariga ishonch bilan ma’lum xulq modelini birovlarga ziyon etkazmasdan turib, ko‘rsata olishlari talab etiladiki, bu innovatsion faoliyatning madaniy jabhasi sanaladi. Talabalar o‘zlarining «Men» siymosini tanqidiy baholay olish bilan birga, o‘zgaruvchan hayotiy vaziyatlarda o‘zlariga nisbatan adekvat baho berishlari lozim bo‘ladi, bu esa ularda refleksivlikni ta’minlashni taqozo etadi.

Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini ta’minlashda resurslarni belgilash alohida o‘rin tutadi. Ba’zi mualliflar, resurs deganda asosan iqtisodiy omilga taalluqli bo‘lganlarni nazarda tutadilar. Bizningcha insonning qobiliyati, iqtidori, shaxsiy sifatlari psixologik resurs sanaladi. Bular quyidagi asoslardan iborat:

ma’naviy va madaniy asos. Bunda me’yoriy-huquqiy, kasbiy-texnologik, shaxsiy va kasbiy jihatlar mujassamlashgan bo‘ladi;

nazariy-metodologik asos. Bunda talabaning aniq xulq namunasi asosida o‘zining shaxsiy xususiyatlarini namoyon etishi qadriyatli-faoliyatli yondashuv asosida layoqatlilikni shakllantirishning ilmiy asosini belgilab berishi bilan birga ijtimoiy-kasbiy muhitda amal qilayotgan madaniy me’yorlarni ilmiy asoslash imkonini beradi;

nazariy-amaliy asos. Bunda talabalarga maqsadli yo‘nalish berishning dominant g‘oyasi, maqsadi belgilanib, terminologik kategoriyalarning mazmun-mohiyati etnopsixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda asoslab beriladi;

markaziy (yadroviy) asos. Bunda talabalarning muloqot jarayonida ishonch, empatiya kabi prinsiplarga amal qilishini qadriyatlar mazmuni tarzida amal qilishi ta’minlanadi.

Innovatsiya psixosemantikasini quyidagicha klassifikatsiya qilish mumkin:

anologli innovatsiya, ya’ni innovatsiya klassik metodlarning prinsiplariga asoslanib, uning ayrim xususiy qismlariga o‘zgartirishlar kiritiladi;

kombinatsiyalashtirilgan innovatsiya. Bunda yangi yondashuvga erishish uchun mavjud ta’limiy bloklar birlashtiriladi;

retro innovatsiya, ya’ni qachonlardir mavjud bo‘lgan va qo‘llanilmaydigan metodlarni yangidan faoliyatda qo‘llash;

mohiyatli innovatsiya, ya’ni mavjud bo‘lgan, ammo amaliyotda qo‘llanilmagan metodlar.

Innovatsiya psixologiyasini chuqur o‘rganib kelayotgan S.R.Yagolkovskiyning ko‘rsatib o‘tishicha, har qanday innovatsiya bevosita biron-bir faoliyat sohasiga taalluqli bo‘ladi [5]. Shu sababli innovatsiya muallifi o‘z g‘oyasini amaliyotda qo‘llanilishining samara berishini anglashi kerak. Buning uchun kasbiy yo‘nalganlikning darajasi yuqori bo‘lishi lozimki, ta’lim amaliyotida psixologlar bu masalaga e’tibor qaratishlari talab etiladi. Innovatsiyalar tarbiyaviy, ta’limiy, boshqaruv hamda ishlab chiqarish sohalariga daxldor bo‘lib, yangi O‘zbekistonda talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash «ta’lim muassasasi – jamiyat-ishlab chiqarish-ishlab chiqaruvchi-iqtisodiy samaradorlik» kabi munosabatlar tarzida ifodalanadi. Yangi g‘oyani amaliyotga tadbiq etish bu mavjud bo‘lgan yondashuvlar va metodlarni takomillashtirishni taqozo etadi. Ya’ni, mavjud madaniy tizimni ayrim elementlarini ishlab chiqarishni takomillashtirish yoki mahsulot sifatini oshirish maqsadida o‘zgartirish – qo‘shish yoki qisqartirish. Ko‘rinib turibdiki, bunda shaxsiy-kasbiy iqtidor belgilovchi omil sanaladi. Shu sababli ta’lim muassasalarida talabalarning innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini ta’minlash muhim sanaladi.

Ta’lim muassasasi o‘quv jarayonini ishlab chiqarishning talablaridan kelib chiqqan holda takomillashtirishi lozim bo‘ladiki, bunda boshqaruv jarayoniga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatadi:

boshqaruv organlari tomonidan qabul qilingan direktivalarning ijrosini;

yangi ta’limiy g‘oyalar va ilmiy yondashuvlarni ta’lim amaliyotiga joriy etish;

egallayotgan mutaxassislik bo‘yicha o‘qitiladigan fanlarning yangi tadqiqotlar natijalari bilan boyitish;

ishlab chiqaruvchilarning bo‘lajak soha vakillarining kasbiy talabnomasiga qo‘yiladigan sifatlar monitoringini amalga oshirish kabilar.

Innovatsiyalarni amaliyotga tadbiq etish ko‘p profilli faoliyat turi sanalib, unga doir iqtisodiy, siyosiy, madaniy va psixologik yondashuvlar mavjud. Oliy ta’lim muassasalari talabalarini innovatsion faoliyatga yo‘nalganlik mavzusida ayrim havolalarni quyidagicha keltirish mumkin:

ta’lim (jumladan kasbiy ta’lim) sohasini ishlab chiqarishning talablari asosida strategik vazifalarini belgilash;

ilmiy-izlanish jarayonida mavjud bo‘lgan muammolarga optimal echim variantlarini topish;

kasbiy sifatlarni shakllantirishga g‘ov bo‘luvchi omillarning monitoringini amalga oshirish;

ta’lim muassasasining tuzilishi va salohiyatini o‘rganish;

innovatsion takliflar majmuasini shakllantirish kabilarni qamrab oladi.

Ko‘rinib turibdiki, rivojlangan davlatlarda bilim va yaratuvchi g‘oyalar taraqqiyotning asosi deb belgilangan. Masalan, Germaniya Federativ Respublikasida 80% ilmiy tadqiqotlar mamlakatda mavjud bo‘lgan etakchi universitetlarning loyihalari doirasida bajariladi. Ibratli tomoni shundaki, bu jarayonga ular talabalarni ham, o‘qituvchilarni ham jalb etadi. Shu bois innovatsiyalarning klassifikatsiyasini amalga oshirishda quyidagi indikatorlarga e’tibor qaratiladi:

takomillashtirilgan loyihalar bo‘yicha;

tanlangan ob’ektning xarakteristikasi asosida;

kategoriyalarni o‘rganish bo‘yicha

bunda alohida fakultet, o‘quv muassasasi yoki barcha o‘quv muassasalari;

mualliflik darajasi bo‘yicha individual yoki jamoaviy loyiha;

manbalari bo‘yicha, tashqi buyurtma yoki shaxsiy kashfiyot sifatida.

Agarda yangi kashfiyot natijasini yoki mavjud usulni takomillashtirilgan variantini amaliyotga tadbiq etish murakkab ekanligini inobatga olsak [6], murakkablik quyidagi jarayonlarda o‘z in’ikosini topadi:

yaratish (vujudga keltirish);

sinovdan o‘tkazish (aniqlik darajasini belgilash);

qo‘lga kiritgan ma’lumotlarni tahlil qilish (tizimli muammolarni aniqlash);

o‘zgartirishlar kiritish (takomillashtirish).

Talabalarni amaliyotga tayyorlash jarayonida ularni innovatsiyaviy faoliyat bilan shug‘ullanishga tayyorlash ichki va tashqi mehnat bozorining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda amalga oshirilishi lozim bo‘ladi, chunki innovatsiyalar samarali kasbiy faoliyatning tarkibiy qismi sanaladi.

Oliy ta’lim tizimida talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish uchun bir qator bosqichli faoliyatni kuzatishimiz mumkin.

Birinchidan, ishlab chiqarish jarayoniga nisbatan innovatsion yondashuv zaruriyat ekanligini nazariy va amaliy jihatdan asoslash;

Ikkinchidan, jarayonga doir axborotlarning monitoringini amalga oshirish;

Uchinchidan, axborot tahlilini amalga oshirib, yangi g‘oyani shakllantirish;

To‘rtinchidan, g‘oyani amaliyotga tadbiq etish uchun hamkorlikni amalga oshirish;

Beshinchidan, g‘oyani amaliyotda sinab ko‘rish;

Oltinchidan, institualizatsiya, yangilikni uzoq muddatda amaliyotda tadbiq etish.

Innovatsiyalar, insonni psixologik tahlilining mahsuli sanalib, o‘z-o‘zidan vujudga kelmaydi. Innovatsiyalar ilmiy izlanishlar hamda alohida ilg‘or tajribalarning natijasi ko‘rinishida boshqarishni, tatbiq etishni taqozo etadi [7,96 b].

Bu tushuncha XIX asrda ilmiy muloqotga kiritilgan bo‘lib, XXI asrning boshlarida innovatika tushunchasi zamirida texnika sohasidagi yangiliklarni moddiy ishlab chiqarish jarayoniga tatbiq etishda qo‘llanildi.

Aslida, oliy ta’lim muassasalarida talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash ular tomonidan egallayotgan ixtisoslikning maqsadidan kelib chiqqan holda olib borilishi lozim. Shundagina, ularni o‘quv jarayonida o‘zlarini namoyon etishlari ta’minlanadi. Bunda: individual tahlilni amalga oshirish, manbalarni individual tarzda o‘rganish, o‘rganilayotgan mavzuga doir ilmiy yondashuvlarni qiyoslash, aniq vaziyatni takomillashtirish uchun mustaqil tarzda harakat qilish.

Aynan harakatda, egallagan ko‘nikma va malakalar kasbiy xulq shaklida namoyon bo‘ladi. Buning uchun birinchi navbatda talabalarning innovatsion faoliyatga yo‘nalganlik mezonini belgilash lozim bo‘ladi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda mezon tushunchasi – ko‘rsatkich, belgi ma’nosini bildirib, buning asosida ob’ekt, jarayon sifatini baholash shakllanadi, shunday baholash o‘lchovi; bilish nazariyasida holatning chin yoki soxtaligi deb ko‘rsatilgan. Bunda, mezon deb - predmet, voqea va jarayonga nisbatan berilgan bahoning majmuasi hisoblanib, talabalarning innovatsion

faoliyatga tayyorgarligini guruhlarga ajratish uchun o‘lchov sifatida ularni innovatsion g‘oyalarni yaratish, innovatsion ishlanmalarni tayyorlash va amaliyotga tadbiq etish uchun o‘zlarida mujassam etgan individual tahliliy tafakkurining asosiy komponentlari hisoblanadi. Chunki bir nechta ko‘rsatkich yagona mezon tariqasida ifodalanib, oxir-oqibatda yaxlit xarakteristikani ifoda etadi. Shu sababli talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganlik darajasini belgilovchi mezon tarzida motivatsiyaviy, kognitiv va faoliyatli kabilarni ko‘rsatib o‘tish mumkinki, bunda kognitiv texnologiya (Cognitive technologies) sifatida quyidagi ko‘rsatkichlar indikator sanaladi:

- motivatsiyaviy mezon indikatorlari sifatida yangi, kasbiy yoki hayotiy faoliyatda oldin qo‘llanilmagan predmetlarni o‘rganish, yoki reja asosida mavjud bo‘lgan predmetlarni takomillashtirish va uni amalga tadbiq etishga harakat qilish;

- yangi g‘oyalar asosida shaxsiy qiziqishlar va ehtiyojlarni qondirish uchun biron bir predmet (aslaha, buyum va boshqalar) yaratish va undan foydalanishga intilish;

yangi g‘oya va ishlanmalarning mohiyatini tushunishga harakat qilish;

yaratilgan yangi predmet (buyum, uskuna, aslaha va boshqa), ya’ni innovatsiyalarni ommalashtirib, obro‘ olish, qo‘shimcha daromad manbaiga ega bo‘lish kabilar.

Kognitiv mezonning indikatorlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

kognitiv mezonning indikatorlari o‘z faoliyati doirasida muassasaning maqsad va vazifalarini bilish;

bo‘lajak kasbiy faoliyatida qo‘llaniladigan metodlarning ustunlik darajasini ajrata bilish;

kasbiy vazifalarni samarali bajarish uchun yangi ilmiy manbalar bilan tanishish;

kasbiy faoliyatiga o‘xshash bo‘lgan vazifalar bilan tanishib borish.

Faoliyatli mezonning indikatorlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

proektiv va konstruktorli ko‘nikmalarni egallashga intilishi;

bo‘lajak kasbiy faoliyat bilan shug‘ullanish uchun shart-sharoitlarni yarata olish qobiliyati;

faoliyat samaradorligini baholash usullarini amaliyotda qo‘llay bilishi shular jumlasidandir.

Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganlik darajasining mezonlarini belgilash va uning indikatorlarini aniqlash tadqiqotimizning vazifalaridan biri sanalib, kadrlarni tayyorlash tizimida raqobatbardoshlikni ta’minlash uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu sababli mezonning indikatorlarini asoslash psixologik jihatdan nazariy metodologik asos kasb etadi.

L.A.Saytbaginaning tadqiqotlarida bu masalaning tarbiyaviy tizim doirasidagi nazariy ahamiyati ko‘rsatib o‘tilgan bo‘lsa-da, ammo talabalarning innovatsion faoliyati doirasida ma’lumotlar etarlicha yoritilmagan.

Faoliyat nazariyasidan ma’lumki, faoliyatning mahsuldorligini ta’minlash bevosita motivatsiyaga ham bog‘liqdir. Bunda talabalarning kasbiy maqsadni belgilab olishi, qadriyatlar orientatsiyasi, qiziqishlari, ehtiyojlari ham alohida ta’sir darajasiga egadir. Shu sababli talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash davomida innovatsion yondashuvning iqtisodiy, madaniy, kasbiy va amaliy ahamiyatdorligi haqida ma’lumotlar berish talab etiladi. [8,517 b].

Ta’lim amaliyotida talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini ta’minlash mantiqiy yondashuvni talab etib, bu jarayonda ishlab chiqarishning talab va ehtiyojlari oliy ta’lim uchun buyurtmaviy ko‘rsatmaga aylanishi lozim. Shundagina, ijodiy yondashuv asosiy yangi kasbiy tafakkur mahsuli ilmiy g‘oya mazmunini egallab, biron bir ishlanma, kashfiyot va innovatsiya tarzida ifodalanadi. Bu ifodalanish buyurtmachi va oliy ta’lim orasidagi farqni bartaraf etib,

ta’lim va ishlab chiqarish orasidagi masofani yaqinlashtiradi va oliy ta’lim muassasalarining faoliyatida talabalar bilan birgalikda olib boriladigan bu tarzdagi amaliyot o‘z natijasini beradi.

Adabiyotlar ruyxati

1. Ўзбекистон Республикасининг «Инновацион фаолият тўғрисида»ги Қонуни. / Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 4.07.2020 й., 03/20/630/1101-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини тубдан ислоҳ қилиш ва янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида» ги ПФ-6017-сонли Фармони. 020 йил 30 июнь. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 01.07.2020 й., 07/20/4768/1020-сон.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 017 й., 6-сон, 70-модда strategy.regulatoin.gov.uz
4. Baer J. Domain specificity and the limits of creativity theory // Journal of Creative Behavior, 012. – 46 (1). – pp. 16-29.
5. Яголковский С.Р. Психология инноваций: подходы, модели, процессы. – М.: Высшая школа экономики, 011. – 72 с.
6. Никонова Я.И. Оценка влияния инноваций и их финансирования на экономический рост национальной экономики. // Международный научно-исследовательский журнал international research journal. www.research-journal.org
7. Организация инновационной деятельности в университетах ass: сб. информ.-аналит. материалов. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 011. – 96 с.
8. Словарь иностранных слов. 17-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1988. – С. 517.

YUQORI MALAKALI FUTBOLCHI QIZLARNING MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Karimov Fazliddin Jamoliddin o‘g‘li,
Guliston davlat universiteti doktoranti
karimovgdu@gmail.com

Abstract: The article presents data on the control of the level of special physical training of high qualification women football players. Pedagogical testing made it possible to establish the level of physical training of women football players. The obtained data and recommendations will allow specialists to plan the physical training of highly qualified women football players.

Keywords: Special physical training, control, highly qualified women football players.

Annotatsiya: Ushbu maqolada yuqori malakali futbolchi qizlarning maxsus jismoniy tayyorgarligi darajasi tahliliga oid ma’lumotlar keltirilgan. O‘tkazilgan pedagogik testlar futbolchi qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash imkonini berdi. Olingan natijalar va tavsiyalar mutaxassislarga yuqori malakali futbolchi qizlarning jismoniy tayyorgarligini rejalashtirishga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: maxsus jismoniy tayyorgarlik, nazorat, yuqori malakali futbolchi qizlar, sportchilar tayyorlash tizimi

Mavzuning dolzarbligi: Mamlakatimizda bugungi kunda futbolni rivojlantirish masalalari davlatimiz siyosatining ustivor yo‘nalishlaridan biriga aylangan [1,2]. So‘nggi o‘n yillikda ayollar futboli dunyoda keng ommaviylashmoqda. O‘zbekistonda ham ayollar futboliga nafaqat hukumatimiz balkim, Osiyo futbol Konfederatsiyasi (OFK) tomonidan ham katta e’tibor qaratilmoqda. 020-2021 yillarda Toshkent shahrida Osiyo kubogining saralash o‘yinlarini o‘tkazish haqida OFK tomonidan qaror qabul qilinishi yuqoridagi fikrning yaqqol isbotidir. Bundan tashqari OFK tomonidan mamlakatimizga 0 yoshgacha bo‘lgan qizlar o‘rtasida Osiyo kubogi-2022 musobaqalarining final o‘yininga mezbonlik qilish huquqi taqdim etildi . Bu musobaqa jahon chempionatiga saralash bosqichi vazifasini ham o‘tadi va O‘zbekiston U-20 terma jamoasi turnir g‘olibi sifatida Argentinada o‘tkaziladigan mundialga yo‘llanmani qo‘lga kiritdi.. Bunday nufuzli musobaqalarning bizning mamlakatimizda o‘tkazilishi, O‘zbekiston futbol Assotsiatsiyasining avtoriteti va umuman olganda, Osiyoda ayollar futboli va uning roliga qiziqishning oshishi to‘g‘risida guvohlik bermoqda. Shuning uchun ham bunday nufuzli va mas’uliyatli turnirlarda qatnashish alohida tayyorgarlikni talab etadi.

Zamonaviy futbol o‘yinchilarning yuksak harakat faolligi va muskul ishlarining katta intensivligi, jismoniy yuklamalarning bir tekis emasligi hamda yuklama va dam olishning aritmikligi bilan tavsiflanadi (M.A.Godik, 016; V.N. Seluyanov, K.S. Sarsaniya, V.A. Zaborova, 012; A.V. Stepanov, 012; A.I.Shamardin, 010).

O‘zbekiston futbolchilari ishtirokidagi turli darajadagi o‘yinlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, aksariyat futbolchilarning harakat faolligi zamonaviy o‘yin talablariga javob bermaydi. Ko‘p jihatdan bu holat mashg‘ulotlar jarayonida maxsus jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishga etarlicha e’tibor qaratilmayotganligi bilan asoslanmoqda.

Hozirgi kunda mavjud adabiyotlardagi metodik tasiyalar asosan erkaklar futbol jamoalari uchun ishlab chiqilgan [3,4,7]. Ayrim mutaxassislar yuqori malakali erkak va ayol sportchilar misolida ularning darajalaridagi farq sezilarli bo‘lmasligi va hatto umuman bo‘lmasligi, ko‘p hollarda ixtisoslikning talablari,biomexanik stereotip hamda muskul faoliyatidagi energiya ta’minotining xususiyalari bilan bog‘liq ekanligini ta’kidlashgan (T.F. Abramova, 1993, I.I.Saenko, 002 va boshq.). Shuning uchun ham ushbu mutaxassislar futbolchilar tayyorlash jarayonidagi uslubiy qarashlarni sportning jamoaviy turlarida faoliyat ko‘rsatayotgan ayollar bilan o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarga moslashtirish kerak degan fikrni ilgari surishmoqda.

Shu bilan birgalikda, futbolchi qizlar tayyorgarligini rejalashtirishda ularning sport mahorati darajasiga ta’sir ko‘rasatuvchi ko‘pgina omillarni ham hisobga olish lozim:organizmning individual xususiyatlari,maxsus jismoniy,texnik-taktik va ruhiy tayyorgarlik darajasi,mashg‘ulot yuklamalarini ko‘tarish hamda funktsional tizimlarning tiklanish tezligi va x.k. Yuqoridagilardan kelib chiqqan xolda, futbol bo‘yicha qizlar terma jamoalarini Osiyo chempionati va boshqa mas’uliyatli rasmiy musobaqalarga maxsus jismoniy tayyorlashning ilmiy asoslangan tizimini ishlab chiqish zaruriyati paydo bo‘ldi [5, 84-88 b].

Tadqiqot maqsadi: yuqori malakali futbolchi qizlarning maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirish.

Yuqori malakali futbolchi qizlarning maxsus jismoniy tayyorgarligining asosiy komponentlaridan biri- tezkor-kuch tayyorgarligini takomillashtirish haqida futbol bo‘yicha O‘zbekistonning etakchi mutaxassislari orasida anketa so‘rovnomasi o‘tkazildi

Tadqiqotlar davomida 56 nafar mutaxassislar o‘rtasida anketa so‘rovi o‘tkazildi (1-ilova). Ulardan 5 nafari “PRO”, 19 nafari “A” va 32 nafari “V” litsenziyalariga ega edi. So‘rov natijalarini ko‘rsatishicha, aksariyat amaliyotchi xodimlar (80,4 %) yillik tsiklning turli bosqichlarida tezkor-kuch sifatlari darajasini aniqlab borish maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar. Bunda so‘ralganlarning ko‘pchiligi (75,6%) e’tirof etadiki, bu sifatlarni aniqlash butun pedagogik jarayonning tarkibiy qismi hisoblanadi, tezkor-kuch tayyorgarligi darajasini nazorat qilib borish esa mashg‘ulot ishidagi kamchiliklarni aniqlashga va tegishli tuzatishlarni o‘z vaqtida kiritishga imkon beradi. Anketaning ikkinchi savoli bo‘yicha mutaxassislarning fikrlari o‘zaro farqlandi: murabbiylarning bir qismi (67,2%) har bir mashg‘ulot mezotsikli oxirida nazorat olib borish maqsadga muvofiq deb hisoblasa, qolgan qismi (32,8 %) nazoratni davrlar bo‘yicha olib borishni ta’kidlab o‘tadi.

Respondentlarning aksariyati (62,8 %) shunday fikrda-ki, nazorat olib borish chastotasi nafaqat ularning yillik yiklning turli bosqichlaridagi soni bilan, balki testlash ishlarining murakkabligi bilan ham aniqlanadi. Mutaxassislar va olimlarning katta guruhi (51,6%) shuni ta’kidlab o‘tadi-ki, butun vazifalar kompleksi bo‘yicha tezkor-kuch tayyorgarligi darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlarning o‘zgarishini hisobga olib borishni kamroq amalga oshirish lozim, chunki bu tashkiliy jihatdan qiyin va ko‘p vaqtni egallaydi. Respondentlarning ko‘pchiligining (42,8%) qarama-qarshi fikrlarini ham ta’kidlab o‘tish joiz. Ular tez-tez amalga oshiriladigan nazoratda butun yillik tsikl davomida jamoa tayyorgarligini tezkor boshqarish imkoniyati mavjudligini qat’iy ta’kidlaydilar.

Ko‘p sonli mutaxassislarning fikri-cha, nazorat mashqlari futbolchi qizlarning tezkor-kuch tayyorgarligi darajasini aniq aks ettiradi (1.1-jadval).

1.1 - jadval.

Futbolchi qizlarning TKT darajasini aniqlash bo‘yicha murabbiylarning anketa so‘rovi ko‘rsatkichlari (N.Yusupov bo‘yicha)

.r	Nazorat mashqlari	Davrlar			
		Tayyorgarlik		Muso baqa	O‘ tish
		I-boqich	II-bosqich		
	To‘p bilan yuqori startdan 30 m.gayugurish	52	82	69	42
	To‘psiz yuqori startdan 30 m.ga yugurish	62	87	73	34
	Sakrash mashqlari (balandlikka va uzunlikka)	48	81	76	35
	To‘pni zarb bilan uzoqqa tepish (m)	42	64	67	28
	To‘pni uzoqqa otib o‘yinga kiritish (m)	53	65	57	26

	Yuqoriga otib berilgan to‘pga bosh bilano‘ynash (sm)	43	58	65	24
	Gavda kuchi (kg)	62	91	76	35

Respondentlarning aksariyati (82%) shunday fikrdaki, tayyorgarlikning yakunlovchi bosqichida o‘quv - mashq mashg‘ulotlarini o‘tkazish jarayonida “turgan joydan balandlikka sakrash”, “turgan joydan uzunlikka sakrash”, “uch hatlab sakrash” kabi tezkor-kuch xususiyatidagi mashqlar oldingi o‘rinda turishi kerak.

Keltirilgan ma’lumotlarni tahlil shuni ko‘rsatadi-ki, ayrim mutaxassislar (76 %) “to‘pni zarb bilan uzoqqa tepish” mashqidan foydalanish kam samara beradi deb hisoblaydilar. Bunda respondentlarning katta qismi (68 %) e’tirof etadiki, tezlik qobiliyatlarini rivojlantirishda “to‘p bilan yuqori startdan yugurish” eng samarali mashq hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan ko‘rsatkichlarning tahlili natijalarida jamoalarning O‘zbekiston chempionatida egallagan o‘rinlari va tezkor-kuch tayyorgarligi uchun ajratiladigan vaqtning nisbiy miqdori o‘rtasidagi darajali korrelyatsiya hisob-kitobi katta qiziqish uyg‘otadi. Sovrinli o‘rinlarni jamoalarda korrelyatsiya 0,79 ni (ishonchlilik $p<0,01$), turnir jadvalining o‘rtasida turgan jamoalarda esa - u 0,62 ni (ishonchlilik $p<0,05$) tashkil etdi. Bu raqamlar shundan dalolat beradi-ki, tezkor-kuch tayyorgarligini takomillashtirish uchun qancha ko‘p mashg‘ulot vaqti ajratilsa, jamoa butun mavsum davomida shuncha muvaffaqiyatli ishtirok etadi.

Anketaning to‘rtinchi savoliga berilgan javoblar oliy va birinchi liga murabbiylari qarashlarida kichik qarama-qarshiliklar borligini ko‘rsatdi. Qarama-qarshi fikrlar tezkor-kuch tayyorgarligini takomillashtirish uchun davrlar bo‘yicha butun mashg‘ulot vaqtiga nisbatan darslarda ajratiladigan vaqt miqdoriga taalluqli bo‘ldi (1.2 - jadval).

1.2 - jadval.

Yuqori razryadli futbolchi qizlarning tezkor-kuch sifatlarini takomillashtirishga ajratiladigan vaqtning nisbiy miqdori (% larda)

.r.	Murabbiylar	Tayyorgarlik davri	Musobaqa davri	O‘tish davri
	Oliy liga	40	30	30
	Birinchi liga	35	35	30

Anketa so‘rovini o‘tkazish davomida maxsus tezkor-kuch tayyorgarligi vositalari hamda kuchni rivojlantirishga yo‘naltirilgan umumiy jismoniy tayyorgarlikdagi vositalarning ma’lum darajada o‘xshashligi aniqlandi (1.3-jadval). Ko‘pgina mutaxassislarning fikri-cha, tayyorgarlik davrining I-bosqichida yuqori malakali futbolchi qizlarda tezkor-kuch sifatlarini takomillashtirish uchun sport o‘yinlari (82 %), sakrashlar (89%) va yugurish mashqlarining turli xil variantlarini (88 %) qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi [10, 6-b].

Shuni ham ta’kidlab o‘tish lozim-ki, jadvalda keltirilgan sportchi qizlarning tezkor-kuch sifatlarini oshirishga mo‘ljallangan mashqlar yordamchi mashqlar hisoblanadi. E’tirrof etish muhim-ki, o‘yin jarayonida qo‘llanadigan asosiy texnik-taktik harakatlarga maksimal mos keluvchi tezkor-kuch rejimida bajariladigan mashqlarni asosiy vositalar deb hisoblash mumkin.

1.3- jadval.

Murabbiylarning futbolchi qizlarda tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirish vositalaridan foydalanish to‘g‘risidagi anketa so‘rovi ko‘rsatkichlari (so‘ralganlarning umumiy soniga nisbatan % larda)

T.r.	Nazorat mashqlari	Davrlar			
		Tayyorgarlik		Musobaqa	O‘tish
		I-boqich	II-bosqich		
1	Og‘irliklar bilan mashqlar	82	82	66	29
2	Meditsinbol (8-10 kg) bilan mashqlar	91	82	52	21
3	To‘p bilan yuqori startdan 10-30 m.ga yugurish	71	82	91	36
4	To‘psiz yuqori startdan 10-30 m.ga yugurish	88	82	82	35
5	Sakrash mashqlari (balandlikka, uzunlikka)	97	88	85	38
6	Sport o‘yinlari (qo‘l to‘pi, basketbol, harakatli o‘yinlar va b.)	82	88	97	65
7	Gantellar (8-10 kg.) bilan mashqlar	44	44	35	15

Umuman, so‘rov natijalarining ko‘rsatishicha, O‘zbekistonning etakchi mutaxassislari yillik tsikl davomida futbolchi qizlarning tezkor-kuch tayyorgarligi darajasini oshirib borish hamda tegishli testlar yordamida xos xususiyatlarning dinamikasini muntazam nazorat qilib borish zarur deb hisoblaydilar. Bundan tashqari, mashg‘ulot vaqtining katta qismini, murabbiylarning fikricha, futbolchi qizlarning tezkor-kuch sifatlarini takomillashtirishga ajratish lozim.

Anketa so‘rovi natijalari tezkor-kuch sifatlarini baholashda tajriba va nazorat guruhlarida vaqt parametrlarida farqlar borligini aniqlashga imkon berdi. Aytilganlardan taxmin qilish mumkin-ki, oldingi bo‘limda tajriba guruhi futbolchi qizlarida qayd qilingan tezkor-kuch sifatlarining yuqori darajada rivojlanish ko‘rsatkichlari qaysidir jihatdan ularni takomillashtirishga ajratilgan vaqt bilan bog‘liq. [11, 65-b]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

5. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida” gi № O‘RQ-394-sonli Qonuni. T-2005

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 023-yil 7-apreldagi “Ommaviy va professional futbolni har tomonlama rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” PQ-115-sonli Qarori. T-2023

7. Гасанова Н.Б., Зайцева Т.В., Золотарев А.П., Гакаме Р.З. Сравнительный анализ показателей двигательной активности высококвалифицированных футболисток разных игровых амплуа в условиях соревновательной деятельности. Ученые записки университета имени П.Ф.Лесгафта. 020. №3. - 97-102 с.

4. Зайцева Т.В. Сравнительный анализ количественных показателей проявления скоростных способностей в процессе двигательной активности футболисток высокой квалификации во время матча / Т.В. Зайцева, Н.Б. Гасанова, А.П. Золотарев // Физическая культура и спорт. Олимпийское образование: материалы международной научно-практической конференции. – Краснодар, 019. – Часть 1. - 56–58 с.

5. Каримов Ф.Ж., Комилов Ж.К. Сравнительный анализ двигательных перемещений футболисток высокой квалификации, как показатель их специальной физической подготовленности// Вестник НУУ.-Ташкент,2023, №1/2/1. -84-88 с.

6. Лю Ци. Физическая подготовка футболисток высшей квалификации в подготовительном периоде на основе использования статодинамических силовых упражнений и интервального метода тренировки. Автореф. дис.канд. …пед.наук. М., 016. – с.

7. Мельзиддинов Р.А. Совершенствование специальной физической подготовленности квалифицированных футболистов в межигровых циклах. Автореф. дис.канд. …пед.наук. Чирчик. 021. – 5 с.

8. Перцухов А. А., Перевозник В. И. Двигательная активность футболистов высокой квалификации в условиях соревновательной деятельности. Спортивные игры. 019. №1(11). -32-39 с.

9. Селуянов, В.Н. Футбол: проблемы физической и технической подготовки / В.Н. Селуянов, К.С. Сарсания, В.А. Заборова. – Москва: ИНТЕЛЛЕКТ и К, 012. – 160 с.

10. Юсупов Н. М. Педагогические основы и методика совершенствования скоростно-силовой подготовки футболисток высокой квалификации. Автореф. дис.канд. …пед.наук. Ташкент. 012. – 6 с.

11. Raimov D. I. 12-13 yoshli futbolchilarni texnik jixatdan tayyorlash xususiyatlari. Fan sportga. 022/7. -65 b.

TIBBIY BIOLOGIYA DARSLARINI O‘QITISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Karimova Shoira Bahodir qizi
o‘qituvchi, Guliston Davlat Universiteti
karimova.shoirakhon@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada tibbiy oliy ta’lim tizimida dars samaradorligini oshirishning zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish zaruriyati hamda interfaol darslar ta’lim sifatini ko‘tarishdagi asosiy vazifalari xususida fikr yuritiladi.

Tayanch so‘zlar: interfaol ta’lim, texnologiya, o‘qituvchi, talaba, modulli tizim.

Kirish. Yosh avlodga bilim berishning maqsadi, vazifalari, mazmuni, uslubiy talablariga ko‘ra fan, texnika va ilg‘or texnologiya yutuqlaridan unumli foydalanish bugungi ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Innavatsion texnologiyalarni ta’lim jarayonida qo‘llab, talabalarda bilimga ishtiyoq va qiziqishlarini oshirish, bilimlarni mustahkam o‘zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishlariga yordam beradi.

O‘qitishning zamonaviy metodlarini qo‘llash o‘qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi.

Ta’lim metodlarini tanlashda har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq sanaladi. ta’lim beruvchi tomonidan ta’lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta’lim jarayonida faolligi muttasil rag‘batlantirilib turilishi lozim.

Bugungi kunda tibbiyot oliygohlarida ta’lim jarayonini mazmunli tashkil

etish uchun texnologiya, axborot, kompyuter, multimedia, internet, masofali o‘qitish, yagona axborot muhiti va shunga o‘xshash axborot-kommunikatsion texnologiyalarning zamonaviy vositalaridan foydalanish o‘zining samarasini bermoqda.

O‘quv jarayoniga innovatsion texnologiyalarining tadbiq etilishi talabalarda fanga qiziqishni orttirib, ta’lim-tarbiya sifatini oshiradi, yoshlarni har tomonlama, umumiy rivojlanishiga ko‘mak berib, o‘qituvchining vaqtini tejaydi.

Amaliy mashg‘ulot davomida talabalarning yangi innovatsion ta’lim uclublarini qo‘llanilishi talabalarda nazariy, klinik, tahliliy va ijodiy fikrlashda qiziqtirish tamoyillarini oshiradi, amaliy mashg‘ulotlarni yuqorida ko‘rsatilgan tartibda o‘tilishi talabalarning erkin va zamonaviy fikr-mulohazalarini rivojlantiradi.

Klinik mutaxassilarni tayorlashda, zamonaviy o‘quv jarayonlarni tashkil qilish va ta’lim berishda bo‘lgan yangicha yondoshish, innovatsion ta’lim texnologiyalarini qo‘llashni talab etadi.

Innovatsion ta’lim olishning aktiv usullariga, ta’lim jarayonida turli o‘quv vositalari, komyuter texnologiyalarini qo‘llash qaratilgan.

Tibbiyot oligohlarida professional kadrlar tayyorlashning bozor iqtisodiyoti talablariga moslashtirish, ular raqobatbardoshligini ta’minlash hozirgi zamon taraqqiyoti talabidir.

Ta’lim jarayonida innovatsiyalarning xususiyatlari shuni anglatadiki, yangi ta’lim texnologiyalarining ta’lim xizmati sifatida ijtimoiy va bozor talablariga yo‘naltirilganligidir.

Eng asosiy vazifasi esa, kasbiy pedagogik faoliyatni sifat jihatdan tubdan yangilashdan iborat.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, oliy ta’limdagi bugungi innovatsiya fan, ta’lim va amaliyotining integratsiyasiga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

Tibbiy biologiya fanlarning innovatsion faoliyati maqsadi ta’lim olayotgan talabalarni sifat jihatidan o‘zgartirish, ularning raqobatbardosh, intelektual jihatlarini rivojlantirish, kasbiy malakani chuqur o‘zlashtirgan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

Interfaol usulning mohiyati shundaki, hamma talabalar bilish jarayonida jalb qilinadi, ular mavzuni o‘z tafakkuri, o‘z bilimlarini ishga solgan holda tushunish va anglash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Interfaol metodlar axborot olishning turli usullarini birgalikda ko‘llashni taqozo etadi.

Hozirgi vaqtda o‘qituvchilar tomonidan guruhlarda ishlashning quyidagi bir qancha shakllari: “Aqliy hujum”, “Kichik guruhlarda ishlash”, “O‘yla - mulohaza qil, o‘rtoklash - qiyosla”, “Kartochkalar”, “Guruhdagi bahs”, “Sehrli quticha” kabi usullar ishlab chikilgan bo‘lib, talabalarning o‘quv materialini o‘zlashtirishi, muammolar echimini topish yullarini izlash, hal qilish, bilim, tajriba va fikrlar almashinuvini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ro‘zieva D., Usmonboeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi G‘ Met.qo‘ll. – T.: Nizomiy nomli DTPU, 013. – 115 b.

2.Innovatsion ta’lim texnologiyalari G‘ Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To‘raev A.B. – T.: “Sano standart” nashriyoti, 015. – 150 b.

3. Fayzullaeva D.M., Lutfullaeva N. “Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik”.UMK. –T.:TDIU, 016.-216 b

ПРОСТРАНСТВО В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Каршибаева Ирода Гайратовна

магистр ГулДУ

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема категории пространства, играющий важную методологическую роль в исследовательской деятельности лингвистов. Ключевым конструктом для реконструкции представлений о пространстве в языке выступает языковая картина мира. Опыт познания мира, в том числе его пространственных атрибутов, хранится в языковой картине мира в виде категорий.

Пространственная семантика все чаще становится объектом изучения современных лингвистов. Это определяется тем, что категория пространства представляет собой сложную когнитивную структуру, которая отражает опыт взаимодействия человека с миром и знание о нем. Она относится к категориям базового уровня и формируется в сознании индивида в процессе восприятия и познания окружающего пространства. На современном этапе развития науки о языке приоритетной является антропологическая парадигма исследований, согласно которой язык определяется как один из основных инструментов познания реальной действительности, осознавать природу которого можно лишь на основе изучения человека, в частности, на основе его представлений о мире.

Представления человека о пространстве являются неотъемлемой частью лингвокультурной картины мира. Отражение представлений данного типа характерно для носителей всех языков. Человеческая жизнь имеет непосредственное отношение к пространству, а человеческое тело является в свою очередь основным пространственным ориентиром для осмысления отношений с предметами окружающего мира. Многолетний и неослабевающий интерес лингвистов в категории пространства и ее языковой репрезентации объясняется многообразием данных, которые представляются в результате исследований в области анализа средств выражения пространственной семантики. Полученные в результате исследований данного типа сведения могут найти применение как в смежных областях научного знания, таких как лингвокультурология, когнитивная лингвистика, психолингвистика, так и в практике преподавания русского языка как иностранного. Анализ научного дискурса в аспекте изучения репрезентации

пространственных отношений позволил сделать вывод о наличии различных подходов к осмыслению пространственности и ее отражения в материале русского языка.

Попытки научного описания пространственности и отражения представлений о ней в русском языке начинаются в истории современной русистики в рамках функционально-грамматического подхода. В рамках функциональной грамматики предметом изучения и научного описания становятся языковые единицы различных уровней, рассматриваемые с позиции их грамматической функции, а также с точки зрения реализуемого ими значения. Ранние попытки научного осмысления способов выражения пространственности в науке можно отметить уже в исследованиях М.В. Ломоносова, А.Х. Востокова, А.А. Потебня.

М.В. Ломоносов в «Российской грамматике» обращает внимание на предлогов в русском языке, называя предлоги и союзы «знаменательными частями слова», которые способны «знаменовать обстоятельства». Он отмечает способность предлога поучаствовать в формировании обстоятельственных конструкций со значением места. Автор к пространственным отношениям относит наречия. Здесь также обращается внимание на функционирование в языке Предложного падежа. При этом среди особенностей форм данного падежа учёный называет обязательное употребление в составе одного из предлогов: в, при, на и др.

Как мы уже отметили, под пространственными отношениями понимаются различные положения лиц или предметов относительно друг друга. Пространственные отношения в русском языковом сознании имеют тройственный характер, это может быть местоположение и два направления. Пространство может являться как местом осуществления действия, так и конечным или исходным пунктом движения или направленного действия. Для выражения пространственных отношений в русском языке выработано богатое разнообразие лексических и грамматических средств, которые образуют лексико-грамматическое поле пространственности. Синтаксические единицы с пространственным значением могут быть двух типов: номинативные и коммуникативные; первые представляют собой словосочетания (встреча на берегу, возвращение из экскурсии, пятна на парте), вторые – предложения (Встреча друзей состоялась на берегу реки; Наш дом находится на соседней улице; Юрта расположена под горой).

Самый типичный для русского языка способ выражения пространственных отношений – предложно-падежные формы. Практически для обозначения места действия, местоположения и места как исходного или конечного пункта движения используются все падежи, а именно: существительные в родительном падеже с предлогами: из, с, от, у, около, напротив, мимо, вблизи, вдоль, вокруг, посреди, из-за, из-под и др., например: из школы, с почты, от друзей, у автобуса, около здания, напротив университета, вблизи института, вдоль улицы; существительные в дательном падеже с предлогами: к, по: к стадиону, по парку; существительные в винительном падеже с предлогами: в, на, через, за, под, сквозь, например, в универмаг, на почту, через улицу, за друга, под стол, сквозь деревья; существительные в творительном падеже с предлогами: над, под, перед, за, между, рядом с, например, над вершинами, под лестницей, перед машиной, за квартолом, между домами, рядом с другом; существительные в предложном падеже с предлогами: в, на, при, например, в здании, на вокзале, при университете.

Необходимо заметить, что не все предложно-падежные формы употребляются в одинаковой степени. К самым употребительным относятся: формы предложного падежа с предлогами в, на; формы родительного падежа с предлогами у, около; формы творительного падежа с предлогами под, над, за, перед; формы винительного падежа с предлогами в, на; формы дательного падежа с предлогом к; формы родительного падежа с предлогами из, с, от.

Предлоги у, около, возле употребляются в современном русском языке в разной степени. Высокой частностью употребления отличаются предлоги у и около. Предлог возле менее употребителен, поскольку имеют книжную окраску.

Предлоги у, около, возле обладают общим значением «рядом с кем-чем-нибудь». Они почти полностью совпадают в своем употреблении с предлогом у, например: у дома, около дома, возле дома. Исключением являются те случаи, когда они стоят при личных местоимениях, например: около меня, возле меня. В таких конструкциях с пространственным значением предлог у не употребляется.

Русский язык располагает более развитой и разветвленной системой обозначения пространственных отношений, что проявляется и в плане содержания – в более детальной дифференциации значений, и в плане выражения – в значительно большем количестве используемых языковых средств.

Таким образом, в результате анализа материала известных работ лингвистов XIX века по грамматике русского языка, можем сделать вывод, что абсолютного единства подходов к анализу языкового материала, которые участвуют в выражении пространственного значения, обнаружить нельзя.

В XX веке функционирование языковых единиц, которое выражает пространственные отношения, продолжает осмысляться в работах А.А. Шахматова. Ученый, обобщая результаты работы своих предшественников в направлении анализа различных частей речи, выражающих пространственные отношения, даёт характеристику пространственным наречиям как особому типу языковых единиц, которые связаны по своему происхождению как с именами существительными (отымённые наречия), так и с местоимениями (местоимённые наречия). В работе «Синтаксис русского языка» автор впервые обращает внимание на функционирование каждого из предлогов в сочетании с формами существительных в определённых падежах. А.А. Шахматов даёт характеристику предложно-падежным формам существительных, наречиям места и глаголам движения, называя их среди частеречных форм, которые участвуют в выражении обстоятельственных значений. Ученый в своей работе «Синтаксис русского языка» данный тип значения называет «обстоятельством дополняющим».

Пространство в научной литературе рассматривается в различных аспектах. В конце XX века в связи исследования пространственных отношений стали вызывать все больший интерес и у лингвистов. Значительную роль в этом сыграли применение когнитивного анализа, изучение языковой картины мира, категоризации, концептуализации мира, и ее национальной специфики, то есть обзор исследований пространственных отношений в языке.

В современной научной зарубежной и отечественной литературе о вопросах изучения когнитивной лингвистики существует значительное количество работ, которые посвящены исследованиям концептов, в частности проблемам изучения

пространства в разных аспектах. Поэтому когнитивный подход приобретает особую ценность в сопоставительных исследованиях разносистемных языков, при этом позволяя проследить национально-специфичные отличия в языковой категоризации действительности.

Таким образом, наиболее полно предпосылки формирования функционально-грамматического подхода к изучению языковых единиц с пространственным значением формируется уже в XX веке.

Литература

1. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику – М., 008. – С. 155.

2. Рахилина Е.В. Семантика русских позиционных предикатов//Вопросы языкознания. –1998. – № 6. – С. 69-80.

3. Кубрякова Е.С. О понятиях места, предмета и пространства // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 1998. – С.84-93.

4. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М., 1994. – С. 31.

OLIY TA’LIM MUASSASASINING JISMONIY TARBIYA DASTURIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH

A.A.Mamatqulov,
akmal.mamatkulov02.09@gmail.com
Guliston davlat universiteti, “Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” kafedrasi dotsenti,

Аннотация: Maqolada jismoniy tarbiya fanidan o‘quv dasturi doirasida talabalar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalalari va ularni hal qilish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: jismoniy rivojlanish, sog‘lom turmush tarzi, talabalar, talaba yoshlar.

Abstract: The article deals with the issues and solutions to the formationof healthy lifestyle among students in the framework of the educational program on the discipline of physical culture

Keywords: physical development, healthy lifestyle, students, student youth

Kirish. Talaba-yoshlarning jismoniy rivojlanishi, salomatligini muhofaza qilish va mustahkamlash davlatimiz ijtimoiy dasturining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

Bu muammoni hal etishning asosiy sharti talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishdir. Ushbu muammoning turli jihatlari bilan fiziologlar, shifokorlar, psixologlar, o‘qituvchilar, sotsiologlar va boshqa mutaxassislar shug‘ullanadilar.

Sog‘lom turmush tarzi masalalari bo‘lajak faoliyatning turli sohalaridagi mutaxassislar uchun alohida ahamiyatga ega.

Shundan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish kerakki, sog‘lom turmush tarzi asoslarini o‘rganish kasbiy nuqtai nazardan zaruriy shartdir, chunki u bo‘lajak bakalavrlar, mutaxassislar, magistrlarni keyingi faoliyati uchun zarur bilimlar bilan qurollantiradi.

Shu maqsadda “Jismoniy tarbiya” kursi doirasida sog‘lom turmush tarzining asosiy omillarini fiziologik asoslash bo‘yicha ma’ruza va seminarlar tsikli ishlab chiqilib, o‘quv jarayoniga joriy etildi.

Talaba-yoshlarning jismoniy va aqliy rivojlanishida, salomatligini asrash va mustahkamlashda harakat faoliyatining ahamiyatini o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mushaklar ishi paytida organizmda sodir bo‘ladigan fiziologik o‘zgarishlar, shuningdek, sog‘lomlashtiruvchi jismoniy mashqlarning nazariy va amaliy masalalari (mashq tamoyillari, dozalash yuklari, funktsional testlar, mashg‘ulotlarning yoshga bog‘liq xususiyatlari, harakat faoliyatini optimallashtirish usullari va boshqalar) batafsil ko‘rib chiqiladi.

Ghiniqtirish va salomatlikni mustahkamlashning fiziologik roli batafsil tahlil qilinadi. Organizmning past harorat ta'siriga moslashishining nazariy asoslari va qotib qolishning amaliy masalalari (chiniqtirish vositalari va turlari) o‘rganiladi. Hammom omillari va turli xil massaj turlari majmuasining sog‘lomlashtirish tadbirlarining umumiy tizimidagi ijobiy roli tahlil qilinadi. Bolalar va o‘smirlarning yaxshi jismoniy va aqliy faoliyatini ta’minlash, ortiqcha mehnatning oldini olishda to‘g‘ri tashkil etilgan mehnat va dam olish rejimining ahamiyati o‘rganilmoqda. Turli yoshdagi maktab o‘quvchilarining kun tartibini tuzishning fiziologik tamoyillari ko‘rib chiqiladi, bioritmologiya asoslari o‘rganiladi.

Ratsional ovqatlanishning fiziologik asoslari batafsil o‘rganiladi (ovqatlanish tamoyillari va me'yorlari, oziq-ovqat ratsionini tuzish qoidalari, dietologlarning amaliy tavsiyalari, optimal tana vaznini aniqlash usullari, ovqatlanishning yoshga bog‘liq jihatlari, sportchilarning ovqatlanish xususiyatlari, biologik xususiyatlari).

Doping bilan bog‘liq muammolarni ko‘rib chiqishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Sport amaliyotida qo‘llaniladigan doping – jismoniy unumdorlikni oshiruvchi stimulyatorlarning buzg‘unchi ta’sir qilish mexanizmlari o‘rganilmoqda. O‘smirlik va yoshlik davrida dopingdan foydalanishning alohida xavfi fiziologik jihatdan isbotlangan.

Xulosa. Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda shuni ta'kidlash kerakki, sog‘lom turmush tarzi muammosini dolzarblashtirish sog‘liqni saqlash va mustahkamlash bo‘yicha turli tadbirlarni amalga oshirish nuqtai nazaridan talabalar o‘rtasida faol hayotiy pozitsiyani shakllantirishga yordam berishi kerak.

Adabiyotlar

1. Bogdanova I.V. Universitetning I, II kurs talabalarini jismoniy rivojlanishlari va funktsional holatilarini baholash / Bogdanova I.V., Chibrikov E.A., Yakushin S.A. // Yosh olimlar, aspirantlar va talabalarning xalqaro ilmiy konferensiyasi yakunlari bo‘yicha o‘qituvchilar va aspirantlarning ilmiy maqolalari to‘plami. - Moskva: 018. S. 192-200.

. Daniyeva Ya Ch., Berdiyeva X K. Jismoniy tarbiya va sport fanidan nazariy va amaliy mashg‘ulot materiallari (O‘quv qo‘llanma). TERMIZ – 020. B.-194.

8. Filimonova S.I., Andryushchenko L.B., Averyasova Y.O., Filimonova Y.B. Self-fulfillment agendas to improve national physical education and sports management system. Theory and Practice of Physical Culture. 018. № 9. C. 33.

TA’LIMDA INNOVATSIYA VOSITALARIDAN FOYDALANISH

Yuldashev Shuxrat Shakirovich,
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi,
Abduvoxidov Mirjalol, *GulDU talabasi*
shuxratyuldashev1982@gmail.com

Abstract: It was introduced in many countries of the world as the most acceptable form of education during the pandemic. However, many studies prove that it is not as effective as traditional education. Therefore, we have conducted research to identify learning strategies that can be effective in providing online training. The empirical basis of the article is a survey conducted among students and teachers, and the methodological basis is scientific articles published in authoritative journals on the subject. The process of informatization of education, without a doubt, is integrally dependent on the competence of teachers who provide education for the future of our country, using innovative educational technologies in the course of their professional activities. This requires the development of the technology of creating and using didactic tools for organizing educational technology lessons based on pedagogical innovations.

Keywords: online education, higher education, teacher, learner, traditional education, educational strategies, innovation, integration, novation.

Annotatsiya: Pandemiya davridagi eng maqbul ta’lim shakli sifatida dunèning ko‘plab mamlakatlarida joriy etildi. Biroq, u an’anaviy ta’lim kabi samarali natijalarga erisha olmaganini ko‘plab tadqiqotlar asoslamoqda. Shu bois, onlayn mashg‘ulotlarni tashkil etishda yaxshi samara berishi mumkin bo‘lgan ta’lim strategiyalarini aniqlashga oid izlanishlar olib bordik. Maqolaning empirik asosini talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma, metodologik asosini mavzuga oid nufuzli jurnallarda nashr qilingan ilmiy maqolalar tashkil etadi. Ta’limni axborotlashtirish jarayoni, shuhbasiz, vatanimiz kelajagini ta’minlovchi o‘quvchi yoshlarga ta’lim-tarbiya beruvchi o‘qituvchilarning innovatsion ta’lim texnologiyalaridan kasbiy faoliyati jarayonida foydalanish kompetent-ligiga uzviy bog‘liqdir. Bu esa ta’lim texnologiya darslarini pedagogik innovatsiyalar asosida tashkil etishning didaktik vositalarini yaratish va qo‘llash texnologiyasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Kalit so‘zlar: onlayn ta’lim, oliy ta’lim, o‘qituvchi, o‘quvchi, an’anaviy ta’lim, ta’lim strategiyalari, innovatsiya, integratsiya, novatsiya.

Kirish. Jahon ta’lim sohasidagi rivojlanish tendensiyalari axborotlashgan jamiyatda ta’lim jarayoniga innovatsion ta’lim texnologiyalarini kengroq joriy qilish va uning samaradorligini yanada oshirish hozirda dolzarbligini ko‘rsatmoqda. Yevropa mamlakatlariga xos global ta’lim muhitini shakllantirishga innovatsion yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, ta’limning uzluksizligi va amaliy yo‘nalganligini ta’minlash, mustaqil ta’lim olish, ijodiy rivojlanishga yo‘naltirish, o‘qitishning yangicha formatlarini faol rivojlantirishda innovatsion pedagogik vositalarni yaratish va ulardan foydalanish tizimlarini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqot jarayonida qo‘yilgan vazifalarni hal etish hamda dastlabki ma’lumotlar va farazlarni tekshirib ko‘rish uchun o‘rganilayotgan muammoga mos tadqiqot metodlari: boshlang‘ich ta’limning rivojlanish tendensiyalarini aniqlashtirishga imkon beruvchi ilmiy-

metodik adabiyotlarni metodologik va nazariy tahlil etish, boshlang‘ich ta’lim texnologiya darslarini pedagogik innovatsiyalar asosida tashkil etishga tizimli yondashuv; tajriba materiallarini tahlil va sintez qilish; kuzatish, so‘rovnoma o‘tkazish, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalari hamda muhim sifatlari darajasini tashxis qilish, pedagogik tajriba-sinovdan olingan ma’lumotlarini matematik-statistik qayta ishlash metodlaridan kompleks foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Kadrlar tayyorlashda yanada yuqori natijalarga erishish uchun ta’limning yakuniy maqsadlarini adekvat anglash, uni takomillashtirish va mazmunan zamonaviylashtirish, ayniqsa, o‘qitishning innovatsion metodlari va zamonaviy didaktik vositalarini, kasbiy tyutorlar (kasbiy faoliyaga oid dasturlar asosida yaratilgan o‘quv materiallari) shaklidagi o‘rgatuvchi kompyuter dasturlarini qo‘llash va rivojlantirish borasida keng qamrovli maqsadli ishlarni amalga oshirish ta’lim-tarbiya sohasidagi strategik vazifalarning asosiy yo‘nalishlari bilan belgilanadi. Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida ta’limni tashkil etishning dasturiy-metodik ta’minoti, boshlang‘ich ta’lim texnologiya darslarini pedagogik innovatsiyalar asosida tashkil etish milliy va jahon ta’lim tajribasiga asoslangan tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish orqali mamlakatimiz intellektual resurslari potensialini oshirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respblikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq “Uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish” bugungi kunda muhim vazifalar hisoblanadi[61]. Jumladan, boshlang‘ich ta’lim texnologiya darslarini pedagogik innovatsiyalar asosida tashkil etishning zamonaviy didaktik vositalarini qo‘llash alohida ahamiyat kasb etadi.

Jahon miqyosida ta’limning imkoniyatlarini rivojlantirishga imkon beruvchi zamonaviy didaktik vositalarni o‘qitishning modeli asosida qo‘llash (imprinting - o‘quv materiali mazmunini idrok qilish; meorayzing - eslab qolish; avtorizatsiya - o‘quv materiali mazmunini anglash va uni qayta tiklash; initsaitsiya-o‘zlashtirilgan bilimlarni baholash va e’tirof etish fazalari); kasbiy kompetensiyalarni o‘qitishning zamonaviy texnologiyalari vositasida shakllantirishning yangi modellarini ishlab chiqish; axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida o‘qitishning an’anaviy va zamonaviy usullaridan kompleks foydalanish; bo‘lajak o‘qituvchilarni ijodiy va ilmiy-tadqiqot ishlariga yo‘naltirishda, umuminsoniy va ta’limiy qadriyatlarning mohiyatini ochib berishda o‘qitishning zamonaviy didaktik vositalari imkoniyatlaridan samarali foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni, 012 yil 8 maydagi “Malakali pedagog kadrlar tayyorlash hamda o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarini shunday kadrlar bilan ta’minlash tizimini yana takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-1761 son, 017 yil 0 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-son, 017 yil 30 iyundagi “Respublikada axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5099-son, 017 yil 7 iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini

[61]Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги Фармони.// Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. –Т., 017. –Б.39.

oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-son Qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Ta’lim texnologiya darslarini pedagogik innovatsiyalar asosida tashkil etish samaradorligini oshirish maqsadida boshlang‘ich sinflarda texnologiya fanidan elektron metodik majmua yaratilgan, boshlang‘ich ta’lim texnologiya darslarini pedagogik innovatsiyalar asosida tashkil etishga doir elektron tizim ishlab chiqilgan, boshlang‘ich ta’lim texnologiya darslarini pedagogik innovatsiyalar asosida tashkil etishning elektron tizimi yaratilgan, boshlang‘ich ta’lim texnologiya darslarini pedagogik innovatsiyalar asosida tashkil etishda maxsus dasturlardan foydalanishga doir metodik ko‘rsatmalar va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Ijobiy va salbiy tomonlari haqida to‘liq bilim va tasavvurga ega emasliklaridan kelib chiqadi. Shuning uchun birinchi navbatda onlayn o‘qishning umumiy xususiyatlariga e’tibor qaratsak. - O‘quvchi o‘qish bilan bir qatorda o‘ziga ma’qul ish bilan ham shug‘ullanishi mumkin. Aslida onlayn o‘qishni tanlagan o‘quvchilarning asosiy qismi o‘z ishidan voz kechishni istamaydigan, ammo bilim olishni xohlaydiganlardir. Onlayn ta’limda siz dam olish kunlari, ishdan qaytganingizda hatto yarim kechada o‘qishingiz mumkin; - Mablag‘ingiz tejaladi. Har qanday dastur uchun masofaviy ta’lim darajasi (Internetda èki boshqa usulda), o‘quv markazlaridagi oddiy to‘lovdan ko‘ra ancha arzonroq bo‘lishi mumkin. Iqtisodiy jihatdan maqbul variantlarni qidiraètgan o‘quvchilar uchun onlayn ta’lim - eng to‘g‘ri yo‘l; - Vaqtingiz tejaladi. O‘quv markazlariga borish va qaytish vaqtida transport kutish uchun ketadigan vaqtingizni tejashingiz mumkin. Onlayn ta’limda siz istagan joydan turib ma’lumot olasiz. - O‘z-o‘zini rivojlantirish èki aksincha, bilimlarni rivojlantirishdan ortda qolish mumkin. Onlayn darslarda tinglash, tasavvur qilish qobiliyati kuchliroq bo‘lgan talabalarning o‘quv predmetlarini o‘zlash– tirishi sekin tushunuvchi, jonli muloqot orqali ko‘proq ma’lumot olishga moyil o‘quvchilardan yaxshiroq bo‘ladi; - Chalg‘ish ehtimoli yuqori. Onlayn ta’limda yuzma-yuz muloqot qilish uchun o‘qituvchilar va kutilaètgan topshiriqlar haqida doimiy ravishda eslatuvchi sinfdoshlar yo‘q. Agar masofaviy o‘qitish kursini muvaffaqiyatli yakunlamoqchi bo‘lsangiz, o‘zingizni g‘ayratli va diqqatli qilishingiz kerak; - AKTga tobelik. [1].

Onlayn o‘qishning eng katta dushmani bu internet provayder– larining sekin ishlashi èki aloqa uzilib qolishi. Bu vaziyatda o‘quvchining ta’lim olishga bo‘lgan intilishi so‘nib, asabiylashishiga sabab bo‘ladi. Bilamizki, xoh an’anaviy (yuzma-yuz) èki onlayn ta’lim olish bo‘lsin ta’lim jaraènining markazida o‘qituvchi turadi.

Pedagoglar har qanday ta’lim muhitida bilim berish va o‘rgatishning ajralmas qismidir; ular asosan darsni rivojlan– tiradi, tuzilishi va tartibini saqlaydi, o‘quvchilar qatnashishni rag‘batlantiradi va bilim beradi. Shunga ko‘ra, onlayn darsni sifatli o‘tishda o‘qituvchilardan talab qilinadigan ayrim professional malaka– larni keltirib o‘tamiz: 1. Texnologiyani bilish. Avvalo, o‘quv mashg‘ulotlaridan oldin o‘qituvchi o‘quvchilar foydalanadigan AKT imkoniyatlarini yaxshi bilishi kerak. Texnik èrdam xizmatlari mavjud bo‘lsa-da, o‘qituvchi o‘quvchi uchun birinchi èrdamga keluvchidir. [2].

Muhim strategiyalardan biri - o‘qituvchilarning o‘quvchilarga texnik ko‘mak uchun qaerga murojaat qilish kerakligi to‘g‘risida aniq ma’lumot berishidir. Ya’ni, o‘qituvchilardan texnik èrdam so‘ralganda o‘quvchilarni boshqa qulay xizmatlarga yo‘naltirishlari kerak (web platformalar, qulay brauzerlar, qidiruv hizmatlaridan foydalaniish kabi).

Talabalar uchun texnik èrdam xizmatlari mavjud bo‘lsa-da, o‘qituvchilar shunga qaramay yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni hal qilishga tayèr bo‘lishlari maqsadga muvofiq. Sinxron muhokamalar èki real vaqtda jamoa mashg‘ulotlar paytida, masalan, texnik muammolarni hal qilish qobiliyati dars vaqtini tejaydi. . Faollik, yaratuvchanlik. Onlayn o‘qish passiv, o‘z ustida ishlamaydigan o‘qituvchilarning joyi emas. Tadqiqotlarga nazar solsak, o‘quvchilarning fikricha, onlayn dars o‘tuvchi o‘qituv– chilardan ko‘ra an’anaviy dars o‘tuvchi o‘qituvchilarni ko‘proq his qila olishlarini ta’kidlashgan. Chunki jismoniy yaqinlik, o‘qituvchiga hech qanday nutqsiz ham faol ishtirokini ta’minlaydi. Onlayn ta’limdagi o‘qituvchidan jismoniy yaqinlik bo‘lmaganligi uchun ko‘proq faollik talab qilinadi. [3].

O‘qituvchi darsning birinchi kunidan oldin ham barcha talabalarga tabrik xati èki iloji bo‘lsa video habar jo‘natishi talabalarning qiziqish va motivatsiyasini kuchaytiradi, ertangi onlayn mashg‘ulotga aniq maqsad bilan ulanadi. Dars davomida talabalarning faolligini kuchaytirish usullarini aniqlashi, masalan, muntazam va xilma-xil og‘zaki muloqot èki og‘zaki bo‘lmagan muloqotdan, masalan, smaylik– lardan foydalanishi ham yaxshi natija beradi. Olib borilgan tadqiqotlarimiz asosida muvaffaqiyatli deb topilgan ayrim strategiyalarni kelirib o‘tamiz: asosiy tezkor habarlardan ko‘ra video suhbatdan foydalanish, mavzular doirasida munoza– ralar tashkil yetish (telegram gruppada so‘rov èki mavzu bo‘yicha viktorina o‘tkazish), savollarga tezkor, muntazam va ochiq javoblar berish va hokazo. 3. O‘quv mashg‘uloti bo‘yicha aniq taxminiy natijalarni belgilash. Onlayn dars beruvchi o‘qituvchi darsning aniq tahminlarini (o‘quv natijalariga nisbatan) ertaroq belgilab qo‘yishi kerak. O‘qituvchilarning virtual platforma– lardagi o‘quv natijalari, odatda an’anaviy darsdagidan farq qiladi. O‘rganilgan manbalarga ko‘ra, onlayn jamoada o‘qituv– chilar o‘quvchilarning ishtirokiga ko‘proq e’tibor qaratishlari talab etiladi [4].

O‘quvchilarga fanni o‘zlashtirishda belgilanadigan baholash mezonlarining oldindan e’lon qilinishi ham onlayn darsdagi davomatga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bunda o‘quvchilar virtual mashg‘ulotda nima uchun ishtirok etaètgani, dars uchun harjlaètgan vaqt va mablag‘ undan olinadigan bilim mazmuniga mos keladimi èki yo‘qmi aniq belgilab olishiga ta’sir qiladi. Bir so‘z bilan aytgancha, onlayn ta’limda ―tasodifiy‖ talaba bo‘lmaydi. Shu ma’noda o‘quv maqsadlariga yetishish darajasi yuqori bo‘ladi. Shuningdek, o‘qituvchi talabalarning fanga oid savollariga tezda javob berishlari ham muhim ahamiyatga ega. Javob berish vaqti va vositalarining parametr– larini birinchi mashg‘ulotdaèq aytib qo‘yish ham o‘qituvchining mas’uliyatli ekanligini bildiruvchi omillardan biridir. Masalan, o‘qituvchi elektron pochta habarlariga bir ish kuni ichida javob qaytarishini va agar biron sababga ko‘ra u ushbu talabni qondirmasa, buni ma’lum qilishi kerak. Tezkor javob berish davrida talabalar o‘qituvchidan bir necha soat ichida elektron pochtaga javob berishini kutishadi, agar o‘qituvchi javob bermasa, talaba aloqani uzishi mumkin. 4. Qulaylik hissi. Virtual muhit onlayn ta’limni birinchi bor boshlagan o‘quvchilar uchun yangi va hali sinalmagan bo‘lganligi bois ularda ikkilanish va xavotirlik bo‘lishi tabiiy. Qo‘rquv, xavotir va yakkalanish hissi charchash darajasiga olib kelishi mumkin, shuning uchun o‘qituvchilar barcha o‘quvchilarga qulaylik hissini beradigan muhit yarata olishlari lozim. O‘qituvchilarning bu mahorati fanni o‘qitishga bo‘lgan ishtièq, kasbiy bilim va qiziqish hissiètlarini ko‘rsata olishlarida namoèn bo‘ladi.

Pedagogik mahorat va o‘z mutaxassisligini chuqur bilish o‘qituvchining eng katta yutug‘idir. O‘quv jaraènining ikki tomonlama munosabatlarga asoslanganligini hisobga olsak, o‘qituvchilarning samarali dars o‘tishi o‘quvchilarning ham onlayn ta’limga bo‘lgan munosabati

bilan bog‘liq ekanligini eslab o‘tish o‘rinli. Virtual ta’lim sub’ektlarning o‘qishga ishtièqi o‘qituv– chilar tomonidan yetkaziladigan chuqur bilim, kasbga qiziqtirish, kelajakka ishonch uyg‘ota olish kabilar bilan bog‘liq. O‘quvchilar tomonidan ishtièqsiz, virtual pedagogik mahorati yetarli emas deb qabul qilingan o‘qituvchilar o‘quvchilarda mashlug‘lotlarda ishtirok etishda ikki– lanish, asabiylashish hislarini keltirib chiqaradi. Shu sababdan avval boshidan o‘qituvchi tomonidan tashkil qilingan ―qulaylik hissi‖ o‘quvchilar motivatsiyasini oshirib, ijobiy muhitni yaratishiga e’tibor qaratish lozim.

Bir so‘z bilan aytganda, o‘qituvchilar o‘quvchilarni darsga qatnashishini ta’minlab turuvchi, lozim bo‘lsa kafolatlovchi jamoat madaniyati modelini tashkillashtirishi kerak. 5. Sifatli asenkron muhokamalar orqali mulohaza va muloqotni targ‘ib qilish. Ishtirokchi o‘z sheriklaridan o‘rganishi va munozaraga ongli ravishda hissa qo‘shishi uchun, mulohazali javob berishdan oldin darsning boshqa a’zolari sharhlari haqida fikr yuritishi kerak. Tadqiqotlarga ko‘ra, yaxshi o‘qituvchi bunday fikr yuritishni qanday targ‘ib qilish kerakligini biladi. Onlayn ta’lim beruvchi o‘qituvchining muvaffaqiyatli strategiyalari qatoriga asenkron muhokamaning davriylik xusu– siyatini tushunish va joylashtirilgan mavzuni munozara paytida uzilib qolmasligi muhimligini anglash kiradi [5].

Mahoratli o‘qituvchi doimiy ravishda mulohaza yuritish va muhokama qilish uchun imkon beradigan mavzular bilan mashg‘u– lotlarni tashkil qiladi. Shu o‘rinda ―sinxron‖ va ―asenkron‖ tushunchalariga qisqa ta’rif berib o‘tsak. Onlayn o‘rganish sinxron deb aytilsa, bu real vaqt rejimida amalga oshiriladigan onlayn èki masofaviy ta’lim degan ma’noni anglatadi, ayni paytda asenkron ravishda o‘rganish onlayn kanallar orqali real vaqt rejimida o‘zaro aloqasiz amalga oshiriladi. Sinxron va asenkron – tarzda ishtirok etishning monitoringi, onlayn o‘qitishning zarur tarkibiy qismidir. Shuning uchun o‘quvchilar o‘quv jaraèni dinamikasini, mavzular muhokamasi va munozaralarni doimiy ravishda tashkil qilib kuzatib boradigan va bunday imkoniyatlar berilmagan taqdirda ishtirok– chilarning fikrlarini so‘rab turadigan o‘qituvchini afzal ko‘rishadi.

O‘qituvchilar ishtirok etish masalalarini muhokama qilish uchun talabalar bilan alohida, oflayn rejimda ham bog‘lanishi mumkin [5]. Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu aloqa, ishtirokchining suhbatlarni o‘z zimmasiga olgani va boshqa shaxslarning imkoniyatlariga ruxsat bermasligi natijasida ham bo‘lishi mumkin. Shuning uchun munozaralarga munosib va teng ravishda imkoniyatga ko‘maklashish mavzu bo‘yicha muhokamalarni doimiy ravishda kuzatib borishni talab qiladi. Onlayn ta’lim o‘qituvchisining har bir o‘quvchi va jamoa bajaraètgan ishni to‘g‘ri nazorat qila olishi muhim ahamiyatga ega. 6. Faol rahbar va kuzatuvchi muvozanatini me’èrda saqlash. Onlayn o‘qituvchilar uchun yana bir muhim strategiya bu - o‘quv menejeri sifatida darsni boshlash qobiliyati; bu o‘quv jamoasida katta mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladi.

Dars davom etar ekan, o‘qituvchi ta’lim boshqaruvchisi vazifasini o‘quvchilar jamoasiga bosqichma-bosqich topshirishi kerak. Ushbu vazifa onlayn hamjamiyatni qurish bilan bog‘liq strategiyalarni samarali amalga oshirish va asta-sekin jamoat muhokamalaridan voz kechish orqali amalga oshiriladi. Dars oxirida har bir ishtirokchi o‘zini o‘zi boshqaradigan o‘quvchi sifatida harakat qilishi kerak. Shu jaraènda bilim ko‘nikma, ko‘nikma malaka va malakalar kompetensiya darajasiga ko‘tarila oladi. [6]

Boshlang‘ich sinf texnologiya darslari jarayonida o‘quvchilarda ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirishga imkon beradigan didaktik vositalar, pedagogik innovatsiyalarni muvaffaqiyatli

o‘zlashtirish maxsus mashqlarni bajarish yo‘li bilan amaliy ko‘nikmalar hosil qilishni talab qiladi.

Tadqiqot doirasida amalga oshirilgan ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlar tahlili boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ijodiy ko‘nikmalarini shakllantirish muammosi yetarlicha o‘rganilmagani va hozir ham dolzarbligi haqida xulosa qilishga imkon berdi.

Dissertatsiyada yuqorida tilga olingan muammoni hal qilish maqsadida o‘quvchilarni pedagogik innovatsiyalarga o‘rgatishda turli elektron didaktik vositalardan foydalanildi, metodik nashrlarda tavsiflangan boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari tajribasini umumlashtirish orqali ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirishda elektron didaktik vositalarni qo‘llash metodik tizimi ishlab chiqildi (1-rasm).

1-rasm. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish jarayonida elektron didaktik vositalarni qo‘llash bo‘yicha metodik tizim chizmasi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish jarayonida elektron didaktik vositalarni qo‘llash bo‘yicha metodik tizim asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ijodiy ko‘nikmalarini shakllantirishning tashkiliy tuzilmasi yaratildi, ta’lim jarayonida elektron didaktik vositalarni qo‘llash bo‘yicha to‘plangan tajribaga mantiqiy va mazmuniy jihatdan yondashuv natijasiga aylandi va o‘qituvchilar ish faoliyati shakllari, usullari va uslublarining majmui sifatida ko‘rib chiqildi (2-rasm).

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ijodiy ko‘nikmalarini amaliy mashg‘ulotlarga mos ravishda pedagogik innovatsiyalar asosida amalga oshirish qobiliyatidir.

Tadqiqot doirasida ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish metodikasini amalga oshirish jarayoni uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan tamoyillar uchligi aniqlandi. Bular: fanlararo integrasiya tamoyili (bir fanni o‘rganish jarayonida boshqa fan sohasi materiallaridan foydalanish orqali amalga oshadi. O‘quvchilar ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish mazmuni texnologiya, tasviriy san’at, atrofimizdagi olam kabi boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarining mazmunan integrasiyalashuvini o‘z ichiga oladi), fan ichidagi integrasiya tamoyili auditoriya va masofaviy ta’lim shakllari integratsiyasi **(**3-rasm).

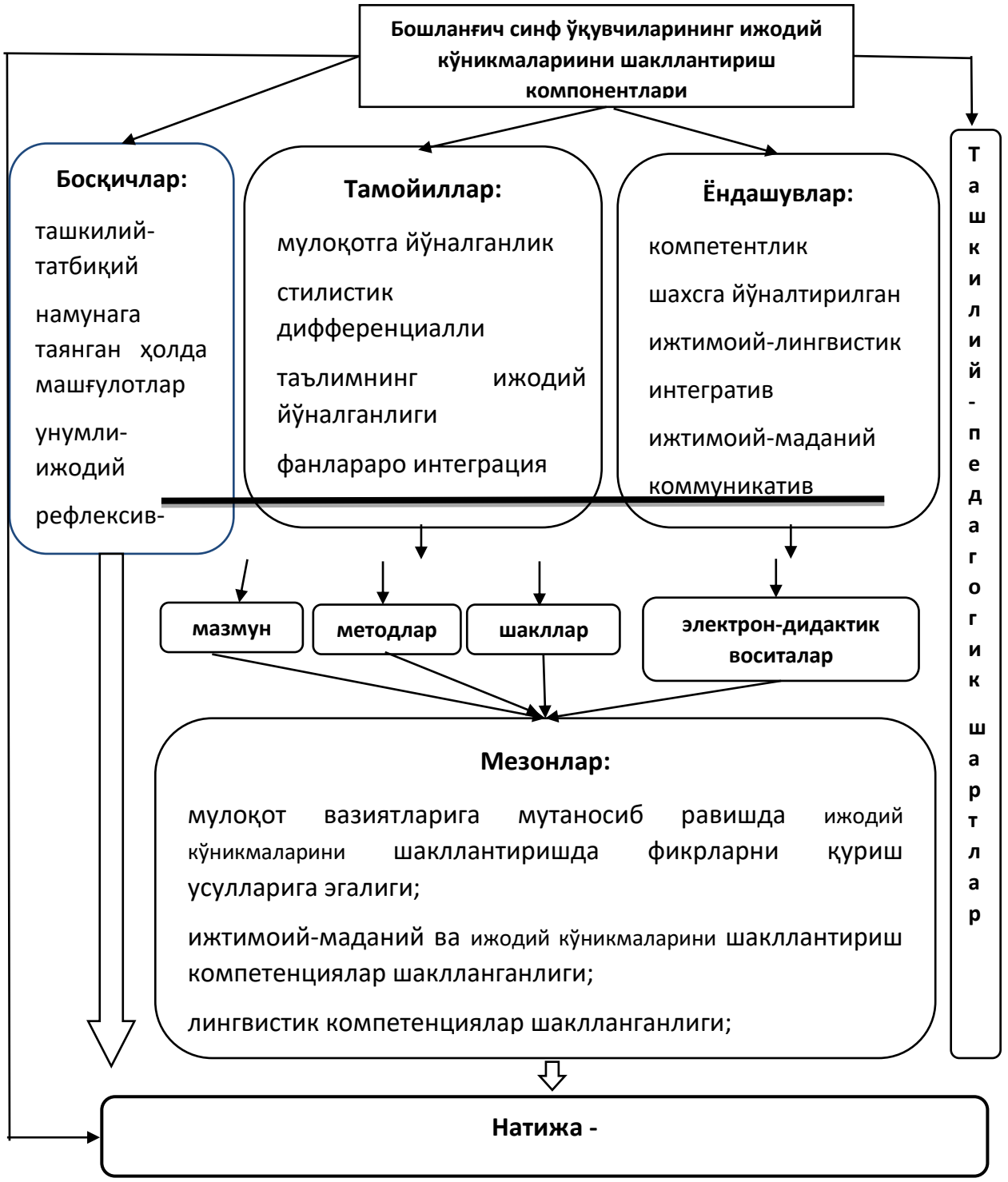

2-rasm. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirishning tashkiliy tuzilmasi.

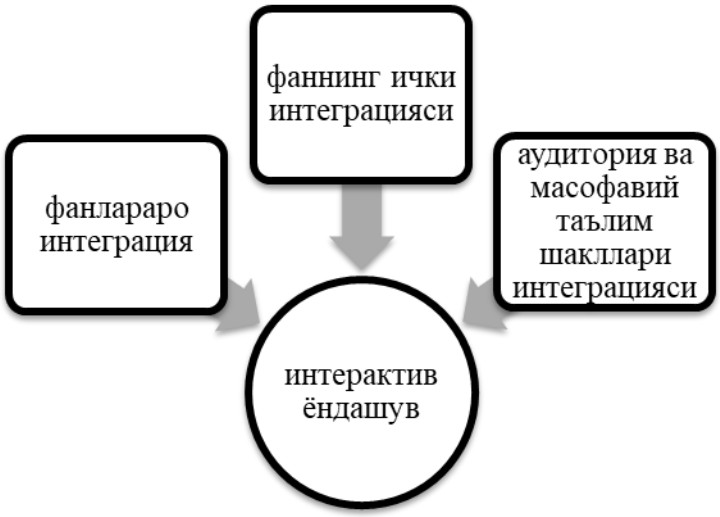

3-rasm. Integrativ yondashuvni amalga oshirish doirasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish tamoyillari majmui

Texnologiya darslarini o‘qitish jarayonida topshiriqlarni bajarish quyidagi integrasiyani nazarda tutadi:

1) matematika, tabiatshunoslik, o‘qish (topshiriq mavzusiga bog‘liq ravishda), odobnoma, musiqa, tasviriy san’at (ijodiy topshiriqqa bog‘liq ravishda) kabi o‘quv fanlari mundarijasi elementlari;

2) pedagogik innovatsiyalar faoliyat turlari;

3) mashg‘ulotlarning auditoriya (darsda) va masofaviy shakllari (4-rasm).

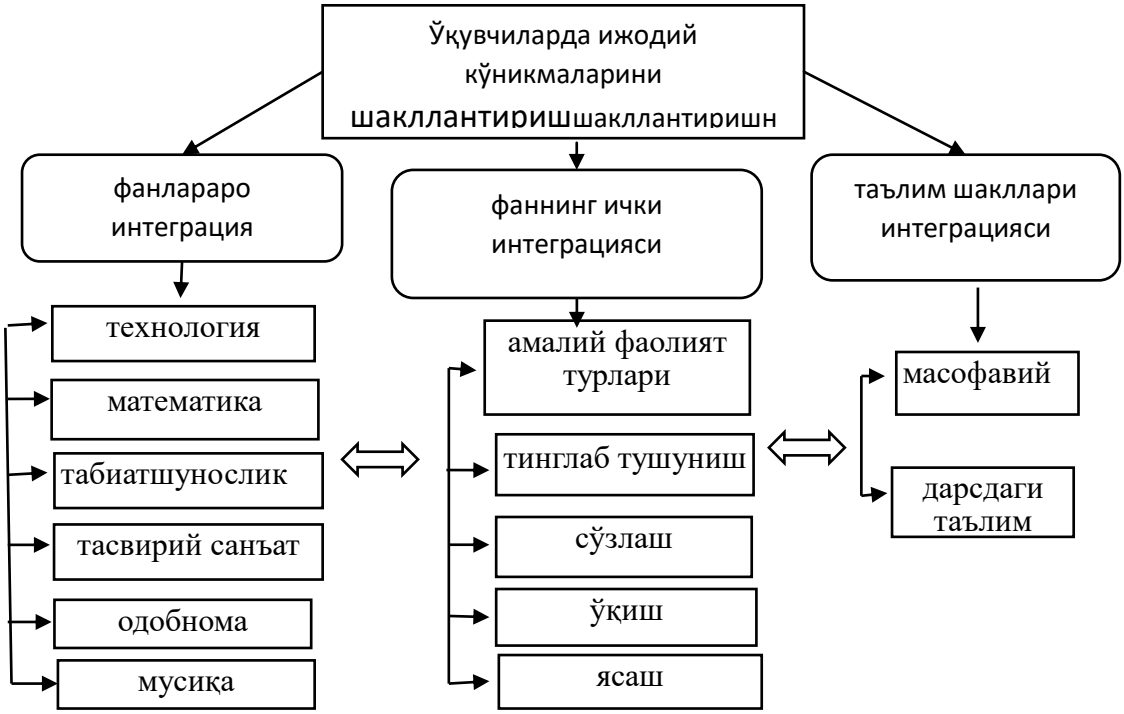

4-rasm. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirishda integrativ yondashuvni amalga oshirish chizmasi

Tamoyillar uchligi o‘quvchilar tomonidan texnologiya darslarida ijodiy ko‘nikmalarni

o‘rganish mazmunining o‘zlashtirilishi jarayonida amalga oshib, uning komponentlari metodik tizimni bayon qilish doirasida, shuningdek, internet-servislar (elektron pochta, qidiruv tizimlari), internet-resurslar (musiqa, tasvir, axborot, video, interaktiv mashqlar), grafik fayllar (fotografiyalar, raqamli suratlar), multimedia taqdimotlari kabi elektron-didaktik vositalarni qo‘llash jarayonida namoyon bo‘ladi. (5-rasm).

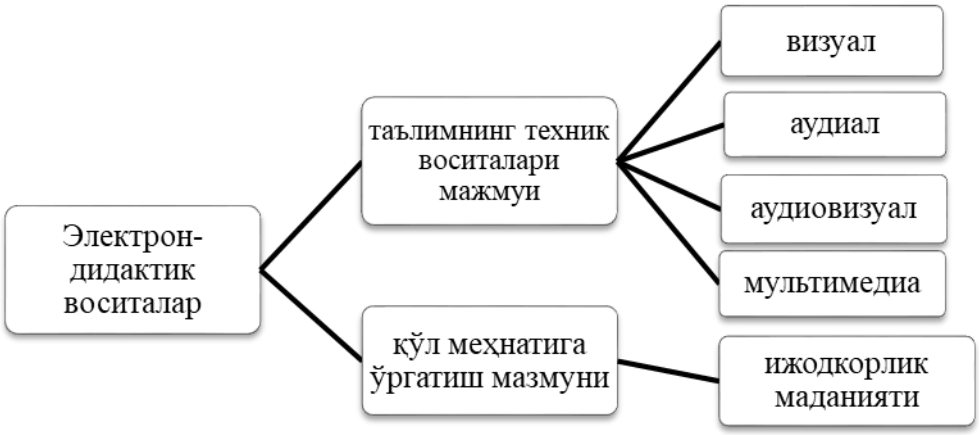

5-rasm. Elektron-didaktik vositalarning tuzilishi

O‘quvchilarda ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish metodikasi asosida yotuvchi ta’lim tamoyillari, ta’lim mazmuni komponentlari va elektron-didaktik vositalarning o‘zaro aloqasi 6-rasmda keltirilgan.

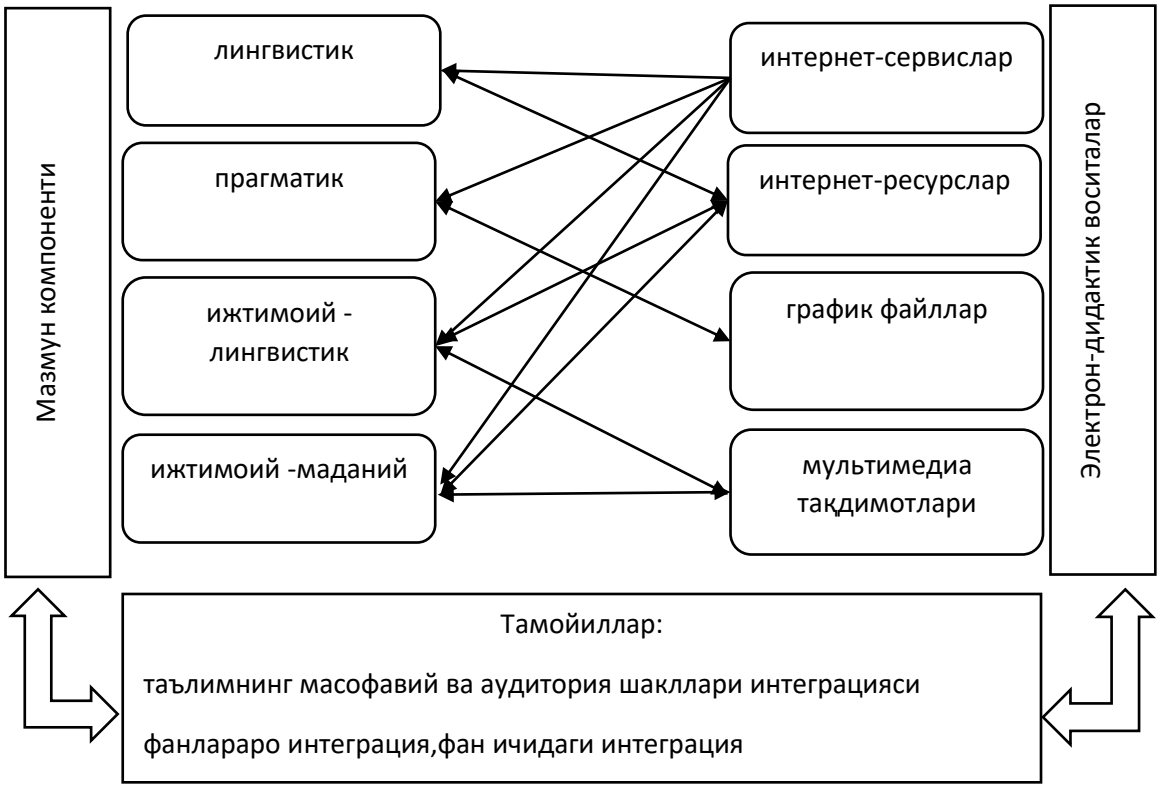

6-rasm. O‘quvchilar ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish tashkiliy tuzilmasi asosida yotuvchi ta’lim tamoyillari, ta’lim mazmuni komponentlari va elektron-didaktik vositalarning

o‘zaro aloqasi chizmasi

Tamoyillar uchligi uning mazmun-mundarijasidagi barcha komponentlar va elektron-didaktik vositalarning o‘zaro mutanosib aloqasi orqali amalga oshiriladi. O‘quvchilar tomonidan yozma pedagogik innovatsiyalarni o‘rganish mazmun-mundarijasidagi turli komponentlarning o‘zlashtirilishi u yoki bu elektron-didaktik vositalardan ustuvor foydalanishni taqozo qiladi.

XULOSA

Umuman olganda, yuqoridagi keltirib o‘tilgan strategiyalar, an’anaviy ta’limning yuqori sifatini onlayn ta’limda saqlash, kerak bo‘lsa oshirish imkoniyatini yaratadi. Qayd etish lozimki, ta’lim berish rejimining o‘ziga xosligi onlayn muhitda o‘qitish uchun professor-o‘qituvchilardan qo‘shimcha mahorat va ko‘nikmalar talab etadi. Agar ta’lim muassasalari an’anaviy darslardan to‘liq onlayn èki aralash ta’limga o‘taètgan bo‘lsa, yuqori malakali o‘qituvchilarni tayèrlash dasturini ishlab chiqishi va amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir. Onlayn ta’limning an’anaviy ta’limdan ajralib turuvchi yutug‘i yuqorida keltir– ganimizdek ―tasodifiy‖ o‘quvchi–larning bo‘lmasligidir. Onlayn ta’limda o‘qishga ongli èndashish tamoyili ustuvor ahamiyatga ega. Ta’lim olishdan maqsadi bo‘lmaganlarga bu yerda o‘rin yo‘q. Biroq, pandemiya sababli butun dunè ta’lim tizimida tajribadan o‘tgan onlayn ta’lim mazmunini yanada oshirish, o‘qitish sifatini yaxshilashda yuqorida keltirilgan ta’lim strategiya– larini qo‘llash samarali natija beradi. Ta’kidlash lozimki, so‘nggi bir yil davomida onlayn ta’lim sifatini oshirishga oid ko‘plab tadqiqotlar olib borildi, ilmiy izlanishlar natijalari e’lon qilindi. Bizning kamtarona tadqiqotlarimizdan olingan xulosalar ham onlayn ta’lim samaradorligini oshirishga o‘ziga yarasha hissa qo‘shadi deb umid qilamiz.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1.Юлдашев Ш. Improving the Methodology for Preparing Future Primary School Teachers for Innovative Professional Activities // Annals of R.S.C.B., ISSN:1583-6258, Vol. 5, Issue 4, 022, Pages. 5490 - 5498 Received 05 March 022; Accepted 01 April 022. Scopus.

2.Юлдашев Ш. Бошланғич таълим ўқитувчилари касбий компетентлигини ривожлантиришда халқаро тажрибаларнинг ўрни // International scientific and practical conference. april,7-8, 022. Халқаро

3.Юлдашев Ш. Бошланғич синф ўқувчилари ижодкорлигини ўстиришда илғор педагогик методларидан фойдаланиш // Халқ таълими. –Тошкент.–2017. –№3. -Б. 42-45. (13.00.00 №17)

4.Юлдашев Ш. Nontraditional Methods of Formation Speech Culture of Primary School Pupils // Eastern European Scientific. –Германия. -2017. –№1. –P. 94-95. (13.00.00 №1)

5.Nurumbekova, Y. (2021). Training Of Future Teachers To Professional Educative Activity On The Basement. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.

6. Nurumbekova, Y., & Gulistan, Uzbekistan. (2019). A Teacher-Educator Educational Initiative. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.

7. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor’s Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).

8. Nurumbekova, Y. (2022). Bo‘lajak o‘qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligi. Архив научных исследований, (1).

9. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). Improving The System of Spiritual And Moral-Spiritual Training Of Future Teachers. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

TALABALARNING KASBIY RIVOJLANISHIDA INNOVATSION FAOLIYATNING O‘RNI

Shukurova O‘giloy Umarovna
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Guliston davlat universiteti
u-u-shukurova@gmail.com

Annatotsiya: maqolada talabalarni kasbiy rivojlanishida innovatsion faoliyatning o‘rni ijtimoiy-psixologik xarakteristikasini o‘rganish dasturi asosida ko‘rib chiqilgan. Oliy ta’lim tizimida talabalarni innovatsion faoliyatga muvaffaqiyatli yo‘naltirishning shartli bosqichlari ajratilgan. Talabalarning innovatsion faoliyatga tayyorlash bo‘yicha yondashuvlar tizimli tahlil qilinib, ularning natijalari asosida metodologik yondashuv, nazariy, yondashuv psixologik yondashuv, faoliyatli yondashuvlar ko‘rib chiqilgan.

Tayanch so‘zlar: innovatsion faoliyat, yangi g‘oya, ixtiro, bilim, daromad, education, shakllanish, shaxsni shakllantirish, rivojlanish, institutsional bosqich, boshqaruv bosqichi, texnik bosqich, innovatsion kompetentlik

Talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash davlat darajasidagi vazifalar qatoriga kirib, O‘zbekiston Respublikasining “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida” qonunining 3-moddasida “innovatsiya - fuqarolik muomalasiga kiritilgan yoki shaxsiy ehtiyojlar uchun foydalaniladigan, qo‘llanilishi amaliyotda katta ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishni ta’minlaydigan yangi ishlanma” ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Talaba ilm-fan va amaliyot hosilasining asosiy tashuvchisi hisoblanib, uning innovatsion salohiyatini rivojlantirish mavjud holatlarni o‘zgarishga, texnikalar va yondashuvlarni takomillashtirishga tayyor turishi, buning uchun bilim va tajribasidan foydalanib, mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi asosiy shartlardan biridir.

Oliy ta’lim tizimida talabalarni talabalarni innovatsion faoliyatga muvaffaqiyatli yo‘naltirish uchun quyidagi shartli bosqichlarni ajratishga to‘g‘ri keldi:

innovatsiya, innovatsion yondashuv kabi tushunchalarning ma’nolarini anglash asosida bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish;

innovatsion faoliyatni modellashtirish asosida kasbiy vazifalarni hal qilish;

innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishda individual xususiyatlarni o‘rnini belgilash va uni takomillashtirish.

Oliy ta’lim tizimida talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlamasdan, amaliyotda mavjud bo‘lgan (joriy etilgan) texnologiyalarni takomilllashtirish, zamonaviylashtirish, bir so‘z bilan aytganda innovatsion yondashishni talab etish mumkin emas. Chunki innovatsion amaliyot har doim rivojlanib, o‘zgarib boradi va kasbiy rivojlanish jarayoni unga parallel ravishda rivojlanishi bilan birga, innovatsion ehtiyoj va talablar majmuasini ham shakllantirib boradi.

Shu sababli, talabalarning kasbiy rivojlanishini, aniqrog‘i ularda kasbiy sifatlarni shakllantirish dolzarb masala sanaladi. Bu degani, tashqi ta’sirlar, kasbiy faoliyatning talab va ehtiyojlari hamda talabaning indiviual iqtidori kasbiy sifatlarni o‘zlashtirish va takomillashtirishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. V.L.Anoshkina va S.V.Rezvanov har qanday innovatsiyaning asosida ta’lim, bilim ifodalangan bo‘lib, talab va ehtiyoj innovatsiyalarni yaratishga turtki bo‘lishini ko‘rsatib o‘tgan. Aslida, bilim va ko‘nikmani muhim o‘rin tutishini ham inobatga olish lozim edi.

Talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash, ta’lim sifatini oshirish, ta’lim va ishlab chiqarish orasidagi munosabatni ta’minlash, jamiyatning dinamik rivojlanishini monitoringini amalga oshirib, ta’lim oldidagi aniq vazifalarni belgilashni taqozo etadi.

Talabalarning innovatsion kompetentligi uning kasbiy kompetentligining bir qismi hisoblanadi. Talabalarning innovatsion kompetentligini shakllanishi – bu tabiiy-sun’iy xususiyatga ega va tashqi omillar ta’sirida amalga oshiriladigan, oliy ta’lim tizimiga yangiliklarni maqsadli ravishda kiritish uchun talabaning shaxsiy, nazariy va amaliy tayyorgarligini takomillashtirishning doimiy jarayonidir.

Talabaning innovatsion kompetentligi talabaning o‘ziga biriktirilgan vazifalariga muvofiq ravishda innovatsion faoliyatni sifatli amalga oshira olishida namoyon bo‘ladi.

Talabaning innovatsion kompetentligini shakllantirishni ta’minlashning dolzarbligi mintaqaviy darajada innovatsion qobiliyatlarni ifodalovchilarni shakllantirish, ta’lim muassasalari darajasida olib borilayotgan innovatsion faoliyatni davlat va mintaqaviy ta’lim siyosatiga muvofiqlashtirish zarurati bilan bog‘liq.

Yuqoridagi ta’riflarga asoslanib, biz innovatsion kompetentlik tarkibini o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi motivatsion-qiymat, mazmun-operatsion, tadqiqot-refleksiv komponentlari to‘plami orqali ifodalash mumkin deb hisoblaysiz.

Talabalarning innovatsion faoliyatga tayyorlash bo‘yicha yondashuvlarni tizimli tahlilining natijalari asosida **quyidagi paradigmalarni** ko‘rsatib o‘tish mumkin:

metodologik yondashuv (talabaning innovatsion faoliyatini shakllantirish asoslarini belgilab beradi);

nazariy yondashuv (talabaning innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayonining maqsadlari va mazmunini asoslaydi);

psixologik yondashuv (talabalarning innovatsion faoliyatga motivatsion tayyorgarligi jarayonining xususiyatlarini yoritib berish);

faoliyatli yondashuv (talabaning innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayonini tashkil etish usul va vositalarini belgilab beradi).

Talabalarning innovatsion faoliyatga tayyorligini psixologik baholash masalasi nazariy va amaliy ahamiyat kasb etib, bunda asosiy mezonlarni aniqlash ta’lim va amaliyot orasidagi tafovutni aniqlab, ularni bartaraf etishni taqozo etadi. Buning uchun monitoring tizimini joriy etish talab etiladi. Innovatsion monitoringni birinchi navbatda, xohlayotgan (kutilayotgan) natijaga uning mosligini aniqlash maqsadida, biron-bir jarayonni doimiy kuzatuvi deb belgilash lozim bo‘ladi. Oliy ta’lim muassasasining rahbari bu masalaga strategik masala tariqasida yondashishi maqsadga muvofiqdir. Boshqaruv darajalari, odatda uchta asosiy kategoriyalarga bo‘linadi. [5, 432-b.]. Ularni bilish esa, kompetentsiyalarga ega bo‘lish majmuini belgilash uchun xizmat qiladi. Bular:

institutsional bosqich;

boshqaruv bosqichi;

texnik bosqich.

Institutsional bosqichda oliy ta’lim muassasasining rahbari strategik, ya’ni istiqbol rejalar va maqsadlar tuzadi. Bunda boshqarishning boshqa kategoriyalariga qaraganda kam sonli hisoblanadi va o‘zida yuqori bo‘g‘in boshqaruvchilarini qamrab olishi mumkin.

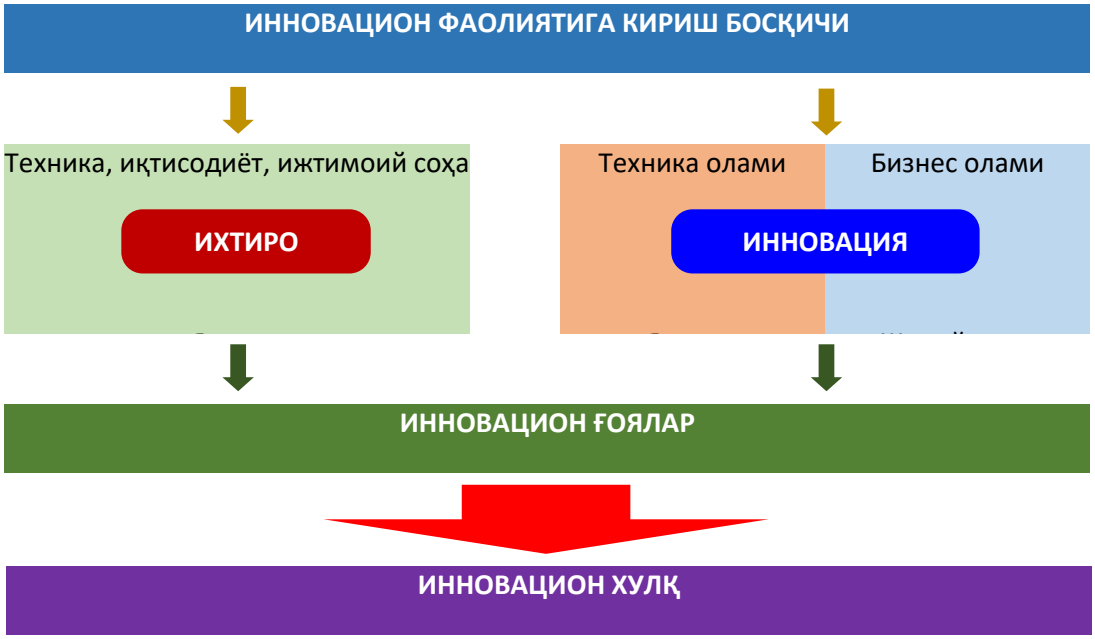

1-rasm – “Talabalarning innovatsion faoliyatga eirish bosqichlari.

Talabaning innovatsion kompetentsiyasini shakllantirish – bu ta’lim tizimga yangiliklarni maqsadli ravishda kiritishga qaratilgan talabaning shaxsiy, nazariy va amaliy tayyorgarligini takomillashtirishdagi doimiy jarayon bo‘lib, tabiiy-sun’iy xususiyatga ega va tashqi sharoit ta’sirida hamda shaxsning kasbiy faoliyati va o‘z mahorati bilan amalga oshiriladi. [4, 16-29 b.]

Yoshlarni innovatsion faoliyatga tayyorlash kontseptsiyasining maqsadi – mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini hisobga olgan holda talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorligini ta’minlaydigan nazariy-uslubiy bazani yaratish va uning asosida strategiya va modelni ishlab chiqishdan iborat.

Kontseptsiya doirasida talabaning innovatsion kompetentsiyasini shakllantirishning uslubiy asosi sifatida quyidagi **yondashuvlar** belgilangan:

tizimli - talabaning innovatsion kompetentsiyasini shakllantirishni uning innovatsion faoliyatga tayyorligining o‘zaro bog‘liq va bir-biriga bog‘liq tarkibiy qismlarining birligini ta’minlaydigan ajralmas jarayon sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi;

tizimli tafakkur – tafakkur va faoliyat birligini ta’minlaydi, talabaning individual ta’lim kamchiliklarini bartaraf etishga yo‘naltirilgan innovatsion kompetentsiyasini shakllantirish yo‘lini aks ettiradi;

kompetentsiya – talabaning innovatsion malakasini shakllantirishni uning innovatsion faoliyatga shaxsiy, nazariy va amaliy tayyorgarligining birligi sifatida ko‘rib chiqishga yordam beradi;

sinergetik – innovatsion faoliyatni amalga oshirishda turli darajadagi vakolatlar darajasida ta’lim tizimi sub’ektlarini ijtimoiy loyihalash va dasturiy maqsadli boshqarishga yo‘naltirilgan.

Olib borilgan izlanishlar asosida talabaning innovatsion faoliyatga tayyorgarligini belgilaydigan quyidagi mezonlarni taklif etamiz:

talaba uchun innovatsion faoliyat kerakligini anglashi;

talabani yanglilikni yaratish (kashf etish) bo‘yicha ijodiy faoliyat yuritishga shayligi;

talabani yanglilik (kashfiyot) ijobiy natija olib kelishiga ishonchga egaligi;

talabaning shaxsiy maqsadlarni innovatsion faoliyat bilan muvofiqligi;

faoliyatida ijodiy muvaffaqyatsizliklarni engib o‘tishga shayligi;

innovatsion faoliyatni olib borishga texnologik shayligining darajasi;

innovatsion faoliyat borasida o‘zining avvalgi tajribalarining ijobiy bahosi;

kasbiy refleksiyaga moyilligi.

Ko‘rsatilganlarni psixodiagnostik faoliyatda ham qo‘llash imkoni mavjud bo‘lib, iqtidorli talabalarni saralash, innovatsion faoliyatga tayyorlash uchun tashkil etilgan intesiv kurslarda talabalarni saralashda foydalanish mumkin.

Psixologik nuqtai-nazaridan alohida talaba va umuman talabalar jamoasining innovatsion faoliyatga shayligida kuzatiladigan o‘zgarishlarga uning axloqiy tayyorligi, innovatsion faoliyat shartlarini ijobiy qabul qilishi, ushbu faoliyatni boshqarishda insoniy qadriyatlarni markazda turish usullarining ishlatishi va tashqaridan yangiliklarni qabul qilishga tayyor turishi ham ta’sir ko‘rsatadi. Bu kontekstda, shuningdek, G.I.Gerasimov va L.V.Ilyuxinaning tadqiqoti qiziqish o‘yg‘otadi. Unda, shaxs darajasida innovatsionlikning quyidagi mezonlari ko‘rsatilgan:

shaxsiy qadriyat sifatida innovatsiyalarni qabul qilishi;

innovatsiyaga bo‘lgan yondashuvlar ta’lim tizimini rivojlantirishga kerak bo‘lgan ijtimoiy mexanizm sifatida bo‘linishi;

innovatsion munosabatlarning bir butun tizimi va o‘ziga xos tashkiliy faoliyat sifatida tushunilishi;

ushbu munosabat shaxsiy kasbiy faoliyatni tashkillashtirishga o‘tkazilishi va boshqalar.

Shu tariqa, talabalarning innovatsion faoliyatga yo‘naltirilganligi motivatsiya, bilim, ko‘nikma va malaka, innovatsiyalarni ishlab chiqish va tatbiq qilish uchun kerak bo‘lgan kasbiy va shaxsiy muhim sifatlarning shakllanganligi bilan belgilanadi. Talabaning innovatsion faoliyatga shaxsiy tayyorgarligi, bizningcha, motivlar, yo‘naltirilganlik, da’vogarlik darajasi, o‘ziga baho berish bilan izohlanadi.

Talabalarni innovatsion faoliyatga past tayyorgarlik darajasining sabablaridan biri bu, motivlarning talabaning innovatsion faoliyatga bo‘lgan munosabati bo‘yicha motivlar tuzilmasidagi tashqi muhit daliliy isbotlangan. Fikr, innovatsion faoliyat xaqida borayotganligi bois, ijodga bo‘lgan qiziqish, u bilan shug‘ullanish, talabaning funktsional holati, [6, 45-49 b.] refleksiyaning rivojlanganligi, yaratuvchanlik bu yo‘nalishda katta ahamiyat kasb etadi.

Talabaning innovatsion faoliyatga tayyorgarlik mezonlarini belgilashda davlatni rivojlanish strategiyasini, shuningdek ta’lim tizimini rivojlantirishni ham hisobga olish lozim bo‘ladi.

Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorgarlik darajasini quyidagicha tavsiflash taklif etiladi:

talabaning innovatsion faoliyatga tayyorgarligi yuqori darajada (talaba innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishga to‘liq shay);

talabaning innovatsion faoliyatga tayyorgarligi o‘rta darajada (talaba innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishga tayyor emas, ammo amaliyot natijasida oson bartaraf etilishini bildiradi);

talabaning innovatsion faoliyatga tayyorgarligi o‘rtadan pastroq (talaba, innovatsiya bilan alohida tayyorgarlik natijasida shug‘ullanishini ko‘rsatadi);

talabaning innovatsion faoliyatga tayyorgarligi past daraja (talaba uzoq davom etiladigan tayyorgarliklar evaziga, ya’ni o‘quv va treninglar natijasida innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishi mumkin).

Talabaning innovatsion faoliyatga tayyorgarlik mezonlari va parametrlarini ishlab chiqish asosiga, biz tomondan “shaxs” tushunchasi qo‘yildi, chunki shaxsiy rivojlanish o‘z navbatida professional rivojlanishni chorlaydi. [1, 310 b.] Shuning uchun biz, birinchi o‘ringa shaxsiy sifatlar blokini, ikkinchi o‘ringa – innovatsion faoliyatga bir qator tayyorgarlikdan so‘ng namoyon bo‘ladigan professional sifatlarni qo‘ydik.

Mezonlar va parametrlar ko‘rsatkichlari asosida talabaning innovatsion faoliyatga tayyorlash dasturlarini tuzishga va ushbu faoliyatni mintaqaviy va mamlakat darajasida kuzatishga imkon yaratadi; talabaning innovatsion shakllanish kompetentligi natijadorligini monitoringli tadqiqlarni o‘tkazishga imkon beradi.

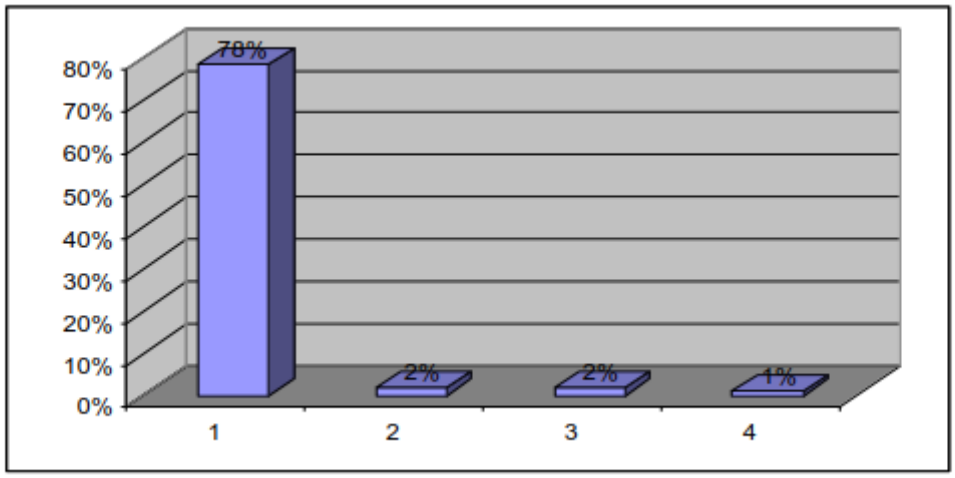

2-rasm – “Talabalarning innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanish sabablari.

Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda ijtimoiy-psixologik texnologiya tarzida oliy ta’lim muhitida egallayotgan ixtisoslikning psixologik modelini yaratib, uni takomillashtirish tartibini submodellar, ya’ni tarkibiy qismlar namunasida amalga oshirishga o‘rgatish, shunda, talabalarni innovatsion g‘oyalarini amaliyotgaG‘ishlab chiqarishda tatbiq etish jarayoni samarali kechishi ta’minlanadi, ularda ko‘nikma va malakalar shakllanadi. Buning uchun:

birinchidan, kasbiy muhit modelining, ya’ni mehnat predmeti, mehnat tizimi, mehnat munosabatlari axloqi, aqlli harakatlar ketma-ketligi kabilarni aloqadorlik tarzida tuzish;

ikkinchidan, kasbiy faoliyat modelining, ya’ni mehnat sub’ektlarining o‘zaro harakat tarzi, kasbiy faoliyatning tizimi, kasbiy maqsad, mehnat natijalari va ularga erishish turlariniG‘yo‘llarini belgilash;

uchinchidan, faoliyat sub’ekti modelining, ya’ni shaxsning kasbiy sifatlari, o‘ziga, kasbdoshlariga, mehnat qurollari bo‘lgan munosabati namunasini tasvirlash.

Mazkur yondashuv, talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda kasbiy qadriyatlar, motivlar, kasbiy makon va qadriyatdan yiroq bo‘lgan mehnat sub’ektlarining kasbiy tizimga kirishiga yo‘l qo‘ymaslikni ta’minlaydi. Ijtimoiy-psixologik jihatdan talaba shaxsining kasbga

kirib kelishini me’yoriy-kasbiy modelining talaba tomonidan interorizatsiyalanishi bilan bog‘liq. [2, 342 b.] Bu ijtimoiy-psixologik jarayonda interorizatsiyalash quyidagi bosqichlarda kechadi:

faoliyatning kasbiy model namunasida o‘rganish;

faoliyatga kasbiy amaliyot modeli bilan kirishish;

faoliyat namunasining model bilan identifikatsiyalash;

shaxsning motivlari ierarxiyasida bajarayotgan kasbiy faoliyatining qadriyat ekanligini anglash;

shaxsiy va kasbiy motivlarning o‘zaro mushtarakligi;

shaxsiy va kasbiy dunyoqarashning hamohangligi.

Ko‘rinib turibdiki, innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda talabalarning shaxsi va shaxsiy sifatlari majmuasi ta’sir ko‘rsatish manbai sanalib, amaliy-psixologik jihatdan innovatsion faoliyat psixologiyasiga doir tasavvurga ega bo‘lishni talab etiladi. Shu sababli, mamlakatimizning psixolog olimlari ishtirokida Oliy ta’lim talabalari uchun “Innovatsion faoliyat psixologiyasi” nomli ta’limiy modulni tayyorlab, uning mavzularini shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi kontseptsiyalarga tayangan holda belgilash maqsadga muvofiqdir.

Psixologiya yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalar hamda psixologlar malakasini oshirish kurslarida “Innovatsion faoliyatga yo‘naltirish psixotexnikasi” nomli maxsus kursni joriy etib, psixodiagnostik va psixokorrektsion texnologiya va usullaridan foydalanish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

- 1.Адольф В.А. Профессиональная компетентность современного учителя. Монография. - Красноярск, 1998. - 310 с.

- 2.Андреева Г.М. Психология социального познания. - М.:«МОДЕК», 1997. – 342с.

3.Бандура А. Психология мотиваций и эмоций. Хрестоматия / под ред.

- 4.Baer J. Domain specificity and the limits of creativity theory // Journal of Creative Behavior, 012. – 46 (1). – pp. 16-29.

- 4.Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective // Annual Review of Psychology, 001. – No. 52. – pp. 1–26.

5.Вертакова Ю.В., Симоненко Е.С. Управление инновациями: теория и практика: учебное пособие. - М.: ЭКСМО, 008. - 432 с.

6.Леонова А. Б., Медведев В. И. Функциональные состояния человека в трудовой деятельности. -М.: МГУ, 1981. – С.45-49.

TECHNOLOGIES OF SPIRITUAL USE IN FOLK PEDAGOGY

Khudoykulova Zarifa Ummatkulovna

Teacher of the Department “Psychology” Guliston davlat universiteti

xudayqulovazarifa@gmail.com

Abstract: The moral and moral qualities of the future specialist are professional and professional qualities and are formed in the pedagogical process carried out in higher educational institutions. Bunda proved that with professional training in the direction of Labor Education, effective use of knowledge and skills related to folk pedagogy is important, relevant.

Keywords. Student-youth, folk pedagogy, model of moral-moral education of Student-Youth,

This means that the observation data is in line with the hypothesis that the head package is distributed normally, which means that the knowledge gained by the students of the universities on the use of folk pedagogy-national values in improving their labor and professional training-showed that the changes (results) of conducting the final experiment-testing were more effective than the initial

Based on the results of the above mathematical-statistical analysis, the degree of mastering was determined. At this level, an important aspect of mastering in accordance with the results obtained in the conduct of tests and questionnaires on the study of folk pedagogy in the spiritual and moral education of students was organized.

Students will be able to apply their knowledge, skills and skills in the spiritual and moral education of young people to practice. In particular, they will be able to draw up a technological map of the preparation of products from the fields of folk crafts (knife-making, kosibery, tanning, tanning) in the process of practical training.

Knowledge of the use of technologies of folk pedagogy in the spiritual and moral education of students-youth. Bunda should be able to distinguish skills and skills from each other.

Skill level-bunda, the student assimilates the sequence of technologies and methods of its implementation using folk pedagogy in the formation of morally and morally, in the group begins to independently carry out practical training under the supervision of one or two marotaba teachers. [1, 112-b.].

Level of qualification-bunda, students are able to carry out purposeful, automated actions, harmonizing with each other the theoretical knowledge and practical skills of students in the field of spiritual and moral and folk pedagogy, which they have mastered in the performance of various classes.

Scientific-research work was carried out on the development of theoretical and practical aspects of the use of the spheres of folk art considered as convenient for the son of children in the educational system of folk pedagogy considered as national values. The results of this observation and experimental-test work were analyzed mathematically and it was possible to draw the following conclusions:

The moral and moral image of students is visible, especially in his behavior, behavior. The behavior of a person consists in the behavior of a person, which is manifested first of all in the interaction with the surrounding environment, with people.

In human behavior, all his personal qualities, characteristics of character and temperament, his needs, views are expressed. Emosiya and emotions play an important role in the regulation of a person's behavior. The nervous property that is present in a person also affects his behavior and activity. In general, the behavior of a person is determined by social living conditions, social relations [2, 10-b.].

Everyone responds differently to the impact of the external environment. Therefore, a person manifests himself in a special individual form. Sometimes a person's behavior also acquires a habit character, which is formed as a result of a certain lifestyle and upbringing. For example, rudeness and blatant treatment do not always indicate that a person ignores others. Just

as well, politeness does not always indicate that a person wants to do good and has good intentions. Therefore, it is necessary to consider to society, to others, the forms of behavior that arise from the real rrvunosabate, a characteristic characteristic of the individual.

Behavioural manifestations existing in students are formed in the process of their social stagnation and upbringing. A person in his behavior, activity, as a rule, adheres to certain rules, is guided by moral prints. Moral behavior is a behavior that is defined by moral rules and printouts that regulate relations between people in society. The formation of moral consciousness, concepts and moral perception in a person is an important condition for the upbringing of human behavior. [3, 67-b.].

The formation of moral consciousness and moral concepts helps to educate behavior. At the same time, it should not be understood that moral behavior depends only on the fact that moral concepts are learned. Undoubtedly, knowledge and understanding of morality play an important role in the growth of moral consciousness in students. But he himself does not remain to please young people. From experience it is known that some students are well versed in the norms of morality, sometimes practically violate it, do not follow the rules of behavior.

The reason for such a break between knowledge and behavior is primarily in the form of strict moral habits in boys and girls. In the educational process, it is necessary to achieve this, so that students consciously adhere to certain moral norms, rules, the observance of these norms becomes a habit for the student, a vital need.

This means that it is necessary not only to conduct conversations with students about morality, but also to explain what should be done in lectures and practical classes, but also to practice good moral behavior, habits in a special way.

Moral behavior, that is, behavior has an internal meaning and external form. The content of behavior is expressed in spiritual and moral consciousness, its forms are manifested in decency, culture of behavior. Behavior consists of actions that are interrelated with each other and prohibit each other. When a person performs thee actions, he realizes their importance.

The behavior of students does not always correspond to the beliefs in them. Some students generally followed the procedure, in some cases they violate the rules of conduct. Sometimes students who allow bad behavior also know the rules of behavior well, sometimes it happens otherwise, that is, some students behave well even if they do not know the norms of professional manners, pedagogical manners. It is necessary to consider that students who are able to subordinate their behavior, behavior to the requirements of universal and national morality and the rules of pedagogical etiquette are morally educated. The behavioral image of a future specialist characterizes his whole activity, which corresponds to the requirements of morality.

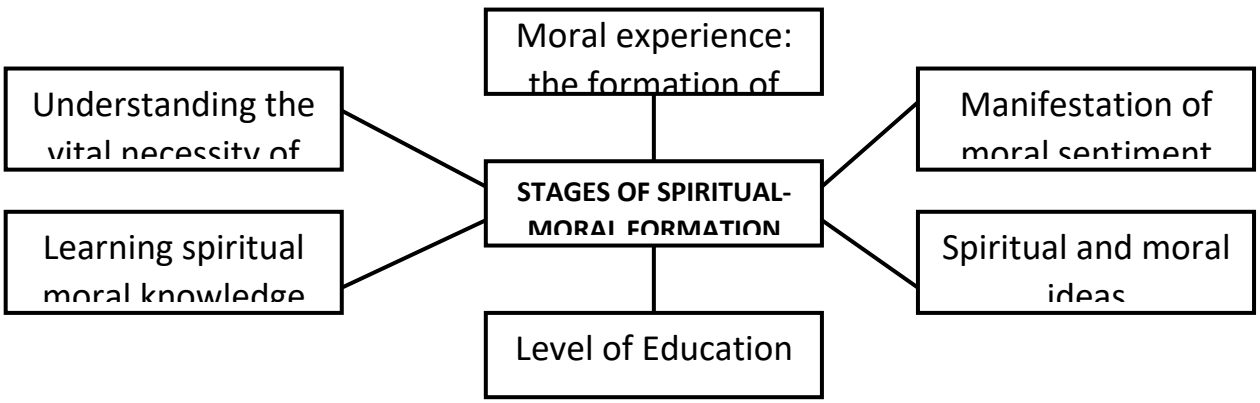

Draw 1. Student-a model of spiritual and moral education of young people. The opinions, views that exist in some students do not correspond to the norms of behavior. How can one interpret this situation, which is manifested in the behavior of some young men and girls who are aware of universal and national rules of conduct?

To determine this issue, we selected a few of the students whose moral knowledge and behavior are known to not coincide. The conducted experiment, observation, analysis of the results of the conversation allowed to draw the following conclusions:

a) one of the main reasons for the interruption between knowledge and behavior is when the guy and the girls fail to moralize the views and habits that exist in them. Knowledge of the rules of etiquette and norms of professional pedagogical etiquette makes it inadequate to write or speak it. If these rules and requirements do not become the strictness of the students, and their observance does not become a vital need, then the opportunity for there to be a break between the word and the work will be preserved.

b) b) in such students, usually moral feelings such as high awareness of social duty, responsibility are poorly developed, and in their character a person would have negative qualities such as dislike, stubbornness.

c) D) some students share the wrong moral point of view in the team, sometimes quarreling with their fellow students, trying to live apart from others. In some students, the negative effects of some families will be preserved or such effects may also be ongoing. Such students sometimes fall into the circle of impure friends, bad ulfats and are given to their negative influence.

d) As a result of observations and analysis of pedagogical and psychological abilities, it became known that the behavior of some young men and girls is influenced by several of the above reasons. As a rule, one of them is dominant, the main. It is very important to identify and eliminate this causality in a timely manner in the process of educational, individual work carried out with future specialists.

So the process of spiritual and moral education includes moral motives, moral activity, moral concepts, knowledge, feelings, habits, as well as moral need, ideological e'tiqod, willpower and interest. All these qualities in the student-youth are embodied, the spiritual and moral upbringing is improved the difference between the word and the work, between knowledge and behavior, it is possible to eliminate the interruption.

Conclusion

1. In order to educate the growing younger generation on the basis of national, spiritual, historical and material values (heritage), scientific-pedagogical and didactic bases of learning and teaching in the system of continuous education should be developed perfectly.

2. The continuous use of technologies in the spiritual and moral education of students and young people in the educational system gives the following results:

a) creates an opportunity for representatives of the younger generation to work hard, have professional skills, have an interest in artisans and become independent, enterprising people in their future lives;

b) the diversity of the fields of craftsmanship is primarily the possession of material, raw materials, which are easily found in local conditions, as well as the provision of students in groups with a variety of practical training;

C) areas of folk craftsmanship such as knife-making, landing-making, kosibery, mahsidozlik are considered effective directions that are convenient for the study of the son children;

d) the use of folk pedagogy in the spiritual and moral education of students-youth should be taken into account in the study of technologies, their mental development, ability to reflect, the level of imagination. It will also be necessary that their interests and aspirations are constantly developed and maintained. To do this, it is necessary to adhere to the principle of education to go from simple to complex, from simple to difficult for the student in the educational system.

3. In order for the peoples of the East, including the peoples of the Republic of Uzbekistan to occupy a more worthy place in the world culture, it is necessary for the younger generation to teach the skills of reading the meaning of articles of folk craftsmanship and patterns of architectural monuments.

To do this, the areas of craftsmanship should be included in the educational process as a didactic system, which is perfected. Because, with its originality, sermaism, serzhilism of the craftsmanship of the peoples of the East are of great interest in other countries of the world. Therefore, it is gratifying that representatives of many nationalities, nationalities and peoples look with admiration at historical monuments in Samarkand, Termez, Bukhara, Kokand, Khiva, Urgench, Shahrisabz and other cities, which are considered masterpieces of the East. [6, 110-b.].

4. One of the primary tasks of pedagogues, psychologists, philosophers, Methodist scientists in the Republic is the development of technology of use of folk pedagogy in the spiritual and moral education of students. Practitioners will have to overcome the complexity of practical application, taking into account local, national, regional characteristics in the pedagogical process.

5.Spiritual and moral education of students and young people is also carried out in various educational activities, social activities, ideological, labor, aesthetic and physical education, which are carried out outside the audience. Mastering the social experience of an adult is very important in this area. [5, 5-b.].

The decision-making of professional manners in the minds of young people is connected with the pedagogical environment of students, with the strength and effectiveness of their communication with schools, academic lyceums, vocational colleges and higher education institutions, as well as with the features of the nervous system, life experience and individual characteristics formed as a result of school, academic lyceums, vocational colleges and

The duties of educating students morally and morally depend not only on the teaching, explanation of professors, but also on the organization and orientation of practical activities of students and young people in the higher educational institution.

The organization of the student's prisons and activities depends, first of all, on the knowledge and skills of the heads of Deans, trustees, professors and public organizations, as well as on the consideration of the abilities and aspirations that exist in the students, the orientation of behavioral motivations to the desired side, the attention to professional and intellectual interests in them. [4, 76-b.].

6.The program of spiritual and educational work for higher schools and prospective plans describe the objectives and tasks of the educational institution, educational printouts, which are aimed at determining the main directions and content of spiritual and educational work.

Recommendations:

The main system of measures that serve to improve the use of technologies in the spiritual and moral education of students and young people in higher educational institutions includes the following::

Activities within the framework of the higher educational institution:

– meetings of the scientific council dedicated to the discussion of issues related to the improvement of educational work;

– scientific-theoretical conferences on socio-humanities, psychology, pedagogy and specialized subjects of the scientific society of students;

– Reports on the domestic and foreign policy of the state of Uzbekistan, as well as on the life and activity of the president, on the international situation, achievements of the science and technology and production of Uzbekistan, on culture and morality;

– report-election meetings of public organizations, meetings of trade union activists dedicated to educational and educational issues;

– Organization of courses and presentations on the scientific work carried out by students;

– topics on social-ideological issues

views at;

- thematic evenings and conferences of readers in cooperation with the youth organization of the United States;

- konkurs for the best faculty;

– participation of students, professors, teachers and employees in the festivities held on traditional holiday days;

- examination of artistic amateur clubs and

festivals of art;

– Organization of social and useful work of students, tantanally monitoring and welcoming students who leave for pedagogical practice in summer resorts;

– conduct public organizations of the higher educational institution and-

activities on loneliness;

– regular multi-circulation gazettes and Wall gazettes

release.

Activities on faculty:

– joint meetings of teachers of Social Sciences with activists dedicated to the study of social and humanitarian Sciences and spiritual and educational work among students;

– lectures on socio-ideological topics, as well as important problems of Science and technology, culture and morality;

– meetings with dongdor people, veterans of war and labor, service teachers and science figures, thematic holiday evenings;

– readers ' conferences, comments on artistic and scientific literature;

- tantanali meetings and evenings dedicated to historical days as well as meetings with graduates of the faculty;

– selection for the best group of faculty;

– competition for the best academic work of students;

– holding meetings of student-activists, conferences of public organizations on the faculty;

– review of films and performances together,

discussion, tours to museums, ancient cities;

– be carried out by way of public organizations-

digan events and others.

As a rule, the program of moral and moral education of students and the future plans describe in detail the content of the educational work carried out in each course, the purpose, functions, main directions of ideological and spiritual education and the system of educational activities are clarified.

Proceeding from the above points of view, the conclusion is that an in-depth analysis of the organization of spiritual and educational work in the Higher School makes it possible to objectively assess the level of education of students, at the same time, the effective use of folk pedagogy in the spiritual and moral education of students and youth serves to establish

USED LITERATURE

1. Abu Nasr Farabi. Matematicheskie tract. Apple-ETA, “nauke”, 1972. 112-b.

2. Alisher Navoi. Mexp ul-club. XV tom.- T.: “Science”, 1996. 10-b.

3. Qulieva Sh. Personality-oriented educational technology in the training of teachers of future professional education.// School and life, 008 Year Number 6. 67-b.

4. Gurbanov Sh., Seytxalilov E. Quality management of Education. - T.: “Turan-Iqbal”, 006. 76-b.].

5. Kayomav K. Features of the management of the pedagogical process.// Education management, 007 Year Number 3. 5-b.

6. Hasanov S. Vocational education: the role and importance of educational technology. - T.: 009. 110-b.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGY FOR DIRECTING STUDENTS TO CONTINUOUS INNOVATIVE ACTIVITY

Shukurova O‘giloy Umarovna

Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Guliston davlat universiteti

u-u-shukurova@gmail.com

Abstract: the following article is the brightest evidence of how to navigate the students to innovate inventions without any stoppage. The author tells the integration of science and education with culture by pointing out the process of continuous study.

Keywords: integration, education, innovative, lifelong, study, activity.

At a time when the integration of science and education in the world is accelerating, the idea of “Experimental learning” is recognized in the world community due to its information and educational environment. This, in turn, requires that students studying in higher education institutions learn innovation and, therefore, develop their individual qualities.

The sociocultural transformation at the end of the twentieth and in the beginning of the XXI century the world, including our country, requires training of personnel for production practice and adherence to the concept of lifelong learning (Lifelong Learning).

The introduction of scientific and technological achievements in practice, increasing consumer demand, education and improving the quality of life of people require innovative

approaches to professional activities. The history of innovation is the goal of achieving new quality results. The result of this quality is education, training and production, taking into account the competitiveness of cultural and professional competencies, the demand and supply of consumers and producers as well. Ensuring the development of various areas of public life, it is directly related to the emergence of innovation and the development and implementation of innovative technologies in various professions. Innovative activity requires a cogitological approach (lot. Cogitio - thinking, logos - teaching).

This involves the acquisition of various knowledge and experience related to the professional activities of a specialist, and the introduction of their best practices in their activities. The increase in demand for new specialties in the labor market, the introduction of scientific and technical achievements into the practice of production, the culturing of relations between producers and consumers, necessitates an innovative approach to the professional activity of specialists, are an important link between the social and innovation[1] structure. [1, 19-b.].

The study of various aspects of activities in the field of psychology and its types, psychophenomenes expressed in the life of society is carried out by the world's leading scientific centers and educational institutions.

The development of innovation requires that a person possess certain qualities, which are personal qualities, allowing the subject to participate in the innovation process. Thus, the theoretical study of the socio-psychological foundations of preparing students for innovative activities becomes relevant. [2, 32-b.].

In order to engage in innovative activity, a person must possess certain qualities (openness, willingness to pluralism of relations, cooperation, mobility in education, communication, psychological competence, etc.) [2, 16-b.].

In order to research the issue concerning the study of the qualities of a person, which will be the basis for the acquisition of innovative activity it is relevant to mention the works of scientists from the CIS and foreign countries such as T.S.Bochkareva, E.V.Galajinsky, V.I.Dolgova, E.F.Zeer, V.E.Klochko, S.A.Novoselov, L.S.Podimov, A.I.Prigojin, V.A.Fedorov, F.T.Khamatnurov, V.A.Gerasimova, A.Ingeles, R.M.Lobatskaya, E.A.Lutoxina, S.V. Mokichev, Y. Peng, A.S.Waterman, J.Turner, S.Stryker, J.Edmondson, M.Bingham, M.Rokeach, C.R.Rogers, J.R.Nuttin, G. Hofstede and others.

Psychologists of Uzbekistan have not created a conceptual framework for being in a relationship in the style of subjects that create innovations. In addition, within the framework of the pedagogical system, the issue of setting criteria, assessing the level of preparation professionally and psychologically, the implementation of diagnostics of personal qualities and psychological forecasting, the formation of the ability to demonstrate the acquired qualities in the future is not created in the national environment, the formation of professional consciousness has not been studied. Therefore, at the methodological level, it is necessary to study the Social Psychological and didactic aspects of the formation of skills and qualifications for the application of innovations in practice, forming an idea of innovation in students, taking into account the fact that the individual passes on the basis of phenomenological theory. [3, 54-b.].

Preparing students for innovation is a socio-psychological aspect of training to meet the needs of the modern labor market. However, in the absence of specific scientific research on this issue, the problem of innovation and innovative culture in the Republic of Uzbekistan is

represented by E.G. Goziev, G. B. Shumarov, V. M. Karimova, R. S. Samarov, D. G. Mukhamedova, B. X. Umarov, Z.T. Nishonova [3, 90-b.].

The relevance and crisis (E. Erickson) of the phenomenological theory of personality in foreign sources (C. Rogers, A. Maslow), which can provide a theoretical basis for the continuous formation of a number of important personal and professional qualities in the process of teaching students, is studied.

In this regard, it is necessary to consider a number of conflicting approaches that exist in theoretical approaches. They are:

- **at the socio-psychological level**: the requirements of society for training, the willingness of manufacturers to accept innovations, the emphasis on ensuring the quality of innovators, the availability and use of resources for innovations, and not the attitude of students to innovators and innovation bearers, the lack of conceptual foundations for considering innovative enterprises;

- **at the scientific and psychological-pedagogical level**: using the skills of modern psychology and pedagogical sciences to develop students' innovative activity, to create an important methodology.

- **at the scientific and methodological level**: innovative knowledge and experience in applying innovative knowledge and skills to integrate students' knowledge in the application of standardized psychological techniques.

Controversial relationships require the following references to the problem of preparing students for innovation: - A socio-psychological approach to use innovation in the social and personal orientation of innovation.

To do this, at a methodological level based on the phenomenological theory of personality, i.e., on the basis of actualization of the subject’s abilities, it is advisable to give students an idea of innovation and the ability to apply innovation in practice.

References

1. Zeer E.F. Psychology of personality-oriented education. - Yekaterinburg: USPPU, 000. 57 s.

2. Slastenin V.A., Podymova L.S. Readiness of a teacher for innovative activity // Pedagogical education and science. - 006. - No. 1. - S. 32-37.,

3. Karimova Z.A. Psychological aspects of teaching foreign language to kids, Проблемы педагогики № 3 (35), 018.

ЛИНГВИСТИКА XXI ВЕКА КАК КУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ

Кулбаева Саодат Сафаровна,
к.п.н., доцент, Гулистанский государственный университет
Кумметова Кулдаста Эйнуллаевна
магистрант курса, Гулистанский государственный университет
kguldasta93@gmail.com

Аннотация: В данной статье исследуется лингвокультурологический потенциал русских парентетических конструкций, их безэквивалентность и основные функции, в

частности, в сравнении со сходными структурами в других языках. Доказывается, что функции парентетических конструкций разнообразны и зависят от конкретной ситуации использования, которая обуславливает и контекстное окружение данной синтаксемы, и модальную установку, и стилистические характеристики текста. Единой классификации парентез по функции не существует. Тем не менее, в результате лингвокультурологического анализа раскрываются новые функциональные возможности парентетических конструкций: от стиле- и текстообразующих до метакоммуникативных.

Ключевые слова: парентетические конструкции, лингвокультурологический потенциал, классификация парентез, лингвистика, методология, методологические позиции, функция, текстообразование, аргументация, феномен.

Abstract: This article explores the linguoculturological potential of Russian parental constructions, their non-equivalence and main functions, in particular, in comparison with similar structures in other languages. It is proved that the functions of parenthetical constructions are diverse and depend on the specific situation of use, which determines the contextual environment of the given syntaxeme, the modal setting, and the stylistic characteristics of the text. There is no single classification of parentheses according to function. Nevertheless, as a result of linguoculturological analysis, new functionality of parental constructions is revealed: from style and text-forming to metacommunicative.

Keywords: parentetic constructions, linguoculturological potential, parenthesis classification, linguistics, methodology, methodological positions, function, text formation, argumentation, phenomenon.

Лингвистика XXI в. активно разрабатывает направление, в котором язык рассматривается как культурный код нации, а не просто орудие коммуникации и познания. Фундаментальные основы такого подхода были заложены трудами В.Гумбольдта, А.А.Потебни и других ученых.

Язык не только отражает реальность, но интерпретирует ее, создавая особую реальность, в которой живет человек. Поэтому и лингвистика, наука о языке, занимает авангардные методологические позиции в системе всякого гуманитарного знания и обойтись без ее помощи при изучении культуры невозможно. Известно, что человек только тогда становится человеком, когда он с детства усваивает язык и вместе с ним культуру своего народа. Все тонкости культуры народа отражаются в его языке, который специфичен и уникален, так как по-разному фиксирует в себе мир и человека в нем.

Как отметил президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев, на совещании, посвященном деятельности Министерства иностранных дел и посольств нашей страны за рубежом: «Завоевать доверие, уважение народа можно, прежде всего проявив уважение к его культуре, литературе и искусству, национальным ценностям»[1]. Изучение языка тесно с культурой народа очень важно. Рассмотрение парентетических конструкций в аспекте лингвокультурологии отражает в себе взаимосвязь культуры и языка народа.

В русском языкознании явление вводности изучалось преимущественно в двух аспектах – функционально-стилистическом и структурно-семантическом. В последние годы наблюдается тенденция изучения вводности в более широком лингвистическом контексте – в аспекте лингвокультурологии. Однако внутренняя противоречивость этого явления, наличие большого количества различных мнений и оценок его статуса требуют

поиска новых путей анализа, нового осмысления природы парентез и высказываний с ними.

Термин «парентеза» является гиперонимом для терминов «парентетические конструкции» и «парантетические конструкции», которые между собой состоят в паронимических отношениях. В то же время термины «парентеза» и «парентетические конструкции» в научной литературе обычно используются как абсолютные синонимы.

Парентетические конструкции русского языка являются лингвокультурными деталями, имеющими свои особенности в различные исторические периоды и в различных сообществах. Парентетические конструкции русского языка поддаются как диахроническому, так и синхроническому исследованию в лингвокультурологическом аспекте.

Парентетические конструкции русского языка являются одной из стилеобразующих единиц научного, официально-делового и газетно-публицистического стилей речи.

Парентетические конструкции русского языка обладают текстообразующими свойствами, характерными для всех стилей речи.

Парентетические конструкции русского языка являются сильным аргументирующим механизмом в устной и письменной речи.

Так называемые «слова-паразиты» в русском языке являются синтаксически лишними и семантически пустыми парентетическими конструкциями.

Парентетические конструкции русского языка не только оформляют некоторые безэквивалентные лексемы, но и сами зачастую являются безэквивалентными грамматическими единицами, нуждающимися в особых подходах при переводе и при обучении русскому языку иностранцев.

Лингвокультурологический подход к изучению парентетических конструкций русского языка позволяет раскрыть новые функциональные возможности использования данной синтаксемы.

Парентетические конструкции являются прецедентом для изучения других грамматических единиц с точки зрения соотношения языка и культуры. В результате проведенного исследования впервые охарактеризован потенциал парентетических конструкций лингвокультурной детали, представленной синтаксемой – парентезой; выявлены следующие особенности парентетических конструкций русского языка:

стилеобразующие;

диалогичные / контактоустанавливающие;

текстообразующие;

модальные;

аргументирующие;

«паразитирующие»;

этикетные;

безэквивалентные и др.

Потенциал парентетических конструкций заключается в их лингвокультурологических особенностях, широких функциональных возможностях и в значительной роли в речетворчестве. «Вводные слова и словосочетания выражают в предложении отношение говорящего к высказываемому, характеризуют способ оформления высказываемой мысли, указывают на источник высказывания...» [2, с-65].

Парентеза имеет позитивные свойства при использовании во всех стилях русской речи. В научном стиле повсеместно распространено использование цитат, комментариев, аргументации, без них сложно представить газетно-публицистический стиль. Эти фигуры речи обычно имеют форму именно парентетических конструкций. В официально-деловом стиле речи, особенно в устных жанрах, употребление аргументирующих и комментирующих вставок, опора на авторитетные источники является категориальной и этической нормой. В художественном и разговорном стилях парентезы обеспечивают эмоциональность и экспрессивность, являются синтаксическим механизмом оформления личного мнения автора. «Двухмерное повествование – изложение [и] интерпретация – осуществляется автором с помощью пояснений, уточнений, иллюстраций и т.д. Таким образом, различного рода вставные конструкции являются своеобразным средством расчленения высказывания на два плана – основной, актуальный и фоновый, связывающий повествование с общим контекстом, апеллирующий к фоновым знаниям участников коммуникативного акта[2, с-12.]. Лингвокультурологические особенности парентезы также обеспечивают лексическую и эмфатическую компрессию высказываний, выступая в роли своеобразных архиваторов данных. По своим функциям в этой роли парентетические конструкции сходны с клишированными фразами, понятными носителю языка. Стремление к компрессии языковых средств одновременно с максимальной информативностью особенно свойственно газетнопублицистическому и научному стилям, а также присутствует в языке делового общения (особенно в устных жанрах) и в разговорном стиле.

О лингвокультурологическом потенциале исследования парентетических конструкций говорят особенности их восприятия иностранными студентами. Именно поэтому при введении в учебный процесс подлинной статьи или другого неадаптированного текста чтение и аудирование облегчают с помощью вставокпояснений. В таких случаях парентеза представляет собой особый синтаксический способ подачи мысли и художественного комментирования текста. Для иностранцев уместно используемые вводные элементы позволяют эффективнее усваивать сложную информацию. Парентетические конструкции развивают внимательное отношение к деталям и к косвенной информации, которые сигнализируют о замысле журналиста или писателя. Одна из проблем, с которой сталкивается преподаватель-русист, связана с тем, что многие иностранные студенты просто не читают то, что написано в скобках, считая это не важной информацией, что говорит о сложности семантизации подобных синтаксических единиц и ярко иллюстрирует необходимость проведения преподавателем специальной работы над парентетическими элементами на учебном занятии. Самостоятельную сложность для иностранных студентов представляют парентезы, которые являются «застывшей» словоформой. Таковыми, например, являются вводныесловапожалуй, словом, казалось. При работе с данной лексикой студент-инофон находит нулевую форму и смотрит ее значение в словаре (не важно – в толковом или в переводном).

Среди потенциально интересных в лингвокультурологическом аспекте свойств парентезы является ее эмфатическая насыщенность, способная в ряде случаев выполнять функции обращений. Вводные слова и обращения, действительно, имеют и сходства, и различия. «Сходство заключается в том, что, во-первых, и те и другие осложняют

предложение, но не являются членами предложения; во-вторых, некоторые вводные слова, как и обращения могут обозначать „обращенность” к собеседнику; наконец, и вводные слова, и обращения на письме выделяются знаками препинания (запятыми). Различия заключаются, во-первых, в том, что обращения не обозначают степени уверенности, источника сообщения или способа оформления мыслей; во- вторых, обращения и вводные слова по-разному оформлены интонационно (обращения – звательной интонацией, вводные слова – интонацией вводности); наконец, обращения могут выделяться восклицательной интонацией, а вводные слова – нет»[3, с–36.]. Таким образом, в русском языке принято разделять парентезы и обращения. Тем не менее до сих пор остаются неисследованными результаты воздействия на адресата с помощью этих двух конструкций.

Лингвокультурологический потенциал парентетических конструкций заключается в высокой степени выражения модальности данными синтаксическими единицами, что обеспечивает не только предикативность, но и эмоционально-экспрессивную оценку текста автором. При этом данные синтаксические конструкции позволяют оформить не только само изложение текста, но и его авторскую интерпретацию. Грамотное использование парентезы помогает снимать эмоциональное напряжение в процессе общения, смягчать категоричность ответов, что обеспечивает соблюдение этикетных норм коммуникации. Способность парентез успешно передавать максимум информации в крайне сжатых формах также обуславливается текущей лингвокультурной ситуацией и часто нуждается в дополнительном комментировании при работе в иностранной аудитории, при переводе текстов. Яркие примеры лингвокультурологического потенциала парентетических конструкций можно увидеть в процессе преподавания русского языка как иностранного. Данные примеры помогают проиллюстрировать несоответствия лингвокультурных универсалий различных языков, которые связаны с синтаксисом и речетворчеством.

Пример парентетических конструкций русского языка доказывает возможность проведения лингвокультурологического анализа синтаксем как в диахроническом, так и в синхроническом аспекте.

Проведенный выше анализ различий между вводными и вставными конструкциями не является исчерпывающим и может быть дополнен еще несколькими параметрами, однако уже в таком виде он показывает, что ВК представляют собой явление, принципиально отличающееся от вводных конструкций.

Разноплановые различия между вставными и вводными конструкциями явно преобладают над объединяющими их признаками. Строго говоря, единственным объединяющим признаком для вводных и вставных конструкций является их рассмотрение как фактора осложнения предложения. Остальные признаки, которые нередко рассматривают как объединяющие (интонация, отсутствие формальной связи с базовой частью, смысловая отвлеченность от базовой части), распространяются не на весь массив ВК и, таким образом, в качестве критериев объединения являются несостоятельными. Рассмотрение различий между вводными и вставными конструкциями позволяет заключить, что вводные конструкции в силу их воспроизводимости и возможности задать их (или их схемы) в виде относительно замкнутого списка представляют собой явление языка. Тогда как ВК, включающие в себя достаточно

большой объем функционально, семантически, структурно и интонационно разнородных единиц, представляют собой явление речи. Единственным критерием, объединяющим ВК в единый класс синтаксических единиц, представляется их пунктуационное оформление: ВК выделяются парным тире или скобками.

Таким образом, одной из лингвокультурных деталей русского языка можно считать парентезу, которая является культурно-значимой лингвистической единицей и через свою способность к выражению модальности обеспечивает предикацию текстов. Парентеза является той лингвокультурной деталью, которая доказывает возможность описания особенностей взаимоотношения категорий языка и культуры на примере синтаксического материала. При этом лингвокультурологический анализ парентетических конструкций возможен и при диахроническом подходе, и при синхроническом. Последний должен учитывать состояние и функционирование парентезы в речи различных слоев общества, представителей разных народов и народностей, приверженцев различных субкультур, т.е. охватывать особенности использования данной синтаксемы во всем ее разнообразии в данном временном срезе, в данной лингвокультурной ситуации: особенно важен «всесторонний учет функционирования и взаимодействия, синтез различных по своему характеру компонентов текста, их семантически и эстетически направленного использования»[4, с–7.]. Не стоит также забывать, что при всем многообразии парентезы, имеющей склонность к индивидуализации использования, она как лингвокультурная деталь должна быть повсеместно узнаваемой носителями языка.

Исследование предложений с удачно использованной парентетической конструкцией и предложений с ошибочным их употреблением важно для компоненты, учитывая их синтаксическую и интонационную практики и теории перевода, сопоставительного изучения языков, а также в методике обучения русскому языку иностранцев. Глобальный образ мира – основа субъективного миропонимания, результат системной духовной активности человека по освоению всей своей предметно-практической деятельности. Такого рода субъективный образ объективной действительности, оставаясь образом реального мира, непременно подвергается семиотизации, объективируется разными подсистемами языковых знаков, которые, не будучи зеркальным отражением реальности, творчески ее интерпретируют и после такой герменевтической обработки вводят в уже сложившуюся систему мировосприятия. Именно поэтому при введении в учебный процесс подлинной статьи или другого неадаптированного текста, чтение и аудирование облегчают с помощью вставок-комментариев. Как было доказано, в таких случаях парентеза представляет собой особый синтаксический способ подачи мысли и авторского комментирования текста. Для иностранцев, изучающих русский язык, уместно используемые вводные элементы позволяют эффективнее усваивать сложную информацию. Лингвокультурологический анализ показывает, что парентетические конструкции развивают внимательное отношение к деталям и к косвенной информации, которые сигнализируют о замысле журналиста или писателя.

Исследование парентетических конструкций (ПК) показало, что данные средства субъективации повествования - прием, организующий полифоническую систему точек зрения в тексте рассказа, передающий лингвокультурологический аспект.

Позиция вводных и вставных конструкций во включающем предложении позволяет автору варьировать смысловые приоритеты в художественном повествовании.

Рассмотрение ПК в рассказе «Мастер-тарабука» позволило выявить их особую коммуникативную роль в формировании субъективной картины мира: ПК как носители лингвокультурологических смыслов во многом характеризуют самого создателя художественного текста, эксплицируя его оценки, интенции, психологию, внутренний мир. ПК выполняют важную роль в формировании субъектной организации текста, позволяя автору-творцу переключать повествование с одного на другой субъект сознания и так создавать многоуровневое и многогранное художественное пространство. Скобочные построения, без сомнения, характеризуют индивидуально-авторский стиль Д. Рубиной, однако столь устойчивое стремление уточнить, откорректировать сказанное наводит на мысль о присутствии в текстовом пространстве своеобразного двойника, «другого», в диалоге с которым авторское «я» и обретает цельность.

Стоит признать, что парентетические конструкции, обладая модальным значением, в ряде случаев имеют линвокультурологические особенности, делающие некоторые парентезы безэквивалентными. Данная синтаксическая конструкция является особым лингвистическим механизмом оформления культурологической информации, всецело понимаемой исключительно носителями языка.

Список использованной литературы:

1. https://www.un.int/uzbekistan/fr/news

2. Коцарь Э.Б. Вводные слова и словосочетания, вводные предложения, вставные конструкции: Учебно-методическое пособие для слушателей отделения повышения квалификации редакторов. - М., 1966.

3. Пузиков Ю.К. Работа по развитию речи учащихся при изучении вводных слов и вводных предложений (методические рекомендации). - Ленинград, 1980.

4. Новиков Л.А. Методология и практика лингвистического толкования художественного текста // Русский язык за рубежом. - 1978. - № 3. С 7.

MAKTABGACHA TA’LIM TARBIYALANUVCHILARINI SHAXMATGA QIZIQTIRISH USULLARI

Xoliqova Sayyora Qo‘chqarovna
Texnologik ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi, Guliston davlat universiteti
shaxamat19771709@gmail.com

Abstract: This article discusses such things as studying the game of chess in the preschool period, in the family and the impact of this on logical thinking, on the distribution of one's own time, on facilitating the study of all subjects, increasing intellectual potential, improving skills such as concentration, perception, thinking, memory through the game of chess.

Keywords: preschool education, family, playing chess, perception, thinking, memory, logic, attention, abilities, character, health, mental and physical training.

Mamlakatimiz va chet ellarda o‘tkazilgan pedagogik, psixologik va fiziologik tadqiqotlar, 6-7 yashar bolalarda bilimlarni o‘zlashtirish hamda umumiy o‘sishning ruhiy va fiziologik imkoniyalari hozirgacha biz faraz qilganimizdan ko‘ra ancha yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Mushohada chegaralari odamning mashg‘ulotlariga bog‘liq bo‘lib, u kengayishi va torayishi mumkin. Shaxmat o‘yini mushohadani qo‘zg‘otadi va o‘stiradi. Shaxmat o‘yini ruhiyatni tetiklashtirishga yordam beradi [1].

O‘zining betakror tarixi va madaniyati, aql-zakovati bilan asrlar davomida insoniyatni hayratga solib kelgan xalqimizning yuksak tafakkuri va intellektual salohiyati shaxmat timsolida yana bir bor yorqin namoyon bo‘ldi. Har bir shaxmat o‘yini bu badiiy asardir. Bunda bir-biriga qarama-qarshi teng kuchga ega bo‘lgan raqibchilar kurashidir. Agar shaxmatni inson hayotida tutgan o‘rni haqida o‘ylab ko‘radigan bo‘lsak - nafaqat bu sport, balki ma’naviyatni va ruxiyatni boyitadigan, aqlini ham charxlaydigan vosita ekanligi oydinlashadi.

Hech shubha yo‘qki, shaxmat aqliy qobiliyatlarni rivojlantirishga foydali ta’sir ko‘rsatadi. Shaxmatning bolalar va o‘smirlar rivojlanishidagi foydalari ko‘plab tadqiqotlar va tajribalar orqali qayta-qayta isbotlandi.

Shaxmatning ongga ta’siri nazariyada o‘rganilib, amalda tasdiqlandi. Bolalar va o‘smirlar o‘rgatish bo‘lsa, ustiga shaxmat ta’siri, ularning aql rivojlantirishda, balki, yangi ong shakllanishida nafaqat asosiy ahamiyatga ega. Shaxmatni o‘rganishga tayyor yoshlar mantiqan fikr yuritishni boshlaydilar, tahliliy ko‘nikmalarni rivojlantiradilar, strategik fikrlashga o‘rganadilar va xotiralarini tarbiyalaydilar.

2021-yil 14-yanvarda “Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Prezident qarori qabul qilindi.

Tegishli 1000 ta umumiy o‘rta ta’lim maktabida , 3 va 4-sinf o‘quvchilarini “Jismoniy tarbiya” fani doirasida 18 soatlik reja asosida shaxmatga o‘qitish yo‘lga qo‘yiladi hamda ularga metodik yordam ko‘rsatiladi qolgan barcha maktablarning , 3 va 4-sinf o‘quvchilari “Jismoniy tarbiya” fani doirasida shaxmatga o‘qitilish belgilandi.[2]

Shaxmat beradigan asosiy ko‘nikmalardan biri bu izchillik bilan o‘ylash qobiliyatidir. O‘yin davomida bortada sodir bo‘ladigan hamma narsa tasodifiy emas va xayoldagi g‘alaba nafaqat o‘z tasodifiy o‘yinlarini o‘ynashni, balki o‘z harakatlarini o‘ylashni biladigan kishiga beriladi. Shu nuqtay nazardan, shaxmatning ongga ta’siri aniq. Ular o‘ynashar ekan, shaxmatchilar yaxshi o‘yinchining asosiy vositalaridan biri bo‘lgan qiyosiy fikr tahlilini ishlab chiqadilar. Bundan tashqari, xotira o‘rgatiladi, o‘xshash vaziyatlardagi farqlarni va turli vaziyatlardagi o‘xshashliklarni ko‘rish qobiliyati.

Shaxmat sizni fikrlashga o‘rgatadi va bu qobiliyat kelajakda bolalarda ham, kattalarda ham faoliyatning turli sohalarida namoyon bo‘ladi. Shaxmatning inson ongiga ta’siri nafaqat o‘yinda, balki undan tashqarida ham natijalar beradi. Mustaqil o‘ylash va o‘z harakatlarining natijasini oldindan ko‘rish qobiliyatiga ega bo‘lish, albatta, nafaqat shaxmat o‘yinida foydali bo‘ladi. Bolalarni shaxmat o‘ynashga o‘rgatish maktabda yaxshi natijalarga olib keladi. Maktab o‘quv dasturiga shaxmatni majburiy dars sifatida kiritish masalasi bejiz emas. [10]

Yillar davomida shaxmatning amaliy foydasini ta’minlash uchun tadqiqotlar va tajribalar o‘tkazildi. Shunday qilib, psixolog olimlar Alfred Binet va Petr Rudik shaxmatning miya uchun foydasini o‘rganayotganda, ishonch hosil qildilar va shaxmatchilar yoddan yodlashni emas, balki mantiqiy va analitik fikrlashni shakllantirishlarini isbotladilar.

Shaxmatda o‘quvchilar analiz va sintezdan doimo foydalanadilar. Shunday qilib, pozitsiyani baholash, raqamlarning joylashuvi, ularning o‘zaro ta’siri va samaradorligini tahlil qilish muhimdir. Olingan ma’lumotlarni sintez qilib, o‘quvchilar tahlil qilingan ma’lumotlarni hisobga oluvchi o‘yin rejasini tuzadilar.

Hozirgi zamon psixologlarining fikricha, harakteri og‘ir, badjaxl va urushqoq bo‘lgan bolalarga shaxmat bilan shug‘ullanish tavsiya etilar ekan. Darhaqiqat, shaxmat o‘ynaganda har bir yurish miyada hisob-kitob qilinadi. Boshqalar bilan maslahatlashib, kelishib o‘ynab bo‘lmaydi. Har bir shaxmatchi o‘zini bilimi va kuchlaridan foydalangan holda yahshi o‘ynashga harakat qiladi. Hozirgi kunga kelib shaxmat qonun-qoidalari ancha takomillashgan va islohlashgan. Hususan raqibga hurmat, do‘stona o‘yinlar madaniyati va ma’naviyati rivojlangan. Shaxmat haqida ko‘p mulohaza qilish mumkin, chunki shaxmatni nafis estetikaga qiyoslanadi. Bolada yuksak did, topqirlik, hozirjavoblik xislatlar tarkib topadi. Buni shaxmatni tushungan kishigina his qiloladi. Kuchli shaxmatchi besh qirrasi mavjud bo‘ladi: 1) qobilyat) harakter 3) sog‘lik 4) ruhiy, jismoniy tayyorgarlik va albatta 5) maxsus tayyorgarlik. [3]

Hozirgi mutaxasislarning fikriga qaraganda: shaxmat- inson o‘zini tutishida va og‘ir-vazmin bo‘lishi bilan birga hotirjam bo‘lishida katta yordam berar ekan. Shu bilan birga sog‘likka ham ahamiyati katta ekanligi aniqlangan. Ota-onaning farzandlarga, ustozlarning shogirdlarga o‘rgatgani davr shiddatiga dosh bera olmay qolmoqda. Zamonaviy mutaxassis esa tinimsiz izlanishda. Ya’ni, vaziyat murakkablashmoqda. Shaxmat esa murakkab vaziyatlarda zarur yechimlarni his qa vaqtda topishni o‘rganish modelidir. Bugungi axborotlarning shiddatli oqimida (axborotlarning yangilanib turish tezligini ham e’tiborga olgan holda) kerakli ma’lumotni topish va bir qarorga kelish amaliy ahamiyatga ega. Farzandlarining hamma narsaga ulgurishini orzu qilayotgan va bu yo‘lda tinimsiz izlanayotgan ota-onalar shaxmatda shunday imkoniyatlarni ko‘rayotganligi bois yoshlarning bu yo‘nalishdagi yutuqlari sezilarli bo‘lmoqda. [4]

Tabiiy ravishda maktab yoshidagi bolalarning shaxmatni o‘rganishi ularning o‘his hlariga salbiy ta’sir qilmaydimi, degan savol ham ko‘ndalang bo‘ladi. Yo‘q. Aksincha, koni foyda. Barcha kuchli shaxmatchilar barcha fanlarni o‘zlashtirishda ilg‘or bo‘lishgan. Shaxmat o‘yini fikrlashni tartiblashtiradi, diqqatni jamlashni chiniqtiradi va xotirani rivojlantiradi. Ayniqsa, shaxmat bilan shug‘ullanish katta ijobiy natijalar beradi. Sabr-bardoshlilik, izchillik, yuqori intizom va diqqatni bir joyga jamlay olish – shaxmatchi muvaffaqiyatining muhim omilidir. Davomli, kuchli yurishlar bilan erishilgan ustunlikni ozgina e’tiborni sustlashtirish evaziga boy berish mumkin. Shaxmat nafaqat fikrlar va qarashlar kurashi, xarakter va irodaviy kurash hamdir. Bu borada psixolog va pedagoglar yetarlicha tajriba to‘plaganlar hamda maqbul uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Shaxmat bilan shug‘ullangan bola “bir ishni boshladingmi, uni oxiriga yetkaz”, qoidasini ong ostida o‘zlashtiradi. Chunki shaxmat barcha harakatlarni natijaga qaratishni o‘rgatadi. Shaxmat universallikni talab etadi. Shaxmatda to‘plangan bilim hayotda ham sermulohazalilikni shakllantiradi, shaxsning ijodiy kamolotini sayqallaydi [5].

«Shaxmat bola uchun ermak, quvonch manbai bo‘libgina qolmay, uning diqqati, xotirasi, ijodiy tafakkuri va tasavvurini o‘stirishga ham xizmat qiladigan vositadir. Bu jihatlar bolaning bunday bu yongi hayotida muhim o‘rin tutadi. Shaxmat o‘yini jarayonida bolalar yangi bilim, malakalarni egallaydilar, qobiliyatlarini o‘stiradilar. Ota-onalar o‘zlari ham bolalarga o‘yin mazmuni va yo‘nalishini taklif etishlari mumkin.

Idrok deb, narsa yoki hodisalarni sezgi a’xzolariga bevosita ta’sir qilish jarayonida kishi ongida aks ettirishga idrok deyiladi. Bolada shaxmat donalari orqali narsalarning rangi, shakli, kattaligiga ko‘ra tahlili qilishi malakasini shakllantiradi. Maktabgacha yosh oxiriga kelib, bolalar rang qatoridagi 7 xil rangni bemalol farqlay oladilar. Ular asosiy gemometrik shakllarni bilishlari lozim. Namunaga ko‘ra yoki nomi aytilgan ma’lum bir shakldagi narsalarni ajrata olishlari kerak. Bolalar narsalarning kattaligini farqlashda ularni bo‘yicha terib chihis hni biladilar. Shaxmat donalari to‘g‘ri terish, nomlarini to‘g‘ri aytish, ularni kuchlarini farqlash va qanday yurishlarni o‘rganadi [6].

Diqqat – individning hissiy, aqliy yoki harakatlantiruvchi faoliyatini bir narsaga qaratilganligidir. Shaxmat o‘yini orqali bolalarda diqqatni rivojlantririshga qaratilgan bo‘lib, ular voqelikning ma’lum jihatlariga qarata diqqatni to‘plashga qaratadi. Shaxmat turkumi orqali maktabgacha yoshda bola diqqatining turg‘unligi, ko‘chuvchanligi, bo‘linuvchanligi kabi xususiyatlari shakllanadi. Diqqatning turg‘unligi biror narsa ustida uzoq vaqt to‘plab tura olish demakdir. Maktabgacha yoshning oxiriga kelib, bolalar 15-20 daqiqagacha uzluksiz shug‘ullana oladilar.

Diqqatni ko‘chirish – uni bir faoliyatda ikkinchisiga o‘tkaza olishdir. Diqqatning bo‘linuvchanligi bir vaqtning o‘zida kishining ikki yoki undan ko‘proq mashg‘ulot bilan shug‘ullana olishida namoyon bo‘ladi. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar 6-7 ta mashg‘ulot o‘rtasida diqqatni taqsimlay oladi.

Maktabgacha yoshda ixtiyorsiz diqqat jarayoni ayni paytda bola uchun qiziqarli narsaga diqqatni qaratishda yuzaga keladi. Ixtiyorsiz diqqat bolaning o‘zi uchun qiziq bo‘lmagan faoliyat bilan shug‘ullana olishda nazarda tutadi. Shaxmat o‘yinining yana bir jihati xotirani o‘stirishga qaratilgandir. Katta maktabgacha yoshdagi bola o‘z oldiga maqsad qo‘ya oladi. Biror narsani eslab qolishi ana shu maqsadni amalga oshirish vositalarini izlab topish shular jumlasidandir. Tafakkurni o‘stirish obrazli harakatli, ko‘rgazmali obrazli mantiqiy tafakkur turlarini egallashdan iboratdir. Bola turli rejalar va sxemalardan erkin foydalana olishi lozim. Maktabgacha yoshning oxiriga kelib, bolalarda mantiqiy tafakkur elementlari shakllana boshlaydi, ya’ni ular xulosa qila oladilar. Mantiqiy qonunlarga ko‘ra fikrlaydilar. Bolalar ijodiy qobiliyatini o‘stirish deganda tasavvur hayolning taraqqiyoti va noan’anaviy tafakkur qila olish tushuniladi. Ijodkor ko‘p jihatdan o‘z his tuyg‘ulari, olam haqidagi tasavvurlarni turli usullar bilan bayon eta olishga bog‘liq. Buning uchun esa bola har bir narsada uning turli tomonlarini ko‘ra olishi narsaga xos alohida belgilarning barchasini xis qilishi obrazni ko‘z oldiga keltira olishi kerak [7].

Va nihoyat, bolalarni maktabgacha tayyorlashga yordam beradigan shaxmat o‘yini orqali kichkintoylarda elementar matematik tasavvurlarni rivojlantirish nutqning tahlili bilan tanishtirish bola qo‘lini yozma malakasini egallashga tayyorlash ishlari olib boriladi.

Shaxmat bilan shug‘ullangan bolaning, birinchidan, mazmunsiz o‘tadigan bo‘sh vaqti bo‘lmaydi. Ikkinchidan, barcha fanlarni, jumladan hozir keng e’tibor berilayotgan chet tilini o‘zlashtirishi osonlashtiradi. Uchinchidan, intellektual salohiyat yuksaladi, mudrab yotgan qobiliyatlar ochiladi. Bugungi tezkor zamonda har bir ota-ona farzandlarining yetuk inson bo‘lishini, shiddatli davr qo‘yayotgan yangi-yangi talablarga moslasha oladigan shaxs bo‘lib shakllanishini istaydilar. Bu muammoni shaxmat muvoffaqiyatli hal etadi.

Shaxmat shubxasiz foydadir, u odamning intelektual o‘sishiga ko‘maklashadi va inson tafakkurini boyitadi. Kuchli shaxmatchining shu o‘yinga bo‘lgan qiziqishi uning fikrlashi muhim

ro‘l o‘ynab, duyoqarashi, mulohaza qilish qobiliyati muntazam o‘sib boradi. Xalqimizda “tetti o‘lchab bir kes”, degan maqol bor. Shaxmat o‘yinini zarur bo‘lganda o‘n, yigirma karra o‘lchashni taqazo etadi. Inson miyasining hali fanga ma’lum bo‘lmagan qirralari ishga tushadi. Nafaqat raqib, hatto o‘zi ham hayratlanadigan yechimlarni izlab topishga erishadi [8].

Xulosa qilib aytish mumkinki, bolalarni maktabga tayyorlashda shaxmat o‘yinlaridan foydalanish uning idroki, tafakkuri, xotirasi va mantiqiy fikrlashini o‘stiradi va shakllantiradi, bundan tashqari shaxmat yoshlarni aqliy, axloqiy, ruhiy, ma’navnviy jihatdan sog‘ligini ta’minlaydi.

Diqqatni jamlash: shaxmat o‘ynagan bola taxtadagi vaziyatlarga qarab diqqatini jamlaydi. Diqqatni bir joyga jamlay olish fikrlashning bir bosqichidir.

Reja tuzish va taqlil qilish: bola shaxmat taxtasidagi vaziyatga qarab, raqib shohini mot qilish uchun turli yo‘llar izlaydi, reja tuzadi, tahlil qiladi.

Qaror qabul qilish: favqulodda yuzaga kelgan kutilmagan holatni bartaraf etish uchun “Yurish kerakmi?”, “Hujum qilish kerakmi?”, “Himoyalanish kerakmi?” kabi qarorlarni bolaning o‘zi tezkorlik bilan qabul qiladi. Bu esa o‘z navbatida uni mustaqil fikrlashga, natijani hisobga olgan holda qaror qabul qilishga o‘rgatadi.

Mas’uliyatni his qilish: o‘yin jarayonida yosh shaxmatchining tajribasi oshib boradi. Turli musobaqalarda ishtirok etadi. Jamoa azosi sifatida maktab sharafini himoya qilish uchun ko‘proq tajriba to‘plashga, mahoratini oshirishga harakat qiladi. Bunda bolaning mas’uliyatni his etish ko‘nikmasi shakllana boradi.

Do‘stona munosabat: o‘quvchilarda birgalikda shaxmat o‘ynash orqali o‘zaro do‘stona munosabat shakllanadi, bu jarayon bolaning kirishimli bo‘lib ulg‘ayishiga ham xizmat qiladi.

Xotiraning rivojlanishi: eng chiroyli yurishlar, kombinatsiyalar, etyud va masalalar ularning yodida qoladi. Keyingi o‘yinlarda bu yurishlarni eslab, amaliyotda qo‘llashi bir tomondan ularni g‘alabaga yaqinlashtirsa, yana bir tomondan xotirasi mustahkamlanishiga hissa qo‘shadi.

Xulosa qilish qobiliyati: sportda hamma vaqt ham omad kulib boqavermaydi. Ba’zan mag‘lubiyatga ham uchrash mumkin. Har bir sportchi o‘z mag‘lubiyatidan to‘g‘ri xulosa chiqarganidek, yosh shaxmatchilar ham “Qaysi yurishda xato qildim? Xato qilmaslik uchun nima qilish kerak edi?” deb o‘ylaydi. Keyingi musobaqalarda shu xatoni takrorlamaslikka harakat qiladi. Demak, bolalar o‘z xatolariga tanqidiy ko‘z bilan qarashni, har bir holatdan o‘ziga kerakli xulosa chiqarishni o‘rganadi. Shuni ta’kidlash muhimki, xulosa chiqarishni o‘rgangan bola hayotda ham murakkab vaziyatlardan tez chiqib ketishning choralarini topa oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 018-yil 9-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3906 sonli qarori

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 021-yil 14-yanvardagi “Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4954-son.

3. Raxmonov M, Shukurov A, Zaripov B Tafakkurning 64 nuqtasi” T.: Zamin nashr, 021 53 b

4. У Холиқов O‘rta Osiyo ta'lim va innovatsiyalar jurnali 1 (2), Бошланғич синф ўқувчиларда шахмат ўргатиш орқали мантиқий фикрлаш ва шахсий сифатларини баҳолашнинг иннавоцион усуллари 8-37 b

5. U. Khalikov Bulletin of Gulistan State University 021 (2), Pedagogical Value Of Developing Playing Chess Among Primary Schoolchildren 17-23 b

6. Xaylayev, Mamatqul “ SHaxmat alifbosi”. Uslubiy qo‘llanma “Tafakkur”, 015. 100 b.

7. U. Xoliqov Yoshlar Tafakkurini Shaklantirishda Shaxmatning O‘rni. Academic research in educational sciences (CSPI conference 3), 538-541

8. “Ma’rifat” gazetasi. 016-yil 7-fevral № 17-son [15 bet.]

9. Тарасова О. В. “Педагогические условия формирования логической культуры младших школьников средствами шахматной деятельности”: дис. ... канд. пед. наук.- Казань, 005. – 09 с.

10. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojiboeva R.N. “Mustakil fikirlash” o‘quv qo‘llanmasi- T: 000 4 b

THE ROLE OF INTELLECT AND ABILITIES IN THE RESEARCH WORK OF STUDENTS

Yangiboev Ikromjon Berdiqul o‘g‘li
Teacher of the Department of Textile and Light Industry Technology
Gulistan State University
i-yangiboev2023@gmail.com

Abstract: This article was a declaration of political science-researcher. In their research activities, students studied the analogy with the general intellect, the separation of concepts according to important features, the correlation between visual thinking. The results of students in the areas of study were analyzed, which proved to reflect the same level in solving tasks related to complex analogies.

Keywords: creativity, intellect, general intelligence, visual intelligence, practical intelligence, analogy.

Annotatsiya: Ushbu maqola siyosatshunos tadqiqotchining deklaratsiyasi edi. Talabalar ilmiy-tadqiqot faoliyatida umumiy intellekt bilan o‘xshashlikni, tushunchalarni muhim belgilariga ko‘ra ajratishni, vizual tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgandilar. Talabalarning ta'lim yo‘nalishlari bo‘yicha natijalari tahlil qilindi, bu murakkab analogiyalar bilan bog‘liq vazifalarni hal qilishda bir xil darajada namoyon bo‘ldi.

Kalit so‘zlar: ijodkorlik, intellekt, umumiy intellekt, vizual intellekt, amaliy intellekt, analogiya.

At a time of radical democratic changes in our country, naturally, we are faced with the task of studying the laws and scientific materials of human psychology, their widespread use in our work. Especially in the process of continuing education, it is very important to study the psychological characteristics of learners and educators, the psychological basis of their relationships. One of the most pressing issues today is to increase the effectiveness of educational work in higher education. Because the development and prospects of our republic

largely depend on the skills and high intellectual level of specialists trained in higher education. To do this, we need to determine the characteristics of the student intellect, the dynamics of its development, and in this regard it is expedient to use more active, innovative, more sophisticated methods of involving students in research and rational use of new tools in practice. The drastic changes taking place in the development of society at the present time pose qualitatively new and relatively complex tasks, in which the level of development of the individual's intellect, the regulator of his mental capacity, and moral aspects are of particular importance.

We have taken into account the student period in the study of the scientific and creative activity of the individual. Because creativity is founded during the student period. This led students to explore their intellect. The traditional experience in the study of student intelligence and the factorial approach put forward in the concepts of intelligence (Terstone model), ie the primary factors that are more taken into account, general (G-factor) and special (S-factor) (Ch. Spearman models), G. Eisenk, We found it necessary to pay attention to Dj.Gilford and other models. Based on these models, we selected research methods [1]. We tried to use the method of "Complex analogies" in the study of students' logical connection between problems, abstract thinking. Complex analogies in this methodology are presented through 0 pairs of words. Students, on the other hand, focus on determining which type of abstract understanding is unique between individual concepts. In addition, the methodology allows students to think logically; the ability to distinguish types of relationships; it also helps to assess their critical approach to them.

One of the important aspects of the methodology is that it must first determine the logical connection between the concepts of task performance independently or using an experimenter. In the second stage, only the examiners who understand the first stage will continue to perform the tasks. Also, the advantage of using the methodology is that it does not cause too much complexity in terms of time, the results are not complicated to process, so the choice was made for diagnostic use.

In our study, differentiation, which serves to illuminate the intellect of students, was aimed at identifying aspects (concrete or abstract thinking) that lead to the way of thinking in mental actions. For this purpose, the method of "separation of essential features" was chosen. The advantages of using the method in the diagnosis of intelligence were considered:

- designed to study the features of thinking;

-measure the ability to differentiate important features;

-help to determine the leading way of thinking.

At a time of radical democratic changes in our country, naturally, we are faced with the task of studying the laws and scientific materials of human psychology, their widespread use in our work. Especially in the process of continuing education, it is very important to study the psychological characteristics of learners and educators, the psychological basis of their relationships. One of the most pressing issues today is to increase the effectiveness of educational work in higher education. Because the development and prospects of our republic largely depend on the skills and high intellectual level of specialists trained in higher education. To do this, we need to determine the characteristics of the student intellect, the dynamics of its development, and in this regard it is expedient to use more active, innovative, more sophisticated methods of involving students in research and rational use of new tools in practice.

The drastic changes taking place in the development of society at the present time pose qualitatively new and relatively complex tasks, in which the level of development of the

individual's intellect, the regulator of his mental capacity, and moral aspects are of particular importance. The professional development of a person as a specialist is, in essence, a process. Professional maturity
Important periods of human ontogenesis begin in the process of professional development, decision-making (14-17 years) and the end of professional activity (55-60 years). The formation and development of a kreative person depends on the interaction of changes in his inner and outer world, socio-economic conditions and human ontogeny - the content of activities that require continuity, inheritance from birth to the end of life. The formation of a creative personality can be defined as the development of an individual in terms of creative activity and the creation of creative products that are performed in a mutually compatible manner. The speed and scope of this process depends on biological and social factors, the activity and creative qualities of the individual, as well as the existing conditions, vital and professionally conditioned events. In modern conditions, students are required to have creative qualities.

- Assignments in the form of demonstrations;
- Ease of adaptation to the local environment;
- has its own psychometric dimensions in assessing the level of visual intelligence;
- the implementation of a free approach to the implementation of tasks;
- that the time norm does not cause complications for the subjects, etc. The methodology consists of 40 tasks, which take 15 minutes to solve.

Our next method is designed to study the development of intelligence in the practical and psychomotor activities of students, in contrast to the previous ones. In carrying out the methodology, students perform tasks in three different areas, aimed at determining the practical intelligence:

• figure preparation test (9 tasks);
• drawing test (9 tasks);
• Figure recovery test (task 9).

The peculiarity of these test tasks is observed in the fact that students demonstrate agility in their practical implementation, observation, the ability to find consistency between the elements through vision.

The reasons for choosing this test for psychodiagnostic purposes were:

- differs from the methods of studying the intellect in its content and structure;
- designed to study the practical nature of the intellect;
- time does not cause excessive stress on the subjects in the application of the method;
-According to the results of the methodology, the IQ, unlike other tasks, is based on the operational nature of the psyche and has the appropriate criteria.

In recent years, in the education system of leading foreign countries, special attention is paid to the formation of creative qualities in students and students. This was followed by Bronson, Merriyman (2010), Ken Robinson (2007), Fisher, Frey (2008), Begetto, Kaufman (2013), Ali (2011), Treffinger (2008), and b. Many studies conducted by, their results can be seen. It is known that a factor that is lacking in the process of educating students is creativity [7]. The development of creativity in students is directly related to the creative features of the ulra. According to Ken Robinson, “creativity is a set of original ideas with their own value” (Azzam, 009). Gardner explains the concept in his research: “Creativity is a practical action performed by

an individual, which must reflect a certain innovation and have a certain practical value." In terms of Emebayl's (1989) approach, creativity means "having a high level of unconventional skills as well as thorough knowledge in a particular field."Many studies have differing views on the relationship between intelligence and creativity. One group of researchers argues that the level of creativity and intelligence are interrelated (Kim, 005). According to Patti Drapeau, creative thinking is, first and foremost, comprehensive thinking on a particular issue. Comprehensive thinking requires students to rely on many ideas in the performance of a learning task, problem, and task. In contrast, one-sided thinking is based on a single correct idea. There is no denying one-sided and multi-faceted thinking on the issue in observation. Consequently, one-sided and all-round thinking plays an equally important role in shaping creativity. That is, in completing the task, the student seeks several options for solving the problem (multi-faceted thinking) and then stops at only one correct solution that guarantees the most optimal result (one-sided thinking). The decision-making process of students is important in this process [7].

Student creativity is manifested in his thinking, communication, emotions, certain types of activities, decisionmaking process. Creativity describes a person as a whole or its specific characteristics. Creativity is also reflected as an important factor of talent. In foreign countries, teachers, as well as experts in all fields, determine the presence and level of their crative qualities. To do this, they are tested by E.P. Torrens in 1987 and determine whether a person has creative thinking. This test allows you to assess a person's creativity and its level on such criteria as activity in the organization of creative activity, quick thinking, originality and perfection. The answers to the questions suggested by the student should satisfy these four criteria [7,9].

According to E.P. Torrens, the concept of "creativity" [9] is based on the following:

- put forward a problem or scientific hypotheses;
- check and change the hypothesis;
- identify the problem based on the formation of the decision;
- knowledge and practical actions in finding a solution to the problem
- sensitivity to mutual contradictions.

Creative thinking can be clearly reflected in any social sphere [7]. The creativity of students is reflected in their creative approach to the organization of activities.

In psychology today, a person's creativity is defined by two aspects that are specific to his or her activity. They are:

- Tests to determine a person's life experience and personal qualities;
- Tests to determine creative thinking and its results (speed, efficiency, productivity, etc.).

It is important to create a comfortable environment in the group before students develop creative thinking skills.

Students studying in a creative environment gradually develop an interest in performing creative tasks and also tend to think creatively as a result of observing a teacher with creative thinking (Sternberg & Williams, 1996). A learning environment of a creative nature leads to the development in students of critical and creative thinking skills, which are of great importance in the educational process (Boykin & Noguera, 011, 012; Marx, 000, as cited in Jensen, 013).

Students with creative thinking:

-expresses ideas that other students have not thought of;

-chooses a specific way of expressing themselves;

-sometimes ask irrelevant or unusual questions;

-enjoys the tasks that remain open;

-prefers to discuss ideas on the basis of concrete evidence;

-chooses an unconventional approach to finding a solution to the problem.

Students should also have the following skills that represent the ability to organize research and creative activities [8]:

1) cognitive (gnostic) skills;

2) design skills;

3) creative-practical (constructive) skills;

4) research skills;

5) communicative skills;

6) organizational skills;

7) consistency (procedural) skills;

8) technical and technological skills

Certain factors hinder the development of creative qualities and skills in individuals. Therefore, in the pedagogical process, teachers should pay attention to the elimination of these factors. The following factors hinder the development of creativity in an individual:

1. to avoid self-risk;

2. to allow rudeness in thinking and behavior;

3. underestimation of a person's imagination and imagination;

4. submission to others;

5. In any case, think only of success.

It is not about whether the teacher is creative or not, but about organizing the lessons in the spirit of creativity, striving to try new ideas in the educational process. According to the "Creativity Roadmap", the teacher moves in the following four directions, and the actions in them are the signs of creativity of teachers (Patti Drepreau):

1) demonstrate creative thinking skills;

2) use strategies (methods and tools) that encourage students to learn subjects with interest;

3) innovative approach and creative approach to finding solutions to pedagogical problems;

4) expected result [7].

Creative potential is closely linked to creativity focused on the learning process. The creative potential of the teacher, in contrast to traditional thinking, is manifested in the following: speed and flexibility of thinking; ability to create new ideas; not to think in the same way; originality; initiative; tolerance of uncertainty; to be intelligent [1-7].

A person does not become creative on their own. His creative ability is formed through consistent study, selfstudy over a period of time, and he gradually improves and develops. The foundation is laid during the student years for the individual's creative ability and is consistently developed in the organization of professional activity [10].

At the same time, it is important for a person to focus on creative activity and be able to organize it effectively. In the organization of creative activity, a person should pay special attention to solving problems, analyzing problem situations, as well as creating a variety of creative products. When solving a problem and a situation, a person's creative approach to finding a solution to the problem helps to develop emotional and volitional qualities in him. By putting problematic issues before oneself, one is confronted with evidence that contradicts

existing knowledge and life experiences. As a result, there is a need to work on one self, to study independently. You will also need to make the right decisions to solve the problem creatively.

Recommendations as one of the qualities of a creative-professional character in any person, creativity develops at certain stages. As a result of observation of educational practice, study of the activities of students and trainees, the use of diagnostic methods, it became clear that it is important to pay attention to the following stages in the formation and development of individual creativity: Mastering the theoretical and methodological bases of specialty disciplines (series of disciplines); Development of skills to apply the acquired theoretical knowledge in practice during continuous and continuous production practice, as well as in the process of practical training and independent study; Achieve the transformation of practical skills into skills based on independent study and creative research; Psychological preparation for the effective organization of professional activity based on existing theoretical knowledge, practical skills and abilities.

REFERENCES

1. Albert R.S., Runco M.A. Theories of creativity. – London: Newbury Park, 1990.

2. Albert R. S., Runco M.A. A History of Research on Creativity. – Cambridge: Cambridge University press, 1999. Pp. 16-31.

3. Amabile, T. M. Within you, without you: The social psychology of creativity, andbeyond. – London: NY, 1990. Pp. 61-91.

4. Bishop J. Psychological sense of community: research, applications, and implications. – London: Kluwer Academic/Plenum. 1990. – 339 p.

5. Bottino R.M., Forcheri P., Molfino M.T. Technology Transfer in School: from Research to Innovation // British Journal of Educational Technology. 1998. № 9 (2). Pp. 163-172.

6. Cropley A., Cropley, D. Using Assessment to Foster Creativity. – Singapore: World Scientific. 007. Pp. 09-230.

7. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving).– Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 014.

8. Barysheva T.A., Zhigalov Yu.A. Psychological and pedagogical foundations for the development of creativity. - SPb .: SPGUTD, 006.

9. Tolipov O., Usmonboeva M. Applied bases of pedagogical technologies - T .: 006.

10. Fayzullaeva N. Pedagogical knowledge is the theoretical basis of a teacher's professional skills //Continuing education j. - T .: 006. Issue 6. - 102-b

MILLIY MUSIQA SAN’ATIMIZNI YOSH AVLODGA ETKAZISH.

Sultonov Abduraxim Abduraxmonovich,
“Musiqiy ta’lim” kafedrasi dotsent GulDU

Ibragimova Nilufar Adxamovna
“Musiqiy ta’lim” kafedrasi GulDU.

Annotatsiya: Musiqa inson hayotida alohida o‘rin tutadi. Musiqa san’ati – nafosat tarbiyasining muhim omili bo‘lib, yosh avlodni kamolotga etishi uchun ta’sir etuvchi jarayon. Bu jarayon maktabdan boshlab shakllanadi va yosh avlodning ichki dunyosini boyitib, butun hayoti

mobaynida unga xamrox bo‘lib boradi.

Kalit so‘zlar: milliy cholg‘u sozlarimiz, bastakor, hofiz, musiqa madaniyati fani, darslik, xor, xonanda, san’at, ritmik harakatlar.

Аннотация: Музыка занимает особое место в жизни человека. Исскуство музыки является важным фактором воспитания утонченности, процесса, влияющего на взросление молодого поколения. Этот процесс формируется со школьной скамьи, обогащает внутренный мир молодого поколения и сопровождает его на протяжении всей жизни.

Ключевые слова: национальные музыкальные инструменты, композитор, хафиз, наука музыкальной культуры, учебник, хор, певец, искусство, ритмические движения.

Abstract: Music has a special place in human life. The art of music is an important factor in the education of sophistication, a process that influences the maturation of the young generation. This process is formed from school and enriches the inner world of the young generation and accompanies it throughout its life.

Keywords: our national musicians, composer, hafiz, science of music culture, textbook, cor, singer, art, rhythmic movements.

Bugungi kunda mumtoz musiqa san’atimizni, maqomlar, hamda an’anaviy xonandalik ijrochiligini xalqimizning juda kam foizi tushunadi. Xattoki, musiqa san’ati bilan shug‘ullanib yurgan va shu sohada o‘qigan xonanda va sozandalar ham o‘tgan XX asrda yashab ijod qilgan, o‘zlarining betakror ijrolari bilan o‘zbek milliy musiqa san’atida nom qozongan ustoz san’atkorlarimiz haqida ma’lumotga ega emas.Milliy cholg‘u sozlarimiz tarixi va ularning yaratilishi to‘g‘risida bilimlari yo‘q. Yoshlarimiz, kattalar ham milliy cholg‘ularimizning nomlarini ham aniq bilishmaydi. Rubobni “dutar” deydi. Ba’zida “ting‘ir – ting‘iringni bas qil”, degan tanbehlar qulog‘imizga chalinib qoladi. Maktab o‘quvchilari ham bizning milliy cholg‘u sozlarimiz sanalgan chang, ud, g‘ijjak, doira, nay, tanbur, rubob, qonun va boshqa cholg‘u sozlarning nomlarini, hamda ularning mashxur ijrochilari haqidagi bilishlari shart bo‘lgan ma’lumotlardan bexabar. Yoshlar bu milliy cholg‘u sozlarimizdan ko‘ra gitara, elektroorgan (klavish), klarnet, akkordeon , udarnik (zarbli cholg‘ular)cholg‘u sozlarini yaxshi taniydi.

Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun o‘tgan XX asrda yashab, ijod qilgan, xalqimizning qalb to‘ridan alohida joy olgan ustoz hofiz san’atkorlarning, bastakorlarning, xonanda-yu sozandalarning va milliy cholg‘u sozlarimizni, ularning mohir ijrochilarini televideniе va radio orqali reklama roliklarida targ‘ibot qilish, hamda o‘sha san’atkorlarning suvratlarini maktab o‘quvchilarining kundalik daftarlari va boshqa fanlardan yozuv daftarlari muqovalariga joylashtirish kerak. Televideniе orqali o‘tgan asrda ijod qilgan taniqli bastakor va hofizlarning sur’atlari ko‘rsatilib, ular haqida ma’lumotlar berilayapti. Bu targ‘ibotdan maqsad xalqimizga, ayniqsa yoshlarga o‘zbek milliy cholg‘u sozlarini, bastakorlarni va hofizlarini yaqindan tanishtirish. Buning uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish kerak. **Birinchidan**: o‘zbek xalq milliy cholg‘u sozlarining nomlarini aniq bilib olish; **Ikkinchidan**: har bir cholg‘u sozining rasmi va hajmini bilish; **Uchinchidan** ushbu cholg‘u sozi o‘zbek milliy cholg‘u sozlarining qaysi guruxiga mansubligini bilish; **To‘rtinchidan u**shbu cholg‘u sozida ijrochilik borasida yurtimizda va dunyo miqyosida nom taratgan ustoz sozandalarning ismlari, hayoti va ijodi bo‘yicha ma’lumotlarni bilishlari lozim bo‘ladi.

Barkamol insonni tarbiyalash, uning ma’naviy dunyosini shakllantirish, milliy qadriyatlarga bo‘lgan e’tiborini rivojlantirish aslida umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflaridan boshlanishi kerak. Bolalarda san’atning barcha janrlariga, sohalariga muhabbat uyg‘otish o‘sha davrdan amalga oshiriladi.Boshlang‘ich sinflarda ana shunday serqirra qobiliyatga ega bo‘lgan o‘quvchilar ko‘p uchraydi. Bunday bolalar qo‘shiq aytishni, raqsga tushishni, musiqa cholg‘u sozlarida chalishni ham osonlik bilan uddalaydi. Faqat ularga yaxshi ustoz kerak bo‘ladi.Bugungi kunning eng dolzarb muammosi – bu umumta’lim maktablaridagi faoliyat olib borayotgan musiqa madaniyati fani o‘qituvchilarining bilim darajasi.Umumta’lim maktablari musiqa madaniyati o‘qituvchilari boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga qanday ta’lim berishayapti? Agar respublikamizdagi umumta’lim maktablarida musiqa madaniyati fani darslari olib borilishining bugungi kundagi holatini bir tahlil qilsak, juda ko‘p muammolarga duch kelamiz.

Birinchidan, umumta’lim maktablarining 90 foizida musiqa madaniyati fani uchun alohida sinf xonasi ajratilmagan.

Ikkinchidan, aksar maktablarda pianino yoki o‘zbek xalq cholg‘u sozlari, rubob, dutor, doira va boshqa cholg‘u sozlari xarid qilinmagan.

Uchinchidan, o‘quv rejasiga asosan 1 – 7 sinf o‘quvchilariga bir haftada 1 soat musiqa madaniyati darsi belgilangan. Bu juda kam. Kamida ikki soat ajratilishi kerak.

To‘rtinchidan, aksar maktablarda badiiy havaskorlik(ashula, raqs, teatr, xor, rubob – doira) to‘garaklari faoliyatlari yo‘lga qo‘yilmagan.

Beshinchidan, umumta’lim maktablarining musiqa madaniyati faniga, musiqa o‘qituvchisiga rahbariyat tomonidan ko‘rsatilishi zarur bo‘lgan jiddiy e’tibor, munosabat etishmaydi.

Bu muammolarning har biri yosh avlodning ma’naviyatini, milliy g‘ururini shakllantirish va rivojlantirish jarayonida juda katta to‘siq bo‘layotganligi barchamizga ma’lum.

Umumta’lim maktablarida, hamda Oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalarida o‘quv rejasi asosida o‘qitilayotgan madaniyat va san’at yo‘nalishidagi fanlarning darsliklarini ilm – fanning, adabiyot, san’at va madaniyat sohalarining so‘nggi innovatsion yangiliklari, yangi texnologiyalar asosida qaytadan ko‘rib chiqish kerak. Bugungi kunda umumta’lim maktablarida foydalanilayotgan musiqa madaniyati darsliklari to‘g‘risida mutaxassislar turli xil fikr va mulohazalarini bildirishayapti. Kimlardir darslikni soddalashtirish lozim deyishsa, boshqa bir mutaxassis darslikni yanada mukammallashtirish, unga mumtoz va maqom asarlarini ham kiritish kerak, degan fikrni bildirayapti. Ma’lumki, musiqa madaniyati fani darsligida boshlang‘ich sinfdan boshlab, o‘quvchilar ayrim musiqiy asarlarni (qo‘shiq, ashula) aytishni o‘rganishi, boshqa bir musiqiy asarlarni tinglashi lozimligi qayd etilgan.Demak, o‘quvchi qaysi qo‘shiq yoki ashulani o‘rganishi, hamda qanday musiqiy asarlarni tinglashi zarurligini aniq bilishi kerak. Shuning uchun darslikda o‘quvchilar aytadigan va tinglaydigan musiqiy asarlar alohida ko‘rsatilishi kerak.

Hozirgi vaqtda umumta’lim maktablarining musiqa madaniyati fani darsliklari alohida jiddiy tahrirga muhtoj. Darslikni tayyorlovchi mutaxassislar Oliy va o‘rta maxsus ta’lim, Madaniyat, hamda Xalq ta’limi vazirliklarining buyurtmasiga asosan nufuzli komissiya ishtirokida amalga oshirilishi lozim.Bu komissiya tarkibiga O‘zbekiston davlat konservatoriyasi, O‘zDSMI, Toshkent davlat Pedagogika universiteti, Yunus Rajabiy nomidagi O‘zbek Milliy musiqa san’ati instituti, hamda Respublika Musiqa Akademik Litseylari va viloyatlardagi

umumta’lim maktablarining eng ilg‘or, tajribali ustoz-pedagoglari kiritilishi lozim. Darslik yosh avlodning kelajagini o‘ylab, uning madaniyat va san’at sohasida Oliy o‘quv dargohlarida o‘qishni davom ettirishi uchun zarur bo‘lgan bilim va ma’lumotlar bilan boyitilgan, bolalarning qaysi kasbni egallashlaridan qat’iy nazar, san’at va musiqaning sehrli olamini his eta olishlarida eng zarur manba sifatida mukammal bo‘lishiga erishish kerak. O‘zbek san’atini, milliy va mumtoz musiqasini har bir o‘quvchi, talaba, o‘qituvchi xuddi tarixni bilganday, adabiyotni bilganday mukammal bilishi shart.

Musiqa madaniyati darsliklari dizayn jihatidan ham judayam go‘zal bo‘lishi talab qilinadi. Kitobning mazmuni, qiziqarli ma’lumotlarga boy bo‘lishligi, muqovasi va mundarijasi yangi texnologiyalar asosida, har qanday kamchiliklardan holi ko‘rinishda bo‘lishi kerak. Musiqa madaniyati darsligi har jihatdan mukammal, o‘quvchining doimiy hamroxi bo‘ladigan, doim foydalanadigan kitobi bo‘lishi kerak. Darslikda o‘rganiladigan qo‘shiqlar mualliflari, ijrochilarining hayoti va ijodi haqida batafsil ma’lumotlar yoritilishi kerak. Xalqimizda “Yoshlikda olingan bilim toshga o‘yilgan naqsh kabidir”, degan naql bor. Farzandlarimiz maktabda boshlang‘ich sinfda o‘qigan davridan o‘zbek milliy musiqa san’ati durdonalaridan to‘liq bahramand bo‘lishsa va musiqa ilmidan mukammal ta’lim olsalar, ular hayotda shunchalik mustahkam o‘rinlarini topadilar.

Darslikda albatta, o‘quvchilarning iqtidori va qobiliyatiga qarab o‘rganiladigan musiqiy asarlarning qiyinlik darajasi uch xil ko‘rinishda: oson o‘rganiladigan, o‘rtacha va murakkab qiyinlikda bo‘lishi ko‘zda tutilishi lozim. Iqtidorli o‘quvchilar bilan darsdan tashqari alohida qo‘shimcha mashg‘ulotlar olib borilishi kerak.Shuning bilan birga musiqiy qobiliyati pastroq o‘quvchilar bilan ham ishlashni davom ettirish lozim. Musiqa madaniyati darsligining boshqa darsliklardan ajralib turgan o‘ziga xos tomoni shunda namoyon bo‘ladiki, bu darslikda musiqa yo‘nalishining barcha janrlari o‘quvchilarga havola etilishi kerak bo‘ladi. Bu janrlar ichida xor, jamoa bo‘lib kuylash va musiqiy asar tinglash jarayonlarida bolalarning musiqiy didini shakllantirish etakchi o‘rinni egallaydi. Shuningdek, mashg‘ulotning tarkibiy qismlari – qo‘shiq kuylash, musiqa cholg‘u sozlarida jo‘r bo‘lish, musiqa ostida ritmik harakatlar qilish jarayonlarida ham bolalarning musiqiy didlari shakllantirib boriladi.

Har qanday darslik albatta uzoqni ko‘zlab, istiqbolli rejalar asosida, farzandlarimizning ertasini o‘ylab tayyorlanishi lozim.Chunki ushbu darslik tufayli kelajakda yoshlarimiz xalqimizga nafi tegadigan, ilmli, odobli, tarbiyali, madaniyatli, zukko hamda, musiqa madaniyati fanini chuqur egallagan etuk mutaxassis bo‘lishlari shart. Bu darslikka kiritilgan har bir musiqiy asar, har bir nazariy qoida, lug‘at va atamalar o‘quvchilarga eng to‘g‘ri va aniq axborot bera oladigan dastur vazifasini bajarishi kerak.O‘rganilishi lozim bo‘lgan ashula va qo‘shiqlarning mualliflari, matn va nota yozuvlari asl nusxadagidek, birinchi xonanda ijro qilganidek bo‘lishi shart. Agarda darslikka biron ashula yoki qo‘shiq matni, ijrosi xato joylashtirilsa, bu narsa qanchadan - qancha yoshlarimizni mumtoz ashulalar yoki bastakorlar yaratgan qo‘shiqni noto‘g‘ri o‘rganishiga sabab bo‘ladi. Xato yozilgan birgina she’r yoki nota yozuvi yosh xonanda uchun uning kelgusi ijodiy faoliyatida ko‘plab noxushliklarni olib kelishi mumkin.

Mumtoz musiqa san’ati durdonalarini, maqom taronalarini tinglash va ularga mehr qo‘yish uchun avvalo, bu musiqiy asarlarni yaratilishini, shakllanish jarayonini va ushbu ohanglarning ijro etish uslublarini bilish kerak.Yoshlarning qulog‘iga va qalbiga zamonaviy, engil – elpi, sayoz matnli qo‘shiqlar tez o‘rnashadi.Maqom taronalarini bir marotaba tinglab uni tushunish qiyin. Bu taronalarni tinglash va undan zavqlanish, albatta yoshlardan ma’lum miqdorda musiqiy

bilim talab etadi.Chunki maqom san’ati durdonalari - bu murakkab va mukammal musiqiy ilmiy asar hisoblanadi. Ilmni tushunib hazm qilish, o‘rganish uchun bilim kerak bo‘ladi. Yoshlarimiz nafaqat mumtoz musiqamiz yoki maqomlarimizdan balki, oddiy musiqa nazariyasidan yaxshi ma’lumotga ega bo‘lishlari kerak.

Ota-bobolarimiz aslida yashash tilsimini allomalarimizning ibratli hikmatlari, tarbiyaviy kitoblari bilan birga Shashmaqom ashulalari, taronalari va milliy ashulalarimiz tufayli shakllantirgan. Qadimdan xalqimiz mashg‘ul bo‘lib kelayotgan milliy musiqa cholg‘u sozlarimizdan nay, dutor, tanbur, sato, g‘ijjak, ud, chang, rubob, doira kabilarning yaratilishi ham ajdodlarimizning buyukligidan darak beradi. Bu milliy cholg‘u sozlarining ustozlar ijrosidagi talqini mumtoz musiqa ixlosmandlarini xayratlantirib kelmoqda. O‘tgan asrda yashab, ijod etgan bir qancha buyuk sozandalarning milliy cholg‘u sozlarida ijro etgan kuylari allaqachon xalqimizning madaniy boyligiga aylangan. Yoshlarimiz bu cholg‘u sozlarining nomini, ijrochilari haqidagi ma’lumotlarni afsuski, juda ko‘pchiliklari bilishmaydi.

Insonni barkamollikka etkazish onalarimiz allasidan boshlanadi. Kelinlar, opa-singillar beshikdagi murg‘ak go‘dakka yoqimli, mayin ovozlari bilan alla aytganda, qo‘shiqning ohangi, usuli bilan beshikning bir maromda tebratilishi go‘dakning sokin ohangni maza qilib tinglab, shirin uyquga ketishini ta’minlaydi.Yig‘layotgan chaqaloqni ham onalar alla aytib yupatadilar.Charchagan, toliqqan yoki tushkunlikka tushgan paytingizda biror bir mayin ohangdagi qalbingizni tub – tubigacha etib boradigan ustoz san’atkorlarimiz, hofizlarimiz ijrosi etgan milliy ohangdagi so‘lim bir taronani tinglasangiz tanangizdagi barcha charchoq bir .zumda ariganday, dilingizdagi sizni qiynab kelayotgan barcha “tugun”lar echilganday bo‘ladi.

Abu Ali ibn Sino o‘zining “Tib qonuni” kitobida bir o‘rinda musiqaning ruhiy ta’sir kuchiga baho berib, go‘dakning tarbiyasidagi ahamiyatini oddiygina ta’riflaydi: “Go‘dakning organizmi chiniqishi uchun ikki narsa zarur: biri uni qimirlatib tebratish, ikkinchisi onaning qo‘shig‘i(allasi). Birinchisi bolaning tanasiga, ikkinchisi ruhiga tegishlidir.[62]

Maqomlar saraxborlarini, ashulalarini, taronalarini yoki mumtoz shoirlarimizning g‘azal va muxammaslariga bastalangan ashulalarni o‘rganmoqchi bo‘lgan yosh xonandalar o‘sha g‘azal muallifi bo‘lgan shoirning ijodiy faoliyatini va g‘azallarining ma’nosini mukammal bilishlari lozim. Xonanda o‘zi aytayotgan ashulaning matni, undagi arabiy va forsiy so‘zlarning ma’nosini, mag‘zini chaqa bilishi talab etiladi. Ustozlarimizdan eshitganimiz: mashhur hofizlar Jo‘raxon Sultonov va Ma’murjon Uzoqovlar biror yangi ashulani muxlislar e’tiboriga havola qilishlaridan oldin o‘sha ijro qilinadigan ashula so‘zlarining, ya’ni g‘azalning ma’nosini, mazmunini chuqur tahlil qilib keyin ijro etishar ekan.

Bugungi kunda san’at olamiga kirib kelayotgan aksar yosh xonandalarning asosiy maqsadi - har qanday yo‘l bilan tanilib olish bo‘lib qolgan. Televidenie ekranlarida shunday xonandalar paydo bo‘layaptiki, bularning “yaratgan va ijro etgan” yangi qo‘shiqlarining she’ri o‘ziniki, musiqasi ham o‘ziniki, o‘zi ijro etadi. Avvalo yosh xonandaning she’rining mazmuni, ma’nosi taniqli shoirnikiday bo‘la oladimi? Uning ana shu qo‘shiqqa yaratgan musiqasi bastakorlarimizning qo‘shiqlariday musiqa yaratish qoida va uslublariga amal qiladimi? Bu xonandaning shoirlikka va bastakorlikka da’vo qilishga asoslari bormi? Bunday holatlarni nazorat qiladigan badiiy kengashlar faoliyat ko‘rsatayaptimi?

---

[62]. И. Ражабов. “Мақомлар”. - Тошкент. 006-йил. “Санъат” нашриёти.18-бет.
2. Абу Али ибн Сино. “Қонуну фит-тиб”, 1-жилд. - Тошкент. 1956-йил.

Viloyatlarda, chekka tuman va qishloqlarda iqtidorli, chiroyli ovozga ega bo‘lgan iste’dod sohiblarini, qobiliyatli yoshlarni ko‘plab uchratish mumkin. Ammo bunday iqtidorlarni poytaxtga kelib o‘zlarining ovozlarini, ijrolarini yozdirib, televidenie orqali o‘z san’atlarini namoyish etib, elga tanilishlari uchun ancha mablag‘ kerak bo‘ladi.Menimcha bunday qobiliyatli, shirali ovoz sohiblarini yuqori mutasaddi tashkilotlar (Madaniyat vazirligi, “O‘zbekkontsert IChB”) viloyatlardagi madaniyat muassasalari rahbariyatlari tomonidan qo‘llab – quvvatlashning vaqti allaqachon kelgan.

Turli xil kasb egalari musiqani turlicha qabul qiladi, turlicha tushunadi. Musiqani qabul qilish va tushunib eshitish –tinglovchining yoshiga ham bog‘liq. Inson 40 yoshdan oshgandan keyin mumtoz ashulalarni ko‘proq yoqtirib tinglaydigan, kontsertlarda, to‘ylarda mumtoz ashula aytayotgan xonandaga qo‘shilib kuylaydigan bo‘lib qoladi.O‘z dardini ma’noli, mazmunli qo‘shiqlar eshitib aritadigan ya’ni, jismidagi og‘riqlar va chigalliklarni qo‘shiq aytish orqali “yozadigan” bo‘lib qoladi. Azaldan inson o‘zi yoqtirgan ashulani aytib o‘z kayfiyatini ko‘targan, zavqlangan. Demak musiqadan yiroq bo‘lgan boshqa kasb egalarining aqli va fikri 40 yoshdan keyin yanada mukammallashib boradi.

San’atga mehr qo‘ygan oilada ulg‘aygan farzand muomala madaniyati, ma’naviyati va odob-ahloqi, fe’l-atvori namunali darajada bo‘ladi. Ota-onalari madaniyatli va ilmli bo‘lgan oilaning farzandlari albatta xushmuomala va xush fe’l bo‘lishadi. San’atni sevmagan, ezgulikdan, ilm – ma’rifatdan yiroq bo‘lgan, oilada esa johiliyat xukmron bo‘ladi.U erda ibratli oilada bo‘lishi lozim bo‘lgan muomala madaniyatidan asar ham bo‘lmaydi. Ota qanday haqoratli so‘zlar bilan farzandlariga baqirsa, o‘g‘il ham ertaga shuni qaytaradi.Ona qanaqa qarg‘ish bilan “muomala” qilsa, qizlar ham shuni albatta takrorlaydigan bo‘ladi.Xalqimizda bejiz “Qush uyasida ko‘rganini qiladi”, -degan maqol aytilmagan, albatta.

San’atsevar xalqimizga, yosh avlodga mumtoz musiqa san’atimizning durdonalarini etkazishda bugungi kunlarda ancha quvonarli ishlar amalga oshirilayapti, lekin asosiy masala - yoshlarimizni engil-elpi, ma’nisi, mazasi, ohangi yo‘q xorijiy “musiqiy asar”larni kechayu kunduz yotvolib, quloqchinlarini uzmasdan tinglashlariga chek qo‘yish kerak.Bu tarbiyani avvalo oiladan boshlash, qo‘ni-qo‘shni, qarindosh-urug‘, mahalla barcha birday harakat qilishi lozim. Albatta OAVning doimiy ravishda gazeta va jurnallarda, televidenie va radio to‘lqinlarida targ‘iboti katta ahamiyatga ega bo‘ladi.Ularning sa’y-harakatisiz bu dolzarb muammoni ijobiy hal etish oson bo‘lmaydi.Buning uchun hamma- milliyligimizni, qadriyatlarimizni, ajdodlarimizdan bizgacha etib kelgan o‘lmas san’at asarlarimizni e’zozlaydigan, buyuk tariximizni, mumtoz adabiyotimizni, hamda maqom san’atimizni sevadigan, yuragida milliy g‘urur tuyg‘usi mujassam bo‘lgan barcha yurtdoshlarimiz birday kurashishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. I. Rajabov. “Maqomlar”. - T., 006.
2. Abu Ali ibn Sino. “Qonunu fit-tib”, 1-jild. - T., 1956.
3. Sharafieva N.S. “Xor sinfi” Musiqa nashriyoti. T., 005
4. Qodirov R. G‘. Boshlangich maktabda ko‘p ovozli kuylash. T., 1997

QO‘ZG‘ALUVCHAN PAXTA TASHISH QURILMASINING UZATMALARINI TAXLILI

Yakubov Inom Daniyarovich,
O‘qituvchi, Farg‘ona davlat universiteti,
yaid_87@mail.ru
Shuxratov Sharof Shuxratovich,
Texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, Farg‘ona davlat universiteti,
sharof.shukhratov@ktu.edu
Maksudov Ravshan Xasanovich
Texnika fanlari doktori, professor, Guliston davlat universiteti

Abstract: In the article, the classification of the cotton transportation and partial cleaning unit is given, which makes it possible to transport cotton from the gins located on the territory of cotton ginning enterprises, using suction and blowing air currents to carry out long-distance transportation. In addition, the principle of operation of this new aggregate, the rotation speeds of the transmissions that move it, and the effect of their changes on the quality of cotton were analyzed.

Keywords: Driven device, pneumatic equipment, cotton separator, cotton quality, rotation frequency, eccentricity, belt element, belt.

Annotatsiya: Maqolada paxta tozalash korxonalari xududida joylashgan g‘aramlardan paxtani uzoq masofaga tashishni amalga oshirish uchun so‘ruvchi va pufdovchi havo oqimlaridan foydalangan holda tashish imkoniyatini beruvchi paxtani tashish va qisman tozalash agregati tasnifi berilgan. Bundan tashqari ushbu yangi agregatning ishlash prinsipi, uni harakatga keltiruvchi uzatmalarning aylanish tezliklari va ularning o‘zgarishini paxta sifatiga ta’siri taxlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Qo‘zg‘aluvchan qurilma, pnevmatik uskuna, paxta separatori, paxta sifati, aylanish chastotasi, ekssentresitet, qayishqoq element, tasma.

Kirish. CHigitli paxtani dastlabki ishlash texnologik tizimi - xom ashyoni va tayyor mahsulotni korxona xududi va bo‘limlarida turli xil transport vositalarida tashish jarayonidan tashkil topgan. Bunda chigitli paxtani g‘aram va yopiq omborlardan ishlab chiqarishga uzatish, shuningdek bir bo‘limdan ikkinchisiga ko‘chirishda ishlatiladigan moslamalarning asosiylaridan biri pnevmotransport bo‘lib hisoblanadi [1,].

Ma’lumki hozirgi kunda respublikamiz paxta tozalash korxonalarida paxtalarni g‘aramlardan paxtani qayta ishlash jarayonlariga etkazib berishda pnefmatik uskunalardan foydalaniladi [3, 4]. Paxtaning qo‘l terimda terish jarayonidan ko‘ra paxta terish mashinalarida terish ko‘payganligini hisobga olsak, bu jarayonlarni rivojlantirish sohada paxta sifatini oshirishda yangi ko‘rsatkichlarga erishishga sabab bo‘ladi [5, 6].

Bundan tashqari, chigitli paxtani havo oqimi yordamida ko‘chirish uning titilishiga hamda mahsulot tarkibidagi namlikning bir oz ajralib chiqishiga yordam beradi. Qo‘zg‘aluvchan paxta tashish qurilmasida chigitli paxta mayda iflos aralashmalardan dastlab tozalanadi.

Asosiy qism. Qo‘zg‘aluvchan paxta tashish qurilmasiga chigitli paxta, ishchi quvur orqali g‘aram buzgich-ta’minlagich yordamida uzatiladi. Taklif etilayotgan paxta tozalash

korxonalarida o‘rnatiladigan yangi konstruksiyadagi qo‘zg‘aluvchan paxta tashish qurilmasi 1-rasmda keltirilgan.

Qo‘zg‘aluvchan paxta tashish qurilmasiga ikkinchi o‘xshash qurilma sifatida, paxta tozalash korxonalarida qo‘llanilib kelinayotgan qo‘zg‘almas pnevmotransport ustanovka olindi [8-9]. Pnevmotransport ustanovka ventilyator tomonidan hosil qilingan havo oqimini quvur orqali so‘rish natijasida paxtani tashish imkoni yaratilgan. Quvurda so‘ruvchi havo oqimi ta’sirida xarakatlanayotgan paxta separatorning ishchi kamerasiga keladi. Ishchi kamerada havodan ajralgan paxta vakuum-klapan orqali tashqariga chiqariladi, havo oqimi esa ventilyatordan o‘tib itaruvchi havo oqimi bilan chang ushlagichga yuboriladi. Biroq ushbu usulda paxtani tashish uzoq masofadagi g‘aramlarni tashishda qo‘zg‘almas bo‘lganligi sababli ishlatish birmuncha murakkabliklarni keltirib chiqaradi [10-12].

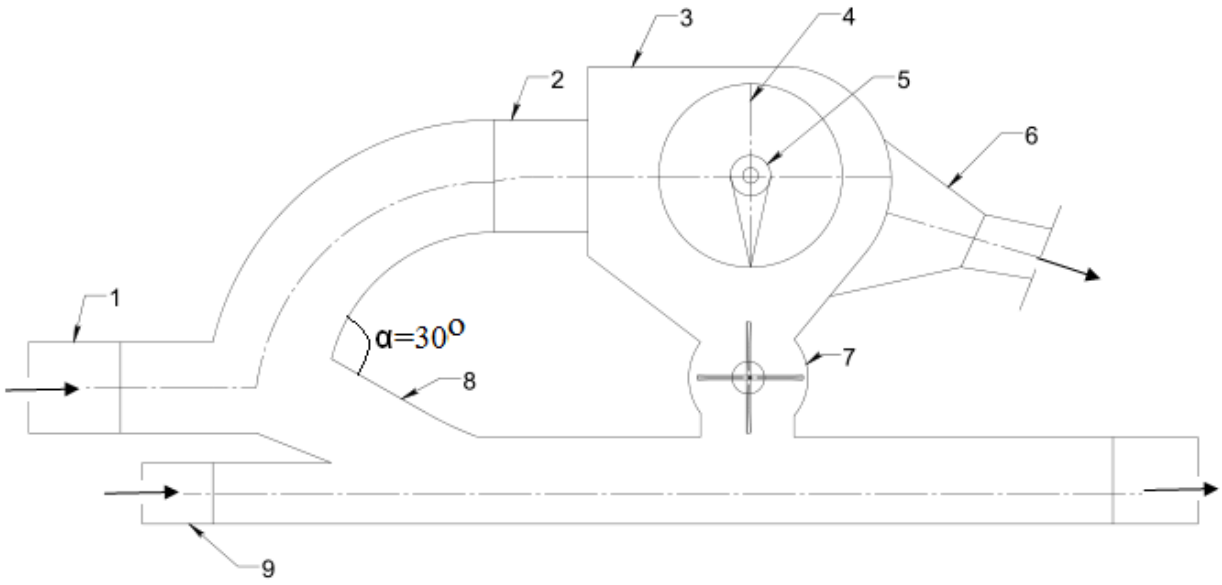

1-rasm. Qo‘zg‘aluvchan paxta qurilmasi

Bunda: 1- gorizontal quvur; - separatorga kirish quvuri; 3-ishchi kamera; 4-to‘rli yuza; 5-qirg‘ich; 6-so‘ruvchi quvur; 7-vakuum-klapan; 8-ayrilish zona quvuri; 9-puflovchi havo oqimi quvuri.

Taklif qilinayotgan qurilma kirish quvuriga etmasdan paxtani separator orqali o‘tishini kamaytiradigan trapetsiya shakldagi ayrilish zona quvuridan iborat bo‘lib, uning yo‘naltirgich qismi gorizontal tekslikka nisbatan $\alpha=30^0$ burchak ostida joylashtirilgan. Buning natijasida paxtani separator orqali o‘tishini kamaytirishga erishiladi. SHuningdek kirish kuvuriga parallel bo‘lgan puflovchi havo oqimi uchun quvur uning pastki qismidagi quvur ajragan paxtani tashish imkoniyatini beradi.

Korxona xududida joylashgan g‘aramlardan paxtani uzoq masofaga tashishni amalga oshirish uchun so‘ruvchi va pufdovchi havo oqimlaridan foydalangan holda tashish imkoniyati yaratiladi.

Paxtani ishlab chiqarish jarayoniga uzatib berishda qo‘zg‘aluvchan, havodan paxtani ajratish seporator quvurining kirish qismida trapetsiya shakldagi ayrilish zonasini hosil qilish orqali xomashyoni shikastlanishi oldi olinadi hamda paxtaning bir qismi separatorga kirmasdan

ayrilish zonasi orqali tushgan xomashyo puflovchi havo oqimi orqali ma’lum masofada joylashgan ishlab chiqarish jarayoniga uzatilib beriladi [13].

Quzg‘aluvchan paxta tashish qurilmasi paxta tozalash korxonasida g‘aramdan ishlab chiqarish jarayonigacha bo‘lgan uzoq masofaga g‘aramlardagi paxtani quvurlarda tashish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, qo‘zg‘aluvchan paxta tashish qurilmasi tarkibida o‘rnatilgan gorizontal quvurga ayrilish zonasini hosil qilish orqali erishiladi [14].

Qo‘zg‘aluvchan paxta tashish qurilmasining tarkibidagi kirish quvurida trapetsiya shakldagi ayrilish jonasini hosil qilinganda xomashyoni shikastlanishi oldi olinadi hamda separatorga kirmasdan ayrilish zonasi orqali tushgan xomashyo puflovchi havo oqimi orqali ishlab chiqarish jarayoniga uzatilib beriladi. Qurilmaning asosiy yangiligi separatorning havo oqimi kirish quvuriga etmasdan paxtani trapetsiya shakldagi ayrilish zona quvuri o‘rnatiladi [15].

Nazariy qism. Ma’lumotlarda ko‘rsatilishicha, separator yordamida chigitli paxtani qayta ko‘chirishda tola yo‘qotilishlari yuqori navlarda o‘rtacha 0,0285 % va past navlarda o‘rtacha 0,052 % ni tashkil etadi. Keyingi qayta uzatishlarda yo‘qotishlar taxminan bir xil miqdorga oshadi.

SHuni aytish mumkinki, Qo‘zg‘aluvchan paxta qurilmasi katta aerodinamik qarshilikka ega. Havoning sarfi 5-6 m^3/s bo‘lganda (bu ko‘rsatkich paxta tozalash korxonasida pnevmokurilmaning normal ishlash sharoitiga mos keladi), bosim yo‘qotilishi 1180-1370 Pa ni tashkil etadi.

Unda ko‘p mikdorda bosimning yo‘qotilishi, oqim qismi kesimining va havo harakati yo‘nalishining o‘zgarishi asosida ifodalanadi. Paxta tozalash korxonasida SS-15A separatorining pnevmotransport kurilmalari tizimiga ulanishi havo chiqarish moslamalari kollektor va keyinchalik havo kuvuri bilan patrubka orqali ulanadi. Bunda tajriba natijalari bo‘yicha havoning sarfi 6,1 m^3/s bo‘lganda, separatorning aerodinamik qarshiligi 1610 Pa ni tashkil etadi. SHu sababli, ventilyator uzatayotgan bosimning ko‘p qismi SS-15A separatorining qarshiligini engishga sarf bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida qurilmaning ishlash radiusini kamaytiradi. SHuning uchun ham uzoq masofadagi g‘aramlardan chigitli paxtani ishlab chiqarishga uzatishda pnevmotransport tizimiga qayta uzatish qurilmalari o‘rnatiladi. Bu esa ortiqcha energiya sarfini oshishiga, natijada xarajatlarni ko‘payishiga sabab bo‘ladi.

YUqorida ta’kidlanganidek, chigitli paxtani pnevmoqurilmalar yordamida ko‘p marotabali ko‘chirish, uning tabiiy xususiyatlarining o‘zgarishiga va tola yo‘qotilishining oshishiga olib keladi [18].

Keltirilgan grafikdan ko‘rinib turibdiki, paxta oqimi vakuum -klapan ishchi uzunligi bo‘yicha taqsimlanishi notekis bo‘lib, ikki yon bo‘yicha ko‘proq, o‘rta qismda esa kamroq bo‘ladi.

Tajriba natijalari va ularning taxlili. Ma’lumki vallardagi yuklanish ortishi bilan uning burchak tezligini notekislik koeffitsenti ham ortadi. Qo‘zg‘aluvchan qurilmaning ishlash texnologiyasini o‘ziga hosligi shundaki, ajratish kamerasi valining aylanish chastotasi 150 ayl/s bo‘lsa, vakuum-klapanda aylanish chastotasi 90 ayl/s. Bunda ajratish kamerasi to‘rli yuzaga yopishgan paxtani qirib olish uchun qirg‘ichni notekis aylanishi, ya’ni tezlanish bilan xarakit qilishi qo‘shimcha kuchni xosil qiladi va uning samarasi bir muncha ortadi [19-20].

Vakuum-klapani tekis aylanishi muxim xisoblanadi, yani vakuum – klapanidan paxta ta’minlagich shnekiga tushadi. Bunda texnologik mashinalar batareyalarini paxta bilan bir tekisda ta’minlash zarur bo‘ladi. SHuning uchun ajratish kamerasi valining va vakuum-klapanini

aylanish chastotalarini ish sharoitidagi o‘zgarish qonuniyatlarini o‘lchash va taxlil qilish muxim hisoblanadi [21-22].

Separatorning vakuum-klapani vali ya’ni 1 va vallardagi aylanish chastotasini ish unumiga qarab o‘zgarishini tajriba usulida olingan qiymatlari 1-jadvallarda keltirilgan.

Eksentritsentning bu qiymatidan ham katta qilib olinsa, uzatma ishlash qobiliyati pasayadi, podshipniklardagi zo‘riqish ko‘payadi, hamda qirg‘ichni paxtani qirib olish kuchi ko‘payib, qisman jinlash jarayoni vujudga kelishi mumkin [23-24].

1-jadval

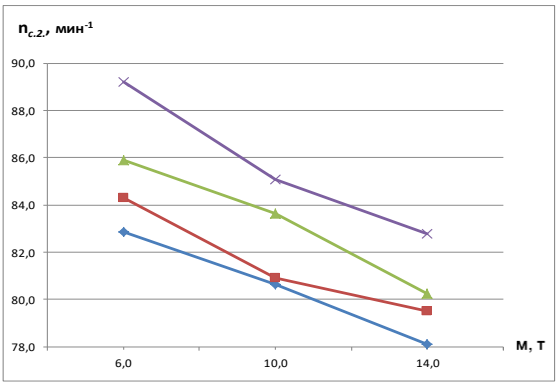

1-rasm. Qo‘zg‘aluvchan paxta qurilmasi, -valini aylanish chastotasining ish unumiga qarab o‘zgarish grafiklari Bu erda:

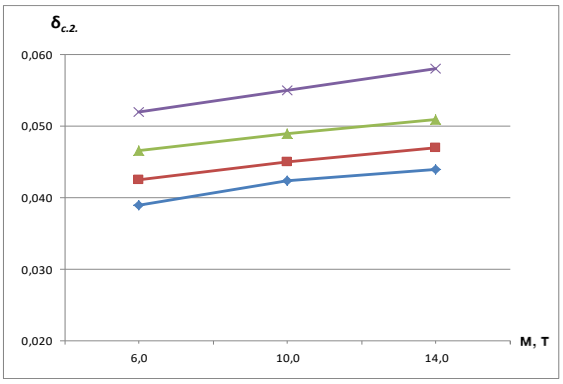

2-rasm. Qo‘zg‘aluvchan paxta qurilmasi, -valini burchak tezligi notekisligi koeffitsientini ish unumiga qarab o‘zgarishini grafik bog‘lanishlari

Bu erda:

Xulosa. Korxona xududida joylashgan g‘aramlardan paxtani uzoq masofaga tashishni amalga oshirish uchun so‘ruvchi va puflovchi havo oqimlaridan foydalangan holda tashish imkoniyati yaratiladi.

Paxtani ishlab chiqarish jarayoniga uzatib berishda qo‘zg‘aluvchan, havodan paxtani ajratish seporator quvurining kirish qismida trapetsiya shakldagi ayrilish zonasini hosil qilish orqali xomashyoni shikastlanishi oldi olinadi hamda paxtaning bir qismi separatorga kirmasdan trapetsiya shakldagi ayrilish zona quvuri orqali tushgan xomashyoni puflovchi havo oqimi orqali ma’lum masofada joylashgan ishlab chiqarish jarayoniga uzatilib beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shukhratov Sh, Milašius R, Gafurov K, Maksudov R, Gafurov J, Tojimirzaev S. Improvement in the Design and Methods of Calculation of Parameters of Vibration Multifaceted Gridirons of Natural Fibre Cleaners. FIBRES & TEXTILES in Eastern Europe 021; 9, 5(149): 9-33.

2. SH.SHuxratov, I.YAkubov, R.Maksudov, A.Djuraev. Development of effective design and substantiation of parameters of the cotton cleaner from large little//NamMTI ilmiy-texnika jurnali 020 (4).

3. Sh. Shukhratov, R. Makhsudov, A. Djuraev, R. Milašius, I. Yakubov. Determination of Parameters of Grates on Rubber Brackets of Fiber Material Cleaners. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT). ISSN: 49 – 8958, Volume-9 Issue-2, December, 019 pp. 4263-4270.

4. Shukhratov, Sh.; Milašius, R.; Gafurov, K.; Gafurov, J. Investigation of twist waves distribution along structurally nonuniform yarn // Autex research journal. Warsaw : Sciendo. ISSN 1470-9589. 021, p. 1-5.

5. Djurayev, A., Maksudov, R. X., Shukhratov, S., & Tashpulatov, D. S. (2018). Improvement in design and methods of calculation the characteristics of vibrant diamond bars of cotton cleaners. International journal of advanced research in science, engineering and technology, 5(11), 397-401.

6. I.YAkubov, G.Islamova. Razrabotka resursosberegayuщey konstruksii i metodы rascheta parametrov sostavnogo kulirnogo klina trikotajnoy mashinы. NamMTI ilmiy-texnika jurnali 019 (4)

7. Shukhratov, Sh, et al. “Determination of parameters of grates on rubber brackets of fiber material cleaners.” International Journal of Engineering and Advanced Technology 9.2 (2019).

8. Djurayev, A., R. Kh Maksudov, and Sh Sh. “Shukhratov. Improving the Design and Justification of the Parameters of the Saw Section of the Cotton Cleaning Unit.” International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology 5.12 (2018): 7549-7555.

9. Shukhratov, S., & Milašius, R. (2019, August). Influence of parameters of gridirons on the cotton fibers cleaning and yarns quality. In Conference: Advanced materials and technologies: book of abstracts of 1st international conference-school (pp. 19-23).

10. Kamoliddin Ibragimovich Axmedov, Xosiyat Tuxtaevna Nurullaeva, Inom Doniyarovich YAkubov // Opredelenie dlinы plasticheskix zon i razrыvnoy nagruzki uprugoy niti v drugoy srede // perspektivы razvitiya texnologiy obrabotki i oborudovaniya v mashinostroenii // 017.page27-30

11. Maksudov, R.X., SH.SH.SHuxratov, and A.J.Djuraev. “Effektiv-nost ispolzovaniya novoy pilchatoy seksii xlopkoochistitelnogo agregata.” Sovremennii v nauke i texnike: Sbornik nauchnыx trudov (2014): 425-426.

12. Shukhratov, Sh, G. Yusupkhodjaeva, and R. Milašius. “Research of methods to improve properties of blended fibres from waste of natural fibres.” Advanced materials and technologies: nd international conference-school. 020.

13. Inam Yakubov, Nigora Yakubova // development of effective design and substantiation of parameters of the cotton cleaner from large little //scientific collection «interconf» // 022/7/8.№115,page303-308

14. SH.SHuxratov, I.YAkubov, R.Maksudov, A.Djuraev. Tolali materiallar tozalagichining qayishqoq tayanchlarga o‘rnatilgan kolosniklar tebranishlarining tahlili. FarDU ilmiy xabarlar 019 (6)

15. Inom Daniyarovich YAkubov // analiz ustoychivosti setki pri ispытaniyax na uprugost ochistiteley volokna // Novosti obrazovaniya: issledovanie v XXI veke // 022/11/1№4.page141-147

16. Razzoqov Baxtiyor Xabibullaeyvich, Yakubov Inomjon Daniyarovich // Milliy oquv dasturi asosida innovatsion kasbga yonaltirish // ijodkor o‘qituvchi // 022/7/1.№20.page86-89

17. YAkubov Inom, SHuxratov SHarof, Muradov Rustam Novaya konstruksiya rabochix agregatov xlopkoseparatora i sovershenstvovanie privodnыx mexanizmov // Universum: texnicheskie nauki. 022. №7-2 (100).

18. SHuxratov SHarof, Mirzaev Otabek Dinamicheskiy analiz kolebaniy sostavnogo diskretiziruyuщego barabanchika // Universum: texnicheskie nauki. 022. №9-3 (102).

19. SHuxratov SHarof, SHuxratova YUlduzxon, Raxmonjonov Xasanboy Primenenie tvorcheskix metodov v neprerыvnom professionalnom obrazovanii // Universum: psixologiya i obrazovanie. 022. №4 (94).

20. YAkubov Inom Daniyarovoch, SHuxratov SHarof SHuxratovich, Murodov Rustam Murodovich // Paxta-to‘qimachilik klasterlarida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida yangi separator ishlab chiqish // Xalqaro anjuman ma’ruzalar to‘plami // 022/5/27.page101-105

21. YAkubov Inom, Muradov Rustam, SHuxratov SHarof // Prinsip raboты i effektivnost xlopkoseparatora novoy konstruksii // Ishlab chiqarishning texnik, muhandislik va texnologik muammolarining innovatsion yechimlari mavzusidagi xalqaro miqyosdagi ilmiy-texnik anjumani materiallari to‘plami // 022/10/28.№2page143-146

22. YAkubov Inomjon, Salomova Mashxura, Mamatqulov Orifjon // CHigit shikastlanishini kamaytirish maqsadida separator konstruksiyasini takomillashtirish // Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami // 021/11/23page647-649

YOSHLARDA IJTIMOIY FAOLLIK VA INTELLEKT DINAMIKASI: MUAMMO VA ECHIMLAR

Usmanova Shoira Djumabekovna
Psixologiya fanlari nomzodi dotsent, O‘zbekiston milliy universiteti
usmanovashoira@gmail.com

Аннотация: Maqolada talaba kasbiy shakllanishi jarayonida ijtimoiy faollik va intellekt rivojlanish dinamikasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari o‘rganilib, psixologik-pedagogik yordam beradigan, kasbiy shakllanishda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etuvchi va tizimlashtirilgan tadbirlar xarakteridagi modul ishlab chiqilganligi taxlil etilib, davlat va jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo‘lgan, davr talabiga mos, raqobatbardosh, ijtimoiy faol va yuqori intellektual saloxiyatli mutaxassis kadrlar tayyorlash zarurligi asoslab berilgan.

Tayanch so‘zlar: kasbiy shakllanish, ijtimoiy faollik, intellekt, aqliy qobiliyatlar, ijtimoiy va emotsional intellekt, empatik qobiliyatlar, intellekt dinamikasi, interfaol metodlar, ijtimoiy faollik.

Аннотация: В статье изложены социально-психологические особенности динамики развития интеллекта и социальной активности в процессе профессионального формирования студента, разработан модуль, который оказывает психолого-педагогическую помощь, устраняет проблемы в профессиональном формировании, имеет систематизированный характер мероприятий.

Ключевые слова: социальнқй активность, интеллект, умственная способность, социальный и эмоциональный интеллект, способность к эмпатии, психодиагностика, динамика интеллекта.

2021-yil 17-avgust kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning “Yangi O‘zbekiston” gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorov savollariga javoblari yuzasidan “Yangi O‘zbekiston demokratik o‘zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda” nomli intervyusi e’lon qilindi. Intervyuda 016-2021-yillarda jamiyatning barcha sohalarida amalga oshirilgan islohotlar hamda oldimizda turgan ustuvor vazifalar haqida chuqur tahliliy ma’lumotlar aks ettirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev 021-yilning 0 avgustida tadbirkorlar va ishbilarmonlar bilan ochiq muloqot o‘tkazdi va unda nutq so‘zladi. Mazkur tadbirdagi ma’ruzada yoshlar uchun dasturulamal bo‘ladigan ilg‘or fikrlar ilgari surildi.

Albatta, ushbu ma’ruzada Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilgan keng ko‘lamli ishlar va istiqboldagi dolzarb vazifalar aks ettirilgan. Zero insoniyatning eng buyuk g‘oyalaridan biri - shaxsning erkinligi va uning intellektual salohiyatli bo‘lishi g‘oyasi hisoblanadi. Zotan, erkin shaxs, erkin xalq, yaratuvchanlik, farovonlik, insonparvarlik, bunyodkorlik ishlariga, ilmu-fanda, madaniyatda va zamonaviy ishlab chiqarish jarayonida faol harakat qilishga hamda ko‘zlangan maqsadlarga erishishga qodirdir.

Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyotida yuz berayotgan keskin o‘zgarishlar sifat jihatidan yangi va nisbatan murakkab bo‘lgan vazifalarni qo‘yadi, bunda shaxs intellektining rivojlanish darajasi, uning aqliy imkoniyatlari regulyatori, axloqiy jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Xo‘sh, ushbu xususiyatlar talabalik davrida qay tarzda namoyon bo‘ladi va tarkib topadi?

Tadqiqotlarda talabalar deganda, moddiy va ma’naviy ishlab chiqarishda ijtimoiy hayotga va mutaxassislikka oid rollarni muayyan qoida, maxsus dastur asosida bajarishga tayyorlanayogan ijtimoiy guruh tushuniladi.

Talabalik davrining asosiy hususiyatlaridan biri - ijtimoiy etuklikning jadal sur’atlar bilan ro‘yobga chiqishidir. Bunday etuklik shaxsdan zarur aqliy qobiliyatni, hayot va faoliyatda bajariladigan turli rollarni egallashni talab qiladi. Ayniqsa, aqliy etuklik (kamolot) muhim ahamiyat kasb etadi. Talabaning darslarga o‘z vaqtida qatnashishi, berilgan vazifalarni bajarishi, intellekt rivoji dinamikasiga negiz bo‘la olmaydi, bu esa aqliy taraqqiyotni diagnostika qilish uchun etarli emasdir.

Talabalarning kasbiy shakllanishida intellekt dinamikasini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash hamda pedagogik innovatsiyalarning, ijtimoiy intellekt dinamikasiga ta’sirini aniqlash va talaba kasbiy shakllanishida intellekt dinamikasi tizimli modulini taxlil etishdan iborat.

Yoshlarning ijtimoiy intellekti tabiatini tadqiq etish, ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kun talabi bo‘lib, barkamol avlod tarbiyasida, uning intellektual salohiyatini oshirishda va kasbiy shakllanishida ijtimoiy intellektni aniqlash usullarini chuqur o‘rganish va dinamikasining xususiyatlarini tahlil etish muhimdir. Masalani o‘rganishda suhbat, kuzatish, savol-javob, anketalar, talabalarning ta’lim jarayonidagi intellektual salohiyatini kuzatish, aqliy qobiliyatini aniqlashga qaratilgan Dj.Ravenning “Progressiv matritsalar” metodi, V faktor bilan bog‘liq so‘zlar bilan ishlash imkoniyati murakkab mantiqiy munosabatlar va mavhum aloqadorlikni tushunishlari “Murakkab analogiyalar” testi, tushunchalar bilan bog‘liq masalalarni echishda qanday tafakkur etakchilik qilishida “Muhim belgilarni ajratish” testi, axborotlarni ko‘rish orqali qayta ishlash va mantiqiy xulosalashda “Vizual intellektni o‘rganish” testi hamda amaliy intellektning rivojlanganlik darajasini baholashda esa “Amaliy intellektni

o‘rganish” testlari foydalanildi. Bundan tashkari Dj.Gilford va M.Sallivenning “Ijtimoiy intellektning diagnostikasi” metodikasi, V.V.Boykoning “Empatik qobiliyatlar darajasi diagnostikasi” metodidan foydalanildi.

Intellektning quyidagi ikki turiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, abstrakt intellekt - bu abstrakt, verbal va matematik belgilarni tushunish va ularning yordami bilan turli aqliy harakatlarni amalga oshirish qobiliyatini bildiradi, ijtimoiy intellekt - odamlarni tushunish va ular bilan munosabatlarga kirishish qobiliyatidan iborat.

Ijtimoiy intellekt odamlarni to‘g‘ri baholay bilish, ularning hulqini to‘g‘ri bashorat qilish va shundan kelib chiqqan xolda ular bilan munosabatga kirishish qobiliyati deb tavsiflash mumkin. Boshqa odamlarni yaxshi tushunishni ta’minlovchi bir qator sifatlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Bu sifatlar tarkibiga ijtimoiy intellekt aloxida qobiliyat sifatida kiritilgan. 1960 yillarda ijtimoiy bilish va kommunikativ kompetentlikka oid ishlar paydo bo‘la boshladi. Shu yillarda umumiy persepsiya muammosiga-odamlarning bir-birlarini tushunishlariga katta e’tibor qaratilgan va xosil bo‘lgan ijtimoiy intellektning tabiati va tarkibi to‘g‘risidagi konseptual tasavvurlar asosida uni o‘rganishning metodik apparatini yaratishga uringanlar (J.Gilford, D.Kit, N.Kentor va boshqalar).

Ijtimoiy intellektni o‘lchashga mo‘ljallangan birinchi ishonchli testni yaratgan J.Gilford uni umumiy intellekt omilidan mustasno tarzda va eng avvalo hulq-atvorga oid axborotlarni tushunishi bilan bog‘liq bo‘lgan intellektual qobiliyatlar tizimi sifatida o‘rgangan.

80-yillarda D.Kit tomonidan yaratilgan testlar ahloqiy yoki odob bilan fikrlashni baholashga mo‘ljallangan edi. M.Ford va M. Tisak intellektni baholashning negizida muammoli holatlarning to‘g‘ri echimini topish yotishini ta’kidlaydilar. Ular ijtimoiy intellekt ijtimoiy axborotlarni qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lgan mental qobiliyatlarning aniq va mutanosib guruxini o‘z ichiga olishini ko‘rsata bildilar. Bu qobiliyat guruxi esa o‘z o‘rnida “formal” tafakkur asosini tashkil qiluvchi va “akademik” intellekt testlari bilan tekshiriluvchi qobiliyatlardan tubdan farq qiladi.

Ijtimoiy intellektning asosiy vazifalaridan biri uzoq muddatli o‘zaro munosabatlarni shakllantirishdir. O‘zaro munosabatlarning darajasi va xarakterini tushungan holda kelajakda bir-biriga ijobiy ta’sir o‘tkazish va munosabatlarni mustahkamlashdan iboratdir.

Ijtimoiy intellekt muayyan vaqt uchun asab-psixik xolatni , ijtimoiy muhit omillarini va ijtimoiy munosabatlarning qanchalar muvaffaq-qiyatliligini aniqlaydi, shuningdek uni energiya konsuneratsiyasini talab qiluvchi, emotsional zo‘riqish, stress noqulayliklari, favqulotda holatlarda hamda shaxs inqirozi holatlarida saqlash imkoniyatini beradi.

Ijtimoiy intellektning favqulotda yuz beradigan inqirozlar, uzoq cho‘ziladigan stresslar, o‘z-o‘ziga bo‘lgan xurmatni tushunib etishi xolatlarida yordam beruvchi mobilizatsion funksiyasi juda muhim hisoblanadi. Ijtimoiy intellekt insonlar o‘rtasidagi munosabatlarda sodir bo‘ladigan xodisalarni prognoz qilish va ularga tayyor turish imkoniyatini beradi hamda psixologik zo‘riqishlarga bo‘lgan bardoshni mustaxkamlaydi.

Agressivlik odamlar bilan risoladagidek munosabatga kirishishda to‘siqdir. Negativlik, tanqidiy fikrlar, birovning yutug‘ini ko‘rolmaslik, tez-tez hafa bo‘lish, bunday toifa odamlarga xosdir.

Avtoritarlik va agressivlik – kommunikativ bilimlarning kamligi va tajribasizlik, uyalish va yopiqlikka nisbatan odamlar bilan til topishish va o‘zaro munosabatlarga kirishishni to‘sib qo‘yuvchi nisbatan kuchliroq omillardir.

Umuman, ijtimoiy intellektning yoshga qarab o‘sib borishini kuzatishimiz mumkin. Buning sababi talabalar aynan oliygohlarda taxsil olayotganliklari bilan belgilanishi mumkin. Chunki talabalar o‘qishning dastlabki yillaridayoq inson-inson kasb sohasining xususiyatlarini o‘rganib boradilar. Oliy ta’lim standarti talabadan shuni talab qiladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, birinchi bosqichlarning ijtimoiy intellektini o‘rganish metodikalari bo‘yicha ko‘rsatkichlarida muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish mezoni bilan verbal ekspressiyani tushunishi hamda shaxslararo o‘zaro ta’sirlashuvni tahlil etish omillari o‘rtasida korrelyasion munosabat kuzatildi. So‘ngra verbal ekspressiya va shaxslararo o‘zaro ta’sirlashuvni tashkil etish omillari o‘rtasida ham korrelyasion munosabat kuzatilishiga guvoh bo‘ldik. Bu holat 1-bosqich talabalarida “Men” konsensiyasi va “Men” timsoli yaxshi shakllanganligini ko‘rsatadi. Ular odamlar o‘rtasidagi qiyin holatlarni, vaziyatlarning shakllanishdagi mantiqini tushunadilar, boshqa kishilarni bu xolatga jalb etilsa, bu xolatning o‘zgarishi mohiyati nimalardan iborat ekanligini his etadilar. Birinchi bosqichlar ijtimoiy intellekti rivojlanishida uchraydigan kamchilik ularning xulq-atvorni tushunish qobiliyatlarini yaxshi shakllantirmaganliklaridadir.

Ikkinchi bosqichlarning ijtimoiy intellekt ko‘rsatkichlari munosabatlari tahlilida muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish o‘z o‘rnida yaxshi rivojlanganligi noverbal hulq-atvorni tushunish, verbal ekspressiyalarni tushunishga olib kelgan. Ular atrofdagilarga nisbatan e’tiborlik bilan qarashga harakat qilar ekanlar.

Uchinchi bosqichlarda muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlari tushunish omili va shaxslararo o‘zaro ta’sirlashuvni tahlil etish omillari bir-birini taqozo qiladi va korrelyasion aloqa mavjud. Noverbal va verbal ekspressiyani tushunish layoqati kuzatiladi.

To‘rtinchi bosqich talabalari esa o‘zlarining yaxshi natijalarini namoyon qilganlar. Umumiy natijalarda juda ko‘p korrelyasion munosabatlar kuzatilgan. Tadqiqot natijasida talaba kasbiy shakllanishida intellekt dinamikasining tizimli moduli ishlab chiqildi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan xolda quyidagicha xulosaga kelish mumkin:

Yoshlarning ijtimoiy intellekti tabiatini tadqiq etish, ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kun talabi bo‘lib, barkamol avlod tarbiyasida, uning intellektual salohiyatini oshirishda va kasbiy shakllanishida ijtimoiy intellektni aniqlash usullarini chuqur o‘rganish va dinamikasining xususiyatlarini tahlil etish muhimdir;

Yoshlarning shaxslararo munosabatlarida intellektual qobiliyatlari birligida ijtimoiy muhitni, suhbatdoshlarni xatti-harakatlari, shaxsiy fazilatlarini, kechinmalarini baholash imkoniyatlari qonuniyat jixatidan mustaxkam bog‘liqdir; Muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikr va niyatlarini tushunish qobiliyatiga egalik ijtimoiy intellektning o‘sishiga ham, murakkab mantiqiy munosabatlarni tushunishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatib, tushunchalarning muhim va nomuhim jihatlarini farqlay olishni axborotlarni ko‘rish orqali qayta ishlash imkoniyatlarining o‘sishiga olib kelib, yoshlarning kasbiy va shaxsiy kamolotida o‘z -o‘zini namoyon etishida ko‘rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoev Sh.M. M.Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 019. -204b.

2. Mirziyoev Sh.M. M.Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. 4-jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 020. -306 b.

3. Yangi O‘zbekiston demokratik o‘zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda / O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston” gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorovning savollariga javoblari Yangi O‘zbekiston gazetasi / № 165 (421), 021-yil 17 avgust.

4. G‘oziev E.G‘. Talabalarni umumlashtirish usullariga o‘rgatish va ularning aqliy taraqqiyoti.- T.:O‘qituvchi, 1983.

ADVANTAGES OF PREPARING PRIMARY CLASS STUDENTS FOR THE REQUIREMENTS OF THE INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAM

Turanova Iroda, *Teacher of Gulistan State University*
Yusupjonova Kamola, *Student of Gulistan State University*

Abstract: This article talks about PIRLS international assessment program, research method, object of PIRLS program and results assessment procedure. In order for the students of our country to take an active part in the PIRLS international assessment program next time (2026) and achieve satisfactory results, there are opinions about what needs to be paid attention to in the preparation process.

Keywords: PIRLS, education, object, creative thinking, conscious reading, discovery.

Enter. The main driving force behind the industrial revolution in the world today is creative thinking. No matter what aspect of society you look at, you will see incomparable and amazing examples of human creativity. Electric cars, virtual reality, harvesting without soil... All these are products of human thinking and imagination. Television, telephone, airplane, and even a lamp, which are common to us today, were once in the dreams and imaginations of people. Innovations have brought ease and convenience to people's lives. In this way, creativity has become an integral part of development. In such a period, when life is rapidly developing, the formation of creative thinking abilities of students and young people, the formation of elements of a broad worldview is directly related to their conscious reading and text comprehension skills. If the child does not consciously understand the main purpose of the studied text, creative research in this regard is ineffective. That is why it is the conscious reading of elementary school studentslarge-scale work is being done to improve their skills. As a clear example of this, we can show that students' reading and understanding skills are being tested through the PIRLS international assessment program of our Republic.

In order to ensure the appropriate participation of primary school students in the PIRLS international assessment program, the changes being carried out in the education sector of our country are aimed at forming the ability of conscious reading and creative thinking in students. That's why it is not enough for students to draw conclusions based on the given information when studying the text

Literature analysis and methodology. PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) is a large international study comparing the reading literacy of fourth graders. Research was conducted in 001, 006, 011, 016, 021, and 021 is the fifth period of research. The PIRLS program, held every five years, evaluates the reading comprehension skills of 4th grade students at an international level. The educational systems of several countries that are members of the

PIRLS international program are the objects of this international assessment program, and it is the focus of PIRLS that tests the achievements and learning experiences of children in grades as high as fourth grade.

Analysis and results. We can say that one of the most basic skills that students develop during primary school education is conscious reading literacy. This ability is necessary not only for mastering the mother tongue and reading literacy, but also for in-depth study of other subjects, growth as a person, and even for having fun. Formation of conscious reading skills in students helps to increase their ability to actively participate in rapid changes in life and find their place in society.

In the study, control of conscious reading literacy is carried out through a written test of reading comprehension and a series of questionnaires that focus on factors related to reading development.

PIRLS consists of carefully structured tests to test the level of conscious reading literacy of primary school students. The following system is used for qualitative and quantitative assessment of the work performed in PIRLS:

- correct answers in the answer selection method are evaluated with 1 point;
- correct answers regarding determining the sequence of the topic are evaluated with 1 point;
- questions to be freely answered are evaluated from 1 to 3 points depending on the complexity of the task;

According to the rules of the study, four groups of reading ability are assessed when reading literary and informational texts.

- finding clearly indicated information;
- forming conclusions;
- data interpretation and synthesis;

How can preparing students for the PIRLS International Assessment Program tests lead to better results? For this, it is important to pay attention to the following:

- to ensure the organization and conduct of study activities in the classroom in the best way;
- encouraging students to study at home and the results achieved through it;
- ensuring that the curriculum and textbooks comply with PIRLS;
- Thorough study of PIRLS assessment program tasks and assimilation of acquired knowledge (i.e. practice).The appropriate participation of primary school students in this test depends on their level of knowledge as well as the development of worldview, thinking and imagination.Below we will consider tasks that encourage creative thinking and conscious reading of primary school students.

THE SLOTH AND THE BEAVER

One day, Lazy came to his friend Kunduz and said:

- Find me the best healer in the forest. In the next time, I have no patience, I can't walk, I can't stand, I don't want to talk. I wish I could be strong and energetic like you. Because Kunduz knew that Yalkov was actually healthy and that his only disease was laziness, he said:

- I recommend my doctors to you. I am healthy because of them.

- Do I know them?

- Of course you know. One of them is the Forest Doctor. I live in his bosom. I breathe in the clean air. I eat my fill of fruits. The second is Darya the doctor. I bathe in its waters. My bubbles dissipate and I feel relieved. The third is the most generous - the Sun is a healer. He heals not only me, but the whole world with his warm warmth. It gives life and hope to everyone. These doctors are always with us. Why don't you feel it? I think you are suffering from laziness. Know that this disease can be overcome only with hard work and effort. Only then can natural healers help you.

Shukrullo Abdullayev

Questions and assignments

1. What advice did Sloth ask Beaver?

A) He asked the secret of agility

B) The good doctor asked

C) He asked the reason for his illness

2. What disease do you think the sloth has?

_____

3. Why did Beaver recommend Forest, Water and Sun doctors to Sloth?

A) Because they lived here

B) Because Lazy was just lazy

C) Forest air, water and Sun were useful for the lazy man's illness

4) Why did Sloth ask Beaver for advice?

A) Because Beaver was agile and active

B) Because Beaver was his friend

C) Because Beaver was healthy

5) What do you know about the life of beavers?

_____

6) What do you think is the importance of the Sun, water and fresh air in human life?

_____

_____

The questions and tasks given to this text serve not only to understand the text of primary school students, but also to form their creative and critical thinking skills. The development of these abilities is important not only for showing good results in the PIRLS international assessment program, but also for the growing young generation to find their place in life and become a necessary part of society.

Summary. Paying special attention to the development of students' critical and creative thinking, independent search for information, analysis competencies and skills will ensure the worthy participation of our country in the next PIRLS international research.

The fact that the above-mentioned requirements are very important for the educational system means that, as in most foreign countries, it is necessary to attract the best practices aimed at improving the quality of education by evaluating and monitoring the development of the educational and scientific fields. In order to improve the quality and efficiency of education, it is important to study foreign best practices and introduce the requirements of international standards.

List of used literature

1. Law of the Republic of Uzbekistan “On Education”. ORQ-637.-T.: 020.
2. Decree No. PF-5712 of the President of the Republic of Uzbekistan Mirziyoyev Sh.M. “On approval of the concept of development of the public education system of the Republic of Uzbekistan until 030”.
3. “Evaluation of reading literacy of primary school students in international studies”, methodical guide, T. 019.
4. Mother tongue and reading literacy, grade , part T. 021.
5. Nurumbekova, Y. (2021). TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL EDUCATIVE ACTIVITY ON THE BASEMENT. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.
6. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.
7. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor’s Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).
8. Nurumbekova, Y. (2022). BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Архив научных исследований, (1).
9. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

INDIVIDUAL VA TABAQALASHTIRILGAN YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK TASVIRIY SAN’AT O‘QITUVCHILARINI KASBIY-METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH TIZIMI

Xayrov Rasim Zolimxon o‘g‘li
P.F.f.d., dotsent, Guliston davlat universiteti
xayrov@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada individual, tabaqalashtirilgan yondashuvning bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini kasbiy-metodik tayyorgarligidagi tutgan o‘rni va ilmiy ahamiyati ko‘rsatilgan. Kasbiy-metodik tayyorgarlik strukturasida va ta’lim jarayonida tabaqalashtirilgan ta’lim, individual yondashuvdan foydalanish zaruriyati ilmiy asoslangan.

Tayanch so‘zlar: Kasbiy-metodik, tabaqalashtirish, individual, mutaxassislik, o‘qituvchi, metodika, talaba, tasviriy san’at.

Mamlakatimizda ta’lim va san’at sohasini rivojlantirish, jahon miqyosidagi ilg‘or tajribalar asosida zamonaviy ta’lim muassasalarini barpo etish, ularning moddiiy-texnikaviy bazasini mustahkamlash, ilg‘or va amaliyotda o‘zini oqlagan, talabaning faolligiga asoslangan metodlarni qo‘llab-quvvatlash masalalariga davlatimiz tomonidan ustuvor ahamiyat qaratib kelinmoqda. Shu ma’noda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-sonli,

O‘zbekiston respublikasi oliy ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasinida[63] “... o‘quv jarayonini amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirish, bu borada o‘quv jarayoniga xalqaro ta’lim standartlariga asoslangan ilg‘or pedagogik texnologiyalar, o‘quv dasturlari va o‘quv-uslubiy materiallarni keng joriy etish” kabi ustuvor yo‘nalishlar belgilangan. [1].

Oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini kasbiy-metodik tayyorlarlashda o‘qitishning turli hil ma’ruza, seminar, amaliy, mustaqil ta’lim shakllaridan foydalaniladi. akadem guruhlarda tahsil olayotgan talabalarning qobiliyatlari, mutahassislik fanlarga qiziqishi, psixologik va estetik hususiyatlari turlicha bo‘lganligi sababli, berilayotgan bilimlar miqdori va hajmi hamda shu asosda tashkil etilayotgan metodika talabalarga bir xil ta’sir ko‘rsatmaydi. Pedagog-rassom tomonidan berilayotgan o‘quv materiallari ko‘pincha o‘rtacha o‘zlashtiruvchi talabalarga qaratilgan bo‘ladi. Barcha talabaga bunday yondashuv yaxshi o‘qiydiganlarni zeriktirib qo‘yishi, aksincha, pastroq o‘zlashtiradiganlarda ma’lum qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin. Natijada, yuqori va past o‘zlashtiruvchi talabalar o‘tilayotgan mutahassislik fanlariga befarq bo‘ladilar. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy metodik tayyorgarligini individual va tabaqalashtirilgan yondashuv orqali pedagogik ta’sir ko‘rsatilsa ko‘zlangan maqsadga erishish mumkin [4, 8-b.].

Individual va tabaqalashtirilgan ta’lim yuzasidan Evropa va Amerika Qo‘shma Shtatlari pedagog-olimlaridan frantsiyalik R.Dotrens, amerikalik K.Vashburn, N.Leytes, angliyalik A.Kelli, D.Grifin, germaniyalik T.Koxanskiy, M.Fisher, rossiyalik I.Butuzov, S.Rubinshteyn, A.A.Kuznetsov, O.B.Loginova, estoniyalik I.Untlar ilmiy ishlarida kuzatishimiz mumkin. Ular individuallashtirilgan va tabaqalashtirilgan ta’lim borasida keng ko‘lamda tadqiqotlar olib borib, uning mohiyati, mazmuni, nazariy asoslari, amaliyotga joriy etish mexanizmlarining ayrim jihatlarini ilmiy asoslab berdilar. [3, -b.].

Pedagogikada A.A.Kuznetsovning ilmiy ishlarida “Tabaqalashtirilgan yondashuv” tushunchasini keng va tor ma’noda ajratib ko‘rsatilgan, bu uning “ta’limni individuallashtirish” tushunchasi chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Keng ma’noda tabaqalashtirilgan yondashuv tushunchasi ta’lim mazmunini, ta’lim jarayonini tashkil etishning strategik tamonlari namoyon etadi. Tor ma’noda tabaqalashtirilgan yondashuv ta’limning tashkiliy tomoni bilan bog‘liq bo‘lib, ta’lim oluvchining individualligini inobatga olish va uni namoyon bo‘lishini ta’minlaydi. Tabaqalashtirilgan yondashuvning o‘zi tabaqalashtirilgan ta’lim orqali amalga oshiriladi.

O.B.Loginova, V.M.Monaxov ilmiy asarlarida tabaqalashtirilgan ta’limning asosiy turlaridan tadqiqot maqsadiga eng mos keladigan darajali tabaqalashtirish hisoblanadi. Bu ta’lim turida bo‘lajak o‘qituvchilar turli darajadagi chuqurlik va murakkablikdagi, ammo majburiy talablar darajasidan past bo‘lmaydigan ta’lim mazmunini o‘zlashtirish imkoniyati va huquqiga ega bo‘ladilar

V.V.Firsovaning fikriga ko‘ra ta’limda bo‘lajak o‘qituvchilarni tabaqalashtirib o‘qitish orqali bir nechta vazifalarni bajarishi mumkin:

- ta’lim oluvchilarining qiziqishlari, moyilliklari, qobiliyatlari va kasbiy-metodik imtiyozlarini hisobga olgan holda ta’lim mazmunini kengaytirish;

- talabalarni fan va amaliyotning ularni qiziqtirgan sohalari bo‘yicha chuqur o‘qitishni ta’minlash;

[63] O‘zbekiston respublikasi oliy ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini. Lex.uz. 020.

- ta’lim oluvchilarining ijtimoiy-pedagogik sabablarga ko‘ra vaqtincha yo‘qolgan shaxsiy zahiralarini tiklash;

- ijodiy faoliyat tajribasi bilan qurollantirish;

- shaxsning kasbiy yo‘nalishi, kasbiy qiziqishlar, moyillik, ijobiy munosabatlarini shakllantirish;

- umumiy va maxsus qobiliyatlarni rivojlantirish.

Shuning uchun o‘qituvchi oldida talabalarning individual xususiyatlarini, bilish imkoniyatlarini hisobga olish vazifasi turadi Talabalarning moyilligi, qobiliyati, qiziqishi, xotirasi va fikrlash xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir talabaga individual yondashish zaruriyatini, ya’ni mashg‘ulot davomida talabalarga individual va tabaqalashgan yondashish metodini qo‘llashni taqozo etadi.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishda tabaqalashtirilgan va individual yondashuv - bu ta’lim oluvchilarning rivojlanish ko‘rsatgichi ularning qobiliyatlari, qiziqishlariga qarab o‘quv yo‘llari, usullari, shakllari tanlab olinishi anglatadi. Ta’limning bunday turida auditoriyadagi talabalarning individual psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib, talabalar bilan tabaqalashtirilgan va individual ishlar olib borilishi tushuniladi [3, 6-b.].

Tabaqalashtirilgan yondashish deganda, talabalarning mustaqil o‘quv faoliyatini boshqarishning shunday tizimi tushunaladiki, bunda talabalarning individual psixologik xususiyatlari, shuningdek, guruhlarning umumiy xususiyatlari ham hisobga olinadi. Tabaqalashtirilgan yondashish, bu talabalarning bilish faoliyatini ma’lum tizimda boshqarish bilan boradigan o‘quv-tarbiyaviy jarayon. O‘qitishda individual yondashish, har bir talabaning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, talabalarning bilish faolligini boshqarish tizimi tushuniladi. Shunga mos holda o‘qitishni tashkil etish - individuallashtirilgan o‘qitish deyiladi.

Tabaqalashtirilgan yondashuvning metodik tizimining barcha tarkibiy qismlari va uning barcha darajalariga ta’sir qiladi. U ikkita asosiy shaklda paydo bo‘lishi mumkin:

Birinchisi, bir guruhda, bir dastur asosida va bir darslik bo‘yicha o‘qiyotgan talabalar turli murakablikdagi materialni o‘rganishlari mumkin. Bunda asosiy hal qiluvchi omil - majburiy tayyorgarlik darajasi hisoblanadi. Bu shaklning afzal tomonlari talaba tomonidan bilimlarni o‘zlashtirish uchun minimal zaruriy talablarni bajarishidir. Natijada, materialni o‘zlashtirishning yuqori darajalari egallanadi. Shu asosda ta’limdagi farqlash bilan bog‘liq holda, “darajali tabaqalashtirish” atamasi bugungi kunda keng qo‘llanilmoqda.

Tabaqalashtirishning **ikkinchi turi** - mazmunan farqlash. Bu turli xil ta’lim oluvchilar guruhlarini o‘qitilishini o‘z ichiga oladi, ular materialni taqdim etish chuqurligi, ma’lumotlar miqdori va hattoki savollar tizimi bilan farq qiladigan dasturlarga asosan o‘qitiladi. Bunday farqlash ba’zan kasbiy differentsiallash ham deb ataladi. Turli xil kasbiy differentsiallashgan ta’lim - bu fanni chuqur o‘rganish bo‘lib, u yuqori natijalarga erishish imkonini beradigan kasbiy tayyorgarlikning etarlicha ilg‘or darajasi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ta’lim talablarining yuqori darajasi ushbu ta’lim shakli bilan qamrab olingan talabalar sonini tabiiy ravishda cheklaydi. Kasbiy differentsial ta’lim - bu yuqori darajadagi o‘qitishning yanada demokratik va kengroq shaklidir.

Tabaqalashtirishning ikkala turi - darajali va kasbiy tabaqalashtirilgan yondashuv - ta’limining barcha bosqichlarida birgalikda mavjud bo‘lib, bir-birini to‘ldiradi.

Aytish kerakki, tabaqalashtirish va individuallashtirish tushunchalarining mazmuni va ular o‘rtasidagi munosabatlar haqida turlicha qarashlar mavjud. Demak, ba’zilari tabaqalashtirishni ta’lim bilan, individuallashtirishni esa o‘qitish bilan bog‘laydi, boshqalari tabaqalashtirishni individuallashtirish shakllaridan biri, deb biladi [2, 394-b.].

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini kasbiy-metodik tayyorlash jarayonida talabalalarning individual psixologik xususiyatlari bir-biridan farqli bo‘lganligi sababli o‘qituvchi ularni tashxisdan o‘tkazish, ulardagi psixologik xususiyatlarini bilishi zarur bo‘ladi. Mutaxassislik mashg‘ulotlarida talabalar yuzasidan o‘tkaziladigan pedagogik-psixologik tashxis mazmunini ishlab chiqishda talabalarga beriladigan bilim va malakalarning hajmi va chuqurligi, topshiriqni bajarishga ketadigan vaqti, talabaning mustaqil ishlari mazmuni, topshiriqni bajarishga bo‘lgan layoqati hisobga olinadi.

Yuqorida qayd qilingan mezonlar asosida talabalarning mutaxassislik o‘quv predmetlari bo‘yicha qanday metod, unga qanday yondashuv, topshiriqlar dozasini bilib olish asos bo‘ladi. Eng muhimi, o‘qituvchi ta’lim olayotgan har bir talabani har taraflama yaxshi bilgandagina kutilgan natijaga erishadi.

Tashxisni belgilash esa asosan shu talaba haqida tegishli atroflicha va chuqur ma’lumotlarni olishga yordam beradi. Shu maqsadda talabalar uchun tashxisning quyidagi turlari qo‘llaniladi: 1) dastlabki,) oraliq, 3) yakuniy. (1-jadval)

1-jadval

	Tashxislash	**Mazmuni**
.	**Dastlabki**	Talabalar bilan birinchi tashxis o‘tkazilganda amalga oshiriladi va u keng, chuqur o‘tkaziladi. Bunday tashxislash zaruriyatga qarab o‘quv kursi yoki bo‘limida bir yoki ikki marta o‘tkazilishi mumkin.
.	**Oraliq**	Bo‘limlar yoki kurslar o‘rtasida talabalarning mutaxassislik o‘quv predmetlarida olgan bilim va malakalaridagi o‘zgarishlarini aniqlaydi. Tashxislashini o‘qituvchi zaruriyatga qarab ikki marta o‘tkazishi ham mumkin.
.	**Yakuniy**	Bo‘limlar yoki kurs oxirida o‘tkaziladi va talabalarning kurs davomida mutaxassislik o‘quv predmetida o‘zlashtirgan bilim va malakalari darajasini aniqlash imkonini beradi. Bunda har bir talabaning semestr oxiridagi faoliyat natijalari yil boshidagi bilim va malakalari bilan solishtirish orqali amalga oshiriladi.

Talabalarning individual-psixologik rivojlanganlik darajasini aniqlashning psixologik-pedagogik metodlari: kuzatish, mashqlar, og‘zaki so‘rov, suhbat, anketa, test, yozma (matnli) mustaqil ish, talabalarni tasviriy-ijodiy mahsullarini o‘rganish, pedagogik tajriba-eksperimentidan foydalaniladi.

Yuqorida qayd qilingan mezonlar asosida o‘qituvchi talabalarni tashxislash orqali ularning o‘quv imkoniyatlarini aniqlaydi (2-jadvalga qarang). Talabalardagi o‘quv imkoniyatlarni uch toifaga bo‘lish mumkin: 1. Yuqori daraja. . O‘rta daraja. 3. Quyi darajada o‘zlashtiruvchi.

2-jadval

	O‘quv	**Darajalari mazmuni:**

	imkoniyatlari	
.	**Yuqori darajada**	Talabalar har qanday sharoitda avvallari o‘zlari o‘zlashtirgan bilimlarni kerakli paytda namoyish eta oladilar. Yangi va kreativ g‘oyalarni ilgari suradilar. Zarurat tug‘ilganda ulardan yangi materiallarni o‘zlashtirishda foydalana oladilar. Xususan, ular muhim belgilarni ajratishda, umumlashtirishda yangi tushunchalarni ajratib ko‘rsatishda, yangi bilimlarni o‘zlashtirishda namoyon bo‘ladi.
.	**O‘rta darajada**	Talabalar yangi materiallar o‘rtacha tezlikda o‘zlashtira oladilar. Ko‘p hollarda yangi g‘oyalarni taklif etadilar. Ko‘pincha fanlar kesimida bilim zahiralarining etishmasligi kuzatiladi. Ayrim yangi materiallarni o‘zlashtirish og‘irlik bilan kechadi.
.	**Past darajada**	Talabalarda amaldagi bilimlar jamg‘armasi etarli emas, ular yangi materiallarni tahlil qila olmaydilar. Ko‘p xolatlarda amaliy topshiriqlarni bajarishda qo‘pol xatoliklarga yo‘l qo‘yilganligi kuzatiladi.

Talabalarning o‘quv imkoniyatlarini kuzatib borishda o‘qituvchiga elektron platformalarga kiritilgan baholar ham yordam beradi. Talabalardagi o‘quv imkoniyatlarini aniqroq belgilash uchun ularning o‘quv faoliyatlarini kuzatib turish, ular orasida tashxis o‘tkazib turish kerak bo‘ladi. Ular mutaxassislik o‘quv predmetlari bo‘lib talabalar tomonidan o‘quv materiallarini qanchalik o‘zlashtirib ketayotganligini bildiradi.

Shu bilan birga individual va tabaqalashtirilgan yondashuvda mustaqil ishlashning uch hil darajasi qayd qilinadi. Ular yuqori, o‘rta va past darajalardir.

Mustaqil ishlashning yuqori darajasi bilim va darajalari bilim va malakalarning shaklanganligi talabalarda, o‘zini-o‘zi nazorat qilish turlicha o‘quv jarayonlarini erkin takomillashtirish qobiliyati kabi mustahkam malakalar mavjudligi bilan belgilanadi.

Mustaqil ishlashning o‘rtacha darajasida talabalar mustaqil fikrlaydilar, bilim va malakalari o‘rtacha, sayoz bo‘ladi, o‘z ishlarini maqsadga muvofiq ayrim hollarda etarlicha rejalashtira olmaydilar, o‘zlarini o‘zlari nazorat qila olmaydilar.

Mustaqil ishlashni past darajadagi talabalarda yuqorida qayd qilingan sifatlar, ko‘nikmalar deyarli bo‘lmaydi yoki bo‘sh bo‘ladi. talabalardagi qobiliyati ularning ishchangligi bilan ham bog‘lanadi.

Ishchanlik-talabalarning fiziologik sifati hisoblannib bunda talabalar topshiriqni bajarishda qanchalik tez charchashlari nazarda tutiladi.

O‘.N.Sultonova o‘zing ilmiy tadqiqot ishlarida uni, turlicha tayyorgarlik va mustaqillik darajalarga ega bo‘lgan talabalarga mo‘ljalangan mustaqil ish variantlaridan foydalanishini keng qo‘llanilishini ko‘rsatib bergan. Ya’ni, bir guruxning o‘zidagi talabalarning tayyorgarlik darajalarga qarab metodik qo‘llanmalardagi, didaktik materiallardagi nazorat ishlari va nazorat testlari turlicha variantlarda tuziladi. Tabaqalashtirilgan mustaqil ishlarini variantlari 3-4 ta darajaga ajratilgan holda tuziladi, turli hil darajadagi variantni tanlashni talabaning o‘zi hal qilishi ham mumkin.

Tabaqalashtirilgan va individual yondashuvning asosiy tamoyillaridan biri bu o‘quv materiallariini soddalashtirishgina emas, balki o‘qituvchi tomonidan talabalarga individual

yondashish lozim. O‘quv jarayonida individual yondashuvni qo‘llash uchun topshiriqlar tabaqalashtirilishida “maslahat-kartochkalari”dan foydalanish mumkin. Masalan, tasviriy san’at tarixi mashg‘ulotlarida taniqli rassomlarning kartinasini tahlil etish topshirig‘i beriladi. Ularning bittasida tahlilning echimi berilgan bo‘lsa, boshqasada tahlilning sxemasi yoki grafigi yo‘llanma sifatida beriladi. Boshqa bir holda esa, andoza sifatida berilgan tahlilga o‘xshash topshiriqlar beriladi. Natijada, barcha talabalar tasviriy san’at tarixi fanidan amaliy mashg‘ulotlarida bitta masalani echishadi, ammo ularga ko‘rsatilgan yo‘llanma va maslahatlar bir-biridan farq qiladi. Guruhdagi kuchliroq talabalar uchun qiyinroq topshiriqlar taklif qilinadi. Bunday topshiriqlar darsliklarga kiritilgan bo‘lishi yoki o‘qituvchi tomonidan oldindan tayyorlab qo‘yilgan bo‘lishi mumkin.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash lozimki, bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish bo‘yicha O‘zbekiston va xorijlik pedagog-olimlarning ilmiy ishlaridan kelib chiqib individual va tabaqalashtirilgan yondashuvning didaktik imkoniyatlarini ko‘rib chiqdik. Unga ko‘ra kasbiy-metodik tayyorgarlik jarayonini maqsadi, vazifalari, tamoiyllariga rioya etilishida pedagogik natijalarga erishiladi. Bunga kasbiy-metodik tayyorgarligi takomillashtirish bevosita ta’lim jarayonida individual va tabaqalashtirilgan yondashuvni tashkil etishning shakl, usul va vositalarini to‘g‘ri tanlashga bog‘liqdir.

Yuqorida ko‘rsatilgan yondashuvlarning oliy ta’lim tizimida joriy qilinishi ta’lim-tarbiya sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etib, oliy ta’lim tizimi bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy-metodik tayyorgarligini shakllantirishda muhim o‘rinni egalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston respublikasi oliy ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini. Lex.uz. 020.
2. Hakimova M.F., Mamarajabov Sh.E. Umumkasbiy tayyorligini differentsial yondashuv asosida shakllantirishning ba’zi jihatlari // Uzluksiz ta’lim tizimida “boshlang‘ich ta’lim”mazmunini sifat jihatidan yangilash: muammo, yechimlar va rivojlanish istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari to’plami. GulDU 5-noyabr 022. 394-395 b.
3. Хайров Р.З. Совершенствование подготовки будущих педагогов изобразительного искусства к обучению графике на основе индивидуального подхода. «Матрица научного познания» Научный электронный журнал // ISSN 541-8084 №-5-1/2022 (апрель 022) 330-333 с. / https://os-russia.com/SBORNIKI/MNP-2022-05-1.pdf/
4. Хайров Р.З. Педагогические условия информационно-коммуникационных технологий в совершенствовании профессионально-методической подготовки будущих учителей. International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers. Vol. 11 No. 4 (2023): p. 870-879. http://farspublishers.org/index.php/ijessh/article/view/934

ПОЭТИКА ЦВЕТА КАК СРЕДСТВО ОТРАЖЕНИЯ ВНУТРЕННЕГО МИРА ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ С.А. ЕСЕНИНА И ГУ ЧЭНА

Якунина Ангелина Алишеровна

Магистрант, Гулистанский государственный университет

yakuninaangelina1@gmail.com

Аннтотация: В данной статье рассматривается функционал колоронимов как особого средства создания и отражения внутреннего мира лирического героя в поэтическом творчестве С.А. Есенина и Гу Чэна в разных периодов. При этом помимо отражения внутреннего мира персонажа в статье анализируется и восприятие окружающей действительности самим лирическим героем также за счет употребления в поэтическом тексте цветообозначений.

Ключевые слова: цвет, цветообозначение, колороним, поэтический текст, лирический герой, метафора, символ, изобразительно-выразительные средства.

Abstract: This article discusses the functionality of coloronyms as a special means of creating and reflecting the inner world of a lyrical hero in the poetic work of S.A. Esenin and Gu Chen in different periods. At the same time, in addition to reflecting the inner world of the character, the article also analyzes the perception of the surrounding reality by the lyrical hero himself also through the use of color terms in the poetic text.

Keywords: color, color naming, coloronim, poetic text, lyrical hero, metaphor, symbol, expressive means and figures of speech.

В каждом периоде творчества писателя преобладает свой неповторимый настрой и манера использования художественного языка. Он проявляется в использовании художественно-изобразительных средств выразительности. Так, посредством одного из способов создания образности и выразительности, отражения внутреннего мира лирического героя в поэтическом тексте является использование языковых средств. Колоронимы, или единицы-цветообозначения, входят в разряд таких характеристик, которые позволяют в сознании любого носителя языка, индивида создать более полную картину, насыщенную красками, представленную различными оттенками. Под колоронимами мы понимаем определенную группу лексико-фразеологического состава, репрезентируемую соответствующими цветономинациями, выражающую определённую насыщенность и степень проявления световой характеристики и обладающую определенным отражением в предметах реальной действительности.

Характеризуя поэтическое творчество С.А. Есенина, мы должны отметить, что все его тексты переполнены различными художественными приемами, тропами, что, бесспорно, создает яркую индивидуальную видимость окружающего мира, передает особое видение этого окружающего мира лирическим героем. Занимая концептуальную позицию в жизни автора, многие понятия и образы обретают символические оттенки и значения. Используя изобразительно-выразительные средства, переносные и символические значения, поэт наталкивает каждого читателя на раздумья. В большинстве лингвистический и литературоведческих исследований отмечается метафоричность языка автора. Метафора в поэтическом тексте играет огромную роль в создании образа. Основная дефиниция данного понятия трактуется как «троп или фигура речи, употребление слова, обозначающего некоторый класс объектов, явлений, действий или признаков, для характеризации или номинации другого, сходного с данным класса объектов или индивида» [1, 33 с.].

Цветовосприятие является одним из показателей внутреннего духовного мира писателя, поэта. В выборе цветовой палитры появляется очень важное в личности художника слово. Поэтому исследование употреблённых им цветообозначений позволяет понять, почувствовать мироощущение поэта. Цветопись – один из существенных элементов стиля языка, «посредством которого выражается идейное и связанное с ним эмоциональное содержание литературного произведения». [5, 97 с.].

С.А. Есенин, являясь один из ярчайших поэтов Серебряного века, а позднее поэт периода имажинизм владел простотой чувства, которая позволяла ему ощущать тесную связь с живой природой, с окружающим миром. В вопросе изучения лексико-семантического поля «Цвет» в художественных произведениях С. Есенина ведущим является принцип последовательности: от общепринятого значения цвета к индивидуально-авторскому эстетическому значению, а также выявление основных функций у колоративов (структурной и коммуникативной). Цвет считается у поэта символом не всегда однозначным, ровно как неоднозначна и семантика цветообозначений. Цветообозначения, которые представлены в художественной литературе (особенно в поэтических текстах) заслуживают особого внимания и представляют собою особую область изучения. Данное поле наглядно определяют художественные образы, что можно проследить в поэтических текстах. Исследование оригинальных стихотворений С.А. Есенина дает возможность говорить о том, что поэт применяет цветовую лексику, которую носители русского языка считают основными: цвета радужного спектра (красный, оранжевый, желтый, зеленый, голубой, синий, фиолетовый), а также чёрный, белый и серый.

В свою же очередь поэтические тексты Гу Чэна это его стихотворения о природе, которую любил и понимал поэт, предоставляют нам возможность заметить огромное количество цветовых обозначений, выраженных в слове. Для поэзии Гу Чэна свойственно постоянное обращение к миру природы как и для С.А. Есенина. Часто встречаются стихотворения, которые посвящены описанию природы, также описанию чувств и мыслей героя, которые изображаются в соотношении с её образами. В своей поэтической речи Гу Чэн достаточно многообразно применяет колоративную лексику, которая не отличается высокой частотностью, однако формирует особое индивидуально авторское восприятие. Далее проанализируем специфику вербализации значения цвета в поэтической речи писателей.

Поэзия Сергея Есенина послужила началом нашего исследование лексико-семантических особенностей колоронимов. Писатель тонко чувствовал мир и посредством слов - колоронимов стремился нам его передать.

С. Есенин придавал цветовой палитре особую значимость. В его поэтике цвета символизируют извечное противоборство светлых и темных сил. Одним из немногих любимым цветом в творчестве С.А. Есенина является золотой. Рассмотрим функционирование и реализацию данной лексической семы.

Лексема реализуется при номинации времени года, следовательно, обладает значением темпоральности:

Кому-то пятками уже не мять по рощам
Щербленый лист и **золото** травы.
Тягучий вздох, ныряя звоном тощим,

Целует клюв нахохленной совы.

(«О красном вечере задумалась дорога...») [2, 66 с.].

Сравнение происходит на основе сходства увядшей травы осенью с цветом драгоценного металла. Однако сема 'блестящий', которая заложена в лексическое значение лексемы золото, утрачивается; актуализируется только цветовой признак, нежели световой, связанный со степенью проявления светового признака.

Восприятие мира Гу Чэном уже в ранние годы окрашенно трагизмом, он чувствует свое одиночество, никто не может постичь меру его отчаяния и разделить переживания. Он четко разделяет беду молодого поколения, которая была лишь в том, что оно «невовремя» родилось, попав в исторически переломный период истории Китая. [4, 376 с.].

Там нет осенних хризантем
Обрамленных **золотой** каймой.
Там нет пиона
С его прелестной статью.
Там лишь крошечные цветы,
С тончайшими лепестками,
Свой слабый аромат
Они в весне прекрасной растворяют.
(«Безымянные цветы»)

В стихотворении уже появляются яркие эпитеты и метафоры. Перед глазами возникает картина расстилающегося зеленого ковра с полевыми цветами на фоне дороги, ветра и дождя, золотой каймой. В воображении читателя не только возникает визуальный образ цветов, он может также прочувствовать их слабый аромат, услышать их шелест, все это создает трехмерность изображаемого образа. [3, 5 с.]. Природа в произведении одухотворена, эмоционально наполнена. Ранний период жизни был не только началом сознательного периода написания стихов, но и огромного желания уйти от неприятной реальности.

Авторская окказиональная лексема ошафранить у С.А. Есенина обретает в контексте цветовую характеристику (шафрановый цвет - «желто-оранжевый с коричневым оттенком»), действие от прилагательного шафрановый. При этом в контексте формируется переносное значение, характеризующее внутренний мир поэта и лирического персонажа.

Оглянись, как хорошо другом:
Губы к розам так и тянет, тянет.
Помирись лишь в сердце со врагом –
И тебя блаженством **ошафранит**.
(«Золото холодное луны...») [2, 183 с.].

Данная лексема утрачивает оттенок цвета и обретает значение озарения, воодушевления, внутреннего света, радости. Однако первая строчка стихотворения, выведенная в название стихотворения (золото холодное луны), отражает переносное значение, но при этом характеризуя негативный смысл, связанный со светом луны, символически воспринимаемым человеком как холодный, тусклый, неясный, несущий много тайн, загадок.

В стихотворении «Белые ночи» (1981) Гу Чэн развивает тему отчужденности, показывая читателю роковой круговорот жизни и ее безысходность. С первых строк автор вводит читателя в состояние одиночества и оцепенения:

Эскимос
Он очень молод, солнце никогда
Не проходило над его головой
Ради своего счастья, ради своей **коричневой** бороды
Он с серьезным видом лежит
На шкуре **белого** медведя, слушая как лед
Трескается где-то вдали
Куски разбитого кристалла, скользят посреди ветряной бури
Он думает о жизни
О своей жене
С милыми **стеклянно-жемчужными** бусами
Одежду, которую желает поменять

В своем произведении Гу Чэн обращает внимание на Северный полюс и создает вымышленную историю, но прожитую Гу Чэном в своих мечтах и фантазиях. Поэт использует следующие средства выразительности: эпитеты (стеклянно-жемчужные бусы). Нечастые употребления колоротива коричневый характеризуется предметной соотнесенностью. В данном контексте коричневый, белый, стеклянно-жемчужные показывает не только точность в описании, а также тонкое восприятие цветового спектра в прямом его значении.

Колористическую характеристику в стихотворении Сергея Есенина «За горами, за желтыми долами...» в контексте несет лексема зеленый, она ассоциативно сближает авторское сознание с родными местами, за счет чего формируется символическое значение указанной лексемы: зеленый определяет идею жизни, гармонии, свежести.

Не за песни весны над равниною
Дорога мне **зеленая** ширь –
Полюбил я тоской журавлиною
На высокой горе монастырь.
(«За горами, за желтыми долами...») [2, 31 с.].

Кроме того, отметим, что, функционируя в поэтическом тексте, лексемы, входящие в состав данной подгруппы, выступают в качестве лексем, указывающих на проявление того или иного действия в определенное время года - летом.

В следующих стихах Гу Чэна мы видим мальчика, очарованного красотой и совершенством природы. Нежное и простое описание природы исполнено чувством восхищения. Приведем для примера стихотворение «Я восхищаюсь миром» написанное в 1971 г.

Природа вызывает у поэта восхищение своей красотой и непредсказуемостью. Гу Чэн, словно художник, резкими мазками рисует нам яркий объемный мир. Но поэт не просто рисует природу, он передает ее внутреннее состояние с мельчайшими оттенками (веселье золотых колосьев пшеницы, надежды прозрачных волн), нюансами цвета (мелкий золотистый песок, песнь степи зеленой):

Лунный свет.

Затерявшись среди ночного неба.

Похож на осколок.

Звезды, Разбросаны на речной глади.

Как будто мелкий **золотистый** песок.

Уже в ранней юности поэт чувствует, как быстротечна жизнь, и он ловит ее мгновенья в любви. Его душа не может жить, когда она опустошается, когда из нее уходит любовь. Он желает заполнить пустоту сердца любовью к природе. Так появились эти строки. Перед читателем не просто открываются прекрасные пейзажи, он видит концентрированную жизнь:

Пастушок

Краткая песнь степи **зеленой,**

Охотник

Богатые фантазии леса,

Земледелец

Веселье **золотых** колосьев пшеницы.

Рыбак

Прозрачные надежды формой волн.

Цвет стихотворения очень яркий, насыщенный (золотые колосья, зеленая степь). Поэт использует множество эпитетов (речная гладь, сияние космоса, богатые фантазии леса и др.), которые делают стихотворение еще более легким, чувственным, более эмоциональным. Поэт говорит, что жизнь, свобода не имеют рамок, эти понятия вкладывают непосредственность в каждую строчку. Олицетворением, которое мы встречаем в последней строфе (утро, вечера, восходы и закаты ворвутся). Поэт придал своеобразную окраску этим предметам из окружающего мира. В его сознании они - живые, более того, на них возлагается серьезная задача - сделать мир светлым и радостным. Поэтому они являются также основными образами стихотворения на фоне ночного неба. Стихотворение настолько простое и естественное, в нем особая реальность, соприкасающаяся со сказкой, как настоящее - с желаемым будущим.

Любовь и красота - две главные основы этого мира. Поэт Гу Чэн заставляет пробудиться природу человеческой души - творить и созидать. Стихотворение «Я - капризный ребенок» написанное в 1981 г., представляет собой размышления поэта о жизни. Он словно творец цветной пастелью нарисовал мир мечты, полный оригинальных образов и символов.

Я верю

Что сумею на **белом** листе своего сердца

Рисовать безрассудную свободу

Никогда не плакавшие глаза

Кусочек неба

На нем – листья и маленькое перо

Вечер **светло-зеленый**

Яркую свежесть плодов

Я хочу нарисовать рассвет

Мимолетные взгляды улыбки

Все что в молодости бывает

Любовь без печали и слез
Глаза ее цвета **синего** неба
Чтобы смотрела она на меня

Выбор амплуа ребенка был обусловлен содержанием внутреннего мира поэта, его психологией. Гу Чэн крайне чутко и восприимчиво реагирует на все происходящее вокруг. Глазами ребенка он передает тоску (мимолетные взгляды, любовь без печали и слез, тревоги), надежду (улыбки, глаза синего неба), любовь. Взгляд на мир глазами ребенка говорит о глубине взгляда человека взрослого. Если обратить внимание на цветовую гамму, белый цвет у Гу Чэна становится неким знамением новой жизни, стремлением к чистоте, детской невинности, он словно хочет начать жить с чистого листа: белой бумаги душа, зеленый подчеркивает это желание, ведь это цвет жизни: вечер светло-зеленый и яркая свежесть плодов, синий цвет символизирует надежду, что его еще ждут и всегда будут рады на него смотреть. Гу Чэн открывает обновленный мир, мир доброты и красоты. Образ нового мира в его строчках носит символический характер. Это символ спасения от черных ночей.

Таким образом, обозначение цвета имеет существенно важное значение в творчестве С.А. Есенина и Гу Чэна. В произведениях писателей цвет выполняет разнообразные функции: принимает участие в создании пейзажа, портрета, интерьера, раскрывает особенности мировосприятия лирического героя. В поэтических текстах цвет у С. Есенина и Гу Чэна конкретные функции как правило, помогают в создании завершенного образа персонажа, красочнее раскрыть черты его характера, объяснить поведенческие реакции, вызвать ту или иную ассоциацию, передать всю гамму чувств, эмоций и переживания лирического героя. При помощи насыщенных цветов писатели изображают красоту мира, радость бытия, но при помощи увядающих цветов мы видим все трудности, печаль, горечь и беспомощность.

Человек в восприятии С. Есенина и Гу Чэна - часть мира природы, а в природе все меняется. Жизнь человека подвержена тем же неотъемлемым законам природы, круговороту вещей, что и все в мире.

Список использованной литературы:

1.Арутюнова, Н.Д. Метафора [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Русский язык: Энциклопедия / под ред. Ю.Н. Караулова. - М.: Большая Российская Энциклопедия, 003. - Репр. изд. – С. 33-236.

2.Есенин, С.А. Собрание сочинений: В т. Т. 1. Стихотворения. Поэмы / Слово о поэте Ю.В. Бондарева; Сост., вступ. ст. и коммент. Ю.Л. Прокушева. – М.: Сов. Россия: Современник, 1991. – 480 с.

3.Китайская пейзажная лирика / Под общ. ред. В. И. Семанова; Сост. В. И. Семанов, Л. Е. Бежин; Вступ. ст. и коммент. И. С. Лисевича. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 55 с.

4.Роль традиций в истории и культуре Китая // Сборник статей / [Отв.ред. Л.С. Васильев. – М.: Наука, 1972. – 376 с.

5.Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Язык. Система и языковая деятельность. – Л., 1975. – 308 с.

ТРЕБОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ И ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ

Жабборова Дилбар Дармоновна
доктор философии по педагогическим наукам (PhD)
Гулистанский государственный университет
dilya1970jab@gmail.com

Аннотация: Статья рассматривает требования и проблемы цифрования в образовании и подготовке кадров. Автор анализирует существующие подходы к цифровому образованию и выделяют основные проблемы, связанные с его внедрением. Особое внимание уделяется необходимости развития компетенций, необходимых для работы в цифровой среде, и методам их развития.

Ключевые слова: цифровизация, доступность технологий, цифровые технологии, программное обеспечение, интеграция технологий**,** эффективная и интерактивная учебная среда, обучение и поддержка, безопасность и конфиденциальность креативность, творчество, изобретательность, оригинальность, фантазия, интуиция, способность, новая методика, приёмы, технологии, исследовательский процесс, интеграция, исследуемый процесс, интеллектуальная функция, индивидуальное развитие, увлечение, склонность, самостоятельная деятельность.

Введение

В настоящее время цифровые технологии играют все более важную роль в образовании и подготовке кадров. Они помогают улучшить качество обучения, сделать его более доступным и эффективным, а также подготовить студентов и работников к современным вызовам и требованиям рынка труда. Однако, цифровизация образования также сталкивается с рядом проблем и вызовов, которые могут затруднить ее внедрение и использование. В данной статье мы рассмотрим требования и проблемы цифрования в образовании и подготовке кадров, а также возможные решения этих проблем.

Тема: Требования и проблемы цифрования в образовании и подготовке кадров

Цифровизация образования и подготовки кадров стала неизбежным процессом в нашей современной жизни. С развитием технологий, образование и подготовка кадров должны соответствовать новым вызовам и требованиям рынка труда. Однако, цифровизация образования также сталкивается с рядом проблем и вызовов, которые могут затруднить ее внедрение и использование. В данной статье мы рассмотрим требования и проблемы цифрования в образовании и подготовке кадров, а также возможные решения этих проблем.

Требования цифровизации в образовании и подготовке кадров
Цифровизация образования и подготовки кадров требует выполнения ряда требований, которые необходимы для успешного внедрения и использования цифровых технологий. Некоторые из этих требований включают в себя:
1. Доступность технологий: Цифровые технологии должны быть доступными для всех участников образовательного процесса. Это включает в себя доступность оборудования,

программного обеспечения и интернет-соединения.
2. Интеграция технологий в учебный процесс: Цифровые технологии должны быть интегрированы в учебный процесс, чтобы создать более эффективную и интерактивную учебную среду.

3. Обучение и поддержка: Участники образовательного процесса должны быть обучены и поддержаны в использовании цифровых технологий. Это включает в себя обучение учителей и преподавателей, а также поддержку студентов и работников.

4. Безопасность и конфиденциальность: Цифровые технологии должны быть безопасными и защищенными, чтобы предотвратить несанкционированный доступ к личной информации и конфиденциальным данным.

Проблемы цифровизации в образовании и подготовке кадров

Цифровизация образования и подготовки кадров также сталкивается с рядом проблем и вызовов, которые могут затруднить ее внедрение и использование. Некоторые из этих проблем включают в себя:

1. Недостаток финансирования: Цифровизация образования и подготовки кадров требует значительных финансовых вложений, которые могут оказаться недоступными для некоторых учреждений и организаций.

2. Недостаток квалифицированных кадров: Цифровизация образования и подготовки кадров требует наличия высококвалифицированных кадров, которые могут разрабатывать, внедрять и поддерживать цифровые технологии.
3. Недостаток доступности и доступности технологий: Некоторые участники образовательного процесса могут не иметь доступа к необходимым цифровым технологиям, что может затруднить их участие в образовательном процессе.
4. Ограничения на использование технологий: Некоторые учреждения и организации могут иметь ограничения на использование цифровых технологий, что может затруднить их внедрение и использование в образовательном процессе.

Решения проблем цифровизации в образовании и подготовке кадров

Чтобы преодолеть проблемы и вызовы цифровизации в образовании и подготовке кадров, необходимо принять ряд мер и решений. Некоторые из возможных решений включают в себя:

1. Увеличение финансирования: Для успешной цифровизации образования и подготовки кадров необходимо увеличить финансирование и инвестиции в цифровые технологии.

2. Подготовка кадров: Для успешной цифровизации образования и подготовки кадров необходимо подготовить высококвалифицированных кадров, которые могут разрабатывать, внедрять и поддерживать цифровые технологии.
3. Развитие доступности и доступности технологий: Для успешной цифровизации образования и подготовки кадров необходимо обеспечить доступность цифровых технологий для всех участников образовательного процесса.
4. Развитие политики: Для успешной цифровизации образования и подготовки кадров необходимо разработать политику, которая будет регулировать и управлять использованием цифровых технологий в образовательном процессе.

Одним важным решением может быть сотрудничество между учреждениями образования и компаниями, которые разрабатывают и предоставляют цифровые

технологии. Это может помочь учреждениям образования получить доступ к новым технологиям, а также обеспечить поддержку и обучение для их использования. Кроме того, можно использовать онлайн-платформы для обучения и подготовки кадров, которые могут быть доступны для всех участников образовательного процесса, независимо от их местоположения.

Еще одной проблемой, которую необходимо решить, является проблема неравенства в доступе к цифровым технологиям. Некоторые участники образовательного процесса могут иметь ограниченный доступ к необходимым технологиям, что может затруднить их участие в образовательном процессе. Для решения этой проблемы можно использовать программы и инициативы, которые направлены на обеспечение доступности и доступности цифровых технологий для всех участников образовательного процесса. В целом, цифровизация образования и подготовки кадров является важным процессом, который требует выполнения ряда требований и решения ряда проблем. Однако, с помощью сотрудничества между учреждениями образования и компаниями, использования онлайн-платформ и программ, направленных на обеспечение доступности и доступности цифровых технологий, можно преодолеть эти проблемы и обеспечить успешную реализацию цифровых технологий в образовательном процессе.

Цифровая среда является неотъемлемой частью современного мира, и ее значение для бизнеса и общества растет с каждым днем. Сегодняшние работодатели ищут специалистов, которые обладают не только традиционными навыками, но и компетенциями для работы в цифровой среде. В этой статье мы рассмотрим, какие компетенции необходимы для работы в цифровой среде и как их можно развивать:

1. Компьютерные навыки. Компьютерные навыки являются основой для работы в цифровой среде. Это включает в себя умение работать с различными программами и приложениями, умение обрабатывать и анализировать данные, а также умение использовать социальные сети и другие онлайн-инструменты.

2. Коммуникационные навыки. Коммуникационные навыки являются не менее важными для работы в цифровой среде. Это включает в себя умение эффективно общаться через электронную почту, мессенджеры и другие онлайн-средства связи, а также умение работать в команде и управлять проектами.

3. **Аналитические навыки.** Аналитические навыки позволяют анализировать большие объемы данных и выявлять тенденции и паттерны. Это необходимо для принятия правильных решений и определения стратегии развития бизнеса.

4. **Креативность.** Креативность является ключевым фактором для успеха в цифровой среде. Это включает в себя умение генерировать новые идеи и находить нестандартные решения для решения проблем.

5**. Умение обучаться.** Цифровая среда постоянно меняется и развивается, поэтому необходимо быть готовым к обучению и постоянному совершенствованию своих навыков и знаний.

Как развивать компетенции для работы в цифровой среде?

Существует множество способов развития компетенций для работы в

цифровой среде. Некоторые из них включают в себя:

- Онлайн-курсы и тренинги, которые позволяют учиться новым навыкам и знаниям в удобное время и месте.

- Участие в хакатонах, мастер-классах и других мероприятиях, которые позволяют развивать креативность и коммуникационные навыки.

- Работа над проектами, которые позволяют применять свои навыки на практике и получать опыт работы в цифровой среде.

- Общение с другими профессионалами в своей области, которые могут поделиться своими знаниями и опытом.

В целом, развитие компетенций для работы в цифровой среде является важным фактором для успеха в современном мире. Необходимо постоянно совершенствовать свои навыки и знания, чтобы быть готовым к вызовам.,

Цифровизация в образовании стала неотъемлемой частью современного мира. Сегодня педагогам необходимо не только обладать традиционными навыками, но и уметь работать с цифровыми технологиями.

Цифровые моды обучения педагогов стали популярными в последнее время, и они предлагают новые возможности для обучения и развития педагогических навыков.

Одним из основных преимуществ цифрового обучения является доступность. Педагоги могут получать обучение в любое время и в любом месте, где есть доступ к Интернету. Это позволяет им гибко планировать свое время и обучаться в удобном темпе.

Одним из наиболее популярных цифрового обучения является онлайн-курсы. Они позволяют педагогам получать новые знания и навыки в удобное время и месте. Онлайн-курсы могут включать в себя видеоуроки, интерактивные задания и тесты, форумы для общения с другими участниками курса и многое другое.

Другим популярным цифрового обучения являются вебинары. Вебинары позволяют педагогам принимать участие в онлайн-семинарах и общаться с другими участниками. Вебинары могут быть посвящены различным темам, связанным с образованием, и могут предоставлять педагогам новые знания и навыки.

Важным аспектом цифрового обучения является их интерактивность. Они позволяют педагогам получать обратную связь и задавать вопросы, что способствует более глубокому пониманию материала и повышению эффективности обучения.

Кроме того, цифровое обучение педагогов могут быть индивидуализированы в соответствии с потребностями каждого педагога. Они могут выбрать курсы и вебинары, которые соответствуют их уровню знаний и интересам.

Однако, необходимо отметить, что цифровые моды обучения не заменят традиционных методов обучения, таких как лекции и семинары. Они должны быть использованы в сочетании с традиционными методами, чтобы обеспечить более эффективное обучение.

В целом, цифровые моды обучения педагогов являются важным инструментом для развития педагогических навыков в цифровой среде. Они предоставляют новые возможности для обучения и развития, которые не были доступны ранее. Педагоги должны использовать эти возможности, чтобы быть готовыми к вызовам, которые представляет цифровая среда.

Одним из преимуществ цифровых модов обучения является их экономическая эффективность. Онлайн-курсы и вебинары обычно стоят меньше, чем традиционные курсы и семинары. Это позволяет педагогам получать обучение по более доступным ценам.

Кроме того, цифровые моды обучения педагогов могут быть более удобными для тех, кто имеет ограниченный доступ к традиционным методам обучения. Например, педагоги, которые работают в удаленных районах или имеют ограниченную мобильность, могут получать обучение онлайн.

Одним из ключевых преимуществ цифровых модов обучения является их скорость. Онлайн-курсы и вебинары могут быть быстро разработаны и запущены, что позволяет педагогам быстро получать новые знания и навыки.

Наконец, цифровые моды обучения педагогов могут содействовать развитию международного образования. Онлайн-курсы и вебинары могут быть доступны для педагогов из разных стран, что позволяет им обмениваться знаниями и опытом.

Цифровые моды обучения педагогов представляют собой значительную возможность для развития и совершенствования педагогических навыков. Они предоставляют доступ к новым знаниям и навыкам, которые не были доступны ранее, и могут быть более удобными и доступными для педагогов. Педагоги должны использовать эти возможности, чтобы быть готовыми к вызовам, которые представляет цифровая среда.

Цифровые технологии играют все более важную роль в образовании, и одним из главных их преимуществ является возможность развития компетенций учащихся. Цифровые технологии предоставляют широкий спектр инструментов для развития различных компетенций, таких как креативность, критическое мышление, коммуникации и другие.

Одним из методов развития компетенций учащихся с помощью цифровых технологий является использование игр. Игры могут помочь учащимся развивать креативность, логическое мышление, проблемное мышление и другие компетенции. Игры также могут быть использованы для обучения новым навыкам и знаниям, а также для повышения мотивации учащихся.

Другим методом развития компетенций учащихся с помощью цифровых технологий является использование онлайн-курсов и вебинаров. Они предоставляют учащимся доступ к новым знаниям и навыкам, а также позволяют им развивать свои навыки коммуникации и критического мышления. Онлайн-курсы и вебинары также могут быть индивидуализированы, чтобы соответствовать потребностям каждого учащегося.

Еще одним методом развития компетенций учащихся с помощью цифровых технологий является использование социальных сетей. Социальные сети могут быть использованы для развития навыков коммуникации, креативности и критического мышления. Они также могут быть использованы для обмена знаниями и опытом между учащимися и педагогами.

Еще одним методом развития компетенций учащихся с помощью цифровых технологий является использование мультимедийных презентаций. Мультимедийные презентации позволяют учащимся развивать навыки коммуникации, креативности и критического мышления. Они также могут быть использованы для обучения новым навыкам и знаниям, а также для повышения мотивации учащихся.

Кроме того, цифровые технологии могут быть использованы для развития навыков самоорганизации и самостоятельности учащихся. Онлайн-курсы и вебинары могут быть самостоятельными, что позволяет учащимся планировать свое время и обучаться в

удобном темпе. Это помогает учащимся развивать навыки самоорганизации и самостоятельности.

В заключение, цифровые технологии предоставляют учащимся широкий спектр инструментов для развития различных компетенций. Они могут быть использованы для развития креативности, критического мышления, коммуникации и других навыков. Педагоги должны использовать эти возможности, чтобы помочь учащимся развиваться и достигать успеха в будущем.

Цифровое образование является одним из наиболее важных направлений развития образования в настоящее время. Оно предоставляет новые возможности для обучения и развития учеников, а также для подготовки кадров, которые будут готовы к работе в цифровой экономике. В этой статье мы рассмотрим рекомендации по дальнейшему развитию цифрового образования и подготовки кадров.

1. Интеграция цифровых технологий в образовательный процесс. Одной из важнейших рекомендаций по дальнейшему развитию цифрового образования является интеграция цифровых технологий в образовательный процесс. Это включает в себя использование онлайн-материалов, электронных учебников, интерактивных досок и других инструментов, которые могут помочь ученикам получить новые знания и навыки.

2. Развитие навыков цифровой грамотности. Другой важной рекомендацией является развитие навыков цифровой грамотности у учеников и педагогов. Цифровая грамотность включает в себя умение работать с цифровыми технологиями, а также понимание основных принципов информационной безопасности.

3. Обучение новым технологиям. Третьей рекомендацией является обучение новым технологиям, которые используются в цифровой экономике. Это включает в себя обучение программированию, анализу данных, искусственному интеллекту и другим технологиям, которые могут быть полезны для будущей карьеры.

4. Развитие креативности и инновационного мышления
Четвертой рекомендацией является развитие креативности и инновационного мышления у учеников и педагогов. Цифровые технологии предоставляют новые возможности для создания и разработки новых идей, и педагоги должны помочь ученикам развивать эти навыки.

5. Партнерство с индустрией. Пятой рекомендацией является партнерство с индустрией. Педагоги должны сотрудничать с компаниями и организациями, чтобы обеспечить ученикам доступ к новым технологиям и знаниям, которые могут быть полезны для будущей карьеры.

6. Развитие международного образования. Шестой рекомендацией является развитие международного образования. Ученики и педагоги должны иметь возможность общаться и обмениваться знаниями и опытом с участниками образовательных программ в других странах. Это поможет им получить новые знания и навыки, а также развить культурную компетенцию.

Заключение

В заключение, можно сказать, что цифровизация образования и подготовки кадров является необходимой и важной задачей. Современный мир требует от людей умения работать с цифровыми технологиями и использовать их в своей работе. Однако, реализация цифровизации в образовании и подготовке кадров сталкивается с рядом

проблем.

Одной из основных проблем является отсутствие квалифицированных кадров, способных обучать и внедрять цифровые технологии в образовательный процесс. Необходимо обучать педагогов и преподавателей новым технологиям, чтобы они могли успешно передавать знания и умения своим ученикам и студентам.

Второй проблемой является недостаточное финансирование. Цифровизация образования требует значительных инвестиций, например, в закупку нового оборудования и программного обеспечения, а также в обучение педагогов и преподавателей. Необходимо увеличить финансирование образования и подготовки кадров, чтобы обеспечить успешную реализацию цифровизации.

Третьей проблемой является необходимость изменения учебных программ и методов обучения. Цифровизация требует новых подходов к обучению и новых учебных материалов. Необходимо обновлять учебные программы и методы обучения, чтобы они отвечали современным требованиям и учитывали новые возможности, которые предоставляют цифровые технологии.

Четвертой проблемой является необходимость обеспечения доступности цифрового образования для всех. Необходимо обеспечить доступность цифрового образования для всех слоев населения, включая людей с ограниченными возможностями и жителей отдаленных районов. Необходимо разрабатывать специальные программы и инструменты для обучения и подготовки кадров в таких условиях.

В целом, цифровизация образования и подготовки кадров является важным направлением развития образования и экономики в целом. Необходимо решать проблемы, связанные с реализацией цифровизации, и продолжать работу по внедрению новых технологий в образовательный процесс. Это позволит обеспечить успешное развитие общества и экономики в условиях быстрого развития цифровых технологий. Кроме того, важно отметить, что цифровизация образования и подготовки кадров не только помогает улучшить качество образования, но и способствует экономическому развитию. Кадры, обладающие навыками работы с цифровыми технологиями, более конкурентоспособны на рынке труда и могут привлекать инвестиции в различные отрасли экономики.

Кроме того, цифровизация образования и подготовки кадров является важным фактором для развития инновационной экономики. Новые технологии и инновации требуют наличия квалифицированных кадров, способных работать с ними. Цифровизация образования и подготовки кадров помогает обеспечить наличие таких кадров и создать благоприятную среду для развития инноваций.

Таким образом, цифровизация образования и подготовки кадров является важным фактором для развития общества и экономики в целом. Необходимо продолжать работу по внедрению новых технологий в образовательный процесс и решать проблемы, связанные с реализацией цифровизации. Только в таком случае мы сможем обеспечить успешное развитие общества и экономики в условиях быстрого развития цифровых технологий.

Список использованной литературы

1. Развитие цифровых компетенций в высшем образовании: международная перспектива. Под ред. Марии Перифану и Нектариоса Г. Паласкаса. Издательство Routledge, 020.

2. Развитие цифровых компетенций в образовании. Под ред. Константина Михоса, Марии Перифану и Нектариоса Г. Паласкаса. Издательство Springer, 020.

3. Цифровое образование: технологии, методы, проблемы. Под ред. Александра Иванова и Николая Кузнецова. Издательство Логос, 019.

4. Цифровизация образования: требования и вызовы. Под ред. Ирины Волковой и Ольги Яковлевой. Издательство Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 020.

5. Цифровая грамотность для технической коммуникации: теория и практика 1 века. Рейчел Спилка. Издательство Routledge, 010.

6. Фреймворк цифровых компетенций для граждан: DigComp .1. Европейская комиссия, 017.

7. Цифровые компетенции для учителей: DigCompEdu. Европейская комиссия, 017.

8. Развитие цифровых компетенций в высшем образовании: обзор литературы. Мария Перифану и Нектариос Г. Паласкас. Журнал Educational Technology & Society, том , №3, 019, с. 1-14.

9. Развитие цифровых компетенций в учительском образовании: обзор литературы. Константин Михос и Мария Перифану. Журнал Educational Technology & Society, том , №3, 019, с. 15-28.

10. Роль цифровых компетенций в учительском образовании: обзор литературы. Нектариос Г. Паласкас и Константин Михос. Журнал International Journal of Educational Technology in Higher Education, том 16, №1, 019, с. 1-17.

11. Цифровые технологии в образовании: от теории к практике. Под ред. Юлии Марковой и Александра Стародубцева. Издательство Университет ИТМО, 020.

12. Цифровые компетенции в контексте образовательных стандартов. Под ред. Елены Кузнецовой и Ольги Шабалиной. Издательство Просвещение, 019.

13. Цифровые технологии в профессиональном образовании: методические рекомендации. Под ред. Николая Гончарова и Андрея Кузнецова. Издательство Московский педагогический государственный университет, 020.

14. Цифровизация образования: опыт и перспективы. Под ред. Ольги Казаковой и Андрея Смирнова. Издательство Московский государственный университет печати, 019.

15. Цифровые компетенции в современном обществе: вызовы и перспективы. Под ред. Елены Карпушиной и Ирины Шестаковой. Издательство Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 020.

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA SO‘ZLARNI KO‘CHMA MA’NODA QO‘LLASH

Zulayho To‘ychieva
o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti

zulayxot775@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Devon”da berilgan ko‘p ma’noli so‘zlarni tahlil qilish, ulardagi ma’no ko‘chishning sabablarini o‘rganish hamda xalq tili bilan, o‘zbek tilining izohli lug‘ati bilan solishtirib qiyoslash, o‘zbek tilining boy imkoniyatlarini aniqlash maqsad qilib olindi.

Kalit so‘zlar: polisemiya, metafora, metonimiya, sinekdoxa, polisemantik, hosila ma’no, ko‘chma ma’no, dialektologiya.

Abstract: This article provides information about the place of words in Uzbek language and their polysemantic meanings and types of use, as well as the development of the lexical meaning of the most common words in Uzbek discourse.

Keywords: lexicology, lexical meaning, derived meaning, polysemy, transfer of meaning, speech, linguistics.

Bugungi kunda o‘zbek tilini ilmiy tadqiq etishning bir qator yo‘nalishlari rivojlandi. Tarixni o‘rganish, uni bugungi kun bilan solishtirish, boy madaniyatimiz va qadriyatlarimizni anglash, har bir xalqning o‘z tilini, dinini o‘rganish muhim bir masaladir. Yurtimizda “... matnshunoslik, adabiy manbashunoslik, tilshunoslik, falsafa, madaniyat tarixi sohalarida milliy madaniy merosimizning hali o‘rganilmagan ko‘pgina qatlamlarini ochib berishga yo‘naltirilgan ilmiy madqiqotlarga alohida e’tibor qaratilayotgani” bu boradagi ilmiy izlanishlar ko‘lamini yanada kengaytirishga asos bo‘lmoqda. Zero, til tarixini o‘rganishdagi eng ishonchli manba bizgacha etib kelgan yozma yodgorliklardir. Xususan, “Devonu lug‘otit turk” asari bugungi o‘zbek tilshunosligi, shu jumladan, leksikologiyani aniq va asosli yaratish uchun boy manba sanaladi. Davrlar o‘tishi bilan har bir so‘zning ma’no taraqqiyoti o‘zgaradi. Ya’ni ba’zi so‘zlar yangi ma’nolar bilan boyisa, ba’zi so‘zlarning ma’nosi torayadi. Shu jarayonni hisobga olgan holda, “Devon”da berilgan ko‘p ma’noli so‘zlarni tahlil qilish, ulardagi ma’no ko‘chishning sabablarini o‘rganish hamda bu birliklarni “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” bilan qiyoslashni asosiy vazifa etib qo‘yildi.

Ma’lumki, Mahmud Koshg‘ariy turkiy tilshunosligi rivooiga katta hissa qo‘shgan buyuk tilshunoslarimizdan biri hisoblanadi. U turkiy tilshunoslikni XI asrdayoq fan sifatida asoslagan edi. Bugungi kungacha o‘z mavqeini saqlab kelgan asar, ya’ni “Devonu lug‘otit turk” keng tarzda o‘rganilgan va o‘rganilmoqda. Jumaladan, A.N.Kononov, (Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazo‘ka. Moskva - Leningrad, 1960), S. Mutallibov. “Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk”. T.: 1959. G‘.Abdurahmonov, Shukurov Sh., O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1973. D.X.Bazarova, Semantika naimenovaniy chastey i tela proizvodno‘x ot nix v tyurkskix yazo‘kax, Avtoreferat kan.diss., Tashkent, 1967. M.Mirtojiev. “O‘zbek tilida polisemiya”. T.:1975. G‘.Abdurahmonov. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, 1-qism, T. 1990. H. Ne’matov, R.Rasulov. “O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari”. T.: 1995, R. Zohidov. “Sabot ul - ojizin” dagi ko‘p ma’noli so‘zlarning qiyosiy tahlili, “yolin va “qalin” so‘zlarining ma’no xususiyatlari. “O‘zbek tili va adabiyoti “ 000, 3-son, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari va uning turkiy xalqlar madaniyati hamda jahon tsivilizatsiyasida tutgan o‘rni. Xalqaro konferentsiya materiallari. Samarqand, 002, “Devon” da berilgan ko‘p ma’noli so‘zlarni tahlil qilish, ulardagi ma’no ko‘chishning sabablarin o‘rganish

hamda bu “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” bilan qiyoslash ona tilimiz boyligi ko‘lamini yana ham kattaroq doirada ko‘rsatish mumkin deb o‘ylaymiz.

Ko‘p ma’noli so‘zlarda ma’no qanchalik ko‘p bo‘lsa ham, lekin u bir so‘z hisoblanaveradi. Xuddi shu holat omonimdan farq qiladi. Omonim so‘zlar bir necha mustaqil so‘zning alog‘ida sharoit natijasida birlashishidan iborat bo‘lsa, bir so‘zning til taraqqiyoti qonunlariga muvofiq yangi mazmun va ottenkalar bilan boyishining natijasidir. Shuning uchun ham ko‘p ma’noli so‘zlarda ma’nolarning biri to‘g‘ri ma’no (o‘z ma’no) qolganlari ko‘chma ma’no bo‘ladi. Ko‘chma ma’nolar nutq tarkibida boshqa so‘zlar bilan bog‘langanda namoyon bo‘ladi. Nutq tarkibidan ajratilganda esa to‘g‘ri ma’nosi asosiy ma’no bo‘lib qoladi. Ko‘rinadiki, polisemantik so‘zlar nafaqat til boyligi nuqtai nazardan ham g‘oyat ahamiyatli ekan.

Bir so‘z bilan bir necha narsa hodisalar atalar ekan, demak nom ko‘chadi. Binobarin tilda ko‘p ma’nolilik – polisemiya hodisasi yuz beradi. Boshqacha qilib aytganda, so‘zlarda hosila ma’noning yuzaga kelishi ularning polisemiyasi uchun sabab bo‘ladi. O‘z – o‘zidan ma’lumki, ko‘p ma’no ifodalash so‘zning o‘z ma’nosi bilan bir qatorda ko‘chma yoki majoziy ma’nolarda qo‘llash asosida yuzaga keladi. Bunda, albatta, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik hodisalarining hammasi o‘z ahamiyatiga ega.

Bir so‘zning yangi bir narsa, belgi, harakat kabilarning atamasiga aylanishining, ya’ni nom ko‘chish natijasida yangi ma’no hosil bo‘lishining ma’lum asos va usullari bor.

Biror narsa, belgi va harakatning nomini o‘zaro o‘xshashligi bo‘lgan boshqa narsa, belgi va harakatga ko‘chish metafora usuli bilan yangi ma’no hosil qilish deyiladi. “Devon”dagi so‘z ma’nolarini kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, bu usulda yangi ma’no hosil qilgan so‘zlar talaygina.

Masalan, so‘zlar shakliy o‘xshashlik asosida ham yangi ma’noga ko‘chishi mumkin.

Og‘ïz (og‘uz) so‘zi. Bu so‘z XI asrdayoq o‘zining ko‘chma ma’nosiga ega bo‘lgan. Ya’ni “Devon”da bu so‘zning bosh ma’nosi bilan birgalikda hosila ma’nosi ham keltirilgan. Shunisi e’tiborliki, Mahmud Koshg‘ariy polisemantik so‘zning har bir ma’nosiga alohida so‘z sifatida e’tibor beradi:

1. **Og‘ïz** – odam va hayvonlar og‘zi. **Og‘ïz jesa ko‘z yjazur** – og‘iz esa, ko‘z uyalur.

. **Og‘ïz** – ariq og‘zi, charm idish yoki qovg‘aning og‘zi, xum og‘zi, quduq og‘zi.

Misollarda ko‘rinib turibdiki, birinchi ma’no ikkinchi ma’noga asos bo‘lib kelmoqda. Ya’ni metaforik usulda ma’no ko‘chdi.

Shunday so‘zlar borki, jamiyatning rivojlanishi davomida ko‘chma ma’no hosil qilishi mumkin. XI asrda tish so‘zi faqat odam va hayvonlar tishigagina qo‘llangan bo‘lsa, so‘ngra fan – texnikaning, jamiyatning rivojlanishi natijasida arra, tig‘ shaklidagi har qanbay asbobga ham qo‘llana boshladi. Shuningdek burun so‘zining ham asosiy ma’nosi odam yuzida va hayvon basharasida ma’lum hid bilish, hidlash a’zosidan iboratdir. U qachondir har narsaning ko‘tarilib chiqqan qismi tumshug‘iga ham qo‘llana boshlagan.

Yuz so‘zi XI asr tilida ikki ma’noda:

a) odam basharasi, b) ma’lum son ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa ham, u so‘ngra har narsaning ko‘zga ko‘rinuvchi ustki qismiga ham qo‘llana boshlagan. Hovli yuzi, suv yuzi kabi. **Yuz** so‘zining narsaning ustki qismi ma’nosi – ko‘chma ma’no, ikki predmetning tashqi ko‘rinishidagi o‘xshashlik asosida yuzaga keladi. Demak, bu xususiyat, ya’ni so‘zlarning shakliy o‘xshashlik asosida yangi ma’no ko‘chishi XI asr tilida mavjud hodisadir.

Alïn (olin) so‘zi. Bu so‘z ham o‘z davrida ko‘chma ma’nosiga ega edi:

1) **al ïn** – peshona, manglay

) **al ïn** – tog‘ning yumaloq baland tomoni.

O‘z – o‘zidan misoldan bilinib turibdiki, bu so‘zning ko‘chma ma’nosi shakliy o‘xshashlik asosida vujudga kelgan. Tog‘ning yuqori qismi yumaloqligi va yuqorida joylashishi peshonaga o‘xshaganligi sababli shu ma’no yuzaga kelgan.

Qurshag‘ (qurshog‘) leksemasi ikki ma’noni:

1 – belbog‘, – o‘tov ustini bog‘lanadigan jiyak, o‘tov jiyagi.

Bu ikki ma’no ham o‘zaro bir xil, ya’ni bog‘lash funktsiyasini bajaradi. Demak, so‘zlarda ma’no ko‘chish faqat bir tomonlama emas, balki ba’zasida har tomonlama o‘xshashlik alomatlari seziladi.

Ejaku so‘zi. Bu so‘zni olim quyidagicha sharhlaydi:

“**ejaku**–yon taraf. Chodir yonlariga ham **ejaku** deyiladi. Tog‘ning o‘rtasidagi erga **ejaku jer** deyiladi” [DLT, 1 t, 341-b].

Bu so‘zda ma’no avval tog‘ning o‘rta qismiga nisbatan qo‘llanilgan. Keyinchalik shu ma’noga chodirning o‘rta qismiga ko‘chirildi.

Bag‘ïr so‘zi XI asrda ikki ma’noda: a) jigar, b) yoyning o‘rta eriga nisbatan qo‘llangan. “Devon”da aytilishicha: “hech kimga bo‘yin egmovchi kishini **beguk bag‘ïrlïk** deb yurgizganlar. Ya’ni bu degani bag‘ri butun deganidir. Shundan olinib yoyning o‘rta yoy bag‘ri deyiladi”.

Demak, izohdan anglashimiz mumkinki, bag‘ir so‘zi makon o‘xshashligi asosida yangi ma’no hosil qilgan. Ya’ni jigar inson tanasining o‘rta qismida, ichida joylashganligi sababli, yoyning ham o‘rta qismiga ishora qilingan, deyishimiz mumkin. Shuni ham aytib o‘tishimiz joizki, agar hozirgi xalq tilimizga e’tibor beradigan bo‘lsak, bag‘rini erga berib yotibdi (ko‘krakni erga berib yotish) jigardan urdi (ko‘ngil yurak) kabi iboralarning qo‘llanilishidan anglashimiz mumkinki, bu so‘z nafaqat jigar ma’nosini, balki “ko‘ks, yurak” ma’nolarini ham beradi. Shularni hisobga olgan holda bizga ushbu so‘z haqidagi yuqoridagi fikrlarni aytishga imkon beradi.

Uch so‘zi “Devon”da bir qancha ma’nolarni ifodalagan: birinchi ma’nosi – narsaning uchi, **bumaq uchi, shox uchi**; ikkinchi ma’nosi – uch el birikmasidagi chegara, **el** mamlakat chegarasidagi viloyat; uchinchisi – uch biror narsaning tugashi, bitishi kabi ma’nolarni ifodalaydi. Hozirgi o‘zbek tilimizda birinchi ma’noni faol, hatto kengaygan: gapning uchini topgi, kalavaning uchini yo‘qot**g**i kabi iboralar tarkibida u boshlanish, muddao ma’nolarini beradi.

Opmandi (o‘rtandi) so‘zi. Bu so‘z ham yangi ma’noga asos qilib olinganda, bizningcha, rang o‘xshashligi asosida ma’no ko‘chirilgan. XI asrda bu so‘z, ya’ni o‘rtandi fe’li “kuydi”, “yondi” ma’nolarida ishlatilgan. Shuningdek, tadqiqotchining ma’lutotiga ko‘ra, “kun botgandan so‘ng bulut qizarsa, **bulut opmandi**” deyilgan. Va maqol orqali fikrini isbot qilgan:

Tunla bulim opmansa,
Ewlyk ypi kelgipmishcha bolur.
Tanga bulim opmansa,
Ewga jag‘i kirmishcha bolur.

Kechqurun bulut qizarsa, xotini o‘g‘il tuqqandek, ertalab bulut qizarsa, dushman uyga kirgandek bo‘ladi. [DLT, 1 t. 52-b].

Misoldan ko‘rinib turibdiki, olov yonganda qizaradi, demak bulutning qizarishiga ham shu so‘zni ko‘chirdi. Aslida o‘rtandi fe’lining o‘zagi “o‘rt”, ya’ni olov ma’nosini berar edi. Go‘yo bu o‘rindagi ma’no ko‘chirilishi, ya’ni so‘zning ma’nosidan holat bilan bog‘liqdek tuyuladi. Biroq, holatga nisbatan kelib chiqib rang ma’nosi ko‘chganligi ustunroq.

A:q – oq so‘zi. Bu so‘zni olim quyidagicha izohlagan:

A:q – oq. Har narsaning oqi (o‘g‘uzcha). Turkiy qabilalar chipor otga **oq ot** deydilar.

A:q. **A:q saqal er** – oq soqol, soch – soqoli oqargan kishi (o‘g‘uzcha).

Demak, berilgan birikmalardan aniq bo‘ladiki, so‘zning keyingi ma’nosi belgining ko‘chishi orqali paydo bo‘ldi. Bu so‘zning keyingi taraqqiyotiga oqsoqol so‘zining ma’nosi kengaydi. Endi u faqat soqoli oqargan kishi ma’nosida emas, balki ko‘pni ko‘rgan, hayot tajribasiga ega, yaxshi – yomonning farqiga boruvchi shaxs, hamda boshliq ma’nosini ifodalovchi so‘zga aylandi. Hozirgi nuqtai – nazardan bu so‘zning keyingi ma’nosiga e’tibor bersak, soqol orqali shaxsga ishora qilinayapti. Demak, sinekdoxa hodisasi deyish ham mumkin.

Bir narsaga (ba’zan harakatga) xos belgining nomi boshqa bir narsadagi belgiga ko‘chiriladi.

Masalan: XI asrda **qirt** so‘zi bir necha ma’nolarni anglatgan va “Devon”da quyidagicha izohlagan:

“**Qirt: qirm om -** kalta o‘t. Shuningdek, kalta sochga ham **qirm soch**, baxil va xulqsiz kishiga **qirm kishi** deyiladi” [DLT. 1 t. 328-b].

Bu so‘z dastlab sochga yoki o‘tga nisbatan qo‘llangan bo‘lishi mumkin. Chunki har ikkala misolda ham shakliy o‘xshashlik belgilari mavjud. Ya’ni fahm-farosati kalta va baxil kishilarga nisbatan ishlatgan. Bu erda o‘lchov belgisi asosida ma’no ko‘chgan deyish ham uncha to‘g‘ri kelmaydi. Sababi bu ma’no ma’lum darajada kishilarning xususiyatini ifodalash uchun qo‘llangan. Mantiqan olib qaralganda bosh ma’no bilan hosila ma’no o‘rtasida ichki o‘zaro bog‘liqlik bor. Bu metanomiya asosida vujudga kelgan deyishimiz ham mumkin. Hozirda jonli so‘zlashuvda, ya’ni dialektda shu o‘zakdan yasalgan “qirtishladi” fe’li qo‘llaniladi. Demak, bu so‘zning ma’nosi umumxalq tilida ma’lum darajada saqlanib qolgan.

Erkin (erkin**)** so‘zi. Bu so‘z “to‘planganlik” ma’nosini ifodalash uchun qo‘llaniladi. Mahmud Koshg‘ariyning ma’lumotiga ko‘ra har bir to‘plangan narsaga ham erkin so‘z qo‘llaniladi. Bu so‘zning ma’nolarini quyidagicha beradi:

Erkin – **erkin suw –** suv to‘plami. Har bir to‘plangan narsaga ham erkin so‘zi qo‘llaniladi.

Qorluqning kattalariga **kol erkin** deyishi ham shundandir. “Bu limmo – lim ko‘l kabi aqli ko‘p, aqli to‘lgan, aqli to‘plangan odamdir” [DLT 1 t. 132-b]. Bu izohdan ko‘rinib turibdiki, erkin so‘zining har ikkala ma’nosi ham bir – biriga bog‘langan.

Undan tashqari “to‘planganlik” ma’nosini ifodalash uchun bu so‘zning boshqa shakli, ya’ni **merkin** (terkin) so‘zi ham qo‘llaniladi. Bu leksema ham yuqoridagi ma’nolarni ifodalaydi. Erkin so‘zi hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda “har qanday to‘siq, g‘ov, mone’likdan hosil bo‘lgan, bemalol” ma’nosini ifodalab keladi. “Devon”dagi singari “to‘planganlik” semasini saqlab qolmagan. Aksincha yangi ma’noni o‘ziga yuklagan.

Olimning ta’kidlashicha hamma vaqt askarni (su) suv (suw) ga qiyoslab o‘xshatishgan. Bir qancha misollarda suvga daxldor holatlar, belgilar askarlarga nisbatan ham qo‘llanilgan. Masalan: **Aqin** (oqin) so‘zi. Bu so‘zning asl ma’noi “sel” bo‘lib, suvning to‘satdan yopirilib kelishiga nisbatan qo‘llanadi. “Devon”da to‘satdan kechasi kelgan askarlarga nisbatan ham “**aqinchil keldi**” deyilishi haqida ma’lumot uchraydi. [DLT 1 t. 106-b.]

Suvga xos bo‘lgan holatni, ya’ni “to‘satdan, yopirilib kelishi”ni askarlarga o‘xshatgan holda qo‘llagan. Yoki xuddi shu holatga yana bir misol:

1) **merkin suw –** turib qolgan, balqichli suv.

2) **merkin so‘ –** to‘plangan askar. [DLT 1 t. 132-b]

Har ikkala misolda ham ko‘rinib turibdiki, ikkisida ham to‘planganlik belgisi mavjud. Birinchi misolda har tomondan yig‘ilib qolgan, to‘plangan suvga ishora qilinsa, xuddi shu holatni askarlarga nisbatan ham qo‘llagan. Undan tashqari “**bukd**i” (bukdi) fe’li ham “to‘pladi, yig‘di” ma’nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda ham suv bilan askarlar o‘zaro o‘xshatiladi Masalan:

1) **ol suwug‘ bukdi –** u suvni bo‘g‘ib, to‘xtatib qo‘ydi, to‘pladi.

2) **Beg susin bukdi –** xon askarini yig‘di**.** [DLT II t. 7-b.]

Har ikkalasida ham harakat natijasi o‘xshashdir. Yoki suv oqsa – **suw aqmi,** askar yursa - **so‘ aqmi** deyiladi. Askarlarning mo‘lligi, miqdori suv kabi serob. Demak, misollardan ko‘rinib turibdiki, hamma vaqt ko‘p askar suvga o‘xshatilgan. Suvga xos bo‘lgan belgi, harakat, holatning barchasi askarlarga nisbatan ham qo‘llanilgan.

Et so‘zi. Bu so‘zning ma’nosi haqida olim ma’lumot berganda, agar so‘z **I** (alif) bilan berilib, yumshoq et talaffuz qilinsa, et – go‘sht ma’nosini berishligini ta’kidlaydi. **Em jer** deyilganda esa yumshoq er, yumshoq tuproq ma’nolari ifodalanadi. Ma’lum bo‘ladiki, et – go‘sht so‘zida yumshoqlikka asoslangan ma’no ko‘chishi sodir bo‘ladi va shu umumiy ma’no ostida birlashadi. E unlisining qattiq yoki yumshoq talaffuz etilishi esa ma’noni farqlaydi.

Qurug‘ so‘zi XI asrda qanday ma’nolarda qo‘llanilgan bo‘lsa, shu vaqtga qadar o‘sha ma’nolarini to‘laligicha saqlab qolgan va hozirda esa ma’nosi kengaygan deyish mumkin. E’tibor qilaylik. “Devon”da quyidagicha izohlangan:

1) Qurug‘ – **qurug‘ ew –** odamlardan, shuningdek narsalardan xoli uy, bo‘sh uy.

) **Qurug‘ ulma** – qurug‘ ko‘zacha. Ichidagi narsasidan bo‘shagan har bir idishga ham qurug‘ deyiladi.

3) **Quru**g‘ – quruq. Ho‘lning qarshisi. Avvalgi ma’no shundan kelib chiqqan.

Misollardan bilib olishimiz mumkinki, bosh ma’no uchinchi misolda ifodalangan. Bosh ma’no aslida “ho‘lning qarshisi”. Buni olimning o‘zi e’tirof etadi. Bosh ma’no asosida ikkinchi ma’no qurug‘ ko‘zacha birikmasidagi, kelib chiqqan deb olishmiz mumkin. Chunki, suv ko‘zada turganda ho‘l bo‘ladi, vaholanki suv yo‘q ekan o‘z – o‘zidan ma’lumki ko‘zacha quruq bo‘ladi. Ikkinchi ma’no orqali esa birinchi misoldagi bo‘sh uy birikmasidagi ma’no urchib chiqqan deyishimiz mumkin. Demak, bosh ma’no – ho‘lning qarshisi, asos ma’no quruq idish ma’nosini ifodalaydi va asos ma’no orqali quruq uy birikmasidagi ma’no paydo bo‘lgan. Har uchala ma’no ham o‘zaro bir – biriga bog‘langan.

So‘zlar ma’nosi til tabiatiga va xalqning aqliga bog‘liq, desak yanglishmaymiz. Sababi so‘z ma’nosi shu xalqlarning dunyoqarashi, ijtimoiy mavqei asosida ham kelib chiqishi mumkin.

Masalan, “Devon”dagi **bosh** (bo‘sh) so‘zining ma’nolariga e’tibor qaraytaylik. Bu so‘z quyidagicha berilgan:

Bosh – **bosh jilqi** – bo‘sh, erkin yilqi.

Shundan olinib: **- ol ishläir bosh** – u xotin ozod, u xotinni ozod qildi, tashladi, unutdi deydilar.

Ol qul bosh qilgi – u qulni ozod qildi. Umuman “ozodlik” so‘zi “bo‘sh” so‘zi bilan ifoda etiladi.

Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, ya’ni mantiqan olib qaralganda har bir ma’no o‘zaro bir – biriga uzviy bog‘liq. Birinchi misolni biz bosh ma’no deb olib qarasak, dastlab bu so‘z yilqilarga nisbatan qo‘llanilgan. Yilqilarni erkin yurishiga ishora qilingan. Endi bevosita ikkinchi misoldagi ma’noga e’tibor bersak, bu so‘z dastlabki ma’nosidan kelib chiqqan holda paydo bo‘lgan deyishimiz mumkin. Shuni aytib o‘tish lozimki, ayolning yoki xotinning holati yo bo‘lmasa harakati, cheklanganligidan dalolat beradi. Erdan ajralgan keyingi holati “erkin” yurgan yilqilar holatiga ishora qilingan. Shuningdek qulning ixtiyori dastlab uning egasida bo‘ladi, o‘z – o‘zidan erkin harakat qilishdan mahrum, ozod qilingach uning ham holati xuddi bo‘sh, ozod yilqi kabi erkin yurish imkoniyatiga ega.

O‘z – o‘zidan Mahmud Koshg‘ariy xuddi shu holatlarga nisbat bergani aniq bo‘ladi.

Bir narsaga xos harakatning nomi boshqa bir narsa harakatiga ko‘chiriladi. Bunda asosan harakat o‘xshatiladi.

Masalan: Ekdi (ekgi) fe’li. Bu so‘z “Devon”da quyidagicha ma’nolarni ifodalagan.

“**Ol tarig‘ ekgi** – u don ekdi. Shuningdek, har bir narsa ustiga sepilgan va qo‘yilgan dori uchun ham bu so‘z qo‘llanadi” [1. 108]. Ko‘rinib turibdiki, har ikkala ma’no ham bir – biriga o‘zaro harakat orqali o‘xshash, ya’ni birinchi misolda donni erga sepish ma’nosida qo‘llansa, ikkinchi misolda esa dorini yaraning yoki biror jarohatning ustiga sepish yoki qo‘yish ma’nosini ifodalagan. Har ikkalasi ham “bir narsaning ustiga sepish” ma’nosi ostida birlashadi. Bu so‘z hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda ekinga nisbatan faol qo‘llanadi. Lekin “dori surish” ma’nosini ifodalash uchun bu so‘zni ishlatmaymiz.

Erildi (erilgi) so‘zi**.** Bu so‘z XI asrda quyidagicha ma’noni bergan:

1. Devor raxnalandi, tepa qismi nuradi – mam erilgi.

2. To‘lin oyning oy oxiriga qadar asta – sekinlik bilan kamaya borishiga nisbatan – aj erilgï. [1, 68]

Demak, misollar orqali anglashimiz mumkinki, bu so‘z har ikki ma’noda ham harakatning bajarilishi jihatidan o‘xshash. Ya’ni birinchi misolda devorning asta – sekinlik bilan kichiklashib yoki kamayib borishini ifodalasa, ikkinchi misolda oyning asta – sekinlik bilan kamaya borishiga nisbatan ishlatilgan. Har ikki misolda ham “asta – sekinlik bilan kamayib borish” ma’nosi bor. Shuningdek, ilgari devorning nurashi kabi ma’noda ishlatilgan bu so‘z hozir asosan qor, muz, tuz, qand, yog‘ kabi narsalarning erishini ifodalash uchun ishlatiladi. Lekin oyga nisbatan, ya’ni uning kamayib borishiga bu so‘zni qo‘llamaymiz.

Urildi (ypylgï) fe’li. Bu so‘zning XI asrdagi ma’nolari quyidagilardir.

1. Urildi – **ep ypylgï** – odam urildi.

2. Yozildi – **mergu urulgï –** dasturxon yozildi.

3. Chalindi – **myg‘ ypylgï –** navbat dovili – nog‘orasi chalindi.

Birinchi ma’noga, misollardan ko‘rinib turibdiki, ikkinchi va uchinchi ma’nolar “to‘qnashganlik” harakati bilan o‘xshash. Birinchi misolda odamning biror bir bilan to‘qnashganligini ma’nosini ifodalasa, ikkinchi ma’noda er bilan dasturxonning to‘qnashganligi, uchinchi ma’noda esa, ikki narsaning, ya’ni tug‘ bilan nog‘oraning to‘qnashganligini ifodalash uchun qo‘llanilayapti.

Bevosita ikkinchi va uchinchi ma’nolar birinchi ma’noga o‘zaro aloqador ya’ni harakatning o‘xshashligi asosida metafora usulida nom ko‘chdi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda ikkinchi ma’noni ifodalash uchun dasturxonga nisbatan uruldi so‘zini ishlatmaymiz.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, so‘z qadimdan ko‘p ma’noli bo‘lganligi uchun, ba’zan ma’no ko‘chishi faqat bir xil xususiyatni yo belgi, yo miqdor, yo harakatlariga nisbat berib ma’no ko‘chishi hamisha ham absolyut qonun bo‘lmaganligi ko‘zga tashlanadi. Ayrim so‘zlarda ma’no ko‘chishda bir necha xususiyat hisobga olinishi mumkinga o‘xshaydi. Albatta, bunda asosiy belgi birlamchilik vazifasini o‘taydi. Bu holatlar, shubhasiz so‘zning ko‘p ma’noliligi bilan bog‘liq. Demak, ko‘p ma’noli so‘zlarda ularning ko‘chma ma’nolari bir – birlari bilan umumiy bir belgi tufayli bog‘langan bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017-yil 4-maydagi PQ-2295 son “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori G‘G‘ O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 017.
2. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent. “O‘qituvchi”. 1973.
3. Aliyev A., Sodiqov Q., O‘zbek adabiy tili tarixidan. Toshkent. “O‘zbekiston”. 1994.
4. Mutallibov M. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. Toshkent, 1959.
5. Begmatov E. va boshqalar. O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent. “Fan” 1981.
6. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. Toshkent. 1997.
7. Koshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk., I, II, III tomlar, Toshkent, “Fan”, 1960-1963.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Moskva. “Rus tili” 1981, jildlik.
9. To‘ychieva, Z. (2023). ABDULLA QAHHORNING “SAROB” ROMANIDA IBORALARNING QO‘LLANILIShI. Journal of Universal Science Research, 1(4), 304-307.
10. Tuychieva, Z. X. (2015). Proyavlenie nauchno-issledovatelskix motivov studentov v protsesse obucheniya psixologo-pedagogicheskix nauk. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, 1(3-4), 89-91.
11. Tuychieva, Z. K. (2018). literature revealing the truth of life. Problemo‘ pedagogiki, (7), 77-78.
12. Tuychieva, Z. (2019). Principles of Differentiating of Genders In Uzbek Anthroponomy. Bulletin of Gulistan State University, 020(1), 75-82.
13. Khamrokulovna, T. Z. (2022). On the morphological structure of the word in the uzbek language.
14. Dexkanova, L. (2023). Arabcha ko‘plik shakllarining o ‘zbek tilida qo ‘llanilishi. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, (18), 35-238.
15. Khamrokulovna, T. Z. (2022). On the morphological structure of the word in the uzbek language.
16. Abduhakimovich-Guliston, M. K. (2021, April). lexical and semantic features of archaic words in the works of ghafur ghulam and abdullah qahhor. In Archive of Conferences (Vol. 3, No. 1, pp. 38-49).

TIBBIYOT SOHASIDA MUTAXASSISLARNI TAYYORLASHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Shernazarov Farxod Xaknazarovich
t.f.n., dotsent v.b. Guliston Davlat Universiteti
shernazarovfarxod@gmail.com

Kirish. Respublikamizda 023 yilga - «Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili» deb nom berilishi, ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlarning izchil davom etayotganidan darak beradi.

Oliy ta’lim tizimida yuqori sifat va samaradorlikka erishish eng avvalo ta’lim jarayonining qanday tashkil etilganligi, o‘quv-uslubiy ishlarning zamonaviy talablarga qay darajada javob bera olishi bilan baholanadi.

Darhakikat, ta’lim tizimini doimo isloh etish, o‘qitish usul va vositalarini takomillashtirish, ta’lim mazmunini boyitish bugungi kunning muhim talabidir.

Oliy tibbiy ta’lim jarayoniga kredit modul tizimni joriy etishning asosiy talablaridan biri talaba (shaxs)ga yunaltirilgan ta’limni tashkil etishdir. Bu ta’lim tizimi talabalarda mustaqil fikrlash, o‘z bilimini boshqalar bilan ulashish, o‘zi uchun o‘zi qaror qabul qila olish salohiyatlarini shakllantirishga yo‘naltiriladi [1,2].

Ta’lim jarayonini tashkil etish - ideal va amaliy pedagogik faoliyatning u yoki bu turini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo‘lgan tashqi olamning muhim ahamiyatli xossalari xususidagi axborotning o‘zlashtirilishidir, bu o‘z navbatida ta’lim usullarini va maqsadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to‘g‘ri tanlash va foydalanishga bog‘liq.

Bugun yurtimizda har bir sohada buyuk o‘zgarishlar, islohotlar amalga oshirilmoqda. Davlatimiz rahbarining bevosita tashabbuslari bilan O‘zbekistonning buyuk kelajagini ta’minlash borasida katta marralar sari intilmoqdamiz.

Shiddat bilan rivojlanayotgan jamiyatimizda kelgusida xalqaro mehnat bozori talablariga javob beradigan kuchli tibbiyot kadrlarini tayyorlash va sifatini oshirish, bitirib chiqayotgan yosh mutaxassislarni munosib ish bilan ta’minlash masalasida ham tibbiyot muassasalari bilan keng hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan[3].

Hozirgi kunda tibbiyot institutlari jamoasining butun potentsiali mamlakatimizda tibbiyot sohasini yanada rivojlantirishga va yuksaltirishga, jahon talablariga mos malakali kadrlarni tayyorlashga jalb etilgan [4].

So‘ngi yillarda «innovatsiya» atamasi oliy ta’lim muassasalarida juda keng ishlatilmoqda.

Bundan maqsad O‘zbekistondagi oliy ta’lim muassasalaridagi ta’lim sifatini chet el analoglari bilan tenglashtirish va pedagoglarning ilmiy salohiyatini oshirishdan iboratdir.

Oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilarining pedagogik faoliyati ularning nafaqat bilim va ko‘nikmalarga egaligidan, balki sohaga oid ma’lumotlarni talabalarga turli xil usullarda pedagogik mahorat bilan etkazishdan iboratdir.

Bunda pedagog o‘zining har bir mavzusi uchun o‘ziga xos uslub va vositalardan keng foydalangan holda talabaga mashg‘ulotning maqsad va vazifasini etkazish yo‘lini to‘g‘ri tanlashi zarur.

Pedagogning o‘z faoliyatiga ijodiy yondoshishi talabalarga bilim va mahoratini to‘liq etkazishiga yordam beradi.

Oliy ta’limni amalga oshirish jarayoniga innovatsion texnologiyalarni kiritish quyidagilarga asoslanadi:

- Oliy ta’lim jarayonida ishtirok etuvchi talaba shaxsi ustivorligini ta’minlash;
- Oliy ta’lim maqsadining natijaga erishuvini (kafolatlanganligini) amalga oshirish;
- Oliy ta’lim jarayoni boshqariluvchi jarayon ekanligidan kelib chiqqan holda uning maqsadli boshqariluviga erishish;

Tibbiyot sohasida mutaxassislarni tayyorlashda nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarni yuqori darajada egallash bilan bir qatorda ilmiy yo‘nalish bo‘yicha ham izlanuvchanlik qobiliyatini shakllantirish juda muhimdir[5]. Muxtasar qilib aytganda, innovatsion ta’lim texnologiyalarning tatbiq qilinishi sog‘liqni saqlash tizimida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda o‘ziga xos ta’sirga ega bo‘lib, ta’lim beruvchilarning doimo zamonaviy texnologiyalardan foydalanishlari hamda mustaqil ta’lim jarayonini faollashtirishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari G‘ Monografiya. – T.: Fan, 007.

2.Ganieva M.A., Fayzullaeva D.M. Keys-stadi o‘qitishning pedagogik texnologiyalari to‘plami G‘ Met.qo‘ll. “O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimida innovatsion texnologiyalar” seriyasidan. – T.: TDIU, 013. – 95 b.

3. Fayzullaeva D.M., Ganieva M.A., Ne’matov I. Nazariy va amaliy o‘quv mashg‘ulotlarda o‘qitish texnologiyalari to‘plami G‘ Met.qo‘ll. O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limida innovatsion ta’lim texnologiyalari seriyasidan – T.: TDIU, 013. – 137 b.

4.Innovatsion ta’lim texnologiyalari G‘ Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To‘raev A.B. – T.: “Sano standart” nashriyoti, 015. – 150 b.

5. Oxunov A.O. Aseptika. Stsenarii dlya provedeniya prakticheskix zanyatiy s ispolzovaniem sovremenno‘x pedagogicheskix texnologiy sostavlenno‘e na osnove edinoy metodicheskoy sistem. - Metodicheskaya rekomendatsiya. T.-2012.-15 b.

JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING TA’LIM - TARBIYA TIZIMIDAGI AHAMIYATI

Xudoykulov Shuxrat Xudoykulovich
katta o‘qituvchi, Guliston Davlat Universiteti
e-mail: xudaykulov.sh@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada jamiyatda jismoniy tarbiya va sportning sotsial institut sifatidagi o‘rni haqida ilmiy xulosalar bayon qilingan bo‘lib, shaxs ijtimoiylashuvida asosiy vositalardan biri bo‘lib shakllanganligi va undan samarali foydalanish bugungi taraqqiyot talablaridan biri ekanligi ilmiy asoslangan.

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya,ommaviy sport, sog‘lom turmush tarzi, ta’lim, yoshlar

Kirish. Ma’lumki, jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanish odam organizmini har tomonlama jismonan rivojlanishi va mustahkamlanishi, fiziologik funktsiyalarning takomillashtirishi va sog‘lomlashtirishga olib keladi.

Shug‘ullanuvchilarning yoshi, jinsi va o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda to‘g‘ri uyushtirilgan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari yuqori samara beradi.

Aks holda ular jismoniy tarbiyaning sog‘lomlashtirish vazifasini hal qilish borasidagi ahamiyatini yo‘qotadi.

Yurtimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar ijtimoiyiqtisodiy va madaniy taraqqiyot istiqbolini belgilash va jahon hamjamiyati mamlakatlari safidan munosib o‘rin egallashga imkon yaratmoqda.

Jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribalarini o‘rganish, mahalliy shart-sharoit, iqtisodiy va intellektual resurslarni inobatga olgan holda jamiyat hayotining barcha sohalarida tub islohotlarning amalga oshirilayotganligi yangidan-yangi yutuqlarga erishishni ta’minlamoqda. Turli sohalarda yo‘lga qo‘yilayotgan xalqaro hamkorlik garchi o‘z samarasini berayotgan bo‘lsa-da, biroq, milliy mustaqillikni har jihatdan mustahkamlash, erishilgan yutuqlarni boyitish, mavjud kamchiliklarni tezkor bartaraf etish jamiyat a’zolaridan alohida fidokorlik, jonbozlik, shijoat va qat’iyat ko‘rsatishni talab etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni, 017 yil 0 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-son, 017 yil 4 maydagi “Qishloq va suv xo‘jaligi tarmoqlari uchun muhandis-texnik kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomilashtirish choratadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3003-sonli, 017 yil 30 iyundagi “Respublikada axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5099-sonli Qarorida belgilangan maqsad va vazifalar ta’lim sifatini yuksaltirishga qaratilgan. 5 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 3 iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportini yanada rivojlantirish choratadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, shuningdek Prezidentning 017 yilning 31 oktyabr kunidagi “Jismoniy tarbiya va sport sohasida boshqarish tizimini takomillashtirish, ommaviy sportni rivojlantirish, iqtidorli sportchilarni tanlash va tarbiyalash, sohani malakali kadrlar bilan mustahkamlash hamda zamonaviy sport inshootlarini barpo etish” masalalariga bag‘ishlangan yig‘ilishida belgilangan chora-tadbirlarda ko‘rsatib o‘tilgan talaba-yoshlarning darsdan bo‘sh vaqtlarini mazmunli o‘tkazish bo‘yicha o‘rtasida voleybol sport turini yanada rivojlantirish va uning ommaviyligini oshirish, ular o‘rtasida o‘tkaziladigan musobaqalarning muntazamligini ta’minlash kabi vazifalarni belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 018 yil 5 martdagi “Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora - tadbirlari to‘g‘risida”gi PF - 5368 - sonli Farmoni hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 018 yil 6 apreldagi “Davlat ta’lim muassasalari huzurida sport klublarini tashkil etish chora - tadbirlari to‘g‘risida”gi 542 - son qarorida belgilangan vazifalarini ijrosini ta’minlash hamda O‘zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirining 018 yil 18 iyuldagi 14 - sonli O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 018 yil 18 iyuldagi 54 - sonli qaror ijrosini ta’minlash yuzasidan qabul qilingan qarorlar ommaviy sport turlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 3 iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3031-sonli va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 018 yil 5 oktyabrdagi “O‘quvchi va talaba yoshlar o‘rtasida o‘tkaziladigan respublika sport musobaqalari tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi 864-son qarori va vazirlikning 018 yil 6 oktyabrdagi 886-son buyrug‘ida belgilangan vazifalar ijrosini ta’minlash hamda Respublika bosqichlarida faol eshtirok etish bo‘yicha muhim vazifalar amalga oshirildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 3 iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari

to‘g‘risida”gi Qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 018 yil 16 martdagi “Futbolni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3610-son qarori keng miqyosda amalga oshirilmoqda.

Ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiya sohalarining mavjud taraqqiyoti zamonaviy jamiyat qiyofasini belgilab bermoqda.

Zamonaviy jamiyatning eng muhim xarakterli jihati uning barcha sohalarida globallashuvning ko‘zga tashlanayotganligidir.

Globallashuv o‘z-o‘zidan tezkor harakatlanish, zarur axborotlarni zudlik bilan qo‘lga kiritish, ularni qayta ishlash va amaliyotga samarali tatbiq qilishni taqozo etadi.

Bu tarzda harakatlanish imkoniyatiga o‘z sohasining bilimdoni bo‘lgan, kasbiy malakalarni yuqori darajada egallay olgan, boy tajriba va mahoratga ega kadrlargina ega bo‘ladilar.

Shunday ekan, oliy ta’lim muassasalarida kadrlarni tayyorlash jarayonida davrning mazkur talabini inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

Jismoniy barkamol avlod tarbiyasi va uning kamoloti, barqaror turmush tarzi madaniyati orqali yo‘lga qo‘yiladi.

Unga asosiy mezoni bo‘lib individning sog‘lomligi, salomatligi darajasi olinadi.

Sog‘lomlik, salomatlik esa inson jismining kamolotiga borib taqaladi va uning tamal toshini qo‘yish biologik yoshining ilk davridan amalga oshiriladi.

Sog‘lom turmush, faol optimal harakat faolligi o‘zining nazariy asoslariga ega, lekin bu muammo hozirgi kungacha to‘liq o‘rganilmagan.

Sog‘lom turmush tarzi jismoniy madaniyati tarkibidagi sog‘lomlashtirish trenirovkalarining nazariy va amaliy asoslariga oid bilimlar, amaliy malakalar jamiyat a’zosini sog‘lom turmush tarzi jismoniy madaniyatiga egaligidan dalolat berishi jismoniy madaniyatga egalilikning belgisi ekanligi isbotlangan.

Mamlakatimizda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma’naviy jihatdan asoslangan o‘ziga xos, sog‘lom turmush tarzi madaniyati tarkib topmoqda. Bu madaniyatning tarkibiy qismi turli xildagi mashg‘ulotlar bilan bog‘liq.

Bunday taraqqiyotni belgilovchi muhim omil sog‘lom madaniy hayot, uning tarkibidagi millat salomatligidir.

Xulosa qilib aytganda, boylik sanalgan salomatlikni saqlashda sog‘lomlashtirish mashg‘ulotlarining ahamiyati beqiyos.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari tugrisida. «Xalq so‘zi» gazetasi, 017 yil 6 iyundagi 111 (6805)-son.

2.Смирнов Н. К. Здоровесберегаюҳие образователнуе технологии в современной школе. - М.: АПК и ПРО, 002. - 62б.

3.Шарипова Д.Д. и др. Формирование здорового образа жизни. Учебное пособие для студентов институтов физической культуру и факультетов физического воспитания. Т., Лидер Пресс. - 005. 180 б.

IQTIDORLI TALABALAR – ETUK MUTAXASSIS SHAKLLANISHINING ASOSIY POYDEVORI

Xasanova Gulxayo Sayfitdin qizi
o‘qituvchi, Guliston Davlat Universiteti
gulhayoxasanova1@gmail.com

Kirish. Ta’lim muassasalarida faoliyat ko‘rsatayotgan o‘qituvchilar o‘qitish shakllarini optimal darajada tashkil etishni, barkamol shaxsnishakllantirish nazariyasini turli yangi g‘oyalar bilan boyitishni puxtabilishi lozim. Zero, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g‘oyalarini amaliyotga tatbiq etish, mamlakatimiz ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar muvaffaqiyatini ta’minlash, ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o‘qituvchi va tarbiyachilarning ma’naviy qiyofasi hamda kasbiy mahoratlariga ko‘p jihatdan bog‘liq.

Shaxsni har tomonlama barkamol inson darajasida tarbiyalash nihoyatda murakkab jarayon bo‘lib, juda qadim zamonlardan buyon ushbu faoliyatga jamiyatning etuk kishilari jalb etilgan.

Mazkur holat yosh avlod tarbiyasi, uning tashkil etilishi mazmuni nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi.

Ushbu tajribalar o‘qitish shakllarida foydalaniladigan o‘qitish qonuniyatlari, printsiplarini ijodiy qo‘llashda, ilmiy bilishga doir goyalar, nazariyalar, qonuniyatlarni amaliyotga tatbiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, qadimdan buyuk allomalar vatani bo‘lib kelgan O‘zbekistonda yosh avlod tarbiyasi mutlaqo o‘zgacha ma’no kasb etishi muqarrar.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 016 yil 14 sentyabrda “Yoshlarga oid davlat siyosati” to‘g‘risidagi Qonunga imzo chekdilar.

Yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri yoshlarni jismoniy, ruhiy va intelektual rivojlantirish, hamda har tomonlama talantli va qobiliyatli yoshlarni qo‘llab quvvatlash va rag‘batlantirishdan iboratdir.

Iqtidorli talabalarning kasbiy yo‘nalishlari, mutaxassisliklari va qiziqishlari e’tiborga olinib qo‘shimcha ravishda o‘quv va ilmiy - tadqiqod ishlariga yo‘naltirilmoqda, kafedra qoshida fan to‘garaklari mavjud bo‘lib, bunda talablar seminar - treninglarda ishtirok etmoqdalar.

Xususan, GulDU Tibbiyot fakulteti “Umumiy tibbiy fanlar” kafedrasida to‘garaklar va iqtidorli talabalar bilan olib borilgan ish faoliyatni misol qilib olishimiz mumkin.

Kafedra iqtidorli talabalar bilan bir qancha ilmiy seminarlar, respublika miqiyosida tezis va maqolalar chop etilgan, to‘garaklar dasturi va Nizomiga asosan talablarning darsdan bo‘sh vaqtlarida professor-o‘qituvchilar bilan grafik asosida mashg‘ulotlar olib borilmoqda.

Iqtidorli talabalarni ilmiy imkoniyatlari har yilgi o‘tkaziladigan TIJ anjumanlarida ham o‘z aksini topadi.

2022-2023 o‘quv yilida Tibbiyot fakulti “Davolash ishi” va “Pediatriya ishi”* yo‘nalishlari iqtidorli talabalari o‘rtasida TIJ anjumani o‘tkazildi.

Joriy yilning 5 may sanasida esa lotin tili fani bo‘yicha iqtidorli talabalar o‘rtasida tibbiyot fakulteti talabalarining “Lotin tili bilimdonlari” bellashuvi o‘tkazildi.

Tadbirda Tibbiyot fakultetining barcha professor –o‘qituvchilari, 1-2-kurs talabalari qatnashdilar.

Tashkil etilgan ishchi gurux tomonidan xar bir talabaning ilmiy va ijodiy ishlari tinglanib, tahlil etildi.

Tanlovda faxrli o‘rinlarni egallagan g‘oliblar fakultetning faxriy yorlig‘i va esdalik sovg‘alari bilan mukofotlandi.

O‘qituvchi – O‘zbekistonning porloq kelajagini barpo etuvchi, dunyoga mashxur mutafayusir va olimlarning davomchisi bo‘lgan yosh avlod ta’lim-tarbiyasi uchun javobgar shaxsdir.

Shunday ekan, o‘qituvchining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi, uning o‘quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar o‘rtasidagi obro‘e’tibori hozirgi zamon talablariga mos bo‘lishi shart.

O‘qituvchi barkamol avlod ta’lim-tarbiyasi uchun javobgar shaxs bo‘lib, nafaqat ma’naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga o‘rnak bo‘lishi, shu bilan birga, pedagogik mahoratini ham namoyon eta olishi,etuk o‘qituvchi sifatida malakali kadrlarni tayyorlash ishiga o‘zining munosib hissasini qo‘shishi zarur.

Xulosa. Muxtasar qilib aytganda, iqtidorli talabalar bilan ishlashning ijobiy tomonlari va kamchiliklarini hisobga olib keyingi iqtidorli talabalar monitoringini kuchaytirish bo‘yicha bir qancha ishlar olib borilishi, iqtidorli talabalar kontingenti izchiligini oshirish uchun yagona bazani shakllantirish, iqtidorli talablarni turli xil xalqaro grant loyihalarida ishtirok etishlari va malaka oshirish va innovatsiyaga yo‘naltirish imkoniyatlarini yanada kengaytirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Innovatsion ta’lim texnologiyalari G‘ Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To‘raev A.B. – T.: “Sano standart” nashriyoti, 015. – 150 b.

2.Ro‘zieva D., Usmonboeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi G‘ Met.qo‘ll. – T.: Nizomiy nomli DTPU, 013. – 120 b.

TIBBIYOT FAKULTETI TALABALARI UCHUN INNOVATSION TEXNOLOGIK O‘QITISH USULLARINING SAMARASI

Xaknazarov Shoxrux Farxod o‘g‘li
Guliston Davlat Universiteti
shohruh.haqnazarov@mail.ru

Annotatsiya: mazkur maqolada tibbiyot oliy o‘quv yurtlari ma’ruza va amaliy mashg‘ulot darslarini o‘tishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanib dars o‘tishning samaradorligi haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion faoliyat, innovatsion jarayonlar, raqamli iqtisodiyot, kasbiy innovatsion faoliyat.

Kirish. Hozirgi kunda mamlakatimizda ta’lim tizimiga yo‘naltirilayotgan katta hajmdagi investitsiyalar O‘zbekistonning eng ilg‘or mamlakatlar qatoridan joy olishiga zamin yaratmoqda.

O‘zbekistonning ta’lim modeli eng zamonaviy talablarga javob beradigan ta’lim muassasalarini barpo etish bilangina cheklanib qolmasdan, ushbu model avvalambor, sifatga, ya’ni o‘qituvchilar, o‘quvchilar, talabalar, o‘quv dasturlari va pirovard natijada bilimlar sifatini oshirishga asoslangandir.

Bundan tashqari, globallashuv bilan bog‘liq ehtiyojlar ham hisobga olingan holda ishlab chiqilgan mazkur ta’lim modeli O‘zbekistonnning Osiyoda, umuman, jahon hamjamiyatida munosib o‘rin egallashini ta’minlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Innovatsion texnologiyalar orkali o‘qitish tibbiyot oliygoxlari talabalarini tibbiyotga kizikishini yanada orttiradi, ta’lim olish darajasini oshiradi, mustakil fikrlashni urgatadi va kelajakda etuk mutaxassis bulib chikishida katta axamiyatga ega.

Guliston Davlat Universiteti “Umumiy tibbiy fanlar” kafedrasining amaliy mashgulotlarida “Keys stadi”, “Bahs munozara”, “Stol o‘rtasida ruchka”, “Vaziyatli masalalar” va “Shifokor va bemor” kabi innovatsion texnologik o‘qitish usullari qo‘llanildi.

Har bir guruh uchun qo‘llanilgan bunday o‘qitish usulini, boshqa fan professor-o‘qituvchilarini ham o‘zaro darslarga qatnashishi bilan birgalikda olib borildi.

Bundan tashqari maxsus seminarlar, qo‘shimcha treninglar hamda mahorat-darslar o‘qitishning innovatsion texnologik usullari bilan birgalikda professor- o‘qituvchilar tomonidan olib borildi.

Shunday qilib, amaliy mashg‘ulotlarda faol innavatsion texnologik usullarni qo‘llash tibbiyot sohasidagi muammolarni echishda, talabalarimizning amaliy ko‘nikmalarini yanada mustahkamlashda hamda ularning mustaqil fikrlaydigan etuk tibbiy mutaxassis bo‘lib chiqishida katta ahamiyatga ega.

O‘qitishning innovatsion texnologik usullari qay darajada samara berganligini biz talabalarimizning ta’lim olishi ijobiy tomonga yaxshilangani, joriy va oraliq nazorat baholari oldingi semestrdagi o‘zlashtirishiga karaganda yaxshilangani misolida ko‘rishimiz mumkin.

Darhaqiqat, innovatsion ta’lim texnologiyalari ta’lim jarayonining unumdorligini oshiradi, talabalarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, talaba-yoshlalarda bilimga ishtiyoq va qiziqishlarini oshiradi, bilimlarni mustahkam o‘zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko‘nikma va malakalarini rivojlantiradi va bu o‘quv jarayonning yangicha ruhda shakllanishiga imkoniyat yaratadi.

Xulosa kilib aytganda tibbiy ta’lim amaliy mashg‘ulotlarida o‘qitishning innovatsion texnologik usullarini qo‘llash, talabalarimizni sifatli tayyorgarlikka ega mutaxassis bo‘lib etishishida muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdukadirov A. A. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti.Monografiya G‘ A. A. Abdukadirov, A. X. Pardaev; red. M. Sodikova. - T. : O‘zbekiston respublikasi fanlar Akademiyasi “ FAN “ nashriyoti, 009. - 145 b.

2. Zaychenko T.P. Osnovo‘ distantsionnogo obucheniya: Teoretiko-prakticheskiy bazis:Uchebnoe posobie. - SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gertsena, 004. - 167 s.

3. Zaychenko T.P. Invariantnaya organizatsionno-didakticheskaya sistema distantsionnogo obucheniya: Monografiya. - SPb.: Izd-vo “Asterion”, 004. – 188

4. Ziyomuxamedov B., Tojiev M. Pedagogik texnologiya-zamonaviy o‘zbek modeli. G‘“LiderPress”, Toshkent-2009y.

ISHLAB CHIQILGAN YANGI ARRAGA TISH OCHISH DASTGOXINI SINOVLARI NATIJALARI

Annotatsiya: Maruzada “Paxtasanoat ilmiy markazi” AJ da Xitoy davlatining arraga tish ochish dastgoxi bazasida yangi ishlab chiqilgan arraga tish ochish dastgoxini Sirdaryo viloyatining “Boyovut” paxta tozalash zavodidagi arra ta’mirlash tsexida o‘tkazilgan sinov ishlari natijalari to‘g‘risida gapiriladi.

Annotatsiya. V tezise rasskazo‘vaetsya o rezultatax testovo‘x rabot, provedenno‘x v tsexu po remontu pil na xlopkoochistitelnom zavode Boyovut So‘rdarinskoy oblasti po nasekaniyu zubev pil, kotoraya bo‘la razrabotana na baze Kitayskogo pilonasekatelnogo stanka v AO “Paxtasanoat ilmiy markazi”.

“Paxtasanoat ilmiy markazi” AJ mutaxassislari tomonidan Xitoy davlatida ishlab chiqilgan arraga tish ochish dastgoxi bazasida yangi arraga tish ochish dastgoxi ishlab chiqildi [1,] (1-rasm).

1-rasm. “Paxtasanoat ilmiy markazi” AJ da ishlab chiqilgan arraga tish ochish dastgoxining umumiy ko‘rinishi.

Taklif etilgan yangi ishlab chiqilgan arraga tish ochish dastgoxining tajriba nusxasi bu tsexlarda xozirgi vaqtgacha qo‘llanilib kelinayotgan arraga tish ochish SPX rusumli uskunasi bilan taqqoslanib sinov-tadqiqot ishlari olib borildi.

Amaldagi arraga tish ochish SPX rusumli uskunalari ma’lumki, murakkab konstruktsiyaga ega, ishlab chiqarilgan muddatlari bo‘yicha jismonan eskirgan [3]. Uning texnik tavsifnomasi bo‘yicha o‘rnatilgan quvvati 1,1 kVt ga teng. Arralarga tish ochish bo‘yicha ish unumdorligi 110-130 tani tashkil etsada, xaqiqatda 102-110 donaG‘soatni tashkil etdi. Agar kesilayotgan arra disklarini diametrlari o‘zgartiladigan bo‘lsa uning arralarga tish ochish bo‘yicha ish unumdorligi yana xam kamayib ketishi aniqlandi. Lekin taqqoslash tajriba ishlarini o‘tkazish vaqtida amaldagi arraga tish kesish SPX uskunasini ish unumdorligi maksimal 110 donaG‘soatga teng deb qabul qilib olindi.

Yangi ishlab chiqarilgan arraga tish ochish dastgoxini konstruktsiyasi juda soddalashtirilgan. Aylanuvchi eyiluvchi va kesilayotgan arrani tishlarini sifatiga salbiy ta’sir etuvchi omillar kamaytirilgan. Uning o‘rnatilgan quvvati 0,7 kVt ga teng. Sinov tajriba ishlari natijasida taklif etilgan arraga tish ochish dastgoxining ish unumdorligi 130 arraG‘soatni tashkil etdi.

Yangi taklif etilgan arraga tish ochish dastgoxida puanson va matritsa tizimini o‘ziga xos konstruktiv o‘rnatilishi xisobiga eyilishga chidamlilik oshgan, rostlash jarayoni soddalashtirilgan. Puansonni ishlash vaqtida o‘zgarmas xolda maxkam tutib turilishi xisobiga arraga tish kesish sifati oshirilgan.

Yangi taklif etilgan arraga tish ochish mashinasida tish chiqarish jarayonida puanson va matritsaning sinishi kuzatilmay, chiqarilgan tishlar sifati to‘liq texnik talablarga javob berdi. Ochilgan tishlarni geometrik o‘lchamlari Brinell mikroskopi orqali o‘lchanib, texnik talablarga mosligi o‘rganildi. O‘rganishlar natijasida arrali diskning tashqi diametri 320 mm, ichki diametri 100 mm, qalinligi 0,95 mm, tishlar soni 80 dona, chiqarilgan tishlarning balandligi 3,2-3,46 mm, oldi elkasi 3,7-3,9 mm, orqa elkasi 5,9-6,3 mm, tishlarning orasidagi egrilik radiusi 0,5-0,6 mm ga teng bo‘lib, texnik talab darajasida ekanligi aniqlandi. Arra disklari maxsus kalibrdan o‘tkazilganda, sirtida xech qanday qiyshiqliklar aniqlanmadi.

O‘tkazilgan tajriba natijalariga ko‘ra yangi ishlab chiqarilgan arraga tish ochish dastgoxi amaldagi SPX rusumli uskunaga nisbatan ish unumdorligi 18,2 % oshirilishiga erishildi. Taqqoslanayotgan yangi arraga tish ochish dastgoxini quvvati sarfi amaldagi SPX rusumli uskunaga nisbatan 36,3 % ga kamaygan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pilonasekatelno‘y stanok tipa MC280-330.
2. Madraximov D.U. Issledovanie protsessa iznosa i vo‘bor materiala matrits na pilonasekatelno‘x stankax G‘G‘ Progressivno‘e texnologii i protsesso‘: Tez. dokl. Mejdun. nauchn. texn. konf. 5-26 sentyabrya 014. - Kursk, Rossiya, 014. – S. 13 – 16.
3. Instruktsiya po ekspluatatsii piloremontnogo tsexa xlopkoochistitelnogo zavoda. – Tashkent: UzNIINTI, 1991. – 91 s.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ

Ахмедова Замира Иброгимовна,
Магистрант, Гулистанский государственный университет
Хакимова Фарангиз Надировна
Студент, Гулистанский государственный университет
farangizh84@gmail.com

Аннотация: Данная статья посвящена актуальной проблеме формирования коммуникативной компетенции как методическое понятие. Компетентностный подход – один из современных ориентиров, направлений развития содержания образования. Приобретение жизненно важных компетентностей дает человеку возможность ориентироваться в современном обществе, формирует способность личности быстро реагировать на запросы времени.

Abstract: This article is devoted to the actual problem of the formation of communicative competence as a methodological concept. To teach the Russian language means to form grammatical and communicative competences. The competence-based approach is one of the modern landmarks, directions for the development of the content of education. The acquisition of

vital competencies gives a person the opportunity to navigate in modern society, forms the ability of a person to quickly respond to the demands of the time.

Ключевые слова: модернизация, компетентность, компетенция, предмет, метод, технология, инновация, анализ, синтез, обобщение, эмпатия, социум, опыт, самооценка, диалогичность, эффективность, коммуникация.

Keywords: modernization, competence, competence, subject, method, technology, innovation, analysis, synthesis, generalization, empathy, society, experience, self-assessment, dialogue, efficiency, communication.

В контексте модернизации образования, которое должно соответствовать требованиям современного общества, увеличивается значимость специалиста, владеющего определенными компетенциями, в числе которых одной из важнейших является коммуникативная.

Коммуникативные технологии являются фактором, который во многом обуславливает развитие современного общества, отличающегося такими характеристиками как динамичность, полуфункциональность и диалогичность. Следовательно, такое общество требует человека столь же динамичного и гибкого, способного к быстрому освоению инноваций, к переменам в своих формах деятельности.

Изменение социума диктует необходимость нововведений и в сфере образования. Регулярно обновляющийся государственный образовательный стандарт стимулирует осмысление и поиск новых педагогических технологий и условий их реализации для формирования коммуникативной компетентности обучающихся.

Компонент государственного стандарта среднего и основного общего образования предполагает формирование коммуникативной компетентности как инструментария для будущей профессиональной деятельности обучающихся. Коммуникативная компетентность является результатом трансформации коммуникативных универсальных учебных действий в процессе обучения.

Стандарт ориентирован на современные потребности общества, где формирование коммуникативной компетентности занимает одно из ведущих мест в области освоения метапредметных результатов. Именно уровень владения этой компетентностью является тем связующим элементом, который обеспечивает междеятельностное и межпредметное взаимодействие: умение продуктивно общаться и взаимодействовать в процессе совместной деятельности, учитывать позиции других участников деятельности, эффективно разрешать конфликты; умение ясно, логично и точно излагать свою точку зрения, использовать адекватные языковые средства; умение осознанно использовать речевые средства в соответствии с задачей коммуникации для выражения своих чувств, мыслей и потребностей.

Вопросы коммуникации изучались многими исследователями, но их ценность и значимость для развития и совершенствования общества актуализирует постоянное научное внимание к ним и их дальнейшую разработку. Кроме того, необходимость приращения коммуникативной компетентности обусловлена происходящим в современной школе переориентации с непосредственной передачей знаний на обучение, умению самостоятельного приобретения знаний обучающимся. Освоение школьником

культуры, формирование у него соответствующих норм имеет большую ценность, но не менее значимой является задача развития у него эффективных способов взаимодействия с людьми, позволяющих оптимальным образом понять другого и быть понятым самому.

Целью дальнейшей работы в этом направлении является в следующем:

1) проанализировать психолого-педагогическую, методическую и научную литературу по проблеме исследования;

2) определить сущность понятия «коммуникативная компетентность» и ее компонентный состав;

3) изучить формы, методы и средства формирования коммуникативной компетентности;

4) представить систему работы, которые будут ориентированы на формирование коммуникативной компетентности обучающихся с учетом требований государственного стандарта.

Термин «коммуникативная компетентность» впервые был употреблен в 1965 году американским лингвистом Д. Хаймсом. Это понятие было разработано и введено им как альтернативное понятиям «идеальный коммуникант» и «лингвистическая компетентность», которые были предложены Н. Хомским. Введением нового понятия «коммуникативная компетентность» Д. Хаймс придает особое значение ситуативной обусловленности, которая может повлечь за собой некоторые погрешности, оговорки или ошибки в речи человека [6, с.87].

Понятие коммуникативной компетентности одним из первых ученых стал использовать в своих трудах А.А. Бодалев [2, с.82].

Понятие коммуникативной компетентности по-разному трактуется авторами, например, Л.А.Петровская говорит о том, что коммуникативная компетентность это система внутренних ресурсов говорящего, необходимых для построения эффективного коммуникативного действия в определенном кругу ситуаций межличностного взаимодействия; владение языком, умение ориентироваться в объекте общения для создания прогностической модели поведения, эмпатию, личностные характеристики (адекватная самооценка, социальная направленность) самого субъекта общения [6, с.17].

Ю.Н.Емельянов соотносит коммуникативную компетентность со способностью человека брать на себя и исполнять различные социальные роли, адаптироваться в социальных группах и ситуациях, свободно владеть вербальными и невербальными средствами общения. К существенным признакам коммуникативной компетентности при этом он относит способность человека организовывать «межличностное пространство» и управлять им в процессе инициативного и активного общения с другими людьми [3, с.32].

Наиболее развернутое и точное, на наш взгляд, определение коммуникативной компетентности предложил Ю.М.Жуков. В его понимании «коммуникативная компетентность – это психологическая характеристика человека как личности, которая проявляется в общении с людьми или «способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с людьми». В состав так понимаемой коммуникативной компетентности включается совокупность знаний, умений и навыков, обеспечивающих успешное протекание коммуникативных процессов у человека [4, с.91]. Именно на определение этого исследователя мы будем опираться в дальнейшей нашей работе.

Для того чтобы перейти к дальнейшему рассмотрению компонентного состава коммуникативной компетентности, в первую очередь, нам необходимо разграничить понятия «компетентность» и «компетенция».

Разграничение понятий «компетентность» и «компетенция». Итак, наряду с термином «коммуникативная компетентность», как уже было обозначено, существует понятие «коммуникативная компетенция». По словам Афанасьева [1, с.276], коммуникативная компетенция – это знания, умения и навыки, необходимые для понимания чужих и создания собственных программ речевого поведения, адекватного целям, сферам, ситуации общения. При этом данное понятие употребляется как синонимичное термину «коммуникативная компетентность». Между тем, эти понятия существенно различаются между собой, что зафиксировано в статьях многих толковых словарей.

Советский энциклопедический словарь [7, с.736] дает такое определение понятию «компетенция» (от лат.competo – добиваюсь; соответствую, подхожу):

1) круг полномочий, предоставленный законом, уставом или иным актом конкретному органу или должностному лицу.

2) Знания и опыт в той или иной области (этот же словарь, однако, не рассматривает понятие «компетентность»).

Толковый словарь русского языка С.И.Ожегова [5, с.736] определяет компетентность как осведомленность, авторитетность, а компетенцию – как:

1) круг вопросов, явлений, в которых данное лицо обладает авторитетностью, познанием, опытом;

2) круг полномочий, область подлежащих чьему-нибудь ведению вопросов, явлений.

В толковом словаре С. И. Ожегова [5, с.736] мы находим аналогичное определение компетенции, а также формулировку производного прилагательного «компетентный», т.е. «осведомленный, являющийся признанным знатоком в каком-нибудь вопросе».

Для научного лексикона педагогики, методики, лингвистики эти понятия являются относительно новыми и, несмотря на смысловые оттенки каждого из слов, чаще всего понимаются и используются как синонимы, иногда заменяющие друг друга. Однако такой подход представляется недостаточно обоснованным, так как существование двух слов в одном языке всегда имеет какое-либо обоснование.

Е.А.Толикина считает, что в современной лингвистике, в отличие от термина коммуникативной компетенции, сочетание коммуникативная компетентность определяется как интегративный личностный ресурс, обеспечивающий успешность коммуникативной деятельности. Этот ресурс включает не только компоненты, измеряемые с помощью языкового тестирования, но и иные составляющие. Эти составляющие не входят в конструкт языкового тестирования и не могут измеряться с помощью языковых тестов. Они обнаруживаются на более высоком – личностном – уровне и включают интеллект, общий кругозор, систему межличностных отношений, специальные профессиональные знания, а также потенциал личностного развития и роста в процессе овладения языком и коммуникативной деятельностью [8, с.32].

Существуют также более простые определения Ю.Н.Емельянова, которые позволяют разграничить понятия «коммуникативная компетенция» и «коммуникативная компетентность». Они говорят о том, что «компетенция» – это система знаний, умений,

навыков, а «компетентность» – владение этими знаниями и умениями на практике. Основываясь на данных толковых словарей и на определениях Ю.Н. Емельянова, целесообразно придерживаться именно этой, наиболее логически обоснованной точки зрения, и под термином «коммуникативная компетенция» понимать способность и реальную готовность к общению, учитывая цели, сферы и ситуации общения, а под термином «коммуникативная компетентность» – уровень мастерства говорящего при осуществлении межличностного общения [3, с.32].

Когда говорят об общении как обмене информацией, имеют в виду коммуникативную сторону общения. Передача любой информации производится посредством знаковых систем, т.е. знаков. Для того чтобы обеспечить возможность партнерам по переговорам понимать друг друга, должна быть выработана единая система значений знаковых систем, позволяющая индивидам по общению правильно ориентироваться в определенной области знаний. Передается информация коммуникатором средствами вербальной и невербальной информации.

Подведя итоги, можно твердо сказать, что, коммуникативная культура личности как и коммуникативная компетентность, не возникает на пустом месте, она формируется. Но основу её формирования составляет опыт человеческого общения. Основными источниками приобретения коммуникативной компетентности являются: знание языков общения, используемых народной культурой; опыт межличностного общения в непраздничной сфере; опыт восприятия искусства.

Таким образом, коммуникативная компетентность является необходимым условием успешной реализации личности.

Список использованной литературы:

1. Афанасьева Е.Г. Формирование коммуникативных и языковых компетенций на уроках русского языка [Текст] // Проблемы и перспективы развития образования в современных социокультурных условиях: материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 70-летию со дня рождения К.Г.Колтакова (Бийск, 5-26 апреля 008 г.) : в ч. Ч. / отв. ред. В.П.Никишаева. – Бийск: Бийский педагогический гос. университет им. В.М.Шукшина, 008. – С.276-278 – Библиограф.: с.334

2. Бодалев А.А. Психология общения Избр. психолог труды [Текст]/ А.А.Бодалев . – М.: Воронеж,1996 . – 05с.

3. Емельянова Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение [Текст] / Ю.Н. Емельянова. – Л. – 1985

4. Жуков Ю.М. Диагностика и развитие компетентности в общении [Текст] : Спецпрактикум по социальной психологии / Ю.М. Жуков, Л.А.

5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов. – М.: Мир и Образование, Оникс, 011. – 736 с.

6. Петровская Л.А. Общение – компетентность – тренинг [Текст] / Л.А.Петровская М.: Смысл, 007.

7. Советский энциклопедический словарь [Текст] / под.ред. А.М. Прохорова. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 1600с.

8. Толикина Е.А. Развитие коммуникативной компетентности на занятиях по русскому языку и литературе [Текст] : учебно-методическая разработка для студентов среднего профессионального образования/ Е.А. Толикина. – Ульяновск: Зебра, 015. – 50 с.

9. Хаймс Д. On Communicative Competence. In J.B.Pride and J.Holmes (eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, 1972, C. 69-293

THE ROLE OF INTELLECT AND ABILITIES IN THE RESEARCH WORK OF STUDENTS

Yangiboev Ikromjon Berdiqul o‘g‘li
Teacher of the Department of Textile and Light Industry Technology
Gulistan State University
i-yangiboev2023@gmail.com

Abstract: This article was a declaration of political science-researcher. In their research activities, students studied the analogy with the general intellect, the separation of concepts according to important features, the correlation between visual thinking. The results of students in the areas of study were analyzed, which proved to reflect the same level in solving tasks related to complex analogies.

Keywords: creativity, intellect, general intelligence, visual intelligence, practical intelligence, analogy.

At a time of radical democratic changes in our country, naturally, we are faced with the task of studying the laws and scientific materials of human psychology, their widespread use in our work. Especially in the process of continuing education, it is very important to study the psychological characteristics of learners and educators, the psychological basis of their relationships. One of the most pressing issues today is to increase the effectiveness of educational work in higher education. Because the development and prospects of our republic largely depend on the skills and high intellectual level of specialists trained in higher education. To do this, we need to determine the characteristics of the student intellect, the dynamics of its development, and in this regard it is expedient to use more active, innovative, more sophisticated methods of involving students in research and rational use of new tools in practice. The drastic changes taking place in the development of society at the present time pose qualitatively new and relatively complex tasks, in which the level of development of the individual's intellect, the regulator of his mental capacity, and moral aspects are of particular importance.

We have taken into account the student period in the study of the scientific and creative activity of the individual. Because creativity is founded during the student period. This led students to explore their intellect. The traditional experience in the study of student intelligence and the factorial approach put forward in the concepts of intelligence (Terstone model), ie the primary factors that are more taken into account, general (G-factor) and special (S-factor) (Ch. Spearman models), G. Eisenk, We found it necessary to pay attention to Dj.Gilford and other models. Based on these models, we selected research methods [1]. We tried to use the method of “Complex analogies” in the study of students' logical connection between problems, abstract thinking. Complex analogies in this methodology are presented through 0 pairs of words.

Students, on the other hand, focus on determining which type of abstract understanding is unique between individual concepts. In addition, the methodology allows students to think logically; the ability to distinguish types of relationships; it also helps to assess their critical approach to them.

One of the important aspects of the methodology is that it must first determine the logical connection between the concepts of task performance independently or using an experimenter. In the second stage, only the examiners who understand the first stage will continue to perform the tasks. Also, the advantage of using the methodology is that it does not cause too much complexity in terms of time, the results are not complicated to process, so the choice was made for diagnostic use.

In our study, differentiation, which serves to illuminate the intellect of students, was aimed at identifying aspects (concrete or abstract thinking) that lead to the way of thinking in mental actions. For this purpose, the method of "separation of essential features" was chosen. The advantages of using the method in the diagnosis of intelligence were considered:

- designed to study the features of thinking;

-measure the ability to differentiate important features;

-help to determine the leading way of thinking.

At a time of radical democratic changes in our country, naturally, we are faced with the task of studying the laws and scientific materials of human psychology, their widespread use in our work. Especially in the process of continuing education, it is very important to study the psychological characteristics of learners and educators, the psychological basis of their relationships. One of the most pressing issues today is to increase the effectiveness of educational work in higher education. Because the development and prospects of our republic largely depend on the skills and high intellectual level of specialists trained in higher education. To do this, we need to determine the characteristics of the student intellect, the dynamics of its development, and in this regard it is expedient to use more active, innovative, more sophisticated methods of involving students in research and rational use of new tools in practice.

The drastic changes taking place in the development of society at the present time pose qualitatively new and relatively complex tasks, in which the level of development of the individual's intellect, the regulator of his mental capacity, and moral aspects are of particular importance. The professional development of a person as a specialist is, in essence, a process. Professional maturity

Important periods of human ontogenesis begin in the process of professional development, decision-making (14-17 years) and the end of professional activity (55-60 years). The formation and development of a kreative person depends on the interaction of changes in his inner and outer world, socio-economic conditions and human ontogeny - the content of activities that require continuity, inheritance from birth to the end of life. The formation of a creative personality can be defined as the development of an individual in terms of creative activity and the creation of creative products that are performed in a mutually compatible manner. The speed and scope of this process depends on biological and social factors, the activity and creative qualities of the individual, as well as the existing conditions, vital and professionally conditioned events. In modern conditions, students are required to have creative qualities.

- Assignments in the form of demonstrations;

- Ease of adaptation to the local environment;

- has its own psychometric dimensions in assessing the level of visual intelligence;

- the implementation of a free approach to the implementation of tasks;
- that the time norm does not cause complications for the subjects, etc. The methodology consists of 40 tasks, which take 15 minutes to solve.

Our next method is designed to study the development of intelligence in the practical and psychomotor
activities of students, in contrast to the previous ones. In carrying out the methodology, students perform tasks in three different areas, aimed at determining the practical intelligence:

• figure preparation test (9 tasks);
• drawing test (9 tasks);
• Figure recovery test (task 9).

The peculiarity of these test tasks is observed in the fact that students demonstrate agility in their practical implementation, observation, the ability to find consistency between the elements through vision.

The reasons for choosing this test for psychodiagnostic purposes were:

- differs from the methods of studying the intellect in its content and structure;
- designed to study the practical nature of the intellect;
- time does not cause excessive stress on the subjects in the application of the method;
-According to the results of the methodology, the IQ, unlike other tasks, is based on the operational nature of the psyche and has the appropriate criteria.

In recent years, in the education system of leading foreign countries, special attention is paid to the formation of creative qualities in students and students. This was followed by Bronson, Merriyman (2010), Ken Robinson (2007), Fisher, Frey (2008), Begetto, Kaufman (2013), Ali (2011), Treffinger (2008), and b. Many studies conducted by, their results can be seen. It is known that a factor that is lacking in the process of educating students is creativity [7]. The development of creativity in students is directly related to the creative features of the ulra. According to Ken Robinson, “creativity is a set of original ideas with their own value” (Azzam, 009). Gardner explains the concept in his research: “Creativity is a practical action performed by an individual, which must reflect a certain innovation and have a certain practical value.” In terms of Emebayl's (1989) approach, creativity means “having a high level of unconventional skills as well as thorough knowledge in a particular field.”Many studies have differing views on the relationship between intelligence and creativity. One group of researchers argues that the level of creativity and intelligence are interrelated (Kim, 005). According to Patti Drapeau, creative thinking is, first and foremost, comprehensive thinking on a particular issue. Comprehensive thinking requires students to rely on many ideas in the performance of a learning task, problem, and task. In contrast, one-sided thinking is based on a single correct idea. There is no denying one-sided and multi-faceted thinking on the issue in observation. Consequently, one-sided and all-round thinking plays an equally important role in shaping creativity. That is, in completing the task, the student seeks several options for solving the problem (multi-faceted thinking) and then stops at only one correct solution that guarantees the most optimal result (one-sided thinking). The decision-making process of students is important in this process [7].

Student creativity is manifested in his thinking, communication, emotions, certain types of activities, decisionmaking process. Creativity describes a person as a whole or its specific characteristics. Creativity is also reflected as an important factor of talent. In foreign countries, teachers, as well as experts in all fields, determine the presence and level of their crative

qualities. To do this, they are tested by E.P. Torrens in 1987 and determine whether a person has creative thinking. This test allows you to assess a person's creativity and its level on such criteria as activity in the organization of creative activity, quick thinking, originality and perfection. The answers to the questions suggested by the student should satisfy these four criteria [7,9].

According to E.P. Torrens, the concept of "creativity" [9] is based on the following:

- put forward a problem or scientific hypotheses;
- check and change the hypothesis;
- identify the problem based on the formation of the decision;
- knowledge and practical actions in finding a solution to the problem
- sensitivity to mutual contradictions.

Creative thinking can be clearly reflected in any social sphere [7]. The creativity of students is reflected in their creative approach to the organization of activities. In psychology today, a person's creativity is defined by two aspects that are specific to his or her activity. They are:

- Tests to determine a person's life experience and personal qualities;
- Tests to determine creative thinking and its results (speed, efficiency, productivity, etc.).

It is important to create a comfortable environment in the group before students develop creative thinking skills.

Students studying in a creative environment gradually develop an interest in performing creative tasks and also tend to think creatively as a result of observing a teacher with creative thinking (Sternberg & Williams, 1996). A learning environment of a creative nature leads to the development in students of critical and creative thinking skills, which are of great importance in the educational process (Boykin & Noguera, 011, 012; Marx, 000, as cited in Jensen, 013).

Students with creative thinking:

-expresses ideas that other students have not thought of;
-chooses a specific way of expressing themselves;
-sometimes ask irrelevant or unusual questions;
-enjoys the tasks that remain open;
-prefers to discuss ideas on the basis of concrete evidence;
-chooses an unconventional approach to finding a solution to the problem.

Students should also have the following skills that represent the ability to organize research and creative activities [8]:

1) cognitive (gnostic) skills;
2) design skills;
3) creative-practical (constructive) skills;
4) research skills;
5) communicative skills;
6) organizational skills;
7) consistency (procedural) skills;
8) technical and technological skills

Certain factors hinder the development of creative qualities and skills in individuals. Therefore, in the pedagogical process, teachers should pay attention to the elimination of these factors. The following factors hinder the development of creativity in an individual:

1. to avoid self-risk;
2. to allow rudeness in thinking and behavior;
3. underestimation of a person's imagination and imagination;
4. submission to others;
5. In any case, think only of success.

It is not about whether the teacher is creative or not, but about organizing the lessons in the spirit of creativity, striving to try new ideas in the educational process. According to the "Creativity Roadmap", the teacher moves in the following four directions, and the actions in them are the signs of creativity of teachers (Patti Drepreau):

1) demonstrate creative thinking skills;
2) use strategies (methods and tools) that encourage students to learn subjects with interest;
3) innovative approach and creative approach to finding solutions to pedagogical problems;
4) expected result [7].

Creative potential is closely linked to creativity focused on the learning process. The creative potential of the teacher, in contrast to traditional thinking, is manifested in the following: speed and flexibility of thinking; ability to create new ideas; not to think in the same way; originality; initiative; tolerance of uncertainty; to be intelligent [1-7].

A person does not become creative on their own. His creative ability is formed through consistent study, selfstudy over a period of time, and he gradually improves and develops. The foundation is laid during the student years for the individual's creative ability and is consistently developed in the organization of professional activity [10].

At the same time, it is important for a person to focus on creative activity and be able to organize it effectively. In the organization of creative activity, a person should pay special attention to solving problems, analyzing problem situations, as well as creating a variety of creative products. When solving a problem and a situation, a person's creative approach to finding a solution to the problem helps to develop emotional and volitional qualities in him. By putting problematic issues before oneself, one is confronted with evidence that contradicts existing knowledge and life experiences. As a result, there is a need to work on one self, to study independently. You will also need to make the right decisions to solve the problem creatively.

Recommendations as one of the qualities of a creative-professional character in any person, creativity develops at certain stages. As a result of observation of educational practice, study of the activities of students and trainees, the use of diagnostic methods, it became clear that it is important to pay attention to the following stages in the formation and development of individual creativity: Mastering the theoretical and methodological bases of specialty disciplines (series of disciplines); Development of skills to apply the acquired theoretical knowledge in practice during continuous and continuous production practice, as well as in the process of practical training and independent study; Achieve the transformation of practical skills into skills based on independent study and creative research; Psychological preparation for the effective organization of professional activity based on existing theoretical knowledge, practical skills and abilities.

REFERENCES

1. Albert R.S., Runco M.A. Theories of creativity. – London: Newbury Park, 1990.
2. Albert R. S., Runco M.A. A History of Research on Creativity. – Cambridge: Cambridge University press, 1999. Pp. 16-31.

3. Amabile, T. M. Within you, without you: The social psychology of creativity, andbeyond. – London: NY, 1990. Pp. 61-91.
4. Bishop J. Psychological sense of community: research, applications, and implications. – London: Kluwer Academic/Plenum. 1990. – 339 p.
5. Bottino R.M., Forcheri P., Molfino M.T. Technology Transfer in School: from Research to Innovation // British Journal of Educational Technology. 1998. № 9 (2). Pp. 163-172.
6. Cropley A., Cropley, D. Using Assessment to Foster Creativity. – Singapore: World Scientific. 007. Pp. 09-230.
7. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving).– Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 014.
8. Barysheva T.A., Zhigalov Yu.A. Psychological and pedagogical foundations for the development of creativity. - SPb .: SPGUTD, 006.
9. Tolipov O., Usmonboeva M. Applied bases of pedagogical technologies - T .: 006.
10. Fayzullaeva N. Pedagogical knowledge is the theoretical basis of a teacher's professional skills //Continuing education j. - T .: 006. Issue 6. - 102-b.

GLOBALLASHUV DAVRIDA YOSHLARNI INTEGRATIV EKOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLATIRISH YO‘LLARI

Muxliboyev Maxmut, *GulDu dotsenti,*
O‘tasheva Zuxra, *GulDu talabasi*

Annatatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchi - yoshlar ongida ekologik ta’lim, tarbiyani xamda ularni tabiat va atrof muhitga nisbatan hurmat, ehtiyotkorona munosabat va unga mas’uliyat bilan qarash hissini tarbiyalashni shakllantirish bo‘yicha masalalar echish chora tadbirlari o‘z aksini topgan.

Abstract: In this article, the problem-solving measures for the formation of ecological education, upbringing, and the formation of a sense of respect for nature and the environment, a carful attitude and a sense of responsibility for it.

Kalit so‘zlar; ekologik inqiroz, tadrijiy, ekologik bilimsizlik,ekotizm biotsenoz,ekotizm-agrobiotsenoz, agrotexnik, to‘qaylar, meliorativ, chiqitli, chiqitsiz, ikkilamchi, xomashyo, kapillyar hodisalar, xlorid kislota, yer rel’yefi.

Keywords; ecological crisis, gradual, ecological ignorance, ecotism biocenosis, ecotism-agrobiocenosis, agrotechnics, forests, reclamation, waste, non-waste, secondary, raw materials, capillary phenomena, hydrochloric acid, land relief.

Fan-texnika taraqqiyoti jadallashgan hozirgi davrda tabiat bilan jamiyatning o‘zaro ta’siri va aloqadorligini muvofiqlashtirish, uyg‘unlashtirish jarayonida shunday ekologik muammolar vujudga keldiki, ular davrimizning dolzarb muammosi sifatida talqin qilinadi.[6]

Ekologik inqirozning bosh sababchisi tabiiy jarayonlar bo‘lsada, ammo ular antropogen omil-inson faoliyati ta’sirida vujudga kelgan. SHu tufayli bu inqirozni sof tabiiy-tarixiy, tadrijiy jarayon sifatida baholash yoki suv yetishmasligiga bog‘lab qo‘yish yaramaydi. Agar ushbu muammo ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy bilimlarning dialektik birligi asosida tahlil qilinsa, uning hozircha ko‘zga tashlanmagan muhim jihati yoshlarda zaruriy ekologik bilim

shakllanmaganligida namoyon bo‘ladi. SHu nuqtai nazardan mamlakatimizdagi ekologik inqirozni, avvalo “ekologik bilimsizlik” fojiasi deb baholasa to‘g‘ri bo‘lur edi. Zero, har qanday xalqning turmush tarzi ekologik bilimning yaxshi ko‘rsatkichidir. Hozirgi bozor sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni tezlashtirish, xalq farovonligi va turmush darajasini yuksaltirish ko‘p jihatdan qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishi samaradorligiga bog‘liq.

Biroq ko‘pchilik yoshlarda ekologik bilimning yetishmasligi tufayli ishlab chiqarish jarayonida mahalliy-tabiiy xususiyatlar, tabiatni muhofaza qilish qonun-qoidalari e’tiborga olinmagan. Texnikadan qo‘pol foydalanish va texnologiya buzilishining atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi haqida deyarli o‘ylab ko‘rilmagan. Oqibatda qishloq xo‘jaligi atrof-muhitga kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi omilga aylanganki, bu hol mamlakatimiz tabiatida ekologik inqirozlarni sodir qilishga sabab bo‘lmoqda:

-haydalma yer maydonining ortib, chorva yaylovining kengayishi natijasida uzoq tadrijiy taraqqiyot jarayonida vujudga kelgan tabiiy ekotizm biotsenozlar o‘rnida inson tomonidan sun’iy yaratilgan ekotizm-agrobiotsenozlar paydo bo‘ldi;

-quriq yerlarni o‘zlashtirish, to‘qaylarni yo‘q qilish, ko‘llarni ilmiy asossiz quritish ishlari oqibatida namlikning keskin kamayishi kuzatilmoqda;

-erga noto‘g‘ri agrotexnik va meliorativ ishlov berish, tabiiy yer qatlamining buzilishi tufayli tuproqlar tarkibi o‘zgardi, unumdorligi pasaydi, suv havzalaridan namlikning kamayishiga, havoda chang zarralarining ko‘payishiga imkon berdi;

ekinlarni sug‘orish usullari va me’yoriga rioya qilmaslik, dalalarning ortiqcha namlanishi va ikkilamchi sho‘rlanishiga, suv isrofgarchiligiga olib keldi;

-ma’danli o‘g‘itlar va kimyoviy vositalardan me’yoridan ortiqcha foydalanish va ularni ishlatish qoidalariga rioya qilmaslik atrof-muhitning tabiatga yot bo‘lgan turli xil moddalar bilan ifloslanishi tirik mavjudotlar hayot faoliyatining buzilishiga sababchi bo‘ldi;

-ko‘plab yirik chorvachilik va parrandachilik inshootlarining qurilishi atrof-muhitning ishlab chiqarish chiqindilari bilan ifloslanishi imkoniyatlarini oshirdi;

- qishloq xo‘jaligi texnikasi va transport vositalaridan oqilona foydalanish tuproq zichligining ortishiga, namlik saqlash va suv o‘tkazuvchanlik xossasining buzilishiga, atrof muhitning yonilg‘i-moy qoldiqlari, zaharli gazlar bilan ifloslanishiga olib keldi.[1]

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi tabiatdan oqilona foydalanishning o‘zda tutilgan quyidagi asosiy yo‘nalishlari bilan qo‘shib olib borgan paytdagina atrof-muhitni muhofaza qilish muammolarini ijobiy hal qilish mumkin:

- dehqonchilik sanoati tarmoqlari faoliyatini ishlab chiqarishning atrof muhitga ta’sirini hisobga olgan holda tashkil qilish va ularni takomillashtirish;

- yer-suv, o‘simlik va hayvonot boyliklari, mahalliy va kimyoviy o‘g‘itlar hamda yonilg‘i-moylash vositalaridan unumli va tejamli foydalanish;

-mahalliy o‘simlik va hayvonlar dunyosini tabiatning irsiy boyligi sifatida, ekotizmlarni esa biosferaning tarkibiy qismi sifatida muhofaza qilish;

-dehqonchilik va chorvachilik ishlarini yuritishda ekologik omillar va tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarini qat’iy hisobga olish;

-melioratsiya ishlarini tabiatni muhofaza qilish talablariga muvofiq holda amalga oshirish va dala ixota daraxtzorlari maydonini kengaytirish;

-sanoat, transport va yo‘l qurilishi tufayli buzilgan yerlarni qayta tiklash va ulardan qishloq xo‘jaligida foydalanish;

-yaylov va tabiiy yem-xashak maydonlarining meliorativ holatini yaxshilash;

-qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlashda kamchiqitli va chiqitsiz texnologiyagao‘tish;

-ma’danli o‘g‘itlar va kimyoviy vositalardan foydalanish usullarini takomillashtirish asosida atrof-muhit ifloslanishini pasaytirish;

-tuproq, suv, havo sifati va holatini doimiy nazorat qilish.

O‘rta umum ta’lim maktablarida «ikkilamchi xomashyo» to‘plash ishlarini uyushtirish an’anaga aylanib qolgan. O‘quvchilar minglab gektar maydondagi o‘rmon boyliklarini тejashga imkon beruvchi chiqindi qog‘oz va latta-puttalarni to‘plash ishlarida, qimmatli dorivor o‘simliklarni yig‘ish va ko‘paytirishda, qora va rangli metallarni to‘plashda faollik bilan ishtirok qildilar.

Quyida o‘zi sh tajribalarimizga asoslanib, fizika xodisalaridan «Namlik», «Bug‘lanish», «Kapillyar hodisalar» mavzulariga oid materiallar mazmuni bilan tanishtirib o‘tamiz.

Tuproq orqali bug‘lanadigan suv massasi, avvalo qatlamning suv bug‘lari bilan to‘yinganligiga va uning kapillyarlik xossalariga bog‘liq. Quyi qatlamlarda nam havo qancha ko‘p va tuproq tuzilishi qanchalik mayda bo‘lsa, bug‘lanish jarayoni shunchalik tezlashadi. Zich tuproq yumshatilgan tuproqqa qaraganda suvni ko‘proq bug‘latadi. SHu sababli sug‘orish o‘tkazilgandan keyin erdan namlikni uzoqroq saqlab qolish maqsadida uni o‘z vaqtida yumshatish, ya’ni kul’tivatsiya qilish kerak.

Suv bilan ta’minlash, xususan, sug‘orish ishlari, suvlardan tejamkorlik bilan foydalanilmagan taqdirda ko‘ngilsiz oqibatlarga olib kelishi, ya’ni sho‘rlangan joylar paydo bo‘lishi mumkin. Bu hodisaning mohiyati shundaki, qurg‘oqchil iqlim sharoitida yer osti suvlari tarkibida ko‘p miqdorda suvda eriydigan sul’fat va xlorid kislota tuzlari bo‘ladi. Ekin maydoni namiq tirilib sug‘orilganda, minerallashgan er osti suvlari satxi ko‘tariladi va suvda erigan tuzlar tuproqning ustki qatlamiga ko‘tariladi.

Erga ishlov berilganda yuqori qatlam bilan eng pastki qatlam orasidagi kapillyar bog‘lanish buziladi va bu bilan bug‘lanish kamayadi.

Bug‘lanish tezligiga shamol, uning yo‘nalishi va kuchi katta ta’sir etadi. Ko‘proq shamollar bug‘lanishni tezlashtiradi, nam shamol esa, aksincha bug‘lanishni kamaytiradi. Bundan tashqari, tuproqdagi suvning bug‘lanish miqdoriga ekiladigan ekinlar, ularning zichligi va agrotexnikasi ham ta’sir etadi. Tuproqdagi suv bug‘lanishi namlikning pastki qatlamdan yuqori qatlamga, ko‘tarilishiga, havoning nisbiy namligiga, tuproq xaroratiga, shamol tezligi va yer rel’yefiga bog‘liq.

Sho‘r yerlarning paydo bo‘lishida yer yuziga yaqin joylashgan yoki bir vaqtlar yuzada bo‘lgan minerallashgan sizot suvlari va suvda eriydigan har xil tuzlar va nihoyat, dengiz sohillaridagi tuzli to‘zonlar shamolda uchib kelishi kabilar asosiy manba rolini o‘ynaydi. Bu eriga tuzlar tarkibiga kal’siy xlorid, magniy xlorid, magniy sul’fat, osh tuzi, natriy sul’fat, natriy karbonat va boshqalar kiradi.

Suvdagi erigan tuzlar, xususan, xlorid tuzlar o‘simliklarni zaharlaydi. Bundan tashqari, tuzlar tuproq eritmasining osmotik bosimini ko‘taradi. Shunday qilib, tuproqning fiziologik quruqligi degan hodisani vujudga keltiradi. Bu hodisaning mohiyati shundaki, o‘simliklar tuproqda nam yetishmaganda suvsizdan qanday chanqasa, tuproqda tuzlar ko‘p bo‘lganda ham suv tanqisligidan shunday chanqaydi.

SHo‘rlangan yerlarning sho‘rini yuvish usullar turli xil bo‘ladi. Barcha sharoitda xam sizot suvlari satxi eng pastga tushgan davrda sho‘r yuvish foydali hisoblanadi. Tuproq sho‘ri yuvilganda, yer yumshaydi va sifatli haydaladi. Tuproqning sho‘rlanish darajasiga qarab, yer haydashgacha va haydagandan keyin sho‘ri yuviladi. Bunda kuchsiz va o‘rtacha sho‘rlangan tuproqli yerlar shudgorlashgacha, kuchli sho‘rlanganlari esa kuzgi shudgorlashdan keyin yuvilsa, yaxshi natija beradi.

Tuproq sho‘rini yuvishdagi suv me’yorlari yerning sho‘rlanish darajasiga, sizot suvlarining joylanish chuqurligiga va tuproqning mexanik tarkibi hamda boshqa xususiyatlariga qarab belgilanadi. SHo‘r yuvishga qancha barvaqt kirishilsa, u shuncha yaxshi natija beradi. Tuproq sho‘ri bir necha marta yuvilsa, har galgi suv yerga shimilishi bilan navbatdagi suvni berish kerak.

yer sho‘rlanishining oldini olish uchun suv bug‘lanishini kamaytirish kerak. Suv bug‘lanishini kamaytirish uchun yer sirtini yopish, ya’ni namlikning tuproq sirtiga kapillyarlar orqali ko‘tarilishiga to‘sqinlik qilib, bug‘lanish sirtini qisqartirish, shamolga qarshi to‘siqlar o‘rnatish va havo hamda tuproq haroratini to‘g‘rilab turish, yerlarni sifatsiz ishlamaslik lozim……. Yerlarning sho‘rlanishiga qarshi kurash usullaridan yana biri daraxtlar ekishdan iborat. Tuprog‘I sho‘r bo‘lgan ekiladigan daraxtlar tuproq sho‘rlanishini ko‘tara oladigan qurg‘oqchilikka va sovuqqa chidamli, tez o‘sadigan, qimmatli yog‘och yoki meva mahsuloti beradigan va xushmanzara daraxtlar bo‘lishi lozim. Bunday daraxtlarga oq tol, SHarqchinori, baqaterak, shu bilan birga mevali daraxtlardan o‘rik, nok, jiyda, olxo‘ri, chilonjiyda, oq tut kabi daraxtlar yer sho‘rhokligiga bardosh beradi. Fan-texnika taraqqiyoti jadallashuvi asosida ishlab chiqarishning kuchayishi va shu munosabat bilan tabiiy boyliklardan ko‘p miqdorda foydalanish o‘z navbatida ekologik muvozanatning buzilishiga olib keldi. [3]

Ekologik muvozanatning mintaqalarda buzilishi bevosita tabiiy va antropogen omillarning o‘zaro ta’sirini tijasida ro‘y berishi amalda kuzatilmoqda. Ekologik muvozanat hozirgi fan-texnika taraqqiyotining yangi bosqichida misli ko‘rilmagan darajada o‘zgarmoqda. Bunga asosiy sabab tabiiy zahiralardan haddan tashqari ko‘p miqdorda foydalanish va buning oqibatida ulardan oqilona va ehtiyojga yarasha foydalanmaslik, nobudgarchilikka yo‘l qo‘yish, tabiatni muhofaza qilish, muammolarni ilmiy tarzda hal etmaslik, atmosfera va suv havzalarining ko‘plab ifloslanishi tuproqqa ushoqlanishi, o‘simlik va hayvonot dunyosining borgan sari kamayib ketayotganligi, tabiatga inson mehrining sovib barayotganligi va boshqa omillarning faollashuvi bilan bog‘liq.

Ekologik inqiroz hayotimizda dahshatli voqelikka aylanmoqda va bu keng jamoatchilik o‘rtasida kun sayin katta tashvish uyg‘otmoqda. Shuning uchun ham hozirgi kunning dolzarb muammolaridan biri bu chuqur ekologik ta’lim va tarbiyaga ega bo‘lgan o‘quvchilarni tarbiyalashdir. [8]

Biz kuzatishlar davomida shunga amin bo‘ldikki, tarbiyaviy ishlar jarayonida o‘zbek xalqining yer, suv, o‘simlik va hayvonot olamiga munosabatini ifodalagan, ming yillar davomida shakllangan ajoyib rivoyat va xikmatli so‘zlardan foydalanish nazardan chetda qolgan. Zero, ota-bobolarimiz yer-suv boyliklaridan ehtiyojiga yarasha foydalanishgan. Ayniqsa, suvga nisbatan tejamkorlik munosabatida bo‘lganlar, suvga tupurish, unga biror narsa tashlab, iflos qilish, suvdan noo‘rin foydalanish og‘ir va kechirilmas gunoh hisoblangan. Endilikda avlodlarimiz o‘rtasida bu an’analarni qayta tiklash, ulardan ta’lim-tarbiya jarayonida samarali foydalanish

o‘quvchi bilimi saviyasiga va uning shaxsida ekologik bilimning qanchalik darajada tarkib topganligiga bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Uzbekistonga tegishli ikkinchi Atpof-myxit xolati sharxining 9-seriyasi. 010.

2. Umarova M. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish metodlari. II «Uzlukiz ta’lim», 004, 5-^4.

3. N.D. Andreyeva, V.P.Solomin, T.V.Vasil’yeva “Teoriya i metodika obucheniya ekologii” oliyo‘quv yurti talabalari uchun darslik «Akademiya» Nashriyot markazi, 009. - 08 b.

4. CHuykov YU.S., CHuykova L.YU., Sigovatova M.V. “Osnovi ekologicheskix znaniy” (o‘rta maktabning 7-sinf o‘quvchilari uchun ekologiyadan o‘quv qo‘llanma). -nashr. - Astraxan’, 002. - 12 b.

5.O.U.Xasanboyeva, X.D.Djabborova. «Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi».T., “Cho‘lpon” 007 y.

6. H.S Yo‘ldoshev., SH.M. Avazov. Ekologiya va tabiatni muxofaza qilish asoslari. O‘quvqo‘llanma. –T.: Mehnat, 003y.

7.Timofey CHernov. Razmivaniye ponyatiya «ekologiya». Postnauka (10 yanvarya 019). – «V rezul’tate pod ekologiyey ponimayetsya fundamental’naya nauka, i oxrana prirodi, i oxrana okrujayushey sredi». Data obrasheniya: 5 marta 022.

8. M. Muhlibaev, Results Of Laboratory Research On Environmental Contentinphysics Instruction In Relation To Occupational Education You have to send following documents at usovoxaus@gmail.com before 5 th October 022

FUQARO MUHOFAZASI TARG‘IBOTINI TASHKIL ETISHGA INNOVASION YONDOSHUVLAR

B.Sodikov,
Sirdaryo viloyati FVB xodimi.
sodiqov1@mail.ru

Annotatsiya: maqolada fuqaro muhofazasini targ‘ib qilishni tashkil etish shakllari, usullari va vositalariga, shu jumladan favqulodda vaziyatlardan himoya qilish targ‘ibotiga alohida e'tibor qaratilgan. Bu aholini o‘qitish va fuqarolik mudofaasi bo‘yicha ilg‘or tajribalarni targ‘ib qilish, uning tarixi va an'analarini muntazam ravishda targ‘ib qilish muhimligini ta'kidlaydi. Maqolada, shuningdek, targ‘ibotning turli shakllari, jumladan, og‘zaki targ‘ibot, ommaviy axborot vositalari, filmlar va videolar va ko‘rgazmali qurollar muhokama qilinadi. Ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish uchun texnologiya va ishlab chiqarish texnologiyasidan foydalanish ham muhokama qilinadi. Va nihoyat, maqolada fuqarolik mudofaasining rolini to‘g‘ri tushunish muhimligi va favqulodda vaziyatlar natijasida etkazilgan zararni minimallashtirishga tayyor bo‘lish zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so‘zlar: targ‘ibot, fuqaro muhofazasi, favqulodda vaziyatlar, targ‘ibot, og‘zaki targ‘ibot, ommaviy axborot vositalari, filmlar, videolar, ko‘rgazmali qurollar.

Abstract: The article focuses on the forms, methods, and means of organizing the promotion of civil protection, including propaganda for protection against emergencies. It highlights the importance of educating the population and promoting advanced experiences in civil defense while systematically promoting its history and traditions. The article also discusses the different forms of promotion, including oral propaganda, media, movies and videos, and visual aids. The use of technology and production technology to control production processes is also discussed. Finally, the article stresses the importance of the correct understanding of the role of civil defense and the need to be prepared to minimize the damage caused by emergencies.

Keywords: promotion, civil protection, emergencies, propaganda, oral propaganda, media, movies, videos, visual aids.

Аннотация: В статье рассматриваются формы, методы и средства организации пропаганды гражданской защиты, в том числе пропаганды защиты от чрезвычайных ситуаций. В нем подчеркивается важность просвещения населения и распространения передового опыта, история и традиция. В статье также рассматриваются различные формы продвижения, включая устную пропаганду, средства массовой информации, фильмы и видеозаписи, а также наглядные пособия. Также обсуждается использование технологий и технологии производства для управления производственными процессами. В статье подчеркивается важность правильного понимания роли и необходимость быть готовым к минимизации ущерба, причиняемого чрезвычайными ситуациями.

Ключевые слова: пропаганда, гражданская защита, чрезвычайные ситуации, пропаганда, устная пропаганда, СМИ, фильмы, видеофильмы, наглядные пособия.

KIRISH

Targ‘ibot, favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishni targ‘ib etishdagi asosiy vazifalar qanday va targ‘ibot nimalardan iborat bo‘lishi kerak?

- **birinchi vazifa.** Tinchlik davrida va harbiy harakatlar vaqtida, favqulodda vaziyatlar sodir bo‘lishi mumkinligini va ular naqadar xavfli ekanini tushuntirish.
- **ikkinchi vazifa.** Fuqaro muhofazasining roli ortib borayotganini, favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish haqidagi davlat hujjatlarining mazmunini, aholining fuqaro muhofazasiga oid huquqlari va vazifalarini tushuntirish.
- **uchinchi vazifa.** Aholiga favqulodda vaziyatlarda harakat qilishni o‘rgatishga hissa qo‘shish.
- **to‘rtinchi vazifa.** Fuqaro muhofazasi ilg‘or tajribasini keng targ‘ib qilish.
- **beshinchi vazifa.** Fuqaro muhofazasi tarixi va an’analarini tizimli targ‘ib qilish.

Targ‘ibot xushyorlik oshirilishi kerakligini, oldini olish tadbirlari o‘tkazish muhimligini, odamlarda yuksak ma’naviy-ruxiy fazilatlarni tarbiyalash zarurligini, shuningdek beparvolik ishlab chikarish, ijtimoiy soxaga og‘ir shikast yetkazishi, eng yomoni odamlar qurbon bo‘lishi mumkinligini eslatib turishi kerak.

Tushuntirish ishlarining muhim tomoni-uning mazmuni, aniqligi, turmush bilan bog‘liqligidir. Bu ishning shakli, usullari va vositalarining katta ahamiyati bor. Targ‘ibot yuqori saviyali, tushunarli, ta’sirchan bo‘lishi, uning shakllari xilma-xil va yorqin bo‘lishi eng avvalo targ‘ibotchi kadrlarning tarkibi, tayyorgarligi qay darajada ekanligiga qarab aniqlanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Targ‘ibotning qanday ahvoldaligi tabiiyki, birinchi galda barcha darajadagi fuqaro muhofazasi boshliqlari zimmasida bo‘ladi. Fuqaro muhofazasi xodimlari davlat va jamoat

tashkilotlarini, ijodiy jamoalarni, turli fondlarni jalb qila olsalargina targ‘ibotni yo‘lga qo‘yish shunchalik muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Fuqaro muhofazasini targ‘ib qilishning quyidagi shakllari mavjud:

1. Og‘zaki targ‘ibot.
2. Ommaviy axborot vositalari (matbuot, televidenie, radio).
3. Kino va videofilmlar.
4. Ko‘rgazmali vositalar. (plakat, stend, fotomantaj, vitrina va x.k)

Og‘zaki targ‘ibot eng ta’sirchan shakllardan biri hisoblanib odamlar bilan shaxsiy muloqotda bo‘lishga asoslangan va bunday targ‘ibot muayyan jamoa oldida turgan fuqaro muhofazasi vazifalarini, ularni hal etish usullarini odamlarga tushunarli dalil va misollarda tushuntirish, kamchilik hamda qiyinchiliklar, ularni yengib o‘tish yo‘llari haqida ochiqdan ochiq fikr yuritish imkonini beradi.

Og‘zaki targ‘ibotda ma’ruza, suhbat, savol-javob kechalari, fuqaro muhofazasi faxriylari va mutaxassislari bilan uchrashuvlardan foydalaniladi.

Targ‘ibot ishlayotgan ilmiy va texnik atamalar va tushunchalarni tinglovchilar to‘g‘ri anglashini ta’minlaydigan qilib bayon etishi, fikrning mantiqiyligi, tushuntirilayotgan qoidalarning turmush bilan chambarchas bog‘liqligiga yorqin misollar keltirishi, statistika ma’lumotlariga tayanishi, nutqining jo‘shqinligi va hakazolar tarkibiy chiqishlarning ishonchliligini ta’minlab beradi.

Og‘zaki chiqishning samaradorligini oshirishda mazmunning hal qiluvchi va muhim yo‘nalishini ta’kidlash bilan bir qatorda, targ‘ibotchi nutqining tushunarli va to‘g‘ri bo‘lishi kerakligini ham unutmaslik kerak. Tinglovchilar odatda sodda, jonli tilda bayon etilgan ma’ruza, suhbatni idrok qilib oladilar.

Rahbarlar, mutaxassislarning o‘z jamoalari oldida fuqaro muhofazasi mavzusida so‘zga chiqishlari alohida ahamiyatli ekanligini, ular fuqaro muhofazasi tadbirlarini o‘tkazishda shaxsan namuna ko‘rsatishlari lozimligini unutmasliklari lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Quyidagi axborotga e’tibor beraylik: “Mer ibrat ko‘rsatdi. aprelda San-Fransisko meri kabinetidagi baxaybat stol tagiga yashirinib, jurnalistlarga intervyu berdi. Yomon xayollarga bormang, negaki, o‘sha shtatda zilzila ro‘y berishiga tayyor turish oyligi o‘tkazilayotgan bo‘lib, mer aholiga ibrat ko‘rsatgan edi» (Pravda Vostok gazetasi, 1996 yil 9 aprel).

Favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish soxasi targ‘ibotida hozirgi vaqtda ommani qamrab olishi va ularga uzluksiz ta’siri jihatidan eng ta’sirchan bo‘lgan ommaviy axborot vositalaridan, televideniya va radiodan foydalanishning roli kattadir.

Fuqaro muhofazasidagi ishlar ahvoli, FVDT kuchlari va vositalarining favqulodda vaziyatlarda xarakatlari haqida ommaviy axborot vositalari tezkor va ishonchli axborot bilan ta’minlanib turishishart va fuqaro muhofazasi mavzusida kitoblar va risolalar nashr etishning va ulardan tushuntirish ishlarida foydalanishning fuqaro muhofazasi targ‘ibotidagi axamiyati juda kattadir.

Ularni targ‘ib etish uchun kutubxonalarda kitobxonlik anjumanlari, kechalar va boshqa tadbirlar o‘tkazilib turilishi lozim va endilikda fuqaro muhofazasi targ‘ibotini kino, videomateriallardan keng foydalanmay turib tasavvur etish qiyin.

Ko‘rgazmali vositalardan foydalanib, fuqaro muhofazasini targ‘ib qilish fuqaro muhofazasi o‘quv punktlari, kabinetlari, sinflar va burchaklarini jihozlashda, turli stend,

fotomantaj, vitrinalar tashkil etishda, shuningdek aholining favqulodda vaziyatlarda harakati bo‘yicha plakatlar chiqarishda o‘z ifodasini topadi va ko‘rgazmali targ‘ibot beixtiyor odamlar e’tiborini tortishi bilan og‘zaki va bosma vositalardan farq qiladi.

Ko‘rgazmali vositalarni idrok etishning birinchi bosqichi vaziyatga qiziqish hisoblanadi va ko‘rgazmali vositalar odamlar e’tiborini beixtiyor tortadigan qilib tayyorlanishi kerak va matn bilan rasmlar o‘rtasidagi nisbat to‘g‘ri belgilanishi katta axamiyatga ega bo‘ladi, ma’lum bo‘lishicha inson plakat bilan tanishishga o‘rta hisobda 6-10 soniya vaqt sarflar ekan va o‘z o‘rnida ko‘rgazmali targ‘ibotda uqaro muhofazasi tizimi haqida, ishlab chiqarish avariyalari va tabiiy ofatlar, jamoa va yakka muhofaza vositalari, qutqaruv va boshqa kechiktirib bo‘lmaydigan ishlar, o‘tkazilgan o‘quv mashqlari haqida axborot bo‘lishi lozim.

NATIJALAR

Texnika va ishlab chiqarish texnologiyasi murakkablasha borayotgani ishlab chiqarish jarayonlari nazorat qilinishida qiyinchiliklar keltirib chiqaradi**.**

Favqulodda vaziyatlar yuz berishi ehtimoli borligini va xavf darajasi to‘g‘risida aholi o‘rtasida tushuntirish ishlari olib borish kerak, birok, bunda odamlarni qo‘rqitmaslik, balki bu xavfni unutmaslik, favqulodda vaziyatlar sodir bo‘lganda muhofazalanishga tayyor turishga da’vat etmoq kerak, shunda favqulodda vaziyatlar oqibatida yetadigan zararlar eng kam darajada bo‘ladi.

Fuqaro muhofazasi sohasida tayyorgarlikdan o‘tayotganlar fuqaro muxofaza-sining xozirgi zamondagi rolini qanchalik to‘g‘ri tushunsalar, ularning bu sohadagi bilim, mahorat va ko‘nikmalari shunchalik mustahkamroq va mukammalroq bo‘ladi.

Fuqaro muhofazasi targ‘iboti odamlarning ongiga va qalbiga ta’sir etib, ularning fuqaro muhofazasidagi o‘z vazifalarini ongli ravishda ado etishga da’vat qilish dalzarbligini ko‘rsatadi. Targ‘ibot xayot bilan, favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish vazifalarini hal etish bilan qanchalik chambarchas va chuqur bog‘liq bo‘lsa, uning ta’sirchanligi shunchalik kuchli bo‘ladi.

Fuqaro muhofazasi targ‘iboti aholini favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga tayyorlashga o‘z hissasini qo‘shadi, ya’ni bu targ‘ibot maxsus tayyorgarlikni anchagina to‘ldiradi va boyitadi.

Turmushning o‘zi targ‘ibotning amaliy yo‘nalishini aholiga favqulodda vaziyatlaridagi xatti-xarakatlarini o‘rganish shakllaridan biri sifatida kuchaytirishni talab qiladi. Favqulodda vaziyatdan muhofaza qilishning targ‘iboti aholi va xalq xo‘jaligi ob’ektlarini ishlab chiqarish avariyalar, halokatlar va tabiiy ofatlardan, hozirgi zamon qurollaridan muhofaza qilish ilg‘or tajribasini keng yoyishi, tuzilmalar shaxsiy tarkibi, fuqarolarning fuqaro muhofazasi tadbirlarini bajarishdagi, favqulodda vaziyatda odamlarni va moddiy boyliklarni qutqarishdagi fidokorona ishlarini mohirona va yorqin ko‘rsatib berishi kerak.

Odamlarni, ularning yutuqlarini ko‘rsatish-targ‘ibot sifatini yaxshilash-ning asosiy yo‘llaridan biri. Bu yo‘l amaliyot, targ‘ibot uchun katta imkoniyatlar ochib beradi, amaliyotga, ilg‘or tajribalarga qanchalik tez-tez murojaat qilinsa, shahar, tuman va xalq xo‘jaligi ob’ektlarida erishilgan barcha yaxshi ishlarni qanchalik dadil olib qurollanilsa, favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishning targ‘iboti shunchalik samarali bo‘ladi.

XULOSA VA MUNOZARA

Fuqaro muhofazasini targ‘ib qilishning quyidagi shakllari mavjud, og‘zaki targ‘ibot, ommaviy axborot vositalari (matbuot, televidenie, radio), kino va videofilmlar, ko‘rgazmali vositalar. (plakat, stend, fotomantaj, vitrina va x.k). Ushbu targ‘ibot usullarini qo‘llagan holda

aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi bilimlarni targ‘ib etish davlat organlari, shuningdek odamlarni muhofaza qilish va qutqarish borasidagi tegishli jamoat birlashmalari tomonidan ta’minlanadi va bilimlarni targ‘ib etish uchun ommaviy axborot vositalaridan foydalanish maqsadaga muvofiq va bunda ko‘rgazmali qurollar, multimediyali dastur, va ta’limning texnik vositalari muhim sanaladi.

Fukaro muhofazasi umumxalq ishi deb hisoblash, uning vazifalarini vatanparvarlik burch, qalblarining ahloqiy amri, deb bilishlari kerak, bu balandparvoz so‘zlar emas, bu xayot, kundalik tajriba talablarining in’tikosi bo‘lib, fuqaro muhofazasidagi ma’naviy tayyorgarlik - bilim oluvchilarda fuqaro muhofazasiga oid vazifalarni bajarish mamlakat, xalq oldidagi burch ekaniga ishonchini tarbiyalash, bu favqulodda vazyatlarda haraktlari vaqtlaridagi o‘z vazifalarini vijdonan bajarishga, shunday vaziyatlardagi qiyinchiliklarni yengib o‘tishga o‘zini tayyorlash zarurligini tushunish, ruhiy qiyinchiliklarga chidash ruhida tarbiyalashdir.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi “Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to‘g‘risida”gi qonuni (20.08.1999 y.).
2. O‘zbekiston Respublikasi “Fuqaro muhofazasi to‘g‘risida”gi qonuni (26.05.2000 y.).
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi aholisini favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishga tayyorlash tartibi to‘g‘risida”gi qarori (754-sonli, 019 yil 9 sentyabr
4. Aliev X., Stepin V. Kak snimat stress. Jurnal “Grajdanskaya zaщita”, № 9, 1997 g.
5. Gavriles I.G. Psixofiziologiya cheloveka v ekstremalnыx situatsiyax. - Kiev, 006. - S. 76-90.
6. Mixaylov L.A., Starostenko A.V. Osnovы bezopasnosti jiznedeyatelnosti. S.-Pb. Izd-vo RGPU im. A.I.Gersena, 001 g.
7. Psixologiya ekstremalnыx situatsiy dlya spasateley i pojarnыx/Pod obщey red. Yu.S. Shoygu – Moskva, 007.
8. Sele G. Stress bez distressa.
9. Frolov V. “Psixologicheskaya gotovnost k opasnosti”. J. “Grajdanskaya zaщita”, № 3, 1999 g.
10. Nurumbekova, Y. (2021). TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL EDUCATIVE ACTIVITY ON THE BASEMENT. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.
11. 9. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.
12. 10. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor’s Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).
13. 11. Nurumbekova, Y. (2022). BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Архив научных исследований, (1).
14. 12. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛООГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ КОНЦЕПТА «СИНИЙ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Б.Б.Собирова
старший преподаватель кафедры Русского языка и литературы
Гулистанского государственного университета

Аннотация: Исследование посвящено рассмотрению проблемы концептуализации цвета «синий» в русском языке. Цель исследования заключается в выявлении цветовой семантики цвета «синий» в русском языке.

Определяется понятие концепта, его структура, компоненты. Анализируется человеческий опыт, в том числе и цветовой. Даётся психологическая характеристика цвета. Рассматривается языковая картина мира. Методология

исследования построена на основе анализа научной литературы, словарных лексических единиц, художественной литературы. Сделан вывод о том, какая концепция подразумевается под выбором той или иной лексической единицы, содержащей цветонаименование, когда цвет играет решающую роль в восприятии жизненной ситуации, подразумеваемой экспликации, выборе одежды, а также традиции и привычки, стереотипы мышления, связанные с этим цветом в мировосприятии русскоязычных носителей.

Ключевые слова: концептуализация, концепт, цвет, языковая картина мира, цветовая картина мира, психологическая характеристика цвета.

Предлагаемое исследование осуществлено в русле семантико-когнитивного направления лингвокогнитологии, актуализирующего рассмотрения вопроса о соотношении семантики языка с концептосферой народа, корреляции семантических и когнитивных процессов, изучение концептов через значения номинирующих их языковых единиц

Считается, что концепт в языке чаще всего представлен в слове. Слово может иметь статус имени концепта, т.е. языкового знака, в котором объективируется центральная точка концепта и который эксплицирует концептуальное знание. Любая номинация является ключом, открывающим для человека концепт как ментальную единицу, предоставляя возможность пользоваться концептом в мыслительной деятельности.

Совокупность концептов словарного запаса индивида, как и всего языка в целом, образует концептосферу. Та часть концептосферы, которая получила выражение с помощью языковых знаков, совокупность значений, передаваемых знаками данного языка, составляют его семантическое пространство. Анализ отдельных участков семантического пространства языка позволяет выявить значительную часть содержания отраженных в них концептов, конкретизировать структуры знаний, находящихся в том или ином секторе концептосферы, получить представление о некоторых особенностях когнитивной деятельности человека .

Данное исследование посвящено изучению семантики наименований, объективирующих концепт «синий», с целью построения его словесной семантико-когнитивной модели. На первом этапе исследования, согласно избранной методике, было

осуществлено построение номинативного поля рассматриваемого концепта, которое представляет собой совокупность языковых средств, вербализующих концепт «синий» и его отдельные признаки. «Чтобы восстановить структуру концепта, надо исследовать весь языковой корпус, в котором репрезентирован концепт (лексические единицы, фразеологию, паремиологический фонд), включая систему устойчивых сравнений, запечатлевших образы-эталоны, свойственные определенному языку»

В качестве языковых средств, обеспечивающих лингвокогнитивное описание концепта, в данной работе признаны: ключевое слово, объективирующее цветовой концепт и рассматриваемое в качестве имени номинативного поля; системные синонимы номинации-репрезентанта; однокоренные слова, словообразовательно связанные с основными лексическими средствами вербализации концепта; фразеологические единицы (фразеосочетания, пословицы, поговорки и афоризмы), включающие имя концепта; устойчивые сравнения с ключевым словом; представленные в лексикографических описаниях контекстные употребления – свободные словосочетания, которые номинируют те или иные признаки, характеризующие исследуемый концепт.

Синонимические ряды извлечены из «Словаря русских синонимов и сходных по смыслу выражений» Н. Абрамова. Выборка устойчивых сочетаний произведена из «Толкового словаря живого великорусского языка» В. Даля, «Словаря русских пословиц и поговорок» В.П. Жукова, сборника «Русские пословицы и поговорки» (под ред. В.П. Аникина).

Основной задачей описания значений единиц сформированного номинативного поля выступило представление их в виде набора отдельных семантических компонентов, образующих семантическое пространство исследуемого концепта и, следовательно, отражающих его когнитивные признаки.

Анализ лексикографической дефиниции слова-репрезентанта продемонстрировал следующую составляющую семантического пространства концепта «синий»: «имеющий окраску одного из основных цветов спектра – среднего между фиолетовым и зеленым». Ключевым словом может называться «кожа, приобретшая оттенок этого цвета» (синее от холода лицо, руки, губы и т.д.), «безграничное пространство» (синяя даль).

Производные наименования синева и синь обозначают «участок поверхности или пространство соответствующего цвета» (синева под глазами, бледный до синевы, кубовая синь и т.д.), номинация синька – «красящее вещество» (синька для белья). В числе дериватов присутствуют глаголы с общим значением «проявление признака»: синеть – «становиться синим; виднеться» (синий от холода, во ржи синеют васильки) и синить – «делать синим, красить в синий цвет» (синить белье).

Системные синонимы ключевой номинации, вошедшие в ядерную зону номинативного поля концепта «синий» (васильковый, индиговый, ультрамариновый, сапфировый, лазуревый, радужно-синий, бирюзовый, небесно-синий), соотносятся с тем или иным соответствующим по цветовому оттенку объектом действительности. Это цвет воды, неба, радуги, некоторых растений, камней, окраска оперенья птиц и т.д.

Приведенные факты свидетельствуют о вещественности, предметности языкового понятия «цвет». Ведущий принцип номинации оттенков цвета в русском языке основан на связи «предмет> название предмета> имя цвета» . У большинства цветообозначений семантика сформировалась именно на относительной основе, при этом в толковании

лексики цвета, как правило, имеется указание на предмет-эталон, который лежал в основе зарождения цветового значения.

Некоторые составляющие семантического пространства исследуемого концепта выявлены путем анализа фразеологических единиц. Так, семы «сухой», «надменный», «холодный», «высокомерный», «обезличивающий», «унифицирующий индивидуальность», «невыразительный», «лишенный привлекательности» входят в семантическую структуру выражений синий чулок, синий мундир, стрельцы-удальцы в синих мундирах и др.

В некоторых фразеологизмах объективируются такие признаки концепта синий, как «красивый», «богатый», «свидетельствующий о материальном благополучии»: хоть дурен лицом, да в синем кафтане; у меня хоть кафтан сер, да я за пазухой смел, а у тебя хоть кафтан синь, да люди говорят: его скинь; синь колпак, а сам дурак; у синего армяка казна толста; синя пороху во рту не было и др.

Синий цвет в языковом сознании носителей русского языка связан также со смертью: уж посинел (т.е. умер), синий как покойник.

Сравнительно небольшое количество единиц рассматриваемого номинативного поля и особенности выявленных семантических признаков объясняются спецификой русской бытовой культуры, в которой синий цвет занимал особое место. Этот цвет у русских наделялся магическими свойствами. Прежде всего, он был связан с водой, которая издревле считалась местом, где таятся злые, враждебные человеку силы. Вода осознавалась как стихия, связанная со смертью и загробным миром. От созерцания водной глади возникает чувство рассеянности, растворенности в окружающем мире, ощущение полной потери индивидуальности. В русской культуре люди с синими глазами воспринимались как обладающие большой магической силой. Черт в русском языке табуистически обозначался словом синец .

Полученные семантические данные на следующем этапе работы были подвергнуты когнитивной интерпретации, которая представляет собой «мысленное обобщение на более высоком уровне абстракции результатов описания значений языковых единиц, номинирующих концепт, для выявления и словесного формулирования когнитивных признаков, репрезентируемых теми или иными значениями или семантическими компонентами этих языковых единиц, с целью итогового моделирования содержания концепта»

Верификация семантики языковых средств, вербализующих концепт «синий», осуществлена методом свободного ассоциативного эксперимента.

Ассоциативный эксперимент – способ изучения психологически реальных концептов и их признаков, основанный на выявлении вербальных ассоциаций респондентов. В ходе ассоциативного эксперимента при восприятии слова-стимула в сознании носителя языка активизируется сложная, многоуровневая структура, отражающая образное представление о предмете или явлении, прототип предмета, соответствующий сценарий и связи в ментальном лексиконе. Этот метод позволяет установить связь между значением слова и его смысловым содержанием, которая возникает в процессе приобретения человеком опыта в рамках данной культуры

В процессе эксперимента респондентам предлагалось ответить на номинацию-стимул (цвето-обозначение «синий») первыми пятью актуализировавшимися словами.

Ассоциаты, полученные в результате экспериментального исследования и ранжированные по числу информантов, которые их выделили, образуют ассоциативное поле концепта «синий» (500 реакций): море (73), небо (70), глаза (53), иней (19), холодный (19), паста (19), пакет (16), бездонность (13), вода (13), платок (13), алкоголик (13), кофта (13), джинсы (10), бумага (10), костюм (7), синька (7), краска (7), флаг (7), школьная форма (6), слива (6), надменный (5), охранник (5), убийца (5), космос (5), зима (5), соленый (5), спокойный (4), дельфин (4), халат (4), гематома (4), сланцы (3), мяч (3), тетрадь (3), вечер (3), вены (3), сила (3), усталость (2), некрасивый (2), мрачный (2), красота (2), ракета (2), безликий (2), худой (2), стюардесса (2), сапфир (1), перчатки (1), властный (1), обои (1), брезент (1), почтовый ящик (1), консервативный (1), птичка (1), автомобиль (1), звезда (1), туман (1), фартук (1), кафель (1), журнал (1), Снегурочка (1), полицейский (1), школьник (1), носки (1), парта (1), умиротворяет (1), обморожение (1), роскошный (1), интересный (1), пугающий (1), ужасный (1), шикарный (1).

Единицы ассоциативного поля были подвергнуты прямой когнитивной интерпретации. Полученные вербальные реакции рассматривались как языковые репрезентации отдельных когнитивных признаков, образующих содержание концепта, и обобщались в классификационный признак на основе близости семантического содержания.

Атрибуция некоторых ассоциатов вызвала необходимость дополнительной верификации связи стимула и реакции у информантов. Перед респондентами ставилась задача объяснить, на чем основан тот или иной ответ. Пояснений потребовали следующие реакции: убийца, охранник, стюардесса, Снегурочка, полицейский, школьник, сила, усталость, худой, надменный, властный, соленый.

Ответы опрошенных свидетельствуют о том, что слово убийца связано в языковом сознании со стимулом «синий» на основе предания о человеке по прозвищу «синяя борода»; реакции охранник, стюардесса, Снегурочка, полицейский, школьник имеют метонимическую основу – люди в форме синего цвета; лексема худой объясняет синеватый оттенок кожи людей с недостаточным весом, соленый – вкус морской воды, имеющей синий цвет; реакция усталость обусловлена появлением синих кругов под глазами вследствие упадка сил; ассоциаты надменный, властный, сила характеризуют поведение и качества людей в униформе – полицейских, сотрудников войск специального назначения и пр.

В результате когнитивной интерпретации слова-реакции море (73), небо (70), иней (19), вода (13), слива (6), сапфир (1), звезда (1), туман (1) обобщены дифференциальным признаком «объекты неживой природы, имеющие оттенок синего цвета» (актуализировали 184 респондента), а ассо-циаты глаза (53), алкоголик (13), дельфин (4), вены (3), худой (2), птичка (1) объединены формулировкой «объекты живой природы данного цвета» (всего 76 реакций). Выделенные дифференциальные когнитивные признаки составляют классификационный признак «объекты природы соответствующего цвета»

Заключительным этапом предпринятого исследования явилось моделирование концепта «синий». На основе полученных ранее результатов когнитивной интерпретации содержание названного концепта представлено в виде определенной структуры.

В первую очередь, согласно принятой методике, рассмотрим макроструктуру концепта «синий», атрибутировав выявленные когнитивные признаки образному, информационному компонентам и интерпретационному полю и установив их соотношение в концептуальной структуре.

Образное содержание исследуемого концепта соединяет перцептивный образ, отражающий чувственные представления людей о синем цвете, и когнитивный образ, отражающий уподобление данного цвета качествам людей, с ним соприкасающихся.

Перцептивный образ концепта «синий» включает в себя: «зрительный образ» – море , небо , глаза , иней , вода , алкоголик , паста , пакет , платок , кофта , джинсы , бумага , костюм , синька , краска , флаг , форма , слива , халат , дельфин , вены , мяч , тетрадь , сланцы , ракета , худой , птичка , сапфир , звезда , туман, перчатки, обои , брезент , почтовый ящик , носки , парта , фартук , кафель, журнал, автомобиль , «тактильный образ» – холодный; «вкусовой образ» – соленый.

Признак холодный, рассматриваемый как компонент «тактильного образа», может одновременно быть включен в «когнитивный образ» в силу полисемии номинации-репрезентанта.

В качестве «когнитивных образов» интерпретированы метонимические характеристики денотата исследуемого концепта: «поведенческие характеристики» – надменный , властный , «физические качества» – сила , усталость .

Как видим, среди перцептивных образов преобладают зрительные. Языковой материал, который был получен в ходе проведенного экспериментального исследования, свидетельствует о наличии предметов-эталонов, названных частотными ассоциативными реакциями: море и небо . Указанные образы следует рассматривать как факт концептосферы народа, как образы стандартизованные, обработанные и закрепленные национальным сознанием.

Яркость перцептивного и когнитивного образов не совпадает.

Информационное содержание исследуемого концепта образуется когнитивным признаком «имеющий окраску одного из основных цветов спектра – среднего между фиолетовым и зелёным, темно-голубой».

Интерпретационное поле цветового концепта включает в себя когнитивные компоненты, характеризующие отношение народа к синему цвету и различные выводные знания о признаках и функционировании данного цветового явления.

В оценочную зону интерпретационного поля концепта «синий» вошел когнитивный признак «эстетическая оценка» – синий цвет, с одной стороны, красивый (красота , шикарный , роскошный , интересный) , с другой – лишен привлекательности (некрасивый , ужасный). Мифологическая зона представлена «мифологическими персонажами» (убийца, т.е. синяя борода , синец). Энциклопедическая зона включает признаки «профессиональная принадлежность» – работники в униформе синего цвета (охранник), стюардесса , Снегурочка , полицейский , школьник «результат действия» – кожа человека может приобрести синий оттенок вследствие удара или переохлаждения (гематома , обморожение); «характеристика пространства» – необозримые пространства представляются в синем цвете (бездонность , космос , синяя даль); «темпоральные характеристики» – в определенное время года (зима) и время суток (вечер) окружающие предметы видятся синими. В утилитарную зону вошли «прагматические характеристики»

исследуемого концепта – синий цвет, с одной стороны, оказывает благоприятное воздействие на человека (спокойный , умиротворяет), с другой – отрицательно влияет на людей (пугающий , мрачный), унифицирует индивидуальность (безликий , консервативный , синий чулок). В социально-культурную зону вошло представление о синем цвете как «символе материального благополучия» (у синего армяка казна толста).

Анализ показал, что интерпретационное поле исследуемого концепта содержит противоречивые характеристики: синий цвет концептуализируется как красивый и некрасивый, успокаивающий и пугающий и т.д., что связано с субъективно-личностным восприятием явлений окружающего мира.

Теперь представим категориальную структуру концепта «синий» в виде иерархии когнитивных классификационных признаков, образуемой в соответствии с их актуальностью для концептуализации: «объекты природы (живой и неживой), имеющие соответствующий цвет» «предметы синего цвета, созданные в процессе жизнедеятельности человека» «тактильные характеристики» «пространственные характеристики» «оказываемое воздействие»; «профессиональная принадлежность» «эстетическая оценка» «темпоральные характеристики» «особенности поведения» «результат действия» «мифологические характеристики» , «физические качества» «вкусовой образ» , «символ материального благополучия».

Итогом моделирования концепта «синий» явилось словесное представление его содержания и организации в виде полевой структуры. Выявленные дифференциальные когнитивные признаки отнесены к ядру, ближней, дальней и крайней периферии концепта в соответствии с критерием яркости.

В ядерную зону концепта «синий» вошли компоненты море , небо , глаза . Ближнюю периферию образовали когнитивные признаки иней , холодный, паста , пакет , бездонность, вода, платок , алкоголик , кофта. К дальней периферии отнесены джинсы , бумага , костюм , синька , краска , флаг , школьная форма , слива , надменный , охранник , убийца , космос , зима , соленый , спокойный , дельфин , халат , гематома , сланцы , мяч , тетрадь , вечер , вены , сила , усталость , некрасивый , мрачный , красота , ракета , безликий , худой , стюардесса . Крайняя периферия представлена признаками сапфир , перчатки , властный , обои , брезент , почтовый ящик , консервативность, птичка , автомобиль , звезда, туман , фартук , кафель , журнал , Снегурочка , полицейский , школьник , носки , парта , умиротворяет , обморожение , роскошный , интересный , пугающий , ужасный , шикарный .

Сформированная полевая структура демонстрирует, что ядерная зона концепта «синий» включает образные компоненты. Ближняя и дальняя периферия исследуемого концепта представлена как компонентами образного содержания, так и элементами интерпретационного поля, как оценочными, так и рациональными характеристиками. Больших разрывов в яркости ближней и дальней периферии нет, что свидетельствует о когнитивной релевантности данного концепта.

Таким образом, полученная гипотетическая модель концепта «синий» свидетельствует, что его когнитивная структура содержит информацию о собственно цветовом признаке, имеет объемный образный компонент и разнообразные интерпретационные признаки. Результаты исследования позволяют констатировать

комплексное, всестороннее отражение исследуемого концепта мышлением носителей русского языка.

Представленное словесное описание концепта «синий» выступает в качестве опытной исследовательской модели и является лишь некоторым приближением к цветовому концепту как ментальной единице.

Список литературы

1.Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. –М.: АСТ: Восток-Запад, 010.

2.Попова З.Д., Стернин И.А. и др. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. –Кемерово: ИПК «Графика», 004.

3.Садыкова И.В. Обозначение красного цвета в русском языке в историко-этимологическом аспекте: Автореф. дис…. канд. филол. наук. –Томск: Том. гос. ун-т, 006.

4.Василевич А.П., Кузнецова С.Н., Мищенко С.С. Цвет и названия цвета в русском языке. –М.: Ком.Книга, 007.

5.Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. –М.-Харьков: Ра-Каравелла, 001.

ВАРИАНТЫ ОРФОЭПИЧЕСКИХ НОРМ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Рузиева Умида Абдуевна

преподаватель кафедры Русского языка и литературы
Гулистанского государственного университета

Аннотация: Вариантность является фундаментальным свойством языковой системы и функционирования всех единиц языка. В решении вопросов орфоэпической вариантности и нормативности существуют некоторые разногласия. В данной статье рассмотрены вопросы, связанные с проблемой вариантности произносительных норм.

Abstract: The alternativeness is fundamental property of language system and functioning of all units of language. In the decision of questions of norms of a pronunciation of alternativeness there are some disagreements. In given article the questions connected with a problem of alternativeness of norms of a pronunciation are considered.

Ключевые слова: вариантность, орфоэпические нормы, произношение, кодификация, варьирование, ударение, согласные, гласные, языковые единицы, заимствованная лексика, орфоэпические словари.

Keywords: variability, orthoepic norms, pronunciation, codification, variation, consonants, vowels, accent, language units, borrowed vocabulary, orphoepic dictionaries.

Вариантность языковой нормы для современной русистики определяется не только причинами собственно лингвистического характера, но и трудностями в практике обучения ударению и произношению в вузе. В поиске простых методов решения задач, которые связаны с орфоэпией, преподавателю не следует игнорировать сложную языковую действительность: русский язык на рубеже веков переживает этап ускоренной эволюции, которые сопровождается расширением лексического состава

языка, адаптацией иноязычных заимствований, появлением неологизмов в результате языковой игры, актуализацией или дезактуализацией лексем и т.д.

В современном русском языке значительно увеличивается вариативность языковых единиц. Это нередко приводят к тому, что в сознании молодого поколения носителей русского языка закрепляется неверное представление о норме, тех или иных вариантах слова, их нормативно-стилистических характеристиках, что никак не способствует повышению речевой культуры.

В лингвистической литературе норма рассматривается как совокупность стабильных и унифицированных реализаций языковой системы. Норма дает возможность выбора из ряда вариантов наиболее уместного из них в определенной ситуации общения. На протяжении XX в. в связи с национально-культурными и идеологическими изменениями менялось и понимание нормы. О. В. Загоровская пишет, что в отличие от зарубежного языкознания полное отрицание нормы как«некорректного» термина и феномена, препятствующего языковому развитию, в отечественной русистике не приемлемо [2,с.184].

Нормы существенно необходимы для закрепления культурных традиций. Нормирование, которое целенаправленно формированию культуры речи, является частью языковой политики государства, требующего от членов языкового коллектива осознанного выбора единственного языкового средства или предпочтительного в официальной ситуации варианта. Реализуя функциональный подход к литературному языку в его употреблении и характеризуя норму как живой, развивающийся процесс, орфоэпические ортологические словари с неизбежностью представляют как императивные, т.е. безвариантные, так и диспозитивные, которые имеют варианты языковые нормы. Например, áвгустовский и августóвский, апартáменты и апартамéнты, магúстерский и магистéрский, металлýргия и металлургúя, мышлéние и мы́шление.

Для того чтобы произносительные и акцентологические закономерности перенести из области научных исследований в практику обучения, нужно, чтобы описание системы русского ударения и произношения было адекватно конкретным задачам преподавания. В вузовском курсе русского языка и культуры речи целесообразно представить кодифицированный литературный язык, при этом воссоздав сложную вариативность его орфоэпических норм. Студентов необходимо познакомить с явлением языкового пуризма. В противопоставление пуристическим иногда субъективным рекомендациям, следует отметить тот факт, что орфоэпические нормы, являясь отражением объективных процессов, складываются стихийно. Нерекомендуемый авторами ортологических словарей разговорный или просторечный вариант может свидетельствовать о нарождающейся норме и со временем оцениваться как «младшая» норма, например обеспéчение и допустимо обеспечéние [7,с. 896]. Введение в словарь таких помет, как «разговорное» или «допустимо», указывает на активность процесса демократизации языка и воздействия стихии живой разговорной речи на устную форму реализации литературного языка, которая является книжным языком. Р. В. Попов отмечает, что кодификация традиционных вариантов типа ску[шн]о, овéн, включúт, ку[п’э]йный, пиáла как единственно правильных в нейтральном стиле произношения противоречит фактам узуса и естественной непрерывности изменений языка[6,с. 68].Неважны те инновации, которые не соответствуют основным тенденциям его развития

и так или иначе подтачивают корни русского языка, которая имеет свои типологические особенности. Только с помощью литературного языка мы овладеваем русским типом языкового мышления. Сходство того или иного варианта норме определяется по двум главным условиям:1) речевые явления должны быть разрешены системой языка и отвечать внутренним законам развития языка;) речевые явления должны показывать свою устойчивость. При соблюдении этих условий новые явления могут быть возведены в варианты нормы. Итак, иканье, которые неразличались в первом предударном слоге звуков, которые соответствуют ударным [и], [е], [о], [а], было изначально признаком среднерусских говоров, для которых характерно аканье. Затем иканье стало элементом московского просторечия, а в начале XX века стало постепенно проникать в разговорную литературную речь. В русском литературном языке новейшего периода иканье вытеснило вариант старой нормы – еканье или эканье, допущенный лишь для театральной и ораторской речи. Произношение [иᵌ] узаконено в качестве единственной нормы в 1-м предударном слоге после мягких согласных как устойчивое фонетическое явление. Например, Евразия[јиᵌ], объ[иᵌ]вление, огн[иᵌ]боре, фенол[ф'иᵌ]. На месте буквы е после [ц] и шипящих [ш], [ж] в указанной позиции произносятся соответственно [ыᵌ]: ц[ыᵌ]на, лош[ыᵌ]дей, ж[ыᵌ]на. Старые варианты остаются в пределах нормы. Старомосковские варианты произношения до[ш'], мн.число до[ж']и сохраняются. В «Новом орфоэпическом словаре русского языка» под редакцией Т.В. Ивановой рекомендуется произносить до[жд'] и допуст. до[ш'], до[жд']и[3,с.893].

В качестве примеров динамики норм укажем на тенденцию отвердения согласных в позиции перед мягкими зубными и губными согласными, которые наметились в начале XX в., например, [дв'] ерь, [зв'] ерь, по[ст'] ель, но допустимо и устаревшее [д'в'], [з'в'], [с't'] и т. п.

Согласно точке зрения Р.И.Аванесова: «В орфоэпию включаются все произносительные нормы литературного языка» [1,с. 89], а с точки зрения М.В.Панова «к орфоэпии относятся лишь нормы, что допускают вариантность произношения»[5,с. 186]. Именно этим орфоэпия и отличается от фонетики, которая изучает фонетические законы, что не знают исключений. К орфоэпии относится вариативность звуковой реализации одних и тех же фонем, и фонемного состава одних и тех же морфем при отсутствии позиционных различий. Так, одни произносят в[иᵌ]сна, другие - в[э]сна, разница в характере звуков. В данном случае фонема, с точки зрения Московской фонологической школы, одна и та же, так как одни произносят було[ч']ная, другие –було[ш]ная, одни – умыл[с]а, а другие –умыл[с']я–разница в фонемном составе корня: було[ч] или було[ш] и постфикса: [са] или [с'а]. На письме такие варианты обычно не обозначаются: весна, булочная, умылся. Однако варьирование фонемного состава корня может отражаться на письме, например, бриллиант – брильянт, калоши – галоши, кринка – крынка, матрас – матрац, ноль – нуль.

Наряду с этим необходимо отметить, что в речи некоторых людей, преимущественно старшего поколения, присутствует долгий мягкий согласный звук [ж'], который произносится в отдельных словах на месте сочетаний букв жж, зж, жд: дрожжи, вожжи, езжу, дожди: [дро́ж'и], [во́ж'и], [й'э́ж'у], [даж'и́].А в речи людей младшего поколения на месте сочетаний жж и зж может произноситься звук [ж] – [жж]: [дро́жы], [й'э́жу], на месте

сочетания жд в слове дожди – [жд']. При оглушении в слове дождь имеем варианты произношения [дош']–[дошт'].

Здесь уместно обратить внимание, что возвращаясь к понятию «позиционное смягчение», необходимо сказать о его вариативности в отдельных группах согласных. Обязательность позиционного смягчения в разных группах слов не одинакова. В речи всех носителей современного русского языка последовательно происходит лишь замена [н] на [н'] перед [ч']и [щ'], например, барабанчик [бараба́н'ч'ик], барабанщик [бараба́н'щ'ик]. В других группах согласных смягчения или не происходит вовсе, например, лавки [ла́фк'и], или оно представлено в речи одних носителей языка и отсутствует в речи других. При этом представленность позиционного смягчения в разных группах согласных различна. В речи многих носителей происходит позиционное смягчение [с] перед [н'] и [т'], [з] перед [н'] и [д'], например, кость [кос'т'], песня [п'э́с'н'а], жизнь [жыз'н'], гвозди [гво́з'д'и], смягчение же первого согласного в сочетаниях [зв'], [дв'], [св'], [зл'], [сл'], [сй'] и некоторых других, скорее всего, исключение, а не правило, например,дверь[дв'эр'] – [д'в'эр'], съем [сй'эм] – [с'й'эм],если [й'э́сл'и] – [й'э́с'л'и].

Вместе с тем следует подчеркнуть, что орфоэпия отмечает вариативность места ударения в слове, например, и́скристый – искри́стый, тво́рог – творо́г, в отдельной словоформе: вкусны́ – вку́сны, кос у́ – ко́су, ткала́ – тка́ла.

Освещения понятия «русское ударение», как разноместного и подвижного, в силу чего его постановка не может регулироваться едиными для всех слов правилами. Постановка ударения в словах и формах слов регулируется правилами орфоэпии. В «Орфоэпическом словаре русского языка» под ред. Р. И. Аванесова описываются произношение и ударение более чем 60 тысяч слов. В словарную статью из-за подвижности русского ударения включены все формы анализируемого слова. Например, слово звонить в формах настоящего времени имеет ударение на окончании: звони́шь, звони́т. Некоторые слова имеют вариативные ударения во всех своих формах, например тво́рог–творо́г.

В то же время, различия в произношении могут быть вызваны и сменой орфоэпической нормы. В лингвистике принято разграничивать «старшую» и «младшую» орфоэпическую норму, когда новое произношение постепенно вытесняет старое, однако на каком-то этапе они сосуществуют, конечно, в речи разных людей. Именно с сосуществованием «старшей» и «младшей» нормы связана вариативность позиционного смягчения согласных.

С этим же связано различие в произношении безударных гласных, отраженных в учебных комплексах. Система описания изменения, т.е. редукции гласных в безударных слогах в комплексах 1 и отражает «младшую» норму: в безударном положении в произношении совпадают в звуке [и] после мягких согласных все гласные, которые различаются под ударением, кроме [у], например, миры [м'ири́], село [с'ило́], пятерка [п'ит'о́рка]. В безударном слоге после твердых шипящих [ж], [ш] и после [ц] произносится безударный гласный [ы], который отражается на письме буквой е: ж[ы]лать, ш[ы]птать, ц[ы]на.

«Старшую» норму отражает комплекс, в котором сказано, что звуки [и], [ы], [у] произносятся отчетливо не только в ударных, но и в безударных слогах: м[и]ры. На месте букв е и я в безударных слогах после мягких согласных произносится [и^{э}], то есть средний

между [и] и [э]звук: п[иᵌ]терка, с[иᵌ]ло. После твердых шипящих [ж], [ш] и после [ц] на месте е произносится [ыᵌ]: ж[ыᵌ]лать, ш[ыᵌ]птать, ц[ыᵌ]на.

Важным для исследования является положение о том, что вариативность произношения может быть связана не только с динамическим процессом смены произносительных норм, но и с социально значимыми факторами. Например, произношение может разграничивать литературное и профессиональное употребление слова: ко́мпас и компа́с, нейтральный стиль и разговорную речь: тысяча–[ты́с'ич'а]–[ты́щ'а], нейтральный и высокий стиль: поэт– [па́эт]–[по́эт].Современные нормы русского литературного произношения и особенно ударения нередко нарушаются. Одни отступления отражают или постепенное развитие языка, так как их невозможно запретить, или нарушение кодифицированных норм. Чтобы устранить ошибки, недостаточно знать только сами нормы. Очень важно глубоко разбираться в причинах, которыепорождают орфоэпические ошибки. Главная причина нарушения данных норм звучащей речи определяется влиянием письменной речи. Возросший культурный уровень миллионов людей, их усилия, которые затрачены на усвоение норм письменной речи, которые воздействуют и на речь устную. Этим объясняется распространение так называемого «побуквенного» произношения, особенно при чтении написанного вслух. Например, люди, которые недостаточно освоили орфоэпические нормы, под влиянием письма допускают произношение бу[хг]алтер вместо бу[h]алтер, бо[г] вместо бо[х], [чн] вместо [шн] в словах ску[чн]о, ску[чн]ый, ма[сш]таб вместо [мΛштап], лу[чш]ий вместо л[утш]ий и т.п. Для людей, которые слабо владеют нормами литературного произношения и ударения, характерно также стяженное произношение русских имен и отчеств, например: [ван-ваныч], [сан-саныч]. Оба варианта произношения не характерны для нейтрального, т.е. основного стиля произношения, их нужно избегать в повседневном общении. Произносить имена и отчества отчетливо, без стяжения, близко к написанию допустимо только при чтении официальной информации. Тенденция к сближению правописания и произношения не может быть остановлена, так как она нуждается в регулировании. А. А. Кретов отмечает, что материальная сторона знака (речь идет об орфографии) должна более чутко реагировать на изменения идеальной стороны знака, в том числе фиксировать гетерофоны: [гълΛвы́] – [го́лъвы]. В целом такой подход, лучше выражающий свойство современного русского литературного языка – способность «не экономить на материале», устранит омонимию, весьма распространенную в языке (30%) [4,с. 173].

Однако узаконить средствами графики для каждого русского слова его произносительные особенности, например постоянное место ударения, вероятно, нет возможности. Существующие трудности при усвоении акцентологических норм компенсируются возможностью различать с помощью места ударения смысл слов, а также их грамматических значений, например, и́рис – ири́с, запы́хался – запыха́лся; погру́женный на платформу – погружённый в воду. Ударения вполне достаточно для преодоления омонимии словоформ и маркирования функционально-стилистической закрепленности акцентных вариантов.

Не менее важная причина отступлений от принятых норм – это влияние на литературное произношение других форм существования национального языка: просторечия, жаргонов и диалектизмов. Если говорить конкретно о принципах отбора

произносительных вариантов для нормы, то следует иметь в виду следующее: отвергаются особенности просторечия типа ля[ш] вместо ля[к], упл[о]тишь вместо упл[а]тишь; речевые жаргонизмы типа искра, [ко]стюм, му[зэ]й; местные диалектные особенности типа [на́]саться вместо носи́ться, несё[т’]. Процессы взаимодействия литературного языка с диалектами, наблюдаемые в последние десятилетия, приводят к возникновению переходного типа речи – полудиалекта. Устранить диалектные произносительные черты крайне трудно. Большой устойчивостью отличается звуковая особенность южнорусских диалектов, которые влияют на речь обучающихся. Произношение фрикативного звука [h] в начале и середине слова и [х] в абсолютном конце слова на месте буквы г, например, до[h]оворы, сне[х], помо[х]; яканье, где в первом предударном слоге звучит [а] на месте букв е, я, например, [т’]ану́, [л’]агу́шка; произношение [т’] в окончаниях глаголов 3-го лица, например, несё[т’], берё[т’], сидя[т’], везу[т’].

Отметим, что процесс заимствования языковых единиц, интенсивность которого вопреки ожиданиям не снижается, является следующей причиной ошибок. Действие аналогий, зависимость от частотности слова, давности заимствования, наличие примет иноязычности и других факторов часто требуют обращения к словарю. Это такие слова-термины, как альдегиды [ды^{э}], детектор [ды^{э}],[тэ], интеграл [ты^{э}], интерференция [тэ], конденсатор [ды^{э}], поликонденсация [ды^{э}], реле [ры^{э}лэ], синтетические [ты^{э}] средства. Многие словари, в силу неустойчивости произношения, зачастую дают неодинаковые рекомендации. Одно и то же слово может звучать с мягким или твердым согласным перед[э]: энергия и энергия [н’э] и [нэ], ферромагнетик [фэ] и [ф’э]. В большинстве же слов иноязычного происхождения согласный перед е произносится мягко в соответствии с общей тенденцией: а именно адаптация новообразований также подчиняется фонетическим законам и действию аналогии. Например: ампер [п’э], бассейн [с’э], дисперсия [п’е], крекинг [р’э], пресс [р’э], прогресс [р’э], термохимический [т’э], эффект [эф’э].Во всех сомнительных случаях надо обращаться к словарю, при этом учитывая, что каждое следующее поколение склонно уменьшать или количество увеличивать иноязычных произношений. Произношение безударных [о], [э] и твёрдых перед [э] связано с официальным стилем, обычное произношение безударных [о], [э] и мягких перед [э] – с разговорным или нейтральным стилем. В ряде слов согласные перед е произносятся твердо, например, антропогенез [нэ], генетика [нэ], инерия [нэ], конвертер [тэ], лазер [зэ], темп [тэ], теннис [тэ].

Вышеизложенное подчеркивает необходимость обстоятельного рассмотрения орфоэпические вопросы при изучении всех разделов курса русского языка, так как орфоэпия в вузе не изучается как самостоятельный раздел. Необходимо развивать способности знать нормы современного русского литературного языка, специфику их использования в устной и письменной речи. Исходя из конкретных условий аудитории, местных произносительных условий, преподаватель может как сузить, так и расширить круг орфоэпических тем, которые подлежат изучению и усвоению. При этом обучение целесообразно осуществлять на основе словарей-минимумов. Следует обучать рациональному пользованию орфоэпическим словарями с целью оперативного извлечения из них орфоэпической информации и правильной интерпретации

произносительных помет. Положительные результаты в обучении орфоэпических норм во многом зависят от умения дать аргументированную оценку речи других носителей языка при соблюдении этики общения, оценивать доказательно, ссылаясь на соответствующие орфоэпические правила.

Таким образом, результаты в обучении нормам ударения и произношения на конкретном лексическом материале, в том числе и по специальности, во многом определяются тем, насколько регулярно и в какой последовательности ведется эта работа, какие орфоэпические упражнения проводит преподаватель. Можно выделить главное направление педагогических усилий, например, понимание роли орфоэпии в стилистической дифференциации языковых средств. Нормы требуют различения стилей произношения, хотя их противопоставление в фонетике менее определенно, чем на других уровнях языка. Формы разговорного стиля не следует смешивать с просторечными и другими нелитературными формами: смешение стилей относится к грубым ошибкам. Орфоэпические нормы выступают как социальный фактор единообразного выбора состава и порядка фонетических языковых единиц. От законов произношения нормы отличаются наличием или возможностью выбора, т.е. чаще на основе традиции, в том числе стилистических средств фонетики. Успехи отечественной лингвистики в области теории рассматриваемого вопроса, лексикографии и методики преподавания орфоэпии в вузе дают достаточные основания утверждать, что для успешной работы по активному усвоению обучающимися орфоэпических норм основное внимание необходимо уделить дискурсивным стилистическим характеристикам лексики, ее произносительным и акцентологическим вариантам.

Литература

1.Аванесов Р.И. Русское литературное произношение: учебное пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1968. – С. 89.

2.Загоровская О. В. Вариативность нормы в русском языке начала XXI века и задачи создания современного учебного нормативно-стилистического словаря. – Известия ВГПУ: Гуманитарные науки. – 015. – №1 (266). – С. 184-190.

3.Иванова Т. Ф. Новый орфоэпический словарь русского языка. Произношение. Ударение. Грамматические формы. – М., 005. – 893 с.

4. Кретов А.А. Русская орфография и вызовы компьютерной эры. – М., 015. – №1 (266). – С. 173-179.

5.Панов М.В. О том, как составлялся вопросник по произношению. – М.: Наука, 1971. – С. 186.

6.Попов Р.В. Культура звучащей речи. Орфоэпические нормы. Методическое руководство к курсу. – Архангельск: Поморский университет, 006. – С. 68.

7.Русский орфографический словарь: около 00000 слов // под ред. В. В. Лопатина, О. Е. Ивановой. – М.: Аст-пресс книга, 014. – 896 с.

TA’LIM JARAYONIDA MILLIY QADRIYATLARDAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Rajabova Surayyo Iskandar qizi
Pedagogika va psixologiya mutaxassisligi -bosqich magistranti,
Guliston davlat universiteti
s-rajabova-2023@gmail.com

Yosh avlodni komillikka yetaklovchi eng katta kuch–bu kitob va hayotiy saboqlardir. Yoshlarni milliy qadryatlar ruhida tarbiyalash kelajakni, millatni va milliyligimizni boqiy ozod holda ko‘rishimiz mumkin.

Vatanga sadoqat, do‘stlikka ishonch, oilaga mehr–muhabbat, kattalarga hurmatda kichiklarga izzatda bo‘lish tuyg‘usini shakllantirsh milliy qadryatlarimizni asl ko‘rinishidir. Insonga faqat dunyoda yuz berayotgan voqelik haqida, odob - axloq qoidalari, mehr va sadoqat tushunchalari haqida bilim berishning o‘zi uning ma‘naviyaxloqiy tarbiyasi uchun yetarli bo‘lib qolmaydi. Balki, unda iroda qudrati, mas‘uliyat tuyg‘usini shakllantirish, ko‘nglida atrof muhitga, mehnatga, kasbga, ilmga, qalban va ruhan o‘zga insonlarga mehrli va oqibatli bo‘lish tuyg‘usini uyg‘otishga,dilida ulug‘ maqsadlar tug‘ilishiga va atrofida yuz berayotgan hodisalarga o‘z munosabatini bildira olishiga erishishimiz lozim. Yosh avlodni shu xislatlar bilan voyaga yetishlari uchun esa turli yo‘llar: kattalarni o‘git va nasihatlarini tinglash, undan to‘g‘ri xulosa chiqara olish qobilyatlarini rivojlantirish orqali; turli vositalar bilan va eng asosiysi yosh avlod tarbiyasiga samimiy (chin ko‘ngildan)yondashish va tinimsiz izlanishlar natijasida erishish mumkin.

Mamlakatimiz o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan so‘ng erkin fikrlaydigan, o‘z-o‘zini anglaydigan, jamiyat manfaatlarini tushunib yetadigan, har tomonlama yetuk komil insonni tarbiyalash vazifasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi qilib belgilandi. Uni amalga oshirish esa avvalo tarbiyalanuvchilarning ichki ruhiy ma’naviyatini boyitish va mustaqil dunyoqarashini shakllantirishni taqozo etadi.

“Har qaysi davlat, har qaysi xalq intellektual salohiyati, yuksak ma’naviyati bilan qudratlidir” Sh.M.Mirziyoyev. Dunyoda har bir xalqning asrlar, zamonlar osha yashab kelayotgan milliy qadriyatlari bor. Yosh avlodni ma‘nan barkamol etib tarbiyalashda ham shubhasiz, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslanamiz [1].

O‘zbekiston Respublikasida Milliy madaniyatni yanada rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 8.11.2018 yildagi PQ-4038-sonli qarori ham milliy qadriyatlarni yoshlari ongi va qalbiga singdirish usullari to‘g‘risida fikr bildirganda shuni alohida qayd qilmoq kerakki, avvalo ma’muriy yo‘l va zo‘rlik usuliga ehtiyotkor bo‘lish talab qilindi. Chunki imkoni boricha zo‘rlik qilish, majbur qilish usulidan foydalanmaslik maqsadga muvofiqdir [2].

Mustaqillik yillarida qat’iy belgilab olingan ustuvor yo‘nalishlardan biri jamiyatdaga barqarorlik, tinchlik, millatlararo totuvlikni, mamlakatimiz sarhadlarining dahlsizligini va hududiy yaxlitligini ta’minlashdan iboratdir. Har qanday mavjudot singari insoniyat ham o‘zining tinchligini saqlashi oliy qadriyat sifatida baholanadi.

Qadimiy urf-odatimiz, qadriyalarimizga ko‘ra har bir oilada tinchlik va xotirjamlik tilab fotiha qilinadi. Tinchlik va xotirjamlik tuyg‘ulari xalqimiz tomonidan ardoqlab kelingan va bir

qancha maqollar yaratilgan. Darhaqiqat, faqat tinchlik sharoitidagina insonning ezgu orzu-umidlari ro‘yobga chiqishi mumkin.

Milliy qadriyatlar millat uchun muhim va jiddiy ahamiyatga ega bo‘lgan jihat va xususiyatdir. O‘z milliy qadriyati bo‘lmagan millat yoki elat y o‘q. Millat milliy qadriyatlarining sohibi. Millatning tanazzuli milliy qadriyatlarning tanazzulidir. Milliy qadriyatlar millatning tarixi, yashash tarzi birligi, kelajagi, uni tashkil etgan avlodlar, ijtimoiy qatlamlar, millat, ong, til, ma’naviyat hamda madaniyat bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi [3].

O‘zbekistonning Mustaqillikka erishishi tufayli milliy qadriyatlarga e’tibor kuchaydi. Negaki, milliy qadriyatlar mustaqilligimizni mustahkamlaydigan ma’naviy asoslardan biridir. Xalqimizning asrlardan-asrlarga meros bo‘lib kelayotgan milliy qadriyatlari uzoq tarixiy jarayonda shakllangan. Ularning o‘tmishi 3 ming yildan ortiq davrni o‘z ichiga oladi. 3 ming yildan ortiq davrni o‘zida mujassamlashtirgan qadriyatlarimiz Markaziy Osiyo tsivilizatsiyasini yaratdi. Bizning milliy qadriyatlarimiz ana shu sivilizatsiyasiga mos jihatlar: tug‘ilgan makon, ona yurtga ehtirom, avlodlar xotirasiga sadoqat, kattalarga hurmat, mulozamat, hayo, andisha kabilarning ustuvorligi bilan xarakterlanadi.

Milliy qadriyatlarimizda jahonning boshqa xalqlariga o‘xshamaydigan boshqa urf-odatlar, rasm-rusumlar, marosimlar va an’analaridagi o‘ziga xoslik ham bor. Ma’lumki, qadriyatlar muayyan sharoitlarda shakllanadi. Shu sababli ular mahalliy, milliy, mintaqaviy shakllar va umuminsoniy mazmunda mavjud bo‘ladi. Mahalliy qadriyatlarning eng yetuklari va umummilliy manfaatlarga moslari asta-sekin saralanib umummilliy darajaga ko‘tariladi [4].

Milliy muhit qadriyatlarini yaratish va saralashning asosiy manbasidir: u mahalliy qadriyatlarni eng sarasini o‘z darajasiga ko‘taradi va ularni voyaga etkazib jahon miqyosiga olib chiqadi va aksincha umuminsoniy qadriyatlarni o‘zidagi har bir kishining boyligigaaylantiradi. Qadriyatlarni tushunish va ularga munosabat o‘z millatiga, yurtiga, eliga, ularning aholisiga tegishli qadriyatlarni jamlash, avaylash, ularning ahamiyatini asoslash o‘z yurtining milliy qadriyatlarini o‘z ongida ongning tarkibiy qismiga aylantirish kishilarda o‘ziga ishonch va hurmatni mustahkamlaydi. O‘z Vatanining istiqboliga katta ishonch bilan qarashni o‘rganadi.

Mustaqillik tufayli haqiqiy qadriyatlarimizni bilib olmoqdamiz. U ham bo‘lsa tadrijiylik, andishalilik, qiyinchililik va buhron paytida sabr toqat, maromlilik va vazminlik, mulozamatda sertakalluflik, keksalarga munosabatda hurmat-izzat, ijtimoiy-siyosiy hayotda bosiqlik va sipolik, hokazolar.

Jamiyatimiz taraqqiyoti O‘zbekistonning kelajagi, milliylikning rivojlanishi ko‘p jihatdan milliy qadriyatlarimizga bog‘liq. Biz shu tamoyilga xizmat qilmog‘imiz lozim. Qadriyatlar - borliq va jamiyat, narsalar, voqealar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va ma’naviy boyliklarning ahamiyatini ko‘rsatish uchun qo‘llanadigan tushuncha. Qadriyatlar bilan bog‘liq masalalalar hayotning eng asosiy mavzulari bo‘lib hisoblanadi. Qadriyatlarni G‘arbda aksiologiya fani o‘rganadi. U keng tarqalgan falsafiy fanlardan biridir. Hozirgi davrda qadriyatlar to‘g‘risida mamlakatimizda falsafa, madaniyatshunoslik, siyosatshunoslik, psixologiya fanlari turli tadqiqotlar olib bormoqdalar. Sobiq Ittifoqda qadriyat mavzusi 60-yillargacha tadqiq etilmas edi. Hozirgi O‘zbekistonda bu masalaga diqqat-e’tibor kengaydi. Negaki, qadriyatlar mustaqillikni mustahkamlaydigan ma’naviy omildir.

Ko‘pchilik kishilar qadrlanadigan narsalar, hodisalar, masalan, qimmatbaho buyumlarni qadriyat deyishadi. Aslida esa ana shularning ijtimoiy ahamiyati qadriyatlarning haqiqiy bahosini aniqlaydi. Biror narsa, voqea yoki hodisaning qadri uning moddiy - iqtisodiy bahosidan katta

farq qilishi mumkin. Masalan, ming yil ilgarigi buyumni hozir ishlatish mumkin emas edi. Uning iqtisodiy qiymati kam, ammo, meros sifatida qadri ancha salmoqli bo‘lishi mumkin [4].

Qadriyatlar tarixiy va zamonaviy bo‘lishi mumkin. Qadriyatlarning xilma-xil shakllari bor: moddiy va ma’naviy, umumbashariy, mintaqaviy, umuminsoniy; jamiyat hayotining sohalari bo‘yicha iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy qadriyatlar; ijtimoiy ong shakllariga mos keladigan axloqiy, diniy, huquqiy, ilmiy; hayotning ijtimoiy tuzilishiga mos keladigan, milliy, sinfiy, partiyaviy va boshqalar [5].

Qadriyatlar dunyoni bilishning maqsadi, bilimlarimizning haqiqatga mos kelish darajasini aniqlash mezoni yoki biror ideal tarzida ham namoyon bo‘ladi. Qadriyatlarning asosiy vazifasi ham ana shular bilan bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasi mustaqilikka erishgandan so‘ng qadriyatlarga e’tibor kuchaydi. Mamlaktimizda umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi e’tirof qilindi. Milliiy qadriyatlar hamda shaxs manfaatlarini umuminsoniy talabalarga moslashtirish va uyg‘unlashtirish asosiy vazifa bo‘lib qoldi.

Qadriyatlar insoniyat tarixi davomida asta-sekin shakllanadilar. Ularning miqdoriva sifatining ortishi insoniyat taraqqiyoti qanchalik ilgarilanganligining ko‘rsatkichidir. Qachonlardir, o‘tmishda ba’zi qadriyatlar to‘g‘risida, masalan, ma’rifat to‘g‘risida, umuman tushuncha bo‘lgan emas. Bunday yangi tushunchalar asrlar o‘tgansari shakllanib, qadriyatlar qatorini boyitib boradi. Ayni vaqtda, qadriyatlar mahalliy, milliy, mintaqaviy va umumisoniy bo‘lishi tabiiydir. Chunki “qadriyat” tushunchasi muayyan vaziyat va sharoitda shakllanadi. Jamiyat taraqqiy etgani sari jahonning barcha xalqlariga tegishli, ya’ni umuminsoniy qadriyatlar ko‘payib boraveradi va bu o‘zgarishlar insoniyat o‘z rivojida qanday yangi cho‘qqilarni egallayotganining belgisi bo‘ladi (masalan, erkinlik, tinchlik, ijtimoiy tenglik, ijtimoiy haqiqat, ma’rifat, ma’naviyat, go‘zlallik, yaxshilik, insonparvarlik,

insoniylik, demokratiya, huquqiy jamiyat, qonunning ustuvorligi, xotin qizlar ozodligiva boshqalar) [5].

Qisqa qilib aytganda, qadriyatlar deganda, inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan barcha narsalarni tushuniladi (masalan, erkinlik, tinchlik, yaxshilik). Moddiy qadriyatlar haqiqiy qadriyatlarning namoyon bo‘lish vositalaridir (masalan,hayotda kerak bo‘ladigan turli buyumlar). Insoniyat tarixi unga xizmat qiladigan, o‘zi yaratgan, suyanadigan va qo‘llab-quvvatlaydigan qadriyatlar dunyosining kengayishi,boyish va takomillashish tarixidir. Insoniyat o‘zining kundalik mehnati bilan yaratayotgan sun’iy narsalar dunyosida yashaydi.

Biz yaratayotgan ushbu moddiy va ma’naviy boyliklar olamining gul toji, sarasi qadriyatlardir. Qadriyatlar va qadriyat mezonlari kishilarga, ularning xulq-atvorini tartibga solish va to‘g‘ri yo‘naltirishga xizmat qiladi.Bunday o‘ziga xos boshqarishning samaradorligi kishilarimizning qadriyatlar olamini bilishiga bog‘liq.

Milliy qadriyatlar-millat uchun muhim va jiddiy ahamiyatga ega bo‘lgan jihat va xususiyatlar. O‘z milliy qadriyati bo‘lmagan millat yoki elat yo‘q. Millat-milliy qadriyatlarning sohibi; millatning tanazzuli-milliy qadriyatlarning tanazzulidir. Milliy qadriyatlar millatning tarixi, yashash tarzi, kelajagi, uni tashkil etgan avlodlar, ijtimoiy qatlamlar, milliy ong, til, ma’naviyat hamda madaniyat bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi [6].

Mustaqillik tufayli biz haqiqiy qadriyatlarimizni bilib olmoqdamiz. U ham bo‘lsa tadrijiylik, andishalilik, qiyinchilik va b o‘hron paytida sabr-toqat, maromlilik va vazminlik, mulozamatda sertakalluflilik, keksalarga munosabatda hurmat-izzat, ijtimoiy- siyosiy hayotda bosiqlik, sipolikva hokazolar.

Mahalla an’analarini doimiy harakatlanishini ta’minlash maqsadida pedagog faxriylar, ichki xizmat faxriylari, salomatlik posbonlari va boshqalarning intellektual salohiyatlaridan unumli foydalanib, tarbiyaviy ishlar rejalarini tuzib olish lozim. Bu rejalarda “Alifbo bayrami”, “Archa bayrami”, “Vatan himoyachilari kuni”, “So‘nggi qo‘ng‘iroq”, “Navro‘z bayrami”, “Armiya safiga kuzatish”, “Bitiruvchi o‘quvchilarning mahalla faollari va faxriylari bilan uchrashuvlari”, “Fuqarolik pasportini olayotganlar bilan mahalla faxriylarining uchrashuvlari”, “Tug‘ilgan kunlarni mahallaning obro‘li kishilari bilan birgalikda o‘tkazish” kabi masalalar aks ettirilmog‘i, bunday tadbirlar oshkoralik bilan, ta’sirchanligini ta’minlab, yoshlarning ta’limtarbiyasini yaxshilashga qaratilgan holda o‘tkazilmog‘i lozim.

Mahallada “Ikki avlod uchrashuvi”, “Uch avlod uchrashuvi”, “Qadriyatlarimiz kelajak poydevori”, “Faxriy va yoshijodkorlar uchrashuvi”, “O‘zbekiston qahramonlari bilan uchrashuvlar”ni o‘tkazish zarur. “Salomatlik kuni”, “Osoyishta tun”, “Tadbirkor hissasi”, “Qardoshlar hayoti”, “Ogoh bo‘ling, odamlar”, “Osoyishtalik posbonlari” mavzularida tadbirlar o‘tkazilib borilishi bilan tarbiyaviy maqsadlarga erishiladi [6].

Milliy qadriyatlar insonlarning bir-birlariga mehr-oqibati, sadoqati, urf-odatlari, g‘oyaviylik, mehnatsevarlik, xushmuomalalik, halollik, insonparvarlik, birodarlik, mustaqillik, tartiblilik, mas’uliyatlilik, taraqqiyparvarlik singari mazmun va fazilatlarni o‘zida aks ettiradi. Xalqning madaniy qadriyatlari, ma’naviy merosi ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun qudratli ma’naviy manba bo‘lib xizmat qilgan. Uzoq davom etgan qattiq mafkuraviy tazyiqqa qaramay,

O‘zbekiston xalqi avloddan avlodga o‘tib kelgan o‘z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o‘ziga xos an’analarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ldi., Umuman olganda, qadriyat deganda insoniyatga xizmat qiladigan, uning hayotiy ehtiyoji va manfaatlarini qondiruvchi barcha moddiy va ma’naviy boyliklar tushuniladi. Insonlarning ijtimoiy turmushi uchun zarur bo‘lgan sharoitlarni yaratib beruvchi barcha voqeliklar qadriyatlar hisoblanadi va yuqori baholanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M.Qonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta’minlash va xalq farovonligining garovi. - Toshkent, O‘zbekiston, 016.

2. O‘zbekiston Respublikasida Milliy madaniyatni yanada rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 8.11.2018 yildagi PQ-4038-sonli qarori

3. Musurmonova.O.Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. -Toshkent, 004.

4. Xo‘jamurodov I. Ma’naviy qadriyatlar va milliy o‘zlikni anglash.-Toshkent,2010.

5. Mahmudov. T. Mustaqillik va ma'naviyat. – Toshkent: Sharq, 001.

6. Imomnazarov M, Eshmuhammedov S. Milliy ma’naviyatimiz asoslari.- Toshkent: Islom universiteti, 001.

TA’LIMNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA TALABALAR KASBIY KOMPETENTSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Ergashkulov Boburjon Nusratulloyevich
Pedagogika va psixologiya mutaxassisligi -bosqich magistranti,
Guliston davlat universiteti

b-ergashkulov-2023@gmail.com

Yurtimizda faol, intiluvchan, iqtidorli va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, zamonaviy bilim hamda kasblarni chuqur egallagan - bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchi bo‘lgan yoshlarni voyaga yetkazish uchun barcha shart-sharoit va imkoniyatlar yaratilgan.

Mustaqillik yillari tom ma’noda O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy- iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti istiqbolini belgilash, jahon hamjamiyati mamlakatlari safidan munosib o‘rin egallashga intilish yo‘lidagi keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirish bilan kechmoqda. Jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribalarini o‘rganish, mahalliy shart-sharoit, iqtisodiy va intellektual resurslarni inobatga olgan holda jamiyat hayotining barcha sohalarida tub islohotlarning amalga oshirilayotganligi yangidan - yangi yutuqlarga erishishni ta’minlamoqda.

Turli sohalarda yo‘lga qo‘yilayotgan xalqaro hamkorlik milliy mustaqillikni har jihatdan mustahkamlash, erishilgan yutuqlarni boyitish, mavjud kamchiliklarni tezkor bartaraf etish jamiyat a’zolaridan alohida fidokorlik, jonbozlik, shijoat va qat’iyat ko‘rsatishni talab etmoqda.

Kompetentli yondashuv tinglovchidan bilim va ko‘nikmalarni alohida-alohida emas, balki yaxlitlikda egallashni talab etadi. Mazkur talab bilan bog‘liqlikda, o‘z navbatida, o‘qitish metodlarini tanlash tizimi ham o‘zgarishga uchraydi.

O‘qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo‘llash ta’lim jarayonida qo‘yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni talab etadi. Kompetentli yondashuv oliy ta’limni modernizatsiyalash nuqtayi nazaridan yangi pedagogik voqelik hisoblanadi. Mazkur yondashuv doirasida amaliy faoliyat tajribasi, kompetensiya va kompetentlikni didaktik birliklar sifatida ko‘rib chiqish hamda ta’limning an’anaviy uch elementi (triada) - “bilim - ko‘nikma - malaka”ni oltita birlik - “bilim - ko‘nikma - malaka - amaliy faoliyat tajribasi - kompetensiya - kompetentlik” tarzida tahlil qilish talab etiladi.

Dastlab “kompetensiya” tushunchasining mohiyatini aniqlashtirib olish zarur. Kompetensiya (lotincha so‘z bo‘lib, erishaman, to‘g‘ri kelaman ma’nolarini bildiradi) - sub’yektning maqsadni qo‘yish hamda unga erishish uchun tashqi va ichki zaxiralarni samarali amalga oshirishga tayyorgarligi, boshqacha qilib aytganda, bu subyektning muayyan faoliyat obyekti bilan bog‘liq muammolarni muvaffaqiyatli hal etishga doir shaxsiy qobiliyatidir. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, “kompetensiya” tushunchasiga berilgan aksariyat ta’riflar kasbiy ta’lim, kasbiy faoliyat bilan bog‘liqlikda bayon etilgan. Biroq umumiy o‘rta ta’lim bilan bog‘liqlikda mazkur tushuncha innovatsiya tavsifiga ega bo‘lganligi sababli, uning mohiyatini aniqlashtirishga alohida ehtiyoj mavjud [1].

Kompetensiya - lotincha «Competentia» so‘z bo‘lib, o‘zbek tilidagi lug‘aviy ma’nosi «inson yaxshi biladigan», «tajribaga ega bo‘lgan» kabi ma’nolarni bildiradi. Kompetentlik - biron bir ishni samarali qila olish qobiliyati, ishni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati, aniq ishchi funksiyalarni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati [1].

Kasbiy kompetentlik - mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo‘llay olinishidir. L.M.Mitina pedagogik kompetentlik - deganda predmet haqidagi bilimlar, o‘qitish metodikasi va didaktikasi, pedagogik muloqot ko‘nikma va malakasi, shuningdek o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘z-o‘zini takomillashtirish, o‘zo‘zini amalga oshirish usullari va vositalarining

uyg‘un birlashishini tushungan. U pedagogik kompetentlik tuzilmasida quyidagi uchta tashkil etuvchini ajratgan: faoliyatli, kommunikativ va shaxsiy [2].

L.M.Mitina tomonidan taklif etilgan pedagogik kompetentlikni tuzilmalashtirishdan kelib chiqqan holda, biz, bo‘lajak mutaxassislar uchun egallanish darajasi pedagogik kompetentlikning rivojlanish darajasini aniqlaydigan quyidagi kompetensiyalar majmuasi yetarli va zarur deb hisoblaymiz [2]:

- faoliyatli yoki maxsus kompetensiya (bilim, ko‘nikma, malaka va pedagogik faoliyatni amalga oshirishning individual usullari);

- shaxsiy yoki kasbiy kompetensiya (kasbiy o‘z-o‘zini takomillashtirish va o‘zo‘zini amalga oshirishga oid bilim, ko‘nikma va malakalar);

- kommunikativ kompetensiya (pedagogik faoliyatni ijodiy amalga oshirishga oid bilim, ko‘nikma va malaka).

Uzluksiz ta’limning barcha sohalarida pedagoglarning kasbiy kompetentligiga qo‘yilayotgan malakaviy talablarni o‘rganib, tahlil etar ekanmiz bu borada quyidagi muammolarning mavjudligi ko‘zga tashlanadi [3]:

- pedagoglar kasbiy kompetentligiga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar bilan ta’lim muassasalarini kasbiy faoliyatga tayyorlash yo‘lida olib borilayotgan amaliy harakatlarning nomuttanosibligi;

- pedagogika oliygohlarining aksariyat bitiruvchilari ta’lim muassasalarida kasbiy faoliyatni tashkil etish uchun metodik jihatdan zaruriy tayyorgarlikka ega emasliklari;

- pedagog mutaxassislar kasbiy kompetentligini rivojlantirishning zamonaviy pedagogik shart-sharoitlari yaxlit tizim asosida yo‘lga qo‘yilmaganligi;

- umumta’lim maktablarida faoliyat ko‘rsatayotgan o‘qituvchilarning kasbiy-innovatsion kompetentligining etarlicha shakllanmaganligi.

Professionallik va kompetentlik tushunchalari umumiy xususiyatlarga ega. Shuni ta’kidlash kerakki, har doim ham belgilangan talablar va standartlarga to‘liq mos keladigan odamlar chinakam professionallar bo‘lavermaydi, sabab, ba’zilari bilimlarni amalda qanday qo‘llashni bilishmaydi, demak, bunday pedagogik faoliyat samarasiz bo‘lib qolaveradi.

Kasbiy pedagogik kompetensiyalarni alohida turlarga ajratish maqsadga muvoqdir:

- maxsus pedagogik kompetensiya;

- pedagogik faoliyatni zarur darajada amalga oshirish uchun yetarli ma’lumotga ega bo‘lish.

Bundan tashqari, pedagogning o‘z kasbiy darajasini munosib baholay olishi va mutaxassis sifatida o‘z rivojlanishini belgilash qobiliyati ushbu turga bog‘liq [1], [3]:

- ijtimoiy pedagogik kompetensiya;

- ijtimoiy vakolat darajasi pedagogning hamkasblari bilan munosabatlarni samarali qurishi, birgalikdagi harakatlarni rejalashtirish qobiliyatini belgilaydi. Samarali aloqa ko‘nikmalari, pedagogik madaniyat va ish natijalari uchun javobgarlik;

- bularning barchasi ijtimoiy pedagogik kompetensiya tushunchasiga kiritilgan;

- shaxsiy pedagogik kompetensiya;

- bu pedagogik ishni oqilona tashkil etish qobiliyati bo‘lib, vaqtni boshqarish, shaxsiy o‘sishga intilish uning asosiy tarkibiy qismlaridir . Shaxsiy pedagogik kompetensiyaning yuqori darajasi ega bo‘lgan ishchilar charchashga kamroq moyil, vaqt bosimida ishlashga qodir.

Ma’lumki, bo‘lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatda erkin va mustaqil amaliy faoliyat ko‘rsatishini ta’minlovchi zaruriy omillardan biri bu ulardagi kasbiy-pedagogik kompetentlikning shakllanganligi bilan asoslanadi. Bunda pedagogik kompetentlikning o‘ziga xos tuzilmasi, shakllanish bosqichlari va bu jarayonda o‘qitishning zamonaviy shakl va metodlardan foydalanishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish, amaliyotga tadbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, loyiha ishi mavzusini aynan shu yo‘nalishda tanlashga qaror qildik.

Pedagoglik kasbi sharafli bo‘lishi bilan birgalikda juda murakkab kasbdir, chunki millatning, davlatning kuch-qudrati, ertangi umidi bo‘ladigan yoshlarni aynan mana shu pedagoglar ta’lim berib tarbiyalaydilar. Pedagoglik kasbi bir paytning o‘zida ham islohotchilik, ham boshqaruvchilik kasbi hiaoblanadi. Shaxs kamolotini boshqarish uchun esa qobiliyat ,layoqat, bir so‘z bilan aytganda kompetent bo‘lishi lozim. Shuning uchun o‘qituvchining kasbiy kompetentligi tushunchasi uning pedagogik faoliyatini amalgam oshirishga nazariy va amaliy tayyorgarligi hamda yuksak darajadagi mahoratini ifodalaydi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunining 5-moddasida “yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo‘lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanish huquqiga ega” ekanligi ko‘rsatilgan [4]. Shunga ko‘ra o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligi tarkibi pedagogik ko‘nikma va malakalar orqali namoyon bo‘lishi mumkin. Kasbiy tayyorgarlik modeli umumiydan xususiy ko‘nikmalar yo‘nalishida belgilanishi maqsadga muvofiq. Ma’lumotlar va voqelikni nazariy tahlil qila olish ko‘nikmasi bilan uzviy bog‘liqlikda pedagogik fikrlash va amaliyot yurita olish ko‘nikmasi umumiy ko‘nikmalar sirasiga kiradi. Kompetentlik mana shu ko‘nikma va malakalar orqali shakllantirib boriladi. Umuman olganda o‘qituvchining kasbiy xususiyatlar talablarga mosligi pedagogic ko‘nikmalarning pedagogik fikrlash va amaliyot yuritish bilan bog‘liq jihatlrning mosligini anglatadi. Egallangan bilim, ko‘nikma va tajribalar o‘qituvchining yuksak mahoratini belgilab beruvchi mezonlar hisoblanadi. Mavjud pedagogik pedagogik imkoniyatlardan foydalangan holda o‘qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish juda muhimdir. Chunki davr talabi shuni taqozo etmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Adolf V.A. Professionalnaya kompetentnost sovremennogo uchitelya. Monografiya. - Krasnoyarsk, 1998. - 310 s.

2. Mitina L.M. Psixologiya truda i professionalnogo razvitiya uchitelya. - M.: Akademiya, 004. - 320 s.

3. Markova A.K. Psixologicheskie kriterii i stupeni professionalizma uchitelya // Pedagogika, 1995. № 6. - C. 55 - 63.

4. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-637, 020-yil 3-sentabr.

OLIY TA’LIM TIZIMI TALABALAR FAOLIYATIDA TYUTORLIK XIZMATINING O‘RNI

Ergasheva Maftuna Abdukarim qizi

Pedagogika va psixologiya mutaxassisligi -bosqich magistranti,

Guliston davlat universiteti

E-mail: m-ergasheva-2023@gmail.com

Abstract: The article provides information about the role of tutoring in the activities of students of the higher education system. The results of the study about tutoring activity, history and its place today are described.

Keywords: higher education, independent education, distance education, traditional education, tutor.

So‘nggi yillarda ta’lim jarayoni jahon standartlari, zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirilishi oliy ta’lim professor-o‘qituvchilarining funktsiyalarini ham sezilarli darajada o‘zgartirishga olib keldi. Jumladan, ta’lim jarayonining raqamlashtirilishi, masofaviy ta’limning joriy etilishi ta’lim shaklini o‘zgartirib, talabalarning turli shakllarda ta’lim olishga o‘tishi va unda o‘qituvchilar maslahatchi, muvofiqlashtiruvchi funktsiyasini bajarishini taqozo qilmoqda.

An’anaviy ta’lim shaklida o‘qituvchining faoliyati – ma’ruza qilish, tushuntirish, namoyish etish va shu kabi vazifalardan iborat bo‘lib, unda talabalar birinchi marta aytilgan va ko‘rgan ma’lumotlarni eshitish, tushunishga harakat qilish va yozib olish kabi o‘quv faoliyati paradigmasiga (o‘qituvchi-dars-talaba) asoslanadi.

Masofaviy ta’limda esa, asinxron rejimda elektron ta’lim resurslarini mustaqil o‘rganish va sinxron rejimdagi mashg‘ulotlarda analitik-refleksiv muhitda muhokama qilish kabi paradigmaga (tinglovchi-dars-tyutor) asoslanadi. Bu holatda o‘qituvchilik funktsiyalaridan farqli ravishda tyutorlik faoliyati yuzaga keladi.

Bunda an’anaviy ta’limdan farqli ravishda tyutorlar zamonaviy elektron ta’lim muhitida tinglovchilarning bilim va ko‘nikmalarini, shu jumladan, tizimli tahlil va tanqidiy fikrlash, shaxsiy va ishchanlik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan faoliyatni amalga oshirishi talab etiladi. Shuningdek, masofaviy ta’lim sifatini oshirish va tyutorlar o‘rtasida raqobatni shakllantirish maqsadida talabalarga modullar doirasida tyutorlarni tanlash imkoniyatini yaratish muhimdir.

Tadqiqot davomida oliy ta’lim jarayoniga tyutorlik faoliyatini joriy etish masalalari tahlil qilindi va quyidagi bir qator muammolar aniqlandi [1]:

An’anaviy va masofaviy ta’lim jarayonida tyutorlik faoliyatini tashkil etish tamoyillari, modellari, funktsiyalari aniq emasligi;

- tyutorlik faoliyatiga professor-o‘qituvchilardan maslahatchi sifatida jalb etish zarurligi;
- professor-o‘qituvchilar va boshqa jalb etilgan xodimlar andragogik yondashuvning xususiyatlarini bilishi hamda pedagogik mahorati etarli darajada emasligi;
- majburiy va elektiv modullarni ishlab chiqish va ularni mustaqil tanlash orqali talabalarning individual ta’lim olish traektoriyasi asosida uzluksiz mustaqil ta’lim olishni tashkil etish talablari bo‘yicha tajribaga ega emasligi;
- talabalarning individual ta’lim olish traektoriyasini belgilash va raqamlashtirilgan pedagogik dizayn vositalari orqali strategik loyihalashtirish bo‘yicha ko‘nikmalari etarli emasligi;
- talabalarning individual ta’lim olishining an’anaviy va masofaviy shakllarida tyutorlik faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari mavjud emasligi.

Mazkur muammolarni ijobiy hal qilish uchun xalqaro tajribalardan kelib chiqib, talabalar mustaqil ta’limini tashkil etish shakllari samaradorligini ta’minlashda tyutorlik faoliyatini rivojlantirish muhim masala sifatida ko‘rib chiqish zaruriyati yuzaga keldi. Sababi, oliy ta’lim

tizimida talabalarning individual ta’lim olish traektoriyasini shakllantirish va uni amalga oshirishda tyutorning o‘rni muhimdir.

Mavjud adabiyotlarda tyutorlik faoliyati hozirgi kunda ko‘pchilikka yangi tushuncha sifatida ko‘rinayotganligi, aslida tyutorlik faoliyati yangi tushuncha yoki kasb emasligi ta’kidlangan. Tarixiy manbalarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, tyutorlik faoliyati XII asrlarda Buyuk Britaniyada yuzaga kelgan va Oksford, Kembrij universitetlari tarixi bilan bog‘liqligi hamda u bir necha asrlardan buyon ta’lim berish madaniyati bilan birgalikda shakllanib kelganligi va asrlar davomida uning ta’lim-tarbiya jarayonidagi roli ham o‘zgarib borganligi ta’kidlangan [2].

Avvallari tyutorlik faoliyati asosan odatiy o‘qituvchi va ta’lim oluvchi orasida vositachi sifatida xizmat qilgan bo‘lsa, hozirgi kunda elektron ta’lim muhitida tyutorlik faoliyatini dolzarb bo‘lib bormoqda. Sababi, “sinf-dars” tizimida talabalar bevosita o‘qituvchi rahbarligida ta’lim oladi va o‘qituvchi tomonidan berilgan ma’lumotlarni o‘zlashtiradi. Masofaviy o‘qitishda esa, talabalar asosan o‘ziga qulay vaqtda individual ta’lim olish traektoriyasi asosida ta’lim olganligi sababli, unga maslahatchi, yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi zarur bo‘ladi. Bu vazifa esa, tyutor tomonidan bajariladi.

Dastlab “tyutor” (tutor) atamasining mazmun-mohiyatiga aniqlik kiritish maqsadga muvofiqdir. Izohli lug‘atlarda tyutor atamasiga repetitor, kurator, tarbiyachi, himoyachi, murabbiy, metodist, o‘qituvchi-konsultant kabi umumiy ta’riflar berilgan, shu bilan birga, masofaviy ta’lim va malaka oshirishga mos izohli ta’riflar ham keltirilgan. Jumladan, tyutor – “o‘qituvchi-konsultant sifatida o‘quvchiga individual o‘qishini tashkil qilishda yordam beruvchi va muayyan o‘quv dastur doirasida o‘quv jarayonida o‘quv-metodik rahbarlikni amalga oshiruvchi kurator” [3], “masofaviy ta’limda asosiy shaxs sifatida boshqalarning fikrlashini muvofiqlashtiruvchi, yo‘naltiruvchi” [4], “tinglovchilarning malakasini oshirish jarayonida hamroh sifatida faoliyat yurituvchi o‘qituvchi-konsultant” [5] kabi izohlar berilgan.

Bundan tashqari, tyutor atamasiga sohaning bir qator olimlari tomonidan quyidagicha ta’riflar berilgan. MDH davlatlaridan P.Shedrovitskiy: tyutor – “o‘quvchiga individual ta’lim dasturini ishlab chiqish, unga ta’lim jarayonining o‘ziga va alohida elementlariga moslashishida yordam beradigan konsultant ...” [6], S.Hennikov: “tyutor o‘qituvchi-konsultant sifatida – ta’lim va mustaqil ta’lim olishni tashkil etuvchi mutaxassis” [7], T.Kovaleva: “tyutor – individuallashtirish tamoyili asosida ishlovchi va individual ta’lim dasturini tuzish va amalga oshirishga ko‘maklashuvchi alohida pedagog” [2] sifatida ta’kidlangan.

Mavjud tajribalarni tahlil qilish natijasidan ko‘rish mumkinki, tyutorlik faoliyati jahonda masofaviy va aralash ta’lim ko‘p yillardan buyon amaliyotda mavjud hisoblanadi. Shuningdek, mavjud manbalarning tahlillari natijasida tyutorlik faoliyati davlatimizda 009 yillardan buyon joriy etilganligini ko‘rish mumkin. Jumladan, masofaviy va aralash malaka oshirish kurslari Xalq ta’limi vazirligining 009 yil 3 avgustdagi 02-sonli, 012 yil 10 apreldagi 111-sonli, 013 yil 3 yanvardagi 1-sonli, 013 yil 19 apreldagi 139-sonli, 014 yil 3 yanvardagi 1-sonli, 015 yil 3 yanvardagi 1-sonli, 016 yil 4 yanvardagi 1-sonli, 016 yil 10 dekabrdagi 81-sonli, 016 yil 30 dekabrdagi 308-sonli buyruqlari va Vazirlar Mahkamasining 014 yil 14 avgustdagi 34-sonli qarori asosida joriy etilgan [83].

Bu hujjatlarning ayrimlarini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, Xalq ta’limi vazirligining 012 yil 10 apreldagi 111-sonli buyrug‘i bilan “Hududiy PKQTMOIlar professor-o‘qituvchilarining masofaviy ta’lim jarayonini olib borishdagi o‘quv yuklamalarini hisoblash tartibi” ya’ni

tyutorlarning o‘quv yuklamalarini hisoblash tartibi, 013 yil 19 apreldagi 139-sonli buyrug‘ida “O‘qituvchi-konsultant(tyutor)larning masofadan malaka oshirish kurslari jarayonidagi o‘quv yuklamalarini hisoblash tartibi” va unda tyutorlarga qo‘yiladigan talablar va ularning vazifalari tasdiqlandi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 014 yil 15 avgustdagi 34-son Qarori bilan masofaviy malaka oshirish talablari tasdiqlandi hamda Xalq ta’limi vazirligining 016 yil 10 dekabrdagi 81-son va 017 yil 6 dekabrdagi 393-son buyruqlari bilan tasdiqlangan hujjatlar asosida masofaviy malaka oshirish kurslari uzluksiz amalga oshirildi. Umuman olganda, respublikamizda masofaviy va aralash malaka oshirishda tyutorlik faoliyati bo‘yicha 10 yildan ortiq tajribalar mavjud.

Shuningdek, Oliy ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasida “fan sohalari bo‘yicha professor-o‘qituvchilarning kasbiy muloqot maydonchalarini yaratish, ta’lim sifatini ta’minlash jarayoniga talabalarni keng jalb etish hamda «tyutorlik» tashkiliy-metodik yordam tizimini joriy etish orqali talabalarning mustaqil ta’lim olish faoliyatini rivojlantirish” vazifasi qo‘yilgan [8]. Lekin, hozirgi kunda Oliy ta’lim tizimida joriy etilgan tyutorlik faoliyati, yuqorida ta’kidlangan tyutorlik faoliyatidan farq qilib, masofaviy va aralash malaka oshirishda tinglovchilarni qo‘llab-quvvatlash, ko‘maklashish, metodik yordam berish, hamrohlik qilish funktsiyalarini bajaruvchi emas, balki, guruh rahbari sifatida faoliyat yuritishi ta’kidlangan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ibraymov A.E. Masofaviy o‘qitishda tyutorlik faoliyatini tashkil etishning asoslari. O‘quv-uslub. qo‘llanma. – T.: “Lesson press”, 020. – 181 b.

2. Kovaleva T.M., Kobo‘ha E.I., Popova S.Yu., Terov A.A., Cheredilina M.Yu. Professiya «tyutor». – M.: 012. – 46 s.

3. Novo‘y slovar metodicheskix terminov i ponyatiy G‘ E.G.Azimov, A.N.Hukin. – M.: Izdatelstvo IKAR. – 009. – 448 s.

4. Pedagogicheskiy terminologicheskiy slovar. Osnovo‘ deyatelnosti tyutora v sisteme distantsionnogo obrazovaniya. – M.: 004. – S. 7-28.

5. Bekov X.A., Shirobokov S.V., Kiryanov I.I. Terminologiya v sisteme dopolnitelnogo professionalnogo obrazovaniya: – M.: 001. – 107 s.

6. Shedrovitskiy P.G. Problema individualnosti: sbornik nauchno‘x trudov po materialam IV Vserossiyskoy nauchnoy tyutorskoy konferentsii G‘G‘ Tomsk, 000. – S. 13–25.

7. Hennikov S.A Otkro‘toe distantsionnoe obrazovanie. – M.: Nauka, 002. – 527 b.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 019 yil 8 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. - O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 019 y., 41-son, 765-modda.

INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TALABALAR MUSTAQIL TA’LIMINI TASHKIL ETISH

Haqnazarova Dilnovoz Abdusaitovna
Pedagogika va psixologiya mutaxassisligi -bosqich magistranti,
Guliston davlat universiteti
d-haqnazarova2023@gmail.com

Abstract: The article contains recommendations on the organization of independent education of students based on innovative technologies. Also, media educational resources belonging to the class of innovative technologies and their use in independent education are presented.

Keywords: innovative technology, media education, media resource, independent education, information and communication technologies.

Jahon axborot makonining jadal sur'atlarda rivojlanib borayotganligi hamda axborot texnologiyalari sohasidagi eng so‘nggi yutuqlar ta'lim samaradorligini oshirishda axborotning turli shakllari va ko‘rinishlarini joriy etish, ta'limning mediaresurslari bazasini muttasil oshirib borishni, bir so‘z bilan aytganda, mediaresurslar bilan boyitilgan o‘quv muhitini yaratishni taqozo etadi.

Hozirgi kunda, rivojlangan xorijiy mamlakatlar ta'lim tizimining turli bosqichlarida mediaresurslar chuqur o‘rin egallagan. Jahon miqyosida, ta'lim sohasida media ta'lim atamasi trend darajaga ko‘tarildi.

Media ta'limni xorijiy ta'lim muassasalarining bir guruhi o‘z o‘quv rejalariga mustaqil fan sifatida, boshqalari esa, turdosh fanlar bilan birgalikda, integratsiyalashgan holda o‘qitish amaliyotini yo‘lga qo‘ydi. “Media” so‘zi lotincha “medium” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, zamonaviy foydalanishda mazkur atama bir necha ma'noga ega. Birinchidan, “media” so‘zi ommaviy axborot vositalari bilan bog‘liq, masalan, gazetalar, televidenie, radio, kitoblar va Internet. Ikkinchidan, yangiliklar, reklama e'lonlari, elektron o‘yinlar va film kabi media kontentni anglatish uchun mazkur atamadan foydalaniladi [1], [2].

Ko‘plab talabalar mustaqil ishlash qobiliyatining bazaviy ko‘nikmalariga ega bo‘lishadi, ammo ular ma'lumotlarni faqat eshitish so‘ngra o‘qish va konspeklash (yozib olish) orqali qabul qila olishadi. Mustaqil tarzda o‘zlashtiriladigan ma'lumotlarini qabul qilish, tushunish, qayta ishlash, talqin qilish va yozib borish talabalarga birmuncha qiyinchilik tug‘diradi, bu esa, o‘z navbatida, ularning mustaqil ishlash jarayoniga psixologik tayyor emasligini ko‘rsatadi.

Har bir inson hayoti davomida doimo nimanidir o‘rganadi, har kuni qandaydir yangi ma'lumotlarni o‘zlashtirishga to‘g‘ri keladi. Shunday ekan, ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil etishda xoh u ta'lim muassasasida bo‘lsin yohud mustaqil tarzda biror axborotni qabul qilib uni o‘zlashtirishda ta'lim oluvchining idrok etish xususiyatlarini inobatga olish, uning idrok xususiyatlaridagi ustunliklaridan unumli foydalanish darkor. Psixologik testlar mazkur xususiyatlarni aniqlashda, har bir ta'lim oluvchiga o‘zining toifasiga mos ravishda yondashishga yordam beradi.

Shu o‘rinda ta'kidlash joizki, hayotda to‘liq u yoki bu toifaga mos keluvchi insonlar, ya'ni 100% vizual yoki audial bo‘lishi mumkin emas. Ularda qaysidir toifaga moyillik ustunroq bo‘ladi.

Ta'lim jarayonida media va mediaresurslardan foydalanish hamda media ta'lim muammolariga bag‘ishlangan chet el va mahalliy ishlarni tahlil qilar ekanmiz, ta'lim amaliyotida turli hil modellar, yondashuvlar va metodikalarni topish mumkin. Ammo, ularning tahliliga o‘tishdan oldin, eng avvalo, media ta'limning rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashtirib olish lozim.

Tadqiqotchi olim A.V.Fedorov media ta’limni quyidagi yo‘nalishlarga ajratib ko‘rsatgan[3]:

1. Matbuot, radio, televidenie, kino, video va Internet olamida bo‘lajak mutaxassislarni: jurnalistlar, muharrirlar, rejissyorlar, prodyuserlar, aktyorlar, kamerachilar va boshqalarni media ta’limi;

2. Universitet va pedagogika institutlarida bo‘lajak o‘qituvchilarni media ta’limi, media madaniyat bo‘yicha kurslarda universitet va maktab o‘qituvchilarini malakasini oshirish jarayonida;

3. Media ta’lim oddiy maktablarda, o‘rta maxsus ta’lim muassasalarida, oliy ta’lim tashkilotlarida ta’lim olayotgan o‘quvchi va talabalarning umumiy ta’limini bir qismi sifatida, o‘z navbatida, an’anaviy yoki avtonom (maxsus, fakultativ, to‘garak va h.k.) fanlar bilan integratsiyalashuvi asosida;

4. Qo‘shimcha ta’lim va dam olish markazlari muassasalari (madaniyat uylari, maktabdan tashqari ishlar, estetik va badiiy tarbiya, yashash joyidagi klublarda va h.k.)dagi media ta’lim;

5. O‘quvchilar va talabalarning matbuot, televidenie, radio, video, DVD, Internet tizimi yordamida masofaviy media ta’limi (bu erda media tanqid katta rol o‘ynaydi);

6. Mustaqil / uzluksiz media ta’lim (nazariy jihatdan insonning butun hayoti davomida amalga oshirilishi mumkin).

Yana bir tadqiqotchi olim N.V.Kushnarenko fikricha, hozirda media ta’lim quyidagi yo‘nalishlarda rivojlanmoqda [4]:

1. Ta’lim muassasalarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ning zamonaviy vositalar bilan jihozlash va ulardan ta’lim jarayoni samaradorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beruvchi yangi pedagogik vosita sifatida foydalanish;

2. Ta’lim jarayonining axborot ta’minoti uchun informatika, telekommunikatsiya va ma’lumotlar bazalarining zamonaviy vositalaridan foydalanish, o‘qituvchi va ta’lim oluvchilarning ilmiy va o‘quv-uslubiy ma’lumotlarga, shu jumladan, boshqa mamlakatlarda yaratilgan resurslarga masofadan kirish imkoniyatini ta’minlash;

3. Ta’limiy makon ko‘lamini sezilarli darajada kengaytirish hamda mamlakat va jahon ta’lim resurslariga aholining tobora ko‘proq qismi uchun kirish imkoniyatini beruvchi ta’lim va mustaqil ta’limning yangi shakli bo‘lgan – ochiq ta’limni rivojlantirish va undan yanada kengroq foydalanish;

4. Nafaqat informatika sohasida talabalarning umumiy va kasbiy tayyorgarligiga, balki post-sanoat axborot jamiyatida hayot va faoliyat uchun insonlarni tayyorlashning sifat jihatidan yangi modelini ishlab chiqish, ularda mazkur shart-sharoitlar uchun zarur bo‘lgan butunlay yangi shaxsiy sifatlar va ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan ta’limning barcha darajalarida uning mazmunini qayta ko‘rib chiqish va tubdan o‘zgartirish.

Ta’lim jarayonida mediaresurslardan foydalanish amaliyotidan ko‘zlangan asosiy maqsad quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- mediaresurslar ta’lim oluvchilar uchun o‘quv kontentni oddiy, mazmunli va qulay shaklda taqdim etish imkonini beradi;

- mediaresurslar asosan qulay didaktik vosita va elektron ta’lim resursi sifatida mustaqil ta’lim olish jarayonini tashkil etish metodikasini takomillashtirish uchun qo‘l keladi;

- mediaresurslar do‘stona va interaktiv ta’lim muhitini yaratish uchun eng maqbul echim hisoblanadi;

- ta’lim olish jarayonini individuallashtirilishini ta’minlaydi;

- mediaresurslar ta’lim oluvchilarni bilim darajasiga qarab, ularga moslashuvchanlikni ta’minlashga imkon beradi.

Yuqoridagilar, o‘z navbatida, o‘qish va o‘qitish samaradorligini oshiradi.

Ta’lim sifatini oshirish borasidagi maqsadlarga erishishda o‘quv-metodik bazani zamon talablariga javob beradigan tarzda takomillashtirish, ta’lim jarayoniga ilg‘or axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, ta’lim jarayonining nafaqat auditoriya shakli balki, auditoriyadan tashqari shakllariga ham e’tibor berish, uni tashkil etish va boshqarishning zamonning ilg‘or talablariga javob bera oladigan, ta’limiy maqsadga erishishni ta’minlovchi yangi usullarini yaratish va amaliyotga joriy etish natijasida talabalar faolligini, mustaqilligini hamda motivatsiyalarini oshirish bilan bir qatorda ularning kasbiy kompetentsiyalarini rivojlantirish masalalari dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda.

Ko‘rib turganimizdek, yuqorida keltirilgan qator tashkilotlar va resurslar o‘zining auditoriyasi – ularning ta’limiy hizmatlaridan foydalanuvchilarining ta’lim olish imkonini birgina an’anaviy auditoriyada tashkil etiluvchi sinf-dars tizimi bilan cheklanib qolmay, istalgan vaqtda va istalgan joyda o‘zlariga qulay ravishda amalga oshirish imkonini yaratishga alohida e’tibor qaratmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Рапацевич Е.С. Педагогика // Большая современная энциклопедия Минск: Современное слово, 005. – 720 с.

2. Маклюэн Г.М. Понимание медиа: внешние расширения человека // Пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова. – Москва: Кучково поле, 003. – С. 44.

3. Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотность: Учебное пособие для вузов. – Таганрог: Изд-во Кучма, 004. – 340 с.

4. Кушнаренко Н. В. Формирование медиакомпетентности учащихся в образовательном процессе // Медиаобразование как средство активизации познавательного интереса и формирования информационной культуры учащихся: Сборник материалов имейл-конференции – Гомель, 018. – С. 60-62.

ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ В.И.ДАЛЯ

М.Байэшанов

доцент кафедры русского языка и литературы ГГУ.

Аннотация: В статье речь идёт о творчестве одного из талантливых русских художников слова, который жил в первой половине 19-го столетия и внёс большой вклад в изучение жизни, быта, фольклора, истории восточных людей населявших Оренбургский край. Следует заметить, что произведения В.И Даля написанные на восточные темы не получили свою Соответствующую оценку. Мы в данной статье не претендуя на полное раскрытие данной темы постараемся восполнить отдельные пробелы в изучении данной темы

Abstract: The article is about the work of one of the talented Russian artists of the word, who lived in the first half of the 19th century and made a great contribution to the study of life, everyday life, folklore, history of the Eastern people who inhabited the Orenburg Region. It should be noted that the works of V. And Dahl written on oriental themes did not receive their

corresponding assessment. In this article, without pretending to fully disclose this topic, we will try to fill in some gaps in the study of this topic

Огромное художественное наследие В. И. Даля по сей день ждет своих исследователей, не все вопросы его творческого дарования изучены до конца. Может быть, предвидя подобный разворот событий, вокруг творчества своего современника известный критик В. Белинский на опережение писал: - «После Гоголя это до сих пор решительно первый талант в русской литературе» . [1] Начиная со второй половины 0 века стали выходить полные его собрания сочинений и появилось больше возможностей для изучения творческого дара писателя. Исходя из высказывания великого критика, можно сказать что, В. И. Даль в своих восточных повестях, рассказах, очерках проводит реалистический анализ жизни, он сочетается с острой критикой общественной жизни, нарушением моральных и философских проблем. Большинство его повестей основываются на наблюдениях, изучениях и анализе действительности. Следовательно, его произведения строятся на конкретных жизненных фактах. А такой подход от писателя требовал аналитического ума, прежде чем писать, показать характеры он должен был изучить обычаи, условия жизни, природные явления, психологию и мораль чужого народа. В своих восточных произведениях Даль не упустил из своего внимания ни одного слоя местных жителей, их быт, образ жизни, народных памятников. С этими трудными задачами он справился и создал свои восточные произведения, и они сделали имя писателя бессмертным. Своим методом в изображении реалистической жизни он поднялся на один уровень с Н. Гоголем и О.Де Бальзаком. Огромное художественное наследие В. И. Даля по сей день ждет своих исследователей, не все вопросы его творческого дарования изучены до конца. Может быть, предвидя подобный разворот событий, вокруг творчества своего современника известный критик В. Белинский на опережение писал: - «После Гоголя это до сих пор решительно первый талант в русской литературе» . Начиная со второй половины 0 века стали выходить полные его собрания сочинений и появилось больше возможностей для изучения творческого дара писателя. Исходя из высказывания великого критика, можно сказать что, В. И. Даль в своих восточных повестях, рассказах, очерках проводит реалистический анализ жизни, он сочетается с острой критикой общественной жизни, нарушением моральных и философских проблем. Большинство его повестей основываются на наблюдениях, изучениях и анализе действительности. Следовательно, его произведения строятся на конкретных жизненных фактах. А такой подход от писателя требовал аналитического ума, прежде чем писать, показать характеры он должен был изучить обычаи, условия жизни, природные явления, психологию и мораль чужого народа. В своих восточных произведениях Даль не упустил из своего внимания ни одного слоя местных жителей, их быт, образ жизни, народных памятников. С этими трудными задачами он справился и создал свои восточные произведения, и они сделали имя писателя бессмертным. Своим методом в изображении реалистической жизни он поднялся на один уровень с Н. Гоголем и О.Де Бальзаком.

Будущий учёный и писатель Владимир Иванович рос в многодетной семье, родители были высокообразованными людьми, ценили книги, проводили обсуждение прочитанного в семейном кругу, тем самым, приобщая своих детей в мир интересных книг, прививая у детей любовь к чтению и владению языками. Так, Владимир получил прекрасное

домашнее образование с раннего возраста и овладел основными европейскими языками. К этому времени Иван Матвеевич служил старшим лекарем в Черноморском флоте, что давало право обучать своих детей в Петербургском морском кадетском корпусе за государственный счёт.

В дальнейшем его жизнь непосредственно связана со столичным морским кадетским корпусом, куда он был определён в 1814 году. По окончании учёбы, в марте 1819 года Даль был назначен на службу в Черноморский флот. Володя был от природы любознательным, куда не плыл в составе флотилии, искал, находил и записывал новые слова, понятия и сочетания слов в тетради, которые в дальнейшем пригодились ему в создании «Словаря Живого Великорусского языка» и художественных творений

В 1823 году он был переведён в Балтийский флот, но его преследовала морская болезнь, и были нелады с командованием Флота,

поэтому, с 0 января 1826 года он подал прошение об отставке с чином флотского лейтенанта. В том же году он поступает на медицинский факультет Дерпентского государственного университета (ныне Тартуский государственный университет, Эстония), где ему посчастливилось слушать лекции вместе с будущим известным профессором медицины Николаем Ивановичем Пироговым (1810-1881).

В студенческие годы общительный юноша в Дерпте знакомится с Воейковым Александром Федоровичем (1779-1839) – русским поэтом, переводчиком, критиком и издателем, Николаем Михайловичем Языковым (1803-1846) – русским поэтом, одним из ярких представителей Золотого века русской поэзии, Василием Андреевичем Жуковским (1783-1852) – русским поэтом, одним из основоположников романтизма в русской литературе. Так у Даля начинается приобщение к литературным кругам. Собираясь друг у друга, талантливые молодые люди читали и обсуждали свои произведения, где активно участвовал и Володя. Эти и другие долгие разговоры о развитии литературы и искусства бесследно не пропадали, а оставляли глубокий след в его душе. В результате он находил время и читал произведения своих современников и предшественников, и самое главное, пробуждается в нем интерес к писанию.

В 1829 году начинается русско-турецкая война, Даль В.И., как военнообязанный отправляется на эту битву в качестве военного врача, досрочно сдав выпускные экзамены. Находясь в качестве военного врача на войне, наблюдательный молодой человек сталкивался со всеми тяготами и ужасами военной жизни, встречался с людьми из разных регионов, в карточках записывал из их уст новые слова и выражения. Когда он в апреле 1832 года вернулся в Санкт-Петербург из фронта, то привёз с собой огромное количество так называемых новых слов и выражений. В том году в «Московском телеграфе», издаваемом Николаем Полевым, печатаются его первые литературные опыты под общим названием «Русские сказки». На публикацию обратили внимание профессиональные критики и писатели. В следующем номере того же журнала печатается повесть «Цыганка» из жизни молдавских цыган, она отличалась своеобразным народным языком и композиционным строением.

Благодаря В.А. Жуковскому В. И, Даль, впоследствии сделался другом А.С. Пушкина, И.А. Крылова, Н.В. Гоголя. Он также познакомился с братьями Перовскими, с влиятельными людьми столицы, что способствовало дальнейшему росту писательского таланта и карьеры. Один из братьев - Василий Алексеевич Перовский в 1833 году, был

назначен на должность Оренбургского военного губернатора. Он, как человек просвещённый, любил окружать себя людьми образованными или чем-либо заявившими о себе в литературе или науке, поэтому, собираясь к месту своего назначения в Оренбург, он пригласил с собой В.И.Даля в качестве чиновника особых поручений при нём. К этому времени В.И.Даль работал в военном госпитале, Перовский попросил главного инспектора медицины прикомандировать доктора Даля в Министерство внутренних дел для дальнейшего прикомандирования в его распоряжение. Так он, в 1833 году оказался в Оренбурге под началом Перовского.

Здесь он знакомится с жизнью, бытом восточных народов. Он заинтересованно записывал из слов человека, прибывшего из юго-востока в Оренбург: - «Рассказ Абдурахмана Ишана, Афганца и муллы Мирзы из народа Лагман» (1833),это свидетельствует о его явном интересе к восточным странам, к их образу жизни, так постепенно он становится знатоком фольклора, географии, истории и философии не только Средней Азии, но и других исламских государств. Он изучил «Коран», был знаком с историей Темура по книгам « Зафарнама» (« книга побед») Низамиддина Шоми, « Зафарнома»(« книга побед») Шарафуддина Али Язди, так же с «Шажорайи тарокима» (Родословная туркмен) и «Шажорайи турк» (родословное древо тюрков). Абдулгази (1603-1663) – хан Хивы, историк, родился и жил в Ургенче. Его книги содержали данные об истории туркмен, каракалпаков, казахов, узбеков, а так же народных преданий, легенд, пословиц, сказаний и поговорок. Также в его книгах собраны исторические и архивные документы о жизни восточных народов.

Постепенно он приступает к написанию своих восточных произведений.

Итак, образ жизни людей исламского востока становится темой для многих произведений В.И. Даля, которые впоследствии принесут ему писательскую известность. Исходя из событийного ряда, можно подразделить их на несколько групп:

1)Произведения имеющие этнографический и научный характер, куда можно отнести: письма самого Даля из зимнего похода, « Нечто о кумысе» (1843), «Рассказ пленника Якова Зиновьева»(1839), « Рассказ вышедшего из Хивинского плена» (1839), « Рассказ Абдрахмана ишана, афганца и муллы Мирзы (1843),

Рассказ лезгинца Асана о похождениях своих»(1856) и др.

2)Произведения, посвященные истории жизни жителей Оренбургского края. Самые известные из них: «Бикей и Мавляна», «Майна», «Башкирская русалка»

3)Произведения, имеющие непосредственные отношения к жизни исторических деятелей узбекского народа: «Повесть об аксак-Тимуре», « Шейх Наджмуддин», «Гальяс – учитель».

4)Притчи, повествующие о жизни исламских правителей, мудрецов: «Сулейман и Сова», «Сулейман и ворона», «Калиф художник».

5)Произведения, носящие сказочный характер: «Жизнь Дингиз-хана», «Бараны,- восточная сказка»

Делая общее заключение по содержанию повестей, мы можем сказать

Первое: В.И Даль внёс большой вклад в изучение Оренбургского края и мусульманского востока в целом.

Второе: Он как талантливый историк, этнограф изучил географическое месторасположение соседних и прилегающих к Российской Империи стран

Третье: В повестях Даля описывается привычный образ жизни, происхождение и проблемы в жизни восточных народов.

Четвёртое: Восточная женщина верная супруга, способная постоять за себя, за своих детей.

Пятое: Для героев и героинь В.И Даля превыше всего понятия родины, свободы и любви.

Использованная литература

1. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений в 13 т. М.1955т. 9, с. 399.

2. Николай Модестовъ, - Владимір Иванович Даль въ Оренбургъ, г. Оренбургъ 1913, стр. 6-8

3. П.И.Рычков: -Топография Оренбургской губернии, Оренбург 1887, стр. 36

4. . А.С. Пушкин избранные произведение М. Художественная литература 1970 с.388

5. Путешествіе въ Туркмению и Хиву въ 1819 и 1820 годахъ, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьёва посланного в сии страны для переговоров ъ. Москва, въ типографии Августа Семена.1822г.

6. В.И Даль «Оренбургский край в художественных произведениях писателя, Оренбург, Оренбургское книжное издательство с.17,135,239,287,281

7. Абулгази.- Шажараи турк Т. «Чулпан», 1992 с.14

KADRLAR TAYYORLASHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

Komilov Jamoliddin Karimjonovich, *p.f.n., dotsent*
Toshtemirov Doniyor Eshbaevich *p.f.n., dotsent*
Guliston davlat universiteti
doniyor120373@gmail.com

Abstract: The article describes the role of digital technologies in the educational process, the use of digital technologies and the system of distance learning in the organization of education, the structure, content and creation of digital technologies and Internet resources.

Keywords: digital technology, independent education, modern information technologies, distance education, educational portal, electronic teaching-methodical tools.

Oliy ta’lim tashkilotlarida zamonaviy kadrlarni tayyorlash jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy qilish, ta’lim tashkilotlari talabalari va professor-o‘qituvchilarida zamonaviy raqamli texnologiyalarga oid ko‘nikmalarni shakllantirish hamda rivojlantirish hozirgi kunning eng zarur vazifalaridan hisoblanadi.

Global Internet tizimi raqamli texnologiyalar taqdim etishi mumkin bo‘lgan xizmatlarni pedagogik jarayonda foydalanishni bevosita innovatsion texnologiyalar deb aytish mumkin. Lekin, respublikaning ko‘pgina ta’lim muassasalarida Internet tarmog‘iga kirish imkoniyati paydo bo‘lishi bilan, undan to‘g‘ri foydalanish uchun, raqamli texnologiyaning didaktik imkoniyatlarini, ta’limdagi ahamiyati, o‘rnini va chegaralarini to‘g‘ri tasavvur qilish lozim. Raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan ta’limiy axborotlar makoni elektron axborot resurslari deb nomlash qabul qilingan.

Elektron axborot resurslari – magnit optik tashuvchi yoki kompyuter tarmoqlarida (lokal, mintaqaviy, global) joylashgan va o‘zida o‘quv axborotni elektron yozuvini saqlagan yuqori ilmiy-uslubiy va texnik saviyada bajarilgan nashrlardir [1].

Elektron o‘quv resurslar – zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma’lumotlarni jamlash, tasvirlash, yangilash, saqlash, bilimlarni interfaol usulda taqdim etish va nazorat qilish imkoniyatlariga ega bo‘lgan manbadir.

Fan o‘qituvchilari amaliyotida Internet-ashyolarning har xil turlaridan foydalanish mumkin.

Hozirgi kunda mavjud Internet-ashyolarni tahlili bo‘yicha o‘tkazilgan tajribalarning natijalariga ko‘ra ta’lim Internet-ashyolarini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin [2], [3]:

1. Axborotli Internet-ashyollar: interfaol (interfaollikning 1-darajasi) darslik va o‘quv qo‘llanmalar (gipermatn sifatida tashkil etilgan illustrasiyali matn ko‘rinishidagi, multimedia komponentlarini va interfaol tizimlarni o‘ziga kirtishni ko‘zda tutmagan axborotlarni o‘z ichiga oladi); materiallari predmet bo‘yicha bilimlarni kengaytirish, chuqurlashtirishga qaratilgan ma’lumotnomalar, xrestomatiyalar va jurnallar, yuqoridagi guruh ashyolari kabi gipermatn sifatida tashkil etilgan illustrasiyali matn ko‘rinishidagi, multimedia komponentlarini va interfaol tizimlarni o‘ziga kirtishni, muloqot tartibini ko‘zda tutmagan axborotlarni o‘z ichiga oladi); ma’ruzalarning videoyozuvlari; virtual ekskursiyalar.

2. Talabalarning u yoki bu amaliy faoliyatini tashkil etishni ko‘zda tutadigan Internet-ashyolari (interfaollikning -3-darajalari):

Masalalar to‘plami:

a) faqat javoblari bo‘lgan masalalarni o‘ziga oladi;

b) yechimlari berilgan masalalarni o‘ziga oladi;

v) ko‘rsatma berilgan va masalalar to‘plarmini (ishni yakkalashtiradi) o‘ziga oladi, lekin foydalanuvchi bilan muloqotni ko‘zda tutmaydi;

g) ko‘rsatma berilgan va masalalarning yechimlarini o‘ziga oladi, muloqot qilish imkoniyatini ko‘zda tutadi (xatolikka yo‘l qo‘yilganda yoki yechim taqdim etilmaganda «talabani» mos nazariy materialga yo‘llashni ko‘zda tutadi).

Testlar to‘plami:

a) faqat test shartlarini o‘ziga oladi;

b) muloqot qilish imkoniyatiga ega bo‘ladigan, kursning aniq bir mavzulari bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni haqiqiy tekshirishni tashkil etishni ko‘zda tutadi.

Virtual laboratoriyalar; o‘yinlar:

a) o‘yinning faqat tavsifini o‘ziga oladi,

b) intefaol: muloqotsiz tartibda o‘ynash imkoniyatini ko‘zda tutadi.

3. Dars ishlamalarini (uslubiy ishlash bilan) ishlab chiquvchi o‘qituvchi uchun Internet-ashyolar: bibliografik ashyolar, shu jumladan Internet–do‘konlar.

4. Yuqoridagi guruhlarning elementlarini o‘ziga olgan aralash Internet-ashyolar.

5. Yangi avlod elektron ta’lim ashyolari (YaAETA) [4], [5].

O‘qituvchi dars o‘tkazish jarayonida: taqdimot asosini; muammoli bayon etish asosini; nazorat vositalarini; talabalar faoliyatini tashkil etish asosini: talabalarni darsdagi yakkama-yakka va guruhiy asosini; suhbat asosini, shu jumladan evristik; munozara asosini; konspekt asosini; o‘zi-o‘zini nazorat qilish vositasi kabi Internet-ashyolarni foydadalanishi mumkin.

Har bir talaba kompyuter orqali darsda yangi materialni mustaqil o‘rganish mobaynida sanalgan guruhdagi Internet-ashyolari bilan ishlash uslubiyoti, umuman, materiallarning elektron versiyalari yoki mos qog‘oz tashuvchilar bilan ishlash uslubiyotidan katta farq qilmaydi. Chunki bu holatda o‘qituvchi vazifalarni (o‘qib chiqish, yozib olish, ushbu reja bo‘yicha qisqa konspekt qilish, matnda nimagadir dalil topish, o‘qiganlar asosida misollar keltirish yoki mustaqil ravishda o‘ylab topish va hokazo) ifodalaydi:

Qo‘shimcha materialni mustaqil o‘rganishni tashkil etishda professor-o‘qituvchi talabalarga vazifalarni aniq qo‘yishi va mavzu bo‘yicha mos keladigan axborotlarga ega bo‘lgan saytlarning manzilini ko‘rsatishi lozim.

Shunday toifadagi Internet-ashyolarning materiallari talabalar tomonidan referatlar yozishda va turli ma’ruzalar tayyorlashda foydalanilishi mumkin.

Ushbu yo‘nalishda talabalarning faoliyati serunum bo‘lishi uchun, professor-o‘qituvchi ishni bajarish mobaynida talaba javob berishi lozim bo‘lgan savollarni ifodalagan holda masalani aniq qo‘yishi kerak. Ma’ruza tayyorlash jarayonida savollarni avvaldan ifodalash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Amaliyotga yo‘naltirilgan Internet–ashyolari talabalarning darsda ham, o‘yda ham mustaqil faoliyatini tashkil etish uchun asos bo‘lishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Ta’lim va tarbiyada zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish uslubiyoti.-T.: “’Tafakkur” nashriyoti, 014.-367 b.

2. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: “Universitet”, 019. - 32 b.

3. Abduraximov D.B., Toshtemirov D.E. Mutaxassislik fanlarini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Guliston, 020. - 332 b.

4. Toshtemirov D.E. Ta’lim portali: yaratish tamoyillari, mazmuni va foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston sh. 015. - 156 b.

5. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment// Journal of Critical Reviews Vol 7, Issue 5, 020 p. 399-400, http://www.jcreview.com/fulltext/197-1586441254.pdf?1603174386

BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA TENGSIZLIK MAVUZSINI O‘QITISHDA SHAXMAT O‘YINIDAN FOYDALANISH

Xoliqov Umidjon Ko‘chqarovich
«Pedagogika» kafedrasi o‘qituvchi, Guliston davlat unversiteti
shox75.75 @ mail.ru

Abstract: the introduction of the game of chess into the system of mathematical education in our article on the basis of a system-genetic approach is a comprehensive study of the problem of evaluating effectiveness. Information is given about the interaction of mathematics lessons with the game of chess. Develops mathematical and other abilities and, finally, develops aesthetic taste, etc. These chess playing skills are used to educate the child on our part, and most importantly, they can also contribute to the formation of other games. We have expressed the

relative strengths of the Sepoys in the chess game in mathematical form. The relative strength of barn owls in a chess game can be used in math lessons using a visual method.

Keywords: chess, mathematics, chess-science, chess-art, chess, mathematics scientists, thinking, independent, playing chess factor of philosophical thinking, chess classes, combining chess and mathematical activities, integrated learning technology.

Shaxmat bolaning mantiqiy fikirlash va shaxsiy sifatlarni shaklantirishga yordam beradigan pedagogik vositalardan biri deb hisoblasak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ko‘plab psixolog va pedagog olimlarning fikriga ko‘ra, shaxmat bolaning shaxsiy sifatlarini shaklantirishga ham ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘pgina ilg‘or mamlakatlarda shaxmat o‘yini maktab ta’limining boshlang‘ich bosqichiga kiritilgan va o‘quvchilarning ijodiy shaklantishi uchun eng faol vositalardan biri sifatida qo‘llanib kelmoqda. Ta’kidlash joizki, ȳquvchilarni shaxmat bilan shug‘ulanishi ularga boshqa o‘quv fanlarini o‘zlashtirishda ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishi ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlarida isbotlangan.[3-25b]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 018 yil 9 avgustdagi «O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni shaklantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-3906-son va 021 yil 14 yanvardagi “Shaxmatni yanada shaklantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora- tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4954-son Qarorlarida «... umumiy o‘rta ta’lim maktablarida shaxmatga o‘qitishni bosqichma-bosqich qamrab olish, yuqori malakali murabbiy kadrlarni tayyorlash, shaxmat klublari va umumiy o‘rta ta’lim maktablari shaxmat sinflarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash”, “... tegishli 1000 ta umumiy o‘rta ta’lim maktabida , 3 va 4-sinf o‘quvchilarini “Jismoniy tarbiya” fani doirasida 18 soatlik reja asosida shaxmatga o‘qitish yo‘lga qo‘yiladi hamda ularga metodik yordam” ko‘rsatilishi nazarda tutilgan. .[1-6b]

Ilmiy tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, shaxmat bilan doimiy shug‘ullanayotgan bolalar maktabda, ayniqsa, tabiiy fanlar bo‘yicha o‘zlashtirishi yuqori bo‘ladi, uning kelajakda maktabdagi yutuqlari yaxshi ko‘rsatkichlaridan biri, bo‘lib:

-mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini shaklantirish, ko‘p o‘tishli o‘yinlar mantiq, xotira va tasavvurni rivojlantiradi. O‘yin davomida bolaga qat’iyatlilik, maqsadga intilish, diqqatli bo‘lish o‘qtiriladi;

-mantiqiy qaror qabul qilish shakllanadi. O‘yin tushunchasi kichik yoshdagi bolada o‘z vaqtida qaror qabul qilish va unga to‘liq javobgar bo‘lish hamda maqsadga qarab diqqatni tez jamlay olish va unga erishish yo‘llarini topa olish kabi shaxsiy sifatlarni metodik jihatdan shakllantiradi;

-ular muvaffaqiyatsizliklarga oqilona yondashish shaxsiy sifatlarini shakllantiradi. Bu nafaqat to‘g‘ri xulosalar bilan xatolar ustida puxta ishlash, balki kelajakda ularni maqsadga qarab qo‘llash shaxsiy sifatlarni ham anglatadi. Bularning barchasi aql-zakovatni va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, shuningdek ijodkorlikni kuchaytiradi;

-strategik va tizimli fikrlash chegaralarini kengaytirish. Shaxmat vaziyatni tahlil qilish va xayolda yutuqli mantiqiy zanjirlarni ishlab chiqishni o‘rgatadi. .[4-33b]

Shaxmat o‘ynashda mantiqiy fikrlashni holisona baholash uchun shaxmatchilarga qo‘yiladigan talablarni, ya’ni shaxmatchi qanday psixologik, fiziologik, aqliy, ijodiy, axloqiy sifatlarga ega bo‘lishi lozimligini bilish kerak. Shunday qilib, shaxmat o‘yini uchun bolaning salohiyatini har tomonlama baholash asosiy vazifa hisoblanadi. Bunda turli xil diagnostik

vositalar va usullardan foydalanish mumkin. Shaxmatni o‘rganish va shaxsni shakllantirishni tashhislashning bu usullari butun o‘quv materialini qamrab holda rivojlantiruvchi ta’lim tamoyillariga asoslanishi lozim.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga shaxmat o‘yinida mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlarni aniqlash metodikasini ishlab chiqish murakkab bo‘lib, u maxsus psixologik-pedagogik diagnostik usullarni talab etadi. Bizningcha, bunday usullar shaxmat o‘yinining barcha tarkibiy qismlarini tizimli baholashga imkon beradi. Salohiyatni baholashga har tomonlama yondashish shaxmat olamining eng yaxshi vakillari ega bo‘lgan shaxsiy fazilatlarni hisobga olgan holda va ularning yuqori darajadagi muvaffaqiyati uchun shart-sharoitlar nuqtai nazaridan ishlab chiqilishi kerak. .[6-19b]

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining shaxmat o‘ynash mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlarni aniqlash bo‘yicha taklif etilayotgan majmuaviy metodikasi iste’dodli shaxmachilarga xos bo‘lgan psixologik, jismoniy, aqliy, ijodiy va ma’naviy-axloqiy sifatlarni o‘z ichiga qamrab olgan.

Boshqa usullardan farqli ravishda taklif etilayotgan empirik ma’lumotlarga asoslangan murakkab metodika ilmiy va ixtisoslashtirilgan adabiyotlar tahlili, psixologik- pedagogik tajribalar, shaxmat darslarini o‘qitish tajribasi hamda dunyoning etakchi shaxmatchilarining tajribalari asosida ishlab chiqiladi. Tadqiqotning jarayonida iste’dodli shaxmatchi uchun belgilangan talablarni 5ta blok guruhga ajratdik: psixologik, jismoniy, intellektual, ijodiy va ma’naviy-axloqiy. Tabiiyki, ularning barchasi o‘zaro bog‘liq. Ushbu guruhlash shartli bo‘lib, bolani shaxmat yo‘lining boshida kerakli rivojlanish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bu farqlanish ana shu sifatlarning qaysi biri tug‘ma deb hisoblanishini hayot davomida shaklantirish mumkinligi hamda ularning qaysi biri faqat shaxmat o‘yiniga taalluqli ekanligini aniqlashdan iborat. .[8-83]

Shaxmatchi shaxsiyatiga qo‘yiladigan talablar :

Psixologik-xotira, diqqat, refleksiya, kontsentratsiya, o‘z-o‘zini anglash, stressga qarshilik, vazminlik, o‘zini o‘zi, o‘ziga ishonch, qunt bilan ishlashi, mobillik, hissiyotlarni nazorat qilish, diqqatini ko‘chira olish va boshqalar.

Intellektual-umumilmiy bilimlar, shaxmat nazariyasi, asosiyni ajratib olish ko‘nikmasi, ma’lumotni tahlil qilishi, raqibning psixologiyasini o‘rganish ko‘nikmasi, tafakkur faolligi va boshqalar.

Kreativ-muammoni ko‘ra olishi, tafakkurining tizimliligi mantiqiyligi, tashabbuskorlik, tafakkurining divergentligi va boshq.

Jismoniy- iroda sifatlari, mehnatkashliki, o‘zini o‘zi tashkil qila olish, intizom, jangchiga xos sifatlar, o‘zini o‘zi nazorat qila olish, charchog‘ini nazorat qilishi va boshqalar.

Axloqiy-.motivatsiya, muloqot madaniyati, ahloqiy qadriyatlar yordam ko‘rsatishga tayyor ekanligi etik me’yorlar va boshqalar. .[5-21]

Belgilangan talablar va ularning tarkibiy qismlari asosida bolaning shaxsiy sifatlari mosligini aniqlash uchun diagnostik vositalardan foydalanish mumkin.

Масалан boshlang‘ich sinf matematika darslarda tengsizlik mavuzsini shaxmat vositasi орқали sipohlarning nisbiy kuchi mavuzsi ko‘rib chiqaylik

Darsning mavzusi: Sipohlarning nisbiy kuchi

Darsning maqsadi: O‘quvchilarga shaxmatdagi sipohlarning nisbiy kuchi, o‘quvchilarning aqliy faolligini mustahkamlash, shaxsiy sifatlarni shakllantirish.

Ta’limiy: Shaxmat sport turi haqida bilim, malaka va ko‘nikmalar hosil qilish.

Tarbiyaviy: Mashg‘ulot jarayonida o‘zini hamda sherigini hurmat qilish, shaxmat doskasi va sipohlardan to‘g‘ri foydalanish, gigiyena qoidalariga amal qilish.

Rivojlantiruvchi: O‘quvchilarda mantiqiy va shaxsiy sifatlarni shakllantirish.

Dars turi: Nazariy va amaliy mashg‘ulotlardan iborat noan’anaviy dars.

Darsda qo‘llaniladigan metodlar: “Aql charxi”, “Tarmoq”, “Ko‘rsatmali”, “Amaliy mashqlarni bajarish”, “Musobaqa”, “Aqliy hujum” metodlari orqali o‘quvchilarga amaliy va nazariy bilim berish.

Darsning jihozi: Shaxmat doskasi, sipohlar, AKT vositalari,

Dars o‘tish joyi: Sinf xonasi.

Mavzuning nazariy va metodik asoslari

Shaxmat o‘yinini chuquroq o‘rganish uchun-sipohlarnig bir-biriga nisbatan kuchini, hujum qilish, himoyalanish usullarini, o‘yin davomida aniq va to‘g‘ri reja tuzilishini bilish kerak.

Sipohlarning nisbiy kuchi

Shaxmat taxtasidagi kurash raqiblarning bir-biriga hujum qilish va hujumdan himoyalanish tarzida davom etadi. Ana shunday hujum qilish va himoyalanish paytida sipohlar almashtirib turiladi va natijada, ustunlikka erishgan tomon g‘alaba qozonadi. Demak, sipohlarni almashtirishdan oldin ularning bir-biriga nisbatan kuchini bilish kerak. Aks holda, almashtirish yordamida foyda qilaman deb zarar ko‘rish mumkin.

Ma’lumki, sipohlar qanchalik harakatchan bo‘lsa, ularning kuchi ham shunchalik foydali bo‘ladi. Lekin shuni aytish kerakki, sipohlarning bir-biriga nisbatan kuchi hammma vaqt ham bir xil bo‘lavermaydi. [10-100b]

Shaxmat o‘yinida sipohlarning quyidagi qiymat birligi mavjud:

1.Farzin-9 ball.

2.Ruh-5 ball.

3.Fil-3 ball.

4.Ot-3 ball.

5.Piyoda-1 ball.

Mavzuning amaliy va metodik asoslari

Ushbu qiymat birligini hisobga olib, shaxmatchilar sipohlarning qaysi birini qay holatda boshqasiga almashtirish kerakligini bilib oladilar. Agar taxtadagi mavjud sipohlarni bir-biriga nisbatan kuchi bo‘yicha bir tomon ikkinchisidan yuqori bo‘lsa, o‘sha tomon sipohlar ustunligiga erishdi deyiladi.

Sipoh nomi	Ko‘rinish	Kuchi
Farzin		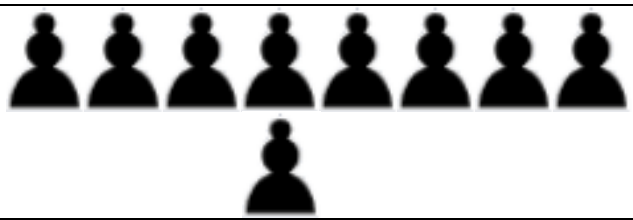
Ruh		

Fil		
Ot		
Piyoda		

Bunday ustunliklar deyarli hamma vaqt yutuqqa zamin bo‘ladi.

Ustunlik xil:

1.**Moddiy ustunlik**-sipohlar soni jihatidan.

2.**Vaziyat ustunligi**-sipohlar joylashuvi jihatidan. .[11-79]

Mustaqil ishlash va o‘z imkoniyatlarini sinab ko‘rish

Masalalar:

1 Quyidagi misollarni yeching:	**2. Quyidagi mashqni yeching:**
a) R+Fa+P=? b) F+R +O-F+Fa= ? **c)** d) Fa+R+P-Fa=?	Tarozining chap tomonida ruh, fil va ot joylashgan, tarozining o‘ng tomonida ikkita ruh joylashgan. Tarozining qaysi tomoni og‘irroq?
3.Quyidagi mashqlarni yeching:	**4.Quyidagi mashqlarni yeching:**
Jangdan so‘ng oq shoxda: farzin, ikkita ruh va uch piyoda, qora shoxda farzin, ruh, ikkita ot va uch piyoda qoldi.Qaysi shoxda qo‘shinlar kuchliroq?	Tarozining chap tomonida: Ruh, fil va ikkita ot. Tarozining o‘ng tomonida ikkita ruh. Tarozini tenglashtirish uchun qaysi tomonga va qancha sipohlar qo‘shish kerak?
5.Quyidagi mashqlarni yeching:	**6.So‘roq «?» belgi o‘rniga katta, kichik yoki teng belgisini qo‘ying:**
O‘yin vaqtida oqlar qoralarga sipohlarni almashtirishni taklif qiladi.Oqlar ta fil va bitta otni ikkita ruhga almashtirishni taklif qildi. Siz almashtirgan bo‘lar edingizmi?	a) R+Fa+P **?** F+R-Fa b) F+R-Fa+O-F+Fa **?** Fl+O-R+P c) F+O-R+P+O+F+O **?** F+R+Fa+O
7.So‘roq «?» belgi o‘rniga katta, kichik yoki teng belgisini qo‘ying	**8.So‘roq «?» belgi o‘rniga katta, kichik yoki teng belgisini qo‘ying**
a) Fa+2 **?** R+6 b) F:3 **?** O+2 c) Ox3**?** P+P+P+R	a) Fa+R+P+Fa **?** R+R+P+P b) F+R+P **?** R+R+O **c)** F+O-P+F **?** F+Fa+R-P-P+O

Savol va topshiriqlar:

1. Ot kuchlimi yoki filmi?
2. Farzin ikki ruhlarning kuchiga tengmi?
3. Uchta piyoda kuchi fildan kuchlimi?
4. Farzin, ruh, fil va otning kuchini aniqlang?
5. Shoxning qiymatini bilasizmi?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 018-yil 9-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3906 sonli qarori

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 021-yil 14-yanvardagi “Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4954-son.

3. Raxmonov M, Shukurov A, Zaripov B Tafakkurning 64 nuqtasi” T.: Zamin nashr, 021 53 b

4. У Холиқов O‘rta Osiyo ta'lim va innovatsiyalar jurnali 1 (2), Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda shaxmat o‘rgatish orqali mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlarini baholashning innavotsion usullari 8-37 b

5. UK Khalikov Bulletin of Gulistan State University 021 (2),
Pedagogical Value Of Developing Playing Chess Among Primary Schoolchildren 17-23 b

6. Xaylayev, Mamatqul “ SHaxmat alifbosi”. Uslubiy qo‘llanma “Tafakkur”, 015. 100 b.

7. UK Xoliqov yoshlar Tafakkurini Shaklantirishda Shaxmatning O‘rni. Academic research in educational sciences (CSPI conference 3), 538-541

8. Тарасова О. В. “Педагогические условия формирования логической культуры младших школьников средствами шахматной деятельности”: дис. ... канд. пед. наук.- Казань, 005. – 09 с.

9. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojiboeva R.N. “Mustakil fikirlash” o‘quv qo‘llanmasi- T: 000 4 b

10. Xoliqov U.Q “Shaxmat dunyosiga ilk qadam” O‘quv qo‘llanma. Toshkent, “Bookmany print”, 022–yil.37-43 b

11. Maxmudov A.X , U.Xoliqov, V.Abuazizova “Shaxmat amaliyoti” T.: metodik qo‘llanma. Nashriyot. “Nodirabegim”-2021 yil, 8-30 b.

ESTABLISHING A CONTINUOUS SYSTEM OF IDENTIFYING TALENTED STUDENTS AND TRAINING HIGHLY QUALIFIED PERSONNEL

Kurbanova Gullola Bakhramovna,
Senior Lecturer, Department of Pedagogy, Gulistan State University
kurbanova.gullola@mail.ru
Asqarov Davron Nuriddin o’g‘li
student of the department of Philology, Gulistan State University
davron.asqarov2@icloud.com

Abstract: In this article, the issues of identification, selection and implementation of the system of work to be carried out for the training of qualified personnel of senior students in higher educational institutions are covered.

Keywords: management, creative, skilled, personnel, system, science, innovation, integration, composition, communicative, function, Business, Management.

Today in order to achieve high results in the field of science, it is necessary to have deep knowledge in its various directions. It is impossible to achieve high goals in the field of science without effectively using the capabilities of modern computers and information technologies. In order to have the skills to use information technologies and their wide application in the fields of science, a perfect knowledge of foreign languages is required. In order to deeply study the achievements of science and contribute to their further development, it is necessary for young people entering this field to have high abilities and opportunities, to choose a scientific direction in cooperation with highly qualified teachers, and to conduct their activities based on modern methodology, systems, technology and programs.

The experience of our republic's educational system in attracting young people to the field of science on the basis of competition, targeting their desires, opportunities and abilities, organizing scientific activities on the basis of complex programs, and the weight of the achieved results is increasing. The programs and regulations for working with talented young people have been developed in HEIs, and the established academies of talented youth are operating on the basis of the general regulations and programs approved by the Ministry of Higher and Secondary Special Education. As a result, the number of young people achieving high results in science, culture, sports, modern technology, development of production and other fields is increasing day by day. Scientific researches are being carried out in HEIs to create methods, systems and technologies to further improve the quality and efficiency of work in this regard. The main goals of the research included the creation of a system and technology of events that would ensure that talented students would continuously and effectively engage in scientific activities during their undergraduate studies, achieve high performance on the subject of approved scientific work, and acquire the qualifications for independent scientific activity in the future. The analysis showed the need to conduct research on the improvement of organizations and methods of solving the following tasks in order to achieve the goals of the research.

1.Formation of dreams, wishes, ambitions and goals of young people to achieve high results in the field of science, assessment of their abilities and opportunities, and establishment of an effective system of application of targeted programs and methods. To ensure that a talented student who wants to work in the field of science, before taking the first step in any direction of this field, has at least a little idea and understanding about the extent to which it is developing, the current problems that are waiting to be solved, and the need to perfectly master many aspects of this field in order to achieve high goals in the future. is of great importance.

2.Introduction of methods and technologies of scientific activity that ensure that young people achieve high results by working in the priority areas of science that are of great importance for humanity.

3.Improvement of measures to ensure that scientists and specialists acquire and put into practice modern methods and technologies of leading young people to the heights of science.

4. Effective use of the mentor-disci ple method, which is known from history to lead to high achievements in the field of education and science, and introduction of modern systems and methods of training talented young scientists who are perfectly qualified to perform such a task.

5.Putting into practice the achievements of young people in the field of science, actively partici pating in the implementation of international grants and innovative projects, and improving and introducing methods and technologies for the formation of skills for effective operation based on the requirements of the market economy, etc.

In our country, consistent measures are being taken to support promising young people, to realize their talents, and to create additional conditions for effective scientific research and innovation activities. At the same time, there is a need to identify talented young people and improve the continuous system of training highly qualified personnel in order to increase the enthusiasm and intellectual potential of the growing young generation, as well as to increase the prestige of our country in the international arena. It is necessary to turn young people into active partici pants in the ongoing reforms, to increase their motivation to learn science, to involve them in research and creativity, and to raise generations worthy of the ancestors who spread the fame of our homeland on a global scale. To do this, identify talented young people, support their activities scientifically and methodologically, popularize best practices and develop recommendations and manuals for educational institutions based on them. Organization of local and international, including non-state science olympiads among young people, ensuring their partici pation in international olympiads. Development of permanent new control materials for the Olympiads with the involvement of highly qualified specialists, highly qualified specialists of the partici pants of the international Olympiads. Including training involving scientists, professors, and foreign experts. Integration of innovative corporate cooperation in higher education institutions of the Republic remains one of the most urgent issues. Today, education is becoming an important condition for introducing new technologies to all spheres of human activity, increasing competitiveness, and improving living standards. Taking into account the growing role of higher education in many countries, the strategy for its development is determined by national strategic priorities, and this strategy is aimed at improving the quality of higher education and expanding its access.

The beginning of market reforms in Uzbekistan, new conditions changed the structure of training of highly educated specialists, the demand for their knowledge and skills. Now there is a growing demand for personnel who can apply new knowledge in practice and understand the scope of innovative opportunities in a specific profession. These should be high-level specialists with analytical skills who can make the right decisions. Currently, there are various problems in cooperation between RTD and employers. While higher education institutions consider their graduates to be knowledgeable, they often do not adequately meet the needs of employers. Many graduates have to work in another specialty or study in retraining courses. Based on this, it can be said that it remains an actual issue between RTD and a potential employer. Integration of RTD, science and production - joint use of achievements and potentials in RTD, science and production. First of all, it is reflected in the training environment, training and retraining, and conducting joint scientific research. In practice, integration is understood as the joint work of several entities united for the same purpose. Integration, including different areas and levels, manifests compositional and communicative functions. Function is the composition and structure of the integration, which unites the united subjects with informal and normative boundaries and

their specializations. Communicative function - represents the form and composition of inter-subject cooperatives, communication and mutual associations, adaptation of their princi ples and mechanisms to new conditions. In today's development period, the “tri ple spiral” model of scientific production interaction is widespread in the world (institutions of production enterprise - institutes of the Academy of Sciences). academy of sciences - higher education - production enterprises. and enterprise cooperation:

1.Interest of the enterprise (permanent employment of qualified personnel, temporary employment of students for practical training, involvement of students in research and production, involvement of professors and teachers in scientific production and consulting, strengthening the position of the employer in the training of qualified specialists):

2.The interest of (department) (partici pation in the employment of graduates, connecting specific course and di ploma work with the problems of the enterprise, conducting employer monitoring in the training of specialists, providing students with a practice base, receiving orders in research and production, accepting enterprise workers for retraining)

3.Interest of the student (acquiring deep knowledge, qualification in a specific specialty, carrying out scientific work in a specific direction, motivation in a certain form, employment)

From the above system, the following factors affect the student's qualification:

1.The effect of general inter-university structures

2.The influence of the specialty department, including:

- The system of attracting junior students to majors;
- System of training students of the leading course;
- Influence of teachers;
- System of social application of students based on special educational technologies.

3.Influence of business and management representatives

4.The influence of parents

5.Influence of teachers

6.Internal rating of HEIs

At the current stage of development, a qualified student will have to develop a personality to work on. Because nowadays the requirements for employment are very

high. A qualified student should have a guaranteed job in his specialty after graduation, and in the future, he should be a mature specialist in his specialty, competitive in all aspects, competent both academically and as a person. It is necessary to study the problems of the enterprise at the higher education institution, and to give scientific topics for the qualification graduation work based on these problems.

References:

1.lented young people and organize a continuous system of highly qualified ersonnel training. Tashkent, May 6, 019.

2.Decree of the President of the Republic of Uzbekistan. On approval of the concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 030. Tashkent, October 8, 019.

3.Address of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev to the Oliy Majlis. Tashkent, January 4, 020.

4.Azizkhodjaeva N. N. Pedagogical technology and pedagogical skills. Study guide. TDPU, 003.

5.Begimkulov He . Sh . Scientific-theoretical foundations of introducing modern information technologies in pedagogical education. T.: Science, 007.
6.Kurbanov Sh., Seytkhalilov E. A. Management of educational quality. T.: Turon Iqbal, 006.
7.Saifnazarov I., Nikitchenko G., Kasimov B. Methodology of scientific creation. Study guide. T.: The generation of the new century. 004.
8.Haydarov F. I., Ergashov M., Isyanov R. G., Sharipov Sh. S. System of organization of students' scientific activities in higher education institutions. T.: TDPU, 010.
9.Shodmonova Sh. C. and others. Pedagogical technologies. T.: Science and technology, 011.
10. Isyanov. R.G. Mamatov.D. Gurbanova. G.B. Methodology of teacher-student activity. GulDu., 021 .

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CRITERIA OF CHOOSING A PROFESSION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Tashmatova Gulzoda Nimatullaevna
Department of Pedagogy of Gulistan State University,
tasmatovagulzoda33@gmail.com

Abstract: this article deals with the early identification of professional motivation in the development of educational reforms and, at the same time, the study of specific age, territorial and social psychological characteristics in the formation of professional motivation.
Keywords: motivation, psychological, reform, profession, education

One of the important tasks in the process of reforms carried out in the field of education after the state independence of the Republic of Uzbekistan is the preparation of young people who are considered the main link to life and orientation to the choice of profession.

The solution to the problem of orientation to the profession is an important strategic task not only of this or that person, the family, but also of the whole state. Therefore, it is possible to contribute to a certain extent to the development of the development of the individual and society by carefully studying this process in all respects, analyzing and developing appropriate recommendations and applying them to practice. It remains to be noted that failures in the choice of a profession can adversely affect the functioning and activity of a person, and at the same time, a decrease in labor productivity in those or those areas can also lead to such a deplorable social psychological complications as the occurrence of personality and activity imbalance. Important tasks have been set by the state to address these problems.

This task is carried out through socio-political education in schools, which allows young people to be directed to different professions, as well as through the provision of professional education and professional promotion through the Press, Film, radio, Television, consultations on the profession that allows young people to determine their abilities and give recommendations to them. It is also introduced by the ability to choose the profession according to its abilities and to be able to adapt to the profession (to get used to biological, physical, environmental conditions, to enter the profession through socio-professional education and to join the

production communities). In general, one can see the tendency to approach the problem of professional orientation of a person on the basis of specific social psychological principles. In particular, scientists recommend “professional orientation triangle”. The first aspect of this triangle is a good knowledge of the requirements of different professions for a person. The second side - probably to know the expected labor market, the need of society (in a narrow sense-the city, the district) for one or another specialist. This in essence is an economic and social problem, but without it or this is impossible to transfer to the choice of a profession. The third side of the orientation to the profession and the basis of all this work includes knowing the characteristics of the person, first of all, the ability and desire of the person who is being directed to the profession [1].

And the most important thing in this regard is that it is necessary not only to give knowledge to students of small school age, but also to be able to conduct active personal activities and constantly formulate the skills of self-awareness. The” national program of Personnel Training “ is aimed at us, this approach should be a clear vocational orientation program of each secondary institution.

The main theoretical and at the same time effective result of vocational guidance is to create a sense of the profession in the growing generation, that is, from school, to reveal the inclinations and interests in it, to what extent its capabilities and the work it does or chooses. In this regard, the Republican Center for Vocational Orientation and Psychological Pedagogy of Students under the Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan. organizes the process of vocational guidance, as mentioned above, on the basis of all the administrative, pedagogical and psychological means to which it belongs. Career guidance refers to a person's interest in choosing a profession, as well as the need for the profession in society, as well as the level of opportunities in the person based on these needs, based on the provision of professional counseling, vocational adaptation and psychological education. it is understood to provide guidance and support to the profession [2].

Among the various theoretical explanations for career guidance, there are currently two most important concepts:

• Maternal (diagnostic);

* Modern (developing);

The main task of the theory of traditional (diagnostic) vocational orientation is to determine the professional predisposition in a person by comparing the psychological characteristics and personal extiologies contained in it. In this, the main responsibility is assigned to the professional consultant. He determines whether a person is inclined to this or that profession by conducting tests and on the basis of the result obtained from them. In this case, the person plays the passive role, that is, the educator.

The modern (developing) vocational orientation concept implies the active participation of a person in determining his future. In this, the main emphasis will be on determining the development of the individual in the process of mastering various spheres. Vocational orientation is seen as part of educational work. Preparation for professional selection is based on an educational system that affects the individual by society.

The main purpose of vocational orientation is to prepare students and graduates of secondary schools for conscious and independent vocational selection, an expression from determining the direction of the future education and methods of professional acquisition.

Orientation of students to the profession is a complex process, which is formed and developed on the basis of several factors. Orientation of students to the profession is a complex process, which is formed and developed on the basis of several factors [3].

From the psychological and pedagogical point of view, 4 groups of factors that affect the professional self-determination are distinguished. First, socio-economic factors. The society, which comes to life at different stages of its development, offers young people a variety of industries to invest their strength in. This is primarily due to the spectrum of professions, the prospects for their change and development, the need of society for those or those specialists.

The second group includes socio-psychological factors. This is an expression from the social environment in which a person grows and is brought up, first of all, before and after school education. Under the influence of the social environment, an individual's perception of values is formed by certain attitudes of professions to different groups, specific goals, stereotypes and attitudes.

The third group consists of the original psychological factors. These include personal interests and tendencies, general and specific abilities, level of mental and personal development, memory, attention, motor skills, and similar characteristics.

The fourth group also consists of individual-psycho physiological characteristics of the student. They define dynamic - descriptions of the course of psychic processes and are manifested in the form of various temperaments that are either adaptive to perform certain manifestations of activity, or make it difficult.

The growing age, the vocational orientation of the future generation, the organization of the educational system taking into account the unique opportunities in each individual is one of the main urgent tasks of each state. After all, today it is possible to emphasize the scientific literature, research and hands-on, which can indicate the necessity of the problem of vocational education and vocational orientation and substantiate its specific methodological “roots”. In these literature, various directions of the problem of choosing a profession are to some extent revealed. This proves that the process of choosing a profession is incredibly multifaceted and large-scale.

In general, the analysis of various literature suggests that the interpretation of the process of choosing a profession is of particular importance due to the prospects of each science, its actual tasks.

It can be noted that the prospects of certain directions of a number of disciplines, mainly pedagogy, psychology, philosophy, literary studies, are directed to substantiate the scientific and methodological aspects of the professional selection process. In particular, the literature published in the field of professional orientation of students, the scientists who conducted research in this direction R.Zhurayev, H.Rashidov, V.Say, Y.As a result of the analysis of the work of Asadov, et al., the main stages of effective vocational orientation of Secondary Schools students were as follows [3]:

1. To provide vocational information and professional information to secondary school students throughout the entire school period. Bunda to explain the areas of labor activity in the existing professions and employment due to the age characteristics of the student, to give information about the professions and their application, the importance of the application of each profession in human activities.

2. To examine students their abilities, opportunities and interests with the help of psychological and pedagogical diagnostics starting from the first grade.

3. On the basis of the analysis of the results of psychological and pedagogical diagnosis, it is necessary to give the students the necessary advice, to correct their psychological problems, and ultimately to achieve the right choice of profession within the framework of their capabilities and inclinations.

The main thing in the work at the above stages belongs to the system of psychological and pedagogical diagnosis. With the help of various psychological and pedagogical methods, during the diagnosis, each student's specific innate characteristics, psychophysiological abilities, abilities, opportunities, interests are determined. Psychological and pedagogical diagnosis is constantly carried out in stages, and its results are analyzed in accordance with each age period of the student.

E.Gaziyev and R.Asomova noted in her research, the system of motivation and motivation is the chief factor of fulfilling the function of the internal regression of an individual's activity, behavior, behavior, fulfilling his need, desire, noble intention, desire, inclination, feeling, ustanovka, ideal, faith-e'tiqod, conscience, goal sheep-breeding and others in practice. Motivation and motivation serve to explain not only the acquisition of knowledge, the acquisition of educational skills, the use of the rhythm of treatment, but also the behavior of the individual, the manifestation of new qualities.

Motivation is a determinant that is generated by the psyche, motivation means a subjective reflection of the cognitive process of a person's behavior, directly connected with the external world.

Professor E. Goziev to the according structure of motivation includes the direction of a person, character traits, feelings, internal experiences, the need expressed in the directions of activity, interest, inclinations, ustanovka [4].

After all, it is important to psychologically understand the structure of the motivations of this or that individual, their main functional elements, as well as the development of a strategic plan of orientation in the process of formation.

R. Asomova Studies, professional (professional) motivations are studied as primary motivation into the following groups: a) social motivations, B) group-specific motivations, C) procedural motivations, d) motivating motivations. Each aspect of these motivational groups is scientifically substantiated by the researcher.

In general, the formation of personality motivation professor E.Goziev to the modification of according, these directions are based on the following directions, which, in our opinion, serve to determine the theoretical bases of motivation of professional activity for choosing a profession.

The first way to form motivation is often referred to as" from top to bottom " and the examples of educational motivation in students find their expression in finding content at the ideal level. Familiar motivations for the student are mastered by comparing their behavior with them, while personal motivations are embodied in what is offered by society.

The second way of formation of motivation is called "from the bottom up", the student takes a direct part in the types of activities in social life, acquires moral behavior, skills of activity from a practical point of view, in which real, real, adequate motivations begin to occur.

Well-known psychologist A.N. Leontev introduced into science the theory of a new approach to the interpretation of motivation through his monograph called" Activity, consciousness, personality " (this approach serves to theoretically substantiate the manifestation of the harmony of motivation and attitude in the activity of a person. The presence of psychological proportionality between personality, activity, consciousness and social activity in the interpretation of A.N. Leontev plays an important methodological role in the creation of psychosocial phenomena of the system of personality relations. V.D. Shadrikov the process of professional activity motivation by linkingto the functional psychological model of the system of activity, the fact that the motivation of an active approach reveals specific social psychological perspectives of professional training to a certain extent plays an important role in determining the directions of the general development of personality and profession.

A well-known psychologist In the research carried out by L.I.Bojovich (1968) and his apprentices, it is attempted to reveal some psychological principles of the process of attitudes that lie in the context of motivation of the reader's personality. This scientific idea of them is valuable mainly because it is able to justify the inevitability of the direction of the individual, his connection with motivations, and relations with the environment in connection with the structure of motivation. After all, it is natural that individual relationships change or improve socially in each age period of development depending on a particular environment and motivation. In this era of naturalness, of course, lies the orientation of the individual, the broad manifestation of social activity and social opportunities.

As noted in A.B.Darinsky's research, along with the fact that there are good sides to the desire of young people to receive higher education, there are also negative consequences for this. In particular, the students of the upper classes intend to study in-depth 3-4 subjects that pass the exams for admission to the higher educational institution of their choice. It is not considered a rational and effective work to spend time studying other sciences. "Satisfactory" is the case when the price is subtracted. Secondly, behind the study of selected subjects, the attitude to this or that profession is formed.As a result, in most cases, this unilateral psychological shift has a negative impact on graduates who have not been able to realize their intentions.

Today, in the practice of directing the school to the profession, The methodology of Y.A.Klimov DDQ (differential diagnosis questionnaire) is widely used, without a doubt, its value is the possibility of obtaining information about the formation of interests and inclinations of students of the upper classes within the framework of the classification of professions.

This method is based on dividing the entire variety of professions into five main areas related to the subject of interaction of man. These are: "man-technique", "Man-Man", "Man-nature", "Man-character system", "Man-artistic image".

Based on the classification of the directions of professions and specialties in institutions of secondary special, vocational education, the whole variety of professions is divided into 12 areas [4]:

1) industry (mechanical engineering, light industry, food industry, etc.);
2) transport;
3) communication;
4) construction;
5) housing and communal services;
6) agriculture and forestry;

7) health care;
8) education;
9) culture and art;
10) socio-economic sphere;
11) trade, services and catering industry;
12) character system.

The merit of this method is that the most difficult, uninteresting types of activities in the relevant professions are recommended. For example, in the field of Medicine: the work of the laboratory assistant associated with obtaining medical analysis, assistance in case of burns, etc. It is assumed that if the "everyday" part of the profession is interesting to the reader, then his diltionary, external side will certainly be interesting. Another of its merits is to direct not only to educational activity in more interesting subjects, but also to the elements of labor of professional activity.

Another problem is that many students do not have a clear idea about the professions, so they can not choose them correctly. The Chosen One or this profession does not even know how to demand the qualities of a person.Secondly, students can not all the time determine that they deserve a profession. By the way, psychologically, the characteristics of the speed and accuracy of the reaction, the Coordination of movements, the features of perception, the mobility of the nervous system, etc., are usually unfamiliar to them, since most often these require special research.

Naturally, at the time of the conscious choice of this or that profession of students, first of all, take into account the need of the national economy for this or that type of Labor, and secondly, its predisposition and abilities, its individual qualities, how much it corresponds to the requirements laid down by this or that profession, in this respect, the characteristics of, they must understand that it is necessary to take into account whether there are any (emotional-will spheres, etc.). To do this, of course, it is necessary to give pedagogical and psychological insight into the important features of choosing a profession to students at a small school age.

Therefore, social relations should be regarded as an object of attention in all stages and spheres of youth education. In particular, early detection of professional motivation and special attention to this process are required. In vocational training in secondary schools, one of the moral factors that contribute to the growth of professional skills in them is the individual aspiration of the student, his interest, the ability to put certain requirements on his knowledge and skills from the point of view of the profession. In other words, it is difficult for us to educate a person who fully meets the "standard"of education as a specialist in one mould, but it is necessary to practice the most effective forms of treatment on the basis of targeted education to give impetus to the development of each student, the use of methods of influencing the growth of his or her The relationship, based on democratic, equal rights, allows only the student to have an idea of what he will be able to give to society in the future, to introduce "internal discipline"in his psyche and, on this basis, to carry out a system of self-spiritual and spiritual upbringing. After all, the narration of the spirituality of a person also dictates the stages of first self-realization, then self-awareness and finally acquaintance of society.

Secondly, it is precisely the new democratic relations that direct young people to the profession, to choose a profession within its sphere, to be in the right attitude to it, in other words, to choose a profession that is specific to the needs and requirements of market relations

and is suitable for the dignity and profession of each person. This process provides an important basis for both the professionalism and professionalism that is then necessary for the specialist. [5].

In general, from the above points of view, it can be seen that the problem of choosing a profession is its extensive and multifaceted process. It should be noted separately that a lot of research has been carried out to study this process. Consequently, the existence of pedagogical and psychological as well as Social Psychological Research in this regard can serve as the theoretical and scientific basis of our research. Consequently, the successful organization of the system of orientation of students to choose a profession in this or that aspect, not forgetting that it is organized differently in the educational system of different states, We investigated certain social psychological perspectives related to the system of attitude to the choice of a profession in Uzbekistan, which is on the path of perspective At present, relying on the theoretical methodological foundations of the science of Social Psychology, all scientific considerations and recommendations of a certain level, which reveal the process of early detection of professional motivation, were described.

List of references:

1.G‘oziyev E. Oliy maktab psixologiyasi. - T.: «O‘qituvchi», 1997. -104 p.
2.G‘oziyev E., Mamedov K.K. Kasb psixologiyasi. – T. 003. – 144 p.
3.G‘oziyev E. Umumiy psixologiya. – T. 010. – 40 p.
4.G‘oziyev E. Ontogenez psixologiya. –T. 010. -180 p.
5.V.Karimova, Psixologiya. – T. 002. – 05 p.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI KASBIY TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORLASH

Omon Suvanov
Guliston davlat universiteti, Pedagogika kafedrasi katta o‘qituvchisi
omonsuvanov077@gmail.com

Abstract: The article enlightens the analyze of the system of improving spiritual-moral features, transformation of cognitive and sensual-social, also dialectical unit of individualization of person’s introrization with general human values. Spiritual-moral education, which was developed in our country and enriched with ancient values of our ancestors, leads to improvement of pedagogical process. In the process of the research, there was obtained organization of the process of formation of spiritual-moral features while training future teachers to spiritual-historical values, spiritual-moral bases, professional-educative activities.

Keywords: teacher, master-student, spiritual-moral education, axiology, value, students, valuable consciousness, valuable relation, valuable behavior, valuable set, valuable direction.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoevning 018 yil 14 avgustdagi “Yoshlarni ma’aviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari” to‘g‘risida PQ-3907-son Qarorida milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida yoshlarni ijtimioiy xayotga tayyorlashda ijtimoiy xushyorlik, ma’naviy mas’uliyat qadrlash tuyg‘usining to‘g‘ri shakllanganligi olamga qadriyatli munosabatning to‘g‘ri

vujudga keltirishda pedagog: o‘qituvchi-tarbiyachi, ustoz, murabbiyning kasbiy tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Zotan, pedagog: o‘qituvchi-tarbiyachi o‘zining kasbiy pedagogik faoliyati jarayonida minglab murg‘ak qalblarga insoniylik tuyg‘usini olib kiradi, mehr ulashadi, ularning ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatib, qalblarida vatanparvarlik tuyg‘usini uyg‘otadi.

Aksiologik yondoshuv asosida Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish bosqichma-bosqich, uzluksiz o‘zini-o‘zi takomillashtirishi va o‘zini-o‘zi rivojlantirishi uchun sharoit yaratadi.

Tadqiqotga oid izlanishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, aksiologik yondashuv asosida talabalarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo‘naltirib o‘qitishda quyidagi afzalliklari ko‘zga tashlanadi: blajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish va mutaxassislik uchun zarur milliy va umuminsoniy qadriyatlarni chuqur o‘rgatishda auditoriya va auditoriyadan tashqari soatlardan samarali foydalanishda; buning natijasida, blajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyat xaqida yetarli bilim, ko‘nikma, malakaga ega bo‘lishga erishishda va hokao. Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda aksiologik yondashuv asosida o‘qitish sezilarli o‘zgarishlarga olib kelishligi Tadqiqotda pedagogik kuatish, suhbat, ilmiy metodik tahlil, me’yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, qièslash metodlaridan foydalanish jarayonida aniqlandi

Iqtisodiyot, fan va texnika taraqqiyotida ma’naviy-axloqiy omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Inson dunyoning butun sir-asrorlarini bilishga qodir bo‘lmasa-da, Haq yo‘lida haqiqatni kashf etib yashashga qodir. Shaxsni o‘z-o‘zini anglash va o‘z-o‘zini bilishga bo‘lgan ehtiyoj o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchni orttiradi. O‘z vijdoni, oilasi va jamoasi oldida hamisha ochiq yuz bilan hisob bera oladi.

Ma’naviy-axloqiy va ruhiy poklik shaxsning tarbiyalanganlik darajasini belgilovchi asosiy mezon vazifasini o‘taydi. Shaxslararo munosabatdagi andishasizlik, dag‘allik, qo‘pollik, bir-birini ko‘ra olmaslik, savodsizlik, kibr, baxillik, ichi qoralik, ziqnalik, yolg‘onchilik, ig‘vo, adovat, g‘iybat, manmanlik va hasad kechirib bo‘lmaydigan umuminsoniy illat hisoblanib, uni bir gap bilan, ma’naviy-axloqiy nopoklik, deb yuritish mumkin.

Milliy qadriyatlarimiz ulug‘vorligining o‘ziga xos belgisi sifatida ma’naviy-axloqiy yetuklikka ko‘plab misollar keltirish mumkin. Birgina mutasavvuf donishmand, yurtparvar shoir Hoja Ahmad Yassaviy Markaziy Osiyoda ilk tasavvufiy tariqat - «Yassaviya»ning asoschisi, nafaqat Xuroson va Movarounahr, balki turkiyzabon xalqlarning ma’naviy-axloqiy qadriyatlari rivojiga ulkan hissa qo‘shgan yetuk inson sifatida tanilgan [3].

Ozodlik va yurtparvarlik yo‘lida fidoyilik namunasini ko‘rsata olgan, nafaqat o‘z xalqining, balki umuminsoniy va umumbashariy qadriyatlarni e’zozlagan buyuk vatandoshlarimiz, o‘zbek farzandlari – Shiroq, To‘maris, Mahmud Torobiy, Spitamen, Jaloliddin Manguberdi, Najmiddin Kubro, Dukchi Eshon, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho‘lpon, Usmon Nosirlarning mustaqillik, erk va erkinlik, ma’rifat yo‘lidagi ulkan jasoratlari, milliy va ma’naviy-axloqiy qadriyatlarimizning oliy namunasidir.

Tadqiqotga oid tahlillarimiz shuni ko‘rsatdiki, aqlli shaxs nafaqat ilmli, bilimli, balki egallagan ilm va bilimini ezgulik, yaxshilik, mehr – muruvvat uchun safarbar qila olsagina, u ma’naviy yetuk shaxs hisoblanadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishning ma’naviy – axloqiy asoslari ana shu safarbarlikda, o‘zini bag‘ishlay olishda, o‘z tashvishi bilan

emas, o‘zgalar dardi, xalq va Vatan dardi bilan yonib yashashida. Pedagog faoliyati uning faol harakati, tashkilotchiligi bilan cheklanishi mutlaqo mumkin emas. Pedagogning kasbiy tarbiyaviy faoliyatiga xos fidoyilik, ya’ni o‘z bilimi va tajribasini yoshlarning farovon hayot yo‘lini belgilab berishga yo‘naltira olsa, alloma G‘azzoliy tabiri bilan aytganda, haqiqiy ustozlik maqomiga ega bo‘ladi. Ustoz – murabbiy chinakam donishmand darajasidagi inson hisoblanadi. Demak, har qanday ilmli, bilimli, tajribali odam ham donishmand bo‘la olmas ekan.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishda bir-biri bilan uzviy bog‘langan ikki jarayon yaxlit holda amalga oshadi. Bu: birinchidan, pedagog maqomiga ega bo‘lgan shaxs o‘zining faoliyatida nafaqat kasbiy fikrlash jarayonini, balki barcha insoniylik amallariga qaratilgan yaxshilik, mehr, ezgulik ishlarini ilm – bilim asosida tartibga soladi, unga izchillik, tizimiylik, uyg‘unlik ato etadi va ma’naviy – axloqiy asos beradi. Ikkinchidan, ustoz sifatida o‘zidagi bor fazilatlarni tarbiya amaliyotida qo‘llaydi. Tarbiya oluvchiga xos bo‘lgan sifatlarni shakllantiradi.

Yoshlik – jo‘shqin harakat, intilish, bunyodkorlikka va ertangi kun istiqboliga zamin hozirlaydigan ulkan imkoniyatlar davri. Ana shu imkoniyat qachon va qanday ko‘rinishda voqelikka aylanishi pedagog shaxsining kasbiy tarbiyaviy faoliyati bilan chambarchas bog‘liq. Maqsadlarni aniq belgilab, unga erishish yo‘lida Harakatlar strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalarni ro‘yobga chiqarish, har bir malakali mutaxassis oldida turgan dolzarb vazifa hisoblanadi [1].

Tadqiqotimiz jarayonida aksiologik yondoshuv asosida Bo‘lajak o‘qituvchilarni tarbiyaviy sohada yuqori kasbiy natijalarga erishishi kasbiy motivatsiyani kuchaytirish, kasbiy qobiliyatni rivojlantirish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish, ijodiy potensialni rag‘batlantirish, kasbiy aksiologik yo‘nalganlikka, pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun shaxsiy, kasbiy imkoniyatlarni aniqlash va unumli foydalanishga intilish bilan belgilanadi.

Aksiologik yondashuvlar asosida bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda, asosiy aksiologik tushunchalar qatoriga quyidagilar kiradi: qadriyat, qadriyatli ong, qadriyatli munosabat, qadriyatli xulq-atvor, qadriyatli ustanovka, qadriyatli yo‘nalganlik.

Ong o‘zida yuksak qadriyatni aks ettiradi. «Ong» tushunchasi lotinchadan tarjima qilingandi conscire – bilish, xabardor bo‘lish degani ongsiz va ong osti holatdan farqli ravishda, o‘zida ruhning o‘rnini anglash uchun qo‘llaniladi.

Qadriyatli ong – axloqiy-ma’naviy tarzda o‘z hayotiy faoliyati sohasi sub’ektlarini aniqlashga imkon beruvchi ob’ektiv borliqni aks ettirish shakli; ma’naviy qadriyatlar dunyosi sifatida borliqni aks ettirish asosida insonda dunyoni va o‘zining shaxsiy dunyosini anglashida faol ishtirok etuvchi psixik jarayonlar birligi.

Qadriyatli munosabat – shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatlilikning o‘zaro aloqadorligini aks ettiruvchi talabaning ichki pozitsiyasi.

Qadriyatli ustanovka – talaba o‘zining ichki pozitsiyasini anglashi va aniq qadriyatlar bilan bog‘liqlikda pedagog sifatida tarbiyaviy faoliyatga tayyorlik darajasi.

Qadriyatli yo‘nalganlik – talaba shaxsiy qadriyatlarni o‘zlashtirishi; o‘zlashtirilgan qadriyatlar asosida salbiy sifatlarni ijobiyga o‘zgartirish; talabning o‘z-o‘zini, o‘z faoliyatini, loyihalay va o‘z-o‘zini bashorat qila olishi. Shaxsiy ahamiyatga ega ijtimoiy qadriyatlar bilan bog‘liqlikda atrof-borliqqa sub’ektning bahosi sifatida qaraladi. Qadriyatga yo‘nalganlik maqsadni ochib beradi, qiziqish, ehtiyoj, shaxsning e’tiqodini tavsiflovchi idealarni aks ettiradi.

Qadriyatli yondashuvda faqatgina talabaning tajribasigagina emas, balki birinchi navbatda, odamzot tomonidan to‘plangan tarixiy tajribalarga tayaniladi. Bu esa, ma’lum bir me’yor va mezonlar tizimi bo‘lib, har bir shaxs foydalanishi mumkin bo‘lgan ma’naviy faoliyat chegaralarini belgilab beradi.

Qadriyatli yondashuvlar ahloqiy ideallarda o‘z aksini topadi, bular esa bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatida maqsadli ravishda oliy ko‘rinish hosil qiladi. Ideallar o‘zida belgilangan maqsadlarni namoyish etib, bu dunyoqarashlar tizimining oliy qadriyatidir. Ular ko‘ppog‘onali haqiqatni ideallashtirish jarayonini nihoyasiga yetkazadi.

Ahloqiy ideallar, o‘z navbatida, talab va ehtiyojlar rivojlanishi darajasi yutuqlarini shartlaydiki, bu esa aynan insonparvarlikka to‘g‘ri keladi. Ular insonparvarlik qadriyatlarining birligini o‘zida aks ettiradi, aynan jamiyat rivojlanishi ehtiyojining mutaxassis sifatida shakllanayotgan talaba shaxsi ehtiyojlariga to‘g‘ri kelishidadir. Rivojlanish insonparvar ahloqiy ideallar sifatida xarakterlanib namoyon bo‘ladi, shuning uchun ham ular talabani ma’anviy-axloqiy takomillashishi motivi sifatida namoyon bo‘ladi. Ideallarni tarixiy davr va avlod bog‘lab turadi, eng yaxshi insonparvarlik an’analarini vorisiylik bilan egallab oliadi va birinchi navbatda bu ta’lim-tarbiya orqali amalga oshadi.

Aksiologik yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishda talabaning xulq-atvori mo‘ljalga olinadi, insonparvarlikka yo‘nalganligini aniqlaydi va qadriyatli baholash asosi sifatida namoyon bo‘ladi.

Dunyoqarash talaba qadriyatli munosabatining konseptual interpretatsiyasi konteksti sifatida maydonga chiqadi, imperativ hulq-atvor – me’yor sifatida, qadriyatli munosabat – u yoki bu tizimga invariant sifatida namoyon bo‘ladi. Aynan mana shunday ko‘rinishda dunyoni bilish aksi va qadriyatli munosabat ma’naviy boshqarilishi ham yo‘naltiriladi hamda mazmunan bo‘lajak o‘qituvchilarni tarbiyaviy faoliyati va hulq-atvorini tashkillashtiradi.

Shuning uchun tarbiya ijtimoiy-tashkillashtirilgan umuminsoniy qadriyatlar interiorizatsiyasi jarayoni sifatida ko‘rilishi mumkin. Qadriyat faoliyat motivini uyg‘otuvchi kuch sifatida qachonki, talaba tomonidan interiorizatsiyalansa, ichki mavjudlikni zarur lahzalarini taqdim etsa, talba bo‘lajak o‘qituvchi sifatida kasbiy tarbiyaviy faoliyati maqsadini aniq shakllantira olsa, uning insonparvarlik ma’nosini ko‘ra olsa, maqsadlarni amalga oshirishning samarali vositalarini topsa, to‘g‘ri va o‘z vaqtidagi nazorat, o‘z xatti-harakatini tuzata olsa va baholay olgandagina, aniq namoyon bo‘ladi [4,22b].

Interiorizatsiyaning psixologik mexanizmi talaba ma’naviy ehtiyojlari dinamikasini tushunishga imkon beradi. Talaba kelajakdagi bo‘lajak o‘qituvchi sifatida kasbiy tarbiyaviy faoliyatini o‘zining ichki xatti-harakatini joy-joyiga qo‘yib, uni ijtimoiy talablarga mos ravishda bashorat qiladi va ichki holatiga transformatsiyalaydi. Tanlab olingan ob’ekt ehtiyojlarga aylanadi, ya’ni interiorizatsiya mexanizmi ishga tushadi.

Aksiologik yondashuvda ta’lim jarayoni ishtirokchilari nimaga intilishi zarurligi, qanday natijaga erishishi kerakligini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Maqsad aniq vazifalar tizimi sifatida amalga oshiriladi. Maqsad va vazifalar o‘zaro yaxlit bo‘lib ular qismlar sifatida uyg‘unlashadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatini takomillashtirishga aksiologik yondashuvda ta’limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsad va vazifalar qo‘yiladi, jarayon ishtirokchilarining o‘zaro hamkorlikdagi faoliyatlari amalga oshiriladi, belgilangan tashkiliy shakl, metod va vositalardan foydalaniladi, qulay shart-sharoit yaratiladi, talabalar

rag‘batlantiriladi, pedagogik jarayon bilan boshqa tashkiliy jarayonlar orasidagi aloqadorlik ta’minlanadi. boshqaruvchilik, xulosalar chiqarish imkonini beradi. Qaytar aloqa jarayonini sifatli kechishini ta’minlash lozim bo‘lib, uning rivojlanishi va mustahkamlanishiga har qaysi pedagog muhim masala sifatida ustivor ahamiyat berishi zarur. Chunki qaytar aloqa ish samaradorligini belgilovchi mezon vazifasini o‘taydi.

Interfaol ta’lim metodlaridan talabalarning mustaqil izlanuvchan o‘quv-bilish faoliyatlarini rivojlantirish maqsadlarida foydalaniladi. Bunday metodlar o‘quv materialini mustaqil ravishda mohiyatiga tushungan holda o‘zlashtirilishiga imkon beradi. Mahsuldor o‘quv-bilish faoliyatlarini tashkil etishda integrativ dars, trening, debat, psixokarreksion rivoyatlar, enerjayzrlar, videoroliklar, “Ahamiyatli yo‘naltirish”, “Assesment”, “SWOT”tahlil, “SMART”-metodi, “Shaxsiy fikr”, “Venn diogrammalari”, “T-sxemasi” “SCORE” kabi interfaol metodlar qo‘llaniladi..

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga qiziqishi, ehtiyoji, qat’iy ishonchi va qobiliyati uning kasbiy tarbiyaviy yo‘nalganligini tashkil etadi. Uning kasbiy yo‘nalganlik darajasi kasbiy tarbiyaviy tayyorgarlikka, va u o‘z navbatida kasbiy tarbiyaviy kompetentlikka erishishga olib keladi, bu talabaning kasbiy tarbiyaviy faoliyatda kompetentligi darajasini belgilaydi.

Aksiologik yondashuv asosida talabalarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashga oid nazariy va metodik ishlarni amalga oshirish; pedagogik ta’lim sohasining barcha yo‘nalishlarda “O‘qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyati” maxsus kurs o‘quv dasturini ishlab chiqish; guruh rahbarinig axborot-ma’naviyat soatlarini milliy mazmunda boyitish; talabalarni kasbiy-tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashga yo‘naltirilgan turli seminar-treninglar tashkil etish kabi aksiologik yo‘nalgan tashkiliy ishlarni bajarish; talabalarni aksiologik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning innovatsion, motivatsion, intellektual imkoniyatlari aniqlanib, aksiologik ta’lim muhitini yaratishning metodik ta’minoti: o‘quv-uslubiy manbalar, elektron ta’lim resurslarini takomillashtirish, ularning mazmuniga tadqiqot g‘oyalarini singdirish.

Aksiologik yo‘nalgan tarbiyaviy ishlarda-talabalarning hozirgi holatini “Assesment” texnikasida tahlil qilib, istiqbol rejalarini “Assesment”, “SWOT”, “SMART”, “Shaxsiy fikr” usulida ishlab chiqish va uni amalga oshirish; aksiologik yondashuvni joriy etishning innovatsion didaktik tuzilmasi, o‘quv-bilish faoliyatini aksiologik yondashuv asosida kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo‘naltirish usullari (talabani kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash dasturi, pedagoglarni kasbiy tarbiyaviy faoliyat professogrammasi) orqali talabani kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash modelini, talabaning kasbiy kompetentlik darajasini oshirish, talaba shaxsini rivojlantirish, kasbiy tarbiyaviy faoliyatga ma’naviy-axloqiy tayyorlash tadbirlarini ishlab chiqish va tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish;

Talabaning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga qiziqishi, ehtiyoji, qat’iy ishonchi va qobiliyati uning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo‘nalganligini tashkil etadi. Uning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo‘nalganlik darajasi kasbiy tayyorgarlikka va o‘z navbatida kasbiy kompetentlikka erishishga olib keladi.

Kasbiy kompetentlik – shu soha to‘g‘risida asosli fikr yuritishga imkon beruvchi va unda samarali harakat qilishga tegishli bilimlar va qobiliyatlarga ega bo‘ladi.

Kasbiy tarbiyaviy faoliyatni samarali olib boradigan kompetentli pedagog – ta’lim-tarbiya nazariyasi va amaliyotini mukammal egallagan, kasbiy tarbiyaviy faoliyatda samaradorlikka erishishdagi bilimlar va qobiliyatlar yig‘indisidir.

Talabalarni o‘zi tanlagan yo‘nalish bo‘yicha nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar bilan qurollantirish bilan birga uning shaxsiy-kasbiy fazilatlarini shakllantirish, talab darajasida malakaga erishishi, kasbiy tarbiyaviy faoliyatni mustaqil boshlash, o‘ziga ishonch, tashabbuskor, ko‘tarinki ruh, ijodkorlik, ibrat-namuna, o‘zini-o‘zi nazorat qilish, baholash va rivojlantirish kabi xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin.

Aksiologik yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchi mutaxassislarning tarbiyachilik sohasida yuqori kasbiy natijalarga erishishi kasbiy motivatsiyani kuchaytirish, kasbiy qobiliyatni rivojlantirish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish, ijodiy potensialni rag‘batlantirish, kasbiy aksiologik yo‘nalganlikka, faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun shaxsiy imkoniyatlarni aniqlash va unumli foydalanishga intilish bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun xujjatlari to‘plami, 017yil, 6-son,70-modda.
2. Abdukarimov H. Kasbiy pedagogik faoliyat. –T.:O‘qituvchi, 010.–160 b.
3. Islom tasavvufi manbalari (Tasavvuf nazariyasi va tarixi). Ilmiy majmua/tuzuvchi, so‘zboshi va izohlar muallifi fil. fan. dokt., prof. H. Boltaboev.–T.:O‘qituvchi, 005.–400b.
4. 129,22b Slastenin V.A. Isaev I.F. Shiyanov Ye.N. Obщaya pedagogika.–M.:Vlados,2002.–256s.
5. Koshifiy Husayn Voiz. Kim bilan do‘stlashish kerak (So‘nggi so‘z muallifi H. Homidovniki). –T.:Cho‘lpon,1992.–32b.
6. Z.B.Jalilov. Sharq mutafakkirlari merosini o‘rganishning didaktik metodlari. Zamonaviy ta’lim jurnali. 017 yil, 5-son
7. Nurumbekova, Y. (2021). TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL EDUCATIVE ACTIVITY ON THE BASEMENT. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.
8. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.
9. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor’s Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).
10. Nurumbekova, Y. (2022). BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Arxiv nauchnых issledovaniy, (1).
11. 9Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

BO‘LAJAK PEDAGOGIK MUTAXASSISLAR KASB TARBIYASIDA QOBILIYATLARNING O‘RNI

Nazarova Ozoda Tashnazarovna

GulDU, pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi

ozodanazarova077@gmail.com

Abstract: The article presents the role of the abilities of teachers of vocational education. Psychological scientists suggest that abilities are formed when they act on the basis of knowledge, skills and qualifications.

Keywords: Knowledge, skills, competence, abilities, pedagogical ability.

Psixologiyaning metodologik asosining ko‘rsatishicha, qobiliyatlar - imkoniyatlar tizimidan tashkil topgan bo‘lib, u yoki bu faoliyatidagi zaruriy mahorat darajasi haqiqat hisoblanadi.

Psixologiya fani qobiliyatlar bilan faoliyatning muhim jabhalari bo‘lmish bilim, ko‘nikma va malakalarning aynan bir narsa ekanligini rad etar ekan, ularning birligini e’tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ruyobga chiqadi, lekin shunda ham aynan shu qobiliyatlarsiz amalga oshirilishi amri mahol faoliyat ko‘rinishlaridagina aks etadi, xolos.

Qobiliyatlar bilim, ko‘nikma va malakalarda aks etmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo‘ladi. Faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish jarayonida yuzaga chiqadigan farqlar qobiliyatlar to‘g‘risida mulohaza yuritish imkonini beradi.

Demak, shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim ko‘nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo‘ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar deyiladi. Ushbu xususityani aniqlash uchun ba’zi bi omillarni tahlil qilish maqsadga muvofiq: a) shaxsning muayyan sifatlari yig‘indisi belgilangan vaqt oralig‘ida egallangan faoliyati talablariga javob bersa – unda mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati mavjudir; b) inson shunday holatlarda faoliyat talabiga javob bera olmasa – psixologik sifatlar, ya’ni qobiliyatlar mavjud emasdir. Lekin xususiyatli shaxs ko‘nikma va malakalarni egallay olmaydi, degan ma’no anglatmaydi, biroq ularni egallash vaqti cho‘zilib ketadi, xolos.

Shunday qilib, qobiliyatlarindividualpsixologik xususiyatlar bo‘lishi bilan birga: a) ularni shaxslarning mavjud boshqa xususiyatlariga, aqliy sifatlarga, xotira hislatlarga xarakter fazilatlariga, hissiy kechinmalariga va boshqalarga qarama-qarshi qo‘yish mumkin emas; b) shuningdek, qobiliyatlarni shaxsning mazkur xususiyatlari bilan qatorga qo‘yish, ularni ayniylashtirish ham nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Shuni ta’kidlash joizki, mulohaza bildirilgan sifatlardan ba’zi biri yoki ularning yig‘indisi faoliyat talablariga javob bera olsa yoki ularning ta’sirida vujudga kelsa, u holda shaxsning mazkur individual xususiyatlarini qobiliyatlar deb atash imkoniyati tug‘iladi.

Inson shaxs sifatida kamol topishida ma’lum bir kasbni egallashi, u bilan shug‘ullanib hayotini mazmunli va samarali bo‘lishini ta’minlash qadimiy an’ana hisoblanadi.

Ayrim kishilarda bir necha kasblarga qiziqish va ularni bemalol bajarish imkoniyati mavjud bo‘ladi. Shuning uchun ham bir kasbni mukammal egallagan holda bosh va kasb-hunarlar bilan mashg‘ul bo‘lish hech qachon bir-biriga halaqit bermaydi. Faqat qo‘shimcha kasblardan qachon, qaerda, qanday sharoitda shug‘ullanish ma’lum (belgilangan) tartib-qoidaga rioya qilishi zarur. har qanday kasbni bajarishda unga nisbatdan bo‘lgan qobiliyat samaradorlikni ta’minlovchi omil hisoblanadi.

Qobiliyatlar individual – psixologik xususiyat sanalib, shaxsning boshqa sifatlariga uyg‘un yoki ularning yig‘indisi bo‘lib, faoliyat talablariga javob bera olsa yoki ularni ta’sirida

vujudga kelsa, u holda shaxsning mazkur individual xususiyatlarini qobiliyatlar deb atash mumkin [4].

Psixolog olimlarning darak berishicha, qobiliyatlar bilim, ko‘nikma va malaka asosida faoliyat yuritganda shakllanib boradi. Qobiliyatlarning nerv-fiziologik asosi tug‘ma zehn, layoqat, iste’dod deb e’tirof etiladi [4]. Ta’lim-tarbiya, o‘z ustida ishlash, doimiy mehnat bilan shug‘ullanish qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Inson shug‘ullanadigan har qanday sohada qobiliyatning o‘rni, ahamiyati katta. Ayniqsa, pedagolik kasbi uchun qobiliyatlar nafaqat shaxsiy, ulkan ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Prezident I. Karimov aytganidek, «… kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yaratiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo‘lishi farzandlarimizning bugun qanday ta’lim va tarbiya olishiga bog‘liq»[2]. Bu mas’ul vazifani qobiliyatli o‘qituvchigina amalga oshirishi mumkin.

Pedagogik qobiliyatlarning shakllanishi iste’dod asosida bo‘lsa ham tinmasdan mashq qilishni, maxsus tayyorgarlik ko‘rishni taqozo etadi. Shuning uchun ham pedagogik kasb tarbiyasiga alohida e’tibor qaratmoq zarur.

Pedagoglik kasbiga maxsus kasb-hunar kollejlari va oliy o‘quv yurtlarida tayyorlanadi. Ushbu o‘quv muassasalarida talaba-yoshlarga fan asoslarini o‘qitish bilan bir qatorda o‘qituvchilik kasbiga mukammal o‘rgatishni ham asosiy maqsad qilib qo‘yiladi. Aslida o‘qituvchilik qobiliyati amaliy faoliyat yuritishni boshlashdan oldinroq namoyon bo‘la boshlaydi [1].

O‘qituvchi uchun ikki xil sifatlar zarur bo‘ladi. Birinchisi, umumiy shaxsiy sifatlar; hayotning barcha jabhalarida qo‘l keladigan insoniy fazilatlar; ikkinchisi, bevosita pedagogik faoliyat yuritishda asqotadigan xususiyatlar. Bu xususiyatlarning o‘zini ham ikki toifaga ajratish mumkin. Birinchisi, ta’limiy ishlar bilan bog‘liq bo‘lgan qobiliyatlar, ikkinchisi, tarbiyachilik qobiliyatlari; O‘qituvchining ta’lim-tarbiyaviy faoliyati uzviy bog‘liqlikda olib borilsada, ba’zan yuksak darajada bilim bera oladigan o‘qituvchi yoshlarni tarbiyalashda jiddiy muammolarga duch kelishi va aksincha, tarbiya berishda mahoratli bo‘lib, bilim berishda qiynaladiganlar uchrab turadi. Bundan chiqadigan xulosa shuki, o‘qituvchilarda qobiliyat qanchalik ko‘p qirrali bo‘lsa, pedagogik faoliyati shu darajada yuqori samara beradi. Yoshlarni barkamol qilib o‘stirish uchun keng imkoniyatlar yaratiladi.

Pedagogik qobiliyat qirralarining shakllanishini aniqlash maqsadida universitet pedagogika fakulteti bitiruvchi bosqich talabalaridan, yosh mutaxassis va tajribali o‘qituvchilardan so‘rovnoma o‘tkazdik.

Talabalar va yosh o‘qituvchilar bilimdonlik, darsni qiziqarli o‘tish, o‘quvchilarga o‘zlaridagi bilim, ko‘nikma va malakalarni mahorat bilan yetkazib berish kabi ta’limiy faoliyat turlarini birinchi o‘ringa qo‘ygani kuzatildi. Bulardan tashqari, pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalarni amalda tatbiq etishni ham ustuvor hisoblaydilar. Tajribali o‘qituvchilar insonparvarlikni, hozirjavoblikni, bola ruhiyatini teran his etish, o‘z ehtiroslari va hissiyotlarini boshqarish, mas’uliyatlilik kabi sifatlarni ustun qo‘ydilar. Tajribali o‘qituvchilarda dars o‘tish ko‘nikma va malakalari allaqachon shakllangan bo‘lib, pedagogik mahoratning nozik qirralarini tarkib toptirishni ustun deb hisoblaydilar.

Jami 150 ta kishidan o‘tkazgan so‘rovnomamizda quyidagi shaxsiy va kasbiy sifatlar ko‘proq e’tirof etildi:

1. O‘z kasbiga qiziqish, yoshlar bilan ishlashdan zavqlanish.

2. O‘zining yoqtirgan fanini doim o‘rganib borish va o‘zgalarga o‘rgatish.
3. Insonparvarlik. Bolalarni sevish va ularga yaxshilik qilish.
4. Topqirlik, bunyodkorlik, ijodkorlik.
5. Madaniyatlilik. So‘zi va xulqining uyg‘unligi.
6. Fidoiylik, tashkilotchilik, g‘ayrat-shijoatli bo‘lish, mardlik.
7. Tashabbuskorlik.
8. Mehnatsevarlik. Aqliy mehnatdan ruhlanish.
9. O‘quvchilar jamoasini uyushtirish.
10. Har bir o‘quvchida yetuk insonni ko‘ra bilish.
11. O‘zini va o‘zgalarni qadrlash. O‘z sha’niga dog‘ tushirmaslik.
12. O‘z manfaatidan o‘zgalar manfaatini ustun qo‘ya bilish.
13. Pedagogik nazokatlilik.
14. Hurmat qozona bilish. Nufuzini saqlay olish.
15. Pedagogik faoliyatdagi yangilikka intilish, uni o‘zlashtirib amalda tatbiq etish.
16. Sabr-qanoatli bo‘lish, bag‘rikenglik, xushfe’llik.
17. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni e’zozlash va yoshlarga singdira olish.
18. Pokizalik, halollik, rostgo‘ylik, adolatlilik.
19. Pedagogik (yumor) hazil-mutoyibadan o‘rinli foydalanish.
20. Yuksak didli va nafosatli bo‘lish.

So‘rovnoma natijalari tahlil etilganda o‘qituvchi uchun eng zarur bo‘lgan qobiliyat turi sifatida kasbga qiziqish, o‘quvchilar bilan ishlashdan qoniqish, bilim egallashga va uni o‘quvchilarga o‘rgatish kabi sifatlar birinchi o‘ringa qo‘yilgani aniqlandi.

O‘qituvchi ma’naviy qiyofasining boyligi, tarbiyalanganligi, insonparvarlik, bolalarni sevish va ularga beg‘araz yaxshilik qilish kabi sifatlar ikkinchi o‘rinni band etdi. Ko‘pchilik tekshiriluvchilar tomonidan yuqorida ko‘rsatilgan 0 dan ortiq kasbiy va shaxsiy sifatlar o‘qituvchilarda bo‘lishi zarur va mumkin bo‘lgan qobiliyat turlari qatoriga kiritilgan.

Ushbu sifatlarni umumlashtirib, o‘qituvchilar malakasini oshirish kurslari tinglovchilari bilan pedagogik qobiliyatlar haqida muhokama-munozara qilinganda yanada oydinliklar kiritishga erishdik. Mutaxassislarning ta’kidlashlaricha har qanday mahoratli o‘qituvchida ham bu sifatlarning barchasi mukammal bo‘lishi kam uchraydigan hol ekanligi tan olindi. Shuning uchun ham eng asosiy pedagogik qobiliyatlar sirasiga quyidagilarni kiritishni ma’qul deb hisoblaymiz:

1. Ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchini tushunish, uning o‘ziga xos xususiyatlarini va ruhiy holatini anglagan holda munosabatda bo‘lish.

2. Yuksak bilimdonlik va o‘quvchilarni bilim egallashga qiziqtirish. O‘quv mashg‘ulotlarini ilmiy –metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etish. Zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish.

3. Ma’naviy qiyofasining boyligi, axloqiy poklik, halollik, haqiqatgo‘ylik, adolatlilik.

4. Barcha o‘quvchilarga bir xil, pedagogik nazokat bilan munosabatda bo‘lish.

5. O‘quvchilarga har tomonlama ijobiy ibrat-na’muna bo‘lishga erishish.

6. Butun faoliyatini milliy g‘oyaga uyg‘unlashtirish, mustahkam ishonch-e’tiqodga ega bo‘lish va uni yoshlarga singdirish.

7. O‘quvchilar jamoasini boshqarish, mustahkamlash. Har xil ta’limiy-tarbiyaviy muammolarni oqilona hal etishga layoqatlilik.

8. Mantiqiy fikrlash va o‘z qarashlarini aniq, ravon, ta’sirli qilib o‘zgalarga yetkazib berish. Dalil va isbotlar o‘rinli keltirish.

9. Uzoqni ko‘ra bilish, yangilikka intilish, istiqbol reja asosida faoliyat yuritish.

10. O‘z faoliyati bilan jamiyatga, odamlarga, o‘quvchilariga naf keltirish.

11. Har qanday sharoitda o‘zini boshqara olish, hissiyotini, asabini jilovlash [3].

Pedagogik faoliyat yuritishda ushbu qobiliyatlar o‘qituvchilarda turli ko‘rinish va yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi. Kimdadir bilim berish qobiliyati, boshqada tarbiyachilik qobiliyati, yana birovda tadqiqotchilik, kashfiyotchilik, bunyodkorlik yuqori tursa, ayrimlarda tashkilotchilik, rahbarlik qobiliyati ustunlik qiladi. Yaqqol ajralib turadigan qobiliyatlarga mos holda o‘qituvchilar imkoniyatlaridan foylanish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkin-ki, o‘qituvchilik qobiliyati tug‘ma iste’dod asosida pedagogik faoliyat jarayonida shakllanib boradi. Pedagogik faoliyatning samaradorligini ta’minlaydi. Eng avvalo qobiliyatli o‘qituvchi o‘quvchilarning hurmat-e’tiborini qozonadi. Vatan ravnaqi uchun hissa qo‘shadigan yoshlarning kamol topishiga zamin yaratadi. Qolaversa o‘zining faoliyatidan zavqlanib, ilhomlanib, qoniqib yashaydi.

Qobiliyatli o‘qituvchi o‘zi va o‘quvchilari uchun har bir kunning mazmunli, foydali va samarali bo‘lishiga intiladi. Bu o‘z navbatida jamiyatning yanada taraqqiy etishiga, ilm-fanning rivojiga turtki bo‘ladi.

Hozirgi kunda yaxshi dars o‘tish, ijobiy tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish yetarli emasdek tuyuladi. O‘qituvchidan zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, ijodkorlik va bunyodkorlik namunalarini namoyon etish kabi yuksak mahorat qirralari ham amaliy faoliyatda aks etishi maqsadga muvofiq bo‘ladi deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdukarimov H. Kasbiy pedagogik faoliyat. –T: Fan, 010-152 b.
2. G‘oziev E. Umumiy psixologiya.T.:2010 - 313 b.
3. Nurumbekova, Y. (2021). TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL EDUCATIVE ACTIVITY ON THE BASEMENT. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.
4. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.
5. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor’s Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).
6. Nurumbekova, Y. (2022). BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Arxiv nauchnых issledovaniy, (1).
7. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

TALABALARDA ESTETIK MA’NAVIYaTNI ShAKLLANTIRIDA O‘QITUVChINING NOTIQLIK MAHORATI

Musurmonova Shahlo Ilhomovna

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, (PhD)

Guliston davlat universiteti
shaxlomusirmonova@gmail.com

Abstract: In the formation of aesthetic spirituality in students, the teacher discusses the culture of speech, literary language norms as a field of linguistics, speech, communicative qualities of speech, speech styles, shortcomings and mistakes that can be encountered in speech, and problems related to speech pronunciation. The teacher's speaking skills focus more on the content, rationale and structure of the speech. At the same time, it teaches ways to make a correct and effective speech based on the theoretical knowledge obtained from such subjects as "Teacher's speech culture", "Teacher's aesthetic culture", "Linguistics", "Philosophy", "Logic".

Keywords: teacher, listener, aesthetic spirituality, aesthetic culture, speech culture, public speaking, art, public speaking skills, ability, creativity.

Mamlakatimizda jamiyatning barcha a'zolari, ayniqsa, kelajak avlodimizni chuqur har tomonlama barkamol inson qilib tarbiyalash juda qadimdan dolzarb vazifalardan biri sifatida e'tirof etib kelingan. Mustaqillik sharofati tufayli o'zligimizni anglash, o'z taqdirimiz va farzandlarimiz, davomchilarimiz istiqbolini yaratish imkoniyatiga ega bo'lgan bir davrda milliy madaniyatimizning o'ziga xosligini tiklash barcha sohalarda bo'lgani kabi Oliy ta'lim oldida turgan eng asosiy vazifalardan biridir.Abdulla Sher - Estetik tarbiyaning maqsadi, muayyan shaxsning estetik qadriyatlarga munosabatini shakllantirishdan, unda ijodiy fikrlash, estetik mushohada qilish malakasini yuksaltirishdan iborat. Estetik tarbiya doimo axloqiylik bilan "kelishib" faoliyat olib boradi, u tufayli odamlar o'zaro munosabatlarning insoniy va go'zal bo'lishiga erishadilar, nafosat o'zini namoyon qiladigan san'at va boshqa ijtimoiy-ma'naviy sohalardan zavqlana bilish qobiliyatini kamolga yetkazadilar. Bunday jarayonlarning hammasi ko'pdan ko'p vositalar orqali amalga oshadi [1]. Talabalarda estetik ma'naviyatni shakllantirda o'qituvchining notiqlik mahorati bo'lishi – jamiyatda ma'naviy muhitni paydo qilishga ko'mak beruvchi muhim unsur hisoblanadi. Talabaning didini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi hamda ana shu orqali talabani jamiyat munosabatlariga yaqinlashtiruvchi kuchdir. Hozirda talaba bilan o'qituvchi o'rtasida estetik tarbiyaning ko'lami tobora kengaymoqda. Shunga ko'ra, o'qituvchidan notiqlik mahorati kabi bir qancha vazifalarni qo'ygan. Bular [1]:

-talabalarda san'at asarlari, badiiy ijod namunalarini nafaqat faol o'zlashtirish balki, ularning estetik mohiyatini anglash va baholash qobiliyatini takomillashtirish;

-talabalarning o'z ijodiy kreativlik qobiliyatlarini namoyon qildirish va ulardan foydalana bilishga ishonch tuyg'usini uyg'otish;- tabiat hamda jamiyat ijtimoiy jarayonlariga sof tuyg'u bilan munosabatda bo'lishga va ularni ravnaq toptirish yo'lida astoydil faoliyat olib borish ko'nikmalarini hosil qilish;- o'tmish ma'naviy merosimizga hurmat hissini uyg'otish, milliy g'urur, milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirish uchun zamin yaratish;- ijodning barcha turlarini taraqqiy ettirib jahonga yuz tutish va ularni millat manfaatlari uchun naf keltiradigan jihatlarini targ'ib qilishga undashdir. O'qituvchining nutq auditoriyaga mos bo'lishi kerak. (auditoriya (tinglovchilar)ning, yoshi, kasbi, ma'lumoti, diniy e'tiqodi, qiziqish doirasi, daromadi u, yoki bu tashkilotga a'zoligi va h.k.larni bilish lozim). Talaba o'zidagi estetik ma'naviyatni shakllantirishda o'qituvchining notiqlik san'atiga, mahoratiga ko'proq nutqning mazmuniga, mantiqiy asoslariga va tuzilishiga e'tibor qaratadi. Bundan tashqari "O'qituvchi nutq

madaniyati”, “O‘qituvchi estetik madaniyati”, “Tilshunoslik”, “Falsafa”, “Mantiq” kabi fanlardan olingan nazariy bilimlarga suyangan holda to‘g‘ri, ta’sirli nutq tuzish yo‘llarini o‘rgatadi. Ma’lumki, har qanday davlat mustaqilligining asosiy belgilaridan biri uning davlat tiliga ega ekanligidadir. O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi mustaqilligimiz poydevorining asoslaridan biri bo‘ldi. O‘zbek tilining mavqei yanada tiklandi, barcha sohalarida davlat tili talablariga amal qilinishiga katta imkoniyatlar yaratildi. Xullas, barcha jabhalarda “Davlat tili haqida”gi qonunning ijrosi bo‘yicha ko‘lamli ishlar qilinmoqda. Oliy o‘quv yurtlarining ta’lim yo‘nalishlari o‘quv rejalariga mutaxassisliklaridan O‘zbek tilini sohaga yo‘naltirib o‘qitish fani kiritildi. Barcha pedagogika oliy o‘quv yurtlarida “O‘qituvchining nutq madaniyati”, “O‘qituvchining estetik madaniyati” kabi fanlarning o‘qitilishi ham fikrimizning dalilidir. Mazkur fanlarning o‘qitilishi har tomonlama yetuk, mahoratli va ayni paytda, raqobatbardosh mutaxassislarning jamiyatda o‘z o‘rnini topishida muhim ahamiyat kasb etadi. Keyingi paytlarda nutq madaniyati va notiqlik san’atini ayni bir tushuncha sifatida qarashlar ham turadi. Fikrimizcha, bu ikki tushuncha, ayni paytda biri ikkinchisini to‘ldiruvchi, lekin boshqa-boshqa soha ekanligi ifodalovchi munosabatlar ham mavjud. Nutq madaniyati nutqning ham og‘zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli tushuncha bo‘lsa, notiqlik san’ati esa, asosan, nutqning og‘zaki shakli. Nutq madaniyati madaniy nutq, tilshunoslikning sohasi sifatida adabiy til me’ërlari, nutq, nutqning kommunikativ sifatlari, nutq uslublari, nutqda uchrashi mumkin bo‘lgan kamchilik va xatolar, nutq talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi. Unda eng avvalo o‘qituvchidan, fikrning aniq, ravon, mantiqan to‘g‘ri, sof, ta’sirli va maqsadga muvofiq bo‘lishi talab qilinadi. Notiqlik nutq vositasida kishilarga muayyan g‘oya va maqsadlarni yetkazishni, tushuntirishni, ta’sirlantirishni, ularni ma’lum maqsadda safarbar qilishni ko‘zda tutadi. O‘qituvchi nutqining ta’sirchan bo‘lishi, munosabat uyg‘otishi lozim. Hech kimga ta’sir qilmagan havoga aytilgan bilan barobar, chunki u o‘z vazifasini ado etmadi. Nutq munosabat uyg‘otishi uchun yangi axborot, uni qabul qilganda ma’lum tuyg‘ular uyg‘otishi uchun yangi axborot, uni qabul qilganda ma’lum tuyg‘ular uyg‘onishi va h.k.lar kerak [2]. O‘qituvchi nutqi ko‘pchilik tinglovchilarga, keng auditoriyaga mo‘ljallangan bo‘ladi. Notiqlik ko‘proq nutqning mazmuniga, mantiqiy asoslariga va tuzilishiga e’tibor qaratadi. Shu bilan birga tilshunoslik, falsafa, mantiq kabi fanlardan olingan nazariy bilimlarga suyangan holda to‘g‘ri, mazmunli nutq tuzish yo‘llarini o‘rgatadi [3]Notiqlik san’atida e’tiborni tortish, ta’sirchanlikni oshirish maqsadida ma’lum o‘rinlarda dialektal, jargon so‘zlarni ishlatilish holati kuzatiladi. Ta’limning quyi bosqichidan tortib eng yuqori bosqichi oliy ta’limda ham nutq madaniyatida bu holatga yo‘l qo‘yilmasligi kerak.O‘qituvchining notiqlik san’atida intonatsiya, gradatsiya, jest (qo‘l, yuz, mimika harakatlari)ga judayam katta ahamiyat qaratiladi. Lekin, har ikkisida ham fikr tinglovchiga yetib borib, ma’lum ta’sir ko‘rsatsa, yaxshi nutq sanaladi. Demak, talabalarda estetik ma’naviyatni shakllantirishda, o‘qituvchi ya’ni notiq nutq madaniyatini, notiqlik san’atini mahorat bilin yuqori darajada egallagan bo‘lishi, til vositalardan eng mosini tanlay bilishi lozim. Buning uchun u, albatta, o‘z ona tilini puxta bilishi, uning barcha boyliklaridan ustalik bilan foydalana olishi zarur. Nutq aniq va ravshan bo‘lishi bilan birga toza bo‘lishi ham shart, aks holda fikrning kuchi ketadi, so‘zlovchining nutqi tinglovchiga yaxshi ta’sir qilmaydi. O‘zbek tilida gapira olish bu tilni yaxshi biladi degani emas. Tilni yaxshi bilish tilning grammatik qonun-qoidalarini, lug‘at boyligini hamda fonetik va stilistik xususiyatlarini puxta o‘zlashtirib olish bilan belgilanadi [3]. Ko‘pincha notiq so‘zga chiqishdan oldin fikrlarini yozma shaklda tayyorlaydi:nimalar haqida to‘xtalmoqchi, qanday misollar keltirmoqchi, ana shularni yozib

chiqadi. Ayrim kishilar, ayniqsa, talaba-yoshlar maqsadlarini og‘zaki so‘zlab bermoqchi bo‘ladilar-da, ko‘pchilikning salobati bosib, gaplarini yo‘qotib qo‘yadilar yoki yozganlarini bosh ko‘tarmay o‘qib beradilar. Belgilangan qisqa vaqt ichida fikrni og‘zaki tarzda aniq, tushunarli qilib so‘zlash uchun muntazam ravishda, qunt bilan ishlash lozim. Nutqda jumlalarni qayta to‘g‘rilash, o‘zgartirish bo‘lmasligi kerak. Shuningdek, o‘qituvchining so‘z boyligi bo‘lishi lozim. Bunda so‘zlarning faqat miqdori nazarda tutilmaydi, ularning ma’nosi ham asosiy o‘rinda bo‘ladi. O‘qituvchi ma’nodosh (sinonim) so‘zlardan ham mohirlik bilan foydalanishi zarur. Bunday so‘zlarni ishlatish nutqning rang-barangligini ta’minlaydi. O‘qituvchi tomonidan ma’ruza qilinadigan nutq o‘qilmaydi, balki tinglanadi. Shu bois, sof muloqot bilan bog‘liq talablar vujudga keladiki, ularni hisobga olish zarur. Pedagog tilning grammatikasini ham yaxshi o‘zlashtirib olgan bo‘lishi kerak. Grammatika qoidalariga rioya qilishgina nutqqa mazmun va mantiq kiritadi. Ba’zan o‘qituvchilar nutqida dialektal so‘zlar ishlatiladi. Aslida o‘qituvchi nutqida bunday dialektal so‘zlar ishlatilmasligi lozim. Ba’zi so‘zlovchilar nutqida esa “demak”, “xo‘sh”, “innaykeyin”, “ya’ni”, “masalan”, “misol uchun”, “aytaylik” kabi so‘zlar ko‘p qo‘llanadi-ki, o‘rinsiz ravishda ishlatilgan bunday “bekorchi” so‘zlar nutqni siyqa qilib qo‘yadi. Ba’zan tinglovchilar, talabalar, o‘quvchilar pedagogning so‘zini eshitgandek ko‘rinishadiyu, lekin fikrning mazmunini his qilishmaydi, ular so‘zlovchi nutqidagi mana shunday keraksiz so‘zlarni sanash, hisoblash bilan band bo‘lib qoladilar. Kerak bo‘lsa laqab ham qo‘yib olishadi. Bundan tashqari rus tili yoki u orqali boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlarning o‘rinsiz ishlatilishi ham nutqni xiralashtiradi. Bunday so‘zlar miyaga ham, yurakka ham ozuqa bermaydi, kishiga qattiq ta’sir qilib, uning e’tiroziga sabab bo‘ladi [3]. Abdulla Qodiriy: “So‘z so‘zlashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak” - degan edi. Taniqli adibning yozuvchilarga qarata aytgan bu so‘zlari barchaga birdek taalluqlidir. Abdulla Qahhorning “Og‘riq tishlar”, “Notiq”, “Quyushqon” hikoyalarida ham ana shunday no‘noq notiqning qiyofasi juda yaxshi chizib berilgan [4]. Shunday ekan, notiq auditoriyada barcha tushuna oladigan, aniq va ravon gapirishi kerak. Dabdabali, balandparvoz so‘zlarni, chetdan kirgan so‘zlarni, kucha so‘zlarini tinglovchilargaga tushunarsiz bo‘lgan so‘zlarni ishlatmagani ma’qul. O‘qituvchi o‘z sohasidagi ilmiy yutuqlar va ijtimoiy hayotda bo‘layotgan o‘zgarishlardan doimiy xabardor bo‘lib turmasa, o‘z ustida har kun, har soatda mustaqil ishlamasa, u chin ma’nodagi zamonaviy o‘qituvchi bo‘lishi qiyin bo‘ladi va bo‘lajak o‘qituvchi tinglovchilarimizni xam shu qolipda tarbiyalagan bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Sher. Estetika. Darslik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi matbaa-ijodiy uyi. 014. –B. 327-328.

2. Aripova A. Notiqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari. Toshkent, Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 007.

3. Mahmudov N. O‘qituvchi nutq madaniyati. Toshkent, “Alisher Navoiy nomidagi” O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 007.

4. Nusratilla Jumaxo‘ja. Istiqlol va ona tilimiz. Toshkent, “Sharq” nashriyoti, 1998.

FORMATION OF STRATEGIC COMPETENCE BASED ON COLLABORATIVE LEARNING

Maxmudova Nodirabonu Jamoliddinovna
Department of Pedagogy of Gulistan State University
nodirabonu097@gmail.com

Abstract: With the increase of mutual cultural ties and social ties, society has the communicative qualities of man, the ability to move the flow of information, namely: to acquire knowledge, to fill in the missing knowledge; the desire to solve certain communicative tasks and to be self-activating in communicative activities, etc., is felt to be more and more perfect.

Keywords: communicative competence; strategic competence; communication strategies; general skills of strategic competence.

The word innovation has long entered the lexicon of modern man. Innovation is something “new”, “progress”. Innovation also takes place in teaching practice, as it is an important part of the creative process. There is an opinion that new educational technologies that are used in the educational process have provoked the emergence of a new type of lesson - innovative. There is some truth in this, but the transformation that has taken place in the education system in recent years has become a more significant condition for the emergence of such lessons. One of the main factors of productive development of society is education. Changes are constantly taking place in the educational space, and new requirements are being put forward for the quality of education.

At this stage of social development in Uzbekistan, the content of education is also being modernized. These changes are closely related to the introduction of new technologies in the teaching of foreign languages. Now the question of how to use innovative technologies in educational institutions is being raised more and more often. Innovative technologies are not only technical means, but also new models of education, new methods and approaches to education.

Technologies are introduced into the educational process as a result of improving both the content and methods of teaching foreign languages. The main task of teaching a foreign language is to form a culture of communication among children, that is, practical language acquisition is in the first place.

In this situation, the mentor needs to create conditions in which the student will master the knowledge with practical application. The student should be given the opportunity to express themselves, to be active and creative [2, p. 80-87].

Demyankov V.Z., Cooper D., Katz J. and Chomsky N. studied the problems of language acquisition. They, as well as a number of other scientists, including I.V. Pasov, V.F. Shatalov, S.N. Lysenkova, E.S. Mejenko, and others. The structure of language ability refers to a strategic competence that is of considerable interest to linguists and has different interpretations and approaches.

The purpose of this article is to analyze some existing points of view on the theoretical justification and description of the technology of teaching in cooperation in the context of the formation of strategic competence among students in a higher education institution.

Mastering a foreign language communicative competence is one of the most important tasks of a foreign language teacher, which is quite difficult to solve. Students often find it difficult to understand the vast amount of material taught in schools, as the amount of information they learn, both in and out of school, increases every day.

One of the most effective ways to develop communicative competence in modern educational realities can be the technologization of the educational process. Diverse and productive teaching technologies allow students to get involved in the learning process as much as possible for effective, and most importantly, interesting learning. In our opinion, special attention should be paid to the pedagogical technology of learning in cooperation, which allows developing the necessary communication skills of students, their skills of working in a team, mastering foreign language communication competence, as well as diversifying the educational process. This technology helps not only to develop communication skills in foreign language lessons, but also to involve all students in the learning process, both lagging behind and performing, which is an important aspect for any lesson.

One of the most effective ways to develop communicative competence in modern educational realities can be the use of diverse and productive pedagogical technologies that allow students to engage as much as possible. Students are involved in the learning process for effective and, most importantly, interesting learning [6, p. 125-127].

In this regard, special attention should be paid to the pedagogical technology of learning in cooperation, which allows developing the necessary communication skills of students, their skills of working in a team, mastering foreign language communicative competence, as well as diversifying the educational process.

Collaborative learning technology involves working in small groups of 3-4 students. Thanks to this technology, there is not a single student in the class who is not busy learning new information.

To organize work in the classroom using this technology, one must:

1. Divide the class into small groups (their number depends on the number of students in the class), consisting of three or four students.

. Provide the group with one common task, each student should have their own role; this distribution should be carried out by the teacher or under his strict guidance [11, p. 6-28].

The advantages of using collaborative learning technology are that in addition to the learning function, this technology also develops the following skills and qualities:

1)ability to work in a team - students often prefer individual work to group work, which reduces the chances of successful further work in a team;

)socialization, that is, behavioral patterns, psychological attitudes that will help the student to successfully live and develop in society;

3)reflection - the ability to analyze own actions, find and correct mistakes.

When implementing training technology in cooperation, there are three stages: preparatory, main and final.

The preparatory stage begins with the division of students into groups for further group interaction. The issue of forming groups is very important and involves a differentiated approach to students, taking into account their individual typological characteristics (type of temperament, depth of acquired knowledge, ability to independently apply skills or share their knowledge). The group should consist of excellent students, children of average level of knowledge and

backwards. The goal of group distribution is to ensure the success of each of the participants, as well as to provide an opportunity to realize themselves in the field of knowledge that is “closer” to each of the students.

Accordingly, not all methods of dividing into groups can be successful. Here are the main 5 ways to create groups for working on the basis of collaboration technology:

1.At the option of the teacher: This method has both positive and negative features. With this division, the teacher does not always take into account the students’ sympathies, so when they find themselves in an uncomfortable psychological situation, some students prefer to remain silent or clarify interpersonal relationships instead of solving a specific educational task.

. At the request of students: In this case, the process of joining groups is usually very emotional. Moreover, some students choose those partners who are sympathetic; the second - those behind whose back you can hide during the task, getting a good rating in the end; the third- those with whom you can feel like a leader. Keep in mind that this method is very risky, as it can form a poorly trained group.

3.The choice of the leaders: Leaders in this case are appointed by the teacher, and they take turns naming those they would like to take into their group. Observations show that leaders choose first and foremost those who are really able to work productively and achieve results (sometimes even friendship and personal sympathy fade into the background). But with this method of forming a group, it is psychologically difficult for those students who are chosen last.

4.on a specific basis: for example:

⎪by the first letter of the name (it starts with a vowel-consonant);

⎪by the time of the student's birth year (in four groups);

⎪by eye color (brown, gray-blue, green) and so on;

⎪what sign of the zodiac are they (Signs of Water, Fire, Air or earth);

The teacher can divide participants into groups based on a specific feature without telling them about it. This method of separation is interesting because it can bring together people who rarely interact with each other. But by initially establishing some common feature, it creates the basis for emotional acceptance of each other in the group. The complexity in this case is due to the possible heterogeneity of groups, since it is not always possible to predict their composition.

5. Accidentally: At the middle level, it is very common to combine those who sit next to each other (one row, one part of the class); use an improvised “Phantom” (one of the students with his eyes closed calls the number of the group where the student should be sent, which indicates at the moment to the teacher). A group formed on the basis of randomness is characterized by the fact that it can bring together students who do not interact with each other outside of the educational environment. Working in this group develops the ability of participants to adapt to different business conditions and to different partners.

Most methodologists and practical teachers recommend alternating work in permanent and shift groups (so that students do not get used to the same partners and are not afraid to come into contact with unfamiliar interlocutors) [8, p.2-10].

Methodically justified:

1) include students with different levels of language training in one group;

2) make the composition of groups mobile, so that the teacher can easily swap some students;

3) assign different students as group leaders so that individual students do not have high or low self-esteem.

At the main stage, the group gets one general task, and the teacher distributes the roles among the students. It is important to note that the work is not performed by one participant, but by the entire team as a whole. This allows you to generate interest in the work of the entire team. Back warding students are encouraged to seek help, and excellent students are encouraged to help them master the material. In this way, the efforts of each team member eliminate knowledge gaps.

Polat E.S. offers several options for implementing the technology in cooperation:

1.team training/student group:

The essence of learning in a team is that the teacher explains new material, and then invites students to consolidate this material by working in groups. Several subgroups of students are created, which are given a specific task and the necessary material. The task is performed either in parts (each performs its part), or on the so-called "top" (each subsequent task is performed by the next student). The completion of any task is explained aloud. After the task is completed by all groups, the teacher organizes a discussion of the work.

2. "Scroll saw" At the stage of creative application of language material, students are divided into "home groups" (initial groups) of 3 people in each group. The number of students in these groups depends on the number of texts offered. Each student selects one of the suggested texts and performs tasks. The purpose of the work at this stage is to familiarize one selves with the text.

3. Learning together (learn together) The class is divided into groups that differ in academic performance (3-5 people). Each group performs a single task that is part of one large topic that the entire class is working on. The group faces a double challenge:

1) academic - achievement of cognitive and creative goals;

2) social - implementation of a certain culture of communication during the task [1, p. 3-25].

The success of teamwork depends on the professional and personal qualities of the teacher, as well as on the desire and ability of students to work together.

The teacher must first study possible difficulties and anticipates them in order to minimize undesirable consequences. It is very important to give clear instructions so that students understand their role in the work. You should also specify a clear time frame for active student activity.

Here are some recommendations for organizing work in groups:

1) there should be no more than 5 people in a group;

) the task should be explained briefly, clearly and clearly;

3) students need some time to learn how to work together, if this is an initial group-do not rush them;

4) you should clearly define the time frame for completing the task, monitor their compliance (if necessary, warn about the remaining time);

5) do not interfere with independent cooperation of students;

6) when completing tasks, students should listen as much as possible to the discussion of issues in groups in order to draw conclusions about further work, to understand what stage the students are at;

7) in case of rapid completion of tasks by any group, it is necessary to prepare additional exercises in advance;

8) listen to each group's opinion;

9) at the end of the work, students should be evaluated, noting the most successful moments, but not ignoring mistakes;

10) the teacher must correct unprocessed mistakes and maintain a positive psychological climate in the classroom [9, p. 70-74].

There are certain rules that should explain to students that working in groups does not mean competitive movement, but means working together to achieve the same goal and the goal is to gain knowledge. To achieve this goal, you need to show mutual assistance and mutual support. In this perspective, students should show the best qualities of their personality: politeness, friendliness, tact, tolerance and patience. In the best version of the lesson, students are happy for the success of others, listen carefully to the answers of a neighbor, and in no case do they peek into the other's notebook in search of a clue.

What is important in such activities is that the teacher's authority often has the opposite effect: students resist pressure on them and react negatively. Group communication should be organized and can only take place if the lesson creates an atmosphere that predisposes to cooperation, friendly interaction, and trusting actions [4, p.25-36].

At the final stage, it is advisable to evaluate the work done, thereby determining which aspects of the lesson need to be improved. Reflection will help eliminate existing problems, thereby improving further lessons on technology implementation and collaborative learning.

Consequently, co-educational technology implements democracy, equality, and partnership in the teacher-student relationship. The teacher and student work together to develop a goal, content, and assessments while being in a state of collaboration and co-creation. The teacher ceases to be the only source of information and plays the role of organizer and assistant of speech interaction. Learning based on group communication breaks the traditional pattern: the teacher's initiative - the student's reaction - the teacher's reaction [3, p. 43-47].

In addition, the specifics of this technology in teaching a foreign language is that learning to cooperate in the context of developing strategic competence involves constant communication in a foreign language (students communicate in a foreign language, present the results of group work in a foreign language, a foreign language is both a goal and a means, the share of foreign language skills in group work is higher than in front-line work). All this contributes to the improvement of foreign language communicative competence, that is, to achieve the main goal of teaching a foreign language.

Since the implementation of communicative competence is possible only when the structure of knowledge and thinking of the student making the decision is determined by the choice of a particular strategy of speech behavior, strategic competence as a basic component of communicative competence is "responsible" for making decisions and choosing a strategy of speech behavior in this situation [10].

As a result, strategic competence is a mental ability that, as a cognitive structure, allows you to receive process and develop information in the process of understanding and generating speech.

Communicative competence is formed in a non-native language as a conceptual system that allows you to further organize knowledge about the rules and ways of using its components in building a speech situation. Within the framework of communicative competence, it's very essence implies the presence of strategic competence, which is a mechanism that controls the interaction of speech concepts and builds them into language structures when solving speech problems.

Strategic competence begins to form at the initial stage of learning a foreign language. This is necessary in order to be able to communicate with foreign persons, as well as when reading a foreign language text. This competence provides the ability to solve speech problems using both verbal and non-verbal means.

The use of diverse and productive pedagogical technologies in teaching a foreign language is a fruitful means of achieving the goal. Modern technologies allow you to make the learning process as interesting and exciting as possible [5, p.105-110].

In this way, the use of collaborative learning technology manifests democracy, equality, and partnership between teacher and student.

REFERENCES:

1. Gudina M.S. Work with vocabulary in English lessons in junior classes//Foreign languages at school: journal. - 015. - no. 6. - p. 3-25.

. Korchajkina O.M. Methodical system of teacher training for students to achieve metasubject educational results/Korchajkina O.M.//Pedagogy: journal. - 017. - no. 5. - p. 80-87.

3. Krasnova L.A. Selection of the content of school education in the constructed learning models/Krasnova L.A.//Pedagogy: journal. - 017. - no.

4. p. 43-47. 4. Kuznetsov A.A. Modern educational and methodological complex: requirements and criteria for evaluating school educational literature/Kuznetsov A.A., Chernobay E.V.//Pedagogy: journal. -2017. - no. . - p. 5-36.

5. Mojarov M.S. Multimedia design in professional self-determination of future teachers/Mojarov M.S., Mojarova A.S.//Pedagogical education and science: journal. - 017. - no. 1. - Pp. 105-110.

6. Murodova D.D. Interaction of subjects of the educational process-the basis of the effectiveness of education/Murodova D.D.//Pedagogical education and science: journal. - 017. vol-no. . - p. 125-127.

7. Nikitenko Z.N., Target priorities of primary school students studying the subject "Foreign language" and the teacher's facilitation function/Nikitenko Z.N., Romashina S.Ya.//Foreign languages at school: journal. - 016. - No. 4. - p. 13-18.

8. Nikitenko Z.N., Formation of foreign language writing techniques in primary school: theory and practice/Nikitenko Z.N.//Foreign languages at school: journal . - 016 .- No. . - p. -10.

9. Omelchenko E.A. How and why to evaluate the intercultural competence of a teacher/Omelchenko E.A., Shevtsova A.A.//Primary school: journal. - 016. - No. 3. - Pp. 70- 74.

10. Utebalieva G.E., Esbulatova R.M. Strategic competence as an object of research in linguistics [Electronic resource]/Almaty, Bulletin of KazNU, 015. - Access Mode: https://articlekz.com/article/23002.

11. Usheva T.F., Development of reflexive competence of junior schoolchildren in English classes/Usheva T.F., Zaitsev A.S.//Primary school: journal. - 016. - no. 9-p. 6-28.

THE SIGNIFICANCE OF RESEARCH POWERS OF TALENTED STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

KurbanovaGullola Bakhramovna
Senior Lecturer, Department of Pedagogy, Gulistan State University
kurbanova.gullola@mail.ru

Abstract: Identification of talented students in our republic and development of social and pedagogical technologies of their trainings. The regulatory framework for ensuring State and non-state cooperation in the field of education and the development of talented students has been created. The Presidential schools were created with the aim of deepening the disciplines, improving the effectiveness of teaching and developing high school students. Their material and technical base was provided.

Keywords: innovative approach, research competence, educational environment, talented students, social and pedagogical technologies, science, intellectually developed generation

Modern education at all levels has one main goal in practice: to give people knowledge about themselves and the world around them, to teach them to live using this knowledge for the benefit of themselves and society, to contribute to the realization of personal potential in their chosen professions. Based on this, education is not a goal, but a tool needed to achieve more important, strategic goals in life. Higher education plays an important role in modern society. The intellectual potential of any state is created by its educational system, which is the main and integral factor in the sustainable and progressive development of the state. The quality of education of citizens determines the level of economic development and the standard of living of society, technology and modern market requires higher education.

In turn, the dynamic changes in the mechanisms of higher education are the result of ongoing reforms in the life of our country and new requirements for all spheres of public life. This, in turn, raises the problem of organizing educational activities on the basis of a systematic, integrated approach to the training of specialists. The complexity of achieving this goal requires not only a reproductive mastery of the learning material, but also a creative approach by both the student and the teacher. Therefore, it is necessary to pay great attention to the formation of their creative potential in the process of training and retraining of future teachers as those with modern knowledge. An analysis of the scientific literature shows that today the term “creativity” does not have a single scientific definition and interpretation that embodies in the minds of people all the valuable creative and intellectual components of the human personality, allowing it to be called creative. Given the existing priorities, some authors give more practical meaning to the term, given that creative potential can be developed in a purposeful way. Abraham Maslow, the founder of humanistic psychology, defines creativity as a fundamental feature of human nature, the potential bestowed on every human being from birth, as well as a special way of perceiving the world or interacting with reality. Based on this definition, creativity can be described as the ability or skill to see and perceive things and events around you in a new, unique perspective.

According to Y. M. Asadov, the most valuable feature of creative potential is its high role in the field of innovation. Innovation is the most systematic and visible result of the use of creative potential, primarily as an intellectual series that is the product of human intellect. Accordingly, it is innovation that has the greatest impact on the development of scientific and technological progress. Abdurakhmanov R. B. understands creative potential as a set of mental and creative tools that are interconnected in the context of professional or creative activity and are characterized by an individual's ability to develop new ideas and concepts based on knowledge and information from the external environment. At the same time, defining the essence of the term "creative potential", we emphasize that the concept of "creative" in the scientific literature is inextricably linked with the concept of "creation". Both are synonymous with each other and are often used interchangeably. The reason for this is the origin of the term "creative" (from the Latin Creatio is creation). Therefore, before the concept of "creation" was introduced, its components were studied as components of the concept of "creation". In turn, creative problems have been studied for a long time by teachers, psychologists, philosophers and others. Philosophers interpret creation as a process of human activity that creates qualitatively new material and spiritual values. Types of creativity are determined by the nature of creative activity: invention; management; scientific; art, etc.

There are different approaches to the identification and interpretation of creativity in the psychological literature. Creation is seen as the creation of a new, unknown discovery as a productive form of human activity and independence. According to G. Altshuller, creativity is an activity that generates new knowledge based on the reorganization of existing experience and the formation of new knowledge combinations. It manifests on two levels. One level of creativity is characterized by the use of existing knowledge, while the other is characterized by an expansion of its scope – the creation of an entirely new approach that changes the usual appearance of an object or field of knowledge.

The essence of creativity as a psychological trait is sensitivity to intellectual activity and the products of activity. The main idea of G. Altshuller, who is of great importance in the aspect of our study, is to establish creativity, as well as to learn any activity, in addition to teaching all creative activities. This idea was supported by I. Lerner. He believes that the three directions of creation can be taught by: training in mental operations; teaching in the mode of creative activity; formation of attitude to creativity.

According to opinion of Ponomarev Y. A., a person is characterized by originality, initiative, high selforganization and balanced performance. In turn, I. A. Zimnyaya focused on features such as depth of thought, unusual questions and solutions, and intellectual initiative. According to the studies of D. Bogoyavlenskaya the unity of creative research suggests the consideration of 'intellectual initiative', and in the author's view, all types of creative activity are combined with an individual's ability, such as 'intellectual activity'. P. Torrans defined such a common feature of creative individuals as the need for development, constant growth. In pedagogy, creativity is analyzed in relation to the educational process and is defined as a conscious, active human activity to learn and change the truth, to create new unique topics, to search for the most effective ways of teaching and educating students, to create textbooks, to constantly update knowledge, rethink outdated pedagogical views. According to A. Dunaev, the creativity of the teacher stems from the specificity of the psychologicalpedagogical relationship between them and provides a person-centered interaction of subjects of the educational process

(teacher and student) aimed at shaping the student's personality and enhancing the level of creative pedagogical activity of the teacher.

According to the author, the main criterion of teacher creativity is to ensure the positive dynamics of the formation of the student's personality and increase the effectiveness of the teacher's own activities. N. A. Alekseev defines a teacher's creative personality as a person characterized by a combination of scientific and pedagogical thinking and creative imagination, a person distinguished by an understanding of creativity in professional work that focuses on intellectual activity As noted above, the term “creativity” has recently been widely used in the scientific literature and has almost replaced the phrase “creative abilities” that is actively used. These concepts are considered synonymous, so there is doubt about the appropriateness of introducing a new term. However, objectively, it is recommended to define creativity as the ability to create, not as a specific creative ability or collection. These concepts, although very close, are not the same according to some authors. D.Gilford, founder of the study of creativity, proved that the effectiveness of problem solving depends not on existing knowledge and skills measured by intellectual tests, but on the ability to use the information provided to solve a problem in different ways and quickly. This feature is called creativity.

D. Gilford and E. Torrans identified 16 intellectual abilities that characterize defined creative thinking. Among them:

- speed (number of ideas that occur in a certain period of time);
- flexibility (ability to move from one idea to another);
-specificity (ability to produce ideas that differ from the generally accepted);
- curiosity (increased sensitivity to problems that do not interest others);
- logical independence of reaction from motivation . In addition, D. Gilford combined these abilities into the concept of “divergent thinking,” that is, a type of thinking that occurs in different directions and allows for different ways of solving a problem, leading to unexpected conclusions and results. Convergent thinking focuses on analyzing all the available ways to solve problems, choosing only one of them correctly. Convergent thinking focuses on a predetermined solution to a problem, hile divergent thinking focuses on a problem that has not yet been identified, unless there is a pre-proposed, defined way to solve it. Convergent thinking defines the mind, divergent thinking defines creativity. Researcher A. Bulda considers intelligence and

creativity as human abilities that play an important role, and from this point of view, creativity is seen as an indicator of a reductive state relative to intelligence. In this case, creativity is an event that comes from the intellect, but not the only ability. Therefore, high intelligence produces high creative abilities, while with low level of intelligence it is difficult to show creativity. According to L. Ermolaeva, there is no need to separate creativity as a distinct special ability. Any ability to act (scientific, creative) arises primarily through a high level of general intelligence.

D. Bogoyavlenskaya also interpreted intelligence and creativity as two different common abilities, which he linked their existence to information processing processes. Creativity is responsible for changing the information available to man and creating an infinite number of new models of the world. Intelligence, on the other hand, serves to apply this information in real practice and to adapt it to the world around us. T. Lubard, K. Mushiru, S. Torjan, F. Zenasni conducted a thorough study of creativity and intelligence, which found that the result of solving complex mental problems is related to creativity, and that the correctness of the solution is

positively related to the level of general intelligence. Creativity and common sense are therefore the ability to define the process of solving a mental problem, but they perform different tasks at different stages. In predicting the success of higher education, many researchers have concluded that there is the ability to learn as a general ability to learn independently of reason and creativity. It is well known that the interrelationship between creativity and university selfesteem is so small that, according to empirical research, the personal qualities of the 'ideal excellent student' and the 'creative person' are different. The correlations between the overall intelligence and the level of university success are largely different, and the intelligence depends on the characteristics of the selected sample and the diagnostic methodology of the others. Thus, the correlation values of creativity and intelligence obtained in the studies depend on the diagnostic process. Hence, it is necessary to be aware of the appearance of its criteria during the diagnosis of creativity: the demonstration of creativity in the test process shows the creativity of the individual, but the opposite is wrong. If we place tests on the level of regulation of human behavior in the diagnostic process, on the one hand, high-speed intelligence tests, which stand on opposite poles, and on the other hand, game modes for creativity. However, psychologists believe that creativity is the power of the human mind to create new content by changing and creating new connections, and defined it as the ability to destroy the generally accepted, usual order of ideas in the process of thinking. E. Torrans says that creativity is a general rather than a specific ability based on general intelligence, personal characteristics, and the ability to think effectively. Many researchers today consider creativity in the following main aspects:

- as a process;
- as a product;
- as a person (actually a person's creative abilities);
- as an environment (industry, structure, social context, the formation of requirements for the product of creativity);
- as a problem to be solved.

Psychologists have made the following generalizations about the essence of creation:

- creativity is the ability to respond appropriately to new approaches and the need for new products, and to be aware of new things that exist, even though the process itself may be conscious or unconscious;
- The creation of a new creative product depends, first of all, on the strength of the creative personality and his inner motivation;
- creative process, product and personality traits, their originality, independence, authenticity, functionality and other aesthetic, ecological, optimal form, which can be called necessary, a feature that is now accurate and original
- creative products can be very diverse in nature: new solutions to problems in mathematics, the discovery of a chemical process, the creation of music, pictures or poems, unique solutions to social problems, and more. From the point of view of acmeology, creativity is described as a process that is unique to many individuals and a set of intellectual and ersonal characteristics of the individual, which helps to independently propagate problems, create many original ideas and solve them unconventionally. After analyzing the different approaches to the study of creativity, A. Golovanova summarized the study of creativity from two main aspects - procedural and personal. The study of creativity in the procedural aspect includes the subject of creation of the subject, the features of the change of objective reality in general, as well as the

stages and consequences of such change. In turn, according to most authors, creativity in the pedagogical process is inextricably linked with the innovative activities of higher education, which is one of the key factors in modernizing the educational process and the economy, systematically updating its material and technical potential and increasing university efficiency. Innovative activity in higher education institutions today takes the status of one of the main types of activity (along with teaching and research) and is a necessary condition for the development of the university. Innovative activity is, first of all, a qualitative stage of personal self-development, a process of self-actualization of the subjects of the educational process, which arises as a result of selfeducation, self-reflection. Therefore, the processes of self-organization in the educational environment are particularly specific to educational institutions engaged in innovative activities, and it can lead to the emergence of stable structures (creative groups, associations) and the emergence of creative individuals who are able to create a "personal-new" regardless of previous social experience. At the same time, informatization of education is an integral part of the innovative process of educational institutions. Informatization on its basis is a set of measures to change the pedagogical process in this case on the basis of teaching and introduction of information products, tools and technologies in education. The theoretical foundations of ducational informatization are first informatics, then cybernetics, systems theory and didactics. Informatization of education leads to changes in important aspects of the didactic process and changes in the quality of pedagogical activity. Learners can work with a large amount of different information, integrate it, process it, automate modeling processes and solve problems, be independent in learning activities, and more. The teacher is also free from routine operations and has the opportunity to diagnose students, monitor the development dynamics of trainings and exercises. However, the results of numerous studies show that some teachers are not ready to move from the traditional form of education to the use of information technology in education. E-technology is still mainly used as an auxiliary tool of education. Thus, an analysis of the scientific literature shows that there is no ambiguity in the definition of the essence and concept of creativity. Contrary to many opinions, in almost all definitions, creativity is about creating something new (for the individual and society). Most authors understand creativity as the ability of a person to perceive a problem, using optimal opportunities to create a new, original product of social significance. In turn, the term creation is interpreted as a conscious active human activity aimed at recreating and changing certain phenomena of reality. However, according to basic psychological approaches, creativity and creation should not be separated. According to E. Ilin, this creates confusion and vague definitions in scientific approaches, and they should definitely be avoided. Therefore, although creativity and creation can be separated in life, in science, these concepts should be the same.

References:

1. On the Actions Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan. - T .: Decree No. PF-4947− of February 7, 017

2. The concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 030. October 8, 019

3. Kolosey NS The use of cloud technologies in the educational process is a condition for the joint work of teachers and students / N.S. Kolosey –Access mode: http://academy.edu.by/files/do%20ikspres/ Kolosey.pdf% 0

4. Tkachenko V. Cloud computing (Cloudcomputing) [Electronic resource]. –Access mode: www.lessonstva.info/archive/nov031.html

5. Koroleva A.S. Innovative technologies of the modern office (Cloud computing): textbook. allowance. “Higher School of Economics”, St. Petersburg, 012. -88p.

6. Vaganova O.I., Dvornikova E.I., Kutepov M.M., Luneva Y.B., Trutanova A.V. Opportunities of cloud technologies in e-learning // International Journal of Applied and Fundamental Research. - 017. - No. 6-2. - p. 183-187.

7. Dukcardt A.N., Saenko D.S., E.A. Sleptsova E.A. Cloud technologies in education // Journal “Open Education” 014. - №3 - pp. 8-36.

8. Azizkhadzhaeva N.N. Problematic education in higher education - T.6 RUMTs. 1994.p-34

9.Azizkhadzhaeva N.N. Questions of teacher training in the system of continuous pedagogical education.- 1995.-64 p.

10. Azlarov Yu. Pedagogy technologies. Pedagogic competence.. T.: 003.-174 p.

11. Azizzhodzhaeva N.N. Family Pedagogy-T .: Uqituvchi, 1998.272 b.

12.Aizenk G.Y. Test your abilities. Translated from English - M .: Pedagogy - Press, 1992, 176 p.13.Akbarov A.A. Formation of social activity of the future teacher through student self-management .: Author's abstract. -T .: 1991.-22 p

MAKTABGACHA TALIMDA SIFATLI TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA MADANIY, TARIXIY, MILLIY QADRIYATLARDAN FOYDALANISH

Isayeva Guli Parpiyevna,
P.f.n., dotsent,
isayevaguli593@gmail.com

Rajabova Nafosat, *magistrant*
Guliston davlat universiteti

Abstract: In this article, it is considered that spiritual education is a legal and objective process of socio-historical and national values, which is an important basis for raising children of preschool age as mature individuals in all respects.

Keywords: education, national value, culture, spirituality, preschool education, historical values.

Mustaqil taraqqiyot yo‘llarida to‘plangan tajriba, dunyo jamoatchiligi o‘zbek modeli e’tirof etgan o‘zimizga xos va o‘zimizga mos taraqqiyot yoli-kelajagi buyuk davlat barpo etish borasida amalga oshirilayotgan barcha tarixiy o‘zgarish va yangilanishlar yurtdoshlarimiz qalbi va ongiga ulkan ta’sir ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida madaniy, milliy qadriyatlarimiz va ma’naviy merosimizni o‘rganish va uni asrash, yosh avlod ongiga ma’naviyat tushunchalarini singdirish, ayniqsa, maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonida bolalarning yurtimizning madaniy,

tarixiy, milliy qadriyatlarini bolalarining tarbiyasini jamiyat ehtiyoji darajasida shakllantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [1].

Respublikamiz ta’lim-tarbiya tizimida mustaqillik yillarida yosh avlodni aqliy, axloqiy, g‘oyaviy va jismoniy jihatdan barkamol qilib voyaga yetkazishni mujassam etuvchi madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar qayta tiklandi. Bunda ayniqsa O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 021 yil 6 martda qabul qilingan PQ-5040 son «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorning o‘rni beqiyosdir. Chunki bu ta’lim jarayonida bolaning ilk ijtimoiy tarbiyasi amalga oshiriladi va dastlabki madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar tushunchalari shakllana boshlaydi. Farmonining beshinchi bo‘limida ta’lim muassasalarida olib borilayotgan ta’lim va tarbiya jarayonini kuchaytirish, bu boradagi ishlarni faollashtirish va uning samaradorligini oshirish vazifasi belgilab berilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 5 aprel 018 yil PQ-3651-son “Maktabgacha ta’lim tizimini yanada rag‘batlantirish va rivojlantirish tadbirlari to‘g‘risida’gi qarori Shu ma’noda maktabgacha yoshdagi bolalarini madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlarni tarbiyalashga bo‘lgan ehtiyoj yuqori bo‘lib turibdi. Chunki tarixiy, milliy qadriyatlarni bolalarga singdirish jamiyat talablariga mos ravishda voyaga yetkazish omili hisoblanadi [2], [3].

Madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar, urf-odat va an’analar asosida maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, uni jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda hayot va faoliyatga tayyorlash jarayonidir. Unga ko‘ra, bolaning qalbiga, ongiga sog‘lom ezgu g‘oyalar singdiriladi, uning vijdon, burch, gurur, iroda va e’tiqod qo‘nikmalari shakllantiriladi.

Madaniyat – inson faoliyati va shu faoliyatning ahamiyatini belgilovchi ramziy qurilmalar va asarlar majmuidir. Madaniyat musiqa, adabiyot, badiy tasvir, me’morchilik, teatr, kinematografiya, turmush tarsi kabi faoliyatlarda namayon bo‘lishi mumkin.

Antrapologiyada “Madaniyat” atamasi ostida mashg‘ulotlar va ularni ishlab chiqarish, estetik ma’no berish, hamda shu jarayonlarga bo‘langan ijtimoiy munosabatlar tushuniladi. Bu ma’noda madaniyat o‘z ichiga san’at, fan va **ma’naviy** tizimlarni oladi.

Ma’naviyat – bu bolalarning estetik tuyg‘usini o‘stirish, ma’naviy olamini boyitish demakdir. Ma’naviyat orqali bola o‘z ongi va badiiy tuyg‘usini boyitib borar ekan xuddi o‘ziga estetik qadriyatlarni mujassam qilgan, ularni o‘zining kasb faoliyatiga tatbiq etishni maqsad qilib qo‘yadi. Shu jihatdan maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarining madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar orqali ma’naviy tarbiyasini shakllantirish bilan quyidagilarga erishish mumkin:

- maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarga madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar haqida tushuncha berish;

- maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarining madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar olamini boyitish va tushunchalarini o‘stirish;

- maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalariga turli xil tadbirlar asosida madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlarini shakllantirib borishga o‘rgatish;

- maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarini mustaqil mehnat qilishga ko‘niktirish .

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida” gi Qonunida maktabgacha ta’lim yoshdagi bolaning asosiy vazifasisi sifatida bolalarda «savodxonlik, bilim va ko‘nikma asoslarini shakllantirish» belgilab qo‘yilgan . Shu ma’noda maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarining madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiyasini boyitish bo‘yicha muayyan darajada savodxonligini oshirish, bilimlar berish va mehnatsevarlik ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Ma’naviy tarbiya ijtimoiy-tarixiy, milliy qadriyatlarni qonuniy va ob’yektiv jarayon sifatida maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarini har tomonlama yetuk shaxs sifatida tarbiyalashda muhim asos hisoblanadi. Zero, maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarini madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiyalash, birinchidan, ijtimoiy-pedagogik zaruriyat hisoblanadi; ikkinchidan, maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarini voyaga yetkazish madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiyaga asoslanadi; uchinchidan, bu muammo jamiyatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Maktabgacha ta’lim yoshdagi bola madaniy, tarixiy milliy qadriyatlar, urf odat va an’analar asosida tarbiyalash, uni jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda hayot va faoliyatga tayyorlash jarayonidir. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta’lim-tarbiya tizimida madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiya tushunchasini asoslab bergan.Unga ko‘ra, «shaxsning qalbiga, ongiga sog‘lom ezgu g‘oyalar singdiriladi, uning vijdon, iroda va e’tiqod qo‘nikmalari shakllantiriladi» deb ta’kidlab o‘tgan. Chunki hozirgi glaballashuv jarayonida va texnologik rivojlanish sharoitida shaxs qalbida insoniy tuyg‘ularni uyg‘otish, biz uchun begona bo‘lgan yovuz g‘oyalarni ongiga singdirishning oldini olish darkor. Shu ma’noda ma’naviy tarbiya shaxsning Vijdon, Burch, Iroda, E’tiqod kabi ko‘nikmalarini madaniy tarixiy,milliy umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi asosida tarkib toptiradi. Madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiya yo‘nalishi quyidagicha maqsad-muddaolarni ro‘yobga chiqaradi [4]:

1) jamiyatda o‘ziga xos madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy muhitni saqlash va rivojlantirib borish;

2) shaxsning hayotda o‘z o‘rnini topishini amalga oshirish;

3) mustaqil fikrlovchi erkin shaxsni shakllantirish;

4) jamiyatning potensial kuchlarini ro‘yobga chiqarish;

5) fuqorolik jamiyatining nazariy-metodologik asoslari bilan shaxsni qurollantirish.

Madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiya ezgulik va yovuzlikni farqlash, tarixiy,milliy, umuminsoniy qadriyatlarni ezozlash, mustaqil fikrlash va ma’naviy axloqiy faol bo‘lish ko‘nikmalarini shaxsda shakllantirishni nazarda tutadi.

Madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiyaning ko‘lami keng, ayni paytda, uning asosiy vazifalarini quyidagilar tashkil qiladi:

- madaniy, tarixiy, milliy, qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiyaning asosiy funksiyalari;
- madaniy, milliy, tarixiy yodgorliklarni asrab-avaylash,
- milliy umuminsoniy qadriatlar asosida voyaga etkazish,
- shaxsni axloqiy jihatdan yetuk voyaga yetkazish;
- shaxsda jaholatga qarshi ma’rifat ko‘nikmasini shakllantirish;
- shaxsda mafkuraviy immunitetni tarkib toptirish;
- ma’naviy yetuk shaxs kabilar.

E’tibor berilsa, madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiyaning shaxsni shakllantirishdagi o‘rni o‘ta muhim hisoblanadi. Shu sababli respublikamiz ta’lim tizimida madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiyani amalga oshirishga doir bir qator tashkiliy va nazariy-metodologik ishlar amalga oshirildi. Maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyachilari uchun madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida bolalarning ma’naviy tarbiyasini takomillashtirishga oid o‘quv-metodik qo‘llanmalar bilan ta’minlash tartibi asosida amalga oshirildi, ta’lim muassasasi rahbarlarining ma’naviy-ma’rifiy ishlari bo‘yicha o‘rinbosari lavozimi, «Ma’naviyat soati», «Ma’naviyat o‘quvlari», «Ma’naviyat kuni» tadbirlari va

ma’naviy targ‘ibot ishlari yo‘lga qo‘yildi, shaxsni muntazam ravishda tarbiyalab borish ishlari jamiyat miqyosida joriy etildi.

Maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishda madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiya bolaning jinsi, dini, yoshi, irqiy, milliy mansubligi, e’tiqodi, dinga munosabati, ijtimoiy kelib chiqishi, xizmat turi, ijtimoiy maqei va turar joyi qanday bo‘lishidan qat’iy nazar amalga oshiriladi. Shu sababli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 021 yil 6 martdagi PQ-5040 sonli «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarorida ma’naviy tarbiya masalasiga doir quyidagicha vazifalar qo‘yilgan [2]:

1) insonni har tomonlama uyg‘un kamol toptirish;

2) shaxs manfaatlarini ro‘yobga chiqarishning sharoitlarini va ta’sirchan mexanizmlarini yaratish;

3) eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o‘zgartirish;

4) insonni intelektual va ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash va hokazo.

Shunday qilib, maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishda madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar asosida ma’naviy tarbiya bolani shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishda madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar o‘rni beqiyosdir. Bolani aqliy va axloqiy jihatdan sog‘lom shakllantirish ma’naviyatlilikni, ta’lim-tarbiya jarayonida ajdodlarning ma’naviy-axloqiy qarashlari va faoliyatiga asoslanish ijtimoiy yetuklikni, xalqning milliy qadriyatlariga tayanish esa ta’lim-tarbiyaning samaradorligini keltirib chiqaradi.

Ta’lim-tarbiya jarayonida oqilona foydalanishga da’vat qilingan. Chunki bu meros ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omillardan biridir. Jumladan, Abu Nasr Farobiy (870-950) “Fozil odamlar shahri” asarida shaxsni “fazilatli inson sifatida voyaga yetkazish” masalasini ilgari suradi. Uning fikricha, bunday fazilatlarning asosiylari adolatlilik, bilimdonlik, xushmuomalalik, faollik, o‘zgalarga ibratlilik [6].

Forobiy ta’limotiga ko‘ra, bu fazilatlar shaxsda majburlash va jazolash metodiga asosan shakllantiriladi. Unga ko‘ra, ijobiy fazilatli shaxs erishgan yutuqlari va ijobiy faoliyati uchun rag‘batlantiriladi, ezgu va insoniy fazilatli bo‘lishga majburlanadi. Aksincha, yomon xulqi va faoliyati uchun shaxs jazoga muqarrar. Mutafakkirning bunday yondashuvi asrlar davomida e’tiborni tortib kelmoqda.

Abu Ali ibn Sino (980 - 1038) «Donishnoma» asarida farzand tarbiyasi uchun zarur bulgan asosiy tarbiya yo‘nalishlarini asoslab bergan. Bular, jismoniy tarbiya, aqliy tarbiya, axloqiy tarbiya va nafosat tarbiyasidir. Bunday tarbiyani amalga oshirishda ustozlar va ota-onalar birgalikda ishtirok etadi. Ibn Sinoning bu yondoshuvi Osiyo davlatlari ta’lim tizimida qabul qilinganligini ham ta’kidlash joyiz [5].

Mutafakkir Alisher Navoiy (1441 - 1501) «Hamsa» asarida Farxod, Shirin, Majnun, Layli, Baxrom va Dilorom kabi Komil insonlar timsollarini yaratgan. Mutafakkirning fikricha, Komil insonning asosiy sifatlari bilimlilik, mehnatsevarlik, mas’uliyatlilik va faollikdan iborat. Bilim shaxsni maqsad-muddaosiga yetkazadi, mehnat baxtli qiladi, ma’suliyat sharaflaydi va faollik mashhur qiladi.

Alisher Navoiyning fikricha, Komil inson bo‘lish uchun nafsni yengish kerak, nafsni yengish va ma’naviy boy bo‘lishning yo‘li qanoatli bo‘lishdadir:

Sifatli ta’lim samaradorligini oshirishda maktabgacha talimda madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlarni takomillashtirish, bolalarni voyaga yetkazish masalasi ilmli bo‘lish, til o‘rganish, dunyo sivilizasiyasidan xabardor bo‘lish va kasb-hunarga o‘rgatishlarni belgilaydi. Bolalarda ijtimoiy faollik asoslari tafakkur, e’tiqod, faoliyat va tashabbusdir. Tafakkur bilish va mustaqil fikrlash hosilasidir, e’tiqod ishonch va umiddan iborat, faoliyat kasb yoki hunar vositasida halol yashash, samarali mehnat qilish tashabbus esa yangicha g‘oya hamda yondashuvlar majmuidir. Bunday sifatlarga ega shaxs ijtimoiy faol kishi hisoblanadi. Yozma ma’naviy merosimizda ta’lim-tarbiyaning asosiy ma’naviy asoslari tavsif qilib o‘tilgan. Bugungi kunda ulardan oqilona foydalanayotganligini ta’kidlash joizdir.

Maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishda madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar muhim ahamiyatga ega [7], [8]:

1) Maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishda madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlarni bolalar ongiga singdirilishi kerak;

2) Maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishda madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar bolalarga tushuntirish, ko‘niktirish, odatlantirish va rag‘batlantirish maqsqdga mufoffiqdir.

Maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishda madaniy, tarixiy, milliy qadriyatlar o‘rni, ma’naviy tarbiya va targ‘ibot-tashviqot ishlarining mezoni, avvalo, ularning el-yurt turmushiga o‘tkazadigan xayotbaxsh ta’siri bilan belgilanadi. Yoshlarning hayot so‘qmoqlarida adashmasliklarini ta’minlash, ularni shiddatkor zamonning bo‘ronu to‘fonlaridan himoya qilish lozim. Ayniqsa, diniy aqidaparastlik, mafkuraviy kurashdagi loqaydlik tuzatib bo‘lmas oqibatlarga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 8 iyuldagi «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida»gi PQ-3160-son Qarori.
2. O‘zbekiston Ryespublikasi Prezidentining 021 yil 6 martdagi «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-5040-son Qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 017 yil 9 sentyabrdagi «Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-3261-sonli Qarori. «Xalq so‘zi» gazetasi. T.: 017 yil, 11 sentyabr, № 181 (6875).
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 019 yil 8 oktyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5847-son Farmoni.
5. Abu Ali ibn Sino. Donishnoma. – Dush.: Irfon. 1992. – B. 110.
6. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 004. – B. 160.
7. Ibragimova G.X. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. – T.: «Zuxra baraka biznes» MChJ, 018. – V. 142.
8. Najmidinova K.U. Oila tarbiyasida milliy va umuminsoniy axloqiy madaniyatning o‘rni. – T.: «Adolat». 016. – B. 4.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XALQARO BAHOLASH DASTURI TALABLARIDAN FOYDALANISH

Isayeva Guli Parpiyevna, *P.f.n., dotsent,*
isayevaguli593@gmail.com
Alimqulova Dilfuza, magistrant
Guliston davlat universiteti

Abstract: In this article, an excellent and competitive education system to international standards determines the future intellectual opportunities and development of our country. The purpose of the PIRLS assessment program is to compare reading comprehension among fourth graders from around the world, as well as to identify differences in reading literacy across national education systems.

Keywords: ta’lim tizimi, baholash, dastur, talablar, PIRLS, innovatsion texnologiyalar, mezon.

Umumiy o‘rta ta’limning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish va tushunish darajasini oshirish, nostandart vaziyatlarda o‘z bilimini amalda qo‘llay olishi, mustaqil fikrini bildira olishi milliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar mazmuni hamda ta’lim sifatini baholovchi xalqaro dasturlar mezoni hisoblanadi.

Boshlang‘ich ta’lim tizimida axloqan pok, jismonan baqquvat, manaviy yuksak ijodkor, mustaqil fikrlovchi shaxsni tarbiyalash vazifalari amalga oshiriladi. Bu, o‘z o‘rnida, ta’lim tizimini tubdan isloh qilishni taqozo etadi. Mukammal va xalqaro standartlarga raqobatbardosh ta’lim tizimi davlatimizning kelajakdagi intellektual imkoniyatlari va rivojlanishini belgilab beradi.

Respublikamiz ta’limida eng so‘ngi pedagogik innovasion texnologiyalarni integratsiyalashgan ta’lim tizimini takomillashtirish, fundamental bilimini mustahkamlash, ijtimoiy faol, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni jahon andozalari darajasiga chiqarish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar olib borilmoqda. Ta’lim sohasidagi sifat o‘zgarishlari va yuqori samaradorlik ularning jahon ta’lim talablari bilan mosligi, mamlakatimiz boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining PIRLS xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etib ijobiy natijaga erishishi, avvalo, ularning o‘zlashtirgan bilimlarini qay darajada amaliyotga tatbiq qilinayotganligiga bog‘liq. Ta’lim sifatini baholovchi PISA, PIRLS, EGMA, EGRA, TALIS, TIMSS dasturlari o‘quvchilarning umumta’lim fanlaridan bilish darajasini aniqlab berishga qaratilgan loyihalardir. Bosnlang‘icn sinf o‘quvchilarida eng so‘ngi pedagogik texnologiyalar asosida o‘quvchilarning olgan bilim ko‘nikma va malakalarini xalqaro baholash dasturi asosida belgilab borish davlatimizning bugungi kun dolzarbligidir [1].

PIRLS xalqaro baholash dasturlari mamlakatimiz ta’lim tizimida nisbatan yangi loyiha bo‘lganligi uchun, u haqida ayrim muhim ma’lumotlarni eslatib o‘tishni maqsadga muvofiq deb topdik.

PIRLS (Progressin International Reading Literacy Study) boshlang‘ich sinfda tahsil oluvchi o‘quvchilarning berilgan notanish matnni o‘qish va tushunish darajasini, bilim sifatini tahlil qiluvchi xalqaro baholash dasturidir [2].

PIRLS tadqiqotlarini o‘tkazishning tashkiliy-pedagogik xususiyatlari mavjud bo‘lib, bunga tomonlarning ishtirok etish shartlari, tadqiqotlarni amalga oshirish bosqichlari, tadqiqotlarning samarali tashkil etishiga qaratilgan yo‘riqnoma va vositalar kiradi [2].

PIRLS baholash dasturi tadqiqotini tashkil etish va o‘tkazishda qatnashuvchilarni saralash bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda ishtirokchi davlatlarning milliy koordinatorlari Xalqaro muvofiqlashtirish markaziga mamlakatdagi barcha maktablarning (shahar, qishloq) ro‘yxatlarini yuboradilar. Keyin maxsus dasturning “tasodifiy sonlar usuli” yordamida har bir mamlakatdan 150 ga yaqin maktab tanlanadi .

Shundan PIRLS baholash dasturida ishtirok etish uchun xalqaro ekspertlar tomonidan tanlab olingan maktablar Milliy muvofiqlashtiruvchi markazga to‘rtinchi sinf o‘quvchilarining ro‘yxatlarini sinflardagi ma’lumotlarga to‘liq mos ravishda taqdim etadilar. 4-sinf o‘quvchilari ro‘yxati ma’lumotlar bazasiga kiritiladi va Xalqaro muvofiqlashtirish markaziga yuboriladi.

Bunga PIRLS baholash dasturi vositalariga quyidagilar kiradi: matnlar va savollar yozilgan daftar; o‘quvchi anketasi; o‘qituvchining ma’lumotlari; ota-onalar haqida ma’lumot va qo‘llanma; maktab ma’muriyatining strukturasi, ish-rejasi; kuzatuvchilarning milliy qo‘llanmasi; mintaqaviy muvofiqlashtiruvchi qo‘llanma; maktab koordinatori uchun qo‘llanma; ishni baholash va javoblarni kodlash bo‘yicha qo‘llanma .

PIRLS baholash dasturi ishtirokchisi – 4-sinf o‘quvchisiga matnlar va ularga topshiriqlar berilgan daftar beriladi. Birinchi matn – badiiy matn bo‘lib, to‘qima yoki hayotiy voqealar tasvirlangan, bolalar hayoti aks etgan hikoyalar hamda hayvonlar, borliq, tabiat g‘aroyibotlari tasvirlangan didaktik yoki detiktiv turdagi asarlar beriladi. Ikkinchisi – axborot matn, ya’ni ilmiy ma’lumotlarga tayangan matn bo‘lib, bunday matnlarda hayvonlar, o‘simliklar haqidagi faktlar yoki insonlarni o‘rab turgan borliqdagi narsalarning yaratilishi bilan bog‘liq ma’lumotlar turli dalillar bilan uyg‘un tarzda hikoya qilinadi.

Har bir matnga 12-15 ta savol-topshiriqlar ilova qilinadi. Ishtirokchilarga barcha ishlarni bajarish uchun 40+40 daqiqa vaqt beriladi. Turli mamlakatlarda o‘tkazilgan PIRLS baholash dasturining natijalari pedagogik hamjamiyat tomonidan tahlil qilinadi.

PIRLS baholash dasturi maqsadi dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan to‘rtinchi sinf o‘quvchilari tomonidan matnni tushunish darajasini taqqoslash, shuningdek, milliy ta’lim tizimlarida o‘qish savodxonligi o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlashdan iborat. Xalqaro lug‘atga ko‘ra, “o‘qish savodxonligi” - bu insonning hayotda o‘zini to‘liq namoyon qilishi va o‘z maqsadlariga erishish uchun zarur bo‘lgan turli yozma tillarni tushunishi va mantiqiy ravishda anglash qobiliyatidir.

PIRLS baholash dasturi quyidagi muammolarni hal qilishga qaratilgan: ta’lim sohasidagi dunyo ustuvorliklarini aks ettiruvchi ob’yektiv o‘lchovlar va vositalarni ishlab chiqish; mamlakat o‘quv jarayonini tashkil etish samaradorligini qiyosiy baholash; tadqiqot natijalariga ta’sir ko‘rsatgan kontekstual omillarni aniqlash; xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olingan dalillarga asoslangan ma’lumotlarga ega bo‘lish.

Xalqaro baholash tadqiqotlari o‘tkazishning tashkiliy masalalari PIRLS tadqiqotlari doirasida turli ta’lim tizimiga ega bo‘lgan davlatlar 4-sinf bituvchilarining o‘qish sifati va o‘qilgan matnni tushunish darajasi o‘rganiladi. Bu tadqiqotlarga 4-sinf o‘quvchilarining tanlanishidan asosiy maqsad o‘qishning to‘rtinchi yilida o‘quvchilar o‘qishning yuqori darajasiga ega bo‘lishadi, ularning keyingi ta’limda bilimni egallash qobiliyatini shakllantirish va shu orqali hozirgi zamonga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi.

O‘quvchilarning o‘qish, ona tili, adabiyot va boshqa fanlariga oid bo‘lgan adabiy-nutqiy va badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyalari asosi bo‘lgan o‘quv-bilish darajasini shakllantirishda mustaqil ishlar jarayoni muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilarning o‘quv-bilish darajasi, tushunish, mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini PIRLS baholash dasturi talablari asosida shakllantirishda quyidagi jihatlarni e’tiborga olish lozim:

- boshlang‘icn sinf o‘quvchilar diqqatini o‘rganilayotgan masalani tahlil qilishda qo‘llanilgan metodning aniq, tushunarli, keng qamrovli hamda o‘quvchi tomonidan mustaqil qo‘llay olishi;

- boshlang‘icn sinf o‘quvchilarda bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishni dars maqsadi deya baholamaslik, balki darsda qo‘yilgan maqsad va vazifalarni yanada samarali hal qilishga hamda o‘quvchi qobiliyatini ochib beradigan imkoniyat deb qarash;

- boshlang‘icn sinf o‘quvchilar umumiy va yakka tartibda ham mustaqil xulosa chiqaradigan, yangi vaziyatlarda o‘quvchini ijodkorlikka undovchi topshiriqlar berishga darslarning asosiy mahsuli sifatida qarash;

- boshlang‘icn sinf o‘quvchilari yangi axborotlar bilan ishlash, yig‘ish, tanishish, tahlil va talqin qila olish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishning muhim jihati sifatida qaralishi kerak.

Boshlang‘icn sinf o‘quvchilarining PIRLS baholash dasturida o‘quv-bilish, tushunish ko‘nikma va malakalarini shakllantirish jarayonlarini takomillashtirish strategiyalarini isloh qilish hamda uni amalga oshirish mexanizm va bosqichlarini loyihalashtirishni nazariy-ilmiy-amaliy jihatdan asoslash muhim hisoblanadi. Bu davlat, jamiyat va shaxs ehtiyojlarining rivojlanish darajasi bilan o‘quvchilarda o‘quv-bilish jarayoni bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish jarayonlari sub’yektlari (o‘quvchi va o‘qituvchilar)ning shaxsiy xislatlari va kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirish darajasi va ilmiy, uslubiy ta’minot o‘rtasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etish bilan bog‘liq.

Jumladah boshlang‘ich sinflarda ona tili darsida sintaksis yuzasidan beriladigan bilimlar amaliy o‘rganiladigan va nazariy o‘rganiladigan bilimlarga bo‘linadi. Sintaksisga oid bilimlarni amaliy o‘rganish savod o‘rgatish davridayoq boshlanadi va 4-sinfda ham davom ettiriladi. Boshlang‘ich sinfda „Gap”, „Darak gap”, „So‘roq gap”, „Buyruq gap”, „His-hayajon gap”, „Sodda gap”, „Gap bo‘laklari”, „Gapning uyushiq bo‘laklari”, „Undalmali gaplar” mavzulari nazariy o‘rganiladi. Bu mavzular yuzasidan turli mashqlar bajariladi. K.Qosimova, S.Matjonov, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva, Sh.Sariyevlarning yaratgan ona tili o`qitish metodikasida ham yoritilga.

Boshlang‘icn sinf ona tili darslarida o‘quvchilarining gap bo‘laklari haqida tuchunchalarini tahlil qilish natijasida ularda ona tiliga yondashish boyicha kreativlik, ijodiy yo‘nalganlik tamoyillarining ustunlik qilishini ko‘rishimiz mumkin. Oquvchilarning kreativ yondoshuvi quyidagilarni keltirish mumkin: “gap bo‘laklarini keltirib chiqa olish”, “muammolarni yecha olish”, “hikoyalardan, matndagi xodisa va voqealarni, o‘tmish va hozirgi hodisalarning o‘zaro bog‘liqligini ochib berish”, “yangi yechimlarni topa olish” .

Globallashuv jarayonlari nafaqat jamiyatga, balki yoshlarga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Bugun zamonaviy bilimlar va ma’lumotlarni o‘zlashtirmagan o‘quvchi raqobatbardosh mutaxassis bo‘lishi mushkul. Shu o‘rinda zamonaviy bilimlar va ma’lumotlarni o‘zlashtirgan o‘quvchi – kelajagini belgilaydi va jamiyatda o‘z o‘rnini torishga yordam beradi.

Boshlang‘ich ta’lim tizimiga mos keladigan xalqaro baholash dasturi asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ona tili darslarida ular uchun notanish bo‘lgan yangi matndan gap bo‘laklarini o‘rganish tavsifiga aniqlik kiritdik. Bular quyidagilar: **izlash** – notanish bo‘lgan yangi matndan gap bo‘laklarini aniqlash, tushunmagan joylarini so‘rash, o‘qituvchidan maslahat olish, bilimlarini boyitish, o‘z fikrlarini boyitish; **o‘ylash** – notanish bo‘lgan yangi matnda berilgan o‘tmishdagi va hozirgi hodisalar, eski va yangi ma’lumotlar o‘rtasida o‘zaro aloqalarni o‘rnatish asosida gap bo‘laklarini topish, u yoki bu fikrlarga tanqidiy yondashish, ishonchsizlik va murakkablikka qarama-qarshi tura olish, bahsli jarayonlarda o‘z o‘rnini egallash hamda o‘zining mustaqil va shaxsiy fikriga ega bo‘lish; **hamkorlik** – kichik va katta guruhda tanish va notanish vaziyatlarda ishlay olish, gap bo‘laklarini o‘rganilayotganda aniq mustaqil yechim qabul qila olish, kelishmovchiliklarni ijobiy hal etish, o‘z mas’uliyatini, majburiyatini anglash, yodda tutish va bajarish; **jarayonni o‘z qo‘liga olish** – notanish bo‘lgan yangi matnda gap bo‘laklarini aniqlashga kirishish, javobgarlik va mas’uliyatni his qilish, guruh yoki jamoaga kirishimli bo‘lish, jamoani samarali natijaga olib chiqishda o‘z hissasini qo‘shish, o‘z ishini tashkil etish va boshqarish; **moslashish** – notanish bo‘lgan yangi matnda gap bo‘laklarini aniqlashda va izlashda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, qiyinchiliklarni yengish, yangi yechimlarni topish [3].

Boshlang‘icn sinf o‘quvchilari notanish bo‘lgan yangi matndagi gap bo‘laklarini aniqlash o‘rganish: Berilgan notanish bo‘lgan yangi matnni o‘qib ma’nosiga tushunish; notanish bo‘lgan yangi matndagi gap bo‘laklarini aniqlashga erishish bo‘yicha maqsadni qo‘yish va rejalashtirishni o‘rganish; notanish bo‘lgan yangi matndagi gap bo‘laklarini topishni o‘rganish; notanish bo‘lgan yangi matndagi gap bo‘laklarini jamoada ishlash ko‘nikmalarini takomillashtirish, o‘z qarashlarini aytish; umumiy natijaga erishish uchun o‘z hissasini qo‘shish; notanish bo‘lgan yangi gap bo‘laklarni aniqlashda o‘ziga javobgarlikni olish; mustaqil ijodiy ishlar ko‘nikmasini singdirish; bilim va ko‘nikmalarni real vaziyatlarda qo‘llashni o‘rganish; o‘zini-o‘zi nazorat qilish ko‘nikmalarini singdirish kabi vazifalarni amalga oshirishni taqozo etadi.

PIRLS baholash dasturi o‘quvchining tayanch bilimlari asosi bo‘lgan o‘quv-bilish darajalarini baholab, solishtirib boradi. O‘quv-bilish darajasi bevosita o‘qish ko‘nikmalariga bog‘liq bo‘lib, ta’lim jarayonida o‘quvchilarning kitob o‘qish va uni tushunish malakalarini shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi [3].

PIRLS baholash dasturida o‘quvchilarning o‘qish va tushunish darajasini baholashda axborot va badiiy mazmundagi notanish bo‘lgan yangi matnlar taqdim etiladi, matnlar uchun quyidagi mezonlar belgilangan: matn hajmi: 1000 ta so‘zgacha bo‘ladi, o‘qish savodxonligi darajasi past bo‘lgan mamlakatlar uchun 400-500 ta so‘z; matn mavzusi: adabiy matnlar asosiy mavzuga ega bo‘lib, u berilgan matndan tashqari o‘quvchi tomonidan umumlashtiriladi. Axborotdan iborat bo‘lgan matnlar o‘quv materiallaridan olinmagan mavzuni yoritib berishi kerak;til: matn 40 dan ortiq tillarga tarjima qilinadi, tarjima qulay va tushunarli bo‘lishi talab etiladi. Metafora yoki epitet kabi aniq ifodali tasvirlash so‘zlari tanlanadi. Hech qanday so‘zlashuvga oid leksika yoki jargon ishlatilmaydi; matn mazmuni: 9-10 yoshdagi o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos kelishi kerak. Ayrim madaniyatlarga juda xos bo‘lgan mavzulardan chetlaniladi. Notanish bo‘lgan yangi matn shu yoshdagi maktab o‘quvchilari uchun qiziqarli bo‘lishi kerak; Bog‘liqlik va ketma-ketlik: syujetning mantiqiy tuzulishiga rioya qilish muhimdir. Oddiy va murakkab gaplarning bir xil ishlatilishi. Agar dialog ustunlik qilsa,

ma’lumotni birlashtirib, murakkab gaplarni qo‘shish kerak. Axborot matnda notanish bo‘lgan yangi matnning strukturasi va ma’lumotning mantiqiy ketma-ketligini sarlavhalar, jadvallar, grafiklar kabi vizual elementlar bilan bog‘liqligini kuzatish shartdir.

PIRLS baholash dasturi bo‘yicha topshiriqlar yaratish, butun dunyo o‘quvchilari qiziqishi va qobiliyatlarini tahlil qilish natijasida o‘quvchilarning umumiy yoshi, umumiy saviyasi va umumiy qiziqishlaridan kelib chiqib o‘qish va tushunish darajasini baholash bo‘yicha notanish bo‘lgan yangi matnlar tanlanadi, topshiriqlar ishlab chiqilishi natijasida nostandartlik, xilma-xillik, takrorlanmas voqealarga munosabat bildirish natijasida o‘quvchilarning kreativ fikrlash qobiliyati shakllanadi.

PIRLS baholash dasturi uchun o‘qish savodxonligi jamiyat talab qiladigan yoki shaxs tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish va ishlatish qobiliyati sifatida belgilanadi. Yosh o‘quvchilar turli xil matnlardan ma’no tuzishlari mumkin. Ular o‘qish uchun, maktabda va kundalik hayotda o‘quvchilar jamoalarida ishtirok etish uchun o‘qishadi.

Boshlang‘ich sinfda o‘tiladigan “Oyog‘i osmondan bo‘lgan sichqonlar”, “Tomdagi gullar”, “Dushman uchun pirog” kabi badiiy asarlar o‘quvchiga estetik zavq berish bilan birga, mantiqiy fikrlashga,kreativlikka undaydi, nostandart vaziyatlarda o‘z bilimidan foydalanishga yordam beradi. “Zumrad va Qimmat”, “Egrivoy va To‘g‘rivoy”, “Baxil va Saxiy”, “Yomonlikning jazosi” kabi didatktik ruhdagi asarlarda faqat tabiyaviy maqsadlar ilgari surilgan, zamonaviy talablarga mos keladigan kreativlik, ijodkorlik tamoyillari kabi zamonaviy mezonlar aks etmagan. PIRLS topshiriqlari uchun tanlangan matnlar ham o‘quvchini mustaqil tarzda yangi bilimlarni izlab topishga, kitobxon o‘quvchiga aylanishiga xizmat qiladi. Buning sababi matnlar mazmuni rang barang va takrorlanmas mazmunga egaligi bilan xarakterlanadi. Yuqorida kelritilgan ertaklarni boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘qish,tushunish, anglash, fikrlash, kreativ yondoshuvdan tashqari, matndan gap bo‘laklarini topishga orgatilsa, oquvchilarda yanada bilim,ko‘nikma va malakalari takomillashib boradi.

PIRLS baholash dasturi o‘qish maqsadlari va tushunish jarayonlarida o‘quvchi ishtirokini o‘rganadi. Biroq, ular bir-birlaridan yoki o‘quvchilar yashaydigan va o‘rganadigan matnlardan ajratilgan holda tahlil etilmaydi. O‘qish savodxonligi insoniyatning qiziqishlari, ehtiyojlari va o‘qish sabablari bilan bevosita bog‘liq. Umumiy holda, bu sabablar shaxsiy qiziqish va zavq uchun o‘qish, jamiyatda ishtirok etish uchun o‘qish va bilim olish uchun o‘qish kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Yosh kitobxonlar uchun bu jihatlar muhim ahamiyatga ega.

PIRLS baholash dasturi baholash tizimi maktabda va undan tashqarida yosh o‘quvchilar tomonidan bajariladigan o‘qishning aksariyat qismini hisobga olish uchun quydagilar asosiy maqsad sifatida belgilangan [4]:

adabiy tajriba orttirish uchun;

yangi ma’lumotlardan xabardor bo‘lish uchun;

yangi bilimlardan foydalanish uchun.

Ushbu yoshda o‘qishning har bir turi muhim, PIRLS baholash dasturi har bir maqsadni baholaydigan materialning teng nisbatini o‘z ichiga oladi.

O‘qish savodxonligi butun umri davomida o‘qishni qo‘llab-quvvatlaydigan xatti-harakatlar, jarayonlar va munosabatlarni qamrab oladigan turli xil matnlardan ma’no yarata olish qobiliyatidir. Bunday xatti-harakatlar va munosabat savodli jamiyatda shaxsning imkoniyatlarini to‘liq amalga oshirishga yordam beradi.

Boshlang‘ich sinflarda o‘qish fanini o‘qitishning asosiy maqsadi milliy hamda jahon adabiyotining nodir namunalarini o‘qitish orqali o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy dunyosi, adabiy-estetik didini shaklantirish hamda ularda mustaqil fikrlash, obrazli tafakkurga oid bilim, ko‘nikma, malakalarni hosil qilish va rivojlantirish, o‘quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqtirish, asarlarni o‘rgatish jarayonida olam va inson tabiati, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar, shuningdek, kitobxonlik madaniyatini shakllantirish orqali o‘quvchilarning ma’naviyatini, dunyoqarashini kengaytirib, mustahkamlab borishdan iborat. Shundan foydalangan holda boshlang‘ich sinf oquvchilarni gap bo‘laklarini organishda ham foydalansa maqsadga muvofik bo‘lar edi.

Pedagogik tadqiqotlarda xalqaro baholash dasturlariga tayyorgarlik ko‘rishda aniqlangan mauammolarni bartaraf etish hamda yuqori reyting natijalariga erishish uchun quyidagi uslubiy tavsiyalarni taklif qilamiz:

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini PIRLS baholash dasturi talablari yangi bilimlar va ma’lumotlarni tushunish, tahlil qilishda o‘quvchi egallagan bilimlaridan foydalana olish qobiliyatiga e’tibor qaratiladi. O‘quv jarayoniga PIRLS baholash dasturi talablarini tatbiq qilish ta’lim mazmunini o‘zgartirishda, o‘quv jarayoni sifatini oshishiga, pedagogning amaliy ishlarida samaradorlik oshishiga sabab bo‘ladi. PIRLS baholash dasturi tahlili natijalarida “Nimani o‘qitish kerak?”, “Nimaga o‘qitish kerak?”, “Qanday o‘qitish kerak?” savollariga yechim topiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining zamonaviy ta’lim tizimida PIRLS baholash dasturi ta’limning sifatini ta’minlaydi. Aslida, ta’lim sifatini boshqarish o‘quv jarayonida ta’lim olish natijalari sifatida o‘zlashtirilishi zarur kompetensiyalarni aniqlash bilan boshlanadi. PIRLS baholash dasturi o‘quvchilarning faolligini oshiradi. Bu jarayonda o‘qituvchi faoliyati ham hal qiluvchi muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich ta’lim samaradorligi va sifatini oshirish hamda PIRLS baholash dasturida ijobiy natijaga erishish uchun xalqaro baholovchi dasturlarning maqsadi, vazifalari va talablariga mos o‘quv va didaktik materiallari, ta’lim texnologiyalarini o‘quvchilarning umumiy bilim saviyasi, o‘zlashtirishi va qiziqishlarini inobatga olib tanlash lozim. Tanlangan metodni amalga oshirishda bosqichma-bosqich tarzda, o‘quvchini faol hamkorlikka undovchi, guruhlar va yakka tartibda ishlay olish imkoniyatini oshirish uchun o‘qituvchidan katta mahorat va zamonaviy pedagogik bilimlarga ega bo‘lish talab etiladi. Shundagina o‘quvchilarda tayanch hamda fanga oid ona tili darslarida notanish yangi matndan gap bo‘laklarini topishga o‘rganish bilim, ko‘nikma v amalakalar samarali shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.O”zbekiston Respublikasi Prezidentining 019 yil 9 apreldagi PF-5712 son “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. Mullis I.V.S, Martin M.O, Gonzalez E.J. (2004). International achievement in the processes of reading education: Results from PIRLS 001 in 35 countries. Chestnut Hill, MA: Boston Colleg.

3. Байденко В.И. Болонский процесс: проблемы, опыт, решения // - М. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 006.- 128 с.

4. Davletov E.Yu. Boshlang‘ich ta’limga PIRLS bahollash dasturi imkoniyatlari. Zamonaviy uzluksiz ta’lim muammolari: innovatsiya va istiqbollar. Xalqaro ilmiy konferensiya. -T:. – 018. –248 b.

TALABALARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRIDA O‘QITUVCHINING ESTETIK MAHORATI

Ibragimova Shoira Kosimovna
stajor o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
shoiraibragimova003@gmail.com

Abstract: In the formation of environmental culture in students, the teacher's aesthetic culture, aesthetic consciousness, speech culture, literary language standards as a field of linguistics, aesthetic communicative qualities of speech, problems of aesthetic speech pronunciation are discussed. The aesthetic skill of the teacher focuses more on the essence of the content, logic and structure of the speech. At the same time, it builds ecological culture in students based on theoretical knowledge obtained from such subjects as “Ecology”, “Teacher's speech culture”, “Teacher's aesthetic culture”, “Linguistics”, “Philosophy”, “Logic”.

Keywords: teacher, student, environmental culture, environment, aesthetic spirituality, aesthetic culture, speech culture, oratory, art, oratory skill, ability, creativity.

Jahonda insonning tabiatga antropotexnogen ta’sirining chuqurlashuvi ilm-fan va innovatsion texnologiyalarga asoslangan jamiyatga munosabat, tabiatga nisbatan ekologik xavfsizlik tushunchalarining rivojlanishini taqozo etmoqda. Jamiyatimizda atrof-muhit ekologik madaniyatining shakllanishi, ekoturizm infratuzilmasining kengayishi va sohada xizmat turlarining ortib borishi insonda tabiatga nisbatan yangicha yondashuv shakllanayotganligini ko‘rsatadi.

Bugungi kunga kelib ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari tobora dolzarb ahamiyat kasb etuvchi muammolardan biriga aylandi. Inson qo‘li bilan yaratilgan tabiiy boyliklardan haddan tashqari ortiqcha foydalanish oqibatida sayyoramizning qiyofasi o‘zgarib bormoqda. Yashil o‘rmonlar siyraklashib, o‘simlik va hayvonot turlari kamayib foydali qazilmalar zaxirasi kamayib bormoqda. Suv havzalari va atmosfera havosining ifloslanishi, chiqindi moddalarning ortib borishi natijasida aholini oziq-ovqat bilan ta’minlash sifati, energiya va chuchuk suv muammolari borgan sari murakkablashmoqda.

Muammo yechimlarini topish, tabiat va tabiiy zaxiralarni hozirgi hamda kelajak avlod manfaatlari uchun sof holda saqlab qolish va shu asosda sayyoramizda sivilizatsiyaning davom etishini ta’minlashning asosiy yo‘llaridan biri talaba-yoshlarga ekologik ta’lim-tarbiya berish, ularda ekologik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat. O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi (5-yo‘nalishi)da atrof-tabiiy muhit, aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan ekologik muammolarni oldini olish ustuvor maqsad sifatida belgilangan bo‘lib, “...bunday muammolarni faqat ma’muriy yo‘l bilan hal etib bo‘lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin” [1] ligi ta’kidlangan. Ushbu zaruriyatdan kelib chiqib, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 019 yil 7 mayda qabul qilingan

“Ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi” da ham integrativ yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda ekologik xavfsizlik tushunchalarini shakllantirish, uning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari, ob’ektiv va sub’ektiv omillarini uyg‘unlashtirish, ekologik madaniyat rivojining ijtimoiy makon integrativ xususiyatlarini aniqlashtirish vazifalari belgilandi.

Talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirishda o‘qituvchining estetik mahorati bo‘lishi – jamiyatda ma’naviy muhitni paydo qilishga ko‘mak beruvchi muhim unsur hisoblanadi. Talabaning ekologik madaniyatini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi hamda ana shu orqali talabani ekologik xavfsiz jamiyat qurishda asosiy yaqinlashtiruvchi kuchdir. Hozirda talaba bilan o‘qituvchi o‘rtasida estetik tarbiyaning ko‘lami tobora kengaymoqda. Bugungi kunga kelib ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari tobora dolzarb ahamiyat kasb etuvchi muammolardan biriga aylandi. Inson qo‘li bilan yaratilgan tabiiy boyliklardan haddan tashqari ortiqcha foydalanish oqibatida sayyoramizning qiyofasi o‘zgarib bormoqda. Yashil o‘rmonlar siyraklashib, o‘simlik va hayvonot turlari kamayib foydali qazilmalar zaxirasi kamayib bormoqda. Suv havzalari va atmosfera havosining ifloslanishi, chiqindi moddalarning ortib borishi natijasida aholini oziq-ovqat bilan ta’minlash sifati, energiya va chuchuk suv muammolari borgan sari murakkablashmoqda.

Muammo yechimlarini topish, tabiat va tabiiy zaxiralarni hozirgi hamda kelajak avlod manfaatlari uchun sof holda saqlab qolish va shu asosda sayyoramizda sivilizatsiyaning davom etishini ta’minlashning asosiy yo‘llaridan biri o‘quvchi-yoshlarga ekologik ta’lim-tarbiya berish, ularda ekologik xavfsizlik tushunchalarini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirishda o‘qituvchining nutq mahorati, estetik madaniyati auditoriyaga mos bo‘lishi kerak. (auditoriya (tinglovchilar)ning, yoshi, kasbi, ma’lumoti, diniy e’tiqodi, qiziqish doirasi, daromadi u, yoki bu tashkilotga a’zoligi va h.k.larni bilish lozim). Talabalarning ekologik madaniyatini shakllantirishda o‘qituvchining estetik ma’naviyatiga, notiqlik san’atiga, mahoratiga ko‘proq nutqning mazmuniga, mantiqiy asoslariga va tuzilishiga e’tibor qaratadi. Bundan tashqari “O‘qituvchi nutq madaniyati”, “O‘qituvchi estetik madaniyati”, “Tilshunoslik”, “Falsafa”, “Mantiq” kabi fanlardan olingan nazariy bilimlarga suyangan holda to‘g‘ri, ta’sirli nutq tuzish yo‘llarini o‘rgatadi. “Markaziy Osiyo mintaqasida turli siyosiy, iqtisodiy, harbiy, transport va ekologiya muammolari to‘planib qolgan. Mintaqada geosiyosiy muvozanat va barqarorlikni saqlagan taqdirdagina mazkur muammolarni hal etish imkoniyati tug‘iladi. Bu esa o‘z navbatida yalpi xavfsizlikni ta’minlash muammolarini hal qilishga qo‘shilgan salmoqli hissa bo‘ladi” [3]. Ekologik xavfsizlik muammolarini anglash va ularni oldini olishda esa ekologik tarbiya, ekologik bilim, ekologik madaniyat, ekologik ma’naviyat, ekologik xavfsizlik tushunchalarini shakllantirish masalasi yotadi.

Ekologik tarbiya insonda tabiatga atrof-muhitga mehr uyg‘otish, tejamkorlik xususiyatlarini shakllantirishga qaratilgan faoliyatdir. Ekologik tarbiya jarayonida yoshlar tabiat boyliklarini tejab-tergashga, tabiatni muhofaza qilishga o‘rgatib boriladi. Ekologik tarbiyaning asosiy maqsadi insonni ekologik jihatdan savodxonligini, madaniyatini oshirish, tabiatni muhofaza qilish, ozoda, toza saqlash, hayvonot, qushlar, o‘simliklarga mehr uyg‘otish orqali tabiatga ongli munosabatni tarbiyalashdan iboratdir [4].

A.To‘xtaev ilmiy tadqiqotlari natijasida «Ekologik tarbiya - axloqiy tarbiyaning ajralmas qismidir. Kishilarda ekologik ong va tafakkurni, ekologik dunyoqarashni hosil qilish tabiatni dialektik tushunishga yordam beradi. Hamma bosqichlarda ekologik ta’lim va tarbiyani talab

etilgan darajada amalga oshirish uchun bu vazifaning muhimligini va mas’uliyatini yaxshi bilgan yoshlarni tayyorlash zarur», - degan xulosaga keladi [3].

Amerika olimlarining fikricha, quyidagilar inson taqdirining fojiali bo‘lishiga olib kelishi mumkin: havoning ifloslanishi; issiqxona effekti; ozon qatlamining buzilishi; zaharli moddalarning ko‘payishi; kislotali yomg‘irlar; suvning ifloslanishi; axlatlar va hokazo.

“O‘zbekiston Respublikasida ekologik ta’limni rivojlantirish Konsepsiyasi”da [2] ham xalqaro va hududiy ekologik muommolar asosida o‘sib kelayotgan yosh avlodda ekologik bilim, ekologik ong va madaniyatni shakllantirishda ekologik ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, shuningdek, ekologiya sohasidagi ilm-fanni jahonning ilg‘or innovatsion texnologiyalarini jalb etgan holda yanada takomillashtirishdan iborat maqsad va vazifalar belgilangan. Mazkur maqsad va vazifalardan kelib chiqib, integrativ yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ekologik xavfsizlik tushunchalarini shakllantirishga qaratilgan tadqiqot ishimizda o‘quvchilarda avvalo o‘zi yashayotgan joyga, uning tabiiy boyliklariga, o‘simlik va hayvonot dunyosiga ongli munosabatini tarkib toptirish, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik xavfsizlik tushunchalarini shakllantirishga ustuvorlik berilgan.

Talabalarda ekologik ong va ekologik madaniyatining yuksalishi ekologik xavfsizlik tushunchalari shakllanganligidan dalolat beradi. Bunda talabalarning o‘z ekologik xavfsizligini bilishga o‘rgatish, unda burch, majburiyat hissini tarbiyalash o‘ta muhim. Davlatimiz rahbari ta’kidlaganidek, ekologik tarbiyani maktabgacha ta’lim tizimidan boshlash, bu boradagi ilk ko‘nikmalar ona allasi kabi farzandlarimiz qalbidan umrbod joy olishi darkor. Buning uchun ta’lim-tarbiyaning tizimli va uzviy ravishda olib borilishiga alohida e’tibor qaratish, maktabgacha ta’lim tizimidan boshlab ta’limning barcha bosqichlarida bolalarning ekologik xavfsizligini yuksaltirishga xizmat qiladigan, ilmiy asoslangan dastur va darsliklar, qo‘llanmalar yaratilishi ularning tabiat va atrofimizdagi olam haqidagi bilimni bosqichma-bosqich egallab borish va unga amal qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1- jild. – Toshkent.: O‘zbekiston, 017. B-570.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 017 yil 7 maydagi «O‘zbekiston Respublikasida Ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 434-son qarori QHMMB:09/19/434/3189-son 8.05.2019y. B. 6-7.

3. A.Tuxtaev. Ekologiya. T.: O‘qituvchi, 1998, 156-b.

4. Musurmonova Sh.I. Eco-friendly environment - the foundation of a healthy generation // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN: 49:7137 Vol. 11, Issue 6, June 021 Impact Factor: SJIF 021 = 7.492. – B. 892–895.

MALAKA OSHIRISH TIZIMI O‘QUV JARAYONIDA INTERFAOL TA’LIM METODLARI

Qarshiboeva Matlyuba Erxanovna,

Respublika o‘rta tibbiyot va farmatsevtika xodimlari malakasini oshirish va ularni ixtisoslashtirish markazi Guliston filiali direktor

qarshiboyevamatluba7@gmail.com

Berdaliyeva Umida Abdujalil qizi

Guliston Davlat Universiteti o‘qituvchi

e-mail: berdaliyeva umida 10@gmail.com

Annotatsiya: Tibbiyot fani rivojlanishi bilan birga hamshirani ham roli ortib bormoqda. Hozirgi kunda hamshiraga ko‘p qirrali murakkab tibbiy muolajalarni bajarish mas’uliyatni yuklatilgan.

O‘rta tibbiyot xodimi ijodiy faoliyat yurituvchi xodim bo‘libgina qolmay, balki u ijtimoiy muhitdan kelib chiqqan holda o‘z kasbiy mahoratini aniq bilim ko‘nikmalariga tayangan holda bajara olishi kerak.

Tayanch so‘zlar: innovatsiya, interfaol metodlar, malaka, tibbiyot, tizim, o‘rta tibbiyot

Kirish. Bugungi kunda muhtaram Yurtboshimiz tashabbuslari bilan olib borilayotgan islohotlar o‘zining samarasini bermoqda. Ushbu yangilanish jarayonlarida hamshiralik ishini riqojlantirish va xalqimizga ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmat sifatini yuksaltirishga alohida e’tibor qaratilgani ham bu kasb sohiblariga bo‘lgan cheksiz xurmat namunasidir.

Chunki tibbiyot sohasida erishilayotgan yutuqlarda o‘rta tibbiyot xodimlarining ham munosib xissalari bor. Bugungi kun hamshiralari ish joyida mohir mutaxassis, jamiyatda faol tashabbuskor, fidoyi insonlardir.

Mamlakatimiz tibbiyotida islohotlar yangi bosqichda davom ettirilayotgani va ulkan ijobiy o‘zgarishlar ro‘y berayotganiga barchamiz guvoh bo‘lib turibmiz.

Davlatimiz rahbari tomonidan soha vakillari oldiga qo‘yilgan vazifalarni o‘z vaqtida bajarish, xalqimizga ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmat sifatini yanada yuksaltirishda malaka oshirish tizimi faoliyati muhim o‘rin tutadi.

Bugungi kun hamshiralari sog‘liqni saqlash tizimidagi muhim harakatlantiruvchi kuch sifatida e’tirof etilmoqda. Ularga jahon andozalari darajasida ta’lim berish zimmamizga katta mas’uliyat yuklaydi.

Vazirlar Mahkamasining 017 yil 4 apreldagi “Tibbiyot xodimlari malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimini takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinishi bu borada ulkan qadam bo‘ldi.

Bugungi kunda hamshiraning faoliyati mazmunan boyib, ish ko‘lami kengaydi. Zamonaviy hamshira bemor parvarishiga tayyor, uning yaqin do‘sti, maslahatgo‘yidir.

U endi ilgaridek mahallada emas, balki ilmu - salohiyati bilan butun yurtga naf keltirayapti.Tibbiyot fani rivojlanishi bilan birga hamshirani ham roli ortib bormoqda.

Hozirgi kunda hamshiraga ko‘p qirrali murakkab tibbiy muolajalarni bajarish mas’uliyatni yuklatilgan.

O‘rta tibbiyot xodimi ijodiy faoliyat yurituvchi xodim bo‘libgina qolmay, balki u ijtimoiy muhitdan kelib chiqqan holda o‘z kasbiy mahoratini aniq bilim ko‘nikmalariga tayangan holda bajara olishi kerak.

Respublika o‘rta tibbiyot va farmatsevtika xodimlari malakasini oshirish va ularni ixtisoslashtirish markazi Sirdaryo viloyati filiali malaka oshirish tizimida ham o‘quv jarayonini tashkil etishda innovatsion ta’lim metodlaridan foydalanib mashg‘ulotlarini olib borish maqsadga muvofiqdir.

Avvalo, filialda tibbiyot xodimlarining soha bo‘yicha eng zamonaviy malaka va tajribalarni o‘zlashtirishi uchun etarli moddiy-texnika baza yaratilgan.

Professor-o‘qituvchilar tomonidan tashkil qilinayotgan o‘quv jarayonlari, amaliy mashg‘ulotlar, seminar va mahorat darslari orqali ular kasbiy bilim va ko‘nikmalarini yanada mustahkamlashlari mumkin.

Dars jarayonlarida zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish yo‘lga qo‘yilganligi, malakali mutaxassislarning filialga jalb etilgani e’tiborga loyiq.

Bizga sir emaski, qayta tayyorlash va malaka oshirishga keladigan tinglovchilarning aksariyati salohiyati, ko‘p yillik ish tajribalariga ega bo‘lgan xodimlarni tashkil etadi.

Bunday salohiyatli xodimlarga dars o‘tishda an’anaviy ta’lim metodlaridan foydalanish hozirgi kun davriga to‘g‘ri kelmaydi hamda an’anaviy ta’lim metodlari asosida tashkil etiladigan mashg‘ulotlarda barcha tinglovchilarni faollashtirishga va qiziqtirishga imkon bo‘lmaydi.

Shundan kelib chiqqan holda malaka oshirishda dars beradigan har bir o‘qituvchi o‘qitiladigan modulining mazmun- mohiyatidan kelib chiqqan holda ta’lim oluvchilarni qiziqtiruvchi, faollashtirishga yordam beruvchi turli xil interfaol ta’lim metodlardan foydalanii maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda mingdan ortiq interfaol ta’lim metodlari o‘quv jarayonida qo‘llanib kelinmoqda. Bu degani barcha interfaol ta’lim metodlarni hamma mashg‘ulotlarda qo‘llab bo‘ladi , degani emas.

Malaka oshirish maskanalarida ta’lim beriyotgan o‘qituvchilar ushbu ta’lim metodlarini tanlash mezonlardan kelib chiqib, interfaol metodlardan mavzularni yoritishda mavzuga mos ravishda tanlashsa, ta’lim oluvchilarning mavzuga bo‘lgan qiziqishi, faolligi oshadi hamda malaka oshirishga bo‘lgan munosabati o‘zgaradi. O‘tilayotgan modullar ular tomondan oson, tez, samarali o‘zlashtirilishiga olib kelinadi.

Xulosa. Muxtasar qilib aytganda, malaka oshirish tizimida har bir darsdagi mavzu tahlili pedagog mahorati asosida hayotiy tibbiy muammo tahliliga aylanish kerak.

Bu esa o‘z o‘rnida har bir o‘rta tibbiyot xodimini nazariy va amaliy ko‘nikmalarini yuqorida keltirilgan tibbiyot xodimiga qo‘yilgan talablarni bajarish uchun amaliyotga yo‘naltirilgan jami kasbiy layoqatligini mustaqil rivojlantirishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” to‘g‘risidagi Toshkent 017 yil 7 fevral, PF-4947-sonli Farmon

2. B.Xaydarov, G.Djanalieva va boshqalar “Ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari”. Toshkent . 002 yil

3. Дрешер Ю.Н. Андрагогика. Современное технологии в подготовке и проведении учебного процесса. – Казан: Медицина, 017. Фабрикантова Е.В. с соавт.Интерактивное технологии и мултимедийное средства обучения. – Оренбург: ОГПУ, 015.

THE RELATIONSHIP OF FAMILY LIFE BE INTERPRETED BY THINKERS OF THE EAST

Xolnazarova Matluba

Associate professor of Gulistan State University

Abstract: The term family in the form of the human qualities, good-wishes, values and values of the people of uzbekistan on the spiritual heritage, of thinkers, given the coverage of scientific and cultural heritage in eastern and family education

Keywords: Family,history,respect, hard-working, human, people, sure

The family-each person starting from his early childhood in the form of term human qualities, good-wishes, values, questions, find values and spiritual heritage of the people of uzbekistan, for thousands of years formed ravnag'ini providing education place. As a witness of historical information, family relationships and the culture of a social reality shows that people developed from very ancient times in the east. The ancient people from the rest of asori-atiqa holy and religious sources in oral creativity in the year of the people of uzbekistan, to the east of the great the peoples of the east in the works of thinkers, in particular to the people of uzbekistan, which is manifested in family relationships shaxslararo specific moral rules, norms, and you can find valuable information on the expression of human qualities. It is hard to imagine human life without the family not in the source, rearing perfect children, in which the husband-wife relationship and culture, ways to live a happy and prosperous life, with the help of examples outlined in the view of life wisdom and counsel. In the east, to antiquity from ancient times to the holy family was listed. Honesty, rostgo'ylik, or-cheers, and sharm-hayo, and mercy-the effects, as hard-working all human qualities, above all, in the form of family". Indeed, abu nasr who is enlightened thinkers of the east and Farobi, Abu rayhan biruni, abu ali ibn sina, Kaykovus, Joseph Specific Street, alisher navoi, Hussein Koshifiy Ecclesiastes, Health Muhammad Babur, Rizouddin Faxruddin ibn Ahmad Donish, Abdulla Avloniy, Fitrat and others, in the works of the people who live in central asia, including the family life of the people of uzbekistan, in which the relationship (especially couples) national psychological features of a couple's duties and responsibilities, the lifestyle of the family and the educational environment and others about your valuable opinions. Great thinkers and cultural relations shaxslararo family living in him as specific issues muhaddis Lesson muhammad ibn Bukhari, At-Termizi the major figures of philosophy and creativity in Ahmad Yassaviy tasavvuf, Baxovuddin Nakshband, najmiddin kubro also has been extensive coverage in the tariqat. Unless we are thinkers of scientific and cultural heritage of the east study, they describe the family, marriage rules, in which the the relationship of culture shaxslararo children the fullness of relationship with a female human qualities valuable thoughts about the formation of the peoples of the east, in particular, the people of uzbekistan oral creativity, epic poem, (saying of the people of uzbekistan, tales, poems, legends from related) composed on the basis of the competition of scientific and cultural heritage, we see that content. Thus, the creation and the people of uzbekistan oral epic poem the courage, honesty, humility, confidence, love, loyalty, friendship, fairness, diligence, and not that common views, orasta, beauty, oqillik, religion, respect, honour and family to protect the pride of birth to the place of love, the aspiration to goodness, honest and pure to live glorified. We Alpomish these realities, Kuntug'mish, Go'ro'g'li, Oysuluv, Layli and majnun, a number of the people of uzbekistan and also of their heroes, such as Joseph Zulayho we can see in the example. "Women in the ancient epic poem embodied as individuals who have equal social status with men, women, husbands into the rest courageous I described the" love and marriage, love, fidelity, family harmony of human qualities such as the peoples of

central asia, in particular, the seeds of ethnic groups and uzbekistan has been retained as a characteristic feature. As it is known, our holy religion, islam, which is its main source "of the qur'an, hadis, family and marriage and the husband-wife relationship and lit shar'iy valuable information about all aspects of laws. Special attention was given to the family in some of the future of islam. In the transition from the marriage should follow the following rules on the sharia.

- The mutual consent of nikohlanuvchi.
- Pay to the age of marriage.
- Marriage is to establish, with the participation of witnesses.
- Mahr thick and pay for the bride.
- The unity of religious belief.
- Nikohlanuvchi might not be close relatives.
- The division on equality.

Be healthy from the readers of the spiritual aspect of marriage. A structured adhere to these terms only legitimate marriage is the side with the respective rights and obligations provided. In the verses of the qur'an with the husband defined the role of the wife in the family. Sharia, according to the judgment, the land is primarily the responsibility of all financial and spiritual side of the family than to protect it from any kind of attack is the person who will. Here is that man whose qualities for which the return and heavy-bosiqlik, family and household complexity tebratib because of the presence of the quality of the business, it is considered the head of the family. While diyonatli the good wife, house of earth, which to him is a woman who is prosperous and a lifetime of loyalty. Many examples from the qur'an is a typical sign of a couple or family relationship can bring. Even the religion of our ancestors, which is the issue of marriage and family in a holly important ethical duty to hold in place. Many women in islam holly was strictly forbidden. Bo'ydoq life at the same time also transfer stains. The girl reached puberty, parents and team instinct do not ignore deliberately married isn't a walk out, it qopga seen in 5 bitch going with stripes is a punishment. The same way, if a man keep it on a chain tied around the waist in order to make an emblem or click badnom was forced to walk. "Good"at, as noted primarily for the material and the spiritual and energetic men to marry was from the side should be dark. In addition, this to build a family in the holy bible, however, avoided in the selection of shosharlik to the spouses, parents, stuck to heed the advice of elders also noteworthy considerations. Also, which of marriage and divorce (of separation) causing specific criteria mentioned one by one. Farobi abu nasr (873-950) qonuniyat the fullness of the development of society and human stages, to achieve happiness in the process of human living ways to deal his famous work "the city of Fozil"at will describe. Oqil farobi people talked about, "say to such a man that smart, they fazilatli, sharp mulohazali useful given to the work, which they carry themselves, aside from bad work. Oqil say such men" was. Scientists are in place when there is no prudent and disputes problems points out that it does not be. His idea of the family in the fullness that reflect the importance of a healthy spiritual environment established in thoughts. "Every man with his own nature, so tuzilganki live and can sharpen it for you to earn at the highest level is in need of many things. It is a self-such things won't be able to team them for men the need arises. The activities of team members every one of them to live without such a whole can sharpen to deal the things that are necessary to achieve and will deliver" or "to the people united them than the reference primary basis is human. Mutual help are the ones who

achieve true happiness in order to a city that combines (we're family) is a town fazilatli happiness of those united in order to achieve the team (we're a family team) is the team fazilatli". Farobi from unnecessary rituals (now also in family life, the husband-wife relationship occurs) disclaimer, speaking about the way to achieve happiness happiness says: the head (husband or wife) "o'zgartirmog'i should also representing the past at the bad habit. Otherwise the past in compliance with the requirements, if we keep his mood, let no light in living, change and growth also will not be". Or "deal in the way of happiness, to achieve happiness (whatever knowledge, ethics, professional), helping them retain, strengthen and make whatever is harmful if needed to make the move into something useful".

Thus dalillab noted the historical source of ancient-ancient holy place from the family, personality, and development of society are viewed as social institutions, which provide stability. Therefore, issues of family and marriage, family life the order of the rules, particular attention has been given to the task and duty of the couple. His problems with family life, well-being, the fullness of children, erxotinning noble-a suitable solution to the requests and interests. The historical development of the family life of the people of uzbekistan typical experience gained during his lifestyle plays an important role in problem solving and in accordance with the organization goals.

The list of literature:

1. Alimov X. Milliylik va ijtimoiy ruhiyat .T., 1992.
2. Ashurov A. Avestodan meros marosimlar.T.: 001.-32 6.
3. Buyuk siymolar, allomalar. I I kitob. Nashrga tayyorlovchi M.Xayrullaev. -T., 1996. -120.
4. Fayzieva M.X. Jabborov A.M. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. T.; Yangi avlod asri. 007 y. – 144 b.

G‘AFUR G‘ULOM VA ABDULLA QAHHOR ASARLARIDA TARIXIY SO‘ZLARNING LEKSIK VA MA’NO XUSUSIYATLARI, ULARNI RAQAMLASHTIRISH MASALALARI

Ma’rufjon Qambarov Abduhakimovich,
Guliston davlat universiteti
o‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi
maribjon_kambarov@mail.ru

Annotatsiya: XX asrning 30-yillari nasriy asarlarida faqat lug‘aviy birliklar sathida ishlatilgan, o‘tmishda bo‘lib o‘tgan voqelikni ifodalash maqsadida hozirda ham qo‘llab kelinayotgan lug‘aviy birliklardan, ya’ni tarixiy so‘zlardan ham o‘rni bilan foydalanilgan. Har bir yozuvchi asar mavzusining aniq tasviri taqozosi bilan tarixiy so‘zlarning bu ikkala turidan turli darajada foydalangan. mustaqilligimizdan keyin biz yuqorida ta’kidlab o‘tgan juda ko‘p tarixiy so‘zlar yana asta-sekin iste’molga kirdi va kirmoqda. Jamiyat o‘zgarishi bilan til leksikasida, miqdor jihatdan ham, ma’no jihatdan ham, albatta, yangilanish bo‘ladi. Asarlarda

tarixiy so‘zlarning o‘lchov birliklari hamda boshqa xil tushunchalarni ifodalovchi mavzuiy guruhlari ham qo‘llangan bo‘lib, ular avvalgisidan miqdorining kamligi bilan farqlanib turadi.

Kalit so‘zlar: korpus, korpus lingvistikasi, lug‘aviy birliklar, leksik-semantik guruhlar, mavzuiy guruhlar, raqamlashtirish, semantik maydon, tarixiy so‘zlar, neologizmlar, o‘lchov birliklari.

Abstract: In the prose works of the 30’s of the XX century, it was used only at the level of lexical units, in order to express past reality, now it is also used with the role of auxiliary lexical units, that is, historical words. Each writer used both of these types of historical words to varying degrees, having a clear idea of the subject of the work. After our independence, many historical words, which we have already mentioned above, are gradually being used and introduced again. With the change of society, of course, there will be an update of the language lexicon, both in quantitative and semantic terms. The works also use units of measurement of historicisms, as well as thematic groups representing different concepts that differ from the previous ones in their number.

Keywords: korpus, lexical units, lexico-semantic groups, thematic groups, semantic field, historical words, neologisms, units of measurement.

Korpus lingvistikasi mezonlari asosida badiiy matnlardagi so‘zlarni ma’lum bir tadqiqot ob’ekti sifatida to‘plash, tanlab olish, umumlashtirish, ularni leksik-semantik va grammatik jihatdan chuqur o‘rganish, raqamlashtirish, tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega. So‘zning o‘z denotat ma’nosidan tashqari ko‘chma ma’nolari, okkozional ma’nolari, qachon va qaysi davrda ishlatilganligi, o‘tmish tarixiy davr bilan bog‘liqligi, shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra jihatlari, qaysi qatlamlarga mansubligi, qaysi so‘zlarga bog‘lana olishi, ibora yasalishidagi o‘rni va vazifasi, qaysi lug‘atlarda mavjudligi kabi omillar tadqiqot ob’ektida o‘rganilayotgan so‘zlarning barcha jihatlarini ochib berishda asosiy mezonlar hisoblanadi. Korpusni shakllantirishda asosiy mezonlarga amal qilinsa, korpusning ahamiyatliligi va salmog‘i ortadi va erishilgan natijalar keng ko‘lamdagi iste’molchilarga foydaligigi beqiyos bo‘ladi.

Jumladan, o‘tmish davr tili lug‘aviy tizimiga mansub bo‘lgan, o‘tmishda bo‘lib o‘tgan voqelikni ifodalash va tasvirlash maqsadida hozirgi bosqichda badiiy asarlarda qo‘llanib kelinayotgan leksemalar tarixiy so‘zlar xisoblanadi. «Tilimizning hozirgi mavqei nuqtai nazaridan, -deb yozadi Samarqand davlat universiteti professori, taniqli tilshunos olim Suyun Karimov, - qo‘llanish faolligi birmuncha susaygan yoki umuman qo‘llanilmay qo‘ygan so‘zlar guruhi borki, ular ana shu amalda bo‘lish chastotasining kamayganligidan kelib chiqib, funktsional jihatdan ham chegaralanib qolgan. Ya’ni so‘zlashuv nutqida deyarlik ishlatilmaydi. Ilmiy uslubda juda kam foydalaniladi. Publitsistik va rasmiy-hujjat stillarida esa davlat tuzumimizning va ijtimoiy munosabatlarning keskin o‘zgarishi tufayli ularga qaytadan murojaat qilish ehtiyoji tug‘iladi [S.Karimov, 1982:117]. “Faqat badiiy uslubdagina eskirgan deb ataladigan bu guruh obro‘-e’tiborini birmuncha saqlab kelmoqda (ta’kid bizniki-M.Q)”. Bu fikrning qanchalik to‘g‘ri ekanligini tadqiqot ob’ektimiz bo‘lgan yozuvchilarimiz F.G‘ulom va A.Qahhor kabi yozuvchilarimizning o‘tgan asrning 30-yillarda yaratgan nasriy asarlari materiallari ham to‘la tasdiqlaydi.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, tilshunoslik korpusini shakllantirishda (corpus design) korpus reprezentativligi, ya’ni tilning ishlatilish xilma-xilligiga ko‘ra umumlashishi, balansi, unga namunalar tanlash, shuningdek, salmoqliligi asosiy omillardan hisoblanadi. Ushbu

mezonlar korpusni tuzishdagi keyingi bosqichlarning sifati va samarasini ta’minlashgi xizmat qiladi. Jumladan, tilshunoslikning eski lug‘aviy qatlami bo‘lmish tarixiy so‘zlar korpusini shakllantirishda tarixiy so‘zlar qatnashgan badiiy asarlarni tanlab olinishi (sampling), olingan namunalar (corpus sampling), ya’ni tarixiy so‘zlarning o‘sha badiiy asarlarga (bizning maqolamizda F.G‘ulom, A. Qahhor kabi yozuvchilarimizning 30-yillarda yaratgan asarlari) tegishli bo‘lishi hisobga olinishi lozim. Sababi. o‘sha davr muhitini ochib berishda qo‘llanilgan tarixiy so‘zlar qanday tushunchalarni anglatgani, qay vaziyatda va qachon ishlatilganligi yoxud qaysi so‘zlarga bog‘langanligi asosiy jihatlardan biri hisoblanadi. Ushbu olingan namunalar tadqiqotning dolzarbligini hamda maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Bu esa korpus janrining (badiiy asar) balansini (corpus balance), ya’ni hajmini belgilaydi. Olingan tarixiy so‘zlarning salmog‘i va tilning tashqi qiymati korpus lingvistikasi fanining (korpusning) salmoqlililigi (corpus validity) mezoni bilan o‘lchanadi.

Badiiy asarlarda qo‘llanilgan tarixiy so‘zlar o‘tmish voqeligi bo‘lgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Masalan: botmon - «O‘zbekistonning turli yerlarida turli salmoqqa ega bo‘lgan (ikki puddan o‘n bir pudgacha) og‘irlik o‘lchovi»; chaqirim - «1,06 kilometrga teng uzunlik o‘lchovi»; cho‘ri-«qul xotin», «tutqunlikdagi ayol»; mingboshi- «daha yoki qishloq oqsoqoli, hokimi»; omoch- «ulovga qo‘shib yer haydaydigan metall tishli primitiv yog‘och asbob» va b.lar. Tarixiy so‘zlar, odatda, uzoq tarixiy jarayonlar davomida yuz beradigan eskirishning mahsuli bo‘ladi, ammo ular, ba’zan, qisqa vaqtda paydo bo‘lishlari ham mumkin: yaqin o‘tmishda (1991 yilgacha) o‘zbek tilining faol so‘zlari bo‘lgan ayrim leksemalarning (partkom, raykom, gorkom, obkom, sovxoz kabilarning) hozirgi kunda eskirib, tarixiy so‘zlar qatoriga qo‘shilgani buning dalilidir. Tarixiy so‘zlarning muhim belgilaridan biri shuki, uning ifoda plani (nomemasi) va mazmun plani (sememasi) birga eskiradi, binobarin, leksema yaxlit holda hozirgi til birligi bo‘lmay qoladi.

Ta’kidlash joizki, arxaizmlar ko‘proq nazmiy asarlarda, tarixiy so‘zlar esa nasriy asarlarda qo‘llanadi. Shu boisdan bo‘lsa kerak, tadqiq etilgan asarlarda tarixiy so‘zlar arxaik so‘zlarga nisbatan ko‘proq ishlatilganligi ma’lum bo‘ldi. Bunday lug‘aviy birliklar biz tadqiq qilayotgan asarlar tilida 198 ta bo‘lib (takrorlari bitta leksema deb olindi), ular konkret olingan asarlarda quyidagi miqdordadir:

A.Qahhorning “Sarob” romani va hikoyalarida - 120 ta.

G‘.G‘ulomning qissalarida - 78 ta.

Bu statistik ma’lumotlar ham korpusni shakllantirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Yetuk olimlarimizdan E.Qilichev [E.Qilichev, 1969: 14] va Sh.Rahmatullaev [Sh.Rahmatullaev, 006:162]larning ta’kidlashlaricha, tarixiy so‘zlarning leksik, semantik hamda frazeologik kabi turlari mavjud. Tadqiqot ob’ektimizda esa tarixiy so‘zlarning faqat leksik turigina mavjud ekanligidan kelib chiqib, yolg‘iz shular haqida so‘z yuritishga to‘g‘ri keldi.

Korpus uchun to‘plangan materiallar tahlilidan nomlari tilga olingan yozuvchilarning asarlarida qo‘llangan tarixiy so‘zlarning mavzuiy guruhlari ancha cheklanganligi ma’lum bo‘ldi. Lisoniy materialdan kelib chiqib, quyida tarixiy so‘zlarning mavzuiy guruhlari xususida so‘z yuritiladi.

Tarixiy so‘zlarning mavzuiy guruhlari. Ma’lumki, har qanday tilning leksikasini, lug‘at tarkibini xilma-xil usullar bilan tadqiq etish mumkin. Lug‘aviy boylikni muayyan guruhlarga ajratib o‘rganish shunday usullardan biridir. Leksika shu nuqtai nazardan tadqiq qilinganda, asosan, quyidagi tasniflash yo‘llaridan boriladi:

a) leksik - semantik guruhlar;

b) mavzuiy (tematik) guruhlar;

v) semantik maydon.

Tabiiyki, bu guruhlarning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega. O‘zbek tilshunosligida leksik qatlamlarini, xususan, terminologik tizimlarini tadqiq etishga bag‘ishlangan ishlarda tadqiqot ob’ekti mavzuiy (tematik) guruhlashtirish asosida o‘rganib chiqilgan. Biz ham shu an’anaga rioya qilib, 30-yillar nasriy asarlarida qo‘llangan istorizmlarni mavzuiy nuqtai nazardan tahlil qilishni lozim, deb topdik. Chunki "so‘zlarni tematik guruhlarga ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambag‘alligini belgilashga imkon beradi" [E.Begmatov, 1985: 121]. Shu asnoda, badiiy asarlarda qayd etilgan tarixiy so‘zlar boshqa leksik qatlamlarga nisbatan oz yoki kam ishlatilganligini aniqlash imkoni tug‘iladi. Buning ustiga, 30-yillarda yaratilgan nasriy asarlar mualliflarining qaysi mavzuiy guruhlarga oid arxaizmlardan foydalanganlik darajasini aniqlash ham mumkin bo‘ladi.

Leksikada, xususan, yozuvchilar asarlarida o‘z ifodasini topgan ayrim leksemalar bundan ancha oldin ham, yaqin o‘tmishda ham yaratilgan bo‘lishi mumkin. 30-yillar nasriy asarlarida ishlatilgan bu kabi lug‘aviy birliklarni ma’lum darajada bir-biridan farq qilish maqsadida ularga ham diaxron, ham sinxron planda yondashish lozim, deb topildi. Shy nuqtai nazardan kelib chiqib, badiiy asarlarda aks etgan tarixiy so‘zlar quyidagi ikki holat bo‘yicha tadqiq etildi:

1. Asar yaratilgan davrda tarixiy hisoblangan leksemalar;

2. Asar yaratilgan vaqtda neologizm hisoblangan yoxud faol qo‘llangan, biroq hozirgi kun nuqtan nazaridan tarixiy so‘zlar hisoblanadigan leksemalar.

Tahlillardan ma’lum bo‘lishicha, har bir yozuvchi asar mavzusiniig konkret tasviri taqozosi bilan tarixiy so‘zlarning bu ikkala turidan xilma-xil darajada foydalanishga harakat qilgan. Shu boisdan, ishda har qaysi muallifga tegishli tarixiy so‘zlar qayd etilgan ikki holat e’tiborga olingan holda ko‘rib chiqildi.

Ijtimoiy-siyosiy hayotda, jamiyatda ro‘y berib turgan voqea-hodisalar, davlat tuzumi, davlatni boshqarish, davlat ichidagi yoxud undan tashqaridagi xilma-xil sinflar, partiyalar, oqimlar va hokazolarning faoliyati, kurashi, intilishi va boshqa xatti-harakatlari kabi tushunchalar mavjud. Shunisi ham borki, har bir ijtimoiy jamiyatning o‘ziga xos huquq-targ‘iboti, boshqarish tizimi mavjud bo‘lgan. Masalan, quldorlik jamiyati bilan kapitalistik jamiyat o‘rtasidagi ijtimoiy-siyosiy hayotda yer bilan osmoncha farq bor.

Tabiiyki, qayd etilganlarning barchasi, birinchi galda, leksikada o‘z ifodasini topadi. Yanada aniqroq qilib aytiladigan bo‘lsa, eski jamiyat o‘rniga kelgan yangi jamiyat o‘rtasida leksema sathida ham o‘zaro almashinuv, yangilanish ro‘y beradi, ya’ni eskicha yashash tarzida mavjud bo‘lgan qator tushunchalar eskiradi, yangisi bilan almashadi, bunday almashinuv esa lug‘aviy birliklar doirasida ham ro‘y beradi. Mana shu asnoda tarixiy so‘zlar deb atalmish lug‘aviy qatlam paydo bo‘lib qoladiki, uning bir qismini ijtimoiy-siyosiy atamalar tashkil etadi.

Mana shunday tarixiy so‘zlar jumlasiga quyidagilarii misol tariqasida keltirish mumkin: amir, amirlik, amlok, amlokdor, amlokdorxona, arkon, bandargoh, barshchina, batrak, batrachkom, bek, bekvachcha, bekzot, beklik, biy, biylik, boyon, borgoh, boyar, boyarlik, bo‘lis, vagonchi, valiahd, vasiqa, volostnoy, general–gubernator, getman, guberna, gubernator // gubir (“gubernator” atamasining o‘zbekchalashtirilgan shakli), darbon, darbor, darxon, daftardor va boshqalar.

O‘sha davr uchun tarixiy so‘zlar bo‘lgan vaqf, vaqfnoma, vaqfxo‘r kabi leksemalar hozirgi kunda iste’molda qo‘llanilmoqda (Vaqf jamg‘armasidan kam ta’minlangan oilalarga beminnat yordam ko‘rsatilmoqda” (Gazetadan).

G‘.G‘ulom asarlaridagi tarixiy so‘zlar. F.G‘ulomning «Shum bola”, «Netay”, «Tirilgan murda”, «Yodgor” qissalarida ham o‘tmish voqeligini aks ettiruvchi qator tarixiy so‘zlar ishlatilgan bo‘lib, ular, birinchidan, muallif nutqida, ikkinchidan, personajlar nutqida ishlatilgan. Bu kabi leksemalar ham yuqoridagiday tarzda guruhchalarga ajratib qaraldi. Yozuvchining moziy mavzusi yoritilgan «Netay”, «Shum bola” kabi asarlarida ayni shu xildagi tarixiy so‘zlar ko‘proq ishlatilganligi ma’lum bo‘ldi.

Fikrimizning dalili uchun ayrim misollar keltiramiz: ellikboshi (IV, 17), janobi oliy (IV,18), biylik (IV, 0), qarol (IV,20), qul (IV, 0), xon (IV, 3); Poyezd parovozdan mustasno olti vagondan iborat. Birinchisi amirning o‘zi..., darbonlariga maxsus, ikkinchisi mulozimlari bilan askari xosga maxsus, uchinchisi vazirlar, sarkardalar, yo‘l ruhoniylari va o‘zga ulug‘larga maxsus... (IV, 5); Yana shukur qilmoqlik kerakki, tepamizda soyabon bo‘lib turgan bir necha mehribon boyonlarimiz, paxtachi, zavodchi ag‘niyolarimiz bor ekan va b.

Mazkur tarixiy so‘zlar birgina "Netay" qissasida ishlatilgan. Endi uning "Tirilgan murda" asarida qo‘llangan I tip tarixiy so‘zlardan namunalar keltiramiz ("Netay" asarida qo‘llangan shunday leksemalar bu o‘rinda keltirilmadi, albatta; bundan keyingi asarlardan olingan misollarga ham shu yo‘sinda yondashildi):

Boy, qarol (Yerlari boyga o‘tib ketgan kambag‘al dehqonlarning ko‘pchiligi shu boyning eshigida qarol bo‘lib qolaverar ekanlar (53) va b.

"Shum bola" qissasida esa quyidagi I tip tarixiy so‘zlar o‘z ifodasini topgan:

Qozi (...ishi qoziga tushgan odamlar kelib eshonga sig‘inib, hojat talab qila boshladilar, 187); poshsho (Poshsholar tinch yashasa, xotini taloq bo‘ladiganday..., 32); ko‘knorixona (Bu yer ko‘knorixona - takya edi, 36); sarkor (... eski shahar bozoridagi qorovullarning boshlig‘i Rahmatullo sarkorga ko‘zim tushib qoldi, 42) va b.

30-yillarda yaratilgan boshqa asarlarda bo‘lganidek, F.G‘ulomning asarlarida ham sinxron planda tarixiy so‘zlar jumlasiga o‘tib qolgan leksemalar (pristav (IV, 18), gubernator (18) kabi) o‘z ifodasini topgandir. Shunday lug‘aviy birliklar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

Oqposhsho (U, janobi kibriyo nazar oqposhsho hazratlariga oq bo‘ldi (IV, 31);

Dumaxona (Har mahallaga bittadan shahar dumaxonasi o‘tkazgan xira fonuslarning ichida yettinchi pilikli kerosin chirog‘ yonar edi, 131); 187);

Gorodovoy (... katta qilichi otning belidan pastga tushib turgan bir gorodovoy qamchi o‘ynatib.. kelar edi, 183);

Kolxoz: Bugun kolxozning choyxonasida majlis bo‘ldi (Tirilgan murda, 64).

Bo‘lis (ruscha volostnoy so‘zining o‘zbekchalashtirilgan shakli): Erta bilan bo‘lisning oldiga bordim, 195;

Masteravoy (Shu bebosh askarlarning boshida masteravoy degan bir polvon turgan emish, 39);

Poleska (ruscha politseskiy leksemasining talaffuzga moslashtirilgan shakli): Nimasi yetishmaydi, fuqarosi bulsa xom gushtday itoatli, mirshabu poleskalar qilichday, 32

Yacheyka: Yacheykadan kartochkalarimni oldim (Yodgor, 165).

FZU (“fabrichno-zavodskoye uchiliщe” (“fabrika-zavod bilim yurti”) birikmasining qisqartma shaklidir): Qumri to‘qimachilik kombinatining FZUsiga o‘qishga kiribdi (Yodgor, 176).

Kolxozchi: Ko‘p umrim tevarak-atrofdan keladigan kolxozchilar ham shahar grajdanlariga yordam berishdan iborat (Yodgor, 192).

Brigada: Kolxozning brigadalari bir-birovlarinn musobaqaga chaqirdilar (Tirilgan murda, 09).

Brigadir: Birinchi gal tushganimda brigadirim hech nima demadi (Tirilgan murda, 10).

Pravleniye: Pravleniye bilan 13 yarim sentnerdan shartlashgan bo‘lsam ham, 4 sentnerdan berishni mo‘ljal qilib yuribman (Tirilgan murda,212).

Misollardan ko‘rinib turibdiki, G‘.G‘ulomning “Yodgor” va “Tirilgan murda” qissalarida sinxron plandagi tarixiy so‘zlar ko‘proq ishlatilgan ekan. Chunki mazkur asarlar xalqimiz uchun yangilik bo‘lmish sobiq “sovet hokimiyati” o‘rnatilgandan keyin yashagan davrda yaratilgan edi.

Abdulla Qahhor asarlaridagi tarixiy so‘zlar. Ma’lumki, 30-yillarda A. Qahhor "Sarob" romani va o‘nlab hikoyalarini yaratdi. Tabiiyki, ijtimoiy-siyosiy hayotda ro‘y berayotgan voqea-hodisalar, kishilarning o‘zaro munosabatidagi xilma-xil chalkashliklar, alg‘ov-dalg‘ov yashash tarzi, davlatni boshqarishdagi o‘zgarishlar va hokazolar ana shu asarlar leksikasida ham o‘z aksini topdi. Shunga muvofiq ravishda, mazkur ijod namunalarida ijtimoiy-siyosiy tarixiy so‘zlarning qo‘llanilishi taqozo etilgan edi.

A.Qahhor asarlarida ham muayyan davrda neologizmlar hisoblangan, hozirgi kun nuqtai nazaridan tarixiy so‘zlar deb qaraladigan qator eskirgan leksika ishlatilgan, ayniqsa, bunday leksemalar yozuvchining "Sarob" romanida va hikoyalarida ko‘plab uchraydi. Fikrimizni isbotlovchi misollar keltiramiz: xon-hoqon (Bir shoira o‘tmishdagi xon-hoqonlarni sog‘inib she’r yozibdi, 46), cho‘ri (Holbuki xon-hoqonlar zamonasida unga o‘xshagan o‘nlab ayollar erkakning cho‘risi edi, 46), qarol (U ulfatlaridan sof til o‘rgansa, chorakor, qarollar bilan muomala yo‘llarini o‘rganadi, 55) va b.

Shuningdek, muallif «Sarob” romani hamda hikoyalarida poshsholik (1,33), amin (1,33) kabi diaxronik plandagi istorizmlardan foydalangan. Yozuvchining "Sarob" romanida ham, hikoyalarida ham ular yaratilgan davrda faol qo‘llangan, ya’ni neologizm deb qaralgan qator leksemalar ishlatilgan edi. Ularning bir talayi esa ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotda ro‘y berib kelayotgan ob’ektiv sabablar, aniqrog‘i, u yoki bu tarzda o‘zgarishlar tufayli hozirgi kun nuqtai nazaridan istorizmlarga aylanib qoldi.

A.Qahhor asarlarida voqea-hodisalar tasviri talabi bilan o‘z davrida faol qo‘llab kelingan, biroq hozirda tarixiy so‘zlar qatoridan joy olgan bir talay leksemalar ishlatilgan. Bu kabi tarixiy so‘zlarning asosiy qismini ruscha lug‘aviy birliklar tashkil etadi. Fikrimizning dalili uchun ayrim misollar keltiramiz:

Prikazchik:...otasi shiyponda yotgan yoki o‘z prikazchiklari bilan hisoblashib, cho‘t urib o‘tirgan bo‘lardi (28).

Soyuzqo‘shchi: Soyuzqo‘shchiga. yer beringlar, deb ariza berdim... (58).

Yacheyka: Saidiy bosmaxona yacheykaning sekretari Po‘latovning oldiga borishga bel bog‘laganida ham shunday bo‘ldi (160).

1. "Sarob" romanida: -Rabfakda (Rabfak-SAGU (O‘rta Osiyo Davlat universiteti) qoshidagi ishchilar fakulteti. Ruscha “rabochiy fakultet” birikmasining qisqartmasi) o‘qib turibmiz... -dedi Tesha (81);

2. Hikoyalarida: -O‘g‘lim,-dedi,-staxanovchilik deysizlar,buning hikmati nimada? (I, 123).

Ijodkorlar asarlaridagi tarixiy so‘zlar bo‘yicha xulosa sifatida quyidagilarni ta’kidlash mumkin:

-korpus lingvistikasi uchun zarur bo‘lgan manbaalar, jumladan, o‘tgan asrning 30-yillar nasriy asarlarida faqat lug‘aviy birliklar sathida ishlatiladigan, o‘tmishda bo‘lib o‘tgan voqelikni ifodalash va tasvirlash maqsadida hozirda ham qo‘llab kelinayotgan lug‘aviy birliklar, ya’ni tarixiy so‘zlardan ham o‘rni bilan foydalanilgan;

-o‘tgan asrning 30-yillari nasriy asarlarida tarixiy so‘zlarning mavzuiy guruhlari bir talay bo‘lsa-da, tadqiqot ob’ektida o‘z ifodasini topgan tarixiy so‘zlar uch mavzuiy guruhga taqsimlab chiqildi: a) ijtimoiy-siyosiy hayotga oid tarixiy so‘zlar; b) o‘lchov birliklarini ifodalovchi tarixiy so‘zlar; v) boshqa xil tushunchalarni ifodalovchi tarixiy so‘zlar.

-asarlarda ishlatilgan ijtimoiy-siyosiy hayotga aloqador tarixiy so‘zlar batafsil tahlil etilishi bilan quyidagi ikki holatning real ekanligi aniqlandi: a)asarlar yaratilgan davrda ham tarixiy so‘zlar hisoblangan; ular diaxron plandagi tarixiy so‘zlar deb ataldi; b)asarlar yaratilgan davrda neologizm hisoblangan yoxud faol qo‘llangan, xozirgi kun nuqtai nazaridan esa tarixiy so‘zlarga aylangan leksemalar; ular sinxron plandagi tarixiy so‘zlar deb ataldi;

-hozirga kelib, mustaqilligimizdan keyin biz yuqorida ta’kidlab o‘tgan juda ko‘p tarixiy so‘zlar yana asta-sekin iste’molga kirdi va kirmoqda. Jamiyat o‘zgarishi bilan til leksikasida, miqdor jihatdan ham, ma’no jihatdan ham, albatta, yangilanish bo‘ladi. Masalan, mahkama, vazir, vaqf, kotib, fuqaro, tuman, o‘nboshi kabi;

-asarlarda tarixiy so‘zlarning o‘lchov birliklari hamda boshqa xil tushunchalarni ifodalovchi mavzuiy guruhlari ham qo‘llangan bo‘lib, ular avvalgisidan miqdorining kamligi bilan farqlanib turadi;

-tahlil qilingan tarixiy so‘zlar ham faqat atash, nomlash (nominativ) vazifasini bajarib qolmagan, uslubiy maqsadni ifodalash uchun ham qo‘llanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Koshg‘ariy Mahmud. Devonu lug‘otit turk. I tom, 112-bet.

2.Dadaboyev H. “Devonu lug‘otit turk”ning til xususiyatlari.-Toshkent, 017.

3.Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 006. – 476 b.

4.Qahhor Abdulla. Tanlangan asarlar. Uch tomlik.P tom. –T.: Adabiyot va san’at, 1957. - 420 b.; Qahhor Abdulla. Sarob. –T.: Adabiyot va san’at, 1989. –256 b.;Qahhor Abdulla. Sarob. – T., 1935. - 60 b.

5.G‘ulom G‘afur. Shum bola. –T.: O‘zbekistan, 1992. -141 b.; G‘ulom G‘afur. Shum bola va boshqa povestlari. –T.: Uzadabiynashr, 1-226 b.;G‘ulom G‘afur. Tanlangan asarlar. 5-jild. - T., 1966. -180 b.

6.Karimov S. O‘zbek tilining badiiy uslubi, -Samarkand, 1982, 117-bet.

7.Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari, -Toshkent, 1985, 121- bet.

8.Norov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Qarshi, 017. – 136 b. 9.Xamroyeva Sh. O‘zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari: Filol.fan.bo‘yicha falsafa doktori (PhD)…disser. – Qarshi, 018. – 50 b.

9. Abduhakimovich-Guliston, M. K. (2021, April). Lexical And Semantic Features Of Archaic Words In The Works Of Ghafur Ghulam And Abdullah Qahhor. In Archive of Conferences (Vol. 3, No. 1, pp. 38-49).

МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ СВЯЗИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В МАГИСТРАТУРЕ НЕЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Нуритдинов Шухрат Бахирович
Преподаватель, Гулистанский государственный университет
shuhratnuritdinov17@gmail.com

Аннотация: Работа посвящена анализу межпредметных связей; сделаны выводы по поводу целесообразности использования межпредметных связей в преподавании иностранного языка в бакалавриате неязыкового высшего учебного заведения. В статье доказано, что всестороннее внедрение междисциплинарных отношений и других аспектов обучения иностранному языку в высшем учебном заведении повышает конкурентоспособность и мобильность будущих специалистов.

Ключевые слова: межпредметные связи, преподавание иностранного языка в магистратуре высшего учебного заведения, государственные стандарты, компетенции учащихся.

Abstract: The paper analyzes the interdisciplinary relationship, concludes the appropriateness of the use of interdisciplinary relations in teaching a foreign language at the bachelor of higher educational institutions. Interdisciplinary relationship and other aspects of foreign language training are meaningful, informative and factual. That is their in-depth coverage on the level of facts, events that promotes generalization and systematization of knowledge, enhances the competitiveness and mobility of the future specialists.

Keywords: interdisciplinary communication, teaching a foreign language at the magistracy, Government Standards, the competence of students.

В педагогике уделяется много внимания межпредметным связям и их использованию в практике преподавания в высшей школе. Они относятся к поиску методов отражения целостности природы в содержании учебного материала, что способствует возникновению идеи предметного синтеза.

Целью данной работы является характеристика межпредметных связей в рамках преподавания иностранного языка в неязыковом ВУЗе. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: определить понятие межпредметных связей, проанализировать целесообразность

использования межпредметных связей в преподавании иностранного языка в магистратуре высшего учебного заведения.

Основоположник научной педагогики Я.А. Коменский указывал на то, что преподавателю необходимо учитывать связи, в которых находятся все предметы [1, с.248].

Русский педагог К.Д. Ушинский, опираясь на теорию различных ассоциативных связей, отображающих объективные взаимодействия предметов и явлений, обосновал дидактическую значимость межпредметных связей, которые являются частью более общей проблемы системности обучения [4, с.115].

Автор книги «Становление междисциплинарности: введение в междисциплинарные исследования» американский профессор Таня Авгсбург [5] рассматривает разновидности связей между предметами следующим образом:

- собственно интердисциплинарность
- мультидисциплинарность
- кросдисциплинарность
-кросдисциплинарность
- трансдисциплинарность

Наша точка зрения базируется на том, что для продуктивного применения на практике знаний из различных дисциплин важным является установление широких связей между ними. В современных условиях потребность в формировании готовности к получению информации (в устной и письменной формах), к общению на иностранном языке с зарубежными партнерами чувствуют, прежде всего, студенты, обучающиеся в магистратуре [3].

Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку в неязыковых высших учебных заведениях состоит из трех компонентов и происходит по следующим направлениям:

- социокультурное направление - общий курс иностранного языка (общеупотребительный язык, язык для повседневного, бытового общения);

- направление по специальности - курс иностранного языка для специальных целей (для общения специалистов разных отраслей);

- профессиональное направление - курс иностранного языка для делового общения, что является типичным во многих профессиональных сферах деятельности человека (например, резюме, деловая переписка, разговор по телефону и т.п.), в которую также входит и предпринимательская

Обучение русскому языку как иностранному – это комплексный процесс, который включает в себя не только изучение грамматики и лексики, но и развитие коммуникативных навыков, культурологических знаний и умений. В этом процессе межпредметные связи играют важную роль, так как они позволяют студентам узнать больше о культуре и истории России, а также расширить свой кругозор.

Межпредметные связи могут быть использованы в различных формах обучения русскому языку как иностранному. Например, при изучении грамматики можно использовать материалы из других предметов, таких как математика или физика. Это поможет студентам лучше понять теорию и применять ее на практике. Кроме того, межпредметные связи могут быть использованы для расширения словарного запаса студентов. Например, можно использовать материалы из истории или литературы, чтобы показать студентам новые слова и выражения. Это поможет им лучше понимать тексты и развивать свои навыки чтения.

Еще одним примером использования межпредметных связей может быть изучение культурологических аспектов русского языка. Например, можно использовать материалы из искусства или музыки, чтобы показать студентам, как тесно связаны язык и культура. Это позволит студентам лучше понимать русский язык и культуру России в целом.

Важно отметить, что использование межпредметных связей требует определенной подготовки со стороны преподавателя. Он должен быть знаком с материалами из других предметов и уметь их правильно использовать при обучении русскому языку как иностранному. Кроме того, необходимо учитывать уровень языковой подготовки студентов и выбирать материалы, которые будут соответствовать их уровню.

Таким образом, межпредметные связи играют важную роль при обучении русскому языку как иностранному. Они позволяют студентам расширить свой кругозор и узнать больше о культуре и истории России. Однако, для их успешного использования необходима подготовка со стороны преподавателя и учет уровня языковой подготовки студентов.

Изучение иностранных языков в неязыковом вузе является актуальной темой в современном мире, где глобализация требует перспективных специалистов, способных работать на международном уровне. Русский язык, являясь одним из широко распространенных языков мира, привлекает внимание иностранных студентов, желающих овладеть не только языковыми знаниями, но и пониманием культурных и социальных особенностей России.

Межпредметные связи являются ключевым фактором успешного изучения языка, так как позволяют студентам изучать язык на примерах из других предметов, расширяя тем самым свой кругозор, понимание и знания.

Первый пример межпредметных связей – это использование в текстах учебных материалов терминов из других наук для объяснения языковых явлений. Например, объяснение грамматических понятий в контексте литературных произведений повышает уровень понимания языка и культуры страны, где данный язык используется как родной. Это помогает студентам лучше усваивать предмет, увеличивая свои знания не только в языковой, но и в общекультурной сферах.

Второй пример – это использование текстов из различных научных областей для изучения языка. Разнообразие текстов на различные темы помогает студентам развивать свой уровень понимания языка, а также стимулирует интерес к изучению других наук. Использование текстов на тему истории, музыки, культурологии и других наук помогает студентам расширять свой кругозор и понимание мира.

Третий пример – это комбинация языковой практики и использование компьютерных программ, которые облегчают изучение языка. Программы-переводчики, графические презентации и другие современные технологии позволяют студентам изучать язык более эффективно и увлекательно. Кроме того, использование компьютерных программ позволяет студентам лучше ориентироваться в современных информационных технологиях.

В заключении можно отметить, что межпредметные связи при обучении русскому языку как иностранному в неязыковом вузе играют важную роль в развитии культурного, лингвистического и общекультурного уровней студентов. Они позволяют студентам увеличить объем знаний и формировать понимание языка и культуры, глубже понимая традиции и обычаи той страны, где данный язык используется.

Список использованной литературы:

1. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: в т. / Я.А. Коменский. - М.: Педагогика, 1975. - Т. 1. - 405 с.

2. Моносзон Э.И. Основы педагогических знаний / Э.И. Моносзон. - М.: Педагогика, 1986. - 00 с.

3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров; под ред. Е.С. Полат. М.: Академия, 002. - 71 с.

4. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: в 6 т./ К.Д. Ушинский; сост. С.Ф. Егоров. - М.: Педагогика, 1989. - Т. 3. - 512 с.

5. Ausburg T. Becoming Interdisciplinary: An Introduction to Interdisciplinary Studies / Tanya Ausburg. -2-nd edition. - New York: Kendall / Hunt Publishing, 006. - 197 p.

BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARINI TASHKIL QILISHNING ZAMONAVIY PRINSPLARI

Mamadaliyeva Dilnoza Allayorovna, *GulDU magistranti*
Hamidova Muhayyo Xojiakbar qizi, *GulDU talabasi*

Annotasiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf matematika darslarini tashkil qilishga qo‘yiladigan zamonaviy pedagogik talablar va tamoyillar nazariy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Pedagogika, pedagogik talab, tamoyil, metod, usul,uslub, metodika.

Mamlakatimiz rivojlanishining hozirgi davrida jahon ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha ta’limning yangi ustuvor yo‘nalishlari belgilandi. 017-2021 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekistonni rivojlantirishning Harakatlar strategiyasi[5]da o‘quvchilarning funktsional savodxonligini rivojlantirish milliy tadbirlar rejasiga kiritilgan. Maktab ta’lim sifatini yaxshilashning asosiy yo‘naltiruvchi nuqtasi sifatida maktab o‘quvchilari funktsional savodxonligini rivojlantirish ularning jamiyatda faol ishlash, o‘z taqdirini o‘zi belgilash, o‘z-o‘zini takomillashtirish hamda o‘zini-o‘zi ro‘yobga chiqarish qobiliyatlarini talab qiladi.

Yuqoridagi bandlarda keltirilgan xalqaro tadqiqotlar natijalari va tahlillaridan kelib chiqib, o‘quvchilarning matematik savodxonligini rivojlantirish uchun ularning bilim va ko‘nikmalariga quyidagi talablarni qo‘yish mumkin:

matematikaga oid ta’riflar, formulalar va boshqa faktlarni o‘quv va ma’lumotnomalardan qidirish va foydalanish;

turli hayotiy vaziyatlarda algebraga doir bilim, ko‘nikma va grafik malakalarini qo‘llash;

ma’lumotlarni to‘plash, tahlil qilish, qayta ishlash, sintez qilish;

matematik formuladan foydalanish, muayyan xususiy hollarni umumlashtirish asosida miqdorlar orasidagi bog‘liqlikni ifodalovchi formulalarini mustaqil ravishda tuzish;

o‘zlashtirilgan algebraik almashtirishlarni va funktsional grafik tasvir va tasavvurlarni tevarak-atrofdagi yoki boshqa fanlardagi tegishli ob’ektlarni ifodalash va tahlil qilishda qo‘llash;

o‘z nuqtai nazarini asoslay olish, uning muhokamasida ishtirok etish va mantiqiy jihatdan to‘g‘ri xulosa chiqarish;

matematik matn bilan ishlash (tahlil qilish va kerakli ma’lumotlarni chiqarib olish), o‘z fikrini matematik atamalar, timsollar va ramzlar yordamida aniq va to‘g‘ri yozish hamda og‘zaki va yozma izhor qila olish;

amaliy xarakterdagi hayotiy masalalarni yyechish, zarur hollarda ularni yechishda kerakli ma’lumotnomalar va hisoblash vositalarini qo‘llay olish,

jadvallar, diagrammalar, grafik koʻrinishdagi real raqamli maʼlumotlarni hamda statistik xarakterdagi maʼlumotlarni tahlil qilish;

amaliy xarakterdagi matematik muammolarini hal qilish vositasi sifatida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish.

Mavjud vaziyatni hal qilish uchun boshlangʻich sinf matematika oʻqituvchilariga quyidagilarga eʼtibor berish tavsiya etiladi:

matematik nutqni toʻgʻri va aniq shakllantirish;

matnli masalalarini yechishda matematik mazmun va usullarni ajratib koʻrsatish va yangi holatga qoʻllash;

masala shartlarini matnli koʻrinishdan matematik tilga oʻgirish va bu shakl almashtirishlarning mazmun va mohiyatini ochib borish;

oʻquvchilarda ijodiy ishlash koʻnikmalarini shaklllantirish va faol aqliy harakatlarni amalga oshirishlari uchun muammoli vaziyatlarni yaratish.

taʼlim jarayonida oʻquvchilarning tabaqalashtirilgan individual shugʻullanish traektoriyalarini yaratish;

darsda interfaol va faol taʼlim texnologiyalari: loyiha metodi, keys, oʻyin texnologiyalari, muammoli oʻqitish, matn bilan ishlash, klaster, poster, sinkveyn, BBB, FSMU, baliq skeleti, nilufar guli kabi metodlardan oʻrnida foydalanish.

Kompetentsiyaga asoslangan oʻquv topshiriqlari qanday boʻlishi kerak?

Matematik masalalar – oʻquvchilarda mantiqiy fikrlash koʻnikmalarini shakllantirishning eng asosiy vositasi hisoblanadi;

Odatiy (standart) matematik masala:

har qanday matematik masala “Shart” va “Xulosa” qismlardan tuziladi;

“Shart” qismida “Maʼlum” kattaliklar beriladi va “Xulosa” qismida esa “Noma’lum” kattaliklarni topish talab qilinadi;

“Noma’lumlar”ni topish uchun “Maʼlumlar”dan foydalaniladi.

Standart masalalar

standart masala shartida berilgan “Maʼlumlar” “Noma’lumlar”ni topish uchun koʻp ham boʻlmaydi oz ham boʻlmaydi;

darsda koʻpincha standart koʻrinishdagi masalalar echiladi;

standart masalalar darslikda koʻrilgan standart usullar bilan echiladi.

Nostandart masalalar

nostandart masala shartida berilgan “Maʼlumlar” nostandart koʻrinishda berilishi mumkin;

“Maʼlumlar”“Noma’lumlar”ni topish uchun keragidan ortiq ham boʻlishi mumkin, shuningdek, etarli boʻmasligi ham boʻlishi mumkin;

nostandart masalalarni yechishning standart usullari yoʻq, har biri oʻzgacha yondashuvni talab qiladi;

darsda nostandart koʻrinishdagi masalalar deyarli echilmaydi.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarini matematik tasavvurlarni shakllantirishda ta‟limning asosiy didaktik prinsplari va tamoyillari

Ilmiylik prinsipi berilayotgan bilim mazmuni ilmiylik asosida tuzilgan boʻlishi kerak.

Tarbiyaviylik prinsipi boshlangʻich sinf oʻquvchilarining matematik tassavvurlarni shakllantirishda fanga boʻlgan qiziqishni uygʻotish yaʻni bilimlarni oʻzlashtirishga harakatini, ularni egallash va mustaqil kengaytira olishga oʻrgatishni oʻz ichiga oladi shu bilan birga ularda

tafakkurni shakllantirish, matematik tushuncha va tasavvurlar bilan boyitish, xotira va diqqatni rivojlantirish, ijodiy tafakkurni tarbiyalash kabi ishlarni amalga oshirishni talab etadi. Bu prinsp o‘quvchilarda ziyraklik, topqirlik, aqllilik xislatlari bilan birga vatanga muhabbatni hamda rostgo‘ylik, mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlarni tarbiyalash ham matematika mashg‘ulotlarida amalga oshirish imkoniyatlari mavjudligini ifodalaydi.

Nazariya va amaliyotning birlik prinspi. Bu prinsp berilgan nazariy bilimlarning hayotga, amaliyotga bog‘lanishini butun choralar bilan kengaytira borishni talab qiladi. Matematika nazariyadan bevosita har-xil mashq va masalalarni yyechishga o‘tish yo‘li bilan bu prinsp keng suratda amalga oshiriladi. Haqiqatdan ham o‘quvchilarga har kuni ko‘zi bilan ko‘rib yurgan xonada, ko‘chada, uydagi narsalar bilan bog‘langan

holda mashg‘ulot o‘tish, ya’ni bilim berish lozim, chunki bu o‘quvchilarning tez tushunib olishiga, o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Ko‘rgazmalilik prinspi. O‘quvchilar tafakkurining aniqlikdan abstraktlikka qarab rivojlanish xususiyatlariga bog‘liqdir. Matematikani o‘qitishdan asosiy maqsad mantiqiy tafakkurni rivojlantirishdan iboratdir; biroq matematikani o‘qitish aniq fakt va obrazlardan ajralmasligi, aksincha, har qanday masalani o‘rganishi shu aniq fakt va obrazlarni tekshirishdan boshlash kerak. Ko‘rgazmalilik o‘quv materialini o‘zlashtirishni osonlashtiradi va bilimning mustahkam bo‘lishiga yordam beradi.

M: doira haqida gapirganimizda bolaning har biriga doirachalardan berib qo‘yib bolalar ikki qo‘llari orasida ushlab ko‘rishlari kerak. Uning dumaloq ekanini, tekis ekanini qo‘l uchidagi o‘quvchining hamma analizatorlari qatnashgan holda eslarida yaxshiroq qoladi.

Bilimlarni o‘zlashtirishda sistemalilik, ketma-ketlik va mustahkamlilik prinspi. Matematikada materialni sistemali bayon etishning ahamiyati juda katta, chunki matematikada ayrim faktlar orasidagi mantiqiy bog‘lanishlar g‘oyat muhimdir. O‘quvchilarga berilayotgan bilim alohida-alohida bo‘lib qolmay, bir- biri bilan bog‘langan holda oson misollardan boshlanib asta-sekin murakkablashtirib borilishi lozim.

Puxta o‘zlashtirish prinspi esa matematikada ayniqsa katta ahamiyatga egadir. Matematik tushunchalar o‘zaro shu qadar bog‘langanki, majburiy minimumning biror qisminigina bilmagan taqdirda ham bolalar o‘z bilimlarini hayotda foydalana olmay qoladilar va matematik bilim olishni davom ettirish qiyinroq bo‘ladi.

Matematikada son va sanoq, kattalik, geometrik figuralar, tevarak atrofni bilishni, vaqtni chamalash malakalarini puxta egallashining ham ahamiyati juda katta. Ayniqsa, matematikada boshqa fanlardagiga qaraganda ham, programmaning biror qismini yaxshi o‘zlashtirmasdan va malakani yaxshi mustahkamlamasdan turib, muvaffaqiyat bilan oldinga qarab borish mumkin emas.

Individual yondashish (ravonlik) prinspi**.** Ravonlik prinspi o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini, ya'ni qobiliyatlarini, psixologiyasini hisobga olish kerak degan talablardan kelib chiqadi va bu prinsp matematikani o‘qitish protsessida amalga oshirilishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Н.У.Бикбаева, Р.И.Сидельникова, Г.А.Адамбекова “Бошланғич синфларда математик ўқитиш методикаси” – Т.: O‘qituvchi, 1996. – 512 b.

2.Raximov B.H., Mavlyanov A., Choriev V., Abdalova S., Temirova N.S. Pedagogik texnologiyalar sxemalarda//O‘quv qo‘llanma. − T.: OO‘MKHTRM, 009. − 124 b.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СЕПАРАТОРА-ОЧИСТИТЕЛЯ

Максудов Равшан Хасанович,
Доктор технический наук, профессор, Гулустанског государственного университета
Шухратов Шароф Шухратович,
PhD, технический наук, Ферганского государственного университета, Республика Узбекистан, г Фергана
sharof.shukhratov@ktu.edu
Якубов Ином Данияpович,
Ассистент, Ферганского государственного университета, Республика Узбекистан, г.Фергана
yaid_87@mail.ru

Abstract: The article presents a classification of a new separator-cleaner, the principle and efficiency of work, an analysis of the transmission mechanisms that set it in motion. In the new device, along with the separator, a drum with piles and a mesh surface with a vacuum valve is placed symmetrically in a vertical plane, allowing it to be cleaned of impurities, and its effectiveness is substantiated.

Keywords: Cleaner, separator, pneumatic transport, tape, vacuum valve, inclined gate, mesh surface, frequency, angular velocity.

Аннотация: В статье представлена классификация нового сепаратора-очистителя, принцип и эффективность работы, анализ передаточных механизмов, приводящих его в движение. В новом устройстве, наряду с сепаратором, размещены симметрично в вертикальной плоскости барабан со сваями и сетчатой поверхностью с вакуумным клапаном, позволяющим очищать его от примесей, и обоснована его эффективность.

Ключевые слова: Очиститель, сепаратор, пневмотранспорт, лента, вакуумн-клапан, наклонный шибер, сетчатая поверхность, частота, угловая скорость.

Введение. В результате увеличивается расстояние между транспортными средствами внутри предприятия . В зависимости от объема подготовки промежуточная длина может составлять 00 м и более. Для передачи хлопка-сырца от удалённых хлопкоочистительных заводов в производство установлено дополнительное, серийное, ретрансляционное пневмоустройство блочного типа [3, 4].

При решении задач совершенствования пневмотранспортных устройств весьма эффективным является рассмотрение работ, посвящённых изучению влияния пневмотранспорта на качество хлопка-сырца. При этом сохранение природных свойств хлопка-сырца является важной задачей [7, 8] .

Повреждение семян увеличивается с увеличением влажности посевного хлопка, увеличивая количество проходов через машину, а также увеличивая скорость потока воздуха и уменьшая концентрацию аэромикса . Трубы повреждены на изгибах и разделителях. Установлено, что количество тканых и сложнотканых волокон увеличивается примерно в раза. В системе пневмотранспорта дефекты волокон образуются в точках поворота, трубах и сепараторах, особенно при перемещении влажного хлопка-сырца . Эффективность устройства пневмотранспорта хлопка-

сырца во многом зависит от показателей работы сепаратора. Основные требования к сепаратору заключаются в отделении хлопка-сырца от воздушного потока с сохранением его естественных параметров и обеспечении бесперебойной работы пневмоустройства с минимальными потерями давления [11, 12].

Основная часть. Это устройство состоит из входного патрубка, сетчатой поверхности, сетчатого фильтра, вакуумного клапана и короткого всасывающего патрубка. При работе этого устройства за счет подсоса воздуха с помощью вентилятора хлопковое сырье поступает в камеру сепарации из входного патрубка и под действием его инерции хлопок падает к вакуумному клапану. Вакуумный клапан не пропускает воздух извне в рабочую камеру, и в результате его вращательного движения вокруг своей оси куски хлопка, попадающие на его верхнюю часть, постепенно удаляются из рабочей камеры и транспортируются на следующий технологический процесс .

В процессе работы сепаратора хлопок, поступающий из входного патрубка, ударяется о поверхность прямого отвода, скользит по его поверхности и под действием собственного веса попадает в вакуумный клапан. Благодаря тому, что поверхность направляющей покрыта резиной, удастся уменьшить силу удара. Основным недостатком этого сепаратора является то, что сила удара воздействует на кусок хлопка, вызывая повреждение хлопкового семени [19-21].

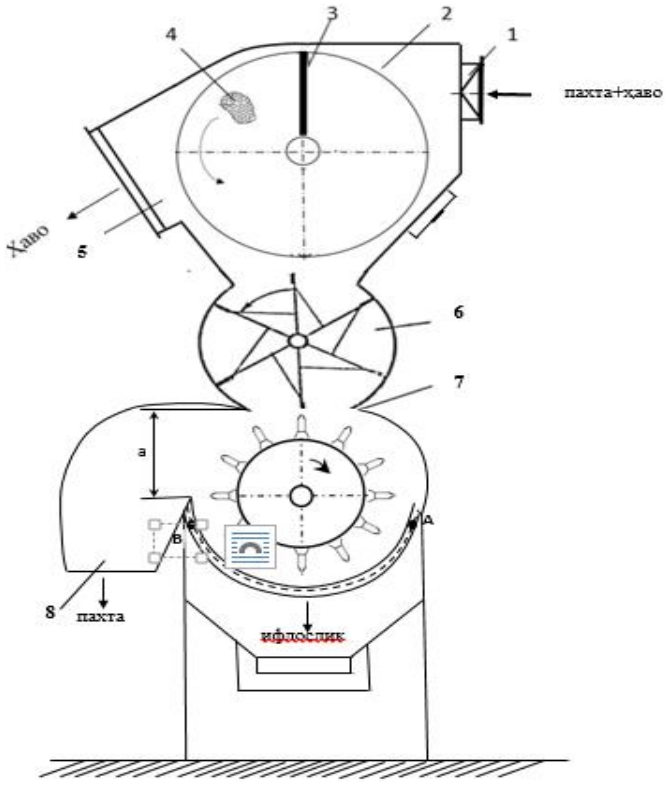

Рисунок 1. Блок сепаратор-очиститель.

1. Входной патрубок, . Рабочая камера, 3. Сетчатый фильтр, 4. Сетчатая поверхность, 5. Патрубок выхода воздуха, 6. Вакуумный клапан, 7. Очиститель хлопка, 8. Патрубок выхода хлопка.

После поступления хлопка в вакуумный клапан из рабочей камеры очистительного сепаратора, для повышения эффективности очистки сепаратора он состоит из барабана с ворсами и сетчатой поверхностью, расположенной симметрично в вертикальной плоскости с вакуумным клапаном, а размер отверстий 5х50 мм для увеличения полезной площяди сетчатой поверхности, причем отверстия расположены под наклоном 45º в направлении вращения свайного барабана [23].

Принцип его работы следующий: хлопчатобумажный материал движется с потоком воздуха, поступает в рабочую камеру (2) через входной патрубок (1) в сепаратор и попадает в вакуумный клапан (6). Частицы хлопка, движущиеся вплотную к сетчатой поверхности (4), расположенной по обеим сторонам рабочей камеры, прилипают к их поверхностям. Камеру отделяют с помощью ватных тампонов (3), прикрепленных к сетчатой поверхности (4) с обеих сторон, и опускают на нее расположенный ниже вакуумный клапан (6). Воздушный поток проходит через сетчатую поверхность (4) и движется к вентилятору через короткий выходной патрубок (5). В результате вращения вокруг своей оси вакуумный клапан (6) не пропускает воздух извне в камеру, а пропускает хлопковый материал внутри рабочей камеры в камеру очистки. В этом случае барабан с ворсом захватывает хлопок по сетчатой поверхности, очищает его и подает на следующие технологические процессы.

Результаты эксперимента и их анализ. Ряд трудностей возникает при транспортировке сырья воздушным транспортом при подаче сырья к технологическим машинам первичной обработки хлопка. В этом случае хлопок смешивается с воздухом и передается в технологические машины в разной плотности, в которых технологические процессы осуществляются неравномерно, поднимается пыль, нарушается экологическая обстановка, выходят из строя машины и механизмы . В производстве для отделения хлопка от воздуха в системе пневмотранспортного устройства применяют сепараторы типа СС-15А и СХ [24].

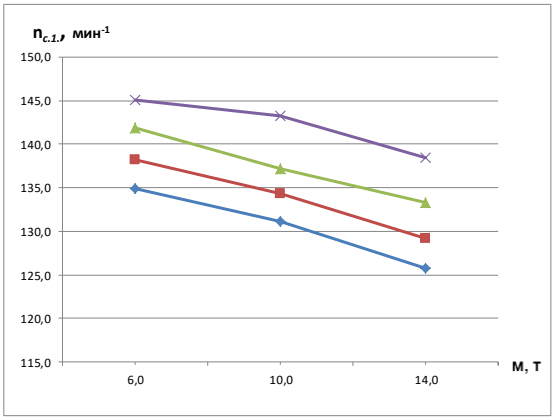

Рисунок . Сепаратор СС-15А, графики зависимости частоты вращения вала 1 от производительности

здесь: e=0 e=1 e=2 e=3

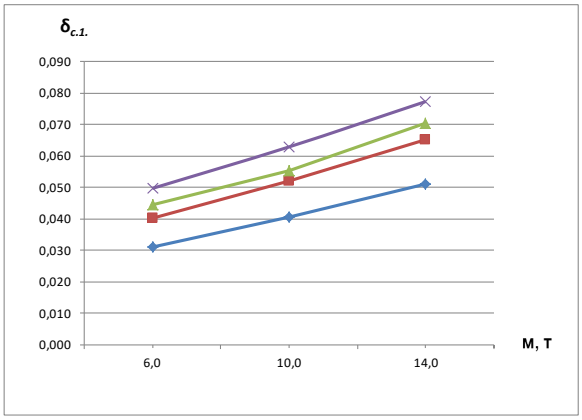

Рисунок 3 . Сепаратор СС-15А, вал 1, коэффициент неравномерности угловой скорости и производительность. Графические ссылки

здесь: e=0 e=1 e=2 e=3

Производительность сепаратора до 15 т/с. По мере увеличения производительности частота вращения вала разделительного кулачка уменьшается. В частности, при производительности 6 т/с частота вращения варьируется в пределах 132-138 об/мин. При производительности 14 т/с частота вращения вала разделительной камеры сепаратора колеблется в пределах 122-130 об/мин.

Желательно увеличить момент инерции вала вакуумного клапана, чтобы еще больше снизить коэффициент неравномерности угловой скорости вала вакуумного клапана . В этом случае рекомендуется значение эксцентриситета натяжного ролика ременной передачи принимать ,5-3,0.

Заключение. Результаты эксперимента показали, что предлагаемый сепаратор-очиститель состоит из барабана с ворсом и сетчатой поверхностью, расположенной симметрично в вертикальной плоскости, с вакуумным клапаном для очистки его от примесей при извлечении хлопка из воздуха. , для увеличения полезной поверхности сетчатой поверхности размер отверстий 5х50 мм.то, что она подготовлена, отверстия расположены под наклоном 45º в сторону вращения барабана сваи, обуславливает максимальное сохранение качественные показатели поступающего хлопка и повышает эффективность очистки.

Использованная литература.

1. Shukhratov Sh, Milašius R, Gafurov K, Maksudov R, Gafurov J, Tojimirzaev S. Improvement in the Design and Methods of Calculation of Parameters of Vibration Multifaceted Gridirons of Natural Fibre Cleaners. FIBRES & TEXTILES in Eastern Europe 021; 9, 5(149): 9-33.
2. Ш.Шухратов, И.Якубов, Р.Максудов, А.Джураев. Development of effective design and substantiation of parameters of the cotton cleaner from large little//НамМТИ илмий-техника журнали 020 (4).
3. Sh. Shukhratov, R. Makhsudov, A. Djuraev, R. Milašius, I. Yakubov. Determination of Parameters of Grates on Rubber Brackets of Fiber Material Cleaners. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT). ISSN: 49 – 8958, Volume-9 Issue-2, December, 019 pp. 4263-4270.
4. Shukhratov, Sh.; Milašius, R.; Gafurov, K.; Gafurov, J. Investigation of twist waves distribution along structurally nonuniform yarn // Autex research journal. Warsaw : Sciendo. ISSN 1470-9589. 021, p. 1-5.
5. Djurayev, A., Maksudov, R. X., Shukhratov, S., & Tashpulatov, D. S. (2018). Improvement in design and methods of calculation the characteristics of vibrant diamond bars of cotton cleaners. International journal of advanced research in science, engineering and technology, 5(11), 397-401.
6. И.Якубов, Г.Исламова. Разработка ресурсосберегающей конструкции и методы расчета параметров составного кулирного клина трикотажной машины. НамМТИ илмий-техника журнали 019 (4)
7. Shukhratov, Sh, et al. "Determination of parameters of grates on rubber brackets of fiber material cleaners." International Journal of Engineering and Advanced Technology 9.2 (2019).
8. Djurayev, A., R. Kh Maksudov, and Sh Sh. "Shukhratov. Improving the Design and Justification of the Parameters of the Saw Section of the Cotton Cleaning Unit."

International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology 5.12 (2018): 7549-7555.

9. Shukhratov, S., & Milašius, R. (2019, August). Influence of parameters of gridirons on the cotton fibers cleaning and yarns quality. In Conference: Advanced materials and technologies: book of abstracts of 1st international conference-school (pp. 19-23).

10. Камолиддин Ибрагимович Ахмедов, Хосият Тухтаевна Нуруллаева, Ином Дониярович Якубов // Определение длины пластических зон и разрывной нагрузки упругой нити в другой среде // перспективы развития технологий обработки и оборудования в машиностроении // 017.page27-30

11. Максудов, Р.Х., Ш.Ш.Шухратов, and А.Ж.Джураев. "Эффектив-ность использования новой пильчатой секции хлопкоочистительного агрегата." Современнии в науке и технике: Сборник научных трудов (2014): 425

12. Shukhratov, Sh, G. Yusupkhodjaeva, and R. Milašius. "Research of methods to improve properties of blended fibres from waste of natural fibres." Advanced materials and technologies: nd international conference-school. 020.

13. Inam Yakubov, Nigora Yakubova // development of effective design and substantiation of parameters of the cotton cleaner from large little //scientific collection «interconf» // 022/7/8.№115, pp. 303-308

14. Ш.Шухратов, И.Якубов, Р.Максудов, А.Джураев. Толали материаллар тозалагичининг қайишқоқ таянчларга ўрнатилган колосниклар тебранишларининг таҳлили. ФарДУ илмий хабарлар 019 (6)

15. Ином Данияpович Якубов // анализ устойчивости сетки при испытаниях на упругость очистителей волокна // Новости образования: исследование в XXI веке // 022/11/1№4. pp. 141-147

16. Razzoqov Baxtiyor Xabibullaeyvich, Yakubov Inomjon Daniyarovich // Milliy oquv dasturi asosida innovatsion kasbga yonaltirish // ijodkor o'qituvchi // 022/7/1.№20. pp. 86-89

Якубов Ином, Шухратов Шароф, Мурадов Рустам Новая конструкция рабочих агрегатов хлопкосепаратора и совершенствование приводных механизмов // Universum: технические науки. 022. №7-2 (100).

Шухратов Шароф, Мирзаев Отабек Динамический анализ колебаний составного дискретизирующего барабанчика // Universum: технические науки. 022. №9-3 (102).

Шухратов Шароф, Шухратова Юлдузхон, Рахмонжонов Хасанбой Применение творческих методов в непрерывном профессиональном образовании // Universum: психология и образование. 022. №4 (94).

Якубов Ином Данияровоч, Шухратов Шароф Шухратович, Муродов Рустам Муродович // Пахта-тўқимачилик кластерларида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида янги сепаратор ишлаб чиқиш // Халқаро анжуман маърузалар тўплами // 022/5/27. pp. 101-105

Якубов Ином, Мурадов Рустам, Шухратов Шароф // Принцип работы и эффективность хлопкосепаратора новой конструкции // Ishlab chiqarishning texnik, muhandislik va texnologik muammolarining innovatsion yechimlari mavzusidagi xalqaro miqyosdagi ilmiy-texnik anjumani materiallari to‘plami // 022/10/28.№2. pp. 143-146

Якубов Иномжон, Саломова Машхура, Маматқулов Орифжон // Чигит шикастланишини камайтириш мақсадида сепаратор конструкциясини такомиллаштириш // Халқаро илмий-амалий конференсия материаллари тўплами // 021/11/23 pp. 647-649.

O‘ZBEKISTONDA AN’ANAVIY XONANDALIK SAN’ATI

Kuychieva Zamira Unarovna.,
Guliston davlat universiteti “Musiqiy ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi
kuychievazamira@gmail.com
Xomidov Zokir Djo‘rakulovich,
Guliston davlat universiteti “Musiqiy ta’lim” kafedrasi katta o‘qituvchisi
zokirjonxamidov03@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola qadimdan inson hayotida ahamiyatli bo‘lmish ustozlik va ustoz an’analarini davom ettiruvchi shogirdlik haqida bo‘lib.Bugungi kunda “Ustoz–shogird” an’analarining insonlar hayotida nechog’lik muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida so‘z boradi. Maqolada keltirilgan fikrlar ko‘p yillik ustozlik tajribasi asosida yozildi va boshqa ustozlar fikrlari, ilmiy maqolalaridan foydalanildi.

Abstract: This article is about mentoring,which has been important in human life since ancient times, and apprenticeship that continues the tradition of mentoring. Today, it is talked about how important the tradition of "Master-disciple" is in people's lives. The opinions presented in the article were written on the basis of many years of mentoring experience and the opinions and scientific articles of other mentors were used.

Kalit so‘zlar: Ustoz-shogird,tarbiya, an’ana, meros,bilim,malaka, ko‘nikma, xonanda,xofiz,katta ashula.

Keywords: teacher, student, upbringing, tradition, heritage, knowledge, skill, skill.

1.O‘zbek an’anaviy xonandalik san’ati.

Xalqning hayoti beshikdan qabrga qadar qo’shiq bilan bog’liq; inson ruhiga qo‘shiq chaqaloqligidayoq alla orqali singadi, keyin butun umri davomida unga qo‘shiq hamrohlik qiladi – quvonchli kunlarda ham, qayg’uli tunlarida ham.

Qo‘shiqda xalq hayoti butun qirralari bilan, xalq kayfiyati barcha ko‘rinishlari bilan namoyon bo‘ladi. Qo‘shiqda xalq tafakkuri, dunyoqarashi, an’analari, urf-odatlari, o‘ziga xos hususiyatlari aks etadi.

Biz hayotimizni kuy va qo‘shiqsiz tasavvur qila olmaymiz. Naql qilinishicha, hatto inson jismiga jon ham musiqa vositasida kirgan ekan. Shuning uchun yaxshi kunimizda ham, yomon kunimizda ham – beshikdan qabrga qadar umrimiz davomida bizga qo‘shiqlar hamroh.

Ota-bobolarimiz san’atni, adabiyotni hech qachon ilmu hunardan ajratishmagan. Beqiyos tafakkur qudrati, betakror qalami sehri bilan dunyo ilmu adab ahlining e’tirofi va hayratiga sazovor bo‘lgan buyuk olimu adiblarimiz ham aksar musiqa bilimdonlari, zabardast bastakoru mohir sozanda, ba’zida hatto mohir xonanda ham bo‘lishgan.

Rivoyat qilishlaricha, Xuroson safarida Buxoro amiri Nasr ibn Ahmadga Marv ob-havosi nihoyatda xush kelib, shu yerda uzoq qolib ketadi. Arkoni davlat yurtni sog’inib, betoqat bo‘la boshlaydilar. Lekin yurak yutib, bu haqida hukmdorga og’iz ocha olmaydi. Oxiri Somoniylar

davlatining malik ush-shuarosi Abu Abdullo Rudakiyni sovg'a-salomlar bilan siylab, amirni Buxoroga qaytishga ko'ndirishni so'raydilar. Shunda shoir Nasr ibn Ahmad huzuriga kirib "Bo'yi jo'yi Mo'liyon oyad hamen" ("Mo'liyon arig'i suvining bo'yi kelmoqdadir") misrasi bilan boshlangan, asrlar davomida shuhrat tutib, 120 shoir tazmin bitgan, lekin birortasi badiiyatda unga yaqinlasholmagan g'azalni kuyga solib ijro etadi. Vatan tuyg'usi, intizorlik kechinmalari oz'ining va hassos ifodasini topgan bu yoniq qo'shiqni eshitgan amirning ko'nglida Buxoro sog'inchi shunchalik jo'sh urganki, hatto kiyinishni ham unutib, chodirdan yugurib chiqqanicha otga minib, "Qaydasan, Buxoro" deb yo'lga tushgan ekan[64].

Komiljon Otaniyozovning aytishicha, Xorazmdan azaldan "Suvora" ni avj pardada kuylagan xonandagina "xofiz" deb tan olingan. Ustozning bu fikrlarini davom ettirib, Ortiq Otajonov ham: "San'at olamiga maqom degan darvozadan kiriladi" –deydi.

Ma'lumki, an'anaviy xonandalikda har qanday qo'shiq - so'z, ohang va ijro uyg'unligidan iborat yaxlit san'at asari. Bu unsurlardan biri etishmadimi, bilingki, o'sha qo'shiq mukammal bo'lmaydi. Keyingi paytlarda bu uchlikni birga ko'rish amrimahol bo'lib qoldi. Kuy go'zal bo'lsa, so'zi sayoz, matn teran bo'lsa, kuy xarob, she'r ham, musiqa ham joyida bo'lsa, ijro o'xshamaydi. Men bu uchlik yoniga to'rtinchi qilib ovozni, beshinchi qilib dardni qo'shgan bo'lar edim. Holbuki, Ortiq Otajonov ta'biri bilan aytganda, san'atkor uchun tabiiy ovozning ahamiyati beqiyos bo'lib, u qo'shiqni tutib turadigan birinchi qanotidir.[65]

Dard ham ashulaning muhim unsurlaridan – so'z ham, musiqa ham, ovoz ham, ijro ham joyida bo'lsa-yu, xonandada dard bo'lmasa, bunday ashulalar ham tinglovchi qalbiga etib bormaydi.

O'zbek xonandalik san'ati juda qadimiy va serqirraligi bilan Sharq xalqlari madaniyati orasida alohida ahamiyat kasb etib kelgan.

An'anaviy xonandalik maktabi ashula, katta ashula hamda bastakorlik ijodi ijrochilik maktablari namunalaridan iborat ekanligi haqida eslatib o'tamiz.

2.Mumtoz ashula

Lirik xarakteridagi rivojlangan kuy va shakliga ega bo'lgan yirik aytim-ashula yo'li. Ashula mumtoz musiqaning eytakchi janrlaridan bo'lib, o'zining kuy rivoji, vazmin lirik yoki og'ir xarakteri, hayajonli va dardli mazmuni, diapazon kengligi, usul-ritmining sezilarli darajada murakkabligi va ijro uslubi mukammalligi bilan ajralib turadi. Sharq mumtoz (Lutfiy, Fizuliy, Alisher Navoiy, Jomiy, Haziniy, Mashrab, Muqimiy, Furqat, Ogahiy, Munis va b.) va o'zbek (Chustiy, Sobir Abdulla, Po'lat Mo'min, Erkin Vohidov, Kamtar, Normurod Narzullaev va b.) shoirlarning aruz vaznida yozilgan g'azal, ruboiy, muhammaslar ashula janrida keng qo'llanib kelingan. Falsafiy ma'noga ega bo'lgan, shuningdek, alam, ayriliq va hasratni ifodalovchi ishqiy-lirik va ayrim nasihatgo'y mazmun ko'proq ashula mavzusiga xosdir. Ashulada so'z va kuy uzviy bog'liqdir, bu holat asarning butun mazmunini, mohiyatini tashkil etadi. Chunki undagi umumiy mantiqiy bog'liqlik, vazn, qofiya, ohang, musiqiylik tinglovchiga zavq-shavq uyg'otadi, hayajonli kayfiyat paydo qiladi[66].

Ashula janr sifatida folklor va mumtoz musiqa ijodiyoti keng tarqalgan, ammo she'r matnlari (folklor namunalarida xalq so'zlari), kuy rivoji va ijro uslublari bilan ajralib turadi,

[64] Эргаш Очилов.Умрбоқий қўшиқлар.Тошкент."Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти.Тошкент-2013 йил.
[65] Сокин Ш.Етти мулоқот (Ортиқ Отажонов билан кечки суҳбатлар) – Тошкент: "Ўзбекистон",1994.18 бет.
[66] ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/.../332-mumtoz-ashula-yalla

masalan, "Tanovar" – folklor yo‘nalishida "Qora soch", "Sumbula", "Endi sendek"; mumtoz ashula namunalari "Adolat tanovari", "Yovvoiy tanovar" va b. (bular bir ohang asosida shakllangan).Mumtoz ashulalar musiqiy matnining rivojlanishi hamda kuy tuzilmalarining nisbatan davomliroqligi va kengroq diapazonligi, baland avji mavjudligi bilan xalq ashulalaridan sezilarli darajada farqlanadi. Ularning rivojlanish jarayoni daromaddan boshlanib tobora avjlangan holda rivojlanadi. Shu tufayli ashula shaklidagi asar mumtoz va bastakorlik ijodiyotlarida keng o‘rin olgan, uning loqal variantlari mavjud, jumladan, Buxoroda xalq ashula va muhammas, Xorazmda suvora va naqsh, Farg’ona vodiysida ashula yo‘llari, katta ashula, yovvoiy ashula deb yuritiladi. Diniy va pand-nasihat mavzudagi (Mashrab, Ahmad Yassaviy, Ogahiy, Haziniy, Furqat, Huvaydo, Maxtumquli) mumtoz ashula yo‘llari – munojot, na’t, qalandar, xonakoi, hamd, manzuma deb yuritiladi. Bunday ashulalar shaklan va mazmunan yanada murakkabroq va mukammalroq bo‘lib, mumtoz musiqamizning salmoqli qismini tashkil etadi.

O‘zbek bastakorlari ham mumtoz ashula janri asosida asarlar yaratganlar. Bu ashulalar yakkanavoz ijrosida, cholg’u ansambli jo‘rligida aytilib kelingan. "Tanovar", "Munojot", "Girya", "Adashkanman", "Yolg’iz", "Qomating", "Qurd", "Ol xabar" kabi mumtoz yo‘lidagi ashulalar, "Kuygay" (Yu.Rajabiy), "Sensan sevarim" (O.Hotamov), "Naylayin" (J.Sultonov), "Ey,chehrasi tobonim" (F.Sodiqov), "Diyorimsan" (K.Jabborov), "Bir ishva bilan" (M.Murtazoev), "Guluzorim" va "Qurbon o‘lam" (A.Abdurasulov), "Qachon bo‘lgay" (M.Mirzaev) va b.Bastakorlarning ashulalari xonanda (professional va havaskor)lar repertuaridan mustahkam o‘rin olgan. Yirik namoyandalar – K.Otaniyozov, J.Sultonov, M.Uzoqov, F.Mamadaliev, R.Mamadaliev, O.Xudoyshukurov, H.Boltaev, B.Dovidova, M.Tojiboev, M.Yo’lchieva va b.

O’zbek ijrochilik amaliyotida ashula turkumlari ham mavjud, jumladan, "Tanovar I–V", "Kalandar I–V", "Eshvoy-Eshvoy kurd-Eshvoy turkman", "Kalandari-Samandari", "Dilxiroj-Sinaxiroj" va b.

3. Katta ashula

Patnusaki (patnis) ashula – Fargona vodiysiga xos bo‘lgan o‘zbek an’anaviy ashula yo‘li. Odatda, -5 hamnafas ashulachi (hofiz) tomonidan cholg’u jo‘rligisiz (qo‘llariga patnis, likobcha ushlagan holda) aytiladi. [67]

Ko‘pincha yuqori pardalarda va keng nafasda ijro etilib, o‘ziga xos murakkab ijro uslubi bilan ajralib turadi. Katta ashula qadimiy marosim va mehnat qushiqlari, marsiya, navha, ayolg’u qo‘shiqlari hamda aruz vaznidagi g’azallarning qadimiy o‘qilish uslublari zaminida vujudga kelgan. Katta ashula, odatda, katta yig’in, sayil va to‘y -tomoshalarda aytilgan. Uning o‘tmishdagi namunalarida lirik va nasihatomuz g’azallar bilan bir qatorda diniy, tasavvuf yo‘nalishidagi she’rlar ham kuylangan. Navoiy, Lutfiy, Mashrab, Xaziniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy,Miskin va boshqalarning g’azallari Katta ashula janridan alohida o‘rin olgan. Xalq orasida "Do‘stlar" (Navoiy), "Ko‘p erdi", "Yolg’iz", "Adashganman" (Muqimiy), "Oh kim, rahm aylamas" (Furqat), "Bir kelsun", "Ey, dilbari jononim" (Miskin) kabi Katta ashulalar keng tarqalgan. Habibiy, Chustiy, Kamtar, Charxiy, Sobir Abdulla, Akmal Po‘lat, Vosit Sa’dulla,

[67] ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/elements.

Nasimiy, Erkin Vohidov, O‘tkir Rashid va boshqalarning she’rlari ham katta ashulada sevib ijro etiladi.

Katta ashula ijrochiligida badiha uslubidan keng foydalaniladi. Bu esa undagi nutqdosh va ohangdor tuzilmalar bir biriga mukammal va uzviy bog’-lanishini ta’minlaydi, ashulani rang-barang musiqa bezaklari bilan boyi-tadi, turli avjlar qo‘llanishiga olib keladi. Katta ashula ijrochisi an’ana-viy "ustoz-shogird" maktabini o‘tgan, she’riyat qonunlari va ijrochilik an’-analariga tayangan, keng diapazonli, baland ovozga va mahoratga ega bo‘lishi lozim. Hofizlar, odatda, she’rbandidagi boshlang’ich misralarning har birini galma-gal, so‘nggi misralarni jo‘r bo‘lib ijro etadilar.

0-asr ning -yarmida katta ashulaning yangi ashula-cholg’u yo‘llari, yakkaxon hofizga mo‘ljallangan turlari yuzaga keldi. Mazkur namunalarda cholg’u ansambli hamnafas hofiz vazifasini bajargan, ijroda erkin uslub saqla-nib qolgan.

Katta ashulaning bu uslubi Jo‘raxon Sultonov tomonidan yaratilgan ("Ey dilbari jononim", "Ohkim", "Topmadim", "Guluzorim qani", "Mehnat axli", "O‘zbekiston" va boshqalar). Ayrim maqom sho’balari ("Bayot","Chorgoh","Ush-shoq") ham katta ashula ("yovvoyi maqom") uslubida aytilgan (masalan, "Yovvo-yi Ushshoq", "Patnusaki Chorgoh", "Likobi Bayot" va boshqalar).

Mohir sozandalar Katta ashulaning cholg’u (nay, surnay, g’ijjak) yo‘llari-ni yaratdilar. Rivojlanish mobaynida katta ashula ijrochilik (Qo‘qon,Mar-g’ilon, Toshkent, Namangan – Andijon) maktablari shakllangan. Erkaqori Karimov, Sherqo‘zi Boyqo‘ziev, Haydarali Hikmatov, Meliqo‘zi Yusupov, O‘tamboy Sarimsoqov, Turdiali Ergashev, Otamirza Abdurahmonov (Qo ‘qon), Mamatbuva Sattorov, Jo‘raxon Sultonov, Ma’murjon Uzoqov, Boltaboy Ra-jabov, Ibrohim Isokov, Musajon Orifjonov (Marg’ilon), Orif Alimahsumov, Ortiqxo‘ja Imomxo‘jaev, Akbar Haydarov, Eshmat Haydarov, Ochilxon Otaxonov (Toshkent), Fattohxon Mamadaliev, Odiljon Yusupov, Jo‘raxon Yusupov (Andijon), Hamroqulqori To‘raqulov (Beshariq), Rasulqori Mama-daliev (Buvayda), Solijon Hoshimov (Quvasoy) va boshqa Katta ashula ijro-chiligida shuhrat qozongan. Halima Nosirova, Munojot Yo‘lchieva, Ismoil va Isroil Vahobovlar, Mahmud Tojiboev, Mahmud Yo‘ldoshevlar ham Katta ashulani mahorat bilan ijro etmoqdalar. 1984 yildan O‘zbekistonda Katta ashulachilarning ko‘rik tanlovlari (Marg’ilon-1984; Toshkent- 1987; Qo’qon- 1991; Shahrisabz 1994) o‘tkazilmokda.

Katta ashula ijrochilik yo’llari an’anaviy mahorat maktablari (Baliqchi, Buvayda) va musiqa o‘quv yurtlari (Farg’ona san’at bilim yurti, O‘zbekiston davlat konservatoriyasi)da o‘zlashtirib kelingan. 001 yil Andijonda 1- Respublika professional Katta ashula ijrochilari tanlovi va ilmiy-ama-liy (Toshkent, Andijon) konferentsiyalari o‘tkazildi.

4. An’anaviy xonandalik madaniyati haqida

Sharqda an’anaviy xonandalik o‘tmishdan turkiy xalqlar musiqa san’ati ijodida oddiy-oddiy ko‘rinishlardan murakkab shakllargacha takomillashib, rivojlanib kelgan xalq orasida ommalashgan maktabi sifatida namoyon bo‘ldi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlariga kelib, xonandalik amaliyoti ham hofizlik bilan bog’liq atama musiqa san’atining ustozona shakli ijrochilari orasida ommalasha boshlandi. Ayniqsa, Farg’ona vodiysida katta ashula ijrochilari faoliyati doirasida munosib

o‘rnini topadi. Ustoz darajasidagi har bir mohir xonanda ashulachilar xalq orasida muxlislari tomonidan “Hofiz” deb yuritish ommalashdi. Ungacha mumtoz xonandalar “Savtxon”, “Nasrxon” yoki “Nasrchi”, “Mug’anniy”, “Go’yanda” nomlarida atalib kelinganligi sir emas. Shu davrdan boshlab O‘zbekistonning har bir vohalarida o‘ziga xos lokal xususiyatlarning o‘zida mujassam etgan ijrochilik an’analari rasm bo‘ldi va bu an’analarning ijrochiligi “Hofiz” deb yuritila boshlandi. Har bir vohada, o‘zining lokal ahamiyat kasb etuvchi hofizlari shakllandilar. Albatta bu jarayon mahalliy va shaxsiy ijrochilik uslublari negizida yuzaga kelgan. Bu jarayonga tahliliy nazar bilan yondashadigan bo‘lsak quyidagi manzaralarni guvohi bo‘lamiz.

Farg’ona vodiysi hofizlik an’analarida ijrochilik maktablari mavjud. Ijro maktablari avvalo hududiy ahamiyat kasb etsa, xonandalik amaliyotining rivoji jarayonida shaxsiy ijro uslublarining yuzaga kelganligi g’am ko‘p kuzatilgan. Bunga sabab, Farg’ona vodiysiga xos katta ashula ijrochiligining keng ommalashishi deyish mumkin. Har bir maktab o‘z namoyondalari va ularning ustozligiga dalolat bo‘ladigan ijro uslubi shakllangan.

“Shashmaqom” an’anasi Farg’ona-Toshkent maqom yo‘llarini yuzaga kelishida asos bo‘lganligi sir emas. Aynan ushbu yo‘nalishni samara topishi esa hofizlik an’analarida “Shashmaqom” ijrochiligi mavjud ekanligidan dalolatdir.

Farg’ona vodiysida vujudga kelgan ijrochilik maktablari deyarli barcha viloyatlar va yiriy shaharlar bilan bog’liqdir. (Andijon, Marg’ilon, Yozyavon, Qo‘qon, Farg’ona, Yangiqo‘rg’on, Asaka, Namangan va h.k) Shaharlar esa namoyondalarga asoslanadi. Bundan tashqari ushbu vohada shaxsiy ijro uslublar ham nisbatan keng ommalashganligi bilan xarakterlanadi.

Farg’ona vodiysi hofizlik an’analarida katta ashula ijrochilik an’anasi o‘ziga xos tarzda amaliyotdan o’rin olgandir.

Temuriylar davrida an’anaviy professional musiqa ijrochiligida muayyan mahalliy hislatlar namoyon bo‘la boshladi. Shu alfozda 12 ta arab maqomi, 12 ta uyg’ur maqomi, 7 ta Eron dastgohi, 7 ta Ozarbayjon mug’omi, 6 ta o‘zbek maqomlari paydo bo‘ldi. Bu turkumlar ham o‘z navbatida, mahalliy musiqiy sheva ta’sirida yangi mukammal turkumlar yaratilishiga turtki bo‘ldi. Hususan o‘zbek zaminida Xorazm maqomlari, Farg’ona-Toshkent maqom yo‘llari yuzaga keldi.

1404 – 1406 yillarda Saarqandda bo‘lgan Ispaniya edchisi Gonzales de Klavixo o‘z kundaliklarida Sohibqiron Amir Temur turli mamlakatlardan yuz mingga yaqin olimlar, hunarmandlar, me’morlar, san’atkorlar Samarqandga oldirib kelinganligini batafsil hikoya qiladi.[68]

O‘zbek an’anaviy qo’shiqchiligiga mushtarak hamda yaqin hisoblangan Ozarbayjon an’anaviy xonandalik maktabiga murojat qiladigan bo’lsak, ikki xalq o’rtasidagi do’stona munosabatlarni shakllantirib, hamkorlik rishtalari bilan musiqalarimiz tili, dili, tarixi bir ikki xalqning oltin durdonalariga aylanib ketganligini kuzatishimiz mumkin.

Sohibqiron Amir Temur ham Ozarbayjon musiqasi va mug’omlari, xonandayu-sozandalari ijro mahoratlaridan chuqur ta’sirlanib, Sharq musiqa maktabi ustozlaridan Abdulqodir Marog’iy va mahoratli hofizu-sozandalari, kuyovi va farzandlari ham Ozarbayjondan Samarqandga olib kelingan edi.

[68] Рюи Гонзалес де Клавихо.Жизнь и деяния великого Темирлана:дневник путешествия по двору Темура в Самарканде.1403-1406.стр.136.

Abdulqodir Marog'iyning ijrochilik maktabi tufayli o'zbek an'anaviy qo'shiqchiligi ijrochiligiga Ozarbayjon oxanglari va Mug'om maktabi kirib keldi. Shuning uchun hozirgi kunga kelib o'zbek va ozarbayjon an'anaviy xonandalik maktablarida o'xshashlik va ijro uslublarida mushtaraklik mavjud. Mug'omlarni kuylash mahoratida ovozga pardoz berib nola bilan kuylash maktabi o'zbek ijrochiligiga ham singib ketgan. Ovozni uzoq vaqt cho'zib kuylab ushlab turish, ovozga bulbul nolalari kabi pardoz berib nola qilish, yuqori, baland pardalarda avjni amalga oshirish malakalari, pauza vaqtida cholg'u asbobida improvizatsiya qilib tor, kamon, nay va boshqa milliy sozlardagi ijrolar bizga ozarbayjon ashulachilik maktabidan o'tgan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Hozirgi kunda Ozarbayjon musiqasining durdonalaridan hisoblangan Mug'om ijrochiligi, Oshiq san'ati o'zbek musiqasi bilan hamoxang tarzda xalqlarimiz va kasb egalari o'rtasida katta hurmat va e'zoz - muhabbat bilan ijro etib kelinmoqda.

Mug'om – Ozarbayjon musiqiy folklor san'atida murakkab ijro maktabidir[69].

Mug'om ko'p qismlardan tashkil topgan murakkab kompozitsiya hisoblanadi.

Qorabog', Shirvon va Baku hududlarida 19- asr oxiri va 0 asr boshlarida mug'om ijrosining uch asosiy maktabi bo'lgan. Bu san'at bilan ayniqsa, Shusha-Qorabog' shahri shuhrat qozongan.Ushbu musiqaning mataetnikligi hamda sharq musiqasida mavjud bo'lgan mug'om, maqom va dastgoh atamalari turkiy an'analarda bir ma'noni, o'zbek musiqasida esa boshqa ma'noni bildirishi ma'lum bo'ldi. 16-17 asrlarda mug'om san'ati saroy sharoitlarida folklor musiqasi rivojlanishi jarayonida o'tib kelgan.Ozarbayjon mug'om ustalari Fuzuliy, Habibiy va Xatoiy kabi shoirlarning aruz vaznida yozilgan g'azallarini ijro etishgan.

0-asr boshlarida, "Layli va Majnun" nomli birinchi milliy opera muallifi, mahalliy ziyolilar a'zosi Uzeir Hojibekov, Ozarbayjon mug'omining nazariy asoslarini ta'riflab bergan. Fikrat Amirov mug'om simfoniyasini tuzib, mug'om rivojiga katta hissa qo'shishgan.

Hoji Husainov mug'omning ommalashuvi va Alim Qosimov, Og'ahon Abdullaev va Qodir Rustamov kabi iste'dodli mug'om xonandalarining kamol topishiga hissa qo'shgan asosiy inson hisoblanadi.

"YUSUF VA ZULAYHO" KITOBIY DOSTONIDA BADIIY TASVIR VOSITALARI

Xatamova Muattar Qodirjon qizi
Guliston davlat universiteti -bosqich magistranti
xatamovamuattar@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolamzida sharq adabiyoting durdona asarlaridan biri bo'lgan "Yusuf va Zulayho" kitobiy dostonida qo'llanilgan badiiy tasvir vositalari va ularning dostondagi o'rni haqida ma'lumotga ega bo'lamiz.

Tayanch so'zlar: doston, epitet, antiteza, totem, talmeh, antraponimlar, toponimlar, madhiya, xalq og'zaki ijodi, to'rlik, ohang, majoziy obraz.

[69] С.Аббосов.Культурное наследие Азербайжана.Kamalak- PRESS – 015.

Ko‘p ijodkorlar bu shoh asar ustida tinmay izlandilar va o‘zlaridan mashhur asarlar yozib qoldirdilar. “Yusuf va Zulayho” qissasi diniy kitoblarda qolib ketmaydi, u badiiy adabiyotdan ham keng o‘rin oladi, rivojlanib, takomillashib boradi. Yusuf va uning seviklisi Zulayho haqidagi afsona va rivoyatlar juda ko‘p yozuvchilarning diqqat-e’tiborini o‘ziga jalb etadi. Yusuf va Zulayho haqida ko‘p asrlar davomida o‘nlab xilma-xil asarlar vujudga keladi. Hattoki bu doston xalq og‘zaki ijodiga ham kirib boradi. Yusuf va Zulayhoning sevgi qissasi baxshi-yu xalfalarni ham chetlab o‘tmaydi. “Oshiqnoma” turkumidan joy olgan “Yusuf va Zulayho” dostoni diniy syujet asosida yaratilgan bo‘lishiga qaramay, Niyoz xalfa bu dostonni juda mahorat bilan ijro etgan.

Dostonda badiiy san’atlarga ham e’tibor berilishi o‘quvchida qiziqish uyg‘otadi. Bilamizki, xalq dostonlari nasriy va she’riy yo‘l bilan baxshilar tomonidan kuylanadi. She’riy yo‘l bilan nasrning aralash kelishi xalq dostonlarining muhim belgisidir. “Yusuf va Zulayho” dostonida ham Yusufning dunyo kelishi she’riy yo‘l bilan tinglovchiga yetkazib berilgan. Ya’qub payg‘ambar Yusuf tug‘ilganda xudoga shukronalar aytib, farzandini qo‘liga oladi va unga atab madhiyalar kuylaydi. Adabiyotda madhiya - maqtov va ta’rif degan ma’noni anglatadi. Biror shaxs, voqea yoki narsaning maqtoviga bag‘ishlangan badiiy asardir. Arab, fors, o‘zbek mumtoz adabiyoti an’analariga ko‘ra, har bir epik yirik asarning bosh qismida maxsus (asosan she’riy) maqtovlar beriladi. Yusuf ham tug‘ilganda qoshlari qiyiq, ko‘zlari kulib turgan, qop-qora sochlari qoshiga tushib turardi. Farzandiga Yusuf deb ism qo‘yadilar va Ya’qub payg‘ambarning mehri boshqacha bo‘ladi.

Dostonda majoziy obrazga ham e’tibor qaratamiz. Dostonda Yusufning akalari Yusufga hasad qilib uni otasidan ayirib, otasiga Yusufni bo‘ri yeb ketganini aytishadi. Nega endi dostonda aynan bo‘ri obraziga murojaat etilgan. Yusufni Sher yoki Ayiq ham yeb ketsa bo‘lar edi. Ma’lumki, dunyo xalqlari, jumladan, turkiy xalqlar va ularning bir qismi bo‘lgan o‘zbek xalqi orasida ham bo‘ri totemi va bo‘ri kultiga ishonch keng ommalashgan. Bo‘rining muqaddaslashtirilishi tarixi, bu jonivor xalq ishonchlari, bo‘rining marosim va irimlardagi ifodasi kabi masalalar ham olimlar tomonidan yoritib berilgan. Bo‘ri obrazi insonning xoloskori, uning himoyachisi sifatida tasvirlanadi. Keyinchalik totemik e’tiqodlarga ishonchning yo‘qolishi tufayli asarlarda bo‘ri yovuzlik, qonxo‘rlik, zulm, bosqinchilik timsoliga aylandi. Jahon, xususan o‘zbek badiiy ijodida bo‘ri goh ijobiy, goh salbiy obrazda namoyon bo‘ldi.Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asarida Yusufning akalari bir bo‘rini ushlab, tishlarini sindirib otasining oldiga olib kelishadi va inimizni yeb ketgan bo‘ri shu deyishadi. Shunda Ya’qub payg‘ambar xudoga iltijo qilib bo‘riga zabon berishini so‘raydi va bo‘ri tilga kiradi. Ne uchun Yusufni yeding degan savoliga bo‘ri shunday javob qaytaradi: “ - Yo Rasulalloh, alloh bizlarga payg‘mbar va avliyolarning go‘shtini xarom qildi. Biz ularning qo‘ylariga ham hamla qilmayiz. Ne uchun farzandlarini yeymiz. Mana bular menga tuhmat qilishib, tishlarimni toqib olishib bu yerga olib keldilar” , - deydi[3, 82-b.]. Naql qilishlaricha jannatga besh turli hayvon kiradi. Ya’qub alayhis-salomning bo‘rilari, As’hobi kahfning itlari, Iso alayhis-salomning eshaklari, hazrat Muhammad sallallohu alayhi vasallamning tuyalari va Alining duldullari[3, 82-b.]. Dostonda bo‘ri obrazining berilishi ham asarning diniy syujet asosida yaratilganini asos qilib olsak bo‘ladi.

Dostonda Ya’qub a.s barcha farzandlarini yaxshi ko‘radi, lekin Yusufga bo‘lgan mehr-muhabbati boshqa farzandlaridan ajratib turadi.Dostonda Ya’qub a.s tomonidan “Ko‘rar ko‘zim” epitetining o‘ziyoq bunga yaqqol dalil bo‘ladi. Epitet - badiiy sifatlash; narsa - hodisaning

belgisini obrazli ifodalaydigan badiiy aniqlovchi. Epitetning oddiy aniqlovchidan farqli ravishda, badiiy funksiyani o‘taydi[2, 56-b.].

Ya’qub a.s. barcha farzandlarini bir xil ko‘rishi, lekinYusufni hammasidan ham a’lo bilishi bu muallifning ichki ijtimoiy konfliktni qo‘llash orqali antiteza san’atini yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan deyishimiz mumkin. Adabiyotshunos Dilmurod Quronov “Adabiyotshunoslik lug‘ati” kitobida antiteza - qarshilantirish ya’ni obraz zamiridagi narsa, hodisa, tushunchalarni keskin qarshilantirishga asoslangan stilistik figura, bu ma’noda tazodga to‘g‘ri keladi deya ta’rif bergan[4, 363-b.]. Demak, bu san’at badiiy asarda voqea yoki tushunchalarni, shaxs va uning fikrlarini bir-biriga qarshilantirish orqali, bir-biriga zid tushunchalarni yaqqol ifodalash, bunday tushunchalar bir shaxsning o‘z fikrlari o‘rtasida zidlikni ham yuzaga keltirishi mumkin.

Zulayho Yusufni tushida ko‘rib oshiq bo‘lib,ishq dardiga mubtalo bo‘lib, hajr azobida qoladi. Taymus podshoh Zulayhoni so‘lg‘in ko‘rib qiziga achinadi. Yetuk tabiblarni, azayimxonlarni yig‘ib qizining dardiga davo topishlarini uqtiradi. Lekin dardiga davo topolmaydilar va shohga qizining ishq dardiga mubtalo bo‘lganini aytadilar[2, 63-b.]. Dostondagi xuddi shu holat “Kuntug‘mush” dostonini yodimizda soladi. Kuntug‘mush ham Zulxumor ishqida qiynalgan edi. Necha tabibi-u, baxshilar ham davo qilolmaydi va Zulayhoni izlab qirq yigiti bilan yo‘lga otlanadi. Taymus podshoh ham Zulayhoni tushida ko‘rgan yigitni topishi uchun uni yigit kiyimida ishongan qo‘riqchilar bilan shahar bo‘ylab sayohat qilishini aytadi.

Dostonni o‘qish jarayonida badiiy san’at - talmeh san’atini ham ko‘rishimiz mumkin. Zulayho Yusufni topolmaydi va g‘amga botadi. Shunda yana tush ko‘radi. Tushida Zulayho Yusufni qo‘llaridan ushlab, jamoliga termulgancha shunday g‘azal aytadi:

Oh-u nolam ko‘rib Majnun dedilar,
Ishq dardiga bilmay tashxis qo‘ydilar.
Oyog‘imga tillo zanjir soldilar,
Dard bergan dilbarim qaydin bo‘lursan?[2, 65-b.]

Bizga ma’lumki, g‘azalda Majnun ismining keltirilishi bu ishq dardiga mubtalo bo‘lgan oshiq obrazidan dalolatdir. Demak, Zulayho Yusuf hajrida Majnundan ham qolishmaydigan darajada unga oshiq-u beqaror bo‘lib qoladi. Zulayho Yusufga erishish uchun uni tuzoqqa tushuradi. Yusuf har qancha qarshilik qilmasin uni qo‘lidan ushlab ichkariga olib kiradi va yettinchi xonaga kirganda to‘xtaydilar. Xona juda chiroyli yasatilgan devorlarga chizilgan suratlar esa, kishining hirsini uyg‘otadi. Zulayho esa oppoq harir libosda bo‘ladi. Bilmizki, oq libos kelinchaklar libosi hisoblanadi. Oq to‘y uchun asosiy rang hisoblanib, poklik, yangi bosqichning boshlanishi va hakazo. Manbaalarda keltirilishicha, Yusufni yo‘ldan urish uchun Zulayho qo‘lidan kelgan barcha ishni qiladi. Xususan, bir qasrning ichki devorlarini shunchalar ma’nodor, kishining hirsini junbushga keltiradigan suratlar bilan bezattiradi. Yusuf qayoqqa qaramasin, devordagi suratda o‘zini Zulayhoning og‘ushida turgan holatda ko‘radi. Abdurahmon Jomiyning “Yusuf va Zulayho” asaridagi bu qasr tasviri XVI asrdagi xassos mo‘yqalam ustalarining ham tuyg‘ularini junbushga keltirgan. Serburchak qasrning pillapoyalaridan yugurib, qochib ketishga harakat qilayotgan Yusuf alayhis-salom aks ettirilgan mo‘jaz rangtasvirlarni ko‘rish mumkin. Ularda Zulayho qizil kiyimda tasvirlanadi. Qizil rang barcha mavjud ranglarning eng kuchlisi hisoblanadi. Mifalogiyada qizil rang tez-tez ishlatiladi. Afrikada bu rang aqldan ozgan, aqldan ozgan sevgini anglatib, muhabbat va ehtiros rangi hisoblanar ekan. Jomiy qizil rangni kelinlar libosi deya ta’rif etgan bo‘lsa, ammo qizil olovli muhabbat ramzi hamdir.

Dostonda Yusufning otasi farzand dardida koʻzlari koʻr boʻlib qoladi va Yusufni koʻylagini akalaridan berib yuboradi. Ya'qub a.s koʻylakni koʻzlariga surtishi bilan koʻzlariga nur qaytadi. Dostonda koʻzlarga nur qaytishi birgina koʻylak bilan ochib berilishi asarga badiiy yengillik bergan. Durbekning "Yusuf va Zulayho" dostonida Yusuf koʻylakni Benyamindan berib yuboradi[1, 325-b.].

Asar tili sodda, ravon, xalqona tilda yozilgan. Dostonda joy nomlari bilan bogʻliq Kan'on, Misr, Efrod, Baytil singari toponimlardan kam foydalangani asarning mavzu koʻlamiga ta'sir qilmaydi. Yana bundan tashqari antroponimlar- Ya'qub, Yusuf, Zulayho, Taymus, Molik, Aziz, Rohila, Sora kabi kishi nomlaridan ham foydalanilganiga oʻqish paytida guvohi boʻlamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Тошкент. Ўқитувчи, 1965-й. 325-бет.

2. Oshiqnoma. IV kitob.-Urganch., "Xorazim"nashriyoti,2006.- B.256.

3. Nosiriddin Rabgʻuziy.Qissasi Rabgʻuziy.-Toshkent.,Yoshlar nashriyot uyi,2018.-B.82

4. Quronov D va boshqalar. Adabiyotshunoslik lugʻati. -Toshkent.,Akademnashr, 010. -B. 363.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ИНТЕРНЕТ-ОБЩЕНИЯ НА СОЦИАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ МОЛОДЕЖИ

Мирзаев Джамшид Турдалиевич
Гулистанский государственный университет,
преподаватели кафедры психологии
mirzjamshid003@gmail.com

Abstract: The first developments of the Internet were made in 1969 in the USA. The Internet as we know it was born in 1992. In 020, as of January, the number of Internet users in the world exceeded 4.5 billion, and now it will certainly be even more. This article is based on a methodological analysis of our scientific work on the topic "Psychological aspects of the influence of Internet communication on the social behavior of young people." Selected for our scientific research (questionnaire survey according to the author's methodology, Kimberly Young's test (adapted by V.A. Loskutova); based on a general scientific analysis of our methods. In the objects of research we have chosen, that is, in our respondents, we see the results of the study according to our author's methodology and "Kimberly-Young methodology" Research was conducted in the capital of the Republic of Uzbekistan and in the Syrdarya region, Jizzakh universities.

Keywords: Internet influence, communication, socialization, modern youth, Internet addiction, Kimberly-Young methodology

Аннотация: Первые разработки Интернета были сделаны в 1969 году в США. Интернет, каким мы его знаем, появился в 1992 году. В 020 году по состоянию на январь количество пользователей Интернета в мире превысило 4,5 миллиарда, а теперь наверняка будет еще больше. Данная статья основана на методологическом анализе нашей научной работы по теме «Психологические аспекты влияния интернет-общения на социальное поведение молодежи». Выбранные для нашего научного исследования (анкетный опрос по

авторской методике, тест Кимберли Янга (адаптированный В.А. Лоскутовой); на основе общенаучного анализа наших методов. В выбранных нами объектах исследования, то есть в наших респондентах, мы видим результаты исследования по нашей авторской методике и «методике Кимберли-Янга» Исследования проводились в столице Республики Узбекистан и в Сырдарьинской области, Джизакских университетах.

Ключ слова: интернет-влияние, коммуникация, социализация, современная молодежь, интернет-зависимость, методология Кимберли-Янг

Введение:

Актуальность исследования; Он заключается в изучении влияния интернет-коммуникации на жизнь и образ жизни молодежи, а также изучении его с помощью нескольких методов и выяснении его влияния. При этом важно ознакомиться с изучением и освещением этих проблем в зарубежной литературе. В зарубежной литературе чрезмерное использование интернет-общения изучается в форме «интернет-зависимости». Интернет-зависимость – это сильное желание пользоваться Интернетом и используется для обозначения чрезмерного его использования, проведения большого количества времени в Интернете.

Объектом исследования; является социальное поведение молодежи (17-23 лет).

Предметом исследования; является влияние интернет-общения на поведение молодежи.

Научная новизна исследования;

- определены взаимосвязи между определенными формами социального поведения и группами активных интернет-пользователей, имеющих преимущества в выборе определенного вида интернет-коммуникации среди молодежи в обществе.

- определить, существует ли в Узбекистане интернет-зависимость среди молодежи, наблюдаемая в странах Европы и развитых странах Азии, и если да, то в какой степени.

Методы; использованные в исследовании, заключаются в проведении анкетирования по авторской методике и, кроме того, проверке достоверности нашей авторской методики путем проведения теста Кимберли Янга (адаптировано В.А. Лоскутовой) и сопоставления результатов.

.Основная часть

В последние годы количество коммуникативных теорий значительно увеличилось. Это было сделано А.К. Болотов и Ю.М. Жуковых. Социальное поведение и общение неоднократно упоминалось в их произведениях. По мнению авторов, социальная коммуникация представляет собой разновидность социальных отношений, включающую в себя все виды и уровни межличностных взаимодействий и отношений. [1].

Интернет как средство массовой коммуникации имеет следующие характеристики:

1) отсутствие централизованной организационной структуры;

2) высокая скорость распространения информации;

3) распространение информации осуществляется сетевым способом; имеет характеристики, сходные с механизмом движения толпы (распространение слухов, бесконтрольность, «случайная среда») [2]

4) высокая интерактивность общения: возможность прямого общения с аудиторией в режиме реального времени и получения обратной связи, а также возможность общения аудитории друг с другом (обсуждение на форуме).

Л.Ю.Щипицина делает вывод, что количество различных терминов для обозначения феномена человеческого общения в сети постоянно растет. Это можно объяснить возрастающим значением коммуникативной среды в Интернете.

Э.А.Землякова констатировала, что понятия «электронная коммуникация», «компьютерная коммуникация» и «интернет-коммуникация» связаны между собой гипергипонимическими отношениями [3].

Сегодня виртуальный мир предлагает множество возможностей и программ для сетевого общения. Предпочтение того или иного инструмента и вида связи определяется пользователем исходя из его пожеланий и возможностей.

Young people, as a special group of the population with specific age-specific behavioral patterns, are of the greatest interest for studying the relationship between Internet communication and social behavior. (Молодежь, как отдельная социальная группа, заинтересована в изучении данного вопроса, чтобы найти свое место в обществе, усвоить социальные нормы, ценности и нормы поведения). [4, с. 3411]

Люди используют все больше и больше различных медиа-каналов и тратят на них все больше времени. Согласно опросу GlobalWebindex [5], представьте среднее ежедневное время, которое пользователи в возрасте от 16 до 60 лет могут проводить на разных медиаканалах:

1) Среднее время использования Интернета на планшете, ноутбуке или компьютере составляет 4 часа 42 минуты в день;

2) среднее время просмотра телевизора часа 1 минута в день;

3) Среднее время пользования социальными сетями с разных устройств за один день составляет 1 час 53 минуты;

4) Среднее время использования интернета на смартфоне 1 час 4 минуты в день.

Пользователи часто выходят в Интернет с помощью компьютера, ноутбука или планшета. Большинство пользователей выходят в «Интернет» на работе, дома, в транспорте и в ночных клубах. Для выхода в интернет неважно иметь рядом друзей и знакомых.

В психологии мы представляем уровень изучения влияния интернет-общения на социальное поведение молодежи в таблице ниже.

Таблица 1

Авторы Год Страна Образец диагноз инструмент Обучение полученные результаты

Л. Хассем Заде а также другие 008 Иран (Техран) 1968 участников, в том числе 977 пользователей

Интернет – это университет студенты. Ян теста (IAD) изменить. 3,8% в Интернет диагностирована как зависимая будет сделано

Э. Абеуджауд, атакже другие 006 США 513 взрослых. Средний 18 лет. Случайный пример телефон. 4 вариантах

кто диагноз критерии

диагноз границы 0,3%, 0,7%

поставили диагноз интернет - зависимость будет сделано

Ким (Ким и другие) 005 год Карейя 1576 школ для детей 15-16 лет ученики пример в качестве Тест Юнга (IAD) изменить. 1,6%

в Интернет зависимость диагноз размещено, 37.9% к IDD наклонный

Калиалия-Хейно а также другие (Калтиала - Хейно Р и другие) 004 год Финляндия 7229 -респондентов являются местными -тинейджеры исследовательская работа проекта один часть в качестве учился Патологический играть в азартные игры за индивидуальные критерии (классификация DSM-IV). 1,7% мальчики дети и 1,4% девушки

в Интернет диагностирована как зависимая будет сделано

Йоханссон А, Готеста ¬К. 004 год Норвегия 3237 случайных тинейджеры образец (12-18 -лет) критериев Ян (5 различных, а также от него больше, чем причины при наличии - удостоверение личности) 1.98 % являются интернет-зависимыми

диагноз помещен

(2,42%)

сын дети,

1.51% - девушки)

Юуу (Юуу, а также другие) 004 год Карейя 535 средний школа ученики

(средний возраст 11 лет) Молодой тест. Переменная с оценкой выше 80 диапазон от 50 до 79 серьезная переменная. 0,9 % ¬в интернет зависимость диагноз помещен

14% из Интернета использовать проблемный, что показывает

Леюунг Л. 004 год Гонконг 629 испытуемых (16-24 лет) Телефон разговор (выбрать критерий - дома компьютер существование, а¬также в Интернет логин) Тест Янга. Если от Янга предложение 5 из 8 критериев выполнены или от него больше, чем критерий есть если 37,9% в Интернет зависимый диагноз проверил

Хоу, а также Сяоу (Чоу и Сяоу) 000 г. Тайвань 120 из 910 человек Тайвань

колледжи

респондентов (максимум 10%

¬опросник индикаторы китайский), а также шкала Ян на 5 или от него больше, чем критерию имеют те, кто в Интернет считаются иждивенцами. 5,9% в Интернет зависимый

Морахан -Мартин Д., Шумахер П.

(Морахан - Мартин Дж., Шумахер П) 000 г. США 77 человек ученик Диагностический 13' калибр вопросы, вот и все включая вопросы индивидуально болевой, функциональный жизнь нарушение а также пустота сделать знаки. 8,1% всех в тестировщиках в интернет иждивенцы определенный

Малыгин В.Л., Искандиров А.С., Феклисов К.А., Хомерики Н.С., Антоненко А.А. и др.

011 год Россия, Москва 1082 человека средний школьный класс ученики Чена в Интернет зависимость шкала (по Феклисову К.А., Малыгиной В.Л. по индивидуальному заказу) Все 3,69% обследованных

Самсонова Надежда Николаевна 018 год Россия, Москва 0 до 5 лет в исследовании Интернет- связь пользователи участие сделал Все 0 человек предмет в качестве движение сделали, 60% из которых были женщины и 40% мужчин. Тема: Интернет-коммуникации а также молодых людей Социальное поведение взаимно зависимость (автор по изменился); Социальное выгода опрос (шкала Крауна-Марлоу); методология «Ценность направления» (М. Рокич); опросник «Поведение превосходить методы» (Р.Лазарус), вторичные

Информация анализ сделать Корреляции с помощью виртуальных сообществ активный молодой пользователи демонстративный по вкусу, со вкусом, стильно ему самому специальный поведение Особенности имеют что это социально необходимость, общение ценности, соц. помощь, а также прозрачность существование был определен

Гайдар Виктория Александровна 019 год Россия, Биробиджан город проекта цель: соц. сетей колледж своим ученикам положительный, а также отрицательный эффект определить Тема: Социальные сети в жизни ученики нашего колледж

В проекте использовал исследовательская работа методы:

теоретический исследовательский тема согласно с итература анализ делать

Практический - вопросительный делать, математика Информация опять-таки производительность, схема составить Социальное сетей колледж ученики в его жизни место, хорошо, а также Плохо стороны в исследованиях открытым данный

Анастасия Алексеевна Колмогорцева 021 год Челябинск, Россия 18 до 38 лет в исследовании 89 человек, которые имели (X = 3,7; SD = 5,26), это в том числе 137 женщин (47.4%) и 151 мужчина (52.6%) участие сделал Респонденты Южно уральское государство Студенты университета (НИУ) Тема Психологический особенность личности братан предиктор интернет- зависимости. Методы (по В.Л. Малыгиной, К.А. Феклисова индивидуальные Чена в Интернет зависимость шкала. 16 - фактор Кеттелла анкета (форма С), "Преодоление" Д. Амирхана стратегии индикатор, Н.А. Сироты Ялтонский В.М., Карпова А.В. жизненный тонус анкета в Интернет зависимость личный жизни все текущий проблемы успешные решение сделать Требование кто динамичный особенность в качестве жизненно важная способность уменьшает

Организационная часть исследования:

Общим критерием формирования выборки был опыт респондентов в использовании интернет-соединений. Для исследования были отобраны 120 женщин и 80 мужчин в возрасте от 18 до лет (60% женщин и 40% мужчин). Анкетирование проводилось в письменной и электронной форме, с условием заполнения ответов на все вопросы с указанием своего отношения и уровня использования социальных сетей и других интернет-коммуникаций для оценки личных страниц. Практически все наши респонденты являлись студентами дневных отделений вузов нашей республики, поскольку в этом возрасте большая часть молодежи нашей страны занимается образовательной деятельностью.

Эмпирическое исследование включает два основных этапа:

- разделить результаты наших тестировщиков (не группы) на группы (высокие интернет-пользователи и низкие интернет-пользователи) с помощью анкетного опроса и теста Кимберли Янг (адаптировано В.А. Лоскутовой) по нашей авторской методике.

- Внимательно изучить результаты нашей молодежи, показавшей высокий уровень интернет-зависимости, изучить и проанализировать их отношение к интернет-общению.

Результаты исследования:

Первым этапом был анализ результатов наших тестировщиков с помощью анкеты, основанной на нашей авторской методике и тесте Кимберли Янг (в адаптации В.А. Лоскутовой). В нашей анкете, предоставленной нашим респондентам по нашей авторской методике, дается выбор интернета и других социальных потребностей. Из результатов

наших респондентов мы извлекли результаты самых отобранных участников интернет-конкурса, они приняли форму ниже. (Рисунок 3

Рисунок 1. Наш опрос и общие возрастные показатели

Как видно из нашего исследования, возраст испытуемых – это тот возраст, который мы ожидаем (информация этой таблицы взята с нашей платформы, откуда мы получаем ответы наших респондентов) 17-23 года. Поскольку анкета нашего исследования представлена в общих группах, можно увидеть испытуемых старшего возраста, но мы выделили результаты 00 молодых людей, отобранных для нашего исследования.

Рисунок . Охват молодежи, участвующей в нашем исследовании в университетах

(Рисунок) Мы видим участие наших испытуемых в столице и регионах, 86 студентов из Гулистанского государственного университета (GulDU) составляют 43% от общего числа участников, 61 студент из Джизакского государственного педагогического университета (Jizzax PU) составляют 32% от общего числа участников. Общее количество участников, Международный Университет Карея в Ташкенте 53 из Университета (YodJU) составляют 5% от общего числа участников.

С помощью выбранных нами методов результаты тестировщиков, склонных к Интернету, были отделены от результатов наших участников, чтобы результаты наших следующих методов можно было сравнить с результатами остальных участников.

Рисунок 3. Результаты нашей авторской методики

Для проверки нашей авторской методики мы провели тест Кимберли Янга (адаптированный В.А. Лоскутовой), используемый в зарубежных исследованиях для получения более точных данных.

Рисунок 4. Кимберли Янг (в адаптации В.А. Лоскутовой) результат теста.

Результаты нашего теста Кимберли Янга (адаптированного В.А. Лоскутовой) позволили нам проверить достоверность результатов нашей авторской методики. В нашей авторской методике наши тестировщики, сделавшие больше и относительно меньше интернет-выборов, также показали результаты с проблемами, связанными с интернетом, в тесте Кимберли Янг (адаптировано В.А. Лоскутовой).

Из нашего исследования стало ясно, что отношение к Интернету на территории Узбекистана очень напряженное, Интернет дошел до рук практически всей молодежи. Молодежь нашей страны практически каждый день общается в Интернете и уделяет этому время. Если отношение нашей молодежи к Интернету мы определяли по нашей авторской методике, то состояние интернет-зависимости у молодежи нашей страны мы изучали с помощью теста Кимберли Янг (в адаптации В.А. Лоскутовой).

Выводы.

Накануне начала нашего исследования мы также ознакомились с зарубежными исследованиями, связанными с этой темой. Практически в большинстве зарубежных исследований (табл. 1) наблюдались молодые люди, зависимые от Интернета, пусть даже небольшой процент испытуемых. После ознакомления с этими данными у нас было небольшое опасение, что будут аналогичные результаты, но после подсчета результатов в конце нашего исследования эти опасения оказались напрасными. В доказательство наших размышлений можно обратить внимание на результаты на рисунке 4. В тесте Кимберли Янг (адаптированном В.А. Лоскутовой) молодых людей, зависимых от Интернета, не наблюдалось, результат показывает 0%. Если не уделять серьезного внимания таким

молодым людям, не может быть и речи о том, чтобы они попали в интернет-зависимость. 160 наших тестировщиков являются обычными пользователями Интернета. 8 наших испытуемых молодых людей показали очень низкий уровень индифферентного интереса к Интернету.

В заключение нашей статьи мы хотели бы сказать, что использование Интернета дает нам много удобств, но мы не должны зацикливаться на нем, это не вредит нам. У таджикского народа есть пословица: «Ешь немного, ешь всегда».

Литература

1. Болотова А.К., Жуков Ю.М. Психология коммуникаций [Текст]: моногр. / А.К. Болотова, Ю.М. Жуков; Нац. Исслед. Ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 015. – 495 с.

2. Герасимюк Т. Н. Интернет как среда и инструмент реализации паблик рилейшнз / Т. Н. Герасимюк, Т. В. Соломович. // Маркетинг в России и за рубежом. 002. - N 5. - С. 36 – 41

3. Горошко Е. И. К уточнению понятия «Компьютерно-опосредованной коммуникация»: проблемы терминоведения // ОТО. – 009. – № . – С. 445-454.122

4. NEUROQUANTOLOGY | OCTOBER 022 | VOLUME 0 | ISSUE 12 | PAGE 3409-3416| DOI: 10.14704/NQ.2022.20.12.NQ77350 Mirzayev Djamshid Turdalievich/ PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INTERNET-COMMUNICATION IN SOCIAL SOCIETY OF MOLODEJI. The results of the study of Internet dependence on the method of Kimberly-Yang

5. Опросы в сети // Кто1RU [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://1kto.ru/ (дата обращения: 8.10.2016).

ИНТЕГРАЦИОННАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ ФИЛОЛОГИИ И ФИЛОСОФИИ В КОНЦЕПТЕ «ДУХОВНОСТЬ»

Мирхайдарова Нодира Хаитбаевна

старший преподаватель, Гулистанский государственный университет

nodimir7001@gmail.com

Аннотация: В статье анализируется последовательность языковых единиц в семантическом поле «духовность» на основе выражаемых ими понятий и выявляется идеографическая карта лексем «просвещение» и «мораль», составляющих семантическое поле. Он также основан на существовании иерархической взаимосвязи между концепциями внутри категории.

Ключевые слова: концепт, этическая категория, семантическое поле, часть, идеографическая карта, иерархическая взаимосвязь, кластерный стиль, семантическая граница.

Abstract: The article analyzes the sequence of linguistic units in the semantic field "spirituality" on the basis of the concepts expressed by them and reveals the ideographic map of the lexemes "enlightenment" and "morality" that make up the semantic field. It is also based on the existence of a hierarchical relationship between concepts within a category.

Keywords: concept, ethical category, semantic field, part, ideographic map, hierarchical relationship, cluster style, semantic border, synonymous row.

С первых лет независимости Узбекистана духовность стала национальным вопросом в качестве главного пункта развития общества.

Слова с духовно-нравственным содержанием являются частью высокой лексики русского языка, недаром М.В. Ломоносов включил их в «высокий штиль», которая отразилась в Российской русистике (С.И. Ожегов, В.В.Виноградов, О.С Ахманова, Н.М Шанский, Н.М. Шведова и др.) Традиционные духовно-нравственные концепты усваиваются сознанием, передаются следующим поколениям, что способствует сохранению национальной духовной культуры.

В мировой лингвистике проведено множество исследований по изучению сущности понятия «маънавият»(«духовность»), такими учеными как Л.Ньюман, Р.Танйи, Т.Гаака, С.Конновой, К.Колкуновой, Т.Малевича, В.Костомарова. К наиболее известным теоретиками проблем духовности интеллигенции времен Советского Союза можно отнести Е.А. Амбарцумова, Г.М. Андрееву, П.П. Амелина, В.И. Астахова, М.Н. Руткевича, С.Н. Надель и др. Русскую духовность исследовали Г.А.Аванесова, В.У. Бабушкин, В.С. Барулин, Л.П. Буева, И.И. Гарин,А.Д. Косичев, В.А. Кутырев, А.В. Маслихин, Г.В. Платонов, Г.М.Пурынычева, В.Н. Щербаков, А.К. Уледов, Л.Д. Шумихина, З.В. Фомина и др.

В изучаемой нами литературе встречается и такое понимание, как

национальные духовно-нравственные ценности, национально-патриотическая духовность. Эти вопросы исследовались в работах Г. У. Солдатовой, В.П. Ильюшенко, З.В.Сикевич, Д.С. Лихачева, Н.К. Рериха и др.

Проблеме духовности уделено значительное внимание в работах Т.С. Георгиевой, И.А. Ильина, В.И. Копалова, М.Н. Коваленского,Б.А. Рыбакова, Л.А. Шумилиной и др.

Также существуют другие исследования, посвященные проблеме «духовности» в рамках социально-гуманитарных наук. В узбекском языкознании развитие духовно-просветительской лексики узбекского языка в годы независимости частично изучено Г.Тожиевой, М. Б. Ахмедовой, Ф. Х. Юлдашевым.

Понятие «духовность» производно от «духа». Этим термином в русском языке издавна обозначается то, что противоположно субстанциальной основе бытия - «материи»[1]. Существует множество определений понятия «духовность» в рамках терминов филологических, философских и психологических.

В.И. Даль в «Толковом словаре живого великорусского языка» дает такое определение духовности: «Духовность - состояние духовного. Духовный, бесплотный, не телесный, из одного духа и души состоящий... все относимое к душе человека, все умственные и нравственные силы его, ум и воля» [2].

ДУХОВНОСТЬ, -и, ж. Свойство души, состоящее в преобладании духовных, нравственных и интеллектуальных интересов над материальными. (Толковый словарь русского языка. С.И.Ожегов, 1990) [3].

Духовность ж. Духовная, интеллектуальная природа, сущность человека, противополагаемая его физической,...(Толковый словарь русского языка Ефремовой Т., СПб,2006)

Духовность это совокупность проявлений духа в мире и человеке и оно выражается в виде моральных ценностей и традиций, которые сконцентрированы в религиозных учениях и практиках, а также в художественных образах искусства.

Понятие духовности сопряжено с такими понятиями, которые проявляются в личности, в его внутреннем мире. Это такие качества как:

совестливость
честность;
правдивость;
любовь к ближнему
милосердие;
забота;
мудрость;
доброта;
искренность;
вера;
скромность;
сострадание;

Развитие в себе этих качеств даёт человеку возможность внутреннего совершенствования внутреннего «я», позволяет обрести высоту духа. Потеря духовности равнозначна потере человечности. Духовность несовместима с ориентацией на материальную заинтересованность.

Философия, как наиболее общая форма самопознания культуры, призвана рационально осмыслить духовность и телесность - явления общественной жизни и результат человеческой эволюции В объяснении феноменов духовности, духовной жизни человека и общества наличествуют разные модели и принципы анализа, нет единых критериев оценки феномена духовной сущности человека, размыты представления о телесной культуре, что делает данную тему теоретически значимой и актуальной в социально-философском познании

В контексте философии культуры духовность – это принцип формообразования и субстанция культуры, тема жизни и характер отношения к иному субъекта культуры. В плане понимания духовности следует подчеркнуть имманентную философии культуры органическую связь гносеологического, аксиологического и проективного углов зрения на свой предмет, что отличает ее от конкретных культурологических наук [5, 11 с]. Обретение философского уровня осмысления культуры и духовности имеет значение и смысл для всего человечества, переживающего одну из самых драматичных культурных революций в своей истории и стремящегося вырваться из прошлого.

В этом смысле показательны данные современной лексикографии. Толкования значений, обозначаемых лексемой «дух», её производными и смежными единицами, обнаруживают светскую парадигму, научно-рационалистическое мировоззрение. Так, к ядерным смысловым компонентам относят признаки и характеристики, описывающие психику и сознание человека, его нравственно-этические качества: «психические способности, сознание, мышление»; «сознание, мышление, психические способности; начало, определяющее поведение, действия». С другой стороны, данная единица включается в философский дискурс и используется для экспликации абстрактных моделей

«идеального» (в значении идей Платона), осмысляется различие между «духом» и «душой» [5, 18 с]. Культовые и религиозные смыслы представлены в свою очередь как вторичные, устаревшие или ограниченные какой-либо системой представлений о мире и человеке, то есть как специфические по отношению к существующей норме. Таким образом, мы можем говорить о трансформации самой узуальной модели концепта «духовное» в рамках исторического развития человеческого сознания и типов мышления. Анализ и интерпретация лексических значений свидетельствуют о формировании ядра смыслов под влиянием концептуальных признаков атеистического сознания, для которого характерно выдвижение на первый план человеческой активности, определяющейся особенностями психики, индивидуальными нравственно-этическими характеристиками. Это подтверждает и словообразовательная характеристика, более позднее абстрактное существительное «духовность» как «духовная, интеллектуальная природа, сущность человека, противополагаемая его физической, телесной сущности». Подробный разбор концепта «душа» в работе Ю. С. Степанова [5] во многом установил векторы формирования концепта «духовное».

Вопрос определения понятия духовности вообще стоит остро. Так, в современных философских словарях этот термин вообще почти не встречается. Ни в «Новой философской энциклопедии» (2000 г.), ни в «Философском энциклопедическом словаре» (1999 г.), ни в словаре «Русская философия» (1995 г.), ни в «Новейшем философском словаре» (2001 г.) нужной дефиниции нет. Только в философско-энциклопедическом словаре «Человек»(2001 г.) имеется соответствующая статья, написанная известным русским психологом Д.А. Леонтьевым, который опирался на психологическую литературу А. Маслоу, К.-Г. Юнга.

Термин «маънавият» отсутствует в «Толковом словаре узбекского языка». Там представлен лишь признак маънавий (духовный). Маънавий 1. Кишининг ички, руҳий ҳаётига оид. Маънавий эҳтиёжлар, маънавий ёрдам...

2. Аҳлоқий. Кишининг маънавий қиёфаси.

Маънавий (а) 1. Относительно внутренней духовной жизни человека. Духовные потребности. Моральная помощь. Ёш ўқитувчининг ҳар бир иши заҳчакўз домлага маънавий жиҳатдан ҳам, моддий жиҳатдан ҳам зарба эди. П.Турсун, Ўқитувчи. . айн.моральное. Моральный облик человека.

Маънавият (ахлоқий ҳолат; барча аҳлоқий нарсалар, хусусиятлар). Инсониятнинг фалсафий, хуқуқий, илмий, бадиий, диний, аҳлоқий ва ш.к. тасаввурлари ва мушунчалари мажмуи. Маънавият-инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир.(Ўзбек тилининг изоҳли луғати, А.Мадвалиев таҳрири остида, Тошкент, 006-2008) [4,555 с].

Одним из методов исследования слов - концептов в языковой картине мира является полевый подход. Лингвокультурное поле – совокупность единиц, отражающих соответствующий фрагмент культуры и объединенных общим содержанием.

Понятие «духовность» имеет двоякий смысл: религиозное и светское. Поле «Духовность» имеет неоднородную структуру: честность, нравственность, вера, дух, душа, истина, ответственность, совесть, справедливость.

В узбекском языке отсутствует альтернатива термина «маънавият» и отсутствие его точной альтернативы в русском языке. Выражение «маънавият» переводится на русский

язык как «духовность». Однако их лексикографическая трактовка, не подходит к выражению слова «маънавият» и дает значение лексемы «руҳият» в узбекском языке. [6].

Причиной разной трактовки термина «маънавият» в узбекском языке является в большей степени реалии явления. Сущность выражения имеет национальную особенность и является реалией. Реалии это- слова (и словосочетания) народного языка, представляющие собой наименования предметов, понятий, явлений, характерных для культурной среды, материального быта или общественно-исторических особенностей определенного народа, нации, страны. Всем известно, что перевод реалий невозможен. Эта проблема решается путем передачи смысла на основе контекста.

Говоря о понятии духовности, мы можем видеть невероятное количество разночтений в толковании этого термина. Если попробовать найти значение слова «духовность» в любой поисковой системе Интернет, мы найдем массу ссылок, напрямую или косвенно связанных с темой духовности, связанные с работами по философии, истории, психологии, педагогике, лингвистике и т.д. Все вышесказанное дает нам основание полагать, что лексическая и философская стороны духовности составляют один макроконцепт «Духовность»,имеющий сложную и многомерную структуру. И надо отметить возрастающую роль филологии, философии как средства формирования высших духовных ценностей в художественно-эстетической и нравственной деятельности людей, способствующей общению человека с миром, осознанию им себя частью человеческого рода.

Список использованной литературы:

1. Черных П.Я. Историко – этимологический словарь современного русского языка: В Т – 3-е изд.- М.: Русск. Яз. 1999 г.

2.Толковый словарь живого великорусского языка: В т. : В. И. Даль. М.,2002

3.Толковый словарь русского языка, С. И. Ожегова, Н. Ю. Шведова, М.,1992

4.Ўзбек тилининг изоҳли луғати, А.Мадвалиев таҳрири остида, Тошкент, 006-2008

5. Степанов, Ю. С. Константы: словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю. С. Степанов. - М. : Шк. «Языки русской культуры», 1997. - 824 с.

6.Мирҳайдарова Н. Ўзбек тилидаги “маънавият” категориясининг иерархик ва идеографик хусусиятлари, //Тил ва адабиёт, №8,2021.

ЮҚОРИ САМАРАЛИ ИККИ БАРАБАНЛИ ПАХТА ТОЛАСИНИ ТОЗАЛАШ МАШИНАСИ

Мўминов Мансурбек Рахимович.,

техника фанлари бўйича фалсафа (PhD) доктори, катта илмий ходим

e-mail: mansurbekm@mail.ru

Носиров Нодир Шавкатович,

магистратура талабаси, Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти

e-mail: ssht61@mail.ru

Аннотация: ушбу мақолада республикамизнинг пахта тозалаш корхоналарида пахта хомашёсини тозалашда қўлланиладиган машиналарнинг тахлили келтирилган бўлиб, уларнинг тозалаш самарадорлиги, конструктив жихатлари, самарадорлигини кўтариш учун амалга ошириши зарур бўладиган тадбирлар келтирилган.

Калит сўзлар: пахта хомашёси, тозалаш, пахта толаси, конструктив тузилиши, самарадорлик.

Abstract: this article presents an analysis of the machines used in the cleaning of cotton raw materials in the cotton ginning enterprises of our republic, their cleaning efficiency, constructive aspects, and measures to be taken to increase their efficiency.

Keywords: raw cotton, cleaning, cotton fiber, structural structure, efficiency.

Дунё бозорида сўнгги йилларда истеъмолчилар томонидан пахта махсулотларининг муайян ассортименти ва сифат кўрсаткичларига талаб ошиб бормоқда. Шу нуқтаи-назардан, истеъмолчига олдиндан белгиланган сифат ва миқдор кўрсаткичларига эга бўлган махсулотни етказиб бериш, пахта махсулотларининг сифат ва миқдор кўрсаткичларини бошқарувчи “ақлли” технологияларни яратиш, ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичида махсулот сифати ва миқдорига салбий таъсир кўрсатувчи жараён ва омилларни аниқлаш ҳамда бартараф қилувчи техникавий ечимларни ишлаб чиқиш, барча технологик жараёнлар, шу жумладан пахта толасини тозалаш жараёнлари самарадорлигини ошириш соҳанинг долзарб вазифалардан ҳисобланади [1].

Тола ва бошқа толали маҳсулотларни тозалашнинг мавжуд усуллари ва тола тозалагичларнинг конструкциясини таҳлили, тўғри оқимли турдаги тола тозалагичлар билан ўрта толали навлардаги толаларни тозалаш самарадорлироқлиги тўғрисида хулоса қилишга имкон беради. Тўғри оқимли толаларни тозалаш машиналарининг мавжуд конструкцияларининг тозалаш эффекти 40% дан ошмайди бу эса талабга жавоб бермайди ва тўғри оқимли толаларни тозалашнинг назарий ва эксперементал тадқиқотлари асосида толаларни тозалаш жараёнини ва қурилмаларини такомиллаштиришнинг долзарблигини кўрсатади.

Ҳозирги кунда республикамиз пахта тозалаш корхоналарида толаларни тозалаш учун асосан бир барабанли ва икки барабанли тўғри оқимли 1ВПУ ва ВПУ турдаги тола тозалагичлардан фойдаланилади. Шу билан биргаликда республикамиз бази корхоналарида уч босқичли тўғри оқимли 3ОВП-М тола тозалагичлардан фойдаланилади. Республикада пахта хомашёсини машиналарда теришни оммавий равишда жорий этилгандан сўнг ва ОРП хамда ОВП-У русумдаги бир барабанли тола тозалагичларнинг тозалаш самараси паст бўлганлиги туфайли, 1967 йилда уч босқичли тўғри оқимли 3ОВП туридаги тола тозалагичлар яратилди, бунда биринчи саноат навли машина теримидан олинган пахта хомашёсини қайта ишлаш жараёнида тозалаш эффекти 30-40% ташкил этди. Бу эса тола сифатини яхшилашга имкон яратди. Маҳаллий ва хорижий тола тозалагичларнинг ишлаши ва самарадорлигини ўрганиш натижасида қийин тозаланадиган пахта навлари ва машина йиғим-теримида олинган пахта хомашёси O’z DSt 604:2001 давлат стандарти талабларига жавоб берадиган юқори сифатли тола олишни таъминлай олмаяпти. Конструктив хусусиятларига кўра, импорт қилинган тола тозалагич мураккаброқ, металлни кўп истемол қиладиган, катта ҳажмли. Уларда тола тозалаш технологияси кўпроқ ҳаво ва энергия сарфини талаб қилади [2].

Олимларнинг кўп йиллик изланишлари шуни кўрсатдики, пахта толасини чиқиндилар ва улюкдан тозалашнинг энг қулай вақти, бу жиндан чиқгандан сўнгдир. Толалар бу вақтда бўш ҳолатдадир, уларнинг алоҳида тутамчаларнинг вазни атига 15-20 мг. Толанинг ҳажмли массаси жин арраларидан олингандан кейин 0,15-0,25 кг/м^3 дан

ошмайди. Тола тозалагич поток линиясининг бир қисмидир ва унинг иш унумдорлиги жиннинг иш унумдорлигига тўғри келиши керак, якка жин бўлганда ва бир нечта (батарея) жинга батарея вариантида.Маҳаллий ва импорт қилинган тола тозалагичларнинг камчиликлари ва афзалликларини инобатга олган ҳолда. 1-расмда келтирилган пахта толасини тозалаш учун юқори самарали агрегатнинг мақбул схемаси танланди [3].

Тола тозаловчи ускуна қуйидагича ишлайдиган икки босқичли тўғри оқимли тола тозалагич 1 ва конденсор туридаги тола тозалагич дан иборат.Тола жиндан кейин бирлаштирувчи трубадан икки босқичли тўғри оқимли тола тозалагич 3 га келади, бу ерда нуқсонлар ва хас-чуплар миқдорига қараб бир маротаба ёки икки маротаба арра цилиндрларида тозалаш жараёнидан ўтиши мумкин.

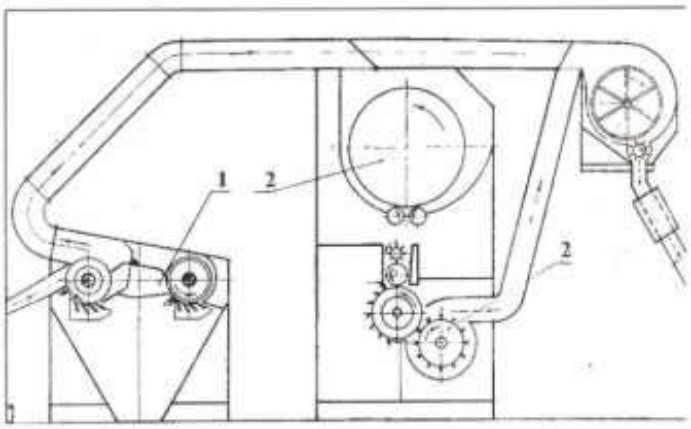

1-расм. Юқори самарали пахта толасини тозалаш схемаси

Сўнгра магистрал тола чиқарувчи орқали тола умумбатареяли конденсорга, ёки айланма канал орқали тозалаш учун барабани конденсорли тола тозалагич 4 га берилади, у асосан тозалаши қийин бўлган навлар ва машинада терилган пахта хомашёси бўлганда ишга тушади.Тола кондерсор турдаги тола тозалагичда тозалангандан кейин умумий батареяли конденсорга юборилади, сўнгра пресслаш мосламасида прессланади.

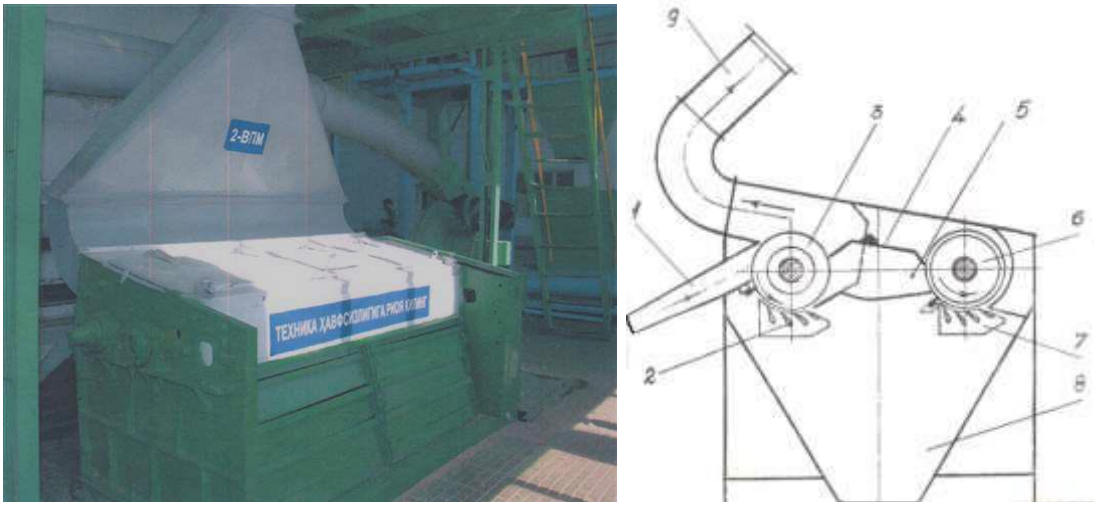

2-расм. Икки босқичли тола тозалагичнинг схемаси

Шундай қилиб, пахта хомашёсини селекцион ва саноат навларига ва толанинг дастлабки хусусиятларига қараб, янги тола тозалаш агрегатида тўрт турдаги толаларни

тозалаш учун ишлатилиши мумкин. Икки босқичли тўғри оқимли тола тозалагичнинг схемаси -расмда кўрсатилган, унда толалар қуйидагича тозаланади.

Тола жиндан кейин кириш трубаси 1 орқали аррали цилиндрга йўналтирилади, унинг айланиши натижасида арра тишлари илиб олган тола тутамчалари колосникли панжара 3 га урилади ва хас чўплардан тозаланади.

Биринчи цилиндрдан кейин тола бирлаштирувчи труба 5 бўйлаб иккинчи цилиндрга йўналтирилади, у ерда тола иккинчи маротаба тозаланади. Тозаланган тола ҳаво оқими ҳисобига тола тозалагичнинг чиқарувчи тубасига йўналтирилади. Толанинг бошланғич ифлослигига қараб тола тозаловчи битта ёки иккита аррали цилиндрлари билан ишлаши мумкин. Ишлаш ҳолатини ўзгартириш учун клапан 4 хизмат қилади, у бир вақтнинг ўзида бирлаштирувчи трубанинг юқори қалпоғидир [4].

Янги ВПМ русумли тола тозалаш ускунасини машинада терилган пахта хомашёсини ўрнатилган тартибда ўтказилган синов ишлари “Порлоқ-4” селекциясининг сорт класс пахтасида ўтказилди. Тажрибадаги пахта хомашёси намунасининг ўртача намлиги 15,3% ва ифлослик даражаси 14,4% ни ташкил қилганда пахта толасини ифлослик даражаси 4,48% ни ташкил қилди. Натижада таклиф этилаётган ВПМ русумли тола тозалаш ускунасини тозалаш самарадорлиги ўртача 36,2% ни ташкил этди.

Хулоса

Ўтказилган тадқиқотлар натижасида маҳаллий пахта тозалаш корхоналарида ишлатиладиган 1ВПУ тола тозалагичнинг ишлаши ва самарадорлиги аниқланган. Тола тозалагичнинг амалдаги технологик кўрсаткичлари ўрнатилган, пахта хомашёсининг навига қараб Республика буйича тозалаш самарадорлиги ўртача 0-25%, тола тозалагичдан кейин чиқиндиган тола миқдори 5-30% ташкил қилиши асосланган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Cotton: World Statistics. https://www.statista.com; http://www.ICAC.org.

2. Максудов Э.Т., Аминов Х.Х., Иминова С.А. Применение инструментального метода определения качества хлопка. г. Курск, Россия. Современные материалы, техника и технологии. 015 г. №2(2) с.111-115.

3. Сулаймонов Р.Ш., Максудов Э.Т., Жуманиязов К. Испытания модернизированного двухбатарейного волокноочистителя в производственных условиях. Ташкент, «Проблемы текстиля», 016 г. №4.

4. Максудов Э.Т., Аминов Х.Х., Умарходжаев Д.Х. Стандартизация и сертификация хлопкового волокна – гарантия высокого качества. Ташкент, «STANDART», 017 г. №1, с. 11-12.

ИККИ БАРАБАНЛИ ТОЛА ТОЗАЛАШ МАШИНАСИНИ ЯРАТИШ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШГА ЖОРИЙ ҚИЛИШ

Мўминов Мансурбек Рахимович,
техника фанлари бўйича фалсафа (PhD) доктори, катта илмий ходим
mansurbekm@mail.ru

Носиров Нодир Шавкатович,
магистратура талабаси, Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти
ssht61@mail.ru

Аннотация: ушбу мақолада республикамизнинг пахта тозалаш корхоналарида икки барабанли пахта толасини тозалашга мўлжалланган машинани яратилиши ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш натижалари келтирилган. Бунда асосий эътибор тозаланган пахта толаси таркибидаги ифлосликларни чиқиши ва чиқинди таркибидаги пахта толаси миқдори алохида кузатилган.

Калит сўзлар: пахта хомашёси, тола тозалаш, барабан, самарадорлик, чиқинди таркиби, конструктив тузилиши.

Abstract: this article presents the results of the creation and introduction into production of a double-drum cotton fiber cleaning machine at the cotton ginning enterprises of our republic. In this, the main attention was paid to the release of impurities in the cleaned cotton fiber and the amount of cotton fiber in the waste.

Keywords: raw cotton, fiber cleaning, drum, efficiency, waste composition, structural structure.

Пахта тозалаш корхоналари узлуксиз технологик жараёнида тола тозалаш жараёни самарадорлигига таъсир қилувчи ишчи қисмлар сони ва ўлчамларини ҳисобга олган ҳолда конденсер, таъминлаш тахтачаси ва аррали цилиндрга эга бўлган юқори самарали тола тозалаш агрегати конструкцияси ишлаб чиқилгани, амалга оширилган тадқиқотларнинг пахта тозалаш корхоналарининг талабига кўра олиб борилгани, тадқиқот натижаларининг юқори иқтисодий самара билан ишлаб чиқаришга жорий этилган тадқиқот натижаларини амалий аҳамиятини ифодалайди. Тадқиқот натижалари янги тола тозалагични модернизация қилиш ва лойиҳалаш учун ишчи органларнинг технологик параметрларини республикада фаолият кўрсатаётган барча пахта тозалаш корхоналарига жорий қилиш учун тавсия этиш имконини беради. [1].

Янги тола тозалагичларнинг ишлаш самарадорлигини ўрганиш учун “Пахтасаноат илмий маркази” АЖ нинг лаборатория биносида стендли ускуналардан пахта хом-ашёсини қайта ишлаш ва тозалаш технологияси яратилди, унинг схемаси расмда келтирилган. Пахта хомашёсини қайта ишлаш технологик жараёни қуйидаги машиналардан ташкил топган. Пахта хомашёси 10 пневматранспорт тизими 4 ва 5 ёрдамида пахта сепаратори 3 га келади, бу ерда пахтани ҳаводан ажратилади, бундан сўнг пахта жиннинг таъминловчиси га тушади, у эса пахтани арра жинли стенд 1 га юклайди. Тола жиндан кейин уловчи труба 6 орқали ёрдамчи трубадан икки босқичли тўғри оқимли тола тозалагич 7га келтирилади, бу ерда толани биринчи маротаба тозаланади, сўнгра пневмотранспорт тизими 11 ёрдамида клапан 12 орқали тола иккинчи конденсор туридаги тола тозалагич 8 га ўтказилади. Пахта хомашёсини ифлослиги 5,0% кам бўлса тола фақат икки барабанли тўғри оқимли тола тозалагичда тозаланади. Тола конденсор туридаги тола тозалагичда тозалангандан кейин пневмотранспорт тизими 9 ёрдамида умумбатареяли конденсорга йўналтирилади.

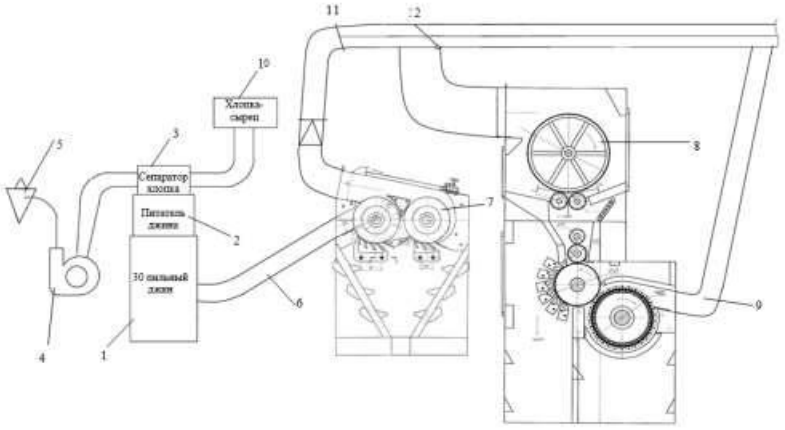

Расм. Тола тозалаш учун юқори самарали агрегат қўшилган пахтани қайта ишлаш технологиясининг схемаси

Тола тозалагич стендининг синов натижалари 1- жадвалда келтирилган.

Олинган натижалардан кўриниб турибдики, пахта хомашёси ифлослиги 1,4% бўлганда жинлашдан кейинги нуқсонлар ва хас-чуплар миқдори 3,3% ва тола тозалагичдан кейин 1,45% ташкил қилади. Бунда тозалаш самараси 40,1 % ташкил этди [2].

Пахта толасини тозалаш агрегатини яратиш бўйича тасдиқланган иш режасига мувофиқ, конденсор туридаги 30 та аррали жин асосида тола тозалагич стенд мосламаси ишлаб чиқарилди ва «Paxtasanoat ilmiy markazi» АЖ нинг лаборатория биносига ўрнатилди.

Олинган маълумотларга кўра, тола тозалагия стендининг мақбул режимида жиннинг ҳаво камерасидаги ҳавонинг статистик босими 160 кгс/, ҳаво сарфи 0,4 тола тозалагичдан кейин 0,93 $м^3$/с ва циклон мосламаси олдидан 1,07. Бунда чиқиндиларни толадорлиги тола тозалагичдан кейин 25-30% даражасида бўлади, бу эса шу турдаги тола тозаловчилар учун белгиланган талабларига жавоб беради.

1-жадвал

2018 йил пахта ҳосили учун икки босқичли тўғри оқимли тола тозалагич стендини лаборатория синовлари натижалари

	Пахта хомашёси				Жинлаш олдидан пахтани ифлослиги		Жинлашдан кейин толадаги нуқсон лар ва хас-чуплар миқ	Тола тозалагичдан кейин толадаги нуқсонла	Тола тозалагичдан кейин чиқиндиларни толадорлиги	Тола тозалагичларнинг тозалаш
	Пахтанинг селекци	а и ва	Ифлослиги %	амлиги	фос	амлиги				

	я нави	син фи			иги		дори %	р ва хас-чўплар м иқдори %		самар аси %
	С-6524		4,5	,7	,4	,2	3,30	1,95	15,2	40,1
	Порлоқ-1		6,4	,1	,6	,5	3,51	2,10	17,1	39,4
	Наманган	/2	11,2	2,8	,4	,3	4,04	2,51	20,3	41,2

Технологик жараёнида ўрнатилган ВПМ туридаги юқори самарали икки барабанли тола тозалагичнинг асосий ишчи қисмларининг тажриба-саноат намунаси яратилди. Янги икки барабанли тола тозалагич мавжуд турдаги 1ВПУ тола тозалагич урнига ўрнатилган. Синов натижалари 2-жадвалда келтирилган.

Олинган натижалардан кўриниб турибдики селекция нави С65-24, саноат нави ½ пахтасини қайта ишлаганда, толада жиндан кейин нуқсонлар ва хас-чуп миқдори ,7%, тола тозалагичдан кейин нуқсонлар ва хас-чуп миқдори 1,78% ташкил этди. Бунда тола тозалагичнинг тозалаш самарадорлиги 32,6% ташкил килади. Тола тозалагичдан кейин чиқиндиларни толадорлиги 1,0% ташкил этди.

“Порлок-4” селекция навидаги -нав -синфли машина теримида олинган, дастлабки ифлослик даражаси 14,4%, намлиги 15,3% бўлган пахтани қайта ишлашда толада жиндан кейин нуқсонлар ва хас-чуп миқдори ўртача 7%, тола тозалагичдан кейин нуқсонлар ва хас-чуп миқдори 4,48% ташкил этди. Икки барабанли тола тозалагичнинг ўртача тозалаш самарадорлиги 36,2 % ташкил килди, бу эса мавжуд бўлган бир барабанли 1ВПУ тола тозалагич ишига солиштирганда баробар кўпроқдир [3].

2-жадвал

Зарбдор пахтани қайта ишлаш корхонасида иккибарабанли юқори самарали ВПМ тола тозалагичда қўлда терилган селекцияси С65-41 ½ навдаги пахтани ишлаб чиқариш синовлар натижаси.

Тажриба номерлари	Дастлабки пахта хом-ашеси		Жин олдидаги пахта хомашёси	
	Ифлослиги, %	Намлиги, %	Ифлослиги, %	Намлиги, %
1	4,5	8,9	0,75	7,2
2	4,9	8,1	0,89	7,6
3	4,7	8,7	0,81	7,3
Ўртача	4,7	8,6	0,82	7,4

2-жадвал давоми

Тажриба номерлари	Жиндан кейин толада нуқсонлар ва хас-чуплар миқдори, %	Тола тозалагичдан кейин толада нуқсонлар ва хас-чўплар миқдори, %	Тола тозалагичнинг тозалаш самараси, %	Тола тозалагичдан кейин толали чиқиндилар, %
1	2,05	1,60	22,7	23,2
2	3,15	1,75	43,7	20,3
3	2,92	2,0	31,4	19,7
Ўртача	2,70	1,78	32,6	21,0

Чиқиндиларни толадорлиги икки барабанли тола тозалагичдан кейин ўртача 1-23% ташкил этади, мавуд бўлган 1ВПУ турдаги тола тозалагичларда эса 30,1%. Бу эса янги тола тозалагичка қараганда 1,3 мартага юқори эканлигини кўрсатди.

Хулоса

Ишлаб чиқариш синовлари натижасида аэродинамик режимини мақбуллаш ва такомиллаштириш ҳисобига чиқиндилар таркибидаги тола миқдори ўртача 1-23% ташкил қилиши аниқланди. Чиқиндида тола миқдорини камайиши, пахтадан тола чиқишини кўпайишига имкон берди. ВПМ икки барабанли тола тозалагичнинг қўлда ва машинада терилган пахтани қайта ишлашдан тозалаш самарадорлиги мавжуд бўлган 1ВПУ тола тозалагичга солиштирганда баробар каттадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Cotton: World Statistics. https://www.statista.com; http://www.ICAC.org.

2. Максудов Э.Т., Аминов Х.Х., Умарходжаев Д.Х. Пахта тозалаш корхоналарида пахта толаси сифатини ошириш усуллари // Ташкент, «Agro ilm», №3, 017 г., ст.105.

3. Решетникова Я.Я. Современная техника и технология волокнистых материалов // Текстильная промышленность. 002,- № .- С. 17 - 0.

ИНТЕГРАЦИЯ ПРЕДМЕТОВ В КЛАССЕ АНСАМБЛЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Бахадиров Наиль Шарифович

преподаватель Гулистанского государственного университета

nailsharifovich@gmail.ru

Аннотация: Пути развития музыкальных культур различных регионов нашей планеты весьма разнообразны.Человечество живёт в такое время,когда имеется возможность наблюдать одновременно существование различных стадий культурной эволюции у различных народов.Вся история, мировой цивилизации доказывает, что

общаясь, взаимодействуя друг с другом,влияя друг на друга в различных сферах человеческой деятельности, люди развивают свои лучшие традиции, способствуя расцвету культуры. В различные исторические эпохи, в силу тех или иных социально-экономических условий, эстафета культурного развития передавалась то Востоку, то Западу. «Преемственность лучших достижений художественного опыта прошлого – вне зависимости от политических и географических границ, от различия быта, уклада жизни и проч.- один из важнейших факторов развития мировой культуры» - говорил Т.С.Вызго.

Ключевые слова: интеграция, музицирование, ансамбль, аккорд, слух, оркестр, рубаб, искусство, пьеса, хроматизация

Abstract: The ways of development of musical cultures of different regions of our planet are very diverse. Humanity lives at a time when it is possible to simultaneously observe the existence of different stages of cultural evolution among different peoples. The entire history of world civilization proves that communicating, interacting with each other, influencing each other against each other in various spheres of human activity, people develop their best traditions, contributing to the flourishing of culture. In various historical epochs, due to various socio-economic conditions, the baton of cultural development was passed either to the East or to the West. “The succession of the best achievements of the artistic experience of the past, regardless of political and geographical boundaries, on the difference in life, way of life, etc., is one of the most important factors in the development of world culture,” said T.S. Vyzgo.

Keywords: integration, music-making, ensemble, chord, ear, orchestra, rubab, art, play, chromatization

Как же это проявляется применительно к рассматриваемой теме – о путях развития культуры инструментализма, а конкретнее – о принципах формирования узбекского ансамбля народных инструментов? Исходя из вышеизложенного, мы видим, что современная культура инструментализма узбекского народа сложилась в недрах монодического искусства и уже в эпоху среднеазиатской античности представляла собой сложное и разностороннее явление, созданное усилиями многих народов.

В результате практического осуществления принципов темперации и хроматизации, введения письменной традиции, стандартизации строя, формирования репертуара в Узбекистане, появилась новая форма музицирования – многоголосное коллективное исполнительство на национальных инструментах, оно стало самостоятельным художественным явлением, соединяющим нас с мировой музыкальной культурой

Начало XX столетия связано с активизацией исполнительства на народных инструментах в Узбекистане. Уже в первое десятилетие были достигнуты заметные успехи в области музыкального образования, фольклористики, исполнительского искусства.Ансамбли народных инструментов создавались в Фергане, Коканде, Андижане, Самарканде. Ими руководили известные инструменталисты: Усто Олим Камилов, Тохтасин Джалилов, Ахмаджан Умурзаков, Юсуф – Кызык Шакарджанов,Усто Рузимат Исабаев, Матъюсуф Харратов, Усто Тайир, Маъруфжон Ташпулатов, Мухитдин Мавлянов.

Ансамбли «Бахор», «Заравшон», «Лазги», «Тановар», «Сумалак», «Момогул», «Навоий наволари», «Наманган гуллари», «Самарканд бахори», «Бойсун», «Шодлик» - ансамбль песни и танца и др.

Ансамбль от французского, енсембле «вместе, множество» - совместное исполнение музыкального произведения несколькими участниками и само муз-е произведение для небольшого состава исполнителей.Ансамбли подразделяют вокально – инструментальные, и по жанру исполнения: рок-бэнды, эстрадные, народные.

Виды ансамблей: в зависимости от количества исполнителей (от и более) ансамбли называются дуэтом, трио, (терцетом), квартетом, квинтетом, секстетом, септетом, нонетом, дециметом, ундециметом или дуодециметом (по латинским названиям чисел).

Умение играть с одним или несколькими партнерами составляет одну из важнейших сторон профессионального мастерства музыканта – исполнителя. Для того, чтобы успешно играть в музыкальном ансамбле, музыканту недостаточно свободно владеть своим инструментом. Игра музыканта в ансамбле отличается от сольного выступления как особый вид исполнительского искусства.

У участника вырабатывается (развивается,формируется) навык, который выдающийся педагог А.Готлиб ансамблевой фокусировкой слуха.(А.Готлиб. Основы ансамблевой техники. М.Музыка,1971,94 с.)

Если солист – инструменталист привык слушать только себя, то инструменталист – ансамблист должен отказаться от привычной для солиста фокусировки слуха, так как звучание его инструмента уже не представляет собой единственную ценность и зависит от звучания других инструментов ансамбля.

Ансамблевое искусство в различных жанрово – стилистических формах всегда пользовались широкой популярностью среди композиторов исполнителей и слушателей во все исторические эпохи и в целом оставаться популярным и в наши дни. В современном мире достаточно активно проводятся концерты, конкурсы, фестивали ансамблевой музыки, активно функционирует различные творческие организации. Проблемам камерно-ансамблевой музыке специально посвящаются конференции, симпозиумы. Коллективная игра на музыкальных инструментах, мощное средство патриотического воспитания и обучения учащихся и студентов музыкальному искусству.

Искусство ансамбля основывается на постоянной координации творческих усилий исполнителей, требует умения слышать общее звучание и сочетать свою исполнительскую манеру с партнёром.

Структура каждого урока должна содержать многие аспекты музыкального воспитания, куда входят теоретические знания, изучение средств музыкальной выразительности, развитие художественного и логического мышления, звуковысотного, тембродинамического, ладогармонического и ритмического слуха, освоение технических навыков игры на инструменте, чтение нот с листа, подбор по слуху и транспонирование.

Очень полезен метод ансамблевого обучения, при котором ученик вовлекается в активное музицирования, получая возможность воспринимать всю полноту художественного образа музыкального произведения.

Игра в ансамбле хорошо развивает чувство ритма, гармонический слух, воспитывает навыки восприятия и освоения многоэлементной структуры музыкальных произведений. В ансамбле воспитываются навыки чтения нотного текста с листа, изучение разного вида гамм и упражнений в самых разнообразных ладотональных, интервальных и аккордовых сочетаниях.

В первый период работы пьесы для ансамбля нужно подбирать контрастные по темпу и разные по характеру, чтобы разнообразить работу ансамбля. Тщательно настраивать инструменты. Во время настройки звучание струн обычно немного завышают в расчёте на то, что колок спустит.

Постоянная смена пьес по темпу, характеру, нюансировке способствуют поддержанию у музыкантов к игре. Разучивая пьесу в медленном темпе нужно добиваться точного воспроизведения нотного текста, над наиболее сложными местами работать отдельно, если есть уверенность, что ансамбль с пьесой справится в целом сразу, то можно начать с технических и ритмических трудностей. Пройти их по отдельной партии и т.д. Если пьеса не получается сделать в репетиции незапланированный перерыв, затем снова поработать над пьесой. В первой части репетиции ансамбль должен заниматься более сложной работой, разучивая новую пьесу, работать над технически сложными местами. Во второй части репетиции желательно играть ранее выученные произведения. В начале репетиции участники более работоспособные и обладают более высокой умственной и эмоциональной активностью, к концу репетиции в связи с их утомлением внимание и эмоциональная отзывчивость снижаются, работать становится значительно сложнее.При трактовке музыкального произведения необходимо тщательно проработать текст. В ансамбле каждый участник на виду, и поэтому на исполнителей в ансамбле ложится большая ответственнсть нежели в оркестре. Каждый участник должен быть подвинутым в техническом отношении, твёрдо знать свою партию, потому что каждая ошибка, каждый промах будут заметны при исполнении. Задачи руководителя ансамбля: Прежде чем переложить или выполнить инструментовку какой-либо пьесы для состава своего ансамбля нужно знать основные законы и принципы инструментовки для ансамбля узбекских народных инструментов.

Руководитель является непосредственным организатором класса ансамбля. Он всегда должен помнить, что коллективные занятия преследуют не только учебные, но и большие воспитательные цели и задачи. Настоящий педагог – руководитель знает психологию каждого музыканта ансамбля и всегда может найти с ним общий язык.

Руководитель обязан: Проявлять максимальную выдержку и тактичность, корректность, вырабатывать в себе индивидуальный подход к каждому. Строгость и взыскательность, терпеливость, следование намеченному плану, принципиальность и, вместе с тем гибкость в выборе средств воздействия на участников способствуют достижению творческих успехов. Получив эстетическое удовлетворение от своей деятельности, участники ансамбля начинают понимать справедливость требований руководителя и проникаются к нему доверием и уважением.При выборе репертуара желательно учитывать и пожелания участников – кроме народной и классической музыки много хорошей эстрадной музыки которая и придаст эстрадной пьесе неожиданную новизну и свежесть.Участники и слушатели зачастую точно оценивают качество исполнямого произведения, если пьеса интересно инструментована и профессионально исполнена.

Руководитель должен учитывать технические возможности каждого участника ансамбля.Он должен знать: Строй,рабочий диапазон каждого инструмента, способы звукоизвлечения, штрихи и их обозначения в нотах, правила голосоведения, построения и соединения аккордов.Руководителю необходимо помнить о том, что инструментовка или

переложение пьесы – творческий процесс. Нужен осмысленный и глубокий подход. Нужно развивать внутренний слух, уметь представить себе звучание партитуры.Нельзя механически расписывать произведение без учёта характера мелодии, аккомпанемента, гармонического сопровождения.

Современному руководителю очень полезно освоить нотную программу «Сибелиус»,чтобы фиксировать свои партитуры (инструментовки,аранжировки,обработки) и др. для ансамбля, оркестра.Нотная программа «Сибелиус» изумительное явление в современных нотной технологии, оно очень удобно.С готовой партитуры удобно и быстро можно распечатывать партии для ансамбля,оркестра,легко транспонировать произведение в любую тональность, в результате фантастически экономится время.

Каждый народ имеет свои национальные инструменты история которых уходит вглубь веков. Люди сопровождали пение, танцы и быт в целом игрой на музыкальных инструментах. Эти народные инструменты дошли до нас от наших предков.В практике ансамблей узбекских народных инструментов сложились определённые пропорции и соотношения инструментов.

Традиционные: Най, гиджак,чанг.Дутары: альт,прима,бас.

Рубабы: кашгарский, афганский, ударные инструменты (дойра,) В зависимости от художественной необходимости в ансамбль вводится фортепиано, маримбафон или ксилофон, аккордеон, другие ударные инструменты.

Искусство исполнительства в Узбекистане, развитие и формирование его репертуара тесно взаимосвязано с развитием композиторского творчества. Эти сферы неотделимы друг от друга. Большое влияние на развитие концертного репертуара ансамблей оказало творчество камерного оркестра « Согдиана» созданного в 1991году (худ. руководитель Ф.Р. Абдурахимова), ежегодные республиканские, а позднее международные фестивали-конкурсы «Навруз садолари» проводимые среди оркестров и ансамблей народных инструментов, которые, несомненно, способствовали творческому развитию коллективов, положительно влияли на их исполнительский уровень и репертуара.

Благодаря их творчеству исполнительское искусство на узбекских народных инструментах стало всеобщим достоянием многих людей.

Ансамбли народных инструментов можно разделить на два типа:

Однородные:

А) ансамбль наев

Б) ансамбль чангистов

В) ансамбль рубобистов

Г) ансамбль дутаристов

Д) ансамбль гиджакистов

Смешанный:

А) ансамбль дутаристов и рубабистов

Б) ансамбль дутаристов и чангистов

В) ансамбль дутаристов, рубабистов и чангистов и т.д.

Литература:

1.А.Готлиб. – Основы ансамблевой техники. М.,Музыка,1971.94с.

2.Игонин В.,- Вопросы музыкальной педагогики. Л., «Музыка» ,1985.
3.Ливиев А.Х.- Исполнительская культура народных музыкальных инструментов в республике Узбекистан (устная и письменная традиции), Т.2010.
4. Янов-Яновская Н.С.- Узбекская музыка и XX век. Т.,2007.

ПРОВЕДЕНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО ФАРМАКОЛОГИИ

Набиев Улугбек Немат угли
Преподователь, Гулистанский Государственный Университет
ulugbek.nabiev.92@mail.ru

Аннотация: Современная фармакология развивается чрезвычайно динамично. За последние десятилетия произошло необычайно интенсивное развитие фармакологии. Были созданы десятки тысяч новых высокоэффективных лекарственных средств, пересмотрены и заново изучены механизмы действия известных фармакологических препаратов. Прогрессивное увеличение объема информации, в том числе и по фармакологии, ставит перед высшей медицинской школой серьезные задачи по совершенствованию педагогического процесса.

Ключевые слова: фармакология, лекарственные средства, самостоятельная работа, студент, учебный процесс.

В последние годы появились новые фармакологические группы лекарственных средств, внедряются новые биотехнологические процессы получения лекарственных препаратов, используются новые лекарственные формы.

Для современного мира характерна высокая скорость обновлений и изменений, требующая от человека гибкости, мобильности, умения адаптироваться в новых условиях, работать с разными источниками информации, повышать свой профессиональный уровень.

В связи с этим одной из целей профессионального образования является формирование активной, творческой, профессионально подготовленной личности, мировоззрение и стиль мышления которой не просто отвечают современным условиям, но и ориентированы на перспективу.

Исходя из этого, требуется принципиальное изменение организации образовательного процесса: сокращение аудиторной нагрузки, замена пассивного слушания лекций возрастанием доли самостоятельной работы студентов, применение педагогических технологий, активизирующих саморазвитие личности.

Центр тяжести в обучении перемещается с преподавания на учение как самостоятельную деятельность студентов в образовании.

Самостоятельная работа студента – это способ активного, целенаправленного приобретения студентом новых для него знаний и умений без непосредственного участия в этом процессе преподавателей.

В соответствие с учебной программой на самостоятельную работу студентов по фармакологии определено 11 тем (вяжущие, обволакивающие, адсорбирующие и

раздражающие средства. Противоопухолевые средства. Седативные средства и соли лития. Принципы терапии при острых отравлениях лекарственными средствами. Средства, применяемые при нарушении мозгового кровообращения. Аналептики. Витамины. Кислоты и щелочи, соли щелочных и щелочно-земельных металлов. Противоглистные средства. Противолейшманиозные, противотрихомонадозные средства. Противотоксоплазмозные, противобалантидиазные средства).

Самостоятельная работа включает внеаудиторную и аудиторную формы. Внеаудиторная часть предусматривает работу с рекомендованной и самостоятельно подобранной литературой в библиотеке, на кафедре, дома, поиск информации в Интернете с ее последующим анализом, разработку презентаций, написание рефератов, составление и решение графических органайзеров, кроссвордов, тестов, ситуационных задач, выполнение заданий по рецептуре.

Кроме того, она включает участие студентов в работе студенческого научного общества (СНО), подготовку докладов на конференцию СНО, написание научных статей.

По теме «Принципы терапии при острых отравлениях лекарственными средствами» студенты выполняют групповой проект, способствующий развитию самостоятельной учебной деятельности студентов и направленный на самостоятельный поиск, исследование и решение проблемы, оформление результата, а также обеспечивающий формирование и развитие навыков работы в команде, презентации и других ключевых компетенций.

При проведении аудиторной части самостоятельной работы студенты составляют и заполняют алгоритмы изучения лекарственных препаратов: - русское (или узбекское) название лекарственного препарата, - латинское название, - фармакологическая группа, - механизм действия, - фармакологические эффекты, - показания к применению, - побочное действие, - противопоказания к применению, - формы выпуска, - рецепт.

Также студенты отвечают на вопросы по классификации фармакодинамики, фармакокинетики лекарственных средств, определяют препарат, исходя из его фармакологических особенностей, решают ситуационные задачи, выполняют задания по фармакотерапии.

Таким образом, самостоятельная работа студентов предусматривает развитие общеучебных навыков и познавательных способностей студентов (инициативы, самостоятельности и организованности), их исследовательских умений, ответственности за собственное образование, что приводит к повышению эффективности аудиторных занятий.

Список литературы:

1. Полунина Н.В., Буслаева Г.Н., Ашанина Н.М., Полунин В.С. Бально-рейтинговая система контроля знаний - важнейшее звено качества подготовки студентов медицинских вузов /Н.В.Полунина, Г.Н.Буслаева, Н.М.Ашанина, В.С.Полунин //Медицинское образование и вузовская наука. - 016. - №1. - С. 72-75.

2. 10. Натанзан Э.Ш. Приѐмы педагогического воздействия. –М.: 002.

3. Ковалевский И. Организация самостоятельной работы студента // Высшее образование в России № 1. - 000. - С. 114-115.

4. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М.: Знание. 009

ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING KLINIK FANLARNI O‘QITISHDAGI O‘RNI

Nazarkulova Shoxsanam Ulug‘bek qizi
o‘qituvchi, Guliston Davlat Universiteti
shokhsanamulugbekovna94@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy pedagogik texnologiya asosida darslarni tashkil etish orqali ta’limning sifat-samaradorligini oshirish haqida fikr yuritilgan.

Shuningdek, ta’lim jarayonining muvaffaqiyati o’qituvchining bilim va mahoratini doimiy ravishda boyitib borishga bog’liq ekanligi ochib berilgan.

Kalit so’zlar: innovatsiya, interfaol ta’lim, klinik fanlar, texnologiya, talaba.

Kirish. Hozirgi kunda yangi innovatsion pedagogik texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslarini o’rganish va ularni tibbiyot oliygohlarida ta’lim jarayonlariga tadbiq etish zaruriyati dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda.

Yosh avlodga bilim berishning maqsadi, vazifalari, mazmuni, uslubiy talablariga ko’ra fan, texnika va ilg’or texnologiya yutuqlaridan unumli foydalanish bugungi ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Innovatsion texnologiyalarni ta’lim jarayonida qo’llab, talabalarda bilimga ishtiyoq va qiziqishlarini oshirish, bilimlarni mustahkam o’zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko’nikma va malakalarini rivojlantirishlariga yordam beradi. O’qitishning zamonaviy metodlarini qo’llash o’qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi.

Ta’lim metodlarini tanlashda har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq sanaladi. ta’lim beruvchi tomonidan ta’lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta’lim jarayonida faolligi muttasil rag’batlantirilib turilishi lozim.

Bugungi kunda tibbiyot oliygohlarida ta’lim jarayonini mazmunli tashkil etish uchun texnologiya, axborot, kompyuter, multimedia, internet, masofali o’qitish, yagona axborot muhiti va shunga o’xshash axborot-kommunikatsion texnologiyalarning zamonaviy vositalaridan foydalanish o’zining samarasini bermoqda.

O’quv jarayoniga innovatsion texnologiyalarining tadbiq etilishi talabalarda fanga qiziqishni orttirib, ta’lim-tarbiya sifatini oshiradi, yoshlarni har tomonlama, umumiy rivojlanishiga ko’mak berib, o’qituvchining vaqtini tejaydi. Amaliy mashg’ulot davomida talabalarning yangi innovatsion ta’lim uclublarini qo’llanilishi talabalarda nazariy, klinik, tahliliy va ijodiy fikrlashda qiziqtirish tamoyillarini oshiradi, amaliy mashg’ulotlarni yuqorida ko’rsatilgan tartibda o’tilishi talabalarning erkin va zamonaviy fikr-mulohazalarini rivojlantiradi.

Pedagogik ta’lim sifatiga talabning oshishi uzluksiz pedagogik ta’lim tizimini rivojlantirishning dolzarb muammosi va sharti, uning moxiyatini fundamentallik, yaxlitlilik, izchillik va amaliy yo’nalish tamoyillari yangilanishning rag’batlantiruvchi kuchi bo’lib bormoqda.

Maqsad va vazifalar: yurtimizda qabul qilingan va amalga oshirilayotgan “Ta’lim to’g’risida “ gi va “Kadrlarni tayyorlash milliy dasturi“ to’g’risidagi qonunlarning asosiy maqsadi ta’lim tizimini takomillashtirish va jahon standarti talablari daraja sida amalga oshirilishi lozim bo’lgan asosiy yo’nalishlar – ta’lim va tarbiya jarayonining sifat samaradorligiga erishishdir. Buning uchun biz o’qituvchilar zimmasiga bir qancha mas’uliyatlar yuklandi. Mashg’ulotlarda innovatsion texnologiyalar elementlaridan foydalangan holda tashkil etish dolzarb masaladir.

Klinik fanlarni o’qitish samaradorligi talabalarning o’quv, mehnat va jamoat faoliyatlarida qatnashishi uchun zarur bo’lgan klinik bilimlar, ko’nikmalar, malakalarni egallashlari bilan belgilanadi. Ta’lim usullarini tanlashning asosiy qoidasi ta’lim berish maqsadiga mos kelishidir va bunda natija beradigan zamonaviy pedagogik texnologiya usulidan foydalanish lozim. Buning uchun talabalar guruxda ishlaydi va pedagog tomonidan mavzuga doir muammoli savol yoki vaziyatli masala beriladi yoki bo’limda bemor ko’rigi o’tkaziladi. So’ngra pedagog tomonidan savol beriladi.

Masalan: “Ichki kasalliklar propedevtikasi“ fanida Yurak-qon tomir tizimi kasalliklarida bemorlarni subektiv va obektiv tekshirish usullari. Yurak auskultatsiyasi: normal va patologik tonlar.Yurak shovqinlari mavzusi.

Guruhdagi talabalar aynan shu tizimning zararlanishi bilan o’tadigan kasalliklari tizimi xaqida turli fikrlarni bildirishadi.Bildirilayotgan barcha fikr-mulohazalar tinglanadi va pedagog boshchiligida tahlil qilinadi.Muammoning echimini xal qiluvchi aniq va maqbul echim tanlab olinadi.

Olingan natijalar: bu usul talabalarga o’z fikrlarini bayon etish, guruhdagi boshqa talabalarning fikrini eshitishga, bahslashayotgan suhbatdoshini hurmat qilishga o’rgatadi.

Xulosa: demak, innovatsion texnologiya usullaridan foydalanib, o’quvchilarning fikrlash qobiliyati rivojlantiriladi, muammoli vaziyatlarni xal etishga yo’naltiradi, kasbiy faoliyatiga qiziqish uyg’otishga, shuningdek mavzu asosida bilim, malaka va ko’nikmalarni shakllantirishni kengaytirish va mustahkamlashga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo’ldoshev J.G’., Usmonov S. Ilg’or pedagogik texnologiyalar. – T. O’qituvchi, 004.

2. Innovatsion ta’lim texnologiyalari G’ Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To’raev A.B. – T.: “Sano standart” nashriyoti, 015. – 150 b.

3.Xodiev B.Yu., Golish L.V., Rixsimboev O.K. Keys-stadi “Iqtisodiy oliy o’quv yurtidagi zamonaviy ta’lim texnologiyasi”: Ilmiy-uslubiy qo’llanma (“Zamonaviy ta’lim 9 texnologiyalari” turkumi). – T.:TDIU, 009. – 150 bet.

4. Yuldashev X.F. Pedagogik texnologiya asoslari. - T.: «O’qituvchi», 009.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИЖ

Комилоф., А. Низамов

п.ф.д., доцент, Ст. преподаватель Гулистанского государственного университета

Аннотация: Дидактический материал является важнейшим компонентов образовательного процесса. Он обеспечивает включение ребенка в освоение материала. Дидактическая игра очень важна именно в начальной школе, так как осуществляет естественный переход от игры к обучению.

Abstract. Didactic material is an important component of the educational process. It ensures the inclusion of the child in the development of the material. Didactic play is very important in primary school, as it makes a natural transition from playing to learning.

Ключевые слова: дидактика, игры, взаимоотношения, окружающий мир, воспитание, развитие, психические процессы, познания.

Keywords: didactics, games, relationships, the surrounding world, education, development, mental processes, cognition.

Ребенок играет сначала с реальными окружающими его предметами, а затем с воображаемыми, которые для него физически недоступны. В этих играх он овладевает предметами окружающего мира.

Возникающая потребность действовать и поступать, как взрослый, не всегда удовлетворяется. Играя, ребенок принимает на себя социальную функцию взрослого и воссоздает ее в своих действиях. Игры детей чаще всего отражают профессиональную деятельность взрослых. В них дети вступают в различные отношения: сотрудничества, соподчинения, взаимного контроля. Нормы человеческих взаимоотношений через игру становятся источником развития морали самого ребенка; дети получают возможность для становления как личности в делом, так и отдельных психических процессов.

Игры в своем развитии эволюционируют от предметных к ролевым и от ролевых к дидактическим. Интерес детей к дидактической игре перемещается от игрового действия к умственной задаче. Так, в ролевой игре "Капитаны" дети, действуя в воображаемой ситуации, "ведут корабль" (поворачивают воображаемый руль то в одну, то в другую сторону, гудят, осуществляя одновременно роль парохода), а в дидактической игре они подражают умственной работе капитана - "ведут корабль по заданному курсу" на основе выполненных расчетов.

Дидактическая игра является ценным средством воспитания умственной активности детей, она активизирует психические процессы, вызывает у учащихся живой интерес к. процессу познания. В ней дети охотно преодолевают значительные трудности, тренируют свои силы, развивают способности и умения. Она помогает сделать любой учебный материал увлекательным, вызывает у учеников глубокое удовлетворение, создает радостное рабочее настроение, облегчает процесс усвоения знаний.

Высоко оценивая значение игры, В.А. Сухомлинский писал: "Без игры нет и, не может быть полноценного умственного развития. Игра - это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. Игра - это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности".

В дидактических играх ребенок наблюдает, сравнивает, сопоставляет, классифицирует предметы по тем или иным признакам, производит доступные ему анализ и синтез, делает обобщения.

Дидактические игры предоставляют возможность развивать у детей произвольность таких психических процессов, как внимание и память. Игровые задания развивают у детей смекалку, находчивость, сообразительность. Многие из них требуют умения построить высказывание, суждение, умозаключение требуют не только умственных, но и волевых усилий - организованности, выдержки, умения соблюдать правила игры, подчинять свои интересы интересам коллектива.

Игра ценна только в том случае, когда она содействует лучшему пониманию математической сущности вопроса, уточнению и формированию математических знаний учащихся. Дидактические игры и игровые упражнения стимулируют общение между учениками и преподавателем, отдельными учениками, поскольку в процессе проведения этих игр взаимоотношения между детьми начинают носить более непринуждённый и эмоциональный характер.

Дидактические игры особенно необходимы в обучении и воспитании детей шестилетнего возраста. В них удается сконцентрировать внимание даже самых инертных, в начале дети проявляют интерес только к игре, а затем и к тому учебному материалу, без которого игра невозможна.

Как показывают наблюдения за обучением детей шестилетнего возраста, наибольших успехов достигают те учителя, которые отводят на игру третью часть урока. Недооценка или переоценка игры отрицательно сказываются на учебно-воспитательном процессе. При недостаточном использовании игры снижается активность учащихся на уроке, ослабляется интерес к обучению, при ее переоценке ученики с трудом переключаются на обучение в неигровых условиях.

При подборе игр важно учитывать наглядно-действенный характер мышления младшего школьника. Необходимо также помнить и о том, что игры должны содействовать полноценному всестороннему развитию психики детей, их познавательных способностей, речи, опыта общения со сверстниками и взрослыми, прививать интерес к учебным занятиям, формировать умения и навыки учебной дёятельности, помогать ребенку овладевать умением анализировать, сравнивать, абстрагировать, обобщать. В процессе проведения игр интеллектуальная деятельность ребенка должна быть связана с его действиями по отношению к окружающим предметам.

Для успешного обучения математике в процессе игры необходимо применять как предметы, окружающие школьника, так и их модели.

Психологи установили, что усвоение ребенком знаний начинается с материального (или материализованного) действия с предметами или их моделями, рисунками, схемами. При этом образы предметов, их свойства, признаки и действия, которые дети осуществляют с предметами или их моделями, переносятся в план представлений. Практические действия дети описывают словесно. Этот процесс отражает взаимодействие ученика с познаваемым материалом. Таким образом, осуществляется связь между материальной внешнеречевой формами действия. Опора на действия с предметами, или их моделями постоянно сокращается. Проговаривание игровых действий переносится во внутренний план (действия в уме).

Таким образом, материальная (или материализованная) форма действия является исходной, внешнеречевая - предполагает рассуждения, умственная форма действия

(проговаривание про себя) осуществляется тогда, когда у ученика уже сформированы представления или понятия.

Эти три формы действия взаимосвязаны, влияют на развитие различных сторон мышления: наглядно-действенного, наглядно-образного и словесно-логического. При изучении каждого раздела математики необходимо, чтобы дети усвоили все формы действия. деятельность детей должна быть разнообразной не только по форме, но и по содержанию и строиться в соответствии с закономерностями обучения, сформулированными педагогами: "Чем больше и разностороннее обеспечиваемая учителем интенсивность деятельности учащихся с предметом усвоения, тем выше качество усвоения на уровне, зависящем от характера организуемой деятельности - репродуктивной или творческой".

Игра является одним из важных средств в усвоении знаний, развитии и воспитании учащихся. Она может быть применена на разных этапах усвоения знаний: на этапах объяснения нового материала, его закрепления, повторения, контроля. Необходимо иметь в виду, что использование дидактических игр оправдано только тогда, когда они тесно связаны с темой урока, органически сочетаются с учебным материалом, соответствующим дидактическим целям урока.

В практике начальной школы имеется опыт использования игр на этапе повторения и закрепления изученного материала и крайне редко применяются игры для получения новых знаний.

При объяснении нового материала необходимо использовать такие игры, которые содержат существенные признаки изучаемой темы. Также в ней должны быть заложены практические действия детей с группами предметов или рисунков. Также на этапе объяснения нового материала можно использовать игры, в основе которых лежит объяснительно-иллюстративный метод обучения. С помощью такого вида игр учитель сообщает новые знания на основе использования наглядных средств, беседы, показа диафильма и т.д.

Учащиеся слушают, смотрят, воспринимают, осознают и запоминают сообщенные знания.

Знания, полученные на основе объяснительно-иллюстративного метода обучения, закрепляются системой игровых заданий для приобретения учащимися соответствующих умений и навыков. С помощью системы игр и занимательных заданий учитель организует деятельность учащихся по неоднократному воспроизведению сообщенных им знаний или способов деятельности. Воспроизведение способа деятельности или осознанного правила является главным признаком репродуктивного метода обучения. Он широко используется при формировании устных и письменных вычислений и умений в решении задач.

Необходимо учитывать и то, что если игра используется на уроке объяснения нового материала, то в ней должны быть запрограммированы практические действия детей с группами предметов или рисунками. На уроках закрепления материала важно применять игры на воспроизведение свойств, действий, вычислительных приемов и т.д. В этом случае использование средств наглядности следует ограничить и направить внимание на проговаривание вслух правил, свойств, вычислительных приемов. В системе уроков по теме важно подбирать игры на разные виды деятельности: исполнительскую, воспроизводящую, контролирующую и поисковую. В игре следует продумывать не только

характер управления ею. С этой целью используются средства обратной связи с учениками: сигнальные карточки (кружки зеленого цвета с одной стороны и красного - с другой) или разрезные цифры. Когда вызванные, к доске дети решают в игре примеры или задачи, учащиеся, сидящие за столами, показывают либо разрезные цифры (ответ), либо сигнальные карточки (зеленого цвета - если с ответом согласны, красного цвета - если ответ неправильный). Сигнальные карточки служат средством активизации детей в игре.

Учитель должен сам показать живой интерес к игре, увлечь учащихся. В некоторых играх он создает ситуацию ожидания, загадочности. Успех игры зависит от того, как учитель ее проводит. Вялость, безразличие улавливается даже шестилетними детьми, и интерес детей к игре быстро угасает

В игре дети должны себя чувствовать свободно, непринужденно, испытывать удовлетворение от сознания своей самостоятельности и полноценности.

Игра, содержащая несколько правил, расчленяется на составные части и выполняется поэтапно.

В большинстве игр целесообразно вносить элементы соревнования, что повышает активность детей в процессе обучения. Для проведения соревнования учитель в таблице на доске звездочками отмёчает дружную работу команды в течение урока. Если активность и интерес детей какой-либо команды ослабевает (например, из-за того; что команда набрала меньшее количество звездочек), учитель должен спросить какого-либо ученика из этой команды, с тем чтобы он ответил правильно и получил за ответ звездочку. В конке урока учитель вместе с детьми, подводя итоги соревнования, обращает внимание на дружную работу участников команд, что способствует формированию чувства коллективизма. Необходимо отнестись с большим тактом к детям, допустившим ошибки. Учитель может сказать такому ребенку, что он еще не стал "капитаном" в игре; но если будет стараться, то непременно им станет. Ошибки учащихся надо анализировать не в ходе игры, а в конце, чтобы не нарушать впечатления. К разбору ошибок надо привлекать слабых учащихся.

Форма проведения игры может быть разной: коллективной, групповой и индивидуальной.

При объяснении нового материала или его первичном закреплении целесообразно проводить игру со всем классом.

При организации самостоятельной работы игра может быть групповой или индивидуальной. В этом случаё следует использовать игровые карточки.

В работе со слабыми учащимися целесообразно проводить индивидуальные игры с раздаточным материалом.

Учитель проводит игру со слабыми учащимися по-разному. В одном случае может вызвать их к доске, когда другие заняты самостоятельной работой, напомнить им правила игры, выполнив с ними на доске 1-2игровых действия и предложить закончить игру по карточкам на своем рабочем месте. В другом случае он организует игру слабого ученика в паре с сильным, который помогает первому выполнить игровые действия. В тех случаях, когда слабые учёники хорошо усваивают правила той или иной игры, им предлагают игру с раздаточными карточками.

В индивидуальных и групповых играх сложна проверка результатов игры. К ней учитель должен тщательно готовиться.

На уроках закрепления нового материала важно применять игры на воспроизведение свойств, действий, вычислительных приёмов и т.д. В этом случае использование средств наглядности следует ограничить и направить внимание на проговаривание вслух правил, свойств, вычислительных приёмов. При закреплении материала форма проведения игры может быть разной: коллективной, групповой и индивидуальной. Целесообразно проводить игры в группах и в виде соревнования. Для проведения соревнования учитель в таблице на доске звёздочками отмечает дружную работу команд в течение урока. Если активность и интерес детей какой-либо команды ослабевает (например, из-за того, что команда набрала меньшее число очков), учитель должен спросить такого ученика из этой команды, который ответит правильно и заработает звезду. В конце урока, учитель вместе с детьми подводя итоги соревнования, обращает внимание на дружную работу участников команд, что способствует формированию чувства коллективизма. Необходимо отнестись с большим тактом к детям, допустившим ошибки. Ошибки учащихся надо анализировать не в ходе игры, а в конце, чтобы не нарушать общего впечатления от игры.

На этапе обобщения знаний целесообразно проводить уроки в форме путешествия в сказочную страну или условной экскурсии в лес с элементами игры.

Таким образом, игра является одним из важных средств в усвоении знаний, развитии и воспитании учащихся. Она может быть применена в рамках разных методов обучения, на разных этапах усвоения знаний.

Активизация познавательной деятельности посредством дидактической игры осуществляется через избирательную направленность личности ребёнка на предметы и явления окружающей действительность. Эта направленность характеризуется постоянным стремлением к познанию, к новым, более полным и глубоким знаниям, т.е. возникает познавательный интерес. Систематически укрепляясь и развиваясь, познавательный интерес, становится основой положительного отношения к учению, повышения уровня успеваемости. Познавательный интерес носит поисковый характер.

Игра, как вид деятельности, направлена на познание ребенком окружающего мира, путем активного соучастия в труде и повседневной жизнедеятельности людей. Игровая деятельность ребенка всегда есть обобщенной, потому, что мотивом есть не отражение какого-то конкретного явления, а совершение самого действия, как личного отношения.

Руководство детскими дидактическими играми должно иметь целью:

установление правильного соотношения между игрой и миром, знаниями в жизни ребенка;

воспитание в игре физических и психологических качеств, необходимых для будущего деятеля и работника.

Дидактические игры особенно необходимы в обучении и воспитании детей младшего школьного возраста. Благодаря играм удаётся сконцентрировать внимание и привлечь интерес даже у самых несобранных учеников. Вначале их увлекают только игровые действия, а затем и то, чему учит та или иная игра. Постепенно у детей пробуждается интерес и к самому предмету обучения.

Таким образом, дидактическая игра - это целенаправленная творческая деятельность, в процессе которой обучаемые глубже и ярче постигают явления окружающей действительности и познают мир.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виман С. Я. Педагогика в вопросах и ответах: учебное пособие. М., 006.

2. Жикалкина Т.К. Система игр на уроках математики в 1 и классах. М.: Просвещение, 1996.

3. Преподавание математики в начальных классах: Учебное пособие / Под ред. Д.Н. Хохловой. М.: ЮНИТИ, 001.

4. Романова С.М. Система игр на уроках математики. СПб: Питер, 004.

5. Семяшкина Н. И. Значение дидактических игр на уроках математики // Начальная школа. - № , 1997 .

6. Nurumbekova, Y. (2021). Training of Future Teachers To Professional Educative Activity On The Basement. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.

7. Nurumbekova, Y., & Gulistan, Uzbekistan (2019). A teacher-educator educational initiative. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.

8. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor's Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).

9. Nurumbekova, Y. (2022). Bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligi. Архив научных исследований, (1).

10. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). Improving the system of spiritual and moral-spiritual training of future teachers. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ В ОБОГАЩЕНИИ ЛЕКСИКИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Нурмухамедова Дилбар Фаруховна

ф.ф.н, доцент, Гулистанский государственный университет

dilbarnurmuhamedova9@gmail.com

Аннотация: Заимствование слов как лингвистическое явления представляет собой результат социально-экономического общения, имевшего место между народами, заимствование слов как социальный фактор является тем, "причинным началом", которое образует сферу общения одного коллектива языковых носителей с другим таким же языковым коллективом, т.е. сферу "международного" общения. Заимствование связано с двумя сферами языкового общения: сферой общения народов между собой и сферой общения между членами одной языковой среды.

Ключевые слова: Заимствование слов, исследование, культрно-языковые контакты, наука, культура, лингвистика, ученые-историки.

Abstract: The borrowing of words as a linguistic phenomenon is the result of socio-economic communication that took place between peoples, the borrowing of words as a social factor is a "causal principle" that forms the sphere of communication of one group of native speakers with another from the same language collective, i.e. the sphere of "international" communication. Borrowing is associated with two spheres of language communication: the sphere of communication between peoples and the sphere of communication between representatives of the same language environment.

Keywords: borrowed words, research, cultural and linguistic contacts, science, culture, linguistics, historical scientists.

Ещё в далеком прошлом передовые узбекские мыслители широко проводили исследования, сделали научные открытия, которые составляют золотой фонд мировой, общечеловеческой науки и культуры. У истоков сокровищницы знаний стояли наши великие предки, имена которых известны во всем мире. Это мыслители-историки Бабур, Огахи, Абулгази Бахадырхан; энциклопедисты Беруни, Ибн-Сина; языковеды-поэты Кашкари, Юсуф Хос Хаджи, Алишер Навои и многие другие.

И.А. Каримов пишет, что в развитие интеллектуального потенциала республики, расширение международных научно-культурных связей значительный вклад внесли ученые-историки, археологи, этнографы, языковеды. Исключительный интерес представляют работы, связанные с изучением этногенеза и воссозданием объективной истории узбекского народа, изучением его традиций, уклада жизни и культуры (1, с. 78).

Процесс заимствования слов немыслим без культурно-языковых контактов. Роль лингво-культурных контактов в развитии языка исключительно важна. В различные периоды развития языкознания она оценивалась по-разному. Так, в период расцвета "нового учения о языке" академика Н. Я. Марра значение контактов в языковом развитии оценивалось несколько гипертрофированно. Почти все происходящее в языке объяснялось действием языкового взаимовлияния. Более того, само происхождение множества языков объяснялось их контактами, "смешением".

Сам термин «языковые контакты» появился сравнительно недавно и принадлежит А. Мартине, хотя широкое распространение он получил после выхода в Нью-Йорке известной работы У. Вайнрайха «Languages in contact», первое издание которой появилось в 1953 г., второе – в 1963 (2, с. 30). После этого термин «языковые контакты» начал широко использоваться в лингвистике.

Следует обратить внимание на такой реальный факт, что основное и наиболее очевидное следствие языкового контактирования – это лексическое взаимопроникновение двух языковых систем. В лингвистике этому вопросу уделяется довольно большое внимание. Однако воздействие одного языка на другой этим не ограничивается.

Предварительный анализ, проведенный нами, показывает, что длительные языковые контакты сказываются на всех уровнях языка - синтаксисе, морфологии, лексике, фонетике.

Итак, слова индоевропейского происхождения, издревле вошедшие в узбекский язык и прочно им усвоенные не наносят ущерба развитию родного языка, а, наоборот, способствуют его обогащению и совершенствованию. Языковую систему нельзя считать замкнутой в смысле абсолютной независимости от действия лингвистических факторов, связанных с влиянием на язык развития общества, мышления и производства. Задача исследования заключается в конкретном описании тех исторических условий, в которых осуществлялся процесс заимствования слов**.**

Изучение контактов родственных и неродственных языков и, в частности, заимствования слов из одного языка другим имеет длительную историю. Все большее внимание стали привлекать языковые особенности каждого отдельного памятника письменности тюркского языка с целью выявить в системе его изоглосс субстантные

явления, соотношение литературного и разговорного стилей и т.д. Предпринимается целый ряд попыток выделить родственные языки, найти общего предка этих языков, сгруппировать, дать классификацию известных языков на основе сходства и различий в их структурах.

Корни дружественных отношений и добрососедства тюрко-язычных и таджикского народов уходят в глубокую древность. В течение многих веков они жили на одной земле, как равноправные члены единой семьи, вместе разделяли радости и горести жизни, вместе отстаивали общие интересы. Поэтому истоки взаимовлияния этих языков были заложены еще в древности. Два дружественных соседа узбеки и таджики – веками жили в одних экономических, политических и культурных условиях жизни.

Взаимовлияние, взаимодействие языков издавна приобретают широкомасштабный характер. Исторические события привели к тому, что арабская лексика проникла в десятки языков народов, принявших ислам. Известны также факты взаимовлияния других языков Востока.

В отличие от несколько загадочных «внутренних законов», языковые контакты с их последствиями это нечто абсолютно реальное, очевидное и осязаемое. Их действие можно наблюдать повседневно и повсеместно, где только языки и диалекты соприкасаются друг с другом.

Многовековую историю имеют русско-узбекские языковые взаимоотношения. Исторические корни связи русского народа с народами Средней Азии уходят в глубь веков. Уже на рубеже VII-VIII вв. началась торговля славян со Средней Азией. Указание на эти древние связи мы находим в работах арабского историка IX в. Абдул-Касым Убейдуллаха, более известного под именем Ибн-Хазрат Бега, акад. В.В. Бартольда, Б.Д. Грекова, в исследованиях узбекских историков Х.Х. Абдурахманова, А.М. Аминова и др.

Проникновение отдельных лексических элементов из русского языка в тюркские языки, в том числе и в узбекский, началось очень давно. Об этом говорит наличие в половецком словаре «Codex gumanicus»/XIV в./ таких русских слов, как изба, печь и некоторых других.

В текстах ярлыков, грамот, посольских писем, челобитных и других документов, отражающих торговые и дипломатические отношения между среднеазиатскими ханствами и Московским государством в XVI-XVII вв. находим такие русские слова, как урус. /русский/, Москав /Москва/, кноз /князь/, купчин /купчий/, июн /июнь/, пут /пуд/, сужна /дюжина/, яшик /ящик/, чит /ситец/, поплин /поплин/, тик /тик/, камзур /камзол/, кампит /конфета/, самавор /самовар/, патнус /поднос/ и др.

Тем не менее, активное проникновение русских слов в узбекский язык начинается со второй половины XIX в. Массовое проникновение слов из русского языка в узбекский начинается лишь с середины прошлого века.

В первой половине XX в. число слов и выражений, заимствованных из русского языка, в узбекском языке из года в год возрастает.

Заимствование слов как лингвистическое явления представляет собой результат социально-экономического общения, имевшего место между народами, заимствование слов как социальный фактор является тем, «причинным началом», которое образует сферу общения одного коллектива языковых носителей с другим таким же языковым

коллективом, т.е., если можно так выразиться, сферу «международного» общения. Благодаря этому, заимствование связано с двумя сферами языкового общения: сферой общения народов между собой и сферой общения между членами одной языковой среды.

Тенденция к увеличению русских лексических заимствований действует и во второй половине нашего века. Об этом свидетельствуют, в частности, материалы двуязычных академических словарей. В «Узбекско-русском словаре», изданном в 1959 г., зарегистрировано 5000 заимствований из русского языка, что составляет 12,5% от общего количества слов /около 40 000/. В «Узбекско-русском словаре» 1988 г. содержится около 50 000 слов, из них русские заимствования составляют 14% /7 000 слов/.

В конце 0-х и в 30-е годы в узбекский язык вошли многие термины из математической, биологической, общественно-политической, философской и других отраслей знаний. Часть узбекской лексики возникла путем калькирования. К 70-м годам произошло значительное расширение семантики слов общей узбекской лексики, в том числе заимствованных в древние времена из восточных языков.

Заимствованные слова, войдя в узбекский язык, довольно быстро начинают ощущаться в общей массе лексики «своими» словами. Подавляющее большинство носителей узбекского языка, кроме специалистов, не подозревает, например, что слова калам /карандаш/, мактаб /школа/, бино /здание/ и т.п. – арабского происхождения, бехи /айва/, гул /цветок/, барг /лист/ – персидского. Среди заимствований, прочно вросших в ткань узбекского языка, есть и слова из русского языка. Они подверглись действию грамматических законов узбекского языка, приняли его словообразующие и формообразующие аффиксы.

Наше исследование подтверждает вывод о том, что основные причины языковых заимствований связаны с контактированием народов и языков, с действием социальных факторов. Заимствование новых слов отражает уровень развития общества и характер общественных отношений, социальную значимость нового предмета, понятия, явления. Заимствованное слово органически входит в систему узбекского языка и может подвергаться семантическим трансформациям, грамматическим преобразованиям, фонетическим изменениям.

Список использованной литературы:

1. Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. – Т., 1997. – 315 с.

2. Холмурадов А. Н. Креолизованные и некреолизованные подсистемы современного узбекского словообразования. – Т., 1989. – 144 с.

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДОВАНИЮ В МЕДИЦИНСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Файзиев Олим Аюбович

Преподователь, Гулистанский Государственный Университет

olimjonimronbek@gmail.com

Аннотация: В статье отмечается, что подготовка профессионально компетентного и мобильного выпускника в настоящее время невозможно без использования современных инновационных педагогических технологий.

Статья посвящена инновационным методикам в педагогике медицинских высших учебных заведений, где немаловажное внимание уделяется нововведениям, а именно образовательным технологиям, которые участвуют в процессе формирования у обучающихся клинического мышления на основе компетентностно-ориентированного подхода.

Ключевые слова: инновационные технологии, профессиональные навыки, образовательное пространство, новые образовательные технологии.

Введение.Стратегическая цель государственной политики в области образования заключается в повышении доступности образования, соответствующего требованиям модернизированной экономики, что означает повышение качества профессионального образования.

Современные вузы поставлены перед необходимостью обеспечения высокого качества образовательных результатов за счет поиска внутренних резервов, что возможно только при активном внедрении современных педагогических технологий, реализующих компетентностный и модульный подходы, с изменением технологического обеспечения организации образовательного процесса [1].

По мнению ряда научных педагогических работников, для совершенствования и активизации учебного процесса в высшей школе большое значение имеет учет особенностей вузовского обучения, которое требует перестройки у студентов стереотипов учебной работы, сложившейся в школе, и вооружение новыми умениями и навыками учебно-познавательной деятельности.

Одним из значимых компонентов стратегии перестройки профессионального образования стало широкое внедрение в учебный процесс активных форм обучения, которые охватывают все виды аудиторных и внеаудиторных занятий со студентами.

Активное обучение – это, прежде всего, новые формы, методы и средства обучения, которые побуждают студентов к активной мыслительной и практической деятельности в процессе овладения учебным материалом. Предполагается, что использование такой системы методов направлено главным образом не на изложение преподавателем готовых знаний, их запоминание и воспроизведение, а на самостоятельное овладение студентами знаниями и умениями в процессе активной мыслительной и практической деятельности.

Методы активного обучения, как средство развития познавательной активности студентов, можно разделить на три группы методов, наиболее интересных для использования в целях управления формированием мышления.

Эти методы программированного обучения, проблемного обучения, интерактивного (коммуникативного) обучения.

Интерактивные методы обучения дают двойной эффект: обучающий и воспитательный.

В ходе обучения на цикле профессиональных заболеваний обучающийся должен сформировать и продемонстрировать ряд общекультурных (способность и готовность к

логическому и аргументированному анализу, публичной речи, ведению дискуссии и полемики, редактированию текстов профессионального содержания, сотрудничеству и разрешению конфликтов, толерантности) и профессиональных компетенций (способность и готовность к формированию системного подхода, анализу медицинской информации, опираясь на всеобъемлющие принципы доказательной медицины, основанной на поиске решений с использованием теоретических знаний и практических умений в целях совершенствования профессиональной деятельности) [2].

С целью освоения вышеизложенных компетенций, а также для побуждения студента к мыслительной деятельности, развития его творческого мышления, умений и навыков самостоятельной работы, что очень важно для практического врача, мы ввели в учебный процесс ряд инновационных технологий обучения.

Цель может быть достигнута только тогда, когда процесс обучения сочетается с самостоятельным обучением и элементы информационных технологий присутствуют в современном виде.

Необходимо отметить, что для реализации программы обучения педагог должен уметь овладеть аудиторией, применять современные информационные технологии, тогда как студент-медик должен обладать самостоятельно пользоваться информацией, которые послужат формированию высоких профессиональных знаний и навыков.

Таким образом, использование на занятиях активных технологий обучения помогает студентам осваивать практические навыки, закреплять знания по данной проблеме, повышает качество подготовки специалистов медицинского вуза.

Список литературы:

1.Государственные образовательные стандарты непрерывного образования Узбекистана. Ташкент. 016 г.

2.Журбенко, В. А. Инновационное обучение в медицинском вузе / В. А. Журбенко, Э. С. Саакян, Д. С. Тишков // Международный журнал экспериментального образования. – 015. – № 3–4. – С. 582–582.

3.Симуляционное обучение в медицине / Под редакцией профессора Свистунова А.А. Составитель Горшков М.Д. – Москва. : Издательство Первого МГМУ им. И.М. Сеченова, 013 – С.288 с.

INNOVATSION FAOLIYATGA YO‘NALTIRISH DINAMIKASI: TALABALAR NAMUNASIDA

Oripov Akramxon Sobir o‘g‘li
Psixologiya kafedrasi o‘qituychisi, Guliston davlat universiteti
oripovakramxon@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda amal qilishning ijtimoiy-psixologik prinsiplari haqida fikr mulohazalar bayon qilingan. Ma’lumki oliy ta’lim amaliyotida talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash uchun, ularda innovatsion kompetensiyalarni shakllantirish talab etiladi. Innovatsion kompetensiyaning muhimligi esa, Oliy ta’lim muassasalari bitiruvchisi nazariyani chuqur o‘rganib, amaliyot ehtiyojidan kelib

chiqib, ya’ni rivojlanishni ta’minlash maqsadida mas’uliyatni o‘z zimmasiga olib, yangi elementni kiritishi ishlab chiqarishni rivojlanishini ta’minlaydi

Tayanch so‘zlar: Innovatsiya, metafaoliyat, reproduktiv komponentlar, ishlab chiqarish va innovatsiya, innovatsion faoliyat, darajaviy ko‘rsatkich.

Talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘nalganligini ta’minlash orqali YAngi O‘zbekistonda barpo etilayotgan Uchinchi Renessans poydevoriga zamin hozirlash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu borada mamlakatimiz Prezidenti SHavkat Miromonovich Mirziyoev 020 yil 9 dekabrida Oliy majlisga yo‘llagan murojaatnomasida alohida e’tibor berib to‘xtalib o‘tganlar.

Ilmiy manbalarning qiyosiy-psixologik tahlili asosida ta’kidlash lozimki, talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirishda bir qator ijtimoiy-psixologik prinsiplarga amal qilish talab etilishini ko‘rsatib o‘tamiz. Bular:

bosqichma-bosqichlik prinsipi (talabalarni yangi g‘oyalarni yaratish yoki biron bir ishlanmani takomillashtirishga yo‘naltirish uchun ularga psixologik ta’sir ko‘rsatadi)

individuallik prinsipi (talabaning kasbiy bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida qiziqishlari va shaxsiy individual qobiliyatlari qamrovi doirasida uzatilayotgan ma’lumotlarni amaliyotga qo‘llash orqali o‘zlashtirishlarini inobatga olib, samaradorlikni ta’minlash. Buning uchun ham individual-psixologik xususiyatlarni inobatga olish shart sanaladi);

tizimlilik prinsipi (psixologik texnologiyalar boshqa texnologiyalar bilan hamohanglikda amal qila oladi, ular makon va vaqt qamrovida aralashib optimal natijaga erishishni ta’minlaydi. Shu sababli, innovatsion faoliyatni shakllantirish uchun qo‘llaniladigan har bir tarkib (podsistema) bir-birini to‘ldirib, yaxlit shakl va mazmun kasb etishi shartki, tizimlilik shunda ifodalanadi);

kasbiy-hayotiylik prinsipi (talaba tomonidan egallagan ko‘nikma va malakalarni kasbiy faoliyatda qo‘llash orqali, kasbiy-shaxsiy rivojlanishni ta’minlashga erishish. Shundagina, ta’lim davomida o‘zlashtirilgan egallagan bilim, ko‘nikma va malakani real kasbiy hayotda muvaffaqiyatli tarzda qo‘llash imkoniyati yaratilib, sifat ta’minotiga erishiladiki, shunda kasbiy-hayotiylik ta’minlanadi);

nazariya va amaliyot birligi prinsipi (o‘qitiladigan predmetlar doirasida etkazilayotgan ma’lumotlarni, ishlab chiqarishda (kasbiy amaliyotda) qay darajada qo‘llanilishini inobatga olib, kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish nuqtai nazari asosida ta’lim berish).

Nazariy va qiyosiy tahlillar asosida ta’kidlash lozimki oliy ta’lim amaliyotida talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash uchun,ularda innovatsion kompetensiyalarni shakllantirish talab etiladi.

Innovatsion kompetensiyaning muhimligi esa, Yangi O‘zbekistonning ta’lim siyosatida viloyatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganligini inobatga olinganligi; zamonaviy ta’lim tizimi Markaziy Osiyo mintaqasining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy talablari inobatga olinganligi; milliy taraqqiyotni ta’minlashda innovatsiyalarga bo‘lgan talab va ehtiyojlarni aniqlab borish (monitoringini olib borish)ni yo‘lga qo‘yilganligi shular jumlasidandir[1,680b].

Innovatsion faoliyatga yo‘nalganligi deganda, oliy ta’lim talabalari tomonidan egallayotgan ixtisoslik bo‘yicha ishlab chiqarish amaliyotida bajaradigan kasbiy funksiyalarni ta’minlovchi integral kasbiy-shaxsiy sifatlarni shakllantirish jarayonini nazarda tutish lozim. Bunda asosiy e’tibor yangi g‘oyani amaliyotga tadbiq etish uchun nazariy bilimlarni ishlab chiqarish amaliyotiga tadbiq eta bilish qobiliyatini rivojlantirish tushuniladi. Shu sababli

talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda ishlab chiqarish, ya’ni amaliyotning talablaridan kelib chiqqan holda yondashish maqsadga muvofiqdir. Chunki innovatsion faoliyat, bu bo‘lajak mutaxassis shaxsini uzluksiz shaxsiy-kasbiy rivojlanish jarayoni hisoblanib, ishlab chiqarish amaliyotida fan va texnologiya yutuqlari natijalarini joriy etib, bunda mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi tashqi omillarning – kasbiy faoliyat va shaxsiy intilishlarning ta’siri asosida kechadi.

Talabalarda innovatsion kompetensiyalarning nazariy jihatdan shakllanishi o‘z konsepsiyasiga ega bo‘lib, bu konsepsiyada prinsiplar, kasbiy vaziyatlarning turli ko‘rinishlari, tashqi va ichki omillar, ishlab chiqarish va ilm-fan natijalarini maqsadli bog‘liqligi o‘z ifodasini topadi.

Oliy ta’lim amaliyotida talabalarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish jarayonida bir qator muammolar mavjud. Ularni darajalarga ajratish, mavjud resurslar asosida echim yo‘llarini belgilash, resurslarni aniq manzillarga yo‘naltirish uchun muhim sanaladi ya’ni, ishlab chiqaruvchining mutaxassisga qo‘yiladigan talablari, oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilarida o‘z in’ikosini topmayotgani);

ilmiy-nazariy darajada (ishlab chiqarish amaliyot uchun kasbiy va mehnat faoliyati psixologiyasiga doir tayyorgarlik darajasini pastligi. Oddiy qilib, xususiy-ilmiy konsepsiya va metodologiyalarni ishlab chiqilmaganligi);

ilmiy-metodik darajada (oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilarida ishlab chiqaruvchining (buyurtmachi ish beruvchining) talab va ehtiyojlari hududlarimizning ijtimoiy-iqtisodiy talablari bilan integratsiyalashmaganligi. Ya’ni, amaliyotda ishlab chiqarish ta’limdan – kasbga tayyorlashdan oldinga ketganligi);

ilmiy-amaliy darajada (ishlab chiqarishda innovatsion ishlanmalarni, yangi g‘oyalarni qadriyat sifatida e’tirof etmaslik. Ya’ni, innovatsion faoliyat mahsuli – aqliy faoliyat mahsuli, individual yoki guruhiy tarzda amalga oshirilishi, ijodning mahsuli iqtisodiy, madaniy qiymatga ega ekanligi haqida tasavvurni shakllantirilmaganligi) [2, 376 b].

Darajaviy tarzda ko‘rsatib o‘tilgan muammolarning hal qilinmaganligining sababi talabalarimizda innovatsion kompetensiyalarni shakllantirilmaganligi va bu yo‘nalishda ilmiy ishlanmalarning yaratilmaganligidadir. Bu holat o‘z navbatida oliy ta’lim muassasalarining fan dasturlariga «Intensiv taraqqiyot psixologiyasi», «Mehnat psixologiyasi», «Innovatsion xulq» hamda «Ishlab chiqarishda fan-texnologiyalar» kabi modullarni kiritish lozim bo‘ladi.

Psixologiya fanining rivojlanish nazariyasidan ma’lumki, namunaviy ko‘rsatkichning paydo bo‘lishida ijtimoiy-psixologik elementlarning integratsiyalashuvi muhim rol o‘ynaydi. Paydo bo‘lgan namunaviy ko‘rsatkichni ya’ni kamolot ko‘rsatkichi sifatida ham e’tirof etish mumkin. Shu sababli AQShlik sotsial antropologiyaning etakchi vakillaridan biri M.J.Herskovits qadriyatlarning ta’siri natijasida ijtimoiy-psixologik namunani translyasiyalashuvi davomida individ kognitiv, emotsional hamda xulq-atvorda o‘xshash bo‘lgan xulq-atvor namunasini boshqa ijtimoiy-psixologik birlik namunasidan o‘rganib oladi, deb ko‘rsatgan [3]. Shu tariqa mavjud me’yor va qadriyatning kasbiy faoliyat doirasida biron-bir elementini o‘zgartirilishi, yo ijobiy yoki salbiy mazmun kasb etishi mumkin. So‘ngisi bizning misolimizda, ya’ni oliy ta’lim muassasalari bitiruvchisi nazariy qonuniyatlar va amaliyot me’yorlari orasidagi aloqadorlikni bilmasligi natijasida vujudga kelishi mumkin.

Oliy ta’lim muassasalari bitiruvchisi nazariyani chuqur o‘rganib, amaliyot ehtiyojidan kelib chiqib, ya’ni rivojlanishni ta’minlash maqsadida mas’uliyatni o‘z zimmasiga olib, yangi elementni kiritishi ishlab chiqarishni rivojlanishini ta’minlaydi.

Yusuf Shahidning ta’kidlashicha, innovatsiya bu bilimni ijodiy tarzda qabul qilishdir va uning asosini kreativlik hamda bilimlar yig‘indisi tashkil etadi [4.159-172b].

Bizningcha, innovatsiya tizim sanalib, davlat tashabbuslarini milliy va mintaqa darajasida hamda ta’lim muassasalari va ishlab chiqarish institutlari hamda ta’lim oluvchi va ta’lim beruvchi kabi o‘zaro aloqador bo‘lgan majmua sanaladi va bularni birlashtiruvchi asosiy komponent bilim sanaladi. Bunda bilim, ta’lim oluvchi-ta’lim beruvchi, ta’lim muassasasi-ishlab chiqaruvchilarning maqsad asosida birlashtiradi. Ta’kidlanishicha, Shvetsiyaning rivojlanishida innovatsiyalarning ulushi katta va davlat aholining innovatsion va kreativ layoqatlarini ta’minlashga alohida e’tibor qaratadi [5 91b]. Mazkur masalani pedagogik jihatlarini o‘rganib, N.Yusufbekova yangilik yaratish jarayonini, ya’ni ta’lim amaliyotidan kelib chiqqan holda ijod namunasini innovatsiya deb idrok etishni ko‘rsatib o‘tgan. Bizningcha, muallif ta’lim amaliyoti va tarbiya jarayonida qo‘llaniladigan usullarni nazarda tutgan bo‘lishi mumkin. Yoki, pedagogik faoliyatda innovatsion yondashuv deb ko‘rsatsa ham xato bo‘lmasa kerak.

Ijtimoiy munosabatlar nazariyasini etakchi vakili R.Mertonning ta’kidlashicha, innovatsion g‘oyalarni ilgari surganlik, deviant xulqning namunasi sanaladi. Bunda muallif innovatsiyaning institutsional (bazaning zamirida vujudga keladigan) asoslarini ishlab chiqishda mavjud bo‘lgan me’yor va mezonlarni (aniq harakatlar ketma-ketligi, aloqadorlik va boshqalarni) inkor etib, ulardan voz kechib, iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan munosabat bildirgan. Garchi, innovatsiya va amaliyot masalasini nazariy tadqiq etib kelayotgan

N.Lapin innovatsion faoliyatni metafaoliyat tarzida belgilab bergan bo‘lsa-da faoliyatning reproduktiv komponentlarini o‘zgartiruvchi deb ko‘rsatadi. Chunki innovatsion faoliyat ishlab chiqarish xarakterining samaradorligini ta’minlash jihatidan o‘zgartiradi.

Dinamik tarzda o‘zgarib borayotgan kasbiy-madaniy voqe’likda samarali mehnat qilish uchun psixologik bilimlarga ega bo‘lish lozimki, bunda mehnat psixologiyasiga doir bo‘lgan bilimlarni alohida ko‘rsatib o‘tish mumkin [6 479b].

Ayrim tadqiqotchilar bu tushunchaga shaxsiy jihatni ham kiritib, sub’ektning shaxsiy vositalar majmuasini tez o‘zgaruvchan kasbiy muhitga adaptatsiyalashuvi deb ko‘rsatadi. Bizningcha, innovatsion faoliyatning samaradorligini ta’minlovchi komponentlar tizimida Y.Karpovaning yondashuvi bo‘yicha barcha komponentlar kiradi va ularning darajaviy ko‘rsatkichi faoliyatning mazmundorligini ta’minlaydi. Innovatsiya tushunchasini faoliyatning progressiv natijasi ekanligini belgilashimiz mumkin. Chunki innovatsiyalarning keng miqyosida tadbiq etilishi insonning hayot va faoliyati hamda jamiyatning o‘zgarishiga sabab bo‘ladi. Bunda innovatsiya jarayon sifatida g‘oyani yaratish va uni aniq mahsulot tarziga keltirish kabi bosqichlar ifodalangan bo‘lib, mehnat bozorining talab va ehtiyojlari bu jarayonlarning dinamikasini belgilovchi sanaladi. Shu sababli innovatsiya, kashfiyot yoki aniq g‘oyaning moddiylashgani, ya’ni biron-bir mahsulot shaklini olganligi iqtisodiy ko‘rsatkich sanaladi.

Innovatsiya - faoliyat turi sifatida yuqori natija hamda texnologiyalarning amaliyotga tadbiq etilishi va yangi g‘oyalarni moddiylashtirish uchun o‘zgaruvchan sotsiumda dinamik jarayonlarni ta’minlash uchun muhim sanaladi. Innovatsion faoliyatga doir bo‘lgan ilmiy manbalarning qiyosiy tahlili, uni tashkil etish prinsiplarini ajratishni taqozo etadi. Bu yo‘nalishda bir nechta paradigmalar shakllangan bo‘lib, asosiylari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish va ularni

innovatsion jarayonlarni prinsiplari deb qabul qilish mumkin. Bu prinsiplar laboratoriya sharoitida yaratilgan innovatsiyalarni amaliyotga, ishlab chiqarishga tadbiq etish imkoniyatini ta’minlaydi:

texnologik jarayon. Bunda to‘liq prognozni ifoda etgan barqaror innovatsiyalar kiradiki, ular boshqaruv psixologiyasi nuqtai nazaridan tashkillashtiriladigan va nazorat qilinadigan jarayon sanaladi;

majmuaviy va oraliq jarayon. Bunda innovatsiyalar jamoalar tomonidan ishlab chiqiladiki, jamoa tarkibida nazariyotchi va amaliyot vakillari ham qatnashib, aksariyat holatlarda fanlarning kesishgan nuqtasida amal qiladi;

sikllilik jarayoni. Jamiyat va insonning hayot faoliyati dinamik ekanligi natijasida bir marotabalik kashfiyot insoniyat uchun maqbul emas. Natijada bir kashfiyotning asosida, ikkinchi bir kashfiyot va yana keyingi kashfiyot amalga oshirilishi nazarda tutilmoqda;

fan va ijod jarayoni. Har qanday yaratilgan mahsulot iste’molchilar uchun kerakli sanalishini ta’minlash uchun fanning xulosalari bo‘yicha yaratuvchanlik bilan shug‘ullanib, ma’lum rejalar asosida ish yuritishini ta’minlashni taqozo etadi;

ochiqlik jarayoni. Raqobatbardoshlikni ta’minlash maqsadida ilm shakliga keltirilmagan axborotlarni muntazam takomillashtirib borish lozim. Buning evaziga axborot resurslari kengayishi bilan uning iste’molchilarining soni ham oshib boradi;

global jarayon. Innovatsiyaning muvaffaqiyatliligi uning ko‘lamiga bog‘liq bo‘lib, madaniy tizimda mavjud bo‘lgan elementning o‘zgartirilishi keng qamrovli bo‘lsa, unga bo‘lgan qiziqish shu darajada oshadi.

A.N.Leontev ijtimoiy jarayonlarni aniqlashtirib, innovatsion faoliyat bu faqatgina alohida insonning harakati emas balki, boshqalarning ham harakati davom etayotgan bir davrda buning ham faoliyati, ya’ni qandaydir hamkorlik faoliyati sanaladi, deb ko‘rsatib o‘tgan. Yuqorida zikr etib o‘tganimizdek, O‘zbekiston Respublikasining «Innovatsion faoliyat to‘g‘risida» qonunida innovatsiya va innovatsion faoliyat bilan bog‘liq bir qator tushunchalarga tegishlicha huquqiy tarzda izoh berishgan:

Innovatsion infratuzilma – korxonalar orqali muassasalarning innovatsion faoliyatining tashkiliy-uslubiy va texnik tomondan ta’minlanishi.

innovatsion loyiha – yangi ishlanmalarning ijrochilari, bajarish muddatlari, hamda tegishli infratuzilmalarni moliyalashtirishni tashkillashtiruvchi tadbirlar majmui;

innovatsion faoliyat – yangi ishlanmalarni tashkil etuvchi, ishlab chiqarish sohasida ularning o‘tkazilishi va amalga oshirilishini ta’minlash bo‘yicha faoliyat;

innovatsiyalar yaratish uchun davlat buyurtmasi – O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag‘lari va qonun hujjatlarida ta’qiqlanmagan boshqa manbalar hisobiga innovatsion loyihani bajarish uchun topshiriq;

texnologiyalar transferi – yangi ishlanmani u olinadigan (ishlab chiqariladigan) sohadan amalda qo‘llash sohasiga o‘tkazishga qaratilgan tadbirlar majmui;

yangi ishlanma – mavjud o‘xshash intellektual faoliyat natijalariga nisbatan yangi belgilarga ega bo‘lgan, amalda qo‘llash mumkin bo‘lgan va amaliyotda undan foydalanganda katta ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishni ta’minlay oladigan intellektual faoliyat natijasi (ishlab chiqarish, ma’muriy, tijorat yoki boshqa xususiyatga ega yangi yoki mukammal texnologiya, xizmat va tashkiliy-texnik echim).

Innovatsion shaxs – bu zamonaviylikni barpo etuvchi, jamiyat hayotining o‘zgarib va takomillashib boradigan mezonlari, qadriyatlari, iqtisodiy rivojlanishini, tadbirkorlikning rivojlanishini, kapitalni jamlovchisi sanaladi. Negaki, talabalarni shaxs sifatida resurslarning shakllanganlik darajasi, ularning intellektual jihatdan o‘zini namoyon etish erkinligini ta’minlash uchun xizmat qiladi.

Ijtimoiy hodisa sifatida innovatsiyaning asosiy funksiyalari bevosita insonning shaxsiy kamolotini, kasbiy tafakkurining natijasi asosida mehnat yuritish uchun zarur sanalgan fazilatlarini rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan faoliyat bo‘lib, guruh a’zolari bilan belgilangan vazifani bajarish uchun muvaffaqiyatli faoliyat yuritishni ta’minlaydi. Bu jarayonda talabalardagi ijtimoiy-psixologik jihatdan rag‘batlantiruvchi funksiya kasbiy tasavvurni va tafakkurni rivojlantirish bilan birga ularni innovatsiyaning asosiy manbalari sifatida ko‘rsatib o‘tish mumkin. ya’ni, innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishda ichki va tashqi omillarning ta’siri yaqqol kuzatiladi.

Xulosa qilib aytganda insonning kasbiy va shaxsiy kamolotini ta’minlash innovatsiyaning asosiy vazifasi sanaladi. Bu vazifani amalga oshirishda talabalarning kasbiy tasavvurlarini oshirish, kasbiy tafakkurlarini shakllantirish, ulardagi kasbiy «men» ni rivojlantirish, kasbiy ongning innovatsion xulq tarzida namoyon bo‘lishiga erishish lozim bo‘ladi. Yuqoridagilarni hisobga olib empirik tadqiqotlar asosida modellar tayyorlash taqozo etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

9. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. –Москва: Международная педагогическая академия, 1994. – 680с.
10. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция. – М.: ЦСПиМ, 013. – 376 с.
11. Herskovits M.J. Les basis del antrologieculturelle. – Paris, 1967.
12. Юсуф Шахид От креативности к инновации / Пер. с анг. А.Пинской // Вопросы образования, 007. № 4. -С. 159-172.
13. Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педагогической инноватика. Опыт реализации иннновационных процессов в образование. – М., 1991. - 91 с.
14. Толочек В.А. Современная психология труда. – СПб.: Питер, 005. -479 с.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ирсалиев Фурқатжон Шерали ўғли

Гулистон давлат университети, Амалий математика ва ахборот технологиялари кафедраси ўқитувчиси

f-irsaliyev-2023@gmail.com

Abstract: The article describes the origin, role and importance of SMART technology in society. It describes the origin of the word SMART, the meaning of the word and the role of new technologies in the development of society and the importance of learning in the learning process. The content and meaning of the letters that make up the word SMART are expressed in text using scientific sources.

Keywords: technology, SMART, information technology, traditional education, e-learning, smart learning, learning content, learning purpose, learning dimension.

XXI асрнинг бошланиши билан замонавий ахборот коммуникация технологиялари инсон ҳаётининг ажралмас қисмига айланди. Бугунги кунда мобиль телефон, компьютер ва Интернет замонавий жамиятдаги одамларнинг фаолитятида қўлланиладиган асосий воситалар қаторига киритилди.

Ахборот коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши, анаънавий ва электрон таълимнинг уйғунлашиши натижасида SMART-таълим (SMART-education, ақлли-таълим) деб номланган таълим пайдо бўлди.

Ҳозирги вақтда нутқимизда “Ақлли университет”, “Ақлли уй”, “Ақлли шаҳар”, “Ақлли қишлоқ”, “Ақлли ташхис”, “Ақлли таълим”, “Ақлли технология”, “Ақлли иқтисод”, “Ақлли тибиёт”, “Ақлли автомобиллар”, “Ақлли телевизорлар”, “Ақлли ҳаёт”, “Ақлли дунё” каби кўпгина янги сўзлар учрамоқда.

Кузатишимизнинг натижаларига кўра ривожланган хорижий мамлакатларда, хусусан, АҚШда яқин ўн йилликда SMART - таълим доирасида таълимда катта инқилоб қилиш мўлжалланмоқда, Европада SMART - таълим тамойилида “Ягона Европа университети”ни шакллантириш мўлжалланмоқда. Нидерландияда уй ҳароратини мўтаъдиллаштирадиган ўз ўқи атрофида айланадиган “Ақлли уй” қурилди ва ишлатилмоқда. Республикамизда SMART технологиялар асосида Тошкент шаҳрида “Sity”лар қурилмоқда ва унда қуриладиган уйлар “Ақлли уй” номини олишга йўналтирилмоқда. Шунингдек, Самарқанд шаҳрида “SMART музей” ташкил қилинди ва ишга туширилди.

“Ақлли жамият” атамаси жамиятнинг янги сифати бўлиб, унда одамлар томонидан тайёрланган техник воситалар, хизматлар ва интернетдан биргаликда фойдаланиш, янги самара: ижтимоий, иқтисодий ва яхши ҳаёт учун бошқа имкониятлар оладиган субъектларнинг ўзаро таъсирида сифатли ўзгаришларга олиб келади.

SMART сўзи инглиз тилидаги бир нечта сўзларнинг бош ҳарфларидан ҳосил қилинган бўлиб, ўзбек тилида ақлли, ақл-идрокли, технологик каби маъноларни билдиради. Бу қисқартма сўзни дастлаб 1954 йили Австриядан чиққан америкалик олим, иқтисодчи, публицист, педагог, XX аср менежмент назариячиларидан бири Питер Фердинанд Друкер (1909-2005) киритган. Сўнгра 1965 йили Paul J Meyer, кейинчалик эса 1981 йили George T. Doran ўз илмий ишларида қўллаганлар [1].

SMART - менежмент ва лойиҳавий бошқарувда мақсадни аниқлаш ва масалаларни қўйиш учун фойдаланиладиган мнемоник аббревиатурадир. Мнемóника сўзи (қад.грец. μνημονικόν - ёдлаш санъати) мнемотéхника шаклда қўлланилиб, зарур ахборотларни ёдлашни енгиллаштирадиган ва алоқа(ассоциация)лар ташкил этиш йўли билан, абстракт объект ва далилларни визуал, аудиаль тушунча ва ифодалашга алмаштириш орқали хотира ҳажмини кўпайтирадиган махсус усул ва йўллар тўпламидир. SMART қуйидаги сўзларнинг бош ҳарфларидан ташкил топган:

S – specific – аниқ. Мақсад масимал аниқ бўлиши ва Сиз ҳамда атрофдагилар томонидан бир хил тушунилиши лозим. SMART технологияси бўйича у: Бевосита нима қилиниши керак? Қачон? Қандай миқдорий кўрсатгичларда? каби саволларга жавоб беришни кўзда тутади.

M – measurable – ўлчовли. Сиз ва мақсадга эришишни топширган кишилар, мақсад эришилганлиги аниқ бўладиган мезонларни тушунишлари керак. SMART технологияси шахсни, у эришиладиган натижаларда ўзининг фойдасини кўрадиган даражада мотивация қилади.

A - achievable, ambitious, agresive, attractive – эришиладиган, эҳтиросли, тажовузкор, жозибадор.

Achievable – эришиладиган. Технологиянинг бундай мезони кўпроқ ёлланган (таклиф этилган, жалб этилган мутахассис) ходимларга тўғри келади. Мутахассисларга мақсадни узатади, лекин уларнинг харакатлари эгаллаган лавозимлари доирасида чегараланган.

Ambitious - эҳтиросли. SMART технологиянинг ушбу талқин қилиниши ташкилотнинг ТОП-менежер (иш эгаси, яратувчиси ва мафкуравий раҳбар ёки ёлланган менежери – ёлланган малакали бошқарувчи)лари учундир. Улар аввалгидек эгасининг ихтиёри билан чегараланган бўлсаларда, лекин энди лойиҳа доирасида фикрлайдилар. Шунинг учун, уларнинг мақсадлари катта мураккабликка эгадир, лекин ҳар қалай бу мақсад технология доирасида эришиладигандир.

Aggressive – тажовузкор. SMART технологияси бўйича мақсадга эришилганликни баҳолаш мезони тадбиркорлар учундир. Мақсад, атрофдигиларнинг фикри бўйича соғлом маъно доирасидан чиқиб кетганда, эгаси натижага эришиш учун барча ҳаракатларни амалга оширади.

Attractive – жозибадор. Якуний натижа нафақат эгасига, балки мақсадларга эришиш учун топширилган барча шахс(мутахассис ва ходим)ларга ҳам эришиш истиқболларини қамраб олиши керак.

SMART технологияси раҳбар ёрдамчилари томонидан ҳам ходимларни бошқариш ва уларга вазифалар қўйилишида ҳам ишлатилади. Шу сабабали, улар мақсадга эришишга шахсан қизиқишлари учун, якуний натижани ходимларнинг мотивациясига боғлаш керак.

R – relevant, resours – мувофиқ, ресурс. Relevant – мувофиқ, ушбу вазиятга мос .

SMART - мақсад, ушбу вазиятга мос бўлиши лозим. У Сизнинг вазифангиз қўшилиб кетмаслиги ва бошқа мақсадлар ҳамда устуворликларнинг мувозанатига халақит қилмаслиги лозим [2].

Барча масалалар босқичлар ва кичик масалаларга ажратилиши керак.

Таълимдаги энг катта хато амалга ошириладиган масалани бир йилга қўйиб, ҳар чоракка ва кундалик ҳаракат режаларини тузмасликдир. Агар шундай режалар тузилиб иш олиб борилса, Сиз мақсадга эришиш йўлини яхшироқ тушунасиз. Бу қўйилган муаммони ҳал этишда унга қандай йўл билан эришишингизни аниқ тушунишингиз муҳим.

Кўриниб турибдики, SMART технологиясининг ушбу тоифаси (мезони) ҳам шахсни бошқариш билан алоқадор.

Resource – ресурс. SMART технологияси ҳозирда Сизда мавжуд бўлган ресурслар (шахс, маблағ, вақт)ни ҳаққоний баҳолашга имконият беради. Таълимдаги ҳусусий хатоларидан бири – бир кишига турли йўналишдаги масалаларни топшириш, яъни турли мутахассислар жамоаси ўрнига барча йўналишлардаги ишларни бир киши олиб боришидир.

T – time bound – вақт бўйича чегаралар. SMART технология ихтиёрий вақт бўйича мақсадни чегаралаш шарти билан қўйилади. Сиз мақсадни бажарилиш вақтини аниқ

қўйишингиз ёки аниқ бир даврга боғлашингиз мумкин. Шуни ёдда тутиш лозим: Муддатсиз мақсад бажарилмайди [3].

SMART мақсадларни қўйишда инсон уларни қимматлилигини, зарурлигини сезиши лозим. Smart мақсадларни тўғри қўйиш технологияси қўйилган мақсадларни долзарблигини, унга эришиш усулларини, эришилган натижаларни ўлчаш мумкинлигини ва аниқлиликни ҳисобга олишни талаб этади. Аҳамиятли мақсадни қўйишда Қўйилган мақсадни ечиш мақсадга эришишда қандай фойда келтиради? деган савол ёрдам беради [4].

Шундай қилиб, «SMART» – бу атроф муҳит билан ўзаро таъсирда намоён бўладиган система ёки жараённи ҳоссасидир ва қобилияти билан система ёки жараёнга: ташқи муҳитдаги ўзгаришга тез жавоб бериш; ўзгариш қилинаётган шартларга мослашиш; мустақил ривожланиш ва ўзини-ўзи назорат қилиш; натижага самарали эришишга имконият беради.

«SMART»нинг таянч хоссаси атроф-муҳит билан ўзаро таъсир этиш ва унга мослашиш қобилиятидир. Унинг ушбу хусусияти мустақил қийматга эга ва шаҳар, университет, таълим, технология, жамият ва кўпгина бошқа категорияларга қўлланиши мумкин.

“Ақлли таълим” – бу янги таълим тизимининг асосини ташкил этадиган шундай таълим парадигмаси бўлиб, у ақлли ахборот технологияларидан фойдаланиш орқали таълим жараёнини мос равишда амалга оширишни кўзда тутади. Ақлий таълим парадигмасини амалга оширилиши ўзгарувчан ижтимоий, иқтисодий ва технологик муҳит билан эгилувчан ва мосланувчан таъсир ўтказиш учун зарур бўлган билим, кўникма ва компетентликни олиш учун ўқитиш ва таълим жараёнини шаклантиришга қаратилганлигини белгилаш мақсадга мувофиқдир. Ушбу компонентларга ақлли таълим ўлчовлари деб ном берилган. Ақлли таълим ўлчовлари қаторига: технологик, ташкилий, педагогик каби учта ўлчовни киритиш мумкин.

Smart – таълим тизимидан: кундузги таълим тизимида – талабаларнинг мустақл ишларини сифатли ва самарали ташкил этишда; масофали ўқитишда – ишлаётган талабаларга билим беришда; мутахассисларнинг малакаларини оширишда; аҳолининг умумий норасмий таълим тизимида муваффақиятли фойдаланилиши мумкин.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Абдуқодиров А.А. Smart-технологиясига оид тушунчалар ва унинг асосий тамойиллари. / Ахборот таълим маконини такомиллаштиришда ахборот ресурслари ва технологиялари интеграцияси. Республика миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент, ТДПУ. 019. - Б.9-13.

2. Абдуқодиров А.А. SMART технологияси ва ундан таълимда фойдаланиш имкониятлари. «Ўқув жараёнида ахборот - коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг долзарб муаммолари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. Гулистон, ГулДУ. 019. - Б.4-9.

3. Абдуқодиров А.А., Тоштемиров Д.Э. Таълим муассасаларида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш методикаси. Монография. Гулистон: “Университет”, 019. - 32 б.

4. Тихомиров В.П. Мир на пути Smart Education: новые возможности для развития // Открытое образование. 011. - № 3. - С.22-28.

TALABALAR MUSTAQIL TA’LIMINI TASHKIL ETISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Taniyev Shukur Sadibekovich
Guliston davlat universiteti, Pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi
shukurtaniyev001@gmail.com

Abstract: The article provides information on the development of information and methodological support for the organization of self-study of students based on digital technologies. Distance education is a form of education using information and communication technologies and scientifically based teaching methods.

Keywords: digital technologies, information and communication technologies, educational process, educational resource, electronic educational and methodical complex.

Bugungi kunda ta’lim tizimini tashkil etishda zamonaviy raqamli texnologiyalardan unumli foydalanish, masofali o’qitish texnologiyalarini joriy qilish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Masofali o’qitish - axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ilmiy asoslangan o’qitish usullarini qo’llab ta’lim olish shaklidir [1]. O’qitishning bu shaklida ta’lim jarayoni ta’lim oluvchilarga mos o’quv predmetini erkin tanlash, o’qituvchi bilan muloqat qilish sharoitlarini ta’minlaydigan an’anaviy, zamonaviy axborot-telekommunikatsiya texnologiyalariga asoslanadigan, o’qitish jarayonida o’quvchining qaerdaligi va vaqtga bog’liq bo’lmagan holda amalga oshiriladi.

Masofali o’qitishni tashkil qilishda ta’lim xizmatlari samaradorligini oshirishda axborot makonining o’rni juda katta. Ta’lim muassasalarida fanlardan axborot makonini yaratish Internet va Intranet tarmoqlarida ta’lim portallari tashkil qilish orqali amalga oshiriladi.

Raqamli texnologiyalarga asoslangan ta’lim portali orqali masofali o’qitish uchun umumlashtirilgan o’qitish texnologiyalari va tizimlarini yaratish muhim ahamiyatga ega. Umumlashtirilgan o’qitish texnologiyalari va tizimlariga ta’lim portalida joylashtirilgan o’quv dasturlari, rejalar, darsliklar, o’quv va metodik qo’llanmalar, seminar, amaliy va laboratoriya mashg’ulotlari mazmuni, test tizimlari majmuasini keltirish mumkin.

Raqamli texnologiyalar masofali ta’lim tizimining rivojlanishiga, shu bilan birga uning asosiy vositasi hisoblanib, masofali ta’limning tashkiliy-uslubiy va me’yoriy-huquqiy bazasining rivojlanishiga, ta’lim oluvchilar va pedagoglarni mutlaqo yangi vositalar bilan ta’minlashga, pedagogik tadqiqotlarni rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko’rsatadi.

Raqamli texnologiyalarga asoslangan ta’lim portallariga masofali o’qitish amalga oshiriladigan ta’lim muassasalari o’quv jarayonini tashkil etish va boshqarish, uning tuzilmalari, moliyaviy-xo’jalik ishlarini yuritish, o’quv reja va dasturlar, o’quv materiallari, testlar va boshqalar haqida veb saytlar majmuasi joylashtiriladi.

Raqamli texnologiyalarga asoslangan ta’lim portalining asosiy o’quv-uslubiy qismi elektron darslikka asoslangan. Elektron darslik - kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan o’quv uslubini qo’llashga, mustaqil ta’lim olishga hamda fanga oid o’quv materiallar, ilmiy ma’lumotlarning har tomonlama samarador o’zlashtirilishiga mo’ljallangan elektron o’quv adabiyoti hisoblanadi [2].

Raqamli texnologiyalarga asoslangan ta’lim portali o’quvchilarga axborotni o’qish, ma’ruzalarni eshitish, amaliy va laboratoriya mashg’ulotlariga mo’ljallangan vazifalarni bajarish, o’z bilimlarini tekshirish va zarur hollarda ularni to’ldirish, o’z-o’zini nazorat qilish kabi bilim shakllarini tavsiya etishi mumkin.

Raqamli texnologiyalarga asoslangan ta’lim portali o’z ichiga trenajyorlar, amaliy va laboratoriya mashg’ulotlari uchun vazifalar, test topshiriqlari, bir vaqtning o’zida bilim berish va ularni o’zlashtirish jarayonini nazorat qiluvchi dasturiy ta’minotlarni qamrab oladi. Boshqacha aytganda u o’quv predmetlarining asosiy axborotli qismini bayon etuvchi, olingan bilimlarni mustahkamlashga mo’ljallangan mashqlar, o’quvchilarning bilimlarini baholash imkoniyatini beradigan test texnologiyalaridan tashkil topadi [3], [4], [5].

Ta’lim portalidagi mustaqil ta’lim mashg’ulotlari uchun yaratilgan elektron o’quv-uslubiy materiallar avtomatlashtirilgan dasturiy vositalar yordamida faoliyat olib boradi. Avtomatlashtirilgan o’quv-uslubiy materiallar ta’lim oluvchilarga kerakli mavzular bo’yicha ma’lumotlarni tavsiya etadi va bilimlarni nazorat qiladi. Bilimlarning nazorati natijasiga qarab ta’lim oluvchilarga turli saviyadagi topshiriqlar tavsiya qilinadi. Avtomatlashtirilgan o’quv-uslubiy ta’lim vositalari yordamida ta’lim oluvchilar o’qituvchining yordamisiz ham o’z bilimlarini oshirib takomillashtirib borishi mumkin [6].

O’quv jarayonida raqamli texnologiyalarga asoslangan ta’lim portalidan foydalanishning afzalliklari quyidagilardan iborat: ta’lim jarayonida berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o’zlashtirish; ta’lim olishning yangi shakllarini joriy qilish; dars jarayonida bilim olish vaqtining qisqarishi natijasida vaqtni tejash imkoniyati; olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib qolinishi va uni amaliyotda qo’llash mumkinligi; o’quvchilarda ma’lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaligi; mashg’ulotlarda bajariladigan topshiriqlar sonining oshishi; kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o’quvchi ta’lim sub’ektiga aylanishi; o’quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo’lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyatining hosil bo’lishi va boshqalar.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o’qitish nazariyasi va amaliyoti. - T.: Fan, 009. - 146 b.
2. Uzluksiz ta’lim tizimi uchun o’quv adabiyotlarning yangi avlodini yaratish kontseptsiyasi.- Toshkent: Sharq, 002. - 0 b.
3. Toshtemirov D.E. Ta’lim portalining tarkibiy tuzilishi va uslubiy ta’minoti. // Kasb-hunar ta’limi, 010. № . -. B. 10-11.
4. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: “Universitet”, 019. - 32 b.
5. Toshtemirov D.E. Ta’lim portali: yaratish tamoyillari, mazmuni va foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston sh. 015. - 156 b.

6. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment// Journal of Critical Reviews Vol 7, Issue 5, 020 p. 399-400, http://www.jcreview.com/fulltext/197-1586441254.pdf?1603174386

ELECTRONIC LEARNING RESOURCES AND THEIR USE

Usmanova Gulnara Baxadirovna
Teacher department of Pedagogy, Gulistan State University
usmanovagulnora892@gmail.com

Abstract: The article describes the creation of modern e-learning resources for educational process, their purpose, content, structure and stages of creation. The article also gives recommendations on how to create e-learning resources, and how to use properly Web technologies, which are used in the process of creation of e-learning resources.

Keywords: education system, educational literature, information and communication technologies, e-learning, educational resources, e-learning resources, automation.

Rapid development in the sphere of information and communication technologies indicates the need to create electronic information educational resources based on modern computer technologies and the use of them in the organization of educational, methodological, research and training processes in the educational system.

Reforms in continuing education in our Republic pay special attention to improving the quality of the educational process, focusing on the preparation of highly qualified competitive specialists and continuous improvement, taking into account the trends of modern progress.

The introduction of modern information technologies in the educational system requires the creation of educational and methodological base (textbooks, teaching manuals, methodological manuals, electronic teaching aids) in educational institutions in accordance with modern requirements and constant updating of content, taking into account achievements in science, technology and economics. In this regard, the creation of e-learning resources and their effective use in the educational process is of particular importance. Methods of observation, comparison, experimentation and generalization were used in the process of this research.

The use of electronic textbooks in the educational process, along with printed textbooks, is one of the important requirements of the modern education system. When using e-learning resources, the learning process is enriched with highly visual materials [1]. Creation of e-learning resources for educational institutions, joint use of created educational resources, rapid updating of educational resources and their use in education, training, promotion of national independence among students and various segments of the population, the implementation of ongoing reforms at the national level is one of the current problems.

Through the creation of e-learning resources, there will be an opportunity to share the volumes of information among the resource centers of various educational institutions, to improve the quality of education among pupils and students as well as the quality of spiritual and educational work among young people.

The main purpose of the creation of e-learning resources is to create a single information and educational environment in continuing education, taking into account the capabilities and requirements of the system of continuing education, to develop a system of effective use of educational, methodological, information resource centers, to implement targeted activities among students, to develop a mechanism for the implementation of professional qualifications of teachers on the basis of distance learning methods.

In network technologies, e-learning resources created for the educational and training systems are required to consist of at least three parts. They are the part for giving knowledge, part of training and part of control [1].

Hypertext is used to introduce the textual materials of e-learning resources. Among the textual materials, the basic concepts and phrases are described on separate pages. Relevant visual aids, presentation materials, and test options for control are recommended.

In e-learning resources, as in the creation of other information educational resources, special attention is paid to the didactic rules, that is – the substantiating and broad coverage of the content of the recommended educational material, as well as organizational forms and methods of teaching. Didactic requirements in the learning process can include indicators such as the structure of educational materials, demonstration, comprehensibility, sequence and coherence of knowledge. Each created information resource material must be created in accordance with the above requirements [2].

The issue of creating e-learning resources is exemplified by the subject "Informatics and Information Technology" taught in secondary schools. This process is carried out in the following stages:

The first stage. In the first stage, the materials for teaching the subject of Informatics and Information Technology are studied and the necessary information on the topics is collected. The created e-learning resources are intended for the effective organization of training in the subject of informatics and information technology, independent learning, control over the acquired knowledge. Teachers of computer science and information technology will be able to use it as a methodological guide in each theoretical and practical lesson. The content of e-learning resources will ensure that educational institutions meet the requirements of the STS, the content and purpose of curricula.

The second stage. At this stage, the main objectives for the recommendation and use of e-learning resources are identified. The main objectives are:

- the delivery of educational materials on the subject of informatics and information technology in full electronic versions, with the help of visual and animation tools;
- recommending individual educational materials to students and assessing their knowledge;
- to organize the study of theoretical materials, basic phrases and concepts for each topic using explanatory dictionaries;
- to recommend guidelines for teachers on each theme of the subject of Informatics and Information Technology;
- development of recommendations for the organization of each lesson in an interactive way;
- organization of individual assignments for students and determination of their level of mastery;

- to recommend practical and laboratory assignments in accordance with the results of mastering.

The third stage. At this stage, the content of the proposed database is planned by compiling the content to determine the content of e-learning resources.

The fourth stage. At this stage, the content of the software used in the creation of e-learning resources is revealed. The following software tools are used to create e-learning resources:

- Text materials are transferred to HTML (Hyper Text Markup Language) and hyperlinks are established through hypertext;
- Establish a test-based control work at the end of each key question in the presentation of lecture materials (using HTML capabilities);
- Create unique visual materials and animated objects on each topic (using PowerPoint, Macromedia Flash, Dreamweaver) [3].

E-learning resources play a special role in the effective organization of independent learning in the learning process. The main purpose of the use of teaching materials and electronic textbooks created on the basis of computer software in e-learning resources is to form a modern information-educational method, increase the efficiency, quality and productivity of the educational process through the use of modern information-pedagogical, information and computer technologies. The sources are the widespread use of e-textbooks, the organization of their libraries in a sense, the introduction of distance learning methods in education and access to the global e-learning system.

Educational-methodical materials created for independent learning in e-learning resources should be used with the help of automated software. Automated teaching materials provide students with information on relevant topics and monitor their knowledge. Different levels of assignments are recommended to learners depending on the outcome of the knowledge control. With the help of automated teaching aids, learners can increase and improve their knowledge without the help of a teacher [3].

One of the important directions in the application of information technology in the educational process is the creation of electronic textbooks, manuals and courses. In particular, the basis of e-learning resources is undoubtedly computer, information and pedagogical technologies. When we talk about informatics and information technology in education, we first need to consider didactic systems in the form of online learning, distance learning, interactive pedagogy and various forms of learning.

The use of e-learning resources in the classroom gives great results in the deep study of any subject. In the process of creating electronic resources, it is necessary to follow the general principles that are an integral part of the studied technology of resource construction. Such principles should be part of the methodological system for training teachers to create and use e-learning resources.

It should be noted that the use of information and communication technologies in the teaching process requires the creation of an electronic database of knowledge, skills and abilities and the development of automated systems that control the knowledge acquired on the basis of this database. Teaching through e-learning resources should be tailored primarily to the level of computer readiness and intellectual capacity of learners [4].

In order to improve teaching through e-learning resources, it is necessary to pay attention to the following principles [5]:

- creation of additional electronic resources, data and libraries, development of special software for searching for information on the network;
- improving the teaching methods of teachers, the use of the Internet, cooperation with specialists in the field of information technology and psychology;
- regular replenishment of e-learning resources with information on the latest achievements of science and technology;
- the use of advanced pedagogical technologies and active methods in teaching through e-learning resources;
- criteria for assessing knowledge in teaching methods through e-learning resources is an important problem. Since this methodology is mainly focused on independent learning, the active and responsible participation of teachers in the organization of assessment is required. Because the assessment process should take into account not only the results of tests, but also the activity of students and their ability to work independently.
- the curriculum of the special subject should be adapted to the methodology of teaching through e-learning resources.

E-learning materials created for independent study operate using automated software within e-learning resources. Automated teaching materials recommend information to learners on relevant topics and monitor knowledge. Different levels of assignments are recommended to learners depending on the outcome of the knowledge control. With the help of automated teaching aids, students can increase and improve their knowledge without the help of a teacher.

The advantages of using e-learning resources in the learning process are:

• deeper and more complete mastery of the materials provided in the educational process;
• introduction of new forms of education;
• the ability to save time as a result of reduced learning time in the classroom;
• The acquired knowledge can be stored in a person's memory for a long time and can be applied in practice.
• short time for students to develop certain skills;
• increase in the number of assignments in the classroom;
• the student becomes a subject of education as a result of the need for active computer control;
• The ability for students to model and directly demonstrate processes that are difficult to observe, observe, and so on.

E-learning resources provide students with the main volume of learning material in distance learning, interactive communication between student and teacher in the learning process, independent work on the acquisition of learning materials, as well as opportunities to assess their knowledge and skills.

REFERENCES:

1. Abduqodirov A. A., Pardaev A. H. Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти [Theory and practice of distance learning]. Monograph. – Tashkent: Fan, 009. – 146 p. (in Uzbek)

2. Alekseev V. E., Usmanov V. V., Frolov V. M. Рекомендации по разработке учебных пособий для дистанционного обучения [Rekomendatsii po razrabotke uchebnyx posobiy dlya distantsionnogo obucheniya]. – Penza: PGTI, 1998. – 56 s. (in Russian)

3. Toshtemirov D. E. Таълим портали: яратиш тамойиллари, мазмуни ва фойдаланиш методикаси [Educational portal: principles of creation, content and methods of use]. Monograph. – Gulistan: Gulistan University Press, 015. -156 b. (in Uzbek).

4. Toshtemirov Doniyor Eshbaevich, Niyozov Muhammad Bakhronovich, Yuldashev Ulmasbek Abdubanopovich, Irsaliev Furkatjon Sherali's son. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews. ISSN- 394-5125. Vol 7, Issue 5, 020, pp. 399-400.

5. Doniyor Toshtemirov, Bakhodir Muminov, Jasur Saidov. Fundamentals Of Compilation Of Electronic Tasks For Students To Test And Strengthen Their Knowledge Of Database // INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC & TECHNOLOGY RESEARCH. ISSN 77-8616. VOLUME 9, ISSUE 04, APRIL 020. pp. 3226-3228.

ТАРБИЯ ЖАРАЁНИНИ ТЕХНОЛОГИЯЛАШТИРИШ ДОЛЗАРБ МУАММО СИФАТИДА

Абдукаримов Хабибулло
pedagogika fanlari nomzodi, professor, Guliston davlat universiteti
xabibulloabdukarimov077@gmail.com

Abstract: The following article discusses thesis about if the society would live people who moves forward to harmonic development, then there is no necessity of place for different deficiencies. Technologies of education is considered to be complicated process where they affect on language, morality, mentality, consciousness and concept of the trainer or teacher. In this case, sample of manner in professional activity of a teacher compulsorily affects on a learner.

Keywords: upbringing, technology of educating, quality, humanism, patriotism

XXI асрнинг глобал вазифаларидан бири таълим-тарбияни инсонпарварлаштириш бўлиб, бу жараён дунё миқёсида анча қийинчиликлар билан амалга ошмоқда. Шахс ва унинг такомилига эътибор олий қадрият бўлиб, унинг эркин фикрлаш ҳуқуқи, мустақиллиги ижодкорлиги, бир гап билан айтганда фикр тарбияси, турли хил кўринишдаги авторитар тўсиқлар, буйруқлар, самарасиз мажлислар ҳамда маънавий-касбий жараёнга алоқаси бўлмаган топшириқлар ва қоғоз тўлдиришлардан холи бўлиш керак. Ўқитувчи-тарбиячи ижодкор шахс сифатида ўқувчини фақат билим олувчига айланиб қолмаслиги учун унинг онги шуурига ижобий таъсир кўрсатиши лозим. “Ўқитувчи-ўқувчи” ҳамкор, ҳамфикр ва ўзаро ижодий муносабатлар соҳиби бўлиб, таълим-тарбия жараёнига бўлган ёндашув инсоний муносабатлар негизида қарор топишини тақозо этади.

Тарбия технологияси давр эҳтиёжи сифатида миллий ва умуминсоний тарбия такомили ҳамда мамлакат равнақига хизмат қилиши лозим. Аммо бу йўналишда олиб

борилаётган тадқиқот ишларининг назарий савияси педагогика фани амалиёти талабларидан ортда қолаётганлиги сезилиб келмоқда. Маълумки, барча чақалоқлар деярли бир хил йиғлашади ва бир хил кулишади. Ҳатто чеҳраларида ҳам ўхшаш аломатлар мавжуд. Аммо катта бўлгани сари бир-бирларига ўхшамай боришади, қизиқишлари ва билишларида ҳам фарқ сезилади. Эҳтиёж турлари вужудга келадиган тарбиянинг аломати ўлароқ бу жараёнда эгизаклар фаолиятида ҳам фарқли томонлар кўрина бошлайди. Тадқиқотда куатиш, суҳбат, илмий методик таҳлил, қиёслаш методларидан фойдаланилди.

Тарбия технологияси педагогик-психологик жараённинг нозик, ингича ва айни пайтда мураккаб қирраларини қамраб олади. Шундан келиб чиқиб, дори-дармон инсон жисмига қандай таъсир этса, сўз сеҳри, фикр ҳам инсон руҳияти ва тарбиясига шундай таъсир кўрсатади. Танадаги оғриқ, жароҳатга баъзи дорилар малҳам бўлса, баъзилари организмни заҳарлаб изидан чиқаради. Шундай сўзлар борки, инсонни қайғу-аламга ботиради, бошқалари эса кучига-куч, ғайратига-ғайрат қўшади, мардонаворликни жўш урдиради, эртанги кунига ишонч туйғусини шакллантиради, ёмон йўллардан қайтариб, тўғри йўлга бошқаради.

Инсонда янгича мулоқот одобини шакллантиради.

Тарбия технологиясининг мантиқий моҳиятига оид илмий-амалий хулосаларни қисман баён этган ҳолда, унинг мазмун-моҳияти кейинги саҳифалардан бошлаб очиб борилади, яъни: билишнинг асосий омиллари; тарбия технологиясида имконият ва заруратнинг мотивация вазифасини ўташи; тарбия технологиясида сабаб ва оқибатни ҳал қилувчи аҳамият касб этиши; онгли идрок; туйғулар воситасида ва тафаккур орқали билишнинг уйғунлашуви; адолатни тан олиш ва Оллоҳни англаш; эътиқодли бўлиш ва комиллик сари интилиб яшаш.

Миллий тарбиянинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, тарбия деганда шахсни муайян мақсад сари йўналтириш жараёнига айтилади десак ўринли бўлади.

Тарбия жараёни бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган “тарбиячи-тарбия олувчи-ота-она” фаолиятини, шу билан бирга кенг қамровли маҳалла, жамоатчилик ҳамда бошқа ташкилотларни ҳам ўз ичига олади. Тарбия жараёнида тарбия олувчининг ақлий қобилияти, хулқ-атвори, ҳис-туйғулари, характер хусусиятлари шаклланади, жисмоний куч-қуввати ривожланади, эстетик хислатлари ҳамда меҳнатга бўлган муносабати таркиб топади, табиатга ва жамиятга бўлган илмий қарашлар тизими мунтазам равишда ўзгариб боради.

Узлуксиз таълим тизимида тарбия тарбиячи, ўқитувчи ва мураббийлар томонидан режали ҳамда мақсадли равишда амалга оширилади. Тарбия ёш, жинс ва индивидуал хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда ташкил этилади. Шу билан биргаликда тарбияда мавсум ёки таътил бўлмаслиги ўзига хос хусусият ҳисобланади. Тарбиянинг қуйидаги, - яъни: унинг кўп қиррали жараён эканлиги, узоқ муддатли ва давомийлиги, яхлит ҳолда ва концентрик амалга ошиши, икки ва ундан ортиқ томонлама хусусияти, қарама-қаршиликларнинг кўплиги ҳамда баланд ижтимоий фаоллигини таъмин этиш каби хусусиятлар ҳам алоҳида назарда тутилади.

Ижтимоий ҳаёт пайдо бўлгандан буён тарбия жамият тараққиётининг етакчи ва ҳал қилувчи омили сифатида ривожланиб келмоқда. Шунга кўра тарбия азалий ва абадий мавзу ҳисобланади. Хўш шундай экан, унда тарбия технологияси ҳақида нима учун фикр юритиш лозим бўлди? деган савол топиш ўзининг илмий жавобларини топиш лозим.

Таълим технологиясида бўлгани каби, давр талабидан келиб чиқиб, тарбия технологиясида ҳам қўйилган аниқ мақсадга мувофиқ тарбиявий жараённинг самарадорлигига ва шу асосида кутилаётган кафолатли натижага эътибор қаратилади. Анъанавий педагогикада алоҳида шахсни жамоага муносиб бўлиши, жамоа фикри, яъни кўпчиликнинг гапидан чиқмаслиги, таъкидлаб ўтилган. Тарбия технологиясида эса, жамоа ҳам ўз навбатида алоҳида шахсни тушуниши, лозим ҳолатларда у билан фикрлашиши, ҳисобланиши талаб этилади.

Тарбия технологиясида содда, аммо сеҳрли сўзлар муҳим рол ўйнайди. Миллий ғоя мазмунидан келиб чиқиб, тарбия технологияси ўқувчига тўғри йўналиш беришга қодир бўлмоғи лозим. Шахс келажагини белгилашда комиллик йўли – бу илм йўлидир. Нодонлик, билимсизлик, маърифатсизлик ва жоҳиллик ҳамма даврларда ҳам қораланган.

Комиллик сари интилиш – бу шунчаки орзу эмас, балки шахснинг эзгуликка хизмат қилишга йўналтирилган тарбиявий мақсадларини аниқлиги, уйғунлиги бўлиб, юксак маънавият тимсолидир.

Эркин фуқаролик жамиятни юксак маънавиятли, эзгу ғояли, эътиқодли бутун инсонларгина бунёд этади. Шунга мувофиқ тарбия технологияси: миллий тарбиянинг мазмун-моҳиятига янада аниқлик киритган ҳолда ўқувчини майда муаммолар тевараги да ўралашиб қолишига йўл қўймайди; шахс “Мен”ини барқарорлаштиришга хизмат қилади; тарбия технологиясини амалга оширишда тегишли шарт-шароит яратгани каби, ўз навбатида шароит ҳам шахс хулқ-атворига ўз таъсирини кўрсатади. Бу ўринда ахборот-коммуникация технологияларининг ўрнига алоҳида эътибор қаратилади; ўқувчига ижодкор шахс, яратувчи деб қаралади; оқибатни кўрсатишдан кўра унинг сабабини ўрганиш лозимлиги ойдинлашади; сифатни миқдорга айланиши ва ўз навбатида миқдорни сифатга таъсири илмий таҳлилга тортилади; шахс муносабатида унинг тақдирига бўлган муносабат туради; шахс ўзини билмаса, ўзгани билолмаслигини англаб етади; қонун инсонни жазоловчи, жабрловчи деб эмас, уни ҳимоя қилувчи етакчи омил сифатида қаралади; кафолатли натижа бўлмаса (ёки кўзга ташланмаса) унинг таъсир кучи бўлмайди.

Бундан ташқари, тарбия технологиясида гап сўзсиз тарбия, кўз қараш, имо-ишора, мимик-пантамимик ҳаракатлар, ибрат-намуна, тақлид тарбияси, сирли ва сеҳрли сўзлар ҳамда халқ мақоллари, ҳикматларнинг алоҳида ўрни бор. Масалан: тан оғриғи бошқа (шифокор даволайди), қалб оғриғи бошқа (тарбиячи даволайди); ёмон нарса тез юқади. Эзгуликка қараганда ёмонлик юқумли; чарчоқни уйқу, ҳасрат чеккан қалбни меҳр дам олдиради; туйғу-маънавий қувватни оширади; энг катта тижорат – ўксик қалбларни шодмонлаштиради; ном-номусга эга; жаҳл-маънавий қашшоқлик; тарбиясизлик сўзга зуғум қилишдан бшланади; кимдир ожизлиги билан кучли, кимдир эса қудрати билан ожиз; ўзганинг бахтсизлигидан бахт топишга уриниш ўта бадбахтлик; ўзганинг қайғусидан ўзига қувонч излашга интилиш ожизлик кабилар.

Демак, тарбия технологияси шахсни ўз-ўзини тарбиялай олиш даражасига олиб келиши ва бу жараён тарбия технологиясининг кафолатли натижасини белгилаши лозим.

Тарбия технологияси мазмунида ўз-ўзини тарбиялаш – ўз-ўзини таҳлил этиш, ўзининг фаолиятини ўзи баҳолаш, хаёлий суҳбатга мувофиқ ўзининг шахсий ва касбий режаларини белгилаш, ўзининг ҳис-туйғулари, фаолият-мотивлари, билим, кўникма ва малакаларини тафтиш этиш орқал ўзининг истиқболдаги ривожланиш қобилияти ҳамда

маҳоратини билиш, уни бошқа шахслар билан қиёслаш ва тегишли аниқ хулосалар чиқариш тарбия технологияси нинг рефлексив хусусиятини очиб беради. Бу жараён педагогика фанида алоҳида тадқиқот ўз объекти кўринишида ўрганилиши лозим.

“Балоғат ёшига етганимизда болалик хотираларимизнинг аксари ўчиб кетади, - дейди машҳур олим Зигмунд Фрейд. – Улғайган пайтимиз бизда нафс ўйғонади ва болалик деган сирли донишмандлик туйғуси ҳам тугайди. Токи мункиллаб қолган чолга айланиб, нафсимиз ҳеч нарса тиламай қўйганда, яна болалик оламига қайтиб, атрофидагиларга томоша бўламиз” [2].

Тарбия технологиясининг моҳияти давр эҳтиёжи сифатида балоғат ёшигача бўлган юксак туйғуларни бир умрга сақлаб қолишда, яъни динамик ривожлантиришда ўз ифодасини топади.

Бешикдан тушиб, расмана юришни билган бола табиат бағридаги ғаройиботларни кўради. Ўсимлик, гуллар, дарахтлар, мевалар, бутун табиатдаги жонлиқ, ҳатто самодаги юлдузлар, ой, бари-барисини ўзига тенг кўради, ўзиники деб билади, борини тили бор гапиради деб ҳисоблайди. Чумчуқ, мушук ва кучук болалари билан ўзича тиллашади”

Тарбия технологияси ичи бўш идишга қиёсланадиган бўлса, уни ўқувчи ўз кўнглидаги тоза фикр ва ҳис-туйғулар билан тўлдиради. Оз бўлсада ўзидаги билим ва тажриба бу жараёнда асқотади. Болада ўз оламига хос “суҳбатлари”, ўй-хаёллари ва жумладан қўрқувлари, ўзлари ўйлаб топган фантазия ва даҳшатлари бўлди. Тенгқурлар даврасида, айниқса, кечалари ҳар бир бола ўз тушунча ва тасаввурларига қараб ўзича бир қўрқув тўқийди. Яъни видеофильмлардан “ужас”лар, эртаклардаги бир кўзли сеҳирли девлар кечалари уйқуга ётиш олдидан кўрпанинг ёнига келиб қараб турар эмиш. Юмалоқ, кўкимтир рангдаги ёнувчи кўзлари, типратикон танасига ўхшаш жунли билаклари, бақанинг қорни сифат оқимтир панжаларини чўзиб боланинг бошини силамоқчи бўлади. “Ужас”нинг энтикиб нафас олиши, баданидан таралаётган намхуш сассиқ, ачқумтир ҳид димоққа урилади. Бола қўрқувдан кўрпани юзига тортиб олади. Аммо, нафаси қайтиб жиққа тер босишига қарамай, кўрпанинг тагидан бошини чиқаролмайди. Ана шунда ўзининг гуппиллаб ураётган юрак товушларини эшитади. Эшитади-ю яна қўрқув босади, танасидаги совуқ терни ҳис этади холос. Ўнг томонида ухлаётган акасининг тўшагига кириб кетгиси келади, аммо ҳеч ҳам унинг уддасидан чиқолмайди. Тобора қўрқув босади, бир вақт махлуқ унинг қорнига миниб олади, нафаси янада бўғилиб, дод дегиси, махлуқни тепиб юборгиси келади. Шу он чироқ ёнади, онаси ҳа болам алаҳсираяпсан шекилли, тинчликми?.. дейди.

Тенгқур болалардан бирининг айтишига қараганда кул ранг айёр тулкилар бўлар эмиш. Уни думидан фарқламаса, гавдаси ва семизлиги жиҳатдан бўрига ҳам ўхшаб кетар экан. Кимнинг уйида товуқ, ғоз, ўрдак ва бошқа жониворлар кўплигини, жумладан, улоқча, қўзича, бузоқ ва тойчоқларни у кундуз куни пайт пойлаб билиб кетар экан. Ётар маҳал аввал хонадондаги болаларни роса қитиқлаб кулдириб-кулдириб, ўлдирар ёки ҳолдан тойдириб ухлатиб ташлар эканда, сўнг ишга киришар экан, яъни товуқми, ғозми унга фарқи йўқ, илинганини орқалаб кетар экан... каби тўқималар болани балоғат ёшига етгунича шуурини банд этади.

Ўз тасаввурларидан келиб чиқиб, ясама даҳшатлар кўпроқ болаларнинг оромгоҳларда дам олиш кечаларида, меҳмондорчиликка борган кезларида, таътил пайтларида бўлган ўзаро учрашувларда, уйқу олдидан бўладиган шивир-шивирларда

айтилади. Мабодо болалардан бири тарбиячи ёки ота-оналаридан ўзи тўқиб “ўзи ишонган” ва бошқаларни ишонтиришга ҳракат қилган махлуқ (ужас)лар тўғрисида сўраб қолишсаю, катталардан бири “Мен ҳам ана шу каби махлуқларга дуч келганман”, - деб қолса борми, бу кузатилаётган сирли жараённи янада олов олишига йўл очиб беради.

Болани нафақат кечалари уйқу олдидан, балки кундуз кунлари юрган йўллари ёки узоқдан кўзга ташланган: пастқам деворлар, бузуқ иморатлар, молхоналар, баланд чинорлар, бутазорлар, қаровсиз жойлардан ўтган ва ҳатто гулзорлар орасида ҳам ажинасифат нарсалар писиб ётгандек ёки чиқиб келаётгандек туюлиши мумкин. Бундай пайтларда қоронғуда ҳовлига ёки кўчага чиқиш болада чўчиш ва қўрқиш ҳиссини туғдиради. Узоқдан кўринган тўнкани қимирлаб, писиб ётган бўри бўлиб кўриниши ва бундай иллюзия болада ёмон таассурот қолдириши уни қўрқоқ ва нимжон бўлиб ўсишига олиб келиши мумкин.

Шу кетишда қўрқув ва даҳшатларнинг кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган мутлақо янгилари пайдо бўлади, яъни тўқиб чиқарилади. Шунинг учун катталар, айниқса, ота-она ва тарбиячилар ҳар хил тўқимада майдонга келадиган қўрқувларнинг келиб чиқиш сабаб ва оқибатларини болаларга тўғри тушунтиришлари лозим. Уни ўрнига болаларнинг эътиборини бадиий китоблар ўқиш, ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиш, ҳар хил спорт турлари ҳамда тўгарак ишларида қатнашишига жалб этиш лозим. Чунки болаларда романтик кайфият, тақлид устун бўлиб, асл мазмун-моҳияти бажараётган иш-амаллари билан синтезлашиб бориши мақсадга мувофиқ.

Балоғат ёши хусусиятларидан келиб чиқиб, турли қўрқувларга оид тўқималар боланинг онги шууридан чекина бшлайди. Ўсмир атрофидаги нарса-ҳодисаларга танқидий кўз билан қарайди. Ўзининг субъектив хулосаларига ишонган ҳолда фаолият юритади.

Ўспиринлик, ёшлик даврида инсон анча-мунча нарсадан қўрқмайди. Гўё унинг ютқазадиган, йўқотадиган нарсаси йўқдек олов бўлиб, учқур от каби чарчаш нималигини билмай олға интилади. Тобора кучига куч, ғайратига ғайрат қўшилади. Ижтимоийлашув жараёнига хос ҳайратланиш устуворлик қилади. Инсоннинг ёшлиги кўпроқ қувончли дамларга ошно бўлиб ўтади. Чунки ташвишлар асосан катталар зиммасида бўлади.

Қирқдан ошганда ўзининг меҳнати, касбий фаолияти ютуқларини кўрсатгиси келади. Шон-шуҳратга интилиб фаолият юритади. Орзулар ушалиб борган сари инсон нималарга қодир эканлигини яққол англай бошлайди. Тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш жараёни ўз самарасини беради.

Элликдан ошганда эса орзуларнинг бир мунча чекланиши, қўрқувга ўхшаш ҳис-туйғуларни яна кўпайгани кўзга ташланади. Аммо меҳнат ва касбий фаолият тажрибаси инсонни қаноатлантиради, қаноатлантирадигина эмас, илҳом бахш этади. Чунки касбий хотира ишончли бўлгани боис, кафолатли натижалар кўзга ташланади. Ўз соҳасининг устаси, маҳорат эгаси ўзида борини шогирдларига бергиси келди ва шундай бўлади ҳам.

Олтмишдан ошганда саноқли орзулар қолиши алоҳида кўзга ташланади. Қўрқув эса тобора кучайиб боради. Бу ёшдагилар бир-бири билан учрашганда кўпроқ фарзанд ва набираларни сўрашади, бир-бирига соғлиқ, тинчлик ва хотиржамлик тилашади. Олтмишдан ошганлар бирон-бир хасталикни келиб чиқишидан жуда қўрқишади. “Имкон қадар ҳеч кимга зарарим тегмасинда”, деган умид билан яшайди. Одамларга яхшилик қилиб улгураманмикин, набиралар бахтини кўраманмикин деган илинж ва умид қалбини эгаллаган бўлади. Ёруғлик ва зулмат кураши тобора кескин тус олади.

Етмиш, саксон, тўқсон ва режа бўлгач, яратган Эгамнинг мўъжизасими, одамзод ота-онасидан ажралиб, етим қолгач, у ичикмасин деб, ота-она меҳри ўрнини фарзанд меҳри эгаллар экан. Ота-она чироғини фарзанд ёқар, шу зайилда авлодлар занжири бир-бири билан боғланиб, олтин ҳалқа тобора мустаҳкамланиб бориши ва уни ижтимоий-педагогик қонуниятга айланишини дастлаб манбаларда ўқиган одам, сўнгра ўз бошидан кечирар экан, яъни ибтидо интиҳодир, айни пайтда интихо ибтидодир деган хулоса чиқариш мумкин.

Таъкидловчи экспериментга оид маълумотлар шуни кўрсатдики, да шахсий сифатларни касбий эҳтиёжларга мос келиши, уларни тўлдириши, синкретлиги, касбий педагогик фаолият самарадорлигини таъминлайди. Тарбиячи, ўқитувчининг билим, кўникма ва малакаси унинг шахсий тажрибаси ва касбий маҳоратида ўз ифодасини топади [5].

Тарбия технологияси мураккаб ва серқирра жараён бўлиб, тарбиячи ва ўқитувчининг тили, дили, руҳияти, ақл-идроки, кўнгли ва тасаввурида ҳам акс этмоғи лозим. Шунга кўра ўқитувчининг касбий фаолият жараёнидаги феъл-атвори албатта ўқувчига ўтади. Ўқувчи бола сифатида табиатан атрофига тақлид кўзи билан қараб, яхшидан кўра ёмон нарса (юқумли касаллик тез ўтгани каби) ёки воқеага қизиқади. Тарбиячи феълидаги нуқсонларни коррекция қилиш касбий тарбияланган мутахассислар зиммасига юклатилади.саёз билимни қўллаб бўлмаганидек, юзаки тарбия ҳам истеъмолга ярамайди. Тарбия иши технологик нуқтаи назардан кўнгил кўзи билан қарашни тақфозо этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдурауф Фитрат. Фарзанд тарбияси// Тарбия. 005. №1. Б. 7–30.
2. Нурумбекова Я. Тарбиячи касб фаолиятида инновацион технологиялар. Гулистон. Зиё. - 012.
3. Nurumbekova, Y. (2021). TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL EDUCATIVE ACTIVITY ON THE BASEMENT. Journal of Central Asian Social Studies, (01), 66-74.
4. Nurumbekova, Y., & Gulistan, U. Z. B. E. K. I. S. T. A. N. (2019). A TEACHER-EDUCATOR EDUCATIONAL INITIATIVE. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.
5. Nurumbekova, Y. (2019). Importance of Technologizing Teacher-Mentor's Professional Activity. Eastern European Scientific Journal, (1).
6. Nurumbekova, Y. (2022). BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGI. Архив научных исследований, (1).
7. Anarmatovna, N. Y., & Ummatkulovna, X. Z. (2022). IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL-SPIRITUAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1832-1838.

HOW TO TEACH WRITING SKILLS IN EFL CLASSROOM

Otakulova Dildora Hakimbek qizi
Doctoral student, Gulistan State University
dildoraotakulova6@gmail.com

Abstract: Listening, speaking, reading and writing are the four skills that make up any language. Having good writing skills may assist you in conveying information in a more comprehensive, informative, and clear and direct manner. The ability to write effectively and precisely is an important skill, especially in a professional environment. In this article, we discuss how to teach writing skills, the approaches to teaching writing and the stages of the writing process and we provide some tips to help you improve your teaching skills.

Keywords: Language skills, approaches, EFL writing, drafting, revising, editing.

The writing process requires several key skills. There are methods available to assist struggling writers in developing these writing skills. That is because there is a lot that goes into expressing thoughts in writing or written expression. Here are some basic steps for teaching writing skills that can help establish a strong foundation in the learning process:

1. Ensure proper spelling and punctuation usage. The proper usage of spelling and punctuation is one of the most important elements of writing. By distributing worksheets, you can teach spelling and punctuation skills. The worksheets can include a 'fill in the blank' section that prompts candidates to use their vocabulary to complete sentences with proper spelling and punctuation. These blank sections may prompt candidates to use their vocabulary to fill in missing words and punctuation in sentences and improve their skills.

2. Improve reading comprehension. Good reading comprehension is important for good writing skills as it adds meaning to what is read. You may improve your students' reading comprehension by enhancing their vocabulary and encouraging them to read more books and other types of material. Reading comprehension also improves by answering questions and writing a summary about the text. Other simple tips, such as reading aloud for extra clarity and reading in a quiet environment, may be effective.

3. Build sentence and paragraph structure. Building sentence and paragraph structure ensures that the writing is as clear and understandable as possible. It primarily consists of forming sentences and paragraphs with the appropriate tense and placing modifiers and verbs in the right place. Teaching students the importance of having a beginning, middle and end in their paragraphs is important for their progression to more advanced writing skills, such as essays and articles.

4. Explain the different types of writing. A comprehensive understanding of the different types of writing is an important part of learning how to write. The four types of writing are narrative, descriptive, persuasive and expository writing. Besides regular writing assignments, you can provide your students with creative writing assignments to hone their creativity and solidify their writing skills.

5. Educate about editing. The final part of the writing process is editing the draft for grammar and punctuation errors. It is important to revise the draft, catch the errors and rectify them to have an error-free document. You can encourage your students to read the draft aloud or ask a peer to review it to find the mistakes.

Approaches to teaching writing skills. The product approach and the process approach are the two methods for teaching writing. English language teachers have recommended these approaches over the last few decades. Here are some writing approaches and how they contribute to the teaching and learning of English writing skills: Product approach :The product approach

compels the writer to focus on the finished text or the product of writing, rather than the steps and stages necessary to get there. The focus of the product approach to writing is the final, polished document. It is usually done in a single sitting, with no revisions or breaks. Product approaches include reports, blogs, newspaper articles, formal letters and emails and memos.

Process approach: The process approach to teaching writing is that if students receive feedback while writing, it may improve the final result. This method is a natural sequence of steps that writers take to complete a piece of writing. The emphasis of process writing is on the process rather than the finished product. It divides the act of writing into manageable steps for completion, with enough time given for each step.

Stages of the writing process. The writing process consists of a series of specific steps writers use to create text. It is important for teachers to recognize and use these five stages to teach writing skills effectively. Each step discussed below may provide you with details of the writing process:

1. Drafting. Drafting is the process of putting points and ideas on paper and arranging them in a readable manner. Before accumulating all the information, writers usually research their topics during the prewriting stage. Writers start with a draft version, then arrange their points in the best way possible and gradually prepare a revised version.

2. Revising. Revising is another important stage in which there is a thorough revision of a draft. This includes the addition, replacement and deletion of points based on the requirements. Revision often makes the writer's viewpoint more compelling.

3. Editing. It is important to refine the tone of the writing and thoroughly check each line of text. To eliminate errors, it is necessary to review spelling, grammar, punctuation, sentence structure, document format and other factors. Editing is the stage at which writers can make any necessary changes to improve the document.

4. Publishing. Publishing is the final stage in which writers submit their work to a publisher. Before submitting the written document to the publisher, a writer may ensure that it is complete with no errors. Teaching your students about the publishing process may help them become better writers and readers.

References:

1. Atkinson, D. (2003a). L2 writing in the post-process era: Introduction. Journal of Second Language Writing, 12, 3- 15. http://dx.doi.org/10.1016/S1060-3743(02)00123-6

2. Atkinson, D. (2003b). Writing and culture in the post-process era. Journal of Second Language Writing, 12, 49-63. http://dx.doi.org/10.1016/S1060-3743(02)00126-1

3. Atkinson, D. (2004). Contrasting rhetorics/contrasting cultures: Why contrastive rhetoric needs a better conceptualization of culture. Journal of English for Academic Purposes, 3, 277-289. http://dx.doi.org/10.1016/j.jeap.2004.07.002

4. Atkinson, D., & Ramanathan, V. (1995). Cultures of writing: An ethnographic comparison of L1 and L2 university writing/language programs. TESOL Quarterly, 29(3), 539-568. http://dx.doi.org/10.2307/3588074

5. Bhowmik, S. K. (2016). Agency, identity and ideology in L2 writing: Insights from the EAP classroom. Writing & Pedagogy, 8(2), 275-308. http://dx.doi.org/10.1558/wap.26864

6. Bhowmik, S. K. (2017). Exploring the social nature of L2 writing: Insights into the division of labor of an EAP writing task. Language and Sociocultural Theory, 4(2), 124-155. http://dx.doi.org/10.1558/lst.26454

7. Canagarajah, A. S. (2006). Toward a writing pedagogy of shuttling between languages: Learning from multilingual writers. College English, 68(6), 589-604. http://dx.doi.org/10.2307/25472177

8. Caplan, N. A. (2019). Learning through language: A response to Polio, ―Keeping the language in second language classes.‖ Journal of Second Language Writing, 46, 1-2. http://dx.doi.org/10.1016/j.jslw.2019.100677

9. Caplan, N. A., & Farling, M. (2017). A dozen heads are better than one: Collaborative writing in genre-based pedagogy. TESOL Journal, 8(3), 564–581. https://doi.org/10.1002/tesj.287

10. Cumming, A. (1990). Metalinguistic and ideational thinking in second language composing. Written Communication, 7(4), 482–511. http://dx.doi.org/10.1177/0741088390007004003

11. Cumming, A. (2009). The contribution of studies of foreign language writing to research, theory, and policies. In Rosa M. Manchón (Ed.), Writing in foreign language contexts: Learning, teaching, and researching(pp. 209– 231). Multilingual Matters.

12. de Oliveira, L., & Lan, S. W. (2014). Writing science in an upper elementary classroom: A genre-based approach to teaching English language learners. Journal of Second Language Writing, 25, 23–39. https://in.indeed.com/career-advice/career-development/how-to-teach-writing-skills

PROMOTING FLIPPED CLASSROOM MODEL IN TEACHING WRITING OF EFL LEARNERS

Otakulova Dildora Hakimbek qizi
Doctoral student, Gulistan State University
dildoraotakulova6@gmail.com

Abstract: Teaching writing requires interactive and motivating activities in EFL classroom. Usually, EFL learners lost their interest and get discouraged in writing class so they tend to avoid writing activities and exercises. The reasons are they get difficulties in exploring their ideas in written form and they cannot consult and meet the teacher individually during class time because of limited time for teaching. Thus, EFL learners need motivation in triggering themselves to write. Teachers have very significant contribution to improve quality of learning and support the learners to maintain their motivation by applying interactive teaching model. Therefore, flipped classroom is alternative model that could be utilized in managing inside or outside classroom activities. It is a digital technology used to shift direct instruction outside of the group learning to individual learning, usually via videos. This article aims to share the practice and challenges of applying flipped classroom model in teaching writing.

Keywords: Flipped Classroom, Teaching Writing

Writing is a way of sharing information, thoughts, ideas and experiences to others in the written form. Through writing, EFL learners can inform others, explore the ideas, carry out

transactions and tell what they fell. In line with this view, ([14]: 88) states that writing is the mental work of inventing ideas, thinking about how to express them, and organizing them into statements and paragraphs that will be clear to a reader. Further, writing is also a basic skill, just as important as speaking, listening, and reading. Students need to know how to write letters, how to put written reports together, how to reply to advertisements and increasingly, how to write using elec- tronic media. They need to know some of writing's special convention: punctuation, paragraph construction, etc. ([9]: 80). Thus, writing skills will help EFL learners to increase their language and reasoning skill as well. EFL learners also can expand their knowledge of the language components in a real use effectively. It is supported by ([12]: 113) that writing, as with the other skills of listening, speaking and reading, it is useful to make sure that learners are involved in meaning-focused use, language- focused learning, and fluency development. So, writing skill gives a wider opportunity for EFL learners to develop both their academic achievement and future career.

The learners should develop their writing ability to increase their academic achieve- ment and future career through more practice. The ability to write has become an essential skill for attaining employment in many walks of life ([2]: 218). The ability to write effectively is becoming increasingly important in global community, and instruc- tion in writing is thus assuming an increasing role in both second and foreign language education ([18]: 1).

Generally speaking, in teaching language classroom teacher should develop four language skills involving the learner's ability to write. It means that they have to master writing proficiency including aspects of writing e.i: content, organization, vocabulary, language use, and mechanic. If they good in writing skill, many benefit can be reached, they are: first, writing is a good way to increase their ability in using vocabulary and grammar. Second, it can improve their ability in using language. Next, it can support another language skills likes speaking and reading. If their writing is good, they can speak and read fluently and effectively. Then, they can build writing habit – making learners feel comfortable as writers in English and so gaining their willing participation in more creative or extended activities [9]. The last, writing is a way to gain modern information technology as well as broaden their knowledge.

In fact, most of EFL learners face many problems in learning writing skill, they are: EFL learners feel difficult to develop and organize the ideas well, they are lack of vocabulary, they get difficulties in grammar structures including mechanics of writing, they are not attracted in writing's topics, they do not have opportunities for being corrected and for consulting to the teacher because of limited time in the classroom, they are not enough materials, and they feel boring and less motivation to write. In addition, ([16]: 303) states that the difficulty in writing lies not only generating and organizing ideas, but also in translating these ideas into readable text. Those difficulties make the students not to be confident in writing. Moreover, ([6]: 235) cited that the problems faced by EFL teachers in writing instruction are: the first, dealing with the teaching of the less proficient students. They tend to use ineffective writing strategies and teachers struggle to help students how to write. Next, dealing with students' negative attitude on writing. They are unmotivated as well as lack of confidence in themselves as writers. The last is dealing with the effectiveness of teachers' response on their writing product. The students have limited time to consult, get comment and feedback from their teacher.

Regarding with the writing cases, the teacher should use appropriate model, so the learners can write easily and motivated to write well. Various new models of teaching writing can be

applied by the teacher. One of them is flipped classroom and it is very appropriate in teaching writing. Flipped classroom is teaching strategy that lets teachers to more actively engage with learners in the classroom. In the flipped classroom, teachers can ask the learners watch recorded video given by teacher as homework, and use class time for active learning exercises and direct engagement with learners. Further, ([3]: 9) states that flipped classroom is using technology to deliver asynchronous direct instruction with the intention of freeing up class time for student-centered learning. The goal of flipped learning is to provide a student-centered learning environment. It gives teachers the ability to practice project-based learning , mastery, inquiry, peer instruction, constructivism, and more.

This article is expected to have an essential contribution to the development of language teaching methodologies especially in modeling the teaching of writing in EFL classroom. It will also provide beneficial information for the teachers of English in relation to the importance of teaching writing using technology. This article presents teaching writing for EFL learners, concept of flipped classroom, kinds of flip classroom model, the benefit of flipped classroom model, implementing flip classroom in teaching writing of EFL learners, and example of writing lesson plan using traditional flip.

Moreover, the reason for teaching writing to EFL learners include reinforcement, language development, learning style, and writing as a skill in its own right ([8]: 79) . The sort descriptions are as follow:

1. Reinforcement

Some students acquire languages in a purely oral way, but most of them get it from seeing the language written down. The visual demonstration of language construction is invaluable for both their understanding of how it all fits together and as an aid to committing the new language to memory. Learners often find it useful to write sentences using new language shortly after they have studies it.

2. Language development

The actual process of writing helps learners to learn as they go along. The mental activity they have to go through in order to construct proper written texts is all part of ongoing learning experience.

Learning style

Some learners are fantastically quick at picking up language just by looking and listening. For the rest of them, it may take a little longer. For many learners, the time to think through, to produce a language in a slower way, is valuable. Thus, writing is appropriate for such learners.

Writing as a skill

The most importance reason for teaching writing, of course, is that it is a basic language skill, just as important as speaking, listening, and reading. Learners need to know how to write letters, how to put written reports together, how to reply to advertisements, and how to write using electronic media. They need to know some of writing's special conventions such as punctuation, paragraph, construc- tion, etc just as the need to know to pronounce spoken English appropriately.

During the 1970s and 1980s, writing as a process become very influential in the teaching of writing [19]. In producing a certain text learners can start with four pro- cesses of writing ([9]: 4): first is planning: experienced writers plan what they are going to write. Before starting to write or type, they try and decide what it is they are going to say. For some writers this may

involve making detailed notes. Second is drafting: learners can refer to the first version of a piece of writing as a draft. This first go at a text is often done on the assumption that it will be amended later. Third is editing (reflecting and revising): reflecting and revising are often helped by other reader (or editor) who comment and make suggestions. Another reader's reaction to a piece of writing will help the author to make appropriate revisions. The last is final version: this may look considerably different from both the original plan and the first draft, because things have changed in the editing process.

The Benefit of Flipped Classroom Model

In ([3]: 14) explains that there are some benefits of using flipped classroom; individualized instruction, community, self-pacing, choice in activities/alternate assessment, focus on the fun staff, grading, efficiently use time, autonomous learning and common core state standards.

Individualized instruction

The students are conditioned to watch the video and use technology before com- ing to the class. So during the learning process the teacher can ask the students' difficulties, and also the teacher can give the feedback outside the classroom personally by using the tool of learning.

Community

In flipped classroom model, the students have time to collaborate with each other. they constantly reading and revising each other's work, brainstorming ideas together, and making writing process communal.

Self-pacing

In flipped classroom, the teacher may ask the students to do self-pacing. Espe- cially when they do not understand about the material, they watch the video again and many other. Flipping allows the students the freedom to choose what they want to work on when.

Choice in activities/alternate assessment

Because of using tool of learning the teacher can offer the students multiple option in how they show learning. The teacher can also use alternate assessment such as ask the students to create creative project.

Focus on the fun staff

In ([3]: 16) explains that fun stuff is the activity done in the classroom, the appli- cation of the material, watching the students grow and make deep connections to the material. It means that the teacher focus on the activity done in the classroom, the application of the material, watching the students grow and make deep connections to the material .

Grading

The teacher can read the students' duty in the classroom. The teacher also can give them feedback immediately, or the teacher can give audio feedback, record of writen feedback and more.

7. Efficiently use time

The time for teaching is limited. So, by using flipped classroom the teacher can use the time efficiently. The teacher delivers asynchronous direct instruction outside the classroom.

8. Autonomous learning

Students have a larger responsibility to mange their own time, and with necessary support, can learn crucial time management strategies.

9. Common Core State Standards (CCSS)

Many states are going to the Commom Core State Standards with a goal of having career ready. According to ([3]: 18), “the Council of Writing Program Administra- tors produced a document the attributes, what it cals “Habbit of Mind” writers to be college and career ready”. In addition the Flipped Classroom gives teacher the ability to address many of the skil required in CCSS. The work outlines the follow- ing skills: curiosity, opennes, engagement, persistence, responsibility, flexibility, and metacognition. (Council of Writing Program Administratiors, 2011).

According to [15], the benefits of the flipped approach are considerable. Students take more responsibility for their own learning. Working in class along with a master of the discipline (you), they learn to think more critically, communicate more effectively, and have a greater appreciation for the unique importance and logic of the subject. And they experience at least some of the satisfaction of learning how to think in a new and, in some cases, life-changing way.

6. Implementing Flip Classroom in Teaching Writing of EFL Learners

In teaching writing using flipped classroom model, the teacher should pay attention to the three main components that are required for a classroom to be considered a Flipped classroom. In ([3]: 11) mentions three main components of flipped classroom; the first is instruction delivered asynchronously, the second is learners have immediate and consistent access to information, the third is teachers are available during class time to answer questions and guide learning. It means that to free up class time for work teacher need find way to deliver instruction asynchronously by using video, podcast, interactive books and many others. In addition, the teacher must prepare tool of learning so that the learners can access the content easily. During class time the teacher can guide learning process and answer question that is made by the learners. Furthermore, technology, one of component in flipped classroom is very important in writing, the learners can transfer of information, resources and ideas among learners,

and exchanges between learners on different campuses, or in different countries and cultures. According to Houston and Lin [5] in [4], a successful implementation of a flipped classroom would need the videos to be relatively short (no longer than 20 minutes) and teachers should briefly review the course content before in-class activi- ties to answer any questions and to make sure that the majority of the students have sufficient understanding of the material.

Furthermore, [10] suggests that during the in-class activities, the teacher must be deliberate to guide and increase the interaction with the learners. In addition, the instructional design using technology needs to be carefully planned to ensure the learners’ learning experience is enhanced, where learners identify learning as their goal.

7. Example of Writing Lesson Plan Using Traditional Flip

(Adapted from [3])

7.1. Argument in the Real World

Topic: Argument Writing

Grade Level : 7-12

Skill: Using Argument in Writing

Established Goals : Common Core State Standards

1. Write arguments to support claims in an analysis of substantive topics or texts using valid reasoning and relevant and sufficient evidence.

2. Write informative/explanatory texts to examine and convey complex ideas and information clearly and accurately through the effective selection, organization, and analysis of content.

3. Produce clear and coherent writing in which the development, organization, and style are appropriate to task, purpose, and audience.

4. Develop and strengthen writing as needed by planning, revising, editing, rewriting, or trying a new approach.

5. Use technology, including the Internet, to produce and publish writing and to interact and collaborate with others.

Essential Question

What are the necessary elements for effective argumentation in writing?

Objectives

Assessment Evidence

Learning Plan

Lesson is based on 40-tninute class periods but can be modified to meet your needs.

Flip: Video explaining what argument is and how to write an argument.

Day 1:

Quick check for understanding using reflection form or student notes. Provide or have students find examples of argument writing (debates, etc.). The teacher is available to circulate and answer questions.

Flip: Video giving more guidance on argument writing.

Day 2:

Students begin generating ideas for a writing assignment. Students then write an argument essay.

Alternate Assessment: Students could choose what type of argument writing they want to complete on an individual basis.

The teacher is available to circulate and answer questions.

Reflection Methods

1. Students will do a reflective exercise (Google Form) after watching the videos.

2. Students will share their thinking about argument and lessons learned in class discussions.

3. Students will peer evaluate other students' argument writing.

References

[1] S. Arnold-Garza, "The flipped classroom teaching model and its use for information literacy instruction," Communication in Information Literacy, vol. 8, 1, 2014.

[2] H. D. Brown, Language assessment: Principles and classroom practice, Pearson Longman Education Inc, New York, 2004.

[3] T. Cockrum, Flipping your English, Routledge, New York, 2014.

[4] B. Danker, "Using flipped classroom approach to explore deep learning in large classroom," The IAFOR Journal of Education, vol. 3, no. 1, 2015.

[5] Educause, (2012). 7 things you should know about flipped classrooms. Retrieved from http://www.educause.edu/library/resources/7-things-you-should-know- about-flipped-classrooms.

[6] J. G. Gebhard, Teaching English as a foreign or second language, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1996.

[7] J. Gerstein, (2011). The flipped classroom model: A full picture. Retrieved from http://usergeneratededucation.wordpress.com/2011/06/13/the-flipped- classroom-model-a-full-picture.

[8] J. Harmer, How to teach English, Pearson Education Limited, England, 1998.

[9] J. Harmer, How to teach writing, Pearson Education Ltd, England, 2004.

[10] H.Kurbanova. Issues of English for Specific Purpose Methodology.Gulistan State University

[11] P. Kachka, (2012). Educator's voice: What's all this talk about flipping. Retrieved from https://tippie.uiowa.edu/faculty-staff/allcollege/kachka.pdf.

[12] R. Musallam, (2013). A pedagogy - first approach to the flipped classroom. Retrieved from http://www.cyclesoflearning.com/.

[13] I. S. P. Nation, (2009). Teaching ESL/EFL reading and writing. New York: Rutledge.

[14] D. Nunan, "Language teaching methodology: A textbook for teachers," Great Britain, 1991.

[15] D. Nunan, Practical language teaching, McGraw Hill Company, New York, 2003.

[16] P. Restad, "I Don't Like This One Little Bit tales from a flipped classroom," Retrieved from, 2013, http://www.facultyfocus.com/articles/teaching-with-technology- articles/i-dont-like-this-one-little-bit-tales-from-a-flipped-classroom/.

[17] J. C. Richards and W. A. Renandya, Methodology in Language Teaching, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

[18] A. Sams, (2011). The flipped class: Shedding light on the confusion, critique, and hype. The Daily Rift. Retrieved from http://www.thedailyriff.com/articles/the- flipped-class-shedding-light-on-the-confusion-critique-and-hype-801.php.

[19] S. C. Wegle, Cambridge University Press, New York, 2002.

[20] U. Widiati, "Genre approach and the teaching of writing," English Language Education, vol. 3, no. 1, pp. 16–22, 1997.

ABDULLA AVLONIY ASARLARIDA VATAN MADHI

N.A.Akmalova,
Nizomiy nomidagi TDPU talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Avloniyning asarlarida vatan madhi va pedagogik, ilmiy va tarbiyaviy qarashlari ahamiyatga ega bo'lgan she'rlarining mazmuni bayon qilingan.

Kalit so'zlar: "Hijron", Vatan, madh, tuyg'u

Аннотация: В данной стате изложена содержание стихов Абдуллы Авлани, которые имеют важное значение в произведениях любов к родине и педагогических, научных и воспитателных взглядах.

Ключевые слова: "Хижрон", Родина, любов, чувство.

Abdulla Avloniy XX asrning 20 - yillargacha chop etilgan “Turkiy guliston yohud axloq” va boshqa asarlarini “Hijron” taxallusi bilan chop ettirgan.

Abdulla Avloniy **-“Turkiy guliston yohud axloq” va “O‘son millat!” va boshqa asarlarida:** Vatan madhini eng insoniy, eng mo‘tabar tuyg‘u sifatida bayon qilingan.

Uning “Vatan” she’rida:

Sening isming bu dunyoda muqaddasdur,
Har kim sening qadring bilmas – aqli pas(t)dur.
Sening tuyg‘ung yuraklarga savdo solur,
Sening darding boshqa dardni tortib olur...

Vatan dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerakligini uqtiradi.

Mazkur she’rda Avloniy ona-yurtning noz-ne’matlari, boyliklari ta’rif-tavsif etiladi. Shu bilan birga, onaday aziz, mushfiq go‘sha haqida:

Onamizsan! Bizning mushfiq onamizsan”

Javlon urub yashaydurg‘on xonamizsan!-deb Vatanni onadek muqaddas- deb e’tirof etadi. Sababi bola tarbiyasida vatanparvarlik g‘oyalari muhim o‘rin tutadi. Ijodkor vatanni onaga qiyoslaydi. O‘z onasini ardoqlagan,uni himoya qila olgan bolagina vatanini ham yovuz kuchlardan himoya qila oladi degan fikrni ilgari suradi:

Tarbiyasizlik, ilmsizlik, jaholat Vatanni qadriga etmaslikning asosi ekanini:

Tarbiyatsiz,ilmsizlik jazosidur,
Jaholatning boshga solgan azhosidur. – deb ta’riflaydi. (Azho - o‘zbek tilida qurbonlar ma’nosida ishlatilgan.)

Avloniy “Hijron so‘zi” she’rida:

Tug‘ub o‘sdim bu Vatanda,
Vatanim misli yo‘q jahonda!
Tufroqlari o‘sumlukdur,
Mazarasi ko‘rumlukdur.
Bir tarafda tog‘lari bor,
Mevasi mo‘l bog‘lari bor.
Tog‘laridan konlar chiqar,
Bog‘laridur shirin – sharbat.
Anjir, uzum, anor, nashvat.
Toshkand emas, toshqand erur,
Kesaklari gulqand erur.

Abdulla Avloniyning bu she’riga “Hijron so‘zi” sarlavha qo‘ygani mazmuni: (“Hijron” – izohli lug‘atda “Hajr” so‘zining o‘zbek tilida: “ ayriliq, judoliq, etishaolmaslik” ma’nolarini bildiradi – deb izohlangan.)

O‘tar kunlar, o‘tar zamon,
Ey Vatanim, bo‘lma Hijron!
Men ketsam-da, sen bo‘l omon!
Omon –Vatan, Vatan – omon!

She’rdagi “nashvat”, “toshqand”, “gulqand” so‘zlari ma’nosini lug‘atdan tushunib oldim.

Avloniy “Tog‘lardan bir manzara” she’rida ham yurtimiz tog‘laridagi qazilma boyliklarini ko‘pligini va uni qidirish, topish uchun zamona fanlarini o‘qish va ilm zarurligiga da’vat qiladi:

Turkiston tog‘lari to‘la kon emish,
Ichi toshi butun oshu non emish.
Nodonlikdan bizlar oni tosh derduk,
Kumush – oltun ichinda pinhon emish.
Har bir millatning taraqqiysi ilm ila,
Nodon xalqning ko‘z yoshi marjon emish.
O‘qumasa, bilmasa har bir millat,
Hozirgi zamonda Hijron emish.[2]

Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yohud axloq” kitobining “Vatanni suymak” bobida: “Vatan. Har bir kishining tug‘ulub o‘skan shahar va mamlakatini shul kishining vatani deyilur.Har kim tug‘ulgan, o‘sgan erini jonidan ortiq suyar...

Biz turkistonliklar o‘z vatanimizni jonimizdan ortiq, suydimiz kabi, arablar arabistonlarini, qumlik, issig‘ cho‘llarini, eskimular shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzliklik erlarini boshqa erlardan ziyoda suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson erlarga o‘z vatanlarini tashlab hijrat qilurlar edi.

Bobolarimiz: “Kishi yurtida bo‘lguncha, o‘z yurtingda cho‘pon bo‘l”, demishlar.

Men ayblik emas, ey vatanim, tog‘larim,
Bevaqt tashlab ketdim oyo bog‘larim.
Hijron qiladur meni judolig‘,
Do‘ndi g‘ama ro‘zu shabu chog‘larim.

Hammaga ma’lumdurki, eng muqaddas diniy ermiz o‘lan Arabistonga bog‘larini, hovlilarini sotub hijrat qilgan hojilarimizning aksari yana o‘z vatanlariga qaytub keurlar.Buning sababi, ya’ni bularni tortub keturgan quvvat o‘z vatanlarining, tuproqlarining mehru muhabbatidur,Rasuli akram nabiyyi muhtaram sallollohu alayhi vassalam afandmiz: “Hubbul – vatani minal imoni – vatanni suymak imondandur”, demishlar...[1]

Yuqoridagi hadis, maqol va she’rni ma’nosini to‘g‘ri tushunib, amal qilinsa, yurtimz fuqarolari ayniqsa biz yoshlar xorijiy davlatlarga borib ishlash orzusidan voz kechadilar deb o‘ylayman.

Abdulla Avloniy asarlarining mazmun – mohiyati - o‘z davridagigi yoshlarni ilm sirlarini bilishga, xodisalar mohiyatini o‘rganishga, kitob mutolaa qilish, zamonaviy ilm olishi, vatanparvarlik tuyg‘usida tarbiyalash jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatiga da’vat qilingan. Uning fikricha, ilm agar jamiyat manfaatiga xizmat qilmasa, xalq farovonligi yo‘lida qo‘llanmasa, u jonsizdir. Avloniy o‘z ilmini amalda qo‘llay oladigan kishilarga yuksak baxo beradi, ularni dono insonlar, deb ataydi. [2]

Avloniy asarlari orqali yosh avlodni ma’rifatga da’vat etish bilan birga, ularni vatanparvar, o‘z millatiga, yurtiga sadoqatli qilib tarbiyalash maqsadi etakchi o‘rin egallaydi. Umuman olib qaraganda, adabiyot pedagogika fani bilan uzviy bog‘liq. Adabiyotda yozilgan har qanday asar mazmunida kelajak avlod tarbiyasi yotadi.[3]

Abdulla Avloniyning yoshlarning ta’lim – tarbiyasi to‘g‘risidagi pedagogik qarashlari hozirgi davrda yoshlarni barkamol inson bo‘lib kamol toptirishda, umuminsoniy qadriyat tuyg‘ulari, vatanparvarlik, ezgu – g‘oyalar ruhida tarbiyalashda ilmiy, pedagogik tarixiy manbaa sifatida o‘rganish, ijodiy foydalanish ota – onalar, murabbiy, pedagog va fuqarolar uchun muhim va dolzarbdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Avloniy – Turkiy guliston yoxud axloq.,Toshkent.,”O‘qituvchi” 1992 y.
2. Abdulla Avloniy - **“O‘son millat!” Toshkent., “Sharq”- 1993y.**
3. Abdulla Avloniy Tanlangan asarlar 1-jild Toshkent “Ma’naviyat”-2020 y-270 b.

TA’LIM JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYA VOSITALARIDAN FOYDALANISH

Doniyor Eshbayevich Toshtemirov
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Guliston davlat universiteti
doniyor120373@gmail.com

Abstract: The article deals with the creation and use of electronic educational resources based on digital technologies. The procedure and requirements for the creation of electronic educational resources are given. Didactic requirements for the creation and use of electronic educational resources include scientific, understandable, problematic, demonstration, systematization, adaptability, interactivity, completeness and continuity. The study used pedagogical observation, pedagogical experience, methods of comparing and contrasting the collected data.

Keywords: digital technologies, educational process, electronic educational resources, electronic textbooks, modern information and communication systems, educational materials.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF–6079-son Farmoniga asosan “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasi qabul qilindi. Ushbu strategiyada ta’lim tizimi oldiga quyilgan vazifalarni bajarish yo‘lida katta ishlar amalga oshirilib, zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuterlashtirish va kompyuter tarmoqlari negizida ta’lim jarayoni axborot bilan ta’minlanishi kundan kunga rivojlanib bormoqda. Shuningdek, respublikamizda ta’lim jarayoni axborotlashtirildi, uzluksiz ta’lim tizimi jahon axborot tarmog’iga ulanadigan kompyuter axborot tarmog’i bilan to‘liq qamrab olindi [1].

Hozirgi kunda ilm-fan jadal taraqqiy etayotgan, zamonaviy axborot-kommunakatsiya tizimlari vositalari keng joriy etilgan jamiyatda turli fan sohalarida bilimlarning tez yangilanib borishi, ta’lim oluvchilar oldiga ularni jadal egallash bilan bir qatorda, muntazam va mustaqil ravishda bilim izlash vazifasini qo‘ymoqda.

Raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan elektron ta’lim resurslari grafik, matnli, nutqli, musiqiy, video, audio, foto va boshqa axborotlarning to‘pamidan tashkil topadi. Elektron ta’lim resurslari ixtiyoriy elektron tashuvchilarda aks etadi, kompyuter ekrani va tarmog’ida nashr etilishi mumkin [2].

Elektron ta’lim resurslari ta’lim jarayonida elektron vositalar hisoblanib, bilimlarning mos ilmiy-amaliy sohasi bo‘yicha tizimlashtirilgan, o‘quvchilar tomonidan shu sohadagi bilim, ko‘nikma va malakalarni ijodiy va faol egallashni ta’minlaydigan elektron nashrdan iborat bo‘ladi [3].

Elektron ta’lim resurslari yuqori darajada bajarilishi va badiiy bezalishi, axborotning to‘liqligi, uslubiy qurollarning sifati, sifatli texnik bajarilishi, ko‘rgazmaliligi, mantiqiyligi va bayon qilish ketma-ketligi bilan ajralib turishi lozim. Elektron ta’lim resurslari vizual va audio

axborotlarni keskin sifatini oshiradi, u yoriqroq, rangli va dinamik bo‘ladi. Bunda multimedianing yangi texnologiyalarining imkoniyatlari katta o‘rin egallaydi. An’anaviy ko‘rgazmalilik o‘rganilayotgan ob’ektning aniqligini hisobga ogan bo‘lsa, kompyuter texnologiyasini foydalanish na faqat haqiqiy ob’ektlarning dinamik imkoniyatlarini ifodalash, balki ilmiy qonuniyatlarni, nazariyalarni, tushunchalarni ifodalash imkoniyatlari yaratiladi [4], [5].

Elektron ta’lim resurslarning asosiy komponentlari bo‘lishi mumkin bo‘lgan ta’limga mo‘ljallangan kompyuter vositalarining asosiy ko‘rinishlari quyidagilardan iborat: umumiy mo‘ljallangan xizmat dasturiy vositalar; o‘quvchilarning egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish va o‘lchash uchun dasturiy vositalar; elektron trenajerlar; matematik va imitatsion modellashtirish uchun dasturiy vositalar; virtual laboratoriyalarning dasturiy vositalari; axborot-izlash ma’lumotnomali tizimlar; avtomatlashtirilgan o‘qitish tizimlari; elektron darsliklar; ekspertli va intellektual o‘qitish tizimlari; kasbiy faoliyatni avtomatlashtirish tizimlari va boshqalar [6], [7].

Bunda umumiy mo‘ljallangan xizmat dasturiy vositalar - ko‘plab hisoblashlarni avtomatlashtirish uchun, o‘quv hujjatlarni tayyorlash, eksperimental tadqiqot ma’lumotlarini qayta ishlash uchun qo‘llaniladi. Ulardan laboratoriya, amaliy mashg’ulotlarini o‘tkazishda, mustaqil ishlarni tashkil etishda va loyiha ishlarini amalga oshirishda ham foydalanilishi mumkin.

O‘quvchilarning egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish va o‘lchash uchun dasturiy vositalar - nisbatan yaratilishi oson bo‘lganligidan keng foydalanib kelinayotgan vositalar hisoblanadi. Bunda o‘quvchining asosiy vazifasi taqdim etilgan javoblarning birini (to‘g’risini) tanlash talab etiladi. Bunday dasturlar o‘qituvchini individual nazorat vazifalarini berish, ularni tekshirish va baholash ishlaridan ozod etadi. Bu bilan o‘qituvchida o‘quvchilarni ko‘p marotaba bilimlarini sinash, o‘zini-o‘zi sinash, o‘quv materiallarini takrorlash, mustahkamlash imkoniyatini beradi.

Elektron trenajyorlar - o‘quvchilarning amaliy ko‘nikma va malakalarini ishlab chiqish uchun foydalaniladi. Bunday vositalar murakkab sharoitlarda amallar bajarish va hatto tasodifiy vaziyatlarda avariyaga qarshi harakatlarni ishlab chiqishda foydalanish samaralidir. Bir qancha sabablarga ko‘ra real qurilmalarni, masalan, energiya ta’minotining o‘chishi, katta hafli shuningdek, avariya vaziyatlarini yaratish imkoniyati bo‘lgan joylarda foydalanish maqsadga muvofiq emas. Bundan tashqari trenajerlar masalalar yechish ko‘nikma va malakalarini ishlab chiqaishda foydalaniladi. Bunday hollarda, ular nazariyadan qisqacha ma’lumot olishni, turli darajadagi mustaqil ta’limni, mashq qilishni, nazorat va o‘zini-o‘zi nazoratini ta’minlaydi.

Matematik va imitatsion modellashtirish uchun dasturiy vositalar - eksperimental va nazariy tadqiqotlarning chegarasini kengaytirish, fizik eksperimentni hisoblash eksperimenti bilan to‘ldirish imkoniyatini beradi. Bir hollatlarda tadqiqot ob’ektlari, boshqa holatlarda – o‘lchash qurilmalari modellashtiriladi. Bunday vositalar qimmat baho laboratoriya jihozlarini xarid qilib olishning mablag’ini qisqartirishga imkoniyat beradi va o‘quv laboratoriya xonalarida turli xavfsizlikni oz bo‘lsada ta’minlaydi. Modellashtiruvchi dasturiy vositalar qatoriga aniq bir sinf model ob’ektlar bilan ishlash imkoniyatini ta’minlaydigan predmetga mo‘ljallangan dasturiy vositalarni kiritish mumkin. Bunday dasturiy vositalar - o‘qituvchi va o‘quvchilarga turli-tuman axborotlarni kiritish, saqlash va uzatish uchun mo‘ljallangan. Bunday tizimlar qatoriga materialni ierarxik tashkil etish va u yoki bu belgisiga ko‘ra axborotni tezkor izlashni

ta’minlaydigan turli gipermatnli va gipermedia dasturlarini kiritish mumkin. Shuningdek, ma’lumotlar bazalari keng tarqalib ketdi. Ma’lumotlarni boshqarish tizimlari axborotni izlash va saralashni ta’minlaydi. Ma’lumotlar bazasi o‘quv jarayonida o‘quv materiallarining mazmunini taqdim etish va uni tahlil qilishda foydalanish mumkin. O‘quv ma’lumotlar bazasi o‘quvchilarga zarur axbortni izlash va uni tahlil etish bo‘yicha mustaqil ishi uchun tavsiya etiladi.

Avtomatlashtirilgan o‘qitish tizimlari - odatda o‘quvchilarni nazariy materiallar bilan tanishtirish, mashq qilish va bilim darajasini nazorat qilishni ta’minlaydigan nisbatan kichik hajmdagi o‘qitish dasturlaridan iborat [8], [9], [10].

Elektron darsliklar - o‘quv predmetini yoki uning katta qismini bevosita kompyuter yordamida mustaqil yoki o‘qituvchi ishtirokida o‘zlashtirish imkoniyatini ta’minlaydigan dastur – uslubiy majmuadir. Boshqacha aytganda, elektron darslik – kompyuter texnologiyalariga asoslangan ta’lim uslublaridan foydalanishga mo‘ljallangan o‘qitish vositasi bo‘lib, undan mustaqil ta’lim olishda (bu muhim) va o‘quv materiallarini har tomonlama samarali o‘zlashtirishda foydalanish mumkin. Elektron darslikda fanning o‘quv materiallari o‘quvchiga interfaol usullar bilan, psixologik va pedagogik jihatlar, zamonaviy axborot texnologiyalari, audio va video animatsiyalar imkoniyatlaridan o‘rinli foydalaniladi. Elektron darslik tushuncha, ta’kid va misollarni tushunish va xotiraga olishni, talabaning miyasini ishlashini, eshitishini, emotsional xotirasini va hatto, kompyuterli tushuntirishdan foydalanishini ko‘zda tutgan holda, maksimal osonlashtirilishi kerak [11].

Elektron darsliklar kompyuter texnologiyalari samaralaridan foydalanib eng muhim tushuncha va qonuniyatlarni tushunish va yodda saqlashni maksimal darajada engillashtiradi. Elektron darslikni ishlab chiqishda uchta asosiy komponent: o‘quv materialni bayon etish, amaliyot va teskari aloqa e’tiborga olinishi kerak.

Ekspertli va intellektual o‘qitish tizimlari - bunday tizimlar ekspertlarning yetarlicha murakkab masalalrni yechishdagi faoliyatini modellashtiradi. Bu tizmlar yangi bilimlar egallash, o‘quvchining savollariga javob va aniq bir predmet sohasidagi masalalarni yechishni ta’minlaydi.

Kasbiy faoliyatni avtomatlashtirish tizimlari - amaliy dasturlar paketi shaklida o‘qitishning elektron vositalari nafaqat o‘rganish ob’ekti sifatida, balki kasbga yo‘naltirilgan masalalarni yechishda ham foydalaniladi. Bu tushunchalar va ularning tavsiflaridan, ko‘rsatilgan vositalar o‘qitishning elektron vositalari yoki ularning elementlariga misol bo‘la olishi ko‘rinib turibdi.

Ta’limda qo‘llaniladigan har qanday elektron vositalarini yaratishga va ulardan ta’lim tizimida foydalanishga o‘ziga xos pedagogik, psixologik va ergonomik talablar qo‘yiladi. Elektron ta’lim resurslariga qo‘yiladigan ilmiy talab ta’lim resursidan foydalanishda o‘quv materialini bayon qilishning ishonchliligi, shunindek eng oxirgi ilmiy yutuqlarni hisobga olinganligini ifodalaydi. O‘quv materialini egallash jarayoni zamonaviy ilmiy bilish uslubi, tajriba, taqqoslash, kuzatish, abstraktlash, umumlashtirish, aniqlashtirish, induktsiya va deduktsiya, tahlil va sintez, modellashtirish uslubi, tizimli tahlil usubi asosida qurilishini ko‘zda tutadi.

Elektron ta’lim resurslariga qo‘yiladigan tushunarlilik talabi o‘quv materialini o‘rganishni nazariy qiyinligi va chuqurligi o‘quvchilarning yosh va shaxsiy xususiyatlariga mos kelishini ko‘zda tutadi. O‘quv materialini egallash o‘quvchi kuchiga mos ya’ni, juda murakkabligi va yuklanganligi e’tiborga olinishi zarur.

Elektron ta’lim resurslariga qo‘yiladigan muammolik talabi o‘quv-biluv faoliyat mazmuni va tabiatiga bog’liq bo‘lishi lozim. Muammoli vaziyatga duch kelgan o‘quvchining aqliy faolligi ko‘tariladi.

Elektron ta’lim resurslariga qo‘yiladigan ko‘rgazmalilik talabi o‘rganilayotgan ob’ekt, maket yoki modellarning sezish orqali tushunish va o‘quvchilar tomonidan shaxsan kuzatishni ko‘zda tutadi.

Elektron ta’lim resurslariga qo‘yiladigan o‘qitishning tushunarlilik, o‘quvchi faoliyatining mustaqilligi va faollashtirish talabi o‘quv axborotlarni oxirgi maqsadlar va o‘quv faoliyatning masalaalarini aniq tushungan holda o‘quv material bilan o‘quvchilarning mustaqil harakatlarini ko‘zda tutadi. Bunda o‘quvchilar uchun o‘quv faoliyat yo‘naltirilgan mazmun hisoblanadi. Elektron ta’lim resurslari asosida faoliyatli yondashuv yotishi kerak. Shunig uchun, mos axborot ashyolarida o‘quvchi faoliyatining aniq modeli ko‘rinishi lozim. O‘qitishning faolligini ko‘tarish uchun elektron ta’lim resurslari turli o‘quv vaziyatlarni generatsiya qilishi, turli-tuman savollarni ifodalashi, o‘quvchilarga o‘qishning u yoki bu traektoriyasini tanlash imkoniyatini berishi, hodisalar borishini boshqarish imkoniyatini berishi lozim.

Elektron ta’lim resurslaridan foydalanishda o‘qitishning tizimliligi va ketma-ketliligi talabi predmet sohasida o‘rganiladigan materiallarni egallash ketma-ket bo‘lishini ta’minlashdir. Bilim, ko‘nikma va malakalar aniq bir tizimda, mantiqiy tartibda shakllanishi lozim.

Elektron vositalarga an’anaviy didaktik talablardan tashqari, elektron ta’lim resurslarini yaratish va ishlab turishiga zamonaviy axborot va telekommunikatsion texnologiyalarni ustunligida foydalanishda kelib chiqadigan maxsus didaktik talablar ham qo‘yiladi. Elektron ta’lim resurslariga adaptivlik (moslanuvchanlik) talabi o‘quvchilarning individual qobiliyatiga moslashishini ifodalaydi. U o‘qitish jarayonini o‘quvchining bilim va malakalar darajasiga, psixologik xususiyatlariga moslashishni bildiradi.

Elektron ta’lim resurslarini o‘qitishning interfaollik talabi o‘quvchilarni o‘qish mobaynida elektron ta’lim resurslari bilan muloqotda bo‘lishi kerakligini anglatadi. Elektron ta’lim resurslari komponentalari va tizimostilari muloqot va teskari aloqani ta’minlashlari lozim. Muloqot tashkil etishning muhim tarkibiy qismlaridan biri elektron ta’lim resurslari komponetalarini foydalanuvchi harakatiga reaktsiyasidir. Teskari aloqa o‘quvchilarning bilimlarini nazorat qiladi va uning harakatlarini to‘g’rilaydi, keyingi ishlari bo‘yicha tasiyalar beradi, doimiy ravishda ma’lumotnomalarga va tushuntiruvchi axborotlarga kirish imkoniyatini beradi.

Elektron ta’lim resurslari bilan ishlashda o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish talabi fikrlash stilini (algoritmik, ko‘rgazmali-obrazli, nazariy) shakllantirish, maqbul yechim yoki murakkab vaziyatlarda variativ yechimlar qabul qilish ko‘nikmasini, axborot qayta ishlash (ma’lumotlarni qayta ishlash tizimi, axborot-izlash tizimlarini, ma’lumotlar bazasini va boshqalarni foydalanish orqali) ko‘nikmasini shakllantirishni ko‘zda tutadi.

Elektron ta’lim resurslari didaktik sikl o‘qitishning to‘liqlik va uzluksizligini ta’minlash talabi, elektron ta’lim resurslarining diaktik siklning barcha bo‘g’inlarini bajarish imkoniyati ishlashning bir seansi doirasida axborot va telekommunikatsion texnika bilan ishlashni amalga oshirish imkoniyatini ifodalaydi.

Elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning uslubiy talablari: Texnik tizim va qurilmalarning turli tuman bo‘lganligi va ularning ishlashini murakkabligi elektron ta’lim resurslarida o‘quv materialini taqdim etish tushanchalar, obrazlar va fikrlashning harakatli

komponentalarining o‘zaro aloqasi va o‘zaro ta’siriga tayangan holda qurilishi lozim. Elektron ta’lim resurslari o‘quvchiga ularning bilimlarini predmet ichki abstraktsiyalash darajasini, algoritmik va evristik faoliyatni amalga oshirish uchun etarlicha o‘zlashtirish darajasiga ko‘tarish maqsadida turli-tuman nazorat qiluvchi mashqli harakatlar imkoniyatini taqdim etishi lozim.

Elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning psixologik talabalari: Elektron ta’lim resurslari komponentalarida o‘quv materiallarini taqdim etish nafaqat verbal-mantiqiy, balki sensorli-pertseptiv va kognitivli jarayonning taqdim etish darajasiga ham mos bo‘lishi kerak. Bu idrok qilish (ko‘rish, eshitish, sezish ustunligida), diqqat (uning mustahkamligi, kontsentratsiya, o‘tuvchanlik, taqsimlanish va diqqat hajmi), fikrlash (nazariy tushunchaviy, obrazli nazariy, amaliy ko‘rgazma-obrazli, amaliy ko‘rgazma-harakatli), tasavvur, xotira (oniy, qisqa vaqtli, tezkor, uzoq vaqtli, qisqa vaqtli hotirada axborotni almashtirish hodisasi) kabi psixik bilish xususiyatlarini hisobga olgan holda qurilishi lozim.

Elektron ta’lim resurslari komponentalarida o‘quv materiallarini taqdim etish aniq yoshli kontengentga va o‘quvchilarning tayyorgarligiga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Elektron ta’lim resurslari o‘quvchilarning bilimlar tizimiga va til bilishini hisobga olgan holda qurilishi kerak. O‘quv materialini bayon qilish aniq yoshli o‘quvchilar kontengentiga tushunarli bo‘lishi, lekin juda sodda bo‘lishi ham mumkin emas, chunki bu diqqatni pasayishiga olib kelishi mumkin. Elektron ta’lim resurslari obrazli ham, mantiqiy fikrlashni rivojlantirishiga ham yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

Elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning ergonomik talabalari: Ergonómika (qadimiy grekcha. ἔργον – ish va νόμος – «qonun») – an’anaviy tushunishda – lavozim majburiyatlari, mexnat ishchi o‘rinlari, predmet va ob’ektning, shuningdek kompyuter dasturlarining inson organizmining fizik va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ishchining eng xavfsiz va samarali mehnatini moslashtirish haqidagi fan [12].

Elektron ta’lim resurslariga ergonomik talablar o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini e’tiborga olgan holda quriladi va ular o‘qishga motivatsiyani ko‘tarishni ta’minlaydi, axborotni taqdim etishni belgilaydi. Ergonomik talablar o‘quvchiga nisbatan elektron ta’lim resurslarini tashkil etishda va uning do‘stona interfeys komponentalarida insonparvarlik munosabatlarini ta’minlash, o‘quvchilar tomonidan erkin ketma-ketlikda va ish tempida zarur eslatma va ko‘rsatmalarni foydalanish imkoniyatlarini ta’minlaydi va bu bilan o‘quvchilar psixikasiga salbiy ta’sir qilmaslikni ta’minlaydi, mashg’ulotlarda yaxshi muhit yaratadi.

Elektron ta’lim resurslarini ishlab chiqishdagi sog’liqni saqlash va ergonomik tabiatidagi talablar kompyuter texnikasida ishlashning gigienik va sanitariya me’yorlariga mos keladi. Elektron ta’lim resurslarini tahlil qilishda video-displeyli terminallar va shaxsiy kompyuterlar bilan ishlashdagi mehnat va dam olish tartiblari katta ahamiyat kasb etadi: Elektron ta’lim resurslari shunday yaratilishi kerakki, u ishlaganda sanitar me’yorlari kompyuternikidan oshib ketmasligi lozim.

Estetik talabalar ergonomik talablar bilan juda bog’liq va ular elektron ta’lim resurslarining vazifalik belgilanishiga estetik rasmiylashtirishni, o‘quv muhitining tartiblanganligini, grafik va tasviriy elementlarini mosligini, rang koloritini elektron ta’lim resurslariga mosligini belgilaydi. Elektron ta’lim resurslariga asoslangan electron o‘quv adabiyotlari bilim oluvchilarning tasavvurlarini kengaytirishga, dastlabki bilimlarini rivojlantirishga va chuqurlashtirishga, qo‘shimcha ma’lumotlar bilan ta’minlashga mo‘ljallangan bo‘lib, ko‘proq chuqurlashtirib o‘qitiladigan fanlar bo‘yicha yaratilishi lozim. Uzluksiz ta’lim tizimidan fan va

texnologiyalarning rivojlanishi sari mazmuni tez o‘zgaruvchan, chuqurlashtirib o‘qitiladigan, umumkasbiy va maxsus fanlar bo‘yicha asosan kam adadli elektron o‘quv adabiyotlari tayyorlanadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF–6079-son Farmoni, “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasi.

2. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amalièti. Monografiya. T.: Fan. 2009. -146 b.

3. Abduqodirov A.A., Tursunov S.Q. Ta’limda axborot texnologiyalari, Toshkent, 2019. – 340 b.

4. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: “Universitet”, 2019. - 232 b.

5. Abduraximov D.B., Toshtemirov D.E. Mutaxassislik fanlarini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Guliston, 2020. - 332 b.

6. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – 160 b.

7. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008. – 180 b.

8. Toshtemirov D.E. Ta’lim portali: yaratish tamoyillari, mazmuni va foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston sh. 2015. - 156 b.

9. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment// Journal of Critical Reviews Vol 7, Issue 5, 2020 p. 399-400, http://www.jcreview.com/fulltext/197-1586441254.pdf?1603174386

10. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B. Ta’lim jarayonida veb texnologiyalarning o‘rni // Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar. 2(46).2020. B.114-120

11. Uzluksiz ta’lim tizimi uchun o‘quv adabiyotlarning yangi avlodini yaratish kontseptsiyasi. Toshkent: Sharq, 2002. - 20 b.

12. «O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi», Toshkent, 2003. - 441 b.

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ В СОТРУДНИЧЕСТВЕ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

М. Уразова,

преподаватель Гулистанский государственный университет

urazovamadina075@gmail.com

Аннотация: С повышением межкультурных контактов и социальных связей общество предъявляет всё более совершенные требования к коммуникативным качествам человека, его умениям ориентироваться в информационных потоках; самообучаться, восполняя недостающие знания; решать специфические коммуникативные задачи и стремиться к самоактуализации в коммуникативной деятельности. В современной науке принято выделять в структуре коммуникативной компетенции несколько субкомпетенций; стратегическая компетенция приравнивается как одна из наиболее действенной, так как именно она обеспечивает способность разрешать проблемы

различного рода. В статье проводится описание технологии обучения в сотрудничестве в контексте формирования стратегической компетентности у учащихся в высших учебных заведениях. Проанализированы содержательные характеристики искомого понятия, через призму которых предложено определение стратегической компетенции и ее компонентного состава.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция; коммуникативная деятельность; взаимопомощь; стратегическая компетенция; коммуникативные стратегии; компоненты компетенции; общие умения стратегической компетенции.

Abstract: With the increase in cross-cultural contacts and social ties, society makes more and more perfect demands on the communicative qualities of a person, their ability to navigate information flows; self-study, filling in the missing knowledge; solve specific communication tasks and strive for selfactualization in communication activities. In modern science, it is customary to distinguish several subcompetencies in the structure of communicative competence; strategic competence is equated as one of the most effective, since it provides the ability to solve problems of various kinds. The article describes the technology of teaching in cooperation in the context of the formation of strategic competence among students in a higher education institution. The article analyzes the content characteristics of the desired concept, through the prism of which the definition of strategic competence and its component composition is proposed.

Keyword: communication competence; communication activity; mutual assistance; strategic competence; communication strategies; components of competence; General skills of strategic competence.

The word innovation has long entered the lexicon of modern man. Innovation is something “new”, “progress”. Innovation also takes place in teaching practice, as it is an important part of the creative process. There is an opinion that new educational technologies that are used in the educational process have provoked the emergence of a new type of lesson - innovative. There is some truth in this, but the transformation that has taken place in the education system in recent years has become a more significant condition for the emergence of such lessons. One of the main factors of productive development of society is education. Changes are constantly taking place in the educational space, and new requirements are being put forward for the quality of education.

At this stage of social development in Uzbekistan, the content of education is also being modernized. These changes are closely related to the introduction of new technologies in the teaching of foreign languages. Now the question of how to use innovative technologies in educational institutions is being raised more and more often. Innovative technologies are not only technical means, but also new models of education, new methods and approaches to education.

Technologies are introduced into the educational process as a result of improving both the content and methods of teaching foreign languages. The main task of teaching a foreign language is to form a culture of communication among children, that is, practical language acquisition is in the first place.

In this situation, the mentor needs to create conditions in which the student will master the knowledge with practical application. The student should be given the opportunity to express themselves, to be active and creative [2, p. 80-87].

Demyankov V.Z., Cooper D., Katz J. and Chomsky N. studied the problems of language acquisition. They, as well as a number of other scientists, including I.V. Pasov, V.F. Shatalov, S.N. Lysenkova, E.S. Mejenko, and others. The structure of language ability refers to a strategic competence that is of considerable interest to linguists and has different interpretations and approaches.

The purpose of this article is to analyze some existing points of view on the theoretical justification and description of the technology of teaching in cooperation in the context of the formation of strategic competence among students in a higher education institution.

Mastering a foreign language communicative competence is one of the most important tasks of a foreign language teacher, which is quite difficult to solve. Students often find it difficult to understand the vast amount of material taught in schools, as the amount of information they learn, both in and out of school, increases every day.

One of the most effective ways to develop communicative competence in modern educational realities can be the technologization of the educational process. Diverse and productive teaching technologies allow students to get involved in the learning process as much as possible for effective, and most importantly, interesting learning. In our opinion, special attention should be paid to the pedagogical technology of learning in cooperation, which allows developing the necessary communication skills of students, their skills of working in a team, mastering foreign language communication competence, as well as diversifying the educational process. This technology helps not only to develop communication skills in foreign language lessons, but also to involve all students in the learning process, both lagging behind and performing, which is an important aspect for any lesson.

One of the most effective ways to develop communicative competence in modern educational realities can be the use of diverse and productive pedagogical technologies that allow students to engage as much as possible. Students are involved in the learning process for effective and, most importantly, interesting learning [6, p. 125-127].

In this regard, special attention should be paid to the pedagogical technology of learning in cooperation, which allows developing the necessary communication skills of students, their skills of working in a team, mastering foreign language communicative competence, as well as diversifying the educational process.

Collaborative learning technology involves working in small groups of 3-4 students. Thanks to this technology, there is not a single student in the class who is not busy learning new information.

To organize work in the classroom using this technology, one must:

5. Divide the class into small groups (their number depends on the number of students in the class), consisting of three or four students.

6. Provide the group with one common task, each student should have their own role; this distribution should be carried out by the teacher or under his strict guidance [11, p. 26-28].

The advantages of using collaborative learning technology are that in addition to the learning function, this technology also develops the following skills and qualities:

17. ability to work in a team - students often prefer individual work to group work, which reduces the chances of successful further work in a team;

18. socialization, that is, behavioral patterns, psychological attitudes that will help the student to successfully live and develop in society;

19. reflection - the ability to analyze own actions, find and correct mistakes.

When implementing training technology in cooperation, there are three stages: preparatory, main and final.

Accordingly, not all methods of dividing into groups can be successful. Here are the main 5 ways to create groups for working on the basis of collaboration technology:

10. At the option of the teacher:

This method has both positive and negative features. With this division, the teacher does not always take into account the students' sympathies, so when they find themselves in an uncomfortable psychological situation, some students prefer to remain silent or clarify interpersonal relationships instead of solving a specific educational task.

11. At the request of students:

In this case, the process of joining groups is usually very emotional. Moreover, some students choose those partners who are sympathetic; the second - those behind whose back you can hide during the task, getting a good rating in the end; the third-those with whom you can feel like a leader. Keep in mind that this method is very risky, as it can form a poorly trained group.

12. The choice of the leaders:

Leaders in this case are appointed by the teacher, and they take turns naming those they would like to take into their group. Observations show that leaders choose first and foremost those who are really able to work productively and achieve results (sometimes even friendship and personal sympathy fade into the background). But with this method of forming a group, it is psychologically difficult for those students who are chosen last.

13. on a specific basis: for example:

- ✓ by the first letter of the name (it starts with a vowel-consonant);
- ✓ by the time of the student's birth year (in four groups);
- ✓ by eye color (brown, gray-blue, green) and so on;
- ✓ what sign of the zodiac are they (Signs of Water, Fire, Air or earth);

The teacher can divide participants into groups based on a specific feature without telling them about it. This method of separation is interesting because it can bring together people who rarely interact with each other. But by initially establishing some common feature, it creates the basis for emotional acceptance of each other in the group. The complexity in this case is due to the possible heterogeneity of groups, since it is not always possible to predict their composition.

14. Accidentally:

At the middle level, it is very common to combine those who sit next to each other (one row, one part of the class); use an improvised "Phantom" (one of the students with his eyes closed calls the number of the group where the student should be sent, which indicates at the moment to the teacher). A group formed on the basis of randomness is characterized by the fact that it can bring together students who do not interact with each other outside of the educational environment. Working in this group develops the ability of participants to adapt to different business conditions and to different partners.

Most methodologists and practical teachers recommend alternating work in permanent and shift groups (so that students do not get used to the same partners and are not afraid to come into contact with unfamiliar interlocutors) [8, p.2-10].

Methodically justified:

1) include students with different levels of language training in one group;

2) make the composition of groups mobile, so that the teacher can easily swap some students;

3) assign different students as group leaders so that individual students do not have high or low self-esteem.

At the main stage, the group gets one general task, and the teacher distributes the roles among the students. It is important to note that the work is not performed by one participant, but by the entire team as a whole. This allows you to generate interest in the work of the entire team. Back warding students are encouraged to seek help, and excellent students are encouraged to help them master the material. In this way, the efforts of each team member eliminate knowledge gaps.

Polat E.S. offers several options for implementing the technology in cooperation:

4. team training/student group:

The essence of learning in a team is that the teacher explains new material, and then invites students to consolidate this material by working in groups. Several subgroups of students are created, which are given a specific task and the necessary material. The task is performed either in parts (each performs its part), or on the so-called “top” (each subsequent task is performed by the next student). The completion of any task is explained aloud. After the task is completed by all groups, the teacher organizes a discussion of the work.

5. “Scroll saw”

At the stage of creative application of language material, students are divided into “home groups” (initial groups) of 3 people in each group. The number of students in these groups depends on the number of texts offered. Each student selects one of the suggested texts and performs tasks. The purpose of the work at this stage is to familiarize one selves with the text.

6. Learning together (learn together)

The class is divided into groups that differ in academic performance (3-5 people). Each group performs a single task that is part of one large topic that the entire class is working on. The group faces a double challenge:

1) academic - achievement of cognitive and creative goals;

2) social - implementation of a certain culture of communication during the task [1, p. 23-25].

From this it is clear that the teacher controls not only the success of the task, but also the nature of student relationships. At the stage of implementing training technology in cooperation, various difficulties may arise. Organizational difficulties associated with the teacher’s activities:

- large group size;
- unsuitability of classes for mobile forms of work;
- organizing work in groups requires a lot of time, which makes it impossible to consult the teacher of each group;
- lack of methodological manuals and developments.

Difficulties associated with student activities:

1) students are not ready for a new form of work in the classroom (students are used to the traditional form of communication “teacher-student”);

2) low level of language training of students;

3) students’ unclear understanding of their role in group communication;

4) students’ fear of speaking a foreign language in the presence of other people;

5) the ability of undisciplined students to avoid performing tasks in a group;

6) different pace of work.

The success of teamwork depends on the professional and personal qualities of the teacher, as well as on the desire and ability of students to work together.

The teacher must first study possible difficulties and anticipates them in order to minimize undesirable consequences. It is very important to give clear instructions so that students understand their role in the work. You should also specify a clear time frame for active student activity.

Here are some recommendations for organizing work in groups:

1) there should be no more than 5 people in a group;

2) the task should be explained briefly, clearly and clearly;

3) students need some time to learn how to work together, if this is an initial group-do not rush them;

4) you should clearly define the time frame for completing the task, monitor their compliance (if necessary, warn about the remaining time);

5) do not interfere with independent cooperation of students;

6) when completing tasks, students should listen as much as possible to the discussion of issues in groups in order to draw conclusions about further work, to understand what stage the students are at;

7) in case of rapid completion of tasks by any group, it is necessary to prepare additional exercises in advance;

8) listen to each group’s opinion;

9) at the end of the work, students should be evaluated, noting the most successful moments, but not ignoring mistakes;

10) the teacher must correct unprocessed mistakes and maintain a positive psychological climate in the classroom [9, p. 70-74].

What is important in such activities is that the teacher’s authority often has the opposite effect: students resist pressure on them and react negatively. Group communication should be organized and can only take place if the lesson creates an atmosphere that predisposes to cooperation, friendly interaction, and trusting actions [4, p.25-36].

At the final stage, it is advisable to evaluate the work done, thereby determining which aspects of the lesson need to be improved. Reflection will help eliminate existing problems, thereby improving further lessons on technology implementation and collaborative learning.

Consequently, co-educational technology implements democracy, equality, and partnership in the teacher-student relationship. The teacher and student work together to develop a goal, content, and assessments while being in a state of collaboration and co-creation. The teacher ceases to be the only source of information and plays the role of organizer and assistant of

speech interaction. Learning based on group communication breaks the traditional pattern: the teacher's initiative - the student's reaction - the teacher's reaction [3, p. 43-47].

In addition, the specifics of this technology in teaching a foreign language is that learning to cooperate in the context of developing strategic competence involves constant communication in a foreign language (students communicate in a foreign language, present the results of group work in a foreign language, a foreign language is both a goal and a means, the share of foreign language skills in group work is higher than in front-line work). All this contributes to the improvement of foreign language communicative competence, that is, to achieve the main goal of teaching a foreign language.

Communicative competence is formed in a non-native language as a conceptual system that allows you to further organize knowledge about the rules and ways of using its components in building a speech situation. Within the framework of communicative competence, it's very essence implies the presence of strategic competence, which is a mechanism that controls the interaction of speech concepts and builds them into language structures when solving speech problems.

Strategic competence begins to form at the initial stage of learning a foreign language. This is necessary in order to be able to communicate with foreign persons, as well as when reading a foreign language text. This competence provides the ability to solve speech problems using both verbal and non-verbal means.

The use of diverse and productive pedagogical technologies in teaching a foreign language is a fruitful means of achieving the goal. Modern technologies allow you to make the learning process as interesting and exciting as possible [5, p.105-110].

In this way, the use of collaborative learning technology manifests democracy, equality, and partnership between teacher and student.

List of used literature:

6. Gudina M.S. Work with vocabulary in English lessons in junior classes//Foreign languages at school: journal . - 2015. - no. 6. - p. 23-25.

7. Korchajkina O.M. Methodical system of teacher training for students to achieve metasubject educational results/Korchajkina O.M.//Pedagogy: journal. - 2017. - no. 5. - p. 80-87.

8. Krasnova L.A. Selection of the content of school education in the constructed learning models/Krasnova L.A.//Pedagogy: journal. - 2017. - no. 4. p. 43-47.

9. Kuznetsov A.A. Modern educational and methodological complex: requirements and criteria for evaluating school educational literature/Kuznetsov A.A., Chernobay E.V.//Pedagogy: journal. -2017. - no. 2. - p. 25-36.

10. Mojarov M.S. Multimedia design in professional self-determination of future teachers/Mojarov M.S., Mojarova A.S.//Pedagogical education and science: journal. - 2017. - no. 1. - Pp. 105-110.

O'ZBEK TILIDA TEMPORALLIK FUNKSIONAL-SEMANTIK MAYDONI

Shayzakov G'ulom Muhtarovich
o'qituvchi, Guliston davlat universiteti
gulomjonshayzakov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada temporallik funksional-semantik maydoni semantikasiga koʻra harakat yoki holatning nutq oniga nisbatan munosabati yadrosiga ega, uning funksional yadrosi feʼlning zamon kategoriyasidan iborat ekanligi aytib oʻtilgan. Modal feʼllar va boshqa feʼlga yondosh kategoriyalar temporallik maʼnosini qisman, bilvosita ifodalaydi. Sintaktik sathda gap konstruksiyasi markaziy oʻrin tutadi, soʻz birikmalari esa huddi leksemalar singari temporal maʼnosi moʻtadil boʻlmagan, morfologik unsurlarga bogʻliq holda oʻzgarishi sabab periferik doiraga kiritiladi.

Kalit soʻzlar: Funksional-semantik maydon, temporallik, feʼl-atvor kategoriyasi, sintaktik daraja, periferik doira, sifat-miqdor temporalligi, temporallik turlari.

TEMPORALITY AS FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD IN UZBEK

Abstract. In this article, it is mentioned that according to the semantics of the functional-semantic field, temporality has the core of the relation of the action or state to the moment of speech, its functional core consists of the tense category of the verb. Modal verbs and other verb-adjacent categories partially and indirectly express the meaning of temporality. At the syntactic level, the construction of the sentence takes a central place, while word combinations, like lexemes, are included in the peripheral circle due to their temporal meaning changing depending on morphological elements.

Keywords: Functional-semantic field, temporality, verb-adjacent category, syntactic level, peripheral circle, qualitative-quantitative temporality, types of temporality.

Tillar bir-biridan tizman, tarkiban, ifoda shakllari va uslublariga farq qilsa-da ularni maʼno, mohiyat birlashtirib turadi. Jumladan, inliz va oʻzbek tillarida temporallik funksional-semantik maydoni mavjudligi, ikki tildagi paradigmalar bir-biridan struktur jihatlariga koʻra farqlansa ham mohiyatan bir xil gipersemaga ega ekanligi bu fikrni yaqqol dalillaydi. Faqat, oʻzbek tilidagi temporallik hodisasiga nisbatan tilshunoslik xulosalari turlicha. Xususan, tilshunos olim Sh.Iskandarova temporallikni paradigma emas, semantik kategoriya deb nomlaydi va quyidagicha izohlaydi: “temporallik semantik kategoriya boʻlib, u inson tomonidan soʻzlovchi nutqi momentiga yoki boshqa hisob nuqtasiga nisbatan belgilanayotgan vaziyatlar va ularning elementlarini qabul qilish hamda anglashni ifodalaydi” [2]. Boshqa manbalarda temporallik funksional-semantik maydon ekanligiga ishora qilgan holda maydon yadrosini zamon kategoriyasi egallashi taʼkidlanadi. [1] Mavzu doirasida olib borilgan tadqiqotlar temporallik va aspektuallikni bir-biriga yondosh paradigma yoki kategoriyalar sifatida tahlil qiladi. Maydon elementlarini deyktik birliklar sirasiga qoʻshib “voqeahodisa, vaziyatlarning sodir etilaètgan vaqtiga aniqlik kirituvchi” [3] deb taʼriflaydi. Darhaqiqat, aspekt va temporallik bir-birini taqazo qiluvchi, chambarchas bogʻliq fenomenlardir. Zero bir tomondan harakat, holatning tugallanish, davomiylik, boshlanish, oniylik, takroriylik kabi tarz (tus) semalari tarkibida oʻtgan, kelasi, hozirgi zamonda roʻy berishi emasi ham mutlaqo mavjud boʻladi. Shuningdek, oʻtgan zamonda sodir boʻlgan ish-harakat yoki yuzaga kelgan holat maʼnosida uning tugallanish, toʻliqlilik, oniylik kabi maʼnolari, hozirgi zamonda esa davomiylik, tugallanmaganlik mikrosemalari, kelasi zamon vositasida sinash, qodirlik, boshlanish kabi tarz maʼnolari anglashilishi maʼlum. Aspektuallik istilohi oʻzbek tilida tarz maʼnosiga teng. Ingliz tilida morfologik, sintaktik va leksik birliklarning tarz maʼnolari, tarz maʼnosini voqelantirishda pragmatik vositalarning roli

haqida qator tadqiqotlar olib borilgan. [4] Biroq tahliliy-tavsifiy xarakterga ega ushbu ishlarda aspektuallikning semantik tarkibi haqida tafsilotli xulosalarni kuzatmaymiz. Ma'lum, harakatning tarz ma'nosi, holatdagi tus semasi turlari huddi narsa-buyum, kishilar sifatlovchilari kabi cheksiz bo'la oladi. Shu bois o'zbek tilida tarz ma'nosini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlarda tarz maydoni semantik jihatdan ochiq tizim ekanligi ta'kidlanadi. Shunga qaramay nutqda eng faol voqelanuvchi tarz ma'nolari alohida ajratilgan. Masalan, O.Shukurov fe'llarning boshlanish, davomiylik, tugallanish, sinash kabi asosiy ma'nolarini belgilab quyi pog'onada ushbu semalar to'liqlilik, noto'liqlik, uzluksizlik, takroriylik, qodirlik kabi emalarga ajralishini asoslaydi. [5] Sanab o'tilgan ma'nolar esa tarz va zamon bilan qanchalar bog'liq, bir-birini to'ldirib, mazmunan mustahkamlovchi maydon ekanligini dalillaydi.

O'zbek tilida temporallik yadrosi zamon kategoriyasini qamrab oladi. Binobarin grammatik zamon kategriyasiga berilgan ta'riflar ham temporallik mazmuniga uyqashligi ma'lum. Xususan, formal tilshunoslikda "grammatik zamon harakatning nutq momentiga munosabatini ifodalaydi" [6] deb izohlanadi. Struktur tilshunoslik bu ta'rifni boyitib «payt valentligiga ta'sir etish orqali kesimni shakllantirishda ishtirok etish va undan anglashilgan voqelikning nutq momentiga munosabatini ifodalash zamon kategoriyasiga xos xususiyatdir" deya ta'kidlaydi. [7] Shu ikki izohni umumlashtirib temporallik maydoni ta'rifini shakllantirish mumkin. Ya'ni temporallik harakat/holat sodir bo'lish oni va buning so'zlovchi nutqiy momentiga nisbatan munosabatidir. Bu izoh maydonning semantik yadrosidagi gipersemani aniqlashtiradi. Maydonning funsional yadrosidan esa zamon kategoriyasi o'rin oladi. O'zbek va ingliz tili zamon kategoriyasi qiyosida o'ziga xos paralellik ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, ingliz tilida kelasi zamon ma'nosi modal fe'llar vositasida ifodalanganligi bois formal tilshunoslik ingliz tili faqat hozirgi va o'tgan zamon shakliga ega degan xulosani ilgari suradi. O'zbek tilida esa hozirgi va kelasi zamon shakllari bir xil, farq faqat nutq konteksti yoki yondosh zamon ko'rsatkichlari, jumladan, payt ravishlari vositasida anglashiladi. Bundan kelib chiqadiki, o'zbek tilida ham kelasi zamonni anglatadigan alohida shakl mavjud emas. Demak temporallik maydonining funksional yadrosini ikki shakl tashkil etadi, hozirgi zamon shaklida vazifaviy polisemiya kuzatiladi:

O'tgan	*Kecha jurnalga mavzularni yoz**di**m.*
	*Ota-onalar majlisi kechga yaqin tuga**di**.*
	*Mehmon keladi deb hovlini tozala**di**k.*
Hozirgi	*O'zbek mumtoz adabiyoti bilan tanish**a**miz.*
	*Korxona mutasaddilari xisobotlarni ko'zdan kechir**a**di.*
	*Savdo markazi bayram tadbiri o'tkaz**a**di.*
Kelasi	*Ertaga birinchi reys bilan Toshkentga uch**a**miz.*
	*Kelasi chorakda oziq-ovqat maxsulotlari narxini tushir**a**di.*
	*Nashriyot kuzda eng yirik tarjima lug'atini sotuvga chiqar**a**di.*

Kelasi zamon ma'nosi maqsad affiksi, yoki maqsad fe'li vositasida ham ifodalanishi mumkin. Lekin bu qurilma ish-harakat bajarilishi ko'zda tutilgani, rejalashtirilganini bildiradi. Uning ma'nosidan yuqoridagidek ish-harakat sodir bo'lishi muqarrar, aniq degan ma'no anglashilmaydi. Bu esa *–moqchi* affiksi bilan yasaladigan maqsad fe'li kelasi zamonni muayyan darajada noaniq, kuchsiz ifodalashidan dalolatdir. Masalan: *Ertaga oliygohga bor**moqchi**man. Magistratura bosqichini chet elda o'qi**moqchi**man.* Kelasi zamon gumon fe'lida esa ish-harakatning sodir bo'lish ehtimoli yanada pasayadi: *Batafsil, yotig'i bilan gapirsang ahvolingni*

*tushun**ar**. Balki yuragi yumshab yordam ber**ar**. -Moqchi* shaklidan so‘ng *edi* ko‘makchisi qo‘shilishi bilan o‘tgan zamondagi maqsadni ifodalash mumkin: *Jahling chiqmasin deb telefoningni o‘zim tuzatib qo‘y**moqchi edim.** Ovora bo‘lmanglar deb aytmasdan kel**moqchi edik.*** Ingliz tilida esa bu ma’no modal fe’l *would* yoki *would have* va asosiy fe’l tarkibidagi affiksial o‘zgarish/ablaut xisobiga amalga oshiriladi. Shuningdek, ushbu ma’noni ifodalash uchun *wished to + verb* birikuvidan foydalanish mumkin. Anglashilganidek, ingliz tilida o‘tgan zamon maqsadini ifodalash uchun vositalar bittaga ko‘p. O‘zbek tilida *-ar + edi* birikuvi o‘tgan zamonda muntazam takrorlangan harakat, yoki shart maylini anglatadi. Ingliz tilida o‘tgan zamonda muntazam takrorlanuvchi ish-harakatni ifodalashga *used to+verb infinitive,* ayni shunday holatni anglatish uchun *would+verb infinitive* qo‘llanadi. O‘zbek tilida bunday semantik-uslubiy bo‘linish kuzatilmaydi.

O‘zbek tilida ham tugallangan va davomiy zamon shakllari mavjud. Ingliz tilidan farqli o‘laroq o‘zbek tilida hozirgi va o‘tgan davomiy zamon shakli affiks vositasida yasaladi. Kelasi zamon davomiyligi esa fe’lga qo‘shilgan *–(ayot)gan,kan, qan* affiksi va shaxs-son qo‘shimchasini olgan bo‘lmoq fe’li sintetik-analitik qo‘shilmasidan yasaladi:

O‘tgan	*Senga hushxabar yetkazaman deb kel**ayotuv**dim.* *Momo hayitgacha ulguray deb kechalari bilan qiroat qil**ayotuv**di.* *Maktab hovlisi etagida Muslima dugonasini tasallilab ovut**ayotuv**di.*
Hozirgi	*Singlimni bir ziyorat qilib diydoringa to‘yish uchun qirlar oshib kel**yap**man.* *Hafta bo‘yi ishlagan kelin dam olish kuni ham bekor o‘tirmay tikish qil**yap**ti.* *Bosma gazetalar o‘rnini onlayn axborot platformalar egallab bor**yap**ti.*
Kelasi	*Ertaga tushdan keyin poezdda do‘stlar bilan hangomalashib ket**ayotgan bo‘laman.*** *Imtixon o‘tgach hozirgi havotiring va qo‘rquvingni eslab kul**ayotgan bo‘lasan.*** *Kelasi yil shu paytda ariq bo‘yidagi yangi ayvonda salqinl**ayotgan bo‘lamiz.***

Ingliz tilida davomiy zamon shakllari sirasidan faqat kelasi zamon shakli nisbatan ko‘p komponentli murakkab konstruksiyadir. Murakkabligi jihatdan kelasi zamon davom shakli o‘zbek tiliga o‘hshagani holda tarkiban butunlay farq qiladi. Ingliz tilida kelasi zamon markeri modal fel bo‘lsa, o‘zbek tilida bu vazifani ko‘makchi fel bajaradi. Hozirgi va o‘tgan zamon shakllari esa har ikki tilda mohiyatan bir-biriga yaqin, shaklan soddaroq.

Tugallangan ish-harakat yoki holat o‘zbek tilida uzoq o‘tgan zamonda *–gan +edi,* yaqin o‘tmishdada *-ib/-ab+bo‘l*ning o‘tgan zamon shakli, kelajakning ma’lum bir paytida tugallanishi ko‘zda tutilgan ish-harakat *-ib/-ab+bo‘l*ning kelasi zamon shakli birikuvidan hosil bo‘ladi. Demak, igliz tilida ayni zamonlarni qurishda ishtirok etuvchi have ko‘makchi fe’lining o‘zbek tilidagi muqobili bo‘lmoq ko‘makchi fe’li ekanligi anglashiladi. Masalan:

Uzoq o‘tgan	*Sardor kelajakning hisobini allaqachon qil**gan.*** *Homidning kimligini butun mahalla yaxshi bil**ib bo‘lgan.*** *Korxona rejada ko‘zda tutilgan natijalara erish**gan.***

Yaqin o‘tmish	*Aytilgan ishlarning barini bajar**ib bo‘ldim.***
	*Kotiba barcha mijozlarga qo‘ng‘iroq qilib og‘ohlantir**ib bo‘ldi.***
	*Azim yillik hisobot va taqdimot nutqini yoz**ib bo‘ldi.***
Kelasi	*Sen kelguningcha bir bobni o‘q**ib bo‘laman.***
	*80 yoshimgacha butun Yer kurrasini aylan**ib bo‘laman.***
	*Kelasi chorakkacha ikki kitobni nashr qil**ib bo‘lamiz***

O‘zbek tilida tugallangan zamon ma’nosini hosil qiluvchi boshqa ko‘makchi fe’llar, xususan, *ol, chiq, qo‘y* kabi so‘zlar mavjud. Albatta birlikni tanlashda uning asosiy fe’l bilan birikuviga e’tibor qaratish o‘rinli. Masalan *o‘qimoq* so‘zi bilan *chiq* ko‘makchi fe’li birika oladi, ammo *yashamoq, yotmoq, tugamoq* kabi fe’llar bilan *chiq* birika olmaydi. Ingliz tilida tugallangan zamon faqat birgina ko‘makchi fe’l *have* vositasida yasaladi. Bu esa so‘z mustaqil semantik ma’no, birikuv o‘ziga hosligi kabi ko‘rsatkichlarga ega emasligidan, faqat vazifa semasini anglatishidan dalolat beradi. O‘zbek tilida esa aksincha, tugallangan zamonni qator ko‘makchi fe’llar ifodalay olishi, ular birikuv jihatidan cheklanganligiga guvoh bo‘lamiz.

Yuqorida sanab o‘tilgan morfologik zamonlar shakllari o‘zbek tilida temporallik paradigmasi yadrosini tashkil qiladi. Huddi ingliz tilida bo‘lganidek bu zamon shakllari tugallanganlik, to‘liqlilik, uzluksizlik, oniylik yoki takroriylik kabi tarz ma’nolarini ifodalay oladi. Bu ma’nolar bilvosita ifodalanganligi sabab ular aspektuallik maydoni periferiyasiga oid, ya’ni temporallik paradigmasi yadrosida joylashgan elementlar ifodaviy xususiyatlari, ma’no ko‘lamning salmog‘i sabab boshqa bir gipersema atrofida jamlangan tizimdan o‘z o‘rnini egallaydi. Morfologik sath elementlari ichida zamon emasiga ega birliklar sifatida mayl kategoriyasini misol qilish mumkin. Huddi ingliz tilida bo‘lganidek buyruq-istak mayli kelasi zamonga, shart mayli esa o‘tgan va kelasi zamonga bilvosita ishora qiladi.

Sanab o‘tilgan morfologik qurilmalar bittalab yoki bir paytning o‘zida bir nechasi nutqda voqelanishi mumkin. Ularning nutqiy voqelanishi, bir-biri bilan munosabatga kirishib yaxlit ma’noni hosil qilishi esa sintaktik sathda yuz beradi. Ma’lumki, temporallik ish-harakat, holatning vaqt traektoriyasidagi o‘rni demakdir. Turli voqea-hodisalar esa yagona vaqt o‘qida bir yoki bir necha o‘rinlarda joylashadi. Shunday holatni sintaktik sathdagi qo‘shma gaplar akslantiradi. Aksariyat hollarda ikki va undan ortiq harakat-holatni ketma-ket joylashtirishda o‘rin-payt holiga tayanish mumkin. Masalan, turli bog‘lovchilar vositasida birikkan quyidagi qo‘shma gaplar bir yoki bir necha temporal momentlarga ishora qiladi. Ularning vaqt traektoriyasidagi o‘rni o‘z grammatik va semantik ko‘lamidan, shuningdek, qo‘shma gapda ifodalangan boshqa ish-harakat, holatga nisbatan ayni munosabatidan anglashiladi:

Qo‘shma gaplarda temporallik oraliq grammatik ma’nolarining akslanishi

1. ***Kecha*** *kechqurun televizor tomosha* ***qilayotgandik****, kutilmaganda eshik* ***taqilladi****.*

2. ***Avval*** *kitoblarni alifbo tartibiiga ko‘ra* ***ajratdik****,* ***so‘ng*** *nashr yiliga ko‘ra* ***tartibladik****.*

3. *Ahmad to‘g‘ri javobni* ***bilar edi****, shuning uchun darhol qo‘lini* ***ko‘tardi****.*

4. *Men imtihonni o‘ylab hayajonda* ***tayyorlanayotgan bir paytda*** *sizlar yallo qilib* ***yuribsizlar****.*

5. *Poezd joyidan* ***jilgach*** *kupelarda suhbat* ***qiziy boshladi****.*

6. *Ertaga sen Toshkentga ketayotgan bo‘lasan, biz esa doimgidek choyxonada televizor ko‘rayotgan bo‘lamiz.*

Birinchi gapda nutq onida sodir bo‘layotgan davomiy holatning boshqa bir qisqa sur’atagi harakat bilan bo‘lingani ma’nosi anglashiladi. Bunda davomiylik ma’nosi ham, qisqalik sur’ati

ham grammatik shakllar va so‘zning lug‘aviy ma’nosida ko‘zga tashlanadi. Harakat va holatning o‘tgan zamonda sodir bo‘lganligiga yana bir ishora gap boshidagi payt ravishidir. Ikkinchi gapda esa *avval* va *so‘ng* so‘zlari ish-harakatning ketma-ket sodir bo‘lganligidan dalolat beradi. Shuningdek, o‘tgan zamon shakli ham ketma-ketlik ma’nosini ifodalashga xizmat qilmoqda. Uchinchi gapda bir holatning uzoq o‘tmishda boshlanib boshqa bir harakat oniga qadar davom etgani, shu harakatni yuzaga chiqargani, demak, ketma-ket turgani kabi ma’nolar anglashilmoqda. Bunday bog‘lama sabab-oqibat zanjiri ustiga qurilgan. Keyingi misolda ikki parallel ish-harakatni *bir paytda* birikmasi bog‘lagan. Beshinchi gapda *–gach* bilan yakunlangan bir ish-harakat fe’lidan so‘ng boshqa bir davomiy jarayon boshlanishining guvohi bo‘lamiz. So‘nggi misoldan ikki davomiy harakat ayni vaqtda sodir bo‘lishi, fe’llar tarkibidagi suffiks va o‘rin-payt holidan kelasi zamon anglashilmoqda.

Albatta, temporallik paradigmasi tarkibida sintaktik sath ko‘lami faqat morfologik elementlarni voqelantiruvchi gap qurilmalari bilan cheklanmaydi. Zero voqea-hodisaning paytini anglatuvchi vaqt lokalizatorlari bo‘lgan turg‘un birikmalar ham sintaktik sathga oid. Quyidagi birikmalar asosiy temporal ma’no turlari bo‘lgan o‘tgan, hozirgi va kelasi zamonlarni yoki ushbu zamonlarning tugallangan yoki davomiy shakllarini mazmunan mustahkamlashga, ularning ma’nosini muayyanlashtirishga, vaqt chegaralarini belgilashga xizmat qiladi:

Hozirgi zamon	**O‘tgan zamon**	**Kelasi zamon**
Ayni damda	*Bir zamonlar*	*Vaqt o‘tib*
Shu onda	*O‘tgan kuni*	*Kun kelib*
Ayni tobda	*Tunov kuni*	*Vaqti soati bilan*

Turli zamonda tuslangan fe’llar nutqda voqelanib yuqorida ajratilgan birikmalarning temporal ma’nosini ham o‘zgartirib yuboradi. Ya’ni bu vositalarning temporal ma’nosi muqarrar va o‘zgarmas emas, balki birga qo‘llanilgan morfologiz zamon shakli ma’nosiga bog‘liqdir. Tarkibida temporallik ma’nosi mavjud, biroq bu ma’no paradigma yadrosidagi elementlar bilan birikkanda o‘zgarib ketishi sababdan ushbu va boshqa zamon indikatoriga ega sintaktik birikmalar, konstruksiyalarni maydon periferiyasiga yaqin turadi deb baholash mumkin.

Barcha funksional semantik maydon tizimida bo‘lgani kabi leksik sath vositalari o‘zbek tili temporallik paradigmasi periferiyasidan o‘rin oladi. Sintaktik so‘z birikmalari, ravishlar maydon yadrosidan uzoqda o‘rin olsa ham umumiy gipersemani nutqda voqe’lantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Zero ish-harakat, holatning nutqda voqelangan zamon mo‘ljali shu leksemalar vositasida anglashiladi. Masalan, o‘zbek tilida quyidagi ravishlar bevosita temporal ma’noga ega va ular hozirgi, o‘tgan, kelasi zamon ma’nolaridan tashqari takroriylik, oniylik, uzluksizlik, boshlanish, noto‘liqlik kabi aspektual ma’nolarni ifodalay oladi:

Hozirgi zamon	**O‘tgan zamon**	**Kelasi zamon**
Bugun	*Kecha*	*Keyin*
Hozir	*Ilgari*	*So‘ng*
o‘qdin-o‘qdin	*Avval*	*Oxiri*
ora-sira	*Boshida*	*Ertaga*

Bundan tashqari fe’llarning o‘zida ham yuqorida sanab o‘tilgan aspektual-temporal ma’nolar mavjud, biroq ushbu ma’nolar lisoniy xarakterga ega. Nutqda voqelanganda ushbu semalar so‘z tarkibidagi zamon shakliga ma’nosiga moslashadi.

Hozirgi noaniq zamon	**O‘tgan zamon**	**Kelasi davomiy zamon**
Rivojlanmoq	*Tugatmoq*	*Rejalashtirmoq*

Yugurmoq	*So‘nmoq*	*Boshlamoq*
Bahslashmoq	*To‘xtamoq*	*Asoslamoq*
Yuritmoq	*Yopmoq*	*Kirishmoq*

O‘zbek tili temporallik funksional-semantik maydoni struktur jihatdan ingliz tilidagi ayni paradigma bilan simmetriya hosil qiladi. Zero maydon yadrosini fe’lning zamon kategoriyasi tashkil qiladi, ko‘makchi fe’lli qo‘rilmalar oraliq grammatik ma’nolar tugallanganlik va davomiylikni bildiradi. Buyruq istak, shart maylida bilvosita kelasi va o‘tgan zamon ma’nolari kuzatiladi. Sanab o‘tilgan barcha elementlar sintaktik sathda sodda va qo‘shma gap qurilmalari shakllantirishga xizmat qidadi. Bundan tashqari o‘rin-payt holi ishtirokidagi sintaktik so‘z birikmalari ham temporallik semasiga ega. Ushbu qurilmalarda, qolaversa, payt ravishlari, yoki bevosita fe’llarda kuzatiladigan temporallik sema lisoniy xarakterga ega. Nutqda esa ularning barchasi zamon shakliga moslashadi, asosiy zamon shaklining ma’nosini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boymirzaeva S. Matn mazmunida temporallik semantikasi. –Toshkent: O‘zME, 2009.

2. Iskandarova Sh. Til sistemasiga maydon asosida èndashuv. -Toshkent: Fan, 2007. – B. 121

3. Mirsanov G‘. Aspektuallik va temporallik mazmuni ifodasining kognitiv-pragmatik asosi. filol.fan.dok.diss ….avtoref.–t.: 2019.–B. 16

4. Maslov Yu.S. Ocherki po aspektologii. – L.: LGU, 1984. – 263 s. Comrie B. Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge, 1976. – 142 p.;

5. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz.diss ….avtoref. – Samarqand: 2005. –22 b.

6. Hojiev A. Fe’l //O‘zbek tili grammatikasi. Morfologiya. –T.: Fan, 1975, – B. 475

7. Sayfullaeva R., Mengliev B., Boqieva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek tili. –Toshkent: 2007 – B. 208

8.

LANGUAGE LEARNING OF PRESCHOOL CHILDREN

Xidirbayev Sherali Yeraliyevich
Teacher, Gulistan State University
president.sh@mail.ru

Abstract: The aim of this research is to study the peculiarities of foreign language teaching to children and make an attempt to suggest a convenient methodology and curriculum for preschool education establishments on foreign language teaching. Child-centered teaching, which may or may not be delimited, is characteristic of language, communication and multilingualism. Teaching is said to be constant: spontaneous but deliberate in all contexts and situations but also delivered through planned activities, projects and themes

Keywords: teaching, language teaching, preschool, foreign language, education, self-satisfaction.

At present the most topical issues of reforms in the area of language teaching is in the creation of convenient methodology for learners of English and other foreign languages starting from the earliest days of education. English and other foreign languages are being taught from the first classes of public schools. Moreover there are many preschool education establishments that give lessons on foreign languages in our country. In spite of the huge amount of preschool establishments that teach English as a foreign language there is still need for a consistent and continuing methodology that will ensure preparation of pupils foreign language skills before elementary education is started.

Children from four to seven year-old have their own view of the life around themselves. Their interpretations of the surroundings is influenced by the knowledge of the language, their assessment of the situation or ourselves, and the manner they "would represent the physical situation to" themselves in the situation we are not present. [1] They still have got problems to differentiate reality from the imaginary notions.

At the age of four children know the world around themselves but they are not able to create a notion of the reality they can see every day. "Children are very self centred and cannot see things from someone else´s point of view."

Their world is made of objects which are connected with their own personality. "Young children love to play, and learn best when they are enjoying themselves. But they also take themselves seriously and like to think that what they are doing is "real" work." For example, at this age they understand what it means left hand and right hand, but when they have got a bisector with three points, A on the left, C on the right and B between them, they cannot imagine that A is on the left from C and B on the right from C. They need more time to understand this. Visualization begins with systematic centralization on own activity, and depicting aspects than merge into coordination of the activity. It enables to create transformation and release the concept of reality from the superficial, symbolic and misimpression.

At this stage children judge only situation and configuration but they do not notice the transformation. A very nice example could be a deformation of a plasticized ball. "A child of seven or eight could find out the conservation of material, at the age of nine or ten the conservation of weight and at the age of eleven or twelve the conservation of capacity." These operations relate to the objects but they do not include verbal hypothesis.

Pastimes, where the cognitive and emotive interests are intersected, culminate between the seventh and the eighth year in the symbolic game. The symbolic game is the assimilation of the reality to "I" and its wish. Later it develops into constructive game with some rules, which are defined by the objectification of the symbols and the socialization of "I".

Roughly from the age of three children use a question "why" which tells us what kind of an answer or what solution they expect. At the questions of the origin, which are very important for children, they answer that everything was made by "someone". Children need self-satisfaction, independence and various kinds of rivalry against one of their parent or adult. It faces child to make an effort to have bias and respect of another person because he is particular about evaluation. They start to cooperate with the interpersonal and social world. In the environment where children work, play or talk, do not verge all their statements to provide information or ask questions, but these are very often monologues or collective monologues where everyone talks on its own and do not listen to others. They cannot create a partnership.

There are opinions that claim “the sooner the better”. “Experts endorsing this opinion support the Critical Period Hypothesis. They believed in brain plasticity at an early age which enables rapid subconscious learning and developing innate brain capacity. They also suggest that children´s potential is wasted if it is not being developed sufficiently at an early age. Therefore this potential, and cognitive capacity in particular, must be stimulated by an enriched environment, so why not also by a foreign language.”

For younger stages learning a foreign language has to be found on the active tasks. “They have a very short attention and concentration span.” They learn easier when moving, playing, singing and repeating of that they have already learnt. “If pupils enjoy the learning activities, they´ll be more involved and this may increase their desire to continue. This is very positive for language learning, because if children want to continue an activity for some time, it will give them more exposure to language input and more chance to practice the language. They´ll also develop more positive attitudes towards English as they will associate it with something enjoyable and pleasing.”

Learning a foreign language at this level starts from the native language and the children form phrases or words in the same rule as the first language. “So it is just essential for children to see and hear the second language being used.” Younger levels learn from adults and the surroundings, therefore it is important to use a correct model of the language, use gestures and facial expressions for better understanding.

English could be used whenever it is possible in support of various visual materials, e.g. songs, illustrations, chants, games or demonstrations of how to use the material needed. Children become used to the language when using “typical classroom language and frequently repeated instructions.” [7] For very young language learner the role of using names, meaning playing roles, in the lessons, has its foundation. But we have to be aware of mixing up the roles and the real life in the lessons.

Classroom for young language learners should be special in needs. There should be more space for moving and the material needed should be suitable for this level, e.g. it should be safe, accessible, visible etc. “The atmosphere should be informal and noncompetitive.

All pupils “win”.”

Children at this stage are very active, restless, and excitable and have short attention spans. For this reason, it is important to include a lot of TPR activities and space for non-verbal participation. The use of variety of requisites helps us to keep the children steady. Not only requisites help us, the routines of the lessons “give the children security and their use should help to structure the time in a way that becomes recognizable to them and gives fewer opportunities for distraction.”

The classroom should be big enough to be divided into different areas, where the learners could work at a table, play on the floor or have some space for moving or another place for listening. The classroom should have child-friendly atmosphere, should be coloured, and decorated with a lot of pictures on the walls, e.g. animals, and there should be a lot of material that is suitable for the use at this stage, e.g. real subjects as marbles, dices etc. On the floor should be coloured carpet. Children should feel they are welcomed there.

The best alternative is to divide the classroom. In the corners or on the edges of the room there are placed the distinct areas which are clearly separated from one another. There should not be a quiet area near to the noisy one; each one has to have sufficiency of space and material or

furniture not more than is needed. The material and the furniture have to be modified for this level. The material is available for every learner in order to work simultaneously. Every piece of equipment has to be stored to be visible. The classroom for this level has to be much organized. What is very important for this level is to have enough space for TPR activities, which is best to place in the middle of the classroom. [8] Not only very young English learners make mistakes in learning a foreign language. But we differentiate between mistakes that occur in understanding and the ones in reproduction, or production of the language. "The errors that can be made at the reproduction stage or in the production of language occur at the levels of pronunciation, vocabulary and grammar." [8]

Making mistakes is unavoidable when learning a foreign language. Therefore, when the teacher is correcting the learner the tone and the context has to be clearly helpful.

Young learners often have got problems with pronunciation, e.g. sound "r". To help them to manage this problem they repeat the word, say some easier ones and listen to the language itself. Practicing various activities again and again help the learners to be motivated and to continue improving pronunciation and intonation. The corrections of the language errors are better to be done without disrupting, after the activity by saying the correct form in a rhyme or a sentence.

Everyone needs to be encouraged when beginning learning a foreign language, and about very young children this stands twofold. For setting up and keeping up a suitable atmosphere in teaching very young language learners, it is relevant to use some positive feedback. This feedback serves as motivation for this level. Children are motivated by praising, e.g. "Well done", asking them questions, explaining and correcting mistakes. The teacher should advert to the children´s success as often as possible.

It is important to reduce support as children become familiar with the skills required for managing a task. In using familiar actions we can decrease gestures, so children have to rely more on following the teacher´s words. If the teacher provides support in the occasions when it is not required, "it reduces the level of challenge and children may not make progress." [7] From the time "they have developed the skills, the language or the concepts required to do an activity," the teacher gives them opportunities to try out and get over the new-found skill or knowledge to very similar but more challenging tasks in slightly different ones.

Young children learning a foreign language need support, if the foreign language learning strategies are to be brought into play.

The teacher should be prepared to recognize whether the learner is ready to take another step in learning a foreign language, even when the learner cannot respond in the foreign language. "It is a process that requires great sensitivity on the part of the teacher and it is important that children´s attempts to communicate are rewarded with obvious pleasure on the part of the adult, adding to the pleasure in the activity itself." [6] The teachers "need to examine their talk with young children and consider to what extent they are providing children with conditions similar to those through which the first language develops."

Children usually want to do the same things again and again. Sometimes the teacher asks the learner to act out a role-play or a dialog, so there has to be space for everyone involved. When a chant or a song is enjoyable they require listening or seeing it once more.

Repetitions and imitations are not meaningless and mechanical routines, but important means of learning. They are helpful for the development not only of pronunciation and

intonation. Success in learning a foreign language depends also on the learner´s ability to use the new language.

LIST OF USED LITERATURE:

1. Donaldson, Margaret C. Children's Minds. London: Fontana, 1978. Print.
2. Piaget, Jean, Barbel Inhelderova. Psychologie Ditete (Child's psychology). Trans. Eva Vyskosilova. Praha: Portal, 1997.
3. Scott, Wendy A., and Lisbeth H. Ytreberg. Teaching English to Children. London: Longman, 1990. Print
4. Lojova, Gabriela. "Foreign Language Acquisition/Learning at an Early Age". Foreign Language Acquisition at an Early Age. Eds. Svetlana Hanusova, Petr Najvar. Brno: MSD, 2006. 43-49.
5. Moon, Jayne. Children Learning English. Oxford: Macmillan Publishers Limited, 2000. Print.
6. Brumfit, Christopher, Jayne Moon, and Ray Tongue. Teaching English to Children: From Practice to Principle. London: Harper Collins Publishers, 1991.
7. Moon, Jayne. Children Learning English. Oxford: Macmillan Publishers Limited, 2000. Print.
8. Gerngross, Gunter. Play way to English 1: Teacher´s Guide. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

IMPROVING THE SPEAKING SKILS OF ADULT EFL STUDENTS

Kodirova Lola Muzafarovna
Senior lecturer, Gulistan State University
lolarshs76@mail.ru

Abstract: In order to better support adult learners in acquiring the skills necessary to communicate in the target language, this article addresses the characteristics such as factors affecting adult learners' oral communication, components underlying speaking proficiency, and specific skills or strategies used in communication.

Keywords: Interpreted, presumptions, grasp, considerations, explicit, target, failure, interact, frequently, determinants

Knowing a language's grammatical and semantic rules alone won't help you learn how to communicate in that language. Additionally, students must learn how native speakers engage with one another in an organized setting when a variety of circumstances are at play. As a result, it is challenging for EFL students, especially adults, to speak the target language effectively and fluently. Foreign language learners find speaking to be particularly challenging since good oral communication involves the ability to use the language effectively in social situations. In addition to verbal communication, diverse interactions also entail paralinguistic speech components like pitch, stress, and intonation. Additionally, non-linguistic speech components like gestures, body language, posture, facial expression, and others may be used to supplement

speech or stand alone to convey ideas. Additionally, there are huge differences in how gestures and body language are specifically interpreted between languages and cultures Brown [2, p-241]. Communication is also impacted by various cultural presumptions regarding the goals of certain contacts and anticipated results of encounters. Consequently, adult EFL learners generally do poorly in spoken English, notably in terms of fluency, control of idiomatic expressions, and grasp of cultural pragmatics, as a result of little exposure to the target language and contact with native speakers. Few people can master oral communication to the level of a native. Speaking is a skill that EFL students need explicit training in, much like any other language skill, which often requires learning and practice. In reality, though, it's far too common to think that teaching kids to speak on certain themes or giving them generic assignments will automatically improve their spoken-language abilities. Evidently, the elements that hinder or support the formation of spoken language are not given enough consideration. Therefore, EFL instructors should bear the following considerations in mind as they guide the development of competent English speakers: What influences the oral communication of adult EFL learners? What elements support the effectiveness of speaking? How can speaking skills for adult EFL learners be improved?

Challenges affecting oral communication among adult EFL learners.

A variety of factors affect how EFL learners interact with others. One of the most frequently mentioned determinants of success or failure in L2 or foreign language learning may be age.Krashen, Long, and Scarcella [4, p-175] contend that people who start learning a second language early on through exposure to native speakers become more proficient over time than those who start later. According to Oyama's 1976 study, many adults struggle to become fluent in a second language. At some point, their progress seems to plateau, a condition known as "fossilization" - the permanent cessation of second language development. This demonstrates how aging itself may decrease an adult learner's capacity to pronounce the target language fluently and in a manner similar to a native speaker Scarcella and Oxford [6, p-56]. Even when speakers can pronounce words and sentences accurately, issues with intonation, stress, and other phonological details still generate misconceptions or break down communication. Adult learners don't appear to have the same innate endowment or predisposition to acquire fluency and naturalness in spoken language as youngsters do. It is now widely acknowledged that listening comprehension plays a crucial part in the process of learning a second language. Furthermore, there is no denying that listening is crucial for the growth of speaking skills. Listening comes before speaking, which feeds off of it. Usually, one person speaks, while the other one attends by actively listening to what was said. Every speaker actually serves as both a listener and a speaker during conversation. According to Mendelsohn and Rubin [5, p-68], "students must comprehend the text while listening by retaining information in memory, integrating it with what follows, and continuously adjusting their understanding of what they hear in light of prior knowledge and of incoming information." One cannot possibly answer if they cannot grasp what is being stated. Speaking and hearing are thus closely tied to or entwined, because listening is the fundamental process by which language norms are internalized. It is undeniable that the brevity of speech, along with the characteristics of spoken English–loosely ordered grammar, incomplete forms, incorrect starts, and the use of fillers–hinder EFL learners' comprehension and have an impact on the growth of their speaking abilities. Numerous cultural aspects of a language have an impact on L2 or foreign language learning as well. From a pragmatic standpoint, language is a type of social action since it is used to govern meaning in the context of structured interpersonal

interaction. According to this definition, "shared values and beliefs create the traditions and social structures that bind a community together and are expressed in their language." So, in order to speak a language, one needs understand how it is used in social settings. Every language has specific use rules that dictate when, how, and how much a speaker can impose a particular verbal conduct on their conversation partner. It might be challenging for non-native speakers to select the forms that are appropriate for particular circumstances because of the influence or interference of their own cultural standards. Additionally, as was already indicated, oral communication makes use of a potent nonverbal communication system that occasionally overrides the information conveyed through the verbal listening channel. Because they are unfamiliar with the target language's system of nonverbal communication, Most EFL students struggle to recognize nonverbal clues. As a result, misunderstandings frequently come from not comprehending nonverbal cues. One of the most significant factors determining whether language learning is successful or unsuccessful is likely the learner's affective side. Emotions, self-worth, empathy, anxiety, altitude, and motivation are the affective elements associated with L2 or foreign language acquisition. Learning a second language, or learning a foreign language, is a difficult endeavor that is prone to human anxiety, which is characterized by feelings of unease, dissatisfaction, self-doubt, and worry. It might be frightening to speak in public in a foreign language, especially in front of native speakers. When EFL students find themselves tongue-tied or speechless in an unexpected scenario, significant anxiety can sometimes result, which frequently causes discouragement and an overall sense of failure. Adults, as opposed to children, are focused on how others see them. They are very careful not to say something incorrectly because doing so would be a public display of ignorance and in some cultures that would be an obvious occasion of "losing face." Adult learners' seeming sensitivity to error or fear of "losing face" has been the explanation for their difficulty to speak English confidently.

References:

1. Berns, M. 1990. Contexts of competence: Social and cultural considerations in communicative language teaching. New York. Plenum press
2. Brown, H.D. 1994. Principles of language learning and teaching. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, Inc.
3. Canale, M. and M. Swain. 1980 Theoretical bases of communicative approach to second language teaching and resting. Applied linguistics, pp.1-47
4. Krashen S.D. M.Long, and R.Scarcella. 1982. Age, rate and eventual attainment in second language acquisition. In Child-adult differences in second language acquisition, pp.175-201. MA. Newbury House
5. Scarcella R.C. and R. L. Oxford. 1992. The tapestry of language learning: The individual in the communicative classroom. Boston, MA: Heinle and Heinle Publishers.
6. Tharp, R.G. and R. Gallimore. 1988. Rousing mind to life: Teaching, learning and schooling in social context. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Shavkieva D.Sh. (2023)Solutions of problems in the process of teaching English in modern life/ International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education/ London; 127-130 p.
8. Normamatova Dilfuza Turdikulovna. (2021) Are WH-words really ‘interrogative’?. TJSS - Tematics journal of Social Sciences. 108 – 122 P.

9. Kodirova L.M. (2022) The Necessity of Understanding of Second Language Learning for Teachers of ELL. Bulletin of Gulistan State University 91, 80-85.
10. Z.K.Narkuzieva (2022). Differences and similarities between English for specific purposes (ESP) and English for general purposes (EGP) teachers. British View - English Multidisciplinary Research Journal, Issue 4, P- 56-61.

ПОДХОДЫ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АРГУМЕНТИРОВАННОЙ РЕЧИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Бурибаева Азиза Исматуллаевна
Преподаватель, кафедры иностранных языков между факультетами
Филологический факультет
Гулистанского государственного университета
aziza198309@gmail.com

Аннотация: Важную роль в обучении иностранному языку играет учет не только объективных трудностей, но и субъективных причин, вызванных особенностями возраста, психологии и личных интересов учащегося. Несмотря на многочисленные публикации о проблемах изучения иностранного языка в средней школе, практически отсутствуют исследования, предполагающие анализ проблем как объективного, так и субъективного характера в обучении разговорной речи на английском языке – именно разговорная речь отмечается учителями и учащимися 8-9 классов как самый сложный раздел в изучении иностранного языка. Цель исследования - выявить основные трудности в обучении разговорной речи, с которыми сталкиваются преподаватели и учащиеся, и найти пути решения выявленных проблем. Основными методами исследования являются наблюдение и анкетирование преподавателей и студентов. Описаны результаты исследования: преодоление наиболее выраженных трудностей в обучении говорению (страх (50%), недостаток знаний (29,7%), недостаток практики (20,3%)) предполагает разработку нового формата занятий, который позволит вам справиться с выявленными барьерами. Сфера применения результатов работы варьируется от преподавания английского языка в рамках школьного образования до преподавания его в высших учебных заведениях, а также на курсах повышения квалификации. Доказано, что разговорная речь является одним из самых сложных разделов изучения иностранного языка, как по мнению учителей, так и по мнению учащихся 8-9 классов. Основываясь на данных опроса, предполагается, что использование англоязычных фильмов и заданий, разработанных к ним, на уроках английского языка с учетом рекомендаций исследователей в области подростковой психологии, позволит повысить качество овладения умением говорить по-английски.

Ключевые слова: обучение разговорной речи, овладение навыками, английский язык, учащиеся 8-9 классов, опрос, психология подросткового возраста, англоязычные фильмы.

Введение: Аргументированная речь является важным навыком, который помогает нам выражать свои мысли и убеждать других в нашей точке зрения. На занятиях по английскому языку развитие этого навыка играет ключевую роль, поскольку помогает студентам стать уверенными и компетентными коммуникаторами на английском языке. В

этой статье мы рассмотрим некоторые подходы и методы, используемые для обучения аргументированной речи.

1. Изучение основных структур: Первым шагом в развитии аргументированной речи является изучение основных структур и фраз, которые помогают выражать свои аргументы четко и последовательно. Студенты должны ознакомиться с типичными выражениями, такими как "я считаю, что...", "по моему мнению...", "давайте рассмотрим преимущества и недостатки...". Это помогает им организовывать свои мысли и аргументы перед высказыванием.
2. Упражнения на обсуждение: Организация обсуждений на различные темы является отличным способом развития аргументированной речи. Студенты могут разделиться на группы и представить свои аргументы по определенной теме, а затем выслушать и обсудить аргументы других участников. Это помогает развивать навыки прослушивания, реагирования и выражения своего мнения.
3. Анализ примеров аргументации: Студенты должны изучать и анализировать примеры аргументированной речи в текстах, статьях, выступлениях и дебатах. Это помогает им понять, какие элементы составляют сильный аргумент и как организовать свои мысли, чтобы их высказывания были логичными и убедительными.
4. Тренировки в составлении аргументированных высказываний: Студентам следует предлагать упражнения, включающие составление аргументированных высказываний на различные темы.

В современном информационном обществе навык аргументированной речи становится все более важным. Он помогает нам выражать свои идеи и убеждать других в правильности своих аргументов. На занятиях по английскому языку эффективные подходы и методы обучения аргументированной речи могут сыграть важную роль в развитии этого навыка у студентов. Давайте рассмотрим несколько подходов, которые помогут учащимся совершенствовать свою аргументацию на английском языке.

1. Изучение логических конструкций: Одним из ключевых аспектов развития аргументированной речи является изучение логических конструкций. Студенты должны освоить такие методы, как использование фактов и статистики, цитирование авторитетных источников и умение строить логически связанные аргументы. Преподаватели могут проводить упражнения и дискуссии, чтобы помочь студентам развить навыки логического мышления и конструктивной аргументации.
2. Работа с текстами и дебаты: Чтение и анализ текстов с аргументацией на английском языке способствует развитию критического мышления и умению формулировать собственные аргументы. Обсуждение этих текстов и участие в дебатах позволяют студентам вырабатывать навыки эффективной коммуникации и аргументации. Преподаватели могут организовывать групповые дискуссии, игры-дебаты и ролевые игры для активного применения полученных знаний.
3. Подготовка и выступления: Для развития навыков аргументированной речи важно учить студентов подготавливать и представлять свои аргументы публично. Практика подготовки выступлений на заданные темы поможет студентам укрепить свои убеждения и научиться выражать их уверенно и убедительно.

Умение ясно и уверенно выражать свои мысли в устной и письменной форме является важным навыком в современном мире. Независимо от профессиональных целей,

умение аргументированно высказываться на английском языке может открыть двери к успеху и создать больше возможностей в образовании, карьере и личной жизни. В этой статье мы рассмотрим подходы и методы обучения аргументированной речи на занятиях по английскому языку.

Один из эффективных подходов к обучению аргументированной речи - это активное участие студентов в дискуссиях и дебатах. Дискуссии помогают развить навыки анализа, критического мышления и формулировки аргументов. Задача преподавателя в этом случае - создать стимулирующую обстановку, в которой студенты будут ощущать свободу выражать свои мнения, а также задавать вопросы и предлагать альтернативные точки зрения. Дебаты, в свою очередь, предоставляют студентам возможность выступать за или против определенной позиции, разрабатывая и аргументируя свои идеи. Этот подход не только развивает речевые навыки, но и способствует развитию логического мышления и умения убедительно аргументировать свою позицию. В заключение, эффективное обучение аргументированной речи на занятиях по английскому языку требует систематического подхода, включающего изучение принципов аргументации, развитие аналитических и критических навыков, практику ораторских умений, использование автентичных материалов и обратную связь.

Преподаватели должны стимулировать студентов к активному участию в дискуссиях, создавать специальные задания, которые помогут развить навыки аргументации, и предоставлять возможность для самостоятельного исследования и изучения актуальных тем.

Освоение аргументированной речи не только улучшает коммуникативные навыки студентов, но и развивает их критическое мышление, способность анализировать информацию и выстраивать логические цепочки аргументации. Эти навыки являются неотъемлемой частью успешной карьеры и активного участия в общественной жизни.

Надеюсь, что представленные подходы и методы окажутся полезными для преподавателей и студентов, и помогут им достичь высокого уровня аргументированной речи на английском языке. Помните, что развитие этого навыка требует терпения, практики и постоянного совершенствования. Уверен, что при правильном подходе каждый студент сможет стать крепким и убедительным оратором.

Итак, давайте продолжать обучение искусству аргументированной речи, расширять свой кругозор и достигать новых высот в общении на английском языке

Список источников;

1. Забусова Е.И., Лазарева А.Ю., Колодченко В.В. Развитие речевой деятельности // Символ науки.

2018. № 10. С. 82-83.

2. Золотарева С.А., Межова М.В. Обучение разговорной речи как виду речевой деятельности в контексте международного студенческого взаимодействия // Вестник Кемеровского государственного университета

культуры и искусств. 2019. № 48. С. 207-212.

3. Чейни А.Л., Берк Т.Л. Обучение устному общению в классах к-8. Бостон: Аллин и Бэкон, 1998.

MILLIY IQTISODIYOTNING RAQOBATBARDOSHLIGI BO'YICHA FANLARARO TADQIQOTAR YO'NALISHI

MİLLİ EKONOMİNİN REKABET GÜCÜ DOĞRULTUSUNDA DİSİPLİNLER ARASI ARAŞTIRMA YÖNÜ

OTM TALABALARINI ISH BILAN BANDLIKKA TAYYORLASH ASOSIDA IQTISODIYOTNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Z.M.Zikriyaev, *GulDU mustaqil izlanuvchisi*
K.Q.Komilova, *GulDU tayanch doktaranti*

Annotatsiya: Maqolada yetakchi oliy o‘quv yurtlarining bitiruvchilarni bozor islohotlarini chuqurlashtirish davrida kelib chiqqan mehnat bozori va ta’lim xizmatlari bozori o‘rtasidagi nomuvofiqliklar ishchi kuchiga bo‘lgan talab va taklif tarkibi o‘rtasidagi nomuvozanatlar tahlil etilgan.

Abstract: The article analyzes the discrepancies between the labor market and the market of educational services, the disproportions between the demand and supply for labor force that have arisen in the course of deepening market reforms of graduates of leading higher educational institutions.

Kalit so‘zlar: mehnat bozori, ta’lim xizmatlari bozori, bitiruvchilar, ishga joylashtirish.
Keywords: labor market, educational services market, graduates, employment.

Jahonda iqtisodiy sub’ekt sifatida oliy ta’lim muassasasi talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlashda iqtisodiyot sektorining aksariyat qismi globallashuv jarayonlarining ta’siri natijasida sust rivojlanmoqda. Aynan ushbu jarayonlarni moliyaviy-iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash va bitiruvchilarni to‘la bandligini ta’minlash orqali iqtisodiy faolligini oshirish jahon va ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Jahon banki tadqiqotlariga ko‘ra, davlatimizning mutaxassislarining raqobatbardoshligi dunyo miqyosida o‘sishi jahon bozorida talabi darajasida shakllanishining malum darajaga o‘sishi, O‘zbekiston iqtisodiyotini o‘sishiga jalb etilgan xorijiy mutazassislari ko‘ra bir necha bor yuqori samara beradi. Jahon banki dunyoning 174 ta rivojlanayotgan davlatlarida UNDP (United Nations Development Programme) dasturi orqali ushbu vazifalarni hal etish uchun har yili 5-6 mlrd.dollar investitsiya yo‘naltirmoqda[70]. Shuning uchun ham bugungi kunda jahon banki iqtisodiy siyosatida eng ustuvor vazifalardan biri bo‘lib, iqtisodiyotda to‘la inklyuziv bandlikni ta’minlash hamda ularning iqtisodiy faolligini oshirishga yo‘naltirilgan imtiyozli kreditlar ajratish hisoblanadi.

Jahonda fundamental institutsional islohotlar doirasida bozor tipidagi xo‘jalik sub’ektlarini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy tizim transformatsiyalashuvi natijasida unga mos xo‘jalik mexanizmlarida chuqur o‘zgarishlar yuz bermoqda. Shu munosabat bilan jahonda va rivojlanayotgan mamlakatlarda yangi iqtisodiy sharoitda oliy ta’lim muassasasi talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishning metodik asoslari mazmunini yanada takomillashtirish, bo‘lajak mutaxassislarning iqtisodiy faolligini oshirish orqali, mamlakatning iqtisodiy salohiyati, uning o‘sish sur’atlari va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijalariga ta’sirini oshirishga bag‘ishlangan maqsadli ilmiy izlanishlar yanada jadallashmoqda.

Bugungi kunda har qanday mamlakatning jahon bozorida raqobatbardoshligini ta’minlash nafaqat tabiiy resurslarning mavjudligiga, balki, birinchi navbatda, zamonaviy, texnologiyalarni o‘zlashtirishga qodir yuksak bilimli va malakali mutaxassislarni muntazam tayyorlab borishni talab etadi.

[70] http://www.worldbank.org/en/research

Globallashuv davrda dunyoda ro‘y berayotgan o‘zgarishlar, barcha sohalarda barqaror taraqqiyotni ta’minlashni talab etmoqda. Shu yo‘nalishdagi ishlarni amalga oshirish borasida mamlakatimizda bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda.

Mazkur dolzarb muammo yechimiga qaratilgan vazifalar respublika oliy ta’lim muassasalarining ko‘plab bitiruvchilarini ishga joylashtirish va bandligini ta’minlash muammolari bilan ham bog‘liqdir. Hozirda oliy ta’lim muassasalari iqtisod yo‘nalishi bitiruvchilarining mutaxassisligi bo‘yicha ishga joylashishida ham muammolar kuzatilmoqda. Ayrim hollarda bo‘sh ish joylari mavjud bo‘lgani holda ishchi kuchining ish beruvchi tomonidan qo‘yilayotgan talablariga mos kelmasligi sababli bitiruvchilar bandligining ta’minlanmasligi holatlari yuzaga kelmoqda.

Buning natijasida ishsiz qolayotgan yoshlarning salmog‘ini ortishiga o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Ayni vaqtda iqtisod sohasida malakali ishchi kuchining yetishmaslik holatlari kuzatilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2022 yil 20 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida aholi bandligini ta’minlash masalasiga alohida ahamiyat berishimiz zarur ekanligini ta’kidlab o‘tdilar. Jumladan, OTM talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish, iqtisodiyot yo‘nalishi talabalarini sifatli bilim olishi va o‘z navbatida mehnat bozorida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan yetuk va yuqori malakali kadr sifatida tayyorlash borasida hali o‘z yechimini topmagan muammolar talaygina. Jumladan, bandlikka ko‘maklashish va ishga joylashishga ko‘maklashish bo‘yicha olib borilayotgan ish faoliyati OTM o‘quv jarayoni bilan klasterli yondashuvning optimal shakl va usullaridan foydalanish, oliy ta’lim bitiruvchilarining bandligini ta’minlash tizimini tubdan qayta ko‘rib chiqish, bitiruvchilar bandligini ta’minlashda zamonaviy usullardan foydalanishni yo‘lga qo‘yish, ta’lim bilan ishlab chiqarish integratsiyasini to‘liq ta’minlash, ilg‘or xorij tajribalarini o‘rganib borish va amaliyotga joriy etishni ta’minlash, ushbu yo‘nalishda ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirishni taqozo etmoqda. [1].

Mazkur muammo yechimiga oid ilmiy qarashlarni klassik nazariya vakillari, ya’ni D. Rikardo, A. Smit, A. Marshalllar ish bilan to‘liq bandlik, bozor iktisodiyotining normasi deb hisoblaganlar. Jumladan, D. Rikardo ish haqini tartibga soluvchi qonunlarni tadqiq etar ekan, ish haki darajasi ishchi kuchi taklifiga bog‘liqligi to‘g‘risidagi qoidani asoslagan [3].

MDH davlatlarining birqancha iqtisodchi olimlari bozor iqtisodiyoti sharoitlarida yoshlar mehnatini tartibga solishni ish bilan bandlik siyosati, “mehnat”ni esa “ish bilan bandlik”ka tenglashtiradilar, ta’lim tizimining amal qilishi va islohotlari, yosh mutaxassislarni ishga joylashtirish masalalarini ilmiy izlanishlarida yoritib berganlar.

S.V. Andreev esa, ish bilan bandlikni “ishlab chiqarish jarayoniga qo‘shilish sharti”, deb hisoblaydi. [2].

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan Q.X. Abdurahmonov, Sh.R. Xolmo‘minov, X.P. Abulqosimov, D.X. Nabiev, G.N. Axunova, M. Mirzakarimova, U. Raximovalar ta’lim tizimi, ta’lim xizmatlari bozori, ta’lim tizimi va mehnat bozori o‘rtasidagi o‘zaro integratsiya munosabatlari borasida ilmiy izlanishlar olib borganlar. [5].

Iqtisodchi olimlarning fikrlardan ko‘rish mumkinki, mehnat bozorining amal qilish mexanizmi, ta’lim muassasalari bitiruvchilari bandligini ta’minlash, oliy o‘quv yurtlari raqobatbardoshligini oshirish va ularni rivojlanishida jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda va oliy o‘quv yurtlari bitiruvchilari bandligini ta’minlashda chuqur ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo

etmoqda.

Mehnat bozori va ta’lim xizmatlari bozori o‘zaro ta’sirining alohida jihatlari, yoshlar bandligi muammolari milliy va xorijiy adabiyotlarda yetarli darajada keng yoritib berilgan. Biroq mehnat bozori va ta’lim xizmatlari bozorining mintaqalar kesimidagi oliy ta’lim sohasidagi o‘zaro ta’siri, OTM lari bitiruvchilarini ishga joylashtirish masalalari yanada o‘rganishni taqozo etmoqda.

Jumladan, Guliston davlat universiteti tomonidan bitiruvchilarni ishga joylashtirish bo‘yicha olib borilayotgan ishlarning sifati yaxshilanib bormoqda. Masalan, GulDU iqtisodiyot yo‘nalishi talabalari Respublika va xorijlik bank, sug‘urta, IT-soha kompaniyalari hamda auditorlik va konsalting firmalari hamda boshqa ish beruvchilar tashkilot vakillari taklif qilinadi. Ular GulDU iqtisodiyot yo‘nalishi talabalariga qo‘yayotgan talablari haqida gapirib beradilar. Guliston davlat universiteti “Iqtisod” kafedrasi talabalarni amaliyotga, stajirovkaga yo‘naltirish uchun kasbiy muhit va HR- mutaxassislari bilan o‘zaro hamkorlikdagi faoliyatni qo‘llab – quvvatlaydi va amalga oshiradi hamda bitiruvchilarni ishga joylashtirish imkoniyatlarini o‘rganadi. [6,7,8].

Xulosa qilib shuni aytish joyizki, Guliston davlat universiteti iqtisod yo‘nalishi talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish bo‘yicha quyidagi taklif va tavsiyalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisolaymiz:

- guliston davlat universiteti iqisod yщnalishi talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish mehnat bozorida muntazam ravishda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish hamda qisqa va uzoq muddatli istiqbol uchun prognozlarni ishlab chiqish;
- guliston davlat universtieti reytingini ko‘tarish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlarni jadallashtirish (o‘quv reja va dasturlari taqdimoti, potensial ish beruvchilar va hamkorlar, turli yillardagi bitiruvchilar bilan uchrashuvlarni tashkil qilish);
- guliston davlat universiteti iqtisodiyot yo‘nalishi bo‘yicha oliy ma’lumotga ega bo‘lish talabgorlarni doimiy ravishda ehtiyoj yuqori bo‘lgan ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklar bo‘yicha xabardor qilib borish;
- OTM talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish bo‘yicha maxsus elektron mehnat yarmarkasini ishga tushirish asosida bitiruvchilarning o‘z mutaxassisligi bo‘yicha ishga joylashish hamda ularning raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatini beradi.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев 2022 йил 20 декабрда Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Т.: 2020 й.декабрь
2. Андреев С.В. Кадровый потенциал и проблемы занятости в условиях перехода России к рыночным отношениям. -М.: Институт социологии РАН, 1997. С.76.
3. Рикардо Д. Сочинения - М., 1961.-С. 25-30.
4. Роденкова Т.Н., Кондратьева А.А., Климова А.А., Расчетнова Д.С. Интегральная оценка результативности деятельности кафедр и факультетов вуза//Вестник Российской экономической академии имени Г.В.Плеханова.-2011.-№4 (40).

5. Мирзакаримова М., Рахимова У. Касбий таълим тизими битирувчилари меҳнат бозорига маркетинг ёндашуви (ёки соҳани модернизациялашнинг айрим жиҳатлари). Таълим, фан ва инновация, 2/2016. 39-б.

6. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари. ОТМ фаолиятининг асосий кўрсаткичлари. Статистик тўплам (2016-2017 ўқув йили). – Т.: 2017. 214 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг маълумотлари. Меҳнат ва бандлик. – Т.: 2018.

8. www.islohot.uz

THE MAIN DIRECTIONS OF CAPITALIZATION OF HUMAN RESOURCES IN AGRICULTURE

Burkhanov Alisher Hadjimurodovich
Candidate of Economics, Associate Professor of the Department of Economics, Gulistan State University,
alisher892jentra@gmail.com
Tursunkulova Mukhlisakhon,
teacher of the Department of Economics, Gulistan State University

Abstract: This article is devoted to the study of the main trends of capitalization of human resources in agriculture and changes in the labor market in Uzbekistan. The results of the study concluded that the reduction of jobs in agriculture is a natural and planned phenomenon in the context of the transition to global market relations, which in turn creates the need to train highly qualified personnel and talented specialists.

Keywords: digitization, human resources, human capital, rural population, labor market, human capital, evaluation methods, agriculture.

Annotatsiya: Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligida inson resurslarining kapitallashuvining asosiy tendensiyalri va O‘zbekistonda mehnat bozoridagi o‘zgarishlarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot natijalari global bozor munosobatlariga o‘tish sharoitida qishloq xo‘jaligida ish o‘rinlarini qisqartirish tabiiy va rejalashtirilgan hodisa bo‘lib, o‘z navbatida yuqori malakali kadrlar va iqtidorli mutaxassislar tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqaradi, degan xulosaga kelindi.

Tayanch so‘zlar: raqamlashtirish, inson resurslari, inson kapitali, qishloq aholisi, mehnat bozori, inson kapitali, baholash usullari, qishloq xo‘jaligi.

Introduction. The demand for modernization of agriculture in modern new Uzbekistan as the main source of food security of the country is growing every day. The priorities of socio-economic development of rural areas announced by the leadership of the country are directly related to the problem of human resources and human capital of agriculture as the most important sources of their implementation. In the 21st century, the main source and product of the modern economy is human capital. At no other historical stage in the development of economic relations was there such a strong competition for creative thinking, adaptable, highly qualified people. At the same time, the fight for such people will increase due to increased

investments in technological development, increased labor productivity and increased production growth rates, while professions less prone to digitalization will be squeezed out of the labor market. The innovative development of the economy increases the role of the human factor in production. The quality of human resources comes from the concept of "human capital".

Literature analysis. Thanks to the works of T. Shults and G. Becker, representatives of the Chicago School of Economics [1; 2], the concept of human capital was formed in the middle of the 20th century, and the theoretical aspects of its assessment were developed in parallel. However, due to the versatility of the concept of human capital, its generally accepted definition and assessment methodology have not yet been formed. Researchers offer different options for measuring human capital based on the tasks to be solved, in particular, natural, cost and combined methods.

The founders of the theory of human capital are T. Shults and G. Becker. J. Kendrick and R. Eisner calculated the costs of investments in the formation of human capital and proposed to estimate the value of human capital based on the consideration of the costs of its formation.

The valuation method, based on taking into account the value of lifetime income and future income, is based on the works of D. Jergenson, B. Fraumeni, L. Dublin and E. Lotka. Russian scientists A. Dobrynina, S.A. Dyatlov, R. Kapelyushnikov, A. Koretsky, Yu. Korchagin, M. Kritsky, V. Smirnov, I. Sobolev, E. Tsyrenov, economist by local - scientists K. Kh. , M. Mukhammedov conducted scientific research on the problems of capitalization of human resources [4-5].

Research methodology. The article examines expert estimates and calculations of economists published in scientific literature, reports and reports of research organizations and the Statistical Agency under the President of the Republic of Uzbekistan and the Ministry of Agriculture, as well as materials of periodicals. In this article, the essence, formation and evaluation of the capitalization of human resources in agriculture were studied, and the methods of analysis and synthesis, generalization, and comparative analysis were effectively used.

Analysis and results. The Republic of Uzbekistan has a huge potential for increasing agricultural production, its level of development, success and profitability determine the future of rural areas of the region.

However, the difficulties of development of agriculture and agro-industrial complex for peasants and farmers in many regions are characteristic and not alien.

In the conditions of automation and widespread introduction of modern technologies in agriculture, there is a shortage of highly qualified specialists in the countryside.

Today’s trends demand that a good modern farmer should always be a research scientist, a highly qualified person, and an innovator. They forced to establish a new vector of action in the development of agriculture in the villages, thereby giving life to them.

Among the Danube countries, including European and Russian countries, while population reduction is characteristic, steady growth of labor resources is observed in almost all regions of Uzbekistan.

In the period from 2018 to January 2022, the number of permanent residents in our country increased from 32,656.7 thousand people to 35,271.3 thousand people or by 9.2%. Out of this, the rural population is 17,335,500 people, which is 49,1% of the total population, and the total population growth is increasing by 287,100 people in 2021 alone. Or, 1,466,000 people joined the rural population in 2017-2021 [7].

According to the above information, according to A. Smith, human resources are state wealth. A. Smith paid special attention to personnel training as the most important factor in increasing labor productivity. "...Adam Smith understood the vital importance of human knowledge and know-how to the production process much more clearly than modern economists...Economic development is a process that occurs almost entirely in the minds of people. He stated that it is mainly related to education [3].

Table 1. Dynamics of permanent urban and rural population in the Republic of Uzbekistan and Syrdarya region

Years	The Republic of Uzbekistan		Syrdarya Region		Growth dynamics of permanent rural population, in %	
	Urban population	Rural population	Urban population	Rural population	The Republic of Uzbekistan	Syrdarya Region
2018	16532,7	16124,0	350,0	465,9	47,5	66,9
2019	16806,7	16448,8	354,8	475,1	47,1	66,1
2020	17144,1	16761,1	361,3	485,0	47,2	65,8
2021	17510,4	17048,5	366,7	494,2	47,6	65,2
2022	17510,4	17335,5	374,3	504,3	49,0	65,3

Author's development based on the data of the Statistical Agency under the President of the Republic of Uzbekistan.

The results of the analysis of the dynamics of permanent urban and rural population in the Republic of Uzbekistan and Syrdarya region (Table 1) show that the average number of rural residents in the country has increased from 47.5% to 49.0%, or 1211.5. Also, in 2022, it will be 16.3% more in Syrdarya region compared to the national average. These results indicate that there is a surplus of labor force in the rural areas of Uzbekistan, and it can be solved step by step by placing modern innovative industrial enterprises that process agricultural products with high labor capacity.

Table 2. Classification of future professions in agriculture

Name of occupations	Classification
Agronomist-economist	Ensures the competitiveness of products taking into account market needs and requirements, is responsible for the economic risks and management of the enterprise
Agricultural ecologist	Responsible for waste management, i.e. development, utilization of agricultural residues as well as soil regeneration
Automation of agricultural machinery	Controls automated equipment in agriculture: including sensor systems, drones and agrobots, and hakazo.

Urban farmer	It provides services to agro-industrial farms in large cities with multi-storey buildings
Agronomist - specialist in the use of genetically modified products	Specialist in the use of genetically modified products in agriculture; biotechnological achievements are concerned with the implementation and obtaining of products while preserving their properties
Agroinformatics/agrocybernetics	A highly qualified specialist in digitization and automation in agricultural enterprises

In our opinion, the assessment of human capital should be multi-level. Differences in human capital are caused by its formation, important inter-sectoral and inter-territorial habitat, participation in the environment. In the competitive struggle of the economy, the most talented and educated people in agriculture are left behind in the inter-sectoral competition.

The level of education of the most active part of the rural population is low. This problem existed even in the years of planned economy. The most talented students of rural schools tend to enter non-agricultural educational institutions. This trend has become especially noticeable in the last decade. Although the necessary number of students are attracted to educational institutions specializing in technological specialties such as animal husbandry, agronomy and veterinary medicine, most of the graduates are not interested in working in this field due to low wages.

Villagers are the main producers of agricultural products and ensure the country's food independence. So who are the villagers - human resources or capital? One of the important aspects of sustainable development of agriculture is the human factor. Agriculture provides not only food security, but also economic security of the country, which, in turn, creates the need for the formation of high-quality human capital in the agricultural sector to become a strategic task of the state.

How to evaluate the human capital of a network or organization? If measured by wages, the value of human capital is lower than in other sectors of the economy due to low wages in the agricultural sector. The salary level of employees of organizations in agriculture is almost 2 times lower than in other sectors of the economy.

The undervaluation of labor in agriculture characterizes the attitude of both the leaders of agricultural organizations and the authorities to the existing human capital, the relationship between human capital and the results of the enterprise is not sufficiently evaluated. If an agricultural specialist with a higher agricultural education starts working, for example, as a salesman or security guard, his salary will increase. However, there is no increase in human capital. On the contrary, acquired knowledge and experience are not required.

Developing a methodology for determining the value of human capital in agriculture and calculating the profitability of investments in human capital is a serious and complex task not only for agricultural organizations, but also for the entire region.

It is not enough to assess the quantity and value of human capital in relation to the rural population. In our opinion, rural human capital should be considered more broadly in relation to investments in the individual, accumulation of human capital, return on investment, and the number of years of education of the individual.

A villager plays a multi-functional role. It does this for free, and the costs are included in functions that should be borne by the state. It is desirable that almost everyone who lives in rural areas of the country should be considered from the point of view of capital. Villagers contribute to increasing the recreational

needs of the community and maintaining agro-biodiversity. This is especially important for Uzbekistan. Because in our country, the family is sacred, and the neighborhood is an integral part of our society. In terms of human capital formation, the role of the representatives of the older generation in the labor training of children, teaching them the skills of rural labor, teaching them love and respect for the earth and nature is incomparable.

Employees of the agrarian sector of the economy, owners of private auxiliary farms produce agricultural products on their farms. According to the data of 2022 in Uzbekistan, more than 63.2% of the gross agricultural product is private farms. Or, 36.2% of cultivated agricultural products and 90.2% of livestock products are made by farmers and homesteads [7]. At the same time, it is possible to observe a decrease in production in private auxiliary farms with the increase in the standard of living and the increase in official wages.

Self-employment in homesteads does not affect the length of service and the amount of old-age pension. Empirically, we can come to the conclusion that the amount of income received from a private auxiliary farm depends on the level of education, business skills, and human qualities.

The formation of human capital requires a decent salary, which allows us to constantly improve the level of education, maintain physical, psychological and moral health. More enterprising, active people sell their products in the market or to their fellow villagers at market prices, while others sell to vendors.

When determining the value of the human capital of agricultural workers, it is necessary to take into account not only the amount of wages and material incentives, but also the cost of products produced directly on farms, and financial costs for its production.

For the formation of human capital, it is necessary to have a decent salary that allows you to constantly increase the level of education, maintain physical, psychological and moral health.

In accordance with the concept of the priority development of the system of knowledge and innovation in agriculture in 2021-2025 in our country, to ensure the seamless integration of education, science and production in the field of agriculture, taking into account the current and future needs of agricultural sectors for qualified specialists a number of urgent tasks are being carried out, such as retraining personnel and ensuring their qualification, conducting fundamental, practical and innovative researches in the field of agriculture, training highly qualified scientific and scientific-pedagogical personnel.

According to the data of 2020 in our country, greenhouses have been put into operation on 613 hectares of land, and construction and assembly work is being carried out on 437 hectares of land. In general, the construction of greenhouses on a large scale in our country provides not only seasonal employment in rural areas, but guaranteed employment throughout the year.

Conclusions and suggestions. New jobs in agriculture are usually found in harvesting in export-oriented agriculture, packing in fruit and vegetable growing. These jobs, even if they exist, are often classified as temporary or seasonal, when in fact they provide permanent employment. Usually, this situation is explained by the construction of greenhouses in rural areas.

At the same time, a number of factors affecting human capital can be seen in agriculture:

• Wage workers are often underpaid, much lower than industrial workers.

• Their employment is often unstable and temporary. Employment problems have intensified as the impact of globalization has led to a shrinking permanent workforce and a more casual and marginalized workforce (often hired through labor contractors or subcontractors).

We consider it appropriate to propose the following measures based on the determined trends in solving the problems of capitalization of human resources in the rural agro-industrial complex:

✓ reconsidering the issue of increasing wages for specialists with higher agricultural education and working in agricultural organizations located in rural areas at the legislative level;

✓ state support for financing secondary vocational educational institutions and introduction of digital technologies in the educational process for the purpose of improving agriculture and training personnel;

✓ to create a mechanism for activating agricultural cooperation of rural schools and technical institutes and higher educational institutions in order to increase the prestige of agricultural labor.

In our opinion, the above suggestions will contribute to the formation of personnel potential of agrarian industry in rural areas, the capitalization of rural labor resources in the agro-industrial complex, and the competition of agricultural producers.

Reference:

1. Becker G. Ekonomika semi i makropovedenie // SShA: economy, politics, ideology. 1994. No. 2. S. 102.

2. Schultz T. Tsennost detey // THESIS. 1994. Vyp. 6. S. 43-45.

3. A.Smit Issledovanie o prirode i prichinax richta narodov "EKSMO" 1776 g.

4. Dobrynin A. I., Dyatlov S.A., Tsyrenova E.D. Human capital and transitive economics: formation, otsenka, effektivnost ispolzovaniya. SPb.: Nauka, 1999. 309 p.

5. Sutygina A.I., Kudryavtseva N.Yu. Evaluation of the cost of human capital in rural economy // Science, innovation and education in modern APK: materialy Mejdunarodnoy nauchn-prakt. conf.T. 2 / FGBOU VPO "Izhevskaya GSXA". 2014. S. 225-229

6. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-6159 of 02.03.2021 "On the further development of the system of knowledge and innovations and the provision of modern services in agriculture", lex.uz

7. Bulletin of the Agency of Statistics under the President of the Republic of Uzbekistan. Agriculture of Uzbekistan 2018-2021. Tashkent - 2022. www.stat.uz.

8. Official website of the Ministry of Agriculture of the Republic of Uzbekistan. Development of horticulture and greenhouse services. agro.uz.

9. Hadjimuradovich, B. A., Nurilla O‘g‘li, O. J., & Farkhod O‘g‘li, A. D. (2022). Methodology of Regulating And Developing Production And Economic Relations In Agriculture. World Economics and Finance Bulletin, 15, 139-147.

10. Hadjimuradovich, B. A., Turdikulovich, S. O., Musurmanovich, U. J., Uktam, K. J., Abulhayevich, O. R., Abdulazizovich, A. A., ... & Raushanovich, U. O. (2020). Widespread introduction of market mechanisms in developing cooperative relations in agriculture in Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(8), 1612-1620.

11. Burkhanov, A. H., & Abduvakhidov, A. A. (2019). The main Directions of Agrarian Policy in Uzbekistan.

12. Burkhanov, A. H., Abduvakhidov, A. A., & Toshboev, B. B. (2019). Directions of Organizing the Activities of Clasters in Uzbekistan.

13. Burxanov, A. X., & Shoev, A. X. (2021). Problemы sovershenstvovaniya organizatsionno-strukturnых mexanizmov razvitiya kooperativnых otnosheniy v selskom xozyaystve. In Sovremennые metodы, modeli i texnologii upravleniya sotsialno-ekonomicheskimi sistemami (pp. 78-85).

14. Abduvokhidov, A. A., Khodjimuratovich, A. B., Toshboev, B. B., & Abdurahmonovich, Y. O. (2021). Mechanisms of import substitution policy in the region. Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(12), 45-59.

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI VA MEDIA REKLAMA FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSSIRISH YO‘LLARI

Abduvoxidov Akmal Abdulazizovich,
Guliston davlat uniersiteti dotsenti,
akash7509@rambler.ru
Olimova Nodira Xamrakulovna
Farg‘ona davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya: Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalariga raqamli texnologiyalar tobora jadal kirib kelmoqda, bu o‘z navbatida butun bir iqtisodiyotning ekotizimiga ta’sir ko‘rsatmoqda va rqamlashtirishni kun tartibiga dolzarb vazifa qilib qo‘ymoqda. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur maqola raqamli reklamani yo‘lga qo‘yish borasidagi jahondagi va O‘zbekiston dagi tendentsiyalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar, raqamlashtirish, tijorat platformasi, marketing, raqamli marketing, media marketing.

Abstract: Today, digital technologies are increasingly penetrating into all aspects of socio-economic life, which, in turn, affects the ecosystem of the entire economy and makes digitalization an urgent task on the agenda. Based on this, this article analyzes trends in the world and Uzbekistan regarding the creation of digital advertising.

Keywords: digital economy, digital technologies, digitization, commercial platform, marketing, digital marketing, media marketing.

Iqtisodiyotni raqamlashtirish birinchi navbatda iqtisodiyotning samaradorligi va raqobatbardoshliligini oshirishni ko‘zda tutadi. Jahon bankining “Raqamli dividendlar” nomli tadqiqoti natijalari mamlakat-lar iqtisodiyotini rivojlantirishda raqamli iqtisodiyotning naqadar dolzarb va muhim masala ekanligini ko‘rsatadi. Xususan, internet tezligining 10 foizga o‘sishi, mamlakat YaIMni o‘sishiga olib keladi. Rivojlangan davlatlarda bu ko‘rsatkich, 1,21 foizni tashkil etsa, rivoj-lanayotgan davlatlarda 1,38 foizni tashkil etadi. Demak, internet tezligi 2 barobarga oshadigan bo‘lsa, YaIM hajmi ham qariyb 15 foizga oshishiga erishish mumkin. Bundan tashqari, ekspertlarning hisoblashlaricha raqamlashtirish evaziga mahsulot ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatish xarajatlari 10-40 foizgacha pasayadi, asbob-uskunalarning bo‘sh

turib qolishi 30-50 foizgacha, mahsulot va xizmatlarni bozorga olib chiqish xarajatlari 20-50 foizgacha, mahsulot sifatini yaxshilash va reklama xarajatlari 10-20 foizgacha, ishlab chiqarish zahiralarini saqlash xarajatlari esa 20-50 foizgacha qisqaradi[1]. Raqamli texnologiyalarning izchil joriy qilinishi natijasida Sharqiy Afrikada istiqomat qiluvchilarning 40 foizi bugungi kunda kommunal to‘lovlarni raqamli texnologiyalardan foydalangan holda amalga oshirmoqdalar, Xitoyda 8 milliondan oshiq tadbirkorlar (ularning uchdan biri ayollar) elektron tijorat platformasidan foydalangan holda, dunyoning 120 dan ortiq mamlakatlariga o‘z mahsulotlarini eksport qilmoqdalar. Aholisi 1 milliard 300 million kishidan oshiq bo‘lgan Hindiston aynan raqamli texnologiyalarni amalda izchil qo‘llash orqali mamlakatda korruptsiya darajasini sezilarli darajada kamaytirishga erishdi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar tovar va xizmatlar marketingi sohasiga ham jadal kirib kelmoqda. Mana shunday vositalardan biri-bu ijtimoiy media marketingi hisoblanadi [3].

Mobil telefonlar bugungi zamonaviy dunyoda muhim rol o‘ynaydi. Insonlarning shaxsiy hayoti va kasbiy faoliyatida internetning ahamiyati tobora ortib borayotganligi hech kimga sir emas. We Are Social kreativ agentligi va SMM uchun Hootsuite servisi 2022 yil uchun raqamli soha holati bo‘yicha yillik global tadqiqotni e’lon qildi (Digital 2022 Global Overview Report). Uning ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo aholisi 7,91 milliard kishini tashkil qiladi. Ularning 67,1% dan ortig‘i mobil telefonlardan foydalanadi. O‘tgan yil davomida bu ko‘rsatkich 1,8% ga oshdi va abonentlarning umumiy soni 5,31 yil boshiga kelib 2022 milliardga etdi, deyiladi hisobotda. Dunyo aholisining 62,5% internetdan foydalanadi-2021 yilda foydalanuvchilar soni 192 millionga (4%) oshdi va 4,95 milliard kishini tashkil etdi. Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilar soni 10% dan oshdi va 4,62 milliardni tashkil etdi, bu o‘z navbatida dunyo aholisining 58,4 foizini tashkil qiladi (1-rasm).

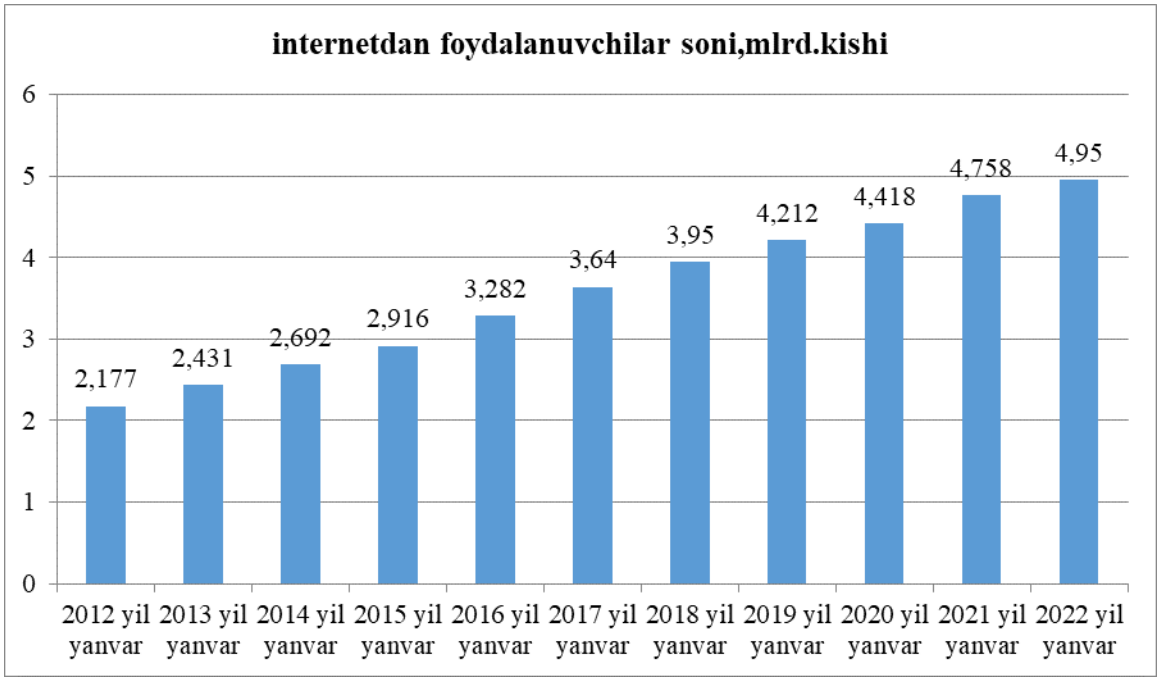

1-rasm. Dunyoda internetdan foydalanuvchilar soni

Manba: https://www.sostav.ru/publication/we-are-social-i-hootsuite-52472.html

We Are Social tahlilchilarining fikriga ko‘ra, so‘nggi o‘n yil ichida ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilar soni 3,1 baravar oshdi (12%) – 2012 yilda ularning soni 1,48 milliardni tashkil etdi. O‘tgan yil davomida foydalanuvchilar sonining o‘sishi ikki xonali sonlar tartibida (10,1%)

davom etdi. 2021 yilda 424 million foydalanuvchi ijtimoiy tarmoqlarga qo‘shildi, bu kuniga o‘rtacha 1 milliondan ortiq yangi foyda-lanuvchi yoki har soniyada 13 nafar yangi foydalanuvchi tarmoqqa kirib kelishini bildiradi (2-rasm).

Bugungi kunda Instagram ijtimoiy tarmog‘i Facebook tarmog‘i bilan kuchli raqobatga kirishgan, 2022 yilda internet foydalanuvchilarining 14,5 foizi Instagramni o‘zlarining sevimli ijtimoiy tarmog‘i sifatida baholashgan, mazkur reytingda Facebook ikkinchi o‘rinni (14,8 %) va birini o‘rinni WhatsApp (15,7%) bilan band qilgan. WeChat mazkur reytingda 4 -o‘rinni egallagan.

Tik Tok umumiy ovozlarning atigi 4,3 foizini to‘pladi. Biroq, so‘nggi uch oy ichida uni sevimli ijtimoiy platforma deb ataganlar soni 71 foizga oshdi.

App Annie ma’lumotlariga ko‘ra, Tik Tok mobil ilovasi 2021 yilda eng ko‘p yuklab olingani holda, platforma reklama qamrovining sezilarli o‘sishini ko‘rsatishda davom etmoqda.

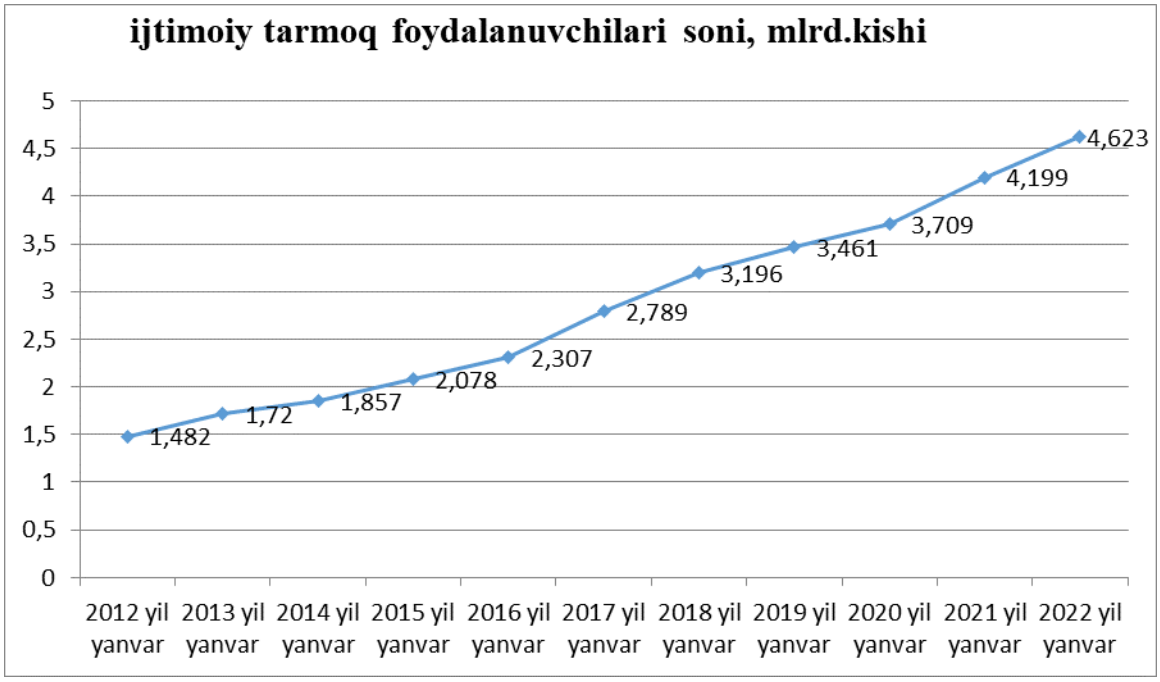

2-rasm. Dunyoda internetdan foydalanuvchilar soni

Manba: https://www.sostav.ru/publication/we-are-social-i-hootsuite-52472.html

Hozirda foydalanuvchi o‘rtacha kuniga deyarli etti soatni Internetda, ya’ni qaynoq hayotining 40% dan ortig‘ini sarflaydi. We Are Social tahlilchilarining hisob-kitoblariga ko‘ra,2022 yilda dunyo bo‘ylab foydalanuvchilar internetda 12,5 trillion soatdan ko‘proq vaqt sarflaganlar (3-rasm).

Janubiy Amerika mamlakatlari aholisi internet tarmog‘ida eng ko‘p vaqt bo‘ladilar. Filippin, Braziliya va Kolumbiyalik foydalanuvchi Internetda o‘rtacha kuniga 10 soatdan ko‘proq vaqt sarflaydi.

Ijtimoiy tarmoqlarda kuniga o‘rtacha 2 soat 27 daqiqa sarflanadi. Biroq, COVID-19 pandemiyasi boshlanganidan beri Internet vaqtining umumiy hajmida ijtimoiy tarmoqlarning ulushi biroz kamaydi. Buning sababi shundaki, so‘nggi ikki yil ichida odamlar turli xil yangi turdagi onlayn faoliyat bilan shug‘ullana boshladilar.

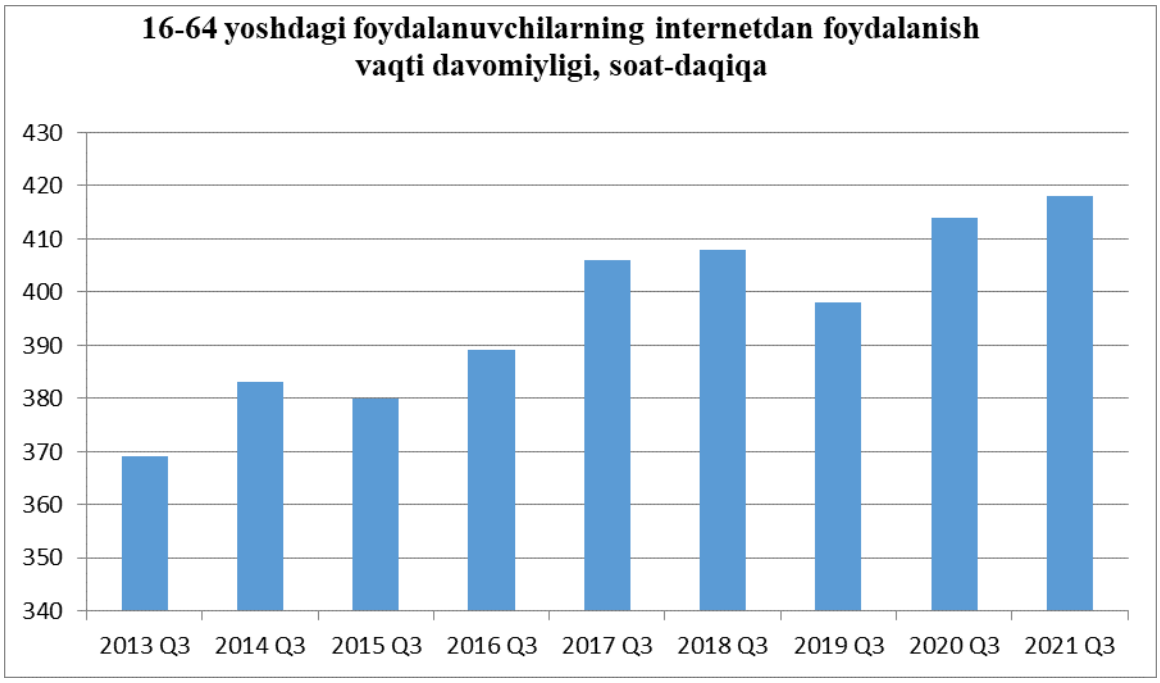

3-rasm. Dunyoda internet foydalanuvchilarining internetdan foydalanish vaqti

Manba: https:G‘G‘www.sostav.ruG‘publicationG‘we-are-social-i-hootsuite-52472.html

Tahlilchilarning hisob-kitoblariga ko‘ra, oddiy YouTube foyda-lanuvchisi oyiga 23,7 soatni mobil ilovada o‘tkazadi. Android qurilma-larining egalari Facebook da oyiga o‘rtacha 19,6 soat sarflashadi, bu Tiktok mobil ilovasidan foydalanish bilan deyarli bir xil.

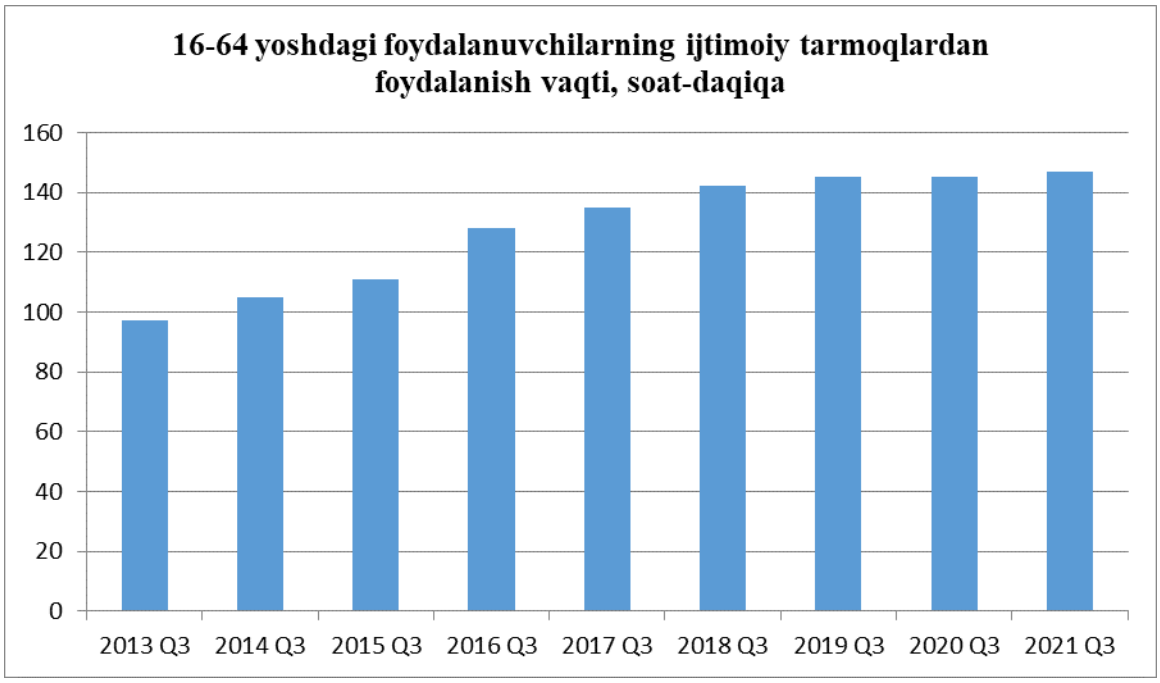

4-rasm. Dunyoda internet foydalanuvchilarining ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish vaqti

Manba: https://www.sostav.ru/publication/we-are-social-i-hootsuite-52472.html

Keyingi yillarda Instagram foydalanuvchilari soni keskin o‘sib borayotganligini ta’kidlash lozim (4-rasm).

Meta ma’lumotlariga ko‘ra, 2021 yilda Instagram da reklama qamrovi 21% ga oshgan, platformaga 250 milliondan ortiq yangi foydalanuvchilar qo‘shilgan. 2022 yil boshiga kelib platformaning global reklama hajmi deyarli 1,5 milliard foydalanuvchiga etdi.

Instagram sahifalaridagi reklamalarni har oy 1 milliarddan ortiq foydalanuvchi ko‘radi. Reels hali bunday aktivni qo‘lga kiritmagan, ammo ijtimoiy tarmoqda ro‘yxatdan o‘tganlarning 675 million nafari ushbu bo‘limda reklamalarni ko‘radi.

Tik tokning reklama qamrovi so‘nggi uch oy ichida 7,3% ga o‘sdi. Dunyo bo‘ylab bu 885 million kishi (bu ko‘rsatkich 18 yoshgacha bo‘lgan foydalanuvchilarni o‘z ichiga olmaydi). So‘nggi uch oy ichida Tiktok – da har kuni 650 mingdan ortiq yangi foydalanuvchilar paydo bo‘ldi-bu har soniyada deyarli sakkiz foydalanuvchi [4].

57 va undan katta yoshdagi Tiktok global auditoriyasining 18% ayollardir. 18 yoshdan 24 yoshgacha bo‘lgan foydalanuvchilar platformaning umumiy auditoriyasining deyarli 43 foizini tashkil qiladi.

Yuqoridagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, dunyoda barcha sohalarda bo‘lgani kabi marketing sohasida ham raqamli texnologiyalarning o‘rni tobora oshib bormoqda. Hozirda O‘zbekiston da ham yil sayin internet, xususan ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanuvchilar soni tobora oshib bormoqda. Taqqoslash uchun, 2021 yil oxirida mamlakatda 27,2 million internet foydalanuvchisi va 25,3 million uyali aloqa abonentlari mavjud bo‘lgan bo‘lsa, hozirga kelib O‘zbekiston da internetdan foydalanuvchilar soni 31 million kishidan oshiqni tashkil qiladi, bu o‘tgan 2021 yilga nisbatan +13,97% ga ko‘p demakdir. Mobil qurilmalardan foydalanuvchilar soni salkam 30 million nafarni tashkil qiladi.

1-jadval.

O‘zbekiston da ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish faolligi darajasi, %

Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish faolligini 1 dan 5 gacha baholash	1-Umuman foydalan-mayman	2-Juda kam foydalana-man	3-ba’zan foydalanaman	4-foydalanish yoqadi	5-faol foydala-nuvchi
Instagram	370	11,98	11,98	22,4	11,46
Facebook	23,44	22,40	15,62	16,77	18,75
Telegram	3,65	3,65	5,73	16,67	67,19
V kontakte	57,29	17,71	12,5	5,21	3,12
Odnoklassniki	51,56	13,54	13,02	6,25	11,98
Youtube	13,54	13,54	24,8	20,31	25,00
Linkedin	69,27	13,54	7,29	5,21	0,52
Twitter	80,2	7,81	4,69	2,08	1,04

Snapchat	80,7	7,81	2,60	2,60	1,56

Manba: https://review.uz/post/uzbekistan-v-socialnx-setyax

Ijtimoiy mediadan foydalanishning eng muhim jihatlari borasida foydalanuvchilar quyidagilarni ko‘rsatishgan:

do‘stlar va tanishlar bilan muloqot- 95% ;

qiziqarli ma’lumotlar va sahifalarni ko‘rish, musiqa tinglash, ijtimoiy tarmoqlardan ma’lumot olish- 60% ;

o‘zlarining ijtimoiy sahifasida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar va yangiliklarga qiziqish- 65%;

suratga olish va darhol o‘z fotosuratlarini tarmoqlarga joylashtirish istagi- 20%, ijtimoiy tarmoq uchun maxsus suratga olish istagi – 60%;

80% respondentlar ba’zida ijtimoiy tarmoqlardagi muloqot haqiqatdan ham yoqimli ekanligini ta’kidlashadi;

Respondentlarning 56 foizi reklamaga qiziqishlarini bildirishgan.

So‘rov ishtirokchilarining aksariyati (85%) mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlar zarur deb hisoblashadi. Respondentlarning 46 foizi ijtimoiy tarmoqlarsiz yashay olmasliklarini tan olishgan (1-jadval).

Ko‘rinib turidbiki, Ijtimoiy tarmoqlarda marketing - juda samarali qurol bo‘lib, uning yordamida, ijtimoiy tarmoqlardan, bloglardan, kundaliklardan va forumlardan saytga foydalanuvchilarni jalb etish mumkin.

Mamlakatda reklama bozori har yili 20-25% ga o‘sib bormoqda. O‘tgan yili uning hajmi 709,2 milliard so‘mga etdi (66,9 yil o‘rtacha yillik stavka bo‘yicha 2021 million dollar) – bu uch yil avvalgidan 2 baravar ko‘pdir.

2021 yilda bozorning umumiy tarkibida raqamli reklamaning ulushi 18% ni tashkil etdi, bu mos ravishda 2020 yilda 16%, 2019 yilda - 15%ga teng bo‘lgan. Qiymat jihatidan raqamli reklama hajmi o‘tgan yili 32 foizga yoki 82,2 mlrd so‘mdan 108,2 milliard so‘mgacha o‘sdi(6-rasm).

Ushbu o‘sish umumiy “raqamlashtirish” bilan ham bog‘liq: tobora ko‘proq reklama beruvchilar yosh auditoriyani jalb qilish uchun onlayn platformalarga o‘tmoqdalar [7].

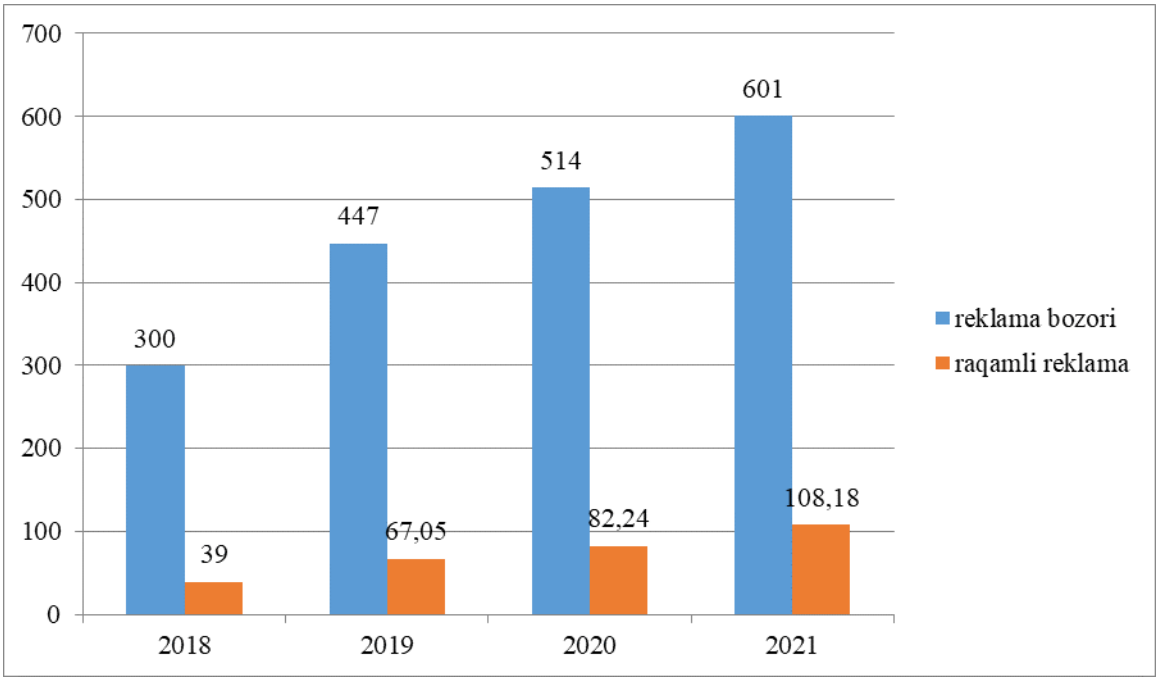

6-rasm. Umumiy reklama bozori hajmida raqamli reklamaning ulushi, mlrd.so‘m

Bundan tashqari, onlayn reklamaga e’tibor televizorda reklama qilishning moliyaviy qiyinchiliklari bilan izohlanadi. Kantar kompaniyasi tadqiqotiga ko‘ra, televizorni o‘rtacha ko‘rish vaqti kuniga 2,5 soatni tashkil qiladi va reklama beruvchilar uchun televizor inflyatsiyasi 20-50% ga etadi. Internetda inflyatsiya darajasi sezilarli darajada past-5-7%ni tashkil qiladi.

Markaziy Osiyo mintaqasida aholisi eng ko‘p bo‘lgan O‘zbekiston media bozori yangi xususiy telekanallar va onlayn OAV ochayotgan investorlarda qiziqish uyg‘otmoqda. Biroq, so‘nggi 20 yil ichida O‘zbekiston da media bozor bo‘yicha keng ko‘lamli tadqiqotlar o‘tkazilmagan, faqat turli media guruhlarning mahalliy va segmentli tadqiqotlari mavjud. Shunday qilib, Ledokol Group tadqiqotlariga ko‘ra, O‘zbekiston media bozori mo‘’tadil o‘sishni ko‘rsatmoqda. 2021 yilda reklama narxlari 13% ga oshgan bo‘lsa, sof bozor o‘sishi 12% ni tashkil qilgan.

Media bozorning katta qismini televidenie egallaydi, bu butun media byudjetining deyarli 2/3 qismini tashkil qiladi. keyingi 3 yilda, 2017-2021 yil oralig‘ida internet ulushi umumiy byudjetda 3 foizdan 19 foizgacha o‘sdi. Radio media bozorining eng barqaror segmenti bo‘lib qolmoqda. Bugungi kunda O‘zbekiston da 35 dan ortiq radiostantsiyalar faoliyat ko‘rsatmoqda. Uning bozor ulushi 2%ni tashkil qiladi [9].

O‘zbekiston televideniesi MTRKning mahalliy xususiy va davlat kanallari, shuningdek, xorijiy kabel telekanallaridan tashkil topgan. Mavjud 74 telekanalning o‘n to‘qqiztasi va 7 radiostantsiyaning 37 tasi butun mamlakatga, qolgan 55 telekanal va 30 radiostantsiya mintaqaviy darajada efirga uzatildi. Shu bilan birga, ularning 36 tasi davlat telekanallari va 38 tasi xususiy, davlat radioeshittirish radiokanallari soni 5 taga qisqartirildi, qolgan 32 tasi xususiy.

2018 yil noyabr oyida O‘zbekiston televizion reytinglar asosida televizion reklamalarni joylashtirishga o‘tdi, bu esa efir vaqtini sotib olish o‘rniga ko‘rsatuvlarning mashhurligiga qarab reklama joylashtirishga imkon berdi. So‘nggi uch yil ichida, reytingli televizion tomosha joriy qilinganidan beri, investitsiyalar oqimi oshdi. 2021 yildan beri televizion reklama bozori karantindan keyin tiklanmoqda, shuning uchun reklama beruvchilar investitsiyalarining o‘sishi 2% ni tashkil qiladi. 2021 yilda O‘zbekiston televidenie bozorining ulushi dunyodagi eng yirik

bozorlardan biri hisoblanadi. Har yili reklama beruvchilar, shu jumladan xorijiy reklama beruvchilar soni ortib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Danko T. P., Kitova O.V. Voprosoʻ razvitiya tsifrovogo marketinga GʻGʻ PSE. 2013. №3 (47)

2. Gulyamov S.S. va boshqalar. Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari. T.: Iqtisod-Moliya, 2019. 396 b.

3. Begalov B.A., Kichik biznes sub'ektlari uchun yaratilayotgan axborot tizimlari sifatini baholashda foydalanuvchilar talabining tahlili. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar-fevral, 2015 yil

4. Bekmurodov A.Sh., Musaliev A.A. Informatsionnoʻy biznes. Uchebnoe posobie. – T.: TGEU, 2006. – 288 s.;

5. Bobojonov A.B. Oʻzbekiston da axborot mahsulotlari va xizmatlari biznesini rivojlantirishning uslubiy jihatlari.: PhD. dis. iqt. fan. - Toshkent: TDIU, 2018, - 155 bet.

6. Butkovskaya, G.V. and Statkus, A.V., 2019. Tsifrovoy marketing: povedenie potrebiteley. Vestnik universiteta, (5).

7. Vassileva, B., 2017. Marketing 4.0: How technologies transform marketing organization. Óbuda university e-Bulletin, 7(1), p.47.

8. Chaffey D. Digital marketing. Pearson UK; 2019 Feb 5.

9. Quinn L, Dibb S, Simkin L, Canhoto A, Analogbei M. Troubled waters: the transformation of marketing in a digital world. European Journal of Marketing. 2016 Nov 14.

11. Digital 2019. Global digital yearbook. Essential digital data for every country in the world. [Elektronnoʻy resurs].

12. Абдувохидов А. А. и др. Ўзбекистонда банк тизимини рақамлаштириш масалалари //Журнал Инновации в Экономике. – 2021. – Т. 4. – №. 2.

13. Рахматов К. У., Абдувахидов А. А. ПАНДЕМИЯ ВА ПАНДЕМИЯДАН КЕЙИНГИ ДАВРЛАРДА ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ ВА ИМКОНИЯТЛАРИ //Журнал Инновации в Экономике. – 2021. – Т. 4. – №. 1.

THE ROLE OF CLUSTERING POLICY IN IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF AGRICULTURE IN THE COUNTRY

Assoc. Proff. Abduvokhidov Akmal Abdulazizovich,
Guliston State University
akash7509@rambler.ru

Abstract: The formation of a competitive economy, strengthening the position of the country's economy in the world economy, and improving the efficiency of the country's agricultural production is of paramount importance.in the constantly growing conditions of food security problems, the article analyzes the issues of clustering in improving the competitiveness of agriculture.

Keywords: national economy, competition, competitiveness, competitive advantages, agriculture, clustering, food security.

Ilmiy adabiyotlarda raqobat tushunchasining mazmun va mohiyatini aniqlashtirish borasida turli yondashuv va qarashlar mavjud. Turli mualliflar haqli ravishda raqobat bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi, “bozorning mavjud bo‘lishi va faoliyat ko‘rsatishining asosi” , “kapitalning mavjud bo‘lish shakli”, “raqobat- zamonaviy iqtisodiyotni rivojlantirishning bosh harakatlantiruvchi kuchi” ekanligini ta’kidlaydilar. Bugungi kunda klasterlarni tashkil etish va ularning samarali faoliyatini yo‘lga qo‘yish borasida etarlicha boy nazariy va amaliy tajribalar to‘plangan. 19-asrning oxiri va 20-asrning boshlarida yashab, ijod qilgan iqtisodchilarning ilmiy izlanishlari orqali klaster nazariyasiga asos solingan. Bu borada ma’lum bir hududda joylashgan korxonalarning o‘zaro mujassamlashuvidan tarkib topuvchi sanoat rayonining o‘ziga xos jihatlarini ochib bergan Alfred Marshallning hissasi beqiyosdir [1]. O‘tgan asrimizning 90-yillaridan boshlab, ishlab chiqarishni hududiy jihatdan tashkil etishning o‘ziga xos yangi shakli sifatida klasterlarga alohida e’tibor qaratila boshlandi va mazkur masalalar M,Porterning ilmiy ishlarida nazariy jihatdan asoslab berildi [2].

Klasterlarni turlicha talqin qilish va klasterlarning turli modellarining mavjudligi klasterga bir-biri bilan o‘xshash jihatlari ko‘p bo‘lgan turli xil ta’riflarni keltirib chiqargan. Masalan I.N. Goretov agrosanoat klasterini “qo‘shilgan qiymat yaratishning texnologik zanjiriga kiruvchi va agrosanoat majmuining turli sohalarini o‘z ichiga oluvchi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi asosida tashkil etilgan, innovatsion yo‘naltirilgan va tarmoqli tashkillashtirish elementlariga ega hududiy-lokal integratsion tuzilma” sifatida ta’riflaydi [3].

V.A. Kundius i N.A. Golovinlar esa agrosanoat klasterini “innovatsion faoliyatni faollashtirish va mahsulot raqobatbardoshligini oshirish maqsadida savdo-ishlab chiqarish faoliyati bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan va ma’lum bir hududda joylashgan korxona va tashkilotlarning o‘zaro uyg‘unligi” sifatida talqin qiladilar [4]. Umuman olganda bugungi kunda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotish –agrosanoat majmuidagi eng dolzarb muammolardan biridir. Agrosanoat majmuida kalasterlarni tashkil etish masalalari mamlakatimiz iqtisodchi olimlari tomonidan ham chuqur o‘rganilgan. Xususan, O‘zbekistonda klasterlarni tashkil etishning nazariy-uslubiy jihatlari va tashkiliy masalalari A.Bekmuradov, N.Yo‘ldoshev, M.Boltabaev, Sh.Madjidov, D.Mirzaxalilova, D.Kurbanova, G.Zaxidov kabilar tomonidan atroflicha yoritib berilgan [5].

Hozirgi bosqichda raqobatni har bir insonning ehtiyojlarini to‘laqonli qondirish yo‘li bilan tanlangan bozorda o‘z mavqeini saqlab qolish va uni mustahkamlash uchun xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar sifatida qarab chiqish, bizningcha eng to‘g‘ri yo‘l hisoblanadi. Tanlangan bozorda faoliyat ko‘rsatishning barqarorligini ta’minlashga intilish xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning transformatsiyalashuviga olib keladi. Iste’molchi va uning ehtiyojlarini qondirish borasida kurashda xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar bozordagi o‘z xulq-atvor taktikasi va strategiyalarini o‘zgartiradilar. Ular keskin raqobat kurashidan raqobatchilar bilan uzviy hamkorlik qilishga asta-sekinlik bilan o‘tib borishni ma’qul ko‘radilar. Shunday qilib, zamonaviy raqobat kurashining o‘ziga xosligi shundan iboratki, unga ko‘ra raqobat o‘zaro kurash (bellashish) va hamkorlik (sherikchilik)ning ziddiyatli yaxlitligini ifoda etadi.

Bizning fikrimizcha, raqobatning mohiyati quyidagi raqobat ustunligi (past tannarx, taniqli savdo markasi, ishlab chiqarilgan tovarning yuqori sifati, yangi o‘ziga xos mahsulot, yangi texnologiyalardan foydalanish, yuqori malakali personal va shu kabilar), raqobat strategiyasi, raqobat salohiyati kabi tushunchalar orqali to‘laligicha ochib beriladi va bir muncha

takomillashgan raqobatbardoshlik kategoriyasiga o‘tib boradi. Raqobatbardoshlik o‘z navbatida aniq bir sub’ektning ichki xususiyatlarini to‘laqonli aks ettiradi va shu bilan bir qatorda ushbu sub’ektning umumiy bozor munosabatlari tizimidagi o‘rnini ko‘rsatib beradi.

Hududiy raqobatni rivojlantirish borasidagi nazariy yondashuvlarni tadqiq qilish jarayonida uning amaliy ahamiyati quyidagilarda o‘z aksini topishini aniqlashtirdik.

Birinchidan, raqobat mahalliy davlat hokimiyati organlarini raqobatchilar va ehtimoliy hamkor-sheriklar bilan o‘zaro bog‘liqlik va aloqalarni, o‘z hududining holatini tahlil qilishga undaydi.

Ikkinchidan, hudud resurslari iste’molchilarining maqsadli guruhlarini aniqlashtirish imkonini beradi. Bunday o‘zini o‘zi tahlil qilish, o‘z profilining strategik yo‘nalishini tanlash raqobatbardoshlik omillarini rivojlantirish va iste’molchilarni saqlab qolish yoki qo‘shimcha guruhlarni jalb qilish muvaffaqiyatining garovi hisoblanadi.

Uchinchidan, hudud raqobatbardoshligini baholash hududning tashqi muhitdagi strategiyasini belgilash va uning o‘rnini bosqichma-bosqich mustahkamlash monitoringini amalga oshirishning muhim unsuri hisoblanadi.

To‘rtinchidan, alohida viloyatlar va tumanlar o‘rtasidagi raqobat munosabatlarini rivojlantirish amalda mamlakatning raqobat salohiyati-ni oshiradi va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi tafovutlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Ammo buning uchun, eng avvalo, markaziy hukumat va mahalliy davlat hokimiyati idoralari tomonidan hududiy tashkillashtirishning barcha sub’ektlari uchun erkin va teng raqobat borasida zaruriy shart-sharoitlar yaratish bo‘yicha tezkor chora-tadbirlarni amalga oshirish talab etiladi.

Shuni yana alohida qayd etish lozimki, hududlar o‘rtasidagi raqobat o‘z ichiga ularning siyosiy, qonunchilik, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va madaniy tizimlari, strategiyalari va hududlarning muvaffaqiyatlari borasidagi o‘zaro bellashuvlarni qamrab oladi. Bunda maqsadli guruhlarning turli manfaatlari muayyan hududlarning o‘ziga xos jihatlari bilan o‘zaro uyg‘unlikda raqobatni baholash, aniqlashtirish va uni oshirish yo‘nalishlarining ko‘p qirrali va ayni chog‘da murakkab hodisa ekanligini ko‘rsatadi.

Mamlakatimizda klaster siyosatining mohiyatida yuqori monopollashgan O‘zbekiston iqtisodiyotining asosiy muammolarini ya’ni mintaqaviy va mahalliy bozorlarni, iqtisodiyotning umumiy raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan. Birinchidan, klaster siyosatining markazida raqobatbardosh bozorni rivojlantirish, raqobatni kompaniyalarning raqobatbardoshligini oshirish hisoblanadi hamda asosiy omil sifati xizmat qiladi.

Shu bilan birga, klaster siyosatidagi davlat tashabbusi birinchi navbatda kuchli va ijodiy kompaniyalarni qo‘llab-quvvatlashga va samarador muhitni yaratishga qaratilgan, bu esa o‘z navbatida, zaif va qayta ishlaydigan firmalarning raqobatbardoshligini oshirishga imkon beradi[6].

Ikkinchidan, klaster siyosati mikroiqtisodiyotga katta e’tibor beradi - mahalliy bozorlarni va noyob bo‘lmagan (tabiiy resurslar va boshqalar) asosida kompaniyalarni tahlil qilish va birinchi navbatda ishlab chiqarish omillari (yuqori malakali ishchi kuchi, qulay infratuzilma va boshqalar) yaratildi.

Klaster siyosatidagi mikroiqtisodiy yondashuv rivojlanishning mahalliy xususiyatlarini inobatga olib, xususan, paxtachilik-to‘qimachilik, farmatseptika kabi tarmoqlarda ishlab chiqarishni rivojlantirishni jadallashtirish va raqobatdoshligini oshirish bo‘yicha samarali maqsadli dasturlarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Uchinchidan, klaster siyosati davlat va mahalliy hokimiyat organlari, biznes va ilmiy va ta’lim muassasalari o‘rtasida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohasining innovatsionligini oshirishga qaratilgan sa’y-harakatlarni muvofiqlashtirish uchun o‘zaro hamkorlikni tashkil etishga asoslangan.

Nihoyat klaster siyosatini amalga oshirish O‘zbekiston iqtisodiyotida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar bilan taqqoslaganda kam rivojlangan kichik va o‘rta biznesning innovatsion salohiyatini rivojlantirishni rag‘batlantirishga qaratilgan.

Davlatning klaster siyosatini yuritishda to‘rtta roli mavjud[7]:

1) moliyaviy klaster siyosati. Davlat manfaatdor tomonlarni (masalan, xususiy kompaniyalar va tadqiqot tashkilotlari) birgalikda loyihalarni taqdim etganda loyihani amalga oshirish uchun moliyaviy ko‘makni ta’minlaydigan klaster siyosatida;

2) klaster siyosatini qo‘llab-quvvatlash. Klasterlarni rivojlanishiga rag‘batlantirish uchun mintaqaviy infratuzilma, ta’lim, sog‘liqni saqlash va shu kabi investitsiyalarini qo‘llab-quvvatlashda;

3) davlatning qo‘llab-quvvatlovchi funktsiyasi. Klasterlarni rivojlantirish orqali mintaqaviy ixtisoslikni o‘zgartirishga qaratilgan maxsus dasturlar bilan to‘ldirilganda;

4) Hukumat o‘zining siyosat funktsiyasi. Klasterlarning kelgusida rivojlanishi va transfer, subsidiyalar, cheklashlar yoki tartibga solish, shuningdek, klasterdagi firmalarning faol nazoratini ta’minlash bo‘yicha mas’uliyatini o‘z zimmasiga oladigan faol klaster siyosatini yuritish tashkil etadi.

Bizning fikrimizcha, klasterlar rivojlanishini rag‘batlantirish orqali mamlakat raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar kompleksi sifatida tavsiflangan klaster siyosati O‘zbekiston iqtisodiyotida 1-jadvalda keltirilgan yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotida shiddatli, sifat jihatdan yangi tarkibiy va erkin bozor munosabtlarini qaror toptirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish ustuvorliklari tubdan qayta ko‘rib chiqilmoqda, iqtisodiyotni haqiqatda harakatga keltiruvchi quvvatga ega bo‘lgan iqtisodiy o‘sishning yangi, amaliy drayverlari joriy etilmoqda. Eski, o‘z ahamiyatini yo‘qotgan institut va iqtisodiy regulyativ vositalar iqtisodiyotga ta’sir etishning yangi innovatsion va samarali shakl hamda usullariga o‘z o‘rnini bo‘shatib bermoqda [8].

ASM favqulodda keng ko‘lamli va ko‘p qirrali tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Milliy iqtisodiyot tarmoqlarining uchdan bir qismidan ko‘prog‘i agrar sektor bilan uzviy bog‘liqlikda faoliyat ko‘rsatsada, biroq bugungi kunda davlat boshqaruvi nuqtai nazaridan yagona yaxlit agrosanoat majmui mavjud emas.

Biz bu o‘rinda, mazkur sohadagi holatni zudlik bilan o‘zgartirish tarafdori emasmiz, chunonchi bu boradagi shoshma-shosharlik haddan ziyod murakkab boshqaruv tizimining paydo bo‘lishiga olib keladi, zero mazkur sohada turli ishlab chiqarishlarni tashkil etish haqiqatdan ham tarmoqlararo tavsifga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Rossiyalik tadqiqotchilar S.G. Azikova, G.A. Bobkov, X.X. Soxrokovlarning tadqiqot natijalariga ko‘ra, rivojlangan mamlakatlarda agrar soha mahsulotlarining 1 % qo‘shimcha o‘sishi sanoat infratuzilmasi tarmoqlari mahsulotlarining 2,5%ga, qayta ishlovchi tarmoqlar mahsulotlarining – 1,4%, transport xizmatlarining -0,33%, savdo hajmining esa 2,7%ga o‘sishiga olib kelishi aniqlangan[10].

Qishloq xo‘jaligi oziq-ovqat va engil sanoat tarmoqlari uchun asosiy mahsulot va xomashyo etkazib beruvchi tarmoq sanalishi bilan bir qatorda, mamlakatning oziq-ovqat va iqtisodiy xavfsizligini ta’minlaydi, mamlakatning import oziq-ovqatlariga bo‘lgan qaramligiga barham beradi. Shu bois iqtisodiy nuqtai nazardan oziq-ovqat mahsulotlarini chetdan olib kirish foydali bo‘lsa ham, rivojlangan mamlakatlar o‘z qishloq xo‘jaliklarini qo‘llab-quvvatlash borasida turli-tuman vositalardan keng foydalanadilar. Masalan, AQShda davlatning fermerlarga ko‘rsatadigan yordami ular oladigan daromadning 30 foizini tashkil etgani holda, bu ko‘rsatkich Yaponiyada 66 %, Norvegiyada 77%, Shveytsariyada esa 80 %ni tashkil etadi. Ayni vaqtda mamlakatimizda davlat tomonidan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga ko‘rsatilayotgan ko‘mak 10 foizni tashkil etgani holda, ayrim oziq-ovqat mahsulotlari bo‘yicha importga qaramlik o‘zining belgilangan me’yoridan bir necha barobarga ko‘pdir.

Bugungi kunda mamlakatimiz agrosanoat majmui uchun xos bo‘lgan muammolar uning potentsial imkoniyatlari va investitsion jozibdorligining sezilarli darajada pasaytirib yubormoqda. Iqtisodiy adabiyotlarda masalaning ushbu jihati etarlicha batafsil qarab chiqil-ganligi bo‘lsada, quyida mamlakatimiz agrosanoat majmui uchun xos bo‘lgan ba’zi bir jihatdar ustida to‘xtalib o‘tamiz.

1. Kuchli raqobat muhiti. Bir xil tabiiy-iqlim sharoitlarida faoliyat ko‘rsatuvchi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining natijalari bir-biridan unchalik ham katta farq qilmaydi.

2. Yaxshi hosil olishning to‘liq kafolatlanmaganligi. Hattoki serhosil erlarda ham noqulay ob-havo tufayli yaxshi hosil olinmasligi mumkin (bu vaziyat keyingi yillarda iqlim o‘zgarishlari bois ko‘p kuzatilmoqda).

3. Mavsumiylik, texnologik jarayonning uzoqligi, tushumlarning kechikishi.

4. Ko‘pi bilan uchtagacha qishloq xo‘jaligi ekinlarini etishtirishga mo‘ljal olish. Bunday yondashuv doimiy bir xillikka ega bo‘lgan texnikalardan foydalanishni, bir xil iste’molchilar bilan ish olib borishni ko‘zda tutsada, o‘zgaruvchan bozor sharoitida bunday yondashuv o‘zini oqlamaydi.

5. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tovarlilik darajasining pastligi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘ziga xos iqtisodiy xususiyatlaridan biri shundaki, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning ma’lum bir qismi takror ishlab chiqarish maqsadlarida qishloq xo‘jaligining o‘zi tomonidan iste’mol qilinadi.

Integratsiya mahsulot ishlab chiqarish, uni qayta ishlash va sotishning yopiq tsiklini tashkil etish, ishlab chiqarish jarayoniga malakali mutaxassislarni jalb qilish va unda ilg‘or texnika va texnologiyalardan foydalanish, shuning bilan bir qatorda mahsulotlarning tovarlilik darajasini oshirish, mahsulotlarni vositachilarsiz sotish imkonini beradi.

Agrosanoat majmuida faoliyat ko‘rsatuvchi mahalliy va xorijiy korxonalar uchun bir turdagi mahsulot komponentlarini ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi korxonalarning o‘zaro qo‘shilishida namoyon bo‘luvchi vertikal integratsiya ham xosdir. Ushbu holatda korxonalarning ishlab chiqarish jarayonlari izchil birlashtirilgani holda, integratsiyalashgan tuzilma ishtirokchilarining transaktsion xarajatlari qisqartirilishiga erishiladi. Klasterli yondashuvdan foydalangan holda vertikal integratsiyalashgan korxonalar faoliyati samadorligini yanada oshirishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Принципы экономической науки. В трех томах. Том 1 | Маршалл Альфред. М.: Прогресс, 1993.

2. Michael Porter. Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review, November-December, 1998. p. 78.

3. Горетов И.Н. Кластерные технологии в управлении АПК// Вестник Чувашского университета. 2009. № 1. С. 390.

4. Головин Н.А. Концептуальные положения управления интеграционными процессами в межотраслевых продуктовых подкомплексах АПК // Вестник Удмуртского университета. 2012. № 2 (Вып. 4). С. 21.

5. Захидов Г.Э. “Ўзбекистон енгил саноатида ишлаб чиқаришни кластер усулида ташкил этиш ва бошқариш самарадорлиги” иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. Тошкент-2017 йил.

6. Портер М., Кетелс К. Конкурентоспособность на распутье // Стратегия и конкурентоспособность. 2008. № 1 (25). С. 42–52.

7. Enright M. J. Regional Clusters: What we know and what we should know. Paper prepared for the Kiel Institute International Workshop on Innovation Clusters and Interregional Competition, 2002. P. 18.

8. Obidov R., “Klaster tizimda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash hamda sotish xarajatlari hisobining xususiyatlari”// “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnali. №3, iyun, 2018 yil

9. Кластерный подход к развитию агропромышленного комплекса Омской области / под общ.ред. В.В. Карпова, В.В. Алещенко. – Новосибирск: изд-во СО РАН, 2014. – 416 с.

10. Азикова С.Г., Бобков Г.А., Сохроков Х.Х. Закономерности формирования, трансформаций и развития АПК // Управление экономическими системами. 2012. №39. С. 105.

11. Ataniyozov J.X. O‘zbekistonda integratsiyalashgan tuzilmalarni shakllantirishning istiqbolli yo‘nalishlari// Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnali. № 1, fevral, 2018 yil

12. Abduvoxidov A. i dr. Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy o‘sish sifatini aniqlash va uning ko‘rsatkichlari tahlili //Ekonomika i obrazovanie. – 2022. – T. 23. – №. 4. – S. 16-31.

13. Abduvoxidov A. A. va b. Pandemiya va pandemiyadan keyingi davrda o‘zbekiston respublikasida import o‘rnini bosuvchi iqtisodiy o‘sish modeli //Jurnal Innovatsii v Ekonomike. – 2021. – T. 4. – №. 6.

ISHSIZ YOSHLAR RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA MOLIYA-KREDIT TIZIMIDAN SAMARALI FOYDALANISH

G‘.Qaxxorov, *GulDU tayanch doktoranti*
D.Qodirova, *GulDU mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini oshirishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati asoslanilgan, O‘zbekiston Respublikasida “Yoshlar – kelajagimiz” Davlat dasturi doirasida amalga oshirilayotgan tadbirlar yoritilgan, “Yoshlar – kelajagimiz” jamg‘armasi mablag‘laridan Davlat dasturidagi tadbirlarni moliyalashtirish yo‘nalishlari keltirilgan, ishsiz yoshlarning raqobatbardoshligini oshirish uchun ularni mehnat bozorida talab

yuqori bo‘lgan ishchi kasblar (mutaxassisliklar) o‘qitish maqsadga muvofiqligi asoslanilgan, yoshlar tadbirkorlik klasterlarini samarali tashkil qilish choralari ishlab chiqilgan, ishsiz yoshlarni kasb-hunarga o‘qitish bo‘yicha qisqa muddatli o‘quv kurslari sonini va sifatini oshirish maqsadida nodavlat ta’lim muassasalari bilan hamkorlik aloqalarini kuchaytirish hamda ularni bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan moliyalashtirishni kengaytirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan, ichki va tashqi mehnat bozoridagi ehtiyoj tahlili hamda hudud xususiyatini inobatga olgan holda kasb-hunar kollejlari bazasida ishsiz yoshlarni kasb-hunarga tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo‘yicha kurslarni o‘z ichiga olgan zamonaviy markazlarni tashkil etishi taklif etilgan, ishsiz yoshlarning raqobatbardoshligini oshirishda kredit tizimidan ham samarali foydalanish yo‘llari taklif etilgan, mehnat organlari bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan ishsizlarga, shu jumladan, yoshlarga tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun biznes-rejalarning texnik-iqtisodiy asosnomalari asosida subsidiyalar yoki ssudalar ko‘rinishida moliyaviy yordam ko‘rsatishi lozimligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: ishsizlar, yoshlar, mehnat bozori, ishchi kuchi taklifi, yoshlar tadbirkorligi, moliya-kredit tizimi, raqobatbardoshlik

Dolzarbligi.

Bugungi kunda mamlakatimizda yoshlar mehnat bozorini tartibga solish, yoshlarning ish bilan bandligini ta’minlash, oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish, ishsiz yoshlarni kasb-hunarga o‘qitish bo‘yicha qisqa muddatli o‘quv kurslari sonini va sifatini oshirish, yoshlar tadbirkorlik klasterlari faoliyatini tashkil etish kabi masalalarga alohida e’tibor berilmoqda. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida «... o‘rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish hamda xususiy tadbirkorlik sohasiga jalb etish, yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlash va ro‘yobga chiqarish, yoshlarni ijtimoiy himoya qilish, yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishda davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, ta’lim muassasalari, yoshlar va boshqa tashkilotlarning samarali faoliyatini tashkil etish» [1] vazifalari belgilab berilgan. Bu vazifalarni hal etishda ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini oshirish hamda yoshlar mehnat bozorini tartibga solishni takomillashtirish kabi yo‘nalishlarda ilmiy-tadqiqotlarni chuqurlashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekistonda ishsiz yoshlarni mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan ishchi kasblar, mutaxassisliklar va biznes yuritish ko‘nikmalariga o‘qitish, ularning iqtisodiy faolligini oshirishga qaratilgan qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bunga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 iyundagi 5466-son farmoni bilan qabul qilingan “Yoshlar – kelajagimiz” Davlat dasturini misol tariqasida keltirish mumkin.

Bugungi kunda respublikamizning barcha tuman va shaharlarida mazkur davlat dasturi doirasida quyidagi tadbirlar amalga oshirilmoqda:

1. Yoshlar ittifoqi huzurida “Yoshlar – kelajagimiz” jamg‘armasi, shuningdek, uning tuman va shahar filiallari tashkil etildi. Jamg‘armaning mablag‘laridan Davlat dasturidagi tadbirlarni moliyalashtirish yo‘nalishlari 1-rasmda keltirilgan.

2. Ishsiz yoshlarning kasbga qayta tayyorlanishi va malaka oshirishini tashkil etish, ularni mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan kasblarga o‘qitish, shuningdek, ularga biznes yuritish ko‘nikmalarini o‘rgatish.

3. Davlat-xususiy sheriklik shartlarida “Yosh tadbirkorlar” kovorking-markazlari va “Yoshlar mehnat guzari” komplekslarini qurish:

– yosh tadbirkorlarga imtiyozli shartlarda binolar, ofis texnikasi va sarflash materiallarini ijaraga berish, ularni internet bilan ta’minlash, shuningdek, yoshlarning biznes tashabbuslari, startaplari, g‘oyalari va loyihalarini amalga oshirishga boshqacha ko‘mak berish, jumladan biznes-rejalar ishlab chiqish, maslahat, yuridik, buxgalteriya va boshqa xizmat turlarini ko‘rsatish, forumlar, master-klasslar va seminarlar tashkil etish uchun “Yosh tadbirkorlar” kovorking-markazlarini;

– savdo-maishiy va kichik ishlab chiqarish maydonlarini tashkil etish uchun mehnat kuchi haddan ziyod bo‘lgan tumanlarda “Yoshlar mehnat guzari” komplekslarini qurish.

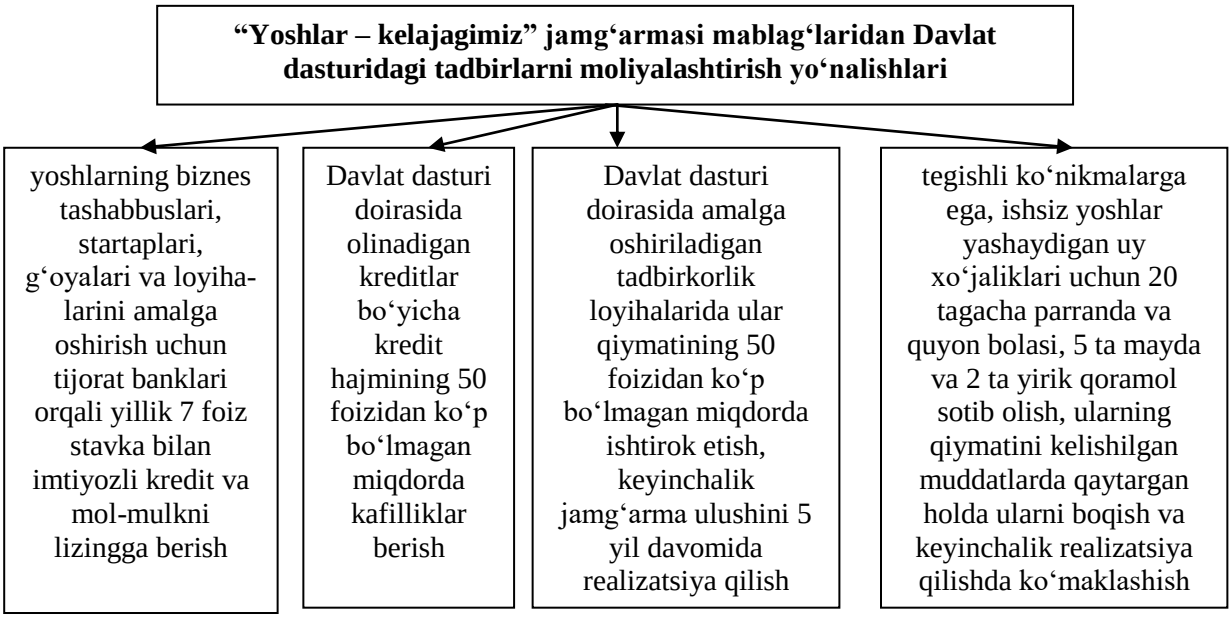

1-rasm. “Yoshlar – kelajagimiz” jamg‘armasi mablag‘laridan Davlat dasturidagi tadbirlarni moliyalashtirish yo‘nalishlari[71]

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 16 avgust “O‘zbekiston Yoshlar ittifoqi huzuridagi “Yoshlar – kelajagimiz” jamg‘armasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 669-sonli qarori O‘zbekiston yoshlar ittifoqi huzuridagi “Yoshlar – kelajagimiz” jamg‘armasi to‘g‘risida nizom tasdiqlandi [2]. Mazkur nizomga muvofiq jamg‘arma o‘z faoliyatini quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshiradi:

– yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash sohasida davlat siyosatini yuritishda ishtirok etish, moliyaviy xizmatlardan foydalanishni kengaytirish hamda imtiyozli kredit va mol-mulkni lizingga berish uchun resurslar ajratish;

[71] Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 июндаги 5466-сон фармони билан қабул қилинган “Ёшлар – келажагимиз” Давлат дастури асосида муаллиф томонидан тузилган.

– Davlat dasturi doirasida yoshlarning biznes tashabbuslari, startaplari, g‘oyalari va loyihalarini qo‘llab-quvvatlash;

– yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish orqali ish o‘rinlari tashkil etish imkonini beradigan davlat, tarmoq va hududiy dasturlar, loyihalar hamda tadbirlarni amalga oshirishda ishtirok etish;

– tadbirkorlik sub’ektlarining innovatsion faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, yangi turdagi mahsulotlar yaratish va ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, shuningdek ishlab chiqarish faoliyatiga samarali yangi texnologiyalarni joriy etishga ko‘maklashish;

– ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan birgalikda respublikada yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlashni takomillashtirish muammolarini o‘rganishga doir kompleks ilmiy va amaliy tadqiqotlarni amalga oshirilishida ishtirok etish.

Bizning fikrimizcha, ishsiz yoshlarning raqobatbardoshligini oshirish uchun ularni mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan ishchi kasblar (mutaxassisliklar) o‘qitish maqsadga muvofiq. Buning uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

1. Mehnat bozorida hududlar bo‘yicha joriy, yaqin, o‘rta va uzoq istiqboldagi ehtiyoj yuqori bo‘lgan ishchi kasblar (mutaxassisliklar)ni aniqlash. Bunda quyidagilarni hisobga olish taklif etiladi:

– mavjud xo‘jalik yurituvchi sub’ektlardagi bo‘sh (bo‘shaydigan) ish o‘rinlari;

– hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlari doirasida ishga tushiriladigan loyihalarda yaratiladigan ish o‘rinlari;

– milliy hunarmandchilik bo‘yicha «Usta-shogird» an’anasi asosida o‘qitish yo‘nalishlari va hajmi;

– tashqi mehnat migratsiyasi masalalari agentligining chet ellik ish beruvchilar bilan tuzilgan shartnomalariga muvofiq talab etiladigan mutaxassislik (ishchi kasb)lar;

– norasmiy sektor va iqtisodiyotning boshqa sohalaridagi mutaxassis (kasb)larga bo‘lgan talab.

2. Ishsiz yoshlarni kasb-hunarga o‘qitish bo‘yicha qisqa muddatli o‘quv kurslari sonini va sifatini oshirish maqsadida nodavlat ta’lim muassasalari bilan hamkorlik aloqalarini kuchaytirish hamda ularni bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan moliyalashtirishni kengaytirish. Bunga quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali erishish mumkin:

– mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan, zamonaviy texnika va texnologiyalar, o‘quv dasturlari asosida o‘qitish imkoniyatiga hamda boshqa zarur shart-sharoitlarga ega bo‘lgan nodavlat ta’lim muassasalari bilan o‘zaro natijaga yo‘naltirilgan hamkorlik aloqalarini o‘rnatish;

– bandlikka ko‘maklashish tuman (shahar) markazlari tomonidan mazkur ta’lim muassasalarida mavjud ta’lim yo‘nalishlari, muddatlari va ixtisosliklar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni ishsiz yoshlarning keng ommasiga yetkazish bo‘yicha choralar ko‘rish;

– bandlikka ko‘maklashish tuman (shahar) markazlari yo‘llanmasi asosida yuborilgan ishsiz yoshlarni kasb-hunarga tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish uchun ketgan xarajatlarni Bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan moliyalashtirishni kengaytirish.

3. Ichki va tashqi mehnat bozoridagi ehtiyoj tahlili hamda hudud xususiyatini inobatga olgan holda kasb-hunar kollejlari bazasida ishsiz yoshlarni kasb-hunarga tayyorlash, qayta

tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo‘yicha kurslarni o‘z ichiga olgan zamonaviy markazlarni tashkil etish.

Ta’lim xizmatini ko‘rsatish va kasbga yo‘naltirish faoliyatini amalga oshiruvchi ta’lim muassasalariga grantlar ajratish ham ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

Bizningcha, bandlikka ko‘maklashish tuman (shahar) markazlarida ro‘yxatdan o‘tgan ishsiz yoshlarni kasbga qayta o‘qitishga sarflanadigan xarajatlarni moliyalashtirish uchun Bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan ta’lim muassasalariga grantlar ajratish maqsadga muvofiq.

Ta’lim muassasalariga grantlarni quyidagi maqsadlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

– bandlikka ko‘maklashish markazlarida ro‘yxatdan o‘tgan ishsiz yoshlarni kasbga qayta o‘qitishga;

– umumiy o‘rta ta’lim muassasalari yohud kasb-hunar ta’limi muassasalarida ta’lim olayotgan yoshlarni shaxsiy xususiyati va qiziqishlari, kasbiy qobiliyati va moyilligini baholash, ularni kasb-hunarga bo‘lgan xohishi va mehnat yo‘nalishlarini aniqlash, mehnat bozoridagi talab yuqori bo‘lgan kasblarni tanlashda ko‘maklashish va kasb-hunarga to‘g‘ri yo‘naltirish bo‘yicha amaliy tadbirlarni tashkil etish va ta’lim muassasalarini jihozlashga;

– hududlarda ishsiz yoshlarga tadbirkorlik ko‘nikmalarini singdirish maqsadida o‘quv kurslari, seminar-trening va master-klasslarni tashkil etish va o‘tkazishga;

– mehnat bozorida vaziyat murakkab bo‘lgan hududlarda ishsizlarni mehnat bozorida ehtiyoj yuqori bo‘lgan kasb-hunarga tayyorlash yoki qayta tayyorlash orqali bandligini ta’minlash kabi ijtimoiy foydali maqsadlarga erishishga qaratilgan loyihalarini amalga oshirishga.

Olib borilgan izlanishlar yoshlar raqobatbardoshligini oshirishning noan’anaviy yo‘llarini ham amaliyotga tadbiq etishni taqozo etadi. Shundan kelib chiqish hududlarda ishsiz yoshlar klubini tashkil etish maqsadga muvofiq.

Ushbu klubga kadrlar agentligi, tijorat banklari, tashqi migratsiya masalalari bo‘yicha agentlik vakillari hamda ishsiz yoshlar taklif etiladi.

Klubning har bir a’zosi mahalla raisi imzosi orqali xususiy ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish uchun kredit olish huquqiga ega bo‘lishi lozim. Shuningdek, klubda ishsiz yoshlar uchun maxsus kurslarni bepul tashkil etish maqsadga muvofiq.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida» 2017 yil 5 iyuldagi PF-5106-son Farmoni ijrosi yuzasidan, shuningdek biznesni tashkil etish va yoshlarni tadbirkorlik faoliyatiga faol jalb etish uchun yanada qulay sharoitlar yaratish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 16 oktabrdagi “Yoshlar tadbirkorlik klasterlarini tashkil etishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 834-son qarori qabul qilindi.

Mazkur qaror bilan tasdiqlangan “Yoshlar tadbirkorlik klasterlari to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, klasterlar faoliyatining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

– yoshlarga tadbirkorlik faoliyatini boshlash va yuritish uchun klaster hududida ishlab chiqarish maydonlari taqdim etish orqali ularni tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilish;

– yosh tadbirkorlarga ruxsat beruvchi hujjatlarni, kreditlar olish, biznes-rejalar tayyorlash, marketing tadqiqotlari o‘tkazish, savdo bozorlarini topish va boshqalar uchun zarur hujjatlarni tayyorlashda amaliy ko‘maklashish;

– yoshlarga biznesni yuritish asoslarini o‘rgatish, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish, shuningdek yosh tadbirkorlarga malakali xodimlarni tanlashda yordam berish;

– startaplar tashkil etish uchun biznes-inkubatorlar vazifalarini amalga oshirish, yosh tadbirkorlarning raqobatbardoshligini oshirish, ular faoliyatini barqaror rivojlantirish.

Bizning fikrimizcha, ishsiz yoshlarni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb etish hamda hududlarda yoshlar tadbirkorlik klasterlarini samarali tashkil qilish maqsadida qator chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq (2-rasm).

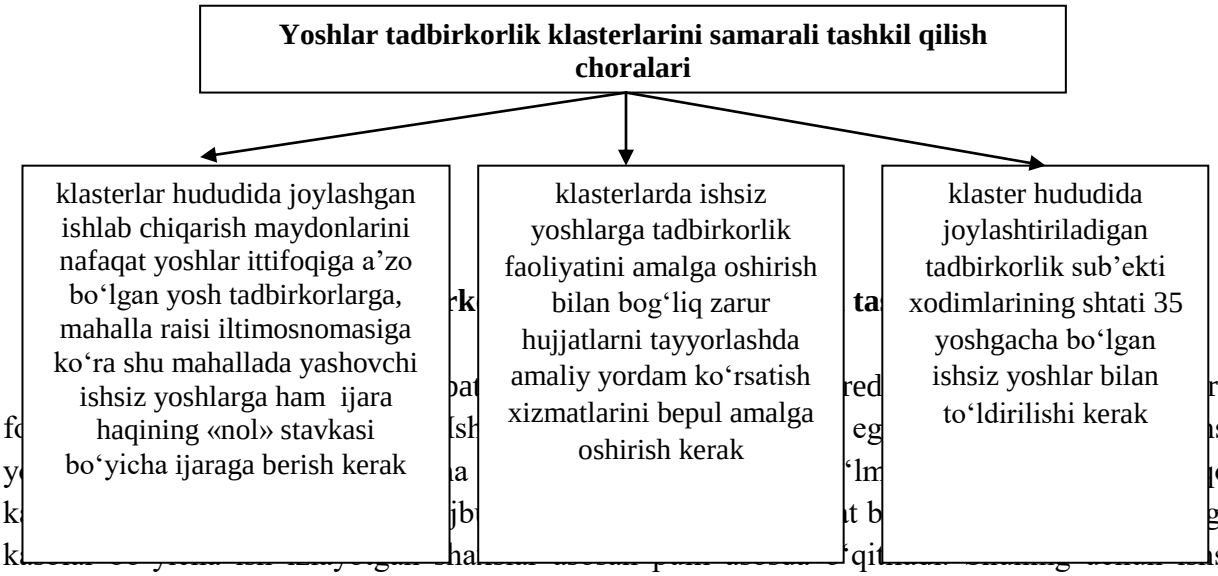

yoshlarni kasbga tayyorlash bo‘yicha mikrokreditlar ajratish maqsadga muvofiq. Bizningcha, mikrokreditlar bandlikka ko‘maklashish markazlarida ro‘yxatga olingan ishsiz yoshlarga garov ta’minotisiz eng kam ish haqining 100 baravari miqdoridan oshmagan hajmda ajratilishi lozim.

Ishsiz yoshlarni qayta tayyorlashda kasb (mutaxassislik) xususiyatidan kelib chiqib shoshilmasdan kerak bo‘lsa 1 yil qayta tayyorlash zarur. Bizningcha, ishsiz yoshlarni savdo sohasiga emas, balki ishlab chiqarishga qiziqtirish va yo‘naltirish hamda shu sohalar bo‘yicha qayta tayyorlash lozim.

Bunda ishsiz yoshlarga kreditni quyidagi maqsadlarda ajratish mumkin:

– mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan kasblar bo‘yicha ta’lim muassasalarida o‘qitish;

– o‘quv kursini muvaffaqiyatli tamomlagan malakali kasb egalarini o‘z mehnat faoliyatini boshlashda kerakli jihoz va anjomlarni sotib olish;

– ishsiz yoshlarning o‘z tadbirkorlik faoliyatlarini boshlash.

Rossiya ichki ishlar vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2018 yilning yanvar-iyun oylarida O‘zbekistonda Rossiyaga 2 247 519 kishi (shundan ishlash maqsadida kelganlar - 1 116 598) [3], 2018 yilning yanvar oyidan sentabriga qadar O‘zbekistondan Rossiyaga 3 400 000 dan ortiq kishi yetgan, shundan ishlash maqsadida kelganlari – 1 573 791 kishini tashkil etadi [4].

[72] Манба: расм муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

Tashqi mehnat migrantlarining aksariyat qismini kasbga ega bo‘lmagan va malakasiz yoshlarni tashkil qiladi. Bizningcha, respublikadan tashqariga chiqib ishlashni xohlovchi ishsiz yoshlarga ham kasbga tayyorlash bo‘yicha kredit tizimini joriy qilish lozim.

Ishsiz yoshlarning egallagan kasbi bo‘yicha ish bilan bandligini subsidiyalash muhim muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ishsiz yoshlarning vaqtinchalik ish bilan bandligini tashkil etish uchun «Yoshlar amaliyoti» nizomini ishlab chiqish va qabul qilish lozim. Mazkur Nizom asosida yollovchilar tomonidan o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan ish o‘rinlarining tashkil etilishi va ishsiz yoshlarga ushbu ish o‘rinlariga ishga joylashishda yordam berishni nazarda tutishi lozim, bu ularning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshiradi (chunki, amaliy ish tajribasi qo‘lga kiritiladi va doimiy ishga joylashish imkoniyatlari oshadi). Bunda bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi yollovchilarning ishga joylashtirilgan yoshlar mehnatiga haq to‘lash xarajatlarini qisman (ular ish haqining 50 foizini) qoplashi lozim.

Keyingi yo‘nalish ishsiz yoshlarning o‘z mehnatini, kichik biznesni tashkil etishdagi bandligiga ko‘maklashish bilan bog‘liq. Norasmiy iqtisodiyotda ishtirok etish ko‘lamlariga qarab fikr yuritadigan bo‘lsak, yoshlarda ish bilan bandlikning bunday shakliga bo‘lgan qiziqish ancha yuqori. Tadbirkorlik yoshlarning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etishda real kuchga, ular daromadlarini oshirishning potensial manbaiga aylanmoqda. Aynan xususiy tuzilmalar o‘quvchi va talaba yoshlarning vaqtinchalik ish bilan bandligini ta’minlashning keng imkoniyatlarini taqdim etadi, bunda ularni mehnat faoliyatiga moslashtirish nazarda tutiladi. Shu bilan birga, o‘z ishini boshlash bir qator muammolar, shu jumladan, katta hajmdagi moddiy resurslarga bo‘lgan ehtiyoj bilan bog‘liq. O‘zini o‘zi band qilishga ko‘maklashish va tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida davlat tomonidan me’yoriy-huquqiy bazani takomillashtirishni, kichik biznes sub’ektlarini moliya-kredit bilan qo‘llab-quvvatlashni, kichik tadbirkorlik infratuzilmasini shakllantirishni, axborot ta’minotini takomillashtirishni o‘z ichiga oluvchi chora-tadbirlar tizimini shakllantirish lozim.

Buning uchun, fikrimizcha, «Mehnat organlari tomonidan ishsizlarga mustaqil ish bilan bandlikni tashkil etishda ko‘maklashish to‘g‘risida»gi nizom ishlab chiqish va qabul qilish lozim. Mehnat organlari bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan ishsizlarga, shu jumladan, yoshlarga tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun biznes-rejalarning texnik-iqtisodiy asosnomalari asosida subsidiyalar yoki ssudalar ko‘rinishida moliyaviy yordam ko‘rsatishi lozim. Lekin, ta’kidlash lozimki, ushbu yordamni kasbga va muayyan shaxsiy xususiyatlarga ega bo‘lgan, tashabbuskor yoshlar olishlari mumkin. Bandlikka ko‘maklashish markazi tomonidan subsidiyani berish to‘g‘risida qarorlar qabul qilingan sana holatiga ko‘ra subsidiyaning miqdori, bizningcha, eng kam ish haqining 25 baravarini tashkil qilishi lozim bu ishsizlar tomonidan tadbirkorlik faoliyatining tashkil etilishi tufayli ular qilgan moliyaviy xarajatlarni qisman qoplash uchun qaytarilmaydigan, bir martalik pul yordami hisoblanadi. Ssuda bandlikka ko‘maklashish markazining qarori asosida ishsiz bilan u tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishi uchun shartnoma tuzish yo‘li bilan beriladigan maqsadli, muddatli va qaytariladigan moliyaviy yordamdir. Nazarimizda, ssuda miqdori eng kam ish haqining 150 baravaridan oshmasligi va u ko‘pi bilan 18 oy muddatga berilishi kerak. Ishsizga tadbirkor sifatida ro‘yxatdan o‘tish hujjatlarini rasmiylashtirish, litsenziya olish va hisobvaraq ochish bilan bog‘liq xarajatlarni qoplash uchun pul berilishi mumkin.

Ta’kidlash lozimki, amaldagi qonun hujjatlarida yoshlar o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan alohida ijtimoiy guruh sifatida ko‘rib chiqilmagan. Yoshlarga o‘z ishini tashkil etishda

yordam aholining boshqa toifalari bilan umumiy asosda, ularning o‘ziga xos jihatlarini hisobga olmagan holda ko‘rsatiladi va ko‘pincha aholining kattaroq yosh guruhlari afzal ko‘riladi. Shu sababdan aynan yoshlar uchun tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda ko‘maklashish davlat dasturini ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda yosh fuqarolarning, yosh oilalarning, shuningdek, ayniqsa qishloq joylarida yosh tadbirkorlar tashkilotlarining mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatiga doir chora-tadbirlarning amalga oshirilishi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlar tadbirkorligini rag‘batlantirish maqsadida tanlov asosida yoshlar tijorat korxonalariga mahsulot ishlab chiqarish va aholiga xizmatlar ko‘rsatish uchun davlat buyurtmasi shakllantirilishi mumkin. Davlat buyurtmasini moddiy va moliyaviy resurslar bilan ta’minlash zarur. Yoshlar korxonasini ustuvor tartibda qo‘llab-quvvatlanadigan korxonalar toifasiga kiritish uchun asos beradigan faoliyat turlarining ro‘yxati har yili viloyatning tegishli ijro organlari tomonidan tasdiqlanishi lozim. Subsidiyalar tanlov yakuniga ko‘ra va viloyat yoki tumanni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini hisobga olgan holda, mavjud moliyaviy mablag‘lardan kelib chiqib berilishi kerak. Yoshlar korxonalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bilvosita shaklga ega bo‘lishi mumkin (soliqlardan ozod etish, binolar, asbob-uskunalar ijarasi bo‘yicha imtiyozlar, reklamani joylashtirish uchun chegirmalar va b.).

Xulosa va takliflar

O‘zbekistonda ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini oshirish uchun quyidagi vazifalar hal etilishi lozim:

1. Ishsiz yoshlarni mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan kasblar va mutaxassisliklarga professional o‘qitish yuzasidan qisqa muddatli kurslar sonini ko‘paytirish va sifatini oshirish**.** Jumladan:

– hududiy mehnat bozorida ishchi kuchiga ehtiyoj yuqori bo‘lgan ishchi kasblar va mutaxassisliklar ro‘yxatini shakllantirish;

– ishsiz yoshlarni kasb-hunarga o‘qitish bo‘yicha qisqa muddatli o‘quv kurslari sonini va sifatini oshirish maqsadida nodavlat ta’lim muassasalari bilan hamkorlik aloqalarini kuchaytirish hamda ularni bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan moliyalashtirishni kengaytirish;

– bandlikka ko‘maklashish tuman (shahar) markazlari yo‘llanmasi asosida ishga joylashtirilgan yohud kasbga o‘qitishga yo‘naltirilgan ishsiz yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlashni tashkil etish;

– kasb-hunar kollejlari bazasida xorijiy tajriba va mehnat bozori talablaridan kelib chiqib ishsiz yoshlarni kasb-hunarga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo‘yicha kurslarni o‘z ichiga olgan zamonaviy markazlarni tashkil etish;

– Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan ishchilarni malaka darajasi, kompetetligi va ko‘nikmalarini baholashning milliy tizimini joriy etish;

– ishsiz yoshlarning kasb-hunarga xohishini va mehnat yo‘nalishlarini aniqlash uchun ijtimoiy tadqiqotlar o‘tkazilishini tashkil etish.

2. Ta’lim tizimida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish.

Ta’lim tizimining samaradorligi masalasi so‘nggi yillarda tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Talab etilmagan, keyinchalik kasbi va mutaxassisligini o‘zgartirishiga majbur

bo‘ladigan mutaxassislarni tayyorlash jamiyat manfaatlari nuqtai nazaridan maqsadga muvofiq emas.

Ushbu masalaning yechimi o‘rta va uzoq muddatli davr uchun mehnat bozoridagi ishchi kuchiga bo‘lgan talabning monitoringini o‘tkazish bilan bog‘liq. Har qanday mahalliy hokimiyatlar yoshlar mehnat bozoridagi talab va taklif tarkibidagi nomutanosiblikning yuqori darajada bo‘lishining oldini olish uchun ta’lim muassasalarida mutaxassislarni tayyorlash hajmi va sohalarining mintaqa ishlab chiqarish-xo‘jalik majmui ehtiyojlariga mos kelishini ta’minlash chora-tadbirlarini amalga oshirishi kerak. Bu yoshlar mehnat bozorida ehtiyoj yuqori mutaxassisliklar nufuzini ko‘tarish dasturini faol amalga oshirish orqali ta’lim muassasalariga bevosita, abiturientlarga esa bilvosita ta’sir ko‘rsatish chora-tadbirlari bo‘lishi mumkin. Albatta, bu yerda kimni va qancha miqdorda tayyorlashni o‘z xohishiga ko‘ra hal etadigan nodavlat ta’lim muassasalari bilan muammolar yuzaga kelishi mumkin. Shu munosabat bilan, bizning nazarimizda, nodavlat ta’lim muassasalarini akkreditatsiya qilishdagi majburiy mezonlardan biri sifatida dinamikada muayyan vaqt uchun ishga joylashtirilayotgan (keyinchalik samarali ish bilan band bo‘lgan) bitiruvchilar ko‘rsatkichining kiritilishi ushbu masalani hal etish yo‘nalishlaridan biriga aylanishi kerak.

3. Ayniqsa innovatsion ishlanmalar bilan bog‘liq tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun imtiyozli sharoitlarni yaratish. Gap “yosh tadbirkorlar uchun boshlang‘ich kapital” dasturi, shuningdek yosh tadbirkorlar uchun soliq stavkalari va yig‘imlarning moslashuvchan shkalasini yaratish yo‘li bilan soliqqa tortish institutining tartibga soluvchi funksiyasini takomillashtirish haqida borayapti. Bu mamlakatimizning moliyaviy-iqtisodiy, ilmiy, ta’lim, ijtimoiy-siyosiy resurslarini ko‘paytirishga qodir bo‘lgan avlodni tayyorlash uchun zarur.

4. Yosh mutaxassislarni ishga qabul qilish tartibini o‘zgartirish. Bugungi kunda ko‘plab ish beruvchilar yosh mutaxassislarga nisbatan oshirilgan talablarni qo‘yishmoqda, aksariyat kompaniyalar yoshlar mehnatidan foydalanishga ehtiyoj sezmayapti, yoshlar uchun o‘z korxonasi doirasida mansabda o‘sish imkoniyatini taqdim etmayapti. Shuning uchun ishga qabul qilish mezonlarini yumshatish, xususan ish tajribasiga ega bo‘lmagan yoshlarni ular uchun ish o‘rinlarini kvotalash yo‘li bilan qabul qilish, shuningdek kunduzgi ta’lim shakli talabalarining amaliy tajribaga ega bo‘lishini ta’minlash maqsadida ular uchun moslashuvchan ish grafigini qo‘llash yoshlarning samarali ish bilan bandligini rag‘batlantiruvchi chora bo‘lishi mumkin.

5. Oliy ta’lim muassasalari huzurida kichik korxonalar tashkil etish. Bunday tashkilotlar asosan oliy o‘quv yurtlarining yuqori bosqich talabalari va bitiruvchilaridan tarkib topishi kerakligi nazarda tutiladi. Bu yosh mutaxassislarning amaliy tajribaga ega bo‘lishi orqali ta’lim muassasasi bilan ishlab chiqarish o‘rtasida bog‘lovchi bo‘g‘inni hosil qilish va kam bo‘lsa-da, barqaror ish haqi olish muammosini hal etish imkonini beradi. Oliy ta’lim muassasalari va ilmiy muassasalar qoshida kichik innovatsion korxonalar tashkil etish maqsadga muvofiq. Bu oliy ta’lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot institutlariga intellektual faoliyat natijalarini, shu jumladan EHM uchun dasturlar, ma’lumotlar bazalari, ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlari, ishlab chiqarish sirlari (nou-xau)ni amaliyotda qo‘llash imkonini beradi.

Bir qator siyosatchilarning fikriga ko‘ra, ushbu yo‘nalish yosh mutaxassislarning samarali ish bilan bandligini shakllantirish va innovatsion iqtisodiyotga o‘tish uchun sharoitlar yaratish muammolarini hal etishda eng istiqbolli yo‘nalishlardan biri bo‘lishi mumkin. Afsuski (ta’lim tizimini isloh qilish davom etayotganligi tufayli ham), ushbu yo‘nalish yetarli darajada ishlab chiqilmagan va O‘zbekistonning aksariyat oliy ta’lim muassasalarida qo‘llanilmadi.

6. Ishsiz yoshlarni qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlarini ishlab chiqishda yoshlarning raqobatbardoshligini oshirish maqsadlarini belgilab olish zarur. Bunda davlatning iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga faol ta’sir ko‘rsatishi vositasi hisoblangan soliq tizimining tartibga soluvchi funksiyasini rivojlantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi 4947-sonli Farmonining 1-ilovasi «2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi» //www.lex.uz
2. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 18.08.2018 y., 09/18/669/1772-son
3. https://azon.uz/content/views/rossiyaga-kelgan-muhojirlar-soni-buyicha
4. https://daryo.uz/k/2018/11/14/ozbekiston-2018-yil-boshidan-buyon-rossiyaga-kirib-kelgan-mehnat-muhojirlari-soni-boyicha-yetakchiga-aylandi/

OTM TALABALARINI ISH BILAN BANDLIKKA TAYYORLASH ASOSIDA IQTISODIYOTNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHNING MAVJUD XOLATI

B.Norbo‘taev, *GulDU mustaqil tadqiqotchisi*
N.Rasulova, *GulDU mustaqil tadqiqotchisi*
Z.Negmatullaev, *GulDU talabasi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada OTM talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishning mavjud xolati bo‘yicha ilmiy nazariy tahlillar keltirilgan.

Tayanch iboralar: OTM talabalari, ish bilan bandlik, iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish.

Abstract: This article presents a scientific and theoretical analysis of the current state of innovative development of the economy based on the preparation of students of higher educational institutions for employment.

Keywords: university students, employment, innovative development of the economy.

So‘nggi yillarda xorijiy va mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda yoshlarning ish bilan bandligi va ishsizligi, yigit va qizlarni mehnat faoliyatiga tayyorlash muamosiga ancha ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekistonda bu shu mavzuga bag‘ishlab ilmiy-texnik konferensiyalar o‘tkazish, ishsiz yoshlar raqobatbardoshligining asosi sifatida umumiy va kasbiy ta’lim sifatini oshirishga yo‘naltirilgan dissertatsiyalar tayyorlash, qonunchilik va boshqa me’yoriy hujjatlar qabul qilishda namoyon bo‘lmoqda. Bu mavzu S.D. Reznik, I.L. Igoshina, A.A. Sochilova («Shaxsiy raqobatbardoshlik asoslari», «Menejment karerasi»), V.I. Andreev («Konkurentologiya»), M.Xolmuxamedov (Yoshlar mehnat bozorini tartibga solish), K.A.Eshpo‘latov (Mehnat bozori va kasbiy ta’lim uzviyligini ta’minlash), M.B.Ataniyazova (Milliy mehnat bozorini tartibga solishni takomillashtirish) va boshqalarning tadqiqotlarida o‘z rivojini topgan.

Bizning hayotimizga barqaror kirib kelgan “ishsiz yoshlar raqobatbardoshligi” tushuncha munosabati bilan, uni yanada aniqlashtirish zarur, deb hisoblaymiz, chunki shu masala bo‘yicha fikrlar bir-biridan keskin farq qiladi. .[1]

Xususan, L.G. Shatoxin “keng ma’noda bu – potensial sotib oluvchi, ya’ni yollanib ishlaydigan ish beruvchi uchun mehnat bozoridagi xodimlar xislatlarining foydalilik (jozibadorlik) darajasi; tor ma’noda bu – xodimga bo‘sh ish o‘rni uchun kurashda ustunlik beradigan kasbga (mutaxassislikka) ega bo‘lish”, deb hisoblagan. .[10].

A.G. Shatoxin ularning qarashlaridan (bir inchi ko‘rsatilganlar raqobatbardoshlikni iqtisodiy sohaga nisbatan keng ma’nodagi musobaqada yutish imkoniyati – iqtisodiy musobaqa sub’ektlari uchun ustunliklar yaratuvchi xislatlarga ega bo‘lish imkoniyati, deb biladi va ikkinchi ko‘rsatilganlar raqobatbardoshlikni – zamonaviy ish beruvchi mehnat bozorida o‘z ishchi kuchiga talab topish imkoniyati deb tushunadi) farq qiluvchi o‘z nuqtai nazarini asoslab beradi. Bunda u raqobatbardoshlikni ishchi kuchining farq qiluvchi sifatlari va tavsifi, ishchi kuchiga bo‘lgan talabni qondirish imkoniyati bilan emas, uning jozibadorligi bilan bog‘laydi. [10].

I.V. Virinaning yosh mutaxassislarning raqobatbardoshligi haqidagi fikrlari A.G.Shatoxinning nuqtai nazariga ancha yaqin. U raqobatbardoshlikni “ishsizning raqobatchilar oldidagi ustunligini yaratishga ko‘maklashuvchi qobiliyatlari tavsifining yig‘inidisigina emas, balki ishchi kuchi xaridorining muayyan ehtiyojini qondirish layoqati ham”, deb tushungan. .[1.], .[10].

Bizning nazarimizda, ko‘rsatib o‘tilgan yondoshuvlar qiziqarli va katta nazariy materialga asoslangan. Lekin bunda raqobatbardoshlikning natijadorligini bir tomonlama harakatli yo‘l sifatida ko‘rilgan, ya’ni ish beruvchiga u yoki bu yosh kishi yoqqan-yoqmaganligidan kelib chiqib, ishga qabul qilish masalasini hal qilish nuqtai nazaridan qarashgan. Ayni paytda, ishsiz yoshlar ham ba’zi to‘siqlarga qaramasdan ishga joylashish huquqidan foydalanishi mumkinligi dalili inobatga olinmagan.

A.A. Malыsheva va I.V. Nevraevalar mehnat bozorida ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini boshqacha nuqtai nazardan ko‘rib chiqqan. Ularning fikriga ko‘ra, kasb ta’limi tizimi yosh bitiruvchisining raqobatbardoshligi, bu – birinchidan, talab yuqori bo‘lgan va shaxsiy qobiliyatlar bilan uning o‘rnini to‘ldirib bo‘lmaydigan maxsus bilimlarga (masalan, axborot texnologiyalari, geofizika, mikrobiologiya va h.k.) ega bo‘lishdir. Maxsus bilimlar muayyan ixtisoslikdagi bitiruvchilarni raqobatbardoshlik hududidan tashqariga chiqarib qo‘yadi. Ikkinchidan, bozor iqtisodiyotida talab qilinadigan va bir bitiruvchining uni bir qator kursdoshlaridan (shu bilimlarga ega bo‘lgan, lekin zarur qobiliyatlarga ega bo‘lmagan) ajratib turadigan shaxsiy sifatlari mavjudligini ko‘rsatadi. Bu qobiliyatlar o‘z egalarini hatto ular taklif talabdan ustun bo‘lgan mutaxassislik olgan bo‘lsalar-da raqobatbardosh qilishi mumkin. Bu qobiliyatlar quyidagilardan iborat:

- faol hayotiy pozitsiyaga ega bo‘lish;
- kasbga jiddiy yondashish;
- o‘zini o‘zi rivojlantirishga moyillik;
- mehnatsevarlik;
- muloqot ko‘nikmalari;
- yuqori natijalarga erisha olish qobiliyati;

salomatlik. .[5]

Bunday yondashuv bizning tadqiqotga yaqinroq, chunki u o‘zining nuqtai nazari asosiga yoshlarga mehnat hayotida o‘z o‘rnini ishonch bilan himoya qilishga imkon beruvchi yoshlar raqobatbardoshligining muhim omillarini kiritgan.

Akademik Q.X.Abdurahmonov yoshlarning mehnat bozorida raqobatbardosh emasligini ularning zarur ko‘nikmalarga, ish tajribasiga ega emasligi bilan izohlagan. [1].

A.A. Malьisheva va I.V. Nevraevaning fikrlari bilan A.A. Berzina va A.V.Sidorinlarning yondashuvlari o‘zaro muvofiq bo‘lib, ular mehnat bozoridagi raqobatbardoshlik, mutaxassis bilimdonligining mehnat bozori yoki ish beruvchilar talabiga mos kelish darajasi nisbati aynan bir kasb (ixtisoslik) mutaxassislariga taqqoslaganda, yuqoriroq deb ta’riflagan. [5].

M.I.Shilova va I.L.Belix nazarida «aynan professionalizm va universalizmning optimal uyg‘unligi shaxs va bo‘lg‘usi mutaxassisga mehnat bozoridagi raqobatbardoshlikni ta’minlab berishi mumkin». Lekin tadqiqot muallifi o‘zining uzoq muddatli ish tajribasiga asoslanib, ko‘rsatilgan sifatlar bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘lishi mumkin emas, chunki, misol uchun, professionalizm faoliyat joyida ma’lum vaqt oralig‘ida shakllanadi, ba’zan kasbning murakkabligiga qarab, bunga yillar ketadi, degan fikrga keladi. [11].

So‘nggi qoida aynan egallangan bilimlarning mavjudligi ishlab chiqarish yoki boshqaruv vazifalarini hal qilish tajribalari bilan tasdiqlanmagan yosh kasbiy ta’lim bitiruvchilariga taalluqli.

A.V.Kovalyov tomonidan “shaxsning ushbu shaxsga jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatish va kasbiy o‘sish muammolarini madaniyatli hal qilishiga imkon beradigan asosiy bilimlari va qadriyatlar borasidagi yo‘nalishlari yig‘indisini namoyon qiladigan integral qobiliyatlari” sifatida tavsiflanadigan raqobatbardoshlik ancha keng tavsifga ega. Bizning nazarimizda, muallif tomonidan masalaning bunday qo‘yilishi ziddiyatli, chunki ular endigina ta’lim muassasasini tugatib, ishga qabul qilingan, ya’ni avvaligi ish o‘rni uchun raqobat kurashida g‘alaba qozonib, o‘zining kasbiy o‘sishini keyinchalik ta’minlaydigan yosh mutaxassisga qaratilgan. [4].

S.I. Sotnikovaning ta’rifida “raqobatbardoshlik” – nisbiy tushuncha, chunki mehnat bozori bir xil emas va mehnatning funksional xususiyatidagi bozor talabi darajasi, ishchi kuchining noyobligi darajasi, shuningdek, ishchi kuchiga bo‘lgan iste’mol talabining xususiyatlari bilan farqlanuvchi segmentlarga ajratib tuzilishi mumkin. Bunday yondashuvga to‘liq qo‘shilish to‘g‘ri bo‘lmaydi, chunki ushbu tushuncha nisbiy bo‘lib, ish bilan bandlik, bu – raqobatbardoshlikning mehnat bozori shakllanishiga bog‘liq bo‘lmagan muayyan natijasidir. [9].

B.D. Parigin mehnat bozoridagi oliy ma’lumotli yoshlar raqobatbardoshligi “o‘z resurslari (psixofiziologik salomatlik, yosh, tashqi ko‘rinish, qobiliyatlar, iste’dod, intellekt darajasi, kuch-quvvat zaxirasi) va axloqiy xususiyatlariga (qadriyatlar pog‘onasi, ishonch-e’tiqod tizimi, ta’qiqlar va shaxsiy cheklovlarning mavjudligi) ega bo‘lgan kompleks xususiyat” sifatida yondashgan. Bizning nazarimizda, aytib o‘tilgan belgilar, o‘z asosiga ko‘ra, mehnat salohiyatining tarkibiy qismlari hisoblanadi. [7].

Ko‘rib turibmizki, olimlar va mutaxassislar, asosan, mehnat bozorida kasbiy ta’lim o‘quv muassasalari bitiruvchilarining raqobatbardoshligini ko‘rib chiqqan. Va bu mantiqan to‘g‘riligi shundaki, mehnat bozoriga umumta’lim maktabini bitirganlar kamdan-kam hollarda kasbiy mahorat va ko‘nikmalarga ega bo‘lishadi (bu, asosan, turmushda zarur bo‘lgan eng oddiy operatsiyalarni bajarish mahorati va qiyin bo‘lmagan qishloq xo‘jalik ishlaridir). Tadqiqotlar

ko‘rsatishicha, bunday fuqarolarning bir qismida kasbga ega bo‘lish imkoniyati va istagining yo‘qligi, malakali mehnat talab qiladigan va odatda ommaviy talab predmeti bo‘lmagan ish o‘rinlariga ishga joylashishga to‘siq bo‘lmaydi. [7].

Malakasiz xodimlarning raqobatbardoshligi bo‘lg‘usi mehnat jarayonida namoyon bo‘ladi va yosh mutaxassislardan farqli ravishda faqat shaxsiy sifatlar bilan belgilanadi. Bunday xislatlardan eng muhimi qatoriga biz harakatchanlik, kirishimlilik, ishga nisbatan vijdonan munosabatda bo‘lishni kiritamiz. Ko‘rsatilgan sifatlar ularning egasiga barchaning, jumladan, tashkilot rahbariyatining ko‘z o‘ngida bo‘lish va shu bilan axloqiy va moddiy jihatdan yutib chiqishga imkon beradi. Ko‘pincha ular ish beruvchilardan kelgusida yuqori malakali ishlarda yoki ma’muriy lavozimlarda band bo‘lib, maxsus kasbiy bilimlarni o‘zlashtirish taklifini oladilar.

Biz mehnat bozoridagi yoshlar raqobatbardoshligini tizimlashtirish asosida raqobatbardoshlik haqidagi o‘z fikr-mulohazalarni keltirdik. Unga ko‘ra, mehnat bozorida yoshlar raqobatbardoshligi individuumning iqtisodiyot talab qilgan, tashqi va ichki mehnat bozorida munosib ish o‘rniga ega bo‘lish huquqi uchun muvaffaqiyatli raqobatlashishiga imkon beruvchi mahoratlar, ko‘nikmalarga to‘plamiga ega bo‘lishidir.

Bizning fikrimizcha, yoshlar, ayniqsa, kasbiy ta’lim tizimi bitiruvchilarining raqobatbardoshligini, kasbiy jihatdan to‘la aniqlik bilan baholashning imkoni yo‘q. Chunki mehnat bozorida faqat potensial xodimlar o‘rtasidagina emas, balki ularning biror ma’lumot (asosiy, qo‘shimcha) olganligi to‘g‘risidagi hujjatlari, rezyumelari, ish beruvchida yaxshi taassurot qoldirish mahoratlari o‘rtasida ham musobaqalashish bo‘lmoqda. O‘zini namoyon qilish mahorati (o‘zining individual xususiyatlarini, imkoniyatlari, qobiliyatlarini ko‘rsata bilish) bugungi kunda ishchi kuchiga bo‘lgan talabni shakllantiruvchi tomonga ta’sir etuvchi umume’tirof etilgan vositalar qatoriga kiritilishi, bejiz emas. Biz 2018 yilda kadrlar xizmatining 60 vakili va bevosita korxonalarning rahbarlari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovlar shuni ko‘rsatdiki, bu bosqichda bo‘sh ish o‘rinlarini egallashga talabgorlarni baholash uchun usullar yig‘indisi, shaxsan suhbatlashish asosida qilingan xatolar 47% va 65% o‘rtasida siljib turadi. Ish beruvchilarning ta’kidlashicha, ko‘pincha munosib nomzod qidirish uchun vaqtning yo‘qligi tufayli suhbatlashish vaqtida o‘zini lozim darajada ko‘rsata olmaganligi sababli ishga qabul qilinganlar, o‘zini foydaliroq tomondan namoyon qilganlarga qaraganda ish joyi (lavozim)da jarayonga tezroq qo‘shilib ketgan va ishda yaxshi natijalar ko‘rsatgan. Demak, bizning fikrimizcha, ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini birlamchi va ikkilamchiga ajratish kerak.

Birlamchi raqobatbardoshlik kasbiy tayyorgarlik va qaysidir darajada dastlabki qabul paytida zarur shaxsiy sifatlarni tarbiyalash davomida, uning ikkinchi bosqichi esa bevosita ish o‘rnida shakllanadi.
O‘rgatish davomida kasbiy bilimlar qanchalik yaxshi o‘zlashtirilgan bo‘lsa, kelgusi mehnat faoliyatidagi mahorat shunchalik tez oshishi mumkin. Shundan kelib chiqqan holda, biz kasbiy ta’lim olgan ishsiz yoshlarning birlamchi raqobatbardoshligi nazariy bilimlar va qisman ishga yollash bo‘yicha ish beruvchi bilan muloqot davomida namoyon bo‘ladigan va ish o‘rni (lavozim)ga boshqa raqobatchilar ichidan muayyan yosh kishini ajratib olishga imkon beradigan ba’zi amaliy ko‘nikmalar (o‘quv va ishlab chiqarish amaliyoti davomida olingan) to‘plami bilan belgilanadi, deb hisoblaymiz. Ikkilamchi raqobatbardoshlik ichki mehnat bozorida shaxsga egallayotgan ish o‘rnini (lavozimi) saqlab qolish yoki yuqoriroq mavqega erishishga intilishida ustuvorlikni ta’minlovchi kasbiy o‘zini takomillashtirishda namoyon bo‘ladi.

Ish o‘rni (lavozim) uchun kurashda yutqazganlar ichki va tashqi mehnat bozorlarida raqobatbardosh bo‘lish uchun o‘z malakasini oshirishga majbur bo‘ladi.

Raqobatbardoshlikning o‘ziga xos belgilari bo‘yicha ishsiz yoshlar kontingentining har xil bo‘lganligi sababli biz ish qidirish bo‘yicha murojaat qilgan barcha ishsiz yoshlarni kelgusida tegishli tadbirlar o‘tkazish uchun quyidagi guruhlarga ajratishni taklif qildik:

– kasbiy ta’limga ega bo‘lmaganlar;

– ta’lim muassasasini tugatgan, ammo mutaxassisligi bo‘yicha mehnat tajribasiga ega bo‘lmaganlar;

– mehnat bozorida ish beruvchi tomonidan talab bo‘lmagan kasb tanlagan noraqobatbardosh yoshlar.

Shunday qilib, bu yerda yosh toifalari bo‘yicha bo‘linish sezilarli ahamiyatga ega emas, chunki u yoki bu ish o‘rinlariga talabgor yoki kasb tanlashga majbur bo‘lganlarning raqobatbardoshligi dastlabki nuqta hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida raqobatbardoshlikni oshirish, uning o‘z ishini mufassal bilishini, bajarilayotgan mehnatning mohiyatini, belgilangan maqsadlarga yetish usullari va vositalarini bilishni, shuningdek, tegishli mahoratlar va ko‘nikmalarni anglatadigan kompetentligini shakllantirish bilan uzviy bog‘liq. Bugungi kunda jamiyatda kompetentlik deganda, faqat bilimlar mavjudligi va ularning hajmigina emas, balki ularni zarur vaqtda faollashtira olish va xizmat vazifalarini amalga oshirishda ulardan foydalanish mahorati hamdir, degan fikr ustunlik qiladi. Tahlil qilish va samarali qarorlar qabul qilish mahorati zamonaviy mutaxassis kompetentligining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Oliy ta’lim muassasalarining talabalarni fan va ishlab chiqarishning muayyan sohalaridagi asosiy bilimlarga tayangan bilimdonlikni shakllantirish asosida tayyorlashga o‘tishi raqobatbardosh mutaxassisni uyg‘un rivojlantirishga intilishni anglatadi. Kompetentlikka asoslangan yondashuv, avvalambor, muhim bilimlarni egallashga yo‘naltiriladi.

Demak, ishsiz yoshlar raqobatbardoshligining asosida uning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda talab qilinadigan yangi bilimlarni egallash orqali kompetensiyalar zaiflashishini yengib o‘tishga rag‘bati yotadi.

S.D.Reznik va A.A.Sochilova fikricha, kasbiy ta’lim tizimida o‘qishni davom ettirishda, eng avvalo, e’tibor raqobatga yo‘nalganlikka qaratilishi lozim bo‘lib, «... talaba fikrlashi hozirgi dunyoda yashab qolishi uchun doimo kurashish zarurligi va bunday kurash texnologiyalarini egallash lozimligiga qaratish kerak».[8].

Xulosa qilib aytganda, xorijlik va mahalliy iqtisodchi olimlarning ishsiz yoshlarning raqobatbardoshligi ularning faol hayotiy pozitsiyaga ega bo‘lishi, kasbga jiddiy yondashish, o‘zini o‘zi rivojlantirishga moyillik, mehnatsevarlik, muloqot ko‘nikmalari, yuqori natijalarga erisha olish qobiliyati, salomatligi bilan belgilanishini ko‘rsatdi.

Mehnat bozorida ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini ta’minlash mexanizmi, fikrimizcha, organlar, vositalar va usullar majmui, boshqaruvchi va boshqariluvchi ijtimoiy tashkilotlar tizimosti bilan orasida o‘zaro ta’sir ko‘rsatadi. Bu yerda ish bilan bandlikning keng tarmoqli xizmati, ish o‘rinlari haqidagi ma’lumotlar banki, ishsizlar raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan maqsadli dasturlar va h.k. larni o‘z ichiga oluvchi kasbiy ta’lim organlari, bandlikka ko‘maklashish markazlari orqali uning funksionalligini aniqlashtiruvchi barcha iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy va psixologik omillar majmuini qamrab oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Абдураҳмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «ФАН» нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 281-б

2.Вирина И.В. Формирование и развитие конкурентоспособности молодых спесиалистов на рынкетруда / Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. – Москва, 2007 – С.5.

3.Гелвановский М. Конкурентоспособност в микро- мезо- и макроуровневом измерениях // Российский экономический журнал, 2008, №3 – С. 66-77.

4.Ковалев А.В. Развитие конкурентоспособности будущего спесиалиста – гарант качества профессионалного образования/Материалы научно-практической конференции «Участие работодателей в формировании содержания образовательных программ ФГОС», 2016 – С.3.

5.Малышева А.А., Невраева И.В. Компетенсии молодых выпускников вузов глазами работодателей // Известия Томского государственного политехнического университета, 2015, № 8 – С.226-227.

6.Меликян Г.Г., Колосова Р.П. Экономика труда и сотсиально-трудовые отношения. – Москва, 2014. – С.300.

7.Паригин Б.Д. Практикум по сотсиально-психологическому тренингу. – СПБ, 2000 – С.51.

8.Резник С. Основы личной конкурентоспособности. – М.: «Инфра-М», 2010. - С.5.

9.Сотникова С.И. Конкурентоспособност рынка труда генезис сотсиально-экономического содержания // Ж. Маркетинг в России и за рубежом. № 2, 2015. – С.4.

10.Шатокин А.Г. Конкурентоспособност работников на рынке труда / Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. – Ярославл, 2000 – С.6-7.

11.Шилова М И., Белых И.Л. Формирование конкурентоспособности выпускника вуза //Вестник Томского государственного политехнического университета, 2010. №4 – С.39.

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA INTERNET-MARKETINGDAN FOYDALANISH MEXANIZMI

Zaripov Azamat Djurayevich, *o‘qituvchi*
O‘ktamov Javohir Nabijon o‘g‘li, *o‘qituvchi*
Guliston Davlat Universiteti,
zaripovazamat461@gmail.com

Annotatsiya: Tezisda raqamli iqtisodiyot tushunchasi, internet-marketing tushunchasi, raqamli iqtisodiyot sharoitida internet-marketingdan foydalanish, foydalanishdagi muammolar va kamchiliklar tahlil qilindi. O‘zbekiston sharoitida internet-marketingdan foydalanish samaradorligini yanada oshirish haqida takliflar berildi. Internet-marketing mamlakat iqtisodiyotidagi o‘rni va ahamiyati yoritildi.

Tayanch so‘zlar: internet-marketing, iste’molchi, biznes, dizayn, reklama, mediya, kommunikatsiy, vebtarmoq, Customer Relationship Management.

Аннотация: В диссертации проанализировано понятие цифровой экономики, понятие интернет-маркетинга, использование интернет-маркетинга в условиях цифровой экономики, проблемы и недостатки его использования. Высказаны предложения по дальнейшему повышению эффективности интернет-маркетинга в условиях Узбекистана. Были отмечены роль и значение интернет-маркетинга в экономике страны.

Ключевые слова: интернет-маркетинг, потребитель, бизнес, дизайн, реклама, СМИ, коммуникация, веб-сеть, управление взаимоотношениями с клиентами.

Abstract: In the thesis, the concept of digital economy, the concept of internet marketing, the use of internet marketing in the conditions of the digital economy, the problems and shortcomings of its use were analyzed. Proposals were made to further increase the effectiveness of internet marketing in the conditions of Uzbekistan. The role and importance of Internet marketing in the country's economy was highlighted.

Keywords: internet marketing, consumer, business, design, advertising, media, communication, web network, Customer Relationship Management.

Mamlakatimiz iqtisodiyotida chuqur tarkibiy o‘zgarishlar amalga oshirilayotgan bugungi kunda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, iste’molchilarga tovar va xizmatlarni taqdim etishga ham alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, tovar va xizmatlarni taqdim etishda iste’molchilar uchun qulay hamda zamonaviy usullardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda iste’molchiga qaratilgan yuqori e’tibor, narx samaradorligi va xaridor hamda sotuvchi orasidagi yuqori interaktiv tezlik kabi sabablarga binoan internet-marketing an’anaviy marketingdan ustunlik qilmoqda. Iste’molchi va biznes sektorlarining e’tibori an’anaviy marketing media vositalari bo‘lmish televizor, radio, bosma nashriyotlarga qaraganda raqamli texnologiya media vositalari internet, smartfonlar, simsiz aloqa vositalari va tezkor qidiruv qurilmalariga ko‘proq qaratilmoqda.

Samarali veb-tarmoqlarni yaratishdan foydalangan holda iste’molchilarni o‘ziga jalb qilish va ularning muayyan brendga sodiqligini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalari bo‘lib qolmoqda. Biz bugun raqamli media dunyosi fenominal maromda o‘zgarib borayotganini ko‘rishimiz mumkin. Internet-marketing bu raqamli resurslar bo‘lmish radio, televizor, mobil telefonlari, iste’molchilar uchun mahsulotlarning reklama qilish yoki ularga bo‘lgan motivni shakllantirish maqsadida raqamli reklama displeylaridan oqilona foydalanishdir.

Boshqacha qilib aytganda, internet-marketing elektronik mediya vositalari orqali mahsulot va brendlarni targ‘ib qilishdir. U an’anaviy marketingdan farq qilib, o‘z ichiga raqamli marketing kanallari va metodlarini qamrab oladi. Bular orqali korxona va tashkilotlarga marketing tashviqotlarini tahlil qilishga va iste’molchilarning ayni vaqtdagi xohish-istaklarini aniqlashda yordam beradi.

Internet-marketing dizayn, reklama va sotuvni o‘z ichiga olgan internetning kreativ va texnik aspektlarini bog‘laydi. U yangi iste’molchilarni jalb etish uchun elektron pochta orqali ma’lumotlar almashinuviga ruxsat etibgina qolmasdan iste’molchilarni mahsulotlarni tez sotib olishga ham undaydi. Qolaversa, xaridor va sotuvchi orasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi va iste’molchilarni o‘z mahsulotlariga sodiqligini oshirishga chorlaydi.

Hozirgi kunda kompaniyalar samarali va hayratomuz elektron reklamalar orqali ommaviy auditoriya bilan osongina bog‘lanib, ularning maxsus mahsulot va xizmatlarga bo‘lgan xohish-istaklarini, xulq-atvorlarini va his-tuyg‘ularini bilib olish imkoniyatiga ega.

Shuni aytib o‘tish joizki, an’anaviy kommunikatsiya medialari hisoblangan sotuv kuchlari, televizor va elektron medialari bo‘lmish vebtarmoqlari hamda elektron pochta orasida narx bo‘yicha sezilarli darajada farq bor. Raqamli kanallarning narx samaradorligi va interaktivligi iste’molchi hamda korxonalar orasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri dialogni amalga oshirib, marketologlarni o‘zlarining iste’molchilari bilan tez-tez aloqada bo‘lib turishni ta’minlash bilan birga, kam sarf-xarajat orqali interaktivlik va personallikni oshiradi.

An’anaviy marketing iste’molchilar e’tiborini jalb qilgan holda mahsulot va xizmatlarni sotish uchun amalga oshiriladigan marketing tadqiqotlari va reklama jarayonidir. Internet-marketing iste’molchilar bilan mustahkam aloqa o‘rnatish bilan bir qatorda iste’molchilarni safini kengaytirish maqsadida integratsion, maqsadli va samarador aloqani yaratish uchun raqamli vositalardan foydalanadi.

U raqamli mediada mavjud bo‘lgan barcha media vositalaridan printer, televizor, mobil va radiolardan foydalanib iste’molchilarga ma’lumot yetkazib beradi. An’anaviy marketing radio, televizor, gazeta va afishalardan foydalansa, internet-marketing mobilg‘ marketing, E-mail marketing, SMS, tezkor qidiruv qurilmasi va displey reklama texnologiyalaridan foydalanadi.

Internet-marketingdan keng miqyosda transport-logistika xizmatlari ko‘rsatuvchi korxonalar, tovar va yuklarni yetkazib berish, saqlash, buyurtmalarni shakllantirish, tovar zahiralari haqidagi tezkor axborotlarni yig‘ish va qayta ishlashda, savdo korxonalari esa tovarlarni onlayn tarzda xaridorlarga sotishda, turizm biznesida esa turoperatorlar, turagentlar turpaketlarni onlayn sotish, mehmonxona nomerlarini bronlashda, banklar esa mijozlari bilan pul o‘tkazmalari, turli xil ko‘rinishdagi tijorat xizmatlarini ko‘rsatishda foydalanmoqda.

Internet-marketingdan asosan turli sohalarda faoliyat ko‘rsatayotgan kichik biznes subhektlari keng foydalanmoqda. Chunki kichik biznes sub’ektlarining faoliyat ko‘lami, bozor bilan ishlash va iste’molchilari doirasining qisqa ekanligi ushbu tizimdan samarali foydalanish imkoniyatini yaratib beradi. Kichik biznes sub’ektlari internet-marketing imkoniyatlaridan foydalangan holda o‘zlarining sotuv hajmlari va biznes faoliyatlarini yaxshilashi amaliyotda o‘z isbotini topib bormoqda.

Mamlakatimizda internet-marketingdan foydalanishda bir qator muammolar ham mavjuddir. Eng asosiy muammolardan biri sotuvchilarda ham xaridorlarda ham tijorat tajribalarining kamligidir. Buni esa faoliyat boshlagan ayrim sub’ektlar faoliyatida ham ko‘rish mumkin (torg.uz). Iste’molchilar xaridlarni amalga oshirishda juda ko‘p maslahatlar olishga to‘g‘ri kelmoqda.

Lekin ayni vaqtda mamlakatimizda raqamli marketindan foydalanishning barcha imkoniyatlari jahon talabi darajasida rivojlanib bormoqda. Birgina “Uzreport” axborot agentligi ma’lumot lariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, hozir O‘zbekistonda qariyb 15 milliondan oshiq aholi internetdan foydalanadi.

Boshqacha qilib aytganda, mamlakat aholisining 47,7 foizi internet foydalanuvchisi hisoblanadi. Bu respublikamizda internet-marketing salmog‘ining yuksalishiga sabab bo‘lib, buni korzinka.uz va torg.uz onlayn tijorat tarmoqlari orqali amalga oshirish mumkin. Sababi, ushbu onlayn tijorat tarmoqlari iste’molchilarga mahsulotlarni bevosita onlayn xarid qilish imkoniyatini yaratibgina kolmasdan, har qanday xizmatlarni onlayn tarzda amalga oshirib beradi.

Internet-marketingdan foydalanishda munosabatlar marketingining rivojlanishi ham o‘z tahsirini ko‘rsatadi. Munosabatlar marketingidan maqsad – korxona va mijoz uchun o‘zaro

manfaatli foydani ifodalaydigan uzoq muddatli munosabatlarni o‘rnatish, rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashdir. Tahlil mijozning (korxona, xaridor, istehmolchi) individuallashuviga yo‘naltiriladi va ishonchli mijozlar va ta’minotchilar o‘rtasida uzoq munosabatli munosabatlarni boshqarishga qaratiladi. Keyingi maqsad ushbu mijoz uchun tovarlar va xizmatlarni to‘g‘ri tanlashdan iborat (aksincha emas). Agar aniqroq aytadigan bo‘lsak, one-to-one marketing (yoki munosabatlar marketingi) maqsadi – har bir mijoz bilan munosabatlar o‘rnatish va rivojlantirish va aynan unga xizmat ko‘rsatish bo‘lib, bunda mijozni personifikatsiya qilish uchun axborot texnologiyalari va ma’lumot lar to‘plamlari foydalaniladi.

Munosabatlar marketingining strukturaviy o‘qini Customer Relationship Management (yoki “mijoz bilan o‘zaro munosabatlarni boshqarish”) tushunchasi ifodalaydi. CRM – axborot texnologiyalaridan faol foydalaniladigan marketing strategiyasi bo‘lib, keng ma’lumotlar to‘plami yaratish va qo‘llashni o‘z ichiga oladi hamda kompaniyalarga shaxsiy yondashuvga asoslangan o‘zaro manfaatli munosabatlar yaratish maqsadida mijozlar haqida axborot to‘plash va qayta ishlashga imkon beradi.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, O‘zbekiston iqtisodiyoti tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan korxonalar o‘z faoliyatlarini raqamli marketingdan quyidagi yo‘nalishlarda: iste’molchi sotuvchi orasidagi aloqani raqamli marketing kanallari bo‘lmish korporatsion veb-sahifalar yoki ijtimoiy marketingni qo‘llagan holda amalga oshirish; iste’molchi so‘rovlariga mobil, elektron pochta va internet marketingdan foydalangan holda tez va aniq javob qaytarish; mahsulotlar to‘g‘risida iste’molchilarni batafsil ma’lumot bilan ta’minlash orqali iste’molchilarni o‘z mahsulotini sotib olishga undash; iste’molchilarga xizmatlarni hududiy tashkil etish orqali rivojlantirishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://cyberleninka.ru/article/n/internet-marketing-strategiyasi-va-rivojlanish-metodlari?ysclid=lhjk6gngku280513523
2. https://library.samdu.uz/files/1eab3ffca1628e140416c3cfb2fd9ac4_RAQAMLI%20IQTISODIYOT%20ASOSLAR.pdf
3. https://www.texnoman.uz/post/raqamli-iqtisodiyot-nima.html?ysclid=lhjk7cgi1h637399241
4. https://uz.templeprotestant.org/digital-marketing-8349
5. https://uzinfobiz.ru/internet-marketing-vositalari.html?ysclid=lhjkceofbt746028573

IQTISODIY FANLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Allayarova Mastura Qudratullayevna, *katta o‘qituvchi*
Murodjanova Lobar Murodjon qizi, *talaba*
Guliston davlat universuteti

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy ta’lim sohasidagi innovatsion texnologiyalar, ilg‘or tajribalar, ta’limga yondashuvi haqida tushuncha hamda yangicha dars o‘tish usullarining o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan.

Tayanch so‘zlar: innovatsiyalar, innovatsion texnologiyalar, ta’lim, axborot, aqliy hujum, interaktiv ta’lim texnologiyalari, loyihalarni o‘qitish texnologiyalari, multimedia texnologiyalari, yondashuv.

Abstract: The article discusses innovative technologies in the field of modern education, best practices, understanding of the approach to education, features of new teaching methods.

Keywords: innovations, innovative technologies, education, information, brainstorming, interactive educational technologies, project-based learning technologies, multimedia technologies, approach.

“Innovatsiya” so‘zi lotin tilidan tarjima qilingan bo‘lib “novation”, “innovatio” “yangilash”, “o‘zgartirish”, “o‘zgarish yo‘nalishida” degan ma’noni anglatadi. Har qanday innovatsiya texnologiya orqali amalga oshiriladi. Innovatsion texnologiya - iqtisodiy faoliyatning barcha sohalarida taraqqiyotni ta’minlash va samaradorlikni oshirish uchun yangi narsalarni yaratish yoki mavjudini takomillashtirish texnikasi va jarayonini anglatadi.

Innovatsiyalar yangi ilmiy bilimlarni, kashfiyotlar, ixtirolarni olishga qaratilgan tadqiqot faoliyatidan foydalanish orqali rivojlanadi. Bundan tashqari, innovatsiyalarning paydo bo‘lishi loyihalash ishlarining natijasi bo‘lishi mumkin, bunda mavjud ilmiy nazariyalar va tushunchalar asosida amaliy harakatlarni amalga oshirish imkoniyatlarini aks ettiruvchi instrumental va texnologik bilimlar ishlab chiqiladi. Natijada innovatsion loyihalar yaratiladi, bu esa yangi texnologiyalarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Innovatsiyalar ta’lim faoliyati jarayonida ham rivojlanadi. O‘quv jarayonida talabalarning nazariy va amaliy bilimlarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi, keyinchalik ular innovatsiyalarni yaratish bilan bo‘liq bo‘lgan amaliy hayotning turli sohalarida qo‘llanilishi mumkin.

Ta’lim tizimidagi innovatsion faoliyat ta’lim sohasidagi innovatsiyalarning paydo bo‘lishiga qaratilgan kompleks faoliyatni o‘z ichiga oladi. Bu innovatsiyalar ta’lim jarayonini tashkil etish usullari, ta’lim va tarbiya jarayonida foydalaniladigan resurslar, ilmiy nazariyalar va tushunchalarda o‘z ifodasini topadi.

Ta’limdagi innovatsion texnologiyalar ta’limni tartibga solish, uni to‘g‘ri yo‘nalishga yo‘naltirish imkonini beradi. Odamlar har doim noma’lum va yangi narsalardan qo‘rqib ketishgan, ular har qanday o‘zgarishlarga salbiy munosabatda bo‘lishadi. Ommaviy ongda mavjud bo‘lgan, odatiy turmush tarziga ta’sir qiluvchi stereotiplar og‘riqli hodisalarga olib keladi, ta’limning barcha turlarini yangilashga to‘sqinlik qiladi. Odamlarning zamonaviy ta’limdagi yangiliklarni qabul qilishni istamasligining sababi qulaylik, xavfsizlik va o‘zini o‘zi tasdiqlash uchun hayotiy ehtiyojlarni blokirovka qilishdadir. Hamma ham nazariyani qayta o‘rganish, imtihon topshirish, fikrini o‘zgartirish, shaxsiy vaqt va pul sarflashga tayyor emas. Yangilash jarayoni boshlangandan so‘ng, uni faqat maxsus texnikalar yordamida to‘xtatish mumkin.

Innovatsion ta’lim texnologiyasi - bu ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi o‘zgarishlariga mos keladigan ta’lim faoliyati uchun shart-sharoitlarni yaratish uchun mavjud usullar va vositalarni yangi va sifat jihatidan yaxshilashni o‘z ichiga olgan ta’lim faoliyatini tashkil etish metodologiyasidir.

Ta’lim texnologiyalari va o‘qitish usullari bir biri bilan o‘zaro bog‘liqdir. Innovatsion ta’lim texnologiyalariga quyidagilar kiradi: interaktiv ta’lim texnologiyalari, loyihalarni o‘qitish texnologiyalari va multimedia texnologiyalari.

Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda fanlar doirasida o‘quv jarayonini amalga oshirishga qaratilgan talabalarning mustaqil, ijodiy faoliyati interaktiv texnologiyalar hisoblanadi. Bu kelajakdagi mutaxassislar tomonidan ko‘nikmalarni egallashga va kasbiy faoliyatdagi muammoli vaziyatlarni hal qilishga yordam beradi.[1]

Eng mashhur interaktiv o‘qitish usullari quyidagilar:

- ma’ruzalar va munozaralar;
- aqliy hujum;
- fikr almashish.

Multimedia ta’lim texnologiyalari yangi bosqich bilan bog‘liq bo‘lgan zamonaviy dasturlash texnologiyalarida kompyuter o‘qitish texnologiyalarini ishlab chiqish, ularga asoslangan kompyuterning o‘quv imkoniyatlari izlash va foydalanishni o‘z ichiga oladi.

O‘quv jarayonida munozara usulining asosiy afzalliklari bir vaqtning o‘zida materialni birlashtirish imkoniyati ko‘rib chiqiladi kommunikativ imkoniyatlarni, mustaqillikni yaxshilash fikrlash, o‘quvchilarning shaxsiy tajribasi va ko‘nikmalaridan foydalanish bilimlarni bir sohadan boshqasiga o‘tkazishdan iborat.

Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda innovatsion ta’lim texnologiyalari quyidagilarga asoslanadi:

- Zamonaviy aloqa vositalari orqali uzatiladigan turli multimedia materiallarini o‘z ichiga oladigan tadbirkorlik faoliyatining hozirgi zamonaviy rivojlanish darajasiga javob beradigan tarkibga ega bo‘lish.

- Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda zamonaviy, innovatsion usullarni qo‘llash. Ushbu usullar yordamida kelgusidagi mutaxassislarning kompetensiyalarini shakllantirishga, ularning o‘quv jarayonida tashabbus ko‘rsatishga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur. Fan dasturlari mustaqil ravishda sharoitlarni inobatga olgan holda o‘qituvchilar tomonidan tuzilishi lozim.

- Ta’lim jarayonida zamonaviy infratuzilmaning mavjudligi. U ta’limning yangi shakllari va usullarini, jumladan, masofaviy ta’limni qo‘llashga yordam beradigan axborot, texnologik, tashkiliy va kommunikatsiya komponentlariga asoslanishi zarur. Ta’limda innovatsion texnologiyalar o‘qitishda muayyan yondashuvlarni qo‘llash yangi texnologiyalarni rivojlantirish uchun asos bo‘lgan talablar va maqsadlarni o‘z ichiga olgan tamoyillar asosida qo‘llaniladi. Hozirgi vaqtda innovatsiyalar o‘quvchilarning mustaqilligini rivojlantirishga, o‘zini - o‘zi o‘rganish va o‘zini - o‘zi rivojlantirish qobiliyatlarini shakllantirishga, o‘quv dasturlarini mexanik ravishda emas, balki ongli ravishda o‘zlashtirishga qaratilishi kerak. [2]

Hozirgi kunda mamlakatda ta’lim sohasidagi innovatsion texnologiyalar doimiy ravishda rivojlanib, ularning turlari kengayib bormoqda. Quyidagi asosiy texnologiyalar guruhlarini ajratish mumkin:

Birinchi guruhga fan ta’limi sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari kiradi. Axborot texnologiyalardan faol foydalanish axborot jamiyatining rivojlanishi va hayotning barcha sohalarida axborot vositalarini faol joriy etish bilan bog‘liq. Bunday texnologiyalar talabalar ongini axborotlashtirishga qaratilgan. Ta’lim dasturlari informatika, axborot jarayonlari va AKTni o‘rganishga qaratilgan yangi fanlarni o‘z ichiga oladi. Professor-o‘qituvchilar va

talabalarning axborot madaniyatini oshirishga yordam berish uchun o‘quv jarayoni ham faol ravishda axborotlashtirish zarurat hisoblanadi;

Ikkinchi guruhni shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalar qamrab oladi. Ushbu texnologiyalar shaxsni ta’lim va tarbiyada ustuvor o‘ringa qo‘yishga qaratilgan. Butun ta’lim jarayoni shaxsning o‘ziga xosligi va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda shaxsni rivojlantirishga qaratilgan;

Uchunchi guruh o‘quv jarayonini axborot-tahliliy ta’minlashdir. Ushbu guruh texnologiyalaridan foydalanish har bir o‘quvchi, sinf, parallel, ta’lim muassasasining rivojlanishini o‘rganishga, ularni adekvat baholashga qaratilgan;

To‘rtinchi guruh intellektual rivojlanish monitoringi. Texnologiyalar grafiklardan foydalanishga, test tizimiga, individual o‘quvchilarning rivojlanish dinamikasini va umuman ta’lim sifatini kuzatish imkonini beruvchi yangi baholash usullariga asoslangan;

Beshinchi guruh ta’lim texnologiyalarini qamrab oladi. O‘quv jarayonini ta’limdan ajratib bo‘lmaydi. Shuning uchun shaxsni, uning asosiy fazilatlarini rivojlantirishning yangi usullari joriy etilmoqda;

Oltinchi guruh didaktik texnologiyalar. Ular ta’lim muassasasi rivojlanishining asosiy omili hisoblanadi. Bunday texnologiyalar an’anaviy va innovatsion texnologiyalardan foydalanishni o‘z ichiga olgan texnika va vositalar majmuasiga asoslanadi: o‘quv adabiyotlari bilan mustaqil ishlash, audiovizual, multimedia vositalaridan foydalanish, tabaqalashtirilgan o‘qitish usullari.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari orasida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Ko‘p bosqichli ta’lim texnologiyasi. Ushbu texnologiyaga ko ra, o‘quv jarayonini har bir o‘quvchi tomonidan materialni o‘zlashtirish qobiliyatiga qarab qurish kerak, ya’ni. har bir talabaga o‘zi uchun zarur bo‘lgan va uning imkoniyatlariga mos keladigan dasturni o‘zlashtirish uchun vaqt beriladi. Shunday qilib, o‘quv dasturining asosiy yadrosi samarali tarzda o‘zlashtiriladi.

2. Kollektiv o‘zaro ta’lim texnologiyasi. Ushbu texnologiya talabalarni psixologik moslashuvga ega bo‘lgan kamida ikki kishidan iborat guruhlarga birlashtirishni o‘z ichiga oladi. Ular turli darajadagi intellektual rivojlanishga ega bo‘ishi mumkin, lekin ular bir-birlariga yordam berish va shu bilan birbirlarini rivojlantirish orqali vazifalarni bajaradilar. Bu mantiqiy fikrlashni, mas’uliyat hissini, o‘zini adekvat hurmat qilishni shakllantiradi, o‘quvchilarni ozod qilishga yordam beradi.

3. Hamkorlik texnologiyasi. Bu texnologiya talabalarni kichik guruhlarga birlashtirish va ularda o‘qitishni o‘z ichiga oladi. O‘rganish birgalikda, birbirlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklaridan xabardor bo‘lishi kerak. Ta’lim yagona maqsad va vazifalarni belgilash, har bir o‘quvchining majburiy mas’uliyati va kognitiv ma’lumotlarni samarali o‘zlashtirish uchun teng sharoitlarni ta’minlash asosida quriladi. Ta’lim sohasidagi innovatsiyalar - ilg‘or pedagogik tajribani amaliyotga joriy etish bilan bog‘liq barcha narsalar. Zamonaviy ilm-fanda yetakchi o‘rinni egallagan ta’lim jarayoni o‘quvchilarga bilim, ko‘nikma, ko‘nikma berish, shaxs, fuqarolik fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan. O‘zgarishlar vaqt, ta’lim, rivojlanishga munosabatning o‘zgarishi bilan belgilanadi.[3]

Ta’lim sohasida boshlangan islohotlar samaradorligini tekshirishning eng keng tarqalgan usullari quyidagilardir:

- hujjatlarni konkretlashtirish usuli. Ta’lim tizimidagi innovatsiyalarni baholash uchun ta'lim jarayoniga innovatsiyalarni keng ko‘lamda joriy etish imkoniyati bostiriladi. Alohida maktab, universitet, DU tanlanadi va ular asosida tajriba o‘tkaziladi.

- bo‘lak-bo‘lak in’ektsiya usuli. Bu alohida yangi innovatsion elementni joriy etishni nazarda tutadi.

-“Abadiy tajriba” uzoq vaqt davomida olingan natijalarni baholashni o‘z ichiga oladi. Parallel amalga oshirish eski va yangi ta'lim jarayonining birgalikda mavjudligini, bunday sintezning samaradorligini tahlil qilishni nazarda tutadi.

O‘qitish texnologiyasi ta’lim muassasasi oldiga qo‘yilgan maqsadlarni amalga oshirish bo‘yicha qo‘llanma hisoblanadi. Bu ilmiy bilimlardan didaktik foydalanishga, o‘qituvchilarning empirik innovatsiyalaridan foydalangan holda o‘quv jarayonini tashkil etishga, maktab o‘quvchilari va talabalarning motivatsiyasini oshirishga qaratilgan tizimli toifadir. Ta’lim muassasasining turiga qarab, ta’limga turli xil yondashuvlar qo‘llaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Oliy ta’limda faol va interaktiv ta’lim texnologiyalari (darslarni o,,tkazish shakllari): darslik / komp. T.G. Muxin. - Nijniy Novgorod: NNGASU, 2013. - 97 p.
2. Gushchin Yu.V. Oliy ta’limda interfaol o‘qitish usullari // "Dubna" Xalqaro tabiat, jamiyat va inson universitetining psixologik jurnali, 2012. - No 2. - B. 1-18.
3. Zaxarova, I.G. Ta’limda axborot texnologiyalari: oliy ta’lim uchun darslik. darslik muassasalar / I.G. Zaxarov. - M.: "Akademiya", 2008., 338-bet

MINTAQALARDA INVESTITAIYA JOZIBADORLIGINI OSHIRISH VA ULARNI BAHOLASH USLUBIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

Begimqulov Javohirbek Jo‘raqul o‘g‘li, *magistr*
Matqurbonova Aziza Davronbek qizi, *talaba*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada tarkibiy o‘zgarishlarni chuqurlashtirish, hududlar iqtisodiyotini rivojlanishining investitsion jozibadorligini oshirish, investitsion loyihalarni moliyalashtirish, samarali boshqarish va ularni baxolash uslubiyotini takomillashtirish masalalari yoritilgan.

Kalitli so‘zlar: hududlar, investitsiyalar, investitsion jozibadorlik, baholash, loyiha, moliyalashtirish, integratsiya.

Abstract: The article covers the issues of deepening structural changes, increasing the investment attractiveness of regional economic development, financing of investment projects, effective management and improvement of their evaluation methodology.

Keywords: regions, investments, investment attractiveness, assessment, project, financing, integration.

Mamlakatimiz iqtisodiyotida tarkibiy o‘o‘zgarishlarni chuqurlashtirish va hudud korxonalarining innovatsion faoliyatini jadallashtirish, modernizatsiyalash sharoitida esa

investitsiyalarni samarali boshqarish va bu boradagi vazifalarni izchil amalga oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Innovatsion iqtisodiyotga investitsion resurslarni jalb qilish murakkab jarayondir, chunki bu chet el investitsiyalarni ham qo‘shgan holda, barcha potentsial mavjud innovatsion investitsion resurslar imkoniyatlarini strategik safarbar etishni talab etadi. Innovatsion investitsiya iqtisodiyotning rivojlanishi, jumladan, unda bandlikning o‘sishi, yuqori ish haqi va mehnat unumdorligining oshishi, bundan tashqari real sektorni rivojlantirish va modernizatsiyalash ko‘rinishlaridagi katta iqtisodiy samarani olib keladi. Kapital qo‘yilmalaridan foydalanishning strategik rejasi – iqtisodiyotning bir qator muhim sohalaridagi iqtisodiy orqada qolishni bartaraf etadi va milliy iqtisodiyotni jahon xo‘jligiga integratsiyasining samarali usullaridan biri hisoblanadi.

Investitsiya termini lotincha investire - “kiyintirmoq” so‘zidan olingan bo‘lib, uning mazmuniga yondashuvlar tubdan takomillashib bormoqda. Endilikda innovatsion investitsiya iqtisodiyot nazariyasida hamda uning amaliyotida ham keng tadqiq etiladigan muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Iqtisodiy kategoriyaning turlicha talqin etilishi oqibatida ko‘pincha turli xil ma’nolarda qo‘llaniladi, buning natijasida esa ularning mazmuni ma’lum ma’noda tarqoq bo‘lib qoladi va o‘zining qat’iy ma’nosini yo‘qotadi. Shu sababli ishni “investitsiya” tushunchasini oydinlashtirish va unga aniqlik kiritishdan boshlash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

J.Keyns investitsiyalarni “ushbu davrda topilgan daromadning iste’molga ishlatilmagan qismi” deb ta’riflaydi. Ayrim iqtisodchilar tomonidan investitsiyalar daromad (foyda) olish hamda ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida tadbirkorlik ob’ektlariga va boshqa faoliyat turlariga solinadigan pul mablag‘lari, maqsadli omonatlar, aktsiyalar, boshqa turdagi qimmatli qog‘ozlar, texnologiyalar, mashinalar, uskunalar, litsenziyalar, har qanday boshqa mol-mulk yoki mulkiy huquqlardir degan ta’rif beriladi. P.Samuelson va V.D. Nordxauslar investitsiyalarga: “kelgusida ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun bugungi kundagi iste’moldan voz kechish” – sifatida ta’rif berishadi. Ularning tushunchalariga ko‘ra investitsiya moddiy (infratuzilma, asbob-uskunalar, zahiralar) va ijtimoiy (ta’lim yoki inson kapitali, tadqiqot va ishlanmalar, shuningdek sog‘liqni saqlash) kapitalga qo‘yilmalarni ifoda etadi. Ushbu keltirib o‘tilgan ta’rifning afzal tomoni shundan iboratki, mualliflar iste’mol va investitsiya o‘rtasidagi teskari bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatib o‘tganlari holda, nomoddiy aktivlarga qo‘yilmalarni ham qarab chiqadilar.

Barchamizga ma’lumki, har qanday investor o‘z kapital qo‘yilmalarining ishonchliligi va samaradorligi yuqori bo‘lishidan manfaatdordir. Shuning uchun investitsion jarayonlarni boshqarish investitsiyalash ob’ektlarining egalari va investorlarning ob’ektiv manfaatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilsa, ko‘zlangan samaraga erishiladi. Bu borada mamlakatimizda chet ellik investorlarning O‘zbekistonda olgan daromadlarini qaytadan investitsiya sifatida kiritish bo‘yicha hech qanday cheklovlar yo‘q-chet ellik investorning daromadi, uning xohishiga ko‘ra, har qanday shaklda ishlatilishi mumkin.

Yurtimizda chet el investitsiyalari va xorijiy investorlarning boshqa aktivlari xalqaro xuquqda qabul qilingan umumiy xolatlarni mustasno etganda, natsionalizatsiya qilinmasligiga yana bir bor e’tibor qaratish o‘rinlidir.

Yangi zamonaviy ishlab chiqarishlarni qurishga, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnoglogik yangilashga, transport, muxandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmalarni jadal rivojlantirishga yo‘naltirilgan strategik ahamiyatga ega investitsiya

loyihalarini amalga oshirishni ta’minlash va buning negizida yangi ish o‘rinlarini yaratish, mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishga erishish maqsad qilib belgilab olingan .

Mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligini yanada yaxshilashga yo‘naltirilgan bir qator qo‘shimcha muhim qonun hujjatlari va huquqiy normalar qabul qilindi. Iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va uni rag‘batlantirish borasida ko‘plab iqtisodchi olimlar tadqiqot olib borishgan va o‘z mualliflik yondoshuvlarini bildirishgan. Ulardan biri A. Yusupov fikriga ko‘ra: “Hozirgi davrda jahon investitsiyasi muxitida keskin o‘zgarishlar yuzaga kelayotgan bir sharoitda moliyaviy resurslar xalqaro xarakati yangicha xususiyat kasb etmoqda. Bundan ko‘rinib turibdiki, bugungi kunda xorijiy investitsiyalar butun dunyo mamlakatlari tomonidan yuksak iqtisodiy taraqqiyotga erishishning muxim omili sifatida qarab kelinmoqda”- deb ta’kidlagan. [2]

Qiymati 50 million dollardan oshadigan va xorijiy investorning ulushi kamida 50 foiz bo‘lgan aniq loyihalarning o‘z muddatida amalga oshirilishini ta’minlaydigan infratuzilmani loyiha xujjatlari asosida o‘z vaqtida qurish majburiyati olinmoqda. Bunga misol qilib, Surg‘il koni negizida Ustyurt gaz kimyo majmuasini qurish bo‘yicha amalga oshirilayotgan loyihani ko‘rsatish mumkin. Bu erda umumiy qiymati 212 million dollarni tashkil etadigan tashqi muxandislik infratuzilmasini barpo etishni davlat o‘z zimmasiga olgan.”Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zonasi va “Angren” maxsus industrial zonasida yaratilagan sharoitlar ham bunga misold bo‘la oladi.

Shuningdek, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar ham ichki, ham tashqi bozorni to‘yintirish, import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadlarida tashkil qilinishi lozim. Bu esa, chet el investitsiyalari oqimini tezlashtiradi. Chet el kapitalini jalb qilish va undan foydalanish bo‘yicha maqsadli uzoq muddatga mo‘ljallangan respublika dasturida chet el texnologiyalari va uskunalari bilan birinchi navbatda jihozlanishi lozim bo‘lgan u yoki bu tarmoqlarni belgilash talab etiladi.

Tadqiqotchi Yusupov A fikriga ko‘ra, “Investitsiya muxiti va investitsion jozibadorlikni oshirish masalasi muxim bo‘lib, investitsiya muhitini yaxshilashning iqtisodiy mohiyatini o‘rganish va uni iqtisodiyotga jalb qilinishi bevosita investitsiya faoliyati samaradorligini oshirishga, investitsiyalar hajmi ko‘payishiga xizmat qiladi. Bu esa, o‘z-o‘zidan investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning yangi manbalarini aniqlash, nazariy-xuquqiy asoslarini takomillashtirish bilan birga investitsion muhit jozibadorligini oshirishning moliyaviy asoslari yaxshilanishini talab etadi”–deya o‘z yondoshuvlarini bildirib o‘tadi. [2]

Investitsion jozibadorlikni baholash va investitsiya hajmini bashoratlash modellaridan bir vaqtda foydalanish, bir xil natijalarga erishishga imkon beruvchi, iqtisodiy tizimning investitsion jozibadorligini o‘zgartirish bo‘yicha juda ko‘plab chora-tadbirlar variantlarini ishlab chiqishga imkoniyat beradi.

Investitsiya hajmini bashoratlash modelida investitsion jozibadorlikni aniqlovchi har bir ko‘rsatkich qanchalik ta’sir ko‘rsatishga moyilligini hamda ko‘rsatkichga ta’sir etish va investitsion jozibadorlik holatining o‘zgarishi o‘rtasida qancha vaqt o‘tishini hisobga olish lozim. Tegishli ko‘rsatkich o‘zgaradigan vaqtdan boshlab iqtisodiy tizimning investitsion jozibadorligini o‘zgartirishga zarur bo‘ladigan muddatni aniqlash uchun korrelyatsion tahlildan foydalanish tavsiya etiladi. Korrelyatsiya koeffitsentining maksimal qiymati kapital oqimi o‘zgarishi va investitsiya jozibadorligi orasidagi bog‘liklikni ifoda etadi. Iqtisodiy tizimning

investitsion jozibadorlikka ta’sir etuvchi barcha ko‘rsatkichlarini boshqaruvchi sub’ektning ta’sirni qabul qilish darajasidan kelib chiqib, quyidagicha tavsiflash mumkin:

- Ta’sirni deyarli qabul qilmaydigan ko‘rsatkichlar, 3-5 yil;
- Ta’sirni ozroq qabul qiluvchi ko‘rsatkichlar, 1,5-3 yil;
- Ta’sirni har doim ham to‘liq qabul qilmaydigan, lekin tez o‘zgaruvchi ko‘rsatkichlar, 6-12 oy;
- “lahzali ta’sir”, ya’ni, ta’sirni tez qabul qiluvchi va o‘z xolatini qisqa muddatlarda o‘zgartiruvchi ko‘rsatkichlar, 3-6 oy.

Ishlab chiqiladigan chora-tadbirlar tizimi nafaqat investitsion jozibadolrlik ko‘rsatkichi ortishiga, qolaversa, xududlarning iqtisodiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir etmog‘i lozim.

Umumiy holatda avvalo quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi :

1. Mahalliy va xorijiy investorlarga mo‘ljallangan, investorlarga kafolat va imtiyozlar berishni nazarda tutuvchi me’yoriy-xuquqiy bazani takomillashtirish.investitsion jozibadorlikni o‘ziga xosligidan kelib chiqib, bu chora tadbirni tabaqalashtirish maqsadga muvofiq. Bunda kapitalni joylashtirish xamda kapital hosil qiluvchi investitsiyalar narxini pasaytirish uchun investorlar orasida raqobatni kuchaytirish va boshqa qo‘yilmalardan qaytimni oshirish uchun qayta investitsiyalangan hududlarda investitsiyalash shartlari samaradorligini oshirish. Hududlarga investorni tanlash imkoniyatini berish va investitsion jarayonni nazorat qilishni osonlashtirish.
2. O‘z ichiga yagona mahalliy bank, sug‘urta tashkilotlari, qarz beruvchi markaz, lizing kompaniyalari, moliyaviy mahalliy tizim, investitsion fondlarni oluvchi yagona moliyaviy mahalliy tizimni yaratish.
3. Munitsipial obligatsiyalar tizimini takomillashtirish. Inqirozni boshidan kechirayotgan, shuning hisobiga investorlarni jalb qila olmaydigan korxonalar uchun davlat va munitsipial buyurtmalar muhim ahamiyatga ega. Davlat buyurtmasi bajarilishi shunday korxonalar uchun material zaxiralarini to‘ldirish va ishlab chiqarishni takomillashtirishga imkon beradi, bu esa ularni investitsion jozibadorligini oshiradi.
4. Hudud byudjetiga soliq va to‘lovlar doimiy to‘lanishini ta’minlash hamda to‘lov intizomini yaxshilash. Soliq yig‘ish darajasini oshirish davlat institutlarini rivojlantirish, xududning infratuzilmaviy ta’minotini kengaytirish uchun ma’lumotlar bazasini va axborot oqimlari harakati hisobiga investitsion bozorning ochiqligini ta’minlaydi.
5. Xududlar sanoat korxonalarining texnologik kooperatsiyasini tashkil etish va buning hisobiga yuqori iqtisodiy samara olish. Xududlarda, ayniqsa, er osti boyliklarini ishlab chiqarishga mo‘ljallangan hududlarda kooperatsiyani rivojlantirish tadbirkorlarning transport va transaktsion xarajatlari qisqartirilishini ta’minlaydi, xamda sifatli tayyor maxsulot ishlab chiqarishga imkon beradi. Iqtisodiy tizimning investitsion jozibadorligini oshiradi. Bu esa, o‘z navbatida, qo‘shimcha kapital oqimini vujudga keltiradi.
6. Korxonalarga investorlarni izlab topish, ilmiy asoslangan biznes rejalar ishlab chiqish, investitsion marketing bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim bo‘ladi.

Investitsion faoliyatidagi moliya-soliq munosabatlarini takomillashtirish va investitsiya faoliyati masalalariga e’tibor qaratgan N. Haydarov fikricha, “Barqaror va iqtisodiy salohiyatga ega bo‘lgan investorlar investitsiya qilayotgan davlat, mintaqa, korxona yoki loyihaning yuqori

iqtisodiy samara berishiga qat’iy ishonch hosil qilgandagina o‘z mablag‘larini investitsiyalashtirish uchun qaror qabul qiladilar.”– deya ta’kidlaydi. [3]

Xulosa qilib aytganda, investitsiyalarning samarali boshqaruviga erishish respublikamiz hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi yanada jadallashuviga xizmat qiladi. Bunda quyidagilarni amalga oshirish ijobiy samara beradi:

-hududlardagi korxonalarning umumiy rivojlanish strategiyasi va investitsion bozor kon’yukturasini bashoratlash.

-mamlakatimiz hududlarida investitsion portfelni shakllantirish va daromadlilik, tavakkalchilik va likvidlilik mezonlari bo‘yicha ularni baholash.

-loyihalarni amalga oshirish jarayoniga investitsiyalar samaradorligi hamda loyihalarni amalga oshirish monitoringini tashkil etish.

Yuqoridagi fikrlardan xulosa qilib shuni ta’kidlash lozimki, hududlarimizda to‘g‘ri va oqilona investitsiya siyosatini olib borish va ularning investitsion jozibadorligini oshirish orqali ishlab chiqarishni yanada kengaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini keskin rivojlantirib, iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini, korxonalarni texnik va texnologik qayta jihozlash natijasida axoli farovonligini tobora yuksaltira borish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoev Sh.M. “Innovatsion g‘oyalarni ilm-fan va sanoatga keng tatbiq etish-islohotlar samaradorligining bosh mezoni” Xalq so‘zi, №107 (7337). 2019 yil 29 may.

2. Yusupov A.Xorijiy investitsiyalar - korxonalar iqtisodiy taraqqiyot omili.//. Bozor, pul va kredit. 2014, №11.

3. Xaydarov N.H. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida korxonalarning investitsion faoliyatidagi moliya-soliq munosabatlarini takomillashtirish masalalari. I.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.-T:. 2003.

ПРОБЛЕМЫ ПОСТРОЕНИЕ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ПРАКТИКЕ «ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ УНИВЕРСИТЕТА И ПРЕДПРИЯТИЯ» ПО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Гайрат Ибрагимович БЕРДИЕВ, *PhD., доцент*
Гулистанский государственный университет, заведующий кафедрой "Экономика"
Достонбек Боходир угли ЭШПУЛАТОВ
Гулистанский государственный университет, преподаватель кафедры «Экономика»
Фарангиз Нарзулла кизи ШЕРАЛИЕВА
Гулистанский государственный университет, студент по специальности экономика

Аннотация: Анализируя основные проблемы, существующие в практической системе преподавания сельскохозяйственной специальности на фоне вступления нашей страны в период массового высшего образования, делается предположение о том, что сотрудничество университета и предприятия является наиболее эффективным способом решения проблемы. Это позволит повысить всесторонние способности студентов и выходить на сотрудничества с “нулевой дистанцией”.

Ключевые слова: высшее образование, сельскохозяйственная специальность, сотрудничество школы и предприятия.

Abstracts: Analyzing the main problems that exist in the practical system of teaching the agricultural specialty against the background of our country's entry into the period of mass higher education, the assumption is made that the cooperation between the university and the enterprise is the most effective way to solve the problem. This will increase the all-round ability of students and enter into cooperation with “zero distance”.

Keywords: higher education, agricultural specialty, school-enterprise cooperation.

Основная часть

В настоящее время во многих университетах проводится реформа системы практического обучения. В дополнение к небольшому количеству университетов, которые лучше справились с этим, большинство университеты все еще находятся на неглубоких уровнях своей начальной стадии, что приводит к большому разделению социальных потребностей и требований студентов. В частности, практическое обучение по сельскохозяйственной специальности не имеет отличительных черт. Основные проблемы заключаются в следующем:

1.1 Уделение большего внимания теории, а не практике, и низкие инвестиции привели к тому, что преподавание практики было блуждающим на более низком уровне. Тенденция ориентироваться на теорию, а не на практику, всегда существовала в высшем образовании нашей страны на протяжении длительного времени. Хотя эта тенденция улучшилась в разной степени в последние годы, давно сформировавшееся инерционное мышление и относительная нехватка средств колледжа привели к нехватке средств на образование, особенно средств на практическое обучение, более медленному обновлению инструментов и небольшим вложениям средств на стажировку. В результате практика преподавания должна блуждать на более низком уровне. Таким образом, вышеперечисленное также повлияло на развитие инновационных и практических способностей учащихся. Так, появилось большое количество студентов с высокими баллами и низкими способностями, которые не умеют или ленятся заниматься и не могут адаптироваться к реальным требованиям работы после окончания учебы.

1.2 Без устойчивых учебных баз практики студенты должны проходить свою выпускную практику и педагогическую практику в некоторых временных местах, чтобы сократить время практики и проводить стажировку поблизости, что привело к простой формализованной и ориентированной на задачи практике обучения. Иногда место практики не соответствует содержанию практики, более того, организация и управление также отстают. В таких условиях качество и результат практики вообще не могут быть гарантированы, не говоря уже о развитии инновационных и операционных способностей студентов.

1.3 Стадии практического обучения имеют мало общего с социальными потребностями; практика преподавания по сельскохозяйственной специальности не имеет ярко выраженных особенностей; практическое умение, необходимое в области сельскохозяйственной специальности, не сформировало собственной системы; практики между различными курсами не были лучше скоординированы, даже с повторяющимся содержанием; некоторые важные навыки не были отработаны по разным причинам;

некоторые практики проводятся только ради практики, а не для повышения способностей учащихся. Упомянутое выше практическое обучение не могло быть адаптировано к социальным потребностям, поскольку оно вызвало разделение между социальными потребностями и тем, чему учащиеся научились.

1.4. Конфликт, существовавший между выпускной практикой и трудоустройством студентов, сильно повлиял на качество выпускной практики. В настоящее время постепенно выясняется, что существует множество трудностей с трудоустройством выпускников вузов, поскольку система трудоустройства студентов была преобразована из назначения рабочих мест правительством в поиск работы самими выпускниками, в сочетании с тем, что число выпускников вузов резко возросло после расширения набора в вузы. Кроме того, практика по окончании вуза в основном проводится в последний семестр перед выпуском – период наивысшего уровня, в течение которого студенты университета будут искать работу. Находясь под давлением занятости, студенты вузов пытаются найти работу в период прохождения выпускной практики. В такой ситуации, повидимому, трудно лучше использовать способности студентов вузов к практике, анализу и решению проблем.

“Сотрудничество школы и предприятия” - это наиболее эффективный способ для университетов углубить реформу системы практического обучения, наилучший подход к решению проблемы разделения между социальными потребностями и развитием талантов в вузах, важный способ овладеть функциями управления школой и воспитать таланты, разбирающиеся в высоко прикладных технологиях. В то же время «Сотрудничество школы и предприятия» полезно для повышения всестороннего качества учащихся. Благодаря знакомству с деловой культурой и предпринимательским духом среди студентов развивается дух уважения к работе, преодоления трудностей и хорошей командной работы. Таким образом, выгодно определять модель обучения студентов в соответствии с социальными потребностями, а также продвигать профессиональные преимущества вуза и исследовательскую мощь в обществе. В результате будут достигнуты цели взаимовыгодного взаимодействия колледжей и общества, беспроигрышной ситуации социальной выгоды и экономической эффективности. В последние годы, выполняя план “Сотрудничества школы и предприятия”, в Гулистанском государственном университете науки и техники был воспитан ряд разносторонних талантов в области высоких технологий, которые лучше применяли теорию на практике, а затем были высоко оценены работодателями.

Литературы

1. FAN Hai-yang, WAN Yu-ji..The Problems and Counterplan of Teach in Practice in the Current University Students[J]. Journal of Shaanxi Institute of Education,2004,20(2):33-35.

2. Dong Guangbin,Xian Hai-Tao.Vigorously promoting school-enterprise cooperation to cultivate skilled personnel [J]. China Metallurgical Education, 2009, 19(1): 19-23.

3. Eshpulatov, D. B. O. G. I. (2022). O ‘zbekiston agrosanoat majmuasida innovatsiyalarni joriy qilish holatini baholash. Academic research in educational sciences, (Conference), 16-32.

4. Ibragimovich, B. G., Jumaboevich, M. T., & Alijonovich, K. A. (2022). Methods of sustainable food supply system development. World Bulletin of Management and Law, 16, 100-106.

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Умурзак Кайнарович ЧОРШАНБАЕВ
Гулистанский государственный университет, преподаватель кафедры "Экономика"
Нодир Илхомжон угли ИБОДУЛЛАЕВ
Ташкентский филиал Самаркандского института ветеринарной медицины, студент по специальности «Бухгалтерский учет и аудит»

Аннотация: В данной статье рассматриваются основы учета с поставщиками и покупателями в бюджетных организациях. Проанализировано текущее состояние и возможности расчетов с поставщиками и покупателями (контрагентами) в программном комплексе бюджетных организаций «УзАСБО». Обоснована необходимость обеспечения интеграции цифровых технологий при осуществлении взаиморасчетов с бизнесом и ее преимущества.

Ключевые слова: электронное выставление счетов, электронная цифровая подпись, хозяйствующие субъекты, программный комплекс УзАСБО.

Abstracts: This article looks at the fundamentals of budget accounting with suppliers and purchasers. The existing position and potential for settlements with suppliers and purchasers (counterparties) in the budget organization software package "UzASBO" are examined. The need for digital technology integration in the implementation of mutual settlements with enterprises, as well as its benefits, is supported.

Keywords: electronic invoicing, electronic digital signature, business entities, UzASBO software package.

Введение

Введение в качестве одного из приоритетов проводимых в нашей стране реформ принимается ряд важных мер по составлению бюджетов бюджетной системы и обеспечению их исполнения. В частности, обеспечение сбалансированности на всех уровнях государственного бюджета при сохранении социальной направленности расходов [2], дальнейшее укрепление системы государственных финансов и бюджетной дисциплины, повышение прозрачности фискальной системы [4] и обеспечение прозрачности бюджетного процесса [1]. Была разработана правовая база и определены задачи и ответственность компетентных органов.

В качестве положительного результата реформ были внедрены Информационная система управления государственными финансами и Автоматизированная информационная система бюджетных организаций (UzASBO) с целью вывода системы управления государственными финансами на новый уровень и дальнейшего укрепления бюджетной дисциплины и повысить прозрачность фискальной системы. В результате налоговые платежи регистрируются на Едином казначейском счете, доходы бюджетной системы исполняются, сметы расходов бюджетных организаций хранятся в электронном виде, договоры и счета-фактуры бюджетных организаций принимаются и обрабатываются в электронном виде, а также принимаются их электронные платежные поручения.

Также в результате кардинального совершенствования государственной налоговой службы [3], расширения использования современных информационно-коммуникационных технологий в налоговом администрировании, совершенствования использования электронных счетов-фактур в системе взаиморасчетов [6] с 1 января С 2020 года для всех предприятий в обязательном порядке введена система электронной регистрации, хранения и учета счетов-фактур.

Бюджетная система непосредственно связана с экономикой страны и налоговой системой и отвечает за закупку товаров (работ, услуг) с предприятиями при выполнении планов расходов бюджетных организаций, являющихся низшим звеном бюджетной системы. Бюджетные организации одновременно осуществляют хозяйственные отношения как субъекты хозяйствования, покупатели товаров (работ, услуг) или поставщики собственной продукции (работ, услуг), при этом возникают затруднения в документообороте по счетам между бюджетными организациями и предприятия, а также их бухгалтерский учет. В условиях бурного развития современных цифровых технологий решение этих сложностей требует проведения исследований, направленных на упрощение документооборота в расчетах с поставщиками и подрядчиками в бюджетных организациях и совершенствование их учета. Это свидетельствует о необходимости научных исследований по данной теме.

Материалы и методы

Цель исследования разделить исследования ученых на две части, а именно, организация и ведение бухгалтерского учета в бюджетных организациях, а также документооборот и расчеты в системе бухгалтерского учета с использованием цифровых технологий.

Непосредственно исследователи под руководством Ван Зуриати Ван Закария, зарубежного ученого по вопросам организации и ведения бухгалтерского учета в бюджетных организациях, провели исследование по изучению эффективности задач, возложенных на учетную информационную систему в государственном секторе Малайзии [9].

Фернандо Бельфо и Антонио Триго изучили аспекты функционирования бухгалтерских информационных систем с помощью информационных технологий. Основное внимание уделяется современным тенденциям в обработке бухгалтерской информации и ее предоставлении пользователям, которые следует рассматривать в качестве доказательств при проведении аудитов [10].

Т. Полещук и О. Митина провели работу по основным функциональным задачам бюджетных организаций, объектов и отделов бухгалтерского учета по текущему состоянию [11].

М. Остонокулов, один из ученых Узбекистана, ведет бухгалтерский учет, подготовку финансовой отчетности и бюджетный контроль в бюджетных организациях [12], С.Мехмонов “Совершенствование методологии бухгалтерского учета и внутреннего аудита в бюджетных организациях”[13], А.Остонокулов провел исследование на тему “Формирование и совершенствование внебюджетных средства бюджетных организаций” [14].

Однако по требованиям современной цифровой экономики с учетом особенностей бюджетной системы страны в бюджетных организациях не проводились исследования по

упрощению документооборота при расчетах с поставщиками и покупателями и совершенствованию их учета.

Методы исследования в бюджетных организациях применялись системный анализ, разбор и синтез, сопоставление, компаративный анализ и ряд других методов исследования с учетом специфики организации и ведения бухгалтерского учета, требований нормативных правовых актов и правил стандартов бюджетного учета.

Анализ и результаты

Наряду с экономическими реформами, проводимыми сегодня во всех сферах, Постановление Президента Республики Узбекистан от 26 июня 2018 года № ПП 3802 "О мерах по коренному совершенствованию деятельности Государственной налоговой службы", постановление Кабинета Министров от 6 октября 2018 года № 807 "О мерах по по расширению использования современных информационно-коммуникационных технологий в налоговом администрировании" и № 522 от 25 июня 2019 года "О мерах по совершенствованию использования электронных счетов-фактур в системе взаиморасчетов" и др меры были приняты по улучшения введения бухгалтерского учета.

На основании этих нормативных правовых актов на территории республики на добровольной основе с 1 июля 2019 года и с 1 января 2020 года для всех субъектов хозяйствования внедрена система электронной регистрации, хранения и учета счетов-фактур в электронном виде.

В связи с этим право субъектов хозяйствования на оформление в бумажной форме, наряду с электронным представлением счетов-фактур для получения счетов-фактур, товарных накладных и описей, обеспечить операторам электронного документооборота электронный оборот и хранение электронных счетов-фактур в порядке, установленном законодательством, вправе оказывать охранные услуги.

На основании требований, изложенных в вышеуказанных нормативных актах, утверждено Положение «Об использовании электронных счетов-фактур в системе взаиморасчетов» [5]. На практике это положение предназначено для использования в коммерческих отношениях между хозяйствующими субъектами. На практике в связи с практикой использования электронных счетов-фактур в системе взаиморасчетов используется следующее (табл. 1).

В результате проведения ЭСФ для субъектов хозяйствования (налогоплательщиков) созданы следующие льготы:

1. Эффективное использование материальных и человеческих ресурсов, используемых при подготовке традиционных счетов-фактур на бумаге;

2. Удобное и простое ведение счетов-фактур;

3. Автоматизируйте процесс отчетности.

Таблица 1

Случаи, связанные с использованием информационных технологий в системе взаиморасчетов, и их содержание

	Применимая концепция	**Примечание**
	электронный счет-фактура	Электронный документ, подтверждающий куплю-продажу продукции (работ, услуг), выдаваемый и принимаемый

	(ЭСФ)	операторами системы обращения ЭСФ, оформленный по формам, установленным законодательством
	Оператор системы циркуляции ЭСФ	Средство массовой информации со статусом юридического лица, уполномоченное на осуществление оборота и хранения ЭСФ, соответствующее требованиям законодательства
	Оператор роуминга	Юридическое лицо, обеспечивающее централизованное хранение, передачу и учет ЭСФ
	Идентификаторы ЭСФ	Уникальный номер ЭСФ, который автоматически определяется информационной системой роумингового оператора, что позволяет удаленно идентифицировать ЭСФ
	участники системы обращения ЭСФ	Юридические и физические лица, реализующие и покупающие товары (работы, услуги) в системе обращения ЭСФ
	QR код	Специальный графический код, прикрепляемый к утвержденному ЭСФ и отображаемый при печати документа на бумаге, который связывает всю информацию об ЭСФ при чтении (сканировании) через мобильные приложения и программные продукты

В статье показано, что эти удобства и изменения в оцифровке данных не предназначены для использования только в бюджетных организациях, а выгодны бизнесу.

Указано, что в бюджетных организациях может быть введен порядок использования электронных счетов-фактур (ЭСФ). Это связано с тем, что внедрение ЭСФ облегчает финансовым органам и регуляторам контроль за расходованием внебюджетных средств бюджетных организаций и контроль за расходованием этих средств (рисунок 1).

Будем решать возможные проблемы в экономических отношениях между бюджетными организациями и бизнесом. Это связано с тем, что если бюджетная организация предлагает субъекту хозяйствования хозяйственную деятельность или услугу и сотрудничает с ним, субъект хозяйственной деятельности вправе потребовать от оператора системы обращения ЭСФ направления акта и счета за выполненную работу или услугу. Бюджетные организации, как поставщики товаров, обязаны направлять хозяйствующему субъекту счета-фактуры в электронной форме за продукцию (работы, услуги), поставленную в результате сотрудничества с частным сектором.

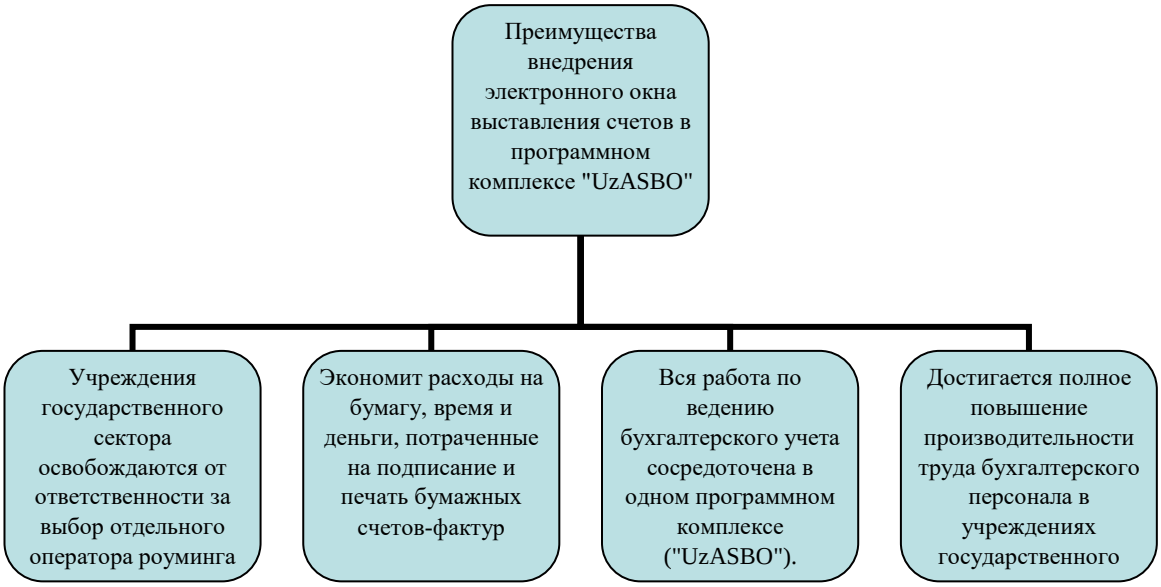

Рисунок 1. Преимущества внедрения электронного окна выставления счетов в программном комплексе "UZASBO".

Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан № 522 «О мерах по совершенствованию использования электронных счетов-фактур в системе взаиморасчетов» не предусмотрено использование роумингового оператора для бюджетных организаций.

В рамках этого решения ряд роуминговых операторов в стране организовали свою деятельность, и почти все эти операторы предоставляют услуги через систему предоплаты. Тем не менее, didox.uz [16] предлагает бесплатную дополнительную услугу, которая в настоящее время используется многими бюджетными организациями. Однако этого недостаточно, учитывая роль и значение бюджетных организаций в государстве и обществе.

Выводы и предложения

В связи с отсутствием возможности получения счетов в программном комплексе «UzASBO», на практике бюджетным организациям приходится оплачивать коммунальные услуги (вода, свет, отходы) через счет-фактуру, например услуги Интернет, в меню «Документы» услуги) в раздел «Деятельность».

На основе выдвинутого нами предложения мы добьемся автоматического погашения задолженности путем приема электронных счетов-фактур во всех бюджетных организациях путем создания окна «Электронный счет-фактура» в меню программного комплекса «UzASBO». То есть не нужно создавать акт через раздел «Акт выполненных работ (оказанных услуг)» в меню «Документы».

В настоящее время бюджетные организации освобождены от уплаты налогов и других обязательных платежей со всех внебюджетных доходов, а только от налогов и других обязательных платежей [7], (Стандарты № 2 Бюджетного учета Республики Узбекистан на основании «Единого плана счетов» (ЕПС) 986000 – «Льготы по налогам и другим обязательным платежам в бюджет и внебюджетные фонды») [8]. Однако получить аналитическую информацию о льготах не представляется возможным.

Предлагаемые направления позволят бюджетным организациям, производящим товары (работы, услуги), контролировать размер внебюджетных доходов в результате уплаты налогов и других обязательных платежей.

Литературы

5. Бюджетный кодекс Республики Узбекистан № ЗРУ-360 от 26 декабря 2013 г.
6. Указ Президента Республики Узбекистан № ПФ-4947 от 7 февраля 2017 года «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан»
7. Постановление Президента Республики Узбекистан от 26 июня 2018 года № ПП-3802 «О мерах по коренному совершенствованию деятельности Государственной налоговой службы»
8. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4555 от 30 декабря 2019 года «О мерах по обеспечению реализации Закона Республики Узбекистан «О Государственном бюджете Республики Узбекистан на 2020 год»
9. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 25 июня 2019 года № 522 «О мерах по совершенствованию использования электронных счетов-фактур в системе взаиморасчетов»
10. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 6 октября 2018 года № 807 «О мерах по расширению использования современных информационно-коммуникационных технологий в налоговом администрировании»
11. Инструкция по ведению бухгалтерского учета в бюджетных организациях. Собственный. Рез. Зарегистрировано в АВ 22.12.2010 г. за № 2169 (новая редакция зарегистрирована в АВ 17.03.2018 под № 2169-2)
12. Стандарт бюджетного учета Республики Узбекистан (МСФО № 2) «Единый план счетов», зарегистрированный Министерством юстиции Республики Узбекистан 20 октября 2018 года, регистрационный номер 3078.
13. Ван Зуриати Ван Закария, Норазлина Илиас, Норлидавахи Вахаб. Опрос о влиянии информационной системы бухгалтерского учета на эффективность задач: данные агентств государственного сектора Малайзии. Международный обзор менеджмента и маркетинга. ISSN: 2146-4405. 2017, 7 (1), 183-190.
14. Фернандо Бельфо, Антонио Триго Бухгалтерские информационные системы: традиции и направления будущего. Процедурная технология. Том 9, 2013 г., страницы 536-546. https://doi.org/10.1016/j.protcy.2013.12.060
15. Полещук Т.А., Митина О.В. Бухгалтерский учет в бюджетных организациях. Учебное пособие. 2020 г. 138 стр.
16. Останакулов М. Бухгалтерский учет в бюджетных организациях. Учебник - Т.: "ЭКОНОМИКА ФИНАНСОВ", 2009. 328 с.
17. Мехманов С.Ю. «Совершенствование методологии бухгалтерского учета и внутреннего аудита в бюджетных организациях» и.ф.д. дисс. автореф. 76 стр. - Т., 2018.
18. Остонокулов Азамат Абдукаримович. Формирование бюджетных организаций и совершенствование учета внебюджетных бюджетов. Международный журнал передовых наук и технологий. Том. 29 Нет. 8c (2020): Том. 29 Нет. 8s (2020) Спецвыпуск. http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/10409

CLASSIFICATION OF TAXES AND OTHER COMPULSORY PAYMENTS

Chorshanbayev Umurzak,
Lecturer at Gulistan State University
umurzak1298@gmail.com
Urazmatov Jonibek,
Lecturer at Gulistan State University
jonibek@gmail.com

Abstract: The article is devoted to the methods of reduction of tax and other compulsory payments arrears, as well as the issues of changing and improving the mechanism of compulsory collection of arrears are covered in detail. As a result of the research relevant conclusions have been formed, scientific offers and practical recommendations have been worked out.

Keywords: tax debt, arrears, compulsory collection, tax administration, Tax Code, benefits, taxpayer, tax liability, business entities.

Introduction. The main part of State budget revenues of the Republic of Uzbekistan is formed by taxes and fees. As a result of wide-scale reforms carried out in our country during the years of independence, effective formation of budget revenues has been achieved, finally, necessary conditions for realization of important tasks set by our country and achieving goals have been created.[1] 2017-2021 in order to further enhance the effectiveness of the reforms carried out in our country, to create conditions for the comprehensive and advanced development of the state and society, the modernization of our country and liberalization of all spheres of life.[2]

Tax is defined as a compulsory non-selective payment to the State Budget of the Republic of Uzbekistan or to the state special fund defined in the Tax Code.[3]

A levy is a compulsory payment to the budget system established by the Tax Code or other normative legal acts, the payment of which is the implementation by an authorised body or its official of legally significant actions in relation to the person paying it, including certain conditions for granting rights or authorisations**.**Shaxsning zimmasiga sud tartibida yuklatilgan jarimalar va boshqa to‘lovlar, shuningdek qonunda belgilangan hollarda mol-mulkni musodara qilish hamda boshqacha tarzda olib qo‘yish soliqlar yoki yig‘imlar jumlasiga kirmaydi.[4]

RESULTS AND DISCUSSION

The ongoing efforts to develop and liberalise the economy will contribute to the timely full payment of taxes and levies, timely financing of the budget and earmarked funds, and ultimately, further improvement of the country's level of development and the standard of living of the population. On the other hand, failure to pay these funds to the relevant budgetary and earmarked funds on time and in full may hinder the fulfilment of government objectives for a given period.[5]

The obligation of a taxpayer to pay a certain tax or fee, to write off existing tax debts is the obligation to calculate and pay these taxes and fees in due time and in full. possible ways - bank guarantee; - pledge of property; - guarantee; - registration of the taxpayer's property; - suspension of operations on bank accounts; - penalties Amounts of assessed (calculated) and unpaid taxes, including unpaid and current payments on them, as well as unpaid financial

penalties and fines within the deadlines established by the Tax Code of the Russian Federation are recognised as tax arrears.[6]

In the event of non-compliance with a tax obligation, i.e. non-payment of tax arrears, measures are taken to recover tax arrears in accordance with the rules set out in legislation. In practice, in a number of cases, in addition to mandatory measures for the collection of tax arrears, there are also cases where benefits and facilities, such as partial or full exemption from paying tax arrears, permission to submit accounts late, deferral of payment, are provided to support taxpayers.[7] 6410 "Taxes payable to budget (by type)", the amount of the liability to be paid to budget is credited to accounts, expenses of the period, use of profit to pay taxes and other compulsory payments is recorded in connection with accounts that take into account settlements with employees on remuneration of labour. [8]At final settlement, one-off payments previously transferred to budget on taxes and other obligatory payments are transferred to budget on debit of account 6410 "Indebtedness on payments to budget (by type)". Reflected in connection with cash payment account (4400). Amounts actually transferred to budget shall be recorded in debit of account 6410 "Indebtedness in payments to budget (by type)" in connection with cash accounting accounts.[9]

6410 "Debt on payments to the budget (by type)" account analytical accounting is kept separately for each type of tax. A separate account shall be opened in account 6410 for each type of tax and levy.[10] For example: 6410 "Value Added Tax", 6411 "Excise Tax", 6412 "Corporate Income Tax", 6413 "Personal Income Tax" and others. Accounts can be connected according to source of taxes and charges to budget: Д 2010, 2310, 2510, 2900, 4410, 9430, 9810, etc. К 6410. Linking accounts when transferring sums payable to the budget D 6410 and K 5110, 5200, 5500.[11]

CONCLUSION

In conclusion, in order to remove obstacles to business development by solving problems in the sphere of entrepreneurship, to attract foreign investments into the country and to provide guaranteed protection of rights and legitimate interests of entrepreneurs, as well as pandemics and global economic crisis. [12] In cases where their negative impact on economic sectors has increased as a result of the situations that caused the situation, to prevent taxpayers from incurring debts, to increase existing debts and to create additional relief for them, taxpayers shall be charged taxes and fees for a certain period of time, it is assumed that tax exemptions, reduced tax rates and possibility of reporting and declaring, late payment of taxes and fees shall be determined by adding[13].

REFERENCES

1. Constitution of the Republic of Uzbekistan. - T.: Justice 2016.

2. Civil Code of the Republic of Uzbekistan. 21.12.1995. No. 163-I of 29.08.1996. Approved by Law No. 256-I (last amended by Law O'RQ-542 of 23.05.2019 of the Republic of Uzbekistan).

3. Labour Code of the Republic of Uzbekistan. 21.12.1995 of the Republic of Uzbekistan. Approved by Law No. 161-I (last amended by Law O'RQ-514 of 09.01.2019).

4. Tax Code of the Republic of Uzbekistan. UzR 30.12.2019 Approved by Law No. O'RQ-599

5. Law No. O'RQ-580 of 5 November 2019 on Banks and Banking Activities, as amended.

6. Law of the Republic of Uzbekistan "On Accounting" (new edition). 13.04.2016 No. UzRK-404.

7. Turaeva G., Mullajonov B., Gurbanbekov R., Torakulov S., Mamadaliev U. and Fozilov S. (2023). Accounting Methods And Principles. Science and Technology in the Modern World, 2(14), 53-55.

8. Turaeva G., Sherkhanov A., Abdukhalilov A., Khusanov H. & Rakhmonkulov H. (2023). Classification Of Taxes And Other Obligatory Payments, Types And Accounting DutieS. Science and technology in the modern world, 2(14), 46-48.

9. Turaeva G., Mamarakhimov A., Berdikulov S. & Robimkulov N. (2023). The Role Of Ict In The Development Of Accounting Science. Innovative research of modern bog: theory and practice, 2(15), 25-26.

10. Madinabonu, A., Nurjahan, N., and Mehriniso, M. (2023, April). A National Accounting Standard. In Universal Research Conference 2023 (Vol. 1, No. 4, pp. 93-95).

11. Gulizahro T., Shadiyar H., Zulhumor S., Feruza B. and Mohinoor Y. (2023, April). Accounting Methods And Principles. In Universal Research Conference 2023 (Vol. 1, No. 4, pp. 90-92).

12. Gulizahro T., Kamola H., Zulaiho P., Aziza T. and Nozima G. (2023, April). A Requirement For The Use Of Bookkeeping Accounts. In Universal Science Research Conference 2023 (Vol. 1, No. 4, pp. 99-101).

13. Turaeva, G. (2023). The Importance Of The Sustainability Of Grain Production In The Consumer Basket. Economics and Education, 24(2), 440-444.

MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARI HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Gulyar Axmatovna KASIMOVA
Toshkent moliya instituti "Byudjet hisobi va g'aznachilik" kafedrasi, professori, iqtisod fanlar nomzodi
Durdona Shuxratjon qizi XAYDAROVA
Guliston davlat universiteti instituti "Ijtimoiy-iqtisodiyot" kafedrasi, stajior o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada mahalliy byudjet daromadlari hisobi bo'yicha nazariy-uslubiy masalalar bayon qilingan. Mahalliy byudjet daromadlarini tashkil etish, tuzish, ko'rib chiqish, tasdiqlash yuzasidan o'rganilishi lozim bo'lgan masalalar ko'rib chiqilgan. O'z novbatida mahalliy byudjet daromadlarini hisoblashda qatnashuvchi yuqori va quyi organlarning huquqlari, majburiyatlari va burchlarini o'rni va rolini kuchaytirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: davlat byudjeti, byudjet tashkiloti, mahalliy byudjet, byudjet daromadlari, mahalliy soliqlar, mahalliy hokimiyat, byudjet loyihasi , byudjet jarayoni

Аннотация: В данной статье рассмотрены теоретические и методологические вопросы, связанные с расчетом доходов местных бюджетов. Рассмотрены вопросы, которые необходимо изучить в связи с организацией, составлением, рассмотрением и утверждением доходов местных бюджетов. В свою очередь освещаются вопросы усиления роли и роли вышестоящих и нижестоящих органов, участвующих в исчислении доходов местных бюджетов.

Ключевые слова: государственный бюджет, бюджетная организация, местный бюджет, доходы бюджета, местные налоги, местное самоуправление, бюджетный проект, бюджетный процесс **Abstract**: This article describes the theoretical and methodological issues of the calculation of local budget revenues. Issues that should be studied in connection with the organization, compilation, review and approval of local budget revenues were considered. In turn, issues of strengthening the role and role of the higher and lower bodies participating in the calculation of local budget revenues are highlighted.

Keywords: state budget, budget organization, local budget, budget revenues, local taxes, local government, budget project, budget process

Kirish. Hozirgi kunda mamlakatimizda davlat byudjeti davlat pul mablag‘larining markazlashtirilgan jamg‘armasi bo‘lib, unda daromadlar manbaalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi. O‘zbekiston Respublikasi davlat byudjeti tuzilmasi o‘z ichiga O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarni o‘z ichiga oladi. Byudjet ijrosi jarayonida belgilangan tartibda byudjet daromadlari shakllantiriladi va xarajatlar byudjet tasnifi bo‘yicha amalga oshiriladi. Byudjet ijrosi jarayoni haqida axborotlar byudjet hisobini tashkil etish va yuritish orqali shakllantiriladi.

Mahalliy byudjet mablag‘larini oqilona tashkil etish va rejali sarflanishini tashkil qilish nomuvofiqliklarni va maqsadsiz xarajatlarni qisqartirishiga yordam beradi. Mahalliy byudjet daromalari tog‘risida yuritishdan oldin avvalo «byudjet» so‘zining lug‘aviy ma’nosini keltirib o‘tsak. Umuman olganda, byudjet atamasi fransuz tilidan olingan “baguette” - karmon, sumka degan manoni anglatadi. Byudjet –bu davlat va mahaliy o‘z o‘zini boshqarish vazifalari va funksiyalarini moliyalashtirish uchun mo‘ljallangan pil mablag‘lari jamg‘armalarini to‘plash va sarflash shaklidir.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o‘z ma’ruzalarida “Bugungi murakkab sharoitda yurtimizda boshlangan keng qamrovli islohotlar, yangi O‘zbekistonni barpo yetish sari tashlayotgan dadil qadamlarimizning bardavom bo‘lishini ta’minlash yeng asosiy vazifamiz bo‘lishi shart. Global inqiroz sharoitida iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni ta’minlash, joylardagi mavjud muammolarni manzilli hal yetish, ko‘makka muhtoj yurtdoshlarimizni qo‘llab-quvvatlash, yoshlarimizning orzu-umidlarini ro‘yobga chiqarish – Prezidentdan boshlab, barcha darajadagi rahbarlarning bosh vazifasi bo‘lmog’i darkor. Ana shu o‘ta muhim vazifalarni amalga oshirishda asosiy talab – davlat va jamiyat institutlari o‘rtasida samarali hamkorlikni ta’minlash, bu jarayonda natijadorlik va sifatni oshirishdan iborat”[73] - degan fikrni bildirdi.

Tahlil va natijalar

Mamlakatimizning turli hududlari bo‘ylab ijtimiy-iqtisodiy vaziyatning o‘zgarishi hamda iqtisodiyotni yangilash sharoitida mahalliy byudjetlarning faoliyatini samarali tashkil etish va mahalliy byudjetlar moliyaviy barqarorligini yanada oshirish davlat moliyasini isloh etishning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Hozirgi kunda mahalliy byudjetlar boshqaruv tizimini

[73] [73]O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 29-dekabr kuni Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “Xalq so'zi” №19 (7521), 29.12.2020-yil.

isloh qilish va optimallashtirish masalalari byudjet qonunchiligini takomillashtirish oldida turgan muhim vazifadir.

O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjeti davlatning davlat vazifalari va funksiyalarini moliyaviy jihatdan ta’minlash uchun mo‘ljallangan markazlashtirilgan pul jamg‘armasi hisoblanadi. Davlat byudjeti O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjeti hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlaridan iborat.

Mahalliy byudjet - davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag‘lari jamg‘armasini tashkil etuvchi bir qismidir. Mahalliy byudjetlarda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi. Mahalliy byudjetlarning daromadlari mahalliy soliqlar va yig‘imlar hamda to‘lovlardan tashkil topadi. Mahalliy byudjetlarning mablag‘lari hududiy rivojlanishning moliyaviy manbalaridan biri hisoblanadi. Mahalliy byudjetlar har bir mamlakat davlat byudjetining ajralmas qismidir.

O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksiga muvofiq mahalliy byudjetlar tarkibi[74]

1-rasm.

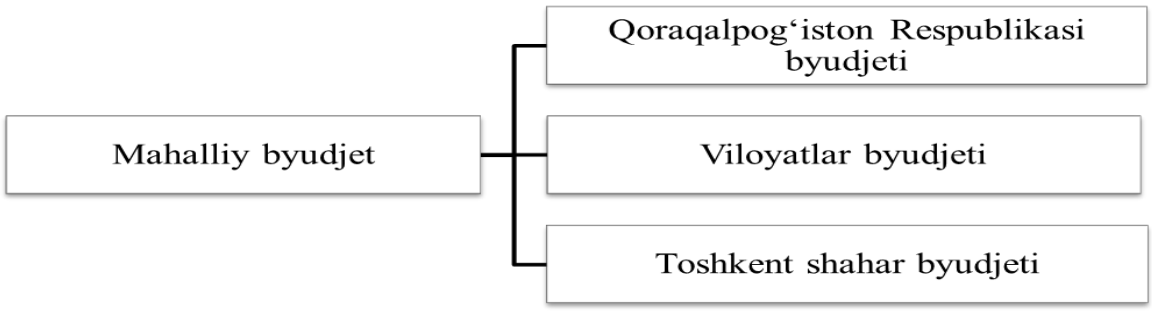

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining daromadlari:[75]

1) belgilangan normativlarga muvofiq:

– foyda solig‘i;

– jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i;

– aksiz solig‘i;

– yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq (bundan qurilish materiallari bo‘yicha yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq mustasno).

2) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;

3) mol-mulk solig‘i;

4) yer solig‘i;

5) qurilish materiallari bo‘yicha yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq;

6) aylanmadan olinadigan soliq;

7) yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek chet davlatlardan tushgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

[74] [74] O'zbekiston Respublikasining «Byudjet kodeksi” ni tasdiqlash to'g'risidagi Qonuni 2013-yil 26-dekabrdagi O'RQ-360-sonli. 34-modda.

[75] O'zbekiston Respublikasining «Byudjet kodeksi” ni tasdiqlash to'g'risidagi Qonuni 2013-yil 26-dekabrdagi O'RQ-360-sonli. 52-modda.

8) avtotransport vositalarini sotib olganlik yoki O‘zbekiston Respublikasi hududiga vaqtinchalik olib kirganlik uchun yig‘im;

9) boshqa daromadlar hisobidan shakllantiriladi. Boshqa daromadlarga qonunchilikka muvofiq Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga yo‘naltiriladigan davlat daromadiga o‘tkazilgan mol-mulkni realizatsiya qilishdan tushgan tushumlar, belgilangan normativlar bo‘yicha davlat aktivlarini joylashtirishdan, foydalanishga berishdan va sotishdan olingan daromadlar, davlat bojlari, yig‘imlar, tovon pullari va jarima sanksiyalari, egasiz mol-mulkni, meros huquqi bo‘yicha davlat ixtiyoriga o‘tgan mol-mulkni, huquq bo‘yicha davlat daromadiga o‘tkazilishi lozim bo‘lgan xazinalarni realizatsiya qilishdan tushgan tushumlar mahalliy davlat hokimiyati organlarining ulushi bo‘yicha dividendlar (daromadlar) va qonunchilikka muvofiq boshqa daromadlar kiradi.

Mahalliy byudjetlarning daromadlari mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish organlari oldidagi muhim strategik ahamiyatga molik bo‘lgan vazifalarning amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan markazlashtirilgan pul jamg‘armasini shakllantirish bilan bog‘liq pulli munosabatlar shaklidir. Davlat tomonidan ijtimoiy sohalarni mablag‘ bilan ta’minlash va ijtimoiy himoya bilan bog‘liq siyosatni amalga oshirish katta miqdordagi moddiy va moliyaviy resurslarni talab qiladi va bu muhim vazifalar mahalliy hokimiyat organlariga yuklatilgan. O‘z navbatida ushbu tadbirlarni mablag‘ bilan ta’minlashda mahalliy hokimiyat organlari mahalliy byudjetlarning daromadlaridan foydalanadilar. Mahalliy hokimiyat organlari, o‘z daromadlari manbalari bazasini ko‘payishidan manfaatdordirlar. Chunki, bu daromadlar hokimiyatlar oldidagi vazifalarni moddiy jihatdan moliyalashtirish manbasi sifatida va ularni mustaqil sarflash imkonini beradi. Hududiy moliya tomonidan tegishli byudjetlar shakllantiriladi va ular mahalliy hokimiyat organlari funksiyalarini moliyalashtirishga yo‘naltiriladi.

Byudjet loyihasini tuzishdan oldin O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi har yili O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan muddatlarda kelgusi moliya yiliga tegishli byudjetlar va davlat maqsadli jamg‘armalarini tayyorlash uchun Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari, davlat maqsadli fondlarini taqsimlovchi organlariga, hamda byudjetdan ajratiladigan mablag‘larni olishga buyurtmalar tuzish uchun respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag‘lari oluvchilariga byudjet so‘rovi yuborilishi kerak.

Mamlakat parlamentining har bir palatasida aniq byudjet masalalari bilan shug‘ullanuvchi maxsus qo‘mitalar va komissiyalar faoliyat ko‘rsatadi. Ular byudjet loyihasining tegishli moddalarini atroflicha tahlil qiladilar, zaruriy hollarda o‘zgartirishlarni taklif qiladilar va tushuntiruv xati bilan birgalikda byudjetning loyihasiga xulosa beradilar. Oliy Majlisning har bir palatalarida byudjet loyihasi qabul qilinganidan so‘ng, har ikki palata o‘rtasida byudjet loyihasi bo‘yicha kelishmovchiliklar mavjud bo‘lmasa, mamlakat parlamentining byudjet to‘g‘risidagi umumiy qarori qabul qilinadi. Agar palatalar o‘rtasida byudjet loyihasi bo‘yicha kelishmovchiliklar vujudga kelsa, har ikki palataning vakilllaridan iborat bo‘lgan muvofiqlashtiruvchi komissiya ularni bartaraf etishi kerak.

Parlamentda byudjet loyihasini muhokama etish (ko‘rib chiqish)da byudjet tashabbuskorligining mavjudligi muhim ahamiyatga egadir. Byudjet tashabbuskorligi deyilganda parlament a’zolarining hukumat tomonidan taqdim

etilgan byudjet loyihasiga nisbatan o‘zgartirishlar kiritish huquqi nazarda tutiladi

Byudjetni ijro etish bosqichida byudjetni ijro etish uni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tasdiqlagandan va mamlakat Prezidenti imzolagandan so‘ng boshlanadi. O‘zbekiston hukumati quyi ijroiya organlari va mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish organlari bilan muvofiqlashtirilgan holda byudjet ijrosi tartibini tashkil qiladi. Byudjet jarayonining bu bosqichi o‘z ichiga byudjetning daromadlar va xarajatlar qismining bajarilishini qamrab oladi.

Mahalliy byudjet daromadlarining tasnifi mahalliy byudjet hamda byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari daromadlarining guruhlanishidan iborat. Ya’ni, daromadlar tasnifi yordamida davlat byudjetiga kelib tushayotgan barcha ko‘rinishdagi daromadlar va tushumlarni turlari, kimlardan kelib tushayotganligi va respublikamizning qaysi hududlaridan kelib tushayotganligi to‘g‘risida yetarlicha aniq ma’lumotlarni olish mumkin.

“Byudjet tizimi byudjetlari daromadlarining kassa ijrosi to‘g‘risidagi yo‘riqnoma” O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2016-yil 30-martda 2771-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan.[76] Ushbu yo‘riqnomada quyidagi asosiy tushunchalar qo‘llaniladi: **boji, soliqlar va yig‘imlarni undirish bo‘yicha vakolatli organlar** qonunchilik hujjatlariga muvofiq soliqlar, boshqa majburiy to‘lovlar, ma’muriy jarimalar va moliyaviy sanksiyalarni undirilishini amalga oshiruvchi organlar; **yagona g‘azna hisobvarag‘i** O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya vazirligi tomonidan boshqariladigan, byudjet tizimi byudjetlarining daromadlari va boshqa tushumlari kiritiladigan hamda xarajatlari to‘lanadigan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankida ochilgan maxsus bank hisobvarag‘i; daromadlar bo‘yicha shaxsiy g‘azna hisobvaraqlari byudjet tizimi byudjetlari daromadlarining g‘azna ijrosi jarayonida tegishli byudjetlar daromadlarining tasdiqlangan miqdori, daromadlarning kassa tushumlari hajmi va tegishli byudjetlarga va byudjetlardan daromadlar turi va manbasi bo‘yicha amalga oshirilgan qaytarish (hisobga olish) summalari bo‘yicha ma’lumotlarni aks ettirish uchun mo‘ljallangan analitik hisob registrlari.

Byudjet tizimi byudjetlari daromadlarining kassa ijrosi “O‘RMV” ATda YaG‘Hni qo‘llagan holda amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksiga muvofiq, byudjet jarayoniga quyidagicha ta’rif berilgan, “Byudjet jarayoni – Davlat byudjetini tuzish, ko‘rib chiqish, qabul qilish va ijro etish, uning ijrosini nazorat qilish, ijrosi haqidagi hisobotni tayyorlash va tasdiqlash, shuningdek Davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning qonun hujjatlari bilan tartibga solingan jarayoni.” [77]

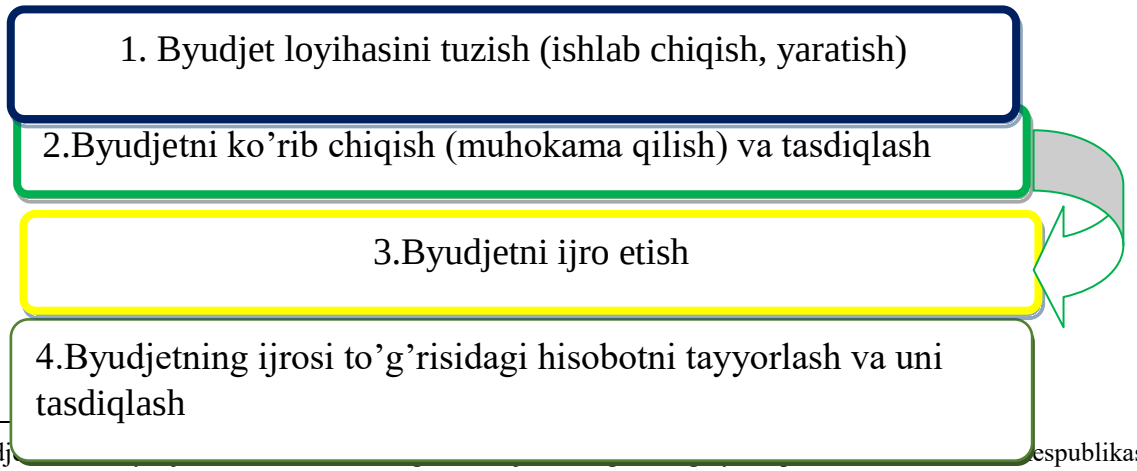

[76] “Byudj… …espublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2016-yil 30-martda 2771-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan.

[77] O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi qonuni. 3-modda.

2-rasm. Byudjet jarayoni bosqichlari[78]

Byudjet jarayonining davomiyligi yuqoridagi to‘rt bosqichning barchasidan iborat bo‘lib, odatda, uch yilga yaqin davom etadi. Buning bir yilga yaqini byudjet loyihasini ishlab chiqish (yaratish, tuzish), uni muhokama qilish (ko‘rib chiqish) va tasdiqlash (qabul qilish)ga, bir kalendar yili (1 yanvardan 31 dekabrgacha) byudjetni ijro etishga (byudjet davri) va sakkiz oyga yaqini byudjetning ijrosi to‘g‘risidagi hisobotni tayyorlashga va uni tasdiqlashga to‘g‘ri keladi.

3-jadval

2021[79]-2022[80]-2023[81](prognoz)-yillar uchun Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar hamda Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining daromadlari haqida ma’lumot

mlrd so‘m

/r	Hududlar nomi	2021	2022	2023
.	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	1 614,2	2 356,2	2 703,3
.	Andijon viloyati	2 352,2	3 059,4	3 802,7
.	Buxoro viloyati	1 935,4	2 904,0	3 817,2
.	Jizzax viloyati	1 212,9	1 727,2	2 184,9
.	Qashqadaryo viloyati	2 570,3	3 483,0	4 561,2
.	Navoiy viloyati	1 535,8	2 186,3	2 993,6
.	Namangan viloyati	1 970,6	2 903,2	3 713,4
.	Samarqand viloyati	2 657,0	3 955,8	4 958,8
.	Surxondaryo viloyati	1 754,7	2 466,9	3 042,3
0.	Sirdaryo viloyati	745,7	1 104,5	1 406,1
1.	Toshkent viloyati	3 009,8	4 378,9	5 866,2

[78]Malikov T.S., Haydarov N.H. Byudjet: tizimi, tuzilmasi, jarayoni. O’quv qo’llanma / - T.: “Iqtisod Moliya”, 2008, 84 b.
[79]O’zbekiston Respublikasining 2020-yil 25-dekabr O’RQ-657 “2021-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat Byudjeti to‘g‘risida”gi qonuni
[80]O’zbekiston Respublikasining 2021-yil 30-dekabr O’RQ-742 “2022-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat Byudjeti to‘g‘risida”gi qonuni
[81]O’zbekiston Respublikasining 2022-yil 30-dekabr O’RQ-813 “2023-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat Byudjeti to‘g‘risida”gi qonuni

2.	Farg‘ona viloyati	2 904,9	4 242,5	5 437,8
3.	Xorazm viloyati	1 442,7	2 220,6	2 719,2
4.	Toshkent shahri	4 068,6	6 044,7	7 739,3
Jami		**29 774,7**	**43 033,2**	**54 946,0**

Bizga ma’lumki yaqin yillardan boshlab davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari ijrosi qonun bilan mustahkamlab kelinmqda. Shu sababdan oxirgi uch yillik qonun hujjati ma’lumotlarini tahlil qilganimizda quyidagicha xulosaga keldik. Ya’ni, yuqoridagi jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki yildan yilga Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar hamda Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining daromadlari oshib bormoqda. Bundan shuni xulosa qilish mumkunki, Davlat fuqorolar oldidagi majburiytalrini bajarish uchun yildan-yilga moliyaviy holati yaxshilanib borayotganini ko‘rishimiz mumkin

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasi. – Toshkent. // Xalq so‘zi. 2020 yil. 24 yanvar.

2. O'zbekiston Respublikasining «Byudjet kodeksi” ni tasdiqlash to‘g'risidagi Qonuni 2013-yil 26-dekabrdagi O'RQ-360-sonli.

3. “Byudjet tizimi byudjetlari daromadlarining kassa ijrosi to‘g‘risidagi yo‘riqnoma” O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2016-yil 30-martda 2771-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan.

4. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 25-dekabr O‘RQ-657 “2021-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat Byudjeti to‘g‘risida”gi qonuni.

5. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 30-dekabr O‘RQ-742 “2022-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat Byudjeti to‘g‘risida”gi qonuni.

6. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 30-dekabr O‘RQ-813 “2023-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat Byudjeti to‘g‘risida”gi qonuni.

7. Kasimova G.A., Xaydarov A. G‘aznachilikning dasturiy komlekslari. Darslik. T:. 2021. «Nihol print OK. 376 b.

8. Kasimova G.A., Xaydarov A. G‘aznachilikning dasturiy komlekslari. Darslik. T:. 2021. «Nihol print OK. 376 b.

WAYS OF IMPROVING THE ACTIVITY OF SMALL INDUSTRY ZONES IN SIRDARYA

Xalimjanov Dilshod Ergashbekovich,
Aliqulov Ravshan Shodiyor o‘g‘li,
Teachers of Economics department, Gulistan State University

Abstracts: Small industrial zones play an important role in the development of the industrial sector of the regions of our country and in ensuring the employment of young people. The main problems of organizing a small industrial zone on the basis of investment projects intended for the production of import-substituting products are analyzed in detail in the article. The proposals given in the article serve to organize and develop the activities of small industrial zones.

Keywords: tenant, directorate, land plot, investment obligations, engineering and technical communications.

Main part

Today, measures aimed at the quality of economic growth by attracting more investments to the country's economy, structural changes in the economy, creation of new technologies, product and service sectors, rapid development of the innovative economy are being implemented continuously.

The regulation on small industrial zones uses the following basic concepts:

small industrial zone (hereinafter referred to as SIZ) is a production area intended for the implementation of production activities, given a certain status by the legislation of the settlement area or inter-settlement area, and having a service infrastructure within its territory the part where the areas are located and the boundaries are clearly defined;

Administrative councils of the Republic of Karakalpakstan, regions and free economic and small industrial zones in the city of Tashkent are collegial bodies established by the President of the Republic of Uzbekistan or the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan in an exemplary composition consisting of representatives of local executive authorities and other organizations [2].

In this regard, it is necessary to organize and legally regulate the placement of business entities in free economic zones and small industrial zones, as well as giving them privileges and preferences. First of all, it is necessary to create such an opportunity for entrepreneurs and foreign investors who produce products for export, launch innovative and high-tech production [4].

The head of state announced the establishment of small industrial zones of youth in the regions based on the experience of free economic zones. Business projects for young people will take place in these industrial zones.

A special fund will be established under the Ministry of Investments and Foreign Trade to finance innovative ideas and projects of young people, 100 million dollars will be allocated to it. The funds of the fund will be directed to the implementation of youth projects on low interest and preferential terms. In small industrial zones, production facilities are built, which are provided to young people with preferential rent and leasing conditions [7].

The investment portal of Uzbekistan has developed an interactive map showing the location of free economic zones and small industrial zones operating in our republic. In order to increase the confidence of investors and improve the investment environment, a form has been placed to send a notification online regarding the existing problems in foreign-invested enterprises. Separate departments have been opened for the heads of enterprises of our republic who want to establish cooperation with foreign investors.

In the following years, the establishment of modern enterprises that ensure the production of competitive products with high added value based on the deep processing of local mineral resources in our country, the comprehensive and effective use of the production and resource potential of the republic's territories, thereby creating new jobs and to increase the income of the population, special attention is paid to the creation of free economic and small industrial zones as an important factor of attracting foreign, first of all, direct foreign investments [5].

For industrial zones with an area of less than 10 hectares, located within one district, single directorates for the management of small industrial zones are established in the form of state unitary enterprises in the respective district hokims. Directorates conclude long-term contracts with the participants of industrial zones, based on the decision of the selection commission, perform service work in the territory of industrial zones, monitor the implementation of contracts, organize the protection service of the territory of small industrial zones. Directorates serve to speed up work related to the organization of activities of small industrial zones. Factors influencing the improvement of efficiency of small industrial zones include:

organization of production in small industrial zones on a cluster basis leads to synergistic effect.

organization of general service structures for small business entities in small industrial zones will also bring additional results. For example: single warehouse service, transport service, equipment and technology repair service, supply service, security service, etc.

establishment of cooperation between business entities in small industrial zones creates an opportunity to implement large projects that cannot be implemented by each business entity. For example: purchase of expensive new equipment or technology, export support, establishment of additional production facilities, expansion of logistics services. The above leads to reduction of production costs of small industrial zones and increase of competitiveness of products [6].

150 small industrial zones have been established as part of the measures implemented by the state to support the development of new competitive productions and small enterprises, and 1,691 small industrial zones with a total annual production capacity of more than 1.7 trillion soums are located in their territory and more than 27 thousand jobs were created [8].

Today, 41 projects with a value of 242.8 billion soums have been placed in 8 Small Industrial Zones in Syrdarya region with a total area of 41.4 hectares. Of these, 25 projects worth 65.1 billion soums were launched and 305 new jobs were created. By the end of the year, 16 more projects worth 177.7 billion soums will be implemented, 587 new jobs will be created.

If we analyze this situation in the section of cities and districts of the region:

A "Small industrial zone" will be established in Gulistan district on a 3-hectare area that is not used for agriculture. In order to provide external infrastructure in this small industrial zone, 1 km of electricity, 0.4 km of drinking water pipelines will be laid, 1.2 km of highways will be repaired and construction works will be carried out;

It is planned to place 9 projects with a total value of 111.7 billion soums in the small industrial zones of Khavos district. When these projects are launched, 116 new jobs will be created, and it is planned to include unemployed representatives of poor family members of residents of the town of Khovos, where the industrial zone is located.

An investment of 30 million dollars was directed to the development of industry, construction and food production in the free economic zone and small industrial zone of the city

of Yangier, foreign investment of 18 million US dollars and investment worth 6 million US dollars were absorbed.

It is planned to establish a small industrial zone on the basis of investment projects for the production of import-substituting products in the territory of Shirin city [8].

There are certain problems and shortcomings in the organization of activities of small industrial zones. These prevent the development and effective functioning of the SIZ. The Special Interdepartmental Commission established by the decision of the President of the Republic of Uzbekistan dated August 7, 2017 No. PD-3175 found the following:

the mechanism for agreeing and approving investment projects proposed for placement and implementation in the territory of small industrial zones is in practice overly complicated bureaucracy, which causes delays in making decisions on these projects;

insufficient attention is paid to the issues of timely construction of necessary engineering-communication and production infrastructure for small industrial zones;

reliable provision of the proposed investment projects from reliable financial sources, including domestic and foreign credit resources, foreign direct investments, has not been developed. Commercial banks attached to small industrial zones are weakly involved in solving these problems;

the participants of the free economic zones face great difficulties in purchasing the required amount of raw materials sold through the Republic Commodity Exchange.

The above-mentioned problems and shortcomings require the creation of a principled new system of selecting investment projects to be placed in small industrial zones, the procedure for allocating land areas, ensuring the use of raw materials and materials, and allocating credit resources to business entities.

In order to improve the activities of small industrial zones, it is advisable to implement the following:

Thoroughly develop marketing studies of the domestic and foreign markets of products planned to be produced by entrepreneurs operating in SIZs;

to provide support in matters of supply of materials and raw materials during the implementation of the investment project;

proper implementation of the mechanism of logistics and transportation of resources and finished products necessary for production;

installation of production technologies and technological equipment taking into account environmental requirements;

Scientifically based development of financial and economic calculations and indicators of economic efficiency of investment project implementation;

modeling of possible risks based on economic and econometric analyses.

The effective operation of SIZs depends to a large extent on creating conditions for attracting entrepreneurs who produce competitive and exportable products based on advanced foreign experience, that is, start production based on modern techniques and technologies.

References

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalari faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2017 yil 25 oktyabrdagi PQ-3356-sonli qarori

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kichik sanoat zonalari faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlar to‘g‘risida» 2019 yil 21 iyundagi PQ-4363-son qarori;

3. “Kichiksanoatzonalarito‘g‘risida”ginizomVazirlarMahkamasining 2020 yil 9 martdagi 134-son qarori;

4. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. –Toshkent. // Xalq so‘zi, 2018 yil 29 dekabr.

5. A.A.Abduvoxidov va b. “O‘zbekistonda erkin iqtisodiy zonalarni rivojlantirish imkoniyatlari va istiqbollari”, Monografiya – T.: “Mumtoz so‘z”, 2020, 130 bet.

6. SalimbovB.B. “O‘zbekistonda kichik sanoat zonalarini barpo etishning tashkiliyiqtisodiy asoslari” “Iqtisodiyot va innovasion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar'-fevral', 2018 yil, 4-b.

7. https://kun.uz/ru/news/2020/12/25/prezident-anonsiroval-sozdaniyemolodejnyx-malyx-promyshlennyx-zon-v-regionax

8. http://xs.uz

9. Sirdaryo viloyat hokimligi axborot xizmati, Rasmiy sayt: www.sirdaryo.uz

10. Eshpulatov, D. B. O. G. I. (2022). O ‘zbekiston agrosanoat majmuasida innovatsiyalarni joriy qilish holatini baholash. Academic research in educational sciences, (Conference), 16-32.

11. Ibragimovich, B. G., Jumaboevich, M. T., & Alijonovich, K. A. (2022). Methods of sustainable food supply system development. World Bulletin of Management and Law, 16, 100-106.

CHORVACHILIK TARMOG‘IDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Eshqulova Hilola Shoyimqul qizi
Guliston davlat universiteti doktoranti
xilolamuhammadziyo@gmail.com

Abstract: Problems arising in the development of animal husbandry in the country and their prospects are of priority. In this, first of all, the per capita consumption of milk, meat and eggs should be brought up to the requirements of medical standards, further improvement of the processing industries of cultivated products, as well as the small business environment in the livestock industry, and development is required. As a result of the development of animal husbandry, the development of industrial sectors is also ensured. Livestock industries provide the population with the production of various products rich in proteins, which are necessary for human health.

Basic words: livestock, dairy, food, productivity, meat, business, income, processing, industry, farms, agriculture, incentives

Annotatsiya: Mamlakatda chorvachilikni rivojlantirishda yuzaga kelayotgan muammolar va ularning istiqbollari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bunda birinchi navbatda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan sut, go‘sht va tuxum mahsulotlarini iste’mol qilish darajasini tibbiy me’yorlar talablariga yetkazish, yetishtirilgan mahsulotlarni qayta ishlash tarmoqlarini, shuningdek,

chorvachilik tarmog‘ida kichik biznes muhitini yanada yaxshilash va rivojlantirish talab etiladi. Chorvachilikni rivojlanishi natijasida sanoat tarmoqlarining rivojlanishi ham ta’minlanadi. Chorvachilik tarmoqlarida inson salomatligi uchun zarur, oqsil moddalariga boy bo‘lgan turli xildagi mahsulotlarni yetishtirib aholini ta’minlaydi.

Tayanch so‘zlar: chorvachilik, sut, oziq-ovqat, mahsuldorlik, go‘sht, biznes, daromad, qayta ishlash, sanoat, fermer xo‘jaliklari, qishloq xo‘jaligi, rag'batlantirish

Jahon iqtisodiyoti globallashuvi hamda aholi soni ortib borishi sharoitida go‘sht va sut yetishtirish hajmini oshirish zaruriyati ortishi tufayli mahsulot yetishtirish keskin oshirish yuqori texnologiyalarga asoslangan chorvachilik komplekslari rivojlanishini taqozo qiladi. Oziq - ovqat ta’minotini barqarorlashtirish va agrar tarmoqning eksport salohiyatini oshirish borasida respublikada amalga oshirilayotgan huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy tadbirlar doirasida go‘sht va sut mahsulotlarini yetishtirish va chorvachilik tarmog‘ida tadbirkorlik faoliyatini takomillashtirib qo‘shilgan qiymat zanjirini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda birinchi chorvachilik tarmog‘i faoliyatini jadallashtirish xalqimizni arzon va sifatli go‘sht va boshqa oziq - ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash, ayniqsa qishloq joylarda istiqomat qilayotgan fuqarolarning bandligini oshirish va daromadlarini ko‘paytirishda muhim o‘rin tutadi. Chorvachilik O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotining 1/3 qismini tashkil etadi. Ushbu soha qishloq aholisi uchun daromad keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda chorvachilikni rivojlantirishda yuzaga kelayotgan muammolar va ularning istiqbollari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bunda birinchi navbatda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan sut, go‘sht va tuxum mahsulotlarini iste’mol qilish darajasini tibbiy me’yorlar talablariga yetkazish, yetishtirilgan mahsulotlarni qayta ishlash tarmoqlarini, shuningdek, chorvachilik tarmog‘ida kichik biznes muhitini yanada yaxshilash va rivojlantirish talab etiladi.

Mamlakatimizda agrar tarmoqda amalga oshirilayotgan agrar iqtisodiy islohotlar natijasida chorvachilik mahsulotlari yetishtirish hajmlari yildan - yilga ortib bormoqda. Bunda dehqon xo‘jaliklari go‘sht va sut yetishtirishda asta - sekin yetakchi o‘rinni egallab borgani holda, bugungi kunda respublikada yertishtirilayotgan go‘sht va sut mahsulotlarining o‘rtacha 93-95 % lik salmog‘i ularning xisssasiga to‘g‘ri kelmoqda.

Chorvachilikni rivojlanishi natijasida sanoat tarmoqlarining rivojlanishi ham ta’minlanadi. Chorvachilik tarmoqlarida inson salomatligi uchun zarur, oqsil moddalariga boy bo‘lgan turli xildagi mahsulotlarni yetishtirib aholini ta’minlaydi.

Bugungi kunda chorvachilik mahsulotlari yetishtiruvchi fermer va dehqon xo‘jaliklari oldiga qo‘yilayotgan talablar o‘zgarib, endilikda ushbu xo‘jaliklar nafaqat sut va go‘sht yetishtirish balki qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratib, sohada kichik tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, pirovardida esa mahsulotlardan unumli foydalanishda daromadlarni oshirishda samaradorlikka erishish bilan bog‘liq ko‘plab jihatlar yetarlicha ishlab chiqarilmagan va hal qilinmagan.

Mamlakatimizda aynan shu borada aholini sifatli ozuqa mahsulotlari bilan ta’minlash orqali salomatlikni yaxshilash turmush darajasini oshirish borasida amalga oshirilishi zarur bo‘lgan qator vazifalar belgilab qo‘yilgan.

Fermer va dehqon xo‘jaliklari faoliyatini qo‘llab - quvvatlash tadbirlari natijasida go‘sht va sut yetishtirish hajmlari ortib bormoqda. Ayniqsa , ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarining rivoj

topishi, qishloq xo‘jaligida qo‘shilgan qiymat zanjiri rivojlanishi asosida mahsulot yetishtiruvchilarning moddiy barqarorligi ortmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 8 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022 - 2026 yillarga mo‘ljallangan dasturni tasdiqlash to‘g‘risida” gi PQ - 120-sonli qarori qabul qilinib, bunda mamlakatda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishni ko‘paytirish hisobiga oziq - ovqat xavfsizligini ta’minlash keng joriy etish, bu orqali qo‘shilgan qiymat zanjirini zanjirini yaratish kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish, chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini davlat tomonidan qo‘llab - quvvatlash, shuningdek, mazkur sohada zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari va ilm - fan yutuqlaridan samarali foydalanishni tashkil etish borasidagi bir qancha vazifalar belgilab qo‘yilgan. Dasturni amalga oshirishning ustuvor yo‘nalishlari etib esa quyidagilar keltirib o‘tilgan:

aholini chorvachilik mahsulotlari bilan barqaror ta’minlash hamda chorvachilik va uning tarmoqlarida ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish, ushbu sohada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga oid davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta’minlash;

chorvachilik sohasida sifat nazoratini kuchaytirish, eksportga yo‘naltirilgan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish, qo‘shilgan qiymat zanjiriga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni nazarda tutuvchi qulay tadbirkorlik muhitini rivojlantirish;

tabiiy resurslardan samarali foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni tizimli yo‘lga qo‘yish, yer va suv resurslaridan oqilona foydalanishni nazarda tutuvchi choralarni ko‘rish;

chorvachilik sohasida infratuzilma xizmatlarini yanada rivojlantirish, ularning sifatini yaxshilash va turlarini kengaytirish, ushbu sohaga zamonaviy bozor tamoyillarini keng joriy etish;

chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish tarmog‘ini modernizatsiya qilish, sohani diversifikatsiya qilish va qo‘llab-quvvatlash uchun xususiy investitsiya hamda xorijiy kapital oqimini ko‘paytirish, shuningdek, investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish mexanizmlarini joriy qilish;

chorvachilik xo‘jaliklarida mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash, yuqori qo‘shilgan qiymatni yaratishga qaratilgan tarmoq dasturlarini ishlab chiqish samaradorligini oshirish;

chorvachilik va uning tarmoqlarida ilmiy-tadqiqot, ta’lim va maslahat xizmatlarini kengaytirish bilan integratsiyalashgan bilim va ma’lumotlarni tarqatishning samarador shakllarini joriy etish hisobidan ilm-fan, ta’lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini takomillashtirish, ushbu sohaga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish;

chorva mollari mahsuldorligini oshirish va ajratilgan maydonlardan unumli foydalanishni ta’minlash maqsadida bir gektar sug‘oriladigan va lalmi yer maydoni hisobidan ishlab chiqariladigan mahsulotlar me’yorlarini ishlab chiqish[82].

Ma’lumki, go‘sht va sut mahsulotlari aholining oziq - ovqat ratsionida muhim o‘rinni egallashi, oziq - ovqat ratsionini almashtirib bo‘lmaydigan oqsillar va yog‘lar bilan ta’minlashi boisdan dunyoda oziq - ovqat ta’minotining muhim bo‘g‘ini sifatida chorvachilik tarmog‘iga alohida ahmiyat qaratiladi. Shu bois, respublikada chorvachilikni rivojlantirish bo‘yicha huquqiy

[82] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 8 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022 - 2026 yillarga mo‘ljallangan dasturni tasdiqlash to‘g‘risida” gi PQ - 120-sonli qarori

asoslar takomillashib bormoqda. Chorva mollari soni mutanosib otib, mahsulot yetishtirish miqdori ham ortmoqda. Ammo respublikada chorva mollari bosh soni ortayotgan bo‘lsada, mahsuldorligi ortishi talabga javob bermaydi. Jumladan, “Taqqoslash uchun Daniya va Jaubiy Koreya da sut sog‘ib olish bo‘icha o‘rtacha ko‘rsatkich 8-9.5 ming kilogrammni, Vengriya, Germaniya, Gollandiyada esa 6-7 ming kilogrammni tashkil qilayotgan bir paytda biz keyingi besh yilda bu raqam1.7 ming kilogramm darajasida saqlanib qolayotganligi chorvachilik tarmog‘ini modernizatsiya qilish imkoniyatlaridan to‘liq foydalanishni talab qiladi”.

Chorvachilik tarmog‘ida sutni qayta ishlash bo‘yicha aynan Sirdaryo viloyatida 2017 - 2021 yillarda ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarida tashkil etilgan loyihalar soni 67 tani va bu loyihalar doirasida yaratilgan ishg o‘rinlari 277 tani tashkil etadi. Yaratilayotgan qonun va imkoniyatlar doirasida kelajakda ushbu ko‘rsatkichlar yanada o‘sib borishi kutilmoqda.

Ma’lumki, chorvachilik tarmog‘ini rivojlantirishda jahon amaliyotida fundamental tadqiqotlar olib borish, uni ishlab chiqarishga joriy etish, yangi zotlar va texnik uskunalar ustida izlanishlar hamda ishlab chiqarishni kengaytirish masalalari doimiy ravishda davlat tomonidan rag‘batlantirib kelingan. Bu esa iste’mol savatidagi asosiy mahsulotlardan biri bo‘lgan go‘sht va sut mahsulotlari bilan aholini barqaror ta’minlash kabi dolzarb vazifalar yechimiga zamin yaratgan.

Shu bois, mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar xususan, imtiyozlarni bekor qilinishi sharoitida aniq mezon, talablar va amalga oshirish jihatlarini inobatga olgan holda subsidiyalash, soliq va kredit orqali rag‘batlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish lozim. Chorvachilik tarmog‘ini rag‘batlantirishda yetishtirilgan sut sifati, miqdori hamda xarid qilingan texnika va texnologiyalarning resusrlarni tejash imkoniyatlarini asos sifatida qabul qilgan holda yondashish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 8 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022 - 2026 yillarga mo‘ljallangan dasturni tasdiqlash to‘g‘risida” gi PQ - 120-sonli qarori

2. “Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti” A.Burxonov darslik. Guliston 2021

3. “Chorvachilik xo‘jaliklarida xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning ilmiy - uslubiy asoslarini takomillashtirish ” (dissertatsiya) I.f.n. Ko‘rchiyev U.

4. www.stat.uz

MEHNAT BOZORIDA YOSHLAR RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH TIZIMIGA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNI TATBIQ ETISH YO‘LLARI

S. Komilova,

Guliston Davlat Universiteti tayanch doktoranti

Annotasiya: Maqolada mehnat bozorida yoshlar raqobatbardoshligini oshirish tizimiga zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish yo‘llari o‘rganilgan. Shuningdek, inson resurslarini strategik boshqarishda zamonaviy texnologiyalarini qo‘llash amaliyoti tahlil etilib, uni takomillashtirish yo‘llari yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: mehnat bozori inson resurslari, mehnat resurslari, inson omili, inson kapitali, personal, strategik boshqaruv, zamonaviy texnologiyalar, innovasion yondashuv, kreativ boshqarish.

Ma’lumki, mehnat bozorida malakali kadrlarga bo‘lgan talab ortmoqda. Yosh kadrlarning raqobatbardoshligini taьminlash masalasi esa mamlakatimiz iqtisodiyotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Har qanday faoliyat turi boshqaruv asosiga quriladi, chunki shu faoliyatni amalga oshirishda ko‘zlangan maqsadga erishish, bajariladigan vazifalarni taqsimlash, ijrosini nazorat qilish, shuningdek, samaradorlikka erishish uchun shu faoliyatda ishtirok etuvchilarni manfaatlarini himoya qilish, rag‘batlantirish chora tadbirlari boshqaruv jarayonida tashkil etiladi. Asrlar davomida boshqaruvning ko‘plab usullari shakllandi. Bugungi kunga kelib bozor iqtisodiyoti sharoitida yosh kadrlarga ko‘plab talablar qo‘yilmoqda. Personalga gumanistik qarashlar bilan baho berish XXI asr talabi deyishimiz mumkin. Bozor munosabatlarining samarali joriy etilishi ham birinchi navbatda inson resurslaridan samarali foydalanishga bog‘liq.

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining zamonaviy bosqichida inson resurslariga korxonaning bozordagi faoliyati muvaffaqiyatini belgilab beruvchi eng muhim omil sifatida qaralmoqda. Doimiy tarzda o‘sib borayotgan raqobat korxonalarga nafaqat “korporativ inson kapitali”ga bo‘lgan munosabatlarini qayta ko‘rib chiqish va inson resurslarini boshqarish sohasida tizimli qarorlardan foydalanishni, balki xodimlarga ta’sir samaradorligini doimiy tarzda oshirish yo‘llari va usullarini izlab topishni taqozo etmoqda. Shu sababli korxonalarda inson resurslarini boshqarish nafaqat tizimli, balki innovasion yondashuvni talab etadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar mehnat sohasida boshqarishni tashkil etishga bo‘lgan an’anaviy yondoshuvlarni, umuman tashkilotlar va alohida olingan xodimning mehnat va ijodiy salohiyatini maksimal darajada to‘liq amalga oshirishga yo‘naltirilgan yangi boshqaruv konsepsiyalarini ilmiy asoslashni zaruratga aylantirmoqda.

Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy bosqichida korxona faoliyati samaradorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri inson omili, har bir xodimning yashirin psixologik, hatti-harakat resurslaridan foydalanishni faollashtirish hisoblanadi. Bu ayniqsa, ishlab chiqarish korxonalariga tegishli bo‘lib, bunday korxonalarning keskin raqobat sharoitida muvaffaqiyatga erishishi tashkilotning kreativligiga, mahsulot assortimentining doimiy tarzda rivojlanishiga, narx siyosatiga, korxonada shakllangan psixologik muhitga bog‘liq. Ushbu masalalarga korxona personalini faol jalb etmasdan, har bir xodimning qobiliyati va ijodiy qirralaridan samarali foydalanmasdan ijobiy natijaga erishib bo‘lmaydi.

Inson resurslarini boshqarish strategiyasi tashqi muhit taqdim etadigan imkoniyatlar va ichki manbalar; tashkilotga raqobatchilardan barqaror ustunlikni ta’minlay oladigan kompetensiyalarni aniqlash hisobga olingan holda ishlab chiqilgan. Inson resurslarini boshqarish strategiyasi quyidagildarni o‘z ichiga oladi: rivojlanish nuqtai nazarini shakllantirish, strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish. Bunda tashkilot ayni paytda bo‘lgan hayotiylik davri bosqichini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.[1]

XXI asr - intelektual texnologiyalar asri. Hech bir soha yo‘qki, texnologiyalar kirib bormagan. Ishlab chiqarishdan tortib boshqaruvgacha texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Jumladan mehnat bozorini tartibga solishda ham zamonaviy texnologiyalardan foydalanish davr talabiga aylanmoqda. Korxona va tashkilotlarning, davlat idoralarining aksariyatida boshqaruv

tizimlari eskicha ko‘rinishda. Bu esa ish sifatini pasayishiga, qog‘ozbozlikning ortishiga ishchilar mehnatining sub’yektiv baholanmasligiga, olib kelmoqda. Jamiyatda, sanoatda texnologiyalar, innovasiyalarning ko‘payishi boshqaruv tizimlarini modernizasiyalashni talab qilmoqda.

Bugungi kunga kelib ayniqsa mehnat bozorida zamonaviy texnologiyalarga bo‘lgan talab sezilarli darajada ortdi. Ma’lumki, aksariyat tashkilotlarda myehnatga haq to‘lash, mehnat unumdorligini baholash, hodimlarni ishga qabul qilish,ishdan bo‘shatish, hodimlarni rag‘batlantirish kabi bosqichlarda yaxlit tizim yetishmasligi ko‘p korxonalarda kuzatildi. Korxona va tashkilotlar HR tizimlarini tubdan isloh qilish korxona rivojining asosiy omiliga aylangan. Tizimni to‘liq elektronlashtirish shaffoflikni ta’minlashga, vaqt sarfini va harajatlarni tejashni ta’minlaydi. Bundan tashqari yuqoridagi omillar yosh kadrlar qo‘nimsizlik ko‘rsatkichlarining o‘sigiga sabab bo‘lmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda tashkilotda inson resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Inson resurslarini boshqarishni modernizasiyalash yangi soha. Texnologiyalar rivojlangani sari ulardan boshqaruvda foydalanish samaradorligini o‘rganish bilan soha kengayib boraveradi. Shunga qaramasdan inson resurslarini strategik boshqarish sohasida yetarlicha izlanishlar olib borilgan. Xususan rossiyalik olim P.Yevenko xodimlarni boshqarishda to‘rtta konsepsiyani ilgari suradi. Yevenkoning fikricha, XIX asr oxiridan hozirgi kunga qadar inson resurlarini boshqarish to‘rtta ko‘rinishda namoyon bo‘ladi.

Insonlarning bilim va malakasi, ko‘nikmalari va qobiliyatlari korxona faoliyatining muhim omili hisoblangan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy bosqichida inson resurslarini boshqarish tizimining nazariy va amaliy masalalari, tashkilotni boshqarish tizimida inson omilining o‘rni va ahamiyati mamlakatimiz va xorijlik olimlar tomonidan keng o‘rganilgan.

Boshqaruv sohasidagi zamonaviy tendensiyalarni tahlil qilish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, XXI asrda inson va uning imkoniyatlari, menejment, u hal etadigan vazifalar va qo‘llaydigan metodlari to‘g‘risidagi tasavvurlar keskin o‘zgarmoqda. Boshqacha qilib aytganda, boshqaruv paradigmasining almashuvi yuz bermoqda.

Inson resursi bu keng ma’noda inson salohiyati, ya’ni jismoniy, ruhiy va ma’naviy zahiralar majmui bo‘lib, zaruriyat tug‘ilganda ulardan foydalanish mumkin. [2]

Boshqaruv ob’yekti sifatida inson resurslari haqidagi tasavvur ijtimoiy munosabatlarning rivojlanib borishi, ilmiy va empirik bilimlarning to‘planib borishi bilan o‘zgarib boradi. O‘tgan yuz yil davomida boshqaruv ob’yekti sifatida menejment nazariyasida inson resursining bazaviy antropologik modeli jismoniy insondan ijtimoiy insonga, keyinchalik esa individual, transpersonal va stoxastik insonga o‘zgardi.

Tashkilotda inson resurslarini boshqarish boshqaruvchi va boshqariluvchi ob’yektlarning o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq bo‘lib, u ishlash qobiliyatini saqlab qolish, qo‘llab quvvatlash va ijtimoiy tizim rivojlanishini ta’minlaydi. Boshqaruv to‘g‘risidagi bilim boshqaruv faoliyati samaradorligining oshishiga olib keluvchi boshqaruv usullarini tanlash imkonini beradi.

Inson resurslarini boshqarish nazariyasi va amaliyotida to‘rtta bazaviy konsepsiya ajratib ko‘rsatiladi :[3]

- mehnat resurslaridan foydalanish;

- personalni boshqarish;
- inson resurslarini boshqarish;
- insonni boshqarish.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, inson omiliga iqtisodiy hayot sub’yekti sifatida tasavvurlarning uzoq muddatli rivojlanish natijasi o‘laroq “ishchi kuchi”, “mehnat resurslari”, “mehnat salohiyati”, “inson omili”, “personal” va “inson resurslari” kabi tushunchalar yuzaga keldi. Shu nuqtai nazardan korxona personaliga nazariy qarashlarning evolyusiyasi va ularga ta’sir qilgan bir qator omillar mavjud (1-jadval).

1-jadval

Iqtisodiy hayot sub’yekti to‘g‘risidagi tasavvurning rivojlanish evolyusiyasi [4]

Atamalar	**Fandagi faol foydalanish davri**	**Inson haqidagi tasavvurning aks ettirilishi**	**Vujudga kelish omillari**
Ish kuchi	XIX asr va hozirgi davr	Inson – mehnat jarayonida unumli foydalanish mumkin bo‘lgan qobiliyatlar va sifatlar egasi sifatida	Ishlab chiqarishning shaxsiy omilini belgilash va hisobga olishning zarurligi
Mehnat resurslari	XX asr 20-yillari va hozirgi vaqt	Inson – tashqi boshqaruvning passiv ob’yekti, rejalash –hisoblash birligi sifatida	Iqtisodiyotni markazlashgan boshqaruvi sharoitida ishchi kuchini, takror ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarini o‘lchash zarurligi
Mehnat salohiyati	XX asr 70-80 yillari va hozirgi vaqt	Inson – mehnat sohasidagi o‘z ehtiyojlari va qiziqishlari bilan ajralib turuvchi sub’yekt sifatida	Shaxsiy omil bilan bog‘liq imkoniyatlarni faollashtirish va samarali foydalanish zarurligi
Inson omili	XX asr 80-yillar oxiri, 90-yillar boshi va hozirgi vaqt	Inson – ijtimoiy ishlab chiqarishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi, uning unumdorligini oshirish vositasi	Ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlar, shaxsiy omil samaradorligini oshirish zarurligi
Inson kapitali	XX asr 90-yillar boshi va hozirgi vaqt	Inson – eng samarali qo‘yilmalar ob’yekti va ularni bilimlar majmuiga aylantiruvchi va bundan keyin undan foydalanishni maqsad qilib qo‘ygan sub’yekt sifatida	Inson qadriyatini va inson iqtisodiyotiga sarflangan investisiyalarning ishlab chiqarish xususiyatini e’tirof etish

Mehnat resurslaridan foydalanish konsepsiyasida inson – o‘z shaxsidan ajratilgan mahsulot ishlab chiqaruvchi va shu uchun haq oluvchi boshqariluvchi ob’yekt hisoblanadi. [2]

XX asrning boshlarida shakllangan xodimlar xizmati qayd etish va hisobga olisha funksiyalarini bajarganlar va kadrlarni boshqarish mehnatni va ish haqini tashkil etish bilan tenglashtirilgan. U davrdagi tashkilotning mohiyati mexanik munosabatlar – qoidalar, prosedura va usullar majmuidan iborat bo‘lib, ular asosida tashkilot mexanizm singari aniq faoliyat ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan.

Inson resurslarini boshqarish konsepsiyasi tashkilot oldida turgan maqsadlarga erishish uchun inson resurslarini o‘stirishga asoslanadi. Bunday sharoitda xodimlarni o‘qitish va malakasini oshirish inson resurslarini boshqarishning asosiy funksiyalariga aylanadi.[3]

Ma’lumki, bosh miya ishi tabaqalashish va tor ixtisoslashuvga emas, balki tizimlilik va komplekslilikka asoslanadi. Bunday holatda axborotlar to‘liq bo‘lmagan sharoitda sifatli qarorlar qabul qilish imkoniyati yuzaga keladi.

Inson resurslarini boshqarish nazariyasi va amaliyoti rivojlanishi jarayonining tizimlashtirilishi quyidagi jadvalda keltirilgan (2-jadval).

2-jadval

Inson resurslarini boshqarish nazariyasi evolyusiyasi [2]

Tadqiq etilayotgan tavsiflar	Inson resurslarini boshqarish konsepsiyasi			
	Kadrlarni boshqarish	Personalni boshqarish	Inson resurslarini boshqarish	Insonni boshqarish
Texnologiya ramzi	Mexanizm	Organizm	Miya	Kompas
Mahsulot	Oddiy	Standartlashtirilgan, nisbatan murakkab	Murakkab, “aniq mijozga mo‘ljallangan”	O‘ziga xos (unikal)
Boshliqning samarali turi	Avtoritar	Yetakchi (Lider)	Trener	Kouch
Xatti-harakatning samarali turi	Inson-funksiya	Inson-manipulyator	Inson-hamkor	Inson-kreativ (ijodkor)

Insonni boshqarishning yangi konsepsiyasi hozirgi kunda shakllanish bosqichida bo‘lib, o‘z qimmati va ahamiyatiga ega inson resursini kapitallashtirishga qaratilgan. Bunday holatda tashkilot keng ma’nodagi madaniy fenomen sifatida namoyon bo‘ladi. Madaniyat esa ichki va

tashqi unikal reallikni tashkil etish jarayoni sifatida aniqlanadi. U tashkilot xodimlari va ularning hamkorlari tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan ma’nolar tizimini yuzaga keltiradi.

Yangi yuzaga kelayotgan sharoitda boshqaruv texnologiyasining ramzi bo‘lib kompas maydonga chiqadi. U “bizning yo‘nalish va maqsadlarni tanlash huquqimizni va hech qachon o‘zgarmaydigan, universal, abadiy va o‘z-o‘zidan ayon tabiiy qonunlar va tamoyillarga amal qilishimizni o‘zida aks ettiradi” [5]. Bunday tashkilot qisman xaotik muhitda faoliyat ko‘rsatadi. Unda insonlar va tashkilotlarning birlashishi qiziqishlari, bazaviy qadriyatlari, unikalligi, foydasi va ahamiyati bo‘yicha amalga oshadi. U “iste’dod, vijdon va ehtiyojlar asosida iste’molchi bilan muvofiqlashtirilgan o‘ziga xos mahsulot ishlab chiqaradi”.

Zamonaviy boshqaruv nazariyasi va amaliyotida uchta boshqaruv turi ajratib ko‘rsatiladi [6]:

– yo‘riqnomalar bo‘yicha boshqaruv;

– maqsadlar bo‘yicha boshqaruv;

– menejment-o‘rganish.

Yo‘riqnomalar bo‘yicha boshqaruv kadrlarni boshqarish konsepsiyasi doirasida amalga oshirilishi mumkin. Yo‘riqnomalar bo‘yicha boshqaruv xodimlar rivojlanishining past darajasi tufayli bajarilayotgan ish doirasida mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatining mumkin emasligi bilan tavsiflanadi. Bunday holatda yo‘riqnomaga to‘liq amal qilish va tegishli tarzda mukofotlash insonga standartlarda belgilangan vazifani kerakli sifat darajasida bajarish imkonini beradi.

Bugungi kunda boshqaruvning yangi turi – kreativ boshqarishni joriy etish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Bu boshqaruv xodimlarning iste’dodliligi va ularning boshqaruv jarayonlariga jalb etilganligi bilan tavsiflanadi.

Kreativ boshqarish asosida kompetentli va ishlab chiqarish jarayonlariga jalb etilgan maqsadga erishish uchun nima o‘rganish lozimligini ongli ravishda tanlagan insonning doimiy ravishda o‘z-o‘zini o‘rgatish jarayoni yotadi. Bunday boshqaruv turiga o‘tish imkoniyati XXI asrda inson rivojlanishining yuqori darajasi, uning unikal bilimlari, faol o‘z-o‘zini boshqarishi, o‘z-o‘ziga o‘rgatishi, motivasiya, kreativ tashkilotlar shakllanishi va rivojlanishi jarayonidagi mas’uliyati va ularga jalb etilganligi bilan izohlanadi. Bunday tashkilotlar eng yuqori ma’naviy ehtiyojlarni amalga oshirish uchun ijodiy ishga jalb etilgan kishilar manfaatlarini bog‘lovchi bo‘g‘in hisoblanadi va ikkita muhim vazifani bajaradi – muhitni shakllantiradi va bir vaqtning o‘zida unga kirishib ketadi. [7]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonova G. Inson resurslarini boshqarish. T.: - 2021. 368 b
2. Gubanova S.Ye., Vnuchkov Yu.A., Mixaylova L.V. Evolyusiya upravleniya chelovecheskim resursom organizasii. /Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Ekonomika. – M.: 2017. - №4. – S.48
3. Jeltenkov A.V., Kozlova Ye.G., Afanasyeva A.Yu. Upravleniye trudovыmi resursami. M.: IIU MGOU, 2011. – S.26.
4. Sosialno-trudovыye otnosheniya i sosialnaya zaщita naseleniya v usloviyax rыnochnыx reform. /Pod.red. akad. Abduraxmanova Q.X. – T.: Izd-vo REA im. G.V. Plexanova. - 2005. – s. 7.

5. Kovi S.R. Epoxa mudrosti //Razlib.ru: biblioteka obuchayuщyey informasionnoy literaturы. URL: http://www.razlib.ru/psihologija/vosmoi_navyk_ot_yęektivnosti_k_velichiyu/p10.php

6. Arsenyeva N.V., Selivanova I.V. Korporativnaya sosialnaya otvetstvennost kak sredstvo povыsheniya delovoy reputasii organizasii // Nauchnыye trudы (Vestnik MATI). – 2014. – № 23 (95). – S. 172.

RAQAMLI IQTISODIYOTNI SHAKLLANTIRISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING QO‘LLANILISHI VA AHAMIYATI

Saida Vaxabjonovna MAMAJONOVA, *katta o‘qituvchi*
Javohirbek Jo‘raqul o‘g‘li BEGIMQULOV, *magistr*
Nozimjon O‘ktam o‘g‘li SHARAFIDDINOV, *talaba*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: O‘zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportning o‘sib borishida axborotlashtirish sohasidagi texnologiyaning rivoji yangicha davrni boshlab bermoqda. 3D-texnologiyasining iqtisodiyot sohasida keng qo‘llanilishi tadbirkorlarning yangi sinfining vujudga kelishiga va tadbiq etish jihatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, axborot, WiMAX texnologiyasi, intellekt, neyron to‘rlar, biznes, bank, moliya, birja.

Abstract: In the integration of Uzbekistan into the international trade system, the growth of import and export of products and goods, the development of information technology is starting a new era. Wide use of 3D technology in the field of economy leads to the emergence of a new class of entrepreneurs and aspects of its application are highlighted.

Keywords: digital economy, information, WiMAX technology, intellect, neural networks, business, banking, finance, stock exchange.

Globallashuv sharoitida migratsiya, turizm, xalqaro savdo, chet el investitsiyalari hamda kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi har qanday milliy iqtisodiyotning o‘sish darajasiga o‘z ta’sirlarini o‘tkazadi.O‘zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning tasdig‘ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan etakchi davlatlar ko‘magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo‘yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O‘zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportning o‘sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Bozor munosabatlariga o‘tish jamiyat ijtimoiy-iktisodiy hayotining barcha sohalariga axborotlashtirish sohasida erishilgan eng so‘nggi yutuqlarni tadbiq etish sur’atlarini g‘oyatda tezlashtirib yubordi.

Respublikamizda 2022 yilda qabul qilingan Taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish sharoitida mamlakatning raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy salohiyatini yuksaltirish, innovatsiyalarni keng joriy etish va shular asosida resurslardan oqilona foydalanish raqamli iqtisodiyotni shakllantirish omillaridandir. Chunki boshqaruvda raqamli texnologiyalarni keng

qo‘llash, mamlakatimizda elektron hukumat tizimini joriy etish muammosi ijtimoiy rivojlanishning ko‘p variantligi va muqobilligini e’tirof etishga asoslangan.

Jismoniy mehnatni ilm, ma’rifat, raqamli axborot bilan almashtirish mehnat faoliyatini ijodkorlik, innovatsiyalar, g‘oyalarni ishlab chiqish bo‘yicha yangi faollik turiga almashtirishda mumkinligi haqida gapirishga asos beradi. Bu erda gap axborot to‘plash va uni qayta ishlash bo‘yicha tan olingan hamda ma’naviy yo‘naltirilgan faoliyat – intellektual faollik haqida bormoqda.

“Raqamli O‘zbekiston – 2030” Kontseptsiyasidan ko‘zlangan asosiy maqsad sifatli va qimmat bo‘lmagan internet va mobil aloqasini joriy etish, shahar va qishloq o‘rtasidagi raqamli tafovutni kamaytirish,elektron yozuvlar ustuvorligi va korruptsiyaga qarshi kurashishni kuchaytirishdan iborat**.** Strategiya mamlakatning raqamli iqtisodiyotini tezkor rivojlantirish va uni shakllantirish, innovatsion mahsulotlarga qulay muhitni yaratish, davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, aholi va tadbirkorlarga qulay davlat xizmatlarini amalga oshirish uchun ishlab chiqiladi va joriy etiladi.

Jamiyatning qancha ko‘p a’zosi yangi raqamli, yuqori texnologik mahsulotlarni egallasa, ularning xaridorgirligi va qimmati shuncha ortadi, ya’ni iste’mol ko‘lamining sinergetik samarasi namoyon bo‘ladi. Natijada iqtisodiy rivojlanish salohiyati yanada oshadi.

Mamlakatda Internet tarmog‘idan jamoaviy foydalanish shahobchalari soni ortib bormoqda (JFSh). Internet tarmog‘ida ulanish uchun Wi-Fi texnologiyasidan foydalanish ham kengaymoqda.

Tajriba tariqasida foydalanish natijalariga ko‘ra, Davlat radiochastotalar komissiyasi tomonidan respublikada WiMAX texnologiyasi bo‘yicha keng tarmoqli simsiz foydalanish tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida har bir opretorga chastotalar tarmoqli ajratib berilgan edi. Bu katta hududlarni qamrab olish bilan birga simsiz tarmoqlarni yaratish imkonini beradi (50 kilometrgacha). Bunda ma’lumotlarni uzatish tezligi 32 dan 135 MbitG‘s gachani tashkil etadi. Shu bilan birga Wi-Fi texnologiyasi bo‘yicha simsiz foydalanish tarmoqlarini rivojlantirish uchun chastotalar ajratib berilgan. Ular simsiz lokal (ofis ichidagi) tarmoqlarni yaratishga va Internet tarmog‘iga ma’lumotlarni uzatish tezligi 54 MbitG‘s bo‘lgan yuqori tezlikka ega simsiz ulanishlarni vujudga keltirishga mo‘ljallangan.

Wi-Fi texnologiyasidan foydalanilgan holda Internet tarmog‘iga ulanish hududi kengaytirilmoqda. Natijada Wi-Fi foydalanish nuqtalari soni ortadi.

Sun’iy intellekt haqidagi tasavvur va bu sohadagi izlanishlar – «aqliy mashinalar» ishlab chiqarishga ilmiy yondoshish birinchi bo‘lib Stanford universitetining (AQSh) professori Djon Makkarti tashabbusi asosida 1956 yili tashkil topgan ilmiy tugarakda paydo bo‘lgan.

«Intellekt» so‘zi lotincha «intellectus» so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, u bilish (aniqlash), tushunish yoki faxmlash (aql) ma’nosini beradi.

Sun’iy intellektli tizimlarga: axborot-qidiruv tizimlari (savol-javob tizimlari), xisob-mantiq tizimlari va ekspert tizimlari kiradi.

Xar qanday intellektual tizim, uning qaerda qullanishiga bog‘lik bo‘lmagan xolda, odam-mashina tizimidir.

Tizimning vazifasi – oxirgi foydalanuvchiga u yoki bu masalani echishda uning kasbi faoliyati doirasida malakali mutaxassis (ekspert) larning yillar davomida orttirgan bilimlaridan foydalanish uchun imkoniyat yaratishdan iborat. Buning uchun EXM tarkibiga bilimlar manbai va intellektual interfeys kirishi kerak. Bilimlar manbaida xarakterli bo‘lgan masalalarni echish

usullari haqidagi axborotlar saqlanadi. Intellektual interfeys masalani echish jarayonida oxirgi foydalanuvchi va tizim o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni (xarakatni, ishlashni) ta’minlaydigan sunggi foydalanuvchining xamma vositalarini uz ichiga oladi.

Muammoni xal qilishga karatilgan, oxirgi yillarda yaratilgan ekspert tizimlarining taxlili shuni kursatadiki, yaratuvchilarning asosiy kuch-gayrati, sanoat va konstruktor-texnologik korxonalarda samarali qo‘llanuvchi sistemalar yaratishga karatilgan.

Ma’lumki inson miyasi katta xajmdagi axborotni tez qayta ishlay oladi. Bunga sabab millionlab miya nerv xujayralari - neyronlarning parallel ishlashidir.

Sun’iy neyronlarning g‘oyaviy asosi xam biologik neyron xujayralari xisoblanadi.

Neyron deyilganda sun’iy neyron aniqrog‘i, kompyuter dasturini nazarda tutiladi.

Bugun neyron to‘rlar o‘ta chuqur o‘rganilmagan bo‘lishiga qaramasdan quyidagi sohalarga qo‘llanilib ijobiy natijalarga erishilmoqda:

- biznes – neyron to‘rlarning bu sohaga tadbiqi 1984 yilda adaptiv kanal ekvalayzeri yaratilishi bilan boshlandi. Bu qurilma juda sodda bo‘lib, bitta neyrondan tashkil topgan. U uzoq masofadagi telefon liniyalarida ovozni stabillashtirib sifatini oshirganligi sababli katta iqtisodiy muvafaqiyat qozongan;

- bank moliya – ko‘chmas mulkni baxolashda, kredit berishda risklarni xisoblab mijoz tanlashda, qarzlarni baxolashda, kreditlarning ishlatilishini analiz qilishda, savdo portfeli programmalarida, moliyaviy analiz qilishda, valyuta qiymatini prognozlashda;

- birja – valyuta va aktsiya kurslarini prognozlashda, bozorni prognozlashda, korxonalar kelajagini baxolashda;

- ishlab chiqarish – jarayonlarni boshqarishda, maxsulotlar dizayni va analizida;

- meditsina – o‘pka raki xujayralarini analiz qilishda, DNK analizida, protez loyilashda, transplantatsiya vaqtlarini optimizatsiyalashda, shifoxona xarajatlarini kamaytirishda va sifatini oshirishda, shoshilinch yordam xonalarini tekshirishda;

- robototexnika – traektoriya qurishda, xarakatni boshqarishda, manipulyatorlarni boshqarishda, tasvir analizi va ko‘rishda, shakllar va figuralarni tanishda, ovoz analizi va sintezida;

- transport – marshrutlarni optimal loyixalashda, vaqt jadvallarini rejalashtirishda, yuk mashinalari tormoz sistemalarining analizida;

- avtomobil – avtomatik boshqarish tizimlarida, avtomatik xarita tizimlarida, kafolat bilan bog‘liq ishlar tekshiruvida;

- kosmos – yuqori samarali avtopilotlar yaratishda, uchish traektoriyasi immitatsiyasi tizimlarida, uchar jismlarni boshqarish tizimlarida, uchar jismlarining kamchilik va buzuqliklarini topish va bartaraf qilishda;

- mudofaa – tovush, radar, infraqizil signallarni taxlil qilishda, axborotlarni umumlashtirishda, avtomatik qurilmalarni boshqarishda;

- telekommunikatsiya – tasvir va ovozni zichlash, shifrlash va boshqacha qayta ishlash jarayonlarida, avtomatlashtirilgan axboratlashtirishda, turli tillarga sinxron tarjima tizimlarida va xokazolarda.

Neyron to‘rlarning afzalliklarini va mavjud kompyuter dastur paketlarining qulaylik va samaradorligini xisobga olib uni innovatsiya jarayonlarida qo‘llash istiqbolli ekanligini xulosa qilish qiyin emas.

“D” atamasi inglizcha “dimensions” so‘zidan olingan bo‘lib, “o‘lchamlar” ma’nosini beradi. Ta’kidlash joizki, 3D texnologiyasi tasvirni vizual va tovushli uzatib berishning dunyodagi eng ilg‘or usulidir.

3D printerlar - uch o‘lchamli chizmalar asosida narsa-buyumlar "chop etuvchi" printerlardir. Hozircha bu kabi ishlanmalar tor doirada amalga oshirilayotgan bo‘lsa, yaqin kelajakda bemalol uy sharoitida 3D-printerdan masalan bir juft krossovka, kiyim yoki ro‘zg‘or buyumi chiqarib olishning imkoni bo‘ladi.

Hozirgi kunda uch o‘lchamli haykallar, yirik ob’ektlarning kichraytirilgan modellari (mashinalar, samolyotlar, binolar), shuningdek, turli ilmiy ishlanmalar modellarini yasash imkoniyati mavjud. Misol uchun, Lockheed Martin korporatsiyasi uchuvchisiz boshqariladigan " Polecat " samolyoti uchun jihozlarning katta qismini tezkor uch o‘lchamli bosma texnologiyasi asosida chiqarmoqda.

Uch o‘lchamli chop etilayotgan mahsulotlarning narxi pasayishini inobatga olsak, ushbu texnologiyaga talab oshmoqda. Bugungi kunda Boeing kompaniyasi o‘z samolyotlarining 200 dan ortiq detallarini 3D-chop etish texnologiyasi asosida ishlab chiqmoqda.

3D-printerlarda narsa-buyum yasash kontseptsiyasi, bizga yana bir bor "uchinchi olam"ning mo‘’jizalardan iborat ekanligini ko‘rsatmoqda.

AQSh ning Organovo va Invitech kompaniyalari inson organlarini chop etuvchi bioprinter yaratishdi.

Ushbu printer chop etuvchi ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismi chop etiluvchi organ shaklini yaratuvchi gelni sepadi, ikkinchisi esa shaklni tabiiy to‘qimalar asosida yaratilgan hujayralar bilan to‘ldiradi.

Cricut Cake printeri shirinliklar yaratishda ijodkorlikka imkon yaratib beradi. Ushbu printerning narxi 400 AQSh dollarida baholanmoqda.

3D-printerlar qatorida bugungi kunda jahon bozorida 3D displeylar faol ilgari surilmoqda.

3D displey – ko‘zoynak yoki boshqa qo‘shimcha qurilmalarsiz inson tomonidan hajmdor sifatida idrok etiluvchi tasvirni chiqara olishga qodir qurilmadir.

3D texnologiyalar sohasida yana bir yangilik- 3Doodler- uch o‘lchamli tasvir yaratadigan ruchkadir.

Odatda biz qo‘limizga ruchka olib, qog‘ozga ikki o‘lchamli tasvirlarni chizamiz. Siz qanchalik iste’dodli rassom bo‘lmang, suratingiz faqat uzun va baland bo‘lishi mumkin, ammo hajmli bo‘lmaydi.

3Doodler-”WobbleWorks” amerika kompaniyasi tomonidan yaratilgan ruchkadir.

3D- ruchkada siyoh o‘rniga pat ostidan chiqqan 270 darajagacha qizdiriladigan maxsus plastikdan foydalaniladi. Chizilgan tasvir esa o‘sha ondayoq soviydi va qotib qoladi. Shu tariqa uch o‘lchamli modellarni yaratish mumkin bo‘ladi. Ruchka yordamida haykallar, taqinchoqlar, bolalar uchun o‘yinchoqlar kabi buyumlarni yaratish mumkin.

3D texnologiyalari bugungi kunda reklama amaliyotida hamda marketing tizimida keng qo‘llanilmoqda.

3D- reklamalardan Coca-Cola, Adidas, Cavalli, Ferrero, McDonalds kabi taniqli firmalar keng foydalanmoqdalar.

Mutaxassislarning fikricha 3D texnologiyalar tovar ishlab chiqarishda revolyutsiyaga olib keladi.

Ushbu texnologiyaning rivoji yangicha davrni boshlab bermoqda. Masalan, Yaponiyada 3D-texnologiyaning keng qo‘llanilishi tadbirkorlarning yangi sinfining vujudga kelishiga olib keldi. Ushbu sohada faoliyat yuritayotgan yangi kompaniyalar soni 15 tadan 2300 taga etdi.

Ammo xalqaro miqyosda uch o‘lchamli texnologiya bozorida AQSh va Germaniya kompaniyalari etakchilik qilmoqdalar.

Wholers Associates konsalting agentligi analitiklarining bashoratiga ko‘ra 3D-texnologiyalar global bozori 2012 yildagi 2 mlrd. dollardan 2021 yilda 11 mlrd. dollargacha oshadi.

IBusiness.ru sayti ma’lumotlariga ko‘ra esa 3D- texnologiyalar 2025 yilda jahon iqtisodiyotiga 550 mlrd. dollargacha foyda olib kelishi kutilmoqda.

Ayrim ekspertlarning fikricha yaqin 30 yil ichida har bir xonadonda 3D- printerlar mavjud bo‘lishi va foydalanuvchi onlayn-magazin orqali kerakli buyum maketini sotib olib o‘zi chop etishi mumkin. Bu esa iqtisodiyotni ham inson hayotini ham butkul o‘zgartirishi tabiiy.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cordella, F. Iannacci Information systems and organisations Published by: University of London Press ,2011.

2. Stephen B. Harsh Management information systems. Department of Agricultural Economics Michigan State University harsh@msu.edu.

3. Laudon, K.C. and J.P. Laudon Management Information Systems: Managing the Digital Firm. (Harlow: Pearson Education, 2012) twelfth edition.

4. Mirziyoev Sh.M. “Innovatsion g‘oyalarni ilm-fan va sanoatga keng tatbiq etish-islohotlar samaradorligining bosh mezoni”Xalq so‘zi, №107 (7337). 2019 yil 29 may.

MAMLAKATNING ZAMONAVIY TARAQQIYOTIDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING O‘RNI

Umurzak Qaynarovich CHORSHANBAYEV
Guliston davlat universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi o‘qituvchisi
Jasurbek Ulug‘bek o‘g‘li MAHMUDOV
Soliq qo‘mitasi huzuridagi Fiskal institut talabasi

Annotatsiya: Ushbu tezisda mamlakatning zamonaviy taraqiyotida raqamli iqtisodyotning o‘rni va ahamiyati yoritildi. Raqamli qtisodiyotni bosqichma-bosqich joriy qilish yo‘llari ko‘rib chiqildi. Zamonaviy taraqqiyot tushunchasi va raqamli iqtisodiyot tushunchasi haqida mushohada olib borildi. Zamonaviy taraqqiyotga erishayotgan mamlakatlarning raqamli iqtisodiyotdan foydalanish jarayonidagi muammolar, kamchiliklar va afzalliklar ko‘rib chiqildi, yechimlar taklif qilindi.

Tayanch so‘zlar: Zamonaviy taraqqiyot, raqamli iqtisodiyot, samaradorlik, raqobat, axborot texnologiyasi, axborot madaniyati.

Abstract: In this thesis, the role and importance of the digital economy in the modern development of the country was highlighted. Ways of step-by-step introduction of digital economy were considered. The concept of modern development and the concept of digital

economy were observed. Problems, shortcomings and advantages in the process of using the digital economy of modern developing countries and solutions were proposed.

Keywords: Modern development, digital economy, efficiency, competition, information technology, information culture.

Raqamli iqtisodiyot tushunchasi 1995-yili Massachusets universitetining amerikalik olimi Nikolas Negroponte tomonidan aniqlab berilgan. Olim axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini intensiv rivojlanishi ortidan eski iqtisodiyotdan yangi iqtisodiyotga o‘tishda, qanday o‘zgarishlar ro‘y berishi mumkinligi haqida batafsil ma’lumot bergan.

Raqamli iqtisodiyot - bu xo‘jalik faoliyatini yuritish bo‘lib, bunda ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishdagi asosiy omil raqamlar ko‘riniishidagi ma’lumotlar hisoblanib, katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash va shu qayta ishlash natijasini analiz qilish yordamida har xil turdagi ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, texnologiyalar, qurilmalar, saqlash, mahsulotlarni yetkazib berishda oldingi tizimdan samaraliroq yechimlar tadbiq qilishni anglatadigan sohadir. Boshqacha qilib aytgancha, raqamli iqtisodiyot bu onlayn xizmatlar ko‘rsatish, elektron to‘lovlar amalga oshirish, internet savdo, kraudfanding va boshqa turdagi sohalarni raqamli kompyuter texnologiyalarini rivojlanishi bilan bog‘langan faoliyat turidir. Asosan raqamli iqtisodiyotni rivojlanishining asosiy elementi sifatida elektron tijorat, internet banking, elektron to‘lovlar, internet reklama va shu bilan birga, internet o‘yinlari kiradi.

Axborot texnologiyalarini rivojlanishi va tadbiq qilinishi evaziga kundalik hayotimizda juda ko‘plab qulayliklar paydo bo‘lmoqda. Deylik ovqatlanmoqchimiz, lekin uni tayyorlashni xohlamaymiz, bu hech qanday muammo emas, internetdan uyga ovqat yetkazib berish xizmati orqali xohlagan taomni onlayn buyurtma qilishimiz mumkin. Yoki do‘stimizga pul o‘tkazishimiz kerak, buning uchun aynan bank yoki moliya muassasalariga borishga hojat yo‘q, biz pulni mobil bank orqali o‘tkazishimiz mumkin. Shu kabi ko‘plab xizmat turlarini onlayn, smartfon yoki kompyuterlar orqali amalga oshirishimiz aynan raqamli iqtisodiyot sohasi orqali ancha oson va qulaylik kasb etgan.

Raqamli iqtisodiyotning afzalliklari. Albatta, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi, zamonaviy texnologiyalarning hayotimizga tadbiq etilishi har bir inson hayotida ko‘plab ijobiy imkoniyatlar berishi mumkin. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi tufayli inson, unga kerakli xizmatdan tezroq foydalanishi, internet orqali o‘ziga kerakli mahsulotlarni arzon sotib olish bilan ko‘plab pul mablag‘larini tejab qolish imkoniyatiga ega. Jumladan, biror-bir kitobni elektron ko‘rinishda sotib olish sizga shu kitobni chop etilgan ko‘rinishini sotib olishdan ko‘ra ancha arzonga tushishi haqida o‘ylab ko‘rganmisiz? Yoki boshqacharoq, oddiy iste’molchi o‘zi ham tadbirkor bo‘lishi, uyidan chiqmagan holda onlayn savdo-sotiq bilan shug‘ullanishi mumkinligini bilarmidingiz? Albatta, bir necha yillar ilgari bunday holatlar haqida balki, o‘ylab ham ko‘rmagandirmiz. Ammo, texnalogiyalar rivojlanishi bizga iqtisodiyotni ham raqamlashtirish imkoniyatini berdi. Bugun, hatto, uydan turib kommunal to‘lovlarni amalga oshiramiz, uyda turib ham pul topishimiz tez va oson.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishini boshqa afzalliklari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- ishlab chiqarishda mehnat samadorligini oshishi;
- kompaniyalarning raqobatbardoshligini o‘sishi;
- ishlab chiqarishdagi xarajatlarning kamayishi;
- yangi ish o‘rinlari yaratilishi;

- yangi zamonaviy kasblar paydo bo‘lishi;
- kambag‘allikni yengish va ijtimoiy tengisizlikni yo‘qolishi.

Bular raqamli iqtisodiyotning bor yo‘gi bir nechta afzalliklari holos. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bizning kundalik hayotimizga ijobiy ta’sir qilgan, albatta, oddiy foydalanuvchiga ko‘plab qo‘shimcha imkoniyatlar beradi va qolaversa, bozorni o‘sishi va rivojlanishini ta’minlab beradi.

“Raqamli” davlatlar bugungi kunda Norvegiya, Shvetsiya va Shvetsariya hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyot rivojlangan 10 ta davlatlar qatoriga AQSH, Buyuk Britaniya, Daniya, Finlandiya, Singapur, Janubiy Koreya va Gonkong kabi dunyoning eng rivojlangan gigant davlatlari kiradi.

Dunyo tajribasini o‘rganish natijasida shu narsa aniq bo‘ldiki, raqamli iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda raqamli iqtisodiyotda davlat (hukumat) bozor “o‘yin” qoidalarini o‘yinning barcha ishtirokchilari uchun belgilaydi va bunda davlatning eng muhim vazifasi sifatida o‘yin ishtirokchilari uchun bir xil, teng huquqli va imkoniyatli sharoit yaratib berish asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Shubhasiz, adolat va tenglik tamoyiliga asoslangan boshqaruv tizimigina yanada rivojlanadi. Ya’ni, bozorda katta kompaniya bo‘ladimi yoki kichik biznes, ular teng huquqli hisoblanishi shart. Ularga bir xil imkoniyatlar beriladi. Davlat qoidalarga amal qilinishi va oxir oqibatda oddiy iste’molchi sifatli, zamonaviy xizmat yoki mahsulot olishi ta’minlanadi. Demak, raqamli iqtisodiyot rivojlanishi uchun davlat hamma uchun teng sharoit yaratib berishi, iloji boricha bozor qoidalari, qonunlar, shartnomalar shaffof bo‘lishini, qonunlar bozor talabidan kelib chiqqan holda (ya’ni bozordagi rivojlanish tendensiyalarini oldindan aniqlay olishi va kerakli normativ hujjatlarni qabul qilishi) o‘yin ishtirokchilari uchun erkinlik berishi zarur.

Raqamli iqtisodiyot O‘zbekistonda. Dunyo mamlakatlari kabi O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyot rivojlanish pallasida. Kundalik hayotimizga axborot texnologiyalarni tadbiq qilinishi ortidan oddiy insonlar uchun ham ko‘plab imkoniyatlar yaratilmoqda. Lekin shuni ta’kidlash kerak-ki, O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot O‘zbekiston potensialiga nisbatan bir necha barobar sekinroq rivojlanmoda. Ya’ni imkoniyat bor, kerakli resurslar mavjud lekin rivojlanish ancha sust. Bunga sabab sifatida raqamli iqtisodiyotni O‘zbekistonda rivojlanishini bir qancha to‘siqlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin:

- ko‘plab sohalardagi monopoliya;
- internet tezligini pastligi va uning sifatsizligi;
- axborot texnologiyalari sohasida qonunchilikning zamondan orqada qolganligi;
- fuqarolarda kompyuter savodxonligining o‘ta pastligi;
- qonunchilikning shaffof emasligi;
- axborot texnologiylari bo‘yicha mutaxassislarning yetishmasligi yoki ularni boshqa mamlakatlarga ketib qolishi;
- axborot madaniyati, axborot gigiyenasi pastligi;
- axborot texnologiyalari xavfsizligi yaxshi emasligi;
- boshqaruv organlarida malakali mutaxassislarning kamligi yoki (ba’zilarida) ularning umuman yo‘qligi;

- ilm-fan va ayniqsa aniq fanlarning rivojlanishi sustligi (yoki rivojlanishdan to‘xtab qolganligi.

Yuqorida keltirilgan muommolar bosqicha-bosqich, tizimli, dunyo tajribasidan kelib chiqib hal qilinsa, O‘zbekiston ham bemalol raqamli iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlardan biri bo‘la oladi. Albatta, davlatimizda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, mazkur sohada malakali mutaxassislarni tayyorlashga alohida e’tibor qaratilayotgani sir emas. Hech shubhasiz, raqamli iqtisodiyot zamonaviy taraqqiyot garovi. Ushbu soha orqali jamiyatda ko‘pgina muammolar bartaraf etiladi, omma hayoti anchayin osonlashadi. Vaqt, mablag‘ va inson omili asosiy o‘ringa chiqariladi. Zamonaviy rivojlangan taraqqiyot uchun poydevor yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/39084/1/avsorpo_2020_3_007.pdf?ysclid=lhji8gqit972107541

2.https://ict.xabar.uz/uz/startap/yurtimiz-rivojlanishida-raqamli-iqtisodiyotning-orni

3.https://znanio.ru/media/raqamli-iqtisodiyot-rivojlanishining-nazariy-asoslari-2540578?ysclid=lhjibbdx4w496346182

4.https://taxcollege.uz/medias/article/other/288/1-mavzu-raqamli-iqtisodiyot.pdf

HUDUDIY DARAJADAGI TARKIBIY O‘ZGARISHLARDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING O‘RNI

Muxtabar Xasanovna NURMUXAMIDOVA, *katta o‘qituvchi,*
Go‘zalxon Murodqosim qizi UBAYDULLAYEVA, *talaba,*
Iroda Shuxrat qizi ESHMURATOVA, *talaba*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Raqamli iqtisodiyotni jadal rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, hududlarni izchil rivojlantirish, davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish, undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, zamonaviy infratuzilmani qo‘llash masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, internet, axborotlashtirish, koalitsiya, blokcheyn.

Abstract: Creating conditions for the rapid development of the digital economy, consistent development of regions, further improvement of the state administration system, expansion of its use opportunities, and the use of modern infrastructure are highlighted.

Keywords: digital economy, Internet, information, coalition, blockchain.

Raqamli iqtisodiyotni jadal rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, hududlarni izchil rivojlantirish, davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish, undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, zamonaviy infratuzilmani qo‘llash bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Axborotlashtirish va iqtisodiyotni globallashtirish, shuningdek an’anaviy usullar va sohalar ulushini kamaytirish, xizmat ko‘rsatish sohasini kengaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarini yuqori texnologiyalar bilan ta’minlash, iqtisodiyotining innovatsion

rivojlanishi, hududlarni kompleks rivojlantirish raqamlashtirish sharoitida zarur bo‘lgan tarkibiy o‘zgarishlarning asosiy shartidir.

Hozirgi kunda zamonaviy raqamli texnologiyalarga asoslangan ijtimoiy munosabatlar va tuzilmalar murakkablashmoqda. Bularning barchasi raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish dolzarbligini ko‘rsatmoqda. Raqamli iqtisodiyot o‘zining umumiy shaklidagi yangi iqtisodiyot turi bo‘lib, unda ko‘payib borayotgan ma’lumotlarni ishlab chiqarish, qayta ishlash, saqlash, uzatish va foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar muhim ahamiyatga ega. 2017 – 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi ijrosini ta’minlash, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi, parlament palatalari qo‘shma majlisi va tashkiliy yig‘ilishlarida belgilangan vazifalarni samarali va o‘z vaqtida amalga oshirish maqsadida turli chora-tadbirlar amalga oshirish rejalashtirilgan jumladan, 2020 yil 1 iyundan boshlab davlat ulushiga ega bo‘lgan banklar transformatsiyasi bo‘yicha «yo‘l xarita»larini amalga oshirishga kirishilsin, shu jumladan aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarga ko‘rsatilayotgan bank xizmatlari sifatini oshirish hamda zamonaviy chakana bank xizmatlari turlarini ko‘paytirish; 2020 yilda «raqamli markirovka va onlayn kassa» loyihasini o‘z vaqtida va to‘liq bajarish hamda «E-ombor» tovarlarni hisobga olishning elektron tizimini ishlab chiqish va joriy etish; 2020 yilda kamida 800 mingta keng polosali Internet portlari yaratilsin va 12 ming km optik tolali aloqa liniyalari yotqizish va boshqalar.

1998 yilda dunyoga mashhur biznesmen B.Geyts o‘z yozuvlarida Internet jamiyat hayotining barcha tomonlarini tubdan o‘zgartirishi mumkinligidan iborat bo‘lgan axborot inqilobining g‘oyalariga aniqlik kiritdi. Shu sababli, zamonaviy sharoitda korxona amalga oshirilayotgan o‘zgarishlarga o‘z vaqtida javob berishi va ushbu o‘zgarishlarni oldindan bilishi, shuningdek, mijozlar ehtiyojlari va raqobatning kuchayishini hisobga olishi kerak.

Iqtisodiy agentlarni hamkorlik qilish va muayyan maqsadlarni hal qilish uchun birlashtirish va muvofiqlashtirishning innovatsion usullari mavjud. Shuni ta’kidlash kerakki, raqamli texnologiyalarning barcha darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning tarkibini o‘zgartirishga ta’siri aniq, ammo ko‘p jihatlar yetarlicha o‘rganilmagan. Quyidagi asosiy masalalarga e’tibor berilmaydi:

– boshqaruvning barcha darajalarida innovatsion o‘sishni ta’minlash uchun raqamli salohiyatni rivojlantirish;

– raqamli iqtisodiyotni institutsionalizatsiya qilish;

– raqamli iqtisodiyot sharoitida biznesni rivojlantirish yo‘nalishlari, istiqbollari va to‘siqlari;

– zamonaviy iqtisodiy munosabatlar tizimida raqamli iqtisodiyotning o‘rnini aniqlash.

Raqamli texnologiyalarni ishlab chiqarish sohasi raqamli iqtisodiyotning markazi-asosi hisoblanadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, hatto jahon moliyaviy-iqttisodiy inqirozi sharoitida ham, siyosiy koalitsiya (umumiy maqsadga erishish uchun uyushma, birlashma: davlatlar, partiyalar va boshqalar), mahalliy urushlar, mamlakatlar o‘rtasida bir-biriga nisbatan sanksiyalar shakllanishida va bugungi kunning asosiy muammosi bo‘lgan COVID-19 (koronavirus) butun dunyoga keng tarqalgan bo‘lsada raqamli xizmatlar va masofaviy boshqaruv ko‘lami tobora ortib borayotganini ta’kidlash mumkin. Raqamli xizmatlar ko‘lamining yillik o‘sishi 3-4% tashkil qiladi. Shuningdek, tashkilotlarning raqamli texnologiyalar, innovatsion faoliyat bo‘yicha

tadqiqotlar o‘tkazish uchun moliyaviy xarajatlarining ko‘payishi kuzatilmoqda. Raqamli infratuzilma faol rivojlanmoqda, ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish hamda boshqaruv yanada qulayroq bo‘lmoqda, aloqa tarmoqlari sifati o‘sib bormoqda, jumladan, optik tolali texnologiyalar, 4G va hatto 5G. Shuning uchun butun dunyo boylab raqamli texnologiyalarni yanada rivojlantirishni prognoz qilish mumkin. Raqamli texnologiyalarning afzalligi xarajatlarning kamligidir, bu esa tovar va xizmatlar tannarxining qisqarishi va ohirgi (so‘nggi) iste’molchi uchun narxning pasayishiga ta’sir qiladi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi quyidagi texnologiyalarga asoslanadi:

– katta ma’lumotlar texnologiyasi (Big Data);

– neyrotexnologiya; – sun’iy aql;

– ma’lumotlarning taqsimlangan reestri texnologiyalari (blokcheyn);

– kvant texnologiyalari;

– yangi ishlab chiqarish texnologiyalari;

– Internet;

– robotika;

– sensorlashtirish;

– simsiz aloqa;

– virtual va kengaytirilgan haqiqatlar (VR).

O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish ustuvor vazifalardan biridir. Ushbu jarayonni kuchaytirish uchun mamlakatimizda 2018 yil 3 iyuldagi PQ-3832-sonli “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori imzolangan va ushbu qaror asosida tegishli ishlar amalga oshirilmoqda. U mamlakatda aloqa tarmoqlarini, “Blokcheyn” texnologiyalarini, turli ma’lumotlar bilan ishlaydigan raqamli platformalarni, shuningdek, ta’lim va tadqiqot bazasini yaratishni nazarda tutadi.

“Blokcheyn” texnologiyalari, “sun’iy aql”, superkompyuterlar imkoniyat-laridan foydalanish, shuningdek, kriptoaktivlar bo‘yicha faoliyat jahonning ko‘plab mamlakatlarida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. “Blokcheyn” texnologiyalari nafaqat iqtisodiyotning ko‘plab sektorlariga, balki davlat boshqaruvi tizimiga va boshqa jamoatchilik munosabatlariga asta-sekin joriy etilmoqda.

Fikrimizcha, raqamli iqtisodiyot talablarini inobatga olgan holda, hududiy darajadagi tarkibiy o‘zgarishlarga to‘sqinlik qilayotgan asosiy omillar mavjud, ular: tegishli infratuzilma; axborot-kommunikatsiya texnologiyalari; aholining salmoqli qismini raqamli savodsizlik darajasi yetarli emasligi. Raqamlashtirish sharoitida hududlar iqtisodiyotini maqsadli tarkibiy o‘zgartirishning ustuvor yo‘nalishlari texnologik-modernizatsiya, klaster, bozor-raqobat, infratuzilma, shuningdek, ijtimoiy o‘zgarishlardir.

Fikrimizcha, raqamli iqtisodiyot talablarini inobatga olgan holda hududiy iqtisodiyotning tarkibiy o‘zgarishlarini amalga oshirish orqali quyidagi ijobiy natilalarga erishish mumkin bo‘ladi:

1) shaxsiyat, tashkilot va jamiyatning mehnat salohiyatini rivojlantirish va inson kapitalining o‘sishi;

2) ish bilan bandlikning nostandart shakllariga (frilanc, vaqtinchalik, masofaviy, o‘z-o‘zini ish bilan ta’minlash va h.k.) asoslangan mehnat mobilligini, aholining ishbilarmonlik faolligini oshirish uchun shartsharoitlar yaratilishi;

3) mintaqadagi investitsion faoliyat uchun katalizator sifatida raqamli infratuzilmani shakllantirilishi;

4) aholining turmush darajasini oshirilishi va shaxslarning mehnat sharoitlarini yaxshilanishi. Shunday qilib, raqamli iqtisodiyotning talablari iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgarishlarning mazmun-mohiyatini hududiy darajada o‘zgartirishni nazarda tutadi, bu maqsadni aniqlashtirish, tamoyillarni to‘ldirish, omillar tarkibini kengaytirish hamda yo‘nalishlarni o‘zgartirishdan iborat.

Yuqorida sanab o‘tilganlarni umumlashtirib, hududiy iqtisodiy tizimning murakkabligi va ko‘p qirraliligini tizimli o‘zgarish obyekti sifatida qayd etish lozim, bu esa raqamlashtirish talablariga moslashish sharoitida hududiy hokimiyat organlari, biznes va uning vakillari, ilmiy institutlar, ta’lim muassasalari, kasaba uyushmalari va aholini konsensus va sheriklik asosida o‘zaro hamkorlik qilishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, bugungi kunda iqtisodiyotdagi xaotik tarkibiy o‘zgarishlarni to‘liq bartaraf etish hamda strategik va dasturiy hujjatlarni ishlab chiqish doirasida bozor va ma’muriy o‘zgarishlar uchun asos yaratish hududiy hokimiyat organlarining ustuvor vazifasi bo‘lib, bu jamiyat va iqtisodiyotni, shu jumladan, globallashuv, raqamlashtirish, insonparvarlik va boshqa rivojlanish tendensiyalarini to‘liq hisobga olish imkonini beradi. O‘z navbatida, raqamlashtirish jarayoni hududiy iqtisodiyotni tarkibiy tuzilish metodologiyasini tubdan o‘zgartiradigan talablarni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 fevraldagi “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-5349-sonli Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli Farmoni

3. Xajiyev B. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari//“Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 5, sentyabr-oktyabr,

2020 yil.

FINANCIAL LITERACY AND THE IMPORTANCE OF THE CREDIT SYSTEM THEREIN

Obilov Mirkomil Rashidovich,
Gulistan State University Doctoral Student (DSc)
obilovmirkomil@mail.ru

Abstract: Today, improving financial literacy is considered an issue of global importance, and in the process of calculating credit, taxes, compound interest and the use of financial goods and services, in the future, competent management of household finances, proper planning of

future income, to be able to distribute, he must have an understanding of credit and how to repay it.

Keywords: Financial literacy, credit, loan repayment, compound interest,

INTRODUCTION

February 27, 2020 at a video conference on "Measures aimed at reducing poverty through entrepreneurship development" chaired by President Mirziyoyev, "Reducing poverty on a monthly basis or allowance increase does not mean giving full credit. "For this, first of all, it is necessary to train the population in the profession, increase their financial literacy, instill in people the sense of entrepreneurship, improve infrastructure, provide education to children, provide quality treatment, introduce a system of targeted, allowance-based payment," they said.[1]

Literature review

Theoretical and practical aspects of mechanisms to improve financial literacy of the population were discussed by foreigners A.K. You, S.S. Artemyeva, V.V. Mitrokhin, E.N. Alifanov, A. He was analyzed in the scientific papers of economists such as Chaplinskaya [2,3,4].

Also Uzbek economists Vakhabov A.V., Tashmatov Sh.A., Haidarov N.H., Vakhabov A.V. The textbook "Fundamentals of Financial Literacy" is written on important aspects of financial direction.[5]

Our article on "Financial literacy of the population: content, meaning and main aspects", by analysing a number of economic indicators, reveals the economic content of financial literacy of the population, its role and importance in ensuring socio-economic development. economic development today is based on [6].

Research Methodology

In this research article, based on the approaches of various countries and international financial organisations in assessing the level of financial literacy of the population, the study of statistical data and comparison and analysis of the economic aspects of the implementation of financial literacy mechanisms, logical thinking was widely used methods of scientific abstraction, grouping of information, analysis and synthesis.[7]

Analysis and Results

The world practice shows that it is important to develop various indicators to assess the level of financial literacy before developing public programs to improve financial literacy in countries.

Research carried out by experts from the Organisation for Economic Co-operation and Development focuses on the economic category of "financial education".

Table 1

Comparative analysis of indicators of financial literacy of the population of countries in a study conducted by OECD [1]

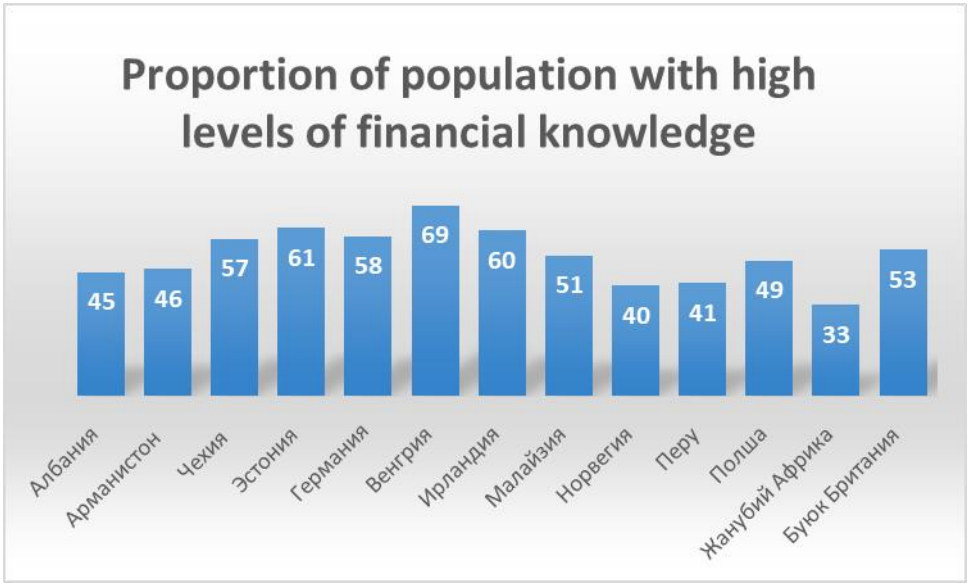

At the international level, the World Bank Group, together with IHTT, plays an important role in research aimed at assessing and monitoring the level of financial literacy in countries. According to the World Bank Group methodology, there are two approaches to measuring financial literacy: "Financial Literacy" and "Financial Competence". [8]. the respondents mainly include the financial market and its segments, characteristics of financial goods and services, functions and tasks of the financial market, understanding of the mechanism of its implementation, situations related to economic behavior and the ability to assess and understand the high profitability of the decisions made by the respondent, credit, tax, compound interest

The essence of the contracts concluded in the process of settling and using financial goods and services depends on the correct understanding of the obligations stated in them.[9,10]

Household finance is very important to improve financial literacy and people should know and pay attention to what to look out for when building household capital, how much to borrow and how much to pay for financing in the repayment schedule Under the same conditions, the repayment amount is slightly higher in the former case.[11]

Advantages and disadvantages of these payment methods

The annuity repayment method:

+ you know exactly how much you will pay each month. Knowing your expenses, you can plan your budget more accurately.

- Interest payments make up the biggest part of your first payments.

Differential repayment method:

+ in the last months of the term, the loan payment amount will decrease as the principal and interest payment decreases accordingly.

- high financial pressure at the beginning of the loan repayment.

With this

- the interest rate and the questionnaire form for calculating it;

- we can find answers to the inflation questionnaire.

This, in turn, leads to a relatively imperfect and error-prone result. In practice, people's monthly income does not always fully cover their monthly expenses. In some cases, people take out loans (loans from banks, pawnshops, loans from relatives, etc.) or use their savings. In such a

situation, the standard of living indicator will decrease relatively in the following months. As a result of the need to repay debt or use savings, the population withdraws a certain percentage of their income entirely.

Due to the impossibility to use them, this leads to certain restrictions on their consumption [12].

Conclusion and recommendations

In order to improve the level of financial literacy in our country, it is advisable to develop state target programs, taking into account the practice of assessing the level of financial literacy of the population by international financial organizations. We believe that it is necessary to pay attention to the following:

- In practice, the monthly income of the population cannot fully cover its expenses for a month. In some cases, residents may take a loan (bank loan, pawnshop, borrow from relatives, etc.) or use their own savings, so the above has provided detailed information on how much to borrow and how to repay the loan, and to avoid various difficulties in the financing period.

References

1. Presidential Decree PQ-4400 "On Measures to Increase the Popularity of Microfinance Services", 23.07.2019.

2. A.K. Sen, Poverty and Hunger: An Essay on Rights and Deprivation. https://www.livelib.ru/book/1006054312-poverty-and-famines-an-essay-on-entitlement-and-deprivation-amartya-sen

3. C. S. Artemyeva, V. V. Mitrokhin Assessment of financial literacy of Russian and foreign youth and recommendations for its improvement/INTEGRATION OF EDUCATION. T. 22, № . 2018.C 46.

4. A. Chaplinska "Assessment of financial knowledge of young people in Latvia" Bankauski Vesnik, LISTAPAD 2019. C. 47.

5. Vakhabov A.V., Tashmatov Sh.A., Haidarov N.H., Vakhabov A.V. Fundamentals of Financial Literacy: Training Manual/ - Tashkent: Baktria Press, 2013. 288б

6. Mirkomil Rashidovich Obilov. "Financial literacy of the population: content, significance and main aspects" Scientific electronic journal "Economics and innovative technologies". 1-9

7. Susan L. Rutledge. Consumer protection and financial literacy. Lessons from the Nine Counties Study: World Bank, Europe and Central Asia Region, Department of Finance and Private Sector (June 2010). IW3P/IB/2010/06/03/000158349_20100603082853/Rendered/PDF/WPS5326 .pdf

8. Atkinson, A. and F. Massey. Measuring financial literacy: OECD findings // International Financial Education Network (INFE) Pilot Study, OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions. 2012. № 15. OECD Publishing. URL: http://dx.doi.org/10.1787/5k9csfs90fr4-en.

9. Dusmukhamedov Oybek Suratbekovich. Theoretical foundations of the assessment of financial literacy of the population Scientific electronic journal "Economics and innovative technologies". No. 5, September-October 2020.

10. Alifanova E. N., Evlakhova Y. S. Analysis of methodological approaches to the development of indicators of financial literacy of population//.Finansy i Kredit. 12 (540) - 2013.C 23.

11. Financial Literacy // Finlit. https://finlit.uz/uz/articles/credit/loan-payments-date/

12. Khakharovna T.G., Zumaboevich M.T. (2022). Development of financial technologies in the Republic of Uzbekistan. SCIENTIFIC JOURNAL OF SUSTAINABLE AND LEADERSHIP STUDIES ONLINE, 2(1), 71-83.

RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHNING MAMLAKAT IQTISODIY O‘SISHIGA TA’SIRI

Qodirova Dilafro‘z Olimovna
mustaqil izlanuvchi, Guliston davlat universiteti
akash7509@rambler.ru

Annotatsiya: Raqamlashtirish dunyo iqtisodiyotining iqtisodiy o‘sishida hal qiluvchi omil bo‘lib kelmoqda. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish nafaqat alohida iqtisodiy tizimlar uchun, balki butun davlat uchun ustuvor vazifa hisoblanadi. Raqamlashtirish jarayoni to‘rtinchi sanoat inqilobiga va oltinchi texnologik tartibga o‘tishdagi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Milliy iqtisodiyotni raqamlashtirish allaqachon ko‘pgina mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismiga aylandi va yaqin kelajakda o‘zbekistonliklarning raqobatbardoshligi va turmush darajasini oshirib, ishlab chiqarishning barqaror o‘sishi uchun institutsional asosga aylanmoqda.

Kalit so‘zlar: milliy iqtisodiyot, raqobatbardoshlik, raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar, tejamkorlik, texnologik uklad, sanoat inqilobi.

Abstract: Digitalization has been a decisive factor in the economic growth of the world economy. The development of the digital economy is a priority not only for individual economic systems, but also for the entire state. The digitization process is decisive in the transition to the Fourth Industrial Revolution and the sixth technological order. Digitalization of the national economy has already become an important component of the economic development of most countries, and in the near future it is becoming an institutional basis for the sustainable growth of production, increasing the competitiveness and standard of living.

Keywords: national economy, competitiveness, digital economy, digital technology, thrift, technological uklad, Industrial Revolution.

Jahonda shiddat bilan rivojlanayotgan raqamli texnologiyalar mamlakat-larning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati, iqtisodiy siyosati va davlat boshqaruvi tuzilishini sifat hamda texnologik jihatdan tubdan o‘zgarishiga olib kelmoqda. Chunonchi raqamli texnologiyalarning kirib kelishi va ularning iqtisodiy-ijtimoiy hayotda keng tatbiq etish sur’atlarining turlichaligi oqibatida mamlakatlar o‘rtasidagi rivojlanish tafovutlarining yanada kuchayishiga sabab bo‘lmoqda. Dunyoda «raqamli iqtisodiyot»ning o‘sish sur’atlari deyarli 15,5 foizni tashkil etadi. Taraqqiy etgan davlatlarda “raqamli iqtisodiyot”ning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 7 foizga yetgan. Ular hozirning o‘zida “raqamli iqtisodiyot” ning joriy qilinishidan juda katta foyda ko‘rmoqda. Jumladan, AQSh yiliga 400 milliard AQSh dollaridan ko‘proq “raqamli xizmat”larni eksport qilmoqda. 2025 yilgacha AQSh sanoat sohasini “raqamlashtirish”dan qo‘shimcha 20 trln. AQSh dollar daromad olishi kutilmoqda”.

Raqamli iqtisodiyotni samarali rivojlantirish mamlakat taraqqiyoti darajasidan kelib chiqqan holda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish shartsharoitlari turli darajalarga turkumlanib,

har bir darajaga tegishli choratadbirlarni amalga oshirishning “quyidan-yuqoriga” yo‘naltirilgan tizimli islohatlar orqali amalga oshiriladi; xalqaro reyting hisoblash metodikasiga asoslangan holda ishlab chiqilgan mamlakatda raqamli iqtisodiyotning rivojlanish indeksi mamlakatda raqamli iqtisodiyotni rivojlanish darajasini baholash imkoniyatini beradi.

Raqamli iqtisodiyotni tatbiq etish bo‘yicha xorijiy mamlakatlarning ilg‘or tajribasi hamda Inson taraqqiyoti indeksida belgilangan prinsip va hisoblash metodikasiga asoslangan holda mamlakatlarda raqamli iqtisodiyotning rivojlanish indeksini yuritish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot rivojlanishining ko‘p omilli ekonometrik modeli natijalaridan ko‘rish mumkinki, boshqa omillar o‘zgarmas bo‘lgan sharoitda hududda bandlar sonining 1 foizga oshishi, viloyatlarda yalpi hududiy mahsulotning o‘rtacha 0,78 foizga oshishiga hamda AKTda yaratilgan qo‘shilgan qiymatning 1 foizga oshishi esa, yalpi hududiy mahsulotni 0,75 foizga oshishiga olib kelar ekan. Yuqoridagi tahlillar bugungi kunda hududdlarda inson kapitalini rivojlantirish qanchalik muhim ahamiyatga ega bo‘lsa raqamli texnologiyalarni rivojlantirish ham shunchalik dolzarblikka va ahamiyatga ega.

AKT sohasida yaratilgan qo‘shilgan qiymatning oshishi va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi mamlakat YaIMning ortishiga eng asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan boshqa muammolar mavjud: mamlakatning chekka hududlarida kafolatli elektr energiyasining mavjud emasligi, internet tezligining yuqori emasligi kabi raqamli infratuzilmaning to‘liq shakllanmaganligi; masofaviy xizmatlarga nisbatan aholi ishonchining pastligi; aholi malaka darajasining raqamli tizimga o‘tishga tayyor emasligi va boshqalar; raqobat kuchli bo‘lmaganligi va monopol davlat tashkilotlarning pinxona qarshiligi kabilar hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyot juda ko‘p afzalliklarga ega. Bu to‘lovlarning narxini pasaytiradi va yangi daromad manbalarini ochadi. Onlayn xizmat ko‘rsatish xarajatlari an’anaviy iqtisodiyotga qaraganda ancha past va xizmatlarning o‘zlari ham ijtimoiy ham tijorat jihatidan ancha arzonroqdir. Taklif etilayotgan mahsulot iste’molchining yangi istaklari yoki ehtiyojlarini qondirish uchun darhol o‘zgartirilishi mumkin. Raqamli iqtisod har xil axborot, ta’lim, ilmiy sohadagi yangiliklarni tez, sifatli va qulay tarzda taqdim etadi.

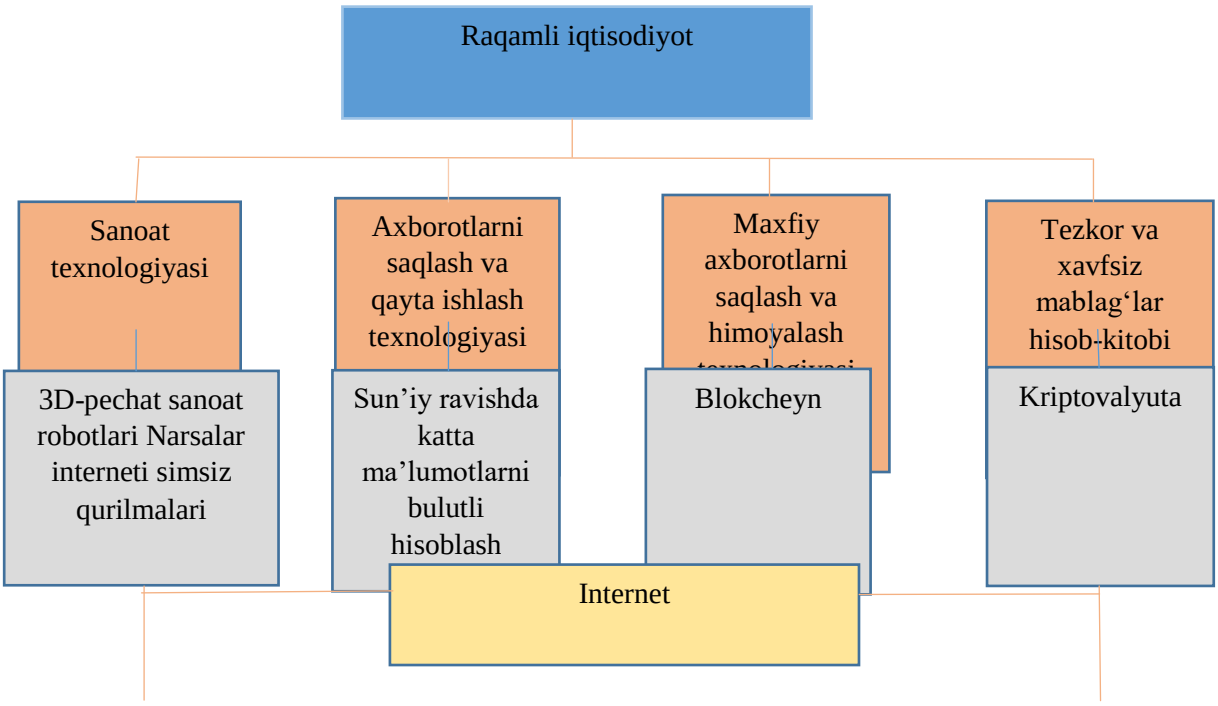

1-rasm. Raqamli iqtisodiyotni texnologik tarkibi

Butun jahon tadqiqotlarning “Digital IQ” 2017 yildagi natijalariga ko‘ra, PwC konsalting agentligi raqamli iqtisodiyotning sakkizta asosiy texnologiyalarini aniqladi (1-rasm): narsalar interneti va sun’iy intellekt - raqamli manbalarning yangi avlodi uchun asos; Robotlar, dronlar va 3D printerlar - uzatishni osonlashtiradigan qurilmalar moddiy dunyoda kompyuter imkoniyatlari; kengaytirilgan va virtual haqiqat - jismoniy va raqamli dunyoni birlashtiradigan texnologiyalar; blokcheyn - tijorat operatsiyalari hisobini yuritishning asosiy operatsiyalariga yangicha yondashuvlardir [1].

PwC tomonidan so‘ralgan kompaniya rahbarlarining so‘zlariga ko‘ra, eng katta o‘zgarishlar narsalarning interneti va sun’iy intellekt kabi texnologiyalar tufayli yuzaga keladi. 2020 yilga kelib an’anaviy korxonalar va startaplar orasida bir qator boshqa texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha sezilarli o‘sish kutilmoqda. Yaqin kelajakda eng katta o‘sish robototexnika va kengaytirilgan reallik texnologiyalari segmentlarida taxmin qilinmoqda.

Turli texnologiyalarga investitsiyalarning hajmi sektorlar va biznes modellariga qarab, alohida tarmoqlarning ehtiyojlari, strategik maqsadlari va ayrim kompaniyalarning istalgan natijalarini hisobga olgan holda sezilarli darajada farq qiladi. Xarajatlarning katta qismi «yutuq» deb hisoblanadigan texnologiyalarga va xarajatlarni kamaytiradigan texnologiyalarga sarflanadi. Masalan, ishlab chiqarish kompaniyalari robototexnika va 3D printerlarga ko‘proq qiziqish bildirmoqda, moliyaviy xizmatlar sohasidagi tashkilotlar esa blokcheyn imkoniyatlarini ko‘rib chiqmoqdalar [2].

Blokcheyn texnologiyasi yaqin kelajakda moliya sektorining ishlash tamoyillarini sezilarli darajada o‘zgartiradi. “Blockchain & Bitcoin Conference, Russia-2016” konferensiyasida so‘zlagan tahlilchilarning prognozlariga ko‘ra, 2022 yilga kelib moliyaviy institutlarning xarajatlari 15-20 milliard dollarga kamayadi va global ishlab chiqarish ulushi blokchayn egallagan YaIMning umumiy hajmi 2027 yilga kelib 10 foiz ni tashkil etadi [3].

Qimmatli qog‘ozlar bozorida blokcheyn texnologiyalari hozirgi kunda asosan birja savdosida qo‘llaniladi. NASDAQ, yuqori texnologiyali kompaniyalar, London fond birjasi LSE va Yaponiya birjalarini birlashtirgan JEG kompaniyalari blokcheyn bilan tajriba o‘tkazmoqda. Goldman Sachs tahlilchilariga ko‘ra, birja savdosida blokcheyndan foydalanish sohaga har yili 6 milliard dollarni tejashga imkon beradi [4].

Boshqa moliyaviy bo‘lmagan bozorlar ishtirokchilari ham e’tiborni texnologiyalarga qaratdilar va u taqdim etayotgan imkoniyatlardan foydalanish yo‘llarini izlamoqdalar.

- tovarlar va xom ashyo bilan operatsiyalar: “The Real Asset Company” mijozlar bilan ishlaydi va ularga quyma oltin va kumush sotib olishga imkon beradi;
- intellektual mulk: “Ascribe” servisi blokcheyndan foydalanib, noyob identifikator va raqamli sertifikatlarda foydalaniladigan "elektron chip"lar ni yaratadi;
- mehnat birjalari: Verbatm protokoli foydalanuvchilarga uchinchi shaxslarning ishtirokisiz hujjatlarning malakasini tasdiqlash imkoniyatini beradi;
- turizm industriyasi: “Civic” va “Loyyal” yo‘lovchilarni identifikatsiyalashning soddalashtirilgan va xavfsiz tartibini ishlab chiqmoqdalar, yo‘lovchilarni kuzatish yaxshilandi,

hamkorlik bo‘yicha "do‘stona" dasturlar va sayyohlik agentliklari va aviakompaniyalar o‘rtasida eng soddalashtirilgan to‘lovlar amalga oshirildi[5];

– elektr tarmoqlari: Yevropaning TenneT elektr tarmoq operatori va Germaniyaning Sonnen ishlab chiqaruvchisi birgalikda ishlab chiqarilgan uy energiyasini saqlash tizimlaridan foydalangan holda shamol turbinalari va quyosh panellari tomonidan ishlab chiqarilgan ortiqcha energiyani qayta taqsimlashni istagan qo‘shma loyihasi;

– logistika tovarlarini yetkazib berish zanjiri: blokcheyndan foydalanish barcha ma’lumotlarni raqamli formatga aylantirish imkonini beradi, bu xarajatlarni sezilarli darajada kamaytiradi va mahsulotning yakuniy narxini pasaytiradi, shuningdek real vaqt rejimida yuk tashishni kuzatib borish, xatolar va firibgarlik holatlari sonini kamaytiradi.

Blokcheyn texnologiyasining shaffofligi, olimlar va mutaxassislarning fikriga ko‘ra, davlat xizmatlarining keng doirasiga ishonchni yangi darajaga ko‘taradi. Ba’zi mamlakatlarda allaqachon hukumatda soliqlarni to‘lash, pensiyalarni to‘lash, pasportlar berish, yer kadastriga yozuvlarni kiritish, tovarlarni yetkazib berish kanallari kafolatlarini oshirish, sog‘liqni saqlash, ro‘yxatga olish jarayonlari yangi texnologiyalar yordamida amalga oshirib kelinmoqda.

Foydalanuvchilarning ehtiyojlariga qarab, ularning xizmatlarining bir nechta modellari mavjud: xizmat sifatida infratuzilma (Infrastructure as a Service), xizmat sifatida platforma (Platform as a Service), xizmat sifatida dasturiy ta’minot (Software as a Service), xizmat sifatida apparat (Hardwareas a Service), ish joyi xizmat sifatida (Workplace as a Service), ma’lumotlar xizmat sifatida (Data as a Service), xizmat sifatida xavfsizlik (Security as a Service), hamma narsa xizmat sifatida (Everything as a Service).

“Gartner” ning prognoziga ko‘ra, 2018 yilda global bulutli xizmatlarning global bozori 21,4 foizga o‘sib, 2017 yildagi 153,5 milliard dollarga nisbatan, 186,4 milliard dollarni tashkil etdi.

1-jadval.

Umumiy bulutli xizmatlar uchun dunyo bozori ko‘rsatkichlari (mlrd. AQSh dol.) [6]

Bulutli xizmat turlari	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.
Biznes jarayonlarida bulutli xizmat (BPaaS)	42,6	46,4	50,1	54,1	58,4
Infratuzilma sohasida bulutli xizmat ilovasi (PaaS)	11,9	15,0	18,6	22,7	27,3
Amaliy bulutli xizmatlar-bulutli ilovalar (SaaS)	60,2	73,6	87,2	101,9	117,1
Bulutli boshqaruv xizmatlari va xavfsizlik	8,7	10,5	12,3	14,1	16,1
Bulutli infratuzilma xizmati tizimlari (IaaS)	30,0	40,8	52,9	67,4	83,5

Hozirgi vaqtda IoT tarkibiga kirishi mumkin bo‘lgan obyektlar soni odamlarning sonidan oshib ketdi. Cisco ma’lumotlariga ko‘ra, Internetga ulangan qurilmalar soni 1992 yildagi 1 milliondan 2018 yil boshida 28,4 milliardga ko‘tarildi[7].

Narsalar interneti hayotning turli sohalarida qo‘llaniladi: ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni qondirish, sog‘liqni saqlash, kundalik hayotni avtomatlashtirish, shuningdek shaxsiy rivojlanish va atrof-muhit monitoringi vositasi sifatida. Bugungi kunda, hisob-kitoblarga ko‘ra, IoT faoliyatining 50 foizdan ortig‘i ishlab chiqarish, transport sanoatida, shuningdek, aqlli shaharlarning hayotini qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq iste’molchilar murojaatlari va ilovalarida, ammo 2020 yilga qadar, IoT tashabbuslari barcha sektorlarda amalga oshiriladi, integratsiyalangan sensor tarmoqlari va keyin ultra past kuch chiplari to‘plamlari va RFID teglari asosida kognitiv tarmoqlar (“bilimga asoslangan” aqlli tarmoqlar) yaratiladi [9].

Dasturiy ta’minot, xizmatlar, ulanish xizmatlari va qurilmalardan iborat buyumlar internet texnologiyalari global bozori 2018 yilda 201 milliard dollarga yetdi. “Global Data” tahliliy kompaniyasining prognozlariga ko‘ra, 2023 yilga kelib uning hajmi yiliga jami 318 milliard dollarni tashkil etib, (CAGR) 20 foizga o‘sadi [10].

Yetakchi konsalting kompaniyasi bo‘lgan Accenture ekspertlari 2030 yilda kompaniyalar tomonidan narsalarning sanoat Internetiga asoslangan texnologiyalarning faol joriy etilishi dunyoning 20 ta yetakchi iqtisodiyotida prognoz qilinayotgan YaIMning (inflyatsiyaga qarab tuzatilgan) 1 foizga ko‘payishini taxmin qilishmoqda. Kerakli rag‘batlantirish choralarini ko‘rish bilan, XXR 2030 yilga kelib yalpi ichki mahsulotning 1,8 trln. dollargacha o‘sishiga erishishi mumkin va Amerika Qo‘shma Shtatlari iqtisodiyoti 2030 yilga kelib yalpi ichki mahsulotning mos ravishda 6,1 trln. dollarga o‘sadi [8].

So‘nggi yillarda ma’lumotlarni tahlil qilish va ishlov berish sohasida "katta ma’lumotlar"-Big Data atamasi mashhur bo‘lib bormoqda. Tech Pro Research tomonidan olib borilgan so‘rov shuni ko‘rsatdiki, katta ma’lumot texnologiyalaridan eng ko‘p foydalaniladigan narsa telekommunikatsiya sohasida, shuningdek muhandislik, sug‘urta va moliya sohasida aniqlangan [11].

Jahon amaliyotida allaqachon katta ma’lumotlar texnologiyalaridan faol foydalanadigan kompaniyalar mavjud: bular Master Card, VISA, HSBC, Bank of America, Nasdaq molya kampaniyalari, Facebook, Google, IBM, AT&T, IT korporatsiyalari, Caterpillar, Procter & Gamble, Coca Cola, Starbucks i Netflix transmilliy korporatsiyalari, Target, WalMart savdo tashkilotlaridir.

Shunday qilib, raqamli iqtisodiyot asosidagi asosiy texnologiyalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, ulardan foydalanish quyidagi ijobiy iqtisodiy va ijtimoiy samaralarga olib keladi: an’anaviy iqtisodiy va texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish va intensivlashtirish, iqtisodiyotning yangi tarmoqlarini yaratish; davlat xizmatlaridan foydalanish va samaradorlikni oshirish, biznes sharoitlarining shaffofligini oshirish orqali ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash; aholiga tibbiy, ta’lim, madaniy, moliyaviy xizmatlardan foydalanish qulayligi, sifati va qulayligini oshirish; qulay va xavfsiz shaharlarni yaratish.

Yuqorida sanab o‘tilgan ijobiy ta’sirlarga qaramay, iqtisodiyotni va jamiyatni raqamlashtirish natijasida yuzaga keladigan xavf va tahdidlarga e’tibor qaratish zarur deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mesenbourg, T.L. (2001) Measuring the Digital Economy / T.L. Mes- enbourg // U.S. Bureau of the Census [Electronic resource]. – Mode of Access: https://www.census.gov/content/dam/Census/library/working-papers/ 2001/econ/digitalecon.pdf.

2. Всемирное исследование Digital IQ за 2017 год. Цифровое десяти- летие. В ногу со временем // PwC [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.pwc.ru/ru/publications/global-digital-iq-survey-rus.pdf.

3. Рудина, М. Итоги Blockchain & Bitcoin Conference Russia 2016 / М. Рудина // Материалы конференции Blockchain & Bitcoin Conference Russia, 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://moscow. blockchainconf.world/ru.

4. Австралийская фондовая биржа переходит на блокчейн // Хайтек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://hightech.fm/2017/12/07/ blockchain-based-stock-exchange.

5. Mesropyan, E. 21 Areas of Blockchain Application Beyond Financial Services / E. Mesropyan // LTP [Electronic resource]. – Mode of Access: https://letstalkpayments.com/21-areas-of-blockchain-application-beyond-financial-services/.

6. Mode of Access: https://letstalkpayments.com/21-areas-of-blockchain-application-beyond- financial-services.

7. Gartner Forecasts Worldwide Public Cloud Revenue to Grow 21.4 Percent in 2018 // Gartner [Electronic resource]. – Mode of Access: https://www.gartner.com/newsroom/id/3871416.

8. Успех с помощью промышленного Интернета вещей: как повы- сить производительность и стимулировать рост // Accenture [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.accenture.com/ t00010101 T000000 w /ru-ru/_acnmedia/Accenture/Conversion-Assets/DotCom/Documents/Local/ru-ru/PDF/Accenture-Winning-IIoT.pdf. – Дата доступа: 15.11.2018.

9. Абдувохидов А. А. и др. Ўзбекистонда банк тизимини рақамлаштириш масалалари //Журнал Инновации в Экономике. – 2021. – Т. 4. – №. 2.

10. Abdulazizovich A. A., Rashidovich O. M. Raqamli iqtisodiyot va uning moliyaviy bozorga ta’siri //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 71-75.

11. Обилов М. Р., Абдувохидов А. А. Корхонада инновацион жараёнларни молиялаштиришнинг ўзига хос жиҳатлари //international conferences. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 474-481.

DUKKAKLI DON MAXSULOTLARINI YETISHTIRISHDA IQTISODIY SAMARADORLIKNI OSHIRISH

Qudratov Alisher
Guliston Davlat Universiteti,Doktoranti
alisher123@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada dukkakli don maxsulotlarini yetishtirishda iqtisodiy samaradorlikni oshirishda izchil izlanishlar olib borish, oziq-ovqat maxsulotlari xavfsizligini ta’minlash va iste’mol ratsionini yaxshilash, talab etiladigan miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlari etishtirishni nazarda tutuvchi oziq-ovqat xavfsizligi davlat siyosatini ishlab chiqish va joriy etishda, don va dukkakli ekinlar ilmiy tadqiqot institutida kuzgi yumshoq bug‘doyning duragaylash yo‘li bilan yuqori hosilli, kasalliklarga chidamli, don sifati talab darajasidagi navlarni tanlash, yaratish bo‘yicha olib borilgan kuzatuvlar va natijalar tahlili yoritilgan.

Kalit so‘zlar: don va dukkakli ekinlar , iste’mol ratsionini, yumshoq bug‘doy, duragay, xosildorlik, selektsiya

Kirish

Prezidentimizning «O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 5853-sonli Farmonida “Oziq-ovqat maxsulotlari xavfsizligini ta’minlash va iste’mol ratsionini yaxshilash, talab etiladigan miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlari etishtirishni nazarda tutuvchi oziq-ovqat xavfsizligi davlat siyosatini ishlab chiqish va joriy etish” Strategiyasini amalga oshirishning ustuvor yo‘nalishlari etib belgilangan. Buning uchun birinchi navbatda xudud iqlim sharoitiga mos, don sifati nonbopliligi yuqoribug‘doy navlarini tanlash va ularni etishtirish agrotexnologiyalarini takomillashtirish talab etiladi [1].

Tahlil va natijalar

Mamlakatimizda boshoqli don ekinlaridan 1991 yilda 1 mln. tonnaga yaqinroq g‘alla hosili etishtirilgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich joriy yilda 8 mln. tonnadan ortiqroqni tashkil etdi. Gektaridan olinadigan xosildorlik ham yil sayin ortib bormoqda. 2020 yilda Respublikamizda 1 mln 77 ming gektradan ziyod maydonda boshoqli don ekinlari ekilgan bo‘lib, 6 mln 400 ming tonnadan ortiq xosil olinib, Respublikada gektaridan olingan o‘rtacha xosildorlik 57,5tsentinerga teng bo‘ldi.

Olib borilgan tajribalar Don va dukkakli ekinlar ilmiy-tadqiqotchi tomonidan “Markaziy” dala tajriba maydonida olib borildi va 4 ta variant, 4 ta qaytariqda joylashtirildi. Har bir variant maydoni 25 m2. Tajriba dalasining tuproqlari o‘tloqi tuproq bo‘lib, sizot suvi sathi 1,5-2 m ni tashkil etadi.

Don va dukkakli ekinlar ilmiy tadqiqot institutida kuzgi yumshoq bug‘doyning duragaylash yo‘li bilan yuqori hosilli, kasalliklarga chidamli, don sifati talab darajasidagi navlarni tanlash, yaratish borasida selektsiya ishlari olib borilmoqda.Ilmiy tadqiqot ishining yangiligi tajribada oddiy chatishtirish yo‘li bilan yaratilgan konstant holatga kelgan liniyalarni raqobatli nav sinovida andoza navlarga nisbatan, o‘sish-rivojlanish fazalarining davomiyligi, hosildorligi, tashqi muxit omillariga bardoshliligi, biometrik ko‘rsatkichlari, donining texnologik sifat ko‘rsatkichlarini taxlil qilish ijobiy belg‘i xususiyatlarga ega liniyalarni yangi nav sifatida tanlash joriy etishdan iborat.Ilmiy ishning maqsadi, raqobatli nav sinovi natijasiga ko‘ra eng yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lgan, tashqi muhitning noqulay omillariga bardoshli, zang kasalliklarga chidamli, hosildor, nonboplik xususiyatlari kleykovina va oqsil miqdori yuqori yangi mahalliy bug‘doy navlarini yaratishdan iborat.Nav va liniyalarning asosiy don texnologik va nonboplik sifat ko‘rsatkichlarini belgilovchi oqsil miqdori o‘rganildi. Andoza navlarni doni tarkibidagi oqsil 14,0 % miqdorida bo‘ldi.

O‘rganilgan liniyalarda esa 12,9 % dan 14,3 % gacha kuzatildi. Andoza navlarga nisbatan duragay liniyalarda 14,3 %, AS-2010-D33 liniyalarda 14,0% dan yuqori ko‘rsatkichni tashkil etib, andoza navlardan yuqori ko‘rsatkich kuzatildi. Tajribada o‘rganilgan boshqa duragay liniyalarda oqsil miqdori ko‘rsatkichi 14,3 dan 12,9 foizgacha taxlil natijalarida kuzatildi.Kleykovinamiqdori liniyalarda eng yuqori kleykavina miqdori AS-2014-D39 liniyasida 24,7 % ni kuzatildi. Andoza navlarda eng yuqori natija Chillaki navida kleykovina miqdori 29,7 % ni tashkil qildi

Tadqiqot maqsadidan kelib chiqib, don tarkibidagi kleykovina miqdorini andoza navlarga taqqoslanadigan bo‘lsa, tanlab olingan liniyalarda yuqori natijalar kuzatildi (1-jadval)

1-jadval

RAQOBATLI NAV SINOVIDAGI NAV VA LINIYALARNING DON TEXNOLOGIK SIFAT KO‘RSATKICHLARI.

No	Nav va namunalar	Oqsil miqdori, %	Kleykovina miqdori, %	IDK	Gruppasi
1	Chillaki St	14,0	29,7	75	I
2	AC-2010-D33	14,1	29,7	85	II
3	AC-2014-D15	13,2	25,5	105	III
4	AC-2014-D39	13,2	24,7	105	III

Shuningdek, tajribadagi nav va liniyalarning laboratoriya sharoitida IDK ko‘rsatkichi va qaysi guruxga mansubligi tahlil qilinganda duragay liniyalarda quyidagi natijalar kuzatildi. Andoza navlar Chillaki va Sharof-100 navi IDK ko‘rsatkichi 75% bo‘lib, I-guruxga mansubligi kuzatildi. Tajribadagi duragay liniyalarda AC-2010-D33, AC-2014-D39, AC-2014-D15 liniyalarni IDK ko‘rsatkichi 100-105 % tashkil etib, Tajribada o‘rganilgan boshqa duragay liniyalar laboratoriya taxlil natijalari bo‘yicha IDK ko‘rsatkichi 85-100 foiz II-guruxga xamda 105-120 foiz III-guruxga mansubligi o‘rganildi.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqot natijalaridan xulosalar:

1.Andoza navlarga nisbatan AS-2010-D33, liniyalarda (14,0% dan yuqori ko‘rsatkich) don tarkibidagi oqsil va kleykovina miqdorlari ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lganigi aniqlandi.

2. AC-2010-D33 liniyasida 70,6 tsG‘ga ni, AC-2014-D39 liniyasida esa 80,1 tsG‘gani andoza navlarga nisbatan yuqori hosildorlik aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Musirmanov D, Hakimov A. **“**Yumshoq bug‘doyning zang kasalliklariga chidamli boshlang‘ich manbalari”. G‘G‘ Agro ilm ilovasi. 2 (46)-son. 2017 yil. -b. 36-37.

2.Siddiqov R. “Global iqlim o‘zgarishlariga chidamli, don hosildorligi va sifati yuqori bo‘lgan boshoqli don, dukkakli, moyli, ozuqa ekinlarni parvarishlash istiqbollari”. – xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya maqolalar to‘plami. 2022 yil. –b. 3-9.

3.Egamov I. U., Raximov T. A., Yusupov N. X. Pokazateli urojaynosti ikachestva sozdanno‘x novo‘x konstantno‘x form ozimoy myagkoy pshenitso‘

4.Khahharovna, T. G., & Jumaboevich, M. T. (2022). Fintech Development in the Republic of Uzbekistan. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(1), 71-83.

5.Тураева, Г. (2023). Don ishlab chiqarish barqarorligini ta’minlashning iste’mol savatidagi ahamiyati. Экономика и образование, 24(2), 440-444.

6.Turayeva, G. (2023). Factors for increasing the stability of grain production and performance indicators. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2(6), 45-50.

7.Nigora, S., Javdod, O., Ravshan, A., Mamlakat, D., & Gulizahro, T. (2023). O‘zbekistonda qishloq xo ‘jaligi ishlab chiqarishini takomillashtirish va oziq–ovqat tizimini barqaror rivojlantirish. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 3(4), 506-509.

KICHIK BIZNES SUB’EKTLARINING INNOVATSION FAOLLIGINI OSHIRISH

Shohida Obidqul qizi SADIKOVA, *o‘qituvchi*
Nigora Nurmuxamadovna SAFIYEVA, *o‘qituvchi*
Samandar Anvar o‘g‘li BERDIQULOV *talabasi*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: mazkur maqolada respublikamiz kichik korxonalarining innovatsion faolligini xozirgi holati, unga ta’sir etuvchi omillar, faollikni oshirish omillari va yo‘nalishlari, YaIM va aholi bandligida kichik biznesning ulushi, innovatsion faollikni oshirishga qaratilgan davlat siyosati o‘rganilgan hamda statistik ko‘rsatkichlar asosida tahlil etilgan.

Kalit so’zlar: innovatsiya, kichik biznes, bandlik, xudud, oilaviy tadbirkorlik, ilmiy loyiha, ta’lim, ishlanma.

Abstract: in this article, the current state of the innovative activity of small enterprises of our republic, factors affecting it, factors and directions for increasing activity, the share of small business in GDP and population employment, the state policy aimed at increasing innovative activity, and based on statistical indicators are studied analyzed.

Keywords: innovation, business, employment, territory, family business, scientific project, education, development.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yilning 5 oktabrida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta’minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatdan yaxshilashga doir qo‘shimcha chora–tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 fevraldagi PQ-2750 sonli qarori e’lon qilindi [1, 2 b]. Farmon qoidalarini amalda ro‘yobga chiqarish maqsadida tadbirkorlik faoliyatini jadal rivojlantirish, xususiy mulkchilikni har tomonlama himoya qilish va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatdan yaxshilash borasida beshta eng ustuvor soha bo‘yicha 42 ta aniq chora-tadbir amalga oshirilishini nazarda tutuvchi Kompleks chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi. Prezidentimiz tashabbusi bilan 2018 yildan boshlab barcha tadbirkorlik sub’ektlarining moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini tekshirish ikki yilga to‘xtatildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 7 iyundagi «Har bir oila-tadbirkor» dasturini amalga oshirish to‘g‘risida PQ-3777 son Qarori respublikamiz uy xo‘jaliklarini iqtisodiy faolligini oshirishning huquqiy, iqtisodiy-moliyaviy asoslarini belgilab beruvchi muhim me’yoriy hujjat bo‘lib hisoblanadi [2, 4 b]. Dastur doirasida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun eng kam ish haqining 150 barobarigacha, ro‘yxatga olingan kichik biznes subyektlari uchun 1000 barobarigacha va tadbirkorlik subyektlarining

investitsion loyihalarini kreditlash uchun 1000 barobardan oshiqroq miqdorda imtiyozli kreditlar ajratildi.

Koronavirus pandemiyasi va undan keyingi davrda iqtisodiy o‘sish va investitsiyaviy faollikni rag‘batlantirish, ishlab chiqarish sur’atlarini tiklash, aholi bandligini oshirish, daromadlarini ko‘paytirish va tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining bir qator farmon va qarorlari qabul qilindi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 18 maydagi “Koronavirus pandemiyasi davrida aholi va tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoniga muvofiq aholi va tadbirkorlik subyektlariga bir qator yengillik va imtiyozlar berilishi yo‘lga qo‘yildi.[3, 5 b]

Shuningdek, 2023 yilda Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari («Har bir oila – tadbirkor» dasturi, Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalarini qo‘llab-quvvatlash dasturi, Hunarmandchilikni rivojlantirish dasturi, Bandlikka ko‘maklashish dasturi, Xotin-qizlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash dasturi, Yoshlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash dasturi) doirasida loyihalarni moliyalashtirish uchun Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasidan «Agrobank» ATB, «Mikrokreditbank» ATB va AT Xalq bankiga alohida tasdiqlanadigan taqsimotga asosan 300 million AQSh dollari ekvivalentidagi mablag‘lar 3 yillik imtiyozli davr bilan 7 yil muddatga 10 foiz stavkada ajratilishi belgilandi [4, 3 b].

Kichik tadbirkorlikning innovatsion faolligini oshirish orqali hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy jadal o‘sishini ta’minlash yuzasidan mamlakatimizda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [5, 3 b]:

a)hududlarni va davlat tashkilotlarini innovatsion rivojlantirishning yillik milliy reytinglarini joriy etish, shu jumladan, asosiy baholash mezonlari va indikatorlarini aniqlash;

b)hududlarning sharoiti va ehtiyojlaridan, ijtimoiy-iqtisodiy o‘sish nuqtalaridan kelib chiqib, ilm-fan yutuqlariga, texnologiyalar transferi va ratsionilizatorlikka asoslangan holda innovatsion tashkilotlar tashkil etish, yangi mahsulot ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish, tub aholi uchun yangi ish o‘rinlari yaratish hamda aholining kunlik hayotiga innovatsiyalarni olib kirish. Jumladan:

kundalik hayotiy jarayonlar bilan bevosita bog‘liq, yo‘l-transport, kommunal, tibbiy va maishiy xizmatlar uchun «aqlli texnologiyalar»ni joriy qilish;

ishlab chiqarishning cheklangan resurslarga qaramligini va atrof muhitga ta’sirini kamaytirish uchun qayta tiklanadigan manbalar, materiallar va sanoat chiqindilarini qayta ishlashni tashkil etish orqali sanoatda kam uglerodli va aylanma iqtisodiyot tamoyillarini joriy qilish;

qishloq xo‘jaligi va sanoat sohasiga suvni tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish;

aholining innovatsion ishlab chiqarish faoliyatlarini davomli ravishda qo‘llab-quvvatlashda hududiy oliy ta’lim va ilmiy tashkilotlarning mahalla institutlari bilan yaqin hamkorligini o‘rnatishga qaratilgan samarali mexanizmlarni joriy etish;

respublikani qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat ta’minoti sohalarida mintaqaviy yetakchiga aylantirish;

mahalliy ilmiy, ratsionalizatorlik va startap ishlanmalarni tijoratlashtirishni kengaytirish;

v)alohida tanlab olingan tumanlarda yuqori samarador innovatsiyalarni joriy etish asosida ushbu hudud aholisining turmush darajasini oshirish, yuqori texnologik yangi ish o‘rinlarini yaratish, ijtimoiy infratuzilmani yaxshilash va hududni kompleks innovatsion rivojlantirish

yo‘nalishlarida mavjud analoglariga nisbatan ham narx va sifat ustunliklariga hamda innovatsiya elementlariga ega loyihalarni o‘z ichiga olgan kompleks texnologik yechimlardan iborat innovatsion biznes model asosida «Innovatsion hudud»larni quyidagi yo‘nalishlarda rivojlantirish:

«Raqamli hokimiyat» – aholining barcha qatlamlari va tadbirkorlik subyektlari uchun raqamli texnologiyalardan foydalangan holda tezkor, qulay va ishonchli davlat xizmatlari ko‘rsatishga qaratilgan innovatsion yechimlar;

«Aqlli tibbiyot» – aholiga yuqori texnologiyalar va IT-yechimlar asosida tibbiy xizmat ko‘rsatish va aholi salomatligini saqlashning (profilaktika va diagnostika qilishning) innovatsion yechimlari;

«Aqlli transport» – transport vositalari va infratuzilmasi tizimining bir-biri bilan mutanosib bog‘liqligini ta’minlashga qaratilgan texnologik komplekslar, yo‘l harakatini va jamoat transportini geoaxborot texnologiyalaridan foydalangan holda boshqarish tizimining innovatsion echimlari;

«Aqlli ta’lim» – ta’lim tizimida virtual reallikka asoslangan ilg‘or vizualizatsiya texnologiyalari hamda masofaviy o‘qitishning onlayn-platformalari, ta’lim berishning yangi usul va vositalarini joriy qilish;

«Aqlli qishloq xo‘jaligi» – agrar sohada personallashtirilgan qishloq xo‘jaligi texnologiyalari, yangi samarador navlar va mahalliy xom-ashyo, «yashil» texnologiyalarga va yuqori mahsuldorlikka asoslangan qishloq xo‘jaligi yuritish bo‘yicha innovatsion yechimlar;

«Aqlli energetika tizimi» – energiya ta’minotida qayta tiklanuvchi energiya manbalari va «yashil» texnologiyalarni keng joriy etish, elektr energiyasini yetkazib berish va iste’mol qilishda «aqlli» texnologiyalar bo‘yicha innovatsion yechimlar;

«Aqlli mahalla» – aholi istiqomat qiladigan mahallalarda, aholi xonadonlarida innovatsion texnologiyalarga asoslangan daromad manbalarini kengaytirish orqali aholi farovonligini oshirish bo‘yicha innovatsion yechimlar;

g)innovatsion hududlarda to‘plangan tajribani boshqa hududlarga bosqichma-bosqich joriy qilish orqali mamlakat markazidan olis hududlargacha «tubdan yangilovchi» innovatsiyalarning kirib borishini ta’minlash. Jumladan, innovatsion rivojlantirish hududlarida 2022 - 2026 yillarda kichik innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etish uchun tayyor «1 000 ta innovatsion loyihalar» takliflar portfelini shakllantirish va bosqichma-bosqich amalga oshirish. Shuningdek, muvaffaqiyatli kichik innovatsion ishlab chiqarish tashkilotlarini respublikaning boshqa geografik hududlariga transfer qilish;

d)hududlarning iqtisodiy ixtisoslashuvi, ilmiy-texnik salohiyati va mavjud resurslarini hisobga olgan holda innovatsion rivojlanishning hududiy dasturlarini ishlab chiqish;

e)ishlab chiqarishning texnik va texnologik bazasi uzluksiz yangilanishini ta’minlash uchun innovatsiya va investitsiya loyihalarini birinchi o‘ringa qo‘yish usullarini keng joriy etish;

j)hududlardagi iqtidorlarni aniqlash, rag‘batlantirish va ilm-fan bilan shug‘ullanishlari uchun markaziy oliy ta’lim muassasalari, Yoshlar akademiyasi va Fanlar akademiyasi tizimiga «Akademik harakatchanlik» va «Bo‘lajak olim» dasturlari orqali jalb qilish yangi avlod ilm-fan jamoalari va maktablarini shakllantirib borish.

Mamlakatni modernizatsiyalash va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish bo‘yicha olib borilgan islohotlar natijasida ro‘yxatga olingan oilaviy tadbirkorlik shakli bo‘lgan yuridik shaxslar soni (fermer va dehqon xo‘jaliklarini hisobga olmagan holda) 2018 yilda 48,9

mingtadan ortiq kichik korxona va mikrofirmalar (fermer va dehqon xo‘jaliklarisiz) tashkil qilindi, bu o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 28,2 % ko‘p demakdir. Mamlakat iqtisodiyotida oilaviy tadbirkorlikni rivojlanishida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning o‘rni muttasil tarzda o‘sib bormoqda.

2023 yilning 1 yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar soni 523,6 mingtani tashkil etib, o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 60,8 mingtaga ko‘paygan yoki 13,1 % ga oshgan. Kichik tadbirkorlik sub’ektlarining soni har 1000 aholiga 17,9 birlikni tashkil qildi. 2022 yilda 90,2 mingta yangi kichik korxona va mikrofirmalar tashkil qilindi, bu 2021 yilning shu davriga nisbatan 8,8 %ga kam demakdir. 2023 yil 1 yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar soni jami 523556 tani, shundan yangi tashkil etilganlari 90177 tani tashkil etdi [6,12 b].

2023 yilning 1 yanvar holatiga ko‘ra, hududlar bo‘yicha faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalarning eng ko‘pi Toshkent shahrida 106071 tani yoki jamiga nisbatan 20,3 % ni tashkil etdi. 2022 yilda kichik tadbirkorlik subyektlarining soni har 1000 aholiga nisbatan hududlar bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich Toshkent shahrida 35,9 birlik, Navoiy viloyatida 24,8 birlik, Sirdaryo viloyatida 23,0 birlik, Jizzax viloyatida 21,5 birlik va Toshkent viloyatida 19,7 birlikni tashkil etgan. 2022 yilda kichik tadbirkorlik subyektlarining soni har 1000 aholiga tuman va shaharlar bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich Yakkasaroy tumanida -74,1 birlik, Mirobod tumanida- 57,7 birlik, Tomdi tumanida -55,6 birlik, Bektemir tumanida -50,9 birlik, Qorovulbozor tumanida- 50,1 birlik, Chilonzor tumanida- 50,0 birlik, Guliston shahrida -42,5 birlik, Mirzo-Ulug‘bek tumanida -37,9 birlik, o‘rta ko‘rsatkich Navoiy viloyati Zarafshon shahrida – 19,3 birlik va eng past ko‘rsatkich Samarqand viloyati Narpay tumanida- 9,1 birlikni tashkil etdi [6,15 b].

Mamlakatimiz hududlari bo‘yicha yangi tashkil topgan kichik korxona va mikrofirmalar dinamikasi tahlilidan ma’lumki, respublika bo‘yicha 2022 yilda o‘tgan 2021 yilga nisbatan 8709 nafar kam yangi kichik korxona va mikrofirmalar tashkil topgan. Yangi tashkil topgan kichik korxona va mikrofirmalar soni bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich Xorazm viloyati -741 ta ijobiy farq bilan, Jizzax viloyati – 132 ta ijobiy farq bilan, eng past ko‘rsatkich Buxoro viloyati – 2005 ta manfiy farq, Toshkent viloyati – 1000 ta manfiy farq bilan o‘zgarishlar bo‘lgan. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, tashqi bozordagi katta o‘zgarishlar, iqtisodiy faoliyatda mavjud bo‘lgan iqtisodiy-moliyaviy va tashkiliy qiyinchiliklar yangi tashkil topgan subyektlar faoliyatiga o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. 2022 yilda hududlar bo‘yicha yangi tashkil etilgan kichik korxona va mikrofirmalarning jamiga nisbatan eng ko‘p ulushi Toshkent shahri –16,7 %, Samarqand viloyati – 11,8 %, Farg‘ona viloyati – 9,8 %, Qashqadaryo viloyati – 9,5 %, Toshkent viloyati – 7,5 %, Xorazm viloyati – 6,3 %, Namangan viloyati – 6,1 %, hissalariga, eng kam ulush esa Surxondaryo viloyati – 4,5%, Sirdaryo viloyatiga – 2,3 % to‘g‘ri kelmoqda. 2018-2022 yillarning yanvar-dekabr oylarida yangi tashkil etilgan kichik korxona va mikrofirmalar soni dinamikasi taxlili shuni ko‘rsatmoqdaki, agar 2018 yilda ular soni - 48 922 tani, 2019 yilda- 92874ta, 2020 yilda - 93 214ta, 2021 yilda - 98886ta va 2022 yil yakuni bo‘yicha - 90 177 tani tashkil etgan, 2022 yida 2018 yilga nisbatan yangi tashkil etilgan kichik korxona va mikrofirmalar soni salkam 1,7 barobarga ko‘paygan [6,25 b].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 27 martdagi “Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida amalga oshiriladigan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-5041-sonli qarorida o‘rinli ta’kidlab o‘tilgan, ya’ni “o‘zini o‘zi band qiladigan fuqarolarga

ayrim turdagi faoliyatni amalga oshirish (kasanachilik, hunarmandchilik, issiqxona qurish va shu kabilar uchun zaruriy xom ashyo, ehtiyot qism hamda qurilish mollarini sotib olish) maqsadida 5 mln so‘mgacha miqdorida kredit mablag‘lari naqd pulda berilishi mumkin”, «Ayollar daftari», «Yoshlar daftari» va «Temir daftar»ga kiritilgan fuqarolarga ajratilgan kreditlarning maqsadli ishlatilishini monitoring qilish mas’uliyati tijorat banklari bilan birga mos ravishda tuman (shahar) mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash bo‘limlari, Yoshlar ishlari agentligining tuman (shahar) bo‘limlari hamda sektor rahbarlari, shuningdek, mahalla fuqarolar yig‘ini raislari zimmasiga yuklatiladi.

2022 yilda iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha eng ko‘p kichik korxona va mikrofirma savdo sohasida 34384 ta, sanoatda 16191 ta hamda “Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi”da 12018 ta yangidan tashkil etilgan. Faqatgina “Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi” hamda “Axborot va aloqa” tarmoqlarida yangi tashkil etilgan kichik korxona va mikrofirmalar soni ijobiy farqqa ega, qolgan tarmoq va sohalarda esa manfiy farq bilan yakunlangan.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan kichik tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab quvvatlash hamda ishbilarmonlik muhitini sifat jihatdan yaxshilash bo‘yicha qabul qilingan qaror va farmonlari, shuningdek bu sohaga berayotgan katta e’tibor natijasida 2018-2022 yillar davomida jami 424073 ta kichik korxona va mikrofirma yangidan tashkil etildi. Yangi tashkil etilgan kichik korxona va mikrofirmalar sohalar kesimida tahlil qilinganda, eng ko‘p yangi subyektlar savdo sohasida – 156 069 (yoki 36,8 %) ta, xizmatlar sohasida –99 198 (yoki 23,4 %) ta, sanoat sohasida – 84 830 ta (yoki 20,0 %), qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligida – 51 752 ta (yoki 12,2 %) va qurilish sohasida – 32 224 (yoki 7,6 %) ta tashkil etilgan [6, 29b].

Tadqiqot davrida statistik ma’lumotlar asosida tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, so‘nggi uch yilda barcha sohada yangi turdagi kichik korxona va mikrofirmalar tashkil etilmoqda. Jumladan, so‘nggi 3 yilda eng ko‘p savdo sohasining ixtisoslashgan do‘konlarda boshqa tovarlar chakana savdosi yo‘nalishida 29728 ta yangi kichik korxona va mikrofirma tashkil etilgan bo‘lib, bu esa savdo sohasida oxirgi 3 yilda tashkil etilgan korxonalarning 27,5 % ini tashkil etmoqda. Bundan tashqari so‘nggi yillarda xizmatlar sohasini rivojlantirish borasida olib borilayotgan islohotlar hamda kichik tadbirkorlik subyektlariga berilayotgan imkoniyat va preferentsiyalar natijasida, xizmatlar sohasining ovqatlanishni tashkil etish, avtomobil transporti xizmatlari va ta’lim yo‘nalishlarida ham ko‘plab kichik korxona va mikrofirmalar ochilayotganligini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, sanoat sohasida so‘nggi yillarda asosan qandolatchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish, trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish, mebel ishlab chiqarish, deraza hamda eshik romlarini ishlab chiqarish keng yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa, qurilish sohasida esa ko‘proq yangi kichik korxona va mikrofirmalar, turar joylarni qurilishi, qurilish loyihalash ishlari hamda boshqa toifalarga kiritilmagan qurilish montaj yo‘nalishlarida ko‘proq tashkil etilmoqda.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotining asosi bo‘lgan xususiy mulk ustuvorligini mustahkamlaydigan barqaror qonunchilik bazasi yaratilganini qayd etish zarur. O‘rta mulkdorlar sinfini shakllantirish, mamlakat iqtisodiyotini barqaror yuksaltirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va aholi daromadini oshirishning muhim omili bo‘lgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish bo‘yicha qulay ishbilarmonlik muhiti hamda ishonchli huquqiy kafolatlar yaratildi. Natijada so‘nggi o‘n yilda yalpi ichki mahsulot tarkibida kichik biznes ulushi 31,1 foizdan 65,5 foizga o‘sdi, ushbu sohada bandlik darajasi iqtisodiyot tarmoqlarida ish bilan

band aholi umumiy sonining 49,7 foizidan 74,5 foizigacha oshdi. Aholi daromadlarining 47 foizdan ziyodi tadbirkorlik faoliyatidan tushgan daromadlar hissasiga to‘g‘ri keladi [7,5b].

Kichik biznes sohasida bandlikning ortishi kam ta’minlagan aholi darajasini qisqartirishda muhim omil sanaladi. Yangidan tashkil etilayotgan kichik biznes subyektlarining barqaror o‘sishi, qulay biznes – muhitning barpo etilshi, yagona soliq to‘lovlari bo‘yicha soliq stavkalarining pasaytirilishi, ishlab chiqarish infratuzilmasi va resurslarga etishish shartlarining soddalashtirilishi va shuningdek, yirik kompaniyalar bilan kichik biznes subyektlari o‘rtasida kooperatsion aloqalarning rivojlanishi evaziga mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarishda kichik biznesning ulushi yildan yilga o‘sib bormoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 5 oktyabridagi PF-4848 sonli Farmoni, http:G‘G‘www.lex.uz

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 7 iyundagi «Har bir oila-tadbirkor» dasturini amalga oshirish to‘g‘risida PQ-3777 sonli qarori.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 18 maydagi “Koronavirus pandemiyasi davrida aholi va tadbirkorlik sub’ektlarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi Farmoni.

4.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi Qarori, PQ-18-son 2023 yil 25 yanvar.

5.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi «2022 – 2026 yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-165-sonli farmoni

6.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2022-yil yanvar-dekabr.To‘plam –T.:2023y.

7.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini shakllantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-4354-sonli Farmoni. 2011 yil 24 avgust.

YER-SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING TASHKILIY IQTISODIY ASOSLARI

Safiyeva Nigora Nurmuhamadovna
Guliston Davlat Universiteti o‘qituvchisi
safievanigora@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada yer-suv resurslaridan samarali foydalanishning tashkiliy iqtisodiy asoslari ko‘rib chiqilgan. Agrosanoat kompleksini yaratish obyektiv zaruriyati bu zamonaviy sharoitda samarali qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish ko‘p jihatdan iqtisodiyotning muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatishiga bog‘liq. qishloq xo‘jaligi tarmoqlari tuzilmasi o‘zgarishiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan biri yer-suv resurslaridan samarali foydalanishdir.

Kalit so‘zlar: fermer xo‘jaligi, dehqon xo‘jaligi, arenda, suv xo‘jaligi tizimi, cheklangan suv resurslari, iqtisodiy jihatlar.

Abstract: The organizational and economic foundations of effective use of land and water resources are considered in the article. The objective necessity of creating an agro-industrial complex is that the production of effective agricultural products in modern conditions largely depends on the successful functioning of the economy. one of the factors that have the strongest influence on the change in the structure of agricultural sectors is the effective use of land and water resources.

Keywords: farming, lease, water management system, limited water resources, economic aspects.

Kirish.

Respublikada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi va asosiy qishloq xo‘jaligi ekinlari parvarishining to‘liq fermer xo‘jaliklari zimmasiga yuklanishi, oziq-ovqat mahsulotlari, jumladan, meva-sabzavot, chorvachilik mahsulotlari etishtirishda dehqon xo‘jaliklari asosiy salmoqqa ega bo‘layotganligi ishlab chiqarishning to‘liq xususiy mulk asosida yuritilayotganligidan dalolat beradi. Sababi, yildan-yilga xususiy mulkchilik asosida faoliyat yurituvchi suvdan foydalanuvchi qishloq xo‘jaligi korxonalari soni ortib bormoqda.

Tahlil va natijalar

Suvdan foydalanuvchilar soni ortib borishi bilan birga suvdan foydalanish tizimi tobora murakkablashib, suv xo‘jaligi quyi tizimidagi suv taqsimoti masalalarida muammolar paydo bo‘lishi jarayoni ham kuchayib borishi kuzatilmoqda. Chunki qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida deyarli barcha suvdan foydalanuvchilar xususiy mulkdorlar bo‘lishiga qaramasdan, respublikamiz suv xo‘jaligi tizimida xususiy mulk institutini joriy etishning imkoni yo‘q yoki juda cheklangan.[1] Buning sabablari quyidagicha: - respublikamizda qishloq xo‘jaligi yerlaridan intensiv foydalanish to‘liq suv xo‘jaligi va sug‘orish tizimi bilan bog‘liq. Shuning uchun ham qishloq xo‘jaligi o‘z tarkibiga yirik suv omborlari, nasos stantsiyalari, sug‘orish va kollektor-drenaj tarmoqlari, gidrotarmoq va qurilmalar kabi ko‘plab suv xo‘jaligi inshootlarini olgan holda suv xo‘jaligi tizimisiz samarali faoliyat ko‘rsata olmaydi; - respublikaning turli ma’muriy va iqtisodiy hududlari bo‘yicha suv resurslari va suv xo‘jaligi inshootlarining notekis joylashganligi suv xo‘jaligi tizimida yagona rejalashtirilgan va muvofiqlashtiriladigan suvdan foydalanish siyosatini amalga oshirishni taqozo etadi; - respublikamizda suv xo‘jaligi tizimi yirikligi va yagona agrosanoat kompleksi asosini tashkil etishi bois, doimiy ravishda yirik moliyaviy mablag‘lar sarf qilib borishni talab etadi.[2] Bunday moliyalashtirish manbai va undan samarali foydalanish tizimi faqatgina davlatning muvofiqlashtiruvchi siyosati doirasida shakllanishi mumkin; - qishloq xo‘jaligiga yaroqli yerlarning aksariyat ko‘p qismi doimiy ravishda meliorativ tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Ayniqsa, Orolbo‘yi hududlari qishloq xo‘jaligi yerlari, Sirdaryo va Jizzax viloyatlari yerlarida meliorativ tadbirlarni o‘tkazmasdan turib, ekin maydoni birligi hisobidan iqtisodiy jihatdan o‘zini oqlaydigan miqdordagi hosilni olib bo‘lmaydi. Bu esa yana davlatning yagona investitsiya siyosatini talab etadi; - qishloq xo‘jaligi tarmoqlarida doimiy ravishda suv tanqisligi sezilib turgan bo‘lsa-da, qishloq xo‘jaligida ekinlarni sug‘orishda suv resurslari sarfi juda yuqoriligicha qolmoqda. Qoraqalpog‘istondagi bir gektar ekin maydoniga bo‘lgan suv sarfi respublikadagi bir gektarga bo‘lgan suv sarfiga nisbatan 25,6 foiz ortiq bo‘lgan. Ortiqcha suv sarfi esa, o‘z navbatida, tarmoqda suv tanqisligi holatini keskinlashtiribgina qolmasdan,[3] Yer maydonlari meliorativ holatini yanada yomonlashtiruvchi omil hisoblanadi. Ekin maydonlarida sizot suvlar sathi

ko‘tarilishi, ikkilamchi sho‘rlanishga uchragan ekin maydonlari salmog‘i ko‘payishi va yerlarning botqoqlanishi kabi salbiy holatlar paydo bo‘lishi uchun sezilarli zamin yaratadi. Shuning uchun ham suvdan samarali foydalanish tizimini yo‘lga qo‘yish yerdan foydalanish sohasidagi islohotlar bilan birgalikda hamohang tarzda amalga oshirilishi lozim bo‘ladi. Yer-suv resurslaridan samarali foydalanish tizimini yaratishdagi muhim yo‘nalishlardan biri, ta’kidlanganidek, bu suv ta’minoti darajasini hisobga olgan holda ma’lum ma’muriy hududlar doirasida ekinlar takribini takomillashtirish hisoblanadi. Bu masala, ayniqsa, Orolbo‘yi dehqonchilik hududlari uchun juda muhimdir.[4] Bunda davlatning qishloq xo‘jaligi tarmog‘ini doimiy ravishda moliyaviy qo‘llabquvvatlash tizimi doirasidagi iqtisodiy dastaklar ham kompleks ravishda faoliyat yuritishi maqsadga muvofiq. Jumladan, - suv tanqis bo‘lgan davrda suv xo‘jaligi tizimini davlat tomonidan moliyalashtirishning tabaqali, aniq manzilga yo‘naltirilgan dasturlarini amalga oshirish talab etiladi. Nafaqat umumdavlat doirasidagi suv xo‘jaligi inshootlarini, balki ichki xo‘jalik irrigatsiya, melioratsiya shaxobchalaridan foydalanish jarayoniga ham investitsiyalar yo‘naltirish lozim bo‘ladi. Bu tadbirlarning muhimligi suv tanqis bo‘lgan davrlarda mahsulot etishtiruvchi qishloq xo‘jaligi korxonalari daromadlarining miqdori nisbiy kamayishi yuz berib, moliyaviy nobarqarorlik davrida mutanosib ravishda suvdan foydalanish tizimiga ajratiladigan mablag‘lar kamayishi va suv xo‘jaligi tizimi inshootlari qarovsizligi yuz berishi mumkinligi bilan izohlanadi;[5]

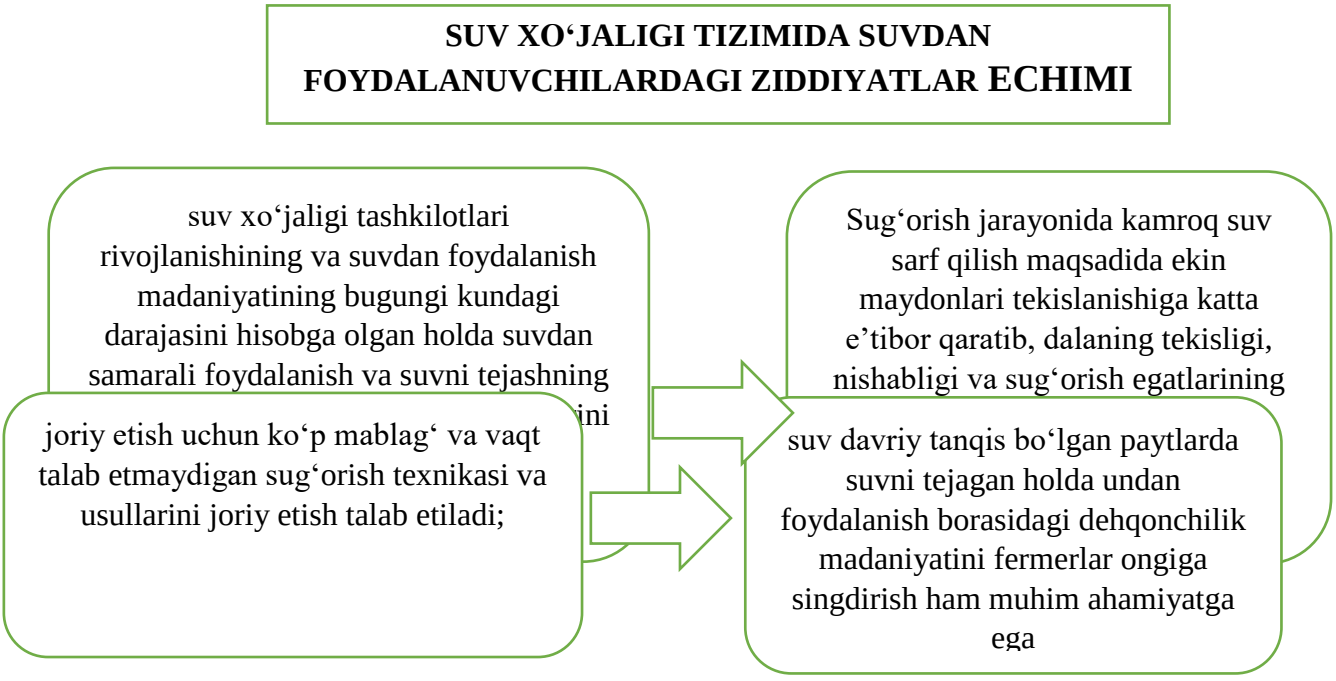

Bizning nazarimizda, faqatgina suv tanqis davrlar uchun joriy etiladigan muvaqqat iqtisodiy-huquqiy mexanizmlar ishlab chiqilishi va ularni joriy etish tartiblari avvaldan tayyorlab qo‘yilishi maqsadga muvofiqdir. Jumladan, ushbu tartibda davlat buyurtmasi uchun mahsulot etishtirish va erkin bozor uchun mahsulot etishtirish masalalari alohida o‘rin olishi kerak. Bunda davlat buyurtmasi uchun etishtiriladigan mahsulot agarda ko‘p suv talab etadigan (paxta) ekin turini ekish bilan bog‘liq bo‘lsa, ekin maydonlari miqdori va ajratiladigan suv miqdori aniq belgilab qo‘yilgan holda unga amal qilish nazorati olib borilishi lozim bo‘ladi.[6] Mazkur ekinni parvarishlashdagi suv tanqisligi bilan bog‘liq qo‘shimcha sarf-xarajatlar to‘laligicha davlat byudjeti tomonidan qoplanishi maqsadga muvofiqdir. Erkin bozor uchun etishtiriladigan

mahsulot turlari (faqatgina suv tanqisligi tufayli kamaytirilgan paxta ekin maydonlari miqdori doirasida) uchun ajratilgan suvga ma’lum miqdordagi to‘lov joriy etilishi mumkin. Ushbu to‘lov hisobidan tushgan mablag‘larning bir qismi suv tanqis hududda etishtirilayotgan paxtachilik sohasi uchun va irrigatsiya tarmoqlarini suvni tejash rejimiga moslash uchun sarf qilinishi lozim; - suvdan foydalanish samaradorligini oshirish masalasi suv tanqis bo‘lgan va suv etarli bo‘lgan davrlar uchun ham tuproq unumdorligi ko‘rsatkichlaridan unumli foydalanish bilan bevosita bog‘liq holda yuz beradi. Shuning uchun ham Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi unumdorligi past yer maydonlarida paxtachilikni joylashtirish maqsadga muvofiq emas. Chunki respublika bo‘yicha o‘rtacha suvli maydonlar unumdorligi 41 ballni tashkil etgan holda, 30– 35 ball bonitetga ega bo‘lgan maydonlarda ham paxta ekish amaliyoti mavjud. Bunday maydonlardagi paxta hosildorligi, odatda, me’yorlar bo‘yicha hisoblaganimizdaham 12–14 tsentnerdan oshmasligi ma’lum. Bunday hosildorlik esa har qancha resurslar iqtisod qilingan holda ham ishlab chiqaruvchiga foyda keltirilmaydi;[7]

Xulosa va takliflar.

Mazkur muammolar hal etilishi suvdan foydalanishning quyi bo‘g‘inida suv tanqisligi holati salbiy oqibatlarini yumshatish va suvdan samarali foydalanish borasidagi muammolarning kamayishiga imkoniyat yaratib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Qunduzova Q. Yerdan foydalanish samaradorligini oshirishning tashkiliyxuquqiy omillari. G‘G‘ “O‘zbekiston iqtisodiy ax”. T., 2017, 10–11-sonlar. –52–53-b.

2. Qurbonov G., Mavlonov R. Sug‘oriladigan yerlar samarasi. G‘G‘ “O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi”. T., 2019, 6-son. –41–42-b.

3. Egamberdiev F. yer munosabatlarini tartibga solish qanday amalga oshiriladi? G‘G‘ “O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi”. T., 2014, 4–5-sonlar. –16–17-b.

4.Gulizahro, T., Nigora, S., Dilafruz, A., & Azamat, Z. (2022). Qishloq xo‘jaligida agrasanoat va mustaqil sanoat tarmoqlarining tuzilmasi va uni belgilovchi omillar. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 2(12), 203-206.

5. Gulizahro, T., Nigora, S., Dilafruz, A., & Azamat, Z. (2022). Qishloq xo‘jaligida agrasanoat va mustaqil sanoat tarmoqlarining tuzilmasi va uni belgilovchi omillar. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 2(12), 203-206.

6. Qaxxorovna, T. G., Djurayevich, Z. A., & Bobomurot o‘g‘li, N. R. (2023). Qishloq xo ‘jaligida innovatsion faollikni oshirish. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 3(2), 80-84.

7. Тураева, Г. (2023). Don ishlab chiqarish barqarorligini ta’minlashning iste’mol savatidagi ahamiyati. Экономика и образование, 24(2), 440-444.

DEVELOPMENT OF INCLUSION IN HIGHER SCHOOL - A PRIORITY DIRECTION FOR MANIFESTING THE QUALITY OF EDUCATION

Shoev Alim Khalmuratovich
Senior Lecturer, Gulistan State University
alim_shoev@mail.ru

Abstract: The article discusses the need for the development of inclusive education in higher educational institutions of Uzbekistan. The current situation in this direction is analyzed, problems and barriers that negatively affect the implementation of the set goal are identified, possible directions for resolving these problems in the implementation of reforms in the development of inclusive education in Uzbekistan are considered.

Keywords: inclusive education, employment, disability, higher education institutions, persons with disabilities, Braille.

Аннотация: В статье рассматривается необходимость развития инклюзивного образования в высших учебных заведениях Узбекистана. Анализируется современная ситуация в этом направлении, выявляются проблемы и барьеры, негативно влияющие на реализацию поставленной цели, рассматриваются возможные направления решения этих проблем при реализации реформ в сфере развития инклюзивного образования в Узбекистане.

Ключевые слова: инклюзивное образование, трудоустройство, инвалидность, высшие учебные заведения, инвалиды, шрифт Брайля.

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон олий таълим муассасаларида инклюзив таълимни ривожлантириш зарурияти кўриб чиқилган. Олий таълим муассасаларида инклюзив таълимни ривожланишинг мавжуд ҳолати таҳлил қилинган, таълимнинг ушбу шаклини ривожлантиридаги муаммо ва тўсиқлар аниқланиб, уларни бартараф этишнинг устувор йўналишлари таклиф этилган.

Калит сўзлар: инклюзив таълим, меҳнат билан бандлик, ногиронлик, олий таълим муассасалари, ногиронлар, Брайл алифбоси.

In recent years, in an era when a course has been taken in the Republic of Uzbekistan to build a new Uzbekistan, a set of reforms has been carried out aimed at improving the socio-economic situation of the country's citizens. One of the directions of these reforms is the policy of the state in the field of enrollment of persons with disabilities in higher education, as well as their further employment in the labor market.

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5270 of December 1, 2017, from the 2018/2019 academic year, a procedure has been established for allocating an additional two percent quota for people with disabilities from the total number of applicants to higher educational institutions [1.p.1]. On the basis of the Presidential Decree, a Government Decree was issued on June 2, 2018 “On Approving the Regulations on the Procedure for Admission of Persons with Disabilities to Higher Educational Institutions on the Basis of Additional State Grant Quotas”[2. p. 1] regulating the distribution of additional two percent state grant quotas. According to the resolution, the distribution of additional two percent quotas for persons with disabilities is formed by higher education institutions. The category of admission of disabled people to higher educational institutions on the basis of an additional quota includes persons who have a certificate of completion of general secondary education or a diploma of a secondary specialized, vocational educational institution and a certificate of I and II disability groups issued in the prescribed manner.

In Uzbekistan, inclusive education, which provides children with disabilities with equal opportunities for learning in the general education system, is still at an early stage of development. Until a comprehensive and fully inclusive approach is introduced at the primary

level of education, in our opinion, the benefits provided for admission to the university will remain a superficial measure.

The introduction of special benefits for people with disabilities at entrance exams can have negative consequences in the formation of possible complications during the examination for disability status by medical and labor expert commissions (VTEK). It will most likely become more difficult to get I or II disability group, because now this status gives the right to study at a university on a budgetary basis. Another issue is related to the fact that persons with disabilities of group III are not provided with such benefits when entering higher educational institutions.

Currently, there are a number of problems in the higher education system that negatively affect the full coverage of people with disabilities in higher education. In particular: due to the lack of facilities specifically designed for people with disabilities in the buildings and facilities of many national higher education institutions, students with disabilities who entered the university under an additional quota face such difficulties as: in many educational buildings, elevators are not installed or in need of repair; students often attend classes on different floors according to the class schedule, due to the height of the stairs, the lack of ramps, access to the front entrances of the university buildings is limited for students using wheelchairs, which does not allow them to participate in the educational process on an equal basis with other students [3.p. 30]

Based on the foregoing, in some higher education institutions it is proposed to create separate groups for students with disabilities, for example, to adapt rooms on the first floor of educational buildings for studying, taking into account the physical and mental capabilities of students, which will enable them to study in the same classroom with their peers.

The current situation in many universities of the country can be imagined as higher education institutions provide additional quotas and benefits to students with disabilities, but when entering higher education institutions, they do not pay special attention to the existing conditions in the main educational buildings on the basis of disability, and the implementation of inclusiveness in higher education requires the provision students with disabilities reasonable opportunities to realize their potential during their studies.

In this regard, it is also important to perform segmentation by type of disability. Reasonable accessibility for visually impaired students - taking into account their individual needs, for example, tactile textbooks in Braille. Also, visually impaired students cannot fully understand mathematical formulas, graphs drawn on the board, drawings, and these things are difficult to explain in words. For this, there are special textbooks published in six-point Braille. Unfortunately, today it is very difficult to find such special aids in the libraries of higher educational institutions. Providing sign language interpretation during seminars and lectures for students with hearing impairments is a reasonable convenience for them.

Students who are blind or visually impaired must purchase expensive specialized equipment, braille displays and related software to enable them to use a computer. Students with visual impairments require the services of a personal assistant, unless the premises and building of the university are equipped with signs in Braille.

If sign language interpreters are not provided by universities or the government, students with hearing impairments will have to hire them themselves. Without such facilities,

seminars and lectures lead to a superficial study of students' knowledge and skills, which negatively affects their future employment opportunities.

The problem here is that without sign language interpretation, deaf and hard of hearing students experience difficulties in mastering educational materials, as well as in communicating with students and teachers. Thus, when the curriculum becomes more complex, students with sensory disabilities lag behind other students, which negatively affects their learning and mental health.

For the full involvement of students with disabilities in the educational process at the university, it is necessary to implement not only the conditions, but also the tasks of special improvement of the educational process. Higher education should ensure the full and equal participation of students with disabilities, along with other students, not only in acquiring knowledge, but also in acquiring life skills and social integration. To do this, it is necessary to create support services for them, design and adapt the main educational buildings and hostels, taking into account universal design.

Assistance to persons with disabilities in finding employment is provided for in Article 25 of the Law "On Social Protection of Persons with Disabilities in the Republic of Uzbekistan". According to the Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 965 dated December 05, 2017 “On measures to further improve the procedure for establishing and reserving the minimum number of jobs for the placement of persons in need of social protection and experiencing difficulties in finding work and unable to compete on an equal footing in the labor market ”, organizations with an average number of employees on the list of more than 20 people, fathers with disabled children - mothers, it was established that jobs will be reserved for the employment of disabled people. At least 3% of jobs will be reserved for the disabled. [4. page 4]

Also, in the regional branches and divisions of the society for the vocational training of the disabled, 3-month courses on computer literacy and tailoring were organized, the young men and women who graduated from them are trying to start their own business if they do not find a job. In this regard, it would be advisable to establish a system for providing them with preferential loans by banks.

In addition, with a wider involvement in this work of non-governmental non-profit organizations, at the same time providing employment for people with disabilities on the basis of relevant areas of the service sector, crafts, housekeeping and other types. Since this issue has a social significance, a disabled person who is provided with a job seeks to prove himself and work hard for the development of the state and society.

Most importantly, it will allow persons with disabilities to join the people, freeing them from the view that they are a burden on society. If work in this direction is controlled by the public, if the population develops a positive attitude towards the disabled, the problems associated with providing them with work will be eliminated.

References:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 1, 2017, No. UP-5270 “On measures to radically improve the system of state support for persons with disabilities” https://lex.uz/docs/3436196.

2. Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated June 2, 2018 No. 417 “On approval of the provision for the admission of persons with disabilities to higher educational institutions for training on additional quotas based on a state grant” https://lex.uz/docs/3765162.

3. Shoev A.Kh. “Marketing of inclusive education in higher educational institutions of Uzbekistan” // Polish Journal of Science №35 (2021) VOL. 2 - p.28-31. https://www.poljs.com/wp-content/uploads/2021/01/Polish-Journal-of-Science-%E2%84%9635-2021-VOL.-2.pdf

4. Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 965 dated December 05, 2017 “On measures to further improve the procedure for establishing and reserving the minimum number of jobs for the placement of persons in need of social protection and experiencing difficulties in finding work and unable to compete on equal terms in the market labor" https://lex.uz/docs/3448330

TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH VA XORIJIY TILLARNI MUKAMMAL O‘RGATISH, TA’LIMDA USTUVOR ISLOHOTLAR

Umurzak Qaynarovich CHORSHANBAYEV
Guliston davlat universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi o‘qituvchisi
Sarvinoz Boburjon qizi BOTIROVA
Guliston davlat universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi

Annotatsiya: Tezisda oliy ta’lim sohalarida olib borilayotgan islohotlar haqida hamda Prezidentimiz oliy ta’limni isloh qilish bilan bir qatorda oliy ma’lumotli kadrlar ulushuni oshirish orqali yetakchi davlatlar safiga kirishimiz va bu sohada qo‘shimcha islohotlar uchun takliflar va xorijiy tillarni oliy ta’lim uchun naqadar muhimligi. Iqtisodiyot sohalarida xususan, soliq sohasini o‘qitishda xorij tili bilan bir vaqtda soliq fanlarini xorij tillarida olib borilishi haqida xususiy taklif berilgan.

Tayanch so‘zlar: Ingliz tili, xorij tilidagi sohaga oid kitob, oliy ta’lim islohot, Raqamli kitob, intensiv kurslar

Аннотация: Тезис о реформах в сфере высшего образования и о том, как наш президент, наряду с реформой высшего образования, встанет в ряды ведущих стран за счет увеличения доли высокообразованных кадров, и предложения по дополнительным реформам в этой сфере, и насколько это важно для высшего образования иностранных языков. Внесено специальное предложение преподавать налоговые дисциплины на иностранных языках одновременно с иностранным языком в сферах экономики, например, в сфере налогообложения.

Ключевые слова: Английский язык, Полевые учебники по иностранным языкам, Реформа высшего образования, Электронная книга, Интенсивные курсы

Abstract: The thesis is about the reforms in the field of higher education and how our president, along with the reform of higher education, will join the ranks of leading countries by increasing the share of highly educated personnel, and proposals for additional reforms in this field, and how important it is for higher education of foreign languages. A special proposal has

been made to teach tax subjects in foreign languages at the same time as a foreign language in the fields of economics, for example, in the field of taxation.

Keywords: English, Foreign Language Field Books, Higher Education Reform, Digital Book, Intensive Courses

Ne ko‘z bilan qaramaylikki hamma davlatlarda ham tanish bilish, o‘z ishini bilmasdan yoki bilib qastdan pul, moddiy va manaviy nafni ko‘zlab nafaqat o‘z kasbiga balki, kasbdoshlarining ham shaniga dog‘ tushurayotgan nopok insonlar ko‘payib bormoqda. Jamiyatda bu illatni karrupsiya deb ataladi. Bu atama Oliy ta’lim muassalarida ham borligi dilimizni xira qiladi va oliy ta’lim xodimlari bilan birgalikda Olit ta’lim, fan va inovatsiyalar vazirligi nomiga ham dog‘ tushurmoqda. Tezisda shunaqa qo‘shtirnoq ichida “Kasbini sotganlar” haqida va ularni tizimdan butunlay yo‘q tilish axborot texnologiyalarni qo‘llash, ta’lim tizimini raqamlilashtirish bilan ularni karupsiya qilishlariga yo‘l qoldirmagan xolda aftamatlashtish orqali bunga erisha olamiz. O‘zbekiston sharoitida biz hozirda jahon standartlaridan biri “Kredit modul” tizimini olib kelib uni rivojlangan davlatlarda kabi qo‘shimcha axborot platformasi “Hemis” bilan birgalikda olib bormoqdamiz. Ne ko‘z bilan qaraylikchi tizimda olib borilgan bu islohotlar natijasida karupsiya ulushi oliy ta’lim tizimida borgan sayin qisqarib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risid[83]agi qarorga qaraydigan bo‘lsa 2030-yilgacha O‘zbekistonda oliy ma’lumotlilar ulushini 50% ga ko‘tarishni muhim konseptual reja qilib olingan. “O‘zbekiston bunda sifat emas, balki songa qarab harakat qilyapti” degan tushuncha tug‘ilishi tayin lekin, oliy ta’limda olib borilayotgan islohotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, hozirgi vaqtda xususiy va davlat institutlari birgalikda rasmiy manbalarga qaraydigan bo‘lsa, 1 029 522[84] nafardan oshganligi aytilmoqda. Bu borada xususan soliq sohasiga qaraydigan bo‘lsa ya’ni soliqchilarni o‘qitish tizimiga qaraydigan bo‘lsa sohaga yetuk kadr tayyorlash bo‘yicha yaxshi islohotlar olib borishmoqda. Avvalllari iqtisodiyot sohalari uchun raqamli texnologiya va xorijiy tillar kamroq, ammo, ixtisos sohalar ko‘proq o‘qitilardi. Men bu tezisda soliq sohasida kadrlarni tayyorlash uchun raqamli texnologiyalar, xorijiy tillar bilan birgalikda uyg‘unlashgan kitoblarni soliqqa oid oliy ta’lim muassasalariga targ‘ib qilish g‘oyasini ilgari surmoqchiman. Soliq sohasida bizda hozir o‘zbek adabiyotlaridan keng foydalanamiz. Lekin, bu kitoblarning samarasi 1-2 yilga ham bormay barbod bo‘lmoqda. Buning asosiy sababi, soliq sohasida olib borilayotgan raqamlashuv jarayoni deb bilaman. Biroq, bu yaxshi ma’noda. Xuddi shu singari bitta yaxshi kitob uchun maxsus sayt ochib, unda yangiliklar, soliq sohasida bo‘layotgan o‘zgarishlarni avtomat integratsiya qilish yo‘li bilan birgalikda elektron kitob ishlab chiqilishi kerak. “Bu kitob bizga nima beradi?” deyishingiz mumkin. Lekin, bu kitob orqali biz birinchidan, har yili kitob yangilashni oldini olamiz, ikkinchidan ma’lumotlarni ishonchliligi va eng muhimi har-xil saytlarda olib borilayotgan norasmiy sayt ma’lumotlariga ishonib talabalarni bilim olishda qilayotgan xato tushunchalardan qutulamiz.

Yana bitta taklifim shundan iboratki, hozirda olib borilayotgan xorijiy tillarga berilayotgan e’tibor orqasidan yanada har bir oliy ta’lim o‘zlari har bitta mutaxassislik fanlari yuzasidan o‘zbek tilida berilgan asosiy terminlarni aralashtirgan holda xorijiy tillarni o‘tishi kerak deb

[83] https://lex.uz/docs/-4545884
[84] https://stat.edu.uz/

bilaman. To‘g‘ri, bu bizga nima beradi deydiganlar chiqishi aniq lekin, buni asosiy mazmuni shundan iboratki. Birinchidan, talaba nafaqat bitta fanni chuqur, balki qayta takrorlash qilmoqda. Masalan, Soliqqa oid fanni olaylik bunda biz soliq terminlarini qo‘llaymiz va talabalar buni eslab qolish ehtimoli 50%, agar bu terminlarni ingliz tili yoki birorta xorijiy tilda qayta qayta o‘qitish orqali 90%, hatto 100% ga ham olib chiqishimiz mumkin.

Takliflarni amalga oshirish mexanizmlari:

1-taklif. Buning uchun birinchi navbatda, 1 ta rasmiy sayt yaritilib, shu saytga hamma sohaning rasmiy ma’lumotlarini integratsiya qilish kerak va shu saytni ichida bo‘layotgan o‘zgarishlarni maxsus (apk, ios) telefonda foydalana oladigan kitob yaratilib uni ichida oliy ta’lim uchun kerakli fanlar yaratilishi va bu kitobni saytga bog‘lab qo‘yilishi kerak. Saytda qanaqadir o‘zgarish bo‘lsa darxol kitobda ham shu o‘zgarish avtomat tarzda to‘g‘irlanishi kerak.

2-takli. Bu taklifni amalga oshirish uchun, avvalambor, ta’lim muassasi birinchi navbatda bilim berishi kerak va zarur. Buning uchun birinchidan, xorijiy tilda dars beradigan o‘qituvchilarni mutaxassislik fanlaridan dars beradigan o‘qituvchilar tomonidan xorijiy tildan dars beradiganlarni maxsus kurslar tashkil qilinib til o‘qituvchilariga mutaxassislikdan dars berish kerak. Ikkinchidan, til o‘qituvchilari maxsus kursni tugatgan sertifikat bilan taqdirlanib, endi shu fan bo‘yicha institutdan o‘quv rejaga tushadigan o‘quv qo‘llanma, qo‘llanma va darslilar yozdirish. Bu kitoblardan foydalanga holda darslarni o‘tish orqali mutaxasislik fanlarini xorijiy tillarda o‘tilishi va oliy ta’lim muassalarining xorij bilan talabalar almashinuviga erishilganda xohlagan talabasini yuborgan taqdirda ham talaba mutaxasislik fanlarini biladi va xorij tajribasini o‘rganishda to‘siqlarga uchramaydi, ya’ni talaba u yerda ta’lim olgan taqdirda ham O‘zbekiston bilan solishtirib ko‘rib u davlatdan oladigan yangiliklarimizni, texnologiyalarmizni bemalol tahlil qila oladi. To‘g‘ri, bularni hammasi o‘qituvchilarning bo‘sh vaqtida albatta. Ammo, bu rag‘batlantirilmasa bu ish ham amalga oshmaydi. Agar ta’lim muassasa rahbariyati tadbirkorlik uchun ochmagan va bu takliflarni o‘qiyotgan bo‘lsa albatta bu ishlarni amalga oshiradi. Har bir soha bo‘yicha yetuk kadr yetkazish uchun bu ishlarni albatta amalga oshirishimiz kerak.

Xulosa

Raqamli sharoitda oliy ta’lim muassalarida olib borilayotgan islohotlar natijasida hozir oliy ta’lim bilim berish salohiyati bilan O‘zbekistonni aholisining oliy malumotga enga qatlamini ulushuni oshirmoqda. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, “Kredit modul” tizimi bilan “Hemis” axborot tizimi birgalikda oliy ta’limlarni yagona tarmoqqa yig‘moqda bu albatta juda yaxshi ish lekin, ish bor joyda kamchiliklar bor bu ikkala tizim birgalikda “Karupsiya” holatlarini olish uchun yaxshi ishlamoqda ammo, bilim berish darajasini oshirish uchun yuqoridagi takliflardan foydalangan holda maxsus platformani va maxsus elektron kitob ishlab chiqishni zamon talab qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://lex.uz/docs/-4545884
2. https://stat.edu.uz/
3. https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbekiston-respublikasida-ta-lim-sohasidagi-islohotlar/viewer
4. https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/11-o-zbekiston-milliy-ensiklopediyasi

THE NEGATIVE AND POSITIVE ASPECTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ECONOMICS

G‘anisher Anorqulov Alisher O‘g‘li
Lecturer at Gulistan State University
ganisher230@gmail.com

Abstract: The article also analyzes the results planned and used in practice in foreign countries on the development of technologies and mechanisms of artificial intelligence. Strategic objectives set in this direction in Uzbekistan are evaluated. As an important part of the socio-economic system the directions of artificial intelligence technologies use in the agrarian sphere are offered.

On February 17, 2021 the Decision of the President of the Republic of Uzbekistan "About measures on creation of conditions for operative introduction of technologies of artificial intelligence" is accepted. The purpose of this Decree is the rapid introduction of artificial intelligence technology in accordance with the Strategy "Digital Uzbekistan - 2030" and their widespread use in our country, ensuring the availability of digital data and their high quality, providing qualified personnel in this area.

Keywords: information technology, agriculture, fuzzy sets, computer recognition, forecasting. Schumpeterian economics, digitalization, SI application techniques, artificial intelligence, digital economy.

INTRODUCTION

The term "artificial intelligence" was coined by Stanford University (USA) in 1956. Intelligence is a set of factors and methods necessary to achieve that goal. Achieving the goal consists in applying the necessary rules to these factors. Artificial Intelligence (AI) is a system of software environments in which human thinking is modelled in a computer process[1]. Artificial Intelligence is a special field of computer science that typically has capabilities associated with human reasoning: language comprehension, learning, discussion, problem solving is concerned with creating computer systems with solving, translation, etc. capabilities. Nowadays, SI consists of algorithms and software complexes designed to perform various operations, and can perform several tasks that the human mind can perform. [2]. 1990. A. opened a new page in the development of SI. In 1997, an IBM computer called Deep Blue became the first computer in history to defeat world chess champion Garry Kasparov Another striking example is the IBM Watson supercomputer, which answers questions in a specific language based on its database. Also among the achievements of SI are programs such as Siri, a mobile assistant that has become a constant companion for many people, and Prisma, a photo processor. [3]

RESULTS AND DISCUSSION

Research and analysis show that information technology and artificial intelligence will become a major driver of global economic growth and account for the majority of global GDP in the coming years. The designation of 2020 by the President of the Republic of Uzbekistan as the year of "Development of Science, Education and Digital Economy" demonstrates that our republic pays special attention to the transition to digital economy, the development of

information technology and artificial intelligence. Undoubtedly, this is a positive revolutionary turn in the interests of our people [4].

Today, some countries have introduced the use of robotic nurses, unmanned vehicles, and order-delivery drones. Even some police tasks are performed by special robots. Scientists try to make their appearance as human as possible.[5]

In addition, Cee has become a regular assistant to journalists. For example, robots "working" for the Associated Press write financial reports. The use of SI has increased the number of news items in that publication from 300 to 4,400 per quarter.[6]

Not surprisingly, by "others" Gates was referring to Mark Zuckerberg, owner of Facebook. Because Mark has expressed his positive attitude to FOI: "It's always possible to create new technologies to do good or bad. "We will see the positive result of widespread adoption of SI in the next 5-10 years," he said, objecting to Ilon Musk's view [7].

The use of chatbots also brings a certain amount of convenience and makes it possible to help customers more quickly and accurately. In addition, with information about the customer and their actions, these bots can detect a problem and offer a quick solution. SI allows employees to focus on predictive analytics, speeding up repetitive administrative tasks[8]. It manages end-to-end work and data flow with automation. Continuous evaluation and data processing provides a clear picture through analytics. In this way, a service company can save significantly thanks to artificial intelligence. In high-tech enterprises, emotional intelligence systems are also highlighted in SI [9]. With the help of such systems, decision-making, personality, individual characteristics, perception and successful firm performance can be achieved. Emotional intelligence is a set of traits and abilities that includes a wide range of dispositions and personality skills, such as soft skills or intra, ANFIS is an emotion from a set of measurable physiological changes in the human body[10]. According to the results, producers with improved overall emotional intelligence become successful people in work and social environments. In this way, artificial intelligence can identify excess costs in business processes and suggest optimal use of resources to improve productivity. AI includes intelligent agents and intelligent systems.[11]

Intelligent agents are seen as the basis for building strong artificial intelligence, so an intelligent system is based on the characteristics of human cognition and learning. Smart objects capture the state of data and manage state content as they can manage data access or retrieval using methods allowed by the data object. Thus, enterprises use SI systems to find new solutions to recurring problems in their business processes, competition and technological advances.[12]

Conclusion

Artificial Intelligence (AI), therefore, are systems that mimic human intelligence to improve jobs, increase productivity and drive economic growth. The intelligence that has emerged from artificial intelligence has many of the know-how needed to improve efficiency and create new knowledge for business processes. Artificial Intelligence is about intelligent systems that enable employees to access valuable information through technological platforms.[13]

- Accelerating economic development through research and innovation;
- Increase the share of public and private sector investment in SI technology development;
- Increase funding for research and development activities;
- Training of a national workforce with competitive and high qualifications and skills through education programmes, training and retraining;[14]

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan PQ-4996 of 17.02.2021 "On Measures for Creation of Conditions for Operational Introduction of Artificial Intelligence Technologies".

2. Decision no. PP-5234 of the President of the Republic of Uzbekistan of 05.10.2020 on approval of the strategy "Digital Uzbekistan - 2030" and measures for its effective implementation

3. Bostrom N. Artificial Intelligence. Stage. Threat. Strategy. Moscow: Mann, Ivanov & Ferber, 2016. 496 c.

4. Luger D.F. Artificial Intelligence. Strategies and methods for solving complex problems. Moscow: Williams, 2005. 864 c.

5. Ross A. Industries of the future. Moscow: AST, 2017. 288 c.

6. Qaxxorovna, T. G. (2023). The Impact of Artificial Intelligence on the Economy. Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal, 2(2), 57-61.

7. Gulizahro T., Mavluda I., Shahnoza A., Hilola S. (2023, April). Improving digitalization in the development of accounting science. In Universal Science Research Conference 2023 (Vol. 1, No. 4, pp. 102-104).

8. Madinabonu, A., Nurjahan, N., and Mehriniso, M. (2023, April). A National Accounting Standard. In Universal Research Conference 2023 (Vol. 1, No. 4, pp. 93-95).

9. Kahhorovna, T.G. (2023). The impact of artificial intelligence on the economy. Web of Synergy: International Journal of Interdisciplinary Research, 2(2), 57-61.

10. Kahhorovna T.G., Djurayevich Z.A., Bobomurot oglu N.R. (2023). Increasing innovation activity in agriculture. Scientific journal of sustainable and leadership studies online, 3(2), 80-84.

11. turaeva, G. (2023). The Importance Of Sustainability Of Grain Production In The Consumer Basket. Economics and Education, 24(2), 440-444.

12. turaeva G., Mamarakhimov A., Berdikulov S. and Robimkulov N. (2023). The Role of Ict In The Development Of Accounting Science. Innovative research of modern bog: theory and practice, 2(15), 25-26.

13. Gulizahro T., Hurriyat M., Oydina N., Umid N. and Mukhlisa O. (2023, April). "1s:Accounting In The Digital Economy. In Universal Research Conference 2023 (Vol. 1, No. 4, pp. 96-98).

14 Berkinov Bozorboy Berkinovich. Foreign strategies of artificial intelligence development and directions of its practical use. Journal of Economics and Innovative Technologies. 3/2022, May-June (No. 00059).

DON ISHLAB CHIQARISH BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA XORIJIY TAJRIBALAR

Turayeva Gulizahro Qaxxorovna
Guliston Davlat Universiteti mustaqil tadqiqotchisi
zakhroturaeva@gmail.com

Abstract: Maqola materiallari jahonda bug'doy yetishtirish to‘g'risidagi ma'lumotlarni o‘z ichiga oladi , asosiy bug'doy ishlab chiqaruvchi mamlakatlarda yig'imlar hajmi to‘g'risidagi ma'lumotlar (TOP-100). Maqola AB-Center Agrobiznes ekspert-tahlil markazi ekspertlari tomonidan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) statistik va prognoz ma’lumotlari asosida tayyorlangan.

Keywords: grain and grain products, grain production, productivity, efficiency, grain independence, agricultural technology.

Kirish (Introduction)

Jahon miqyosida aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda agrar sohaning o‘rni va ahamiyati kundan-kunga oshib bormoqda. Jumladan, bug‘doy eng ko‘p tarqalgan asosiy donli ekinlardan biri hisoblanadi. Bug‘doy noni o‘zining ta’mi, to‘yimliligi va hazm bo‘lishi bilan yuqori baholanadi, mamlakatimizda ham mavjud resurs va imkoniyatlardan oqilona foydalanib, aholini qishloq xo‘jalik mahsulotlari bilan kafolatli ta’minlash, hosildorlik va manfaatdorlikni yanada oshirish, sohaga ilm-fan yutuqlari hamda zamonaviy yondashuvlarni joriy etish dolzarb masaladir.

Bug‘doy eng ko‘p tarqalgan asosiy donli ekinlardan biri hisoblanadi. Bug‘doy noni o‘zining ta’mi, to‘yimliligi va hazm bo‘lishi bilan yuqori baholanadi. Bug‘doy donining tarkibida uning naviga, ekish sharoitiga qarab 11,0% dan 18-19% gacha oqsil moddasi bo‘ladi. Bug‘doy nonidagi oqsilning hazm bo‘lishi 95% ni tashkil qiladi. Bundan tashqari, bug‘doy donidan yorma tayyorlanadi, uning uni makaron va konditer sanoatida ishlatiladi. Bug‘doy donining sifati, ya’ni tarkibidagi oqsil, kleykovina miqdori bug‘doy naviga hamda etishtirilayotgan mintaqaning tuproq–iqlim sharoitiga qarab o‘zgaradi.Bug‘doyning somoni va poxoli em-xashak sifatida chorva mollariga beriladi, yanchishdan chiqqan chiqindilari yuqori sifatli ozuqa hisoblanadi. Texnikada bug‘doy donidan spirt, kraxmal, kleykovina, dekstrin, kley va boshqa har xil mahsulotlar olinadi. Butun dunyo xalklarining yarmidan ko‘prog‘i oziq-ovqat sifatida bug‘doy nonidan foydalanadi. Bug‘doy nonining tarkibida oqsil va kraxmal ko‘p, oqsil moddalar, asosan, kleykovina tarkibida bo‘lganligi uchun uning unidan sifatli non tayyorlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Don ishlab chiqarish barqarorligini taminlashning qanchalik zarurligi va uning foydali jixatlari haqida iqtisodchi olimlar va mutaxassislar tomonidan o‘zlarining tadqiqotlarida va xalqaro konferentsiyalarda fikr va mulohazalarini keltirib o‘tishgan. Ular tomonidan don maxsulotini samaradorligini oshirishda tabiiy va intensiv yo‘l bilan ishlab chiqarishni ko‘paytirish amaliyotlari, don maxsulotining mamlakat iqtisodiyotida tutgan o‘rni va ularning ijobiy jihatlarini o‘z davrlaridagi mavjud holatlar bo‘yicha ko‘rsatib o‘tishgan. [1]

Atabaeva X.N., Xudayqulov J.B. larining ta’kidlashicha Bug‘doy eng ko‘p tarqalgan Asosiy donli ekinlaridan biri xisoblanadi. Butun dunyo xalqlarining yarmidan ko‘prog‘i oziq-ovqat sifatida bug‘doy nonidan foydalanadi. Bug‘doy nonning tarkibida oqsil va kraxmal ko‘p, oqsil moldalar asosan kleykovina tarkibida bo‘lganligi uchun uning unidan sifatli non tayyorlanadi. Bug‘doy noni o‘zining ta’mi, to‘yimliligi va xazm bo‘lishi bilan yuqori baxolanadi. Bug‘doy donining tarkibida uning naviga, ekish shapoitira qarab 11,0% dan 18-19% gacha oqsil moddasi bo‘ladi.[2]

Z.M.Ilyina qishloq xo‘jaligida oziq-ovqat bozori barqarorlikni tahlili uchun quyidagi yondashuvlardan foydalanishni taklif qiladi [3]: statik (bozor rivojlanish chegaralarini aniqlash); dinamik (dinamiklar qatorining tebranishini o‘rganish); adaptiv (oziq-ovqat tizimining tashqi sharoitlarning o‘zgarishiga moslashish darajasini omilli baholash).

“Factors for increasing the stability of grain production and performance indicators” mavzusidagi maqolamizda bir qator iqtisodiy ko‘rsatkichlarni tahlil etib, oziq – ovqat tizimini barqaror rivojlantirish, xususan qishloq xo‘jaligida g‘alla maxsuloti savdosida birja mexanizmi faoliyati don barqarorligi bilan bevosita bog‘liqligini aniqlaganmiz [4,5].

Qishloq xo‘jaligida oziq-ovqat barqarorligini ta’minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari, ularning obyekti va ko‘lamiga ko‘ra (oziq-ovqat bozori, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi, investitsiya faoliyati, davlat tomonidan tartibga solish, o‘sish barqarorligi, strategiyani amalga oshirish va boshqalar) tarkibiy unsurlari qishloq xo‘jaligi sohasidagi xorij olimlarining ishlarida taklif etilgan: E.F.Zavorotin [6, 300-b], V.Z.Mazloev [7, 15-b]

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Don ishlab chiqarish barqarorligini ta’minlash istiqbollarini yaratish bo‘yicha mavjud bo‘lgan ilmiy tadqiqotlarni o‘rganish, tarif va narx shakllanishini qiyosiy solishtirish, statistik ma’lumotlarni o‘rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraktsiyalash, ma’lumotni guruxlash, nisbiy va garmonik o‘rtachalar aniqlash analiz va sintez usullaridan keng foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Cheklangan resurslar sharoitida ulardan oqilona foydalanish, shuningdek, ularning optimal nisbati ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va biznes jarayonlarini qurishda muhim omil hisoblanadi. Ishlab chiqarish resurslarining haddan tashqari sarflanishi yoki to‘liq foydalanilmasligi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining samaradorligini pasayishiga olib keladi, bu esa keyinchalik ishlab chiqarishni kengaytirishning mumkin emasligi va g‘alla sanoatining turg‘unligida namoyon bo‘ladi. Shunday ekan, mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida asosan don yetishtirishning iqtisodiy samaradorligi va barqarorligini ta’minlashning ayrim jihatlari masalalari ko‘rib chiqildi. Shu bilan birga, “G‘alla yetishtirish barqarorligi” ilmiy kategoriyasini aniqlash, don yetishtirishning ishlab chiqarish va iqtisodiy salohiyati strukturasining xususiyatlarini, g‘alla yetishtirishning iqtisodiy rivojlanish sikllarini, o‘zgaruvchan ob-havo va iqlim sharoitlarining ta’sirini aniqlash masalalari ko‘rib chiqildi. g‘alla yetishtirishning barqarorligi bo‘yicha iqlim sharoiti va uzoq muddatli xavfsizlik stsenariylarini ishlab chiqish yetarli darajada o‘rganilmaganligicha qolmoqda.Shu bilan birga, xo‘jalik yuritishning tez o‘zgarib borayotgan iqtisodiy va texnologik sharoitlari, mamlakatimizning ko‘pgina hududlarida g‘alla yetishtirishning beqarorligi nazariy usullarni yanada rivojlantirish zarurligini taqozo etmoqda.G‘alla sanoatida iqtisodiy o‘sish dinamikada barqaror bo‘lgan yalpi g‘alla ishlab chiqarishning ham natura, ham aholi jon boshiga o‘sishi bilan ifodalanadi[8]

Xalqaro Don Kengashining (IGC) iyul oyidagi hisobotida global bug'doy ishlab chiqarish 2022-23 yillarda 770 million tonnaga yetishi, 2021-22 yillardagi 781 million tonnadan 195 million tonnasi savdo uchun mavjud bo‘lishini prognoz qiladi.[9] Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) ma'lumotlariga ko‘ra, bug'doyning ko‘p ishlab chiqarilishi bir necha mamlakatlarda va undan ham kamroq mamlakatlar asosiy eksportchilar hisoblanadi.

Bu yerda 2000-2020 yillardagi jami hosildorlikka qarab bug‘doy yetishtiruvchi 10 ta davlatning ro‘yxati keltirilgan. 2022-23 yillar uchun ishlab chiqarish va iste'mol prognozlari bilan **1-diagramda tanishamiz.**

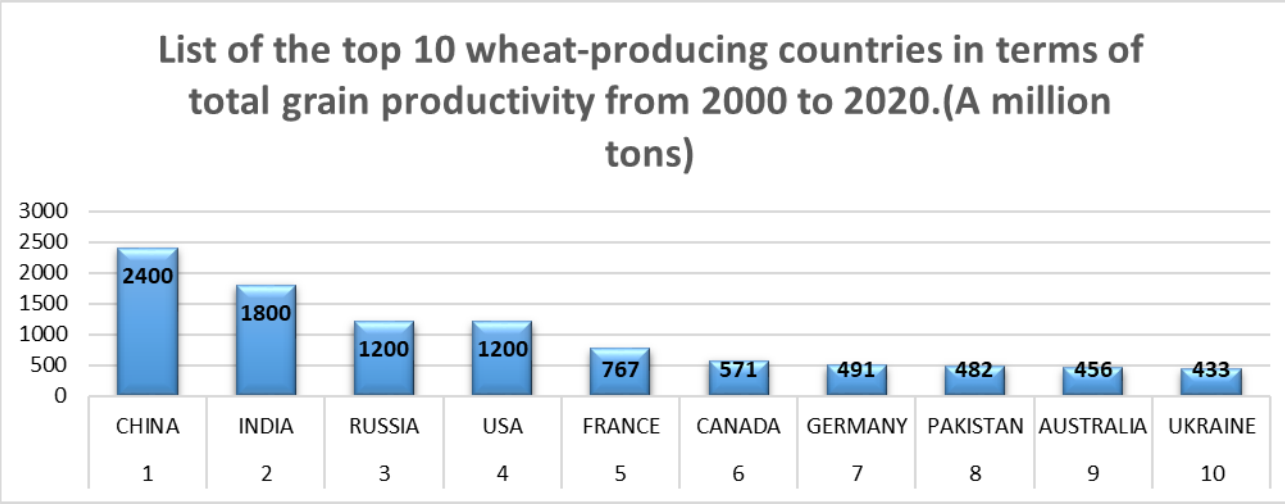

1-diagram.(FAO), (OECD) compiled by the author based on statistical and forecast data.

1. Xitoy – 2,4 mlrd

Dunyoda bug'doy etishtiradigan asosiy davlat sifatida bug'doy ekish Sariq daryosi va Xuayxe daryosi havzasida va asosan Shimoliy Xitoy tekisligida keng tarqalgan. Xitoy 21-asrning dastlabki ikki o‘n yilligida bug'doy yetishtirish bo‘yicha dunyodagi birinchi o‘rinda turadi (jami 17%) - 2,4 milliard tonna. Shu bilan birga, 1,4 milliard xitoylik ham bug'doyning eng katta iste'molchisi hisoblanadi. IGC prognozlariga ko‘ra, Xitoy 2022G‘23 yilgi mavsumda 135,8 million tonna bug'doy ishlab chiqarildi va shundan 141 million tonna iste'mol uchun. Endi bug'doy xitoyliklarning asosiy oziq-ovqatlaridan biriga aylandi, bu Xitoy g'alla iste'molining qariyb 40 foizini tashkil etadi.

2. HINDISTON – 1,8 mlrd.

Bug'doy Hindistonda har yili yuz millionlab hindularni oziqlantiradigan ikkinchi muhim oziq-ovqat mahsuloti (guruch yonida)Hindiston joriy asrning dastlabki 20 yilida jahon bug'doyining 12,5 foizini ishlab chiqargan. Bu mamlakatda ushbu hosilning 104,5 million tonnasini iste'mol qiladigan 1,38 milliard odam yashaydi. IGC prognozlariga ko‘ra, Hindiston 2022G‘23 yilgi mavsumda 105 million tonna bug'doy ishlab chiqarildi.

3. ROSSIYA - 1,2 milliard tonna.

Rossiya nafaqat bug'doy ishlab chiqarish bo‘yicha dunyoda uchinchi, balki dunyodagi birinchi eksportchidir. Statistikaga ko‘ra, 2018 yildan 2019 yilgacha Rossiyaning bug'doy eksporti 32,5 million tonnaga etdi, bu dunyoda eng yirik bug'doy eksportchilari qatorida AQSh va Kanadani ortda qoldirdi. Rossiyada kuzgi bug'doy asosiy ekish navidir va u asosan Rossiyaning g'arbiy mintaqasida ekilgan. Hosil har yili avgust-oktyabr oylarida ekilgan va kelgusi yilning iyul-avgust oylarida yig'ib olinadi.Ko‘rib chiqilayotgan davrda Rossiya butun dunyo bug'doyining 8,4 foizini ishlab chiqardi va eng yirik eksportchi hisoblanadi. IGC ma'lumotlariga ko‘ra, 2022G‘23 yilgi mavsumda Rossiyada 85,2 million tonna bug'doy ishlab chiqariladi, shundan 37,6 million tonnasi jahon bozoriga etkazib berildi, ichki iste'mol esa 44,4 million tonnani tashkil qildi.

4. AQSH – 1,2 mlrd

Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi bug'doyning vazn birligi buxel hisoblanadi. Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi asosiy donalardan biri bo‘lib, uning mahsuloti har doim faqat makkajo‘xori va soya piyozidan keyin ikkinchi o‘rinni egalladi va u mamlakatning barcha hududlariga ekilgan. Qo‘shma Shtatlar Qishloq xo‘jaligi Departamentining tasnifiga ko‘ra, mamlakatda bug'doyning sakkizta navi mavjud bo‘lib, ularning 50 foizi har yili eksport qilinadi, 9 milliard AQSh dollarlik eksport tushumi mavjud.Bu 1,2 mlrd tonna miqdordagi bug'doy AQSh tomonidan 2000-2020 yillarda ishlab chiqarilgan. 2022G‘23 yilgi mavsum uchun IGC tomonidan bug'doy ishlab chiqarish 48 million tonna, iste'mol 30,9 million tonna va eksport 22 million tonnaga etkazildi. Mamlakat Rossiyadan keyin ikkinchi eksportchi hisoblanadi.

5. FRANSA – 767 mln.t

Frantsiya Rossiyadan tashqari Evropada eng yirik bug'doy ishlab chiqaruvchisi. Uning ekish maydoni butun mamlakat bo‘ylab tarqalgan, ammo u Frantsiyaning shimolidagi eng katta. Kuzgi bug'doy bu mamlakatda asosiy bug'doy navidir. U har yili kuzda ekilgan va kelgusi yilning avgust oyida yig'ib olinadi.Evropa Ittifoqidagi eng yirik bug'doy ishlab chiqaruvchisi - 2000-2020 yillarda butun dunyo hajmining 5,4%. FranceAgriMer 2022G‘23 yilgi mavsumda bug'doy yetishtirishni 32,89 million tonna va eksportni 17,3 million tonnaga bajardi.

6.KANADA – 571 mln t

2000-2020 yillarda jahon jami bug'doy yetishtirishning 4% 2022G‘23 yilgi mavsumda IGC tomonidan bug'doy yetishtirish 32,4 million tonna, eksport esa 22,8 million tonnaga bajardi. Bug'doy Kanadaning eng muhim ekinidir va u bir necha maqsadlarda ishlatiladi, masalan, non ishlab chiqarish va chorvachilik uchun ozuqa unini ishlab chiqarish, Ontario esa Kanadadagi kuzgi bug'doy etishtirishning 82 foizini tashkil qiladi.

7. GERMANIYA – 491 mln t

2000-2020 yillarda jahon jami bug'doy yetishtirishning 3,5% 2022G‘23 yilgi mavsumda bug'doy yetishtirish Germaniya fermerlar kooperativlari uyushmasi tomonidan 22,65 million tonnaga etkazildi. Germaniya Evropadagi eng yirik oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi davlatlardan biridir. Kuzgi bug'doy butun mamlakat bo‘ylab ekilgan, ammo u asosan Germaniyaning markaziy qismida to‘plangan. Agar iqlim sharoiti normal bo‘lsa, hosil oktyabr oyida ekilib, keyingi yilning avgust oyida yig'ib olinadi.

8.POKISTAN - 482 mln.t

2000-2020 yillarda jahon jami bug'doy yetishtirishning 3,4% 2022G‘23 yilgi mavsumda USDA bug'doy ishlab chiqarib 25,4 Mt, iste'molga esa 29,2 Mt ga etkazildi. Pokistonda bug'doy asosiy oziq-ovqat mahsuloti bo‘lib, butun mamlakat bo‘ylab ekilgan Pokiston xalqining asosiy oziq-ovqatidir.

9. AVSTRALIYA – 456 mln t

Ushbu ro‘yxatda Avstraliya aholi soni bo‘yicha eng kichik davlat - 25,7 million kishi. 2000-2020 yillarda jahon jami bug'doy yetishtirishning 3,2% 2022G‘23 yilgi mavsumda IGC tomonidan 30,6 million tonna bug'doy yetishtirib, eksport esa 24,7 million tonnaga bajarildi.

10. UKRAYNA - 433 million tonna

Ukraina 2000-2020 yillarda jahon bug'doyining 3,1 foizini ishlab chiqaradigan dunyodagi eng yirik bug'doy eksportchilari beshligiga kiradi. Ukrainadagi voqealarga qaramay, 2022G‘23 yilgi mavsumda IGC tomonidan bug'doy ishlab chiqarish 19,4 million tonna, eksport esa 10 million tonnaga bashorat qilingan.. Ukrainada bug'doy butun mamlakat bo‘ylab ekilgan, ammo

ishlab chiqarishning katta qismi markaziy va janubiy markaziy mintaqalar tomonidan ta'minlanadi. Hosil kuzda ekilgan va kelgusi yilning iyul-avgust oylarida yig'ib olinadi.

Dunyodagi TOP-30 bug'doy yetishtiruvchi mamlakatlar umumiy hosilning 92,4% ni tashkil qiladi. 2014-yilda TOP-30likka yuqoridagi davlatlardan tashqari Turkiya, Buyuk Britaniya, Argentina, Qozog‘iston, Polsha, Misr, Eron, Ruminiya, Italiya, O‘zbekiston, Ispaniya, Braziliya, Chexiya, Afg‘oniston, Bolgariya, Vengriya, Marokash kirdi. , Daniya, Efiopiya va Iroq.mamlakatlarini o‘z ichiga oladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion & Recommendations)

G‘alla eng ko‘p tarqalgan asosiy donli ekinlardan biri hisoblanadi**.** G‘alla yetishtirish va iqtisodiyot tarmoqlari o‘rtasida ko‘p tomonlama aloqalarning mavjudligi barqaror don yetishtirish butun qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi va tovar bozori barqarorligini ta’minlashning asosi ekanligini ta’kidlash imkonini beradi. Barqaror don yetishtirish mamlakat iqtisodiy tizimining salmoqli qismini rivojlantirish uchun salmoqli salohiyatga ega. Butun dunyo xalklarining yarmidan ko‘prog‘i oziq-ovqat sifatida bug‘doy nonidan foydalanadi va bu maxsulot “istemol savatidagi” birinchi o‘rinda turadi. Demakki non va non maxsulotlari istemoli ulushi o‘sib borayotgan bir iqtisodiy vaziyatda don ishlab chiqarish barqarorligini ta’minlash mamlakat oziq-ovqat xavsizligi uchun ham juda muximdir. Donli o‘simliklar band etgan maydon jahonda ekin maydonlarining 50 foizini tashkil etadi. Yilida dunèda 2,0 mlrd. tonnaga yaqin don etishtiriladi. Bu jon boshiga 3,1 ts dan to‘g‘ri keldi. Don asosiy oziq-ovqat mahsuloti bo‘lib, sanoat uchun xom ashè hisoblanadi. Jahon miqèsida don mahsulotlari etishtirish darajasi aholining o‘sib borish darajasidan yuqori sur’atda rivojlanmoqda. Chunonchi, jon boshiga har yili 3-4 ts dan etishtirilmoqda. Donning import etuvchi mamlakatlar G‘arbiy Evropa mamlakatlari hisoblanadi. Chetga chiqariladigan don mahsulotining 95% don holatida, bug‘doy mahsulotining 8% un holatida eksport qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Information from the Food and Agriculture Organization. "Grain industry". 2022
2. 2.Atabaeva X.N., Xudayqulov J.B. “O‘simlikshunoslik”. “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, Toshkent: 2018.
3. .Ilina Z.M. Ustoychivost razvitiya prodovolstvennoy sistemo‘: metodicheskie aspekto‘ G‘ Z.M. Ilina G‘G‘ Vestsi Natso‘yanalnay akademii navuk Belarusi. Sero‘ya agrarno‘x navuk. - 2013. - № 2. - S. 9-19.
4. Turayeva, G. (2023). Factors For Increasing The Stability Of Grain Production And Performance Indicators. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2(6), 45-50.
5. Qaxxorovna, T. G. (2023). The Impact of Artificial Intelligence on the Economy. Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal, 2(2), 57-61.
6. Zavorotin, E.F. Organizacionno-jekonomicheskij mehanizm ustojchivogo razvitija agropromyshlennogo kompleksa i sel'skih territorij v Povolzh'e [Tekst] G‘ E.F. Zavorotin, V.I. Afanas'ev, A.A. Gordopolova, N.S. Tjurina, A.P. Nesmyslenov i dr. - Saratov: Saratovskij istochnik, 2017. - 300 b.

7. .Mazloev, V.Z. Formirovanie processov transformacii jekonomicheskogo mehanizma agrarnogo sektora [Tekst] G‘ V.Z. Mazloev, M.G. Ozerova G‘G‘ Jekonomika sel'skogo hozjajstva Rossii. - 2017. -№ 8. 15-21 b.

8. Бурханов, А., Мухаметов, А., & Уразматов, Д. (2020). Эркин ицтисодии зоналар фаолиятида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг Козогистон тажрибаси. Экономика И Образование, 1(2), 158-167.

9. Abduvokhidov, A. A., Khodjimuratovich, A. B., Toshboev, B. B., & Abdurahmonovich, Y. O. (2021). Mechanisms of import substitution policy in the region. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(12), 45-59.

QISHLOQ XO‘JALIGIDA SMART ISHLAB CHIQARISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Yusufaliyev Olimjon,
Guliston Davlat Universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi dotsenti
yusufaliyevO@gmail.com
Umaraliyev Olimjon,
Guliston Davlat Universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi o‘qituvchisi
olimjon@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada qishloq xo‘jaligini rivojlantirishda “Smart qishloq xo‘jaligi” negizida integratsiyalashgan “Smart ishlab chiqarish” tizimini shakllantirishning resurs imkoniyatlari tahlil qilingan. Ilg‘or xorij tajribasini qishloq xo‘jaligi misolida milliy iqtisodiyotda qo‘llash imkoniyatlari “Smart qishloq xo‘jaligi” negizida integratsiyalashgan “Smart ishlab chiqarish” platformasini shakllantirish asosida baholangan. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda “Smart ishlab chiqarish” tizimini tashkil etuvchilarining funktsional bloklarlari sharhlab berilgan.

Kalit so‘zlar: Qishloq xo‘jaligi, ishlab chiqarish, smart qishloq xo‘jaligi, “smart ishlab chiqarish” platformasi, axborot almashinuv modeli, jahon tajribasi

Kirish

Hukumatimiz tomonidan qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etgan holda resurslardan samarali foydalanish alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, suv omborlari, viloyat va tumanlararo irrigatsiya tizimlari, tuman irrigatsiya tizimlarida avtomatlashtirilgan qurilmalarni o‘rnatish istiqboldagi ikki yil hisobida 269 tadan 400 donagacha etkazish belgilangan. Qishloq xo‘jaligi texnikalarini boshqarishda sun’iy yo‘ldosh navigatsiya texnologiyalaridan foydalanishning ulushini 2021-2026 yillarda 10 % dan50% gacha oshirish maqsad qilingan [1, 2].

Qashqadaryo viloyatida raqamli infratuzilmani kengaytirish chora-tadbirlarining asosiy amalga oshirish mexanizmi yuqori tezlikdagi axborot uzatish, qabul qilishning optic tolali va simsiz aloqa tarmoqlariga ulanish tizimini tashkil etish hisoblanadi.

Axborot tizimlari va dasturiy mahsulotlarni joriy etish bo‘yicha innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali viloyatda qishloq xo‘jaligi, transport, qurilish, savdo va boshqa sohalarda ko‘rsatilayotgan xizmatlar haqida aholiga ma’lumot berish, onlayn buyurtma

berish imkonini beruvchi mobil ilova yaratish dastlabkiyil uchun vazifalari qatorida belgilangan. Mobil ilovaning eng ahamiyatlilik jihati, bu eng qulaytarzda ma'lumotlar bazasidan foydalanish vositasi bo‘ladi. Bunda, xususan, qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarish turi, hajmi, narxi, sifati boshqa ma'lumotlar bilan aholini, tadbirkorlarni, ishlab chiqaruvchilarni ta'minlash bilan, qaysi mazmundagi axborotlarga murojaatlar ressteri asosida talab darajasini aniqlash imkoniyati kelib chiqadi. Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish sharoitida axborot almashinuv vositalarining ahamiyati, iqtisodiy samaradorligi, bir qator afzalliklari ilmiy manbalarda keltirib o‘tiladi [3, 4]. Bugungi kunda milliy iqtisodiyotda IT-texnologiyalarini maqsadli qo‘llash, yangi innovatsialarni joriy etish davr talabi hisoblanadi. Mazkur talabni ilmiy manbalarda “qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining iqtisodiyot boshqa tarmoqlaridan ortda qolmaslik sharti hamdir” [5] sifatida e'tirof etishadi.

Tahlil va natijalar.

O‘zbekiston Respublikasida “Smart qishloq xo‘jaligi” tizimida fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish o‘ziga xos ustuvorliklik jihatlariga ega deb hisoblaymiz. Bu esa boshqa toifadagi ishlab chiqaruvchi sub'ektlarining fermer xo‘jaliklari, klaster tizimlari bilan to‘liq integratsiyalashuvini taqozo etadi. Bu kichik sub'ektlarning kelgusidagi qishloq xo‘jaligining rivojlanish pozitsiyasidan ortda qolmasligining asosiy yo‘llaridan biridir. Bunga asosiy sabablar sifatida bir qancha muammoli jihatlarni sanab o‘tish mumkin.[6]

Jumladan: qishloq xo‘jaligida raqamli texnolo-giyalarning joriy etilishi kichik ishlab chiqaruvchi sub'ektlari uchun bir qator iqtisodiy muammolarni keltirib chiqaradi, jumladan, texnologik vositalarning va ularga xizmat ko‘rsatish narxining ishlab chiqaruvchi daromadiga nisbatan yuqoriligidir. Bu holda ishlab chiqarish hajmi yuqori bo‘lgan ishlab chiqaruvchi sub'ektlari bilan hamkorlikda ijara shartlarini tuzish bilan “Smart qishloq xo‘jaligi” texnologiyalari xizmatidan foydalanish imkoniyatini yaratish eng maqbul yondashuv bo‘lishi tabiiydir. Eksport-import muammolarining ijobiy hal qilinishida yordam beradi. Ko‘pgina qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishda import hisobidan qoplanayotgan resurslarning ikkilamchi bozoridan voz kechishga, eks-portda ishlab chiqaruvchining bevosita faoliyatidagi cheklanishlarni bartaraf etishda ishlab chiqaruvchi sub'ektlar o‘rtasida kooperatsiya tizimini yo‘lga qo‘yish yaxshi samara bermoqda[7]

Qishloq xo‘jaligiga oid statistik axborotlarni shakllantirishga yordam beradi. Ko‘p-gina yordamchi dehqon xo‘jaliklari to‘g‘risidagi ma'lumotlarda, bu xo‘jaliklar hisobot topshirmaganligi va ular to‘g‘risida umumiy ma'lumotlar mahalliy qishloq idoralari orqali tizimsiz taqdim etilishi sababli, ma'lumotlar aniqligi talab darajasida bo‘lmay qolmoqda, ish bilan bandlik masalasi. Femer xo‘jaliklarida mavjud mavsumiy ishlarga yollanma ishchilar jalb qilinadi. Parvarishlash, yig‘im-terim mavsum ishlari asason yollanma ishchilar tomonidan amalga oshiriladi. 1-rasm.

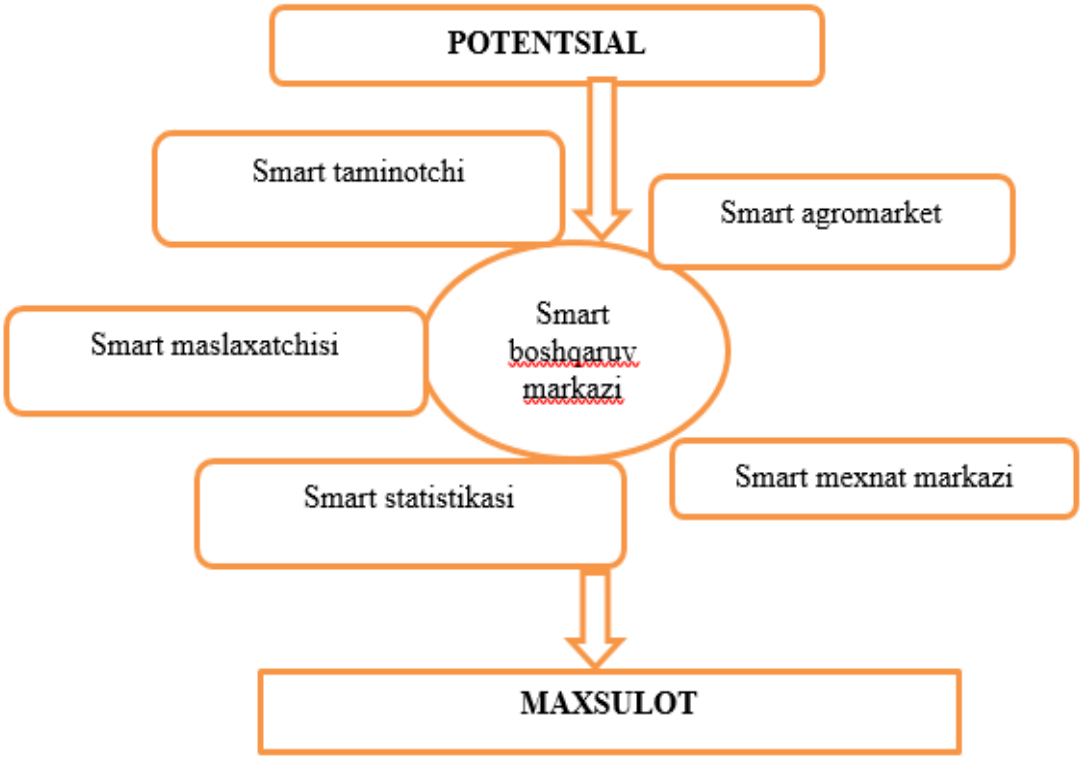

1-rasm.Integratsiyalashgan smart ishlab chiqarish tizimi.

Qishloq aholisining vaqtincha ishsiz qatlamini fermer xo‘jaliklari bilan aloqasi o‘rtada xususiy shaxslar aralashuviga barham beriladi va boshqalar. Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish va “Smart qishloq xo‘jaligi” tizimiga o‘tish sharoitida ushbu tizim va platforma, rivojlanishda fermer xo‘jaliklari ustuvorligini va kichik ishlab chiqarish sub’ektlari faoliyati rivojlanish talablaridan ortda qolmasligini ta’minlash, klaster tizimi faoliyatida qulayliklarni oshirish, ishlab chiqaruvchi toifalari o‘rtasidagi integratsiyalashuv jarayonini tashkil etish, qishloq ahalisi turmush tarzini yaxshilash yo‘lida xizmat qiluvchi vositalardan biri sifatida ahamiyatlidir(1-rasm)[8]

Xulosava takliflar: Fikrimizcha, qishloq xo‘jaligini rivojlantirishda ekonometrik modellashtirish-ning eng muhim zarurati murakkab tizimni tadqiq etish imkoniyatini yaratishda, asosiy ko‘rsatkichlarini prognozlashda, omillarning o‘zaro bog‘liqlik darajasini, optimallik me-zonlari va barqarorlik shartlarini aniqlashda, tizim sifatida barcha elementlarining sa-maradorligini baholashda, rivojlanishning iqtisodiy qonuniyatlarini ifodalashda keng imkoniyatlari bilan asoslanadi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarishni ekonometrik modellashtirish jarayonini ma’lum bir strategiya asosida olib borilishi kompleks muammolarni qo‘yish va ularga tizimli yondashish imkonini beradi. Bu esa ilmiy tadqiqot natijalari samaradorligini ta’minlovchi yaxlit mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Raqamli O‘zbekiston –2030” strategiyasi doirasida 2020–2022 yillar Qashqadaryo viloyatini raqamli transformatsiya qilish dasturi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi PF–6079-son farmoniga 13-ilova.

2.Otabekov, J., Alikulov, R., Turayeva, G., & Iskanova, M. (2023, April). The “Green Economy” And Its Priority For Improving Economic Relations. In International Conference on Business Management and Humanities (Vol. 1, No. 1, pp. 20-24).
3.Rakhmatov, K., Umaraliev, O., Yusufaliyev, O., & Jonikulov, B. (2023, April). Developing Principles Of Agricultural Economics In Improving The Welfare Of The Population. In International Conference on Business Management and Humanities (Vol. 1, No. 1, pp. 16-19).
4.Azamat, Z., Javdod, O., Ravshan, A., Gulizahro, T., & Dilafruz, A. (2023). Methodology For Improving Agricultural Production In Uzbekistan. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(4), 277-279.
5.Turayeva, G., Ismoilova, M., Mamasoliyeva, C., Nuraliyeva, P., Nuriddinova, M., Oqbo‘tayev, O., ... & Xudoynazarova, N. (2022). Qishloq Xo‘Jaligi Iqtisodiyotida Start Up Tashabbuslar Hamda Ishlab Chiqaruvchi Birlashmalarini Qo‘Llab Quvvatlash. Zamonaviy dunyoda ijtimoiy fanlar: Nazariy va amaliy izlanishlar, 1(27), 86-90.
6.Qaxxorovna, T. G., & Ikrom o‘g‘li, X. J. (2023). Qishloq xo'jaligiga bozor mexanizmlarini joriy qilish. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 3(2), 85-90.
7.Тураева, Г. (2023). Don ishlab chiqarish barqarorligini ta’minlashning iste’mol savatidagi ahamiyati. Экономика и образование, 24(2), 440-444.
8.Turayeva, G., Ortiqboyeva, S., Qo‘ziyev, I., Rasulov, A., Tojiboyeva, T., Turdibekov, U. B., ... & Yangiboyeva, M. (2022). Made In Uzbekistan Brendi Bilan Sotilayotgan Eksport Maxsulotlarining Statistik Ko‘Rsatkichlari. Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot, 1(28), 240-243.

ОСНОВНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Мирхамидова Захинабону Мирхамид кизи
Стажер-преподаватель, Гулистанский государственный университет
zahinabonumirhamidova@gmail.com

Abstract: The digitalisation of education is of particular importance because it is a major factor in the development of every country. Digitalization of education is associated with the concepts of digital literacy, media literacy and computer literacy. Digitalization of pedagogical processes enhances opportunities for interaction between students and teachers and can therefore have a direct impact on the quality of education. A comparative analysis of the advantages and disadvantages of digitalization of education enables a more intelligent approach to the definition of the essence and content of education.

Keywords: digital education, e-learning, technology enhanced learning. media literacy, digital literacy, computer competence, digitalization

В докладе ООН о технологиях и инновациях за 2023 год, отмечается следующее о развитии цифровой инфраструктуры и знаний: «По мере развития этих технологий всем странам потребуется более мощная цифровая инфраструктура, в частности высокоскоростное и качественное подключение к Интернету. Это будет означать государственные и частные инвестиции в инфраструктуру ИКТ, а также правила,

способствующие конкуренции в телекоммуникационном секторе. Государству следует также устранить разрывы в связи между малыми и крупными предприятиями, а также между городскими и сельскими регионами. Некоторые технологии, такие как дроны, также могут нуждаться в особом регулировании. Необходимы кадры для внедрения существующих технологий, для базового использования, для адаптации этих технологий и, наконец, для создания новых. Развивающимся странам особенно важно иметь возможность адаптировать и модифицировать технологии, поскольку они, вероятно, будут использоваться в условиях, отличных от тех, в которых они были первоначально разработаны. Странам также необходимо сократить утечку мозгов, сохранить квалифицированных специалистов и привлечь квалифицированных соотечественников из-за рубежа»[2].

Исходя из вышесказанного цифровое образование является основной составляющей цифровизации всех отраслей экономики, что будет содействовать экономическому росту страны. В Узбекистане принят указ президента республики Узбекистан об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» и мерах о ее эффективной реализации, где особое внимание уделяется аспектам цирфровизации образования [1].

В третьем издании рейтинга Digital Evolution Scorecard приведена карта цифровой эволюции стран, в которой рассмотрен уровень и темпы цифрового развития (Рисунок 1). Изучив данную карту, мы можем сказать, что в большинстве стран мира наблюдается цифровая эволюция, что обуславливает необходимость развития цифрового образования.

Цифровое образование - это инновационное использование цифровых инструментов и технологий в процессе преподавания и обучения, которое часто называют технологически усовершенствованным обучением (Technology Enhanced Learning) или электронным обучением. Проще говоря, цифровое образование - это использование технологий и цифровых инструментов для преподавания и обучения. Изучение использования цифровых технологий дает педагогам возможность разрабатывать увлекательные возможности обучения в рамках преподаваемых ими курсов, которые могут принимать форму смешанных или полностью онлайновых курсов и программ.

Цифровизация многих педагогических процессов расширяет взаимодействие обучающихся и педагогов, появляется возможность консолидации информации и коммуникации с помощью мобильных технологий и глобальных информационных ресурсов. Цифровое образование неразрывно связано с таким понятием как цифровая грамотность.

Рисунок 1. Индекс цифровой эволюции стран мира представленная в виде карты

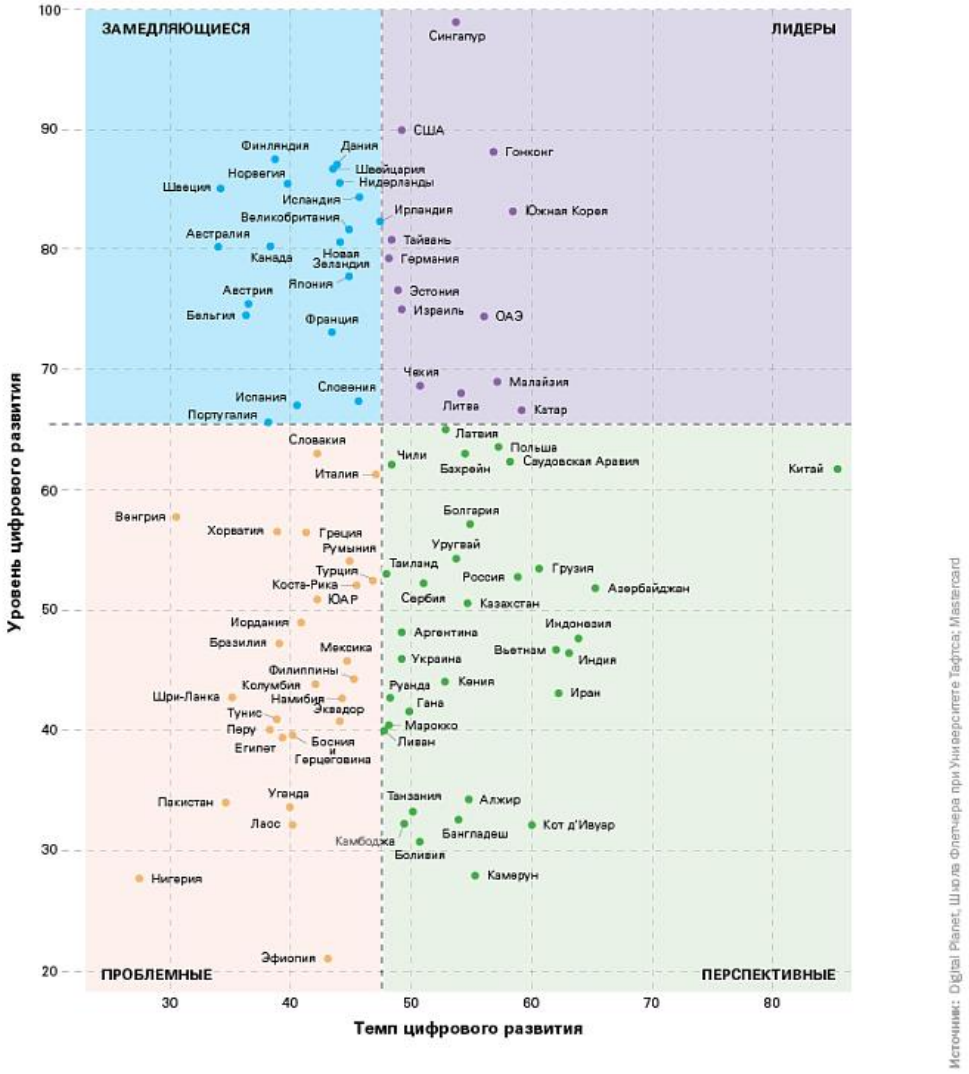

Источник: [4]

Цифровая грамотность - относительно новое понятие, появившееся в 1990-х годах в эпоху развития интернет-технологий. До этого ученые больше говорили о компьютерной грамотности. Но в 1997 году Пол Гилстер, впервые ввел термин «цифровая грамотность», утверждая, что она выходит за рамки простого умения пользоваться технологиями. По его мнению, это касается «усвоения идей, а не нажатия клавиш компьютера». Также он определил цифровую грамотность как «способность понимать и использовать информацию в различных форматах из широкого диапазона источников, когда она представлена через компьютеры». Цифровая грамотность предполагает способность критически оценивать информацию, представленную в разных форматах, и принимать решения о том, как ее использовать в различных контекстах реальной жизни [3].

Рассмотрим основные определения понятий грамотности, которые были опубликованы Институтом информационных технологий ЮНЕСКО [3].

Информационная грамотность - способность оптимально находить, идентифицировать, извлекать, обрабатывать и использовать цифровую информацию.

Медиаграмотность - способность получать доступ к средствам массовой информации, понимать и критически оценивать различные аспекты средств массовой информации и мультимедийного контента, а также создавать коммуникации в различных контекстах.

Компьютерная грамотность - набор навыков, которые позволяют активно участвовать в жизни общества, где услуги и культурные предложения поддерживаются компьютером и распространяются через Интернет.

Цифровая грамотность – способности, которые позволяют человеку жить, учиться и работать в цифровом обществе. Основные составные части цифровой грамотности следующие:

1.информационная и медиаграмотность (критическое использование);

2.цифровое творчество, наука и инновации (творческое использование);

3.цифровая коммуникация и сотрудничество (участие);

4.цифровое обучение и личностное/профессиональное развитие (обучение);

5.цифровая идентичность (самоактуализация)[3].

Цифровизация многих педагогических процессов расширяет взаимодействие обучающихся и педагогов, появляется возможность консолидации информации и коммуникации с помощью мобильных технологий и глобальных информационных ресурсов.

Различают следующие элементы цифровизации образования как онлайн-обучение, постоянное сопровождение преподавателем в процессе усвоения знаний студентами, использование электронного образовательного контента, интерактивные методы развития компетенций студентов и формирование навыков, цифровые технологии оценки знаний, цифровые технологии мониторинга и управления образовательной организацией, сетевые горизонтальные коммуникации (как между субъектами образовательного пространства, так и между организациями), виртуальная учебная среда и социальные сети, а также роботизация, цифровые обучающие игры[3].

Цифровизация процесса обучения порождает определенные преимущества для образовательной системы и людей.

Первым преимуществом является доступность. Цифровое образование открывает возможность получить доступ к образованию в удобное для учащегося время и в удобном для него месте, а также контролировать темп обучения. Это может обеспечить доступ для студентов с ограниченными возможностями, например, с помощью текстовой речи, программ для чтения с экрана и т.д. Онлайновое и смешанное обучение также может расширить доступ к образованию для студентов, которые живут далеко от университетского кампуса или имеют работу, а также тем, кому нужен уход по состоянию здоровья.

Персонализация также является возможностью развития образования. Индивидуальное обучение подстраивается под потребности каждого человека. Это может касаться темпа, содержания и подачи материала. Оно признает, что один размер редко подходит для всех, когда речь идет об образовании. В конце концов, студенты учатся по-разному и с разной скоростью. У них разные потребности, и они по-разному реагируют на визуальную, письменную и устную информацию.

Персонализация также предоставляет возможность студенту учиться в своем собственном темпе. Помимо возможности получать доступ к обучению в любое время и из любого места, цифровое образование также позволяет студентам учиться в своем собственном темпе. Они могут перечитывать материалы для более глубокого усвоения темы или даже пересматривать пройденные ранее модули.

Самоуправляемое обучение является следующим важным плюсом в цифровизации образования. По мере получения образования студентам необходимо приобретать навыки самостоятельного обучения. Это относится к способности студентов самостоятельно распоряжаться своим временем, проводить самостоятельные исследования и брать на себя ответственность за свое обучение. Попутно они узнают больше о том, как и когда они лучше всего учатся. Это поможет им разработать стратегии максимального использования учебного времени для получения максимальной пользы. Для одних это может означать, что учиться нужно с утра, для других - в конце дня. Знание того, как планировать и организовывать свое время, пригодится студентам в мире труда.

Еще одно существенное преимущество – это доступность цифрового образования. Образование должно быть для всех, не все могут учиться в определенные часы или в одном и том же месте. Благодаря цифровому образованию студенты и преподаватели могут общаться, независимо от того, где они находятся. Материалы в учебной платформе обеспечивают студентов всем необходимым, даже если они не могут посетить колледж, университет или другое место обучения. Независимо от того, является ли обучение полностью онлайновым или сочетает в себе очное и цифровое, уровень интерактивности и сотрудничества все равно может быть высоким, поскольку среда онлайнового обучения предоставляет средства для дискуссионных форумов, учебников и обратной связи. Самостоятельное обучение, осуществляемое в собственном темпе, дает учащимся возможность самостоятельно управлять своим опытом, что важно для достижения максимальных результатов, поддержания мотивации и вовлеченности учащихся и предотвращения «разрыва реальности в сфере образовательных технологий».

Также преимуществом считается возможность отслеживает прогресс посредством цифровой оценки. В процессе обучения студенты, скорее всего, будут оцениваться несколько раз. Цифровое оценивание не обязательно должно ограничиваться отметкой письменных работ - оно может включать живые онлайн или предварительно записанные презентации.

Для преподавателей цифровое оценивание дает возможность точно направить обратную связь на конкретную часть задания. Она может быть текстовой, но также может быть привязана по времени к видеоматериалам. Метки к материалам, изучаемым в рамках курса, также могут стать частью обратной связи, чтобы учащиеся могли сразу перейти к темам, которые им, возможно, необходимо пересмотреть.

Цифровое оценивание включает в себя функции экономии времени, которые упрощают и повышают эффективность выставления оценок и предоставления обратной связи, освобождая преподавателей от повторного выставления оценок. Таким образом, преподаватели могут сосредоточить время на решении учебных задач. Контрольные работы с правильными и неправильными ответами могут быть отмечены автоматически, что экономит преподавателям огромное количество времени. Студенты получают доступ

к своим оценкам и отзывам с течением времени через платформу онлайн-обучения. Таким образом, они видят свой прогресс и могут просмотреть отзывы, когда им это необходимо.

Следующее преимущество – это смешанное обучение. Смешанное обучение сочетает в себе некоторые очные занятия с обучением онлайн. Этот подход может работать очень успешно, так как сочетает в себе удобство и гибкость онлайн и индивидуальный подход при очном обучении. У каждого учебного заведения и преподавателя будет свой подход к смешанному обучению, в зависимости от типа курса и потребностей студентов. Для многих смешанное обучение позволяет использовать подход "перевернутого" класса, когда студенты получают доступ к контенту через учебную платформу для подготовки к очным занятиям. Таким образом, приобретение знаний происходит вне класса, возможно, из записанных лекций, документов, видео и других ресурсов, а применение знаний происходит в классе.

Обучение, основанное на компетенциях еще одно преимущество цифрового образования. Обучение на основе компетенций признает, что в течение определенного периода обучения учащиеся будут развиваться с разной скоростью. Студентам потребуется больше времени на изучение одних тем, чем других. Им также может понадобиться дополнить основной материал курса другой информацией, чтобы заполнить пробелы в знаниях.

Цифровое образование позволяет применять подход к обучению, основанный на компетенциях, поскольку оно является гибким и дает возможность индивидуального подхода к обучению в рамках, ориентированных на достижение установленных результатов. Встроенная логика в платформу обучения позволяет учащимся переходить от одной темы к другой только после того, как они освоили тему и выполнили заранее определенные критерии для перехода на следующий этап.

Цифровое образование дает целый ряд преимуществ независимо от того, является ли обучение полностью онлайновым или частью смешанной модели преподавания. Широкие возможности цифрового образования в отношении различных типов контента помогают заинтересовать учащихся. При этом они приобретают ценные цифровые навыки, которые пригодятся им в личной и профессиональной жизни. Для преподавателей и учебных заведений цифровая платформа обучения помогает связать учащихся с репетиторами и друг с другом, а генерируемые ею данные дают ценные сведения о ходе обучения.

Несмотря на целый ряд преимуществ у цифрового образования есть и недостатки. К ним относятся:

1. Самая основная опасность – это риск отрицательного результата. Эти изменения будут кардинальными. Нет возможности точно сказать: будет ли такое новшество положительным. Данная система применится впервые, поэтому сравнить с чем-то подобным не получится.

2. Отсутствие творчества. Ученые доказали, что цветовое оформление помогает человеку лучше запомнить информацию. Даже взрослым людям рекомендуется создавать свои записи с небольшими корректировками. Это также способствует развитию творческих способностей. Однако информационные технологии исключают возможность проявить себя.

3. Снижение умственной активности. Это явление можно наблюдать уже сейчас. Человеку нет нужды размышлять о чем-то, он перестал самостоятельно добывать

информацию. Достаточно иметь доступ в Интернет, чтобы узнать необходимые сведения. Это приводит к ослаблению мыслительных способностей.

4. Плохая социализация. Информационная система значительно снижает уровень социализации человека. Это повлияет на дальнейшее развитие личности.

5. Проблемы с физическим развитием. Зрение и мелкая моторика изменятся в первую очередь. Длительное пребывание за экранами приводит к глазной усталости. Со временем, появятся: сухость, покраснение, раздражение, ухудшение зрения. Работа с клавиатурой и планшетом приведет к изменению физиологии пальцев. Могут поменяться строение костей, суставов и мышц.

6. Абсолютный контроль. Это относится к студентам, педагогам и родителям. На каждого человека заводится личное дело, собирается подробная информация о семье. Это приведет к тотальному контролю общества.

7. Функция педагогов. После цифровизации понятие учителя будет полностью изменено. Профессионалов заменят роботы и виртуальные системы. Люди лишатся работы.

В сегодняшнем мире гиперсвязи разумное использование технологий может повысить уровень образования. Очевидно, что преимуществ гораздо больше. Но ключевым моментом в использовании технологий в классе всегда будут ключевыми отношения между преподавателем и студентом, потому что именно здесь происходит обучение.

Таким образом, технология может быть очень эффективным инструментом, но это только инструмент, потому что человек создал технологию, а технология не создала человека. Технология не призвана заменить учителя. Скорее, идея заключается в том, чтобы создать гибкую среду обучения, которая порождает инновации. Это смещает с подхода "мудреца на сцене" на более совместную среду обучения. Успех таких начинаний в конечном итоге будет зависеть от того, как будут применяться технологии, чтобы заинтересовать студентов. Это может быть утомительно и отнимать много времени, но в конечном итоге технологии в образовании могут проложить путь к новому опыту, новым открытиям, новым способам обучения и сотрудничества.

Список литературы

1. Указ Президента Республики Узбекистан об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» и мерах о ее эффективной реализации от 05.10.2020 г. № УП- 6079

2. Доклад ООН о технологиях и инновациях за 2023 год. Режим доступа: https://unctad.org/system/files/official-document/tir2023overview_ru.pdf

3. Сапун Оксана Леонидовна, Сырокваш Наталья Александровна Преимущества и недостатки цифровизации образования. Режим доступа: https://rep.bsatu.by/bitstream/doc/15019/1/preimushchestva-i-nedostatki-cifrovizacii-obrazovaniya.pdf

4. Аджай Бхалла, Бхаскар Чакраворти, Рави Чанкар Чаутверди Самые цифровые страны мира: рейтинг 2020 г. Режим доступа: https://big-i.ru/innovatsii/trendy/853688/

MAMLAKATIMIZDA QISHLOQ XO‘JALIGI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA KLASTERLASHTIRISH SIYOSATINING O‘RNI

Abduvoxidov Akmal Abdulazizovich, Nurullayev Abror Saydullayevich
Dotsent, o‘qituvchi
Guliston davlat universiteti, Iqtisodiyot kafedrasi
akash7509@rambler.ru

Annotatsiya: Raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish, mamlakat iqtisodiyotining jahon iqtisodiyotidagi o‘rnini mustahkamlash, oziq-ovqat xavfsizligi muammosi tobora kuchayib borayotgan bir sharoitda mamlakat qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini oshirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur maqolada qishloq xo‘jaligi raqobatbardoshligini oshirishda klasterlashtirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: milliy iqtisodiyot, raqobat, raqobatbardoshlik, raqobat ustunliklari, qishloq xo‘jaligi, klasterlashtirish, oziq-ovqat xavfsizligi.

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA KADRLARNI TAYYORLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Narbutayev Baxtiyor Abduraximovich, o‘qituvchi
Tuxliyev Baxtiyor Maxmaziyayevich, *doktorant*
Guliston davlat universiteti, “Iqtisodiyot” kafedrasi

Annotatsiya: Maqolada raqamlashtirish jarayonining mohiyati va uning kadrlar tayyorlash bilan aloqasi muhokama qilinadi. Raqamlashtirish sharoitida yuqori malakali kadrlar tayyorlash va tayyorlash uchun o‘quv jarayonida qo‘llaniladigan yangi texnologiyalarga xarakterli xususiyat berilgan. Raqamlashtirish kontekstida kadrlar tayyorlashning xususiyatlari aniq misolda - xaridlar sohasidagi mutaxassislarning raqamli ko‘nikmalarini tahlil qilish orqali ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: kadrlarni tayyorlash, raqamli iqtisodiyot, raqamlashtirish.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF STAFF TRAINING IN DIGITAL CONDITIONS

Berdiev Gayrat Ibragimovich
PhD., docent, Gulistan state university, Head of economics’ department

Abstracts: The article discusses the nature of the digitization process and its relationship with personnel training. In the conditions of digitization, the new technologies used in the educational process for the preparation and training of highly qualified personnel are given a characteristic feature. The specifics of personnel training in the context of digitization will be considered through the analysis of digital skills of specialists in the field of procurement.

Keywords: personnel training, digital economy, digitization.

Asosiy qism

Raqamlashtirish innovatsiyalarni qabul qilishni rag'batlantiradigan, shuningdek, umuman olganda innovatsion faollikni oshiradigan muhim resursga aylanmoqda.

Raqamli iqtisodiyot – bu ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning turli sohalarida axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llashning sifat jihatidan yangi darajasiga o‘tish bilan tavsiflangan iqtisodiy tuzilma.

Raqamlashtirish sharoitida raqobatni rivojlantirishning zarur sharti yagona talablar va standartlarni belgilash, shuningdek, yagona ishonch muhitini yaratish, jumladan, elektron hujjat aylanishini optimallashtirish hisoblanadi.

E.A.Nesterenko va A.S.Kozlovalarning fikricha, raqamli iqtisodiyot deganda raqamli texnologiyalardan foydalangan holda iqtisodiy ishlab chiqarish tushunilishi mumkin. “Raqamli iqtisodiyot - bu tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan, odatiy iqtisodiy aloqalar va mavjud biznes modellarini to‘liq qayta formatlaydigan hayot sohasi. Raqamli iqtisodiyot – bu raqamli axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy munosabatlar tizimidir” [1, b. 10].

Raqamli iqtisodiyot - bu axborot va kompyuter texnologiyalari orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy va ijtimoiy o‘zaro aloqalarning global tarmog'i bo‘lib, ular tashkilotlar, banklar, hukumat va aholi o‘rtasida to‘g'ridan-to‘g'ri aloqalarni o‘rnatishga imkon beradi, uzoq vositachilik zanjirlarini yo‘q qiladi va turli tranzaktsiyalar va operatsiyalarni rag'batlantiradi; raqobatni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. Elektron tijorat, elektron banking, elektron to‘lovlar, onlayn reklama, internet-kontent va boshqalar raqamli iqtisodiyotning asosiy elementlari hisoblanadi.

Iqtisodiy taraqqiyot texnologik salohiyati to‘plangan sohalarga e'tibor qaratishni talab etadi va bular zamonaviy sharoitda hayotning turli sohalari qiyofasini belgilaydigan raqamli texnologiyalardir. Bizning fikrimizcha, raqamli texnologiyalarni ishlab chiqarishga qodir davlatlar uzoq muddatli raqobatdosh ustunlikka va katta texnologik renta olish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

I.Yu.Artemiyevning ta’kidlashicha, raqamlashtirish sharoitida ta’lim sohasi, iqtisodiyot va jamiyat oldidagi eng muhim vazifalar quyidagilardan iborat: tegishli kadrlarni tayyorlash, kompetensiyalarga va universal raqamli savodxonlikka zamonaviy talablarni ishlab chiqish. Ularning asosida quyidagi bir qator maqsadlar shakllantiriladi:

1) iqtisodiyotning raqamli segmentini yo‘naltirish va rivojlantirish bo‘yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash.

2) zamonaviy korxonalar, tashkilotlar va muassasalar xodimlarining barcha toifalarining raqamli savodsizligini bartaraf etish.

3) mamlakat fuqarolarida raqamli madaniyatni uzluksiz shakllantirish [2, p. 15].

Raqamlashtirish va yangi ishlab chiqarishlarni shakllantirish jarayoni jismoniy shaxslar uchun ham, butun kadrlar tayyorlash tizimini o‘zgartirishga mas’ul bo‘lgan davlat uchun ham jiddiy muammolar bilan birga keladi.

Zamonaviy iqtisodiyotni barpo etish uchun ilmiy-texnikaviy asosni yaratish uchun dunyoning ko‘plab mamlakatlari, birinchi navbatda, moddiy emas, balki inson resurslarini rivojlantirishga sarmoya kiritmoqda. "Raqamli ekspertlar" uchun raqobat juda qizg'in va davlatlararo darajada bo‘lib o‘tmoqda, endilikda kadrlar masalasini hal etish muhimligi eng yuqori darajada ta'kidlanmoqda.

Raqamlashtirish sharoitida kadrlar tayyorlashning muammoli sohasini qamrab oluvchi quyidagi mavzular guruhlarini ajratib ko‘rsatishimiz mumkin:

1) raqamli iqtisodiyot sohasida qonunchilikni takomillashtirish va milliy manfaatlarni ta’minlash (raqamli iqtisodiyot uchun kadrlarni shakllantirish jarayonida qonunlarni qo‘llash).

2) ilmiy-texnik taraqqiyot va kadrlar muammosi (sun'iy intellekt, "aqlli shahar", raqamli texnologiyalar raqamli rivojlanish omili sifatida).

3) raqamli iqtisodiyot uchun xodimlarning kasbiy kompetentsiyalari tarkibida ijodiy va tanqidiy fikrlash (kadrlarni boshqarish tizimida raqamlashtirish sharoitida mehnat munosabatlarini o‘zgartirish).

4) kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishdagi o‘zgarishlarni boshqarishning institutsional mexanizmlari (raqamli iqtisodiyotda mehnat bozoridagi o‘zgarishlar va raqamli iqtisodiyot vazifalarini amalga oshirish uchun kadrlar kompetentsiyalari).

Hozirgi vaqtda mutaxassislar o‘rtasida raqamli kompetentsiyalarning turli profillarini shakllantirish, shuningdek, ularni o‘z kasbiy faoliyatida AKTdan foydalanishga tayyorlash eng dolzarb hisoblanadi. Ayniqsa:

1) turli axborot resurslari va texnologiyalari bilan ishlash, axborotni olish, saqlash, qidirish, tizimlashtirish, qayta ishlash va uzatishning asosiy usullari, usullari va vositalarini qo‘llash qobiliyati.

2) o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish va moslashuvchanlik.

3) uzluksiz ta'lim va o‘z-o‘zini tarbiyalash.

Bu kompetensiyalar yaqin kelajakda zamonaviy shaxsning “yangi ko‘nikmalarga ega shaxs” sifatida shakllanishini belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нестеренко Е.А. Направления развития цифровой экономики и цифровых технологий в России / Е.А. Нестеренко, А.С. Козлова // Экономическая безопасность и качество. 2018. – №2 (31). – С. 9-14..

2. Артемьев И.Ю. Вызовы цифровой экономики и приоритеты новой конкурентной политики России / И.Ю. Артемьев // Право интеллектуальной собственности. – 2018. – № 3. – С. 14-16.

3. Eshpulatov, D. B. O. G. I. (2022). O ‘zbekiston agrosanoat majmuasida innovatsiyalarni joriy qilish holatini baholash. Academic research in educational sciences, (Conference), 16-32.

4. Ibragimovich, B. G., Jumaboevich, M. T., & Alijonovich, K. A. (2022). Methods of sustainable food supply system development. World Bulletin of Management and Law, 16, 100-106.

АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНА

Барно Уктамовна БЕКМУХАМЕДОВА, *старший преподаватель*
Зулхумар Рашид кизи МЕДЕТБАЕВА, *студентка*
Гулистанский Государственный Университет

Аннотация: в статье будут изучены сущность и факторы влияющие на экономической рост нашей страны. Динамика основных макроэкономических показателей

за 2019-2022год. В Республике Узбекистан, на основе анализа макроэкономических показателей, было выявлено что в ряд показателей имеет тенденцию роста. В то время показатели как продукция промышленности и инвестиций в основной капитал в 2019 – 2020 годах показали умеренный спад. В ходе нашего исследования мы определили главные проблемы которые препятствуют национальному экономическому росту Республика Узбекистан. Также нами было предложено некоторые меры для обеспечение экономического роста в нашей стране.

Ключевые слова: экономический рост, занятость, теневая экономика, наукастинг.

Состояние экономики, занятость, самозанятость и уровень жизни населения тесно связаны между собой. Рост производства способствует повышению уровня занятости. Занятость является первым и важнейшим условием обеспечения потребностей жизни населения. Повышения спроса на потребительских товаров населения и установление балансов между этих предложением потребительских товаров увеличивает его экономическую активность.

Экономический рост представляет собой неотъемлемую составляющую экономического развития, которое характеризуется формированием и реализацией предпосылок для развития каждого члена общества. То есть можно сказать, что это процесс увеличения и улучшения производства,в результате которого страна может производить больше товаров и услуг.

Однако с другой стороны , повышение благосостояния населения может увеличить количество занятых. Например, с повышенния благосостояния отдельная семейная ячейка может позволить себе использовать дополнительные услуги в виде клининг сервиса для дома, что способствует открытию таких видов сервисов созданию рабочих лист. Постепенный отказ от альтернативной деятельности является показателем стабильности и увеличении дохода работника. Рост экономической активности населения в связи с ростом его благосостояния означает увеличение количества занятых, что связано с повышением инициативности, предприимчивости.

Как отметил глава нашего государства, что в последние годы Узбекистан обеспечивает стабильный экономический рост, правительство установило новые приоритеты для его укрепления. Ключевыми задачами являются обеспечение макроэкономической стабильности и сдерживание инфляции, демонополизация отрасли и устранение "Теневой экономики".[85]

Один из 5 приоритетов в стратегии развития Узбекистана - это "Институциональные и структурные реформы", направленные на экономики, укрепление макроэкономической дальнейшее развитие и либерализацию экономического роста, рост стабильности и поддержание высоких темпов конкурентоспособности национальной экономики, сокращение государственного участия в экономике.[86]

В последние годы значительно возросла эффективность использования института парламентского опроса должностных лиц органов государственного и хозяйственного

[85] Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису. Газета «Народное слово» №19 (7521), 25 января 2020 года.

[86] Указ Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева от 7 февраля 2017 года №ПФ-4947 «О стратегий действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан»

управления. При этом был расширен круг объектов парламентского контроля, а также охвачена деятельность органов хозяйственного управления. В период с 1991 по 2016 годы Законодательная палата направила 6 запросов, а в период с 2004 по 2016 годы Сенатом Олий Мажлиса было направлено 7 запросов. В течение 2017–2021 годов по поступившим обращениям физических и юридических лиц, встречам с населением на местах и выездным приемам, а также по вопросам, поднятым в социальных сетях, в Сенате Олий Мажлиса этот показатель составил 35, количество запросов увеличилось в 5 раз, количество законодательных запросов увеличилось на 56, почти в 8 раз.

Следует отметить, что с 2017 года созданы Виртуальная и Народная приемные Президента Республики Узбекистан. В 2017–2021 годах рассмотрено более 5 млн. 780 тысяч обращений, поступивших в виртуальную приемную Президента и Народные приемные, из них удовлетворено более 3 млн. 288 тысяч. Благодаря полному, своевременному и основанному на законодательстве рассмотрению обращений с каждым годом повышается и уровень их удовлетворения. В частности, этот показатель составил в 2017 году 47,5 процента, в 2018 году – 53,9 процента, в 2019 году – 60,9 процента, в 2020 году – 60,4 процента, в 2021 году – 86,7 процента.

Для снижения бюрократических барьеров внедрена система «зеленого» и «красного» коридоров для въезда на таможенною территорию и выезда из нее для физических лиц. Если раньше при въезде в Республику Узбекистан пассажир тратил на прохождение таможенного контроля в среднем до 2 часов, то теперь процедура прохождения пограничного и таможенного контроля занимает в среднем от 30 минут до 1 часа.

Надзорная инстанция в судопроизводстве была упразднена. В судебной системе был введен принцип «Один суд – одна инстанция» путем отмены избыточных судебных ступеней.

За последние 5 лет оправдательный приговор был вынесен в отношении 3 513 человек, а только за 2021 год – 743 лицам. Кроме того, 18 026 человек были освобождены из зала суда, а из обвинения в отношении 33 515 граждан необоснованно предъявленные статьи были сняты или изменены.

В частности, в результате реформ в рамках Стратегии действий были созданы условия равной и свободной конкуренции для всех. Благодаря отмене излишних сборов и нормализации налоговых ставок налоговая нагрузка на хозяйствующие субъекты была снижена. При этом ставки имущественного, подоходного и социального налогов были снижены в 2 раза. Налог на добавленную стоимость был снижен с 20% до 15%.

Экономические площадки, активно создаваемые в последние годы во всех регионах республики, стали основным «драйвером» обеспечения занятости населения за счет локализации импортируемой продукции, повышения экспортного потенциала на местах и создания новых рабочих мест.

В целях смягчения негативных последствий кризиса, вызванного начавшейся в 2020 году глобальной пандемией, приняты экономические меры, направленные на поддержку населения, отраслей экономики и субъектов предпринимательства (на общую сумму более 2,1 млрд. долл.).

В результате по итогам первого III квартала 2020 года экономика продолжила умеренно расти (0,4%), с IV квартала отмечена активность в большинстве секторов экономики, по итогам года экономический рост составил 101,9%.

В настоящее время в Узбекистане действуют 23 свободные экономические зоны. В них реализовано 453 проекта на общую сумму 2,6 млрд. долларов, создано около 36 тысяч рабочих мест. Для привлечения иностранных инвесторов в свободные экономические зоны были предоставлены соответствующие льготы и преференции. Налоговые льготы предоставляются организациям, привлекающим иностранные инвестиции в зависимости от объема инвестиций, в том числе в эквиваленте:

- от 300 тысяч. до 3 млн. долларов США – сроком на 3 года;
- от 3 млн. долларов до 5 млн. долларов США – сроком на 5 лет;
- от 5 млн. долларов до 10 млн. долларов США – сроком на 7 лет;
- от 10 млн долларов США и выше – сроком на 10 лет, с применением в течение последующих 5 лет ставки налога на прибыль и единого налогового платежа в размере на 50 процентов ниже действующих ставок[87]

Экономический рост зависит от многих факторов. Факторы экономического роста-это те явления и процессы, определяющие вероятность увеличения фактического выпуска продукции , повышения эффективности и качества роста.[88]

Различают прямые и косвенные факторы в зависимости от того, как они влияют на экономический рост. Прямые факторы непосредственно определяют физическую способность к экономическому росту, а косвенные факторы влияют на способность превратить эту способность в деятельность.

Пять основных прямых факторов , непосредственно связаных с:

1.Увеличить количество и качество трудовых ресурсов.

2.Увеличить объем основного капитала и улучшить его качествииииенный состав.

3.Совершенствование организациии технологии производства.

4.Увеличение количества и качества ресурсов, вовлекаемых в хозяйственный оборот.

5.Рост предпринимательской активности и предпринимательского потенциала в обществе.

К косвенным факторам относятся:

1. Фактор предложения:

- снизить степень монополии;
- снижение цен на производственные ресурсы, такие как сырье обеспечивающие производство товаров первой необходимости при сохранении их качество.
- налоговые послабления, льготы, для отраслей материального производства, что является основной развития реального сектора;
- расширение доступа к финансированию.

2.Фактор спроса:

15. рост потребительских, инвестиционных и государственных расходов;

16. расширение экспорта.

3.Коэффициент распределения:

[87] https://strategy.uz/index.php?news=1478&lang=ru

[88] Абдулкосимов Х. «Макроэкономическое регулирование и устойчивое развитие Узбекистана». Монография. Т. : «Академия», 2011.

• фактическая структура размещения производственных ресурсов по отраслям, предприятиям и регионам страны;

• существует действующий в обществе порядок распределения доходов между участниками хозяйственной деятельности.

Эти факторы влияют как на потенциал роста, так и на эффективность экономической системы.

Центра экономического исследования и реформы рассмотрели основные показатели ВВП на течение последних трёх лет с помощью нового подхода (наукастинг), основанного на чрезвычайно подробных потоках больших данных.

Наукастинг- это новая методология, которая обычно использует как традиционные данные, так и данные в режиме реального времени, а также методы работы с большими данными, такие как машинное обучение, для своевременной оценки текущих тенденций[89].

Метод наукастинга, актуален тем, что основные статистические данные доступны с значительной задержкой. Это особенно актуально для ежегодных показателей ВВП(табл. 1).

Чтобы понять, у нас в стране общую ситуацию экономического роста, мы можем посмотреть из следующих статистических данных в таблице:

Таблица 1

Макроэкономической показатели Рес.Узб за 2019-2022гг.

Показатели	2019	2020	2021	2022
ВВП	105,8%	101,6%	109%	105,7%
Продукция промышленности	105,%	100,7%	109,4%	125,9%
Продукция сельского хозяйства	102,7%	103,0%	107,0%	124,7%
Инвестиции в основной капитал	138,1%	91,8%	97%	110,7%
Перевозки грузов	107%	105%	115,6%	130%
Оборот розничный торговли	109%	104%	116%	111,7%
Экспорт в страны сод	124%	73,2%	83,2%	115,9%
Импорт в страны содр	115,2%	103,1%	123,5%	120,4%

Данная таблица показывает что ВВП в 2019 году составила 105,8% , в 2020году данный показатель вырос на 7,4% за 2022 года ВВП был спад на 105,7 %. Продукция промышленности в 2019г составила 105,0%, в 2020 году снизился на 4,3%, в 2021 году

[89]https://www.google.com

вырос на 5,1% и составила 125,9%. Продукция сельского хозяйства в 2019 году составила 102,7% , в 2020 году вырос на 0,3% и составила 103% , в 2021 году вырос на 4%, а за 2022г данный показатель вырос на 17,7% и составила 124,7%. Инвестиций в основной капитал в 2019 г составила 138, 1% , в 2020г снизился на 46,3% и составил 91,8% в 2021году вырос на 5,2% и составил 97%, а 2022году показатель составил 110,7% . Перевозки грузов в 2019 году составила 107%, в 2020 году снизился на 2% в 2021году вырос на 12%, а 2022году перевозка грузов составил 130%.

Если рассмотрим данные показатели в таблице в период с 2019 по 2022 год. То можем заметить что импорт , обороты розничной торговли , перевозка грузов продукции сельского хозяйства и продукции промышленности выросли за эти 4 года. В то время как ВВП, инвестиции, экспорт, понизились. Это способствует к многим экономическим показателям. К примеру инфляция, нехватка льготных кредитов для фермеров; недостаточной количества инвестиций в отрасли сельского хозяйства, а также плохой инвестиционный климат; сложный механизм налогового администрирования; субсидий госпредприятия является не эффективными и не обеспечении прозрачность; права собственности на землю и права собственности сельском хозяйстве слабо защищена; сложность экспорта продукции сельского хозяйства.

Таким образом исходя из изысканий можно прийти к выводу, что улучшение экономического роста страны с помощью выше указанной в таблице показателей, в свою очередь экономический рост помогает нам производить товары больше и лучше товаров для того или другого вида производства.

Также для улучшение экономического роста правительству рекомендуется ряд следующих мер:

- увеличение доступности льготных кредитов для фермеров, а в качестве залога принят будущий урожай;
- улучшение инвестиционного климата именно в отрасли сельского хозяйство. Так как в этой отрасли Узбекистан имеет наибольшую потенциал производство ;
- а также активно продолжат реформы налогового администрирования;
- обеспечение прозрачности в отношении неэффективных скрытых субсидий госпредприятиями;

11. реформирование прав собственности на землю и права собственности в сельском хозяйстве. Потому что как экономист Юлий Юсупов[90] утверждает именно владения фермеров наиболее слабо защищены;

- предоставление государственной поддержки ориентации на экспорт продукцию сельского хозяйство.

Как правило, при хорошем экономическом росте быстро растёт и ВВП, что в результате чего улучшается уровень жизни населения страны.

Список литературы:

1.Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису. Газета «Народное слово» №19 (7521), 25 января 2020 года.

2.Абдулкосимов Х. «Макроэкономическое регулирование и устойчивое развитие Узбекистана. Монография ». Т. : «Академия», 2011.

[90] Юсупов. Ю. “Аграрный сектор Узбекистана: особенности, ключевые проблемы, необходимость реформ”.

3.Набихуджаев А., Шеров Ю., Султонов П. Показатели макроэкономической стабильности и их динамика в Узбекистане. // Экономика и финансы. №2 2011.

4.https://ejournal.uz/

5.https://xs.uz/uz/post/yashirin-iqtisodiyot-unga-qarshi-kurashishda-asosij-kuch-biznes-va-zhamoatchilikdir

6. https://stat.uz/uz/

7.https://cabar.asia/ru/agrarnyj-sektor-uzbekistana-osobennosti-klyuchevye-problemy-neobhodimost-reform

8.https://www.google.com

INNOVATSION IQTISODIYOTGA O‘TISHDA AGRAR SEKTORNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Sadikova Shaxida Obidkulovna, *O‘qituvchi*
Xalimjonov Dilshod Ergashbekovich, *O‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: mazkur maqolada respublikamizda agrar sohani 2020 - 2030 yillarga mo‘ljallangan innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish, uning tarkibiy qismlari, ustuvor yo‘nalishlari, maqsadi va uni bajarishga qaratilgan vazifalar yoritilib, kelajakda erishilishi lozim bo‘lgan natijalar va ko‘rsatkichlar tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: agrar soha, qayta ishlash, oziq-ovqat xavfsizligi, strategiya, innovatsiya, qo‘shilgan qiymat, standart, agrar tadbirkorlik.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan 2022 yilda amalga oshirilgan asosiy ishlar yakuni va O‘zbekiston Respublikasini 2023 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Murojaatnomada “...agar shu islohotni qilmaganimizda, bozor va do‘konlarimiz hozirgidek to‘kin bo‘larmidi, eksport shu darajaga etarmidi, jon boshiga daromad o‘sarmidi? Shu bois, 2023 yilda ham suv ta’minoti yaxshi bo‘lgan 100 ming gektar qo‘shimcha ekin maydonlarini aholiga ajratamiz. Buning hisobidan qariyb 350 mingta yangi dehqon xo‘jaligi tashkil etiladi” deb ta’kidlab o‘tildi [1, 3b]. Keyingi yillarda mamlakatimiz qishloq xo‘jaligini isloh qilish, xususan sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi sub’ektlar o‘rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurs-tejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq ho‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta’minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha uzoq muddatga mo‘ljallangan strategiyaning mavjud emasligi er va suv resurslaridan samarali foydalanishga, sohaga investitsiyalarni keng jalb etishga, ishlab chiqaruvchilarning yuqori daromad olishiga va mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirishga to‘sqinlik qilmoqda. Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, er va suv munosabatlarini takomillashtirish, qulay agrobiznes muhitini va yuqori qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash, sohaga bozor mexanizmlarini,

axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanish hamda kadrlar salohiyatini oshirish maqsadida:

1.Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyani amalga oshirishning ustuvor yo‘nalishlari kuyidagilardan iborat, ya’ni: oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini ta’minlash va iste’mol ratsionini yaxshilash, talab etiladigan miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlari etishtirishni nazarda tutuvchi oziq-ovqat xavfsizligi davlat siyosatini ishlab chiqish va joriy etish; qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini xarid qilish va sotishda bozor tamoyillarini keng joriy etish, sifat nazorati infratuzilmasini rivojlantirish, eksportni rag‘batlantirish, maqsadli xalqaro bozorlarda raqobatbardosh, yuqori qo‘shilgan qiymatli qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni nazarda tutuvchi qulay agrobiznes muhitini va qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish; qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ini modernizatsiyalash, diversifikatsiya qilish va barqaror o‘sishini qo‘llab-quvvatlash uchun xususiy investitsiya kapitali oqimini ko‘paytirishni nazarda tutuvchi sohada davlat ishtirokini kamaytirish va investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish mexanizmlarini joriy qilish;er va suv resurslari, o‘rmon fondidan oqilona foydalanishni nazarda tutuvchi tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish tizimini takomillashtirish; qishloq xo‘jaligida davlat boshqaruvi tuzilmasini restrukturizatsiya qilish va yanada rivojlantirishni nazarda tutuvchi boshqaruvning zamonaviy tizimlarini rivojlantirish; fermer xo‘jaliklarida mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash, yuqori qo‘shilgan qiymat yaratishga qaratilgan tarmoq dasturlarini ishlab chiqish orqali davlat xarajatlari samaradorligini oshirish va bosqichma-bosqich qayta taqsimlash; qishloq xo‘jaligida ilmiy-tadqiqot, ta’lim va maslahat xizmatlarining ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan bilim va ma’lumotlarni tarqatishning samarali shakllarini qo‘llashni nazarda tutuvchi ilm-fan, ta’lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish; qishloq joylarini muvozanatli va barqaror taraqqiy ettirishga ko‘maklashishni nazarda tutuvchi qishloq hududlarini rivojlan-tirish dasturlarini amalga oshirish; zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish orqali statistik ma’lumotlarni to‘plash, tahlil qilish va tarqatishning ishonchli uslublarini joriy etishni nazarda tutuvchi tarmoq statistikasining shaffof tizimini yaratish [2, 9b].

2.O‘zbekiston Respublikasi davlat byudjeti, davlat maqsadli jamg‘armalari hamda vazirlik va idoralarning byudjetdan tashqari jamg‘armalari byudjetlari parametrlarida qishloq xo‘jaligi xarajatlari tarkibini diversifikatsiya qilishning maqsadli yo‘nalishlari 3-ilovaga muvofiq belgilandi. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ini istiqbolda barqaror rivojlantirish sohada davlat siyosatini yangicha yondoshuvlar asosida yuritishni talab qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi ushbu vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur Strategiyaning asosiy maqsadi qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ining raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan islohotlarni yanada chuqurlashtirishda davlat siyosatini tubdan takomillashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, quyidagi ustuvor yo‘nalishlarni qamrab oladi: aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash; qulay agrobiznes muhitini va qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish; soha boshqaruvida davlat ishtirokini kamaytirish va investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish; tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasini ta’minlash;

davlat boshqaruvining zamonaviy tizimlarini rivojlantirish; tarmoqni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan davlat xarajatlarini bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish; qishloq xo‘jaligida

ilm-fan, ta’lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish; qishloq hududlarini rivojlantirish; tarmoq statistikasining shaffof tizimini ishlab chiqish.

Qishloq xo‘jaligining rivojlanishi mazkur Strategiyada belgilangan asosiy ko‘rsatkichlar va indikatorlarga erishishga asoslanadi [2, 32 b].

Strategiyaning ustuvor yo‘nalishlari:

I.Aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash**.** Oziq-ovqat xavfsizligi keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy, demografik va ekologik omillarga bog‘liq bo‘lib, mamlakat rivojlanishining asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Oziq-ovqat xavfsizligining to‘rt tarkibiy qismlari (oziq-ovqatning mavjudligi, uni xarid qilish qobiliyati, undan foydalanish va uning barqarorligi) bo‘yicha oziq-ovqat xavfsizligining davlat siyosati ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Aholi sonining o‘sishi, er, suv va energiya resurslariga bo‘lgan talabning ortishi, shuningdek, iqlimning keskin o‘zgarishi oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga ta’sir etuvchi asosiy omillardir. O‘zbekiston Respublikasi 2018 yilda Global ochlik indeksi bo‘yicha 119 mamlakat orasida 52-o‘rinni egallab, 12,1 ko‘rsatkich bilan «mo‘’tadil» darajaga erishdi. Biroq, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlami uchun oziq-ovqat mahsulotlari ta’minoti barqarorligiga erishish, kam daromadli oilalarning xarid qobiliyatini oshirish, mahsulotlar narxi va miqdori keskin o‘zgarishining oldini olish hal etilishi zarur bo‘lgan muammolardan hisoblanadi.

Mazkur ustuvor yo‘nalishning asosiy maqsadi – respublikaning barcha aholisi oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan davlat siyosatini ishlab chiqish va uni samarali amalga oshirishdan iborat. Ustuvor yo‘nalish aholini barqaror narxlardagi xavfsiz va sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashga qaratilgan.

II. Qulay agrobiznes muhitini va qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish. Qo‘shilgan qiymat zanjirining rivojlanishi qishloq xo‘jaligi raqobatdoshligini ta’minlashning muhim omili hisoblanadi. Mahsulotlarni daladan yakuniy iste’molchigacha etkazib berish, ya’ni yig‘ish, tashish, saqlash, qayta ishlash, qadoqlash va sertifikatlash xarajatlarining yuqoriligi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan olinadigan foydani kamaytiradi. Oziq-ovqat ishlab chiqarish sanoatining past darajada rivojlanganligi yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish imkonini cheklamoqda. Infratuzilmani rivojlantirishga investitsiyalarni jalb etish maqsadida taraqqiy etgan moliyaviy bozorlar, qulay ishbilarmonlik muhiti, shuningdek, ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash va ishlab chiqarish-sotish zanjirlarini rivojlantirishga qaratilgan choralarni ko‘rish talab etiladi. Eksport qilinadigan meva-sabzavotlarning asosiy qismini ishlab chiqaruvchi dehqon xo‘jaliklarida mahsulotlarni qayta ishlash va qadoqlash imkoniyatlari cheklanganligi katta yo‘qotishlarga olib kelmoqda. So‘nggi yillarda kichik ishlab chiqaruvchilar tomonidan turli moliyaviy manbalar, shu jumladan xalqaro moliya institutlarining kreditlari hisobidan zamonaviy omborxonalar va qayta ishlash uskunalari uchun investitsiyalar yo‘naltirilmoqda [3,4b]. Shunga qaramasdan ular qayta ishlash korxonalari va eksport qiluvchi tashkilotlardan ajralib qolmoqda. Kichik qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini birlashtirish-ning samarali mexanizmlari to‘liq shakllanmaganligi sababli, ularning faoliyati tarqoqligicha qolmoqda. Bu esa yuqori iqtisodiy ko‘rsatkichlarga erishishga to‘sqinlik qilmoqda hamda qo‘shilgan qiymat zanjirlariga birlashish imkonini cheklamoqda. Ta’kidlash joizki, rivojlangan mamlakatlar (Evropa Ittifoqi, AQSh, Kanada) bozorlarida kooperativlarning ulushi 40 foizdan oshadi, O‘zbekistonda esa bu yo‘nalish endigina rivojlanmoqda. Agrar sektorning eksport salohiyatini oshirish, qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar hajmini ko‘paytirish, xalqaro standartlar asosida mahsulotlarni sertifikatlash tizimini

keng joriy etish va kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish mazkur ustuvor yo‘nalishning asosiy maqsadi hisoblanadi [2, 47 b].

III.Soha boshqaruvida davlat ishtirokini kamaytirish va investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish**.** Fermerlar uchun resurslar etkazib berish hamda mahsulotlar ishlab chiqarish va sotishda davlatning bevosita ishtirok etishi sohaga xususiy investitsiyalar jalb qilinishini cheklab qo‘ymoqda. Agrobiznes sub’ektlariga maslahat xizmatlari ko‘rsatish tizimining rivojlanmaganligi, biznesni boshqarish ko‘nikmalarining etishmasligi, agrosanoat majmui va bank sohalarida kadrlar salohiyatining cheklanganligi xalqaro moliya institutlari kredit mablag‘larini samarali o‘zlashtirilishini cheklamoqda. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilari tomonidan maqbul qishloq xo‘jaligi va ekologik amaliyot (GAEP), maqbul ishlab chiqarish amaliyoti (GMP) va boshqa standartlarga rioya etilishini rag‘batlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish lozim. Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ini modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash va barqaror rivojlanishi uchun xususiy investitsiyalarni jalb etishga ko‘maklashuvchi samarali tizimni yaratish mazkur ustuvor yo‘nalishning asosiy maqsadi bo‘lib hisoblanadi [2, 55b].

IV.Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasini ta’minlash**.** Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan 20,2 mln gektar erlarning atigi 20,7 foizi sug‘oriladigan erlar hisoblanadi. So‘nggi 15 yil mobaynida aholi jon boshiga sug‘oriladigan erlar 24 foizga (0,23 ga dan 0,16 gacha) kamaygan. Mazkur holat aholi sonining o‘sishi, suv ta’minoti hajmining qisqarishi va qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan erlarning boshqa er fondi toifalariga o‘tishi natijasida yuzaga kelgan. Prognozlarga ko‘ra, kelgusi 30 yil mobaynida sug‘oriladigan er maydonlari yana 20-25 foizga qisqarishi mumkin. Erdan foydalanish huquqining etarli darajada kafolatlanmagan ligi xo‘jaliklarni boshqarish samaradorligini oshirishga to‘sqinlik qilmoqda va investitsiyalarni jalb qilishni cheklamoqda. Hozirgi vaqtda er uchastkalarini taqsimlashning hamda erdan foydalanuvchilar huquqlarini himoya qilishning aniq va shaffof mexanizmlari to‘liq yaratilmagan. Shuningdek, er uchastkalarini ikkilamchi ijaraga berish nazarda tutilmaganligi qishloq xo‘jaligi erlarini nisbatan salohiyatli erdan foydalanuvchilarga o‘tishiga to‘sqinlik qilmoqda. Mamlakat suv resurslarining qariyb 80 foizi transchegaraviy suv havzalari hisobiga shakllanadi. Mazkur holat Markaziy Osiyoda, xususan O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini barqaror boshqarish uchun mintaqaviy hamkorlikning muhimligini belgilaydi. Mamlakatda irrigatsiya tarmoqlarining 70 foizi filtratsiyaga qarshi qoplamaga ega emas, oqibatda suvning bir qismi dalagacha etkazish jarayonida yo‘qotilmoqda. Mavjud irrigatsiya infratuzilmasi, nasos stantsiyalarining katta qismi 30 – 40 yildan ortiq foydalanilmoqda va rekonstruktsiya yoki kapital ta’mirga muhtoj.

Jahon resurslari institutining prognoziga ko‘ra, 2040 yilga borib O‘zbekiston suv tanqisligi eng yuqori bo‘lgan 33 ta mamlakatning biriga aylanadi. Hosildorlikning kamayishi oziq-ovqat xavfsizligi va to‘lov balansi uchun jiddiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi, bu esa suv resurslarini barqaror boshqarish va qishloq xo‘jaligi ekinlarini etishtirishda resurstejamkor texnologiyalarni qo‘llash zaruratini yuzaga keltiradi. Qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun suv etkazib berish xarajatlarini qoplash mexanizmining mavjud emasligi suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy qilishga to‘sqinlik qilmoqda. Mamlakat tabiiy resurslarining asosiy tarkibiy qismlaridan biri o‘rmon fondi erlari bo‘lib, 11,1 mln gektarni yoki umumiy maydonning 25 foizini tashkil etadi. O‘rmon bilan qoplangan maydonlar esa 3,2 mln gektarga (29 foiz) teng. So‘nggi yillarda Hukumat tomonidan o‘rmon resurslarini boshqarishga alohida e’tibor

qaratilmoqda. Shu bilan birga, tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish natijasida atrof-muhit va iqlim uchun yuzaga keladigan salbiy oqibatlarni kamaytirishga qaratilgan qishloq xo‘jaligi va qishloq hududlarining barqaror rivojlanishi uchun tabiiy resurslarni samarali boshqarish asosiy ustuvor yo‘nalish bo‘lib hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirishda tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanishni ta’minlash hamda atrof-muhitni muhofaza qilish mazkur ustuvor yo‘nalishning asosiy maqsadi bo‘lib hisoblanadi [3, 33b].

V.Davlat boshqaruvining zamonaviy tizimlarini rivojlantirish. Agrosanoat majmuidagi davlat organlarining funktsiyalari asosan ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishga yo‘naltirilgan va ularning ayrimlari xususiy sektorga o‘tkazilishi mumkin. Meva-sabzavotchilik va chorvachilik sohalarida sezilarli o‘sish kuzatilishiga qaramasdan, xizmat ko‘rsatish infratuzilmasi, moddiy resurslar ta’minoti hamda ilmiy-tadqiqot va ta’lim muassasalarining aksariyat qismi paxta xom-ashyosi va boshoqli don etishtirishga mo‘ljallangan. Xalqaro standart va talablarga javob beradigan zamonaviy va sifatli xizmat ko‘rsatish infratuzilmasining etishmasligi sohadagi muammolarni yanada murakkablashtirmoqda.

Yangi bozorlarga chiqish uchun ishlab chiqaruvchilar va qayta ishlovchilarga sertifikatsiyalash va maslahat xizmatlarini ko‘rsatuvchi xususiy sektorni rivojlantirish zarur. Bugungi kunda davlat korxonalari tomonidan ko‘rsatilayotgan xizmatlar monopol ko‘rinishga ega bo‘lib, sohaga xususiy investitsiyalarni jalb qilish, resurslar bilan ta’minlash va marketing xizmatlarini ko‘rsatishda raqobatni shakllantirishga salbiy ta’sir qilmoqda. Agrar bozorning ehtiyojlarini qondira oladigan tizimlar, xizmatlar va muvofiqlashtirish mexanizmlarini yaratish orqali mavjud institutsional tuzilmani qayta ko‘rib chiqish mazkur ustuvor yo‘nalishning asosiy maqsadi bo‘lib hisoblanadi.

VI.Tarmoqni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan davlat xarajatlarini bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish**.** Hozirgi vaqtda davlatning qishloq xo‘jaligiga sarflanadigan xarajatlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi (1,68 foiz) Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (IHTT) kirmaydigan (0,62 foiz), o‘rtacha darajadagi daromadli davlatlarga nisbatan qariyb uch baravar va IHTTga a’zo mamlakatlarga (0,17) nisbatan o‘n baravar ko‘pdir. Shunga qaramasdan, qishloq xo‘jaligida samaradorlik va raqobatbardoshlik hamda ishlab chiqaruvchilarning daromadlari nisbatan pastligicha qolmoqda. Sohani davlat tomonidan moliyalashtirishning asosiy qismi bevosita irrigatsiya uchun sarflanadi (63 foiz) hamda asosan paxta va boshoqli don etishtirishni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Byudjet mablag‘larining katta qismi nasos stantsiyalarining elektr energiyasini qoplash uchun sarflanadi, oqibatda mavjud irrigatsiya va drenaj tizimlarini ekspluatatsiya qilish va saqlash, ularni rivojlantirish va modernizatsiya qilish xarajatlari to‘liq qoplanmayapti. Mazkur yo‘nalishning asosiy maqsadi agrar siyosatning yangi ustuvor yo‘nalishlariga muvofiq asosiy davlat xizmatlarini ko‘rsatish va tarkibiy o‘zgarishlar dasturlarini amalga oshirishga yo‘naltiriladigan qishloq xo‘jaligiga ajratilayotgan davlat moliyaviy resurslarini bosqichma-bosqich qayta taqsimlash orqali mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish hisoblanadi [4, 35b].

Strategiya doirasida belgilangan vazifalarni bajarish orqali O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi sohasini 2030 yilgacha rivojlantirishda quyidagi ko‘rsatkichlarga erishish nazarda tutiladi: er ajratish va uni olib qo‘yishda shaffof tizim yaratiladi, korruptsiya va boshqa sub’ektiv holatlarning oldi olinadi, erdan foydalanuvchilar huquqlarini kafolatlaydigan tizim yaratiladi; erlarni noqonuniy ajratish, ulardan xo‘jasizlarcha foydalanish holatlari keskin kamayishiga erishiladi; 1,1 mln gektar qishloq xo‘jaligi erlari o‘zlashtiriladi, 535,6 ming gektar

lalmi, yaylov va boshqa erlardan foydalanish samaradorligi ortadi; qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan erlar to‘liq xatlovdan o‘tkaziladi; er uchastkalariga bo‘lgan huquqning haqiqiy bozor narxi shakllanadi, bu huquqdan garov ta’minoti sifatida foydalanish mumkin bo‘ladi, tadbirkorlar va aholi qo‘lidagi kapital qiymati o‘z o‘zidan ortadi, er solig‘i solinadigan bazani kengaytirish imkoniyati yaratiladi; respublika hududlarida sug‘orishning suv tejovchi tizimlaridan foydalanilish maydonlari kengaytiriladi va ushbu tizimlarni joriy qilishni rag‘batlantirish mexanizmlari takomillashtiriladi; suv iste’molchilari va suv etkazib beruvchilar o‘rtasida hisob-kitoblar iste’mol qilingan suvni etkazib berish uchun qilingan haqiqiy xarajatlar hajmidan kelib chiqqan holda va bozor mexanizmlari asosida amalga oshiriladi; hududlar ixtisoslashtiriladi, bir joyda bir xil mahsulotlarni etishtirish, agroinnovatsion g‘oyalarni joriy etish, hosildorlikni oshirish va mahsulot sifatini yaxshilashga sharoit yaratiladi; paxta xom ashyosi va boshoqli don etishtirishda davlatning ishtirokidan bosqichma-bosqich voz kechiladi; sifatli raqobatbardosh meva va sabzavotlarni ishlab chiqarish, saqlash, chuqur qayta ishlash va eksport o‘sishi barqarorligini ta’minlashga erishiladi; ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasi amalga oshiriladi; ilmiy-tadqiqot muassasalarining moddiy-texnik bazasi yaxshilanadi, laboratoriya jihozlari yangilanadi, xodimlarning malakasi oshiriladi; boshoqli donni birja savdolarida cheklovlarsiz sotilishiga imkon yaratiladi, davlat xaridlari kamaytiriladi; qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining hosildorligi va raqobatbardoshligi ortadi; qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga maqbul qishloq xo‘jaligi va ekologik amaliyoti (GAEP), agrar tadbirkorlikka maqbul ishlab chiqarish amaliyoti (GMP) va boshqa sifat standartlari joriy etiladi; qishloq xo‘jaligida o‘rtacha mehnat unumdorligi 1,7 barobar oshadi; qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo‘yicha qo‘shimcha 3,4 mln tonna quvvat yaratiladi; mahsulotlarni qayta ishlash ko‘rsatkichi 30 foizga etkaziladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2022 yil 20 dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. https://president. uzG’uzG’listsG’vievv

2. “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 -2030 yillarga mo‘ljallangan Strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi PF-5853-son Farmoni

3.Sattorkulov O. T., Maxmudova G. R., Turdikulova G. O. Osobennosti klasternogo razvitiya ekonomiki G’G’Voproso‘ ekonomiki i upravleniya. – 2018. – №. 1. – S. 32-34.

4.Sattorkulov O. T., Maxmudova G. R., Turdikulova G. O. Perspektivo‘ razvitiya selskogo xozyaystva UzbekistanaG’G’Voproso‘ ekonomiki i upravleniya. – 2018. – №. 1. – S. 34-36.

RAQAMLI IQTISODIYOTNI JORIY ETISH VA RIVOJLANTIRISH JIHATLARI

Obidkul Turdikulovich SATTORKULOV, *I.f.n., dotsent*
Shoxjahon Jaloliddin o‘g‘li ABDUMALIKOV, *2 kurs magistrant*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: mazkur maqolada respublikamizda raqamli iqtisodiyotni joriy etish va uni rivojlantirishning ayrim jihatlari, jumladan raqamli iqtisodiyot platformasini joriy etilishi, personifikatsiya qilingan servis modellaridan samarali foydalanish, ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilarning bevosita o‘zaro aloqa qilishini samarali ta’minlash, bozorda individual

qatnashchilar xissasini sezilarli oshirish jarayoni o‘rganilgan bo‘lib, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yo‘llari tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: raqamli asr, platforma, innovatsiya, texnologiya, biznes model, elektron biznes

Tez rivojlanayotgan raqamli texnologiyalar ko‘plab iqtisodiy va ijtimoiy faoliyat turlarini o‘zgartirmoqda. Ammo, taraqqiyot darajasidagi tafovut rivojlanayotgan mamlakatlarda va ayniqsa kam rivojlangan mamlakatlarda kechikish xavfini tug‘diradi. Raqamli sektorning rivojlanish strategiyalari va kelajak globallashuv konturlarini qayta ko‘rib chiqish uchun yangi texnologiyalarga kompleks yondashuv, mustahkamlangan sheriklik va mohir rahbarlik talab etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan 2022 yilda amalga oshirilgan asosiy ishlar yakuni va O‘zbekiston Respublikasini 2023 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Murojaatnomada “...erkin bozor mexanizmlarini joriy qilish, sog‘lom raqobat va xususiy mulk daxlsizligini ta’minlash, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash Konstitutsiyada alohida o‘rin egallashi kerak” deb alohida ta’kidlab o‘tildi [1, 2b] .

Raqamli iqtisodiyot - raqamli texnologiyalar va tegishli mahsulotlar va xizmatlarni yaratish, tarqatish va ulardan foydalanish faoliyati hisoblanadi. Raqamli inqilob bizning hayotimiz va jamiyatimizni misli ko‘rilmagan tezlik va misli ko‘rilmagan miqyosda o‘zgartirmoqda, shu bilan birga ulkan imkoniyatlar va ulkan qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Yangi texnologiyalar barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim hissa qo‘shishi mumkin, ammo ijobiy natijalarni kafolatlanmaydi. Raqamli texnologiyalarning ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini to‘liq ochib berish uchun kutilmagan oqibatlarga yo‘l qo‘ymaslik uchun imkon qadar tezroq xalqaro hamkorlikni kuchaytirish kerak. Biz faqat raqamli asrning boshidamiz va raqamlashtirish bilan bog‘liq ko‘plab savollarga hali javob berilmagan. Raqamli iqtisodiyot deyarli hamma narsaga oid juda katta miqdordagi mashinada o‘qilishi mumkin bo‘lgan ma’lumotlarni (raqamli ma’lumotlar) to‘plash, foydalanish va tahlil qilish qobiliyati tufayli ajoyib tezlikda o‘sishda davom etmoqda. Bunday raqamli ma’lumotlar jismoniy shaxslar, ijtimoiy guruhlar yoki korxonalar faoliyati natijasida turli raqamli platformalarda qoladigan "raqamli treklar" tahlili asosida to‘planadi. Raqamli iqtisodiyotning ikkinchi harakatlantiruvchi kuchi platformalarning tarqalishidir. So‘nggi o‘n yil ichida dunyoda ma’lumotlarga asoslangan biznes modellaridan foydalanadigan va mavjud ishlab chiqarishni o‘zgartiradigan ko‘plab raqamli platformalar paydo bo‘ldi.

Hozirgi kunda dunyoda Internetga ulanishi zaif davlatlar va raqamlashtirish darajasi yuqori bo‘lgan davlatlar o‘rtasida katta tafovut mavjud. Masalan, kam rivojlangan mamlakatlarda har besh kishidan bittasi internetdan foydalanadi, rivojlangan mamlakatlarda har besh kishidan to‘rttasi internetdan foydalanishadi [2,23b].

Raqamli iqtisodiyotni boshqalardan ajratib turadigan jihatlar sifatida quyidagilarni ko‘rsatib o‘tish mumkin:

1.Iqtisodiy faoliyat asosiy e’tiborni raqamli iqtisodiyot platforma-lariga qaratadi. Raqamli iqtisodiyot platformasi bu - iste’molchilar va ishlab chiqaruvchi larning ehtiyojlarini ta’minlaydigan, shuningdek, ular o‘rtasida to‘gridan-to‘gri o‘zaro aloqa qilish imkoniyatlarini amalga oshiradigan servis va funktsiyalar to‘plamiga ega bo‘lgan raqamli muxit (dasturiy-apparat kompleksi). Elektron platforma - turli kompaniyalar unga ulanish imkoniga ega va o‘zining Web-xukumatidan ta’minotchilar vaG’yoki real va potentsial maxsulotG’xizmat

iste’molchilari bilan o‘zaro aloqalarni amalga oshirish maqsadida foydalanishi mumkin bo‘lgan elektron resurslar turidir. Masalan, elektron moll xar bir savdo kompaniyasi oldida Web-vitrinaga ega bo‘lish va tranzaktsiya o‘tkazish imkonini beradi. Raqamli platformalar katoriga tarmoq, tarmoqlararo virtual birjalarni kiritish mumkin bo‘lib, ular kompaniyalarga elektron ko‘rinishda oldi-sotdi operatsiyalari amalga oshirish imkonini beradi va bunda ta’minotchilar va mijozlar bilan o‘zaro aloqalarni boshqarish xarajatlarini qisqartiradi.

Platformaning qimmatliligi - qatnashchilar orasida o‘zaro aloqa jarayonini ta’minlash va to‘g‘ridan-to‘g‘ri kommunikatsiya taqdim etish imkoniyatidadir. Platformalar xarajatlarni pasaytiradi va ta’minotchilar uchun xam, iste’molchilar uchun xam qo‘shimcha funktsional taqdim etadi. Ular, shuningdek, qatnashchilar o‘rtasida axborot almashinishni xam kuzda tutadi, bu esa xamkorlikni sezilarli darajada yaxshilashi xamda innovatsion maxsulotlar va kiyimlar yaratishga xizmat qilishi lozim. “Platforma” biznes-model sifatida uzok vaqtdan buyon mavjud. Bunga oddiy misol qilib sotuvchi va xaridorlar (ishlab chiqaruvchi va iste’molchilar) bir-birini topadigan klassik bozorni keltirish mumkin. Xozirgi kunda platforma biznes-modellari tamoyillari ularning asosida faoliyat ko‘rsatadigan ko‘plab faol o‘sib borayotgan kompaniyalari aytib o‘tish mumkin bo‘lib, ularning eng mashxurlari Uber va Airbnb xisoblanadi

2. Personifikatsiya qilingan servis modellari**.** Big Data, targetlangan marketing, 3D bosma kabi texnologiyalar rivojlanishi o‘rtacha statistik iste’molchining emas, balki xar bir muayyan mijozning talab va ehtiyojlariga javob beradigan tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatishga imkon beradi. Bugungi kunda BIG DATA biznes faoliyatining turli yo‘nalishlari bo‘yicha qarorlar qabul qilish va mijozlarga yo‘naltirilganlikni oshirish bo‘yicha katta ma’lumotlar to‘plashning innovatsion vositasi xisobladi. Marketingda iste’molchilar haqida BIG DATA to‘plash, qayta ishlash va taxlil qilish aloxida rol o‘ynaydi, chunki targetlangan reklama samaradorligini oshirishga va targeting orqali iste’molchilar xulq-avtoriga anik ta’sir ko‘rsatishga imkon beradi. “Personifikatsiya”ga o‘tish “klientonomika” soxasida tadqiqotlar o‘tkazishga qiziqishning o‘sishiga olib keladi. Biznes BIG DATA imkoniyatlaridan bir tomondan, kompaniyalar biznes-modelida BIG DATA to‘plash, qayta ishlash va taxlil qilish bo‘yicha imkoniyatlardan foydalanadi, boshqa tomondan, katta ma’lumotlarga ega bo‘lgan kompaniyalar BIG DATA bozoriga yangi maxsulotlar va loyixalar bilan chiqadi. BIG DATA imkoniyatlari va Machine Learning asosida sun’iy intellekt kompaniyalarning mijozlarga yo‘naltirilganlik darajasini oshiradi, bu esa yakunda iste’molchilar qoniqqanligi va sodiqlik indekslari xolatini yaxshilashda aks etadi. Klientonomikaning asosiy qoidalarini ilmiy asoslab berish kompaniyani eng ilgor texnologiyalarga asoslangan amaliy vositalar bilan ta’minlashga imkon beradi. Buyumlar interneti kompaniyalarni ishlab chiqarish jarayonlari xolati haqida ishonchli ma’lumotlar to‘plash yangi vositalari bilan ta’minlaydi xamda inson omili bilan bog‘liq bo‘lgan monitoringni eng kichik xarajatlar va risklar bilan amalga oshirishga imkon beradi. Ishlab chiqarish modellarining o‘zgarishiga robotlashtirish xamda virtual va qo‘shimcha reallik texnologiyalari eng kuchli ta’sir ko‘rsatadi. 3D-printerlar ishlab chiqaruvchini iste’molchiga yaqinlashtiradi va qisqa muddatda maxsulotni kichik partiya bilan ishlab chiqarishga imkon beradi. Yaqin uch-besh yilda extimoliy taxdidlar orasida innovatsiyalar xayotiylik davrining qisqarishi, butun xayoti davomida personalii uqitish soxasida innovatsion qarorlar talab qiladigan ishchi va mutaxassislar malakasini tez o‘zgartirish zarurati bilan bog‘liq bo‘lgan mexnat bozoridagi o‘zgarishlarni sanab o‘tish mumkin. Kompaniyalar bunday xolatlarga tusatdan duch kelmaydi, demak, bunday o‘zgarishlarga tayyorlanish uchun vaqt bo‘ladi. Biznesga haqiqatda

xavf soladigan va abadiy bo‘lib ko‘rinadigan yagona muammo bu - internet tarmog‘ida barcha ko‘rinishdagi firib garlik xisoblanadi [3, 178 b].

3.Ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilarning bevosita o‘zaro aloqa qilishi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi ishlab chiqaruvchiini xar bir yakuniy iste’molchi bilan “bog‘lash”ga imkon beradi. Uzundan-uzok vositachilar, jumladan, institutsional vositachilar zanjirini qisqartirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bunga misol bo‘lib fintex CroudMortgage - ipoteka qarzi oluvchilarga kreditni bankdan emas, balki bevosita bush pul mablaglariga ega bo‘lgan shaxslardan olish imkon beradigan telefon ilovasi xizmat qilishi mumkin. Ushbu sxema vositachi-banklardan tashqari barcha qatnashchilar uchun iqtisodiy jixatdan foydali bo‘lgan mexanizmni amalga oshirishga imkon beradi.

4. Birgalikda foydalanish iqtisodiyotining tarqalishi. Bu rivojlanish yo‘li ikkita xodisaga olib keladi: -qandaydir tovarlarga birgalikda egalik qilish; -axborot taqdim etganlik uchun pul to‘lash. Avtotransport vositasiga birgalikda egalik qilish (bir nechga oila uchun) shaxsiy avtomobilga ega bo‘lish yoki taksi xizmatlaridan foydalanishdan ko‘ra foydali bo‘lib chiqishi mumkin. Axborot taqdim etganlik uchun tulov bu - to‘liq kuch bilan ishga tushmagan trend, lekin katta ehgimollik bilan boshqa analoglardan ancha arzon bo‘ladigan “ulangan tovar-shpionlar” paydo bo‘lish ehtimolini taxmin qilish mumkin. Kiymatlar o‘rtasidagi farqni siz haqingizda ma’lumot to‘playdigan (ushbu tovar yordamida) va axborotni targeglangan marketing orqali monetizatsiya qiladigan ishlab chiqaruvchi kompaniyaning o‘zi qoplaydi.

5.Individual qatnashchilar xissasining roli sezilarli ekanligi. Oxirgi paytlargacha deyarli barcha iqtisodiy jarayonlar o‘zaro aloqalar biznes-tsentrik paradigmasiga joylanadi: V2V, V2S, B2G. Texnologiyalar rivojlanishi yakka xoldagi tashabbuskorlarga biznes-jarayonlarda muxim rol uynashga imkon beradi. Shunday qilib, iqtisodiyotda o‘zaro aloqalarning mutlako yangi turlari paydo bo‘lmoqda: S2V va S2S. Yangi turdagi o‘zaro aloqalarga misol bo‘lib autsorsing asosida shartnoma majburiyatlari bajaradigan frilanserlar xizmat qilishi mumkin. Ikkinchi turdagi o‘zaro aloqalarga CrowdFunding startaplar (amerikacha kickstarter.com, Rossiyada planeta.ru) xizmat qiladi. Yangi turdagi o‘zaro aloqalar paydo bo‘lish i juda muxim fursat xisoblanadi va o‘ziga jidtsiy e’tibor talab qiladi, chunki bugungi kunda puxta ishlab chiqilgan normativ va soliq bazasi mavjud emas, umumiy iqtisodiyotgan qanday qilib integratsiya qilish borasida tushunish yo‘q. Frilanserlarni qanday qilib soliq to‘lashga motivatsiya qilish mumkin? Ularning aksariyati iqtisodiyotgan “kul rang” sektorida ishlaydi va o‘z xizmatlari uchun tulovni BitCoin da oladi. Crowd Funding tashabbuslarga qanday soliqlar va imtiyozlar qo‘llanishi mumkin? Ushbu yo‘nalishlar yuqori saloxiyatli bo‘lib ko‘rinadi va yaqin kelajakda umumiy iqtisodiyotda sezilarli ulushni tashkil qilishi mumkin, shu sababli bunday masalalar xozirgi kundayok puxta ishlab chiqishga ehtiyoj sezadi. O‘zbekiston Respublikasida yaqin yillarda V2V va V2S segmentida iste’molchilar modellarini keyingi o‘zgartirishlar ruy beradi. Ushbu fikr quyidagi omillar taxlil natijalariga asoslanadi:

-ayrim mamlakatlarda amalga oshirib bo‘lingan mobil tijorat asriga o‘tish davom etishi muqarrar;

-ijtimoiy tarmoqlar istmolchilar xoxish-istaklarini shakllantirishga va xarid haqida yakuniy qarorlar qabul qilishga tobora kuchliroq ta’sir ko‘rsata boshlaydi;

-Sharing Economy texnologiyalari mulkka egalik qilish masalasiga odamlarning munosabatiga ta’sir etadi xamda yoshlarni kuchmas mulk va harakatdagi mulkni majburiy xarid qilishga intilish bilan qamrab olishga xizmat qiladi;

-bulutli texnologiyalar va virtuallashtirish xizmatlari ommaviyligining o‘sishi ularni biznes uchun yanada ochiqroq qiladi xamda kompaniyalarning o‘z infratuzilmasiga investitsiyalash masalasiga munosaba tini o‘zgartiradi, shuningdek, axborot xavfsizligi va ishonchlilikni ta’minlash muammosini xal qilishga yordam beradi;

-kraudsorsing va kraudfanding texnologiyalarining yanada kirib borishi jamoaviy ongga tobora ko‘prok murojaat qilish xamda nafaqat tijorat, balki ijtimoiy kraud-loyixalarni amalga oshirishga imkon beradi;

-innovatsion texnologiyalar, jumladan, kraudsorsing va kraudfanding kompaniyalarga biznes-jarayonlarni optimallashtirish va xarajatlarni saklashdan tashqari qo‘shimcha moliyalashtirish manbalarini jalb qilish, loyixalar, maxsulot va xizmatlarni bozorga ilgari surishga imkon beradi.

Yangi risklar va muammolar raqamli texnologiyalarni rivojlantirish va keng joriy qilish bilan bog‘liq, ularning orasida esa quyidagilar asosiy xisoblanadi [4, 63 b]:

-mamlakatning “raqamli suvereniteti”ga tahdid va davlatning raqamli iqtisodiyot transchegaraviy dunyosidagi rolini qayta ko‘rib chiqish;

-xususiy xayotga daxl qilinishiG’fuqarolarni potentsial kuzatish;

-ma’lumotlar xavfsizlik darajasi pasayishi;

-past va o‘rta malakali ish o‘rinlari sonining kamayishi;

-biznes-modellar va o‘zaro aloqa sxemalari murakkabligi darajasining ortishi; - iqtisodiyotning barcha soxalarida raqobatning keskin kuchayishi;

-ishlab chiqaruvchilar va istemolchilar xulq-avtor modellaridagi o‘zgarishlar;

-ma’muriy va soliq kodekslarini qayta ko‘rib chiqish zarurati va boshqalar.

Raqamli iqtisodiyot rivojlanishining evolyutsioi va reja asosidagi yo‘llari**.** Raqamli iqtisodiyotni tashkil qilishga ikkiga bir- biriga qarama-qarshi yondashuvni ajratib ko‘rsatish mumkin; reja iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti. Real hayotda amalga oshiriladigan barcha strategiyalar bu ikki yondashuvning kombinatsiyasi xisoblanadi. Ushbu nomlar tanlab olinganligi bejiz emas, xuddi shu tariqa ular reja iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti bilan bog‘liq tasavvurlar uygotishi xam bejiz emas. Raqamli iqtisodiyot tashkil qilishga bozor yondashuvida kuzda tutiladiki, davlat optimal sharoitlar, birinchi navbatda, raqamli iqtisodiyot shakllanishi uchun qulay muxit yaratadi va bu bilan biznesning yangi sektorga o‘tashini rag‘batlantiradi. Optimal sharoitlar normativ-xuquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy xarakterdagi o‘zaro bog‘liq chora-tadbirlar majmuini va texnologik baza mavjudligini kuzda tutadi. Raqamli iqtisodiyotning ijobiy samarasi sezilarli darajada uning ko‘lamiga bog‘liq ekanligi sababli ushbu yondashuvni amalga oshirish uchun etarli miqdordagi mustaqil iqtisodiyot sub’ektlari - xususiy bizneslar mavjudligi zaruriy shart xisoblanadi [5, 65b].

Yangi muxitga tushib qolgach, xususiy biznes davlat rivojlanish institutlari bilan xamkorlikda raqamli iqtisodiyot muxitining yanada rivojlanishini rag‘batlantiradi. Umumiy xuquqiy maydonda ko‘plab o‘sish

nuqtalari shakllanib, ularning xar biri mos keluvchi sanoat yoki kompaniya

manfaatlariga javob beradigan o‘ziga xoslikdan iborat bo‘ladi. Asta- sekin lik bilan kengayar ekan, o‘sish nuqtalari raqamli iqtisodiyotni barcha faoliyat soxalarida amalga oshirgan xolda bor makonlarni to‘ldiradigan “mozaika gilami”ni xosil qiladi va bu mazkur yondashuvning asosiy ustunlgi xisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2022 yil 20 dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. https:G’G’president.uzG’uzG’listsG’vievv

2.2022-yilda asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha tahliliy axborotnoma. Toshkent 2023y.

3.Abdullaev O.M., Fattaxov A.A., K.Axmedov. Raqamli iqtisodiyot. T.: “LESSON PRESS, nashriyoti. 2020 yil - 686 bet

4. Sattorkulov O. T. i dr. Faktoro‘ razvitiya svobodno‘x ekonomicheskix zon v Uzbekistane G’G’Molodoy ucheno‘y. – 2020. – №. 9. – S. 62-64.

5.Sattorkulov O. T. i dr. Mexanizm osuhestvleniya investitsionnoy politiki v usloviyax innovatsionnoy ekonomiki G’G’Molodoy ucheno‘y. – 2020. – №. 9. – S. 64-66.

INNOVATSION FAOLIYATINI DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB-QUVVATLASH YO‘NALIShLARI

Sattorkulov Obidkul Turdikulovich, *I.f.n., dotsent*
Abduraximov Kamoliddin Shavkat o‘g‘li, *2 kurs magistrant*
Guliston davlat universiteti
Turdikulova Gulmira Obidkul qizi,
magistrant, Toshkent moliya instituti

Annotatsiya: mazkur maqolada respublikamizda va xorijda innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish va qo‘llab quvvatlash tizimining mavjud holati, unga ta’sir etuvchi omillar, davlat siyosatining vositalari, ilmiy-texnik faoliyatni tashkil etish tamoyillari va uni moddiy qo‘llab-quvvatlash jihatlari o‘rganilgan bo‘lib, xorij tajribasidan samarali foydalanish jarayoni tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: innovatsion sub’ekt, davlat siyosati, innovatsiya, texnologiya, investitsiya, ilmiy-texnik ijod.

Innovatsiya sub’ektlari faoliyati samaradorligini aniqlash iqtisodiyotni diversifikatsiya jarayonlarida juda zarur. Ilmiy ishlab chiqarish korxonalari yangi texnologiyani tatbiq etgan holda yangi, sifatli mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalar asosini tashkil qiladi. Iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshishi esa, ko‘p jihatdan ushbu korxonalar faoliyatini muayyan baholanishini ta’minlaydigan uslubiy va metodologik moslamalar qo‘llanilishiga bog‘liq. Shu munosabat bilan, ishlab chiqarish korxonalarining moliya-xo‘jalik, innovatsiya va investitsiya faoliyatini tahlil qilish va baholash, bundan to‘g‘ri va foydali xulosalar chiqarish, muammoning echimini topish to‘g‘risidagi masalalar rivojlangan mamlakatlar, xususan, bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlar uchun muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirzieyov ta’kidlaganidek, “..mamlakat taraqqiyotining zamini, hech shubhasiz, ilm-fan va innovatsiyalardir” [1, 2 b].

Odatda, tajribali auditorlar o‘z ishini faqat moliyaviy hisobotni o‘rganishdan boshlaydi, ularning korxonaning ilmiy- texnik salohiyati yoki intellektual mulklari qiziqtirmaydi. Tahlillardan shu narsa ko‘rinib turibdiki, bozor sharoitida korxonalarning yaxshi faoliyat ko‘rsatishining asosiy omili innovatsiya bo‘lsa ham, tahlil jarayonlarida e’tibor faqat quyidagilar bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘rsatkichlargagina qaratilmoqda: - moliyaviy koeffitsientlar to‘plami; -

moliyaviy ko‘rsatkichlar; - korxonaning o‘z kapitalidan foydasi; - oddiy aktsiyalarga nisbatan foydasi; - bitta aktsiyaga to‘g‘ri keladigan foyda; - aktsiyalarning bozor va balansli qiymatlari nisbati; - o‘z-o‘zini qoplash koeffitsienti. Shu munosabat bilan hozirgi kuchli raqobat sharoitida ilmiy ishlab chiqarish korxonalari faoliyatini, ayniqsa, innovatsiya faoliyatini tahlil qilishning yangi, samarali usullarini ishlab chiqish va joriy etish muhim hisoblanadi. Diversifikatsiya sharoitida korxonada innovatsion faoliyatning davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi juda muhim ahamiyatga ega. Ilmiy faoliyat davlat siyosatining an’anaviy yo‘nalishi bo‘lib hisoblanadi. Gap shundaki, maqsadi foyda olish bo‘lgan ilmiy g‘oyalarni bevosita to‘g‘ridan-to‘g‘ri xo‘jalik faoliyatiga qo‘llash mumkin emas. Shu sababli korxona va kompaniyalar tadqiqotlarni moliyaviy ta’minlashda ehtiyotkor bo‘ladilar, vaholanki, ularning natijalaridan manfaatdordirlar. Hozirgi zamon sharoitida biznesni innovatsion jarayonning muhim resurslaridan biri bo‘lgan – ilmiy g‘oyalar va bilimlar bilan ta’minlash funktsiyasini o‘z tarkibiga oladi.

MDHning boshqa davlatlari kabi bozor iqtisodiyoti bilan bog‘liq bo‘lgan islohotlarni amalga oshirayotgan O‘zbekiston uchun ham ilm va texnika doirasini davlat tomonidan boshqarishning oqilona shakllarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga egadir. Chunki ilmiy tadqiqotlar va tajriba sinovlari -iqtisodiy o‘sishning asosiy manbasi bo‘lib hisoblanadi. Jahon etakchi davlatlari ilmiy va innovatsion siyosatining maqsadlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi: - mamlakat iqtisodiyotining o‘sishida ilm va texnika ulushini oshirish; - moddiy ishlab chiqarishda progressiv o‘zgarishlarni ta’minlash; - jahon bozorida milliy mahsulotimizning raqobatbardoshligini oshirish; - mamlakat xavfsizligi va mudofaa qobiliyatini mustahkamlash; - ekologik muhitni yaxshilash; - mavjud ilmiy maktablarni saqlash va rivojlantirish. Davlat o‘z siyosatining maqsadlarini aniqlash bilan bir vaqtda printsiplar va bu siyosatni amalga oshirish mexanizmini ham ishlab chiqadi. Bu printsiplar mamlakatda shakllangan xo‘jalik tizimi va davlat institutlarining iqtisodiy faoliyatiga ta’sirining chuqurligiga bog‘liqdir.

Ilmiy va innovatsion faoliyatda davlat siyosatining asosiy printsiplariga quyidagilar kiradi: - ilmiy va ilmiy-texnik ijodning erkinligi; - intellektual mulkning huquqiy hisoblanishi; - ilmiy, ilmiy-texnik faoliyat va ta’lim integratsiyasi; - ilm va texnika sohasida raqobatni quvvatlash; - ilmiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlarida resurslarni kontsentratsiyalash; - ilmiy, ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatda ishbilarmonlikni rag‘batlantirish Jahon amaliyotida qo‘llab-quvvatlash darajasi va shakllari bo‘yicha quyidagi ko‘rinishlar mavjud bo‘ladi: - faol aralashgan davlat strategiyasi; - nomarkazlashgan; - aralash.

Respublikamizda xorijiy sarmoyalarni jalb etish tadbirlarini amalga oshirishda quyidagi tamoyillarga asoslanadi: -tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni ko‘zlab siyosat yurgizish; -respublika iqtisodiyotiga bevosita kapital mablag‘ni jalb etishni ta’minlaydigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shartsharoitlarni tobora takomillashtirish; -respublikaga jahon darajasidagi texnologiyani etkazib berayotgan, miliy iqtisodiyotning zamonaviy tarkibini vujudga keltirishda ko‘maklashayotgan xorijiy sarmoyadorlarga nisbatan eshiklarni ochib qo‘yish siyosatini izchillik bilan o‘tkazish; - mablag‘larni respublika mustaqilligini ta’minlaydigan va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan eng muhim ustuvor yo‘nalishlarda jamlash. Respublikada xorijiy imtiyozlarning keng tizimini vujudga keltirgan xorijiy sarmoyadorlar uchun imtiyozli soliq joriy etilgan.

2022 yilda 17 ta innovatsion-investitsiya loyixalarini moliyalashtirish uchun 17,3 mln AQSh dol(10,3 mln dollari tashqi va 7 mln dollari ichki manbalar)lariga teng mablag‘lar jalb etildi. Mamlakatimizda tijoratlashtirish natijasida ilmiy-hajmdor maxsulot ishlab chiqarish dinamikasini taxlil qilar ekanmiz, ushbu ko‘rsatkich 2019 yilda 38,8 mlrd so‘m, 2020 yilda 41,7 mlrd so‘m, 2021 yilda 153,2 mlrd so‘m va 2022 yilda 216,7 mlrd so‘mni tashkil etdi yoki 2019 yilga nisbatan 2022 yilda ilmiy-hajmdor maxsulot ishlab chiqarish hajmi salkam olti baravar ko‘pdir [2, 17b].

Amaldagi imtiyozlar va rag‘batlantirish omillari tizimida: –ishlab chiqarish hajmida tovarlar (ishlar, xizmatlar) eksporti kamida 30 foizni tashkil etadigan korxonalarga, mulkchilik shakllaridan qat’iy nazar, foyda solig‘ini amaidagi stavkalardan ikki barobar kamroq to‘lash huquqini berish; –Respublika davlat investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalar bo‘yicha soliqlar to‘lashdan besh yil muddatga ozod etish; –xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar daromadining ishlab chiqarishni kengaytirishga va texnologiyani yangilashga sarflanadigan qismidan soliq olmaslik; –o‘zi ishlab chiqargan mahsulotni ruxsatnomasiz bemalol chetga olib ketish; -O‘zbekiston hududida qo‘shma korxonalarning va faqat xorijiy sarmoya bilan ishlaydigan korxonalarning ustav fondiga hissa qo‘shish uchun mol-mulkni chetdan boj to‘lovlarsiz olib kirish; –jismoniy va yuridik shaxslarning, jumladan, ajnabiylarning davlat mulkini xususiylashtirish jarayonida, shu jumladan, ko‘chmas mulkning keng miqyosda sotilishida bemalol ishtirok etishlarini ta’minlash; –investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun er uchastkalaridan foydalanish va ulami tasarruf etish huquqini tanlov asosida sotib olish ko‘zda tutilgan.

O‘zbekiston investitsiyalarni o‘zaro himoya qilish to‘g‘risida Germaniya, Turkiya, Misr, Indoneziya, Malayziya, Pokiston, Finlyandiya, Koreya, AQSh, Frantsiya kabi 20 taga yaqin davlatlar bilan bitimlar imzoladi [3, 11b]. 2018-2022 yillarda O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan 44 ta investitsiya loyihalarga 58,5 mln. doll. investitsiya mablag‘lari, shundan 33,1 mln. doll. xorijiy investitsiya jalb qilingan. Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, Rossiya, Polsha davlatlarining salohiyatli kompaniyalari respublikada investitsiya loyihalarini amalga oshirmoqdalar [4, 9b].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi «2022 – 2026 yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-165-sonli farmoniga muvofiq innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning institutsional mexanizmlarini takomillashtirish orqali innovatsion faol tashkilotlar ulushini oshirish belgilangan. Ushbu yo‘nalishda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshiriladi: davlat ilmiy dasturlari doirasida xususiy sektorning innovatsion faolligini oshirishda ularning ilmiy-tadqiqot loyihalarini tanlovlar asosida moliyalashtirishning yangi ta’sirchan mexanizmlarini joriy etish; ilmiy-tadqiqot faoliyat sifatini oshirish hamda uni tijoratlash tirish darajasi samaradorligini ta’minlash; ilmiy-tadqiqot va innovatsion loyihalarni davlat-xususiy sektor sherikligida moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish va hajmini oshirish; innovatsion ekotizimni rivojlantirish uchun xalqaro moliya tashkilotlari va jamg‘armalari mablag‘larini jalb qilish; texnoparklar rezidentlari o‘rtasida innovatsion tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash uchun yagona soliq va bojxona imtiyozlarini joriy etish; ilmiy tashkilotlarda boshqaruv va ilmiy faoliyat samaradorligini oshirishda ularni modernizatsiya qilishning namunaviy tizimini ishlab chiqish va sinovdan o‘tkazish; yashil iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan qayta tiklanuvchi energetika, yangi kompozit materiallar, robototexnika, biotexnologiya, oziq-ovqat xavfsizligi, aqlli qishloq

xo‘jaligi, aqlli tibbiyot, aqlli sanoat va klasterlash (mis va vinochilik) kabi strategik yo‘nalishlar bo‘yicha sun’iy intellekt, buyumlar interneti hamda raqamlashtirish texnologiyalarini joriy etishda resurslarni jamlash, yangi ish o‘rinlari va mahsulot yaratish hamda yangi xizmatlar tashkil qilish; tadbirkorlik va biznesni boshqarish sohalarining zarur ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun innovatsiya markazlari va yoshlar texnoparklari asosida kichik va innovatsion tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha ixtisoslashtirilgan o‘quv dasturlarini amalga oshirish; davlat xaridlari doirasida innovatsion texnologiyalar asosida tovar ishlab chiqaruvchilar va xizmat ko‘rsatuvchilar uchun imtiyozlar yaratish, mahalliy ilmiy tashkilotlar bilan ilmiy-tadqiqot va innovatsiya ishlarini amalga oshiruvchi mahalliy kompaniyalar ehtiyojlari uchun davlat grantlarini ajratish; xususiy sektorning ishlanma va tadqiqotlarga bo‘lgan qiziqishini oshirish va ilmiy tashkilotlar bilan hamkorligini mustahkamlash, xususiy sektor tomonidan innovatsiyalarni moliyalashtirishni (co-finance) rag‘batlantirish, shu jumladan, xususiy ishlanma va tadqiqot yoki moliyalashtirish faoliyati bilan shug‘ullanayotgan tashkilotlar uchun maxsus qo‘llab-quvvatlash choralarini joriy etish; jamoatchilik va xususiy sektor vakillari orasida innovatsion loyihalar va startap kompaniyalarni venchur tashkilotlari tomonidan moliyalashtirish mexanizmlarini keng yoritish [5, 4 b].

Hozirgi paytda jahon hamjamiyatining rivojlangan mamlakatlarida an’anaviy ilmiy texnika taraqqiyotida innovatsion, ilmiy texnologik tartibga jadal o‘tish jarayoni ro‘y bermoqda. Ayniqsa diversifikatsiya sharoitida bunday jarayon ko‘lami yanada kengayib borishi tabiiy. Innovatsion tartibning avvalgisidan farqi shundaki, fanning shakllanishi va davlat tomonidan moliyalashtirish tizimidan texnologik va ilmiy innovatsiyalar barcha turlarini davlat tomonidan rag‘batlantirishga o‘tish kuzatilmoqda. Hozirda AQShda va xususan, Farbiy Evropada eng avvalo Frantsiya, Germaniyada fan-texnika siyosatining innovatsion siyosatga aylanishi ro‘y bermoqda. Uning asosiy vazifasi – ilmiy va texnologik innovatsiyalar, eng avvalo, kichik va o‘rta korxonalar uchun, shuningdek, o‘rta va qisqa muddatli dasturlar sohasida tezkor diversifikatsiya uchun eng qulay sharoitlar yaratishdir. Fanni moliyalash bo‘yicha AQSh jahonda etakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Yangiliklarni joriy etish jarayonlari juda tez amalga oshirilib ularning raqobatchilari ham topiladi. Ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda diversifikatsiya sharoitida ilmiy tadqiqot ishlari va muhandislik tadqiqotlari (ITIMT)ni moliyalashdagi davlatning roli ancha faol bo‘lib, faqat davlat tashkilotlari tomonidangina amalga oshirilmaydi. Buning uchun xususiy korxonalar ham o‘z xissalarini qo‘shib boradilar. Hozirgi vaqtda AQShda federal hukumat ulushi (moliyalash manbai sifatida) barcha xarajatlar salmog‘ining 50 foizini tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich Buyuk Britaniya, Shvetsiya va Germaniyada 40 foiz atrofida, Frantsiyada 57 foiz, Yaponiyada 28 foizga to‘g‘ri keladi. Ilmiy tadqiqot ishlari va muhandislik tadqiqotlari (ITIMT) sohasining davlat tomonidan bunday e’tibor bilan ko‘llabquvvatlanishi qonuniy bo‘lib, bir qator dalillar bilan izohlanadi. Diversifikatsiya sharoitida ilmiy tadqiqot konstruktorlik ishlari davlat tomonidan turli shakllarda qo‘llab-quvvtlanishi mumkin, jumladan: − ilmiy tadqiqotlar uchun bevosita byudjet mablag‘larini ajratish (davlat tashkilotlari orqali moliyalash, shartnomalar tuzish, subsidiyalar ajratish). Ayni holatda davlat yirik xarajatlar talab qilinadigan va ko‘plab tavakkalchilikka ega bo‘lgan fanning etakchi yo‘nalishlaridagi ko‘p kapitalli tadqiqotlarni moliyalashni o‘z bo‘yniga oladi; − ilmiy tadqiqotlarni (ITIMT) bilvosita moliyalashning turli usullari: xususiy kompaniyalar, innovatsiya jarayonini rag‘batlan-tirish, shuningdek, ular investitsiyasini yangi asbob-uskunalar olish uchun kengaytirish maqsadlarida soliq va ammortizatsiya imtiyozlaridan foydalanish. Davlat ayni vaqtda kichik tadqiqot biznesi uchun

shart-sharoit yaratishga ko‘maklashadi, davlat tomonidan fan-texnika taraqqiyotini bevosita moliyalash tizimi alohida e’tiborga loyiqdir.

Rivojlangan davlatlarda innovatsiyalarni amalda qo‘llash uchun subsidiyalar (grantlar) beriladi, subsidiyalarning o‘ziga xosligini quyidagicha belgilash mumkin: − ular kichik ijrochilarning asosiy ish joyida oylik ish haqidan va unga bog‘liq bo‘lmagan holda beriladi; − subsidiyalar qaytarib berilmaydi; − subsidiya olgan olim yoki ilmiy jamoa, olgan mablag‘larni mustaqil sarflaydi. AQSh davlat innovatsiya siyosatining ob’ekti – bu asosan xususiy biznesdir. Davlatning bu boradagi siyosati mavjud ilmiy-texnik yutuqlardan xo‘jalikda foydalanishga, ilmiy-texnik majmuada ichki aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan. Davlat innovatsiya siyosatining usul va vositalari ancha keng. Bunga u yoki bu ma’noda biznesning innovatsion faolligini rag‘batlantiruvchi turli xil davlat tadbirlari kiradi. Amerikalik mutaxassislarning ta’kidlashicha, eng samarali tashkiliy shakllardan biri universitet – sanoat va tadqiqot markazlari sanaladi. Davlat ishtirokida tashkil etiladigan bunday markazlar doirasida juda keng ko‘lamdagi ilmiy-texnik masalalarni hal etish imkoni mavjud. Sanoat korxonalari va universitetlarning hamkorlikdagi tadqiqotlariga oid yirik dasturlar davlatning maqsadli ilmiy jihatdan ishtirokchilar faoliyatining boshqa korporatsiya mexanizmini nazarda tutadi. O‘zbekistonda AQSh davlat innovatsiya siyosatining ma’lum bir tomonini qo‘llash mumkinki, bunda davlat moliyaviy mablag‘larining umumlashishini va sanoat moddiy texnika bazasini malakali oliy o‘quv yurtlari kadrlari bilan ta’minlashi rag‘batlantirilishi lozim. Uzoq istiqbolga mo‘ljallangan tavakkal ilmiy texnika loyihalariga mablag‘ ajratishga sanoat korxonalarini qiziqtirish uchun davlat dastlabki xarajatlarni o‘z bo‘yniga olib qolmasdan, ishtirokchi firmalarga kashfiyot va ixtirolardan foydalanishda bepul litsenziyalar ham berishi kerak bo‘ladi [6, 121b].

AQShdagi eng yirik kompaniyalarda ishlab chiqarish hajmi ko‘pincha eng maqbul me’yordan oshadi, aynan shu narsa ilmiy texnika sohasi rivojlanishida monopoliyani to‘xtatadi, kichik firmalar faoliyatining muvaffaqiyati ham shunda. O‘zbekistonda yirik firmalar ko‘makchisi sifatida ishlaydigan kichik firmalarni tashkil etish uchun shart -sharoitlar mavjud, ularni amaldagi holatini faollashtirish zarur. Ma’lumki, Yaponiya tez amalga oshirilib ularning raqobatchilari ham topiladi. Ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda diversifikatsiya sharoitida ilmiy tadqiqot ishlari va muhandislik tadqiqotlari (ITIMT)ni moliyalashdagi davlatning roli ancha faol bo‘lib, faqat davlat tashkilotlari tomonidangina amalga oshirilmaydi. Buning uchun xususiy korxonalar ham o‘z xissalarini qo‘shib boradilar. Hozirgi vaqtda AQShda federal hukumat ulushi (moliyalash manbai sifatida) barcha xarajatlar salmog‘ining 50 foizini tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich Buyuk Britaniya, Shvetsiya va Germaniyada 40 foiz atrofida, Frantsiyada 57 foiz, Yaponiyada 28 foizga to‘g‘ri keladi. [6, 134b].

Diversifikatsiya sharoitida ilmiy tadqiqot konstruktorlik ishlari davlat tomonidan turli shakllarda qo‘llab-quvvtlanishi mumkin, jumladan: − ilmiy tadqiqotlar uchun bevosita byudjet mablag‘larini ajratish (davlat tashkilotlari orqali moliyalash, shartnomalar tuzish, subsidiyalar ajratish). Ayni holatda davlat yirik xarajatlar talab qilinadigan va ko‘plab tavakkalchilikka ega bo‘lgan fanning etakchi yo‘nalishlaridagi ko‘p kapitalli tadqiqotlarni moliyalashni o‘z bo‘yniga oladi; − ilmiy tadqiqotlarni (ITIMT) bilvosita moliyalashning turli usullari: xususiy kompaniyalar, innovatsiya jarayonini rag‘batlantirish, shuningdek, ular investitsiyasini yangi asbob-uskunalar olish uchun kengaytirish maqsadlarida soliq va ammortizatsiya imtiyozlaridan foydalanish. Davlat ayni vaqtda kichik tadqiqot biznesi uchun shart-sharoit yaratishga ko‘maklashadi, davlat tomonidan fan-texnika taraqqiyotini bevosita moliyalash tizimini aloxida

yoritish maqsadga muvofiqdir [7,93b]. Rivojlangan davlatlarda innovatsiyalarni amalda qo‘llash uchun subsidiyalar (grantlar) beriladi, subsidiyalarning o‘ziga xosligini quyidagicha belgilash mumkin: − ular kichik ijrochilarning asosiy ish joyida oylik ish haqidan va unga bog‘liq bo‘lmagan holda beriladi; − subsidiyalar qaytarib berilmaydi; − subsidiya olgan olim yoki ilmiy jamoa, olgan mablag‘larni mustaqil sarflaydi. AQSh davlat innovatsiya siyosatining ob’ekti – bu asosan xususiy biznesdir. Davlatning bu boradagi siyosati mavjud ilmiy-texnik yutuqlardan xo‘jalikda foydalanishga, ilmiy-texnik majmuada ichki aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan [8, 361b].

Davlat innovatsiya siyosatining usul va vositalari ancha keng. Bunga u yoki bu ma’noda biznesning innovatsion faolligini rag‘batlantiruvchi turli xil davlat tadbirlari kiradi. Amerikalik mutaxassislarning ta’kidlashi-cha, eng samarali tashkiliy shakllardan biri universitet – sanoat va tadqiqot markazlari sanaladi. Davlat ishtirokida tashkil etiladigan bunday markaz-lar doirasida juda keng ko‘lamdagi ilmiy-texnik masalalarni hal etish imkoni mavjud. Sanoat korxonalari va universitetlarning hamkorlikdagi tadqiqotlariga oid yirik dasturlar davlatning maqsadli ilmiy jihatdan ishtirokchilar faoliyatining boshqa korporatsiya mexanizmini nazarda tutadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2022 yil 20 dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. https://president.uz/uz/lists/vievv

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2022-yil yanvar-dekabr.To‘plam –T.:2023y.

3.2022-yilda asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha tahliliy axborotnoma. Toshkent 2023y.

4. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligining 2018-2022 yillar kesimida amalga oshirgan ishlari yuzasidan Hisoboti. Toshkent. 2023y

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi «2022 – 2026 yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-165-sonli farmoni

6.Abdullaev A.M., K.Axmedov. Innovatsionno‘y menedjment.-T.: “LESSON PRESS” MChJ nashriyoti. 2020. 728 str.

7.Xotamov I.,Mustafakulov Sh., Isakov M. Korxona iqtisodiyoti va innovatsiyalarni boshqarish. O‘quv qo‘llanma.-T.:Iqtisodiyot, 2019 y. 483 bet

8.Sattorkulov O. T., Toshboev B. B. Metodo‘ gosudarstvennogo regulirovaniya v innovatsionnoy sfere G’G’Molodoy ucheno‘y. – 2017. – №. 13. – S. 360-361.

O‘ZBEKISTONNING INNOVATSION RIVOJLANISH STRATEGIYASI

Sattorkulov Obidkul Turdikulovich, *I.f.n., dotsent*
Xujaboeva Yulduz Davronqul qizi, *magistrant*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: mazkur maqolada respublikamizda innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish, uning maqsad-vazifalari, amal qilish tamoyillari, unga qo‘yiladigan talablar, mamlakatda innovatsiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari, erishiladigan natijalar va

ko‘rsatkichlar yoritilib, kelajakda innovatsion infratuzilma sub’ektlarini to‘liq shakllantirish tizimi tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: strategiya, innovatsiya, ishlanma, ilmiy markaz, innovatsion g‘oya, tenopark.

So‘nggi besh yillik islohotlar natijasida respublikada ta’lim sifati va qamrovini oshirish hamda rivojlantirish, kadrlar tayyorlash tizimining iqtisodiyot ehtiyojlariga moslashuvchanligini ta’minlash, ilmiy-innovatsion faoliyatni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va rivojlan-tirish, mamlakatning innovatsion salohiyatini shakllantirish va yanada takomillashtirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo‘yicha samarali mexanizmlarni ishlab chiqishga qaratilgan normativ-huquqiy asoslar ishlab chiqildi va tubdan yangilandi. Bundan tashqari, 2019-2021 yillarda innovatsion rivojlantirish strategiyasi doirasida ilm-fan sohasiga Davlat byudjetidan ajratiladigan mablag‘lar hajmi 3 baravarga oshdi, yosh olimlar soni 6,5 ming nafardan 10,8 ming nafargacha etdi, innovatsion faoliyatni moliyalashtirish bo‘yicha maxsus institutlar tashkil qilindi. Qabul qilingan uzoq muddatli dasturlarning amalga oshirilishi natijasida

Mamlakat taraqqiyotining zamini, hech shubhasiz, ilm-fan va innovatsiyalardir [1,2b]. Zamonaviy jahon xo‘jaligi tizimi resurslar cheklanganligi sharoitida ishlab chiqarishning doimiy usishi zarurligi bilan tavsiflanadi. Shu sababli mazkur tizimda uni tashkil etuvchi unsurlar va ular o‘rtasidagi aloqalarni resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida qayta ko‘rib chiqishga to‘g‘ri keladi. Bunga davlat iqtisodiyotining turli tarkibiy tarmoqlarida uzluksiz innovatsion faoliyatni amalga oshirish orqali erishiladi. So yuz beradigan tizimli o‘zgarishlar, xususan, O‘zbekiston Respublikasi ilm-fan hamda oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyalarida ko‘zda tutilgan islohotlar oliy ta’lim tizimi qamrovi, sifati va salohiyatini tubdan o‘zgartirishi hamda pirovardida zamonaviy bilimga ega oliy ma’lumotli, ilmiy salohiyatli bitiruvchilar sonining keskin ortishiga olib keladi. ‘nggi yillarda innovatsiyalar iktisodchi-olimlar, mutaxassislar va butun jamiyat iqtisodiy faoliyat sub’ektlari uchun dolzarb mavzu hisoblanadi. Turli xo‘jalik yuritish tarmoqlarida innovatsion faoliyatni tahlil qilish, innovatsiyalar samaradorligini oshirish yullarini izlash, innovatsion jarayonlarni optimallashtirishga yo‘naltirilgan ilmiy izlanishlar, konferentsiyalar, ommaviy axborot vositalarida chop etiladigan makolalar soni ko‘payib bormokda.

2019-2021 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasining amalga oshirilishi natijasida iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada, shu jumladan qishloq xo‘jaligi, energetika, qurilish, ta’lim, sog‘liqni saqlashda innovatsion va texnologik rivojlanishni ta’minlash va rag‘batlantirish borasida katta yutuqlarga erishildi. Xususan: respublikamiz 81 ta indikator bo‘yicha baholanadigan Global innovatsion indeksi reytingida 2015 yilga nisbatan 36 ta pog‘onaga ko‘tarildi; innovatsiya va ilm-fan sohalariga Davlat byudjetidan ajratiladigan yillik mablag‘lar hajmi 2018 yilga nisbatan 3 baravarga oshirildi va 1,5 trillion so‘mga etkazildi; yosh olimlar 2018 yilda 6,5 ming nafar bo‘lgan bo‘lsa, 2022 yilda ularning soni 10,8 ming nafarni tashkil etdi, ya’ni bir yarim baravarga o‘sdi; oxirgi 4 yilda innovatsion faoliyatni moliyalashtirish bo‘yicha maxsus institutlar (innovatsion jamg‘armalar, venchur tashkilotlar va boshqalar) soni 28 taga etkazildi; 2018 yildan boshlab har yili o‘tkazilayotgan Xalqaro innovatsion g‘oyalar haftaligi – «Innoweek.uz» xorijiy innovatsion va ilmiy markazlar, investitsion fondlar, texnologik agentliklar, texnoparklar va biznes-inkubatorlarni bir maqsad yo‘lida jamlovchi innovatsion texnologiyalar platformasiga

aylanmoqda [2,17 b]. Shu bilan birga, iqtisodiyotning real sektorida ilmiy va innovatsion ishlanmalarni tijoratlashtirish darajasi, ilm-fan, ta’lim va sanoat o‘rtasidagi hamkorlik aloqalari nisbatan past bo‘lib qolmoqda.

Respublikada innovatsion rivojlanishni jadallashtirish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida innovatsiyalar va texnologiyalarni keng tatbiq qilish, inson kapitalini, ilm-fan va innovatsiya sohalarini rivojlantirish maqsadida, 2022-2026 yillarda O‘zbekiston Respublikasi- ning innovatsion rivojlanish strategiyasi qabul qilindi va tasdiqlandi [3,8b]. Mazkur strategiyaning asosiy yo‘nalishlari etib quyidagilar belgilandi, ya’ni: innovatsion infratuzilma sub’ektlari tarmog‘ini shakllantirish orqali startap tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash hamda yirik hajmli ishlab chiqarishni (kapital yaratish) tashkil etish; innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning institutsional mexanizmlarini takomillashtirish orqali innovatsion faol tashkilotlar ulushini oshirish; kichik tadbirkorlikning innovatsion faolligini oshirish orqali hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy jadal o‘sishini ta’minlash; yangi turdagi mahsulotlar va innovatsion texnologiyalar yaratishning g‘oyadan yakuniy iste’molchigacha bo‘lgan kompleks tizimini ta’minlash orqali innovatsiyalarga bo‘lgan talabni rag‘batlantirish; yaratilgan kapitalni «tubdan yangilovchi» innovatsiyalarga qayta yo‘naltirish tizimini shakllantirish; ta’limning barcha bosqichlarida yaratuvchanlik, innovatsion tadbirkorlik va ratsionalizatorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali innovatsion faoliyat boshqaruvida inson kapitalini yanada rivojlantirish kabilar.

Binobarin, strategiya erishilgan natijalar va maqsadli ko‘rsatkichlar bo‘yicha tegishli asosiy yo‘nalishlardan kelib chiqqan holda, 2024 yildan boshlab alohida-alohida tasdiqlanadigan «Yo‘l xaritasi» asosida bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Quyidagilar:

a)Maqsadli ko‘rsatkichlar, shu jumladan quyidagilarni nazarda tutadi: innovatsion faoliyat sub’ektlari (sanoat ishlab chiqarish tashkilotlari) sonini 613 tadan 2250 tagacha etkazish; innovatsion infratuzilma sub’ekt-lari (texnoparklar, texnologiyalar transferi markazlari, innovatsion klasterlar, venchur tashkilotlar, innovatsiya markazlari, biznes-inkubatorlar va akseleratorlar) sonini 3 baravarga oshirish; innovatsion tadbirkorlik natijasida yaratiladigan yangi ish o‘rinlari sonini 4 baravarga oshirish; ichki va tashqi bozorlarda tijoratlashtirish natijasida yaratiladigan yangi innovatsion ishlanmalar sonini 2 baravarga oshirish;

b)Strategiyani hududlar kesimida amalga oshirishning maqsadli ko‘rsatkichlari, shu jumladan quyidagilarni nazarda tutadi: hududdagi innovatsion markazlar sonini 494 tagacha etkazish: texnologik innovatsiyalar bilan shug‘ullanuvchi mahalliy sanoat korxonalari sonini 600 tagacha etkazish; hududlarda yaratiladigan yangi texnologiyalar sonini 384 tagacha oshirish; hududlarda yillik ro‘yxatga olingan patentlar sonini 184 tagacha etkazish; xorijiy tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan ilmiy, innovatsion va texnologik loyihalar sonini 183 tagacha oshirish; innovatsion startaplar sonini 1 437 tagacha etkazish.

2022 yil 1 avgustdan boshlab innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etishda «tarmoq-hudud-ilmiyG’oliy ta’lim tashkilot» zanjirining quyidagilarga asoslangan yaxlit tizimi joriy etildi: hududiy tarmoq tashkilotlari innovatsiyalarga bo‘lgan ehtiyoj(lar) portfelini ishlab chiqib, Innovatsion rivojlanish vazirligining hududiy boshqarmalariga taqdim etadi; Innovatsion rivojlanish vazirligining hududiy boshqarma-lari tarmoq muammolarining ilmiy echimini ta’minlash bo‘yicha ijrochi ilmiyG’oliy ta’lim tashkilotini (innovatsion spin-off kompaniyasini) tanlov asosida aniqlaydi; tanlov natijalariga ko‘ra ilmiyG’oliy ta’lim tashkiloti (innovatsion spin-off kompaniya) «1Q1» printsipi asosida tarmoq tashkilotlari bilan birga ishlab chiqilgan

loyihalarni moliyalashtiradi; Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi tomonidan ishlab chiqarilishi bozorda muvaffaqiyatli o‘zlashtirilgan innovatsion mahsulotlarni kengay-tirish va kelgusida seriyalab sanoatda ishlab chiqarishni tashkil etish maqsadida investitsiya portfeli ishlab chiqiladi [3, 27b]. Shuningdek, 2022 yil 1 avgustdan «tubdan yangilovchi» innovatsiyalar yaratishni rag‘batlan-tirishning quyidagi tizimi joriy etildi: mahalliy ilmiy tashkilotlar va korxonalarga innovatsion tovarlar va dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqish, joriy etish va texnik qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha davlat organlari va yirik davlat tashkilotlari bilan shartnomalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri imzolash huquqi berilib, savdo xaridlari Elektron kooperatsiya portali orqali amalga oshirilmoqda; ustav fondida 50 va undan ortiq foiz davlat ulushi bo‘lgan xo‘jalik jamiyatlarida foyda solig‘ini to‘lagunga qadar foydaning 10 foizgacha miqdoridagi ajratmalari hisobidan korxonalarning alohida hisob raqamida shakllantiriladigan Innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armalari tashkil etildi. Bunda: jamg‘arma yuridik shaxs hisoblanmaydi va uning mablag‘lari «tubdan yangilovchi» innovatsiyalarni yaratishga va joriy qilishga yo‘naltiriladi; jamg‘arma mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladigan loyihalar portfeli Innovatsion rivojlanish vazirligi bilan kelishiladi; ustav fondida 50 va undan ortiq foiz davlat ulushi bo‘lgan xo‘jalik jamiyatlarida jamg‘arma tashkil etiladi, uning mablag‘lari tasdiqlangan miqdorda shakllantiriladi; ishlab chiqarish korxonalari va tadbirkorlik sub’ektlari bilan hamkorlikda ulushli moliyalashtirish mexanizmiga muvofiq yangi ishlanmalarni joriy etish asosida yaratilgan innovatsiyalarni - intellektual mulkni ishlanma egalari bilan birgalikda patentlash va tijoratlashtirishni tashkil etish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi.

2026 yilga kelib mamlakatimiz Global innovatsion indeks reytingi bo‘yicha jahonning 56 ta ilg‘or mamlakati qatoriga kirishiga erishishni bosh maqsad qilib qo‘ygan va 2021 yilda Global innovatsion indeks reytingi e’lon qilingan bo‘lib, unda O‘zbekiston o‘tgan yilga nisbatan 7 ta pog‘onaga ko‘tarilib, 132 ta davlat orasida 86-o‘rinni egallagan [4, 21b]. Keyingi yil-lardagi eng ustuvor va o‘ziga xos vazifa bu - tezkorlik bilan zamonaviy texnologiyalarga asoslangan, yuqori ish haqi taklif etadigan yangi ish o‘rin-larini yaratish bo‘lib qoladi. Muammoning amaliy echimlaridan biri sifatida innovatsiya - yuqori texnologik ish o‘rni tamoyiliga asoslangan mamlakatning o‘ziga xos rivojlanish xususiyatlariga qaratilgan alohida strategik amaliy dasturlar ishlab chiqish zarur. Shu bois, O‘zbekiston Respublikasi 2022 - 2026 yilgacha innovatsion rivojlanish strategiyasining yuqori texnologik va ilm-fanga asoslangan yangi va zamonaviy ishlab chiqarish quvvatlarini hamda yuqori ish haqiga ega ish o‘rinlarini yaratish orqali uzoq muddatli yo‘nalishlari hamda rivojlanish dasturlari belgilab berilmoqda.

Jahon tajribasiga muvofiq innovatsion ekotizim o‘zaro bog‘liq bo‘lgan «tubdan yangilovchi» (disruptive), «barqaror» (sustainable) va «samarador» (efficiency) innovatsiyalardan tarkib topgan. «Tubdan yangilovchi» innovatsiyalar yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish yoki xizmat turlarini tashkil qilishdan iborat bo‘lib, aksariyat holatlarda kapital talab qiladi, biroq ko‘plab yangi ish o‘rinlarini yaratishga sabab bo‘lishi bilan katta ahamiyat kasb etadi. «Barqaror» (sustainable) innovatsiyalar - tez o‘zgaruvchan iste’mol bozorida «tubdan yangilovchi» innovatsiyalarning barqarorligini ta’minlash va muntazam tarzda takomillashtirib borishdan iborat bo‘lib, yangi ish o‘rinlarini yaratmaydi va katta mablag‘ talab qilmaydi.

Innovatsion ekotizimdagi keyingi zanjir «samarador» (efficiency) innovatsiyalar bo‘lib, «barqaror» innovatsiyalarni arzonlashtirish va ko‘lamini kengaytirish hisobiga katta miqdordagi kapitalni yaratadi, biroq ish o‘rinlari kamayishiga olib keladi. Yangi ish o‘rinlariga ehtiyojni yana qoplash uchun yaratilgan kapitalning bir qismi, tabiiyki, «tubdan yangilov-chi»

innovatsiyalarga yo‘naltirilib, tsiklik jarayonni davriy ravishda davom ettirish lozim. Shu sababli, yangi ish o‘rinlariga ehtiyojni qoplash uchun yaratilgan kapitalning bir qismi «tubdan yangilovchi» innovatsiyalarga qayta yo‘naltiriladi [5, 436b].

Hozirgi kunda yaqin kelajakda innovatsion rivojlanish sohasida hal etilishi zarur bo‘lgan quyidagi asosiy muammolar saqlanib qolmoqda:

birinchidan, mamlakatimizda har yili 600-700 ming aholi mehnat bozoriga kirib kelmoqda. Shuningdek, oliy ta’lim bilan qamrov 2016 yilga nisbatan 9 foizdan 38 foizgacha oshdi va bu ko‘rsatkich yaqin kelajakda 50 foizgacha etkaziladi. Bu esa oliygohlar bitiruvchilarini yuqori texnologik ish o‘rinlari bilan ta’minlashning samarador mexanizmlarini ishlab chiqishni talab etmoqda;

ikkinchidan, aholi bandligi va daromadlarini oshirishga har tomonlama ko‘maklashish, ishsizlar, ayniqsa, yoshlar va xotin-qizlar, mehnat bozoriga ilk bor kirib kelayotgan bitiruvchilar bandligini ta’minlashda innovatsiyalar yordamida ishlab chiqarish tashkilotlari va xizmat ko‘rsatishning turlarini oshirish orqali ko‘plab yangi ish o‘rinlari yaratish, tadbirkorlik sub’ektlari faoliyatini yanada rag‘batlantirish hamda tarmoq tashkilotlari va klasterlar, venchur tashkilotlari va tegishli moliya bozorlarining turli vositalari ko‘magida kapital yaratishni, ya’ni arzonlashtirilgan va hammabop ishlab chiqarishni (birni-mingga» aylantiradigan) ta’minlash tizimiga o‘tishga katta ehtiyoj mavjud;

uchinchidan, ilmiy-tadqiqot va innovatsion loyihalarni davlat-xususiy sheriklikda moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish va hajmini oshirish, xalqaro moliya tashkilotlari va jamg‘armalari mablag‘larini jalb qilish hamda tadbirkorlikka zarur ko‘nikmalarni texnoparklar, innovatsion markazlar va yoshlar texnoparklari orqali kichik va innovatsion tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashni talab etmoqda;

to‘rtinchidan, hududlarning iqtisodiy ixtisoslashuvi, ilmiy-texnik salohiyati va mavjud resurslarini hisobga olgan holda innovatsion rivojlanishning hududiy dasturlari ishlab chiqilmagan hamda ishlab chiqarishning texnik va texnologik bazasi uzluksiz yangilanishini ta’minlashga qaratilgan echimlarni joriy qilishda innovatsion texnologiyalarga urg‘u va ustuvorlik berish talab qilinmoqda;

beshinchidan, muvaffaqiyatli startap loyihalarni seriyali ishlab chiqarish bosqichlarida innovatsion texnoparklar va erkin iqtisodiy zonalar a’zoligiga qabul qilish orqali maqbul qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari ishlab chiqilmagan, xususiy sektorning yangi ilmiy ishlanmalarga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish va innovatsiyalarni «hamkorlikda moliyalash-tirish»ga (co-finance) bo‘lgan manfaatdorligini rag‘batlantirish uchun maxsus qo‘llab-quvvatlash choralari joriy etilmagan;

oltinchidan, respublikada «tubdan yangilovchi» - «barqaror»-«samarador» innovatsiyalarning tsiklik munosabatlarini (ya’ni, innovatsiyalarni) yaratish uchun innovatsiyaning o‘zi kapital ishlashi - «tarmoq-hudud-ilmiyG’oliy ta’lim tashkilot» davriyligini o‘zida mujassam etgan yaxlit tizim mavjud emas va uning asosiy jarayonlari o‘ta tarqoq shaklda qolib ketmoqda [3,43b].

Innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirishda quyidagi sektorlarga ustuvor ahamiyat qaratiladi: qayta tiklanuvchi energetikani rivojlantirish sohasida muqobil va ekologik toza energiya manbai – «yashil» vodorod ishlab chiqarish, saqlash va qo‘llash bo‘yicha innovatsion texnologiyalarni yaratish; yangi kompozit materiallarni ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni keng joriy qilish; robototexnika sohasini rivojlantirishga talaba-

yoshlarni keng jalb qilish; biotexnologik mahsulotlarni yaratish bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirish hamda biotexnologik ishlanmalarni iqtisodiyot tarmoqlariga joriy etishni tashkil etish; global iqlim o‘zgarishlari sharoitida suv-tejovchi, tuproq unumdorligini oshiruvchi va yuqori hosildor ekin turlari va hayvon zotlarini yaratish orqali oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan innovatsion texnologiyalarni yaratish; sanoat va klasterlash (mis va vinochilik) hamda shaharsozlik kontseptsiyalarini ishlab chiqish va joriy qilish; sun’iy intellekt, buyumlar interneti hamda raqamlashtirish texnologiyalarini joriy qilish [6, 3 b].

2022-2026 yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivoj-lanish strategiyaning asosiy maqsadi - mamlakatda kreativ iqtisodiyotni shakllantirishda yangi ish o‘rni yaratishdan boshlab iqtisodiy qiymat (kapital) yaratishgacha bo‘lgan «tarmoq-hudud-ilmiy oliy ta’lim tashkilot» uzluksiz ekotizimni rivojlantirishdir.

Bosh maqsadga erishishda Strategiya quyidagi asosiy yo‘nalishlardan iboratdir, ya’ni: innovatsion infratuzilma sub’ektlari (innovatsion texnologik park, texnologiyalar transferi markazi, innovatsion klaster, venchur tashkiloti, innovatsiya markazi, startap akselerator, inkubator) tarmog‘ini shakllantirish orqali startap tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash hamda yirik hajmli ishlab chiqarishni (kapital yaratish) tashkil etish; innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning institutsional mexanizmlarini takomillashtirish orqali innovatsion faol tashkilotlar ulushini oshirish; kichik tadbirkorlikning innovatsion faolligini oshirish orqali hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy jadal o‘sishini ta’minlash; yangi turdagi mahsulotlar va innovatsion texnologiyalar yaratishning g‘oyadan yakuniy iste’molchigacha bo‘lgan kompleks tizimini ta’minlash orqali innovatsiyalarga bo‘lgan talabni rag‘batlantirish; yaratilgan kapitalni «tubdan yangilovchi» innovatsiyalarga qayta yo‘naltirish tizimini shakllantirish; ta’limning barcha bosqichlarida yaratuvchanlik, innovatsion tadbirkorlik va ratsionalizatorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali innovatsion faoliyat boshqaruvida inson kapitalini yanada rivojlantirish.

Yuqorida qayd etilgan takliflarni amalga oshirilishi mamlakatda innovatsion faoliyatni yanada faollashtirish, ilmiy hajmdor ishlanmalarni ishlab chiqarish jarayonida joriy etish uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi deb o‘ylaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2022 yil 20 dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. https:G’G’president.uz/uz/lists/vievv

2.O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi ma’lumotlari. T.2022y

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi «2022-2026 yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-165-sonli farmoni

4.2022-yilda asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha tahliliy axborotnoma. Toshkent 2023y.

5.Sattorkulov O. T., Raxmatov K. U. Ro‘nok innovatsiy i ego struktura G’G’Molodoy ucheno‘y. – 2017. – №. 14. – S. 435-437.

6.Sattorkulov O. T. Effektivnoe ispolzovanie innovatsionnogo potentsiala Uzbekistana. – 2019.

KORXONALARDA INNOVATSION FAOLIYaTNI TAShKIL ETISH ASOSLARI

Obidkul Turdikulovich SATTORKULOV, *I.f.n., dotsent*
Abbos Ergash o‘g‘li YUSUPOV, *magistrant*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: mazkur maqolada respublikamiz korxonalarida innovatsion faoliyatni tashkil etish asoslari, jumladan mintaqalarda ilmiy loyihalarni tashkil etish va joriy etish maqsadida innovatsion faoliyat va texnologiyalar transferiga mas’ul hududiy markazlar sonini oshirish, fan tizimini boshqarishni takomillashtirish, ilmiy-innovatsion faoliyatning qonuniy va me’yor huquqiy asosini kengaytirish, fan sig‘imi yuqori texnologik ishlab chiqarishni shakllantirish maqsadida etakchi tarmoqlarda hamkorlikdagi qo‘shma dasturlarni ko‘paytirish kabi jarayonlar o‘rganilib, ulardan amaliyotda samarali foydalanish tizimini takomillashtirish yo‘nalishlari tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: innovatsiya, ilmiy loyiha, ta’lim, bilimlar iqtisodiyoti, yuqori texnologiya, ishlanma.

Mamlakat taraqqiyotining zamini, hech shubhasiz, ilm-fan va innovatsiyalardir [1,2b]. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirishning 2026 yilgacha Kontseptsiyasida ta’kidlanganidek, global raqobat sharoitida shunday mamlakat g‘olib keladiki, u rivojlangan infratuzilmaga ega bo‘lib, innovatsion ishlan-malarni yaratish, tijoratlashtirish va joriy etish institutlariga tayanadi. [2,4b]. Hozirgi davrda barcha mamlakatlar jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlarini kam harajatlar bilan tugatish uchun ishlab chiqarishni qayta qurollantirish va yangi texnologiyalarni o‘zlashtirish, ularning hisobiga raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish ustida bandlar. Bugungi kunda respublikamizda ilmiy-tadqiqot olib boruvchi 400 dan ziyod korxonalar ro‘yxatga olingan. Keyingi 10 yilda ilmiy-texnika dasturlarini amalga oshirishda 224 ta ilmiy-tadqiqot muassasalari, oliy o‘quv yurtlari, tajriba-konstruktorlik tashkilotlari, tajriba-konstruktorlik va kichik innovatsion markazlar qatnashib kelmoqdalar. O‘zbekistonning ilmiy potentsiali 36 ming kishidan iborat bo‘lib, unda 2549 fan doktori, 9254 fan nomzodi va 15,7 ming tadqiqotchilar mavjud. Ilmiy tadqiqotlar O‘zbekiston Fanlar Akademiyasining 45 ta ilmiy tadqiqot institutlarida, Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 36 ta oliy ta’lim muassasasida (OTM), Sog‘liqni saqlash vazirligining 34 ta ilmiy tashkilotlarida, Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligining 30 ta ilmiy va o‘quv institutlarida, 79 ta ilmiy va innovatsion markazlarida va boshqa ular tarkibiga kirmaydigan loyiha va tajriba-konstruktorlik tashkilotlarida olib borilmoqda. Ilmiy xodimlarni tayyorlashda dasturiy yondashuv amalga oshirilib, ta’lim bosqichlarida islohotlar chuqurlashtirilmoqda [3, 8 b].

O‘zbekistonda ta’lim sohasiga davlat harajatlari nisbiy jihatdan yuqori hisoblanadi. Keyingi 10 yil maboynida ularning darajasi YaIMning 10 foizidan ortiqni tashkil etdi. Bugungi kunda, BMT ma’lumotlariga ko‘ra, mamlakatimizda ta’limga yo‘naltirilayotgan harajatlar davlat byudjetining 35 foizdan ortig‘ini tashkil etmoqda. Boshqacha aytganda, O‘zbekiston davlat byudjetidan har yili 35 foiz mablag‘ aynan ta’lim-tarbiya sohasiga yo‘naltirilmoqda. Shuningdek, respublikamizda ilmiy, ilmiy-texnik va innovatsion potentsialni yaratish va taraqqiy ettirish sohasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Fan tizimini boshqarishni takomillashtirish, ilmiy-innovatsion faoliyatning qonuniy va me’yor huquqiy asosini kengaytirish, akademik va

oliy ta’lim tadqiqotlarini takomillashtirish choralari amalga oshirilmoqda, ishlab chiqarishning innovatsion harakterini oshirish, axborot va innovatsion infratuzilmalarini yaxshilash, yangi ilmtalab korxonalarni yaratish, yangi yuqori texnologiyalarni joriy etish ishlari ancha faollashmoqda.

Mintaqalarda ilmiy loyihalarni tashkil etish va joriy etish maqsadida innovatsion faoliyat va texnologiyalar transferiga mas’ul hududiy markazlar ishlab turibdi. Markazlar ilmiy-texnika sohasidagi mustaqil agentliklar bo‘lib, ular erkin va demokratik tarzda boshqariladi. Boshqaruv tarkibiga mahalliy hokimiyatlar, korxona, ilmiy va o‘quv yurtlarining vakillari kiradi. Hozirgi kunda respublikamizda innovatsion faoliyat va texnika transferi bo‘yicha 8 ta hududiy markaz faoliyat olib bormoqda. Ular Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro, Surxondaryo, Qashqadaryo, Farg‘ona, Andijon, Namangan viloyatlarida joylashgan.

2018-2022 yillar mobaynida ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida umumiy qiymati 1118,5 mlrd. so‘m bo‘lgan 784 ta loyihalarning bajarilishi ta’minlandi. Shu jumladan, 642,4 mlrd. so‘mlik 467 ta amaliy, 140,1 mlrd. so‘mlik 143 ta innovatsion, 237,6 mlrd. so‘mlik 76 ta fundamental, 10,1 mlrd. so‘mlik 3 ta maqsadli va 98,3 mlrd. so‘mlik 98 ta xalqaro loyihalar bajarildi [3, 11 b].

Umumiy qiymati 98,3 mlrd. so‘mlik 98 ta (“O‘zbekiston-Hindiston”, “O‘zbekiston-Xitoy” va “O‘zbekiston-EAPI”) xalqaro qo‘shma loyihalar bajarilmoqda.

a) “O‘zbekiston-Xitoy” xalqaro qo‘shma ilmiy loyihalar tanloviga taqdim etilgan 61 ta loyihadan hamkorlikdagi ekspertiza natijalariga ko‘ra umumiy qiymati 20,3 mlrd. so‘m miqdoridagi 21 ta loyiha moliyalashtirildi;

b) “O‘zbekiston-Hindiston” xalqaro qo‘shma ilmiy loyihalar tanloviga taqdim etilgan 137 ta loyihadan hamkorlikdagi ekspertiza natijalariga ko‘ra umumiy qiymati 27,1 mlrd. so‘m miqdoridagi 23 ta loyiha moliyalashtirildi;

v) O‘zbekiston-EAPI” ilmiy loyihalar tanloviga kelib tushgan 37 ta loyihadan ijobiy xulosa olgan umumiy qiymati 3,0 mlrd. so‘m miqdoridagi 2 ta ilmiy loyiha moliyalashtirildi;

g) O‘zbekiston-Turkiya” ilmiy loyihalar tanloviga kelib tushgan 38 ta loyihadan ijobiy xulosa olgan umumiy qiymati 7,5 mlrd. so‘m miqdoridagi 4 ta ilmiy loyiha moliyalashtirildi.

d) O‘zbekiston-Belarus” ilmiy loyihalar tanloviga kelib tushgan 70 ta loyihadan ijobiy xulosa olgan umumiy qiymati 13,9 mlrd. so‘m miqdoridagi 2 ta ilmiy loyiha moliyalashtirildi.

e) O‘zbekiston-Vengriya” ilmiy loyihalar tanloviga kelib tushgan 33 ta loyihadan ijobiy xulosa olgan umumiy qiymati 2,9 mlrd. so‘m miqdoridagi 3 ta ilmiy loyiha moliyalashtirildi.

yo) O‘zbekiston-Yaponiya” ilmiy loyihalar tanloviga kelib tushgan 12 ta loyihadan ijobiy xulosa olgan umumiy qiymati 23,7 mlrd. so‘m miqdoridagi 12 ta ilmiy loyiha moliyalashtirildi.[3, 19 b].

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi haqida gapiradigan bo‘lsak ularda “bilimlar iqtisodiyoti”ning shakllanishida davlatning fan sohasidagi buyurtmasidagi ulushi kamayib, yirik korporatsiyalarning ilmiy bo‘limlari, kichik va o‘rta miqyosdagi ilmtalab firmalarning mamlakat ilmiy-texnik rivojlanishidagi hissasi ortib bormoqda. Respublikamizdagi innovatsion taraqqiyot davlat, kichik biznes va fuqarolik jamiyatlari institutlarining tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan harakatlariga tayangan holda davom etmog‘i lozim. Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun

OTMda innovatsion faoliyat, innovatsion menejment, texnologiyalar transferi va tijoratlashtirish, intellektual mulk nazariyasi va huquqiy asoslari, innovatsion loyihalarni boshqarish, bozorga yo‘naltirish sohalarida faoliyat yurituvchi xodimlar tayyorlanishi zarur, OTMlarida shunday kurs va o‘quv dasturlarini yaratish maqsadga muvofiq. Inson resursini rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan yondashuv bilimlar jamiyati kontseptsiyasini tashkil qiladi va qashshoqlikka qarshi kurash samaradorligini ta’minlab, rivojlanish siyosati asosini yaratgan holda, inson huquqlari hamda asosiy erkinliklariga to‘liq rioya qilishni ta’minlashi lozim. Negaki, bilim va rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik bilimlar jamiyatini barpo etish uchun asos bo‘lib, bilim iqtisodiy ehtiyojlarni qondirish vositasi va rivojlanishning ajralmas bir bo‘lagi sanaladi. Rivojlanayotgan bilimlar jamiyati markazida siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o‘sish sur’ati qashshoqlikka qarshi kurash, fuqarolik va siyosiy huquqlarni ilgari surish maqsadlari o‘rtasidagi ijtimoiy bog‘liqlikni yaqqol namoyon etadi.

Fan bilan ishlab chiqarish o‘rtasidagi uzviy hamkorlikni ta’minlashning asosiy shartlaridan biri texnologiyalar transferining bozor mexanizmidir. Bu jarayonni tezlashtirish uchun milliy sanoatimizda yangi texnologiyalarni yaratish va mavjudlarini qo‘llashni, olimlar tomonidan biznes takliflarini rag‘batlantiruvchi mexanizm yaratilishi lozim. Kontseptsiyada ta’kidlanganidek, bunday mexanizm sifatida davlatning texnologiyalar transferini qo‘llab-quvvatlaydigan ilmiy va sanoat korxonalarining konsortsiumi bo‘lishi mumkin. Agar korxona yangi ishlanmani bozorda sotib olmoqchi bo‘lsa va olimlar ilmiy tashkilot vakillari sifatida ilmiy tadqiqotlarni nihoyasiga etkazishda, sanoat texnologiyasini yaratishda qatnashmoqchi bo‘lsa, unda bu jarayon, loyiha davlat tomonidan moliyalashtirilishi mumkin. Bunday holatda ishlanmalarni nihoyasiga etkazish harajatlarini qisman yoki to‘la davlat qoplashi (ya’ni sanoat korxonasi yoki ilmiy-tadqiqot institutining riski pasayadi), ilmiy-tadqiqot instituti tayyor mahsulotni sotishdan olinadigan foydadan o‘z ulushini olishi mumkin (ya’ni konsortsiumda ishtirok etish manfaatdorligi oshadi).

Institutsional tub o‘zgarishlar, bilimlar iqtisodiyotining “ijtimoiy kapital” deb nom olgan qismini tadqiq etish bo‘yicha ishlarni alohida blokka ajratish mumkin. Bu borada xorijlik olim F.Fukuyamaning ijtimoiy kapital singari toifani jiddiy ravishda rivojlantirib, to‘ldiradigan ishi alohida e’tiborga loyiq. Ushbu toifa G’arbda iqtisodiy va ijtimoiy tadqiqotlarda keng qo‘llanilmoqda [4, 211b]. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot to‘rtta omil – axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, innovatsiyalarni rivojlantirish, ishchi kuchini sifatli o‘zgartirish, iqtisodiy yuksalish va aholi farovonligini oshirishga tayanadi. Yangi iqtisodiyotda bilimlar tovarga aylanadi va u alohida kapitaldir. Bilimlar ijtimoiy tovar hisoblanadi. Bu bilimlar o‘zlashtirilgach esa, ular nolinchi marjinal harajatlarga ega ijtimoiy tovarga aylanadi. Shu sababli, yangi bilimlarni yaratuvchi axborot, bilimlardan bepul foydalanishni cheklash, ya’ni mualliflik va yangilikni patentlash muammosiga duch keladi.

Yangi iqtisodiyotda tarmoqlar ikki guruhga bo‘linadi: bilimlarni ishlab chiquvchilar va iste’molchilar. Bilimlarni ishlab chiquvchi guruhlarga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tarmog‘i, muhandislar, ilmiy xodimlar, dasturchilar, dizaynerlar va boshqalar mehnat qiladigan ilmiy muassasalar kiradi. Axborotni boshqaradigan, qayta ishlaydigan va taqsimlaydigan sohalar, ya’ni telekommunikatsiyalar, banklar, reklama agentliklari, sug‘urta, yurisprudentsiya, tibbiyot, davlat boshqaruvi, ta’lim sohasi bilimlar iste’molchilari hisoblanadi.

Innovatsiyalar bilimlarni ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishda asosiy vosita hisoblanadi va bilimlarga asoslangan iqtisodiyotning asosiy xususiyatini ifoda etadi.

Iqtisodchilar tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, innovatsiyalar bugun iqtisodiy yuksalishning asosiy manbai va korxonalar, mintaqalar hamda milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining muhim omilidir. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti ekspertlari hisob-kitoblariga ko‘ra, keyingi yigirma yilda rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy yuksalishi bevosita innovatsiyalar bilan bog‘liq.

Zamonaviy iqtisodiyotda innovatsiya jarayonlarini rivojlanti-rishning bir qancha printsipial xususiyatlari va yo‘nalishlarini ifodalash mumkin (ularning ayrimlari yangi yo‘nalish emas, balki innovatsiyalarning yangi tushunchalari hisoblanadi):

1.Tadqiqotlar va ishlanmalar innovatsiyalar uchun bilimlarning yagona manbai hisoblanmaydi. Bozorni o‘rganish, raqobatchilar va sheriklar tajribasi innovatsion axborotning ko‘p foydalanadigan manbalarini tashkil qiladi.

2. Innovatsiyalar iqtisodiyotning faqat ilmtalab sektorlari uchun imtiyoz hisoblanmaydi. Innovatsion faollik muhim va bugungi kunda sanoat tarmoqlari, xizmatlar sohasi hamda iqtisodiyotning davlat tarmog‘i, jumladan, davlat boshqaruvi organlarida amalga oshirilmoqda.

3. Innovatsion jarayonning chiziqli modeli (fundamental tadqiqotlardan tijorat uchun sotish) noto‘g‘ri. Innovatsiyani zamonaviy tushunish innovatsion jarayonlarning interfaol va tizimli modelidan boshlanadi va ushbu modelda innovatsiya tizimlari (mintaqaviy, milliy va xalqaro) muhim o‘rin tutadi. Mazkur tizimlar doirasida esa yangi ilmiy va texnologik bilimlar yaratiladi, joriy etiladi hamda ulardan foydalaniladi, innovatsion jarayonlar qo‘llab-quvvatlanadi.

4.Innovatsiyalar jadallashmoqda va ularni rag‘batlantirish raqobat-bardoshlikni ta’minlash uchun muhim hisoblanadi.

5. Innovatsion jarayonlar yanada globallashmoqda.

6. Korxonalar keng ko‘lamli texnologiyalarga tayangan holda, ko‘p hollarda bilimlarni tashqaridan olishga majbur bo‘lmoqda. Texnologik alyanslar, ilmiy tashkilotlar bilan shartnomalar, innovatsion faol korxonalar tarmoqlari va klasterlari soni ko‘paymoqda [6, 218b].

Iqtisodiy rivojlanishda axborot va bilimlarning muhimligini umumiy anglashni e’tirof etish, siyosiy doiralar, biznes vakillari, menejerlarning raqobatbardoshlikni ta’minlashda innovatsiyalar muhim rol o‘ynashiga qat’iy ishonishi bilimlarga asoslangan iqtisodiyotni shakllantirishni belgilovchi yana bir zamonaviy yo‘nalishdir. Bu yo‘nalishni rivojlanish omili sifatida baholamay bo‘lmaydi. Jamiyat va iqtisodiyot “aksini ko‘rsatuvchi, reflektsiyali tizimlar” hisoblanadi, iqtisodiy o‘sish omillari to‘g‘risidagi tasavvurni o‘zgartirish o‘z-o‘zidan bu tizimlarni ham o‘zgartiradi va ularning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Bilimlar va innovatsiyalar muhimligini anglash menejmentning ma’lum darajada bozorlarda firmalar o‘zini tutishi va ularni rivojlantirish strategiyasini belgilaydigan zamonaviy yo‘nalishlarini shakllantiradi (bilimlarni boshqarish, innovatsiyalarni boshqarish). Buni davlat darajasida anglash bilimlarga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishning davlat strategiyasi va dasturlarini ishlab chiqishga undaydi [5, 4b].

Keyingi o‘n yilda bilimlarni yaratish, etkazib berish va qayta ishlash vositalariga ta’sir ko‘rsatgan texnologik o‘zgarishlarko‘lami ayrim ekspertlarning yangi bilimlar davri bo‘sag‘asida turganimiz haqidagi taxminga kelishini taqozo etdi. Og‘zaki an’analar, yozma so‘z, keyinchalik esa bosma so‘zlarga asoslangan bilimlar shakllaridan boshlab, raqamli ommaviy axborot vositalari rivojlanishi tarmoqlarni etkazib berishlarini jadallashtiradigan gorizontal o‘q va birikishni jadallashtiradigan vertikal o‘q bo‘yicha mislsiz kengaytirishni rag‘batlantirdi. Xalq farovonligini ta’minlash va mamlakatimizning jahondagi yuqori pozitsiyani saqlash uchun

ko‘proq va tezkor muloqot qilishimizni talab qiladigan davrga qadam qo‘ymoqdamiz. Interfaollik – ushbu yangi bilimlar uslublarining yana bir o‘ziga xos xususiyatidir. Aslida esa, manbadan jamiyatga markazlashtirilgan kommunikatsiyani ta’minlaydigan radio, televidenie yoki matbuot kabi “bir tomonlama ommaviy axborot vositalari” va ilk bor masofadan turib “yuzma-yuz” gaplashish imkonini bergan telefon yoki kechiktirmasdan bog‘lanishni, multimediya interfeyslari, avvalambor, ulangan odamlar va tashkilotlarga real vaqtda o‘zaro hamkorlik qilish imkonini taklif etadigan Internet kabi interfaol ommaviy axborot vositalari o‘rtasidagi farqni aniqlashimiz darkor.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2022 yil 20 dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. https://president.uz/lists/vievv

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi «2022 – 2026 yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-165-sonli FARMONI

3. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligining 2018-2022 yillar kesimida amalga oshirgan ishlari yuzasidan Hisoboti. Toshkent. 2023y

4.Abdullaev A. Axmedov K. Innovatsionno‘y menedjment.-T.: “Lesson Press” Mchj nashriyoti. 2020. 728 str

5.Sattorkulov O. T. i dr. Znachenie innovatsionnoy deyatelnosti na sovremennom etape razvitiya ekonnomiki G’G’Jurnal Innovatsii v Ekonomike. – 2021. – T. 4. – №. 2.

6.Sattorkulov O. T., Rahmatov K. U., Sadikova S. O. Innovatsion muhitni shakllanish asoslari G’G’Molodoy ucheno‘y. – 2020. – №. 9. – S. 217-219.

ZAMONAVIY KORXONALARDA INNOVATSION STRATEGIYANI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Eshmuratova Iroda Shuxrat qizi, *talabai,*
Guliston davlat universiteti
obidkul_2011@mail.ru

Annotatsiya: mazkur maqolada respublikamiz korxonalarida innovatsion strategiyani takomillashtirish asoslari, jumladan mintaqalarda ilmiy loyihalarni tashkil etish va joriy etish maqsadida innovatsion faoliyat va texnologiyalar transferiga mas’ul hududiy markazlar sonini oshirish, fan tizimini boshqarishni takomillashtirish, ilmiy-innovatsion faoliyatning qonuniy va me’yor huquqiy asosini kengaytirish, fan sig‘imi yuqori texnologik ishlab chiqarishni shakllantirish maqsadida etakchi tarmoqlarda hamkorlikdagi qo‘shma dasturlarni ko‘paytirish kabi jarayonlar o‘rganilib, ulardan amaliyotda samarali foydalanish tizimini takomillashtirish yo‘nalishlari tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: taraqqiyot strategiyasi, ilmiy tadqiqot, ilmiy hajmdor, innovatsiya, texnologiya, sanoat zonasi.

Mamlakatimizda innovatsion faoliyatning jadal rivojlanishini ta’minlash, mavjud innovatsion salohiyatdan samarali foydalanish, iqtisodiyot tarmoqlariga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni

joriy etish bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar dolzarbligicha qolmoqda. Ayni paytda mamlakatda innovatsion faoliyat rivojlanishining hozirgi holati va asosiy yo‘nalishlari samarali innovatsion texnologiyalarni qo‘llash bilan bog‘lik bo‘lgan va jahon standartlari darajasida mahsulot ishlab chiqarishga imkon beruvchi ishlanmalarga ega, iqtisodiyotning ilmiy hajmdor tarmoqlaridagi yuqori texnologik korxonalarini har tomonlamaqo‘llab-quvvatlashni talab etadi.

Bunday dolzarb vazifani amalga oshirishda mamlakatda innovatsion faoliyat ishtirokchilari, xususan, ilmiy tashkilot va muassasalar, oliy o‘quv yurtlari, innovatsion infratuzilma tashkilotlari, xo‘jalik birlashmalari, kompaniyalar, assotsiatsiyalar, yirik korxonalar va tadbirkorlik sub’ektlarini mazkur yo‘nalishdagi faoliyatini yanada faollashtirish, ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, yaratilayotgan innovatsiyalarni ishlab chiqarish jarayoniga keng joriy etishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish muhim ahamiyatga ega. Shuni ta’kidlash joizki, bugungi kunda innovatsion faoliyatni jadal rivojlantirishda asosiy e’tiborni sohada xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga qaratish bilan birgalikda, milliy va xorijiy ilm-fan yutuqlarini ijtimoiy soha va iqtisodiyotning barcha tarmoqlaridatezkorlik bilan keng joriy etilishi davr talabiga aylanmoqda. Chunki, hozirgi zamonaviy sharoitlarda jahon fani va innovatsiya faoliyatining yutuqlari jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarini izchil va barqaror rivojlantirishning, mamlakatning munosib kelajagini barpo etishning muhim omili bo‘lib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi dasturda makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarga xorijiy, avvalo, to‘g‘ridan- to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, viloyat, tuman va shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag‘batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish bo‘yicha ko‘plab vazifalarni belgilab berdilar o‘tildi [1,6b]. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda mamlakatimizda innovatsion faoliyatni yanada jadallashtirish, innovatsion infratuzilmasi ob’ektlari hisoblangan mavjud erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar, innovatsion markazlar, turli tarmoqlardagi klasterlar, kichik sanoat zonalari samaradorligini oshirish, lozim topilsa yangi shu kabi tuzilmalarni tashkil etish va ularni faoliyatini yo‘lga qo‘yish muhimdir. Mamalakatimizda innovatsion faoliyatni rivojlantirish, iqtisodiyotning asosiy tarmoqlariga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni joriy etishga doir amalga oshirilgan ishlar borasida tuxtalib o‘tsak. So‘ngi yillarda respublikada mamlakatning innovatsion salohiyatini yanada rivojlantirish uchun kulay shart-sharoitlarni yaratishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishga, ilmiy- innovatsion faoliyatni rivojlantirish va uni har tomonlama ko‘llab-quvvatlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi. Xususan O‘zbekiston Respublikasini innovatsion va ilmiy-texnik rivojlantirish sohasida jamiyat va davlat hayotini har tomonlama rivojlantirishga, mamlakatning intellektual va texnologik salohiyatini oshirishga qaratilgan yagona davlat siyosatini amalga oshiruvchi davlat boshqaruvi organi hisoblangan O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi tashkil etildi. 2019-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasi qabul qilindi. Mazkur strategiyani amalga oshirish bo‘yicha «yo‘l xaritasi» va 2030 yilgacha innovatsion rivojlantirishning maqsadli ko‘rsatkichlari tasdiqlandi.

Mamlakatda iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridagi innovatsion rivojlanish ko‘rsatkichlari tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, 2015-2021 yillarda innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlar hajmi 4,5 marotabaga oshishiga erishildi. Bu erishilgan ko‘rsatkichning asosiy omili bo‘lib so‘ngi yillarda

qabul qilingan sanoat tarmoqlarini modernizatsiyalash, tovar bozorlarida mahsulot turlarini kengaytirish, energiya va resurslarni tejovchi samarali yangi investitsion va innovatsion loyihalarni amalga oshirilishiga qaratilgan dasturlari o‘z vaqtida qabul qilinishidadir. Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha realizatsiya qilingan innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlar hajmining ko‘proq qismi ishlab chiqaradigan sanoat hissasiga to‘g‘ri kelmoqda[2, 4b]. Bu ko‘rsatkich 2015 yilda 62,7 % tashkil qilgan bo‘lsa, 2019 yil da kelib 67 % ga etgan. Mazkur ko‘rsatkich bo‘yicha keyingi o‘rin 18,1 % ulush bilan aloqa va axborotlashtirish tarmog‘i egalamoqda. Keyingi o‘rinlarni moliya va sug‘urta faoliyati 6,4%, yuk tashish va saqlash 3,8% ulushga ega bo‘lgan. Shu bilan birga tog‘-kon sanoati va ochiq konlar ishlash, qurilish, ulgurji va chakana savdo, transport ta’mirlash kabi sohalardagi realizatsiya qilingan innovatsion mahsulotlar hamidagi ulushi 3 % ni ham tashkil etmagan, ayrim sohalar ulushi esa 1% dan pastroq ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan tarmoqlarning ulushining pasayishi, etakchi tarmoqlardagi realizatsiya qilingan innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlar hajmidagi ulushining tubdan o‘sishi bilan bevosita bog‘liqdir. Shu bilan birga shuni ta’kidlash kerakki, 2019 yilda mamlakatda realizatsiya qilingan innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlarning ko‘proq ulushi, ya’ni 67,7 foizi 973 ta korxona vatashkilotlar hissasiga to‘g‘ri kelgan. Bu holat korxonalarning innovatsion faoliyat va innovatsion mahsulotlar (ishlar va xizmatlar) ishlab chiqarishga bo‘lgan qisqishni oshayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki ishlab chiqarishni modernizatsiya, diversifikatsiya qilish, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardosh innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlarni realizatsiya qilish, korxona va tashkilotlarning ilmiy muassasalar bilan o‘zaro hamkorlik darajasi pastligi, mavjud salohiyatdan samarali foydalanilmayotganligi etarli darajada emasligini ko‘rsatmoqda. Mamlakatda innovatsion faoliyatni tashkil etish va rivojlantirishdagi kamchiliklar:

-tarmoq va hududlar kesimida qisqa o‘rta va uzoq muddatli istiqboldagi makro va mikro darajadagi asosiy sifat ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga qamrab olgan “Innovatsion faoliyatini rivojlantirish” Dasturlarining qabul qilinmaganligi. Ushbu masala muhim bo‘lishiga qaramasdan mamlakatning innovatsion rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha «yo‘l xaritasi»ga ham o‘z aksini topmagan;

-mamalakatda innovatsion faoliyatni tartibga soluvchi yagona O‘zbekiston Respublikasi “Innovatsion faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilingan. Ammo qonunda innovatsion faoliyatni tashkil etish va tayyor ilmiy ishlanmalarni ishlab chiqarishga joriy etish jarayonlari, innovatsion faoliyat ko‘rsatishining aniq maqsadlari, xususan, iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy- texnik va boshqa maqsadlarni belgilaydigan aniq normalarni mavjud emas. Bu esa xorijiy ilmiy muassasalar, kompaniya va firmalarning respublikamizda innovatsion tadbirkorlikni yuritish uchun to‘g‘anoq bo‘lmoqda;

-istiqbolli innovatsion loyiha takliflarini shakllantirish, ularni chuqur tahlil qilish, baholash, tanlab olish, ekspertiza qilish, shuningdek, loyihalarni amalga oshirishning barcha tsikllarida sifatli tashkil etishni muvofiqlashtirish va monitoring qilish bo‘yicha tegishli vazirlik va idoralarda maxsus tuzilmalarning mavjud emasligi, bu sohadagi malakali mutaxassislarning etishmasligi;

-mamlakatda innovatsiyalarni joriy qilingan korxona va tashkilotlar darajasi pastligicha qolmoqda. Bu borada etakchi sanoat korxonalarining innovatsion faolligi etarli darajasida deb bo‘lmaydi. Buning asosiy sababi ilmiy ishlanmalarga investitsiyalarni jalb etish uchun takomilashgan mexanizmni, texnologiyalar transferi tizmining yaxshi rivojlanmaganligi, bu sohada

tajriba va tegishli huquqiy-me'yoriy hujjatlarni yo'qligi. Jahon tajribasida bu jarayonbiznes-inkubatorlar, texnoparklar, texnologiyalar transferi agenliklari venchur kompaniyalari tomonidan muvofiqlashtiriladi va amalga oshiriladi. Innovatsion infratuzilma barcha ob'ektlariga ega bo'lgan milliy innovatsion tizmning shakllantirishni tezlashtirish talab etiladi [3, 218b];

-innovatsion rivojlanish ko'p hollarda Toshkent shahri, Toshkent viloyati va qisman Andijon viloyalarida amalga oshirilmoqda. Aksariyat hududlarning bu boradagi faollikni faqatgina yirik investitsion loyihalarini ishga tushirilishida kuzatish mumkin. Bu esa o'z navbatida hududlarimizning innovatsion faoliyatini sustkashligiga olib kelishi mumkin.

Bundan tashqari, innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirish uchun ham etarli shart- sharoitlar mavjud deb bo'lmaydi. Vaholanki, tadbirkorlarimiz o'z mahsulotlari bilan jahon bozorlariga chiqmoqchi bo'lsalar, ular albatta ilmiy hajmdor ishlanmalarga asoslangan, raqobatdosh yuqori sifatli mahsulot turlarini yaratishlari zarur. Bu esa yangi ixtironi, yangi izlanishlarni va nihoyat ilmiy hajmdor mahsulotlarni xaridor talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni talab etadi. Ushbu masalani faqatgina kichik innovatsion korxonalar tezkorlik bilan hal etishga qodirdir. Buning uchun mamlakatda faoliyat ko'rsatayotgan tadbikorlik sub'ektlari uchun ham innovatsiyalarni joriy etishlari uchun rag'batlantiruvchi mexanizmlarni ishlab chiqishlozim bo'ladi.

Mamlakatda innovatsion faoliyatini yanada faollashtirish, mavjud innovatsion salohiyatdan samarali foydalanish maqsadida quyidagilar taklif etiladi:

-iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari va hudular kesimida o'rta va uzoq muddatli innovatsion rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish va tasdiqlash;

-innovatsion faoliyatni tartibga soluvchi O'zbekiston Respublikasi "Innovatsion faoliyati to'g'risida"gi qonunni yanada takomillashtirish va unda innovatsion faoliyat ishtirokchilarini to'liq faoliyat olib borishlari uchun qulay bo'lgan ya'ni to'g'ridan-to'g'ri normalarni kiritish. Texnologiyalar transferi, venchur fondlar va kompaniyalarni faoliyatini tartibga soluvchi zarur me'eriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish;

-istiqbolli innovatsion loyiha takliflarini shakllantirish, ularni chuqur tahlil qilish, baholash, tanlab olish, ekspertiza qilish, shuningdek, loyihalarni amalga oshirishning barcha tsikllarida sifatli tashkil etishni muvofiqlashtirish va monitoring qilish bo'yicha tegishli vazirliklar, idoralar, tashkilotlar huzurida maxsus tuzilmalarning tashkil etish va ularni malakali mutaxassislar bilan ta'minlash;

-texnologiyalar transferi tizimi faoliyatini yaxshi yo'lga qo'yilgan eng ilg'or mamlakatlarning tajribasini chuqur o'rgangan holda, innovatsion tizimi infratuzilmasi korxonalari sifatida, mamlakatda biznes-inkubatorlar, texnoparklar, texnologiyalar transferi agentliklari, venchur kompaniyalari faoliyatini yo'lga qo'yish va ularni muvofiqlashtirish hamda qo'llab-quvvatlash bo'yicha respublika va hududlar miqiyosida yagona mas'ul davlat boshqaruv organni belgilash. Innovatsion infratuzilma barcha ob'ektlariga ega bo'lgan milliy innovatsion tizmining shakllantirishni tezlashtirish [4, 7b];

-mamlakatimizdagi oliy o'quv yurtlari, ilmiy-tadqiqot tashkilot va muassasalarining iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari bilan innovatsion hamkorliklarini yanada faollashtirish maqsadida yirik xo'jalik yurituvchi sub'ektlar qoshida innovatsiya ishlanmalarni sinovdan o'tkazadigan labaratoriyalar tashkil etish. Oliy ta'lim muassalari huzurida jahon tajribasidankelib chiqqan holda kichik innovatsion korxonalarni tashkil etishni tezlashtirish;

-mamlaktimizda faoliyat ko'rsatayotgan erkin iqtisodiy zonalarda faoliyat yuritayotgan korxonalarning yangi innovatsion loyihalarga bo'lgan talablarini qondirish, innovatsion korxonalar

bilan kooperatsion aloqalarini mustahkamlash maqsadida ularga xizmat ko‘rsatuvchi ixtisoslashtirilgan yuqori texnologiyalar markazi (texnopark) tashkil etish masalasini ko‘rib chiqish lozim deb uylaymiz.

Yuqorida qayd etilgan takliflarni amalga oshirilishi mamlakatda innovatsion faoliyatni yanada faollashtirish, ilmiy hajmdor ishlanmalarni ishlab chiqarish jarayonida joriy etish uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi deb o‘ylaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to‘g‘risida” Toshkent sh., 2022 yil 28 yanvar, PF-60-son

2.Sattorkulov O. T. Znachenie innovatsionnoy deyatelnosti na sovremennom etape razvitiya ekonnomiki G’G’Jurnal Innovatsii v Ekonomike. – 2021. – T. 4. – №. 2.

3.Sattorkulov O. T., Rahmatov K. U., Sadikova S. O. Innovatsion muhitni shakllanish asoslari G’G’Molodoy ucheno‘y. 2020. №. 9.S. 217-219.

4.Sattorkulov O. T. Milliy iqtisodiyotda oilaviy tadbirkorlik va uning innovatsion faolligini oshirish G’G’Jurnal Innovatsii v Ekonomike. – 2022. – T. 5. – №. 5.

UDC 338.43

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA INTERNET-MARKETINGDAN FOYDALANISH MEXANIZMI

Azamat Djurayevich ZARIPOV, *o‘qituvchi*
O‘ktamov Javohir Nabijon o‘g‘li, *o‘qituvchi*
Guliston Davlat Universiteti,

Annotatsiya: Tezisda raqamli iqtisodiyot tushunchasi, internet-marketing tushunchasi, raqamli iqtisodiyot sharoitida internet-marketingdan foydalanish, foydalanishdagi muammolar va kamchiliklar tahlil qilindi. O‘zbekiston sharoitida internet-marketingdan foydalanish samaradorligini yanada oshirish haqida takliflar berildi. Internet-marketing mamlakat iqtisodiyotidagi o‘rni va ahamiyati yoritildi.

Tayanch so‘zlar: internet-marketing, iste’molchi, biznes, dizayn, reklama, mediya, kommunikatsiy, vebtarmoq, Customer Relationship Management.

Abstract: In the thesis, the concept of digital economy, the concept of internet marketing, the use of internet marketing in the conditions of the digital economy, the problems and shortcomings of its use were analyzed. Proposals were made to further increase the effectiveness of internet marketing in the conditions of Uzbekistan. The role and importance of Internet marketing in the country’s economy was highlighted.

Keywords: internet marketing, consumer, business, design, advertising, media, communication, web network, Customer Relationship Management.

Mamlakatimiz iqtisodiyotida chuqur tarkibiy o‘zgarishlar amalga oshirilayotgan bugungi kunda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, iste’molchilarga tovar va xizmatlarni taqdim etishga ham alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, tovar va xizmatlarni taqdim etishda iste’molchilar uchun qulay hamda zamonaviy usullardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda iste’molchiga qaratilgan yuqori e’tibor, narx samaradorligi va xaridor hamda sotuvchi orasidagi yuqori interaktiv tezlik kabi sabablarga binoan internet-marketing an’anaviy marketingdan ustunlik qilmoqda. Iste’molchi va biznes sektorlarining e’tibori an’anaviy marketing media vositalari bo‘lmish televizor, radio, bosma nashriyotlarga qaraganda raqamli texnologiya media vositalari internet, smartfonlar, simsiz aloqa vositalari va tezkor qidiruv qurilmalariga ko‘proq qaratilmoqda.

Samarali veb-tarmoqlarni yaratishdan foydalangan holda iste’molchilarni o‘ziga jalb qilish va ularning muayyan brendga sodiqligini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalari bo‘lib qolmoqda. Biz bugun raqamli media dunyosi fenominal maromda o‘zgarib borayotganini ko‘rishimiz mumkin. Internet-marketing bu raqamli resurslar bo‘lmish radio, televizor, mobil telefonlari, iste’molchilar uchun mahsulotlarning reklama qilish yoki ularga bo‘lgan motivni shakllantirish maqsadida raqamli reklama displeylaridan oqilona foydalanishdir.

Boshqacha qilib aytganda, internet-marketing elektronik mediya vositalari orqali mahsulot va brendlarni targ‘ib qilishdir. U an’anaviy marketingdan farq qilib, o‘z ichiga raqamli marketing kanallari va metodlarini qamrab oladi. Bular orqali korxona va tashkilotlarga marketing tashviqotlarini tahlil qilishga va iste’molchilarning ayni vaqtdagi xohish-istaklarini aniqlashda yordam beradi.

Internet-marketing dizayn, reklama va sotuvni o‘z ichiga olgan internetning kreativ va texnik aspektlarini bog‘laydi. U yangi iste’molchilarni jalb etish uchun elektron pochta orqali ma’lumotlar almashinuviga ruxsat etibgina qolmasdan iste’molchilarni mahsulotlarni tez sotib olishga ham undaydi. Qolaversa, xaridor va sotuvchi orasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi va iste’molchilarni o‘z mahsulotlariga sodiqligini oshirishga chorlaydi.

Hozirgi kunda kompaniyalar samarali va hayratomuz elektron reklamalar orqali ommaviy auditoriya bilan osongina bog‘lanib, ularning maxsus mahsulot va xizmatlarga bo‘lgan xohish-istaklarini, xulq-atvorlarini va his-tuyg‘ularini bilib olish imkoniyatiga ega.

Shuni aytib o‘tish joizki, an’anaviy kommunikatsiya medialari hisoblangan sotuv kuchlari, televizor va elektron medialari bo‘lmish vebtarmoqlari hamda elektron pochta orasida narx bo‘yicha sezilarli darajada farq bor. Raqamli kanallarning narx samaradorligi va interaktivligi iste’molchi hamda korxonalar orasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri dialogni amalga oshirib, marketologlarni o‘zlarining iste’molchilari bilan tez-tez aloqada bo‘lib turishni ta’minlash bilan birga, kam sarf-xarajat orqali interaktivlik va personallikni oshiradi.

An’anaviy marketing iste’molchilar e’tiborini jalb qilgan holda mahsulot va xizmatlarni sotish uchun amalga oshiriladigan marketing tadqiqotlari va reklama jarayonidir. Internet-marketing iste’molchilar bilan mustahkam aloqa o‘rnatish bilan bir qatorda iste’molchilarni safini kengaytirish maqsadida integratsion, maqsadli va samarador aloqani yaratish uchun raqamli vositalardan foydalanadi.

U raqamli mediada mavjud bo‘lgan barcha media vositalaridan printer, televizor, mobil va radiolardan foydalanib iste’molchilarga ma’lumot yetkazib beradi. An’anaviy marketing radio, televizor, gazeta va afishalardan foydalansa, internet-marketing mobilg‘ marketing, E-mail marketing, SMS, tezkor qidiruv qurilmasi va displey reklama texnologiyalaridan foydalanadi.

Internet-marketingdan keng miqyosda transport-logistika xizmatlari ko‘rsatuvchi korxonalar, tovar va yuklarni yetkazib berish, saqlash, buyurtmalarni shakllantirish, tovar zahiralari haqidagi tezkor axborotlarni yig‘ish va qayta ishlashda, savdo korxonalari esa tovarlarni onlayn tarzda xaridorlarga sotishda, turizm biznesida esa turoperatorlar, turagentlar

turpaketlarni onlayn sotish, mehmonxona nomerlarini bronlashda, banklar esa mijozlari bilan pul o‘tkazmalari, turli xil ko‘rinishdagi tijorat xizmatlarini ko‘rsatishda foydalanmoqda.

Internet-marketingdan asosan turli sohalarda faoliyat ko‘rsatayotgan kichik biznes subhektlari keng foydalanmoqda. Chunki kichik biznes sub’ektlarining faoliyat ko‘lami, bozor bilan ishlash va iste’molchilari doirasining qisqa ekanligi ushbu tizimdan samarali foydalanish imkoniyatini yaratib beradi. Kichik biznes sub’ektlari internet-marketing imkoniyatlaridan foydalangan holda o‘zlarining sotuv hajmlari va biznes faoliyatlarini yaxshilashi amaliyotda o‘z isbotini topib bormoqda.

Mamlakatimizda internet-marketingdan foydalanishda bir qator muammolar ham mavjuddir. Eng asosiy muammolardan biri sotuvchilarda ham xaridorlarda ham tijorat tajribalarining kamligidir. Buni esa faoliyat boshlagan ayrim sub’ektlar faoliyatida ham ko‘rish mumkin (torg.uz). Iste’molchilar xaridlarni amalga oshirishda juda ko‘p maslahatlar olishga to‘g‘ri kelmoqda.

Lekin ayni vaqtda mamlakatimizda raqamli marketindan foydalanishning barcha imkoniyatlari jahon talabi darajasida rivojlanib bormoqda. Birgina “Uzreport” axborot agentligi ma’lumot lariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, hozir O‘zbekistonda qariyb 15 milliondan oshiq aholi internetdan foydalanadi.

Boshqacha qilib aytganda, mamlakat aholisining 47,7 foizi internet foydalanuvchisi hisoblanadi. Bu respublikamizda internet-marketing salmog‘ining yuksalishiga sabab bo‘lib, buni korzinka.uz va torg.uz onlayn tijorat tarmoqlari orqali amalga oshirish mumkin. Sababi, ushbu onlayn tijorat tarmoqlari iste’molchilarga mahsulotlarni bevosita onlayn xarid qilish imkoniyatini yaratibgina kolmasdan, har qanday xizmatlarni onlayn tarzda amalga oshirib beradi.

Internet-marketingdan foydalanishda munosabatlar marketingining rivojlanishi ham o‘z tahsirini ko‘rsatadi. Munosabatlar marketingidan maqsad – korxona va mijoz uchun o‘zaro manfaatli foydani ifodalaydigan uzoq muddatli munosabatlarni o‘rnatish, rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashdir. Tahlil mijozning (korxona, xaridor, istehmolchi) individuallashuviga yo‘naltiriladi va ishonchli mijozlar va ta’minotchilar o‘rtasida uzoq munosabatli munosabatlarni boshqarishga qaratiladi. Keyingi maqsad ushbu mijoz uchun tovarlar va xizmatlarni to‘g‘ri tanlashdan iborat (aksincha emas). Agar aniqroq aytadigan bo‘lsak, one-to-one marketing (yoki munosabatlar marketingi) maqsadi – har bir mijoz bilan munosabatlar o‘rnatish va rivojlantirish va aynan unga xizmat ko‘rsatish bo‘lib, bunda mijozni personifikatsiya qilish uchun axborot texnologiyalari va ma’lumot lar to‘plamlari foydalaniladi.

Munosabatlar marketingining strukturaviy o‘qini Customer Relationship Management (yoki “mijoz bilan o‘zaro munosabatlarni boshqarish”) tushunchasi ifodalaydi. CRM – axborot texnologiyalaridan faol foydalaniladigan marketing strategiyasi bo‘lib, keng ma’lumotlar to‘plami yaratish va qo‘llashni o‘z ichiga oladi hamda kompaniyalarga shaxsiy yondashuvga asoslangan o‘zaro manfaatli munosabatlar yaratish maqsadida mijozlar haqida axborot to‘plash va qayta ishlashga imkon beradi.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, O‘zbekiston iqtisodiyoti tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan korxonalar o‘z faoliyatlarini raqamli marketingdan quyidagi yo‘nalishlarda: iste’molchi sotuvchi orasidagi aloqani raqamli marketing kanallari bo‘lmish korporatsion veb-sahifalar yoki ijtimoiy marketingni qo‘llagan holda amalga oshirish; iste’molchi so‘rovlariga mobil, elektron pochta va internet marketingdan foydalangan holda tez va aniq javob qaytarish; mahsulotlar to‘g‘risida

iste’molchilarni batafsil ma’lumot bilan ta’minlash orqali iste’molchilarni o‘z mahsulotini sotib olishga undash; iste’molchilarga xizmatlarni hududiy tashkil etish orqali rivojlantirishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://cyberleninka.ru/article/n/internet-marketing-strategiyasi-va-rivojlanish-metodlari?ysclid=lhjk6gngku280513523

2. https://library.samdu.uz/files/1eab3ffca1628e140416c3cfb2fd9ac4_RAQAMLI%20IQTISODIYOT%20ASOSLAR.pdf

3. https://www.texnoman.uz/post/raqamli-iqtisodiyot-nima.html?ysclid=lhjk7cgi1h637399241

4. https://uz.templeprotestant.org/digital-marketing-8349

5. https://uzinfobiz.ru/internet-marketing-vositalari.html?ysclid=lhjkceofbt746028573

OLIY TA’LIM MUSSASALARIDA SIFATLI TA’LIMNI TAShKIL ETISh: MAUMMOLAR VA EChIMLAR

Matrasulov Bahodir Erbutaevich

“Iqtisodiyot” kafedrasi katta o‘qituvchisi, Guliston davlat univernsiteti

bahodirm@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada bugungi kunda oliy ta’lim mussasalarida sifatli ta’limni tashkil etish bo‘yicha olib borilayotgan ishlar, soha bo‘yicha maummolar va ularning echimlarlari bo‘yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: oliy ta’lim, o‘quv jarayoni, mustaqil ish, mustaqil ta’lim, ta’lim sifati, zamonaviy dars.

Mamlakatimizda hozirgi paytda yoshlarga ta’lim va tarbiya berishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ta’lim-tarbiya hamisha jamiyat taraqqiyotining acoci bo‘lgan. Chunki, incon jamiyatdagi barcha munocabatlar, aloqalarning markazida turadi. Fan-texnika va axborotdagi revolyutsiya incon va uning ilmiy-ma’rifiy potentsialini ijtimoiy-iqticodiy taraqqiyotining hal qiluvchi omiliga aylantirdi. Xucucan, o‘cib kelayotgan avlodning bugungi kunda ta’lim cohacida tashkil etilgan zamonaviy moddiy-texnik bazacidan camarali foydalanishni ta’minlash, oliy va o‘rta maxcuc ta’limi tizimidagi yo‘nalishlar va mutaxacciclar bo‘yicha davlat ta’lim ctandartlari, o‘quv dacturlari, o‘quv-metodik adabiyotlarni qayta ko‘rib chiqish va takomillashtirish boracida ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Xucucan, O‘zbekicton Recpublikaci Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlicga Murojaatnomalarida bu borada, “Biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Reneccanc poydevorini barpo etishdek ulug‘ maqcadni qo‘ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Cinolar, Mirzo Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak.

Bunda, avvalo, ta’lim va tarbiyani rivojlantirish, cog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g‘oyamizning acociy uctunlari bo‘lib, xizmat qilishi lozim.

Ushbu maqcad yo‘lida yoshlarimiz o‘z oldiga katta marralarni qo‘yib, ularga erishishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish va har tomonlama ko‘mak berish – barchamiz uchun eng uctuvor vazifa bo‘lishi zarur. Shundagina farzandlarimiz xalqimizning acriy orzu-umidlarini ro‘yobga chiqaradigan buyuk va qudratli kuchga aylanadi” [91]degan fikrlari amaliy axamiyatga egadir.

Oliy ta’lim tizimida o‘qitishni tashkil etish jarayoni, ta’lim olayotgan talabalar bilimini baholash tizimi bugungi kun talablariga javob bermayapti.

Professor-o‘qituvchilarning faoliyatini, bilimini va pedagogik ko‘nikmasini baholashning zamonaviy tizimi mavjud emasligi ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Oliy ta’lim muassasalaridagi ta’lim jarayoni ustidan samarali jamoatchilik nazoratining o‘rnatilmaganligi ushbu sohada ko‘plab muammolarning, eng avvalo, korruptsiya holatlarining saqlanib qolishiga sabab bo‘lmoqda.

Respublikada olib borilayotgan tub islohotlarning mazmuni va mohiyatini ommaviy axborot vositalari orqali xalqimizga, keng jamoatchilikka tushuntirishda oliy ta’lim muassasalarining faol ishtiroki yo‘lga qo‘yilmagan.

Oliy ta’lim muassasalari innovatsion va texnologik g‘oyalar bilan fikr almashadigan muloqot markazlariga aylanmagan, tegishli sohalarda mavjud muammo va kamchiliklarni tizimli o‘rganish, tahlil qilish va ularning echimi bo‘yicha taklif kiritish borasida professor-o‘qituvchilar, yosh olimlar va talabalarning tashabbus ko‘rsatishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmagan.

Umuman olganda ta’lim sifatiga ta’sir qiluvchi tashqi va ichki omillar va shunngidek muammolar juda ham ko‘p. Shularning ichida to‘g‘ridan to‘g‘ri Oliy ta’lim muassasalarining asosiy faoliyati bo‘lmish ta’lim berish jarayonlaridagi kamchiliklar muhim muammolaridan biridir. Jumladan:

- Professor-o‘qituvchilarning o‘zlarining sohalari bo‘yicha yangiliklarga intilmasliklari;
- O‘quv jarayonlarini olib borishda ijodiy yondoshmasliklari;
- O‘z fanlarining muammolarini o‘rganmasliklari, mazmunan boyitmasliklari;
- Talabalarning mustaqil ta’limining to‘g‘ri tashkil etilmaganligi;
- Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim olayotgan talabalarning o‘z maqsadlarini to‘liq o‘zi anglab eta olmayotganligi;
- Oliy ta’lim muassasalarining ayrim yo‘nalishlariga kirish imtihonlarida fanlarning mutanosibligi to‘g‘ri kelmasligi;
- Ayrim talabalarning o‘zi qiziqmagan ta’lim yo‘nalishlarida tahsil olayotganligi;
- Talabalarda kasbiy komponentlikning to‘g‘ri shakllantirilmaganligi;
- Talabalarning muloqot madaniyatining to‘g‘ri shakllantirilmaganligi;
- Professor-o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida “Ustoz-shogird” munosabatlarining shakllantirishdagi muammolar;
- O‘quv-tarbiya jarayonida innovatsion faoliyat yondashuvining kamligi;

[91] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Т; 2020 й 29 декабрь

- Ta’lim jarayonida talabalarning ijtimoiy faolligining pastligi va hokazo...

Yuqoridagi kamchiliklar va muammolarning mavjudligi bugungi kunda bizni oldimizga muhim vazifalarni qo‘yadi, ya’ni qanday qilib ta’lim sifatini oshirish mumkin savolga javob izlashimiz va echim qilishimiz lozim.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqadigan bo‘lsak, aynan professor-o‘qituvchilaring oldiga 2 muhim masalani qo‘yadi. Birinchidan o‘quv mashg‘ulotlari (ma’ruza, amaliy mashg‘ulot, seminar va laborotoriya ishi) ni sifatli tashkil etish va ikkinchidan talabalaring mustaqil ishini jonlantirish. Shu 2 ta muhim masalani echimini qilish lozim.

Buning uchun har bir professor-o‘qituvchi o‘zining fanini mazmun mohiyatini chuqur anglab etishi lozim va quyidagi ishlarni amalga oshirishi kerak:

O‘quv mashg‘ulotlarini sifatli tashkil etish bo‘yicha

1) O‘z fanini kirish qismi sifatida 3-5 minutlik videoroligini tayyorlashlari kerak. Bunda fan nimani o‘rgatadi, talaba bu fanni o‘qiganda nimaga ega bo‘ladi, shu jihatini yoritib berishi kerak mazmunli qilib;

2) O‘quv dasturlarini va o‘tiladigan mavzularni qaytatdan ko‘rib chiqishi va mazmunan boyitishi lozim;

3) Hab bir o‘quv mashg‘ulotiga alohida tayyorgarlik bilan kelishi lozim;

4) Har bir mavzuni talabaga etkazishda bugungi kundagi fan doirasidagi yangiliklarni etkazishi lozim;

5) An’anaviy dars o‘tish usullaridan voz kechishi va pedagogik texnologiya usullaridan to‘liq foydalanib o‘quv mashg‘ulotlarini o‘tishi lozim;

6) Faqat nazariy bilim beribgina qolmay, balki talabalarda amaliy ko‘nikmalar hosil qilishga va talabalarni ijokorlik asosida fikrlashga undashlari lozim;

Talabalarni mustaqil ishlarini tashkil etish bo‘yicha

7) Fan dasturlarida aks etgan natijasiz talabalarning mustaqil ishlari uchun berilgan mavzular bo‘yicha topshiriqlarni qaytatdan ko‘rib chiqish lozim, chunki bir fan doirasida ayrim fanlarda mustaqil ish topshiriqlari deb o‘nlab yuzlab temalar berib qo‘yilgan lekin natijadorligi yo‘q;

8) Talabalarni mustaqil ishi uchun, shuningdek olgan nazariy bilimlarini amaliyotga tadbiq etaolishlari uchun topshiriqlar (KEYS-STADII...) ishlab chiqishi va talabalarga etkazishi lozim;

9) Har bir ishlab chiqilgan KEYS-STADII fan doirasida bir mavzuga nisbatan mavzudagi mavjud maummoni yoki bir fanga nisbatan butun bir fan doirasidagi muammoni qamrab olgan bo‘lishi lozim;

10) Talabalarning mustaqil ishi uchun ishlab chiqilgan keysda albatta muammoli vaziyat aks etgan va uni bajarish ketma –ketliklari sodda tushunarli qilib bayon qilingan bo‘lishi shart, nomiga yoki sayyoz bo‘lishi kerak emas;

11) TMI uchun ishlab qilgan keyslarning natijadorligi va kelajakda amaliyotga tadbiq etish imkonini berishi kerak;

12) TMI uchun ishlab chiqilgan keyslarni echishda o‘qituvchining, fan to‘garaklarining va ilmiy tadqiqot markazlarining o‘rni aks etishi lozim, chunki kelajakda bu keyslardan katta loyihalarda yoki amaliyotda to‘laqonli foydalanish imkonini beradi;

13) Har bir professor-o‘qituvchi o‘zining sohasi yuzasidan tajriba maydonchasiga ega bo‘lishi lozim;

14) O‘zining tajriba maydonchasidan olgan natijalarini doimiy taxlil qilib borish asosida talabalarga natijalarga asoslangan amaliy bilimlarni berib boradi.

Yuqoridagi vazifalar bu aynan professor-o‘qituvchilarga qaratilgan vazifalardir va ta’lim sifatiga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir qiladigan ichki omillardir. Bundan tashqari tashqi omillarni ham hisobga olish lozim.

Ta’lim sifatiga ta’sir qiladigan tashqi va ichki omillarni, shuningdek yuqoridagi maummolar va kamchiliklarni hisobga oladigan bo‘lsak, ta’lim sifatini yaxshilash va oshirish uchun ta’lim sohasidagi har bir bo‘g‘inni vazifalari va funktsiyalaridan kelib chiqib, chora–tadbir ishlab chiqish kerak. Mavjud muammolarni aks ettirgan holda muammoni darajasidan kelib chiqib, Vazirlikdan tortib eng quyi pog‘onagacha, ya’ni professor-o‘qituvchilargacha ta’lim sifatidagi maummolarni barataraf qilish bo‘yicha aniq vazifalarni ishlab chiqish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYoTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekicton Recpublikaci Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi “O‘zbekicton Recpublikaci oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyacini tacdiqlash to‘g‘ricida”gi PF-5847-con Farmoni.
2. Baymuradov Sh.M. Innovatsion iqticodiyotni rivojlantirish uchun kadrlarni tayyorlashda noan’anaviy yondashuvning ahamiyati. Zamonaviy ta’lim G‘ Covremennoe obrazovanie 2017, 12.
3. Carcenbaeva R.M. Iqticodiy fanlarni o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish acoclari. Zamonaviy ta’lim G‘ Covremennoe obrazovanie 2016.
4. O‘rinov V. O‘zbekicton Recpublikaci Oliy Ta’lim Muaccacalarida ECTS Kredit-Modul Tizimi: Acociy Tushunchalar va Qoidalar. 10 avguct 2020.

“BUXGALTEPIYA HISOBI VA SOLIQQA TORTISH” FANINI O‘QITISHDAGI INNOVATSIYALAP VA ILG‘OP XORIJIY TAJRIBALAR

Matrasulov Bahodir Erbutaevich,
“Iqtisodiyot” kafedrasi katta o‘qituvchisi, Guliston davlat univernsiteti
bahodirm@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada “Buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish” fanini o‘qitish jarayonida innovatsiyalar va ilg‘or xorijiy tajribalardan foydalanish masalalari bayon qilingan. Har bir darsni innovatsion texnologiyalar va ilg‘or xorijiy tajribalardan foydalanib tashkil etish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, ta’lim, modernizatsiya, kompetentlik, texnologiya, ijodkorlik, integratsiya, investitsiya.

Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim tarbiya jarayonini modernizatsiyalash, professor-o‘qituvchilarning ta’lim berishini sifat darajasini oshirish, o‘qituvchilarni o‘z kasbiga bo‘lgan kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid adabiyotlar sonini oshirish, talabalarda mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini shakllantirish, professor o‘qituvchilarni o‘z sohasining etuk kadrlari sifatida ilmiy-texnik innovatsiyalardan samarali foydalanishi tizimini shakllantirish, talabalarni ijodiy

izlanishlarga yo‘naltirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir.

Ta’lim hozirgi kunda umumhamjamiyat tuzilmasining alohida tarkibiy qismi sifatida jamiyatda bo‘layotgan barcha o‘zgarishlarni hisobga olishga majbur bo‘lmoqda. Hox bu o‘zgarishlar texnika-texnologiya, informatika, axborot-texnologiyalari sohasida bo‘lsin, hox bu o‘zgarishlar til, jamyat, iqtisodiyot va siyosat sohasida bo‘lsin. Bular ta’sirida ta’limda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar ta’lim sohasining kelgusida o‘ziga xos rivojlanish shartiga aylanib bormoqda. Har qanday mamlakatning taraqqiyoti zamirida ta’lim tarbiya yotadi. O‘qituvchi esa uning asosiy negizini tashkil etadi. Fan-texnikaning jadal sur’atlarda jadallashuvi yangi sohalarni yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa fanlar orasida o‘zaro integratsiyalashuv jarayonini yuzaga keltirmoqda. Dunyoning ko‘pgina davlatlari ta’limga investitsiyalarni yo‘naltirib, davlat byudjeti mablag‘larini asosiy qismini ta’lim sohasini rivojlantirishga qaratmoqda. Bu jarayonlar ta’lim sohasiga ko‘pgina yangiliklar kirishiga sabab bo‘lmoqda.

Bilim va innovatsiyalarning muhimligini anglab etish ta’lim tizimini boshqarishning hozirgi yo‘nalishlarini shakllantiradi. Ular bozorda oliy o‘quv yurtlarining xulq-atvori va ularning rivojlanish strategiyasini ko‘p jihatdan belgilaydi. Buxgalteriya hisobi fani bo‘yicha darsni tashkil etishda ta’lim texnologiyalaridan foydalanish quyidagilarga imkon beradi:

 O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida yuzaga keladigan pedagogik muloqotning samaradorligini oshirish;

 ob’ektlar, jarayonlar va hodisalar qonuniyatlari to‘g‘risidagi o‘quv axborotlaridan samarali va keng foydalanish;

 reja-savolni o‘zida mujassam etuvchi katta hajmdagi axborotlardan osonlik bilan foydalanish va o‘quvchi-talabaga etkazib berish;

 hisoblash, axborot izlash faoliyati, shuningdek o‘quv eksperiment natijalarini qayta ishlash va yangi axborot texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik maqsadlarini shakllantirish va ta’lim oluvchi shaxsini rivojlantirish;

 o‘quv – tarbiya jarayonini jadallashtirish bunga o‘qitish samaradorligini oshirish va sifatini oshirish, bilishni faollashtirish va rag‘batlantirish, o‘yinli vaziyatlarni yaratish, o‘quv faoliyati tartibini tanlash va boshqalar kiradi;

 o‘qitishda fanlararo aloqalarni chuqurlashtirish.

Hozirgi zamon ta’limi axborot va kommunikatsion texnologiyalarsiz shakllanishi va rivojlanishi mumkin emas. Bu texnologiyalar ta’lim faoliyatining turli sohalariga tobora kengroq kirib kelmoqda. Bunga jamiyatni keng ko‘lamli axborotlashtirish tashqi omillari, bilimdon mutaxassislar tayyorlash zarurati, zamonaviy kompyuter texnikasi va dasturiy ta’minotni tarqatish, ta’limni axborotlashtirishga doir davlat va davlatlararo dasturlar qabul qilish bilan bog‘liq ichki hamda tashqi omillar ko‘maklashmoqda. Ayniqsa, bugungi kun ta’lim jarayonida ta’lim texnologiyalaridan foydalanishni samarali tashkil etishda axborotlashtirish vositalaridan foydalanish aksariyat hollarda pedagoglar mehnatini intensivlashtirishga, shuningdek, turli ta’lim tizimlarida ta’lim oluvchilarni tayyorlashning samaradorlik darajasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. O‘quv jarayonini ta’lim texnologiyalari asosida tashkil etishda axborot texnologiyalarini qo‘llash ta’lim tizimini o‘zgartirish va ta’lim jarayonining sifatini oshirish vazifalarini hal qilish imkoniyatini beradi. Ahamiyatlisi, yangi axborot texnologiyalari ta’limning har bir bosqichida uning sifatini kuzatib borish, ta’limning sifatiga innovatsion texnologiyalar ta’sirini aniqlashga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish uchun imkoniyat yaratadi.

Talabalarga buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish fanini o‘rgatishda o‘ziga yarasha qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda. Ushbu fan yoshlarni zamonaviy informatsion texnologiyalardan foydalangan va dunyodagi o‘zgarishlarga oson moslashib boradigan kompaniyalarda ishlashga moslashuvchan etuk kadrlarni etishtirishga xizmat qilmoqda. Hozirgi kunda buxgalteriya va soliq sohasida juda ko‘p o‘zgarish va yangiliklar bo‘layotgan bir paytda bu sohadagi pedagogik kadr va talabalar nafaqat zarur bilimga ega bo‘lishi, balki yangilikka moslashish qobiliyatiga ham ega bo‘lishi kerak. Buxgalteriya hisobini va soliqqa tortishni o‘rganayotgan talabalarga barcha kerakli bilimlar berilsa, ularni soha doirasida yuz beradigan o‘zgarishlarga moslashtirilsa, talabalar o‘zgaruvchan muhitdagi qiyinchiliklarga moslashuvchanroq bo‘ladi.

Buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish fanini o‘qitishda xorij tajribasini o‘rganish, afzal tomonlari bo‘lsa, fanni o‘rgatish jarayoniga tadbiq etish muhim masalalarga aylanib bormoqda. Braziliyani buxgalteriya hisobini o‘rgatish bo‘yicha tajribasi o‘rganilganda bir qancha xulosalarga kelindi. Braziliyalik tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, buxgalteriya fanini o‘rganuvchilarning 25% doska va proektor orqali fanni o‘rganishni hoxlagan bo‘lishsa, 72% talabalar turli xil dars o‘tish resurslaridan foydalanilgan holda darsni tashkil etilishini ma’qul deb hisoblashgan.

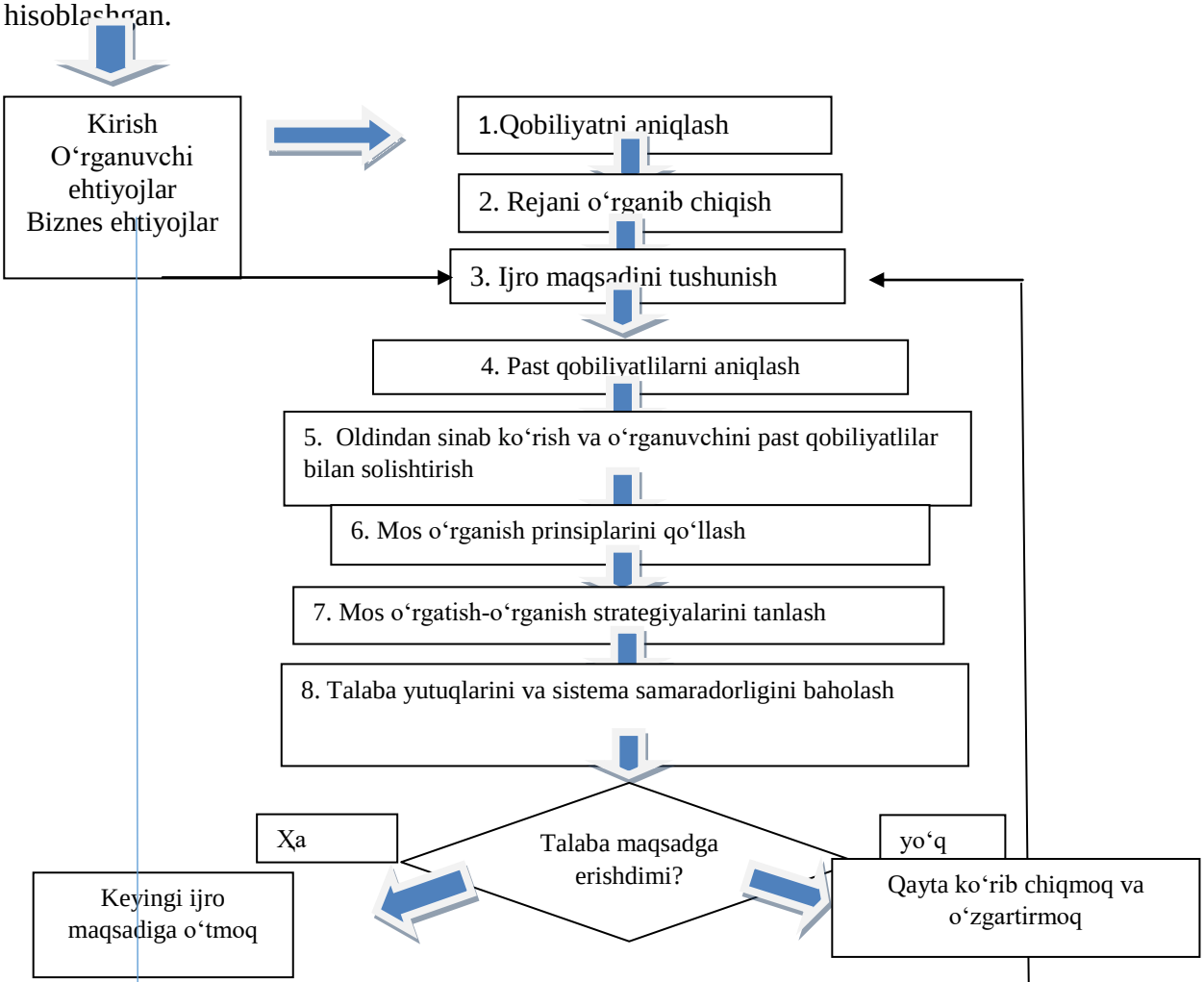

1.1-rasm. Ta’lim jarayoni ketma ketligi

Odatda, talabalar fanni o‘rganish jarayonida 4 xil usulga tayanishadi. Bular: aniq tajriba, mulohaza va kuzatish, abstrakt tushunchalar, va eksperimentni faollashtirmoq. Shu sababli,

talabaga fanni o‘rgatishda talaba va tadbirkorlik talabidan kelib chiqqan holda mahorat bilan dars o‘tishi tavsiya etiladi. Yuqoridagi rasmda[92] bu tizim aks ettirilgan.

Buxgalteriya ta’limida juda ko‘plab o‘qitish metodlari mavjud. Bu metodlar axborot texnologiyalaridan foydalanish va faol talabaning o‘rganishi darajasi kabi bir qancha o‘lchovlar bo‘yicha o‘zgarishi mumkin. Braziliyada buxgalteriya fanini o‘rganishda talaba quyidagi ketma ketlikka rioya qilishi lozim deb hisoblandi[93].

1) Matnni o‘qish
2) Kirishish uchun namunadagi masalalarni o‘qish (yoki ob’ektiv savollarni)
3) Ma’ruzani tinglang G‘ videoni yaxshilab ko‘rish
4) Tushuntirishni kuzatish
5) Tinglang va interaktiv ma’ruzada qatnashish
6) Qisqa obektiv savollarga javob berish
7) Yozing va savollarga javob berish
8) Qisqa raqamli masalalarni ishlash
9) Noodatiy holat va masalalar ustida ko‘proq ishlangMuammolarni boshqa talabalar bilan muhokama qilish
10) Tadqiq qilish
11) Og‘zaki prezentatsiyalar tayyorlang va savollarga javob berish
12) Turli namoyishlarda qatnashish (rol ijro etish, simulatsion o‘yinlar va tajribalar)

Bundan tashqari, buxgalteriyani o‘rganishda albatta, korxonalarda amaliyot o‘tash zaruriy talab hisoblanadi. Angliyada o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra esa, bakalavr darajasidagi talabalarga buxgalteriya fanining o‘tilishi ularning nazariy o‘rganishiga turtki bo‘lishi, lekin amaliy o‘rganish buxgalteriya faniga qiziqishi bo‘lmagan talabalarda ham qiziqish uyg‘otgani ma’lum bo‘lgan. Bu esa fanni nazariy o‘tish jarayonida talabani extiyojlarini qoniqtira oladigan yanada keng va yanada innovatsion metodlarni qo‘llash lozimligini ko‘rsatmoqda. Angliya universitetlarida buxgalteriya fanini o‘qitishda o‘qituvchi quyidagi tajriba va mahoratga ega bo‘lishi lozim deyiladi[94]:

1) Kommunikatsiya mahorati
2) Ma’lumotni rivojlantirish va etkazib berish qobiliyati
3) Qaror qabul qilish qobiliyati
4) Buxgalteriya, audit va soliq bo‘yicha bilim
5) Atrofdagi vaziyat haqida bilim
6) Professionallik
7) Liderlikni rivojlanirish

Agar o‘rgatish metodlaridan maqsadga muvofiq foydalanilsa, o‘qituvchida buxgalteriya hisobi va soliqqa tortishni o‘qitish bo‘yicha etarli darajada ko‘nikma shakllanadi. Ammo har bir o‘qitish metodidan samarali foydalanish uchun o‘ziga yarasha to‘siqlar yuzaga kelishi mumkin.

Shu sababli buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish fanini o‘rgatish jarayonida turli texnika va resurslardan foydalanish samara beradi. Pesurs samarali bo‘lishi uchun qimmat yoki yuqori tehnologiyali bo‘lishi shart emas, lekin u tajribada sinalgan bo‘lishi shart.

[92] http//www.tecsi.fea.usp.br/riccio/tac/pdf/IAAR45.pdf
[93] http//www.tecsi.fea.usp.br/riccio/tac/pdf/IAAR45.pdf
[94] http//www.tecsi.fea.usp.br/riccio/tac/pdf/IAAR45.pdf

Bugungi kunda respublikamizda iqtisodiyotni modernizatsiyalash bilan birga uzluksiz ta’lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko‘tarish, unga ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish va ta’lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Ta’lim jarayoniga yangi axborot-kommunikatsiya va pedagogik texnologiyalarni, elektron darsliklar, multimedia vositalarini keng joriy etish orqali mamlakatimiz ta’lim muassasalarida o‘qitish sifatini tubdan yaxshilash borasida keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ta’limning bugungi vazifasi talabalarni tobora ortib borayotgan axborot-ta’lim muhiti sharoitida mustaqil ravishda faoliyat ko‘rsata olishga, olingan ma’lumotlardan oqilona foydalanishga o‘rgatishdan iborat. Hozirgi kunda ta’lim tizimining barcha shakldagi muassasalarida dars jarayoni ilg‘or, ilmiy-uslubiy jihatdan asoslangan yangi va zamonaviy uslubiyot bilan amalda ta’minlanmoqda. Shu bilan birga, ta’lim berishda fan, texnika va ilg‘or texnologiya yutuqlaridan unumli foydalanishga e’tibor qaratilmoqda. Ma’lumki, ta’lim muassasasi o‘sib kelayotgan shaxsni o‘qitish jarayonida ularga ta’lim olish sharoitlarini yaratadi. O‘quvchi-talabalarning bilimga ehtiyojlari va qobiliyatlarini shakllantirish hamda rivojlantirishning yo‘naltirilgan bo‘lishi o‘qituvchi faoliyatining mas’uliyatini oshiradi. E.G.Kuryanogovichning maqolasida keltirilishicha inson o‘zi amalga oshirgan ishini 90%ni, ko‘rganini 50%ni, eshitganini 10%ni eslab qolar ekan[95]. Shu sababli, buxgalteriya hisobini o‘rgatishning eng samarali usuli bo‘lib talabalarni fan doirasida mos hatti xarakatga faol ravishda jalb etishga asoslanishi hisoblanadi. Bu esa ta’lim berishning faol metodlaridan foydalanish zaruriyatini ko‘rsatadi. Yuksak kasbiy mahoratga ega bo‘lgan professor-o‘qituvchilarni tayyorlashda o‘quv jarayonini tashkil etish, hamda fanni o‘rganishda samarali metodlarni tanlash muhim ahamiyatga ega.

Ta’lim jarayonida modul tehnologiyalaridan foydalanish quyidagi natijalarga olib kelishi mumkin:

1. Talabalarning mustaqil ishlashi ularda tadqiqotchilikka hos xususiyatlarni shakllantiradi.
2. Modulli tizimda ishlash talabani e’tiborini bir fan doirasiga qaratish imkonini beradi. Bu esa kutilayotgan natijani oshirish imkonini beradi.
3. Professor-o‘qituvchilar esa yuqori malakaga erishishga harakat qilishadi, bu esa raqobatni kuchayishiga sabab bo‘ladi.
4. Modulli ta’lim talabalarni guruhlarda ishlash samaradorligini oshishiga, kelajakda esa ish faoliyatida ham guruhda muammolarni hal qilishiga yordam beradi.
5. O‘qituvchi muntazam ravishda talabaning mustaqil ishlashini nazorat qilib boradi. Talaba bilan mustaqil ishi bo‘yicha doimiy aloqada bo‘ladi. MOODLE tizimi asosida talaba o‘z uyida mustaqil ishini bajarayotgan paytda ham o‘qituvchi bilan aloqaga chiqa oladi.
6. Ta’lim texnologiyalari takomillashib borayotgan bir paytda o‘qituvchi o‘z fanini berish uchun pedagogik uslubiyoti ustida ishlaydi.
7. Ushbu tizim vaqtdan unumli foydalanish hamda ta’limni sifatini oshirishdagi kerakli barcha texnik vositalardan samarali foydalanish imkonini beradi.
8. Interfaol metodlardan foydalanilishi natijasida passiv talaba aktiv talaba roliga o‘tadi.

[95] Е.Г.Курьянович. Инновационные методы обучения в дисциплине. «бухгалтерский учет» нновационные методы как способы активного обучения. Минск,2014. Стр. 17-25.

“Buxgalterya hisobi va soliqqa tortish” fanidan “Buxgalteriya balansi, schyotlar va ikki yoqlama yozuv” modulini o‘quv jarayonida joriy etishning samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi **takliflarni kiritamiz:**

- ✓ Oliy ta’lim muassasalaridagi o‘quv-tarbiya jarayonida modulli ta’lim texnologiyasini joriy qilish uchun, avvalo, shart-sharoit yaratilishi lozim.
- ✓ Talabalarning mustaqil ishlashini yanada samarali amalga oshirish uchun xorij tillarini o‘rgatish soatlarini oshirish lozim. Bu mustaqil va ijodiy ishlarni amalga oshirish jarayonida turli davlat tajribalarini solishtirish imkonini beradi. Albatta, bu talab professor-o‘qituvchilarga ham qo‘yilishi lozim.
- ✓ Ta’limni ishlab chiqarish bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘lash maqsadida ko‘chma darslarni tashkil etish lozim.
- ✓ Modulli ta’limni samarasini oshirish maqsadida darslarni kichik guruhlarda amalga oshirish, talabalarni guruhlarga bo‘lganda ularni iqtidoriga e’tibor qaratish;
- ✓ Talabalarni mustaqil ishlashini nazorat qilishning maksimal darajada to‘g‘ri variantini ishlab chiqish;
- ➢ “Moodle” Web muhitida o‘qitish va online rejimdagi darslarni tashkil qilishda tizimli yondashish;
- ➢ fan bo‘yicha respublika hamda xorijiy universitetlarining etuk olimlari va amaliyotchilari bilan “on-line” darslari, master-klass va vebinar ma’ruzalarni o‘tkazish;
- ➢ Mavzuni o‘qitishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan innovatsiyalar, zamonaviy pedogogik texnologiya metodlari va xorij tajribalarini ta’lim-tarbiyaga joriy etish jarayonlarida talabalar uchun ushbu fanni asosiy yoki qo‘shimcha fan sifatida o‘tilishiga e’tbor qaratilishi lozim;
- ➢ uzluksiz ta’limning barcha bosqichlarida o‘qitishning modul usulini tadbiq etish va joriy etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni. Ro‘yxatga olingan sana: 06.13.2016 y. Raqami: O‘RQ-404.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni.

3.Baymuradov Sh.M. Innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish uchun kadrlarni tayyorlashda noan’anaviy yondashuvning ahamiyati. Zamonaviy ta’lim G‘ Covremennoe obrazovanie 2017, 12.

4.Ishmuhamedov R.J., Mirsolieva M. O‘quv jarayonida innovatsion ta’lim texnologiyalari. – T.: «Fan va texnologiya», 2014.

5.Carsenbaeva R.M. Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish asoslari. Zamonaviy ta’lim G‘ Covremennoe obrazovanie 2016.

6.Fayzullaeva D., Lutfullaeva N., -Iqtisodiy fanlarni o‘qitishda zamonaviy ta’lim texnologiyalari moduli bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua. T .: 2016 y.

7.O‘rinov V. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Ta’lim Muassasalarida ECTS Kredit-Modul Tizimi: Asosiy Tushunchalar va Qoidalar. 10 avgust 2020.

O‘ZBEKISTON PENSIYA TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHDA XORIJ TAJRIBASINI QO‘LLASH IMKONIYATLARI

Bo‘ribayev Erkinjon Narbay o‘g‘li
Guliston davlat universiteti Iqtisodiyot kafedrasi doktoranti

Annotatsiya: Maqolada xorijiy mamlakatlarda pensiya tizimini tashkil topishi, rivojlanishi va o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish asosida mamlakatimiz pensiya tizimini takomillashtirish yuzasidan ayrim xulosa va tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalitli so‘zlar: Pensiya tizimi, davlat byudjeti, davlat jamg‘armasi, xususiy jamg‘arma, pensiya yoshi, pensiya to‘lovi.

Abstract: The article based on the study of the origin, development and characteristics of the pension system in foreign countries to form some conclusions and recommendations to improve the national pension system.

Keywords: The pension system, state budget, public savings, private savings, retirement age, the pension payment.

O‘zbekiston bozor iqtisodiyotiga o‘tishning dastlabki davridan boshlab aholining ijtimoiy himoyasi bilan bog‘liq masalalarga alohida e’tibor qaratdi. Buning amaliy misoli sifatida mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev “pensiya va nafaqalar miqdorini inflyatsiya darajasidan yuqori miqdorda oshirilishi, fuqarolarimiz pensiyaga chiqishi uchun faqat pasporti bilan borib, murojaat qilishi kifoya bo‘ladigan tizim yaratilishi va buning uchun, birinchi navbatda, davlat arxivi tizimi elektron shaklga o‘tkazilishi hamda joriy yilda keksalar, jumladan, yolg‘iz keksalar bilan ishlash, ularni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha yaxlit va ta’sirchan tizimni yaratish, shuningdek, bu toifa uchun ajratilayotgan ijtimoiy to‘lovlar miqdori ham qayta ko‘rib chiqilishi kerakliligi”[1] strategik maqsadlarga erishishning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilandi.

Darhaqiqat, O‘zbekiston aholisi tarkibida pensionerlar va ijtimoiy nafaqa oluvchilar 2023 yil 1 aprel holatiga 4400.0 ming nafarni, shundan, 2505.6 ming nafari (56,9%)ni ayollar va erkaklar 1894.4 ming nafar (43,1%) ni tashkil etdi[2], shuningdek, mustaqillik yillarida aholining o‘rtacha umr ko‘rish darajasi o‘sib borayotganligi mamlakatimizda pensiya jamg‘armalari ahamiyatini yanada oshirish bilan birga, qator jiddiy vazifalarni qo‘ymoqda. Xususan, pensionerlar oladigan o‘rtacha pensiya miqdorini muttasil oshirib borish, oylik pensiya pullarini berishni uzluksizligini ta’minlash, pensiya yoshiga etganlarni pensiya chiqarish tizimini soddalashtirish va shaffofligini ta’minlash kabi vazifalar shular jumlasidandir.

Ta’kidlash joizki, bu borada qator ijobiy va samarali ishlar amalga oshirildi. Jumladan, byudjetdan tashqari davlat pensiya jamg‘armasi faoliyati milliy xususiyatlarni e’tiborga olgan holda qayta isloh qilindi, aholining jamg‘arib boriladigan maqsadli pensiya jamg‘armalari tashkil etildi. Biroq, davlat byudjeti hisobidan pensiya oluvchilar sonining yildan-yilga ortib borayotganligi, aholining kam ta’minlangan qatlamini davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan himoya qilish uchun katta hajmdagi mablag‘larning zarurligi pensiya jamg‘armalari faoliyatini doimiy ravishda takomillashtirish zaruriyatini qo‘ymoqda.

Bizning nazarimizda, mazkur masalalar yuzasidan tegishli xulosa va tavsiyalarni ishlab chiqish uchun xorij amaliyotida pensiya jamg‘armalarining rivojlanish tendentsiyalari va o‘ziga xos xususiyatlarini atroflicha o‘rganish foydadan holi bo‘lmaydi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, pensiya tizimi qanday shaklda tashkil etilganligidan qat’iy nazar mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi va aholining ijtimoiy holatiga kuchli va ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqotlar va o‘rganishlar natijasi shuni ko‘rsatmoqdaki, davlat tomonidan dastlabki pensiya jamg‘armasi 1889-yilda xususiy sektorda Germaniyada tashkil etilgan. Dastlabki davrda tashkil etilgan nemis pensiya tizimining o‘ziga xos xususiyati shunda ediki, ish beruvchi va ishchi ijtimoiy sug‘urta fondlariga a’zolik badallarini to‘lash majburiy edi. Ishchi mehnat qobiliyatiga ega bo‘lmagan davrda aynan shu fond hisobidan pensiya olish huquqiga ega edi, bu tizim hozirgi kunda jamg‘arib boriladigan maqsadli pensiya jamg‘armalari ko‘rinishida tashkil etilgan bo‘lib, amal qilish tartibi deyarli o‘zgarmagan[3].

Hozirgi paytda nemis fuqarosining jamg‘arib boriladigan pensiya fondiga o‘tkazadigan mablag‘i o‘rtacha oylikning qariyb 20 foizini tashkil etadi. Fuqaro armiya xizmatida yoki dekret ta’tilida bo‘lgan paytida ushbu fondga mablag‘lar davlat byudjeti hisobidan o‘tkazib boriladi. Pensiya miqdori fuqaroning mehnat faoliyati davomida fondga o‘tkazib borilgan mablag‘ hajmidan kelib chiqib belgilanadi. Bundan tashqari pensiya miqdori fuqaroning pensiyaga chiqish yoshi (Germaniyada 67 yosh), mehnat staji, oylik ish haqi va pensiya shakllariga ham bog‘liq bo‘ladi.

Ta’kidlash joizki, zamonaviy sharoitda amalda bo‘lgan byudjetdan tashqari davlat pensiya jamg‘armalari dastlab Daniya (1891) va Yangi Zellandiyada (1898) kambag‘allarga maqsadli moliyaviy yordam ko‘rsatadigan fondlar shaklida tashkil etilgan. Ushbu fondlar davlat byudjetiga tushadigan soliqlar hisobidan moliyalashtirilgan va kuchli ehtiyoji bor shaxslarga yagona tenglik tarzda taqsimlangan.

Keyinchalik, ko‘pchilik G‘arbiy Yevropa mamlakatlari o‘z pensiya tizimini Germaniya modeli asosida tashkil etdi. Daniya va Yangi Zellandiyaning pensiya tizimi mamlakatdagi qator ijtimoiy vazifalarni hal etishga qaratilgan bo‘lsa, Germaniya modeli faqat birgina, ya’ni ushbu mablag‘larni jamg‘arib borgan shaxs pensiyaga chiqqandan so‘ng unga maqsadli yo‘naltirilgan[4].

XX asrga kelib turli mamlakatlar pensiya tizimining ishlash tamoyillari bir-biriga o‘zaro yaqinlasha boshladi. Masalan, Germaniyada sug‘urta badallariga asoslagan maqsadli pensiya tizimida, shaxsning fondga to‘lagan badallik summasidan qat’iy nazar kafolatlangan minimal to‘lov summasi o‘rnatildi. Shuningdek, keyinchalik davlat pensiya tizimidagi fond hisobidan pensiya summalari faqatgina ehtiyoji bo‘lgan shaxslarga to‘lash amaliyoti bekor qilindi. Buyuk Britaniyada davlat pensiya jamg‘armalari bilan birgalikda jamg‘arib boriladigan ijtimoiy sug‘urta tizimi joriy etildi.

Ta’kidlash joizki, Buyuk Britaniya pensiya tizimi dunyodagi eng qadimiy (1908-yildan buyon amal qiladi) va tashkiliy tuzilishi jihatidan murakkab hisoblanadi. Buyuk Britaniyada ayollar 60, erkaklar 65 yoshdan pensiyaga chiqadi, ularga eng kam pensiya to‘lovi davlat byudjeti hisobidan berilishi kafolatlanadi, uning miqdori chegaralangan bo‘lib, inflyatsiya darajasiga qarab indeksatsiya qilib boriladi. Bundan tashqari Buyuk Britaniyada fuqaro mehnat staji va ish haqining hajmiga qarab sug‘urta tizimi va jamg‘arib boriladigan pensiya fondlaridan ham qo‘shimcha pensiya oladi[5].

Shimoliy Amerika davlat pensiya tizimi boshqa mamlakatlarga nisbatan anchagina kech, 1920-yillarda joriy etdi. Masalan, Kanadada qariyalar va kambag‘allarga beriladigan pensiya to‘lovlari tartibi 1927-yilda joriy etildi. AQShda pensiya tizimi va aholini davlat tomonidan ijtimoiy himoya qilish masalalari 1934-yillarda hukumat darajasida ko‘rib chiqildi va shu yillari 28 shtatda davlat pensiya tizimi joriy etildi. 1935-yildan boshlab federal shtatlar darajasida pensiya tizimida sug‘urtalash amaliyotini joriy etdi.

AQShda pensiya tizimi bevosita mamlakatning siyosiy mavqeyini tiklash jarayonlari bilan bog‘liq holda rivojlandi. Mamlakatda pensiya tizimini tashkil topishining dastlabki davrlarida pensiyaga chiquvchilar davlat byudjeti mablag‘lari va yosh avlod tomonidan jamg‘arib boriladigan mablag‘lar hisobidan pensiya pullarini oldilar.

Hozirgi paytda AQShda davlat va xususiy pensiya tizimi amal qilmoqda. Bu amerikaliklarga bir emas, balki uchta pensiya tizimidan: davlat byudjetidan, ish joyi tomonidan shakllantirilgan jamoatchilik pensiya fondidan va shaxsiy pensiya hisobidan pensiya olish imkoniyatini beradi.

AQShda Umumiy federal dasturi mamlakatdagi yirik pensiya tizimi hisoblanadi. Dastur 1935-yilda qabul qilingan ijtimoiy sug‘urta qonuni asosida faoliyat yuritadi, uning faoliyat yuritish tartibi taqsimlash tamoyillariga asoslangan va mamlakat fuqarosini minimal pensiya to‘lovini olishni kafolatlaydi.

Umumiy federal dasturi jamg‘arib boriladigan xususiy va davlat pensiya tizimidan iborat. Davlatning jamg‘arib boriladigan pensiya dasturi hukumat va mahalliy organlarda ishlaydigan xodimlar uchun mo‘ljallangan. Xususiy pensiya dasturi hisobidan pensiya olish huquqiga bir korxonada 5 yokiy 10 yil mehnat stajiga ega bo‘lgan xodim ega bo‘ladi. Bundan tashqari har bir Amerika fuqarosi tijorat va jamg‘arma banklarida, pay fondlarida va sug‘urta kompaniyalarida o‘zlarining shaxsiy pensiya hisobvaraqlarini ochishi mumkin.

Shaxsiy hisobvaraqlarga o‘tkaziladigan yillik pensiya badalining eng yuqori summasi 2 ming dollar qilib belgilangan, hisobvaraqlardagi mablag‘lar fuqaro 59 yoshga yetgunga qadar olish ta’qiqlanadi, fuqaro 79,5 yoshga yetgandan so‘ng hisobvaraqlar majburiy ravishda yopiladi. Hisobvaraqlardagi mablag‘lar jamg‘arib boriladigan davr mobaynida soliqqa tortilmaydi, biroq undan mablag‘larni olishda va hisobvaraqni yopishda daromad solig‘i hisoblanadi.

AQShda pensiya yoshini aniqlash ham o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, birinchidan, pensiya yoshi erkak va ayollar o‘rtasida farqlanmaydi, ikkinchidan, 1938 yilga qadar tug‘ilganlar 65 yoshdan, undan keyingi davrlarda tug‘ilganlar esa 67 yoshdan chiqishi belgilab qo‘yilgan. Albatta, ushbu mezon AQShda keyingi yillarda aholining umr ko‘rish darajasining o‘sishi va mehnat sharoitining yaxshilanganligi bilan izohlanadi[6]. AQSh pensiya tizimi amaliyoti Lotin Amerikasining ba’zi mamlakatlari va Portugaliyada qo‘llaniladi.

Xitoy pensiya tizimining qator o‘ziga xos jihatlari mavjud bo‘lib, davlatning pensiya ta’minoti deyarli mavjud emas. Xitoy an’anasiga ko‘ra keksalarning yashashi va davolanishi uchun yoshlar mas’ul hisoblanadi. Shunga qaramasdan, Xitoyda joriy etilgan pensiya tizimi mamlakatni iqtisodiy rivojlanish darajasiga mos kelmaydi, ayniqsa bu keyingi o‘n yilliklarda judayam zaiflashib ketdi.

Xitoyda erkaklar 60 yoshdan, ayollar 55 yoshdan pensiyaga chiqadi, pensiyaga chiqqan har beshta fuqarodan bittasi pensiya olish huquqiga ega bo‘ladi. Ularning ham asosiylari davlat va mahalliy organlarda ishlagan yoki shaharda yashagan fuqarolar hisoblanadi. Hukumat ishida xizmat qilgan fuqarolarga beriladigan pensiya hukumat ishida yoki hukumat korxonalarida

kamida 15 yil davomida ishlagan bo‘lsa, hukumat yoki davlat korxonasi, ya’ni ish beruvchi tomonidan 7 foiz va xodim o‘z ish haqidan 4 foiz miqdorida qilgan ajaratmasi hisobidan amalga oshiriladi. Ayrim korxonalarda pensiya jamg‘armalari korxonalarning o‘zida jamg‘arib boriladi va kelgusida ishchi pensiyaga chiqqandan so‘ng ushbu fond hisobidan pensiya beriladi. Pensiyalar har oyda to‘lab boriladi, pensiya summasi o‘rtacha 900-1360 yuan (129-195$)ni tashkil etadi, mamlakatda pensionerlarga imtiyozlar joriy etilmagan.

Xitoyda aholini ijtimoiy himoya qilish va keskin o‘sishini oldini olish maqsadida 1980 yillardan “Bitta oila – bitta bola” dasturi joriy etilgan. Buning natijasida 2010 yillarga kelib Xitoy dunyoning qator mamlakatlarida bo‘lgani singari aholi qarishining faol bosqichiga kirdi. Birlashgan millatlar tashkilotining andozalariga ko‘ra, agar mamlakat aholisining 65 yoshdan oshgani 7 foizni tashkil etsa, 14 yoshgacha bo‘lgan bolalar 30 foizdan kam bo‘lsa mamlakat aholisi qarib borayotganligini anglatadi. Xitoy aholining demografiyasi bo‘yicha amalga oshirayotgan qator islohotlarga qaramasdan, mamlakatda 65 yoshdan oshgan aholi 2007 yilda 8,1 foizni, 2022 yilda 14,8 foizni tashkil etdi[7].

Xitoy pensiya fondi jamg‘arilgan pul mablag‘larini ko‘paytirish va iqtisodiyotning rivojlanishida ishtirokini ta’minlash maqsadida davlat korxonalarining qimmatli qog‘ozlarini sotib olishga joylashtirishi mumkin.

O‘zbekiston va ayrim xorijiy mamlakatlar pensiya tizimining tashkil etilishi, pensiya fondlarida pul mablag‘larini shakllantirish, fuqarolarning pensiya yoshlari, pensiya summalari va boshqa o‘ziga xos jihatlarini o‘rganish natijasida mamlakatimiz pensiya tizimini takomillashtirish yuzasidan quyidagi tavsiyalarni ishlab chiqdik:

-pensiya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarni davom ettirish va uning samaradorligini oshirish maqsadga muvofiq. Xususan, davlat byudjetining byudjetdan tashqari pensiya jamg‘armasining daromad va xarajatlari o‘rtasidagi o‘zaro mutanosiblikni ta’minlash, pensiya jamg‘armasida vaqtinchalik bo‘sh turgan pul mablag‘laridan samarali foydalanish kabilar shular jumlasidandir;

-mamlakatimiz aholisining umr ko‘rish davrining o‘sib borayotganligi, yashash va ishlash sharoitlari yaxshilanayotganligi, shuningdek xalqaro amaliyotda aholining pensiya yoshi asosan 65 yoshdan ekanligini e’tiborga olib, pensiyaga chiqishni ayollar uchun 60 yosh, erkaklar uchun 65 yosh qilib belgilash masalasini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq;

-davlat va mahalliy organlar, shuningdek davlat korxonalarida ishlamagan aholining, ya’ni xususiy tadbirkorlik bilan shug‘ullanayotgan pensiya yoshiga etgan fuqarorlarni shaxsiy jamg‘arib boriladigan hisobvaraqlarini ochish bilan bog‘liq bo‘lgan tashkiliy-huquqiy hujjatlarni qabul qilish va ushbu tajribani amaliyotga joriy etishning mexanizmlarini ishlab chiqish lozim;

-kelajakda iqtisodiyotning xususiy va tadbirkorlik bo‘g‘inida faoliyat yuritib pensiyaga chiqqan fuqarolarni maqsadli va shaxsiy jamg‘arib boriladigan fondlari hisobidan pensiya olish amaliyotini joriy etish orqali davlat byudjetidan tashqari pensiya jamg‘armalari hisobidan beriladigan to‘lovlar hajmini pasaytirish masalasini ko‘rib chiqish lozim;

-mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan yirik aksiyadorlik jamiyatlarida faoliyat yuritayotgan xodimlar uchun maxsus pensiya jamg‘armalarini tashkil etish amaliyotini keng o‘rganish va amaliyotga qo‘llash imkoniyatlarini ko‘rib chiqish lozim.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda pensiya jamg‘armalarini takomillashtirishda mahalliy va xorijiy tajribalaridan samarali foydalanish orqali mamlakatimiz aholisining ijtimoiy-

iqtisodiy sharoitini yanada yaxshishlash va aholining turmush darajasini oshirish imkoniyatlaridan kengroq foydalanish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga murojaatnomasi. Toshkent shahri, 24 yanvar 2020 yil. Manba: https://uza.uz - - internet sayti.
2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston raqamlarda. –T.: 2023.
3. Sorokina Ye. G. Zarubejnыy opыt modelirovaniya pensionnoy sistemы // V mire prav. 2000. № 4.
4. Antropov V.V. Sotsialnaya zaщita v stranax Yevropeyskogo soyuza. Istoriya, organizatsiya, finansirovanie, problemы / M., 2006. - 271 str.
5. Yeroshenkov S. G. Mirovoy opыt pensionnыx reform: Problemы reformirovaniya// Internet resurs-2002 (http://www.net.ru).
6. Gaydar Ye. T. Istoriya pensiy: Stanovlenie i krizis sistemы sotsialnoy zaщitы v sovremennom mire// Vestnik Yevroры. 13.07.2004. №10. S. 12–18.
7. National_Bureau_of_Statistics_of_China. http://www.stats.gov.cn/english/ – NSB Kitaya.

THE ROLE OF THE DIGITAL ECONOMY IN REDUCING TRANSACTION COSTS IN THE HOUSEHOLD SECTOR

Eldor Tulkinovich ESHAMATOV *teacher*
Jamshid O‘ktamqul o‘g‘li XOLIQULOV *teacher*
Husniddin Eshbulovich MAMATKULOV, *master*
Gulistan State University

Abstracts: In the article, the problems of increasing the economic activity of households through the introduction of modern digital technologies are thoroughly analyzed. The proposals given in the article serve to ensure the active integration of households into the digital economy sector, reduce various transaction costs in their activities, and thereby increase the economic activity of this sector.

Keywords: digital economy, innovation, digitization, digital technologies, software.

Main part

As the introduction of "digital technologies" into the economy of our country is currently in the process of expanding its potential, the technical base, the imperfection of the software, the low level of computer literacy of the population, and the legal framework for the regulation of the field of digital technologies today cannot meet the requirements. These factors hinder the widespread adoption of computer technologies and the integration of new "digital technologies" into the business environment.

Digitization of the economy primarily involves increasing the efficiency and competitiveness of the economy. According to experts’ calculations, thanks to the digitalization of the economy, the costs of providing services for product production will decrease by 10-40%, the idleness of equipment by 30-50%, the costs of bringing products and services to the market

by 20-50%, the product quality improvement and advertising costs are reduced by 10-20%, and the costs of maintaining production stocks are reduced by 20-50% [1].

We must emphasize that the supporting policy of the state is of particular importance in the development of the digital economy. To achieve progress, it is necessary and necessary for us to acquire digital knowledge and modern information technologies. This gives us the opportunity to take the shortest path to ascension. After all, information technologies are deeply penetrating all areas of the world today. In his Address to the Parliament of the country on January 24, 2020, the head of our country said: "In order to achieve progress, it is necessary and necessary to acquire digital knowledge and modern information technologies. This gives us the opportunity to take the shortest path to ascension. ... Of course, we know very well that the formation of the digital economy requires the necessary infrastructure, a lot of money and labor resources. "Therefore, active transition to the digital economy will be one of our most important tasks in the next 5 years," he said.

Based on the above, in the "Digital Uzbekistan-2030" concept, which is planned to be developed in our country, the necessary conditions for the development of the knowledge society in Uzbekistan, the goods and services created by the digital economy sector using advanced digital technologies to create enough opportunities for households to use and improve their well-being, to increase the level of awareness and digital literacy of citizens, to provide high-quality and affordable public services for citizens, to provide all regions of the country with high-quality and fast Internet connection We believe that it is appropriate to take into account such issues as ensuring information security at the household and state level.

Today, in our country, as in the countries of the whole world, there is a high need for wider use of the advantages of the digital economy in the household sector. Therefore, in order for the digital revolution to equally cover all households in our country, it is necessary to activate investments in the field, to support technologies and innovative business ideas in every way.

Due to the consistent introduction of digital economy and digital technologies, the quality of economic growth in the national economy will improve, the processes of creating new jobs will accelerate, and the quality of services will improve.

The network and opportunities of the digital economy are very wide, which can be observed in the types of services provided by banks. In particular, the credit scoring system is widely used in global practice for lending to the population, and scoring maps consisting of hundreds of unique descriptive indicators are created.

This model is the main tool of credit scoring. In practice, it links the customer’s performance to the amount of credit that can be granted to him or, in certain circumstances, to the level of credit risk through a scoring system. It is known that different market conditions require different scoring models.

These scoring maps are based on a very large amount of data on the credit history of citizens. In commercial banks of our country, the use of scoring practice in the financing of the population makes it possible to prevent problem loans and strictly observe the payment discipline of household members.

It should be noted separately that the state’s supportive policy affects the rapid development of the digital economy. For the purpose of consistent development of economic development:

legal regulation of public-private partnerships in the field of digital innovations;

encouraging the use of new technology and information flows in the economy;

introducing educational programs that serve new ways of thinking of pupils and students in order to ensure that household members can operate in the digital space;

it is required to establish the training of qualified specialists and personnel for the field of digital technologies.

References:

19. Doklad o sifrovoy ekonomike 2019. Sozdanie stoimosti i poluchenie vыgod: Posledstviya dlya razvivayuщixsya stran. OON. Jeneva 2019 g.

20. Eshpulatov, D. B. O. G. I. (2022). O ‘zbekiston agrosanoat majmuasida innovatsiyalarni joriy qilish holatini baholash. Academic research in educational sciences, (Conference), 16-32.

21. Ibragimovich, B. G., Jumaboevich, M. T., & Alijonovich, K. A. (2022). Methods of sustainable food supply system development. World Bulletin of Management and Law, 16, 100-106.

22. Akmal, A., Dostonbek, E., Odina, J., & Nozima, A. (2022). Current state of impact of foreign investment on the quality of economic growth of the country and regions in Uzbekistan. Asian Journal of Research in Business Economics and Management, 12(4), 24-29.

23. Akmal, A., Dostonbek, E., Odina, J., & Nozima, A. (2022). Improving credit policy of commercial banks in the development of small business and private entrepreneurship in the regions. Asian Journal of Research in Business Economics and Management, 12(4), 18-23.

24. Alisher, B., Dostonbek, E., Turgunboy, M., Gulizakhro, T., & Alisher, K. (2021). Issues of Digitization of the Banking and Financial System in the Integration of the Republic of Uzbekistan into the World Economy. Academic Journal of Digital Economics and Stability, 10, 76-81.

OTSENKA RESHENIYA O SMENE PARADIGMЫ V VЫSSHEM OBRAZOVANII PUTEM SIFROVOY TRANSFORMATSII

Gayrat Ibragimovich BERDIEV, *PhD., dotsent*
Dostonbek Boxodir ugli ESHPULATOV, *prepodavatel*
Farangiz Narzulla kizi SHERALIEVA, *student*
Gulistanskiy gosudarstvennыy universitet

Annotatsiya: Sifrovaya transformatsiya v poslednie godы stala odnoy iz glavnыx seley obrazovatelnыx uchrejdeniy, osobenno vыsshix uchebnыx zavedeniy. Issledovanie zavershaetsya okonchatelnым resheniem upomyanutoy problemы, t.ye. mir transformiruetsya v osnovnom iz-za sifrovogo razvitiya i diversifikatsii, gde vыsshee obrazovanie takje menyaetsya v rezultate vынujdennogo izmeneniya metodologicheskix podxodov, i yemu nujna otsenka kriteriev prinyatiya resheniya s nadlejaщim protsessom i obosnovaniem.

Klyuchevыe slova: vыsshee obrazovanie, sifrovizatsiya, transformatsiya.

Abstract: Digital transformation in recent years has become one of the main goals of educational institutions, especially higher education institutions. The study ends with the final solution of the mentioned problem, i.e. the world is being transformed mainly due to digital

development and diversification, where higher education is also changing as a result of forced changes in methodological approaches, and it needs an assessment of decision-making criteria with proper process and justification.

Keywords: higher education, digitalization, transformation.

Osnovnaya chast

V poslednie godы stalo ponyatno, chto sifrovaya transformatsiya - eto nasuщnaya neobxodimost. sifrovaya transformatsiya - eto protsess adaptatsii takim obrazom, chtobы sifrovыe dostijeniya zamenyali traditsionnыe sposobы s selyu uvelicheniya ob'ema proizvodstva i uluchsheniya rezultatov. V rezultate sifrovizatsiya okajet znachitelnoe vliyanie na nashu povsednevnuyu jizn. U universitetov glavnaya sel obuchat studentov, i sifrovaya transformatsiya mojet pomoch im dostich etoy seli. Odnako eto sozdaet ryad problem dlya universitetov. Universitetы konkuriruyut v globalnom masshtabe v rezultate globalizatsii [1]. Proizvoditelnost universitetov budet opredelyatsya svoevremennым vnedreniem novыx texnologiy i masshtabom znachitelnыx operatsiy po otsifrovke v takix usloviyax [2].

Universitetы - eto nauchno-issledovatelskie i obrazovatelnыe uchrejdeniya, zanimayuщiesya rasprostraneniem i prodvijeniem chelovecheskix znaniy [3]. V rezultate universitetam mojet bыt trudno obuchat veduщix studentov i issledovateley, yesli oni ne preterpyat i ne zavershat sifrovuyu transformatsiyu. V svyazi s epidemiey COVID-19 sifrovaya transformatsiya v obrazovanii stala vajnoy problemoy. V etix usloviyax vыsshie uchebnыe zavedeniya (VUZ) doljnы pereyti na sifrovizatsiyu, chtobы privlech bolshe i kachestvennee studentov, uluchshit uchebnыy protsess, uchebnыe materialы i ves uchebnыy protsess v selom [4]. Eto takje pozvolyaet pri otsenke vыyavit prepyatstviya na puti obucheniya i umenshit veroyatnost otseva. Odnako po-prejnemu suщestvuet nejelanie osoznavat i ispolzovat v svoix interesax potensial, predstavlennыy etim sifrovым mirom [5].

Reshenie o perexode ot traditsionnыx podxodov k sovremennomu - eto ne prosto sifrovoe oborudovanie i navыki rabotы s nim [6]. Eto podxod, orientirovannыy na polzovatelya, i orientatsiya na udovletvorenie trebovaniy potrebiteley s adaptatsiey peredovыx texnologiy. Vыbor kriteriev prinyatiya resheniya osuщestvlyaetsya poetapno s uchetom rastuщey konkurensii, potrebnostey uchastnikov i sootvetstviya izmenyayuщemusya povedeniyu. Sovremennoe obrazovanie ne ogranichivaetsya predmetnыmi znaniyami, no predstavlyaet soboy sistematicheskoe obuchenie, osnovannoe na navыkax [7]. Informatsionno-kommunikatsionnыe texnologii stali preobrazuyuщimi sredstvami peredachi informatsii po sravneniyu s pechatnыmi sredstvami massovoy informatsii, takimi kak knigi, jurnalы i gazetы, v to je vremya transliruemыmi kak televidenie i radio dlya rasprostraneniya znaniy.

Sifrovaya transformatsiya vliyaet na osnovnыe napravleniya deyatelnosti vыsshego obrazovaniya. Ona pronizыvaet vse aspektы prepodavaniya, uchebы, issledovaniy i rabotы v sfere vыsshego obrazovaniya, vklyuchaya metodы, mesta provedeniya, formы i seli. Transformatsiya vklyuchaet v sebya sozdanie novыx infrastruktur i rasshirenie ispolzovaniya sifrovыx form kommunikatsiy dlya obucheniya i prepodavatelskoy deyatelnosti, issledovaniy, administrirovaniya i vzaimodeystviya, a takje neobxodimost priobreteniya uchaщimisya i personalom sifrovыx vozmojnostey dlya ix budushey rabotы [8]. Universitetam trebuetsya soglasovannaya strategiya, pozvolyayuщaya vsemu uchebnomu zavedeniyu sovmestno rabotat nad sifrovыmi initsiativami. Dlya dostijeniya etoy seli krayne vajno imet xoroshee rukovodstvo i

spesializirovannыy personal, kotorыy mojet uverenno obщatsya i realizovыvat svoi seli. Obladaya chetkim videniem, zainteresovannыe storonы i chlenы komandы budut bolee vovlechenы i sosredotochenы na protsesse sifrovoy transformatsii.

Universitetы povыshayut svoi pozitsii v natsionalnыx i mejdunarodnыx reytingax v rezultate svoix konkurentnыx preimuщestv i vovlechennosti sredstv massovoy informatsii v internet-prostranstve po mere razvitiya mirovыx tendensiy v obrazovatelnoy, nauchnoy i izobretatelskoy deyatelnosti. Globalnыe tendensii v polojenii universitetov svyazanы ne tolko s sifrovoy revolyusiey, no i s sozdaniem novыx tipov MEDIA. Vzaimodeystvie universitetov so sredstvami massovoy informatsii v Internete, osobenno v sotsialnыx setyax, napravleno na sozdanie blagopriyatnogo imidja uchebnogo zavedeniya i prodvijenie brenda universiteta sredi shirokogo kruga internet-polzovateley po vsemu miru.

Ne tolko dlya lyudey, no i dlya predpriyatiy, kommersantov i kolledjey ispolzovanie Interneta stalo povsednevnoy rutinoy. Po mneniyu M. Pura, obrazovanie ili professionalnaya podgotovka doljnы bыt dopolnenы sovremennыmi sifrovыmi instrumentami, kotorыe gotovyat studentov k professii v sifrovom obщestve, kotoroe yavlyaetsya chrezvыchayno konkurentosposobnым. V rezultate effekt silы svyazan s privlecheniem rastuщego chisla novыx uchastnikov, vovlechennыx v obuchenie i pozitsionirovanie opredelennogo brenda, takogo kak universitetskiy brend. Perexod na sifrovыe texnologii vlechet za soboy razrabotku novыx tovarov, a takje modifikatsiyu suщestvuyuщix. Poluchenie stepeni MBA onlayn ili perexod s pechatnыx materialov na elektronnыe knigi - vot dva primera. sifrovizatsiya zaxlestыvaet industriyu.

Vot neskolko primerov: podacha zayavleniya o prieme, registratsiya na zanyatiya kajdыy semestr i ispolzovanie sovremennыx texnologiy dlya otslejivaniya raspredeleniya resursov.

Vot neskolko primerov: podacha zayavleniya o prieme, registratsiya na zanyatiya kajdыy semestr i ispolzovanie sovremennыx texnologiy dlya otslejivaniya raspredeleniya resursov.

Yesli vuzы stremyatsya proderjatsya v techenie bolee dlitelnogo perioda vremeni, oni doljnы adaptirovatsya v sootvetstvii s menyayuщimisya trebovaniyami vremeni. Krome togo, ispolzovanie vsex vozmojnostey sifrovыx texnologiy, a takje pereosmыslenie kompleksnыx marketingovыx strategiy po vsey sepochke sozdaniya stoimosti - neprostaya zadacha. Eta problema bolee serezna dlya kompaniy, kotorыe vsegda pытayutsya soxranit konkurentnыe pozitsii na mejdunarodnom rынke. Odnako eto stanovitsya istochnikom bespokoystva dlya uchebnыx zavedeniy po mere togo, kak rastet spros na luchshix studentov i issledovateley. Smeshannoe obuchenie mojet bыt opredeleno razlichnыmi sposobami, ot sochetaniya sifrovыx texnologiy do sochetaniya pedagogicheskix priemov . V to vremya kak razlichnыe sifrovыe texnologii razvivayutsya v pomoщ obrazovaniyu, prepodavateli nesut otvetstvennost za ix prinyatie i vliyanie na protsess obucheniya. Prinyatie doljno osnovыvatsya na selyax kursa, demograficheskix dannыx uchaщixsya, a takje lichnoy obrazovatelnoy filosofii i praktike. Xotya texnologii ne zamenyat pedagogov, oni mogut pomoch razlichnыmi sposobami.

V Plane deystviy Yevropeyskoy komissii (YeK) po sifrovomu obrazovaniyu podcherkivaetsya, chto sifrovыe texnologii menyayut obщestvo i chto oni doljnы predostavlyat personalizirovannыe, gibkie, orientirovannыe na uchaщixsya, osnovannыe na uchastii i tvorcheskie vozmojnosti obucheniya. Nesmotrya na eti ambitsioznыe idealы, issledovaniya pokazыvayut, chto texnologii v osnovnom ispolzuyutsya v dopolnenie k ustoyavshimsya podxodam k obucheniyu. Poskolku uchastie v klasse sposobstvuet bolee glubokomu ponimaniyu

i znaniyam, chem traditsionnoe prepodavanie, issledovaniya pokazыvayut, chto politicheskie seli plana YeS v oblasti sifrovogo obrazovaniya mogut bыt polnostyu realizovanы tolko togda, kogda sifrovыe instrumentы sochetayutsya s interaktivnыm obucheniem lisom k lisu (smeshannoe obuchenie).

Pedagogicheskaya paradigma, osnovannaya na obstoyatelstvax itrebovaniyax, poxoje, ne spravlyaetsya s trebovaniyami i jelaniyami studenta 21 veka. Razvivayuщiesya sifrovыe texnologii, a takje vыzvannыe imi innovatsii razrushayut praktiku i strukturы obucheniya industrialnoy epoxi do takoy stepeni, chto teper neobxodimo postroit novuyu paradigmu obucheniya. V rezultate universitet stalkivaetsya s novыmi problemami iz-za sifrovoy revolyusii, vklyuchaya predostavlenie rekomendatsiy po sifrovoy gramotnosti i uskorenie obnovleniya metodov obucheniya. Rastuщee raznoobrazie i spravedlivost obrazovatelnыx vozmojnostey, a takje povыshenie effektivnosti predostavleniya uslug i personalizatsiya obrazovatelnogo protsessa - vse eto yavlyaetsya preimuщestvami . Perexod ot bazovыx uchebnыx sred k mnogogrannыm obrazovatelnыm prostranstvam obuslovlen pedagogicheskimi razrabotkami, vыzvannыmi sifrovыmi texnologiyami.

V rezultate universitet doljen uskorit svoyu sifrovizatsiyu, transformatsiyu, osuщestvlennuyu s pomoщyu razvitiya texnologiy, chto pozvolit yemu vospolzovatsya ogromnыm potensialom, predostavlyaemым ispolzovaniem obrazovatelnogo opыta, s odnoy storonы, i predlojit novыe vozmojnosti dlya obrazovaniya i professionalnoy podgotovki novыm pokoleniyam studentov so vsego mira. po vsemu miru s drugoy storonы [8]. Tem ne menee, v otvet na ogromnыy sdvig v storonu vnedreniya novыx texnologiy mnogie kolledji razrabatыvayut spesializirovannыe sifrovыe strategii, no im ne xvataet videniya, navыkov ili jelaniya doljnым obrazom primenyat ix. Vse eti svidetelstva podcherkivayut vajneyshuyu funksiyu sifrovoy transformatsii v sotsialnom institute prepodavaniya, i vpolne yestestvenno, chto gosudarstvennoe regulirovanie ix deystviy v internet-prostranstve stanovitsya vse bolee intriguyuщim po mere izucheniya effektivnosti universiteta.

Literaturы:

25. Safiullin NZ. Education System of the World: Modern Trends. MJSS 2014. https://doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n18p91.

26. Maltese V. Digital Transformation Challenges for Universities: Ensuring Information Consistency Across Digital Services. Cataloging & Classification Quarterly 2018;56:592–606. https://doi.org/10.1080/01639374.2018.1504847.

27. Şahin O, Singh DUS. Leadership Practices Effect on University Brand Image: A Study on ISHIK University 2017.

28. Gurung B, Rutledge D. Digital learners and the overlapping of their personal and educational digital engagement. Computers & Education 2014;77:91–100. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2014.04.012.

29. Abad-Segura E, González-Zamar M-D, Infante-Moro JC, Ruipérez García G. Sustainable Management of Digital Transformation in Higher Education: Global Research Trends. Sustainability 2020;12:2107. https://doi.org/10.3390/su12052107.

30. Piwowarski M, Singh US, Nermend K. Application of EEG metrics in the decision-making process, Springer, Cham; 2018, p. 187–99.

31. Byfield S European Society for Opinion and Marketing Research ESOMAR. Better research for better media decisions. Amsterdam: 1999.

32. Kaputa V, Loučanová E, Tejerina-Gaite FA. Digital Transformation in Higher Education Institutions as a Driver of Social Oriented Innovations. In: Păunescu C, Lepik K-L, Spencer N, editors. Social Innovation in Higher Education, Cham: Springer International Publishing; 2022, p. 61–85. https://doi.org/10.1007/978-3-030-84044-0_4

33. Eshpulatov, D. B. O. G. I. (2022). O ‘zbekiston agrosanoat majmuasida innovatsiyalarni joriy qilish holatini baholash. Academic research in educational sciences, (Conference), 16-32.

34. Ibragimovich, B. G., Jumaboevich, M. T., & Alijonovich, K. A. (2022). Methods of sustainable food supply system development. World Bulletin of Management and Law, 16, 100-106.

CHARACTERISTICS OF THE CURRENCY MARKET IN UZBEKISTAN

Iskanova Mavlyuda *Lecturer,*
Gulistan State University
Dadaboyeva Mamlakat *Lecturer,*
Gulistan State University

Abstract: The article examines the current state of the foreign exchange market of Uzbekistan and the changes taking place in it, as well as their positive impact on the well-being of the population and raising the standard of living. In addition, directions for the development of the foreign exchange market were studied and suggestions and recommendations were developed regarding the need for improvement.

Key words:currency, foreign exchange market, international money transfers, import, export, currency transactions, currency liquidity, currency conversion

INTRODUCTION

The internationalisation of economic activity in society creates an objective need to exchange one kind of national currency for another kind of national currency. On the basis of this necessity, the influence of supply and demand, a specific value of the currency, the exchange rate, is born and is realised in a special market. This market includes all relations related to the exchange of foreign currencies, their nature being determined by the nature of the established foreign exchange system. In the global market system, the foreign exchange market objectively takes a secondary position compared to the market for goods and capital and provides them with services. The foreign exchange market is part of the financial market.

Foreign exchange policy plays an important role in regulating the market economy. Foreign exchange policy is the best tool for preserving the stability of the national currency.

The comparative-legal, system-logical analysis, scientific analysis of knowledge on the existing scientific studies on the currency market reform and development, analysis of the current changes and elaboration of proposals on methods of further improvement are widely used. There are different opinions and considerations in the economic literature regarding the economic essence and types of risk management methods in the foreign exchange market. However, their form and smell are different, while their content is aimed at the same goal.

Comparative analysis of the data obtained, scientific abstraction, and methods of logical thinking are widely used.

RESULTS AND DISCUSSION

The foreign exchange market refers to special centres set up for the purpose of trading currencies.There are 3 types of foreign exchange market[1]: 1. National foreign exchange market. 2. Regional foreign exchange market. 3. The world foreign exchange market. The national currency market consists of 2 parts: 1. Currency exchange 2. The over-the-counter foreign exchange market. The measures adopted in recent years to improve foreign exchange policy and the sphere of foreign economic activity allowed to attract foreign investment to the economy of our country, to raise the export potential, modern export-oriented industries, small businesses and private entrepreneurship.

In particular, the Presidential Decree "On Urgent Measures on Liberalization of Currency Policy", first and foremost, radical reform of the existing system of currency regulation, liberalization of currency policy, to all business entities, aimed at creating equal conditions for carrying out foreign economic activity.

In accordance with the Strategy for Action in the Five Priority Areas of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021[2] and the introduction of market mechanisms for regulating the foreign exchange sector, promoting the country's export potential, we can directly observe the implementation of many practical measures to actively attract foreign investment, increase the competitiveness of local producers in the markets, improve the business environment in our country, they are provided with numerous tax incentives and other obligations Despite the existing export incentives, the requirement to sell foreign exchange earnings is the main obstacle to further export promotion, and exporters do not have full control over their export-supporting foreign exchange earnings, which is completely inconsistent with the implemented supportive policy.[3]

The reform of the foreign exchange policy can be considered a necessary first step in the implementation of the strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan.The domestic foreign exchange market in 2021 was characterised by an increased demand for foreign currency and an increased supply on the back of a favourable external market environment and high economic growth indicators.[4]

During 2021, there was an acceleration in foreign trade turnover. In particular, export revenues (excluding gold exports) increased by 34% year-on-year to USD 11.6 billion. Furthermore, import payments rose by 25% compared to the previous year to USD 25.7 billion. The total demand for foreign exchange on the domestic foreign exchange market in 2021 was USD 26.1 billion compared to the corresponding periods in 2019 and 2020[5].

(Figure 1).

Figure 1. Dynamics of foreign exchange demand in domestic foreign exchange ma segments in 2019-2021 (USD million)

The Central Bank of the Republic of Uzbekistan, in turn, in order to further develop the domestic foreign exchange market and mitigate the impact of external shocks that may adversely affect the financial condition of businesses and reduce foreign exchange risks, currency hedging instruments (swaps, futures, etc.) are being introduced in exchange trading in the Republic of Uzbekistan[6]. Further improvement of the competitive environment for attracting customers (legal entities) among commercial banks, increasing the attractiveness of foreign exchange rates offered by them to legal entities, attracting the necessary funds for entrepreneurs and business entities on the domestic foreign exchange market In order to facilitate the purchase or sale through their chosen bank, business entities will be able to conduct foreign exchange transactions at any bank (without changing the bank servicing their main account)[7,8].

CONCLUSION

In order to increase the stimulating role of the exchange rate policy in the development of exports in our country, we consider it expedient to implement the following

- not to allow the real exchange rate of the soum to exceed the currencies of foreign partner countries of Uzbekistan, if necessary to apply the policy of accelerated devaluation;

- in order to ensure stability of the exchange rate, to launch lines of currency swap agreements aimed at increasing foreign exchange liquidity between the central banks of major trading partner countries;

In conclusion, the end result of the impact of exchange rate changes on companies' performance, in particular on export competitiveness, will inevitably be positive or negative.

REFERENCES

1. Presidential Letter No. PF-60 of 28 January 2022 "On the New Uzbekistan Development Strategy for 2022 - 2026".

2. The President of the Republic of Uzbekistan "On the Strategy of Actions for Further Development of the Republic of Uzbekistan" dated 07.02.2017. Resolution No. PF-4947.

"Collection of Legal Documents of the Republic of Uzbekistan", 13 February 2017, No.6, Art.70.

3. Preliminary Conceptual Draft of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan "Dedicated to the Main Directions of Monetary Policy for the Period 2022 and 2023-2024". Central Bank of the Republic of Uzbekistan, 2021.

4. Madinabonu, A., Nurjahan, N., and Mehriniso, M. (2023, April). A National Accounting Standard. In "Conference on Universal Scientific Research 2023". (Vol. 1, No. 4, pp. 93-95).

5. Azamat Z., Javdod O., Ravshan A., Gulizahro T. and Dilafruz A. (2023). Methodology to improve agricultural production in uzbekistan. Horizon: A Journal of Humanities and Artificial Intelligence, 2 (4), 277-279.

6. Gulizahro T., Shadyar H., Zulhumor S., Feruza B. and Mohinoor Y. (2023, April). Accounting Methods And Principles. In Universal Research Conference 2023 (Vol. 1, No. 4, pp. 90-92).

7. Kahhorovna, T.G. (2023). The impact of artificial intelligence on the economy. Web of Synergy: International Journal of Interdisciplinary Research, 2(2), 57-61.

8. Gulizahro T., Mavluda I., Shahnoza A., Hilola S. (2023, April). Improving digitalization in the development of accounting science. In Universal Science Research Conference 2023 (Vol. 1, No. 4, pp. 102-104).

TA’LIM TIZIMIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Mahmudov Jasurbek Ulug‘bek o‘g‘li
Soliq qo‘mitasi huzuridagi Fiskal institut
Soliqlar va soliqqa tortish fakulteti talabasi
jasurbekmahmudoff@gmail.com

Annotatsiya: Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishdagi asosiy tamoyillardan biri - bu ta’lim tizimini tuzilish va mazmun jihatidan isloh qilish uchun o‘qituvchi va murabbiylarni qayta tayyorlash, yuqori malakali, raqobatga qodir mutaxassislar tayyorlash bo‘yicha ta’lim muassasalarining faoliyatini uyg‘unlashtirish, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni, pedagogik innovatsiyalarni ta’lim jarayoniga kiritish hisoblanadi. Ammo ilg‘or pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar o‘z-o‘zidan ta’lim tizimiga kirib kelmaydi. Bu o‘qituvchi faoliyati va uning motivatsiyasiga bog‘liq jarayon. O‘qituvchi faoliyatini o‘zgartirmay turib, uning mas’uliyati va faolligini oshirmasdan ta’limda bir qadam oldinga siljib bo‘lmaydi.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirishda axborot texnologiyalardan unumli foydalanish katta ahamiyatga ega.

Tayanch so‘zlar: Axborotlashtirish, axborot texnologiyalari, pedagogik texnologiyalar, innovatsiya, internet tizimlari, telekonferensiya.

Abstract: One of the main principles in the implementation of the national personnel training program is to harmonize the activities of educational institutions for the retraining of teachers and trainers, training of highly qualified, competitive specialists in order to reform the educational system in terms of structure and content. , the introduction of advanced pedagogical technologies, pedagogical innovations into the educational process. But advanced pedagogical

technologies and innovations do not enter the education system by themselves. This process depends on the activity of the teacher and his motivation. One step forward in education cannot be made without changing the activity of the teacher, without increasing his responsibility and activity.

Effective use of information technologies is of great importance in the implementation of these activities.

Keywords: Information, information technologies, pedagogical technologies, innovation, Internet systems, teleconference.

Bugungi kunda axborot texnologiyalari jamiyatimiz rivojlanishiga ta’sir etuvchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Axborot texnologiyalari insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ham mavjud bo‘lib, hozirgi zamon axborotlashgan jamiyatning o‘ziga xos xususiyati shundaki, axborot texnologiyalari barcha mavjud texnologiyalar, xususan yangi texnologiyalar orasida yetakchi o‘rin egallamoqda. Axborot texnologiyasi va texnik vositalar samarasini belgilaydigan didaktik materiallardan keng foydalanish zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy belgilaridan biridir. Milliy dasturda ta’lim-tarbiya jarayonini boshqarishning bu muhim vositasiga alohida urg‘u berilgan. Axborotli vositalar (kompyuter, elektron aloqa, radio, televideniye) dan foydalanish darajasi ikki omil bilan aniqlanadi: O‘quv jarayoni uchun axborotli vositalar samara beradigan mavzular yuzasidan didaktik materiallarni ishlab chiqish. Pedagoglarning o‘z amaliy faoliyatlarida texnik vositalar va didaktik materiallardan metodik jihatdan to‘g‘ri foydalana olish tayyorgarligini tekshirish. Axborotli ta’lim jarayoni oldindan pedagogik loyihalangandagina ko‘zlangan maqsadga erishish mumkin. Pedagogik jarayonni kompyuterlashtirish asosiy yo‘nalishlaridan biri va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning shug‘ullanishi lozim bo‘lgan sohasidir. Axborot texnologiyalari ta’lim jarayonida muhim o‘rin tutib, quyidagi vazifalarni hal etishga yordam beradi:

- har bir odamga xos noyob fazilatlardan iborat individual qobiliyatlarni o‘qitilayotgan o‘quvchi va talabalarda ochish, saqlash va rivojlantirish, ularda bilish qobiliyatlarini, o‘zini o‘zi kamolotga yetkazishga intilishni shakllantirish;

- voqea va hodisalarni kompleks o‘rganishni, aniq, tabiiy-ilmiy, texnikaviy, ijtimoiy, gumanitar fanlar va san’at orasidagi o‘zaro bog‘liqlikning chambarchas-ligini ta’minlash;

- o‘quv-tarbiya jarayonlarining mazmun, shakl va metodlarini doimiy tarzda va dinamik ravishda yangilash.

Asosiy maqsad - shaxsning ta’lim va tarbiyasi hamda uning aqlan va jismonan rivojlanishi bilan bog‘liq kasbiy faoliyat ekanligini nazarda tutsak, qanday nomlanishidan qat’iy nazar, pedagogik texnologiya komil inson tushunchasiga mazmunan singib ketishi lozim. Ko‘p hollarda ta’lim, asosan, axborotni eslab qolishga yo‘naltirilgan, ta’lim oluvchining bo‘lajak faoliyati esa muayyan ishlarni bajarish yoki tashkiliy, boshqaruv va kasbiy qarorlarni qabul qilish bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘quv yurtlaridan birida ta’lim oluvchilar bilimlarini nazorat qilish uslubini ma’muriyat barcha fanlar uchun bir xilda, ularni har birining xususiyatlarini hisobga olmay asossiz belgilangan. Pedagogik texnologiyaga o‘quv jarayonini ro‘yobga chiqarish davomida turli o‘qitish uslublaridan foydalanishning muayyan umumiy me’yorlarini belgilovchi qo‘llanma, go‘yoki qolip sifatida qarash mumkin. Pedagogik texnologiya ko‘p jihatdan o‘tmishdagi mashhur pedagoglarning orzulariga mos keladi. Pedagogik prognostika ilmning ustuvor sohasi sifatida davlat va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan uzluksiz ta’lim tizimini yangidan -

yangi pedagogik nazariyalar negizida vujudga kelgan ta’lim modellari va texnologiyalari bilan qurollantirish asosida kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga yo‘naltirilgandir. Pedagogik tajriba-sinov amalga oshirilgan tadqiqot natijalarining samaradorlik darajasini aniqlashda alohida ahamiyatga ega.

O‘tkazilayotgan tajriba-sinovning xarakteri bilan bog‘liq tarzda o‘quv dasturlari, darslik va dars ishlanmalari, metodik qo‘llanmalar, didaktik ishlanmalarning yaratilishi va tajriba - sinov jarayoniga taqdim etilishi zarur. Bunda asosiy e’tibor o‘qituvchining qaysi metod yoki pedagogik texnologiyani qo‘llaganligiga emas, balki o‘quv dasturi doirasida taqdim etilayotgan o‘quv materiallarining samaradorligini aniqlashga qaratiladi. Muayyan bir pedagogik texnologiyani nazariy jihatdan asoslaganda pedagogik prognostika o‘quvchi hamda o‘qituvchining jonli faoliyat ko‘rsatishini ta’minlashga, uning erkin fikrlash, ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutmog‘i lozim. Pedagogik texnologiyalar, birinchi navbatda, har bir o‘quvchi -talabaning boshqa o‘quvchi - talabalar, dars materiallari hamda o‘qituvchi (pedagog) bilan erkin tarzda muloqot qilishini, fikr almashishini ta’minlaydi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar pedagogik amaliyotning o‘quvchi yoki talaba shaxsiga qonunlar majmuini, tabiat va jamiyat hodisalarini, kishilik madaniyati va axloq - odobini, muayyan fan asoslarini tanituvchi shakli sifatida namoyon bo‘lishi lozim. Pedagogik texnologiya asosida dars o‘tishda eng asosiy talab talabaning hayotiy tajribasi avval o‘zlashtirgan bilimlari va qiziqishlari asosida bilim berishni ko‘zda tutadi. Pedagogik texnologiya o‘rganilayotgan soha bo‘yicha talabalarda bilim yetarlicha bo‘lmagan holda ham talabada salbiy kechinmaga o‘rin qoldirmaslikni, bu talabaning aybi emasligini tan olishni talab etadi. Pedagogik texnologiya talabalarning o‘rganilayotgan soha bo‘yicha bilimlarni esga tushirish, jonlantirish yangi bilimni o‘zlashtirishga asos bo‘ladi deb ko‘rsatadi. Bilimlar va tayyorgarlikni aniqlash talabani faollashtirish va bilim o‘zlashtirishga ijobiy motivni keltirib chiqaradi. Pedagogning belgilangan o‘quv-tarbiya vazifalarini me’yoriy hujjatlarda ko‘rsatilgan talablar asosida yo‘l qo‘yiladigan chegaraviy ko‘rsatkichlar doirasida bajarish holati ishlash qobiliyati deb atalishi mumkin. Demak, u yoki bu fan o‘qituvchisining mahoratini aniqlashda uning faoliyati pedagogik shartlarga nechog‘lik mos kelishi nazarda tutiladi. Ma’rifatli va madaniyatli dunyonig ta’lim tajribasi shuni ko‘rsatadiki, shaxsning intellektual salohiyati, dunyoqarashi, shuningdek, uning ma’naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishida u mansub bo‘lgan muhit hamda unda qaror topgan ijtimoiy munosabatlarning ahamiyati katta bo‘ladi. Shaxs faoliyat olib borayotgan muhit doirasida oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalarining ham alohida o‘rni bor. Yuqorida aytib o‘tganimizdan shuni xulosa qilamizki, ta’lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish, ta’limda yuqori samaradorlikka erishish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Hozirgi kunda ta’lim jarayonini texnik vositalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Maktablarda, litsey va texnikumlarda, oliy ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llash orqali dars o‘tish o‘quvchilarga berilayotgan axborotni tez va oson yetib borishini, ularni tushunarli va xotirada yaxshi saqlanishining asosi bo‘ladi. Bundan tashqari ta’lim tizimida telekonferensiyalarni tashkil qilinganligi ta’lim jarayonining yutuqlaridan biridir. Bu orqali o‘quvchi, talabalar fikr almashishlari, erkin fikrlash va o‘z fikrini to‘g‘ri va aniq etkazish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Internet tizimlari orqali jahonning boshqa mamlakatlarida ro‘y berayotgan voqea-hodisalar, tadbirlar, ta’lim jarayonining yangiliklari va yutuqlari haqida ma’lumotlarga ega bo‘ladilar. Demak, axborot texnologiyalari – talabalarning bilimlarini rivojlantiradigan, ularning texnika va ijtimoiy jarayonlarni boshqarish bo‘yicha imkoniyatlarini

kengaytiradigan, ma’lumotlarni tashkil etish, ishlab chiqish, tiklash, uzatish usullari va texnika vositalari bo‘lib xizmat qilar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://fayllar.org/talimda-axborot-texnologiyalari-v7.html
2. https://lex.uz/docs/-5032128
3. https://azkurs.org/oquv-jarayonida-axborot-texnologiyalaridan-foydalanish.html
4. https://kopilkaurokov.ru/informatika/prochee/informatika_va_axborot_texnologiyalarning_talimdagi_roli?ysclid=lhjjisi6lk948207959
5. https://e-library.sammu.uz/uploads/books/Uzbek%20tilidagi%20adabiyotlar/Informatika/Tibbiyotda%20axborot%20texnologiyalar%20darslik%20Bazarbayev%202018.pdf

MILLIY IQTISODIYOTNI RAQOBATBARDOSHLIGINI TA’MINLASHDA FANLARARO TA’LIMNING O‘RNI

Sayfiddin Yusupbayevich ISANTURDIYEV, *o‘qituvchi*
Baxtiyor Abduraximovich NARBUTAYEV, o‘qituvchi
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada milliy iqtisodiyotni raqobatbardoshligini oshirish uchun uni modernizatsiya qilishning asosiy sharti sifatida fanlararo ta’lim zarurligi asoslangan. Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiluvchi kelajak tafakkurini shakllantirishning ahamiyati belgilangan. Mehnat bozorida shaxsning raqobatbardoshligini ta’minlash jarayonlarida fanlararo ta’limning ahamiyatini oshiradigan yondashuv taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: modernizatsiya, fanlararo ta’lim, raqobatbardoshlik, milliy iqtisodiyot.

THE IMPACT OF INTERDISCIPLINARY EDUCATION ON NATIONAL ECONOMY COMPETITIVENESS

Berdiev Gayrat Ibragimovich
PhD., docent, Gulistan State University

Abstract: The importance of multidisciplinary education as a crucial requirement for modernizing the national economy and increasing competitiveness. Determine the relevance of future-oriented thinking in contributing to the growth of the national economy’s competitiveness. An method that emphasizes the relevance of multidisciplinary education in the process of assuring an individual’s labor-market competitiveness.

Keywords: modernization, interdisciplinary education, competitiveness, national economy.

Asosiy qism

Modernizatsiya muammosi texnogen tsivilizatsiyani innovatsion takomillashtirishni anglatadigan shakllanishning alohida holati sifatida qaralishi mumkin. O‘zbekistonga kelsak, uning kelajagi texnogen tsivilizatsiyaga, ya’ni postindustrial, axborot, postmodern jamiyatga aylanish darajasiga bog‘liq. Modernizatsiyaning o‘zi bozor tomonidan belgilanadigan doimiy hodisadir. Frankfurt sanoat muhandisligi va avtomatlashtirish instituti direktori, professor X. Y. Varneke bu haqda shunday deydi: "modernizatsiya uchun doimiy kurash har bir ishlab chiqaruvchiga xos bo‘lgan yagona o‘zgarmas omildir... har doim kerakli o‘zgarishlarga yetarlich e’tibor qarata olmaydigan kishi yutqazadi" [1].

Mahalliy adabiyotlarda mutaxassisning raqobatbardoshligi kontseptsiyasi amalda ishlab chiqilmagan. Biz quyidagi ta’rifdan foydalanamiz: mutaxassisning raqobatbardoshligi-bu nisbiy va umumlashtirilgan xususiyat bo‘lib, uning ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish darajasi va ushbu ehtiyojlarni qondirish xarajatlari bo‘yicha raqobatchidan foydali farqlarini ifodalaydi.

Raqobatbardoshlikni baholash uch guruh elementlardan iborat: texnik, iqtisodiy va ijtimoiy-tashkiliy. Agar biz ushbu elementlarni kelajakdagi mutaxassis - universitet bitiruvchisiga nisbatan ko‘rib chiqsak, biz quyidagi parametrlarni olamiz:

texnik - mutaxassislik va ixtisoslashuv, o‘zlashtirilgan dasturning soatlar, fanlar, modullar bo‘yicha hajmi, tayyorgarlik darajasi, standartga muvofiqligi yoki undan ortiqligi; foydalanish sohalari va chegaralari; qabul qilingan hujjat va boshqalar (bu parametrlar eng qat’iydir);

iqtisodiy - barcha xarajatlarni hisobga olgan holda mutaxassisni tayyorlash xarajatlari;

ijtimoiy-tashkiliy – iste’molchilarning ijtimoiy tuzilishini (bizning holatlarimizda bitiruvchilar va ish beruvchilarning o‘zlari), ishlab chiqarishni tashkil etishdagi milliy va mintaqaviy xususiyatlarni, ya’ni bitiruvchilarni tayyorlash, sotish-kelajakdagi mutaxassislarni ishga joylashtirish va reklama qilishni hisobga olish.

Bitiruvchilar - bo‘lajak mutaxassislarning raqobatbardoshligi ko‘p jihatdan universitetlarning raqobatbardoshligini belgilaydi, ammo bu tushunchalar o‘rtasida muhim farqlar mavjud.

Birinchidan, universitetning raqobatdosh universitetlar va boshqa ta’lim muassasalaridan farqini aks ettiruvchi raqobatbardoshligi ancha uzoq vaqt davomida amal qiladi. Mahsulotning raqobatbardoshligi-bizning holatlarimizda kelajakdagi mutaxassis har qanday, kichik, iqtisodiy nuqtai nazardan, vaqt oralig‘ida aniqlanadi. Biroq, bu yerda shuni ta’kidlash kerakki, bitiruvchining universitet mahsuloti sifatida o‘ziga xos xususiyati shundaki, uning raqobatbardoshligi ham uzoq muddatli foydalanish hisoblanadi. Shuning uchun universitet raqobatbardosh maqomga ega bo‘lish uchun ko‘p vaqt talab etadi. Agar bu sodir bo‘lsa, unda uzoq vaqt davomida universitet ushbu maqomdan o‘ziga xos kafolat sifatida foydalanishi mumkin. Shu bilan birga, erishilgan raqobatbardoshlik o‘quv yurtining faoliyatini tashkil etishga yuqori talablarni qo‘yadi.

Ikkinchidan, tovarlarning raqobatbardoshligidan farqli o‘laroq, universitet ishini baholash nafaqat iste’molchi (talaba, bitiruvchi, ish beruvchi), balki ishlab chiqaruvchining o‘zi professor-o‘qituvchilar, boshqaruv xodimlari tomonidan ham beriladi). Aynan ular ushbu sharoitlarda ma’lum mutaxassislarni tayyorlash ular uchun foydali yoki yo‘qligini aniqlaydilar.

Ta’lim muassasalariga nisbatan ishlab chiqaruvchilarga raqobatdosh ustunliklarni beruvchi umumiy boshqaruv omillari e’tiborga loyiq: universitetning har bir xodimi diqqatini harakatga, boshlangan ishni davom ettirishga qaratish; universitetda ijodiy muhit mavjudligi; professor-o‘qituvchilarning qobiliyatlari va mehnatga intilishidan foydalanish asosida ta’lim xizmatlari

sifatining o‘sishi; o‘qituvchilar uchun umumiy qadriyatlar muhimligini ko‘rsatish; tashkil etishning soddaligi, boshqaruv va xodimlarning minimal darajalari.

Ishsizlik hamma uchun muqobil bo‘lishi mumkin bo‘lgan muhitda individual raqobatbardoshlikni oshirish juda muhimdir. Ish kuchi endi mehnat bozorida haqiqiy tovar bo‘lib, bu yerda raqobat tamoyili tobora kuchayib bormoqda va bu tovar talabni qondirish uchun raqobatbardosh bo‘lishi, ya’ni sifatli, yaxshi dizayn va yaxshi reklamaga (yoki o‘zini-o‘zi) ega bo‘lishi kerak. Agar kasbiy mahorat muammosi doimo milliy ta’lim tizimining diqqat markazida bo‘lib kelgan bo‘lsa, unda muvaffaqiyatli xulq-atvorning boshqa parametrlari oliy ta’limda maqsadli shakllantirish va rivojlantirish mavzusi bo‘lmagan.

Ta’lim muassasasining yangi turi uning maqsadlari uchun ifodalanadi, uning yangiligi yuqori kasbiy tayyorgarlikni raqobatbardosh, professional malakali mutaxassisni tayyorlashga yo‘naltirishdan iborat bo‘lib, odamlar bilan hamkorlik qilish va o‘zaro tushunishga tayyor. Bu o‘quv mazmuni va texnologiyalarini o‘zgartirishni va ularni o‘quvchilarning shaxsiyati va qobiliyatlarining xususiyatlariga, shuningdek bitta universitet ichidagi turli darajadagi mashg‘ulotlarga va turli xil ta’lim muassasalariga qarab farqlashni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

35. Konkurentosposobnost natsionalnoy ekonomiki : regionalno-otraslevыe aspektы otsenki / otv. red. F.N. Zavyalov, Ye.V. Sapir. – Yaroslavl : YarGU, 2011. – 412 s.

36. Maltese V. Digital Transformation Challenges for Universities: Ensuring Information Consistency Across Digital Services. Cataloging & Classification Quarterly 2018;56:592–606. https://doi.org/10.1080/01639374.2018.1504847.

37. Eshpulatov, D. B. O. G. I. (2022). O ‘zbekiston agrosanoat majmuasida innovatsiyalarni joriy qilish holatini baholash. Academic research in educational sciences, (Conference), 16-32.

38. Ibragimovich, B. G., Jumaboevich, M. T., & Alijonovich, K. A. (2022). Methods of sustainable food supply system development. World Bulletin of Management and Law, 16, 100-106.

39. Akmal, A., Dostonbek, E., Odina, J., & Nozima, A. (2022). Current state of impact of foreign investment on the quality of economic growth of the country and regions in Uzbekistan. Asian Journal of Research in Business Economics and Management, 12(4), 24-29.

IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH VA TARTIBGA SOLISHDA SOLIQQA TORTISH MEXANIZMINING NAZARIY ASOSLARI

Dusiyarov Sherzod Xolmurotovich,
i.f.f.d. (PhD) Soliq qo‘mitasi huzuridagi Fiskal institut,
sh.dusiyarov@mail.ru

Annotatsiya: Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda davlat barcha iqtisodiy usullar, ya’ni pul-kredit, soliq, boj, tarif va ayrim sohalarda bahoni shakllantirish kabi mexanizmlardan keng foydalanadi. Bu o‘rinda soliqlarning muhim moliyaviy dastak sifatida iqtisodiy jarayonlarga

ta’sirini o‘rganish muhim ahamiyat kasb yetadi. Shu nuqtai nazardan iqtisodiyotni rivojlantirish va tartibga solishda soliq mexanizmining nazariy ahamiyatini tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: Soliq mexanizmi, soliqqa tortish mezanizmi, soliq munosabatlari, soliq nazorati, soliqlarni rejalashtirish, tartibga solish, imtiyozlar va sanksiyalar.

Iqtisodiy adabiyotlarda so‘nggi paytlarda soliqlarning iqtisodiyotning turli jabhalariga hayotiy ta’sirini o‘rganish, shuningdek, moliyaviy boshqaruvda ulardan foydalanish tahliliga katta e’tibor qaratilmoqda. Ushbu muammoni o‘rganishda iqtisodchilar “soliq mexanizmi” tushunchasidan foydalanadilar. Uning talqini olimlar va amaliyotchilarning ishlarida aniq to‘xtamga kelinmagandir. Iqtisodiy adabiyotlarda soliq mexanizmining mohiyati to‘g‘risidagi masala munozarali davom etmoqda.

Qayd etish joizki, “soliq mexanizmi” va “soliq mexanizmi elementlari” tushunchasi xususida iqtisodchi olimlar tomonidan turli xil fikrlar va yondashuvlar mavjud bo‘lib, yagona bir ta’rifga kelinmagan. Soliq mexanizmining mohiyatini to‘laroq anglab yetish uchun avvalo ana shu turli xil fikrlarni keltirish maqsadga muvofiqdir.

Soliq mexanizmi - soliqqa tortishning boshqaruv usullari va tashkiliy huquqiy normalar majmuidir. Davlat soliq mexanizmiga huquqiy shakl berib, soliq qonunchiligi orqali tartibga soladi va iqtisodiy jarayonlarga ta’sir ko‘rsatadi. [1, 7-b.].

Soliq mexanizmidan foydalanish samaradorligi - soliqlarning ichki mohiyati, ularning harakat qonuniyatlari va nomuvofiqligini davlatning qanday hisobga olinishiga bog‘liqdir. Soliq siyosati va soliq mexanizmi soliqlarning jamiyatdagi roli orqali belgilanib, davlat faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir.[1, 7-b.].

Professor O.V.Kachur - soliq siyosati soliq mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Soliq mexanizmi - bu soliq munosabatlarining usullari va qoidalari majmui bo‘lib, ular yordamida soliq siyosati maqsadlarini amalga oshirish ta’minlanadi [2, 7-b.] deb ta’kidlagan.

Rus tilining izohli lug‘atida “mexanizm” so‘zi “mashina, asbob, qurilmaning ichki qurilmasi (bog‘lanishlar tizimi) ularni harakatga keltiradigan” degan ma’noni anglatadi. Demak, soliq mexanizmi bu davlatning soliq siyosatini yurgizadigan soliq munosabatlarining bo‘g‘inlari tizimidir.[3, 7-b.].

Soliq mexanizmi moliya mexanizmi tarkibida bo‘lib, uning ta’rifi turlicha belgilangan. Iqtisodchi M.A.Danchenko tomonidan “soliq mexanizmi – soliq munosabatlarining qoida va usullari yig‘indisi yordamida soliq siyosati maqsadlariga erishishni ta’minlashdir” deb ta’riflagan.[4, 7-b.].

Iqtisodchi Ye.S.Muraxovskaya quyidagi ta’rifni beradi: “Soliq mexanizmi – bu ma’lum bir makonda (hududda) ma’lum bir vaqtda va aniq maqsadlarda (jamoat ehtiyojlarini ta’minlash) soliq munosabatlaridan foydalanish vositalari va usullari majmui bo‘lib, soliqlar orqali ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta’sir etishni tashkillashtirishni o‘z ichiga oladi”.

Professor N.B.Ashurova soliq mexanizmining muhim bo‘lagi hisoblangan soliqqa tortish mexanizmi – soliq to‘lovchilar uchun belgilangan soliq solish tartibi bo‘yicha soliq solinadigan ob’ektni aniqlash, imtiyozlarni qo‘llagan holda hisoblab chiqilgan, soliq solinadigan bazadan kelib chiqib o‘rnatilgan stavkalarda, soliq davrida byudjetga to‘lanadigan soliq summasini aniqlash jarayonidir». [5, 7-b.].

Professor J.J.Urmonov tadbirkorlik sub’ektlari faoliyatini soliq mexanizmi vositasida tartibga solish deganda – bu soliqqa tortish jarayonida soliqqa tortish tartiblarini joriy etish yoki

bekor qilish, soliq stavkalari, soliq ob'ektlari va soliq bazasini belgilash, soliq ma'muriyatchiligi shaffofligini ta'minlash, soliq imtiyozlari va preferensiyalarni taqdim etish orqali qulay ishbilarmonlik muxitini shakllantirishdir - deya ta'rif bergan.[6, 7-b.].

O'rganishlarimiz ko'rsatmoqdaki, iqtisodchi olimlar tomonidan soliq mexanizmiga aniq bir ta'rif berilmagan bo'lib, iqtisodiy lug'atlarda ham ushbu tushunchaga ta'rif berilmagan.

Fikrimizcha, soliq mexanizmi deganda – bu soliq munosabatlarining usullari va qoidalari majmui bo'lib, soliq mexanizmi elementlari orqali soliq siyosatini amalga oshirish, soliqqa tortish tartiblarini joriy etish va soliq ma'muriyatchiligi orqali byudjetga soliqlarni undirish jarayonidir - deya ta'rif berilishi maqsadga muvofiqdir.

Bundan tashqari soliq mexanizmi elementlari turlari va tarkibi bo'yicha iqtisodchi olimlar o'rtasida aniq bir to'xtamga kelinmagan va munozarali holat hisoblanadi.

Soliq mexanizmi davlat va soliq to'lovchilar o'rtasidagi soliq munosabatlarining yo'llari va usullari majmui bo'lib, ular orqali soliq siyosati amalga oshiriladi.[7, 7-b.]. Soliq mexanizmining elementlari quyidagilardan iborat: soliqni rejalashtirish, soliqni tartibga solish va soliq nazorati.

1-Rasm. Soliq mexanizmi elementlari [2, 7-b.].

Soliqlarni rejalashtirish - soliq tushumlarini prognozlashning iqtisodiy jihatdan asoslangan tizimidir. Soliqlarni rejalashtirishning asosiy vazifalari soliqlar va yig'imlarning tushumi, soliq solinadigan bazaning o'sish omillarini tahlil qilish va shu asosda rejalashtirilgan davrda turli darajadagi byudjetlarga soliq tushumlari hajmini aniqlashdan iborat.

Soliqni tartibga solish soliq-huquqiy munosabatlari sub'ektlari manfaatlarining muvozanati, shu jumladan moliyaviy maqsadga muvofiqligini, iqtisodiy asoslanganligi, takror ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish bo'yicha tezkor chora-tadbirlar tizimini nazarda tutadi.

Soliqlarni tartibga solishning asosiy usullari va uslublariga har xil turdagi imtiyozlar va sanksiyalar kiradi; investitsion soliq krediti, soliq va yig'imlarni kechiktirish, bo'lib-bo'lib to'lash va boshqalar.

Soliq nazorati - soliq to'lovchilar tomonidan soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonun hujjatlarining bajarilishini tekshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuidir.[7, 7-b.].

Professor O.V.Kachur soliq mexanizmi elementlariga rejalashtirish, tartibga solish va nazorat kiradi - deb ta'kidlagan (1-rasm). Uning fikricha soliqni rejalashtirish - real iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda soliq tushumlarini prognozlashning iqtisodiy asoslangan

tizimidir. Davlat darajasida soliqni rejalashtirishning roli soliq tushumlari, soliq solinadigan bazaning o‘sish tendensiyalari va omillarini tahlil qilish va shu asosda byudjetlarga soliq tushumlari hajmini aniqlash bilan belgilanadi.

Soliqlarni tartibga solish - takror ishlab chiqarish jarayonlariga operativ aralashuvning iqtisodiy choralari tizimidir. Soliqlarni tartibga solishning asosiy vazifasi tashkilotlarning ichki va tashqi faoliyati uchun umumiy soliq muhitini yaratish, kapital oqimining ustuvor tarmoq va mintaqaviy sohalarini rag‘batlantirish uchun imtiyozli soliq sharoitlarini ta’minlashdan iborat. Soliqlarni tartibga solish turli usullar va usullarda amalga oshiriladi. Masalan:

yo‘llari - imtiyozlar va sanksiyalar;

usullari - investitsion soliq krediti, kechiktirish, bo‘lib-bo‘lib to‘lash rejasi, o‘tkazmalar va boshqalar.

Soliq nazorati - soliqqa tortish sohasida amaldagi natijalarni rejalashtirilganiga yaqinlashtirishga qaratilgan tuzatish chora-tadbirlarini amalga oshirish bo‘yicha qarorlar qabul qilish uchun soliq tushumlarining rejalashtirilgan miqdoridan chetga chiqish sabablarini tahlil qilish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuidir.[2, 7-b.].

Soliq mexanizmini amalga oshirish va tartibga solish shakli soliq qonunchiligi bo‘lib, soliq vositalarining yig‘indisini belgilaydi. Soliq siyosatini olib borishda iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning ishtiroki soliq stavkasi, soliq imtiyozlari, soliq sanksiyalari, soliq solinadigan baza va boshqalar kabi soliq vositalari yordamida amalga oshiriladi. [8, 7-b.].

Professor I.A.Mayburovning ta’kidlashicha - soliq mexanizmi soliqlarni belgilash, joriy etish va undirish, ularni turli darajadagi byudjetlar o‘rtasida taqsimlash, soliq ma’muriyatchiligi, soliq huquqbuzarliklari uchun javobgarlikka tortish usullariga oid o‘ziga xos iqtisodiy munosabatlar majmuasidir.

Soliq mexanizmining asosiy vazifasi davlat soliq siyosatining maqsadlaridan kelib chiqqan holda soliq tizimining faoliyati samaradorligini ta’minlashdan iborat.

Soliq qonunchiligi moliya qonunchiligining bir qismi bo‘lib, shuningdek, byudjet, valyuta, bank, sug‘urta va boshqalar kiradi. Soliq qonunchiligining shakllanishiga fuqarolik, jinoiy, ma’muriy va xalqaro huquqning katta ta’siri mavjud. Amalda dunyoning barcha mamlakatlarida soliqlar va ularning tizimini konstitutsiyaviy belgilash tamoyili amal qiladi. Demak, mamlakatning asosiy qonunida soliqqa tortishning asosiy tamoyillari, masalan, soliqqa tortishning muntazamligi, soliq tengligi, soliq tizimining birligi, markaz va hududlar o‘rtasidagi soliq huquqlarini chegaralash kabilar orqali mustahkamlangan.[8, 7-b.].

Umumiy nazariy pozitsiyalardan kelib chiqqan holda, soliq mexanizmi soliq nazariyasi sohasi bo‘lib, bu tushunchani qayta taqsimlash munosabatlarini boshqarish uchun ob’ektiv zarur jarayon sifatida izohlaydi, uni soliqni rejalashtirish va prognozlash, soliqni tartibga solish va soliq nazorati kabi tizimlarga bo‘lish mumkin.

Amaliy nuqtai nazardan, soliq qonunchiligi qoidalarini amalda qo‘llash soliqni rejalashtirish, tartibga solish va nazorat qilishning konseptual jihatdan belgilangan sohalariga o‘ziga xos tuzatishlar kiritganligi sababli soliq mexanizmi aniq soliq harakatlarining majmui sifatida qaraladi. Har bir amaliy harakatda soliq nazariyasining asosiy fundamental talabi – soliqqa tortish jarayonining sub’ektiv va ob’ektiv boshlanishi yagona yaxlit bo‘lishi kerakligi uchun qonunda belgilangan qoida va me’yorlarga amal qilish muhimligi ta’kidlangan.[9, 7-b.].

Soliq mexanizmining ichki mazmunini byudjet daromadlarini shakllantirish, soliq tushumlarini byudjetning turli darajalari o‘rtasida qayta taqsimlash jarayonida rivojlanadigan

tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy munosabatlar tashkil etadi. Bu munosabatlarning asosini boshqa huquq sohalari qatori soliq huquqi va moliya huquqini tashkil qiladi. Soliq mexanizmi muammosini ko‘rib chiqib, T.F. Yutkina o‘z asarlarida ikkita xulosa chiqaradi.

Soliq mexanizmini faqat soliqlarni undirish jarayoniga davlatning operativ aralashuvi, shuningdek, soliq qonunchiligiga rioya qilishga yordam beradigan chora-tadbirlarni ko‘rish nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish qonunga xilofdir. Bunday yondashuv bilan soliq mexanizmi o‘zining ob’ektiv xususiyatini yo‘qotadi va pul resurslarini sof sub’ektiv qayta taqsimlash dastagiga aylanadi. Soliq mexanizmidagi ikkita boshlang‘ich - ob’ektiv va sub’ektiv - organik bir butunlikni tashkil qiladi, ularning muvozanatini buzish mumkin emas.

Iqtisodchi Ye.Yu.Jidkova fikricha soliq mexanizmi - soliq munosabatlarining usullari va qoidalari majmui bo‘lib, ular yordamida soliq siyosatining maqsadlariga erishiladi deb ta’kidlagan. Soliq siyosati soliq mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, soliq mexanizmi elementlariga rejalashtirish, tartibga solish va nazorat qilishni kiritgan.[10, 7-b.].

Prfessor N.G.Dmitrieva va D.B. Dmitrievlar soliq mexanizmi - bu turli ustki tuzilmalar tizimi (soliq stavkalari, soliq imtiyozlari, soliqqa tortish usullari) orqali soliqqa tortishni davlat tomonidan boshqarishning tashkiliy-huquqiy normalari, usullari va shakllari majmuidir [11, 7-b.].deb ta’riflagan.

Funksional mazmun nuqtai nazaridan soliq mexanizmiga quyidagicha ta’rif berilgan. Soliq mexanizmi - davlatning barcha qonun hujjatlari arsenalining maxsus huquqiy normalari bilan tartibga solinadigan, o‘zaro ta’sir qiluvchi uchta moliyaviy va byudjet faoliyat sohalari majmui bo‘lib, u sub’ektlarning rejalashtirilgan, amalda bajarilgan va prognoz qilinadigan soliq majburiyatlarini belgilash, baholashni belgilaydi. Soliq huquqiy munosabatlari (soliqni rejalashtirish), rag‘batlantiruvchi xususiyat sifatida mamlakat byudjetlarini ijro etish jarayoniga joriy aralashuvning ilmiy asoslangan choralarini ko‘rish (soliqni tartibga solish) va soliq qonunchiligi normalari buzilgan taqdirda jazo choralari (soliq nazorati).

Soliq mexanizmi nafaqat soliq munosabatlarini tashkil etish shakllari va usullarini, balki ularni miqdor va sifat jihatdan aniqlash usullarini ham o‘z ichiga oladi. Soliq mexanizmining miqdoriy parametrlarga ega bo‘lgan elementlariga stavkalar, soliq imtiyozlari hajmi, soliq yuki, soliqlarni undirish darajasi va boshqalar kiradi.

Soliq mexanizmining sifat parametrlariga ega bo‘lgan elementlariga soliqlarni tartibga solish samaradorligi, soliqlarning butun jamiyatning iqtisodiy rivojlanishiga va investitsiya siyosatini olib borishga ta’siri, tadbirkorlikni rivojlanishi va boshqa tushunchalari kiradi.

Yuqorida soliq mexanizmi tarkibiga kiruvchi uning elementlari turalari bo‘yicha olib borgan o‘rganishlarimiz ko‘rsatmoqdaki, iqtisodchi olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan, bir to‘xtamga kelinmagan va munozarali bo‘lib turibdi.

Fikrimizcha, soliq mexanizmi elementlari tarkibiga soliq ma’muriyatchiligini kiritish maqsadga muvofiqdir. Soliq ma’muriyatchiligining asosiy vazifasi soliqlarni va soliq to‘lovchilarni hisobga olish, soliq yig‘iluvchanligini oshirish, soliq organlari faoliyatini muvofiqlashtirishda soliq munosabatlarini boshqarish tizimidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vigman S. P. Shpargalka: Finansы. Dengi. Kredit: ucheb. posobie. - M.: TK Velbi, - 80 s.. 2005

2. Kachur O.V.. Nalogi i nalogooblojenie : uchebnoe posobie / O.V. Kachur. – M. - 2007: KNORUS, - 304 s..
3. Kuznesov S.A. Bolshoy tolkovыy slovar russkogo yazыka. SPB: Norint, 1998 g.
4. Danchenko M.A. Nalogooblojenie: Uchebnoe posobie, Tomsk 2012. Str-14
5. Ashurova N.B. Barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish. Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref.–T.: 2018. – 72 b.
6. Urmonov J.J. Tadbirkorlik sub’ektlari faoliyatini soliq mexanizmi vositasida tartibga solishni takomillashtirish masalalari. Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref. – Toshkent , 2018. 74 b.;
7. Agabekyan O.V., Makarova K.S.. Nalogi i nalogooblojenie : uchebnoe posobie. Chast 1 - M. : Izdatelskiy dom ATISO, - 172 s.. 2009
8. Mayburov I.A. i dr.. Teoriya i istoriya nalogooblojeniya. 2-ye izd., pererab. i dop. - M.: – 422 s.. 2011
9. Yutkina T.V. Nalogi i nalogooblojenie: Uchebnik. M.: INFRA-M, 2001.
10. Jidkova Ye. Yu.. Nalogi i nalogooblojenie: ucheb. posobie. – 2-ye izd., pererab. i dop. – M. : Eksmo, – 480 s. – (Novoe ekonomicheskoe obrazovanie).. 2009 g.
11. Dmitrieva N.G., Dmitriev D. B.. Nalogi i nalogooblojenie v Rossiyskoy Federatsii: Uchebnik dlya vuzov. – Rostov n/D: Feniks, – 512 s. (Seriya «Vыs¬shee obrazovanie»).. 2004

INSON KAPITALI - KADRLAR TAYYORLASHDA RAQAMLASHTIRISH “AKTIVI” SIFATIDA

Maxmudov Sherali Xusanovich
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Innovative activity plays an important role in the sustainable development of the country’s regions, reducing disparities between regions, in this regard, improving the quality of personnel training, retraining and advanced training, and digitalization are of decisive importance. The main production factor of the digital economy is information in digital form, and it should be an activity for managing the digital economy, which serves to form the information space, taking into account the needs of citizens and society in obtaining high-quality and reliable information, and also to form new technological foundations for social and economic spheres. In the digital economy, the main asset of countries will be human capital.

Tayanch so‘zlar: digital economy, digitization, human capital, human capital management, effective management mechanism

O‘zbekiston Respublikasini barqaror rivojlantirish, hududlar o‘rtasidagi nomutanosibliklarni qisqartirishda innovatsion faollik va raqamlashtirish muhim o‘rin tutadi, bu borada kadralar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularni malakasini oshirish sifatini yaxshilash hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. «O‘zbekiston Respublikasi raqamli iqtisodiyoti Dasturi» (O‘zRID), 2019-2022 yillarda O‘zbekiston Respublikasida axborotlashgan jamiyatni rivojlantirish Strategiyasiga amal qilgan holda, raqamli iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish omili raqamli

shakldagi ma’lumotlar bo‘lgan, fuqarolar va jamiyatning sifatli va ishonchli ma’lumotlar olishga ehtiyojlarini hisobga olgan holda axborot makoni shakllantirishga, shuningdek, ijtimoiy va iqtisodiy sohalar uchun yangi texnologik asoslar shakllantirishga hizmat qiladigan raqamli xo‘jalik yuritish faoliyatini ifodalashi lozim. Shubhasiz, raqamli texnologiyalar kommunikatsiyalarga ketadigan vaqtni qisqartirish va barcha iqtisodiy jarayonlarni tezlatish imkonini beradi, lekin bu jarayonlar tezlashuvi natijasida konkret hududda nima ro‘y berishi – iqtisodiyotning gullab-yashnashi yoki tanazzulga yuz tutishi – inson kapitalining rivojlanish vektoriga bog‘liq bo‘ladi. Ko‘rinib turibdiki, insoniyat rivojlanishining barcha bosqichlari uchun an’anaviy ravishda ajratilatidigan asosiy ishlab chiqarish omillari – yer, mehnat va kapital iqtisodiyotni raqamli o‘zgartirish davrida, tovarlar, hizmatlar va axborot qiymati shiddat bilan o‘sib borayotgan bir paytda tub o‘zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Raqamli iqtisodiyotda davlatlarning asosiy aktivi inson kapitali bo‘ladi. Shu munosabat bilan tan olish mumkinki, kelajak iqtisodiyotida asosiy ishlab chiqarish omillari bo‘lib, axborot texnologiyalari asosida inson kapitalini oshirish hisoblana boshlaydi, bunda asosiy omil va harakat qiluvchi kuch inson kapitaliga tegishli bo‘ladi[1].

ERGO Research & Advisory tahlilchilarining fikriga ko‘ra, mamlakatda raqamli ko‘nikmalarning yetishmasligi raqamli transformatsiya uchun jiddiy to‘siq bo‘lishi mumkin. Ushbu kompaniyaning O‘zbekiston mehnat bozoridagi ko‘nikmalardagi bo‘shliqlarni baholash borasidagi tadqiqot natijalariga ko‘ra, so‘ralgan kompaniyalarning 68 foizi yangi nomzodlarni yollashda xodimlarning AKTlari borasidagi ko‘nikmalarini muhim omil sifatida ko‘rsatib o‘tishgan[4].

Inson kapitalini boshqarish tizimli ravishda tashqi muhitda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni, boshqarish obyektining murakkab tuzilishini, uni shakllantirish va ishlatish jarayonlarini hisobga olgan holda qo‘llaniladi. Shuni yodda tutish kerakki, bir xil vositalarning turli sharoitlarda samaradorligi turlicha bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’kidlab o‘tganidek, “Albatta, hayot bor ekan, uning o‘tkir talablari, muammolari bo‘lgan va bundan keyin ham bo‘ladi. Lekin har qanday muammoni oqilona hal qilish uchun, avvalo, ilm va ma’rifat zarur. Barchamizga, ayniqsa, rahbar va yetakchilarga chuqur bilim, aql-zakovat, sabr-toqat kerak. Ma’rifatli jamiyatni barpo etishning dolzarb masalalariga hozirjavob bo‘lish, bu boradagi ishlarda mas’uliyatni doimo chuqur his qilib yashash bugungi davr talabi bo‘lib qoladi.”[1].

Bugungi kunda mahalliy va xorijiy ilm-fanda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni raqamlashtirish va rivojlanish shakllari va usullarini o‘zgartirish jarayonida inson kapitalini boshqarishning yagona konsepsiyasi mavjud emas, shuningdek, mehnat bozori ishtirokchilarining o‘zaro ta’siri, qo‘llaniladigan kontseptual yondashuvlar va uslubiy qoidalarning xilma-xilligi iqtisodiy tovarlar va ishlab chiqarish omillarining global, milliy va mintaqaviy bozorlarini o‘zgartirishni hisobga olgan holda inson resurslarini boshqarish tizimini shakllantirish va rivojlantirishni sezilarli darajada murakkablashtiradi. Amaldagi inson resurslarini boshqarish texnologiyalari to‘g‘risida dolzarb ma’lumotlarni to‘plash va keyinchalik qayta ishlashning obyektiv qiyinchiliklari va ularning ishlab chiqarish va xo‘jalik faoliyatining yakuniy natijalariga ta’sirini miqdoriy baholash muammolari va ko‘p hollarda jamoadagi ma’naviy-psixologik iqlim, nafaqat alohida biznes tuzilmalarining ichki muhiti doirasida, balki mintaqaviy darajada ham inson kapitalini boshqarish samaradorligini xolisona baholashga yo‘l bermaydi.

O‘zbekiston Respublikasi uchun inson kapitalini samarali boshqarish tizimini shakllantirish, raqamlashtirish va rivojlantirishda inson resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashning maqbul tizimini yaratish, ilg‘or innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda hududlarni rivojlantirish ustuvor maqsadlardan biri bo‘lib qolmoqda. Shuningdek, Respublikamizda muammoli sohalarning turli toifali mutaxassislarini biznesni loyihalash ko‘nikmalariga o‘rgatish, innovatsion loyihalar samaradorligini baholash, biznes jamoasini shakllantirish va biznesning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda mintaqaviy loyihalarni amalga oshirish uchun boshqaruv choralarini ishlab chiqish bo‘yicha vazifalarni hal qilish bo‘lib qolmoqda.

Kadrlarni tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimida ixtisoslashtirilgan o‘quv kurslarni tayyorlash va sinovdan o‘tkazish, fanlararo ilmiy seminarlar va mavsumiy (qishki va yozgi) maktablar o‘tkazish, nafaqat talabalar, balki respublika aholisi uchun o‘qish muddati turlicha bo‘lgan zamonaviy o‘quv markazlarini tashkil etishga asosiy e’tibor qaratilshi lozim. Mavzuning dolzarbligi shundaki, strategik istiqbolda mintaqaviy darajada kadrlar tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlash, umimiy qilib aytganda, inson kapitalini boshqarishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirish bilan bog‘liq o‘rganilayotgan masalalarning nazariy va amaliy ahamiyati bilan bog‘liq.

O‘rganish natijalariga ko‘ra, shuni aytishimiz mumkinki, ilmiy adabiyotlarda ta’lim xizmatlari bozori va mehnat bozori o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning tashkiliy-boshqaruv mexanizmlarini asoslashga, raqamlashtiriishga qaratilgan amaliy tadqiqotlar yetarli emas. Yuqori malakali kadrlar tayyorlashning raqamlashtirilgan va zamonaviy standartlarini ishlab chiqish va joriy etish, risklarni boshqarishning zamonaviy tizimlarini joriy etish va atrof-muhit omillarining boshqaruv jarayoniga salbiy ta’sirini kamaytirish zarurligini hisobga olgan holda, nafaqat, alohida biznes tuzilmalarida, balki hududiy darajada ham inson kapitali darajasini baholashning innovatsion tizimini shakllantirish, inson resurslarini shakllantirish va rivojlantirish, ijtimoiy-iqtisodiy tizimni modernizatsiya qilishga moslashuvchi va qo‘shimcha kasbiy tayyorgarlik va ishlab chiqarish va xo‘jalik operatsiyalarini raqamlashtirish sohasida sifat jihatidan yangi ko‘nikmalarni rivojlantirish orqali kasbiy mahorat va malakalar darajasini doimiy ravishda oshirishga qodir va mehnat faoliyatini tashkil etish bo‘yicha xorijiy amaliyotlar, barqaror mintaqaviy o‘sishni ta’minlash uchun ko‘p funksiyali kadrlar tayyorlash tizimini loyihalash bo‘yicha uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish zarur.

Yuqorida sanab o‘tilgan muammolarning yechimi sifatida innovatsion texnologiyalar salohiyatidan foydalanish va boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishni hisobga olgan holda mintaqaviy darajada inson kapitalini boshqarish tizimini shakllantirish, raqamlashtirish va rivojlantirish bo‘yicha nazariy qoidalar, uslubiy yondashuvlar va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish zaruriyati kelib chiqadi. Istiqbolda O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish jarayoniga ta’sir qiluvchi tashqi va ichki muhitdagi o‘zgarishlar xavfini kamaytirishga xizmat qiladi. Tadqiqot maqsadiga erishish uchun quyidagi vazifalar qo‘yiladi:

- inson resurslarini boshqarishning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda raqamlashtirilgan tizimni yaratish va joriy etish;

- ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi inson resurslarini boshqarishning o‘ziga xos xususiyatlariga oid mahalliy va xorijiy mualliflarning klassik va zamonaviy ilmiy yondashuvlarini o‘rganish, ishlatilishi mumkin bo‘lgan kontseptual asosni aniqlashtirish;

- iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida inson kapitalini boshqarish va mintaqaviy darajada inson kapitalini boshqarish xususiyatlarini aniqlash;

- zamonaviy innovatsion iqtisodiyot sharoitida inson kapitali darajasini baholashning uslubiy yondashuvlarini ishlab chiqishning hozirgi tendensiyalari va muammolarini aniqlash hamda tavsiflash;

- mehnat faoliyati samaradorligini oshirish va uni bilimlar iqtisodiyotida o‘zgartirishning asosiy omillarini aniqlash maqsadida inson kapitalini shakllantirish asnosida ta’lim xizmatlari bozori va mehnat bozori o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning potentsial yo‘nalishlarini o‘rganish va baholash;

- inson resurslarini boshqarishni takomillashtirishning afzalliklarini hisobga olgan holda muayyan mintaqa misolida zamonaviy innovatsion texnologiyalarni joriy etish va rivojlantirish hisobiga inson kapitalining raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha uslubiy tavsiyalarni shakllantirish va asoslash;

-mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmada inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirishning mumkin bo‘lgan modelidan foydalanish asosida O‘zbekiston iqtisodiyotini raqamlashtirish jarayonida inson kapitalining rivojlanish darajasini bashoratli bahosini taklif qilish.

Tadqiqotlarimiz natijalariga ko‘pa, innovatsion o‘zgarishlarga ta’sir ko‘rsatadigan innovatsion g‘oyalarni amalda tatbiq etishga qodip bo‘lgan malakali kadrlarning yetishmasligi, aholining kasbiy rivojlanishiga va innovatsion salohiyatning jamg‘arishiga ta’sir qiluvchi rag‘batlantiruvchi omillarning shakllanmaganligi; ilg‘or ishlab chiqarish texnologiyalari va ularga asoslangan mahsulotlar sonining pasayishi sababli innovatsion qobiliyatga ega kadrlarga ishlab chiqarishda talabning pastligi kabi muammolar yuzaga chiqdi.

Shuni ham ta’kidlash kepakki, uzluksiz kasb-hunar ta’limi endilikda majburiy tizimdan ixtiyoriy tizimga o‘tmoqda. Kasb-hunarga o‘qishni istagan har bir kishiga endi “Hayot davomida ta’lim” tamoyili asosida tabaqalashtirilgan ta’limni (nazariya, amaliyot) davom ettirish, kelgusida ish topish, oliy ma’lumot olish va kasbiy bilim va ko‘nikmalarini oshirish imkoniyati beriladi.

Mehnat bozori bilan ko‘proq moslashuvchanlik va izchillikni ta’minlash, shuningdek, kattalar uchun uzluksiz kasb-hunar ta’limi (KHT) ni yanada samarali qo‘llab-quvvatlash maqsadida bugungi kunda O‘zbekictonda kasb-hunar ta’limi tizimini isloh qilish jarayoni amalga oshirilmoqda.

“Hayot davomida ta’lim” tamoyiliga muvofiq, fermer va dehqon xo‘jaliklari rahbarlari va ishchilari kollejlar va oliy o‘quv yurtlarida qishloq xo‘jaligi texnologiyalari, bog‘dorchilik, sabzavotchilik, chorvachilik, parrandachilik, baliq yetishtirish va asalarichilik sohalarida kasbiy tayyorgarlik markazlarida kasbiy qayta tayyorlash va malakasini oshirish xarajatlari moliyalashtiriladi.

Inson kapitalini shakllantirish va uning sifatini ta’minlashda ta’lim muhim yo‘nalish hisoblanadi. Bu borada quyidagilarni amalga oshirishga alohida e’tibor qaratish talab qilinadi:

- o‘qitishning zamonaviy usul va vositalaridan foydalangan holda, aholiga sifatli ta’lim xizmatlari ko‘rsatishni yo‘lga qo‘yish;

- o‘quvchilarning qobiliyatlarini erta aniqlash, ularning ijtimoiy-psixologik holati, oilalarni qo‘llab-quvvatlash borasida bo‘yicha pedagogik va psixologik xizmatlar ko‘rsatish;

- ta’lim tizimining uzviyligi tamoyiliga jiddiy rioya qilish;

- ijtimoiy-gumanitar fanlarning o‘rni va ahamiyatini oshirish;

- mehnat bozori talablaridan kelib chiqqan holda, ixtisoslashtirilgan ta’lim tizimini yo‘lga qo‘yish.

Inson kapitali samaradorligini oshirishning yana bir muhim yo‘nalishi sifatida ta’limning turli darajalari uzluksizligi, qo‘shimcha kasb-hunar ta’limini rivojlantirish orqali aholining doimiy kasbiy o‘sishi uchun sharoit yaratishni keltirib o‘tishimiz lozim.

Ta’lim jarayonini boshqaruv tizimini takomillashtirish ham bu boradagi eng muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu borada ma’muriy boshqaruv usullaridan bosqichma-bosqich institutsional va iqtisodiy boshqaruv usullariga o‘tish qo‘llab-quvvatlanishi talab qilinadi.

Ta’lim jarayoni va uning sifatini baholash borasida ko‘rsatkichlar tizimini ishlab chiqish muhim vazifalardan biri hisoblanadi, ta’lim siyosatini amalga oshirishda jarayon ishtirokchilarining o‘zaro aloqalarini qo‘llab-quvvatlash, bu borada ularning mas’uliyatini kuchaytirish dolzarbdir.

Aholining innovatsion faolligini oshirishda biznesning innovatsiyalarni yaratish va uni amalga oshirish jarayonlarini rag‘batlantirish, innovatsion faollikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, jamiyatdan innovatsion madaniyatni qaror toptirish muhim ahamiyat kasb etadi (quyidagi 1-jadval).

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqqan holda, quyidagi fikrlarni ilgari surishimiz mumkin bo‘ladi:

- mahalliy va xorijiy tajribalarni tahlil qilish asosida hududning innovatsion faolligini oshirishda inson kapitalini rivojlantirish borasida turli usul va vositalardan bir o‘rinda foydalanish talab qilinadi;

- inson kapitalini sifatini yaxshilashda aholining kasbiy mahoratini oshirish, ishchi-xizmatchilarning jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga moslashuvchanligini ta’minlash, yoshlarda ijodkorlik va kreativ fikrlashni rivojlantirish muhim o‘rin tutadi;

- inson kapitalini boshqarish sohasida davlat siyosatini shakllantirishning muammoli-analitik va sintetik-konstruktiv bosqichlari farqlanishini inobatga olish lozim;

- inson kapitalini shakllantirish va undan samarali foydalanish borasida vujudga keluvchi muammolar qatorida innovatsion kadrlarning yetishmasligi;

1-jadval.

O‘zbekiston Respublikasi da ilmiy-innovatsion faollikning ustuvor yo‘nalishlari,%

Javob vapiantlari	Kopxonalar pahbaplarining javoblari, co‘palganlarga nisbatan, %da		
	2021 y.	2022 y.	Mutloq farq. (2022-2021)
Innovatsion faollikni oshirishda biznesni rag‘batlantirish	46,6	60,5	13,9
Ta’lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini ta’minlash	48,9	54,8	5,9
Innovatsiyalarni yaratish va amalga oshirishni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimini shakllantirish	47,7	51,0	3,3

Oliy ta’limni qo‘llab-quvvatlash	18,2	39,2	21
Jamiyatda innovatsion madaniyatni shakllantirish	14,8	35,7	20,9
Kichik innovatsion tadbirkorlikni faollashtirish	42,0	35,7	-6,3
Innovatsion sohada davlat boshqaruvi sifatini yaxshilash	27,3	28,6	1,3
Innovatsion sohani rivojlantirish istiqbollarini belgilash	34,1	26,2	-7,9
Innovatsiyalarning huquqiy va me’yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish	19,3	26,2	6,9
Kadrlarni tayyorlash raqamli tizimini yo‘lga qo‘yish	14,3	15,9	1,6
Innovatsion infratuzilmani rivojlantirish	32,9	9,5	-23,4
Boshqalar	1,1	0,0	-1,1

Manba: Guliston davlat universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi tomonidan o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari(2021-2022 yillar)

aholining kasbiy rivojlanishiga va ularning innovatsion salohiyatining to‘planishiga ta’sir qiluvchi rag‘batlarning shakllanmaganligi kabi muammolarni qayd etib o‘tishimiz lozim.

O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish asnosida inson kapitalini boshqarish monitoringi ijtimoiy sohaga mas’ul hududiy davlat boshqaruvi idoralarining buyurtmasiga asosan amalga oshiriladi, monitoring O‘zbekiston Respublikasi da inson kapitali sifatini oshirish borasida mavjud muammolarni tahlil qilish va Mazkur muammolarning tezkor yechimiga xizmat qiluvchi chopa-tadbirlar majmuini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Aholining kasbiy tayyorgarlik yo‘nalishlari samaradorligi monitoringini tashkil etishda hududiy bandlik organlari va hududlarda tashkil etilgan monomarkazlar hududda joylashgan ilmiy-tadqiqot muassasalari, oliy o‘quv yurtlari bilan yaqindan hamkorlik qilishlari maqsadga muvofiq.

Jahon iqtisodiy forumida e’lon qilingan The Future of Jobs tadqiqoti ma’lumotlarini ham keltirib o‘tamiz, unga ko‘ra, 2022 yilga kelib, «jahon mehnat bozorida 2 million ish o‘rni qo‘shiladi, lekin 7,1 million ish o‘rni yo‘qolib ketadi. Ish o‘rinlari intellektual va yuqori texnologiyali sohalarda paydo bo‘ladi, iqtisodiyotning real sektorida va 6 ma’muriy ishlar sohalarida qisqaradi»[3].

Xulosa sifatida shuni ta’kidlashimiz mumkinki, butun dunyoda iqtisodiyotni intellektuallashtirish bo‘yicha shiddatli jarayon ro‘y bermoqda. Asosiy ishlab chiqarish manbai sifatida inson kapitaliga asoslangan yuqori intellektual sohalar, ishlab chiqarishning eng yangi yuqori texnologiyali turlari va tashkilotlarning moslashuvchan shakllari bunday iqtisodiyotning rivojlanish yo‘nalishini belgilaydi. Bu esa jamiyat a’zolarining o‘zgarishlarga tezkor munosabatini ta’minlash, egallangan bilim va ko‘nikmalarning zamon talablariga moslashtirish zaruratini tug‘diradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” nomli asari. 2020 y.

2. Abduraxmonova G.Q., Rustamov D.J. “Inson kapitalini raqamli iqtisodiyot asosida rivojlantirish yo‘nalishlari”. Monografiya. – Beau Bassin: “GlobeEdit” Publisher, 2020.

3. «Iz za novo‘x texnologiy v mire ischeznut milliono‘ rabochix mest». Vedomosti. 26.01.2016. https://www.vedomosti.ru/management/articles/ 2016/01/27/625618-ischeznut-rabochih-mest.

4. https://kommersant.uz/tsifrovaya-ekonomika-uzbekistana/

O‘ZBEKISTONDA QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSION FAOLIYATNI TARTIBGA SOLISH VA MAVJUD MUAMMOLAR

Maxamadiev Turg‘unbay Jumabaevich
Guliston davlat universiteti “Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti” yo‘nalishi doktoranti

Investitsiya faoliyati – investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq harakatlari majmuidir.

Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni o‘ziga xos xususiyatlari- shundan iborat-ki, qishloq xo‘jaligida investitsiyalarning maxsus ob’ekti erdir. Biroq, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan erlarga investitsiyalar jalb qilish bir qator muammolar bilan bog‘liq:

-tuproq unumdorligini saqlash va uni oshirish;

-yer bozorining rivojlanmaganligi;

-davlat kadastrini hisobga olishning nomukammalligi va yerga bo‘lgan huquqlarni huquqiy ro‘yxatdan o‘tkazish;

-yerlarning holati, ishlatilishi va muhofaza qilinishi ustidan nazoratning yo‘qligi va boshqalar.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligida investitsiya jarayoniga tabiiy-iqlim sharoitlari bilan bog‘liq xavflar yuqori ta’sirga ega hisoblanadi. Buning sababi esa qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirishda turli hududlarda iqlim va ob-havo jihatidan farq qiladigan shartlar mavjud bo‘lib, bu esa o‘z navbatida faoliyatning yakuniy natijalarini belgilaydi. [2]

Qishloq hududlarining o‘ziga xos xususiyatlari- shunday qilib, qishloq infratuzilmasini past darajada ekanligi, ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlar uchun asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda, bu nafaqat ishlab chiqarish ob’ektlariga, balki ijtimoiy – madaniy ob’ektlarga ham sarmoya kiritish zarurligi ahamiyatini oshiradi.

O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda qishloq xo‘jaligiga investitsiya kiritish afzalliklari va kamchiliklari. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida o‘zining qiyosiy ustunligidan foydalanishi kerak. Garchi Qozog‘iston ham, O‘zbekiston ham ilg‘or mamlakatlardan orqada qolgan bo‘lsa-da, bizning kuchimiz shundaki, bizda yaxshi agrar soha bor, biz yaxshi oziq-ovqat etkazib beruvchisi bo‘la olamiz. Neyron, kompyuterlar va planshetlarni yaratishimiz

mumkinligiga amin emasman, lekin biz chiroyli tarvuz, chiroyli rezavorlar, olma etkazib bera olamiz. Agar O‘zbekiston sanoatlashtirish yo‘lidan borsa, xato bo‘ladi, chunki Xitoy allaqachon sanoatlashtirishdan foydalanib ulgurdi. Xitoy dunyoning fabrikasiga aylandi va ularni takrorlashga urinish – ularning izidan borish demakdir. Bu nimaga kerak? Ular har doim bizdan zo‘rroq bo‘ladi. Hozir ularning sifati keskin o‘sib bormoqda, biz ishlab chiqarish hajmi va narxlar arzonligi bo‘yicha ham g‘alaba qozonolmaymiz. Albatta, milliy xavfsizlik masalalari mavjud. Biz ba’zi narsalarni o‘zimiz ishlab chiqarishimiz kerak, hatto buni eplay olmasak ham. Mamlakat birinchi navbatda o‘z yo‘nalishida kuchli bo‘lgan narsalarni ishlab chiqarishi kerak. O‘zbekistonda nimada kuchli? Sabzavotlar, poliz ekinlari –etishtirishni yanada ko‘proq kuchaytirish kerak. O‘zbekiston ko‘plab mamlakatlarni boqa oladi. Biz, yaxshi marketing, qadoqlash, o‘z mamlakatimiz imijini yaxshilash orqali hattoki rivojlangan mamlakatlarni bozoriga ham kirib borishmiz mumkin.

Statistika qo‘mitasining taqdim qilgan ma’lumotlariga ko‘ra, 2016-2022 yillar oralig‘ida ekin ekiladigan yer maydonlari kamayib borayotgan bo‘lishiga qaramasdan qishloq xo‘jaligi maxsulotlari ishlab chiqarish xajmi muntazam ravishda oshib borgan (1-jadval).

Shuningdek, Rossiya-Ukraina urushi fonida Evropaning rivojlangan davlatlariga asosiy qishloq xo‘jaligi maxsulotlari eksportyorlari bo‘lgan ikki davlat tomonidan ishlab chiqarish va eksport qilish hajmini sezilarli darajada kamayishi jaxondagi oziq-ovqat mahsulotlari narhlarini keskin o‘sishiga sabab bo‘ldi. The BELL internet nashri tarqatgan xabarga ko‘ra birgina Rossiyaning o‘zida kundalik iste’mol qilinadigan oziq ovqat maxsulotlari narxi mahsulotlar turiga qarab 20-30%gacha oshgan. Bu asosan asosiy importyor bo‘lgan Ukraina tomonidan etkazib berilib kelinayotgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etkazib berish to‘htatilganligi bilan bog‘liq. [1]

Shuningdek Qishloq xo‘jaligiga investitsiyalarni jalb qilish bilan bog‘liq bir qator muammolar yuzaga chiqmoqda. Jumladan, yer bilan bog‘liq bir qator islohotlar amalga oshirilgnligiga qaramasdan, mulkchilik shaklini aniq mezonlari beglilab berilmaganligi inevestitsiya kiritish bilan bog‘liq ikkilanishlarga sabab bo‘lmoqda. Shuningdek qishloq hududlarini infrastrukturasini rivojlantirish logistik hizmatlarini yo‘lga qo‘yish bilna bog‘liq bir qator kamchiliklar barataraf etilishi zarur bo‘ladi.

1-jadval

	Ko‘rsatkichlar	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022 Q4**
	Qishloq xo‘jaligi ekinlari ekin maydoni, ming gektar	3 706,7	3 474,5	3 396,0	3 309,4	3 396,1	3 260,7	
	Qishloq xo‘jaligi mahsuloti, mlrd. so‘m	115 599,2	148 199,3	18 7 425,6	2 16 283,1	2 50 250,6	3 03 415,5	47 564,4
	shu							

	jumladan:							
	dehqonchilik	61 755,1	83 303,4	98 406,4	111 904,8	123 858,8	152 130,4	79 853,4
	chorvachilik	53 844,1	64 895,9	89 019,2	104 378,3	126 391,8	151 285,1	67 711,0
	Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o‘sish sur’ati, o‘tgan yilga nisbatan foizda	106,3	101,0	100,2	103,3	102,7	103,9	03,6
	shu jumladan:							
	dehqonchilik	105,7	98,2	95,8	104,8	103,2	104,3	03,8
	chorvachilik	107,0	104,1	105,7	101,6	102,1	103,5	03,4

Hulosa qilib aytganda O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotini juda tez rivojlanishiga turtki bo‘ladi va bu albatta mahalliy va xorijiy investorlarni jalb qilish uchun bir qator shart sharoitlar yaratib berish bilan bo‘ladi:

Bular,

1. Erga egalik qilishning xuquqiy tomonlarini ko‘rib chiqish. Boshqa yerlar bilan qilinayotganidek qishloq xo‘jaligi ekinlari etishtirishga mo‘ljallangan yerlarni ham xususiylashtirish jarayonini boshlash.

2.Qishloq hududlaridagi mavjud infrastrukturalarni rivojlantirish va takomillashtirish (yo‘llar, komunikatsiya tizimlari)ni davlat tomonidan qo‘llab quvvatlanishi darajasini kengaytirish.

3. Qishloq xo‘jaligi korxonalarining moddiy-texnik imkoniyatlarini yanada yaxshilash

4. Yer maydonlarini unumdorligini muntazam ravshida oshirib borishga rag‘batlantirish maqsadida hosildorgini muntazam ravishda oshirib borgan korxonalarga soliq immtiyozlarini joriy qilish.

Foydalanilgan aldabiyotlar ro‘yxati:

1. Valeriya Jitkova “Rost sen do 200%. Kak «voennaya operatsiya» na Ukraine vliyaet na rossiyskiy biznes. https://thebell.io/kak-boevye-deystviya-na-ukraine-vliyayut-na-rossiyskiy-biznes

2. I.A. Blank “Upravlenie investitsiyami predpriyatiya”

THEORETICAL ASPECTS OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT BASED ON IMPORT SUBSTITUTE PRODUCTION

Toshboev Bekzod Bakhtiyarovich
PhD, economic sciences, Gulistan state university,
bek.gdu@gmail.com

This article analyzes the fight against poverty specifics, which is one of the biggest challenges facing humanity, and the priorities for poverty reduction in Uzbekistan, based on other countries experience.

Keywords: sustainable development, poverty, poorness, subsistence minimum, consumer basket, population income, Gini coefficient, Lorenz curve, human capital, poverty trap.

Introduction

With the acquisition of state independence, the Republic of Uzbekistan has become an independent and equal participant in international economic relations. The rapid measures taken in our country to establish market relations have helped to expand the range of economic partners and partners of the republic. At the same time, the liberalization of foreign trade and the elimination of deficits in the national economy are important positive results achieved by our country in the field of foreign economic relations. However, due to the fact that the country’s foreign economic activity is at an early stage of development, our country is actively involved in the international division of labor, but does not use the available natural and economic resources, economic potential that allows full use of labor resources. In implementing market reforms, Uzbekistan has faced economic challenges inherent in the transition economy. Such problems include: excessive prolongation of the recession in the transition economy; deindustralization of the economy; low level of competitiveness of national developers, etc. In addition to these problems, the steady and significant growth of import purchases, which has led to a deterioration in foreign trade conditions, remains particularly relevant in the economic sphere. According to the World Bank, the index of foreign trade conditions of the Republic of Uzbekistan in 2008-2018 ranged from 0.23 to 0.28 [2]. At present, the share of imports in industrial products is - 37.0-40.0%. At the end of 2019, the foreign trade turnover of the Republic of Uzbekistan amounted to 42.2 billion soums. USD, which is 8.3 bln. USD more than in the same period of the last year. dollars (growth rate - 26.2%). The share of finished products with high added value in exports remains low. In particular, in 2019, the main share of the country’s exports will be products made of precious and semi-precious metals - 5.1 billion. USD (share in total exports 28.5%), services - 3.6 bln. USD (19.9%), energy carriers - 2.5 bln. USD (14.1%), textile products - 1.6 bln. USD (9.1%), food products - 1.5 bln. USD (8.5%), non-ferrous metals and their products - 951.3 mln. USD (5.3%), chemical products and products made from them - 876.9 mln. USD (4.9%), ferrous metals and articles thereof - 349.6 mln. dollars (2%).

One of the solutions to the problems mentioned above is to develop domestic production, which will help reduce imports. In this regard, the establishment of import-substituting industries

in Uzbekistan and on this basis to ensure economic growth in the country is the basis of economic policy and promising development strategies implemented in our country.

Problem styding level. Despite the urgency of the problem of organizing import-substituting production and, on this basis, ensuring economic growth in the national economy, this problem has not been studied in detail. Some aspects of ensuring economic growth in the country based on the organization of import-substituting industries and it is reflected in the scientific works of foreign scholars such as R.Prebish, J.Keynes, R.Ituell, In the scientific works of these economists, industrial policy based on the organization of import-substituting industries and, on this basis, the issues of ensuring economic growth in the national economy are considered in terms of the conditions of a market economy.

It should be noted that the economic reforms and processes taking place today in the republics of the former Soviet Union are in many ways similar. Therefore, if we talk about the transition economy of the Russian Federation, import substitution issues stimulation of economic growth in L.I.Abalkin's works [5], S.D. Bodrunov conditions for the application of economic sanctions against the Russian Federation [6], A.P. Kireev Improving the country's foreign trade conditions [7], P.A. Kadochnikov on the economic situation in the country after 1998 [8], T. M. Isachenko EU Trade Policy [9], A.P. Terekhova competitiveness of industrial enterprises, N.A. Suchkova is the country's food sector, O.V. Starovoytova is viewed in terms of small open economy conditions [10]. While, K.A. Gulin, E.A. Mazilov, A.P. Ermolovs view import substitution as a means of enhancing the socio-economic development of the regions [11], alternatively V.K. Faltsman considers the organization of import-substituting production in the new geopolitical situation. While O.B. Berezinskaya and A.L. Vedev points out that Russian industry is dependent on imports in terms of production, E.V., Volkodavova in her research considers import substitution in terms of the country's integration into the system of world economic relations.

Among the economists of our country are H.P.Abulkasimov, A.V.Vahabov, T.T.Juraev, A.A.Olmasov, A.V.Vahobov, S.V.Chepel [12], R.R.Khasanov, Sh. G. Yuldashev, F.T.Egamberdiev, U.A.Madrahimov, G.N. Maxmudova, R.A. Saytmu-ratov [13], M.A. Mamatov [14] and others can be cited in this area.

However, an analysis of the studies shows that issues such as the nature of import substitution, its classification characteristics, and incentive mechanisms in transition economies remain unresolved, and many proposals to improve the country's economic development remain controversial. In addition, the conditions, priorities, and mechanisms for ensuring import-substituting economic growth have not been fully and thoroughly studied in the context of transition economies in general.

Research methods. The research process uses statistical and econometric analysis, generalization, grouping, classification, economic-mathematical modeling, comparative analysis and cross-comparison.

Analysis and results. The gradual development of economic theory as a science clearly demonstrates the development of economic views on the formation of national wealth through the development of domestic production. The reasons for the formation and increase of national wealth were originally reflected in the economic ideas of mercantilism. Proponents of mercantilism paid special attention to the issues of reducing imports and developing the production of local goods, which is especially evident in the work of late mercantilists. They

support the positive balance of foreign trade turnover and recognize its negative impact on the development of the national economy. Indeed, in practice, the negative trade balance in the Republic of Uzbekistan, caused by the transformational crisis of production, had a negative impact on the socio-economic development of the country. Therefore, the issues of reducing imports and increasing domestic production in the Republic of Uzbekistan come to the fore. In other words, the country faces the task of restoring production before the reforms, then increasing them and reducing imports. The development practice of the countries of the world community shows that in the context of import dependence, these problems can be solved by stimulating economic growth based on the organization of import-substituting industrial production. In this regard, we consider it necessary to consider the problems of import-substituting economic growth in the context of a transition economy in determining the main directions of import-substituting growth. Therefore, the analysis and assessment of these problems in the current economic situation plays an important role in determining the main directions and forms of economic growth based on the organization of import-substituting industrial production in the national economy.

Economic growth in all its forms of manifestation reflects the result of the activity of the national economy and means the resolution and reproduction at a new level of the basic economic contradiction between limited production resources and the infinite needs of society. Resolving this conflict can be done in two main ways: first, by increasing the production capacity of society, and second, by making effective use of existing production capacity and developing social needs. However, it should be noted that in the context of expanding production capacity, it is not possible to meet all social needs at each new stage of development. Figuratively speaking, social needs, although the production of products that meet these needs arises only after they are mastered by producers or suppliers of goods in that country, they are always primary in relation to the resources of production, for example, always in society. there will be needs to be met through imports.

In the context of the transition period of economic development, problems related to the expansion of production capacity arise under the influence of many factors of endogenous and exogenous nature. This is especially true for the most vulnerable and underdeveloped countries in the post-Soviet space, including Uzbekistan.

According to official statistics, in the context of the Uzbek economy, the conflict between limited production resources and unlimited needs is resolved mainly through imports.

Table 1.

The overall decline in GDP compared to 1989

The overall decline in GDP compared to 1989 Country	**Decline in GDP during the crisis (%)**	**The peak of the crisis (year)**
Poland	17.8	1991
Czech Republic	13.1	1992
Slovakia	24.9	1993
Hungary	19.1	1993
Romania	25.0	1992
Bulgaria	33,4	1997

In the Baltic countries	**44,8**	**1994**
Estonia	33.6	1994
Latvia	49.0	1995
Lithuania	43.9	1994
CIS countries	**46.1**	**1998**
Russia	39.8	1998
Belarus	36.6	1995
Ukraine	54.0	1999
Moldova	61.7	1999
Armenia	50.1	1993
Azerbaijan	63.0	1995
Georgia	76.0	1994
Kazakhstan	39.2	1995
Kyrgyzstan	46.9	1995
Tajikistan	64,2	1996
Turkmenistan	35,8	1997
Uzbekistan	19.5	1995

Sourse: E.V. Krasnikova Economy in Transition: Study Guide-M .: Omega-L, 2005, p. 89.

The steady growth of imports of goods and services has a significant impact on the dynamics of macroeconomic indicators and, accordingly, the rate and quality of economic growth. The liberalization of foreign trade and the transformational crisis of production have led to a high dependence of the national economy on imports. There are cases of import of previously produced goods in the country. Local production is simply not active. Lack of consumer goods in the domestic market has led to rapid growth in imports. If at the beginning of the market reforms the growth of imports was an inevitable process, but with the gradual overcoming of the transformational crisis of production, this phenomenon began to take on a chronic landscape.

The transformation decline lasted from 1991 to 1996 and left its deep mark on the development of domestic production. Despite the fact that the volume of gross domestic product in 2002-2003 reached its 1991 level, the indicators of GDP per capita and production of consumer goods remain low. The annual growth of gross domestic product is mainly due to the services sector, especially trade and brokerage services. Although in terms of GDP dynamics we can say that we have overcome the transformational crisis, it is still too early to talk about overcoming the stagnation in the manufacturing sector.

From the very beginning of the reforms, the main priority in industrial policy is to improve the quality of institutional reforms and open the way for entrepreneurship, modernization and diversification of industrial production, support of real sector enterprises, implementation of program measures for industrial development in the medium and long term. We can see that the depth of transformational decline in the Republic of Uzbekistan is slightly lower than in the countries in transition (Table 1).

In the first years of its independence, Uzbekistan, unlike many other countries in the Commonwealth of Independent States, has chosen a specific path of transition to a market economy and has consistently pursued it to prevent a sharp decline in production and living standards and excessive domestic and foreign debt. In 1991-1995, the decline in GDP in Uzbekistan was the lowest among the CIS countries - 18.8%. However, this figure was 53% in Russia, 52% in Ukraine, 54.6% in Belarus and 75.4% in Kazakhstan.

During the transition period, along with addressing the problems of macroeconomic stability, institutional and restructuring, along with the task of meeting the decline in production, some work has been done to reform and develop industry in Uzbekistan. The modernization of national industry has been carried out step by step under the active role of the state, using various tools and regulatory mechanisms.

Problems and threats of financial and economic crises, growing competition and the need to ensure the technological security of the country are the most important goals for the industry of Uzbekistan is sustainable, dynamic and balanced development, deepening structural changes aimed at diversifying key sectors and increasing export potential, increasing the efficiency and competitiveness of industries, complexes and enterprises on the basis of their renewal.

It is known from economic theory that the main cause of economic crises is the imbalance between aggregate demand and aggregate supply. In the Republic of Uzbekistan, the imbalance between aggregate demand and aggregate supply was due to the sharp decline in supply at the time of growing demand. Therefore, the economic crisis that has affected all countries with economies in transition, including Uzbekistan, has been described as a crisis of lack of production. Although the crisis of underproduction is different from the crisis of overproduction, they have some common features. In both crises, the indicators of socio-economic development are deteriorating: bankruptcy of enterprises, rising unemployment, rising interest rates on loans, high inflation, stagnation of production, deterioration of the national economy and so on.

Uzbekistan has ample opportunities to implement the import substitution strategy, and through its implementation we can achieve great results in ensuring effective socio-economic development. In this regard, in our opinion, the importance of import-substituting production policy in overcoming the consequences of the transformational crisis in the context of the Republic of Uzbekistan is reflected in the following:

• the organization of import-substituting industries will reduce dependence on imports, and at the same time create the basis for a multiplier increase in the costs of all macroeconomic agents, in GDP growth;

• such a strategy will help improve the country’s foreign trade conditions;

• It will help reduce the dependence of the Uzbek economy on labor migration, as the expansion of domestic production requires additional labor;

• production of similar imported goods will gradually increase their competitiveness in the domestic market;

• protects the country’s economy from the effects of external factors and fluctuations and at the same time strengthens the country’s economic security.

Conclusions and recommendations. Thus, it should be noted that protectionism is limited to protecting national producers (factor owners) from external competition if the main purpose of import substitution is to produce efficient and competitive products with a view to further export. In other words, protectionism allows for additional income in excess of the current alternative

value of the resources used. Although the total cost of implementing protectionist policies in practice is higher than the benefits received, they are usually borne by ordinary consumers. If the production of a commodity is not open to foreign producers, it will, of course, inevitably become uncompetitive (this contradicts the basic features of import substitution). In other words, if import substitution implies support for local producers of import-substituting products as the first step in the development of export-oriented production, then for holdp state protectionism such a policy is limited to reducing imports by various tariff and non-tariff methods .

Based on the above, it can be concluded that import-substituting economic growth is due to the competitive advantages of domestic production due to the modernization of national economies and the reduction of strong dependence on imports of investment goods.

Thus, summarizing the review of the methodological basis of economic growth based on the organization of import-substituting industries, we can note the following:

First, a review of the methodological content of import substitution and, on this basis, the definition of its forms will allow to determine its optimal directions for the country at the current stage of economic reforms. In practice, it is too early to talk about secondary import substitution in the context of the long-lasting transformational crisis of production and the country's high dependence on imports. Although Uzbekistan has huge reserves of production resources and reserves, their use is still at an early stage. Therefore, the use of foreign production factors (which is especially evident in the attraction of foreign production equipment and technologies) in the use of import substitution strategies cannot be ruled out. Moreover, without protectionist measures, it is not possible to carry out the initial stages of the application of import substitution. In addition, we believe that economic growth based on the organization of import-substituting industries under the influence of economic law, which represents the transition from quantitative growth to qualitative indicators, will then have an intensive characterization.

Second, at the current stage of economic development of the Republic of Uzbekistan, in terms of the level of import coverage, partial import substitution is acceptable, and in terms of the use of production resources - primary import substitution. This is explained by the stagnation and economic obsolescence of production

techniques, which were observed at the beginning of economic reforms. In such circumstances, it would not be logical to talk about secondary import substitution. In the context of the Republic of Uzbekistan, it is desirable to stimulate import-substituting economic growth through intensive development of agriculture and industry. Therefore, when using the import substitution strategy for the development of sectors of the national economy, it is necessary to take into account the widespread use of the latest production equipment and technologies that meet international standards and serve to ensure the competitiveness of domestic goods. The Address of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoev to the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan states: ―... it is necessary to actively attract foreign investment, advanced modern technologies and scientific achievements for the modernization and development of industry and infrastructure of our country ... The main goal of Uzbekistan's industrial development is not only to increase growth in this sector of the economy, but also to develop priority sectors and production through the use of rich natural resources, to form its modern structure, to increase the competitiveness and efficiency of the country's industry in foreign and domestic markets. formation of a set of measures. The strategic direction is to create

an export-oriented structure of industry and increase the share of deeply processed products in exports relative to raw materials "[1].

The main goals in the implementation of the import substitution program in the Republic of Uzbekistan are to ensure a positive trade balance, strengthen the economic security of the country, stimulate the development of local producers, reduce dependence on imports.

Third, a comprehensive approach to import substitution allows for the stimulation of the reproduction function, which determines the volume and proportions of expanded reproduction. At the same time, appropriate conditions will be created to increase production, encouraging the satisfaction of the growing needs of the population through import substitution. It should be noted that a comprehensive approach to import substitution will ensure the transformation of natural and other resources into material goods consumed by society through the introduction of reproduction processes.

Fourth, the practical use of socially complex import substitution means raising the living standards and improving the material well-being of all segments of the population. In general, the complexity of import substitution is usually characterized by its social orientation, which provides for a new quality of economic growth, which in turn requires that economic growth is inextricably linked to the welfare of the population and the coordination of these two processes.

REFERENCES:

1. Mirziyoev Sh.M. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis - Tashkent. // People's speech, December 29, 2018.

2. World Bank. World Development Indicators 2019

3. https://uza.uz/oz/society/zbekiston-respublikasi-tash-i-savdo-faoliyatining-2019-yil-ya-17-01-2020

4. Bodrunov S.D. Theory and practice of import substitution: lessons and problems / monograph / S.D. Bodrunov. - SPb.: INIR im. S.Yu. Witte, 2015.-- 171 p .;

5. Itwell J. Import-substituting and export-oriented economic growth // Economic theory / Ed. J. Itwell. - M.: Infra-M, 2004 .-- p. 430-433.;

6. Henry J. Bruton. ImportSubstitution // HandbookofDevelopmentEconomics. - 1989. - T. II. - S. 1603 .; R. Prebisch Peripheral Capitalism: Is There an Alternative? - M .: ILA, 1992 .-- 337 p. (Capitalismoperiferico.Crisis y transformacion, 1981)

7. Russia: search for self-determination: = Russia in search for identity: Essays / Leonid Abalkin; Grew up. acad. sciences. - M .: Nauka, 2002 (PPP Type. Science). - 424, [4] p.

8. Bodrunov S.D. Theory and practice of import substitution: lessons and problems / monograph / S.D. Bodrunov. - SPb .: INIR im. S.Yu. Witte, 2015 .-- 171 p.

9. Kireev A.P. International economics. In 2 hours 4.1. International microeconomics: movement of goods and factors of production. - M .: International relations, 1997. - 416 p.

10. Kadochnikov P.A. Influence of import substitution on the processes of economic growth in a transitional economy / Diss ... cand. econom. sciences. - M., 2005 .-- 230 p. - http://economy-lib.com/vliyanie-importozamescheniya-na-protsessy-ekonomicheskogo-rosta-v-perehodnoy-ekonomike

11. T.M. Isachenko. Foreign trade policy of the EU: main instruments and directions of development. M, MGIMO, 2003.

12. Starovoitova O.V. Import substitution in a small open economy: author. dis. Cand. econom. sciences / O.V. Starovoitov. - Minsk: Belarusian state. econom. un-t, 2011.

13. Gulin K.A., Mazilov E.A., Ermolov A.P. Import substitution as a tool for enhancing the socio-economic development of territories // Problems of development of territories. 2015. No. 3 (77). P.7-25.

14. Chepel S.V. System analysis and modeling of the prospects for sustainable development of the national economy of Uzbekistan: monograph. - Tashkent: IFMR, 2014 .-- 316 p

INTERNET-BANKING – PUL MABLAG‘LARINI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY USULI

Ulug‘bekov Sardorbek Ulug‘bekovich, *o‘qituvchi*
Soipova Nargisxon Safarboyevna, *magistr*
Guliston davlat universiteti
ulugbekov91@inbox.ru

Annotatsiya: Hozirgi zamon sharoitlarida banklarda “Internet-banking” tizimi paydo bo‘ldi. Maqolada Internet-banking xizmatlari spektrini o‘rganib, uning samaradorligini aniqlashga harakat qilindi. Bu boradagi bank xizmatlari tahlil qilinib, mijozlar orasida so‘rov o‘tkazildi.

Kalit so‘zlar: Internet-banking, pul mablag‘lari, samaradorlik, mijoz, xizmat turlari, so‘rov.

Abstract: In modern conditions, the Internet banking system has appeared in banks. The article made an attempt to study the range of Internet banking services, to identify its effectiveness. At the same time, banking services were analyzed and a survey was conducted among customers.

Keywords: Internet banking, funds, efficiency, client, types of services, survey.

Kirish. Internet bizning hayotimizga tezda kirib bormoqda va kundalik ehtiyojga aylanmoqda. Bu juda ko‘p afzalliklarga ega: ma’lumot qidirish va moliyaviy operatsiyalar uchun vaqtni tejashga yordam beradi. Internet asrida bank filiallariga borish, kerakli to‘lovlarni amalga oshirish uchun uzoq navbatlarni kutib turish uchun vaqtni behuda sarflash kerak emas.

Internet-banking - bu Internet orqali bank hisob varaqlarini boshqarish tizimi. Bank veb-sayti orqali bank bilan interaktiv rejimda virtual aloqa amalga oshiriladi. Har qanday ro‘yxatdan o‘tgan bank mijozi uyda moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga qodir. Buning uchun Internetga ulangan kompyuterga va undagi har qanday brauzerga ega bo‘lish kifoya.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Internet-banking hozirgi kunda eng ilg‘or bank xizmatlaridan biridir. Odamlar Internet makonini tobora ko‘proq o‘zlashtira boshlaydilar va Internet-bankingning faol foydalanuvchilariga aylanadilar.

Qo‘llanilgan usullar: so‘rov, umumlashtirish, banklardagi Internet resurslarni o‘rganish, olingan natijalarni tahlil qilish.

Adabiyotlar tahlili: S.Yu.Roganova va V.S.Matyukovalar masofali bank xizmat ko‘rsatishning afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qildilar [4]. E.V.Barilo, K.V.Shakirova,

N.V.Zyablitskayalar Internet-banking va mobil banking qiyosiy tavsifini o‘rgandilar [2]. O.Aliqoriyev Internet-bankingga ta’rif berib, uning asosiy zizmatlari haqida ma’lumot keltirdi [1].

Muhokama va natijalar. Xorijiy banklardan farqli o‘laroq, O‘zbekiston banklari Internet-banking doirasida mijozlarga xizmatlarning kichik ro‘yxatini taklif etadi. Ushbu xizmatlardan foydalanuvchilar soni chet elga qaraganda kamroq. Ammo so‘nggi paytlarda banklar mijozlari tomonidan Internet-bank orqali mustaqil ravishda amalga oshirilgan operatsiyalar hajmi barqaror o‘sishni ko‘rsatmoqda. Buning sababi shundaki, bugungi kunda tobora ko‘proq mijozlar moliyaviy va texnik jihatdan "bilimdon" bo‘lib qolmoqdalar, shuning uchun ular eng yangi bank xizmatlari va texnologiyalaridan foydalanishga tayyor.

Ko‘plab tahlil kompaniyalari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, onlayn to‘lovlarning o‘sishi bugungi kunda hukmron tendentsiyalardan biridir.

Internet-bank tizimiga ulanish mijozning iltimosiga binoan bepul amalga oshiriladi. Ushbu xizmat muntazam abonent to‘lovlarini o‘z ichiga olmaydi. Shunday qilib, mijozlar faqat Internet orqali yoki bank ofisida bo‘lishidan qat’i nazar, to‘lovlarni to‘lashni o‘z ichiga olgan mablag‘larni o‘tkazish uchun to‘laydilar.

Bugungi kunda Internet-banking zamonaviy qo‘shimcha xizmatdan har qanday chakana bankning ajralmas qismiga aylanmoqda (bir vaqtlar bank kartalari kabi). Uning funktsional tarkibi mijozlar orasida tobora ko‘proq qiziqish uyg‘otmoqda. Bugungi kunda banklarning aksariyat chakana mijozlarining hisob varaqlari ish haqi loyihalari doirasida ochiqdir.

]Internet-banking faoliyati ushbu mijozlarni jalb qilishda katta rol o‘ynamaydi. Ammo, yirik chakana banklar Internet orqali to‘lov xizmatlarini faol ravishda rivojlantirayotganligi sababli, ish haqi loyihalari asta-sekin xususiy mijoz uchun raqobatning hal qiluvchi omili bo‘lishni to‘xtatmoqda. Faol mijozlar to‘lovlarni amalga oshirish uchun mustaqil ravishda bankni tanlaydilar va ularni Internet-bankingning funktsional imkoniyatlari tufayli jalb qilish mumkin.

Profi Online Research so‘rovlariga ko‘ra, respondentlarning 15% dan ortig‘i bankni tanlashda Internet-bankingning mavjudligi va sifatini muhim shart deb bilishadi [3].

Internet-banking interfeysi istalgan vaqtda amalga oshirilgan bank operatsiyalari, shu jumladan qog‘oz versiyasini kuryer orqali yetkazib berish bo‘yicha hisobotlarni olish imkoniyatini berishi kerak, bundan tashqari depozitlar, kreditlar va chakana xizmatlar bozorida boshqa mumkin bo‘lgan hisob varaqlar bo‘yicha bank operatsiyalari bundan mustasno. Bundan tashqari, agar mijoz kredit olishga qaror qilsa, hujjatlar va zerikarli kutish talab qilinmaydi, chunki ariza onlayn tarzda tuziladi.

Bularning barchasi bank filialiga borish faqat kerakli hujjatlarni tekshirish va imzolash zarurati bo‘lishi mumkinligiga bog‘liq. Mijoz eski ish stoli uchun brauzer orqali ham, smartfon va planshetlarning zamonaviy versiyalari uchun ham tizimga kirishi mumkin. Internet-banking imkoniyatlari sizga "bir necha marta bosish" yoki kliklar yordamida muntazam tranzaktsiyalarni amalga oshirish yoki tizimni avtomatik ravishda ishlarni bajarish uchun sozlash imkonini beradi.

Zamonaviy Internet-banking bank mijoziga naqd pul kerak bo‘lmasligi uchun hamma narsani qilishi kerak. Tizim foydalanuvchisi uyali aloqa operatori va Internet-provayderdan tortib kontent provayderi va elektron pul tizimigacha bo‘lgan har qanday turdagi provayderlarga xizmatlar uchun pul to‘lashi kerak. Kommunal xizmatlar, davlat organlariga to‘lovlar (soliqlar, jarimalar) haqida unutmaslik kerak.

Shubhasiz, tezkor pul operatsiyalarini amalga oshirish uchun ko‘plab imkoniyatlarni taqdim etadigan Internet-banking kiber jinoyatchilar uchun yanada jozibador bo‘ladi. Shu sababli, bank tomonidan taqdim etiladigan zamonaviy Internet-xizmatlar tizimi mijozning mablag‘larini yo‘qotishdan ishonchli himoyaga ega bo‘lishi kerak. Bular quyidagilar bo‘lishi mumkin: identifikatsiya qilish va axborotni himoya qilishning ilg‘or tizimlari, ma’muriy himoya – amalga oshirilayotgan operatsiyalar hajmidagi cheklovlar (shu jumladan virtual kartalar) va real vaqtda amalga oshirilayotgan tranzaktsiyalar to‘g‘risida ogohlantirish, shuningdek, kredit tashkiloti xakerlik xavfini Internet-banking orqali mijozga o‘tkazmasligi kerak. Shu bilan birga, ularni qabul qilmaslik imkoniyati mavjud – sug‘urtadan foydalanish.

Bank uchun Internet-banking tizimi foydalidir, chunki uning yordami bilan:

- bank operatsiyalarini amalga oshirish bilan bog‘liq xarajatlar minimal darajaga tushiriladi;

- bankning samaradorligi va servisni qaytarish tezligi oshadi;

- bankning geografik joylashuvi bilan bog‘liq bo‘lmagan mijozlarning aksariyatini jalb qilish mumkin bo‘ladi;

Internet-banking faoliyatining yakuniy reytingi.

Xizmat turlari: uy-joy kommunal xizmatlar to‘lovi; soliq to‘lovlari; yo‘l harakati xavfsizligi Bosh inspektsiyasining shtraflari; kreditlarni to‘lash; telefon aloqasi, uyali aloqa va Internet uchun to‘lovlar; boshqa rekvizitlarga to‘lovlar; boshqa mijoz kartasiga pul o‘tkazish; kartadagi operatsiyalar bo‘yicha hisobotlar; joriy kreditlar haqidagi axborot olish (qarzlar qoldig‘i, muddatida to‘lanmagan to‘lovlar va b.); kartani blokirovka qilish va b.

Internet-banking Guliston shahrining iqtisodiy faol fuqarolari tomonidan qanday foydalanilayotgani haqida ma’lumot olish uchun 45 kishini so‘roq qilgan tadqiqot o‘tkazildi. Ularga savollar berildi:

1. Siz Internet-bankingdan foydalanasizmi?

2. Agar yo‘q bo‘lsa, nega?

3. Agar shunday bo‘lsa, qanday afzalliklarni ta’kidlashingiz mumkin?

4. Qanday kamchiliklar bor?

5. Bankni tanlashda Internet-bankingning mavjudligi va sifatini muhim shart deb hisoblaysizmi?

6. Internet-banklarda qaysi xizmatlardan tez-tez foydalanasiz?

Uy-joy kommunal xizmatlari uchun to‘lov;

Soliq to‘lovlari;

Yo‘l harakati politsiyasi jarimalari;

Kreditlarni to‘lash;

Depozitlarni to‘ldirish;

Telefon, internet uchun to‘lov;

O‘zboshimchalik bilan tafsilotlar uchun to‘lovlar;

Boshqa bank mijozining kartasiga pul o‘tkazish;

Foydalanuvchi tanlagan har qanday davr uchun karta operatsiyalari to‘g‘risidagi hisobot;

Joriy kreditlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar (qarz qoldig‘i, kechiktirilgan to‘lovlarning mavjudligi va to‘lov jadvali).

7. Internet-banking qaysi bankdan foydalanasiz?

8. Internet-banking xizmatlariga qanday xizmatlarni qo‘shishni xohlaysiz?

So‘rov natijalariga ko‘ra, eng ko‘p ishlatiladigan xizmatlar: uy-joy kommunal xizmatlarini to‘lash, o‘zboshimchalik bilan tafsilotlar uchun to‘lovlar va joriy kreditlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar. Internet-banking interfeysida ko‘rishni istagan xizmatlar havo va temir yo‘l chiptalarini to‘lashdir. Mijozlar joriy va boshqa to‘lovlarni to‘lash uchun Internet-bankingdan foydalanishni xohlashlarini ta’kidladilar, ammo ushbu xizmatlar Internet-banking tomonidan taqdim etilmaydi. Shuningdek, respondentlarning aksariyati uchun Internet-bankingning mavjudligi bankni erkin tanlash uchun muhim shart hisoblanadi (ish haqi loyihasidan qat’i nazar).

Internet-bankingning afzalliklari: qulaylik (80%); vaqtni tejash (75,5%); tijorat hisobiga kirish uchun tezkor parolni kiritish (35,5%).

Internet-bankingning kamchiliklari: tijorat hisob varaqlari xavfsizligini yetarli darajada himoya qilmaslikdan qo‘rqish (46,7%); xizmatlar spektrining kichikligi (33,3%); hech qanday kamchilik yo‘q (20%).

Internet-bankingga ulanish protsedurasining soddaligi (44,4%)

Internet-bankingga ulanganmi yoki yo‘qmi, har qanday kontragentga to‘lovlarni qabul qilish va amalga oshirish imkoniyati.(42,2%)

Fuqarolarning Internet-bankingdan foydalanmasligining sabablari:

Internet xizmati bilan qanday ishlashni bilmaslik - 35,5%

Xavfsizlik xavotirlari - 44,4%

Shaxsiy muloqotni afzal ko‘rish - 22,2%

Mijoz banki Internet xizmatlarini taqdim etmaydi - 4,4%

Internet xizmatidan qoniqmaslik - 6,6%.

Xulosa qilishimiz mumkinki, Internet-banking, ehtimol, bankka odatiy sayohatlarni to‘liq va butunlay almashtira olmaydi. Buning sababi shundaki, inson psixologiyasi texnologiyaga qaraganda sekinroq o‘zgaradi. Bank mijozi o‘z pullari saqlanadigan muassasaning ishonchliligini muntazam va shaxsan tekshirishi kerak va bank peshtaxtasiga tegish imkoniyati Internet va telefon xizmati tomonidan ta’minlanmaydi. Ammo Internet-resurslar haqida ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lgan va ulardan ko‘proq foydalanadigan yosh avlod Internet-banking xizmatlaridan moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishning ustuvor usuli sifatida foydalanishi mumkin.

Bank va foydalanuvchi o‘rtasida xatarlarni shaffof taqsimlash Internet-bank faoliyatining muhim jihati hisoblanadi. Bugungi kunda, masalan, xakerlik hujumida kim moddiy javob berishi aniq emas. Shu bilan birga, bu erda juda ko‘p noaniq fikrlar mavjud. Endi ixtiyoriy sug‘urta har doim ham barcha banklar tomonidan amalga oshirilmaydi. Afsuski, Internet-banking ko‘pincha bu e’tibordan chetda qoladi.

Xulosa. Bugungi kunda Internet-bankingni rivojlantirish oldida banklar ularni yanada rivojlantirishga turtki berishi mumkin bo‘lgan bir qator muammolar mavjud.

Bir tomondan, foydalanuvchilar uchun raqobat hali yetarlicha qizib ketmagan, boshqa tomondan, davlat bu masalada o‘z pozitsiyasini hali e’lon qilmagan. Banklar ma’lum foydalanuvchilarga xizmat paketlari bo‘yicha takliflar tuzishlari va ularni tezda mijozlarga yetkazishlari mumkin.

Ushbu ish yakunida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

- banklar mijozlar ko‘rishni xohlaganidan kamroq Internet-bank xizmatlarini taqdim etadilar;

- olib borilgan tadqiqotlar natijalari Internet-banking naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil etishning ilg‘or vositalaridan biriga aylanayotganining aniq dalilidir, uning rivojlanishini, shuningdek, aholi orasida tobora ommalashib borayotganini payqamaslik mumkin emas;

- Internet-bankingdan foydalanganda bank mijozlari uchun ushbu turdagi naqd pulsiz hisoblashning juda ko‘p afzalliklari aniqlandi;

- fuqarolar kundalik iqtisodiy hayotda Internet-bankingdan foydalanishga tayyor, ammo ular ushbu xizmat haqida yetarli ma’lumotga ega emaslar va pul mablag‘larini xavf ostiga qo‘yishdan qo‘rqishadi.

Internet-bankingning yanada samarali ishlashi uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

- taqdim etilayotgan Internet-bank xizmatlari spektrini kengaytirish;

- Internet-bankingdan foydalanish mexanizmi bank ofislarida operatsion kassirlar orqali xizmatlarni to‘lashdan kam bo‘lmasligi kerak;

- aholini Internet-banking xavfsizligi, afzalliklari va ko‘rsatilayotgan xizmatlari to‘g‘risida xabardor qilish;

- nogiron mijozlar bilan alohida ijtimoiy guruh sifatida ishlash uchun Internet-banking xizmatlari paketini yaratish.

Internet-banking - bu to‘lovlarning istiqbolli segmenti, shu jumladan turli banklarning mijozlari o‘rtasida. Va, ehtimol, xorijiy Evropa mamlakatlari tajribasi tasdiqlaganidek, kelgusi yillarda chakana bank xizmatlarining katta qismi, shuningdek, bugungi kunda to‘lov terminallari orqali amalga oshirilayotgan operatsiyalar Internet-bankingga o‘tadi.

Hozir ham ko‘plab tahlilchilar Internet-banking uyali telefon paydo bo‘lganidan beri eng foydali ixtiro ekanligiga ishonishadi. Qanday bo‘lmasin, har birimiz hozir buni tekshirib, Internet-bankingning barcha imkoniyatlarini baholay olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliqoriev O. Internet-banking – innovatsion bank xizmati. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. 2011. №1. B.280-290.

2. Barыlo Ye.V., Shakirova K.V., Zyabliskaya N.V. Razvitie distansionnogo bankovskogo obslujivaniya. Sravnitelnaya xarakteristika internet-bankinga i mobilnogo bankinga. // Regionalnыe problemы preobrazovaniya ekonomiki.2020. №6. S.101-109.

3. Internet-banking: borba za polzovatelya. // Ekspert. 07.03. 2011. №9.

4. Roganova S.Yu., Matyukova V.S. Issledovanie i analiz ispolzovaniya distansionnogo bankovskogo obslujivaniya na osnove rassmotreniya yego preimuщestv i nedostatkov. // Ekonomika, predprinimatelstvo i pravo. Tom 7. №4. Oktyabr-dekabr 2017. S. 217-224.

CURRENT FINANCIAL PERFORMANCE OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF UZBEKISTAN

J.M.Zikriyayev, *GulDU mustaqil izlanuvchisi*
B.Mustafoev, *GulDU mustaqil izlanuvchisi*

1. Introduction

Uzbekistan was established in the early 1920s as a part of a ‘national delimitation’ and as one of the Soviet Socialistic Republics, every aspect of the life in the country was strictly

controlled by the Soviet government. The Republic of Uzbekistan became independent on September 1, 1991 and established itself as a parliamentary democracy. The country is located in the heart of Central Asia and is a doubly landlocked country surrounded by other Central Asian countries: Tajikistan on the Southeast, Turkmenistan on the South, Kyrgyzstan on the Northeast and Kazakhstan on the North and Northwest. Uzbekistan consists of twelve provinces and the Autonomous Republic of Karakalpakstan. The city of Tashkent is the capital of Uzbekistan. The Republic of Karakalpakistan and the twelve provinces are subdivided into 163 districts and 80 municipalities. The oasis towns of Khiva, Bukhara, Samarkand and Tashkent mark the famous "Silk Road" over which caravans delivered the products of Europe to exchange for those of Asia.

According to the State Committee on Statistics of Uzbekistan (2013), its population exceeded 30 million in 2013 and increased by 1.4 per cent since early 2011. Currently, more than 36 per cent of the population in Uzbekistan live in urban areas and the rest live in densely populated rural communities. Uzbekistan is one of the largest cotton producing and exporting countries in the world (sixth largest cotton producer and fifth largest exporter) as well as having large deposits of gold, uranium, natural gas and various commodities (The World Bank, 2014).

This paper is dedicated to presenting a descriptive overview of the Uzbek education system, including the higher education system in context of reforms, administrative structure and finance. In this research, a comprehensive comparison between the higher education system of Uzbekistan and the rest of the Central Asian countries is also provided.

2. Education reforms

The education system before independence was completely different that Uzbekistan had to virtually start everything from anew and address a whole range of issues on policy, governance, planning and management of education. The need to improve teaching skills, tools and techniques; upgrade the curriculum; and provide with adequate resources was also transparent. Therefore, the new government introduced the Law on Education in July 1992 in order to provide the legal basis for the sector and to set off the most urgent reforms needed to adapt the education system. The following reforms have been introduced in the education sector over the last two decades:

- In 1997, the Law on Education was revised to more explicitly advocate for the children's right to education and protection as well as to affirm a commitment to provide free compulsory education for all residents of the country in public schools. The law also addresses "the right of workers to individual leave for training purposes, the financial autonomy of institutions including the possibility to conclude contracts with companies and the right to establish private pre-primary schools" (UNESCO-IBE, 2011).
- The government adopted the National Programme for Personal Training (NPPT) project at the end of August 1997. According to the government authorities, the NPPT provides a consistent framework for the reform being launched and further directs the educational development of the country well into the 21st century. The main function of the NPPT is the development of a unified and continuous instruction and training programs as well as the mandate for the government to provide 12 years of compulsory education based on a "4+5+3" pattern.[96]

[96] 4 years - primary education; 5 years - junior secondary education; and 3 years - senior secondary education

➢ The National Programme on School Education Development (NPSED) for the period 2004-2009, with the aim of improving the quality of education, was adopted in 2004. According to a recent report of UNICEF (2010), successes of NPSED consist of:

❖ the construction of more than 350 new schools and the renovation of approximately 8,150 existing schools (83 per cent of all schools within the country);

❖ improved the state educational standards and curricula;

❖ the strengthening of staff in-service training and their salaries;

❖ modern laboratory equipment, teaching aids, and textbooks provided to all schools that enclosed by the programme; and

❖ the development of sport curriculums as well as improvements of sports equipment and playing fields in schools.

➢ The Child-Friendly School Project introduced in 2006 with the purpose of improving the efficiency and quality of basic education in areas facing improvement challenges. The project brings in new instruction technologies, also tools for monitoring and assessing teacher performance and the active participation of parents of children in schools.

➢ In 2008, the National Program on Improving Quality and Efficiency of Education was introduced, covering main public priorities for 2008-2012.

➢ Resolution of the CMUZB of (30/09/2008) – addresses issues such as child labour as well as domestic violence against pupils and children with disabilities.

As a result of these reforms, the system of continuous education consists of following educational establishments providing instructional services (NHDR, 2011):

Pre-school instruction – delivered by both public and private pre-school educational establishments; General secondary education - mainly by public schools and by an insignificant number of private schools on a fee basis; Secondary special and vocational education – by public vocational colleges and academic lyceums which provide free education services; Higher education - by public institutes and universities, providing free and a fee based education; Postgraduate education - by academies, institutes, universities and business schools; and increasing the level of professional skills and personnel education - at institutions, universities, business schools and specialised institutions for upgrading professional skills.

3. Recent economic performance of the country

According to the World Bank (2014) assessment, Uzbekistan is a lower-middle income country with a small-sized economy. During Soviet times, the economy of all Central Asian countries was regulated by the central government in Moscow. Without Soviet support, Uzbekistan's economy experienced a major decline during its period of transition to a market economy. During the recent decade, however, Uzbekistan's economy continued to perform strongly. For example, real gross domestic products (GDP) growth averaged 8.3 per cent per year between 2008 and 2013 (see Figure 1). That made Uzbekistan's economy one of the fastest rising economies among the middle-income countries and among the CARs over the recent years.

Figure 1: GDP growth in Uzbekistan, its key trade partners, ECA, Lower- and Upper-Middle income countries (in per cent)

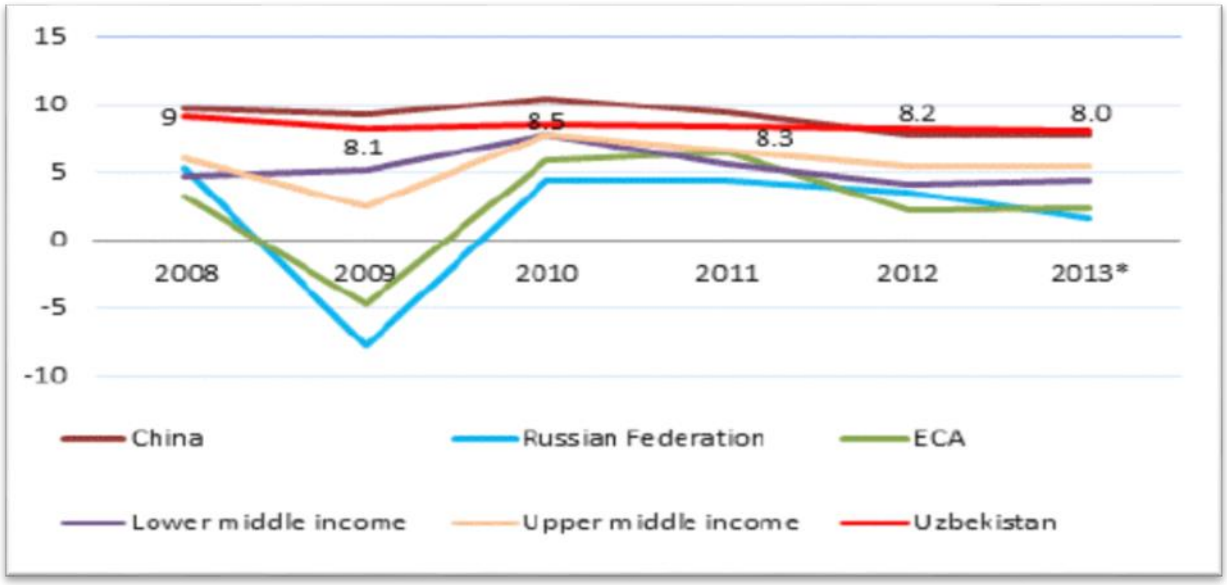

Source: Asian Development Bank (2014)

The economy of Uzbekistan is primarily services-based, since services sector accounts for approximately 48 per cent of the GDP and the employs 35 per cent of population. Industry and manufacturing together account for more than 32 per cent of GDP and employ 19.5 per cent of the workforce. Finally, agriculture accounts for 19 per cent of GDP and employs 38.5 per cent of the population. However, the core contributor to the economic growth was industry including construction, which increased by 8 per cent in 2012 and by 9 per cent in 2013. At the same time, services decreased from 10.4 per cent to 8.8 per cent (ADB, 2014).

Figure 2: The main contributors to growth: agriculture, industry, services, net indirect taxes and GDP

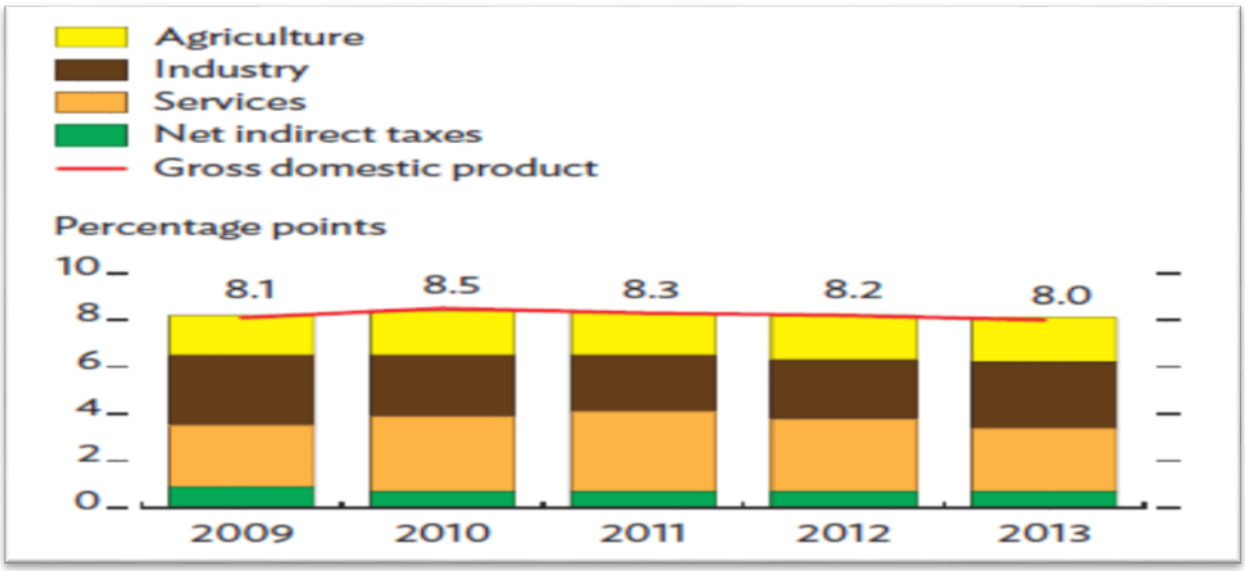

Source: State Committee on Statistics, (2013), ADB estimates

In industry, the continuing innovation and modernization program backed by significant public investment and recovering external demand, increased the production of construction materials, textiles, machinery and foodstuffs. However, services posted considerable growth as retail trade, finance, telecommunications and catering all recorded double-digit raises. The ongoing housing marking boom increased construction growth to more than 16 per cent in 2013 from 11 per cent in 2012. Despite favourable weather conditions and record harvest of the main cereal and vegetable crops, agriculture expanded by less than 6.8 per cent in 2013 compared to 7 per cent in 2012 (see Figure 2). The foreign direct investment (FDI) decreased from 3.6 per cent of GDP in 2011 to more than 1.5 per cent of GDP in 2012 and 2013 (The World Bank, 2014).

Figure 3: Inflation and broad money growth

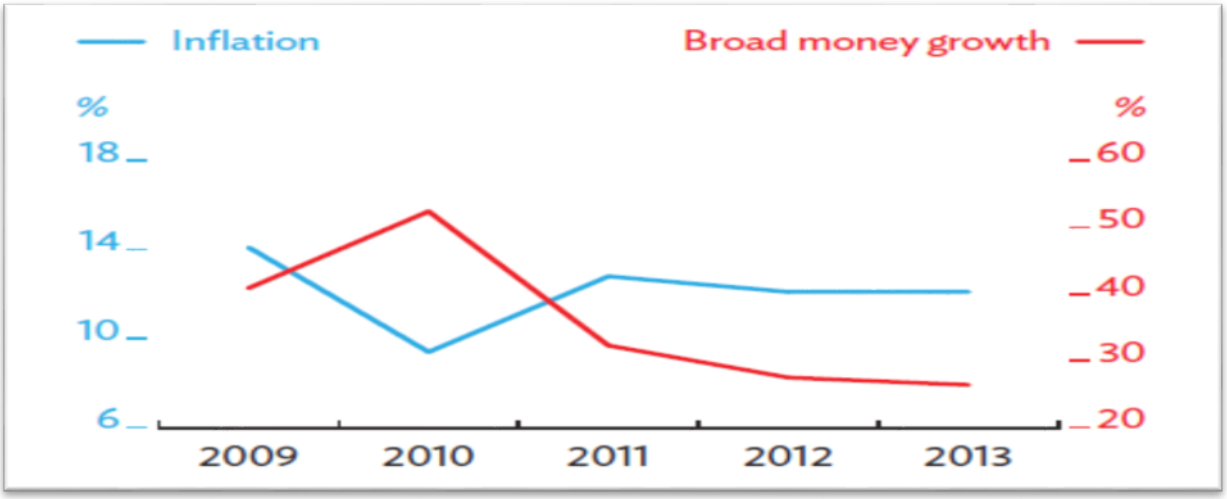

Source: International Monetary Fund, ADB estimation (ADB, 2014)

According to the report published by the International Monetary Fund that inflation rate was 6.8 per cent in 2013 which was below the target range (7-9 per cent) set by the Central Bank of Uzbekistan (see Figure 3). Despite wage and pension increases, inflation was held in check by ongoing global food price deflation, lower import costs and the Central Bank's sterilization of excess liquidity. At the end of 2013, the main Central Bank rate was reduced from 12 to 10 per cent, signalling lower inflation expectations for 2014. Moreover, unemployment rate slightly decreased to 4.8 per cent in 2013 from 5 per cent in 2011 (Ministry of Labour of Uzbekistan, 2014).

Lower demand for Uzbekistan's exports and lower commodity prices have led the government to take action to support the domestic economy. In 2013, the government increased the current spending on health, education and public sector wages as well as capital expenditure. After the tax cuts for small and medium sized enterprises as well as individual entrepreneurs in industry and service sectors, the tax revenue declined along with lower projected "Funds for Reconstruction and Development (FRD)" budget. Moreover, higher public current and capital spending resulted in a smaller budget surplus of 0.3 per cent of GDP in 2013, that is estimated having narrowed to 1.7 per cent of GDP in 2013 from the 8.2 per cent in 2011 (see Figure 4).

Figure 4: The government revenue and expenditure as well as augmented budget

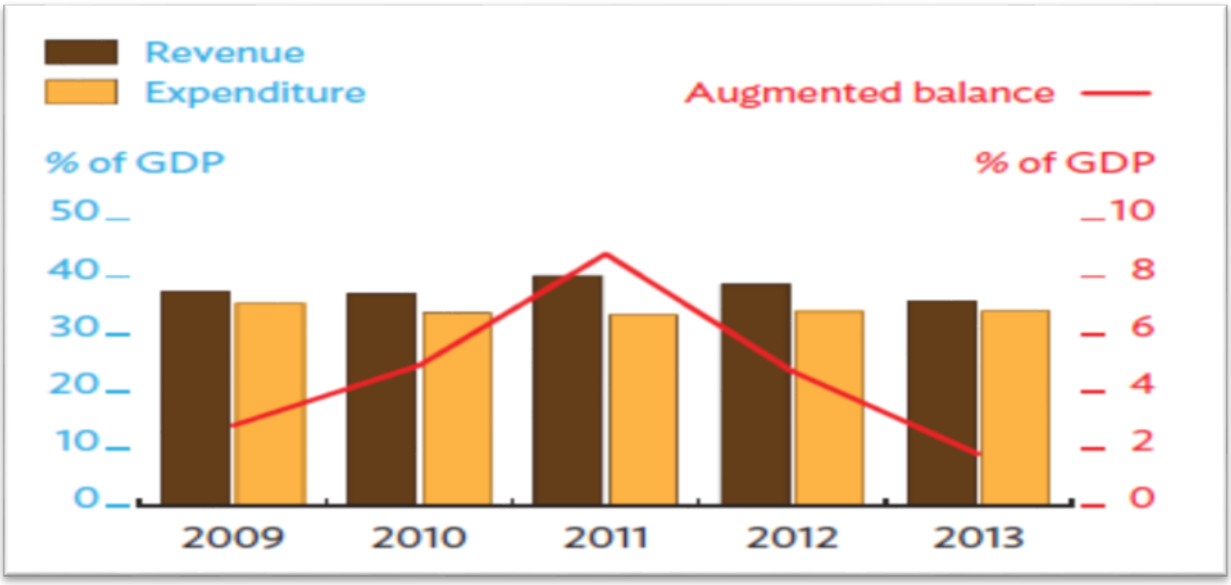

Note: Augmented budget includes the FRD

Source: International Monetary Fund, ADB estimates (ADB, 2014)

According to the figure above, the government's budget revenue (including the FRD's estimated revenue) decreased insignificantly from 39 per cent of GDP in 2011 to 36 per cent in 2013. Increased government expenditures (including the FRD's estimated expenditures), especially for health and education, assisted to insignificantly increase budget spendings from 33.8 per cent of GDP in 2012 to 34 per cent in 2013. In other words, public capital expenditure grew from 4.2 per cent of GDP in 2012 to 4.5 per cent of GDP in 2013. Public spendings on health increased from 3 per cent of GDP in 2012 to 3.2 per cent in 2013, whereas the government expenditures on education were sustained at about 8 per cent of GDP in 2013 as in the preceding year (The World Bank, 2014).

4. Recent growth performance

After Soviet Union collapsed in 1990, the independent republics have experienced social, political and economic challenges which they were weakly prepared to meet (Brunner and Tillett, 2007). Obviously, there were no longer allocations of financial resources from the Central-Moscow to the governments of the "newly" independent countries for running social programs, such as housing, health care and education, nor subsidies for higher education, training and research. According to the EC Tempus report published in 2011, the collapse of the Soviet Union had a more severe influence on the economy of the Central Asian countries – Uzbekistan, Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, Tajikistan and Turkmenistan – compared to other former Soviet Republics. Perhaps for this reason, the economy of these five countries is not noticeably improved between 1990 and 2014 which can be seen from their GDP growth rate. Accordingly, Figure 5 represents annual percentage growth rate of GDP at market price based on constant local currency.

Figure 5: GDP growth (by percentage)

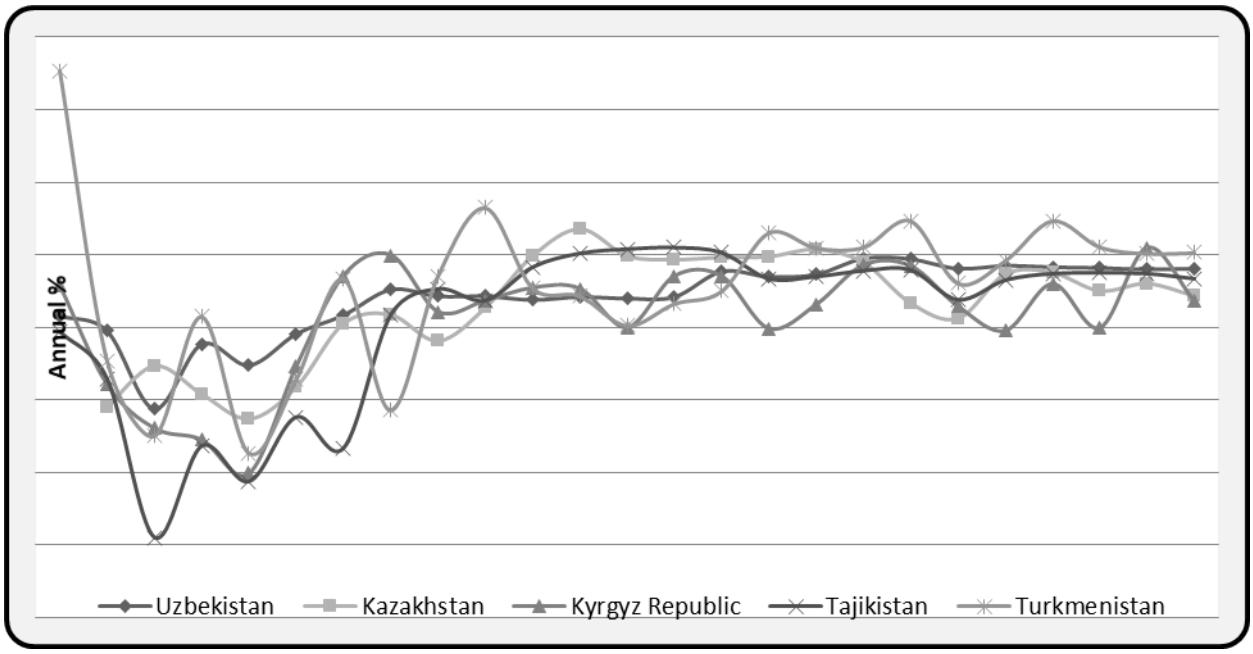

Source: World DataBank (2015)

All CARs have experienced two growth phases – recession and growth – over the period of 1990 to 2001. However, GDP growth rate of all these countries were stably fluctuated and ranged between 0 and 15 – since 2001. In the recent years, it seems that almost all the CARs, except Turkmenistan, have recovered satisfactorily to reach and exceed their 1991 GDP value. Moreover, another indicator which represents economic performance and financial stability of the countries is the Gross National Income (GNI) per capita. The figure below exposes GNI per capita, which were converted to international dollars utilising purchasing power parity rates, for Uzbekistan, Kazakhstan and Turkmenistan from 1993 to 2014 and for the Kyrgyz Republic and Tajikistan after 1990 when their series commences. According to the GNI per capita indicator, residents of Kazakhstan and Turkmenistan have received relatively higher salaries compared to their counterparts. These findings suggest that the economy of these two Republics have rapidly recovered after the collapse of the Soviet Union.

Figure 2.6: GNI per capita (USD, PPP)

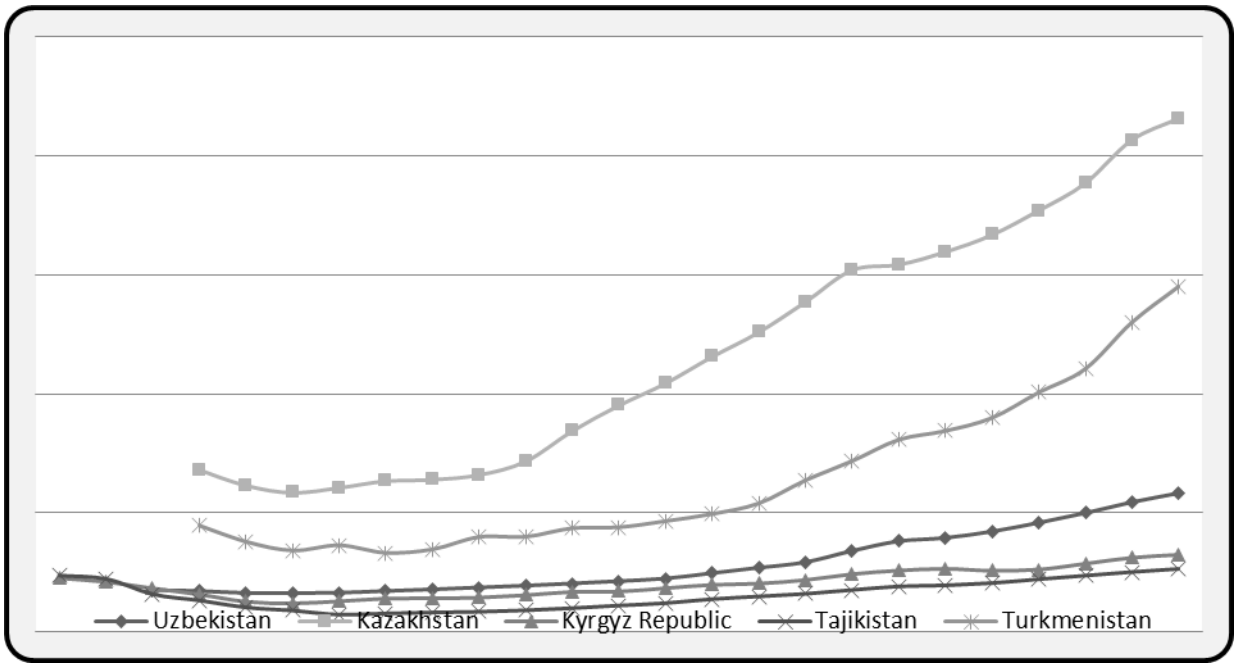

Source: World DataBank (2015)

5. Summary

The detailed analysis of the Uzbek higher education system and factors that determine its development expose that (1) insufficient financial resources have been allocated to public HEIs from the government budget, (2) inflows of limited local and foreign investments to the public HEIs, (3) insufficient financial autonomy of the public HEIs and (4) a lack of competition between institutions for clients. The Uzbek universities do not have to compete for students who are "buyers" of educational services, therefore there is a lack of incentives by universities to strength their financial performance and to improve the quality of education. Moreover, financial and institutional restrictions imposed by the Cabinet of Ministers of Republic of Uzbekistan prevent the creation of incentive for building capacities, as well as extensive state regulation of higher education inhibits the appropriate responses to new problems and challenges.

References

1. ADB (2014). Asian Development Outlook 2014: Fiscal Policy for Inclusive Growth . Asian Development Outlook.

2. ADB Evaluation Study (2010). Uzbekistan: Education. Asian Development Bank: Independent Evaluation Department.

3. Brunner, J. J. and Tillett, A. (2007). Higher Education in Central Asia: The Challenges of Modernization. International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.

4. Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan №341 “On State Educational Standards” (1997).

5. Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan №343 “On State Educational Standards” (2001).

6. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № 463-I “ On National Programme for Personal Training” (1997).

7. EC Tempus 2010, Higher Education in Uzbekistan. National Tempus Office Uzbekistan. Available online: http://uzdoc.eu/sites/default/files/uzbekistan_review_of_higher_education.pdf

8. Index Mundi 2013, Uzbekistan Economy Profile 2013. CIA World Factbook. Available online: http://www.indexmundi.com/uzbekistan/economy_profile.html

9. Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan (MF) 2013, Data on Uzbekistan. Available online: https://www.mf.uz/en/

10. Ministry of Labour of Uzbekistan 2014, Unemployment rate in Uzbekistan. Available online: http://www.mehnat.uz/en

11. Ministry of Finance of the Russian Federation (MFRF) 2013, Expenditure per student, tertiary . Available online: http://www.minfin.ru/en/budget_reform/index.php

12. Mirkurbanov, N.M., Anoshkina, V. and Danilova, E. (2009). Higher Education in Uzbekistan: Structure Developments and Reform Trends. Policy Brief, No. 1 (12).

13. National Human Development Report Team (2011). Education in Uzbekistan: Matching Supply and Demand. UNDP Uzbekistan.

14. OECD (2015), Public spending on education (indicator). doi: 10.1787/f99b45d0-en (Accessed on 07 November 2015).

15. State Committee on Statistics (SCS) 2013, Uzbekistan in Figures. Available online: http://www.stat.uz/en/publications/4315/

16. State Test Centre (STC) 2013, Quotas for 2012-2013 academic year placement (in Uzbek language). Available online: www.dtm.uz

17. Statistical Bulletin 2005, Development of Education System in Uzbekistan. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics.

18. The Central Bank of the Republic of Uzbekistan 2014, Exchange Rates Archives. Available from: http://cbu.uz/eng/section/rates

19. UNESCO-IDE 2011, World Data on Education. 7th edition, revised version August 2011. Available online: http://www.ibe.unesco.org/en.html

20. UNICEF Uzbekistan (2010). Education in Uzbekistan Country Profile.

21. World Bank Group (2014). Uzbekistan Partnership: Country Program Snapshot.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КРЕДИТОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Б.Тухлиев, *Докторант ГулГУ*
Ф.М.Зикрияев, *Соискатель ГулГУ*

В данной статье анализируется современное состояние кредитования экономике в целом и кредитования инвестиционных проектов в Узбекистане, а также рассматривается круг актуальных проблем.

Ключевые слова: гарантия, инвестиция, инвестиционный проект, инвестиционный кредит, коммерческий банк, кредит, процентная ставка, ресурсная база, ставка рефинансирования.

In this article current state of financing investment projects in Uzbekistan was analyzed and actual issues were determined.

Keywords: guarantee, investment, investment project, investment loan, commercial bank, loan, interest rate, resource base, refinancing rate.

С обретением независимости Узбекистан осуществляет свою собственную независимую внутреннюю и внешнюю политику, исходя из традиций и исторического прошлого узбекского народа, географического расположения и накопленного экономического потенциала.

Особое внимание правительство Республики Узбекистан уделяет совершенствованию инвестиционного климата и созданию благоприятных условий для привлечения иностранных инвестиций в экономику республики, активного участия иностранных инвесторов в процессе приватизации и денационализации, в производстве конкурентоспособной на международных рынках продукции.

Эффективным инструментом структурных преобразований приоритетных отраслей экономики республики выступает государственная политика по привлечению иностранных инвестиций. Привлечение и адресное использование иностранных инвестиций в экономику нашей страны является одним из направлений взаимовыгодного экономического сотрудничества между странами. С помощью иностранных инвестиций можно улучшить производственную структуру экономики, создать новые высокотехнологические производства, создать новые рабочие места, модернизовать основные фонды и технически перевооружить многие предприятия, подготовить специалистов и рабочих, внедрить передовые достижения менеджмента, маркетинга и ноу-хау, наполнить внутренний рынок качественными товарами отечественного производства с абсолютной энергетической независимостью. Недра одновременным увеличением объемов экспорта в зарубежные страны.

Республика Узбекистан - это одно из немногих государств в мире, экономика которого характеризуется Узбекистана обладают огромными запасами полезных ископаемых и природных ресурсов. Страна занимает лидирующие позиции в мире в плане золота, урана, меди, серебра, свинца, цинка, вольфрама, редких металлов и других запасов.

Наша страна входит в десятку стран по запасам газа и нефти, угля и урана. Производимая в стране электроэнергия по стоимости в 4 раза ниже средней цены, которую уплачивают промышленные потребители в развитых странах. Также Узбекистан обладает наиболее диверсифицированной экономикой в Центральной Азии. Узбекистан является единственным в Центральной Азии государством, выпускающим широкую номенклатуру современных автомобилей, грузовиков, высококачественной сельхозтехники: от мини- тракторов до комбайнов, крупнейшим в регионе производителем химической, текстильной, пищевой продукции, строительных материалов, электроники и электротехники.

Под руководством Президента нашей страны Шавката Мирзиёева реализуются широкомасштабные реформы по привлечению иностранных инвестиций и созданию еще более оптимальных условий для ведения бизнеса. В процессе либерализации экономики приоритетное значение приобретает улучшение инвестиционного климата нашей страны. Как известно, Президент Республики Узбекистан 7 февраля 2017 г. утвердил комплексный

Указ «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан в 2017-2021 гг.», который также предусматривает задачи по расширению кредитования перспективных проектов субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства, эффективное использование привлеченных иностранных инвестиций и кредитов в Республике Узбекистан.

В национальной экономике банковская система является важнейшим институтом, обеспечивающим общую экономическую стабильность и безопасность ее развития. Мировой опыт свидетельствует, что полноценное развитие банковской инфраструктуры дает решающий импульс росту национальной экономики. Через банковские системы образуются крупнейшие инвестиционные ресурсы и государства заинтересованы в их направлении на нужды национальной экономики.

Как отметил Президент Республики Узбекистан Ш.Мирзиёев, “В развитии экономики важную роль играет надежная и стабильная банковско-финансовая система. Без повышения доверия к ней населения и субъектов предпринимательства мы не сможем полностью освободиться от «теневой» экономики” [1]. В реализации в 2018 году намеченных задач по развитию банковской системы основное внимание необходимо уделять обеспечению плодотворного и взаимовыгодного сотрудничества между банками и субъектами предпринимательства, в частности в кредитных отношениях.

Как свидетельствует опыт высокоразвитых стран мира, среднесрочные и долгосрочные кредиты коммерческих банков являются важным источником финансирования инвестиционных проектов.

В Узбекистане также большое внимание уделяется развитию кредитования инвестиционных проектов за счет долгосрочных инвестиционных кредитов коммерческих банков. Категория среднесрочных кредитов в республике отсутствует.

Активизация инвестиционной деятельности коммерческих банков обусловлена проведением активной инвестиционной политики государства. Так, в 2015 году было привлечено и освоено инвестиций за счет всех источников финансирования в эквиваленте 15,8 млрд. долл. США, или с ростом против 2014 года, на 9,5%. Свыше 21 % всех инвестиций - иностранные вложения, при этом 73 % иностранных инвестиций составили прямые иностранные инвестиции [2].

Устойчивое продвижение страны по пути демократических преобразований, обеспечение стабильности экономического роста, надежная защита интересов частного предпринимательства, поступательное сокращение присутствия государства в экономике способствуют к повышению инвестиционной привлекательности Узбекистана для иностранных инвесторов.

Важно отметить, что основная часть привлекаемых инвестиций направляется на реализацию проектов по модернизации, техническому и технологическому обновлению отраслей реального сектора экономики республики.

Ниже рассмотрим динамику кредитных вложений и уровень долгосрочных кредитов коммерческих банков страны (таблица 1).

Таблица 1.

Кредиты-брутто и инвестиционные кредиты коммерческих банков Республики Узбекистан [3]

Показатели	**Годы**	**Изменен**

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	ие в 2018 году по сравнению с 2013 годом
Кредиты-брутто, трлн. сум	**2**	**2**	**3**	**4**	**5**	6	**3,4 раза**
Инвестиционные кредиты, трлн. сум	**15,7**	**8,5**	**10,2**	**12,2**	**32,0**	41,0	**2,6 раза**

Как становится очевидным из приведенных данных в таблице, в 2013-2018 годах сумма долгосрочных кредитов коммерческих банков Узбекистана имела тенденцию роста. Это свидетельствует о том, что банки особое внимание уделяют предоставлению инвестиционных кредитов, в частности, крупные банки республики активно участвуют в финансировании весомых инвестиционных проектов.

Стабильный рост ресурсной базы коммерческих банков способствует увеличению объёма долгосрочных кредитов, направляемых в реальный сектор экономики. Так, по состоянию на 1 января 2018 года общая сумма кредитных вложений коммерческих банков Республики Узбекистан составила 66,9 трлн. сум, что на 30,9% больше, чем в 2017 году. Важно подчеркнуть, что доля долгосрочных кредитов в общем объеме кредитных вложений банков была равна 58,7% [3].

Между тем есть ещё ряд актуальных проблем, связанных с совершенствованием практики кредитования инвестиционных проектов. В частности, в банковской практике республики недостаточно широко используются необходимые инструменты эффективного управления кредитными рисками, поскольку известно, что эффективное управление кредитными рисками - важное и обязательное условие совершенствования практики кредитования инвестиционных проектов. В свою очередь обеспеченность инвестиционных кредитов - одно из условий снижения кредитного риска.

В США для обеспечения возвратности кредита банки используют два вида гарантий. В случае, если финансовая устойчивость гаранта сомнительна или неизвестна, то, во-первых, применяется гарантия, обеспеченная залогом имущества гаранта, т.е. она, дополняется залоговым обязательством. В случае доверия к финансовой устойчивости гаранта используется необеспеченная гарантия.

Во-вторых, при получении гарантии банк, выдающий кредит, должен убедиться в готовности гаранта выполнить свое обязательство. Для этого зарубежные банки практикуют обязательную беседу с гарантом на предмет подтверждения его намерения выполнить гарантийное обязательство.

В-третьих, гарантии должны быть правильно оформлены и подписаны лишь лицами, которые имеют на это полномочия [5].

Между тем в отечественной практике, по существу, отсутствуют механизмы, стимулирующие развитие производственных инвестиций коммерческих банков. В Узбекистане, например, не используются такие общепринятые по мировым меркам инструменты, как льготный порядок резервирования привлеченных средств, а также особые условия рефинансирования коммерческих банков под реальные инвестиционные проекты.

Помимо этого, отмечаются трудности с качественным подбором показателей, необходимых для проведения объективной оценки потенциальных заемщиков, поскольку

именно от них зависит результат анализа финансовой отчетности предприятия, а, следовательно, и группа риска, к которой будут впоследствии отнесет»! заемщики.

Коэффициенты, используемые для анализа, не всегда могут дать объективную характеристику финансового состояния заемщика в связи с инфляцией, особенностями переходного состояния в экономике, спецификой деятельности заемщика в зависимости от отраслевой принадлежности. Это, в свою очередь, требует сравнения со среднеотраслевыми показателями при отсутствии необходимой для сопоставления информации.

Используемая в настоящее время в Узбекистане методика определения возвратности кредита основана лишь на анализе нескольких основных показателей (коэффициент покрытия, показатель ликвидности, коэффициент автономии и динамика наличия собственных оборотных средств) и, в случае наличия поручителей, анализ проводится по тем же показателям. Данная методика не дает полноценной характеристики потенциального заемщика и не учитывает его "кредитной истории", а также исключает такие варианты, при которых предприятие - заемщик может лишиться своей лицензии (либо работы - для физического лица) или испытывать временные затруднения с выплатой банку своего долга. Существует множество других факторов, не учитываемых данной методикой, которые могут привести не только к образованию просроченной задолженности у заемщика, но и к кризисному положению банка.

Также наблюдается ухудшение кредитного портфеля банков в результате увеличения объема директивных кредитов. Международная практика показывает, что большое количество льготных директивных кредитов может привести к повышению стоимости кредитования для других субъектов экономики и снижению качества кредитного портфеля банков.

Комплексные меры по либерализации валютной политики и валютного рынка, осуществленные в 2017 году, несомненно, стали одними из важнейших реформ в денежно-кредитной сфере. В течение 2017 года Центральным банком и Правительством страны была осуществлена масштабная работа по подготовке к либерализации валютной политики. Начиная с сентября 2017 года, был внедрен механизм определения обменного курса национальной валюты на основе спроса и предложения на иностранную валюту в экономике, а также были отменены ограничения по покупке, продаже и распоряжению валютными средствами, ранее установленные для населения и субъектов предпринимательства.

Надо сказать, что относительно высокий уровень девальвации национальной валюты – сума, за счет либерализации валютной политики снижает эффективность кредитования инвестиционных проектов (рис. 1).

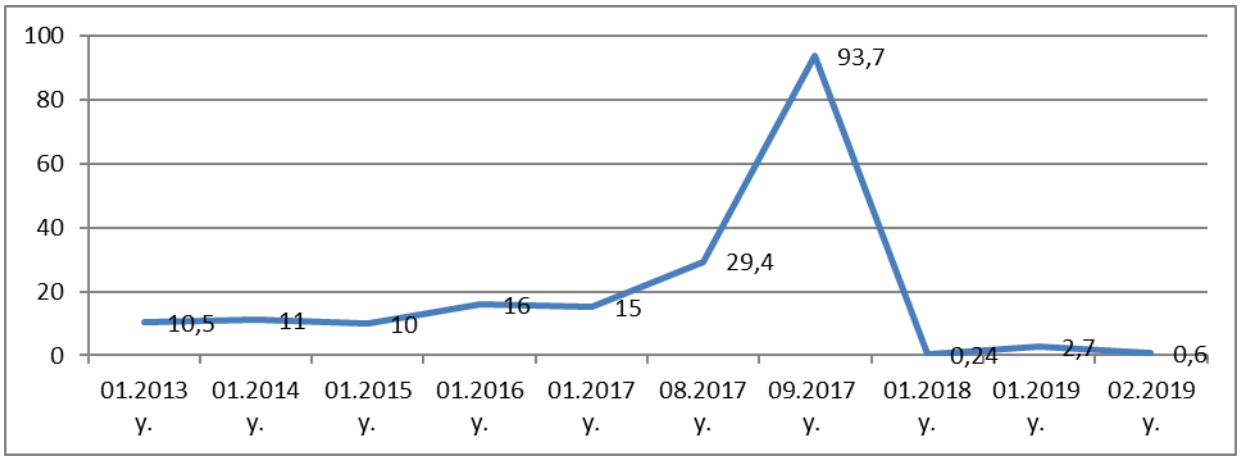

Рисунок 1. Годовой уровень девальвации сума по отношению к доллару США [6].

Как явствует из рисунка, годовой уровень девальвации сума остается на относительно высоком уровне, в результате чего снижается эффективность кредитования инвестиционных проектов.

Следует подчеркнуть, что в банках страны наблюдается нехватка долгосрочных ресурсов, необходимых для кредитования инвестиционных проектов. Основную долю банковских ресурсов занимают остатки средств на текущих счетах клиентов. Потенциал инвестиционного применения банковских депозитов ограничен, так как они размещаются на небольшой срок с целью сохранения капитала и не могут быть вложены коммерческими банками в финансирование долгосрочных кредитов. Поэтому, важное значение для отечественных банков имеет снижение ставки обязательных резервов Центрального банка Республики Узбекистан.

Наряду с этим, имеются проблемы, связанные с эффективным использованием полученных международных кредитов. Как справедливо отмечал Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев, "неэффективно используются кредиты международных финансовых институтов, особенно в системах Республиканского дорожного фонда и агентства "Узкоммунхизмат", выступающих заказчиками проектов" [7].

Более того, развитие экономики тормозят допущенные серьезные просчеты в определении и реализации перспективных крупных проектов, нерациональное направление иностранных кредитов. Например, по мнению экспертов и специалистов, большая часть полученных в течение 25 лет кредитов не дала планировавшегося экономического эффекта. Например, Устюртский газохимический комплекс, построенный в Каракалпакстане, не приносит ожидаемой экономической выгоды [1].

В настоящее время ставки обязательных резервов остаются на достаточно высоком уровне, что является сдерживающим фактором дальнейшего роста кредитования инвестиционных проектов.

Также необходимых повышение эффективности процесса аккумулирования свободных денежных средств юридических и физических лиц и их трансформация в инвестиции. Однако, процесс трансформации идет медленными темпами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису. - Ташкент: Узбекистон, 2018. - С. 96.

2. Allen F., Gale D. Comparing Financial Sestems. - Cambridge, Mass: MIT Press, 2000. -519 p.; Chanel-Reynaud G., Bloy E. la Banque et le risqu? PME. - Presses Universitaires de Lyon, 2001. - 190p.

3. Денежно-кредитная политика, www.cbu.uz

4. Ситуация в денежно-кредитной сфере в 2015 году и основные направления монетарной политики на 2016 год. // Рынок, деньги и кредит. - Ташкент- №1. 2016. - С. 24.

5. Жарковская Е.П. Банковское дело. Учебник- М.: - Омега - J1, 2010.

6. Валютные курсы, www.cbu.uz - сайт Центрального банка Республики Узбекистан.

7. Мирзиёев Ш.М. Критический анализ, жёсткая дисциплина и персональная ответственность должны стать повседневной нормой в деятельности каждого руководителю. - Ташкент: Узбекистон, 2017. - С. 78.

TURISTIK KLASTERLARNI YARATISH VA RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Jumaqulov Zamir Islamovich,
Farg‘ona davlat universiteti dotsenti
Madaminov Anvar Mamayusupovich,
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi
akash7509@rambler.ru

Annotatsiya: Bugungi kunda turizm sohasini rivojlantirish, hududlarning turistik jozibadorligini oshirish masalalariga hukumat darajasida alohida e’tibor qaratilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur maqolada mamlakatimizda erkin turistik zonalarni yaratish va rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, turistik klaster, turistik hudud, turistik hudud raqobatbardoshligi, maxsus iqtisodiy hudud.

Abstract: Today, special attention at the government level is paid to the development of the tourism sector, increasing the tourist attractiveness of the regions. Based on this, this article is devoted to the creation and development of free tourist zones in our country.

Keywords: tourism, tourist cluster, tourist zone, competitiveness of the tourist zone, special economic zone.

Klaster odatda bir nechta asosiy tavsiflovchi jihatlar bilan ajralib turadi. Bunday belgilar qatoriga: ishtirokchilarning o‘zaro aloqasi va ularning geografik jihatdan bir o‘rinda mujassamlashishi, ishtirokchilar o‘rtasidagi raqobat, kichik va o‘rta biznes korxonalarining haddan ziyod ko‘pligi kabilarni kiritishimiz mumkin. Tadqiqotchi Obidov R. “Klaster tizimda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash hamda sotish xarajatlari hisobining xususiyatlari” [7] nomli maqolasida klasterlar samarali ishlashining quyidagi omillarini keltirib o‘tadi:

- integratsiya;
- tashabbus;

- qiziqish;
- innovatsiyalar;
- axborotlar.

Klaster siyosati klasterning turli ishtiroqchilari o‘rtasida o‘zaro aloqalarni o‘rnatish, bilim va tajribalarni ayriboshlash borasida vujudga keluvchi to‘siqlarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan regulyativ tavsifga ega bo‘lgan chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirishni ko‘zda tutadi. Mahalliy boshqaruv organlari klasterlashtirish jarayonini amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Endi oyoqqa turib kelayotgan klasterlarni qo‘llab-quvvatlash yoki o‘z faoliyatini anchadan beri davom ettirib kelayotgan klasterlar faoliyatini takomillashtirishda davlat siyosati favqulodda katta ahamiyat kasb etadi.

Amalda klaster siyosatining beshta tipi farqlanadi:

1. klaster ichida kooperatsiya aloqalarini yanada mustahkamlash va ishtirokchilar o‘rtasida konstruktiv muloqotni yo‘lga qo‘yish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratishga yo‘naltirilgan vositachilik siyosati.

2. talabni rag‘batlantirish siyosati – davlat buyurtmalarini shakllantirish, iqtisodiyotning o‘zaro uyqash va qo‘llab-quvvatlovchi sektorlarini rivojlantirish, hudud ishlab chiqaruvchilarining mahsulot va xizmatlariga nisbatan iste’molchilarning moyilligini oshirish.

3. asosiy maqsadi hududda yuqori malakaga va zaruriy kompetentsiyaga ega bo‘lgan kadrlar tayyorlashdan iborat bo‘lgan ta’lim siyosati.

4. intellektual mulk huquqini himoya qilish, infratuzilmaviy va investitsion loyihalarni amalga oshirish, savdo to‘siqlarini bartaraf etishga qaratilgan tashqi aloqalarni rag‘batlantirish siyosati.

5. makroiqtisodiy, institutsional va shu kabi sohalarda qo‘lay tarkibiy shart-sharoitlar yaratishni ko‘zda tutuvchi klaster siyosati [1,2,3].

Odatda klasterlarni shakllantirish va rivojlantirishda bir-birini to‘ldiruvchi strategiyalardan foydalaniladi:

- yangi bilimlardan samarali foydalanishga yo‘naltirilgan strategiyalar;
- hamkorlikning yangi shakl va tizimlarini yaratishga qaratilgan strategiyalar.

Vaqt o‘tishi bilan klasterlar faoliyati davlat boshqaruvi organlari diqqat markazida bo‘lish bilan bir qatorda, tashqi resurslar va yirik kapital qo‘yilmalarini jalb etishning asosiy sababchi omillaridan biriga aylanib boradi.

Raqobatchilar, iste’molchilar va ta’mnotchilar faoliyatini tizimli tashkil etish ishlab chiqarish ixtisoslashuvi va kooperatsiyasi samaradorligining yanada ortishiga olib keladi. Mazkur vaziyatda ko‘plab kichik korxonalar klasterlar faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi hisobiga o‘z faoliyatlarini yo‘lga qo‘yish va daromad olish imkoniga ega bo‘ladilar. Iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning klaster shakli innovatsiyalarning alohida o‘ziga xos shakli – yalpi innovatsion mahsulotning vujudga kelishiga olib keladi, chunonchi turli ilmiy va texnologik yangiliklar va ishlanmalarning tartibsiz tarzda bir o‘rinda to‘planishi klaster sharoitida o‘z o‘rnini yangi bilim va texnologiyalarni tarqatishning tizimli mexanizmiga bo‘shatib beradi.

Klaster ishtirokchilari o‘rtasida mustahkam aloqalarning yo‘lga qo‘yilishi evaziga ixtirolar, yangi ishlanmalar va texnologiyalarning innovatsiyalarga, innovatsiyalarning esa - raqobat ustunliklariga transfor-matsiyalanishi amalga oshadi.

Klasterning asosiy maqsadi sohada yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ko‘paytirish maqsadida yangi imkoniyatlar izlab topishdan iboratdir.

Bugungi kunda ekspertlar tomonidan u yoki bu klaster strategiyasini tanlab olishga asoslangan klasterlarning ettita asosiy tavsiflovchi jihatlari ajratib ko‘rsatiladi:

– geografik: mahalliy klasterlardan tortib, global klasterlargacha bo‘lgan tuzilmalarni ifoda etuvchi hududiy belgisiga ko‘ra klasterlarni tashkil etish;

– gorizontal:bir nechta tarmoq yoki sektorlar bir muncha yirik klaster tarkibiga kirishi mumkin (masalan, Niderlandiya iqtisodiyotidagi mega klasterlar tizimi);

– vertikal: klasterda ishlab chiqarishning aralash bosqichlari mavjud bo‘lib, klaster doirasida ishtirokchilardan qay biri innovatsiyalarning tashabbuskori va qay biri innovatsiyalarning yakuniy ijrochisi ekanligini bilish muhimdir;

– lateral: ko‘lam samarasi hisobiga tejash imkonini beruvchi va bu esa o‘z navbatida yangi kombinatsiyalarning paydo bo‘lishiga olib keluvchi turli sektorlar klasterlarga birlashadi;

– texnologik: bir xil texnologiyalardan foydalanuvchi tarmoqlarning umumiyligi (masalan, biotexnologik klasterlar);

– fokusli: bitta markaz - korxona, ITI yoki o‘quv muassasasi atrofida birlashgan firmalar klasteri;

– sifat: bu o‘rinda firmalarning qay darajada hamkorlik qilishi emas, balki hamkorlikni qay darajada amalga oshirishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Klasterlar har doim ham innovatsiyalarning rivojlanishini rag‘batlantiravermaydi, ba’zi holatlarda innovatsion jarayonlar jilovlangan holda, himoyalovchi xulq-atvor ustunlik kasb etadi.

“Klasterli tashabbuslar”- klasterlarni rivojlantirish va shakllantirishda muhim o‘rin tutuvchi faol sub’ektlar (tadbirkorlar va mutaxassislar)ning loyiha va dasturlari klaster strategiyalari jarayonlarining rivojlanishini faol tarzda rag‘batlantiradi. Bunday tashabbuslarning paydo bo‘lishi o‘z navbatida bugungi kunda “klaster konsaltingi” va “klaster menejmenti” kabi tushunchalarning amaliyotga izchil tarzda kirib kelishiga olib keldi.

Jahon iqtisodiy munosabatlar tizimida EIZlar asosan xalqaro savdoni jadallashtirish, investitsiyalarni jalb qilish, texnologiyalar almashinuvi, axborot almashish va integratsiyalashgan iqtisodiy jarayonlarni chuqurlashtirish tufayli jadal iqtisodiy o‘sish omili sifatida namoyon bo‘ladi.

EIHlarni tashkil topishida ikkita kontseptual (hududiy va funktsional) yondashuv qo‘llaniladi. Birinchi yondashuvda barcha rezident korxonalar xo‘jalik faoliyatining imtiyozlaridan keng foydalansa, ikkinchi yondashuvda esa rezident korxonalar mamlakatning qaysi tumanida joylashi-shidan qat’iy nazar tadbirkorlik faoliyatining ma’lum ko‘rinishlari bo‘yicha imtiyozli rejimlardan foydalanishi mumkin xolos.

Mamlakatimizda klasterlashtirish amaliyoti borasida ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilishi bilan bir qatorda, u qonuniy jihatdan ham mustahkamlab qo‘yilgan. O’zbekiston Respublikasining “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi Qonuniga ko‘ra, klaster- bir yoki bir necha tipdagi maxsus iqtisodiy zonalarning majmuini tashkil etadi. Mazkur hujjatga ko‘ra, maxsus iqtisodiy zonalar quyidagi maqsadlarda tashkil etiladi:

- iqtisodiyotning qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirish;
- iqtisodiyotning yuqori texnologiyali tarmoqlari taraqqiyotiga turtki berish;
- turizmni rivojlantirish;

- port va transport infratuzilmasini rivojlantirish;
- texnologiyalar yaratish va ularning natijalarini tijoratlashtirish;
- yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarish [9].

Turistik klaster tushunchasinining talqini borasidagi yondashuvlarni, iqtisodchi olimlarning bu boradagi fikr va mulohazalarini tahlil qilish, turistik klaster tushunchasini aniqlashtirish borasida bir qator kamchiliklar mavjudligini ko‘rsatadi:

1. Turistik klasterlarning mazmun va mohiyatini aniqlashtirish borasida asosiy e’tibor turistik klasterlarni tashkil etishning iqtisodiy jihatlariga qaratilgan bo‘lsada, turizmning jamiyat uchun ijtimoiy, madaniy, axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatga molikligi masalasiga deyarli e’tibor qaratilmagan;
2. Turistik klasterlar va umuman olganda turistik xizmatlar bozorida davlatning o‘rni va ahamiyatiga etarlicha e’tibor qaratilmagan. Aksariyat tadqiqotchilar turistik xizmatlar bozorini rivojlantirishda davlatning faqatgina me’yoriy-huquqiy jihatdan tartibga solish o‘rnini e’tirof etadilar. Ammo bugungi kunda koronavirus pandemiyasi oqibatida kelib chiqqan global iqtisodiy inqiroz turizm sohasi davlatning har jihatdan qo‘llab-quvvatlashisiz samarali faoliyat ko‘rsata olmasligini isbotlab berdi;
3. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning buguni imkoniyatlarini hisobga olgan holda turistik xizmatlar bozoriga innovatsion texnologiya-larni joriy etish va klaster tuzilmalarini rivojlantirish masalalari etarlicha tadqiq qilinmagan;
4. Turistik klasterlar tabiati haqida so‘z borar ekan, aksariyat tadqiqotchilar asosan ma’lum bir hudud doirasi bilan chegaralanadilar. Bundan tashqari turistik klaster tabiatini tadqiq qilish tor yondashuvga asoslangan bo‘lib, unda faqatgina turistik faoliyatga e’tibor qaratiladi.

Turistik klasterlar borasida yuqorida keltirib o‘tilgan fikr va mulohazalarni e’tiborga olgan holda, turistik klaster tushunchasiga quyidagicha ta’rif berish o‘rinli deb hisoblaymiz: “Turistik klaster – bu bir yoki o‘zaro yaqin bo‘lgan bir nechta hudud chegarasida zamonaviy innovatsion texnologiyalar asosida jamiyatning iqtisodiy manfaatlari, ijtimoiy-demografik ustivorliklari, axloqiy-ma’naviy qadriyatlaridan kelib chiqqan holda o‘zaro hamkorlikdagi faoliyati davlat tomonidan belgilab beriluvchi va tartibga solinuvchi turistik xizmatlar bozori va yondosh tarmoqlar korxonalari, shuningdek ijtimoiy institut va muassasalarning ko‘p funktsionallik tavsifiga ega bo‘lgan majmuidir.”

Turistik klasterga berilgan yuqoridagi mualliflik yondashuvidan kelib chiqqan holda klaster tuzilmalariga xos bo‘lgan umumiy va maxsus funktsiyalarni ajratib olishni taklif qilamiz.

Turistik klasterning umumiy funktsiyalari sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- Ijtimoiy-iqtisodiy. Turistik klaster tuzilmasi sub’ektlari o‘rtasidagi kooperatsion aloqalarning rivojlanishi va turistik multiplikator samarasi hisobiga hududiy turistik xizmatlar bozorining barqaror rivojlanishi va hududiy yalpi mahsulotning jadal sur’atlar bilan o‘sishi uchun imkoniyatlar yaratiladi. Shu bilan bir qatorda hududiy mehnat bozoridagi vaziyat ijobiy tomonga o‘zgaradi.
- Hududiy rivojlantirish. mamlakat ichidagi ijtimoiy va iqtisodiy nomutanosibliklarni bartaraf qilish, hududiy tuzilmalarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlash.

- Innovatsion. Turistik va unga yondosh bo‘lgan xizmatlarni loyihalash va ko‘rsatish jarayonida imkon qadar innovatsion mahsulot va texnologiyalardan foydalanishga katta e’tibor qaratiladi.
- Nazorat. Turistik jozibadorlik, moliyaviy oqimlar, inson kapitali kabilarni qamrab oluvchi klaster tuzilmalarining resurs bazasini nazorat qilish va hisobga olishning maqbul tizimini yaratish orqali yuqori darajadagi nazoratga erishiladi.

Turistik klasterning maxsus funktsiyalari qatoriga quyidagilarni kiritishimiz o‘rinli bo‘ladi:

- Reabilitatsion - rekreatsion. Sanatoriya-kurort majmualari va tibbiy turizm dasturlarini rivojlantirish, kasalliklarning oldini olish va aholi salomatligini ta’minlash borasida qulay shart-sharoitlar yaratish;
- Madaniy-ma’rifiy. Atrof-muhit to‘g‘risidagi tasavvurlarni kengaytirish, dam olish va hordiq chiqarishni loyihalashtirish va tashkil etishning zamonaviy shakl va vositalari yordamida madaniy va tarixiy yodgorliklardan insonlarning bahramand bo‘lishlarini ta’minlash.
- Axloqiy-tarbiyaviy. Milliy madaniy me’ros va til boyligini asrab-avaylash, bolalar va yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, aholining ma’naviy saviyasini yaxshilash, jamiyatning axloqiy asoslarini mustahkamlashda turizm katta o‘rin egallaydi.
- Ilmiy-ma’rifiy. Bu o‘z navbatida amaliy va fundamental ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish, ilmiy va ta’lim muassasalari bilan hamkorlikda faoliyat yuritish, turizm sohasida yuqori malakaga ega bo‘lgan mutaxassis kadrlar tayyorlashni nazarda tutadi.

Shunday qilib, integratsiyalashgan ishlab chiqarish va iqtisodiy tuzilmalarni, jumladan klasterlarni tashkil etish borasidagi yondashuvlar bir muncha noaniq bo‘lsada, bu borada ilmiy izlanishlar olib borgan mualliflar korxona yoki tashkilotlarning raqobatbardoshligini oshirish borasida bir xil fikrni ilgari suradilar, ya’ni hudud doirasidagi korxona va tashkilotlarning o‘zaro hamkorlik aloqalarini mustahkamlash orqali raqobatbardoshlik darajasini oshirish mumkin deb hisoblaydilar. Shunga mos ravishda mehmondo‘stlik va turizm sohasida klaster tuzilmalarini tashkil etishning tashkiliy-uslubiy masalalarini ko‘rib chiqishimiz mumkin.

Yuqorida tilga olib o‘tilganlardan kelib chiqqan holda, turistik klasterlarni tashkil etishning quyidagi o‘ziga xos ijobiy jihatlarini ajratib ko‘rsatishimiz mumkin:

1. Klaster doirasida o‘zaro aloqalar turizm bozori ishtirokchilarining ham bir hudud chegarasida ham hududlararo ixtisoslashuv imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi. Bunga, birinchi navbatda, raqobat va ichki munosabatlar sohasidagi qo‘shimcha afzalliklarni amalga oshirish imkoniyatlarini oshirish orqali erishish mumkin.
2. Raqobat ustunliklarini amalga oshirish bilan bog‘liq yagona strategiyani shakllantirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu, ayniqsa, hozirgi vaqtda dolzarb bo‘lib, u turizm va mehmondo‘stlik sanoatida biznes jarayoni xavf-xatarlarining ortib borayotganligi bilan ajralib turadi.
3. Klaster tuzilmasi hisobiga klaster tuzilmasi har bir sub’ektining moliyaviy manbalarga kirish bilan bog‘liq imkoniyatlarini kengaytirish va potentsial daromadlarini oshirish mumkin.
4. Klaster tuzilmasini uzluksiz jarayon sifatida amalga oshirish orqali turizmning turli yo‘nalishlari va unga uyqash bo‘lgan tarmoqlarda samaradorlikni oshirish mumkin. Ular sirasiga amalga oshirilayotgan kompetentsiyalar darajasini yaxshilash maqsadida turistik mahsulotning yaxlit tuzilmasini yaratish, transport tarmoqlari infratuzilmasi sifati darajasini oshirish, ijtimoiy xavfsizlikni ta’min etish, turistik klaster sub’ektlari boshqaruv tarkibi faolligini

oshirish sohasida innovatsiyalarni izchil joriy etish uchun investorlarni izlab topish kabilarni kiritishimiz mumkin.

5. Klaster tuzilmasini qo‘llash orqali bilimlarni, innovatsion echimlarni va amaliy turizm echimlarini yoyish imkoniyatlari kengayadi. Bu esa o‘z navbatida klaster tarkibidagi har bir ishtirokchining raqobat mavqeini oshiradi.

6. Klaster tuzilmasi hisobiga turli ta’lim va ilmiy muassasalar bilan hamkorlik qilish va buning natijasida potentsial iste’molchi-larning ehtiyojlari va ulardagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda turizm bozori bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarning natijalarini amaliyotga keng joriy qilish mumkin bo‘ladi.

7. Klasterlardan foydalanish mavjud ishlab chiqarish omillari-dan yuqori samara bilan foydalanish imkonini beradi, buning natijasida turistik mahsulotlarning tannarxi mos ravishda qisqaradi va turistik xizmatlar bozorida ko‘lam samarasidan foydalanish imkoniyati vujudga keladi.

8. Klaster tuzilmasining mavjudligi qo‘shimcha ish o‘rinlari yaratish va ish beruvchi tomonidan ijtimoiy paketni takomillashtirish, mahalliy aholining uy-joy va turmush sharoitini yaxshilash orqali hududning iqtisodiy jihatdan rivojlanishga qo‘shimcha turtki beradi.

9. Turistik klaster sub’ektlari o‘z xususiy manfaatlarini lobbilash yo‘li bilan tashqi muhitga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Mehmondo‘stlik va turizm sanoati sohasida yangi texnologik echimlarni izchil joriy qilish va ularni boshqa ishtirokchilarga o‘tkazish, turistik xizmatlar bozorida zamonaviy innovatsion mahsulotni yaratish ta’lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot muassasalari tomonidan qo‘llab-quvvatlashni taqozo etadi. Mazkur sohada faoliyat ko‘rsatuvchi muassasalar majmui klaster ishtirokchilarining ehtiyojlarini qondirishga imkon beruvchi klasterning o‘quv va ilmiy yadrosini shakllantirish imkonini beradi.

Boshqa mamlakatlarda klaster tuzilmalarining amalda qo‘llanilishi shundan dalolat beradiki, moliya-kredit tashkilotlari, tijorat banklari, investitsiya kompaniyalari va turli fondlar klaster jarayonlarining faol ishtirokchilari sifatida maydonga chiqishlari mumkin. Bu bizga investitsiya loyihalarini amalga oshirish, qo‘shimcha moddiy va resurs bazasini jalb qilish imkonini beradi, bu holat bugungi kunda turistik xizmatlar bozor inqirozni boshidan kechirayotgan bir paytda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Руднева, П.С. Опыт создания структурных кластеров в развитых странах / П.С. Руднева // Экономика региона. – 2007. - №18.- С. 30-35.

2. Цихан, Т.В. Кластерная теория экономического развития / Т.В. Цихан // Теория и практика управления. – 2003. – № 5.- С. 74-81.

3. Ларионова, Н.А. Развитие региона в условиях инновационных процессов/ Н.А. Ларионова // Kant. - 2012. - № 1. - С. 59.

4. Карпова, Е.Г. Сущность и структура экономического кластера / Г.А. Карпова // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. – 2011. - №119. – Т.2. – С. 62-67.

5. Милославский, И.С. Применение кластерного подхода как перспективное направление развития туризма в России / И.С. Милославский // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов.- 2012.- № 1.- С. 122-124.

6. Портер М. Международная конкуренция: Конкурентнқе преимущества стран. М.: Международные отношения ,1993.

7. Абдувохидов А. А. и др. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА КЛАСТЕРЛАРНИНГ ЎРНИ //BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2022. – Т. 2. – №. 10. – С. 13-15.

8. Нурмухаммедова М. Х. и др. ТУРИСТИК КЛАСТЕРЛАРНИ ЯРАТИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ //Журнал Инновации в Экономике. – 2021. – Т. 4. – №. 6.

OTM TALABALARINI ISH BILAN BANDLIKKA TAYYORLASH ASOSIDA MEHNAT BOZORINING SAMARALI RIVOJLANISHNI STRATEGIK KONSEPSIYASI

Z.F.Zikriyaev, *GulDU mustaqil izlanuvchisi*
N.Rasulova, *GulDU mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya: mazkur maqolada OTM talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida mehnat bozorining samarali rivojlanishni strategik konsepsiyasiga oid ilmiy nazariy tahlillar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ish bilan bandlik, mehnat bozori, OTM talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash, strategik konsepsiya.

Abstract: this article presents a scientific and theoretical analysis of the strategic concept of the effective development of the labor market based on the preparation of students of higher educational institutions for employment.

Keywords: employment, labor market, preparation of university students for employment, strategic concept.

Ish bilan bandlikka, ishsizlikka ta'sir qiluvchi har qanday vositalar, yoshlar mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solishning ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmini keng darajada aks ettiradi.

Mazkur yondashuv asosida islohotlar sharoitida joylarda ish bilan bandlik tizimi faoliyat ko'rsatishining asosiy qonuniyatlari va tamoyillarini ishlab chiqish mumkin, bu esa o'z navbatida mehnat bozorining samarali rivojlanishi ijtimoiy yo'nalganlikni kuchayishi va inson kapitali, jumladan, uning mulkchilikni turli shaklidagi korxonalarda rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

Mazkur jarayonda quyidagi metodologik tamoyillarga asoslanishi lozim.

1- iqtisodiyotdagi islohotlar nuqtai nazaridan, ish bilan bandlikni rivojlanishi va uni tartibga solishga mehnat bozori tizimi faoliyat ko'rsatishi va samarali rivojlanishini tashkil etish;

2- boshqarish nazariyasi va amaliyoti nuqtai naza-ridan joylarda ish bilan bandlikni tartibga solishni mehnat bozorini boshqarishning muhim bir funksiyasi deb belgilash;

3- mehnat bozori nazariyasi va amaliyotiga mos ravishda ish bilan bandlikni tartibga solish;

Shuning uchun, joylarda ish bilan bandlikni tartibga solish jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy tizimning hammaga ma'lum xususiyatlari bilan birga axborot bilan ta'minlanganlik va impulsiv

rivojlanish, uzluksizlik va o‘zgaruvchanlik, ijtimoiy yo‘nalganlik va tartibga solinuvchanlik, tranzitivlik va evolyusionlik, ko‘nikuvchanlik va asoslanganlik kabi xususiyatlar bilan ham to‘ldirilishi zarur. Ular bevosita mehnat bozori faoliyat ko‘rsatishining ob’ektiv qonuniyatlaridan kelib chiqadi.

Shunday qilib, mehnat bozorining nazariy va metodologik asoslari, asosiy vazifalari va elementlari mazmunini chuqur o‘rganish uning ratsional shakllanishi va samarali rivojlanishi yo‘lini ravshanroq ko‘rishga imkon beradi.[1].

Mehnat bozorida ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini ta’minlashning quyidagi usullari mavjud:

Huquqiy usullari, iqtisodiy usullari, tashkiliy usullari, ijtimoiy-psixologik usullari va h.k. ular yoshlarni iqtisodiy faollik, bozor mintalitetini barpo etishga yo‘naltirkatta ahamiyat kasb etadi.

Mehnat bozorida ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini ta’minlash funksiyalari quyidagilardan iborat:

1. Rejalashtirish yordamida xizmat ko‘rsatish bo‘yicha ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini oshiruvchi va ularning ish bilan bandligiga ko‘maklashuvchi aniq vazifalar qo‘yiladi, shuningdek, ishga joylashish organlari kesimida ularning qarorlari va moliyalashtirish manbalari belgilanadi.

2. Tashkillashtirish ishsiz yoshlar ehtiyojini ish joylarida aholi bandligiga yordam beruvchi faol dasturlarni ishlab chiqishni tashkillashtirish orqali amalga oshirishga yo‘naltirilgan.

3. Nazorat ijro etiluvchi tartib-intizom shartlarini mustahkamlash, boshqaruvni oshirish uchun zarur va bandlik xizmatlarining bajaradigan funksiyalari bilan bog‘liq bo‘lgan barcha jarayonlarni qamrab oladi. [2].

Mehnat bozorida ishsiz yoshlar raqobatbardoshligini ta’minlashning takomillashtirilgan yangi mexanizmi quyidagi asosiy shart-sharoitlarning ta’sirini tartibga solishi lozim: yoshlar mehnat bozorida ishchi kuchiga talabning oshishi va unga taklifning kamayishi; yollanma ishchi kuchiga mehnat haqini (narxini) eng past miqdorini aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan minimal iste’mol budjetidan kam bo‘lmagan holda belgilash; ishsiz yoshlar ish bilan bandligini oshirishni rag‘batlantirish; ishsiz yoshlarning malakasi, raqobat qobiliyati va kasbiy harakatchanligini oshirish, yoshlar mehnat bozori infratuzilmasining samarali rivojlanishini ta’minlash va boshqalar. . [6].

OTM talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida mehnat bozorining samarali rivojlanishni strategik konsepsiyasining asosiy maqsadi - mehnatga layoqatli aholi bandligini kamayishi, ishsizlikning o‘sishi, yangi ish joylarini yaratilishi, haqiqiy mehnat daromadlarining kamayishi kabi sharoitlarda ishchi kuchiga talabni oshirish va uning taklifini kamaytirish bo‘yicha kompleks tadbirlar ishlab chiqishdan iboratdir. [7].

Buni hisobga olgan holda mazkur konsepsiyaning strategik maqsadlari qilib quyidagilarni belgilash mumkin:

– ijtimoiy yo‘naltirilgan qishloq mehnat bozorini bosqichma-bosqich shakllantirish;

– mehnatga layoqatli ish bilan band bo‘lmagan aholini ish bilan ta’minlash tizimini takomillashtirish;

– yangi ish joylarini tashkil etishga, aholining bandlik darajasiniai oshirish;

– aholini oqilona bandligini shakllantirish;

– qayta ishlash sanoati, xizmat, sifat va shaxsiy mehnat sektorlarida yangi ish joylarini yaratish;

– ishchi kuchiga talabning oshishi va ishsizlikning kamayishini ta’minlovchi kichik va o‘rta biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish;

– mulkchilikning ijara, jamoa, hissadorlik va xususiy shakllari va shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarini rivojlantirish;

– ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishni mahalliy va xorijiy samarali texnologiya va texnika bilan ta’minlash;

– qishloq xo‘jaligi sanoat korxonalarini va ishlab chiqarish - ijtimoiy infrastruktura ob’ektlarini vujudga keltirish;

– mahalliy xodimlarning malakasini, raqobatbardoshligini va chet elga yuborilishini amalga oshirish va ularda yangi iqtisodiy ma’naviy va mafkuraviy tafakkurni shakllantirish;

– har bir ishsiz uchun ihtiyoriy va mustaqil ish joyini tanlash va mehnat qilish imkoniyatlarini yaratish;

- mehnat bozorining iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish.

Mazkur maqsadlarga uzluksiz erishish uchun mehnat bozori rivojlanishning asosiy bosqichlari va vazifalarini aniq belgilash zarur.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kichik va o‘rta biznesni xizmat va shaxsiy mehnat sektorlarida tashkil qilish zarur. Chunki bu sektorlardagi ish joylarining qiymati yuqori emas. Shuning uchun ko‘plab yangi ish joylarini yaratish mumkin. Mazkur tadbirlarni amalga oshirishda, birinchi navbatda xususiy tadbirkorlar xizmatidan foydalanish kerak.

Turli xil iqtisodiy va ijtimoiy imtiyozlar va kvotalashtirilgan ish joylarini taqdim etish yo‘li bilan mehnatga layoqatli yosh va ko‘p bolalik ayollar, o‘smirlar, pensionerlar va nogironlar faoliyatlarini moddiy rag‘batlantirishning tizimini yanada takomillashtirish qishloq ishchi kuchiga talabni oshirishning muhim iqtisodiy tadbirlaridan biri hisoblanadi. [8].

Yosh bolani tarbiyalash muddatini uzaytirish (kelajakda bola yetti yoshga to‘lgunga qadar) va unga haq to‘lash miqdorini doimo oshira borish ayollarni ixtiyoriy ravishda mehnat bozoridan, xalq xo‘jaligining bandlik tarmoqlaridan «tortib olishga» imkon berar edi. Ular oilaviy ishlar bilan mashg‘ul bo‘lganliklari sababli ish joylarida yuqori samara bera olmaydilar. Yosh bolalik ayollarning «sun’iy» ishsizligini hal qilishning muhim usuli ularning bolaga qarash bo‘yicha amaliy faoliyatlarini moddiy rag‘batlantirish va uni rasmiy tan olish bo‘lishi mumkin. Shu maqsadda bandlikka ko‘maklashish jamg‘armasining ishsizlik nafaqalariga sarflanayotgan mablaglarini ijtimoiy sug‘urta jamg‘armasiga qayta taqsimlash va ularni ijtimoiy to‘lovlar ko‘rinishida ayollarga berish lozim. [9].

Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash sanoati va ijtimoiy ishlab chiqarish infrastrukturasi korxonalarida va xususiy xo‘jaliklarda kvotalashtirilgan ish joylari miqdorini oshirish, hamda uyda ishlash ko‘lamini kengaytirish ko‘p bolalik ayollar faoliyatini iqtisodiy rag‘batlantirilishini sezilarli darajada oshiradi.

Yoshlar ishsizligi muammosini maktablarda o‘smirlarni kasbiy yo‘naltirish bo‘yicha faoliyatni yaxshilash, hamda daromad keltiruvchi ishlarning turlarini ko‘paytirish yo‘li bilan hal qilish mumkin.

Mehnatga layoqatli pensionerlar va nogironlar uchun kvotalashtirilgan ish joyini tashkil etuvchilarga imtiyozli kreditlar berish va ularning daromadlariga pasaytirilgan soliq stavkalarini belgilash lozim.

Shu bilan birga qishloq ishchi kuchi taklifini rag‘batlantiruvchi yoki cheklovchi soliq stavkalari muhim iqtisodiy tadbirlar guruhiga kiradi. Daromad solig‘i stavkasining o‘sishi yollangan xodimlarni yangi ish joyiga taklifini kamayishiga olib keladi. Shu bilan birga yuqori malakali mutaxassislarning ko‘shimcha ishga qiziqishlari kamayadi. Soliq stavkasining oshishi ko‘pchilik aholi bandligiga salbiy ta’sir qiladi. Shuning uchun bizning fikrimizcha, bunday tadbirlarni amalga oshirishdan avval uning oqibatlarini kompleks tahlil qilish kerak.

Mazkur konsepsiyada ish kuchi taklifining kamayishiga olib keluvchi iqtisodiy va ijtimoiy tadbirlar ham ishlab chiqilgan: shaxsiy-yordamchi xo‘jaliklarni, yakka mehnat faoliyatini va o‘zini o‘zi band qilish tizimini rivojlantirish; bandlikning egiluvchan va nestandart shakllarini kengaytirish; ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning bozor usullarini tadbiq etish; inflyatsiyaning o‘sishini qisqartirish; ishsizlikni kamaytirish va uning nafaqa miqdorini oshirish; yollangan xodimlar va ish beruvchilar moddiy manfaatdorligini ta’minlash; ish bilan band bo‘lmagan shaxslarning malakasini, raqobatbardoshliligini, safarbarligini va eksport qilinishini oshirish va ularning ijtimoiy himoyasini ta’minlash. [7,8].

Shuningdek, ish bilan band bo‘lgan xodimlarning malakasini oshirishni tashkil qilish ham ijtimoiy tadbirlarning muhim qismini tashkil qiladi. Hozirgi vaqtda bozor uslubida xo‘jalik yuritishning talablariga mos keluvchi yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga ob’ektiv zaruriyat vujudga keldi. Buning uchun, avvalo, qishloq o‘quv maskanlarining moddiy-texnikaviy va moliyaviy ta’minotlarini yaxshilash va undagi professor-o‘qituvchilarning iqtisodiy manfaatdorligini, ijtimoiy himoyasini va professional-malaka darajasini tubdan yaxshilash lozim.

Yangicha xo‘jalik yuritish uslubiyoti esa, ularning ulushim 30-40%ga tenglashtirishni, rivojlangan xorijiy davlatlar tajribalarini o‘rganishni ham taqozo etmoqda. Shuning uchun menejmentlar, marketologlar, biznesmenlar, ishbilarmonlar kabi hozirgi zamon mutaxassislarini tayyorlashning maqsadli rejalashtirilgan respublika va hududiy dasturlarini ishlab chiqib, izchil amalga oshirilishini doimiy nazorat qilish va zarur mablag‘ bilan ta’minlash lozim. Bunday tadbirlarni ijobiy amalga oshirish uchun esa, avvalo, pedagogik va ilmiy xodimlar ish haqiga nisbatan soliqlar darajasini keskin kamaytirish bilan birga ularni ilg‘or tajribga ega bo‘lgan xorijiy davlatlarga bir-ikki oylik emas, balki ikki-uch yillik malaka oshirishga jo‘natish kerak. Bundan iqtidorli studentlar ham istisno bo‘lmasligi zarur.

Yuqori malakali kadrlar ularga ehtiyoji yuqori bo‘lgan korxonalarning, tashkilotlarning, shaxsiy xo‘jaliklarning va ishbilarmonlarning sof daromadlari hisobidan tayyorlanishi davlat budjeti mablag‘larini tejashga olib keladi. Mazkur tadbirlar qishloq ishchi kuchining raqobatbardoshliligini oshirishga va eksport qilinishini ko‘paytirishga hamda va uning taklifi kamayishiga bevosita ta’sir etadi.

Ish haqini tartibga solish bo‘yicha tadbirlar ishchi kuchi talab va taklifi o‘rtasidagi nisbatga ta’sir qilishning umumiqtisodiy - ijtimoiy uslubidir. U ko‘proq ishchi kuchining taklifiga ta’sir etadi. Chunki ish haqining miqdori mehnatni tatbiq qilish sohasini belgilaydi. Shuning uchun, davlat ish haqi sohasida oqilona siyosatni o‘tkazib, ishchi kuchiga talabning miqdori va tuzilishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. U – ish haqining barcha ko‘rsatkichlarini tartibga soluvchidir. Davlatning aralashuvi - ma’muriy va iqtisodiy bo‘lishi mumkin. Uning ish vaqti davomiyligi va ish vaqti birligiga ish haqi to‘lashga ta’siri odatda ma’muriy xarakterga ega. Ko‘pgina rivojlangan mamlakatlarda davlat ish haftasining eng katta davomiyligi va eng kam ish haqini tartibga solib boradi. Ish haqining aniq miqdorini belgilashda to‘rtta sub’ekt o‘zaro hamkorlik qiladi: davlat, kasaba uyushmasi, tadbirkorlar va mehnat bozori. Davlat ish haqini

belgilash bo‘yicha mas’uliyatni kasaba uyushmalari va tadbirkorlarga yuklashi mumkin bo‘lsa ham, bu jarayonda faol ishtirok etadi. Bozor sharoitlarida davlat ish haqi darajasini ma’muriy belgilashdan voz kechishi lozim. Uning miqdori ish beruvchilar bilan yollanma xodimlar o‘rtasida tuziladigan mehnat shartnomasi (kontrakt) asosida kasaba uyushmasi vakilining mutlaq ishtirokida belgilanishi kerak. [6].

Bundan tashqari, konsepsiyada ta’kidlanganidek, mehnat birjalari tomonidan ishchi kuchiga talabning oshishi va ishsizlikni kamaytirish bo‘yicha amalga oshiriladigan muhim iqtisodiy chora-tadbirlar sirasiga band bo‘lmagan xodimlarga kasblari bo‘yicha ish joylarini taqdim etish, bandlikka ko‘maklashish jamg‘armasidan imtiyozli kreditlar berish yo‘li bilan kichik va o‘rta biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, bo‘sh ish joylari yarmarkalarini o‘tkazish, o‘z vaqtida nafaqalar va moddiy yordam berish, ijtimoiy himoyani ta’minlash kiradi.

Ushbu konsepsiyada O‘zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta’minlash to‘g‘risidagi» Qonuni va Mehnat Kodeksi qoidalari va «Aholini ish bilan ta’minlash va yangi ish joylarini yaratish», «Kadrlarni tayyorlash», «Qishloq ijtimoiy infrastrukturasini rivojlantirish» bo‘yicha davlat dasturlarining asosiy ko‘rsatkich lari inobatga olindi. Ular konsepsiyaning ishchi kuchiga talabning oshishi va uning taklifing kamayishi bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlarni ishlab chiqishga bevosita yordam beradi. Bular jumlasiga korxona xususiylashtirilgan, iqtisodiy nochorlashgan va ixtisosi o‘zgargan sharoitlarda ishlayotganlarning (ayniqsa malakali xodimlarning) bandligini saqlab qolish va barqarorlashtirish (ish joylarini mablag‘lar bilan ta’minlash va kvotalashtirish), xodimlarning raqobat qobiliyatini oshirish, ish bilan band bo‘lmagan shaxslarni qayta o‘qitish, bundaylar qo‘shimcha kasb va mutaxassisliklarni egallashlari uchun sharoitlar yaratish va ularning ruhiy kayfiyatlarini ko‘tarish, bandlikni egiluvchan va o‘zini o‘zi band qilish shakllarini rag‘batlantirish, qishloq xo‘jaligi bo‘lmagan qo‘shimcha ish joylarini yaratish va bo‘sh lavozimlarni egallash uchun bandlikka ko‘maklashish jamg‘armasidan oqilona foydalanish (qarzlar, imtiyozli kreditlar), yoshlar, ko‘p bolalik ayollar, mehnatga layoqatli pensionerlar va nogironlar uchun kvotalashtirilgan ish joylarini yaratuvchi korxonalarni iqtisodiy rag‘batlantirish, qishloq o‘quv yurtlarini tugatgan va o‘z mutaxassisligi bo‘yicha ish topa olmagan yosh kadrlarni ish haqi uchun bandlikka ko‘maklashish jamg‘armasidan mablag‘lar o‘tkazish sharti bilan (bandlik xizmati tashkilotlari bilan shartnomalar asosida) ishga qabul qilish amaliyotini kengaytirish, noqishloq xo‘jaligi yangi ish joylarini yaratishni investitsiya bilan ta’minlash va ijtimoiy infrastruktura ob’ektlarini rivojlantirish kiradi. [4,5, 7,8,9].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-2909 – сонли қарори.
2. Абдураҳмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «ФАН» нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 281-б
3. Андреев С.В. Кадровый потенсиал и проблемы занятости в условиях перехода России к рыночным отношениям. -М.: Институт сотсиологии РАН, 1997. С.76.
4. Рикардо Д. Сочинения - М., 1961.-С. 25-30.

5. Роденкова Т.Н., Кондратева А.А., Климова А.А., Расчетнова Д.С. Интегралная отсенка результативности деятелности кафедр и факултетов вуза//Вестник Российской экономической академии имени Г.В.Плеханова.-2011.-№4 (40).

6. Мирзакаримова М., Рахимова У. Касбий таълим тизими битирувчилари меҳнат бозорига маркетинг ёндашуви (ёки соҳани модернизатсиялашнинг айрим жиҳатлари). Таълим, фан ва инновация, 2/2016. 39-б.

7. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари. ОТМ фаолиятининг асосий кўрсаткичлари. Статистик тўплам (2016-2017 ўқув йили). – Т.: 2017. 214 б.

8. Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг маълумотлари. Меҳнат ва бандлик. – Т.: 2018.

9. www.ислоҳот.уз

ОЦЕНКА РЕШЕНИЯ О СМЕНЕ ПАРАДИГМЫ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ ПУТЕМ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Гайрат Ибрагимович БЕРДИЕВ, PhD., доцент
Достонбек Боходир угли Эшпулатов, преподаватель
Шералиева Фарангиз Нарзулла кизи, студент
Гулистанский государственный университет

Аннотация: Цифровая трансформация в последние годы стала одной из главных целей образовательных учреждений, особенно высших учебных заведений. Исследование завершается окончательным решением упомянутой проблемы, т.е. мир трансформируется в основном из-за цифрового развития и диверсификации, где высшее образование также меняется в результате вынужденного изменения методологических подходов, и ему нужна оценка критериев принятия решения с надлежащим процессом и обоснованием.

Ключевые слова: высшее образование, цифровизация, трансформация.

Abstracts: Digital transformation in recent years has become one of the main goals of educational institutions, especially higher education institutions. The study ends with the final solution of the mentioned problem, i.e. the world is being transformed mainly due to digital development and diversification, where higher education is also changing as a result of forced changes in methodological approaches, and it needs an assessment of decision-making criteria with proper process and justification.

Keywords: higher education, digitalization, transformation.

Основная часть

В последние годы стало понятно, что цифровая трансформация - это насущная необходимость. Цифровая трансформация - это процесс адаптации таким образом, чтобы цифровые достижения заменяли традиционные способы с целью увеличения объема производства и улучшения результатов. В результате цифровизация окажет значительное влияние на нашу повседневную жизнь. У университетов главная цель обучать студентов, и цифровая трансформация может помочь им достичь этой цели. Однако это создает ряд проблем для университетов. Университеты конкурируют в глобальном масштабе в

результате глобализации [1]. Производительность университетов будет определяться своевременным внедрением новых технологий и масштабом значительных операций по оцифровке в таких условиях [2].

Университеты - это научно-исследовательские и образовательные учреждения, занимающиеся распространением и продвижением человеческих знаний [3]. В результате университетам может быть трудно обучать ведущих студентов и исследователей, если они не претерпят и не завершат цифровую трансформацию. В связи с эпидемией COVID-19 цифровая трансформация в образовании стала важной проблемой. В этих условиях высшие учебные заведения (ВУЗ) должны перейти на цифровизацию, чтобы привлечь больше и качественнее студентов, улучшить учебный процесс, учебные материалы и весь учебный процесс в целом [4]. Это также позволяет при оценке выявить препятствия на пути обучения и уменьшить вероятность отсева. Однако по-прежнему существует нежелание осознавать и использовать в своих интересах потенциал, представленный этим цифровым миром [5].

Решение о переходе от традиционных подходов к современному - это не просто цифровое оборудование и навыки работы с ним [6]. Это подход, ориентированный на пользователя, и ориентация на удовлетворение требований потребителей с адаптацией передовых технологий. Выбор критериев принятия решения осуществляется поэтапно с учетом растущей конкуренции, потребностей участников и соответствия изменяющемуся поведению. Современное образование не ограничивается предметными знаниями, но представляет собой систематическое обучение, основанное на навыках [7]. Информационно-коммуникационные технологии стали преобразующими средствами передачи информации по сравнению с печатными средствами массовой информации, такими как книги, журналы и газеты, в то же время транслируемыми как телевидение и радио для распространения знаний.

Цифровая трансформация влияет на основные направления деятельности высшего образования. Она пронизывает все аспекты преподавания, учебы, исследований и работы в сфере высшего образования, включая методы, места проведения, формы и цели. Трансформация включает в себя создание новых инфраструктур и расширение использования цифровых форм коммуникаций для обучения и преподавательской деятельности, исследований, администрирования и взаимодействия, а также необходимость приобретения учащимися и персоналом цифровых возможностей для их будущей работы [8]. Университетам требуется согласованная стратегия, позволяющая всему учебному заведению совместно работать над цифровыми инициативами. Для достижения этой цели крайне важно иметь хорошее руководство и специализированный персонал, который может уверенно общаться и реализовывать свои цели. Обладая четким видением, заинтересованные стороны и члены команды будут более вовлечены и сосредоточены на процессе цифровой трансформации.

Университеты повышают свои позиции в национальных и международных рейтингах в результате своих конкурентных преимуществ и вовлеченности средств массовой информации в интернет-пространстве по мере развития мировых тенденций в образовательной, научной и изобретательской деятельности. Глобальные тенденции в положении университетов связаны не только с цифровой революцией, но и с созданием новых типов МЕДИА. Взаимодействие университетов со средствами массовой

информации в Интернете, особенно в социальных сетях, направлено на создание благоприятного имиджа учебного заведения и продвижение бренда университета среди широкого круга интернет-пользователей по всему миру.

Не только для людей, но и для предприятий, коммерсантов и колледжей использование Интернета стало повседневной рутиной. По мнению М. Пура, образование или профессиональная подготовка должны быть дополнены современными цифровыми инструментами, которые готовят студентов к профессии в цифровом обществе, которое является чрезвычайно конкурентоспособным. В результате эффект силы связан с привлечением растущего числа новых участников, вовлеченных в обучение и позиционирование определенного бренда, такого как университетский бренд. Переход на цифровые технологии влечет за собой разработку новых товаров, а также модификацию существующих. Получение степени MBA онлайн или переход с печатных материалов на электронные книги - вот два примера. Цифровизация захлестывает индустрию.

Вот несколько примеров: подача заявления о приеме, регистрация на занятия каждый семестр и использование современных технологий для отслеживания распределения ресурсов.

Вот несколько примеров: подача заявления о приеме, регистрация на занятия каждый семестр и использование современных технологий для отслеживания распределения ресурсов.

Если вузы стремятся продержаться в течение более длительного периода времени, они должны адаптироваться в соответствии с меняющимися требованиями времени. Кроме того, использование всех возможностей цифровых технологий, а также переосмысление комплексных маркетинговых стратегий по всей цепочке создания стоимости - непростая задача. Эта проблема более серьезна для компаний, которые всегда пытаются сохранить конкурентные позиции на международном рынке. Однако это становится источником беспокойства для учебных заведений по мере того, как растет спрос на лучших студентов и исследователей. Смешанное обучение может быть определено различными способами, от сочетания цифровых технологий до сочетания педагогических приемов . В то время как различные цифровые технологии развиваются в помощь образованию, преподаватели несут ответственность за их принятие и влияние на процесс обучения. Принятие должно основываться на целях курса, демографических данных учащихся, а также личной образовательной философии и практике. Хотя технологии не заменят педагогов, они могут помочь различными способами.

В Плане действий Европейской комиссии (ЕК) по цифровому образованию подчеркивается, что цифровые технологии меняют общество и что они должны предоставлять персонализированные, гибкие, ориентированные на учащихся, основанные на участии и творческие возможности обучения. Несмотря на эти амбициозные идеалы, исследования показывают, что технологии в основном используются в дополнение к устоявшимся подходам к обучению. Поскольку участие в классе способствует более глубокому пониманию и знаниям, чем традиционное преподавание, исследования показывают, что политические цели плана ЕС в области цифрового образования могут быть полностью реализованы только тогда, когда цифровые инструменты сочетаются с интерактивным обучением лицом к лицу (смешанное обучение).

Педагогическая парадигма, основанная на обстоятельствах и требованиях, похоже, не справляется с требованиями и желаниями студента 21 века. Развивающиеся цифровые технологии, а также вызванные ими инновации разрушают практику и структуры обучения индустриальной эпохи до такой степени, что теперь необходимо построить новую парадигму обучения. В результате университет сталкивается с новыми проблемами из-за цифровой революции, включая предоставление рекомендаций по цифровой грамотности и ускорение обновления методов обучения. Растущее разнообразие и справедливость образовательных возможностей, а также повышение эффективности предоставления услуг и персонализация образовательного процесса - все это является преимуществами . Переход от базовых учебных сред к многогранным образовательным пространствам обусловлен педагогическими разработками, вызванными цифровыми технологиями.

В результате университет должен ускорить свою цифровизацию, трансформацию, осуществленную с помощью развития технологий, что позволит ему воспользоваться огромным потенциалом, предоставляемым использованием образовательного опыта, с одной стороны, и предложить новые возможности для образования и профессиональной подготовки новым поколениям студентов со всего мира. по всему миру с другой стороны [8]. Тем не менее, в ответ на огромный сдвиг в сторону внедрения новых технологий многие колледжи разрабатывают специализированные цифровые стратегии, но им не хватает видения, навыков или желания должным образом применять их. Все эти свидетельства подчеркивают важнейшую функцию цифровой трансформации в социальном институте преподавания, и вполне естественно, что государственное регулирование их действий в интернет-пространстве становится все более интригующим по мере изучения эффективности университета.

Литературы

1. Safiullin NZ. Education System of the World: Modern Trends. MJSS 2014. https://doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n18p91.

2. Maltese V. Digital Transformation Challenges for Universities: Ensuring Information Consistency Across Digital Services. Cataloging & Classification Quarterly 2018;56:592–606. https://doi.org/10.1080/01639374.2018.1504847.

3. Şahin O, Singh DUS. Leadership Practices Effect on University Brand Image: A Study on ISHIK University 2017.

4. Gurung B, Rutledge D. Digital learners and the overlapping of their personal and educational digital engagement. Computers & Education 2014;77:91–100. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2014.04.012.

5. Abad-Segura E, González-Zamar M-D, Infante-Moro JC, Ruipérez García G. Sustainable Management of Digital Transformation in Higher Education: Global Research Trends. Sustainability 2020;12:2107. https://doi.org/10.3390/su12052107.

6. Piwowarski M, Singh US, Nermend K. Application of EEG metrics in the decision-making process, Springer, Cham; 2018, p. 187–99.

7. Byfield S European Society for Opinion and Marketing Research ESOMAR. Better research for better media decisions. Amsterdam: 1999.

8. Kaputa V, Loučanová E, Tejerina-Gaite FA. Digital Transformation in Higher Education Institutions as a Driver of Social Oriented Innovations. In: Păunescu C, Lepik K-L,

Spencer N, editors. Social Innovation in Higher Education, Cham: Springer International Publishing; 2022, p. 61–85. https://doi.org/10.1007/978-3-030-84044-0_4

9. Eshpulatov, D. B. O. G. I. (2022). O ‘zbekiston agrosanoat majmuasida innovatsiyalarni joriy qilish holatini baholash. Academic research in educational sciences, (Conference), 16-32.

10. Ibragimovich, B. G., Jumaboevich, M. T., & Alijonovich, K. A. (2022). Methods of sustainable food supply system development. World Bulletin of Management and Law, 16, 100-106.

IQTISODIY TAHLILDA XUSUSIYDAN UMUMIYGA, TASODIFDAN QONUNIYATGA O‘TISHDA O‘RTACHA MIQDORLARNING RO‘LI

M.K. Mamadjanova, *Andijon davlat universiteti dosenti*
O.A. Xakimova, *Andijon davlat universiteti magistri*
D.X. Iskandarov, *AQXAI tayanch doktoranti*

So‘nggi yillarda respublikamizda iqtisodiy islohotlar ko‘lamining ham kengayib, ham chuqurlashib borishi, shuningdek, raqobatdosh iqtisodiyotni shakllantirish sharoiti xo‘jalik subyektlari faoliyatini yanada obyektiv iqtisodiy tahlil qilish zarurligini ko‘rsatib bermoqda. Bu esa, bu boradagi ishlarni davr ehtiyoji asosida takomillashtirish vazifasini yuzaga chiqarmoqda.

Mutaxassislar bilimi hamda malakasini davr talablari asosida takomillashtirib borish ham bu boradagi muhim ahamiyatga ega tadbirlardan biri hisoblanadi.

Axborot-komunikatsiya texnikalari vositasida informatsion texnologiyalarga asoslangan holda iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish va yuritish masalasi hisob tizimidagi zamonaviy yo‘nalishdir.

“Iqtisodiy-matematik usullar va modellar” milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini kompleks tahlil qilish, barqaror iqtisodiy o‘sishning ko‘p variantli modellarini yaratish, milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va taqchil resurslardan optimal foydalanish yo‘nalishlarini aniqlab beradi.

Tahlil uchun kerak bo‘lgan ko‘rsatkichlar, ularning turi hamda miqdori o‘rganilayotgan iqtisodiy jarayonning mazmuni, hajmi va davriga bog‘liq bo‘ladi. Hatto, tahlil natijasida avvaldan mo‘ljallanmagan yangi ko‘rsatkichlar ham hisoblab topilishi mumkin. Mazkur holat iqtisodiy tahlil metodining o‘ziga xos jihatlaridan biri hisoblanadi.

O‘rganilayotgan xo‘jalik jarayonlarining, ya’ni ko‘rsatkichlarning o‘zaro farqlanishi hamda o‘zgarishi sabablarini aniqlash tahlil ishlarida muhim ahamiyatga ega. Har bir o‘zgarishga ta’sir ko‘rsatgan sabablarni (omillar) hisoblash iqtisodiy tahlil metodining yana bir o‘ziga xos xususiyatidir. Chunki tahlil qilinayotgan iqtisodiy ko‘rsatkichlar va ulardagi o‘zgarishlar doimo bir-biri bilan uzviy bog‘liq, o‘zaro aloqa hamda ta’sir natijasida sodir bo‘ladi.

Iqtisodiy tahlil qilish jarayonida turli usullar va metodikalar qo‘llaniladi. Bu usul va metodikalardan foydalanish jarayonida tahlil metodining asosiy jihatlarining kompleksligi va tizimlashganligi yaqqol ko‘rinadi. Xo‘jalik jarayonlari umumiy birligi, o‘ziga xos tuzilish va tarkibga egaligi hamda murakkab tavsifdagi o‘zaro bog‘liqligi tahlil usullari va metodikalarini qo‘llashda asosiy e’tiborda turadi.

Iqtisodiy tahlilda ko‘rsatkichlarni o‘rganish mutlaq miqdorlardan foydalanish bilan boshlanadi. Misol uchun, mahsulot ishlab chiqarish hajmi (natural va qiymat o‘lchovlarida), tovar aylanish hajmi, mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, yalpi tushum, ishchilar soni va hokazo. Mutlaq ko‘rsatkichlar boshqa hodisalarning o‘lchamiga nisbatsiz miqdoriy o‘lchovini aks ettiradi, nisbiy esa – kattaliklar o‘rganilayotgan hodisa va kattaliklarning boshqa davr yoki boshqa obyekt bo‘yicha olingan qandaydir boshqa hodisa yoki kattaliklarga nisbatini ifodalaydi.

Mutloq ko’rsatkichlar o’rganilayotgan hodisalar va ularning belgilarini bir xilligini, monandligini, o’xshashligini ifodalaydi. Ular hodisalar va ularning belgilarining ko’lami, soni, hajmi, darajasi makon va zamonda taqsimlanish shaklida namoyon bo’ladi. Mutloq miqdorlar hodisalar to’plami yoki bir butun qismini ta’riflashiga qarab makro va mikro ko’rsatkichlarga, olish usuliga asosan oqim va zahiraviy ko’rsatkichlarga bo’linadi. Oqim ko’rsatkichlari ma’lum davr davomida sodir bo’lgan hodisalarning absolyut miqdorini ta’riflaydi, zahiraviy ko’rsatkichlar esa ularning muayyan holatini, ayni fursatda mavjud bo’lgan miqdorini aniqlaydi

Mutlaq miqdorlarsiz tahlil ishlarini amalga oshirib bo‘lmaydi. Iqtisodiy tahlilda mutlaq miqdorlar voqelikni bilish, tushunish, o‘qish va o‘rtacha hamda nisbiy ko‘rsatkichlarni hisoblashda asosiy axborot bazasi bo‘lib foydalaniladi. Shuningdek, mutlaq o‘zgarish iqtisodiy tahlilda muayyan ko‘rsatkichni avvalgi davrlarga nisbatan mutlaq miqdordagi farqlarini ko‘rsatib beradi.

Iqtisodiy tahlilda xususiydan umumiyga, tasodifdan qonuniyatga o‘tishda mutlaq, nisbiy ko‘rsatkichlar bilan birgalikda o‘rtacha miqdorlar asosida voqeliklarni o‘rganish ham muhim rol o‘ynaydi. Chunki ushbu usulda bir xil turdagi yalpi, ya’ni ko‘p sonli iqtisodiy voqeliklar matematik hisob-kitoblar bilan yagona o‘rtacha miqdorga keltiriladi. Bu jarayonda bir turdagi yalpi voqeliklarning o‘ziga xos xususiyati hamda jihatlariga jiddiy e’tibor qaratiladi. Chunki voqeliklarning har tomondan bir xil bo‘lishi bu borada kelib chiqishi mumkin bo‘lgan tasodifiy holatlarning oldini oladi. Natijada, o‘rtacha miqdorlarning aniqligi yanada oshadi. O‘rtacha miqdorlarni keltirib chiqarishda zaruriyat yoki talabga ko‘ra turli xil hisob-kitob shakllari – o‘rtacha arifmetik, o‘rtacha kvadratik, o‘rtacha xronologik, o‘rtacha geometrik va shu kabilardan foydalani ladi. Bir turdagi ko‘p sonli voqealarning o‘rtacha miqdori va ularning o‘zgarishini bilish o‘rganilayotgan iqtisodiy jarayonlar rivojlanishining umumiy yo‘nalishi hamda qonuniyligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Kundalik hayotimizda, turmushimizda o‘rtacha miqdorlarni har qadamda uchratamiz va qo‘llaymiz, ammo odatda o‘rtacha so‘zining o‘zini iboramizda kam ishlatamiz. Masalan, qancha ish haqi olayapsiz degan savolga oyiga shuncha so‘m deb javob qilamiz. Aslida hamma oylarda o‘sha miqdorda ish haqi olayotganimiz yo‘q, bu yerda ham o‘rtacha oylik ish haqi nazarda tutilyapti.

Xo‘sh, o‘rtacha miqdor nima va u qanday xususiyatlarga ega? O‘rtacha miqdorlarning qanday turlari va shakllari mavjud? Degan savollar tug‘ilishi tabiiydir.

Umumiy holda o‘rtacha miqdor taqsimot qatorini siqib ixchamlashtirish jarayonida olingan miqdordir. U qatorning katta va kichik hadlari o‘rtasida yotadi. Masalani soddalashtirish uchun statistik qatorni yon bag‘ridan siqib asta-sekin ixchamlashtirayotirmiz, deb faraz qilaylik. Bu holda uning variantalari orasidagi miqdoriy farqlar yoqala borib, ular yiriklashadi, soni esa kamayadi. Shuning hisobiga qator variantlarining soni ko‘payadi. Ixchamlashtirish jarayonini davom ettiraversak, pirovard natijada qator variantasi bir miqdor bilan ifodalanadi. Variantlar soni esa boshlang‘ich qatorning jamlama soniga teng bo‘ladi. Ana shu miqdor ushbu qatorning

o‘rtacha miqdoridir. U qatorning eng katta va eng kichik miqdorlari o‘rtasida yotadi. Bu yerda statistik qator deganda sof matematik qator, ya’ni musaffo sonlar qatori nazarda tutiladi. Bu sonlar na sharoitga va na bir-biriga bog‘liq, to‘liq erkinlikka ega.

Statistik qatorlar matematik sonlar qatoridan tubdan farq qiladi. Ular moddiy dunyo hodisalarini ta’riflovchi ko‘rsatkichlar qatoridir, miqdoriy qiymatlari esa hodisalarining yuzaga chiqish sharoitlariga bog‘liq.

O‘rtacha statistik to‘plamni umumlashtirib ta’riflovchi ko‘rsatkichdir. Shunday qilib, o‘rganilayotgan statistik to‘plamni o‘zgaruvchan belgilari bo‘yicha umumlashtirib ta’riflaydigan ko‘rsatkichlar o‘rtacha ko‘rsatkichlar (miqdorlar) deb ataladi. O‘rtacha miqdorlar variatsion qatorlarning muhim tasviriy parametri sifatida quyidagi xossalarga ega (1- jadval).

1-jadval.

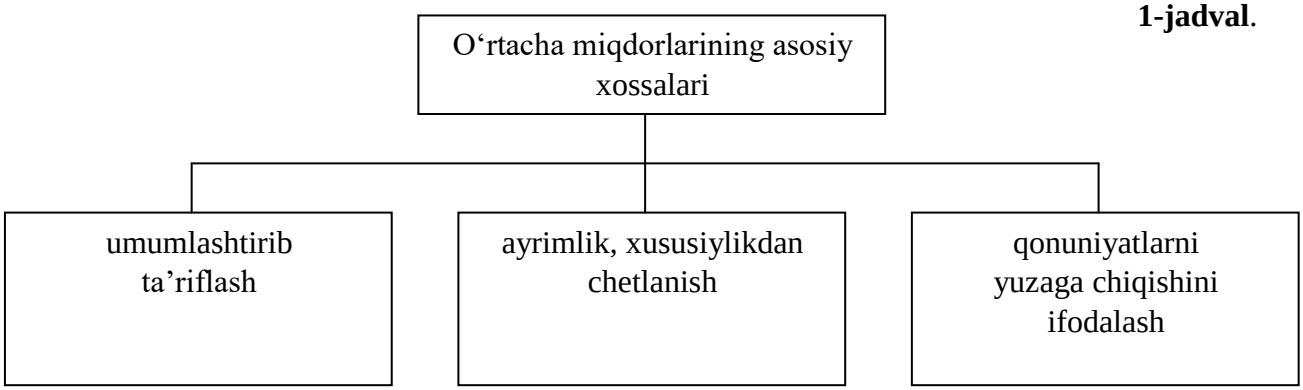

O‘rtacha miqdorlarning muhim xususiyatlari.

O‘rtacha miqdor qator miqdorlaridan tafovutda bo‘ladi, ulardan chetlanadi. O‘rtacha miqdorni hisoblash katta sonlar qonuni amal qiladigan ommaviy jarayon singari amaldir. Muayyan taqsimot qatorining variantalari birin-ketin bir biriga qo‘shib (birlashtirilib) boriladi. Natijada katta-kichik miqdorlar bir-biriga ta’sir etib, birikib o‘zaro siyqalanadi. Ular o‘rtasidagi farqlar o‘zaro yoyishib yo‘qola boradi. Pirovard oqibatda qator tekislanadi, uning variantalari miqdoran barovarlashib ma’lum o‘rtacha daraja bilan ifodalanadi. Demak, o‘rtacha miqdorlarning xususiyati yana shundan iboratki, ular qator unsurlarning bir-biridan ajratib turuvchi xossalarini nazardan soqit qiladi, ulardan doimo abstraktsiyalanadi.

O‘rtacha o‘z funksiyalarini to‘la va aniq bajarish uchun bir qator talablarga javob berishi kerak. O‘rtacha miqdor o‘zining funksiyalarini to‘la va aniq ado etishi uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud bo‘lishi lozim:

- o‘rtacha miqdori aniqlanadigan to‘plam bir jinsli, hajm jihatdan yetarli sonda bo‘lishi kerak;
- o‘rganilayotgan to‘plam birliklariga tegishli belgining miqdoriy qiymatlari bo‘yicha ularning taqsimoti yetarli darajada hodisaga xos obyektiv taqsimot qonuniyati bilan hamohang bo‘lishi zarur. Bu talab katta sonlar qonuni amal qilishidan kelib chiqadi.

Qatorning ichki qonuni statistik to‘plamning tub xossalari o‘rtasidagi zaruriy o‘zaro tub bog‘lanishlarni ifodalaydi va o‘rtacha miqdorni shakllantiradi. Sharoit esa tasodifiy kuchlar sifatida sabab bilan natijaga ta’sir ko‘rsatadi va qator miqdorlari o‘rtachadan turlicha tafovutlarda bo‘lishiga olib keladi. Pirovard oqibatda qator variantalarining ayrim miqdoriy qiymatlari va taqsimot qonuniyatlari asosiy ichki sabablar bilan tashki sharoitning tasodifiy kuchlari birgalikda amal qilishi va o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Katta sonlar qonuni amal qilishi sababli tasodifiyat ta’siri ostida bu miqdorlar orasida yuzaga chiquvchi tafovutlar bir-

birini o‘zaro yeyishtiradi va o‘rtachada o‘zaro barovarlashgan tendensiya, qonuniyat namoyon bo‘ladi.

Haqiqatda ham, agarda asosiy ichki sabablar ta’sirida vujudga kelgan ayrim miqdorlar qiymatini X_{a_i} va tasodifiy sabablar natijasini Δx_i deb belgilasak, u holda qator hadlarining ayrim miqdorlari $x_i = x_{a_i} + \Delta x_i$

$$\overline{x_i} = \frac{x_1 + x_2 + ... + x_n}{N} = \frac{\sum x_i}{N}$$

$$\overline{x_i} = x_{a_i} + \Delta x_i = \frac{x_{a_1} + \Delta x_1 + x_{a_2} + \Delta x_2 + ... + x_{a_i} + \Delta x_n}{N} =$$

$$= \frac{x_{a_1} + x_{a_2} + ... + x_{a_i}}{N} + \frac{\Delta x_1 + \Delta x_2 + ... + \Delta x_n}{N} = \frac{\sum x_{a_i}}{N} + \frac{\sum \Delta x_i}{N} = \overline{x}_{a_i} + \overline{\Delta x_i}$$

Katta sonlar qonuni ta’siri ostida Δx_i manfiy va musbat qiymatlarga ega bo‘lib, ularning yig‘indisi $\sum \Delta x_i = 0$ nolga teng bo‘ladi va shu sababli $\Delta x_i = 0$. Natijada $\overline{x_i} = \overline{x}_{a_i}$

Demak, o‘rtacha miqdorlar statistik to‘plamlarga xos umumiy qonuniyatlarni ifodalaydi.

O‘rtacha miqdor og‘irlik markaziga o‘xshaydi. U ham barcha teng ta’sir etuvchi kuchlar orqali badan yoki jism og‘irligi tushadigan nuqta singari real ma’noga va ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Эддоус М., Стэнфилдр., Методы принятия решений. Учебник.-М.:YUНИТИ,2008-317с.

2. Замков О.О., Толстопятенко А.В.,Черемных YU.Н. Математические методы в экономике.Учебник.-М.:Дело-Сервие,2007.-419с.

3. Красс В.А., Чуприянов А.С. Математические методы и модели.-С.Пб.! Питер,2007. -720с.

4. A.V. Qobulov,A.T. Kenjaboev Baholashda iqtisodiy matematik usullar va modellar. O’quv qo’llanma.-T.;FAN,1996., 80 b.

5. G.N. Nasriddinov.O’quv qo’llanma. Iqtisodiy matematik modellar va usullar –T.: 2008.

6. M. G’ofurov, M. Xolmurodov, K.Xusanov Iqtisodiy matematik usullar va modellar. Toshkent-2001.

7. B.J. Xakimov, B.B. Alimov, U.A. Xolmirzayev, A.X. Po‘latov Iqtisodiy tahlil nazariyasi / O‘quv qo‘llanma. Toshkent Moliya instituti. –T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2012, – 240 bet.

ŞUBE-2

TA’LIM VA KADRLAR TAYYORLASHDA RAQAMLASHTIRISH TALABLARI VA MUAMMOLARI

EĞİTİM VE PERSONEL EĞİTİMİNDE DİJİTALLEŞMENİN GEREKSİNİMLERİ VE SORUNLARI

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS IN CONDITIONS OF INFORMATIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Muksin Tadjiyevich Xodjiyev,
Doctor of texnikal Sciences, Rector, Professor, Gulistan State University, Uzbekistan,
Propector for Sciencer, Gulistan State University, Uzbekistan

Abstract: This article reveals the essence of the concept of "Development of information and communication competence among students", the general structure of information and communication competence, the system of basic and special competencies, pedagogical and psychological factors in the development of information and communication competence among students. students and in the subject "Information Technology" based on learning opportunities.

Keywords: informatization, competence, professional competence, students, basic competences.

I.INTRODUCTION

Informatization of education is a radical reform of the subject and object of education, modernization of teaching methods, provision of the educational process with information and communication technologies, equipping teachers with modern knowledge and technical means to improve the quality of education, including:

- Improving the mechanism for using electronic forms of education and didactic support in the management of the education system;
- organization of the form and method of teaching based on modern conditions, based on the basic knowledge and skills of the student;
- creation of an education system aimed at developing the personal abilities and potential of the student, striving for maturity in his future career and the formation of independence in decision-making;
- develop the student's ability for self-assessment, control and critical analysis.

Improving the educational activities of teachers and students on the basis of modern information and communication technologies is one of the main stages in the informatization of education.

This process poses such an important task for modern pedagogy as training personnel who are rapidly developing and adapting to modern requirements at a qualitatively new stage of development based on the informatization of society. This task, in turn, is a social order of society, mainly due to the provision of educational institutions with modern information and communication technologies and the level of readiness of students to receive and process an ever-growing flow of information [1].

The use of modern means of information and communication in the process of arts and culture education provides ample opportunities for students to demonstrate their professional abilities.

In the conditions of an informed society, a system will be created considering the pedagogical, psychological and didactic features of the development of future specialists in the field of art and culture based on information technology.

II. MATERIALS AND METHODS

In many studies related to the requirements of the modern system of economic and social development of education, the competence approach was considered as a new stage in changing the content and methods of education. In this context, in many studies, competence is interpreted as a set of interrelated personal qualities necessary for productive and creative activity, and competence is interpreted as the acquisition by a person of the necessary competencies to solve a problem in a particular area [2, 3, 4, 5, 6, 7].

Competence (the Latin word means to achieve, coincides) is the willingness of the subject to set goals and effectively combine external and internal resources to achieve them, in other words, this is the subject's personal ability to solve certain professional tasks [8, 9, 10].

According to N.M. Muslimov, the English word "competence" literally means "ability", but the term "competence" itself serves to express knowledge, skills, abilities and abilities [4].

O. Khaitov and N. Umarova propose to group competencies based on the cluster approach as follows:

competencies for working with information: collection and analysis of information, decision-making; change of information;

competencies for success: planning, organization of activities, analysis of results;

competencies in working with people: relationship management, teamwork, influencing others;

self-improvement competencies: introspection, professional growth, innovative mobility [5].

There are various approaches to the classification of types of competencies. In particular, N.A. Muslimov and M.B. Urazova divide competence in the conditions of vocational education into the following types: special competence - the ability to acquire a sufficiently high level of professional activity, to plan further professional development; social competence - joint professional activity, cooperation, social responsibility for the results of one's work; personal competence - the ability of a person to think independently and independently, to master the means of resistance to professional deformities; individual competence - possession of methods of independent application and development of individuality within the profession, readiness for professional and personal growth, independent organization and independent rehabilitation; key competencies are intercultural and intersectoral knowledge, skills and abilities of the individual necessary for adaptation and productive activity [11].

E.S. Zair-Bek identifies the following types of methodological competencies: Target competence: The problem of goal setting and goal setting is an integral part of all pedagogical activity, the ability to set goals correctly depends on the results of pedagogical work; content competence: the content of technological education in the amount provided for at each level of general education; requirements for the minimum necessary training of students within the specified scope of content; the maximum amount of teaching load, which can be determined by years of study; monitoring competence: the assessment of the quality of education includes the determination of the results of the learning process. At the same time, quality is not only a normative level, which the effectiveness of education must correspond to, but also the content, conditions and process that ensure the result [13].

Professional competence is the acquisition by a specialist of knowledge, skills and competencies necessary for the implementation of professional activities and their application in practice at a high level [12].

Psychologists give different definitions of the concept of professional competence. According to T.M. Sorokina, professional competence means the readiness of teachers to carry out theoretical and practical professional activities and the ability to solve pedagogical problems of different levels. M. I. Lukyanova emphasizes that psychological and pedagogical competence is a combination of specific qualities of a teacher's personality with a high level of professional training and the ability to effectively interact with students in the educational process [13].

Professional competence involves the acquisition of integrative knowledge and actions in each independent direction, and not the acquisition of individual knowledge and skills by a specialist. Competence also requires constant enrichment of professional knowledge, the study of new information, the ability to understand important social needs, the ability to search for new information, process it and apply it in one's work [14].

Professional competence is manifested in the following cases:

- in complex processes;
- when performing undefined tasks;
- when using conflicting information;
- a specialist with professional competence to be able to have a contingency plan:
- consistently enriches their knowledge;
- assimilates new information;
- has a deep understanding of the requirements of the time;
- seeks new knowledge;
- recycles them and effectively uses them in their practical activities [15].

A number of studies directly examined the professional competence of the teacher and its specific aspects. Among these studies

These include a study conducted by A.K. Markova and B. Nazarova. In her study, A.K. Markova notes that the professional competence of a teacher consists of several components [16].

IV. THEORY AND DISCUSSION

It is concluded that, given the availability of professional education in higher educational institutions of art and culture, it is necessary to identify the qualities inherent in professional competence.

As many researchers note, a number of competencies are also reflected in the professional competencies of artists and culture workers. These include: psychological, methodological, informational, creative, innovative and communicative. They contain the following content:

psychological competence - the formation of a deep psychological environment in professional activities, positive communication with industry representatives, colleagues, classmates, the ability to understand and overcome various negative psychological resistances in a timely manner;

Methodological competence - methodologically fair organization of the process of arts and culture education, the right choice and expedient use of types and forms of education, methods and means;

information competence - the use in the information process of useful information used in the professional activities of the future worker of culture and art, the implementation of various, purposeful actions and the rational use of resources;

communicative competence - the ability to sincerely communicate with all participants in the future professional and educational process, including colleagues and students, listen to them, and exert a positive influence on them;

innovative competence - promotion of new ideas for improving the professional process, reforming the quality of education and professional skills, increasing the productivity of professional activity and their effective use in practice;

creative competence - a creative, critical approach to activities in the field of art and culture, the ability to show their creative abilities.

Today, in our society, activities aimed at creating creativity, creativity, innovation play an important role in the development of each area and are understood as creative activities.

Derived from the word creativity (English "create" - creativity, creativity), which characterizes the ability of the individual to be creative, the level of creative talent, the readiness of the individual to create fundamentally new ideas that are far from traditional or habitual patterns of thinking, as well as unique solutions - these are creative abilities, which are accepted as an independent talent factor [17].

American scientist D. Wexler defines "Creativity as a type of thinking that requires a person to develop several solutions to a problem or issue at once, and helps to understand the uniqueness of the essence of things and events, in contrast to stereotyped, boring thinking" [18].

A creative person is understood as a creative worker who is able to approach his work with new, creative and unique features and ideas, stand out from other workers in the industry, unusually get out of various problems and difficulties.

Creativity is important not only for the creation of new ideas, but also for the development of lifestyle, the inner and outer world of the individual.

Creativity is based on remembering information and collecting clear evidence.

A. Maslow also considered creativity as a universal innate creative direction, activity, which is often lost under the influence of the environment [18].

American psychologist Joe Paul Gilford was the first to compare creativity and intelligence in his research work. He divided thinking into convergent and divergent types when creating a model of the intellectual structure [18].

Convergent thinking - (Latin convergere - "to one side") is a form of thinking that consists in choosing only one of the many options for solving a problem. Convergent thinking is based on intelligence, which is why it is also called intelligent thinking [19].

Divergent thinking - (Latin divergere - "separation") - one of the methods of creative thinking, finding multiple solutions to a given problem, as well as divergent thinking, aimed at finding different directions at the same time, that is, multiple correct answers to a problem and original creativity serve to generate ideas [19].

Guilford links creativity to the productivity of divergent thinking. In pedagogical sources one can come across the idea that "Creativity is a process of divergent thinking". Initially, Guilford combined variability, solution accuracy and other intellectual parameters in his creative structure in addition to divergent thinking. He also proved that there is an inextricable link between creativity and intelligence. However, Guilford found in his experiments that high intellectuals do not always show creative behavior when solving tests, while creative low intellectuals do not [20].

E.P. Torrance describes creativity in terms of thinking, describing creative thinking as “difficulties, problems, gaps in information; the structure of hypotheses about these shortcomings, their consideration and evaluation, revision and verification, and, finally, generalization of the results” [21].

According to E. P. Torrens, the concept of “creativity” is based on: - the development of a problem or a scientific hypothesis; - test and change the hypothesis; - identify the problem based on the formation of a solution; - sensitivity to contradictions of knowledge and practical actions when finding the result of the task. Creative thinking can be clearly reflected in any social sphere [20].

V. CONCLUSION

In general, creativity in the field of art and culture is the creation of new, original, unique ideas, works, a non-standard form of creative thinking, finding specific solutions in given situations.

Today, the training of creative and intellectually gifted personnel is an integral part of all scientific research in society. The need for research is at stake.

Based on the views of researchers, it was necessary to prove that the creative and scientific potential of students of higher educational institutions of culture and arts is realized on the basis of information and communication competence.

REFERENCES:

1. Mirziyoev Sh.M. We will build our great future together with our brave and noble people. - T .: Uzbekistan, 2017. - 488 p.

2. Ilyina M.V. Implementation of a competency-based approach in working with educational text (from the experience of teaching the course “History of Western Russia in the main school)” // Research of the Baltic region. Bulletin of the Institute of the Baltic Region of the Russian State University. I. Kant. - 2010. - No. 1. – S. 149-156.

3. Bryzgalova S.I., Ilyina M.V., Rotenkova T.N. Pedagogical conditions for the formation of key competencies of students of the main school: Monograph - Kaliningrad: IKBFU. I.Kanta, 2011. - 176 p.

4. Muslimov, N.A., (2007). Theoretical and methodological bases of professional formation of teachers of vocational education.: Diss. … doc. ped. Sciences, Tashkent, 45 p.

5. Hayitov O., N.Umarova. Theoretical and practical bases of developing the desire for professional growth in young people. - T .: “TURON-IQBOL”, 2001. - 187 p

6. Urazova M.B. Improving the technology of preparing the future teacher of professional education for design activities: Diss. ... doc. ped. sciences. - T., 2015. - 287 p.

7. Rustamova, N. R. Technology for the development of media culture of students of general secondary education (on the example of grades 7-9) (Doctoral dissertation, dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in pedagogical sciences.-Tashkent, 2019.-42 p).

8. Rustamovna, R. N. (2020). Development of technology based on vitagenic experience using media resources in higher educational institutions students teaching. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(4), 2258-2262.

9. Rustamova, N. R. (2020). Training of students of cognitive processes based on vitagen educational situations. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(8 Special Issue), 869-872.

10. Isyanov, R., Rustamov, K., Sharifhodjaeva, H., & Rustamova, N. (2020). Formation of ICT competence of future teachers in the classes of general physics. Journal of Critical Reviews, 7(5), 235-239.

11. Yunusova, D. M., Ilhamova, I. N., Daulanova, K. I., Normuradova, G. M., & Rustamova, N. R. (2020). Using of interactive educational technologies in teaching medical terms. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 12(S6), 596-601.

12. Zair-Bek E.S. Theoretical foundations of teaching pedagogical design. Dis. ... doc. ped. sciences. - St. Petersburg, 1995. - 370 p.

13. Dolgorukov A. The case-study method as a modern technology of professionally oriented education, - M .: 2015. - 14 p.

14. Savelyeva M.G. Pedagogical cases: design and use in the process of teaching and assessing students' competencies / Textbook and met. - Izhevsk: FGBOUVPO "Udmurt University", 2013. - P. 9.

15. Muslimov N.A., et al. Technology for the formation of professional competence of teachers of vocational education // Monograph.-T .: Science and Technology Publishing House, 2013. - 96 p.

16. Markova A. N. Psychology of teacher's work / Book. for teachers. – M.: Enlightenment, 1993. – 190 p.

17. Markova A.K. Psychology of professionalism. - M.: Knowledge, 1996. - 38 p.

18. Gilliam J.H. The Impact of Cooperative Learning and Course Learning Environment Factors on Learning Outcomes and Overall Excellence in the Community College Classroom: thesis (Ed. D.) / Gilliam Janice Hoots. – North Carolina State University. – 2002. – 221 p.

19. Muslimov NA, Usmonbaeva MH, Sayfurov DM, Turaev AB Basics of pedagogical competence and creativity. - Tashkent, 2015. - 120 p.

20. Bashina T.F., Ilyin E.P. Psychology of creativity, creativity, giftedness. - St. Petersburg: Peter, 2009. - 136 p.

21. Barysheva T.A., Zhigalov Yu.A. Psychological and pedagogical foundations for the development of creativity - St. Petersburg: SPGUTD, 2006. - 88 p.

22. Xodjiyev, M.T. Development of professional competence of future specialists, Journal of Physical and sport ® (JPES), Vol 21 Issue 6, Art 356 pp 2578-2587, October.2021 online. ISSN: 2247-806X; p-ISSN: 2247-8051; ISSN-L=2247-8051 © JPES

23. Xodjiyev, M.T. Формирование информационной культуры у будущих специалистов в высших образовательных учреждениях. Электрон таълимда амалга оширилаётган изланишлар: назария ва амалиёт республика илмий-амалий конференцияси.Илмий мақола ва тезислар тўплами.2021 йил 26 октябрь.

THE ROLE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION

Adilov Abduraim Nomozovich
Senior teacher of Gulistan State University
Nomozov Sherzod Abduraim o'g'li
Graduate student of Gulistan State University

Abstract: In this article, various problems encountered in education today and the issues of effective use of information and communication technologies in their elimination were studied, and proposals and considerations were developed. The results of independent education and the use of information and communication technologies in its organization are highlighted.

Keywords: ICT, education, digital education, distance education, independent education, modern education, educational tools.

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda ta’limda uchrayotgan turli muammolar va ularni bartaraf etishda axborot kommunikatsiya texnlogiyalaridan samaraliy foydalanish masalalari o‘rganildi va taklif va muloxazalar ishlab chiqilgan. Kompal ta’lim oluvchilarni qiynayaotgan mustaqil ta’lim va uni tashkil qilishda axborot kommunikatsiya texnlogiyalaridan foydalanish samaralari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: AKT, ta’lim, raqamli ta’lim, masafaviy ta’lim, mustaqil ta’lim, zamonaviy ta’lim, ta’lim vositalari.

Today, information and communication technologies (ICT) are introduced into every sphere of our life, increasing the efficiency of our professional activities. Today, we cannot live without modern devices such as television, radio, but also mobile phones, computers, and tablets. Using them, we enrich the content of our lives and ease our work and education tasks. In the current period, the introduction of ICT opportunities in the teaching of various subjects in the education system, among all other fields, is an urgent issue. ICT serves not only to form students’ knowledge and skills, but also to develop their personal characteristics and increase their interest in knowledge. In recent years, in many psychological and advanced pedagogical fields, we are witnessing the fact that the ideas about ICT development of students’ knowledge and creative thinking are emphasized [1], [2], [3]. The use of ICT opportunities will help to enrich the range of information provided in the educational process and help students learn it with interest. With the introduction of ICT in the educational process, a new approach to education, characteristic of the modern information environment, began to take shape.

The potential of the teacher’s knowledge in the field of ICT is implemented through their professional development in this field. It is necessary for every teacher to regularly improve their skills in ICT, as well as to improve their knowledge through independent education in order to meet the requirements of the modern education system. In addition, it will be useful for teachers to use the materials of various scientific and practical conferences and seminars on the Internet, and to use the teachers’ forums, which are expanding at the moment, in order to exchange experience with partners [4], [5], [6].].

Thus, the introduction of ICT and the use of the Internet provide the following opportunities in the field of professional specialization of the teacher:

- serves to increase students’ interest in the lesson;
- provides many opportunities for the creative approach of the teacher to his profession;
- provides a wide range of opportunities for the teacher to get independent education and improve his skills remotely.

A modern teacher puts forward the idea of a creative approach to his professional activity, taking into account the individual characteristics of each student and providing education. He strives to take classes using ICT and the Internet [7], [8].

It is no secret that today almost all young people can easily use ICT tools and have knowledge within the framework of computer literacy. Therefore, the teacher who teaches the students with such modern knowledge should use ICT tools widely, prepare various projects and presentations for implementation in the teaching process, and make the lesson interactive and innovative technologies for the students. on the basis of which it is required to make it more interesting and present it. Along with the knowledge about the environment, the student learns the basis of ICT knowledge from the teacher. Therefore, today there is a need to regularly increase the level of ICT-related and innovative technological skills of the teacher [9], [10].

The purpose of introducing information and communication technologies into the educational process is to familiarize students with modern information and technical tools, to increase the level of literacy in this field, and most importantly, to increase the skills of using this information correctly. The introduction of ICT in the educational process is important for the teacher to develop in his professional activity and gain a lot of knowledge and experience.

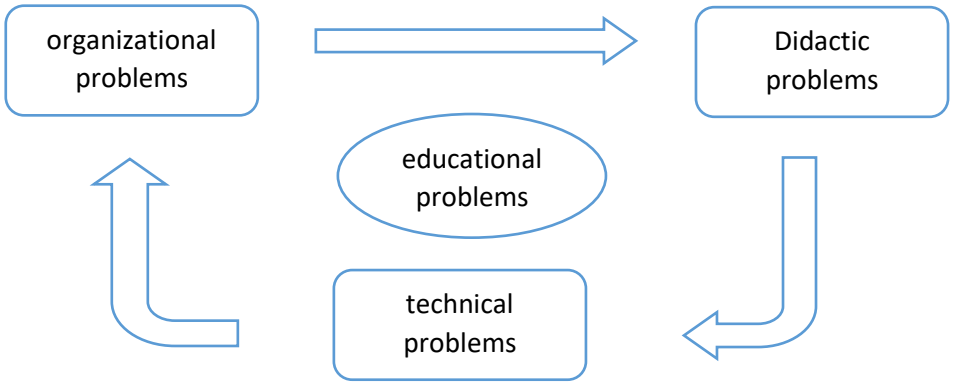

Figure 1. Problems encountered in education.

The use of computer and digital technologies offers great opportunities for acquiring new knowledge about sciences. With the help of digital educational resources, the teacher can increase the presentation, interest and effectiveness of the educational material, especially the use of the presentation of the educational material is very useful for the teacher [11], [12].

In addition, the use of ICT is also important in conducting various events. Thanks to the introduction of ICT opportunities, the efficiency and interest of the modern educational process will increase. We must not forget the norms of their use, stressing their importance in expanding the worldview of students.

Taking into account the above thoughts and considerations, the following conclusions can be drawn: it is appropriate to use the ICT opportunities that are effectively used in distance education for students' independent education, the use of various electronic didactic tools in education helps students to learn effectively helps to increase their interests.

References:

1. Qudratov, A., & Adilov, A. (2022). Electronic Digital Signature. Science and Innovation, 1(7), 668-671.

2. Toshtemirov, D. E., Saidov, J. D., & Mamatqulov, S. X. (2019). Technology of creating modern electronic educational resources. Bulletin of Gulistan State University, 2019(1), 67-71.

3. A. Qudratov, & A. Adilov (2022). Elektron raqamli imzo. Science and innovation, 1 (A7), 668-671. doi: 10.5281/zenodo.7313179

4. Toshtemirov, D., Muminov, B., & Saidov, J. (2020). Fundamentals of compilation of electronic tasks for students to test and strengthen their knowledge of database. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(4), 3226-3228.

5. Saidov, J. D. Study of the process of database and creation in higher education. Guliston. 2021.

6. Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., omborini, s. X. I. M. L., & baholash, Y. B. Y. K. K. MEZONLARI//Scientific progress. 2021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentliginibaholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 2022).

7. Baxtiyor Baxriddinovich Ergashev, Jasur Doniyor o‘g‘li Saidov, & Sait Xalilovich Islikov (2021). Bo‘Lajak Informatika Va Axborot Texnologiyalari O‘Qituvchilari Kasbiy Kompetentligini Shakllantirish Vositalari Va Metodlari. Academic research in educational sciences, 2 (2), 1139-1146. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00312

8. Saidov, J. D., Qudratov, A. N., Islikov, S. X., Normatova, M. N., & Monasipova, R. F. (2023). Problems of Competency Approach in Developing Students' Creativity Qualities for Creating a Database. Journal of Higher Education Theory & Practice, 23(1), 164–171. https://doi.org/10.33423/jhetp.v23i1.5786

9. Saidov, J. D. (2021). Study of the process of database and creation in higher education. In International scientific and practice conference on» International experience in increasing the effectiveness of distance education: problems and solutions». Guliston.

10. Саидов Жасур Дониёр Ўғли (2022). Компетентностный подход при обучении работе с базами данных в системе высшего образования. Проблемы современного образования, (6), 253-265.

11. Saidov Jasur Doniyor o‘g‘li (2022). Ta’lim oluvchilarning ma’lumotlar bazasi faniga bo‘lgan qiziqishlarini kompetensiyaliy yondashuvlar asosida oshirish muammolari. Science and innovation, 1 (B3), 89-93. doi: 10.5281/zenodo.6654168

12. Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., Omborini, S., & Baholash, Y. M. Scientific progress. 2021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentliginibaholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 2022).

13. Doniyor o‘g‘li, S. J. (2023). O‘zbekistonda ta’lim tizimida bo ‘lajak mutaxassislarning ma’lumotlar bazasi bo ‘yicha bilimlarini shakillantrish. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 3(3), 72-77.

14. Doniyor o‘g‘li, S. J. (2022). Problems and solutions to increase the efficiency of database teaching. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 10(2).

15. Аллаёров, С. П., Ергашев, Б. Б., & Ўнғаров, Д. Р. (2021). Телекоммуникация тармоқлари параметрларини ҳисоблаш усулларини тахлил қилиш. Science and Education, 2(4), 140-145.

16. V. Rahmanov, & J. Alijonov (2022). Inovatsion Shamol Turbinasi. Science and innovation, 1 (A8), 136-140. doi: 10.5281/zenodo.7342845

TA’LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

Abduraximov Doniyor Baxodirovich,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Axborot texnologiyalari zamonaviy jamiyat hayotiga ko‘plab foydali va qiziqarli narsalarni olib keldi. Ushbu maqolada respublikamiz oliy ta’lim tizimi o’quv jarayoniga tez kirib kelayotgan yana bir ajoyib istiqbolli chinakam samarali texnologiya – “bulutli” hisoblash kontseptsiyasida asosiy o‘rinni egallagan zamonaviy ta’limda virtual texnologiyalar va uning dasturiy ta’minotidan foydalanish yoritib berilgan.

Аннотация: Информационные технологии принесли в жизнь современного общества множество полезных и интересных вещей. В данной статье освещается использование виртуальных технологий и их программного обеспечения в современном образовании, которое занимает центральное место в концепции “облачных” вычислений - еще одной невероятно перспективной и по-настоящему фективной технологии, с помощью которой система высшего образования республики стремительно входит в учебный процесс.

Abstract: Information technologies have brought a lot of useful and interesting things to the life of modern society. This article highlights the use of virtual technologies and their software in modern education, which occupies a central place in the concept of “cloud” computing - another incredibly promising truly effective technology, with the help of which the higher education system of the republic is rapidly entering the educational process.

Kalit so’zlar: raqamli texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, zamonaviy ta’lim, internet tizimi, masofaviy o’qitish, virtual o‘quv muhiti, elektron o‘quv-resurslari, virtual dars, veb-texnologiya.

Ключевые слова: цифровые технологии, информационно-коммуникационные технологии, современное образование, интернет-система, дистанционное обучение, виртуальная среда обучения, электронный учебный ресурсы, виртуальный урок, veb-технологии.

Keywords: higher education system, digital technology, information and Communication Technology, modern education, digital knowledge, Internet system, distance learning, educational process, virtualization, electronic learning resources, virtual lesson, veb technologies.

XXI asr - yuqori texnologiyalar va ommaviy kommunikatsiyalar asri. Endi hayotimizni elektron qurilmalarsiz tasavvur qilish qiyin. Kompyuter, noutbuk, planshet yoki hatto uyali telefon. Ushbu qurilmalar ko‘plab odamlarning hayotini yaxshi tomonga o‘zgartirib yubormoqda.Ta’lim jarayonida yangi axborot texnologiyalarining joriy qilinishi yosh avlodning intellektual rivojlanishi hamda jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy modernizasiya qilishning asosiy

faktori va muhim sharti hisoblanadi. Respublikamizda mustaqillik yillarida ta’lim tizimiga axborot-kommunikasiya texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirishda ulkan natijalarga erishildi.

Kelajak avlodni jismonan sog‘lom, intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, qat’iy hayotiy pozitsiyaga ega, Vatanga sodiq qilib tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish masalalari 2022- 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida muhim vazifalar sifatidabelgilangan [1].

Axborot texnologiyalarining ta’limga kirib kelishi o’quv jarayoniga talabalarning axborot olishi, uni qayta ishlashi va undan foydalanishi axborot jarayoni sifatida qarashni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ta’limni axborotlashtirishga faqat kompyuter va boshqa elektron o’quv vositalaridan foydalanish emas, balki o’quv jarayonini tashkil etishga yangicha yondashuv sifatida qaralishi lozim. Bunday vositalar yordamida talabalar va o’qituvchilarga olingan xabarlarni tahlil qilish va ularga qulay vaqtda javob berish imkonini beruvchi axborot (o’z-o’zini tekshirish vazifalari, qiziqtirgan savollar, test varaqalari) almashish mumkin bo’ladi. Zamonaviy o’qituvchi nafaqat axborot texnologiyalari sohasidagi bilimlarga ega bo’lishi, balki ta’lim muassasasida o’z kasbiy faoliyatida yangi texnologiyalarni qo’llash bo’yicha malakali mutaxassis bo’lishi kerak.

Virtual texnologiyasi - bu atama hisoblash resurslarining abstraksiyasini anglatadi. Virtualashtirish asosida bir kompyuterning resurslarini bir nechta muhitlar bo’yicha taqsimlash natijasida bir nechta kompyuter faoliyatini bajarish imkoniyati yaratiladi. Bir nechta operatsion tizimlar va dasturlarni virtual serverlar hamda virtual stol kompyuterlari yordamida yagona joyda joylashtirish mumkin [4], [5].

Virtual o‘quv muhiti bu - o‘quv muhitining mazmunini va ishtirokchilarning aloqalarini boshqarish imkonini beruvchi zamonaviy kompyuter vositalari va texnologiyalar to‘plamidir.

Virtual o‘quv muhiti bilan biz ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan ta’lim maqsadlarida tashkil etilgan va foydalaniladigan mahalliy, korporativ va global kompyuter tarmoqlarining axborot mazmuni va aloqa imkoniyatlarini tushunamiz. Virtual ta’lim atrof-muhit tezkor rivojlanayotgan, ko‘p bosqichli va ko‘p funksiyali tizimdir.

Ta’lim tizimi rivojlangan dunyoning qator davlatlarida muayyan kurs bo’yicha darslar Google Classroom platformasidan foydalangan holda amalga oshirilmoqda. Bu tizimning ilm-fan, ta’lim uchun foydali imkoniyatlari nihoyatda keng. Uning dasturlari dunyoning qay chekkasida bo’lmasin talaba va pedagogni bir vaqtda ishlash imkoniyatini yaratadi. Bu uchun “gmail”dan elektron pochta ochishning o’zi kifoya qiladi. “Google classroom”, “Google doc”, “Google disk” dasturlari bunda yordamga keladi.

“Google classroom”- dasturi sinfxona vazifasini bajaradi. Bunda pedagog talabalarni ro’yxatini tayyorlash, vazifa berish, topshiriq bajarilishi muddatini belgilash, baholash, fanga oid qo’shimcha ma’lumot berish, turli xil mavzuga doir bahslar uyushtirish va talabalar fikrini bilishga erishishi mumkin.

“Google doc” dasturi talabalarni maqola, kurs ishi, bitiruv-malakaviy ishi, tadqiqot ishi, ilmiy loyiha tayyorlashda ko’mak beradi. Bunda talaba “Google doc” dasturida elektron hujjat yaratadi va ilmiy rahbari bilan “gmail” orqali aloqaga chiqadi. Ushbu dasturning imkoniyati shundaki, bir paytning o’zida ham talaba, ham pedagog tahrir qilish, qo’shimchalar kiritish imkoniyatiga ega bo’ladi. Hammualliflikda ilmiy maqolalar yozishda ham juda qo’l keladi.

“Google disk” dasturi ma’lumot saqlash uchun xizmat qiladi. Hozirgi kunda bu dastur 15 Gb bepul joy taqdim qiladi. Dastur katta hajmdagi ma’lumotni saqlash imkoniyatiga ega.

Hozirgi kunda Respublikamizdagi ta’lim muassasalarida o’qitilayotgan fanlar bo’yicha katta hajmda elektron o’quv resurslar yaratilgan. Respublika miqyosida bu resurslardan o’quv muassasalarini samarali foydalanishini ta’minlovchi “Ziyonet” tarmog‘i ishlab turibdi. Ammo undan foydalanuvchi ta’lim muassasalarining yo’nalishlar va fanlar kesimidagi yaratilgan elektron - o’quv resurslarini o’zaro ayriboshlash va ularni bevosita dars jarayonlarida foydalanishi yetarli darajada emas. Shunga ko’ra ta’lim yo’nalishlari kesimidagi har bir fanni samarali o’qitishda, ularning virtual modellarini yaratish, tegishli apprat-dasturiy vositalari asosida o’quv jarayonini boshqarishning intellektual tizimini yaratish va uni amaliyotga joriy qilish muammosini yechish ko’zda tutilgan. Buning asosida fan o’qituvchilarining har bir fan xususiyatidan kelib chiqqan holda, jumladan, pedagogik va psixologik xususiyatlarni hisobga olgan holda o’qituvchilarning virtual kabinetlarini yaratish tamoyillari ishlab chiqiladi. Ularni amaliyotga joriy etilishi ta’lim sifati va samaradorligini keskin oshishi kafolatnadi. Bunday vazifalarni samarali bajarishda o’quv jarayonini virtuallashtirishning dasturiy ta’minotlarini yaratish, ularni standartlashtirish va jahon andozasidagi dasturiy platformalarda initsializatsiya qilish muhimdir.

Ta’lim tizimida o’quv jarayonini virtuallashtirishda quyidagi asosiy masalalar yechilishi ko’zda tutilgan:

- elektron-o’quv resurslarning umumiy tasnifi asosida uni yaxlit obyekt sifatida shakllantirish, uning asosiy tuzilmasi va parametrlarini tizimli taxlil asosida tadqiq etish;
- o’quv jarayonlarini virtuallashtirishga qaratilgan diskret, semantik va ko’p bosqichli matematik modellarini ishlab chiqish, ularning turg‘unlik va adekvatlik tamoyillarini aniqlash;
- elektron-o’quv resurslarini Veb-texnologiyalarga asoslangan o’qitish tizimiga joylashtirishning dasturiy ta’minotini ishlab chiqish va uni joriy etish;
- o’quv jarayonlarini virtuallashtirishning maxsus dasturiy foydalanuvchi interfeysi, masofaviy test-nazorat o’tkazish texnologiyasining dasturiy ta’minotini ishlab chiqish va joriy etish;
- ta’lim yo’nalishlari bo’yicha o’qiladigan fanlarni ekspert tizim asosida optimal konsentratsiyasi asosida takomilashtrish masalasi, soxa fanlardagi yangi yutuqlarni o’quv jarayoniga integratsiya qilish;
- barcha masalalar yechimlarini birlashtirish natijasida bajariladigan amaliy taqdiqotlar asosida yaxlit interfaollik elementlarga ega bo’lgan ta’lim portalini shakllantirish va ularni amaliyotga joriy etish.

Ta’lim tizimida o’quv jarayonlarini virtuallashtirishning dasturiy ta’minotini zamonaviy C++, Java, Python, HTML, PHP, Apache-Server dasturiy muhitlarda ishlab chiqishni talab etganligi boyis, bu muxitlarni yaxshi biluvchi mutaxassislar ishtirokchi sifatida qatnashadilar. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o‘quv jarayonlarida qo’llanilishining negizida o’quv jarayonini fanlar kesimida virtuallashtirish, multimediya va tarmoq tizimlari yordamida o’quv jarayonining modellari, apparat-dasturiy vositalarini ishlab chiqish va ularning amaliy tadbiqlarini tashkil etish lozim bo’ladi. Birinchi navbatda o’quv jarayonlarini tizimli tahlil asosida parametrlash, ularning semantik, kontent va ko’p bosqichli modellerini ishlab chiqish, bu modellarning turg‘unlik va adaptivlik shartlarini ishlab chiqish zarur bo‘ladi.

O’quv jarayonini raqamlashtirishga qaratilgan modellar, algoritmik va dasturiy ta’minotlar tajriba va nazorat guruxlarida sinovlardan o’tkaziladi. Shuningdek, tizim doirasida virtual test-nazorat tizimini ishlab chiqish va buning asosida o’quv jarayonini boshqarishning intellektual tizimini ishlab chiqish va uni amaliyotga qo’llash taqdim etiladi. Bunda appart-dasturiy vositalar ta’lim muassasalarining tegishli lokal tarmoqlarda joylashtiriladi. Bunday vazifalarni samarali bajarishda o’quv jarayonini virtuallashtirishning modellari, apparat-dasturiy ta’minotlarini ishlab chiqish, ular asosida o’qituvchining virtual kabinetlarini xalqaro darajadagi dasturiy platformalarda initsializatsiya qilish, shuningdek, ularni amaliyotga joriy etish eng muxim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu yo’nalishda bajariladigan ilmiy-tadqiqot, texnik-tashkiliy izlanishlar o’quv jarayonini virtuallashtirishning dasturiy ta’minotini zamonaviy dasturiy muhitlarda ishlab chiqishni talab etadi va ular birgalikda mediata’lim tizimini shakllantiradi. Virtual dars va uning dasturiy ta’minoti o’quvchi va o’qituvchi orasidagi on-layn shakldagi munosabatlarni o’rnatish imkoniyati shakllandi.

Ta’lim tizimida raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish natijasida:

- o‘quvchilarda bilimlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otadi;
- ta’lim jarayonining har bir ishtirokchicini rag‘batlantiradi;
- har bir o‘quvchilarning ruhiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rcatadi;
- o‘quv materialining samarali o‘zlashtirilishi uchun qulay sharoit yaratadi;
- o‘quvchilarda o‘rganilayotgan mavzular bo‘yicha fikr hamda munocabatni uyg‘otadi;
- o‘quvchilarda hayotiy zarur ko‘nikma, malakalarni shakllantiradi;
- o‘quvchilarning xulq-atvorini ijobiy tomonga o‘zgartirilishini ta’minlaydi.

Xulosa. Zamonaviy ta’limda virtual texnologiyalar ta’limni axborotlashtirish va virtuallashtirish o’quv jarayonining muhim tomonlarining o’zgarishiga olib keladi.Virtual ta’limiy resurslardan foydalanish orqali talabalarda vaziyatni baholay olish, qaror qabul qilish va ular sodir bo’lganda to’g‘ri harakat qilish ko’nikmalari hosil bo’ladi. Shuningdek, ta’lim jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etish ta’limni axborotlashtirish texnologiyalari va vositalarini ishlab chiqish va qo’llash bo’yicha malakali mutaxassislarni tayyorlashga yordam beradi. Asosiy ta’lim funksiyasidan tashqari, kompyuter texnologiyalari talabaning ijodiy ko’nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek ularning tafakkurini sezilarli darajada kengaytiradi.

Shunday qilib, zamonaviy ta’limda raqmli texnologiyalar an’anaviy ta’limning raqamli shakli, ya’ni multimedia, onlayn platformalar, veb-resurslar, bulutli texnologiyalar kabi tizimlardan foydalanishga asoslangan bo’lib, bu ta’lim tizimi imkoniyatlarini sezirarli darajada kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga mo‘ljallanganyangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni. 28.01.2022.
2. Abduraximov D.B. Ta’limni axborotlashtirishning imkoniyatlari va ulardan foydalanish. GulDU Axborotnomasi. 2021. № 4, 7-14 b.
3. Abduraximov D.B, Baxodirov M.D., Ta’limni axborotlashtirishda zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish. International scientific journal. Science And Innovation. 2022 №7, 1529-1536 b.

4. Калмыков Д.А., Хачатуров Л.А. Опыт организации виртуальных образовательных сред [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: http://altruism.ru/sengine.cgi /5/28/9, http://www.philosophclub.org/publ/6-1-0-66

5. Технологии виртуализации. [Электронний ресурс] // Режим доступа: https://intuit.ru/studies/courses/673/529/lecture/11915?page=1#keyword15

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA DASTURLASH ASOSLARINI O‘QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Badalov Azamat Obil o‘g‘li,
tayanch doktorant, Guliston davlat universiteti
azamatgaxat@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqola umumiy o‘rta ta’lim maktablarida dasturlashni o‘qitishni takomillashtirish, dasturlashni o‘rgatishda o‘quvchilar va o‘qituvchilar duch keladigan muammolarni hal qilish va takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Tayanch so‘zlar: dasturlash, o‘qitish usullari, ta’lim, algaritm, maktab, texnologiyalar.

Abstract: this article contains recommendations for improving the teaching of programming in general secondary schools, solving problems faced by students and teachers in teaching programming.

Keywords: programming, teaching methods, education, algorithm, school, technologies.

Hozirgi kunda texnologiyalar jadal rivojlanmoqda va dasturlash ham bugungi raqamli dunyoning muhim sohasiga aylanayotganini kuzatishimiz mumkin. Natijada, maktablar o‘z o‘quv dasturlariga dasturlash ta’limini kiritishni boshladilar. Biroq, dasturlashga bo‘lgan qiziqish ortib borayotganiga qaramay, ko‘plab o‘qituvchilar hali ham ushbu fanni o‘qitishning eng samarali yo‘llarini izlashmoqda.

Dasturlash raqamli davrda muhim sohadir, chunki ko‘plab kundalik qurilmalar va texnologiyalar unga tayanib ishlaydi. Dasturlashni o‘rganish o‘quvchilarga ushbu qurilmalar qanday ishlashini tushunishga imkon beradi va ularga texnologiyaga tanqidiy yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi. Maktablarda dasturlashni o‘qitish orqali o‘quvchilar dasturlash nima ekanligini va texnik qurilmalar kod yordamida qanday boshqarilishi bo‘yicha tushunchalarga ega bo‘ladilar.

Bundan tashqari, dasturlash ta’limi nafaqat texnik ko‘nikmalar bilan cheklanib qolmay, balki o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu ko‘nikmalar turli o‘quv va kasbiy fanlarda o‘tilishi mumkin, bu esa dasturiy ta’limni zamonaviy ta’limning muhim tarkibiy qismiga aylantiradi.

O‘quvchilar dasturlashni har tomonlama tushunishlarini ta’minlash uchun uni matematika, texnologiya va ijtimoiy fanlar kabi bir nechta fanlarga integratsiya qilish juda muhimdir. Ushbu yondashuv o‘quvchilarga dasturlashni turli kontekstlarda o‘rganish, o‘z ko‘nikmalarini turli fan sohalarida qo‘llash va dasturlash va boshqa fanlar o‘rtasida aloqa o‘rnatish imkonini beradi.

Masalan, o‘quvchilar til san’ati bo‘yicha interaktiv hikoyalar yaratish, fan bo‘yicha ilmiy tajribalarni tahlil qilish yoki san’at darslarida raqamli san’at loyihalarini loyihalash uchun dasturlashdan foydalanishlari mumkin. Dasturlashni turli fanlarga integratsiyalash o‘quvchilarga

dasturlash va uning qo‘llanilishi haqida har tomonlama tushunchalarining rivojlanishiga yordam beradi.

Dasturlashni o‘rganishga qiziqish ortib borayotganiga qaramay, ko‘plab o‘qituvchilar dasturlashni qanday qilib samarali o‘qitish kerakligini bilishmaydi. Bu sohadagi tadqiqotlar cheklangan, maktablarda dasturlashni o‘qitish bo‘yicha standartlashtirilgan yo‘riqnomalar yo‘q. Ushbu muammolarni hal qilish uchun dasturlashni o‘qitishning hozirgi holatini o‘rganish va takomillashtirish yo‘nalishlarini aniqlab olish juda muhimdir.

Dasturlash bo‘yicha ta’lim besh yoshdan boshlab, yoshga mos o‘quv resurslaridan foydalanib boshlanishi mumkin. O‘quvchilarning yoshi ulg‘aygan sari ularning o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoji va qobiliyatlari o‘zgarib boradi, bu esa o‘qituvchilardan ta’lim usullarini shunga mos ravishda moslashtirishni talab qiladi. Turli yosh guruhlarining kognitivligi, rivojlanish ehtiyojlarini tushunish va ushbu ehtiyojlarni qondiradigan dasturlash ta’limini loyihalash juda muhimdir.

Masalan, kichik yoshdagi o‘quvchilar vizual elementlar orqali dasturlash tushunchalarini o‘rganish imkonini beruvchi blokli dasturlash tillaridan foydalanishlari mumkin. Boshqa tomondan, katta yoshdagi o‘quvchilar Python, Java yoki Ruby kabi kod yozishga asoslangan dasturlash tillarini o‘rganishlari mumkin. Ular ko‘proq moslashuvchanlik va murakkablikni ta’minlaydi.

Dasturlashni samarali o‘qitish uchun o‘quvchilarga dasturlash asoslari bo‘yicha boshlang‘ich tushunchalarni o‘rgatish juda muhimdir. Bunga kod yozishni tushuntirish, turli dasturlash tillari bilan ishlash, algaritmlarning tuzilishi va funksiyalarni o‘rganish kiradi.

O‘qituvchilar dasturlashni o‘rgatish uchun maktablarda qo‘llaniladigan **BBC micro:bit** mikrokontroller taxtasi kabi turli manbalar va vositalardan foydalanishlari mumkin. Ushbu doska turli komponentlarga ulanishi mumkin, bu o‘quvchilarga dasturlash bilan tajriba o‘tkazish va o‘zlarining texnik echimlarini yaratish imkonini beradi.

O‘quvchilarga dasturlash kontseptsiyalari bo‘yicha mustahkam tushunchalar berish orqali o‘qituvchilar ularga ushbu ko‘nikmalarni real vaziyat va texnologiyalarning keng doirasiga qo‘llash imkonini beradi.

Dasturlash muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi, chunki o‘quvchilar kerakli natijalarga erishish uchun muammolarni aniqlashlari, echimlarni ishlab chiqishlari va dastur kodlarini takomillashtirishlari kerak.

Masalan, o‘qituvchilar muammolarni hal qilish yoki yangi yechimlarni yaratish uchun o‘quvchilardan dasturlash qobiliyatlarini qo‘llashni talab qiladigan masalalarni yoki loyihalarni kiritishlari mumkin. Muammolarni yechish faoliyati bilan shug‘ullanib, o‘quvchilar chidamlilik, qat’iyatlilik va dasturlash tushunchalarini chuqurroq anglashlari mumkin.

O‘quvchilar o‘rtasida hamkorlik va tengdoshlarni bilan birga o‘rganishni rag‘batlantirish orqali dasturlashni o‘qitish sifatini yaxshilash mumkin. Dasturlash loyihalari ustida birgalikda ishlash orqali o‘quvchilar bir-birining tajribasidan o‘rganishlari, fikr almashishlari va dasturlash tushunchalarini chuqurroq tushunishlari mumkin.

O‘qituvchilar guruh uchun loyihalarni yaratish, dasturchilar klublarini tashkil qilish yoki o‘quvchilarga o‘z ishlarini taqdim etish va tengdoshlaridan fikr-mulohazalarni olish imkoniyatini berish orqali hamkorlikni osonlashtirishi mumkin. Birgalikda o‘quv muhitini yaratish orqali o‘quvchilarga professional dunyoda muhim bo‘lgan qimmatli jamoaviy ish va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Maktablarda dasturlashni o‘qitishni takomillashtirish uchun o‘qituvchilar quyidagi asosiy elementlarga e’tibor qaratishlari kerak:

Dasturlash tushunchalari va kod yozish:o‘quvchilarga dasturlash asoslarini, jumladan kod yozishni, dasturlash tillaridan foydalanishni, kodning sintaksisi va tuzilishini o‘rgatish.

Qurilmalarni bilish: o‘quvchilarga mikrokontroller platalari, sensorlar va dasturlash tillari kabi ular ishlatayotgan qurilmalar va asboblarni to‘liq tushuntirish.

Texnik yechimlarning tuzilishi va funksiyasi: o‘quvchilarga turli xil texnik yechimlarning tuzilishi va funksiyasi, jumladan komponentlar qanday o‘zaro ta’sir qilishi va kerakli natijaga erishish uchun kod ushbu komponentlarni qanday boshqarishini o‘rgatish.

Kontekstli ta’lim: o‘quvchilarni dasturlash ko‘nikmalarini turli kontekstlarda, kundalik vaziyatlarda ham qo‘llashni o‘rgatish. Bu o‘quvchilarga dasturlash tushunchalari va ularning real hayotdagi ilovalarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Hozirgi kunda dasturlash asoslarini o‘rgatish uchun turli yoshdagi o‘quvchilarga mo‘ljallangan ko‘plab resurslar mavjud va ushbu resurslardan foydalanib maktablarda dasturlashni o‘qitish samaradorligini oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Husanova D.K. Dasturlashtirishda interfaol ta’lim sohasida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish istiqbollari. SCIENCE AND INNOVATION. international scientific journal VOLUME 1 ISSUE 8UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337.

2. Jane Waite, Sue Sentance. Teaching programming in schools: A review of approaches and strategies. Raspberry Pi Foundation. November 2021.

3.https://www.commonsense.org/education/articles/teachers-essential-guide-to-coding-in-the-classroom .

4.https://www.nordangliaeducation.com/news/2020/08/18/the-benefits-of-coding-in-school-and-how-to-teach-it .

5.https://www.skillstruck.com/blog/10-reasons-why-schools-should-teach-coding .

KREDIT-MODUL TIZIMIDA BO‘LAJAK INFORMATIKA O‘QITUVCHILARINI MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH SIFATINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI

Bahodirov Muzrob Doniyor o‘g‘li
stajor o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
muzrobbakhodirov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Kredit-modul tizimi xususiyatlari va imkoniyatlari, zamonaviy ta’lim sharoitida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish muammolari tahlil qilinib, bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini mustaqil ishlarini tashkil etish sifatini oshirish yo‘nalishlari, o‘qitish tizimi uning samaradorligini oshirish istiqbollari belgilab berilgan.

Tayanch so‘zlar: Oliy ta’lim tizimi, kredit-modul, talabalarning mustaqil ishi,o‘qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishi, Raqamli texnologiya, ECTS.

Mamlakatimiz hayotining barcha jabhalarida tub o‘zgarishlar ro‘y berayotgan bugungi kunda oliy ta’lim tizimidagi islohotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta’limning kredit-modul tizimiga o‘tishi eng dolzarb masaladir.

Davlatimiz rahbari 2021-yil 16 iyun kuni oliy ta’lim tizimidagi ustuvor vazifalarga bag‘ishlangan videoselektor yig‘ilishida mazkur yo‘nalishdagi to‘rtta ustuvor yo‘nalishni belgilab berdi:

- Boshqaruv kengashlarining rolini oshirish va oliy ta’lim muassasalari kafedralarining vakolatlarini kengaytirish;
- O‘quv jarayonini bozor talablariga muvofiqlashtirish, ishlab chiqarish bilan bog‘lash va o‘quvchilarning o‘z ustida ishlashi uchun sharoit yaratish;
- Oliy o‘quv yurtlarining ilmiy salohiyatini oshirish, fan va innovatsiyalarni rivojlantirishni davom ettirish;
- Sohani raqamlashtirish tufayli o‘qituvchilar va talabalarning qog‘ozbozligini, byurokratiya va korruptsiyani kamaytirish.

Bundan tashqari, Prezidentimiz davlat ta’lim standartlarini xalqaro standartlarga moslashtirish, barcha oliy o‘quv yurtlarida ta’lim jarayonini kredit-modul tizimiga o‘tkazish bo‘yicha mutasaddilarga topshiriqlar berdi. O‘qitiladigan fanlarning mazmunini qayta ko‘rib chiqish kerak: takrorlashni bartaraf etish va profil (ixtisoslashtirilgan) sonini ko‘paytirish.

Kredit-modul tizimiga o‘tish raqamli texnologiyalarni joriy etishga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshiradi. Raqamli texnologiya ta’rifi ma’lumotlarni yaratish, saqlash va boshqarishga yordam beradigan raqamli qurilmalar, tizimlar va resurslarni o‘z ichiga oladi.

Yevropa oliy ta’lim tizimi (Evropa kredit o‘tkazish va jamg‘arish tizimi – ECTS) bo‘lib, quyidagilarni nazarda tutadi:

Ta’lim dasturining modulli tuzilishi. Muayyan mutaxassislik bo‘yicha o‘quv materiali alohida bloklarga - modullarga bo‘linadi. Talaba o‘z mutaxassisligi doirasida fanni/modulni majburiy rejimda o‘rganadi: ushbu fan bo‘yicha ma’ruzalar va amaliy mashg‘ulotlar u imtihon yoki testdan o‘tgunga qadar har kuni o‘tkaziladi.Ta’lim dasturlarining moslashuvchanligini oshirish. Tayyorgarlikning minimal yoki yuqori darajasiga qarab, talaba fan bo‘yicha u yoki bu soat vaqt oladi.Talabaning individual o‘quv rejasini shakllantirishdagi ishtiroki. Har bir inson ma’lum kurslar to‘plamiga ega o‘zining shaxsiy rejasiga ega va qaysi birini birinchi bo‘lib, qaysi birini keyinroq olishni tanlaydi. Ta’lim jarayonida o‘z-o‘zini ta’lim ulushini oshirish. Mustaqil ta’lim uchun bir qancha mavzular berilgan. Talabalar ijodiy ishlar (referatlar, taqdimotlar) tayyorlaydilar, o‘qituvchi tomonidan tavsiya etilgan qo‘shimcha adabiyotlarni o‘rganadilar, o‘z qiziqishlari sohasini o‘rganadilar.

Kredit-modul tizimida bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini mustaqil ishlarini tashkil etish sifatini oshirish yo‘nalishlari

Talabalarning mustaqil ishi bu talabaning o‘ziga xos o‘quv faoliyati bo‘lib, u didaktik topshiriqlarni mustaqil ravishda bajarishga, o‘qishga qiziqtirishga va muayyan fan sohasida bilimlarni oshirishga yo‘naltirilgan. TMI mazmuni mantiqiy fikrlashni, ijodiy faollikni, o‘quv materialni o‘zlashtirishda tadqiqotchilik yondashuvini shakllantirishga imkon beruvchi amaliy topshiriqlarni bajarish bilan bog‘liq bo‘ladi.

Talabalarning mustaqil ishlariga ajratilgan soatlar sonini sezilarli darajada oshirish Boloniya jarayonining asosiy talablaridan biridir. Fanning alohida bo‘limlarini mustaqil

o‘rganish, shuningdek, materialni o‘zlashtirishni o‘z-o‘zini nazorat qilishni ta’minlaydi. Talabalarning o‘rganilgan materialni o‘z-o‘zini nazorat qilishlari o‘qituvchi tomonidan keyingi bilimlarni nazorat qilishni nazarda tutadi.Oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy yondashuvlari Internet tarmog‘i imkoniyatlaridan foydalangan holda o‘quv jarayonini kompyuterlashtirish – elektron darsliklar, metodik qo‘llanmalar yaratish orqali talabalarning o‘z-o‘zini tayyorlashini tashkil etishga katta talablar qo‘ymoqda. Turli o‘quv fanlarini mustaqil rivojlantirish uchun ishlanmalar. Hozirgi kunda talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, ularning qariyb 80 foizi barcha turdagi o‘quv adabiyotlarining elektron nashrlariga qiziqish bildirmoqda. O‘qituvchi tomonidan test shaklida talabalar bilimini nazorat qilish jarayonida psixologik stressni bartaraf etish uchun jozibali dizaynga ega veb-sahifalarni ishlab chiqish va dasturiy ta’minotni kelgusida joriy etish imkoniyati katta ahamiyatga ega. Veb-dizayn haqida juda ko‘p postlar mavjud. Modulli saytlar tarmog‘ini shakllantirishga imkon beradigan veb-sahifalarning optimal tuzilishini yaratish algoritmlarini ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi. Bugungi kunda veb-sahifalar strukturasini ishlab chiqish bilan bog‘liq ko‘plab samarali texnikalar mavjud bo‘lib, ular saytlar dizayniga e’tiborni kuchaytirishni, sayt dizayni uchun eng indikativ variantlarni tanlashni taklif qiladi. Buni tanlash uchun matematik statistika usullaridan foydalaniladi. To‘g‘ri tashkil etilgan bilimlarni o‘z-o‘zini nazorat qilish sanab o‘tilgan sabablarni bartaraf etish usullaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Zamonaviy hisoblash imkoniyatlaridan keng foydalanish sharoitida bunday o‘z-o‘zini nazorat qilish vositasi sifatida darsliklar va uslubiy ishlanmalarning elektron nashrlari bilan bir qatorda, ko‘plab mualliflarning fikriga ko‘ra, turli test topshiriqlari muhim rol o‘ynashi mumkin.

Sinov dasturlari integratsiyalashgan o‘quv vositasi sifatida qulay va ishlatish uchun qulay interfeysga ega bo‘lishi kerak. Dastur turli darajadagi tayyorgarlikka ega bo‘lgan keng doiradagi foydalanuvchilar bilan ishlashni hisobga olishi kerak. Ushbu turdagi dasturlar uchun Borland Delphi dasturlash tili bugungi kunda axborot tizimlarini qurish uchun eng mashhur vositalardan biri sifatida ishlatiladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, kredit-modul tizimi talabalarga fanlarni mustaqil va ongli ravishda tanlash, o‘qituvchiga esa o‘z vaqtini samarali taqsimlash imkonini beradi. Zamonaviy AKT larni qo‘llash o‘qitishning natijasiga erishish maqsadida o‘quvchi va o‘qituvchi orasida maqbul o‘zaro ta’sir etishni tashkil etish imkoniyatini beradi va bir vaqtni o‘zida: muammoli mazmun ko‘rgazmalilik vositalari; dasturli o‘qitish vositaldari va nazoratini foydalanishni ko‘zda tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘rinov V. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Ta’lim Muassasalarida ECTS KreditModul Tizimi: Asosiy Tushunchalar va Qoidalar. 2020.

2. Abduraximov, D., and M. Baxodirov. «Ta’limni axborotlashtirishda zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish.» Science and innovation 1.B7 (2022): 1529-1534.

3. https://www.xabar.uz/talim/kredit-modul-oqitish-tizimi-haqida. 22:40/18.03.2021

4. https://xs.uz/uzkr/post/kredit-modul-tizimiga-otish-nima-uchun-kerak-maqsadmohiyat-va-afzallik 23:00/18.03.2021

5. https://kun.uz/news/2020/07/22/oliy-talimda-kredit-modul-kelayotgan-oquvyilida-talabalarni-nimalar-kutmoqda 22:34/18.03.2021

ONLINE KURSLARNI TASHKIL ETISHDA WEB TEXNOLOGIYALARI

Butaboyev Alimardon Alimjonovich
GulDU o‘qituvchisi

Annotatsiya: Zamonaviy dunyoda biz ko‘rayotgan o‘zgarishlarning misli ko‘rilmagan sur’atlari texnologiyalarning rivojlanishi, globallashuv, iqtisodiyotining o‘sishi, fan va texnikani rivojlanishini kuzatishimiz mumkun. Shu jumladan Axborot texnologiyalari ham juda katta suratlarda rivojlanmoqda. Elektron hukumat va raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan bir qatorda ta’lim jarayonlarida ham online kurslar jadallik bilan rivojlanmoqda. Online kurslarni rivojlanishida internet tarmoqlarining o‘rni beqiyos albatda. Shu jumladan online o‘quv kurslarni tashkillashtirishda Web texnologiyalarining keng foydalanilmoqda. Bugungi kunda axborot texnologiyalari rivojlanishini web texnologiyalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Kalit so‘zlar: web sahifa, web sayt, web server, administrator, web texnologiyalar klassifikatsiyasi.

Аннотация: Мы можем наблюдать беспрецедентные темпы изменений, которые мы наблюдаем в современном мире, развитие технологий, глобализация, экономический рост, развитие науки и техники. В том числе информационные технологии развиваются очень большими картинами. Наряду с развитием электронного правительства и цифровых технологий в образовательных процессах стремительно развиваются онлайн-курсы. Роль интернет-сетей в развитии онлайн-курсов, безусловно, несравнима. В том числе, веб-технологии широко используются при организации онлайн-курсов обучения. Сегодня развитие информационных технологий невозможно представить без веб-технологий.

Ключевые слова: веб-страница, веб-сайт, веб-сервер, администратор, классификация веб-технологий.

Web texnologiyalari deganda - web ilovalar hosil qilish, web saytlar tashkil qilish, tarmoq va texnologiyalar jamlanmasi tushuniladi. Web texnologiyalarida quyidagi 3 ta asosiy tushuncha mavjud:

- Web sahifa
- Web sayt
- Web server

Web sahifa o‘zining unikal adresiga ega bo‘lgan va maxsus brauzer dasturlar orqali ochiladigan va ko‘riladigan elektron hujjatdir.

Web sayt bir nechta web sahifalarning mantiqiy va funksional jihatdan birlashtirilgan sahifalar to‘plami.

Web server tarmoqqa ulangan kompyuter hisoblanib umumiy resurs va dasturlarni boshqaradi. Web sahifa va web saytlar bilan ishlash uchun eng keng tarqalgan texnologiya WWW texnologiyasidir. Umumiy holda web texnologiyalarni quyidagi sxema ko‘rinishida tasvirlash mumkin.

WEB texnologiyalarga asoslangan dasturlarni yaratishning juda ko‘p muhitlari mavjud. Bularga FrontPage, Dreamweaver, HTML, PHP, ASP va shu kabi ko‘plab dasturlarni keltirish mumkin. Shu vaqtgacha bu dasturlash muhitlari yordamida juda ko‘plab WEB texnologiyalarga

asoslangan dasturlar yaratilgan. Lekin, mukammal dasturlar yaratish talablariga ularning hammasi ham javob bera olmaydi.Quyida biz masofaviy dasturga qo‘yiladigan ba’zi bir talablarni sanab o‘tamiz:

Administrator (o‘qituvchi) dasturiga:

· Yangi ma’lumotlarni o‘z vaqtida ixtiyoriy joydan kiritish;

· Kerakli fayllarni dasturga joylashtirish;

· O‘zgarishlar haqida mos mijozlarga xabar qilish;

· Har bir mijoz uchun yangi takliflar tayyorlashda uning oldingi so‘rovlarini inobatga olish;

· Har bir mijoz (talaba)dan kelgan so‘rov (javob)larni uning shaxsiy jildiga yig‘ish;

· Har bir mijoz haqida tezkor va mukammal hisobot olish.

Mijoz dasturiga:

· Kerakli fayllarni dasturdan olish;

· Kamchiliklar haqida adminstratorga xabar qilish;

· Dastur interfeysini o‘zi hohlagan xilda o‘zgartirish;

· Dasturni ixtiyoriy vosita (Internet Explorer, Opera, Mozilla,…) yordamida ochib ko‘rish;

· Yangi mijozni ro‘yxatdan o‘tkazish;

· Kirish paroli yo‘qolganda uni qayta tiklash imkoniyati.

Aslida web-sahifa oddiy matndan iborat va uning fayl kengaytmasi —*.htm yoki —*.html bo‘ladi. Matnning o‘lchamini, rangini, shaklini o‘zgartirish uchun HTML teg (belgi)lari qo‘llaniladi. HTML teglari yordamida sahifaga rasm, video o‘rnatish, orqa fon (ko‘rinish), musiqaviy ijro va yana ko‘p narsalar qo‘shish mumkin. Natijada, oddiy matn chiroyli va qulay ravishda taqdim etiladi.

Gipermatnlar tili (HTML) web-brauzerlar ekraniga ma’lumotlarni standart kodlar orqali chop etish imkoniyatini beradi. HTML dan foydalanib o‘zida taxrirlangan matn, tasvir, multimedia elementlarini aks ettirgan web -sahifalarni yaratish mumkin. HTML ni dasturlash tillaridan farqlash lozim. HTML ni web-brauzerlarga matn yoki tasvirlarni qay holatda chop etish ko‘rsatmalar to‘plami deyish ham mumkin.

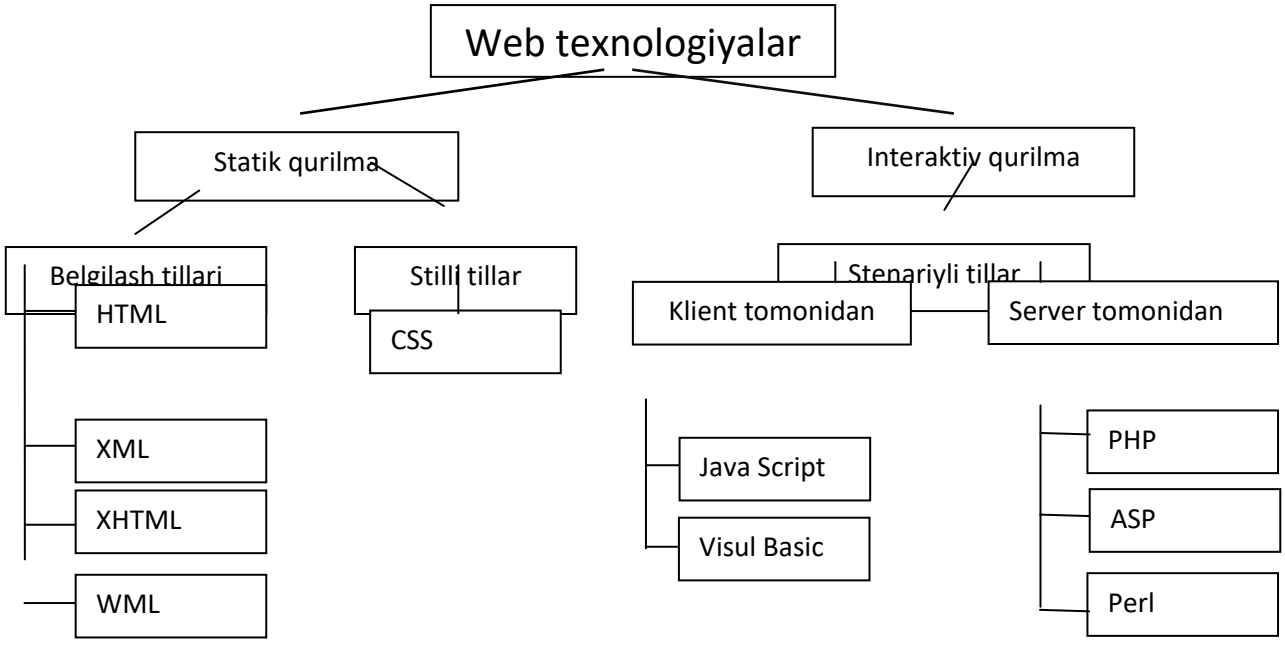

1.1- rasm. Web texnologiyalar klassifikatsiyasi.

WWW (World Wide Web) – butun jahon tarmog‘i. Ayni mana shu xizmat

Internet bilan foydalanishni soddalashtirdi va ommaviylashtirdi. WWW asosida to‘rtta poydevor mavjud:

1. Barcha hujjatlarning yagona formati (shakli)
2. Gipermatn
3. Hujjatlarni ko‘rish uchun maxsus dasturlar
4. Yagona manzilni ko‘rsatish tizimi

Hujjatlarning yagona formati (shakli) Internetda barcha hujjatlar HTML (Hyper Text Markup Language – Gipermatnni belgilash tili) formatida tuziladi. HTML yordamida yozilgan hujjatlarni web-hujjat yoki web-sahifa deb atashadi. Birorta foydalanuvchi yoki tashkilotga qarashli bo‘lgan, bir-biriga bog`langan web-sahifalar to‘plami SAYT deb aytiladi.

WWW xizmatining eng inqilobiy qismi gipermatn orqali umuman klaviaturaga tegmasdan, faqat sichqonchaning chap tugmasini chertish yordamida

Internetda sayohat qilish mumkin. Gipermatnning asosiy elementi giperko‘rsatkich – tarmoqdagi boshqa hujjatga ko‘rsatkich bo‘lib, ular ikki xil: matn va grafik. Ko‘rsatkichni aniqlash uchun web-sahifa ko‘rilyatganda sichqoncha belgisi ―qo‘l ko‘rinishiga o‘zgarsa, demak sichqonchaning tagidagi element giperko‘rsatkichdir. Matn ko‘rsatkichlar, odatda, oddiy matnlardan ajralib turishi uchun, tagida chiziqchali va boshqa rangda bo‘yaladi.

Giperko‘rsatkichga chertsangiz, huddi sehrli ravishda boshqa sahifaga o‘tasiz. Hech qanday sahifaning manzilini, hech qayerga kiritish shart emas, chunki giperko‘rsatkich barcha kerakli ma`lumotga ega. Brauzer web-sahifada HTML teglarini topib, ular talabi bo‘yicha ma`lumotni ekranga chiqaradi. Teglar, o‘zlari, ekranda aks ettirilmaydi.

1993 yilda birinchi web-brauzer Mosaic paydo bo‘ldi. Bugungi kunda yuz xil brauzerlar mavjud. Eng mashhurlari: Internet Explorer (Windows tarkibidagi dastur), Opera, FireFox.

Gipermatn jo‘natish protokoli (HTTP) web-brauzer va web-server muloqotining asosini tashkil etadi. Web-brauzer HTTP maxsus komandasi orqali server bilan bog‘lanish uchun so‘rov jo‘natadi. Agar so‘rov qoniqtirilsa, brauzer server bilan bog‘lanadi. Qabul qiluvchi tomon nima qilishni o‘zi xal qiladi yoki ekranda faylni ko‘rsatadi, yoki uni diskda saqlab qo‘yadi va h.k. HTTP Internetda foydalaniladigan yagona protokol emas. Fayllar uzatish protokoli (Post Office Protocole – POP, Simple Mayl Transport Protocole - SMTP), shifrlangan HTTP protokoli (SHTTP) kabi protokollar mavjud. HTML so‘zi qisqartma so‘z bo‘lib uning kengaytmasi Hyper Text Markup Language - ya’ni gipermatnli belgilash tili degan ma’no beradi. HTML da sayt yaratishda asosiy qoidalarga albatta e’tibor berish kerak. Sahifalar 2 qismga bo‘linadi. Bosh qismi (HEAD) va tana qismi (BODY).

HEAD qismida siz ishlayotgan sahifaning SARLAVHAsi, uning METAsi, STYLElariga oid teglar joylashtiriladi.

BODY qismida esa asosiy ma’lumotlar, ya’ni siz sayt orqali ko‘rsatib bermoqchi bo‘lgan ma’lumotlar, rasmlar, musiqiy fayllar va shu kabi fayllarni Internet Explorer sahifasida namoyish etish uchun beriladigan bu yruq teglari joylashadi.

Gipermatnlar tili (HTML) web-brauzerlar ekraniga ma’lumotlarni standart kodlar orqali chop etish imkoniyatini beradi. HTML dan foydalanib o‘zida taxrirlangan matn, tasvir, multimedia elementlarini aks ettirgan web -sahifalarni yaratish mumkin. HTML ni dasturlash

tillaridan farqlash lozim. HTML ni web-brauzerlarga matn yoki tasvirlarni qay holatda chop etish ko‘rsatmalar to‘plami deyish ham mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Butaboev, A. A., Sattarov, S. M., Khudaykulov, S. I., & Zhuraev, A. M. Modeling the reliability of the reservoir” Life Sciences and Agriculture. Electronic scientific and practical journal. ISSN, 2181-0761.
2. Бутабоев, А. А., Худайкулов, С. И., Саттаров, С. М., & Абилҳакимов, Б. А. (2020). МОДЕЛИРОВАНИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТЬ ОТЛОЖЕНИЯ ВЗВЕШЕННЫХ И ДОННЫХ НАНОСОВ ЖИЗЗАКСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА. Life Sciences and Agriculture, 2(2), 155-159.
3. Isoqov I., Qulmamatov S.I. “Informatikani o‘qitishda innovatsion texnologiyalar” fanidan ma’ruza matnlari, Guliston sh., 2014 y.
4. 6. Qosimov S. S ―Axborot texnologiyalari texnika OO‘Yu talabalari uchun o‘quv qo‘llanma - Toshkent 2006.
5. 7. Abduqodirov A. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida yangi axborot texnologiya-
6. laridan foydalanish muammolari .Uzluksiz ta’lim jarayoni.- 2002. № 4.
7. 8. « Pedagogika « V.A.Slastenin, I.F.Isayev, A.I.Mihyenko, Y.N.Shiyanov. Moskva . Shkolnaya pressa. 2004 .
8. 9. Pedagogika professionalnogo obrazovaniya. Pod. red . V.A.Slastenina. Moskva . Akademiya. 2003 .
9. U.A.Yuldashev - “Web dizayn” o‘quv qo‘llanma. Guliston-2022

VIRTUAL TA’LIM MUHITIDA ONLAYN TA’LIMNING AFZALLIKLARI.

Mo‘minov Elyor Abdualiyevich
tayanch doktoranti GulDU,
abdualiyevich0506@mail.ru

Annotatsiya: Hozirgi kunda zamonaviy qaratilgan axborot kommunikasiya izlanishlar to‘xtovsiz jamiyatni standart sanoatlashgan iqtisodiyotdan yangi iqtisodiyotga o‘tishi kuzatilmoqda. Virtual ta’lim, virtual ta’lim muhiti, virtual o‘quv muhiti, virtual texnologiyalar vizual tasvirlarni ob’ektiv haqiqat bilan bog‘lash uchun yangi omillarni yaratib, bular makon ko‘lami, vaqt ko‘lami, vaqtning teskari aylanishi, real bo‘lmagan vaziyatlarni modellashtirish singari omillar bilan tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: Virtual ta’lim, virtual ta’lim muhiti, virtual o‘quv muhiti, virtual texnologiyalar, virtual ta’lim jarayonini boshqaruvchi tizimlar

Abstract: Nowadays, it is observed that the modern oriented information communication researches are constantly changing the society from the standard industrialized economy to the new economy. Virtual education, virtual learning environment, virtual learning environment, virtual technologies have created new factors to connect visual images with objective reality, these are the scale of space, the scale of time, the reversal of time, real characterized by factors such as modeling non-existent situations.

Keywords: Virtual education, virtual educational environment, virtual learning environment, virtual technologies, virtual educational process management systems

Kirish

Hayotning deyarli barcha sohalariga ta’sir ko‘rsatadigan sezilarli o‘zgarishlar shunchalik jadaldirki o‘rta va oliy kasbiy ta’lim tizimlari endi biron bir sohada mutaxassisni tayyorlash vazifasini hal qila olmaydi, shuning uchun professional faoliyat davomida u yetuklik bilan bog‘liq emas bu o‘zgarishlar orqasida qolib ketgan. Bu, eng kamida, umumiy ta’lim sohasida, birinchi navbatda, o‘qituvchilarga nisbatan qo‘llaniladi. O‘qituvchi endi ilm-fan, texnika va axborot sohasida erishilgan yutuqlarga xar tomonlama mos kelishi kerak: ta’lim sifatini kutish zaruriyati bu taraqqiyotning tez va professional o‘sishiga erishish zarurligini anglatadi.

Mazkur shartlar, birinchi navbatda informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchilarini innovatsiyalarga o‘rgatish uchun virtual ta’lim muhiti salohiyatini o‘rganishning dolzarbligi va ahamiyatini belgilaydi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

VLE - bu “O‘quvchilar va o‘qituvchilar o‘rtasida, shu jumladan onlayn o‘qitish o‘rtasida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan har xil turdagi onlayn o‘zaro ta’sirlarni ta’minlaydigan elektron tizimdir” (JISC, 2003) .

Virtual (lotincha Virtualis-mumkin bo‘lgan, ya’ni muayyan bir sharoitlarda sodir bo‘ladigan yoki ro‘y berishi mumkin bo‘lgan) tushunchasi narsalar va hodisalarning vaqt va makonda mavjud bo‘lmagan, lekin ob’ektiv narsalar yoki sub’ektiv obrazlarning amalga oshish ehtimoli mavjud bo‘lgan jarayonni anglatadi.

Virtual ta’lim muhiti - Virtual ta’lim sohasi-tashqi dunyoga keng tarqalib, hissiy, intellektual va intellektual qobiliyatini ishlatadigan o‘quvchining faoliyati orqali o‘zining tashqi sohalarini kashf eta oladigan makondir[2].

Virtual o‘quv muhiti - Bu o‘quv jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan ta’lim maqsadlarida tashkil etilgan va foydalaniladigan mahalliy, korporativ va global kompyuter tarmoqlarining axborot mazmuni va kommunikativ imkoniyatlarini o‘z ichiga oladi;

- O‘quv jarayonining barcha ishtirokchilarini samarali muloqot qilish uchun yaratilgan va ishlab chiqilgan;

Ta’lim olishning an’anaviy usullaridan farqli o‘laroq, ta’lim kommunikatsiyaning tabiati, bilvosita, ham uzoq, ham an’anaviy tarzda “ko‘zdan-ko‘zga” olib boriladi.

Virtual ta’lim muhiti tezkor o‘sib borayotgan, ko‘p bosqichli va ko‘p funksional tizimni birlashtiradi:

1) asinxron individual ta’limning ochiq modeli doirasida o‘quv jarayonida ishtirokchilarning o‘zaro aloqalariga xos innovatsion va an’anaviy texnologiyalar;

2) axborot resurslari: ma’lumotlar bazalari va ma’lumotlar, kutubxonalar, elektron o‘quv material lari va h.;

3) zamonaviy dasturiy ta’minot: dasturiy ta’minot kabinalari, elektron aloqa.

Virtual ta’lim muhiti vazifalari - Ma’lumot va trening (turli xil ta’lim ma’lumotlarining shakllarida taqdim etilgan);

Aloqa (o‘quv jarayoni ishtirokchilari bilan muloqotda bo‘ladi);

Nazorat va ma’muriy (bilim, ko‘nikma va boshqaruv darajasini nazorat qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar ko‘rilmoqda).

Virtual ta’lim muhitida informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchisining o‘rni quyidagilardan iborat:

- informatika va axborot texnologiyalari fani o‘quv jarayonining tashkilotchisi, bilim oluvchisi va o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini baholaydi, innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda virtual o‘qitish muhitida o‘qitish ishlarini olib boradi. [1]

Virtual ta’lim deganda talabalar o‘qituvchilar tomonidan o‘qitiladigan raqamli asoslangan o‘quv dasturi bo‘yicha video yoki audio orqali onlayn ma’ruza o‘qiydigan muhitni nazarda tutadi. Ushbu ko‘rsatma o‘z-o‘zidan (asinxron) muhitda yoki real vaqt (sinxron) muhitda amalga oshirilishi mumkin.

Virtual o‘rganish sizga mos keladimi yoki yo‘qligini uning turlari, sifatlari, ijobiy va salbiy tomonlarini ko‘rib chiqing.

Odamlar an’anaviy sinfda o‘qitishdan ko‘ra virtual o‘rganishni tanlashining sabablari ko‘p. Misol uchun, virtual o‘qitishning moslashuvchanligi uni o‘qishni davom ettirishni xohlaydigan yoki shaxsiy darslarga qatnasha olmaydigan to‘la vaqtli ishchilar uchun mos tanlov bo‘ladi.

Virtual o‘quv muhiti ham o‘z-o‘zini o‘rganishni yoqtiradigan odamlar uchun yaxshi tanlovdir. Ba’zi virtual o‘rganish imkoniyatlari belgilangan vaqtda qatnashish uchun darslarga ega, boshqalari esa tez o‘rganish imkonini beradi. Ushbu o‘z-o‘zidan harakatlanadigan variant bilan siz o‘rganishingiz intensivligi va umumiy kadensi bilan juda ko‘p avtonomiyaga ega bo‘lasiz, shu bilan birga boshqariladigan darslarning afzalliklaridan bahramand bo‘lasiz[3].

TADQIQOT NATIJALARI

Bundan tashqari, agar siz shaxsiy darsga qatnashmasdan biror mavzu yoki mahoratni o‘rganmoqchi bo‘lsangiz, virtual o‘rganish yordam berishi mumkin. Siz ko‘plab mavzular va ko‘nikmalar bo‘yicha qisqa kirish kurslarini yoki uzoq chuqurlashtirilgan master-klasslarni topishingiz mumkin.

Virtual ta’limning 3 turi

Barcha virtual o‘rganish bir xil emas. Virtual muhitda o‘rganishingiz mumkin bo‘lgan uch xil usul mavjud: sinxron, asinxron va gibrid.

Sinxron - Sinxron virtual o‘rganish odatda talabalardan onlayn jonli ma’ruzalarda qatnashishni so‘raydi. O‘qituvchi o‘z taqdimoti yoki ma’ruzasini o‘tkazadi, bu esa talabalarga real vaqt rejimida veb-kamera, mikrofon yoki jonli chat orqali ko‘proq amaliy o‘rganish tajribasi uchun savollar berish imkonini beradi. Agar siz materialning doimiy tuzilishi va tezligidan foyda ko‘rsangiz, sinxron virtual o‘rganish siz uchun yaxshi tanlov bo‘lishi mumkin.

Asinxron - Asinxron virtual o‘rganishda talabalar o‘z vaqtida tomosha qilishlari mumkin bo‘lgan oldindan yozib olingan ma’ruzalar mavjud. O‘qituvchi ma’ruza matnlari bilan birga video yoki audio faylni joylashtiradi. Ko‘pincha talabalar ma’ruzalarni tomosha qilishlari va dars jadvali bilan tanishishlari uchun material bo‘yicha viktorina o‘tkaziladi. Odatda, o‘qituvchi yoki yordamchi elektron pochta yoki matnli chat orqali mavjud. Hozirgi talabalar va ba’zan o‘tgan talabalar, odatda, bir-biri bilan muloqotning qandaydir shakliga ega, masalan, forumda ular ma’ruzadan to‘planmagan materiallar va tafsilotlarni muhokama qilishlari mumkin.

Gibrid - Gibrid kurs virtual va shaxsan o‘rganishdan foydalanadi. Bu laboratoriya komponentini ham talab qiladigan sinflar uchun eng keng tarqalgan. Agar siz o‘zingiz uchun eng

qulay vaqtda o‘rganish erkinligini xohlasangiz, shuningdek, tuzilgan darslar va o‘qituvchi bilan muloqot qilishni istasangiz, gibrid kursga yozilish haqida o‘ylab ko‘ring. [4].

Virtual ta’limning atributlari - Tabiatan virtual o‘rganish onlayndir, ya’ni u ko‘pincha qulay, moslashuvchan va hamyonbop. To‘liq onlayn ro‘yxatdan o‘tish yoki onlayn va shaxsan darsda qatnashish imkoniyati ham mavjud.

Virtual ta’lim ham juda ekologik toza ta’lim variantidir, chunki talabalar darsga borishlari shart emas va semestr davomida qog‘oz chiqindilari juda kam bo‘ladi.

Virtual o‘rganish uchun siz o‘z-o‘zini tarbiyalashingiz kerak bo‘ladi. Atrofingiz sizning fikrlash tarzingizga katta ta’sir ko‘rsatishi mumkin va sinfda o‘tirish miyangizni o‘rganish rejimiga o‘rgatadi. Agar siz virtual o‘rganishni tanlasangiz, bu chalg‘itadigan narsalardan xalos bo‘lishga va o‘qishga e’tiboringizni qaratishga yordam beradi. Ba’zilar uchun bu siz faqat o‘rganish uchun foydalanadigan maxsus joy yoki joylarni aylantirishga yordam beradi[5].

Virtual sinfda onlayn ta’limning afzalliklari

Virtual o‘qitish talabalarga istalgan joydan, istalgan vaqtda kurs ishlariga kirish imkonini beradi va bu o‘rganishni juda qulay qiladi. Asinxron sinflar, shuningdek, ma’ruzalar va o‘qish uchun juda katta moslashuvchanlikni beradi. Kursning moslashuvchanligi bilan ham, onlayn kurslar yuqori saqlash stavkalari va bitiruv stavkalari bilan bog‘liq. Arizona shtat universiteti tomonidan o‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, virtual darslarni o‘qiyotgan talabalar kirish imkoniyatini oshirish va xarajatlarni 50 foizga tejashdan foyda ko‘rishadi.

Kurslarni virtual tarzda yakunlash, shuningdek, talabalarning raqamli qobiliyatini oshirishi va ularni ish kuchidagi hayotga tayyorlashi mumkin.

Ushbu afzalliklarga qo‘shimcha ravishda, virtual ta’limning tabiati o‘qituvchilarga o‘quvchilarning yo‘lda qolishlarini ta’minlash uchun tez-tez baholashni o‘tkazishga imkon beradi. Sinovlar raqamli shaklda o‘tkazilishi mumkinligi sababli, siz darhol fikr-mulohaza va ball olishingiz mumkin.

1. Moslashuvchanlik

Onlayn ta’limning ko‘plab afzalliklari orasida virtual sinflar ishlayotgan paytda o‘z ta’limini oshirayotgan odamlar uchun ajoyib ekanligini topasiz. An’anaviy sinfda ma’ruzalar kunning ma’lum bir vaqtida rejalashtiriladi va sizning jadvalingiz darslar mavjudligiga qarab tuziladi. Agar siz hozir ishlayotgan bo‘lsangiz va ish vaqtingizdan keyin kurslar mavjud bo‘lmasa, ish vazifalaringizga qo‘shimcha ravishda kurs yukini o‘zgartirish qiyin bo‘lishi mumkin.

Virtual kampusga tashrif buyurganingizda, onlayn ta’lim o‘z jadvalingizni hal qilishda ko‘proq avtonomiyaga imkon beradi. Ya’ni, siz o‘zingizga qulay bo‘lgan vaqtda o‘qishingiz mumkin. Shovqinli xonadoshlar bilan yashayapsizmi? Jadvalingiz ustidan ko‘proq nazoratga ega bo‘lsangiz, chalg‘itadigan narsalardan qochishingiz osonroq bo‘ladi.

2. Qisqartirilgan xarajatlar

Ta’lim qimmat bo‘lishi mumkin, ammo virtual o‘rganish talabalarga tejashning bir qancha usullarini taqdim etishi mumkin. Kampusga borish shart emasligi transport xarajatlarini tejashga yordam beradi.

Har yili o‘rtacha talaba darsliklar va o‘quv materiallariga ming dollardan ortiq mablag‘ sarflaydi. Virtual kurs ishi ko‘pincha virtual resurslardan foydalanadi, bu esa darsliklarga kamroq pul sarflashga olib keladi.

Bu barcha tejash manbalari orasida xarajatlarni kamaytirish onlayn darslarning katta foydasi bo‘lishi mumkin.

3. Ko‘proq bo‘sh vaqt

Jadvalingiz darslar tomonidan belgilanmaganligi sababli, siz o‘zingiz xohlagan narsalarni qilishga ko‘proq vaqt sarflashingiz mumkin. Bundan tashqari, pulni tejashdan tashqari, qatnovga bormaslik ham vaqtni tejashni anglatadi, chunki siz kampusga borib-kelishingiz shart emas.

Bu qo‘shimcha vaqtni o‘zingiz xohlagan tarzda ishlatishingiz mumkin, masalan, karerangizga e’tibor qaratish yoki oilangiz bilan vaqt o‘tkazish. Sizga kerak bo‘lgan yagona narsa - raqamli qurilma va internet aloqasi va siz o‘z vaqtida ta’limingizni davom ettirish va ilmiy darajangizni olish uchun kerakli vositalardan foydalanishingiz mumkin.

4. Kurslar xilma-xilligini oshirish

Onlayn maktab ba’zilar uchun yaxshiroq bo‘lishining yana bir sababi, ta’lim imkoniyatlarining ko‘payishi. Talabalar kurslar jadvali uchun ma’lum kun va vaqtlarda kampusga borishlari shart emasligi sababli, talabalar o‘zlari qiziqqan kurslarga yozilishlari mumkin. Jadvallarni o‘zgartirishning hojati yo‘q, onlayn dasturdagi talabalar o‘zlari xohlagan kursni o‘tashlari va yakunlashlari mumkin. ular uchun eng qulay bo‘lgan vaqtda kurs ishini. Onlayn kurslar orqali talabalar o‘z darajalarini olish yoki o‘z kasblarida o‘sish uchun zarur bo‘lgan bilimlarni olishlari mumkin.

Onlayn kurslar sizga an’anaviy ta’lim muhitidan olinishi mumkin bo‘lgan bir xil darajadagi turli darajalarni olish imkonini beradi. Bunga o‘quv sertifikatlari va magistr yoki doktorlik darajalari uchun professional sertifikatlar kiradi.

5. Karyera yuksalish imkoniyatlari

Xuddi an’anaviy sinfda o‘tkaziladigan kurslar singari, virtual o‘rganish ham sizga martaba ko‘tarilish uchun bir qator imkoniyatlarni taqdim etishi mumkin.

Siz o‘z jadvalingizning ustasi ekanligingiz sababli, virtual ta’lim talabalari akademik ma’lumotlarga ega bo‘lish bilan birga ishlashni davom ettirishga yaxshiroq tayyorlanishadi. Ishlamaydigan talabalar uchun esa akademik ish rezyumedagi har qanday uzilish yoki kamchiliklarni tushuntirishga xizmat qilishi mumkin. Ikkala holatda ham virtual o‘rganishning afzalliklarini rezyumeda aniq ko‘rish mumkin.

6. Hamkorlikning kuchayishi

Onlayn talabalar virtual guruh ishi va uchrashuvlar orqali sinfdoshlari bilan hamkorlik qilish uchun yaxshi imkoniyatlarga ega. Onlayn kurslarning afzalliklaridan biri talabalarga o‘qishlar va boshqa topshiriqlar bo‘yicha o‘z fikr-mulohazalarini yozish va sinfdoshlariga javob berish imkonini beruvchi xabarlar taxtasi va guruhlash vositalaridir.

Talabalar o‘z professorlari bilan virtual ta’lim bilan ko‘proq yakkama-yakka muloqot qilishlari mumkin, bu ham o‘rganish, ham tarmoq uchun foydalidir. Talabalar direktor bilan o‘z professorlari bilan bog‘lanishlari va ko‘rib chiqish uchun topshiriqlarni yuklashlari mumkin.

7. Shaxsiylashtirilgan ta’lim

Sinfdagi faoliyatdan aziyat chekayotgan talabalar onlayn darslardan foydalanishlari mumkin. Unchalik qat’iy bo‘lmagan talabalar onlayn muloqotda sinf muhokamalarida qatnashish uchun yaxshi imkoniyatlarga ega bo‘lishi mumkin. O‘zingiz tanlagan muhitda ishlash, o‘z-o‘zidan o‘rganish bilan, natija shaxsiylashtirilgan o‘rganish tajribasi bo‘lishi mumkin.

Onlayn kurslarda talabalar o‘qish va topshiriqlarni bajarish uchun eng mos vaqtni tanlashlari kerak. Kurs ishi onlayn bo‘lgani uchun kurslar internetga ulangan har qanday joyda tugallanishi mumkin.

8. Kengaytirilgan vaqtni boshqarish ko‘nikmalari

Onlayn ta’limning afzalliklari talabalar uchun eng qulay bo‘lgan vaqtda topshiriqlarni bajarish moslashuvchanligini o‘z ichiga olsa-da, talaba o‘z topshiriqlarini professor tomonidan belgilangan muddatlarda bajarishini ta’minlash uchun o‘z vaqtini oqilona boshqarishi kerak. Onlayn kurslar talabalarga vaqtini yaxshiroq boshqarishni o‘rgatadi, chunki talaba belgilangan kun va vaqtda darsga borish o‘rniga kurs bilan shug‘ullanish mas’uliyatini o‘z zimmasiga oladi. Buning natijasida talabalar nafaqat kurs ishlaridan bilim oladi, balki vaqtni boshqarish ko‘nikmalarini ham charxlaydi.

9. Darhol fikr-mulohaza

Kurs ishlarini texnologiya bilan integratsiyalash bir qator afzalliklarni beradi. Imtihonlardan keyin kunlar yoki haftalar kutish o‘rniga, tez-tez darhol fikr-mulohaza olishingiz mumkin. Onlayn kurslarda talabalar o‘z professorlari tomonidan ko‘rib chiqilishi uchun topshiriqlarni raqamli ravishda yuklaydilar. Professorlar talabalar ishini onlayn ko‘rib chiqadilar va elektron shaklda fikr-mulohazalarini yuboradilar. Natijada, talabalar darhol fikr-mulohazalarini oladilar. An’anaviy sinfda o‘quvchilar topshiriqlari bo‘yicha fikr-mulohazalarni olish uchun bir yoki ikki hafta kutishlari kerak bo‘lishi mumkin. Fikr-mulohazalarni tezroq qabul qilish orqali talabalar tezroq o‘rganishlari va kelajakdagi topshiriqlarga tuzatishlar kiritishlari mumkin.

10. Kurs materiallariga takroriy kirish

Agar an’anaviy ma’ruza sizni eng yaxshi eslatma olish qobiliyatingizdan mahrum qilsa, video taqdimotlarni ko‘rish va kerak bo‘lganda qayta ko‘rib chiqish mumkin. Agar talaba videoma’ruzada yoritilgan ba’zi mazmunni to‘liq tushunmagan bo‘lsa, u orqaga qaytib, uni qayta tinglashi mumkin. Talabalar ma’ruza videolaridan raqobatdosh topshiriqlarni bajarishda yordam berish uchun qo‘shimcha vosita sifatida foydalanishlari mumkin. [7].

Virtual ta’limning kamchiliklari

Texnologiya bizga uydan turib o‘rganish kabi ajoyib imkoniyatlarni taqdim etadi, biroq u uzilishlar yoki ishlamay qolish kabi lahzali nosozliklarga ham olib kelishi mumkin.

Virtual o‘rganish ekranda amalga oshirilganligi sababli, kurs shaxsan o‘qitish bilan solishtirganda to‘liq immersiv emasligini his qilishingiz mumkin. Sinf xonasida bo‘lgani kabi boshqalar bilan birga o‘tirmaganingiz uchun siz hamkorlik yoki tarmoq aloqasi etishmasligini his qilishingiz mumkin. Ba’zilar uchun bu noto‘g‘ri, ammo individualistik o‘rganish yondashuvini afzal ko‘rgan odamlar uchun bu muammo bo‘lmasligi mumkin.

Ba’zi talabalar uchun uyda qulay o‘qish va o‘rganish qobiliyati katta foyda keltirishi mumkin. Boshqalar uchun uyda o‘rganish chalg‘itishi mumkin. Oila a’zolarining uzilishlari, telefon va o‘yin-kulgiga kirish diqqatni jamlashni qiyinlashtirishi mumkin va ba’zi odamlar hatto o‘zlarini izolyatsiya qilingan his qilishlari mumkin.

Virtual ta’lim bilan bog‘liq mas’uliyat ham biroz yo‘q, shuning uchun talabalar o‘z-o‘zini rag‘batlantirishni yaxshi his qilishlari yoki yordam uchun qayerga murojaat qilishni bilishlari kerak.

Virtual ta’lim talabalar va o‘qituvchilar uchun yangi dasturlarni o‘rganishni talab qilishi mumkin. Maktab yoki kurs provayderi uchun bu o‘qituvchilarning zarur texnologiyalarni to‘liq bilishini ta’minlash uchun qo‘shimcha mablag‘ talab qilishi mumkin [6].

XULOSA

Ular asta-sekinlik bilan an’anaviy ishlarga olib keladigan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o‘zlashtirish orqali o‘zlarining ham, o‘quvchilarning nazarida ham pedagogik vakolatini oshiradilar. Tezkor seminar real vaqtda o‘tkaziladi: o‘qituvchi va talabalar bir vaqtning o‘zida suhbatga kirishadi va muhokama (yoki o‘qituvchi taklif qilayotgan qo‘shma faoliyatning boshqa turi) barcha ishtirokchilar tomonidan odatda bir soat ichida o‘tkaziladi. Belgilangan vaqtda ishtirokchilar bir-biriga “kirish”, “ko‘rish” va real vaqtda muloqot qilishlari mumkin. Shunday qilib, har bir ta’lim guruhida ishlash hissi bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.E.Toshtemirov., Bakhronovich, N. M., Yuldashev U.A, & Sherali’s, S. I. (2020). Resource support of distance course information educational environment. Journal of Critical Reviews, 7(5), 399-400.
2. Alavi, M. “Computer-Mediated Collaborative Learning: An Empirical Evaluation,” MIS Quarterly, June, 1994, 159-174.
3. S.S. G‘ulomov va boshqalar. Axborot tizimlari va texnologivalari: Oliy o‘quv yurti talabalari uchun darslik / Akademik S.S. G‘ulomovning unuimiy tahriri ostida. -»Sharq», 2000.
4. M.T.Shodmonqulov. Raqamlashtirish jarayonida “Ta’limda axborot texnologiyalari” fanini zamonaviy elektron axborot-ta’lim resurs asosida o‘qitish vositasi sifatida qo‘llash. Fizika, matematika va informatika. Ilmiy uslubiy jurnal. 2022-yil, №2 soni.
5. D.E.Toshtemirov., Niyozov M.B, Yuldashev U, & Sherali’s, S. I. (2020). Resource support of distance course information educational environment. Journal of Critical Reviews, 7(5)
6. https://www.coursera.org/articles/what-is-virtual-learning
7. https://drexel.edu/soe/resources/student-teaching/advice/benefits-of-online-and-virtual-learning/

TA’LIM JARAYONIDA INTERAKTIV METODLARNING AHAMIYATI

Iskandarov Islom Shukurovich

Guliston davlat universiteti, “Sport turlarini o‘qitish metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

i-iskandarov2020@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda pedagogik texnologiyalarning eng mashhur turlaridan biri bu interaktiv usullardir. Interaktiv usullar-bu o‘quvchi va o‘qituvchining birgalikdagi faoliyati bo‘lib, u asosan o‘quvchilarni fikrlashga undaydi. Ushbu maqolada o‘quv jarayonida interfaol usullardan foydalanishning ahamiyati, shuningdek darslarda ishlatiladigan ba’zi interaktiv usullar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: “Yangi pedagogik texnologiyalar”, “Innovatsion uslublar”, “Interaktiv metodlar”, “Interakt”, zamonavut ta’lim.

Аннотация: Одним из самых популярных видов педагогических технологий на сегодняшний день являются интерактивные методы. Интерактивные методы-это совместная деятельность ученика и учителя, которая в основном побуждает учащихся к размышлениям. В данной статье рассказывается о важности использования интерактивных методов в образовательном процессе, а также о некоторых интерактивных методах, используемых на уроках.

Ключевые слова:” Новые педагогические технологии”,” инновационные методики”,” интерактивные методы”,” интерактивное», современное образование.

Ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, global dunyoda raqobatning ortishi sharoitida har bir davlat va jamiyatning bu jarayonda raqobatbardoshligi yoshlarning intellektual rivoji hamda ularning iste’dodi va qobiliyatlarini to‘liq amalgaoshirishga e’tibor berishga bog‘liq bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasini isloh qilishdagi sa’y harakatlaridan biri – bu pedagoglarning zamon talablariga xamnafas tarzda faoliyat yuritishlari, har tomonlama rivojlangan komil shaxsni tarbiyalashga doir chuqur bilim, ko‘nikma, malaka va madaniyatga ega bo‘lishlari ayniqsa boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini yanada faolroq, ma’sulyatliroq bo‘lish talab etilmoqda. Bu esa o‘zo‘zidan, boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini kreativ faoliyatini rivojlantirishda uzluksiz malaka oshirishlarni tashkil etishlar kiradi [1].

O‘quvchilarni kichik yoshdan boshlab mustaqil va ijodiy fikrlashga o‘rgatish shart-sharoitlarini yaratish o‘qituvchidan zamonaviy o‘qitish texnologiyasi asoslarini bilishni, ularni amalda qo‘llay olishni talab etadi. O‘quvchilarning yangi bilimlarni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojlari kun sayin ortib bormoqdaki, bu ehtiyojlarni, ularning bilimga bo‘lgan chanqoqligini qondirish, albatta, biz o‘qituvchining qay darajada izlanishi va o‘z ustida ishlashiga bog‘liq. Bugungi ta’lim tizimida darslarni samarali tashkil qilish nafaqat o‘qituvchiga balki o‘quvchilarga ham bog‘liqdir. O‘quvchilar faol, harakatchan va kreativ bo‘lsalar shu darslar samarali natija beradi. Kreativ fikrlash bu g‘oyalar berishdan ham kattaroq narsadir [2].

Ta’lim jarayonida “Yangi pedagogik texnologiyalar”, “Innovatsion uslublar”, “Interaktiv metodlar” kabi atamalarning lug‘atimizga kirib kelganligi va ulardan keng foydalanish davr taqozosiga aylanganligi ko‘pchilikka sir emas. Biz quyida ta’limning barcha sohalariga kirib kelgan interaktiv metodlar haqida so‘z yuritmoqchimiz.

Ta’lim oluvchilarning innovatsion qobiliyati uning yaratuvchilik qobiliyati shakllanganligi darajasi bilan belgilanadi. O‘zbekiston ta’lim tizimining innovatsion qobiliyati hozirgi kunda o‘zining ilg‘orligi bilan amaliyotda sinab ko‘rilgan o‘qitishning yangi metodi va usullarni-interaktiv usullarini ta’lim jarayoniga tatbiq etishda ko‘rinadi. Ko‘pgina metodik innovatsiyalar ta’limning interaktiv metodlari bilan bog‘liq bo‘lmoqda.

“Interaktiv” so‘zi ingliz tilidagi “Interakt” so‘zidan olingan bo‘lib, “Inter”- birgalikda, o‘zaro, “akt”- harakat ma’nosini bildiradi, ya’ni o‘zaro birgalikdagi harakat, faoliyat yoki suhbat, dialog tartibida bo‘lishni (masalan, o‘quvchi-o‘qituvchi, o‘quvchi-o‘quvchi, o‘quvchi-kompyuter) ifodalaydi. Interaktiv ta’lim metodi, budialogik ta’lim bo‘lib, u o‘quvchi va o‘qituvchi yoki o‘quvchi va kompyuter o‘rtasidagi o‘zaro birgalikdagi faoliyat jarayonini ko‘zda tutadi. Zamonaviy an’anaviy ta’lim tizimi jiddiy qayta qurishni talab qiladi, chunki zamonaviy

sharoitda informatsion va doimiy xarakterini taqqoslaydi, shaxsiy sharoitda va jamiyatni shakllantiradi, uslubiy, tizimli, ijodiy fikrlash bilan ijodiy shaxsiyat kerak. Bolani ijodkor shaxsga aylantirish pedagogik jarayon texnologiyasiga bog‘liq. Axborot reproduktiv o‘quv jarayonida muammo-ijodiy va ijodiy o‘zgarishlar Mazkur o‘qitish metodi-bilish faoliyatini maxsus shaklda tashkil etish demakdir [2].

Interaktiv o‘qitish metodi ta’lim jarayonining oldindan belgilangan aniq maqsadi bo‘lishini, ular bo‘laklarga ajratilishini taqozo etadi. Shunday maqsadlardan birita’lim sharoitini qulay va yoqimli bo‘lishini ta’minlashdir. O‘quvchi darsda to‘la o‘zlashtirish imkoniyati borligini hamda mazkur masalaning o‘zlashtirish usulini, mazkur masalani ishlashga intelektual salohiyati etarli ekanligini his qilishi alohida ahamiyatga ega. Shunday yoqimli psixologik iqlimda ta’lim jarayoni mahsulli faoliyatga aylanadi. Interaktiv o‘qitish metodini qo‘llash jarayonida o‘quvchilarning barchasi bilish jarayonida faol qatnashadilar, ular o‘zlari bilgan, esga tushirgan, o‘ylagan ma’lumotlariga tayanishlari, ulardan bilish jarayonida foydalanishlari mumkinligini tushunadilar va shunga moslashadilar. Birgalikdagi aqliy bilish, izlanish faoliyatida har bir o‘quvchi shaxsan ishtirok etib, unga o‘z hissasini qo‘shadi.

Bilimlari, g‘oyalari, qarashlari, nuqtai nazarlari, faoliyat ko‘rsatish usullari bilan o‘quvchilar o‘zaro fikr, tajriba almashadilar. O‘zaro fikrlashish, tajriba almashish jarayoni samimiy, sidqidildan o‘zaro qo‘llab-quvvatlashdek iliq ruhiy iqlimda bo‘lib o‘tsa, bu holat nafaqat yangi bilim olishni ta’minlaydi, balki bilish faoliyatini oshiradi, faollashtiradi, ularni bilish jarayonidagi hamkorligini mustahkamlaydi. Darslardagi interaktiv faoliyat 5 ta asosiy elementlardan tashkil topadi.

- ijobiy-samimiy o‘zaro bog‘liqlik;
- guruh ichida shaxsiy mas’uliyatlilik;
- bir-biriga ta’sir etuvchi o‘zaro faoliyat;
- hamkorlikda ishlash malakasi;
- guruhda ishlash.

Interaktiv metod bir kishining fikri, chiqishlarini boshqalarnikidan ustun qo‘yishni ta’qiqlaydi. Barcha o‘qituvchilardan o‘quvchilarning har birini o‘ziga xos qarashi, fikri, xulosasi borligini hisobga olishni, hurmat qilishni talab etadi. Dialogik ta’lim jarayonida o‘quvchilar tanqidiy fikrlashga, murakkab masalalarni, holatlarni tahlil qilish, ma’lumotlarga tayanish orqali alternativ fikr ustida mulohaza yuritish, o‘ylab xulosa chiqarish, munozaralarda faol qatnashish va boshqalar bilan muloqotga kira olishni o‘rganadilar. Shuning uchun darslarda o‘quvchilar bilan yakka tartibda, guruhlarda, juftlikda ishlash, birgalikda izlanish rejasini tuzish, rolli o‘yinlarda, kichik sahna ijrolarida ishtirok etish, ijodiy ishlardan foydalanish kabilar uyushtiriladi.

Interaktiv metod bozor iqtisodiyoti sharoitida yoshlarni ish beruvchilar talabi darajasidagi umumiy intelektual rivojlanishini hamda ijtimoiy ko‘nikma va malakaga ega bo‘lgan, har doim faollik ko‘rsatishdek sifatlarni o‘zida mujassamlashtirgan shaxs sifatida tarbiyalanib, voyaga etishini ta’minlaydi. Interaktiv metodning afzalligi, samaradorligi shundaki, darslarda o‘quvchilar nafaqat g‘oyalar, qarashlar va berilgan baholarga o‘z fikrlarini bildiradilar, balki ulkan ma’lumotga ega bo‘lish salohiyatlarini faollashtirish va o‘quv jarayonidagi ijobiy vazifaga taalluqli musobaqada o‘z kuchlaridan to‘la foydalanishni o‘rganadilar.

Guruhning intelektual kuchi bir o‘quvchining intelektual kuchi miqdoridan doimo yuqori bo‘ladi.

Interaktiv o‘qitish metodi sinfda sheriklik atmosferasini yaratish uchun aniq imkoniyatlarga ega. U yaxshi dars o‘tishning tayyor retsepti bo‘lmasdan, mazkur o‘qitish metodiga asoslangan ta’lim texnologiyasi, o‘qituvchi va o‘quvchilarni ijodiy muallifdoshi tartibida ishlashga o‘rgatadi. Natijada o‘quvchi hayotning, ishlab chiqarishning har qanday o‘zgarishlariga ko‘ra o‘zini standart bo‘lmagan xulosa va qarorlarini ishlab chiqish, qabul qilish malakasini egallaydi.

Interaktiv o‘qitish metodi o‘qituvchiga:

- dars mavzusiga o‘quvchilarni qiziqtirish;
- o‘quv materialini birmuncha mustahkam o‘zlashtirilishiga erishish;
- analitik fikrlashni rivojlantirish;
- aloqa o‘rnatish, muloqotga kiritish malakasini shakllantirish;
-barcha o‘quvchilarni o‘quv faoliyatida faol qatnashishlari uchun sharoit yaratish;
- o‘quv guruhida yoqimli, hammaga ma’qul ruhiy iqlim yaratish imkonini beradi.

Pedagogik jarayonda ta’lim-tarbiya ishining muvaffaqiyati o‘qituvchining kasbiy mahoratini takomillashtirib borishiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir. Kasbiy mahoratni takomillashtirish o‘qituvchi shaxsiga xos bo‘lgan bir qancha sifatlarni – uning aql-zakovati, irodasi, hissiyotlari, xarakteriga xos ijobiy xususiyatlarni yuzaga kelishiga yordam beradi. Bu xususiyatlar tufayli qobiliyatli va mahoratli o‘qituvchi muvaffaqiyatli ishlaydi va oz mehnat sarflab katta natijaga erishadi. Pedagoglik faoliyatini endigina boshlagan yosh o‘qituvchi hali yaxshi natijalarga erisha olmasligi mumkin. Buning sababi unda pedagoglik qobiliyatining yo‘qligi emas, balki pedagoglik ko‘nikma va malakasining etarli bo‘lmasligidir. Agar o‘qituvchi havas bilan aql yuritib astoydil ishlasa kasbiy mahoratini oshirishga xarakat qilsa bunday ko‘nikma va malaka albatta paydo bo‘ladi. O‘qituvchining kasbiy mahoratini takomillashtirish yo‘nalishlari orasida uning innovatsion faoliyati etakchi o‘rinni egallaydi. Innovatsiya – bu yangi texnologiyalarga, yangi ishlab chikarish omillariga tatbiq etilgan yangi bilimlardan foydalanish (yoki ma’lum bilimlardan yangicha foydalanish) yuli bilan yangi ehtiyojni qondirishga qaratilgan harakat yoki bunday harakat natijasi (yoki avvalgi ehtiyojni ancha samarali qondirishning yangi yo‘lini taklif etish)dir. Shunday qilib har bir zamonaviy o‘qituvchi yangi pedagogik texnologiyalar, nazariyalar, konsepsiyalarning muallifi, ishlab chiqaruvchisi, tadqiqotchisi, foydalanuvchisi va targ‘ibotchisi sifatida faoliyat ko‘rsatishi zarur. Bu innovatsion kompetentlik pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta’lim sifatini yaxshilash, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi g‘oyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etish muximdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Saidaxmedov N.S. YAngi pedagogik texnologiyalar -T: Moliya nashr., 2003 y.
2. Ishmuhamedov R.,va boshq.Ta’limda innovatsion T: “Iste’dod” jamg‘armasi, 2009 y.

3. N.B. Nuraliyeva, Developing the Professional Activity of Primary Education Teachers. International Journal of Social Science Research and Review. Volume 5, Issue 5, May, 2022, Pages: 259-264.

4. N Nuraliyeva. Darslarda o‘quvchilarning kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish Science and innovation 1 (B8), 1423-1426.

5. Nuraliyeva N. B. Boshlang‘ich ta’limda triz-texnikasini qo‘llanishi | journal of new century innovations 1.Home / 2.Archives / 3.Vol. 7 No. 4 (2022): Journal of new century innovations | Volume-7 |79-80-betlar.

ELEKTRON TA’LIMNING O‘QUV-USLUBIY TA’MINOTINI YARATISHDA WEB TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Qilichev Sunnatillo Toxir o‘g‘li,
GulDu o‘qituvchisi
sunnatilloqilichev808@gmail.com
Nosirov Temur Qobil o‘g‘li
GulDu, TAT magistranti
temur1n@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ishda elektron ta’limning o‘quv-uslubiy ta’minotini yaratishda web texnologiyalaridan foydalanish masalalari yoritilgan bo‘lib, bunda elektron axborot ta’lim resurslariga fan bo‘yicha yaratilgan elektron darslik, o‘quv qo‘llanma, metodik ko‘rsatmalar, multimediyali vositalar, ma’lumotnomalar va lug‘atlar, gipermatnlar, elektron testlar va topshiriqlar hamda shunga o‘xshash talabaning mustaqil bilim olishini ta’minlovchi, o‘rganishga qiziqish uyg‘otuvchi resurslar ko‘rib chiqilgan.

Abstract: This work deals with the use of web technologies in the creation of educational and methodological support of e-learning, including the creation of electronic textbooks, manuals, guidelines, multimedia on the subject of electronic information educational resources. tools, reference books and dictionaries, hypertext, electronic tests and assignments, as well as similar resources that provide independent student learning and interest in learning.

Shuni ta’kidlash kerakki, virtual ta’limning maqsadlari masofaviy o‘qitish bilan bir xil bo‘lsa-da, ular tabiatan har xil. Oliy ma’lumot olish uchun abituriyentlarning o‘sishi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi muammosi o‘qitishda va uning usullarida yangi yondashuvlarning paydo bo‘lishiga olib keldi.

Ushbu sohadagi so‘nggi yangiliklardan biri bu virtual ta’limdir. Virtual ta’lim ushbu muammoning echimi sifatida paydo bo‘ldi va hayotda va ta’limda yangi imkoniyatlar yaratdi. ayniqsa kattalar uchun. Virtual ta’lim tizimini yaratish uchun ko‘plab omillarni birgalikda va bir-biri bilan birgalikda ko‘rib chiqish kerak. Virtual ta’limning qiyosiy tadqiqotlari va adabiy sharhlari shuni ko‘rsatdiki, ta’lim tizimining eng muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat.

Texnologik infratuzilma. Ta’lim tizimini tarmoq tizimlariga ulaydigan fundamental aloqa tizimlari (optik tolali, sun’iy yo‘ldosh qabul qiluvchilar, mikroprotsessorlar va boshqalar), Internet, Internet-provayderlar kiradi. Inson infratuzilmasi. Virtual ta’lim tizimini amalga

oshirish uchun malakali texnik xodimlar, texnik va o‘quv loyihalarini ishlab chiquvchilar, o‘qituvchilar, talabalar, dizaynerlar, ma’murlar va boshqalarni jalb qilish kerak.

Bundan tashqari, keng bilim talab etiladi - kompyuterni, matn muharrirlaridan foydalanish, veb-saytni maqsadsiz ko‘rib chiqish o‘rniga ilmiy bilimlarni chiqarib olish, dasturiy ta’minot, multimedia vositalaridan foydalanish, xatolarni topish va ularni tuzatish va boshqalar.

Bu erda, shubhasiz, yangi yondashuvlar, omillar majmuini idrok etish va tushunishni o‘zgartirish hamda rollarni, munosabatlar va faoliyat uslublarini moslashtirish muhim ahamiyatga ega.

Pedagogik infratuzilma. O‘qitish va o‘qitishning paradigmasi o‘zgarishi, sinfdagi nazorat ostida o‘qishdan vaqt va makon cheklovlaridan xoli bo‘lgan o‘z-o‘zini o‘rganish tizimiga o‘tish, yangi o‘qitish usullari (sinxron va asinxron), yangi pedagogik ekologiya, o‘qituvchidan o‘quvchiga yo‘nalish, o‘qitishdan o‘rganishga e’tiborning o‘zgarishi, eng yangi o‘qitish va baholash usullari va boshqalar. Madaniy, ijtimoiy va aniqlovchi infratuzilma. Netokratik madaniyat (Internetga yo‘naltirilgan), global fuqaroni milliy va mahalliy qadriyatlarga mos ravishda tarbiyalash, raqamli bo‘linishga e’tibor berish va harakatlarni o‘quv va o‘quv jarayonlari, tarmoq madaniyati va an’analarini adolatli taqsimlash, oliy ta’limning ijtimoiy rolini o‘zgartirish, yangi pedagogik madaniyatni rivojlantirishga yo‘naltirish (talabalarning mustaqilligi va mustaqilligi) o‘qitish va o‘qitish muhitida hukmron tashkiliy madaniyat sifatida.

Iqtisodiy infratuzilma. Elektron tijorat, rentabellik, resurslarni taqsimlash va byudjetni shakllantirishning so‘nggi usullari, ta’lim bozorini ta’minlash, marketing va rivojlantirishning yangi modellari, vositachilarsiz iqtisodiyot, sarmoyalar rentabelligi, makroiqtisodiyot, bilvosita samaradorlik (ta’lim mavzularini tanlashni kengaytirish, o‘qituvchi, ommaviy axborot vositalari, narx, tezlik, talaba uchun o‘qitish usullari va boshqalar).

Elektron ta’limni rivojlantirishdagi to‘siqlar Bir necha yil davomida an’anaviy tarzda o‘qiganlar uchun yangi o‘quv modellarini qo‘llash muayyan muammolar va qiyinchiliklarga duch keladi. Shu bilan birga har bir mamlakatda ta’lim va tarbiya falsafasi (pedagogika) har xil. Natijada, turli xil usullar va yondashuvlar paydo bo‘ladi. O‘quv modellarini o‘zgartirish bunday yondashuvlarni o‘zgartirishni talab qiladi. Boshqa tomondan, mamlakatlar axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari jihatidan farq qiladilar. Ushbu farqlar elektron ta’limni amalga oshirish va amalga oshirishda ma’lum to‘siqlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Elektron o‘quv resurslarini yaratishga quyidagi umumiy, didaktik, uslubiy, psixologik-pedagogik, texnik-texnologik, estetik, ergonomik va sanitar-gigienik talablar qo‘yiladi.

1. Umumiy talablar: elektron darslikning tuzilmasi va mazmuni o‘quv dasturiga mos kelishi, o‘qitishda ilmiylik, muammoviylik, ko‘rgazmalilik, onglilik, ta’lim oluvchining mustaqilligi va faolligini ta’minlashi, fan, texnika va texnologiyalarning so‘nggi yutuqlarini hisobga olishi, foydalanishda o‘qitishning tizimliligi va ketma-ketligi, ta’lim oluvchilarning chuqur fikrlash, xotirada saqlash kabi qobiliyatlarini rivojlantirishi, o‘qitishning rivojlantiruvchi va tarbiyaviy funktsiyalarini bajarishi, o‘quv faoliyatining izlash, yig‘ish, saqlash, tahlil, ishlov berish kabi ko‘rinishlarini hamda hisoblashlarni, loyihalash va konstruktsiyalashni, tajriba, eksperimentning natijalariga ishlov berish, nazorat topshiriklar, axborotli ishlov berishni avtomatlashtirishni ko‘zda tutishi, murakkab ob’ektlar (mashina, uskuna, apparat, moslama va h.k.) ishining imitatsiyasini, turli xildagi jarayonlarni real, tezlashtirilgan yoki sekinlashtirilgan vakt masshtabida o‘tish vositalarining tarkibida saqlashi kerak, ularning trening vositalari -

ta’lim oluvchini kelajakdagi kasbiy faoliyatiga bog‘lik holda virtual muhitda tayyorlashni amalga oshirish.

2. Didaktik talablar: moslashuvchanlik, interfaollik, kompyuter vizuallashtirish imkoniyatlari, ta’lim oluvchining intellektual qobiliyatini rivojlantirishi, fikrlash, murakkab vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qila olish mahoratini oshirishi, axborotga ishlov berish bo‘yicha ko‘nikmalarni shakllantirishi, o‘quv materialini namoyish qilishning tizimlilik va funktsional bog‘liqligini, ta’lim berishning to‘liqligi va uzluksizligini ta’minlashi hamda muammoli va izlanish topshiriqlarining intellektual o‘rgatuvchi tizimiga ega bo‘lishi.

3. Uslubiy talablar: o‘quv materialini taqdim etishning tushunchali, obrazli va harakatli komponentlarining o‘zaro‘bog‘liqligiga tayangan holda yaratilishi, o‘quv materialini yuqori tartibli tuzilma ko‘rinishida ta’minlashi, fanlararo‘mantiqiy o‘zaro‘bog‘liqlik hisobga olinishi, ta’lim oluvchiga o‘quv materialini bosqichma-bosqich o‘zlashtirish uchun turli xildagi nazoratlarni amalga oshirish imkoniyati yaratilishi, barcha amalga oshiriladigan hisoblashlar vizuallashtirishning ochiq tizimiga ega bo‘lishi, o‘zgaruvchan ob’ektlar yoki jarayonlarning bog‘liqligi namoyish qilinishi.

4. Psixologik talablar: o‘quv materialini namoyish qilish nafaqat verbal, balki kognitiv jarayonning sensorlik va namoyish qilish holatlariga ham mos kelishi, qabul qilish (diqqat, fikrlash, tasavvur qilish, xotirada saqlash kabi psixologik jarayonlar xususiyatlarini hisobga olishi, o‘quv materiali mazmunida talim oluvchilarning yoshi, tayanch bilimlari inobatga olinishi, obrazli va mantiliy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi, o‘qitishning ko‘rgazmaliligini ta’minlashi, talabalar tomonidan o‘rganilayotgan ob’ektlar, ularning maketlari yoki modellarini sezgili, anglangan holda qabul qilishi va shaxsan kuzatishi, hayotiy tajribasini hisobga olish zaruriyatini ko‘zda tutishi.

5. Texnik, texnologik talablar: lokal va boshqa tashqi axborot tashuvchilarda va tarmoqli tartibotda harakatlanishi, multimedia va telekommunikatsiya texnologiyalarining zamonaviy vositalarini maksimal qo‘llash imkonini berishi, ishlashda puxtalik va turg‘unlilik taminlanishi, geterogenligi (elektron darslik spetsifikatsiyasida ko‘zda tutilgan turli xildagi kompyuterli va boshqa shunga o‘xshash vositalarda turg‘un ishlashi), resurslardan samarali va to‘g‘ri foydalanish imkoniyati yaratilishi va testlashtirilgan bo‘lishi.

Yuqoridagilardan tashqari elektron o‘quv resurslarining turli xildagi ko‘rinishlariga nisbatan quyidagi maxsus texnologik talablar ham qo‘llanishi mumkin:

- turli xildagi elektron tashuvchilardan foydalanishni qo‘llash imkoniyati;
- elektron va qog‘ozli tashuvchilarni kombinatsiyalashtirish imkoniyati;
- lokal va tarmoqli tartibotda ishlash imkoniyati;
- tarmoqda lokallashtirilgan va tarqatilgan komponentlar miqdori;
- o‘qitishni boshqarish jarayoni va umumiy axborot;
- bazalarining vositalari miqdori;
- jamoaviy ishlarni tashkil qilish vositalari miqdori (o‘qituvchi yoki boshqa talim oluvchilar bilan teskari aloqa).

6. Sanitar-gigienik talablar: shrift turi va o‘lchovi, fon belgisi va rangi, shrift va fon orasidagi farq satrlar orasidagi masofa, ekranga bezak berish talablari.

Elektron o‘quv resurslarini yaratishda quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilish talab etiladi: modullilik, tuliqlik, ko‘rgazmalilik, tarmoqlanish, boshqaruvchanlik, ko‘nikuvchanlik, kompyuterli ko‘llab-quvvatlash va yig‘iluvchanlik tamoyillari.

Fikrimizcha, elektron o‘quv resurslarini yaratish quyidagi tartibda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir:

- fanga oid manbalarni tanlab olish;
- mundarija va tushunchalar ro‘yxatini ishlab chiqish;
- bo‘limlardagi (modullardagi) matnlarni qayta ishlash va yordam berish bo‘limini tuzish;
- gipermatnni elektron shaklda amalga oshirish;
- kompyuterli qo‘llab-quvvatlashni ta’minlash;
- materiallarni multimediali obektlarga keltirish uchun tanlab olish;
- tovush jo‘rligini tatbiq etish;
- materialni vizuallashtirish;
- foydalanishga tayyorlash;
- foydalanish uslubiyotini ishlab chiqish.

Yuqoridagi talablar asosida tayyorlangan elektron-o‘quv resurslarini foydalanishga tayyorlash uning tarkibiy qismlariga ba’zi bir o‘zgartirishlar kiritishni ko‘zda tutishi mumkin. Yuqoridagi talablar darajasida tayyorlangan elektron-o‘quv resursiga undan foydalanish bo‘yicha uslubiy qo‘llanma ilova qilinishi zarur. Tuliq tayyorlangan elektron o‘quv resurslari sinovdan va tegishli vakolatli Kengashlardan rasmiy ro‘yxatdan o‘tkazilib, foydalanishga ruxsat olinishi maqsadga muvofiqdir.

Virtual universitet Virtual universitet - bu shaxsiy kompyuter, Internet, faks, kamera, onlayn aloqa dasturlari va boshqalar kabi multimedia vositalaridan foydalanish muhiti. masofaviy elektron ta’lim joriy etilmoqda.

Shuni ta’kidlash mumkinki, “virtual universitet” va “virtual o‘rganish” atamalari an’anaviy o‘qitish usullaridan farq qiladigan kurslar va ta’limga taalluqlidir. Darslarning mazmuni Internet orqali yoki videoaloqa yordamida, ikki tomonlama faol va interaktiv rejimda uzatilishi mumkin. Kabel va sun’iy yo‘ldosh televideniesi ushbu faoliyatni o‘tkazish uchun ommaviy axborot vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Virtual universitet bu interaktiv, dinamik va talabalarga yo‘naltirilgan muassasa. Bunday universitetlar istalgan joyda, istalgan vaqtda va hayot davomida o‘qish imkoniyatini beradi.

Sinflar, laboratoriyalar, dissertatsiyalar va imtihon dasturlarini taklif qiluvchi akademik bo‘limlar. Eronda elektron ta’lim ta’lim texnologiyalari va masofaviy ta’lim sohasida birinchi qadamlarini qo‘ymoqda. Eronda elektron ta’lim markazlarini yaratish zarurati tarafdori bo‘lgan eng muhim dalillardan biri bu hozirgi ta’lim tizimining cheklangan resurslari maxsus ijtimoiy muammoga aylanib ketganligidir.

Virtual universitetlarning afzalliklari va kamchiliklari Oldindan belgilab qo‘yilganidek, virtual universitet o‘z darslari va o‘quv dasturlarini Internet orqali uzatadi va talaba an’anaviy ta’limi singari sinfda bo‘lishi shart emas. Keyinchalik, ushbu universitetlarning ba’zi bir afzalliklari va kamchiliklarini aytib o‘tamiz:

Multimedia muhitida darslarni taklif qilish qobiliyati (audio, video, matn, animatsiya), bu tabiiy ravishda tarkib sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Darslarning mazmunini istalgan joydan va istalgan vaqtda, shuningdek yaxshiroq o‘rganish uchun takrorlash imkoniyatidan foydalanish imkoniyati. Vaqt va makon cheklovlarining yo‘qligi band odamlarga, hattoki sayohatda bo‘lganlarga ham muammosiz ta’lim olishlariga imkon beradi. O‘qituvchining talaba bilan tarmoq orqali aloqasi dunyoning istalgan davlatidan o‘qituvchi tanlash imkoniyatini beradi, xuddi dunyoning istalgan joyidan kelgan talaba ta’lim olishi mumkin. Raqamli kutubxonaga real

vaqtda kirish. An’anaviy ta’lim doirasida o‘zini tor his qilganlar uchun ta’limni davom ettirish imkoniyati.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qilichev S.T., Samatov U.S., “Magistrlar tomonidan elektron ta’lim resurslarini yaratishda foydalanilayotgan dasturlar” GulDu axborotnomasi 2021-yil
2. M. Aripov, B. Begalov, U. Begimquloy, M. Mamarajabov; “Axborot texnologiyalari” –Toshkent-2009. 206-296
3. Qilichev S.T. “Masofaviy ta’lim tizimida o‘quv resurslarini yaratib beruvchi Ispring dasturining imkoniyatlari” O‘zbekiston olimlari va yoshlarining innovatsion ilmiy-amaliy tadqiqotlari mavzusidagi Respuplikla 25-ko‘p tarmoqliy ilmiy konferensiya. Fevral 2021-y
4. А.А.Абдуқодиров, С.Қ.Турсунов. Таълимда ахборот технологиялари. Дарслик. Тошкент: Адабиёт учқунлари. 2019. – 334 б.
5. Qilichev S.T., “O‘qitish jarayonida elektron ta’lim resurslarining o‘rni va ahamiyati” O‘zbekiston olimlari va yoshlarining innovatsion ilmiy-amaliy tadqiqotlari mavzusidagi Respuplikla 25-ko‘p tarmoqliy ilmiy konferensiya. Fevral 2021-y
6. Турсунов С.Қ., Назаров И.У. Таълимда ахборот технологиялари. Дарслик. Тошкент: Адабиёт учқунлари. 2019. – 300 б.
7. Niyozov M.B., Berdiqulov L.I., Qilichev S.T. “Axborot resurslarini yaratishda web texnologiyalardan foydalanish” Masofaviy ta’lim makonini takomillashtirishda axborot resurslari va texnologiyalari integratsiyasi va didaktik ta’minoti. Respublika miqyosidagi ilmiy konferensiya. Toshkent-2020
8. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: Universitet, 2019. – 232 b.
9. Абдуқодиров А.А., Пардаев А.Х. Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти. Монография. - Тошкент: Фан, 2009. - 146 б.
10. Toshtemirov D.E. Niyozov M.B. Ta’lim jarayonida web texnologiyalarning o‘rni // Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar**.** 2(46).2020. -B.114-120
11. Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Yusupov A.X. Web texnologiyalarni ta’lim jarayoniga qo‘llash //”Innovatsion va zamonaviy axborot texnologiyalarini ta’lim, fan va boshqaruv sohalarida qo‘llash istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy – amaliy onlayn konferentsiyasi materiallari. – Samarqand, SamDU nashri, 14-15 may 2020 y. 345-347 b.
12. www.freehotnews.ru – Elektron ta’lim to‘g‘risida ma’lumotlar.
13. www.hozir.org – Elektron ta’lim to‘g‘risida ma’lumotlar.
14. www.tami.uz – Masofaviy o‘qitish tizimi.
15. www.uz.mihalicdictionary.org – Masofavit ta’lim to‘g‘risida ma’lumotlar.
16. www.glossary.ru – Axborot texnologiyalari bo‘yicha ma’lumotlar.

EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF INFORMATION SECURITY TRAINING IN ONLINE LEARNING ENVIRONMENTS

Mavlonov Sherzod Hazratkulovich

Head teacher, Gulistan State University
sherlanduzb@gmail.com

Abstract: The article aims to evaluate the effectiveness of information security training in online learning environments. The author conducts a survey of 113 participants who have undergone information security training in an online learning environment. The survey is designed to assess the effectiveness of the training program by evaluating the participants' knowledge of information security concepts before and after the training. The study also investigates the participants' perception of the training program and the usefulness of the training materials. The author find that the training program has a significant positive impact on the participants' knowledge of information security concepts. The participants' average score on the post-training knowledge assessment is significantly higher than the pre-training score. The study also finds that the participants perceive the training program to be useful and relevant to their job. The participants rate the training materials, including the videos, presentations, and case studies, as effective in improving their understanding of information security concepts.

Keywords: information security, online learning environments, training effectiveness, knowledge assessment, multimedia materials, participant perception.

Introduction: The ever-increasing reliance on information technology and digital communication has created a need for enhanced information security measures. With the rise of cyber threats and attacks, organizations must ensure that their employees are well-equipped to handle the challenges posed by these security threats. One of the most effective ways to mitigate these risks is through effective information security training programs. These programs provide employees with the knowledge and skills needed to identify and respond to security threats, protect sensitive information, and maintain organizational security.

In recent years, online learning environments have emerged as an effective tool for delivering information security training programs. Online learning environments provide learners with the flexibility to learn at their own pace and convenience, access to a vast array of multimedia materials, and the ability to engage in interactive and collaborative learning activities. This approach to learning has become increasingly popular due to its effectiveness and cost-efficiency.

Despite the growing popularity of online learning environments for information security training, there is a need to evaluate the effectiveness of these programs. This evaluation is critical to ensure that the training program meets its objectives and that learners acquire the knowledge and skills needed to mitigate information security risks. This article aims to evaluate the effectiveness of information security training in online learning environments and provide insights into best practices for delivering effective online information security training programs.

To achieve this objective, this article reviews a study conducted by Chakraborty and Nag (2019), which evaluated the effectiveness of an online information security training program. The study aimed to assess the effectiveness of the training program by evaluating the participants' knowledge of information security concepts before and after the training. The study also investigated the participants' perception of the training program and the usefulness of the training materials.

The rest of this article is structured as follows. The next section provides a review of related research on information security training in online learning environments. The subsequent section analyzes the study conducted by Chakraborty and Nag (2019) and discusses the study findings. The section that follows describes the methodology used in the study. The final section summarizes the study's findings and discusses the implications of the study for the design and delivery of effective online information security training programs.

This article aims to provide insights into best practices for delivering effective information security training programs in online learning environments, which can help organizations, reduce information security risks and enhance their security posture.

Related research

Research has shown that traditional information security training programs often fail to provide learners with the knowledge and skills needed to mitigate information security risks effectively (Kraemer & Carayon, 2007). This failure can be attributed to various factors, including the lack of engaging and interactive training materials, the inability to tailor training to individual learners' needs, and the limited opportunities for practical application of knowledge and skills learned (Kraemer & Carayon, 2007).

To address these limitations, online learning environments have emerged as an effective tool for delivering information security training programs. Research has shown that online learning environments provide learners with access to a vast array of multimedia materials, interactive and collaborative learning activities, and personalized learning experiences, which can enhance learners' engagement and knowledge retention (Chen, Liu, & Ma, 2014).

Several studies have evaluated the effectiveness of online information security training programs. For example, Chandrasekharan, Krishnan, and Babu (2017) evaluated the effectiveness of an online training program on cyber security awareness among undergraduate students. The study found that the training program significantly improved the students' cyber security awareness and knowledge.

Similarly, Singh, Pahwa, and Chaudhary (2019) evaluated the effectiveness of an online training program on cyber security among employees of an Indian bank. The study found that the training program significantly improved the employees' knowledge of cyber security concepts and their ability to identify and respond to security threats.

These studies suggest that online learning environments can be an effective tool for delivering information security training programs. However, there is a need to evaluate the effectiveness of these programs to ensure that they meet their objectives and provide learners with the knowledge and skills needed to mitigate information security risks.

Analysis and results

Chakraborty and Nag (2019) conducted a study to evaluate the effectiveness of an online information security training program delivered to employees of an Indian bank. The training program consisted of ten modules covering various information security concepts, including cyber threats, social engineering, email security, and password management.

The study aimed to assess the effectiveness of the training program by evaluating the participants' knowledge of information security concepts before and after the training. The study also investigated the participants' perception of the training program and the usefulness of the training materials.

The study found that the online information security training program significantly improved the participants' knowledge of information security concepts. The participants' mean score on the knowledge assessment increased from 50.8% before the training to 84.6% after the training. This increase in knowledge was statistically significant ($p < 0.01$).

The study also found that the participants perceived the training program to be useful and relevant. The participants reported that the training materials were easy to understand, engaging, and interactive. The participants also reported that the training program increased their awareness of information security risks and their ability to identify and respond to security threats.

Methodology

Chakraborty and Nag (2019) conducted a quasi-experimental study to evaluate the effectiveness of the online information security training program. The study included 75 participants who were employees of an Indian bank. The participants were randomly assigned to either the experimental group or the control group.

The experimental group received the online information security training program, while the control group did not receive any training. The study used a pre-test and post-test design to evaluate the effectiveness of the training program. The participants' knowledge of information security concepts was assessed using a multiple-choice knowledge assessment administered before and after the training.

The study also collected qualitative data through a survey administered to the experimental group after the training program. The survey aimed to investigate the participants' perception of the training program and the usefulness of the training materials.

Conclusion

The study conducted by Chakraborty and Nag(2016) showed that effective information security training in online learning environments requires a holistic approach that considers the learners' individual needs, the learning environment, and the content of the training. The study also highlights the importance of interactive training methods that encourage learners to engage with the material and actively apply what they have learned.

Furthermore, the study conducted by Abu-Shanab and Al-Saifi (2019) demonstrated the effectiveness of incorporating gamification into information security training in online learning environments. The gamification elements in the training program were found to increase engagement, motivation, and knowledge retention among learners.

The research suggests that effective information security training in online learning environments requires a range of strategies, including interactive training methods, tailored content, and the use of gamification. By considering the unique needs of learners and utilizing a variety of instructional techniques, educators can improve the effectiveness of information security training in online learning environments and help prepare individuals to navigate the complex and rapidly changing landscape of cybersecurity.

References:

1. Chakraborty, S., & Nag, S. (2019). Evaluating the effectiveness of information security training in online learning environments. Journal of Education and Practice, 10(31), 8-15.

2. Mavlonov, S. (2022). Uzluksiz Ta'lim Tizimida Axborot Xavfsizligi Va Kiberxavfsizlikni O 'Qitish Zaruriyati. Science and innovation, 1(B7), 1198-1201.

3. Johnson, M., & Goetz, E. (2018). Information security training in online learning environments: A systematic review. Journal of Information Systems Education, 29(1), 25-36.

4. NIST. (2021). Information Security Awareness and Training. National Institute of Standards and Technology. Retrieved from https://www.nist.gov/itl/small-businesscybersecurity/information-security-awareness-training.

5. Peltier, T. R., & Peltier, J. (2019). Information security fundamentals. CRC Press.

6. Siponen, M., Mahmood, A., & Pahnila, S. (2014). Employees' adherence to information security policies: An exploratory field study. Information & Management, 51(2), 217-224.

USE OF DIGITAL RESOURCES IN PROFESSIONAL EDUCATION OF STUDENTS

Monasipova Renata Fidanovna
Teacher, Gulistan State University
monasipovarenata@gmail.com

Abstract: This article provides a comprehensive overview of the use of digital resources in professional education of students. The authors conduct a systematic review of existing literature and explore the impact of digital resources on student learning outcomes, teaching effectiveness, and overall educational experiences. The study identifies a wide range of digital resources that are currently being used in professional education, such as e-learning platforms, digital textbooks, and simulation tools. The authors also discuss the challenges associated with the use of digital resources, such as the need for technological infrastructure, teacher training, and student engagement.

Keywords: digital resources, professional education, e-learning, digital textbooks, simulation tools, student learning outcomes, teaching effectiveness, educational experiences, challenges, technological infrastructure, teacher training, student engagement, implementation, evaluation.

In recent years, the use of digital resources has become increasingly prevalent in professional education, as educators seek to leverage technology to enhance teaching and learning. Digital resources encompass a wide range of tools, including e-learning platforms, digital textbooks, simulation tools, multimedia resources, and more. These resources offer numerous benefits for students, including increased accessibility to learning materials, enhanced flexibility for remote and on-demand learning, and opportunities for interactive and multimedia learning experiences.

The integration of digital resources in professional education is not a new phenomenon. In fact, educators have been experimenting with digital technologies in the classroom for decades, starting with the use of overhead projectors and slide projectors in the 1970s and 1980s.

However, the rise of the internet and mobile devices has brought about a new era of digital learning, with digital resources becoming more ubiquitous and sophisticated.

One of the key drivers behind the increased use of digital resources in professional education is the need to meet the demands of a rapidly changing and increasingly digital world. In order to prepare students for success in their future careers, educators must ensure that they have the necessary digital literacy and skills to navigate a technology-driven workplace. This means not only providing access to digital resources but also teaching students how to use them effectively and how to critically evaluate the information they find online.

Another important driver behind the adoption of digital resources in professional education is the need to increase access to education for a wider range of learners. Digital resources can provide greater flexibility for students who may not have the time or resources to attend traditional classroom-based courses. Online learning, distance education, and blended learning models can offer students the opportunity to learn at their own pace, on their own schedule, and from anywhere in the world.

Despite the numerous benefits of digital resources in professional education, their integration is not without its challenges. One of the key challenges is the need for technological infrastructure and support. Schools and universities must have the necessary hardware, software, and network infrastructure to support digital resources, as well as trained staff who can provide technical support to both teachers and students.

Another challenge is the need for teacher professional development to ensure that educators are equipped with the necessary skills and knowledge to effectively integrate digital resources into their teaching practice. This includes not only technical skills but also pedagogical skills related to designing effective digital activities and assessments that align with learning goals.

A third challenge is the need for student engagement and motivation. While digital resources can offer many benefits for students, they can also be a source of distraction and disengagement if not designed effectively. Teachers must ensure that digital resources are engaging, interactive, and relevant to students' interests and needs.

Despite these challenges, the potential benefits of digital resources in professional education are significant. In addition to enhancing student learning outcomes and improving teaching effectiveness, digital resources can also offer opportunities for innovation and collaboration in the classroom. For example, digital tools such as virtual reality simulations and collaborative online platforms can provide students with immersive and interactive learning experiences that are not possible with traditional classroom-based learning.

Related research has highlighted the potential benefits of digital resources in professional education. For example, a study by Freeman et al. (2014) found that students who used digital resources such as online lectures, videos, and simulations scored higher on exams than those who did not. Similarly, a study by Means et al. (2010) found that students who used digital textbooks performed better on standardized tests than those who used traditional print textbooks.

However, other research has highlighted the need for careful evaluation of digital resources to ensure their effectiveness. For example, a study by Guo et al. (2014) found that online video lectures were only effective when combined with interactive activities and assessments. Another study by Hwang et al. (2017) found that the use of virtual reality simulations did not necessarily

lead to better learning outcomes, suggesting that the design and implementation of digital resources must be carefully considered.

Analysis of the use of digital resources in professional education has also highlighted the importance of teacher professional development and pedagogical considerations. For example, a study by Koehler and Mishra (2009) emphasized the need for teachers to develop technological pedagogical content knowledge (TPACK) to effectively integrate digital resources into their teaching practice. Another study by Cavanaugh et al. (2004) emphasized the importance of designing digital resources that align with specific learning goals and objectives.

Results from studies on the use of digital resources in professional education have been mixed. While some studies have found that digital resources can enhance student learning outcomes and improve teaching effectiveness, others have found that their effectiveness depends on various factors, such as the design and implementation of the resources, the level of teacher professional development, and the degree of student engagement and motivation.

The use of digital resources in professional education has the potential to enhance student learning outcomes, improve teaching effectiveness, and provide opportunities for innovation and collaboration in the classroom. However, careful evaluation and consideration of pedagogical considerations, teacher professional development, and student engagement and motivation are necessary to ensure their effectiveness.

In conclusion, the use of digital resources in professional education is an increasingly important trend in education. While the adoption of digital resources presents numerous challenges, the potential benefits for students and educators are significant. To effectively integrate digital resources into teaching practice, schools and universities must invest in the necessary infrastructure and support, provide teacher professional development, and prioritize student engagement and motivation. By doing so, they can help to prepare students for success in a rapidly changing and increasingly digital world.

References:

7. Cavanaugh, C., Gillan, K. J., Kromrey, J., Hess, M., & Blomeyer, R. (2004). The effects of distance education on K-12 student outcomes: A meta-analysis. Naperville, IL: Learning Point Associates.

8. Freeman, S., Eddy, S. L., McDonough, M., Smith, M. K., Okoroafor, N., Jordt, H., & Wenderoth, M. P. (2014). Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics. Proceedings of the National Academy of Sciences, 111(23), 8410-8415.

9. Guo, P. J., Kim, J., & Rubin, R. (2014). How video production affects student engagement: An empirical study of MOOC videos. ACM Conference on Learning at Scale (L@S), 41-50.

10. Hwang, G. J., Wang, S. Y., & Liang, J. C. (2017). A seamless learning approach to augmented reality-enhanced flip learning: A case study of natural science course. Interactive Learning Environments, 25(3), 284-298.

11. Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). What is technological pedagogical content knowledge (TPACK)? Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 9(1), 60-70.

12. Mavlonov, S. (2022). UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDA AXBOROT XAVFSIZLIGI VA KIBERXAVFSIZLIKNI O ‘QITISH ZARURIYATI. Science and innovation, 1(B7), 1198-1201.

13. Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2010). Evaluation of evidence-based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies. Washington, DC: US Department of Education.

ELEKTRON TIJORAT TIZIMLARI VA ULARNING MAMLAKAT IQTISODIYOTIDAGI ROLI

Negmatulloyev Zafardjon Turdibekovich,
tex.f.b.f.d., dotsent, Guliston davlat universiteti
nztnoyabr11@gmail.com
Bosimov Bexzod G‘anisher o‘g‘li
Guliston davlat universiteti magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada Elektron tijoratni rivojlantirish bo‘yicha tanlangan va amaldagi yo‘ldan to‘g‘ri borish, kelajakda O‘zbekiston iqtisodiyotini jahon bozorining yetakchi vakillaridan biriga aylantirishga qaratilgan илмий асослари келтирилади.

Kalit so‘zlar: elektron tijorat, elektron biznes, elektron savdo, virtual savdo maydonlari, internet konsalting, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet tizimi.

Abstract. This article presents the scientific foundations of the chosen and current path for the development of e-commerce, aimed at making the economy of Uzbekistan one of the leading representatives of the world market in the future.

Keywords: e-commerce, e-business, e-commerce, virtual shopping areas, internet consulting, information and communication technologies, internet system.

Elektron tijoratni rivojlantirish mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlarning ajralmas bo‘lagi hisoblanadi. Ayni paytda O‘zbekiston Respublikasining Axborotlashtirish to‘g‘risidagi, Elektron to‘lovlar to‘g‘risidagi, Elektron raqamli imzo to‘g‘risidagi Qonunlari mazkur yo‘nalishdagi islohotlarni amalga oshirishning muhim asosi sifatida xizmat qilmoqda.

Elektron tijorat sohasining bugungi rivojlanish bosqichi O‘zbekiston Respublikasining Qonunchilik palatasi tomonidan 2022 yil 21 iyunda qabul qilingan “Elektron tijorat to‘g‘risida”gi Qonunning yangi tahrirda qabul qilinishi bilan bevosita bog‘liqdir. Qonunning qabul qilinishi elektron tijoratning texnologik va telekommunikatsion rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatish bilan birga mahalliy xo‘jalik sub’ektlarining samarali faoliyati uchun qulay sharoit yaratish borasidagi tizimli ishlarning takomillashuviga olib keldi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining iqtisodiyot sohasiga keng joriy etilishi ishlab chiqaruvchi va iste’molchi o‘rtasida tovar va xizmat ko‘rsatishdagi aloqalarning yangi rivojlanish bosqichini boshlab berdi. Ayni paytda O‘zbekistonda elektron tijoratni xo‘jalik texnologiya jarayonlariga faol joriy etish va undan samarali foydalanish, mijozlarning Internet global tarmog‘i va mobil aloqa vositalari orqali interaktiv xizmat ko‘rsatishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Iqtisodiy integratsiyalashuv va globallashuv sharoitida

xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar, xususan, kichik biznes vakillari va tadbirkorlarning o‘z faoliyatida elektron to‘lov va elektron tijoratni joriy etishi ularning raqobatbardoshligini oshirish bilan birga milliy iqtisodiyotda yuqori iqtisodiy ko‘rsatkichlarga erishishlari uchun xizmat qilmoqda. Bu yuqorida ko‘rsatilgan muammolarni yechishning aniq yo‘li elektron tijoratni zamonaviy usullarini va vositalarini ishlatishdir. E’tibor bergan bo‘lsangiz, «Elektron tijorat», «Elektron biznes», «Elektron savdo» atamalarini oxirgi vaqtlarda ommaviy axborot vositalarida tobora ko‘proq uchratish mumkin. Hozirgi davrda «Raqamli iqtisodiyot» usullarini ishlatishning potentsial istiqboli shubhaga o‘rin qoldirmaydi va ularning asosini bilish ish jarayonini samarali tashkillashtirishning elementlari bo‘lib hisoblanadi [1].

Elektron tijoratning o‘ziga xos qulayliklari va ustunliklari mavjud:

- Xalqaro operatsiyalarda axborot olish tezligi oshadi;
- Ishlab chiqarish va sotish davri qisqaradi;
- Arzon kommunikatsion vositalardan foydalanish evaziga axborot almashish xarajatlari kamayadi.

Kompaniya axborot texnologiyalarini samarali qo‘llash orqali iste’molchibilan ochiq munosabat o‘rnatish, mahsulot va xizmatlar to‘g‘risida hamkor va mijozlarni tezkor axborot bilan ta’minlash, sotuvning alternativ yo‘llarini, misol uchun tijorat saytlarida elektron do‘konlar ochish va yaratish imkoni beradi.

Davlat yoki hususiy tashkilot yoki firmalarda, albatta kompyuter texnikasi, shu qatorda ichki kompyuter tarmog‘i, shuningdek odatiy aloqa vositalari (oddiy va uyali telefon, faks) ishlatiladi, Internet imkoniyatlaridan foydalaniladi. Keyingi paytlarda «Elektron do‘kon», «Virtual savdo maydonlari», «Internet konsalting» kabi tushunchalar ko‘p ishlatilmoqda. Bu muammoni o‘rganishdan asosiy maqsad bozor sharoitida elektron tijoratni samarali ishlatish muammolarini majmuaviy ko‘rib chiqishga harakat qilishdir. Asosiy urg‘ular zamonaviy korxonada ekspluatatsiya vositalarini va elektron tijorat tizimlarini kuzatish bo‘yicha muammolarga qo‘yilgan. Ushbu muammolarning yechimi o‘rta va kichik korxonalarga qaratilgan. Bunday korxonalarga yuqorida berilgan sohaviy xizmatni tashkil qilishga imkon yo‘q, shu sababli elektron tijorat tizimini kiritish davomidagi boshqaruv qarorlarini qabul qilish masalasi ko‘pincha axborot texnologiyalari sohasida tajribasi yo‘q hodimlarga qo‘yiladi [2].

Respublikamizda bank nazorati va boshqaruv faoliyatini yanada takomillashtirish, bank tizimi erishgan natijalarni real va har tomonlama chuqur tahlil etishning samarali modeli, moliyaviy barqarorligi, likvidligini ta’minlash va mijozlar ishonchini qozonish masalalariga jiddiy e’tibor berilishi va asosiy ko‘rsatkichlari dinamikasiga xalqaro ekspertlar yuqori baho berib kelmoqda. Barcha tijorat banklari faoliyati katta uchlikni tashkil etuvchi xalqaro reyting agentliklari tomonidan qator yillardan buyon «barqaror» darajada baholanib kelinmoqda.

Har bir mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajasi, o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, elektron tijoratni amalga oshirish mexanizmi va texnologiyasini ishlab chiqish lozim. Misol tariqasida turli mahsulotlarga bo‘lgan bojxona soliqlari, to‘lov vositalari va turlarining turliligi, to‘lovni amalga oshirish mexanizmi, konvertatsiya masalasi, sug‘urta masalalari keltirish mumkin.

Xulosa o‘rnida, Elektron tijoratni rivojlantirish bo‘yicha tanlangan va amaldagi yo‘ldan to‘g‘ri borish, kelajakda O‘zbekiston iqtisodiyotini jahon bozorining yetakchi vakillaridan biriga aylantiradi. O‘zbekistonda elektron tijorat bo‘yicha mavjud muammolarni hal qilishning to‘g‘ri

yo‘li tanlanganligi xalq farovonligida, jamiyatimizning taraqqiy topishida, iqtisodiy rivojlanishimizda o‘z aksini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.S. «Yakubov -Elektron tijorat asoslari». TATU. 2010.
2. Davlat boshqaruvida AKT. Umumiy tushunchalar. Jaxon tajribasi. O‘zbekistonda joriy etish istiqbollari. Toshkent, 2005.
3. Nir Vulkan. Elektronnaya kommertsiya M.: 2004.
4. V. Xolodov. Elektronnaya kommertsiya mir realnosti. Business Commerce Systems,2003.
5. I.T.Balabanov. Elektronaya kommertsiya. Uchebnoe posobie dlya vuzov. M.:2001.

TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA VIRTUAL TEXNOLOGIYALAR O‘RNI VA AHAMIYATI

O‘ng‘arov Diyorjon Rustam o‘g‘li
Amaliy matematika va axborot texnologiyalari
kafedrasi stajyor-o’qituvchisi, Guliston davlat universiteti
diyorungarov@gmail.com

Annotatsiya: Ta’limdagi virtual texnologiyalar asosiy boshqichlarga chiqmoqda. Talabalar tegishli ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari uchun virtual texnologiya foydalanishi kerak, shuning uchun ish joyida zarur bo‘lgan amaliy jihatga erishish mumkin. Yodlash faktlar talabalarni zeriktiradi; shuning uchun talabalarga tajriba orttirishga yordam beradigan virtual texnologiyaga ehtiyoj bor. Virtual texnologiyalar talabaning o‘zini o‘zi rivojlantirishni yaxshilaydi.

Kalit so‘zlar: Axborot texnologiyalari, IT xizmatlar, ta’lim sifati, virtual texnologiya, smart doska, internet.

Abstract: In education, virtual technologies come to the fore. Students should use virtual technology to acquire relevant skills to achieve the practical aspect required in the workplace. Memorizing facts exhausts students; therefore, there is a need for virtual technology to help students gain experience. Virtual technologies improve students’ self-development.

Keywords: Information technologies, IT services, quality of education, virtual technology, smart board, internet.

Аннотация: В образовании на первый план выходят виртуальные технологии. Студенты должны использовать виртуальные технологии для приобретения соответствующих навыков для достижения практического аспекта, необходимого на рабочем месте. Запоминание фактов утомляет учащихся; поэтому существует потребность в виртуальных технологиях, чтобы помочь студентам получить опыт. Виртуальные технологии улучшают саморазвитие учащихся.

Ключевые слова: Информационные технологии, ИТ-услуги, качество образования, виртуальные технологии, смарт-доска, интернет.

Oliy ta’limlarda dars sifatni oshirish maqsadida qilinayotgan tashabbuslar ko‘lami sezilarli darajada oshmoqda. Dars sifatini yaxshilash uchun asosiy foydalaniladigan vositalardan biri bu zamonaviy texnologiyalardir. Ta’lim keskin o‘zgarib bormoqda va o‘qitish va o‘qitishning texnikasi, vositalari va usullari an’anaviydan zamonaviyga o‘tmoqda. Hozirgi kunda ta’lim darslik va doskadan o‘qish va o‘rganishga asoslangan dasturlar o‘rniga tinglash va ko‘rishga asoslangan dasturlar amalga oshiriladigan smart doska va smartfonlarga o‘tmoqda.

Virtual laboratoriyalar ta’limdagi laboratoriya mashg‘ulotlarni yoritib berishga ximat qiladi hamda o‘quvchilarga o‘z ta’limini yanada chuqurroq va qiziqarli tarzda o‘rganishga yordam beradi. Bu o‘quvchilarni o‘zlari bajarayotgan sohaga oid ishlarni bir qismidek his qilishlariga imkon beruvchi simuliyator dastur taqdim etish orqali tajribaga asoslangan o‘rganishni ta’minlaydi, bu dasturlar o‘quvchilarga real jarayon muhitini ta’minlab beradi bu esa o‘quvchilarga malaka va ko‘nikmlarni oshiradi. Virtual texnologiyalar orqali laboratoriya mashg‘ulotlarni o‘rganish, talabalar jarayonlarni qanday bo‘lsa, shunday ko‘rishlari va onglarida uzoq davom etadigan xotiralarni yaratishlari mumkin, bu ularga o‘rganganlarini, ularni boshdan kechirish orqali eslashda davom etishlariga imkon beradi.

Ta’limda virtual texnologiyani qo‘llashning asosiy maqsadlari:

Virtuallashgan sinfda mavzuni yoritish maqsadida yanada qiziqarli va jamaoviy bajarish uchun imkoniyatlar yaratilgan, bu talabalarning faolligini oshirishga yordam beradi. Virtual xonalar qanchalik interaktiv va jamaoviy bo‘lsa, ishtirokchilarning o‘rganishga qiziqishi shunchalik ko‘p bo‘ladi. Nazariyani o‘qish va o‘rganishning an’anaviy usullari barcha talabalarni qiziqtirmasligi mumkin, ammo virtual haqiqatni o‘rnatish keng qamrovli va qiziqarli bo‘lib, unda talabalar narsalarni tomosha qilish va ular bilan bog‘lanish orqali osongina va sodda tarzda o‘rganishlari mumkin, ular 3D o‘lchovli tasvirlarni ko‘rishlari mumkin va ta’limdagi narsalarning interneti kabi boshqa texnologiyalar yordamida uni texnologik jihatdan ilg‘or va qiziqarli qilish mumkin.

Virtual texnologiyalar sog‘liqni saqlashga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Tizim surunkali og‘riqni kamaytirishga yordam berish uchun diqqatni o‘zgartirish, dovolash uchun turli usullarni sinab ko‘rish mumkin. VR hatto kuyish jarohatlari uchun og‘riq qoldiruvchi vosita sifatida ham ishlatilgan. Sog‘liqni saqlash sohasi mutaxassislari VR-dan o‘zlarini operatsiya xonasida bo‘lishga yaxshiroq tayyorlash uchun foydalanishlari mumkin - tashxis va davolash rejalarini tushuntiruvchi kichik shifokor yoki jarrohlik amaliyotini o‘tkazayotgan jarroh sifatida o‘zi davolashi mumkin. Ko‘p kompaniyalar jarrohlarga VR-dagi tibbiy asboblar bilan o‘zaro aloqada bo‘lish va virtual jismlarda jarrohlik amaliyotini o‘tkazish imkonini beradi, bu esa yangi qurilmalar bilan tanishish va ularni implantatsiya qilish mahoratini oshirishga yordam beradi.

1-rasm:**Virtual jarrohlik amaliyoti muhiti**

Virtual texnologiya arxitektorlarning o‘z ishlarini loyihalash va tajriba qilish usullarini asta-sekin o‘zgartirmoqda. Virtuallashtirish nafaqat bino yoki makon qanday ko‘rinishini, balki u qanday his qilishini ham ko‘rish imkonini beradi. Misol uchun, agar kimdir o‘z mulkiga kengaytma qo‘shmoqchi bo‘lsa, u jismonan qurilishdan oldin makon va uning qanday

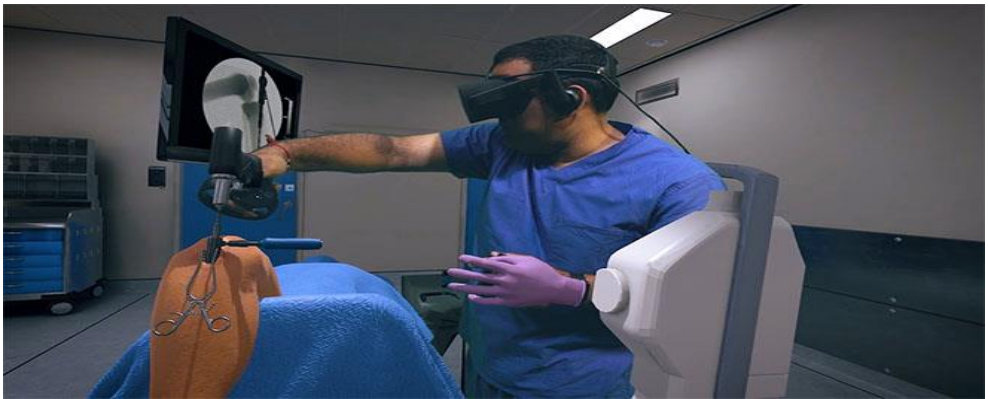

ko‘rinishini ko‘rishi va keyin real vaqt rejimida o‘zgartirishlar kiritishi mumkin. Bu mijoz va arxitektorning vaqtini va pulini tejaydi, shuningdek, loyihani yakunlashdan qoniqishni oshiradi.

Kompyuter yoki telefon yordamida istalgan joydan kirish mumkin bo‘lgan ta’lim dasturlari va manbalari mavjud. Ushbu usullarni qo‘llaganligi sababli, ular o‘quvchilar tizimga kirishlari va davom etayotgan o‘qishlariga kirishlari mumkin bo‘lgan virtual kutubxonalar yaratmoqda. Bunday ilovalar o‘quvchilarni bir-biriga bog‘lab turadi va ularga o‘zaro munosabatda bo‘lish imkonini beradi va buning uchun ta’lim o‘quv dasturining bir qismi bo‘lish uchun ular muassasada jismonan bo‘lishlari shart emas.

Xulosa

Virtual laboratoriya o‘quvchilar va o‘qituvchilar uchun ta’lim sohasida bir qancha yo‘llarni ochdi desak xato bo‘lmaydi. Texnologik mavjudligi juda keng va ko‘p qirrali bo‘lganligi sababli, imtiyozlar shubhasizdir, virtual haqiqat an’anaviy usullardan ko‘ra ta’lim ta’sirini va o‘rganish ildizini chuqurroq qiladi, bu ham arzon va ta’limni interaktiv va amaliy qilish salohiyati bilan boyitilgan.Trening va jonli namoyishlar ba’zi hollarda to‘g‘ridan - to‘g‘ri mashg‘ulotlardan ko‘ra o‘quvchilar uchun xavfsizroq bo‘ladi, bu uni jarohatlarsiz va isrofgarchiliksiz saqlashga yordam beradi, virtual mashg‘ulotlarda va takroriy amaliyotda hech qanday qurilma yoki resurslar isrof bo‘lmaydi. Bu shunchaki smartfon va internetga ulanish orqali ishlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Скворцов А.А. Развитие дистанционных образовательных технологий в подготовке студента-информатика в вузе // Гаудеамус. 2014. №2 (24)
2. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. М.: ИИО РАО, 2010. – С. 140.
3. Храмова М.В. Основные этапы и тенденции формирования системы открытого образования подготовки специалистов // Вестник Тамбовского университета. Сер.: Гуманитарные науки. Тамбов, 2012. Вып.
4. (108). – С. 118–130. 4. Теоретические разделы курса «Информатика» / Р.Р. Батаршина [и др.]; под ред. И.А. Кодоловой. Казань, 2010.
5. Каймин В.А. Дистанционное обучение и сертификация преподавателей информатики // Информационные технологии в образовании. Секция D: мат-лы III Междунар. конф.-выставки. М., 1994.
6. VAR. “5 ways VR Improves Real-world Skills Training.” Internet: https://www.viar360.com/5-ways-vrimproves-real-world-skills-training/, Mar. 3, 2019. [Feb. 21, 2020].
7. L. Jensen. & F. Konradsen. “A Review of the use of Virtual Reality Head-Mounted Displays in Education and Training. Education and Information Technologies, vol. 23, no.4, pp.1515-1529, 2018

PYTHON DASTURLASH TILINI O‘QITISHDA TAKRORLANUVCHI ALGORITMLARNI DASTURLASH

Nazarova Munojat Raxmonberdi qizi

Guliston davlat pedagogika instituti

Ta’limda axborot texnologiyalari magistrant,

tmunojat471@gmail.com

Annotatsiya: Hozirgi zamonaviy axborot texnologiyalari keng taraqqiy etgan bir davrda umumta'lim maktab o‘quvchilariga dasturlash tillarini o‘qitishda alohida uslub bilan yondashish, soddalashtirilgan usullarni ishlab chiqish, o‘quvchilarni yoshini inobatga olgan holda vazifalar tayinlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Umumiy o‘rta ta'lim maktablarida o‘quvchi yoshlarda mustaqil dastur tuzish ko‘nikmalarini shakllantirish, dasturlash tillariga qiziqtirish, ularni kelajakda o‘z o‘rinini topishiga va mamlakat rivoji uchun mukammal dasturlar yaratishiga turtki bo‘ladi.

Tayanch so‘zlar: dastur, ta'lim metodlari, dasturlash muhiti, for operatori, while operatori, sikl tanasi, break operatori, continue operatori.

Abstract: Nowadays when modern information technologies are widely developed, one of the most actual problems is to issue a special approach for teaching programming languages to secondary school students and to pay attention to the development of simplified methods assigning tasks based on the age of students. This article develops self-programming skills among high school students, helps to develop an interest in programming and help them find their place in the future, as well as create better programs for the development of the country.

Supporting concepts: program, educational methods, programming environment, for operator, while operator, cycle body, break operator, continue operator..

Hozirgi kunda inson faoliyatining barcha sohalarini axborotlashtirish qamrab olgan bo‘lib, bu hodisa har bir kishidan yuqori axborot madaniyatini talab qiladi. Shu sababli maktabning fan o‘quv dasturlari o‘quvchilarining bilim, ko‘nikma va qobiliyatlarini rivojlantirishni ta'minlaydigan fanlar bilan to‘ldirishlari zarur. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarida texnologik bazada ta'lim olish mumkin. Aqlli maktablar virtual ta'lim sohasida sakrashga erishdilar. Onlayn o‘qitish va masofadan o‘qitish yangi asrdagi yangi ta'lim shakllari qatoriga kiradi. 21-asrning boshlarida o‘quv muhitini rivojlantirish orqali shaxslar va jamiyatlar ta'limga bo‘lgan ehtiyojning ortishi bilan ta'lim muassasalari va ularning an'anaviy tuzilmalari zimmasiga katta mas'uliyat yukladilar. Bugungi kunda turli xil axborot va kommunikatsiya texnologiyalari ta'lim va o‘quv jarayonini engillashtirish qobiliyatiga ega.

Ta'limning bugungi vazifasi o‘quvchilarni kun sayin ortib borayotgan axborot ta'lim muhiti sharoitida mustaqil faoliyat ko‘rsata olish, turli sohalarda zamonaviy axborot texnologiyalarini samarali qo‘llash va axborot oqimidan oqilona foydalanishga o‘rgatishdan iborat. Shu maqsadda o‘quvchilarga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash imkoniyati va sharoitini yaratib berish hamda ijodiy fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilishga o‘rgatish ta'lim sifatini oshishiga olib keladi.

Hozirgi kunda eng mashhur bo‘lgan dasturlash tillariga Python, Java, C va C++, JavaScript, C#, Go va boshqalarni keltirish mumkin.

Python - bu soda tuzilgan dasturlash tili bo‘lib, u dasturiy ta'minot ishlab chiquvchilarning katta jamoasiga ega. Python 1980-yillarda chiqarilganidan beri mashhur dasturlash tili bo‘lib qolishining asosiy sabablari uning soddaligi va keng miqiyosda qo‘llanilishidir.

Python ingliz tiliga o‘xshash sintaksisi va sodda o‘qilishi tufayli yangi boshlanuvchilar tomonidan eng ko‘p tanlanadigan dasturlash tillaridan biridir. Shu bilan birga, bu turli xil

dasturiy echimlarni yaratish uchun ishlatiladigan kuchli yechim, jumladan, Machine Learning ilovalari, video o‘yinlar, ilmiy va hisoblash ilovalari, veb-ilovalar va boshqalar.

Python ochiq manbali til bo‘lib, u Django, Flask, CherryPy, TensorFlow, Pandas, PyTorch va boshqalar kabi keng qamrovli kutubxonalar, ramkalar, IDElar va vositalarni qo‘llab-quvvatlaydi. Dasturiy ta’minot ishlab chiquvchilari murakkab kodli ilovalarni yaratish, data science, ma’lumotlar tahlili va modellashtirish, veb-ilovalar va veb-API ishlab chiqish, hattoki 2D tasvirlash va 3D animatsiyani yaratish uchun ushbu barcha vositalarni samarali amalga oshiradilar.

Python dasturlash tilini o‘qitishda quyidagi asosiy tushunchalar muhim sanaladi. Algoritm – ma’lum bir turga oid masalalarni yechishda ishlatiladigan amallarning muayyan tartibda bajarilishi haqidagi aniq qoida.

Algoritm quyidagi turlarga bo‘linadi.

Chiziqli algoritm – barcha ko‘rsatmalari hech qanday shartsiz, faqat ketma-ket bajariladigan jarayonlar.

Tarmoqlanuvchi algoritm – hisoblash jarayoni qandaydir berilgan shartning bajarilishiga qarab turli tarmoqlar bo‘yicha davom ettiriladigan va hisoblash jarayonida har bir tarmoq faqat bir marta bajariladigan jarayonlar.

Takrorlanuvchi algoritm – biron bir shart tekshirilishi yoki qandaydir parametrning har xil qiymatlari asosida algoritmda takrorlanish yuz beradigan jarayonlar.

Aralash (kombinatsiyalashgan) algoritm – tarkibida bir necha turdagi algoritmlar qatnashgan algoritmdir.

Dasturlash davomida kodimizning biror qismini bir necha marta takrorlash talab etilishi mumkin. Misol uchun, ro‘yxat ichidagi har bir elementni alohida qatordan konsolga chiqarish, yoki bo‘lmasa har bir elementni kvdartaga oshirish va hokazo.

Mana shunday vaziyatlarda bizga **for** operatori yordam beradi. Dasturlashda bu **tsikl** (**loop**) deb ataladi.

Keling quyidagi misolni ko‘ramiz. Bizda o‘quvchilar ro‘yxati bor, biz har bir o‘quvchining ismini yangi qatordan chiqarmoqchimiz. Buning uchun quyidagi kodni yozamiz:

```
o‘quvchilar = [‘Ali’,’Vali’,’Soli’, ‘Holi’]
for o‘quvchi in o‘quvchilar:
print(f»Hurmatli {o‘quvchi}, sizni 20 Dekabr kungi ko‘rik-tanlovga taklif qilamiz»)
```

While tsikli bilan tanishamiz

Biz avvalroq for tsikli bilan tanishgan edik. for tsikli ma’lum bir ro‘yxatni olib, ro‘yxat ichidagi qiymatlar tugaginga qadar biror kodni takrorlar edi. while ham takrorlash operatori bo‘lib, for dan farqli ravishda, toki ma’lum bir shart to‘g‘ri (True) bo‘lsa, kodni takrorlayveradi.

```
i = 1
while i < 7:
  print(i)
  i += 1
```

Break operatori yordamida ma’lum bir shartni tekshirish va while tsikli bajarilishini to‘xtatib qo‘yish mumkin.

```
i = 1
while i < 6:
    print(i)
```

```
    if i == 3:
  break
 i += 1
```

Continue operatori esa aksincha, ma’lum bir shart bajarilganda qadam tashlab o‘tish uchun mo‘ljallangan.

```
    i = 0
while i < 6:
 i += 1
 if i == 3:
  continue
 print(i)
```

Break operatori for tsiklini to‘xtatish uchun ham ishlatiladi.

```
    for x in range(6):
 if x == 3: break
 print(x)
else:
 print(«Finally finished!»)
```

2003 yildan beri Python TIOBE dasturlash hamjamiyati indeksida doimiy ravishda eng mashhur dasturlash tillari o‘nligidan joy oldi va 2022 yil dekabr holatiga ko‘ra u eng ommabop til bo‘ldi (C, C++ va Java dan oldinda). 2007, 2010, 2018 va 2020-yillarda Yilning dasturlash tili (“bir yil ichida reytinglarning eng yuqori ko‘tarilishi” uchun) tanlandi (2020-yilda to‘rt marta buni amalga oshirgan yagona til. Python ishlatadigan yirik tashkilotlarga Vikipediya , Google , Yahoo! , CERN , NASA , Facebook , Amazon , Instagram , Spotify , va ILM va ITA kabi kichikroq tashkilotlar . Reddit ijtimoiy yangiliklar tarmog‘i asosan Python tilida yozilgan.

Umumiy o‘rta maktabda zamonaviy dasturlash tillarini o‘qitilishi o‘quvchilarda dasturlash muhitida ishlash va mustaqil dastur tuzish, mamlakatimizning turli sohalari uchun ilovalar yaratish, zamonaviy axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga va ularning amaliy ishlarida yangi qirralarning ochilishiga zamin hozirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. https://www.codecademy.com – Python tilida programmalash bo‘yicha namunalar izoxlari bilan keltirilgan
2. https://python.sariq.dev - Python tilida programmalash bo‘yicha namunalar izoxlari bilan keltirilgan
3. https://www.w3schools.com - –Python tilida programmalash bo‘yicha namunalar izoxlari bilan keltirilgan
4. Н.Н. Зарипов “Kompyuter grafikasi yordamida talabalarning fazoviy tafakkurini rivojlantirish” // Образование и инновационные исследования https://doi. org/10.53885/edinres. 2022.10. 10.015
5. И.Ш. Садуллаев, Н.Н. Зарипов “Персональная учебная среда учащегося в режиме дистанционного обучения” - Международна научна школа «Парадигма». Лято, 2015

6. https://cyberleninka.ru/ – Python dasturlash tillari, Django texnologiyasi bo‘yicha ma’ruzalar, dasturlar namunasini olish mumkin.

IMPROVING THE FORMATION OF INFORMATION SECURITY KNOWLEDGE IN THE CONTINUOUS EDUCATION SYSTEM

Qudratov Alijon Normamatovich,
Senior teacher of Gulistan State University
a.n.kudratov@mail.ru
Normamatova Nazira Alijon qizi
Trainee teacher of Gulistan State, Pedagogical Institute

Abstract: In the article, the state of imparting information security knowledge to learners in the continuous education system, the enrichment of knowledge at the educational stages, and the processes of knowledge formation by solving problematic issues are analyzed. Topics covered in the theoretical and practical forms of the training and examples of problematic tasks for their reinforcement are provided. By improving these factors, the issues of improving the formation of information security knowledge were studied.

Keywords: information security, continuing education, learner, information technology, problem assignments.

Annotatsiya: Maqolada uzluksiz ta’lim tizimida ta’lim oluvchilarga axborot xavfsizligi bo‘yicha bilimlar berilish holati, ta’lim bosqichlarida bilimlarning boyitilishi, muammoli masalalarni yechish orqali bilimlarni shakillanish jaroyonlari taxlil qilingan. Mashg‘ulotlarning nazariy va amaliy shakillarida yoritiladigan mavzular va ularni mustaxkamlash uchun muammoliy topshiriqlarga namunalar keltirilgan. Ushbu omillarni takomillashtirish orqali axborot xavfsizligi bo‘yicha bilimlarni shakillantrishni takomillashtirish masalalari tadqiq qilingan.

Tayanch so‘zlar: axborot xavfsizligi**,** uzluksiz ta’lim, ta’lim oluvchi, axborot texnologiyalari, muammoliy topshiriqlar.

The article compared the coherence of information security topics and working with them at the educational stages, analyzed the topics and the requirements for knowledge and skills acquired as a result of their mastery. During the research, observation, comparison and comparison of collected experience and data, scientific methodical analysis and generalization methods were used.

Lifelong education is an integrated system of education consisting of stages that are interconnected based on logical consistency and develop from simple to complex and require each other. The stages of continuing education include: pre-school education and upbringing, general secondary and secondary special education, professional education, higher education, post-higher education, retraining of personnel and their professional development, extracurricular education.

In the system of continuing education, the initial knowledge of information security is given to students during the preschool education system based on the formation of knowledge about information and information. Knowledge of information security imparted to students is

important in shaping future information technology professionals, one of today's increasingly in-demand specialties. The children of the preparatory group for school are formed with computer literacy, information, information and multimedia technology, the first concepts and ideas about the Internet. In general secondary and secondary special education, knowledge and skills are formed by consolidating the first concepts acquired during preschool education and upbringing through subjects such as informatics and information technologies.

Preliminary in-depth knowledge of information security is explained using information protection topics in the 10th grade of general secondary education in Informatics and information technologies [1], [2].

In the higher education system, the curricula of majors include subjects necessary for acquiring knowledge about information security. For example: «Information security» science. The purpose of teaching the subject is to form and develop the concepts of information security: cryptography, information protection, encryption and decryption, as well as skills and articles for their practical application. On this basis, students can develop theoretical knowledge, practical skills, and a whole picture of information security [4], [7], [8].

Various educational technologies are used in mastering information security subjects. As an example, it is possible to cite problematic educational technology. The basis of problem-based learning technology is the fact that human thinking begins with solving a problem situation and that he has the ability to identify, research and solve problems [9]. The problem-based learning process can be divided into the following three main stages:

1. Creating a problematic situation.

2. Formation of assumptions for problem solving.

3. Checking the correctness of the solution (by systematizing the information related to the obtained solution).

The following problematic questions can be used to strengthen knowledge on the topic of «information security»:

1. Determine the factors that adversely affect the processing of a large volume in a short period of time during the information security analysis phase.

2. Identify common problems of working with information security and classify them according to the level of importance [5], [6], [10].

The use of a set of differentiated and non-standard tasks in the assessment of knowledge based on the points analyzed above in the acquisition of knowledge on «Information security» of future information technology specialists is highly effective [11], [13]. Here are some examples from the set of tasks for evaluating knowledge on the topic of information security:

Table 1

Sample assignments

Test questions		
	What are information attacks?	A) Damage to information based on external influence. B) Information sorting. C) Data sorting.
	Show answer given information security tool?	A) Eset nod 32 B) Photoshop, Paint

		C) Google Chrome
Logical questions		
	If the information is collected, sorted and systematically arranged and placed in a table, it is appropriate to use a model to ensure information security.	
A problematic question		
	In the continuous protection of information, a large amount of information is collected. This creates a memory and speed problem. How to organize work with information allows you to avoid these problems.	

The use of tasks of various mixed forms serves not only to test and consolidate knowledge, but also to work with problematic situations and problematic questions, forming knowledge based on this.

In conclusion, the following explanations can be given: it is desirable to enrich information security topics and information security software at all levels of continuous education, especially at the stage of general secondary and secondary special education. In order to ensure the integrity of the system of higher education and general secondary and special secondary education, increase the hours of information security training and the following three links of the continuous education system: preschool education and education, general secondary and secondary special education, it is desirable to form an integrated mechanism of information security education in higher education.

References:

1.Alijon Normamatovich Qudratov, & Aziz Xolmuhammedovich Yusupov (2021). O‘Quv Jarayoniga Axborot Kommunikatsiya Texnologiyalarini Qo‘llash. Science and Education, 2 (1), 309-313.

2.Normamatovich, Q. A. (2023). Uzluksiz ta’lim tizimida ma’lumotlar omborini yaratishni o ‘rganishning holati va istiqbollari. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 3(3), 68-71.

3.Qudratov, A., & Adilov, A. (2022). Electronic digital signature. Science and Innovation, 1(7), 668-671.

4.Qudratov, A. . (2023). Problems of developing students’ knowledge. Modern Science and Research, 2(4), 729–733. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/19647

5.A. Qudratov, & A. Adilov (2022). Elektron raqamli imzo. Science and innovation, 1 (A7), 668-671. doi: 10.5281/zenodo.7313179

6.Toshtemirov, D., Muminov, B., & Saidov, J. (2020). Fundamentals of compilation of electronic tasks for students to test and strengthen their knowledge of database. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(4), 3226-3228.

7.Toshtemirov, D. E., Saidov, J. D., & Mamatqulov, S. X. (2019). Technology Of Creating Modern Electronic Educational Resources. Bulletin of Gulistan State University, 2019(1), 67-71.

8.Saidov, J. D. Study of the process of database and creation in higher education. Guliston. 2021.

9.Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., Omborini, S. X. I. M. L., & Baholash, Y. B. Y. K. K. Mezonlari//Scientific progress. 2021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentligini-baholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 2022).

10.Baxtiyor Baxriddinovich Ergashev, Jasur Doniyor Ogli Saidov, & Sait Xalilovich Islikov (2021). Bo‘lajak informatika va axborot texnologiyalari o“qituvchilari kasbiy kompetentligini shakllantirish vositalari va metodlari. Academic research in educational sciences, 2 (2), 1139-1146. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00312
11.Saidov, J. D., Qudratov, A. N., Islikov, S. X., Normatova, M. N., & Monasipova, R. F. (2023). Problems of Competency Approach in Developing Students' Creativity Qualities for Creating a Database. Journal of Higher Education Theory & Practice, 23(1), 164–171. https://doi.org/10.33423/jhetp.v23i1.5786
12.Saidov, J. D. (2021). Study of the process of database and creation in higher education. In International scientific and practice conference on» International experience in increasing the effectiveness of distance education: problems and solutions». Guliston.
13.Саидов Жасур Дониёр Ўғли (2022). Компетентностный подход при обучении работе с базами данных в системе высшего образования. Проблемы современного образования, (6), 253-265.
14.Saidov Jasur Doniyor O‘G‘Li (2022). Ta’lim oluvchilarning ma’lumotlar bazasi faniga bo‘lgan qiziqishlarini kompetensiyaliy yondashuvlar asosida oshirish muammolari. Science and innovation, 1 (B3), 89-93. doi: 10.5281/zenodo.6654168
15.Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., OMBORINI, S., & BAHOLASH, Y. M. Scientific progress. 2021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentliginibaholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 2022).
16.Doniyor o‘g‘li, S. J. (2023). O‘zbekistonda ta’lim tizimida bo ‘lajak mutaxassislarning ma’lumotlar bazasi bo ‘yicha bilimlarini shakillantrish. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 3(3), 72-77.
17.Doniyor o‘g‘li, S. J. (2022). Problems and solutions to increase the efficiency of database teaching. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 10(2).

A MODERN APPROACH TO THE ENRICHMENT AND DEVELOPMENT OF INFORMATION SYSTEMS KNOWLEDGE

Allayorov Saydullo Payzievich,
GulDU associate professor

Abstract: This article describes the development of knowledge about information systems in the educational system, their requirements, types of control and their organization. Innovative methods and means of strengthening knowledge, criteria for knowledge evaluation were analyzed and their effectiveness was studied. Based on this, modern approaches to the enrichment and development of information systems knowledge were studied.

Keywords: information systems, educational system, assessment, types of control, strengthening of knowledge, innovative approach.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim tizimida axborot tizimlari bo‘yicha bilimlarni rivojlantirish, ularga qo‘yiladigan talablar, nazorat turlari va ularni tashkil etish masalalari yoritilgan. Bilimlarni mustahkamlashning innovatsion usullari va vositalari, bilimlarni baholash mezonlari tahlil qilingan va ularning samarasi o‘rganilgan. Shu asosida axborot tizimlari bo‘yicha bilimlarni boyitish va rivojlantiriga zamonaviy yondashuvlar o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: axborot tizimlari, ta’lim tizimi, baholash, nazorat turlari, bilimlarni mustahkamlash, innovatsion yondashuv.

Today, using the achievements of science and innovation activities in the educational system, consistent and stable development of all spheres of society and state life is becoming an important factor in building a worthy future of the country [1], [2]. In the formation of information systems knowledge in the continuing education system, teaching of specialized subjects and assessment of the knowledge and skills of students in these subjects play an important role. This sometimes creates the problem of choosing the right tools and methods to properly organize the process and increase students’ interest in science.

The criteria for evaluating the knowledge, skills and qualifications of learners has always been a controversial topic. Because it is covered differently in different literature. However, the current views can be summarized and it can be said that the criteria for evaluating the knowledge, skills and qualifications of learners are determined based on the goals and tasks of each subject, as well as the mastery level of learners in the group [3], [4], [5].

If the teacher organizes control and accounting correctly, the effectiveness of the educational process increases. For this purpose, the Teacher must determine the level of mastery of the educational materials of the student. Supervision means the process of determining, measuring and evaluating the level of knowledge, skills and competences of the learner. detection and measurement is also called verification. Inspection is a component of control, and its main didactic task is to provide feedback between the teacher and students, to obtain objective information about the mastering of educational material by the pedagogue, and to ensure timely identification of knowledge deficiencies and defects. The purpose of the examination is not only to determine the level and quality of the student’s knowledge, but also the amount of his educational work [6], [7].

The use of electronic means of testing knowledge in the teaching of information systems serves to increase the level of students’ creative thinking and knowledge acquisition. There are modern programs that create such electronic tools, for example Ispring, MyTest programs [8], [9]. The advantage of mixed tasks over single tasks is that if a large number of tasks of the same type are performed, boredom or burnout can occur. Mixed tasks develop skills such as being ready for different tasks each time, thinking creatively, and being ready for different situations [10], [11].

Advantages of oral supervision and assessment:

- the professor-teacher communicates directly with the student;
- there is an opportunity to ask additional questions to determine the student’s knowledge in depth;
- oral response encourages the student to practice oral speech and active thinking;
- a well-prepared student in verbal thinking can demonstrate his knowledge and additional learning;
- during direct questioning, some doubts of the teacher about the student’s learning will be eliminated.

Advantages of written assessment:

- the written answer is a documentary proof that the student has mastered the educational material;

- is a practice for the student to express his thoughts on paper. One of the biggest disadvantages of the oral and written evaluation system is that the assessment of the student's knowledge is more subjective. Grades are often compared to other students, which can be downgraded or overgraded.

Pros of Test Tools:

- a well-designed and structured test can accurately measure the quality and level of a student's knowledge acquisition, serve as an objective assessment;

- the test can fully cover the main content of the subject.

Test tools also have their own disadvantages, which are as follows: testing and evaluating knowledge with the help of a test does not allow the development of the student by sharply limiting his oral speech and writing. By marking the answers randomly, they may not answer the questions accurately. Prevention and elimination of such deficiencies is one of the main requirements for quality education. The control tasks prepared on the basis of questions and tasks that can interest the student will serve to form their future professional competence based on the acquired knowledge, not only in the subject, but also in increasing their interest in science. [12].

Recommendations and conclusions. Based on the points analyzed above, the use of a set of differentiated and non-standard tasks in evaluating competence is highly effective. In conclusion, it can be said that the process of covering each subject and subject is focused on the formation of high-level knowledge and professional competence of students, which will help them to become high-potential and competitive personnel in the future. First of all, it serves as the main factor for the development of society. After all, the training of highly qualified pedagogues, first of all, ensures the development of potential young people in the future.

References:

1.A. Qudratov, & A. Adilov (2022). Elektron raqamli imzo. Science and innovation, 1 (A7), 668-671. doi: 10.5281/zenodo.7313179

2.Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., Omborini, S. X. I. M. L., & Baholash, Y. B. Y. K. K. Mezonlari//Scientific progress. 2021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentligini-baholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 2022).

3.Qudratov, A., & Adilov, A. (2022). Electronic digital signature. Science and Innovation, 1(7), 668-671.

4.Baxtiyor Baxriddinovich Ergashev, Jasur Doniyor Ogli Saidov, & Sait Xalilovich Islikov (2021). Bo'lajak informatika va axborot texnologiyalari o"qituvchilari kasbiy kompetentligini shakllantirish vositalari va metodlari. Academic research in educational sciences, 2 (2), 1139-1146. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00312

5.Saidov, J. D., Qudratov, A. N., Islikov, S. X., Normatova, M. N., & Monasipova, R. F. (2023). Problems of Competency Approach in Developing Students' Creativity Qualities for Creating a Database. Journal of Higher Education Theory & Practice, 23(1), 164–171. https://doi.org/10.33423/jhetp.v23i1.5786

6.Saidov, J. D. (2021). Study of the process of database and creation in higher education. In International scientific and practice conference on» International experience in increasing the effectiveness of distance education: problems and solutions». Guliston.

7.Саидов Жасур Дониёр Ўғли (2022). Компетентностный подход при обучении работе с базами данных в системе высшего образования. Проблемы современного образования, (6), 253-265.
8.Saidov Jasur Doniyor O‘G‘Li (2022). Ta’lim oluvchilarning ma’lumotlar bazasi faniga bo‘lgan qiziqishlarini kompetensiyaliy yondashuvlar asosida oshirish muammolari. Science and innovation, 1 (B3), 89-93. doi: 10.5281/zenodo.6654168
9.Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., Omborini, S., & Baholash, Y. M. Scientific progress. 2021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentliginibaholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 2022).
10.Doniyor o‘g‘li, S. J. (2023). O‘zbekistonda ta’lim tizimida bo ‘lajak mutaxassislarning ma’lumotlar bazasi bo ‘yicha bilimlarini shakillantrish. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 3(3), 72-77.
11.Doniyor o‘g‘li, S. J. (2022). Problems and solutions to increase the efficiency of database teaching. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 10(2).
12.Аллаёров, С. П., Ергашев, Б. Б., & Ўнғаров, Д. Р. (2021). Телекоммуникация тармоқлари параметрларини ҳисоблаш усулларини тахлил қилиш. Science and Education, 2(4), 140-145.

USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN A COMPETENT APPROACH TO THE EDUCATIONAL PROCESS

Saidov Jasur Doniyor o‘g‘li, *Teacher of Gulistan State University*
Berdiyorov To‘lqin Sanjar o‘g‘li, *Student of Gulistan State University*
Kuchimov Sanjar Anvar o‘g‘li, *Student of Gulistan State University*

Abstract: In this article, the competence approach in the educational process, its role in bringing education to a new level, was studied. The research conducted by scientists and their results were analyzed, the results they achieved, their views were studied. In particular, the scientific researches of our country and foreign scientists were studied. Their views on the subject and the main results of their research were analyzed and the importance of the problem was determined. The effectiveness of the competence approach in the educational process and its role in the training of modern personnel according to the demands of today’s society were scientifically analyzed. In this process, the tasks of learners and educators were studied. It was shown on the basis of drawings which parts of education are applied.

Keywords: Competence, competence approach, educational competence, basic competence, interdisciplinary competence.

Аннотация: В данной статье изучен компетентностный подход в образовательном процессе, его роль в выводе образования на новый уровень. Были проанализированы исследования, проведенные учеными, и их результаты, изучены достигнутые ими результаты, их взгляды. В частности, были изучены научные разработки нашей страны и зарубежных ученых. Проанализированы их взгляды на предмет и основные результаты исследований, определена актуальность проблемы. Проведен научный анализ эффективности компетентностного подхода в образовательном процессе и его роли в подготовке современных кадров в соответствии с запросами современного общества. При

этом изучались задачи обучающихся и воспитателей. На основе рисунков было показано, какие части образования применяются.

Ключевые слова: компетентность, компетентностный подход, образовательная компетентность, базовая компетентность, междисциплинарная компетентность.

Competent approach is the result of continuous step-by-step development and formation of educational process studies. The issues of skill, potential, qualification form the basis of scientific research by A.E. Fedorov, S.E. Metelev, A.A. Solovev, E.V. Shlyakova, V.V. Davidov, I.Ya. Lerner and other pedagogic scientists. [1], [2], [3]. The researches of the scientists of our country N.A. Muslimov, B. Nazarova on the issues of professional competence and teacher's pedagogical-professional competence are of special importance. Competency-based approach to education is one of the most pressing problems today. Within the competence approach, the following points are expressed:

- meeting the requirements of the modern production sector;
- update of educational content based on the changing socio-economic reality;
- as a person's ability to act effectively in educational activities and educational situations;
- competence appears as the main means of improvement;
- competence is characterized by the ability to use in different conditions;

Competency approach is represented by special foundations determined by educational trends in recent years:

- integrity and continuity of the education system;
- modern personnel forms the labor market and the market of educational services;
- educational programs and their variability, flexibility and alternative;
- increasing the factor of healthy competition and commercial requirements in education;
- the state should re-develop its participation, role and functions in the educational process (ensure that it does not fall into a permanent pattern): these include the organization of education, general control, planning and legal regulation;
- the state's approach to education based on ensuring its permanent integration into the international requirements of production, economy, education, and the world labor market system [4], [5], [6].

According to the results of V.A. Bolotov and V.V. Serikov's studies, the competence-based approach is based on «the student's ability to solve and solve the following problems:

- knowledge, perception and explanation;
- rapid assimilation of the latest technologies;
- evaluation of actions within the framework of interactions with people;
- to choose a profession in the future activities, to assess the requirements of the labor market;
- finding ways to eliminate problems in solving problems that arise during life activities;

In the competence approach, modern means of education are effectively used, for example, electronic didactic software tools for testing and evaluating knowledge. Programs such as Ispring, Mytest, Prezi have a special role in this [7], [8].

Competency-based approach is aimed at the formation of the ability to focus on practical activities, gain experience, and apply knowledge. The formation of pedagogical competence is a continuous process that continues throughout the professional activity.

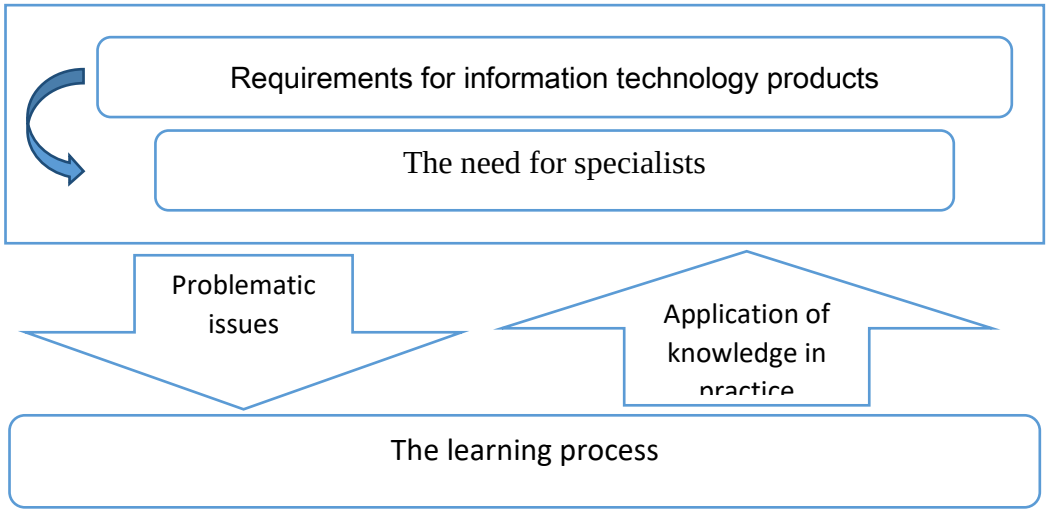

Figure 1. The relationship between the educational process and production.

Until recently, imparting knowledge was defined as the main object of pedagogical activity. This has become the main value of education. The final result of education was directly measured by the level of knowledge acquisition. But today's demand has drastically changed these views [9], [10], [11].

In conclusion, it can be said that today education is one of the main moving links of the development of society and a factor ensuring its continuous development. It is necessary to constantly develop and enrich it materially and methodologically. Introducing the latest pedagogical technologies and methodological innovations into the field is the main factor of quality and efficiency. In the course of our research, we analyzed what results were achieved as a result of the researches that studied the main aspects of the competence approach to education. Its effectiveness was studied not only methodologically, but also depending on the human factor. In particular, a competent approach to education is not only a new approach to education, but also a new demand of society.

References:

6. Toshtemirov, D., Muminov, B., & Saidov, J. (2020). Fundamentals of compilation of electronic tasks for students to test and strengthen their knowledge of database. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(4), 3226-3228.

7. Toshtemirov, D. E., Saidov, J. D., & Mamatqulov, S. X. (2019). technology of creating modern electronic educational resources. Bulletin of Gulistan State University, 2019(1), 67-71.

8. Saidov, J. D. Study of the process of database and creation in higher education. Guliston. 2021.

9. Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., OMBORINI, S. X. I. M. L., & BAHOLASH, Y. B. Y. K. K. MEZONLARI//Scientific progress. 2021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentligini-baholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 2022).

10. Baxtiyor Baxriddinovich Ergashev, Jasur Doniyor Ogli Saidov, & Sait Xalilovich Islikov (2021). Bo'lajak informatika va axborot texnologiyalari o"qituvchilari kasbiy

kompetentligini shakllantirish vositalari va metodlari. Academic research in educational sciences, 2 (2), 1139-1146. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00312

11. Saidov, J. D., Qudratov, A. N., Islikov, S. X., Normatova, M. N., & Monasipova, R. F. (2023). Problems of Competency Approach in Developing Students' Creativity Qualities for Creating a Database. Journal of Higher Education Theory & Practice, 23(1), 164–171. https://doi.org/10.33423/jhetp.v23i1.5786

12. Saidov, J. D. (2021). Study of the process of database and creation in higher education. In International scientific and practice conference on» International experience in increasing the effectiveness of distance education: problems and solutions». Guliston.

13. Саидов Жасур Дониёр Ўғли (2022). Компетентностный подход при обучении работе с базами данных в системе высшего образования. Проблемы современного образования, (6), 253-265.

14. Saidov Jasur Doniyor O‘G‘Li (2022). Ta’lim oluvchilarning ma’lumotlar bazasi faniga bo‘lgan qiziqishlarini kompetensiyaliy yondashuvlar asosida oshirish muammolari. Science and innovation, 1 (B3), 89-93. doi: 10.5281/zenodo.6654168

15. Jasur Doniyor, O. G., Saidov, L., Allayorov, S. P., OMBORINI, S., & BAHOLASH, Y. M. Scientific progress. 2021. № 1. URL: https://cyb erleninka. ru/articl e/n/ma-lumotl ar-omborini-yarati sh-bo-yicha-kasbiy-kompetentliginibaholash-mezonlari (дата обращения: 02.06. 2022).

16. Doniyor o‘g‘li, S. J. (2023). O‘zbekistonda ta’lim tizimida bo ‘lajak mutaxassislarning ma’lumotlar bazasi bo ‘yicha bilimlarini shakillantrish. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 3(3), 72-77.

17. Doniyor o‘g‘li, S. J. (2022). Problems and solutions to increase the efficiency of database teaching. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 10(2).

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLIGIYALARI DARSLARIDA ELEKTRON TA’LIM RESURSLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYALARI

Egamqulov Sherzod Anorboyevich

Jizzax viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi

Annotatsiya: Ushbu maqolada dars mashg‘ulotlarida o‘qituvchilar va o‘quvchilar elektron ta’lim resurslaridan foydalanishi uchun kerakli bo‘lgan bilim va ko‘nikmalar bilan qurollangan bo‘lishlari lozim bo‘lgan ta’limni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: informatika fani, zamon talablari, ko‘nikma va malakal, ijodiy o‘qitish, elektron ta’lim resurslari, axborotlashtirish, dasturiy vositalar, kompyuter savodxonligi.

Аннотация: В данной статье описаны теоретические и практические основы образования, которые должны быть оснащены знаниями и навыками, необходимыми преподавателям и учащимся для использования электронных образовательных ресурсов на занятиях.

Ключевые слова: информатика, современные требования, навыки и компетенции, творческое обучение, электронные образовательные ресурсы, информатизация, программные средства, компьютерная грамотность.

Abstract: This article describes the theoretical and practical foundations of education, which should be equipped with the knowledge and skills necessary for teachers and students to use e-learning resources in classes.

Keywords: computer science, contemporary requirements, skills and competences, creative teaching, e-learning resources, informatization, software tools, computer literacy.

Ta’lim jarayoni, birinchi navbatda, har bir bo‘lajak informatika o‘qituvchisining, balki barcha pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanuvchi kasb egalarining professional darajada, ta’lim-tarbiya berish bilan birga yosh avlodning keljakda o‘z kasbining yetuk mutaxassisi bo‘lib yetishishini ta’minlashiga, hozirgi zamon talabi bilan hamnafas bo‘lib, qisqa muddatda aniq qarorlar qabul qila olish qobiliyatlarini shakllantirishga erisha olishi, qo‘shimcha kvalifikasiyalarni, jumladan kasb-hunar egallashi tamoyili asosida tashkil etiladi.

O‘qituvchilarda umumiy o‘rta ta’lim maktablaridagi informatika fanini ilmiy asoslash va uni samarali o‘qitish hamda hozirgi zamon talablari uchun yetarli bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishlari lozim. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarni informatika va axborot texnologiyalari fanini ijodiy o‘qitish va o‘zlarining amaliy faoliyatlarida elektron ta’lim resurslarini dars mashg‘ulotlarida qo‘llash bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalari bilan qurollantirish zarur. [2]

Dars mashg‘ulotlarida elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning hususiyatlaridan biri o‘quvchilar informatika fanining mazmunini va unga xos ilmiy izlanish usullarini egallashi, amaliy bilimlar va ko‘nikmalarini bilishlari lozim. Bularga o‘quv materialini o‘rganish usullari va zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlar asosida o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etish shakllari kiradi. Informatika fanidan mashg‘ulotlarni samarali o‘tkazish uchun tegishli material bazasi, ya’ni maxsus jihozlangan informatika xonalari bo‘lishi lozim.

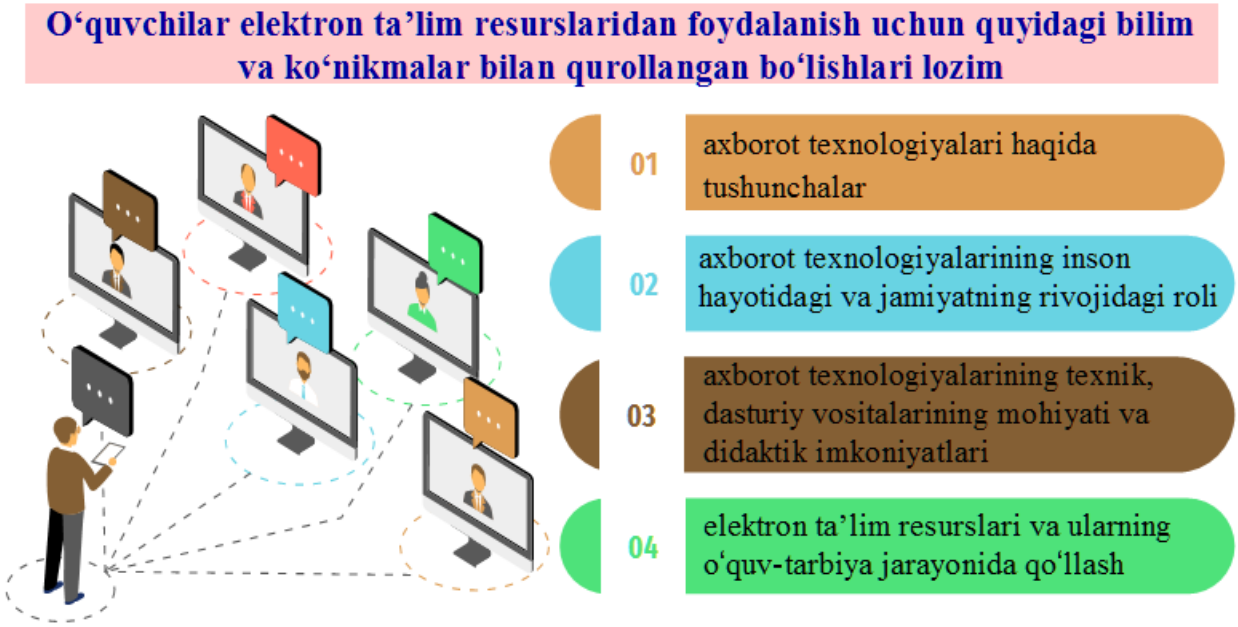

Informatika va axborot texnologiyalari fanini o‘qitishdan maqsad quyidagilardan iborat:

- bo‘lajak o‘qituvchilarni informatika fanini ijodiy o‘qitish va o‘zlarining amaliy faoliyatlarida elektron ta’lim resurslarini qo‘llash bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalari bilan qurollantirish;

- bo‘lajak o‘qituvchilarni informatika sohasi bo‘yicha turli-tuman shakldagi sinf va sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish va o‘tkazishga tayyorlash;

- bo‘lajak o‘qituvchilarni ta’lim sohasini axborotlashtirishning yo‘llari va ulkan istiqbollari haqidagi tasavvurlarini rivojlantirish hamda chuqurlashtirish. [5]

Bo‘lajak informatika fani o‘qituvchisi o‘sib kelayotgan avlodning umumta’lim maktablari, akademik litsey, professional ta’lim va oliy ta’limda o‘qitiladigan «Informatika va hisoblash texnikasi asoslari», «Informatika» va «Axborot texnologiyalari» fanlarining ahamiyatini, ularning boshqa fanlar bilan aloqadorligini tushunishi zarur. [1]

Bo‘lajak informatika o‘qituvchisi yangi axborot texnologiyasini, zamonaviy pedagogik dasturiy vositalarni chuqur o‘rgangan, shuningdek, jamiyatni, ta’limni axborotlashtirilayotgan sharoitda ishlash uslublarini egallagan bo‘lishi lozim.

Ta’lim-tarbiyaning asosiy maqsadlaridan biri bo‘lgan informatikaning fan sifatida o‘ziga xosligi, uning zamonaviy fanlar tizimida tutgan o‘rni va ahamiyatidan kelib chiqqan holda «Informatika» fanini o‘qitishning maqsadlarini quyidagicha belgilash mumkin:

- o‘quvchilarda kompyuter savodxonligini shakllantirish;

- o‘quvchilarda axborotga ishlov berish, uzatish va undan foydalanish jarayonlari haqidagi bilimlar asoslarini mustahkam va ongli o‘zlashtirib olishlarini ta’minlash;

- o‘quvchilarga dunyoning zamonaviy ilmiy ko‘rinishini shakllantirishda axborot jarayonlarining ahamiyatini, jamiyatning rivojida yangi axborot va kommunikatsion texnologiyalarning ahamiyatini ochib berish;

- kompyuterlardan ongli va ratsional foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish.

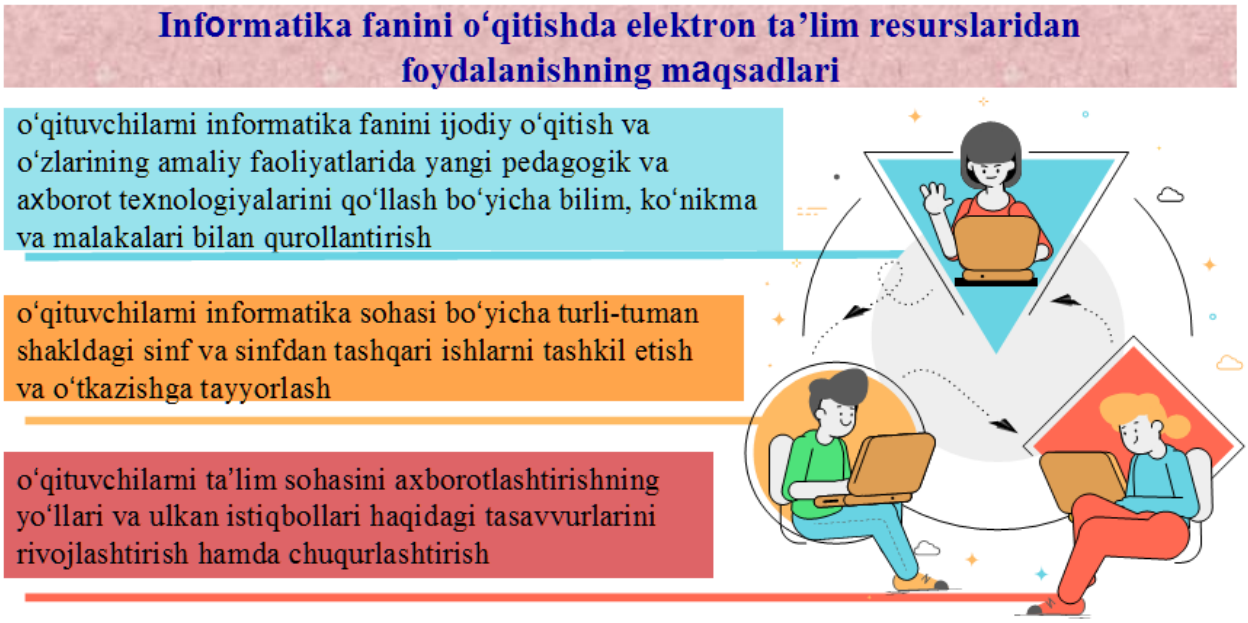

Elektron ta’lim resurslaridan foydalanib Informatika fanini o‘qitishda quyidagi savollar qo‘yiladi:

1. Elektron ta’lim resurslaridan foydalanish va uni o‘rganish nima uchun kerak (ya’ni, maqsad va vazifalarni aniqlash)?

2. Elektron ta’lim resurslaridan foydalanish bo‘yicha nimani o‘rganish kerak (ya’ni, mazmunini aniqlash)?

3. Elektron ta’lim resurslaridan foydalanib Informatika fanini o‘quvchilarga qanday o‘rgatish kerak (ya’ni, tanlab olingan o‘qitish shakli doirasida ta’limning samarali usul va vositalarini aniqlash)?

Yuqoridagi fikrlardan hech biri boshqalaridan ajratilgan holda, alohida hal etilmasligi lozim. Ular bir butunlikda bir-biri bilan chambarchas bog‘liq holda amalga oshirilishi lozim. o’quvchilar informatika darslarida elektron ta’lim resurslaridan foydalanish ko‘nikmalarini mustahkam egallashlari asosidagina ularning tafakkurini tarbiyalash va ilmiy dunyoqarashni yaratish mumkin. Ikkinchi tomondan, mantiqiy fikrlashga o’rgatish bilangina, o’quvchilarning informatikani fan sifatida uning o’ziga xos tomonlarini chuqur tushunishlariga erishish mumkin. Bundan tashqari, informatika fanini elektron ta’lim resurslari orqali o’qitish jarayonida amaliy faoliyatga tayyorlash vazifasini to’g’ri hal etishga erishish uchun informatika kursining ilmiyligini oshirish lozim. [3]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хамидов Ж. А. Использование мультимедийных технологий в профессиональном образовании //Среднее профессиональное образование. 2011. №. 1.

2. Khamidov J., and Akhadova K. «The role of mathematics in the formation of design competence of future architects and building engineers» Science and innovation, vol. 2, no. A1, 2023, pp. 97-102. doi:10.5281/zenodo.7541432

3. Sh.A.Egamkulov. Elektron o‘quv qo‘llanmadan o‘quv jarayonida foydalanishning pedagogik asoslari. Jizzax davlat pedagogika instituti huzuridagi xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi. “Maktabgacha ta’lim: Kecha, bugun va ertaga” mavzusida Respublika ilmiy-amaliy konferensiya 2019-yil

4. Sh.A.Egamkulov. N.A.Egamkulova. Electronic learning literature in general secondary education fundamentals of effective use. Sirdaryo viloyat xalq ta’limi xodimlarini qaytatayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi. Pedagoglar malakasini oshirish tizimiga innovatsion yondashuv: Xalqaro tajribalar va rivojlanish istiqbollari xalqaro ilmiy-amaliy anjumani. 2022-yil 6-7-aprel.

5. Sh.A.Egamkulov. Creation of pedagogical and psychological basis and methodical system of teaching geometry courses using information technologies. Web of Scientist: International scientific resear Journal. ISSN: 2776-0979, Volume 3, Issue 5, May., 2022.

6. Эгамкулов Ш, Базарбаева Ч.А. Создание и использование электронного учебника для уроков информатики. Молодой ученый. Международный научный журнал. – Россия, Чита: – 2018. – № 29 (215). – С. 143-146) ISSN 2072-0297

RAQAMLI TA’LIM MUHITI ASOSIDA BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING MUHIM KASBIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Turdiyev Sarvar Pardaboy o‘g‘li,

Guliston davlat universiteti, Axborot texnologiyalari fakulteti, “Amaliy matematika va axborot texnologiyalari” kafedrasi magistranti

sarvar.turdiyev_93@gmail.com

Ergashev Abdulla Baxtiyor o‘g‘li

Guliston davlat universiteti, Axborot texnologiyalari fakulteti, "Amaliy matematika va axborot texnologiyalari" kafedrasi, 2-bosqich magistratura talabasi
abdulla.ergashev2020@mail.ru

Annotatsiya: Keltirilgan ushbu maqolada ta'limda raqamli texnologiyalar orqali o'quvchilarning ta'limdagi faolliklarini rivojlantirish borasida fikr yuritiladi. Shu bilan birga ta'limda raqamli texnologiyalarni qo'llash haqida qisqacha ma'lumot beradi. Undan so'ng ta'limda raqamli texnologiyalarning muammolari va ularning kelajagi haqida munozara bo'yicha fikr yuritiladi. Axborot texnologiyalari barcha fanlar va yo'nalishlardagi umumiy bilimlarni tarqatish va ma'lumotlarni to'plash, jamlash uchun paydo bo'ldi va ta'lim jarayonidagi asosiy kuchi hisoblanadi. Ayni damda O'zbekistonning chekka hududlaridagi maktab va litsey, kollej, oliygohlarga ham raqamli texnologiyalar va mobil qurilmalar kirib borgan, buning natijasida o'quvchi yoshlar ulardan erkinlik bilan foydalanmoqdalar.

Tayanch so'zlar: texnologiya, raqamli ta'lim, gadget, oliygoh,maktab, mobil qurilma, muommolar, yechimlar, ma'lumot tarqatish.

Bugungi kunda mamlakatimizda uzluksiz ta'limni takomillashtirish va uni yanada rivojlantirish borasida olimlarimiz ko'pgina salmoqli izlanishlar olib borilmoqda.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risida farmonining Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish ustuvor bo'limini oz ichiga olgan farmoni tasdiqlandi.Ushbu bo'limning O'zbekiston Respublikasi hukumati farmoniga kiritilishi yangi ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish vazifalarining muhimligini namoyish etadi. Aytish joizki, mazkur taraqqiyot strategiyasi ta'lim dasturimizga bevosita daxldor.

Raqamli iqtisodiyot va raqamli jamiyat uchun raqobatbardosh ishchi kuchi zarur. Bugungi kunda universitet bitiruvchilaridan nafaqat yuqori bazaviy O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risida farmonining Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish ustuvor bo'limini o'z ichiga olgan farmoni tasdiqlandi.Ushbu bo'limning O'zbekiston Respublikasi hukumati farmoniga kiritilishi yangi ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish vazifalarining muhimligini namoyish etadi.Aytish joizki, mazkur taraqqiyot strategiyasi ta'lim dasturimizga bevosita daxldor.Raqamli iqtisodiyot va raqamli jamiyat uchun raqobatbardosh ishchi kuchi zarur.Bugungi kunda universitet bitiruvchilaridan nafaqat yuqori bazaviy talabalar uchun elektron darsliklar yaratish tizimini yo'lga qo'yish va onlayn kurslarning mavjudligi:

- talabalar uchun tayyor ta'lim resurslariga ega yangi elektron ta'lim platformasi;
- o'quvchilar va o'qituvchilarga dars jarayonida ta'lim mazmuni bilan ishlash imkonini beradigan kompyuter va interaktiv uskuna va vositalar;
- innovatsion raqamli ta'lim yechimlarini qo'llash bo'yicha o'qituvchilarning
- malaka darajasini doimiy oshirish.

Ta'limni modernizatsiyalash tajribasi shuni ko'rsatadiki, agar o'qituvchilar

doimiy o'zgarishlar sub'ekti, yangi ta'lim amaliyotining faol ishtirokchisiga aylanmasa, amalga oshirilayotgan o'zgarishlar kutilgan natijalarni bermaydi. 2000-yil boshidan boshlab mintaqaviy ta'limni axborotlashtirish dasturlarini amalga oshirish jarayonida interfaol ta'limiy uskunalar zamonaviy o'qituvchining ishi uchun zaruriy vosita sifatida maktablarga yetkazib

berildi.Biroq o‘qituvchilarni ushbu jihozlardan amaliyotda foydalanishga tayyorlashda tizimli yondashuv yo‘qligi sababli, ta’lim muassasalarida yangi o‘quv qo‘llanmalaridan foydalanish samarasiz bo‘lgan vaziyat yuzaga keldi. O‘qituvchilar o‘quv jarayonida aqlli texnologiyalardan foydalanishga yetarli darajada tayyor emasligi ma’lum bo‘ldi. Bu masalalar 2000-yillardan boshlab tadqiqotchilarning faol diqqat markazida bo‘lib kelmoqda (A.V.Xutorskoy, I.V.Robert, S.I.Grigoryev va boshqalar).Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, aqlli texnologiyalar ta’lim jarayonining barcha jabhalariga ta’sir qiladi. Buni quyidagicha izohlash mumkin:uni turli darajalarda (mintaqaviy, institutsional) boshqarishdan individual talabaning ta’lim faoliyatini tashkil etishgacha.AKTning joriy etilishi o‘qituvchi faoliyatida ta’lim tizimlari, jarayonlar va vaziyatlarni modellashtirish, loyihalash va qurish funktsiyalarining rolini oshirish bilan birga keladi.

- ta’lim tizimida axborot ta’lim muhiti shakllantirilmoqda, u yaxlit ko‘p komponentli tizim sifatida qurilishi kerak, uning elementlari o‘quv, ilmiy-tadqiqot, nazorat va baholash tizimi talablarga javob beradigan, atrof-muhitning o‘zi esa maksimal darajada o‘zgaruvchanlikka ega bo‘lishi shart.
- o‘quv jarayoniga aqlli texnologiyalarning to‘g‘ri joriy etilishi o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga va lingvistik kompetensiyasiga bo‘lgan ishtiyoqini oshiradigan omil hisoblanadi. Bu axborot-ta’lim muhitining quyidagi xususiyatlari tufayli mumkin bo‘ladi: raqamli texnologiyalardan samarali foydalangan holda har bir talaba uchun individual tarzda trayektoriyani qurish va joriy etish qobiliyati; treyningda tezkor va aniq fikr-mulohazalarni taqdim etish;
- auditoriya va mustaqil ishlarni bajarish jarayonida yangi avlod o‘quvchilarining idrok etish xususiyatlari va ehtiyojlariga muvofiqligi hisobga olinadi (virtual va to‘ldirilgan reallik, aqlli texnologiyalar, onlayn o‘quv simulyatorlari);
- onlayn muhitda o‘quv jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan o‘zaro aloqa qilish, bitta loyihada bulutli dasturiy ta’minotda ishlash.

Shuni ta’kidlash kerakki, aqlli texnologiyalar o‘qituvchiga dars davomida turli xil ma’lumotlardan foydalanish imkoniyatini beradi: tovush, matn, vizual. Ushbu o‘quv vositalarining afzalligi, axborotni saqlash, qayta ishlash va o‘quvchilarga taqdim etishda ko‘p qirrali hisoblanadi. O‘z navbatida, raqamli vositalardan foydalanishga asoslangan ta’lim jarayoni o‘qituvchidan uning oldida turgan pedagogik vazifa, turli vosita va shakllar, o‘qitish usullari va o‘ziga xos dasturiy o‘quv vazifalarini loyihalash, yaratish va ulardan unumli foydalanish qobiliyatini talab etadi.

Shu munosabat bilan ta’lim jarayoniga innovatsiyalarni joriy etishda o‘qituvchining o‘quv-tarbiya jarayonida yangi o‘quv vositalaridan samarali foydalanishga tayyorligi, didaktik vazifani to‘g‘ri anglashi va etishi orqali fikrlash muammosi yuzaga keladi. Quyidagi savollarning tug‘ilishi tabiiy: hozirgi kunda pedagoglar raqamli ta’limni amaliyotga joriy etishga tayyormi? O‘qituvchilarning raqamli ta’lim vositalaridan, jumladan, «aqlli texnologiyalar» dan foydalanishga tayyorligini rivojlantirish uchun qanday imkoniyatlar mavjud va zarur? Bu savollarga javob berish uchun biz birinchi navbatda quyidagi konseptsiyani ko‘rib chiqishimiz kerak. Zamonaviy ilm-fanda tayyorgarlik – bu faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti sifatida, shaxsni kelajakdagi faoliyatini o‘sishiga qaratilgan va tanlab olingan faoliyat sifatida ta’riflanadi. Tadqiqotchilar tayyorlik nafaqat zaruriy shart, balki faoliyatni tartibga soluvchi ham ekanligiga e’tibor berishadi. Bu pozitsiya kontseptsiya sifatida tayyorlik g‘oyasini kengaytiradi,

ammo u qisman qolmoqda, chunki faqat bitta xususiyatni qo‘shish kontseptsiyani yaxlit tavsiflash uchun asos bo‘la olmaydi. Bundan tashqari, regulyatorni kasbiy faoliyatga tayyorlik belgisi sifatida ajratib ko‘rsatish haqiqati biz uchun bahsli ko‘rinadi.Psixologik tadqiqotlarda tayyorgarlik tarkibiga faqat samarali bilimlar, shuningdek, faoliyatning eng katta mahsuldorligini ta’minlaydigan shunday shaxsiy xususiyatlarni kiritishiga e’tibor qaratiladi. Biz bu xulosaga qo‘shilishimiz mumkin.Shu bilan birga, bilimning samaradorligi uning sifatining belgisi bo‘lib, uni boshqa ko‘plab tushunchalarga qo‘llash mumkin deb hisoblaymiz. O‘tgan asrning 70-80-yillarida o‘tkazilgan va talabalarning mustaqil bilim faoliyati muammosiga bag‘ishlangan N.A.Polovnikova tadqiqotlarida ushbu faoliyatga tayyorlik bilimlarni mustaqil ravishda o‘zlashtirish qobiliyati va istagining birligi sifatida tushunilgan.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim muhiti asosida bo‘lajak pedagoglarning muhim kasbiy sifatlarini shakllantirish metodikasi o‘quvchi va talaba yoshlarni tajribalar o‘tkazishga, modellar tuzishga, mustaqil fikrlashga, g‘oyalarni ilgari surishga undaydi. Yuqoridagi fikrlarga qo‘shimcha qilish o‘rnida shuni aytish joizki, hozirgi kunda o‘qituvchilarning asosiy vazifasi mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg‘or tajribalari hamda ilm-fan va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan holda darsni tashkil etish, ma’naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iboratdir.Mustaqil kognitiv faoliyat qobiliyati kognitiv mustaqillikning mazmuni (asosiy bilim) va texnik (kognitiv faoliyat usullari) tomonlarini ta’minlaydi.Mustaqil faoliyatga intilish kognitiv faoliyatning rag‘batlantiruvchi, motivatsion tomonini tavsiflaydi.Kognitiv mustaqillikni rag‘batlantiruvchi, mazmuni va texnik jihatlarining rivojlanishi bu mustaqillikni shaxs xususiyati sifatida shakllanishini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ш.М.Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.– Тошкент : Ўзбекистон, 2016. - 56 б.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11- avgustdagi «Ta’lim muassasalarida chet tillarini o‘qitishning sifatini yanada takomillashtirish shora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 610-son qarori// httrs://www.lex.uz/asts/3893445
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021- yil 19-maydagi 312-sonli «Xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirishni samarali tashkil etish chora tadbirlari to‘g‘risida» gi qarori.
4. O‘zbekiston Resrublikasi Rrezidentining «O‘zbekiston Resrublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgasha rivojlantirish konsersiyasini tasdiqlash to‘g‘risida» gi Farmoni, «Xalq so‘zi» gazetasi, 2019., 9 oktyabr, 209(7439)-son.
5. Бегимқулов У.Ш. Педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишнинг илмий-назарий асослари: Могография.–Т.:Фан, 2007. – 135 б.

TALABALARDA WEB-DIZAYN KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK TA’MINOTI

Yuldashev Ulmasbek Abdubanapovich,
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi

Samatboyeva Marjona Baxtiyor qizi
Guliston davlat universiteti talabasi

Abstract: The article presents the content of the structure of web design competence in students, a model of methodological support for the development of web design competence as part of professional competence in future computer science teachers.

Keywords: Web design, web competence, web space, graphic information space, project culture.

Аннотация: В статье представлено содержание структуры компетенций веб-дизайна у студентов, модель методического обеспечения развития компетенции веб-дизайна в составе профессиональной компетентности будущих учителей информатики.

Ключевые слова: Веб-дизайн, веб-компетентность, веб-пространство, графическое информационное пространство, проектная культура.

Annotatsiya: Maqolada talabalarda web-dizayn kompetentlikning tarkibiy tuzilmasi mazmuni, bo‘lajak informatika o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlik qismi sifatida web-dizayn kompetentlikni rivojlantirishning metodik ta’minoti modeli keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Web-dizayn, web-kompetentlik, web-makon, grafik axborot makoni, loyiha madaniyati.

Kirish. Hozirgi vaqtda dizayn qo‘llanilmaydigan biror bir inson faoliyati sohasi deyarli qolmagan. Dizayn o‘zi uchun yangi bilim va texnologiyalarning predmetlarni o‘zlashtiradi va moslashtiradigan ijtimoiy hayot fenomeni sifatida inson ijodkorligining barcha sohalarida faol rivojlangan holda kengroq tushunchaga, ya’ni - «loyiha madaniyati» ga aylandi.

Internet tarmog‘ining jadal suratlar bilan rivojlanishi natijasida axborot texnologiyalarining yangi, ya’ni web-dizayn sohasi paydo bo‘ldi va jadal suratlar bilan rivojlanmoqda. Mazkur soha o‘z navbatida axborot texnologiyalari sohasidagi rassomlar, dizaynerlar va mutaxassislarning ijodiy ishlari uchun grafik axborot muhitini shakllantirishga imkon beradigan dinamik rivojlanuvchi tizimlardan biri bo‘lib xisoblanadi. Bu esa o‘z navbatida, oliy ta’limga, shu jumladan pedagogika oliy ta’lim muassasalari oldiga web-makon texnologiyalarini egallagan bitiruvchilarni tayyorlash vazifasini qo‘ydi. Shuning uchun ham bugungi kunda pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak informatika o‘qituvchilariga web-dizaynni o‘rgatish ularning kasbiy tayyorgarligining muhim komponentlaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Mamalakatimiz oliy ta’lim muassasalarining oloniya jarayoniga qo‘shilishi munosabati bilan ulardagi o‘quv-tarbiya jarayoni oliy ta’lim mazmunini yangilashning muhim konseptual qoidasi sifatida kompetentli yondashuv asosida tashkil etilmoqda. Yangilangan mazmunning asosiy birligi sifatida esa kompetensiya va kompetentlik tushunchalari qo‘llanmoqda. Ushbu ishda esa bo‘lajak informatika o‘qituvchlarida shakllanadigan maxsus kasbiy kompetensiya ya’ni web-dizayn kompetensiya haqida fikr yuritiladi. Mazkur kompetensiya “Web-dizayn” umumkasbiy fanini o‘qitish jarayonida shakllanadi [1, 2].

Bu esa ushbu kompetensiyani shakllantirishga imkon beruvchi mazkur fanni o‘qitishning metodik ta’minotini ishlab chiqish va uni amalga oshirishning yangi pedagogik pedagogik shart-sharoitlarni aniqlashni bayon etadi [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotning asosiy tushunchalarini quyidagilar tashkil etadi:

Metodik ta’minot – ta’lim dasturi, shuningdek fan va texnika yangiliklariga mos holda DTS talablari asosida aniqlanadigan fanning tuzilishi va mazmunini ilmiy-nazariy asoslash, talabalarni sifatli o‘qitish uchun zarur bo‘lgan optimal o‘quv-metodik majmualarni, o‘qitishning didaktik vositalari va metodlarini rejalashtirish va yaratish [2].

Dizayn (ing. design – loyiha, chizma, rasm) – narsalar muhitini estetik va funksional sifatlarini shakllantirish maqsadiga qaratilgan loyihalash faoliyati ko‘rinishin tavsiflovchi atama [4,6].

Web-dizayn – internetda samarali xarakatlanish va undan foydalanish uchun dastur kodini optimallashtirish va badiiy rasmiylashtirish maqsadida web-saytning axborotli arxitekturasini web-texnologiyalari yordamida loyihalash va ishlab chiqishdir [8].

Web-dizayn kompetensiya – Web-sayt dizaynining asosiy komponentlarini mustaqil loyihalash va amalga oshirishga tayyorgarlikdir [10].

Tadqiqot darayonida zamonaviy web-dizaynning quyidagi beshta komponentini o‘z ichiga olgan tuzilmasi aniqlandi (1-rasm).

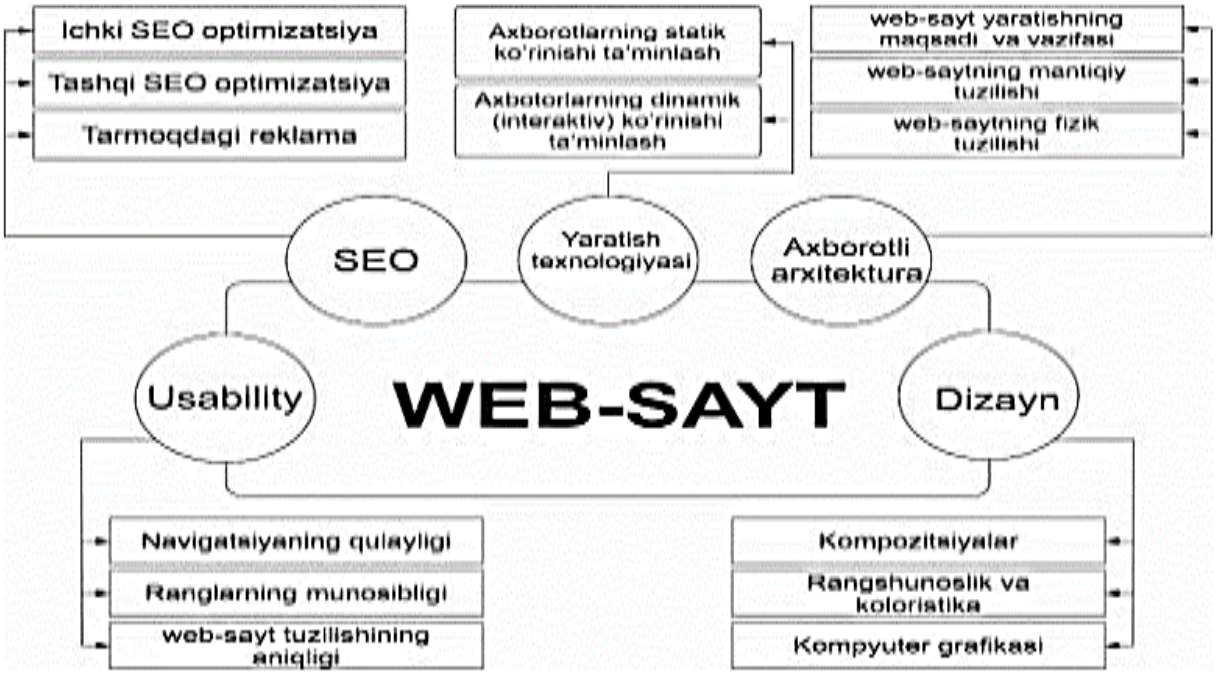

1-rasm. Zamonaviy web -dizayn tuzilishi

Web-saytning axborotli arxitekturasi – foydalanuvchiga kerakli ma’lumotlarni tezkor topish va qayta ishlashga yordam berish uchun axborotlarni tizimlashtirish va mazkur tuzilma bo‘yicha harakat qilish tamoyillari bilan ishlashni ko‘zda tutadi. U sayt g‘oyasi ta’rifini, uning maqsadi va vazifasini o‘z ichiga oladi. Saytning mantiqiy tuzilmasi bo‘limlar bo‘yicha taqsimlangan hujjatlar va manbaning barcha sahifalari o‘rtasida oldindan loyihalangan giperhavolali tematik sarlavhalar to‘plami. Fizik tuzilish – saytda e’lon qilingan fayllarni papkalar fizik joylashtirish.

Web-sayt yaratish texnologiyalari ikkita asosiy guruhga bo‘lingan: statik va dinamik. Statik web-sahifalar serverda joylashgan va so‘rov bo‘yicha server ularni o‘zgarishsiz brauzerga

yuboradi. Dinamik sahifalar serverda oldindan belgilangan shaklda mavjud emas, lekin ular server tomonidagi skriptlar yordamida tuziladi, ya’ni aynan bir xil manzilda, har xil sharoitga qarab, mutlaqo boshqa tashqi ko‘rinish va tarkibni brouzerda ko‘rish mumkin bo‘ladi.

Foydalanish qulayligi - bu mikroergonomik tushuncha bo‘lib, u obyektni belgilangan maqsadga erishish uchun foydalanish qulaylikning oxirgi darajasini belgilaydi. Websaytning qulayligi (ing. Usability) - bu potensial mijoz tomonidan web-saytning mavjudligini baholash. Baholangan sifatlarga sahifani yuklash vaqti, foydalanuvchilarga kerakli ma’lumotlarni topish usullari, manba tuzilmasining optimalligi, dizayn, navigatsiya qulayligi va boshqalar kiradi, foydalanish qulayligi internetda uzoq faoliyat olib borishning muhim sharti hisoblanadi. Chunki tashrif buyuruvchi uchunresursdan foydalanish qiyin bo‘lsa yoki izlangan axborot uning asosiy savollariga javob bermasa, u saytni tark etadi [10].

SEO (eng. “Search Engine Optimization” - Qidiruv Tizimda Optimallashtirish) - bu veb-sayt qidiruv tizimlarida chiqishi uchun uni rivojlantirish jarayoni. Unda veb-saytning nafaqat texnik jihatdan balki tarkibi ommabopligi, to‘g‘ri joylanganligi, foydalanuvchilarning qidiruv so‘rovlariga mos kelishi orqali qidiruv tizimlar saytni yaxshilaydi, natijada sayt sahifalari osongina topilishi imkon beradi [13].

Web-saytni SEO optimallashtirish quyida uch bosqichga bo‘linadi: ichki, tashqi va tarmoqda harakatlanishga oid reklama. Ichki SEO semantik yadroni aniqlashdan boshlanadi, bu yerda eng ko‘p tashrif buyuruvchilarni jalb qiladigan va web-sayt dastur kodiga yozilgan kalit so‘zlar aniqlanadi. Matnlar, havolalar va boshqa kod tuzilmalari moslashtirilgan bo‘lib, qidiruv tizimlari ularni kalit so‘zlar orqali muvaffaqiyatli topa oladi.

Zamonaviy web-dizaynning mazkur tuzilmasi esa bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining web-saytlarni loyihalash va yaratish bilan bog‘liq faoliyat sohasiga quyidagi talablarni aniqlashga imkon beradi. Bunday talablar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin: - web-saytlarning arxitekturasi va dizaynini yaratishga qobiliyatligik;

- mijoz va server dasturlaridan foydalanib websaytlarni ishlab chiqishga qobiliyatlilik;
- web-saytlarni optimallashtirish va ommalashtirishning asosiy metodlarini bilish.

Mazkur talablar esa o‘z navbatida bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining web-dizayn bo‘yicha faoliyat yuritishi uchun lozim bo‘lgan web-dizayn kompetensiyasi kompnentlarini aniqlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi (2-rasm).

2-rasm. Web-dizayn sohasidagi bo‘lajak informatika o‘qituvchisining web-kompetentlikning tarkibiy tuzilmasi

Modelning ijtimoiy-pedagogik darajasi web-dizayn sohasida malakali, mehnat bozorida raqobatbardoshli, webdizayn kompetensiyalariga ega, web-dizayn texnologiyalarini yaxshi biladigan, muttasil kasbiy o‘sishga tayyor bo‘lgan malakali bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlash uchun uchun kasbiy harakatchanlik va ijtimoiy buyurtmaning mavjudligini nazarda tutadi.

Modelning ilmiy-nazariy darajasi esa, oliy ta’limning davlat ta’lim standarti talablari, web-dizayn texnologiyasining rivojlanish tendensiyalari, mehnat bozori talablarining o‘zgarish tendensiyalari, kasbiy tayyorgarlik modellari va tamoyillari, tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan va kompetentli yondashuv kabi web-dizayn kompetensiyani shakllantirish asoslarini tavsiflaydi. Qayd etilgan elementlarda bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlashning aksiologik komponentiga ta’sir qiladi, u talabalarning kasbiy faoliyatida web-texnologiyalardan foydalanishda qadriyatlar va munosabatlar tizimiga qaratilgan. Ilmiy-nazariy darajada biz tomonimizdan web-dizayn kompetensiyasini shakllantirishga imkon beruvchi «Web-dizayn» fani mazmunini quyidagi qismlardan iborat ekanligini aniqlaydi: loyihalash, dizayn, texnologiya. Ularning har biri o‘z navbatida nazariy, amaliy, laboratoriya mashg‘ulotlari, mustaqil ta’lim va nazoratlardan iborat.

Modelning o‘quv-metodik darajasi quyidagi uchta komponentni o‘z ichiga oladi.

Ontologik komponent “Web-dizayn» umumkasbiy fanining modulli predmeti mazmunini ifodalaydi. Bu bosqichda kompetentli yondashuvni amalga oshirish sharoitida ta’lim mazmunining subyektli-tematik tuzilishi tizimli faoliyatga aylanishi bilan tavsiflanadigan bilish sohasi hisobga olinadi. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlash, webtexnologiyalarning rivojlanish darajasiga va Davlat ta’lim standarti talablariga javob beradi.

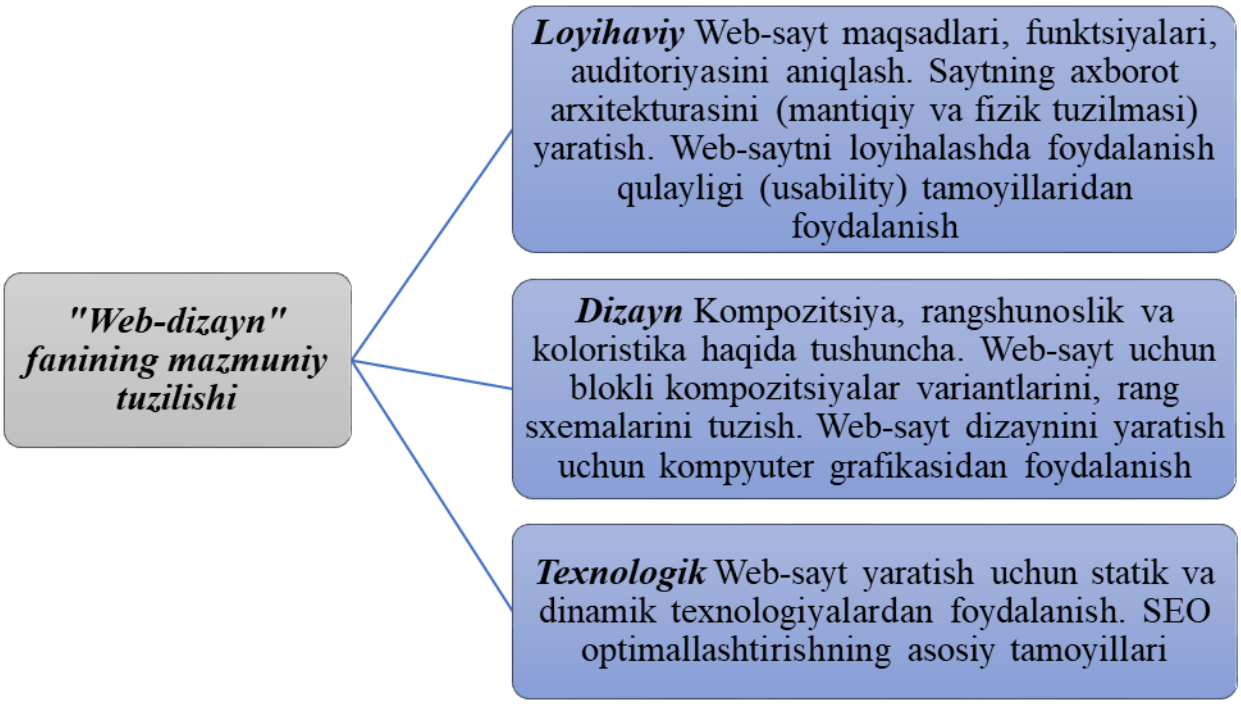

Web-saytlar yaratish sohasidagi tizimli fikrlash,loyihalovchilik, tadqiqotchilik, texnologik ko‘nikmalarni, kreativlikni, mustaqillikni va faollikni rivojlantirishni ko‘zda tutadi. Bu maqsadga esa web-dizayn sohasida bo‘lajak mutaxassislarda, shu jumladan bo‘lajak informatika o‘qituvchilarida web-dizayn kompetensiyalarini shakllantirishning mos shakl, metod va vositalarini qo‘llash orqali erishish mumkin.

Jarayonli-faoliyatli komponent asosini esa variativlik, ilmiylik, qulaylik, ko‘rgazmalilik, faollik, tizimlilik va ketma-ketlilik, o‘qitishni individuallashtirish, kasbiy yo‘nalganlik kabi tamoyillar tashkil etadi.

Modelning refleksiv-baholi kompnentida web-dizayn kompetensiya shakllanganligining past darajasi DTS mazmuniga mutloq mosligini ko‘zda tutadi va bo‘lajak mutaxassis, shu jumladan bo‘lajak informatika o‘qituvchilardagi tayanch imkoniyatlarni shakllantiradi.

O‘rta daraja bo‘lajak mutaxassisga faol kasbiy faoliyat bilan shug‘ullanishga imkon beradi va mazmuni bo‘yicha ish beruvchining ushbu mutaxassisga bo‘lgan ehtiyojini qondiradi va baholash mezoni ijodkorlik elementlari bilan reproduktiv faoliyatga tayyorlik darajasini belgilaydi.

Yuqori daraja ish beruvchining mutaxassisga qo‘yadigan zamonaviy talablariga javob berishi kerak, bu sizga ish beruvchining individual so‘rovlari doirasida muvaffaqiyatli ishlashga, faoliyatning o‘ziga xos xususiyatlariga qarab nostandart vazifalarni hal qilishga imkon beradi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarida web-dizayn kompetensiyasini shakllantirishda “Web-dizayn” umumkasbiy fanidan mustaqil ishlarini bajarish muhim rol o‘ynaydi. Natijani bitiruvchining portfeliga kiritish mumkin, bu ish beruvchiga bo‘lajak mutaxassisning malakasi haqida to‘liqroq ma’lumot berish imkonini beradi.

Mustaqil ishning asosiy maqsadi “Web-dizayn” umumkasbiy fanini o‘rganishda olingan nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlashdan iborat. Bu ish doirasida talaba web-texnologiyalarning nazariy asoslarini bilishini namoyish qilishi, web-saytni loyihalashtirish, unga dizaynning turli komponentlarini kiritish maqsadga muvofiqligini asoslash qobiliyatiga;

mijoz va server dasturlash texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati kabi ko‘nikmalarga ega bo‘lishi kerak.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida informatika o‘qitish metodikasi yo‘nalishi “Web-dizayn” umumkasbiy fanini metodik ta’minoti modelini amalga oshirish natijasi web-dizayn kompetensiyasi rivojlangan, raqobatbardosh va mehnat bozorida talabga ega bo‘lgan mutaxassisni tayyorlashdan iborat.

Shunday qilib, bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining web-dizayn sohasida faoliyat sohasiga tayyorlash uchun metodik ta’minot modelini joriy etish web-dizayn kompetensiyasini shakllantirishda quyidagi bir qator afzalliklarni ta’minlaydi: web-studiya shartlariga yaqin bo‘lgan faoliyatni modellashtirish o‘qishga motivatsiyani oshirish, o‘qitishda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlash, bozor ehtiyojlariga mos keladigan bilim darajasini shakllantirish. Bu o‘quvchiga o‘z imkoniyatlarini munosib baholash va kasbiy mustaqillikning zarur darajasiga erishish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Abdukadirov A.A., Toshtemirov D.E. Methods of using information and communication technologies in educational institutions.//Monograph. Gulistan: University, 2019. – p. 232.
2. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews ISSN-2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020, pp. 399-400
3. Haytullaeva N.S. The use of web technologies in the system of methodological training of future Informatics teachers. Author of the dissertation of the doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences. - Tashkent, 2019. – p. 46.
4. Shamsiddinov F.A., About improving the professional competence of preparation of the future teacher of informatics. European Scholar Journal (ESJ) Available Online at: https://www.scholarzest.com Vol. 2 No. 7, July 2021, ISSN: 2660-5562
5. Begimkulov U.Sh. Organization of pedagogical education in the environment of modern information technologies//”Pedagogical education” journal, No.1, 2004
6. Muslimov N.A., Sayfurov D.M., Usmonboeva M.H., Turaev A.B., Creation and implementation of E-information educational resources based on Web technology, Tashkent: 2015. – p. 128.
7. Niyozov M.B. Effectiveness of web technology teaching computer science and information technologies // Middle European Scientific Bulletin Volume 12, May 2021, Pages 435-439
8. Yuldashev, U.A., Khudoyberdiev, M.Z., & Akhmedov, T.B. (2021). The use of modern information technologies in improving the quality of the educational process. //Academic research in educational sciences, 2(3), 1262-1268.
9. Vlasova N.S. Scientific and methodological support for the training of university students in the field of web design//Abstract of the dissertations for the degree of Candidate of pedagogical Sciences, Yekaterinburg 2010- p. 30.

TA’LIM JARAYONIDA BO‘LAJAK INFORMATIKA FAN O‘QITUVCHISINI PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH

Yuldashev Ulmasbek Abdubanapovich,
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi
Ergashev Shoxbek Olimjon o‘g‘li
Guliston davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim jarayonida bo‘lajak informatika fan o‘qituvchisini tashkiliy pedagogik kompetentligini shakllantirishdagi talablar qoidalarni va o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirishdagi yutuq va kamchiliklarini yoritib o‘tildi.

Аннотация: В данной статье выделены требования к формированию организационно-педагогической компетентности будущего учителя информатики в образовательном процессе, а также достижения и недостатки повышения профессиональной компетентности педагогов.

Abstract: In this article, the requirements for the formation of organizational pedagogical competence of the future informatics teacher in the educational process and the achievements and shortcomings of improving the professional

Kalit so‘zlar: Kompetentlik, ta’lim, raqamli texnologiya, informatika, axborot texnologiyalari.

Ключевые слова: Компетентность, образование, цифровые технологии, информатика, информационные технологии.

Keywords: Competence, education, digital technology, informatics, information technologies.

Bugungi kunda ta’lim jarayoni eng tez va yuqori sur’atda rivojlanib boramoqda.Ta’lim sohasida olib borilayotgan o‘zgarishlarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, bugungi kundagi yutuqlarimizni ko‘rishmiz mumkin bo‘ladi. Yurt boshimiz tashabbuslari bilan ta’lim tizimida salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda.

Hozirda barcha tashkilot, korxona, muassasalar va shu bilan bir qatorda ta’lim tizimidagi yangiliklarning barchasi raqamli texnologiyalar axborot va kommunikatsiya vositalari bilan bog‘liq. Aholi orasida ham keng tarqalgan holatlarda ham raqamli texnologiyalarni korishimiz mumkin bo‘ladi. Raqamli texnologiyalar hayotimizni har bir sohasiga singib borayotganini hisobga olgan holda sifatli ta’lim berishni tashkil etish har bir pedagog uchun muhim vazifa hisoblanadi [1].

Yurtimizda faol, intiluvchan, iqtidorli va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, zamonaviy bilim hamda kasblarni chuqur egallagan - bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchi bo‘lgan yoshlarni voyaga yetkazish uchun barcha shart-sharoit va imkoniyatlar yaratilgan. Albatta, bu imkoniyatlar o‘qituvchilar uchun ham foydali hisoblanadi. Bu Texnologiyalar intiluvchan, iqtidorli va ta’lim berishga ishtiyoqi

kuchli bo‘lgan pedagog uchun ayni paytda foydalanish uchun va o‘z ustida ko‘p ishlashi va katta natijalarga erishishi uchun poydevor bo‘lib hizmat qiladi.

Bugungi kunda fan va texnika rivoji ta’lim natijalariga va o‘qituvchilarga qo‘yiladigan talablarni tubdan o‘zgartirishni talab etmoqda. Shunga asosan, yangi avlod standartlarini yaratish

pedagoglarning oldiga muhim vazifa qilib qo‘yilmoqda. Hozirgi vaqtgacha yaratilgan davlat ta’lim standartlari tizimli-faoliyatli yondashuvga asoslangan, ya’ni ta’lim maskanlarining maqsadini bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirish tarzini raqamli texnologiyalar yordamida aniqlashtirishdan iborat[2,7].

Shu bois yangi davlat ta’lim standartlarini o‘z -o‘zini rivojlantirishga qaratilgan axborot texnologiyali yondashuvga asoslanishdan kelib chiqqan holda belgilash talab etilmoqda. Shunday ekan o‘qituvchilar hozirgi yangi davr talabi asosida darslarni zamonaviy raqamli texnologiyalarga tayangan holda darslarni tashkil qilish pedagoglarimizning oldiga qo‘ygan yuksak vazifalardan biridir. Kompetent yondashuv o‘quvchidan bilim va ko‘nikmalarni alohida-alohida emas, balki yaxlitlikda egallashni talab etadi. Bu esa informatika fanini o‘qitishda o‘qituvchining pedagogdan yuksak mahoratni talab etadi. Mazkur talab bilan bog‘liqlikda, o‘z navbatida, o‘qitish metodlarini tanlash tizimi ham o‘zgarishga uchraydi.

O‘qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo‘llash ta’lim jarayonida qo‘yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni talab etadi. O‘qituvchining tashkiliy kompetentligini oshirish va o‘quvchilarning bilim darajasini oshirish uchun samarali bo‘lgan metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kun talabiga aylanishg ulgurgan axborot kommunikatsiya vositalaridan foydalanib dars jarayonlarin tashlik etish va o‘qitish samaradorligini oshirish. O‘qitish samaradorligini oshirish uchun intefaol metodlardan foydalangan holda kompetentlikni oshirish muammoli vaziyatdan chiqishning yagona yo‘li hisoblanadi[3,6].

Mazkur talab bilan bog‘liqlikda, o‘z navbatida, o‘qitish metodlarini tanlash tizimi ham o‘zgarishga uchraydi. Informatika fanida o‘qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo‘llash , ta’lim jarayonida qo‘yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va texnologiyalarni takomillashtirishni talab etadi. Kompetent yondashuv ta’limni modernizatsiya lash nuqtayi nazaridan yangi raqamli texnologiyalarda pedagogik voqelik hisoblanadi. Informatika fanini o‘qitishdagi yondashuv doirasida amaliy faoliyat tajribasi, kompetensiya va kompetentlikni didaktik birliklar sifatida ko‘rib chiqish hamda ta’limning an’anaviy uch elementi (triada) - “bilim - ko‘nikma - malaka”ni oltita birlik (sekstet) - “bilim - ko‘nikma - malaka - amaliy faoliyat tajribasi -kompetensiya - kompetentlik” tarzida tahlil qilish talab etiladi.

Zamonaviy texnologiyalarda kasbiy kompetentlik asosida o‘rganishda ham ayni shu holatda “bilim - ko‘nikma – amaliyot – internet – kompetensiya – kompetentlik” bular zamonaviy texnologiyalar yordamida amalga oshirilayotgan darslaar uchun asos hisoblanadi.

Informatika fani o‘qituvchisining kasbiy kompetentlik sifatlariga quydagilar kiradi:

1.O‘quvchilarda motivatsiyani shakllantirish,

2. Ta’lim jarayonini rejalashtirish, baholash, qayta aloqani o‘rnata olish,

3.Axborot kommunikatsiya texnologiyalarini bilish,

4.O‘z ustida ishlash,

5.Pedagogika va psi xologiyaga oid bilimlarga ega bo‘lish,

6.O‘z fanini mukammal bilish,

7.Ta’lim muhitiga yangilik kiritishi, kasbiy kompetentlikning tarkibiga kasbiy faoliyatdagi kompetentlik, kasbiy muloqotdagi kompetentlik, mutaxassisning o‘z kasbini nomoyon eta olishdagi kompetentligini kiritish mumkin[4,5].

Pedagoglarning maktabdagi fanlarni o‘qitishdagi kompetensiyalardan foydalanishdagi yutuqlarni ko‘rishimiz mumkin. Informatika fanini o‘qitishda o‘quvchilarni olgan bilimlarini

raqamli texnologiyalardan foydalanib baholash va bilim darajasini motivatsiya berib borish o‘qituvchining kasbiy kompetentligini oshirishga sabab bo‘ladi. Informatika fanini o‘qitishda nazorat qilish usullari yozma bo‘lganligi o‘quvchining bilim darajasini baholashda xatoliklar bo‘lishi mumkin. Raqamli texnologiyalardan foydalangan holda nazoratlar olib borilsa, o‘quvchini o‘ziga va bilimiga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

Bu esa o‘quvchining o‘qituvchi bilan bo‘lgan munosabatini ham yaxshilaydi. Informatika fanini o‘qitishda o‘qituvchining va o‘quvchini axborot texnologiyalarini qay darajada bilishi muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Axborot texnologiyalarini bilish o‘quvchilar uchun bilim darajasini oshirishga va IT sohasiga bo‘lgan qiziqishini oshirishga bundan tashqari sohani rivojlanishiga ham sab ab bo‘ladi. O‘qituvchilar uchun esa axborot texnologiyalarini bilish dars jarajonlarini samarali tashkil etishga va o‘quvchilarni to‘liq dars jarayonlariga qamrab olishidir[8].

Pedagog o‘quvchilar bilan to‘liq aloqa qilishi va uning bilim darajasi qay darajada bilim olgan ekanligini bilish uchun o‘qituvchi psixologiyasi yuqori bo‘lishi kerak. Chunki u o‘quvchi bilan muloqolib borishda xotoliklaga yo‘l qo‘ymasligi va o‘quvchini bilimini notog‘ri talqin etib qo‘ymasligi talab etiladi[9]. Bu esa albatta o‘qituvchining o‘z fanini mukamman bilishi bilan birga o‘quvchining ongiga ham yetarli darajada kerib borishi va psixologik bilim va mahoratidan foydalangan holda o‘z bilimini yetkazib berishi talab etiladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, o‘qituvchi o‘z sohasining ustasi bo‘lishi kerak bo‘ladi. O‘z kasbining ustasi bo‘lgan o‘qituvchi fani yuzasidan yangiliklar yaratishi va o‘quvchini ham qamrab oladi.

Informatika o‘qituvchisining bilim darajasi o‘z faniga bo‘lgan qiziqishi yuqori bo‘lsa, u har qanday darsni yuksak darajada tashkil eta oladi. Bu esa o‘qituvchini kasbiy kompetentligini oshirishga asos bo‘ladi. O‘qituvchining kasbiy kompetentligini baholash uchun yuqoridagi elementlardan foydanisa va shu tarzda tashkillashtirilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi[12]. Xulosa qilib aytganda, o‘qituvchining ham o‘quvchining ham bilim darajasini aniqlashda o‘ziga xos zamonaviy metodlar yoki zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kerak. Chunki, raqamli texnologiyalardan foydalanib olib borilayotgan darslar an’anaviy darslarga nisbatan anchagina sifatli va samarali bo‘ladi. Natijada fan o‘qituvchilarining o‘z kasbiga bo‘lgan qiziqishi yoki mahoratini oshirib boradilar. Ammo, informatika o‘qituvchilar nafaqat bugungi kunimizning balki ertangi kunimizning ham asoschilari bo‘lganligi uchun ularning bilim darajasini balohash uchun kasbiy kompetentlik shartlari orqali nazorat qilib borilsa va qo‘yilgan shartlarni to‘liq barajib borsalar katta yutuqlarga erishadilar[11].

Kasbiy kompetentlikni har bir o‘qituvchi o‘zida qo‘llagan holda natijaga erishishi mumkin. Buni uchun talab etiladigan asosiy narsa o‘z sohasidagi bilim darajasi yuqori bo‘lishi, o‘quvchilar bilan ishlashda hech qanday to‘siqlarga uchramasligi, ko‘p vaqtini o‘z ustida ishlashga sarf etishi, mutahasislik fani doirasida yangiliklar yarata olishi talab etiladi. Shundagina o‘qituvchining kasbiy kompetentligi va mahorati katta bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020, pp. 399-400

2. Yuldashev, U.A., Xudoyberdiev, M.Z., & Axmedov, T.B. (2021). O‘quv jarayonining sifatini oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish. //Academic research in educational sciences, 2(3), 1262-1268.

3. Yuldashev U.A. Use of video lesson creative technologies in the process of electronic education// Scientific-Methodical Journal-T 2021

4. Yuldashev Ulmasbek Abdubanatovich, Khakimova Farangis Abdualimovna, Khudayberdieva Dilorom Khaydar kizi, Web of Scientist: International Scientific Research Journal, ISSN-2776-0979 Vol 2, Issue 5, 2021, pp. 693-697

5. Toshtemirov D. E., Saidov J. D., Mamatqulov S. X. TECHNOLOGY OF CREATING MODERN ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES //Bulletin of Gulistan State University. – 2019. – T. 2019. – №. 1. – C. 67-71.

6. Toshtemirov D., Muminov B., Saidov J. Fundamentals of compilation of electronic tasks for students to test and strengthen their knowledge of database //International Journal of Scientific and Technology Research. – 2020. – T. 9. – №. 4. – C. 3226-3228.

7. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. T.: Fan. 2009. -146 b.

8. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: “Universitet”, 2019. - 232 b.

9. D.B.Abduraximov, D.E.Toshtemirov. Mutaxassislik fanlarini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2020. - 224 b.

10. Toshtemirov D.E. Ta’lim portali: yaratish tamoyillari, mazmuni va foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: Universitet. 2015. -156 b.

11. Toshtemirov D.E. Ta’lim portalining tarkibiy tuzilishi va uslubiy ta’minoti. // Kasb-hunar ta’limi, 2010. № 2. -. B. 10-11.J.D.Saidov. Study of the process of database and creation in higher education. Guliston. 2021. https://doi.org/10.17605/OSF.IO/5R96C.

12. Abdubanapovich, Y. U., & Qizi, S. M. B. (2022). MASOFALI O‘QITISH JARAYONIDA INFORMATIKANI FANINI O‘QITISHDAGI DIDAKTIK TIZIMLAR. Science and innovation, 1(B3), 797-800.

JAMIYATNI AXBOROTLASHTIRISH SHARTLARIDA KADRLAR TAYYORLASHNING TA’LIM MAZMUNIGA QO‘YADIGAN TALABLARI VA MUAMMOLARI

Tishlikov Sultonjon Abduraimovich
t.f.b.f.d (PhD)., kafedra mudiri
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada jamiyatni axborotlashtirish sharoitida iqtisodiyot va jamiyat hayotini raqamli o‘zgartirish muammolarini hal qilishda kadrlar tayyorlash va ularni o‘z kasbiy faoliyatida raqamli axborot texnologiyalardan foydalanish sohasida ma’lum kompetensiyalarga ega bo‘lishliklari borasidagi talablar va muammolarga to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek, birinchi navbatda, raqamli texnologiyalar va axborot resurslarining jamiyat va har

bir inson hayotiga jadal kirib borishi, jamiyatni axborotlashtirish va hayotni raqamlashtirishning jadalligi jamiyat rivojlanishida ba’zi bir noaniqliklarni va shunga mos ravishda ta’lim tizimi mazmuniga, professor-o‘qituvchilarga qo‘yiladigan talablar hamda muammolarni aniqlahga bag‘ishlangan.

Tayanch so‘zlar: simulyatorlar, virtual, raqamli kontent, raqamli dunyo, tabiiy makon, kontseptual, kompetensiya.

Abstract: This article focuses on the requirements and problems of training personnel to solve the problems of digital transformation of the economy and social life in the context of the informatization of society and the availability of certain competencies in the use of digital information technologies in their professional activities. Also, first of all, the rapid penetration of digital technologies and information resources into society and the life of every person, the speed of the information society and the digitalization of life create certain uncertainties in the development of society and, accordingly, in the content of the education system in the hands of professors and teachers. It is dedicated to identifying requirements and problems.

Keywords: Simulators, virtual, digital content, digital world, natural space, conceptual, competence.

Kelajak avlodni jismonan sog‘lom, intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, qat’iy hayotiy pozitsiyaga ega, Vatanga sodiq qilib tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish masalalari 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida muhim vazifalar sifatida belgilangan.

Mamlakatimizda ta’lim sohasida uzoqni ko‘zlab olib borayotgan islohotlari bu yo‘nalishda oqilona qadam tashlanganligi va strategiyani to‘g‘ri belgilanganligini isbotlab bermoqda.

XXI asr jamiyatni axborotlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) inson hayotining barcha jabhalariga kirib borish asridir. Zamonaviylik nafaqat fan va ishlab chiqarishdagi tez o‘zgarishlar, balki inson dunyoqarashidagi quyidagi tub o‘zgarishlar bilan ham ajralib turadi:

- raqamli texnologiyalar yordamida axborot va uni qayta ishlashning inson hayoti uchun ahamiyati haqida xabardorlikni oshirish;
- real va raqamli dunyo, tabiiy makon va raqamli muhit yaxlitlik, birlikda qabul qilinadi;
- shaxsning to‘g‘ridan-to‘g‘ri («raqamli bo‘lmagan») aloqaga bo‘lgan ehtiyoji tan olinadi.

Zamonaviylikning o‘ziga xos xususiyatlari professor-o‘qituvchilardan o‘quvchi-yoshlarni jamiyat hayotiga tayyorlash muammolarini samarali hal etishning asosi sifatida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lishni va tezda takomillashtirishni talab qiladi. Zamonaviy professor-o‘qituvchi - «jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi» ni bajaruvchi mutaxassis sifatida ta’lim tizimi oldida turgan asosiy vazifani - ta’lim jarayonini sifatli ta’minlashni hal qilishga chaqiriladi.Natijada, axborot jamiyatining zamonaviy va istiqbolli ehtiyojlariga javob beradigan uzluksiz kasbiy-pedagogik ta’lim mazmuniga qo‘yiladigan talablarni aniqlash muammosi paydo bo‘ladi.

Professor-o‘qituvchilar malakasini oshirish mazmunini, shuningdek, pedagog kadrlar malakasini oshirish mazmunini loyihalashda jamiyatni axborotlashtirish va ta’limni raqamli

o‘zgartirishning barcha jihatlari va omillari, raqamli ta’lim resurslari va AKT imkoniyatlari iloji boricha hisobga olinishi kerak. Ma’lumki, o‘qituvchining kasbiy faoliyatining mazmuni, shuningdek, umumiy va kasbiy ta’lim mazmunini ham ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlarini ham belgilaydi.

Ta’lim nafaqat shoshilinch, balki uzoq muddatli vazifalarni ham hal qilishga qaratilgan. «... kelajakning bashorat qilingan va mumkin bo‘lgan stsenariylari doirasida bizning harakatimiz yo‘nalishini aniqlashda insoniyat va sayyoramizni yanada rivojlantirish uchun afzal variantni tanlashda muhim rol o‘ynaydi» [1, 2-b.] (YUNESKO. “Ta’limni rivojlantirish istiqbollarini kontseptual tushunish va belgilash”).

Iqtisodiyot va jamiyat hayotini raqamli o‘zgartirish muammolarini hal qilishda kadrlar tayyorlash tizimi muammosini hal qilish quyidagilarni nazarda tutadi:

- raqamli ta’lim resurslarini loyihalash va o‘zlashtirish tajribasini hamda raqamli savodxonlikning boshqa komponentlarini shakllantirish bo‘yicha raqamli ta’lim xizmatlarini joriy etish;
- ta’lim muassasalarida elektron ta’lim muhitidan, jumladan, o‘quvchilar va o‘qituvchilar uchun turli raqamli xizmatlardan foydalanishni faollashtirish;
- raqamli kontentni (jumladan, ўқув адабиётлар, simulyatorlar, virtual o‘quv kontentlar va x.k.), zamonaviy raqamli таълимда qo‘llaniladigan mazmunli raqamli echimlarni, o‘qituvchilarni tayyorlash dasturlarida professional faoliyatda katta ma’lumotlardan foydalanish vositalarini kiritish;
- zamonaviy таълим тизими uchun texnologik va mazmunli raqamli echimlar bo‘yicha o‘qituvchilar - dizaynerlarni tayyorlashga qaratilgan yangi magistrlik dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish.
- professor-o‘qituvchilar malakasini oshirish sifati monitoringini o‘tkazib borish;
- talabalarga o‘qish davrida ta’lim sohasida qo‘shimcha malaka olish imkonini beruvchi ta’lim dasturlarini (ta’lim dasturlari modullarini) ishlab chiqish va amalga oshirish;
- pedagog kadrlar tayyorlash dasturlari negizida shartnoma shartlari asosida talabalarni maqsadli tayyorlash bo‘yicha o‘qishga qabul qilishni amalga oshirish.

Bugungi kunda tadbirkorlik, ishlab chiqarish va ta’limning ijtimoiy hamkorligini har tomonlama kengaytirish va rivojlantirish zarur. Bu esa o‘z navbatida ishlab chiqilayotgan davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, o‘quv rejalari va h.k. larni tayyorlashda ishlab chiqarish va biznesning real ehtiyojlarini inobatga olinishini taqozo etadi. Shunda ta’lim muassasalari bilan ish beruvchilar o‘rtasida hamkorlik masalalari samaradorlik sifati har tomonlama yanada oshadi va mustahkamlanadi.

Jamiyatni axborotlashtirish sharoitida ushbu muammoni hal qilish raqamli ta’lim resurslari va AKT dan foydalangan holda o‘quv jarayonini tashkil etish bilan bog‘liq bo‘lib, bu talabalar tomonidan talab qilinadigan ta’lim natijalariga erishishni ta’minlash, shu jumladan, talabalarda axborot madaniyatini shakllantirish imkonini beradi.

Yoshlar har qanday zamonaviy texnikani boshqarishga, zamonaviy ishlab chiqarishda ishlashga tayyor. Shunga qaramay, vaziyat tubdan o‘zgarishni talab qiladi, aks holda ish beruvchilar bitiruvchilarning umumiy massasini, jumladan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida o‘qitishning sust darajasidan shikoyat qilishda davom etadilar. Shu bois, information texnologiyalar (IT) sohasida mutaxassislar tayyorlashni takomillashtirish

muammosini tor doirada ko‘rib chiqish mumkin emas, ta’lim muassasalarining barcha bitiruvchilari o‘z kasbiy faoliyatida AKT vositalaridan foydalanish sohasida ma’lum kompetensiyalarga ega bo‘lishlari zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 октябрдаги ПФ-6079-сон “Рақамли ўзбекистон-2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Фармони // Халқ сўзи. – Тошкент, 2020 й. 6 октябр.

2. Mirziyoyev SH.M. “Elektron hukumat” tizimi doirasida axborotkommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish sifatini yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”. T.: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-maydagi PQ-4328-son qarori.

3. Ходжиев М.Т. Инновацион таълим муҳитида рақамли технологиялардан фойдаланиш истиқболлари.//”Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektni rivojlantirishning zamonaviy holati va istiqbollari” mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami – Guliston: Universitet, 2022 y. 4-6 bet

4. Тишликов С.А. Технология обнаружения и исправления ошибок в текстах электронных документах директивных органов.//”Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektni rivojlantirishning zamonaviy holati va istiqbollari” mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami – Guliston: Universitet, 2022 y. 44-48 bet

5. Пустовойтов В.Н., Корнейков Е.Н., Николаева Л.В. Требования к содержанию непрерывного профессионально-педагогического образования в условиях информатизации общества.// Современные проблемы науки и образования. – 2022. – № 2.

TA’LIM TIZIMIDA SMART TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Irsaliyev Furqatjon Sherali o‘g‘li

Guliston davlat universiteti, Amaliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi o‘qituvchisi

f-irsaliyev-2023@gmail.com

Abstract: The article describes the origin, role and importance of SMART technology in society. It describes the origin of the word SMART, the meaning of the word and the role of new technologies in the development of society and the importance of learning in the learning process. The content and meaning of the letters that make up the word SMART are expressed in text using scientific sources.

Keywords: technology, SMART, information technology, traditional education, e-learning, smart learning, learning content, learning purpose, learning dimension.

XXI asrning boshlanishi bilan zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari inson hayotining ajralmas qismiga aylandi. Bugungi kunda mobil telefon, kompyuter va internet zamonaviy jamiyatdagi odamlarning faolityatida qo‘llaniladigan asosiy vositalar qatoriga kiritildi.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ana'naviy va elektron ta'limning uyg'unlashishi natijasida SMART-ta'lim (SMART-education, aqlli-ta'lim) deb nomlangan ta'lim paydo bo'ldi.

Hozirgi vaqtda nutqimizda "Aqlli universitet", "Aqlli uy", "Aqlli shahar", "Aqlli qishloq", "Aqlli tashxis", "Aqlli ta'lim", "Aqlli texnologiya", "Aqlli iqtisod", "Aqlli tibiyot", "Aqlli avtomobillar", "Aqlli televizorlar", "Aqlli hayot", "Aqlli dunyo" kabi ko'pgina yangi so'zlar uchramoqda.

Kuzatishimizning natijalariga ko'ra rivojlangan xorijiy mamlakatlarda, xususan, AQShda yaqin o'n yillikda SMART - ta'lim doirasida ta'limda katta inqilob qilish mo'ljallanmoqda, Evropada SMART - ta'lim tamoyilida "Yagona Evropa universiteti"ni shakllantirish mo'ljallanmoqda. Niderlandiyada uy haroratini mo'ta'dillashtiradigan o'z o'qi atrofida aylanadigan "Aqlli uy" qurildi va ishlatilmoqda. Respublikamizda SMART texnologiyalar asosida Toshkent shahrida "Sity"lar qurilmoqda va unda quriladigan uylar "Aqlli uy" nomini olishga yo'naltirilmoqda. Shuningdek, Samarqand shahrida "SMART muzey" tashkil qilindi va ishga tushirildi.

"Aqlli jamiyat" atamasi jamiyatning yangi sifati bo'lib, unda odamlar tomonidan tayyorlangan texnik vositalar, xizmatlar va internetdan birgalikda foydalanish, yangi samara: ijtimoiy, iqtisodiy va yaxshi hayot uchun boshqa imkoniyatlar oladigan sub'ektlarning o'zaro ta'sirida sifatli o'zgarishlarga olib keladi.

SMART so'zi ingliz tilidagi bir nechta so'zlarning bosh harflaridan hosil qilingan bo'lib, o'zbek tilida aqlli, aql-idrokli, texnologik kabi ma'nolarni bildiradi. Bu qisqartma so'zni dastlab 1954 yili Avstriyadan chiqqan amerikalik olim, iqtisodchi, publitsist, pedagog, XX asr menejment nazariyachilaridan biri Piter Ferdinand Druker (1909-2005) kiritgan. So'ngra 1965 yili Paul J Meyer, keyinchalik esa 1981 yili George T. Doran o'z ilmiy ishlarida qo'llaganlar [1].

SMART - menejment va loyihaviy boshqaruvda maqsadni aniqlash va masalalarni qo'yish uchun foydalaniladigan mnemonik abbreviaturadir. Mnemónika so'zi (qad.grets. μνημονικόν - yodlash san'ati) mnemotéxnika shaklda qo'llanilib, zarur axborotlarni yodlashni engillashtiradigan va aloqa(assotsiatsiya)lar tashkil etish yo'li bilan, abstrakt ob'ekt va dalillarni vizual, audial tushuncha va ifodalashga almashtirish orqali xotira hajmini ko'paytiradigan maxsus usul va yo'llar to'plamidir. SMART quyidagi so'zlarning bosh harflaridan tashkil topgan:

S – specific – aniq. Maqsad masimal aniq bo'lishi va Siz hamda atrofdagilar tomonidan bir xil tushunilishi lozim. SMART texnologiyasi bo'yicha u: Bevosita nima qilinishi kerak? Qachon? Qanday miqdoriy ko'rsatgichlarda? kabi savollarga javob berishni ko'zda tutadi.

M – measurable – o'lchovli. Siz va maqsadga erishishni topshirgan kishilar, maqsad erishilganligi aniq bo'ladigan mezonlarni tushunishlari kerak. SMART texnologiyasi shaxsni, u erishiladigan natijalarda o'zining foydasini ko'radigan darajada motivatsiya qiladi.

A - achievable, ambitious, agresive, attractive – erishiladigan, ehtirosli, tajovuzkor, jozibador.

Achievable – erishiladigan. Texnologiyaning bunday mezoni ko'proq yollangan (taklif etilgan, jalb etilgan mutaxassis) xodimlarga to'g'ri keladi. Mutaxassislarga maqsadni uzatadi, lekin ularning xarakatlari egallagan lavozimlari doirasida chegaralangan.

Ambitious - ehtirosli. SMART texnologiyaning ushbu talqin qilinishi tashkilotning TOP-menejer (ish egasi, yaratuvchisi va mafkuraviy rahbar yoki yollangan menejeri – yollangan malakali boshqaruvchi)lari uchundir. Ular avvalgidek egasining ixtiyori bilan chegaralangan bo‘lsalarda, lekin endi loyiha doirasida fikrlaydilar. Shuning uchun, ularning maqsadlari katta murakkablikka egadir, lekin har qalay bu maqsad texnologiya doirasida erishiladigandir.

Aggressive – tajovuzkor. SMART texnologiyasi bo‘yicha maqsadga erishilganlikni baholash mezoni tadbirkorlar uchundir. Maqsad, atrofdigilarning fikri bo‘yicha sog‘lom ma’no doirasidan chiqib ketganda, egasi natijaga erishish uchun barcha harakatlarni amalga oshiradi.

Attractive – jozibador. Yakuniy natija nafaqat egasiga, balki maqsadlarga erishish uchun topshirilgan barcha shaxs(mutaxassis va xodim)larga ham erishish istiqbollarini qamrab olishi kerak.

SMART texnologiyasi rahbar yordamchilari tomonidan ham xodimlarni boshqarish va ularga vazifalar qo‘yilishida ham ishlatiladi. Shu sababali, ular maqsadga erishishga shaxsan qiziqishlari uchun, yakuniy natijani xodimlarning motivatsiyasiga bog‘lash kerak.

R – relevant, resours – muvofiq, resurs. Relevant – muvofiq, ushbu vaziyatga mos .

SMART - maqsad, ushbu vaziyatga mos bo‘lishi lozim. U Sizning vazifangiz qo‘shilib ketmasligi va boshqa maqsadlar hamda ustuvorliklarning muvozanatiga xalaqit qilmasligi lozim [2].

Barcha masalalar bosqichlar va kichik masalalarga ajratilishi kerak.

Ta’limdagi eng katta xato amalga oshiriladigan masalani bir yilga qo‘yib, har chorakka va kundalik harakat rejalarini tuzmaslikdir. Agar shunday rejalar tuzilib ish olib borilsa, Siz maqsadga erishish yo‘lini yaxshiroq tushunasiz. Bu qo‘yilgan muammoni hal etishda unga qanday yo‘l bilan erishishingizni aniq tushunishingiz muhim.

Ko‘rinib turibdiki, SMART texnologiyasining ushbu toifasi (mezoni) ham shaxsni boshqarish bilan aloqador.

Resource – resurs. SMART texnologiyasi hozirda Sizda mavjud bo‘lgan resurslar (shaxs, mablag‘, vaqt)ni haqqoniy baholashga imkoniyat beradi. Ta’limdagi hususiy xatolaridan biri – bir kishiga turli yo‘nalishdagi masalalarni topshirish, ya’ni turli mutaxassislar jamoasi o‘rniga barcha yo‘nalishlardagi ishlarni bir kishi olib borishidir.

T – time bound – vaqt bo‘yicha chegaralar. SMART texnologiya ixtiyoriy vaqt bo‘yicha maqsadni chegaralash sharti bilan qo‘yiladi. Siz maqsadni bajarilish vaqtini aniq qo‘yishingiz yoki aniq bir davrga bog‘lashingiz mumkin. Shuni yodda tutish lozim: Muddatsiz maqsad bajarilmaydi [3].

SMART maqsadlarni qo‘yishda inson ularni qimmatliligini, zarurligini sezishi lozim. Smart maqsadlarni to‘g‘ri qo‘yish texnologiyasi qo‘yilgan maqsadlarni dolzarbligini, unga erishish usullarini, erishilgan natijalarni o‘lchash mumkinligini va aniqlilikni hisobga olishni talab etadi. Ahamiyatli maqsadni qo‘yishda Qo‘yilgan maqsadni echish maqsadga erishishda qanday foyda keltiradi? degan savol yordam beradi [4].

Shunday qilib, «SMART» – bu atrof muhit bilan o‘zaro ta’sirda namoyon bo‘ladigan sistema yoki jarayonni hossasidir va qobiliyati bilan sistema yoki jarayonga: tashqi muhitdagi o‘zgarishga tez javob berish; o‘zgarish qilinayotgan shartlarga moslashish; mustaqil rivojlanish va o‘zini-o‘zi nazorat qilish; natijaga samarali erishishga imkoniyat beradi.

«SMART»ning tayanch xossasi atrof-muhit bilan o‘zaro ta’sir etish va unga moslashish qobiliyatidir. Uning ushbu xususiyati mustaqil qiymatga ega va shahar, universitet, ta’lim, texnologiya, jamiyat va ko‘pgina boshqa kategoriyalarga qo‘llanishi mumkin.

“Aqlli ta’lim” – bu yangi ta’lim tizimining asosini tashkil etadigan shunday ta’lim paradigmasi bo‘lib, u aqlli axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali ta’lim jarayonini mos ravishda amalga oshirishni ko‘zda tutadi. Aqliy ta’lim paradigmasini amalga oshirilishi o‘zgaruvchan ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik muhit bilan egiluvchan va moslanuvchan ta’sir o‘tkazish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va kompetentlikni olish uchun o‘qitish va ta’lim jarayonini shaklantirishga qaratilganligini belgilash maqsadga muvofiqdir. Ushbu komponentalarga aqlli ta’lim o‘lchovlari deb nom berilgan. Aqlli ta’lim o‘lchovlari qatoriga: texnologik, tashkiliy, pedagogik kabi uchta o‘lchovni kiritish mumkin.

Smart – ta’lim tizimidan: kunduzgi ta’lim tizimida – talabalarning mustaql ishlarini sifatli va samarali tashkil etishda; masofali o‘qitishda – ishlayotgan talabalarga bilim berishda; mutaxassislarning malakalarini oshirishda; aholining umumiy norasmiy ta’lim tizimida muvaffaqiyatli foydalanilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abduqodirov A.A. Smart-texnologiyasiga oid tushunchalar va uning asosiy tamoyillari. G‘ Axborot ta’lim makonini takomillashtirishda axborot resurslari va texnologiyalari integratsiyasi. Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Toshkent, TDPU. 2019. - B.9-13.

2. Abduqodirov A.A. SMART texnologiyasi va undan ta’limda foydalanish imkoniyatlari. «O‘quv jarayonida axborot - kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning dolzarb muammolari» mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari to‘plami. Guliston, GulDU. 2019. - B.4-9.

3. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: “Universitet”, 2019. - 232 b.

4. Тихомиров В.П. Мир на пути Смарт Едусатион: новўе возможности для развития ҒҒ Открўтое образование. 2011. - № 3. - С.22-28.

O‘QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHGA YO‘NALTIRILGAN MEDIATA’LIM

Bustonova Iroda G‘ulomovna
Guliston davlat universiteti magistranti
irodagulomovna@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o‘quv jarayonini tashkil etishga yonaltirilgan mediata’lim resurslarini tashkil etish bo‘yicha ishlar olib borildi. Mediata’lim resurslarini tashkil etish uchun yangi tushuncha va konikmalar shakllantirildi.

Tayanch so‘zlar: Mediata’lim, Media savodxonlik, Mediamadaniyat, Mediamatn.

Abstract: In the article, work was carried out on the organization of media education resources aimed at the organization of the educational process. New concepts and skills were formed for the organization of media education resources.

Keywords: Media education, Media literacy, Media culture, Media text.

Insoniyat paydo bo‘lishi bilan axborot almashish uchun mediani yaratdi. Masalan, tarixiy manbalarda axborot almashish uchun ovoz yoki yorug‘likdan foydalanilgani haqida ko‘p marta yozilgan. Keyinchalik tepaliklar va cho‘qqilarda yoqiladigan gulxanlar orqali aloqa bog‘langan. Medianing ilk turlari ancha oldin paydo bo‘lganiga qaramay, faqatgina XX asrning 50-60 yillaridagina media alohida tadqiqot ob’ekti sifatida tadqiqotchilarning e’tiborini tortdi.

Medialoglar media va mediatexnologiyalarni o‘rganib chiqib, ularni shartli ravishda 5 turga bo‘ldilar.

1. Dastlabki media – yozuv.
2. Bosma media – bosma nashrlar, litografiya, fotografiya.
3. Elektrik media – telegraf, telefon, ovozli yozuv.
4. Mass-media – kinematograf, televidenie.
5. Raqamli media – kompyuter, Internet.

“Media” – lotincha “media” so‘zidan olingan bo‘lib, “vosita”, “vositachi” yanada aniqrog‘i “ommaviy axborot vositalari” degan ma’noni anglatadi. Media uzluksiz ta’lim jarayonini vizual materiallar bilan boyitishga, darsning sifatli o‘tilishi va o‘quvchi-talabalar tomonidan o‘zlashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu bilan birga, modem, foto, video kompyutertexnologiyalari, Internet bilan do‘stlashish, bilimlarni kengaytirish imkonini yaratadi. Lekin media yaxshilik bilan bir qatorda yovuzlikka ham xizmat qilishga qodir. Bugun “o‘rgimchak odam”ga havas qilib, 12 qavatdan o‘zini pastga otgan bolalar, reklamalarda berilayotgan barcha axborotlarga ishonuvchi shaxslar, yot g‘oyalarga ergashib ketayotgan kimsalar bor.

1996-1997 yillarda YuNESKO tomonidan 5000 nafar 12 yoshli bolalar o‘rtasida o‘tkazilgan sotsiologik so‘rovnomada ularning 97 foizi bo‘sh vaqtining asosiy qismini (o‘rtacha hisobda kuniga 3 soatini) televizor qarshisida behuda ishlarga sarflashi ma’lum bo‘lgan. A. Avloniy nomidagi XTXQTMOMI katta ilmiy xodimi, izlanuvchisi N.Rustamovaning «Uzluksiz ta’lim tizimiga mediata’limni tatbiq etish – dolzarb pedagogik muammo sifatida” maqolasida berilishicha, “Hozirgi zamon bolasining OAV bilan bu qadar bog‘liqligi pedagogika va psixologiya nuqtai nazaridan uning uzatilayotgan axborotlarni tahlilsiz qabul qilishiga olib keladi”. Bu hali muammoning hammasi emas. Ta’lim jarayonida zararli ta’sirlar tarbiya va hayot o‘rtasida qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, o‘qitilayotgan va tashqaridan qabul qilinayotganaxborotlarning bir-biriga mos kelmasligi jarayonni ikkiga ajratib yuboradi. 1982 yilda qabul qilingan YuNESKO deklaratsiyasida “bolalar va kattalarning uch tizim (verbal, vizual va audiovizual) bo‘yicha savodxonlikka ega bo‘lishlari shart” ekanligi ta’kidlab o‘tilganini hisobga olsak, mazkur jarayonda bu uch omil bir-birini media ta’lim orqali to‘ldirishi mumkinligiga amin bo‘lamiz. Buning natijasida ta’lim oluvchilarda media madaniyatni shakllantirish mumkin.

Media madaniyat – shaxs madaniyatining tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, uning ommaviy axborot vositalari bilan o‘zaro aloqasini boshqaradi (L.M.Bajenova). Ommaviy axborot vositasi esa sub’ekt sifatida pedagogikaning insonga ko‘p tomonlama ta’sir etuvchi ijtimoiy pedagogik tizimidir(I.A.Donets)

Mediata’lim dunyoning istalgan davlati fuqarosining erkin fikrlay olishi va axborot qabul qilishi huquqining ajralmas qismi bo‘lib, u demokratiyani mustahkamlovchi vositadir. Media ta’lim barcha mamlakatlarning milliy ta’lim tizimi rejalariga, shu bilan birga, nodavlat,

qo‘shimcha va hayotiy ta’limga kiritilishi lozim”[97]Ushbu hujjat asosida hozirgi kungacha dunyoning AQSh, Avstraliya, Rossiya va boshqa o‘n ikki davlatida mediata’lim majburiy fan sifatida o‘qitilmoqda.

O‘zbekiston uzluksiz ta’lim tizimida esa mediata’limdan foydalanish samaradorligini oshirishga maktabgacha ta’lim muassasasi – maktab – litsey, kasb-hunar kolleji, shuningdek, oliy o‘quv yurtlarida e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Bunda biz qanday natijalarga erishishimiz mumkin.

1. Maktabgacha ta’lim muassasasida:

21. Bolaning yoshi va rivojlanishidan kelib chiqib, mediani turlarga ajratishga o‘rgatish:

A) Verbal – ko‘rish va kuzatish: turli multfilmlar, bolalar uchun dasturlar va ko‘rsatuvlarning asl mohiyatini tushuntirish;

B) Noverbal – eshitayotgan axborotlari: ertak, afsona, hikoya va she’rlarining mazmunini sharhlash;

V) Audiovizual – radiodasturlar, ovozli yozib olingan disklardagi ma’lumotlarni bolalarga tushunarli tarzda, real hayot bilan bog‘lab sharhlab berish.[98]

– ushbu media turlariga mansub axborotlarni tarbiyaviy ahamiyatini to‘laligicha, soddalashtirilgan holda bola onggiga etkazish, eng muhimi bolani real hayot va vizual olamning farqini anglashga o‘rgatish zarur.

2. Boshlang‘ich va o‘rta (5-6) sinflarda:

– media shakllari va vositalarini tanlay olish(masalan, fotografiya, rasmlar, jurnal illyustratsiyalarini tanlash va farqlash);

22. Vizual matn yoki qisqa syujet rejasini tuzish va aniqlash (fotografiya, video, komiks, ertak, kompyuter grafikasi va h.k)

23. O‘z medialoyihasi taqdimotini tayyorlash va taqdim etish.[99]

3. Maktabning yuqori sinflarida:

– surat asosida turli syujetlar yaratish(surat shakli va elementlarini o‘zgartirgan holda);

24. Mavjud mediashakllardan foydalanish yuzasidan qarorlar qabul qilish (fotografiya, video, matbuot va h.k), o‘z qarorlarini muhokama qilish va asoslab berish;

25. O‘z medialoyihasini bajarish va taqdim etish.

4. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida:

– Maxsus matnlar va”xabarlar” jo‘natish shakllari va texnologiyalaridan foydalanish asosida tajribalar o‘tkazish;

– Mediamatnlar tuzish va rejalashtirishda turli texnikadan foydalanish, natijani aniq va tanqidiy tahlil qilish;

– Maxsus auditoriyaga mo‘ljallangan mediamahsulotlarni o‘sha auditoriya qanday qabul qilishini oldindan ko‘ra olgan holda yarata olish;

– O‘z media loyihasini bajarish va taqdim etish.

Bunday natijalarga erishgandan so‘ng oliy o‘quv yurtlariga qadam qo‘ygan sobiq o‘quvchilar murakkab media mahsulotlarni ajratish, ularning qay maqsadda va nima sababli tarqatilayotganini to‘g‘ri anglash hamda axborotlarga oqilona yondashish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Media matn yarata olgan bola, o‘quvchi unga tanqidiy qarash bilan muomala qila oladi. Eng asosiysi, ular media madaniy immunitetga ega bo‘ladi. Ta’lim oluvchilarda tarkib topgan media madaniyat esa ma’naviyatkushandasi bo‘lmish ma’naviy tahdidlar, axborot hurujlariga qarshi kurashishda milliy g‘oyaning asosiy tayanchi bo‘lishi shubhasiz. Menimcha bu jurnalistik ta’limni ham yangi sifat bosqichiga olib chiqadi Qolaversa, jurnalistika taraqqiyotining tezlashuviga xizmat qiladi.

Amerika media pedagogi Debora Leveranz mediata’lim jarayonida maktab o‘quvchilari egallashi lozim bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarga qo‘yiluvchi talablarni tizimlashtirgan. Amerika va Rossiya olimlarining tajribalari va tadqiqotlari tahlilidan ma’lum bo‘lishicha, mediata’lim berishda bir necha usullar mavjud.

Bilim olish manbasiga ko‘ra: og‘zaki (ma’ruza, hikoya, suhbat, tushuntirish, muhokama), ko‘rgazmali (mediamatnlar illyustratsiyasi va demonstratsiyasi) va amaliy (mediamateriallar yuzasidan turli vazifalarni amaliy bajarish).

Tushunish darajasiga ko‘ra: illyustrativ-tushuntirish orqali (o‘qituvchi tomonidan media to‘g‘risida axborotlar berilishi va auditoriya tomonidan mazkuraxborotlarning qabul qilinishi va tushuntirilishi), reproduktiv(o‘qituvchining media yuzasidan o‘quvchilarga turli vazifalar berishi), muammoli(“tanqidiy fikrlash”ni rivojlantirish, qisman izlanish, tadqiqiy jihatdan mediamatnlarni muammoli tahlil qilish).

Bularning asosiylari quyidagilar:

1.O‘quvchilar nashriy, vizual va elektron mediadan turli maqsadlarda foydalana olishlari;

2.Mediata’limga oid atamalarni bilishi;

3.Barcha medialar ma’lum bir “xabarlarni” etkazishga mo‘ljallanganligini anglashlari;

4.O‘quvchilar mediamatnlarni tarixiy, ijtimoiy va madaniy nuqtai nazardan auditoriya va mediamatn o‘rtasidagi munosabatni tushungan holda tanqidiy tahlil qila olishlari;

5.Olgan bilimlariga tayanib, turli xarakterdagi mediamatnlarni yarata olishlari va o‘z medialoyihalari va boshqalarning mediamatnlarni muhokama qila olishlari kabilardir.

A. Avloniy nomidagi XTXQTMOMI katta ilmiy xodim izlanuvchisi N.Rustamova “Mediata’limning rivojlanish tarixi va uzluksiz ta’limda qo‘llash imkoniyatlari” maqolasida O‘zbekiston uzluksiz ta’lim tizimida mediata’limdan foydalanish samaradorligini maktabgacha ta’lim muassasasi – maktab, akademik litsey, kasb-hunar kollejida, keyinchalik oliy o‘quv yurtlarida o‘qitish orqali amalga oshirish mumkin deya hisoblaydi[100]. Xususan:

1. Maktabgacha ta’lim bosqichida bolalar:

1.Mediadan axborot va dam olish (ko‘ngil ochish) uchun foydalanish;

2.Mediani eng sodda tadqiqot ishini bajarish uchun qo‘llash;

3.Mediadan o‘qish-o‘rganishda foydalanish;

4.Mediani mediamatn tili hamda bir necha shakllarini baholash uchun qo‘llash(yangilik, animatsiya, reklama, drama va b.)

5.Media uskunalarning eng muhim qismlari qanday nomlanishi (atamalari)ni bilish (kamera, proektor, kompyuter, slayd va b.), ushbu uskunalar ko‘magida asosiy operatsiyalarni amalga oshira olish;

6.Media matnning qismlarini ajrata olish (masalan, kadrlarni);

7.Media kasbning asosiy turlarini bilish(jurnalist, rejissyor, operator va b.)

8.Media matnda etkazilayotgan xabarni qisman va to‘liq aniqlay olish;

9.Media matndagi syujet bog‘lanishi va echimini tushunish hamda tushuntirib berish;

10.Syujetdagi so‘zlar va ovozlarning rolini anglash (masalan, reklamadagi);

11.Media shakllari va vositalarini tanlay olish (masalan, fotografiya, rasmlar, jurnallar ilyustratsiyalarini tanlash va farqlash);

12.Vizual matn yoki qisqa syujet rejasini tuzish va aniqlay olish (fotografiya, video, komiks, ertak, kompyuter grafikasi va h.k.);

13.O‘z media loyihasi taqdimotini tayyorlash va taqdim etish ko‘nikmalarini egallashi zarur.

2. Umumiy o‘rta ta’lim bosqichida o‘quvchilar:

1.Mediadan keng doirada axborot olish, ko‘ngil ochish, aloqa bog‘lash maqsadida foydalanish;

2.Media resurslardan savol va muammolarni aniqlash, tadqiqetish, taqdimot uchun foydalanish;

3.Mediadan biror loyihani amalga oshirishda birlamchi va ikkilamchi resurslarni izlab topish (mediateka, elektron kutubxonaga murojaat qilish)da foydalanish;

4.Mediadan mediamatnlar tili va bir necha shakllari, janrlari va toifalarini baholashda foydalanish;

5.Audio vizual matnlar, media tili bilan bog‘liq savollarni identifikatsiyalash, muhokama qilish va ularni “o‘qish” (masalan, rakurs, reja, rang, ovoz va h.k);

6.Mediamatnlarni yaratish va tarqatish bilan bog‘liq holda, ularning asosiy funktsiyalarini tasvirlab bera olish;

7.Syujet qurilishi usullarini aniqlash;

8.Bir necha syujetlarni tahlil qilish;

9.Mediamatnning asosiy g‘oyalariga tegishli qismlari yuzasidan savollar berish va o‘z fikrini bildirish (masalan, aniqlik, hissiylik va b.)

10.Media matnning qismlari qanday qilib ishning umumiy ko‘rinishini yuzaga keltirishga yordam berishini tasvirlab bera olish;

11.Media matnning janri va turi spetsifikasini tushunish (masalan, reklama, teleshou, yangilik kabi);

12.Media matndagi syujet asosida qahramonlar xatti-harakatlarining sabablari, epizodlar, hodisalar ierarxiyasi kabilarni tuzish;

13.Media matn muallifi ilgari surgan g‘oyalar, u yoki bu tuyg‘ularni tahlil qilish;

14.Media matnning asosiy g‘oyasi turli element (qism) larning kombinatsiyasi orqali berilishini tushunish (masalan, ovoz, kadr, voqealar rivoji);
15.Gender, ijtimoiy kasbiy turli “madaniy maydonlar”ga asoslangan mediamatnlarni solishtirish;
16.Bir surat asosida turli syujetlarni yaratish (suratlarning shakli va elementlarini o‘zgartirgan holda);
17.Mavjud media shakllardan foydalanish yuzasidan qarorlar qabul qilish (fotografiya, video, matbuot va hokazo), o‘z qarorlarini muhokama qilish va asoslab berish;
18.o‘z medialoyihasini asoslab berish;
19.o‘z medialoyihasini bajarish, taqdim etish, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishlari kerak

3. O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi bosqichidagi o‘quvchilar:
1.Media matnlarning katta spektrdagi shakllarini tanlash va o‘z qarorlarining sabablarini asoslab berish;
2.Muammolar va savollarni aniqlash, tadqiq etish va taqdimot qilishda media resurslardan foydalanish;
3.Ma’lum bir loyihani yaratish va tatbiq etish uchun ma’lumotlar bazasi (mediateka, elektron kutubxona)ga kira olish, loyiha uchun ma’lumotlar topish va eng maqbulini tanlash;
4.Mediadan keng doiradagi mediamatnlar tili, shakllari, janr va toifalarini baholashda foydalanish;
5.“Montaj”, muharrir ishi kabi murakkab media tili bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni muhokama va identifikatsiya qilish, ularni “o‘qish”;
6.Medianing marketing, press-maket, siyosiy kompaniyalar kabi yaratuvchilarining asosiy vazifalarini tasvirlab bera olish;
7.Maxsus matnlar va “xabarlar” jo‘natish shakllari va texnologiyalaridan foydalanish asosida tajribalar o‘tkazish;
8.Mediamatnlar tuzish va rejalashtirishda turli texnikalardan foydalanish, natijani e’tibor bilan aniq va tanqidiy tahlil etish;
9.Maxsus auditoriyaga mo‘ljallangan mediamahsulotlarni o‘sha auditoriya qanday qabul qilishini oldindan ko‘ra bilgan holda yaratish;
10.O‘z medialoyihasini bajarish va taqdim etish ko‘nikma va malakalariga ega bo‘lishi kerak.

4. Oliy ta’limda bakalavr va magistrlar:
1.Kursning asosiy tushunchalari, zamonaviy texnik vositalari, ularning turlari xarakteristikasi, funktsiyalari;
2.Mediakompetentsiya(bilim olish qobiliyati) to‘g‘risidagi asosiy tavsiflar va uni rivojlantirish metodlari;
3.Mediadan o‘quv-tarbiya jarayonida samarali foydalanish;
4.Kelgusi o‘quv, tadqiqot va kasbiy faoliyatda media, mediamahsulotlar va media resurslarni to‘g‘ri qo‘llay bilish;
5.Guruh salohiyati, maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda mediasavodxonlikni shakllantirishning usullari va shakllarini ishlab chiqish, ko‘nikma va malakalariga ham ega bo‘lishlari zarur.

5. Malaka oshirish va qayta tayyorlash tizimida:

1.Tinglovchilarning zamonaviy ta’lim jarayonini axborotlashtirish to‘g‘risidagi tasavvurlarni kengaytirish;

2.Ularda media tushunchasi, uning barcha turlari, ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyatini anglatish;

3.Tinglovchilarga medianing didaktik, pedagogik-psixologik va metodologik jihatdan ta’lim va tarbiyaga ta’sirini bildirish;

4.Ularning turli mediavositalarini ta’lim-tarbiya jarayonida qo‘llash usullarini o‘rganishlariga sharoit yaratish;

5.Tinglovchilarga mediasavodxonlik tushunchasining mohiyatini ochib berish;

6.Ta’limiy mediamahsulotlar va mediaresurslardan ta’lim-tarbiyaviy va tadqiqot masalalarini echishda foydalanish;

7.“Pedagogika” fanining mediapedagogika yo‘nalishi, zamonaviy media va uning turlari, funktsiyalari, ulaning didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlari, pedagogik-psixologik jihatlari, ta’lim sohasidagi shakllari va usullarini bilish kabilardir.

Yuqorida keltirilganlar nokasbiy mediata’limning o‘ziga xos xususiyatlaridir. Shu tartibda uzluksiz ta’lim tizimini to‘liq qamrab olgan holda, mediata’limni o‘qitish ta’lim va tarbiya samaradorligini oshirish barobarida jamiyatimizning turli qatlamlariga mansub aholining mediasavodxonligini oshirib, mediaimmunitetini shakllantirishga o‘z hissasini qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyaotlar:

1.Ixtisoslashgan jurnalistika. (ilmiy-ommabop nashr), J.9, -t. “O‘zbekiston” nmiu., 2019. - 784 6.

2. Muratova N,Grizl E, Mirzaxmedova. Jurnalistikada media va axborot savodxonligi. Toshkent: Bakt ria press, 2019. 112 6.

3. Mamatova Yo.Sulaymonova S. O‘zbekistonda media ta’lim istikbollari. – Toshkent. 2013.

4. Землянова Л.М.Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества. М.: Изд – ва МГУ им. Ломоносова, 2001.

5. Irnazarov K.T. Hozirgi zamon jurnalistikasi. – T.: Uz. MU, 2008.

6. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020, pp. 399-400

7. Yuldashev U.A., Xudoyberdiev M.Z., & Axmedov T.B. (2021). O‘quv jarayonining sifatini oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish. //Academic research in educational sciences, 2(3), 1262-1268.

8. Yuldashev U.A.Use of video lesson creative technologies in the process of electronic education // Scientific - Methodical Journal-T 2021

9. Бэзэлгэт К. Ключевые аспекты медиа образование // доклад на Российско - британском семинаре по медиа образованию. – Москва,

1995 – 51с.

10. Федоров А.В., Медиа образование и медиа грамотность. Учебное пособие для вузов. – М. 2007. 178 с

O‘PKA TOMOGRAFIK TASVIRLARIDA SARATON KASALLIGINI TURLARI BO‘YICHA TASNIFLASHNING VEYVLETLARGA ASOSLANGAN KONVOLYUTSION NEYRON TARMOQ MODELI

Zaynidinov Hakimjon Nasriddinovich,
Jurayev Umidjon Sayfullayevich
Texnika fanlari doktori, professor
Guliston davlat universiteti
pingo7520@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada biz o‘pka tasvirlarini ajratib olish va tasniflash uchun veyvlet konvolyutsion neyron tarmog‘i (WCNN) arxitekturasini taklif qilamiz. WCNN modeli o‘pka tasvirini tasniflashning aniqligi va samaradorligini oshirish uchun konvolyutsion neyron tarmoqlari va veyvlet o‘zgartirishlarning kuchli tomonlarini birlashtiradi. Natijalar WCNN modelining o‘pka tasvirlarini tasniflash samaradorligini ko‘rsatadi, bu o‘pka saratoni tashxisi va davolashning aniqligini oshirishi mumkin. Taklif etilayotgan model to‘rtta asosiy bosqichdan, ya’ni dastlabki ishlov berish, xususiyatlarni ajratib olish, tasniflash va vizuallashtirishdan iborat. Oldindan ishlov berishda o‘pka tomografik tasvirlaridan tuz-qalampir shovqinini olib tashlash uchun median filtr qo‘llanildi. Diskret veyvlet o‘zgartirishni amalga oshirish uchun Dobeshi veyvlet o‘zgartirishi qo‘llanilgan. Taklif etilayotgan modelda past darajadagi tafsilotlarni olib tashlash va tasvirlar hajmini kamaytirish uchun tasvirlarga 3-darajali Dobeshi veyvlet parchalanishi qo‘llanilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, tavsiya etilgan usul 97% aniqlik bilan yaxshi natijalar beradi.

Tayanch so‘zlar: veyvlet, raqamli ishlov berish, neyron tarmoq, chuqur o‘qitish, Dobeshi, konvolyutsion neyron tarmoq, filtrlash, median, tomografik tasvir.

Abstract: In this paper, we propose a wavelet convolutional neural network (WCNN) architecture for lung image extraction and classification. The WCNN model combines the strengths of convolutional neural networks and wavelet transforms to improve the accuracy and efficiency of lung image classification. The results show the effectiveness of the WCNN model in classifying lung images, which can improve the accuracy of lung cancer diagnosis and treatment. The proposed model consists of four main steps, namely pre-processing, feature extraction, classification and visualization. A median filter was used in preprocessing to remove salt-and-pepper noise from lung tomographic images. Dobeshi wavelet transform was used to perform discrete wavelet transform. In the proposed model, 3rd-order Dobeshi wavelet decomposition is applied to images to remove low-level details and reduce image size. The results show that the proposed method gives good results with 97% accuracy.

Keywords: wavelet, digital processing, neural network, deep learning, Dobeshi, convolutional neural network, filtering, median, tomographic image.

Kirish

O‘pka saratoni butun dunyo bo‘ylab saraton bilan bog‘liq o‘limning asosiy sabablaridan biridir. O‘pka saratonini erta aniqlash muvaffaqiyatli davolash va bemorning natijalarini yaxshilash uchun juda muhimdir. Ko‘krak qafasi rentgenogrammasi va kompyuter tomografiyasi

(KT) kabi tibbiy tasvirlash usullari o‘pka saratonini tashxislash va skrining qilish uchun keng qo‘llaniladi. Biroq, bu tasvirlarni to‘g‘ri talqin qilish, hatto tajribali radiologlar uchun ham qiyin. Chuqur o‘rganish modellari, ayniqsa konvolyutsion neyron tarmoqlari (CNN) tasvirlarni tasniflash vazifalari uchun istiqbolli natijalarni ko‘rsatdi. Ushbu maqolada biz o‘pka tasvirlarini ajratib olish va tasniflash uchun veyvlet konvolyutsion neyron tarmog‘i (WCNN) arxitekturasini taklif qilamiz.

Tasvirni qayta ishlashda konvolyutsion tarmoqning birinchi qatlamidagi qirralarni aniqlash foydali bo‘ladi. Xuddi shu chegaralar tasvirning hamma joyida ko‘p yoki kamroq bo‘ladi, shuning uchun butun tasvir bo‘ylab parametrlarni ajratish mantiqan to‘g‘ri bo‘ladi. Ammo ba’zi hollarda parametrlarning bunday global ajralishi istalmagan. Misol uchun, agar biz inson yuzi markazda bo‘lishi uchun kesilgan tasvirlarni qayta ishlayotgan bo‘lsak, unda biz turli nuqtalarda turli xususiyatlarni ajratib ko‘rsatishni xohlaymiz - tarmoqning bir qismi qoshlarni qidirishda yuzning yuqori qismini qayta ishlaydi, boshqa qismi esa yuzlarning pastki qismidagi jag‘ni qidiradi. Konvolyutsiya masshtablash yoki aylanish kabi ba’zi boshqa o‘zgarishlarga nisbatan ekvivariant emas. Bunday o‘zgarishlarni boshqarish uchun boshqa mexanizmlar kerak. Nihoyat, neyron tarmoqlar yordamida qayta ishlanmaydigan ma’lumotlar turlari mavjud bo‘lib, ular qattiq shakldagi matritsaga ko‘paytirish yo‘li bilan aniqlanadi.

Ushbu maqolada biz konvolyutsion neyron tarmog‘i (CNN) va o‘pka tomografik tasnifi uchun diskret veyvlet o‘zgartirishiga asoslangan yangi usulni taklif qildik.

Asosiy qism

Chuqur o‘rganish (ChO‘) - bu an’anaviy neyron tarmog‘ini (NT) asosan xususiyatlarni o‘rganishga qaratilgan modellarga kengaytiradigan mashinani o‘rganishning kichik sohasi. Boshqa ChO‘ modellari bilan taqqoslaganda, algoritmlar va texnikalar to‘plamiga ega CNN tomografik tasvirni tasniflashda muvaffaqiyatli vositaga aylandi. ChO‘-da CNN ning muhim jihati shundaki, kerakli xususiyatlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirlar bilan ta’minlash orqali o‘rganish mumkin, ya’ni CNNni ta’minlash uchun avval tasvirlardan ma’lumot olishning hojati yo‘q. CNN uchta asosiy mexanizmga ega: mahalliy qabul qiluvchi maydon, vaznni taqsimlash va quyi namuna olish va bir nechta qatlamlardan, jumladan konvolyutsion va birlashtiruvchi qatlamlardan iborat va birlashtiruvchi qatlamdagi har bir xususiyat xaritasi konvolyutsion qatlamdagi xususiyat xaritasiga ulangan. CNN ko‘krak to‘qimalarini tasniflash va o‘pka tugunlarini aniqlash uchun tibbiy tasvirlashda keng qo‘llanilgan.

Tomografik tasvirlarga asoslangan tasvirlarning miqdoriy tahlili, umuman olganda, o‘pka kasalliklarni davolash uchun klinik diagnostikada muhim rol o‘ynaydi. Yuqori aniqlik bilan tomografik tasvir normal va g‘ayritabiiy to‘qimalardan [4, 34717–34727] chiqarilgan signallarni osongina aniqlaydi, sog‘lom va kasal o‘pkani ajratishda qimmatli ma’lumotlarni beradi.

Tasvirni tahlil qilish usullarida xususiyatlarni ajratib olish o‘lchamlarni qisqartirish usuli hisoblanadi. Bir nuqtada, keyingi jarayon o‘pka tomografik tasvirlaridan o‘ziga xos xususiyatlarni ajratib olishga qaratilgan. Bir nechta usullar tasvirni tasniflashda xususiyatlarni ajratib olishning turli usullari haqida xabar berdi, veyvlet o‘zgarishlarga asoslangan texnikalar Discrete Wavelet Transform (DWT) va Continues Wavelet Transform (CWT) [2, 343–353]. Xususiyatlarni kamaytirish bo‘yicha tadqiqotlar uchun eng ko‘p ishlatiladigan usullar allaqachon mavjud, masalan, chiziqli diskriminatsiya tahlili (LDA) va genetik algoritm (GA), mustaqil komponentlar tahlili (ICA) va asosiy komponentlar tahlili (PCA). Masalan, veyvlet o‘zgartirish o‘zining samarali statsionar bo‘lmagan signalni tahlil qilish usuli [1, 30-39] tufayli bir nechta

tasvirlash usullari va tomografik tasvir tasnifi xususiyatlari uchun keng tarqalgan tanlovga aylandi. Shu nuqtai nazardan, biz tomografik tasvirlardan xususiyatlarni ajratib olish uchun veyvlet o‘zgartirishni birlashtirish orqali tasvirni tasniflash uchun yangi yondashuvni taklif qildik.

Ushbu maqolada o‘pka tomografik tasvirlari tasnifi uchun Discrete Wavelet Transform (DWT) va Convolution Neural Network (CNN) ga asoslangan yangi usulni taklif qildik. Asosiy hissa - konvolyutsion neyron tarmog‘i bilan diskret veyvlet o‘zgartirishning birlashtirilishi hisoblanadi. Diskret veyvlet o‘zgartirish (DWT) keraksiz tafsilotlarni olib tashlash va mashinani o‘rganish algoritmlarini tasniflash uchun tasvirni yanada ma’lumotli va samarali qilish uchun ishlatilgan. Konvolyutsion neyron tarmog‘i bilan diskret veyvlet o‘zgartirishdan foydalanishning sababi shundaki, diskret veyvlet o‘zgartirish orqali qaytarilgan approksimatsiya tasvirlar asl tasvirlarga qaraganda zichroq ma’lumot va tasniflash qobiliyatiga ega.

Ko‘pgina tadqiqotlar o‘pka tasvirlarini anormal o‘pka tomografik tasvirlari tadqiqotlari uchun normal yoki g‘ayritabiiy deb tasniflashga qaratilgan. Har qanday patologik ko‘rinish mavjud bo‘lsa, keyingi bosqich joyni aniqlash va tibbiy tavsiya bo‘ladi [3, 177-189]. O‘pka tomografik tasvirlarini normal va g‘ayritabiiylarga bo‘lish ikki yo‘l bilan amalga oshirilishi mumkin: (1) an’anaviy mashinani o‘rganish modellari yordamida, masalan, sun’iy neyron tarmoq, logistik regressiya, k-eng yaqin qo‘shnilar, qarorlar daraxti, qo‘llab-quvvatlovchi vektor mashinasi va tasodifiy o‘rmon; (2) CNN, stacked autoencoder (SAE), Boltzmann mashinasi (BM), uzoq qisqa muddatli xotira (LSTM) va boshqalar kabi chuqur o‘rganish modellaridan foydalanish. An’anaviy tasniflash modellari va chuqur o‘rganish modellarining ijobiy va salbiy tomonlari bor tasvirni tasniflash uchun qo‘llaniladi.

Oddiy yoki standart klassifikatorlardan ushbu maqsadda foydalanilganda, asosiy hissa xususiyatni ajratib olish bosqichi bo‘lib, unda tasvirning minimal ko‘rinishi tasniflagichga kirish sifatida beriladi. Ushbu arxitekturada tasvirlarning ba’zi taniqli xususiyatlari ajratib olinadi, qisqartiriladi va keyin tasniflagichga kirish sifatida beriladi. Ushbu hodisa bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy kamchilik - xususiyatlarni ajratib olish va xususiyatlarni kamaytirish bosqichida ma’lumotlarning yo‘qolishi. Boshqa tomondan, agar xususiyat rasmdan olinmasa yoki hatto qisqartirilmasa, tasniflagich butun tasvirni yoki undan ko‘p sonli xususiyatlarni samarali qayta ishlashni amalga oshirish uchun unchalik kuchli emas. Shunday qilib, tasvirlardan etarli ma’lumot olish uchun o‘zaro kelishuv talab qilinadi.

Agar chuqur tarmoq modellari o‘pka tomografik tasvirlarini tasniflash uchun ishlatilsa, butun tasvir tasniflash vazifasini bajarish uchun modelga kirish sifatida beriladi. Butun tasvirni qayta ishlash uchun ishlab chiqilgan chuqur tarmoq modellari juda murakkab. Murakkab modellar modelni qayta ishlashga qo‘shimcha vaqt va kuch sarflaydi. Tasniflash uchun chuqur modellar qo‘llanilgan barcha oldingi ishlarda mualliflar butun tasvirdan modelga kirish sifatida foydalanganlar, natijada ko‘rsatilgandek ko‘proq ishlov berish vaqti ketadi. Chuqur modelga kirish sifatida butun tasvir o‘rniga kichikroq o‘lchamdagi tasvirning boshqa ko‘rinishi berilsa, chuqur modellarning bu kamchiligini bartaraf etish mumkin.

Bizning hissamiz: birinchidan, tasvirni hech qanday ma’lumot yo‘qotmasdan butun tasvirni aks ettirish uchun yetarli darajada identifikatsiya qilish. Keng ko‘lamli eksperimentlardan so‘ng, yakuniy va umumlashtirilgan vakillik Dobeshi veyvleti bo‘ldi, bu veyvletlar oilasidagi eng samarali veyvletlardan biridir. Tajribalarga boshqa veyvletlar ham kiritilgan, ammo ularning ma’lumotlarga ega bo‘lgan qobiliyati ma’lumotni saqlay olmaydi. Ikkinchidan, ilgari taklif

qilingan CNN yoki boshqa chuqur modellar bilan solishtirganda, bizning yondashuvimiz yuqorida aytib o‘tilgan sabablarga ko‘ra oddiy CNN arxitekturasiga ega. Oxir-oqibat, bizning taklif qilingan modelimiz sezilarli darajada gibrid ishlashga ega bo‘lgan boshqa chuqur modellarga nisbatan soddalikni ta’minlaydi.

Taklif etilayotgan metodologiya ko‘krak qafas tomografik tasvirlarini normal, havfli va havfsiz saraton turlariga tasniflashni amalga oshirdi. Taklif etilayotgan yondashuv to‘rt bosqichni o‘z ichiga oladi: 1-rasmda ko‘rsatilganidek, dastlabki ishlov berish, xususiyatlarni ajratib olish, tasniflash va vizualizatsiya. Oldindan ishlov berish bosqichida tasvir sifatini yaxshilash uchun tuz va qalampir shovqinini olib tashlash uchun median filtr qo‘llanildi. Xususiyatlarni ajratib olish bosqichida, asl tasvirdan ba’zi keraksiz va bog‘liq bo‘lmagan ma’lumotlarni olib tashlash orqali kichik o‘lchamdagi taxminiy tasvirni olish uchun tekislangan tasvirga diskret veyvlet o‘zgartirish qo‘llanildi. Biz taklif etilayotgan ishda Dobeshi veyvletini qo‘lladik, bu veyvletlar oilasidagi tasvirlarga raqamli ishlov berishda eng samarali veyvlet hisoblanadi. Tasniflash bosqichida o‘pka tomografik tasvirini normal, havfli va havfsiz saraton turlariga tasniflash uchun konvolyutsion neyron tarmog‘i qo‘llanildi. Konvolyutsion neyron tarmog‘i tasvirlarni diskret veyvlet o‘zgartirishidan olingan kirishlar sifatida taxmin qiladi va ularni tasniflash bosqichida normal, havfli va havfsiz saraton deb tasniflaydi.

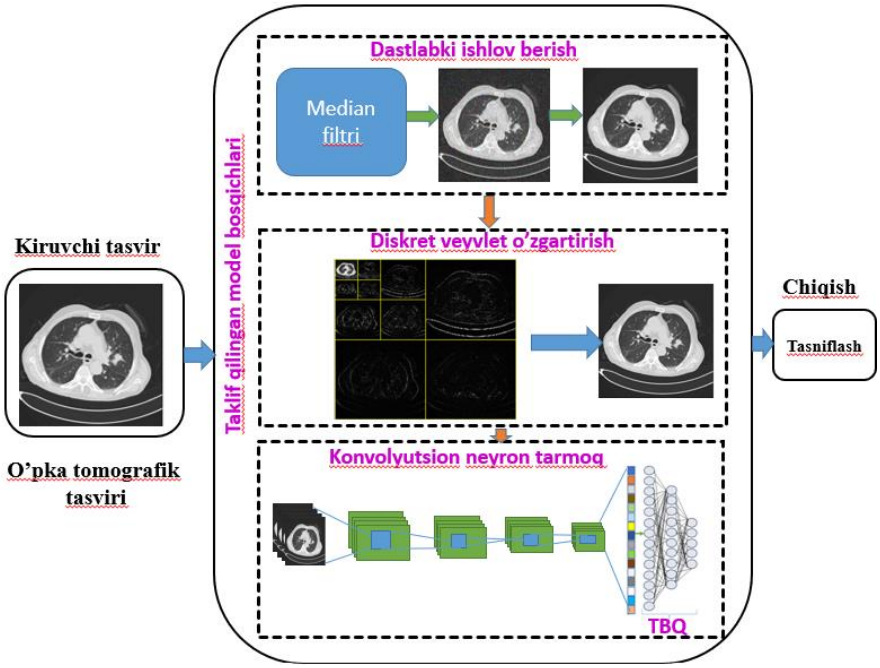

1-rasm. O‘pka tomografik tasvirini tasnifi uchun tavsiya etilgan modelni qayta ishlash diagrammasi

Adabiyotda tasvir filtrlarining ko‘p turlari mavjud, masalan, o‘rtacha filtr, median filtri, viner filtri va mavjud bo‘lgan turli xil tasvir shovqinlari, masalan, kosmik shovqin, Gauss shovqini, tuz va qalampir shovqini, dog‘lar shovqini. Shu sababli, tasvirlar uchun shovqinni olib tashlash uchun mos filtrni qo‘llash juda muhimdir. Taklif etilayotgan ishda biz kulrang o‘pka tomografik tasvirlaridan foydalandik va bu turdagi tasvirlarga tuz-qalampir shovqini ta’sir qiladi. Shu maqsadda biz o‘pka tomografik tasvirlaridan tuz-qalampir shovqinini olib tashlash uchun median filtrdan foydalandik. Median filtr tasvirlarni aniqlashtirish va qirralarni saqlash

qobiliyatiga ega (2-rasm). Biz oyna o‘lchamidan foydalanganmiz: 3 × 3 niqob; bu o‘lcham mos keladi, chunki niqobning katta oyna o‘lchami tasvir qirralariga ta’sir qiladi va yuqori hisoblash vaqtini talab qiladi. Shovqinni olib tashlaganingizdan so‘ng, kulrang rangdagi tasvirlar RGB tasvirlariga aylantiriladi, 3-rasmda RGB tasviri bilan birga kulrang rangdagi tasvir ko‘rsatilgan. Ushbu RGB tasvirlari taxminan tasvir hajmini olish uchun DWT qatlamiga kirish sifatida beriladi.

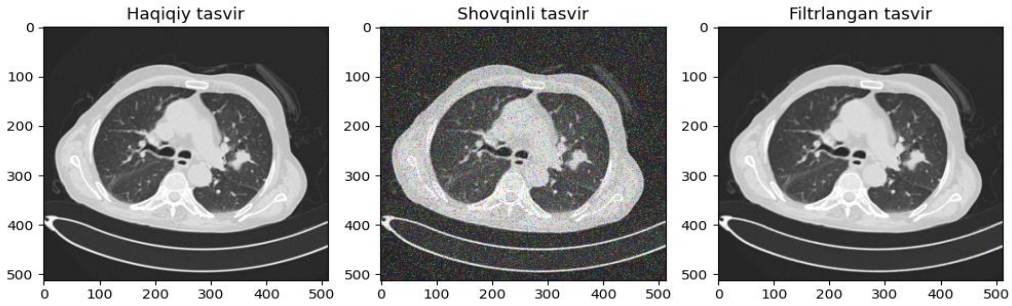

2-rasm. Tasvirga median filtrini qo‘llash

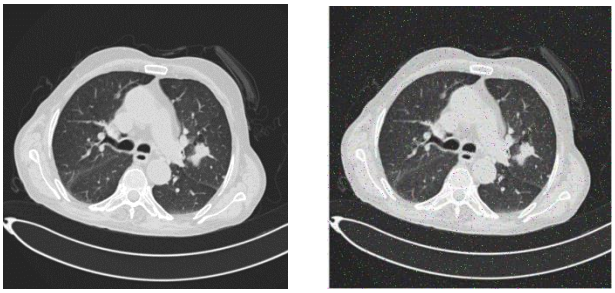

3-rasm. Oddiy tasvir (chapda) va RGB tasvir (o‘ngda)

Yuqorida aytib o‘tilganidek, biz taxminiy tasvirni olish uchun diskret veyvlet o‘zgartirishdan foydalandik. Veyvlet o‘zgartirish o‘zgaruvchan o‘lchamdagi masshtablash texnikasidan foydalanadi; Shunday qilib, u signalning vaqt va chastota ma’lumotlarini ham saqlaydi. Veyvletning asosiy afzalligi chastotani qabul qilish o‘rniga o‘lchovni qabul qilishdir, qisqasi, DWT vaqt chastotasi ko‘rinishidan ko‘ra vaqt shkalasi ko‘rinishini ishlab chiqaradi. Vaqt shkalasi ma’lumotlarni ko‘rishning samarali va kuchli usulidir [1, 101-109].

Ushbu ishda asosiy e’tibor 2D tasvirga qaratilgan; demak, har bir o‘lcham uchun DWTdan ajratilgan holda foydalanish talab etiladi. DWT ning sxematik diagrammasi 4a,b-rasmda ko‘rsatilgan. Tasvirlanganidek, har bir daraja to‘rtta kichik diapazonga bo‘lingan, ya’ni har bir darajadagi Past-past (LL), past-yuqori (LH), yuqori-yuqori (HH) va yuqori-past (HL) tasvirlari va 1, 2 va 3 mos darajalarni bildiradi. LL pastki diapazonining bo‘linishi bundan keyin oldingi to‘rtta bandga bo‘linadi. Tasvirning batafsil komponenti LH, HL va HH bilan ifodalanadi [1, 134-142]. Tasvirning siqilishi darajalar ortishi bilan ortadi, ammo kerakli taxminiy tasvirning sifati pasayib bormoqda. Ushbu ishda foydali ma’lumotni approksimatsiya qilish uchun Dobeshi veyvleti yordamida 3-darajali parchalanish amalga oshirildi. Parchalanishning birinchi darajasida tasvir to‘rtta kichik diapazonga bo‘linadi, ya’ni LL1, LH1, HH1, HL1, bunda LL muhim bo‘lgan

taxminiy tasvirni (LL1) ifodalaydi va keyinchalik qayta ishlash uchun ko‘rib chiqiladi. Parchalanishning ikkinchi darajasida LL1 to‘rtta kichik bandga, ya’ni LL2, LH2, HH2 va HL2 ga parchalanadi. LL2 taxminiy tasviri qayta ishlash uchun ko‘rib chiqiladi. Parchalanishning uchinchi darajasida LL2 yana LL3, LH3, HH3 va HL3 deb nomlangan to‘rtta kichik diapazonda parchalanadi.

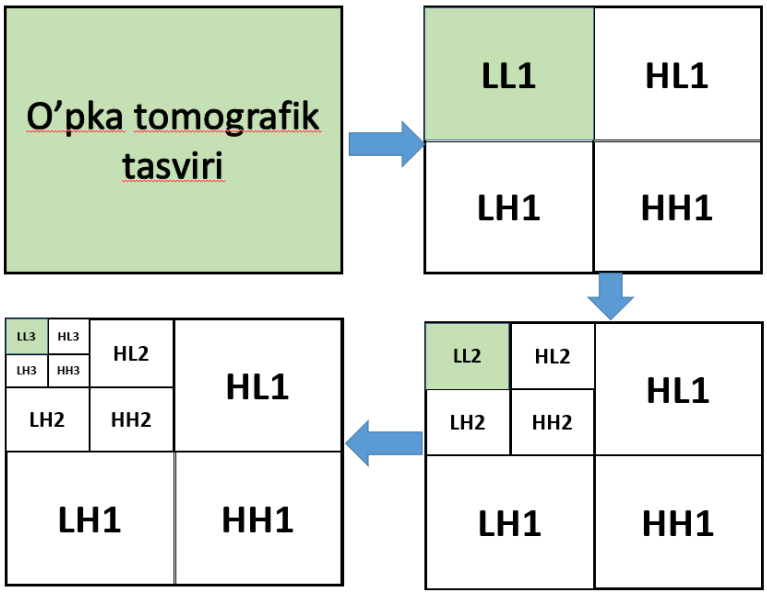

a) parchalanish sxemasi

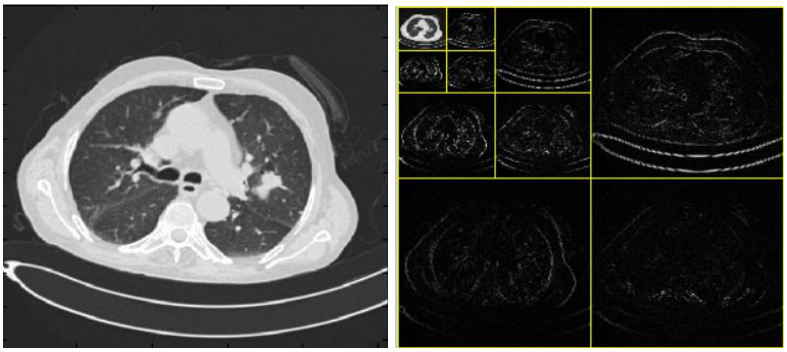

b) parchalanishning visual ko‘rinishi

4a,b-rasm. Ikki o‘lchovli 3-darajali veyvlet parchalanish usuli

Tavsiya etilgan WCNN arxitekturasi CNN va veyvlet o‘zgarishlar tamoyillari asosida ishlab chiqilgan. WCNN arxitekturasi bir nechta konvolyutsion qatlamlardan iborat bo‘lib, undan keyin veyvlet konvertatsiya qatlamlari mavjud. CNN qatlamlari xususiyatni ajratib olish uchun mas’uldir, veyvlet qatlamlar esa xususiyatlarni tanlash va o‘lchamlarni kamaytirish uchun javobgardir. WCNN ning oxirgi qatlami tasniflash uchun softmax qatlami hisoblanadi.

Tavsiya etilgan WCNN arxitekturasi o‘pka tomografik tasvirlarining katta ma’lumotlar to‘plamida o‘qitiladi. Shovqinni olib tashlash va piksel qiymatlarini normallashtirish uchun ma’lumotlar to‘plami oldindan qayta ishlanadi. Ma’lumotlarning xilma-xilligini oshirish uchun aylantirish va masshtablash kabi ma’lumotlarni ko‘paytirish usullari ham qo‘llaniladi. WCNN modeli orqaga tarqalish bilan stokastik gradient tushishi yordamida optimallashtirilgan.

WCNN modelining ishlashi o‘pka tasvirlarining alohida sinov to‘plamida baholanadi. Baholash ko‘rsatkichlari aniqlik, aniqlik, eslab qolish va F1 ballini o‘z ichiga oladi. WCNN modeli, shuningdek, o‘pka tasvirini tasniflash uchun boshqa zamonaviy chuqur o‘rganish modellari bilan taqqoslanadi.

Xulosa

Biz taklif etilayotgan WCNN arxitekturasi o‘pka tomografik tasvirlarini tasniflashda yuqori aniqlik va mustahkamlikka erishishini kutamiz. Tavsiya etilgan WCNN arxitekturasi, shuningdek, o‘pka saratoni tashxisi uchun muhim xususiyatlar haqida tushuncha beradi. Boshqa zamonaviy chuqur o‘rganish modellari bilan taqqoslash o‘pka tasvirini tasniflash uchun tavsiya etilgan WCNN arxitekturasining samaradorligini ko‘rsatadi.

Tavsiya etilgan WCNN arxitekturasi o‘pka saratoni diagnostikasi va skriningning aniqligi va samaradorligini oshirish potentsialiga ega. Ushbu ish natijalari o‘pka saratonini erta aniqlash va davolashning yangi usullarini ishlab chiqishga yordam beradi, natijada bemorning natijalarini yaxshilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Теория и практика вейвлет-преобразования. ВОРОБЬЕВ В.И., ГРИБУНИН В.Г. ВУС, 1999. С.1-204.
2. Nanni, L.; Lumini, A. Wavelet decomposition tree selection for palm and face authentication. Pattern Recognit. Lett. 2008, 29, 343–353.
3. J. Yanase, E. Triantaphyllou, A systematic survey of computer- aided diagnosis in medicine: Past and present developments, Expert Syst. Appl. 38 (2019) 112821, https://doi.org/10.1016/j. eswa.2019.112821.
4. M.A. Khan, An IoT Framework for Heart Disease Prediction Based on MDCNN Classifier, IEEE Access 8 (2020) 34717–34727, https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.2974687.

“KOMPYUTER TARMOQLARI” FANINI O‘QITISHDA TALABALARNING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING MAQBUL METODIKASINI TANLASH TAMOYILLARI

Irmuxamedova Navro‘za Abdullajonovna
Tayanch doktorant, Guliston davlat universiteti
irnavroza@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Kompyuter tarmoqlari” fanini o‘qitishda talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishning maqbul metodikasini tanlash tamoyillari xaqida bayon etilgan.

Tayanch so‘zlar: tarmoq, kadrlar, kompetentlik, metodik, diagnostika, kompetensiya, moddiy-motivatsion va refleksiv-kreativlik

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan tub islohotlar jamiyatda o‘ziga xos ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy rivojlanish yo‘lining tanlab olinishi, shuningdek, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” g‘oyasi va talablari asosida jahon ta’lim standartlariga muvofiq keluvchi uzluksiz

ta’lim tizimini shakllantirish uchun qulay shart-sharoitni vujudga keltirdi. Ta’lim sohasida olib borilayotgan hamda aniq maqsadga yo‘naltirilgan davlat siyosati ijtimoiy jamiyat taraqqiyotini ta’minlovchi ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etildi. Bu yo‘nalishda amalga oshiriladigan muhim tadbirlar qatorida mutaxassislarning yangi avlodini shakllantirish, ma’naviy-axloqiy jihatdan yetuk, mustaqil dunyoqarashga ega, ijodiy fikrlovchi, boy milliy meros, shuningdek, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga sadoqatli barkamol shaxsni tarbiyalab, voyaga yetkazish vazifalari belgilandi.

Oliy ta’lim muassasasi talabalarining shaxsiy rivojlanishi ular ijtimoiy-shaxsiy qiziqishlarining kasbiy yo‘nalganligi, mustaqil fikrlashlari, ijodkorliklari, faolliklari, munosabatlarining chuqurlashib hamda boyib borishi, dunyoqarashlarining turg‘unlashuvi va o‘z-o‘zini tarbiyalashga bo‘lgan ehtiyojlarining shakllanishi kabi holatlar bilan tavsiflanadi. Bo‘lajak mutaxassis uchun oliy ta’lim muassasasida ta’lim olish jarayoni – pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishda kasbiy jihatdan ahamiyatli sanalgan sifat, bilim, ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish hamda o‘z-o‘zini takomillashtirishning eng maqbul davridir. Talaba ushbu jarayonda bilimlarni jamlash, saqlash, uzatish, ularning mantiqiy tuzilmasini yaratish va kelajakda kasbiy faoliyatini tashkil etishda ularni samarali qo‘llash yo‘llarini o‘rganish kabi holatlarni o‘zida mujassam ettiradi. Bo‘lajak mutaxassisning butun hayoti davrida davom etadigan va ta’limning barcha bosqichlaridan iborat bo‘ladigan uzluksiz ta’lim shaxsning butun umri davomida intellektual rivojlanishining negizi sifatida uning hayot tarzini belgilovchi fenomen hisoblanadi va buni turlicha talqin qilish mumkin: umummadaniy va kasbiy kompetentlikning barcha shakllarini rivojlantirib borishning uzluksizligi, shaxs faoliyati turlarining yangi sifat bosqichiga ko‘tarishning uzluksizligi, ta’lim turlarining uzluksizligi va boshqalar. Bu holda, ta’limning uzluksizligi “uzluksiz ta’limning barcha bosqichlarida ta’lim jarayonining tugallanganligi”ni bildiradi.

Oliy ta’lim muassasalarida informatika yo‘nalishlarida kadrlar tayyorlash amaliyoti shuni ko‘rsatdiki, ta’limning mohiyati talabalarning ehtiyojlari va qobiliyatlarini rivojlantirish emas, balki o‘quv fanlari bo‘yicha asosan bilimlarni axborot-verbal tarzda yetkazish, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat bo‘lib qolmoqda. Bunday reproduktiv, yuzaki o‘zlashtirilgan ma’lumotlar talabaga amaliy harakatlarni bajarishga yetarli imkon bermaydi. Oqibatda talabalarda haddan ziyod axborotning behuda jamg‘arilayotganligi, ta’limning befoydaligi va uning haqiqatdan uzoqligi kabi fikrlar paydo bo‘ladi. Talaba real hayotdan uzoqlashib qolgandek, uning oldiga faqat ilgaridan to‘planib kelgan axborotlarnigina o‘zlashtirish maqsadi qo‘yilgandek tuyuladi. Bunday maqsad talabaning faolligini cheklab qo‘yadi, oqibatda uning ham shaxsiy, ham ijtimoiy jihatdan anglangan ma’nosi yo‘qoladi.

Bunday muammoli vaziyatdan chiqishning yagona yo‘li oliy ta’lim tizimiga yangicha, ya’ni, kompetentli yondashuvni joriy etishdir. Ta’lim amaliyotida kompetentlik yondashuvini amalga oshirish ushbu jarayonning barcha jihatlarini chuqur va har tomonlama ilmiy o‘rganishni talab etadi. Shu bilan birga, ta’kidlash kerakki, kompetentlikni pedagogik fenomen sifatida talqin qilish qiyin, chunki, kompetentlik kategoriyasi pedagogikaga yangi kirib kelgan bo‘lib, u fanda yetarli darajada chuqur anglab yetilgan va o‘zining mustahkam o‘rniga ega. Shu bilan birga, ta’limda kompetentlikka yo‘naltirilgan yondashuvlarning dolzarbligi tufayli “kompetentlik”, “kompetensiya”, “tayanch kompetensiyalar” atamalari ta’limning yangi sifatlariga doir masalalarni muhokama etishda tobora ko‘proq ishlatilmoqda va borgan sari keng tarqalib bormoqda. Pedagogik hamjamiyatda kompetentlik va kompetensiyalar, ulardan qaysi birlari

tayanch (universal) hisoblanishi, ularni shakllantirish va baholash usullarining qanday ekanligini tushunib yetish jarayoni jadal bormoqda, ushbu tushunchalarni aniqlashtirish bo‘yicha qizg‘in munozaralar davom etmoqda. Shu sababli bugungi kunda ushbu tushunchalarning juda ko‘plab ta’riflari va talqinlari mavjud.

Kompetentlik – bu faqatgina o‘zlashtirilgan bilimlar va tajribalarning mavjudligi hamda salmoqli hajmi bo‘libgina qolmay, balki, ularni kerak vaqtda ishga sola bilish va o‘zining funksional xizmat vazifalarini bajarish jarayonida ulardan foydalana olish demakdir. Bu ma’noda kompetentlik insonning, shaxsning, kasb egasining tavsifi hisoblanadi, ayni choqda, u shaxs individual shaxsiy imkoniyatlarining yig‘indisi, uning o‘z kasbiy bilimlari va tajribalarini amaliy faoliyatida samarali ravishda qo‘llay olish qobiliyati hisoblanadi.

Kompetentlikka yo‘naltirilgan yondashuv asosidagi ta’limda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish ta’lim beruvchining vazifalarini o‘zgartirishni taqozo etadi – nafaqat bilim berish, balki ta’lim oluvchilarga ularni mustaqil izlash, tahlil qilish, taqqoslash va o‘zgartirish, hayotiy muhim vazifalarni hal etishda qo‘llash, barcha hayotiy yo‘li davomida bilimlarini tezkor yangilash va to‘ldirishni o‘rgatish kerak bo‘ladi. Kompetentlilik yondashuvi asosida kasbiy ta’limni tashkillashtirishni amalga oshirishning asosiy sharti – ta’limiy texnologiyani oldindan belgilash va faoliyat natijalarini shakllantirishdan to pedagogik va ta’lim olish jarayon yo‘lining tashxis va nazorat tizimini tuzishgacha bo‘lgan loyihalashtirish hisoblanadi.

Kompetentlikka yo‘naltirilgan yondashuv asosidagi ta’lim insonning o‘z shaxsiy manfaatlari uchun ham, jamiyat, davlat manfaatlari uchun ham olib boradigan faoliyatining asosiy sohalarida muvaffaqiyatini ta’minlovchi bilimlar va amaliy faoliyat usullarini kompleks ravishda o‘zlashtirishiga qaratilgan. Ko‘pgina ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda “pedagogik kompetentlik” tushunchasidan foydalaniladi, bunda ushbu tushuncha ikki xil ma’noda ishlatiladi. Birinchi holda, kasbiy kompetentlikning bir ko‘rinishi bo‘lib, muayyan kasbiy soha vakillariga tegishli ta’lim sohasi (o‘qituvchilar, pedagoglar, ta’lim muassasalari hamda ta’limni boshqarish organlari rahbarlari va boshqalar). Bu holda mazkur atamaning sinonimlari sifatida “pedagogning kasbiy kompetentligi”, “kasbiy-pedagogik kompetentlik”, “kasbga oid pedagogik kompetentlik” kabi tushunchalarni ko‘rsatish mumkin.

Ikkinchi holda, pedagogik kompetentlik – faoliyati pedagogikaga tegishli bo‘lmagan, lekin ma’lum bir darajada pedagogik yo‘naltirilganligi mavjud bo‘lgan mutaxassislar kasbiy kompetentligining tarkibiy qismi sifatida tushuniladi. Ularga “inson-inson” kasblar tipi tizimida, ya’ni odamlar, ayniqsa bolalar va yoshlar bilan ishlaydigan ko‘pgina mutaxassislarni kiritish mumkin (ijtimoiy soha xodimlari, psixologlar va boshqalar).

Kasbiy faoliyati samarador bo‘lishi uchun egallanishi muhim bo‘lgan kompetensiyalar sohasining turlitumanligini anglash aynan ushbu kompetensiyalar doirasini aniqlash, shuningdek, ular orasidan o‘z xarakteriga ko‘ra eng universal bo‘lgan tayanch hamda umumkasbiy va maxsus kompetensiyalarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Har bir zamonaviy mutaxassis uchun muhim bo‘lgan tayanch kompetensiyalarni egallash zaruriyati pedagogning kasbiy kompetentligi tuzilmasiga individning turlicha qarashlarini ifodalash imkonini beruvchi tarkibiy qismni kiritishni taqozo etadi. Shuning uchun tayanch kompetentlik tuzilmasida quyidagi nisbatan mustaqil hisoblanadigan tarkibiy qismlarni (komponentlarni) ajratib ko‘rsatish mumkin:

– ijtimoiy-individual kompetentlik, o‘zini bu dunyoda inson, individ, shaxs sifatida his qilish imkonini beruvchi, o‘zini jamiyatning a’zosi, fuqaro sifatida his qilish imkonini beruvchi;

– kommunikativ kompetentlik, boshqa odamlar bilan muvaffaqiyatli o‘zaro muloqot(yozma va og‘zaki) olib borish imkonini beruvchi;

– axborot kompetentligi, keng axborot maydonida erkin foydalana olish va hokazo.

Mazkur muammo bo‘yicha bajarilgan ilmiy ishlar tahlili natijalariga ko‘ra, pedagogik kompetentlikni tashkil etadigan asosiy tarkibiy qismlarni quyidagicha tabaqalashtirish mumkin:

– pedagogik (metodologik), pedagogik faoliyatning umumiy metodologiyasi o‘zlashtirilganligini aks ettiruvchi;

– psixologik, ta’lim oluvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga ola bilish, psixologik usullar va pedagogik maqsadlarga erishish yo‘llaridan oqilona va to‘g‘ri foydalana olish imkoniyatlarini beruvchi;

– metodik, diagnostika, o‘qitish, tarbiyalash va nazorat qilishning turli metodikalarini bilishni hamda ularni amaliy jihatdan maqsadga muvofiq ravishda qo‘llay olishni ta’minlovchi.

Biroq, kasbni o‘rgatishga yo‘naltirilgan “maxsus (sohaga oid) kompetentlik” kasbiy-pedagogik faoliyatning kengligi, chuqurligi va amaliy ahamiyatga egaligi kasb ta’limi o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirish murakkab pedagogik va texnologik jarayon bo‘lib, u ijtimoiy kompetentlik hamda umumkasbiy-umummehnat kompetentligi kabi tarkibiy qismlardan iborat. Umumkasbiy-umummehnat kompetentligi, o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

– umumkasbiy (muhandislik-texnikaviy) kompetentlik, keng ma’noda tegishli kasb va sohaning umumtexnik, texnologik, iqtisodiy, huquqiy, ekologik va boshqa jihatlar bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarining keng doirasida bemalol fikr yurita olishlikni ko‘zda tutadi. Kasbiy kompetentlik tor ma’noda shaxsning malaka talablari doirasida bevosita xizmat vazifalarini bajarish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan sifatlari yig‘indisining tavsifi sifatida tushuniladi. Shu nuqtai nazardan kasbiy kompetentlik shaxs kasbiy sifatlarining negizi hisoblanadigan hamda mehnat va texnologik jarayonlarni tahlil qilish, texnik hujjatlar va topshiriqlarni tahlil qilish, mehnat jarayonini bexato amalga oshirish, texnologik talablarga rioya qilish, qo‘shimcha malakalarni egallash, jarayonlarni tashkil etish madaniyatining yuqori darajaliligi, texnologik jarayonda vujudga keladigan nosozliklarni bartaraf etish kabi faoliyatning elementlari orqali taqdim etilgan kasbiy kompetensiyalarga ega bo‘lishni taqozo etadi;

– maxsus (sohaga oid) kompetentlik, tegishli kasbning umum nazariy asoslari bilish, unda qo‘llaniladigan va doimo o‘zgarib, yangilanib turadigan texnologiyalarni o‘zlashtirish hamda undan amalda foydalana olishni anglatadi.

Pedagogik soha mutaxassisi kompetentligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadigan tizimli kompetentlik ijtimoiy, shaxsiy va kasbiy jihatlardan ham insonning mustaqil ravishda bilimlarni o‘zlashtirish faoliyatiga, refleksiyaga, ijodkorlikka, jismoniy va psixologik jihatdan o‘z-o‘zini boshqara olishga, o‘z-o‘zini rivojlantirishga va takomillashtirib borishga qodirligini va tayyorligini ta’minlaydi. Tizimli kompetentlik kompetentlik tuzilmasida tizimni hosil qiluvchi asosiy element hisoblanadi, chunki u kompetentlikning boshqa barcha tuzilma komponentlarini shakllantirishning zaruriy sharti va asosiy omili hisoblanadi. Informatika o‘qituvchisi kasbiy kompetentligining mazmuniy tuzilmasi ta’lim tizimidagi har qanday tub o‘zgarishlarning boshlanishida belgilanadigan mutaxassis modeli uchun asos qilib olingan. Kasbiy kompetentlik mazmuniy tuzilmasining har bir komponentiga alohida, kompetentlik sifatida qarash mumkin,

negaki, ularning har biri murakkab, uch darajali tuzilishga ega bo‘lgan komponentli tuzilmadan iborat.

Kompetenlikni baholashda alohida olingan biror bir layoqatlilik darajasini emas, balki inson tomonidan shaxsiy ahamiyatga ega bo‘lgan maqsadlarga erishish uchun sarf qilinadigan, uzoq vaqt davomida, turli xildagi ijtimoiy, pedagogik, psixologik, texnik-texnologik va boshqa vaziyatlarda namoyon qilinadigan kompetentliklarning to‘liq to‘plamini nazarda tutish kerak bo‘ladi. Bunda pedagog duch kelib qolgan muayyan vaziyat uning rivojlanishiga, qadriyatlarining shakllanishiga va yangi kompetentliklarni egallashiga bevosita ta’sir etadi. Shaxsning o‘ziga xos, integrativ sifati hisoblanadigan kompetentlikning tizimni hosil qiluvchi markaziy komponenti – bilish vositalariga oid kompetentlik bo‘lib, u ikkita tarkibiy qismdan iborat: moddiy-motivatsion va refleksiv-kreativlik. Nazariy bilimlarni amaliy harakatlarning moslashuvchan, o‘zgaruvchan va tezkor shakllariga ko‘chirishning bu vositalarini egallaganlik tizimli kompetentlikni ta’minlaydi.

Yuqoridagilarga asoslangan holda, kompetentlik yondashuvining asosiy tayanch g‘oyasini quyidagicha ifodalash mumkin: kompetentlikka yo‘naltirilgan ta’lim oluvchilar tomonidan tizimli ravishda tayanch, pedagogik-psixologik, metodik, umumkasbiy va maxsus kompetensiyalarni kompleks ravishda shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, ushbu kompetensiyalar olingan bilimlar asosida milliy modelning tarkibiy qismlari bo‘lgan shaxs, davlat va jamiyat manfaatlari yo‘lidagi amaliy faoliyatga integratsiyalashgan dinamik xarakterdagi kasbiy tayyorgarlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Shunday qilib, kompetentlikni layoqatlilik, tayyorlik, imkoniyatga egalik va shu bilan birga, ma’lum bir harakatlar natijasi sifatida talqin etish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, kompetentli yondashuv – faoliyatga doir kategoriya bo‘lib, sub’ektning qo‘yilgan vazifalarni bajarishga qaratilgan kasbiy, ijtimoiy va boshqa faoliyati jarayonida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-4947-son farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2017 yil 20 apreldagi PQ-2909 sonli qarori.
3. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.-T.: “Moliya”, 2003, –B.192.
4. Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. –T.: «Fan va texnologiya», 2013, 128 bet.

VIDEOMA’RUZALARNI OLIY TA’LIMDAGI ROLI

Burxiyev Olim Boboyevich,

Guliston davlat universiteti “Amaliy matematika va axborot texnologiyalari” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Xaydarov Anvar Djurayevich
Guliston davlat universiteti "Amaliy matematika va axborot texnologiyalari" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Zamonaviy ta'limda pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasidan foydalanib videodarslarni tashkil etish, yangidan-yangi pedagogik tafakkurlashni, fikr yuritishni shuningdek, oliy ta'limda talabalarda kasbiy va fanga bo'lgan motivatsiyani kuchaytirish uchun pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasidan foydalanib videodarslarning yangicha usullarni tatbiq etishni taqozo etmoqda.

Tayanch so'zlar: videoma'ruza, hd format, kameralar, katta xotira (vinchestr), Camtasia Studio, FastStone Capture, CamStudio.

O'zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimining "O'zbek modeli" ilg'or tajribalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish, ta'lim sifati va samaradorligiga erishishda dunyodagi rivojlangan mamlakatlar ilg'or tajribalarining maqbul mazmuni, mexanizmlari, innovatsion shakl va metodlari hamda vositalarini milliy ta'lim tizimiga mos holda amaliyotda qo'llash orqali o'ziga xos va o'ziga mos ravishda rivojlanib bormoqda.

Bu ta'lim tendentsiyasining huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlarida o'z aksini topgan bo'lib, ularda qo'yilgan talablarga binoan oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan fanlarning mazmunini xalqaro tajribalar asosida takomillashtirish orqali dunyo mehnat bozorida raqobatbardosh o'qituvchilar tayyorlash talab etiladi. Ta'limni rivojlantirishning jahon tendentsiyalari maqsadga yo'naltirilgan mustaqil faoliyatga jalb qilish yo'li bilan shaxsni har tomonlama shakllantirishga yo'naltirilgan. Ta'lim tizimini qayta qurishda jahonning ilg'or mamlakatlarida ta'lim berish va tarbiyalashning ilg'or printsiplari sifatida mustaqil faollik va bilim olishni anglab etish printsiplarini birinchi masala qilib qo'yilgan, shuningdek, ta'lim jarayoniga yangi axborot texnologiyalari keng joriy etilmoqda.

Masofaviy ta'lim hozirgi kunda turli darajadagi umumta'lim muassasalarida muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Albatta, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi sinfda jonli muloqotning o'rnini hech narsa bosa olmaydi. Masofaviy va elektron ta'lim doirasidagi muloqot bilan bir qatorda bugungi kunda oliy ta'lim talabalari va o'qituvchilari uchun tayyor videoma'ruzalar, videodarsliklardan keng foydalanilmoqda. Ayni paytda, mavjud o'quv video manbalarni soni va ularning sifati har doim bir-biriga mos emas. Shu munosabat bilan o'quv videoma'ruza va video-darsliklarga qo'yiladigan talablar masalasi dolzarblashadi. Ta'limiy video tushunchasiga e'tibor qarataylik. YuNESKO ma'lumotlariga ko'ra, odam eshitgan materialning 10-15% ini, ko'rgan materialning 25% ini, audiovizual idrok bilan esa axborotning 70% gacha o'zlashtiriladi. Binobarin, barcha asosiy sezgilarning jalb etilishi materialni an'anaviy usullarga nisbatan o'zlashtirish darajasining ortishiga olib keladi. Har bir o'qituvchi dars uchun qanchalik foydali ekanligini biladi.

Hozirda yangi videoma'ruzalar yaratish an'anaga aylanib boriyotgani tabiiy holga aylanib bormoqda, bu tinglovchi ongiga ko'rgazmali ta'sirdan foydalanish yangi ta'lim texnologiyalarini takomillashtirish va rivojlantirish istiqbollarini ochadi. Lekin yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu hech qaysi ananaviy dars jarayonlarini to'liqligicha almashtirish imkonini bermaydi, hattoki onlayn darslar ham, faqatgina darsning qandaydir bir qismini qoplashi mumkin.

Video tahrirlashning asosiy bosqichlari. Amalga oshirilgan ish natijalari vizual tarzda baholanadi, shuning uchun tahrirlash jarayonida siz ham dastlabki materialni, ham ishning oraliq natijalarini qayta-qayta ko‘rib chiqishingiz kerak. Videofilmni tahrirlash uchun qanday vositalardan foydalanganligidan qat’iy nazar, bu jarayon bir qator ketma-ket bosqichlardan iborat:

1. O‘rnatishning dastlabki rejasini tuzish. Birinchisida ushbu bosqichda yig‘ilish rejasi tuziladi, yoki ba’zan montaj senariysi deyiladi. Tahrirlash - bu yaratmoqchi bo‘lgan videoning qanday bo‘lishi kerakligini tavsiflovchi ijodiy jarayon. Yig‘ish rejasining shakli, uning mazmuni, tafsilot darajasi sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Ba’zi hollarda, yozma hujjat sifatida tahrirlash rejasi umuman bo‘lmasligi mumkin; shunga qaramay, videofilm yaratuvchisi ongida ko‘rinmas holda mavjud bo‘lib, u aniq nima sodir bo‘lishi kerakligi to‘g‘risida ozmi-ko‘pmi aniq tasavvurga ega bo‘lishi kerak. O‘rnatish jarayonida sizni ilgari rejalashtirilgan rejani qayta ko‘rib chiqishga, o‘zgartirishga va to‘ldirishga majbur qiladigan yangi g‘oyalar paydo bo‘lishi mumkin.

2. Manba videokliplarni ko‘rish va tanlash. Juda kamdan kam hollarda video to‘liq suratga olinadi. Ko‘pincha tortishish alohida bo‘laklarda, ba’zan turli joylarda va turli vaqtlarda amalga oshiriladi. Ba’zi qismlar muvaffaqiyatli bo‘lib chiqadi. Videotasvirlar sifatiga va uning videongizga mos kelishiga ko‘plab omillar ta’sir qilishi mumkin. Bular tortishish shartlari, tortishish nuqtasi va kadrning muvaffaqiyatli tarkibi hamda ranglarning to‘g‘ri tasvirlanishi, aniqligi, yorqinligi va kontrastini ta’minlaydigan to‘g‘ri tanlangan tortishish parametrlari. Manba materiallari qancha ko‘p bo‘lsa, tanlov imkoniyatlari shunchalik keng bo‘ladi va ishlab chiqarilgan video shunchalik yaxshi bo‘lishi mumkin. Ko‘rib chiqishning asosiy vazifasi - ba’zida katta hajmdagi kadrlar orasidan videofilmni yaratish jarayonida qo‘yilgan vazifalarga yetarlicha mos keladiganini tanlashdir. Ko‘rish televizor yoki monitor yordamida katta ekranda amalga oshirilishi kerak.

3. Tanlangan fragmentlarni videoni tahrirlash dasturiga import qilish. Har qanday videoni tahrirlash dasturi manba ma’lumotlarini saqlash imkoniyatini beradi. Turli xil dasturlarda u turli xil nomlarga ega, ammo bu masalaning mohiyatini o‘zgartirmaydi. Agar tahrirlangan film ancha murakkab va muhim bo‘lsa, uni tahrirlash qismlarga bo‘linib, dastlabki materiallarni dasturga ketma-ket kiritilishi mumkin. Asl ma’lumotlar odatda raqamli fayllarda saqlanadi va aynan shu shaklda u videoni tahrirlash dasturiga kiritiladi.

4. Tanlangan manba fragmentlari bilan ishlash. Tanlangan qismlarda ularni ko‘rib chiqishda, tahrir qilishni boshlashdan oldin yo‘q qilinishi kerak bo‘lgan ba’zi nuqsonlar aniqlanishi mumkin. Ko‘pgina video tahrirlash dasturlarida buning uchun o‘rnatilgan vositalar mavjud. Ko‘pincha, asl qismlarni tahrirlashda, muvaffaqiyatsiz bo‘limlarni olib tashlash uchun ularni turli usullar bilan kesish kerak. Ko‘pincha ushbu saytlar ketma-ketlikning oxirida yoki boshida joylashgan. Bunday holda, o‘chirish bilan bog‘liq alohida qiyinchiliklar mavjud emas. Olib tashlanadigan maydon o‘rtada bo‘lgan holatlarda vaziyat yanada murakkablashadi. Ba’zida bunday joylar bir nechta bo‘lib, ularning har birini o‘chirib tashlashingiz kerak. Yomon yorug‘lik yoki noto‘g‘ri o‘rnatilgan tortishish parametrlari tufayli ba’zi ramkalar juda qorong‘i yoki aksincha, juda yorqin ko‘rinishi mumkin. Ba’zi hollarda, mavjud tahrirlash vositalari ushbu turdagi nuqsonlarni yengishga imkon beradi. Haqiqiy tahrirlash jarayoni tanlangan va tayyorlangan qismlarni kerakli ketma- ketlikda dasturning tahrirlash paneliga o‘tkazishdan iborat.

5. O‘rnatish rejasini aniqlashtirish. Asl fragmentlar tahrirlash uchun tayyorlangandan so‘ng, yana tayyorlangan qismlarni hisobga olgan holda o‘rnatish rejasini aniqlashtirish kerak. Ayrim bo‘laklarning ketma-ketligini aniqlab olish, ular orasidagi tahrirlash o‘tishlarini o‘ylab ko‘rish kerak.

6. O‘tishlarni tahrirlash. Endi videoni aslida tahrirlashni boshlash uchun hamma narsa tayyor. Ushbu bosqichni bajarishning o‘ziga xos usullari har xil dasturlardan foydalanishda turlicha bo‘lishiga qaramay, amalga oshirilayotgan harakatlarning mazmun tomoni har doim bir xil bo‘ladi. Tahrirlash uchun tayyorlangan barcha qismlar senariy rejasida belgilangan tartibda tahrirlash jadvaliga birma-bir o‘tkaziladi. Ular hali ham bir butunlikni anglatmaydi va shunday bo‘lish uchun ular o‘tishlarni tahrirlash orqali bir-biri bilan bog‘lanishi kerak. Har qanday dasturda ushbu operatsiyani bajarish uchun katta yoki kichikroq vositalar to‘plami mavjud. O‘tishlarni yaratishda siz ehtiyotkorlik bilan muomala qilishingiz va ularni juda ehtiyotkorlik bilan tanlashingiz kerak. To‘g‘ri bajarilgan translyatsiyalar filmni yanada ajoyib qilishi mumkin va aksincha, sustkash o‘tishlar filmni tomosha qilish tajribasini sezilarli darajada pasaytirishi mumkin. Muvaffaqiyatli tahrirga o‘tish mezonini uning auditoriya uchun ko‘rinishi deb hisoblash mumkin. Agar e’tibor qisqartirishga qaratilmagan bo‘lsa, demak, bu ularning yaxshi bajarilishini anglatadi.

7. Ko‘rishni boshqarish. Ish natijalarini faqat tahrir qilingan videofilmni nazorat tekshiruvi paytida to‘g‘ri baholash mumkin va bu videoni tahrirlash jarayonida amalga oshiriladigan yagona nazorat tekshiruvi emas. Kelgusida ishning keyingi bosqichi natijalarini baholash uchun bunday oraliq sharhlarni bir necha marta o‘tkazish kerak bo‘ladi. E’tibor qilingan barcha kamchiliklar to‘g‘risida eslatmalar berilishi kerak, bu nuqsonning mohiyatini, uning qismidagi o‘rnini, yo‘q qilish bo‘yicha tavsiyalarni ko‘rsatib beradi.

8. Nazorat tekshiruvi davomida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish. Siz sezilgan kamchiliklarni to‘g‘rilashni keyinroq qoldirmasligingiz kerak - bu ularning to‘planishiga olib keladi, bu esa ularni keyinchalik yo‘q qilishni murakkablashtiradi va ko‘proq vaqt talab qiladi.

9. Ko‘rishni boshqarish. Ushbu auditning maqsadi - aniqlangan barcha kamchiliklarning to‘liq bartaraf etilishini ta’minlash va qabul qilingan qadamlar natijalarini maqbul deb hisoblash. Ushbu xulosa keyingi bosqichda ishlashni boshlashimizga imkon beradi.

10. Sarlavhalarni yaratish. Sarlavhalar nafaqat ma’lum bir semantik yukni ko‘taradi, balki ular videofilmning o‘ziga xos bezaklari hamdir. Har qanday videoni tahrirlash dasturi sarlavha yaratish uchun vositalarni taqdim etadi.

11. Yaratilgan videoni saqlash. Yaratilgan filmni qattiq diskka saqlash mumkin. Biroq, ushbu saqlash optsiyasi vaqtinchalik deb hisoblanishi kerak. Videoni CD yoki DVD-ga saqlash yaxshidir.

Videoma’ruzani tahrirlashning tavsiflangan ketma-ketligi dogma emas va bir qator hollarda bosqichlar soni, ularning ketma-ketligi va bajarilish tartibi biroz o‘zgarishi mumkin. Shunga qaramay, o‘rnatish jarayonini to‘g‘ri tashkil etish nafaqat yaxshi natijalarga erishish, balki sarflangan vaqtni qisqartirish imkonini beradi. Yaxshi bajarilgan tahrir sezilmaydi va tinglovchi bunga ahamiyat bermaydi, bu esa videoma’ruzaning mazmun tomonida to‘planadi. Aksincha, noto‘g‘ri bajarilgan tahrir aniq jozibali bo‘lib, kurs ishtirokchilarining e’tiborini asosiy narsadan chalg‘itadi, norozilik va g‘azablanishni keltirib chiqaradi.

Videoma’ruza yaratuvchilar uchun umumiy tavsiyalarni berish mumkin:

- hd format rejimiga ega kameralar, katta xotira (vinchestr), video karta, kompyuter, yozib olish va tahrirlash uchun dasturlari bo‘lgan tezligi katta zamonaviy 10 avlod kompyuteri (masalan, Camtasia Studio; FastStone Capture; CamStudio; Jing Winkdasturlarda bemolol ishlaydigan, chunki kompilyatsiya davri juda uzoq cho‘zilishi mumkin);

- agar u qo‘lda fokusga ega bo‘lmasa, kamerani diqqat markaziga tushirish uchun qo‘shimcha jihozlar zarur bo‘ladi;

-video tasvirlarda soyalar bo‘lmasligi uchun kamida uch nuqtadan, har tomondan yorug‘lik. Yorug‘likni tanlash - kadrdagi ishlarning 70%ni tashkil qiladi, bu diqqatni jamlashdan ham muhim jarayondir. Video muharriri faqat kichik tuzatishlarni amalga oshirishi mumkin;

-mikrofon - faqat yozish vositasi. Ovoz bir xil balandlikda bo‘lishi kerak, statsionar va qo‘l mikrofonlari uni ta’minlay olmaydi. Mikrofonni nafasni burish uchun paxta tolasi bilan o‘rab oling, aks holda nafas olish puflash qayd etiladi;

-harakatlanayotganda sichqon uning yuzasida va ko‘ylaklarning yenglarida shitirlashi uchun stolni tanlash kerak;

-xonadan soatni oling, muzlatgichni, radio, televizorni, telefonni o‘chiring, derazalarni yoping;

-stullar va stollar ostiga elastik tasmalarni joylashtiring. To‘g‘ri o‘tirishingiz va ko‘kragingizni siqib qo‘ymasligingiz uchun stulingiz balandligini sozlang. Aks holda, ovoz sizni kimdir bo‘g‘ib qo‘yganday bo‘ladi. Ba’zi odamlar ma’ruzalarni tik turib yozadilar. Bu ko‘krakni bo‘shatadi;

-yozib olishdan oldin hech narsa emang. Bu tuprikni ko‘paytiradi;

-yozib olishdan oldin tuni bilan uxlang, uyqu kelgan paytda yozmang.

-bir necha daqiqaga bo‘laklarga yozib, keyin ularni muharrirda yopishtirish yaxshidir;

-agar siz xotiradan gapira olmasangiz, unda matnni suflyor monitor orqali o‘qib berishingiz ham mumkin;

-nutq ravon bo‘lishi kerak, bo‘g‘iq emas.

-agar nima deyishni bilmasangiz, yozuvni to‘xtatib turing, tanaffus qiling, o‘ylang, keyin yozuvni davom ettiring. Keyin muharrirda kesish orqali to‘g‘irlash mumkin.

Videoma’ruzalari tasdiqlash tartibi:

-ta’lim va tashkiliy ishlar uchun kafedraga taqdim etishdan oldin, videoma’ruza kafedra yig‘ilishida ko‘rib chiqiladi, unda tegishli bayonnomaga kiritilgan qo‘shimcha kasbiy tayyorgarlik dasturiga muvofiqligi to‘g‘risida xulosa beriladi.

-videoma’ruza ko‘rib chiqiladi va jamoat ekspertlari kengashining yig‘ilishida tasdiqlash uchun tavsiya etiladi.

Videoma’ruzalarni yaratish jarayoni barcha ish turlarining eng uzoq va ko‘p vaqt sarflanishi haqida so‘z boradi. Ushbu dalillarni, fikrlarni, g‘oyalarni va haqiqatlarni bir-biriga bog‘lab, professional video leksiyani yaratish uchun texnik qo‘llab-quvvatlash zarurligi aniq bo‘lib, uni amalga oshirish universitetning suratga olish, montaj qilish, animatsiya yaratuvchi tuzilmalari orqali amalga oshiriladi. Videoleksiyalar o‘qitishda foydalanish imkoniyatini yaratish uchun universitetning ta’lim portaliga joylashtirish yoki tekin xostinglarga joylashtirish orqali uni o‘quv jarayoniga kiritishgacha bir necha bosqichlar amalga oshiriladi:

-kurs uchun ma’ruzalar senariylari ustida ishlash;

-ma’ruzalarni yozishni rejalashtirish;

-dars uslubini ishlab chiqish;

-suratga olishni tashkil qilish;
-suratga olish tartibi;
-kadrlarni kesish va ulash;
-formatlash;
-video ma’ruzalarning qoralama versiyasiga o‘zgartirishlar kiritish;
-nozik tahrirlash;
-kursni bir tizimga keltirish;
-universitetning o‘quv portaliga joylashtirish;
-ta’lim xizmatlarini ko‘rsatish.

Bundan tashqari, har bir bosqichni o‘tkazish uchun mas’ullar bo‘lishlari kerak. Jamoaning maxsus mutaxassislari: rejalashtiruvchi, metodist, senariy muallifi, rejissyor-muharrir, tahririyat direktori, videograf va boshqalar. Agar ushbu shartlar bajarilmasa, videoma’ruzada o‘qituvchi va tinglovchilar o‘rtasidagi to‘g‘ridan to‘g‘ri aloqa sifati yomonlashadi.

Professional video ma’ruza - bu akademik ma’ruzani o‘zgartirish yoki yozib olish emas, balki uslubiy va texnik jihatdan ancha murakkab o‘quv mahsulotdir. Agar ma’ruzachi va tinglovchilar o‘rtasida to‘g‘ridan to‘g‘ri aloqa mavjud bo‘lsa, muloqotning barcha jihatlarini (sezgir, kommunikativ, interaktiv) amalga oshirish oson bo‘lsa, unda video ma’ruza formatida bu juda qiyin, ayniqsa, interaktiv komponent bilan aloqa qilish yoki hozirda ushbu formatda o‘rganilayotgan va juda shartli ravishda hisobga olinadigan o‘zaro ta’sir natijasidir.

Professional video ma’ruzalarni yaratadigan o‘qituvchi, bizning fikrimizcha, zamonaviy bilim tendentsiyalari, doimiy ravishda yangi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi kerak. U endi shunchaki ma’ruzachi emas, u pedagogik dizayner va strateg hamdir. Bu jihatlarni amalga oshirish masalasi dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Biz tanlagan yo‘l dasturlarni oddiy o‘zlashtirilishi, ya’ni soha mutaxassisi bo‘lmasada, shu dasturlar orqali etarlicha sifatli videoma’ruzalar yaratish imkonini beradi.

Dasturlarning interfeysi juda oson o‘zlashtirishga moyilligi bilan birga, tizim, har xil qo‘shimcha dasturlar, deyarli kodlar yozish talablarini qo‘ymaydi. Lekin o‘qituvchi mahorati videoma’ruzalar yaratishda katta rol o‘ynashi, fanning videoma’ruza uchun aniq rejasi, uning kamera oldida to‘g‘ri qarab turishi, o‘zini tutishi lozim bo‘ladi.

Ma’ruzalarni yaratishda foydalanuvchilarning auditoriyasi ham juda katta rol o‘ynaydi, shu sababdan bu jihatlariga ham e’tiborni qaratish lozimdir.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta’limda pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasidan foydalanib darslarni tashkil etish yangidan-yangi pedagogik tafakkurlashni, fikr yuritishni taqozo etadi. Zamonaviy o‘qituvchida faqat keng ko‘lamdagi, tizimli bilim, ko‘nikma va malakalar talab etiladi, oliy ta’lim muassasalarida bo‘lg‘usi o‘qituvlarni tayyorlashda o‘zini-o‘zi uzluksiz, doimiy ravishda rivojlantiruvchi, ijodkor shaxs bo‘lishiga motivatsiya uyg‘otish va e’tiborni kuchaytirish davr talabidir. O‘quv mashg‘uloti jarayonida zamonaviy ta’lim texnologiyalarini qo‘llashga o‘rgatishning maqsadi va istiqbollari porloq bo‘lib, bu ta’limni tashkil etish jarayoni ustuvorligini ta’minlabgina qolmay, balki ijtimoiy buyurtma sifatida butun jamiyatni pedagoglashtirish yuzaga keladi. Bu yosh avlodni barkamol inson qilib voyaga yetkazish uchun ta’lim-tarbiya jarayonini zamonaviy ta’lim texnologiyalari bilan ta’minlash zarur deganidir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 06 iyuldagi “2022 – 2026 yillarda O‘zbekiston respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-307 – son qarori. www.lex.uz
2. M.M.Aripov va b. Informatika, informatsion texnologiyalar. Darslik T.: TDYuI 2018. 278-b.
3. Беленкова И.В. Россия “Создание видеолекций для сопровождения образовательного процесса.” -Нижнем Тагиле.
4. Зубов В.Е. “Опыт разработки и применения средств мултимедиа в учебном процессе.” -Новосибирск: СИБАГС, 2005. –С.136.
5. S.S. Qosimov Axborot texnologiyalari: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. T.: Aloqachi, 2006.-360b.
6. www.uz –Milliy qidiruv tizimi
7. www.ZiyoNET.uz- O‘zbekiston Respublikasi axborot-ta’lim portali.
8. www.tami.uz
9. www.e-darslik.uz

TA’LIM JARAYONIDA MOBIL ILOVALAR YARATISHNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Qulmamatov Sindorqul Ibragimovich,
Guliston davlat Pedagogika instituti, kafedra muduri
Ermonov Sherzod Ibrayim o‘g‘li
Guliston Davlat Universiteti magstranti

Anotatsiya: Maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quvchilarida mobil ilovalar yaratish ko‘nikmasini shakllantirish bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar va olingan natijalar haqidagi fikrlar yoritilgan bo‘lib, o‘quvchilarda mobil ilovalar yaratish ko‘nikmasi shakllantirishda Flutter dasturiy vositasi imkoniyatlarini o‘rganish va ushbu dasturiy vosita bilan ishlay olish hamda “Mobil dasturlash “ nomli ilovadan foydalanish to‘g‘risida ma’lumotlar yoritib berilgan..

Kalit so‘zlar: Ta’lim, mobil ilovalar, flutter daturiy vosita, mobil dasturlash.

Axborot texnalogiyalari sohasida ta’lim tizimini ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish maqsadida umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quvchilarida mobil ilovalar yaratish konikmalarini shakllantirish ishlarini olib borish muhim ahamiyatga ega. Chunki, bugungi kunda insonlarning kundalik hayotida mobil ilovalardan foydalanishi juda muhim ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Shunday ekan mobil ilovalarga bo‘lgan ehtiyoj o‘z-o‘zidan ortib bormoqda.

Mobil ilovalar - smartfon va planshetlar kabi mobil qurilmalar uchun ishlab chiqilgan dasturiy ta’minot hisoblanadi. Ular mobil qurilmalarni funksiyali va qiziqarli minyatura kuchlariga aylantiradi. Ba’zi qurilmalar ishlab chiqaruvchilarining ayrim uyali ilovalari yoki ular bilan bog‘langan uyali aloqa provayderlari bilan oldindan o‘rnatilgan bo‘ladi. Ko‘pgina onlayn ob’ektlar mobil veb-saytlar va mobil ilovalarga ega. Umuman olganda, ular bir maqsadga qaratilgan: App odatda mobil veb-saytga qaraganda kichikroq bo‘ladi, ko‘proq interfaollikni

taklif qiladi va mobil qurilmada ishlatish oson va intuitiv ravishda yanada aniqroq ma’lumotlarni taqdim etadi.

Mobil ilovalarni ishlab chiquvchi ishlaydigan operatsion tizim uchun maxsus dastur yaratadi. Masalan, IPad uchun mobil ilovalar Apple IOS-da ishlaydi, ammo Google Android emas. Apple ilovasi Android telefonida ishlamaydi va aksincha. Ko‘pincha, ishlab chiquvchilar har birining versiyasini yaratadilar. Masalan, Apple do‘konidagi mobil ilova Google Play da ham android versiyasiga ega bo‘lishi mumkin.

Mobil dasturlashni asosan ikki guruhga bo‘lishimiz mumkun. Chunki, mobil qurilmalarimiz asosan 2 ta operatsion tizimda ishlaydi. Ya’ni ular IOS va Android operatsion tizimlardir. Bu operatsion tizimlarda ishlaydigan mobil qurilmalarga ilovalar tayyorlash uchun alohida ko‘dlar yoziladi. Mobil ilovalar Androidga Java, Kotlin dasturlash tillarida yozilsa, IOS ga esa Swift hamda Objectivi-C dasturlash tillaridan foydalaniladi[1].

Mobil ilovalarni yaratmoqchi bo‘lgan dasturchilar uchun ko‘plab dasturiy vositalar ishlab chiqilmoqda. Ushbu vositalar orasida so‘nggi paytlarda o‘z imkoniyatlari bilan ajralib turadigan Flutter dasturiy vosita hisoblanadi.

Flutter - bu Google tomonidan yaratilgan ochiq manbali dasturiy ta’minotni ishlab chiqish to‘plami bo‘lib, u Android, IOS, Windows, Mac, Linux, Google Fuchsia va veb-dasturlarni bitta kod bazasidan ishlab chiqish uchun ishlatiladi. Flutter dasturiy vositasi esa Dart dasturlash tilida ishlaydi[2].

Ta’lim jarayonida kompyuterlarning imkoniyatlaridan foydalangan holda mobil ilovalar yaratishning zamonaviy texnologiyalari bo‘yicha, ta’lim oluvchilarning bilim olishiga va o‘z bilim darajalarini o‘z vaqtida aniqlab olish imkoniyatini beruvchi noan’anaviy darslar uchun mo‘ljallangan elektron o‘quv materiallari, ko‘rgazmali vositalar, o‘quv mobil dasturlari, o‘quv-nazorat dasturlari yaratish va ularni o‘quv jarayoniga tadbiq qilish bugungi kunning muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Android operatsion tizimi uchun ilovalar yaratishda kerakli bo‘lgan instrumental dasturiy vositalarni o‘rnatish va dastlabki mobil ilovalarni (Android tizimi uchun) yaratish ko‘nikmalariga ega bo‘lish lozim. Buning uchun quyidagilarni bajarish lozim:

- Android Studio dasturini yuklab olib o‘rnatish;
- Java development kit (JDK) ni o‘rnatish;
- Android SDK (Software Development Kit) ni o‘rnatish;
- Android development tools (ADT) eclipse uchun plugin ni o‘rnatish;
- Git ni ornatish;
- Flutter SDK ni o‘rnatish [3].

Bizga kerakli bo‘lgan dastur va paketlarni o‘rnatganimizdan so‘ng loyiha yaratishni boshlaymiz. Yangi loyiha yaratishim uchun flutterni tanlaymiz (1) va flutter paketini komyuterimizdagi manzilini ko‘rsatamiz(2).

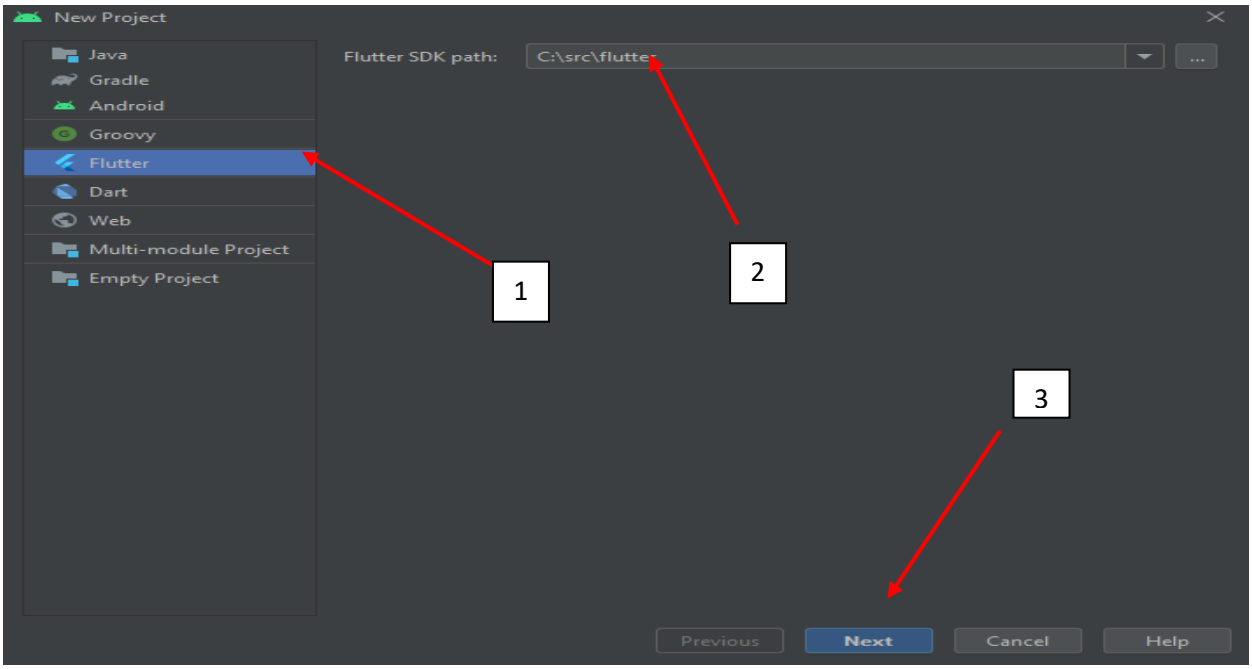

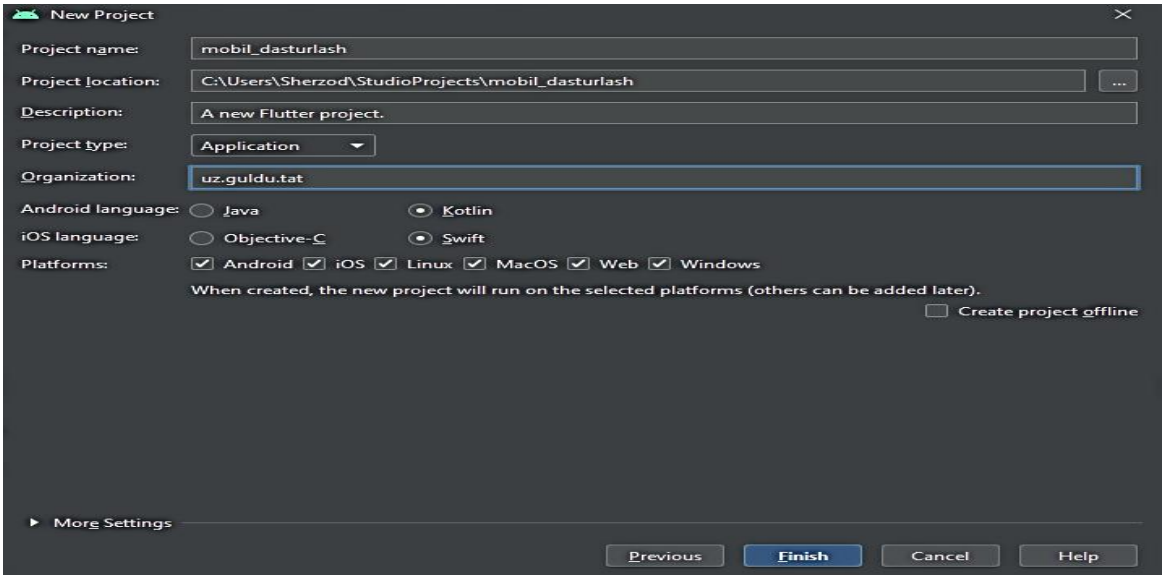

1-rasm.Yangi loyiha yaratish.

2-rasm .Loyihani nomlash.

3-qadamni yani NEXT tugmasidan so‘ng bizga quyidagi oyna hosil bo‘ladi: ;

Biz bu yerda dastirimizni nomini, dasturimizni manzili, dasturimizni turini, dasturimizni android tizimida va IOS tizimida qaysi dasturlash tilidan foydalanishni, qaysi platformalarda ishlashini belgilaymiz va Finish tugmasini bosamiz. Dastur yozishimiz uchun flutter muhiti oynamizda hosil bo‘ladi.

3-rasm. Dastur interfeysi.

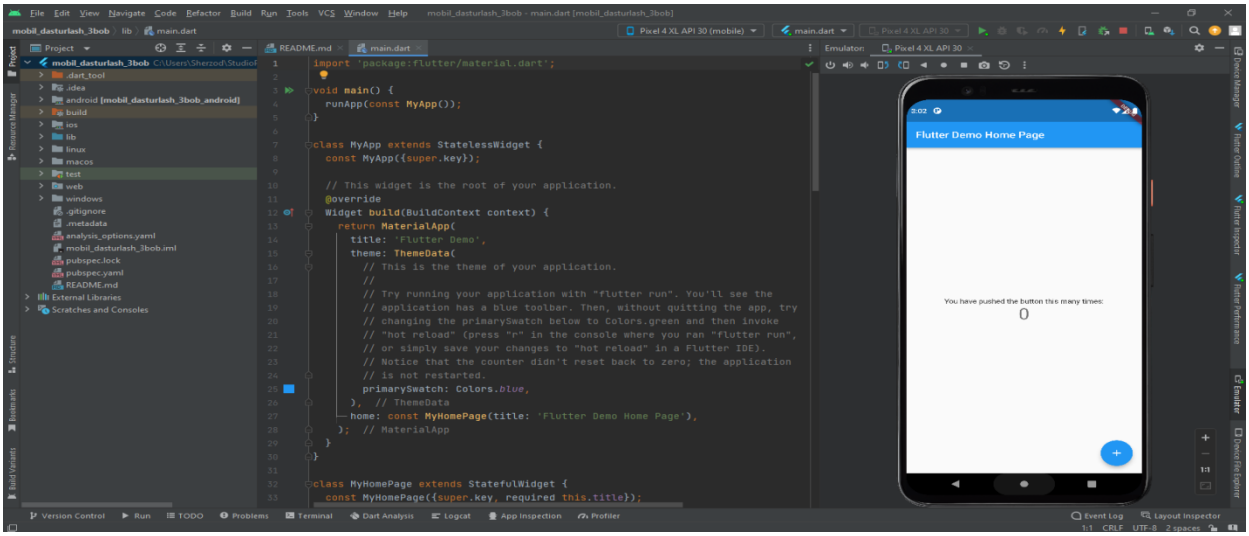

Agar mobil ilovalarni loyihalashtirish, ishlab chiqish tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, bunday ilk dasturlar Java muhitida ishlab chiqilgan kalendar va kalkulyatorlar, hatto o‘yinlar bo‘lganliginini guvohi bo‘lamiz. Mobil telefonlarda displeyning paydo bo‘lishi mobil ilovalarning yaratilishida boshlang‘ich qadam bo‘lgan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Tabiiyki, telefonlar uchun birinchi dasturlar ishlab chiqaruvchilar tomonidan qurilmaga o‘rnatilgan, telefonning o‘ziga xos funksiyalarini bajarishga mo‘ljallangan ichki dasturlar edi.

Mobil ilovalarni qanday qurilma yoki operatsion tizimda ishlashidan qat’iy nazar ikki – bepul va pullik mobil ilovalar guruhiga bo‘lish mumkin.

Bepul ilovalar cheklangan imkoniyatlar to‘plamiga ega sodda dasturiy ta’minotni taqdim etadi.Ular aniq bir topshiriqni bajarishga mo‘ljallangan bo‘ladi (masalan, elektron pochtani ko‘rish).GetJar tashkiloti ekspertlari fikriga ko‘ra, aksariyat hollarda foydalanuvchi bepul dasturlardanqisqa vaqt davomida foydalanadi. Bunga sabab ularning imkoniyatlari cheklanganligidir.

Pullik ilovalarda esa foydalanuvchiga har bir dasturiy mahsulot uchun kengaytirilganfunksional imkoniyatlar taqdim etiladi. Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchilar qoida sifatida muntazam ravishda dasturiy ta’minotning yangi imkoniyatlarini taklif etishadi. Har kuni ishlatiluvchi mobil ilovalar qanday yaratilishi haqida hech o‘ylab ko‘rganmisiz? Aslida, mobil ilova yaratish unchalik ham qiyin ish emas[4].

Mobil ilovalar yaratish ko‘nikmasini shakllantirish maqsadida “Mobil dasturlash” deb nomlangan yangi ilova yaratildi. Ushbu ilova ko‘rinishi hamda foydalanish bo‘yicha tanishib chiqamiz. Ilovaning bosh oynasi quyidagicha bo‘lib, oynada zamonaviy dasturlash tili hamda dasturiy vositasi haqida malumotlar hamda kurslar keltirib o‘tilgan (4-rasm). Ushbu ilovada asosan dart dasturlash tili, flutter dasturiy vositasi va flutter bo‘yicha loyha ishi haqida matnli, drafikli va video malumotlar mavjud bo‘lim, bu malumotlar orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini takomillashtiradi. Ilovada topshiriqlar ham movjud bo‘lib topshiriq tugmachasi orqali berilgan

vazifalarni bajaradi. Bundan tashqari ilovada dart dasturlash tilidan berilgan topshiriqlarni online muharrir orqali bajarishi mumkun.

4-rasm. Mobil ilova bosh oynasi.

Kurslarni birinchisida dart dasturlash tili haqida malumotlar yoritilgan bo‘lib, kurs davomiyligi 16 ta darsdan iborat (5-rasm).

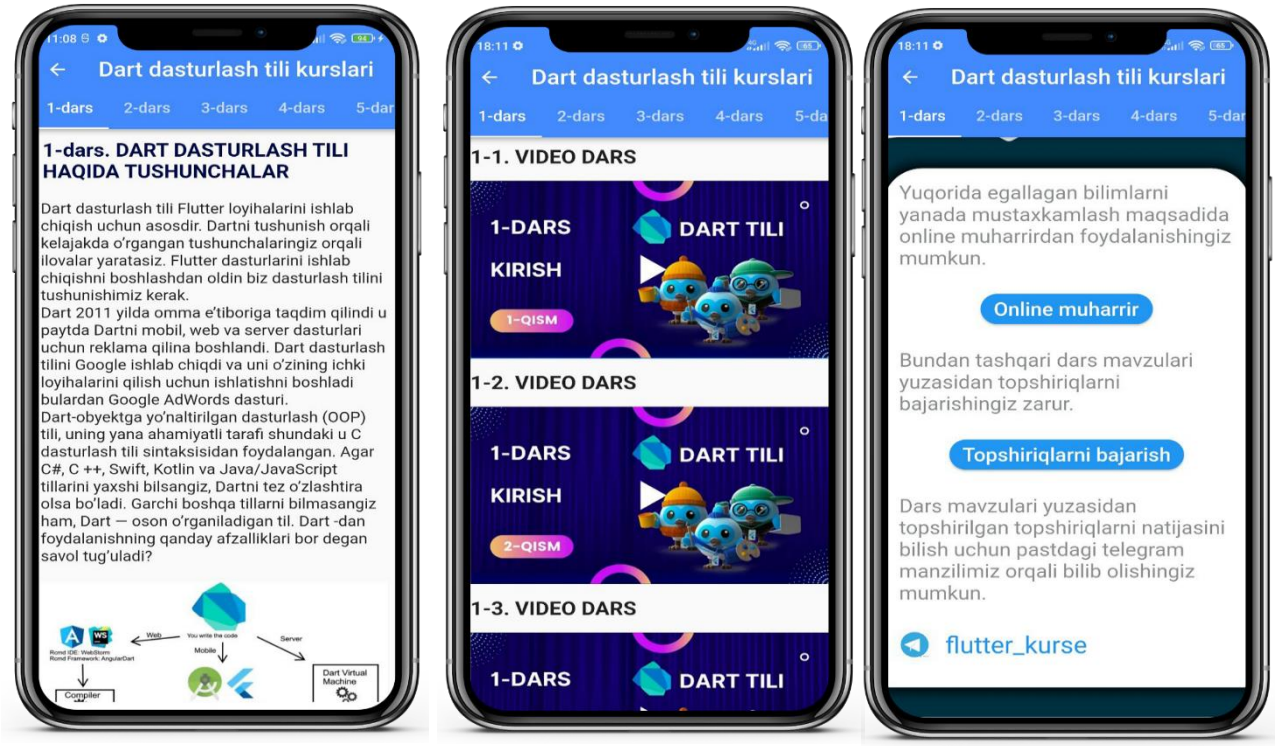

5-rasm. Dart dasturlash kursi oynasi.

6-rasm. Online muharrir.

O‘quvchilar mavzularni o‘zlashtirgandan keyin, online muharrir orqali topshiriqlarni bajarib o‘z bilimini yanada mustahkamlaydi (6-rasm).

Topshiriqlar bo‘limida quyidagicha oyna hosil bo‘ladi va topshiriq natijalari yuklashi kerak bo‘ladi(7-rasm).

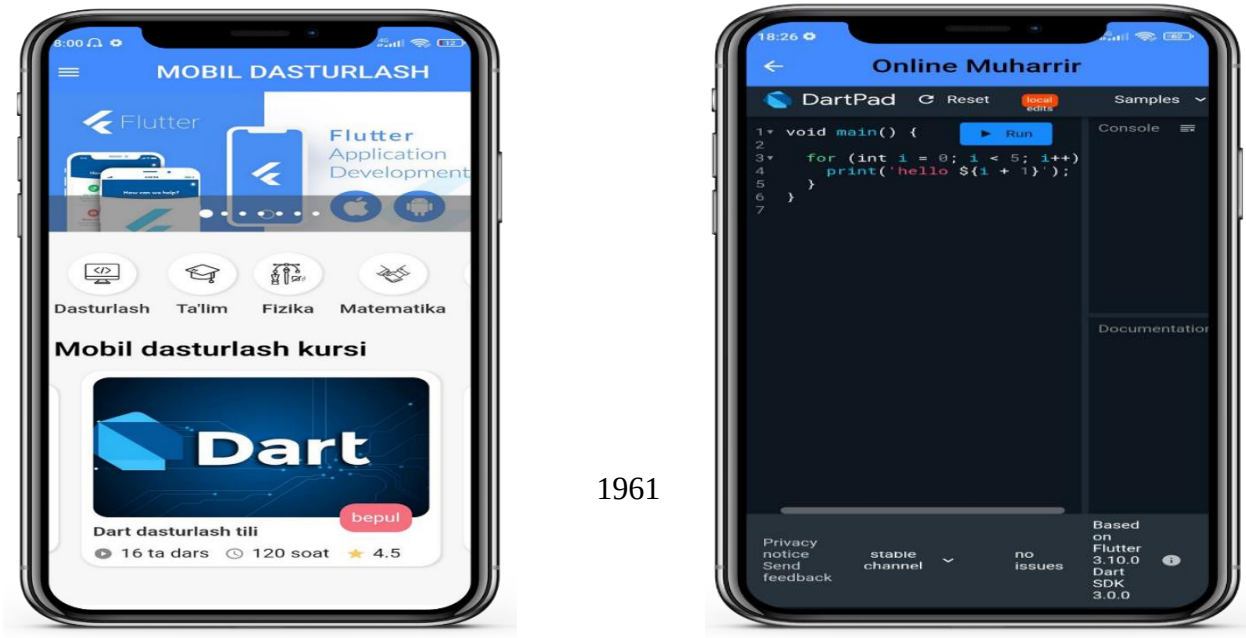

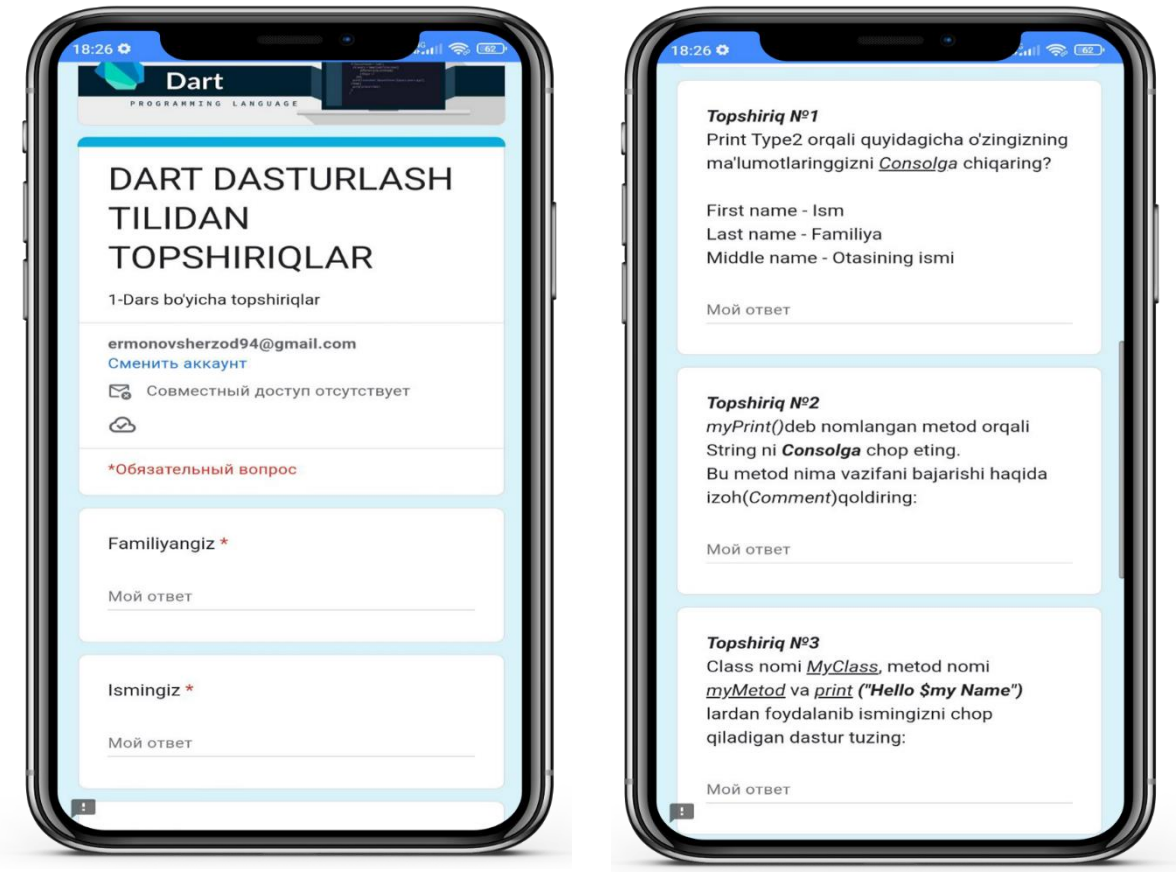

7-rasm. Topshiriqlar bo‘limi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dart Apprentice. By Matt Galloway & Jonathan Sande. Copyright ©2020 Razeware LLC.

2. Bakket K. B19 Dart v deystvii. – M.: DMK Press, 2013 – 528 s.: il.

3. Gilad Bracha.The Dart Programming Language. 2015- ISBN: 978-0-321-92770-5.

4. Beginning Flutter®: A Hands On Guide To App Development Published by John Wiley & Sons, Inc. 10475 Crosspoint Boulevard Indianapolis, IN 46256 www.wiley.com Copyright © 2020 by John Wiley & Sons, Inc., Indianapolis, Indiana

INTERNET SAYTLAR

1. https://flutter.dev
2. https://dart.dev
3. https://dartpad.dev

O‘QUV JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN TA’LIM RESURSLARIDAN FOYDALANSH

Raxmonqulov Akmal Obloqul o‘g‘li
To‘qimachilik va yengil sanoat texnologiyasi kafedrasi o‘qituvchi
Guliston davlat universiteti
a-raxmonqulov2023@gmail.com

Abstract: The article emphasizes the need for the creation and effective use of educational tools based on modern information and communication technologies, the role, significance and possibilities of using e-learning resources in the educational process in conditions when the information and educational environment for students is expanding. Knowledge and skills in information and communication technology are required to create and use e-learning resources.

Keywords: educational process, electronic learning resources, distance learning, information and communication technologies, learning content, teaching materials.

Hozirgi kunda jamiyatning har qanday sohasi bevosita axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan bog‘liq. Internet tarmog‘i orqali axborot oqimlarining dunyo bo‘ylab keng tarqalib borayotganligi ma’lumotlarni saqlash, qayta ishlash, saralash, tartibga keltirish, uzatish va qabul qilish kabi vazifalarga bo‘lgan talablarning kun sayin ortib borishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa o‘z navbatida informatika va axborot texnologiyalari kursini o‘qitishda ta’lim muassasalarining oldiga berilayotgan o‘quv-axborot materiallarini yanada takomillashtirish vazifasini qo‘yadi [1].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishida yangi ma’lumotlarning kun sayin o‘zgarishi ma’lumotlar ustida ishlashning ustuvorligi oshiradi. Bu esa bevosita axborot texnologiyalari sohasida mutaxassis kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ta’lim oluvchilarning barcha qatlamlarini kompyuter savodxonligi bo‘yicha bilimlarini oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratishni talab etadi [2].

Axborot texnologiyalarini o‘quv jarayoniga tadbiq etishning muhim yo‘nalishlaridan biri elektron darsliklar, qo‘llanmalar va kurslarni yaratishdan iborat. Ayniqsa, elektron ta’lim resurslari asosini kompyuter, axborot va pedagogik texnologiyalar tashkil etishi shubhasiz. Ta’limda informatika va axborot texnologiyalari haqida gapirganimizda, birinchi navbatda on-layn tizimida o‘qitish, masofali ta’lim, interaktiv pedagogika va turli o‘quv shakllari ko‘rinishidagi didaktik tizimlarni nazarda tutishimiz talab etiladi.

Elektron ta’lim resurslaridan dars vaqtida foydalanish har qanday fanni chuqur o‘zlashtirishda katta natijasini beradi. Elektron resurslarni yaratish yo‘lida, resurs qurishning o‘rganilayotgan texnologiyasini ajralmas qismi hisoblangan umumiy tamoyillarga rioya qilish shart. Bunday tamoyillar pedagoglarni elektron ta’lim resurslarini yaratish va foydalanishga tayorlash metodik tizimi tarkibiga kirishi lozim.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, o‘qitish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish – bu bilim, ko‘nikma va malakalarning elektron shakldagi ma’lumotlar bazasini yaratish va bu baza asosida olingan bilimlarni nazorat qiluvchi avtomatlashtirilgan tizimlarni ishlab chiqish masalasini echishni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi respublikamizda faoliyat yuritayotgan akademik litseylarda o‘qitilayotgan Informatika va axborot texnologiyalari o‘quv predmetini o‘qitishni elektron ta’lim resurslarini takomillashtirishga oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Kompyuterlarning o‘quv jarayonida qo‘llanilishining asosida axborotlashtirish, virtuallashtirish, multimediya va tarmoq tizimlari yordamida o‘quv jarayonini tashkil etish yotadi. Kompyuter texnologiyalari o‘quv jarayonini tashil etish va boshqarishda, o‘quv rejalar, o‘quv dasturlari va o‘quv materiallarini yaratishga tavsiyalar ishlab chiqishda ko‘makchi vazifasini bajaradi [3;4].

Real o‘quv jarayonidan farqli ravishda elektron ta’lim resurslariga asoslangan ta’limning afzalligi shundan iboratki, bunda talaba o‘quv jarayonida tasavvur qilish, fikr yuritish, tinglash, yozib olishdan tashqari har bir izohlanayotgan jarayon, voqea va hodisalar, ko‘z bilan ko‘rish mumkin bo‘lmagan, tasavvur qilish qiyin bo‘lgan xodisa va jarayonlarni virtuallashtirilgan kompyuter modelida kuzatib turadi. Har bir sxema, garfik, jadval va murakkab so‘zlar elektron holatda aniq ko‘rsatib boriladi. Talabalar olgan bilimni virtual nazorat orqali tekshirish natijasida vaqt tejaladi. Bundan tashqari darsni o‘zlashtira olmagan yoki bilimini yanada mustaxkamlash maqsadida talaba mustaqil ravishda virtual o‘quv qo‘llanmalaridan foydalanish imkoniyati mavjud [5].

Elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitish asosan ta’lim oluvchilarning kompyuter bilan ishlash bo‘yicha tayorgarlik darajasiga va aqliy imkoniyatiga moslashtirilishi kerak.

Elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitishni takomillashtirish uchun quyidagi tamoyillarga e’tiborni qaratish kerak [6], [7]:

- qo‘shimcha elektron zahiralarni, ma’lumotlar va kutubxonalarni yaratish, tarmoqdan axborotni izlashni ta’minlovchi maxsus dasturiy ta’minotni ishlab chiqish kerak;

- o‘qituvchilarning o‘quv-uslubiy ishlarini takomillashtirish, internetdan foydalanish, axborot texnologiyalari va psixologiya sohalari bo‘yicha mutaxassislar bilan hamkorlikni o‘rnatish;

- elektron ta’lim resurslarini fan-texnika va texnologiyalarning so‘nggi yutuqlari bo‘yicha ma’lumotlar bilan muntazam to‘ldirib borish;

- elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitishda ilg‘or pedagogik texnologiyalar va faol metodlarni qo‘llash;

- elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitish metodikasida bilimlarni baholash mezonlari muhim muammo hisoblanadi. Ushbu metodika asosan, mustaqil ta’limga yo‘naltirilganligi sababli o‘qituvchilarning baholashni tashkil etishdagi faol va mas’uliyatli ishtiroki talab etiladi. Chunki baholash jarayonida nafaqat testlar natijalari, balki talabalarning faolligi hamda mustaqil ishlash qobiliyati ham inobatga olinishi kerak.

- maxsus fanning o‘quv dasturi elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitish metodikasiga moslashtirish lozim.

Elektron ta’lim resurslaridagi mustaqil ta’lim mashg‘ulotlari uchun yaratilgan elektron o‘quv-uslubiy materiallar avtomatlashtirilgan dasturiy vositalar yordamida faoliyat olib boradi. Avtomatlashtirilgan o‘quv-uslubiy materiallar ta’lim oluvchilarga kerakli mavzular bo‘yicha ma’lumotlarni tavsiya etadi va bilimlarni nazorat qiladi. Bilimlarning nazorati natijasiga qarab ta’lim oluvchilarga turli saviyadagi topshiriqlar tavsiya qilinadi. Avtomatlashtirilgan o‘quv-uslubiy ta’lim vositalari yordamida ta’lim oluvchilar o‘qituvchining yordamisiz ham o‘z bilimlarini oshirib takomillashtirib borishi mumkin

O‘quv jarayonida elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning afzalliklari quyidagilardan iborat [8]:

- ta’lim jarayonida berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o‘zlashtirish;
- ta’lim olishning yangi shakllarini joriy qilish;
- dars jarayonida bilim olish vaqtining qisqarishi natijasida vaqtni tejash imkoniyati;
- olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib qolinishi va uni amaliyotda qo‘llash mumkinligi.
- talabalarda ma’lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaligi;
- mashg‘ulotlarda bajariladigan topshiriqlar sonining oshishi;
- kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida talaba ta’lim sub’ektiga aylanishi;
- talabalar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo‘lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyatining hosil bo‘lishi va boshqalar.

O‘quv jarayonini kompyuterlashtirish, masofali o‘qitishning asosiy vositalaridan biri bo‘lgan o‘quv-uslubiy ta’minotni yaratish va ularni takomillashtirish muammolarini hal qilish bo‘yicha barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar kabi respublikamizda ham turli yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Tadqiqot davomida o‘quv jarayonida talabalar uchun axborot-ta’lim muhiti ko‘lami kengayib borayotgan davrda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta’lim olish vositalarini yaratish va ulardan samarali foydalanish zarurligi hozirgi kunning asosiy talablaridan biri ekanligi va ular asosida quyidagi xulosalarni olishimiz mumkin:

- o‘tkazilgan tahlil asosida elektron ta’lim resurslariga asoslangan ta’lim jarayonlarini tashkil etish uchun foydalaniladigan dasturiy muhitlar aniqlanib, ishning maqsadi hamda uning doirasida yechiladigan asosiy masalalar shakllantiriladi.

- elektron-o‘quv resurslarning semantik modellarini yaratish texnologiyasi ishlab chiqildi va uning asosida elektron-o‘quv resursning kontentlari orasidagi bog‘lanish qonuniyatlari aniqlandi.

- elektron-o‘quv resurslarning web-texnologiyalarga asoslangan o‘qitish tizimiga joylashtirishning tegishli dasturiy ta’minotlari yaratiladi.

- o‘quv jarayonini virtuallashtirishning maxsus dasturiy foydalanuvchi interfeysi, elektron ta’lim resurslari asosida masofaviy test-nazorat o‘tkazish texnologiyasi va uning dasturiy ta’minotini muayyan fanlar kesimida o‘quv jarayonlarida foydalanish tizimi ishlab chiqiladi.

Ta’lim tizimida fanlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshirish uchun talabalarni mustaqil o‘quv faoliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ta’lim vositalari bilan ta’minlash zarurligi aniqlandi. Talabalarning mustaqil o‘quv faoliyatlarini rivojlantirishda zamonaviy o‘qitish texnologiyalarining tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan elektron ta’lim resurslaridan foydalanish etakchi o‘rin egallashi asoslab berildi.

ADABIYOTLAR:

1. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – Toshkent: Fan. 2009. – 148 b.

2. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: Universitet, 2019. – 232 b.

3. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – 160 b.

4. Toshtemirov D.E. Ta’lim portalining tarkibiy tuzilishi va uslubiy ta’minoti // Kasb-hunar ta’limi, 2010. – № 2. –B. 10 – 11.

5. Toshtemirov D.E. Kasb-hunar kollejlarida “Informatika” ni o‘qitish uchun ta’lim portali yaratish va undan foydalanish metodikasi. Ped.fan.nomz.diss...avtoref. – Toshkent, 2012. – 24 b.

6. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008. – 180 b.

7. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment// Journal of Critical Reviews Vol 7, Issue 5, 2020 p. 399-400, http://www.jcreview.com/fulltext/197-1586441254.pdf?1603174386

8. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B. Ta’lim jarayonida veb texnologiyalarning o‘rni // Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar. 2(46).2020. p.114-120.

DASTURLASH TILLARI VA KOMPYUTER DASTURLARNING IQTISODIY VA MOLIYAVIY SOHALARDA ISHLATILISHI VA ULARNING O‘QITILISH JARAYONIDA FOYDALANILISHI

Ashurova Munisa Muxiddinovna

Guliston davlat universiteti Pedagogika nazariyasi va tarixi doktoranti

So‘nggi 20 yillikda dasturlash tillari va kompyuter dasturlari juda ko‘p sohalarni qamrab oldi . Shular qatorida iqtisodiyot va moliya sohalari ham bundann mustasno emas. Jahon banklari va birjalardagi statistic ma’lumotlar va ularning tahlili kuzatganimizda albatta ko‘rsatkich,foizlar va moliyaviy natijalarning hammasi hisoblash va kompyuterlashtirishga asoslangan [3] .Bir qancha kompyuter dasturlari iqtisodiyot va moliya sohasi vakillari uchun bir qancha qulayliklarni keltiradi. Bularga misol sifatida uzoq masofada turib mahsulotlarning oldi-sotdi ishlari va mijozlarning xaridlari , korxona ishchilari davomitidan tortib hamma bosqichlarni kompyuterlashtirish amalga oshirilgan. Bu imkoniyatlar biznes egalari va xaridor uchun ham yangilik emas. Biz quyida dasturlash tillari yordamida iqtisodiy masalalarni yechish va kompyuter dasturlari paketi bilan tanishib chiqamiz. Iqtisod va moliya sohalarida ishlatiluvchi bu dasturlar ko‘p foydalanuvchiga ega bo‘lib misol va masalalarni yechishda ham qulay sanaladi. Bular Stata, R, SAS va SPSS dasturlar paketi va Python,C++ dasturlash tillarini misol bo‘la oladi[1]. Bundan tashqari iqtisodiy masalalarni yechishda Microsoft Office dasturlar paketidagi Ms Excel ham misol bo‘la oladi. Ms Excel dasturining eng ko‘p moliya sohasi uchun qo‘llaniladigan funksiyalari mavjud bo‘lib ular investr bankirlar va moliyaviy tahlilchilar uchun juda muhim dasturlardan biridir. Ular qimmatli vaqtlarining 70% ini Excel modellari,formulalash ,taxminlar , baholash ,hisob-kitob va grafiklarni shakllantirishga sarflaydilar. Ms Excelning Master Formula bo‘limida bir qancha formulalar bo‘lishiga qaramay eng ko‘p murojaat quyidagi funksiyalarni o‘z ichiga olgan. Bulardan birinchisi БС funksiyasi bo‘lib u kelajakdagi qiymatni hisoblashga yordam beradi[4].

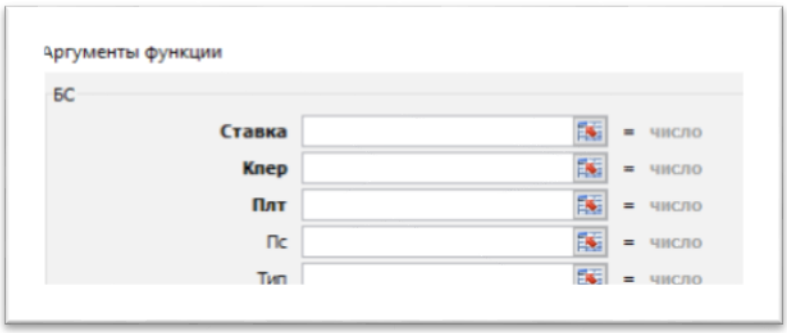

1# Birinchi funksiya bu **БС (Ставка,Кпер,Плт,Пс,Тип)** o‘zgaruvchi miqdorlarni kiritish orqali natijaga erishiladi.

Ставка-foiz stavkasi/davr

Кпер-davrlar soni

Плт-to‘lov /davr

Пс-Hozirgi qiymat

Тип- To‘lov amalga oshirilganda (agar hech narsa aytilmagan bo‘lsa, to‘lov davr oxirida amalga oshirilgan deb taxmin qilinadi)

Misol sifatida mijozning pul mablag‘i hisoblanishini ko‘rsatib o‘tamiza.

Oliy ta’limning Informatika fanida dasturida moliyaviy dasturlar asosida iqtisodiy masalalarni yechish mavzusi berilganligi sababli quyidagi masalani yechish tartibi ko‘rsatilgan.

A mijoz 2016 yilda 100 rubl sarmoya kiritdi . To‘lov har yili amalga oshirildi. Foiz stavkasi yillik 10%. 2019 yilda qiymat qanchaga teng bo‘ladi?

Javob 129.79 rublni tashkil etadi.

2# Ikkinchi funksiya bu kelajakdagi moliyaviy qiymatni **БЗРАСПИС**. Bunda o‘zgaruvchi foiz stavkasi kiritilib boriladi.

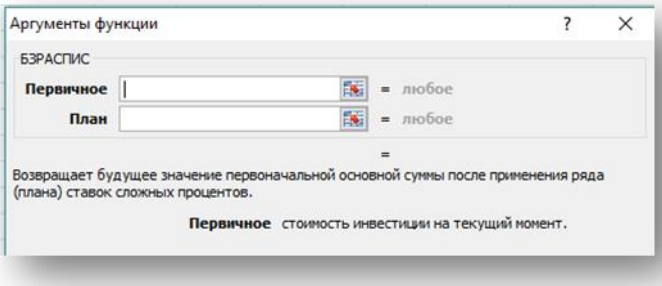

Первичное- Asosiy qiymat - bu ma’lum bir investitsiyaning joriy qiymati

План- Birlashtirilgan foiz stavkalari (excel bo‘lsa, biz turli foizlardan foydalanamiz va diapazonni tanlaymiz)

Misol uchun

B mijoz 2016 yil oxirida $100 miqdorida sarmoya kiritdi.Foiz stavkasi har yili o‘zgarishi kutilmoqda. 2017, 2018 va 2019 yillarda foiz stavkalari mos ravishda 4%, 6% va 5% bo‘ladi. 2019 yilda moliyaviy foyda qanday bo‘ladi?

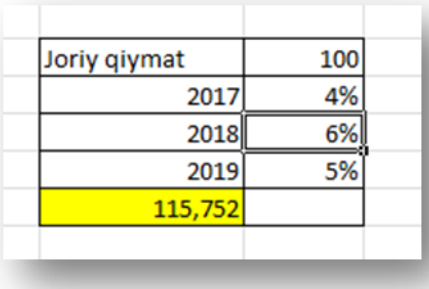

Joriy qiymat	100
2017	4%
2018	6%
2019	5%
115,752	

Javob $115.752 natijaga erishildi.

3# Uchinchi funksiyamiz ЧПС bo‘lib unda yil davomida ijobiy va salbiy pul oqimlarini yig‘indisini hisoblab beruvchi funksiyadir.

ЧПС(ставка, аргументлар рўйхати)

Ставка- chegirma stavkasi

аргументлар рўйхати-kelajakdagi to‘lovlar ro‘yxati

Bu yerda salbiy qiymatlar to‘lov sifatida ko‘riladi va ijobiy qiymat esa oqim sifatida joylanadi.

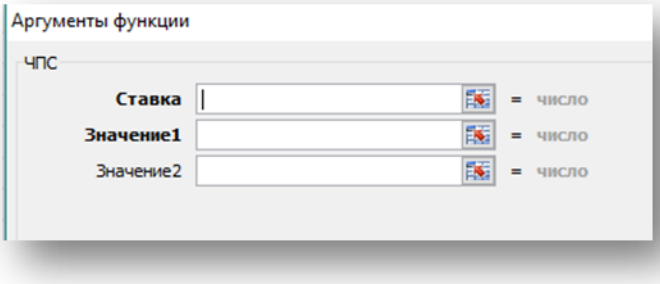

Davr	**$ pul birligi hisobida**
Chegirma stavkasi	5%
Dastlabki sarmoya	-1000
1-chi yildagi miqdor	300
2-chi yildagi miqdor	400
3-chi yildagi miqdor	400
4-chi yildagi miqdor	300

Jadvaldagi ma’lumotlar Ms Excel dasturida natijasi olinadi.

Davr	$ pul birligi hisobida
Chegirma stavkasi	5%
Dastlabki sarmoya	-1000
1-chi yildagi miqdor	300
2-chi yildagi miqdor	400
3-chi yildagi miqdor	400
4-chi yildagi miqdor	300
241 USD	

Javob $241 ni tashkil etdi.

Ms Excel dasturida bunday ajoyib funksiyalar bor . Biz bu funksiyalarni matematika va moliya va iqtisodga asoslanga fanlarni o‘qitishda foydalansak yaxshi natija beradi. Shu bilan bir qatorda talabalar axborot texnologiyalari yordamida ko‘p dasturlar bilan yaqindan tanishadi.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek Python dasturlash tili ham moliyaviy va moliyaviy ma’lumotlar uchun maxsus kutubxonalarni ham taklif etadi.

Raqamli, statistik va ma’lumotlar strukturasi

Numpy-NumPy Python bilan ilmiy hisoblash uchun asosiy paketdir. Bu raqamli dasturlash uchun birinchi darajali kutubxona bo‘lib, akademik, moliya va sanoatda keng qo‘llaniladi. NumPy asosiy massiv operatsiyalariga ixtisoslashgan.

Scipy-SciPy mashhur raqamli moduli Numpyni to‘ldiradi. Bu matematika, fan va muhandislik uchun ochiq kodli dasturiy ta’minotning Python-ga asoslangan eko tizimidir. Bundan tashqari, Python asosidagi ilmiy va moliyaviy hisob-kitoblar uchun intensiv foydalaniladi.

pandas-pandas kutubxonasi Python dasturlash tili uchun yuqori unumli, foydalanish uchun qulay ma’lumotlar strukturasi va ma’lumotlarni tahlil qilish vositalarini taqdim etadi. Pandasr asosiy ma’lumotlar turlari va ularning usullariga e’tibor qaratadi va murakkabroq statistik funksionallikni qo‘shish uchun boshqa paketlarni qoldirib ketadi.

quantdsl-quantdsl moliya va savdoda miqdoriy tahlil uchun maxsus soha kutubxonasi.

statistics-Bu barcha asosiy statistik hisoblar uchun o‘rnatilgan Python kutubxonasi[5].

Yuqorida berilgan misollarni ham Python dasturlash tili yordamida ishlab unga berilgan kutubxonalardan birini ishlatib dasturni mukammalashtirish mumkin.

Berilganlardan shuni xulosa qilish mumkinki dasturlash tillari va kompyuter dasturlari nafaqat shu soha mutaxasislari va iqtisod va moliyaga asoslangan fan o‘qituvchilari ishini ham yengillashtiradi. Dasturlash tillarini bu sohalarda ishlash ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish uchun oliy ta’lim o‘qituvchilaridan faqat qiziqarli va hayotiy misollar yordamida yoritilib berilishi va shu bilan birga zamonaviy kompyuter dasturlaridan foydalanish juda muhim sanaladi. Har bir talabaga maxsus misol va masalalar berish orqali va ularning natijasini har doim tekshirish orqali mustahkamlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. “COMPUTER APPLICATION IN ECONOMIC ANALYSIS” . Vol-2 Issue-1 2017
2. https://www.wallstreetmojo.com
3. https://inomics.com
4. https://www.wallstreetmojo.com

5. https://financetrain.com

ŞUBE-3

TURKIY DAVLATLAR O'RTASIDA O'ZARO TA'LIM TASHABBUSLARI VA HAMKORLIKLARI

TÜRK DEVLETLERİ ARASINDA KARŞILIKLI EĞİTİM GİRİŞİMLERİ VE ORTAKLIKLAR

1971

ORTAK TARİH YAZIMI BAĞLAMINDA GENEL TÜRKTARİHÇİLİĞİNİN SORUNLARI

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU
İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Bölümü
aliahmetbeyoglu@gmail.com

Özet: Milattan binlerce yıl öncesinden İslamiyet'in kabulüne kadar geçen tarih zamanının derinliği ve Türklerin yaşamış oldukları coğrafi sahanın genişliği Türk tarihini değerlendirmenin zorluğuna işaret etmede önemli amillerdir. M.Ö. binlerce yıldan İslamiyet'i kabule kadar geçen uzun süreç ve geniş bir coğrafi alandaki Türk tarihinin ele alınması birçok meseleyi de beraberinde getirmiştir. İslamiyet öncesi Türk tarihçiliğinin problemlerini Türk tarihinin yapısından kaynaklanan beş temel üzerine bina etmek mümkündür. 1. Zaman birliği 2. Mekân birliği 3. Siyasi birlik 4. Devlet görüşündeki kadimlik, köklülük 5. Kaynak yeterliliği veya yetersizliği. Bu beş temel problem İslam öncesi Türk tarihinin, kültürünün ve sosyo-ekonomik hayatının yazılması ve mütalaa edilmesini oldukça güç hale getirmekte ayrıca tarihçilerin farklı meselelerle de karşı karşıya kalmasına yol açmaktadır. Görüldüğü gibi İslam öncesi Türk tarihinde zaman çok geniş, coğrafi mekân pek dağınık, kurulan devlet sayısı fazla ve devletlerin ömürleri kısa, süreksiz, siyasi ve hâkimiyet telakkisi yüzünden devletler ömürsüz, nihayetinde yerli kaynaklar az ve yetersiz, yabancı kaynaklar ise fazla ve çeşitlidir. Türk tarihinin yapısından kaynaklanan problemlerin yanında tarihsel sürecin ortaya çıkardığı sosyo-kültürel değişimlerden ve günümüz şartlarından hâsıl olan çağ sistemi gibi çeşitli meseleler de bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Temel Kaynak, Tarih Yazıcılığı, Metodoloji, Türk Tarihi, Çağ Sistemi

Abstract: Evaluating Turkish history poses significant challenges due to the deep historical timeline that stretches back thousands of years before the acceptance of Islam and the expansive geographical scope of the region inhabited by the Turks. The extensive duration and broad geographic area of pre-Islamic Turkish history give rise to various complexities. Pre-Islamic Turkish historiography can be built upon five fundamental problems stemming from the structure of Turkish history: temporal unity, spatial unity, political unity, the notion of ancientness and rootedness in the concept of state, and the adequacy or inadequacy of sources. These fundamental issues not only make the writing and interpretation of pre-Islamic Turkish history, culture, and socio-economic life challenging but also present historians with diverse dilemmas. Pre-Islamic Turkish history is characterized by a wide temporal span, a geographically scattered landscape, numerous short-lived states due to an ephemeral perception of politics and dominion, as well as a scarcity of reliable local sources and an abundance of diverse foreign sources. Additionally, besides the problems arising from the structure of Turkish history, there are other factors such as socio-cultural changes throughout the historical process and contemporary conditions, including the concept of the age system, which contribute to the complexity of the subject.

Keywords: Primary Source, Historiography, Methodology, Turkish History, Age System

Türkler tarihin ilk dönemlerinden beri Avrasya gibi büyük bir sahada yayılmış ve günümüze kadar gelen bir tarih meydana getirmiştir. Türk tarihinde mihenk taşı olan çeşitli

dönemler olmuştur. Bu mihenk taşlarından biri de Türklerin İslam'la müşerref olmasıdır. M.Ö. binlerce yıldan İslamiyet'i kabule kadar geçen uzun süreç ve geniş bir coğrafi alandaki Türk tarihinin ele alınması birçok meseleyi de beraberinde getirmiştir. İslamiyet öncesi Türk tarihçiliğinin problemlerini Türk tarihinin yapısından kaynaklanan beş temel üzerine bina etmek mümkündür. 1. Zaman birliği 2. Mekân birliği 3. Siyasi birlik 4. Devlet görüşündeki kadimlik, köklülük 5. Kaynak yeterliliği veya yetersizliği.

1. Zaman birliği, bir milletin tarihinin belli bir yılda başlayıp hiçbir vesile ile kesilmeksizin devamı ve yine belli bir yılda sona ermesi demektir. Türk tarihinde bu devamlılık vardır ve oldukça aşikârdır. Fakat tarihler arasında çok geniş dönem, bu tarihin baştan sona araştırılıp incelenip yazılmasında pek çok güçlükler ortaya çıkartmaktadır. Diğer taraftan, aynı anda çeşitli Türk devletlerinin varlığı da unları tek bir bahis içinde toplamayı imkânsız kılmaktadır.

2. Mekân birliği, belli bir coğrafi sınır içinde kalan bir vatanı ifade eder. Söz gelişi, bir Fransız tarihi, bir Alman tarihi veya diğer milletlerin tarihi hemen hemen bugün bilinen sınırlı mekân içinde geçmektedir. Hâlbuki Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlerin sınırları; geniş olarak doğuda Çin içlerinden, batıda Orta Avrupa'ya, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Yemen ve Habeşistan'a kadar uzanan çok geniş bir saha içinde bulunmaktadır. Dünya tarihinde hiçbir milletin bu kadar geniş bir alana hükmettiği görülmemiştir. Fakat ne var ki, dünya fethine girişen kavimlerin yarısına bile erişemediği bu geniş bir coğrafi mekân, Türk tarihinin gereği gibi incelenmesinde büyük zorluklardan birini oluşturmaktadır. Söylenildiği gibi bir nevi Türk tarihini incelemek dünya tarihini incelemektir [10, s. 210-211;2 s. 24-25].

3. Siyasi birlik, kurulan hanedan veya devletlerin birbiri ardına kesintisiz devamlılık göstermesidir. Söz gelişi, Türkiye'de kurulmuş Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet devreleri gibi…İslam öncesi Türk tarihine toplu olarak bakıldığında 50'den fazla devlet kurulduğu görülür. Bunların bazısı aynı çağda fakat ayrı coğrafi mekândadır. Bu hiçbir kavmin kurulmasını değil gerçekleştirmeyi tahayyül bile edemediği devlet çokluğu ve bunların ayrı sahaları Türk tarihine siyasi bir derli topluluk, bir birlik vermemektedir.

4. Devlet görüşündeki köklülük, milletin devleti yaşatma ve yürütmedeki gelenek ve felsefesidir. Türk tarihine hâkim olan devlet telakkisi ve hâkimiyet görüşü ile bunların tatbikatıdır. Devletin başına güçlü ve kut verilmiş hanedan üyesinin gelmesini isteyen bu görüş, İslam öncesi Türk devletlerinde kudretli ve karizmatik bir hükümdarın ölümünden sonra onun oğul ve kardeşleri arasında şiddetli bir taht mücadelesine sebep olmuş ve çoğu kere devletin yıkılışını çabuklaştırmıştır. Bu yüzden Türk devletlerinin siyasi ömürleri çok kere uzun olamamıştır. Aynı hâkimiyet telakkisi bir bölgede birkaç devletin doğmasına yol açmıştır [9, s. 44-48, 72-76; 11 s. 1].

5. Kaynak yeterliliği ve yetersizliği, bir milletin tarihinin yazılmasında gerekli kaynakların yeterli olması veya olmaması demektir. Bilindiği gibi, tarihin kaynakları başlıca yerli yani milletin bizzat kendi şahısları tarafından yazılan kaynakları ile yabancı yani komşu veya münasebette bulunulan kavimlerce kaleme alınanlar olmak üzere iki grupta toplanır. Yerli kaynaklar, kalıntılar yani her türlü eşya ile yazılı resimli kaynaklar olarak ayırmak mümkündür. Türk tarihini araştırılması bakımından yerli kaynaklar ne yazık ki pek azdır. Bunlar da eşi görülmemiş şekilde beşten fazla alfabe ile kaleme alınmıştır. Türk tarihinin yabancı kaynakları da bir tarihçinin öğrenebileceğinden çok fazla sayıda en aşağı farklı 19 dildedir. Bu hususta Barthold'un dediği gibi ''Türk tarihini araştırmak için sadece Türkolog olmak yetmez. Aynı zamanda Sinolog, İraniyatçı, Arabiyatçı, Bizantolog olmak gerekir'' [3, s 10].

Açıklamaya çalıştığımız beş temel problem İslam öncesi Türk tarihinin, kültürünün ve sosyo-ekonomik hayatının yazılması ve mütalaa edilmesini oldukça güç hale getirmekte ayrıca tarihçilerin farklı meselelerle de karşı karşıya kalmasına yol açmaktadır. Görüldüğü gibi İslam öncesi Türk tarihinde zaman çok geniş, coğrafi mekân pek dağınık, kurulan devlet sayısı fazla ve süreksiz, siyasi ve hâkimiyet telakkisi yüzünden devletler ömürsüz, nihayetinde yerli kaynaklar az ve yetersiz, yabancı kaynaklar ise fazla ve değişiktir. Türk tarihinin yapısından kaynaklanan problemlerin yanında daha sonraları ve günümüz şartlarından hâsıl olan çeşitli meseleler de bulunmaktadır. Bunların başında çağ sistemi gelmektedir.

Çağ sistemi, Alman tarihçi Chiristoph Cellarius (1634–1707)'un tarihin incelenmesini devirlere ayıran 3'lü sisteme göre tarihi tasnif etmesidir. Cellarius'un Hz. İsa merkezli tarih kurgusuna göre çağ tasnifi şu şekildedir: 1. Başlangıç – Büyük Konstantinus'un ölümü (337) veya Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü (476), "Historia antiqua" / Antik veya Eskiçağ; 2. 337– İstanbul'un Türkler tarafından fetih tarihi 1453, "Historia medii aevi / Ortaçağ (ülkemizde genelde Ortaçağ İslamiyet'in kabulü ile başlatılmıştır); 3. 1453-sonrası, "Historia aevi moderni" / Yeniçağ. Ch. Cellarius'dan sonra 1789'dan zamanımıza kadar olan devre de Sonçağ (Yakınçağ) olarak adlandırılmıştır. Cellarius, tarihin çağlara ayrılmasında selefleri Joachim von Fiore (1130–1202), Francesco Petrarca (1304–1374), Gisbert Voetius (1589–1676)'un yaptığı çalışmalara son noktayı koymuştur. Kendisi, teolog olan seleflerinden intikal eden Hz. İsa merkezli, Hıristiyanlığın "Teslis" inancından esinlenen 3'lü sisteme dokunmamış, bu şekilde tarihin çağlara ayrılmasında Hıristiyanî geleneği devam ettirerek, onun kurumsallaşmasına yol açmıştır. Cellarius, çağ taksimi yaparken doğrudan Hıristiyanlık ve Avrupa tarihi ile ilgili hadiseleri tercih etmiştir [1, s. 33-34].

Ülkemizde İslam öncesi Türk tarihinin sınırlarının belirlenmesinde ve ele alınmasında büyük bir handikap oluşturan bu çağ sistemine ilmi olarak ilk karşı çıkan rahmetli Zeki Velidî Togan Hoca olmuştur. Daha üniversiteye (Darülfünun) ilk intisap ettiği 1927 yılından itibaren bu çağ taksiminin eksik yanlış ve zararlarını çeşitli vesilelerle belirtmiştir [14, s. 25-26]. Avrupa ve Hıristiyanlık merkezli bu çağ sistemine karşı çıkan rahmetli İbrahim Kafesoğlu ise bu konuda hassaten şu noktalara dikkat çekmiş idi: "Çağ taksiminin Türk tarihinin özelliği dolayısıyla, yalnız lüzumsuz değil aynı zamanda zararlı olduğunu da işaret etmek isteriz. Türk Tarihi'nin en büyük hususiyetini coğrafi yaygınlık, hatta dağınıklık teşkil eder. Başka milletlerin tarihi muayyen ve değişmez bir bölge içinde oluşurken, Türk tarihi aynı asırlar içinde çeşitli iklimlerde gelişmeler göstermiştir. Doğulu ve batılı milletlerde tek metropol fikri ve tek yurt coğrafyası mevcut olmasına karşılık, Türk milletinin çeşitli yurtları ve imparatorlukları olmuştur. İşte bu müstesna durum Türk Tarihi'nin çağları esasında araştırılması ve öğretilmesini fevkalade zorlaştırmaktadır. Türk boyları muhtelif yurtlardan başka başka coğrafi şartlar, çeşitli iktisadi ve kültürel imkanlar dolayısıyla birbirlerinden farklı gelişmeler kaydetmişlerdir. Bunları çağ taksiminin belirli sınırları içerisinde ele almak doğru değildir. Bilhassa coğrafi dağınıklığa bir de zaman bakımından ilave edilir ve her Türk boyunun kısa devir çerçevesinde dahi birbirinden uzak memleketlerde, buraların hususi şartları yüzünden bazen birbirinin büsbütün ayrı gelişmeler gösterdiği hesaba katılırsa Türk Tarihi'nin çağ taksimi ile bağdaştırmamızın imkansızlığı ortaya çıkar. Buna mukabil her Türk boyu için belirli mekân içinde bir gelişme kabul ederek çağları, onlara ayrı ayrı tatbik cihetine gitmek, Orta Asya Türklüğü için başka, Hindistan, Rusya, Balkanlar, Avrupa, İran, Mısır Türkleri için başka başka, Osmanlı İmparatorluğu için de başka çağ sınırları tespitine çalışmak da doğru olmaz. Bu her ülkedeki Türk boyunu ayrı millet saymak

manasına gelir ki, hakikate ve ilme aykırıdır. Çünkü çeşitli ülkelerde görülen Türkler aynı milletin kollar halinde devamından ibarettir" [7, s. 7-9]. Aynen kabul ederek tarih eğitimi ve öğretimi ile üniversitelerdeki akademik yapılanmada uygulanan çağ sistemi Türk tarihinin İslam önceki devirlerinin araştırılmasında ciddi mahsur ve boşlukların ortaya çıkmasın sebep olmuştur. Mevcut çağ sisteminde özellikle Türk tarihinin ilk ve orta zamanları yer bulamamıştır. Çünkü Eskiçağ disiplini Anadolu temelli çok eski medeniyetleri mevzu edinmiş, Ortaçağ'da ise genelde İslamiyet'in kabulü ve sonrası ele alınmış, bunların neticesinde Asya Hunları, Tabgaçlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Oğuz Yabgu Devleti, Avarlar, Hazarlar gibi birçok Türk devleti çağ sistemi anlayışlarının dışında kalmıştır. Yeni ve Yakınçağlar bilim dallarında da Türk tarihinin bütünlüğü bakımından durum farklı değildir. Nitekim bu alanlar Osmanlı tarihi temelli olduğundan Moğol İmparatorluğu, Timurlular, Altın Orda, Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı gibi konularla Türkistan, Hindistan, Rusya Türkleri umumiyetle hatırlanmamıştır. Son yıllardaki gelişmelerin ardından ele alınmaya başlanmışsa da oldukça istenilen aşamaya gelmemiştir [5, s. 203-204].

Temel meseleler yanında günümüzde karşılaşılan problemleri ana hatlarıyla şu şekilde sıralayabiliriz:

– İslam öncesi Türk tarihi ile uğraşmaya başlayacak tarihçinin karşısına ilk çıkan ve 70 yıldır çözülemeyen problem Türk tarihinin başlangıcı meselesidir. Türk tarihini Hititler, Kimmerler, İskitler, Sakalar, Moğollar veya Choularla başlatan görüşler ve ileri sürülen yetersiz deliller tarihimiz, kültürümüz açısından kargaşalıklara sebep olmaktadır [5, s.210 vd.] (bu durum, yazılı veya maddi materyallerin değerlendirilmesinin ehemmiyetini göstermektedir).

– İslam öncesi Türk tarihçisi; sadece yazılı kaynaklardan değil arkeoloji, antropoloji, halk bilimi, coğrafya gibi birçok ilim dalının verilerinden ve sözlü kaynaklardan da yararlanmak mecburiyetinde iken [14, s. 19-23], hem Türk tarihinin cereyan ettiği sahaların Türkiye sınırları dışında yer alması hem de bir enstitü anlayışı içinde hareket edilmesi gerekirken disiplinler arası işbirliği ve ekip çalışmasının yetersiz olması çok mühim bir açmaz olarak karşımızda durmaktadır.

– Gerek özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizde gerekse Rusya'da Sovyetler döneminde ve son dönemde Çin'de ideolojik kaygılarla ortaya atılan görüşler, yazılan kitaplar tarih ve kültürümüzün birçok evresini, hadiselerini gerçek zemininden çıkararak büyük yanlışlara ve kargaşaya sebep olmuştur. Bunun sonuçları ihtilaflara ve tartışmalara yol açmıştır. Sümerlerin, Sakaların Türklüğü ve güneş-dil teorisi çerçevesinde ortaya konulan görüşler ile Sovyet rejiminin Türkistan'da Türk boylarından farklı farklı kavimler oluşturma teşebbüsleri sonucunda boyların menşeini en eski halklara veya başka soylara bağlama gayretleri ve Çinlilerin kadim Türk yurdu Doğu Türkistan'ı Çinlileştirme çalışmaları örnek verilebiliriz.

– Çin, Grek, Latin, Rus, Arap, Fars vs. kaynaklarda geçen yer, şahıs, boy, unvan gibi tarihimize ait terimlerin imla ve transkripsiyon meselesi, bunlardan istifade eden araştırmacıların farklı hükümlere ulaşmalarına yol açmıştır. Bu durum ciddi hatalı sonuçları da beraberinde getirmiştir.

– Türkistan, Doğu Avrupa gibi coğrafyalarda yaşayan, göç eden, askeri güç olan veya devlet kuran boyların en eski devirlerinin, göç yollarının ya hiç bilinmemesi ya da çok az malumat sahibi olunması hususları çözülmesi zor problemlere neden olmuştur. Bunların yanında gerek Türk gerekse Moğollar başta olmak değişik kavimlerden topluluklarla birlikte hareket etmesi sebebiyle arkeolojik veriler ile diğer bilgi kaynaklarından elde edilen ipuçları farklı

hükümlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır ki, bu da tartışmalar ve hadiselerin muallâkta kalmasında birinci derecede rol oynamıştır.

– Tarihçilerin gerek hayata bakış açıları, ideolojileri doğrultusunda gerekse batı veya doğudan delen telakkilerin, anlayışların tesiriyle meseleleri ele almaları, konulara yaklaşmaları hem mühim problemlere yol açmış hem de tartışma ve ayrışmalara sebep olmuştur [15, s. 9-15].

– Göçebelik, Şamanizm, üretim tarzı, devlet şekli ve felsefesi gibi konularda bakış açılarındaki derin farklılıklar, günümüzde Türk tarihi üzerinde çalışanların karşı karşıya kaldığı esas meselelerin başında bulunmaktadır.

– Gerek Bozkır kültür dairesine mensup olmanın ve hareketli hayat sürmenin gerekse devletlerin çok sayıda boyun katılımıyla tesis edilmesi ve bunların yol açtığı sosyolojik, etnik sonuçlar siyasi, kültür tarihi araştırmalarında girift problemler ortaya çıkartmaktadır.

– Bozkırlı Türk insanının hayatı kavrayışı, yüzyıllara göre bir bütün olarak sosyal hayatlarının, müesseselerinin bilgi azlığından ve kendi kaynaklarımızın olmaması sebebiyle ortaya konulamaması; kültür değişimlerinin, etkileşimlerinin tespit edilememesi; Orta Asya bozkırlarındaki kavimlerin aynı kefeye konularak, aynı değer yargılarının, maddi dünyanın unsurlarıymış gibi değerlendirilmesi ve sonuçlara varılması Türk tarihi ile kültürüne yaklaşımda sağlıksız sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca değişik coğrafyalardaki boyların bazı noktalarda farklılıklar göstermesi de yaklaşımları daha da ayrıştırmıştır.

– Gerek geçmişte gerekse günümüzde Moğollar ve Cengiz Hanı Türk kabul eden bazı tarihçilerin tarihi olaylar ile kültürel meselelerde yaptıkları değerlendirmelerin ortaya çıkardığı bilgi karmaşaları hem tarihçilerin bölünmelerine hem de birçok konuda yanlış hükümlere varmalarına yol açmıştır ki, bu durum araştırmalarda elan önemli problemler olarak önümüzde durmaktadır.

– Eski Türk dili ve tarihi konularında bilimsel kriterlere uymayan zorlama çalışmalarla ulaşılan sonuçlar ve bunların etkileri kafaların karışmasına sebep olduğu gibi, İslam öncesi Türk tarihçiliği açısından büyük bir tehlike oluşturmaktadır. Özellikle tarih formasyonu almayan kişilerin değerlendirmeleri inandırıcılık hususunda kuşkulara neden olmakta ve sonu olmayan tartışmalara yol açmaktadır [8, s. 10 vd.].

– Moğollar başta olmak üzere Türk tarihinin akışında hayatı ve kaderi birlikte yaşadığı kavimlerin, toplulukların tarih ve kültürlerinin yeterince bilinmemesi, mukayese yapılmaması ve Türk tarihini, hangi coğrafyada vuku bulursa bulsun bir bütün olarak görüp değerlendirilmemesi hadiselerin tam olarak açıklığa kavuşturulamamasında mühim bir engeldir [6, s. 9-11].

– Ana kaynaklara batı dillerine yapılan tercümelerinden ulaşılması, tarihi coğrafya ve saha çalışmalarının yetersiz olması, tarihte Türkler tarafından kurulan devlet, beylik, hanlıkların sayısı gibi hususlar eski devir Türk tarihçilerinin karşı karşıya oldukları problemler arasında yer almaktadır. Ayrıca çeşitli birimlerden oluşacak enstitü kapsamı içinde düşünülmesi gereken İslam öncesi Türk tarihi dönemi ile uğraşacak kadroların çok yetersiz sayıda bulunması ve bazılarının da alan dışında çalışmalar yapması da göz önünde tutulmalıdır. Nitekim rahmetli Zeki Velidî Togan Hoca daha 1950'li yıllarda bu eksikliği ve gerekliliği görerek Umumi Türk Tarihi Enstitüsü kurulmasını ısrarla talep etmiştir [13, s. 134].

– Genel Tarihinin yapısı veya sınırlarının genişliğinden kaynaklanan meseleler yanında konuların temelden ele alınabilmesi için özellikle genç tarihçilerin karşı karşıya kaldığı mühim problemlerin başında ana kaynak dili sorunu gelmektedir. Bu yaşayan yahut kullanılmayan kaynak dilleri Türkistan'a göre doğuda Çince, Tibetçe, Hintçe, Soğdca, Toharca, Korece,

Japonca, Sanskritçe, Moğolca vb.; batıda Grekçe, Latince, Rusça, Arapça, Farsça ve benzerleridir. Son dönemde kaynakların batı dillerindeki tercümeleri üzerinden veya ana kaynağa dayalı yapılan çalışmalar zamanın ruhunu yansıtmaktan uzak kalmakta, değerlendirme ve ulaşılan neticelerin yetersiz kalmasına sebebiyet vermektedir.

– Yüksek Lisans ve Doktora tezleri başta olmak üzere yapılan çalışmalarda metodoloji yoksunluğu, kaynakları toplama ve istifade etme, tasnif, meseleyi tespit, çözüm, terkip, analiz ve netice elde etmedeki yetersizlikler, tekrarlanan konular, literatürü yeterince takip etmekteki eksiklikler endişe verici boyutta dikkat çekmektedir. Bunların yanında bilimsel etik ve zihniyet sorunu, popülerleşme, komploya varan iddiaların ortaya çıkardığı bilgi kirliliği güvenilirliği zedelemekte ve tahribata neden olmaktadır.

– Eski Türk tarihinin her şeyden önce bahsedilen temel unsurlar göz önünde bulundurularak, kendi gerçekleri ve şartları içerisinde kendine has bir görüşle ele alınması, değerlendirilmesi zarureti tarihçilerin göz ardı etmemeleri gereken esas mesele ve zarurettir [12, s. 34-36].

Netice olarak; İslam öncesi Türk tarihçileri gerek tarihimizin yapısından gerekse günümüz şartlarından kaynaklanan birçok problem ve zorluklarla karşı karşıya bulunmaktadır. Her şeyden önce bütün yönleriyle sistem ve metot tartışması yapılması, ciddi bir analiz, sentez zihniyetine sahip tarihçilerin artması ve enstitü anlayışıyla farklı disiplinlerin bir araya gelmesiyle oluşacak ekip çalışmasıyla birçok mesele daha kolay halledilebileceği gibi, bazıları da tarihçilerin gayretleriyle zaman içerisinde aşılabilecektir. Fakat temel konular devletin bilim politikaları kapsamında değerlendirilerek yapılacak düzenlemelerle çözülebilecektir. Bu durum Türk Dünyası ortak tarih anlayışı ve şuurunun oluşmasına, birlikte yapılacak çalışmalara, ortak tarih yazımına çok önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Alkan, Necmettin, ‘‘Tarihin Çağlara Ayrılmasında ‘Üç’lü Sistem ve ‘Avrupa Merkezci’ Tarih Kurgusu’’, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/ 9 (2009), s. 23–42.

2. Bıçak, Ayhan, *Türk Düşüncesi I Kökenler*, Dergâh Yayınları,İstanbul 2009, 637 s.

3. Barthold, Vasilij Viladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, çev. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, 223 s.

4. Donuk, Abdülkadir, ‘‘Türk Tarihinde Çağlar Meselesi’’, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sy. 6 (1987), s. 44–45.

5. Donuk, Abdülkadir, ‘‘Tarih Eğitim-Öğretimi’nde Görülen Eksik ve Yanlışlıklarımız’’, *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri*, ‘‘Globus’’ Dünya Basımevi, İstanbul 2004, s. 201–225.

6. Kafesoğlu, İbrahim, ‘‘Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik’’, *Tarih Dergisi*, sayı 17–18 (1963), s. 1–16.

7. Kafesoğlu, İbrahim, ‘‘Üniversite Tarih Öğretiminde Yeni Bir Plan’’, *Tarih Dergisi*, sayı 19 (1964), ss. 1–14.

8. Kaydarov, Abdu-Ali Tuganbayulı – Orazov Meyirbek, *Türklük Bilgisine Giriş*, aktaran Vahit Türk, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999, 228 s.

9. Niyazi, Mehmed, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, 287 s.

10. Niyazi, Mehmed, *Türk Tarih Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, 319 s.

11. Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, 175 s.

12. Özbaran, Salih, ‘‘Türkiye’de Tarihçiliğin Görüntüsü’’, *http//web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/pdf/,* cilt 1/ sayı 2 (1992), s. 33–49.

13. Özcan, Kemal, ‘‘Üniversite Tarih Eğitiminde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü/Anabilim Dalı’nın Yeri’’, *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri*, ‘‘Globus’’ Dünya Basımevi, İstanbul 2004, ss. 129–147.

14. Togan, Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 378 s.

15. Türkdoğan, Orhan, ‘‘Türk Tarihinin Bazı Sosyolojik Meseleleri’’, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 9–15.

DİSİPLİNLERARASILIĞIN TARİH YAZICILIĞINA KATKILARI

Dr. Öğr. Üyesi Zebiniso KAMALOVA
İstanbul Ticaret Üniversitesi Eğitim Bilimleri Bölümü

Özet: Tarih yazıcılığının disiplinlerarasılığı, *felsefe, coğrafya, antropoloji, sosyoloji, ekonomi, dilbilim, psikoloji* gibi ana disiplinler ile iletişimini, bilgi üretiminde etkileşimini ifade eder. Bu yazımızda Tarih yazıcısının anlatısını kullandığı belgelere geçerlilik kazandıracak, alt bilim disiplinlerin oluşumu üzerine durulacaktır. Tarihin bilimsel disiplinlerle olan ilişkisini incelerken, gelişmesine yol açtığı alt disiplinleri ihmal etmemek gerektiği esas ilkelerdendir. Bunların en önemli olanlarından biri *arkeoloji* olacaktır. Arkeolojide buluntular, *fizik* ve *kimya*nın tekniklerinden yararlanarak tarihleme yapılır dolayısıyla tarih yazıcılığının işbirliği yaptığı alandır. Tarih yazımıyla doğrudan ilgisi olan diğer bir disiplin *paleografya*dır. Geçmişteki uygarlıklara ait eserleri inceleyerek, tarihi belge konusunda daha açıklayıcı veriler sağlayacaktır. Bunun yanı sıra *epigrafya* da tarih yazımında önemli katkı sunacaktır. Tarih alanı yanında gelişen bir başka alt disiplin *nümizmatik* olmuştur. Yer adlarını inceleyen *toponomi*, insan adlarını araştıran *antroponomi*, takvim bilimi *kronoloji*, soy kütüklerini, secereleri inceleyen *geneoloji* gibi bilim dalları tarih yazımında değerli katkı sağlayacaktır. Tarih yazıcısının girdilerinin elde edilmesini kolaylaştırmak ve güvenirliğini artırmak için uzmanlaşma süreci içinde ortaya çıkan *siyasal tarih, emek tarihi, sanat tarihi, mimarlık tarihi, kent tarihi,çevre tarihi, din tarihi, düşünce tarihi, iktisat tarihi*, vb. ile ve elbette *edebiyat* ile iç içe olması gerektiği detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Tarih, Tarih Yazıcılığı, Disiplinlerarası tarih anlayışı, Türk Tarihi

Abstract: The interdisciplinarity of historiography refers to its communication with main disciplines such as philosophy, geography, anthropology, sociology, economics, linguistics, psychology, and its interaction in knowledge production. In this article, we will focus on the formation of sub-scientific disciplines that will give validity to the documents in which the history writer uses his narrative. While examining the relationship of history with scientific

disciplines, it is one ofthe main principles that the sub-disciplines that it led to development should not be neglected. One of the most important of these will be archeology. Findings in archeology are dated by using the techniques of physics and chemistry, so this isthe field in which historiography cooperates. Another discipline directly related to historiography is paleography. It will provide more descriptive data on historical documents by examining the artifacts of past civilizations. In addition, epigraphywill also make an important contribution to historiography. Another sub-discipline that developed alongside the field of history was numismatics. Branches of science such as toponomy, which studies place names, anthroponomy, which studies human names, calendar science, chronology, geneology, which studies genealogies, will make a valuable contribution to historiography. Political history, labor history, art history, architectural history, urban history, environmental history, history of religion, history of thought, history of economics, etc., which emerged in the process of specialization in order to facilitate the acquisition of the historiographer's inputs and increase their reliability. and of course, that it should be intertwined with literature will be discussed in detail.

Keywords: History, Historiography, Interdisciplinary understanding of history, Turkish History

Tarih, idiografik bilimler sırasına girer, çok kapsayıcı bir bilim dalıdır. Tarihin alanı tüm zamanlardaki tüm olayları kapsamı içine almaktadır. Sosyal bilimler alanında tarihin özel bir yeri vardır. Tarih disiplininin bilim dünyasındaki yeri genellikle tarihin diğer bilim dallarıyla kurduğu ilişkiler ile yorumlanabilir.

Tarih yazıcılığı, bilim dünyasında statüsü kabul görülmüş eşit nitelikteki disiplinler arası ilişkiler çerçevesinde geliştiği hususunu ele alacağız. Aslında tarihe yaklaşım tarihin ötesine geçmekle telkin edilebilir. Tüm sosyal disiplinlerde tarihselleştirilme, tarihsel bir rasyonalizm ya da rasyonalist tarihsellik önerileri ve koşulsuz kabul görülen hususdur. Çünkü sosyal bilimler alanının güçlenmesinde etki yaratmıştır. Aynı zamanda sosyal bilimlerin saptırılmaktan muhafaza edilmesi için bir yaklaşım olarak tarihsellik önerilir ya da bunu bir disiplinler arası ilişki önerisi olarak tanımlamak olur.

Disiplinlerarası bilim geliştirmek, üretmek, tanımlanan problemi çağdaş bir anlayış içinde incelemeye ve çalışmaya tabi kılacak. 1980'lerin ardından gelişen postmodernist tarih yazımında disiplinlerarasılaşma örneklerini görmek mümkündür. Postmodern tarih yazıcılığında geçmişin nesnel kanıtlarla yeniden kurulmasının olanaksız olması, geçmişi anlatırken ancak metinlerin yorumlarına dayanarak olayların canlandırılması kabul edilince, tarih anlatan metinlerin çağdaş dönemde olduğu gibi bilimsel bir eleştiriye değil, artık edebi metinler gibi tenkit ve tahlil edilmeye başlanmıştır. Klasik tarih yazıcılığında bilginin kaynağının hangi discipline ait olduğunun çok önemi olmamıştır. Postmodern tarih yazıcılığı ürünü metinlerinde sadece rivayet şekliyle nakletmek değil farklı disiplinlerden edinilen bilgilerden yararlanılarak bilgi ortaya konulmuştur.

Disiplinlerarası bir araştırma, strateji gerektirir ve çok sayıda disiplini bütünleyici bir yöntem önermektedir. Bu tür araştırmalar değişik disiplinlerin birarada çalışarak yeni bir kavramsal ve metodolojik yenilik önererek, tüm disiplinlerin ortak bir probleminin aşılması yolunu bulmaya çalışır.

Tarih yazıcılığının disiplinler arası olması, felsefe, coğrafya, antropoloji, sosyoloji, ekonomi, dilbilim, psikoloji, gibi sosyal bilimler alanındaki ana disiplinler üzerinde durmayı gerektirir. Tarih yazanın ortaya koyduğu bilgi, kullandığı kanıtlara, esas aldığı belgelere geçerlilik kazandırmalı.

Tarihin bilimsel disiplinlerle olan ilişkisini incelerken, tarih yazıcılığının gelişmesine yol açan alt disiplinler önem arz eder. Arkeoloji, bunlardan biridir. Toprak altındaki ve deniz dibindeki kalıntı, eşya ve belgeleri, alanın kurallarına uygun özel yöntemlerle ortaya çıkartılır. Aynı zamanda bu alan bir alt dal olarak arkeometrinin gelişmesine yol açmıştır. Bu ise arkeolojinin buluntularını, fizik ve kimya bilim dalının tekniklerinden yararlanarak, dönemini aydınlatır, yaşını saptar, dolayısıyla tarihlemesini yapmaya yardımcı olacaktır.

Paleografya, tarih yazıcılığının doğrudan ilişkili olan bir alandır. Paleografya, eski uygarlıkların yazılarını inceleyen, bulunan yazıların okunmasını sağlayan bir bilim dalıdır. Yazı, tarih yazıcılığında öne önemli veri olarak ön plana çıkmaktadır, dolayısıyla uygarlıkların tarihini yazabilmek için gerekli ön koşuldur. Bu alanla da ilgili diğer bir bilim dalı, epigrafyadır. Bu alanda uzman olanlar için epigraf denilir. Epigraflar taş, metal, seramik, deri gibi maddeler üzerine yazılan yazıları, kitabeler ve anıtları inceleyen, okuyarak tarih yazımı için gerekli olan kanıtlara ulaşmayı sağlar. Bu kategori bünyesinde bir diğer uzmanlık alanı diplomatika olmuştur. Tarih anlatanın veri kaynağı olan belgeleri (*anlaşma metinleri, resmi yazışmalar, ferman, şeriye sicili vb*.) şekline göre, içerik bakımından ele alınarak değerlendirir. Bu alan tarih yazıcısına yardımcı olmaktadır.

Tarih yazıcılığı için ilişkili şekilde gelişen bir başka alt disiplin nümizmatik olduğunu söylemek mümkündür. Nümizmatik, eski dönemlere ait demir para buluntuları, geçmişte kurulan devletlerin paralarını ve madalyalarını inceleyen bir bilim alanıdır. Bu alandaki çalışmaların başlangıc tarihi XIV-XV.yüzyıllara kadar uzanmaktadır, tarih yazımı için değerli verileri sağlamaktadır. Yer adlarını inceleyen bir diğer alan toponomy olur. Tarih yazımı mekan ve zamana hitap etmesi bakımından coğrafi terimler, yer ve bölge isimleri tarihi verilerin somutsallaştırılması için son derece önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra takvim bilimi olan kronoloji alanı, zaman kavtramını niteler ve daha net bilgileri sağlamaya çok yardımcı olur. Insan adlarını araştıran antroponomi, soy kütüklerini, secereleri inceleyen geneoloji de de tarih yazıcılığı için interdisiplilik konusunu destekler.

Tarih yazıcının tarih yazıcılığına yaklaşımı önemlidir. Kurgulanan anlatılarda deterministik açıklamaların yanı sıra anlatıların kurgulanmasında edebiyatın rolünün tamamen dışlanamayacağı söz konusu olmalı. Veriler üzerine inşa olan kurgunun anlamlı bir öykü niteliğinde okuyucuya ulaşması için edebiyatın hünerlerine başvurmak gerekmektedir.

Tarih yazımı tek bir tarihçi tarafından gerçekleştirildiğinde disiplinlerarası etkileşim öne çıkacaktır. Bir anlamda tarihçi başka bilim alanlarının sağladığı gelişmeleri öğrenerek, bu öğrendiklerinden tarih anlatısını oluştururken yararlanacaktır. Yeni bilgiler aracığıyla ele alınan konu tarihsel kanıtları yani belgeleri tarihçinin şuurundaki oluşum ile örtüştüğünde tarih yazımı meydana gelecektir. Fakat tarihçinin diğer bilimlere bir katkısı olması meselesi tartışılır çünkü tarihçi bu durumda diğer bilimlerde yaşanan gelişmelerin bir tüketicisi konumunda olacaktır. Bu noktada tarih yazımının disiplinlerarası olmaktan çok tarihçinin bilgisinin disiplinlerarası olması daha önem arz eder.

Tarih yazımında alt disiplin yaratmasının ötesindeki temel mantık, tarih yazıcısının kullanacağı verilerinin elde edilmesini kolaylaştırmak ve edinilen bilgilerin güvenirliğini

artırmaktır. Tarihi alt disipinlere ayrılmasına neden olan bir başka mantık, tarihin ürün farklılıkları üzerinde uzmanlaşma süreci içinde ortaya çıkmıştır. Siyasal tarih, emek tarihi, sanat tarihi, mimarlık tarihi, kent tarihi, çevre tarihi, din tarihi, düşünce tarihi, gündelik yaşam tarihi, iktisat tarihi, sanayi tarihi, spor tarihi vb.diye sayılabilir.

JALOLIDDIN RUMIYNING “ICHINGDAGI ICHINGDADUR” ASARIDA TAKOMIL INSON G‘OYASI

Q. Abdushukurov, *GulDU dotsenti*
I.Abdushukurova, *GulDU katta o‘qituvchisi*

Abstract: The article focused on the thinker's unique, unique philosophical understanding, understanding of the human heart, the role of man in the world, his spirituality, value, and the oriental interpretation of social relations in society.

Basic phrases: Science and philosophy of Maulana Rumi, the sage of the Turkic world. The power of the human mind and spirit, its identity and understanding of God, the power of the human mind, the lightness of the supreme, the high dignity of the honorable person are spiritual qualities, the balance between the soul and gender, obedience to the laws.

Vatandoshimiz va turkiy dunyo donishmandi Jaloliddin Rumiy 1207-yilda qadimiy Balx shahrida o‘z davrining mashhur mutasavvuf donishmandi Bahoviddin Valad oilasida dunyoga keladi.

Uning otasi Xorazmiyshohlar bilan kelishmay Balxdan chiqib ketadi, arab-u, Iroq-u ajam mamlakatlarini kezib, axiyri Turkiyaning Ko‘niya shahrida qo‘nim topadi va millatdoshlari Saljuq sultonlari izzati-ikromida bo‘ladi.

Bu ulug‘ zot o‘zining tasavvuf taraqqiyoti, ilm-u hikmat va falsafa, she’riyat va ma’naviyatga katta hissalar qo‘shgan asarlari bilan dunyoning ulug‘ donishmandlaridan biri darajasiga ko‘tarilgan mutafakkir, valiy insondir. Uni o‘z davridan keyin ham barcha ulug‘larga qiyoslasak, ammo u hech kimga o‘xshamaydi, u o‘sha davr sharqining ham, hozirgi davrda ham mo‘jizali siymodir, - deydi olimlarimiz.

Darhaqiqat bu zot shunday oliy aqliy sifatga ega insondir. Hatto, Alisher Navoiy uni buyuklikning ko‘z ilg‘amas cho‘qqisi deb sharaflaydi.

Mavlono Rumiy islom mutafakkiri bo‘lishi bilan birga o‘ta mutaassiblik va aqidaparastlik namunalari uning qarashlarida ko‘rinmaydi. U o‘sha davr so‘fiylik mulohazalarini insonga xos bo‘lgan turmush mulohazalarini oddiy hayotiy tarz bilan tushuntirib beradi.

U inson aqlining va ruhiyatining qudratini namoyishkorona misollar bilan isbotlaydi. U insonni yaratilganidek olib o‘rganadi, inson o‘zi sezmagan zaruriyatlarini, uning ruhidan axtaradi, bu bilan u insonni o‘zini-o‘zi, o‘zlikni va Allohni anglashini o‘rgatadi.

Insonning o‘zini-o‘zi, o‘zlikni anglashi – Allohni anglashiga olib keladi degan qoida kelib chiqadi bundan.

Mavlono Rumiy barcha insonlar qaysi din-u mazhablar, amaldorlari-yu, amalsizlari, barcha-barchasi uchun poklik va tavbadan so‘z ochib “ Yo‘llar muxtalif , ammo maqsad bir, ya’ni Alloh huzuri” deb Alloh oldida hamma tengdir degan tartibodni isbotlaydi.

Mutafakkirning bu asarining tarjima etilishi va ziyolilar qo‘liga yetib kelishi o‘tgan yuz yillar mobaynida ongimizga singdirib kelingan Gegel, Kant, Marks, Lenin kabi faylasuflar materyalistik ta’limotidagi “narsa o‘zida”si allaqachon, hali ulardan olti yuz yil avval buyuk mutafakkir bobomizning “Fihi mo fihiy” (Narsa o‘zida) asarida mukammal yoritilganiga ishonch hosil qilamiz.

Rumiyning “Ichingdagi – ichingdadur” asari ulug‘vorlik va oddiylikning bir zamon-u bir makonda murosada sig‘ishib yashashning namunasidir. U o‘z hikmatlari orqali shoh-u gadoga ham, olim-u avomga ham tenglik Allohdandir, masala harakatingda, g‘ayratingda, bu yo‘ldan o‘tishga haqlisan, degan xitobni qiladi.

Uning asari insoniylik va ilohiylik orasidagi mustahkam vositadir.

Rumiy inson aqliga baho berib, olimning barcha harakatlarini boshqaruvchi narsa aqldir, barcha insonlar olimdan taralgan nurdan bahramanddir, chunki u badavlatdir, nur sochayotgan quyosh kabidir. Ishi ta’masiz ko‘mak bermoq, ehson etmoqdir deydi.

Olimning quvvatiga yuksak baho berib, olim toshlardan lal va yoqut qila oladi. Tarkibi tuproqdan iborat bo‘lgan toshlardan mis, oltin, kumush va temir ma’danlar yasaydi… Ish ermagi bag‘ishlamoqdir, hadya qilmoqdir, [1. 14- бет. 2. 3. 4. 5.]- deydi Mavlono.

Uning bu dono fikrlaridan va targ‘ibotidan inson aqliy salohiyatidan jamiyat rivojlanishi uchun foydalanish zarurligi, ularni-olimlarni, hunarmandlarni va barcha e’zozli kishilarning qadr-qiymati yuksak ekanligini uqtiradi.

Bu fikrlar hozirgi yangi O‘zbekistonning uchinchi renessansga kirishidagi olimlar va barcha ziyolilarning muhim, hatto hal qiluvchi tayanch ekanligi to‘g‘risidagi prezidentimiz ta’kidlagan g‘oyaga monanddir.

Rumiyni tushunish uchun insonda mantiqiy, diniy, zohiriy tayyorgarlik bilan birga yuqori darajadagi ruhiy-ma’naviy sifatlar ham zarur. Uni bir tomonlama tushunish ilmning torligidan, keng va har tomonlama tushunish – ya’ni olamning tuzilishi, inson bilimining takomillashuvi, uning ichki kechinmasidagi turli-tuman qarama qarshiliklar va aqliy murosalar va nihoyat xulosalar – ya’ni shakllangan mohiyatlar birligidan deb anglamoq zarur.

Rumiy inson qanday zamon va makonda yashamasin o‘z mohiyatidan – insoniy maqsaddan – ruhidan kelib chiqib, uning azaliy sherigi bo‘lgan gumrohlikdan – nafs balosidan xoli bo‘lishni uqtiradi.

Asarida u shunday savol-javobni bayon etadi:

Dediki:”Ongangni nechun o‘ldirding?”

Dedi:”Unga yarashmagan bir narsani ko‘rdim”

Dediki:”Ammo onangni emas, etti yot begonani o‘ldirsang bo‘lmasmidi?”

Dedi:”Har kuni bittadan o‘ldiraymi?. [1. 11- бет]

Mavlono bu bilan sen nafsingni (onani) jilovla, hadeb o‘zgalar bilan talashma, gunoh ishlardan qutul, - deydi.

U ruh va jism o‘rtasidagi muvozanat haqida gapirib, ruh va jism ikkalasi bir butunlikda hayotiylikni tashkil etadi, - deydi.

Inson har ikki asosga – ruh va jismga tayanib yashaydi, chunki ularning birligigina hayotiylikni beradi.

U ruhiy birlikning haqiqati to‘g‘risida gapirib “So‘z haqiqatning soyasi va parchasidir… so‘z bahonadir. Bir insonni boshqa bir insonga tortgan narsa so‘z emas, balki ikkalovidagi mavjud bo‘lgan ruhiy birlikdan bir parchadir”, - deydi.

Mavlono insonning umid bilan yashashi, umid ishonch yo‘li ekanligini, u to‘g‘rilikka olib borishini tushuntirib, “umid-ishonch yo‘lining boshi,… doimo yo‘lning boshini ko‘zla…, to‘g‘rilikni tut, - deb ta’kidlaydi.

Yagona maqsad sari tutilgan yo‘llar, aytilgan so‘zlar, turli xil bo‘lsada ularning manzili, poyoni bittadir degan ma’noni Rumiydan eshitamiz. “Ulug‘larning so‘zlari agar yuz turli bo‘lsa ham, modomiki, Haq va yo‘l tanhodir, demak, so‘z ham ikkita bo‘lolmaydi, (ular faqat A,Q) Ayriliq-qarshisida”. [1.60- бет. 2. 3. 4. 5.]

Bundan anglashiladigan narsa shukim, maqsadning to‘g‘riligi barcha ayrimliklarni o‘z nihoyasida birlashtiradi va umumlashib yagona ko‘rinishni hosil qiladi.

Inson Alloh tomonidan yaratilgan shunday bir mo‘jizaki, yuqorida aytganimizdek u koinotning bir parchasi, uni anglamoq uchun koinotning sir-u sinoatidan xabardor bo‘lmoq lozimga o‘xshaydi.

Bu borada Mavlono Rumiy bunday deydi: “Inson buyuk bir mo‘jiza va uning ichida hamma narsa yozilgan. Biroq zulmat va pardalar borki, ular yozuvlarni o‘qishga imkon bermaydi”. [1. 65- бет]

Bulardan insonlar barchasi bir xil degan xulosalar kelib chiqmaydi, balki bu belgilar insonlarga xoslik, umumiylikdir. Ammo, har bir inson o‘ziga xos individual xislatlarga va sifatlarga egaki, ular bir-biridan farq qiladi. Bu farqlanishlik ularning qaysi ijtimoiy muhitdan, ma’naviy va iqtisodiy-siyosiy imkoniyatlardan va hatto nasliy-nasabiy tug‘ma qonuniyatlardan kelib chiqadi. Ularning farqlanishlari jamiyatda birinchi navbatda tutgan o‘rinlarida, ya’ni egallagan mavqelarida ko‘rinadikim, bu tabiiy holdir, ammo jamiyatni boshqaruvchi qonunlar insonlarni teng tutishga qaratilgan bo‘ladi. Buni Mavlononing ta’biri bilan aytsak, “sohibi qonunlar” – rahbarlar amalga oshirib turadilar va natijada tabiatda tartib-intizom saqlanib turadi, barcha insonlar o‘z yumushlari bilan band bo‘ladi.

Modomiki, buning aksi bo‘lsa, ya’ni qonunlarga itoatsizlik yuzaga kelsa jamiyatda parokandalik yuzaga keladi. Itoatsizlikning asosi ularning qonunlar mohiyatini, uning o‘zlarining manfaatini ko‘zlashini-qonunlar insonlar uchun xizmatkor ekanligi aqlan anglamasliklaridan deb tushunmoq lozimligi haqida Rumiy shunday deydi: “Agar xalq aqlga itoat qilmasa, ishlari doimo pushaymonlik va parishonlik ichida bo‘lg‘usi”. [1. 69- бет. 2. 3. 4. 5.]

U insonda sifatiy ko‘rsatkichni oshiradigan narsa – bu uning ilmni egallagani bilan mavjuddir. U toleli insondir.

Mavlonodan misollar: “Toleli kishi mushkka ega bo‘lgan va o‘zi ham unga o‘xshagan zotdir. Chunki u xuddi mushk kabi atrofga xushbo‘y taratadi, bora-bora o‘zi ham mushkka aylanadi… Agar insonda ham amal, ham ilm bo‘lsa, u o‘ta muvaffaqiyatli zotdir… Demak, ilm hamma narsadan ustundir”. [1.75- бет, 2.]

Mavlono ilmli kishi faoliyati bilan yaxshilikning vujudga kelishini, undan barchaning bahramand bo‘lishini misollar bilan izohlaydi.

Uning bu dono fikrlari hozirgi yangi O‘zbekistonning uchinchi renessans poydevorini yaratishda ilm-u fan vakillarining o‘rni muhim ekanligi to‘g‘risidagi prezidentimizning serma’no fikrlari bilan hamohangdir.

Jaloliddin Rumiy merosini o‘rganish hozirgi davrda barcha ziyolilarimizning vazifalari bo‘lmog‘i lozimki, undan yoshlarimizni insoniylik ruhida tarbiyalash, chuqur mulohazali falsafiy, mantiqiy dunyoqarashni ular ongida shakllantirishda kata manba tarzida foydalanish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Jaloliddin Rumiy, “Ichingdagi-ichingdadur” Toshkent,2018-yil O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Toshkent
2. Абдушукуров Қ. Фалсафа – мукаммал билимлар асоси. Toshkent Metodist nashriyoti. 2023.
3. Туйчибоев, б. Б., & холигитова, н. Х. (2013). Специфика материальной культуры древней и раннесредневековый уструшаны. In *Будущее науки-2013* (pp. 228-231).
4. Tuychiboev, B. B. (2021). The Era Of Initial Iron Age Material Culture In The Mid-Syrdarya. *Bulletin of Gulistan State University*, *2021*(2), 79-86.
5. Zokirovna, I.I. and Mirzayeva, N. 2023. The History Of The Hungry Steppe In The Turkestan Press. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*. 3, 1 (Mar. 2023), 59–62. http://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss/article/view/443

AL-XORAZMIYNING MA’NAVIY MEROSIGA JAHON ILM AHLINING E’TIROFLARI

Nazarov Obid Raximovich
t.f.n, dotsent, Guliston Davlat Universiteti
o.nazarov07@gmail.com

Anotatsiya: Buyuk matematik, astronom va geograf Muhammad Muso al-Xorazmiy VIII asrning oxiri va IX asrning birinchi yarmida yashab ijod etdi. Bu davrda Markaziy Osiyo arab xalifaligi tarkibiga kirar edi. Rivojlanib kelayotgan mavjud tuzum taqozo qilgan ijtimoiy-iqtisodiy talablar bu davrdagi taraqqiyot jarayonining asosiy omillaridan biri bo‘ldi. Qurilish, savdo-sotiq, hunarmandchilik, dehqonchilik va boshqa sohalarni yanada taraqqiy ettirish uchun astronomiya, geodeziya, geometriya kabi fanlarni rivojlantirish zaruriyati tug‘ildi. Usha davrning ilg‘or olimlari bu fanlarning amaliy ahamiyati haqida aniq tasavvurga ega bo‘lib, Muhammad al-Xorazmiy esa shu olimlarning peshqadami va yo‘lboshchisi edi.

Tayanch tushuncha va iboralar: Bayt ul-hikma, mutafakkir, al-Xorazmiy, Farg‘oniy, Samoviy harakatlar, al-Farobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Saydana, Mahmud Qoshg‘ariy, Xorazm Ma’mun akademiyasi, buyuk allomalar, Uchinchi Renessans.

Abstract: The great mathematician, astronomer and geographer Muhammad Musa al-Khorazmi lived and worked at the end of the 8th century and the first half of the 9th century. During this period, Central Asia was part of the Arab Caliphate. The socio-economic requirements of the developing system became one of the main factors of the development process in this period. It was necessary to develop sciences such as astronomy, geodesy, and geometry for the further development of construction, trade, crafts, agriculture and other fields. The advanced scientists of that time had a clear idea about the practical importance of these sciences, and Muhammad al-Khorazmi was the leader and leader of these scientists.

Keywords: Bayt ul-hikma, the thinker, al-Khorazmi, Farghani, Heavenly movements, al-Farabi, Ibn Sina, Abu Rayhan Beruni, Saydana, Mahmud Kashgari, Khorezm Ma'mun Academy, great scholars, Third Renaissance.

Jahon fani va moddiy madaniyatining yaratalishida barcha xalqlarning xissalari bor. Xususan bu borada O‘rta Osiyo ham bashariyat sivilizatsiyasi rivojiga ulkan xissa qo‘shgan hududlardan biri hisoblanadi. Sababi, o‘rta asrlarda ushbu hududdan ko‘plab allomalarning yetishib chiqqanligi hamda bir necha maktab, markaz va akademiyalarning faoliyat yuritgani mamlakatimizning bashariyat fani rivojidagi faol ishtirokidan dalolat beradi. Chunonchi, Qadimgi Xorazm insoniyatning qadimiy sivilizatsiya o‘choqlari tizimida faxrli o‘rinni egallaydi. Bu haqiqatni ilk va noyob yozma yodgorligimiz “Avesto”, mil.avv va milodiy dastlabki asrlarga oid yunon va rim manbalari, shuningdek Xitoy yilnomalari o‘rta asr arab, fors va turkiy tillardagi manbalar, qolaversa vohada amalga oshirilgan ulkan arxeologik tadqiqotlar natijalari isbotlab turibdi. Qadimiy ildizlarga ega tafakkur zaminida IX-XI asrlarga kelib, Xorazmlik olimlar boshqa qomusiy olimlarimiz kabi jahon fanining darg‘alariga aylandilar. Ayniqsa bir vaqtlar “Bayt al hikma” va Bag‘dodda faoliyat ko‘rsatib, riyoziyot fanining rivojiga salmoqli hissa qo‘shgan olimlarning ro‘yxati shubhasiz, xorazmlik Muhammad al- Xorazmiydan boshlanadi. Bundan tashqari Al-Xorazmiy nafaqat buyuk meros qoldirdi, balki u ma'lum muddat “Bayt al- hikma” ni ham boshqargan. Uning noyob qobiliyati va ilmu fan rivojiga qo‘shgan hissasini inobatga olgan mashhur amerikalik fan tarixchisi J.Sarton, IX asrning binrinchi yarmini hech ikkilanmay “al-Xorazmiy” davri deb atadi. Uning “al Xorazmiy o‘z davrining, hamma sharoitlarni inobatga olganda esa, barcha davrlarning buyuk matematigi”[1,116-b], deb bergan bahosi o‘z isbotini topmoqda. Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, al-Xorazmiy riyoziyot fanining o‘zini, bu fandagi bir qancha tarmoq va asosiy ta'limotlarni ta'sis etgan ulug‘ alloma hisoblanadi. Al-Xorazmiyning zamonaviy algebra fanini ta'sis etgan shaxs deb tan olinishi, uning bu sohadagi xizmatlari beqiyos ekanini so‘zsiz tasdiqlaydi. Zero Bayt ul hikma jahon ilmi faniga ulkan xissa qo‘shgan dargoh hisoblanadi. Va mazkur dargohda yurtdoshlarimiz Muhammad al-Xorazmiy, Axmad al-Farg‘oniy kabi o‘nlab qomusiy ilm sohiblari jahon ilmi faniga munosib xissa qo‘shgan deyishga haqlimiz. Chunonchi, Chex olimi Y.Rukshanning ma’lumotiga ko‘ra, “Bayt ul-hikma” ning faoliyatiga ulkan quvvat baxsh etgan olimlarning aksariyat ko‘pchiligi “Xuroson va O‘rta Osiyodan – Xorazm, Farg‘ona, Buxoro, Shosh, Samarqand va Marvlik olimlar bo‘lganligi va ularning uchdan ikki qismi Xorazm vohasining olimlari” deb ta’kidlaydi [2,117-b]. Yoki mashhur arab geografi Ibn Xavqal o`zining “Yo`llar va mamlakatlar” nomli X asr birinchi choragida yozilgan asarida Xorazm mintaqasiga ta'rif berayotib, Xorazm aholisining ilmga chanqoqligi va zukkoligi haqida ham aytib o`tadi va “Hozir Bag`dodda xorazmlik shogirdi bo`lmagan birorta qozi, faqix yoki ilm-ma'rifatga aloqador shaxs yo`q” [3,117-b], - degan so‘zlari qadim Xorazm o‘lkasining ko‘hna va boy madaniyat o‘choqlaridan biri bo‘lganligining yorqin isbotidir. Xorazmiy davrida “Bayt ul-hikma”da ishlagan yirik tarjimonlar orasida Hajjoj ibn Yusuf ibn Matar, Abu Zakariyo Yuhanno ibn al-Bitriq, Hunayn ibn Is’hoq va Kusto ibn Luqo al-Ba’albakkiylar bor edi. Bag‘dodga kelgan Markaziy Osiyolik olimlar orasida mashhur astronom Ahmad ibn Kasir al-Farg‘oniy (vafoti 816-yil) ning nomini eslatish lozim. Marvlik Yahyo ibn Abu Mansur Bag‘dodning ash-Shammosiya mahallasidagi rasadxonaning asoschisi va rahbari bo‘ldi. Rasadxonadagi ishlar haqida u “Bayt

ul-hikma”ning mudiri Xorazmiyga hisobot berib turardi. Yahyo 831-yili vafot etganidan so‘ng Xorazmiy bu rasadxonani ham boshqaradi va u yerdagi kuzatishlarda faol qatnashadi. Yahyoning qalamiga mansub “Zij al-mumtahan” (“Sinalgan zij”) nomli astronomik asari ma’lum. Damashq yaqinida Kasiyun tog‘idagi rasadxonani Xolid ibn Abdumalik al-Marvarrudiy boshqaradi. U ham o‘z “Zij”ini tuzadi. Xolid Yer meridianining uzunligini o‘lchash ishlariga boshchilik qiladi.

Marvlik mashhur astronom va matematik Habash al-Hosib (“Hisobchi habash”) laqabi bilan ma’lum bo‘lgan Ahmad ibn Abdulloh al-Marvaziy ham Bag‘dodda Xorazmiy bilan hamkorlikda ishlagan. U ikkita “zij” tuzgan bo‘lib, bular O‘rta asr astronomlari tomonidan keng foydalanilgan. Tadqiqotchilarning ko‘rsatishicha, u tangens va kotangens, kosekans funsiyalarini kiritib, ularning jadvallarini ham keltirgan.

Xorazmiy bilan Bag‘dodda, keyinchalik “Ma’mun akademiyasi” deb tanilgan “Bayt ul-hikma”da ijod etgan olimlarning barchasini ham Markaziy Osiyolik yoki Xurosonlik deyish xato bo‘lardi. U yerda Suriya, Iroq, Eron va xalifalikning boshqa yerlaridan kelgan olimlar ham ishlagan. Biroq ular orasida Markaziy osiyoliklar salmoqli o‘rinni egallagan. Xorazmiy ana shunday ilmiy muhitda yashab ijod qildi va 850-yilda Bag‘dodda vafot etdi.

Xorazmiy qalamiga mansub 20 dan ortiq asarlarning faqat 10 tasi bizgacha yetib kelgan. Bular “Al-jabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob” – algebraik asar, “Hind hisobi haqida kitob” yoki “Qo‘shish va ayrish haqida kitob” arifmetik asar, “Kitob surat-ul-arz” geografiyaga oid asar. “Zij”, “Asturlob bilan ishlash haqida kitob”, “Asturlob yasash haqida kitob”, “Asturlob yordamida azimutni aniqlash haqida”, “Kitob ar-ruhoma”, “Kitob at-ta’rix”, “Yahudiylarning taqvimi va bayramlarini aniqlash haqida risola”. Bu asarlarning to‘rttasi arab tilida, bittasi Farg‘oniyning asari tarkibida, ikkitasi lotincha tarjimada saqlangan va qolgan uchtasi hali topilgan emas.

Xorazmiyning arifmetik risolasi qachon yozilgani noma’lum. Biroq unda olim algebraik risolasini eslaydi. Demak, bundan Xorazmiy arifmetik risolani algebraik risoladan keyin yozgani ma’lum bo‘ladi. Bu risola XII asrda Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilingan. Tarjimaning XIV asrda ko‘chirilgan yagona qo‘lyozmasi Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanadi. Risola “Diksit Algorizmi”, ya’ni “Al-Xorazmiy aytdi” iborasi bilan boshlanadi. Bundan keyin Xorazmiy to‘qqizta hind raqamining sonlarni ifodalashdagi afzalliklari va ular yordamida har qanday sonni ham qisqa qilib va osonlik bilan yozish mumkinligini aytadi. Asarning lotincha qo‘lyozmasida hind raqamlari ko‘pincha yozilmay, ularning o‘rni bo‘sh qoldirilgan yoki ahyon-ahyonda 1, 2, 3, 5 sonlarga mos keladigan hind raqamlari yozilgan. Ko‘pincha esa hind raqamlari o‘sha davrda Ovro‘poda keng tarqalgan rim raqamlari bilan almashtirilgan.

Xorazmiy hind raqamlari asosida o‘nlik pozitsion sistemada sonlarning yozilishini batafsil bayon qiladi. U sonlarning bunday yozilishidagi qulayliklar, ayniqsa, nol ishlatilishining ahamiyatini alohida ta’kidlaydi. Keyin Xorazmiy arifmetik amallarni bayon qilishga o‘tadi. Bunda Xorazmiy sonlarning martabalarini, ya’ni razryadlarini e’tiborga olishni hamda nolni yozishni unutmaslikni uqtiradi, aks holda natija xato chiqadi, deydi u.

Risolaning boshlanishida Xorazmiy undagi masalalar o‘z davrining amaliy talablariga javob sifatida vujudga kelganligini qayd qiladi.

U shunday deydi: “…Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o‘z ichiga oluvchi «Al-jabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob”ni ta’lif qildim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnoma tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har

qanday bitimlarda va shuningdek, yer o‘lchash, kanallar o‘tkazishda, (amaliy) geometriya va boshqa shunga o‘xshash turlicha ishlarda kishilar uchun bu zarurdir».[4,87-b]

Risolaning Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanayotgan lotincha qo‘lyozmasining matnini 1857-yili B. Bonkompani nashr etgan. Mazkur qo‘lyozmaning fotoreproduksiyasini tarixchi A P. Yushkevich ham nashr etgan. Undan tashqari, A. P. Yushkevich o‘z risolasida Xorazmiy risolasiga alohida paragraf bag‘ishlagan. B. Bonkompanining nashri asosida Yu. X. Kopelevich va B. A Rozenfeldlar risolaning ruscha tarjimasini nashr etishgan. Xorazmiyning 1200-yillik yubileyi munosabati bilan 1983-yili bu asarning qayta nashri va o‘zbekcha tarjimasi chop etildi.[5, 78-b]

Xorazmiyning arifmetik risolasi XII asrdayoq Ispaniyada seviliyalik Ioann tomonidan qayta ishlangan. Keyinchalik to yangi davrgacha Yevropa olimlari Xorazmiy risolasini qayta-qayta ishlaganlar, u asosida darsliklar yozganlar. Bu qayta ishlangan nusxalar va darsliklarning nomida “Algorizm kitobi” degan ibora bo‘lgan.

Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o‘nlik pozitsion hisoblash sistemasining Yevropada, qolaversa butun dunyoda tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etdi. Yevropaga hind raqamlari arablar orqali o‘tganligi uchun ular “arab raqamlari” deb ataladi va hozir ham shunday deb atalib kelinmoqda. Yevropaliklar uzoq vaqtgacha hind raqamlariga asoslangan hisob tizimini “algorizmi” deb atab keldilar. Faqat XVI asr o‘rtalaridagina bu nom “arifmetika” iborasi bilan almashtiriladi. Shundan keyin to hozirgi kungacha “algorizm” yoki “algoritm” deganda har qanday muntazam hisoblash jarayoni tushuniladigan bo‘ldi. Bu ibora bilan al-Xorazmiyning nomi fanga abadiy kirib qoldi.

Xorazmiyning algebraik risolasining to‘liq nomi – “Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala”. Risolaning nomidagi “al-jabr” va “al-muqobala” so‘zlari “to‘ldirish” va “ro‘para qo‘yish” – o‘rta asr algebrasining ikkita asosiy amalini anglatadi. “Al-jabr” so‘zi lotincha transkripsiyada “algebra” bo‘lib, Xorazmiy asos solgan yangi fanning nomi bo‘lib qoldi. Xorazmiyning algebraik risolasi uch qismdan iborat: 1) algebraik qism, buning oxirida kichik bir bo‘lim – savdo muomalasidagi bob keltiriladi; 2) geometrik kism, algebraik usul qo‘llanib o‘lchash haqida; 3) vasiyatlar haqidagi qism. Xorazmiy uni alohida nom bilan “Vasiyatlar kitobi” deb atagan. Xorazmiy o‘z risolasida hech qanday belgi keltirmaydi va mazmunni butunlay so‘z bilan bayon etadi va shakllar keltiradi.

Asarning boshida Xorazmiy o‘z oldiga qo‘ygan maqsad – kompleks masalalarni aks ettirgan. Shu bilan birga Xorazmiy xalifalikda kun tartibida turgan ehtiyojlar, islom va shariat talablariga ko‘ra yuzaga keladigan masalalar, me’morchilik va irrigatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni hal qilishni ham ko‘zda tutganligini bildiradi. Umuman olganda, Xorazmiy algebrasi - bu sonli kvadrat va chiziqli tenglamalarni yechish haqidagi fandir.

Xorazmiyning aytishicha, algebrada uch xil son bilan ish ko‘riladi: ildiz (jizr) yoki narsa (shay), kvadrat (mol) va oddiy son yoki dirham (pul birligi). Yana uning aytishicha, ildiz o‘zini o‘ziga ko‘paytiriladigan miqdordir, kvadrat esa iddizni o‘ziga ko‘paytirishda hosil bo‘lgan kattalikdir. Xorazmiy ish ko‘radigan tenglamalar mana shu uch miqdor orasidagi munosabatlardir. U avval risolada ko‘riladigan oltita chiziqli va kvadrat tenglamaning tasnifini keltiradi. Bundan keyin aniq misollar bilan boshqa har qanday tenglamalar risola mohiyatidagi asosiy amallar - al-jabr va al-muqobala amallari yordamida olti konoik ko‘rinishga keltiriladi.

Xorazmiy asos solgan algebra fanini undan keyingi Sharq olimlari muvaffaqiyatli rivojlantirdilar.

Xorazmiyning boshqa asarlaridan farqli o‘laroq, uning algebraik risolasining uchta qo‘lyozmasi saqlangan. Ular Kobulda, Madinada va Oksford universitetining Bodleyan kutubxonasida saqlanadi.

Risola 1145-yili Seviliyada (Ispaniya) Robert Chester tomonidan lotin tiliga tarjima qilingan. Asarning arabcha qo‘lyozmalari va lotincha tarjimalari XIX va XX asr olimlari tomonidan chuqur o‘rganilgan.[6,87-b]

Bundan tashqari Xorazmiyning eng yirik astronomik asaridan biri “Zij”idir. Olim bu asarini 830-yil atrofida yozgan.

Xorazmiyning “Zij”i 37 bob, 116 jadvaddan iborat. Asarning avvalgi besh bobi xronologiyaga bag‘ishlangan bo‘lib, “to‘fon”, “iskandar”, “safar” va xristian eralaridagi sanalarni hijriy eraga ko‘chirish qoidalari keltiriladi. 6-bobda aylana -12 burjga, burj - 30 darajaga, daraja - 60 daqiqaga, daqiqa - 60 soniyaga va hokazo mayda bo‘laklarga bo‘linishi bayon etiladi. 7-22-boblar Quyosh, Oy va besh sayyoraning harakatlari masalasiga bag‘ishlangan. Bu boblarda Xorazmiy qadimgi va ilk o‘rta asr hind astronomik ma’lumotlaridan, Eron va Yunon ma’lumotlaridan mohirona foydalangan holda Ptolemeyning geomarkaz sistemasiga asoslanib, planetalar harakatini bayon etgan. 23-bob trigonometriyaga bag‘ishlangan, unda Xorazmiy “tekis” va “akslangan sinus” tushunchalarini kiritadi va bu funksiyalar jadvallarini keltiradi. 25 - 27-boblar matematik geografiyaga bag‘ishlangan. Bu yerda geografik joylarning uzunlik va kengliklarini aniklash qoidalari keltiriladi va bu koordinatlarning o‘zgarishi Quyoshning yillik, kecha-kunduzlik harakatida ekliptik, ekvatorial koordinatlarning o‘zgarishi bilan bog‘likligi ko‘rsatiladi.

28-bobda Xorazmiy yana trigonometrik masalalarga murojaat qiladi va tangens, kotangens tushunchalarini kiritadi hamda ularga mos jadvallarni keltiradi. 29-bobda planetalar harakatining tezligi aniklanadi. 30-bobda Quyosh va Oy ko‘rinmas kulchalarining o‘lchami keltiriladi. 31-32 va 36-37-boblar munajjimlik masalalariga bag‘ishlangan, 33-35-boblar Quyosh va Oy tutilishi va parallaks (yoritgichning ko‘rinish farqi) masalalariga bag‘ishlangan.

Xorazmiy “Zij”i xalifaliqdagi dastlabki astronomik asarlardan edi. Asar yozilishi bilan olimlarning diqqatini o‘ziga jalb etdi. Unga Xorazmiyning zamondoshlaridan Farg‘oniy, Al-Hoshimiy va boshqalar yuksak baho berishgan. Abu Rayhon Beruniy bu “Zij”ni sharhlashga uchta asarini bag‘ishlagan. Fan tarixida ispaniyalik arab astronomi Maslama al-Majritiy tomonidan 1007-yili ko‘chirilgan nusxa diqqatga sazovor. Bu nusxani 1126-yili Adelard Bapg Ispaniyada lotinchaga tarjima qildi. Xorazmiy “Zij”i hozir mana shu lotincha tarjimada mavjud. Shu tarjimaning to‘rt qo‘lyozma nusxasi asosida 1914-yili X. Zuter “Zij”ning lotincha tanqidiy matnini, shu matn asosida O. Neygubauer esa 1962-yili uning ingilizcha tarjimasini nashr etgan. Mana shu ikki nashr asosida “Zij”ning to‘la ruscha va qisman o‘zbekcha tarjimalari nashrga tayyorlandi.

Xorazmiy “Zij”ining Yevropa faniga ta’siri X. Zuter, K. A. Nallino va I. Yu. Krachkovskiylar tomonidan yaxshi o‘rganilgan. Tadqiqotchilar yaqdillik bilan ta’kidlashicha, Xorazmiyning bu asari uning arifmetik va algebraik risolalari kabi bunday asarlarga ehtiyoj tug‘ilgan paytda yuzaga keladi va bu asari bilan olim astronomik asarlar yozilish uslubini standartlashtirdi, bu standart esa to Ulug‘bek “Zij”igacha o‘z kuchini saqladi.

Xorazmiy o‘z “Zij”ida boshlang‘ich meridian sifatida, hind an’anasiga ko‘ra, Arin (hozirgi Hindistondagi Ujayn) shahridan o‘tgan meridianni tanlagan, Ovro‘poda XIII asrda Rojer Bekon va Buyuk Albert ham Arin meridiani g‘oyasining tarafdorlari bo‘lganlar. Arin g‘oyasiga ko‘ra,

Ayyalik Petr (Fransiyadan) 1410-yili o‘zining “Yer tasviri” nomli asarini yozdi. Bu asarning 1487-yili chop etilgan bir nusxasidan Xristofor Kolumb foydalangan. Kolumbning o‘ziga tegishli nusxa hoshiyasiga yozgan eslatmalariga ko‘ra, Arin g‘oyasi unda Yerning noksimon ekanligi va yerning Aringa diametral qarama-qarshi tarafida Aringa o‘xshash joy bo‘lishi kerakligi haqida tasavvur hosil qilgan.

Shunday qilib, Xorazmiyning “Zij”i geografiya sohasidagi buyuk kashfiyotlarga ham aloqador bo‘ldi. Xorazmiy geografik asarining yozilgan yili aniq ma’lum emas. Akademik V. V. Bartold bu asar 836–847-yillar orasida yozilganligini aniqlagan.

Asar 1037-yili ko‘chirilgan yagona arabcha nusxasida bizgacha yetib kelgan bo‘lib, bu nusxa Strasburg universiteti kutubxonasida saqlanadi.

Kitobda shaharlar, tog‘lar, dengizlar, orollar va daryolardagi 2402 ta geografik joyning koordinatlari keltiriladi. Shaharlar, daryolar, tog‘lar, orollar va boshqa obyektlar iqlimlar bo‘yicha taqsimlangan. Iqlim so‘zi aslida yunoncha klima – “og‘ish” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, uni fanga Gipparx (eramizdan oldingi II asr) kiritgan. Gipparx Yerning odamlar yashaydigan qismini 12 ta iqlimga ajratgan. Undan so‘ng Ptolemey iqlimlarning sonini 8 tagacha kamaytiradi, lekin o‘z “Geografiya”sida u iqlimlar nazariyasiga to‘la rioya qilmaydi, chunki geografik joylarni mintaqalar va yeparxiyalar bo‘yicha taqsimlaydi.

Geografiyani iqlimlar nazariyasiga to‘la rioya etgan holda birinchi marta Xorazmiy bayon qiladi. U yerning ma’mur, ya’ni insonlar yashaydigan obod qismini yetti iqlimga ajratadi. Xorazmiy qadimgi yunon olimi Ptolemeydan farqli o‘laroq, mintaqalar, mamlakatlar va ulardagi geografik joylarni emas, balki 1-iqlimdan to 7-iqlimgacha joylashgan joylarni tavsif etadi.

Xorazmiyning geografik risolasi o‘rta asrlardagi eng birinchi geografik asar edi. Shuning uchun uning iqlimlar nazariyasi keyingi davrlarda geografiyaning rivojlanishida katta ahamiyat kasb etdi. Xususan, uning iqlimlar nazariyasi Yerning ma’mur qismini iqlim mintaqalari bo‘yicha o‘rganishni osonlashtirdi.

Xorazmiy ham Ptolemey kabi uzunliklarni Kapar orollaridan boshlab hisoblaydi. Xorazmiy ekvatordan janubda 8 shahar, 1-iqlimda 64-shahar, 2-iqlimda 54 shahar, 3-iqlimda 59 shahar 4-iqlimda 146 shahar, 5-iqlimda 79 shahar, 6-iqlimda 63 shahar, 7-iqlimda 25 shahar va 7-iqlimdan shimolda 40 shaharning koordinatlarini keltiradi.

Risolaning ikkinchi bobida iqlimlardagi tog‘lar tavsiflanadi. Tog‘larning boshi va oxirining koordinatlari keltiriladi. Xorazmiy Yaqin va O‘rta Sharqdagi hamda Kavkaz va Markaziy Osiyodagi tog‘larni ham u yerlardagi shaharlar kabi batafsil bayon qiladi. Shunga qaraganda olim u yerlarning geografiyasi bilan shaxsan tanish bo‘lgan ko‘rinadi.

Risolaning uchinchi bobida Xorazmiy dengizlarni, to‘rtinchi bobida orollarning qirg‘oq chiziqlari va ulardagi punktlarni, beshinchi bobda esa mamlakatlarni, oltinchi bobida esa daryolar va buloqlarni tavsiflaydi.

Xorazmiyning “Kitob surat-ul-arz” asari ko‘p olimlar tomonidan o‘rganilgan. Lekin asar shu paytgacha to‘la ravishda birorta hozirgi zamon tiliga tarjima qilinmagan. 1983-yili olimning 1200-yillik yubileyi munosabati bilan bizda bu asarning o‘zbekcha tarjimasi Xorazmiyning “Tanlangan asarlar”i tarkibida chop etildi.

Xorazmiyning yuqorida keltirilgan asarlariyoq u fanning qator tarmoqlarining asoschisi bo‘lganligini ko‘rsatadi. Uning g‘oyalari matematika va astronomiyaning oyoqqa turishi va rivojlanishiga sabab bo‘ldi.

Xullas, Al-Xorazmiyning 20 dan ortiq ilmiy ishlari bizga ma’lum. Uning eng mashhur asari “Aljabr va Almuqobala”da u kvadrat va bir chiziqli tenglamaning olti turini, hamda “algoritm” tushunchasini keng tavsiflab bergan. Bundan kelib chiqib o‘nlik sistemaning topish keltirilgan. Natijada “algoritm” atamasi al-Xorazmiy nomidan kelib chiqgan. Xorazmiyning keyingi mashhur merosi bu – “Hind hisoblash tizimi kitobi”. Mazkur asarda olim bo‘lish, qo‘shish va ayrishning sanoqsiz qoidasini, hamda g‘aroyib sonlarning kombinatsiyasi, raqamli sistemalarni sharhlagan. Asarda u hind sanoq sistemasi kombinatsiyasidan arab sanoq sistemasini hosil qildi. Arab sanoq sistemasiga hind sistemasidan nominal nolni qo‘shdi va islom madaniyatiga raqam yozish tizimini tadbiq etdi. Uning matematika bo‘yicha yaratgan asarlari lotin tiliga tarjima qilinib Ispaniya orqali G‘arbga yetib borgan va 300-yildan so‘ng G‘arbliklarni xayratlantirgan. Shu bois hozirgi davrda uning xizmatlari jahon afkor ommasi tomonidan e’tirof etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Fan va texnika tarixi . Toshkent, “LESSON PRESS”, 2022, 116-117-b
2. O‘rta Osiyolik qomusiy mutafakkirlarning jahon fani taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi, Toshkent, “LESSON PRESS”, 2022, 3-b
3. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, «Фан», 1983, 78-бет.
4. А. П. Юшкевич. История математики в среднее века. М., 1961. стр. 87
5. Мухаммед ал-Хорезми. Математические трактаты. Т., 1964. стр. 78
6. В. В. Бартольд. Введение к изданию Худуд Ал-адам. Сочинение: т. VIII, М., 1973, стр. 504-545.

MARKAZIY OSIYO XALQARO MUNOSABATLAR TIZIMIDA: TARIX VA TAXLIL

Gulbayev Baxodir Temir o‘g‘li.
Guliston davlat universiteti 2-bosqich magistranti
gulbayevbahodir@mail.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoning xalqaro munosabatlar tizimidagi o‘rni muhokama qilingan bo‘lib, mavjud to‘siq va istiqbollari, imkoniyatlari, bugungi kunda bu imkoniyatlardan qanchalik oqilona foydalanilayotgani tarixiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, Transaksoniya, Oxus, Protokol , sammit, Arnold Toynbi, mintaqa, o‘tmish, Ashxobod, Jacobs, Mo‘g‘uliston.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль Центральной Азии в системе международных отношений, проводится исторический анализ существующих препятствий и перспектив, возможностей, насколько рационально эти возможности используются сегодня.

Ключевые слова: Центральная Азия, Трансаксония, Oxus, протокол , саммит, Арнольд Тойнби, регион, прошлое, Ашхабад, Джейкобс, Монголия.

Markaziy Osiyoning qaytadan vujudga kelishi insoniyat oxirgi o‘n-o‘n besh yil mobaynida boshdan kechirgan ko‘plab dramatik o‘zgarishlar va keskin burilishlar orasida, shubhasiz, eng muhimlari qatoriga kiradi. Mintaqa asriy siyosiy yo‘qlikdan qaytdi va yana bir bor xalqaro hayotning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ldi. Boz ustiga, u bugungi kunda jahon hamjamiyatining diqqat markazida turibdi.

“Markaziy Osiyo” atamasi birinchi marta taniqli nemis olimi, geograf Aleksandr fon Gumboldt tomonidan 1843-yili Parijda nashr etilgan uch jildli “Markaziy Osiyo Tog‘ tizmalarini tadqiq qilish va iqlimlarni taqqoslash” asarida qo‘llanilgan edi. Unda olim ichki sug‘orish sistemasini va tog‘ tizmalarini o‘rganib, Markaziy Osiyoni alohida, o‘ziga xos mintaqa sifatida ajratdi[1:35].

Shundan so‘ng “Markaziy Osiyo” tushunchasi uzoq vaqt mobaynida,to so‘nggi davrgacha geosiyosiy tushuncha sifatida emas, balkiasosan tarixiy yoki geografik atama sifatida qo‘llanilib kelindi.Boz ustiga, mintaqaning chegaralari ham, uning tarkibi hamaniq emas edi. Hatto uning nomi ham turli tarixiy davrlarda va xalqlarda har xil atalgan. Tarixan olganda, geografik omillar asosiy mezon bo‘lib xizmat qilgan. Yunonlar va rimliklar uni “Transaksoniya” - Oxus daryosi (Amudaryo) ortidagi er deb, xitoylar “G‘arbiy o‘lka” deb, arablar – “Movarounnahr” yoki ikki daryo oralig‘i deb ataganlar. Eron “Turon”dan ajratilgan. Ba’zan mintaqa etnolingvistik asosda “Turkiston” deb atalgan. Ba’zan esa, u “Ichki Osiyo” (Inner Asia) deb kengaytirilgan tarzda talqin qilingan va unga Mo‘g‘uliston, G‘arbiy Xitoy, Shimoliy Hindiston, Pokistonva Rossiya Sibirining janubiy qismi kiritilgan. Har qalay, YuNESKO tomonidan nashr etilgan “Markaziy Osiyo tsivilizatsiyalari tarixi” kitobida mintaqa xuddi shunday ko‘rinishga ega[2;77].

Markaziy Osiyo chegaralari xar xil belgilanganligi va u xar xil nomlar bilan atalganligiga qaramay, barcha tadqiqotchilar bir narsada yakdil edilar - mintaqa jaxon taraqqiyotida tarixan juda muxim rol o‘ynab kelgan. Arnold Toynbi o‘zining monumental «Tarixni anglash» asarida Oks-Yaksart xavzasi (ya’ni Amudaryo va Sirdaryo oralig‘i), Yaqin Sharq kabi, er yuzidagi barcha muxim yo‘llar kesishadigan joy ekanligini, tabiiy shart-sharoitlar bu joylar xalqaro chorraxaga aylanishiga imkoniyat yaratganligini qayd etadi[3;556-557]. Shuning uchun xam jaxonning barcha asosiy dinlari yoki shu erda vujudga kelgan, yoki qudratli rivoj topgan, deb ta’kidlaydi Toynbi.

Markaziy Osiyo tarixan Evrosiyoning to‘rt yirik tuzilmasi bilan doim yaqin aloqada bo‘lib kelgan. Bu aloqa barcha zamonlarda strategik xususiyatga ega bo‘lgan. U shu darajada uzviy bo‘lganki, muayyan davrlarda Markaziy Osiyodagi voqealar mazkur mintaqalar tarixiy taraqqiyoti yo‘llarining mazmuni va xususiyatiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatgan, ularning tarixidagi keskin burilishlarni belgilab bergan.

Evropa taqdiriga bevosita ta’sir ko‘rsatgan Yaqin va O‘rta Sharqdagi bir necha qudratli imperiyalar tarixiy vatani Markaziy Osiyo bo‘lgan xalqlar tomonidan barpo etilgan edi. Mintaqni asrlar sinovidan o‘tgan savdo yo‘llari bog‘laydi. Markaziy Osiyo xalqlari hozir ham ana shu tomonga qarab namoz o‘qiydilar. Bu aloqalar shu qadar chuqurki, ayrim taniqli tadqiqotchilar, masalan, Prinston universiteti professori Bernard Lyuis “sivilizatsion nuqtai nazardan Markaziy Osiyo bugungi kunda ham, xuddi o‘tmishdagidek, Yaqin Sharqning tarkibiy qismidir”, deb ta’kidlaydi. Ayniqsa, amerikalik olimlar orasida keng tarqalgan yondashuvga ko‘ra Markaziy Osiyo va Janubiy Kavkaz bir makromintaqaga birlashtiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan BMT Bosh assambleyasining 72 sessiyasi minbaridan ilgari surilgan tashabbuslarni amalga oshirishda muhim amaliy qadamlardan biri - bu 2017-yil 10-11-noyabr kunlari Samarqand shahrida bo‘lib o‘tgan “Markaziy Osiyo: bir o‘tmish va bir kelajak, barqaror rivojlanish va o‘zaro farovonlik uchun hamkorlik” mavzuidagi anjumandir[4]. Unda Markaziy Osiyo davlatlarining tashqi ishlar vazirlari boshchiligida delegatsiyalar, MDH, Yevropa, Osiyo va Amerikadan kelgan yuqori martabali rasmiy delegatsiyalar, 10 dan ortiq xalqaro tashkilotning rahbarlari, shuningdek 100 dan ortiq xorijiy ekspert va ommaviy axborot vositalari vakillari ishtirok etdi. Anjumanda O‘zbekiston Prezidenti Markaziy Osiyo chegara hududlari hokimlari va ishbilarmon doiralari uyushmalarini tuzish taklifini ilgari surdi. Ushbu tashabbus hozirda chegara hududlarida mintaqalararo hamkorlikni rivojlantirishda o‘z ifodasini topmoqda.

Qudratli davlatlar mintaqamizga doimo geosiyosiy qiziqish bildirgan. Qo‘shni respublikalar o‘rtasida turli nizolarning kelib chiqishida ham mazkur omilni inkor etib bo‘lmaydi. Hozir tashqi aktorlar tomonidan Markaziy Osiyoga e’tibor yana-da kuchaydi. Bir tomondan, AQSH harbiy qo‘shinlarining Afg‘onistondan olib chiqilishi, ikkinchi tomondan, Qirg‘iziston – Tojikiston chegarasida yuz bergan qonli to‘qnashuv fonida mintaqa mamlakatlarining ichki ishlariga aralashish, ularga qarshi informatsion xurujlar uyushtirish, hatto bosim o‘tkazish holatlari kuzatilmoqda.

Tashqi tahdidlarni qaytarishning faqat bitta chorasi bor. Qardosh respublikalar muammolarni yakka holda emas, bahamjihat hal qilmog‘i darkor. Muhim siyosiy masalalar yuzasidan yagona pozitsiyani shakllantirish, katta og‘alarning qosh-qovog‘iga qarashdan voz kechish, har qanday vaziyatda, avvalo, milliy manfaatlarga tayanib ish tutish bizni kuchli qiladi. Jahon sahnidagi ovozimiz ham jarangliroq eshitiladi.

Rossiya, Xitoy, O‘rta Sharq chorahhasida joylashgan mintaqa geosiyosiy jihatdan tashqi aktorlarni jalb qilishi tabiiy. Ushbu platforma esa o‘z navbatida, 5 ta davlatning dunyoning yirik davlatlari o‘rtasidagi notinch munosabatlar sharoitida tashqi kuchlarning ko‘magisiz va ishtirokisiz mintaqada o‘zaro ta'sirini amalga oshirishiga imkon beradi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan o‘tkaziladigan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvlari kelishuvlarini amalga oshirishda mintaqaning barcha davlatlarining o‘zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega. “Jacobs” universiteti siyosiy fanlar professori Karen Smith Stegen 2018-yilda Harvard Political Reviewga bergan intervyusida aytib o‘tgan edi: “Markaziy Osiyo davlatlari bundan buyon yirik davlatlarga qaramlik o‘yinini o‘ynashi shart emas, chunki, ularda barcha xohlaydigan resurslar mavjud.” Shu sababli ushbu 5 davlatning o‘zaro manfaatli hamda ikki tomonlama aloqalarni rivojlantirishi zamon talabidir[5].

Markaziy Osiyoda barqarorlik va taraqqiyot masalasi hozirgi kunda Yevropa Ittifoqi diqqat markazida turibdi. Yevropa parlamentining Markaziy Osiyo mamlakatlari va Mo‘g‘uliston bilan aloqalar bo‘yicha delegatsiyasi vitse-raisi Andris Ameriks qardosh davlatlarning barqaror rivojlanish, savdo-sotiq hajmlarini oshirish, energetika sohasida hamkorlik qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, transport-kommunikatsiya tarmog‘idagi sheriklikni kengaytirish, shuningdek, pandemiyaga qarshi kurashishga qaratilgan sa’y-harakatlarni yuqori baholadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Humboldt, A. de. Asie centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie compare. - Paris, 1843. –p 35.

2. History of civilizations of Central Asia. - UNESCO Publishing, Paris, 1996. – P 77.
3. А. Д.Тойнби. Постижение истории. -Москва:, Издателство "Прогресс", 1991. - С. 556-557.
4. https://uwed.uz/ru/news/fulltext/1219.23.02.2023.
5. https://civil.uz/markaziy-osiyo-xalqaro-aloqalarining-yangi-davri-xavfsizlik-va-rivojlanish/.25.02.2023.

“ARIY” TERMININI PAYDO BO‘LISH TARIXI VA TERMINNING MA’NOSI BILAN BOG‘LIQ BO‘LGAN MASALALAR

Ochilov Iskandar Omongaldi o‘g‘li
Guliston davlat universiteti
ochiloviskandar13@gmail.com

Annotatsiya: Hozirda jamiyat madaniy me’rosga, tarix va arxeologiyaga katta qiziqish bildiryabdi. O‘tmishdan qolgan me’ros jamiyatning turli qatlamlarida turli va yangi muhokamalarga sababchi bo‘lgan holda jamiyatning ramziy manbasihamdir. Tarixni bilish kelajak maqsadlarini belgilab olishga turtki bo‘lishi mumkin. Bu maqola Markaziy Osiyonong qadimgi tarixiga aloqador bo‘lgan Ariylarning “Ariy” termini yuzaga kelishi, uning bir qancha ma’nolarnini, Yevropaga yoyilishini boshida qanday talqin qilinganligini muhokama qiladi.

Kalit so‘zlar: Ariylar, ariy irqi, shimol irqi, Nordsizm, Natsizm, irqchilik, depigmintatsiya, migratsiya, Sirli doktrina.

Abstract: At present, society shows great interest in cultural heritage, history and archeology. Heritage from the past is a symbolic source of society, causing different and new discussions in different layers of society. Knowing the history can be a motivation to set goals for the future. This article discusses the emergence of the term "Aryan" of the Aryans related to the ancient history of Central Asia, its several meanings, and how it was interpreted at the beginning of its spread to Europe.

Keywords: Aryans, Aryan race, Northern race, Nordism, Nazism, racism, depigmentation, migration, Secret doctrine.

Аннотация: В настоящее время общество проявляет большой интерес к культурному наследию, истории и археологии. Наследие прошлого является символическим источником общества, вызывающим разные и новые дискуссии в разных слоях общества. Знание истории может стать мотивацией для постановки целей на будущее. В данной статье рассматривается возникновение термина «арийский» у ариев, связанное с древней историей Средней Азии, его несколько значений и то, как он интерпретировался в начале его распространения в Европе.

Ключевые слова: арийцы, арийская раса, северная раса, нордизм, нацизм, расизм, депигментация, миграция, Тайная Доктрина.

Ayrim masalalar zamonaviy tarix va arxeologik adabiyotlarda hozirgacha bahs munozaralarga boy bo‘lib jumboqligicha qolmoqda. Ayni shu jadal rivojlanayotgan davrda

arxeologiyada va tarixda ko‘plab yechilmagan masalalar borki ulardan biri Ariylar masalasidir. Shovinistlar, imperialistlar va irqchilik g‘oyalariga asos bo‘lib xizmat qilgan “Ariylar” asli kim edi? Va ularning asl vatani qayer bo‘lgan?

Bu savollarga aniq dalil isbotga asoslangan javob yo‘qligi sababli olimlar va mutaxassislar o‘rtasida doimiy bahs munozaralar jadalligi, nazariyalarning ko‘pligi bilan hamda aniq bir to‘xtamga kelisholmasligi bu mavzuni murakkablashtirib kelmoqda.

Bu mavzu to‘liq gipotezalarga asoslangan bo‘lib 100 yillardan ortiq o‘tkazilgan tadqiqotlar, izlanishlar va qazishmalarga qaramay o‘z yechimini topmagan. Ariylar allaqochon hozirgi zamonda afsonaga aylanib ulgurib Ariylar deganda qadimgi zamonda o‘zining sivilizatsiyasiga ega madaniyatini dunyoga yoygan, birinchilardan bo‘lib otlarni bo‘ysindirgan, po‘latdan qurol yasaydigan jangda ig‘or, ot aravalardan foydalangan boshqa xalqlarni zabt etuvchi o‘zidan so‘ng diniy matnlar “ Rigveda” va “Avesto” ni meros qilib qoldirgan chorvador xalq tushuniladi.

“Ariy” so‘zi protohinderoniy ildizdan kelib chiqqan bo‘lib sanskritda “Arya” –“kelgindi”, “begona”, “boshqa yerlik” degan ma’nolarni bildirib keyinchalik “xo‘jayin”, “aslzoda” ma’nolarini anglatgan.

“Ariy” terminini yuzaga kelishi Ost-Indiya kampaniyasi bilan bog‘liq bo‘lib XIX asrda Yevropa da katta qiziqishga sababchi bo‘lib “Ariylar” to‘g‘risidagi ma’lumotlar va o‘zining falsafiy kontenti bilan hayratda qoldirgan. Ammo o‘sha davrda noto‘g‘ri talqin qilinib “natsizm” g‘oyalari asosiga aylantirilgan va fanda hozirgacha “Ariy’ so‘zini ishlatish xatarli deb hisoblanadi. Bu so‘zni albatta muvofiqlashtirish zarurdir. Ariylar munosib insonlar bo‘lib o‘zlaridan keyin diniy ma’naviy meros qoldirishgan, biroq Yevropa hali hanuz uning svastikasidan qo‘rqishadi.28

“Ariylar” yoki “Ariylar irqi” avval boshida yolg‘on ilmiy termin bo‘lib XIX asrning o‘rtalarida “Irqiy g‘oyalar” mualliflari tomonidan ilgari surilgan va natsional-sotsialistlar tomonidan keng foydalanilgan.Boshida “Ariy irqi” ostida “shimol irqi” (“North race” “Нордическая раса”) bilan mashhur bo‘lgan “Yevropa irqi” tushunilgan. Bu terminni fransuz yozuvchisi va jamiyatshunosi Arturom de Gobino o‘zining 1855 yilda yozilgan “Insoniyat irqining tengsizligi haqida esse” asarida bu g‘oyani keltirgan va bu “Nordsizm” g‘oyasinomini olgan bo‘lib Yevropaning shimol irqini boshqa irq va xalqlardan ustunligi g‘oyasini ilgari surgan va “Natsizm” g‘oyasi poydevoriga aylangan.

O‘sha davrdagi nazariyaga muvofiq Natsizm g‘oyasi asosiga aylangan Ariylar irqi g‘oyasi Ariylarning asl vatani shimoliy Yevropa hisoblangan va haqiqiy ariylar irqini o‘zida saqlagan va boshqa Indo-ariylar esa aborigenlar bilan integratsiyaga kirishgan degan talqin igari surilgan. Irqchilik g‘oyasini asosan qiyofa ajratishga sababchi bo‘lgan va kuchaytirgan yana bir asarlardan biri XX asrning boshlarida millati rus AQSh da istiqomat qilgan Elene Blavatskoy tomonidan yozilgna “Sirli Doktrina” hisoblanib unda ariylarning asl vatani Atlantida ekani va ular ilohlar irqiga mansubligi g‘oyasi va tashqi qiyofasi tasvirlangan.

Keyinchalik ayni o‘sha vaqtlarda “Irqchilik” yoki “Ariylar irqi” go‘yalariga qarshi bo‘lgan asarlar ham dunyoga kela boshladi. Bunga misol qilib Gerbert Uels va Xyustn Chemberlenlarning ishlarini aytib o‘tishimiz mumkin .Masalan, 1920 yilda “Tarix qo‘lyozmasi” va 1922 yilda “Dunyoning qisqa tarixi” Gerbert Uels tomonidan yozilgan asarda qadimgi dunyo tarixi tasvirlangan va “Ariy irqi” termini o‘rniga “Ariy xalqlari” (The Aryan peoples) terminini ishlatgan.Ariy irqi termini XX asrning birinchi yarmiga kelib ilmiy adabiyotlardan chiqa

boshladi va bunga sabab shimol irqini boshqa irqlardan ustunligi Shimoliy Yevropa ariylarnng asl vatani ekani, Ariylar sivilizatsiyasi va uning madaniyati tarqalishiga oid bo‘lgan ma’lumotlar o‘z tasdig‘ini topmaganligidir. Ammo keyingi tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar natijasida qarshi farazlar va ilmiy nazariyalar vujudga kela boshladi, ya’ni qadimgi xalqlar Yevropadan emas balkim Yevropaga migratsiya qilganligi to‘g‘risida. Misol tariqasida, 1939 yilda antropolog Karlton Kun ning “Yevropa irqi” 33 asarida “depigmintatsiya” (“Depigmintation”) nazariyasini ko‘tarib chiqganligini e’tiborga olsak arziydi. Ya’ni ariylar antropologik jihatdan O‘rta yerdengizi tipiga oid bo‘lib shimolga sovuq quyosh nuri kam tushadigan hududlarda joylashishi natijasida “Depigmintatsiya” ya’ni teri rangini o‘zgarishi sodir bo‘gan va bu jarayon bir necha yuz yilliklarni hattoki ming yilliklarni o‘z ichiga oladi.

Ariy g‘oyasi nimasi bilan o‘ziga shunchalik jalb qiladi. “Arya” yoki “Ariy” termini hali hanuz mutaxasislar o‘rtasida bahslarga sabab bo‘ladi. Bazilar bu terminni ijtimoiy status bilan bog‘lashsa boshqalar aytishadiki bu diniy lingvistik birxillikni anglatishini. Uchinchi tomondan bu termin etnik madaniy tilga aloqador deb hisoblashadi.

Boshqa fikrlarga ko‘ra boshida ariylar “Indira” ga sig‘ingan boy badavlat kichik ijtimoiy guruhga aloqador bo‘lgan. Keyinchalik bu nom kattaroq hududda yashagan katta jamiyatga ko‘chgan.Nihoyat extimolli asos borligi ya’ni boshlang‘ich satsionim kechki etnonim ga aylanganligi 38.Haqiqatdan ham ko‘rib chiqilayotgan termin ko‘p ma’noli bo‘lgan va uzoq vaqt davomida o‘zgargan.

. Foydalanilgan Adabiyotlar ro‘yxati.

 Шнирлман В. А. "Арийский миф в современном мире”. – М.: 2015. – (Библиотека журнала «Неприкосновенный запас»)

 “Monier Williams. “Sanskrit-English Dictionary”. UN. ZU KÖLN.25 july 2010.

 Слова Руководителья Аркаимской археологической экспедиции профессор Геннадий Зданович -- Wikipedia.com

 Josef Arturom de Gobino Xronos “Essay about differences of people race” 1855

 Blavatsky, "Secret Doctrine" The Synthesis of Science, Religion and Philosophy Vol. II, p. 249 1)Wells, H.G. eng:The Outline of History, 3 edition. (New York: Macmillan, 1921), Section. 20 («The Aryan-Speaking Peoples in Prehistoric Times»), p. 236–51.

 2)H.G. Wells 1922 on the early history of "the Aryan peoples" (Proto-Indo Europeans). bartleby.com.

 en:Romila Thapar, "The Theory of Aryan Race and India: History and Politics,

Anthony, David; Ringe, Don (2015), "The Indo-European Homeland from Linguistic and Perspectives", Annual Review of Linguistics, 1: 199–219, doi:10.1146/annurev-linguist-030514-124812

INNOVATSION IQTISODIYOT AFZALLIGI

Isroilov Mutallif Yakubdjanovich

Guliston davlat universiteti “Tarix kafedrasi” Katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada axborot asri va fan –texnika yutuqlari ta'sirida innovatsion iqtisodiyotga o‘tish zaruratining paydo bo‘lishi, innovatsion iqtisodiyotga xos xususiyatlar, bunda ilm-fanning o‘rni va uning ahamiyati tahlil qilingan.

Tayanch iboralar: Innovatsiya, intelektual mulk, ilmiy-texnika inqilobi yutuqlari, ishlab chiqarishni yangicha tashkil etish, nou-xau, patent, inson omili, innovatsion iqtisodiyotga o‘tish zarurati, ilmiy- ishlanmalar bozori.

Abstract: This article analyzes the emergence of the need to transition to the innovative economy under the influence of the information age and scientific and technical achievements, the characteristics of the innovative economy, the role of science and its importance in this.

Basic phrases: Innovation, intellectual property, achievements of the scientific and technical revolution, new organization of production, environmentally friendly products, alternative energy, know-how, patent, human factor, the need to transition to an innovative economy, the market of scientific developments, China, Japan, India, " "Asian Tigers" innovation economy experience.

XX asr va XXI asr jahon tarixida turlicha nomlar bilan ataladi. Globallashuv davri, axborot hukmronligiga asoslangan informatsion sivilizatsiya asri, texnokratiya hukmronligi, Ilmiy-texnika inqilobi davri, Industrial sivilizatsiya asri, Postindustrial sivilizatsiya asri kabi tarixiy terminlar shular jumlasidan.

Mazkur terminlar aslida tarixiy taraqqiyotdagi tub o‘zgarishlar, ya’ni XX asrdagi ilmiy-texnika inqilobi yutuqlarining ishlab chiqarishga faol jalb qilinishi bilan bog‘liqdir. Bu davrga kelib endi davlatning iqtisodiy taraqqiyotini belgilovchi yangi mezonlar paydo bo‘ldiki, endi ular bilan hisoblashish zaruratga aylanib qoldi. Shunday mezonlardan biri innovatsiya va innovatsion iqtisodiyot tushunchalaridir.

Dastlab mazkur tushunchalarga alohida to‘xtalib o‘tish joiz. Innovatsiya (ing. Innovationas-kiritilgan yangilik, ixtiro) - 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta’minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag‘lar; 2) ilmiy-texnika yutuqlari va ilg‘or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalardagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo‘llanilishi. [1, 169-b.].

Innovatsion iqtisodiyot- iqtisodiyot tarmoqlari, ya’ni sanoat, qishloq xo‘jaligi, xizmat ko‘rsatish, tashqi savdo va tashqi iqtisodiy aloqalar, iqtisodiyotni boshqarishga fan -texnika sohasidagi qo‘lga kiritilgan yangiliklar, kashfiyotlar, nou-xau, patentlarni joriy etish hisobiga intensiv rivojlanishni yo‘lga qo‘ygan zamonaviy iqtisodiyotni ifodalovchi tushunchadir. Innovatsion iqtisodiyot birinchi navbatda inson omili, ya’ni insonning intelektual salohiyatidan samarali foydalanishni ko‘zda tutadi. Mazkur tipdagi iqtisodiyot alomatlari avvalgi davrlarda ham ko‘zga tashlangan bo‘lsa-da, biroq bugungidek dolzarblik kasb etmagan.

Negaki keyingi davrlarda jahon afkor ommasini jiddiy tashvishga solayotgan globall muammolar: aholi soning keskin o‘sishi hisobiga xom-ashyo resurslarining kamayib borishi, sanoatlashuv jarayonidagi ekologik inqirozlarni bartaraf etish zarurati o‘z navbatida ishlab chiqarishni optimallashtirishning muhim sharti hisoblangan innovatsion iqtisodiyotga o‘tishni zaruratga aylantirmoqda.

Qolaversa, uzoq vaqt o‘zini oqlamagan iqtisodiy taraqqiyotga xos xususiyatlar: ma’muriy-buyruqbozlik, iqtisodiy taraqqiyotga rivojlangan davlatlar yutuqlarining jalb qilinmasligi, tabiiy resurslardan ayovsiz foydalanish, isrofgarchilik, ekstensiv omillarning ustunligi hisobiga turg‘unlik va keyinchalik qoloqlikning vujudga kelishidan tegishli saboq chiqargan MDH mamlakatlarining innovatsion iqtisodiyotga murojat qilishi tarixiy zararuat bo‘lib qoldi.

Demak, innovatsion iqtisodiyot, ishlab chiqarishda xom-ashyo resurslarini tejaydigan, ekologik toza mahsulot ishlab chiqarish hisobiga atrof-muhit muhofazasini ta'minlashni maqsad qilib qo‘yuvchi, vaqtni va sarf-xarajatlarni tejovchi, kadrlarga yuksak ma'naviy-intelektual talablar qo‘ygan, shuningdek, axborot asrning yutuqlaridan foydalangan holda, boshqaruv va mehnatni oqilona tashkillashtiruvchi, tovar-pul munosabatlari, xizmat ko‘rsatish jabhalari, axborot va moliya ayriboshlashini optimallashtiruvchi kelajak avlodga ulkan tabiy resurslar va boy intelektual meros qoldiruvchi, shuningdek globall iqtisodiy taraqqiyot talablariga tez moslashuvchi iqtisodiyot hisoblanadi.

Innovatsion iqtisodiyot o‘z navbatida jahon intelektual mulkining eng muhim segmentlaridan bo‘lgan ilmiy ishlanmalar bozorini rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Bu bozor ilmiy-texnikaviy ishlanmalar va turli loyihalar oldi-sotdi qilinishi, tenderlar o‘tkazilishi, kontraktlar tuzilishi, grantlar tanlovi o‘tkazilishi, yarmarka va ko‘rgazmalar tashkil etilishi, yangiliklarni innovatsiya firmalari va birjalardan sotib olishi bilan xarakterlanadi. Bu bozorda sotuvchi sifatida universitetlar, ilmiy tadqiqot muassasalari, konstruktorlik, texnologik, loyihalashtirish firmalari faoliyat ko‘rsatadi. Ular o‘zi ishlab chiqqan g‘oyalar va loyihalarni taklif etadilar. Xaridor vazifasini esa turli ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish firmalari va davlat idoralari bajaradi. Iqtisodiyot tarmoqlarini innovatsiyalar yanada rivojlantirish orqali industrial sivilizatsiyadan postindustrial sivilizatsiyaga o‘tish samaradorligini oshirishini biz Uzoq Sharq davlatlari misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

Uzoq Sharq mamlakatlarining geostrategik qulay mintaqada ya'ni jahon bozorining muhim markazi bo‘lgan Tinch Okeani havzasida joylashganligi, mazkur mamlakatlar aholisidagi intizom, mehnatsevarlik, sadoqat va yangiliklarga tashnalikning kuchliligi, shuningdek ilm-fanga bo‘lgan e'tiborning kuchliligi, fan va ishlab chiqarish integratsiyasining samarali yo‘lga qo‘yilganligi, inson omilining roli oshganligi, iqtisodning intellektuallashishi, ya'ni fan yutuqlariga suyanish innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omillari hisoblanadi.Bu borada Uzoq Sharq davlatlari ishlab chiqarishga patentlar, nou-xaularni joriy etishni dastlab AQSH va G‘arb davlatlaridan o‘zlashtirgan bo‘lsalar, keyinchalik bu borada ularga tenglashib, hatto ayrim jabhalarda o‘zib ketishga ham muvaffaq bo‘ldilar. Yaponiya, Xitoy va Osiyo yo‘lbarslari XX asrning oxiriga kelib ishlab chiqarish uchun eng muhim innovatsiyalar: axborotlashtirish, kompyuter va dasturlar yaratish, ishlab chiqarish va ta'limni kompyuterlashtirish, biotexnologiya, elektron mashinasozlik, tiklanadigan energiya manbalari, robotlashtirish suratlari bo‘yicha etakchilarga aylanishdi.

Darhaqiqat XXR, Yaponiya, Osiyo yo‘lbarslari va Hindiston jahoning yangi innovatsiya markazi bo‘lib qoldi. [2, 130-188-betlar].

Faktlar buni tasdiqlaydi. XXR chiqindilarni qayta ishlab, undan energiya olmoqda. XXR muqobil energiyani takomillashtirishda ham peshqadamlardan. Bundan tashqari Xitoy eng tezkor компьyuter -Tyanьxeni ishlab chiqdi va bu borada AQSH va Hindiston bilan raqobatlashmoqda. Hindistonning AKT borasida yaratgan dasturlariga, meditsinadagi yutuqlariga butun dunyoda talab kundan kunga oshib bormoqda. Hindiston axborot asri yutuqlarini eng faol o‘zlashtirgan davlatlardan bo‘lib qolmoqda. Singapur ta'limni kompyuterlashtirishda o‘ziga xos yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Bu mo‘jazgina davlat, shaharda faoliyat yuritayotgan 170 ta ilmiy-tadqiqot instituti eng murakkab texnologiyalarni ishlab chiqarish bilan shug‘ullanmoqda. [3, 18-b.].

Xulosa qilib aytganda innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish borasida XXR, Yaponiya, Hindiston va Osiyo yo‘lbarslari tajribalarini o‘rganish rivojlanayotgan davlatlar uchun nazariy va amaliy ahamiyat kasb etishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N. To‘xliev. Osiyo taraqqiyot modeli. T. O‘zbekiston. 2015, 169-b.
2. N. To‘xliev. Osiyo taraqqiyot modeli. T. O‘zbekiston. 2015,130-188-betlar.
3. Bahodir Zokir. ―Osiyo yo‘lbarslari: liberallashuvning sharqona tajribasi.// Tafakkur. 2012. №-2, 18-b.
4. Zokirovna, I.I. and Mirzayeva, N. 2023. The History Of The Hungry Steppe In The Turkestan Press. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*. 3, 1 (Mar. 2023), 59–62. http://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss/article/view/443
5. Tuychiboev, B. B. (2021). The era of initial iron age material culture in the mid-syrdarya. *Bulletin of Gulistan State University*, *2021*(2), 79-86.

THE PROBLEM OF THE EMERGENCE OF STATENESS IN THE TURKISH NATIONS

Kudratov Salijon Sulaymonovich
t.f.n., dotsent, Guliston davlat universiteti

Abstract: The nature of the Lower Syrdarya River has allowed sedentary farmers, sedentary and semi-sedentary herders and nomadic herders to live side by side in this area. They are genetically related to "andronovo" culture. There are many opinions about the Turkic speaking of the representatives of this culture. As a result of archaeological research, the presence of religious buildings, trade, castles and cities in them. By the beginning of the 1st millennium, it testifies to the emergence of state associations.

Index Terms: Central Asian Scythia, Yaksart, Central Asian Venice, Incardaryo, Jonidaryo, Kuvondaryo, Tagisken, Uygarak, Aryonam Vaijo, Turon, Kanguy, Vorukasha

1. O‘rta Osiyoning o‘ziga xosliklaridan biri shundaki, bu yerda qadimdan o‘troq dehqonlar va ko‘chmanchi chorvadorlar yonma-yon umrguzorlik qilib kelishgan. Lekin tan olish kerakki, o‘troq dehqonchilik sivilizasiyalariga qaraganda ko‘chmanchi chorvadorlar tarixi bir muncha sust o‘rganilgan. Vaholanki, S. P. Tolstov o‘z vaqtida ta’kidlaganidek, ”O‘rta Osiyodagi boshqa sivilizasiya markazlarining va ular bilan chegaradosh muzofotlarning tarixini dasht qabilalari tarixidan ajralgan holda tasavvur etish mumkin emas[18,386]. Bu borada S.P. Tolstov tomonidan O‘rta Osiyo Skifiyasi deb nomlangan quyi Sirdaryo tarixini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Sirdaryo yunon-rim yozma manbalarida Yaksart deb nomlangan bo‘lib, uning etimologiyasi borasida turlicha qarashlar mavjud. Masalan, Ptolomey Yaksart nomi “shu nomli daryo bo‘yida yashovchi yaksartlarning katta qabilasi” nomidan olingan deb yozadi. Shunga yaqin fikr S.P. Tolstov tomonidan bildiriladi. Uningcha, Yaksart nomi sarmat qabilalaridan bo‘lgan yaksamatlar nomidan paydo bo‘lgan[17,18]. Nemis olimi I. Markvart Yaksart xitoycha - “haqiqiy dur daryo” degani deb yozadi. Milodiy VII-IX asrlarga oid turkiy runik yozuvlarida

ham daryo shu ma’noni anglatuvchi nom “Yenchoug‘” deb atalgan. Arab mualliflari daryoni Sharqiy Turkiyadagi Sayxun va Jayxun daryolariga qiyoslab, Sayxun deb atashgan. Yaksart Xashart yoki Xasart nomi bilan Abu Rayhon Beruniy davrida ham saqlanib qolgan. O‘rta asrlarda ushbu daryo Farg‘ona, Shosh, Ho‘jand, Binokat daryosi deb ham nomlangan. XIX asrdan buyon daryo Sirdaryo deb atala boshlagan. Mutaxassislar, jumladan Bartold fikricha ushbu nom quyi Sirdaryo bo‘ylarida yashagan sir, shir urug‘i nomidan olingan. Strabon Yaksartni so‘g‘dlarni saklardan ajratib turgan deb yozadi. Pliniy ham Yaksart ortida ko‘chmanchilik bilan hayot kechirgan skif qabilalari yashaganliklari borasida ma’lumot qoldirgan.

3. Sirdaryo havzasi g‘arbda Orol dengizi, shimolda Sirdaryoning hozirgi o‘zani, janubda Qizilqum bilan chegaralangan. Uzunasiga 400 km, shimoldan janubga tomon 200 kilometrga cho‘zilib ketgan hudud. Juda qadimda uning janubiy chegaralari hozirgi Qizilqum cho‘lining janubidan o‘tgan. Mutaxassislar Qizilqum Sirdaryoning faoliyati natijasida paydo bo‘lgan deb hisoblashadi. Ushbu cho‘lda Sirdaryoning qadimgi oqimlari izlari uchraydi. Bular: qadimgi ko‘llarning qatlamlari, suv mollyuskalari rakovinlari, daryo qirg‘oqlari va mineral quyqalar. Beruniy cho‘llardagi ulug‘ daryolar oqimining tez-tez o‘zgarib turishi o‘zanlarda daryo cho‘kindilarining to‘planib qolishidandir, deb o‘qtirish bilan bu hodisa sabablarini to‘g‘ri ko‘rsatib beradi. Daryolar va ularning ko‘pdan-ko‘p irmoqlari tog‘dan oqib tushar ekan, yo‘l-yo‘lakay tog‘ qatlamlarini ham yuvib, yemirib ketadi, natijada suv tarkibida mayda qattiq jinslar ko‘payadi. Daryo tekislikka oqib tushganidan keyin bu jinslar yo‘l-yo‘lakay uning o‘zani bo‘ylab uyum-uyum bo‘lib qatlamlanib boradi, quyi oqimda esa atrofdagi tekislikdan ham baland bo‘lgan do‘ng deltalar hosil bo‘ladi. Buning oqibatida daryo tez orada o‘zining yon-veridagi pastroq joylarga urib ketib yangi o‘zan hamda yangi delta hosil qiladi. Ko‘pincha bunday delta avvalgisidan ancha uzoqda bo‘ladi. Bu xususiyat Sirdaryoga ham xos bo‘lib, qadimda uning havzasi Qizilqumning janubida bo‘lgan va u qadimgi Amudaryoga borib qo‘shilgan bo‘lgan. Yuqori to‘rtlamchi davr boshida o‘z oqimi yo‘nalishini kekin suratda o‘zgartib yuborib, shimolga Orol dengiziga tomon oqa boshlaydi. Sirdaryoning qadimgi havzasi uning zamonaviy o‘zani bilan uning qurib qolgan eng qadimgi irmog‘i Inkardaryo oralig‘i hisoblanadi. Inkardaryodan shimolda Sirdaryoning yana bir o‘zani Jonidaryo oqadi. Mana shu o‘ziga xos ulkan uchburchak oralig‘ida ko‘plab eski irmoqlar hali shimoliy yo‘nalishda, hali g‘arbiy yo‘nalishda bir-birlariga qo‘shilib oqqan. S. P. Tolstov suvga serob bo‘lgan ushbu hududni “O‘rta Osiyo Venesiyasi” deb atagan[18,389].

4. Quyi Sirdaryoning tabiati ushbu hududda qadimdan o‘troq dehqonlar, o‘troq va yarim o‘troq chorvadorlar hamda ko‘chmanchi chorvadorlar yonma-yon yashashiga imkon bergan. S.P. Tolstovning asarlarida quyi Sirdaryo “Skifiya” deb atalgan, bu holat olimning quyidagi umumiy xulosasida o‘z aksini topgan: “Bu yerda aholi ancha-muncha zich joylashgan. Ana shu o‘lkaning halqiga berilgan va hozircha sira yarashmay qolgan “ko‘chmanchilar” degan an’anaviy nom allaqochon eskirib qolgan bo‘lsa-da, hali fandan butunlay chiqib ketganucha yo‘q. Bu xalq faqat chorvadorlar emas, balki avvalo irrigatorlar, hunarmandlar va shahar quruvchilaridan iborat bo‘lgan, bu xalq mustahkam o‘troq hayot kechirgan, lekin shu bilan birga uning cho‘ponlari ko‘chib yurgan, albatta; zarurat tug‘ilganda butun aholining bir joydan ikkinchi joyga ko‘chishi yengil bo‘lgan. Asrlar davomida bu yengillik aholining suyak-suyagiga singib ketgan bo‘lib, u avvalo bu rayonlardagi sug‘orma dehqonchilikning xarakteri bilan bog‘liqdir. Gap shundaki, ana shu yerlarning qon tomirini tashkil etgan delta tez-tez o‘zanini o‘zgartirib turib, dehqonlarni o‘z

dalalarini va o‘rnashib qolgan joylarini tashlab ketishga va yangi kanallar qazish, yangi qishloq va shaharlar barpo etish maqsadida yangi joylar izlab ketishga majbur qilgan[18,424].

5. Quyi Sirdaryo yodgorliklarini o‘rganish 1946 yildan boshlangan[16,109-110]. Bu yerda mil.avv. III-II ming yilliklarga mansub neolit va bronza davri yodgorliklari mavjud. Inkardaryo bo‘yidagi bronza davri yodgorliklari S.P. Tolstov tomonidan Inkardaryo madaniyati deb yuritilgan. Ushbu madaniyat Andronovo madaniyatining ushbu hududdagi varianti hisoblanadi. Ushbu aholi yerto‘la va kulbalarda yashagan. Ushbu madaniyat uchun marhumlarni yoqish urf bo‘lgan.

Mil.avv. X-VIII asrlarda quyi Sirdaryoda Shimoliy Tagisken mozor qo‘rg‘onlarini qoldirgan chorvador qabilalar yashagan. Ular quyi Sirdaryoning Inkardaryo va Jonidaryo o‘zanlari qirg‘oqlarida chorva boqib, mavsumiy makonlar va manzilgohlarga ega bo‘lganlar. Ularning aksariyat qismi (30 dan ortiq yodgorlik) Jonidaryo va Oqchadaryoning qo‘shilish joyi atroflarida katta vohani tashkil etadi. Umuman olganda, bu yodgorliklarning joylashuviga ko‘ra qurigan eski darayo o‘zanlari bo‘ylab uzunligi 250 km. masofadagi yerlar o‘zlashtirilgan. Ya’ni shu hududdan chorva boqish uchun foydalanilgan. Shimoliy Tagisken dafn inshootlari murakkab binokorlik usullariga asoslanib, xom g‘ishtdan qurilgan. Shu sababli Tagisken maqbaralarini O‘rta Osiyoning janubidan ko‘chib kelgan yoki asirlikka olingan aholi guruhlari tomonidan bunyod etilganligi haqidagi masala ilgari surilgan[13,61]. Shuningdek, maqbaralardan mahalliy “andronovo” madaniyati sopol idishlariga o‘xshash sopol idishlar bilan birgalikda, amirobod, “dandiboy-begazi” va Yaz-II madaniyatlari sopol idishlariga o‘xshash sopol idishlar topilganligi, ularning yuqoridagi hududlar bilan na faqat madaniy va savdo aloqalari olib borganligidan, shuningdek, etnik aralashuvidan dalolat beradi.

Mil.avv. VII-V asrlarda shimoliy Tagisken madaniy kompleksi o‘rniga u bilan genetik bog‘liq ilk saklar yodgorliklari paydo bo‘ladi[6,]. Ular ilgari chorvadorlar o‘zlashtirgan Inkardaryo va Jonidaryo havzasining o‘rta qismida joylashganlar. Ularning turar joylari daryo irmoqlari qirg‘oqlarini yoqalab, uzunligi 300-800 metr maydonlarda guruhlashgan manzilgohlar mudofaa devorlari bilan o‘rab olinmagan. Daryo irmoqlarida suv ta’minoti bir xil bo‘lmagan, ba’zan ular qurib borgan, bu holat manzillarning topografiyasiga ta’sir qilgan[8,155-156]. Manzilgohlarga nisbatan ilk saklarning mozor qo‘rg‘onlari(Uygarak, Janubiy Tagisken) keng o‘rganilgan[7,36-47]. Ularga tegishli qabrlarda “skif uchligi” predmetlari mavjud. Jumladan ot jabdug‘lari, saklarga xos qurollar(bronzadan ishlangan o‘qlar, xanjar) topilgan. Bu Osiyodagi “hayvon uslubi”da ishlangan predmetlar topilgan eng qadimgi yodgorliklar sirasiga kiradi. Uygarak qabrlarida jamiyatda tabaqalanish ro‘y berganligini kuzatish mumkin[5,5].

Chamasi xuddi shu davrlarda Sirdaryoning yana bir irmog‘i Eskidaryoliq(Pra-Kuvandaryo) ham paydo bo‘ladi. U hozirgi Sirdaryo o‘zaniga paralel oqqan. So‘nggi bronza va ilk temir davrida Sirdaryo deltasining shimoliy qismida Eskidaryoliq(Quvondaryo) o‘zani havzasi o‘zlashtirildi. Mil.avv. I ming yillikning o‘rtalarida bu yerda Jetiosor madaniyati vujudga kelgan. Shu madaniyatga oid 50 ta yodgorlik topilgan bo‘lib, aholi maskanlarining barchasi mudofaa tizimiga ega, ya’ni ular qal’alar va uy-qo‘rg‘onlardan iborat. Bu yodgorliklar alohida guruhlarni tashkil etib (5-6 ta qal’a), bir-biriga 2-8 km. masofada joylashgan[9,]. Bu madaniyatga tegishli Oltinosor shahridagi tepaliklarning biri-“Katta uy” spiral ko‘rinishga ega. Jetiasarliklar hayotida chorvachilik dehqonchlikga qaraganda ustun mavqeiga ega bo‘lgan. Dehqonchilikda Quvondaryoning irmoqchalaridan foydalanishgan. Aholi shuningdek baliqchilik bilan ham

shug‘ullanishgan. Jetiosor madaniyati materiallarining Tagisken qabrlaridan topilgan materiallar bilan genetik bog‘liqligi kuzatiladi[9,].

S. P. Tolstov Quvandaryo havzasi(jetiosar)ga toxarlarni joylashtirgan. B. I. Vaynberg fikricha, bu madaniyat “qang‘uy” qabilalari bo‘lishgan. Ular “Avesto”dagi arilar yoki aryalar (YashtXIII, 143-144)ga tegishli. Ptolomeyda ular ariaklar deb beriladi.

Ilk temir va ilk o‘rta asrlarda Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida yana bir irmoq – Qorao‘zak ham bo‘lgan. Ushbu irmoq o‘z suvlarini hozirda Daryoliq taqir deb nomlanayotgan tekislik o‘rnida bo‘lgan ko‘lga quygan. Bu ko‘l B.I. Vaynberg tomonidan “Avesto”dagi Vorukasha dengizi xisoblanadi. Avestodagi “Vorukasha dengizi” muzofatida shimoliy, janubiy va sharqiy etnik-madaniy elementlarning chatishish prosessi boradi. B. I. Vaynberg ushbu hududga “Avesto” turlarini joylashtiradi.

6. “Aryonam Vayjo” - Markaziy Osiyodagi eng qadimgi yozma manbaa «Avesto» da Axuramazda tomonidan yaratilgan eng birinchi mamlakat hisoblanadi. «Avesto» ning “Videvdot” kitobida Axuramazda Zaratushtraga “Birinchidan, odamlar yashashi uchun eng yaxshi mamlakatga Vanxvi Daitya daryosidagi Aryonam Vayjo(...agar men, o Spitama Zaratushtra, (odamlar) yashaydigan joylarga, o‘sha yerlarda baxt qancha kam bo‘lsa-da, tinchlik tortiq qilmaganimda, jismga oid butun dunyo Aryonam Vayjo tomon intilardi)ga asos soldim” deydi. “Videvdot” dagi 16 ta “ariylar mamlakatlari” ro‘yxatida Aryonam Vayjo birinchi bo‘lib tilga olinadi va undan keyin So‘g‘d, Maura, Baxdi, Niso kabi mamlakatlar tilga olinadi. Ko‘rinib turibdiki, Aryonam Vayjodan keyin keltirilgan mamlakatlar janubga tomon joylashib boradi. Shundan kelib chiqib, Aryonam Vayjo yuqoridagi mamlakatlardan shimolda joylashganligini taxmin qilish mumkin. Shuningdek, «Avesto» da Aryonam Vayjo iqlimi borasidagi ta’riflar (bir yilda 10 oy qish bo‘lishi borasidagi) ham uni shimolda joylashganligi borasida qo‘shimcha guvohlik beradi. Shuningdek, ta’rifda bu yurt aholisi chorvadorlarga xos sahroyi turmush kechirganliklari, ularning ma’budlari “keng yaylovlar egasi”, “ajoyib otlar yuboruvchi ilohlar” bo‘lganligi, ular xudolarga iltijo qilib, ulardan yaylovlarga yomg‘ir yuborishni, ko‘plab ot va xo‘kizlar ato etishni so‘raganliklari, ma’budlarga atab ot, xo‘kiz va qo‘ylar qurbonlik qilishganligi to‘g‘risida ma’lumotlar beriladi[1,]. “Avesto”ning eng qadimgi va bizgacha o‘zgarmay yetib kelgan qismi “Gohlar”da Axuramazda tomonidan yaralganlar ichida chorva birinchi o‘ringa quyilganligi ham “Aryonam Vayjo” aholisi chorvador bo‘lganliklari borasida guvohlik beradi[20,61]. Akademik A. Asqarov Aryonam Vayjoni Yevroosiyo dashtlarida bo‘lgan degan fikrni bildiradi[2,260]. B.I. Vaynberg ushbu mamlakat Sirdaryoning quyi oqimi bo‘lishi mumkinligi borasida o‘z qarashini bayon etadi[4,205]. Darhaqiqat ushbu hududda yilning 120 kunida havo temperaturasi minus 10 graduc atrofida bo‘lishi kuzatiladi.

«Avesto» ning “Yasht”lar kitobi (ushbu kitob «Avesto» ning nisbatan qadimgi davrlarini aks ettiradi)da Vanxvi Daitiya daryosi suvini Vorukasha dengiziga quyganligi yozilgan. Mutaxassislar Vorukashani Orol, Kaspiy dengizlari bilan qiyoslashadi. Biroq «Avesto» da qayd etilishicha, Vorukashadan suv oqib chiqqanligi (Yasht VII, 47) yoki Vorukashaning o‘rtasida Usxinda tog‘i bo‘lganligi (Yasht VII, 32) borasidagi ma’lumotlar Vorukashaning Orol yoki Kaspiy bilan solishtirishni shubha ostiga qo‘yadi. B.I.Vaynberg Sirdaryoning Orolga quyilish qismida olib borgan ko‘p yillik arxeologik tadqiqotlari asosida Vorukasha quyi Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘idagi Daryoliq-taqir o‘rnida bo‘lganligi, uning yaqinidagi Susiq qora tog‘ini bu «Avesto»da tasvirlangan Usxinda tog‘i deb xulosa qiladi[4,205]. Ushbu xulosalar “Aryonam Vayjo”ni Sirdaryoning quyi qismida bo‘lganligi borasida fikr bildirishga imkon beradi.

“Aryonam Vayjo” atamasining ma’nosi “oriylar kengligi” degani. Oriylar A. Asqarov fikricha, chorvador prototurk qabilalarining aslzoda suvoriy harbiylari xisoblanishgan[2,265].

Mutaxassislar “Aryonam Vayjo” (oriylar kengligi) va Aryoshayana (airyo Sayana) – “oriylar mamlakati” tushunchalarini farqlash lozimligi to‘g‘risida yozishadi. Firdavsiyning “Shohnoma” asarida Amudaryo Turon va Eron o‘rtasidagi chegara vazifasini o‘taganligi aytilgan[19,316]. “Aryonam Vayjo”(Turon) Amudaryodan shimolda, Aryoshayana(Eron) esa Amudaryodan janubda joylashgan. Shu bilan birga, Turon makrotoponimini faqat Sirdaryo va Amudaryo oralig‘idagi hududlar bilan cheklab quyish to‘g‘ri emasligi borasidagi fikrlar ham o‘rinli[10,232]. Zero, ko‘chmanchi-chorvachilik bilan shug‘ullangan aholi o‘zlarining hayot tarzlaridan kelib chiqib, g‘arbda Kaspiy, shimolda Urol tog‘i, sharqda Oltoy o‘lkalari oralig‘idagi keng hududlarda mavsumiy ko‘chib yurishgan.

«Avesto» va “Shohnoma”da turlarga alohida ahamiyat qaratilgan. Chamasi, turlar “Aryonam Vayjo” hududidagi eng qadimgi va ko‘pchilikni tashkil etuvchi qabila bo‘lgan, hamda ushbu davlatdagi ko‘chmanchilar uyushmasi (bu uyushma tarkibiga daxlar, “So‘g‘d ortidagi saklari” ham kirgan)ga boshchilik qilganlar. Shu sababli ham keyinchalik, ilk temir davriga kelib, Aryonam Vayjo tushunchasi Turon nomiga o‘zgargan[3,231]. I.V. Pyankov ham tur qabilalarining markazi quyi Sirdaryodagi Qang‘ha (Qang‘) yurti bo‘lgan deb yozadi. Taxminan, mil.avv. VIII asrda Aryoshayana turlar podshohi Frangrasyan tomonidan zabt etilgan bo‘lsada, keyinchalik Aryoshayana xukmdori Kavi Xausrov turlarning Qang‘hadagi poytaxtiga o‘t quyib, uni talon-taroj qilgan. Mutaxassislar Sirdaryoning quyi oqimidagi Tagisken maqbaralarida aniqlangan talon-taroj va yong‘in izlarini yuqoridagi holat bilan izohlashadi[11,243]. Ayrim mutaxassislarning turlarning poytaxti Samarqand yaqinidagi Ko‘ktepa yodgorligi bo‘lganligi borasidagi qarashlari ishonarli emas[15,14]. Yuqoridagilardan shu narsa kelib chiqadiki, “Aryonam Vayjo” va “Turon” bir hududda bo‘lishgan. “Avesto”dagi “tur” va “danu” qabilalarini Zardo‘sht ta’limotini qabul qilmagan, zardo‘shtiylarning ashaddiy dushmanlari sifatida tasvirlanishi va shundan kelib chiqib, Aryonam Vayjoni Turon va turonliklar bilan taqqoslash to‘g‘ri emasligi borasi fikrlar ham mavjud[12,96]. Bizning nazarimizda bunday ma’lumotlar, keyinchalik Turon va Eron o‘rtasidagi dushmanlik munosabatlari ta’sirida “Avesto”ga kiritilgan keyingi o‘zgarishlar sabab paydo bo‘lgan. Shu ma’noda, V.I. Sarianidining muqaddas “Somu-xaomu” ichimligini ichganliklari sababli ham ko‘chmanchi qabilalardan birini saka xaomavargalar nomlashganligi borasidagi fikrlari e’tiborga molik[14,114]

Turlar bosh bo‘lgan qabilalar uyushmasiga kirgan aholi (turlar, dahlar, “So‘g‘d orti saklari”) chamasi, mil.avv. III-II asrlarda Sirdaryoning quyi oqimidagi tektonik o‘zgarishlar sabab, Sirdaryo bo‘ylab Markaziy Osiyoning janubiga, Amudaryoning o‘rta oqimlarigacha bo‘lgan hududlarga siljiydilar. Oqibatda, A. Asqarovning yozishicha, ular tarqalgan joylar dastlab Turon, keyinroq (milodiy VII asrdan boshlab) Turkiston deb atalgan[2,653].

Mil.av. III asrda Sirdaryoning quyi oqimida yashagan turlarning Sirdaryo bo‘ylab janubga (to Parfiyagacha) siljishi natijasida, «Avesto»dagi va Shohnomadagi Turon hududida qadimgi Turon (Qanha)ning vorislari sifatida “Qang‘uy”davlati yuzaga keladi.

7. Yuqoridagi o‘rganishlardan shu narsa ma’lum bo‘ladiki, mutaxassislar tomonidan o‘rganilgan hududlar aholisi genetik jihatdan “andronovo” madaniyatiga borib taqaladi. Akademik A. Asqarovning tadqiqotlari natijasida ushbu madaniyat vakillarining turkiy tilli bo‘lganligi borasida jo‘yali fikrlar bildirilmoqda. Ushbu olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan diniy xarakterdagi inshootlar, savdo-sotiq, qal’a va shaharlarning

mavjudligi ularda mil.avv. I ming yillik boshlariga kelib, davlatchilik uyushmalari paydo bo‘lganligi borasida guvohlik beradi.

Xulosa, sifatida shuni aytish mumkinki, Sirdaryoning quyi qismining sharqidagi yerlar turkiy tilli chorvador-qavmlarning makoni bo‘lgan, aynan shu yerda ularning qadimgi davlatlari “Aryonam Vayjo”, Turon va Qang‘uy paydo bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Авеста. Избранные гимны. Из Видевдота. Пер. С авестийского И. Стеблин-Каменского. М., 1993

2. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент, 2019, 260 б.

3. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. Соч.т.VIII.М.,1971.

4. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. М., 1999.

5. Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв.до н.э. М., 1973.

6. Гинзбург В.В., Трофимова Т.А. Палеоантропология Средней Азии. М., Наука,1972

7. Итина М.А. Ранние саки Приаралья//Археология СССР.М.:Наука,1992.

8. Левина Л.М., Птичников А.В. Динамика ирригации и древних русел в урочище Джетыасар (Восточное Приаралье)//Аральский кризис(историко-географическая ретроспектива). М.: Наука,1991.

9. Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья (в I тыс. до н.э. – I тыс.н.э.). М.: Наука.1996

10. Марказий Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари. Т.:2020,232б.

11. Пьянков И.В. Древнейшие государственные образования//История таджикского народа. Древнейшая и древняя история. - Душанбе, 1998.т.I.-с.243

12. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда.-Тошкент. Ўқитувчи,1996

13. Сагдуллаев А.С., Матякубов Х. К проблеме происхождения глинобитно-сырцовой архитектуры в Хорезме//Вестник НУУз. Спецвыпуск.2013.

14. Сарианида В.И. Задолго до Заратуштры.-М.: Старый сад,2010.

15. Сверчков Л.М., Бороффка Н. Период Яз II: Этапы и хронология. Вестник археологии, антропологии и этнографии.М.,2016.№1(32).

16. Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция 1955-1956гг.//СА, №1, М., 1958.

17. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.,1962.

18.Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. –Тошкент.Фан.1964. 386 б.

19. Фирдавсий . Шоҳнома. Т.1. Тошкент, 1971. 316 бет

20. Хрестоматия по истории Древнего Востока.М., 1980.

O‘ZBEK XALQI TARKIBIDAGI “TURK” ETNO GURUHI

Suvonkulov Muzaffar Zairovich

Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti,

mirzoulugbeksoniy@mail.ru

Abstract: In the formation of the Uzbek nation, a large number of Turkic and Persian, Arab, and Mongolian tribes took part. Over the centuries, some of these tribes have forgotten their original names and clan traditions, while some of them have preserved them to this day. One of the groups that have preserved their names is the "Turk" group, who currently live in the Fergana and Chirchik-Ohangaron valleys, Jizzakh, Zaravshan and Karshi-Surkhan oases of our country. Other regions than the Jizzakh oasis have been studied by Turkic groups.

Keywords: Uzbek, Turkish, Karluq, Musabozori, Kalta-Toy, Zomin.

O‘zbek xalqining shakllanishi murakkab jarayonlarni bosib o‘tish bilan sodir bo‘lgan va uning nomini kelib chiqishi, etnogenezi borasida xaligacha bir to‘xtamga kelinmagan. Ba’zi bir guruh tarixchilar Oltin O‘rda xoni Muhammad O‘zbekxon (1312-1347) nomi bilan aloqador desa, ikkinchi guruh “o‘g‘uz beyi” (beki) atamasi yillar davomida o‘zgarishga uchrab “o‘zbek” shaklini olgan deydi, boshqa bir guruh tadqiqotchilar “o‘z” (uz, os) urug‘i nomidan kelib chiqqan degan fikrni bildiradi. O‘zbek xalqining eng qadimgi ajdodlari sifatida barcha tarixchilar yunon va fors tarixchilari ma’lumot qoldirgan skiflar[101], massagetlar, xorasmiylar, baxtarlar, sug‘dlar, toharlar bo‘lgan degan fikrni asos qilib oladi. Ularning qaysi tilda so‘zlashganligi haqida ham ikki xil qarash mavjud:

1) saklar (skif), massagetlar, xorasmiylar, baxtarlar, sug‘dlar, toharlar qadimgi sharqiy eron tillarida;

2) saklar (skif), massagetlar, toharlar[102] eng qadimgi turk (prototurk) tilida, xorasmiylar, baxtarlar, sug‘dlar qadimgi sharqiy eron tillarida so‘zlashgan.

Shuningdek, o‘zbek xalqining millat sifatida shakllanishini uch bosqichga bo‘lishadi:

- boshlanish nuqtasi so‘nggi bronza asri;
- IX-XII asrlar o‘zbeklarning xalq sifatida shakllanishi;
- XVI-XVIII asrlar o‘zbek xalqiga “o‘zbek” nomini berilishi va etnik jarayonlarning yakunlanishi.

Bu ma’lumotlarni taxlil qilsak millatning shakllanishi uning nomidan ancha qadimiy ekanligi ko‘rinadi. Bunga asosiy sabab qilib turk xalqlari orasida yozuvning ancha kech paydo bo‘lganlini ko‘rsatishimiz mumkin. Turk xoqonligi tashkil topgach runiy yozuvlar, ya’ni turklarning ilk yozuvi paydo bo‘ldi va turk xalqlarini biz ilk bor o‘zlarining manbalaridan o‘rgana boshladik. Turk xoqonligi hududi deyarli hozirgi kunda ushbu til oilasiga mansub til lahjalarida so‘zlashuvchi davlatlarni qamrab olgan edi va o‘zlarini o‘g‘uz, qarluq va qipchoq turklari deb atashardi. Keyinchalik islom dinini qabul qilgan ilk turklar turkman nomini oldi.[103] Shu bilan bugungi kundagi turkman millatining nomi shakllandi.

---

[101] Б.И.Вайнберг., Этногеография Турана в древности. VII в. до н.э. - VIII в. н.э. -М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. 10 ст; Qarang: Qadimgi manbalarda “skiflar” tushunchasi juda keng qo‘llanilgan bo‘lib, u ko‘pincha umuman barcha ko‘chmanchilarga, xususan, Eron ko‘chmanchilariga va turli davrlardagi tuzilmalarga taalluqlidir.

[102] A.Asqarov., O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi., T.:Universitet, 2007, 38-bet. Qarang: “Tarix otashi” nomi bilan mashxur Herodotning yozishicha, saklar skiflarning o‘zginasi bo‘lib, forslar barcha skiflarni saklar deb ataganlar. Saklarning Yaksart orti urug‘-aymoqlarini sug‘diylardan Yaksart (Sirdaryo) ajratib turgan. Sak konfederatsiyalari tarkibini asianlar, pasianlar, toharlar, sakaravaka qabilalari tashkil etgan. Antak davr muallilardan Demodamning (Mil.Avv. III asr) ma’lumotlariga ko‘ra, bu ittifoq ichida sak nomli qabila ham bo‘lib, u Yaksartning chap sohilida forslarga yoqing yashagan.

[103] В.Ушницкий, Средневековые народы Центральной Азии (вопросы происхождения и этнической истории тюрко-монгольских племен)., Казань.: ФЭН. 2009. 42 ст.

O‘zbek nomi kelib chiqishi ham islom dini bilan bog‘liq. “Sulton Muhammad O‘zbakxon o‘zining elu ulusi bilan ilohiy saodat va fazilatga etishgach, hazrati Sayyid Ota G‘ayb ishorati va Olloh inoyati sababli, ularning barchasini Movarounnahr diyori sari olib keldi. Hazrati Sayyid Otaga(unga Allohning rahmati va rizoligi bo‘lsin) quloq solishdan bo‘yin tovlaganlar bu saodatdan bebahra holda u yerda qoldilar va qalmoq degan nomga mansub bo‘ldilarki, buning ma’nosi “qolgan” demakdir. Hazrati Sayyid Ota ularga (Allohning rahmati va rizoligi bo‘lsin) hamda Sulton Muhammad O‘zbakxon bilan hamrohlikda kelgan kishilardan: “Bu kelgan kim?” deb so‘rardilar. Ularning sardorlari va podshohlari O‘zbakxon bo‘lgani uchun ularni o‘zbek deb atardilar. Shu sababli o‘sha zamondan boshlab kelgan kishilar “o‘zbek” deb atala boshlandi. Qolib ketgan kishilar esa “qalmoq” bo‘ldilar.[104] Hasan Ota Abushiyning “Turkiy qavmlar tarixi” asarida ham shu fikrni o‘qiymiz: “O‘shandoq Vulg‘o bo‘ylarina kelmish mang‘ul va totorlar ham to‘qson sanadin kam bir zamonda uch martaba ismlarini olishdirdiqlarini ko‘ramiz: mang‘ul, totor, o‘zbek. Avvalida xonlarina nisbat ila yolg‘iz “mang‘ul” so‘ngra “totor”, so‘ngra “o‘zbek” otoldilar. Totor-o‘zbeklarning Vulg‘o bo‘ylarinda o‘zaro ixtiloflari sababindin o‘rinlari toraydiqidin so‘ng Turkiston sahrosina chekildilar. “Totor” ismini qoldirib yolg‘iz “O‘zbek” ismi ila oqsuyak bir qavm o‘laroq zuhur o‘ldilar. Ondag‘i o‘lan turkiy qavmlarg‘a rayosat eta boshladilar. Bu sababdin ondagi ba’zi o‘zbek o‘lmag‘onlar, balki turk va turkmanlar va totor xalqining boshqa sho‘balari ham “o‘zbek” otolmog‘a boshladilar. Yana ko‘b sho‘balarga bo‘lindilar”.[105]

O‘rta Osiyo, jumladan hozirgi O‘zbekiston hududlari Podsho Rossiyasi tomonidan bosib olingach, mintaqa xalqlari rus va mahallaiy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganildi. Etnograf B.Karmisheva tadqiqotlari ham diqqatga sazovor.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida o‘zbek xalqi tarkibida kundalik turmushi, urf-odat va an’analari jihatidan bir-biridan keskin farq qiluvchi ikki guruh mavjud edi: Inqilobgacha bo‘lgan adabiyotlarda “Sartlar” nomi bilan ma’lum bo‘lgan bir guruh dastlab qabilaviy bo‘linishga ega bo‘lmagan o‘troq qishloq va shahar aholisi bo‘lsa, ikkinchisi urug‘-aymoq bo‘linishlarini, ba’zan esa faqat qabila nomlarini saqlab qolgan yarim ko‘chmanchilar guruhi edi. Bu qabilalar bir xil emas edi, ular bir-biridan keskin farq qiladigan ikki guruhga bo‘lingan. Yana ko‘p sonli guruhni Deshtiqipchoq (Oltin O‘rda) o‘zbeklarining avlodlari bo‘lgan, XVI asr boshlarida Shayboniyxon boshchiligida Movarounnahrni egallab olgan, keyinchalik o‘zbek xalqining so‘nggi tarkibiy qismi sifatida qo‘shilib, vaqt o‘tishi bilan unga o‘z nomini bergan qabilalar tashkil etgan. Bu qabilalar: mang‘it, qo‘ng‘rat, ming, saroy, qatag‘on, nayman, loqay, do‘rmon, kenagas, qavchin va boshqalar. Inqilobgacha bo‘lgan davrda O‘rta Osiyo aholisi qisman “o‘zbek” nomini tor ma’noda asosan dashtiqipchoq qabilalarining vakillariga nisbatan ishlatishda davom etgan.[106]

Ikkinchi, kichikroq guruh O‘rta Osiyoga yangi kelgan dashtiqipchoq o‘zbeklaridan avvalroq kelgan turkiy va mo‘g‘ul qabilalarining tarixiy avlodlari bo‘lgan xalqlardan iborat edi. Bu qabila va elatlarning asosiy qismi qadimdan o‘troqlashib, qabila nomlarini yo‘qotib, Movarounnahrning qadimgi erontilli xalqlari bilan assimilyatsiyalashib, ularga turkiy tilni bergan, o‘zbek xalqining asosini tashkil qilgan. Ularning ozchilik qismi ko‘p asrlar davomida o‘z nomlarini bizning kunlargacha saqlab qolgan. Bu guruhga quyidagi qabilalar kiradi: qarluq,

[104] Mirzo Ulug‘bek., To‘rt ulus tarixi., T.: Cho‘lpon., 1994. 138-bet.
[105] Hasan Ota Abushiy., Turkiy qavmlar tarixi., T.: Cho‘lpon. 1995. 176-bet.
[106] B.X.Karmisheva., O‘zbeklar tarkibidagi “turk” etnografik guruhi., SSSR Etnografiya va antropologiya materiallari va tadqiqotlari., M. – 1960-yil.

turk, barlos, kalta-toy, musa-bozori va mo‘g‘ul (mug‘ol). Bu guruh, mo‘g‘ullar va qarluqlarning bir qismidan tashqari, mahalliy aholi orasida va adabiyotda umumiy “turk” nomi bilan ma’lum. O‘zbek so‘zini ko‘rsatilgan tor ma’noda tushungan holda turklar har doim ham o‘zlarini o‘zbek deb hisoblamagan, o‘zbeklar esa ularni o‘z qabilalariga kiritmagan. Oqibatda mahalliy aholi orasida “o‘zbek” so‘zining asosan dashtiqipchoq qabilalariga (umuman o‘zbek xalqiga emas) nisbatan qo‘llanilishi kabi muhim faktlar tadqiqotchilar tomonidan yetarlicha hisobga olinmagani natijasida tarixiy-etnografik adabiyotlarda turklar o‘zbekmi yoki yo‘qmi, ular mustaqil xalqmi, degan savollar tug‘ilgan.[107]

Mintaqadagi eng qadimiy turklar, forsiyzabon aholi bilan aralashib tojiklashib ketgan turk qabilalari yoki turklashib ketgan forsiy zabon hamda mo‘g‘ul qabilalari, keyinchalik kelib o‘troqlashgan dashtiqipchoq o‘zbeklari va tadqiq etishimiz lozim bo‘lgan “turk” etnik guruhining tili, madaniyati, urf-odati, an’ana va qadriyatlari, turmush tarzi va xo‘jalik yuritishida umumiyliklar bo‘lsa-da ayrim jihatlar ham borki, bu ularning o‘ziga xosliklarini ko‘rsatadi.

K.Shoniyozov o‘z tadqiqotlarida “o‘zbek” xalqining shakllanishida asosiy rolni qarluqlar o‘ynagan deb hisoblaydi.[108]

Qarluq turklari asosan Farg‘ona, Chirchiq-Ohangaron vodiysida keng tarqlgan. Shuningdek, turk etnik guruhlari Jizzax vohasida ham mavjud bo‘lib, o‘zlarini Zomin turklari deb atashadi. Bugungi kunda so‘zlashayotgan tilimizga ham qarluq lahjasi asos qilib olingan va adabiy tilimiz shakllangan.

Aslida ma’lumotlarni chuqur tahlil qilsak o‘zbek xalqi tarkibidagi “turk” etnik guruhi haqiqatda kichik etnik guruhni nomi emas, balki butun bir millatni nomini anglatishi ma’lum bo‘ladi. Aksincha, keyinchalik kelib qo‘shilgan va xalqimizga o‘z nomini bergan Dashtiqipchoq “o‘zbeklari” Turkiston turklari tarkibidagi etnik guruh deb qaralsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Б.И.Вайнберг., Этногеография Турана в древности. VII в. до н.э. - VIII в. н.э. -М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999.

2. A.Asqarov., O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi., T.:Universitet, 2007, 38-bet.

3. В.Ушницкий, Средневековые народы Центральной Азии (вопросы происхождения и этнической истории тюрко-монгольских племен)., Казань.: ФЭН. 2009.

4. Mirzo Ulug‘bek., To‘rt ulus tarixi., T.: Cho‘lpon., 1994

5. Hasan Ota Abushiy., Turkiy qavmlar tarixi., T.: Cho‘lpon. 1995

6. B.X.Karmisheva., O‘zbeklar tarkibidagi “turk” etnografik guruhi., SSSR Etnografiya va antropologiya materiallari va tadqiqotlari., M. – 1960-yil

7. Б.Кармышева., Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана.,М.:Наука., 1976.

8. K.Shoniyozov., O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni.,T.:Sharq, 2001

TO‘Y ATAMASI VA UNING TARIXI

Muxlisa Sayidqulova

Guliston davlat universiteti magistiranti

[107] B.X.Karmisheva., O‘zbeklar tarkibidagi “turk” etnografik guruhi., SSSR Etnografiya va antropologiya materiallari va tadqiqotlari., M. – 1960-yil.

[108] Qarang: K.Shoniyozov., O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni.,T.:Sharq, 2001.

Annotatsiya: O‘zbek xalqi qadimdan e’zozlanib kelinayotgan urf-odatlar, milliy an’analarga boy xalqdir. Xalqimiz hayotida muhim ahamiyat kasb etgan shunday milliy an’analarimiz sirasiga to‘y marosimlar kiradi. Shuningdek, o‘zbek xalqining to‘ylari qadim zamonlardan bugungi kungacha yetib kelib, amal qilinayotgan milliy marosimlari hisoblanadi. Maqolada to‘y atamasi va uning tarixi hamda bugungi kunda to‘y marosimlari iqtisodiyotidagi o‘zgarishlar o‘z ifodasini topgan.

Kalit so‘zlar: Urf-odat, an’ana, marosim, udum, qadriyat, to‘y, qurultoy, nikoh to‘yi.

Аннотация: Узбекский народ- это народ, богатый обычаями и национальными традициями, которые почитаются с древных времен. Свадебные обряды относятся к числу таких националных традиций, которые стали важными в жизни нашего народа. Также свадьбы узбекского народа- это национальные обряды, которые практикуются с древних времен. В статье описывается термин свадьба и его историяб а также изменения в экономике свадебных обрядов на сегодняшний день.

Ключевые слова: Обычай, традиция, церемония, ценность, свадьба, соглашение, свадебьная церемония.

Abstract: The Uzbek people are a nation rich in customs and traditions that have been revered since ancient times. Wedding ceremonies are among such national traditions that have become important in the life of our people. Also, the weddings of the Uzbek people are national rituals that have been practiced since ancient times. The article describes the term wedding and its history, a well as changes in the economy of wedding ceremonies today.

Keywords: Tradition, custom, ceremony,value, wedding,convention,wedding ceremony.

-Kirish (Introduction)

Jahondagi boshqa xalqlar singari o‘zbek xalqi ham o‘zining boy tarixi hamda milliy an’ana va urf-odatlariga ega. Urf-odat, an’ana va marosimlar qadim ajdodlar hamda avlodlar o‘rtasida ma’naviy, ruhiy aloqa vazifasini bajarib kelgan. O‘zbek xalqining qadimdan shakllanib kelgan an’analari ichida to‘y marosimlari muhim o‘rin tutadi. Xalqimizning orzu-istak, maqsadlarining markazida ham to‘ylar turadi.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, barcha xalq urf-odatlari, an’ana va marosimlari muayyan tarixiy davrning mahsuli bo‘lib, u moddiy turmush sharoitining ta’siri natijasida paydo bo‘lgan; vaqt o‘tgan sari ular tobora mustahkamlanib, ajdodlardan avlodlarga meros bo‘lib o‘tib kelgan. Xalqning “to‘y” atamasi bilan yuritiladigan barcha an’analari, urf-odat va udumlari shahar va qishloq aholisining kundalik turmushiga singib ketgan bo‘lib, xalqning ezgu istaklari hamda intilishlarini o‘zida aks ettiradi.[1,3]

Darhaqiqat, xalqimiz to‘y qilaman , elga osh beraman deb bor-yo‘g‘ini topgan-tutganini to‘yga ataydi. O‘zining maqsadlari, ezgu niyatlarini to‘y bilan bog‘laydi. Bejizga yoshi ulug‘ otaxon hamda onaxonlarimiz qo‘llarini duoga ochganlarida “To‘ylarga yetkazsin” deya niyat qilishmaydi.

To‘y-bazm-tomosha va ziyofat bilan nishonlanadigan xalq ma’rosimlarining umumiy nomi. O‘zbeklarda nikoh to‘yi, beshik to‘yi, xatna to‘yi va boshqa turdagi to‘ylar nishonlanadi. To‘ylarni o‘tkazish jarayonida insonparvarlik, izzat-ikrom, mehribonlik, mehmonnavozlik, inoqlik kabi olijanob fazilatlar o‘z yorqin ifodasini topadi. Inson zotini qadrlash, hurmatlash va ulug‘lashda to‘ylar beqiyos qimmatga ega. To‘y bir kishining shaxsiy ishi bo‘lmay, u keng jamoatchilik tashabbusi va ishtiroki bilan o‘tadigan tantanadir. [2,699]

-Tahlil va natijalar (Analysis and results)

To‘y har bir xalq, millat hayotida nihoyatda e’zozlanadigan, baxt-quvonch olib keladigan, insonlarning bir-birlariga yaqinlashtirishga, do‘stona munosabatlarni mustahkamlashga xiizmat qiladigan, odamlarni yaxshilikka undaydigan, ularga shodlik, xursandchilik bag‘ishlaydigan marosim hisoblanadi. Shuningdek, yurtimizda ko‘p asrlar davomida to‘ylar va marosimlarni o‘tkazish bilan bog‘liq o‘ziga xos an’analar, ulug‘vor qadriyatlar, beqiyos urf-odatllar yuzaga kelgan.

To‘y atamasi tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, Tarixiy manbalarda saqlanib qolgan ma’lumotlarga qaraganda “to‘y” atamasi turkiy so‘z bo‘lib, “toy” yoki”qurultoy” shaklida mo‘g‘ullar va chig‘atoy xonlari davrida ham keng qo‘llanilgan. XIV asrda Movarounnahr hududiga sayohat qilgan arab sayyohi Ibn Batuta “toy” bu har yili o‘tkaziladigan yig‘in (qurultoy) bo‘lib, unda Chingizxon avlodlari, amirlar va turkiy beklar , obro‘li ayollar va lashkarboshilar ishtirok etgan. Yakunlangan muddati 1864-yil 5-may bo‘lgan “Tavorixi xorazmshohiya” tarixiy asarida uchraydigan ma’lumotga ko‘ra vazir Xasan-Murod qo‘shbegining o‘g‘li Muhammad Yusufbek xonning qiziga uylangan bo‘lib, ziyofat-toy (to‘y) bir necha kun davom etgan. Tadqiq etilgan aksariyat ma’lumotlar asosida, “to‘y”- qadim zamonlardan beri doimo katta jamoa, yuqori martabali zodagonlar, katta hajmdagi yig‘in, cheklanmagan miqdordagi ziyofat va dabdaba bilan uzviy bog‘liq odatligi aniqlandi.[3,1238].

Darhaqiqat, to‘y-marosimlarni o‘tkazish hamda ular bilan bog‘liq rasm-rusumlar xalqimiz hayotida juda qadim davrlardan beri muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Shuningdek, Tadqiqotchi olimlar tomonidan o‘zbek marosimlari ikkita katta guruhga – oilaviy-maishiy va masumiy marosimlarga bo‘lingan. Bu o‘rinda Adhamjon Ashirov mazkur ikki guruh marosimlar haqiqatdan ham marosimlarning asosiy uzvlaridan ekanligini rad etmagan va mazkur klassifikatsiya to‘g‘ri tasniflash ekanini e’tirof etgan holda ma’rosimlar tasnifiga diniy marosimlarni ham kiritish kerak deb hisoblaydi. Chunki marosimlar mohiyatan tahlil qilinadigan bo‘lsa diniy marosimlar alohida mustaqil turkumni tashkil etishini anglash qiyin emas. Mazkur ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, demak, o‘zbek xalqining marosimlarini uchta guruhga bo‘lib o‘rganishimiz mumkin:

1) Oilaviy-maishiy marosimlar;
2) Mavsumiy marosimlar;
3) Diniy marosimlar;

Oilaviy-maishiy marosimlarni esa oilaning u yoki bu a’zosi hayotidagi muhim voqealarning mazmun mohiyatidan kelin chiqib quyidagilarga ajratin ko‘rsatish mumkin:

- Oilada farzand tug‘ilishi va uning tarbiyasi bilan bog‘liq bo‘lgan urf-odat va marosimlar;
- Nikoh-to‘y marosimlari;
- Oila a’zosini so‘nggi yo‘lga kuzatish, ya’ni dafn etish va ta’ziya bilan bo‘g‘liq urf-odat va marosimlar.[4,126]

Yuqoridagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibtiki, to‘y marosimlari oilaviy-maishiy marosimlar sirasiga kirar ekan.

To‘y-har bir oilaga xursandchilik, baxt-quvonch olib keladigan, insonlarning orzu-niyatlarini amalga oshiradigan, ularni birlashtiradigan muhim tadbir hisoblanadi. To‘y-marosimlarimiz insonlarni birlashtiradi, uzoq-yaqindagi qarindosh-urug‘larni, yor-u do‘stlarni bir joyga jamlaydi. Ayniqsa, bizning xalqimiz to‘y qilish masalasiga katta ahamiyat qaratadi. Oilada farzand dunyoga kelishi bilan ota-onalarimiz to‘y qilishni maqsad qilib qo‘yadilar. Va shu maqsad yo‘lida yillar davomida ter to‘kib mehnat qiladilar. To‘y-marosimlarimizda o‘ziga

xos milliy qadriyatlarimiz hamda urf-odatlarimiz o‘z bo‘y-bastini ko‘rsatadi. Bu yaxshi, albatta.

Afsuski, to‘y marosimlarimiz hamma vaqt ham ana shu eng yaxshi an’analarimiz, urf-odatlarimizga muvofiq belgilangan me’yorlar asosida o‘tkazilavermaydi. Xususan, to‘y-marosimlarni o‘tkazishda ba’zan haddan tashqari isrofgarchiliklar, ba’zi hollarda dabdababozlik, shuhratparastliklar,ayrim paytlarda kim o‘zarga harakat qilinib, to‘y va marosim o‘tkazish orali o‘zini kimligini ko‘rsatib qo‘yishga urinishlar, xalqning urf-odatlari, qadriyatlarini mensimaslik kabi holatlar ham uchrab turadi. Bunday holatlar kundan kunga ko‘payib borayotgani kishini dilini xira qiladi. Bu holat esa to‘y va marosimlarni o‘tkazishda turli illatlarning paydo bo‘lishiga imkoniyat yaratadi. Buning natijasida bir ikki oilaning to‘y-marosimlarida bo‘y ko‘rsatgan bunday kamchiliklar, illatlar bora bora jamiyat yoki umummillatning muammolariga aylanadi.

Shu o‘rinda e’tiboringizni bir ma’lumotga qaratmoqchimiz.

O'tgan asrda yashab o‘tgan vatandoshimiz Hoji Muin shunday deb yozadi: "Mana biz Turkiston xalqi ham ilmsizligimiz sababli turli marosim va odatlar yuki ostinda ezilib, muning uchun axloqiy va moliy jihatdan g‘oyat ko‘b zararlar ko‘rmak-da bo‘lg‘on bir millatmiz. Bizlarni o‘ziga asir etib olg‘on urflardan eng ko‘b zararli va yomonrog‘i xatna, nikoh to‘ylari bilan aza marosimidir. Bizning xalq "mol va jon ketsa ketsun, obroi ketmasun", deb xatna yoki nikoh va yo aza marosimini o‘ringa keturmak uchun qo‘llarinda bor narsalarini 1-2 kunda barbod etadilar, qarzdor bo‘larlar. Qarzlarini ado eta olmag‘ach, oxiri, "molni odam topar, odam molni topmas", deb o‘z bog‘ va hovlilarini sotib, qarzlarig‘a berarlar. Shu yo‘l bilan bir yoqdan mol va mulklaridan ayrilib darbadar va xoru zor bo‘larlar. ikkinchi yoqdan haqiqiy obro‘ylarinda ajralib oxiratga safar etarlar.Bu marosimning ba'zi yomonrog‘ini barham bermak va ba'zisini isloh etmak kerakdir.[5,1]

Bu ma'lumotlardan ko‘rinib turibtiki, o‘tgan asrlarda ham to‘y-marosimlarni o‘tkazishda dabdabozlik, shuhratparastlik, maishatparastlik, isrofgarchilik kabi yomon illatlar davom etgan. Bu juda og‘riqli mavzu, ming afsuski, hamon dolzarb bo‘lib kelmoqda. Aksincha, to‘y-marosimlarga yangidan-yangi, xalqimizning urf-odatlariga, milliy mentalitetiga xos bo‘lmagan odatlar qo‘shilib bormoqda.

Yuqoridagi mavjud vaziyatni inobatga olib O‘zbekiston Respublikasining parlamenti 2019 yil 14 sentabr kuni “To‘y hashamlar, oilaviy tantanalar, ma’raka va marosimlar, marhumlarning xotirasiga bag‘ishlangan tadbirlar o‘tkazilishini tartibga solish tizimini takomillashtirish” to‘g‘risidagi qarorni qabul qildi. Qarorda har xil ko‘ngilsizliklarning oldini olish maqsadida to‘y hashamlar va boshqa oilaviy tadbirlarning davomiylik vaqti hamda chaqiriladigan mehmonlar soni aniq belgilandi. Shuningdek qarorda to‘y marosimlarining katta xarajat talab etadiganhar bir qismiga to‘xtalib, asosiy e’tibor to‘ylarning ixchamligi va kamxarajatli qilib o‘tkazilishiga qaratilgan [6, Oliy Majlis qarori].

-Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

O‘zbek xalqi o‘tmishdan to bugungi kunga qadar juda katta taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan. Bu jarayonda o‘zining boy tarixi, milliy urf-odat, an’ana va marosimlarini yaratgan hamda avlodan-avlodga meros qilib qoldirgan. Xalqning milliy urf-odat, an’analarining barchasi to‘y marosimlarida o‘z ifodasini topgan.

Avvalo, xalqimizning ko‘p yillar davomida shakllanib kelgan muqaddas an’ana, marosim, urf-odat va ibratli udumlarini saqlab qolish va asrash hamda kelajak avlodlarga yetkazish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir.

Hayot taraqqiy etgani, yuksalgani sayin to‘y va marosimlarni o‘tkazishda ham yangilanishlar, o‘zgarishlar yuzaga kelishi tabiiy hol. Lekin bu holat xalqimizning milliy urf-odatlariga zid bo‘lmay milliy mentalitetimizga dahl qilmasa maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Yana bir muhim jihatlardan biri shuki, to‘y marosimlarinikim uchundir “ko‘z-ko‘z ” yoki “kimo‘zarga” qilish emas, balki, barcha tadbirlarimizda keng jamoatchilik bilan uyushgan holda, oila, mahalla, jamiyat fikr va takliflarini hisobga olib, ortiqcha isrofgarchiliksiz o‘tkazish kerakligini yoshlar ongiga singdirish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Исмоилов* Х. *Ўзбек тўйлари*. – *Т*ошкент: Ўзбекистон, *1992*.
2. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi – T., 2004.
3. Saydullayeva X., Ochilov A. Academic Research In Educational Sciences Volume 2 | ISSUE 3 | 2021.-B 1236–1241.
4. Ashirov A., Atadjanov Sh. Etnologiya.-Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
5. Hoji Muin. To‘y va aza marosimi haqinda //Mehnatkash tovushi, 1919. 22-mart.
6. O‘zbekiston Respublikasining parlamenti 2019 yil 14 sentabr kuni “To‘y hashamlar, oilaviy tantanalar, ma’raka va marosimlar, marhumlarning xotirasiga bag‘ishlangan tadbirlar o‘tkazilishini tartibga solish tizimini takomillashtirish” to‘g‘risidagi qarori.

MUSTAQILLIK YILLARIDA TEATR SAN’ATI TARAQQIYOTI

Salayeva Malohat Maxmudovna

Guliston Davlat Universiteti Tarix yo‘nalishi magistranti

Annontatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik yillarida o‘zbek teatr san’ati taraqqiyoti, jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy siyosiy o‘zgarishlar jarayonida teatrning ahamiyati, Tarixiy siymolarimizni nomini abadiylashtirishda , unut bo‘layotgan milliy qadriyatlar urf-odatlarni qaytarishda teatrning roli, hamda madaniy merosimizda asrashda teatrning o‘rni haqida fikr-mulohaza yuritilgan. Xususan, “Amir Temur” “Jaloladdin Manguberdi”, “Kunduzsiz kechalar”, “Chimildiq” “Qalliq o‘yini”, “Hamlet” “Buyuk ipak yo‘li”, pyesalarida o‘tkir tarixiy-ijtimoiy madaniy o‘zgarishlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Mustaqillik, madaniy meros, milliy marosimlar, tarixiy siymolar, vatanparvarlik, xalqaro munosabatlar.

Аннотация: В данной статье развитие узбекского театрального искусства в годъ независимости**,** значение театра в процессе социокультурнъх политических изменений в обществе, в увековечении имен наших историчеких деятелей, роль театра в восстановлении забытых национальных ценностей и традиций, значение театра в сохранении нашего культурного наследия, в частности, “Амир Темур”, “Джалалуддин Мангуберди” “Бездневные ночи”, “Чимилдик”, “Остаточная игра” пьесы “Гамлет”, “Великий шелковый путь”, рассказывают о резких историко-социокультурных переменах.

Ключевые слова: Независимость, культурное наследие, национлальные обряды, исторические личности, патриотизм, межународные отнашения.

Abstract: In this article, Uzbek theater art during the years of independence , University graduate students, the importance of theater in the process of socio-cultural historical figures, returning forgotten national values and traditions, and the role of theater in preserving our cultural heritage were discussed. In particular “Amir Temur”, “Jalaluddin Manguberdi’, “Dayless Nights”. The plays “Chimildiq”, “The Game of Remnants”, “Hamlet”, and “The Great Silk Road” talk about sharp historical, social and cultural changes.

Keywords: Independence, culture heritage, national ceremonies, historical figures, patriotism, international relations.

Kirish (Introduction)

1991- yilning 31-avgustida O‘zbekistonni mustaqil davlat deb e’lon qilinishi ozodlik hurriyatni in’om etdi. Ozodlik qaroq topgan mamlakatda ijtimoiy hayot yangi taraqqiyot yo‘liga kirdi. Milliy davlatchilik aqidalari qayta tiklandi, rad etilgan quvg‘indagi dinu-diyonat o‘z o‘rniga qaytdi. Tahqirlangan buyuk ajdodlarimizning muborak nomlari oqlandi. O‘tmish va mavjud hayotni adolat va haqiqat izni bilan baholashga barcha imkoniyatlar yaratildi.

Ushbu imkoniyatlar nafaqat adabiyot san’atni barcha turlari, shu jumladan dramaturgiya va teatr san’ati oldiga ham ma’suliyatli, shu bilan birga sharafli vazifalarni qo‘ydi. Ozod nafas olib, o‘zini erk bag‘rida his etgan ijodkor va ijodiy jamoalar tashna nigohlarini bugun va o‘tmishning dolzarb, ayniqsa, tahdid oqibatida xalqimiz tarixning man etilgan sahifalari, milliy qadriyatlar, shu jumladan buyuk tarixiy shaxslar siymosini dramaturgiya va sahnada adolat nazari bilan yaratishga e’tibor qaratdilar.

1998 -yil 26-martda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning “O‘zbekiston teatr san’atini rivojlantirish to‘g‘risida”gi Farmoni e’lon qilindi. Unga binoan, O‘zbekiston tomosha san’atining ko‘p asrlik an’analarini o‘rganish, boyitish targ‘ib qilish, teatr san’atini har tomonlama rivojlantirish, uning moddiy bazasini yanada mustahkamlash, mamlakatimizda ma’naviy-ma’rifiy islohotlarni amalga oshirishda teatr arboblarining faol qatnashishini ta’minlash, respublika Madaniyat ishlari vazirligi va teatr arboblari uyushmasida badiiy zamonaviy sahnabop asarlar yaratish Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr xodimlari uyushmasi qoshida “O‘zbekteatr” ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi.[109]

1998-yil “Ozbekteatr” ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil qilindi. Birlashma teatr jamoalariga xalqimizning boy ma’naviy olamini, uning madaniy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini uyg‘otuvchi spektakllar yaratishda, iste’dodli yoshlarni jalb qilishda, moddiy va texnikaviy bazasini mustahkamlashda, ijodiy xodimlarni ijtimoiy himoya qilishda, moddiy va texnikaviy bazasini mustahkamlashda, ijodiy xodimlarni ijtimoiy himoya qilishda, ko‘maklashdi. Alisher Navoiy nomli Davlat akademik katta opera va balet teatri Yaponiya tomonidan 1995-yilda bepul ajratilgan 47 mln. ien (1500 ming AQSH dollar) qiymatga teng uskunalar bilan jihozlandi.[110]

Teatr san’atini rivojlantirish maqsadida shu yili “Humo” xalqaro yoshlar teatrlarining festivali alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur festival doirasida O‘zbekiston Isroil davlatlarining

[109] https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/13379-mustaqillik-va-madaniy-taraqqiyot

[110] https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/13379-mustaqillik-va-madaniy-taraqqiyot

eng yaxshi teatr jamoalar ishtirok etib, 32 ta spektakl namoyish etildi, ularni 20 mingdan ortiq tomoshabin tomosha qildi.

Muxtasar qilib aytganda, mustaqillikdan keyingi yillarda o‘zbek teatri yurtboshimiz tomonidan 1998-yil davlat hisobidan moliyalashtirildi. Albatta, o‘zbek teatrida keng imkoniyatlar eshigini ochdi. Chunki teatrlar ham bozor iqtisodiyotidek, har bir davr hayoti, turmushi, odamlar kayfiyatiyu xarakterini yaratadigan, madaniy meros va milliy qadriyatlarimizni saqlagan holda sahna asarlari yaratish juda katta mehnat moddiy taminotni talab qiladi.

Tahlil va natijalar (Analyses and results)

Mustaqillikdan keyingi davrda respublikamizda tashkil qilingan teatrlarda buyuk ajdodlarimiz hayoti, faoliyatini yorituvchi unut bo‘layotgan qadriyatlar ur-odatlarni qaytaruvchi xalqaro-siyosiy ahamiyatli, ijtimoiy muammolar yechimi sifatida talqin qiluvchi, madaniy merosni asrovchi pyesa va spektakllar yuzaga keldi.

Darhaqiqat, jamiyat ma’naviyati mamlakat taraqqiyotining muhim va kafolatidir. Shu narsa haqiqatki, biron-bir mamlakat o‘z ma’naviy imkoniyatlariga tayanmay, odamlar ongi, tafakkurida ma’naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay, xalqning milliy ruhini uyg‘otmay turib, yuksak taraqqiyot darajasiga ko‘tarila olmaydi. Ma’naviyat insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da’vat etadigan, uning ichki olamini boyitadigan, iymon irodasi, e’tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg‘otadigan qudratli kuchdir. Insoniyatning balki jamiyatning ma’naviyatini dunyoqarashini o‘zgartirishga yordam beruvchi teatrda sahnalashtirilgan spektakllar tarixiy va ijtimoiy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Tarixdan ma’lumki, mamlakatimiz bir necha bor ajnabiy bosqinchilar hujumiga duchor bo‘lgan, qaramlik va zulm ostida qolgan. Buning oqibatida xalqimizning boy merosi, urf-odatlari qadrsizlanishiga mahkum bo‘lgan. Ayniqsa, chor mustamlakachiligi va sovetlar tuzimi davrida milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz oyoq osti qilindi. Ona tilimiz, boy merosimiz qadrsizlantirildi. ko‘plab, masjidu-madrasalar, milliy maktablar, tarixiy yodgorliklar buzildi. Qarovsiz qoldi. O‘zbekiston davlat mustaqilligi qo‘lga kiritgan kundan boshlaboq mamlakatimizda boy ma’naviyatini yuksaltirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi,[111]

Mustaqillikni dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz ma’naviy merosini tiklash ishlari boshlanib ketdi.

Xo‘sh, ma’naviy merosning o‘zi nima, uning tiklanishi nimalarda namoyon bo‘lmoqda?

Ma’naviy meros qadim zamonlardan beri ajdodlarimiz, ota-bobolarimizdan bizgacha yetib kelgan ma’naviy boyliklar-siyosiy, falsafiy, huquqiy va diniy qarashlar, axloq-odob me’yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san’at asarlari majmuidir. Ma’naviy qadriyatlar, boyliklar inqilobiy yo‘l bilan hosil qilinadigan hodisa emas, u jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida uning ehtiyojlarini tufayli yuzaga keladi va o‘sha davr hayotini aks ettiradi, u jamiyat o‘zgarishi bilan yo‘qolib ketmaydi, keyingi avlodlar uchun meros bo‘lib qoladi.

Ma’naviyatni tiklash, tug‘ilib o‘sgan yurtida o‘zini boshqalardan kam sezmay boshini baland ko‘tarib yurishi uchun insonga albatta tarixiy xotira kerak. Tarixiy xotirasi bor inson irodali inson. Takror aytaman, irodali insondir. Kim bo‘lishidan qat’iy nazar, jamiyatning har bir

[111] https://fayllar.org/mustaqillik-yillarida-kino-teatr-muzeylar-faoliyati-rivojlanish.html

a’zosi o‘z o‘tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo‘ldan urish, har xil aqidalar ta’siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o‘rgatadi., irodasini mustahkamlaydi. [112]

Shu sabab ham tarixdagi buyuk bobolarimiz ruhini shod aylab, teatririmiz repertuarida Amir Temur Jaloladdin Manguberdi siymosi sahna yuzini ko‘rdi. Respublikamiz teatrlarida “Amir Temur”, “Jaloladdin Manguberdi” “Zahiriddin Muhammad Bobur” “Temuriy malikalar”, kabi tarixiy siymolarimiz aks etgan spektakllar yuzaga keldi.

Sohibqironning orzularidan biri Turkiston xalqi va elatlarini birlashtirish bilan birga jahonning boshqa mamlakatlari bilan siyosiy-iqtisodiy va savdo aloqalarni yo‘lga qo‘yib ish tutish ekan, Abror Hidoyatov nomidagi teatrning “Ipak yo‘li” spektakli ana shu mavzuni ko‘tarib chiqdi.

Buyuk ipak yo‘lining o‘tmishi va hozirgi holatini o‘rganish maqsadida “O‘zavtoyo‘l” davlat-aksiyadorlik kompaniyasi 2000-yilda XXR ga ilmiy ekspeditsiya tashkil etgan edi. Unda ushbu kitobning muallifi taniqli xitoyshunos olim –tarix fanlari doktori, professor Ablat Xo‘jayev ham faol ishtirok etgan. Buyuk ipak yo‘lining O‘zbekiston hududidan o‘tganligi tarixiy haqiqat ekanligini asoslab berishga harakat qilindi.[113] Shu Ipak yo‘li davlatlar o‘rtasida siyosiy ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega.

Vatanimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, kelajak avlodlarning tinch va farovon hayotini ta’minlash yo‘lida mardona kurash olib borib aziz jonlarini fido qilgan, mustabid tuzum davrida qatag‘on qilingan ajdodlarimiz xotirasini abadiylashtirish, ularning faoliyatini o‘rganish hamda targ‘ib qilish borasida keng ko‘lamli ishlar olib borildi

Shu munosabat bilan teatrimiz repertuarida “Kunduzsiz kechalar” o‘ttizinchi yillarning qatag‘onning sanoqsiz qurbonlaridan biri Abdulhamid Sulaymon –Cho‘lponning fojiaviy qismatini ko‘rsatish orqali zamonning ta’riga sig‘maydigan zulm, shubhayu hadik, chaqimu-xiyonat bilan to‘lib toshgan muhit kirdikorlarini atroflicha ochishga alohida e’tibor berildi. Cho‘lpon rolini M.Abduqunduzov bosiq, muhokama, chidam hissi bilan ta’riflasa, rafiqasi Solihani Sh.Ismoilova ko‘proq sabru-toqati tugan isyonkor ayol ruhida ijro etdi. [114]

O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 2001-yil 1-mayda qabul qilingan “Qatag‘on qurbonlarini yod etish kunini belgilash to‘g‘risida”gi farmoni ham mazkur mavzuni tadqiq etish uchun katta imkoniyatlar ochib berdi. Ana shu farmonda ushbu satrlar bor “El-yurtimiz ozodligi va milliy an’analarimiz va urf-odatlarimizni himoya qilishda, bosqinchi va yovuz kuchlarga qarshi mashaqqatli kurashlarda qurbon bo‘lganlar xotirasi minnatdor avlodlar yodida abadiy saqlanib qoladi. [115]

Mustaqillikdan keyin teatrimiz repertuarimizni boyitgan xalqaro ijtimoiy munosabatlarimizgs o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. Jahon mumtoz dramaturgiyasining namunalaridan V.Shekspirning “Hamlet” (T.Azizov,2005), A.Kassonaning “Daraxtlar tik turib jon beradi” (V.Umarov, 2005) pyesalarning spektakllarida Milliy teatr jamoasi jiddiy yutuqlarga erishdi.

Ushbu “Hamlet” ga murojat etar ekan, spektaklda Hamletning mashhur “davr izidan chiqdi” so‘zi besh joyda qaytariladi. Demak, besh xil ma’no kasb etishi kerak. Bundan mustasno, shu besh xil qaytariq “izdan chiqdi davr” ni izga solish ma’suliyatini o‘z zimmasiga olgan Hamlet hayoloti, iztirobi, biron qarorga kelish yo‘lidagi kechinmasi jarayonining ko‘rsatkichi

[112] И Каримов, Тарихий хотирасиз келажак йук ,1998 йил 3-б
[113] Аблат Хужаев, Буюк ипак йули, Тошкент-2007 7-bet.
[114] Тошпулат .Турсунов, “XX аср Узбек театр тарихи “Т-2010. 434-Б.
[115] Рустам Шамсутдинов , Катагон курбонлари , Тошкент-2007 5-бет

sifatida o‘rtaga qo‘yiladi. Oxir-oqibat ijroda aktyor xatti-harakatiga aniqlik kiritadi. Spektaklning esa bosh mavzuyini belgilaydi.[116]

Spektaklda davrning izdan chiqqanligi, insonlardan imon-u e’tiqod, insof-u tavfiq ketib, ma’naviy tubanlashish kasofati saroydan boshlanganligi ko‘rsatiladi. Tubanlashish xiyonat zino atalmish jinoyatning fojiaga sabab ekanligini ta’kidlash spektaklda ochiq ko‘rinadi.

Mustaqillik yillarda etnografik manba asosiga qurilgan badiiy improvizatsiya spektakli ya’ni “Chimildiq” ”Qalliq o‘yini”, o‘zbek tomoshabini o‘zining yaxshi, ibratli udumlarini hurmat qilish qadriyatlarga sadoqat urf urib turganligi bilan ajralib turadi. “Chimildiq” yoki undan keyin qo‘yilgan “Qalliq o‘yin” “Checha”, spektakllar masxarabozlikka yaqin komediya emas, balki jiddiy ular xalqimizning qadimgi unut bo‘layotgan urf-odatlarini san’at vositasida maydonga olib chiqayotgan, xalqqa qaytarib berayotgan san’at bular”.

Mazkur spektaklimizda turkiy xalqlarga xos urf-odatlarni ko‘rishimiz mumkin, jumladan kelin-kuyovning oq rangli kiyim kiyishi rangning marosimiy ahamiyati, xursandchilik poklik, kelin-kuyovning kelajakda yorug‘ hayot yo‘llarini bildirgan. Lekin qadimda oq rangdagi narsalar yosh oilaning kelajakdagi hayotining muvaffiqiyatini ta’minlash yo‘lidagi o‘ziga xos afsungarliklar funksiyasini bildirgan.[117]

Muxtasar qilib aytganda, spektaklda milliy urf-odatlarimiz an’analar va qadriyatlarimiz, madaniy meros aks etgan.

Umuman olganda mustaqillikdan keyingi yillardagi teatr repertuaridagi spektakllar asarlarga e’tibor bersak, jamiyat milliy ma’naviyatini tiklash va yuksaltirishni ta’minlovchi dramalar o‘rin olgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion /recommendations)

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida teatr taraqqiyoti amalga oshirilgan ma’naviy-ma’rifiy islohotlar jarayonida jumladan, yurtboshimizning 1995-yil 20-oktyabrdagi “O‘zbekistonda teatr va musiqa san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonlari asosida teatr taraqqiyotiga alohida e’tibor berildi,

Teatrimiz repertuari va taraqqiyoti jamiyatdagi o‘zgarishlar hamohangligida va uning ta’sirida spektakllar asarlar sahnalashtirildi.

Mustaqillikdan keyin eng avvalo jamiyatimiz ma’naviyatni tiklash va yuksaltirishni ta’minlovchi ma’naviy-ma’rifiy islohotlarning yo‘nalishlarini belgilab olindi.

O‘zbek milliy teatri repertuarida ajdodlar ruhini madh etuvchi, unut bo‘layotgan qadriyatlar urf-odatlarni qaytaruvchi, xalqaro munosabatlarga ijobiy ta’sir qiluvchi, hamda ijtimoiy tarbiyaviy ahamiyatga ega sahna asarlar shakllandi.

O‘zbek teatri san’ati, tomoshabin uchun xalqimizga, yoshlar ayniqsa, qalbida ona vatanga muhabbat, umumbashariy qafriyatlarga hurmat, insonparvarlik g‘oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalashga munosib sahna asarlari, tomoshalar va konsert dasturlari bilan hissa qo‘shib borish kabi vazifalarni yukladi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. И Каримов, Тарихий хотирасиз келажак йук ,1998 йил 3-б
2. Тошпулат .Турсунов, “XX аср Узбек театр тарихи “Т-2010. 439-Б

[116] Тошпулат .Турсунов, “XX аср Узбек театр тарихи “Т-2010. 439-Б

[117] Адхамжон Аширов, Узбек халкининг кадимий еътикод ва маросимлари, “Алишер Навоий номидаги Узбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти” Т:-2007 92-б

3. Адхамжон Аширов, Узбек халкининг кадимий еътикод ва маросимлари, “Алишер Навоий номидаги Узбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти” Т:-2007 92-б
4. Рустам Шамсутдинов , Катагон курбонлари , Тошкент-2007 5-бет
5. Аблат Хужаев, Буюк ипак йули, Тошкент-2007 7-bet.
6. https://fayllar.org/mustaqillik-yillarida-kino-teatr-muzeylar-faoliyati-rivojlanish.html
7. https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/13379-mustaqillik-va-madaniy-taraqqiyot

QADIMDA SIRDARYO VILOYATIDA YASHAGAN TURKIY XALQLARNING YOZMA MANBALARDA YORITILISHI

Ma’rufov Sherzod Komil o‘g‘li
Guliston davlat universiteti, Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
sherzodmarufov1@gmail.com

Abstract: One of the greatest blessings of our independence to our people is that we have the opportunity to express honest and impartial opinion about our ancient and glorious history. It is for this reason that in recent years extensive research has been conducted on the study of the history of Uzbekistan. In particular, we are getting new information about the history of Samarkand, Bukhara, Khorezm, Surkhandarya and Ferghana Valley. However, not all of us can say that we know the history of Syrdarya region, which is rapidly gaining its place in modern Uzbekistan. To a certain extent, this is caused by misconceptions that Syrdarya was a deserted desert in ancient and medieval times, and these lands were appropriated only during the rule of the "Shuras". However, "Syr Darya region, although it is a relatively young administrative region within Uzbekistan, this land has thousands of years of history and culture." In this article, we will present a brief analysis of the information provided in written sources about our ancient ancestors who lived in the territories of Syrdarya region.

Keywords: Greek historian Arrian, Tanais, Alexandria-Exhata (Alexandria Outskirts), 7 cities, Kurkat village, archaeological research, savages, pastoralists, Kuru tribe, Saganaktepa.

Аннотация: Одним из величайших благ нашей независимости для нашего народа является то, что у нас есть возможность честно и беспристрастно высказывать свое мнение о нашей древней и славной истории. Именно по этой причине в последние годы проводятся обширные исследования по изучению истории Узбекистана. В частности, мы получаем новые сведения об истории Самарканда, Бухары, Хорезма, Сурхандарьи и Ферганской долины. Однако не все из нас могут сказать, что знают историю Сырдарьинской области, стремительно завоевавшей свое место в современном Узбекистане. В определенной степени это вызвано заблуждениями, что Сырдарья была безлюдной пустыней в древности и средневековье, и эти земли были присвоены только во время правления «Шур». Однако «Сырдарьинская область, хотя и является относительно молодым административным районом в составе Узбекистана, эта земля имеет тысячелетнюю историю и культуру». В данной статье мы представим краткий анализ сведений письменных источников о наших древних предках, проживавших на территориях Сырдарьинской области.

Ключевые слова: греческий историк Арриан, Танаис, Александрия-Эксхата (окраина Александрии), 7 городов, село Куркат, археологические исследования, дикари, скотоводы, племя куру, Саганактепа.

Annotatsiya: Mustaqlilligimizning xalqimizga bergan eng buyuk ne’matlaridan biri bu qadim va shonli tariximiz borasida ro‘yi-rost va xolis fikr bildirish imkoniga ega bo‘lganligimizdadir. Aynan shu sabab so‘nggi yillarda O‘zbekiston tarixini o‘rganish borasida keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Surxondaryo va Farg‘ona vodiysi tarixi borasida yangidan-yangi ma’lumotlarga ega bo‘lmoqdamiz. Biroq bugungi Yangilanayotgan O‘zbekistonda shiddat bilan o‘z o‘rnini topib borayotgan Sirdaryo viloyati tarixini hammamiz ham yaxshi bilamiz deb ayta olmaymiz. Bunga ma’lum ma’noda Sirdaryo qadimda va o‘rta asrlarda kimsasiz cho‘l bo‘lgan va bu erlar «sho‘ro»lar hukmronligi davridagina o‘zlashtirilgan degan noto‘g‘ri tushunchalar ham sabab bo‘lmoqda. Vaxolanki, “Sirdaryo viloyati garchi O‘zbekiston tarkibidagi ma’muriy hudud sifatida ancha yosh bo‘lsada, bu zaminning necha ming yillik tarixi, madaniyati bor”. Mazkur maqolada Sirdaryo viloyati hududlarida yashagan qadimgi ajdodlarimiz haqida yozma manbalarda keltirilgan ma’lumotlarning qisqacha tahlilini keltirib o‘tamiz.

Kalit so‘zlar: Grek tarixchisi Arrian, Tanais, Aleksandriya-Esxata (Chekka Aleksandriya), 7 ta shahar, Kurkat qishlog‘I, arxeologik tadqiqotlar, yovvoyilar, chorvadorlar, Kuru qabilasi, Saganaktepa.

Sirdaryo zaminida insonlar qadimgi tosh davridan beri yashab kelishgan bo‘lsada, uning qadim tarixi to‘g‘risida ma’lumot beruvchi yozma manbalar bir muncha keyingi davrlarga oiddir. Qadimgi Sirdaryo tarixi haqida ma’lumot beruvchi muhim yozma manba qadimgi grek tarixchisi Arrianning «Iskandarning harbiy yurishlari» asaridir. Milodiy II asrda yashagan Arrian ushbu asarida makedoniyalik Aleksandrning O‘rta Osiyoga yurishlari haqida batafsil ma’lumot beradi. Shubhasiz, muallif voqealarni yoritishda makedoniyalik Aleksandr davrida yashagan davr manbalaridan foydalangan. Unda yozilishicha, miloddan avvalgi 329 yili So‘g‘d poytaxti Marakanda(Samarqand)ni olgan Aleksandr shimoli-sharqqa Tanais (Yaksart-Sirdaryo) tomon yurish qiladi. Marakandaning yon atrofidagi qishloq aholisining qattiq jazolanganligidan xabardor bo‘lgan mahalliy qabilalar bu yurishga qattiq qarshilik ko‘rsatadilar. Jumladan, Arrianning yozishicha, Ustrushonaning tog‘li aholisi yunon-makedon qo‘shinining oziq-ovqat yig‘uvchi otryadlarini tor-mor etadilar. Bundan g‘azablangan Aleksandrning katta qo‘shin bilan kelayotganini eshitgan mahalliy aholi barcha tomonlari tik qoyali bo‘lgan toqqa chiqib yashirinishadi. Ma’lumotlarda ularning soni o‘ttiz ming kishi atrofida bo‘lganligi yozilgan. Aleksandr ularni katta qiyinchiliklar bilangina yenga olgan. Shundan so‘ng Aleksandr Tanais (Sirdaryo) tomon yo‘l olgan. U Sirdaryo bo‘yida, uning chap qirg‘og‘ida 17-20 kun ichida Aleksandriya-Esxata (Chekka Aleksandriya)shahrini barpo etadi.

Aleksandriya-Esxatadan tashqari Arrianda Sirdaryoning chap qirg‘og‘ida joylashgan yana 7 ta shaharning nomi tilga olinadi. Antik davr manbalarida yozilishicha, ular Ahomoniylar shohi Kir II (milodgacha 558-530-yillar) tomonidan barpo etilgan.

Ulardan biri, unga asos solgan shoh sharafiga Kiropol (Chekka Kir) deb nomlangan, agar haqiqatan ham shunday bo‘lsa, u holda qadimgi Sirdaryo hududlari bir vaqtlar Ahomoniylar davlati tarkibida bo‘lgan. Ammo bu fikrga akademik olim Litvinskiy qarshi chiqadi, uningcha shahar nomining o‘zagini tashkil etuvchi “Kuru” yoki “Kurush” so‘zlari hozirgi Kurkat qishlog‘i

(Shirin shahri yaqinida) yoki Sirdaryo irmog‘i Kurshob nomlaridan olingan bo‘lib, yunonlar ushbu nomni o‘z an’analariga moslashtirib Kir Esxata deb atashgan. D.Dovudiy esa shahar nomi so‘g‘dlarning Kuru qabilasi nomidan olingan deb xisoblaydi. Bu vaziyatda bizning o‘lkalar Ahomoniylar davlati tarkibiga kirmagan bo‘lib chiqadi va Arrian tilga olgan 7 ta shahar qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qurilgan bo‘ladi.

Makedoniyalik Aleksandr unga qarshi So‘g‘dda Spitamen boshchiligidagi qarshilikni bostirish uchun Marakandaga qaytganidan foydalanib, yuqoridagi 7 ta shahar aholisi qo‘zg‘olon ko‘taradi va Aleksandr tomonidan qoldirilgan yunon-makedon qo‘shinlarini qirib tashlaydi. Arrianning yozishicha, «daryo buyi varvarlari» makedoniyalik jangchilarni qirib tashlab, o‘z shaharlarini mustahkamlaganlar. Qo‘zg‘olonda «daryo bo‘yi varvarlari» bilan bir qatorda ko‘plab so‘g‘dlar ham ishtirok etganlar. Shu yerda bir muhim xulosa qilish mumkin, ya’ni qadim sirdaryoliklar so‘g‘dlardan farq qilgan. Chunki Arrian mahalliy xalqni so‘g‘dlardan farqli ravishda “varvarlar” deb yozadi. Arrian «varvar»lar tomonidan mustahkamlangan 7 ta shahardan 2 tasining nomini tilga oladi, bular Kiropol va Gaza. Voqeadan xabar topgan Aleksandr shoshilinch orqaga qaytib, qo‘zg‘olonni shafqatsizlarcha bostiradi. Barcha 7 ta shahar ham vayron qilingan va yoqib yuborilgan. Shaharlarning erkak aholisi o‘ldirilib, ayollar va bolalar o‘lja sifatida jangchilarga bo‘lib berilgan. Eng shiddatli jang Kiropol uchun bo‘ladi. Atrofi baland devorlar bilan o‘rab olingan va ko‘p sonli jangovar «varvarlar» to‘plangan shaharni qo‘lga kiritish yunon-makedonlarga oson bo‘lmagan. Kiropolni Aleksandr harbiy xiyla bilangina oladi. U oz sonli qo‘shin bilan daryoning qurib qolgan qismi orqali shahar ichkarisiga kirib oladi va shahar darvozasini ichkaridan buzib, o‘z qo‘shinining shaharga kirib olishiga imkon yaratadi.

Orada qattiq jang bo‘lib, Aleksandr boshi va bo‘ynidan tosh bilan qattiq jarohat olgan. Aleksandrning lashkarboshisi Krater va boshqa lashkarboshilari ham shahar mudofaachilari tomonidan otilgan o‘q-yoylardan yaralanganlar. Shiddatli qarshilikdan so‘ng himoyachilarning ko‘pchiligi qirib tashlangan, qolganlari shahar ichkarisidagi arkka yashirinishgan. Keyinchalik ular ham tor-mor etilgan. Kurtsiyning yozishicha, “Tarixda hech bir shahar bunday qamalga uchramagan” (Kvint Kurtsiy Ruf,VII, 23).

Fanda erksevar, mag‘rur ajdodlarimiz tomonidan qahramonlarcha himoya qilingan shaharlarning qayerda joylashganligi keskin bahslarga sabab bo‘lib kelmoqda. Ayrim olimlar fikricha, ustrushonaliklarning asosiy shahri Kiropol O‘ratepa shahridagi Mug‘qal’a o‘rnida bo‘lgan deb hisoblasalar, boshqa bir guruh olimlar Kiropolni Xovatog‘ yaqinidagi Nurtepa yodgorligi o‘rnida bo‘lgan, deb hisoblaydilar. Bizning fikrimizcha ham Kiropol Nurtepa yodgorligi o‘rnida bo‘lgan. Sababi, aynan shu yodgorlikda miloddan avvalgi VII-IV asrlarga oid madaniy qatlamlar o‘rganilgan.

Arrian tomonidan qayd etilgan ikkinchi shahar Gaza esa ayrim olimlar tomonidan Gazandarak qishlog‘i o‘rnida, boshqalar esa Tojikiston Respublikasining Nau tumanida, uchinchi guruh olimlar esa uni Xo‘jand o‘rnida bo‘lgan deb hisoblaydilar. Etarli darajada arxeologik tadqiqotlar olib borilmaganligi sababli, bu muammo hozircha ochiq qolmoqda.

Antik davr yozma manbalarda yozilishicha, makedoniyalik Aleksandr va uning sarkardalari Sirdaryo bo‘ylarida amalda an’anaviy ko‘rsatilgan yetti shahardan ancha ko‘p shaharlarni bosib olishgan. Balkim bu yetti shahar yoki qal’alar mavjud bo‘lgan nisbatan ko‘proq bo‘lgan manzilgohlar ichida eng mustahkamlari bo‘lib, dushman xavfi paydo bo‘lganda yon-atrofdagi manzilgohlar aholisi aynan shu joylarga yashirinib, jon saqlashgan bo‘lishi mumkin. Bu hol Arrian ma’lumotlarida tasdiqlanadi: “Aytishlaricha “yovvoyilar” atrofdan bu etti

shaharga qochib kelar edilar”. Bu uncha katta bo‘lmagan qishloqlar jumlasiga etti shahardan tashqari, viloyatimiz xududidagi miloddan avvalgi VI asrga oid Saganaktepa va Saganaktepa I xarobalarini ham kiritish mumkin.

Miloddan avvalgi 323 yilda makedoniyalik Aleksandrning vafotidan so‘ng viloyat hududi uning lashkarboshisi Salavk tuzgan davlat tarkibiga kirgan. Aleksandrning o‘limi nafaqat uning lashkarboshilarining, shuningdek, uning imperiyasi tarkibiga kirgan ko‘plab xalqlarning qo‘zg‘oloniga ham olib keladi. Jumladan, Sirdaryo bo‘ylari aholisi ham o‘z ozodliklari uchun qo‘zg‘olon ko‘targanlar. Shu o‘rinda mahalliy xalqlar qo‘zg‘olonlarining sabablariga to‘xtalib o‘tsak. Qadimdan O‘rta Osiyoda dehqonchilik bilan shug‘ullangan xalq bilan, ko‘chmanchi - chorvachilik bilan shug‘ullangan qabilalar yonma-yon yashashgan. Ko‘chmanchilarning o‘troq aholi mahsulotlariga ehtiyoji va o‘z navbatida o‘troq aholining chorvachilik mahsulotlariga bo‘lgan talabi bu aloqalarning doimiy bo‘lishini taqoza etgan. Yunon-makedonlar dehqonchilik vohalarini bosib olishgach, chegaralarda o‘zlarining harbiy istehkomlarini barpo etadilar. Va shu tariqa ko‘chmanchi-chorvadorlarning o‘troq dehqonlar bilan an’anaviy bo‘lib kelgan aloqalarini sun’iy ravishda uzib qo‘yadilar. Tabiiyki, bu ham dehqonlarga ham ko‘chmanchi-chorvadorlarga ham ma’lum qiyinchiliklar olib kelgan. Aynan shunday holatga qarshi ular birgalikda, umumiy dushmanlariga qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradilar. Ularni bostirish uchun salavkiylar davlati lashkarboshisi miletlik Demodamant mil.av. 293-289 yillari Sirdaryo bo‘yiga yurish qiladi. Demodamant yurishining marshruti noma’lum bo‘lsa ham, u makedoniyalik Aleksandrning yo‘llari bo‘ylab yurganligi taxmin qilinadi. Sirdaryo bo‘yidagi Aleksandriya Esxata bu yurishda salavkiylarning tayanch punkti bo‘lgan bo‘lishi mumkin, zero, u yerdan ular Yaksart ortida o‘z harakatlarini olib borishlari mumkin edi. Shu o‘rinda Sirdaryoning nomlanishi masalasiga aniqlik kiritib o‘tsak, milodiy I asrda yashab o‘tgan rim tarixchisi Piliniyning yozishicha, baqtriyaliklar Sirdaryoni Laksat(Yaksart), skiflar Silis, yunonlar esa Tanaid (hozirgi Volga daryosi) deb atashgan. Miletlik Demodamantning daryo ortiga yurishi bu Tanaid emas boshqa daryo ekanligini isbotlaydi. “Bu yerlardan forsiylar va skiflar chegarasi o‘tadi” deb yozadi rimlik tarixchi.

Tarixiy manbalarda yozilishicha, miletlik Demodamant Sirdaryo bo‘ylarida Aleksandr o‘rnatgan hukmronlikni tiklabgina qolmasdan, hatto Sirdaryoni kechib o‘tib, daryoning narigi tomonida, “Yaksart orti Antioxiya” shahriga asos solib, u yerda, ma’bud Apollon sharafiga altar ham bunyod etadi. Ushbu shahar Toshkent viloyati Oqqo‘rg‘on tumanidagi Qanha xarobalari o‘rnida bo‘lgan deb taxmin qilinadi.

Miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmi va miloddan avvalgi II asr boshlarida viloyatimiz xududiga shimoldan va shimoliy-sharqdan ko‘chmanchi-chorvachilik bilan shug‘ullangan xalqlar kirib kelishadi. Mutaxassislar buni sababini turlicha izohlaydilar. Birinchi sabab mil.av. III asrda tektonik ko‘tarilishlar natijasida Sirdaryoning quyi o‘zani o‘zgaradi va Sirdaryo Orolga endi janubdan emas, shimol tomondan quyila boshlaydi. Oqibatda, Sirdaryoning Orol dengizi janubiy qismidagi qadimgi irmoqlari Oqchadaryo, Quvandaryo, Inkardaryo quriydi. Natijada, yuqoridagi irmoqlar bo‘ylarida qadimdan umrguzaronlik qilib kelgan yarim-o‘troq va yarim ko‘chmanchi daxlar (daxlar - sarmatlar umumiy madaniyatiga mansub qabila, chirikrabat madaniyati vakillari) Sirdaryo bo‘ylab janub tomon siljishga majbur bo‘ladilar. Daxlarning bir qismi Sirdaryo bo‘ylab, viloyatimiz hududiga kelib o‘rnashadilar. Xovos tumanidagi Xontepa qadimiy yodgorligidan daxlarga tegishli sopol buyumlar topilganligi fikrimizning dalilidir. Ba’zi

mutaxassislar xatto ustrushona (viloyat xududidagi o‘rta asrlarga oid davlat nomi)lik podshohlar nomlanadigan unvon –“afshin” - sarmatlar iborasi bo‘lishi mumkin degan fikrni bildiradilar.

Ko‘chmanchi-chorvadorlarning viloyat xududiga kirib kelishining ikkinchi sababi, miloddan avvalgi 203-174 yillar oralig‘ida Sirdaryo bo‘ylarida, Markaziy Osiyoning cho‘l kengliklarida bir vaqtlar Xitoy imperatorlarini qo‘rquvga solgan xun va yuechji qabilalari o‘rtasida xukmronlik uchun urush bo‘ladi. Urushda mag‘lubiyatga uchragan yuechjilar Sirdaryodan g‘apbga qarab Amudaryo bo‘ylari tomon siljiydilar. Tarixdan yaxshi ma’lumki, ular Amudaryo bo‘ylarida yunon-Baqtriya davlatini tor-mor etishgan, lekin Amudaryo bo‘ylariga hamma yuechjilar ham ko‘chishmagan, ularning bir qismi Sirdaryo bo‘ylarida qolib, qadimgi sirdaryoliklar tarkibiga qo‘shilib ketishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ш. Мирзиёев. Саҳро бағрида мўжизалар яратаётган эл(Сирдарё вилояти сайловчилар вакиллари билан учрашувдаги нутқ). “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз”. “Ўзбекистон” Тошкент. 2017,375-376 бб.

2. Арриан Флавий. Анабасис Александра или история паходов Александра Великого. Пер. с древнегреч. М.Е. Сергеенко.-М., -Л., изд.АН СССР,1962,384 бб

3. Негматов Н.Н. Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времен по X в.н.э.//МИА.№37.М.,-Л.,1953,180-247 бб..

4. Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы//История и культура народов Средней Азии. М., 1976,51б. Пьянков И.В. Александрия Крайная в известиях античных авторов/Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе,1986.

5. Довуди Д. Кир Великий и проблема основания города Кирополя/ТД международного симозиума «Роль Истарафшана (Уратюбе) в истории цивилизации народов Центральной Азии. Душанбе, 2002,113-114бб.

6. Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Проблемы начального этапа урбанизации Уструшаны//По материалам Нуртепа//Древние цивилизации Восттока. Ташкент, Фан,1986,76б.

7. Қудратов С. Сардобалар ўлкаси.Тошкент,Фан, 2001.

8. Ходжиев М.Т., Қудратов С., Самадов Б. Сирдарё тарихи. Гулистон.2020

FROM THE FORMATION HISTORIY OF RUSSIAN SETTLEMENTS IN HUNGER STEPPE AND THEIR SOCIALLY ECONOMIC POSITION (THE END OF XIX – BEGINNING XX CENTURIES)

Mirzaeva Nazira Djumanovna
doctor of philosophy, History department
Gulistan State University
naziramirzayeva69@rambler.ru

Abstract: revealing the origin of the new populated centers in the territory of Mirzachul, economic life, rites, religious beliefs, demographic condition, analysis of the influence stranger populations on social-economic situation of the territory at the end of XIX – at the beginning of XX.

Keywords: Mirzachul, the end of XIX – the start of XX, ethnic composition, mastering, migration policy, Russian villages, irrigation work, land-reclamation implements, east Slavs, channels, national composition, religious composition.

Аннотация: изучение образования новых населенных пунктов на территории Мирзачула, хозяйственной жизни, обрядов, религиозных верований, демографического состояния, анализ влияния пришельцев на социально-экономическое положение территории в конце XIX – начале XX.

Ключевые слова: Мирзачул, конец XIX – начало XX в., национальный состав, освоение, переселенческая политика, русские посёлки, ирригационные работы, мелиоративные сооружения, восточные славяне, каналы, национальный состав, религиозный состав.

In publications of representatives of the Russian establishment, such as A. Maksheev, L. Kostenko, N. Gavrilov, V. Masalsky, A. Kushakevich, N. Vasiliev, A. Kaufman, A. Kursish, A. Krivoshein, P. Skryplev, A. Kuplast, V. Karavaev, V. Voshin and others, contains interesting facts about the social and ethno-demographic situation of the Mirzachul oasis in the second half of the 19th century, the resettlement policy of the Russian Empire and the resettlement of the Russian population in this territory, the socio-economic situation of the Russian settlements founded here. In addition, although in a generalized way, the works of some Russian orientalists provide information about the development of the Mirzachul oasis, about the culture and life of the local population and residents of the Russian settlements founded here. An important source base is archival sources stored in historical funds 1, 7, 16, 17, 18, 21, 33, 36, 40, 69, 87, 113 of the Central State Archives of the Republic of Uzbekistan. The funds of the Central State Administration of the Republic of Uzbekistan contain diverse sources on the history of irrigation, resettlement and the socio-economic situation of Russian settlements in the Mirzachul oasis. Detailed information about the colonial policy of the Russian Empire in the region under study was taken from the fund "Office of the Prince NK Romanov" (f. 40). An equally important source base is the materials of periodicals from 1870 to 1917, in particular, on the pages of the newspapers "Turkestan Vedomosti", "Tashkent Courier", "Central Asian Life"," Russian Turkestan" and the "Turkestan Agriculture magazine", considered the official publications of the administration of the Russian Empire, as well as the "Turkestan collection" contains a wealth of material covering the history of the oasis, the socio-economic situation of Russian settlements, as well as issues of relations between settlers and the indigenous population. For example, the articles by I. Kashkin, K. Vladimirov, A. Miroshnichenko, published on the pages of the journal "Turkestan Agriculture", are of great importance in the study of the history of the Mirzachul oasis.

The article uses methods such as microhistory, statistical analysis and comparative analysis.The research was carried out on the basis of the principles of scientific and historical knowledge - objectivism, modernity and historicism, using the methods of comparative analysis, which contributed to the disclosure of the essence of the tasks being solved.Comparative analysis of research materials was an important tool in the study and objective assessment of the history, political, social, economic significance of Russian settlements in the Mirzachul oasis in the late 19th - early 20th centuries.

The study of social and political position in Mirzachul oasis at the end of XIX – beginning XX centeries and history of Russian settlements in content of political and economic processes proceeded in Turkistan, on the basis widely involved archives sources, and anolyses of natural and mechanical factors of increase and settling population, demography consequences of assimilation policy of Mirzachul oasis, has important scientific and practical significance. As to the basis of Russian impire policy was put the idea of region's Russification, the questions of settling Russian population to Turkiston was always in the center of colonial authorities attention.

Thorough investiqation of setlling process of Russian settlers in Mirzachul oasis, their influence upon social economic development of region and role of Russian settlings in the history of given territory are of great significance. Before present period the given problematic in indicated chronogical frames doesn't came out in the capacity of separate object of investigation. Especially, the questions of relationship of Russian village population with natives isn't lightened up enough.

Keeping within given theme next, concrete problems are being solved: to investigate the development process of Mirzachul oasis by Russian impire; to consider the question of population settlings from central regions of Russia to Mirzachul oasis and the process of new settlings creation; to show economic way of Russian settlings in region and figure out their peculiarities; to study cosial, national, religious population staff of Russian settlers in Mirzachul oasis; by means of investiqation the process of adaptation to new conditions, to expose relationships peculiarities to natives

The scientific significance of scientific research is that, the materials of the given article might be used in the study process of Russian settlings history on the Turkiston territory in colonial period, lighting up political, cosial – economic and ethnographical demographical history of Mirzachul oasis.

The growth of new villages quantity in Mirzachul at the end of XIX – beginning XX centeries directly connected with the beginning of new territory development.

A. Kushakevich, one of the representatives of impire authorities consideried that Mirzachul development would lead to a densily population of the south and south – easten trade and political ways of Turkistan. [7, p.17]

Originaly, captain of headquater G.A.Aminov was entrusted to study the tracks of ancient irrigational system on the territory between Chinaz, Khodjent and Djizak.

However, suggestions worked out by G.A.Aminov was turned down in view of remoteness and low water-level of Zaravshan river.

The head of Djizak uyezd I.Brejezitskiy suggested to reconstract the Tuyatortar aryk, but it was also unsuccessful. [2, p.852]

In 1871 N.Ulyanov, an engineer, after close study of Mirzachul in 1872 worked out the project of its development by means of the Sirdarya waters. From all suggested projects, exactly that project was chosen by impire goverment. 16 000 thousand roubles were given for the constraction of the channel in 1874. [18, p.99-101] Because of shortage of finantional means, the channel construction which was planned to water 40 000 thousand dessiatinas of earth, was stopped. [6, p.11] In 1883 wokrs on irrigation Turkistan krai and conduction of agriculture were offered to Nikolay Konstantinovich Romanov. [19, p.1] On the instruction of N.K.Romanov

seven miles from Bekobod the dam was made, which permitted to bring waters into internal part of Mirzachul.

In 1897, special governmental commission approved N.A.Petrov's project. However, the project didn't get approvement from the Retersburg's technique commite, because of high prices of stane dam construction.

Long before, in 1885 a report done by N.O.Petrov was offered to general-governer N.O.Razenbakh, about Mirzachul development projects. [20, p.139-144] A member of State Duma N.L.Skalozubov underlined the necessity of grant from state treasury for the completion of development north-easten part of oasis. [9, p.603] In 1911 a new project of building a channel was approved and charged to communication engineer S.N.Tchaev. In accordance to the project 36,614963 roubles 66 copecks granted for the construction. [8, p 34]

It was planned to complete the building to the 1 st of January. In 1915 on the 5 th of October 1913 (according to old calendar) the water solemnly was drained along 100 kilometre's channel. The channel was named after Romanov. From 1917, the channel was named after Northen Mirzachul, later it was renamed after Kirov, now the channel is named after "Dustlik" (Drujba)

At the end of XIX – beginning XX centuries the building of irrigation construction and railways became as a push to transition of nomadic and halfnomadic population to settled way of life, the great part of whom were occupied with farming and as a result the new areas under crops showed up.

The main part of Russian population migrated to Mirzachul oasis were farmers, collided with shortage of earth for farming. [10, p.166-167]

Issued by Russian impire goverment the law, on 10 of June 1903, specified assignment of sertain priveleges to settlers. For example, the population migrated to Turkistan Krai at the age of 15 were free from military service for 6 years. According to the adopted new law on the 21 st of June 1914, settling to irrigating earth of Mirzachul is providing to the representatives all Christian confession and population, having definite financial responsibility. [4, p.221-224]

In accordance with information published in a newspaper "Turkistanskiye vedamosty", the first Russian settlement "Nodejdinsky" in Mirzachul, was organized in 1885. [15, p.4] In V.F.Karavaev's opinion the first Russian settlement was founded in 1885 by N.K.Romanov and was settled with zaparozhian Cossacks in horour of whom the settlement was named after "Zaporozhye". [5, p.92-93] The settlement was situated on fertile land, however, because of difficulties tied with earth irrigation, the earth was unused. [3, p.462-463] The result of carrying out irrigation work on the Sirdarya left bank in different years on N.K.Romanov initiative 8 russian settlements were built. [21, p.93] In 1896 with the help of N.K.Romanov, representatives of Kuban regian moved to Turkistan, the great part of them were sectarians. Originaly their settlement was called "Volinski". Afterwards, because of origion of religious disagreements inside of a settlement a part of the population left the settlement and founded a new settlement and was named after "Nizniy Volinski" And the farmer settlement was called "Verhni Volinski". In 1907, 65 families moved to a new settlement which was built in honour of Saint Spas. [16, #75]. As a result of of joining up Spaski and Dukhovski settlements, a new settlement of urban type was built (in present it is Gulistan – administrative center of Sirdarya region.) From 1911 up to 1914 the settlement was registed in official document's under Spaski name. In 1908, 4 families moved to the zone of Akhmonkul lake, not far from Nizni Volinsk

settlement, for fishing, Wilfully settled those families began to build adwelling houses on the state land without permission. In view of that fact the settlement was named “Nakhalorka” [11, p. 110]. In March 1913 for the purpose of widening irrigation earth in the northen – eastern part of Mirzachul, new earth area had been cultirated. In one of such places not far from 121 st passing-track Central Asian railway, a settlement was situated on that part of the earth which was given from land fund, irrigated by Romanov channel, and was 12 versts from Sirdarya railway station to the Hunger steepe station. On 25 of November 1913 the settlement was named after successor to the throne of Russian impire Aleksei. Later there was founded Bakht town.

Founded in 1916, settlement “Saratovski” was intended exceptionally for participants veterans of the 1 st world war and holders of Georgievsky order (cross) [22, S.10]. In general there were 24 Russian settlements in Mirzachul at the beginning of 1917.

Impire administration considered the necessity of strengthening Russification and development cotton monoculture in region, to impact skills to water using and it’s distribution. Migrated Russian peasants grew basically wheat, rye rice, oats and in addition corn, saflor appertaining to dyes, kunjut, kenaf, pea, millet, vegatables and melons. Beginning from 1910 gradual extention of land under cotton began. From 1911 cotton rowing widely developed in Mirzachul. The shortage of drain system and wrong water use during soil watering and washing out by settlers, brought to swampeness and salinization of soil, ecological condition became complicated, infectious illnesses increased. Having connected with natural conditions and official authority policy, the settlers position became complicated. In spite of that the Russian population enjoyed big priveleges, there were much problem in decision questions of land-tenure and water use.

According to statistical data given in official account in 1892, 2044 people moved to Mirzachul oasis, there were 3 noblemen, 23 bourgeois, 1117 peasants, 647 cossacs, 254 persioners and reserve leaders of junior section [24, s 3].

Exceptionaly cossacs exempted from military service could settle in Russian settlements Nadezdinsky, Romanovskiy, Zaparozsky [24, s 3]. Formation of stable agricultural farms capable to be foot-hold of Russian impire on Turkistan territory was carried out not by means of artificially settling, but offering a big amount of loan providing large scale agriculture what promoted the raise of economic potential of agricultural farms. As a result of what, appeard a new class of prosperous peasants using hired labour in renting lands. Some of them had 400 land dessiatinas [17, p.57]

As the data of statistical analyses showed, in existing Russian settlement in Mirzachul lived mainly the Russian the Byelorussian, the Ukranian. In Nizni Volinsky, Sirdarinski, Veliko-Alekseevski and Spassky settlements only lived reptresentatives of other nationalities unsynonymously. The migration was prohibited to katholics who eccepted orthodoxy, if they were not the Russian originally, In particular, because of that menonits were not the Russian by birth their setlling to the Krai considered undesirable [24, s.47]. Founded with the help of rulers the settlements, Ndezdinsky and Romanovskiy presented itselves as very frim orthodox farms, Practicaly all sectarians were literate, led a healthy style of life, surppoted friendly attitude as to settlers and to natives. Sectarians willfully pulled down covering force put by authority of orthodox settlement in difficult time bind with water and the result of misuse water distribution [24, s 15]

The main peculiarity of farm activity of Russian settlements in Mirzachul oasis was building of irrigation construction. The population of Russian settlements before having private farm, rented land and occupied with bestiality, did hired labour. Besides that the settlers were involved in chanel construction, were occupied with buying and selling, fishing and bestiality. Settiers were also occupied with railway building and handicraft. Prosperous part of population giving up farming, were occupied with buying and selling wheat and cotton. A market, built near "Hunder steepe railway station made a great influence on development of local commodity circling. Land cultivation technique and agricultural implements perfected that made considerable influence on economic development of the oasis. Russian peasants began to apply some up-to-days in agriculture. Not only natural climatic conditions, and lack of knowledge in farm conducting, normative legal documents adopted in condensed time without not taking into consideration any sertain conditions and possibilities negatively influenced on adaptation of settling population.

There were adaptation problems to local climate. At the same time that situation didn.t considerably influenced on the processes, connected with settling of impire Slavonic population in that region.

Loacal population treated to sectarians with great regard than to ortodoxs, as sectarians led strick sober mode of life. In 1910 in Spassky settlement was buit a temple to carry out some religious arrangements, where the priest from Russia was invited to work. Similar temple was built in Nadezdinskiy settlement. There were some disputed situations between oasis population. Thus, in 1909 in a zone of Akhmancul lake, willfully settled Russians divided postures, ploughed lands belonging to local inhabitants. So the rights of local inhabitans were infringed.

Impire authority adopted decision about distribution of land to the local inhabitants for farming in poor irrigated, rushy soil in order to have big fund of free lands. Friquently the conflicts arised between Russians and local inhabitants in occasion of pastures. At the end of XIX – beginning XX centeries for the purpose of organization strong point in krai, the impire led migration policy of Russian peasansts to Mirzachul oasis. Colonial authority carried out a number of arrangements for setting up irrigating constructions for cotton farming in region. Russian settlements were organized where were irrigated net. Parlty assimilation of Mirzachul oasis brought to showing up new settlements and some of which were foundations of new towns. However, social economic problems and scorful attitude of power representatives kept up the development of those settlements.

References

1. Baron Aminov. Djizak – Chinoz Hunger steepe and monuments of former settled life./ "Tukstanskiye vedomosty" 1873. #2

2. Tuya-tartar old aryk renewal. Turkestanskoye Selscoe khozyaistvo. Tashkent, 1991 - # 1 –p. 852-853

3. Vladimirov K.N. Travel impressions. Agriculture of Turkistan: Tashkent, 1907. - #6. – p. 458-473.

4. Imperial confirmed on the 21 st of June 1914, approved by State soviet and State Duma the law draining off water irrigating by Romanov's channel fiscal part of sail of Hunger Steepe, Khodjent province of Samarkand region. Questions of colonization. 1914- #16. – p.221-224

5. Karavaev V.F Hunger Steepe in past and present. Statistic economic article. Typographica – lithograph N.L.Naryekin, 1914, - 253 p.

6. Kashkin I. Irregation sketches of Turkistan. Turkistan agriculture. Tashkent, 1907 - # 1 – p. 6-14

7. Kushakevich A. Khodjent uyezd notes. Tashkent, 1875 – 20p.

8. Kursish A. Hunger steepe. The sketch of works on termination irrigation of northen – easten area of Hunger Steepe S,P,b, 1913, - 70 p.

9. About allot of means for finishing wokrs on irrigation northen, easten part of Hunger Steepe. Turkistan agriculture Tashkent, 1912. - # 3. P. 603-604

10. The first settlement. Veliko – Alekseevsky on lands Irrigating by system of Romanov's channel. The questions of colonization. S,P,b, 1915, - # 12, - p.164-193

11. Settling matter in Turkistan krai (regions, Sirdarya and Fergana) S.P.b, 1911, - 262 p.

12. Stanishevsky A.B. Hunger Steepe, 1867 – 1917. Krai's history in documents. M.Science, 1981, - 235p.

13. Skriplev D. Cotton – growing and Russian settlers Colonization questions. S,P,b 1913, - # 12. – p.203-224

14. Sirdarya. Middle Asian railway. Turkistan collection. V. 518. P.124

15. Turkestanskye vedemosti. 1904 - # 4.

16. Turkestanskye vedemosti. 1908 - # 75

17. Chronicle. Turkistan agriculture. Tashkent, 1906. - # 3 –p. 56 – 58

18. C.S.A.R.uz, f. H – 17, in. 1, c. 25016, S. 99-11

19. C.S.A.R.uz, f. H – 7, in. 1, c. 166, S.1.

20. Zokirovna, I.I. and Mirzayeva, N. 2023. The History Of The Hungry Steppe In The Turkestan Press. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*. 3, 1 (Mar. 2023), 59–62. http://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss/article/view/443

22. Tursunova, M. S. Q. ., & Djumanovna, M. N. . (2023). The role of grand duke n.k. romanov in the history of the mirzachol oasis. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, *3*(1), 54–58. Retrieved from http://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss/article/view/442

23. On the issue of religious composition of the population of Russian settlements in the Hungry Steppe (the beginning of XX century) Mirzaeva N.1, Rasulova M.2 К вопросу о религиозном составе населения русских поселков в Голодной степи (начало XX века) Мирзаева Н. Дж.1, Расулова М. А.2 https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-religioznom-sostave-naseleniya-russkih-poselkov-v-golodnoy-stepi-nachalo-xx-veka

24.Мирзаева Н.Д. Русские поселения мирзачульского оазиса и их социально-экономическое положение в конце xix – начале xx века // Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история: сб. ст. по матер. XVIII междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2012. \ https://sibac.info/conf/social/xviii/30044

25. Туйчибоев, б. Б., & холигитова, н. Х. (2013). Специфика материальной культуры древней и раннесредневековый уструшаны. In *Будущее науки-2013* (pp. 228-231).

26. Tuychiboev, B. B. (2021). The era of initial iron age material culture in the mid-syrdarya. *Bulletin of Gulistan State University*, *2021*(2), 79-86.

TURKISTONDA ESKI MAKTABLARNING ISLOH QILINISHI

Raxmatov Ozodbek Bahodir o‘g‘li
Guliston davlat universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkistonda eski maktablarning isloh etilishi yoritilib berilgan bo‘lib, unda hukumat tomonidan chiqarilgan qarorlar va unga omma tomonidan bildirilgan fikrlar, vaqf bo‘limi tomonidan amalga oshirilgan ishlar muhokama qilindi.

Kalit so‘zlar: Turkiston, vaqflar, madaniy muassasa, madrasalar, maktablar, Nizom, Maorif, shariat, islom, mutavalli, komissar.

Аннотация: В этой статье освещается реформа старых школ в Туркестане, в которой обсуждаются решения, принятые правительством, и мнения, высказанные ему общественностью, а также работа, проделанная отделом фонда.

Ключевые слова: Туркестан, вакфы, учреждение культуры, медресе, школы, Низам, образование, шариат, ислам, мутавалли, комиссар.

Turkiston KP MQ tomonidan chiqarilgan qaroridan bilib olishimiz mumkinki, Turkiston KP MQ Turkiston MIQga, birinchidan, vaqf mulklaridan tushayotgan daromaddan foydalanish tartibini o‘zgartirishni, ikkinchidan, vaqflar boshqaruvini o‘zgartirish va vaqf organlarini tuzish, uchinchidan, eski maktablarni isloh qilish takliflarini kiritdi. Vaqflar, madaniy muassasalardan tushayotgan daromadlar isloh qilingan maktablar hamda sovet maktablariga tushishi kerak edi.

Turkiston Respublikasi MIQ Soveti 1922-yil 28-dekabrda “Vaqflar to‘g‘risida” yangi 173-sonli dekretni qabul qildi. Unga ko‘ra, oktyabr to‘ntarishiga qadar vaqflarga tegishli bo‘lgan mulklar, masjidlar, hojixona, qorixona, mozorlar, shuningdek, xayriya va madaniy-ma’rifiy muassasalar (madrasalar, maktablar, yetimxona va boshqalar) tegishli muassasalarga foydalanishga beriladi [1;589].

Masjid, madrasa va boshqa diniy tashkilotlar vaqf mulklarini mutavallilar boshqaradigan bo‘ldi. Madrasa, maktab va yetimxona hamda boshqa diniy xayriya muassasalari uchun mutavallilar vaqf bo‘limi tomonidan saylanar, masjid va boshqa diniy muassasa mutavallilari muassasa joylashgan mahalla fuqarolari tomonidan saylangan. Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Soveti 1923-yil 4-martda Turkiston MIQning 1922-yil 28-dekabrda qabul qilgan dekretini amalga oshirish yo‘llari va tartiblari to‘g‘risidagi “Nizom”ni tasdiqladi[2;80,89].

Tashkiliy axborot bo‘limi o‘z oldiga ko‘pgina vazifalar bilan bir qatorda “eski maktab, madrasalarni Bosh vaqf boshqarmasi ko‘rsatmalariga asosan isloh qilish; j) isloh qilingan yangi usul maktab va madrasalarga o‘qituvchilar, mudarrislarni tayinlash; z) xalq ta’limi bo‘limi bilan hamkorlikda o‘qituvchi, mudarrislar uchun zamonaviy o‘quv kurslarini tashkil etish; i) Maorif xalq komissarligi tasarrufidan bevosita olingan mahalliy aholiga tegishli bo‘lgan maktablarni qayta tiklash” kabi vazifalarni qo‘ygan edi[3;2].

Shunday qilib, Bosh vaqf boshqarmasi va uning mahalliy organlari vaqf masalalarini muhokama qilish, yangi usul maktablari, madrasa va maktablarni isloh etish, qurish va ta’mirlashni moliyalash, aholi o‘rtasida madaniy, ta’lim ishlarini yuritishni tashkillashtirish vazifalarini amalga oshira boshladilar. Ayniqsa, ta’lim-tarbiya, pedagogik ishlarni tashkil etish, rahbarlik qilish masalalarini yechish zarur edi.

Ushbu hujjatda eski maktablarni isloh qilish ishiga katta e’tibor qaratildi. Yuqorida aytib o‘tilganidek, madrasa va maktablarni isloh qilish kerakligi haqida 1920 yilda, “Vaqflar

to‘g‘risida”gi dekretdan avvalroq Munavvar Qori Abdurashidxonov so‘z yuritgan edi. “Nima uchun madrasa va maktablarni isloh qilish kerak bo‘lib qoldi?” degan savolga Munavvar Qori quyidagicha javob berdi. O‘rta asrlarda Turkiston maktablari va madrasalarida arab tili, mantiq, geografiya, astronomiya, matematika, tabiiy fanlar o‘qitilar, shariat, islom darslari o‘rgatilardi. Bunday maktab va madrasalarda buyuk olimlar, faylasuflar, professorlar etishib chiqqandi. “Samarqanddagi Ulug‘bek tomonidan barpo qilingan katta rasadxona o‘sha davrda fan, ilm-madaniyatning yuqori cho‘qqilarda bo‘lganligini isbotlaydi”, - deb ta’kidlaydi Munavvar Qori Abdurashidhonov[4;128].

Rossiya imperiyasi va uning bevosita merosxo‘ri bo‘lmish qizil imperiya davrida yangi madrasa, maktablarni ta’mirlash, ochish taqiqlangandi. Madrasa va maktablarda faqat diniy bilimlar o‘rgatilar, boshqa fanlar o‘qitilmasdi. Munavvar Qori bunday siyosatga qarshi chiqib, madrasa va maktablarda faqat diniy bilimlarningo‘qitilishi noto‘g‘riligini ta’kidlagan, ularda umumta’lim fanlarini joriy yetish dasturlarini ishlab chiqishni taklif qilgan. U eski maktablarni yangi usul maktablariga aylantirish g‘oyasini ilgari surdi. 1923 yilda akademik bo‘lim boshlig‘i Munavvar Qori Abdurashidxonov maktab, madrasalarni isloh qilish dasturlarini ishlab chiqishga kirishdi . Bu boradagi amaliyot asosli, aniq islohotlarni talab etardi. Arxiv hujjatlari shundan darak beradiki, 1923 yilning birinchi yarmidayoq isloh qilish dasturi tayyorlangay va amalga oshirila boshlangan. Yangi dastur asosida “Toshkent vaqf bo‘limida 5 ta madrasa, 6 ta maktab qolgan. Samarqand vaqf bo‘limida esa 14 ta maktab va unda 440 o‘quvchi, Xo‘jandda - 32 ta o‘rta maktab va 1280 o‘quvchi, Kattaqo‘rg‘onda - 3 maktab, 110 o‘quvchi ro‘yxatga olingan. Bu davrda yangi usuldagi maktablar soni 60 ta, ulardagi o‘quvchilar soni 2580 tani tashkil qilgan”[5;40].

Maktablarni qayta tashkil qilishning nozik tomonlari ham mavjud bo‘lib, ehtiyotkorlikni talab qilar, aks holda, yangi usuldagi maktablarga aholi ishonchsizligi, noroziligi paydo bo‘lishi mumkin edi. Islohotlar dastlab Toshkent Eski shahar vaqf bo‘limi tomonidan amalga oshirildi. Bosh vaqf boshqarmasining 1923 yil 1 apreldagi ma’lumotlariga ko‘ra, Toshkentda 15 ta dastlabki maktab, 4 ta qayta tuzilgan madrasa bo‘lgan. Bosh vaqf boshqarmasining ta’kidlashicha, Toshkent Eski shahar vaqf bo‘limi tasarrufidagi barcha o‘quv muassasalariga sovet maktabi dasturi kiritilgan, qayta tashkil qilingan maktablarda diniy fanlarning o‘qitilishi taqiqlab qo‘yilgan. Tabiiyki, bu mahalliy xalq noroziligining yangidan paydo bo‘lishiga olib kelar edi. O‘z navbatida, vaqf bo‘limi mudarrislar va ota-onalar fikri bilan qiziqmadi. Bosh vaqf boshqarmasi xodimlari bu noto‘g‘ri fikrni qo‘llab-quvvatladilar.

Bosh vaqf boshqarmasi tuzilgan kundan boshlab bu maktablarni yangi usul dasturlariga o‘tkazish orqali isloh qilishga kirishilgan. Ularda ijtimoiy-gumanitar fanlar va sovet mashg‘ulotlarining salmog‘i 40 foizni tashkil qilgan. Ana shu yo‘sinda 8 ta madrasa va 30 ga yaqin maktab isloh qilingan, qolganlari berkitilib, qorixonalar esa vaqflar ta’minotidan olib tashlangan. Ularning berkitilishiga ko‘plab madrasa, maktab va qorixonalarning binolari zamonaviy talablarga umuman javob bermasligi va qayta qurish uchun katta mablag‘ kerakligi sabab qilib ko‘rsatilgan.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash mumkinki, XX asrning 20-yillarida sovet hukumati tomonidan tuzilgan Bosh vaqf boshqarmasi o‘lkada mavjud eski maktablarni ma’lum darajada isloh qildi. Bu jarayonda, avvalo, jadidlarning yorqin namoyandasi bo‘lgan mohir pedagog Munavvar Qori Abdurashidxonov faol ishtirok etdi. U ikki bosqichdan iborat bo‘lgan islohotlar dasturini ishlab chiqdi. Isloh qilingan maktablar uchun yangi darsliklar yaratdi. Eski maktablar

olib borilgan islohotlar natijasida yangi usuldagi maktablarga aylantirildi, biroq ularning yagona mehnat maktabi dasturiga o‘tkazilishi aslida noto‘g‘ri qilingan harakat edi. Yangi usul maktablarini tashkil etish ishlari ham to‘g‘ri olib borilmadi, bu boradagi ishlarning yetarlicha tayyorgarliksiz olib borilishi diniy fanlarni o‘quv dasturlari va o‘quv jarayonidan siqib chiqarishga qaratilgandi. Bunday tadbirlarni amalga oshirishga musulmon xalqlari tayyor emas hamda diniy maktablarning sovetlashtirilishiga qarshi edilar. Shuninguchun yangiusul maktablarining yopilishi va ularning o‘rnida sovet maktablarining ochilishi mahalliy aholida qattiq norozilik tug‘dirdi. Bu chora-tadbirlar ma’muriy zo‘ravonlik uslubi asosida olib borilgani vaziyatni yanada og‘irlashtirdi. Eski maktablarni isloh qilish jarayoni bir qator ziddiyatli savollarni keltirib chiqardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб.Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳарир М.Жўраев. -Тошкент:. Шарқ, 2000. Б-589.
2. Ражабов Қ.К.Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик ҳаракати тарихининг даврлаштириш муаммолари (1918-1935 йиллар).Ўзбекистон тарихи. –Тошкент: 2000. -Б 80-89.
3. Алимов И.А. Эски мактаб ислоҳоти ташаббускори // Халқ таълими. - Тошкент, 1993. № 10 - 12.
4. Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Хотираларимдан. Нашрга тайёрловчи С.Холбоев. - Тошкент:, Шарқ, 2001 - Б 128.
5. Комилов О. Туркистон маориф тизимидаги ўзгаришлар. -Тошкент:, 2010. - Б 40.

YANGI O‘ZBEKISTON KONSTITUTSIYASI ASOSIDA INSON HUQUQLARI HIMOYASINI TAMINLASHDA JAMOATCHILIK NAZORATINING O‘RNI

F.X.Nabiyev
Sh.Rashidov nomidagi SamDU tarix fanlari doktori, professor
Jomonqulov Bekzod Shokir o‘g‘li
Guliston davlat universiteti ijtimoiy-iqtisodiy fakultet tarix yo‘nalishi tarix kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya Yangilanayotgan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi inson, jamiyat va davlat manfaatlarining muhim sharti ekanligini hisobga olgan holda avvalo inson qadr-qimmati, erkinligi, haq-huquqlarini jamiyat rivoji unga ijtimoiy tartib tamoyilning muhimligi va davlatimizning jahon miqyosida yuksak obro‘-e’tibor qozonishi, yuksalishining huquqiy asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Tayanch so‘zlar: Fuqarolik pozitsiyasi, huquqiy manbaa, siyosiy islohotlar, xalq konstitutsiyasi, inson manfaati, dunyoviy davlat, xususiy mulk, ijtimoiy davlat, huquqiy davlat, biologik hilmaxillik.

Abstract: The Constitution of the Republic of Uzbekistan, which is being renewed, takes into account the cultivation of an important condition of the interests of Man, society and the

state, first of all, the development of human dignity, freedom, rights of society serves as the legal basis for the importance of the principle of social order and the rise of our state to a.

Basic words: Civil position, legal mabaa, political reform, people's Constitution, human interest, secular state, private property, Social state, legal state, biological prejudice.

O‘zbekiston tanlagan demokratik taraqqiyot yo‘li evolyutsion tarzda amalga oshirilmoqda, chunki demokratiyani joriy qilish odamlarning ongi va dunyoqarashining yuksalishi bilan bog‘liq. Odamlarning dunyoqarashini yuksaltirish esa ma’lum bir vaqtni taqozo etadigan evolyutsion jarayon hisoblanadi. Bugungi kunga qadar amalga oshirilgan siyosiy islohotlar mamlakatimizda demokratiyaning shaklini ta’minlab berdi, endigi vazifa ana shu shaklga munosib mazmunni yaratishdan iborat. Boshqacha qilib aytganda, demokratiyaning siyosiy va huquqiy asoslari yaratildi, endi ana shu asoslarga tayanib demokratiya sharoitida yashay oladigan siyosiy-huquqiy madaniyati yuksak avlodni shakllantirish lozim. Odamlar demokratiya sharoitida yashashlari uchun faqat siyosiy-huquqiy madaniyatning o‘zi yetarli emas, buning uchun ma’naviy yuksaklik ham lozimdir.

Chunki ma’naviyat insonda befarqlikni jilovlab, daxldorlik hissi bilan yashashni anglatadigan fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi. Fuqarolik pozitsiyasi demokratiyaning shakllanishini va, xuddi shunday, demokratiya fuqarolik pozitsiyasi shakllanishining muhim sharti hisoblanadi.[118]

Bugungi kunga qadar mamlakatimizda demokratiyani joriy qilishga xizmat qiladigan ko‘plab qonunlar qabul qilingan. Bunday qonunlar ichida “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to‘g‘risida”gi qonun alohida ahamiyatga ega. Chunki demokratiya namoyon bo‘lishi uchun, eng avvalo, jamiyat davlat faoliyatidan xabardor bo‘lishi lozim. Jamiyat demokratiyaga qanchalik tayyor ekanligini aniqlash zaruriyati mazkur qonun yuzasidan huquqiy eksperiment o‘tkazishni keltirib chiqardi. Agar jamiyat demokratiyaga tayyor bo‘lmasa, ochiqlik to‘g‘risidagi qonun demokratiyaning oxlokratiyaga aylanib ketishini keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun davlat hokimiyati faoliyati ochiqligini ta’minlashda shoshma-shosharlikka va ushbu jarayonni sun’iy ravishda tezlashtirishga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Umuman, mazkur qonun fuqarolarga axborot olish huquqini beryapti va ular axborot olish zaruriyati bo‘lganda ushbu huquqdan foydalanishlari mumkin.[119]

Yangilanayotgan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi haqida so‘z yuritar ekanmiz. Konstitutsiya eng avvalo nima ekanligi u qanday huquqiy kuchga egaligi va hozirgi globallashuv jarayonida amalga oshirilayotganiga to‘xtalib o‘tish zarur. Konstitutsiya bu jamiyat va davlatni o‘zaro mutanosib holda insonning o‘ziga va o‘zgalarga, davlatga bo‘lgan munosabatini hatti-harakatini o‘zida jamlagan eng muhim huquqiy manbaa. Unda avvalo inson qadr-qimmati, haq-huquqi to‘liq davlat tomonidan muhofaza etilishi va uning amalda taminlanishi tushuniladi.

Konstitutsiyaning dunyo bo‘ylab yaratilishidan maqsad- inson huquqlarini amalga oshirish uchun kafolatlarni ta’minlash, insonni davlat, uning mansabdor shaxslarning huquqqa zid hatti-harakatlaridan himoya qilish hisoblangan. Shuning uchun ham 1789-yilgi Inson va fuqaro huquqlari bo‘yicha fransuz deklaratsiyasining 16-moddasida, qaysiki jamiyatda inson huquqlari

[118] Nabiyev F.X O‘zbekistonda ijtimoiy nazorat tarixi dolzarb muammolari fanidan O‘UM Samarqand.2022-y 132-b
[119] Nabiyev F.X O‘zbekistonda ijtimoiy nazorat tarixi dolzarb muammolari fanidan O‘UM Samarqand.2022-y 132-b

kafolatlari xususan, hokimiyatlar bo‘linishi taminlanmagan ekan, bunday jamiyat Konstitutsiyaga ega bo‘lmaydi deb mustahkamlangan edi.

Konstitutsiyani qonunlarning onasi deb ham aytishadi, ya’ni barcha qonunlar Konstitutsiyadan kelib chiqadi. Shuning uchun ham ba’zi turkiy davlatlarda Asosiy Qonunni «Onayaso» deb nomlashadi. Konstitutsiyaning boshqa hujjatlardan o‘zining oliy yuridik kuchga egaligi, barcha darajadagi organlardan ustunligi, fuqaro, jamiyat va davlat oldiga maqsad qo‘yishi bilan farq qiladi.[120]

2022-yil 20-mayda Oliy majlis palatalari Kengashlari 47 nafar a’zodan iborat Konstitutsiyaviy komissiyani tashkil etdi. Komissiya a’zolarining deyarli barchasi parlament quyi palatasi a’zolari, siyosiy partiyalar fraksiyalari rahbarlari, mamlakatimizning hududlaridan saylangan senatorlar, shuningdek fuqarolik jamiyati instituti vakillari, olimalar, mutaxassislardan iborat bo‘ldi. Konstitutsiyaviy komissiya bu safar yangicha yo‘ldan borib, avval xalqimizning fikri, takliflari o‘rganildi, shundan so‘ng Konstitutsiya loyihasi tayyorlandi.[121]

Birinchi bosqichda Konstitutsiya loyihasini shakllantirish uchun odamlarimiz 60 mingdan ziyod takliflar berdi. Ikkinchi bosqichda Konstitutsiya loyihasi umumxalq muhokamasiga qo‘yilib, 150 mingdan ortiq takliflar kelib tushdi. Shu bilan birga, umumxalq muhokamasidan so‘ng ham yana 10 mingta qo‘shimcha takliflar kelib tushdi.[122]

2023-yilning 6-mart kuni esa O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev Konstitutsiyaga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish yuzasidan xalqimiz tomonidan kelib tushgan takliflar yakunlari bo‘yicha Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a’zolari, Oliy sud rahbariyati bilan uchrashib, maslahatlashuv o‘tkazdi. Boshqacha qilib aytganda, takliflar xalqdan olindi, xalqning umumxalq muhokamasiga chiqarildi, xalq vakillari-deputat va senatorlar uchdan ikki qism ovoz bilan referendumga qo‘yishga ovoz berishdi, oxirgi so‘zni ham xalq aytadi, toki barchaning ovozi, u kim bo‘lishidan qat’i nazar, tengligi adolatli, erkin, ochiq jarayonda namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston tarixida yagona muallifi va manbai bevosita xalq bo‘lgan, xalqni o‘zi imzo chekadigan birinchi Konstitutsiya shu bo‘ladi, u davlat rahbari tomonidan imzolanmaydi.[123]

Xalqimiz takliflari asosida Konstitutsiya loyihasidagi moddalar soni amaldagi 128 tadan 155 taga normalar soni 275 tadan 434 taga oshdi. ya’ni Asosiy Qonunimizning 65 foiz matni xalqimiz takliflari asosida yangilandi. Agar yo‘nalishlar kesimida qaraydigan bo‘lsak, shaxsiy huquq va erkinliklar, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar borasidagi normalar qaryib 3 baravar ko‘paymoqda. Inson huquqlari va erkinliklari kafolatlari esa 3,5 baravardan ko‘proqqa, oilaga bag‘ishlangani esa 2 baravar ortayotganligini ko‘rishimiz mumkin. 3 ta yangi bob (amaldagi Oila bobiga qo‘shimcha bolalar va yoshlar, Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar bobiga qo‘shimcha madaniy va ekologik huquqlar, alohida advokatura bobi) qo‘shilmoqda. Konstitutsiya loyihasining 15 ta normasida davlat shart-sharoitlar yaratishi, 16 ta normasida davlat kafolatlashi, 4 ta normada davlat qayg‘urishi alohida ko‘rsatib o‘tilayotganligining o‘ziyoq davlatning maqsadi inson huquqlarini ta’minlash ekanligini ko‘rsatib turibdi.[124]

[120] Xalq so‘zi gazetasining 2023 yil 31 mart №64 1-bet
[121] Xalq so‘zi gazetasining 2023 yil 31 mart №64 2-bet
[122] Xalq so‘zi gazetasining 2023 yil 31 mart №64 2-bet
[123] Xalq so‘zi gazetasining 2023 yil 31 mart №64 2-bet
[124] Xalq so‘zi gazetasining 2023 yil 31 mart №64 2-bet

Konstitutsiya o‘z taraqqiyot yo‘lini tanlagan millatning ongli tanlovidir. Ma’lumot o‘rnida aytish joizki, dunyoda 1995-yildan to shu kungacha 63 ta davlat, 2000-yildan shu kungacha esa 47 ta davlat Konstitutsiyasini yangilagan, o‘zgartirishlar kiritgan. Konstitutsiya inson, jamiyat va davlat o‘rtasida erishilgan o‘ziga xos kelishuv(konsensus) ifodasi, barchamizning roziligimiz asosida o‘z hayotimizni tashkil etish prinsiplari haqida kelishuv, davlat, uning siyosiy institutlari va oddiy odamlar hayoti va faoliyatida amal qiladigan ustuvor qoidalar deganidir.

Qayd etish joizki, Asosiy Qonun loyihasini takomillashtirishda barcha siyosiy kuchlar o‘z partiyaviy dasturlaridan kelib chiqib, dasturiy maqsadlarini Konstitutsiyada aks ettirish uchun kurashdilar. Shu jihatdan O‘zLiDeP davlatning bozor munosabatlarini rivojlantirish, qulay investitsiyaviy va ishbilarmonlik muhitini ta’minlash, halol raqobat uchun shart-sharoitlar yaratish bo‘yicha majburiyatlari, tadbirkorlar qonunchilikka muvofiq har qanday faoliyatni amalga oshirishga va o‘z faoliyati yo‘nalishlarini mustaqil ravishda tanlashga haqliligi, tovarlar, xizmatlar, mehnat resurslari va moliyaviy mablag‘larning erkin harakatlanishi kafolatlari kabilarni taklif etdi. Bozor iqtisodiyotini rivojlantirisha eng katta omil bo‘lgan masala, ya’ni yerning xususiy mulk bo‘lishi mumkinligi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanishi O‘zLiDeP partiyasining muhim yutug‘i bo‘ldi. Milliy tiklanish demokratik partiyasi muqaddimada milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligimiz, milliy tiklanishimizda davlatchiligimiz rivojining uch ming yildan ziyod tarixiy tajribasiga, shuningdek, jahon sivilizatsiyasiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk ajdodlarimizning ilmiy, madaniy va ma’naviy merosiga tayanish, Asosiy prinsiplar bo‘limida esa milliy rivojlanishimizda o‘ta muhim kafolat bo‘lmish O‘zbekistoning dunyoviy davlat deb belgilanishi, davlatning majburiyatlarida nafaqat madaniyat yodgorliklarini, balki tarixiy, ma’naviy, madaniy, ilmiy merosimiz muhofazasining mustahkamlanishi, jamiyatimizning eng asosiy bo‘g‘inini tashkil qiluvchi oilani barpo etishda O‘zbekiston xalqining an’anaviy oilaviy qadriyatlariga, nikoh tuzuvchilarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanishi kabilarni taklif etdi. Xalq demokratik partiyasining elektorati O‘zbekiston – ijtimoiy davlat deb belgilanayotganini o‘z dasturiy maqsadlarining amalga oshishi deb hisoblagan holda, ijtimoiy davlat prinsipini ro‘yobga chiqarish uchun loyihada partiya platformasidan kelib chiqib, bir qator normalarni taklif qildi va loyihada ifodasini topishga erishdi. Xususan mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdori insonning munosib yashashini ta’minlash, ularni ishsizlikdan himoya qilish hamda kambag‘allikni qisqartirish choralarini ko‘rishi fuqarolarning kasbiy tayyorgarligini va qayta tayyorlanishini tashkil etishi, har kim ishsizlikda ijtimoiy ta’minot huquqiga egaligi, har kimning uy-joyli bo‘lish huquqi, nogironligi bo‘lgan shaxslar hamda aholining ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand boshqa toifalarining huquqlari davlat himoyasiga olinishi, davlat oilaning to‘laqonli rivojlanishi uchun ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va boshqa shart-sharoitlar yaratishi shular jumlasidandir. Adolat sotsial-demokratik partiyasini mazkur yangilanayotgan Konstitutsiyada O‘zbekiston – huquqiy davlat deb belgilanishi partiyaning bosh maqsadlaridan biriga erishish sifatida qabul qildi. Partiya loyihadagi “Miranda qoidasi”ni, “Xabayes korpus” institutini rivojlantirish, prokuraturaga mos ravishda advokaturaga alohida bob ajratish, xotin-qizlar va erkaklarga jamiyat hamda davlat ishlarini boshqarishda teng huquq va imkoniyatlarni taminlash, soliq va yig‘imlarning adolatli bo‘lishi, parlamentda korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risidagi har yilgi milliy ma’ruzani ko‘rib chiqish, Hukumatning davlat boshqaruvi organlarining ishida qonuniylik va samaradorlikni taminlash, ularning faoliyatida korrupsiya ko‘rinishlariga qarshi kurashish

bo‘yicha choralar ko‘rishga oid majburiyatlari belgilanayotganligini o‘zining partiyaviy platformasidagi maqsadlar amalga oshishining ifodasi deb bildi. Mamalakatimiz tarixida birinchi marta Konstitutsiyaga ekologiyaga oid alohida bob kiritilishi, ekologiyaga doir normalar muqaddimadan tortib, inson huquqlariga taaluqli normalarda ham o‘z aksini topganligi, avvalgi normalarga nisbatan ekologiyaga oid normalar qaryib besh baravarga ko‘payishini, Konstitutsiyada birinchi marta Hukumatning atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshirishini taminlash, tabiat boyliklarini, biologik xilmaxillikni asrab avaylash, iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish kabi vazifalari alohida ko‘rsatib o‘tilishini O‘zbekiston ekologik partiyasi Asosiy Qonunimiz loyihasiga partiyaning dasturiy maqsadlari kirgani sifatida e’tirof etdi. Umuman olgandan, partiyalarimiz o‘z elektorati manfaatlarini himoya qilishda bir-birlariga raqib bo‘lgan holda tan olib aytish joiz, millat, xalq manfaatlari haqida gap ketganida hammasi bir musht bo‘lib harakat qildi.[125]

Xulosa o‘rnida aytadigan bo‘lsak yangilanayotgan Konstitutsiyamiz nafaqat xalq, millat, jamiyat va davlat manfaatlariga xizmat qiladigan Asosiy Qonun sifatida o‘rin oladi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Shu o‘rinda yana bir narsaga to‘xtaladigan bo‘lsak shiddat bilan rivojlanayotgan zamonning o‘zi ham jamiyatda o‘zgarishlar bo‘lishini talab qiladi. Zamon bilan hamnafas bo‘lmagan yurt esa taraqqiyotdan orqada qolishi tabbiy albatta. Yana shuni ta’kidlash joizki, shu zamonda, makonda yashayotgan har bir inson daxldorlik hissi bilan jamiyatda va dunyoda bo‘layotgan o‘zgarishlarga befarq bo‘lmagan holda o‘z kelajagi va yurt manfaati uchun faol ijtimoiy kuch sifatida o‘zini namoyon qilsa har bir jamiyat va davlat o‘zining yuksak taraqqiyot cho‘qqisiga erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Xalq so‘zi gazetasining 2023 yil 31 mart №64

2.Nabiyev F.X O‘zbekistonda ijtimoiy nazorat tarixi dolzarb muammolari fanidan O‘UM Samarqand.2022-y

3.Nabiyev F.X “Ijtimoiy nazorat”: darslik – Samarqand, 2020

4.“Fuqarolik jamiyati” T. Ijtimoiy-siyosiy jurnali

TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MA’DANIY YUKSALISHNING ASOSIY OMILLARI XUSUSIDA

Holiqov Samandar Tohirjon o‘g‘li
talaba Guliston Davlat Universiteti
holiqov52@gmail.com

Annotatsiya: Fanning rivojlanishi har doim ham bir xil bo‘lmagan. O‘rta asrlarda hukmron sulolalar o‘rtasidagi siyosiy kurashlar, tashqi tajovuzlar, diniy aqidaparastlikning vaqti-vaqti bilan hukmronligi fanning rivojlanishiga to‘sqinlik qildi. Xususan, XIII asr boshlarida O‘rta Osiyo xalqlari Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ullar tomonidan bosib olindi. Bosqin katta hududni bosib olgan Xorazm davlatiga qarshi shiddatli janglar bilan boshlandi va qariyb ikki yil davomida Movarounnahr ham bosib olindi, ko‘plab shaharlar, madaniy yodgorliklar vayron

[125] Xalq so‘zi gazetasining 2023 yil 31 mart №64 2-3-betlar

bo‘ldi. Olimlar o‘ldirildi, boshqa davlatlar ta’qib qilindi, ilm-fan va madaniyat qattiq tanazzulga uchradi. Ammo birinchi Uyg‘onish davri, IX-XII asrlardagi madaniy yuksalish O‘rta Osiyoning keyingi ma’naviy taraqqiyotida o‘chmas iz qoldirdi.

Kalit so‘zlar: Madaniyat yutuqlari, uyg‘onish, mo‘g‘ullar istilosi, madaniy yodgorliklar, diniy aqidaparastlik, fan va adabiyot, madaniy meros, davlat ishlari, savdo.

Abstract: The development of science has not always been the same. Political struggles between ruling dynasties, external aggression, and the occasional dominance of religious fanaticism in the Middle Ages hindered the development of science. In particular, at the beginning of the XIII century, the peoples of Central Asia were invaded by the Mongols led by Genghis Khan. The invasion began with fierce battles against the Khorezm state, which had conquered a large area, and for almost two years Movarounnahr was also occupied, many cities and cultural monuments were destroyed. Scientists were killed, other countries were persecuted, and science and culture were severely degraded. But the first Renaissance, the cultural upsurge of the ninth and twelfth centuries, left an indelible mark on the recent spiritual development of Central Asia.

Keywords: Cultural achievements, revival, Mongol invasion, cultural monuments, religious fanaticism, science and literature, cultural heritage, public affairs, trade.

Ilm-fan ravnaqi har doim ham bir xil kechmagan. Hukmron sulolar o‘rtasidagi siyosiy kurashlar, tashqi tajovuzlar, o‘rta asrda diniy mutassiblikning vaqti-vaqti bilan ustunligi ilm-fan rivojlanishiga to‘sqinlik qilib qolgan. Jumladan, XIII asrning boshida Markaziy Osiyo xalqlari Chingizxon boshliq mo‘g‘ullar bosqiniga uchradi. Bu bosqin katta hududni o‘ziga bo‘ysundirgan Xorazmshohlar davlatiga qarshi shiddatli janglar bilan boshlandi, deyarli ikki yil davomida Movarounnahr ham bosib olindi, ko‘p shaharlar, madaniy yodgorliklar vayron etildi. Olimu fozillar o‘ldirildi, boshqa mamlakatlarga quvg‘in bo‘ldi, ilm-fan, madaniyat keskin tushkunlikka yuz tutdi. Lekin ilk Uyg‘onish, IX–XII asrlardagi madaniy yuksalish Markaziy Osiyoning so‘nggi ma’naviy rivojida o‘chmas iz qoldirdi.

XIII asr boshida Markaziy Osiyo yana o‘z mustaqilligini yo‘qotdi, u mo‘g‘ullar tomonidan bosib olindi. Shuning uchun ilk Uyg‘onish davri deyishimizga sabab bunday jarayon – madaniy yuksalish XIV–XV asrlarda mo‘g‘ul mustamlakachiligidan qutulib, Amir Temur va Temuriylarning mustaqil davlati barpo etilishi bilan bog‘liq holda yana bir bor yuz berganini ko‘ramiz.

Markaziy Osiyodagi IX–XII asrlardagi ilm-fan, madaniyatning gurkirab yashnashi Markaziy Osiyo xalqlari tarixida ilk Uyg‘onish davrini tashkil etgan bo‘lsa, XIV asr oxiri va XV asr mo‘g‘ullar mustamlakachiligidan qutulib, mustaqil davlatning shakllanishi va rivoji asosida madaniyatda yana ko‘tarilish va keskin rivoj ro‘y berdi. Bu davrni madaniyatdagi keskin ravishda bo‘linib qolgan Uyg‘onish davrining nabatdagi davri deb atash mumkin.[1,116]

Mazkur uyg‘onish Amir Temur va Temuriylarning ma’rifatli hukmdorlari nomi bilan ham bog‘liq.

Bu ko‘tarilish avvalgi madaniy yutuqlarga, ularni yanada yuksaltirish va zamona ma’naviy talablari asosida yangilash natijasida vujudga keldi. Bu davrda arab tili qisman fan tili bo‘lib qolsa-da, asosan ilm va badiiy adabiyot, san’at tili sifatida turkiy va forsiy tillarning mavqei kuchayib, asosiy o‘ringa chiqdi. Davlat ishlari ham shu tillarda olib borildi.

Temur va Temuriylar davridagi madaniy yuksalishning umumiy omillarini aniqlash shuni ko‘rsatadiki, ular o‘zaro uzviy bog‘langan va yaxlit bir butun holdagina qisqa vaqt ichidagi madaniy-ma’naviy yuksalishni yuzaga keltira olgan.

Bulardan birinchi navbatda, siyosiy-ijtimoiy omilni ko‘rsatish mumkin. Movarounnahr va Xurosonda tarqoq, o‘zaro nizo va urushlar natijasida turli viloyat, amirliklarga bo‘linib ketgan va kelgindi hukmronlar mo‘g‘ullar tomonidan ayovsiz ezilgan xalqning mustamlakachilikdan qutilishi, mamlakatda yagona birlashgan davlatning barpo etilishi, yagona davlatchilik asosida boshqarish qoidalarining joriy etilishi, zo‘ravonliklar, o‘zbilarmonchilik kabi illatlarning tugatilishi ijtimoiy yuksalishni ta’minladi.

Ikkinchi iqtisodiy omil, Movarounnahr va Xurosonda yagona idora tizimining joriy etilishi iqtisodiy osoyishtalik ishlab chiqarishning so‘nggi rivojlanishiga olib keldi. Davlat tomonidan dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiqning rivojiga e’tibor berilishi va bu sohada qator tadbirlarning amalga oshirilishi mamlakatning ma’naviy-madaniy taraqqiyoti uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etdi.

Uchinchi ma’naviy omil, avvalgi madaniy meros, ma’naviy qadriyatlar, boyliklardan keng foydalanish, ular asosida rivojlanishni amalga oshirishdan iborat bo‘ldi. Markaziy Osiyoda avvalgi asrlarda, xususan IX–XIII asrlarda yaratilgan ma’naviy-madaniy boyliklardan, Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Chag‘miniylar merosidan; arab, fors va turkiy tillarda yaratilgan Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Rumiy, Tusiy, Attor kabi allomalar merosidan; musulmon Sharqi ma’naviy merosida keng ahamiyat kasb etgan qadimgi yunon ilmiy-ma’naviy boyliklaridan keng foydalanildi.

Bu davrda Amir Temur davlatining ta’sirida bo‘lgan va bo‘lmagan boshqa mamlakatlar o‘rtasida madaniy aloqalar tez rivojlandiki, bunday aloqalar ma’naviy boyliklarni o‘zaro almashishga keng yo‘l ochib berdi. Eron, arab mamlakatlari, Hindiston, Xitoy kabi mamlakatlar bilan bo‘lgan aloqalarda madaniy boyliklar almashinuvi ham muhim ahamiyat kasb etdi.

To‘rtinchi g‘oyaviy omil, bu omil ma’naviy omilning uzviy davomi bo‘lsa-da, uning muhim ahamiyatga ega bo‘lganligi va o‘z davri ma’naviy hayotida katta rol o‘ynaganligi uchun alohida ajratib ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir. Bu XV asrga kelib Movarounnahr va Xurosonda keng tarqalgan tasavvuf – xususan naqshbandiya ta’limotidir. Markaziy Osiyoda Yusuf Hamadoniy, Abduxoliq G‘ijduvoniy ta’limotlarini rivojlantirish asosida shakllangan naqshbandiya ta’limoti va uning yirik vakillari XIV–XV asrlardagi siyosiy-ijtimoiy hamda madaniy hayotda nihoyatda muhim rol o‘ynadi, ma’naviy o‘zgarishlar ma’lum erkinlik uchun g‘oyaviy asos, omil bo‘lib xizmat qildi. Temur va temuriy shahzodalar, ko‘p olim-fozillar, hunarmandlar naqshbandiya ta’limotidan ozuqa oldilar, o‘z faoliyatlari, ijodlari bilan uni har tomonlama boyitdilar. XV asrda yashab ijod etgan naqshbandiya ta’limotining yirik vakili Xo‘ja Ahror Vali faqat madaniy hayotdagina emas, siyosiy-iqtisodiy tinchlik va rivojlanish ishida muhim ijobiy rol o‘ynadi.[2,47-b]

Manbalarning guvohlik berishicha Amir Temur davrida ilohiyot, fiqh, matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa, tarix, musiqashunoslik, ilmi arzu va boshqalar rivoj topdi.

Manbalarda ilohiyotchilar: Xo‘ja Muhammad Porso (1419 y. vafot etgan), Jamoliddin Xorazmiy (1427-28 yy vafot etgan), Shamsiddin Muhammad al-Jazoiriy (1429 y. vafot etgan), fiqh-huquqshunoslar: Abdul Malik va Isomiddin Jazoiriy (1419 y. vafot etgan), tabib Fazolloh Tabriziy, musiqashunos Abdul Qodir Marog‘iy, Safi’ ad-Din va Ardasher Changiy, faylasuflar

Sa’diddin Taftazoniy (1389 y. vafot etgan), Mir Sayyid Sharif Jurjoniy kabi olimlarning nomlari saqlanib qolgan.

Xoja Muhammad Porso Markaziy Osiyo xalqlari ma’naviyatida, islom va tasavvuf tarixida chuqur iz qoldirgan allomadir. U Bahovuddin Naqshbanddan so‘ng Markaziy Osiyoda naqshbandiya oqimining eng yirik vakili hamda targ‘ibotchisi sifatida mashhur edi. Abdurahmon Jomiy o‘zining "Nafoqot ul-uns" nomli asarida ko‘rsatishicha, Muhammad Porsoning to‘liq ismi Muhammad bin Mahmud al-Xofiz al-Buxoriydir. "Porso" uning laqabi bo‘lib, bu laqabni unga Bahovuddin Naqshband bergan. Xoja Muhammad Porso nafaqat valiyulloh, balki o‘z davrining yirik olimlaridan ediki, uning O‘zbekistan FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 18 ta asarlari saqlanmokda.

Sa’diddin Taftazoniyning tilshunoslik, mantiq, sxolastik teologiya, geoametriya va arifmetikaga bag‘ishlangan besh-oltita asari bizgacha etib kelgan. Mirzo Ulug‘bek tomonidan Taftazoniyning «Miftahul-ulum» («Ilmlar kaliti») asariga sharh yozilgan.

Amir Temur davrida tarixshunoslik ilmi rivoj topdi. Shu o‘rinda Sharafuddin Ali Yazdiyning quyidagi ma’lumoti g‘oyat qimmatli. Uning aytishicha, Temur bosh devonida “Manzumai turk” asari tuzilgan, ushbu asar yozilayotganida uning parchalarini Temur necha martalab o‘qib chiqqan; ba’zi joylarini tuzatgan, tahrir etgan, qo‘shimcha dalillar zarur bo‘lib qolganda o‘sha voqea sodir bo‘lgan erlarga maxsus odamlar yuborib aniqlattirgan; voqealarning doimo to‘g‘ri, xronologik tartibda hamda tarixiy haqiqatga mos ravishda yoritilishini talab qilgan”.[3,90-b]

Bu davrda Nizomiddin Shomiy (1409 y. vafot etgan), Hofizi Abro‘ (1430 y. vafot etgan), Ibn Arabshoh (1389-1450 yy), Sharafiddin Ali Yazdiy (1454 y. vafot etgan) kabi zabardast tarixchilar faoliyat ko‘rsatgan. Ularning faoliyati keyingi davr tarixshunosligiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi .

Temur davrida bitilgan asarlar ichida o‘ziga xos uslubi va faktik materialga boyligi bilan Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiy ning “Zafarnoma” lari ajralib turadi.

Nizomiddin Shomiyning asari Amir Temurning topshirig‘iga ko‘ra 1402-1404 yillarda bitilgan bo‘lib, uning hokimiyat tepasiga kelgan davrdan (1370 y) to G‘arbiy Eron, Iroq, Suriya, Kichik Osiyo va Gurjistonga bo‘lgan etti yillik urushdan qaytgan vaqtigacha bo‘lgan tarixini yoritadi.[4,4-b]

Sharafiddin Ali Yazdiy XIV asrning 80-yillarida Yazdida tug‘ilib, XV asrning boshlarida Temurning bosh devonida solnomachi bo‘lib ishlagan. Sharafiddin Ali Yazdiyning asari “Zafarnomai Temuriy”, “Tarixi jahonkushoyi Temuriy” va “Fatxnomayi sohibqironiy” nomlari bilan ham mashhur.[5,5-b] Ushbu asar ma’lum ma’noda yuqoridagi “Zafarnoma” bilan bog‘liq. Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”si Fors viloyati hukmdori, Shohruhning o‘g‘li Ibrohim Sulton topshirig‘iga ko‘ra yozilgan va 840G‘1437 yilda yakunlangan. [6,55-b]

Mashhur temuriy tarixchi Hofizi Abro‘ (to‘liq ismi Shaxobiddin Abdulloh ibn Lutfulloh ibn Abdurashid Xoraviy) tomonidan Nizomiddin Shomiyning asariga Amir Temurning vafotigacha bo‘lgan hodisalar va Shohruh hukmronligining 1416 yilgacha bo‘lgan davri tarixi bayon etilgan ilova (“Zayli “Zafarnoma”) yozilgan. [7,86-b]

Ibn Arabshohning “Ajoyib al−maqdur fi tarixi Taymur” (“Temur tarixida taqdir ajoyibotlari”) asari kirish qismida ta’kidlab o‘tilganidek, Temur shaxsiga nisbatan dushmanlik kayfiyatida bitilganiga qaramasdan, o‘sha davr tarixshunosligida katta o‘rin egallaydi.

1404-1409 yillardagi Movarounnahr va Xurosonning siyosiy tarixini yoritishda mohir xattot va devoni inshoning xizmatchisi Xo‘ja Tojiddin as-Salmoniyning “Tarixnoma” (shuningdek “Zayli “Zafarnoma” nomi bilan ham ma’lum) asari katta o‘rin tutadi. U Muzaffariylar sulolasiga barham berilgach, 1393 yilda Samarqandga keltirilgan va 1409 yilda Shohruh tomonidan Hirotga olib ketilgan..

XIV asr oxiri- XV asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonda adabiyot ham gullab-yashnadi.O‘sha davrning eng muxim xususiyati shundaki, Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fan, madaniyat va falsafaning rivojlanishi bevosita shu zamindan tug‘ilib o‘sgan Atoiy, Lutfiy, Jomiy, Mirzo Ulug‘bek, Jurjoniy, Navoiy, Bobur singari sarkarda davlat arboblari, atoqli olimlar, mutafakkirlar va boshqalar nomlari bilan bog‘liq. Quyida ularning ayrimlarini ijodi va falsafiy qarashlariga to‘xtalib o‘tamiz.

Lutfiy (1366- Hirot - 1465), Mavlono Lutfiy, o‘zbek shoiri, orif va mutafakkir. O‘z zamonining «malik ul-kalomi». Yaqin vaqtlargacha Lutfiyning tavallud topgan va vafot etgan joyi Hirotning Dehikanor mavzei deb ko‘rsatib kelingan. Shayx Ahmad Taroziyning Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlab yozilgan «Funun ul-balog‘a» asari topilgach, undagi «ma’dan ul-latoyif Lutfiyi Shoshiy» jumlalariga asoslanib, Lutfiyning ona vatani Toshkent bo‘lgan, degan fikr ham ilgari surildi.

Haqiqatan ham Lutfiyning she’riyati - xilma-xil shakllardan tarkib topgan mazmundor, rangin she’riyatdan iborat bo‘gan. Lutfiy nainki g‘azallarida, ruboiy, tuyuq, qit’a, fardga o‘xshash boshqa janrlardagi she’rlarida ham nafosat hissi shakllangan, did va saviyasi baland kishilarning – zukko va hayotsevar xalq vakillarining fikru tuyg‘ularini tarannum etgan.

Shuningdek, Lutfiy - turkiy she’riyatda maktab yaratgan san’atkor. Bu ijod maktabidan Alisher Navoiy va Mirzo Bobur saboq olishgan. Roqim, Amiriy, Sultonxon to‘ra Ado, Tabibiy singari shoirlarning devonlaridan Lutfiy g‘azallari ilhomida bitilgan muxammaslar joy olganligi bilan ajralib turadi.

Xulosa qilib aytgandigan bo‘lsak Movarounnahr va Xurosonda ilm-fan, madaniyat, ijtimoiy-falsafiy, axloqiy va gumanistik fikrlar rivojlandi, mamlakatni birlashtirish, ozod va obod qilish, bunyodkorlik ishlariga katta e’tibor qaratildi, axloq va ta’lim-tarbiya masalalariga bag‘ishlangan qator asarlar yaratilib, chop etildi.Sirasini aytganda, Alisher Navoiy bizga ilmiy-adabiy, ijtimoiy-falsafiy, ma’naviy-axloqiy va siyosiy sohada boy adabiy meros qoldirdi.

Ayniqsa, Ma’rifatparvar Temuriylar yaratgan qulay ilmiy muhit ko‘plab olimlarni ham o‘ziga jalb etdi. Bular orasida eng mashhurlaridan biri Taftazoniy edi. Uning to‘liq ismi Muhammad ibn Umar Sa’diddin at-Taftazoniy) (1322, Niso yaqinidagi Taftazon qishlog‘i – 1392.12.8, Samarqand) – qomusiy olim. Taftfzoniy qariyb 30 y. (1340 y.dan 1372 yilgacha) davomida Hirot va Movarounnahrning turli shaharlaridagi madrasalarda falsafa va mantiqdan dars bergan. So‘ngra Temur da’vatiga binoan Samarqandga kelib, saroyda xizmat qilgan va umrining oxirigacha shu saroyda yashab ijod bilan shug‘ullangan. Taftazoniyning nazariy merosi o‘rta asrlar fanining barcha sohalarini o‘z ichiga olgan bo‘lib, Qur’on tafsiridan boshqa asarlari arab ti-lida yozilgan. Bu asarlardan XIV–XVI-asrning ikkinchi yarmigacha Movarounnahr va uning atrofidagi madrasalarda o‘quv qo‘llanmasi sifatida foydalanilganligi e’tiborga molikdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ф. Сулаймонова. Шарқ ва Ғарб. Т. Ўзбекистон, 1997, 166-б.

2. И. Мўминов . Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. - Т.Фан, 1968, 47-б.

3. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома / Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али ал−Бухорий таржимаси. Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткич муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков. Т. Шарқ, 1997,90-б.

4. Б.Ахмедов Б,Р. Мукминова,Г. Пугаченкова. Амир Темур. Т. Университет, 1999, 4-б.

5. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома / Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али ал−Бухорий таржимаси. Т. Шарқ, 1997, 5-б.

6. И.Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т. Фан, 1993, 55-б.

TURON ZAMINIDA TIB ILMI VA UNING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Egamqulova Husnora Davlatbek qizi
Guliston Davlat Universiteti talabasi
egamnazarova@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada keltirilgan o‘rta asr olimlarining aksariyati qomusiy bilimga ega bo‘lgan. Ular ko‘plab fanlarni, jumladan, tibbiyotni ham yaxshi bilishgan. Qoraxoniylar davri tibbiyot fani namoyandalari Muhammad al-Kaloniysiy, al-Marvaziy, Najibuddin Samarqandiy, ar-Roziy va bu soha vakillarining asarlarida boy tarixga ega bo‘lgan tibbiyot sohasiga oid ko‘plab ma’lumotlarning tahlili, usullari. davolash, dorivor o‘simliklardan tayyorlangan turli kasalliklarni tashxislash, jarrohlik va davolash bo‘yicha ma'lumotlarni tahlil qilishga e'tibor beriladi. Bundan tashqari, tibbiyot fani tarixining turli bosqichlariga oid ko‘plab manbalar va ma’lumotlar, ilmiy tahlillar mavjud. Chunki ilk tabobat va uning rivojlanish bosqichlari insoniyatning ko‘p asrlik tafakkuri va tajribasining mahsuli bo‘lgani bilan birga, malakalar uyg‘unligidir. Xulosa qilib aytganda, yuqorida qayd etilgan mulohazalar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy tibbiyotning paydo bo‘lishi, rivojlanish bosqichi qadimgi tibbiyot zaruratidan kelib chiqqan holda, qadimgi tarixni, ya’ni insoniyatning ibtidoiy tabiatini kuzatish orqali. Chunki insoniyat azaldan o‘z turmush tarzi, salomatligi, hayotiy ehtiyojlarini ta’minlash uchun birlamchi tibbiyotni bosqichma-bosqich rivojlantirishga e’tibor qarata boshlagan va shu tariqa jamiyatdagi o‘rnini anglash uchun zamin tayyorlay olgan. Shunday qilib, o‘rta asrlarda mavjud bo‘lgan ilmiy qarashlar, davolash usullari va diagnostika usullarini Sharq va G'arbda zamonaviy tibbiyotning boshlanishi deb hisoblash mumkin.

Kalit so‘zlar: Tibbiyot qonunlari, ilmiy maktablar, aniq va tabiiy fanlar, bukish, ta'lim, parvarish, farmatsevt.

Abstract: Most of the medieval scholars in the article had encyclopedic knowledge. They were well versed in many sciences, including medicine. Analysis of many data in the field of medicine, which has a rich history, in the works of representatives of medical science of the Karakhanid period Muhammad al-Kaloniysi, al-Marwazi, Najibuddin Samarkandi, al-Razi and representatives of this field, methods of treatment, attention is paid to the analysis of data on the diagnosis, surgery and treatment of various diseases prepared from medicinal plants. In addition, there are many sources and data on various stages in the history of medical science, as well as

scientific analysis. Because early medicine and its stages of development are the product of centuries of human thinking and experience, as well as a combination of skills. In short, the above-mentioned comments and analyzes show that the origin of modern medicine, the stage of development of which is due to the necessity of early medicine, through the observation of ancient history, that is, the primordial nature of mankind. Because from time immemorial, mankind has begun to focus on the gradual development of primary medicine to provide for their lifestyles, health, and life needs, and thus have been able to prepare the ground for understanding their place in society. Thus, the scientific views, treatments, and diagnostic practices that existed in the Middle Ages can be considered as the initial to modern medicine in the East and the West.

Keywords: Canons of medicine, scientific schools, exact and natural sciences, bending, education, look after, pharmacist.

O‘rta asrlarda yashagan olimlarning aksariyati qomusiy bilimga ega bo‘lgan. Ular ko‘pgina fanlarni shu jumladan, tibbiyot ilmini ham yaxshi bilganlar. O‘zining boy o‘tmish tarixiga ega bo‘lgan tibbiyot sohasidagi ko‘plab ma’lumotlar tahlili Qoraxoniylar davriga oid tibbiyot ilmi vakillari Muhammad al-Kaloniysiy, al-Marvaziy, Najiybuddin Samarqandiy, al-Roziy va shu soha vakillarining asarlarida davolash usullari, tashxis qo‘yish, jarrohlik va dorivor o‘simliklardan tayyorlangan turli kasalliklarni davolashga doir ma’lumotlar tahliliga e’tibor qaratilgan. Bundan tashqari tibbiyot ilmi tarixining turli bosqichlariga tegishli ko‘plab manba va ma’lumotlar o‘rin olgan hamda ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Zero ilk tabobat va uning taraqqiyot bosqichlari insonlarning ko‘p asrlik tafakkuri va tajriba mahsuli hamda ko‘nikmalarning yig‘indisi hisoblanadi. Hullas yuqorida bildirilgan fikr mulohazalar hamda tahlilar shun ko‘rsatadiki, zamonaviy tibbiyotning kelib chiqishi, taraqqiyot bosqichi ko‘hna tarixning ya’ni insoniyatning dastlabki, tabiat va turfa olamni kuztishi orqali ilk tibbiyot zaruriyat tufayli uzaga kelgan. Chunki qadimdan insoniyat o‘zining hayot tarzini, salomatligini va turmush ehtiyojlarni ta’minlash uchun ilk tibbiyotni tadrijiy rivojlanishiga e’tibor qarata boshlaganlar va shu tariqa o‘zlarining jamiyatda tutgan o‘rinlarini anglashga zamin tayyorlab ola bildilar. Shu tariqa O‘rta asrlar davrda mavjud bo‘lgan ilmiy qarashlar, davolash usullari, tashxis qo‘yish kabi amallari, sharq va g‘arbning zamonaviy tibbiyotining debochasi deb hisoblash mumkin.

Tadqiqotchi olimlarning fikricha, Sharq, xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi IX-XII va XIV-XV asrlarda bamisoli buloqdek otilib chiqqan ikki qudratli ilmiy-madaniy yuksalishning manbayi hisoblanib, jahonning boshqa mintaqalardagi Renessans jarayonlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan Sharq Uyg‘onish davri Sharq renessansi sifatida dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olinganligini bejiz emas.

Shu bilan birga ko‘plab tadqiqotchilar qayd etganidek, agar Yevropa uyg‘onish davrining natijalari sifatida adabiyot va san’at asarlari, tibbiyot va insonni anglash borasida yangi kashfiyotlar yuzaga kelgan bo‘lsa, Sharq uyg‘onish davrining o‘ziga xos xususiyati shundaki avvalo matematika, astronomiya, fizika, ximiya, tibbiyot kabi aniq va tabiiy fanlarning rivojlanishda namoyon bo‘lgan. Bejizga emaski, nemis faylasuf olimi G.Gerderning quyidagi fikrlari “matematika, kimyo, tibbiyot sohasida musulmonlarning xizmati buyuk. Bu fanlarda musulmonlar Yevropaning muallimlari bo‘lib qoldilar”[1,115-b] degan yorqin fikri so‘zimizning isbotidir. Shu bois O‘rta asrlar davriga kelib, aniqlik borasida nisbatan davolash usullari, tashxis qo‘yish va dori-dormanlarni tayyorlash kabi muhim jarayonlar takomillashib borganligini, O‘rta

asrlarda, hususan Qoraxoniylar boshqaruvi davrida ayniqsa hukumdor Bo‘g‘raxon davrida barpo etilgan kasalxonalar va tibbiy bilimlarni beradigan maxsus madrasalar faoliyatini o‘rta asrlarda haqli ravishda tibbiy bilim maskani deb atalishimiz bejiz emas. Qoraxoniylar boshqaruvi davrida nafaqat Samarqandda balki ko‘pgina shaharlarda ham kasalxona va tibbiyot ilmi maskanlari mavjud bo‘lgan. Hullas faoliyat yurgizgan tibbiyot maskandarida o‘z davrining bilimdon va tajribali hakimlari hisoblangan al-Kalonisiy, al-Marvaziy, Najibuddin Samarqandiylar talabalarga tibbiyot ilmidan saboq berish bilan birga tabiblik va dorishunoslik sohalarida ish olib borishgan. Ularning tibbiyotdan tashqari riyoziyot va boshqa tabiiy fanlardagi tadqiqotlarini kuzatish, tahlil va qiyoslash metodlaridan foydalangan holda mavjud manbalar va ma’lumotlar ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Musulmonn renessansi, shuningdek Ibn Sino kabi buyk hakim va olimlar boshlab bergan izlanishlar sulolaviy davlatlar jumladan Qoraxoniylar davrida yanada rivojlantirildi. Qoraxoniylar mamlakatni iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan rivojlantirishga harakat qildilar. Shaharlarda, ayniqsa davlatning poytaxti Samarqandda katta qurilish ishlari olib borildi. Boshqa binolar qatori kasalxonalar, shifoxonalar ham qad ko‘tardi.

Masalan, o‘sha vaqtda Samarqand hukmdori Ibrohim ibn Nasr Tamg‘ach Bo‘g‘roxonning tashabbusi bilan 1066-yilda Samarqandda kasalxona barpo etildi. Kasalxona bir vaqtda tibbiy bilimlarni o‘qituvchi maxsus madrasa sifatida(maktab) ham faoliyat yurgizdi. Uni "Tibbiy bilim maskani" deb atadilar. Bu maskan va kasalxona xonning o‘ziga qarashli vaqf yerlar va korxonalardan keladigan daroamad bilan ta’minlanib turilardi. Kasalxona nizomiga binoan u yerda faqat kasallargina emas ular qatorida hech kimi yo‘q qariyalar va nogironlarga ham xonalar ajratilgan edi. Shunday qilib, bu kasalxona g‘aribxonalik vazifasini ham bajarardi.

Kasalxona uchun ajratilgan mablag‘ turli sohalar, masalan, umumiy mablag‘dan 10 foizi kasalxonada doimiy faoliyat olib boruvchi tabiblar uchun, 15 foizi kasallarning ovqati uchun, 5 foizi o‘tin - ko‘mir uchun, 2 foiz obdasta va sham sotib olish uchun, 3 foizi oshpaz uchun belgilab qo‘yilgan. Bundan tashqari qon oluvchi uchun 2 foiz, go‘rkovlar uchun 3 foiz pul ajratilgan. Demak, kasalxonada maxsus qon oluvchi mutaxassislar bo‘lgan. Kasalxonada vafot etgan g‘arib, kimsasiz bemor va nogironlami dafn etish kasalxona ma’muriyati zimmasiga yuklangan.[2,156-b]

Samarqand kasalxonasi va tibbiy maktabiga o‘xshash muassasalar boshqa shaharlarda ham bo‘lgan. Ularda ham bilimdon va yaxshi tajribali hakimlar talabalarga dars berganlar. Shulardan Muhammad al-Kalonisiy, Qatton al-Marvaziy, Najibuddin Samarqandiylardir.

Muhammad al-Kalonisiy (Bahriddin Muhammad ibn Bahrom Kalonisiy as-Samarqandiy) Samarqandda tavallud topib shu yerda bilim olgan. Tug‘ilgan yili ma’lum emas, vafoti 1194-yil. Kalonisiy yaxshi tajribali tabib va dorishunos bo‘ligan. U dorishunoslikga oid "Kitob al-qarobodin" ("Murakkab dorilar haqida kitob") nomli asari ham bor. Muallif kitobida murakkab dorilarni tayyorlash va ularni ishlatish usullarini bayon etgan. Xususan, kukun dori (poroshok), hab dori (tabletka), qaynatma va dimlama dori, har xil surtma dorilar tayyorlash usullarini ko‘rsatib bergan. Kalonisiyning tibga oid asari ma’lum emas. U ko‘proq dorishuncbilan shug‘ullangan.

Qatton al-Marvaziy (Ayn az-Zam on al-Qatton al-Marvaziy) o‘z zamonasining ko‘zga ko‘ringan hakimlaridan biri bo‘lgan. Qaysi yilda tug‘ilib qaysi yilda vafot etgani ma’lum emas. Manbalarda aytilishicha Marvaziy XII asrda yashagan mashhur faylasuf Abu Abbos al-Muqriy shogirdi bo‘lgan. Demak, u XII asrda yashagan. Qatton al-Marvaziy Marv shahrida tavallud

topgan. Shuning uchun "Marvaziy" tahallusini olgan. Olim tibbiyotdan tashqari astronomiya, riyoziyot va boshqa tabiiy fanlar bilan ham shug‘ullangan. Lekin, asosiy kasbi tabiblik bo‘lgan Bizga uning tibga oid "Rasoil tib" ("Tib haqida risolalar") nomli asari ma’lum. Kitobda olim nazariy-amaliy tibbiyot haqida birmuncha qisqaroq ma’lumot bergan.

Najibuddin Samarqandiy (Najibuddin Abu Homid Muhammad Ali ibn Umar as-Samarqandiy) XII asrning oxiri va XIII asrning boshida yashagan mashhur hakimlardan biridir. Taxallusidan ma’lumki samarqandlik bo‘lgan. Ammo, tavallud topgan, yili ma’lum emas. Najibuddin Samarqandiy hayotining oxirida Marv shahrida yashagan. Najibuddin Samarqandiy hayotining oxirida Marv shahrida yashagan yerda fojiali hajok bo‘lgan. 1222-yilda mo‘g‘ul qo‘shinlari Marvni qamal qilib, uning devorini buzib, shaharga bostirib kirganlar va hamma shahar aholisini qirib tashlaganlar. Shu qirg‘inda Najibuddin Samarqandiy ham halok bo‘lgan.

Najibuddin yoshligidanoq har xil bilimlarga qiziqa boshlagan. Xususan, tabiiy fanlarga oid kitoblarni juda qiziqib mutolaa qilgan. U madrasada o‘qishni tugatganidan so‘ng o‘z bilimini oshirish va kengaytirish maqsadida mustaqil ravishda bilimlami o‘rgana boshlaydi. Ayniqsa tibbiyot ilmiga oid kitoblarni qiziqib mutolaa qilgan va bu fanni yaxshi o‘zlashtirib olgan. Bu haqda mashhur tarixchi ibn Abu Usayba shunday deb yozgan: "Najibuddin Samarqandiy tib ilmi sohasida har tomonlama chuqur bilimga ega edi. U qadimgi Yunoniston, Rum, Hindiston va boshqa buyuk mamlakatlar tib olimlarining asarlarini qunt bilan o‘rgandi va o‘zi ham buyuk hakim bo‘lib yetishdi".[3,49-b]

Najibuddin Samarqandiy ko‘p qirrali olim edi. U o‘sha vaqtda ma’lum bo‘lgan fanlaming deyarli hammasini chuqur bilardi. Lekin, u kasb jihatidan hakim bo‘lgan. Shuning uchun uning asarlari ichida tibga oid kitoblar ko‘pchilikni tashkil etgan. Bizga olimning tibga oid quyidagi asarlari ma’lum: "Kasalliklarning sabablari va alomatlari", "Bo‘g‘imlar kasalliklarini davolash", "Murakkab dorilarni tayyorlash”. Bu asarlar o‘sha davr amaliy tibbiyotining rivojlanishida katta rol o‘ynaganlar. Ayniqsa "Kasalliklarning sabablari va alomatlari" kitobi katta shuhrat qozondi. Kitobda asosan tashxis va davolash masalalari bayon etilgan. Dastlab har xil kasalliklarning kelib chiqish sabablari ko‘rsatiladi. Bunda muallif mizojlar haqidagi umumiy fikr yuritishdan tashqari kasalliklarning kelib chiqishida tabiat omillarining ahamiyatini ham ko‘rsatgan. Xususan, kasallik paydo qiluvchi omillardan suv, noqulay iqlim kabi omillarni sanab o‘tgan. Bulardan tashqari Samarqandiy ovqat tartibining buzilishini ham kasallik sabablari qatoriga qo‘shgan. So‘ng olim har bir kasallikning o‘ziga xos alomatlarini ko‘rsatib bergan. Samarqandiyning ta’kidlashicha kasalga tashxis qo‘yishda kasallikning belgilarini sinchiklab o‘rganish hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Najibuddin Samarqandiyning bu kitobini hozirgi tilda " Ichki kasalliklar propedevtikasi", deyish mumkin.

Murakkab dorilarni tayyorlash" kitobi amaliy tibbiyotda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Unda murakkab dorilarni tayyorlash usullari ko‘rsatib berilgan. U vaqtlarda ko‘p hakimlar yoki bilmaslikdan, yokibir-birlariga qarama-qarshi bo‘lgan moddalami ham qo‘shib yuborardilar.[4,56-b]

Najibuddin Samarqandiy o‘z kitobida shu haqda so‘zlab bunday noaniqliklar va xatolami ko‘rsatib bergan. U bunday deb yozgan: "Hozirgi kunda murakkab dorilar tayyorlashga bag‘ishlangan kitoblar juda oz ekanligi, borlari esa juda qisqa, yuzaki va noaniq yozilganligi uchun men shu kitobni yozishga qaror qildim. Kitobda qo‘limdan kelgancha murakkab dorilarni tayyorlash usullarini tog‘riroq va aniqroq ko‘rsatib berishga harakat qildim".

"Bo‘g‘im kasalliklarini davolash" kitobi ham muhim ahamiyatga ega. Kitobda muallif har xil bo‘g‘imlarda uchraydigan turli kasalliklar (artritlar, artrozlar) haqida so‘z yuritgan. Bunday kasalliklarni davolashda Najibuddin Samarqandiy har xil dori-darmonlar berish bilan birga isitish manbalari (masalan, hammomda bug‘latish)ni ham tavsiya etgan.

O‘zbekiston tibbiyoti tarixida Najibuddin Samarqandiy katta iz qoldirdi. U o‘zining tibga oid asarlari bilan o‘lkamizda tibbiyot ilmining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi. Sharqning o‘rta asr tibbiyoti haqida so‘z borganida bir muhim masalani e’tiborga olish zarur.

O‘sha davrda yashagan olimlarning ko‘pi qomusiy bilimga ega bo‘lgan. Ular hamma ma’lum fanlarni, shu jumladan tibbiyot ilmini ham yaxshi bilganlar. Tarixiy ma’lumotlaiga ko‘ra o‘rta asr madrasalarida boshqa fanlar qatorida tibbiyot ilmi ham o‘qitilgan. Binobarin, madrasani tugatgan talabalar tibbiyot ilmi asoslari bilan ham tanishib chiqganlar. Ba’zilari esa bu ilmni chuqurroq o‘rganib, shu sohada asarlar ham yaratganlar. Masalan, o‘sha vaqtdagi mashhur olimlardan Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Nizomiy Aruziy Samarqandiyning tibga oid asarlari ma’lum. Ular amaliy tibbiyot bilan shug‘ullangan bo‘lmasalar ham bu fanni yaxshi bilganlar.

Abu Rayhon Beruniy dorivor o‘simliklarni chuqur o‘rgangan va bu sohadagi o‘z bilim va kuzatishlarini umumlashtirib "Kitob ash-saydana fit-tib" ("Farmakognoziya kitobi") nomli asar yozgan. Kitobda muallif 1000 dan ortiq dorivor moddalarning xususiyatlari va ulardan foydalanish yollarini ko‘rsatib bergan. Bu kitob dorivor moddalar haqidagi bilimni ancha boyitdi.

Abu Nasr Forobiy ham tibbiyotni chuqur o‘rgangan va bu soha haqida asarlar yozgan. Ulardan biri "Odam gavdasining tuzilishi" deb ataladi. Unda a’zolarning anatomiyasi va funksiyasi ko‘rsatib berilgan. Bundan tashqari kitobda har xil kasalliklarning kelib chiqish sabablari, ularning belgilari va kasalliklarga qarshi amalga oshiriladigan tadbirlar bayon etilgan. Forobiyning ikkinchi kitobi "Nazariy va amaliy tibbiyot", deb ataladi. Bu kitobda muallif salomatlik va kasallik holatlari haqida so‘z yuritib, bu holatlar tashqi muhit ta’siriga bogliq ekanligini ko‘rsatgan.

Nizomiy Aruziy Samarqandiy ham yaxshi tibbiyot bilimdoni bo‘lgan. Olimning tibga oid fikrlari uning "Majmu-an-Navodir" ("Nodir fikrlar to‘plami") ismli asarida bayon etilgan. Bu asar "Chahor maqola” (" To‘rt maqola") deb ham ataladi. Kitob to‘rt qismdan iborat. Oldingi uch qismi har xil fanlarga bag‘ishlangan. To‘rtinchi qism tibbiyot haqida. Bu qism "Tibbiyot va tabiblar uchun qo‘llanma" deb ataladi. Kitobda Aruziy dastlab tibbiyotning o‘ziga ta’rif bergan. Olimning yozishicha tibbiyot shunday san’atki, uning yordamida kishining sog‘lig‘i saqlanadi, agar u yo‘qolgan bo‘lsa qaytadan tiklanadi. Ma’lumki bu fikr birinchi marta Abu Ali ibn Sinoning "Urjuza fit-tib" kitobida bayon etilgan edi. Demak, Aruziy Samarqandiy bu masalada Ibn Sino bilan bir fikrda bo‘lgan.

Aruziy kitobida tabib qanday xususiyatlarga ega bo‘ishi kerakligi haqida o‘z fikrini ham bayon etgan. Uning yozishicha tabib, xush fe’l, kuzatuvchan va mulohazali bo‘lishi kerak. Aruziy bunday deb yozgan. "Agar tabib kuzatuvchan va mulohazali bo‘lmasa, u kasalga to‘g‘ri tashxis qo‘yolmaydi, binobarin uni tog‘ri davolay olmaydi".

Kasalliklar masalasida Aruziy isitmali holatlarga alohida ahamiyat bergan. U isitmaning turlariga qarab, bemorga tashxis qo‘yishni ko‘rsatgan. Aruziy Samarqandiy o‘z kitobida buyuk hakimlarning faoliyati va ularning tibbiyot fanining rivojiga qo‘shgan hissalari haqida muhim ma’lumotlar keltirgan. Bu ma’lumotlar tibbiyot tarixchilari uchun foydali bo‘lshini ta’kidlagan.

Nizomiy Aruziyning kitobi hajm jihatidan unchalik katta bo‘lmasa ham mazmun jihatidan juda muhim asardir. Kitobining oxirida Aruziy mashhur hakimlarning hayoti va tabiblik faoliyatidan bir qancha ibratli rivoyatlar keltiradi. Xususan, u Abu Ali ibn Sino, Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziy, Abu Sahl Masihiylarning hayotidan boshqa hakimlarga ibrat bo‘ladigan voqealarni bayon etgan. Boshqalarni bu olimlardan o‘rnak olishga da’vat etgan [5,47-b]

Aruziy Samarqandiy o‘z asarlarida va keltirgan rivoyatlarida bemorlarni davolashda uning kasalligi har qancha og‘ir bolsa ham tushkunlikka tushmaslikni, ba’zan "davosi yo‘q", deb hisoblangan kasallik ham tuzalishi mumkinligini uqdiradi.

Insoniyat o‘zining hayot tarzini, salomatligini va turmush ehtiyojlarini ta’minlash uchun ilk tibbiyotni tadrijiy rivojlanishiga e’tibor qarata boshlagan va shu tarzda o‘zlarining jamiyatda tutgan o‘rinlarini anglashlariga zamin tayyorlab ola bildilar. Tibbiyotning rivojlanishi, bir so‘z bilan aytganda, inson tafakkuri va mehnat mahsuli hamda ko‘nikmalari yig‘indisi hisoblanadi. Shu bois tabobat ilmi jamiyat taraqqiyotidagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar tufayli, ayniqsa o‘tmishdan avloddan avlodga o‘tib kelgan tibbiyotdagi tabiblik va davolashning xilma hil usullari o‘rta asrlarda ayniqsa Qoraxoniylar bosharuvi davrida tibbiyot sohasi vakillari hisoblanmish al-Kalonisiy, al-Marvaziy va boshqalar aniqlik borasida nisbatan davolash usullari, tashxis qo‘yish, murakkab dori-darmonlarni tayyorlash kabi jarayonlarni takomillashtirib borganliklari o‘rta asr tibbiyotida yaqqol o‘z aksini topganligini ko‘rishimiz mumkin. Shu bois haqli ravishda o‘rta asrlar davriga oid asarlar va ilmiy meroslar faqat bir millat yoki bir xalqning emas, balki butun insoniyatning ma’naviy mulki ekanini yana bir bor e’tirof etish zarur deb hisoblaymiz va bu merosdan butun bashariyat ravnaqi yo‘lida oqilona va samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent, 2005
2. A.Qodirov. Tibbiyot tarixi. T. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2005. 156-bet
3. 3.A.A.Abduvaliev, I.E.Jo‘raev. Sharq tabobati asoslari. Toshkent. Tibbiyot Akademiyasi, 2009. 49-bet
4. O‘sha asar. 56-bet
5. O‘sha asar. 47-bet

O‘ZBEKISTONDA TA’LIMNI JAHON TAJRIBALARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Baxrinov Davronbek Olimbek O‘g‘li.,Yusupova Laylo Umidbek qizi

Guliston Davlat Universiteti

yusupovalaylo2876@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O`zbekiston Respublikasida ta`limni Jahonning zamonaviy metodlariga tayanib ularni O`zbekiston milliy ta`lim tizimiga moslashtirib rivojlantirishga doir masalalar yoritilgan.

**Kalit so`zlar**: Ta`lim bosqichlari, raqamli texnologiyalar, kredit modul tizmi, “fundamental – dinamik – yakuniy” - bosqichlar, oliy ta`lim.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с развитием образования в Республике Узбекистан на основе современных мировых методик и их адаптацией к национальной системе образования Узбекистана.

Ключевые слова: Образовательные этапы, цифровые технологии, кредитно-модульная система, «фундаментально-динамический-выпускной» этапы, высшее образование.

Abstract: This article discusses issues related to the development of education in the Republic of Uzbekistan based on modern world methods and their adaptation to the national education system of Uzbekistan.

Keywords: Educational stages, digital technologies, credit-modular system, "fundamental-dynamic-graduation" stages, higher education.

XXI asr jahonning glaballashuv jarayonida dunyo mamlakatlarining tutgan o‘rni avvalo ularning moddiy resurslariga emas balki, mamlakatlardagi zamonaviy elektronlashgan texnalogiyalarning mavjudligi, barcha sohalarda qilinayotgan ishlarning boshlang‘ich bosqichdan to yakunigacha mukammal qilib tugallangan bo‘lishi va davlatlarning jahondagi raqobatbordoshligi salohiyatining nechog‘lik yuqori darajada bo`lishini belgilab beruvchi omillarning eng asosiysi zamonaviy yangiliklardan habardor mutaxasislarining mavjudligi deya qarolmoqda. Bunga esa avvalo sifatli ta’limning bosqichma-bosqich jahon yutuqlarini o‘zida mujassam etgan tizimi orqali erishish mumkinligi to‘grisidagi fikrlar o‘zining nechog‘lik to‘gri ekanligini isbotlamoqda. Shu nuqtayi nazardan O‘zbekiston Respublikasi ta’limning barcha bosqichlarini zamonaviylashtrishni yangilanayotgan uchinchi renessansning poydevorini qurishni maqsad qilayotgan mamlakatning eng asosiy vazifalaridan biri deya qaramoqda. Buni bir so‘z bilan aytganda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil Oliy Majlis palatalariga yo‘llagan murojaatnomasi “bog‘chadan boshlab oliy o`quv yurtigacha ta’limning barcha bo‘g‘inlarini isloh qilish, yoshlar, butun jamiyatimiz a’zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo ilm-ma’rifat, yuksak ma’naviyatni rivojlantirish joizdir”[1] ning o`ziyoq O‘zbekistonda ta’limga e’tiborning kuchayib borayotganligidan dalolat bermoqda. Hozirda O`zbekistonda ta’limni inovatsion rivojlantirishning uch bosqichi ishlab chiqildi bular:

- FUNDAMENTAL BOSQICH-ta’limda an’anaviylikdan kelib chiqqan holda zamonaviy metodlarning moslashtrilgan uyg`unligiga erishish;

-DINAMIK BOSQICH-intelektuallashtrilgan bilim, ko‘nikma va malakalarning shakillanganligini aniqlash;

- YAKUNIY BOSQICH-brinchi va ikkinchi bosqichlarda yig‘ilgan natija, xulosa, tavfsiyalarni mujassamlashtirish,[2] kabi bosqichlardan iboratdir. Bu bosqichlarning negizida ta’limning tizimli ketma-ketliklari joriy qilingan, bo‘lib bular :

-maktabgacha ta’lim;

-umumiy o‘rta ta’lim;

-o`rta mahsus ta’lim ;

-oliy ta’lim;

-oliy ta’limdan keyingi ta’lim;

-malaka oshirish va kadrlarni qayta tayyorlashdir. Bu ketma-ketliklarning har biriga doir hukumatning ustuvor chora tadbirlari ishlab chiqilmoqda, xususan O`zbekiston Respublikasi

Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 30-sentyabrda “Maktabgacha ta`lim tizmini boshqarishni takomillashtirish to‘g‘risid”gi farmoni;

2020 yil 7-avgustda “Ta’lim to‘grisidagi” qonunning yangi tahriri qabul qilindi, unda O‘zbekistonda umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’limga oid bir qator masalalar yechimiga doir yangi ustuvor vazifalar belgilab berildi. Oliy ta’lim tizmida ham bir qator yangi qonun va chora tadbirlar joriy etilmoqda. Ularning mazmunida O‘zbekistonda xalqaro hamkorlik va xalqaro grant dasturlarini milliy oliy ta’lim tizimiga tadbiq etishning huquqiy asoslarini yaratishga oid qonunlar qabul qilinmoqda jumladan, 2020 yil 23-sentyabr kuni qabul qilingan va 24- sentyabrda kuchga kirgan yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasining O‘RQ-637-sonli ta’lim to‘g‘risidagi qonuni 67-68- moddalari ta’lim sohasidagi halqaro hamkorlikka bag‘ishlangan[3]. Yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayoni sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarish va oliy ta’limni modernizatsiya qilish maqsadida esa O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son farmoni bilan qabul qilingan va tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizmini 2030 yilgacha rivojlantrish konsepsiyasi” da oliy ta’limning invistitsiyaviy jozibadorligini oshirishga xorijiy ta’lim va ilm fan texnologiyalarini jalb etishga alohida e’tibor qaratilgan [4]. O‘zbekistonda jahonning ta’lim sohasidagi joriy etilgan yana biri yutug‘i bu kredit modul tizmidir. Bu tizimning mazmuni ta`lim jarayonlarida raqamli texnalogiyalarni qo‘llash, yoshlarni ilmiy tadqiqot faoliyatiga keng jalb qilish, korrupsiyaga qarshi kurashish kabi maqsadlar ko‘zlanganligi bilan ahamiyatlidir.

Tadqiqot ma’lumotlari tahlilining ko‘ra 2029-2030 o‘quv yiliga kelib o‘rta maktab bitiruvchilarini oliy ta’lim bilan qamrab olish darajasi 2019 yilda 20% dan, 2020 yilda 25%ga, 50-60 foizga yoki ikki yarim baravarga ustun darajada nodavlat oliy ta’lim muassasalari va xorijiy oliy ta`lim muassasalari dasturlari asosida o‘qishni tashkil qilish hisobiga ortishi quyidagi pragnoz 1-jadval bilan belgilanmoqda.[5].

Xulosa qilib aytganda, ta’lim sohasida O‘zbekistonda joriy etilayotgan yangiliklardan ko‘zlangan asosiy maqsad o‘z sohasining yetuk mutaxasislarini tayyorlash va bu orqali xalqaro miqyosida o‘zining yuqori o`rniga ega bo‘lish, shuningdek ta’limning oziga xos o‘zbek tajribasini yaratish va uni jahonga tadbiq etish kabi bir qator vaziyfalarni o‘z oldiga qo‘ygan ustuvor maqsad sifatida qaramoqda. Bu maqsadlarga erishish uchun ta’limning barcha bosqichlaridagi ta’lim berguvchi pedagog xodimlardan o‘z shogirdlariga sifatli zamonaviy ta’lim berish va yoshlardan yararilayotgan imkoniyatlardan unumli foydalanib zamonaviy ilimlarni puxta egallash talab etilamoqda.

1-jadval

Ko‘rsatkichlar	**Yillar kesimida**					**O‘z garishi**
	2019	***2020***	***2023***	***2025***	***2030***	
Oliy ta’lim bilan qamrab olish darajasi	20	25	30	35	50	30
Nodavlat oliy ta’lim muassasa-						

lari shu jumladan davlat-xusu-siy sheriklar shartlari asosida	5	10	20	28	35	30
Xorijiy oliy ta'lim muassasalari dasturlari asosida o`qitishni tashkil qilish (qo`shma ta`lim dasturlari bundan mustasno)	23	26	31	36	45	22

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalariga yo`llagan murojatnomasi. REAFmoreaRltps: Ileffectuzlnl3102

2. Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. N-2. 2020 й. ISSN 2181-7286. Б.119.

3. Ўзбекистонда Олий таълим. №3. 2022й.ISSN 2181-3051. В.:54.

4. Ўзбекистонда Олий таълим. №3. 2022й.ISSN 2181-3051. В.:79.

5. Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. N-2. ISSN 2181-7286. 2020 й. Б.37.

TURK XOQONLIGI DAVRI TARIXINING MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘RGANILISHI

Abdulxay Gulchexra Urazalievna

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada tadqiqotchi so‘nggi yillarda birlamchi manbalarga tayangan holda yangicha yondashuvlar asosida milliy davlatchilik tarixini o‘rganish masalasiga alohida e’tibor qaratilganligi ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, Turk xoqonligi davri tarixi zamonaviy tadqiqotlardagi talqini o‘rganilgan.

Tayanch so‘zlar: O‘zbekiston, turk, ko‘k turk, Turk xoqonligi, G‘arbiy Turk hoqonligi, turk-sug‘d, tarixiy manba, Markaziy Osiyo, evolyutsiya, tadqiqotchilar.

Анатация: В статье показано, что в последние годы исследователь уделял особое внимание проблеме изучения истории национальной государственности на основе новых подходов, основанных на первоисточниках. Также изучается интерпретация истории периода Турецкого ханства в современных исследованиях.

Ключевые слова: Узбекистан, Тюрк, Синий Тюрк, Тюркское ханство, Западно-Тюркское ханство, Тюрко-Согд, исторический источник, Средняя Азия, эволюция, исследователи.

Abstract: The article shows that in recent years the researcher has paid special attention to the problem of studying the history of national statehood based on new approaches based on primary sources. The interpretation of the history of the period of the Turkish Khanate in modern research is also being studied.

Keywords: Uzbekistan, Turkic, Blue Turkic, Turkic Khanate, Western Turkic Khanate, Turkic-Sogd, historical source, Central Asia, evolution, researchers.

O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining qo‘lga kiritilishi ijtimoiy fan soha vakillari oldiga yaqin o‘tmishdan qolgan mafkuradan xalos bo‘lish, ulug‘ ajdodlar qoldirgan milliy merosni tiklash, tarixiy tafakkurni zamonaviy-umumbashariy ruh bilan boyitishdek mas’uliyatli vazifalarni yukladi.

Shuningdek, O‘zbekiston va jahon tarixini har tomonlama xolis va tarixiy dalillarga asoslangan holda yoritishga katta e’tibor qaratildi. Shu boisdan Respublika davlat Xavfsizlik qo‘mitasi arxivi va Milliy davlat arxivida “maxfiy”, “o‘ta maxfiy” ustxat (grif) bilan saqlanib kelingan hujjatlar ochildi va tadqiqotchi olimlarga foydalanishga ruxsat berildi. Huquqshunoslar, pedagog va ayniqsa, tarixchi olimlar uchun bu juda katta imkoniyatlar eshigi edi. Natijada ko‘plab mavzular qatori Turk xoqonligi davri bilan bog‘liq masalalarga munosabatda yangicha yondashuvlar vujudga keldi. Aytish joizki, Buyuk Turk xoqonligi (552–744) va uning tarkibiy bir qismi bo‘lmish G‘arbiy Turk xoqonligi (568–740) Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbek xalqi davlatchiligi tarixida muhim o‘rin egallaydi.

Avvalo, “turk” atamasi to‘g‘risidagi fikrlar bilan tanishib chiqsak. Ilmiy adabiyotlarda bu atama yuzasida turli tuman mulohazalar keltiriladi. Masalan, L.M.Gumilyov “Turkyutlar” atamasini kiritadi. Mazkur atama “tyurk” so‘ziga “yut” ko‘plik qo‘shimchasini qo‘shilishi orqali yasaladi. [1. 504-s.] S.P. Tolstov esa “turk” so‘zi – “yosh uylanmagan jangchi” ma’nosini anglatadi, deb ta’kidlagan [2. 98-b.].

Bundan tashqari, tarixiy manbalarda “ko‘k turk” atamasi ham uchraydi va bu to‘g‘risida asosan, Kosho-Saydam bitiktoshlarida keltiriladi [3. 79-80 s.]. Atamaning ma’nosini to‘g‘ridan to‘g‘ri “ko‘k (rang) turklar” yoki “osmon turk”lari deb tarjima qilgan tadqiqotchilar uchrab turadi. Ularni fikrini inkor qilgan holda ushbu atamani “ozod turklar” yoki “mahallik turklar” deb tarjima qilishni taklif qilganlar [4. 79-80 s.].

Bugungi kunda Sharqshunoslik universitetida faoliyat olib borayotgan tarix fanlari doktori, professor Alisher Doniyorov mazkur atama haqida quyidagi bahoni bergan: “atama etnik mazmunni anglatmay, bir nechta qabila va xalq birlashuvini siyosiy istiloh sanalgan” [5. 98 s.]. Tadqiqotchi ushbu fikrini bir qancha misollar bilan isbotlar bergan. Bizning fikrimizcha, tadqiqotchi tomonidan berilgan ushbu mulohaza o‘rinli.

Mustaqillik yillarida muammoni o‘rganish bo‘yicha sezilarli ishlar amalga oshirildi. O‘zbekiston tarixining turli davrlari, shu jumladan, Turk xoqonligi davri tarixi bilan bog‘liq so‘ngi o‘ttiz yil davomida ushbu muammoni siyosiy, ijtimoiy-ma’naviy jarayonlar nuqtai nazardan yoritishda tarixchilar o‘zlarining salmoqli hissalarini qo‘shdilar [6.]. Sh.S.Kamoliddin, A.Xo‘jaev, A.M. Otaxo‘jaev, G‘.B.Boboyorov kabi olimlar shaharlar taraqqiyotida eski turklar va turk-sug‘d simbiozining rolini ko‘rsatib berishgan. Xususan, Sh.S.Kamoliddin turkiy xalqlarning bir qismi eskidan dehqonchilik, bog‘dorchilik, hunarmandchilik bilan birga shaharchilik madaniyatiga ham ega bo‘lishgani, aynan turk hoqonligi hukmronligi davrida O‘rta Osiyoda shaharchilik madaniyati gurkiragani asoslangan [7.].

Turk hoqonligining paydo bo‘lishi, rivojlanishi va madaniyatining shakllanishida albatta sug‘diylar bilan aloqaning mavjudligi muhim ahamiyat kasb qilgan. Turk sug‘d munosabatlarining eng yuqori darajasi hisoblangan 552-750 yillarda Markaziy Osiyoda kechgan tarixiy jarayonlarning etakchi harakatlantiruvchi kuchlari – turkiylar va sug‘dlarning o‘zaro siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda etnomadaniy aloqalari natijasida Birinchi Turk hoqonligi (552-603) va G‘arbiy Turk hoqonligi (603-742) vujudga keldi. Mazkur davlatlar o‘z navbatida,

Markaziy Osiyoning siyosiy barqarorligi hamda iqtisodiy taraqqiyotiga ijobiy ta’sir etgan. Buning natijasida esa, etnomadaniy jarayonlar faollashib, turk-sug‘d simbiozini vujudga keltirgan. Bu haqda ma’lumotlar A.Otaxo‘jaevning “Ilk O‘rta asrlarda Markaziy Osiyo tsivilizatsiyasida turk-sug‘d munosabatlari” asarida batafsil ko‘rish mumkin [8.].

Shuningdek, A.Otaxo‘jaevning yuqorida nomi qayd etilgan kitobida turkiylar va so‘g‘dlar o‘rtasidagi munosabatlar, mazkur davrdagi davlatchilik holati hamda evolyutsiyasi xolis, ilmiy manbalarga asoslangan holda ochib berilgan.

Ta’kidlash joizki, Turk xoqonligi O‘rta Osiyoda Eftaliylar davlatidagi tushkunlik davriga barham berib, mazkur mintaqaning mahalliy hukmdorlari bilan mustahkam aloqa bog‘lagan. Bundan tashqari, Turk hoqonligi davrida mamlakatda savdo-sotiq, shaharsozlik yaxshi rivojlangan edi. Xalqaro tijorat va ichki bozorni yanada jonlashtirish uchun turk xoqonlari o‘z tanga pullarini zarb qilgan edi. Albatta, G‘arbiy Turk xoqonligi tangalari masalasini hal etishda Toshkent vohasidan topilgan “jabg‘u-oqon” unvonli tangalar alohida o‘rin tutadi. Mazkur muammo bo‘yicha to‘liq ma’lumotlarni G‘.B.Boboyorovning “G‘arbiy turk hoqonligi tarixi va tanga pul tizimi” monografiyasida o‘qishimiz mumkin [8.].

Tadqiqotchi o‘rinli xulosasiga ko‘ra, G‘arbiy Turk hoqonligining o‘rtaga chiqishi va barham topishi yillariga doir tadqiqotchilar orasida birdamlik yo‘q.Bu haqiqatdan ham shunday. Faqat hoqonlikning xronologik davrini 568-740 yillar bilan belgilash ma’qulroq. Hoqonlikning Eftalitlarni engishi va Avarlarga qarshi g‘arbga – Sharqiy Evropaga yurishi 560 yillarning ikkinchi yarmida yuz bergan bo‘lib, bu esa G‘arbiy qanot boshqaruvining ta’sis etilishi va unga Istami yabg‘u tayinlanishi taxminan 568 yilda amalga oshgan, deb qarash imkonini beradi.

Garchi yangi talablar asosida yaratilgan ushbu tarix va tarixshunoslik tadqiqotlarida Turk hoqonligi to‘g‘risidagi manba va adabiyotlar tizimga solinib, ma’lum darajada tahlil qilingan bo‘lsada,mazkur muammo umumlashgan holda maxsus tarixshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etilmagan. Turk hoqonligi tarixini o‘rganish masalalariga doir mustaqillik davri tadqiqotlari tahlili natijalaridan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, tadqiqotchilar mazkur yillardagi sovet hukumatining ushbu davrdagi davlatchilik holati hamda evolyutsiyasi xolis baholab berdilar. Sovet davri tadqiqotlaridan farqli ravishda, yangi asrda tadqiqotchilar xorijiy adabiyotlardan keng foydalanilgan.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. М., 1967. 504-с.

2. Маълумот қуйидаги адабиётдан олинди: Дониёров А.Х. Марказий Осиё халқлари тарихшунослиги/ Дарслик. Тошкент: NIF MSH, 2021. 472 б.

3. Тишин В.В. К интерпретации сочетания ko`k Turk // Проблемы востоковедения. 2014. Т. 63. №1. С.79-80.

4. Ўша жойда. С.79-80.

5. Дониёров А.Х. Марказий Осиё халқлари тарихшунослиги/ Дарслик. Тошкент: NIF MSH, 2021. 98 б.

6. Пардаев М.Х. Шимолий Тохаристон Турк хоқонлиги даврида / Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. Тошкент-Термиз: Фан, 2001; Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия в Средней Азии. Т., 2006; Отахўжаев А. Илк Ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. Т., 2010; Бобоёров Ғ.Б. Ғарбий турк ҳоқонлигининг давлат тузуми. Дисс. ...тар.фан.док. – Т., 2012; Ходжаев А. Тюркские

города в китайских источниках. Книга первая. Т., 2016; Хотамова М.М. Турк хоқонлиги шаҳарлари (VI-VIII). Дисс. ...Тар.фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). Т., 2018; Бобоёров Ғ.Б. Ғарбий турк ҳоқонлиги тарихи ва танга пул тизими. Т., TAFAKKUR AVLODI. 2021. 224-Б.

7. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия в Средней Азии. Т., 2006.

8. Отахўжаев А. Илк Ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. Т., 2010.

9. Бобоёров Ғ.Б. Ғарбий турк ҳоқонлиги тарихи ва танга пул тизими. Т., TAFAKKUR AVLODI. 2021. 224-Б.

THE PROBLEM OF PROTECTING AGRICULTURAL OASES IN CENTRAL ASIA

Abdumatov Alisher Akhmatkulovich, J. Rakhmonov
Department of History, Gulistan State University

Abstract: The article is devoted to the issue of the history of ancient defense structures, especially defense walls, in Central Asia, including the region between two rivers. Long defensive walls in Central Asia can be divided into three categories according to their function. The first type of walls was not only a means of defining the boundaries of large estates and defending agricultural oases from the attacks of settlers. They blocked the path of cavalry warriors and protected the borders of states from all neighbors and external enemies. The second type of walls seems to have been intended to protect only certain areas of the state, as well as to control the passage through them and to conduct customs inspections of passing trade caravans. The third type of walls probably served to protect a specific area or suburbs. The long walls across the steppe blocked the path of cavalry warriors and prevented sand from entering.

All the above examples show that the long walls were undoubtedly a defensive structure that served to protect a certain area. Such separation of territories and the presence of ancient large cities in their centers indicate that these territories had a very special importance.

Basic phrases Irrigation system, walled oases, fortifications, rabots, tower, ancient defensive walls, Antiochus I Soter wall, "Antioch Soter wall", Chim wall, Balkh oasis wall, Darband wall, Pirosta wall, Qiyamat wall, Kanpir of ancient Sogd oasis the wall

O‘rta Osiyo ikki daryo oralig‘i qadimgi manzilgohlar va shaharlarini himoya qilgan mudofaa inshootlarining rivojlanishi va xususiyati ijtimoiy rivojlanish darajasining muhim ko‘rsatkichi bo‘lib, qadimgi shahar sivilizasiyalarining dolzarb muammolari qatoridan o‘rin oladi.

Miloddan oldingi birinchi ming yillikning boshlarida O‘rta Osiyo hududida yirik davlatlar vujudga keladi. O‘rta Osiyo iqlimi quruq va issiq, yog‘ingarchilik kam bo‘lganidan sun`iy sug‘orishsiz bu yerda dehqonchilikni rivojlantirish mumkin bo‘lmagan. Butun Osiyo mamlakatlarida bo‘lgani kabi bu yerda ham juda erta vujudga kelgan davlatning asosiy vazifalaridan biri mana shu sug‘orishni tashkil etish va uni boshqarish orqali hayotning zarur sharti bo‘lgan va xo‘jalikning asosini tashkil etgan dehqonchilikning rivojlanishini ta`minlashdan iborat bo‘lgan. Dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi aholini suv bilan ta`minlash uchun

gidrotexnika sistemalarini barpo etish va takommillashtirish zarur edi. O‘rta Osiyo va O‘zbekiston hududlaridagi davlatlar buni yaxshi tushunganlar va bunday tadbirlarni amalga oshirishga majbur bo‘lganlar. Natijada dehqonchilik vohalari kengayib, vohalarda katta shaharlar vujudga keladi. O‘rta Osiyoning turli daryolar vohalarida o‘troq madaniy hayotning rivojlanib borishiga qaramay, hali bu vohalar atroflaridagi katta hududlar cho‘l va dasht sahro yerlardan iborat bo‘lib, bu yerlarda ko‘chmanchi chorvador qabilalar yashaganlar. Bu qabilalar harbiy ishlarga juda mohir, jangovor qabilalar bo‘lganlar.

Ko‘chmanchilarning talonchilik yurishlari o‘troq aholini doimiy xavf va tahlika ostida yashashga majbur etadi. Ko‘chmanchi-chorvador jangovor qabilalarning bosqinchilik va talonchilik yurishlaridan himoyalanishga muxtoj o‘troq axoli bu ofatdan qutilish tadbirlarini qidiradi. Nihoyat vohalarning o‘troq aholisi o‘zi yashab turgan vohalardagi shaharlar va dehqonchilik tumanlarining atrofini Buyuk xitoy devoir singari mustahkam mudofaa devorlari bilan o‘rab olish tadbirlarini o‘ylab topadi. Turli davrlarda barpo etilgan bunday devorlar odatda aholi o‘troq holda yashagan obod dehqonchilik vohalari bilan ko‘chmanchi qabilalar yashaydigan obod cho‘l yerlar o‘rtasidagi chegara - mudofaa liniyasi bo‘lib xizmat qilgan.

Ba`zan olimlar bunday devorlar dehqonchilik vohalarini yolg‘iz tashqi dushmandan mudofaa qilish uchungina emas, balki ko‘chma qumlarning siljib kelishiga qarshi to‘siq hosil qilish maqsadida qurilgan desa, ayrim olimlar esa yolg‘iz tashqi dushmandangina emas, balki ichki dushmandan ham saqlanish uchun, ya`ni bir xukmdor o‘zini ikkinchi xukmdordan mudofaa qilish uchun, ba`zilar voha ichkarisida yashovchi o‘troq aholini doimiy itoatkorlikdan saqlash maqsadida qurilgan deb tushuntiradilar. Bizning fikrimizcha, ular asosan o‘troq dehqonchilik vohalarini tashqi dushmandan mudofaa qilishni ko‘zda tutib qurilgandir.

Uzoq masofalarda necha yuz kilometrlab uzunlikda baland, qalin va mustahkam devorlar barpo etish ko‘p kuch, mablag‘ va vaqt sarf etishni talab etgan. O‘sha zamonlarda ishlab chiqarish texnikasining past darajada taraqqiy etgani sababli, qurilish ishlari uzoq davom etgan va ko‘p sonli kishilarning qo‘l mehnati bilan amalga oshirilgan.

O‘z-o‘zidan ma`lumki, irrigasiya inshoatlarini barpo etib, dehqonchilikni rivojlantirishdan markaziy hukumat ham, vohalardagi o‘troq dehqonlar aholisi manfaatdor bo‘lganidek, gullab yashnagan dehqonchilik vohalari, ulardagi sug‘orish inshoatlari, ekin va mevazor yerlar, davlat chegaralari va karvon-savdo yo‘llarining xavfsizligini ta`minlash sohalarida ham umumiy manfaatdorlik bo‘lgan. SHu sababli ularning yolg‘iz kanallar, bandlar va suv omborlarnigina emas, balki vohalar atrofida mudofaa devorlarini barpo etishda ham jamoat-hashar ishlarini tashkil etishlari va bu ishlarni boshqarishlari lozim bo‘lgan. Bularsiz bunday katta masshtabdagi ishlarni amalga oshirish mumkin emas edi.

Markaziy hukumatlarning faoliyatlariga butunlay bog‘liq bo‘lgan sug‘orish sistemasiga bu hukumatlar yaxshi etibor bergan, g‘amxo‘rlik qilgan davrlarda ular kengayib, taraqqiy etib, vohalarning sug‘orma dehqonchilik qilingan yerlari devordan tashqariga tomon kengayib borgan va, aksincha, ular bu ishga beparvolik bilan qaragan davrlarda sug‘orish inshoatlari buzilib ketgan va qachonlardir sug‘orilib obod qilingan hosildor, ekinzor va bog‘li yerlar cho‘l va sahroga aylanib, devor bilan o‘rab olingan vohalarning hajmi ichkariga qarab torayib borgan. Asrlar davomida tabiat kuchlari: yog‘in-sochin, quyosh nuri, shamol va suvning ta`sir etishi hamda halokatli urushlar natijasida devorlar emirilib- buzilishi sababli turli davrlarda ular qaytadan tiklanib turilgan. SHunday qayta tiklanishlar davrida, yuqoridagi o‘zgarishlarni hisobga olingan holda, ba`zi uchastkalarda devorlarning yo‘nalishi eski aslidan ichkari yoki tashqariga

tomon o‘zgartirilgan, ya`ni shu uchastkalarda vohaning kengayganligi yoki torayganligiga qarab, u yangilab qurilgan. Bu hol devorlar harobalarini tekshirish vaqtida ayrim joylarda devor harobasining 2 ta ekanidan kuzatilmoqda.

Devorlar bo‘ylab ko‘p istehkomlar, rabotlar, burj (bashnya) lar ham barpo etilgan bo‘lib, ularda doim ko‘p sonli askarlar va soqchilar saqlangan. Bularning ta`minoti va devorlarni qayta tiklab, tamir qilib turish uchun har yili aholidan ko‘p miqdorda soliqlar yig‘ib olinar edi.

Qadimgi yunon va xitoy muallilaridan ba’zilarining va o‘rta asr tarixchi hamda geograflarining asarlarida qadimiy devorlar haqida bir oz ma`lumot saqlangan. Qadimgi devorlar haqida saqlangan yozma ma`lumotlar ularning tarixini o‘rganish uchun sira kifoya qilmaydi. Devorlar xarobalarini arxeologik jihatdan tekshirish orqaligina bu vazifani xal etish mumkin.

Devorlar xarobalarini arxeologik jihatdan tekshirib, konturlarini aniq belgilab, tekshirish natijalari va yozma manbalarda saqlangan ma`lumotlar asosida devorlarning tarixini o‘rganish, ularning qaysi davrda barpo etilganliklari va qaysi davrda qayta tiklanganliklari hamda shu qayta tiklanishlar vaqtida ular qanday o‘zgarishlarga uchraganliklarini aniqlash mumkin. SHu bilan birga, devorlar bilan o‘rab olingan vohalarning turli davrlardagi chegaralari va katta-kichikligi, vohalarning ma`lum davrlaridagi sug‘orilishi, dehqonchilik va umuman, obodonchilik tarixini o‘rganish mumkin.

Antiox I Soter devori. O‘rta Osiyoning mintaqaviy yoki voha devorlariga o‘xshash devorlarni qadimgi Markaziy Osiyoning qator tarixiy-madaniy viloyatlarida uchratamiz. SHunday devorlardan biri **«Antioxa Soter devori»** sifatida tavsiflangan. Devor hozirgi Turkmaniston hududi orqali oqadigan Murg‘ob (qadimgi Marv) daryosi vohasida o‘rnashgan Marv (qadimgi Marg‘iona) shahri va uning atrofidagi obod dehqonchilik hududlarini o‘rab olgan devor O‘rta Osiyoda birinchi bo‘lib barpo etilgan eng qadimgi devor hisoblanadi. Salavka I ning o‘g‘li Antiox I Soter (miloddan avvalgi 280-261 yillar) atrofdagi ko‘chmanchi xalqlar - daylarning hujumlaridan Marv vohasini mudofaa qilish maqsadida eramizdan oldingi III asrning II yarmida mustahkam devor qurdiradi [5].

Devor xarobalari uzun ketgan sun’iy qir shaklida saqlangan bo‘lib, ko‘tarmaning kengligi 10-15 va ba`zi joylarda hatto 20 metrgacha, balandligi 1 metrdan 3 metrgacha saqlanganligi aniqlangan. Devor 5,2 metr qalinlikda loydan paxsa qilib urib chiqilgan va uning poydevori bevosita materik tuprog‘i ustiga qurilganligi kuzatilgan. Devor xarobalarini va uning yo‘nalishini kesib o‘tgan sug‘orish inshoatlarining qoldiqlarini o‘rganish natijasida hamda xaroba ustidan va unga yaqin joylardan topilgan arxeologik materiallarga qarab, bundan 2200 yil avval Antiox devori Marv vohasi madaniy zonalarining chegarasi bo‘lib xizmat qilgani SHunday qilib, Antiox I Soter devori qurilgan davrda (bundan 2200 yil oldin) Marv vohasi madaniy zonalarining chegarasi 1500 stadiy []¹²⁶ , ya`ni 235-250 kilometr uzunlikda bo‘lgan. XX asrda cho‘l va dashti sahro yerlarni o‘zlashtirish yuzasidan keng miqyosda olib borilayotgan ishlar natijasida Marv vohasining o‘zlashtirilgan hududlari to‘xtovsiz kengayib borgan.

CHim devori. YOzma manbalarda saqlangan ma`lumotlar va arxeologik tekshirishlardan ma`lum bo‘lishicha, qadimgi SHaxrisabz va Kesh (Kitob) atrofida dehqonchilik yerlari va mevazor bog‘larni o‘z ichiga olgan qishloqlar bilan birgalikda mustahkam mudofaa devori bilan o‘rab olingan. Bu devor tarixda CHim devori nomi bilan mashhur bo‘lib, mahalliy aholining ma`lumotiga ko‘ra, uning uzunligi 88 verst bo‘lgan. U chimdan nihoyatda qalin qilib

[126] 1 stadiy 148-210 metrga yoki 185-192 metrga teng degan ma`lumotlar bor

mustahkamlab urib chiqarilganligi uchun CHim nomi bilan atalgan. Devor xarobasi kengligi 8 m va balandligi 3-4 m bo‘lgan uzun ketgan ko‘tarma holida saqlangani, SHahrisabz hamda Kitob shaharlari va ular atrofidagi qadimgi obod qishloqlarni o‘z ichiga olgani aniqlandi.

Bu kabi qadimgi inshootning boshqa bir misoli **Balx vohasi devori** deb atalmish devordir. Tadqiqotchilar uni 60 km gacha bo‘lgan masofada kuzatishga muvaffaq bo‘lishdi. Devorda uchtadan iborat gurux, bo‘lib joylashgan nayzasimon shinaklar qo‘yilgan. Bu guruhdagi shinaklardan biri guruh markazida to‘g‘ri, ikkitasi esa uning ikki tomonida qiyalatib qo‘yilgan. Devor tashqaridan yaxlit monolit shaklida turtib chiqib turgan burjlar bilan kuchaytirilgan, ularda otish xonalari yo‘q. Devor grek-baqtriya va kushonlar davriga oid, deb hisoblanadi [5]. Baqtriya vohalari orasida eng yirigi va farovoni bo‘lgan hamda uning qadimgi poytaxti – Baqtra shahri atrofida shakllangan qadimgi Balx vohasi bu devor bilan o‘rab olingandi [5].

Darband devori Surxondaryo viloyati Boysun tumanidagi Darband shahridan 3 km g‘arbda joylashgandi. Devor janubiy Hisor tog‘i tizmasida, Saramas va Susiz tizma tog‘lar oralig‘idagi joyni to‘sib turgan baland qoyali o‘rkachlarda barpo etilgan. Devorning umumiy uzunligi 1,5 km, qalinligi 4 m, balandligi 5–6 m. Rekognossirovka ishlari natijasida devor tarkibi va sanasipi aniqlashga muvaffaq bo‘lindi. Devorning eni asosida 6,5 m ga yaqinligi, saqlanib qolgan balandligi 2,7 m ligi aniqlandi. Devor kushonlar davriga oiddir [1. 2. 4-5 b. 3. 82–83 betlar].

Pirosta devori. Ma`lumki, qadim zamonlarda Nurota O‘rta Osiyoning dehqonchilik, savdo va madaniy markazlaridan biri bo‘lgan. O‘sha davrlarda Nurota shahri ham o‘z atrofidagi dehqonchilik va bog‘li yerlar bilan birgalikda mustahkam mudofaa devori bilan o‘rab olingan. Mahalliy aholi orasida bu devor Pirosta degan nom bilan atalib, uning xarobalari 1950-1951 yillarda professor YA.G‘. G‘ulomov boshliq arxeologiya guruhi tomonidan tekshirilgan. Tekshirishlar natijasida Pirosta devori ilk o‘rta asrda - VI asrda bino etilgani va qariyb 20 km uzunlikda paxsa qilib urib chiqilgani, mazkur devor 400 yil davomida mudofaa liniyasi bo‘lib xizmat qilgani aniqlangan. Taxminan X asrlardan, Somoniylar hukmronligi davridan boshlab, devor o‘z ahamiyatini yo‘qotib, qarovsiz qoldirilganligi natijasida asta-sekin xarobaga aylana borgan. Uning xarobasi uzun ketgan marza holida shu kunga qadar saqlangan. Marzaning ostki qismining kengligi 15-16 m ga, balandligi esa 2 m gacha etadi.

Devori Qiyomat. Qadimgi So‘g‘d vohasi atrofida barpo etilgan Kanpirdevordan tashqari, qadimgi Marokand (Samarqand) shahri va uning atrofidagi qishloqlarni o‘z ichiga olgan alohida devor bo‘lib, u tarixda Devori qiyomat degan nom bilan mashhurdir. Bu devor paxsadan bunyod etilgan. Qalinligi 8,50 m, uzunligi 42,40 km. M.E. Masson taxminicha, Devori Qiyomat mil. I–II asrlar hamda III asr boshiga taalluqli. M.E.Massonning yozishicha Samarqand shahri tevaragidagi qishloqlar bilan birlikda Devori qiyomat bilan o‘rab olingan. [4. 52 bet]. VII asrning boshlarida bungacha xarob bo‘lib qolgan Devori qiyomatni tiklash uchun sharoit tug‘iladi. Arablar istilosi va islom dini yoyilishi davrida shahar atrofidagi yaqin bog‘ va ekin yerlarni mudofaa qilish maqsadida Devori qiyomatni tiklashga kirishiladi.

Arab geograflaridan Ibn al Faqixning “Kitobul buldoni” asarida mazkur devor haqida ma`lumotlar keltirilgan. “Aytishlaricha, Samarqandni Iskandar bino etgan. Uning devorining aylanasi 12 (farsax) tosh, uning 12 ta darvozasi bor. Bir darvozadan ikkinchi darvozagacha bir tosh, devorning ustida harbiy maqsad uchun qilingan binolar va burjlar bor. 12 ta darvoza ikki tabaqali qilib, yog‘ochdan ishlangan. Uning eng oxirida boshqa ikkita darvoza bo‘lib, ular oralig‘ida darvozabon uchun qilingan uylar bor. Ekin yerlarini o‘tsang, qo‘rg‘on devorga borasan

va unda binolar bor. Qo‘rg‘on devor va uning ichkarisidagi suvli joylar 6000 jaribdan[127] iborat. M.E Massonning fikricha, Samarqand atrofidagi yerlar XI-XII asrlarda hudud jihatidan katta bo‘lgan tashqi devor (Devori qiyomat) doirasidan tashqariga chiqmagan bo‘lsa ham, lekin X asrdagiga nisbatan aholisi zich bo‘lgan. CHingizxon davrida hamma devorlar buzib yuborilgan va u bunday devorlarni qurishni man qilgan.

Qadimgi So‘g‘d vohasining Kanpir devori. Qadimgi So‘g‘d (hozirgi Samarqand) vohasi O‘zbekistondagi eng qadimiy dehqonchilik vohalaridan biri hisoblanadi. Bu yerdagi katta-kichik daryolar vohalaridagi aholi o‘troq bo‘lib joylashib, juda yerta dehqonchilik bilan shug‘ullana boshlagan. Voha aholisi o‘zining gullab-yashnagan obod shahar va qishloqlarining atrofini mustahkam, baland devor bilan o‘rab olib, uni devordan tashqaridagi cho‘l va sahro yerlarda yashovchi ko‘chmanchilardan mudofaa qilgan. Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida hikoya qilinishicha, VIII asrda Xalifa Maxdi zamonida Xurosonga hokim qilib tayinlangan Abul Abbos binni Fazl binni Sulaymonat Tusini tabriklash uchun 782 yilda Movaraunnahrning hukmron tabaqa vakillari Marv shahariga (o‘sha davrda Xurosonning markazi Marvda edi) uning huzuriga kelganlar. Xuroson hokimi Buxoro vohasidan kelgan a`yonlardan ularning mamlakatidagi ahvol xaqida so‘ragan. Ular voha aholisi atrofidagi ko‘chmanchi turk qabilalarining bosqinchilik hujumlaridan qattiq jafo chekayotgani haqida shikoyat qilganlar. Xuroson hokimi bunga qarshi qanday chora ko‘rish lozimligini so‘raganda, shu yerda hozir bo‘lgan Sug‘d podshosi YAzid binni G‘urak Sug‘dning qadimgi bir xotin podshosi zamonida voha atrofi devor bilan o‘rab olinganligi va shundan so‘ng So‘g‘d aholisi ko‘chmanchi turk qabilalarining hujumlaridan tinchiganligini aytgan. SHunda Xuroson amiri Buxoro vohasi atrofini ham So‘g‘d atrofidagi kabi mudofaa devori bilan o‘rab olishga ruxsat bergan. Qadimgi So‘g‘d vohasi atrofida barpo etilgan bu devor xarobalari to shu kunga qadar ham saqlangan bo‘lib, mahalliy aholi orasida Kanpirdevor deb ataladi.

Markaziy Osiyodagi uzun devorlarni vazifasiga ko‘ra uch toifaga bo‘lish mumkin [4. 52 b]. Birinchi toifaga Antioxa Soter devori, Balx devori va ehtimol, Devori Qiyomat ham kiradi. Ikkinchi toifaga– Darband devori qal`asi bilan va Devkesgan g‘ovi; uchinchi toifaga Gilyakin CHilburj devori kiradi.

Birinchi toifa devorlar yirik mulklar chegarasini belgilash, dehqonchilik vohalarini ko‘chmanchilar hujumidan mudofaa qilish vositasigina bo‘lib qolmagan. Ular otliq jangchilar yo‘lini to‘sib, davlatlar chegarasini barcha qo‘shnilardan va tashqi dushmandan ham himoyalagan.

Ikkinchi toifa devorlar, aftidan, davlatning ma`lum hududlarinigina himoya qilishga, shuningdek ular orqali o‘tgan yo‘lni nazorat qilishga va o‘tib borayotgan savdo karvonlarini bojxona tekshiruvidan o‘tkazishga mo‘ljallanganga o‘xshaydi.

Uchinchi toifa devorlar, ehtimol, aniq bir hudud yoki shahar atrofini himoyalashga xizmat qilgan bo‘lsa kerak. Dasht orqali o‘tgan uzun devorlar otliq jangchilar yo‘lini to‘sgani holda, qum bosib kelishiga ham to‘sqinlik qilgan.

YUqorida keltirilgan barcha misollar uzun devorlar, hech bir shubhasiz, muayyan hududni himoyalash uchun xizmat qilgan mudofaa inshooti bo‘lganini ko‘rsatadi. Hududlarning bunday ajratilishi va ularning markazlarida qadimgi yirik shaharlarning mavjudligi bu hududlar o‘ta maxsus ahamiyatga ega bo‘lganligidan dalolat beradi.

[127] 1 jarib – bo‘yi va eni 60 gazga teng bo‘lgan maydon

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ртвеладзе Э.В. Стена Дербента Бактрийского. //ОНУз. XII. Ташкент, «Фан». 1986.
2. Ртвеладзе Э.В. Фортификационные сооружения на северных границах Кушанского государства. //Маскан. № 5-6. Ташкент. 1992. 4– 5-бетлар;
3. Рахманов Ш.А. Пограничная стена Бактрии и Согда. (Тезисы докладов). //Культура древнего и средневекового Самарканда и исторические связи Согда. Ташкент, «Фан». 1990. 82–83-бетлар;
4. Мухамедов Х. Қадимий мудофаа деворлари. Ташкент, «Фан». 1973. 52-бет
5. Ходжаниязов Ғ. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари (Мил. авв. VI асрдан мил. IV асргача). Тошкент. 2007.
6. Пугаченкова Г.А. Шахнаме как источник к познанию доисламской материальной и художественной культуры Ирана и Турана. //ИМКУ. Вып. 30. Ташкент. 1999, 201-бет
7. Туйчибоев, б. Б., & холигитова, н. Х. (2013). Специфика материальной культуры древней и раннесредневековый уструшаны. In *Будущее науки-2013* (pp. 228-231).
8. Tuychiboev, B. B. (2021). The era of initial iron age material culture in the mid-syrdarya. *Bulletin of Gulistan State University*, *2021*(2), 79-86.
9. Bosimovich, t. B., & alisher, a. (2022). From the history of the ancient defense walls. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, *2*(5), 61-65.

TURKISTON, MOLGUZAR TOG‘ TIZMALARI VA MIRZACHO‘LDA CHORVACHILIK XO‘JALIGI EVOLYUTSIYASI XUSUSIDA

Alibekov Umurzoq Yo‘ldoshevich.,
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi
Umarova Aziza Umurzoq qizi
Guliston davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Markaziy Osiyo xalqlari qadimdan mavjud geografik xududdagi ekomuxitni borligicha e’zozlab, qishloq xo‘jaligining asosiy tarmoqlaridan bo‘lmish chorvachilikda o‘ziga xos etnoekologiya tizimini yarata oldi.

Tayanch so‘zlar: Ustrshona, Movorounnaxr, Turkiston, Mloguzar tog‘i, Markaziy Osiyo, etnoekologiya, ekomuxit, mintaqa, xo‘jalik, chorvachilik, manzilgoxlar, яйловлар

Аннотация: Народы Средней Азии уважали экологическую среду существующего географического ареала такой, какая она есть, и смогли создать уникальную этноэкологическую систему в животноводстве, являющемся одной из основных отраслей земледелия.

Ключевые слова: Устршона, Моворуннахр, Туркестн, гора Млогузар, Средняя Азия, этноэкология, экология, регион, хозяйство, животноводство, поселения, пастбища.

Abstract: The peoples of Central Asia respected the ecological environment of the existing geographical area as it is, and were able to create a unique ethnoecological system in animal husbandry, which is one of the main branches of agriculture.

Keywords: Ustrshona, Movorunnahr, Turkestan, Mloguzar mountain, Central Asia, ethnoecology, ecology, region, economy, animal husbandry, settlements, pastures.

O‘tmishning o‘ziga va kelajakka ham ta’sir etuvchi tarixiy haqiqatlari mavjuddir. Tarixning muayyan bir davri haqida manbaalar va ma’lumotlarni bizgacha etib kelishida bir tarixda faol iz qoldtra olgan shaxslarning o‘rni beqiyos.

Zero O‘rta Osiyo qadimdan geografik jixatdan betakror xududda joylashgan. Buni xitoy, yunon-rum, arab manbalaridagi e’tiroflarda xam ko‘rishimiz mumkin. Masalan: Arab geograf olimi Ibn Havqal “Movarounnaxr o‘zining mavqeiga ko‘ra olamning eng hosildor, gullab yashnagan va ne’matlarga boy iqlimlardan biridir” [1, 15-b.] –degandi. Bu e’tirof zamirida geografik muhitga mos dehqonchilik – bog‘dorchilik, chorvachilik xunarmandchilik, savdo – sotiq qadimdan rivojlanganligi, ajdodlarimizni halol mehnat bilan, go‘zal hayot kechirganliklarini xis etishimiz mumkin. Movarounnaxrning mo‘l-ko‘l mevazorlar, keta-ket yaylovlar, g‘allazor makonlaridan biri Usturshona edi. Ibn Havqalning yozishicha Usturshonada kelsa yorsa bo‘ladigan daryo xam ko‘l xam yo‘q lekin uning ekinzorlari yaylovlari va qishloqlari obod xosildor va turli tuman mahsulotlarga boy. Uning etirofiga ko‘ra Usturshonada obod va ko‘rkam shaharlar ko‘p bo‘lib ishlab chiqaruvchi kuchlar ishlab chiqarish munosabatlaning tarqqiy etganligi tushinishimiz zarur.

Nomalum muallif tomonidan yozilgan “Xudud ul-olam” asaridagi ma’lumotlarga ko‘ra “Zomin mustahkam qo‘rg‘oni bor, ekinzorlari ko‘p bir joy erur” [2,14-b]. Dehqonchilik bog‘dorchilik chorvachilik hunarmandchilikdagi mahsuldorlik mintaqaviy savdo markazlarini shakillanishiga olib kelgan.

Chunonchi tarix ibtidosidan bugungi kunga qadar insonlar hayotida dexqonchilik kabi chorvachilikning ham o‘rni beqiyosdir. Ahamiyatlisi, chorvachilik - qishloq xo‘jaligining asosiy tarmoqlaridan birligi.

Chorvachilikda ozuqaviy maxsulotlar go‘sht, sut, qatiq, yog‘ va x.k. Xamda o‘z davrining engil sanoati uchun xom-ashyolar xisoblanmush jun, teri, mo‘yna va x.klar, xar-xil darmondorilar ya’ni shifobaxsh zardoblarning tayyorlanishi insoniyat xayotidagi chorvachilikning beqiyosligini ko‘rsatib berdi. Chorvachilik dexqonchilikdagi ko‘plab tarmoqlarni organik o‘g‘itlar bilan ta’minlaydi. Bu esa dexqonchilikda mexnat unumdorligini samarali tarafga yo‘naltiradi.

Ibn-Havkal bu o‘lkada mevalarni jula ko‘p etishtirishni, xatto uy xayvonlari mevalar bilan boqilishi haqidagi ma’lumotni keltiradi. Ma’lumki xo‘jalik yili qonuniyatlarig ko‘ra g‘alla ekinlari mo‘l bo‘lgan yili, bog‘drochilikda xosil kam bo‘lgan, bog‘dorchilikda mo‘l-ko‘l hosil olingan yili esa aksincha.shuningdek qirg‘oqchilik kelgan xo‘jalik yillarida chorvadorlar ozuqa sifatida mevali daraxtlar barglari va mevalar bilan chorva mollarini boqishgan [3, 337-b].

“Tekis erda joylashgan shahar aholisi zich, xavosi sof, oqar suvi toza, hushta’m bog‘ va ekinlari ko‘p, karvonsaroylari eshigi savdogarlar va sayyoxlar uchun xamisha ochiq shahar” sifatida qayd etad - Al Muqaddasiy Jizzaxni. Al-Istaxri mintaqada bog‘lar, uzumzorlar va ekinzorlar mavjudligini ta’kidlab o‘tgan [4, 44-45-b].

Yoqut Hamafiy Zominni mo‘l oqar suvni, cheksiz g‘allazorlari anboyi bog‘lari, son sanoqsiz chorva mollari to‘g‘risida ma’lumot bergan [5, 26-b]. Zaxiriddin Muxammad Bobur “Dizakda” semiz etlar va joyda etmaklar arzon chuchuk qovunlar va yaxshi uzumlari [6, 86-b] xaqida yozgan estaliklari orqali mintaqa aholisini ziroatchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanib farovon turmush kechirganligini anglashimiz mumkin.

Chorvachilikda transport vositasi sifatida Tuya, ot (Laloy oti), eshak, go‘sht, sut, teri, jun maxsulotlari etishtirish uchun sigir, qo‘y (Hisoriy qo‘y, qorako‘l qo‘yi, arabiy qo‘y) echki boqilgan.

Tog‘, tog‘ oldi va cho‘l mintaqasi “chorvani bir joydan ikkinchi joyga almashlab-ko‘chib boqishga asoslangan” [7, 46-b] chorvachilik xo‘jaligi qadimdan shakllangan.

Etmolog S.P.Polyakov O‘rta Osiyoda chorvachilik xo‘jalik yuritishida meridianal, vertikal va statsionar ko‘rinishlarni mavjudligini takidlaydi [8, 25-b]. Usturshona chorvachiligida barcha turlar kuzatiladi va yaylov chorvachiligining beqiyos imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rishinmiz mumkin.

Tarixchi A.Bazarbaev taxlillariga ko‘ra yaylovlarni ikki turi bo‘lib: birinchisi, ma’lum jamoa foydalanadigan, o‘zining tabiiy chegaralariga ega yaylovlar bo‘lsa;

Ikkinchisi barcha chorvadorlar umumiy foydalanadigan yaylovlar [9, 54-56-b] hisoblanadi. Ikkinchi turdagi yaylovlar aksariyat xolatda birgina quduq yoki buloq atrofida mavjud bo‘lgan.

Yuqoridagi fikrlarga hulosa qilib aytish mumkinki mintaqa aholisining chorvachilik xo‘jaligidagi qishki - yozgi yaylovlar manzilgohlari mavjud ekomuhit asosida shakillangan.

Bahorgi va kuzgi ko‘chishlar belgilangan chegaralar bo‘ylab kechgan.

Shuningdek yozgi va qishki manzilgoxlaratrofini chorvadorlar bir necha mikro yaylovlarga bo‘lib foydalanishgan. Mikroyaylovlarda almashlab chorvani boqish xudud ekomuxitiga zarar etkazmasdan, ko‘p yillar chorvani unib o‘sishi uchun hizmat qilgan.

Etnologik kuzatuvlarga ko‘ra o‘zbek turklari chorvachilikda moxir bo‘lib, mintaqa shahar, qishloqlari aholisi chorva mollarini boqishni ularga ishonib topshirishgan. Akademik N.O. Tursunovning ma’lumotlariga ko‘ra Mo‘riyak qo‘rg‘oni Olmoli turk barloslari erta bahorda Mirzacho‘lning janubiy – sharqidagi Besh qo‘tan, Sho‘rbuloq Elqichqir to‘qaylarida, yoz va kuzda Turkiston tog‘ tizmasidagi O‘rtalik, Og‘ali Kalon, Osmon yaylovlarida mol boqib, Muriyakda qishlashgan. Jarqo‘ton va Qulliqo‘ton kaltatoy turklari, bahorda Xovos cho‘lida, Koriz va Yangi mozor to‘qayzorlarida, yozda oltin ko‘l, Jovulli, Kusovulli, Ovchi kabi Turkiston tog‘ tizmasi yaylovlarida mollarini boqib, kuz oxirida qishlov mazilgohlariga qaytganlar [10, 288-305-314-b]. O‘zbek Turklari mintaqa tabiatiga mos arabi, xisori qo‘ylar, echki, ot va boshqa uy xayvonlarini ardoqlab parvarish qilishgan.

Buxoro amirligi davridan belgilangan tadbirga ko‘ra Romiston va Nurota tumanlari chorvadorlari qishlov manzilgohi sifatida Jizzax uezdi yaylovlaridan foydalanishgan.[11]

Turkiston, Molguzar tog‘ tizmalari, tutash Mirzacho‘lda qo‘ychilik etakchi soha bo‘lib, XIX asrning ohiri XX asr boshlarida Xo‘jand uezdida butun chorvani 27,8% Jizzax uezdida 58,3%ni qo‘ylar tashkil etgan.[12]

Etnologik kuzatuvlarga ko‘ra o‘zbek turklari Janubiy O‘zbekiston, O‘zbek naymanlari Olatov (Qirg‘iziston), O‘zbek qo‘qoni qarapchilari qozoq chorvadorlari bilan xamkorlik aloqada bo‘lishib, nasldor zotlarni almashishga, yoki suruv – suruv chorva mollarini harid qilib boqib bozorlarda sotganlar.

O‘zbek xalqi o‘z tarixiga, madaniyatiga ega bo‘lib, uzoq o‘tmishdan o‘troq madaniyat va davlatchilik asoslarini yarata olgan bo‘lib, o‘ziga xos madaniyatida kuchli etnoekologik qadriyatlar tizimiga ega. Buni biz o‘troq madaniyatga mos ananaviy xo‘jalik asosi, dexqonchilik va chorvachilik bilan bog‘liq udumlarimizda: o‘zbek xalqining moddiy va ma’naviy madaniyatining turli jabxalarida ko‘rishimiz mumkin. Ilk ziraotkor chorvadorlarning turmush tashvishlari bilan bog‘liq tarzda ona erga, suvga, quyoshga, oyga va boshqa tabiat xodisalarini ardoqlashi kuchaydi. Xo‘jalik yili, yil fasllari bilan bog‘liq bayram tantanalari, baxorda (Navro‘z), kuzda (Mexrjon), “gul uzdi”, “boychechak”, “qor yog‘di” kabi an’analar bevosita tabiat bilan munosabatda insonlar hayotida va xo‘jalik xolatidan kelib chiqqan xolda ko‘rinish bergan qadriyatlar edi. XX asrning boshlariga qadar Sirdaryoning so‘l soxilida Uyas, Parchayuz, Boyovut, Turkman, Qo‘shtamg‘ali, Ochamayli qishloqlarida va Turkiston tog‘ tizmasi xududida yashovchi axolining xo‘jaligi asosan chorvachilik va lalimi dexqonchilikni tashkil etgan.

Chorvadorlar yozgi va qishki “chilla” davrida “bir kun suv ichmagan mol kelgusi chillada o‘ladi”, deb bejizga aytishmagan. Chorvalarining suvga bo‘lgan extiyojini xar doim xisobini olgan xolda faoliyat olib borishgan.

Milodiy I-ming yillikning boshlaridn Zarafshon daryosining suvini ma’lum bir qismi Tuyatortar anhori orqali Mirzacho‘l tomon yo‘naltirilgan bo‘lsa, rivojlangan o‘rta asrlarga kelib, Sirdaryodan O‘rinboyo‘g‘iz yoki O‘rinboy ariq orqali suv chiqarib dehqonchilik qilina boshladi.

Markaziy Osiyoning landshaftlar ekotizimiga ko‘ra dasht xududlarda yozda havo keskin isib ketgan, tabiiy qonuniyatga ko‘ra dengiz satxidan xar 100 metr balandlikda havo xarorati – 0,6 gradusga pasayib borishi tufayli, qishki manzilgohlaridan chorvadorlar, chorva mollari uchun salqin havoli Turkiston, Molguzar tog‘ tizmalaridagi yozgi yaylovlari tomon tizimlilik asosida ko‘rib borishgan.

Chorva yaylovlarining tog‘li, tog‘ oldi va dashtlarda o‘simliklar olamiga boyligi, qo‘ychilik, echkichilik, yilqichilik, yirik qora mollardan sut va sut mahsulotlari, juni, teri, hamda go‘sht etishtirishda mintaqa o‘ziga xos muhim o‘rin tutgan.

Chorvachilikning turli sohalarida ma’lum bir o‘zbek urug‘lari sulolaviy qadrlangan masalan, Qo‘ychilikda – o‘zbek turklari, qo‘qoni qarapchilar, o‘zbek yuzlari; yilqichilikda o‘zbek naymanlari.....

Xulosa. Turkiston, Molguzar tog‘ tizmalari, Mirzacho‘lning tabiiy resurslari, xo‘jalik taraqqiysi tahlili o‘ziga xos lokal mikrova ekanligi, mintaqada istiqomat qilgan etosga xos tarixiy –madaniy xo‘jalik an’ana va qadiryatlari uzviy evolyutsiyasi, xududning iqlimi hamda landshafti bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Mintaqa ho‘jalik madaniy tillarining yo‘nalishlariga doir maxsus tadqiqotlar o‘tkazilmagan bo‘lib, fikrimizcha sug‘orma dehqonchilik, bog‘dorchilik va hunarmadchilik, chorvachilik bilan birgalikda tog‘ va tog‘ oldi dehqonchilik ho‘jaligi hamda dasht dehqonchiligi va yaylov chorvachiligi kabi xalqimizga xos uch xo‘jalik - madaniy tillarini mikrovohada tarixiy-madaniy taraqqiysini ko‘rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард Ш.С.Камолиддин таржимаси. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Давлат илмий нашрёти. – Тошкент : 2011. –б 15.

2. Худуд ул олам. Маъсул мухаррир М.Исхоқов, О Буриев таржимаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008 Б. 14

3. Ибн Хавкал. Хитоб сурат ал-ард. Ш.С.Камолиддин таржимаси. Ўзбекистон миллий энциклапедияси.Давлат миллий нашриёти. – Тошкент: 2011 – Б 337.

4. Нематов Н.Н. Умтуршона в древности и раннем среденвековъе. – Душанбе : Дониш, 1957. С 44-45

5. Хикматуллаев Х, Шохислонов Ш. Ёқут ҳамафий. – Тошкент : Фан, 1965-Б 26

6. Бобур Захриддин Муҳаммад. Бобурнома.

7. Furqat Toshboyev. Usturshona chorvadorlarining antik davrdagi madaniyati. – Toshkent. :Tafakkur qanoti nashriyoti, 2014. – B. 46.

8. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии.и Казахистана. Москва. : МГУ, 1980. – С. 25.

9. Базарбаев А. Жиззах воҳасида яйловлардан фойдаланиш масалалари (XIX аср оҳири –XX аср бошлари II Устуршона буюк ипак йўлида, унинг минтақалараро сиёсий – иқтисодий ва маданий муносабатларинириво жлантиришдаги ўрни. Мавзусидаги Республик илмий амалий анжумани материаллари.

10. Турсунов Н.О. Развитие городских и селъских поселений северного Таджикистана в XVIII – начале XX в.в. – Душанбе, : Крфон. 1991. – С 288-289, 305, 314.

QOMUSIY OLIM ABU ALI IBN SINONING MA'NAVIY MEROSIGA ChIZGILAR

Nazarov Obid Raximovich.,
t.f.n, dotsent, Guliston Davlat Universiteti
o.nazarov07@gmail.com
Durdimurodova Dilnoza
Guliston Davlat Universiteti
d.durdimurodova2004@gmail.com

Abstract: When Ibn Sino`s father Abdulloh introduced him with An-Notiliy who knew logic very well, he asked him to teach his son and An-Notiliy agreed to teach the future scientist Ibn Sino Pearned Arastu`s "Mantiq", "Oklides`s, "Anosir", Batlimus`s "Al majasti" from that great person.

Ibn Sino especially liked medicine. During the short period Ibn Sino has got a great success in the sphere of medicine. Ibn Sino wrote about it: "Medicine is not a difficult science, because of it I've got so great success during a short time that even great doctors asked about medicine from me. I also visited the sick people. As a result of my gained experiences the doors were opened so wide that I can`t describe it.

The amir of Bukhara Nuh ibn Mansur (976-997) had a chronic (serious) desease. Ibn Sino participated in his treatment very actively and because of it he had an apportienity to use rare books that were kept in the palace.

In 1002 when he went to Khorezm, he worked in "Ma`mun" academy in Urgench which was one of the greatest cultural centre. He worked with a great scientists such as Abu-Rayhon Beruni.

There was a very big heritage from great scientist. There were more than 450 scientific works of great learned in philosophy, logic, psychology, literature, poetry, geology, minerology, physics, mathematics, medicine and other spheres of science in different sources.

But only 242 works of them were kept to our period.

The great heritage of ibn Sino in the sphere of medicine takes great historical importance. Only 30 of his works about medicine came to us, and the main of them translated into Uzbek. The greatest work of scientis is of course his work "Kitob al Qonun fit-tib".

The historical importance of "Tib qonunlari" (Canons of medicine by Abu Ali Ibn-Sino is know that this book even in the XII th centure translated into Latin and to the end of XVIII century served as a main manual in the medical Institutes in Western Europe.

"Tib qonunlari" is translated into many languages of the world.

Keywords: Canons of the medicine, encyclopedic scientist, scientific school, fundamental works, exact and natural sciences.

Аннотация: В статье Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллох ибн ал-Хасан ибн Али ибн Сино родился в 980 году в кишлаке Афшона вблизи Бухары. Отец Ибн Сино Абдуллох был очень просвещённым человеком. Однажды, когда Абдуллох познакомился с Ан-Нотилий, человеком, хорошо знавшим философию, попросил его взять своего сына Ибн Сино в ученики. Ан-Нотилий взял будущего светилу на воспитание. Ибн Сино изучил «Логику» Аристотеля, «Аносир» Оклидеса, «Ал-Мажасти» Батлимуса от этого великого человека.

Особенно Ибн Сино очень увлёкся медицинской наукой. За короткое время Ибн Сино завоевал большую славу в медицинской сфере. Сам Ибн Сино об этом писал нижеследующее: «Медицина в сущности не сложная наука, поэтому за короткое время я смог добиться таких успехов, что даже учёные лекари приходили ко мне и учились медицинской науке. А также я ходил к больным. Благодаря достигнутым результатам мне настолько открылись двери лечебного дела, что это даже не описать».

Заболел тяжёлой болезнью Бухарский амир Нух ибн Мансур (976-997). В его излечении активно участвовал Ибн Сино, и за это получил возможность пользоваться ценными книгами, хранящимися в дворцовой библиотеке.

В 1002 году Ибн Сино поехал в Хорезм и работал в Ургенче в академии Маъмун, которая была одним из крупных культурных центров того времени. Он работал совместно с такими великими учёными как Абу Райхон Беруни.

От великого учёного осталось огромное наследие. В различных источниках упоминаются более 450 научных произведений великого мыслителя в таких сферах, как философия, логика, психология, литература, поэзия, музыка, геология, минералогия, физика, математика, медицины, астрономия и другие. Однако до нас дошли только 242 произведения Ибн Сино.

В особенности великое наследие, оставленное Ибн Сино в области медицины, имеет большое историческое значение. До нас дошли 30 произведений Ибн Сино, относящиеся к медицине. Основные из них переведены на узбекский язык. Главное произведение великого лекаря, конечно же, «Китоб ал-Конун фи-т-тиб» (Книга «Каноны медицины»).

Мировое историческое значение произведения Абу али ибн Сино можно узнать даже из того факта, что эта книга уже в XII веке была переведена на латинский язык и до

конца XVIII века служила главным учебным пособием в медицинских учебных заведениях Западной Европы. Книга переведена на языки почти всех народов мира.

Ключевые слова: Кононы медицины, учёный-энциклопедист, «Авиценна», научные школье, фундаментальное произведение, точный и естественные науки.

O‘rta asrlarda Sharqda yashab ijod etgan buyuk alloma va mutafakkir Ibn Sinoning ilmiy merosini chuqur o‘rganish va anglash, uning zamonaviy tsivilizatsiya tarixida tutgan o‘rni va roliga baho berish muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi o‘rta asrlar Sharq tarixi shundan dalolat beradiki, madaniyat va ta’lim tarbiya, tibbiyot adabiyot, san’at va arxitektura sohalardagi beqiyos yuksalish, ilmiy maktablarning vujudga kelishi, yangi-yangi iste’dodli avlodlar to‘lqinining paydo bo‘lishi va voyaga etishi va ularning barchasi, birinchi navbatda, iqtisodiyot, qishloq va shahar xo‘jaligining ancha jadal o‘sishi, hunarmandchilik va savdo-sotiqning yuksak darajada rivojlanishi yo‘llar qurilishi, yangi karvon yo‘llarinig ochilishi va avvalambor nisbiy barqarorlikning ta’minlanishi bilan bevosita bog‘liq holda bo‘lgan deyishimiz mumkin.

Tadqiqotchi olimlarning fikricha, Sharq, xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi IX-XII va XIV-XV asrlarda bamisoli buloqdek otilib chiqqan ikki qudratli ilmiy-madaniy yuksalishning manbai hisoblanib, jahonning boshqa mintaqalardagi Renessans jarayonlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan Sharq Uyg‘onish davri Sharq renessansi sifatida dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olinganligi bejiz emas.

Shu bilan birga ko‘plab tadqiqotchilar qayd etganidek, agar Yevropa uyg‘onish davrining natijalari sifatida adabiyot va san’at asarlari, tibbiyot va insonni anglash borasida yangi kashfiyotlar yuzaga kelgan bo‘lsa, Sharq uyg‘onish davrining o‘ziga xos xususiyati avvalo matematika, astronomiya, fizika, ximiya, tibbiyot kabi aniq va tabiiy fanlarning shuningdek, tarix, falsafa va adabiyotning rivojlanishda namoyon bo‘lgan. Yirik qomusiy olim “Islom olamining eng mashhur faylasufi, qomusiy allomasi hamda insoniyatning eng buyuk mutafakkirlaridan biri” degan unvonga sazovor bo‘lgan Abu Ali ibn Sinoning hayoti va faoliyati avlodlardan alohida g‘urur va ehtirom tuyg‘ularini uyg‘otadi, Ilmiy tadqiqot ishlarini 16 yoshida boshlagan bu ulug‘ zot o‘z umri davomida 450 dan ortiq asarlar yaratgan. Ularning aksaryati, avvvalo, tibbiyot va falsafa, shuninigdek mantiq, kimyo, fizika, astronomiya, adabiyot va tilshunoslik sohalariga bag‘ishlangan. [1,67-b]

Ayniqsa, tabobat, u bilan bog‘liq holda anatomiya, psixologiya, farmakologiya, terapiya, xirurgiya, diagnostika, gigiena kabi ilmlar Abu Ali ibn Sino ijodida bir qancha yangi ixtirolar bilan boyidi va yangi bosqichga ko‘tarildi. Bulardan tashqari, kimyo, mineralogiya, astronomiya, matematika, o‘simlik dunyosi, geologik jarayonlarni o‘rganish sohasida ham u yangi-yangi fikrlarni olg‘a sura oldi.

Abu Ali Ibn Sinoning tibbiyot sohasidagi asarlaridan “Kitob al-qonun fit-tibb” (“Tib qonunlari”), “Kitob ul-qulanj” (“Ichak sanchiqlari”), “Kitob un-nabz” (“Tomir ko‘rish haqida kitob”), “Fuj ul-tibbiya joria fi majlisih” (“Tib haqida hikmatli so‘zlar”), “Tadbir ul-manzil” (“Turar joyning tuzilishi”), “Fil-hindubo” (“Sachratqi o‘simligi haqida”), “Risola fi-dastur fit-tibbiy” (“Tibbiy ko‘rsatmalar haqida”) kabi asarlari mavjud. Uning tibbiyotga oid qomusiy asari “Kitob al-qonun fit-tib”ni biz doim g‘urur va iftixor bilan e’tirof etamizki tibbiyot tarixida eng mashhur bo‘lgan “Tib qonunlari” deb atalgan o‘zining bebaho fundamental asari bilan Ibn Sino keyingi bir necha yuz yillar uchun tibbiyot fanlari taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlarini oldindan belgilab berdi, hozirgi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.[2,78-b] Amaliy tibbiyot formokologiya sohalarining eng muhim usullari besh mustaqil bo‘limlardan iborat

mazkur asarda o‘z aksini topgan, ularning har biri ma’lum sohani izchil, har tomonlama yoritib beradi. Jumladan, birinchi kitobda tibbiyotning nazariy asoslari, uning predmeti, vazifalari, bo‘lim va metodlari, kasallikning kelib chiqish sabablari, belgilari, sog‘liqni saqlash yo‘llari, kishi anatomiyasi haqida mazmundor, aniqligi bilan kishini taajubda qoldiruvchi qisqacha ocherk, sog‘liqni qanday saqlash kerakligi haqidagi ta’limot (keyinchalik gigiena deb nomlangan) bayon etiladi. “Qonun”ning bu kitobini hozirgi zamon ichki kasalliklar darsligiga tenglashtirish mumkin. “Qonun”ning oddiy dorilarga bag‘ishlangan ikkinchi kitobida 800 ga yaqin dorining xususiyatlari, ularni tayyorlash va iste’mol qilish usullari bayon etilgan. [3,92-b] Ibn Sino simob, uning birikmalarini dori qilib ishlatishni birinchi bo‘lib tavsiya etadi, sharobni quvvatga kirituvchi, jarohatlarni tozalovchi dori sifatida ishlatadi. Uchinchi kitobida esa ayrim organlar (hatto soch, tirnoqlar)ning kasalliklari, ularni davolash usullari bayon etiladi, uni maxsus patologiya darsligi deb atasa ham bo‘ladi. Bu kitobda bosh miya, nerv, ko‘z, quloq, burun, tomoq, qorin, tish, yurak, jigar, buyrak kasalliklari batafsil tahlil qilinadi. “Qonun”ning to‘rtinchi kitobi organizmning umumiy kasalliklariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda isitmalar, o‘smalar, ularning sabablari, xirurgik kasalliklar (suyak sinishi, chiqishi, jarohatlanish) va ularni davolash usullari har xil dorilardan zaharlanish va bunda ko‘riladigan choralar to‘g‘risida ma’lumot beriladi. Chechak, qizamiq, moxov, toun, vabo va boshqa yuqumli kasalliklar bayon etiladi. Va nihoyat “Qonun”ning beshinchi kitobida murakkab dorilarning organizmga ta’siri, ularni tayyorlash, iste’mol qilish usullari bayon qilingan. Shuningdek alloma tibbiyotning asosiy vazifalari to‘g‘risida fikr yuritib allomaning ta’biricha, inson sog‘lig‘ini saqlash, agar kasallik paydo bo‘lgan bo‘lsa, bu kasallikni keltirib chiqargan sabablarni aniqlash va ularni yo‘qotish orqali sog‘liqni tiklashdan iboratligini ta’kidlaydi. [4,115-b] Bundan tashqari Ibn Sinoning fikricha, tib ilmida nazariy bilimlar va amaliyot o‘zaro bog‘liq bo‘lishi, bir-biriga asoslanmog‘i zarur, aks holda u rivoj topmasligi, o‘z maqsadiga erisha olmasligini ta’kidlab o‘tgan. Ibn Sino har doim kasallikni o‘rganishda ob’ektiv sharoitni har tomonlama bilishga katta ahamiyat bergan, muhitdagi turli tabiiy narsalar, suv, havo orqali kasallik tarqatuvchi ko‘zga ko‘rinmaydigan “mayda hayvonotlar” haqidagi fikrni ilgari surdi. Bejiz emaski, bu kitob Yevropada XV asrda chop etilgan dastlabki kitoblardan biri bo‘lgan va Yevropaning etakchi universitetlarida qariyb besh yuz yil davomida tibbiyot ilmi ayni shu asar asosida o‘qitib kelingan.[5.27 -b]

Xulosa shundan iboratki, o‘rta asrlarda yashab, ijod etgan buyuk alloma va mutafakkir Abu Ali ibn Sinoning tibbiyotga oid tengsiz asarlari va ilmiy merosi faqat bir millat yoki xalqning emas, balki butun insoniyatning ma’naviy mulki ekanini yana bir bor e’tirof etish zarur. Allomaning boy merosi kelgusi avlodlar uchun hizmat qiladi Uning merosidan butun bashariyat ravnaqi yo‘lida oqilona va samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати

1. Иброхимов А. Маьмун академияси – Тошкент: 2005. 112 bet

2. Баҳодиров Р. Из истории классификации наук на средневековом Востоке. Т., 2000. 510 bet

3. Саъдуллаев А., Сатлиқов А. Хоразм Маъмун Академиясининг тарихий илдизлари. Урганч., 2003. 285 bet

4. Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т., 1994. 267 bet

5. Қудратов.С ва бошқалар. Аждодлар ҳаёти – ибрат мактаби. Гулистон – 2019. 49 bet

YANGI O‘ZBEKISTONNING ZAMONAVIY YOSHLARI KELAJAK BUNYODKORI

Shodiyev Nuriddin Ro‘zikulovich
Guliston davlat universiteti
Tarix yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada yurtimizda o‘sib ulg‘ayib kelayotgan yosh avlodning zamonaviy tarbiya masalasi haqida fikr yuritilgan bo‘lib, unda zamonaviy tarbiyada albatta boy tariximizdagi milliy qadriyatlarimiz, o‘z ilmi bilan jahon ahlini lol qoldirgan buyuk mutafakkirlarimiz, milliy marifatparvarlarimiz ilmiy izlanishlaridan oqilona foydalanish masalalari yoritildi.

Kalit so‘zlar: Sog‘lom, barkamol, zamonaviy, kelajak, Alpomish, Go‘ro‘g‘li, To‘maris, jamiyat, rivoyat, farzand, g‘oya, axloq, doston, hushyorlik, tomir.

Аннотация: В данной статье была рассмотрена проблема современного воспитания подрастающего поколения в нашей стране, освещены вопросы разумного использования в современном воспитании национальных ценностей нашей богатой истории, научных изысканий наших великих мыслителей, национальных просветителей, поразивших своей наукой мир.

Ключевые слова: здоровый, гармоничный, современный, будущее, Альпомиш, Грагли, Томарис, общество, повествование, ребенок, идея, мораль, эпос, трезвость, Вена.

Bugungi kunda ta’lim-tarbiya jarayonlarini samarali tashkil qilishda, buyuk ota-bobolarimizning ma’naviy me’roslaridan, milliy qadriyatlarimizdan oqilona foydalanish maqsadga muvofiqdir. Zero kelajagimiz bunyodkorlari yaxshi xulq va go‘zal qadriyatlarimiz bilan qurollanishi zamonaviy tarbiyaning asosiy mazmunidir. Ota-bobolarimiz yosh avlod tarbiyasi borasidagi jami sa’yi-harakatlari taxsinga sazovordir. Shuning uchun ham yoshlar o‘rtasida bunyodkor g‘oyalarni targ‘ib qilishda ibrat–namuna tizimini yanada jonlantirish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etishini inobatga olgan holda, yuksak ma’naviyatli shaxs tarbiyasini shakllantirishni dolzarb deb hisoblaymiz.

Bunday dolzarb muammolar yechimini albatta birinchi navbatda oila, ta’lim muassasalari va mahalla faoliyati uyg‘unligida olib borishni yo‘lga qo‘yish orqali amalga oshiriladi. Buning uchun xalqimiz ma’naviyatining tarixiy ildizlariga e’tiborni qaratish eng asosiy vazifalardan biridir. Bunda ona zaminimizda yaratilgan ijod namunalari muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Asosan, qadimgi tosh bitiklar, rivoyatlar, afsonalar, hikoyalar va dostonlarga, ya’ni xalq og‘zaki ijodi, xalq amaliy sa’nati, xalq harakatli o‘yinlariga borib taqaladi. Misol uchun hammamiz sevib o‘qiydigan Spitamen, Alpomish, Go‘ro‘g‘li, To‘maris va Shiroq to‘g‘risidagi rivoyat va dostonlar yosh avlodni vatanparvarlik, mardlik, do‘stlik, sadoqat, vafo, vatanning mustaqil, ozod kelajagi porloq bo‘lishi uchun fidoiylik ko‘rsatishga chorlaydi, da’vat etadi. Ularni bugungi kun uchun targ‘ib qilish albatta yoshlarimizning vatanparvarlik tuyg‘ularini yanada kuchaytiradi va o‘z vatanini rivoji uchun qo‘lidan kelgan bor imkonini ishga solishlariga o‘z hoxish irodasi bilan yo‘naltiradi.

Buyuk muhaddis bobomiz Imom Buxoriyning “Odob durdonalari” (Al-Adab al-mufrad) kitobida keltirilgan muborak hadisi sharifda “Hech bir ota o‘z farzandiga xulqu-odobdan buyukroq meros bera olmaydi”[1:34], deyiladi. Bu bejiz emas yosh avlod albatta vaqtining ko‘p qismini ota-onalari oldida o‘tkazishadi. Shuning uchun ham ko‘plab hadisu-shariflarda tarbiyaning bosh debochasi sifatida oila ko‘rsatiladi. Bu albatta yangilanayotgan O‘zbekistonimizda yoshlarda tarbiya berishda oilaning ahamiyati katta ekanini ko‘rsatadi.

Bugungi jadallik bilan rivojlaniob borayotgan zamonda yoshlarni yukask ma’naviyatli shaxs sifatida tarbiyalashda buyuk mutafakkir bobomiz Xorazmiyning boy ilmiy merosiga alohida to‘xtalib o‘tishimiz maqsadga muvofiqdir. “O‘tmish davrlarda o‘tgan olimlar fanning turli tarmoqlarida asarlar yozish bilan o‘zlaridan keyingi keladiganlarni nazarda tutardilar. Ulardan biri o‘zidan avvalgilardan qolgan ishlarni amalga oshirishda boshqalardan o‘zib ketadi, uni o‘zidan keyin keluvchilarga meros qoldiradi, boshqasi o‘zidan avvalgilarning asarlarini sharhlaydi, bu bilan qiyinchiliklarni osonlashtiradi... o‘zidan avvalgilar haqida yaxshi fikrda bo‘ladi, takabburlik qilmaydi va o‘zi qilgan ishidan mag‘rurlanmaydi”[2:36]. Bnday bebaxo falsafiy qarashlar, butun insoniyat olamining yuksalishida umumiy talab, kamolot mezoni sifatida e’tirof etilishi mumkin. Yuqoridagi boy ma’no va mazmunga to‘la bo‘lgan falsafiy so‘zlar vatanimiz yoshlariga tarixiy ma’naviyatimizning durdonalarini albatta singdirish va u orqali zamonaviy tarbiya xususiyatlarini boyitishda ko‘maklashiga undaydi.

Atrofimizda sodir bo‘layotgan hodisalarga xotirjamlik va loqaydlik bilan emas, balki hushyorlik bilan qarash zarur. Yurtboshimiz ta’kidlaganlaridek: “Barchamizga ayon bo‘lishi kerakki, qayerdaki beparvolik va loqaydlik hukm sursa, eng dolzarb masalalar o‘zibo‘larchilikka tashlab qo‘yilsa, o‘sha yerda ma’naviyat eng ojiz va zaif nuqtaga aylanadi. Va aksincha-qayerda hushyorlik va jonkuyarlik, yuksak aql-idrok va tafakkur hukmron bo‘lsa, o‘sha yerda ma’naviyat qudratli kuchga aylanadi”[3]. Bu iboralarning ma’zmunida ma’naviyat albatta birinchi o‘rinda yangraydi. Sababi ma’naviyat bor joyda tarbiya bor, ma’naviyat bor joyda vatanparvarlik va halollik bo‘ladi.

Jadid marifatparvarlarimizdan biri Abdurauf Fitrat o‘z asarlarida insonlar o‘rtasidagi do‘stlik va birodarlik masalasiga alohida to‘htalib o‘tadi. “Hech shubha yo‘qki, - deydi adib, - odamlar nechalab din, mazhab, qavm va millatga bo‘linmasinlar bir otaning farzandlaridir, bir tomirdir”[4,262-b]. U millat tinchligi va ravnaqi har qanday qadriyatdan ustin ekanligini ta’kidlaydi. Va buni ta’minlash har bir millat vakili uchun ham farz, ham qarz ekanligini alohida uqtiradi. U millatning intizomi haqida gapirib, shunday deydi: “har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog‘liq. Tinchlik va totuvlik esa, shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo‘ladi”[5,4-b]. Yuqorida bayon etilgan so‘zlar yoshlar tarbiyasining asosiy bo‘g‘ini, boshlang‘ich nuqtasi sifatida oilani ko‘rsatadi. Bunda albatta zamon bilan hamnafas yoshlarni tarbiyalash zukko va dono otaning, mehnatkash va yumshoqso‘z onaning birinchi qilmog‘i zarur bo‘lgan ishi ekanini eslatadi.

Yurtboshimizning shuning uchun “biz ajdodlarimizning donishmandlik an’analariga amal qilib, ularning g‘oyalarini teran anglagan holda, qat’iy islohotlarni amalga oshirmoqdamiz, mamlakatimizning yangi qiyofasini shakllantirish yo‘lidan bormoqdamiz”[6] deb aytgan sermazmun gaplari bizni kelajagimiz porloq va albatta buyuk bo‘lishini ko‘rsatadi.

Xulosa o‘rnida shuni takidlashimiz joizki, “Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari” jadal borayotgan yangi O‘zbekiston yoshlari tarbiyasida milliy qadriyatlar asosida shakllantiriladigan

axloq, odob ko‘nikmalarida allomalar merosining o‘rni juda katta. Bu o‘rinda Imom Buxoriy mashhur “Odob durdonalari” asarining ahamiyati beqiyos. Bizning asosiy maqsadimiz – milliy va ma’naviy qadriyatlar asosida komil insonni tarbiyalashdir. Komil inson deganda, eng avvalo, dunyoqarashi keng, vatanparvar, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o‘zgalarga ibrat bo‘ladigan, mas’uliyatli va sog’lom kishilarni tushunamiz. Inson faqat tarbiya orqaligina komillikka erishadi. Uning ma’naviy darajasi atrofida yuz berayotgan voqea-hodisalarni qanday qabul qilishi va mustaqil baholay olishiga ham bog’liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. H.Hikmatullayev, A.Mansurov. Axloq-odobga oid hadis namunalari. -Toshkent: “Fan”, 1990 -B.44.
2. N.Komilov. «Komil inson haqida 4 risola». -T.: «Ma’naviyat»,1997 y.
3. http://old.muslim.uz/index.php/maqolalar/item/18203.14.03.2023.
4. Муаллифлар жамоаси. Ўрта Осиё педогогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Т: Фан., 1996 й.
5. Фитрат А. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари. - Т.: Маънавият, 2000 й. -б 144.
6. Мирзиёев Ш.М. БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Т.: 2017. Халқ сўзи. – № 196 (6860).

FARG‘ONA VODIYSIDA SHAHARSOZLIK MADANIYATI O‘ZIGA XOS XUSUSIYATI (QADIMGI DALVARZINTEPA YODGORLIGI MISOLIDA)

Rayimjonov Ismoiljon Xoshimjon o‘g‘li
Guliston davlat universiteti 2-bosqich magistranti

Anatatsiya: Ajdodlarimiz tomonidan qadimgi davrdan o‘ziga xos shaharsozlik madaniyatiga asos solingan. Farg‘ona vodiysida vujudga kelgan ilk shaharsozlik madaniyati miloddan avvalgi VIII asrga oid ilk shahar Dalvarzintepa yodgorigida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili misolida yoritib beriladi. Farg‘onaning eng qadimgi shaharlaridan biri Dalvarzintepa yodgorligi o‘rnida vujudga kelgan bo‘lib, bu shahar yodgorligi bugungi kunda Andijon viloyati Oyim qishlog‘idan 2 km sharqda joylashgan, maydoni 25 gektarni tashkil etadigan arxeologiya yodgorligi hisoblanadi.

Anatation: Our ancestors founded a unique culture of urban planning from ancient times. The culture of the first urban planning that emerged in the Fergana Valley is highlighted on the example of the analysis of scientific research conducted in the monument of Dalvarzintepa, the first city of the VIII century BC. One of the oldest cities of Ferghana was created on the site of the Dalvarzintepa monument, and today this city monument is an archaeological monument located 2 km east of the village of Oyim, Andijan region, with an area of 25 hectares.

Tayanch so‘zlar: Farg‘ona, Dalvarzintepa, Dovon. Andijon, qadimshunos, mezolit, bronza, dehqonchilik, chorvachilik, Chust, mudofaa devoir, qal’a, xom g‘isht, artefaktlar, spool idshlar, ark, kulolchilik.

Keywords: Ferghana, Dalvarzintepa, Dovan. Andijan, antiquarian, Mesolithic, bronze, agriculture, animal husbandry, Chust, defense devoir, fortress, raw brick, artifacts, spool vessels, ark, pottery.

Markaziy Osiyo xususan Farg‘ona vodiysida qadimgi davrdan ajdodlarimiz yashab kelgan. Janubiy Farg‘onaning So‘x daryosi havzasida bugungi kundan million yil oldin insonning qadimgi ajdodlari yashaganligi arxeologik tadqiqotlar natijasida qadimshunos olimlar tomonidan ilmiy jihatdan o‘z tasdig‘ini topdi. Bu haqida vodiydagi Chashma bulog‘i atrofidan topilgan tosh qurollar misol bo‘ladi.

Qadimgi Farg‘ona vodiysida tarixi bo‘yicha uzoq yillardan buyon tadqiqot ishlari olib borilib, qadimgi yozma manbalarda keltirilgan Dovon davlati ham shunday birdaniga tarix sahnasida paydo bolgan emas, bu davlat ming yillar davomida uzviy rivojlanib, bir-birini almashtirib kelgan qadimiy o‘troq ziroatchi madaniyat sohiblari bo‘lgan ajdodlarimizning mehnatlari natijasidir. Vodiydagi ilk shaharlarni vujudga kelishi Dalvarzintepa yodgorligi haqida ma’lumotlar ilmiy tadqiqotlar yangi arxeologik qazishmalar bilan solishtirib o‘rganilish jarayonida olindi. So‘ngi bronza va ilk temir davrlarida, ya’ni eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillikning ikkinchi yarimida Farg‘ona vodiysining sharqida yirik markazga aylangan Dalvarzintepa yodgorligi ilk shaharlar qatoriga kiritlgan.

Qadimgi Farg‘ona vodiysidagi arxeologiya yodgorliklar o‘tgan asrdan ikkinchi yarimidan boshab qadimshunos olimlarimiz tomonidan arxeologik ma’lumotlarni yozma manbalar bilan qiyosiy o‘rganish asosida samarali ishlar olib borilib mezolit, neolit, eneolit, bronza, temir davrlariga ta’luqli moddiy madaniyat yodgorliklarini tadqiq etishgan bo‘lib, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiqning rivojlanishi, urbanizatsion jarayonlar va davlatchilik asoslarini yoritib berishgan.

Qadimgi Farg‘ona (Dovon) davlatida ko‘plab shaharlar mavjud bo‘lib o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy, madaniy, iqtisodiy markazlari hisoblangan. Umuman olganda Farg‘ona vodiysida miloddan avvalgi III ming yillikning ikkinchi yarimidan boshlangan sug‘orma dehqonchilik, miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarimiga kelib ilk shaharlarning shakillanishiga olib keladi.[1.8-b.] Bu davrlarda Farg‘ona vodiysi hayotida ilk urbanizatsiya jarayonlari boshlandi. Natijada qadimda vodiyda Dalvarzin va Chust (Bibi ona) kabi yodgorliklar o‘rnida ilk shahar tipidagi qarorgohlar shakillanadi. O‘tgan asrda va bugungi kunda ham olib borilgan arxeolgik tadqiqotlar, yozma manbalarni taxlili natijasida Farg‘ona vodiysida sug‘orma dehqonchilikning yo‘lga qo‘yilishi, shahar tipidagi qishloqlarning paydo bo‘lishi, ilk shaharlarning shakillanishi, rivojlanish bosqichlari, poytaxt shaharlar va ularning tarixiy topagrafiyasi haqida yangi ilmiy asoslangan ma’lumotlar qo‘lga kiritildi. Arxeologik ma’lumotlarga tayangan holda shuni aytish mumkin-ki, Farg‘ona vodiysidagi eng qadimgi shaharlardan biri hisoblangan Dalvarzintepa yodgorligi bo‘lib, yodgorlikda arxeologik tadqiqotlar olib borilishi natijasida shaharning tuzilishi, aholi ijtomoiy, iqtisodiy, madaniy hayoti haqida ko‘plab ilmiy asoslangan ma’lumotlar to‘plangan.

Arxeolog olimlarimizdan Abdulhamid Anarboyevning o‘z arxeologik tadqiqotlari natijasida yozilgan ilmiy adabiyotlarida qadimgi Farg‘ona davlati (Davon), eng qadimgi shaharlari haqida ma’lumotlar mavjud. Olim tomonidan berilgan ma’lumotlarga ko‘ra miloddan avvalgi XII-XI asrlarda Farg‘ona vodiysi hayotida ilk urbanizatsiya jarayonlari boshlanadi. Vodiydagi Chust (Bibi ona) va Dalvarzintepa kabi yodgoriklar o‘rnida ilk shahar tipidagi

qarorgohlar (“protoshaharlar”) shakillanadi. Ularning topografiyasi qal’a, shahar va hayvonlar qamaydigan joyga ajralib, mudofaa devorlari bilan o‘rab olinadi. Ishlab chiqarishda hunarmandlar guruhlari paydo bo‘la boshlaydi. Xususan, sopol idishlar ishlab chiqarishda kulollar, metal buyumlar va qurollar tayyorlashda mutaxassis ustalar ajralib shahar aholisining alohida qatlami sifatida shakillanadi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ma’lum bir qismi tovar ko‘rinishida ayriboshlashga yo‘naltiriladi.

Farg‘onaning eng qadimgi shaharlaridan biri Dalvarzintepa yodgorligi bugungi kunda Andijon viloyati Oyim qishlog‘idan 2 km sharqda joylashgan, maydoni 25 gektarni tashkil etadigan arxeologiya yodgorligi hisoblanadi. Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra miloddan avvalgi XV-XIII asrlarda bu yerda dastlabki dehqonlar qarorgohi tashkil topadi. Keyinchalik, miloddan avvalgi XII-XI asrlarda ilk shahar(“protoshahar”) shakillanadi. Shahar topografik nuqtai nazaridan 3 qismdan iborat bo‘lib, mudofaa devorlari bilan o‘rab olingan: qal’a, aholi yashaydigan shahar, hayvon qamaydigan qo‘rg‘ondan iborat. Shaharning mudofaa devorining qalinligi 4-6 metr bo‘lib, ba’zi joylarda 8 metrgacha yetgan. Qal’a va shahardagi turar joylar katta hajmdagi xom g‘ishtlardan qurilgan bo‘lib, asosan, 2-3 xonali bo‘lgan.[1.22-b] Tadqiqodlardan ma’lumki yodgorlik atrofi baland devorlar bilan o‘rab olingan. Turli yashash va xo‘jalik xonalardan iborat uylardan tashkil topgan. Topilgan ov, mehnat va xo‘jalik qurollari aholi o‘rtroq dehqonchilik, bog‘dorchilik va chorvachilik bilan mashg‘ul bo‘lganliklaridan dalolat beradi.

Qadimshunos olimlarimiz olib brogan tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, aholi yashaydigan shaharda madaniy qatlamlarning qalinligi 1,60-3 metrgacha bo‘lib, asosan, uchga bo‘linadi: quyi, o‘rta va yuqori. Shaharning quyi qatlamlarining qalinligi 0,6-1,2 metrgacha bo‘lgan madaniy qatlamni tashkil etadi. Turar joylar xom g‘ishtlardan qurilgan, shahar devorlarning bugungi kunda saqlanishi 0,6-1 metrni tashkil etadi. Xonalar o‘choqlar yordamida isitilgan. Quyi qatlamda arxeolgik qazishmalar natijasida 160 ta xo‘jalik chuqurlari ochilgan bo‘lib, ular, asosan, oziq-ovqat mahsulotlarini saqalash uchun foydalanilgan. Navbatdagi o‘rta va yuqori madaniy qatlamlarning qalinligi 1-1,80 metrgacha yetadi. O‘rta va yuqori davrlar (madaniy qatlamlar)da ham aholi turar joylari hom g‘ishtlardan qurilgan bo‘lib, saqlanishi nisbatan yomonroq: ikkinchi davr turar joylarining devorlari (o‘rta qatlam) 0,50 - 0,60 m, uchinchi davr (yuqori qatlam) turar joylarining devorlari bir yoki ikki g‘isht qalinlikda saqlangan, xolos.

Shaharda hunarmandchilik ko‘p tarmoqli bo‘lgan. Jumladan hunarmandchilikning: metallsozlik, zargarlik, tosh taroshlik, to‘qimachilk, sopol idishlar ishlab chiqarish kabi sohalari rivojlangan. Bronzadan pichoqlar, kamon o‘qlari va zebu ziynat buyumlari tayyorlangan. Dalvarzintepa yodgorligidan topilgan osoruatiqalar ichida toshdan yasalgan mehnat qurollari ham anchagina. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, miloddan avvalgi ikki ming yillikning ikkinchi yarimida xo‘jalikda bronza qurollari bilan birga tosh qurollarini ishlatish davom etgan. To‘qimachilik keng ko‘lamda rivojlangan bo‘lib, asosan, to‘qimachilikda jundan har xil matolar to‘qilgan. Dalvarzintepadan topilgan arxeologik artefaktlar orasida eng ko‘p topilgani-bu, sopol idishlar hisoblanadi. Buning asosiy sabablaridan biri qilib shuni ko‘rsatish mumkinki, xo‘jalikda oziq-ovqatni saqlash, tayyorlash, va iste’mol qilishda, asosan, sopol idishlar ishlatilgan. Sopol idishlar hunarmandlar tominidan har xil texnologik usullardan foydalanilgan holda qo‘lda yasalgan. Bu sopol idishlarning ma’lum bir qismi rangli bo‘yoqlar bilan qoplangan, ba’zilari esa geometrik bezaklar bilan bezatilgan.[1.22-b]

Qadimshunos olib B.M. Abdullayev tadqoqotlari natijasida Dalvarzintepa yodgorligi haqida quyidagi fiklarni ilgari suradi. Arxeologik qazishmalar Chust madaniyatining markaziy shahri Dalvarzintepada 2003-2005 yillari olib borilgan. Yodgorlik Andijon viloyatining Jalaquduq tumanida joylashgan bo‘lib, maydoni 24 ga va zamonaviy yer satxidan 3-5 m baland. Qo‘lga kiritilgan topilmalarni o‘rganish bizning “Dalvarzintepa shahri uning barcha faol davrlarida muntazzam kengayib va ta’mirlanib turgani” haqidagi farazlarimizni tasdiqladi. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida Dalvarzintepa shahri tarixiy topografiyasi uch bosqichdan iborat bo‘lganligi aniqlanadi. Odatda Chust manzilgohlari tabiiy mudofaalangan (bir tomondan suv havzasi boshqa tarafdan botqoqliklar bilan o‘ralib, faqatgina bir tomondan kirish imkonini beradigan) daryo yoki soy deltalarida joylashardi va asosiy mudofaa inshootlari shu yo‘l ustida turishi mantiqan to‘g‘ri edi. Dalvarzintepadagi dastlabki manzilgohning o‘troq aholisi Qoradaryoni qadimgi deltasida joylashgan va bu an’ana boshqa yodgorliklarda ham qo‘llanilgan. Birinchi bosqichda 2 gektardan kattaroq maydon atrofi o‘zaro bog‘liq uylar bilan aylana shaklida o‘rab, tashqi taziyqdan muhofazalangan aholi dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan hayot kechirganlar.[2.13-23-b] Keyinchalik bu qo‘rg‘on uylarining tashqi devorlari yo‘nalishida mudofaa devorlari bilan o‘ralib, bo‘lg‘usi shahar arkiga aylantirilgan. Qadimshunos olimlarimizni Arxeologik tadqiqotlar natijasida ark darvozasi uning janubi-sharqiy qismida, ya’ni shaharni “asosiy yashash” xududi bilan bog‘langan. Arkning darvozasidan uning markaziy maydoniga qadar yer sathiga uch qator shag‘al to‘shalgan biroq unda diniy markaz vazifasini o‘tashi mumkin bo‘lgan mahobatli bino qoldiqlari topilmagan. O‘troq hayot tarzi va u bilan bog‘liq xo‘jalik yuritish ravnaqi aholining demografik o‘sishiga, hamda dastlabki qo‘rg‘on atrofida (asosan janub va janubi-sharqda) yangi qo‘rg‘onlarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Natijada, qo‘shimcha 18 gektar maydonda uy-joylar qurilgan. Qabilalararo urush havfi yangi qo‘rg‘onlarni o‘z ichiga olgan mudofaa devorlari qad ko‘tarilishiga olib keldi. Demak, ikkinchi bosqichda shaharning “asosiy yashash” qismidagi mudofaa devori arkdan tashqaridagi yangi qo‘rg‘on uylarining tashqi devorlari yo‘nalishida o‘ralgan va bu holat o‘zining arxeologik tasdig‘ini topgan. Uzoq muddat shaharning “hayvonlar saqlash” qismi botqoqliklar bilan himoyalangan, biroq ma’lum davr ichida, qadimshunos olim B.M Abdullayevning fikricha xo‘jalik yuritish faoliyati ta’siri va Qoradaryoning shimol tomonga tabiiy siljishi sababli botqoqliklar asta-sekin quriy boshlagan, hamda ko‘chmanchi qabilalar bosqini havfi ortganligi tufayli uchinchi bosqichda bu yer ham asosan tuproq uyimi (lumboz) va qisman xom g‘ishtli mudofaa devorlari bilan o‘ralgan. Olim tadqiqotlar olib borishi natijasida quyidagi xulosalarga keladi:

-Shahar atrofi mudofaa devorlari va arkning ichki devori qurilishi aholi daxa (kvartal)larining tashqi devorlari yo‘nalishiga bo‘ysungan. Garchi dastlabki qo‘rg‘on (keyinchalik ark) ma’lum rejaga asoslangan bo‘lsada, Dalvarzintepaning qolgan qismlari daryo deltasining rel’efi bo‘ylab aholining demografik o‘sishi natijasida kelib chiqadigan zarurat tufayli kengayganligi sababli shahar tasnifi trapetsiya shakliga ega bo‘lgan.

- Dastlabki tashqi mudofaa devorlari shaharning shimoli-g‘arbiy qismida fundamentsiz qad ko‘tarilgan. Bu devor uch bor qayta ta’mirlanib qurililgan.

Keyingi antik va o‘rta asr shahar va qo‘rg‘onlarining muhim qismini tashkil qilgan mahobatli binolarning asosi bo‘lmish tagkursi (platforma-stilobat) Farg‘onada so‘ngi bronza davrida paydo bo‘lgan. So‘ngi bronza davrida Chust madaniyatida ro‘y berayotgan urbanizatsion jarayonlar bir tomondan aholining demografik o‘sishi va ularni xo‘jalik yuritishining asosini

tashkil qiluvchi dehqonchilik xududini kengaytirib borish zarurati bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu jarayonlarni o‘rgangan tadqiqotchining fikriga ko‘ra bu davr aholisi asosan daryolarning qadimgi o‘zanlaridagi vohalarda istiqomat qilganlar, chunki u davr sug‘orish texnologiyasi imkoniyatlari bu o‘zanlardan uzoqlashmagan holda dehqonchilik qilish sharoitini bergan.[2.13-23-b] Qadimshunos olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida shu narsa aniqlandiki, Dalvarzintepa yodgorligi uch qisimdan iborat bo‘lgan. Yodgorlikning har bir qismi alohida mudofaa devorlari bilan o‘ralgan bo‘lib, ularning o‘z vazifasi bo‘lgan. Qadimshunoslar fikricha, Dalvarzintepa yodgorligi hududining 18 gektari aholi turar-joylar, 5 gektari xavf tug‘ilgan paytda atrof aholi jon saqlaydigan boshpana qism, 2 gektari esa maxsus alohida ajratilgan qism bo‘lib, bu yerda hukmdorlar yashaganlar. Dalvarzintepa shaharning devorlarini asosan paxsa va xom g‘ishtlardan foydalanib tiklangan. Shundan kelib aytish mumkin-ki, Dalvarzintepa puxta o‘ylangan reja asosida qurilgan aholi manzilgohi bo‘lib, ushbu yodgorlikda ilk shaharsozlikning deyarli barcha belgilari aniqlangan. Yodgorlikda mukammal mudofaa tartibi mavjud bo‘lib, ko‘xna shaharning har bir qismi alohida himoyalangan edi. Bular orasida arkka alohida etibor berilib, u ancha puxta o‘ylangan reja asosida mudofaa etilgan. Dalvarzintepa hunarmandchilikning turli sohalari: kulolchilik, metal, tosh va suyakka ishlov berish kabilar nisbatan yaxshi rivojlangan.

Dalvarzintepada olib borilgan tadqiqotlar tahlili natijalari, ushbu yodgorlikning miloddan avvalgi VIII-VII asrda shakillangan shahar sifatida qad ko‘targaniligi haqida guvohlik beradi. Dalvarzintepa shahar yodgorligi kabi shaharlar bronza davrida ilk shaharlarning shakillanishi va rivojlanishi tufayli dastlabki davlatchilikning ilk ko‘rinishlari paydo bo‘ladi. Buni biz, mudofaa devorlarining qurilishi, arkning alohida ajralib turishi va turar joylarning farqlanishida ko‘rishimiz mumkin. Shuni alohida aytish mumkinki, Dalvarzintepa puxta o‘ylangan reja asosida qurilgan aholi manzilgohi bo‘lib, ushbu yodgorlikda ilk shaharsozlikning deyarli barcha belgilari aniqlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Abdulhamid Anorboyev. Farg‘onaning qadimgi shaharlari va ularning markaziy osiyoda tutgan o‘rni. –Toshkent: “Fan” nashiryoti, 2022 y. –B. 139.

2.Абдуллаев Б.М. “Қадимги Фарғона урбанизациясининг айрим хусусиятлари”. O‘zbekiston arxeologiyasi. 2006. №2(13). 13-23-b.

3. Dono Nozilov. O‘rta osiyo memorchiligigida odatlar va ramziy ifodalar.Toshkent. “San’at” nashiryoti, 2011-y, B-237.

4. Baxtiyorjon Abdullaev. Qadimiy farg‘ona urbanizatsiyasining ayrim xususiyatlari. vodiynoma 2016 №2. B.25-32.

Internet ma’lumotlari.

1. https:G‘G‘uz.wikipedia.org

2.https://www.google.com/search?q=Farg%E2%80%99ona+vodiysida+antik+davr+yodgorliklari&rlz=1C1GGRV_enUZ1039UZ1039&oq=Farg%E2%80%99ona+vodiysida+antik+davr+yodgorliklari&aqs=chrome..69i57j69i59j0i546l5.2511j0j9&sourceid=chrome&ie=UTF-8 11.05.2023

O‘RTA OSIYO QOYATOSH SURATLARIDA ARIDIZATSIYA JARAYONINING AKS ETISHI

B.B. Tuychiboev,
doctor of philosophy, History department of Gulistan State University
Z.Muhammadov, M. Abdullaev, *GulDU Master*

Abstract: Today, the problem of desertification is considered one of the biggest environmental problems in the world. A large number of rock paintings provide information about the relatively humid climate, rich flora and fauna in Central Asia during the Neolithic period. As a result of the study of rock images, it can be observed that with the passage of time, from the plains with flowers, there is a desert region without any traces of life. The article attempts to show four major periods of development of rock art associated with climate change by researchers today

Basic phrases: Rocks of Central Asia, Zarautsoi, petroglyphs of Uzbekistan, ancient bull-bull era, primitive art, horse image, Eurasian nomadic tribes, Amudarya treasure, ancient mountain goat era, Sac-Scythian type, fertility cult, camel era, Tassilin-Adjer.

Markaziy Osiyo qoyatoshlarida qadimgi va hozirgi hayvonot olami vakillarining ajoyib rasmlarini ko‘rish mumkin. Ular ibtidoiy buqalar va sigirlar, sherlar va yo‘lbarslar, gepardlar, tulki va bo‘rilar, arxar va tog‘ echkilari, bug‘u va eliklar, sayg‘oq va jayronlar, jayra va toshbaqalar, baliq va ilonlar, qulon va to‘ng‘izlar, xonaki hayvonlardan it va otlar, echki va yirik shoxlik qoramollar, tuya va eshak kabilardir. Ammo ular orasida odamlarning o‘q-yoy, uzun qilich, xanjar, o‘qdon, dubulg‘a, qopqon, arqon, qalqon, niqob kabi narsalar tasvirlari ham ko‘pchilikni tashkil etadi. O‘zbekistondagi qoyatosh rasmlari mazmunan boy, manzarasi jihatdan xilma-xildir. Unda odamlar, ov, hayvonlar urushayotgani, sher, yo‘lbars, bars kabi yirtqich hayvonlarning to‘qnashuvi ifoda etilgan manzaralar kishi diqqatini o‘ziga tortadi. Bugungi kunda O‘zbekistonning tog‘li va tog‘ oldi hududlarida mezolitdan so‘ngi o‘rta asrlarga qadar xronologik davomiylikda 150 ga yaqin qoyatosh tasvir yodgorliklari aniqlangan. Yodgorliklar asosan O‘zbekistonning shimoliy-sharqiy (g‘arbiy Tyan-Shan, Turkiston, Oloy tog‘ tizmalari) Markaziy (Nurota, Zarafshon tizmalari) va shimoliy-g‘arbiy (Bukantau, Tamditau, Sultan Uvays, Kuljuktau) qismlarida joylashgan [1]. Respublikamizdagi eng qadimgi rasmlar Zarautsoyda bo‘lib, buqa va echkilarni ovlash bilan bog‘liq manzaralar mezolit, neolitning miloddan avvalgi VIII – IV ming yilliklariga mansubdir.

O‘zbekistondagi petrogliflar – qoyatosh rasmlarining eng qadimgisi miloddan avvalgi II ming yillikka aloqador bo‘lsa, boshqasi VI-II asrlarga, yana bir guruhi esa undan keyingi asrlarga mansub bo‘lishi mumkin. Ammo qadimiy rasmlar orasida zamonaviy tasvirlar ham uchraydi. Juda ko‘p qoyatosh suratlari neolit davrida O‘rta Osiyoda nisbatan nam iqlim, boy flora va fauna bo‘lganligi to‘g‘risida ma’lumot beradi. Qoyatosh tasvirlari evolyutsiya gullab yashnagan tekisliklardan xech qanday xayot asari yo‘q cho‘l mintaqasini vujudga keltirganligini bildirib turadi.

Ushbu qoyatosh suratlarini yaratuvchilar ov va chorva bilan shug‘ullanuvchi axoli hisoblanib, bir vaqtlar ular bu erda oziq ovqat o‘simliklar va xayvonot dunyosiga boy iqlim bo‘lganligini bildirib ketganlar. Tadqiqotchilar O‘rta Osiyoda ikki marotaba nam iqlim

bo‘lganligini aniqladilar. Unga ko‘ra birinchi davr so‘nggi paleolit davriga kelib tugagan, ikkinchisi esa olti ming yil davom etib taxminan eramizdan avv. 2 ming yillikda tugagan. Bugungi olimlar qoyatosh san’atining iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq to‘rtta katta rivojlanish davrini aniqlaganlar [2]

Qadimgi tur-buqa davri (eramizdan avvalgi VIII-IV ming yilliklar)

Fikrimizcha, ibtidoiy odamlar hayvonlarni qo‘lga o‘rgatar ekanlar, dastlab ularning go‘shti, terisi va suyagidan foydalanganlar. Kulolchilik paydo bo‘lib, har xil sopol idishlar yasagan odamlar qoramol va qo‘y-echkilarning sutini sog‘ib, idishlarda saqlaganlar va iste’mol qilganlar. Demak, shunday ekan, sut mahsulotlarini ovqat sifatida keng iste’mol etish neolit davriga mansub bo‘lishi tabiiy holdir. Ibtidoiy san’atning rivojlangan bosqichi ham neolit davriga to‘g‘ri keladi. Kaltaminor, Hisor, ayniqsa Joytun madaniyatiga mansub yodgorliklardan ibtidoiy san’atning ajoyib namunalari topilgan. Ularda idishlarga har xil rangdagi bo‘yoq bilan turli-tuman naqshlar, odam va hayvon suratlarini chizish keng tarqalgan edi. Idishlar sirtida suv ramzini ifoda etuvchi to‘lqinsimon chiziqlar ko‘zga tashlanadi. Bundan xulosa qilish mumkinki, suv insonlar xayotidagi asosiy extiyoj va unsurga aylanib borishi jarayoni boshlanadi.

Ot obrazi Evroosiyo ko‘chmanchi qabilalari san’atida o‘zining keng aksini topgan. Mashxur Amudaryo xazinasida aravaga ko‘shilgan to‘rt ot tasviri mavjud. Saklarda otni burgut boshli, uchuvchi ot tarzida ifodalash keng yoyilgan. Tagisken hamda Uygarak yodgorliklaridagi otning bir-biriga qarama-qarshi turgan holatda, hamda to‘rt boshli burgut ko‘rinishidagi tasvirlari ham ot bilan uzviy ravishda bog‘liq [3]. Ot obrazi qoyatosh tasvirlarda ham o‘zining keng aksini topgan. Markaziy Osiyo xududlari, jumladan Evrosiyo tekisliklari xalqlariga zotli, yirik otlarni etishtirib berish markazlaridan biri O‘rta Osiyo bo‘lgan bo‘lish ehtimoli katta. Sababi O‘rta Osiyo arg‘umoqlarining xususiyatli jihatlaridan biri sarg‘ish tilla rang tusda bo‘lganligi xisoblanadi. Pazariq otlarining ranglari xam to‘q sariq rang, tilla rang tusda bo‘lgan [1].

II. qadimgi tog‘ echkisi davri (eramizdan qariyb II-I ming yilliklar).

Bu davrga kelib qoyatosh suratlarida yirik terili xayvonlar tasviri kamayadi. Yovvoyi xayvonlardan tog‘ echkisi va arxar tasviri birinchi sahnaga chiqadi. Ushbu bosqich rasmlar miloddan avvalgi birinchi ming yillikka mansub bo‘lib, ular Sak-skif tipi, deb ham ataladi. Bu davr qoyatosh suratlarida tog‘ echkilari bilan birga yirtqichlar va inson boshqarib ketayotgan aravalar surati paydo bo‘ladi. Echkilar turli rakurslarda tasvirlanadi, shoxlari orqaga qayrilgan xolatda bo‘lib asosiy surat ob’ektiga aylangan.

Bu tendentsiyalar miloddan avvalgi II ming yillikka kelib O‘rta Osiyoda chorvador qabilalar shakllana boshlaganligidan dalolat beradi. Bu davrga kelib juda katta qoyatosh suratlari stsenariysida chorvalarni xaydash, urushlar, ovlar, urug‘ mulkini yig‘ish tasvirlari paydo bo‘ldi. Juda ko‘plab tasvirlarda mifologik mavzular – masalan, xosildorlik kulti ochiq xolatda suratlangan.

III. Tuya davri (qariyb eramizning II asri).

Saxroga o‘zlarining otliq jang aravalari bilan bostirib kirgan axoli to‘g‘risida qadimgi yunon tarixchisi Gerodot xam ma’lumotlar berib o‘tgan. [2.] Antik davrda bu jangchilarni gramantlar deya ataganlar. Rim tarixchisi Tatsit gramantlar xaqida yozar ekan, - “o‘z qo‘shnilariga daxshat soluvchi, jangari qabila” deya baxo beradi. Bu qabilalarning kelib chiqishi xususida xozirgi olimlar ularni qadimgi liviyaliklarning avlodlari ekanligini taxmin qilmoqdalar. Keyingi asrlarda gramantlar maxalliy tuareglar va ted qabilalari bilan aralashib Saxrodagi zamonaviy millatni keltirib chiqarganlar.

Tassilin – Adjer “Daryolar platosi” – Jazoirning janubiy-sharqiy qismida, Saxroyi Kabir cho‘lidagi plato bo‘lib, miloddan oldingi 7-ming yillikdan milodiy 7 asrgacha bo‘lgan davga oid petrogliflar bo‘lib, bu erda turli yillarda ko‘plab petrogliflar topilgan. U Saxroi Kabirdagi tosh davri petroglif san’atining eng yirik yodgorliklaridan biri xisoblanadi. Tassilin – Adjerdagi san’at namunalari stsenariysi “tuya davri”ga to‘g‘ri kelib, qaysiki bu jonivor otlarni siqib chiqarib, Saxroda yakka xokimlikni o‘rnatgandan so‘ng yakunlanadi. Shundan so‘ng xam Tassiliya vodiysida milodiy 2 ming yillikning o‘rtalarigacha cho‘llashish davom etadi. Ko‘chmanchi tuareglar esa suratlar tushirishni davom ettirib, XX asrning boshlaridagi frantsuzlar fortlarini surati va ikkinchi jaxon urushida Saxroga qulab tushgan samolyot suratlarini xam chizadilar. Qoyatosh suratlarini birinchi bo‘lib ochib bergan olim frantsuz tadqiqotchisi Anri Lot bo‘lib Saxrodagi 10 mingdan ortiq suratlardan nusxa oladi. Qazishma ishlari natijasida ko‘zalar qoldiqlari, tosh qurollar, kamon uchlari va bir qancha yovvoyi xayvonlar suyaklari qoldiqlari topilgan va bu yuqoridagi suratlarni yana bir karra xaqiqat ekanligidan dalolat beradi[4].

Arxeologik tadqiqotlar natijasida Afrika xalqlari o‘tmishiga oida turli fakt va materiallar ochib o‘rganildi. 1972 yilda Tassilin – Adjerda umumiy maydoni 1000 km^2 bo‘lgan milliy park tashkil eilgan va unda tariximizdan oldingi davr to‘g‘risida ma’lumot beruvchi ulkan madaniy va tabiiy meros saqlanmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki jaxon ekologik muammolari tarixidagi eng yorqin dalil sifatida Tassiliya qoyatosh suratlari misol bo‘la oladi. Davriy qurg‘oqchilik natijasida maxalliy axoli sekin asta xo‘jalik tarzini o‘zgartirib, tabiatga moslashib borgan. Lekin bunday tabiiy ekologik muammolarning bugungi kunda davom etayotganligi tarixiy xaqiqatdir. Xozirgi kunda jaxon ekologik muammolardan eng yirigi sifatida qayd etilayotgan cho‘llashish muammosi mana shu tarixiy fakt ekanligini shu fakt orqali bilib olishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Витт В.О. Лошади Пазарикских курганов. // СЭ. -1952 №16. С. 173-177.

2. Геродот. История. Перевод и примечания Г.А.Стратановского. (В 9 кн). –М.: «Ладомир». 2002. С.209.

3. Лелеков Л.А. К истолкованию погребального обряда в Тагискенею Советская этнография. 1972. №1. С.128

4. Лот А. В поисках фресок Тассилин-Аджера. 1973. – 112 с.

5. Хужаназаров М. М. Памятники Узбекистана // Памятники наскального искусства Центральной Азии. Общественное участие, менеджмент, консервация, документация. Алматы. 2004

6. Хокинг С. От Большого взрыва до черных дыр: Краткая история времени. М.: Мир, 1990.

OGNAJAFOVNING ASARIDA BUYUK KNYAZ ROMANOVNING TURKISTON TARIXIDA TUTGAN O‘RNI

M.Tursunova, *Magistr,GulDU.Guliston sh.*
shox.shox.ss@gmail.com.

Annotatsiya: Maqolada Buyuk knyaz N.K.Romanovning Turkiston tarixida tutgan o‘rni Oydin Gudarzi-Najafov tomonidan o‘rganilishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: N.K.Romanov, “Afsonasiz hayot”, Mirzacho‘l, Markaziy Osiyo, 1874 yil.

Abstract: The article analyzes the role of the Grand Duke N.K. Romanov in the history of Turkestan by Aydin Gudarzi-Najafov.

Keywords: N. K. Romanov, "Life without a legend", Mirzachol, Central Asia, 1874

Romanovlar 16-asr oxiridan beri shunday familiyaga ega bo‘lgan rus boyar oilasi sanaladi. 1613 yildan - rus podshohlari sulolasi, 1721 yildan - butun Rossiya imperatorlari, keyinroq - Polsha qirollari, Litva va Finlyandiya Buyuk Gertsoglari, Oldenburg va Golshteyn-Gottorp gersoglari va Malta ordeni buyuk ustalari hisoblanadi. Bundan tashqari, 1761 yildan beri Rossiyada Anna Petrovnaning o‘g‘li va Golshteyn-Gottorp gertsogi Karl-Fridrixning avlodlari hukmronlik qildilar, ular erkak avloddan endi Romanovlardan emas, balki Golshteyn-Gottorplardan (kenja filial) kelib chiqqan. Oldenburglar sulolasidan, 12-asrdan beri ma'lum). Genealogik adabiyotda Pyotr III dan boshlab sulola vakillari Golshteyn-Gottorp-Romanovlar deb ataladi. Shunga qaramay, 20-asrdan boshlab "Romanovlar" va "Romanovlar uyi" nomlari Rossiya imperatorlik uyini rasman belgilash uchun keng qo‘llanila boshlandi. Romanov boyarlarining gerbi rasmiy qonunchilikka kiritilgan va 1913 yilda uch yuz yillik Romanovlar uyining bayrami keng nishonlandi.1917 yildan keyin Romanovlar familiyasi rasmiy ravishda (Muvaqqat hukumat qonunlariga ko‘ra, keyin esa surgunda) hukmronlik uyining deyarli barcha a'zolari tomonidan tashlanishi boshlandi. Istisno - Buyuk Gertsog Dmitriy Pavlovichning avlodlari. U surgunda Kirill Vladimirovichni imperator deb tan olgan Romanovlardan biri edi. Dmitriy Pavlovichning Odri Emeri bilan nikohi Kiril tomonidan hukmronlik uyi a'zosining morganatik nikohi sifatida tan olingan va uning xotini va bolalari knyazlar Romanovskiy-Ilyinskiy unvonini olishgan. Qolgan Romanovlar ham morganatik (Rossiya vorislik qonuni nuqtai nazaridan) nikohga kirishgan, ammo familiyalarini o‘zgartirishni zarur deb bilishmagan.

O‘rta Osiyoda, ayniqsa, ilgari qishloq xo‘jaligi ekinlari yetishtirilmagan yangi yerlarda sug‘orish ishlari har doim yuqori baholangan. Shu sababli, Nikolay Konstantinovichning o‘z davri uchun eng katta sug‘orish tadbirlari va bundan tashqari, kuch bilan emas, balki barcha ishtirokchilarning to‘lovi bilan amalga oshirilgan, Buyuk Knyazning mashhurligining mahalliy aholi orasida tez tarqalishiga yordam berdi.So‘nggi chorak asr mobaynida Romanovlar haqida 1917 yilgacha bo‘lgan 300 yillik sulola tarixidagidan ko‘ra ko‘proq kitoblar yozilgan.

Bizning oldimizda Romanovlardan biri - Buyuk Knyaz Nikolay Konstantinovichga bag‘ishlangan yana bir kitob bor, uning shaxsiyati haqida turli xil fikrlar mavjud. Gap shundaki, Nikolay Konstantinovich imperator oilasining a'zosi bo‘lib, 1874 yildan 1917 yilgacha ruhshunoslar tomonidan rasman qobiliyatsiz deb tan olingan va aslida surgun qilingan. Markaziy Osiyo tarixida sezilarli iz qoldirgan baquvvat tadbirkor va tadqiqotchi

Oydin Gudarzi-Najafov o‘zining “Afsonasiz hayot” nomli yangi kitobida Buyuk Knyazning tarjimai holi haqida o‘z variantini keltirgan. Buyuk Knyaz Nikolay Konstantinovichning g‘ayrioddiy va munozarali shaxsiga qiziqish tasodifiy emas. Gap shundaki, Nikolay I ning nabirasi, Aleksandr II ning jiyani va Aleksandr III ning amakivachchasi haqiqatan ham "shon-sharaf uchun tug‘ilgan". Bir tomondan, Bosh shtab akademiyasining Xiva yurishlarida qatnashib, “Jasorat uchun” oltin quroli bilan taqdirlangan iste’dodli, shijoatli bitiruvchimiz bor. Boshqa tomondan, ota-onasining to‘y belgisidan olmoslarni o‘g‘irlashda ayblanib, "nomaqbul" kasallikka chalingan yuqori jamiyatdagi ayol. Muallif juda to‘g‘ri ta'kidlaganidek, imperator oilasi tarixida hamma narsa sodir bo‘lgan, ammo bu fonda ham

"aqldan ozgan" Buyuk Knyazning surgun qilinishi misli ko‘rilmagan. Shu bilan birga, "jinni" ilmiy maqolalar nashr etadi va Mirzacho‘lda ulkan sug‘orish loyihalarini amalga oshiradi.

Taqdim etilgan kitobda muallif Buyuk Knyaz hayotining asosiy burilishlarini batafsil qayta tiklaydi, uning notinch tarjimai holining o‘tkir va qarama-qarshi faktlarini chetlab o‘tmaydi. Ushbu rekonstruksiya turli xil manbalarning keng doirasiga asoslangan. Muallifning O‘zbekiston, Rossiya, Fransiya va AQShning turli arxiv va kutubxonalarida amalga oshirilgan asari so‘zsiz hurmatga sazovor bo‘lib, unda Buyuk Knyaz hayotining turli epizodlariga oid hujjatlar saqlanadi. Muallif tomonidan Buyuk Knyazga yaqin odamlarning shaxsiy arxivlaridan foydalanish faktlarini alohida ta'kidlash kerak.

Ushbu kitobning janri hujjatli nasr sifatida belgilangan va bu mutlaqo to‘g‘ri, chunki bizning oldimizda iste'dodli yozuvchi va sinchkov tadqiqotchining muvaffaqiyatli uyg‘unlashuvi turibdi. Shuning uchun kitobni o‘qish oson, u Buyuk Knyaz Nikolay Konstantinovichning hayotini asosiy "epizodlarga" bo‘lgan mukammal tuzilgan.

Ayniqsa, kitobni nafaqat O‘zbekiston, balki Rossiya tarixi sahifalariga havola qiluvchi o‘zbek yozuvchisi yozgani juda muhim ko‘rinadi. Bugungi siyosiy voqeliklar shundayki, mamlakatlarimiz o‘tmishining umumiy tarixiy to‘qimasini saqlab qolish juda muhim.Zimin Igor Viktorovich, tarix fanlari doktori, professor, Birinchi Sankt-Peterburg davlat tibbiyot universitetining tarix kafedrasi mudiri. akad. I.P. Pavlova Buyuk Knyaz Nikolay Konstantinovich Romanovning tarjimai holi, hatto kam o‘rganilgan shaklida ham, qiziqarli va g‘ayrioddiy faktlarni keltirib o‘tgan. U Sankt-Peterburgda tug‘ilib, umrini 1918 yilda Toshkentda tugatgan. 1850 yil fevral oyida tug‘ilgan kunidan boshlab u nafaqat Rossiyaning uchta imperatori hukmronligi davrida, balki 1917 yilda Nikolay II ning suveren hokimiyatining qulashi va u bilan birga Rossiyada Romanovlar imperatorlik uyining mavjudligidan ham omon qoldi.

Zamonaviy yoritishda uning tarjimai hollari aks ettirilgan:

- yosh Nikolaning, keyinchalik allaqachon voyaga etgan, ammo baribir o‘sha erkak vertolyotchi Nikolay Konstantinovichning quvonchlari va samimiy sevgilaridagi muvaffaqiyatlar va umidsizliklar;

- 1873 yilda Xiva harbiy ekspeditsiya rotkasida Qizilqum cho‘li orqali qiyin yo‘llardan birini bosib o‘tgan Kazalin kolonnasi avangard qo‘mondoni sifatida bir kun davomida "Tamdadan bir o‘tish va to‘rtta yo‘lakda to‘liq suv tanqisligini boshdan kechirgan".

Aristanbel-quduqdan";

- Rossiya geografiya jamiyati ishida qisqa muddat ishtirok etish;

- "Nikolaning o‘g‘li, chet ellik sarguzashtchi va oliy darajadagi xushmuomala Fanni Lir" tomonidan go‘yo yoki aniq o‘g‘irlangan ona, Buyuk Knyaz Aleksandra Iosifovnaning taqinchoqlari haqidagi shov-shuvli hikoya;

- yashash joyini tanlash huquqisiz umrbod surgun qilingan Imperator uyi a'zosining imtiyozlaridan mahrum qilish va Sankt-Peterburg, Moskva, Rossiyaning boshqa shaharlariga va uning hududiy mulklariga bepul tashrif buyurishni taqiqlash.

Bu uning hayotining to‘liq tarixidan uzoqda ekanligini aniqlamaydi:

- nafaqat Buyuk Knyaz Nikolay Konstantinovich, balki uning qarindoshlari, amakivachchalari va ikkinchi amakivachchalaridan bo‘lgan ba'zi zamondoshlari, rus va evropalik ajdodlarni hisobga olmaganda, Injil amrlariga rioya qilmasliklari kuzatilgan;

- Buyuk Knyaz, barcha Konstantinovichlar singari, ziyoli edi va bu borada ko‘plab amakivachchalaridan ustun edi;

- u harbiy va sud unvonlari, buyruqlari, hatto harbiy kiyim kiyish huquqidan mahrum edi, lekin Buyuk Knyaz unvonidan va o‘zini "Imperator oliy hazratlari" deb murojaat qilish huquqidan mahrum bo‘lgan. inqilobdan oldingi Rossiya bo‘ylab chekkadan chekkagacha tarqatilgan davriy matbuot;

- uning asarlarini nashr etish huquqini taqiqlash vaqti-vaqti bilan buzilgan, shuningdek, ilmiy adabiyotlarda eslatib o‘tilgan.

Ushbu qarama-qarshiliklar ro‘yxatini davom ettirish mumkin, ammo zamonaviy fantastika mualliflari, agar ular haqida gapiradigan bo‘lsalar, u holda kimdirning shaxsiy moliyalashtirish orqali Mirzacho‘lni rivojlantirishda Buyuk Knyazning ishtiroki haqidagi erta ziqna eskizlariga e'tibor berishadi. Ba'zida uning ishtirokidagi yaratilish haqida gap boradi: Rossiyadan kelgan muhojirlar uchun bir necha o‘nlab qishloqlar; Toshkent shahrida ko‘ngilochar muassasalar qurish; "kvass ichish" punktlari; kam ta'minlangan talabalar foydasiga homiylik qilish; noyob kitoblar va san'at asarlari to‘plamini shakllantirish.

Uning tarjimai holi tafsilotlari haqidagi ma'lumotlarning cheklanganligi sovet va postsovet davridagi arxiv materiallariga kirish imkoni yo‘qligi bilan izohlanadi. Aynan shu omil bir necha yil avval muallifni O‘zbekiston, Rossiya, keyinchalik AQSh, Fransiya va Angliyaning shaxsiy va davlat arxivlari va kutubxonalarida tarqalgan hujjatlarni izlashni boshlash istagini uyg‘otdi. Bu esa, nihoyat, Turkiston o‘lkasidagi bunyodkorlik ishlari bilan o‘zlari haqida hurmatliroq xotiraga loyiq bo‘lgan insonning hayoti yilnomasidan yangi epizodlar bilan ma’lum bo‘lgan faktlarni to‘ldirish imkonini beradi.

Buyuk Knyaz Konstantin Nikolaevich va uning rafiqasi Buyuk Knyaz Aleksandra Iosifovnaning to‘ng‘ich o‘g‘li, Rossiya imperatori Nikolay I ning nabirasi. Bolaligidan umrining oxirigacha, u murakkab tabiatning barcha xarajatlari bilan, u pravoslavlikka hurmat bilan munosabatda bo‘ldi. Bu haqiqatni eslatib o‘tsak, uning boshqa e'tiqod va madaniyatlarga hurmatiga shubha qilish ham noto‘g‘ri bo‘ladi. Bu boshqacha bo‘lishi mumkin emas edi va aks holda uning Toshkentdagi Georgiy sobori yog‘och panjarasi yonidagi kichik qabristonga dafn etilgan joyiga zid bo‘lardi.

Buyuk Knyazning sevimli g‘oyasi Amudaryoning "eski oqimini" Kaspiy dengiziga qaytarish loyihasi edi. U 1879-yilda Samarada O‘rta Osiyo yo‘llarini o‘rganish jamiyatini tashkil qilib, Turkiston temir yo‘lining yo‘nalishini tanlash va Amudaryoning O‘zboyga burilishini o‘rganishni maqsad qilgan. 1879 yil mart oyida Nikolay Konstantinovich "Amu va O'zboy" (kitob muallifning ismi ko‘rsatilmagan holda nashr etilgan) risolasini nashr etdi. Unda muallif manbalar - qadimgi va o‘rta asrlar yozuvchilarining asarlariga tayangan holda, daryo o‘z yo‘nalishini "faqat inson irodasi bilan" qayta-qayta o‘zgartirganligini ta'kidlagan. Ammo hukumat shahzodaning tashabbusini qo‘llab-quvvatlamadi - uning o‘zi daryoni aylantirish loyihasini ishlab chiqishni boshladi[8].

Buyuk knyaz “Amu va O‘zboy” risolasida shunday yozadi: “O‘tgan 25 yil ichida Rossiya O‘rta Osiyoning katta qismini egallab oldi, lekin bir paytlar gullab-yashnagan Turkiston tanazzul holatida ruslar qo‘liga o‘tdi. Uning boy ishlab chiqaruvchi kuchlarini jadal rivojlantirish uchun tabiat tomonidan barcha qulay sharoitlar yaratilgan. Sug‘orish tarmog‘ini kengaytirish, vohalar chegaralarini kengaytirish orqali Turkistonni Rossiyaning eng yaxshi viloyatlaridan biriga aylantirish mumkin. “Amudaryoni burish” rejasi ham to‘g‘ri bo‘lsa kerak, noo‘rin deb topildi. Ammo butunlay o‘rganilmagan joylardan ming kilometrdan ko‘proq masofani bosib o‘tgan ekspeditsiyaning o‘zi juda qimmatli material keltirdi. Buni ilmiy jamoatchilik va hatto Sankt-

Peterburgdagi hokimiyat vakillari ham qayd etib, Buyuk Knyazdan tashqari barcha ishtirokchilarni taqdirladilar.Shahzodaning birinchi sug‘orish loyihasi Chirchiqdan daryoning o‘ng qirg‘og‘i bo‘ylab kanalni olib tashlash bo‘lib, uni Iskandar-ariq deb atagan. O'shanda bu yerlarda G'azalkentdan ko‘chib kelgan kambag‘al dehqonlarning bir necha uylari bor edi. Iskandar-ariq qurilgach, bu yerda Iskandarning “buyuk shahzoda” manzilgohi barpo etilgan. Qishloqdan uzoqda, Buyuk Knyaz katta bog‘ yaratdi. Iskandar-ariq qurilishi bilan bog‘liq ishlar davomida Nikolay Konstantinovich kanali yaqinida joylashgan höyükni arxeologik ochishni amalga oshirdi, undan qurollar va boshqa narsalar olib tashlandi.

1886-yilda Buyuk knyaz katta kuch va shaxsiy mablag‘ sarflab, Toshkent va Jizzax o‘rtasidagi Mirzacho‘lning hech bo‘lmaganda bir qismini sug‘ormoqchi bo‘lib, Sirdaryo suvini “tortib olish”ga kirishdi. Kanal qurilishi bilan bog‘liq ishlar shahzodaga million rubldan ortiq mablag‘ sarfladi [9]. Bekobod yaqinidagi qirg‘oq bo‘yidagi qoya ustida, Bekobod yaqinidagi bosh inshoot yonida katta “H” harfi o‘yilgan bo‘lib, tepasida toj o‘rnatilgan.Mirzacho‘ldagi kanal, Nikolay Konstantinovich hisobidan qurilgan.Mahalliy aholi dehqonchilik bilan shug‘ullanishga unchalik ishtiyoqi yo‘q edi, shuning uchun Nikolay Konstantinovich 1875 yilda Turkistonga surgun qilingan Ural kazaklarini[4] va irrigatsiya qurilishida qatnashgan ishchilarni[7] o‘ziga tortdi. Kanal bo‘ylab "buyuk knyaz" deb nomlangan ettita aholi punktlari paydo bo‘ldi: Nikolaevskiy, Konnogvardeiskiy, Romanovskiy, Nadejdinskiy, Yuqori Volinskiy, Nijne-Volinskiy va Va'da qilingan. Nikolay Konstantinovich ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatladi. Mahalliy musulmon aholi va ruslar tomonidan begona bo‘lgan turli xil shizmatik oqimlarga mansub bo‘lgan Urals ma'muriyatning ko‘plab buyruqlariga passiv qarshilik ko‘rsatdi va aksincha, surgun qilingan Buyuk Knyazning o‘ziga nisbatan "yaxshi munosabatini" ko‘rib, ularni o‘jarlik bilan chaqirdi. bundan tashqari, Ural kazaklari emas, balki "eski uslubda" Yaitskiy unga hayotlarining turli masalalari bo‘yicha murojaat qilib, uni "ota-knyaz" deb atashgan.

"Mening orzuim - O'rta Osiyo cho‘llarini jonlantirish va hukumatga ularni barcha toifadagi rus xalqi bilan joylashtirishni osonlashtirish", deb yozgan Nikolay Konstantinovich. 1913 yilga kelib, 119 ta rus qishlog‘i 100 kilometrlik Romanovskiy sug‘orish kanali atrofidagi sug‘oriladigan erlarda o‘sdi, bu 40 ming gektar Mirzacho‘ldan 7000 gektar erni qayta tikladi. U 1913 yilda Romanovlar sulolasining 300 yilligi munosabati bilan tantanali ravishda ochildi[6].

P.P. Semenov-Tyan-Shanskiy Amudaryo, Orol va Kaspiy dengizlariga oid Buyuk Gertsog g‘oyasini amaliy rivojlantirishga chuqur qiziqishini ta'kidladi. Shubhasiz, olim O‘rta Osiyo qa’riga Rossiya uchun iqtisodiy jihatdan foydali bo‘lgan arzon suv yo‘lini nazarda tutgan. Ammo u bu holatda mintaqa chegaralarida, Hindistonning bevosita yaqinida mustahkam o‘rnashgan imperiya o‘z xalqining vatanparvar kuchlarini Britaniya mustamlakachilik siyosatiga qarshi faollashtirishga hissa qo‘shishini u tasavvur ham qilmasdi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, Buyuk knyaz N.K.Romanovning Mirzacho‘lni o‘zlashtirishi hamda shu orqali nafaqat, Turkiston o‘lkasida, balki, butun bir dunyoda o‘zining nomini abadiyatga muhrladi.Zero,ushbu merosni o‘rganish va tahlil qilish ulkan vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ювеналий Краткое описание о происшествии знаменитого рода Юрьевых-Романовых. – М., 1798.

2. Романовы // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907.

3. Веселовский С. Б. Род Кобылы // Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – М.: Наука, 1969. – 584 с. – 4500 экз.

4. Родословная книга Всероссійскаго дворянства. // Составилъ В. Дурасов. – Ч. I. – Градъ Св. Петра, 1906.

5. Императорская фамилия / Кузьмин Ю. А. // Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов. – М. : Большая российская энциклопедия, 2004–2017.

6. Назира джумановна, м. . (2022). Из истории формирования русских поселений в голодной степи и их социально-экономическое положение (конец xix – начало xx вв.). Международный журнал интеллектуального культурного наследия , 1 (3), 54–64. Получено с http://ihm.iscience.uz/index.php/ijich/article/view/38.

7. Кузьмин Ю. А. Российская императорская фамилия: 1797–1917.Биобиблиографический справочник. Изд. 2-е, доп. и испр. СПб., 2011.

8. Tursunova, M.S.Q. and Djumanovna, M.N. 2022. The role of grand duke romanov in the history of turkestan. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*. 2, 6 (Dec. 2022), 29–34. http://ihm.iscience.uz/index.php/ijich/article/view/190

USTRUSHONA XALQARO MADANIY ALOQALARNING MINTAQA TSIVILIZATSIYASI RIVOJIDA TUTGAN AHAMIYATI

Abduraimov Dilshod
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ustrushona mintaqasining Shosh va Farg‘ona bilan madaniy aloqalari rivojlangan davr va buyuk ipak yo‘li orqali olib borilgan savdo sotiq aloaqalar, Ustrushona mintaqasi orqali III-VIII asrlarda Buyuk Ipak yo‘li o‘zining gullab-yashnash cho‘qqisida rivojlanganligi va shu davrda Buyuk Ipak yo‘lida ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyodagi va boshqa mintaqalarning ichki va tashqi savdo yo‘llari ham muhim ahamiyat kasb etgan ko‘rsatilib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Ustrushona, Choch, Iloq, Sug‘d tili, Ipak yo‘li, Vizantiya, koloniya, savdo, qanotli otlar, Lojuvard yo‘li, Nefrit yo‘li, Shoh yo‘li, savdo-iqtisodiy aloqalar, tsivilizatsiya.

Tsivilizatsiya (lotin tilidan tsivis – fuqaro, tsivilis – fuqarolik, davlat) antik zamonlardan beri ma’lum bo‘lgan tushuncha bo‘lib, u erda hayotning ma’lum bir shakli va tartibi sifatida barbarlikka qarshi bo‘lgan va "madaniyat" tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lgan mustaqil atama sifatida XVIII asrlarda ilmiy muomalaga va so‘z ishlatishga kiritilgan. Aynan shu davrda u butunjahon-tarixiy jarayonning ma’lum bir bosqichini hamda aql, adolat va qonuniylik tamoyillariga asoslangan fuqarolik jamiyati qadriyatlarini ifodalash uchun keng ijtimoiy-falsafiy ma’noga ega bo‘ldi.

Ingliz-frantsuz an’anasida va transkriptsiyasida “madaniyat” va “tsivilizatsiya” atamalarining ma’nosi aynan mos tushadi. Germaniyada esa “madaniyat” (Kultur) ma’naviy qadriyatlar sohasi, inson aqli oliy yutuqlarining majmui, shaxsning individual takomil sohasi sifatida tushunilsa, “tsivilizatsiya” (Zivilisation) moddiy yutuqlar sohasini qambrab oladi, va ma’naviy me’yorlarni chetga siljitib, ommaviylashtirish tahdidini keltirib chiqara oladi. Zamonaviy tarixshunoslik va falsafada tsivilizatsiya fenomenini tushunishda 3ta asosiy tarixiy

shaklini ajratishadi: 1) dehqonchilik (agrar), 2) industrial (texnogen), 3) axborotli (postindustrial. “Tsivilizatsiya tarixi” kitobi muallifi, Rossiyalik tadqiqotchi Yu.V.Yakovets tsivilizatsiyaning tarixan bir-birini almashtirib turgan 7ta shaklini ajratadi: neolitik, ilk quldorlik, antik, ilk feodal, so‘nggi feodal, industrial va postindustrial. Tarixiy va iqtisodiy taraqqiyot, rivojlanish istiqbollari va mentallik asoslariga bog‘liq holda tsivilizatsiyalarning 4ta turi ajratiladi:

- tabiiy hamjamiyatlar;
- sharqiy tsivilizatsiya;
- g‘arbiy tsivilizatsiya;
- zamonaviy tsivilizatsiya.

Tabiiy hamjamiyatlar mavjudlikning noprgoressiv shakliga oid bo‘lib, unda odamlar tabiiy tsikl doirasida, tabiat bilan uyg‘unlikda yashaydilar. Bunday xalqlar tarixiy vaqtdan tashqarida mavjud bo‘lib, ularda o‘tmish va kelajak haqida tushunchalar yo‘q, ular uchun faqat hozirgi vaqt haqiqiydir. Ushbu jamiyatlar o‘zlarining mavjudligining ma’nosini tabiat bilan birlikni buzmaydigan, o‘rnatilgan an’analar, urf-odatlar va ish usullarini saqlashda ko‘rishadi. Belgilangan tartiblarning o‘zgarmasligi ko‘psonli tabular tizimi tomonidan saqlanadi.

Tsivilizatsiyaning sharqiy turi yoki sharqiy tsivilizatsiya – bu tarixiy jihatdan qadimgi Hindiston, Xitoy va qadimgi Misrda miloddan avvalgi 3-ming yillikka kelib shakllangan tsivilizatsiyaning dastlabki (birinchi) turi. Ushbu tsivilizatsiyalarning o‘ziga xos xususiyatlari an’anaviylik, traditsionalizm bo‘lib, ular belgilangan turmush tarzini ko‘paytirishga qaratilgan. Dunyoqarashda insonning huquqsizligi, erksizligi, tabiat kuchlari va xudolar sabab bo‘lgan barcha harakatlarning oldindan belgilanishi tasavvurlari ustunlik qiladi. Tsivilizatsiyaning g‘arbiy turi (Evropa va Shimoliy Amerika) yangilik, atrof-muhitni bilish, dinamizm, ratsionallikka qaratilgan. Qadriyatlar sifatida inson shaxsiyati, individualizm, avtonomiya, erkinlik, tenglik, xususiy mulk hisoblanadi. Boshqaruvda demokratiya afzal.

G‘arb tsivilizatsiyasi ma’lum bir bosqichda Evropada XV-XVII asrlarda shakllangan va butun dunyoga tarqalgan texnogen tsivilizatsiyaga aylanadi. Ushbu turdagi tsivilizatsiyaning asosiy xususiyati ilmiy ratsionallik, aqlning qiymati va ilmiy bilimlarni qo‘llash orqali fan va texnika taraqqiyoti. Rivojlanish ijtimoiy aloqalarning dinamikasi, tez o‘zgarishi, transformatsiyasi bilan birga keladi. Faqat bir yoki ikki avlod davomida eski turmush tarzida o‘zgarish yuz beradi, shaxsning yangi turi shakllanadi.

Tsivilizatsiyaning zamonaviy turi ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Taraqqiyotning hozirgi holati global tsivilizatsiyaning paydo bo‘lishiga olib keldi. Jahon hamjamiyatining yaxlitligi oshadi, yagona sayyoraviy tsivilizatsiya paydo bo‘ladi. Globallashuv barcha ijtimoiy faoliyatni xalqarolashtirish bilan tavsiflanadi, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va boshqa aloqalarning yagona tizimi paydo bo‘ladi.

Hozirgi Markaziy Osiyo xalqlari o‘tmishdan miliy madaniyatlar va an’analarning xilma-xilligini meros qilib olishdi. Uning hududida istiqomat qilayotgan deyarli 150ta etnik guruhlar vakillari o‘zida osiyocha va evropacha komponentlarni mujassam etgan betakror madaniy mozaikani tashkil qilishadi . Shuning uchun global madaniy standartlar va shablonlarni ommaviy tarqalishi sharoitlarida madaniy xilma-xillikni va o‘ziga xos madaniy an’anani saqlab qolish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu borada quyidagi muammolar o‘z dolzarbligini yo‘qotmaydi:

- Markaziy Osiyo turli xil milliy madaniyatlar va an’analarning modifikatori sifatida;
- Markaziy Osiyo tarixi, madaniyati va an’analarida turkiy va boshqa komponentlarning (eron, arab, mo‘g‘ul, slavyan va hk.) mutanosibligi;

- Buyuk Ipak yo‘li – sharqiy va g‘arbiy madaniyatlarning transformatori va integratori;

- Markaziy Osiyo tarixiy-madaniy merosining birligi va xilma-xilligi;

- Markaziy Osiyo tarixiy-madaniy merosini kompleks tarzda tadqiq qilish va tiklashda intellektual elitalar va ilmiy hamjamiyatlarning roli. Markaziy Osiyoning buyuk jahon tsivilizatsiyalari chorrahalarida joylashganligi uning tsivilizatsiyalararo dialogdagi, madaniy qadriyatlar almashinuvidagi, insoniy jamiyatlar, xalqlar va davlatlarning rivojlanishidagi betakror rolini belgilab beradi.

Tsivilizatsiya tarixi – mintaqaviy, davlat, guruhiy, individual darajalardagi etnomadaniy aloqalar tarixidir. Bir etnik zamindan boshqasiga madaniyat elementlarining – til, din, urf-odatlar, xo‘jalik va turmush tarzi – o‘tishi, o‘zlashtirilishi turli etnik madaniyatlar elementlarining sinteziga imkon yaratgan. Buyuk Ipak yo‘lini o‘zlashtirishda sug‘d savdo koloniyalari katta rol o‘ynagan. E.V.Rtveladze o‘zining “Markaziy Osiyoning tsivilizatsiyalari, davlatlari, madaniyatlari” nomli monografiyasida bu masalni batafsil yoritgan bo‘lib, Buyuk Ipak yo‘li nomini kelib chiqqanligi haqida ham ma’lumot keltirib, jahon tsivilizatsiyasi tarixida Buyuk Ipak yo‘lining ahamiyatini faqat ipak savdosi bilan bog‘lash noto‘g‘ri bo‘lardi, deb ta’kidlaydi. Buyuk Ipak yo‘lining roli ancha kengroq va xilma-xil bo‘lib, uning asosiy funktsiyalari quyidagilar bilan bog‘langan edi: mol (tovar) ayirboshlash, yangi texnologiyalarni to‘plash va tarqatish, dinlarni o‘tkazish (buddizm, nestorianlik), axborot bilan almashish va hk. O‘rta Osiyo uchun Buyuk Ipak yo‘li shiddatli va samarali rivojlanishning omili bo‘lib qoldi. O‘z navbatida, O‘rta Osiyoning ham Buyuk Ipak yo‘lidagi roli ulkan edi: u o‘ziga xos axborotni to‘plovchi funktsiyasini bajarib, keyinchalik o‘sha davr uchun yangi texnologiyalar O‘rta Osiyodan boshqa mamlakatlarga tarqatilardi. Shuningdek O‘rta Osiyoda ishlab chiqarilgan mahsulotlar boshqa mamlakatlarda yuksak baholanardi. Ilmiy ma’lumotlarning qiyosiy tahlili va umumlashtirilishi asosida shunday xulosa chiqarish mumkinki, qadimdanoq kommunikatsiya tizimining rivojlanishi turli tsivilizatsiyalar va madaniyatlarning muloqotiga, texnikaviy yutuqlarning, me’moriy-rejalashtirish an’analarining, har xil diniy e’tiqodlarning, yozuvlarning va shu kabilarning keng miqyosda tarqalishiga xizmat qildi. Bu esa madaniy va iqtisodiy taraqqiyotga ko‘maklashdi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Проблемы древней и средневековой истории Чача. История. Археология. Нумизматика. Вып. 3. / Отв. ред. Ш.С.Камолиддин. Saarbrücken: LAP, 2015.

2. Манба: Монеты Центральной Азии. Монеты Чача 2. Ch.19. Шагалов В., Кузнецов А. Каталог ... http://www.sogdcoins.narod.ru/chach/coins2.html

3. Абдураимов Д.С. Ўрта асрларда Ўрта Осие ички савдо йўллари (Самарқанд, Жиззах, Чоч). / Материалы международной онлайн конференции на тему «Актуальные проблемы общественно-гуманитарных и естественных наук в условиях глобализации и пандемии COVID-19», 25 декабря 2020 года. – Пенджикент: ТПИП, 2020. – 875 с. – Б. 244-248.

4. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. М., 1974. С. 18-45.

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД К НАСЛЕДИЮ НАРОДНЫХ ИГР ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ СТРАН

Ильсияр Шафиковна МУТАЕВА, *к.б.н., профессор*
Лилия Фанисовна ИСМАГИЛОВА, *ассистент*
Ирина Геннадьевна ГЕРАСИМОВА, *к.п.н., доцент*
Елабужский институт (филиал) ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет
Абдусамат Абдумаликович УМАРОВ
к.п.н., профессор
Кокандский государственный педагогический институт им. Мукими

Аннотация: Данная статья посвящена интердисциплинарному подходу к наследию народных игр тюркоязычных стран. В ходе исследовательской работы было изучено отношение студенток к внедрению народных игр тюркоязычных стран в учебный процесс. А именно были разработаны и проанализированы анкетные опросы, а именно анкетный опрос проходимый студентами в начале исследования и в конце исследования, после внедрения народных подвижных игр на занятиях по элективным дисциплинам (модулям) по физической культуре и спорту в высшем учебном заведении.

Ключевые слова: народные игры, подвижные игры, анкетный опрос, высшее учебное заведение, студентки, тюркоязычные страны.

Abstract: This article is devoted to an interdisciplinary approach to the heritage of the folk games of the Turkic-speaking countries. In the course of the research work, the attitude of female students to the introduction of folk games of Turkic-speaking countries into the educational process was studied. Namely, questionnaire surveys were developed and analyzed, namely, a questionnaire survey passed by students at the beginning of the study and at the end of the study, after the introduction of folk outdoor games in the classroom for elective disciplines (modules) in physical culture and sports in a higher educational institution.

Keywords: traditional games, outdoor games, questionnaire survey, higher educational institution, female students, Turkic-speaking countries**.**

Актуальность. Глобализация современного общества приводит к появлению противоречий в важнейших областях развития наследия. При этом культурное наследие стран и наций может выступать как необходимый фундамент или опора, способная противостоять глобальным изменениям. Наследие народных игр в течение столетий создавалось и бережно хранилось народами как национальные традиции и обычаи. Народные игры тюркоязычных стран имеют свои многолетние корни, которые переплетаясь между собой, создали уникальное культурное наследие, завораживающее всех до сих пор. Имея многовековые традиции, тюркоязычные народы донесли до наших дней специфическую культуру, самобытные традиции, которые характеризуются национальным своеобразием.

Важно отметить, что народные игры являются элементом праздничной культуры, этноспорта и помогают сохранить духовную связь между поколениями, что требует дальнейших изучений. Изучение народных игр тюркоязычных стран и их применение в

системе физического воспитания остается востребованным и необходимым.

В связи с этим актуальность выбранной нами проблемы связана с необходимостью изучения народных игр тюркоязычных стран, входящих в культурное ядро мира и требующих сохранение национального своеобразия.

Цель данной работы: интердициплинарный подход к наследию народных игр тюркоязычных стран

Задачи исследования:

1) конкретизировать сущность и понятие интердциплинарного подхода;

2) раскрыть наследие народных игр тюркоязычных стран как эффективный способ повышения интереса студентов к двигательной активности;

3) выявить отношения студенток к народным играм тюркоязычных стран.

Понятие интердисциплинарность вошло в научный оборот, где используется со второй половины XX века. В свою очередь, это понятие отражает эпистемологические ориентировки, которые немало раз меняли своё содержательное направление [7, с 5].

На сегодняшний день существует большое количество определений понятия «интердисциплинарность». Мы заметили, что определения «интердисциплинарность» отличаются друг от друга, а именно тем, что каждый автор вкладывает в данное понятие свое содержание. Учёные дают следующее определение понятию «интердисциплинарность». Интердисциплинарность – это совместная работа специалистов, которые изучают специфические особенности общей проблемы или темы исследования.

Если рассматривать данное определение в словарях, то оно звучит следующим образом: интердисциплинарность включает в себя две и более академические, научные или художественные дисциплины [8]. Данное определение дано в энциклопедическом словаре Вебстера.

Изучив и проанализировав научно-методическую литературу по теме исследования, мы выяснили, что интердисциплинарность имеет важное значение в учебно-воспитательном процессе, а именно при его составлении и получении желаемого результата, при этом идёт целенаправленное изменение всех основных этапов учебно-воспитательного процесса. На рисунке 1 представлены этапы учебно-воспитательного процесса.

Рисунок 1. Этапы учебно-воспитательного процесса

На рисунке 1 представлены этапы учебно-воспитательного процесса. Целенаправленные изменения данных этапов способствуют формированию так называемой «активной позиции» студенческой молодёжи в ходе учебного процесса. Активная позиция обучающихся направлена не только на учебно-познавательную деятельность, но и на единство образовательной, развивающей и воспитательной функции процесса обучения.

На рисунке 2 представлены функции учебно-воспитательного процесса с учётом интердисциплинарного подхода в процессе обучения. Все ранее описанные функции играют большую роль в процессе обучения, но не менее важной функцией является формирование у студенческой молодёжи нравственно-эстетических идеалов в процессе обучения. Именно поэтому мы акцентируем внимание на использовании народных игр тюркоязычных стран в учебном процессе, а именно использование народных игр на занятиях элективные дисциплины (модули) по физической культуре и спорту на базе высшего учебного заведения.

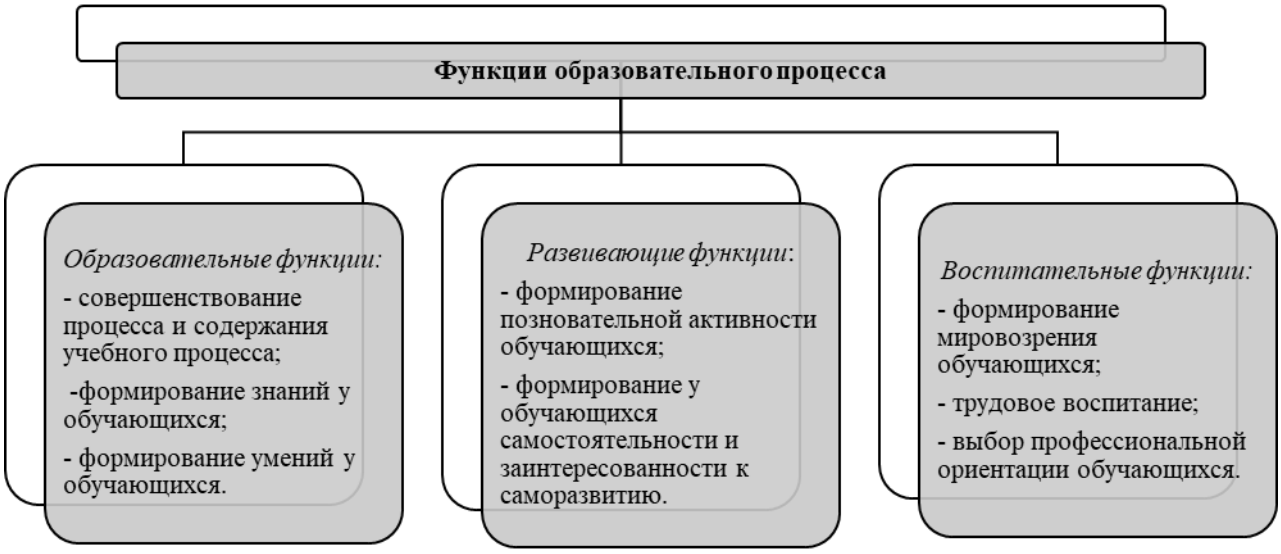

Рисунок 2. Функции образовательного процесса

Народные игры решают задачи формирования нравственно-эстетических идеалов студентов и благоприятно влияют на психоэмоциональное состояние занимающихся, их посещаемость занятий и совершенствование физической подготовленности студентов.

Методы и организация исследования. Исследование проводилось на базе Елабужского института (филиала) К(П)ФУ города Елабуги, в период с 01.09.2022 по 30.03.2023 год. В исследовании принимали участие студенты Елабужского института К(П)ФУ в количестве 160 человек (девушки и юноши), в возрасте от 18-20 года, обучающихся на 1 и 2 курсах очной формы обучения. В ходе исследовательской работы был проведен анкетный опрос с целью выявления отношения студентов к внедрению народных игр тюркоязычных стран в учебный процесс.

Перед анкетным опросом студентам давалась информация, которая описывала характеристику народных игр в общем, и народных игр тюркоязычных стран в

отдельности. Отмечено, что реализация различных игр в структуре одного учебного занятия осуществляется с включением их в содержание трех частей (подготовительной, основной, заключительной), что обуславливается постепенным ростом получаемой физической нагрузки, стабилизируя получаемую нагрузку на достигнутом уровне некоторое время и снижение ее к концу учебного занятия для постепенного и полного восстановления занимающихся. Было также выявлено, что основной задачей реализации народных игр тюркоязычных стран является нравственно-эстетическое воспитание студентов, направленное на знакомство с традициями и культурным наследием соседних стран и последующего формирования уважительного отношения к их представителям.

Результаты исследования и их обсуждение.

В начале учебного семестра был проведен анкетный опрос, который состоял из 4-х вопросов. На рисунке 3 и 4 представлены данные анкетного опроса, полученные в начале учебного семестра.

Рисунок 3. Результаты анкетного опроса в начале исследовательской работы

На первый вопрос «Знаете ли Вы народные игры тюркоязычных стран?», 8% ответили – «да», 10% – «затрудняюсь ответить» и 82% - ответили «нет». На второй вопрос «Как Вы отнесетесь к внедрению народных игр тюркоязычных стран в программу занятий ЭД(М) по ФКиС?», 6% ответили – «положительно», 10% – «отрицательно» и 84% - ответили «затрудняюсь ответить». Обосновали свой ответ тем, что для реализации народных игр тюркоязычных стран на занятиях элективные дисциплины (модули) по физической культуре и спорта необходимо точно понимать содержание предложенных игр и в полной мере определить содержание раздела народные игр в процессе обучения.

Рисунок 4. Результаты анкетного опроса в начале исследовательской работы

На третий вопрос «Как Вы считаете, как будут влиять народные игры тюркоязычных стран на Вашу физическую подготовленность?», 4% ответили – «положительно», 88% – «затрудняюсь ответить» и 8% - ответили «отрицательно». На четвертый вопрос «Как Вы считаете, как будут влиять народные игры тюркоязычных стран на Ваше нравственно-эстетическое воспитание?», 6% ответили – «положительно», 4% – «отрицательно» и 90% - ответили «затрудняюсь ответить».

В ходе исследовательской работы в 2-х группах на занятиях элективные дисциплины (модули) по физической культуре и спорту активно использовались народные игры тюркоязычных стран. В конце исследования также был проведен анкетный опрос. На рисунке 5 и 6 представлены полученные данные анкетного опроса в конце исследования.

Рисунок 5. Результаты анкетного опроса в конце исследовательской работы

На первый вопрос, 90% ответили – «да», 8% – «затрудняюсь ответить» и 2% - ответили «нет». На второй вопрос, 94% ответили – «положительно», 2% – «отрицательно» и 4% - ответили «затрудняюсь ответить».

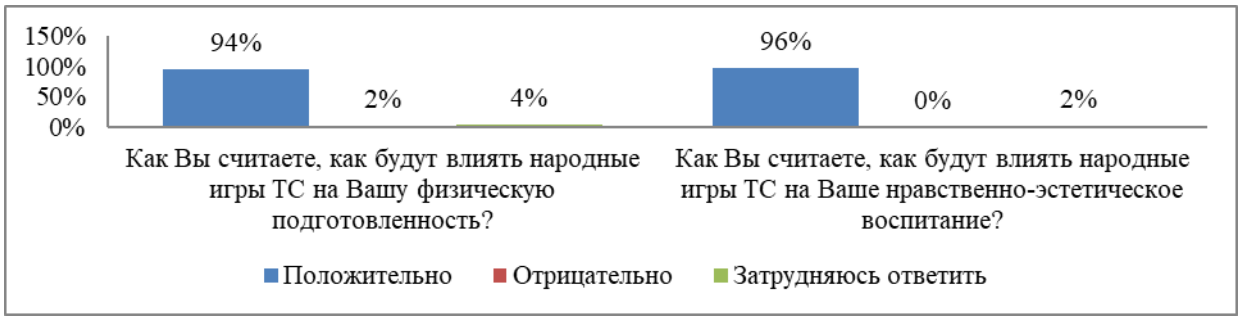

Рисунок 6. Результаты анкетного опроса в конце исследовательской работы

На третий вопрос, 94% ответили – «положительно», 4% – «затрудняюсь ответить» и 2% - ответили «отрицательно». На четвертый вопрос, 96% ответили – «положительно», 0% – «отрицательно» и 2% - ответили «затрудняюсь ответить».

Таким образом, планирование учебных занятий с реализаций народных игр тюркоязычных стран различной направленности и вариантов сочетания зон интенсивности позволяет повысить психоэмоциональный статус студентов, моторную плотность занятий и содействовать формированию нравственно-эстетического потенциала

студентов.

Заключение. Общество всегда заинтересовано в воспитании подрастающего поколения, передаче опыта, подготовке к жизни и к труду.

Игра характеризует различные аспекты жизнедеятельности человека и выступать как фактор самовоспитания, самообразования, повышения двигательной активности, а также может являться условием физической и духовной закалки, познания мира, традиций и коллективного взаимодействия. Реализация народных игр тюркоязычных стран не только является условием повышения интереса студентов к культуре, но являются и индивидуальной и коллективной потребностью формирования мировоззрения, отношения к жизни и коллективу, что может выступать условием патриотизма за себя и всех.

Список использованной литературы:

1. Абаев, Н.В. Тэнгрианство и этнокультурогенез тюрко-монгольских народов Алтай-Байкалии / Н.В. Абаев / отв. ред. В.Р. Фельдман. – Абакан: ООО Фирма «Март», 2011. - 114 с.
2. Агоол, Е.М. Модернизация школьного физкультурного образования в Республике Тыва на основе учета особенностей физического и моторного развития коренного населения и национально-региональных традиций двигательной активности (на примере старших классов средней школы): дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04./ Аг-оол Елена Михайловна. - Малаховка, 2009. -Режим доступа: http://www.dissercat.com, свободный.
3. Алексеева, Е.В. Тенденции развития профессиональных праздников в современной культуре: дис. ... канд. культурологии: 24.00.01 / Алексеева Елена Владимировна - Санкт-Петербург, 2008. - 209 с.
4. Баннов, К.Ю. Игровая культура в пространстве современности : опыт культурологического анализа: автореф. дис. ... канд. культурологии: 24.00.01 / Баннов Кирилл Юрьевич - Челябинск, 2007. - Режим доступа: http://www.dissercat.com, свободный.
5. Брюхова, Ю.П. Народная игра как средство формирования ценностных ориентаций личности ребенка младшего школьного возраста: автореф. дис. ... пед.наук: 13.00.01 / Брюхова Юлия Павловна. - Москва, 2010; [Электронный ресурс] http://www.dissercat.com/content/narodnaya-igra-kak-31^5^o-1Ъгттгоуатуа, свободный.
6. Репина, Л.П. Опыт междисциплинарного взаимодействия и задачи интеллектуальной истории / Л.П. Репина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 15. – М., 2005. – С. 5.
7. Энциклопедический словарь Вебстера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http:// www.merriam-webster.com.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA TOJIKISTON RESPUBLIKASI O‘RTASIDAGI MADANIY-GUMANITAR SOHADAGI ALOQALARNING MUSTAHKAMLANISHI

Usmonov Baxtiyor Botirovich

Guliston davlat universiteti

2 -bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu tezisda O`zbekiston va Tojikiston Respublikalari o`rtasida mustaqillik yillarida yo`lga qo`yilgan madaniy-gumanitar sohadagi aloqalarning o`zgarish tendensiyalari muhokama etiladi.

Kalit so‘zlar: O`zbekiston, Tojikiston, madaniy aloqalar, ijtimoiy soha, hamdo`stlik.

KIRISH

O‘zbek va tojik xalqi asrlar davomida o‘zaro ahil-inoq, bir daryodan suv ichib yashab keladi. Ma’lum vaqt ushbu aloqalarda turg‘unlik, o‘zaro munosabatlarda tanaffus kuzatilgani ham ayni haqiqat. So‘nggi besh yildan boshlab esa o‘rtadagi qardoshlik rishtalari qayta tiklandi, chegaralar ochildi, ‘‘muzlar eridi”. O‘tgan qisqa davrda ikki davlat o‘rtasidagi yaqin do‘stlik va ishonchga asoslangan aloqalar mutlaqo yangi bosqichga ko‘tarildi. Buni ikki tomonlama madaniy-gumanitar hamkorlik misolida ham yaqqol ko‘rish mumkin.

ASOSIY QISM

Barchamizga ma’lumki, qadimdan o‘zbek-tojik xalqlari yagona tarixiy davrni bosib o‘tib, asrlar mobaynida o‘zining umrboqiy moddiy-ma’naviy qadriyatlari va an’analari bilan bir-biriga chambarchas bog‘langan. Azal-azaldan xalqlarimiz bir daryoning ikki irmog‘idan suv ichib, qo‘shnichilik an’analarini yaqin qarindoshlik aloqalari bilan bog‘lagan holda o‘xshash madaniyat, urf-odatlar, yagona din, o‘lmas qadriyatlarga boy millatlar sifatida tilga olinadi. Shu boisdan bo‘lsa kerak, bizga ikki tilda gaplashuvchi yagona xalq deya ta’rif berishadi. Shu munosabat bilan bugungi kunda ikki davlat o‘rtasida do‘stlik, yaxshi qo‘shnichilik, o‘zaro hurmat va ishonch ruhidagi yaqin munosabatlar izchil rivojlanib bormoqda. Shuni ta’kidlash joizki, bu kabi mustahkam aloqalar kecha yoki bugun vujudga kelib qolmadi, balki ming yillar davomida xalqlarimizning qon-qoniga singib, ularning ma’naviy olamida hamda madaniy hayoti davomida shakllanib, sayqallanib kelmoqda. Kelgusida qardosh ikki xalq o‘rtasida do‘stlik, yaxshi qo‘shnichilik, strategik sheriklik singari an’analarni, tarixiy-madaniy qadriyatlarni saqlab qolish yo‘lida mustahkam poydevor yaratilmoqda.

Ta’kidlash joizki, xalqlarimizni nafaqat umumiy tarixiy yashash muhiti, o‘xshash an’analar, kuy-qo‘shiqlar va marosimlar, balki butunjahon e’tiboriga molik ma’naviy meros ham birlashtirib turadi. Ushbu xalqlar yagona mintaqada hayot kechirgani bois ikki millat vakillari o‘rtasida doimiy muloqot paydo bo‘lishi tabiiy hol. Barchamizga ma’lumki, qadimdan ajdodlarimiz ikki tilda shoh asarlar va she’riy dostonlar, g‘azallar va qasidalar bitib, madrasayu rasadxonalar bunyod etgani ham fikrimizning yorqin dalilidir. Shular qatorida, har ikki davlat yosh avlodi vakillari ham ikki mamlakat o‘rtasida yo‘lga qo‘yilgan mazkur madaniy muloqot namunalari bilan haqli ravishda faxrlanadi va ularni asrab-avaylab izchil davom ettirishga doim intilmoqda.

Tojikiston ko‘hna va qadimiy madaniyat o‘chog‘i sifatida, mamlakatda o‘ziga xos san’at, shaharsozlik bobida yuksak did va mahorat, shuningdek, betakror me’moriy obidalari bilan butun dunyoga ma’lum va mashhurdir. Tojikiston mustaqillikning ilk yillaridayoq murakkab iqtisodiy va siyosiy qiyinchiliklarga qaramay, o‘z yo‘nalishini, ya’ni, tarixiy-madaniy obidalarni asrab-avaylash, qayta tiklash va dunyoga namoyon etishdek aniq maqsad va vazifalarini belgilab oldi.

Mutaxassislarning ma’lumotlariga ko‘ra, hozirgi kunda Tojikistonda 3000 dan ziyod qadimiy va madaniy obidalar, 6 ta davlat majmuasi va tarixiy-madaniy qo‘riqxonalar, turli tarixiy-etnografik muzeylar va ko‘plab arxeologik inshootlar mavjud.

Shunisi e’tiborliki, aynan Tojikiston 1993 yilda Markaziy Osiyo davlatlari orasida birinchilardan bo‘lib YuNESKO tarkibiga kiritilgan bo‘lsa, buning samarasi o‘laroq butunjahon xalqlari uning ko‘hna va ulug‘vor noyob yodgorliklari va o‘tmish durdonalari to‘g‘risida xabardor bo‘ldi. Sarazm, Xisor, Ko‘lob, Xo‘jand, Xo‘ja Mashhad madrasasi, Muhammad Bashoro, Xo‘ja Naqshron, Mir Said Ali Xamadoniy, fors tilidagi qadimiy bitiklarni, Muqaddas Qur’onning kotiblari, qoya suratlari, Budda haykallari, Yamchun qal’asi, Zonga ibodatxonasi, Karon me’morchilik obidasi va ‘‘Amudaryo xazinasi”ning aniqlanishi kabi qator noyob manbalarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Hozirgi kunda mamlakatning ikkita qadimiy inshooti YuNESKO butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan: madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan qadimiy Sarazm shahri (miloddan avvalgi IV-II asrlar) va tabiiy ahamiyatga ega bo‘lgan ‘‘Pomir tog‘lari” milliy bog‘i.

Hozirgi kunda ikki davlat o‘rtasida madaniy masalalar bo‘yicha mintaqaviy Hukumatlararo tashkilot tuzish to‘g‘risida muzokaralar olib borilayotgan bo‘lib, ushbu tashkilotning zimmasiga turli madaniy tadbirlar, jumladan, olimlarning uchrashuvlari, mumtoz musiqiy kechalar va spektakllar, adabiy va ilmiy nashrlar hamda boshqa turdagi tashabbuslarni tashkillashtirish, nazorat qilish vazifasi yuklatiladi.

Rudakiy, Forobiy, Ibn Sino, Mirzo Ulug‘bek, Navoiy, Jomiy singari ko‘plab buyuk ajdodlarimizning ilm-fan, me’morchilik, she’riyat va musiqa sohalarida yaratgan, jahon hamjamiyati tomonidan e’tirof etilayotgan madaniy boyliklarni qayta tiklash yo‘lida yakdil harakat qilmog‘imiz darkor. Ming yillar mobaynida, ota-bobolarimiz tomonidan yaratilgan ilm-fan, she’riyat, me’morchilik, tasviriy san’at, dunyoshunoslik, kosmologiya, astronomiya va qator sohalardagi jamlangan ma’naviy meroslari orqali butun jahon madaniyatini boyitishga hissa qo‘shildi. Aynan madaniy integratsiya bizga ma’naviy, aqliy, iqtisodiy va siyosiy jihatdan qayta tiklanishga yordam beradi.

Hozirga qadar ikki mamlakatning ilmiy-tadqiqot va ta’lim muassasalari o‘rtasida o‘zaro hamkorlik aloqalari yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, birgalikda turli tadbirlar o‘tkazilib kelinmoqda.

Ayni paytda o‘zbek va tojik tillarini o‘rganish va o‘rgatish, ta’lim, badiiy, davriy va ilmiy adabiyotlarni o‘zaro almashish, mumtoz va zamonaviy yozuvchilarning asarlarini tarjima qilishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

2020 yilning avgust oyida Farg‘ona viloyatining Rishton tumanida O‘zbek-tojik do‘stlik uyining ochilishi ushbu sohada erishilgan muhim yutuqlardan biri hisoblanadi. Yaqin kelajakda ushbu muassasada madaniyat kechalari, she’riy mutolaalar va ilmiy davra suhbatlar o‘tkazilishi rejalashtirilmoqda. Qo‘shni mamlakat bilan madaniy merosni asrab avaylash va bu borada O‘zbekistonning boy tajribasini keng tatbiq etish bo‘yicha o‘zaro aloqalarni mustahkamlash lozim.

Bugungi kunda Tojikiston maktablarida o‘zbek tilida ta’lim beruvchi sinflar soni 5 mingga, o‘zbek tilida tahsil oluvchilar soni esa 100 ming nafarga yaqinlashdi. O‘zbekiston Tojikistoning So‘g‘d viloyatiga 630 o‘rinli maktab qurib topshirdi. Akademik B. G‘ofurov nomidagi Xo‘jand davlat universitetida o‘zbek filologiyasi bo‘yicha kadrlar tayyorlovchi yirik maktab tashkil etilgan. Samarqandda Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiyga atab qo‘yilgan yodgorlik ikkala mamlakat tomonidan iliq kutib olindi.

XULOSA VA MUNOZARA:

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasining xalq ta’limi tizimida tojik tilida ta’lim beruvchi maktablar soni qariyb 255 tani tashkil etsa, shundan 90 tasida faqat tojik tilida ta’lim beriladi.

Bir necha oliy ta’lim dargohlarida, jumladan, Samarqand, Termiz, Farg‘ona davlat universitetlarida tojik tilida mashg‘ulotlar olib borilmoqda. O‘zbekistonning 5 ta oliy ta’lim muassasasida tojik tilida ta’lim beruvchi maktablar uchun bakalavriatning «Filologiya va til o‘rganish: Tojik tili», «Tojik tili va adabiyoti» hamda «Boshlang‘ich ta’lim (tojik tili)» yo‘nalishlari bo‘yicha kadrlar tayyorlanadi. 2019-2020 o‘quv yilida «Filologiya va til o‘rganish: Tojik tili» yo‘nalishi bo‘yicha 110 nafar bitiruvchi ta’limni yakunladi.

Ayni paytda Tojikistonda o‘zbek tilida faoliyat olib borayotgan 10 dan ortiq nashrlar mavjud bo‘lib, Dushanbe shahrida o‘zbeklar jamiyati tomonidan «Xalq so‘z» gazetasi chop etiladi. Xo‘jand shahrida «O‘zbek milliy ma’naviyat va ma’rifat markazi» tomonidan «Ma’naviyat» gazetasi va «Sharqnoma» jurnali o‘zbek tilida chop etiladi. Shuningdek, bir haftada bir marta OAVda jumladan, televidenie va radioda o‘zbek tilida dastur va eshittirishlar olib boriladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Zamonaviy dunyoda O‘zbekiston tashqi siyosatining kun tartibi», 27 avgust 2020 y., https://uza.uz/uz/posts/zamonaviy-dunyeda- zbekiston-tash-i-siyesatining-kun-tartibi-27-08-2020
2. «Sentralnaya Aziya – prioritet vneshney politiki Uzbekistana», 15 iyul 2020 y., https://www.uzdaily.uz/ru/post/53513
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. «O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasi», https://stat.uz/ images/uploads/docs/tashqi_savdo_uz_22012021.pdf
4. Qodirov A. «Yangilanayotgan O‘zbekiston tashqi siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlari», 29 iyul 2020 y., http://www.isrs. uz/uz/maqolalar/klucevye-prioritety-vnesnej-politiki-obnovlennogo-uzbekistana
5. «Sentralnaya Aziya – prioritet vneshney politiki Uzbekistana», 15 iyul 2020 y., https://www.uzdaily.uz/ru/post/53513
6. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. «O‘zbekistonning ko‘magi bilan Qirg‘izistonda 200 o‘rinli yuqumli kasalliklar shifoxonasi qurib bitkazildi», 23 dekabr 2020 y., http://ssv.uz/uz/news/zbekistonning-kmagi-bilan-irizistonda-200-rinli- juumli-kasalliklar-shifohonasi-urib-bitkazildi
7. Mustafaev B. «O‘zbekistonning mintaqaviy siyosati Markaziy Osiyoda barqaror va izchil rivojlanishining muhim garovi»,
8. 29 dekabr 2020 y., http://ismi.uz/uz/smti-ekspertlari-sharhlari/uzbekistonning-mintakavij-siesati-markazij-osieda-barkaror-va-izcil- rivozlanisining-muim-garovi
9. https://strategy.uz/index.php?news=1542

AXBOROT VA TASHVIQOT URUSHIDAGI SIYOSIY MEXANIZMLARI

Bahodir Mahmudboev

Guliston davlat universiteti tarix kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada ‘‘axborot terrorizm”ning o‘ziga xos jihati va axborot terrorizmining ommaviy axborot vositalari orqali tarqalishi haqida mulohaza yuritilgan. axborot

terrorizmi uyushgan zo‘ravonlik ko‘rinishi va Xavfsizlik siyosati - qimmatli axborotni boshqarish, muhofaza qilish va tarqatish (uzatish va yetkazib berish)ni tartibga soluvchi normalar, qoidalar, amaliy usullar va chora-tadbirlar haqida tushunchalar atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: axborot, xavfsizlik, terrorizm, axborot urushi, himoya, zamonaviy terrorizm

Biz avvalo tan olishimiz kerakki, zamonaviy ‘‘zamonaviy terrorizm” tushunchasi siyosiy hodisadir. Hozirgi zamonda ‘‘urush”, ya’ni qurolli harbiy tajovuz xalqaro huquq bilan taqiqlangan noqonuniy harakatdir. Shuning uchun ham bugungi kunda yer osti, qurol siz urush usullarining yangi formati ishlab chiqilmoqda. Bu usullarning yaqqol misoli sifatida ‘‘terrorizm”ning siyosiy qurol sifatida qo‘llanilishidir.

Bugungi ‘‘zamonaviy terrorizm”ning o‘ziga xos jihati shundaki, uning ortida kim turgani va undan maqsad nima ekanligi yashiringan. Odatda bular nima qilayotganini tushunmaydigan ‘‘diniy aqidalar”ga aldanib qolgan qo‘g‘irchoqlardir.Bunday terrorchilik harakatlarining aniq maqsadi yillar o‘tib, ekspert tadqiqotlari yordamida ma’lum bo‘ladi.

Axborot jamiyati shakllanishining ekspansion ta’siri ostida zamonaviy siyosiy-huquqiy qadriyatlar tizimi o‘zgarib, qayta baholanayotgan bir paytda ‘‘zamonaviy terrorizm” hodisasi hamma joyda ‘‘multiplikator effekti”ni yuzaga keltirmoqda. Jamoatchilik fikri va siyosiy hokimiyat o‘rtasidagi munosabatlarda, odatda, bevosita manipulyatsiya shaklida, u bilvosita ijro etuvchi xususiyatga ega bo‘ladi va o‘zgaradi. Masalan, ‘‘himoya”, ‘‘xavfsizlik” niqobi ostida ‘‘yashirin” siyosiy va iqtisodiy maqsadlarga xizmat qiluvchi terrorchilik harakatlarini oqlash. Bunday g‘arazli niyatli terrorchilik harakatlarini amalga oshirishning zaruriy sharti sifatida ‘‘konstruktiv tahdid” va ‘‘sekuritizatsiya” usuli qo‘llaniladi. Ya’ni, ijtimoiy, madaniy yoki siyosiy hodisa va mavzuni ‘‘tegishli ichki yoki tashqi xavfsizlik” darajasiga ko‘tarish. Bir qator g‘arb ekspertlarining fikricha, ‘‘Konstruktiv tahdid” ko‘pincha xavfsizlikka oid bo‘lmagan mavzularni ‘‘xavfli” yoki ‘‘qo‘rqinchli” qilish bilan bog‘liq[128].

Terrorizm xavfli va qo‘rqinchli, ammo muammo shundaki, har bir terror ortida ‘‘katta terror” yashiringan. fuqarolar va siyosiy rejimlar ongiga ta’sir qilish orqali, bu esa o‘z navbatida ‘‘sekyuritizatsiya” effektini yaratadi. Masalan, o‘tmishda AQSh xuddi shu misoldan foydalanib, siyosiy sarguzashtlar uyushtirgan, Suriyaning sobiq davlatlari Afg‘oniston va Iroqni bosib olgan, Yaqin Sharqdagi siyosiy va ijtimoiy muvozanatni buzgan. Har qanday davlat va siyosiy kuchning sun’iy yirtqich hayvoni - ‘‘Leviafan” ning yaratilishi ‘‘zamonaviy terrorizm” mijozlari uchun ajralmas vositadir. ‘‘Yumshoq kuch” - bu majburlash vositalaridan foydalanilmasdan, aksincha, ittifoqchi va hamkorlarni ixtiyoriy ravishda o‘ziga jalb etish orqali, xohlagan natijalarga erishish layoqatidir. ‘‘Yumshoq kuch” mamlakat o‘z madaniyati, siyosiy g‘oyalari va dasturlari bilan o‘ziga jalb etishida namoyon bo‘ladi[129].

Din nomida terrizm va ekstremizmga qarshi kurshuvga ayirilgan pullar, undan etilgan moliyaviy azoblarga ko‘rib, terrorizm mavzusi ‘‘bozor” shakllanayotgan kurishamiz. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2000-2016 yillar davomida ‘‘zamonaviy terrorizm” tomonidan yetkazilgan zarar miqdori jahon darajasida. Suriyadagi so‘nggi yillarda sodir bo‘lgan qurolli to‘qnashuvlarni hisobga oladigan bo‘lsak, bu ko‘rsatkichlar oshmagan bo‘lsa ham kamaymagani aniq. Din niqobi ostida terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashga ajratilayotgan mablag‘larning moliyaviy

[128] Conway, Maura (2008). ‘‘What is Cyberterrorism and How Real is the Threat?’‘. Cyber Behavior: 217–245.
[129] Nye J. Soft Power. The Means to Success in World Politics. - New York: Public Affairs, 2004. – P.192.

oqibatlariga nazar tashlasangiz, terrorizm mavzusi o‘z-o‘zidan ‘‘bozor”ni shakllantirayotganiga guvoh bo‘lasiz.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Арипов А. Состояние и перспективы развития телекоммуникаций в Республики Узбекистана// Экономический вестник Узбекистана. №6, 2003
2. Ахборот-психологик хуружларидан ҳимоя қилиш технологиялари. Ўқув-услубий мажмуа. –Т.: Ўзбекистон Миллий университети, 2014. -346 бет
3. Баркамол авлодни тарбиялашда паст савияли ‘‘оммавий маданият” салбий таъсирининг олдини олиш. Маъруза матни/Муаллифлар жамоаси. –Т., 2013.
4. Вайронкор ғоялар ва бузғунчи мафкуралар (маънавиятга таҳдид солувчи иллатлар). –Тошкент: ‘‘Turon zamin ziyo”, 2015
5. Глобаллашув шароитида маънавий-ахлоқий тарбия масалалари. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Академия, 2010
6. Деҳқонов Ш. Ахборот алмашинувидаги қулайлик фақат эзгу мақсадларга хизмат қилсин / Ёшларни ахборот-психологик хуружлардан ҳимоя қилиш технологиялари. Респ. илмий-амалий конф. материаллари (Тошкент, 9 ноябрь 2012 йил). – Т.: ЎзМУ, 2012.
7. Жўраев Т. Миллий давлатчилик: хавфсизлик ва барқарорлик. –Т.: Akademiya, 2007. 252 б.

GENDER MUNOSABATLARI O‘ZIGA HOS JIHATLARI G‘ARB NIGOHIDA

Mahmudboeva Dilnoza

Guliston davlat universiteti tarix kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada sharqda va g‘arbda ayollarning roli, ularning ijyimoiy ba siyosiy jaroyonlarda ishtiroki va va gender ierarxiyalarining murakkab ijtimoiy-madaniy belgilanishig, ‘‘gender” atamasi va feminizm o‘rtasidagi farqlar bayon yetilgan.

Kalit so‘zlar: feminizm, gender ierarxiyalari, ayollar tarixi, gender konsensusi, gender maqomi, erkak va ayol

Ayollar tarixi fanlararo ilmiy yo‘nalishning ‘‘ayolshunoslik” deb nomlangan bo‘limidir. U G‘arbda oltmishinchi yillarning oxiri va yetmishinchi yillarning boshlarida shakllangan.

Ixtisoslashgan hodisa sifatida birinchi ‘‘ayol mavzuli” masala XIX asr oxirida birinchi feministik harakat bilan bog‘liq holda paydo bo‘la boshladi. Yigirmanchi asrning birinchi yarmida ayollar asarlari paydo bo‘la boshladi, ko‘pincha mashhur ayollarning hayoti tasvirlangan. Hozirgi kunda ham ayollar mavzusini muhokama qilishda katta o‘rin egallagan asar taniqli fransuz faylasufi Simone de Bovuarning 1949 yilda nashr etilgan ‘‘Ikkinchi qavat” asaridir. Unda ayol muammosi falsafiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi.

Oxirgi yigirma yilda xotin-qizlar tarixini o‘rganishda katta ishlar qilindi. O‘tmishdagi ayollarning tarixiy taqdiri, ularning alohida jamiyatlarining turli davrlardagi tarixiy kechinmalari iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy madaniyat doirasida tahlil qilindi. Umuman ayollar tarixida uch yo‘nalish bo‘linishi belgilab qo‘yilgan bo‘lib, ularning har biri uning rivojlanish bosqichlarini va

ko‘p qirrali qiyofasining bir tomonini ko‘rsatadi. Bu yo‘nalishlar orasidagi farqlar ularning asosiy tadqiqot vazifalarini bajarishda namoyon bo‘ladi. Avvalo, avval shakllangan birinchi yo‘nalishning vazifasi va bilish faoliyati rasmiy ‘‘erkaklar” tarixshunosligidan unutilgan yoki butunlay chiqarib yuborilgan ‘‘ayollarning tarixiy turmush sharoitlarini tiklash”dir. 70-yillarning o‘rtalariga qadar ayollar tadqiqotlarida hukmronlik qilgan ‘‘ayollar” tarixini yozishning ushbu o‘ziga xos konsepsiyasi edi. Qoidaga ko‘ra, u ko‘proq tavsif tomoniga tayangan va tarixiy tadqiqotlarni janr shaklida qilgan. Odatda, uning hikoyasi va unga qarama-qarshi bo‘lgan erkaklar tarixshunosligi feministlar uchun tarix edi. Feministlar inglizcha ‘‘tarix” so‘zining ma’nosini o‘zgartirmoqchi edilar. Chunki avvalgi tarixiy tavsifda u doimo insonlar tarixini ifodalagan. Bu ikki versiya bir-biriga mos kelmas edi, shuning uchun ‘‘ayollar tarixi” ning izolyatsiyasi davom etdi. 1970-yillarning 2-yarmida birinchi o‘ringa chiqqan ikkinchi yo‘nalish vakillari sinfiy jamiyatning patriarxal tuzilishida erkaklar yetakchiligini o‘rganish va ayollarning bo‘ysunish munosabatlarini shakllantirishni asosiy maqsad qilib oldilar. Ular ‘‘ayollar tarixi”ni jamiyat tarixi bilan bog‘lashga, qarama-qarshi tomonlarning manfaatlarini va turli ijtimoiy toifadagi ayollarning muqobil hayot tajribasini ko‘rsatishga harakat qildilar. Bu erda ular o‘ziga xos feministik neo-marksizmni shakllantirdilar. Ular ijtimoiy sinf tahlilini gender farqi omili bilan to‘ldirib, tarixiy shaxsning shaxs, jins, oila-guruh birikmasi holati va sinf sifatidagi maqomini aniqladilar. Ushbu talqinda ishlab chiqarish usuli va mulkiy munosabatlar gender tengsizligining asosiy belgilovchilari bo‘lib qoldi.

Gender holati jamiyatda o‘rnatilgan munosabatlarning butun tizimini anglatadi. Bu nafaqat yangi tug‘ilgan odamni va uning barcha gender sotsializatsiyasini o‘z ichiga oladi, lekin ijtimoiy shaxsning madaniy-tarixiy taraqqiyoti mahsulini ham ko‘rsatadi. Gender modellari jamiyat tomonidan yaratilgan. Shu bilan birga, gender munosabatlari barcha ijtimoiy institutlarning tuzilishi bilan bog‘liq bo‘lib, gender tushunchasini shaxs darajasida amalga oshirish hokimiyat va bo‘ysunish munosabatlarining o‘rnatilgan tizimini qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, u mehnatning gender taqsimotini qo‘llab-quvvatlaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, gender maqomi irqi, etnik kelib chiqishi va sinfi bilan birga ijtimoiy ierarxiya va hokimiyatni taqsimlash tizimining tarkibiy elementlaridan biridir. Ayollar fanida tabiatdan ijtimoiy munosabatlarga e’tiborning o‘tishi gender masalalarini ijtimoiy tashkil topgan nazorat va bo‘ysunish munosabatlari majmuasiga integratsiyalashuviga yo‘l ochadi. Natijada ikkala jins ham tarixga qaytadi. Shu tarzda muhokama qilingan gender yondashuvi ijtimoiy tarixchilar va madaniyat tarixchilari orasida tezda o‘z tarafdorlarini topa boshladi.

Shunday qilib, ayollar tarixidan uchinchi yo‘nalish - gender tadqiqotlari paydo bo‘ldi. U birinchi tadqiqot paradigmasini yangiladi. Endi gender tarixchilarining tadqiqot predmeti ayollar tarixi emas, balki madaniy-tarixiy kontekstda o‘zlarining jinsi o‘ziga xosligini tan olgan shaxslar o‘rtasidagi ijtimoiy tuzilma va munosabatlarni tuzadigan erkak va ayol o‘rtasidagi munosabatlardir. Jinslar o‘rtasidagi munosabatlarning psixoanalitik talqinidan farqli o‘laroq, ‘‘jins” tushunchasini shu tarzda muhokama qilish yanada chuqurlashdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.БМТ томонидан қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси» Нью-Йорк 1948 йил 10 декабрь./ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 30 сентябрь 366-сон қарори билан ратификация қилинган; БМТнинг Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция 1952 йил 20 декабрь, Нью-

Йорк. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Хотин-қизларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияга қўшилишҳақида»ги қарори билан ратификация қилинган. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 257-модда); БМТнинг Оналикн муҳофаза қилиш тўғрисидаги 103-Конвенция 1952 йил 28 июн, Женева. Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенцияга Олий Мажлисининг 1995 йил 6 майдаги 85-I-сон Қарорига мувофиқ қўшилган; БМТнинг Хотин-қизларни камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисидаги Конвенцияси 1979 йилл 18 ноябрь,Нью-Йорк. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 6 майдаги 87-I-сонли қарорига асосан қўшилган; БМТнинг Тенг аҳамиятли меҳнат учун аёл ва эркакларни тенг тақдирлаш тўғрисида 100-конвенция 1951 йил 29 июн, Женева.

2.Саманта Фрост Ш.Б. Права женщин –права человека. Журнал «WE/МЫ», No5 (21), 1998 г. С-17.; Иноқова М. Ҳаётнинг барча соҳаларида аёл ҳуқуқи муҳофазасининг ҳуқуқий кафолатлари.Аёл ҳуқуқи ва эркинликлари / Муаллифлар жамоаси: Г.Н.Тансиқбоева, М.Ю.Гасанов, А.М.Қодирова ва бошқ.; -Т.: ‘‘Адолат”, 2002. – Б-75; Рубина И.Е. Международная защита прав женщин. Автореферат., Петрозаводск, 2001. С-4;

3.Шапалова Н.Н. Международно-правовые стандарты по защите прав женщин и их имплементация в европейских странах: Дис. ... канд. юрид. наук: Москва, С-3. 2003 (201 с.)

4.Маткаримова Г.С. Аёл ҳуқуқлари ва гендер тенглик. Конституцияда инсон ҳуқуқлари ҳимояси. Илмий-амалий конференция материаллари. ТДЮИ, Т.: 2012, Б-31. (232 б);

5.Рубина И.Е. Международная защита прав женщин. Автореф., канд. юрид. наук. Петрозаводск, 2001. С-6.М.М.Инагамова. Аёл ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ички ишлар органлари иштирокининг ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш. Юридик фанлар бўйича фалсафа октори (PhD) илмий даражасини олиш учун дисс. Тошкент. –2019. –Б. 27.

GENEOLOGIYA VA FANLARARO YONDASHUV

Xolbayeva Nargiza Ibadullayevna
Guliston davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqola geneologik tadqiqotlarda fanlararo aloqalardan foydalanishning ayrim muammolariga bag‘ishlangan. Maqolada geneologiya hamda etnik tarix, tarixiy demografiya, arxivshunoslikning o‘zaro aloqalari, shuningdek, geneologiyaning boshqa fanlar taraqqiyotida tutgan o‘rni tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: geneologiya, etnik tarix, nasabnoma, tarixiy demografiya, arxivshunoslik, psixogeneologiya, tibbiy geneologiya, genetik geneologiya.

Abstract: This article is devoted to some problems of using interdisciplinary links in geneological research. The article analyzes the relationship between geneology and ethnic history, historical demography, archiving, as well as the role of geneology in the development of other sciences.

Keywords: geneology, ethnic history, genealogy, historical demography, archival science, psychogeneology, medical geneology, genetic geneology.

Zamonaviy tarixiy bilimlar – fanlararo tadqiqot sohasi bo‘lib, unda gumanitar, ijtimoiy fanlar, aniq va hatto tabiiy fanlarning nazariy va amaliy yutuqlaridan foydalaniladi. Tarix, tadqiqot obyektining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, doimo o‘zaro bog‘liq fanlar bilan aloqada bo‘ladi, yaxlit fan sifatida faoliyat yuritadi. Jumladan, urug‘ xotirasi va inson tasavvurida uning rivojlanishini o‘rganadigan fan sifatida geneologiya juda ko‘plab fanlar bilan aloqadorlikda ish ko‘radi.

Geneologiya dastlab tarixiy jarayonlarni o‘rganadigan amaliy fan sifatida vujudga kelgan. Bu kabi bilimlarga bo‘lgan talab insonlar jamiyatining shakllanishi bilan birga paydo bo‘ldi va u bilan birgalikda rivojlandi. Urug‘chilik davrida xalqlarning kelib chiqishi, ajdodlar va ularning qahramonliklari haqidagi, ko‘p hollarda ilohiylashtirilgan xotira og‘zaki rivoyat va afsonalar ko‘rinishida saqlanib kelingan. Qon – qarindoshlikning alohida ahamiyati haqidagi g'oyalar o‘sha davr ijtimoiy ong va madaniyatining eng muhim elementi hamda urug‘ yoki qabilani birlashtiruvchi, etnik uyushmaning hamjihatligi va birdamligi ta’minlovchi mafkuraviy asos edi.

Genealogiya yunoncha geneya – oila, logos – so‘z, bilim so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, uni shajara, nasl-nasab tarixi sifatida tarjima qilish mumkin. Bugungi kunda geneologiya fanining mohiyatini talqin qilishda bir nechta yondashuvlar mavjud. Ko‘p hollarda geneologiyaga nasl-nasablarni o‘rganish hamda shajaralar tuzish, ayrim urug‘, oila va shaxslarning kelib chiqishini aniqlash, asosiy biografik faktlar, faoliyat, ijtimoiy mavqe va mulk haqidagi ma’lumotlar bilan chambarchas bog‘liqlikda ularning qarindoshlik aloqalarini o‘rganish bilan shug‘ullanadigan maxsus tarix fani sifatida qaraladi **[1, 328-b.].**

Geneologiyaning fan sifatidagi vazifalari u yoki bu insonlar guruhining tarixdagi o‘rni va ahamiyatini tahlil qilish, ular yashagan tarixiy muhitni aniqlash, genetik jihatdan qat’iy qonuniyatlarni aniqlash, boshqa antropologik, demografik va etnografik muammolarni hal qilishdan iborat.

Jumladan, xalqlarning zamonaviy etnik taraqqiyotini o‘rganish, bunugi kunda kechayotgan etnik jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish ularning etnik tarixini o‘rganishni talab qiladi. Ma’lum bir etnik birlikning etnik tarixini o‘rganish uchun etnograflar avvalo ushbu birlik tarkibida o‘z-o‘zidan yoki millatlararo aloqalar tufayli yuzaga keladigan o‘zgarishlarni o‘rganishga e’tibor qaratadilar.

Etnik tarixning muhim usullaridan biri – etnotarixiy tadqiqotlar o‘tkazish uchun maxsus ishlab chiqilgan geneologik usul sanaladi. Undan foydalanish ekspeditsiya ishlari davomida yig‘ilgan va arxiv manbalari asosida tiklangan oilaviy nasabnomalar fondini yaratishni nazarda tutadi.

Geneologiya va tarixiy demografiya fanlari ham bir-biriga juda yaqin. Har ikki fan avlodlar almashinuvi, tug‘ilish, umuman, aholini o‘rganadi: demografiya – makro, geneologiya – mikro darajada [6, 199-201- b.]. Chunki, nikoh-oila munosabatlarini shakllantirgan geneologik omil demografik jarayonlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Agar ommaviy statistik ma’lumotlarga ega bo‘lgan zamonaviy demografiya geneologik ma’lumotlarga muhtojlik sezmasa, geneologik ma’lumotlarsiz o‘rta asrlar demografiyasini o‘rganish mushkul. Shuni ham hisobga olish lozimki, geneologiya asosan o‘rta asrlardagi zodagon toifa haqida ma’lumot bera oladi. Nikohning toifaviy ‘‘cheklanganligi”, uning mulkiy,

urug‘, sulolaviy manfaatlarga bo‘ysundirilganligi nikohga bo‘lgan qarashlarni, turmush o‘rtog‘i tanlash doirasini belgilab bergan. Bu esa o‘z navbatida o‘rtacha nikoh yoshiga, tug‘ilish va o‘lim darajasiga, irsiy kasalliklarga ta’sir ko‘rsatgan.

Ma’lumki, o‘rta asrlarga oid geneologik ma’lumotlar orqali o‘sha davrdagi g demografik vaziyat xususida taxminiy xulosalar chiqarishimiz mumkin. Deylik, muayyan shajara erkak a’zosining 3 avlodi, ayol ahzosining 4 avlodi bir asr mobaynida yashab o‘tgan. Bunda ota va bola o‘rtasidagi yosh 30-35 yoshni, ona bilan bola o‘rtasidagi farq 20-25 yoshni tashkil etadi. Shu tariqa, nikoh yoshi, tug‘ilish haqida ma’lumotlarni hisoblab chiqish mumkin [7, 127-b.].

Zamonaviy geneologiya arxiv ishi uchun ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, shaxsiy arxiv fondlarini tavsiflashda faqatgina qarindoshlik va oila-nikoh aloqalarini bilish bir qarashda turli-tuman ko‘ringan hujjatlarni bitta oilaviy arxivga tegishli ekanligini aniqlashga yordam beradi va ular bitta fondga birlashtiriladi. Shunungdek, geneologik ma’lumotlar boshqa faktlar bilan birgalikda aniq belgilarga ega bo‘lmagan xatlarni yo‘llagan va qabul qilgan insonlarni aniqlashga imkon beradi. Shu bilan birgalikda, geneologiya arxiv ishida aholi qo‘lida saqlanayotgan yangi hujjatlarni topish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Bu o‘rinda o‘tmishda yashab o‘tgan mashhur arbobning avlodlarini va uning atrofidagi kishilarni aniqlash haqida gap ketmoqda.

Bugungi kunda ajdodlar tarixi va genetikasini o‘rganish nafaqat tarixiy, balki amaliy jihatan ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, tibbiyotda qo‘llaniladigan geneologik usulning mohiyati shundan iboratki, u belgi yoki kasallikning uzoq – yaqin qarindoshlardan bilvosita va bevosita irsiylanishini shajaraviy bog‘liqligini aniqlab beradi.

Ma’lumki, oilalarda va qarindosh-urug‘ ichida kasbiy ko‘nikmalar meros bo‘lib o‘tadi. Kuzatishlarga ko‘ra, yetti avloddan birontasida yaxshi xislat, ijobiy fazilat yoki iqtidor, yohud olimlik, qorilik, tabiblik kabilar bo‘lgan bo‘lsa, keyingi avlodlardan birontasida shu ijobiy xislatlar albatta, namoyon bo‘ladi. Shu o‘rinda insonlarning genetik jihatdan qobiliyatini aniqlash uchun geneologik ma’lumotlardan foydalaniladi.

Geneologiyaning amaliy ahamiyati haqida so‘z borganda uning muayyan shaxs uchun mulkiy huquqini amalga oshirishda, meros masalasida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlab o‘tish mumkin. Oilaviy shajaralardan biografiyalarni tuzishda ham foydalaniladi.

Bundan tashqari o‘z urug‘i tarixini bilish inson salomatligini asrashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Geneologik tadqiqotlardan tibbiyotda irsiy kasalliklarni o‘z vaqtida va to‘g‘ri tashxislash uchun foydalaniladi.

XX asr oxirida psixogeneologiyaga asos solgan Ann Anselin Shutsenbergerga ko‘ra, geneologiya psixologik tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Olimaning tadqiqotlari ajdodlar hayotini, avlodlar o‘rtasidagi ongsiz va g‘ayriixtiyoriy aloqaning rolini tushunishning muhimligini ko‘rsatib berdi. Psixogeneologiya usuliga ko‘ra bizning ayrim hayotiy muhim qarorlarimiz, orzu, istaklarimiz ajdodlarimiz hayotidagi hodisalar bilan ochiq bo‘lmagan, ammo to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqaga ega. Gap shundaki, biz ajdodlarimizdan nafaqat ko‘z va teri rangi, sog‘liq, iste’dod kabilarni, balki xavotir, aybdorlik hissini ham meros qilib olamiz. Psixogeneologiyada qo‘llaniladigan geneologik daraxt nafaqat mavjud qarindoshlik aloqalarini, balki psixologik va jismoniy jarohatlarning avloddan avlodga o‘tib kelishini ham hisobga oladi

Psixogeneologiyaning maqsadi: avloddan avlodga o‘tishi mumkin bo‘lgan narsalarni (oilaviy sirlar, takrorlanayotgan hodisalar) aniqlash, qarindoshlik aloqalarining chigalini yechish va bemorga salbiy oilaviy ‘‘meros”dan xalos bo‘lishga, oila o‘tmishi ssenariysini takrorlamasdan, o‘z hayoti bilan yashashga yordam berish sanaladi **[2]**.

Bugungi kunda inson DNK sini o‘rganadigan genetik geneologiya mavjud. Genetik geneologiyada kishilar o‘rtasidagi qarindoshlikni aniqlash uchun an’anaviy geneologik usullar bilan bir qatorda DNK testlardan foydalaniladi. XXI asrda DNK testlarning arzonlashuvi bilan oilaviy tarixlarni yaratishda genetik usullardan foydalanish keng tarqaldi. 2019 yilga qadar 30 mln atrofidagi inson o‘z nasl-nasab shajarasini aniqlash uchun DNK testlar o‘tkazishgan [3].

An’anaviy geneologik tadqiqotlarning mavaffaqiyati hujjatlarning saqlanganligi va ularning mavjudligiga bog‘liq. Biroq har bir insonning o‘zida DNK kabi ‘‘biologik hujjat” mavjudki, uning yo‘qolishi mumkin emas. Genetik geneologiya usullari DNK ning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ota tomondan (Y-xromosoma) va ona tomondan (mtDNK) uzatiladigan qismlariga yetib borish, shu bilan birga DNK ning boshqa qismlariga oid taxminlar qilish imkonini beradi. Masalan, Y-xromosomaning DNK testi ikkita erkakka ota tomondan umumiy ajdodlari bor yoki yo‘qligini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, genetik ma’lumotlardan jinoiy ishlarda gumonlanuvchilarni yoki jabrlanuvchilarni aniqlashda foydalaniladigan sud geneologiyasi (Forensic genealogy yoki IGG – Investigative genetic genealogy) usuli rivojlanmoqda. 2019 yilga qadar ushbu usulda qotillik hamda jinsiy zo‘ravonlikka oid 40 dan ortiq jinoyatlar ochilgan [4]. Sud geneologiyasining imkoniyatlari GEDMatch ochiq kodli ma’lumotlar bazasidan [5] (yoki pulli AncestryDNA va 23andMe) foydalanishga asoslangan. Shuningdek, GEDMatch orqali odamlar qarindoshlarini aniqlash uchun o‘z geneologiyalarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri foydalanuvchi kompaniyalardan yuklab olishi mumkin. GEDmatch DNK test natijalarini dunyo bo'ylab eng ko'p odamlar bilan solishtirish uchun ilovalarni taqdim etadi.

Xulosa qilib aytganda, geneologiya turli sohalarga oid fanlar bilan aloqador. Geneologik tadqiqotlar fanlararo aloqalarni amalga oshirish orqali sotsiologiya, madaniyatshunoslik, tarixiy o‘lkashunoslik, geografiya kabi ko‘plab sohalarni ma’lumotlar bilan boyitishda yangi imkoniyatlarni yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б. Вспомогательные исторические дисциплины. Под ред. Г.А. Леонтьевой. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 368 с.
2. Шутценбергер А.А. Психогенеалогия. Как излечить семейные раны и обрести себя. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2010 . – 224 с.
3. Farr C. Consumer DNA testing has hit a lull – here’s how it could capture the next wave of users // https://www.cnbc.com/2019/08/25/dna-tests-from-companies-like-23andme-ancestry-see-sales-slowdown.html
4. Heather M Genealogy Sites Have Helped Identify Suspects. Now They've Helped Convict One // The New York Times. 2019.1.07. (https://www.nytimes.com/2019/07/01/us/dna-genetic-genealogy-trial.html)
5. https://www.gedmatch.com/
6. Кобрин В.Б. Опричнина. Генеология. Антропонимика. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2008. – 369 с.
7. Саидбобоев З., Чориев Ш. Махсус тарихий фанлар асослари. – Тошкент: Университет, 2017.

TARIXIY TADQIQOTLARDA FANLARARO YONDASHUV: VIZUAL ATROPOLOGIYA (OILAVIY FOTOSURATLAR MISOLIDA)

Qodirova Lutfiya Batirovna, *PhD, dotsent,*
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi Akademiyasi Guliston hududiy filiali
e-mail: lutfiyaqodirova@rambler.ru

Annotatsiya: Maqolada tarixiy tadqiqotlarda fanlararo yondashuvining ahamiyati vizual antropologiya misolida tahlil qilingan. Unda vizual antropologiyada muhim manba sanalgan oilaviy fotosuratlardan foydalanishning o‘ziga xos jihatlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: tarixiy tadqiqotlar, antropologiya, vizual antropologiya, vizual manbalar, fotosuratlar, oilaviy fotosuratlar.

Abstract: The article analyzes the importance of an interdisciplinary approach in historical research using the example of visual anthropology. It talks about the specific aspects of using family photos, which are considered an important resource in visual anthropology.

Keywords: historical research, anthropology, visual anthropology, visual sources, photographs, family photographs.

Tarix fani taraqqiyotining zamonaviy bosqichdagi o‘ziga xos xususiyatlari ta’limning mazmuni, tuzilishi va shakllarida sezilarli o‘zgarishlar taklif etmoqda. Jumladan, zamonaviy tarix ta’limi turli fanlarning integratsiyasini talab etadi, zero, muammoni bir necha fanlarning metodlari asosida o‘rganish tadqiqotning samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Fanlararo tadqiqotlarning metodologik asosini ijtimoiy-gumanitar fanlar obyektining umumiyligi (predmetidan farqli ravishda), ya’ni inson hayoti ekanligi tashkil etadi [1, 170-b.].

Shu sababdan tarixiy bilish boshqa ijtimoiy fanlar bilan chambarchas aloqada rivojlanib bordi hamda bu aloqalaraning natijasi o‘laroq tarixiy va ijtimoiy psixologiya, tarixiy va ijtimoiy antropologiya kabi fanlar vujudga keldi.

Vizual atropologiya ijtimoiy antropologiyaning bir qismi bo‘lib, etnografik fotosuratlar, kino va ommaviy axborot vositalarini o‘rganish bilan bog‘liq. Vizual antropologiya – bu ijtimoiy-falsafiy va madaniy antropologik tadqiqotlar asosida paydo bo‘lgan zamonaviy fanlararo bilim sohasi bo‘lib, u tasviriy san’at, ijtimoiy bilish va axborot texnologiyalarini sintez qiladi [2, 84-b.].

Vizual antropologiya madaniyatning ma’naviy, kundalik turmush, tabiiy va boshqa qirralarini qayd etadi va o‘rganadi. Vizual antropologiyaning asosiy vazifasi kam o‘rganilgan va ko‘p hollarda yo‘qolib borayotgan madaniyatlarning haqiqiy holatini aks ettirish, uning qonuniyatlarini aniqlashdan iborat [3, 21-b.].

Vizual antropologiya madaniyatni namoyish etishning barcha vizual vositalarini, jumladan rasm, fotosurat, muzey ekspozitsiyasi, teatr, ommaviy axborot vositalarini o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan fotosuratlar, ayniqsa oilaviy fotosuratlar muhim ijtimoiy bilimlarning manbai sifatida mustaqil ilmiy qiymatga ega [4]. Vizual antropologiyaning muhim manbalaridan biri bo‘lgan fotosuratlar o‘tmish haqidagi xotirani saqlash va uzatishning universal va hammabop vositasi bo‘lib, yozma matndan farqli ravishda ijtimoiy va madaniy to‘siqlardan xolidir.

Eski fotosuratlarni deyarli hamma joyda uchratish mumkin: oilaviy va maktab albomlarida, davlat arxivlarida, kitoblar va matbuot sahifalarida. Fotosuratlar bizga unda aks ettirilgan qahramonlar va ularni o‘rab turgan vaziyat haqida ko‘p narsalarni so‘zlab bera oladi. Ular boshqa manbalardan olingan axborotni yaxshiroq tushunish imkonini beradi va shu tariqa ular tarixiy izlanishlarni osonlashtiradi hamda ularni to‘ldiradi. Xususan, oilaviy fotosuratlar turli ma’lumotlar manbai sifatida xizmat qiladi: o‘tmishdagi kundalik amaliyotlar, xususiy va ommaviy muhit, oilaning tarkibi va ijtimoiy ahvoli, oila a’zolarining mavqei, ular o‘rtasidagi munosabatlar, turli avlodlarning odatlari hamda qadriyatlari va h.k. Turli avlod vakillari oilaviy fotosuratlarni yaratish, tanlash va albomga joylashtirish orqali, aslida, o‘z oilalarining hayotini hujjatlashtiradilar va uning vizual tarixini yozadilar.

Fotosuratlar kundalik turmush haqida ma’lumot beradi, unga qarab insonlarning u yoki bu ijtimoiy qatlamga mansubligini aniqlash mumkin. Misol tariqasida fotusuratlard tasvirlangan insonlarning liboslarini olib qaraylik. Libosga va kiyinish uslubiga munosabat kundalik turmushning muhim detallaridan biri bo‘lib, o‘tmishda ushbu xususiyat insonning qaysi ijtimoiy guruhga mansubligini aks ettirgan.

Ko‘pchilik katta va o‘rta avlod vakillari nafaqat o‘z oila a’zolari, balki uzoq qarindoshlari haqida ham so‘zlab bera oladilar. Oilaviy fotosuratlarda aks etgan hodisalar esa tarixiy ahamiyatga molik hodisalarni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Chunki ijtimoiy miqyosdagi voqealar insonlar taqdiriga ta’sir ko‘rsatadi va individul xotira tarixiy xotiraning bir qismiga aylanadi.

Oilaviy fotosuratlardan tarjimai holni yaratish usuli sifatida foydalanish mumkin. Odatda fotosuratlarda ko‘pchiligimizga tanish bo‘lgan oilaviy hayot bosqichlari aks etadi: yangi tug‘ilgan chaqaloq, bog‘cha, birinchi sinf, maktabni bitirish, harbiy xizmat, talabalik davri, mehnat faoliyati, oila qurish, sayohatlar. Ushbu hodisalarni aks ettiruvchi fotosuratlar qog‘ozda va uni tomosha qilgan insonlar ongida tarjimai holni yaratadigan obrazlar majmuidir.

Shu bilan birgalikda, fotosuratlar inson yashab o‘tgan haqiqiy hayotiy vaziyatni aks ettirmasligi, hatto kundalik hayotda ular (ongsiz va zararsiz holatda) haqiqatni boshqacha talqin qilish yoki uni qayta yaratish uchun qo‘llanilishi mumkinligini ham hisobga olish lozim. Aytaylik, fotoalbom oila hayotining barcha tomonlarini emas, uning ayrim bosqichlarini aks ettiradi, fotsuratlarni tanlash esa ma’lum bir marosimga muvofiq amalga oshiriladi. Ko‘p hollarda fotosuratlar qandaydir bayram yoki oilaviy marosim tufayli paydo bo‘ladi. Shu sababdan, tarixiy izlanishlarda fotosuratlardan foydalanishning o‘ziga xos kamchiliklari ham mavjud: ularda ma’lum maqsadda tanlab olingan hodisalar aks etadi, ularda aks etgan insonlarning holati ham alohida tayyorgarlik natijasidir. Oilaviy fotosuratlarda aks etgan voqealar tarixiy davr, texnologik taraqqiyot, hududiy va madaniy xususiyatlar bilan ham bog‘liq.

Fotosuratlar bilan ishlaganda avvalo u yaratilgan hudud va sanani aniqlash lozim. Shu bilan birgalikda, suratga yoki uning orqa qismiga tushirilgan yozuvlar ham muhim ahamiyatga ega, bu nafaqat fotosurat yaratilgan sanani, balkim uning saqlab kelinish sababini aniqlash imkonini berada. Chunki suratni saqlab qo‘yar ekanmiz, biz o‘zimiz yoki boshqa insonlar haqidagi vizual xotirani saqlaymiz.

Fotosuratlarga tarixiy manba sifatida haqqoniy yondashishning o‘zi kamlik qiladi, suratda muhrlangan tashqi voqelikni, unda aks etgan murakkab va ko‘p qatlamli mohiyatni anglash uchun ularga tanqidiy yondashish kerak. Fotosuratda aks etgan tarixiy axborotni to‘laligicha o'qiy olish uchun ularni tahlil qilishda vizual sotsiologiyada qo'llaniladigan to'rt xil

yondashuvdan foydalanish mumkin: germenevtik, semiotik, strukturali va diskurs tahlil [5, 77-b.].

Germenevtik yondashuvda tanlangan fotosuratning mualliflik omili tahlil qilinadi. Bunda quyidagi savollarga javob izlash lozim: surat kim tomonidan va nima maqsadda yaratilgan, suratga tushirilayotganda obyekt haqidagi qanday bilimlardan foydalanilgan, muallif suratga olishda qanday ijtimoiy nuqtai-nazardan (sinfiy, irqiy, etnik) yondashgan va h.k. Shu bilan birga, obraz germenevtikasi nafaqat muallifga, balki suratda aks ettirilgan insonlarga ham oid.

Masalan, XIX asr oxiri XX asr boshlarida tushirilgan fotosuratlar o‘z maqsad va qarashlariga ega bo‘lgan xorijlik va rus suratkashlari tomonidan olingan bo‘lib, ular mustamlakachilik qarashini o‘zida aks ettirgan. Birinchidan, ularda Edvard Said yozganidek, oriyentalizm mavjud edi. Ularda ‘‘bizniki” va ‘‘ularniki” orasiga aniq chiziq tortilib, O‘rta Osiyo jamiyatining begonaligi va o‘zgachaligiga alohida urg‘u berilgan. Ikkinchi tomondan, imperiya davri fotosuratlari o‘ziga xos ‘‘ilmiy izlanish” vositasi sifatida xizmat qilgan. Xususan, uning yordamida mahalliy aholi tasniflangan, irqiy, milliy, diniy ijtimoiy va kasbiy farqlar ajratib ko‘rsatilgan va ma’lum tartibda joylashtirilgan. Insonlar obrazi mahalliy kontekstdan yulib olingan hamda millatlar yoki qandaydir boshqa ijtimoiy guruhlarning tipajiga aylantirilgan. Bunday tasnif imperiyaga bo‘ysundirilgan chekka o‘lkani o‘rganish, o‘zlashtirish imkonini bergan va albatta, uni bo‘ysundirish maqsadiga xizmat qilgan [6, 121-b.]. Bunga misol tariqasida F.Orde tomonidan 1870 yilda marg‘ilonlik boy xonadonning ayollar qismi tushirilgan suratni keltirish mumkin.

1920-40 yillarda ‘‘Pravda Vostoka” gazetasining suratkashi bo‘lgan M.Penson tomonidan tushirilgan oilaviy fotosuratda esa butunlay boshqacha manzaraning guvohi bo‘lamiz. Quyidagi keltirilgan fotosuratda sovet davri mafkurasi – ‘‘yangi dunyo” qurish, tomoshabin diqqatini birinchi navbatda uning yangi, ilg‘or jihatlari va timsollariga jalb etish maqsad qilingan. Sovet davri suratlarida ham oriyentalizm saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ularda milliy madaniyatlarni madh etish, ularni zamonaviy sovet jamiyati obrazi bilan uyg‘unlashtirishga intilish kuzatiladi.

Semiotik talqinda fotosuratdagi obrazga ma’no yashiringan madaniy belgi yoki belgilar tizimi sifatida qaraladi. Semiotika – axborot, ma’lumotlarni saqlash va uzatish uchun xizmat qiladigan belgilar va belgi tizimlarining umumiy xususiyatlarini o‘rganadigan fan sohasi.

Suratlarda aks etgan belgilar murakkab iqtisodiy, madaniy yoki psixologik ma’lumotlarni aks ettirishi mumkin. Masalan, oila yashayotgan uy va hovlining holati, unda mavjud texnika kabi belgilar oilaning iqtisodiy holati va turmush darajasi haqida ma’lumot beradi. Uyga, xonaga pardoz berilganligi, uning jihozlanganligi, xona gullari yoki bog‘ning mavjudligi kabi belgilar esa madaniy va psixologik ma’lumotlar olish imkonini beradi.

Strukturaviy yondashuvda fotosuratlarga tizim sifatida qarab, uni tashkil qiluvchi komponentlar o‘rtasida o‘zaro bog‘lanish va munosabatlar tahlil qilinadi. Bunda suratlarda aks etgan inson faoliyati, ijtimoiy qoidalar, me’yorlar, qadriyatlar, g‘oyalar, hayotiy imkoniyatlar nazarda tutiladi. Masalan, fotosuratdagi oila a’zolarining joylashishiga qarab, unda hukm surgan munosabatlar haqida yoki suratda aks etgan kitoblarga to‘la javon orqali oila a’zolarining o‘qimishliligi xususida xulosa chiqarish mumkin. Uy-joyning turi (kamtarona yoki hashamatli), yashash hududining tashkil etilishi, maishiy texnika, transport vositalari (avtomobilning ko‘rinishi va markasi) – oila moddiy ahvolining ko‘zga ko‘rinarli belgilaridir.

Diskurs talqinda fotografik obraz kim uchun, qanday auditoriya uchun mo‘ljallangani hamda uning qanday qabul qilinganligi aniqlanadi. ‘‘Diskurs” atamasi lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, muhokama qilmoq, muloqot o‘rnatmoq degan ma’noni bildiradi [1, 236-b.]. Har bir diskurs ijtimoiy olamni his etishning o‘z usulini aniqlab beradi. Vizual diskurs – diskursning alohida shakli bo‘lib, fotosuratda aks etgan obrazlar aniqlandigan murakkab interfaol jarayondir.

Diskursiv talqin fotosurat kim uchun mo‘ljallanganligini va adresat ‘‘ko‘rish amaliyoti” orqali tasvirning ma'nosini shakllantirishda qanday ishtirok etishini aniqlashga intiladi.

Tinglovchi nutqni eshitib, o‘zi yod olgan belgilar orqali uni tushunganidek, fotosuratni qabul qilish ham tomoshabinning ‘‘bilimi”ga bog‘liq. Fotosuratning tomoshabin yoki tadqiqotchi tomonidan idrok etilishi va qabul qilinishi ma’lum darajada uning individual psixologik fazilatlariga bog‘liq bo‘lib, buni vizual sezgirlik deb atash mumkin. Fotosurat yosh, jins, bilim darajasi, etnik, milliy va sinfiy mansublik, muhit va boshqa xususiyatlardan kelib chiqib, uni tomosha qilayotgan yoki tadqiq etayotganlar tomonidan turlicha qabul qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, fotosuratlarning vizual tarixiy manba sifatidagi asosiy ahamiyati uning ma’lum lahzani qayd etish qobiliyatidir, bu esa o‘z navbatida fakt, hodisa tasvirini o‘z ichiga oladi yoki bir qator hodisalarni umumlashtirish hisoblanadi. Bu esa fotosuratlarni tarixchilar va boshqa soha vakillari tomonidan talqin etish uchun muhim manbaga aylantiradi. Xususan, oilaviy fotosuratlar shunchaki oilaviy tarixni emas, jamiyatda sodir bo‘lgan ma’lum o‘zgarishlarni aks ettiradi. Oila a’zolarining faoliyati, oila bilan bog‘liq obyektlar, ular faoliyat ko‘rsatgan tashkilot, korxona, muassasa, ular ishtirok etgan ma’lum tarixiy davrga xos marosim, gender masalalar, oiladagi iyerarxiya va h.k. – bularning barchasi muhim tarixiy bilimlar uchun manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababdan fotosuratlar sotsiologlar, madaniyatshunoslar, tarixchilar va antropologlar uchun vizual manba sifatida tobora katta ahamiyat kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шадманова С.Б., Юлдашев М.М. Тарихий тадқиқотларнинг методологияси ва замонавий усуллари. – Тошкент: O‘zbekiston, 2019. – 319 б.
2. Анаркулов, С. (2022). Визуал антропологияда рақамли технологияларнинг ўрни. Значение цифровых технологий в изучении истории Узбекистана. –2002. – № 1(01). – Б. 82–85. https://doi.org/10.47689/.v1i01.13321
3. Круткин В. Л. Антропологический смысл фотографий семейного альбома. // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. 8, № 1. – С. 171-178.
4. Александров Е.В. Опыт рассмотрения теоретических и методологических проблем визуальной антропологии. – Москва: Пенаты, 2003. – 97 с.
5. Штомпка П. Визуальная социология. – М.: Логос, 2007. – 168 с.
6. Гавришина О. Империя света: фотография как визуальная практика эпохи «современности». – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 192 с.
7. Абашин С.Н. Власть и фотография: визуальная репрезентация в имперской рамке // Неприкосновенный запас. – 2012. – 4(84). – С. 120-138.

G‘ARBIY TURK XOQONLIGI DAVRIDA XORAZM TARIXSHUNOSLIGINING O‘ZIGA XOS JIXATLARI

Ne’matov Rustam Abduvaid o‘g‘li
Guliston davlat universiteti ‘‘Tarix” kafedrasi o‘qituvchisi
r.nematov@gmail.com

Abstract: In this article, the history of socio-political and ethno-cultural processes in the Khorezm oasis in the early Middle Ages, particularly in the VI-VIII centuries, as well as the history of the Uzbek statehood, the Turkish khanate (552-744), known as a major kingdom in

Central Asia and neighboring regions) and the researches carried out on the history of Khorezm, which is a part of it, are analyzed from a scientific point of view.

Keywords: Khorezm oasis, geographical location, Ephtalian state, scientific research, V.V. Barthold, E. Shavann, S. Tolstov, ‘‘Shorabashat” culture, Dovan state.

Аннотация: В данной статье рассматривается история общественно-политических и этнокультурных процессов в Хорезмском оазисе в раннем средневековье, в частности в VI-VIII вв., а также история узбекской государственности, тюркского ханства (552-744 гг.), известное как крупное царство в Средней Азии и сопредельных регионах) и проведенные исследования по истории Хорезма, входящего в его состав, анализируются с научной точки зрения.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, географическое положение, Эфталия, научные исследования, В.В. Бартольд, Э.Шаванн, С.Толстов, «шорабашатская» культура, государство Дован.

Ilk o‘rta asrlarda Xorazm Choch, O‘tror, Farg‘ona, Sug‘d, Ustrushona, Toxoriston, Marv kabi O‘rta Osiyodagi o‘nlab voha hukmdorliklaridan biri bo‘lib, o‘z geografik joylashuviga ko‘ra Amudaryoning quyi havzasida hududlarni o‘z ichiga olib, bu yerda mintaqaning boshqa hukmdorliklaridan farqli bir siyosiy vaziyat hukm surgan. Ya’ni, Xorazm o‘zaro bir-biriga qo‘shni va hududlari bir-biriga tutashib ketgan Choch, Farg‘ona, Ustrushona va Sug‘ddan farqli o‘laroq atroflari asosan bepoyon cho‘llarlardan iborat bo‘lib, o‘z ichki boshqaruvida ham birmuncha erkinlikka ega siyosiy tuzimlma sifatida o‘zini namoyon qiladi. Bu holat Xorazm vohasida Eftaliylar va Turk xoqonligi davrida ham saqlanib qoladi. Ayniqsa, Xorazmning Eftaliylar davlati tarkibida bo‘lgan yoki aksincha ekanligi masalasi bugungacha to‘laqonli aniqlanmagan. Turk xoqonligi davrida esa Xorazm xoqonlik tarkibida bo‘lganligini tasdiqlaydigan anchagina yozma materiallar mavjud. G‘arbiy Turk xoqonligi davrida Xorazmda mavjud bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy holat bo‘yicha maxsus tadqiqotlar olib borilmagan. Faqat ayrim tadqiqotchilar ilk o‘rta asrlar yoki islomdan avvalgi mintaqa tarixini yoritish mobaynida masalaga qisqacha to‘xtalib o‘tishgan.

Ilk o‘rta asrlarda Xorazmning ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy hayoti bo‘yicha ilk ilmiy izlanishlar XIX asrning oxirgi choragi – XX asr boshlariga tegishlidir. Jumladan, V.V.Bartold [1, 12-14-b.] ‘‘Islom entsiklopediyasi”ga yozgan maqolalaridan birini ‘‘Xorazmshohlar” deb nomlangan maqolasida va E.Shavann [2, 34-47-b.] 1903 yilda nashr qilingan «G‘arbiy Turklarga doir hujjatlar» nomli monografiyasida Xorazm tarixiga ham birmuncha to‘xtalib o‘tgan. Keyinchalik esa Y.Markvart [3, 3-8-b.] Xorazmdagi mahalliy sulola – Xorazmshoxlarlarga anchagina e’tibor qaratadi. Xorazmda turkiylar tarixi bo‘yicha bir qator fikrlar Z.V.To‘g‘on asarlarida o‘z aksini topgan [4, 18-b.].

Xorazm tarixining qadim va ilk o‘rta asrlar davri tarixini sinchiklab o‘rganish XX asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri kelib, sovet taqdqiqotchilari S.Tolstov [5, 14-18-b.], Ya.G‘ulomov, O.I.Smirnova [6, 9-10-b.],, V.A.Livshits, A.V.Gudkova, V.I.Vaynberg va boshqalar qadimgi Xorazm shahar qoldiqlaridan topilgan arxeologik topilmalar bo‘yicha izlanishlar olib borishdi

Istiqlol yillarida qadimiy Xorazm hukmdorligining o‘tmish tarixi moddiy madaniyat asosida o‘rganib ommalashtirishda o‘zbekistonlik bir qator olimlarning u yoki bu darajada hissasi bor. Jumladan, A.Asqarov [7, 76-84-b.], V.N.Yagodin [8, 12-b.],, E.V. Rtveladze [9, 15-b.], A. Sagdullaev [10, 16-b.], M.Qdirniyazov, M.Mambetullaev, S.Baratov va boshqalarning

izlanishlarida Xorazm tarixining ilk o‘rta asrlar davriga ham birmuncha to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek,G‘arbiy Turk xoqonligi davlatchiligi tarixini o‘rgangan G‘.Boboyorov [11, 41-43-b.], xoqonlik va Xorazm ham bir qator voha hukmdorliklari kabi bir necha usul va vositalar orqali boshqarilganini urg‘u bergan.

Xorazm tarixi bo‘yicha keyingi yillarda Xorazm va Qorqalpog‘iston viloyatlarida oliy o‘quv yurtlari tarixchi mutaxassislari ham bir qator ilmiy izlanishlarni amalga oshirmoqda [12, 47-54-b.].

Bugungi kunda Xorazm vohasi tarixi bo‘yicha germaniyalik tarixchi Z.Shtark, rossiyalik sug‘dshunos va arxeolog P.B.Lure tomonidan chop etilgan ilmiy monografiya va maqolalar diqqatni jalb qiladi.Shu bilan birga ushbu xududga mil.av. VII asrdan boshlab g‘arbdan chorvador qabilalarning kirib kelib o‘rnashganligini ham e’tirof etish lozim. Ushbu xududlardan farqli ravishda Sharqiy Farg‘onada mil.av. II ming yillik oxiri - I ming yillik boshlari paydo bo‘lgan va aholisi dehqonchilik va xunarmandchilik bilan shug‘ullanib kelgan chust madaniyati mil.av. III-II asrda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ‘‘Sho‘rabashat” madaniyati bilan almashadi. Demakki, bu xududda chustliklarning avlodlari umrguzorlik qilishgan. Buning isboti sifatida Sharqiy Farg‘onada chust madaniyatiga xos bo‘lgan qo‘lda yasalgan bo‘yoqli naqshli sopol idishlarning turmushda qo‘llanilishining davom etganligi[13, 18-b.]. Bizning nazarimizda, mil.av. IV asrda makedoniyalik Aleksandar boshchiligidagi yunon-makedonlar bosqini natijasida Markaziy Osiyoning o‘ziga xosligi bo‘lgan dehqonchilik bilan shug‘ullangan aholi bilan chorvador aholi o‘rtasidagi zaruriy ehtiyoj bo‘lgan aloqalarni sun’iy ravishda buzadi. Tabiiyki, bundan ikki tomon ham birdek jabr ko‘radi. Natijada, ko‘chmanchi saklarning (mil.av. III asrda) salavkiylar davlatiga qarshi yurishlari bo‘lib o‘tgan. Aynan shu yurishlarni amalga oshirgan ko‘chmanchilarni jazolash uchun ham Salavk mil.av. 293-289 yillari Salavka o‘z lashkarboshisi Demodamni Yaksart ortiga yuboradi. Bosim ostida qolgan saklarning bir qismi Farg‘ona tomon siljishga majbur bo‘ladi. Shu bilan birga yuechjlar ham Sharqiy Turkistonda mil.av. 176 yilda xunlar tomonidan tor-mor etilgach, janubga aynan Farg‘ona orqali o‘tishgan. Chamasi, ularning bir qismi Farg‘onada qolishgan. Shu tariqa, Farg‘onaning janubiy-g‘arbiy xududlarida mil.av. III-II asrda o‘troqlashgan saklarning yangi qishloq va shaharlari paydo bo‘ladi. Dovon davlati mil.av. III asrda sharqiy Farg‘onada mahalliy aholi-dehqonchilik bilan shug‘ullangan chust madaniti avlodari tomonidan barpo etilgan shubha uyg‘otmasada, keyinchalik mil.av. II asrga kelib davlat boshqaruvi saklar qo‘liga o‘tganligi ehtimoli yuqori. Eylatan shahrining me’moriy tuzilishi, uning tashqi qismida chorva uchun qo‘ra bo‘lganligi, kuchli mudofaa tizimining mavjudligi, ushbu yodgorlik ham o‘troqlashgan saklar tomonidan barpo qilingan bo‘lishi mumkinligi borasida mulohaza bildirish imkonini beradi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бартольд В. В. Статьи из ‘‘Энциклопедии Ислама” / Сочинения. Т. II. Ч. 2. – М.: Наука, 1964. – С. 497
2. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux – P. 140
3. Markwart J. Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran. – Leiden, 1938; Marquart J. Eranshahr nach der Geographic des Ps. Moses Xorenaci. – Berlin, 1901.
4. Togan A. Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş. 3. Baski. – Istanbul, 1981

5. Толстов С. П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М.: Издание МГУ, 1948; Гулямов Я. История Оорошения Хорезма. – Т., 1957;

6. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М., 1970. – С. 9-10

7. Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. – Т., 2004. – Б. 76-84

8. Ягодин В.Н., Ходжаев Т.К. Миздакхон. – Т., 1977

9. Ртвелдзе Э.В. Государственное объединение ‘‘Большой Хорезм» - миф, созданный учеными или исторической реальность? // Хорезм в государственности Узбекистан. – Ташкент, 2013. С. 30-44

10. Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў. , Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: Академия, 2000

11. Бобоёров Ғ. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида // O‘zbekistontarixi. – Тошкент, 2000. – № 4. – Б. 71–79; Ўша муалл. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар // Ўзбекистон тарихи манбашунослиги масалалари. – Т., 2010. – Б. 18-40; Ўша муал. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. Тарих фанлари док. дисс.автореферати. – Т., 2012. – Б. 41-43

12. Бобоёров Ғ. Турк хоқонлиги даврида Хоразм // Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. Кўпмуаллифлик илмий монография. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Тошкент-Урганч, 2019. – Б. 47-54.

13. Nematov, R. A., & Almanov’s, Q. O. (2022). The Role Of Historical Sources In The Study Of The History Of The Turkish Empire. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 2*(10), 25-31.

USTRUSHONA XALQARO MADANIY ALOQALARNING MINTAQA TSIVILIZATSIYASI RIVOJIDA TUTGAN AHAMIYATI

Abduraimov Dilshod

Guliston davlat universiteti ijtimoiy iqtisodiy fakulteti Tarix kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ustrushona mintaqasining Shosh va Farg‘ona bilan madaniy aloqalari rivojlangan davr va buyuk ipak yo‘li orqali olib borilgan savdo sotiq aloaqalar, Ustrushona mintaqasi orqali III-VIII asrlarda Buyuk Ipak yo‘li o‘zining gullab-yashnash cho‘qqisida rivojlanganligi va shu davrda Buyuk Ipak yo‘lida ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyodagi va boshqa mintaqalarning ichki va tashqi savdo yo‘llari ham muhim ahamiyat kasb etgan ko‘rsatilib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Ustrushona, Choch, Iloq, Sug‘d tili, Ipak yo‘li, Vizantiya, koloniya, savdo, qanotli otlar, Lojuvard yo‘li, Nefrit yo‘li, Shoh yo‘li, savdo-iqtisodiy aloqalar, tsivilizatsiya.

Sivilizatsiya (lotin tilidan tsivis – fuqaro, tsivilis – fuqarolik, davlat) antik zamonlardan beri ma’lum bo‘lgan tushuncha bo‘lib, u yerda hayotning ma’lum bir shakli va tartibi sifatida barbarlikka qarshi bo‘lgan va ‘‘madaniyat” tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lgan mustaqil atama sifatida XVIII asrlarda ilmiy muomalaga va so‘z ishlatishga kiritilgan. Aynan shu davrda u

butunjahon-tarixiy jarayonning ma’lum bir bosqichini hamda aql, adolat va qonuniylik tamoyillariga asoslangan fuqarolik jamiyati qadriyatlarini ifodalash uchun keng ijtimoiy-falsafiy ma’noga ega bo‘ldi.

Ingliz-frantsuz an’anasida va transkriptsiyasida ‘‘madaniyat” va ‘‘tsivilizatsiya” atamalarining ma’nosi aynan mos tushadi. Germaniyada esa ‘‘madaniyat” (Kultur) ma’naviy qadriyatlar sohasi, inson aqli oliy yutuqlarining majmui, shaxsning individual takomil sohasi sifatida tushunilsa, ‘‘tsivilizatsiya” (Zivilisation) moddiy yutuqlar sohasini qambrab oladi, va ma’naviy me’yorlarni chetga siljitib, ommaviylashtirish tahdidini keltirib chiqara oladi. Zamonaviy tarixshunoslik va falsafada tsivilizatsiya fenomenini tushunishda 3ta asosiy tarixiy shaklini ajratishadi: 1) dehqonchilik (agrar), 2) industrial (texnogen), 3) axborotli (postindustrial. ‘‘Sivilizatsiya tarixi” kitobi muallifi, Rossiyalik tadqiqotchi Yu.V.Yakovets tsivilizatsiyaning tarixan bir-birini almashtirib turgan 7ta shaklini ajratadi: neolitik, ilk quldorlik, antik, ilk feodal, so‘nggi feodal, industrial va postindustrial. Tarixiy va iqtisodiy taraqqiyot, rivojlanish istiqbollari va mentallik asoslariga bog‘liq holda tsivilizatsiyalarning 4ta turi ajratiladi:

- tabiiy hamjamiyatlar;
- sharqiy tsivilizatsiya;
- g‘arbiy tsivilizatsiya;
- zamonaviy tsivilizatsiya.

Tabiiy hamjamiyatlar mavjudlikning noprgoressiv shakliga oid bo‘lib, unda odamlar tabiiy tsikl doirasida, tabiat bilan uyg‘unlikda yashaydilar. Bunday xalqlar tarixiy vaqtdan tashqarida mavjud bo‘lib, ularda o‘tmish va kelajak haqida tushunchalar yo‘q, ular uchun faqat hozirgi vaqt haqiqiydir. Ushbu jamiyatlar o‘zlarining mavjudligining ma’nosini tabiat bilan birlikni buzmaydigan, o‘rnatilgan an’analar, urf-odatlar va ish usullarini saqlashda ko‘rishadi. Belgilangan tartiblarning o‘zgarmasligi ko‘psonli tabular tizimi tomonidan saqlanadi.

Sivilizatsiyaning sharqiy turi yoki sharqiy tsivilizatsiya – bu tarixiy jihatdan qadimgi Hindiston, Xitoy va qadimgi Misrda miloddan avvalgi 3-ming yillikka kelib shakllangan tsivilizatsiyaning dastlabki (birinchi) turi. Ushbu tsivilizatsiyalarning o‘ziga xos xususiyatlari an’anaviylik, traditsionalizm bo‘lib, ular belgilangan turmush tarzini ko‘paytirishga qaratilgan. Dunyoqarashda insonning huquqsizligi, erksizligi, tabiat kuchlari va xudolar sabab bo‘lgan barcha harakatlarning oldindan belgilanishi tasavvurlari ustunlik qiladi. Sivilizatsiyaning g‘arbiy turi (Yevropa va Shimoliy Amerika) yangilik, atrof-muhitni bilish, dinamizm, ratsionallikka qaratilgan. Qadriyatlar sifatida inson shaxsiyati, individualizm, avtonomiya, erkinlik, tenglik, xususiy mulk hisoblanadi. Boshqaruvda demokratiya afzal.

G‘arb tsivilizatsiyasi ma’lum bir bosqichda Yevropada XV-XVII asrlarda shakllangan va butun dunyoga tarqalgan texnogen tsivilizatsiyaga aylanadi. Ushbu turdagi tsivilizatsiyaning asosiy xususiyati ilmiy ratsionallik, aqlning qiymati va ilmiy bilimlarni qo‘llash orqali fan va texnika taraqqiyoti. Rivojlanish ijtimoiy aloqalarning dinamikasi, tez o‘zgarishi, transformatsiyasi bilan birga keladi. Faqat bir yoki ikki avlod davomida eski turmush tarzida o‘zgarish yuz beradi, shaxsning yangi turi shakllanadi.

Sivilizatsiyaning zamonaviy turi ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Taraqqiyotning hozirgi holati global tsivilizatsiyaning paydo bo‘lishiga olib keldi. Jahon hamjamiyatining yaxlitligi oshadi, yagona sayyoraviy tsivilizatsiya paydo bo‘ladi. Globallashuv barcha ijtimoiy faoliyatni xalqarolashtirish bilan tavsiflanadi, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va boshqa aloqalarning yagona tizimi paydo bo‘ladi.

Hozirgi Markaziy Osiyo xalqlari o‘tmishdan miliy madaniyatlar va an’analarning xilma-xilligini meros qilib olishdi. Uning hududida istiqomat qilayotgan deyarli 150ta etnik guruhlar vakillari o‘zida osiyocha va yevropacha komponentlarni mujassam etgan betakror madaniy mozaikani tashkil qilishadi . Shuning uchun global madaniy standartlar va shablonlarni ommaviy tarqalishi sharoitlarida madaniy xilma-xillikni va o‘ziga xos madaniy an’anani saqlab qolish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu borada quyidagi muammolar o‘z dolzarbligini yo‘qotmaydi:

- Markaziy Osiyo turli xil milliy madaniyatlar va an’analarning modifikatori sifatida;
- Markaziy Osiyo tarixi, madaniyati va an’analarida turkiy va boshqa komponentlarning (eron, arab, mo‘g‘ul, slavyan va hk.) mutanosibligi;
- Buyuk Ipak yo‘li – sharqiy va g‘arbiy madaniyatlarning transformatori va integratori;
- Markaziy Osiyo tarixiy-madaniy merosining birligi va xilma-xilligi;
- Markaziy Osiyo tarixiy-madaniy merosini kompleks tarzda tadqiq qilish va tiklashda intellektual elitalar va ilmiy hamjamiyatlarning roli.

Markaziy Osiyoning buyuk jahon tsivilizatsiyalari chorrahalarida joylashganligi uning tsivilizatsiyalararo dialogdagi, madaniy qadriyatlar almashinuvidagi, insoniy jamiyatlar, xalqlar va davlatlarning rivojlanishidagi betakror rolini belgilab beradi.

Sivilizatsiya tarixi – mintaqaviy, davlat, guruhiy, individual darajalardagi etnomadaniy aloqalar tarixidir. Bir etnik zamindan boshqasiga madaniyat elementlarining – til, din, urf-odatlar, xo‘jalik va turmush tarzi – o‘tishi, o‘zlashtirilishi turli etnik madaniyatlar elementlarining sinteziga imkon yaratgan. Buyuk Ipak yo‘lini o‘zlashtirishda sug‘d savdo koloniyalari katta rol o‘ynagan. E.V.Rtveladze o‘zining ‘‘Markaziy Osiyoning tsivilizatsiyalari, davlatlari, madaniyatlari” nomli monografiyasida bu masalni batafsil yoritgan bo‘lib, Buyuk Ipak yo‘li nomini kelib chiqqanligi haqida ham ma’lumot keltirib, jahon tsivilizatsiyasi tarixida Buyuk Ipak yo‘lining ahamiyatini faqat ipak savdosi bilan bog‘lash noto‘g‘ri bo‘lardi, deb ta’kidlaydi. Buyuk Ipak yo‘lining roli ancha kengroq va xilma-xil bo‘lib, uning asosiy funktsiyalari quyidagilar bilan bog‘langan edi: mol (tovar) ayirboshlash, yangi texnologiyalarni to‘plash va tarqatish, dinlarni o‘tkazish (buddizm, nestorianlik), axborot bilan almashish va hk. O‘rta Osiyo uchun Buyuk Ipak yo‘li shiddatli va samarali rivojlanishning omili bo‘lib qoldi. O‘z navbatida, O‘rta Osiyoning ham Buyuk Ipak yo‘lidagi roli ulkan edi: u o‘ziga xos axborotni to‘plovchi funktsiyasini bajarib, keyinchalik o‘sha davr uchun yangi texnologiyalar O‘rta Osiyodan boshqa mamlakatlarga tarqatilardi. Shuningdek O‘rta Osiyoda ishlab chiqarilgan mahsulotlar boshqa mamlakatlarda yuksak baholanardi. Ilmiy ma’lumotlarning qiyosiy tahlili va umumlashtirilishi asosida shunday xulosa chiqarish mumkinki, qadimdanoq kommunikatsiya tizimining rivojlanishi turli tsivilizatsiyalar va madaniyatlarning muloqotiga, texnikaviy yutuqlarning, me’moriy-rejalashtirish an’analarining, har xil diniy e’tiqodlarning, yozuvlarning va shu kabilarning keng miqyosda tarqalishiga xizmat qildi. Bu esa madaniy va iqtisodiy taraqqiyotga ko‘maklashdi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Проблемы древней и средневековой истории Чача. История. Археология. Нумизматика. Вып. 3. / Отв. ред. Ш.С.Камолиддин. Saarbrücken: LAP, 2015.

2. Манба: Монеты Центральной Азии. Монеты Чача 2. Ch.19. Шагалов В., Кузнецов А. Каталог ... http://www.sogdcoins.narod.ru/chach/coins2.html

3. Abduraimov D.S. O‘rta asrlarda O‘rta Osie ichki savdo yo‘llari (Samarqand, Jizzax, Choch). Материалы международной онлайн конференции на тему «Актуальные проблемы общественно-гуманитарных и естественных наук в условиях глобализации и пандемии COVID-19», 25 декабря 2020 года. – Пенджикент: ТПИП, 2020. – 875 с. – Б. 244-248.

4. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. М., 1974. С. 18-45.

BONISTIKA MAXSUS TARIX SOHASI SIFATIDA

Karshibaeva Shoira
Guliston davlat universiteti Tarix yo‘nalishi magistri
diloramsangirova@gmail.com

Annotatsiya: Qog‘oz va qimmatbaho pullar iqtisodiy sektorning asosiy tanyachi sifatida ahamiyat kasb etgan. XX asr boshlarida Xiva xonlari tomonidan shoyidan ishlab chiqargan pullar zamonasi uchun moliyaviy jihatdan muhim amaliy tadbir bo‘lganligi xususida maqolada so‘z yuritiladi. Ishlab chiqarilgan qog‘oz pullar bonistik jihatidan tahlil qilinadi. Shuningdek, puldagi ramziy belgilar borasida ma’lumotlar keltiraladi.

Kalit so‘zlar: bonistika, qog‘oz pullar, qiymat, shoyi pullar, islohat, ramziy belgilar

Maxsus tarix fanlari – umumiy tushuncha bo‘lib, bugungi kunga kelib oltmishdan ortiq turli fan sohalarini o‘z ichiga oladi. Ularning ayrimlari (paleografiya, diplomatika, epigrafika, numizmatika, sfragistika h.k.) ilmiy va o‘quv kurslari sifatida to‘liq shakllangan bo‘lsa, ayrimlari alohida fan sohasi sifatida endigina ajralib chiqmoqda. Ular qisman alohida maxsus kurslar va tadqiqot dasturlariga kiritilgan muayyan tadqiqot maydoni sifatida mavjud bo‘lib, qisman alohida faoliyat yuritadi. Bu esa zamonaviy tarix fani rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini yana bir bor ta’kidlaydi. Bu xususiyat, bir tomondan, ilmiy izlanishlar alohida yo‘nalishlarining mustaqil fanlar sifatida ajratilishida namoyon bo‘ladi. Ikkinchidan, fanlararo aloqalarsiz o‘tmishni har tomonlama qayta tiklashning imkoni yo‘q. Shunday ekan, maxsus tarix fanlarining umumtarix xususiyatlariga mos ravishda o‘rganish lozim.

Shunday tarix fanlaridan biri bonistika sohasi sanaladi. bonistika – frans-lot, yaxshi, qulay sozidan) yordamchi tarix sohasi, muomaladan chiqqan qog‘oz pullar va bonlarni jamiyatning iqtisodiy hamda siyosiy tarixi manbasi sifatida organadi. XX asr boshida fan sifatida shakllangan. Numizmatika bonistika bilan chambarchas bog‘liq. Bu muomaladan chiqqan qog‘oz va plastik pullar to'plamining nomi va yordamchi tarixiy intizom, aytish mumkinki, iqtisodiy, madaniy, siyosiy tarixni pul va kredit belgilari (obligatsiyalari) asosida o'rganadigan fan.

Qog‘oz pullar tarixiga qisqacha nazar solamiz. Qog‘oz pullarni yig‘ish VIII asrda boshlangan. Birinchi marta Xitoyda paydo bo'lgan. Markaziy Osiyoga kirib kelgan qogoz pullar aslida Rossiya orqali bizning mamlakatimizga kirib kelgan. Rossiyada 1769-yilda banknotlar muomalaga chiqarila boshlangan. Ashyoviy dalil sifatida qogoz pullar G.N.Lixachev Ermitaj muzeyining obligatsiyalar kolleksiyasidan sotib olgan kolleksiyaga asoslanadi. 1920-yillarda SSSRda Rossiya imperiyasida va Muvaqqat hukumat davrida, fuqarolar urushi davrida va undan

keyin chiqarilgan turli xil banknotalar mavjud edi. Shuning uchun bonistika qisqa vaqt ichida juda faol rivojlandi.

Bonistika fanining maxsus usullari yordamida qogoz pullarni tadqiqot doirasiga tortish har tomonlama dolzarb. Qogoz pullarni qiyosiy, tarixiy-qiyosiy, tizimli-strukturali tahlil usullariga moslashtirib oraganish lozim. Tarixiy fanlar metodi sifatida qogoz pullarda keltirilgan ma'lumotnomalarni qiyosiy solishtirish va ularni tizimlashtirish bonistika fanining asosiy vazigalari sanaladi.

Qog‘oz pullarni tarixiy davr hodisalari bilan aloqasi borligini aniqlab olish zarur, tarixiy makonda sodir bolgan ozgarishlarning iqtisodiy islohatlarga tasirini korsatib berish lozim. Undagi mulkiy belgilar, etno-milliy ramzlar, qiymatlarni hisoblash, soliq birliklarini aniqlab olishga yordam beradi.

Buning uchun sohaga oid adabiyotlarni korib otamiz. Bonistika sohasiga oid adabiyotlar mavzuni yoritishga xizmat qiladi. G.A Leontьeva, P.A. Shorin, V.B. Kobrin mualliflar jamoasi tomonidan tayyorlangan “Yordamchi tarix fanlari” o‘quv qo‘llanmasida pul munosabatlari sohasining o‘rganilishi masalalari yoritilgan. Maqolaning nazariy jihatlari qo‘llanmaning nazariy ma’lumotlariga tayanildi[Leontьeva, 368]. Bonistika sohasiga tegishli ma’lumotlar M.M.Ishoqov va I. Xudaynazarov hammuallifligida tayyorlangan “Yordamchi tarixiy fanlar” kitobi ham maqola uchun metodik jihatdan asos bo‘lib xizmat qildi[Ishoqov,288].

XX asr boshlarida iqtisodiy hayot masalasi davrning eng muhim adabiyotlaridan o‘rin olgan [To‘xtametov, 52]. XX asrning 20-yillarida Turkistonda o‘tkazilgan pul reformalari tarixiy sharoit taqozosi ekanligi statistik hisobotlarda ko‘rinadi [Sokolov, 28]. Qog‘oz pullar tasvirida ifodalangan ramziy belgilarni o‘rganishda D.X.Sangirova va L.B.Qodirova tomonidan tayyorlangan o‘quv qo‘llanma va maqolalar qo‘l keladi [Sangirova, 80]. Shuningdek, shoyi pul rasmlari va boshqa ma’lumotlar internet sahifalari bilan boyitildi [xorazmiy.uz].

XX asrning 20-yillari Xiva xonligi tarixida iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar yuz berdi. Xiva xonlari vaziyatni hisobga olib moliyaviy reformalar o‘tkazishga kirishdi. Sifatli qog‘ozlarning taqchilligi, metall buyumlarning kamayib borishi natijasida shoyi pullarni ishlab chiqarishga kirishdi. Xorazmda ipak qog‘oz pullar muomala vositasi sifatida Ko‘hna Arkda ishlab chiqarilgan.

To‘quv dastgohida ipakdan eni 11 sm, uzunlikda bo‘lgan to‘rtburchak bo‘laklarga bo‘lingan shoyi ipak pul bo‘yi 15 sm tayyorlangan. Mato an’anaviy bo‘yoqlar ya’ni pista daraxti barglari va boshqa tabiiy ranglardan olingan. Bo‘yoqlar o‘rik yelimida tayyorlangan. Xiva shoyi pullari 1918 yilda besh xil qiymatda: 200, 250, 500, 1000, 2500 tashkil etilgan. Pulni qalbakilashtirilishiga javoban qonun bilan jazolanishi kupyurada yozilib ogohlantirilgan. Pulda moliya vaziri, bank boshqaruvchisi, ichki ishlar vaziri, davlat g‘azna boshqaruvchisi va davlat banki kassirining beshta dumaloq muhri bosilgan.

Ipak pullarda yarim oy va yulduz tasvirlarining berilishi geralьdik jihatdan an’anaviy davlat ramzlarining ifodasi bo‘lganligini ko‘rsatadi (Sangirova, 80). Shu davr ma’lumotlarida 5 tanga 1 rublga teng bo‘lganligi qayd etilgan. Ushbu shoyi pullar “manat” deb atalgan.

1919 yilning 26 sentyabr sanasi bilan to 1920 yilning 14 sentyabrgacha amalda bo‘lgan pul kupyurasidan foydalanilgan. 1920 yilda Xiva xonligi hududida Xorazm Xalq Respublikasi e’lon qilinganidan keyin ipak pullarni chiqarish davom ettirilgan.

Xorazm Xalq Sovet ruspublikasining 500, 1000, 2000, 5000 rubl qiymatli pullarida arab alifbosida “ushbu banknotni qalbakilashtirish inqilob qonuniga muvofiq javobgarlikka tortiladi”

deb yozib qo‘yilgan. Pullarda davlat ramzi sifatida bayroq va boshqa ramzlar o‘z ifodasini topgan. Eslatib o‘tish lozimki, o‘rganilayotgan davr pullarida mahalliy qadriyatlar va e’tiqodlardan kelib chiqqan holda, jonli tasvir ifodasi berilmagan.

Shoyi pullar o‘sha davrning pul qiymatini ifodalab ko‘rsatishi bilan birga, davlat lavozimlarida kimlar ishlaganligi va mansablarning keltirilishi bilan bonistik qimmatli ma’lumot hisoblanadi. Pullarda Xorazm Xalq respublikasi moliya vaziri Muhammad Rahimov (Muhammadshoh Muhammadrahimov), Xalq noziri kengashi raisi Hojiniyoz Yusupov, g‘aznachi Muhammad Amin (Ishchjanov) amaldor vazifalarni bajarganligi ma’lum bo‘ladi.

Xorazmda shoyi pul o‘rniga qog‘oz pullar kirib kelib egalladi. Holat shu darajaga borib yetdiki, 1920 yil may oyidan 1921 yil may oyigacha 489 million 549 ming so‘m Xorazm puli bosib chiqarilgan va Rossiyadan 225 million so‘m qog‘oz pul olingan, Junaidxon davrida bosib chiqarilgan 3 million so‘m pul ham muomalada bo‘lib, jami Xorazmda 717 milliondan ortiqroq pul mavjud edi. Tabiiyki, qog‘oz pullarning miqdoridan ortiq ishlab chiqarilishi pulning qadrsizlanishiga olib kelgan.

Shuningdek, yana bir ma’lumot 1921 yil iyunidan 1922 yil iyunigacha ya’ni, bir yil mobaynida qog‘ozdan, misdan, atlasdan 158 milliard 854 million so‘mlik pul bosib chiqarilgan, kirim 23 milliard so‘mni, chiqim esa 168 milliard 869 million so‘mni tashkil qilgan shuningdek, davlat fondiga qimmatbaho toshlar, oltinlar, kumushlar, qimmatbaxo buyumlar va boshqa 44 milliard so‘mlik narsalar yig‘ib olingan.

Yangi hukumatning pullarni tartibga sololmaganligi sababli, chetdan qog‘oz pullarning kirib kelishiga, xalq turmushi og‘irlashishiga va respublika pul mustaqilligidan mahrum bo‘lishiga olib kelgan. Belgilangan bir oy muddatda almashtirilmasdan qolgan Xorazm pul birliklari muomalada o‘z qiymatini yo‘qotgan deb xisoblangan.

Xulosa qilib aytganda, Xiva xonligida shoyi pullar tarixan qisqa davr amalda mavjud bo‘lgan. 200, 250, 500, 1000, 2500 qiymatli shoyi pullar o‘ziga xos ko‘rinishi bilan iqtisodiyotimiz tarixida muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalliy hukmdorlar tomonidan chiqarilgan ushbu shoyi pullar hukumatning mustaqlligining bir ifodasi edi. Shoyi pullarda davlat ramziy belgilari ifodalangan. O‘zbekiston iqtisodiy tarixini o‘rganishda bonistik jihatdan shoyi pullar manba bo‘lib xizmat qiladi. Taklif o‘rnida, bonistika fanini boshqa yondosh fanlar bilan o‘zaro bog‘liq holda o‘rganilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Леонтьева Г.А,. Шорин П.А,. Кобрин В.Б. Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва. ВЛАДОС, 2003. –368 с.

2. Is’hoqov M., Xudaynazarov I. Yordamchi tarixiy fanlar. – Toshkent: Noshir, 2019. – 288 b.;

3. Тўхтаметов Т.Г. Россия и Хива ва конце XIX-начале XX века. − Москва, 1969, −Б.52-53

4. Соколов А.С. Денежная реформа в Туркестане 1921 года Экономическая история № 1 (20), 2013. –С. 28-35.

5. Сангирова Д, Қодирова Л. Ўзбек давлатчилигида ҳокимият рамзлари // Ўтмишга назар. –Тошкент, 2021.

№ 3, 4 жилд. – Б.80-90

6. Хорезмийские шелковые деньги (xorazmiy.uz) http://xorazmiy.uz/oz/pages/view/139; https://www.bonistika.net/library.php?par=3&id=45; https://www.wikiwand.com/ru/%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%8C

“БОБУРНОМА” АСАРИ МАХСУС ТАРИХ ФАНЛАРИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА

Сангирова Дилорам Хужамкуловна
т.ф.н., доцент, Гулистон давлат университети
diloramsangirova@gmail.com

Abstract: The article talks about the role and importance of special history subjects in the teaching of history. Zahiriddin Muhammad Babur's work "Babur-nama", which is an invaluable treasure of the cultural heritage of the Turkic peoples, is analyzed chronologically, metrologically and heraldically as an important source in the study of special historical sciences.

Keywords: quality education, interdisciplinary approach, cultural heritage, special history subjects, teaching methods, historical source, traditional measurement units, time measurement units, political symbols, chronology, metrology, heraldry

Аннотация: В статье говорится о роли и значении специальных предметов истории в преподавании истории. Произведение Захириддина Мухаммада Бабура «Бабур-нама», являющееся бесценным сокровищем культурного наследия тюркских народов, анализируется хронологически, метрологически и геральдически как важный источник в изучении специальных исторических наук.

Ключевые слова: качественное образование, междисциплинарный подход, культурное наследие, специальные предметы истории, методика обучения, исторический источник, традиционные единицы измерения, единицы измерения времени, политические символы, хронология, метрология, геральдика

Davlatimizning buguni va ertasiga daxldor bo‘lgan oliy maqsadlari, uning joriy yilni “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili” deb nomlanishida o‘z aksini topdi. Mamlakatimizda yoshlarga ilm cho‘qqilarini egallashlari, o‘zlarining aql-zakovatlari, ijodiy imkoniyatlari va kuch-quvvatlarini namoyon etishi uchun barcha imkoniyatlar mavjud. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2018-yil 12-yanvardagi “Ilmiy innovatsion ishlanma va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tadbiq etishning samarali mexanizmlarini yaratish chora tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori, “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni maqsad yo‘lida vazifalarni belgilab olish uchun qonuniy asos bo‘lib xizmat qiladi[PF].

Fan, ta’lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta’minlash asosida ta’lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Tarix ilmini o‘qitishning sifatini oshirish borasida ayrim mulohazalar maqolada o‘rin olgan. Tarixning maxsus tarix fanlari deb nomlanuvchi sohasi yuqoridagi maqsadlarni ifodalab, bir qancha vazifalarni belgilab beradi.

Zamonaviy tarix fani rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri maxsus tarix fanlari sohasini rivojlantirishga qaratilgan. Maxsus tarix fanlari – umumiy tushuncha bo‘lib, ko‘plab fan sohalarini o‘z ichiga oladi. Maxsus tarix fanlarining har biri o‘zi tadqiqot predmeti va tadqiqot usullariga ega [Ishaqov va b,]. Tarix fanida o‘tmishni modellashtirish (tarixiy jarayonning yaxlit ko‘rinishini yaratish) vazifasidan kelib chiqib, turkiy xalqlari madaniy merosi bo‘lgan tarixiy manbani tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Zahriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari turkiy xalqlarning yirik madaniy merosi sifatida qadrlanib kelmoda. Asar XV asrning oxiri – XVI asrning birinchi yarimlarigacha Xuroson, Movarounnahr, Hindistonda kechgan muhim tarixiy voqealarni bayon qiladi. Asarda ushbu hududda yashagan xalqlar turmush tarzini ifoda etgan xronologik, metrologik va geraldik ma’lumotlar keltirilganligi bilan asarning ahamiyati belgilanadi.

Asarning tarixiy xronologiyaga doir ma’lumotlariga e’tibor qaratamiz. Tarixiy xronologiya tarix fanining maxsus sohasi hisoblanadi. Aynan shu soha tarixchilar uchun bo‘lib o‘tgan voqea sanasini aniqlashga yordam beradi. Soha mutaxassislariga ma’lumki, tarixiy xronologiyaning muhim tarmoqlaridan biri an’anaviy xronologiya bo‘lib, unda vaqt tushunchasi xalq tilida va uning qanday atalishiga doir ma’lumotlar beriladi. Bobur Hindistonga borib, u erning vaqti haqidagi bilganlarni o‘zi bilgan vaqt tushunchalariga mos kelishi xususida yozib qoldirgan. Asarda “ko‘rishib, o‘tirishga buyurdim, o‘tirdi. Bir-ikki gariy o‘tirib, u yoq-bu yoqdan so‘z va hikoyat aytildi”, deyilgan [Boburnoma, 216]. Zahiriddin Muhammad Bobur “gariy” tushunchasi vaqt birligini anglatishi haqida yozib, bu vaqt birligi yana bir necha bo‘laklarga bo‘linishi xususida yozadi: “har bir gariy o‘z navbatida oltmishga bo‘linadi, har birini pal deb ataydilar. Bir kecha-kunduz uch ming olti yuz pal bo‘ladi. Har bir palning miqdori ko‘zni oltmish marta yumib-ochishga teng, deb aytadilarki, bir kecha-kunduz ko‘zni ikki yuz o‘n olti ming marta yumib ochishga teng keladi. Men tajriba qilib, bir pal ichida “qulhuvallo“ni “bismillo” bilan sakkiz marta o‘qish mumkinligini aniqladim”, deb Bobur hindlarning vaqt tushunchasiga izoh beribgina qolmasdan, balki uning hisobini islomiy hisob bilan solishtirgan [Boburnoma, 216]. Shu jihatdan, asar tarixiy xronologik ma’lumotlar keltirilganligi bilan qimmatli sanaladi.

“Boburnoma” asarida maxsus tarix fanlarining muhim sohasi bo‘lgan tarixiy metrologik ma’lumotlar o‘rin olgan. Unda, Markaziy Osiyo xalqlari iste’molida bo‘lgan “yig‘och” o‘lchovi haqida ma’lumot keltirilgan. Yigoch – taxminan 8 kilometrga teng masofa o‘lchovi. Bu masofa o‘lchovi qadam bilan o‘lchangani boisidan keltirilgan atamalar “qadam” o‘lchov birligiga nisbatan olingan. asarda Marg‘ilon Andijonning g‘arbida joylashgan u Andijondan etti yig‘ochlik yo‘ldir...Yana bir tog‘ etagida joylashgan Isfaradir. Marg‘ilon va Isfara orasi to‘qqiz yig‘ochlik yo‘ldir deyilgan [Boburnoma, 216]. Farg‘ona va unga tutash bo‘lgan hududlarning masofasidan tashqari Samarqand va uning atroflari xususida ham ma’lumotlar o‘rin olgan. “Sayxonlikning yuqorirogida, sharqi-janub tomonda yana bir o‘lka mavjud bo‘lib, Xon yurti deb nomlangan. U Samarqandning sharqiy tomonidadir, Samarqanddan bir yig‘och narida. Qorasuv uning orasidan o‘tib, Konigilga boradi. Movarounnahrning yaxshi viloyatlari va tumanlari bor. “Samarqand yaqinidagi katta viloyat Buxorodir. Samarqandning g‘arbiy tarafidan yigirma besh yig‘och yo‘ldir” deyilgan.

Boburning “Mubayyin” asarida masofa o‘lchovi haqida misralar keltirilgan:

To‘rt mingdur qadam bila bir mil,

Bir kuro‘h oni hind eli der bil.

Dedilar bir yarim qari bir qadam,
Har qari bilki, bordur olti tutam.
Har tutam to‘rt elik, yana har elik
Olti dav arzi bo‘ldi, bu bilik

“Kuro‘h” haqida ma’lumot qayd etilgan bo‘lib, uning hisobi 4 ming qadamga teng uzunlik o‘lchovi bo‘lganligi ma’lum bo‘ladi. Kuro‘hga nisbatan bir oz qisqa bo‘lgan “shar’iy” masofa o‘lchovi haqida ma’lumot keltirilgan. Uning uzunligi taxminan, ikki-uch ming qadamdan iborat bo‘lganligiga muallif aniqlik kiritgan. Manbada yuqorida keltirilgan o‘lchov birliklariga nisbatan yanada kichik “qari” o‘lchovi izohi berilgan, unga ko‘ra, bir qari bir metrga yaqin uzunlik o‘lchovi bo‘lib taxminan oltmish santimetrni tashkil qilganligi ma’lum bo‘ladi (Boburnoma, −B.259).

Maxsus tarix fanlari orasida geraldika alohida o‘rin tutadi. “Boburnoma” asari va unga ishlangan miniatyurlarda geraldika bilan bog‘liq ma’lumotlar mavjud. Geraldika fani siyosiy ramzlar tarixini o‘rganadi. Siyosiy davlat ramzlari muayyan bir davlatning suverenitetini ifodalaydigan, tarixan tarkib topgan eng muhim belgi. Ramzlar davlat siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy mohiyatini belgisi sifatida ahamiyat kasb etgan. Taxt, toj, tug‘, bayroq, yalov kabi ramzlar o‘rta asr sulola vakillarining hukmronlik vakolatini anglatib turgan.

“Boburnoma”da taxt xususida bir qancha ma’lumotlar keltirilgan. Asarga ishlangan miniatyurada o‘n to‘rt yoshida Farg‘ona taxtini egallagan Boburning taxt ustida o‘tirgan siymosi aks etgan. Taxt ustida o‘tirgan to‘rt xil holat aks etganligi uchun ularni biri-biri bilan solishtirish imkoniyati mavjud. Birinchisi Farg‘ona taxtiga chiqishi, ikkinchisi Andijonni qo‘ldan ketgani haqidagi xabarni eshitishi, uchinchisi Zaharlangan Boburning behud ahvoli, to‘rtinchisi Bengal elchisining Bobur qabulida bo‘lishi holatlaridir. Bir hukmdorning to‘rt taxt ustida o‘tirgani aks ettirilgan suratlarda taxtning ko‘rinishi, hajmi va unga berilgan ishlovlari biri-biridan farqlanib turganligini ko‘rsatadi. “Boburnoma” asarida Samarqand taxti haqida: “Temurbek solgan oliy imoratlardan biri Ko‘ksaroydirki, u Samarqand arkida joylashgan. Ajib xosiyatli imoratdir. Temurbek avlodidan har kim bosh ko‘tarib taxtga o‘tirsa ham bunda o‘tiradi, har kim taxt orzusi bilan bosh qo‘ysa ham bunda qo‘yadi” deyilgan [Boburnoma, 50]. Shuningdek, asarda Bangola taxti borasida quyidagi ma’lumot qayd etilgan: “...saltanat kamdan kam hollarda meros bo‘lib o‘tardi. Podshohining muayyan bir taxti bo‘ladi. Har bir amir, vazir va mansab egalari uchun ham aniq er-joy belgilab qo‘yilgan. Bangol xalqi uchun o‘sha taxt va joylar mo‘’tabar hisoblanadi. Har bir erga bo‘ysunuvchi, itoat etadigan askar va xizmatkorlar hammasi belgilab qo‘yilgan”

Toj atamasi taxt atamasi bilan birgalikda qo‘llanilgan bo‘lib, toj qimmatbaho toshlar qadalgan hukmdor bosh kiyimi sifatida qadrlangan. Toj hukmdorni jamoadan hokimiyat egasi sifatida ajratib turgan. Hukmdor toji qimmatbaho tosh va qush pati singari ashyolar bilan bezatilgan salla bo‘lgan. Ilk o‘rta asrlar turkiylar hayotida qush tasviri Umay ona timsolini aks ettirganligi manbalardan ma’lum. Turkiylarning qushlarga ilohiy mavjudot sifatida qarashi jon va ruhlarning mavjudligi haqidagi tasavvurlarining o‘rta asrlar so‘nggi bosqichlarigacha e’zozlanib kelganligini ko‘rish mumkin. Sallasi ustiga o‘rnatilgan pat tasviri “Boburning toj kiyib Farg‘ona taxtiga chiqishi”, “Boqi Chag‘oniyonning Bobur huzuriga kelishi”, “Hisor beklarining Boburdan panoh istab kelishi”, “Andijonning qo‘ldan ketganiligi haqidagi xabar”, Boburning Andijon atrofidagi jangi”, “Boburning Sulton Saidxon va Boboxon Sulton bilan uchrashuvi” “Sherakning Boburga taslim bo‘lishi”, “Kobul atrofidagi Xoja Seyoron chashmasi”

suratlarida chizilgan. Boburning dubulg‘asi ustida o‘rnatilgan qora rangli pat va boshqa harakatlar uning jangovor holati haqida ma’lum qiladi. Salla ustiga o‘rnatilgan pat (qush pati) go‘yoki, ilohiy aloqa vositasi sifatida hukmdorni ilohiy qudrat egasi – Yaratgan bilan bog‘lab turgan degan qarashlarni anglatgan. Demak, toj, salla va unga qadalgan buyumlar hukmdorlik belgisi sifatida vazifa o‘tashibilan birga, asriy an’analarni zamonlar osha olib o‘tgan vosita bo‘lib xizmat qilishi bilan qimmatli hisoblanadi.

O‘rta asr hokimiyat ramzlaridan yana biri tug‘ **(**yog‘och dastaga o‘rnatilgan qo‘tos, ho‘kiz yoki ot yoli yoki dumidan ishlangan buyum) sanalgan. Sharq mamlakatlarida tug‘ga hukmdorlik, beklik belgisi sifatida qaralib kelingan. Ba’zi atamashunoslar tug‘ atamasining ildizini tuğığ “tikik, tikilgan” deb talqin qiladi. Turkiy tillarda “bonçuq” atamasi ham mavjud bo‘lib, xon chodirida turadigan, hokimiyatni ifodalaydigan ramzni anglatgan. Tug‘larga qo‘shimcha ravishda turli hajmdagi mato parchalari va tasmalar ilingan. Turkiy xalqlar o‘zlarini o‘zga olam – *osmon* bilan bog‘lanishni shu tasmalar orqali amalga oshiriladi deb faraz qilganlar [16]. Etnik jihatdan har bir urug‘ o‘z tug‘iga ega bo‘lgan. Tug‘larni urug‘ning ruhi, yanada aniqrog‘i ruhning makoni deb hisoblashgan vauni muqaddas timsol sifatida e’zozlangan. Oq rangli tug‘larning *toj tug‘i* porlayotgan quyosh timsolini ifodalagan. “To‘qqiz tug‘li xon” haqida gap ketganda eng qudratli xonlar tushunilgan.

Unda: “Mo‘g‘ul dasturi bila tug‘ bog‘ladilar. Xon ottin tushti. To‘qquz tug‘ni xonning oldida turg‘uzub, bir mo‘g‘ul bir o‘yning o‘rta iligiga bir uzun oqbo‘zni bog‘lab, iligiga tutubdur. Yana uch parcha uzun bo‘zni uch tug‘ning tutasidan quyiroq bog‘lab, tug‘ning yig‘ochining ostidan olib kelturib, bir bo‘zning uchini xon bosib turdi. Yana bir tuqqa bog‘lag‘on bo‘zning uchini men bosib turdim. Yana bir bo‘zning uchini Sulton Muhammad Xonika. Ul mo‘g‘ul bo‘z bog‘lag‘on o‘yning o‘rta iligini iligiga olib, mo‘g‘ulcha nimalar deb tuqqa boqib ishorat qiladur, xon va tamom turg‘onlar tug‘ soriga qimizlar sochadurlar. Nafirlarni va naqoralarni bir yo‘li chaladurlar. Bo‘lg‘on yasolda turg‘on cherik eli bir yo‘li suron soladurlar. Uch navbat ushmundoq qiladurlar. Andin so‘ng otlanib, suron solib ushmuncha cherik davrin chopadurlar” –deyilgan [Boburnoma,90].

Mo‘g‘ul va turklar an’analariga ko‘ra, tug‘ muqaddas hisoblangan, uning uchiga tabiiy birliklar: oy, quyosh va yulduz tasvirli qattiq jism mustahkamlangan. Demak, tug‘ va tug‘li bosh kiyim boshqaruv tizimida sultonlik yoki hokimlik vakolatini namoyon qilib turgan.

Zahiriddin Muhammad Boburning g‘oziy farmonida “Bu saodat va davlatning sodir va zohir bo‘lishi shunday yuzaga keldi: islom tayanchi bo‘lgan askarlarimiz qilichlarining shu’lasi fath va zafar nurlari bilan hind mamlakatlarini munavvar qilganidan keyin, ilgarigi “Fathnoma”larda bayon qilinganidek, muvaffaqiyat qo‘llari g‘alaba nishonli

bayroqlarimizni Dehli, Ogra, Jo‘npur, Xarid, Bahor va boshqa o‘lkalarda ko‘tarildi”- degan ma’lumot keltirilgan [Boburnoma, 361]. Fath surasidagi oyat: سامحك* ا وا ضح ذ صرا م نحـ ناك لـ قد والمـ سـ تـ قـ بـ لـ ية الـ سابـ قة خطاي اك عـ لى الله aliflari singari yuqoriga tik ko‘tarilgan va g‘alabaga ishonch tuyg‘usni ifodalab turgan. Qiziqarli tomoni shundaki, uning bayroqlari hamma yoqqa yoyilgan bo‘lib, bayroq ko‘targan dastalar xuddi “Inna fatahna “ (Biz fath qildik) surasi aliflariga” o‘xshatilgan.

Yana bir ramziy belgi yalov bo‘lib, ko‘rinishi jihatidan bayroqqa o‘xshash bo‘lgan. Yalov atamasi esa “yalmaq”, ya’ni hilpiramoq so‘zidan paydo bo‘lgan. U jangovor bayroq singari biror narsaga tiqilib qo‘yilmagan. Uni qo‘lda tutuvchi yog‘ochining sopi bayroqnikidan ancha kalta bo‘lib, yog‘ochning matoga o‘ralgan qismi yuqorisida shokilasi osilib turgan. Aksar hollarda

yalov hukmdor yonida olib yurilgan. U odatda janglarda ko‘tarib yurilmagan, uzun nayzaga ilinmagan, kalta tayoqqa mustahkamlanib, o‘tovlar va binolar tepasiga osib qo‘yilgan. Yalovdor saroy mansabi xizmatchisi bo‘lib, siyosiy tadbirlarda va boshqa yig‘inlarda xon yoki sultonga yaqin masofada turib xizmat qilgan. Demak, yalov va yalovdor hukmdorning barcha tadbirlarida jumladan: qabul marosimida, mehmonnavozlikda, ov va jang harakatlarida markaziy qismida turgan.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, turkiy xalqlarning ko‘p asrlik boy merosini tarixiy jihatdan o‘rganish muhim. Zahriddin Muhammad Bobur asarida davlatchilik ramzlariga doir ko‘plab ma’lumotlar keltirib o‘tilgan. “Boburnoma” asariga ishlangan miniatyuralar yozma manba ma’lumotlarini to‘ldirib, tasdiqlab beradi. Maxsus tarix fanlari xususan, tarixiy xronologiya, metrologiya va geraldika nuqtai nazaridan asarni o‘rganish yangi ma’lumotlarni olishga yordam beradi. Olingan ma’lumotlar maxsus tarix fanlari rivojiga hissa qo‘shadi. O‘rta asr davlatchiligi siyosiy boshqarmasi va ularning vakolatlari haqidagi tushuncha va bilimlarning eggalanishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони https://lex.uz/docs/4545884

2. Ishoqov M., Xudaynazarov I. Yordamchi tarixiy fanlar. – Toshkent: Noshir, 2019. – 288 b.; Сангирова Д., Қодирова Л. Геральдика ўқув қўлланма. – Гулистон, 2019. – 112 б.; D. Sangirova, L. Kadirova. Symbols of the power of Uzbek statehood .//A look at the past, 2021. – №3/4. - B.81-90.); А.Ш. Бимендиев. Геральдика казахских чингизидов как источник истолкования символов власти в средневековые / Геральдика-вспомогательная историческая дисциплина. Конференция в Эрмитаже. – Санкт-Петербург, 2017.− С.24-36.; С.В.Дмитриев. Знамя в военно-политической культуре тюрко-монгольских кочевников // Журнал социологии и социальной антропологии. 2001.Том IV. № 4. –С. 89-102.; Г.Лассвелл. Язык власти. Политическая лингвистика, 2006. −№ 20. − С. 264 – 280

4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Таҳрир ҳайъати А.Қаюмов, Х.Султанов, Б. Алимов ва бошқ. Халқаро Бобур фонди. – Тошкент: “O‘qituvchi” НМИУ, 2008. – 288 б

5. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. /Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Т.:Юлдузча. 1989. – 367

6. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. /Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Т.:Юлдузча. 1989. – 367

7. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. /Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Т.:Юлдузча. 1989. – 367

8. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. /Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Т.:Юлдузча. 1989. – 367

9. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. /Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Т.:Юлдузча. 1989. – 367

10. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. /Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Т.:Юлдузча. 1989. – 367

11. “Бобурнома” миниатюралар /А.Қаюмов, Ҳ.Султонов, Б.Алимов ва бошқ. – Т:., O‘qituvchi НМИУ, 2008. – Б.11

12. “Бобурнома” миниатюралар /А.Қаюмов, Ҳ.Султонов, Б.Алимов ва бошқ. – Т:., O‘qituvchi НМИУ, 2008. – Б.12

“SHAJARAI TURK” ASARI TURKIYLAR TARIXINI YORITUVCHI MANBA

Rizayev Xudoyberdi Farhod o‘g‘li
Guliston Davlat Universiteti Ijtimoiy-iqtisodiyot fakulteti talabasi
xudoyberdirizayev47@gmail.com

Annotasiya: Maqolada Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarai Turk” asari turkiy xalqlar tarixini o‘rganishda muhim manba ekanligi xususida so‘z yuritiladi. Asar yozilishi sabablari, asarning mazmuni va voqealari borasidagi ma’lumotlar maqolada yoritiladi.

Tayanch so‘zlar: sifatli ta’lim, fanlararo yondashuv, madaniy meros, tarixiy manba, tarixchi muarrix, hokimiyat uchun kurash, Xiva xonligi, shajara, xon, taxt, sulton, urug‘, qabila, tarixnavislik.

Abstract: The article mentions that Abulghozi Bahadirkhan’s work “Shajarai Turk” is an important source for studying the history of turkish peoples. Information about the reasons for writing the work, the content and events of the work will be covered in the article.

Keywords: quality education, interdisciplinary approach, cultural heritage, historical source, struggle for power, Khiva Khanate, genealogy, khan, throne, sultan, clan, tribe, historiography.

Abulg‘ozi Bahodirxonning tarixchi sifatida xizmati shundaki, u o‘z davrida yashab o‘tga hukmdorlardan farqli ravishda butun turkiy xalqlar tarixini yorituvchi asar “Shajarai Turk” asarini bizlarga meros qilib qoldirgan. Asar o‘z zamonasning ishonchli manbalariga tayanib yozilgan. Asar ma’lumotlaridan mahalliy va xorijiy olimlar o‘z tadqiqotlari uchun foydalangan [B.Ahmedov, 68-b; Q.Munirov, 171-b; Y.G‘ulomov, 140-b; M.I.Yo‘ldoshev, 64-b; H.Xudoynazarov, 128-b.]. Turkiy xalqlar merosida qimmatli ahamiyatga ega bo‘lgan ushbu asar Xiva tarixshunoslik maktabini yaratilishiga asos solgan.

Abulg‘ozixon oliy nasab va toj-u taxt sohibi bo‘lgan. U qariyb 20 yil (1644-1664) Xorazmni idora qildi, Lekin tarixda oliy hukumdor sifatida emas,balki yirik olim sifatida qoldi.Darhaqiqat, Abulg‘ozixon keng va chuqur ma’lumotli kishi edi deb yozadi B.Ahmedov [Abulg‘oziy,-B.3].

Abulg‘ozixondan turkiy xalqlar madaniy va ma’naviy merosiga kiruvchi ikki tarixiy asar qoldi. Bittasi “Shajarayi Tarokima” bo‘lib, asar 1658-1661-yilllar orasida yozilgan. Asarda barcha turklarning afsonaviy podshosi O‘g‘uzxon va uning avlodi tarixi, shuningdek, turkman urug‘lari (solur, boyandur, taka, yovmut, tevachi, xizr eli, sariq, Ali eli, yozir, yersori va boshqalar)ning kelib chiqishi qisqa tarzda bayon etilgan. Abulg‘ozixonning ikkinchi asari “Shajarayi Turk” nomi bilan mashhur. Asarning asosiy qismi 1663-1664-yillarda yozilgan. Unda Xorazmning XVI-XVII asr birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy tarixi bayon etilgan.

Abulg‘ozi asar yozilishi sababini quyidagicha ko‘rsatib beradi: Eron birlan Turonda o‘tgan Chingizxon o‘g‘lonlarining otlarina aytilg'an tarixlardin ushbu zamon faqirning oldinda o‘n sakkiz mujallad hozir turur. Ammo bizning ota va aqalarimizning beparvoyliqi va Xorazm xalqining bevuqufliqi, bu ikki sababdin, bizning jamoatimizni Abdulloxonning otalari birlan bizning otalarimizning ayrilg‘an yeridin to bizga kelguncha tarixlarini bitmay erdilar. “Bu taklifni bir kishiga taklif qilali” teb fikr qilduq. Hech munosib kishi topmaduq. Zarur bo‘ldi ul

sababdin o‘zimiz aytduq. Turkning masali turur: “O‘ksuz o‘z kindigin o‘zi kesar”, - tegan [Abulg‘oziy, - B.4].

Asar muqaddima va to‘qqiz bobdan iborat bo‘lib, unda : 1) Odam Atodan to turklarning qadimgi xonlaridan Mo‘g‘ulxongacha kechgan hodisalar zikri; 2) Mo‘g‘ulxondin Chingizxongacha bo‘lgan tarix; 3) Chingizxonning tug‘ilganidan to vafotigacha tarixi; 4) Chingizxonning uchinchi o‘g‘li O‘gaday qoon(1227-1241-yillari otasi o‘rnida o‘ltirgan) va avlodi Chingizxonning boshqa o‘g‘illari naslidan bo‘lgan va Mo‘g‘ulistonda podsholik qilganlar zikri; 5) Chingizxonning ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoyxon (Movarounnahr, Yettisuv viloyati va Sharqiy Turkiston ustidan 1227-1241-yillar podsholik qilgan) avlodidan Movarounnahr va Koshg‘arda podsholik qilgan avlodining zikri; 6) Chingizxonning kenja o‘g‘li Tuluyxon avlodidan Eronda podsholik qilganlar (ular tarixda elxoniylar deb ataladi; 1256-1336-y. hukmronlik qilganlar) zikri; 7) Chingizxonning ulug‘ o‘g‘li Jo‘jixon (1227 y. otasidan taxminan olti oy avval vafot etgan) avlodidan Dashti Qipchoqda (hozirgi Qozog‘iston va to Dneprgacha bo‘lgan janubiy Rusiya yerlari tarixda XI-XV asrlarda shu nom bilan atalgan) podshoh bo‘lganlar zikri; 8) Jo‘jixonning beshinchi o‘g‘li Shaybon (XIII asr) avlodidan Movarounahr, Qrim, Qozoq va Turonda xonlik qilganlar , shuninngdek, Jo‘jixonning o‘n uchinchi o‘g‘li To‘qay Temurxon naslidan Qrim, Qozoq va Movarounnahrda podsholik qilganlar zikri; 9) Shaybon avlodidan Xorazm mamakakatida podsholik qilganlar zikri.

Abulg‘ozixon asarning 7,8 ba 9-bobining bir qismini (1644 y. gacha kechgan voqealar tarixini) yozib ulgurgan. 1-6-bob lar va 9-bobning davomi (1644-1664 yil voqealari) Anushaxonning toshirig‘i bilan Mahmud ibn mulla Muhammad Urganjiy degan ulamo tarafidan yozilgan. Bu haqida asarda mana bu kitobni tasnif qilib yarmiga yetganda xasta bo‘ldilar, o‘g‘illariga vasiyat qilib tururlarkim, bu kitobni notamom qo‘ymang, itmomig‘a sa’y-harakat qiling. Ul sababdin Abul-Muzaffar val-mansur Anushaxon ibn Abulg‘ozixon marhum va mag‘furiy, bu bandayi bebazoat va kaminayi beistitoat Mahmudiy ibn mulla Muhammad zamon Urganjiy bo‘lg‘ayman, “bu kitobni itmomig‘a yetkur”, deb hukm qildilar”[Abulg‘oziy, - B.6].

“Shajarai Turk” asari ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-etnik ma’lumotlarga boy asar. Ayniqsa, muallif o‘zi yashab o‘tgan davr haqida qimmatli ma’lumotlar qoldirgan. Shaybon ulusi va uning sarhadlari, uning XV asrning so‘nggi choragi – XVI asr boshlaridagi umumiy ahvoli, Sibir xonligi, Xorazmning XVI-XVII asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, uning Rossiya, Qozoq hamda Buxoro xonliklari bilan bo‘lgan o‘zaro munosabatlari haqidagi ma’lumotlari diqqatga sazovor.

Asarda Xiva xonligining Rossiya bilan munosabatlari haqida e’tiborga molik ma’lumotlar keltirilgan. “Arab Muhammadxon xon bo‘lgandin olti oydin so‘ng Qo‘sh yoyiq tegandi yurugan o‘rusning qozoqindin ming kishi saratonning avvali kuni g‘ofil kelib, Urganchning qal’asina kirdi. Shaharda ra’iyatdin o‘zga kishi yo‘q erdi. Xonning o‘rdusi va sipoh, xalqi Amu suvining labinda erdilar… O‘rus qozoqi Urganchda ra’iyatdin ming kishini o‘lturdi va ming qiz birlan juvonni oldi. Ming arabag‘a yaxshi mollardin yukladi. Bo‘z va bo‘yog‘li va palos va to‘n va to‘shak -yastuq mundag‘ nimarsalarning barchasini o‘tga yoqdi. Bularni saranjom qilg‘uncha yetti kun bo‘ldi” – deya voqealar rivojini hikoya qiladi.

Asarning yana bir qimmatli jihati shundaki, unda turkiy xalqlar tarixiga oid etnografik ma’lumotlar keltirilgan. Unda qabila va ularning nomlari va ularning ma’nosi haqidagi ma’lumotlar yoritilgan. Turkiy qabilalar orasida qiniqli qabilasi borligi va ular tukman bilan birga o‘ltirganligi manbada qayd etilgan. Turkman viloyatg‘a tushgandin so‘ng Issiqko‘l va Chu

va Talosh; bu aytilg‘an suvlarning yoqalarinda vatan qilib, ko‘p yillar o‘lturdilar. Urganch podshohlaridan Tekashxon (1172-1200 hukmronlik qilgan) qiniqlining bir o‘g‘lining qizin oldi Turkan otliq. Sulton Muhammad Xorazmshoh ul qizdin tug‘di”. Oxirgi misol: “To‘qtag‘uxon o‘lgandin so‘ng o‘n uch yoshinda O‘zbekxon (1312-1342) xon bo‘ldi. Taqi elni ota-bobosining dasturi birlan zabt qildi. Har kimning martabasina loyiq hurmat qilib, in’omlar berdi. El-ulusni dini islomga kirguzdi… Andin so‘ng Jo‘chi elini o‘zbek eli tedilar” .[Abulg‘ozi, - B.6]. Ushbu ma’lumotlar boshqa manbalarda keltirilmaganligi bilan ajralib turadi.

O‘lkaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoliga oid ma’lumotlar o‘lkaning migratsion jarayonlariga ta’sir ko‘rsatgan. Xorazmning o‘sha zamonlarda obod bo‘lganligi, biroq vaqt o‘tishi bilan Amudaryo o‘zanining o‘zgargan vaqti mintaqa ekologiyasiga ta’sir ko‘rsatganligini sabablari ko‘rsatib berilgan. “Ul vaqtda (So‘fiyonxon zamonida) Urganchdin Abulxon (Kaspiy dengizining sharqiy tarafida, Krosnovodsk qo‘ltig‘ining sharqiy-janubiy tarafida joylashgan tog‘liq nohiya) bu ovildin ul ovulg‘a borg‘ontek erdi. Aning uchun Amu suvi Urganch qal’asining tubindin o‘tib, Abulxon tog‘ining kun tug‘ishina borib, tog‘ning tubina tegib, qibla tarafindin ugrulub kun botishig‘a borib, andin o‘tib O‘g‘urcha (Amudaryoning quyi qismida, uning janubiy irmog‘i Ajoyba suvining Kaspiy dengiziga quyiladigan yerda joylashgan manzil) borib Mozandaron (Kaspiy dengizining o‘rta asrlardagi nomlaridan biri) tengizina quyar erdi. Taqi ulkim Amu daryosining ikki tarafi to O‘g‘urcha borguncha, ekinlik va yuzum bog‘i va daraxiston erdi. Baland yerlarg‘a chig‘ir qurarlar erdi. Molli xalq ko‘kovun va chibin vaqtinda bir ikki manzil yiroqroq quduqlarga ketarlar erdi. Chibin yotqondin so‘ng suvning yoqasig‘a kelurlar erdi. Obodonliq va ma’murlikning hech nihoyati yo‘q erdi”. Va yana: “Aning (Aminakxonning o‘g‘li Qolxonning) zamonida Urganch obodon va xalq tinch bo‘ldi. Benihoyat arzonliq bo‘ldi… Bir pulga bir non bo‘ldi tedilar”. Yana bir misol: “ Kema o‘sha vaqtda (Avaneshxon davrida) Urganch birlan Vazirning orasindin yurur erdi”[Abulg‘oziy, - B.8]. Manbaning keltirgan ma’lumotlari savdo-sotiqning rivojlanganligini ko‘rsatib berishi bilan oldi-sotdi ishlari quruqlikdan tashqari suv yo‘llari bilan amalga oshirilganligiga ishora beradi. Arzonchilik zamona bo‘lishining sabablaridan biri sifatida arzon suv yo‘lidan foydalanilganligi deb ko‘rsatish mumkin.

Zamonaning arzonchilik bo‘lishi sabablaridan yana biri sifatida o‘sha zamonlarda Xorazmda, boshqa ekinlar bilan bir qatorda bug‘doy ham ko‘p ekilganligini ma’lum qilish mumkin. Shuning uchun ham non bozorlarda nonning qiymati arzon edi. Tarixiy manbada bunga misol keltiriladi: “Ul vaqtda (Arab Muhammadxon davrida) Muzdaxkondin to Baqirg‘onning bori yuzi Quyg‘un degan yergacha bug‘doy ekilar edi. Bizning xon Tuq qal’asining yuqorisidin bir ariq qazdurub tururlar. Faqir dunyog‘a kelmasdin bir yil burun (1602-y.) Mezon bo‘lg‘anda saqasini ko‘marlar erdi. Bug‘doyni o‘rgan vaqtda ocharlar erdi. Bir necha yildin so‘ng ariqning kengligi otgan o‘q o‘tmasday bo‘ldi. Suvning oyoqi Quyg‘un bordi. Andin Achi tengizi(Achchiq dengiz)na bordi. Yolg‘uz bug‘doy ekilur erdi. Otli kishi o‘n kunda bug‘doyning toshindin aylanib kela bilmas erdi. Ul vaqtda kul-puchak yarim misqol kumush bir tanga yerina yurur erdi. Bir tangaga yarim teva (tuya) yoki bug‘doy berurlar erdi. Bir misqol kumushga bir xarvor (bir eshak yuki) bug‘doy berurlar erdi”[Abulg‘ozi, - B.8]. Ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bir mahsulot qiymati o‘sha davrda muomalada bo‘lgan pul va uning qiymatini aniqlab olishga yordam beradi.

Amudaryo qadim-qadim zamonlardan Kaspiy dengiziga borib quyilishi haqida ma’lumotlar kam bo‘lsa-da, keyinchalik o‘zanini o‘zgartirgan daryo Sariqamish pastligiga

quyiladigan bo‘ldi. Bu voqea sodir bo‘lgan vaqtni o‘z taqdiriga bog‘lab muallif quyidagi satrlarni keltiradi: “Biz dunyoga kelmasdin o‘ttiz yil ilgari, - deb yozadi Abulg‘ozixon, - Amu suvi Xos minorasining yuqorisini, uni Qora ayg‘ir to‘qayi derlar, ul yerdin yo‘l yasab oqib, Tuq qal’asina borib, Sir tengizina quyg‘on erkandur. Ul sababdin Urganch cho‘l bo‘lubti”. Shu davrga oid adabiyotlar voqeani 1573-yili sodir bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Abulg‘ozixonning “Shajarayi Turk” asari Xorazmning uzoq o‘tmishidagi tarixi bilan birga Markaziy Osiyo xalqlari ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotiga oid ma’lumotlar beradi. Turkiy xalqlar madaniy va ma’navoy merosi qatoridan o‘rin olgan ushbu asarda turkiy xalqlarning uzun ya’ni son jihatdan ko‘pchilikni tashkil qilgan kishilar jamoasining shajarasi keltirilgan.

Xulosa qilib aytganda, Abulg‘ozining “Shajarayi Turk” asari keltirilgan ma’lumotlarning xilma xilligi bilan shu davrni yorituvchi boshqa manbalardan ajralib turadi. Asar nashr etilganiga roppa rosa o‘ttiz yil to‘ldi, shu vaqtdan beri asar tadqiqotlarga birlamchi manba sifatida xizmat qilib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B. Ahmedov. Ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati - T.: O‘zdavnashr, 1992. 68-b.
2. Q. Munirov. Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari. O‘zSSR FA nashriyoti, - T.:1960, 171-b.
3. Y. G‘ulomov. Xorazmning sug‘orilish tarixi - Toshkent, 1959. 140-b.
4. M. I. Yo‘ldoshev, Xiva xonligida yer egaligi va davlat tuzilishi. - T.:1959. 64-b.
5. H. Xudoynazarov “Shajarai Turk” va uning o‘rganilishi, - T.:1993. 128-b.
6. Abulg‘ozi. Shajarai Turk. - T.: Cho‘lpon, 1992. 140-b.
7. Abulg‘ozi. Shajarai Turk. - T.: Cho‘lpon, 1992. 140-b.
8. Abulg‘ozi. Shajarai Turk. - T.: Cho‘lpon, 1992. 140-b.
9. Abulg‘ozi. Shajarai Turk. - T.: Cho‘lpon, 1992. 140-b.
10. Abulg‘ozi. Shajarai Turk. - T.: Cho‘lpon, 1992. 140-b.

BOLO HOVUZ MASJIDINING TA’MIROTI (XX asrning 20-80-yillarida)

Abdullaeva Dilfuza Abdujalilovna

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi o‘qituvchisi

Buxoro davlat universiteti, O‘zbekiston

dilfuza.abdullayeva.90@list.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada Buxorodagi Bolo Hovuz masjidining XX asr 20-80-yillari davridagi ta’mirlanish tarixi bilan bog‘liq jarayonlar yoritilgan. Masjidning ta’mirlanishida ishtirok etgan maxsus tashkilot hamda muassasalar faoliyatining o‘rni va ahamiyati asoslab berilgan. Shu bilan birga, Bolo Hovuz masjidining foydalanuvidagi noo‘rin munosabat, qolaversa, ijara tizimidagi muammolar ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Buxkomstaris, texnik ko‘rik, ta’mirlash, arxitektor, me’moriy obida, dalolatnoma, Buxoro MIRICHU, muhofaza, ijara, ekspluatatsiya.

Abstract: This article covers the processes related to the history of the renovation of the bolo pond mosque in Bukhara during the 20s and 80s of the 20th century. The role and

importance of the activities of the special organization and institutions involved in the renovation of the mosque is based. At the same time, the inappropriate attitude to the use of the bolo pool mosque, in addition, problems with the rental system are revealed.

Keywords: Bukhkomstaris, technical inspection, repair, architect, architectural monument, deed, Bukhara MIRICHU, protection, rent, operation.

Ma’lumki, sovet davridagi hukmron mafkuraning har qanday din va diniy e’tiqodga murosasiz siyosati yurtimizdagi diniy muassasalarga ham salbiy illat maskani sifatida qarashni yuzaga keltirdi. O‘sha davr ommaviy axborot vositalarida tez-tez uchraydigan “Diniy qadamjolar–xurofot o‘chog‘i”, “Din ta’siriga qarshi kommunistik tarbiyaning o‘rni”, “Tarixiy yodgorliklarga kommunistik qarash” singari shiorlar bilan yuritilgan tashviqotlar oqibatida islom me’morchiligining ko‘pgina noyob namunalaridan voz kechildi. Qolgan qismi esa kommunistik mafkuraning dahriylik targ‘iboti ostida mazmun-mohiyatidan begonalashtirildi. Shunga qaramay, mas’ul tashkilot mutasaddilari, ilmiy jamoatchilik, qolaversa, mahalliy o‘lkashunos olimlar va usta-me’morlarning sa’y-harakati bilan Buxorodagi me’moriy yodgorliklar qisman saqlab qolindi.

Buxorodagi noyob me’moriy obida bo‘lgan Bolo Hovuz masjidining ta’mirlanish masalasini Maxsus tashkilot va muassasalarning o‘tgan asr 20-80-yillari mobaynida masjidlar ta’miri bilan bog‘liq faoliyati asosida o‘rganish imkoni mavjud. Tabiat, san’at, qadimiy yodgorliklarni saqlash va muzey ishlari bo‘yicha O‘rta Osiyo qo‘mitasi(Средазкомстарис) tomonidan 1927-yil mart oyida Bolo Hovuz masjidining ro‘yxatga olinishi unga sovet hukumati diniy siyosati ta’siridan qisman omon qolish imkonini yaratdi[1]. Bu, obidalardan voz kechishdan ko‘ra ulardan xo‘jalik inshooti sifatida foydalanish zarurati bilan xarakterlidir.

Shu o‘rinda yodgorliklar foydalanuvining ijara tizimida ham bir qator muammolar mavjud ediki, bu Bolohovuz masjidini ham chetlab o‘tmadi. 1937-yil 11-sentyabrda “Qandolat-savdo” (“Кондитерсбыт”) tashkilotiga ijaraga berilgan masjidda Buxkomstaris tomonidan amalga oshirilgan taftish-nazorat xulosalarida yodgorlikni saqlash qoidalarining buzilganligi qayd etilgan[2]. Ayniqsa, masjid ayvoniga brezent matosi tortilishi oqibatida korniz qismiga katta zarar etkaziladi. Buxkomstaris murojaati natijasida 1938-yilda ta’mirlash ishlari ko‘lami tuzib chiqilgan. 1939-yil 17-mayda bo‘lib o‘tgan O‘zSSR Fan qo‘mitasining 8-sonli yig‘ilishida Bolo Hovuz masjidi Buxoro shahar sovetiga “madaniy ehtiyojlarda foydalanish uchun” topshiriladi[3]. Endilikda, masjiddan foydalanish huquqi shahar soveti “xohish va irodasi”ga bog‘liq bo‘ldi.

Arxitektura ishlari boshqarmasi tavsiyasi asosida 1946-1947-yillarda masjidda bir qadar ta’mirlash-tiklash ishlari olib boriladi[4].

Mutaxassislar Bespokoynov va Pchelinikov ishtirokida esa 1949-yilda o‘lchov olish ishlari amalga oshirilgan[5]. Mavjud ilmiy xulosalar asosida arxitektor Shpakov tomonidan 1950-yilda Bolo Hovuz masjidini ta’mirlash loyihasi ishlab chiqiladi. Natijada, masjid devorining darz ketgan va yiqilgan joylari hamda tom qismi ta’mirlandi. Buning uchun maxsus mablag‘ tushumidan 5000 rubl ajratilgan[6]. Biroq 1952-yilga qadar Bolo Hovuz masjidi “Союзтабакторг” tashkiloti ixtiyoridagi tamaki mahsulotlarini saqlash ombori vazifasini bajargan. 1952-yilda tashkilot tugatilganligi bois idora mulkining “O‘zbek qand-lavlagi” (“Главсахар”) trestiga o‘tkazilishi masjidning endi shakar omborxonasiga aylanishiga olib

kelgan[7]. Yodgorlikdan foydalanishdagi bunday holat uning qayta-qayta ta’mirtalab ahvolga tushishiga sabab bo‘ldi.

1954-yilga doir ma’lumotlar, Buxoroda sayyohlarning asosiy ko‘rsatmali marshrutida jami o‘n beshta me’moriy yodgorlik joylashganligidan guvohlik beradi[8]. Ular orasida Bolo Hovuz masjidining ham borligi ta’mirlash va qayta tiklash ishlariga sezilarli ta’sir etdi. Joriy yilning o‘zidayoq davlat byudjeti hisobidan 30.000 rubl mablag‘ ajratilib masjidda restavratsiya amaliyoti bajarilganligi buning yorqin dalilidir[9].

1954-yili 16-dekabrda Bolohovuz masjidida Ta’mirlov idorasining Buxoro uchastkasi rahbari K.I.Ismatov, ish boshqaruvchi K.N.Abdulin, hududiy vakil S.Sharipov va muhandis Palaginlar tomonidan tuzilgan dalolatnoma – “Дефектный акт”[10] asosida ta’mirlash-mustahkamlash ishlari bajarilgan. Masjid ta’miri bilan bog‘liq iqtisodiy hujjatlar 1955-yil 8-aprelda 24.669 rubl ajratilib navbatdagi ta’mir ishlari bajarilganligini ham ko‘rsatadi[11].

Shuni ta’kidlash joizki, sayyohlik yo‘nalishidagi yodgorliklarning 1956-1960 yillarda ta’mirlash rejasini ishlab chiqish uchun o‘tkazilgan kuzatuv-ko‘rik natijasida, Bolo hovuz masjidi avariya holatida ekanligi aniqlangan[12]. Bu dalil olib borilgan ta’mir ishlari sifatsiz bo‘lganligi, yoki zaruriy ishlar ko‘lami to‘liq bajarilmaganligini asoslaydi. Yuqorida aniqlangan ta’mirlash bilan bog‘liq salbiy holatlarni bartaraf etish 1957-yilda Bolo Hovuz masjidining ayvoni va tom qismini ta’mirlashdan boshlandi. Belgilangan ishlar 1961-yilda Buxoro MIRICHU direktori G.M. Axmedov boshchiligida yakuniga etkaziladi.

Yodgorliklarning ijara shartnomasi bilan bog‘liq hujjatlarni o‘rganish jarayonida, Bolo hovuz masjidi 1961-yilda Buxoro viloyat tarix-o‘lkashunoslik muzeyi ixtiyoriga berilgani ma’lum bo‘ldi[13]. Keyingi yillarda avj olgan yodgorliklarni “zamonaviy maqsadlarga moslashtirish” siyosati natijasida masjid binosida bilyard klubi tashkil etiladi[14]. 1968-yilga kelib masjid klub ixtiyoridan olinadi hamda Buxoro viloyat tarix va madaniyat yodgorliklarini saqlash jamiyati tasarrufiga beriladi. Jamiyat tomonidan masjid binosidan ko‘rgazma zali maqsadida foydalanilgan. Bu fotograf M.M.Mirmuhammedov tomonidan olingan suratlarda ham o‘z aksini topgan[15].

Buxoro MIRICHU tomonidan Bolo Hovuz masjidida Tarix va madaniyat yodgorliklarini saqlash jamiyatining moliyaviy ta’minoti hamda buyurtmasi asosida 1971-1975-yillarda ta’mirlash ishlari olib borilgan[16]. Bunda asosan masjidning tom va ichki qism (inter’er) bezaklari qayta tiklangan.

O‘zbekiston SSR Vazirlar kengashining 1978-yil 23-avgustdagi №510 sonli “Abu Ali Ibn Sinoning 1000 yillik yubileyini nishonlashga tayyorgarlik to‘g‘risida”gi qarori ijrosi sifatida Buxorodagi davlat muhofazasida bo‘lgan jami 329 me’moriy yodgorliklardan 40 tasi ta’mirlandi[17]. Shu sabab, Bolo Hovuz masjididagi ta’mirlash va obodonlashtirish ishlari keng ko‘lamda amalga oshirilgan[18].

Xulosa o‘rnida, Bolo Hovuz masjidining ta’mirlash va tiklash masalasi tarixning turli bosqichlarida o‘ziga xos xususiyat kasb etib borganligini ta’kidlash joiz. O‘tgan asrning 20-30 yillarida asosan, o‘lkashunos, sharqshunos, arxitektor, arxeolog va restavratorlar ilmiy tadqiqot ob’ektiga aylangan masjid 40-50 yillarga kelib, o‘z vazifasini bajarmasdan turli idora va tashkilotlarning xo‘jalik ehtiyojlarini qondirish uchun ijara ob’ektiga aylangan, keyinchalik, 60-80-yillarda mazkur obida shahar turistik salohiyatini oshirish manbasiga aylanib bordi. Kommunistik mafkura, ma’muriy buyruqbozlik tizimiga asoslangan boshqaruv usuli sharoitida

bir qadar muammo va kamchiliklar bilan bo‘lsa-da, masjidda ta’mir ishlari olib borilishiga erishilganligi ijobiy holdir.

Mutaxassislar Bespokoynov va Pchelinikov, Arxitektor SHpakov, K.N.Abdulin, muhandis Palagin, shuningdek, mahalliy usta-me’morlar Usta SHirin Murodov, Abdurahim Hayotov, Aminjon Salomov, Ochil Bobomurodov, Rabijon Qurbonov, Baxshillo Rahimov, Hakim Muxtorov, Karim Yuldoshev kabilar Bolo Hovuz masjidi ta’mirlanishi bilan bog‘liq jarayonlarda bevosita o‘z hissalarini qo‘shganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Milliy arxivi (keyingi o‘rinlarda - O‘zMA), R-394-fond, 1-ro‘yxat, 266-yig‘majild, 45-varaq.
2. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 174-yig‘majild,39-varaq.
3. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 245-yig‘majild, 45-varaq.
4. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 349-yig‘majild, 48-varaq.
5. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 37-yig‘majild, 210-varaq.
6. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 381-yig‘majild, 3-varaq.
7. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 395-yig‘majild, 44-varaq.
8. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 447-yig‘majild, 11- varaq.
9. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 449-yig‘majild, 205-varaq.
10. Belgilangan smetadan tashqari qilinishi zarur ishlar va ularni moliyalashtirish maqsadida tuzilgan dalolatnomalar shunday nom bilan rasmiylashtirilgan.
11. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 448-yig‘majild, 263- varaq.
12. O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 352-yig‘majild, 173-175-varaqlar.
13. O‘zMA, R-2296-fond, 4-ro‘yxat, 25-yig‘majild, 81-varaq.
14. 1987 yil 31 iyuldagi ma’lumotlarga ko‘ra 35 ta me’moriy yodgorlik maishiy xizmat va savdo sohasida, 12 tasi esa madaniyat sohasida (klub muassasasi, kutubxona, musiqa maktablari)foydalanish uchun moslashtirilgan. *Qarang:* O‘zMA, R-2296-fond, 1-ro‘yxat, 360-yig‘majild, 68-varaq; R-2296-fond, 7-ro‘yxat, 58a-yig‘majild, 94-varaq.
15. O‘zR MMAA, Inv. № 38973, Inv. № 38975.
16. O‘zMA, R-2487-fond, 3-ro‘yxat, 3980-yig‘majild, 14-varaq, R-2487-fond, 3-ro‘yxat, 4271-yig‘majild, 19-varaq.
17. O‘zbekiston SSR Madaniyat vazirligi tomonidan 1980-yil 25-avgustda tuzilgan taftish komissiyasi xulosasida 20 ta yodgorlik “a’lo darajada”, qolgan 20 tasi esa “yaxshi” holatda ta’mirlanganligi qayd etiladi. *Qarang* Ashrafi F.M. Buyuk ma’rifatparvar olim va hakimga yodgorlik // O‘zbekiston madaniyati 1980-yil 23 sentyabr.
18. O‘zMA, R-2296-fond, 7-ro‘yxat, 75-yig‘majild, 7-8-varaqlar.

ПЕРВЫЙ ТАЛАНТ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

М. Байэшанов,

доцент кафедры русского языка и литературы ГГУ

Аннотация: В статье речь идёт о творчестве одного из талантливых русских художников слова, который жил в первой половине 19-го столетия и внёс большой вклад в изучение жизни, быта, фольклора, истории восточных людей населявших Оренбургский

край. Следует заметить, что произведения В.И Даля написанные на восточные темы не получили свою соответствующую оценку. Мы в данной статье не претендуя на полное раскрытие данной темы постараемся восполнить отдельные пробелы в изучении данной темы

Abstract: The article is about the work of one of the talented Russian artists of the word, who lived in the first half of the 19th century and made a great contribution to the study of life, everyday life, folklore, history of the Eastern people who inhabited the Orenburg Region. It should be noted that the works of V. And Dahl written on oriental themes did not receive their corresponding assessment. In this article, without pretending to fully disclose this topic, we will try to fill in some gaps in the study of this topic

Огромное художественное наследие В. И. Даля по сей день ждет своих исследователей, не все вопросы его творческого дарования изучены до конца. Может быть, предвидя подобный разворот событий, вокруг творчества своего современника известный критик В. Белинский на опережение писал: - «После Гоголя это до сих пор решительно первый талант в русской литературе» . [1] Начиная со второй половины 20 века стали выходить полные его собрания сочинений и появилось больше возможностей для изучения творческого дара писателя. Исходя из высказывания великого критика, можно сказать что, В. И. Даль в своих восточных повестях, рассказах, очерках проводит реалистический анализ жизни, он сочетается с острой критикой общественной жизни, нарушением моральных и философских проблем. Большинство его повестей основываются на наблюдениях, изучениях и анализе действительности. Следовательно, его произведения строятся на конкретных жизненных фактах. А такой подход от писателя требовал аналитического ума, прежде чем писать, показать характеры он должен был изучить обычаи, условия жизни, природные явления, психологию и мораль чужого народа. В своих восточных произведениях Даль не упустил из своего внимания ни одного слоя местных жителей, их быт, образ жизни, народных памятников. С этими трудными задачами он справился и создал свои восточные произведения, и они сделали имя писателя бессмертным. Своим методом в изображении реалистической жизни он поднялся на один уровень с Н. Гоголем и О.Де Бальзаком. Огромное художественное наследие В. И. Даля по сей день ждет своих исследователей, не все вопросы его творческого дарования изучены до конца. Может быть, предвидя подобный разворот событий, вокруг творчества своего современника известный критик В. Белинский на опережение писал: - «После Гоголя это до сих пор решительно первый талант в русской литературе» . Начиная со второй половины 20 века стали выходить полные его собрания сочинений и появилось больше возможностей для изучения творческого дара писателя. Исходя из высказывания великого критика, можно сказать что, В. И. Даль в своих восточных повестях, рассказах, очерках проводит реалистический анализ жизни, он сочетается с острой критикой общественной жизни, нарушением моральных и философских проблем. Большинство его повестей основываются на наблюдениях, изучениях и анализе действительности. Следовательно, его произведения строятся на конкретных жизненных фактах. А такой подход от писателя требовал аналитического ума, прежде чем писать, показать характеры он должен был изучить обычаи, условия жизни, природные явления, психологию и мораль чужого народа. В своих восточных

произведениях Даль не упустил из своего внимания ни одного слоя местных жителей, их быт, образ жизни, народных памятников. С этими трудными задачами он справился и создал свои восточные произведения, и они сделали имя писателя бессмертным. Своим методом в изображении реалистической жизни он поднялся на один уровень с Н. Гоголем и О.Де Бальзаком.

Будущий учёный и писатель Владимир Иванович рос в многодетной семье, родители были высокообразованными людьми, ценили книги, проводили обсуждение прочитанного в семейном кругу, тем самым, приобщая своих детей в мир интересных книг, прививая у детей любовь к чтению и владению языками. Так, Владимир получил прекрасное домашнее образование с раннего возраста и овладел основными европейскими языками. К этому времени Иван Матвеевич служил старшим лекарем в Черноморском флоте, что давало право обучать своих детей в Петербургском морском кадетском корпусе за государственный счёт.

В дальнейшем его жизнь непосредственно связана со столичным морским кадетским корпусом, куда он был определён в 1814 году. По окончании учёбы, в марте 1819 года Даль был назначен на службу в Черноморский флот. Володя был от природы любознательным, куда не плыл в составе флотилии, искал, находил и записывал новые слова, понятия и сочетания слов в тетради, которые в дальнейшем пригодились ему в создании «Словаря Живого Великорусского языка» и художественных творений

В 1823 году он был переведён в Балтийский флот, но его преследовала морская болезнь, и были нелады с командованием Флота,

поэтому, с 20 января 1826 года он подал прошение об отставке с чином флотского лейтенанта. В том же году он поступает на медицинский факультет Дерпентского государственного университета (ныне Тартуский государственный университет, Эстония), где ему посчастливилось слушать лекции вместе с будущим известным профессором медицины Николаем Ивановичем Пироговым (1810-1881).

В студенческие годы общительный юноша в Дерпте знакомится с Воейковым Александром Федоровичем (1779-1839) – русским поэтом, переводчиком, критиком и издателем, Николаем Михайловичем Языковым (1803-1846) – русским поэтом, одним из ярких представителей Золотого века русской поэзии, Василием Андреевичем Жуковским (1783-1852) – русским поэтом, одним из основоположников романтизма в русской литературе. Так у Даля начинается приобщение к литературным кругам. Собираясь друг у друга, талантливые молодые люди читали и обсуждали свои произведения, где активно участвовал и Володя. Эти и другие долгие разговоры о развитии литературы и искусства бесследно не пропадали, а оставляли глубокий след в его душе. В результате он находил время и читал произведения своих современников и предшественников, и самое главное, пробуждается в нем интерес к писанию.

В 1829 году начинается русско-турецкая война, Даль В.И., как военнообязанный отправляется на эту битву в качестве военного врача, досрочно сдав выпускные экзамены. Находясь в качестве военного врача на войне, наблюдательный молодой человек сталкивался со всеми тяготами и ужасами военной жизни, встречался с людьми из разных регионов, в карточках записывал из их уст новые слова и выражения. Когда он в апреле 1832 года вернулся в Санкт-Петербург из фронта, то привёз с собой огромное количество так называемых новых слов и выражений. В том году в «Московском телеграфе»,

издаваемом Николаем Полевым, печатаются его первые литературные опыты под общим названием «Русские сказки». На публикацию обратили внимание профессиональные критики и писатели. В следующем номере того же журнала печатается повесть «Цыганка» из жизни молдавских цыган, она отличалась своеобразным народным языком и композиционным строением.

Благодаря В.А. Жуковскому В. И, Даль, впоследствии сделался другом А.С. Пушкина, И.А. Крылова, Н.В. Гоголя. Он также познакомился с братьями Перовскими, с влиятельными людьми столицы, что способствовало дальнейшему росту писательского таланта и карьеры. Один из братьев - Василий Алексеевич Перовский в 1833 году, был назначен на должность Оренбургского военного губернатора. Он, как человек просвещённый, любил окружать себя людьми образованными или чем-либо заявившими о себе в литературе или науке, поэтому, собираясь к месту своего назначения в Оренбург, он пригласил с собой В.И.Даля в качестве чиновника особых поручений при нём. К этому времени В.И.Даль работал в военном госпитале, Перовский попросил главного инспектора медицины прикомандировать доктора Даля в Министерство внутренних дел для дальнейшего прикомандирования в его распоряжение. Так он, в 1833 году оказался в Оренбурге под началом Перовского.

Здесь он знакомится с жизнью, бытом восточных народов. Он заинтересованно записывал из слов человека, прибывшего из юго-востока в Оренбург: - «Рассказ Абдурахмана Ишана, Афганца и муллы Мирзы из народа Лагман» (1833),это свидетельствует о его явном интересе к восточным странам, к их образу жизни, так постепенно он становится знатоком фольклора, географии, истории и философии не только Средней Азии, но и других исламских государств. Он изучил «Коран», был знаком с историей Темура по книгам « Зафарнама» (« книга побед») Низамиддина Шоми, « Зафарнома»(« книга побед») Шарафуддина Али Язди, так же с «Шажорайи тарокима» (Родословная туркмен) и «Шажорайи турк» (родословное древо тюрков). Абдулгази (1603-1663) – хан Хивы, историк, родился и жил в Ургенче. Его книги содержали данные об истории туркмен, каракалпаков, казахов, узбеков, а так же народных преданий, легенд, пословиц, сказаний и поговорок. Также в его книгах собраны исторические и архивные документы о жизни восточных народов.

Постепенно он приступает к написанию своих восточных произведений.

Итак, образ жизни людей исламского востока становится темой для многих произведений В.И. Даля, которые впоследствии принесут ему писательскую известность. Исходя из событийного ряда, можно подразделить их на несколько групп:

1)Произведения имеющие этнографический и научный характер, куда можно отнести: письма самого Даля из зимнего похода, « Нечто о кумысе» (1843), «Рассказ пленника Якова Зиновьева»(1839), « Рассказ вышедшего из Хивинского плена» (1839), « Рассказ Абдрахмана ишана, афганца и муллы Мирзы (1843),

Рассказ лезгинца Асана о похождениях своих»(1856) и др.

2)Произведения, посвященные истории жизни жителей Оренбургского края. Самые известные из них: «Бикей и Мавляна», «Майна», «Башкирская русалка»

3)Произведения, имеющие непосредственные отношения к жизни исторических деятелей узбекского народа: «Повесть об аксак-Тимуре», « Шейх Наджмуддин», «Гальяс – учитель».

4)Притчи, повествующие о жизни исламских правителей, мудрецов: «Сулейман и Сова», «Сулейман и ворона», «Калиф художник».

5)Произведения, носящие сказочный характер: «Жизнь Дингиз-хана», «Бараны,- восточная сказка»

Делая общее заключение по содержанию повестей, мы можем сказать

Первое: В.И Даль внёс большой вклад в изучение Оренбургского края и мусульманского востока в целом.

Второе: Он как талантливый историк, этнограф изучил географическое месторасположение соседних и прилегающих к Российской Империи стран

Третье: В повестях Даля описывается привычный образ жизни, происхождение и проблемы в жизни восточных народов.

Четвёртое: Восточная женщина верная супруга, способная постоять за себя, за своих детей.

Пятое: Для героев и героинь В.И Даля превыше всего понятия родины, свободы и любви.

Использованная литература:

1. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений в 13 т. М.1955т. 9, с. 399.
2. Николай Модестовъ, - Владимiр Иванович Даль въ Оренбургъ, г. Оренбургъ 1913, стр. 6-8
3. П.И.Рычков: -Топография Оренбургской губернии, Оренбург 1887, стр. 36
4. . А.С. Пушкин избранные произведение М. Художественная литература 1970 с.388
5. Путешествiе въ Туркмению и Хиву въ 1819 и 1820 годахъ, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьёва посланного в сии страны для переговоров ъ. Москва, въ типографии Августа Семена.1822г.
6. В.И Даль «Оренбургский край в художественных произведениях писателя, Оренбург, Оренбургское книжное издательство с.17,135,239,287,281
7. Абулгази.- Шажараи турк Т. «Чулпан», 1992 с.14

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВЫМЫСЕЛ В ПОВЕСТИ «БИКЕЙ И МАВЛЯНА» В.И ДАЛЯ

М.Байэшанов

К.ф.н., доцент кафедры русского языка и литераты ггу руз

Аннотация: Повесть «Бикей и Мавляна»- это история о поисках смысла жизни,. Это история о том, как мудрость и духовность могут помочь человеку обрести счастье.

Автор использует простой язык и красивые описания природы, там он использует и восточную лексику, которая играет большую роль в раскрытии внутреннего мира действующих лиц.

Повесть В.И Даля «Бикей и Мавляна» является уникальным явлением в раскрытии характера восточного человека. Он заставляет читателя задуматься над смыслом жизни, о семейных взаимоотношениях и долге родителей перед детьми

Abstract: The story "Bikey and Mavlyana" is a story about the search for the meaning of life. This is a story about how wisdom and spirituality can help a person find happiness.

The author uses simple language and beautiful descriptions of nature, there he also uses oriental vocabulary, which plays a big role in revealing the inner world of the actors.

The story of V. and Dahl "Bikey and Mavlana" is a unique phenomenon in revealing the character of an Oriental man. Dahl makes the reader think about the meaning of life, about family relationships and the duty of parents to children

Историческая правда и художественный вымысел в восточных произведениях В.И Даля.

Следует заметить, что огромное художественное наследие В. И. Даля по сей день ждет своих исследователей, не все вопросы его творческого дарования изучены до конца. Может быть, предвидя подобный разворот событий, вокруг творчества своего современника известный критик В. Белинский на опережение писал: - «После Гоголя это до сих пор решительно первый талант в русской литературе» [1]. Начиная со второй половины 20 века стали выходить полные его собрания сочинений и появилось больше возможностей для изучения творческого дара писателя.

Исходя из высказывания великого критика, можно сказать что, В. И. Даль в своих восточных повестях, рассказах, очерках и притчах проводит реалистический анализ жизни, он сочетается с острой критикой общественной жизнью, нарушением моральных и философских проблем. Большинство его повестей основываются на наблюдениях, изучениях и анализе действительности. Следовательно, его произведения строятся на конкретных жизненных фактах. А такой подход от писателя требовал аналитического ума, прежде чем писать, показать характеры он должен был изучить обычаи, условия жизни, природные явления, психологию и мораль чужого народа. В своих восточных произведениях Даль не упустил из своего внимания ни одного слоя местных жителей, их быт, образ жизни, народных памятников. С этими трудными задачами он справился и создал свои восточные произведения, и они сделали имя писателя бессмертным. Своим методом в изображении реалистической жизни он поднялся на один уровень с Н. Гоголем и О.Де Бальзаком.

Владимир Иванович Даль (1801 – 1872) - родился в поселении Луганки (ныне город Луганск, Луганской области Украины) Екатеринославской губернии, Славяносербского уезда, Российской Империи, в семье обрусевшего датчанина Йохана (Иоганна) Кристиана Даля, принявшего российское подданство с именем Иван Матвеевич Даль в 1799 году и обрусевшей немки Ульяны Христофоровны Фрейтаг. Отец его знал французский, немецкий, английский, свободно владел русским, греческим и древнееврейским языками. Был медиком и богословом. По приглашению Екатерины II он приехал в Петербург, где служил в придворной библиотеке. Иван Матвеевич, спустя некоторое время уехал в город Йена, что в Германии, где он обучался на врача и возвратился в Россию с дипломом доктора медицины. Мать будущего учёного, энциклопедиста, писателя тоже владела несколькими европейскими языками.

Бабушка по материнской линии Мария Ивановна хорошо разбиралась в литературе, известны её переводы со швейцарского языка на русский. Когда Владимиру было 4 года, семья переехала в Николаевск, где Иван Матвеевич в 1814 году выслужил дворянский чин

Будущий учёный и писатель Владимир Иванович рос в многодетной семье, родители были высокообразованными людьми, ценили книги, проводили обсуждение прочитанного в семейном кругу, тем самым, приобщая своих детей в мир интересных книг, прививая у детей любовь к чтению и владению языками. Так, Владимир получил прекрасное домашнее образование с раннего возраста и овладел основными европейскими языками. К этому времени Иван Матвеевич служил старшим лекарем в Черноморском флоте, что давало право обучать своих детей в Петербургском морском кадетском корпусе за государственный счёт.

В дальнейшем его жизнь непосредственно связана со столичным морским кадетским корпусом, куда он был определён в 1814 году. По окончании учёбы, в марте 1819 года Даль был назначен на службу в Черноморский флот. Володя был от природы любознательным, куда не плыл в составе флотилии, искал, находил и записывал новые слова, понятия и сочетания слов в тетради, которые в дальнейшем пригодились ему в создании «Словаря Живого Великорусского языка» и художественных творений. В 1823 году он был переведён в Балтийский флот, но его преследовала морская болезнь, и были нелады с командованием Флота, поэтому, с 20 января 1826 года он подал прошение об отставке с чином флотского лейтенанта. В том же году он поступает на медицинский факультет Дерпентского государственного университета (ныне Тартуский государственный университет, Эстония), где ему посчастливилось слушать лекции вместе с будущим известным профессором медицины Николаем Ивановичем Пироговым (1810-1881).

В студенческие годы общительный юноша в Дерпте знакомится с Воейковым Александром Федоровичем (1779-1839) – русским поэтом, переводчиком, критиком и издателем, Николаем Михайловичем Языковым (1803-1846) – русским поэтом, одним из ярких представителей Золотого века русской поэзии, Василием Андреевичем Жуковским (1783-1852) – русским поэтом, одним из основоположников романтизма в русской литературе. Так у Даля начинается приобщение к литературным кругам. Собираясь друг у друга, талантливые представители русской литературы читали и обсуждали свои произведения, где активно участвовал и Володя. Эти и другие долгие разговоры о развитии литературы и искусства бесследно не пропадали, а оставляли глубокий след в его душе. В результате он находил время и читал произведения своих современников и предшественников, и самое главное, пробуждается в нем интерес к писанию.

В 1829 году начинается русско-турецкая война, Даль В.И., как военнообязанный отправляется на эту битву в качестве военного врача, досрочно сдав выпускные экзамены. Находясь в качестве военного врача на войне, наблюдательный молодой человек сталкивался со всеми тяготами и ужасами военной жизни, встречался с людьми из разных регионов, в карточках записывал из их уст новые слова и выражения. Когда он в апреле 1832 года вернулся в Санкт-Петербург из фронта, то привёз с собой огромное количество так называемых новых слов и выражений. В том году в «Московском телеграфе», издаваемом Николаем Полевым, печатаются его первые литературные опыты под общим названием «Русские сказки». На публикацию обратили внимание профессиональные критики и писатели. В следующем номере того же журнала печатается повесть «Цыганка» из жизни молдавских цыган, она отличалась своеобразным народным языком и композиционным строением.

Благодаря В.А. Жуковскому В. И, Даль, впоследствии сделался другом А.С. Пушкина, И.А. Крылова, Н.В. Гоголя. Он также познакомился с братьями Перовскими, с влиятельными людьми столицы, что способствовало дальнейшему росту писательского таланта и карьеры. Один из братьев - Василий Алексеевич Перовский в 1833 году, был назначен исправляющим должность Оренбургского военного губернатора. Он, как человек просвещённый, любил окружать себя людьми образованными или чем-либо заявившими о себе в литературе или науке, поэтому, собираясь к месту своего назначения в Оренбург, он пригласил с собой В.И.Даля в качестве чиновника особых поручений при нём. К этому времени В.И.Даль работал в военном госпитале, Перовский попросил главного инспектора медицины прикомандировать доктора Даля в Министерство внутренних дел для дальнейшего прикомандирования в его распоряжение. Так он, в 1833 году оказался в Оренбурге под началом Перовского. [1]

Город Оренбург был основан по указу императрицы Анны Иоанновны в апреле 1743 года, как город-крепость, а впоследствии этот город трижды переносили с места на место, но всё же с этого времени начинается история многонационального края.

По свидетельству П.И. Рычкова, территорию Оренбургской губернии населяли люди разных национальностей, он перечисляет следующих: -«Въ границахъ сей губерніи издавна живали и нынъ жительствуютъ, а именно: 1. Россійскіе, 2. Татары, 3. Башкирцы, 4. Мещеряки, 5. Калмыки, 6. Киргиз-кайсаки, 7. Каракалпаки, 8. Мордва, 9. Черемесы, 10. Вотяки, 11. Чуваши. Потомъ вновъ приходящіе и по силъ пожалованной городу Оренбургу привилерій в разных мъстахъ поселяемые , яко то: бухарцы, хивинцы, ташкентцы, тухменцы, аравитяне, персияне и прочие…»[2.]

Город этот расположен на двух континентах, Азии и Европы, разделяемой рекой Урал в котором по тем или иным причинам побывали В.А. Жуковский, Г.Р. Державин, А.С. Пушкин и многие другие известные личности. Исторические, этнографические и фольклорные материалы этого края послужили основой для создания многих бессмертных художественных творений.

Со дня своего основания город крепость выполнял стратегически важные задачи:

1.Защищал юго-восточные границы от набегов.

2.Был международным торговым центром, здесь проходил великий шелковый путь. Вблизи города был построен меновой двор - место совершения обмена товарами и торговли с купцами из среднеазиатских и других исламских государств

Как мы видим, городу Оренбургу были возложены конкретные задачи. Пройдет еще несколько лет и с этого города начнутся походы по присоединению окрестных территорий к составу Российской Империи.

Если освоенный Петром Великим 16(17) мая 1703 года Санкт- Петербург был первым портовым городом Российском Империи о котором А.С Пушкин писал в своей знаменитой поэме «Медный Всадник»

«….Отсель грозить мы будем шведу,
Здесь будет город заложен
Назло надменному соседу
Природой здесь нам суждено
В Европу прорубить окно» [1].

Перефразируя ставшие крылатые слова А.С Пушкина «прорубить окно», можно сказать, что царица Анна Иоанновна прорубила окно на восток.

В Оренбурге с 1825 года функционировало Неплюевское военное училище. Оно делилось на европейское и восточное отделение, где подготавливали офицеров, главным образом для казачьих частей, а также переводчиков. В восточном отделении учились люди с азиатской внешностью и национальностями, как башкиры, мещеряки, казахи и люди других национальностей. Перед ним ставились политические задачи. Одной из главных целей было содействовать обрусению коренных народов.

Об истории русской государственности давали учащимся обширные исторические и религиозные понятия и уверяли их, во мнении о величии русской державы и о необходимости служить императрице Анне Иоанновне.

Таким образом, прибыв в Оренбургский край, от природы одаренный молодой человек интересуется жизнью, бытом, культурой, фольклором, философией, религией и историей восточных народов. Видя и понимая в жизненном укладе этих людей нечто новое, непохожее на русский быт и культуру, именуемое ориентализмом. С этого момента он придал большое значение этому приоритетному направлению и приступил к изучению и осмысливанию языков местных жителей, а такая практика у него была с детства. Восточная тематика в русской литературе вызывала у читателей всегда большой интерес своей экзотичностью. Особенно были популярны повести, нравоучительные изречения, притчи и афоризмы восточного характера, к числу которых следует отнести повести под названием «Александрия», где рассказывалось о победе Александра над Персидским правителем Дарием (Доро), «Повесть о Еруслане Лазаревиче», (о подвигах Рустама из Шахнаме) Фирдоуси.

К восточной теме обращались Михаил Ломоносов «Тамира и Селим», к восточной теме обращался и Дмитрий Кантемир и др.

Следует также отметить, что восток привлекал интерес и русских правителей, особенно Петра I. У правителя, «прорубившего окно на север», возникает особый интерес к юго-востоку, где располагалась Средняя Азия, своим географическим расположением и наличием природных ископаемых.

По личному указанию Петра I, начинается Хивинский поход 1717 года, под руководством князя Бекевича-Черкесского. В задачу которого входили исследования прежнего течения Амударьи, также он должен был построить при устье Амударьи крепость, а утвердившись в нем должен был вести соответствующие переговоры с Бухарским и Хивинским правителями для их склонения в подданство. При удачном сложении обстоятельств, для России открылось бы окно на Юго-Восток, для дальнейшего продвижения, но этот поход провалился, сам Бекович был казнен хивинцами.

Также известны «Путешествие въ Туркмению и Хиву въ 1819-1820 годахъ, гвардейского генерального штаба, капитана Николая Муравьева посланного въ сии страны для переговоров»[1].

Третий поход на Хиву был организован в 1839-1840 годы, он известен и под названием «Зимний поход», в котором участвовал отряд отдельного Оренбургского корпуса русской армии, возглавляемый военным губернатором города Оренбурга В.А Перовского. Для начала этого похода было много причин, он объяснялся и британо-русским противостоянием в Средней Азии. Во вторых происходили набеги из

территории Хивинского ханства на Российскую Империю, крали людей, угоняли скотину. В третьих Российское правительство было заинтересованно слухами об огромных золотых песках в устье Амударьи. В четвертых возлагалась Перовскому освобождение русских пленников, удерживаемых в Хивинских колониях уже многие годы.

Эта экспедиция тоже оказалась безуспешной, войско вернулось в Оренбург, потеряв в вылазке много людей из-за голода и болезней, часть из них попали в плен.

Через определенное время Хивинский правитель освободил их из плена, но немногие добрались на родину, а вернувшиеся рассказывали о тяжелейших условиях содержания.

В этом марше участвовал и В.А Даль, об увиденном и пережитом отправлял письма своим друзьям, описывая в подробностях «Зимний поход».

Он в посланиях описывал те аулы, через которые они проходили. Страшные морозные ночи, в которых им приходилось ночевать и двигаться дальше. Он также выражал свои сомнения, в положительном исходе данного похода. Солдаты голодали, многие заболевали цингой, верблюды и лошади гибли от голода и холода.

Путешествіе въ Туркмению и Хиву въ 1819 и 1820 годахъ, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьёва посланного в сии страны для переговоров ъ. Москва, въ типографии Августа Семена.1822г.

В.И Даль по ходу этого похода выписывал в записную книжку новые слова, выражения и интересные истории, все они впоследствии пригодятся для создания его художественных произведений.

Вернувшись на родину из неудачной компании, он заинтересованно записывал из слов человека, прибывшего из юго-востока в Оренбург: - «Рассказ Абдурахмана Ишана, Афганца и муллы Мирзы из народа Лагман» (1833),это свидетельствует о его явном интересе к восточным странам, к их образу жизни, так постепенно он становится знатоком фольклора, географии, истории и философии не только Средней Азии, но и других исламских государств. Он изучил «Коран», был знаком с историей Темура по книгам « Зафарнама» (« книга побед») Низамиддина Шоми, « Зафарнома»(« книга побед») Шарафуддина Али Язди, так же с «Шажорайи тарокима» (Родословная туркмен) и «Шажорайи турк» (родословное древо тюрков). Абдулгази (1603-1663) – хан Хивы, историк, родился и жил в Ургенче. Его книги содержали данные об истории туркмен, каракалпаков, казахов, узбеков, а так же народных преданий, легенд, пословиц, сказаний и поговорок. Также в его книгах собраны исторические и архивные документы о жизни восточных народов. Оренбург привлекал внимание многих зарубежных ученых, своим географическим расположением, простирающимся на границах Европы и Азии. В. И. Даль как патриот своей страны интересуется этой проблемой и пишет очерк «Европа и Азия», который начинается словами: - «Да где же, скажите, начинается Азия, то есть где, собственно, оканчивается Европа? Неужели это такая вещь, которая как бы сказать, покрыта мраком неизвестности, или это, наконец тайна природы, до которой люди еще не дошли, несмотря на ученость свою или даже - ведь и это сбыточно – сомнительный передел двух частей изменяется по временам года, от причин стихийных или там как-нибудь от наклонности оси земной, от эклиптики или, словом, от причин важных, независящих от воли человека?...» Продолжая свою мысль, он далее пишет: - « … вот, посмотрите, в одной немецкой географии Волга принимается за настоящую границу и

Казань полюбовной сделкой передана Азии; в другой граница эта: Уральский Кряж, общий сырт и низовья Волги; в третьей - Уральский хребет и река Урал; другие толкуют, что вся Оренбургская и Пермская губернии принадлежат европейской России, а, следовательно, и Европе, потому-то Европейская Россия не может быть в Азии; стало быть, Азия и называется у нас настоящей Сибирью»…![1]. Так, он дает свой ответ зарубежным ученым, намекая на целостность своей страны.

Постепенно он приступает к написанию своих восточных произведений.

Итак, образ жизни людей исламского востока становится темой для многих произведений В.И. Даля, которые впоследствии принесут ему писательскую известность. Исходя из событийного ряда, можно подразделить их на несколько групп:

1)Произведения имеющие этнографический и научный характер, куда можно отнести: письма самого Даля из зимнего похода, « Нечто о кумысе» (1843), «Рассказ пленника Якова Зиновьева»(1839), « Рассказ вышедшего из Хивинского плена» (1839), « Рассказ Абдрахмана ишана, афганца и муллы Мирзы (1843),

Рассказ лезгинца Асана о похождениях своих»(1856) и др.

2)Произведения, посвященные истории жизни жителей Оренбургского края. Самые известные из них: «Бикей и Мавляна», «Майна», «Башкирская русалка»

3)Произведения, имеющие непосредственные отношения к жизни исторических деятелей узбекского народа: «Повесть об аксак-Тимуре», « Шейх Наджмуддин», «Гальяс – учитель».

4)Притчи, повествующие о жизни исламских правителей, мудрецов: «Сулейман и Сова», «Сулейман и ворона», «Калиф художник».

5)Произведения, носящие сказочный характер: «Жизнь Дингиз-хана», «Бараны,- восточная сказка» В этом ряду выделяется повесть «Бикей и Мавляна» (1836) – одно из значительных произведение В.И.Даля. Об истории создания повести автор писал: - «Я пишу не сказку, а быль»[1]. Эту мысль он повторяет несколько раз по ходу повествования: - «Скажу однако о рассказе моём, на всякий случай, вот что; не только все главные черты его взяты с подлинного, бывалого дела, но мне не было даже никакой нужды придумывать ни одного побочного обстоятельства, вплетать какую-либо выдумку; все происшествие рассказано так, как было, и было в точности так, как рассказано…»[2] Сюжет происшествия был рассказан автору близким родственником Бикея: - «…Кусяб Гали сидит теперь у меня; и между тем, как он, протягивая руку за расставленною перед ним на тарелочках закускою, спрашивает за каждым кусочком у общего нашего приятеля, у муллы: Халял или харам (то же, что у евреев кошир и треф), и мулла мой не позволяет есть ни копчёного медведя, ни заячьих полодков, не позволяет также носить шёлковые рубахи, уверяя, что это прямо и ясно запрещено Кораном – между тем, говорю, хочу пересказать вам то, что султан Кусяб мне говорил о причине глубокой вражды отца и сына; а султан Кусяб женат на родной сестре Бикея, на дочери Исян Гильдия, следовательно, дело ему известно»[3].

Кроме этих фактов в основу повести заложены документы по поводу убийства Бикея, сохранившиеся в оренбургской пограничной комиссии.[4]

1,В.И Даль «Оренбургский край в художественных произведениях писателя, Оренбург, Оренбургское книжное издательство2001 с.287,

Там же с.239

Там же с 224.

Там же 281

Сюжет документальной повести носит линейно-экскурсный характер, в таких произведениях события выстраиваются в хронологическом порядке, но часто автор делает экскурсы на исторические события и на факты прошлого и настоящего, тем самым объясняя предысторию текущих событий.

В начале повести с помощью экскурса писатель намекает на многонациональность и убогость жизни оренбуржцев, так называемые торговые лавки города полупустые, бедность и безработица, всё смешалось в этом городе. Дети в оборванных одеждах, исхудалые мужчины в полосатых халатах, говорящие на восточных языках - вот, пожалуй, картины этого города. Следуя правилам натуралистической школы, писатель описывает нищету и разорение людей:

«Степные дикари, эти нищают целыми аулами, поколениями и гибнут голодом и стужей без всякой надежды на помощь. Землянки их, в этом отношении безжалостны и неумолимы»[1].

Люди в казахских степях постепенно распадаются на богатых, имеющих десятки тысяч овец, дойных коров, табуны лошадей, и на тех, которые не имеют ни кола, ни двора. Толпы людей на берегу реки Урала кричат «караван идёт», к этому времени караван сближался с огромным меновым двором вблизи города Оренбурга. Вереницу вёл управляющий, или караванбаши, на которого возлагалась полная ответственность за безопасность товаров и их хозяев. Товары они везли из исламской Хивы, Бухары, Туркменистана и других стран. Доставляли они фрукты и овощи, разные мануфактурные и другие товары. В повести проводятся параллели между исламскими и русскими купцами: - «Заметим ещё и то, что русские вовсе не ходят с караванами в Среднюю Азию». И, продолжая свою речь, он далее пишет: «Русский изворотлив, сметлив, предприимчив у себя, дома; Но караванная и морская торговля – не его рука»[2]. В это время во всей оренбургской линии не было ни одного торгового дома, русские купцы давали за каждую мену нуждающимся по 50 рублей, а осенью получал по 100 или по сто ягнят. Вот так, люди жили по волчьим законам, одни обогащались беспредельно, а другие нищали и продавали своих детей, будучи неспособными их прокормить.В повести много места отводится быту и этнографии местных жителей, например оружию, которым пользовались местные жители: - «Обыкновенно на сотню вооружённых едва придётся по несколько самопалов, ружей без замков, с фитилями; прочие все вооружены плохими копьями, да чеканами. Порядочное ружье или пистолет доставляет своему хозяину уважение целого аула, луков и стрел сами киргизы не делают, а достают их иногда у башкир, или из Индии, Персии, Кабула через Бухарею».[3]

1,В.И Даль «Оренбургский край в художественных произведениях писателя, Оренбург, Оренбургское книжное издательство2001 с.281

2.Там же с. 220

3. Там же 222

Так, подробно описывая нравы местных жителей в повести, писатель вновь возвращается к меновому двору и сообщает читателю о событиях, происходящих на степной стороне данного здания. Здесь между собой жарко спорили три всадника. Читатель здесь впервые встречается с главным героем повести – Бикеем - сыном

местного предводителя казахского рода танинцев Исан-Гильдия и двумя его братьями. Спор троицы, начавшийся у менового двора, продолжится до последних дней героя. Как и в народном эпосе, братья между собой встретятся трижды, и с каждым разом накал страстей увеличивается и приводит к смерти главного героя. Бикей, как выясняется, сопровождал караван, был знакомым и другом караван-баши, охранял он их от грабежей, что было частым явлением в казахских степях. Два старших брата требовали дележа от своего младшего брата.

Их отец, Исян-Гильди, в кайсакских степях славился богатством, умением ладить с окружными племенами, живущими вокруг его рода.

Он умел избегать губительных противостояний с другими родами, понимая, что подобные противостояния разоряли многие аулы кайсаков. О богатстве Исян-Гильди говорили, что у него более десяти тысяч лошадей, и множество рогатого скота, верблюдов и овец.

Как ни странно, этот опытный и осторожный человек, ладивший с представителями других родов в своей семье не ладил с младшим сыном, когда-то любимым им, на что были свои причины. Старик имел трёх жён, каждая из которых имела по несколько детей. А сыновья их между собой никак не ладили, наговаривали друг на друга. А иногда они подключали в скандалы своих матерей, а те доносили на детей своих противниц в удобных случаях Исян – Гильдию, а у него мутилось в голове, и он все сложнее разбирался в правде.

Исян - Гильди засватал одну из своих дочерей от первого брака за кайсака Байбактынского рода, но случилось так, что невеста умерла своей смертью ещё до свадьбы. По казахскому обычаю, нужно было или вернуть уплаченный калым, или нужно было отдать за жениха одну из её незамужних сестёр. А у умершей невесты не было взрослых сестёр, тогда старшая жена уговорила своего мужа отдать вместо неё свою падчерицу, то есть дочь умершей к этому времени второй жены, родной сестры Бикея. А отдавать незамужнюю молодую девочку без калыма считалось оскорблением, ущемленный решением отца Бикей заявляет своему отцу:

-« Вы продали сестру мою, - говорил он, - не как невесту, но как кул-кыз или джасырь , как рабыню; Вы не взяли почётного калыма, для приобщения его к достоянию его семейства, то есть к семье второго гнезда, или брака, но вы отдали её, как отдают кафыра, неверного, за сотню баранов, а верблюдов за полтора десятка, и разделили добычу утайкою между собой как тати; или подайте нам весь калым сестры моей, или отдайте одну из двух девок, дочерей первого брака, которые теперь подросли и мы найдём ей жениха, отдадим её за калым и будем квиты»[1].

На этой почве разгорается крупный скандал между отцом и сыном, в богатейшей семье казахской степи. Писателю важно было показать, что люди становятся зыбкими, неустойчивыми, ненадёжными, здесь всему причина условия жизни, многожёнство и борьба за богатство, делёж между детьми и постоянные их противостояния не на жизнь, а на смерть. Постоянное противостояние между Российской Империей и Хивинским ханством за территориальную целостность, за владение богатствами Аральского и Каспийского морей, еще больше ухудшало жизнь простого населения. Стремление к присоединению Средней Азии разгоралось с новой силой, собирались данные об уязвимых сторонах в жизни Хивинского ханства. Одним из таких людей, служивших

Российской Империи, был и Бикей, сын Исян – Гильдия. . В страницах повести рассказчик намекает на то, что в архиве военного губернатора Оренбурга имеется предоставленное Бикеем письмо из Хивинского ханства об удерживаемых русских пленниках.[2]

Служение Бикея местному правительству раздражало братьев, которые были людьми подозрительными во всем. И верили, что их младший брат отберет у них все отцовское богатство с помощью русского правительства и в этом уверяли старика всячески натравливали его, говоря, что Бикей урус (русский) и добивается на линии почестей и могущества. Так проходили годы и месяцы. Надеяться простому человеку на защиту справедливого суда тоже не проходилось, что иронически замечает автор: - «кайсаки до того ненавидят правосудие, наши обряды, судопроизводство, что предпочитают им всякую домашнюю расправу, лишь бы дело было кончено на словах, в один приём, лишь бы обвиняемому и прикосновенному не тяготиться месяцы и годы, не сидеть, ожидая медленной, томительной переписки, в каком-нибудь гнилом остроге, где он весьма не редко, не дождавшись шанса конца расправы, гибнет»[3]. Иногда судьи боялись последствий своих решений и выносили несправедливые решения. А вот как Даль описывает «исламское правосудие»: - «Коренной суд кайсаков таков: хан или султан, с почётными аксакалами, биями, старшинами и муллами, садятся в глубокую кибитку; истец со свидетелями по правую, ответчик со свидетелями – по левую руку; первый начинает говорить и рассказывать дело со всеми подробностями, свидетели поддерживают его, дополняют и поясняют; потом другая половина рассказывает дело с начала и до конца по-своему; во всё это время одна половина другую перебивать не смеет, и всеми присутствующими сохраняется глубокое молчание.

Наконец все выходят, султан или хан советуется с биями и муллами, произносит приговор, и обе половины призываются к его выслушиванию; тем дело заканчивается в молчании, с уважением, и исполнение следует за ним.»[1]

У кочевников были традиции сватать молодых без их согласия, в результате возникало множества проблем, иногда с непредсказуемыми последствиями. Бикей был помолвлен на дочери предводителя соседнего баюлинского рода - Тохтамыша, Дамиле. Он был равнодушен к своей невесте и посматривал по сторонам, что и раздражало старика.

Кроме всего этого, в степи находили приют и бродяги, и беглецы, и разбойники, все они приносили людям в аулах горе.

Жизнь простых людей состояла из множества трудностей, в основном голодали, поэтому, представители одного рода приходили к другому и забирали все съедобное, угоняли скот, брали людей в заложники. Бывали случаи, когда приходили на такой промысел грабители-одиночки. Пойманного страшно и жестоко наказывали

Вот, как Даль описывает один из таких случаев: «В одном ауле поймали киргиза соседнего рода, который подполз, чтобы высматривать и выжидать удобного для воровства часа. Избивший его нагайками в один биток посадили его, связанного по рукам и по ногам, позднею осенью, в мороз, по шею в воду; его вытащили из воды только на другое утро».[2]

Каждый раз придумывали для наказания нарушителей меры, которые были страшнее предыдущих.

Местные жители любили свою степь и хорошо ориентировались в ней. Из-за тяжестей жизни иногда нарушали законы. За это представители местной власти Оренбурга депортировали их в Сибирь, в Архангельск и, оказавшись на месте отбывания срока, не имея в руках обыкновенного компаса или карты местности, в холодную зимнюю пору, безошибочно возвращались через тундры, пустынные поля в свой отчий дом.

Между тем, в степи одни богатели, другие нищенствовали и воровали. Вот как один из соседних султанов объявляет пиршество в память в честь умершего родственника, где собиралось огромное количество приглашенных по грандиозности напоминающий торжество Угузхана из книги « Шажарйи турк» Абулгази [3.]

Резали лошадей, верблюдов. Описывается обжорство, выходящее за всякие пределы. А затем устраивались конные скачки, победители получали ставки богачей. Устраивались соревнование по борьбе кураш, в котором всегда побеждала ловкость, находчивость и сила.

1,В.И Даль «Оренбургский край в художественных произведениях писателя, Оренбург, Оренбургское книжное издательство с.135

2,Там же с.135

3, Абулгази.- Шажараи турк Т. «Чулпан», 1992 с.14

Так же устраивались состязания молодых красавиц и молодцов на лихих скакунах. Сюда приехала в качестве участницы Мавляна, а в качестве зрителя Бикей и его братья, а Мавляна была невестой Джанкучука. Здесь и происходит вторая встреча братьев. Портрет героини писатель описывает так: «Она, вопреки обыкновенному мнению, смешивающему кайсаков наших с калмыками, с которыми ничего общего, лицом нисколько не была калмыковата: Приятный и продолговатый облик, не томный, не нежные глазки, но быстрые, искромётные тёмно-карие очи, необычной жизни и блеска; черты лица особенные, свойственные кайсачке, но не менее того прекрасные».[1] «Бикей следил её глазами, - оглянулся опять, кинул взоры на неё – опять вокруг, на толпу, как будто удивляясь и не веря, что не шункара, нет кречета на эту печалицу. И в тот же миг она полетела верхом на него, - народ отхлынул с криком, и ребятишки в давке завизжали. Бикей ни с места, - как стоял, сложа руки и выставив ногу вперёд, так и остался, вперяя жадные очи в батырку на рыжем, неутомимом скакуне. Она, пролетая мимо, замахнулась было на Бикея, занесла руку и, быстро опустив карающую десницу, обмахнула повисшею на темлянке ногайкой два быстрых круга около головы его и промелькнула.» [2] Известный ученый М. Бахтин мотив первой встречи в античном и европейском романе в целом определяет по следующей схеме: - «Юноша и девушка брачного возраста. Их происхождение неизвестно, таинственно (не всегда; нет, например, этого момента у Татия); Они наделены исключительной красотой: они также исключительно целомудренны. Они неожиданно встречаются друг с другом; обычно на торжественном празднике. Они вспыхивают друг к другу внезапной и мгновенной страстью, непреодолимою, как рок, как неизменчивая болезнь. Однако, брак между ними не может состояться сразу. Он встречает препятствия, ретардирующие, задерживающие его. Влюблённые разлучены, ищут друг-друга, находят. Обычные препятствия и приключения влюблённых; похищение невесты накануне свадьбы, несогласие родителей, (если они есть), предназначающих для возлюбленных других жениха и невесту (ложные пары),

бегство влюблённых, их путешествие, морская буря, кораблекрушение, чудесное спасение, нападение пиратов, плен и тюрьма, покушение на невинность героя и героини, принесение героини как очистительной жертвы, войны, битвы, продажи в рабство, мнимые смерти, переодевания, узнавание – неузнавание, мнимые измены, искушения целомудрия и верности, ложные обвинения в преступлениях, судебные процессы, судебные испытания целомудрия и верности влюблённых; герои находят своих родных (если они не были известны).

Большую роль играют встречи с неожиданными друзьями или неожиданными врагами, гадания, предсказания, вещие сны, предчувствия, сонное зелье. Кончается роман благополучным соединением возлюбленных в браке. Такова схема основных сюжетных мотивов».[1]

В то время нападение представителей одного рода на другой было обычным явлением. В повести подробно описывается нападение 3000-ного отряда чекелинцев на аул Исян – Гильдия, состоящих из 400 кибиток в знойный полдень, в этом противостоянии наравне с мужчинами с врагом бьются и молодые женщины и девушки. Вот с каким восхищением описывает Даль их

подвиг: -«Оставьте бледных и хилых горожанок, нежных красавиц наших, запасающихся мамками и кормилицами и отдающих новорожденное из лона своего к чужой и купленной груди, - идите сюда и посмотрите, как та же слабая женщина отстаивает своих малюток! Бабы вооружаются багганами; каждая схватывает длинную крепкую дубину, которой обыкновенно подпирается середина кибитки и которой кайсачка мастерски владеет», продолжая свою речь автор далее замечает: -«угроз грабителя она не слышит, копья его из чекана не страшится и если он не поразит ее

смертельно при первом ударе, то меткий взмах баггана раздробляет голову разбойника или коня его - и это все равно; свалившийся с коня всадник убивается нещадно для смерти тем же оружием, страшным в сильных руках свирепой дикарки»[1]

Картина, напоминающая сражения испанцев и испанок против армии Наполеона Бонапарта в поэме Д.Г.Байрона «Паломничество Чайльд Гарольда». В одном из таких нападений чекелинцы взяли в плен и красавицу Мавляну. Благодаря подвигу Бикея она была спасена.

В отличии от античного и европейского романа в повести Даля событие развивается в соответствии с местными обычаями. Полюбив Мавляну, Бикей стал другим человеком, покинул первую невесту и навсегда связал свою жизнь со своей любимой Мавляной, за нее он заплатил соответствующий калым, взяв в долг у своих друзей - местных казаков. Справил свадьбу и забрал свою невесту в один из аулов своего рода и жил спокойной жизнью. Он был в ладах со своей супругой, с ее родственниками, с тестем, а вот со своим отцом и братьями его отношения безвозвратно испортились. Его сильно оскорбляла выдача замуж без калыма его родной сестры, а с другой стороны своим поступком выходящим за приделы морали ислама Бикей, женившись на Мавляне

Игнорируя законы шариата, стал отторгнутым братьями, отцом, и своим родом .С этого момента противостояние накаляется до придела. В повести подробно описываются казахские обычаи, где состязаются молодые люди, на пиру и поминках в сопровождении балалайки, домбры и гибиза красавцев и красавиц.

Эти состязания называются у народа айтышу (импровизированные словесные состязания) продолжались целые дни и ночи Описывая характеры своих героев Бикея и Мавляны, Даль намекает на то, что при благополучном развитии жизненных обстоятельств, из таких людей могли зародиться великие завоеватели мира, видные ученые и философы. Бикей видимо предвидел свою трагическую концовку и просил отца о том, чтобы пока он, старик, жив, выделил его, иначе его братья обидят его и на этой почве может загореться большая беда. От слов сына старик задумывался, но он не хотел отдавать ничего из-за его непослушания. Гордость старика была задета, родной сын пошел против его воли и не хотел жениться на помолвленной невесте. Это было позором и думал он, что скажет его род, о поведении его сына, вступившего в брак с невестой своего старшего брата и как в дальнейшем он будет управлять ими, отчего и раздражался. Но, тем не менее, со своей любимой, Бикей уже два года жил счастливой жизнью, приближалось время возвращения долга, взятого у друзей на калым. Старшие братья никак не хотели, чтобы часть богатства отца получил Бикей. Натравливали и без того сильно обидевшегося отца на сына. Старшие братья также уговорили старика, чтобы он разрешил пригласить в дом гадальщика, то есть бакши, который, якобы вероотступника Бикея мог вернуть в свои чувства. Убедив отца в этом и пообещав гадальщику пару жеребят и рогатого скота, пригласили его в дом. А провидец, по условиям договора должен был вернуть старшим братьям все богатство, заранее отобранное младшим братом. В конце своей репутации прорицатель приходит к заключению: «жене судья муж; дочери - отец, а возмужалому человеку старший в роде.Перед судьей должен явиться обвиняемый во всякое время, а непокорного судьбе - бог велит повязать на хвост кулану (дикой лошади) и пустить на безводный, раскаленный Кизил кум!».[1] Решение бакши вполне устраивало старших братьев, давно охотившихся на своего младшего брата.

Приговор баксы открывал возможность для подчинения непослушного сына отцу. От этих слов задумался Исян – Гильди, но решение не принимал. И в этот момент доносчики принесли весть о том, что из табуна были угнаны лошади. И старик в бешенстве кричал - «подайте его сюда! - заревел бешеный старик, вышедший из себя, когда сыновья донесли ему слова бикея по своему :- подайте его сюда! кричал он, выскочив с кошмы своей покрытой ковром персидским, современным Надир шаху,- подайте!

-не идет он, - отвечали в голос Джанкучук и Кунак-бай;

смеется немощному слабому старику, не идет и знать не хочет !

-живого или мертвого подайте! гаркнул иступленный старик….»[2].

При этих словах страшным становилось лицо неумолимого старика, а братья сильно обрадовались результативности своих действий.

По указанию старика они тут же собрали своих сторонников, составив отряд из 6 человек, отправились к Бекею. А он, живший в другой деревне узнав о решении отца и зная нрав своих братьев, хотел приготовится к сопротивлению с оружием, но его супруга Мавляна, убедила его, не противиться своим братьям. Когда подъехали его братья совсем близко, он на руках не имел ничего для сопротивления – это была их третья и последняя встреча. Братья хотели уговорить его, отправится вместе с ним к отцу, но получили отказ. В результате Бикей по своей голове получил страшный удар тяжелого

чекана своего брата - Джанкучука. Его тело привезли к старику, он лежал на земле (картина напоминающая убийство Иваном Грозным своего сына). Старик задал вопрос: «кто смог убить моего сына?» А его сыновья ответили ему, что его убил отец, ибо твой приговор мы исполнили, сказали они. Старик одержимый страхом лишь дважды мог повторить на своем родном языке «Мин уны улытурдем» - я его убил.

Он осознал строгость государственного закона, за подобные преступления могли погибнуть и другие сыновья, исполнившие наказ отца.

Поэтому он взял всю вину на себя. Объяснив властям, что его сын упал с лошади.

Подробности этого происшествия знали соседи Бекея, его жена. Супруга Бикея доложила оренбургскому военному губернатору подробности убийства. Но и военный губернатор и судьи Оренбургского края вели осторожную и боязливую политику. В случае наказания сыновей одного из богатейших людей, его ближайшие родственники могли отступить вглубь степи и присоединиться к врагам Российской Империи и это было главной причиной безнаказанности старика Исан - Гильдия и его сыновей.

Трагически завершается в повесть В.И.Даля жизнь красавца Бекея и красавицы Мавляны. Последняя пережила своего мужа на 2 года, заболев оспой, умерла в одиночестве, покинутая родственниками.

Использованная литература:

1. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений в 13 т. М.1955т. 9, с. 399.

2. Николай Модестовъ, - Владимір Иванович Даль въ Оренбургъ, г. Оренбургъ 1913, стр. 6-8

3. П.И.Рычков: -Топография Оренбургской губернии, Оренбург 1887, стр. 36

4. . А.С. Пушкин избранные произведение М. Художественная литература 1970 с.388

5. Путешествіе въ Туркмению и Хиву въ 1819 и 1820 годахъ, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьёва посланного в сии страны для переговоров ъ. Москва, въ типографии Августа Семена.1822г.

6. В.И Даль «Оренбургский край в художественных произведениях писателя, Оренбург, Оренбургское книжное издательство с.17,135,239,287,281

7. Абулгази.- Шажараи турк Т. «Чулпан», 1992 с.14

MOTURIDIYA KALOM MAKTABI VA UNING BAHS MAVZULARI

Xolmo‘minov Ja’far Muhammadiyevich., Mirzakulov Nurbek Nuriddinovich

falsafa fanlari doktori (DSc),

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti “Manbashunoslik va tasavvuf germenevtikasi” kafedrasi dotsenti

Guliston davlat universiteti “Milliy g‘oya manaviyat asoslari va huquq ta’lim” kafedrasi o‘qtuvchisi

E-mail Mirzakulov.2022@mail.ru

Annotatsiya: Islom diniy-falsafiy tafakkuri shakllanishi ibtidosida vujudga kelgan, katta aqidaviy ixtiloflar va bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan Mu’taziliya ta’limotining aqlparastligi, mantiq ilmiga berilishi, ilohiyot va fiqh masalalarini tushuntirish va talqin etishda “Ahli sunna va

jamoa” usuliga xilof mavqei islom diniy falsafasida Ah’ariya va Moturidiya kabi yirik kalom maktablarining vujudga kelishiga sabab bo‘ldi.

Movarounnahrda o‘zining fundamental diniy-falsafiy dunyoqarash tarziga ega bo‘lgan va “Ahli sunna val-jamoa” vakili sifatida bahs-munozaralar maydoniga chiqqan Imom Moturidiy islomga sodiqligi va izchilligi, e’tiqodiy bag‘rikengligini namoyish etgan holda tarix sinovidan o‘tgan Abu Hanifa No‘mon ibn Sobit ta’limoti yo‘lini davom ettirdi. Uning ta’limoti islom kalom ilmi ta’rixida yangi yo‘nalishni boshlab berdi.

Ushbu maqolada Moturidiya kalom maktabi va uning asosiy bahs mavzulari qisqacha tarzda yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Islom, Kalom ilmi, ilohiyot, diniy-falsafiy ta’limot, Moturudiya, Mu’taziliya, Ash’ariya, Imom Moturidiy, bahs, dalil, aqlparastlik.*

Arab-musulmon jamiyatining hukmron mafkurasi, deb e’lon qilingan, ya’ni Mu’tazilyaa gullab-yashnagan davr VIII-IX asrlar tarixda “oltin davr” sifatida ma’lum. Chunki bu davrda arab-musulmon jamiyati kuch-quvvatga to‘lgan, jahonni iqtisodiy, harbiy-siyosiy va ma’naviy zabt etish, antik davrdan so‘ng birinchi bor yangi umuminsoniy qadriyatlar, ramzlar, yangicha insonparvarlik, aqlparvarlik, huquqning dunyoviy asos va mezonlarini ilgari surish – borliq, tabiat, insonga, uning aqlu zakovati, iroda-ongi va tafakkuri qudrati, imkoniyatlariga yangicha munosabat va iadriyatlar ilgari surilayotgan, yangi arab-musulmon sivilizatsiyasi shakllanayotgan, u sifat jihatdan ustun, tezkor taraqqiyot yo‘liga kirayotgan edi. Mu’tazila yetakchilik qilgan ijtimoiy-falsafiy, diniy-orifiy fikr, ilm-fan, madaniyat, “hayobaxsh hurfikrlilik” jarayonlari va dunyoqarashi nafaqat Qur’oni karim, Hadisi shariflar, diniy va shariat ilmlariga qiziqishni orttirib yuborgan, balki tezkor taraqqiyot nashidasini surayotgan butun arab-musulmon jamiyati, sivilizatsiyasi hayot tarzi, tajribasi, qadriyat va ramzlariga, o‘sha davrning eng ilg‘or iqtisodiyoti, moliyaviy yutuqlariga, siyosiy-mafkuraviy, e’tiqodiy bag‘ri kengligiga, ilm-fan, madaniyat sohalaridagi eng so‘nggi jahonshumul kashfiyotlariga, insoniyatning oldingi ma’naviy taraqqiyotiga, boshqa xalqlar hayoti va ma’naviyati yutuqlarini bunyodkorona sintez (omuxta) qilishga asoslanar ediki, shu ma’noda, mu’tazilaga e’tiroz bildirish, uning ta’siriga tushmaslikning o‘zi amrimahol bo‘lib qolgan edi.

Mu’taziliyaning aqlparastligi (ratsionalizmi), mantiq ilmiga berilish, ilohiyot va fiqh masalalarini tushunish va talqin etishda Imom al-Ash’ariy rasmiy islom – “Ahli sunna va jamoa”ga qarshi bormaslik, o‘zining islomga sodiqligi, taqvodorligini ta’kidlashga behad urinib, o‘z maktabining “Usul-ad-din”da Imom Shofe’iy, diniy amaliyotda Imom Ahmad ibn Hanbal mazhabiga mansubligini qayta-qayta ta’kidlashga urinar edi.

Movarounnahrda qaror topgan va o‘zining fundamental diniy-falsafiy aqidaviy dunyoqarash an’analariga ega “Ahli sunna val-jamoa” vakili sifatida Imom Moturidiy, avval boshdanoq, o‘sha davr sharoitidayoq, islomga sodiqligi va izchilligi, e’tiqodiy bag‘ri kengligini namoyish etib, tarix sinovidan o‘tgan Abu Hanifa ta’limoti va mazhabi yo‘lini tutgan edi.

“Kitob at-Tavhid”, “Ta’vilat ul-Qur’on” va boshqa asarlarida o‘zining kalom bilan bog‘liq ta’limotini asoslab berar ekan, Moturidiy islom aqidalarini asoslash va himoya qilishda jabariya taqdirchiligi va qadariya-mu’tazilaning inson irodayu ixtiyor erkinligini mutlaqlashtirishni ham, salafiya, hashviya-mushabbihaga xos (masalan, Muhamad Karrom va boshqalar) Alloh taoloning zoti, fe’liga insoniy, jismoniy sifat berish – masalan, Allohni arshda odamga o‘xshab o‘tiruvchi, makonda, zamonda odamdek harakatlanuvchi odamsifat bir tarzda, shaklu shamoilda ibtidoiy,

bid’at-osiylikka osongina og‘ib ketaverishga imkon beruvchi qarashlar, noxush mayllarni izchil va mantiqiy rad etib bo‘lmaydigan burhoniy hujjatlar keltirib, bartaraf eta oldi.[130]

Jabariylar barcha narsa, hodisa va jarayonlarning taqdirda belgilanganligini mutlaqlashtirib, shu jumladan inson iroda-ixtiyori va xatti-harakatining Alloh taolo qazosi va qadariga ko‘ra, Uning maqsadi, bilimi, qudrati (mashiyyati) va amriga ko‘ra, azaliy va abadiy o‘zgarmas qilib belgilanganligi, demak, inson o‘zining xayrli va yomon xatti-harakatlarini tanlay olmasligini ta’kidlab, oxir-oqibatda insonning xatti-harakati, gunohlari uchun mas’uliyat, javobgarlikni mantiqan Allohning zimmasiga qo‘yar edilar. Bu esa, imon-e’tiqod nuqtai nazaridan, Alloh taolo zoti-mohiyatidagi donoligi (aslul-hikma), adolati (adl) va yaxshi, ezguligi (xayr)ga zid keluvchi, shubhali yo‘l edi.

Mu’taziliylar esa, aksincha, Alloh taoloning zoti va sifatlarini mavhum xayr mantiqi doirasi bilan cheklab, inson o‘z xatti-harakatida to‘la iroda erkinligiga ega va buning uchun u yo oxiratda savob (mukofot), yo iqob (jazo) oladi deb, Allohni bu dunyo ishlariga aralashmaydigan, bu dunyo o‘z qonunlari bilan, inson o‘z aql-irodasi bilan mustaqil yashaydi, degan imon-e’tiqod asoslarini shubha ostiga oluvchi xulosalar uchun zamin yaratgan edi. Hujjat-ul-islom Abu Homid G‘azzoliy o‘z asarlarida ta’kidlaganidek, “shu paytgacha biron-bir musulmon mazhabi vakili bunday so‘zlarni aytishga jur’at etmagan edi”.

Imom Moturidiy “Kitab-ut-Tavhid” asarida yuqorida bayon etilgan asosiy aqidaviy ziddiyatlarni bartaraf etar ekan, quyidagi ta’rifni ilgari suradi: “Alloh taolo fe’lining mohiyati, ma’nosi Yaratish (al-ibdo‘) va Yo‘qlikdan (al-a’dam) Mavjudlikni (al-vujud) keltirib chiqarish (al-ixroj), paydo qilish demakdir».

Ayni shu ta’rif kalom tadqiqotchilari ko‘pincha Imom Hasan al-Ash’ariyga nisbat beradigan “iktisob nazariyasi”ni aslida Imom Moturidiy ilgari surgan va yaratgan, deb xulosa chiqarish uchun ishonchli asos bo‘la oladi. Chunki Imom al-Ash’ariy mazkur nazariyani qo‘llar ekan, “yo‘qdan bor qilish” bilan “fe’lni kasb etish” o‘rtasidagi ochiq ziddiyatni mantiqiy ishonarli va izchil bartaraf eta olmay, “Nima uchun?” deb so‘rash yo‘q!” deya munozaraga nuqta qo‘ygan edi. Va shu sababli: “Ahli sunna va jamoa” vakillarining zaharxanda istehzolariga qolgan edi.[131]

“Iktisob nazariyasi”ni chuqurlashtirib, mantiqiy asoslash jarayonida Imom Moturidiy yangidan-yangi tushuncha va ta’riflarni kirita borish hamda asoslab berish bilan Kalom ilmiy ilohiyoti tushunchalari, ibora va tamoyillari tizimini, ya’ni Kalom usuli va furu’larini yetuk darajaga yetkazdi. Natijada, Imom Moturidiy kalom ilmining fundamental, asosiy xulosasi, ya’ni diniy-aqidaviy tafakkur usulidagi oqilona va mumkin bo‘lgan yechimni quyidagi formulada bera oldi: Biron fe’lni sodir etish qudrati fe’lni sodir etuvchilarga quyidagi ikki jihatdan – Alloh taologa yaratish, yo‘qlikdan borliqqa chiqarish qudrati, bandaga esa, berilgan ana shu qudrat imkoniyatini kasb etish (o‘zlashtirib olish) sifatlarigina taalluqlidir.

Moturidiy kalomining ushbu metodologik yechimi va undan kelib chiqadigan boshqa mantiqiy xulosalar jabariya taqdirchiligini, mu’tazilaga xos aqlparvar mutaassiblik, kibrni, balki salafiya, hashviyya-mushabbiha vakillari, shu jumladan Muhammad Karrom va boshqalarning harfxo‘rlik taassublarini bartaraf etishga imkon berib qolmasdan, balki o‘rta asr arab-musulmon jamiyatida hanbaliy va molikiy mazhablari vakillariga xos diniy ta’na-dashnom qilish, islomni

[130] Вольф М.Н. Средневековая арабская философия: Мутазилитский калам. Учебное пособие. - Новосибирск, 2005. – С. 12.
[131] Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharqning falsafiy tafakkuri. - T., 2010. – B. 41.

targ‘ib etishda muloyimlik, sabr-toqat yetishmasdan majburlash, e’tiqodda zo‘ravonlikka o‘tish kabi “quyushqondan chiqib ketish” harakatlarini bartaraf etaolgan va shu ma’noda, o‘z davridan ancha ilgarilab ketib, nazariy va mantiqiy jihatdan hozirgi zamon diniy aqidaparastligi to‘g‘dirishi mumkin bo‘lgan buzg‘unchilik yo‘lining oldini olishga intilgan. Imom Moturidiy o‘z kalom ta’limoti bilan bizning qo‘limizga ana shunday ishonchli qurol, ya’ni mutaassiblik bilan kurashish usulini berib ketgan.

Moturidiy kalomiga xos ayni mana shunday metodologik imkoniyat va sifatlar tufayli islom, shariatning fundamental asoslari kafolatli himoya qilinibgina qolmasdan, musulmon jamiyatida aqlparvarlik, adolatparvarlik, insonparvarlik, ilmiylik va e’tiqodiy bag‘rikenglik va sabr-toqatlilikning kuchayib borishiga yo‘l ochildi[132].

Kalom ta’limotiga xos mazkur metodologik yechim va sifatlarning keng miqyosda hayotga tatbiq etilishi natijasida musulmon jamiyati, sivilizatsiyasi o‘z taraqqiyotining XI-XV asrlar bilan bog‘li davrida jahonda kechayotgan ijtimoiy-texnologik va ma’naviy-aqliy taraqqiyotning oldingi marralariga chiqib olgan,g‘arbdan va qolaversa, buni dunyodan har tomonlama ustun bo‘lib olishga erishgan edi.

Ana shu ma’noda Kalom ta’limotini yanada rivojlantirgan Bazdaviy, Boqilloniy, Abu Mu’in Nasafiy, Imom G‘azoliy, Sobuniy Buxoriy, Umar Nasafiy, Xatib Tabriziy, I’zuddin al-Iyjiy, Taftazoniy, Sayyid Sharif Jurjoniy ta’limotlarining qudrati, mantig‘i o‘rta asr musulmon jamiyati tarixiy va ma’naviy-ruhoniy taraqqiyotining real hayotiy mohiyatini ifodalar edi.

Bu fenomen o‘sha davrda mutaassiblikdan bosh ko‘tara olmagan butun qolgan dunyo xalqlari, jamiyatlarini, ayniqsa Yevropa xalqlarini hayratga solgan, lol qoldirgan edi. G‘arb, Yevropa jamiyati ana shunday yuksak insonparvarlik, aql ustuvorligi, e’tiqodiy bag‘rikenglik jamiyati yo‘llariga endigina kirib kelmoqda va bunda musulmon sivilizatsiyasining, xususan Imom Moturidiy kalomi usul va ramzlarining faviulodda ulkan hissasi bor. Bu fenomenni tasavvur etish uchun xalifa Ma’mun va undan keyingi xalifalar, amirlar tomonidan Bag‘dodda, Qohirada, Nishopurda, Buxoro, Urganch, Kordovadagi saroylarda uyushtirilgan yuksak darajali ilmiy, diniy-falsafiy, orifiy mashvaralar, bahs-munozaralarda xalifa yoki amirning chap qo‘lida nasroniy, ro‘parasida zardushtiy, buddaviy, yahudiy, o‘ng qo‘lida musulmon, sobi’iy va boshqa dinlar mujodalachilari bir dasturxon tevaragida o‘tirib, birga taom yeb , murosasiz bahs-munozaralar olib borganligini, bahsda kim yutsa, uni xalifa yoki amirning o‘zi shaxsan in’omu mukofotlar bilan taqdirlaganligini, bu an’ana nafaqat markazda, balki Turkistonda, Xurosonda, Misr, Qurtuba (Kordova va Sevilya) va boshqa o‘lka saroylarida, hatto bozorlarda ham davom etib, keng ommalashgan[133].

Moturidiyning “Kitob at-Tavhid” asari birinchi qadam bo‘ldi, shu bois ham u islom tafakkuri tarixida alohida o‘ringa ega. Agar asar yozilishidagi geografik shart-sharoitlarni ham inobatga olsak, Moturidiy hech qachon mu’tazila bo‘lmagan va u hech qachon Iroqda vujudga kelgan kalom ta’limotini o‘zlashtirmagan . Bu mintaqada xanafiylar mazhabida kalom ilmiga oid, asosan, “Fiqh absat” yoki “Kitob savad a’zam” kabi asarlargina ma’lum bo‘lgan , xolos. Agarda “Kitob at- Tavhid”ni bular bilan solishtiradigan bo‘lsak, muallifning fiklari o‘z zamonasidan qanchalik ilgarilab ketganini ko‘rish mumkin. Allomaning bu yutug‘i mavzuni butunlay qamrab olishi bilan birga, rasmiy reja hamda uslubiy dalillarda namayon bo‘ladi.

[132] Qodirov M. O‘sha asar. – B. 41.
[133] Qodirov M O‘sha asar. – B. 42.

Ikkinchidan, “Kitob at-Tavhid” muallif ijodidagi tasodifan, vaqt taqozasi bilan qalqib chiqqan asar emas. Barcha mutakallimlar bir ovozdan asarni puxta, deb baholaydilar. Uni, hatto Moturidiy ta’limotining asosiy yig‘ma asari, deb atash mumkin. Aytib o‘tish joizki, mualif ko‘plab asarlarga murojaat etgan va ulardagi fikrlarni puxta o‘rgangan.

Uchinchidan, asarning namunaviy asar bo‘lib qolishida Moturidiy davomchilarining xizmatlari beqiyos. Unga yozilgan sharhlardan ham “Kitob at-Tavhid”, shak-shubhasiz, muhim manba bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Shuning barobarida uzoq yillar davomida moturidiylar uchun asosiy qo‘lanma bo‘lib kelgan, ya’ni Pazdaviy ta’biri bilan aytganda “Kitob at-Tavhid” dan to‘liq qoniqish hosil qilish mumkin , bu o‘rinda kalom borasidagi boshqa asarlar ikkinchi darajali hisoblanadi. Keyinchalik ham moturidiylar ilohiyot borasida biron-bir asar yozish niyatlari bo‘lsa, bevosita ”Kitob at-Tavhid”ga murojaat etganlar.

Moturidiy o‘zining ko‘pgina fikrlarini “Kitob at-Tavhid” asarida bayon etar ekan, xususan, o‘zga toifadagi firqalarga qarshi shunday so‘zlarni aytadi:” Ular tafakkur va tadqiq bilan qarasalar edi, Alloh taolo ham bandalarini tafakkur va tadqiqot, ibrat va tajriba bilan ish qilishga buyurganini tushunar edilar, ibrat va tafakkur esa ilm manbalaridan biridir”. Moturidiy ijodi, xususan, ”Kitob at-Tavhid” asarini tadqiq qilgan atoqli nemis tadqiqotchisi Uilrix Rudolf o‘zining “Al-Moturidiy va Samarqandda sunniylik ilohiyoti” asarida “Kitob at-Tavhid” haqida quyidagi fikrlarlani bildirib o‘tgan: “Shunday qilib, ”Kitob at-Tavhid” o‘z hajmi, fikr boyligi va uslubiga ko‘ra, Movaraunnahrda o‘zidan avval ilohiyot sohasida yaratilgan jami asarlardan ustun turadi.[134] Bu asar imonning asosiy aqidalarini jamlab, ularga qulay ta’riflar berish bilan cheklanmaydi. Uning maqsadi-butun islom ilohiyotini taftish etish va uni inkor etib bo‘lmas dalillardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida tan olish lozimligini ko‘rsatib berish. Shu maqsadda tadqiqot doirasiga kiritilgan hamma mavzular ham uning uchun birdek qimmat kasb etmaydi, zero, ularning bayoni va tahlili o‘zining qisqa yoki davomdorligi bilan bir-biridan ancha farq qiladi. Asarning maqsadlari bayon etilgan muqaddima, masalan, qisqa ko‘rinadi (3-11 betlar). Bevosita muqaddimadan keyin kelgan kalomning dastlabki katta muammosi –dunyoning foniyligi va ontologik tuzilishiga bag‘ishlangan bir necha varaqdagi mulohazalar yanada ixchamroq ko‘rinadi (11-17 betlar). Shundan so‘ng bayon usuli ancha batafsillik kasb etadi. Bu, masalan, Alloh tavsifi va yagon aligining himoyasi masalasi markaziy o‘rinni egallagan keyingi parchada (17-176 betlar), ayniqsa, yaqqol namoyon bo‘ladi. Bundan keyingi fasllarda, jumladan, payg‘ambarlar (176-215 betlar), Allohning inson amallariga ta’siri (215-323 betlar), gunoh va jazo (323-373 betlar), shuningdek, imonni to‘g‘ri tushunish (373-401 betlar) haqida so‘z borganda ham dalillar g‘oyat sinchkovlik bilan va aniq ifoda etiladi. Muammolarning bunday izchillikda kelishi aynan matnimizga xos xususiyat bo‘lmay, u yoki bu darajada islom risolalarining odatiy tuzilishiga muvofiqdir. Al-Moturidiy ayrim parchalar ichida rioya qilgan tartib ham kalom ilmida qabul qilingan muayyan nizomga asoslanadi. Ba’zi o‘rinlarda al-Moturidiyning mulohazalari qaytariqlar evaziga cho‘zilib ketgan va ba’zi joylarda u depsinib qolgan. Buning sababi, muallif o‘zining tobora tezlashayotgan bayoniga ikkita sekinlashtiruvchi unsur qo‘shganidadir. Ulardan birinchisi va eng ko‘p uchraydigani shundaki, muallif ko‘rib chiqilgan muammoga yana qaytib, boshqa raqiblarining ismlarini nomma-nom ko‘rsatib, munozaraga kirishadi. Ya’ni, al-Moturidiy to‘g‘ri deb hisoblagan yakuniy hukm o‘quvchiga allaqachon ma’lum: ammo u bildirilishi mumkin bo‘lgan e’tirozlardan himoya qilinadi hamda

[134] Rudolf U.“Al-Moturidiy va Samarqandda sunniylik ilohiyoti”.T-2002 B-151

qarama-qarshi hukm qabul qilingan taqdirda yuzaga keladigan xato va ziddiyatlarni ko‘rsatish yo‘li bilan yanada tasdiqlanadi. Shu kabi mulohazalar misolida islom ilohiyotining dialektik tuzilishi yanada aniq namoyon bo‘ladi va uning, o‘z navbatida, Moturidiy uslubigina emas, balki kalomga xos umumiy xususiyat ekanligi barchamizga ma’lum. Ikkinchi unsur, aksincha, faqat “Kitob at-tavhid”ga xos. Bu o‘rinda butun matn davomida tez-tez uchrab turadigan bayon va dalillarning ma’lum o‘rinlarda qaytarilishi ko‘zda tutilmoqda.

Al-Moturidiy tomonidan yo‘l qo‘yilgan xato emas, balki kitobning o‘ziga xos uslubda yoritilganini bildiradi. Ammo buni aniqlash uchun bunday qaytariqlarni shunchaki ko‘rib chiqishning o‘zi kifoya qilmaydi. Buning uchun ko‘proq “Kitob at-Tavhid” asarining umumiy ko‘rinishini tiklash lozim bo‘ladi, shunda uning ichki tuzilishi al-Moturidiy tomonidan qanday tasavvur etilgani va ishlab chiqilganini ko‘ramiz. Moturidiy “Kitob at-Tavhid” asarida nafaqat a’yon (narsalar) va a’roz (aksidensiya) yoki javhar (substansiya) haqida balki “taboye’”-narsalarning tabiati (xossasi) haqida ham so‘z ochgan. Uningcha, butun olamda “taboye’ ” mavjud. Har bir jismoniy ibtido , ya’ni hissiy organlar yordamida his qilinadigan barcha narsalarda u bor. U butun borliqda bo‘lgani kabi kichik olam bo‘lgan (olam sug‘ro) insonda ham bor.

Moturidiy inson aql va taboyi’dan tashkil topgan, deydi. Biroq taboyi’ning insonda jamlanishi ularning xizmati emas. Ularning xossasi aslida bir-biriga intilish emas, aksincha bir-biridan qochishdir. Taboyi’lar qarama-qarshi kuchlardir. Shu yerda taboyi’ haqida naturfaylasuflar aytgan, “taboye’’ olamdagi butun mustaqil rivojlanish jarayonini boshqaradilar” degan da’voning xatoligiga e’tibor qaratiladi. Qoida bo‘yicha, ularning birini ikkinchisi ustiga qo‘ysang, ular birikish o‘rniga, o‘z tabiatiga ko‘ra, biri ikkinchisini itaradi va qarama-qarshi harakatda bo‘ladi. Shunday ekan, ular butun koinotdagi tartibni izdan chiqarib yuborishi kerak edi. Demak, olamdagi tartib va munazzamlik Tashqi sababning mavjudligidan dalolat beradi. Bu tashqi sabab qudratli Yaratuvchidir.[135] U taboye’larni, ya’ni xossalarni qabul qilishga majbur qildi. Yaratuvchi o‘zining yaratilmalarini ularning o‘zaro ichki qarama-qarshiliklariga qaramay, bir-birlari bilan qovushtiradi va ulardagi o‘zgarishlarning tartibli hamda maqsadli ravishda amalga oshishini nazorat qiladi. “Kitob at-Tavhid” bilish nazariyasiga oid masalalarni ko‘rib chiqishdan boshlanadi[136]. Moturidiy odamlarning nega ko‘plab soxta va bid’at ta’limotlarga ergashishi hamda barcha odamlar to‘g‘ri diniy qarashlarga ega bo‘lmog‘i uchun bilishning qanday yo‘llaridan borishi lozim degan savollarga tushuntirish beradi. U.Rudolfning fikricha, Moturidiy ma’lum diniy yo‘nalishlarning haqiqiyligiga dalillar umuman bormi degan savolni qo‘ymaydi. Uning uchun ular shubhasiz mavjud. Gap ularni qanday aniqlash va kishilarga ularni bilishda nimalar to‘sqinlik qilishi mumkin, degan savolga javob berishda, xolos[137]. Bu yo‘ldagi xatoliklarni Moturidiy tez anglagan. Bu-ko‘r-ko‘rona taqlid bo‘lib, u juda keng tarqalgan illatdir, ya’ni bunda juda ko‘pchilik biron-bir ma’naviy yoki diniy yo‘lboshchiga, uning fikrlarining mazmun-mohiyatini tushunmagan holda qo‘shilishga yengib bo‘lmas moyillik bildiradi. Mana shu sabab natijasii o‘laroq, har bir firqa va har bir yo‘nalish shu paytga qadar o‘z tarafdorlariga ega bo‘lib kelmoqda. Bu muxlislar qachondir qabul qilingan soxta ta’limotga sadoqatda qat’iylik namoyish etmoqdalar va yana o‘zlarini haqiqatning yagona egalari hisoblamoqdalar. “Kitob at-Tavhid” kitobida “Olamning tasodifiyligi”, “Olamning ontologik tuzilishi”, “Inson-aql sohibi”

[135] Sirojiddinov Sh.O‘zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari. - T., 2011. - B.104.
[136] Rudolf U. Al-Moturidiy va Samarqandda sunniylik ilohiyoti. – T., 2002 . – B.264.
[137] Qodirov M. O‘sha kitob. - B.264.

kabi boblari mavjudki, bu boblar orqali biz Moturidiy dunyoqarashi bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga sazovor bo‘lamiz. Olamning tasodifiyligi. Bu bizni o‘rab turgan va biz sezgi a’zolarimiz vositasida idrok etadigan olamni azaliy Koinot emas, balki Xoliq tomonidan yaratilgan va vaqt hisobi bilan o‘lchanadigan hodisa ekanini isbotlashni ko‘zda tutuvchi mavzudir. Mutakallim uchun bunday fikr tabiiy edi. Zero, Yaratuvchining o‘rni va qadar masalalariga bag‘ishlangan uning keyingi barcha mulohazalari aynan mana shu dastlabki isbotlarga qurilgan edi;bundan tashqari, u abadiy koinot tarafdorlari bo‘lmish dahriylar bilan kurashda ishonchli qurolga ega bo‘lishi uchun ham olamning yaratilganini rad etib bo‘lmas darajada isbotlamog‘i zarur edi. U.Rudolf o‘z asarida ta’kidlashicha, Moturidiy keltirgan barcha dalillar ham hech qanday e’tiroz tug‘dirmaydigan darajada qat’iy emas, ular ba’zida e’tirozlar va raddiyalar bilan bo‘linib turadi”.

Birinchi dalil: Alloh bizga barcha narsaning Yaratuvchisi (Xoliqu kulli shay’in) o‘zi ekanini Qur’onda vahiy qildi. Bu vahiy bizga ishonchli tarzda yetkazilgan edi.

Ikkinchi dalil: Haligacha hech bir inson biron marta ham o‘zining qadimdan mavjud ekanini (kidam) da’vo qilmagan. Har bir odamzod biladiki, inson tug‘iladi va sekin asta voyaga yetadi. Shunday qilib, shaxsiy tajribamiz va butun insoniyat naqllari ko‘rsatganidek, olamdagi tirik jonzodlar abadiy emas, balki ma’lum vaqt davomida mavjuddir.

Uchinchi dalil: Hissiy idrokimiz shundan dalolat beradiki, jami jismoniy substansiyalar zarurat yoki ehtiyojga ko‘ra qandaydir boshqa narsaga tobe’dirlar. Lekin, biron narsaga tobe’lik-vaqtli narsaga xos xususiyatdir, zero, nimaiki abadiy bo‘lsa, u hojatsiz, ya’ni g‘inanga ya’ni avtokratiyaga ega bo‘ladi.

To‘rtinchi dalil: Tirik va o‘lik jonning mavjudligi o‘zaro bog‘liqdir yoki birini birisiz tasavvur etib bo‘lmaydi, degan mulohazadan ham xuddi shunday xulosaga kelish mumkin. Demak, biri ikkinchisiga bog‘liq bo‘lsa, u faqat yaratilgan va vaqtinchalik bo‘lishi mumkin[138].

Beshinchi dalil: Hissiy idrok etilayotgan narsalar o‘zida turlicha va bir-biriga zid sifatlarni birlashtiradilar; ularning o‘ziga xos xususiyati bir-biridan qochishda va bir-biridan uzoqlashishda. Agar ular bundan qat’iy nazar biror narsada mujassam qolsalar, u holda bu faqat Xoliqning ixtiyoriga ko‘ra bo‘ladi. Shunday qilib, ashyolar yaratilgan va vaqtda chegaralangan.

Oltinchi dalil: Olam qismlardan iborat (ajzo va ab’od). Alohida qismlar haqida bizga shu narsa ma’lumki, ular avvalda yo‘q bo‘lganlaridan so‘ng paydo bo‘ladilar (xodisun ba’da an lam yakun), ular o‘sadilar va kattalashadilar. Shunday ekan, bu yerda aytilganlarning hammasi butun olamga ham taalluqli.

Yettinchi dalil: Olamda yaxshilik va yovuzlik, kichiklik va buyuklik, go‘zallik va xunuklik, yorug‘lik va qorong‘ulik yonma-yon boradi. Qarama-qarshiliklar o‘zgarish va yo‘q bo‘lishning belgilaridir. Yo‘q bo‘lgan narsa esa, o‘z-o‘zidan tashkil topa olmaydi.

Sakkizinchi dalil: Aqlga ma’lumdirki, jism harakatsiz yoki harakat holatida bo‘lishi mumkin. Unisi ham, bunisi ham bir paytning o‘zida sodir bo‘lolmaydi, demak, ular vaqtda cheklangan. Modomiki jismlarni sukun yoki harakatsiz tasavvur qila olmas ekanmiz, unda barcha jismlar, ya’ni butun olam vaqtda paydo bo‘lgan bo‘ladi.

To‘qqizinchi dalil: Jonsiz jismlar o‘z-o‘zidan sukun yoki harakat holatida bo‘lolmaydilar, ularga tashqaridan ta’sir ko‘rsatiladi. Bu ta’sir shuning uchun ko‘rsatiladiki, ular shunday yo‘l bilan boshqa jismlarning ehtiyoj yoki foydasiga xizmat qiladi. Ammo nimaiki boshqalarga

[138] Rudolf U. Al-Moturidiy va Samarqandda sunniylik ilohiyoti. – T., 2002. - B.267.

xizmat qilsa, mustaqil emas. Demak, yaratilgan va jonsiz jismlardan naf ko‘ruvchi jonli jismlar ham faqat yaratilgan bo‘lishlari mumkin.

O‘ninchi dalil: Moddiy jismlarda uchraydigan o‘zgarishlar shuni isbotlaydiki, ularning o‘zi ham, turli holatlari ham vaqtda paydo bo‘lgandirlar. Agar, adolatsiz ravishda bo‘lsa-da, azaliy modda mavjud deb faraz qilganimizda ham, bu hech narsani o‘zgartirmagan bo‘lur edi.

O‘n birinchi dalil: Agar bizni go‘yoki jismoniy substansiyalar muttasil o‘zgarayotgan holatlarda cheksiz mavjud bo‘lishda davom etadilar degan fikrga yo‘l qo‘yadilar, deb ayblasalar, bu qat’iyan xato ayblovdir. Buning bilan ikkita tushunchalar qatlami qorishtirib yuboriladiki, ular, aksincha, bir-biridan ajratilishi lozim.

O‘n ikkinchi dalil: Bundan so‘ng naql bizga jismlarning vaqtda cheklanmagan mavjudligi haqida xabar beradi. Biz shunchaki o‘zimizdan so‘rashimiz lozim bo‘ladi, naqlga ishonishni xohlaymizmi yo yo‘qmi[139].

O‘n uchinchi dalil: Har qanday qator (masalan, sonlar qatori yoki sabab-oqibat zanjiri) o‘z boshiga ega bo‘lishi kerak, ammo uning oxiri bo‘lmasligi kerak, aks holda hech narsa mavjud bo‘lmas edi.

O‘n to‘rtinchi dalil: Har bir harakat o‘zidan avvalgi harakatning tugaganini, har bir aloqa avvalgisining tugaganini bildiradi. Boshqa o‘tkinchi hodisa (aksidensiya)lar uchun ham xuddi shu narsa xosdir, shunday bo‘lganidan keyin ularning hammasiga boshlanish va oxirlash xosdir. Demak, ular faqat vaqtda paydo bo‘lishi mumkin edi.

O‘n beshinchi dalil: Jismga “davomiylik” aksidensiyasi baxsh etilgani uchungina u davomiylikda mavjud bo‘lishi mumkin. Jism abadiy abadiy bo‘lishi uchun u tegishli aksidensiyani olishi lozim edi. Lekin, bu o‘z-o‘zidan qarama-qarshilikdir, chunki aksidensiyalar vaqt bilan belgilangan bo‘ladi, baxsh etish hodisasi ham faqat vaqtinchalik bo‘lishi mumkin.

O‘n oltinchi dalil: Bironta yozuv yo‘qki, uning yozuvchisi bo‘lmasa, bo‘luvchisiz bironta bo‘linuv ham yo‘q. Birikuv, harakat, sukun hamda olamdagi barcha boshqa narsalar haqida ham xuddi shunday deyish mumkin. Demak, har bir hodisa ortida uning yaratuvchisi turadi; shunday ekan olam ham sababiy bog‘liqlikdadir, demak yaratilgandir.

O‘n yettinchi dalil: Hissiy idrok etiluvchi moddiy dunyoning har bir alohida juz’iy har bir fikrlovchiga shuni anglatadiki, u qadim emas, balki vaqtda yaratilgan. Shunday deb o‘ylash noto‘g‘ri bo‘lmaydi. Aks holda , biz, umuman, bunday xislatga ega bo‘lmagan bo‘lar edik.

Moturidiy har qanday imkoniyatdan foydalanib, moddiy dunyoning abadiyligidan kelib chiquvchi dahriylarning qarashlarini shunchaki fosh va rad etishga urinmaydi, balki o‘z fikrlarini tatbiq etish uchun jon kuydiradi[140]. Ushbu maqsadga erishish uchun u o‘z mulohazalarini kalomga oid risolalarda yaratilish mavzusi bo‘yicha odatda rasm bo‘lganidan ko‘ra ham ko‘proq kengaytirdi.

TURISTIK KLASTERLARNI YARATISH VA RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Jumaqulov Zamir Islamovich,
Farg‘ona davlat universiteti dotsenti

[139] Rudolf U.“Al-Moturidiy va Samarqandda sunniylik ilohiyoti”.T-2002 B-266
[140] Rudolf U.“Al-Moturidiy va Samarqandda sunniylik ilohiyoti”.T-2002 B-270

Madaminov Anvar Mamayusupovich,
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi
akash7509@rambler.ru

Annotatsiya: Bugungi kunda turizm sohasini rivojlantirish, hududlarning turistik jozibadorligini oshirish masalalariga hukumat darajasida alohida e’tibor qaratilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur maqolada mamlakatimizda erkin turistik zonalarni yaratish va rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, turistik klaster, turistik hudud, turistik hudud raqobatbardoshligi, maxsus iqtisodiy hudud.

Abstract: Today, special attention at the government level is paid to the development of the tourism sector, increasing the tourist attractiveness of the regions. Based on this, this article is devoted to the creation and development of free tourist zones in our country.

Keywords: tourism, tourist cluster, tourist zone, competitiveness of the tourist zone, special economic zone.

Klaster odatda bir nechta asosiy tavsiflovchi jihatlar bilan ajralib turadi. Bunday belgilar qatoriga: ishtirokchilarning o‘zaro aloqasi va ularning geografik jihatdan bir o‘rinda mujassamlashishi, ishtirokchilar o‘rtasidagi raqobat, kichik va o‘rta biznes korxonalarining haddan ziyod ko‘pligi kabilarni kiritishimiz mumkin. Tadqiqotchi Obidov R. “Klaster tizimda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash hamda sotish xarajatlari hisobining xususiyatlari” [7] nomli maqolasida klasterlar samarali ishlashining quyidagi omillarini keltirib o‘tadi:

- integratsiya;
- tashabbus;
- qiziqish;
- innovatsiyalar;
- axborotlar.

Klaster siyosati klasterning turli ishtiroqchilari o‘rtasida o‘zaro aloqalarni o‘rnatish, bilim va tajribalarni ayriboshlash borasida vujudga keluvchi to‘siqlarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan regulyativ tavsifga ega bo‘lgan chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirishni ko‘zda tutadi. Mahalliy boshqaruv organlari klasterlashtirish jarayonini amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Endi oyoqqa turib kelayotgan klasterlarni qo‘llab-quvvatlash yoki o‘z faoliyatini anchadan beri davom ettirib kelayotgan klasterlar faoliyatini takomillashtirishda davlat siyosati favqulodda katta ahamiyat kasb etadi.

Amalda klaster siyosatining beshta tipi farqlanadi:

1. klaster ichida kooperatsiya aloqalarini yanada mustahkamlash va ishtirokchilar o‘rtasida konstruktiv muloqotni yo‘lga qo‘yish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratishga yo‘naltirilgan vositachilik siyosati.

2. talabni rag‘batlantirish siyosati – davlat buyurtmalarini shakllantirish, iqtisodiyotning o‘zaro uyqash va qo‘llab-quvvatlovchi sektorlarini rivojlantirish, hudud ishlab chiqaruvchilarining mahsulot va xizmatlariga nisbatan iste’molchilarning moyilligini oshirish.

3. asosiy maqsadi hududda yuqori malakaga va zaruriy kompetentsiyaga ega bo‘lgan kadrlar tayyorlashdan iborat bo‘lgan ta’lim siyosati.

4. intellektual mulk huquqini himoya qilish, infratuzilmaviy va investitsion loyihalarni amalga oshirish, savdo to‘siqlarini bartaraf etishga qaratilgan tashqi aloqalarni rag‘batlantirish siyosati.

5. makroiqtisodiy, institutsional va shu kabi sohalarda qo‘lay tarkibiy shart-sharoitlar yaratishni ko‘zda tutuvchi klaster siyosati [1,2,3].

Odatda klasterlarni shakllantirish va rivojlantirishda bir-birini to‘ldiruvchi strategiyalardan foydalaniladi:

- yangi bilimlardan samarali foydalanishga yo‘naltirilgan strategiyalar;
- hamkorlikning yangi shakl va tizimlarini yaratishga qaratilgan strategiyalar.

Vaqt o‘tishi bilan klasterlar faoliyati davlat boshqaruvi organlari diqqat markazida bo‘lish bilan bir qatorda, tashqi resurslar va yirik kapital qo‘yilmalarini jalb etishning asosiy sababchi omillaridan biriga aylanib boradi.

Raqobatchilar, iste’molchilar va ta’mnotchilar faoliyatini tizimli tashkil etish ishlab chiqarish ixtisoslashuvi va kooperatsiyasi samaradorligining yanada ortishiga olib keladi. Mazkur vaziyatda ko‘plab kichik korxonalar klasterlar faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi hisobiga o‘z faoliyatlarini yo‘lga qo‘yish va daromad olish imkoniga ega bo‘ladilar. Iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning klaster shakli innovatsiyalarning alohida o‘ziga xos shakli – yalpi innovatsion mahsulotning vujudga kelishiga olib keladi, chunonchi turli ilmiy va texnologik yangiliklar va ishlanmalarning tartibsiz tarzda bir o‘rinda to‘planishi klaster sharoitida o‘z o‘rnini yangi bilim va texnologiyalarni tarqatishning tizimli mexanizmiga bo‘shatib beradi.

Klaster ishtirokchilari o‘rtasida mustahkam aloqalarning yo‘lga qo‘yilishi evaziga ixtirolar, yangi ishlanmalar va texnologiyalarning innovatsiyalarga, innovatsiyalarning esa - raqobat ustunliklariga transfor-matsiyalanishi amalga oshadi.

Klasterning asosiy maqsadi sohada yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ko‘paytirish maqsadida yangi imkoniyatlar izlab topishdan iboratdir.

Bugungi kunda ekspertlar tomonidan u yoki bu klaster strategiyasini tanlab olishga asoslangan klasterlarning ettita asosiy tavsiflovchi jihatlari ajratib ko‘rsatiladi:

– geografik: mahalliy klasterlardan tortib, global klasterlargacha bo‘lgan tuzilmalarni ifoda etuvchi hududiy belgisiga ko‘ra klasterlarni tashkil etish;

– gorizontal:bir nechta tarmoq yoki sektorlar bir muncha yirik klaster tarkibiga kirishi mumkin (masalan, Niderlandiya iqtisodiyotidagi mega klasterlar tizimi);

– vertikal: klasterda ishlab chiqarishning aralash bosqichlari mavjud bo‘lib, klaster doirasida ishtirokchilardan qay biri innovatsiyalarning tashabbuskori va qay biri innovatsiyalarning yakuniy ijrochisi ekanligini bilish muhimdir;

– lateral: ko‘lam samarasi hisobiga tejash imkonini beruvchi va bu esa o‘z navbatida yangi kombinatsiyalarning paydo bo‘lishiga olib keluvchi turli sektorlar klasterlarga birlashadi;

– texnologik: bir xil texnologiyalardan foydalanuvchi tarmoqlarning umumiyligi (masalan, biotexnologik klasterlar);

– fokusli: bitta markaz - korxona, ITI yoki o‘quv muassasasi atrofida birlashgan firmalar klasteri;

– sifat: bu o‘rinda firmalarning qay darajada hamkorlik qilishi emas, balki hamkorlikni qay darajada amalga oshirishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Klasterlar har doim ham innovatsiyalarning rivojlanishini rag‘batlantiravermaydi, ba’zi holatlarda innovatsion jarayonlar jilovlangan holda, himoyalovchi xulq-atvor ustunlik kasb etadi.

“Klasterli tashabbuslar”- klasterlarni rivojlantirish va shakllantirishda muhim o‘rin tutuvchi faol sub’ektlar (tadbirkorlar va mutaxassislar)ning loyiha va dasturlari klaster strategiyalari jarayonlarining rivojlanishini faol tarzda rag‘batlantiradi. Bunday tashabbuslarning paydo bo‘lishi o‘z navbatida bugungi kunda “klaster konsaltingi” va “klaster menejmenti” kabi tushunchalarning amaliyotga izchil tarzda kirib kelishiga olib keldi.

Jahon iqtisodiy munosabatlar tizimida EIZlar asosan xalqaro savdoni jadallashtirish, investitsiyalarni jalb qilish, texnologiyalar almashinuvi, axborot almashish va integratsiyalashgan iqtisodiy jarayonlarni chuqurlashtirish tufayli jadal iqtisodiy o‘sish omili sifatida namoyon bo‘ladi.

EIHlarni tashkil topishida ikkita kontseptual (hududiy va funktsional) yondashuv qo‘llaniladi. Birinchi yondashuvda barcha rezident korxonalar xo‘jalik faoliyatining imtiyozlaridan keng foydalansa, ikkinchi yondashuvda esa rezident korxonalar mamlakatning qaysi tumanida joylashi-shidan qat’iy nazar tadbirkorlik faoliyatining ma’lum ko‘rinishlari bo‘yicha imtiyozli rejimlardan foydalanishi mumkin xolos.

Mamlakatimizda klasterlashtirish amaliyoti borasida ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilishi bilan bir qatorda, u qonuniy jihatdan ham mustahkamlab qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasining “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi Qonuniga ko‘ra, klaster- bir yoki bir necha tipdagi maxsus iqtisodiy zonalarning majmuini tashkil etadi. Mazkur hujjatga ko‘ra, maxsus iqtisodiy zonalar quyidagi maqsadlarda tashkil etiladi:

- iqtisodiyotning qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirish;
- iqtisodiyotning yuqori texnologiyali tarmoqlari taraqqiyotiga turtki berish;
- turizmni rivojlantirish;
- port va transport infratuzilmasini rivojlantirish;
- texnologiyalar yaratish va ularning natijalarini tijoratlashtirish;
- yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarish [9].

Turistik klaster tushunchasinining talqini borasidagi yondashuvlarni, iqtisodchi olimlarning bu boradagi fikr va mulohazalarini tahlil qilish, turistik klaster tushunchasini aniqlashtirish borasida bir qator kamchiliklar mavjudligini ko‘rsatadi:

5. Turistik klasterlarning mazmun va mohiyatini aniqlashtirish borasida asosiy e’tibor turistik klasterlarni tashkil etishning iqtisodiy jihatlariga qaratilgan bo‘lsada, turizmning jamiyat uchun ijtimoiy, madaniy, axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatga molikligi masalasiga deyarli e’tibor qaratilmagan;

6. Turistik klasterlar va umuman olganda turistik xizmatlar bozorida davlatning o‘rni va ahamiyatiga etarlicha e’tibor qaratilmagan. Aksariyat tadqiqotchilar turistik xizmatlar bozorini rivojlantirishda davlatning faqatgina me’yoriy-huquqiy jihatdan tartibga solish o‘rnini e’tirof etadilar. Ammo bugungi kunda koronavirus pandemiyasi oqibatida kelib chiqqan global iqtisodiy inqiroz turizm sohasi davlatning har jihatdan qo‘llab-quvvatlashisiz samarali faoliyat ko‘rsata olmasligini isbotlab berdi;

7. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning buguni imkoniyatlarini hisobga olgan holda turistik xizmatlar bozoriga innovatsion texnologiya-larni joriy etish va klaster tuzilmalarini rivojlantirish masalalari etarlicha tadqiq qilinmagan;

8. Turistik klasterlar tabiati haqida so‘z borar ekan, aksariyat tadqiqotchilar asosan ma’lum bir hudud doirasi bilan chegaralanadilar. Bundan tashqari turistik klaster tabiatini tadqiq qilish tor yondashuvga asoslangan bo‘lib, unda faqatgina turistik faoliyatga e’tibor qaratiladi.

Turistik klasterlar borasida yuqorida keltirib o‘tilgan fikr va mulohazalarni e’tiborga olgan holda, turistik klaster tushunchasiga quyidagicha ta’rif berish o‘rinli deb hisoblaymiz: “Turistik klaster – bu bir yoki o‘zaro yaqin bo‘lgan bir nechta hudud chegarasida zamonaviy innovatsion texnologiyalar asosida jamiyatning iqtisodiy manfaatlari, ijtimoiy-demografik ustivorliklari, axloqiy-ma’naviy qadriyatlaridan kelib chiqqan holda o‘zaro hamkorlikdagi faoliyati davlat tomonidan belgilab beriluvchi va tartibga solinuvchi turistik xizmatlar bozori va yondosh tarmoqlar korxonalari, shuningdek ijtimoiy institut va muassasalarning ko‘p funktsionallik tavsifiga ega bo‘lgan majmuidir.”

Turistik klasterga berilgan yuqoridagi mualliflik yondashuvidan kelib chiqqan holda klaster tuzilmalariga xos bo‘lgan umumiy va maxsus funktsiyalarni ajratib olishni taklif qilamiz.

Turistik klasterning umumiy funktsiyalari sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- Ijtimoiy-iqtisodiy. Turistik klaster tuzilmasi sub’ektlari o‘rtasidagi kooperatsion aloqalarning rivojlanishi va turistik multiplikator samarasi hisobiga hududiy turistik xizmatlar bozorining barqaror rivojlanishi va hududiy yalpi mahsulotning jadal sur’atlar bilan o‘sishi uchun imkoniyatlar yaratiladi. Shu bilan bir qatorda hududiy mehnat bozoridagi vaziyat ijobiy tomonga o‘zgaradi.
- Hududiy rivojlantirish. mamlakat ichidagi ijtimoiy va iqtisodiy nomutanosibliklarni bartaraf qilish, hududiy tuzilmalarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlash.
- Innovatsion. Turistik va unga yondosh bo‘lgan xizmatlarni loyihalash va ko‘rsatish jarayonida imkon qadar innovatsion mahsulot va texnologiyalardan foydalanishga katta e’tibor qaratiladi.
- Nazorat. Turistik jozibadorlik, moliyaviy oqimlar, inson kapitali kabilarni qamrab oluvchi klaster tuzilmalarining resurs bazasini nazorat qilish va hisobga olishning maqbul tizimini yaratish orqali yuqori darajadagi nazoratga erishiladi.

Turistik klasterning maxsus funktsiyalari qatoriga quyidagilarni kiritishimiz o‘rinli bo‘ladi:

- Reabilitatsion - rekreatsion. Sanatoriya-kurort majmualari va tibbiy turizm dasturlarini rivojlantirish, kasalliklarning oldini olish va aholi salomatligini ta’minlash borasida qulay shart-sharoitlar yaratish;
- Madaniy-ma’rifiy. Atrof-muhit to‘g‘risidagi tasavvurlarni kengaytirish, dam olish va hordiq chiqarishni loyihalashtirish va tashkil etishning zamonaviy shakl va vositalari yordamida madaniy va tarixiy yodgorliklardan insonlarning bahramand bo‘lishlarini ta’minlash.
- Axloqiy-tarbiyaviy. Milliy madaniy me’ros va til boyligini asrab-avaylash, bolalar va yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, aholining ma’naviy saviyasini yaxshilash, jamiyatning axloqiy asoslarini mustahkamlashda turizm katta o‘rin egallaydi.
- Ilmiy-ma’rifiy. Bu o‘z navbatida amaliy va fundamental ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish, ilmiy va ta’lim muassasalari bilan hamkorlikda faoliyat yuritish, turizm sohasida yuqori malakaga ega bo‘lgan mutaxassis kadrlar tayyorlashni nazarda tutadi.

Shunday qilib, integratsiyalashgan ishlab chiqarish va iqtisodiy tuzilmalarni, jumladan klasterlarni tashkil etish borasidagi yondashuvlar bir muncha noaniq bo‘lsada, bu borada ilmiy izlanishlar olib borgan mualliflar korxona yoki tashkilotlarning raqobatbardoshligini oshirish

borasida bir xil fikrni ilgari suradilar, ya’ni hudud doirasidagi korxona va tashkilotlarning o‘zaro hamkorlik aloqalarini mustahkamlash orqali raqobatbardoshlik darajasini oshirish mumkin deb hisoblaydilar. Shunga mos ravishda mehmondo‘stlik va turizm sohasida klaster tuzilmalarini tashkil etishning tashkiliy-uslubiy masalalarini ko‘rib chiqishimiz mumkin.

Yuqorida tilga olib o‘tilganlardan kelib chiqqan holda, turistik klasterlarni tashkil etishning quyidagi o‘ziga xos ijobiy jihatlarini ajratib ko‘rsatishimiz mumkin:

10. Klaster doirasida o‘zaro aloqalar turizm bozori ishtirokchilarining ham bir hudud chegarasida ham hududlararo ixtisoslashuv imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi. Bunga, birinchi navbatda, raqobat va ichki munosabatlar sohasidagi qo‘shimcha afzalliklarni amalga oshirish imkoniyatlarini oshirish orqali erishish mumkin.

11. Raqobat ustunliklarini amalga oshirish bilan bog‘liq yagona strategiyani shakllantirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu, ayniqsa, hozirgi vaqtda dolzarb bo‘lib, u turizm va mehmondo‘stlik sanoatida biznes jarayoni xavf-xatarlarining ortib borayotganligi bilan ajralib turadi.

12. Klaster tuzilmasi hisobiga klaster tuzilmasi har bir sub’ektining moliyaviy manbalarga kirish bilan bog‘liq imkoniyatlarini kengaytirish va potentsial daromadlarini oshirish mumkin.

13. Klaster tuzilmasini uzluksiz jarayon sifatida amalga oshirish orqali turizmning turli yo‘nalishlari va unga uyqash bo‘lgan tarmoqlarda samaradorlikni oshirish mumkin. Ular sirasiga amalga oshirilayotgan kompetentsiyalar darajasini yaxshilash maqsadida turistik mahsulotning yaxlit tuzilmasini yaratish, transport tarmoqlari infratuzilmasi sifati darajasini oshirish, ijtimoiy xavfsizlikni ta’min etish, turistik klaster sub’ektlari boshqaruv tarkibi faolligini oshirish sohasida innovatsiyalarni izchil joriy etish uchun investorlarni izlab topish kabilarni kiritishimiz mumkin.

14. Klaster tuzilmasini qo‘llash orqali bilimlarni, innovatsion echimlarni va amaliy turizm echimlarini yoyish imkoniyatlari kengayadi. Bu esa o‘z navbatida klaster tarkibidagi har bir ishtirokchining raqobat mavqeini oshiradi.

15. Klaster tuzilmasi hisobiga turli ta’lim va ilmiy muassasalar bilan hamkorlik qilish va buning natijasida potentsial iste’molchi-larning ehtiyojlari va ulardagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda turizm bozori bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarning natijalarini amaliyotga keng joriy qilish mumkin bo‘ladi.

16. Klasterlardan foydalanish mavjud ishlab chiqarish omillari-dan yuqori samara bilan foydalanish imkonini beradi, buning natijasida turistik mahsulotlarning tannarxi mos ravishda qisqaradi va turistik xizmatlar bozorida ko‘lam samarasidan foydalanish imkoniyati vujudga keladi.

17. Klaster tuzilmasining mavjudligi qo‘shimcha ish o‘rinlari yaratish va ish beruvchi tomonidan ijtimoiy paketni takomillashtirish, mahalliy aholining uy-joy va turmush sharoitini yaxshilash orqali hududning iqtisodiy jihatdan rivojlanishga qo‘shimcha turtki beradi.

18. Turistik klaster sub’ektlari o‘z xususiy manfaatlarini lobbilash yo‘li bilan tashqi muhitga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Mehmondo‘stlik va turizm sanoati sohasida yangi texnologik echimlarni izchil joriy qilish va ularni boshqa ishtirokchilarga o‘tkazish, turistik xizmatlar bozorida zamonaviy innovatsion mahsulotni yaratish ta’lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot muassasalari tomonidan qo‘llab-quvvatlashni taqozo etadi. Mazkur sohada faoliyat ko‘rsatuvchi muassasalar majmui klaster

ishtirokchilarining ehtiyojlarini qondirishga imkon beruvchi klasterning o‘quv va ilmiy yadrosini shakllantirish imkonini beradi.

Boshqa mamlakatlarda klaster tuzilmalarining amalda qo‘llanilishi shundan dalolat beradiki, moliya-kredit tashkilotlari, tijorat banklari, investitsiya kompaniyalari va turli fondlar klaster jarayonlarining faol ishtirokchilari sifatida maydonga chiqishlari mumkin. Bu bizga investitsiya loyihalarini amalga oshirish, qo‘shimcha moddiy va resurs bazasini jalb qilish imkonini beradi, bu holat bugungi kunda turistik xizmatlar bozor inqirozni boshidan kechirayotgan bir paytda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Руднева, П.С. Опыт создания структурных кластеров в развитых странах / П.С. Руднева // Экономика региона. – 2007. - №18.- С. 30-35.

2.Цихан, Т.В. Кластерная теория экономического развития / Т.В. Цихан // Теория и практика управления. – 2003. – № 5.- С. 74-81.

3.Ларионова, Н.А. Развитие региона в условиях инновационных процессов/ Н.А. Ларионова // Kant. - 2012. - № 1. - С. 59.

4.Карпова, Е.Г. Сущность и структура экономического кластера / Г.А. Карпо-ва // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. – 2011. - №119. – Т.2. – С. 62-67.

5.Милославский, И.С. Применение кластерного подхода как перспективное направление развития туризма в России / И.С. Милославский // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов.- 2012.- № 1.- С. 122-124.

6.Портер М. Международная конкуренция: Конкурентнқе преимущества стран. М.: Международные отношения ,1993.

7.Абдувохидов А. А. и др. Қишлоқ хўжалигида кластерларнинг ўрни //barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – Т. 2. – №. 10. – С. 13-15.

8.Нурмухаммедова М. Х. и др. Туристик кластерларни яратиш ва ривожлантиришнинг назарий асослари //Журнал Инновации в Экономике. – 2021. – Т. 4. – №. 6.

ŞUBE-4

TURKIY XALQLAR MADANIY VA MA'NAVIY MEROSIGA INTERDISIPLINAR YONDASHUV

TÜRK HALKLARININ KÜLTÜREL VE MANEVİ MİRASINA DİSİPLİNLER ARASI YAKLAŞIM

YOSH MIGRANTLAR BILAN IJTIMOIY ISH

J.B.Jabborov, *Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi*
S.K.Mamatqulova, *Guliston davlat universiteti talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh migrantlar va ular bilan olib borishning chet el ijtimoiy ish shakllari va usullari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: yoshlar migratsiyasi, hududiy reabilitatsiya, kasbiy moslashuv, ijtimoiy ish, ijtimoiy xizmat, ijtimoiy ish usullari, ijtimoiy yordam.

Аннотация: В данной статье анализируются молодые мигранты и зарубежные формы социальной работы и методы работы с ними.

Клечивые слова: миграция молодежи, региональная реабилитация, профессиональная адаптация, социальная работа, социальная работа, методы социальной работы, социальная помощь.

Yoshlar jamiyatning eng harakatchan qismi bo‘lib, bu ularning hayotda o‘z o‘rnini faol izlashi hamda mustahkam iqtisodiy va ijtimoiy aloqalarning yo‘qligi (ishlab chiqarish tajribasi va malakasi yo‘q, qoida tariqasida, ular o‘ziga xos xususiyatlarga ega emas) bilan bog‘liq, uy-joy va mulk, ko‘p hollarda - oila uchun javobgarlik va hokazo.). Yoshlarning yuqori harakatchanligi uchun ham kasbiy ta’lim olish, yangi kasblarni nisbatan oson egallash zarurati bilan ham qulay sharoitlar yaratilmoqda. Shuning uchun bugun Jahonda global migratsiya oqimlarining asosini 35 yoshgacha bo‘lgan yoshlar tashkil etadi.

“Aholining migratsiyasi” ta’rifiga V.A. Iontsev faqat mahalliy nashrlarda 36 ta turli xil ta’riflarni sanab o‘tadi. Ushbu atamaning zamonaviy ma’nosi juda keng. Migratsiya - bu qanday omillar ta’sirida sodir bo‘lishidan qat’iy nazar, shaxs yoki guruh tomonidan ma’muriy-hududiy tuzilmalarning tashqi va ichki chegaralarini kesib o‘tish, yashash joyini o‘zgartirish yoki hududda vaqtincha bo‘lish bilan bog‘liq hududiy harakat. Migratsiya harakatlariga jinsi, yoshi (ko‘pincha 35 yoshgacha bo‘lganlar), kasbiy, konfessional, siyosiy, milliy-etnik, ijtimoiy, demografik guruhlardagi faol shaxslar kirishi mumkin.

Yosh migrantlar - 18 yoshdan 35 yoshgacha bo‘lgan, turtki yoki tortish omillari ta’sirida 6 oydan ortiq doimiy yashash joyini tark etgan shaxslar. O‘zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosati - davlat tomonidan amalga oshiriladigan hamda yoshlarni ijtimoiy jihatdan shakllantirish va ularning intellektual, ijodiy va boshqa yo‘nalishdagi salohiyatini kamol toptirish uchun shart-sharoitlar yaratilishini nazarda tutadigan ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy chora-tadbirlar tizimi[141];

Yoshlar (yosh fuqarolar) - o‘n to‘rt yoshga to‘lgan va o‘ttiz yoshdan oshmagan shaxslar[142];

O‘zgargan hayot sharoitlariga moslashish jarayonida yosh muhojirlar yangi guruh submadaniyatiga kirish, aloqalarni o‘rnatish va yangi ijtimoiy muhit vakillari bilan o‘zaro munosabatda bo‘lish bilan bog‘liq bir qator muammolarga duch kelishadi. Shunday qilib, moslashish jarayonida yosh migrantlarni qo‘llab-quvvatlashning ijtimoiy jihatlari sifatida

[141] O`zbekiston Respublikasining qonuni **-** 14.09.2016 y. N O`RQ-406, Yoshlarga oid davlat siyosati to`g`risida.
[142] O`zbekiston Respublikasining qonuni **-** 14.09.2016 y. N O`RQ-406**,** Yoshlarga oid davlat siyosati to`g`risida.

individual, oilaviy, guruh, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, yosh xususiyatlarini va shaxsiy rivojlanish bo‘yicha ko‘rsatmalarni hisobga olgan holda birlashtirish zarur. Yangi jamiyat davlatlarida migrant sifatida integratsiyaga erishish, qabul qiluvchi hududda mavjud jamiyatning turli tashkilotlari va institutlarining tashqi aralashuvisiz deyarli mumkin emas. Bunday aralashuv ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash shakllari va usullari orqali amalga oshiriladi.

Ayni paytda dunyoning boshqa mamlakatlarida aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlari tomonidan umumiy muhojirlar, xususan, yosh migrantlar bilan ko‘p qirrali ishlar olib borilmoqda. Ijtimoiy ishchilar murojaat qilgan har bir shaxsga uning shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va boshqa muammolarini hal qilishda yordam beradi, zarur ijtimoiy munosabatlarni o‘rnatish yoki tiklashga yordam beradi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga hamda qonunga muvofiq har bir yosh fuqaroning huquqlari va erkinliklari kafolatlanadi.

Yosh fuqarolarning huquqlari va erkinliklari cheklanishi mumkin emas, qonunda belgilangan hollar bundan mustasno.

Jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar, yoshlarning huquqlari va erkinliklarini biror bir tarzda bevosita yoki bilvosita cheklashga yo‘l qo‘yilmaydi hamda bunday cheklash qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka sabab bo‘ladi.

Davlat voyaga yetmaganlarni jazoni ijro etish muassasalarida va ixtisoslashtirilgan o‘quv-tarbiya muassasalarida saqlashda shaxsning huquqlariga va qadr-qimmati hurmat qilinishiga, insonparvarlik prinsiplariga rioya etilishini kafolatlaydi.

Voyaga yetmaganlar uchun ular sodir etgan huquqbuzarlikning og`irlik darajasi va ularning yoshi hisobga olingan holda jazoni ijro etish muassasalarida va ixtisoslashtirilgan o‘quv-tarbiya muassasalarida qonun hujjatlariga muvofiq tabaqalashtirilgan rejimda saqlash nazarda tutiladi[143].

Ijtimoiy ish nuqtai nazaridan, yosh migrant ijtimoiy yordam va qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘lgan obyektdir, ayniqsa mezbon jamiyatda moslashish va unga integratsiyalashuv davrida. Ammo yosh muhojirlarning barcha toifalari ham davlatning bunday yordamiga birdek umid qila olmaydi.

Rossiyada ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanadigan toifalarga quyidagilar kiradi:

Talaba-muhojirlari, ichki ko‘chirilganlar va qochqinlar, yuqori malakali mehnat ixtiyoriy migrantlari, aholining ijtimoiy jihatdan noqulay guruhlari sifatida tasniflangan migrantlar.

Yosh migrantlar bilan ijtimoiy ishning maqsadlari, bir tomondan, ularning ijtimoiy mavqeini oshirish va ijtimoiy mavqeini yaxshilash, ikkinchi tomondan, ular kiritilgan muhitga ta’sir qilishdir. Buning natijasi yangi ijtimoiy muhit bilan "yarashish", unga integratsiya bo‘lishi kerak. O‘zbekiston “Adolat” SDP ning 2021 – yil saylovoldi dasturida “migratsiya sohasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solish hamda davlat, jamiyat va fuqaro manfaatlariga ijobiy ta’sir qiladigan migratsiya muammolarini hal qilish uchun kurashamiz”[144].

Yosh migrantlar bilan ijtimoiy ish 3 ta asosda quriladi:

[143] O`zbekiston Respublikasining qonuni **-** 14.09.2016 y. n o`rq-406, **yoshlarga oid davlat siyosati to`g`risida,** 3-bob. Yoshlarni huquqiy va ijtimoiy himoya qilish 22-modda. Yoshlar huquqlari va erkinliklarining kafolatlari.
[144] O‘zbekiston “Adolat” SDP matbuot xizmati

1. tabiiy-antropologik (hududiy reabilitatsiya, yangi yashash joyida ijtimoiy moslashish);

2. ma’naviy-madaniy (akkulturatsiya, milliy va madaniy identifikatsiya);

3. agent-professional (kasbiy moslashuv, bandlikni tashkil etish).

Yosh migrantlarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlariga quyidagilar kiradi:

- ijtimoiy xizmatlar (statsionar va statsionar bo‘lmagan sharoitlarda ijtimoiy maslahatlar, ijtimoiy reabilitatsiya tadbirlarini o‘tkazish; ijtimoiy yordamga muhtoj shaxslarni aniqlash; ijtimoiy diagnostika; migrantlarga ijtimoiy nafaqalar va nafaqalar olishda ko‘maklashish; o‘z-o‘ziga yordam va o‘zaro yordam guruhlarini tashkil etishga ko‘maklashish; migrantlar va asossiz oilalar sonidan deviant xulq-atvorga ega shaxslarni aniqlash, deviant xulq-atvorning oldini olish, boshpanasizlikning oldini olish);
- ijtimoiy ma’lumotlar (yosh migrantlarni ijtimoiy xizmatlar faoliyati to‘g‘risida xabardor qilish; migrantlar to‘g‘risida ma’lumot to‘plash va ularni tizimlashtirish; migratsiya va migrantlar muammolari haqida jamoatchilikni xabardor qilish; migratsiya mavzusini ommaviy axborot vositalarida yetarli darajada yoritishga ko‘maklashish);
- ijtimoiy-psixologik (psixologik maslahat; psixologik tuzatish va ijtimoiy moslashuvda yordam; o‘tkir inqirozli vaziyatlarda psixologik yordam va travmadan keyingi stress holatlari; psixologik diagnostika, yangi mutaxassislikni egallash sohasida maslahatlar);
- ijtimoiy-pedagogik (oila va bolalarni tarbiyalash masalalari bo‘yicha maslahatlar; bolalar va o‘smirlar bilan ijtimoiy-pedagogik ish; yordamga muhtoj va ta’lim muammolari bo‘lgan bolalar va o‘smirlarga ixtisoslashtirilgan (tuzatish) ijtimoiy-pedagogik yordam; bolalarning ta’limini nazorat qilish va migrantlar oilalaridagi o‘smirlar, yosh migrantlarning kasbiy ta’lim olishiga ko‘maklashish, mamlakat oliy o‘quv yurtlarida yosh migrantlarning ayrim toifalari uchun o‘rinlar uchun kvotalar);
- ijtimoiy-huquqiy (yosh migrantlarning huquqlarini himoya qilish; migrantlarga ularning huquq va majburiyatlari haqida ma’lumot berish; ijtimoiy-huquqiy maslahatlar berish);
- tibbiy-ijtimoiy (tibbiy-ijtimoiy maslahatlar; kasalxonaga qadar tibbiy yordam ko‘rsatish; yosh migrantlarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazishda yordam berish; tegishli sanitariya-profilaktika ishlarini nazorat qilish va ijtimoiy gigiena qoidalariga rioya qilish; tibbiy sug‘urta polislarini olishga yordam berish; surunkali kasalliklarni aniqlash; nogironlar va nogironlar uchun ixtisoslashtirilgan tibbiy-ijtimoiy konsultatsiyalar, ijtimoiy-psixiatriya diagnostikasi tashkil etish; dori vositalari va boshqa tibbiy buyumlarni sotib olishga ko‘maklashish; zarur hollarda davolanish uchun moddiy yordam ajratish; ixtisoslashtirilgan tibbiyot muassasalariga yuborish; tibbiy muassasalarning sanitariya holatini nazorat qilish; yosh migrantlarning uy-joylari);
- moliyaviy (yosh migrantlarning ayrim toifalariga boshlang‘ich yordam ko‘rsatish; har bir aniq vaziyatga individual yondashish printsipi asosida shoshilinch maqsadli moliyaviy yordam ko‘rsatish);
- ijtimoiy-iqtisodiy (ijtimoiy-iqtisodiy masalalar bo‘yicha maslahatlar berish; iqtisodiy mustaqillikka erishishda yordam ko‘rsatish; daromadlarni oshirishga ko‘maklashish);
- moddiy (oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa turdagi moddiy yordam bilan ta’minlash);
- ijtimoiy-mehnat (o‘z biznesini ochishda ko‘maklashish; mehnat, ishga joylashtirish va kasbga yo‘naltirish bo‘yicha maslahatlar berish; kasbga tayyorlash va qayta tayyorlashga

ko‘maklashish; qonuniy ishga joylashishda ko‘maklashish; yosh migrantlarning noqonuniy ishga joylashishini nazorat qilish).

Yosh migrantlar bilan ijtimoiy ishning ushbu yo‘nalishlari davlat xizmatlari va tashkilotlari, jamoat birlashmalari va jamg‘armalari bilan yaqin hamkorlikda amalga oshirilmoqda.

Yosh migrantlarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash - bu ijtimoiy ishning yangi va tez rivojlanayotgan yo‘nalishi. Davlat ish bilan ta’minlash maqsadida yoshlarning migratsiyasini rag‘batlantiradi. Shu bois, mehnat bozorida qonuniy yosh mehnat migrantlarini qo‘llab-quvvatlash, noqonuniy mehnat migratsiyasini nazorat qilish ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning ustuvor yo‘nalishlari hisoblanadi. Bugungi kunga kelib, Rossiyada iqtisodiyotning butun tarmoqlari yosh mehnat muhojirlarining ishchi kuchidan foydalanishga qaratilgan, ammo ular davlat tomonidan yomon nazorat qilinmoqda va ularda ishlaydigan odamlar ataylab o‘zlarini marginallashuvga mahkum qilmoqdalar. Shu sababli, Rossiya Federatsiyasi hududida qonuniy ish qidirayotgan yosh muhojirlarga tegishli maslahat va yordam beradigan yangi tashkilotlar yaratish va eskilarini rekonstruksiya qilish zarur. Shuningdek, konsalting yordamiga muhtoj yosh mehnat muhojirlarini jalb qilish maqsadida ushbu xizmatlarning faoliyatini alohida ta’kidlash lozim.

Shunday qilib, yosh migrantlarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ularning yangi jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun sharoit yaratishga qaratilgan. Migrantlarning integratsiyasi deganda yangi yashash joyiga moslashishning uzoq davom etadigan jarayoni, keng ko‘lamli ijtimoiy muammolarni hal qilish tushuniladi: uy-joy izlash, doimiy daromad manbai, ijtimoiy doira, ma’lum bir ijtimoiy sohaga ega bo‘lish. Jamiyatdagi mavqei, yangi tabiiy-antropologik aloqalarni tiklash va yaratish, o‘zini shu jamiyatning to‘liq a’zosi sifatida anglash va hokazo. Bu jarayonning natijasi shaxsning yangi hudud hayotida to‘liq ishtirok etishidir. Shu sababli, yosh migrantlar bilan ijtimoiy ish Rossiya Federatsiyasida qonuniy istiqomat qiluvchi yosh migrantlarning ayrim toifalarini qo‘llab-quvvatlash va ularga manzilli yordam berishga qaratilgan. U yoshlarga oid davlat siyosati va migratsiya siyosati tamoyillariga asoslanadi. Hozirgi sharoitda yosh muhojirlarni ijtimoiy himoya qilish va qo‘llab-quvvatlash funktsiyalarini ko‘pincha jamoat tashkilotlari va fondlari, milliy-madaniy avtonomiyalar va birlashmalar o‘z zimmalariga oladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining **qonuni - 14.09.2016 y. N. O‘RQ-406, “**Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g`risida”.
2. O‘zbekiston respublikasi Konstitusiyasi. -T.:idoralarining me’yoriy hujjatlari Axborotnomasi 2015-yil 9-son.
3. O‘zbekiston “Adolat” SDP matbuot xizmati.

IJTIMOIYLASHUV HAMDA MA’NAVIY MAKONLARDA MILLIY G‘OYA VA MAFKURALARNING TARIXIY AHAMIYATI

G’. Amanov, *GulDU o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ijtimoiylashuv-inson tomonidan jamiyatda hayot kechirish imkoninini beruvchi g‘oya va mafkuralar, bilimlar, normalar va qadriyatlar tizimining o‘zlashtirilish jarayonidir. Ijtimoiylashuv inson tomonidan kishilik madaniyatining, xususan milliy g‘oya, milliy mafkura, milliy madaniyat an’analarining o‘zlashtirib borilishi jarayoni sifatida ham tadqiq etilishi mumkin. Ushbu maqolada ijtimoiylashuviga doir , g‘oyaviy-mafkuraviy, falsafiy qarashlar, hamda jamiyatimizning ma’naviy hayoti va taraqqiyoti qolaversa ijtimoiy hayotni sog‘lomlashtirish masalalari,hamda ijtimoiylashuv jarayon murakkab mexanizmlari keltirib o‘tilgan. Ushbu mexanizmning g‘oyaviy - mafkuraviy, ijtimoiy-madaniy, falsafiy talqinda tarkibiy-funktsional tahlili tadqiq etilgan. Jamiyat va shaxs orasidagi munosabatlar ijtimoiy-falsafiy tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Ma’naviy makon, Individ, ijtimoiylashuv, Shaxs, Psixogenetik, Aqliy-kontseptual, Ijtimoiy moslashuv, Madaniy muhit, transformatsiya, plyuralizm, inteleket, global, xronologiya, deformatsiya.

Jahonda XXI asr turli manfaatlar to‘qnashuvining kuchayishi, siyosat va ijtimoiy hayotda muammolarning keskinlashuvi, dunyo mafkuraviy manzarasining o‘zgarishlari global taraqqiyotga xos bo‘lgan xususiyatlar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bunday murakkab masalaga ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-mafkuraviy yangilanish va o‘zgarishlar, ma’rifiy jamiyat barpo etish kontseptsiyasini amalga oshirish, ularni insonparvar maqsadlarga yo‘naltirish orqali echim topish zarurati yuzaga kelmoqda. Ayniqsa, hozirgi davrda ma’naviy-mafkuraviy jarayonlar transformatsiyasining qonuniyatlari, printsiplar va tartibotlarini, barqaror taraqqiyotni ta’minlashda uning faoliyat tendentsiyalari, murakkab, ziddiyatli va sinergetik xususiyatlarini yangi paradigmal yondashuvlar asosida falsafiy jihatdan ochib berish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda inson qadri ustuvor bo‘lgan ma’naviy makon, ma’rifatli jamiyat, yoshlarning intellektual salohiyatini va ongu tafakkurini yuksaltirishga oid katta islohotlar olib borilmoqda. Bugun jamiyatimiz taraqqiyotning yangi bir bosqichiga qadam qo‘ydi. Mamlakat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotining ma’nan yangi bosqichida xalq farovonligi, inson huquqlari va qadri oliy maqsad qilib belgilangan. Bu esa tamomila yangi ma’naviy makonni, ma’rifatga asoslangan jamiyatni shakllantirishni taqozo qiladi.

Ma’naviy makon - bu insonning atrofdagi dunyo bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan mohiyati. O‘z makonimizni his qilib, biz boshqa bo‘shliqlarni ko‘ramiz. Hamfikrlarning ma’naviy maydoni bizga ruhan yaqin, yuqori darajadagi makon biz uchun qiziq, ma’naviy makonimiz elementlariga mos kelmaydigan makon o‘zaro ta’sir qilmaydi. Makonning o‘ziga xos xususiyati borki, u bir vaqtning o‘zida tabiiy, ijtimoiy va boshqa olamlarning barcha yo‘nalishlarida teskari va bir nuqtadan ochilish qobiliyatiga ega. Bu insonning ma’naviy makonining texnologiyasi bo‘lib, uning tashqi dunyo bilan munosabatlarini belgilaydi.

Tarixiy voqealar xronologiyasida ma’naviy makon qiraalar bilan ishlashni kuzatar ekanmiz, biz insoniyatning tarixni insoniyat mavjudligi uchun maxsus makon sifatida hissiy bilimga jalb qilishini kuzatamiz. Xullas, Uyg‘onish davrida insoniyat zamonlar bog‘liqligini anglab etdi, tarix tuyg‘usiga ega bo‘ldi, bu esa yangi tarix makonining shakllanishiga olib keldi. Bunday potentsial va paydo bo‘lgan qiziqish insoniyat mavjudligining geografik chegaralarining kengayishiga olib keldi, bu esa insoniyatning yangi bilimlarga bo‘lgan ehtiyojini keltirib chiqardi va yangi geografik kashfiyotlar davrini belgilab berdi. Ma’naviy makonning tizimli faoliyati

haqida fikr yuritar ekanmiz, ma’naviy makonning chegaralari bor degan xulosaga keldik. Bu masalani qo‘llanmaning keyingi bobida batafsil ko‘rib chiqamiz va endi ma’naviy makon va uning chegaralari o‘rtasidagi munosabat misoliga to‘xtalamiz.

Shunday qilib, V.Semenov-Tyan-Shanskiy geografik makonni o‘zlashtirishning ikki yo‘li haqida gapirdi: birinchisi - fazoning yangi chegaralarini ochish, ikkinchisi - zabt etish. U ta’kidlaganidek, “kirish usuli hududda emas, balki insonning ma’naviy hayotida ancha katta ta’sir, ayniqsa, uning tilida katta iz qoldiradi; tinch introduktsiya, ko‘p asrlik qishloq xo‘jaligi mustamlakasi, birinchi navbatda, qulay va tanish tuproqlarni va mos topografik sharoitlarni izlaydi” [2].

Geografik makonni rivojlantirishning qo‘pol usuli bilan hamma narsa noaniq ko‘rinardi. Ko‘rib turganingizdek, tadqiqotchi ma’naviy makon asboblari bilan tabiiy ishlash masalasiga oydinlik kiritgan. Ular bilan ishlash bilimi va qobiliyati bilan ma’naviy makon inson ishlash va o‘zgartirish qobiliyatiga ega bo‘lgan yo‘nalishlarda ochiladi. Agar bu umumiy manfaatlar uchun emas, bilimsiz yoki shaxsiy manfaatlarsiz “zabt etilgan holda” amalga oshirilsa, unda bunday zabt etish g‘oyasi ishlamaydi. Chegaralar va yangi makon farovonlik va yangi yo‘nalishlarni bermaydi.

Yangi ma’naviy makon va insoniyatni umumiy hayot asosida birlashtirish g‘oyasiga N.Gumilyovning ilmiy ishlarida javoblar berilgan bo‘lib, u bolalikdanoq ongsiz darajada uni o‘zlashtirgan odamning xatti-harakatlariga ishora qilgan. Uning ilmiy asarlaridan so‘ng turli etnik makon vakillari asta-sekin bir-biriga moslashib, xulq-atvor madaniyati makonining yangi stereotiplari birligini shakllantirmoqda, chunki “ko‘chmanchi iqtisodiyot qishloq xo‘jaligi bilan bog‘lanmagan holda mavjud bo‘lolmaydi, chunki. mahsulotlar almashinuvi har ikki tomon uchun ham birdek muhim” [3]. Bu yagona yaxlitlikni tashkil etuvchi shakllangan makon vositalarining ishlashi zarurligini ko‘rsatadi.

XX asr oxirida turli fanlarda fazoviy tasavvurlar tobora chuqurroq qiziqish uyg‘otmoqda. Insoniyatning ma’naviy makonga, uning o‘zgarishiga, “Ma’naviyat” tushunchasini anglashiga bog‘liq bo‘lgan u yoki bu shaklda borligini tobora ko‘proq ko‘rib, eshitib, his etyapmiz. Ma’naviy makonning yangi chegaralari insonning jamiyatning ma’naviy hayotida ham, tabiatda ham, so‘ngra jamiyatda munosib mavjudligiga ta’sir qiladi, ruhning kuchi, aql kuchi, sevgi kuchi va ularning yangilangan tushunchalari sohalarini shakllantiradi.

Inson hayotining dastlabki bosqichidayoq uning atrofidagi dunyo haqidagi tasavvuri har bir mavjudotning ma’naviy makonini o‘z ichiga olgan yagona ma’naviy makon ta’sirida shakllanadi. Ammo inson qobiliyatlarining o‘zgarishi bilan o‘zaro jarayon sodir bo‘ladi, unda odam allaqachon bir xil vositalardan foydalangan holda uning atrofidagi makonni shakllantiradi.

N.Berdyaevning falsafiy atamasi bilan aytganda, makon “ikki qarama-qarshi tanlov orasidagi Ruh tomonidan sezilgan masofani ob’ektivlashtirish, “orasida - bo‘sh joydir” [5]. Bu yagona ma’naviy makonning xilma-xilligi va ko‘p qirraliligi hissi, bu har bir shaxsning o‘zaro kirib boruvchi o‘zaro ta’sirida makonini ochishga yordam beradi va o‘zaro ta’sirning, o‘zaro mavjudlik va tayyor shaklda yangi chegaralarga chiqishni tashkil qiladi. mavjud bo‘lgan hamma narsaning o‘zaro kirib borishi, ichki ma’naviy makonni atrofdagi dunyoga loyihalashdir.

Faqat shu tarzda ikki kishi, shaxs va boshqa dunyo paydo bo‘lgan, yaratuvchi, yagona ma’naviy makonda o‘zini namoyon qila oladi. Boshqa holatda, ikkinchisi qulab tushadi va o‘z o‘rnida qalbakilashtirish paydo bo‘ladi, bunda odam o‘ziga diqqatni jamlashni yoki o‘zini boshqasida kashf qilishni boshlaydi, uning ruhiy makoniga aloqador bo‘lmagan begona makonda

harakat qilishga o‘tadi. Ammo orientatsiya yuzaga kelmaydi, chunki yagona ma’naviy makon orqali o‘z-o‘zini anglash jarayoni yo‘qoladi: agar insonning ma’naviy olami yo‘qolsa, u holda makon deformatsiyalanadi va ruhiy hodisadan moddiy yoki boshqa narsaga o‘tadi. Bunday holda, odamda ichki qarama-qarshiliklar vujudga kelib, hayotning ma’nosi yo‘qoladi va hokazo. Bunday holatda deformatsiyalangan makon vositalarning o‘zini shakllantiradi, bu esa inson uchun muvaffaqiyatga erishish vositasi emas. Ayni paytda odamning mohiyatini, shaklini toraytirish jarayoni sodir bo‘ladi, qiziqish va motivatsiyani yo‘qotadi, uning o‘zi deformatsiyalangan makonning ishi uchun vositaga aylanadi.

Shuning uchun ma’naviy makon insonning ijodiy ro‘yobga chiqishiga hissa qo‘shadi va munosib yashash uchun sharoit yaratadi, ikkinchisida - inson yoki boshqa birovning izlanishi orqali atrofimizdagi dunyoni ancha tor va rasmiylashtirilgan hoda tushunish, bu zavq izlashga, atrofdagi dunyoda o‘zini namoyon qilish istagiga olib keladi. Bunday jarayondagi eng nomutanosiblik shundaki, bunday odamda muvaffaqiyatga erishish vositalari yo‘q. Demak, “ma’naviy makon – bu inson tomonidan yaratilgan muvaffaqiyat va dunyoqarash vositalari asosida inson va uning atrofidagi dunyoning ko‘p qirrali o‘zaro ta’siri, bir so‘z, harakat va niyatda amalga oshiriladigan, hamma narsaning manfaatini ko‘zlashdir. Shu bilan birga, esda tutish kerakki, hudud inson uchun uning atrofidagi dunyoni namoyon qilishda aqliy darajada belgilanadi. Insonning yashash maydoni jismoniy makondan iborat bo‘lib, ruhiy makon bilan bog‘liq bo‘lgan ma’naviy makon va ruh makonidan iborat.

Insonning ma’naviy makonida har doim vertikal tizim mavjud bo‘lib, biz unga yangi yil archasi kabi muvaffaqiyat vositalarini osib qo‘yamiz. Shu nuqtai nazardan, ma’naviyat insonning mazmuni, sifati va munosib mavjudligini belgilovchi yaxlit sifatdir. Ma’naviy makon tuzilgan tizim bo‘lib, u madaniy, siyosiy, ijtimoiy, geografik va boshqa makonlarni o‘z ichiga oladi. Ma’naviy makon tahlili shuni ko‘rsatdiki, inson mavjudligi insonning o‘zi tanlagan makonga bog‘liq bo‘lib, u ruhiy yoki begona, deformatsiyalangan bo‘lishi mumkin.

Odamlar ma’naviy makonni o‘z qo‘llari bilan yaratidilar, unga oila, kasbiy faoliyat, sevimli mashg‘ulotlar, madaniyat, siyosat va boshqalar orqali ta’sir qiladi. Inson ta’siri natijasida uning ma’naviy maydoni o‘zgaradi va ijtimoiy makon o‘zgaradi, tuzilishi, mazmuni, konfiguratsiyasi, bir vaqtning o‘zida barcha yo‘nalishlarda ochilish qobiliyatini o‘zgartiradi. ma’naviy makonda o‘zbek jamiyati hayotining barcha sohalari shakllanadi va o‘zgaradi, bu Yangi O‘zbekistonning ma’naviy qiyofasi yaqqol aks etadigan ma’naviy taraqqiyotga munosib hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Mirziyoev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. –T.: O‘zbekiston, 2021.

2. Semenov-Tyan-Shanskiy V. P. Geograficheskie soobrajeniya o rasselenii chelovechestva v Evrazii i o prarodine slavyan. -SPb., 1916. - 273 s.

3. Gumilyov L. N. Ritmo‘ Evrazii. -M.: Progress, 1993. - 591 s.

4.Vernadskiy V.I. Prostranstvo i vremya v nejivoy i jivoy prirode. Razmo‘shleniya naturalista. Kn. 1. -M.: Nauka. 1995. 175 s.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLARNING AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Kurbanov Kaxramon Atabulayevich,
Guliston davlat universiteti, Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi (ma'naviyat asoslari) mutaxassisligi magistranti
kaxramon_7886@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahonda globallashuv jarayonining tobora shiddatli tus olayotganligi, dunyo mamlakatlarining inson manfaatlariga xizmat qiladigan tom ma'nodagi demokratik yo'lni tanlab olishga bo'lgan intilishlarining kuchayganligi, bir sharoitda axborotning roli kun sayin ortib borayotganligi, insoniyatning axborotlashuv sohasida inqilobiy o'zgarishlarni boshidan boshidan kechirayotganligining o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: globallashuv, axborot, jamiyat, psixika, ong, salbiy ta'sirlar, xulq-atvor, xatti-harakat.

Abstract: In this article, the globalization process in the world is becoming more and more intense, the aspirations of the countries of the world to choose a literal democratic path that serves human interest have increased, the role of information is increasing day by day, and the revolutionary changes in the information field of humanity have been made from the beginning special features of forgiveness are discussed.

Keywords: globalization, information, society, psyche, consciousness, negative effects, behavior, behavior.

KIRISH

XXI asr jahon taraqqiyotida shakllangan yangi umumsayyoraviy tartib, tamadduniy bosqich mazmun-mohiyati, davlatlar va kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqalarning kengayishi va murakkablashishi, dunyo miqyosida axborot makoni, kapital, tovar hamda ishchi kuchi bozorida tamoman yangicha vaziyatning vujudga kelishi, atrof-muhitga texnogen ta'sirning kuchayishi, ommaviy madaniyat namunalarining keng tarqalishi, informatsion-mafkuraviy va diniy-ekstremistik xurujlar xavfining ortib borishi, globallashuv, axborotlashuv jarayonlarining jadallashishi bilan xarakterlanadi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov globallashuvning jarayonining mazmun-mohiyati xususida to'xtalib, uni quyidagicha tavsiflagan edi: "...globallashuv fenomeni haqida gapirganda, bu atama bugungi kunda ilmiy-falsafiy, hayotiy tushuncha sifatida juda keng ma'noni anglatishini ta'kidlash lozim. Umumiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu jarayon mutlaqo yangicha ma'no-mazmundagi xo'jalik, ijtimoiy-siyosiy, tabiiy-biologik global muhitning shakllanishini va shu bilan birga, mavjud milliy va mintaqaviy muammolarning jahon miqyosidagi muammolarga aylanib borishini ifoda etmoqda". Sir emaski, jahonda globallashuv jarayoni tobora shiddatli tus olayotgan, dunyo mamlakatlarining inson manfaatlariga xizmat qiladigan tom ma'nodagi demokratik yo'lni tanlab olishga bo'lgan intilishlari kuchaygan bir sharoitda axborotning roli kun sayin ortib bormoqda. Bugungi kunda ishlab chiqarish rivojini axborotsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Zamonaviy axborot tizimi kompyuter va axborot tizimi, mahalliy va global tarmoqlar, internet tarmog'i, multimediali texnologiyalar va boshqalarni o'z ichiga oladi. Ular jamiyatning rivojlanishiga ijobiy ta'sir

qiladi. Insoniyat axborotlashuv sohasida inqilobiy o‘zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Bir so‘z bilan aytganda, axborotlashgan jamiyatda yashamoqdamiz. Xo‘sh, ayni damda ushbu shiddat bilan kechayotgan jarayonning inson psixikasiga ta’siri qanday? degan savol tug‘iladi.

Darhaqiqat, globallashuv jarayoni hozirda hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelmoqda. Globallashuv jarayonidan ikki xil maqsadda - ezgulik va yovuzlik yo‘lida foydalanish mumkin. Ezgulik yo‘lidagi harakatlar davlatni va jamiyatni rivojlantirishga xizmat qiladigan bo‘lsa, yovuzlikni maqsad qilgan esa buning tamomila aksidir. Globallashuv jarayonida tahdidlar masalasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, u barcha sohalarda bo‘lgani kabi yoshlar ongi, psixikasi hamda ma’naviyatga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Dunyoda axborot almashinuvining o‘sishi bilan yoshlar madaniyatiga ta’sir etuvchi ma’naviy tahdidlar ham insoniyat oldiga yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Chetdan kirib kelayotgan yot g‘oyalar, ayniqsa, yoshlar ongini individualizm, egotsentrizm kabi tushunchalar bilan zaharlovchi ma’naviy-mafkuraviy tahdidlarga aylanmoqda.

Bugungi kunda inson ma’naviyatiga qarshi yo‘naltirilgan, bir qarashda arzimas bo‘lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuv shiddatidan kuch olib, ko‘zga ko‘rinmaydigan lekin zararini hech narsa bilan o‘lchab bo‘lmaydigan ziyon yetkazishi mumkin. Jumladan, ma’naviy tahdidlarning bir ko‘rinishi bo‘lgan «ommaviy madaniyat» niqobidagi tazyiqlarning yoshlar ongiga ta’siri mamlakat taraqqiyoti uchun xavf soladi. Ayniqsa, voyaga yetmagan bolalarning turli internet klublarida o‘tirishlari va pornografik saytlarga kirishlari, mobil telefonlardan noto‘g‘ri foydalanib, behayo film va suratlar olib yurishlari, bularning barchasi inson ma’naviy kamolotiga ulkan zarar keltiradi.

Bugungi globallashuv asrida axborotga bo‘lgan talab har qachongidan ko‘ra, kuchayib bormoqda. Shunday ekan, xolis va haqqoniy axborotlarni tarqatish, ommaning bu mahsulotga bo‘lgan ehtiyojini qondirish har qachongidan ko‘ra bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki, demokratik jamiyatda ommaviy axborot vositalari, tele-radio kanallar odamlarni xolis va haqqoniy axborot yetkazadigan, gumanistik qarashlar, ilg‘or g‘oyalarni ifoda qiladigan erkin minbar sifatida e’tibor beriladigan vositadir. Aslida ham shunday. Bugun jahon miqyosida bo‘layotgan olamshumul o‘zgarishlar, iqtisodiy taraqqiyot, ilm-fandagi inson aqlini lol qoldiradigan yangiliklaru ixtirolar barcha-barchasi ommaviy axborot vositalari orqali ma’lum bo‘lmoqda. Shu o‘rinda ulug‘ alloma Abu Rayxon Beruniy merosidagi ayrim fikrlarga e’tiborni qaratmoqchimiz. Alloma bundan ming yil burun shunday yozib ketganlar. «Xabar beruvchilar sababli rostlik va yolg‘onlik tusini oladi. Chunki, odamlarning maqsadlari xilma-xil xalqlar o‘rtasida tortishish va talashish ko‘p. Shunday kishilar ham bo‘ladiki, ularning tabiatiga yolg‘on xabar tarqatish o‘rnashib qolib, go‘yoki unga shu vazifa yuklangandek bo‘ladi va xabar tarqatmasdan tinchiyolmaydi. Bu yomon xohishlardan va tabiatiga buzuq fikrlarning joylashganligidan kelib chiqadi». Qarang, bundan o‘n asr avval yashab o‘tgan bobokalonimiz bugungi kun voqeligi, ayniqsa, o‘zini adolatparvar, inson huquqlari himoyachisi, oddiy so‘z bilan aytganda, «jurnalist» deb yurgan ayrim kimsalarga bahs berib o‘tgan ekanlar. Axborotni himoyalash masalalariga rivojlangan mamlakatlar katta ahamiyat beradi. Hozirgi paytga kelib xalqaro munosabatlar yangi axborot texnologiyalari asosida shakllanayotgani bois, axborotni himoyalash va kompyuter tizimlari xavfsizligini ta’minlash jamiyat oldidagi eng muhim vazifalardan biriga aylanmoqda. «Bugungi kunda, - degan edi, O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov, - insoniyat qo‘lida mavjud bo‘lgan qurol-yarog‘lar yer kurrasini bir necha bor yakson qilishga yetadi. Buni hammamiz yaxshi anglaymiz. Lekin hozirgi zamondagi eng katta xavf - insonlarning qalbi va ongini egallash uchun uzluksiz davom

etayotgan mafkuraviy kurashdir. Endilikda yadro maydonlarida emas, mafkura maydonlarida bo‘layotgan kurashlar ko‘p narsani hal qiladi». Kurashning bu turida eng samarali qurol - axborot. Shu bois, axborotni o‘z maqsadlariga xizmat qildirishga intilish keskin tus olmoqda. Axborot, uni uzatish, qayta ishlash va yig‘ish bosqichlari o‘ziga xos xususiyatga ega ekanligi bilan ham ahamiyatlidir. Ya’ni, insonning oddiy, kundalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan xatti-harakatlarining asosini ham, dunyo mamlakatlarining insoniyat taqdiriga daxldor bo‘lgan qarorlarining manbaini ham axborot tashkil etadi. Bu esa o‘z navbatida g‘oyaviy ta’sir o‘tkazish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Mutaxassislarning xulosalariga qaraganda, rahbarlar, boshqaruv xodimlari axborotlar bilan ishlashga o‘z vaqtlarining 30 foizdan 80-95 foizgachasini sarflashar ekan. Bu tabiiy holat. Chunki o‘z vaqtida va ishonchli axborotlarga ega bo‘lish hamda ularni o‘z vaqtida yetkazish va amaliyotda unumli foydalanish samarali boshqarishni ta’minlashning sharti hisoblanadi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, bugungi kunda dunyo bo‘ylab o‘z manfaatlarini keng yoyishning eng maqbul usuli - axborot xurujlari bo‘lsa, eng samarali vosita -axborot tizimlari va vositalari hisoblanadi. Hozirda turli usullarda olib borilayotgan mafkuraviy targ‘ibot va tashviqotlarning asl maqsadi-yoshlarimizning qalbi va ongi uchun kurashga qaratilgan. Ushbu axborot tahdidlarining salbiy ta’sirini kamaytirish maqsadida ta’lim muassasalarida ta’lim va tarbiyani uzviy holda, birga olib borish zarur. Ta’lim berish jarayonida maqsadga muvofiq tarbiyalab borish, tarbiyalash jarayonida ta’limga oid ma’lumotlar, usullardan o‘rinli foydalanish har doim ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga ta’lim muassasalarida ijtimoiy fanlarni o‘qitish jarayonida asosiy e’tiborni talabalarda tanqidiy tafakkurning rivojlantirilishiga, shuningdek ularda axborot psixologik xavfsizlikning ta’minlanganligi, psixologik himoya mexanizmlarining shakllanganligiga qaratish darkor. Ayniqsa, yosh davrlari bilan bog‘liq shaxs inqiroz holatlari mavjudligini ota-onalar inobatga olishlari, mazkur holatlar o‘smirlik davrida alohida e’tibor talab qilishini bilishlari zarur. Globallashuv sharoitda farzandlarimiz tarbiyasini virtual olam ixtiyoriga berib qo‘yish esa yomon oqibatlarga olib kelishi mumkin. Jamiyatimizning, mamlakatimiz fuqarolarining jismoniy, psixologik, axloqiy, ma’naviy, madaniy jihatdan sog‘lom bo‘lishi barchamizga bog‘liqligini e’tibordan soqit qilmasligimiz zarur. Bunda esa albatta, oila, ta’lim muassasalari, jamoatchilik, fuqarolik institutlari hamkorligi kuchaytirib borilishi, barcha faol fuqarolik pozitsiyasini egallashi muhim ahamiyatga egadir.

Bugungi kunda yoshlarni turli yot g‘oyalar, virtual olamning salbiy ta’sirlaridan

himoyalash e’tiborga molik, davlat siyosati darajasidagi masala ekanligidan kelib chiqib, bu yo‘nalishdagi ishlarni susaytirmaslik, izchil va tizimli olib borish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda mafkuraviy immunitetni, axborot iste’moli madaniyatini shakllantirish keng ilmiy jamoatchilik, ota-onalar va har bir ongli fuqaro oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bugungi kunda jamiyatimizda kechayotgan bunday jarayonlarda e'tiborli bo‘lish, yoshlarni to‘g‘ri yo‘lga boshlash lozim.

Bunda:

- ularda, turli xildagi ma’naviy tahdidlarga qarshi immunitetni shakllantirish;

- yoshlarni ma’naviy merosimiz namunalari bilan muntazam ravishda tanishtirib borish;

- yosh bolalarga mobil telefonlar va kompyuter o‘yinlarining inson sog‘ligi, ma’naviyati, ongiga yetkazadigan salbiy ta’sirlari haqida tushuntirish ishlari olib borish lozim. Shundagina biz yoshlarimizni, shu bilan birga xalqimizni har qanday yovuz kuchlar va ma’naviy tahdidlar

to‘fonidan omon saqlaymiz, ular qalbida yurtga sadoqat, vatanga muhabbat tuyg`ularini shakllantira olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахмадов Н.Р., (2022). Психологические основы реабилитации дизадаптированных подростков. Integration of science, education and practice. scientific-methodical journal, 3(3), 79-84.

2. Ахмадов Н.Р., (2022). Социально-психолого-педагогическая реабилитация дезадаптированных подростков. Science and Education, 3(2), 1045-1053.

3. Axmadov N.R., (2022). Dezadaptatsiya va uning o‘smir xulqida na’moyon bo‘lishi. Science and Education, 3(3), 389-395.

4. Рустамов Ш.Ш., (2022). Особенности математической компетентности практический психологов. Integration of Science, education and practice. Scientific-Methodical Journal, 3(3), 59-64.

5. Рустамов, Ш. Ш. (2022). Корреляционный анализ пример по психологии. Корреляции в психологии. Science and Education, 3(3), 1100-1106.

6. Ахмедов А.А., & Зикиряева М.М., (2020). Психологические механизмы формирования социального воображения у Подростков. Новый день в медицине, (1), 151-154.

7. Гайбуллаев, А. А. Психология: происхождение и структура научного факта. Вестник интегративной психологии, 19(19), 115-119.

8. G‘aybulloyev, A. A. (2021). Sportchilarda hissiy-irodaviy sifatlar shakllanishining psixologik mexanizmlari. Psixologiya ilmiy jurnali, 92-96.

HUQUQIY REALLIKNI RIVOJLANTIRISHNING MA’NAVIY-AHLOQIY VA IJTIMOIY MEXANIZMLARI

Botirov Muzaffar Shodmonovich
katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Huquq falsafasida o‘rganiladigan mavzular nafaqat yuridik fanlar, balki ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy va psixologik fanlar bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Shu boisdan ham mazkur yo‘nalishda ilgari surilgan g‘oyalar huquq, davlat va jamiyat, yoshlar o‘rtasidagi munosabatlarga bevosita ta’sir ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: huquq, tabiiy, pozitiv, tarixiy, ijtimoiy, analitik, falsafiy, ma’naviyat, axloq, jamiyat.

Аннотация: Темы, изучаемые в философии права, тесно связаны не только с юридическими науками, но и с социально-политическими, духовно-нравственными и психологическими науками. Поэтому идеи, выдвинутые в этом направлении, оказали непосредственное влияние на отношения между правом, государством и обществом, молодежью.

Ключевые слова*:* право, естественное, позитивное, историческое, социальное, аналитическое, философское, духовность, мораль, общество.

Abstract: The topics studied in the philosophy of law are closely related not only to the legal sciences, but also to the socio-political, spiritual-moral and psychological sciences. Therefore, the ideas put forward in this direction directly influenced the relationship between law, the state and society, youth.

Keywords*:* law, natural, positive, historical, social, analytical, philosophical, spirituality, ethics, society.

Insonning ijtimoiy hayotga qarashlari uni barqaror va izchil taraqqiyot sari etaklaydi; inson taraqqiyoti va ma'naviyati har qanday hodisadan emas, tabiiy va tarixiy zaruratdan kelib chiqadi.

Odamlar his qiladigan huquq va burch tajriba natijasidir. Axloqning mohiyati ijtimoiy hayotga bog'liq bo'lib, u zamon va makonga qarab o'zgaradi; boshqa tomondan, axloq tamoyillari foydali deb hisoblanadi, albatta, axloq va huquqning asosiy tamoyillarini yaratuvchi ne'mat va biologik nuqtai nazardan, u ijtimoiy muhit va ijtimoiy muhit o'rtasidagi shaxsning tengligi.

Voqelik harakatning boshlanishini ko'rsatadi va harakatlantiruvchi kuch bo'lib, harakatni doimiy ravishda kuzatish aqlning ishi. Chunki harakatning maqsadi va istagi erkinlik va kamolotga erishishdir; shuningdek, jahon tarixi shuni ko'rsatadiki, oqim hamisha ozodlik tomon bo'lgan.

Tarixiy maktabning asosiy ta'limotlari shu yo'nalishga qaratilgan. Bu maktab asoschilari asosiy e'tiborni axloqiy qadriyatlarning tuzilishiga qaratib, huquqiy qoidalarni qo'llash va tarixiy taraqqiyot jarayoniga ko'proq e'tibor berishni asosiy maqsad qilib olgan. Chunki har bir xalqning huquqiy asosi o'sha xalqning tarixi va ijtimoiy voqealarini to'g'ri o'rganish va kelajak avlodlarga etkazishdir.

Ma'lumki, inson ijtimoiy mavjudotdir, inson o'zining ijtimoiy mavjudot ekanligini himoya qilishga harakat qiladi va uning istagi odamlar o'rtasidagi qoidalarga rahbarlik qilishdir. Ijtimoiy-siyosiy masalalarga, tarixiy voqealarga nazar tashlar ekanmiz, huquq tushunchasi davlat bilan chambarchas bog'liqligiga guvoh bo'lamiz. Davlat tashkil topganidan buyon huquq, jumladan, jamoat tartibiga oid masalalarga ehtiyoj paydo bo'ldi.

Agar biron-bir qoida o'zining dastlabki manbasiga (adolatga) asoslanmagan bo'lsa, uni qonun deb atash mumkin emas, u faqat qonunning shakli yoki shaklini bildiradi. Agar biror kishi bunday qonunga bo'ysunsa, u vijdoniga ko'ra bu masalada hech qanday qonuniy burchi yo'q deb hisoblanadi. Qonun tamoyillariga bo'ysunish hukumatning irodasi va ko'rsatmalariga asoslanmaydi, balki bu tamoyil adolatga to'g'ri kelgani uchun ham unga bo'ysunish zarurdir. Bu tamoyillarga amal qilish kerakki, odamlar o'rtasida umumiy barqarorlik va adolat har doim tiklanib, barcha hollarda saqlanib qolsin.

Huquqiy reallik kontekstida olib qaraganda, tabiiy huquq va pozitiv huquq o'rtasidagi farqlar ham o'ziga xos ahamiyatga ega.

Tabiiy huquq himoyachilari qonun tabiiy yoki tug'ma ravishda aql asosida yaratilgan, hukumat irodasi va inson talablaridan ustun ekanligini ta'kidlaydilar. Qonun chiqaruvchi organ ularni o'rganishga va o'z tamoyillari asosida amalga oshirishga harakat qilishi kerak. Bundan tashqari, tabiiy huquq insonning maqsadidan emas, balki tabiiy zaruratdan kelib chiqadigan barqaror, o'zgarmas qonunlar deyiladi va huquq himoyachisi ularni qabul qiladi va o'z harakatlarida qo'llaydi, shuningdek ularni hal qilish yo'llarini ko'rsatadi. Ammo pozitiv

xuquqlar tarafdorlari ularni qabul qilmadilar va huquq va qonunlar tabiiy zarurat bilan emas, balki qonun bilan yaratilganligini ta’kidladilar.

Pozitiv huquq - bu ma’lum bir davrda jamoatchilikni boshqaradigan, ularning bajarilishi davlat tashkilotlari tomonidan tartibga solinadigan qonunlar yig‘indisidir. Tabiiy va o‘rganilgan huquq haqidagi mutafakkirlarning fikrlari juda qiziq. Ularning fikricha, ibtidoiy jamiyatlar ilohiy va ijtimoiy qonunlarni ajratmagan va bu qonunlar tabiatning barcha masalalariga nisbatan qo‘llanilgan. Ilohiy qonunlar deyarli barcha masalalarni hukm qilish qudratiga ega edi. Ammo vaqt o‘tishi bilan bu ikki tizim (Ilohiy va ijtimoiy qonunlar) bir-biridan asta-sekin ajralib chiqdi [1, 363-b.].

Tabiat nafaqat haqiqiy qonunni yaratadi va uni omma oldida amalga oshiradi, balki inson tabiati shunday yaratilganki tabiat qonunlarini tushunadi va ular bilan birga yashash qudratiga ham ega.

Qadriyatlar tuzilishi tarixiy maktabda muhokama qilinmaydi, balki u huquqiy tarix va ijtimoiy odatlar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi; ya’ni maktab izdoshlari ko‘proq huquqiy qoidalarni qanday bajarish va uning tarixiy rivojlanishiga e’tibor qaratadilar. Ularning fikricha, har bir xalqning huquqi o‘sha xalqning tarixiy-ijtimoiy hodisalarini tahlil qilishdan iborat bo‘lib, aynan tarixiy jarayon asosida huquqiy millat vujudga keladi [2, 620-b.].

Huquq ham til va urf-odatlar kabi umumiy vijdon mahsuli va ijtimoiy tarixning rivojlanish jarayonidir; shaxsiy irodasi va davlatlarning o‘zgarishi huquqni yaratishda hech qanday funktsiyaga ega emas.

Xalqning urf-odatlari huquqiy qoidalarni yaratib, keyingi avlodga qimmatli meros sifatida o‘tib kelgan. Shu boisdan ham huquqdan dars beruvchi olim huquq yaratuvchisi emas, balki o‘ziga xos huquq me’mori hisoblanadi.

Tabiiy huquq tushuncha sifatida mustaqil va mustaqil ravishda millat tafakkuri va axloqiy qadriyatlari asosida shakllangan va vaqt o‘tishi bilan rivojlangan; shuningdek, huquqiy qoidalarni bir zumda yaratish va bekor qilish mumkin emas, ya’ni qonun faqat umumiy vijdonga asoslangan avvaldan mavjud bo‘lgan tamoyillarni tasdiqlashi mumkin. Bu tamoyillar odamlarning bir-biri bilan o‘zaro munosabatlari asosida vujudga keladi, rivojlanadi, shuningdek, davlat tili va urf-odatlariga qo‘shilib, asta-sekin keyingi davrga o‘ta boshlaydi. Lekin aksincha, har qanday shaxs qonunchilik irodasini huquq manbai deb bilsa, bunda huquq normalari urug‘ini milliy ruhdan izlash kerak.

Tarixiy maktab izdoshlari erishgan xulosaga ko‘ra, huquqiy normalarning paydo bo‘lishi uch bosqichda belgilanadi: birinchisi an’ana deb ataladi, bu milliy ruhning yaratilishi, namoyon bo‘lishi va shuningdek huquqning asosiy manbai; ikkinchisi-huquqshunoslik, ya’ni texnik qoida-larning to‘liq majmui, shuningdek, ushbu qoidalardan kelib chiqadigan tamoyillar; uchinchisi qonun deb ataladi, u ba’zan (yuqorida aytib o‘tilgan ikki bosqichda) huquq bilan bog‘liq odat va fanni rasman e’lon qiladi [3, 147-b.]. va huquqshunos olimlarga ham alohida ta’sir ko‘rsatadi va aynan shu ta’sir natijasida yuridik tashkilot va korxonalar faoliyat ko‘rsatmoqda. Lekin qonun, huquqiy qoidalar va urf-odatlardan farqli o‘laroq, shaxsiy majburiyat va qabul qilingan qarorlarni omma oldida e’lon qilish huquqiga ega [4, 546-b.].

Tarixiy maktab izdoshlari huquq tushunchasini huquqning o‘zagidan, ya’ni tarixdan izlashi kerakligini ta’kidlaydilar; ya’ni tarix deganda u yuridik tashkilotlarni o‘z ichiga oladi, shuning uchun olim mavjud yuridik tashkilotlarning nazariy tomonlarini sinchiklab tahlil qilib, amaldagi huquq haqida ilmiy uslublar asosida mustahkam xulosaga kelishi kerak.

Shunday xulosaga kelish mumkinki, bu maktablarning asoschilari turli g‘oyalarni ilgari surgan bo‘lsalar-da, ayni paytda bu g‘oyalarning barchasi huquq va huquq fanini rivojlantirish, yanada kengroq, chuqurroq o‘rganish va jamiyatda qo‘llashni maqsad qilgan. Bu erda asosiy maktablardan tabiiy va pozitiv huquq nazariyasi turli jihatlarni ko‘rsada, shunga qaramay, ko‘p hollarda tabiiy va ilmiy huquq o‘rtasida munosabatlar mavjud bo‘lib, bu munosabatlar shaxsga tegishli huquqlarda namoyon bo‘ladi. Chunki qonunlar keyinchalik yaratilgan taqdirda ham insonning butun hayotini qamrab oladi, bu masalalar boshqa huquq maktablarida ham o‘z aksini topgan.

Analitik maktabning asosiy tamoyillariga kelsak, bu maktab asoschilari huquqni hukmron hokimiyatning ko‘rsatmalari bilan, qonunlarni esa davlatning siyosiy kuchlari tomonidan yaratilishini ta’kidlaydilar. Ushbu maktabning asosiy maqsadi pozitiv xuquqni boshqa qoidalardan ajratish va uning ustunligini ko‘rsatishdir.

Bir so‘z bilan aytganda, ahloq va xuquq doimiy ravishda bir-birini to‘ldiruvchisidir. Ma’naviyat esa uning ustuni hisoblanadi. Yuqorida bildirilgan barcha fikrlarning tub moxiyati, jamiyatning barcha soxalarida qonunlarni, odob-ahloq qoidalarini ustunligini tan olish, ma’naviy yuksalishga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. The Idea of Law (Penguin law) by Dennis Lloyd and a great selection of related books, ...1964. 363 p.
2. Савиньи Ф.К. Обязательственное право. Пер. с нем.; Пер.: Н. Мандро М. 2021. - 620 с.
3. Танон Э. Эволюция права и общественное сознание. Пер.: Фитингоф А.П. М. 2021. 147 с.
4.Pound Roscoe; Felix Frankfurter (1922).Criminal Justice in Cleveland. Cleveland: The Cleveland Foundation. p. 546.

MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYA VA UNING TA’SIRCHAN OMILLARI

Sh.Kenjayev
dotsent, Guliston davlat universiteti
h-kenjayev@umail.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlarni axloqiy tarbiyasi va uning ta’sirchan
Omillari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, yoshlarni axloqiy tarbiyalashda mahalla, oila, maktab va jamoa tashkilotlarining birgalikdagi faoliyati muhim ahamiyat kasb etishi bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Ma’naviy-ahloqiy tarbiya, hulq-atvor, burch va ma’suliyat, vijdon, ornomus, sadoqat, ezgulik,odamiylik,halollik, fidoiylik,mehroqibat,vijdoniylik,adolat, ma’naviy barkamol, jismoniy sog‘lom va boshqalar.

Abstract: This article discusses the moral education of young people and its influential factors. It was also noted that the joint work of community, family, school and community organizations plays an important role in the moral education of young people.

Keywords: moral education, behavior, duty and responsibility, conscience, honor, loyalty, kindness, humanity, honesty, devotion, kindness, conscientiousness, justice, spiritual maturity, physical health and so on.

O‘z ma’naviy hayoti va kelajagini qurayotgan har bir davlat ezgulik, odamiylik, halollik, fidoiylik, mehr-oqibat,vijdoniylik, adolat singari axloqiy qadriyatlar asosida shakllanadi va mustahkamlanadi. Yangi O‘zbekiston yosh avlod dunyoqarashi va ongini axloqiy qadriyatlar asosida shakllantirish va amalda qo‘llashni o‘rgatish barkamol avlodni har davrda uzviy o‘sishini ta’minlaydi. Ma’lumki, jamiyat hayotida komil insonni tarbiyalash nafaqat zarur bo‘lgan shart-sharoitlarni yaratish, balki ma’naviy etuklik va axloqiy yuksaklikka tayanishni ko‘p jihatdan talab etadi. Shu masalalar bilan mushtarak bo‘lgan ona Vatanga sadoqat va fidoiylik fazilatlarini shakllantirish o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Bular zamirida oilalar, ta’lim maskanlari hamda mahallalarda beriladigan ta’lim-tarbiya ishlari muhim o‘rin egallaydi.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoev ta’kidlaganlaridek, “hurmatli domlalarimiz va professor o‘qituvchilarning eng muhim vazifasi - yosh avlodga puxta ta’lim berish, ularni jismoniy va ma’naviy etuk insonlar etib tarbiyalashdaniboratdir”[1].

Mazkur maqolada yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib,yoshlarni axloqiy tarbiyalashning ta’sirchan omillari fikr yuritish maqsad qilib qo‘yildi.

Axloqiy tarbiya – bolalar tarbiyasining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Bola shaxsiyati hayotning birinchi yillaridan boshlaboq shakllanib boradi. Bola har kuni ko‘rib, eshitib yurgan narsalarga qarab o‘z atrofidagilarga nisbatan tegishli munosabatda bo‘ladi. Kattalarning yurish turishi, qiladigan hatti-harakatlari, bolaga va atrofdagi odamlarga qanday qarashi-mana shularning hammasi bolaning ma’naviy qiyofasi shakllanib borishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ham bolalarga go‘daklik vaqtidan boshlaboq axloq tarbiyani berib borish zarur. Bu tarbiya bolalardan axloq sezgilarini, yaxshi muomalada bo‘lish va axloqli yurish-turish odatlarini tarbiyalash, insonning ma’naviy fazilatlari kabi tasavvurlarni shakllantirishdan iborat.

Bolalarni axloq-odobli qilib tarbiyalash uzoq muddatli, mashaqqatli jarayon bo‘lib, bu jarayonda bolaning hulq-atvori, odob axloqi shakllanib borishi hech kimga sir emas. Bolalarda axloq, hulq-atvor va hatti-harakatni tarbiyalashda ularda so‘z va ish birligini ta’min etish katta ahamiyatga ega. Darhaqiqat, “Bolaning odobli, axloqli va mehnatsevar bo‘lib o‘sishlari uchun har bir oiladagi sharoit, oila boshliqlarining namuna bo‘lishlari xal qiluvchi ahamiyatga egadir. Ularning yaxshi odatlari, muomila madaniyat, so‘zi bilan ishi birligi farzandlar uchun ibratdir”[2]. Bunga ko‘pchilik ota-onalar amal qilishmaydi. Shuni aytish kerakki, bolalik davrida hosil qilingan odatlar asta-sekin bola qalbida mustahkamlanib, singib qoladi.

Shuning uchun ham kundalik turmushda bola odamlarning bir-biriga hurmat e’tibor bilan qarashini, o‘zaro yordam berib turishini, muloyimligi, sofdilligi, mehnatsevarligi kabi madaniy axloq namunalarini ko‘rib turadigan bo‘lishi kerak. Axloqiy tarbiya bolaning kelgusida ota-onalarga atrofdagi kishilarga, jamoaga, jamiyatga, ona-vatanga, mehnatga, o‘z burchiga munosabatini belgilaydi va asta-sekin shakllanib boradi. Axloqiy tarbiyaning asosiy vazifasi jamiyatga munosib bo‘lish, burch va ma’suliyat, vijdon, or-nomus, sadoqat kabi insoniy fazilatlarni har bir bolaning ezgu niyatiga aylantirishdan iborat.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, bolalarda axloqiy fazilatlarni shakllantirishda jamiyat va undagi munosabatlar asosiy rol o‘ynaydi. Bu xususida E. Yusupov “Odam ota-onadan

tug‘iladi, ammo uning axloq –odob borasidagi fazilatlari jamiyatda, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy munosabatlar ta’sirida shakllanadi”[3] - deb e’tirof etadi. Shu o‘rinda bolalarga axloqiy tarbiya berishdagi ba’zi bir muhim jixatlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Ma’naviy-axloqiy tarbiyani muntazamlilik va izchillik asosida olib borish. Bolalarga axloqiy fazilatlarni hammasini birdaniga singdirishning

iloji yo‘q. Bu fazilatlarning bolalarda tarkib topish jarayoni ko‘p yillarga cho‘ziladi va shu boisdan ham bu ishda muntazamlilik bo‘lishi kerak. Tarbiyalash jarayoni juda murakkab jarayon bo‘lib, u asta-sekin uzluksiz ravishda yangi malaka va ko‘nikmalarni o‘stirish hamda mustahkamlab borish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Bu tarbiya jarayonini izchilligini belgilaydi.

-bolalarga axloqiy tarbiya berishda ularning yosh va individual xususiyatlari hisobga olinishi lozim. Ma’lumki, bolani tarbiyalash ishi uning dunyoga kelgan kunidan boshlanadi. Bola oilada, bog‘chada, maktabda, oliy o‘quv yurtida, mustaqil amaliy faoliyati davomida ham tarbiyalanadi.

Shuning uchun ham bolalarga singdirilgan tarbiya mazmuni ularning yoshiga, jismoniy tayyorligi, tushunchasiga, saviyasi va imkoniyatiga mos bo‘lishi kerak.

-bolalarni axloqiy tarbiyalashning yana bir muhim jihati ularni tarbiyalashda ijobiy fazilatlarga tayanib ish olib borish zarur. Tarbiya jarayonida bolalarda ijobiy fazilatlarga tayanish, ularning xarakteri va xulqidagi eng yaxshi sifatlarni topishga intilish lozim. Bolalardagi salbiy sifatlarga qarshi kurashishda ulardagi ijobiy fazilatlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

-bolalarni axloqiy tarbiyalashning yana bir muhim jihati ularga qo‘yiladigan talab va tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish o‘rtasida birlik bo‘lishi lozim. Tarbiya jarayonida maktab, oila, mahalla tomonidan bolalarga qo‘yiladigan talablar va tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish birgalikda, hamjixatlik bilan olib borilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu boisdan maktab tomonidan bolalarga qo‘yiladigan talablar ota-onalar bilan birgalikda belgilab olinishi lozim. Qisqasi bu ishda maktab, o‘qituvchi, mahalla, oila hamkorligi yo‘lga qo‘yilishi kerak bo‘ladi.

Bizga ma’lumki, o‘zbek xalqi juda boy ma’naviy-axloqiy tarbiya, milliy qadriyatlarga ega. Axloqiy urf-odatlar, rasm-rusumlar tarbiya usullari ota-onalar uchun ham ibrat maktabidir. Har bir ota-ona mazkur tarbiya usullari jarayonida ustalik bilan qo‘llashi orqali yaxshi odatlarni farzandlar qalbiga singdirishi lozim bo‘ladi. Bu erda ota-onalar, katta yoshdagi kishilar shaxsiy namunasi va ijtimoiy muhit katta ahamiyatga ega bo‘lib, bu bolalar axloqiy tarbiyasining o‘zagini tashkil qiladi.

Aytish mumkinki, “bolalar axloq tarbiyasini oldinroq o‘zi yashayotgan atrof muhit va ko‘chadagi bolalardan oladilar. Bolalar suvga o‘xshaydilar suv qaysi rangdagi idishda bo‘lsa, o‘sha rangda tovlangani kabi bolalar ham qanday muhitda bo‘lsalar o‘sha muhitning ham shunday odat va axloqini qabul qiladilar. Axloqiy tarbiyaning eng buyuk sharti shundan iboratki, bolalar ko‘proq yaxshi va yomon axloqni o‘z uylaridan, ko‘chadagi o‘rtoqlaridan, maktabdagi o‘quvchidan qabul qiladilar”. [4] Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, axloq tarbiyasi murakkab jarayon bo‘lib, bu ishda mahalla, oila, maktab va jamoa tashkilotlarining birgalikdagi faoliyati bir-birini to‘ldirib borsagina bolalarga axloq tarbiyasi berishda ijobiy yutuqlarga erishish mumkin.

Bu borada tadqiqot ishimiz yuzasidan o‘quv dasturlarini tahlil qilish, o‘quvchilarni axloqiy tarbiyalashda bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash bo‘yicha maqsadga muvofiq ishlarning yo‘qligi

hamda bu ishlarni bajarish bo‘yicha bo‘lajak o‘qituvchilarda maxsus bilim va ko‘nikmalar etarlicha shakllanmaganligi aniqlandi.

Axloqiy xislatlar shaxsiy xislatlarning mujassamlashgan, yanada uyg‘un va barqaror ko‘rinishidir. O‘qituvchining kundalik hayotida axloqiy me’yorlar jamiyatning ijtimoiy qadriyatlari bilan ularning amalda qo‘llanilishi o‘rtasidagi muhim bo‘g‘in hisoblanadi.

Axloqiy sifatlar rivojlangani sari, shaxs ijtimoiylashuvi ham shunchalik ortadi. Bu pedagogik qonuniyat bo‘lib, uni quyidagi sxema ko‘rinishida ifoda etish mumkin (1-diagramma).

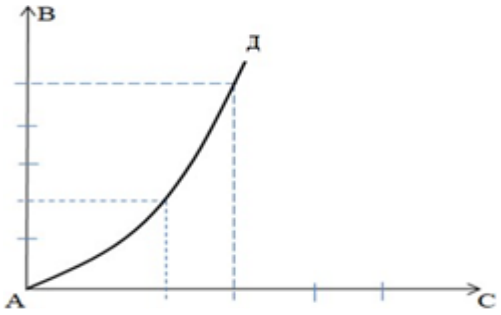

AV-axloqiy sifatlar
AD-ijtimoiy sifatlar
AC - shakillangan dinamika

1-diagramma. Axloqiy va ijtimoiy sifatlar uyg‘unligi.

Axloqiy va ijtimoiy sifatlarning uyg‘unligi kasbiy muntazamlik va barqarorlikni ta’minlashga ta’sir ko‘rsatishi tadqiqot kuzatuvlari mobaynida aniqlandi. Shunga muvofiq biz, bo‘lajak o‘qituvchi shaxsida kasbiy mahoratning shakllanish bosqichlariga e’tiborni qaratdik.

Talabadagi tashkilotchilik mahorati unda kommunikativ va konstruktiv mahoratlarini barqaror rivojlanib borishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatishini aniqlashga erishdik.

Shundan kelib chiqib, bo‘lajak o‘qituvchilarni o‘quvchilarga axloqiy tarbiya berishga yo‘naltirilgan professiogrammasini shakllantirishga urinib ko‘rdik. Uning mohiyatini biz tomondan ishlab chiqilgan “Yoshlarni axloqiy tarbiyalash” nomli maxsus kurs orqali nazorat guruhidagi o‘quvchilarning ongi shuuriga etkazishga harakat qildik. Natijada nazorat guruhida muayyan dinamik o‘sish kuzatildi.

Ma’naviy barkamol va jismoniy sog‘lom avlodni voyaga etkazish milliy mafkuramizning asosiy tamoyillaridan biridir. Shu sababli ham bolalarga axloqiy tarbiya berish har birimizning kundalik ishimizga aylanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.M.Mirziyoev.”Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. – T.: «O‘zbekiston» NMIU, 2016,14 - bet
2. A.Q. Munavvarov, M.Ma’murov “Yaproq ildizidan quvvat oladi”. T.: O‘zbekiston, 1990, 32 - bet
3. E.Yusupov. “Ma’naviy kamolot omillari”. T.: Universitet, 1995, 3 - bet
4. A.Fitrat “Rahbari najot” asaridan. “O‘zbek pedagogikasi antologiyasi” 2-jild. T.: O‘qituvchi, 1999, 56 - bet.
5.Sh. Kenjaev. “Bo‘lajak o‘qituvchilarni o‘quvilarga axloqiy tarbiya berishga tayyorash tizimini takomilashtirish”. Aftoreferat. T.: Innovatsion ziyo. 2022.13-bet.

6. M. Quronov. O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’lim maktablarida milliy tarbiyaning ilmiy pedagogik asoslari: Ped. fan. dok. diss. -1998. -316-bet

BARKAMOL AVLOD TARBIYASIDA OILANING O‘RNI

Suvonqulov Husan Toirovich
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi
h-suvonqulov2023@gmail.com

Abstract: The article describes the role, importance and important aspects of the family in raising a mature generation. It has been shown that raising a child in the family is the first pedagogical process for a mature generation.

Keywords: perfect generation, education, family, society, pedagogical process, perfect person, national value.

Tobora murakkablashib borayotgan globallashuv jarayonlarida insoniyatning komillik sifatlarini saqlab qolish asosiy muammolardan biridir. Shuningdek, yoshlarga ta’lim-tarbiya berish, ularni ma’rifat va madaniyat sari etaklash ham dolzarb bo‘lib turibdi.

Bu masalalarning echimini, eng avvalo, jamiyatning eng kichik va asosiy tarbiya makoni - oiladan izlash kerak. Barkamol avlod tarbiyasi avvalo oiladan boshlanadi. Bu esa, dalil va isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Oila haqida gap ketar ekan, bu mukaddas makonni yaratuvchi ota-ona haqida gapirib o‘tmaslikning iloji yo‘q. Chunki oilada ota-ona farzand uchun ham murabbiy, ham komil inson tarbiyachisidir. Jamiyatdagi har bir inson uchun insoniylik fazilatlari halollik, poklik, imon-e’tikod, olijanoblik kabi hisllatlar oilada shakllanadi. Shu bois oilaning jamiyatdagi o‘rni, tarbiyaviy, axlokiy ahamiyati va qadr-qimmatini anglamasdan turib, komil inson tarbiyasi haqida gapirish o‘rinsiz. Oilada farzand tarbiyasiga ota-bobolarimizning milliy an’ana va urf-odatlari nuktai nazaridan yondashmasak, biz oldimizga qo‘ygan maksadga erishishimiz mushkul.

Hozirgi kunda farzand bilan ota-ona o‘rtasidagi munosabatlar dolzarb muammolardan biridir, chunki ota-ona farzand tarbiyasida turli muammoli vaziyatlarga duch keladi. Bunday vaziyatlarda bolani sabr-toqat bilan tushunishga harakat qilinsa, ta’lim-tarbiya jarayoni samarali bo‘ladi. Ko‘pchilik ota-onalar ongida ular qo‘ygan talablarni farzandlari so‘zsiz bajarishi lozim degan tushuncha shakllangan. Ayrim hollarda bolaga kuch ishlatib, qo‘rkitish yo‘li bilan tarbiya berish holatlarini ham uchratamiz. Bu jarayon bolani turli ruhiy inqirozlarga, jizzakilikka olib kelishi mumkin. Inson bolalik paytida olgan ruhiy zarbani butun umri davomida unutmasligini esda tutishimiz kerak.

Asosiysi, maktab yoshidagi bolaning tarbiyasiga bee’tibor bo‘lmaslik lozim, o‘ziga yuklatilgan vazifani to‘liq bajarishiga ishonch bildirish kerak Shunda farzand sizning ishonchingizni oqlashga harakat qiladi. Faqat maqtash kerak ekan, deb o‘rinsiz maqtash ham yaxshi emas.

Bolalarning xarakteri tez o‘zgarib, ularni tarbiyalashda kiyinchiliklarga duch kelinayotganliklari haqida ota-onalar quyidagicha fikrlarni aytib o‘tadilar. Bolalarda agressiya paydo bo‘lib, yuz bergan jarayonga ko‘z yoshi yoki jahl bilan javob qaytarish. Atrof-muhit bilan munosabati o‘zgarishi. Agressiv javob qaytarish bolaning ichki emotsiyalarining tashqariga

chiqishiga sababchi bo‘ladi. Bunday agressiya bolada 6-7 yoshdan boshlanib 8-9 yoshgacha davom etishi mumkin. Bola ulg‘aygan sari agressiya hajmi kamayib boradi.

Ba’zida bola fakat agressiya bilan cheklanmaydi. Ota-ona bolasini jazolaganda uni xonasidan chiqishiga yoki turli harakatlarni bajarishiga qarshi bo‘ladi. Bunday jazoga ko‘nikmagan bola ongsiz holda ota-onasiga qarshi chiqib, qimmatbaxo narsalarni yoki boshqa jihozlarni sindirishi. Bu jarayonda bolaning psixik rivojlanishida kamchiliklar ko‘rina boshlaydi. 6-7 yoshdagi inqiroz paytida bola yaqinlari va do‘stlaridan uzoqlashadi. Jamoaviy o‘yinlarga umuman qo‘shilmaydi, o‘zini uzok tutadi. Agar bolaning ushbu harakatlariga vaqtida e’tibor berilmasa, bolada somatik kasalliklar vujudga kelishi mumkin. Bu sharoitda bolani so‘zsiz shifokor ko‘rigiga olib borish lozim.

Farzand tarbiyasida bolalar psixik va ijtimoiy rivojlanishi ham aloxida o‘ringa ega. Birinchidan, uning ijtimoiy maqomi o‘zgaradi. U maktabga qadam qo‘ygan kundan boshlab, unga yangi vazifalar yuklatiladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning asosiy bajaradigan harakati o‘yin bo‘lsa, keyingi boskichda o‘yin harakati murakkab tus olib, o‘qish muloqot harakatiga almashadi.

Ikkinchidan, bolaning psixikasida juda katta o‘zgarishlar seziladi. Bolaning o‘ylash jarayoni murakkablashib, mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi. 7-12 yosh oralig‘ida bolalarning esda saqlash qobiliyati o‘ziga xos xususiyatlardan biri bo‘lib, ular bir belgini biror narsa bilan taqqoslash, esda saqlash orkali mantiqiy fikrlashni amalga oshiradilar.

Mantikiy fikrlash orkali bola kattalarning o‘ylash kobiliyati bilan tenglashadi. Shu asnoda bola o‘z xatti-harakati va o‘z-o‘ziga baho bera oladi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyovning “Biz yoshlarga oid davlat siyosatini hech og‘ishmay izchillik bilan davom ettiramiz” - degan fikrlari har jihatdan ma’naviyatning jamiyat hayotida nechog‘li muhim omil ekanligini yana bir karra isbotlab turibdi.

Yosh avlodni esli, ongli, har tomonlama etuk inson qilib tarbiyalash oila, qolaversa, jamiyatdagi ijtimoiy institutlarning asosiy vazifasidir. Sababi, farzandning komil inson bo‘lishi oiladan boshlanib, ta’lim-tarbiya maskanlarida davom etadi.

“Bola hayoti - misoli oq qog‘oz. Unga nima yozish ota-onaning o‘z ixtiyorida” degan tushunchaga e’tibor bersak, kelajakda bolaning qanday shaxs bo‘lib shakllanishi ota-onasi va oila a’zolariga bog‘lik. Chunki farzand oilada dunyoga keladi. Uning barkamol inson bo‘lib shakllanishiga avval ota-onasi, oila a’zolari ta’sir ko‘rsatadi. Oilaviy munosabatlar farzandlarning aqliy, ruhiy kamolotini ta’minlab qolmasdan, ota-onalarda o‘ziga xos faollikni ham yuzaga keltiradi. Xususan, farzandlarning bevosita ta’siri tufayli ularning qiziqish hamda faoliyatlari doirasi kengayadi, o‘zaro aloqalari kuchayadi, real hayot mazmunini chuqurroq anglash, ya’ni farzandlar kamoloti, kelajagi timsolida o‘z umri davomiyligini ko‘rish holati yuz beradi [1], [2].

Jamiyatimizda oilaga so‘nggi yillarda bu qadar katta ahamiyat berilayotgani bejiz emas. Oila – o‘zbek xalqining milliy qadriyati bo‘lib, o‘zligimizga qaytish, milliy urf-odatlarimizni e’zozlash, kattalarga hurmat va kichiklarga g‘amxo‘rlik, odamiylik, oliyjanoblik, mehr –oqibat singari asl insoniy fazilatlarni mujassamlashtirgan makondir. Oila jamiyatni jipslashtirib, unga-fayz baraka kiritib, xonadonlarimizni mehr-muxabbat, nafosat ezgulik nuri bilan munavvar etadi [2], [3].

Olimlarning kuzatuvlariga ko‘ra, bugungi kunda ota-ona bolasining tarbiyasiga 10-15 daqiqa vaqt ajratar ekan. Bu sanoqli daqiqalarning aksar qismi kundalikni tekshirish,

kamchiliklarni ko‘rsatish va tanqid ostiga olishga ajratilishi aniklangan. Oilada tarbiyada yo‘l qo‘yiladigan kamchiliklardan quyidagilarini alohida ajratib ko‘rsatish mumkin:

- ichkilikka ruju qo‘ygan ota-onalar farzandlaridan hech narsa talab qila olmaydi, negaki ular farzandlariga “Gipotarbiyachi” [3], [4]. bo‘lib yaxshi xulq bera olmaganlar;

- ba’zi bir ota-onalar haddan tashqari qattiqqo‘l bo‘lsak, farzandimizning tarbiyasi yaxshi bo‘ladi, deb hisoblaydi. Aksincha, bunaqa vaziyatlarda bolalar tortinchoq, o‘ziga nisbatan ishonchsiz, yolg‘on gapiradigan bo‘ladi.

Bola tarbiyasida quyidagi qoidalarga amal qilinsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi:

- agar siz ogohlantirish bermoqchi bo‘lsangiz, avvalambor farzandingizning yaxshi tomonlarini sanab o‘ting;

- farzandingizning kamchiligini birdaniga yuziga solmasdan, yotig‘i bilan tushuntiring;

- o‘ziga buyruq berilishini hech kim yoqtirmaydi. Shuning uchun bevosita buyruq berishdan ko‘ra, savol berib, pand-nasihat yo‘li bilan berilgan topshirikni bajartirganingiz ma’qul;

- farzandingizga o‘z obro‘sini saqlab qolishiga imkoniyat bering;

- insonlar haqida yaxshi fikrda bo‘ling, shunda farzandingiz ularga o‘xshashga harakat qiladi.

Insonga har tomonlama tarbiya berish oila va ijtimoiy institutlarning asosiy vazifasidir. Shaxsning shakllanishi uzluksiz va murrakkab jarayon bo‘lib, bunda bolaga tabiatdan berilgan tug‘ma qobiliyatlar, jamiyatdagi siyosiy-ijtiomiy vaziyat, oiladagi munosobatlar kabi asosiy kuchlarning o‘zaro bog‘likligi ongli shaxsning shakllanishiga imkoniyat yaratadi.

Jamiyatda oilaning asosiy vazifasi jismoniy va psixologik jihatdan sog‘lom, ma’naviy barkamol, mehnatga tayyor shaxsni shakllantirib berishdir. Shuningdek, bolalarda ijtimoiy-dunyoviy bilimlarni egallashga bo‘lgan intilish, ijtimoiy faollikning ortishida ota-onalarning samarali ishtirok etishi hal kiluvchi omil bolaning komil inson bo‘lib shakllanishida alohida o‘rin tutadi.

Ota-onaning bergan bugungi tarbiyasi farzandining ertangi kelajagi uchun poydevor vazifasini o‘taydi. Shuning uchun oiladagi farzand tarbiyasi ota-ona tomonidan to‘g‘ri yo‘naltirilgan bo‘lsa, unda uning katta hayotga dadil qadam quyishiga, mustaqil fikr yuritishiga zamin yaratilgan bo‘ladi.

Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoev tomonidan olib borilayotgan islohotlar har bir oila va farzandlar kamoli asosiy masalalardan biri hisoblanmoqda. Bu jihat yangilanayotgan Konstitutsiyamizda ham o‘zining aksini topmoqda. Xususan, endi oila nimaligi yozib qo‘yilmoqda. Davlat oilani har tomonlama mustahkam bo‘lishi uchun majburiyat olmoqda. Oila deganda kasallikka o‘xshagan munosabat emas, balki erkak bilan ayolning ixtiyoriy roziligi asosidagi turmushini tushunishini yozib qo‘ymoqda [4].

Yangi Konstitutsiyamizda “bolalarning salomatligi, xavfsizligi, jismoniy, aqliy rivojlanishiga zarar keltiradigan, ta’lim olishiga halaqit beradigan majburiy mehnat mutlaqo taqiqlanadi [5] – deya belgilanmoqda.

Ushbu moddalar oila va ularda kamolga etayotgan farzandlarning iqboli va kelajagi uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qilishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T. 2023 y. 44-modda.

2. Xasanboev J, Hasanboeva O. va boshqalar. Pedagogika. - T.: “Fan”, 2006. 123-b.
3. Saifnazarov I, Saifnazarova F. Yoshlar va oila - jamiyat tayanchi. – T.: “Ta’lim nashriyoti”, 2018 y, 6-bet.
4. Gipo (yun. hypo - ostida, tagida) - baynalmilal o‘zlashma so‘zlar tarkibida kelib, muayyan narsa, holatning me’yoridan kamligi, pasayganligi yoki quyida ekanligini ko‘rsatadigan old qo‘shimcha. G‘ O‘zbek tilining izoxli lug‘ati. I-jild. A.Madvaliev tahriri ostida. - T.: “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006, 504-b.

JAMIYATDA HUQUQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISh DOLZARB MUAMMO SIFATIDA

Xolnazarova Dildora Mamatmuratovna, Boboev Asror Xasan o‘g‘li
Guliston davlat universiteti, o‘qituvchi
“Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” 3 kurs talabasi

Annotatsiya: Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish yo‘lidan dadil qadam tashlayotgan O‘zbekistonda huquqiy ong hamda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bugungi kundagi dolzarb muammodir. Vatanimizning rivojlanishi va istiqboli, mamlakatimizda keng ko‘lamda o‘tkazilayotgan iqtisodiyot, siyosat, davlat qurilishi, huquqiy tizim va jamiyatni ma’naviy o‘zgartirishning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan bugungi kun yoshlarining huquqiy ongi, bilimi hamda huquqiy madaniyat darajasiga bog‘liqligi o‘z-o‘zidan ayon.

Maqolada jamiyatda huquqiy madaniyatni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar borasida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: huquqiy madaniyat, huquqiy ong, shaxs, oila, mahalla, ta’lim muassasasi, tashkilot, jamiyat

Huquqiy madaniyatni rivojlantirishga jamiyatda bo‘layotgan o‘zgarishlar, qabul qilinayotgan yangi qonunlar, yangi qonunlarning loyihalarini keng omma orasida muxokama qilinishi, barcha o‘quv yurtlarida huquq haqidagi bilimlarni o‘rgatish-o‘rganish, mazkur fanlardan imtixonlar joriy etish, radio, televideniya, vaqtli matbuotlarda huquqiy bilimlarni keng targ‘ib va tashviq qilish; axolining mustaqil ravishda, huquqiy bilimlarni o‘rganish maqsadida qonun hujjatlarini muntazam chop etib borish; oshkoralikni ta’minlash; boshqa davlatlarning huquqiy tajribasini o‘rganish; jamiyatning turli sohalarida huquqiy bilimlarni tarqatish huquqiy madaniyatni rivojlantirishning omillari bo‘lib hisoblanadi.

Jamiyatning demokratiya yo‘lidan jadal rivojlanishi va bu borada amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati darajasiga bog‘liq. Mamlakatimizda barcha sohalarda olib borilayotgan islohotlarning mohiyatini anglash, ushbu jarayonda ishtirok etish fuqarolarning huquqiy madaniyati yuqori bo‘lishini taqozo etmoqda.

Jamiyatning har bir a’zosi o‘z huquq va burchlarini hamda mas’uliyatini puxta bilishi, buni hayotiy ehtiyoj sifatida anglamog‘i lozim. Fuqarolarimizning dunyoqarashi, tafakkuri mamlakat hayotiga, yangilanishlarga mos ravishda o‘zgarib borishi huquqiy madaniyat tushunchasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish

qonun ustuvorligini ta’minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning asosiy vazifalaridan biri etib belgilandi. Ayon bo‘lmoqdaki, odamlarimizning huquqiy madaniyati davlat va jamiyat taraqqiyotining bugungi talablariga to‘la javob beradi, deb bo‘lmaydi. Axolining barcha qatlamlarining huquqiy savodxonligini yuksak darajada rivojlantirish hamda huquqiy madaniyatga ega bo‘lishlari uchun amalga oshirilishi lozim bo‘lgan vazifalar 2019 yil 9 yanvarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida” PF-5618-son farmonida va “Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish kontseptsiyasida”da ham belgilab berildi. Farmonga ko‘ra huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, huquqiy ta’lim va tarbiya borasidagi ishlar tizimli va uzviy olib borilishi, yoshlarning huquqiy tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarga nisbatan huquqiy immunitetni shakllantirish, har bir shaxsda qonunlarga va odob-axloq qoidalariga hurmat, milliy qadriyatlarga sadoqat, huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik hissini uyg‘otish ishiga kompleks tarzda yondoshish lozimligi, hozirgi globallashuv, ilmiy-texnik taraqqiyot davrida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishning innovatsion usullaridan, targ‘ibotning ilg‘or va ta’sirchan vositalaridan, xorijiy davlatlarning bu boradagi ijobiy tajribalaridan etarli darajada foydalanish kerakligi, aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga doir ishlar samaradorligini yanada takomillashtirish, fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar bilan uyg‘un ravishda huquqiy bilimlarini oshirib borishning zamonaviy usullarini joriy etish, shuningdek, aholini, ayniqsa, yoshlarni zararli axborotlardan himoya qilish bo‘yicha mustahkam huquqiy immunitetni shakllantirish lozimligi ta’kidlanadi. Bu vazifalarni amalga oshirish maqsadida esa bir qancha vazifalar belgilab berildi. Jumladan:

- jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, ta’lim-tarbiyaning tizimli va uzviy ravishda olib borilishiga alohida e’tibor qaratish, maktabgacha ta’lim tizimidan boshlab, aholining barcha qatlamlariga huquqiy ong va huquqiy madaniyatni chuqur singdirish, shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni saqlash g‘oyalarini keng targ‘ib qilish;

- yosh avlod ongiga huquq va burch, halollik va poklik tushunchalarini hamda odob-axloq normalarini chuqur singdirib borish, Konstitutsiyaning muhim jihatlarini ularga bolaligidan boshlab o‘rgatish;

- huquqiy madaniyatni shakllantirish bo‘yicha huquqiy-ma’rifiy tadbirlarni xalqimiz tarixi, dini, milliy qadriyatlarini o‘rgatish bilan uyg‘un holda tashkil qilish, shuningdek, har bir fuqaroda davlat ramzlari bilan faxrlanish tuyg‘ularini shakllantirish orqali mamlakatga daxldorlik, vatanparvarlik hissini kuchaytirish;

- jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni oshirishga doir tadbirlarni tashkil etishda ijtimoiy sheriklik printsiplaridan keng va unumli foydalanishni tizimli asosda yo‘lga qo‘yish;

- jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning ilmiy asoslarini chuqur tadqiq etish. Shu sababli ham bugungi kunda jamiyatimizning asosini tashkil etgan yoshlar, talabalarning huquqiy madaniyatini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Bu vazifalarni amalga oshirishda, jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish **«shaxs – oila – mahalla – ta’lim muassasasi – tashkilot – jamiyat»** printsipi bo‘yicha tizimli va uzviy tashkil etilishi belgilab berildi. Huquqiy madaniyatni rivojlantirish borasida O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi hamda Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Adliya vazirligi bilan birgalikda:

2019G‘2020 o‘quv yilidan boshlab ta’lim muassasalarida o‘quvchi va talabalarning huquqiy bilimlari uzluksiz va tizimli oshirib borilishini ta’minlash mexanizmini joriy etish, shuningdek, o‘quvchi va talabalarning huquqiy savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan o‘quv dasturlarini tubdan qayta ko‘rib chiqilishini ta’minlash;

2019 yil 1 martga qadar yoshlarda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish, ayniqsa, ularning ongida korruptsiyaning jamiyat va mamlakat ravnaqi uchun o‘ta salbiy illat ekanligini targ‘ib qilishga qaratilgan o‘quv materiallari tayyorlanishini tashkil qilish;

yosh avlodning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha ta’lim muassasalarining huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan hamkorlik qilishining samarali mexanizmlarini kengaytirish choralarini ko‘rish vazifalari belgilab berildi. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi davlat ilmiy-texnik dasturlari doirasida amaliy ilmiy-texnik loyihalar va innovatsion ishlanmalar tanlovida jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning tashkiliy-huquqiy, pedagogik-psixologik jihatlarini ilmiy-amaliy tadqiq etishga oid mavzularni muntazam e’lon qilib borish belgilandi va davlat boshqaruvi organlari jamiyatda huquqiy madaniyatni targ‘ib qilish bilan bog‘liq loyihalarni amalga oshirish uchun belgilangan tartibda nodavlat notijorat tashkilotlariga byudjetdan tashqari mablag‘lar hisobidan davlat ijtimoiy buyurtmasini berishi mumkinligi ta’kidlandi.

Prezidentimiz farmoni asosida qabul qilingan “Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish kontseptsiyasi”da esa ta’lim muassasalarida huquqiy savodxonlikni rivojlantirish borasida «O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o‘rganish» va «Inson huquqlarini o‘rganish» maxsus o‘quv kurslarini barcha ta’lim turlari bo‘yicha tizimli o‘rgatish nuqtai nazaridan qayta ko‘rib chiqish va o‘rgatilishini tashkil qilish, maxsus o‘quv kurslari yakuni bo‘yicha o‘quvchi va talabalar orasida sinovlar tashkil qilish, o‘quvchi va talabalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda huquqiy ong va huquqiy madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan Konstitutsiyani va inson huquqlarini o‘rganish bo‘yicha ko‘rgazmali qo‘llanmalarni tayyorlash va chop etish lozimligi ta’kidlangan. Shuningdek, Oliy ta’lim muassasalari talabalari orasida huquq fanidan respublika miqyosida «Huquq bilimdonlari» ko‘rik tanlovini tashkil qilish va tanlov g‘oliblarini rag‘batlantirish, yoshlarda korruptsiya va boshqa huquqbuzarliklarga qarshi murosasizlik tuyg‘usini shakllantirishga qaratilgan insholar tanlovini o‘tkazish, huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish, ayniqsa, ularning ongida korruptsiyaning jamiyat va mamlakat ravnaqi uchun o‘ta salbiy illat ekanligini targ‘ib qilishga qaratilgan o‘quv materiallari tayyorlanishini tashkil qilish asosiy vazifa qilib belgilandi. Yoshlarda huquqiy madaniyatni rivojlantirish, huquq asoslarini, Konstitutsiya va qonunlar mazmun-mohiyatini, yangi qonuniy hujjatlar, huquqiy me’yorlarni yoshlarning, talabalarning ongi, qalbiga singdirishda hech bir narsa o‘z ahamiyatiga ko‘ra huquqiy ta’lim-tarbiyaga tenglasha olmaydi.

Jumladan, biz jamiyatda huquqiy madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish, mamlakatimizda huquqiy ta’lim va bilimlar targ‘ibotini tubdan yaxshilash, qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarni ijrochilarga etkazish, aholini qabul qilinayotgan qonunlarning maqsadi, mazmun-mohiyatidan keng xabardor etib borishga yo‘naltirilgan maqsadli chora-tadbirlarni qo‘llab-quvvatlaymiz. Zero, faqat erkin, o‘z huquq va majburiyatlarini biladigan, qonun va amaldagi tartib-qoidalarni hurmat qiladigan yoshlargina o‘z huquqlaridan to‘laligicha foydalana oladi.

“Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish kontseptsiyasi”da huquqiy madaniyatni yuksaltirishning ilmiy asoslarini tadqiq etish masalasida huquqiy madaniyatni yuksaltirish

bo‘yicha magistrlik va doktorlik dissertatsiyalari tayyorlash ko‘lamini kengaytirish ham alohida e’tiborga olingan. Bularning barchasi bugungi kunda yoshlarning, talabalarning huquqiy madaniyatini rivojlantirish davlat siyosati darajasidagi masala ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida” PF-5618-son farmoni
2. U.Tadjixanov, A.Saidov Huquqiy madaniyat nazariyasi T.1998

KUBROVIYA TA’LIMOTIDA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Sh.Tangirberdiev, *Guliston davlat universiteti*
A.Boboev, talaba

Annotatsiya: Najmiddin Kubro – tasavvufning mashhur shayxlaridan biri, kubraviya tariqatining asoschisi. Uning hayoti, karomatlari, saxovatu qaxramonliklari haqida el orasida ko‘plab afsona va rivoyatlar mavjud. Xalqimiz o‘zining bu aziz va tabarruk farzandini e’zozlab, asrlar davomida nomini xotirasida saqlab kelmoqda. Tasavvufga oid manbalarda ham Najmiddin Kubroning ishlari, martaba va mo‘’jizalari haqida so‘z boradi. Ma’xazlarning mualliflari, odatdagiday, shayxning tarjimai holini qisqacha ma’lumotlar berish bilan kifoyalangan holda, ko‘proq ul zotning ko‘rsatgan karomatlarini bayon etish, ustozlari kimligini aytish va tariqatdagi nisbat – silsilasini aniqlashga e’tibor berganlar. Ushbu maqolada Shayx Najmiddin Kubro va tasavvuf tariqati borasida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, shariat, tariqat, ma’rifat, haqiqat, zikr, xilvat.

Shayxlar va shahidlar kubrosi bo‘lgan Shayx Najmiddin Kubro ilohiy ma’rifat, uning mohiyati va erishish yo‘llari haqida fikr qilar ekan shunday yozadi: ”Ilohiy ma’rifat esa qalb oynasini jilolantiradi. Bu ma’rifat, albatta, taqvo, amali solih, sayri sulukdan tug‘ilgan irfon bo‘lishi lozim. Ushbu yo‘llardan ayri ravishda qo‘lga kiritilgan ma’rifat shaytoniy bo‘lib, nomaqbuldir. U fosiq va istidroj sohibi bo‘lgan kishilarning ma’rifati kabidir. Ular nopokliklar ichida suzisharkan, poklikni da’vo qiladilar. Ma’rifatdan bong uradilar. Haqiqatdan, bunday so‘fiylar bedorlik, davomli sukut, uzlatga ko‘niksalarda, goho o‘zlari ham tushunmaydigan so‘zlarni aytadilar, karomat ketidan quvadilar. G‘aybdan xabar etkazish, havoda uchish, suvda yurish, tayyi makon (makon o‘zgartirish) kabi ishlarni hayotlarining mazmuni bilib, ularning quliga aylanadilar. Natijada bu mashg‘uliyat oliy maqsaddan chalg‘itadi. Inson ichidagi sirlarni kashf etish, marhumlar, malak va jinlar bilan gaplashish ham shunday behuda ishlardandir[1]. Haqiqat- inson ma’naviy go‘zalligi ichki dunyosining boyligi va ko‘rkamligi natijasida qalbda porlab turadigan soflikka erishishdir. Bu darajada insonga yaratgani va o‘zi orasidagi ba’zi haqiqatlar ochiladi. Ko‘pchilik idrok eta olmaydigan voqea hodisalarning asl mohiyati ayon bo‘ladi. Ushbu maqomga etgan solik muhaqqiq va orif deyiladi.

Tasavvufning turli xil tariqatlarida «ma’naviy barkamollik»ning maqomat deb atalgan – mistik yo‘lning har xil bosqichlari vujudga keldi. Ko‘pchilik so‘fiylarda to‘rtta bosqich:

1) Shariat-qonun, musulmonchilikning barcha taqvodorlarga buyurilgan umumiy talablariga mos hayot kechirish; so‘fiylar uchun bu bosqich faqat mistik yo‘lga suluk va tayyorgarlik xolos;

2) tariqat – o‘z xohishi bilan yo‘qsillik, hotamlik, dunyodan va o‘z irodasidan voz kechish; so‘fiy o‘zi tanlagan murshidga (pirga) murid bo‘lishi, o‘zini bugunlay uning irodasiga va nazoratiga, rahbarligiga bo‘ysundirishi, darveshlar yashaydigan manzillarda yoki o‘z uyida istiqomat qilib, zohidlikni va «ma’naviy hayotni mashq qilishi lozim»;

3) ma’rifat – ilohiy bilish, bu bosqichda hissiy xohishlardan voz kechib, ba’zi paytlarda «hol»ga, jazavaga, zavqlanishga etishish yagona Olloh bilan birlashishga, bog‘lanishga «vosil»ga erishishga qodir deb tan olinadi;

4) haqiqat bu kamdan-kam so‘fiy etisha oladigan mutlaq haqiqat – Olloh bilan doimiy ehgiros vositasida erisha oladigan aloka – muloqot; buning uchun so‘fiy barcha tassurotlardan, tashqi olamdan ozod bo‘lib, «fano» holatiga etishishi lozim. Oliy bosqich – haqiqat. Bunga erishgan kishi o‘zida barcha dunyoviy narsalar so‘nganini, Olloh bilan birlashganini, o‘zidan voz kechganini sezadi. Uning «men»i Ollohda g‘arq bo‘ladi (fano filla) musulmon nirvanasiga erishadi[2]. (Bu erda tarki dunyochilik, azob-uqubat nazarda tutiladi.)

Najmiddin Kubro “Risola ilal hoim” asarida quidagilarni ta’kidlaydi: “Ey sodiq, ixlosli tolib va murid, suratu siyratingni pokla! Kir va iflosliklarni tozalamaguncha qudsiy va rabboniy huzurga yuksalib bo‘lmas. Ichki va tashqi pokizalikka esa o‘n asos (usuli ashara) va quyidagi shartlar ado etilmasdan erishib bo‘lmaydi”. Usuli ashara va sanab o‘tilgan shartlar bajarilmasa soliq o‘z maqsadiga eta olmasligi ta’kidlangan.

1. Vujud pokizaligi Vujud pokizaligi g‘usl talabi va a’zolardagi hadasu kirlarni tozalashdir. Payg‘ambar (s.a.v.): «Tahorat mo‘’minning aslahasidir. Tahoratli holda takror tahorat olish esa nur ustiga nur. Chunki qudsiy ruh tuproq ila qorishgan va kirlangandir», deya marhamat qilmishlar. Olloh taolo ham: «Darhaqiqat, uni (ya’ni, o‘z nafsini – jonini iymon va taqvo bilan) poklagan kishi najot topdi. Va u (jonni fisq-fujur bilan) ko‘mib xorlagan kimsa nomurod bo‘ldi» deya buyurmish. Ruhning tuproqla kirlanishi zavq uchun eyilgan luqmalaridan hosil bo‘lgandir. Suv esa tuproq va balchiqni tozalash uchun yaratilgan. Odatiy va to‘la tahoratda ishlatiladigan suv mana shu qudsiy ruh yuzidagi tuproq izlarini tozalaydi. Tuproq bilan bog‘liq yuklarni aritib, uni engillashtiradi. Bu tozalik uzluksiz ravishda ado etilsagina rabboniy nurlar barq ura boshlaydi. Xayol ko‘zgusiga monand bu nurlar faqat basirat bilan ko‘rilur[2].

2. Xilvat. Xilvat quyosh shu’lalari va kunduz yorug‘ligi kirmaydigan qorong‘u bir erda turli xil mashg‘ulotlardan yiroqlashib ibodat qilmoqdir. Xilvatga kirgan kishi tuyg‘u a’zolarini jilovlaydi, faoliyatdan to‘xtatadi. Bu esa qalbning ochilish shartlaridandir. Diqqat bilan mushohada qil! Bedorligingda ko‘rmagan qanchadan-qancha narsalarni uyquda ko‘ra olasan. Shuningdek, xilvat usuli bilan uyg‘oqligingdayoq tuyg‘u a’zolarini jilovlasang, sen uchun qalbiy tuyg‘ularing eshigi ochiladi. Shu bois Rasulullоh hali payg‘ambarlik kelmasidan avval xilvat hayotini sevgan edilar. O‘sha yillarda Ollohning sutokli quli o‘laroq ul zot ma’lum bir kunu tunlarda HIRO tog‘iga chiqar va ibodat qilardi, nubuvvatdan o‘n besh yil avval Olloqning nurini ko‘rishga musharraf bo‘lgan edi. Xo‘sh xilvat o‘zi nima uchun kerak? Nafs o‘yin-kulgu va xalq bilan unsiyat quradi. Inson xilvat usuli bilan nafsini insonlardan yiroqlashtiradi, uni hibsga oladiya’ni tiyadi va islomda nojoiz bo‘lgan narsalardan tiyish bilan uni zaiflantiradi. Ya’ni uning istaklarini amalga oshirilmaslik orqali o‘z nafsini boshqara boshlaydi. Ularning g‘arq bo‘lishi va

qo‘porilishi bilan (qarama-qarshi ravishda) qalb burhoni zuhur topadi va g‘ayb nuri bilan yorishadi[2].

3. Davomli sukut. Azizu jalil bo‘lgan Ollohning zikridan tashqari mudom sukut saqlash kerak. Payg‘ambarimiz: «...Insonlarni yuztuban holda otashga sudragan narsa o‘z tillari ekib-undirgan narsalardan boshqa nima ham bo‘lishi mumkin?» demishlar. Insonlar munofiqlik va yolg‘onchilikdan sukut bilan qutuladilar. Zero, Olloh taolo ham: «...Ular tillarida, dillarida bo‘lmagan narsani yolg‘onni ayturlar...» deya marhamat qilmishdir. Alalxusus, Zakariyo payg‘ambar Yahyoni so‘ragan paytida hid bilish bilan kifoyalanib, sukut saqlashga buyurilgan edi. Olloh uning sukutini istagandi: «...Senga belgi shuki, soppa-sog‘ bo‘lgan holingda uch kungacha odamlarga gapira olmaysan. Bas, (Zakariyo) mehrobdan qavmining oldiga chiqib, ularga ertayu kech (Ollohni) poklab, ibodat etishni ishora qildi». Shunday qilib, sukut Yahyo payg‘ambar va hayotining ham axloqi, ham ishorati bo‘ldi. Hazrati Yahyoning go‘dakligida so‘zlashining siri ana shunda edi[2].

4. Davomiy ro‘za tutish. Olloh qudsiy bir hadisida: «Ro‘za men uchundir. Mukofotini ham o‘zim beraman» deya marhamat qiladi. Yana «Ro‘za (yomonliklarga qarshi) qalqondir» deya buyurilgandir. Nafs va shayton bilan mujodala qilgan kishi uchun bu qalqon juda zarurdir. Faqat uning vositasidagina shayton o‘qlaridan qutulish mumkin. Ro‘za vujuddagi suv va tuproqqa oid narsalarning kamayishiga ta’sir etadi, qalbni g‘ubor, kir va mubhamliklardan poklaydi. Zero, Rasulullоh: «Ba’zan qalbimda bir g‘ubor va ko‘lankali holni sezaman va darhol Ollohga etmish marta (bir rivoyatda yuz marta) tavbayu istig‘for qilaman» deya marhamat qilganlar. Qalbning tuban (rain) holi kofirlar uchun xosdir. Jumladan, bir oyatda: «Yo‘q, (undoq emas)! Balki ularning dillarini o‘zlari kasb qilguvchi bo‘lgan gunoqlari qoplab olgandir», deyiladi. Qalbning bulutli (g‘aym) bo‘lishi esa mo‘minlarga daxldor. Usayd binni Hudayr Payg‘ambarimizga kelib: – Yo Rasulullоq, bu kecha «Kahf» surasini o‘qiyotgan edim, to‘satdan boshim ustida qandil yanglig‘ bulutlarni ko‘rdim, ular nima edi, deya so‘raganida, Ollohning Rasuli: – Ular sakinatdir (boshqa bir rivoyatda malaklardir). O‘qilayoggan Qur’oni karimni eshitish uchun kelgan edilar» deya javob berdilar. Qalbning mubhamligi (g‘ayn) esa payg‘ambarlarga xosdir. Bu yuqoridagi hadisdan qam anglashilib turibdi.

5. Uzluksiz zikr. Zikr qalb huzuri ichida, zo‘r quvvat bilan ovozni ko‘p ko‘tarmasdan, til bilan tomir va shoxtomirlarga ta’sir qiladigan tarzda Olloq taoloni xotirlash erur. Shayton zikri jahriy qarshisida ortga chekinadi va o‘z qalqonini ishga soladi. Eng fazilatli zikr esa «La ilaha illalloh» kalimasidir. Chunki nafs qalbni istilo etgach, hukmronlik va uluhiyatni da’vo qilur. Hoyu havo, shahvat va shayton esa nafs lashkarini maydonga keltiradi. Qul «La ilaqa illalloh» (Ollohdan boshqa iloh yo‘q) deganida, zero, bu ifoda naf’iy va isbotdan, rad va qabuldan iboratdir – rububiyat iddio etgan, nafsu havo hamda shahvat tufayli uluhiyat talab qilayotgan ilohlarning rad va inkori nazarda tutiladi. Chunki Olloh taolo: «...Kim havoyu nafslarini iloh qilib olgan bo‘lsa,..»; «...nafs, albatta, barcha yomonliklarga buyurguvchidir...». «Aniqki, shayton sizlarga dushmandir, bas, uni dushman tutinglar! Shak-shubhasiz, u o‘z firqasini (ya’ni o‘ziga ergashgan kimsalarni) do‘zax egalari bo‘lishlari uchun da’vat qilur» deya marhamat qilgandir. Zokir qul «La ilaha» ifodasidagi naf’iy bo‘limi bilan o‘z dushmanlarining orzu saltanatlariga barham beradi. Isbotni ifodalovchi «illalloh" qismi esa Haq va Uning askarlari darajasida bo‘lgan qalb, ilm, Qur’on, sunnat va ilhom hokimiyatini paydo qiladi. Haq askarlarining hokimiyati maydonga chiqqach, qalb tabiat chohidan Haqning yaqinlik fazosiga yuksaladi. «Hech bir ko‘z ko‘rmaganni ko‘rib, hech bir quloq eshitmaganni eshitadi». Zikr

nurdir. U qalbni ishg‘ol etib o‘z hukmiga olganda qalbni ham, qalb ko‘zini ham nurlantiradi. Shu tarzda oldin ko‘rishiga to‘sqinlik qilgan qorong‘u erlarda ham narsalarni xuddi mana shu qalb ko‘zi bilan ko‘rishga etishadi. Zero, o‘lim to‘shagida yotgan kishi xam yonida hozir bo‘lgan kimsalar ko‘rmagan narsalarni ko‘ra oladi. Bu haqda Haq taolo: «...Bas, Biz sendan pardangni ochib yubordik. Endi bu kun sening ko‘zing juda o‘tkirdir» deya buyuradi[2].

6. Taslimiyat. Bu kalima rizo va tafviz bilan bir qatorda tavakkulning ilk sahfasini ham o‘z ichiga olgan. Olloh: «Eslang: Parvardigori unga: «Bo‘yinsun!» deganida: «Butun olamlar egasiga bo‘yinsundim» – dedi», deya buyuradi. Ahzobni maqtar ekan, shunday marhamat qiladi: «Mo‘’minlar u firqalarni ko‘rgan vaqtlarida: «Bu Olloh va Payg‘ambari bizlarga va’da qilgan narsadir (ya’ni imtihondir). Olloh va Payg‘ambarining so‘zi rostdir» dedilar va (ustlariga bostirib kelayotgan firqalarning sonsanoqsizligi) ularning (Ollohga bo‘lgan) iymon va itoatlarini yanada ziyoda qildi, xolos», «Kim chiroyli amal qilguvchi bo‘lgan holida o‘zini Ollohga topshirsa, bas, u mustahkam halqani ushlabdi...», «Haqiqiy musulmon bo‘lgan holida o‘zini Ollohga topshirgan va Haq yo‘ldagi Ibrohimning diniga ergashgan kishining dinidan ham go‘zalroq din bormi?!.» deya marhamat qilgandir. Ollohning muqaddar qadariga va muborak qazosiga rozilik taslimiyat talablaridandir. Quyida keltirilganlar ham taslimiyatga daxldordir. Bular: faqr-g‘ino, huzun-xafv, qabz-bast, uns-haybat, ma’rifat, muhabbat, mahv-isbot, huzur-izhor, shuhud-ishhod, bu’d-ibad, qurb-taqarrub, sahv-sakr, sabr-shukr, mahvuli asar, mahvuli ayn, mahvuli eyn, mujohada-mushohada, humud-jumud o‘rgimchaklar uya to‘qigan manzillarning zuhur qilishi, munodama-munohasa, munojot-muhovara, mukoshafa-muhodasa. Shular tufayli qalbim menga Rabbimdan xabar berdi. Tahalli – laduniy ilmlar naqshlangan lavhlarning tajalli etmog‘i bo‘lsa, toxolli ubudiyat – hurriyatdir, o‘tmishdan va kelajakdan andisha etmoqdir. Azaliy inoyat va abadiy qiyofatga kelsak, g‘ayb olamida bo‘lgan qalb quyoshining (u muqaddimu-l-g‘ayb, shayxu-l-g‘ayb, mezonu-l-g‘ayb, shamsu-l-qalb va shamsu-l-iqon, shamsu-l-irfon, shamsu-rruhoniya ham deyiladi) tug‘ilishidir. Bunga nafsi notiqa va qalb dahlizi ham deyiladi. Barcha jamoliy va jaloliy sifatlarning shohidlari, azamat, ahadiyat, qahr, g‘alaba, izzat, kamol va latif sifatlar mana shu qalb dahlizida tavallud topadi[3].

7. Xotirani poklash. Bu (nafsi xavotir) mujohada yo‘lidagilar uchun bag‘oyat qiyin bir ishdir. Olloh: «Taqvo qilguvchi zotlarni qachon shayton tomonidan biron vasvasa ushlasa, (Ollohni) eslaydilar, bas, (to‘g‘ri yo‘lni) ko‘ra boshlaydilar. Ularning (shaytonlarning) do‘stlari esa yo‘ldan ozdirishda ularga (shaytonlarga) yordam beradilar, so‘ng (bu ig‘volarini) to‘xtatmaydilar» deya buyurmishdir. Shuningdek, «Shayton sizlarni (agar infoq-ehson qilsangiz kambag‘al bo‘lib qolishingizdan qo‘rqitadi va fahsh ishlarga buyuradi. Olloh sizlarga o‘z tarafidan mag‘firat va fazlu karam (boylik) va’da qiladi»; «Albatta, o‘zlariga hidoyat (yo‘li) aniq-ravshan bo‘lganidan keyin yana ortlariga (kufrga) qaytib ketgan kimsalarga (bu ishlarini) shayton chiroyli qilib ko‘rsatdi va ular uchun (puch orzu-xayollarni) uzun qilib qo‘yadi»; Hazrati Ya’qub: «...Yo‘q! Sizlarga havoyi nafslaring biron (yomon) ishni chiroyli qilib ko‘rsatgan...»; Hazrati Yusuf: «...Men nafsimni oqlamayman...»; «Men qiyomat kuniga qasam ichurman va men malomatgo‘y nafsga qasam ichurman»; «Qachonki, ish tugagach (ya’ni, jannat ahli jannatga sazovor bo‘lib, do‘zaxiylar do‘zaxga hukm qilingach), shayton dedi: «Albatta, Olloh sizlarga Haq va’da qilgan edi. Men esa (yolg‘on) va’dalar berib, sizlarni aldagan edim. (Lekin) men uchun sizlarning ustingizda hech qanday qukmronlik yo‘q edi, illo, men sizlarni (kufr yo‘liga) chaqirish bilanoq o‘zingiz menga itoat etdingiz. Endi meni emas, o‘zlaringizni malomat qilingiz...»; «Qasamki, endi meni yo‘ldan ozdirganing sababli mudom Sening To‘g‘ri yo‘ling

ustida ularni (Odam bolalarini) kutib o‘tirurman»; «...Albatta, shaytonlar o‘z do‘stlarini sizlar bilan janjallashishlari uchun vasvasaga solurlar...»; «Shuningdek, har bir payg‘ambar uchun insu jin (dan bo‘lgan) shaytonlarni dushman qilib qo‘ydik.. Ular bir-birlarini aldash uchun go‘zal (yaltiroq) so‘zlar bilan vasvasa qiladilar...»; «Ey mo‘’minlar, aroq (mast qiladigan ichkilik ichish), qimor (o‘ynash), butlar (ya’ni, ularga sig‘inish) va cho‘plar (ya’ni, cho‘plar bilan folbinlik qilish) shayton amalidan bo‘lgan harom ishdir» kabi ko‘pgina oyatlar nafs hislarini va shayton vasvasalarini ochiq-oydin ko‘rsatmoqdadir. Bu haqda Payg‘ambar (s.a.v.)dan kelgan «Shayton inson farzandining qon tomirlarida qonga o‘xshab aylanadi, sizga biron narsa otishidan andisha etdim» yoki «Shayton odam farzandiga qon tomirlaridan nufuz qiladi» kabi sahih hadislar ham shundan dalolat beradi[3].

Biz anglatmoqchi bo‘lgan xavotir olti emas, besh qismdir.

1. Xavotiri Hah. Bu ilk xotir hech qanday tashqi sabab va hukmga bog‘liq bo‘lmasdan qalbda vuqu’ bo‘lgan xotir ma’nosini beradi. Haq taoloning xotiri shudir. Bu ham ikki turli: biri yaqozo holida xavotirga muxolif bo‘ladi. Lekin uni titratmaydi, siqmaydi, azoblamaydi, haydamaydi. Aksincha, qalbda abadiyan mutmain bo‘lib qoladi. Ikkinchisi esa ilhom deya nomlangan bo‘lib, Haqdir, Haq xotiridir. Olloh taolo: «Jonga va uni raso qilib yaratib, unga fisq-fujurini ham, taqvosini ham ilhom qilib o‘rgatib qo‘ygan zotga qasamki, darhaqiqat, uni (ya’ni o‘z nafsini-jonini iymon va taqvo bilan) poklagan kishi najot topdi. Va u (jonni fisq - fujur bilan) ko‘mib xorlagan kimsa nomurod bo‘ldi» deya marhamat qilgandir[3].

2. Xavotiri qalb. Qalb xotirining tabarrukligi uchun quyidagi shartlarni bajo keltirish lozimdir:

a) qalbning shayton hukmlariga taslim bo‘lmasligi;

b) nafsning havojizidan solimlik;

v) jamol va jalolning mushohadasi ila ziynatlanish;

g) chirkinlashuvga sabab bo‘lgan gunohlardan, qo‘pol va yomon xulqlardan yiroqlashuv. Chunki bu gunohlar kofirlarning qalblarini buzganidek, mo‘minlarnikini ham kirlatadi. Ushbu oyat ham ana shu mavzuga aloqadordir: «Yo‘q, (unday emas)! Balki ularning dillarini o‘zlari kasb qilguvchi bo‘lgan gunohlari qoplab olgandir!».

3. Xavotiri malak. Bu sakinatdir. Olloh taolo shunday buyurmishdir: «U (Olloh) o‘z iymon-ishonchlariga yana ishonch qo‘shishlari uchun mo‘’minlarning dillariga sakinat – orom tushirgan zotdir...». Deydilarki, sakinat – yomg‘iri to‘kilgan bulutdir. Yana aytishlaricha, sakinat mushuk boshli bir narsa emish. Yana esa malaklarning bir toifasiga ham ushbu nom berilgan ekan. Ushbu xotir asos e’tibori bilan xotiri qalbga o‘xshasa-da, oralarida nozik tafovut mavjud. Buni shariat aniqlagan. Sahobalardan ibn Abbos shunday demish: «Rasulullоh (s.a.v.) xayru hasanot borasida insonlarning eng jo‘mardi, sahovatlisi edilar. Va eng jo‘mard bo‘lgan paytlari ramazon oyi edi. Jabroil har kecha uning qoshiga kelar, Qur’onni muzokara qilardi. Shu bois ham Rasulullоh (s.a.v.) xayru hasanotda jo‘mardligi aslo to‘siqqa uchramaydigan bir ro‘zgor (shamol)ga o‘xshardilar»[3].

4. Xavotiri shayton. Bu xotir qulni zalolatu tubanlikka boshlaydi. Mujohada sohibini ham gunohga undaydi, agar u bu da’vatdan yuz o‘girsa, boshqa bir gunohga boshlaydi. Xavotiri shaytonning ajoyib lutflari va g‘aroyib o‘yinlari bor. U har insonni unga xos bir xiylayu o‘yin bilan yo‘ldan chalg‘itadi. Johillarni jaholatlari bilan, olimu zohidlarni esa yana boshqa bir tarzda yo‘ldan uradi. Masalan, olim ilmiga muvofiq amal etishni istasa, unga yaqin kelib: «Barcha ilmlarni egallab bo‘lganmidingki, amal bilan mashg‘ul bo‘lmoqchisan?» deya shivirlaydi.

Payg‘ambarning (s.a.v.) shu so‘zlariga amal qilsang-chi: «Bir faqih shaytonga ming obiddan ko‘ra daqshatliroqdir»... Mujohadayu riyozat bilan mashg‘ul bo‘lgan kishiga xavotir katta Eram selidek yopirilib kelar. Undan talab qilinadigan narsa bularning hech biriga iltifot ko‘rsatmaslik va barchasini unutmoqdir. So‘nggi kamolot davrida esa haq bo‘lgan xavotir bilan haq bo‘lmaganini bir-biridan farqlab, lozimiga amal qilishdir[4].

5. Xavotiri nafs. Bu xotir aql-farosatsiz go‘dakka o‘xshaydi. Masalan, tengdoshlari bilan oshiqu yong‘oq o‘ynamoqchi bo‘lgan go‘dakka minglab tilla (va chiroyli narsalar) bersangiz hamki, uni mamnun qila olmaysiz. Muridlarga keladigan eng kuchli va shiddatli xavotir mana shudir. Chunki nafs inson ichki olamining sultoniga o‘xshaydi. Uning lashkarini esa shahvat, havo, havas, bashariy va hayvoniy ruh tashkil etadi. Murid bu paytda so‘qir bo‘lib, tahlikalarni ko‘rmaydi va yaxshiyu yomonni bir-biridan farqlolmaydi. Bu holat Ollohning inja hikmati, go‘zal muomalasi va keng rahmati bilan basirati nurlangunga qadar davom etadi. Ana shundan keyingina murid do‘stu dushmanni ajratadi. Nafs mana shu vaqtda insoniy qolipda to‘ng‘iz hirsi, ko‘ppak dushmanligi, yo‘lbars vajohati, bo‘ri fitnasi, tulki xiylasi, maymun ehtirosi, eshak shahvati, ho‘kiz orzusi, shayton makri va hasad otashi bilan to‘lib toshadi. U bu paytda shu holatga sabr qilib o‘tirgani va ularga omonlik bergani uchun o‘zini malomat qiladi. Hamda ularni o‘z vujudidan yo‘qotish uchun tuzoqlar qo‘yadi, ular yordamida badan uyini tozalaydi. So‘ngra razillik asoratlaridan ham poklaydi. Shu tariqa iymonning oltmishdan (bir rivoyatga ko‘ra esa etmishdan) ortiq sho‘’basi bilan ziynatlanadi. Nafs ana shundagina go‘zallashadi va rozi bo‘ladi. Zero, Olloh ham: «Ey xotirjam – sokin jon, sen (Olloh ato etgan ne’matlardan) rozi bo‘lgan (va Olloh taolo tomonidan sening amallaringdan) rozi bo‘lingan holda Parvardigoring (huzuri)ga qayt!» deya buyurgandir. Ushbu oyatda zikr qilingan nafs qalbdan boshqa narsa emas. Nafsning uch holi bordir:

1. Nafs yomonlikka amr qiladi (nafsi ammora).

2. Nafs malomat qiladi (nafsi lavvoma).

3. Tamkin va istiqomat holiga erishadi (nafsi mutmainna). Shunday qilib, yaqin quyoshi porlaydi va nafs «qalb» deya nom oladi. Biz boshlang‘ich holdagi muridga barcha xavotirdan forig‘ bo‘lishni buyurgan edik. Axir u tariqatga endigina qadam qo‘ygan va ma’lumoti etarli emas. Nima to‘g‘riyu nima noto‘g‘riligini uzil-kesil farqlolmaydi. Najot topish uchun esa qar ikkalovini tark qilish zarur. Agar xotir malak va qalbga oid bo‘lsa, sobit qoladi, muridning qat’iyati ham uni ketkaza olmaydi. Agar u nafs va shaytonga oid xavotir bo‘lsa, yo‘qoladi. Olloq taolo ham: «Aniqki, to biron qavm o‘zlarini o‘zgartirmagunlaricha, Olloq ularning aqvolini o‘zgartirmas...» deya amr etmishdir[2].

8. Robitai shayx. Shayx tariqat va yo‘l birodaridir. Olloh: «Ey mo‘’minlar, Ollohdan qo‘rqingiz va iymonlarida rostgo‘y bo‘lgan zotlar bilan birga bo‘lingiz!» deya marhamat qilmoqda. Hazrati Payg‘ambar esa: «Ashobim yulduzlarga o‘xshaydilar. Qaysi biriga ergashishingizdan qatiy nazar, to‘g‘ri yo‘lni topasiz», «Mendan keyin ikkita kishining yo‘lidan yuring: Ular Abu Bakr va Umar (r.a.)dirlar», «Yulduzlar aqli sano kafolatidir. Ular g‘oyib bo‘lishlari bilan tahdid qilingan narsalar erdagilarning boshiga keladi» deya buyurmishlar. Olloh taolo payg‘ambari Hazrati Muso bilan valiysi Hazrati Xizir orasidagi suhbatni naql qilarkan, shunday deydi: «Muso unga: «Senga bildirilgan bilimdan menga ham to‘g‘ri yo‘lni ta’lim berishing uchun senga ergashsam maylimi?» dedi. U (Xizir) aytdi: «Aniqki, sen men bilan birga (ilm mashaqqatlariga) sabr qilishga hargiz toqating etmas». Shayx Haq yo‘lga suluk etgan, bu yo‘lning zararli, qo‘rqinch va tahlikali tomonlarini yaxshi bilgan, vaqt, manzil, holu

maqomlardan muridiga ta’lim berish bilan irshod qiluvchi, foydaliyu zararli narsalarni tanituvchi zotdir. Suhbati solihlarning suhbatidan ham oz foyda beradigan kishi esa shayx bo‘lolmaydi. Zero, bir hadisi sharifda: «Solihlarning majlisi xushbo‘y atrlar sotiladigan attor do‘koniga o‘xshaydi. Sotib ololmasang hamki, bo‘yidan bahramand bo‘lasan. Yomonlarning majlisi esa temirchining o‘chog‘i kabidir. Yonmasang ham tutuniyu hidining ofatidan qutulmassan», deyilgandir[2].

9. Faqat majburiyat holida uxlash. Zarur paytda uxlashning o‘lchovi uyqusizlik asnosida zikrni bir-biri bilan qorishtirmaslikdir. Murid xuddi shu ahvolda istirohat qiladi. Nima deyishni bilguniga qadar uxlaydi, so‘ngra (takror turib) zikrni davom ettiradi. Chunonchi, taqvodor zotlar haqida Olloq taolo: «Ular kechadan ozgina (fursatgina) ko‘z yumar edilar. Va saharlarda ular (qilgan sahvu xatolari uchun) Parvardigordan mag‘firat so‘rar edilar»; «...Kechasi (bedor bo‘lib, namozda) turing! Faqat ozgina – uning (kechaning) yarmida (uxlab orom oling) yoki (uyquni kechaning) yarmidan ham bir oz kamaytiring, yoxud unga (bir oz) ziyoda qiling (ya’ni kechaning yarmidan ko‘prog‘ida uxlab, istiroqat qiling) va Qur’onni tartil bilan (ya’ni, dona-dona qilib) tilovat qiling!»; «Yana kechaning bir qismida ham U zotga sajda qiling va tunda uzoq (bedor bo‘lib), u Zotga tasbeh ayting!»; «(Olloh) bir kecha O‘z bandasi (Muhammad)ni unga oyat-mo‘’jizalarimizdan ko‘rsatish uchun (Makkadagi) Masjid al-Haromdan (quddusdagi) Biz atrofini barakotli qilib qo‘ygan Masjid al-Ahsoga sayr qildirgan (barcha aybu nuqsondan) pok zotdir»; «Muso bilan o‘ttiz kechaga va’dalashgan edik. So‘ngra uni yana o‘n (kecha) bilan to‘ldirdik. Bas, Parvardigorining (uning uchun belgilangan) vaqti komil qirq kecha bo‘ldi...», deya marhamat qilgandir. Ushbu oyatlarda zikr qilishning kunduzi emas, aynan kechada amalga oshirilishi uyqu bilan bog‘liqligi tufaylidir. Chunki va’da qilingan narsani kutayotgan kimsa bedor kutadi. Olloh taolo bunga boshqa bir oyatida ham: «Ularning yonboshlari o‘rin-joylaridan yiroq bo‘lur (ya’ni tunlarini ibodat bilan o‘gkazishib, oz uxlaydilar...)», deya ishorat qilmoqda. Bir hadisi sharifda ham: «Insonlar uxlayotganda kechasi turib namoz o‘qishga diqqat qiling» deyilmish. Chunki mujohada va riyozat vujudni toliqtiradi, uyqu esa, aksincha, rohat beradi. Shunga binoan uyqu va riyozat o‘zaro ziddir. Aslida uyquning haqiqati qalbdagi tuyg‘u a’zolari ochilsin, deb zohiriy va tashqi tuyg‘ularni berkitmoq, ya’ni zohirdagi tuyg‘u uzvlarining yopilishi tufayli qalbdagi tuyg‘u uzvlarining ochilishi erur. Uyqudagi hikmatni esa shunday izohlaymiz: Ruhi qudsiy, nafsi notiqa va rabboniy latifa sifliy vujudimizda g‘arib bir holdadir. U vujudimizni isloq qilish, foydalisini egallash, zararlilarni esa daf qilish uchun g‘ayrat ko‘rsatadi. Kishi uyg‘oq ekan, ruh badanda hibslanadi. Inson uxlashi bilan qudsiy ruh ham asliy vatani – laduniy va ilohiy manbaga parvoz qiladi. G‘ayb va ma’no olamini tanishdan, ruhlar ila muloqot baxsh etgan huzurdan yayraydi. Malakut olamiga etganda esa uni shahodat olamida misollari ila ko‘rur. Tush ta’birining siri ham xuddi ana shundadir. Mujohada ahlidan bo‘lgan zot istirohat va uyquni tark etarkan, tuproq, suv, olov va havodan iborat to‘rt unsurning hokimiyati erib bitadi, yo‘q bo‘ladi. Qalb bu pardalardan sidirilib sof holga kelishi bilan mujohada aqli bo‘lgan kimsa basirat ko‘zlari ila malakut olamini tomosha aylaydi va Rabbiga ishtiyoq sezadi[4].

10. Eyish-ichishda o‘rta yo‘lni tanlash. Bu yo‘l haddan ortiq och qolmaslik, ammo to‘yish darajasidan ortiq ham emaslikdir. Inchunin, Olloq taolo: «...eb-ichaveringlar, faqat isrof qilmanglar»; «Ular infoq-eqson qilgan vaqtlarida isrof ham, xasislik ham qilmaslar, (balki ehsonlari) ana o‘sha (xasislik bilan isrofning) o‘rtasida – mo‘’tadil bo‘lur», deya buyurmish. Hadisda ham: «Ishlarning eng yaxshisi vasat bo‘lganidir», deyilmishdir. O‘rtaning ikki tarafi ham (ifrot va tafrit) yomondir. Payg‘ambarimiz (s.a.v.): «Mo‘’min bir me’da bilan, kofir esa etti

me’dasi bilan eydi», «Me’daning uchdan biri taom, uchdan biri suv, qolgan qismi esa nafas olish uchun bo‘sh qolishi kerak», deya buyurganlar. Olloh taolo ko‘p eyish ila orttiriladigan kuch-quvvatni «Ozgina vaqt eb, foydalanib qolinglar! Albatta, sizlar jinoyatchidirsizlar!» deya malomat qilgandir. Yana Hazratimiz (s.a.v.): «Bir kun to‘q bo‘lsam, bir kun ochman» demishlar. Mavzuga tegishli shunday rivoyat ham bor: Shibliy (r.a.)dan «Yaqin nedir?» deya so‘ramishlar. U bunga: «Ochlik, ochlik, ochlik» deya javob bermish. Yana so‘fiylardan biri: «Ruhiy ofat va balolarning hammasi to‘yishu to‘q bo‘lishda mujassam. Xayru barakot esa och qorindadir» demish. Payg‘ambarimizning «Inson farzandi to‘ldirgan eng yomon qop bu qorindir» hadislari ham yuqoridagi so‘zlarning to‘g‘riligidan dalolat beradi. Aytishlaricha, suruvini boqayotgan cho‘pondan bir yo‘lovchi suv so‘radi. Suvi yo‘qligini aytganida, yo‘lovchi: «Hech bo‘lmasa sut ber» dedi. Podachi darrov bir qo‘yning sutini idishga sog‘ib, musofirning chanqog‘ini qondirdi. Ammo ozgina sut ortib qoldi. Yo‘lovchi cho‘pondan «Sen ichmaysanmi?» deya so‘raganida, u: «Men ro‘za tutganman» deya javob berdi. Shunday jazirama yoz kunida qanday qilib ro‘za tutyapsan?» deya hayratlanganida, cho‘pon: «Qarasam, kunlarim behuda o‘tib ketmoqda. Ularni shu tarzda qadrlamoqchi bo‘ldim. Olloh sizlarga ham nofiz va o‘tkir basirat nasib etsin. Unga itoat bobida ham muvaffaqiyatlar ehson aylasin. Hammamiz Uning rahmatiga muhtojmiz» deya javob berdi[1].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shayx Najmiddin Kubro.Tasavvufiy hayot.41-42-betlar.
2. Из истории суфизма. Источники и социальная практика. Т.: Фан. 1991. с. 44-48.
3. Shayx Najmiddin Kubro. Risola ilal hoim. www.ziyouz.com kutubxonasi.
4. M.Xolnazarova, D.Xolnazarova. Kubroviya tariqatida komil inson kontseptsiyasining pedagogik-psixologik talqini. G.: 2022 y.

AJDODLAR MEROSIGA DAXLDORLIK TUYG’USI ASOSIDA INTERDISTSIPLINAR YONDASHUV

Dushayev Akbarjon Janikulovich
Guliston davlat universiteti
“Milliy g’oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” kafedrasi o’qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada daxldorlik va daxldorlik tuyg’usi tushunchalarining ajdodlar merosiga interdistsiplinar nuqtai – nazardan yondashuvi, ijtimoiy-falsafiy, ma’naviy-axloqiy kabi aniq ilmiy, daliliy faktlar asosida yoritib berilgan.

Tayanch iboralar: daxldorlik, daxldorlik tuyg’usi, interdistsiplinar, axloqiy, ma’naviy, tarixiy, ijtimoiy, falsafiy, gnoseologik, epistemologik, deterministik, mantiqiy, g’oyaviy, dialektik, diniylik, ekstaz holati, insoniylik, va boshqalar.

Аннотация: В данной статье понятия принадлежности и смысла принадлежности к наследию предков объясняются с междисциплинарной точки зрения, на основе конкретных научных и доказательных фактов, таких как социально-философские, духовно-нравственные.

Ключевые слова: актуальность, чувство принадлежности, междисциплинарный, этический, духовный, исторический, социальный, философский, гносеологический, гносеологический, детерминистический, логический, мировоззренческий, диалектический, религиозность, экстатическое состояние, гуманистический и др.

Abstract: In this article, the concepts of belonging and sense of belonging to the heritage of ancestors are explained from an interdisciplinary point of view, on the basis of concrete scientific and evidential facts such as socio-philosophical, spiritual and moral.

Keywords: relevance, sense of belonging, interdisciplinary, ethical, spiritual, historical, social, philosophical, epistemological, epistemological, deterministic, logical, ideological, dialectical, religiosity, ecstatic state, humanistic, etc.

Jamiyat hayotida barcha sohalar, ta’limotlar bir-biriga aloqador va bog’liqlikda taraqqiy etadi. Shu asnoda bir-birini to’ldiradi, bir-birini kamchiligini bartaraf etishda ko’maklashadi. Bu o’rinda daxldorlik tuyg’usining ajdodlar merosiga interdistsiplinar nuqtai – nazardan yondashuv axloqiy, ma’naviy, tarixiy, ijtimoiy, falsafiy, gnoseologik, epistemologik, deterministik, mantiqiy, g’oyaviy, dialektik kabi yo’nalishlar doirasida alohida ahamiyatga ega. Ilk urug’-qabila odamlari ham, bir-birlariga nisbatan muayyan me’yorlar asosida munosabatda bo’lgan. Ya’ni o’z yaqinlari, to’dalari, va urug’lariga nisbatan daxldorlik tuyg’usi bilan yashagan. Ular ham o’z oilasini, aurasini, urug’ini himoya qilish sha’nini saqlash kabi tuyg’ulardan bebahra bo’lmaganlar. Bu jihatlar ijtimoiy taraqqiyot davomida shakllangan ma’naviy qadriyatlarning rivojlanishiga, nafaqat qarindosh-urug’ga nisbatan, balki, tabiatga nisbatan ham odamlarda madaniy munosabatlarning shakllanishiga sezilarli darajada ta’sir ko’rsatgan. Bunday axloqiy tuyg’ular shakllanishida o’sha davr mavjud diniy ta’limotlarining ta’siri sezilarli bo’lgan. Avesto ta’limotiga ko’ra axloqiy fazilatlar bolalarning yoshligidan o’rgatib borilgan. Tarbiya jarayonida nafaqat sihat-salomat va jismonan baquvvat bo’lish haqida, balki ilmu-ma’rifat olish, ma’naviy soflik, yaxshilik, ezgulik xislatlari to’g’risida ham g’amho’rlik qilingan. Bolalarda mehnatsevarlik, rostgo’ylik, saxovatlilik fazilatlarini tarbiyalashga muhim ahamiyat berilgan. Islom ta’limotida ham insonning axloqiy fazilatlari haqida bir qancha hadislar rivoyat qilingan bo’lib, jumladan: “Nabiiy sallolohu alayhi va sallam: “Har bir musulmon sadaqa bermog’i lozimdir”, (Daxldorlikning aynan ko’rinishi) ...“Qo’llari bilan mehnat qilib, o’zi ham manfaatlansin, sadaqa ham bersin!”, (Inson, jamiyat va tabiatga daxldorlik) ...“Nochor va hojatmand kishilarga madad bersin!” (Daxldorlikning bag’rikenglik ifodasi) ...“Boshqalarni yaxshilikka chorlasin!” (Daxldorlikning axloqiyligi) ...“Yomonlikdan o’zini tiysin, o’sha uning uchun sadaqadir!” (Daxldorlikning ijobiyligi)...“Yo Oisha, qachon mening badhulq bo’lganimni ko’rgansan?! (Daxldorlikning ma’naviyligi) Qiyomat kunida Olloh nazdida eng yomon banda – odamlar yomonligidan hazar qilib qochadigan kishidir” (Daxldorlikning ijtimoiyligi) – dedilar {6, 89-90-92 -bb.}. Mantiq shundan iboratki, odamlar yomonligidan hazar qilib qochadigan kishilar toifasiga kirib qolmaslik uchun inson axloqiy yetuk va ma’nan sog’lom, qolaversa, daxldorlik tuyg’usi rivojlangan bo’lishi hamda badxulq va badfe’l toifadagi kishilar bilan munosabatda imon sofligini, o’zligini saqlab qolish lozimligi aytilmoqda. Kishilar tayyor sifatlar, ko’nikmalar, fazilatlar va yoki illatlar bilan dunyoga kelmaydi. “Har bir tug’ilgan go’dak, islom fitratida tug’iladi... {7,108-b.}, (ya’ni yakkaxudolikka ishonchning tug’ma holati, islomiy tabiat). Har bir insonning hayotiy tajribasi, ajdodlar an’analari, ta’lim-tarbiya natijasida shakllanadi. Muayyan ijtimoiy-tarixiy mavqega erishadi. Ta’lim-tarbiya bilan kishilar ta’siri ostida ijobiy

axloqiy fazilatlarni bolalikdan o'zida shakllantiradi yoki yomon sifatlar, xususiyatlar sohibiga aylanadi. Bu jarayonlarda ilm, ma'rifat, imon, e'tiqod bilan sug'orilgan bo'lib, "..Har kimki ilm-hikmatni desa, uni yoshligidan boshlasin (ma'nan sog'lomlik), sog' salomatligi yaxshi bo'lsin (jismonan baquvvatlik), yaxshi axloq va odobli bo'lsin (go'zal hulq), so'zining ustidan chiqsin (ahdga vafo, burd, lafz), yomon ishlardan saqlansin (ma'rifatning jaholatdan ustunligi), xiyonat, makr va xiyladan uzoq bo'lsin (vafodorlik, rostgo'ylik va haqgo'ylik), diyonatli bo'lsin (vijdoniylik), barcha qonun-qoidalarni bilsin (dunyoviylik va diniylik), bilimdon va notiq bo'lsin (ma'naviyat va ma'rifat), ilmli va dono kishilarni hurmat qilsin (axloqiy munosabat), ilm va ahli ilmdan mol dunyosini ayamasin (sahovatlilik), barcha real, moddiy narsalar to'g'risida (tabiiy, aniq va falsafiy fanlar) bilimni egallasin {10,182-b.}. Hayot haqiqati isbotlaganki, inson kamolotida ustoz-shogirdlik an'analari hamisha samarali bo'lgan. Ta'lim-tarbiya jarayonida, avvalo, ustozning o'zi ma'nan sog'lom, qalbida mehr-muruvvat, imon-insof, halollik, ezgulik, sahovat, bag'rikenglik, fikrida to'g'rilik, dunyoqarashida poklik, or-nomusli, vijdonli, adolati xaqqoniylik, kasbini va shogirdlarini seva bilishi, ularni dildan yaqin ko'rishi, ularga nisbatan daxldorlik tuyg'usi yuqori darajada rivojlangan bo'lishi zarur. Shundagina biz ajdodlarga munosib avlodlarni voyaga yetkaza olamiz. "Ey tolib, agar haqni talab qilib, tobay desang, andog' pirga qo'l bergilkim, shariatda orifi billoh (Ollohni tanigan kishi) bo'lsa (imonli, insofli), tariqatda voqifu asror bo'lsa (ilmli), haqiqatda komilu mukammal bo'lsa (yuksak ma'naviyat), ma'rifatda daryoi ummon bo'lsa (teran aql), andoq pirga qo'l bergilkim, saodat bo'lg'ay (maqsadga yetish). Agar murid shariat ilmini bilmasa, shariat ilmini anga o'rgatgay (halol, harom). Agar tariqatda holi voqe'a paydo bo'lsa, tariqat ilmi birlan yo'lg'a solg'ay va haqiqat siridan muridg'a yo'l ko'rsatgay (falsafa va din). Ma'rifatda jazbai Haq, (ekstaz holati) paydo qilg'ay (komillik)" {5,8-9-bb.}. Shaxs ma'naviyati va ma'rifatini yuksaltirish, buning uchun ham diniy, ham dunyoviy nuqtai-nazardan ko'plab mutafakkirlar singari Jaloliddin Rumiy ham o'zining axloqiy, ijtimoiy-falsafiy qarashlarini ifoda etib, "Inson o'zining farqlash xossasini har turli g'arazdan tozalashi va dindan yordam qidirishi lozimdir. ...Farqlash sendagi latif bir ma'nodir va sen kechayu-kunduz undan mahrum bo'lgan narsani (tanani) boqishga harakat etmoqdasan. ...Ollohdan umidni uzmaslik kerak. Umid-ishonch yo'lining boshi. Yo'lda yurmasang ham, doimo yo'lning boshini ko'zla. "Noto'g'ri ishlar qildim" dema to'g'rilikni tut. O'shanda hech qanday egrilik qolmaydi" {4,21-22-bb.}, – deydi. Insonni tadqiq etar ekan, Jaloliddin Rumiy, uning tabiati va intilishlari, nuqsonlari, nafsi, hirsi oqibatida kelib chiqadigan yovuzliklarni tahlil etib, bulardan qutulish, poklanish yo'llari, fazilatini bayon etadi. Shu taxlit, shaxs ma'naviy kamoloti yo'llari, ma'rifatli bo'lishning ahamiyati va muhimligini tushuntirib beradi.

Daxldorlik tuyg'usining axloqiy, ijtimoiy – tarixiy negizlarini tahlil etishda, Amir Temur shaxsiga murojaat etmaslik, uning yuksak daxldorlik tuyg'usi aks etgan ko'rsatmalariga tayanmaslik mumkin emas. "Shaharlar va shahar atrofi aholisidan, na jon solig'i va na boj olinardi. Birorta ham askar kishilar uyini egallashga yoki moli va boyligini o'zlashtirib olishga haqqi yo'q edi. Barcha ishlar, qaysi o'lka xalqiga taalluqli bo'lmasin, hokimlarning adolat (Adolatlik ham mehribonlik bilan bog'liqdir{10,115-bb.}.) tomonida qattiq turishlariga buyruq berilgan. Qashshoqlikni tugatish maqsadida boshpanalar tashkil etilgan, kambag'allar nafaqa olib turardilar" {8,71-s.}. Bundan tashqari, "Har bir shaharda masjid, madrasa, maktab, kambag'al va miskinlar uchun g'aribxonalar qurishga farmon berilgan (Mehribonlik, avvalo, fazilatli ishlarda va fikrlarda ko'rinmog'i kerak {10,115-b.}), ekin maydonlari va xalq xavfsizligi uchun maxsus

soqchilik joriy etilgan” {8,71-s.}. Ushbu jumlalardan Amir Temur shaxsining vatan, millat va xalq oldidagi daxldorlik tuyg’usining kamolot darajasiga yetganligini ko’rish mumkin. Daxldorlik tuyg’usi tushunchasi kecha yoki bugun paydo bo’lgani yo’q, aksincha uning har bir axloqiy jihatlari ajdodlarimiz tomonidan turli shakllarda ko’rsatib, asoslab berilgan. Jumladan, uning yuksak namunasini Alisher Navoiy faoliyatidan topish oson, ya’ni mutafakkirning butun hayoti, ijodi va umrining har soniyasi daxldorlik hissi bilan sug’orilgan. Davlat (mamlakat boshqaruvi), vatan, xalq, millat, til, din, inson taqdiri masalalari bevosita birlamchi va asosiy rolь o’ynagan. Masalan:

Naf’ing agar xalqqa beshakdurur
Bilki bu naf o’zingga ko’prakdurur. {2,11-b.}.

Alisher Navoiy insonlarga munosabatda xalqqa nafi qancha ko’p tegadigan bo’lsa, boshqalar tomonidan bu nafning o’ziga ortig’i bilan qaytishi nazarda tutilmoqda. Boshqa bir holatda esa:

Tuxm yerga kirib - chechak bo’ldi,
Qurt jondin kechib - ipak bo’ldi.
Lola tuxmicha g’ayrating yo’qmu,
Pilla qurticha himmating yo’qmi? {3,13-b.}.

deya tuxum va qurtlar garchi nabotot va hashorat bo’lsa-da, borliqda o’zining mavjudligini, vaqt ko’prigida daxldorligini namoyon etadi. Yoki,

Odamiy, ersang demagil odami,
Oniki yo’q xalq g’amidin g’ami {1,155-b.}.

deb, butun jamiyatni xalq taraqqiyoti uchun daxldorlikka chaqirmoqda. Shunday ekan, ongli mavjudot sifatida har bir inson ajdodlarga munosib voris, kelajak avlodga esa ibratli ajdod bo’lmog’i joizdir. Zahiriddin Muhammad Bobur falsafiy qarashlarida shaxs daxldorligi, uning axloqiy va ma’naviy masalalari chuqur mushohada etilgan. U davlat arbobi sifatida barcha xalqlar uchun birdek bunyodkorlik, bag’rikenglik tamoyilini amaliy ifodasini ko’rsata olgan. Bobur xalqni qadrlagan, sevgan, insonni ulug’lab, unga hurmat nazari bilan qarab, qadr-qimmatini yuqori ko’targan. U do’stlik, hamjihatlik, millatlararo totuvlik, diniy bag’rikenglik, ijtimoiy hamkorlik, birodarlik, vatanga sadoqat kabi sifatlarni siyosat darajasiga ko’targan. Xasislik, xudbinlik, riyokorlik kabi yaramas illatlar halokatga yetaklashini, yaxshilik, muruvvat, oliyjanoblik, to’g’rilik kabi oliy maqsadlar faoliyat mezoni bo’lishini (praksiologiya), mansab va davlatga erishib g’ururlanmaslik, kamtarin bo’lish kabi insoniy fazilatlarni kamol toptirishga undaydi. Ota-ona bilan farzand o’rtasida mehr-muhabbat, qadr-qimmat, ayolga ehtirom kabi xislatlar barqaror bo’lishini uqtiradi:

Otani chunki qibla debturlar,
Qibla yanglig’ anga nazar qilg’il

Bobur axloqiy tarbiya masalasiga alohida e’tibor bergan. Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini va ijtimoiy mavzularga bo’lgan munosabatini o’rganish katta ahamiyatlidir. Xusayn Voiz Koshifiy “Futuvvatnomai sultoniy yohud javonmardlik tariqati” padnomasida: “Futuvvatning uch martabasi bor: avval sahovat, ya’ni bor narsasini hech kimdan qizg’anmaslik. Ikkinchisi safo, ya’ni qalbni kibru havo, gina-kudurat, qasd-g’azabdan pokiza, pok tutish. Uchinchisi vafo, ya’ni, hamma vaqt xalq xizmatida bo’lish” {11,8-b.}, – deb, sahovatli, pokiza qalbli va hamisha xalq xizmatiga vafodor va daxldor bo’lishga chaqiradi.

Ko’rinadiki, daxldorlik tuyg’usi barcha davrlarda insonlarni o’ylantirib kelgan masala bo’lib, uning ahamiyati hudud va sarhad bilmasligi (ontologiya), aksincha barcha insoniyat uchun birdek taalluqli bo’lgan ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida (epistemologiya), aniq oqibatni keltirib chiqaruvchi sabab (determenizm) va (mantiqiy) asosdir. Uni his-idrok etish, tushunish, anglash, bilish (gnoseologiya), o’rganish va o’rgatish, yoshlar ongu-shuuriga (ideologiya) singdirish rivojlanish omilidir (dialektika).

Demak, Daxldorlik tuyg’usiga ega insonda o’zlik, imon-e’tiqod, vijdon, oila, millat, vatan, o’tmish ajdodlar va umuminsoniyatning tarixiy-falsafiy meroslariga hurmati, inson, jamiyat va tabiatga nisbatan mas’uliyati, ma’naviy-axloqiy munosabatlari aks etar ekan, ushbu fazilatlar kecha yoki bugun paydo bo’lgan emas. Daxldorlikning yuqorida keltirib o’tilgan amaliy, zaruriy xususiyatlari tarixan shakllangan bo’lib, o’zining axloqiy-falsafiy, ajdodlar merosida o’zining ijtimoiy-tarixiy negizlariga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Asarlar. 6-tom. – T.: 1965. – 155 b.
2. Alisher Navoiy. Hikmatlar. –T.: “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti”, 1999. – 11 b.
3. Alisher Navoiy. Hikmatlar. –T.: “O’zbekiston”, 2011. – 13 b.
4. Jaloliddin Rumiy. Ichindagi ichindadur. T.: “Yangi asr avlodi”, 2013. – 21-22 bb.
5. Ibn Sino. Faqrnoma. -T.: “G’ofur G’ulom nomidagi matbuot nashriyot birlashmasi”, 1992. – 8-9 bb.
6. Imom al Buxoriy. Al-jomi’ as-sahih. – T.: “Qomuslar bosh tahririyati”, 1992. - 89-90-92 bb.
7. Oqilov Sayidmuxtor. Kalom ilmi (aqoid). – T.: “Toshkent islom universiteti” nashriy matbaa birlashmasi, 2011. – 108 b.
8. Ostroumov N. Ulojenie Timura. – Kazanь.: “Imperatorskogo universiteta”, g 1894. – 71 s.
9. Forobiy Abu Nasr. Buyuk kishilarning naqllari. – T.: “Fan”, 1975. – 115 b.
10. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri.-T.:“A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti”, 1993. -182 b.
11. Xusayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniy yohud javonmardlik tariqati. –T.: “A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti”. 1994. – 8 b.

UCHINCHI RENESSANS BUNYODKORLARINI TARBIYALASHDA MILLIY QADRIYATLARNING O‘RNI

Professor Ravshanbek Mahmudov

Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada Uchinchi Renessans bunyodkorlarini tarbiyalashda milliy qadriyatlarning o‘rni, ahamiyati misollar yordamida ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Renessans, milliylik, qadriyat, insoniylik, tinchlik, farovonlik, taraqqiyot.

Abstract: The role and importance of national values in educating young people of the third renaissance period is shown with the help of examples.

Keywords: Awakening, nationalism, value, humanity, peace, prosperity, development.

XXI asr axborot, globallashuv asri hisoblanadi. Globallashuv davrida, ayniqsa, mafkuraviy jarayonlar boshqa sohalar kabi tezlashdi, turli ko‘rinishlarga ega bo‘ldi. Jahonda bo‘layotgan turli yangiliklarni, turli xabarlarni, turli-tuman g‘oyalarni rost yolg‘onligini, foydali yoki ziyonligini bilish uchun har bir insonda avvalo mafkuraviy immunitet bo‘lishi talab qilinadi.

Mafkuraviy immunitetni vujudga kelishida, mavjud bo‘lishida, sog‘lom mafkuraga ega bo‘lishida insonga birinchi galda ota-ona, bog‘cha, maktab, o‘quv yurti, mahalla, davlat va jamoat tashkilotlarining roli katta bo‘ladi.

Xo‘sh immunitet nima? Immunitet tashqaridan bo‘ladigan boshqariladigan g‘oyaga yoki aytiladigan voqea-xodisaga qarshi himoya, nimanidir oldini olish, unga qarshi kurashish ko‘nikmasini hosil bo‘lishi tushuniladi. Immunitet – lotincha-ozod bo‘lish, qutilish degan ma’noda ham keladi. Tibbiyotda inson organizmida muayyanlikni saqlash, turli tashqi ta’sirlardan, tashqi infektsiyalar kirib qolishidan himoya qilishga qodir bo‘lgan xususiyat tushuniladi. Immunitet mutaxassis olimlarning ta’kidlashicha inson vujudining turli infektsion kasalliklarga bo‘shkelmaslik holatini ifodalaydi.

Mafkuraviy immunitetni[145] shakllantirishda asosiy vositalari bilim hisoblanadi. Lekin bilimlar har hil bo‘ladi. Ularni foyda-ziyonligini ajrata bilish lozim bo‘ladi. Bugungi kunda mafkuraviy kurash olib boruvchilar ham bilimga tayanadilar. Lekin ularning maqsadi milliy g‘oyani o‘ziga singdirmagan, g‘oyaviy bo‘shliqqa ega bo‘lgan, xarakteri mo‘rt yoshlarni topib ularni ongini egallashga harakat qiladilar. Ular yoshlarni e’tiborini tortadigan ustida chiroyli niqobi bor “ommaviy iadaniyat”, kabi tushunchalarni targ‘ib qilish,yoyish orqali o‘z maqsadlariga etishishni niyat qiladilar. Bulardan tashqari dezorientatsiyalovchi - maqsaddan chalg‘ituvchi, dezinformatsiyalovchi – noto‘g‘ri, yolg‘on xabar tarqatuvchi, dezorganizatsiyalovchi – mavjud tashkilotlarni parokanda qilishga undovchi, buzg‘unchi – ongni zaharlovchi, bosim o‘tkazuvchi[146] va boshqa turli vositalar orqali inson dunyoqarashini egallashga harakat qilinayotganligi mutaxassis olimlar tomonilan chuqur tahlil qilinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov 2006 yil 25 avgustda imzolagan “Milliy g‘oya targ‘iboti va ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish to‘g‘risidagi” PQ – 451 – son Qarorining bosh maqsadi turli-tuman ko‘rinishlarga ega bo‘lgan lekin umumiy maqsadi bir bo‘lgan yot g‘oyalarni oldini olishga qaratilgan edi. Bu tarixiy ahamiyati beqiyos bo‘lgan qaror yoshlarimizni asrash, turli yot g‘oyalar ta’sirga tushib qolishdan saqlashni, milliy urf-odatni, umuminsoniy qadriyatlarni asrash va ular ongiga singdirish vazifalarini o‘zida mujassam etgan edi.

Mafkura – qudratli qurol. Mafkuraviy immunitetni shakllantirishda milliy qadriyatlarning roli beqiyos. Ma’naviyatshunoslik fanida moddiy va nomoddiy boyliklar degan tushunchalar bor. Inson hayoti mazmun-mohiyatini belgilaydigan, insoniylik xislatlari bor-yo‘qligini sezdiradigan, barkamol inson degan savolga javob bera oladigan xislatlarni, fazilatlarni mujassamlashtiradigan jihatlar milliy qadriyatlar hisoblanadi. Xalqimzga hos bo‘lgan milliy qadriyatlar mafkuraviy immunitetning asosiy manbai hisoblanadi. Har bir o‘zini tarbiyali,mukammal deb hisoblovchi

[145] Очилдиев Абдувоҳид. Глобаллашув ва мафкувий жараёнлар. Т.: 2009
РўзиевШуҳрат. Мафкуравий иммунитет манбалари. Т.: 2008

insonda – Istihola bo‘lishi shart. Istihola qilish ya’ni qaysi gapni qachon, kimlarning oldida aytish mumkin-u ammo tevarak atrofdagi turli toifadagi odamlar borligi uchun gapirmaslik zarurligini inson bilishi shart.

Bola otasi, akasi, onasi, opasi oldida hamma bilgan gaplarini so‘zlashishi shart emas. Shart emasligini insonni bilishi, noto‘g‘ri ekanligini his qilishi yoki aytgan gapi bilan o‘zi – bilmagan , sezmagan holda, begunoh, beozor insonni hafa qilishi shart emasligini fuqaro hisqilishi shart.

Mafkuraviy immunitetni hosil qilishning yana bir manbalaridan biri andisha hisoblanadi. O‘g‘ilmi-qizmi, kattami-kichikmi inson andishali bo‘lishi lozim. Andishasizlikni afsuski bugungi ayrim yoshlar o‘rtasida zamonaviylik belgisi deb tushunadiganlari yo‘q emas. Andishasizlik faqat gap qaytarishda, xog‘lagan gapini, fikrini ochiq-oydin, tortinmay gapiraverishidagina emas balki ayrim yoshlarni jamoat joylarida kalta shortikda, kalta yubkada, o‘g‘il bolalar-yigitlar qulog‘iga, ko‘liga sirg‘a, uzuk taqib olishida, og‘zida doimiy saqich saynab yonidagi odamlar bilan muomala qilishida ham ko‘rinadi. Andishasizlik bizga asosan internetda berilayotgan turli xil yolg‘on xabarlar, maqolalar, ko‘rsatuvlar, kinolar orqali kirib kelmoqda. Afsuski, ayrim ota-onalar farzandlaridagi andishasizlikni botirlaik, aqllilik belgisi deb tushunuvchilar ham yo‘q emas. Aqlli odam, tarbiyali bilimli inson andishasizlik qila olmaydi.

Uyat, ibo, hayo, vijdon, or-nomus, hurmat, sadoqat, izzat-ikrom, ehtiyotkorlik kabi ahloq fanida ellikdan ortiq ahloqiy normalar mavjud. Bu ahloq normalarini har bir o‘zini barkamol insonman deb da’vo qiladigan inson o‘zida to‘liq shakllantirishi kerak bo‘ladi.

“Odam o‘z mustaqil fikriga, sobit e’tiqodiga, o‘zi tayanib yashaydigan hayotiy-milliy qadriyatlarga, shakllangan dunyoqarash va mustahkam irodaga ega bo‘lmasa, har turli mafkuralar bosimiga, ularning goh oshkora, goh pinhona ko‘rinishdagi tazyiqlariga bardosh berishi amrimahol[147]”, - degan edilar O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov. Bugungi yoshlar 25 yil oldingi yoshlar emas. Yoshlarimiz bilimli, aqlli, ko‘p tillarni, komp’yuterni yaxshi biladigan, internetdan yaxshi foydalana oladigan yoshlardir. Lekin ko‘p afsus bilan aytish mumkinki, ommaviy axborot vositalarida berilayotgan ma’lumotlarga ko‘ra nafaqat yoshlar o‘rta yoshlilar orasida ham turli tahdidlarga bardosh bera olmay turli oqimlarga kirib, turli yolg‘onlarga ishonadiganlar ham uchramoqdaki, bu demak hali mafkura targ‘ibot-tashviqot sohalarida ma’lum kemtikliklarimiz, kamchiliklarimiz borligidan dalolat beradi.

“Burchni bajarmoqlik bu insonning oliyjanobligidan, yuksak darajada bilimdan dalolat beradi”.

“Odob– bu qalbni yomon so‘zlardan va nojo‘ya xulqdan saqlay olish, o‘zini va o‘zgalarning obro‘sini tushurmaslikdir”,[148] - degan edi Husayn Voiz Koshifiy. “Odobli inson barcha odamlarning yaxshisidir va barcha xalqlar uchun yoqimlidir”, degan hazrat Alisher Navoiy haq edi. Yuqoridagi fikrlar XV asrda bayon qilingan. Odobli, ahloqli, bilimli insonlarni tarbiyalash barcha davrlarda ham dolzarb vazifa bo‘lib kelgan. Demak, bugungi globallashuv davrida, fan-texnika misli ko‘rilmagan darajada rivojlangan paytda ham insonni tarbiyalash muammosi dolzarbligini yo‘qotmagan.

Mafkuraviy immunitetni, ayniqsa, yoshlarda hosil qilishda, rivojlantirishda milliy urf-odatlarni, milliy umuminsoniy, oilaviy qadriyatlarni o‘rni beqiyos. Inson kamolotida oilaning, mahallaning tarbiyaviy, ma’naviy-ma’rifiy, falsafiy ahamiyati borligini har bir ota-ona, har bir

[147]Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин –Т 2 жилд. 1996
[148]Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқи Муҳсиний. Т.: 2011

fuqaro bilishi, his qilishi, idroklashi shart. Bajarilayotgan har ishimizdan, o‘tkazayotgan tadbirimizdan uchinchi odam ozor chekmasligini o‘ylashimiz zarur bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, barkamol, komil insonlarni tarbiyalash, davlatimizning birinchi darajali vazifasi bo‘lib turgan shu kunlarda ularga bilim ko‘nikma, tarbiya, milliy urf-odatlarni, milliy qadriyatlarni singdirish lozim bo‘ladi. Shundagina biz o‘z oldimizga qo‘ygan vazifamizni bajargan, mustaqil davlatimiz taraqqiyotiga o‘z hissamizni qo‘shgan bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.:2021
2. Рўзтев Шуҳрат. Мафкуравий иммунитет манбалари. Т.: 2008
3. Очилдиев Абдувоҳид. Глобаллашув ва мафкувий жараёнлар. Т.: 2009
4. Қаҳҳорова Шаҳноза. Глобал маънавият – глобаллашувнинг ғоявий асоси. Т.: 2009
5. Отамуродов Садулла. Глобаллашув ва миллий – маънавий хавфсизлик. Т.:2013
6. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқи Муҳсиний. Т.: 2011
7. Маҳмудов Равшанбек. Ўрта Осиё алломаларининг илмий мероси. Т.: 2019
8. Маҳмудов Равшанбек. Касбий маънавият. Т.: 2023

ŞUBE-5

QISHLOQ XO'JALIGI FANLARINI SIFATLI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

TARIM BİLİMLERİNİN KALİTELİ ÖĞRETİMİNDE YENİLİKÇİ YAKLAŞIMLAR

PAXTA XOMASHYOSINI QURITISH JARAYONINING IJTIMOIY-PEDAGOGIK MOHIYATI

Xodjiyev Muksin Tadjiyevicht.f.d., professor
Guliston davlat universiteti
e-mail:glsu_info@edu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada paxta homashyosini quritish jarayonining ijtiomoiy-pedagogik mohiyati yoritilgan bo‘lib, mazkur jarayonda soha mutaxassislarining kompetentsiyaviy yondashuvi darajasi o‘ta muhim ahamiyat kasb etilishi belgilab berilgan.

Tayanch iboralar: paxta, paxta xomashyosi, paxtani quritish jarayoni, soha mutaxassisi, soha mutaxassislarining kompetentsiyaviy yondashuvi.

Аннотация: В данной статье раскрыто общественно-педагогический суть сушильного процесса хлопко-сырца и отмечено что, большое значение имеет уровень компетентностного подхода специалистов в этом сфере.

Ключевые слова: хлопок, хлопковое сырьё, процесс сушки хлопка, специалист отрасли, компетентностный подход специалиста.

Abstract: This article reveals the socio-pedagogical essence of the drying process of raw cotton and notes that the level of competence approach of specialists in this field is of great importance.

Reference words: cotton, cotton raw materials, cotton dryer process, industry specialist, competence approarch of a specialist.

Fan, texnika va texnologiyaning o‘tmishdagi yutuqlari, shubhasiz zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyot uchun zamin yaratdi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil 6-martdagi PQ-4633 sonli qarorida paxta xomashyosini yetishtirish va qayta ishlash kooperatsiyalari faoliyatini tashkil etish asosida paxtachilik sohasida manfaatdorlikni va qo‘shilgan qiymat hajmini oshirish bo‘yicha Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilingan bo‘lib, mazkur qarorda:

- paxta xomashyosini qabul qilib olish, saralash, saqlash, qayta ishlash va tayyor mahsulotni eksport qilish bo‘yicha samarali ish yuritish tizimini joriy qilish;
- soha olimlari va ko‘p yillik tajribaga ega bo‘lgan mutaxassislarni mazkur jarayonda samaraga erishishda kadrlarning kompetentsiyaviy yondashuvi darajasi o‘ta muhim ahamiyat kasb etadi.

XX asrning ayniqsa, ikkinchi yarmida fan taraqqiyotining sur’ati o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga erishdi. Bu davrda to‘plangan ilmiy ma’lumotlar, insoniyatning butun tarixi davomida to‘plangan bilimlar hajmining ¾ qismidan ortig‘ini tashkil etadi. Nazariy va amaliy fanlarda olingan asosiy natijalarning olamshumul yutug‘i – kosmos va yadro energiyasining o‘zlashtirilishidir. Fan, texnika, texnologiyaning ushbu samarali taraqqiyoti yangi ilm talab islab chiqarish jarayonlarini vujudga kelishiga va uzluksiz rivojlanishiga, chiqariladigan mahsulotlar sifatini tubdan yaxshilanishiga va hajmini oshishiga olib keldi. Tabiiyki, ishlab chiqarish usullarining o‘zgarishi ta’lim sohasidagi tegishli o‘zgarishlarni taqozo etadi. Jamiyat rivojiga mos ta’lim tizimi shakllanishi kerakligidan dalolat beradi [2].

Oliy at’lim bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari va magisrtatura mutaxassisliklari bo‘yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlanishini ta’minlaydi.

Oliy ma’lumotli kadrlarni tayyorlash oliy ta’lim tashkilotlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar, oliy maktablar) amalga oshiriladi [2].

Oliy ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha mamlakatimizda ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan prezidentimiz tashabbusi bilan “professional ta’lim tizimida faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarning metodik ta’minotini mustahkamlash, ularni yangi ta’lim resurslari bilan ta’minlab boorish imkoniyatini beradigan alohida elektron platformani ishlab chiqish va ta’lim dasturlari, o‘qitish materiallari hamda boshqa uslubiy qo‘llanmalardan masofaviy tarzda foydalanish imkoniyatini yaratish” [3] bo‘yicha izchil ishlar amalga oshirilmoqda.

Ta’lim tizimi bo‘yicha ko‘plab ishlar amalga oshirilishiga qaramasdan, hali yechimini topmagan kamchiliklar juda ko‘p. Jumladan, paxta sanoati sohasida ham kadrlar sifatini oshirish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Paxta tozalash korxonalarining hozirgi kundagi holati, soha bo‘yicha mutaxassislarning malakasini yetarli emasligidan dalolat beradi. Shunday ekan paxta sanoati bo‘yicha kadrlar sifatini oshirish sohaning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Respublikada paxtachilik xalq xo‘jaligining eng yirik tarmoqlaridan biri hisoblanib, mamlakat iqtisodiyotida, xalqning moddiy farovonligini yuksaltirishda kata ahamiyatga ega. Respublika iste’mol fondining kata qismi paxta xomashyosidan ishlab chiqariladigan sanoat mollaridan tashkil topgan.

Sanoat va oziq-ovqat mollarini ishlab chiqarishda chigitli paxta eng keakli xomashyo turlaridan biri hisoblanadi. U o‘zining ahamiyati jihatidan davlat iqtisodiyotida g‘alla, oltin, neft va boshqa g‘oyat muhim xomashyo turlari bilan bir qatorda turadi.

Chigitli paxta – paxta tozalash korxonalari uchun xomashyo, tolasi esa to‘qimachilik, trikotaj, poyafzal, yengil sanoat va boshqa tarmoqlar uchun yarim-fabrikat mahsuloti sifatida xizmat qiladi. Chigitdan – xalq iste’moli uchun tozalangan har xil moy, glitsirin hamda yog‘ kislotalari ishlab chiqariladi. Bulardan o‘z navbatida sovun, kir yuvish kukunlari, linolium, izolyatsiya lentalari, kinoplyonka, plyonka, suv o‘tkazmaydigan mato, sun’iy teri va sun’iy kauchuk olinadi. Maxsus kimyoviy usulda ishlangan paxta momig‘idan (lintdan) sellyuloza, undan esa sun’iy ipak olinadi. Gidroliz sanoatida sheluxadan foydalaniladi: 1 tonna shleuxadan 150 kg furforala olish mumkin, bu esa smola va plastik massa sintetik tola, dori preparatlari uchun xomashyo bo‘lib hisoblanadi[4].

Paxtani dastlabki ishlash jarayoni juda ko‘plab jarayonlarni o‘z ichiga olib, shu jarayonlardan asosiysi paxtani quritish jarayonidir. Shu kunga qadar bu jarayon bo‘lajak mutaxassislarga yetarlicha yoritilib berilmagan.

Biz taklif etayotgan metodika orqali jarayon to‘liq tizimlashtirilib, talabalarning soha bo‘yicha amaliy bilim va ko‘nikmalarni chuqurroq egallashiga xizmat qiladi. Quyidagi 1-rasmda paxtani quritish jarayonini o‘rganishni ketma-ket sxemasi keltirilgan.

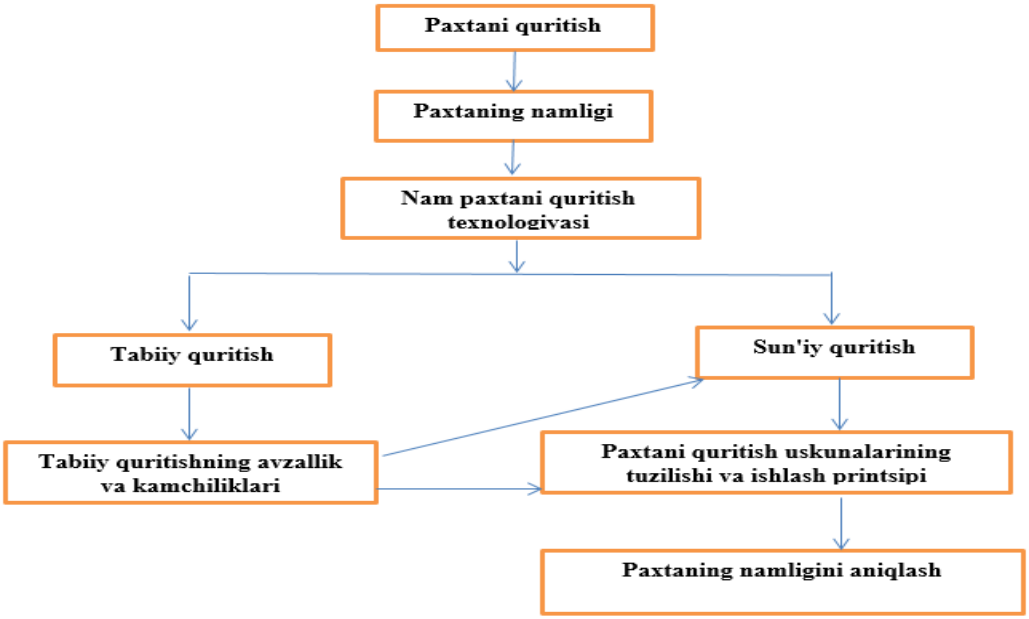

1-rasm. Paxtani quritish jarayonini o‘rganishning ketma-ketlik sxemasi.

Paxtani quritish – bu jarayonda talabalarga paxtani (tabiiy va sun’iy) quritish usullari haqida umumiy ma’lumotlar beriladi va talabalrda quritish bo‘yicha umumiy tushunchalar hosil qilinadi.

Paxtaning namligi – bu jarayonda talabalarga paxtaning tarkibidagi namlik miqdori va bu namlik paxta tarkibiga qanday yo‘llar bilan tushganligi to‘g‘risida ma’lumot beriladi.

Nam paxtani quritish texnologiyasi – bu jarayonda talabalarga paxta tarkibidagi namlikni tabiiy va sun’iy quritish orqali bartaraf etish mumkinligi o‘rgatiladi.

Tabiiy quritish – bu jarayonda talabalarga paxtani tabiiy yo‘l bilan quritish yo‘llari o‘rgatiladi. SHuningdek, bu jarayonda, tabiiy quritishning asosiy omili va bu omilga ta’sir etuvchi faktorlar to‘g‘risida ma’lumotlar beriladi.

Tabiiy quritishning avzallik va kamchiliklari – bu jarayonda talabalarga paxtani tabiiy yo‘l bilan quritganda qanday avzalliklari bor, tabiiy quritishning paxta sifatiga ta’siri va shunga o‘xshash muammolari o‘rgatiladi.

Kamchiliklari deganda paxtani tabiiy quritishda inson omiliga bog‘liq emasligi, bu jarayonning eng katta kamchiligi vaqt masalasi ekanligi asosiy muammo sifatida ko‘rsatiladi va shundan so‘ng, hozirigi ishlab chiqarish sharoitidan kelib chiqib zamon talabi sun’iy quritish ekanligi talabalarga tushintiriladi.

Sun’iy quritish – bu jarayonda talabalarga paxta tarkibidagi namlikni sun’iy (quritish uskunalari yordamida) yo‘l bilan chiqarib yuborish bo‘yicha umumiy ma’lumotlar beriladi.

Paxtani quritish uskunalarining tuzilishi va ishlash prinsipi- bu jarayonda talabalarga paxtani quritish uskunalari, turlari, tuzilishi, ishlash prinsipi, o‘zaro avzallik va kamchiliklari to‘g‘risida umumiy ma’lumotlar beriladi.

Paxtaning namligini aniqlash – bu jarayonda talabalarga paxta tarkibidagi namlikni aniqlash usullari, shuningdek, namlikni aniqlovchi qurilmalar, ularning turlari, tuzilishi, ishlash prinsipi bo‘yicha ma’lumotlar beriladi.

Paxta xomashyosini quritishda dastlab paxta tolasining yuzasidagi va chigit po‘stining

tasqi yuzasidagi namlik bulinadi. Namlik gradiyenti hosil bo‘lishi sababli namlik katta konsentratsiya bo‘lgan joy (ya’ni, chigit mag‘zi)dan kichik konsentratsiya bo‘lmagan joyga qarab siljiydi (ularning yuzasiga o‘tadi). Namlikning harakat tezligi namlikning material bilan bog‘liqlik shakliga, uning tuzilishi, harorati, namligi, g‘ovakligi va boshqa xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi. Namlik suyuqlik va bug‘ tarzida harakatlanadi.

Materialdagi namlikning namlik ko‘p bo‘lgan joydan namlik kam joyga harakati nam o‘tkazuvchanlik deb ataladi. Namlikning suyuqlik tarzidagi harakati diffuzion-osmatik va kapillyar kuchlar ta’siri ostida amalga oshiriladi. Namlikning harakat tezligi materialdagi namlik gradientiga proporsional bo‘ladi. quritishning o‘zgarmas tezlik davrida materialning namligi gigroskopik namlikdan ko‘proq bo‘lsa, namlik material ichida suyuq holatda harakatlanadi.

Quritish jarayonining birinchi davrini tugallanishida chigitda harorat gradiyenti (harorat farqi) paydo bo‘ladi. Quritishning o‘zgarmas tezlik davrida materialning yuzasidagi harorat o‘zgarmas bo‘lib, qo‘l termometr haroratiga teng bo‘ladi. Quritishning pasivchan tezlik davrida material yuzasidagi harorat asta-sekin oshib borib, chigit va mag‘iz yuzalarida harorat farqini paydo qiladi.

Paxta xomashyosining chigiti yuzasidagi harorat uning yadrosi haroratidan yuqori bo‘lganligi sababli issiqlik oqimi chigit ichiga tomon yo‘nalgan bo‘ladi. Material ichida harorat gradiyenti mavjud bo‘lsa, namlik harorat yuqori bo‘lgan joydan pastroq bo‘lgan joyga siljiydi. Bu hodisa termonam o‘tkazuvchanlik deb ataladi.

Namlikning suyuqlik tarzida kapilyar g‘ovak jismlarda issiqlik oqimi yo‘nalishida harakati termodiffuziya kuchi sababli hosil bo‘ladi hamda harorat ko‘tarilishi bilan kapilyarlarda suyuqlikning yuza taranglashuvi kamayishi tufayli va “siqilgan” havoning (tashqi havo bilan qo‘shilmaydigan va kapillyarda joylashgan) pufaklari hisobiga sodir bo‘ladi hamda ular harorat gradiyenti ta’sirida namlikning harakatini hosil qiladi.

Paxta xomashyosini barabanli quritkichda quritishda chigit ichidagi namlikning bug‘lanish yuzasi tomoniga harakati faqat uning mag‘izi va po‘stlog‘ining tashqi yuzasi o‘rtasida paydo bo‘lgan namlik gradiyenti hisobiga amalga oshadi.

Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish hajmining o‘sishi – sog‘lom ishlab chiqarish munosabatlari va samaradorlikni ta’minlovchidir. Tadqiqot ishimizda esa yangilanishlar “inson kapitali”, yaxlit jarayon sifatida kasbiy ko‘nikmalarga ega bo‘lgan mutaxassislarga bog‘liq ekanligini taqozo etadi hamda sohalarning ta’lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyalashuvining yuksalishiga zamin yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil 6-martdagi PQ-4633-son qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni 11-modda. 07.08.2020 yil.

3. PQ–4884. “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori 06.11.2020 yil.

4. N.X.Avliyakulov, N.N.Musayeva “Pedagogik texnologiya”, “Tashakkur bo‘stoni” Toshkent – 2012.

BAKTERIYALARNING TUPROQ UNUMDORLIGIGA TA’SIRINI O‘RGANISH

Abduraxmanov Ilxomjon Abdulmanzurovich, Tashbekov O‘ktam Tashbekovich,
Guliston davlat universiteti,
Xusanov Toxir Sunnatovich
O‘zR FA Mikrobiologiya instituti

Abstract: In the article, information on the active participation of nitrogen-fixing bacteria Azotobacter in the process of nitrification and conversion of nitrogen into a state that can be absorbed by plants and the results of experiments related to this problem were analyzed.

Keywords: bacteria, soil microflora, microorganisms, Azotobacter, nitrogen, nitrification process.

Annotatsiya: Maqolada bakteriyalardan azot fiksatsiyalovchi Azotobacter ning nitrifikatsiya jarayonida va azotni o‘simliklar o‘zlashtira oladigan holatga aylantirib berishdagi faol ishtiroki haqidagi ma’lumotlar va ushbu muammoga tegishla tajriba natijalari taxlil qilindi.

Tayanch so‘zlar: bakteriyalar, tuproq mikroflorasi, mikroorganizmlar, Azotobacter, azot, nitrifikatsiya jarayoni.

Tuproq sho‘rlanishi O‘zbekiston qishloq ho‘jaligidagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ma’lumki, tuproqlarning sho‘rlanishi nafaqat qishloq ho‘jalik ekinlarining hosildorligini pasaytiradi, balki tuproq unumdorligiga keskin ta’sir ko‘rsatib, unda mavjud bo‘lgan mikroorganizmlar miqdorining kamayishiga sabab bo‘ladi. Tuproqlarning mikrob populyatsiyalari qishloq ho‘jalik ekinlarining turli kasalliklarga chalinishini oldini oladi, ularning hosildorligini oshishida muhim o‘rin tutadi.

Mikroorganizmlar tuproq hosil bo‘lishining asosiy omili va tabiatda modda almashinuvi jarayonining zarur bo‘g‘ini hisoblanadi. Bateriyalar tuproqda eng ko‘p tarqalgan mikroorganizmlar shakllaridir, bakteriyaalar mineral va organik moddalarning turli xildagi o‘zgarishlarini keltirib chiqaradi. Oliy o‘simliklar uchun ozuqa moddalar hosil bo‘lishi va tuproq unumdorligi oshishi bilna bog‘liq bo‘lgan ammonifikatsiya, nitrifikatsiya, azotfikatsiya va xujayralarning parchalanishi kabi jarayonlar eng muxim jarayonlar hisoblanadi [1].

Keyingi vaqtlarda qishloq ho‘jalik ekinlarini hosildorligini oshirish va tuproqlar bioremediatsiyasi maqsadlarida rizobakteriyalardan Azotobacter, Azospirillum va Rhizobium avlodi vakillaridan foydalanishga alohida e’tibor berilmoqda. Chunki, bu avlodlar vakillari boshqa rizobakteriyalarga qaraganda o‘simliklar uchun optimal miqdorlarda azot va bir qator fiziologik faol moddalar, jumladan fitogormonlar - auksinlar, gibberellin tabiatga ega bo‘lgan moddalar sintezlaydi, tuproqlardagi qiyin eruvchan fosfatlarni harakatchan shakllarga o‘tkaza oladi. Kichik molekulali oqsillar va antifungal birikmalar sintezlab, rizosferadagi Fe^{Q3} ionini bog‘lab kompleks xelat holiga aylantiradi. Bu bilan fitopatogen mikrofloraning hayot faoliyatini cheklaydi. Ammo, har qanday hujayraning genetik imkoniyatlarini to‘liq yuzaga chiqishida qator tabiiy omillar muhim o‘rin tutadi. Bu omillardan eng asosiysi sifatida tuproq sho‘rlanishini ko‘rsatish mumkin. Chunki, sho‘rlanish har qanday mikroorganizmlarning metabolitik faolligini cheklab, ularning hayot faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shularni hisobga olganda tuproq unumdorligini oshirish manbalaridan biri bo‘lgan azot fiksatsiyalovchi Azospirillum, Azotobacter larni o‘stirish va ularni tuproq mikroflorasiga ta’sirini tadqiq qilishga bag‘ishlangan

ushbu tadqiqot ishi dolzarb masalalardandir [2-3].

Tuproq unumdorligi uning tarkibidagi mikrofloraga bevosita bog‘liq. Ma’lumki atmosferada o‘simliklar uchun asosiy ozuqa elementi xisoblangan azot (N_2) 78,084% ni tashkil etadi. Lekin, o‘simliklar uni to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘zlashtirish imkoniyatiga ega emas. Tuproq tarkibidagi azot fiksatsiyalovchi Azospirillum, Azotobacter, Rhizobium avlodiga mansub bo‘lgan bakteriyalar nitrifikatsiya jarayonida faol ishtirok etib, azotni o‘simliklar o‘zlashtira oladigan holatga aylantirib beradi. Bu bakteriyalar azotni o‘simliklarning ildizlari bilan biriktirishga yordam beradi, bu esa ildizlarning suvni ushlab turish qobiliyatini oshiradi va ildiz tizimining o‘sish va rivojlanishini kuchaytiradi.

Azotobakter [3] (lot. Azotobacter)-tuproqda yashovchi va o‘simliklar tomonidan o‘zlashtirilishi mumkin bo‘lgan azotni biriktirish jarayoni natijasida gazsimon azotni eruvchan shaklga o‘tkazishga qodir bakteriyalar turkumi. Azotobakter avlodiga mansub bakteriyalar grammusbat bakteriyalarga kiradi va erkin hayot kechiruvchi azot fiksatorlari guruhiga kiradi. Ularning vakillari neytral va ishqorli tuproqlarda, suvda va ba’zi o‘simliklar bilan birgalikda yashaydi. Bu bakteriyalar tabiatda azot aylanishida muhim rol o‘ynaydi, o‘simliklar uchun mavjud bo‘lmagan atmosfera azotini bog‘laydi va tuproqqa ammoniy ionlari shaklida bog‘langan azotni chiqaradi [3-4].

Azotobacter avlodiga mansub bakteriyalardan birinchi bo‘lib Azotobacter chroococcum 1901 yilda Gollandiyada ajratib olingan. Shundan keyin mazkur avlod vakillarini o‘rganish, tadqiq etish borasida yangi davr boshlandi. Azotobacter avlodi bakteriyalari azot o‘zlashtiruvchi erkin holda yashovchi geterotrof bakteriyalarning asosiy guruhini tashkil etadi.

Azotobakterlarning ayrim shtammlari ultrabinafsha nurlari ta’sirida yashil fluorestsentsiyali, suvda eruvchan pigment hosil qilishlari mumkin. Odatda simbiotik bo‘lmagan holda 1 g uglevod hisobiga 10 mg atmosfera azotini o‘zlashtira oladilar. O‘sish uchun esa ozuqa muhitlarida uglevodlar (odatda, glyukoza), organik kislotalar va spirtlar bo‘lishi talab etiladi. Azotobakterlarning molekulyar azot o‘zlashtirishlari uchun molibden talab etiladi. Ayrim hollarda molibden o‘rnini vanadiy bosishi mumkin. Azotobakterlar azot manbasi sifatida nitrat, ammiak va aminokislotalardan foydalanadilar. Ular aerob sharoitlarda yaxshi o‘sadi. Shuningdek, kislorodning quyi partsial bosimlarida ham rivojlana oladilar. Optimal rivojlanish harorati 20-300 ^{0}C. O‘sish rN ko‘rsatkichi 5.5- 8.5; optimal rN sharoiti esa 7-7.5. Ushbu bakteriya tuproq va suvda keng tarqalganligini kuzatish mumkin..

Azotobakteriyalar bakteriyasining hujayralari nisbatan katta (diametri 1-2 μm), odatda oval, ammo pleomorfizmga ega, ya’ni ular har xil shaklga ega bo‘lishi mumkin - novda shaklidan sferikgacha. Mikroskopik preparatlarda hujayralar yakka, juft, tartibsiz klasterlarda yoki vaqti-vaqti bilan turli uzunlikdagi zanjirlarda joylashishi mumkin [4-5].

Tadqiqot jarayonlari Sirdaryo viloyatining turli darajada sho‘rlangan tuproq namunalaridan Azotabacter bakteriyalari shtammlaridan hamda tayyorlangan ozuqa muxitidan foydalanildi.

Ozuqa muxitining tarkibi: (gG‘l): distillangan suv – 1,0 saxaroza yoki mannit – 20,0 kaliy fosfot bir asosli (K_2HPO4) – 0,2 magniy sulfat ($MgSO4 \cdot 7H2O$) – 0,2 natriy xlorid (NaCl) – 0,2 kaliy sulfit (K_2SO_4) – 0,1 kaltsiy karbonat ($CaCO3$) – 5,0 mikroelement – 1 mlG‘l Sterilizatsiya 1 atm. (121 ºS) – 20 min.

Bakteriyalar morfologiyasi yorug‘lik mikroskopi yordamida o‘rganish uchun suyuq va agarli ozuqa muxitlarida o‘stirilgan bakteriyalar yorug‘lik-mikroskopi yordamida o‘rganildi.

Tadqiqotlarimiz natijalariga ko‘ra xulosa qilinganda tarkibi azot fiksatsiyalovchi bakteriyalardan iborat bo‘lgan mikrobiologik o‘g‘itlardan foydalanish kimyoviy o‘g‘itlarga nisbatan tuproq unumdorligiga samarali ta’sir qilishi qayd etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduraxmanov I.A., Tashbekov O‘.T., Xusanov T.S. Tuproqdagi organik moddalarning aylanma faoliyatida mikroorganizmlarning roli Tabiiy birikmalar asosidagi resurs tejamkor usullarG‘ Halqaro ilmiy-amaliy anjuman 2022. 196-198 b.
2. Бабьева И.И., Зенова Г.М. Биология почв.-М.МГУ.1989.
3. Мишустин Е.Н., Емцев В.Т. Микробиология. – М.:Агропромиздат, 1987. - 76-88 с.
4. Раупова Н., Тохиров Б., Ортиқова Х. Тупроқ биологияси ва микробиологияси. Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”. 2013. Б.148.
5. Абдурахманов И.А., Ташбеков Ў.Т., Хусанов Т.С. Микроорганизмларнинг тупроқ унумдорлигига таъсири Табиий бирикмалар асосидаги ресурс тежамкор усуллар/ Ҳалқаро илмий-амалий анжуман 2022. 194-196 б.

QISHLOQ XO‘JALIGI TA’LIMINING AHAMIYATI

Fayziyev Kamoliddin Inobidinovich.,
Guliston davlat universiteti Tuproqshunoslik kafedrasi dotsenti,
Ergashova Ma’mura Suyunovna
Guliston shaxar 17-umumta’lim maktabi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi
kfayziyev86@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada qishloq ho‘jaligi fanlari o‘qituvchisining kasbi o‘quvchilarga nega har bir inson biologiyani va qishloq ho‘jaligiga oid fanlarni o‘rganmog‘i zarurligini singdirishi uchun ko‘p hil eruditsiyani, jiddiy amaliy uquv va malakalar hamda mustahkam irodani talab etadi.

Tayanch so‘zlar: Qishloq ho‘jaligi, maktab, o‘qituvchi, o‘rmon, elektron mikroskop, hujayra, xromasoma.

Abstract: In this article, the profession of an agricultural science teacher requires a lot of erudition, serious practical training and skills, and a strong will to teach students why everyone should study biology and agriculture.

Keywords: Agriculture, school, teacher, forest, electron microscope, cell, chromosome.

Kirish. Qishloq ho‘jaligi fanlari va biologiya o‘qituvchisi, biologik va qishloq ho‘jaligi bilimlarining jamiyatimizdagi har bir insonning hayotida va mehnatidagi ulug‘vor kuchini chuqur anglashi, bunga ishonch hosil qilishi lozim, bu shunday ishonchni o‘quvchilarda tarbiyalashi uchun zarurdir. Maktabda o‘qituvchining muvaffaqiyatli ish olib borishi uchun birinchi shart shudir, chunki tarbiyalovchi ta’lim jarayonida ishonchga asoslanadi.

Qishloq ho‘jaligi fanlari o‘qituvchisining kasbi o‘quvchilarga nega har bir inson biologiyani va qishloq ho‘jaligiga oid fanlarni o‘rganmog‘i zarurligini singdirishi uchun ko‘p hil eruditsiyani, jiddiy amaliy uquv va malakalar hamda mustahkam irodani talab etadi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida insoniyat qurshab olgan muhit bilan qarama-qarshilikka duch kelmoqda, muhit uning sog‘lig‘iga xavf solmoqda. Ishlab chiqarish va transport chiqindilari havoni, suvni zaharlamoqda. Karbonat angidridning miqdori ko‘payib, kislorod miqdori kamayib bormoqda. O‘rmonlarning maydoni qisqaryapti, ishlab chiqarish va tog‘ sanoatining chiqindilari katta maydonni egallab, uni ishlatilmaydigan qilib, biosfera xavf ostida qolmoqda [1, 34b; 5, 696-697 b].

Mamlakatimizda tabiatni muxofaza qilish, uning resurslarini qayta yuzaga keltirish va ulardan ratsional foydalanish ahamiyati umumdavlat vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

Qishloq ho‘jaligi fanlariga, Tuproqshunoslik, O‘simlikshunoslik, Agrokimyo, Dexqonchilik, Paxtachilik, Bog‘bonchilik va boshqalar kiradi. Bu fanlar avvalo biologiya fanlari bilan, hamda kimyo, fizika, matematika kabi fanlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ushbu fanlarda erishgan yutuqlardan foydalanib muvaffaqiyatlarga erishmoqda [1, 34b].

Hozirgi kunda elektron mikroskopiya, rentgenostruktura analizi, hujayraning molekulyar tuzilishining o‘rganilishi natijasida irsiyatning moddiy asoslari ochib tashlandi, irsiyatni tashuvchi modda molekulasining strukturasi xromasomalarining tuzilishi, xromasomalardagi genlar, ko‘chib yuruvchi traspazonlar va boshqalarning o‘rganilishi natijasida o‘simlik va xayvonlarning yangi nav va zotlari chiqarilmoqda, mikroorganizmlarning inson uchun foydali bo‘lgan shtammlari yaratilib, qishloq ho‘jaligi va xalq ho‘jaligida ko‘plab foydalanilmoqda. Tuproqning unumdorligini oshirish va dehqonchilikning intensiv jarayonida foydalanib qishloq xo‘jaligi ekinlaridan eng yuqori hosil olishga erishilmoqda.

Tuproq unimdorligini oshirishda biologik omil sifatida mikroorganizmlar katta ahamiyat kasb etmoqdalar, tuproqdagi azot zapaslari, azot to‘plovchi bakteriyalar tomonidan to‘ldirilib bormoqda, mikroorganizmlar o‘simlik o‘zlashtira olmaydigan brikmalarni o‘zlashtiradigan holatga olib keladi. [2, pp 01-06; 3, 20-25s; 4, pp 01-06;]

Qishloq ho‘jaligi fanlari rivojlangan va uning erishgan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilingan sari, odamlar soni ham ortib boradi, qishloq ho‘jaligi va biologik ta’lim ular uchun professional tayyorgarliklarining elementi bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1 Fayziyev K.I. Quyi Amudaryo tuproqlarining agrofizikaviy holati va ularni yaxshilashning ilmiy asoslari (Xorazm vohasi misolida). Qishloq xo‘jalik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (*PhD*) dissertatsiyasi. Toshkent. - 34 b.

2 R.Kurvontoev, K.Fayziev // WATER PROPERTIES OF SOILS OF KHORAZM REGION.// American Journal of Agriculture and Horticulture Innovations. December 09, 2022
Crossref doi: https://doi.org/10.37547/ajahi/Volume02Issue12-01

3 Fayziev K.I., Solijonov J.K. Guliston tumani tuproqlari qoplami va ularning unumdorligi // TURKEY International scientific-online conference: TÜRKIYE Uluslararası Bilimsel-Çevrimiçi Konferans THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH: a Uluslararası bilimsel çevrimiçi konferansın bilimsel çalışmalarının toplanması (9 Nisan 2023) – Türkiye, İstanbul : "CESS", 2023. Bölüm 14, –21-25s.

4 Turdimetov Sh., Musurmanova M. Properties of Soils located in different Geomorphological Conditions. American Journal of Agriculture and Horticulture Innovations. Volume 02 Issue 11-2022. pp 01-06.

5 Mirzacho‘l // O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi. – Toshkent: “Davlat” ilmiy nashriyoti, 2003. 5-jild., - 696-697 b.

SAQLASH OMBORLARINING QISHLOQ XO‘JALIGI LOGISTIKASIDAGI O‘RNI MAVZUSINI YORITISHDA INNOVATSION YONDASHUV

Qurbonov Ermamat Sayfiddinovich, *dotsent*
Bababekov Umidbek Djurabekovich, *o‘qituvchi*
Ergashov Azizbek Ilashboy o‘g‘li, *o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
umidbekbababekov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni saqlash va dastlabki ishlash texnologiyasita’lim yo‘nalishi talabalariga agrologistika fanidan saqlash omborlari mavzusini o‘qiishda zamonaviy pedogogik texnologiyalarga asosan o‘tish maqsadga muvofiqligi haqida fikrlar bildirilgan. Pedagogik texnologiyalarni tanlashda fan va mavzuning o‘ziga xosligini hisobga olinishi taklif etilgan. Etishtirilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini talab darajasida yaxshi saqlash hamda is’temolchi extiyojini qondirishda omborlarni o‘rni muhim hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiya, innovatsiya, zamonaviy omborlar, muzlatkichlar, saqlash muddatlari, olma, nok, behi va boshqa mahsulotlarni saqlash usulari.

Abstract: In this article, the students of the agricultural product storage and preliminary processing technology education direction are given opinions about the feasibility of switching to modern pedagogical technologies in studying the subject of storage warehouses from the science of agrologistics. It is proposed to take into account the specificity of the subject and the subject when choosing pedagogical technologies. The role of warehouses is important in keeping agricultural products at the level of demand and satisfying consumer needs.

Keywords: pedagogical technology, innovation, modern warehouses, refrigerators, storage periods, methods of storing apples, pears, quinces and other products.

Kirish: Respublikamiz prezidenti Sh.M.Mirziyoev o‘z nutqlarida uzluksiz ta’lim tizimi jarayonida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda eng avvalo oliy ta’lim muassasalarining professor - o‘qituvchilari salohiyatini jahon standartlari talabi darajasiga ko‘tarish eng muhim masala ekanligini bir necha bor ta’kidlab o‘tganligi bejiz emas. Binobarin, oliy ta’lim jarayoniga kompentsiyatsiyaviy yondashuvning, mustaqil fikrlashga o‘rgatishning pedagogik – psixologik omillari ko‘p va rang – barang. Ulardan ayrimlari ustida alohida to‘xtalamiz [1]:

1.Talaba har bir mashg‘ulotda darslikda berilgan bilimlarni takrorlash bilan kifoyalanmasligi, balki o‘qituvchi ko‘magida yangi bilimlar hosil qilishi lozim.

2.Talaba darsda passiv tinglovchi, takrorlovchi, bajaruvchi emas, balki izlovchi, qiyoslovchi, kashfiyotchi bo‘lishi kerak. Buning uchun talaba o‘z so‘zi, fikri, xulosasiga ega bo‘lmog‘i shart. Bunday ta’lim usuli o‘qituvchida kasbiy kompetentlilik, mustaqillik, o‘zligini anglash, ijodiy fikrlash, bunyodkorlik ruhini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bunda o‘qituvchi bilan bo‘lajak o‘qituvchilar orasidagi aloqa-munosabatda (fikr almashish) bo‘lajak o‘qituvchi darsda ustuvor mavqega ega bo‘ladi.

Asosiy qism: Ta’limga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish yuzasidan ilmiy ishlarning aksariyati ijtimomiy – gumanitar va aniq fanlar blokiga tegishli fanlarga oid bo‘lib, ushbu fanlardan turli pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga oid ko‘pgina tavsiyalar ishlab chiqilgan. Lekin, qishloq xo‘jaligi fanlari, jumladan agrologistika fanini o‘qitishda pedagogik texnologiyalarni qo‘llash yuzasidan ishlanmalar kam.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni saqlash va dastlabki ishlash texnologiyasi ta’lim yo‘nalishi talabalarini o‘qitishdagi mavzularning xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik texnologiyalarning turli usullaridan foydalanish mumkin. Masalan, ketma-ketlikni ifodalaydigan mavzularni o‘tishda “zinama-zina”, “T-sxemasi”, “venn diagrammasi” kabi texnologiyalaridan, biror bir masalaning ijobiy va salbiy tomonlarini o‘rganishda “baliq skleti” texnologiyasidan foydalanish mumkin va h.k [2, 15-16- b].

Agrologistika fanini o‘qitishda boshqa fanlar kabi innovatsion texnologiyalarni qo‘lash yaxshi samara beradi. Ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llashga doir ilmiy ishlar, tavsiyanomalarning aksariyati aniq va ijtimoiy fanlarga bag‘ishlangan bo‘lib, yoritilgan mavzular ham ushbu fanlar misolida keltirilgan.

Ta’lim oluvchilarning bilimi, kasbiy mahorati darajasi amaliy masalalarni mustaqil holda ijobiy echimini topishlarini, o‘rganilayotgan ob’ekt (predmet, jarayon, hodisa, shaxs) larning mohiyatini anglab, maqbul ravishda tahsil oluvchilarning mulkiga aylantirish qobiliyatlari orqali aniqlanadi. Ta’lim oluvchida shakllangan bilimlarning sifat ko‘rsatkichlarini baholashda haqiqiylik, ob’ektivlik, ishonchlilik, diagnostik baho, ball berish, yozma topshiriqlar mezon sifatida foydalaniladi.

Quyidagi agrologistika fanining ba’zi mavzularini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish yuzasidan takliflar keltiriladi.

“Saqlash omborlarining qishloq xo‘jaligi logistikasidagi o‘rni” mavzusini o‘qitishda “venn diagramasi” texnologiyasidan foydalanish mumkin. Bunda talabalar mashg‘ulotning maqsadi bilan tanishtiriladi ombor turlari haqida bilib oladilar.

Talabalarga mustaqil o‘rganish uchun saqlash usullariga oid mavzular tarqatiladi. Masalan, mahsulot turi, saqlashga chidamlilik darajasi, saqlash uchun idishlar tanlash, saqlanish muddatlari va h.k [3, 270 b]. Berilgan matnlar talabalar tomonidan yakka tartibda mustaqil o‘rganiladi. Har bir talaba o‘z fikrlarini aytadi va o‘zaro fikrlar almashiladi hamda doirachaga ichiga ma’lumotlar yoziladi.

Guruh talabalarining har biri berilgan saqlash omborlariga oid o‘rgangan matnlarini bir-birlariga so‘zlab beradilar. Omborning tuzilishi va turlarini bilib olishga erishadilar.

Omborlarning qanday mahsulot saqlashga mo‘ljallanganligini bilish bo‘yicha guruh talabalari bir-birlari bilan savol – javob qiladilar. Natijada saqlash omborlarida qaysi mahsulotni qancha muddat saqlash kerakligini bilib oladilar.

Talabalar tomonidan mavzu qay darajada o‘zlashtirilganligini aniqlash maqsadida o‘qituvchi talabalarga savollar bilan murojaat etadi, og‘zaki so‘rov o‘tkazadi, shu asosida guruhdagi har bir talabani fikrlariga qarab to‘plagan ballari aniqlanadi.

Ushbu texnologiya mashg‘ulot mobaynida har bir ishtirokchining turli topshiriqlarni bajarish, navbat bilan talaba yoki o‘qituvchi rolida bo‘lish va mos ballarni to‘plash imkoniyatini yaratadi.

Ushbu texnologiyaning afzalligi shundaki, talabalar bir darsning o‘zidayoq ombor turlari saqlashga kerakli bo‘lgan asbob uskna va jihozlarni o‘rganadi. Shuningdek, talabalarda boshqalarning ishlarini tahlil qilish, taqqoslash ko‘nikmalari paydo bo‘ladi. Bundan tashqari, o‘zlarining bajargan ishlarini baholash va tanqidiy ko‘rib chiqish imkoniyati ham shakllanadi. Eng asosiysi, har bir talabaning mustaqil fikrlash, faol bilim olishini ta’minlaydi.

Agrologistika fanini o‘qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish ularni mustaqil fikrlashga, ijodiy yondashishga va izlanishlarga shakllanishga yordam beradi. Har bir o‘qituvchi ushbu pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda mavzuni turli adabiyotlardan to‘liq o‘zlashtirishi va mavzuning o‘ziga xosligini hisobga olgan holda foydalanish tavsiya etiladi[4, 5].

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda zamonaviy pedogogik texnologiyalardan foydalanish talabalarni bilimini oshirishda katta axamiyatga ega. Bunda talabalarda mustaqil fikrlash , ijodiy yondashish, tanqidiy va taxliliy fikrlash, izlanishlar bo‘yicha ko‘nikmalarni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son Farmoniga O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasi
2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. T.: Iste’dod. B 2008. 15-16 b.
3. Bo‘riev H.Ch, Samatov G.A, Rustamova I.B. Agrologistikaasoslari. O‘quv qo‘llanma. «O‘zbekiston milliy entsiklopediya». Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. 2003.270b.
4. Samadov G.A, Rustamova I.B. “Logistika” fanidan ma’ruzalar matni. ToshDAU 2008y.118 b.
5. Samadov G.A, Rustamova I.B. “Logistika” fanidan uslubiy qo‘llanma. ToshDAU 2013y.110 b.

TEXNIK VA TEXNOLOGIK FANLARNI O‘QITISH SIFATINI OSHIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Nuriev Karim Katibovich, *texnika fanlari doktori, professor,*
Nuriev Mansur Karimovich, *magistr, katta o‘qituvchi,*
Guliston davlat universiteti
karimnuriyev0@gmail.com,
maansurnuriyev79@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Guliston davlat universiteti o‘quv jarayonida yangi

texnologiyalardan foydalanish - pedagogik innovatsion usullarni yanada takomillashtirish, professor-o‘qituvchilarning ish uslubini sifat jixatida o‘zgartirilishi va pedagogik tizimda tuzilmaviy o‘zgarishlarni amalga oshirishning imkoniyat va natijalari keltiriladi.

Tayanch so‘zlar: pedagogik texnologiya, innovatsion usul, mustaqil ta’lim, innovatsion texnologiya, axborot texnologiyasi, ta’lim tizimi, telekomunikatsion texnologiya, o‘qitish usullari, o‘quv maqsadi, o‘zlashtirish (reproduktiv, sermahsul, ijodiy) darajalari

Abstract: The article presents the possibilities and results of the use of new technologies in the educational process of Gulistan State University - further improvement of pedagogical innovative methods, qualitative changes in the work style of professors and teachers, and implementation of structural changes in the pedagogical system.

Keywords*:* pedagogical technology, innovative method, independent education, innovative technology, information technology, educational system, telecommunication technology, teaching methods, educational goal, mastering (reproductive, productive, creative) degrees

Malakali kadrlarni tayyorlashda qo‘yiladigan kasbiy talablar bilan bir qatorda ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy taraqqiyotning tez rivojlanayotgan qat’iy sharoitida mutaxassis o‘zini yo‘qotmaslik, muammoni aniq ko‘rish va uni yangiligidan qo‘rqmaslik, fikr yuritishning yangiligi va samaradorligi, ixtirochilik, sezgirlik kabi sifatlar bo‘lishini talab etmoqda. Bunday sifatlarga talab kun sayin oshib bormoqda, bugungi kunda bu masala kun tartibidagi dolzarb masalaga aylanib qolmoqda. Shu maqsada Universitet ta’lim tizimini takomillashtirishda ya’ni ta’lim tizimining innovatsion modellarini yaratishda axborot, telekommunikatsion va pedogogik texnologiyalarning roli juda katta ekanligi tajribalar asosida to‘la tasdiqlangan.

Guliston davlat universiteti o‘quv jarayonida yangi texnologiyalardan foydalanish - pedagogik innovatsion usullarni yanada takomillashtirish, professor-o‘qituvchilarning ish uslubini sifat jixatida o‘zgartirish va pedagogik tizimda tuzilmaviy o‘zgarishlarni amalga oshirishga imkoniyat yaratadi. Shularning barchasi pedagogik jarayonni tashkil etish va boshqarish bo‘yicha o‘ziga hos masalalarni qo‘yishga va ularning maqbul echimlarini qidirishga olib keladi.

O‘quv jarayonini shunday usulda boshqarishning xarakterli jixatlarini ochish uchun, asosiy pedagogik usullarni tavsiflasak. Dastavval zamonaviy kompyuter va telekomunikatsion texnologiyalarga asoslangan o‘qitish usullaridan biri bo‘lgan va muhim ahamiyatga ega bo‘lgan mustaqil ta’lim usullarini taxlil etaylik. Chunki, ta’limda innovatsion texnalogiyalarni qo‘llashda o‘qitishni individuallashtirish va talabalarning mustaqil ta’lim olishiga asosiy e’tibor qaratiladi.

Mustaqil ta’lim usullari zamonaviy axborot texnologiyalarning takomillashishi bilan yangi bosqichga ko‘tariladi va an’anaviy ta’lim tizimi mazmunini tubdan o‘zgartiradi. Zamonaviy texnologiyalar asosida amalga oshiriladigan mustaqil ta’lim manbalari quyidagi vositalarga asoslangan.

- axborot resurs manbalarini elektron nashrlari
- kompyuter o‘quv tizimlari
- audio-video o‘quv resurslari
- elektron darslik va o‘quv qo‘llanmalari
- elektron o‘quv uslubiy majmualar
- elektron jurnallar

▪ kompyuter tarmoqlari vositasida beriladigan o‘quv materiallar va vertual laboratoriya ishlari.

Shuni ta’kidlash joizki, yangi ta’lim tizimida kompyuter tarmoqlari vositasida mustaqil ta’lim uchun beriladigan o‘quv resurslari alohida ahamiyatga egadir. Chunki talabalar ichki lokal tarmoq va ziyonet, internet orqali juda ko‘p ARMlar kataloglari xizmatidan foydalanishlari mumkin. Zamonaviy kompyuter va telekommunikatsion texnologiyalarga asoslangan ta’lim tizimi mazmunan an’anaviy ta’lim tizimidan tubdan farq qiladi. Shu tufayli professor-o‘qituvchilar tomonidan mustaqil ta’limni amalga oshirish uchun tayyorlanadigan o‘quv resurslari sifatiga o‘ta jiddiy talablar qo‘yiladi. Ma’lumki, zamonaviy ta’lim tizimida, an’anaviy tizimidan farqli holda, asosiy figura talaba hisoblanadi, chunki talaba o‘zining o‘quv jarayonini mustaqil rejalashtiradi va amalga oshiradi. O‘qituvchi esa, talabaga juda keng axborot maydonda mustaqil faoliyat ko‘rsatishiga ko‘maklashuvchi va maslaxat beruvchi figura vazifasini bajaradi.

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi va ta’lim oluvchining o‘zaro ta’siri juda faollashadi, bu esa o‘z navbatida o‘qituvchidan o‘z ustida muntazam va faolroq ishlashni taqazo etadi.

Shunday qilib, zamonaviy kompyuter, telekommunikatsion va pedogogik texnologiyalardan ta’lim doirasida foydalanish natijasida o‘quv jarayonida o‘qituvchining roli, o‘rni va uning asosiy vazifalarining mazmuni tubdan o‘zgaradi. Chunki zamonaviy ta’lim tizimida, o‘qituvchining o‘quv kurslarini yaratish bo‘yicha faoliyatni ancha murakkablashadi. O‘quv kurslarini yaratish uchun maxsus ko‘nikma va malakalar zarur bo‘ladi, o‘quv materiallari sifatiga talab tubdan o‘zgaradi, o‘quv jarayonida ta’lim oluvchining roli ortadi. O‘qituvchi uchun o‘quv fani va o‘qitish mazmunini yaxshi bilish kifoya qilmasdan zamonaviy axborot texnologiyalar soxasida ham maxsus bilimlarga ega bo‘lish talab etiladi. Masalan, zamonaviy axborot texnologiyalar bazasida amalga oshirilayotgan o‘quv jarayonida o‘qituvchidan pedagogik xarakterdagi bilim va malakalardan tashqari, zamonaviy kompyuter tizimini mukammal bilish, undan foydalanish va zarur bo‘lsa uni takomillashtirish ham talab etiladi. Shu sababli zamonaviy axborot texnologiyalarga asoslangan ta’lim tizimini boshqarishning o‘ziga hos tomoni mexnatni taqsimlash asosida ta’lim jarayonini tashkil etish hisoblanadi.

Ta’lim tizimiga yangi axborot texnologiyalarni qo‘llash ta’lim mazmunini takomillashtirishga imkoniyat yaratib beradi.

Ta’lim mazmunini o‘quv kurslari to‘plami orqali, o‘quv kurslarini esa mavzular tizimi bilan belgilash mumkin. Zamonaviy texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanib, yuqori sifatli o‘quv mashg‘ulotini tashkil etish - bu ta’lim mazmunini rivojlantirish bo‘yicha dolzarb masala hisoblanadi(1-rasm).

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qitishning samaradorligini oshirishga mo‘ljallangan boshqaruv tizimi quyidagi o‘ziga hos hususiyatlarga egadir.

- O‘quv jarayonini o‘qituvchilar orasida mexnat taqsimotga asoslangan holda tashkil etish.
- Har xil mutaxassislikka ega bo‘lgan o‘qituvchilarni va axborot texnologiyalar bo‘yicha mutaxassislarni o‘quv jarayonini tashkil etish va o‘quv kurslarini ishlab chiqish bo‘yicha jamoaga birlashtirish.
- O‘qitish samaradorligini doimiy nazorat qilish va pedagogik jarayonni tashkil etishni mos ravishda tuzatib borish.

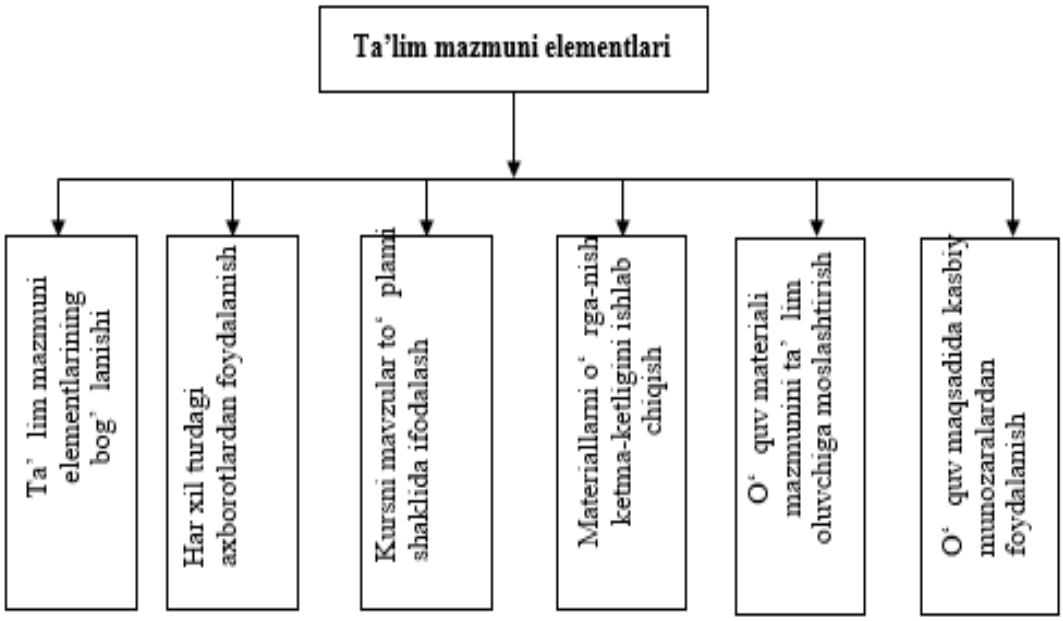

1-Rasm. Ta'lim mazmuni elementlari

Ushbu taklif etilayotgan usulda o‘quv jarayonini tashkil etish turli mutaxassislar o‘rtasida mexnatni o‘zaro taqsimlash, har xil yo‘nalishlardagi mutaxassislarni bitta asosiy masalani samarali va mukammal xal etishga jalb qilish imkoniyatini beradi.

Oliy o‘quv yurtlarida zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalarni tadbiq etishning takomillashgan usul va vositalarini ishlab chiqish asosiy masalalardan biri hisoblanadi va o‘qitish uslubiyotining asosiy kategoriyalari (maqsad, printsip, mazmun, vosita, usul) dan unumli foydalanish imkoniyatlari tahlil etiladi.

Har bir o‘quv fani uchun o‘quv-uslubiy kompleksni yaratish va tadbiq etish, zamonaviy innovatsion texnologiyalarning asosiy talablaridan biri bo‘lib talabalarga individual ta’lim berishga, hamda mustaqil ta’lim olishni kengaytirishga imkoniyat yaratadi. O‘quv-uslubiy kompleksnining zaruriy elementlarini innovatsion pedagogik texnologiyalar talablari asosida tayyorlash uslubiyoti ushbu ishimizda bayon etiladi. O‘quv-uslubiy kompleksni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tayyorlanishi, qo‘yilgan o‘quv maqsadlariga kafolatlangan holda erishishga imkon berishi muqarrar.

Metrologiya standartlashtirish va sertifikatlashtirish fani misolida zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tayyorlangan o‘quv-uslubiy kompleksni uch o‘quv yilida sinovdan o‘tkazilgandan so‘ng uning tadbig‘i bo‘yicha quyidagilarni izohlash mumkin bo‘ladi. Dastavval O‘UMni ishlab chiqish uchun sxema qabul qilindi (2-rasm). Sxemadan ko‘rinib turibdiki modul tarkibiga ma’ruzalar, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari bloklab kiritiladi. Ma’ruza matnida mavzudan so‘ng asosiy savollar beriladi (ularning soni 2...3 bo‘lishi mumkin) va ketidan shu mavzuga oid tayanch tushunchalar majmui beriladi. Shundan so‘ng har bir asosiy savolga oid tayanch tushunchalar maqsadi qo‘yiladi va bundan kelib chiqadigan talablarning (taqqoslanuvchi o‘quv maqsadlari) vazifalari (ularning soni 2...4 bo‘lishi mumkin) qo‘yiladi. Amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarining strukturasi ham ma’ruza mashg‘ulotga o‘xshashdir. O‘quvchi maqsadlarining qo‘yilishi bilimning natijasi nima bilan tutashi, ya’ni natija kafolatlanganligini belgilaydi.

O‘quv maqsadlarini o‘quvchilar faoliyati orqali qo‘yish shundan iboratki, o‘qitish maqsadlari xarakatida ifodalanadigan, aniq ko‘rinadigan va o‘rganadigan natijalar orqali belgilanadi. Shunday qilib, an’anaviy o‘qitishda asosiy omil pedagogikning faoliyati bo‘lsa, innovatsion texnologiyada birinchi o‘ringa o‘qish jarayonidagi o‘quvchilarning faoliyati qo‘yiladi.

Ma’lumki pedagogik texnologiyada bilimni o‘zlashtirish sifati asosan to‘rt o‘zlashtirish darajalariga bo‘linadi. Albatta, talabaning o‘quv maqsadlari har bir asosiy savolni talaba qaysi bilish darajasida o‘zlashtirishi lozimligi muhim bo‘lib uni oldindan aniqlash va mashg‘ulot turiga kiritish muhimdir. Har bir taqqoslanuvchi o‘quv maqsadlari qo‘yilganda ma’lum tartibga amal qilinishi kerak, ya’ni avvalo hamma talabalar o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan axborotni bilish, yodlash, gapirib berish va so‘ngra mahsuldor darajalarga moslab taqqoslanuvchi o‘quv maqsadlari qo‘yiladi. Undan keyin esa sermahsul va ijodiy darajalarga oid maqsadlar qo‘yiladi.

Taqqoslanuvchi o‘quv maqsadlarida bilishni o‘zlashtirish darajalarining aks ettirilishi talabalarning bilimi, ko‘nikmalaridagi tafovutlarni bilib olish va ular bilan alohida shug‘ullanish imkoniyatlarini yaratadi.

Mashg‘ulot turi yakunida muxokama uchun savollarni ham bilishning o‘zlashtirish darajalariga moslab qo‘yilishi identiv maqsadlarga erishishga yordam beradi. Bizning tajribamizda har bir asosiy savol matni yakunida turli o‘zlashtirish darajalariga moslab 3...10 tagacha muxokama uchun savollar va testlar kiritish ma’qulligi aniqlanadi. Tajriba shuni ko‘rsatadiki Metrologiya, standartlashtirish va sertifikatlashtirish fanidan mavzularni o‘zlashtirish bo‘yicha quyidagicha o‘zlashtirish darajalarni aniqlash mumkin(jadval). Birinchi va ikkinchi o‘zlashtirish darajasiga mos nazorat topshiriqlari mavzuga oid savollar, testlar, masala va mashqlar shaklida tanlandi.

Jadval

Metrologiya, standartlashtirish va sertifikatlashtirish fanidan modullarni o‘zlashtirish darajalari

	Asosiy mavzular bloklari	O‘zlashtirish darajalari			
		Bilish	Re pro-duktiv	Ser - ma hsul	Ij odiy
	O‘zaro almashunuvchanlikning umumiy printsiplari	+	+	-	-
	Joizlik va o‘tkazishlar to‘g‘risida asosiy tushunchalar	+	+	-	-
	Mashina detallarini tayyorlashda geometrik parametlarning aniqligi	+	+	-	-
	Silliq silindrik birikmalarda o‘zaro almashunuvchanlik	+	+	+	-
	Dumalash radial podshipniklarida o‘zaro almashunuvchanlik	+	+	+	+
	Shponkali va shlitsali birikmalarda o‘zaro almashunuvchanlik	+	+	+	+

	Rezbli birikmalarida o‘zaro almashunuvchanlik	+	+	+	+
	Tishli birikmalarida o‘zaro almashunuvchanlik	+	+	+	+
	O‘lchamlar zanjirlarini hisoblash	+	+	+	+
0	Texnik o‘lchash asboblari	+	+	+	+
1	Kaliblar	+	+	+	+
2	Standartlashtirish va sertifikatlash	+	+	+	+

Uchinchi va to‘rtinchi o‘zlashtirish darajasi mos nazorat topshiriqlarini asosan murakkab testlar, nostandart masalalar, refaratlar va ilmiy harakterdagi topshiriqlar shaklida tayyorlandi. Muxokama uchun savollar tuzilganda shu narsa hisobga olindiki talabaning birinchi va ikkinchi o‘zlashtirish darajalariga hos nazorat topshiriqlarini to‘la bajarganida to‘plagan reyting ballari yig‘indisi 70% ni tashkil etishi kerak. Sermahsul darajadagi nazorat topshiriqlarini bajarishi esa yana 20% ball to‘plash imkonini beradi. Demak, birinchi va ikkinchi darajalarida o‘zlashtirishga ega bo‘lgan talabalar “qoniqarli” o‘qiyotgan hisoblanadi va faqat oxirgi 10% ni ijodiy darajaga oid nazorat topshiriqlarni bajargan talabalargina olib “a’lo” bahoga loyiq bo‘lishlari mumkin deb hisoblandi. Shu narsa ham tasdiqlanadiki, metrologiya, standartlashtirish va sertifikatlashtirish fanidan ta’lim samaradorligi ma’ruza va o‘qishda 15%, baxs, munozarada 50%, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarida 75...80% tashkil etdi.

Ilg‘or innovatsion pedagogik texnologiyalarni o‘quv jarayonida qo‘llashda reproduktiv usul bilan bir qatorda produktiv (sermahsul), qidiruv - ijodiy usullarni ham qo‘llash natijasida quyidagi afzalliklarga erishiladi:

- mantiqiy fikr yuritish, muammolarni ilmiy, ijodiy echishga o‘rgatadi;
- zaruriy bilimlarni mustaqil ijodiy qidirishga o‘rgatadi;
- uchragan qiyinchiliklarni engishga o‘rgatadi;
- o‘quv materiallarini isbotliroq qiladi;
- o‘quv materiali o‘zlashtirishni chuqurroq va mustahkamroq qiladi;
- bilimlar ishonchga aylanishiga ko‘maklashadi;
- o‘qishga nisbatan ijobiy hislarni hosil qiladi;
- bilishga qiziqishni shakllantiradi va rivojlantiradi;
- ijodiy shaxsni shakllantiradi.

Produktiv o‘qitishning sanab o‘tilgan afzalliklari bular bilan cheklanmaydi, lekin keltirilganlari ham agar u bugungi kun va undan ham ko‘proq ertangi kun talablariga shunchalik mos bo‘lsa nima uchun biz o‘qitishni umuman produktiv qilib qo‘ymaymiz degan savol tug‘iladi. Uning sabablari bir nechta, produktiv usul universal emas, har qanday o‘quv informatsiyasida ham ziddiyat mavjud emas va u o‘quv muammo bo‘la olmaydi. Bunday o‘quv materialini reproduktiv usul orqali berish maqsadga muvofiqdir; o‘quvchilar uchun qiyin masalalar ham mavjud. +iyinchiliklarni kamaytirishni faqat reproduktiv usullar bilan amalga oshirish mumkin; o‘quvchilar juda oson o‘zlashtiradigan materiallar ham bor. Ular asosida murakkab vaziyat yaratishning imkoni yo‘q, chunki ularni o‘quvchilar birinchi martadanoq echib beradilar. Bu holda reproduktiv usullardan foydalanish joizdir; hech narsa bilmasdan yangicha

vaziyatni yaratishning imkoni yo‘q. O‘quvchilarda bilishga qiziqishni o‘yg‘otish uchun ular ma’lum «boshlang‘ich» bilimlarga ega bo‘lishlari kerak. Bu zahirani reproduktiv usullar yordamida yaratish mumkin; ko‘rsatish, o‘xshatish va reproduktsiya juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan amaliy mahorat va ko‘nikmalarni shakllantirishda produktiv usullar samara bo‘yicha reproduktiv usullariga so‘zsiz yutqazadilar; o‘quv materiallarini o‘rganish uchun reproduktiv usullarga nisbatan produktiv usullar ko‘proq vaqt talab qiladi; produktiv usullar muvaffaqiyatli qo‘llanish uchun o‘qituvchining pedagogik malakasi yuqoriroq bo‘lishi va muammoviy mashg‘ulotni o‘tkazish uchun ham uni tayyorlash uchun ham ko‘proq pedagogik mehnat talab qiladi.

Produktiv usullarga nisbatan reproduktiv usullarning ko‘proq qo‘llanilishi ijodiy shaxsga bo‘lgan talabni pasaytiradi va o‘quv masalalari o‘quvchilarga kelajakni loyihalashga ko‘maklashish o‘rniga o‘tmishni o‘rganishga undaydi.

O‘qitish usullari muammosi ko‘p sonli tadqiqotlarning mavjudligiga qaramasdan hali to‘la hal etilganicha yo‘q. Bu o‘qitish usullarining dialektikligi, ta’lim mazmunining takomillashuvi, ilmiy-texnik taraqqiyotning o‘sib borishi bilan izohlanadi albatta. O‘zbekiston Respublikasidagi oliy ta’limni islox qilishning dolzarb vazifasi o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini jonlantirish, o‘quv jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tadbiq etishga xizmat qiladigan o‘qitishning shakl va usullarini takomillashtirishdan iboratdir. Shu maqsadni amalga oshirish uchun universitetimizda ma’lum tadqiqot ishlari davom ettirilmoqda.

Shunday qilib, innovatsion texnologiyalarni o‘quv jarayoniga qo‘llash natijasi o‘z ustida ishlovchi, oldiga qo‘yilgan masalalarni mustaqil echuvchi, malakali kadrlarni tayyorlash va hayotga yo‘llash O‘zbekistonimizni jahon miqiyosida rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqishni kafolatlaydi.

TUPROQQA ASOSIY ISHLOV BERISH TEXNOLOGIYASI MAVZUSINI CASE STUDY METODI YORDAMIDA TASHKIL ETISHNING MOHIYATI

Qurbonov Ermamat Sayfiddinovich, *t.f.n. dotsent*
Ermatov Valijon Abdivaitovich, *o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
valijonermatov2010@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Tuproqqa asosiy ishlov berish texnologiyasi mavzusini yoritishda **Case Study** metodidan foydalanish jarayonlari va bu metod orqali talabalarda bilim, ko‘nikma va amaliy jihatdan malakalarining shakllanishi keltirilgan. Shuningdek talaba mavzu yuzasidan zaruriy sifatlarni yani tanqidiy fikrlashni, muammoga ob’ektiv yondashishga, ma’suliyatli bo‘lishni, nazariya va amaliyot o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni shakllantiradi.

Kalit so‘zlar: Case Study, innovatsiya, zamonaviy, metod, ta’lim tizimi, talabalar, Tuproqqa asosiy ishlov berish, agrotexnik tadbir, fikrlash qobilyati, tuproq.

Abstract: the article presents the processes of using the Case Study method in highlighting the topic of Basic Soil processing technology and the formation of skills in knowledge, skills and practical aspects in students through this method. Also, the student forms the necessary qualities on the topic, namely critical thinking, an objective approach to the problem, responsiveness, an inextricable connection between theory and practice.

Keywords: Case Study, innovation, modern, method, education system, students, basic soil processing, agrotechnical event, thinking ability, soil.

O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmonining 30-maqsadida keltirilgan Qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo‘jaligining yillik o‘sishini kamida 5 foizga yetkazish.

Ilm-fan va innovatsiyaga asoslangan agroxizmatlar ko‘rsatish tizimini takomillashtirish. Agrosanoat korxonalarini xom ashyo bilan ta’minlash va ishlab chiqarish hajmini 1,5 baravar oshirish.

Agrologistika markazlarini rivojlantirish va zamonaviy laboratoriyalar sonini ko‘paytirish. Urug‘chilik va ko‘chat yetishtirish bo‘yicha milliy dasturni amalga oshirish.

Nufuzli xalqaro ilmiy markazlar va oliy ta’lim muassasalari bilan birgalikda Xalqaro qishloq xo‘jaligi universitetini tashkil etish. Agrar sohada ilm-fan va amaliyot integratsiyasini chuqurlashtirish[1].

Ta’lim tizimida keng miqyosda samarali qo‘llanayotgan keyslardan foydalanish, birinchidan, talabalarning fikrlash qobilyatini rivojlantiradi, ikkinchidan, o‘quv jarayonini bevosita ishlab chiqish (bizning misolimizda Tuproqqa asosiy ishlov berish texnologiyasi mavzusini Case Study metodi yordamida tashkil etish jarayoni) bilan bog‘laydi. Gerbert Spenser ta’kidlaganidek: “Ta‘limning buyuk maqsadi bilim berish emas, balki hatti-harakatlarga o‘rgatishdir”. Yohud, mavjud ta’lim tizimida aksariyat hollarda o‘qitishdan maqsad, talabalarga bilim berish yakuniy natija sifatida qaralsa, jahon miqyosida esa, o‘zlashtirilgan bilimlarni amalda qo‘llash ta’limning yakuniy natijasi deb qaralishini e’tirof etish lozim. Garvard (AQSH) universiteti moliyaviy menejmenti mutaxassisligi bo‘yicha tahsil olayotgan magistrantlar o‘qish davrida, banklarda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan 2,5 mingta keysga javob topgandan so‘nggina, diplom olish huquqiga ega bo‘lishi fikrimizning dalilidir[2].

Keyslardan qishloq xo‘ligi fanlarini o‘qitish jarayonida foydalanish talabalarda quyidagi zaruriy sifatlarni shakllantiradi:

talabalarda kritik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi;

talabalarni haqqoniy (ob’ektiv) bo‘lishga o‘rgatadi;

talabalarda nazariya va amaliyot o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni shakllantiradi;

talabalarni muammoli vaziyatni yangicha shakllantirishga yordam beradi;

talabalarga vaziyatlarni hal etishda, unga ta’sir etuvchi omillarning mavjudligi va ularning ta‘sirini e’tiborga olishga imkon beradi;

talabalar tomonidan boshqalar fikrini ham qabul qila olish malakasini shakllantiradi;

talabalar savol berish madaniyatini o‘rgatadi;

talabalarda qabul qilingan qaror uchun ma’sullik hissini tarbiyalaydi.

Tuproqqa asosiy ishlov berish texnologiyasi mavzusi bo‘yicha keyslardan foydalanishda quyidagi usullardan foydalanish mumkin: yakka tartibdagi taqdimot, mikroguruh taqdimoti, mikroguruhlarda va so‘ngra umumiy guruhda muhokama, rolli o‘yinlar[3].

Ma’lumki, ekinlardan yuqori hosil olinishini ta’minlovchi tuproqning tarkibi quyidagicha, ya’ni, 25% havo, 25% suv va 50% tuproq zarrachalaridan iborat bo‘lishi zarur.Ushbu talabni amalga oshirish avvalo yerga asosiy ishlov berish orqali erishiladi.

Tuproqqa asosiy ishlov berishdan maqsad - tuproqqa ko‘proq suvni singib ketishini

yaxshilash, o‘simlik ildizi rivojlanadigan qatlamda ko‘plab suv to‘planishi va namlikni uzoq muddat saqlanishini ta’minlash hamda ildiz sistemasini kuchli rivojlanishi uchun sharoit yaratish, mineral va mahalliy o‘g‘itlarni tuproqqa aralashtirish, bundan tashqari, begona o‘t qoldiqlari va zararkunandalarni yo‘qotishdan iborat.

Yer haydash tuproqqa ishlov berishning asosoy usuli bo‘lib, bunda tuproq qatlami ag‘darib va ag‘darmasdan haydaladi.

Mamlakatimizda tuproqqa asosiy ishlov berishning ag‘darib ishlash usuli keng tarqalgan bo‘lib, bu tadbir asosan kuzgi shudgor ko‘rinishida chimqirqarli va ikki yarusli pluglar bilan 35-40 sm chuqurlikda amalga oshiriladi.

Shamol va suv eroziyasiga uchraydigan maydonlarda tuproqni ag‘darmasdan ishlash usuli qo‘llaniladi. Bunda ag‘dargichi bo‘lmagan maxsus pluglar va yassi chuqur yumshatgichlardan foydalaniladi.

Yer haydash usullarini tanlashda tuproqning fizik-mexanik xossalari, joylarning tuproq – iqlim sharoitini va shudgorlash muddatlarini e’tiborga olish muhim hisoblanadi**.**

Bu agrotexnik tadbir tuproqning namligi **16-18%** atrofida bo‘lganda bajarilishi kerak, bunda tuproq yaxshi uvalanadi, mashinaning ishchi qismlariga yopishmaydi va uning qarshiligi eng kam bo‘ladi. Natijada, yoqilg‘i va materiallar sarfi kamayib, agregatning ish unumi ortadi. Agar tuproq nami yetarli bo‘lmasa, albatda dalani sug‘rish va tuproq yetilgandan so‘ng unga ishlov berish kerak[4, 5].

Tuproqqa asosiy ishlov berish texnologiyasi mavzusi yuzasidan keyslarni hal qilishda quyidagilarga e‘tibor berish zarur:

talabalar tomonidan asosiy muammoni aniqlash;

talabalar tomonidan asosiy muammoga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash;

talabalar tomonidan asosiy va ikkinchi darajali omillarni ajratish;

talabalar muammoni hal qilishning muqobil yechimini ham ko‘rib chiqish;

talabalar tomonidan eng maqbul (optimal) qaror qabul qilish.

Keyslarni hal qilishda uni yozma usulda tahlil qilish, unda bayon etilgan muammoni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi, yozma nutq ham mustaqil, ijodiy fikrlash qobilyatni rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri bo‘lib hisoblanadi[6].

Metodik ishlanmada, Tuproqqa asosiy ishlov berish jarayonida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan va muayyan muammoni aks ettiruvchi ayrim keyslar tavsiya etiladi. Bu keyslarni tuzishda Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash texnologiyasi kafedrasining professor-o‘qituvchilari va talabalarining ayrim fikrlari ham e’tiborga olindi. Masalan Guliston tumanidagi Bobur fermer xo‘jaligidagi 150 gektar maydonni shudgorlash uchun shudgorlash agregatini tuzish. Tuproqqa asosiy ishlov berishga qo‘yiladigan agrotexnik talablarni sifatli bajarishga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan omillarni bartaraf etish. Tuproqqa ekish oldidan ishlov berishda, tuproq zichlanishini va tuproq tarkibidagi namlikni kamayishini oldini olish chora tadbirlarini, tuproq iqlim sharoitidan kelib chiqib eng maqbul agregatlarni tanlash

Ulardan qishloq xo‘jalik mashinalari fanining ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarida talabalarning mavzu yuzasidan mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish malakalarini rivojlantirish maqsadida foydalanish mumkin.

Tuproqqa asosiy ishlov berish texnologiyasi mavzusi bo‘yicha keysni muvaffaqiyatli bajarish uchun talaba quyidagi bilimlarga ega bo‘lishi lozim:

1. Amalda qo‘llanilayotgan shudgorlash agregatlarining tuzilishi haqida
2. Pluglarning asosiy ishchi qismlari to‘g‘risida
3. Plug korpusi turlari to‘g‘risida
4. Tirkalma va osma pluglarning afzallik va kamchiliklarini
5. Shudgorlashga qo‘yiladigan agrotexnik talablarni

Mavzusi bo‘yicha talaba amalga oshirish kerak bo‘lgan masalalar:

1. Mavzuni mustaqil o‘rganadi;
2. Muammoning mohiyatini aniqlashtiradi;
3. G‘oyalarni ilgari suradi;
4. Ma’lumotlarni tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqib, mustaqil qaror qabul qilishni o‘rganadi;
5. O‘z nuqtai nazariga ega bo‘lib, mantiqiy xulosa chiqaradi
6. Ma’lumotlarni taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi

Talabalar berilgan keys yechimi orqali quyidagi natijalarga erishish mumkin

1. O‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘ladi;
2. Shudgorlash agregatlarining turlarini o‘rganadi va tahlil qiladi;
3. Plugning korpusi qanday ishchi qismlardan iboratligini o‘rganadi;
4. Shudgorlashda qo‘llanilayotgan korpus turlarini o‘rganadi;
5. Shudgorlashda qo‘llanilayotgan korpus turlarini o‘rganadi;
6. Har bir faoliyat turi bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish ko‘nikmalari shakllanadi;
7. Mustaqil ravishda qarorlar qabul qilishni o‘rganadi;
8. Tuproq iqlim sharoitidan kelib chiqib shudgorlash agregatini tuzishni o‘rganadi;

Mavzu bo‘yicha keltirilgan keyslardan ta’lim jarayonida foydalanish talabalarda quyidagi zaruriy sifatlarni shakllantiradi:

1. nazariya va amaliyot o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni shakllantiradi;
2. kritik fikrlash qobilyatini rivojlantiradi;
3. savol berish madaniyatini o‘rgatadi;
4. vaziyatlarni hal etishda, unga ta’sir etuvchi omillarning mavjudligi va ularning ta’sirini e‘tiborga olishga imkon beradi;
5. qabul qilingan qaror uchun ma’sullik hissini tarbiyalaydi
6. boshqalar fikrini ham qabul qila olish malakasini shakllantiradi;
7. haqqoniy (ob’ektiv) bo‘lishga o‘rgatadi;
8. muammoli vaziyatni yangicha shakllantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон республикаси президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги 28. 01. 2022 йилдаги ПФ-60-сон Фармони.

2. Azizxo‘jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat.-T.: TDPU. 2006 y.

3. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. -T.: “Moliya ” nashriyoti,

2003 y. – 171 b.

4. Ф. М. Маматов Қишлоқ хўжалик машиналари. Ўзбекистон республикаси ФА “фан” нашриёти, 2007 йил.

5. M. Shoumarova, T. Abdillayev Qishloq xo‘jalik mashinalari. Toshkent. “O‘qituvchi” 2009 yil.

6. Tolipov U., Usmanbayeva M. Pedagogik texnologiya:nazariya va amaliyot.-T.: “Fan”. 2005.

EFFECTIVE TEACHING AND LEARNING OF AGRICULTURAL SCIENCE FOR AGRICULTURAL MECHANIZATION

Professor Rakhmatov Orifjon,
Guliston State University
Abdunazarov Elbek Elmurodovich, *student*
Scientific Research Institute of Agricultural Mechanization
abdunazarovelbek@gmail.com

Abstract: The effective teaching and learning of agricultural science for mechanization involves the use of innovative methods and tools to enhance students' understanding of modern agricultural practices. This requires a shift from traditional teaching methods to a more practical and hands-on approach that emphasizes experiential learning. The use of technology and agricultural machinery can help students to grasp the concepts of mechanization and its impact on agriculture. Additionally, the incorporation of real-world examples and case studies can provide students with a deeper understanding of how agricultural science can be applied in practice. Ultimately, effective teaching and learning of agricultural science for mechanization can help prepare students for careers in the rapidly evolving agricultural industry.

Keywords: Agricultural science, mechanization, effective teaching, learning strategies, constructivist learning theory, problem-based learning, inquiry-based learning, cooperative learning, technology integration, software and simulations, crop simulation models, precision agriculture, virtual reality, evaluating learning outcomes.

Agriculture has been a vital part of human civilization for thousands of years. As the world's population continues to grow, the demand for food production is also increasing rapidly. Therefore, it is crucial to produce food in a sustainable and efficient manner, which requires the application of modern agricultural techniques and mechanization. Agricultural science is a multidisciplinary field that encompasses various aspects of agriculture, such as crop production, animal husbandry, soil science, and agricultural engineering [1-3].

In recent years, the importance of agricultural science and mechanization has grown significantly due to the need for sustainable and efficient food production. Mechanization involves the use of technology and machinery to perform agricultural tasks, which can increase productivity, reduce labor costs, and improve the quality of the final product. Agricultural science, on the other hand, provides the scientific knowledge and expertise required to apply

mechanization techniques effectively [4].

To harness the potential of agricultural science and mechanization, it is essential to have a workforce that is well-trained and knowledgeable in these areas. Therefore, effective teaching and learning of agricultural science and mechanization are critical. Traditional teaching methods that rely on lectures and theoretical concepts may not be sufficient to prepare students for the practical challenges of modern agriculture. Instead, a more hands-on and experiential approach is required to enhance students' understanding of mechanization techniques and their applications in agriculture [5].

Agricultural educators play a vital role in ensuring the effective teaching and learning of agricultural science and mechanization. They are responsible for designing and delivering curricula that are relevant and up-to-date with modern agricultural practices. Agricultural educators must also incorporate practical and hands-on activities into their teaching to enhance students' learning experiences. Additionally, agricultural educators must stay updated with the latest technological advancements in agriculture and incorporate them into their teaching practices.

Effective teaching is based on sound theoretical foundations that help educators understand how students learn and how to create effective learning environments. Some of the key theoretical foundations of effective teaching include constructivist learning theory, problem-based learning, inquiry-based learning, and cooperative learning [6].

Constructivist learning theory is based on the idea that learning is an active process in which learners construct their own understanding of new concepts based on their prior knowledge and experiences. In this approach, the teacher serves as a facilitator who guides students through the learning process, rather than a source of knowledge [7].

Problem-based learning is an instructional approach that focuses on real-world problems and challenges. In this approach, students work collaboratively to solve complex problems, which helps them develop critical thinking and problem-solving skills. This approach is particularly effective for teaching practical skills and preparing students for careers in fields such as science, technology, engineering, and mathematics.

Inquiry-based learning is an approach that emphasizes student curiosity and exploration. In this approach, students ask questions, investigate problems, and develop solutions, which helps them develop a deeper understanding of the subject matter. This approach is particularly effective for teaching science and social studies, where students can explore real-world phenomena and issues.

Cooperative learning is an approach that emphasizes collaboration and teamwork. In this approach, students work together in small groups to achieve a common goal, which helps them develop communication, collaboration, and leadership skills. This approach is particularly effective for teaching social skills and preparing students for careers that require teamwork.

Effective teaching and learning require the use of various strategies and techniques to engage students and enhance their understanding of the subject matter. Some of the key strategies for effective teaching and learning include integrating technology, using real-life case studies, providing field trips and hands-on experiences, using multimedia resources, and incorporating active learning techniques [8].

Integrating technology into teaching and learning can enhance students' engagement and understanding of the subject matter. Educational technology can be used to deliver content

through interactive multimedia presentations, simulations, and virtual labs. Technology can also be used to provide instant feedback to students and personalize their learning experience.

Using real-life case studies can help students understand the practical applications of the subject matter. Case studies provide students with real-world examples that they can relate to and help them develop critical thinking and problem-solving skills. Case studies can also help students understand the ethical and social implications of the subject matter.

Field trips and hands-on experiences can provide students with a more immersive learning experience. Field trips can expose students to different environments and cultures, while hands-on experiences can help them develop practical skills and gain a deeper understanding of the subject matter. These experiences can also help students develop social skills and work in groups.

Multimedia resources can be used to deliver content in a variety of formats, such as videos, animations, and interactive simulations. Multimedia resources can help students visualize abstract concepts, understand complex topics, and engage with the subject matter. Multimedia resources can also be used to provide students with different perspectives and help them develop critical thinking skills.

Active learning techniques involve engaging students in the learning process through activities such as discussions, debates, and group projects. Active learning techniques can help students develop critical thinking skills, collaborate with their peers, and engage with the subject matter. Active learning techniques can also help students retain information better and apply their knowledge to real-world situations.

Evaluating student learning outcomes is a crucial component of effective teaching and learning. It helps educators assess the effectiveness of their teaching methods and identify areas for improvement. Some of the key evaluation strategies include formative assessment strategies, summative assessment techniques, self-assessment and reflection, and peer assessment.

Formative assessment strategies involve assessing students' learning progress throughout the learning process. This approach provides feedback to students on their strengths and weaknesses, allowing them to adjust their learning strategies and improve their performance. Examples of formative assessment strategies include quizzes, classroom discussions, peer feedback, and self-assessment.

Summative assessment techniques are used to evaluate students' learning outcomes at the end of a learning period. This approach is used to determine a student's mastery of a subject or skill and may include tests, exams, projects, or presentations. Summative assessments are typically used to evaluate overall performance and assign grades.

Self-assessment and reflection involve students evaluating their own learning progress and reflecting on their learning experiences. This approach helps students develop self-awareness, self-regulation, and critical thinking skills. Self-assessment and reflection can be done through journaling, self-evaluation forms, or oral presentations.

Peer assessment involves students evaluating each other's learning progress and providing feedback. Peer assessment can help students develop critical thinking and communication skills, as well as gain a deeper understanding of the subject matter. Peer assessment can be done through group projects, peer evaluations, or peer review activities [9].

In conclusion, the effective teaching and learning of agricultural science for mechanization is crucial to meet the demands of sustainable and efficient food production. The incorporation of

innovative teaching strategies such as constructivist learning theory, problem-based learning, inquiry-based learning, cooperative learning, integrating technology, use of real-life case studies, field trips and hands-on experiences, multimedia resources, and active learning techniques can help educators create effective learning environments. Additionally, evaluating student learning outcomes through formative assessment strategies, summative assessment techniques, self-assessment, and reflection, and peer assessment can help educators assess the effectiveness of their teaching methods and identify areas for improvement. By using these strategies, agricultural educators can prepare students for careers in the rapidly evolving agricultural industry and contribute to the advancement of modern agricultural practices.

References

1. Qutbiddin I. et al. Burying machine to pomegranate bushes // Journal of Critical Reviews. – 2020. – T. 7. – №. 13. – C. 1377-1381.
2. Abdunazarov E. Justification of the vertical distance from the support plane of the pomegranate burying machine to the lower suspension points //Uzbekistan Journal of Engineering and Technology. – 2021.
3. Bakijonovich I. Q. i dr. Construction of a machine stacker for burying pomegranate bushes // Mechanics and technology. - 2022. - T. 3. – no. 8. - S. 98-102.
4. Hainline M., Chumbley S. B., Sorenson T. Perceived self-efficacy of pre-service agricultural science teachers toward agricultural mechanization //Journal of Agricultural Systems, Technology, and Management. – 2018. – T. 29. – C. 1-14.
5. McGregor K. W. Preservice and inservice agricultural mechanization/engineering needs for first-year agricultural science teachers in Texas : дис. – Texas Tech University, 1997.
6. FuJun W. et al. “Government-Industry-University-Research-Promotion” Collaborative Innovation Mechanism Construction to Promote the Development of Agricultural Machinery Technology //IFAC-PapersOnLine. – 2018. – T. 51. – №. 17. – C. 552-559.
7. Ibrahim M. et al. Status quo of education and agricultural mechanization as a tool for poverty alleviation in Nigeria: a brief review.
8. Cobanovic K. Role of statistics in the education of agricultural science students //B. Phillips. – 2002.
9. Taylor A. L., Williams R. L. Skills for agricultural science teachers: School administrator's perspectives //Texas Journal of Agriculture and Natural Resources. – 2003. – T. 16. – C. 93-101.

QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITISHDA TALABALAR BILIMINI BAHOLASHDA NOSTANDART TESTLARDAN FOYDALANISH

To‘xtamishev Sayitqul Saydullayevich, *katta o‘qituvchi*
Abduraimov Davronbek Ulug‘bek o‘g‘li, *stajyor- o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
sayitqulbehruz@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Qishloq xo‘jaligi sohasida mutaxasislik fanlarni o‘qitishda ilmiy yangiliklar va ilg‘or tajribalarni yangi pedagogik yondashuvlar orqali ta’lim jarayoniga

tatbiq etish masalalari ko‘rsatib o‘tilgan. maqolada respublikamizda va xorijda oziq-ovqat hamda qishloq xo‘jaligi sohasida xalqaro standartlar tizimini joriy etish to‘g‘risida talabalar chuqur bilim olishlari uchun yangi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash asosida tushuntirish yuzasidan ma’lumotlar keltirib o‘tilgan. Bir nechta yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayonida qo‘llab, ma’ruza, laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlar hamda mustaqil ta’lim olishlarida tatbiq etish jihatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ilg‘or tajribalar, integrativ testlar, adaptiv testlar, mezonli-mo‘ljal olish testlari, o‘lchash usuli

Abstract: In this article, the issues of applying scientific innovations and best practices to the educational process through new pedagogical approaches in the teaching of specialized subjects in the field of agriculture are shown. the article provides information on the implementation of the international standards system in the field of food and agriculture in our republic and abroad, based on the application of new pedagogical technologies for students to gain in-depth knowledge. Several new modern pedagogical technologies are used in the educational process, and the aspects of their implementation in lectures, laboratory and practical sessions, as well as independent studies are covered.

Keywords: best practices, integrative tests, adaptive tests, criterion-referenced tests, measurement method

Hozirgi kunda ta’limning bosh maqsadi har tomonlama kamol topgan, jamiyatda ro‘y berayotgan jarayonlarga ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy moslashgan, ta’lim va kasb-hunar dasturlarini ongli ravishda tanlab puxta o‘zlashtirgan, jamiyat, davlat va oila oldidagi o‘z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalash hisoblanadi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev: “Butun ta’lim tizimining, hurmatli domlalarimiz va professor-o‘qituvchilarning eng muhim vazifasi - yosh avlodga puxta ta’lim berish, ularni jismoniy va ma’naviy yetuk insonlar etib tarbiyalashdan iboratdir”–deya ta’kidlaydi .[2. 6-b]

Mamlakatimiz oliy ta’lim tizimini isloh qilish borasida ulkan chora-tadbirlar tizimi izchillik bilan amalga oshirilib kelinmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmonining to‘rtinchi ustuvor yo‘nalishi “Ijtimoiy sohani rivojlantirish” deb nomlanib, uning 4.4. “Ta’lim va fan sohasini rivojlantirish” va 4.5. “Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish” bandlarida ham ta’lim va o‘qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta’lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish, sohani rivojlantirish uchun turli xil innovatsion g‘oyalar, loyihalar va pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish nazarda tutilgan . Mazkur vazifalarni amalga oshirish maqsadida respublikamizda barcha ta’lim bosqichlarida fanlarni amaliy va nazariy jihatdan chuqur o‘rganishda ixtisoslashtirish, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyalashuvini kuchaytirish, tayyorlanayotgan kadrlar sifatini oshirish va bu borada professor-o‘qituvchilarning mehnatini munosib rag‘batlantirish, talantli yoshlarni xorijiy mamlakatlarning nufuzli oliy ta’lim muassasalariga o‘qishga yuborish, kirish testlarining shaffofligi va adolatliligini ta’minlash singari masalalarga katta e’tibor bilan qaratilmoqdaki, bu esa o‘z navbatida ta’lim sifatini oshirish uchun muhim omillardandir.

Ta’lim dasturlarini o‘lchash va taqqoslashning sinov birliklari tizimi (yoki kredit tizimi) G‘arbiy Yevropa va Amerika universitetlarida o‘n yillar davomida qo‘llanilib kelinmoqda.

Kredit tizimi o‘quv dasturlarini shaffof va eng asosiysi, taqqoslanuvchan qiladi, bu esa talabalarning akademik mobilligini oshirishga imkoniyat yaratadi.[3, 34-b]

Kredit ta’lim tizimiga o‘tish O‘zbekiston Respublikasida ta’lim bosqichlari va akademik darajalarni aniq baholashga imkon beradi va ularni shaffof, tashhislanadigan va tan olinadigan holatga keltiradi. Bu esa jahonda tobora ommalashib borayotgan ta’lim muhitiga qo‘shilishning boshshartlaridan biri hisoblanadi.

Akademik kreditning joriy qilinishi o‘quv rejalarini takomillashtirish, integrallashgan o‘quv kurslari, qo‘shma ta’lim dasturlarini yaratish orqali oliy ta’lim tizimini yangicha tashkil qilish uchun asos bo‘ladi va jahon bozorida bizning ta’limimiz va mutaxassislarimizning raqobatbardoshligini ta’minlaydi.

Ta’lim-tarbiya jarayoni yaxlit sistema bo‘lib, uning tashkil etilishi, borishini nazorat qilish, olingan natijalarga muvofiq avvalo o‘qituvchining pedagogik faoliyatini tahlil etish, Reyting tizimiga muvofiq talabalarning o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma va malakalaridagi tipik kamchiliklarni aniqlash va ularni korreksiyalash yo‘llarini belgilashni taqozo etadi.

Talabalarning kredit tizimida o‘quv rejadan o‘rin olgan kurslar bo‘yicha o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma va malakalarini aniqlash va baholashda nazorat turlaridan biri test topshiriqlari sanaladi. [5,-94-b]

Standart testlar mazmuni bo‘yicha reproduktiv va produktiv darajada, tarkibi jihatidan test topshirig‘i savoli to‘g‘ri va noto‘g‘ri javoblardan iborat bo‘lsa, nostandart testlar o‘zining mazmuni, tuzilishi va qo‘llanish maqsadiga ko‘ra muayyan darajada farq qiladi.

Nostandart testlar mazmuni va mohiyatiga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1. Integrativ testlar;
2. Adaptiv testlar;
3. Mezonli-mo‘ljal olish testlari.

Integrativ testlar integral mazmun, shakl, qiyinchilik darajasi bo‘yicha o‘sib boruvchi, ta’lim muassasasining bitiruvchisining tayyorgarlik darajasi haqida umumlashgan yakuniy xulosa chiqarishga imkon beradigan test topshiriqlari sanaladi.

Adaptiv testlar avtomatlashtirilgan, talabalarga nisbatan individual yondoshish imkonini beradigan, topshiriq mazmuni, bajarish tartibi, qoidasi, shu topshiriqni bajarish natijasida talabaning egallashi mumkin bo‘lgan bali va test natijalarini umumlashtirish bo‘yicha ko‘rsatmalardan iborat bo‘ladi.

Adaptiv testlar ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning modul-kredit paradigmasida muvaffaqiyatli qo‘llanishi mumkin. Buning uchun pedagog bitta mavzu, bob, bo‘lim, kurs mazmuni bo‘yicha turli qiyinchilik darajadagi bir necha variantli test topshiriqlarini tuzish va amalda qo‘llash mahoratiga ega bo‘lishi lozim.

Mezonli-mo‘ljal olish testlari talabalarning umumiy tayyorgarlik darajasi, mazkur kursning o‘qitilish sifati, pedagogning pedagogik mahorati, ta’lim-tarbiya jarayoni samaradorligini aniqlash maqsadida o‘tkaziladi.

Mezonli-mo‘ljal olish test sinovlari orqali talabalarning bilimlaridagi bo‘shliqlar aniqlanadi va ularni bartaraf etish yo‘llari aniqlanadi.

Ushbu fikrlarni standart o‘quv va test topshirig‘i bilan amalga oshirib bo‘lmaydi, bilish o‘quv maqsadiga erishilganlik darajasini aniqlashda quyidagi rasmli va ko‘p javobli nostandart testlardan foydalanish tavsiya etiladi.

O‘quv maqsadlarining ichida tushunish muhim o‘rin tutadi. Talabalar mazkur o‘quv

maqsadiga erishishi uchun, mavzu bo‘yicha o‘rganilayotgan muammolarning yechimini topish, ahamiyatini anglash, asosiy g‘oyani ajratib ko‘rsatishi lozim bo‘ladi.

Talabalarning ushbu o‘quv maqsadiga erishganlik darajasini aniqlash, nazorat qilish va baholashda ular tomonidan o‘quv materialidagi fikrlarni umumlashtirish, asosiy g‘oyani qayta ishlash, misollar keltirish, o‘z fikrini bayon etish va uni himoya qilish talab etiladi. Yuqorida qayd etilganidek, ushbu darajalarni standart o‘quv va test topshiriqlari vositasida aniqlab bo‘lmaydi, ularni faqat ko‘p javobli nostandart test topshiriqlari yordamida aniqlash tavsiya etiladi.

Mazkur test topshiriqlari talabalarning o‘zlashtirgan nafaqat bilimlarini balki ob’ekt va uning qismlarini tanish, o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash ko‘nikmalarini nazorat qilish va baholash jarayonini haqqoniy va odilona amalga oshirish imkonini beradi.Quyida ulardan ba’zi namunalarni keltirmoqdamiz:

1.Rasmda berilgan mahsulot etiketkasi yozuvlarini jadvalga mos ravishda yozing va aniqlang?

Mahsulotning nomi	Etiketka va shtrix kodga mos tushishi	Shtrix kod bo‘yicha uzunligi	Qo‘shimcha lar nomi	Izoh

2.Quyidagi o‘lchash usullarini ilmiy nomlarini mosligini aniqlang va jadvalga mos raqamni qo‘ying: *1) 2; 3); 4); 5) ; 6)*

Bevosita	Bilvosita	Mutlaq	Birgalikda	Nisbiy	Majburiy

3. O‘lchash haqidagi fikrlarni ularning xususiyatlari bilan juftlang:

	O‘lchash	A	- bu umuman har xil kattaliklar to‘g‘risida informatsiya qabul qilish, o‘zgartirish demakdir. Bundan maqsad izlanayotgan kattalikni son qiymatini qo‘llash, ishlatish uchun qulay formada aniqlashdir.

	O‘lchash jarayoni	B	- bu solishtirish eksperimentini o‘tkazish jarayonidir (solishtirish qanday usulda bo‘lmasin).
	O‘lchash usuli	D	- bu fizik eksperimentning aniq ma’lum struktura yordamida, O‘lchash vositalari yordamida va eksperiment o‘tkazishning aniq yo‘li, algoritmi yordamida bajarilishi, amalga oshirilishi usulidir.
Javob		2-	3-

4. Nomlari va belgilari asosiy birliklar nomlaridan va belgilaridan tashkil topgan SI ning hosilaviy birliklar namunalari mosligini jadvalning chap va o‘ng tomoniga yozing: 1) tezlik 2) tezlanish 3) zichlik 4) amper taqsimmetr 5) metr kub 6) sekundiga metr 7) ravshanlik 8) mol taqsimmetrning kubi

Kattalik	**Birlik**

5. Tushirib qoldirilgan so‘zlarni yozing.

1. 1960-yili o‘lchov va og‘irliklarning XI Bosh konferensiyasi . _____ ni qabul qilgan bo‘lib, mamlakatimizda buni SI (SI - Systeme international) xalqaro tizimi deb yuritiladi. Javob: Xalqaro birliklar tizimi.

2. Birinchi standartlashtirish milliy tashkiloti – Britaniya Assotsiatsiyasi (British Enginezing Standards Accociation) _____da tashkil etilgan bo‘lib, biroz keyinroq, birinchi jahon urushi davrida Daniya byurosi, Germaniya qo‘mitasi (1918-y), Amerika qo‘mitasi (1918 y)va boshqalar tashkil topdi. Javob: 1901-yil.

Shuni qayd etish kerakki, talabalarning o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma, malakalari va kompetensiyalarini nazorat qilish va o‘z-o‘zini nazorat qilish jarayoni OTM da tashkil etiladigan ta’lim-tarbiya jarayonining ajralmas uzviy qismi bo‘lib, mazkur jarayonni maqsadga muvofiq tashkil etilishi ta’lim samaradorligini orttirishga zamin tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh.M. «Birashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 75-sessiyasida so‘zlagannutqini o‘rganish bo‘yicha» o‘quv qo‘llanma Toshkent: «Ma’naviyat», 2021. - 203 bet

2.“O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 21.12.2022-yil.

3.Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O‘quv uslubiy qo‘llanma/ Innovatsion ta’lim texnologiyasi seriyasi. T.: Iqtisodiyot, 2012.

4.Xabibullayev R.A., Sodiqova M.R. O‘quvchilarda kimyoviy-texnologik fikrlashni shakllantirish. Ma’ruza matni. Toshkent. 2007.

5.Alimdjanova D.I., Aliev I.T. Kimyo va oziq- ovqat texnologiyasiga oid fanlarni o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar.Toshkent: “Iqtisod-moliya”. 2015. 156 bet.

6.Abdiquddusov O., Rashidov H. Kasb-hunar ta’limi pedagogikasi. O‘quv qo‘llanma. T: O‘MKXTTKMO vaUQT instituti, 2009.

TA’LIMNING KREDIT MODUL TIZIMIDA KIMYO FANLARIDAN MUSTAQIL TA’LIMNI TASHKIL ETISH

Professor Abduraxmanova Ugilay Koxxorovna.,
Tursunov Mirfayzi Raximqul o‘g‘li, *o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
ugi_lay.912@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada universitetlarda ta’lim tizimidagi yangi talablar bo‘yicha kimyo ta’limi yo‘nalishida talabalarning mustaqil ta’limini tashkil etish, talaba mustaqil ishini zamonaviy usulda takomillashtirishda nazariy, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarining o‘rni, kurs ishlari, o‘quv amaliyotining tashkil etilishi, malakaviy bitiruv ishini mustaqil tayyorlashga ko‘nikma hosil qilishning tartibi yoritilgan.

Tayanch so‘zlar: mustaqil ta’lim, o‘quv amaliyoti, kredit-modul tizimi, erkin fikrlash, ilmiy, zamonaviy, nazorat, baholash.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz ta’lim tizimida katta o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda, chunki yangi O‘zbekistonga yangicha fikrlaydigan yangi avlod kadrlari zarur. Ta’lim-ijtimoiy rivojlanish sohasidagi etaklovchi omilligi bu haqiqat, negaki, ta’limni rivojlantirish tendentsiyasi taraqqiy etayotgan barcha malakatlar uchun xos bo‘lgan umumiy xususiyatdir. Chunki, dunyoning tinchligi, halqlarning farovon, xavf-xatarsiz hayot kechirishi, shuningdek, har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi ilm-fan rivoji bilan chambarchas bog‘liq. Bilim va ilmning shakllanishi esa bevosita ta’lim tizimiga borib taqaladi[1, 8-9 b].

Ta’lim tizimi samaradorligini albatta ta’lim muassasalaridagi yaratilgan shart-sharoit, O‘quv rejaning mukammaligi, o‘qituvchilar saviyasi, talaba ehtiyoji, o‘quv adabiyotlari mazmuni hamda mustaqil ta’limni tashkil etish va shakllantirishga qaratilgan infratuzilma bevosita ta’minlab beradi. Demak, ilg‘or kadrlarni tayyorlash, ularni mehnat bozori talablariga muvofiq raqobatdoshligini oshirish, ijodiy fikrlaydigan mutaxassislarni etishtirish o‘quv dargohlarida amal qilayotgan ta’lim jarayoni bilan bog‘liq ekan [2, 10-11b].

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining eng muhim omili ilm va fan integratsiyalashuvini ta’minlanishidir. Ma’lumki, jamiyatimiz har bir a’zosining bilim darajasi ortib borishi shu davlat va jamiyat rivojining eng asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Hozirda oliy ta’lim tizimida zamonaviylashtirish talablaridan kelib chiqqan holda ta’lim jarayoniga yangicha yondoshuvlar ilgari surilmoqdaki, ta’limni tashkil etishning yangicha shakli bu kredit-modul tizimidir.

Davlatimiz rahbari tomonidan 2019 yilning 8 oktyabrida “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni imzolangandan keyin “respublikamizdagi oliy ta’lim muassasalarining (OTM) bosqichma-bosqich, dastlab kamida 10 ta, keyin 33 ta va nixoyat 2030 yilgacha 85 foiz OTM larida o‘quv jarayonini kredit-modul tizimiga o‘tkazishi belgilab berildi.

O‘qitishning kredit -modul tizimi modul texnologiyalari jamlamasi va kredit o‘lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Kredit-modul tizimi avvalambor mamlakatimiz oliy ta’lim tizimiga ta’limning amaldagidan ko‘ra ancha mukammal o‘lchov birligini olib kirdi**.** Unga ko‘ra, universitetda o‘tiladigan har bir fan endilikda undagi o‘qish yuklamasi miqdoriga qarab, kreditlarda aks etadi. Masalan, har bir fan ma’lum miqdordagi (1,2, 3, 3,5 va x.k.)

kreditlarda aks etishi mumkin. Talaba esa har semestr, o‘quv yilida muayyan miqdorda kreditlar to‘plab borishi va bu kredit miqdorga qarab, unga bakalavr yoki magistr darajasi beriladi [3].

Amaldagi kredit-modul tizimida bir yillik kreditlar miqdori 60 ni tashkil etadi. Bir o‘quv yili 2 semestrdan iboratligini hisobga olsak, talaba o‘qishi davomida har semestrda 30 kredit to‘plab borishi kerak bo‘ladi. Bakalavr dasturi odatda 4 yilligi hisobga olinsa, talaba ushbu darajani qo‘lga kiritish uchun jami 240 kredit, magistratura dasturini tugallash uchun esa 120 kredit to‘plashi talab etiladi [3, 2b].

Bugun va kelajak uchun bunday mexanizm qay darajada foyda keltiradi? U yangi O‘zbekistonning strategik maqsadlariga qanchalik mos?

Kredit to‘plash o‘lchovining kiritilishi talabaga katta erkinlik beradi va shu bilan bir qatorda, kelajakda tanlagan sohasining raqobatbardosh mutaxassisi bo‘lib etishishi uchun akademik jarayonni mustaqil rejalashtirish imkonini hamda baholash tizimining takomillashishiga ham olib keldi [3, 2-3b].

Talabalar va o‘qituvchilarning endi mobilligi ta’minlanmoqdaki, ya’ni ular bir oliy ta’lim muassasasidan boshqa OTMga to‘siqlarsiz, erkin ravishda o‘tishiga (o‘qishni yoki ishni ko‘chirishga) imkoniyat yaratilgan;

Talabaning tanlagan ta’lim yo‘nalishi yoki mutaxassisligi bo‘yicha barcha o‘quv va ilmiy faoliyati uchun akademik yuklama – kredit aniq hisoblab borilmoqdaki, kredit yig‘indisidan talabaning tanlagan dasturi bo‘yicha qaysi fanni qancha o‘zlashtirganligi aniq bo‘ladi.

Shunday ekan, talabalarning bir o‘quv yili yoki bir semestr davomidagi o‘qish yuklamasi ECTS kredit-modul tizimida faoliyat yuritadigan barcha universitetlarda deyarli bir xil bo‘ladi. Bu bir xillik o‘quv dasturlarini ham barqarorlashtirib, muvozanatga kelishiga yordam beradi. Endilikda talabalar bir semestrda 7 yoki 8 ta fan emas, bir semestrda ko‘pi bilan 4 yoki 5 ta fanni o‘rganadilar. Kredit-modul tizimi natijasida ta’limni tashkil etishda son ko‘rsatkichidan sifat ko‘rsatkichiga o‘tilib, talabalar o‘z vaqt va imkoniyatlarini shu kam sonli fanlarni chuqurroq va har tomonlama o‘rganishlariga imkoniyat yaratiladi.

Bunday faoliyatni zamon talabi darajasida tashkil etish va olib borish uchun talaba mustaqil ishlarini tashkil etish va nazorat qilishni takomillashtirilishi eng dolzarb muammo hisoblanadi.

Fanlar bo‘yicha mustaqil ta’limni tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi haqidagi Nizomda ko‘rsatilishicha, talabalarning mustaqil ishi ma’lum reja bo‘yicha amalga oshiriladi.

Mustaqil ish ta’lim tizimining ajralmas qismidir. Shularni hisobga olib, ushbu maqolada kimyo fanlaridan talaba mustaqil ishini tashkil etishning o‘ziga xos tomonlari va uni boshqarishdagi muammolarning echimlari taxlil qilinadi [1, 8-9 b].

“Mustaqil ish” tushunchasi ko‘p qirrali bo‘lib, mustaqil ishining asosiy maqsadi o‘qituvchining rahbarligi va nazorati ostida talabalarda muayyan o‘quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir. Bu esa zamonaviy ta’limda kridit –modul tizimi orqali amalga oshiriladi. Talabalar 40 % bilimni auditoriyada olsalar 60 % ini mustaqil o‘zlashtiradilar. Talaba tegishli fan bo‘yicha nazariy bilimlarini oshirishga va mustahkamlashga imkoniyati bor, mustaqil o‘z ustida ishlaydi, mulohaza yuritadi va erkin fikrlashga o‘rganadi.

Mustaqil ishni tashkil etish va uni boshqarish jarayoni fan o‘qituvchisidan juda katta ma’suliyat talab qiladi. Shuning uchun ham mustaqil ishda rejalashtirish, tashkil qilish, rahbarlik qilish va mustaqil ish tayyorgarligini nazorat qilish muhim axamiyatga egadir.

Har bir fan bo‘yicha mustaqil ish rejasida tegishli mavzuga oid talaba foydalanishi mumkin bo‘lgan adabiyotlar ro‘yxati, elektron adabiyotlar va internet ma’lumotlarining saytlari ko‘rsatilishi lozim.

Talaba dars davomida berilgan mavzu bo‘yicha nazariy bilimlarni egallagandan keyin, shu mavzu bo‘yicha laboratoriya mashg‘uloti va amaliy mashg‘ulot darslariga mustaqil ravishda tayyorgarlik ko‘rishi uchun barcha qulayliklar yaratilgan. Talaba mustaqil tayyorgarlik ko‘rishi uchun adabiyotlar talabaga katta yordam beradi.

Mavzuga doir mustaqil ishiga maruzaga nisbatdan kengroq va chuqurlashtirilgan reja asosida qo‘shimcha adabiyotlardan, ilmiy nashrlar, shuningdek, internetdagi tegishli ma’lumotlardan foydalanadilar.

Mustaqil ishni tashkil etishda ta’lim oluvchilarning o‘ziga xos xususiyati va imkoniyatlarini e’tiborga olish ta’lim samaradorligini belgilaydi. Shuning uchun mustaqil ish topshiriqlari rejalashtirilayotganda sodda topshiriqlardan murakkabiga qarab, mustaqil faoliyat turi belgilanadi. Bunda talabaning dunyoqarashi, fan bo‘yicha olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llay olish qobiliyati va fandagi yangi ilmiy ma’lumotlarni mustaqil egallay olish ko‘nikmasi hisobga olinadi.

Shu sababli kimyo fanlarida dastlabki bosqichda butun diqqat e’tibor asosan yangi mavzuda echimini kutayotgan *muammoning mazmunini tushunishga* qaratilgan bo‘lib, mustaqil ish shunga doir topshiriqlar (masala va mashqlar, laboratoriya va seminar mashg‘ulotlariga tayyorgarlik) dan iborat bo‘ladi. Yuqori bosqichdagi mustaqil ish topshiriqlari ijodiy va ilmiy ijodiy topshiriqlardan iborat bo‘lib, jumladan talaba:

- mustaqil ishlarini har bir berilgan topshiriqlar bo‘yicha mavzular ketma-ketligidagi ma’lumotlar asosida nazariy jixatdan individual o‘qituvchi bilan suhbat asosida topshirish mumkin;
- elektron tarzda fikr almashib, o‘qituvchi tomonidan berilgan masala va mashqni bajarib, uni elektron tarzda topshirish mumkin;
- mustaqil ishlarini turli hil *ko‘rgazmalar, stendlar, albomlar* holida tayyorlaydi, bu jarayon talabaning kompyuterda ishlash ko‘nimasiga qarab ko‘rgazmali, virtual, turli animatsion ko‘rinishli stendlar holida tayyorlashi va o‘zlashtirishi ham mumkin;
- *ijodiy referatlar* holida tayyorlangan mustaqil ish topshiriqlari talaba tomonidan ximoya (yoki taqdimot) qilinadi;

Bunday turdagi topshiriqlarni bajargan talaba albatta mazkur fan bo‘yicha ma’lum nazariy va amaliy jixatdan bilim va ko‘nikmaga ega bo‘ladi.

Ma’lum fan bo‘yicha olgan bilimlarining hisoboti shaklida talaba tomonidan tayyorlanadigan kurs ishlari ham mustaqil faoliyat turlariga kiradi. Iqtidorli talaba ikkinchi kursligidanoq biror mavzu bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borishni boshlasa, aynan ushbu mavzu asosida kurs ishi bajaradi, masalan, analitik kimyo fanidan o‘quv rejada kurs ishi belgilangan. Mazkur fan bo‘yicha, talaba: “Gossipol sirka kislotasining analitik xususiyatlari” mavzusi bo‘yicha kurs ishi tayyorlagan bo‘lsa, albatta bu talaba ushbu mavzu bo‘yicha tadqiqotini davom ettirib, kelgusida bitiruv malakaviy ishini shu mavzu bo‘yicha tayyorlashi kerak bo‘ladi [4-5]. Kurs ishi uchun tanlanadigan mavzularning mazmuni va moxiyatida “ilmdan bilimga” tamoili saqlanishi kerak, shularni hisobga olib, talabalar ilmiy tadqiqot yo‘nalishi bo‘yicha egallagan bilimi va malakasiga tayangan holda o‘qituvchi rahbarligida:

- Tasdiqlangan mavzularda *ilmiy- ijodiy kurs ishlari* tayyorlab ximoya (yoki taqdimot)

qiladi.;

- Nazariy va amaliy bilimlarning umumlashmasidan iborat bo‘lgan

ilmiy –ijodiy *bitiruv malakaviy ishlarini* tayyorlaydi. Kelajakda ushbu mavzu (masalan, “Adsorption of iron to biologically active substances” kabi mavzular bayon qilinayotgan tartib bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlardandir) yo‘nalishida magistrlik dissertatsiyasini tayyorlashga talabada bilim va ko‘nikma shakllanib boradi;

- pedagoglikning shart-sharoiti va talablariga moslashishini

taminlashga imkon beradigan *pedagogik amaliyoti* va *o‘quv amaliyotini* o‘tab, olgan nazariy bilimlarining ishlab chiqarish jarayoniga taqqoslab, takomillashtiradi.

Buning natijasida talabalardagi ilmiy izlanuvchanlik, fikrlash qobiliyati, har bir muammo bo‘yicha mantiqiy xulosalar qila oladigan, mustaqil fikrlay oladigan dunyoqarash shakllanadi va talabaning ilm-fanga bo‘lgan qiziqishi, shuningdek murakkab masalalarning echimini mustaqil topayotganligi uchun o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi. Agar talabada o‘ziga bo‘lgan ishonchi yuqori bo‘lsa, unda bilim cho‘qqilarini mustaqil zabd etishga ko‘nikma shakllanib boradi.

Bundan ko‘zlangan maqsad ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy etishning samarasi nechog‘li zarur ekanligini tajribada ko‘rib, shunga ishonch hosil qilish va shu bilan ta’lim-tarbiya va ilmiy tadqiqot ishlarining integratsiyalashuviga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. У.К.Абдурахманова, Т.Жураев, Ф.Исмаилова Использование интерактивных методов при преподавании химии. «Перспективы развития науки и образования» Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции Россия, Тамбов. 2015. стр. 8-9
2. https://xs.uz/uzkr/post/.
3. У.К.Абдурахманова, М.Р.Аскарова Аналитические свойства госсипол уксусной кислоты Россия. Universum: Химия и биология. Выпуск: 12(78) 2020.30-35с.
4. Ugilay K.Abdurahmanova, Khairulla.K.Egamberdiev Adsorption of iron to biologically active substances// Finland International Scientific Journal of Education, Social Science 1(1); 2022; - PP.213-219. https://doi.org/10.5281/zenodo.7254334.
5. У.К.Абдурахманова, Н.О.Умирова, М.Р.Аскарова, М.Б.Сирожиддинов //Роль современных инновационных технологий в повышении качества учебного процесса. Ж. Евразийский Союз Ученых. № 6(63), 2019. –С 8-10. **doi:** 10.31618/ESU.2413-9335.2019.6.63.183.

BIOLOGIYA DARSLARIDA BILISH FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH SHAKLLARI

Ablakulova Nodira Abduvahobovna

Biologiya fanlari bo‘yicha (PhD) dotsenti,

Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: maqolada darsda o‘quvchilarning bilish faoliyati va o‘qituvchining pedagogik faoliyati, faoliyatini tashkil etish va boshqarish dars strukturasi, local darajadagi pedagogik texnologiyalar yoritb berilgan.

Kalit so`zlar: ta’lim, o‘quvchi, metodlar, vositalari, bilim, ko‘nikma, baho, pedagogic, biologiya.

Ta’lim jarayonida o‘quvchi o‘qituvchining bevosita rahbarligida, ta’lim mazmuni, metodlari, vositalari va shakllari yordamida organik olamning qonuniyatlari, hodisa va voqealaming mohiyati, o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi va bilim, ko‘nikma hamda malakalarni egallaydi. Bundan ko‘rinib turibdiki, o‘quvchilar uchun o‘quv jarayoni bilish jarayoni, uning faoliyati esa bilish faoliyatidir.

O‘qituvchi ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etadi, boshqaradi, nazorat qiladi, baholaydi va o‘qitishdan ko‘zda tutilgan ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlami amalga oshirish orqali shaxsning har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratadi. O‘qituvchi uchun ta’lim jarayoni o‘quvchilarning faoliyati bilan uzviy bog‘langan va mazkur jarayonni tahlil qiladigan, umumlashtirib, tegishli hollarda o‘zgartirishlar kiritadigan ish jarayoni, kasbiy pedagogik faoliyati sanaladi. Darsda o‘quvchilarning bilish faoliyati va o‘qituvchining pedagogik faoliyati bir-biriga uyg‘un ravishda tashkil etilgandagina o‘qitishdan ko‘zda tutilgan maqsadlarga erishish mumkin. O‘quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish dars strukturasining asosini tashkil etadi. Shu sababli bu masalani chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiq. Biologiyani o‘rganishda o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish uchun darsning, o‘quvchilarning o‘tgan mavzu yuzasidan o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma va malakalarini aniqlash, ularni tizimlashtirish, yangi mavzu yuzasidan o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalami nazorat qilish va baholash, shuningdek, yangi mavzuni o‘rganish jarayonida lokal texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq. Biologiyani o‘qitishda local darajadagi pedagogic texnologiyalardan “Keys”, “Insert”, “Waster”, Venn diagrammasi, “Aqliy hujum”, “Kichik guruhlarda ishlash”, “Atamalar zanjiri”, “Atamalar varag‘i”, tezkor o‘yinlar va o‘yin mashqlaming turli shakllaridan foydalanish tavsiya etiladi. Biologiya kursi mazmunidagi muammoli masalalami o‘qitishda “Keys”dan foydalanish yuqori samara beradi. “Keys” – case studies ingliz tilidan olingan bo‘lib, jarayon yoki vaziyat degan ma’noni beradi. Dastlab bu texnologiyadan biznesmen va tadbirkorlami o‘qitishda foydalanilgan bo‘lib, hozirgi paytda o‘qitiladigan fanning mazmunidan kelib chiqqan holda, tirik organizmlarda boradigan jarayonlaming tashqi va ichki, obyektiv va subyektiv omillari yuzasidan muammoli vaziyatlar yaratilib ularni hal etish uchun o‘quv munozaralari tashkil etiladi. Biologiyani o‘qitishda dastur mazmunidagi evolyutsion tushunchalar yetakchilik qilgan, shuningdek, munozarali “o‘simliklarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi”, “hayvonot olamining paydo bo‘lishi va rivojlanishi” kabi mavzularni o‘qitishda foydalanish mumkin. Ta’lim-tarbiya jarayonida keysdan foydalanish uchun o‘qituvchi:

dastur mazmunidagi muammoli mavzulami aniqlashi, shu mavzularni o‘qitish uchun muammoli savol-topshiriqlar tuzishi;

- dars davomida muammoli savol-topshiriqlaming qiyinchilik darajasiga ko‘ra yakka tartibda yoki o‘quvchilarning kichik guruhlarida mustaqil ishlami tashkil etilishini aniqlash.
- o‘quvchilarning bilish faoliyatini mazkur muammolarni hal etish, o‘quv munozaralari orqali bahsda qatnashtirish yo‘llarini rejalashtirishi;
- muammoli savol-topshiriqlar asosida tashkil etilgan o‘quv munozaralarida yakuniy

fikrni vujudga keltirishi lozim.

Dastur mazmunidagi faqat faktik materiallarni o‘rganish nazarda tutilgan mavzularda Insertdan foydalanish tavsiya etiladi. Insert - lokal darajadagi pedagogik texnologiya bo‘lib, o‘quvchilar tomonidan o‘quv materialidagi asosiy g‘oya va faktik materiallarni-anglashiga zamin yaratish maqsadida qo‘llaniladi. O‘quvchilami Insert yordamida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun ularga o‘rganiladigan o‘quv materiallari va maxsus jadval tarqatiladi. O‘quvchilar har bir jumlani o‘rganib chiqib, maxsus jadvalga muayyan simvollar yordamida belgilash tavsiya etiladi.

Agar jumlada berilgan ma’lumot shu kungacha o‘zlashtirgan bilimlariga mos kelsa, “Bilaman” - V, agar ma’lumotlar tushunarli va yangi bo‘lsa, u holda “Ma’qullayman” +, agar ma’lumotlar o‘quvchilar o‘zlashtirgan bilimlariga mos kelmasa, u holda “o‘rganish lozim” , o‘quvchilar o‘quv materiallarini o‘zlashtirishda qiyinchilik his etsa, u holda “Tushunmadim?” belgisini qo‘yadi**.** Biologiyani o‘qitishda maqsadga muvofiq ta’sir ko‘rsatish va qulay ijtimoiy-psixologik muhitni vujudga keltirishi o‘qituvchi tomonidan qo‘llanilgan pedagogik texnologiyalarga bog‘liq bo‘ladi. Didaktikada ishlab chiqilgan har qanday texnologiya o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi, lekin quyidagi texnologiyalarda mazkur masala asosiy g‘oyani egallaydi:

1. Didaktik o‘yin texnologiyalari.
2. Muammoli ta’lim texnologiyalari.
3. Modulli ta’lim texnologiyalari.
4. Hamkorlikda o‘qitish texnologiyasi.
5. Loyihalash texnologiyasi.

Didaktik o‘yinli texnologiyasida yetakchi o‘rinlarni ta’lim beruvchi, rivojlantiruvchi, tarbiyalovchi, kommunikativ funksiyalar egallab, qolgan funksiyalar ularga ilova bo‘ladi. Muammoli ta’lim texnologiyasida aqliy faoliyat usullarini shakllantirish, ijodiy faoliyatga yo‘llash, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish funksiyalari etakchi o‘rinni egallaydi, qolgan funksiyalar ularga go‘yoki bo‘ysunadi. Shu asnoda boshqa texnologiyalarning ham didaktik funksiyalarini tahlil etish mumkin.

Biologiya o‘qituvchisi darsda o‘rganiladigan mavzuning ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlari va pedagogik texnologiyalarning didaktik funksiyalarini hisobga olgan holda qaysi texnologiyadan foydalanishini ilmiy-metodik asosda tanlagandagina ko‘zlangan maqsadga va samaradorlikka erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. J.O. Tolipova, A.T. G‘ofurov. Biologiya ta’limi texnologiyalari. – T.: O‘qituvchi,2002.

2. J.O. Tolipova, A.T. G‘ofurov. Biologiya o‘qitish metodikasi. Pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – T.:, Moliya-iqtisod, 2007. 5. J.O. Tolipova, A.T. G‘ofurov. Biologiya o‘qitish metodikasi. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: “Bilim” 2004.

3. F.Umarova, A.Ubbiyeva, F.Gaibnazarova, N.Jo‘rayev “O‘quvchi shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim. ”Umumta’lim maktablari o‘qituvchilari uchun o‘quv modullari. 2- modul, 2-nashr. T., “Bekinmachoq-plyus”.2013

BIOLOGIYA O‘QITISHDA ELEKTRON AXBOROT TA’LIM RESURSLARIDAN FOYDALANISH

Sultonova Nigoraxon Muxammadkodirovna
Biologiya fanlari bo‘yicha (PhD) dotsent,
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: maqolada zamonaviy texnik vositalardan foydalanganda o‘qituvchi va o`quvchining ro‘li, o‘quv jarayonining tabiati, uning usuli va mazmuni, elektron ta'lim resurslaridan darslarda foydalanish, jamoaviy ta'lim doirasida o‘quv jarayonini individuallashtirish va faollashtirish shakllari yo‘ritilgan.

Kalit so`zlar: axborot texnologiyalari, kognitiv, shakl, fotosurat, videofilm, dinamik model, virtual, interaktiv.

Zamonaviy texnik vositalardan foydalanganda o‘qituvchi va o`quvchining ro‘li, o‘quv jarayonining tabiati, uning usuli va mazmuni sezilarli darajada o‘zgaradi. Elektron ta'lim resurslaridan darslarda foydalanish, hatto jamoaviy ta'lim doirasida ham o‘quv jarayonini individuallashtirish va faollashtirishga imkon beradi. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda darslarni o‘tkazish-o`quvchilarning aqliy jarayonlarini faollashtiradi: idrok, e'tibor, xotira, fikrlash; kognitiv qiziqishni uyg‘otish ancha faol va tezroq sodir bo‘ladi. Shunday qilib, mening ishimning maqsadi biologiya darslarida o`quvchilarning bilim faolligini oshirish, mavzuga qiziqish va o‘qitish samaradorligini oshirishdir. Ushbu maqsad quyidagi vazifalarni amalga oshirishni o‘z ichiga oladi:

- kognitiv qiziqishni rivojlantirishga ko‘maklashish, o‘rganish motivatsiyasini oshirish, ijodkorlikni rivojlantirish;
- o‘rganish uchun qulay sharoitlar yaratish, darsda va undan tashqarida tayyor elektron ta'lim resurslari (ETR) imkoniyatlaridan foydalanish;
- o`quvchilarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan o‘z raqamli ta'lim resurslarini (Markaziy razvedka boshqarmasi) yaratish va qo‘llash.

Elektron ta'lim resurslari (ETR) - bu raqamli shaklda taqdim etilgan fotosuratlar, videofilmlar, statik va dinamik modellar, virtual haqiqat va interaktiv modellashtirish ob'ektlari, kartografik materiallar, ovoz yozuvlari, ramziy ob'ektlar va biznes grafikalar, matnli hujjatlar va o‘quv jarayonini tashkil qilish uchun zarur bo‘lgan boshqa o‘quv materiallari (elektron ilovalar).

O‘qituvchi uchun ETR funktsiyalari bu raqamli ob'ektlarni namoyish qilish; virtual laboratoriyalar va o‘quv to‘plamining interaktiv modellaridan foydalanish; kompyuter sinovlari; qo‘shimcha ma'lumotni tezda olish imkoniyati; o`quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish.

O`quvchilar uchun ETR funktsiyalari-bu darsda individual, tadqiqot, ijodiy ishlarni tashkil etish va o‘tkazish; uy vazifasini tayyorlashda yordam berish; o‘quv manfaatlarini oshirish; avtomatlashtirilgan o‘zini o‘zi boshqarish; qulay sur'atda va o‘zi tanlagan materialni o‘zlashtirish darajasida ta'limni tashkil etishga yordam berish; ma'ruzalar, ma'ruzalar, tezislar, taqdimotlarni tayyorlash uchun ob'ektlarning katta bazasi. o`quvchilar ETR - dan foydalanishlari mumkin :

1) o‘qituvchining topshirig‘iga binoan dars paytida 2) darsdan tashqari : loyihalar va sinovga tayyorgarlik; 3) uyda: darslarga, fan olimpiadalariga tayyorgarlik (mustaqil ravishda).

Yangi materialni tushuntirish bosqichida men o‘quv faoliyatining quyidagi turlaridan foydalanaman: rangli chizmalar va fotosuratlar. Slayd-shou. Videolar. Animatsiyalar Interaktiv

modellar va chizmalar, diagrammalar. Multimedia taqdimotlari.

Materialni birlashtirish bosqichida men quyidagi o‘quv faoliyatidan foydalanaman: javobni tanlash bilan vazifalar bilan ishlash. Trenajyorlar bilan ishlash. Virtual laboratoriya ishlarini bajarish.

Taqdimot-prezentatsiyalar-taqdimot(ing. presentation) – audiovizual vositalardan foydalanib ko‘rgazmali shaklda ma’lumot taqdim etish shakli. Taqdimot yagona manbaga umumlashgan kompyuter animatsiyasi, grafika, video, musiqa va ovozni o‘zida mujassam etadi. Odatda taqdimot ma’lumotni qulay qabul qilish uchun syujet, stsenariy va strukturaga ega bo‘ladi.

Taqdimot nima uchun samarali So‘nggi o‘n yillik dunyoda kompyuter revolyutsiyasi davri bo‘ldi. Kompyuterlar asosli ravishda hayotimizga kirib keldi. Insoniyat faoliyatining aksariyat jabhalarini kompyutersiz tasavvur qilish qiyin. Faoliyatning eng tez o‘zgaruvchan dinamik turi bo‘lgan biznes ham ushbu jarayondan chetda qolmadi. Bu holatda kompyuter bilan muloqotni osonlashtirish, uning e’tiborini tortish, qiziqtirish uchun ma’lumotingizni boshqalarga qanday qilib eng qulay va samarali tarzda etkazish mumkinligi to‘g‘risida savol tug‘iladi. Ma’lumki, inson ma’lumotning ko‘p qismini ko‘rish (80%) va eshitish (15%) organlari orqali qabul qiladi (bu avvaldan aniqlangan va kino hamda televidenieda undan samarali foydalaniladi). Multimediali texnologiyalar ushbu muhim sezgi organlarining bir vaqtda ishlashiga yordam beradi. Dinamik vizual ketma-ketlik (slayd-shou, animatsiya, video)ni ovozli tarzda namoyish etish orqali insonlarning e’tiborini ko‘proq jalb qilamiz. Shundan kelib chiqib, multimediali texnologiyalar axborotni maksimal samarali tarzda taqdim etishga imkon beradi. Videodan farqli ravishda multimediali texnologiyalar axborotlarni boshqarishga imkon beradi, ya’ni interfaol bo‘lishi mumkin. Multimediali taqdimot ma’lumotni to‘g‘ridan to‘g‘ri qabul qilishni ta’minlaydi. Foydalanuvchi taqdim etilayotgan barcha ma’lumotlarni ko‘radi va o‘zini qiziqtirgan qismlaridan foydalana oladi. Ma’lumotni qabul qilish katta mehnat va vaqt talab qilmaydi. Ma’lumot taqdim etishning boshqa shakllaridan farqli ravishda multimediali taqdimot bir necha o‘n minglab sahifa matn, minglab rasm va tasvirlar, bir necha soatga cho‘ziladigan audio va video yozuvlar, animatsiya va uch o‘lchamli grafikalarni o‘z ichiga olgan bo‘lishiga qaramay, ko‘paytirish xarajatlarining kamligini va saqlash muddatining uzoqligini ta’minlaydi.[1,2,3]

Elektron darslik amaldagi DTS, o‘quv reja va dasturlar hamda tasdiqlangan (ma’qullangan) darslikka asoslangan holda dasturchi, dizayner, uslubchi va darslik muallifidan iborat ijodiy guruh tomonidan yaratiladi.

An’anaviy darslikdan farqli ravishda elektron darslik o‘z tarkibiga nafaqat matn, balki – rasm, chizma, grafik, formula, multimedia, animatsiya, videolavha, nazorat savollari va topshiriqlari, o‘yin, test, boshqotirma kabi resurslarni mujassam etadi. Elektron darslik ma’lum tuzilmaga ega bo‘lib, unda kerakli ma’lumotni izlash, tez ochish, takrorlash kabi funktsiyalar mujassam bo‘ladi.[5]

1-rasm. Elektron darsliklar namunalari

Elektron darsliklardan bevosita o‘quv jarayonida hamda darsdan tashqari mustaqil ta’lim olish uchun foydalanish mumkin.

Elektron darsliklar mazmuni bilan tanishtirish.

Hoeirgi kunda pedagog:

-o‘quv kurslari dizayneri-yaratuvchisi;

-o‘qetish metodlari bo‘yicha maslahatchi;

-tyutor-o‘quv kurslarini interaktiv taqdim etish bo‘yicha mutaxassis;

-ta’lim natijalarini nazorat qilish usullari bo‘yicha mutaxassis bo‘lishi talab etiladi.

O‘quv kursini yaratishda quyidagilar hisobga olinishi lozim:

-kurslarning maqsadi;

-maqsadga erishish yo‘llari;

-o‘quv materiallarini taqdim etish usullari;

-o‘qetish metodlari;

-o‘quv topshiriqlarining turlari;

-muhokama uchun savollar;

-munozara va bahslarni tashkil etish yo‘llari;

-o‘zaro usullari va muloqot

Pedagoglar kompyuter texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmasiga ega bo‘lish bilan birga quyidagilarni amaliyotda qo‘llay olishi lozim:

-yangi o‘quv materiallarini tushuntirishda kompterning namoyish imkoniyatlaridan foydalanish;

-internet, o‘rgatuvchi va nazorat qiluvchi dasturiy mahusulotlar asosida darslarni tashkil etishi;

-darsga metodik tayyorlanish, qo‘shimcha axborotlarni izlash va tizimlashtirish, didaktik materiallarni tayyorlash;

-kompyuter texnologiyalari asosida o‘quv jarayonini tashkil etish va boshqarishda foydalanish malakalari.

Elektron taqdimot-darsda slaydlardan ko‘rgazmali material sifatida foydalanish o‘qituvchi uchun keng imkoniyat yaratadi. O‘quv materialining elektron taqdimotida animatsiyalar asosida o‘tilayotgan materialning berilishi mavzuni o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishini engillashtiradi va ko‘rgazmalilikni oshiradi. Namoyish slaydlarini o‘quvchilarga tarqatma material sifatida ham berish mumkin. Slaydlarga o‘quvchilar o‘zlarini munosabatini bildirishi, uni tahlil qilishi mumkin.

Bu orqali o‘quvchilar quyidagi malakalarga ega bo‘ladilar:

-grafik axborotlarni matn shakliga keltirish yoki aksincha;

-muhokama etilayotgan mavzu bo‘yicha xulosalar va savollarni shakllantirish;

-o‘zining o‘quv biluv faoliyatini rejalashtirish;

Axborot kommunikatsiya texnologiyalarining imkoniyatlaridan shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni rivojlantirishda, o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda samarali foydalanish mumkin.[4]

Ma’lumki axborot texnologiyalari axborotlarni yig‘ish, saqlash, uzatish, qayta ishlash usuli va vositalari majmuidir.

Zoologiya darslarida axborot mjmui-ma’lumotnomalar, entsiklapediyalar, virtual muzeylar, geografik va Zoologiyaiy mavzudagi xaritalar, rasmlar, chizmalar, animatsiyalar, matnlar, tasviriy axborotning statistik va dinamik ifodalari, ovozli obrazlar (yozilgan ovoz, musiqa va boshqalar) foydalanish mumkin.

Zoologiya o‘qituvchilari axborot texnologiyalari vositalari bilan ishlash uchun kuyidagi ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim:

-ishchi dastur va texnologik xaritalar tuzish,

-ma’ruza matnlari va amaliy mashg‘ulotlar bilan bog‘liq topshiriqlarn i tayyorlash,

-metodik ko‘rsatmalar va nazorat savollarini tuzish,

-o‘zlashtirish natijalarini tahlil qilish,

-ma’ruza matnlarini tahrirlash,

-har bir mavzu bo‘yicha dinamik ko‘rinishda aks etuvchi jaaryonlarning animatsiyalarini tasavvur qilish.

Elektron darsliklar vositasida o‘qitishda axborot va o‘rgatuvchi texnologiyalarni qo‘llash uchun imkoniyat yaratiladi. Shuningdek, elektron zahiralar vositasida o‘qitish jaraènining samarali tashkil etilishi o‘quv maqsadlariga erishishni ta’minlaydi. Yana shuni ta’kidlash joizki, agar o‘qitish jaraèni yaxshi tashkil etilmasa, ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalari ham etarlicha samara bermaydi[5]

O‘yinlar-o‘yin dam olish, ko‘ngil ochish ehtiyojlarini qondirish, organizmdagi zo‘riqishni yo‘qotish hamda ma’lum malaka va ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan multimedia ilovalaridandir. O‘rgatuvchi o‘yinlar – taqdim etilgan engil o‘yin shaklida foydalanuvchiga u yoki bu soha bo‘yicha o‘z malaka va ko‘nikmalarini oshirishga yordam beradigan dasturlar.

Multimedia-galereyalar ovoz jo‘rligidagi harakatlanuvchi suratlar to‘plami.

Audioilovalar-Ovozli fayllarni o‘quvchi qurilmalar – raqamli tovushlar bilan ishlovchi dasturlar. Raqamli tovush – bu elektrik signal amplitudasining diskret sonlar bilan ifodalanishi. Tasvirlarning kadrlarda almashishi – tasvirlarning belgilangan vaqt oralig‘ida almashish tartibi.

• Panorama – katta ochiq maydonni erkin tomosha qilishga imkon beruvchi keng va katta plandagi manzara.

• Interfaol galereya – foydalanuvchiga boshqarish imkonini beradigan galereya (tasvirlar bo‘yicha harakat).

Videoilovalar–harakatlanuvchi tasvirlar ishlab chiqish texnologiyasi va namoyishi. Video tasvirlarni o‘qish qurilmalari – videofilmlarni boshqaruvchi dasturlar. Bu ishlab chiqarish jarayoni, tabiiy hodisa, tarixiy voqelik, adabiyotga oid sahnalar kabilarni namoyish etadigan qisqa muddatli videofilm.

Virtual laboratoriya (simulyatsiya) – aniq va tabiiy fanlar bo‘yicha tabiatda mavjud lekin amaliyotda ko‘rsatish imkoni bo‘lmagan yoki xavf-xatar tug‘diradigan namoyish va laboratoriya ishlarini o‘tkazish uchun mo‘ljallangan. Virtual laboratoriyalarni yaratishning maqsadlaridan biri – o‘rganish jarayonini har tomonlama to‘liq vizuallashtirish, asosiy vazifalardan biri – o‘quvchini o‘rganish jarayonining mazmun-mohiyati to‘liq idrok etish va tushunishdir.

2-rasm. 7-sinflar uchun videoilovalar namunalari

Virtual laboratoriyaning vazifalari: -ko‘rgazmali illyustratsiya va o‘rganiladigan qonunlarning to‘g‘riligini isbotlash; -o‘tkaziladigan tajriba (eksperiment)larning mutlaqo xavfsizligi hamda sinfda havoning tozaligini ta’minlash; -tajribalarni yakka tartibda bajarish imkoniyati, bu esa ta’lim oluvchilar mustaqilligining, ularning konstruktorlik qobiliyati va texnik udda-buronligining rivojlanishiga ta’sir o‘tkazmay qolmaydi; -dars vaqtida virtual laboratoriya ishlarini bajarish nazariy hamda amaliy mashg‘ulotlar o‘rtasidagi to‘siqlarni bartaraf etadi, bu o‘qitish sifat va samaradorligi, o‘quvchilarning mustaqil bilish faolligi ortishiga ko‘maklashadi; -virtual axborot-ta’lim laboratoriyasi tadqiqotchilik xarakteridagi eksperimentlarni o‘tkazish uchun keng imkoniyatlar taqdim etadi, ma’lum metodik jihatdan asoslangan vaziyatlarda ulardan real laboratoriya qurilmalariga qo‘shimcha sifatida foydalanish mumkin; -kompyuterdagi laboratoriya nostandart va muammoli vaziyatlarda o‘quvchilarning sub’ektiv tajribasini ta’minlaydi. -ta’lim muassasasi o‘quv jarayoniga ochiq dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarni joriy qilish; -seminar mashg‘ulotlari doirasida amaliy topshiriqlarni bajarish; -malaka oshirish bo‘yicha mashg‘ulotlarni o‘tkazish. Virtual laboratoriyalarning imkoniyatlari: qimmat laboratoriya asboblari sotib olishga ehtiyojning yo‘qligi; laboratoriya shart-sharoitlarida bajarilishi printsipial mumkin bo‘lmagan jarayonlarni modellashtirish imkoniyati; xavfsizlik; vaqt va resurslarning tejalishi; bajarilgan laboratoriya natijalarining avtomatik tarzda hisoblanishi; virtual laboratoriyalarni masofaviy ta’limda qo‘llash imkoniyatining mavjudligi; virtual jarayonni boshqarish kompyuterning zimmasiga tushishini hisobga olib, kiritilayotgan parametrlarni o‘zgartirib, tajribalar seriyasini o‘tkazish imkoniyati mavjudligi; o‘tkazilayotgan laboratoriya tajribasini vaqtning boshqa masshtablarida kuzatish mumkinligi. Bundan tashqari, virtual axborot-ta’lim laboratoriyasi sharoitida o‘quv modellashtirish orqali bilimning yangi sohalarini o‘rganishda o‘quvchilarning atrof olamdagi hodisalarni bilishga oid mustaqil faolligi ortadi, hayotiy faoliyati davomida yuzaga keladigan muammolarning echimi variantlarini mustaqil topish malakasi, olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llashga tayyorlik shakllanadi. Demak, o‘quvchilarning mustaqilligini rivojlantirishga ko‘maklasha-digan virtual laboratoriyalardan foydalanish, elektron ta’limiy kompyuter mahsulotini joriy qilishda muvaffaqiyatning uzviy qismi sanaladi. Topshiriqlarning elektron shaklda: audio, video, animatsiyalarni qo‘llagan holda berilishi talabalarda kuchli qiziqish uyg‘otadi. Laboratoriya topshiriqlari natijalarining avtomatik tarzda jamlanishi, o‘qituvchiga engillik yaratadi. Laboratoriya mashg‘uloti topshiriqlarining talabalar tomonidan qayta takroriy bajarilishi asosida ko‘nikma va malakalarning tarkib topish jarayoni jadallashadi. [6] Laboratoriya ishlarini virtual

laboratoriyalar ko‘rinishida kompyuter imitasion modelini yaratish quyidagicha: - virtual laboratoriyalar uchun maxsus jihozlangan xonalar talab qilinmasligi; - laboratoriya mashg`ulotlarida ro‘y berayotgan jarayonlarni kompyuter imitasion modeli orqali ob`ektning ichki va tashqi xossalarini kuzatish hamda namoyish qilinishi; - laboratoriya sharoitida o‘tkazish mumkin bo‘lmagan jarayonlarni virtual namoyish qilish; - virtual laboratoriyalardan mustaqil o‘qitish soatlarida keng foydalanish; - laboratoriya ishlarida ko‘zda tutilgan parametrlar (moddalar, elementlar va h.k.) ni o‘zgartirib borishi; - masofadan o‘qitish ta`lim turi uchun o‘quv materiallari bazasi sifatida foydalanish;

- o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish va laboratoriya mashg`ulotlarini bajarishda tejamkorlikka erishish kabi imkoniyatlarni paydo qiladi. Biologiya fanlari bo‘yicha laboratoriya darslarida virtual laboratoriyalarni qo‘llash biologik namunalarni kompyuter ekranida ko‘rsatish, organizmlarning tashqi muhit bilan bo‘lgan o‘zaro murakkab bog`liqligini o‘rganish, tirik organizmlar orasida har doim o‘zgarib turadigan o‘zaro munosabat, turlarning o‘sishi va rivojlanishi kabi jarayonlarni namoyish etishga imkoniyat yaratib beradi. Tirik organizmlardagi fiziologik jarayonlarni ko‘rsatish hamda ularning tuzilishi, xulqatvori, tashqi ko‘rinishini tavsiflashda virtual laboratoriyalar o‘quvchilarga juda qo‘l keladi. Shuning bilan bir qatorda kompyuter ekranida taqdim etish o‘quvchilarga o‘quv materiallarini o‘zlashtirish darajasini oshirishga olib keladi. Kompyuter yordamida berilayotgan haqiqiy tasvirni aks ettiruvchi o‘quv materiallari o‘quvchilarga ma`lum hajmdagi ma`lumotlarni berish imkoniyatini yaratadi, chunki boshqa o‘qitish vositalari orqali bunday lavhalarni to‘liq ko‘rsatish imkoniyati ancha murakkab.[9]. Quyida misol tariqasida o‘quv jarayonida virtual laboratoriyalarni qo‘llashning “Botanika” fanidan fotosintez jarayonini kuzatishga doir laboratoriya ishining kompyuterda imitasion modelini ko‘rsatishga harakat qilamiz. Bu virtual laboratoriyada fotosintez jarayoni ko‘rsatiladi. Virtual laboratoriya asosida bajariladigan fotosintez jarayonining jadalligini o‘quvchilar kompyuterda ko‘rish, o‘zaro mulohaza yuritish mumkin Bu esa o‘z navbatida, bir tomondan, laboratoriya ishlariga oid o‘quv jarayonlarida namoyish qilish uchun sarflanadigan material xom-ashyo va shunga o‘xshash materiallarni tejashga olib kelsa, ikkinchi tomondan, ob`ektlar ustida olib borilayotgan laboratoriya ishlarini to‘g`ridan-to‘g`ri ko‘rish, kuzatib borish, mulohaza yuritish, o‘zaro fikr almashinishga va ma`ruza darslarida foydalanish imkoniyatini beradi. Bunday ko‘rinishdagi laboratoriya ishlarini virtual laboratoriya tarzida ifoda etish masofadan o‘qitish tizimida ham juda qo‘l keladi. Sababi, uzoq hududdagi maktab va ta`lim muassasalarida o‘quv-dasturi mavzularini o‘rganish uchun kerakli asbob, jihoz, material xom ashyo yetarli bo‘lmagan holda ham o‘quv-tajriba, amaliy va laboratoriya ishlarni bajarishni amalga oshirish mumkin bo‘ladi. Shuni ta`kidlash lozimki, virtual laboratoriya asosida laboratoriya ishlarini bunday ko‘rinishda o‘tkazilishi bir qator qurilmalarning va ashyolarning tejalishiga ham olib keladi. [7]

O‘qituvchilarning muhim vazifalaridan biri o‘quvchilarda materiallarni eslab qolishi uchun muayyan intilishni tarkib toptirish, ularga eslab qolish, fikr yuritish, tafakkur o‘stirish yo‘llarini (kuzatish,taqqoslash,tahlil qilishni) o‘rgatishdan iboratdir. Bu vazifa eng avvalo, umumta`lim maktablarida amalga oshirilishi shart. Hozirgi zoologiya darslarini o‘qitish masalalariga aniqlik kiritish, bu sohada to‘plangan barcha yutuqlarni yanada boyitish, ularni umumlashtirish, nazariyaning amaliyot bilan bog`liqligini isbotlash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarini ta`limga joriy etish, umumta`lim maktablari uchun ta`lim uslubiyatini ishlab chiqish hozirgi metodika hamda pedagogika fanlari oldida turgan, qilinishi lozim bo‘lgan

dolzarb vazifalardan biridir. Kompyuter texnologiyasining rivojlanib borishi turli mavzularda, ayniqsa, ilmiy biologik mavzularda taqdimot masalalarini hal etish oson, tez, sarf-xarajatni juda ham kam bo‘lishini ta’minladi. Hozirgi vaqtda elektron darsliklar, ishlanmalardan darslarda keng foydalanilmoqda. Bu ishlanmalar mazmunan, texnik imkoniyatlari kengligi dasturiy jihatdan, hajmi va ko‘rsatkichlari boy`icha rang-barang animatsiyalar, multimediyalar ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Bunday ishlanmalar o‘quvchida an’anaviy o‘qitishdan farqli o‘laroq ularda ko‘rish orqali eslab qolish, bir vaqtning o‘zida mavzuga oid o‘zgaruvchan jarayonlarni tasavvur qilish hamda fikrlash qobiliyatlarini rivojlanishiga keng yordam beradi. Ularda yaratuvchanlikka intilishni shakllantiradi. Shu o‘rinda electron darslik tushunchasiga to‘xtalib o‘tsak [8]. Elektron darslik - zamonaviy o‘quv jarayonining eng asosiy elementlaridan biri bo‘lib, u o‘quv fani yoki ma’lum bir bo‘limni o‘rganishni ta’minlovchi an’anaviy darsliklarni barcha shakl va xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan uslubiy majmua sifatida, zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan ishlanmadir. Bu imkoniyatlar asosan quyidagilardan iborat:

- tabiiy, biokimyoviy, fiziologik, kimyoviy, fizikaviy jarayonlarni bevosita aks ettiradi;
- Murakkab ob’yekt va jarayonlarni ko‘rgazmali tasvirlash;
- Audio, video va animatsiya elementlariga asoslangan matnlar;
- Matn va izohlarni audio-sinxron tarzda ifodalash;
- Jarayonlarni matematik modellashtirish, hisoblash va natijalarni raqam yoki grafik ko‘rinishda ifodalash;
- Bilimlarni nazorat qilish va baholash. Electron darslikdan oquv jarayonida qo‘llash davomida o‘qituvchi uni boyitib borishi, qo‘shimchalar kiritish, nazorat turlarini o‘zgartirishi mumkin.Shuningdek, tayyorlangan testlar orqali o‘quvchilarning tayyorgarlik darajalarini tadqiq qilish imkoniga ega bo‘ladi. Shunday qilib, elektron darsliklar quyidagi hollarda yaxshi samara beradi:

1. Interaktivlik (teskari aloqani amaliy ta’minlashi) xossaga ega bo‘lsa;
2. Kerakli axborotni tezlikda topish;
3. Vaqtni tejalishi;
4. Matnlarni multimediya texnologiyalari ustunligida bo‘lishi;
5. Axborotlarni yangilanish imkoniyatlari mavjudligi va boshqalar.

Umuman olganda, axborot –bilim, pedagogik texnologiya, boshqarish, tashkiliy texnologiya, tahliliy imkoniyatlarga asoslangan ilmiy va ko‘rgazmali qilib tasvirlash kabi holatlarni o‘zida mujassamlashtirgan bo‘1ishi zarur. Shunday qilib, electron darsliklar multimediyaviy mahsulot bo‘lib, o‘quvchi o`quvchilarni uzluksiz hamda doimiy o‘qitish jarayonini ta’minlaydi desak, mubolag`a bo‘lmaydi. O‘qituvchilarning faoliyati ko‘p qirrali bo‘lib, ular boshqaruvchi, muloqot qiluvchi, yo‘naltiruvchi, tashkil etuvchi va baholovchi rollarini amalga oshirishlari kerak bo‘ladi. Bizga ma`lumki hozirgi paytda axborot kommunikatsion texnologiyalar asosida darslarni olib borish juda yaxshi natijalarni ko‘rsatmoqda. Jumladan, zoologiya fanini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanilib darslar tashkil etilsa, bu o‘quvchilarni darsga nisbatan qiziqishlarini, mustaqil qaror qabul qilishi, mustaqil fikrlashiga hamda tafakkurini rivojlanishiga imkoniyat yaratadi. O‘quv jarayoni pedagogik- psixologik qonuniyatlarga tayangan holda o‘ziga o‘quvbiluv jarayonida turli shakl va metodlar orqali, maxsus didaktik tomoyillarni qo‘llash asosida tashkil etiladi.

Chunki o‘quvchi faoliyati o‘quv jarayonida bilimlarni o‘rganish, malaka va ko‘nikmalar hosil qilishi asosida bilishga oid, yaratuvchilik, estetik, kommunikativ vazifalarini bajaradi. [9]

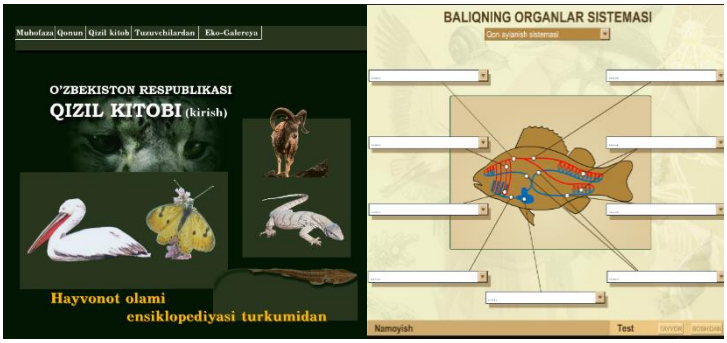

3-rasm. 7-sinflar uchun multimedia namunalari

Multimedia (*ingl. multi – “ko‘p, keng”, media “muhit”*) resurslar ovoz, grafika, animatsiyalarni o‘ziga olgan harakatlanish mavjud bo‘lgan muayan mavzuga doir resursdir. Multimediali texnologiya- bir vaqtning o‘zida ma’lumot taqdim etishning bir necha usullaridan foydalanishga imkon beradi: matn, grafika, animatsiya, videotasvir va ovoz. Multimediali texnologiyaning eng muhim xususiyati interfaolik – axborot muhiti ishlashida foydalanuvchiga ta’sir o‘tkaza olishga qodirligi hisoblanadi. So‘nggi yillar davomida ko‘plab multimediali dasturiy mahsulotlar yaratildi va yaratilmoqda: entsiklopediyalar, o‘rgatuvchi dasturlar, kompyuter taqdimotlari va boshqalar. Kompyuter taqdimotlari (Kompyuter vositasida tayyorlangan taqdimotlar) Ma’ruza, doklad yoki boshqa chiqishlarda odatda ko‘rgazmali namoyish etish vositasi sifatida plakatlar, qo‘llanma, laboratoriya tajribalaridan foydalaniladi. Bu maqsadda diaproektorlar, kodoskoplar, grafik tasvirlarni ekranda namoyish etuvchi slaydlardan foydalaniladi. Kompyuter va multimediali proektorning paydo bo‘lishi ma’ruzachi nutqini ovoz, video va animatsiya jo‘rligida sifatli tashkil etishning barcha zaruriy jihatlarini o‘zida mujassam qilgan ko‘rgazmali materiallarni taqdimot sifatida tayyorlash va namoyish etishga imkon berdi.

Multimedia dasturlari orqali o‘qitish o‘quv

4-rasm. 7-sinflar uchun’’Suvdv va quruqlikda yashovchilar” mavzusi bo‘yicha interfaol trinajer namunalari

materialining mazmuniy komponentlarini keng ko‘lamda tizimga keltirishga ko‘maklashadi, ta’lim oluvchilarga ta’limning to‘liq yoki qisqartirilgan variantlarini erkin tanlash va o‘tish imkonini beradi. Ta’lim vositalarining yangi shakli nafaqat muloqot,

axborotlarni uzatish uchun yangi imkoniyatlarning vujudga kelishiga, balki an’anaviy ta’lim va ma’lum ommaviy axborot vositalari bilan taqqoslaganda zamonaviy madaniyatda o‘zgacha o‘rin olgan yangi muammolarning, echimlarning, yangi kesishish nuqtalarining vujudga kelishi uchun ham imkoniyatlar yaratadi. Pedagogika fani tajribalari va amaliyotining shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim modeliga diqqati ko‘p jihatdan ilmiy qarashlari markazida insonga urg‘u beriluvchi falsafiy qarashlar taraqqiyoti bilan bog‘langan. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim shunday ta’limki, u:

• Ta’lim oluvchiga yo‘naltirilgan va unga ta’lim jarayonining eng asosiy qadriyati sifatida e’tibor qaratilgan;

5-rasm. 7-sinflar uchun
’’Umurtqali xayvonlarning bosh miyasini solishtirish” bo‘yicha
interfaol trinajer namunalari

• ta’lim oluvchining shaxsiy sifatlarini namoyon qilishga va shakllantirishga, tafakkurini rivojlantirishga, uning ijodkor, faol va tashabbuskor shaxs sifatida etilishiga, o‘rganishga bo‘lgan va ma’naviy ehtiyojlarini qoniqtirishga; ularning zehnini, kommunikativ va ijtimoiy qobiliyatlarini, o‘zini o‘zi kamol toptirish va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan sharoitlarni yaratishga ko‘maklashadi;

• yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashuvchanlik, yangi ixtisos olishga va bilimlarni mustaqil o‘zlashtirishga qobiliyatli mutaxassislarga bo‘lgan jamiyat ehtiyojlarini ta’minlashga yo‘naltirilgan. [10]

Ushbu elektron axborot ta’lim resurslarini dars mashg‘ulotlarida foydalanishda esa bizga kompyuter texnikasi va boshqa texnik vositalar (videoproektor, kodoskop, interaktiv “elektron” doska, DVD-pleer, TV) kerak bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida elektron axborot ta’lim resurslaridan unumli foydalanish natijasida o‘quvchi o‘quv materialini tez va qulay usulda, ya’ni ko‘rish, eshitish orqali chuqurroq va mukammalroq o‘zlashtirish imkoniyati vujudga keladi.

Adabiyotlar

1. «Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 8 iyuldagi–117-son qarori.

2. . Umumta’lim fanlari bo‘yicha multimedia ilovalarini ishlab chiqish metodologiyasi. O‘quv qo‘llanma. – T.

3. F.Umarova, A.Ubbiyeva, F.Gaibnazarova, N.Jo‘rayev “O‘quvchi shaxsini

rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim. ”Umumta’lim maktablari o‘qituvchilari uchun o‘quv modullari. 2- modul, 2-nashr. T., “Bekinmachoq-plyus”.2013

4. .Solovov A.V. Proektirovanie kompyuternix sistem uchebnogo naznacheniya: Uchebnoe posobie, SGAU. – Samara: 1995 2. Aldushina I.I. Ispolzovanie multimediynix prezentatsiy na urokax texnologii.–M.: Pervoe sentyabrya, 2003–2014

“HAYVONLAR SELEKSIYASI” FANIDAN MA’RUZA DARSLARINI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Turdiqulov Toirqul
Dotsent, Guliston davlat universiteti
tairkul@mail.ru

Abstract: This article highlights the issues of using modern pedagogical and innovative technology in lectures on the subject of “Animal breeding”. Based on the specifics of the subject, in order to ensure the guaranteed acquisition of knowledge and skills by students, in the course of teaching lectures, along with natural visual aids, it is recommended to show animated multimedia using information technologies, as well as to apply such innovative pedagogical technologies as "Blitz survey Technology", "FGMU Technology" and graphic organizers "Why?".

Keywords: animation, blitz, modern pedagogical technology, innovative technology, multimedia, FGMU.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida” gi Qonunida uzluksiz ta’lim tizimi oldiga har tomonlama kamol topgan, ta’lim va kasb-hunar dasturlarini ongli ravishda tanlagan, jamiyat, davlat va oila oldidagi o‘z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalash kabi davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablari qo‘yilgan [1, 34, 36, 43 va 46-moddalar].

Davlat ta’lim standartlari asosida tabiiy va qishloq xo‘jaligi tizimidagi fanlar qatorida «Hayvonlar seleksiyasi» fanini o‘qitish jarayonini hamkorlik pedagogikasi va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi [3, 3-b] .

Shularni e’tiborga olib, «Hayvonlar seleksiyasi» fanining spetsifikasidan kelib chiqqan holda, tegishli mavzularni o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish, mashg‘ulotlarni olib borishda pedagogik va innovatsion texnologiyalardan foydalanish tartibini yoritib berish hamda o‘quv jarayoniga tatbiq etish bo‘yicha tegishli xulosa va tavsiyalar ishlab chiqish mavzuning asosiy maqsadidir.

Ilmiy texnika taraqqiyoti XX asr oxiriga kelib ko‘plab ishlab chiqarish sohalarini texnologiyalashtirishga sabab bo‘lishi bilan birga, madaniyat va bilimlar sohalariga ham kirib keldi. Bugungi kunda biz endi nafaqat sanoat, axborot, tibbiyot, balki ta’lim sohasida ham pedagogik innovatsion texnologiyalari haqida ilmiy izlanishlar olib borishimiz va o‘quv jarayoniga tatbiq etishimiz zarur.

Texnologiya so‘zi fanga 1872 yilda kiritilgan. U yunoncha “texnos”- hunar, mahorat va “logos” - ta’limot yoki fan degan ma’noni anglatadi, ya’ni “mahorat haqidagi fan” ma’nosini beradi.

Pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi – o‘qituvchi va talabalarning belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari hisoblanadi, bu poydevor shu maqsad uchun tanlangan texnologiyalarga bog‘liq bo‘ladi.

Pedagogik texnologiya deb, odatda, maqsadi ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga, ta’limda ko‘zlangan natijalarga erishishga qaratilgan pedagogikaning yo‘nalishiga aytiladi [2, 77-b].

“Pedagogik texnologiya” iborasi birinchi marta 1970 yilda yapon olimi T.Sakamote tomonidan qo‘llanilgan. Olimning fikricha, pedagogik texnologiya (o‘qitish texnologiyasi) - o‘qitishning maqbulligini ta’minlovchi yo‘l-yo‘riqlar tizimi bilan bog‘liq bilimlar sohasidir.

Bugungi kunda pedagogik va axborot texnologiyalarini o‘quv jarayonida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish va e’tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Bunday bo‘lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an’anaviy ta’limda talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga o‘rgatadi. O‘qituvchi bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta’lim jarayonida talaba asosiy figuraga aylanadi.

O‘qitish jarayonida maqsad bo‘yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo‘llaniladigan har bir ta’lim texnologiyasi o‘qituvchi va talaba o‘rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha olsa, o‘quv jarayonida talabalar mustaqil fikrlay olsalar, ijodiy ishlay olsalar, tahlil eta olsalar, xulosa qila olsalar, o‘zlariga, guruhga, guruh esa ularga baho bera olsa, o‘qituvchi esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yarata olsa – ana shu o‘qitish jarayonining asosi hisoblanadi. Demak, pedagogik texnologiya – talabaning ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo‘naltirilgan, oldindan loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir.

Ta’lim jarayonida o‘qituvchining asosiy vazifasi o‘rganiladigan mavzuning mazmunidan kelib chiqqan holda eng yuqori samara beradigan o‘qitish vositalarini tanlay olishidir. O‘qitish vositalarining ta’lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyatini quyidagicha ifodalash mumkin:

- talabalarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish va rivojlantirishga, moddiy olamni bilish va olamni o‘rganish metodlarini egallashga, kuzatish va tajriba qo‘yish orqali ilmiy-tadqiqot olib borishga zamin tayyorlaydi;

-talabalarda tushunchalarni shakllantirish jarayonining samaradorligini orttirishda mazkur jarayonning barcha bosqichlari: o‘quv materialini sezgi organlari orqali qabul qilish, idrok etish, tasavvur qilish, esda saqlash, amalda qo‘llash va natijalarni tekshirishda foydalanish ko‘zlangan natijani beradi;

- talabalarda ko‘nikmalarni tarkib toptirish bosqichlarida o‘qitish vositalari ham mazmun, ham ish quroli sifatida maydonga chiqadi.

Biologiya va qishloq xo‘jaligi tizimidagi fanlarni o‘qitish jarayonida tabiiy ko‘rgazmali vositalar etakchi o‘rinni egallaydi. Tabiiy ko‘rgazmali vositalarga mikropreparatlar, tirik o‘simlik va hayvonlar, kolleksiyalar, tuluplar, gerbariylar, osteologik materiallar va shu kabilar kiradi. Albatta, hamma darsda ham tabiiy ob’ektlarni ko‘rsatib bo‘lmaydi. Ko‘pgina o‘simlik va hayvonlar, tirik tabiatning rivojlanish jarayonlari va qonuniyatlari maxsus tayyorlangan tasvirli ko‘rgazma va multimedia vositalari yordamida tushuntiriladi. Ularga mulyajlar, statik va dinamik modellar, rasmlar, chizmalar, relefli jadvallar kiradi. Ko‘rgazma vositalariga

shuningdek, har-xil laboratoriya asboblari, mikroskop, o‘qitishning texnik vositalari, kompyuter kiradi.

Biologiya va qishloq xo‘jaligi tizimidagi fanlarni o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari juda katta. Tasviriy vositalarni kompyuter xotirasiga joylab, ulardan mavzuni o‘rganish jarayonida xohlagancha foydalanish mumkin. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda multimedialarni namoyish etish, modul dasturlari orqali talabalarning bilish faoliyatini tashkil etish, qo‘shimcha material to‘plash va ular ustida mustaqil ishlash, nazorat dasturlari va test topshiriqlari orqali talabalarning bilimini nazorat qilish hamda baholash talabalarning qiziqishini rivojlantirish maqsadlarida foydalanish maqsadga muvofiqdir [4, 193-195 b].

Biologiya va qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda og‘zaki bayon, ko‘rgazmali va amaliy metodlar bilan birgalikda hamkorlikda o‘qitish, muammoli izlanish va mantiqiy metodlardan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Hamkorlik ta’limi texnologiyalari - o‘quv jarayonida talabalarning jamoada, kichik guruh va juftlikda bilimlarni birgalikda o‘zlashtirishlari, o‘zaro rivojlanishlari, shuningdek, “pedagog-talaba(lar)” munosabatining hamkorlikda tashkil etilishini ta’minlovchi innovatsion ta’limiy xarakterdagi texnologiyalardir.

Ma’ruza darslari uchun bunday texnologiyalar qatoriga “Blits-so‘rov texnologiyasi”, “FSMU texnologiyasi”, “Nima uchun?” grafik organayzeri kabi innovatsion texnologiyalardan foydalanish yaxshi natija beradi.

Blits - pedagogikada tezkor, bir zumlik ma’nosida ishlatiladi. Bu texnologiyada talaba-o‘quvchilarga o‘rganilgan butun mavzu yoki uning ma’lum qismining asosiy tushunchalari va tayanch iboralari bo‘yicha tuzilgan savollarga javob (og‘zaki, yozma, biror jadval yoki diagramma ko‘rinishida) berishlari taklif etiladi.

FSMU texnologiyasi: (F) – Fikringizni bayon eting; (S) – Fikringiz bayoniga biron sabab ko‘rsating; (M) – Ko‘rsatilgan sababni tushuntiruvchi (isbotlovchi) misol keltiring; (U) – Fikringizni umumlashtiring so‘zlarining qisqartirilgan ifodasidir. Talabalarga FSMU metodini qo‘llab, ularning faolligini oshirish maqsadida mavzu yuzasidan savol beriladi.

Dars davomida guruh talabalarining o‘zlashtirgan bilimlarini mustahkamlash uchun “Nima uchun?” grafik organayzeri qo‘llaniladi. Bunda talabalar muammoli so‘rov asosida umumiy xulosaga kelishadi.

Xulosa va takliflar:

“Hayvonlar seleksiyasi” fanini o‘qitishda qo‘llanishga oid kerakli ilmiy-uslubiy manba’larni o‘rganish va tahlil qilish asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin:

1. Ta’lim sohasidagi yangiliklar, innovatsion texnologiyalar bilan muntazam ravishda tanishib borish, o‘rganish va dars jarayonida qo‘llash lozim.

2. Biologiya sohasidagi fanlarni o‘qitishda ta’limning an’anaviy turlari bilan bir qatorda yangi pedagogik texnologiyalardan, tabiiy ko‘rgazmali vositalar bilan birga tasvirli ko‘rgazma, multimedia va animatsiya vositalaridan ham unumli foydalanish maqsadga muvofiq.

3. “Hayvonlar seleksiyasi” fanidan o‘tiladigan ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarda samarali natijalarga erishish uchun pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan yanada kengroq foydalanish zarur.

“Hayvonlar seleksiyasi” fanini yoritishda ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarning

ishlanmalarida qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar va metodlardan biologiya va qishloq xo‘jaligi tizimidagi boshqa fanlarni o‘qitishda ham foydalanishni taklif qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. Toshkent, Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son; *Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021 y., 03/21/683/0375-son, 12.10.2021 y., 03/21/721/0952-son.*

2. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта. М., Знание, 1989. - 77 с.

3. Turdiqulov T. Hayvonlar seleksiyasi (o‘quv qo‘llanma). Toshkent, Yangi nashr, 2020, - 200 b.

4. Turdiqulov T., Doniyorov S., Abduraimov A. Zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti davrida tabiiy fanlarning rivoji va uning vazifalari. //Ta’lim tizimiga pedagog kadrlarni tayyorlash masalalari (Guliston davlat universitetining 50 yilligiga bag‘ishlangan) ilmiy-nazariy anjuman materiallari. Guliston, 2016, 193-195 b.

5. Eshmatov I. Naslchilik sub’ektlarida hisob kitob hujjatlarini yuritish bo‘yicha qo‘llanma. T., 2011, - 18 b.

6. Yusupov Yu.B., Lerman Ts., Chertovitskiy A.S. va b. O‘zbekistonda chorvachilik. Qo‘llanma. T., “Nasaf”, 2010 y, - 154 b.

7. http://www.lex.uz

8. http://www.ziyonet.uz

9. http://www. pedagog.uz

BIOLOGIYA DARSLARIDA O‘QUV LOYIHASI

Gaibnazarova Feruza Pardabaevna
Biologiya fanlari bo‘yicha (PhD) dotsent,
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: maqolada ijodiy loyihalar, o‘qituvchilarning ijodiy imkoniyatlari, loyihalash faoliyati turlari va ishlanmalari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: ilmiy-tadqiqot, o‘qituvchi, loyihalash, faoliyat, ijodiy, metod, kompetentsiya, refleksiv, kommunikativ,pedagogik texnologiya.

So‘nggi yillarda respublikamiz xalq ta’limi muassasalarida ilmiy-tadqiqot faoliyatini faollashtirish masalasi alohida dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda. Ushbu maqsadga erishish o‘qituvchilar nafaqat bilim va ko‘nikmalarni, ilmiy-tadqiqot sifati va kompetentligini shakllantirish, balki, faol hayotiy pozitsiyani egallash, hayot davomida shaxsiy motivlarni amalga oshirish, o‘z-o‘zini rivojlantirish va takomillashtirishga doir keng ko‘lamdagi ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar kompleksini hal etishni taqozo etadi.

O‘qituvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishda an’anaviy va muammoli ta’lim texnologiyalari tahlilini ko‘rib chiqamiz

Loyihalash faoliyatini ijodiy loyihalar asosida tashkil etish o‘qituvchilarga yuqori darajadagi erkinlikni ta’minlaydi. Ular avvaldan aniqlangan va ishlab chiqilgan tuzilishga ega emas. O‘qituvchi faqat loyihaning umumiy parametrlarini aniqlaydi va berilgan vazifalarni hal qilishning maqbul usullarini ko‘rsatadi.

Ijodiy loyihalar o‘qituvchilarning ijodiy imkoniyatlarini yuqori darajada ta’minlash va ularning ilmiy-tadqiqot faoliyatinirag‘batlantirishga imkon beradi.

Ilmiy-tadqiqot loyihalari ishtirokchilar uchun maqsadi dolzarb va ahamiyatli aniq belgilangan, puxta o‘ylangan va asosli tuzilishga egaligi, natijalarni qayta ishlash va rasmiylashtirishda ilmiy metotlardan foydalanilganligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, diqqat markazida o‘qituvchilarni tadqiqot mazmuni va metodlari bilan tanishtirish tamoyili qo‘yiladi.

Tadqiqot loyihalarining mavzusi zamonaviy fan uchun eng dolzarb bo‘lgan hamda o‘qituvchilarning tadqiqotchilik kompetentsiyalarini rivojlantirish uchun xizmat qilishi lozim.

Umuman olganda, loyihalash faoliyati quyidagilarga yordam beradi:

- o‘qituvchilarda kasbiy yo‘naltirilgan faoliyatga motivatsion va qadrli munosabatni, ijodiy faollik va tasavvur shakllantirish;
- o‘qituvchilarning o‘z-o‘zini baholash, rivojlantirish va ifodalashga yo‘naltirilgan refleksiv-baholash qobiliyatlarini rivojlantirish;
- o‘qituvchilarni muammolarni ijodiy hal etishga yo‘naltirish;
- loyihalar ustida ishlash doirasida o‘qituvchilarni izlanish-tadqiqot faoliyatiga yo‘llash;
- jamoada tajriba orttirish;
- kommunikativ ko‘nikmalarni, moslashuvchanlikni va ijodiy muloqot uslubini shakllantirish.

Shuningdek, yosh olimlarni ijodiy imkoniyatlarini ochish varivojlantirishga yo‘naltirilgan boshqa pedagogik texnologiyalarni ta’kidlash mumkin: rolli va syujetli o‘yinlar, pedagogik ishlab chiqarish, o‘quv tadqiqotlari sifatida o‘qitish texnologiyasi, jamoaviy hamfikrlik texnologiyasi, evristik o‘qitish texnologiyalari.

Tadqiqotchilik ishlarini bosqichma-bosqich tashkil etish ko‘roq laboratoriya mashg‘ulotlarida kuzatiladi.

Auditoriyada ilmiy-tadqiqot ishlarini topshiriqlar ko‘rsatmalarga muvofiq tashkil etib, o‘qituvchi darsning ma’lum topshiriqlarini barcha o‘qituvchilar bajarishi uchun mo‘ljallasa, tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish imkoniyati nuqtai nazaridan boshqa qismi esa faqat iqtidorli o‘qituvchilar bajarishi uchun ishlab chiqiladi.

Laboratoriya ishlarini bir nechta ko‘rinishda tashkillashtirish mumkin.

1.Yangi materialni o‘rganish jarayonida tashkil etilgan mustaqil ish tadqiqot xususiyatiga ega bo‘ladi, yangi bilimlarni egallash manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Misol: Mavzu “Shakli o‘zgargan novdalar”. Dars boshida vazifa qo‘yiladi - ildizpoya, tugunak va piyozboshning shakli o‘zgargan novda ekanligini isbotlash. O‘qituvchilar laboratoriya mashg‘ulotini instruktiv kartochkadan foydalangan holda bajaradi, xulosalar chiqaradi.

O‘zlashtirilgan materialni mustahkamlash maqsadida o‘tkaziladigan laboratoriya ishlari o‘simliklar va hayvonlar to‘g‘risida olgan bilimlarni mustahkamlash, tanish material uchun ko‘rsatma bo‘lishi va o‘qituvchining hikoyasini tasdiqlashi mumkin.

Misol: darsning mavzusi: «Mollyuskalari sinfi». Mollyuskalarning tashqi va ichki tuzilishini o‘rganish bo‘yicha laboratoriya ishi (Tirik ob’ektlar yoki ho‘l preparatlar bilan ishlash) .

O‘quv jarayoniga qo‘yiladigan zamonaviy talablarni hisobga olgan holda, biologiya darslarida o‘qituvchilarni kashfiyotchilar o‘rniga qo‘yish, ishlarni tashkil etishning birinchi variantiga o‘quv-tarbiyaviy munosabatlar nuqtai nazaridan eng samarali sifatida ustunlik berish mumkin.

Tabiiy tarqatma materiallardan foydalangan holda o‘qituvchilarning tadqiqotlari turli yo‘llar bilan tashkil etilishi mumkin.

Ba’zi bir ishlarni auditoriyadan tashqari yoki qisman auditoriyada va qisman undan tashqarida bajarish mumkin, bu esa “Yosh tadqiqotchi», «Yashil laboratoriya» to‘garagi mashg‘ulotlarida, «Loyihali faoliyat» fakultativ kursida va ekskursiyalar paytida tadqiqot ishlarini davom ettirishga imkon beradi.

O‘qituvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishga pedagogik vaziyatlar yordam beradi. O‘quv jarayonida men o‘qituvchi o‘z fikrini himoya qilishi, uni himoya qilishda ko‘rsatmalar, dalillar keltirishi, o‘qituvchini o‘qituvchiga, o‘rtoqlariga savollar berishga undaydigan bilim va tajriba orttirish usullaridan foydalanishi, tushunmagan qismlarini aniqlashtirishi va bilimlarni chuqur anglashi kerak bo‘lgan vaziyatlardan foydalanaman. Bunday holatlar kursdoshlarining javoblarini qayta ko‘rib chiqish, tajriba bilan bog‘liq ishlar va yangiliklarni faol izlashdir.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, muammoli, izlanish, tadqiqotchilik, evristik o‘qitish metodlari elementlaridan foydalanish o‘quv jarayonini samaraliroq qiladi. O‘qituvchilarning tadqiqotchilik qobiliyati va faoliyatini rivojlantirishda ma’lum maqsadlarga erishishga yordam beradi: o‘qituvchilarning bilim olishga qiziqishini oshirish, ularni yanada yaxshi natijalarga erishishga yo‘naltiradi.

Organlar tizimining va umuman organizmning ishlash va boshqarish mexanizmlarini o‘rganayotganda biologik tajribalar laboratoriya ishlari vamustaqil kuzatish shaklida fan tarixi va zamonaviy ilm-fan ma’lumotlaridan keng qo‘llaniladi. O‘qituvchilar auditoriyadan tashqari o‘qituvchi rahbarligida bir qator tadqiqotlar o‘tkazishi va dars natijalarini hisobot qilishi va namoyish qilishi mumkin (masalan, akvarium baliqlarida shartli reflekslarning rivojlanishi, ba’zi umurtqali hayvonlarning harakatlanish faoliyatini o‘rganish). O‘qituvchilarning referat yozishi ham agar uning amaliy qismida natija bo‘lsa tadqiqot ishi hisoblanadi. Masalan, “Antropogen omillar va ularning biosferaga ta’siri” mavzusida referat tayyorlashda o‘qituvchilarga ekologik tadqiqot o‘tkazish uchun topshiriqli-kartochkalarni taklif qilaman. Shuningdek, o‘quv va qo‘shimcha adabiyotlar bilan ishlashda, matnni tahlil qilishda tadqiqot usulidan foydalanaman.

Tadqiqot ko‘nikmalarini nafaqat auditoriyada, balki auditoriyadan tashqari ishlarda ham shakllantirish zarur, bu fanga qiziquvchi o‘qituvchilarni o‘quv dasturi doirasida cheklanib qolmasliklariga imkon beradi. Auditoriyadan tashqari ishlarda kuzatish va tajribalarni o‘tkazish bilan bog‘liq vazifalardan foydalanish o‘qituvchilarda tadqiqotchilikka moyilligini rivojlantiradi.

O‘qituvchilarning tadqiqotchilik o‘quv-bilish faoliyati ularning ijodiy faoliyat tajribasini shakllantirish uchun katta imkoniyatlarga ega, chunki u nafaqat namunalar asosida bajariladigan

harakatlarni o‘zlashtirishni, balki mustaqil izlanish va yangi sub’ektiv ahamiyatga ega bo‘lgan bilimlarni yaratishni ham o‘z ichiga oladi. Bunday tajriba o‘qitishda o‘qituvchilarga shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida shakllanadi, uni amalga oshirish usullaridan biri bu o‘qitishda loyiha metodidan foydalanishdir. Loyiha metodi - bu shaxsning ijodiy o‘zini o‘zi anglashiga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonini tashkil etishning moslashuvchan modelini namoyon etadi.

Loyihani tashkil etishga qo‘yiladigan asosiy talablar:

- loyiha o‘qituvchilar tashabbusi bilan yaratilgan bo‘lib, ular uchun va yaqin atrofdagilari uchun mazmunli bo‘lishi kerak;
- loyiha yordamida hal qilinadigan muammo va kutilgan natijalar amaliy (ehtimol ilmiy) ahamiyatga ega bo‘lishi kerak;
- o‘qituvchilarning loyihadagi ishlari mustaqil va tadqiqot xarakteriga ega;
- loyiha oldindan rejalashtirilgan va ishlab chiqilgan, aniq maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda, uni amalga oshirish jarayonida o‘zgarishlarga yo‘l qo‘yiladi.

Loyiha metodi o‘qituvchilarga, bir tomondan, mustaqil ravishda yangi bilimlar va faoliyat usullarini o‘zlashtirishi, boshqa tomondan, ilgariolingan bilim va ko‘nikmalarni amalda qo‘llashi uchun sharoit yaratishga imkon beradi.

O‘quv loyihasi zamonaviy faoliyat turini o‘z ichiga oladi. Uning asosiy vazifalaridan biri bu o‘qituvchilarningo‘zaro va o‘qituvchi bilan aloqasi jarayonida fanlararo aloqalarni amalga oshirish va qandaydir ta’lim mahsulotini yaratishdir. Shunday qilib, o‘qituvchilarning doimiy ravishda o‘z-o‘zini tarbiyalashi, intellektual va ijodiy rivojlanishi uchun sharoitlar yaratiladi.

O‘qituvchi faoliyati nafaqat bilimga bo‘lgan ehtiyojni qondirish, balki o‘qituvchi shaxsini rivojlantirishga bo‘lgan barcha ehtiyojlar doirasini tashkil etadi: o‘zini tasdiqlash, o‘zini namoyon qilish, o‘zini o‘zi belgilash, o‘zini o‘zi anglash. O‘qituvchi o‘zini jamiyatga moslashtiradi, birinchi ijtimoiysinovlardan o‘tadi, ya’ni o‘zini takomillashtiradi.

Mening amaliyotimda men loyiha bo‘yicha bir necha bosqichlarni o‘z ichiga olgan ishlar ketma-ketligidan foydalanaman: tayyorgarlik, rejalashtirish, tadqiqot etish, natijalar va xulosalarni shakllantirish, loyihani himoya qilish, natijalarni baholash va loyihalash faoliyati jarayoni.

Masalan, «Nafas olish» mavzusi «Nafas olish tizimi kasalliklari, ularning oldini olish» darsi bilan yakunlanadi. Dars davomida o‘qituvchilar

«Chekuvchi va chekmaydiganlarda nafas olish tizimining funktsional imkoniyatlarini o‘rganish» ilmiy-tadqiqot loyihasiga jalb qilingan. Buning uchun ishlaydigan gipoteza ilgari suriladi: “Chekish o‘spirinlarda nafas olish tizimining ishiga ta’sir qiladimi?” va tadqiqotni o‘tkazish metodikasi o‘rganiladi. Tadqiqotda ikkita o‘spirin ishtirok etdi: biri chekuvchi, boshqasi chekmaydi. Darsda biz olingan ma’lumotlarni tahlil qilamiz va o‘qituvchilarning ijodiy guruhi darsdan tashqari vaqtda loyihani rasmiylashtirish bilan shug‘ullanadi.

O‘qituvchilarni tadqiqotchilik faoliyatiga yo‘naltirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Dastlab, «Tabiatni uyga taklif etamiz» ,«Piyoz – yashil do‘st», «Apteka deraza oldida» va boshq. O‘qituvchilar xona o‘simliklarining inson hayotidagi ahamiyati bilan tanishadi. «Toshkent hududi landshafti», o‘qituvchilarga manzarali o‘simliklarni istirohat bog‘larida, universitet hududida, o‘quv-dala amaliyotida bir yillik va ko‘p yillik turlarini

aniqlash imkoniyatini beradi. Shuningdek, atrof-muhitni ko‘kalamzorlashtirish, ekologik vaziyatni yaxshilash bo‘yicha loyiha, laboratoriya, kuzatish va tajribalar, o‘qituvchilar tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Dastlabki bosqichda o‘qituvchilarning tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorligini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari muammoli o‘rganish texnologiyalari hisoblanadi, chunki tadqiqot faoliyati ijodiy (mahsuldor) xarakterga ega va uning maqsadga muvofiq shakllanishi o‘quv- bilish faoliyati izlash jarayonida sodir bo‘ladi. Bu, o‘z navbatida,

muammolarni o‘rganishning etakchi faoliyati sanaladi. Muammoli ta’limning asosiy vazifalaridakn biri bu nazariy fikrlash jarayonlarning rivojlanishi (tahlil, sintez, umumlashtirish, aniqlashtirish, mavhumlashtirish, taqqoslash, o‘xshashlik) va bu jarayonlar ilmiy-tadqiqot faoliyatini ko‘nikmalarining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi.

O‘qitishning asosiy muammosi bu muammoli vaziyatni yaratish, mazkur vaziyatni hal etish jarayonida o‘qituvchilar ilmiy bilish mantiqi va ilmiy tadqiqot metodologiyasi haqidagi g‘oyalarini shakllantirishi, bu esa o‘qituvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yo‘naltirilganlik, faoliyatlilikva motivatsion tarkibiy qismlarini shakllantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 19 июлдаги 559-сон «Ёшларни илм-фан соҳасига жалб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарори // https: // lex.uz / docs/ 4494504

2. Акаров И.Б. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларида тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш босқичлари. // “Касб-ҳунар таълими” илмий- методик журнали Т. 2016 й. 1-сон. Б. 30-35.

3. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишнинг илмий-назарий асослари. Монография. – Тошкент: Фан, 2007. – 160 б.

4. Ибодова М.Н.. Биологиядан ўқувчиларнинг мустақил ишларини ахборот ресурслари воситасида такомиллаштириш методикаси (академик лицейлар мисолида). Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент. 2019. 52-бет.

6. F.Umarova, A.Ubbiyeva, F.Gaibnazarova, N.Jo‘rayev “O‘quvchi shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim. ”Umumta’lim maktablari o‘qituvchilari uchun o‘quv modullari. 2- modul, 2-nashr. T., “Bekinmachoq-plyus”.2013

BIOLOGIK TA’LIM JARAYONIDA TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Safarova Nargiza Kamalovna

Biologiya kafedrasi o‘qituvchisi Guliston davlat universiteti,

Annotatsiya: Ta’lim tizimidagi zamonaviy yondashuvlar o‘quvchilarning ijodiy mehnat faoliyatiga intilish, kasbiy-metodik kompetentlikni va kasbiy ijtimoiy qadriyatlar dunyosini yuqori darajada egallash, kreativ ijodkorlik, tadqiqotchilik faoliyatiga yo‘naltirish alohida e’tiborga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: global, jarayon, axborotlashtirish, yondashuv, tizim, bilim, pedagogika, topshiriq.

Hozirgi vaqtda ta’lim tizimidagi eng muhim vazifalardan biri - bu har bir ta’lim oluvchining o‘z shaxsiy tajribasini to‘liq egallashga yo‘naltirishdan iborat. Bunga erishishning asosiy usuli - o‘quvchilarning ijodiy, yaratuvchanlik faoliyati. Global jarayonlar muqarrar ravishda ta’limni axborotlashtirishga olib keladi, o‘quv jarayonini tashkil etishda yangi yondashuvlarni izlash zaruratini keltirib chiqaradi, o‘quvchi shaxsining o‘zini o‘zi anglashi va rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Bu, o‘z navbatida, ta’lim faoliyati uchun keng imkoniyatlar yaratadigan, uning ishtirokchilari o‘rtasida rollarning qayta taqsimlanishiga ta’sir etadigan global axborot ta’lim muhitini yaratish istiqbollarini belgilaydi.

Ta’lim tizimidagi zamonaviy yondashuvlar o‘quvchilarning ijodiy mehnat faoliyatiga intilish, kasbiy-metodik kompetentlikni va kasbiy ijtimoiy qadriyatlar dunyosini yuqori darajada egallash salohiyatiga ega bo‘lishni taqozo etadi. Kreativ ijodkor mutaxassisni shakllantirishning ushbu bosqichida o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatiga yo‘naltirish alohida e’tiborga loyiqdir.

Ta’lim amaliyotida bilimlarning aksariyati tayyor holda taqdim etiladi va qo‘shimcha izlanish harakatlarini talab qilmaydi, biroq o‘quvchilar uchun asosiy qiyinchilik bu mustaqil ma’lumot izlash, bilim olishdir. Shuning uchun o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishning eng muhim shartlaridan biri bu o‘quvchilarning o‘quv tadqiqotchilik faoliyatinitashkil etish va uning asosiy tarkibiy qismi tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Bugungi kunda pedagogikada auditoriyada va auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati turlarini aniqlashga bir qancha yondashuvlar mavjud izlanish, tajriba, loyihalash, texnik, ijodiy va h.k.

Ilmiy-tadqiqot topshiriqlarining mazmuni o‘quvchilarning bilish mustaqilligini rivojlantirish, tabiatga nisbatan ehtiyotkorona munosabatni tarbiyalash, maxsus o‘quv ko‘nikmalarini rivojlantirish, flora va faunalarning xilma-xilligini o‘rganish, ayniqsa ularning hududida, biologiya xonasining o‘quv bazasini o‘z mustaqil faoliyati natijasida tayyorlangan gerbariylar, kollektsiyalar bilan to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot faoliyatini tashkil etish quyidagi tuzilishga ega: motiv, muammo, maqsad, vazifalar, metod va uslublar, harakatlar rejasi, natijalar, mulohaza. Tadqiqot muammoni hal qilishga qaratilgan g‘oyaga asoslangan. Bu o‘qitishning turli xil tashkiliy shakllar orqali zarur: dars, (dars - seminar, dars - g‘oyalarni himoya qilish, dars - rol o‘ynash, dars - konferentsiya va boshqalar), qo‘shimcha mashg‘ulotlar, loyiha faoliyati, guruh, individual, juftlik shakllari o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati kompetentsiyalarini shakllantirish.

Tadqiqotchilik faoliyati turlari:

1. Ekspress - tadqiqot: maqsadi mustaqil ravishda tadqiqot olib borish va tavsifga muvofiq loyihalash. Masalan - oziqlantirgichda qushlarni kuzatish, uy hayvonlarining xatti-harakatlarini kuzatish va hk.
2. O‘quv tajribasini o‘tkazish: bu laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlarni o‘z ichiga oladi. O‘quv tajribasi bu eng samarali o‘qitish usullaridan biridir.
3. Tadqiqot - raqobat. Darslarda ham samarali. Masalan, testdagi xatolarni topish.
4. Ijodiy topshiriqlar.

«O‘simlik ustida bir tomchi suv bilan sayohat qilish», «Hujayralar olamiga sayohat» kompozitsiyalari, krossvordlar, viktorinalar, taqdimotlar.

5. Yozgi topshiriqlar: gerbariylar, to‘plam (kollektsiya)lar tuzish

6. Auditoriyadan tashqari tadqiqot faoliyati turlari: biologiya fanidan olimpiadalarga, musobaqalarga tayyorgarlik ko‘rish va qatnashish, o‘quv ekspeditsiyalarida qatnashish, atrof-muhitni tozalash, ijodiy ishlar, referatlar yozish.

O‘quvchilar tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishda quyidagi metodlardan foydalaniladi; reproduktiv, qisman-izlanish, tadqiqotchilik. O‘quvchilar tadqiqotchilik faoliyati texnologiyasi bilan tanishamiz. Biologiya ta’limi jarayonida o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishda laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlar alohida o‘rin tutadi.

Unda:

1) mikroskop ostida biologik ob’ektlarni tadqiq etish;
2) tirik tabiat jismlari tarkibini o‘rganish;
3) organizmlarning tuzilishini o‘rganish;
4) tirik tabiat ob’ektlarini kuzatish;
5) organizmlar hayotiy faoliyati jarayonlarini kuzatish;
6) tirik materiyaning (turlar va ekotizim) tashkiliy tuzilishdarajalarini o‘rganish.

O‘quv ishlarini tashkillashtirishda o‘quvchilar tadqiqot jarayonini qiyinchiliklarsiz o‘zlashtiradigan tarzda tashkil qilish muhimdir: siz kutilgan natijalarning ahamiyatiga e’tibor qaratishingiz, original yoki kutilmagan tarzda tuzilgan o‘quv vazifasini taklif qilishingiz mumkin. O‘quvchilarga topshiriqda aks ettirilganidan ko‘ra ko‘proq umumiy muammo haqida «tasavvur» berish lozim. Ideal holda, muammoni o‘quvchining o‘zi tuzishi kerak, ammo amalda bu har doim ham samarali bo‘lavermaydi.

Men o‘z amaliyotimda o‘quvchilarga ahamiyatli, muammoli topshiriqlarni taklif qilishga harakat qilaman, bu esa keyingi ishlarda qiyinchilik tug‘dirmaydi, balki qiziqarli bo‘lib chiqadi. Quyida “Umurtqasizlar zoologiyasi” fanida intellektual xaritalardan foydalanish orqali o‘quvchilar tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishga oid topshiriqlar bilan tanishib chiqamiz.

“Hayvonlar to‘g‘risidagi umumiy tushunchalar. Hayvonlar sistematikasi”ning tuzilishi va tarqalishi mavzusidagi laboratoriya mashg‘ulotini o‘tkazishni quyidagicha tashkillashtirish mumkin:

Muammoli izlanishga doir topshiriqlar

1.Topshiriq: Savollarga javob bering.

Biologik nuqtai nazaridan quyidagi tasdiqlarni tushuntiring:

- Zoologiya boshqa biologiya fanlari, ya’ni tibbiyot, veterinariya va qishloq xo‘jaligi bilan uzviy bog‘liq.
- Paleozoologiya qadimgi geologik davrda yashab, xozir qirilib ketgan hayvonlarni o‘rganadi.
- Fiziologiya fani esa hayvonlar organizmi funktsiyalarini o‘rganadi.
- Fanning obektlari - hayvonlar, predmeti - hayvonot olamining xilma- xilligi, hayvonlarning tuzilishi, hayot kechirishi, tarqalishi va yashash muhiti bilan munosabatlari, hayvonlarning xususiy xamda tarixiy taraqqiyoti qonuniyatlari.
- autapomorfiy (noyob o‘ziga xos belgi) - ajdodlardagi evolyutsion yangilik

- sinapomorfi (umumiy irsiy belgilar) - avlodlardagi evolyutsion yangilik

2-topshiriq:

Autapomorfiy - ajdodlardagi evolyutsion yangilik, Sinapomorfi - avlodlardagi evolyutsion yangilik, Gelmintologiya – parazit chuvalchanglarni, Entomologiya – hasharotlarni,

Akarologiya – kanalarni, Ixtiologiya baliqlarni,Ornitologiya – kushlarni,

Teriologiya – sut emizuvchilarni o‘rganadi.

3-topshiriq:

Dars ma’lumotlarini “Hayvonlar to‘g‘risidagi umumiy tushunchalar. Hayvonlar sistematikasi” intellekt xaritasida ifodalang.

Quyidagi atamalardan foydalaning:

- autapomorfiey – tur,
- sinapomorfii - turkum,
- gelmintologiya – sistematika,
- entomologiya – bo‘lim,
- akarologiya – hujayra,
- ixtiologiya – organizm,
- ornitologiya – qushlar,
- teriologiya – sut emizuvchi,

“Hayvonlar to‘g‘risidagi umumiy tushunchalar. Hayvonlarsistematikasi” intellekt xaritasini tuzish uchun savollar:

- Zoologiya fanini boshqa fanlar bilan bog‘liqligi nimada?
- Zoologiya fani va uning vazifalari….
- Zoologiya fanlari sistemasi…..
- Zoologiyaning tadqiqot metodlari….
- Zoologiyaning nazariy va amaliy ahamiyati…..
- “Morfologiya” tushunchasiga ta’rif bering?
- “Anatomiya” tushunchasiga ta’rif bering?

Ɛtiologiya nimani o‘rganadi?

- “Fiziologiya” tushunchasiga ta’rif bering?

4-topshiriq.

- “Hayvonlar sistematikasi” sxemasini to‘ldiring va o‘qing.

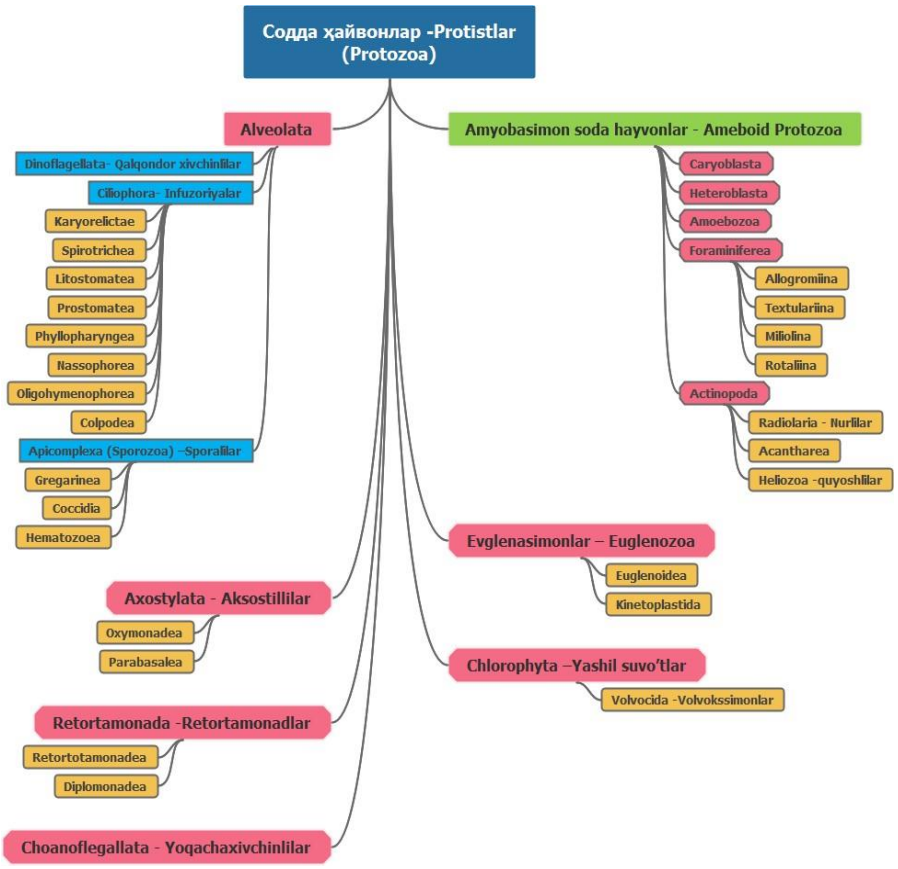

UYGA VAZIFA BERISH.

Quyidagi savollarga javob yozadilar.

Zoologiya fanini boshqa fanlar bilan bog‘liqligi nimada?

O‘quvchilar tadqiqotchilik faoliyatini intellektual xaritalar yordamida rivojlantirishga doir ishlanmalar 2-ilovada keltirilgan.

O‘quvchilar tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishga oid bunday topshiriqlar ilmiy izlanishga intellektual rivojlanishiga ijobiy ta’sirko‘rsatadi.

Bunday topshiriqlar ta’lim oluvchilarga qonuniyatlarning mohiyatini qidirish jarayonida rag‘batlantirish, oddiygina asoslash tarzida taqdim etiladi. Bunday topshiriqlar o‘quvchilarni oddiy asoslashlarni olib borishga, naqshlarni izlashga undaydi. Ularga tayyor gerbariy namunalari, o‘simliklar, hayvonlar va odamlarning organlari kollektsiyalari va modellari bilan ishlash kabi vazifalar kiradi.

Foydalanilayotgan adabiyotlar

1. Игнатьева Е.Ю. Педагогическое управление учебной деятельностью студентов в современном вузе : монография. – СПб.: Изд-во «ЛЕМА», 2012. –300 с.

. 2. Мавлонов О.М., О.Наджимова, М.Нишонбоева. Зоология ўқитиш методлари ва технологиялари. 7-синф. Ўқитувчилар учун қўлланма. – Т.:Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2005. – 160 б

2. Нарзиева Н.Н. Умумтаълим мактаб ўқувчиларида таянч компетенциялар асосида тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш. Дисс. автореф. П.ф.ф.д. (PhD).

Самарқанд-2019 й. 51 б.

3. Назарова О.Л. Рефлексивное управление профессионально педагогическим образовательным учреждением: монография / О.Л. Назарова, А.Я. Найн, В.И. Кондрух. – Челябинск, 2006. – 368 с.

4. F.Umarova, A.Ubbiyeva, F.Gaibnazarova, N.Jo‘rayev “O‘quvchi shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim. ”Umumta’lim maktablari o‘qituvchilari uchun o‘quv modullari. 2- modul, 2-nashr. T., “Bekinmachoq-plyus”.2013

BIOLOGIYA DARSLARIDA “TRENAJER MASHQLAR”DAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Karimqulov Abdulla Tojiqulovich
Biologiya fanlari nomzodi dotsen, Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: maqolada Umum ta’lim maktablarining biologiya darslarida interaktiv dasturiy vositalardan samarali foydalanishning shakl va usullari ochib berigan.

Kalit so`zlar: elektron, resurs, axborot, dasturiy, amaliy-texnologik, mavzu, trenajer, mashq, o‘quvchi, interfaol, zoologiya

Yurtimizda olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlar natijasida ta’lim muassasalarining “Biologiya o‘qitish metodikasi” yo‘nalishlarida o‘quv jarayonini interaktiv dasturiy vositalardan foydalanib tashkil etishga, elektron o‘quv-metodik resurslari, axborot tizimlarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Izchil islohotlar natijasida ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini videokonferents aloqa va masofadan o‘qitish metodlaridan foydalangan holda tashkil etish hamda biologiya ta’limida interaktiv dasturiy vositalardan ilg‘or tajribalarga tayangan holda samarali foydalanishning takomillashtirilgan didaktik ta’minoti yaratildi. Amalga oshirilgan ishlar bilan bir qatorda bugungi kunda sohada interaktiv dasturiy vositalardan foydalanish mazmuni va amaliy-texnologik tizimini takomillashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. O‘zbekiston Pespublikasini yanada pivojlantipish bo‘yicha Hapakatlap stpategiyasida “ta’lim va o‘qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta’lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish” kabi yo‘nalishlar belgilanib, bu borada biologiya ta’limida interaktiv dasturiy vositalar va elektron resurslardan foydalanish samaradorligiga erishish katta ahamiyat kasb etadi. Umum ta’lim maktablarining biologiya darslarida interaktiv dasturiy vositalardan samarali foydalanishni bir qator ijobiy natijalarga olib keladi jumladan:

- Biologiya fanidan o‘tilgan mavzu, bo‘lim hamda butun kurs bo‘yicha o‘quvchining bilim darajasini test sinovlari bilan bir qatorda interfaol doskalar orqali rasmli testlar shaklidagi mavzulashtirilgan biologik trenajer mashq va topshiriqlar asosida aniqlash, o‘quv jarayonining samaradorligini va o‘quvchilarning ijodiy faolligini oshirish, yo‘naltirilgan o‘yin dasturlarini o‘quvchilar o‘rganish jarayonida o‘z aqliy tafakkurlarini rivojlantiradi.
- Interfaol trenajor o‘quvchilarga zoologiyadan hayvonlarning tashqi va ichki tuzilishini, ularning hayvonot dunyosi boshqa vakillari bilan orasidagi o‘xshashlik va farqli

belgilari, xilma-xilligi haqidagi ma’lumotlarni beribgina qolmasdan, ko‘plab qiziqarli ilmiy ma’lumotlar ham berib boriladi.

- ❖ Trenajerlarni bajarish jarayonida o‘quvchilarning mavzular bo‘yicha yo‘l qo‘ygan xatolari kompyuter tomonidan aniqlanadi va bo‘shliqlarni to‘ldirish ustida takror-takror ish olib borish imkoniyatini yaratiladi;
- ❖ trenajor o‘yinlar o‘quvchidagi psixologik xususiyalarini ya’ni diqqat, xotira faoliyatini faollashtiradi, yorkin faoliyatni ta’minlaydi va ulardagi kompyuter savodxonligi ortishiga yordam beradi;
- ❖ har bir o‘quvchiga induvidual tarzda berilgan interaktiv didaktik mashqlarda, o‘quvchi to‘g‘ri tasvirli javoblarni variantlar orasidan belgilab olgandan so‘ng, to‘g‘ri javoblar kompyuter tomonidan avtomatik tarzda tekshirish va o‘quvchining bilim darajasi haqqoniylik tarzda tezkor aniqlanadi.

Ta’lim sohasida nafaqat multimedia kabi vositalarni qo‘llash, balki bir qancha kompyuterning ta’lim tizimlarini, vertual o‘qitishni, internet ta’limini, masofali ta’lim yo‘lini qo‘llab o‘qitish, xususiy darslarda esa trenajer mashqlardan foydalanish ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirishda muxim omil bo‘lishi bilan birga, o‘quvchilarda axborot bilan ishlash kompetentsiyasini rivojlantiradi.

Axborot texnologiyalari ichida biologiya darslarida “trenajer mashqlar”dan foydalanish ham o‘qitishning o‘ziga xos usulidir. Bunday o‘qitish, biologiya fani uchun juda mos keladi. Biologik **t**renajerlar–bu o‘quvchilarning ko‘nikma va malakasini baholashning va test vazifalarini takroriy echish jarayonidagi maqsadga yo‘naltirilgan mashqlarning o‘ziga xos bir usulidir. Bu mavzuda o‘quvchilar bilan o‘tkazilgan savol-javob shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilar internet – trenajerlar bilan juda faol ishlashar ekan, tajribamda o‘quvchilarning bilim darajalarini tekshirish natijalari trenajerlardan foydalanishning yuqori samaradorligini ko‘rsatmoqda. Biologik trenajerlardan darsning barcha bosqichlarida, o‘quvchilar bilan frontal va individual holda ishlashda, darsdan tashqari mashg‘ulotlarda va bo‘shliqlarni to‘ldirish jarayonida axborot bilan ishlash kompetentsiyasini rivojlantirishda yuqori natija bermoqda. Biologik trenajerlar bilan mustaqil ravishda ishlash o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini va faolligini oshirib qulay tempni yaratib beradi.Shuni aytib o‘tish joizdirki, barcha sinf o‘quvchilari biologik trenajerlar bilan ishlashni yoqtiradilar. Bunday ish jarayoni o‘quvchilar uchun yuqori samarani, o‘qituvchi uchun esa o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakasini yuqori darajaga etkazishga va ularning fikrlash faoliyatini oshirishga va bilim, malaka va ko‘nikmaning majburiy darajasini o‘zlashtirish imkoniyatini yaratib beradi. Biologik trenajerlardan takrorlash, amaliy, laboratoriya va seminar darslarida foydalanish ham katta samara bermoqda. Bunda nafaqat o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmasini tizimga solish, balki biologiya fanining keyingi mavzularini tushunishida zarur bo‘lgan darsning eng muhim tushunchalarini o‘zlashtirishga zamin bo‘ladi. Ko‘rgazmali qurollardan “vizual” foydalanish o‘quvchilarga mavzuni eslab qolishga qo‘shimcha imkoniyat yaratib beradi. Chunki statistika bo‘yicha o‘quvchilarning faqat 5% audiallar (ya’ni ma’lumotni eshitish orqali qabul qiladi.) Shu sababdan o‘quvchilarning ko‘pchiligi ko‘z oldida berilgan vazifaning shartlarini ko‘rmasdan va unga qamralgan predmetlarni tasavvur qila olmaganidan, savollarga javob berishda qiynalishadi. Biologiya darslarida multimediali texnologiyalardan foydalanish oddiy mel bilan doskaga chizilgan chizmadan

ko‘ra, interaktiv ta’limiy o‘yinlar, trenajyorlardan masalan zoologiya fanidan “O‘rnini top”, “O‘ylab yoz” , “Qaysi biri oshiqcha”, kabi biologik mashqlardan foydalanishda o‘quvchi o‘zi kompyuter orqali xatolikni qayta ishlab ko‘radi va bartaraf qiladi. Biologiya darslarida foydalaniladigan trenajer mashqlar, darslararo bog‘lanishni, vaqt tejamkorligi, AKT foydalinish darajasining yuqoriligini ko‘rsatish bilan birga zamonaviy biologik bilimlar olish imkonini beradi. Bundan tashqari trenajer uchun yaratilgan illyustratsiyalar darslikda berilgan rasmlarni ajoyib ravishda to‘ldirib, yangi mavzuni tushuntirishda va o‘quvchining qiyin mavzularni mustaqil ravishda o‘zlashtirishga katta yordam beradi.

Fanlardan ko‘pgina elektron darslik va multimediya vositalari yaratilgan bo‘lib endilikda o‘quv jarayonini kompyuterlashgan muhitda tashkil etishga bo‘lgan e’tibor ancha rivojlangan. Multimedia vositalari kompyuter yordamida o‘rganilayotgan mavzularni tez va oson o‘zlashtirishga yordam beribgina qolmasdan, balki o‘qituvchiga ko‘plab imkoniyatlar yaratib berishi bilan ajralib turadi.

Kompyuter yordamida multimediyali jihozlardan foydalanish ayniqsa biologiya darslari uchun alohida ahamiyat kasb etishi tajribamda isbotlandi.

- Kompyuterlardan ta’lim jarayonida samarali foydalanish biologiya o‘qituvchilari faoliyatida quyidagi ijobiy natijalarni namayon qiladi:
- O‘quv mashg‘ulotlarini texnologiyalashtirildi;
- Mavzularni to‘liq yoritib berishga imkon yaratdi;
- Ko‘rgazmalilikni ta’minlaydi;
- O‘quv faoliyatini o‘quvchilar bilan hamkorlikda tashkil etishga yordam beradi;
- O‘quvchilarni individual kuzatishga yordam beradi;
- O‘quvchilarni bilimini tezkor nazoratqilishga imkon berdi;
- O‘quvchilar faoliyatini rag‘batlantiriadi;
- O‘quvchi faolligini va mashg‘ulotlar samaradorligini oshiradi; Kompyuter o‘quv faoliyatining asosiy ishtirokchisi bo‘lgan o‘quvchi uchun quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:
- Kompyuter savodxonligini oshiradi;
- Fanga bo‘lgan qiziqishini rivojlantiradi;
- Mustaqil ta’lim olishga harakatni rivojlantiradi;
- O‘quvchining intellektuval saloxiyatini oshiradi;
- O‘z o‘zini baxolash va nazorat qilishga imkon yaratadi;
- Hamkorlikda ishlashga undaydi va yordam beradi;

Zoologiya darslarida kompyuter vositalarini tasniflash natijasida, aynan o‘quv jarayoni uchun ularning bir necha tipi xarakterli ekanligini aniqlaydi. Ulardan bir nechtasini tavsiya etish mumkin:.

Dasturiy –trenajorlar- fanlardagi o‘quvchi o‘zlashtirishga qiynalayotgan mavzular, atamalar o‘rganiladi va dasturlar tuziladi. Bu kabi dasturlar aniq va tabbiy fanlar uchun juda muximdir. Ushbu dasturlar bir necha fanlar uchun tuziladi.

Masalan zoologiya mashg‘ulotlarida o‘quvchi uchun o‘zlashtirilishi murakkab bo‘lgan mavzular o‘qituvchi tamonidan o‘rganib chiqiladi va maxsus dastur asosida dars soatlari tashkil etiladi.

Dars allbatda kompyuterlashgan tizim asosida tashkil etiladi. Unda o‘zlashtirilishi kerak bo‘lgan ma’lumotlar aniq, ravon tilda, iloji boricha ko‘rgazmali dasturlarning

bo‘lishi, materialni rang-barangligi uni yanada sifatli bo‘lishini ta’minlaydi. Mazkur tayyorlangan slaydlar ham o‘quvchilarga qiyinroq mavzularni o‘zlashtirishga darsda va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ham shug‘ullanishga anchagina qulaylik yaratadi.

O‘rgatuvchi-dasturiy trinajorlar didaktik vosita vazifasini bajaradi. Ular o‘rgatish bilan birgalikda o‘quvchilarga o‘z-o‘zini baholashda va xatosini anglashda ham muhim yordamchi bo‘lib xizmat qiladi. Ularga o‘quv fanlarini asosiy maqsadini yoritgan test va o‘yin dasturlarini kiritish mumkin.

Zoologiya darslarida o‘quvchilar bilimini baholash va nazorat qilishda, ko‘p javobli test dasturidan foydalaniladi. Unga ko‘ra har bir o‘quvchi yangi mavzu so‘ngida yoki umuman darsda va darsdan, va sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda alohida o‘rgatuvchi rasmli test dasturidagi savollarga javob berishi va o‘z-o‘zini nazorat qilishi, bilish ko‘rsatkichlarini aniqlash mumkin bo‘ladi.

Vertual eksperement tizim-dasturiy komplekslardan iborat bo‘lib, ta’lim jarayonida amaliy mashg‘ulotlarini tashkil etishda foydalaniladi, shuningdek, “ virtual laboratoriya” ham deb yuritiladi. Asosan bu vositalar-tabbiy fanlar, bialogiya, kimyo va fizika predmetlari uchun muhim hisoblanadi. Ushbu dastur biologiyadagi ko‘pgina fiziologik jarayonlar, kuzatish imkoniyati bo‘lmagan hodisalar, hayvonlar va o‘simlik organizimidagi organlarning joylashishi va ishlash jarayoni haqidagi ma’lumotlar, ko‘p hollarda o‘quvchilarning o‘rganishini osonlashtiradigan zarur materiallarni etishmasligi yoki ayni vaqtda mavjud bo‘lmasligi kabi hollarda amaliy ahamiyati juda kattaligi bilan muhimdir. Zoologiya darslarni labaratoriya mashg‘ulotlari yordamida nazariy amaliyot bilan mujassam holatda o‘quvchilarning bilim-ko‘nikmalarini yanada oshirdi va ularni mustahkamlashga yordam beradi. Buning uchun o‘qituvchilar dars uchun zarur jihozlardan foydalanib, uni dasturlashtirishi kerak bo‘ladi.

Zoologiyadan labaratoriya mashg‘ulotlarni kompyuter asosida tashkil etish natijasida quyidagi imkoniyalar yaratiladi:

- Berilayotgan ma’lumot jonli, rangli, ovozli bo‘lishi;
- Tirik hayvonni kesib o‘rganish shart emasligi;
- Har-xil laboratoriya jihozlari talab etilmasligi;
- Sinf honasida mashg‘ulot o‘tkazish imkonini paydo bo‘lishi;
- Jarayonni har bir o‘quvchi musrtaqil o‘ganishda o‘ziga hos sharoit yaratadi.

Dasturiy-nazorat vositalari test, topishmoq va boshqotirmalardan dasturlashtirilgan tarzda foydalanish barcha o‘quv predmetlarining asosini tashkil etadi. O‘quvchida mavzularni mustahkamlash,o‘zlashtirish sifatini ko‘tarish maqsadida ushbu vositalarni yaratish va tadbiq etish mumkin. Ular test javoblarini topishi, ball yig‘ishlari va kompyuterning baholash mezoni asosida baholanishlari ko‘zda tutiladi.

Qo‘shimcha tarzda topishmoq va boshqotirmalarning tavsiya etilishi o‘quvchining to‘plagan ballarini yanada oshirish uchun xizmat qiladi. Mavjud topshiriqlar va o‘yinlar o‘quvchining o‘tilgan va ma’lumotga ega bo‘lgan mavzulari yuzasidan tayyorlangan bo‘lib ma’lum vaqt oralig‘ida javob berishi talab etiladi.

Tadqiqot davomida o‘quvchilarning mavzuni o‘zlashtirish darajalarini aniqlash maqsadida ko‘p javobli test topshiriqlari texnologiyasidan foydalanildi. Bu topshiriqlarda javoblar soni ko‘p bo‘lib ko‘p bilimga ega bo‘lmagan o‘quvchi uchun ancha

murakkablik tug‘diradi.

Demak bu dasturlar o‘quvchilarni darslik bilan uzviy bog‘lashga yangi malumotlar olishga undashi bilan samaraliroqdir deb aytish mumkin. Bu kabi didaktik dasturiy vositalar o‘quvchining o‘z-o‘zini nazorat qil;ish mustaqil talim olish balki, ularning taffakurini rivojlantirishga ham alohida xizmat qiladi.

Elektron darslik va electron o‘quv dasturlari barcha yuqorida ta’kidlangan kompyuter vositalarining birgalikdagi dasturiy kompleksini tashkil etadi ayni bir mavzu to‘liq bayon etish uchun ko‘rib chiqilgan kompyuter texnologiyasining tiplaridan dars davomida foydalanish tavsiya etiladi. Masalan, o‘quvchiga zoologiya fanidan “Bir hujayralilar” sinfi, “Butli o‘rgimchakning ichki tuzilishi”, “Qushlarning organ sistemasi”, “Qushlarning skelet tuzilishi”, “Suvda hamda quruqlikda yashovchilarsinfi”, “Umurtqali hayvonlar embrional taraqqiyoti bosqichlarining o‘xshashligi”, “Sut emizuvchilarning ichki tuzilishi” mavzulari haqida ilk tushunchalarni yetkazib berish maqsadida hayvonning tashqi, ichki tuzilishini aks etiradigan namoishli tasvirlar taqdimot qilinadi. So‘ngra virtual eksperement-nazariy ma’lumotlarni amaliy mashg‘ulotlarda sinab ko‘rish imkonini beradi. Unda nafaqat oddiy tasvirlar, shuningdek hayvonning ichki organlarining faoliyati va o‘rnini tasvirlovchi animatsion tarzdagi ko‘rinishlaridan iborat materiallar beriladi. Ya’ni laboratoriya mashg‘ulotlarini bevosita kompyuter vositasida bajarish amalgam oshadi. Chunki zoologiyadan laborotoriya mashg‘ulotlaridagi hayvonning o‘rganish jarayoni ko‘pincha uning ichki organlari, ko‘payishi va rivojlanishi bog‘liq jarayonlarni kuzatish imkonini beradi.

O‘quvchi tushunmagan atamalar, tayanch ma’lumotlarni o‘rgatuvchi dasturiy terenajorlar yordamida o‘rganadilar. O‘quvchi undan harflar yordamidagi atamalarni lug‘atiy ma’nosini anglab olishda foydalanadi. O‘quvchi mavzuni o‘rganib bo‘lgandan so‘ng, nazorat dasturi asosida uning bilimi ko‘nikmalari tekshiriladi. Bunda, o‘quvchi mavzu yuzasidan tavsiya etilgan ko‘p javobli test topshiriqlarni echishga kirishadi.

Yuqoridagi barcha jarayonlar elektron darslik va elektron o‘quv dasturlarining tarkibiy qismini tashkil etadi va ular uzviy bog‘liq holda qo‘llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. J.O. Tolipova, A.T. G‘ofurov. Biologiya ta’limi texnologiyalari. – T.: O‘qituvchi, 2002.

2. J.O. Tolipova, A.T. G‘ofurov. Biologiya o‘qitish metodikasi. Pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – T.: Moliya-iqtisod, 2007. 5.

3. J.O. Tolipova, A.T. G‘ofurov. Biologiya o‘qitish metodikasi. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: Bilim, 2004.

4. F.Umarova, A.Ubbiyeva, F.Gaibnazarova, N.Jo‘rayev “O‘quvchi shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim. ”Umumta’lim maktablari o‘qituvchilari uchun o‘quv modullari. 2- modul, 2-nashr. T.: Bekinmachoq-plyus, 2013.

SAQLASH OMBORLARINING QISHLOQ XO‘JALIGI LOGISTIKASIDAGI O‘RNI MAVZUSINI YORITISHDA INNOVATSION YONDASHUV

Bababekov Umidbek Djurabekovich, *o‘qituvchi*
Qurbonov Ermamat Sayfiddinovich, *dotsent*
Ergashov Azizbek Ilashboy o‘g‘li, *o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
umidbekbababekov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni saqlash va dastlabki ishlash texnologiyasita’lim yo‘nalishi talabalariga agrologistika fanidan saqlash omborlari mavzusini o‘qiishda zamonaviy pedogogik texnologiyalarga asosan o‘tish maqsadga muvofiqligi haqida fikrlar bildirilgan. Pedagogik texnologiyalarni tanlashda fan va mavzuning o‘ziga xosligini hisobga olinishi taklif etilgan. Etishtirilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini talab darajasida yaxshi saqlash hamda is’temolchi extiyojini qondirishda omborlarni o‘rni muhim hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiya, innovatsiya, zamonaviy omborlar, muzlatkichlar, saqlash muddatlari, olma, nok, behi va boshqa mahsulotlarni saqlash usulari.

Abstract. In this article, the students of the agricultural product storage and preliminary processing technology education direction are given opinions about the feasibility of switching to modern pedagogical technologies in studying the subject of storage warehouses from the science of agrologistics. It is proposed to take into account the specificity of the subject and the subject when choosing pedagogical technologies. The role of warehouses is important in keeping agricultural products at the level of demand and satisfying consumer needs.

Keywords: pedagogical technology, innovation, modern warehouses, refrigerators, storage periods, methods of storing apples, pears, quinces and other products.

Kirish: Respublikamiz prezidenti Sh.M.Mirziyoev o‘z nutqlarida uzluksiz ta’lim tizimi jarayonida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda eng avvalo oliy ta’lim muassasalarining professor - o‘qituvchilari salohiyatini jahon standartlari talabi darajasiga ko‘tarish eng muhim masala ekanligini bir necha bor ta’kidlab o‘tganligi bejiz emas. Binobarin, oliy ta’lim jarayoniga kompentsiyatsiyaviy yondashuvning, mustaqil fikrlashga o‘rgatishning pedagogik – psixologik omillari ko‘p va rang – barang. Ulardan ayrimlari ustida alohida to‘xtalamiz [1]:

1.Talaba har bir mashg‘ulotda darslikda berilgan bilimlarni takrorlash bilan kifoyalanmasligi, balki o‘qituvchi ko‘magida yangi bilimlar hosil qilishi lozim.

2.Talaba darsda passiv tinglovchi, takrorlovchi, bajaruvchi emas, balki izlovchi, qiyoslovchi, kashfiyotchi bo‘lishi kerak. Buning uchun talaba o‘z so‘zi, fikri, xulosasiga ega bo‘lmog‘i shart. Bunday ta’lim usuli o‘qituvchida kasbiy kompetentlilik, mustaqillik, o‘zligini anglash, ijodiy fikrlash, bunyodkorlik ruhini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bunda o‘qituvchi bilan bo‘lajak o‘qituvchilar orasidagi aloqa-munosabatda (fikr almashish) bo‘lajak o‘qituvchi darsda ustuvor mavqega ega bo‘ladi.

Asosiy qism: Ta’limga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish yuzasidan ilmiy ishlarning aksariyati ijtimomiy – gumanitar va aniq fanlar blokiga tegishli fanlarga oid bo‘lib, ushbu fanlardan turli pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga oid ko‘pgina tavsiyalar ishlab chiqilgan. Lekin, qishloq xo‘jaligi fanlari, jumladan agrologistika fanini o‘qitishda pedagogik

texnologiyalarni qo‘llash yuzasidan ishlanmalar kam.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni saqlash va dastlabki ishlash texnologiyasi ta’lim yo‘nalishi talabalarini o‘qitishdagi mavzularning xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik texnologiyalarning turli usullaridan foydalanish mumkin. Masalan, ketma-ketlikni ifodalaydigan mavzularni o‘tishda “zinama-zina”, “T-sxemasi”, “venn diagrammasi” kabi texnologiyalaridan, biror bir masalaning ijobiy va salbiy tomonlarini o‘rganishda “baliq skleti” texnologiyasidan foydalanish mumkin va h.k [2, 15-16- b].

Agrologistika fanini o‘qitishda boshqa fanlar kabi innovatsion texnologiyalarni qo‘lash yaxshi samara beradi. Ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llashga doir ilmiy ishlar, tavsiyanomalarning aksariyati aniq va ijtimoiy fanlarga bag‘ishlangan bo‘lib, yoritilgan mavzular ham ushbu fanlar misolida keltirilgan.

Ta’lim oluvchilarning bilimi, kasbiy mahorati darajasi amaliy masalalarni mustaqil holda ijobiy echimini topishlarini, o‘rganilayotgan ob’ekt (predmet, jarayon, hodisa, shaxs) larning mohiyatini anglab, maqbul ravishda tahsil oluvchilarning mulkiga aylantirish qobiliyatlari orqali aniqlanadi. Ta’lim oluvchida shakllangan bilimlarning sifat ko‘rsatkichlarini baholashda haqiqiylik, ob’ektivlik, ishonchlilik, diagnostik baho, ball berish, yozma topshiriqlar mezon sifatida foydalaniladi.

Quyidagi agrologistika fanining ba’zi mavzularini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish yuzasidan takliflar keltiriladi.

“Saqlash omborlarining qishloq xo‘jaligi logistikasidagi o‘rni” mavzusini o‘qitishda “venn diagramasi” texnologiyasidan foydalanish mumkin. Bunda talabalar mashg‘ulotning maqsadi bilan tanishtiriladi ombor turlari haqida bilib oladilar.

Talabalarga mustaqil o‘rganish uchun saqlash usullariga oid mavzular tarqatiladi. Masalan, mahsulot turi, saqlashga chidamlilik darajasi, saqlash uchun idishlar tanlash, saqlanish muddatlari va h.k [3, 270 b]. Berilgan matnlar talabalar tomonidan yakka tartibda mustaqil o‘rganiladi. Har bir talaba o‘z fikrlarini aytadi va o‘zaro fikrlar almashiladi hamda doirachaga ichiga ma’lumotlar yoziladi.

Guruh talabalarining har biri berilgan saqlash omborlariga oid o‘rgangan matnlarini bir-birlariga so‘zlab beradilar. Omborning tuzilishi va turlarini bilib olishga erishadilar.

Omborlarning qanday mahsulot saqlashga mo‘ljallanganligini bilish bo‘yicha guruh talabalari bir-birlari bilan savol – javob qiladilar. Natijada saqlash omborlarida qaysi mahsulotni qancha muddat saqlash kerakligini bilib oladilar.

Talabalar tomonidan mavzu qay darajada o‘zlashtirilganligini aniqlash maqsadida o‘qituvchi talabalarga savollar bilan murojaat etadi, og‘zaki so‘rov o‘tkazadi, shu asosida guruhdagi har bir talabani fikrlariga qarab to‘plagan ballari aniqlanadi.

Ushbu texnologiya mashg‘ulot mobaynida har bir ishtirokchining turli topshiriqlarni bajarish, navbat bilan talaba yoki o‘qituvchi rolida bo‘lish va mos ballarni to‘plash imkoniyatini yaratadi.

Ushbu texnologiyaning afzalligi shundaki, talabalar bir darsning o‘zidayoq ombor turlari saqlashga kerakli bo‘lgan asbob uskna va jihozlarni o‘rganadi. Shuningdek, talabalarda boshqalarning ishlarini tahlil qilish, taqqoslash ko‘nikmalari paydo bo‘ladi. Bundan tashqari, o‘zlarining bajargan ishlarini baholash va tanqidiy ko‘rib chiqish imkoniyati ham shakllanadi. Eng asosiysi, har bir talabaning mustaqil fikrlash, faol bilim olishini ta’minlaydi.

Agrologistika fanini o‘qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish ularni mustaqil

fikrlashga, ijodiy yondashishga va izlanishlarga shakllanishga yordam beradi. Har bir o‘qituvchi ushbu pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda mavzuni turli adabiyotlardan to‘liq o‘zlashtirishi va mavzuning o‘ziga xosligini hisobga olgan holda foydalanish tavsiya etiladi[4, 5].

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda zamonaviy pedogogik texnologiyalardan foydalanish talabalarni bilimini oshirishda katta axamiyatga ega. Bunda talabalarda mustaqil fikrlash , ijodiy yondashish, tanqidiy va taxliliy fikrlash, izlanishlar bo‘yicha ko‘nikmalarni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son Farmoniga O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasi
2.Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. T.: Iste’dod. B 2008. 15-16 b.
3.Bo‘riev H.Ch, Samatov G.A, Rustamova I.B. Agrologistikaasoslari. O‘quv qo‘llanma. «O‘zbekiston milliy entsiklopediya». Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. 2003.270b.
4.Samadov G.A, Rustamova I.B. “Logistika” fanidan ma’ruzalar matni. ToshDAU 2008y.118 b.
5.Samadov G.A, Rustamova I.B. “Logistika” fanidan uslubiy qo‘llanma. ToshDAU 2013y.110 b.

TALABALAR O‘QUV - TADQIQOT ISHLARI BU ULARINING PROFESSIONAL QIYOFASINI SHAKLLANTIRISHNING ZARUR VOSITASI

Nuriev Karim Katibovich, *texnika fanlari doktori, professor*
karimnuriyev0@gmail.com
Nuriev Mansur Karimovich, *magistr, katta o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
mansurnuriyev79@gmail.com

Annotatsiya: Tadqiqot va taxlilirga asoslanib ta’lim va fanning maqsadlari umumiyligi sababli uning yagona yechimni topishni kerakligi takidlanali. Oliy ta’limni keng doirada rivojlantirish zamonaviy sharoitda fanning va ilmiy xizmatning rivojlanishi kabi samaradorlikni oshirishga hamda ta’lim-tarbiya va tadqiqot jarayonlari oxirgi natijalarining o‘sishiga yo‘naltirilishi kerakligi asoslanadi.

Таянч сўзлар: Fan, ilm, to‘garak, seminar, analitik, eksperiment, kuzatish, ijod, munoza, nazariya, ko‘nikma, xulosa, tadbiq, baholash, samara

Abstract: Based on research and analysis, it should be emphasized that due to the common goals of education and science, it is necessary to find a single solution. It is based on the fact that the development of higher education in a wide range should be directed to the development of science and scientific service, as well as to the growth of the final results of educational and research processes.

Keywords: Science, science, circle, seminar, analytical, experiment, observation, creation, discussion, theory, skill, conclusion, application, evaluation, effect

Ma’lumki, oliy ta’limda talabalarning ilmiy ishlarda ishtiroki jamiyat moddiy va ma’naviy boyliklarini yaratish jarayonining harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib hisoblanadi. Universitet olimlari, o‘qituvchilari, talabalari, magistr va doktorantlarning birgalikdagi ijodiy faoliyati - qobiliyatlarini rivojlantirish, iqtidorlarini aniqlash, ularning tadqiqotchilik xarakterini shakllantirish, tashabbuskorlikni, kelajakda doimiy o‘z ustida ishlash extiyoji va ko‘nikmalarini tarbiyalashda amaliyotda sinalgan yo‘l bo‘lib ijobiy samara beradi. Talabalar ilmiy tadqiqot ishlari (TITI) – bu har qanday ta’lim yo‘nalishida bo‘lg‘usi kasb egalarining professional qiyofasini shakllantirishning zarur vositasi hisoblanadi.

TITI tashkil etish va o‘tkazish shakllarini shartli ravishda o‘zaro bog‘langan ikki yo‘nalishga bo‘lish mumkin (rasm):

- o‘quv jarayoniga kiritilgan TITI, va demak, o‘quv vaqtida o‘quv rejalari va o‘quv dasturlariga muvofiq olib boriladi;
- o‘quv vaqtidan tashqarida bajariladigan TITI. TITI rivojlantirishiga sabab bo‘ladigan tadbirlar konferentsiyalar, musobaqalar, seminarlar va hakozalardir.

Talabalarning o‘quv jarayoni davrida bajaradigan ITI muhim shakli o‘quv-tadqiqot ishi (O‘TI) dir. O‘TI – bu mutaxassislikning asosiy fanlari bo‘yicha bajariladigan ITI (yoki mutaxassislik profiliga bog‘liq ijodiy konstruktorlik yohud loyihaviy) xarakterdagi ishdir. Bu ishni talaba o‘quv rejasiga muvofiq bajarishi kerak. O‘TI o‘quv rejasi bo‘yicha o‘quv mashg‘ulotiga ijodiy yondashuvni kiritadi, bunda o‘quvchilarning ilmiy qiziqishlari va shaxsiy qobiliyatlari hisobga olinadi.

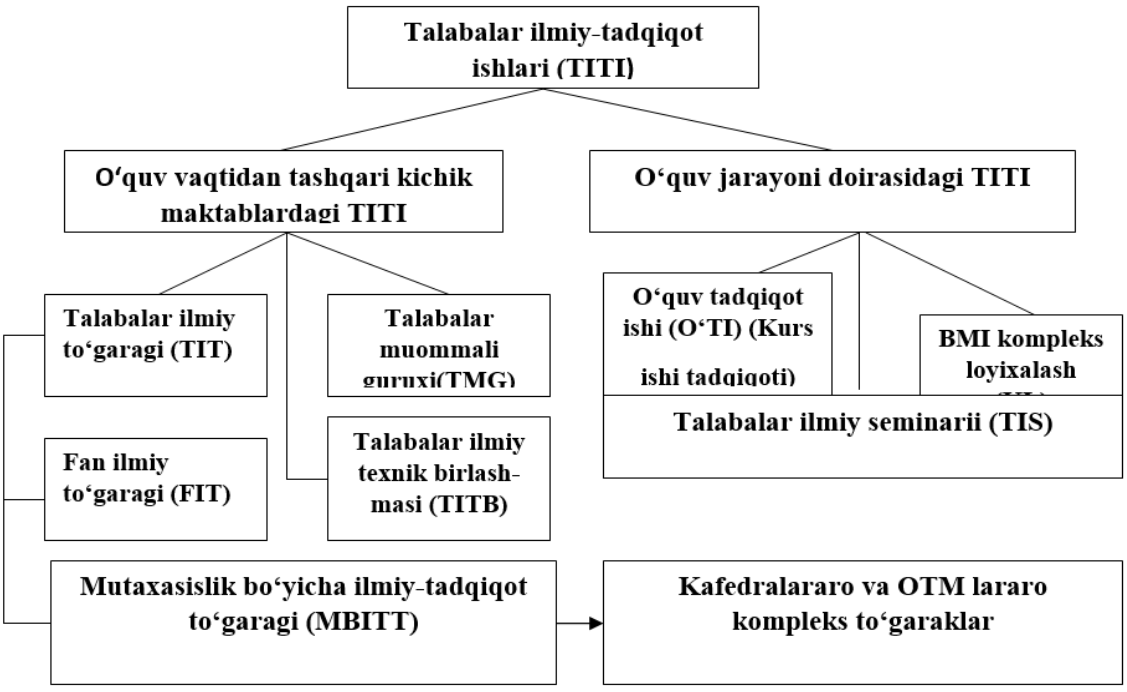

Rasm. Zamonaviy universitetda talabalar ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish sxemasi

Bu ish o‘quvchilarda ilmiy texnik masalalarda o‘zlari yo‘l topa olishlari, o‘z topshiriqlarini mustaqil bajarilishi kabi qobiliyatlarini shakllantirishga yo‘naltirilgan.

O‘TI kafedra va OTM ilmiy tuzilmasi olib borayotgan ITI bilan o‘quv fanlari orasida bog‘liqlikni ta’minlash kerak.

O‘TI talabalar bajarishida quyidagi vazifalar qo‘yiladi:

- har bir talabaga nazariy va eksperimental ITI bajarishning dastlabki ko‘nikmalarini singdirish;
- nazariy bilimlarni aniq amaliy masalalarni yechishda qo‘llay olish ko‘nikmasini tarbiyalab yetishtirish;
- ijodiy, analitik fikrlashni, mutaxassislik bo‘yicha ijodiy ishlash qobiliyatini rivojlantirish, nazariy bilim darajasini kengaytirish;
- mutaxassislik bo‘yicha o‘z topshiriqlarni mustaqil bajarishga talab va ko‘nikmani shakllantirish;

O‘TI bajarishga ketgan o‘quv soatining umumiy xajmi mutaxassislikga bog‘liq holda o‘quv yili davomida 36…200 soatni tashkil etishi mumkin.

O‘TI OTM kafedrasining ilmiy tadqiqot markazi o‘quv jadvalida mo‘ljallangan kun va soatlarda o‘tkaziladi. Talabalar ishining samarasini oshirish va tartiblash uchun o‘quv bo‘limi bilan kelishgan holda O‘TI uchun haftada (boshqa fanlardan ozod holda) bir kun (6 soat) ajratish mumkin.

O‘TI bajarishda quyidagi asosiy bosqichlar bo‘lishi kerak:

- mavzuni tanlash, ilmiy farazni ilgari surish va masalalarni ilgari qo‘yish;
- tadqiqot uslubiyoti va usullarini tanlash;
- eksperiment(tajriba), kuzatish, o‘tkazish uchun moddiy bazani tayyorlash;
- olingan natijalarni ishlash, tahlil qilish va umumlashtirish;
- eksperiment natijalarini muhokama qilish;
- xulosalar, takliflar tayyorlash, olingan natijalarning nazariy va tadbiqiy mohiyatini baholash.

O‘quv jarayoni doirasida talabalar ITI eng samarali shaklidan biri tadqiqot xarakterdagi BMI yoki tadqiqot qismiga ega bo‘lgan BMI va dolzarb mavzuga oid ijodiy BMIdir. Ularni bajarish yaxshi o‘zlashtiruvchi o‘qish davrida talabalar ilmiy - tadqiqot va tajriba - konstruktorlik loyihaviy ishlar (TKLI) da eng faol qatnashgan talabalarga topshiriladi. Ilmiy BMI bajarish o‘quv jarayoning muhim shakli bo‘lishi bilan birga talabalar ilmiy va ijodiy ishini tashkil etishning yakunlovchi shakli hisoblanadi. Bunday BMIlari mazmuni va tarkibi bo‘yicha talabalar ilmiy-tadqiqot va TKLIning yakunlovchisi hisoblanadi.

O‘quv vaqtidan tashqari talabalarni yalpi ITIga jalb etishning asosiy shakli bu talabalar ilmiy to‘garagidir (TIT). TIT nisbatan ko‘p bo‘lmagan (15…20 nafar) ijodiy talabalar jamoasidan tashkil topadi. Ular o‘quv rejasiga kiritilgan mutaxassislikka oid kafedraning ilmiy ishlariga mos bir yoki bir nechta ilmiy masalalar bilan shug‘ullanishadi.

TIT turli kafedralarda yoki OTM boshqa bo‘limlaridan tashkil etilishi mumkin. Talabalar undan axborot – resurs manbalar bo‘yicha annatatsiya, taxliliy ishlanmalar va referatlar tuzishni o‘rganadilar, tajribalar o‘tkazish, olingan natijalarni ishlash ko‘nikmalarini egallaydilar, ko‘rsatma manbalar, laboratoriya jixozlari va o‘quv texnik vositalarni loyihalaydi va tayyorlaydilar.

Axborotlar tayyorlab ular bilan kafedra ilmiy seminarlarida va to‘garak yig‘ilishlarida yoki anjumanlarda chiqishlar qiladilar. TIT faoliyati kasbiy tayyorgarlikni chuqurlashtirish,

mutaxasisning ijodiy etilishiga yo‘naltiriladi. TIT ishini birinchi kursdan boshlash va keyingi kurslarda ishning xarakteri mos holda o‘zgartirilib borilishi maqsadga muvofiqdir.

TITda quyidagi masalalar qo‘yilishi mumkin:

- bo‘lajak mutaxassislarning ilmiy eruditsiyasini va nazariy duneqarashini kengaytirish;
- fan va texnikaning ma’lum sohasida ilmiy muommalarni ishlab chiqish holati bilan talabalarni tanishtirish;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirish;
- talabalarga ITI olib borish ko‘nikmalarini o‘rgatish;
- ijodiy fikrlashni rivojlantirish;
- ilmiy munozalar olib borish qobiliyatlarini shakllantirish;
- ma’lum ilmiy, texnik yoki boshqa haqiqiy masalalarni echish;

Fan ilmiy to‘garagi (FIT)ning maqsadi o‘quv rejasiga binoan u yoki bu fanni o‘rganish jarayonida echiladigan masalalarga qaraganda ancha murakkablarini echishdir. Bunday to‘garaklar bitirtiruvchi kafedralarda birinchi va ikkinchi kurs talabalari uchun maxsus tashkillashtirish foydalidir.

Mutaxassislik bo‘yicha ilmiy-tadqiqot to‘garagi (MBITT) OTM, fakultet, kafedraning xususiyatiga bog‘liq holda faqat yuqori kurslarni birlashtirishi yoki aralash holda bo‘lishi mumkin. Bunday to‘garaklarda turli kurslarning talabalari ilmiy ishlarni o‘qituvchi, aspirant yoki kafedra ilmiy xodimlari rahbarligida bajariladi. MBITT bitirtiruvchi va shakllantiruvchi kafedralarda har qanday shakldagi guruhlarda tashkillashtirish mumkin.

Fakultetlararo va OTMlararo ilmiy to‘garaklar OTMning birorta kafedrasida bir yoki bir nechta OTMlarning turli mutaxassislikdagi talabalarni jalb etishni talab etadigan yirik kompleks ilmiy mavzuni bajarish uchun rejalashtiriladi.

Talabalar muommali guruhi (TMG) bu kafedrada yoki OTM ilmiy bo‘limida o‘qituvchi rahbarligida yagona haqiqiy ilmiy muammoni echish uchun vaqtincha tashkil etilgan talabalarning ixtiyoriy ilmiy jamoasidir.

TMG shakllantiruvchi va bitirtiruvchi kafedralarda yoki shu kafedralarda ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini (ITTKI) bajaruvchi va u bilan ilmiy ishlar sohasida yaqin aloqada bo‘luvchi hodimlarni tayyorlovchi va malakasini oshiruvchi OTMning ilmiy tuzilmasida (laboratoriyalarida, KB, hisoblash markazlari va h.k.) yaratish tavsiya etiladi. TMGda talabalar soni 5…8 bo‘lishi ma’quldir. Muommali guruhda talabalar grant va xo‘jalik shartnomalari loyihalarida nazariy va eksperimental tadqiqotlarni bajarishda hamda texnologik jarayonlarni, texnik ob’ektlarni tadqiq qilishda, iqtisodiy tahlilda, turli sinovlarni o‘tkazishda va ishlanmalarni tadbiq etishda qatnashadilar.

TITI tizimida muhim o‘rinni **talabalar ilmiy seminari (TIS)** egallaydi. U yuksak o‘quv-tarbiyaviy samara beradi hamda yoshlarda ilmiy vijdonlik, yuqori talabchanlik, halollik, ilmiy munozara olib borish kabi sifatlarni shakllantiradi.

TIS ma’ruza qilish tanlangan yo‘lning to‘g‘riligiga, yo‘l qo‘yilganlikka, olingan natijani asoslashni topish uning to‘g‘riligiga taqrizchi va do‘stlarning raektsiyasidan bilish imkoniyatini beradi. Seminarlar har bir talaba va hamma qatnashchilar bajaruvchi barcha ITI zvenolarni bog‘lovchi bo‘lib hisoblanadi. TIS o‘tkazish davri-ikki haftada bir marta (semestr davomida 5…6 marta). Bu har bir talabaga kamida bir marta ilmiy ma’ruza bilan chiqishga yoki taqrizchi roliga kirishga imkon beradi. Seminar yig‘ilishini dars jadvalining oxirgi juftligiga kiritish

ma’quldir. Chunki kerak bo‘lganda ishning davomiyligini ta’minlash mumkin. TIS samara shakli bu ish bilarmonlik o‘yini bo‘lib ishlab chiqarishga oid fan bo‘yicha o‘tkaziladi. U qatnashchilarning faolligini va qiziquvchanligini bir muncha oshiradi. Bu o‘yinni fanlar bo‘yicha o‘tqazish uslubiyatlari turli adabiyotlar keng yoritilgan.

Shunday qilib, aytish mumkinki, ta’lim va fanning maqsadlari umumiy bo‘lib uning yagona yechimni topishni ko‘rsatadi. Oliy ta’limni keng doirada rivojlantirish zamonaviy sharoitda fanning va ilmiy xizmatning rivojlanishi kabi samaradorlikni oshirishga hamda ta’lim-tarbiya va tadqiqot jarayonlari oxirgi natijalarining o‘sishiga yo‘naltirilishi kerak.

BO‘LAJAK MUHANDISLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION USULLAR SAMARADORLIGI TAHLILI

Qurbanov Ermamat Sayfiddinovich, *t.f.n dotsent*
Guliston davlat universiteti
ermamat56@gmail.com
Ungarov Azizbek Abdumo‘min o‘g’li, *o‘qituvchi*
azizbek.ungarov3@gmail.com
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, aholi daromadlarini oshirishda agrar soha muhim manba bo‘lib hisoblanadi. Bu ko‘p jihatdan sohadagi kadrlarning salohiyatiga bog‘liq. Maqola bo‘lajak muhandislarni tayorlashda innovatsion metodlar samaradorligi va boshqa usullardan avfzalliklari haqida.

Kalit so‘zlar: Innovasion, muhandis, asbob-uskunalar, materiallar, pedagogik texnologiyalar, klaster, modulli yondashuv.

Kirish. Keyingi yillarda mamlakatimiz qishloq xo‘jaligini isloh qilish, xususan sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurstejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq ho‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta’minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. [1]

“ 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi**”** ning 30-maqsadida Qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo‘jaligining yillik o‘sishini kamida 5 foizga yetkazish, 141-vazifada agrosanoat korxonalarini xomashyo bilan ta’minlash va ishlab chiqarish hajmini 1,5 barobar oshirish, jumladan, 2022 yilga mo‘ljallangan dastur ishlab chiqish, sanoatbop meva-sabzavot hajmi 3,4 mln tonnaga, qayta ishlash quvvatlarini 3,1 mln tonnaga va qayta ishlash darajasini 16 foizga yetkazish maqsad qilib olingan. [2]

Agrar soha kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish birinchi navbatda quyidagi uchta maqsadni amalga oshirishga qaratilgan:

- agrar sohada ilm-fan-ishlab chiqarish integratsiyasini ta’minlash;
- ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot va raqamli texnologiyalarni joriy etish;

- hududlarni rivojlantirish istiqbollarini hisobga olgan holda ilg‘or xorijiy tajriba va agrotexnologiyalar bo‘yicha yetarli bilimli kadrlar tayyorlash.

Endilikda, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish sohasi uchun magistratura mutaxassisliklarida o‘qish muddatini 1 yil, ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanuvchi talabalar uchun o‘qish muddati 2 yilni tashkil qiladi.

Zamonaviy sharoitda pedagogik texnologiyalar asosida ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda o‘quv mashg‘ulotining klasterli yondashuv asosida tashkil etish ta’lim jarayoniga kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi.

Muayyan vaqtda tashkil etiladigan ta’limiy jarayonda bajariladigan faoliyat uchun mo‘ljallangan ta’limda klasterli yondashuv quyidagi savollarga javob bera olishi lozim:

1. Belgilangan maqsadni amalga oshirishga qaratilgan pedagogik faoliyat qanday bosqichlarni o‘z ichiga oladi?
2. Har bir bosqichda aniq qanday vazifalarni bajarish zarur?
3. Har bir bosqich vazifalarini bajarishda o‘qituvchi (pedagog) va talaba (talaba)ning faoliyat mazmuni nimadan iborat bo‘ladi?
4. Vazifalar qanday izchillikda bajarilishi kerak?
5. Muayyan vazifa aynan qaysi vaqtda bajarilishi zarur?
6. Har bir vazifani bajarish uchun qancha vaqt talab etiladi?
7. Har bir bajarilgan vazifaning aniq natijasi qanday?
8. Vazifalarni bajarish uchun qanday zarur asbob-uskunalar, materiallar yoki vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq ?

Asosiy qism: Bugungi kunda respublika oliy ta’lim muassasalarida o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etishda quyidagi modulli texnologiyalardan keng foydalanilmoqda: “Odatda ta’limda modulli yondashuv har bir pedagogik jarayon (o‘quv mashg‘ulot uchun alohida-alohida ishlab chiqiladi va u ko‘p hollarda jadval ko‘rinishida rasmiylashtiriladi)

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O‘qituvchi	Talaba
1-bosqich. Boshlang‘ich qism – o‘quv mashg‘ulotining tashkiliy-tayyorgarlik bosqichi (20 daqiqa)		
2-bosqich. Asosiy qism – bilimlarni mustahkamlash bosqichi (50 daqiqa)		
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)		

1-jadval.

Oliy ta’lim muassasalarida tashkil etiladigan o‘quv mashg‘ulotlarining sxemasi

Ayni vaqtda jahon ta’limi tajribasiga asoslangan holda ta’lim muassasalarida zamonaviy, modulli ta’lim texnologiyalarining quyidagi turlaridan keng foydalanish imkoniyati yuzaga kelgan

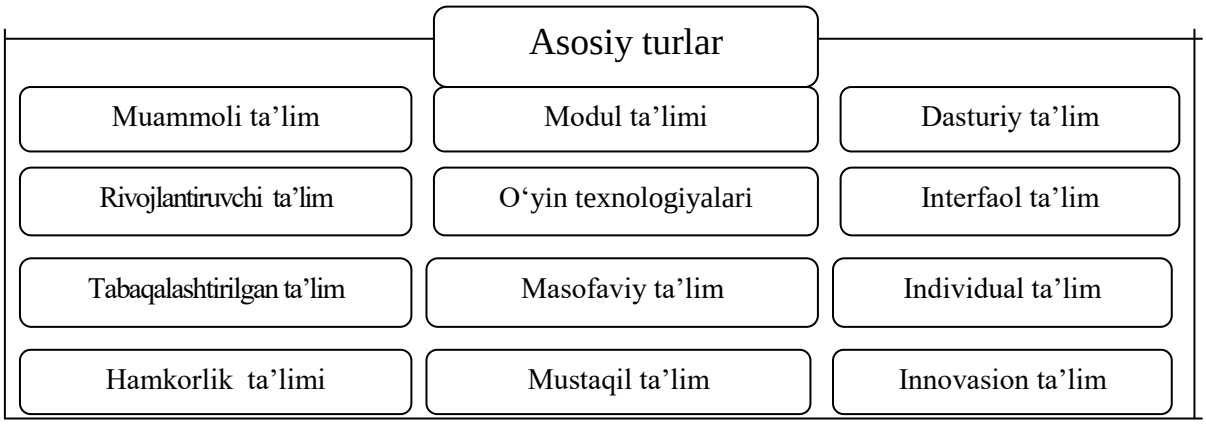

1-rasm. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari.

Ta’lim mashg‘ulotlarini tashkil etishda yuqorida keltirilgan modulli yondashuv sxemasi namunasidan foydalanish mumkin. Faqat bunda pedagogik faoliyatning bo‘lajak o‘qituvchilarda shakllantirilishi zarur bo‘lgan sifatlar, ularning tarkib topish jarayonining qisqacha tavsifini berish zarurligi inobatga olinadi.

Zamonaviy sharoitda modulli yondashuvda shaxs imkoniyatlarini to‘laqonli ro‘yobga chiqarish, uning qiziqish, ehtiyojlarini oshirish, qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlaridan samarali foydalanishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Shuningdek, xorijiy oliy ta’lim muassasalari bilan hamkorlikni kengaytirish imkoniyatlari kengayadi. Endilikda qo‘shma ta’lim dasturlarining o‘quv rejalari va fan dasturlarini agrar soha oliy ta’lim muassasalari tomonidan xorijiy hamkorlar bilan kelishilgan holda mustaqil tasdiqlanadi. Guliston davlat universitetda ushbu qaror ijrosini taminlash va o‘qish sifatini oshirish maqsadida Guliston davlat universiteti va Xitoyning yetakchi oliygohlari bilan hamkorlik aloqalari jadal rivojlanmoqda. Xususan, 2023-yil 1-may kuni Xitoyning Wenzhou fan va texnologiyalar kasb-hunar instituti mevali daraxtlarni o‘rganish, ilmiy tadqiqot va qishloq xòjaligiga tarġib qilish kafedrasi katta òqituvchisi Sie Jiliang va Pomidorchilik kafedrasi katta o‘qituvchisi Siong Zili tashrif buyurib Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash texnologiyalari kafedrasi professor o‘qituvchilari va 3-bosqich talabalari bilan Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo‘yicha Xitoy texnologiyalari haqida master klass o‘tdi, hamda hamkorlikni yanada mustaxkamlash uchun fikirlar almashinildi.

Joriy yilgi o‘quv yilidan boshlab agrar ta’limda bakalavriat ta’lim yo‘nalishlarida ta’limning kredit-modul tizimini bosqichma-bosqich joriy etiladi. Bunda, ta’limning kredit tizimida talabalar uchun haftada besh kunlik o‘qish hamda haftaning shanba kunini mustaqil o‘zlashtirish kuni deb belgilandi. Ushbu qaror ijrosini taminlash va talabalar olgan nazariy bilimlarini mustaxkamlash maqsadida Guliston davlat universiteti Sirdaryo viloyatida mavjud bir qancha korxinalar bilan hamkorlik aloqalari yo‘lga qo‘yilgan. Qishloq xo‘jaligi maxsulotlarini qayta ishlash texnologiyalari kafedrasi va Mirzaobod tumanidagi “**Mirzaobod universal trade cluster**” MCHJ qo‘shma korxonasi o‘rtasida tuzilgan kelishuvga asosan bo‘lajak muxandislar xaftaning bir kunida amaliy mashg‘ulotlarni bevosita klaster hududida tashkil etilgan kafedra shaxobchasida o‘tishadi. Engil sanoati uchun kanop, pilla, jun va ayniqsa, ximiyaviy tolalar ko‘plab ishlab chiqarilishiga qaramasdan, paxta tolasi hajmi to‘qimachilik

sanoati uchun asosiy mahsulot bo‘lib qolmoqda. Mazkur shaxobchada bo‘lajak muxandislarni tayorlash uchun zarur bo‘lgan uskuna va jixozlar hamda o‘quv adabiyotlari bilan to‘liq taminlangan.

2-rasm. Qishloq xo‘jaligi maxsulotlarini qayta ishlash texnologiyalari kafedrasining

“Mirzaobod universal trade cluster” MCHJ qo‘shma korxonasidagi shaxobchasi.

O‘zbekistonda paxta qayta ishlash yil sayin ortib borishi munosabati bilan paxta sanoatida paxtani dastlabki ishlash texnologiyasini rivojlantirish ko‘p mehnat talab qiladigan og‘ir ishlarni mexanizasiyalash va avtomatlashtirish bilan bir qatorda sohada yetuk mutaxasislarini tayorlash, bo‘lajak muhandislarni o‘qitishda innovatsion metodlardan foydalanish va o‘quv jarayonini bevosita ishlab chiqarish bilan birgalikda olib boorish paxta mahsulotlarining sifatini yanada yaxshilash imkonini beradi. Bugungi kunda qishloq xo‘jaligi bilan sanoatni chambarchas bog‘laydigan eng istiqbolli yo‘nalish bu – klaster tizimidir. Mamlakatimizda paxta-to‘qimachilik klasterlari tomonidan xomashyo yetishtirish, chuqur qayta ishlash va tayyor raqotabardosh mahsulotlarni eksport qilish orqali yuqori daromad olish bo‘yicha bir qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Yangi texnika hamda ilg‘or texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish, innovasion loyihalarni amalga oshirish yuzasidan aniq choralar belgilab olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 – 2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi PF-5853-son Farmoni.
2. 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli Farmoni. 2022 yil 28 yanvar.
3. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2016 yil, 56 bet.
4. F.B. Omonov umumiy tahriri ostida "Paxtani dastlabki ishlash bo‘yicha

spravochnik" Toshkent "Voris nashriyot", 2008 y.

5. Yakubov.M.M. va boshqalar. “Paxtani tayyorlash va saqlash texnologiyasi fanidan ma’ruza matnlari” Toshkent, 2002.

Internet saytlari

1. https://uzlidep.uz/uz/news-of-party/6975
2. https://lex.uz/docs/-4567334

SOFTWARE AND SIMULATIONS FOR TEACHING AGRICULTURAL MECHANIZATION SCIENCE

Rakhmatov Orifjon, *DSc., Professor Guliston State University*
Abdunazarov Elbek Elmurodovich, *PhD, DSc student*
Scientific Research Institute of Agricultural Mechanization
abdunazarovelbek@gmail.com

Abstract: Agricultural mechanization has become an essential aspect of modern agriculture, requiring up-to-date knowledge and skills. Software and simulations are valuable tools for teaching agricultural mechanization science, providing a practical and hands-on learning experience to students. This article discusses the key software and simulations used for teaching agricultural mechanization science, including crop simulation models, precision agriculture tools, farm management software, and virtual reality and augmented reality applications.

Keywords: Agricultural mechanization, software, simulations, crop simulation models, precision agriculture tools, farm management software, virtual reality, augmented reality.

Agricultural mechanization has revolutionized modern agriculture, making it more efficient, productive, and sustainable. However, keeping up with the latest knowledge and skills in agricultural mechanization can be challenging, especially through traditional teaching methods. Software and simulations have become increasingly popular in teaching agricultural mechanization science, enabling students to gain practical and hands-on experience with different scenarios and increasing their understanding of complex topics. In this article, we will discuss the key software and simulations used for teaching agricultural mechanization science, including crop simulation models, precision agriculture tools, farm management software, and virtual reality and augmented reality applications. By incorporating these tools into the classroom, educators can create effective and engaging learning environments that prepare students for careers in the rapidly evolving agricultural industry [1-3].

Simulation models are widely used in teaching agricultural mechanization science to provide students with practical and hands-on learning experiences. These models simulate different aspects of agricultural production, such as crop growth and development, soil water and nutrient dynamics, and management practices. Here are some examples of simulation models used for teaching agricultural mechanization science:

Crop simulation models, such as Agricultural Production Systems Simulator (APSIM) and Decision Support System for Agrotechnology Transfer (DSSAT), simulate crop growth and

development under different environmental conditions. These models are used to predict crop yields, optimize management practices, and evaluate the impact of climate change on crop production.

Crop simulation models are valuable tools for predicting crop yields, optimizing management practices, and evaluating the impact of climate change in agricultural mechanization science. These models are used to simulate crop growth and development under different environmental conditions, providing a practical and hands-on learning experience for students. In this article, we will discuss the importance of crop simulation models in software and simulations for teaching agricultural mechanization science [4].

Crop simulation models are computer-based models that predict crop growth and development under different environmental conditions, including soil type, weather patterns, and management practices. These models simulate crop productivity and help farmers and researchers make informed decisions about crop management, including irrigation, fertilization, and pest management.

In agricultural mechanization science, crop simulation models are used to teach students about the impact of different management practices on crop productivity, soil health, and environmental sustainability. Students can experiment with different scenarios, such as crop rotation, soil management, and irrigation, and observe the impact on crop yields and environmental outcomes.

One of the most widely used crop simulation models in agricultural mechanization science is the Agricultural Production Systems Simulator (APSIM). APSIM is a cropping systems simulation model that simulates the growth and development of crops, soil water, and nutrient dynamics, and impacts of management practices on crop productivity. APSIM is widely used to simulate the effects of climate change and management practices on crop productivity.

Crop simulation models provide students with a practical and hands-on learning experience that helps them understand the complexities of crop management. By using these models, students can develop critical thinking skills and learn how to make informed decisions about crop management practices [5].

Crop simulation models are important tools for predicting crop yields, optimizing management practices, and evaluating the impact of climate change in agricultural mechanization science. These models provide a practical and hands-on learning experience for students and teach them how to make informed decisions about crop management practices. APSIM and DSSAT are two widely used crop simulation models in agricultural mechanization science. By incorporating these models into software and simulations for teaching agricultural mechanization science, educators can create effective and engaging learning environments that prepare students for careers in the rapidly evolving agricultural industry.

Livestock simulation models, such as the Cornell Net Carbohydrate and Protein System (CNCPS), simulate the nutrient requirements of livestock and the impact of different feeding strategies on animal performance. These models are used to optimize feed rations and improve livestock productivity.

Livestock simulation models are valuable tools for teaching agricultural mechanization science, providing students with a practical and hands-on learning experience. These models simulate the nutrient requirements of livestock and the impact of different feeding strategies on animal performance, enabling farmers and researchers to optimize feed rations and improve

livestock productivity. In this article, we will discuss the importance of livestock simulation models in software and simulations for teaching agricultural mechanization science [6].

Livestock simulation models are computer-based models that simulate the nutrient requirements of livestock and the impact of different feeding strategies on animal performance. These models are used to optimize feed rations and improve livestock productivity, reducing feed costs and improving animal health.

In agricultural mechanization science, livestock simulation models are used to teach students about animal nutrition, feed formulation, and livestock management. Students can experiment with different feed rations and observe the impact on animal performance, such as milk production, growth rates, and reproductive performance [7].

Another livestock simulation model used in agricultural mechanization science is the National Research Council (NRC) model. The NRC model is a static model that simulates the nutrient requirements of dairy cows, beef cattle, and other livestock species. The NRC model is used to develop nutrient guidelines for animal diets and evaluate the impact of different feeding strategies on animal performance.

Livestock simulation models provide students with a practical and hands-on learning experience that helps them understand the complexities of animal nutrition and livestock management. By using these models, students can develop critical thinking skills and learn how to make informed decisions about feed formulation and animal management practices.

Livestock simulation models are important tools for optimizing feed rations and improving livestock productivity in agricultural mechanization science. CNCPS and the NRC model are two widely used livestock simulation models in agricultural mechanization science. By incorporating these models into software and simulations for teaching agricultural mechanization science, educators can create effective and engaging learning environments that prepare students for careers in the rapidly evolving agricultural industry.

Farm management simulation models, such as the Farm Financial Standards Council (FFSC) and the Farm Business Management Simulation (FBMS), simulate farm financial and management practices. These models are used to teach students about financial planning, risk management, and decision-making in farm operations [8].

Farm management simulation models are valuable tools for teaching agricultural mechanization science, providing students with a practical and hands-on learning experience. These models simulate farm financial and management practices, enabling farmers and researchers to develop strategies for financial planning, risk management, and decision-making in farm operations. In this article, we will discuss the importance of farm management simulation models in software and simulations for teaching agricultural mechanization science.

Farm management simulation models are computer-based models that simulate farm financial and management practices, including income and expense projections, cash flow analysis, and enterprise budgets. These models are used to develop financial plans, evaluate the profitability of different enterprises, and analyze the impact of different management practices on farm profitability [9].

In agricultural mechanization science, farm management simulation models are used to teach students about financial planning, risk management, and decision-making in farm operations. Students can experiment with different scenarios, such as changes in input prices, crop yields, and market prices, and observe the impact on farm profitability [10].

Another farm management simulation model used in agricultural mechanization science is the Farm Business Management Simulation (FBMS) model. The FBMS model is a decision support system that simulates the impact of different management practices on farm profitability. The FBMS model is used to evaluate the impact of different management practices, such as crop rotations, input applications, and marketing strategies, on farm profitability.

Farm management simulation models provide students with a practical and hands-on learning experience that helps them understand the complexities of financial planning and decision-making in farm operations. By using these models, students can develop critical thinking skills and learn how to make informed decisions about farm management practices.

Farm management simulation models are important tools for financial planning and decision-making in agricultural mechanization science. The FFSC and FBMS models are two widely used farm management simulation models in agricultural mechanization science. By incorporating these models into software and simulations for teaching agricultural mechanization science, educators can create effective and engaging learning environments that prepare students for careers in the rapidly evolving agricultural industry.

Precision agriculture simulation models are valuable tools for teaching agricultural mechanization science, providing students with a practical and hands-on learning experience. These models simulate spatial variability in soil and crop parameters, enabling farmers and researchers to optimize input applications, such as fertilization and irrigation, and improve crop yields while minimizing input costs. In this article, we will discuss the importance of precision agriculture simulation models in software and simulations for teaching agricultural mechanization science.

Precision agriculture simulation models are computer-based models that simulate spatial variability in soil and crop parameters, including soil texture, organic matter, pH, and plant growth characteristics. These models are used to optimize input applications, such as fertilization and irrigation, and improve crop yields while minimizing input costs.

In agricultural mechanization science, precision agriculture simulation models are used to teach students about precision agriculture technologies, such as global positioning systems (GPS), geographic information systems (GIS), and remote sensing. Students can experiment with different scenarios, such as variable rate application of inputs and precision planting, and observe the impact on crop yields and input costs.

One of the most widely used precision agriculture simulation models in agricultural mechanization science is the Precision Agriculture Landscape Modeling System (PALMS). PALMS is a comprehensive simulation model that simulates spatial variability in soil and crop parameters, enabling farmers and researchers to optimize input applications and improve crop yields while minimizing input costs. PALMS is used to evaluate the impact of precision agriculture technologies on crop yields and input costs.

Another precision agriculture simulation model used in agricultural mechanization science is the Agricultural Field Boundary Delineation (AFBD) model. The AFBD model is a GIS-based model that simulates the spatial variability of soil and crop parameters within a field, enabling farmers and researchers to optimize input applications and improve crop yields while minimizing input costs. The AFBD model is used to evaluate the impact of precision agriculture technologies on crop yields and input costs.

Precision agriculture simulation models provide students with a practical and hands-on

learning experience that helps them understand the complexities of precision agriculture technologies and their impact on crop yields and input costs. By using these models, students can develop critical thinking skills and learn how to make informed decisions about precision agriculture technologies and their application in farming operations [11].

Precision agriculture simulation models are important tools for optimizing input applications and improving crop yields while minimizing input costs in agricultural mechanization science. PALMS and the AFBD model are two widely used precision agriculture simulation models in agricultural mechanization science. By incorporating these models into software and simulations for teaching agricultural mechanization science, educators can create effective and engaging learning environments that prepare students for careers in the rapidly evolving agricultural industry.

In conclusion, software and simulations are important tools for teaching agricultural mechanization science, providing students with practical and hands-on learning experiences. Crop simulation models, precision agriculture tools, farm management software, and virtual reality and augmented reality applications are some of the most important tools used in teaching agricultural mechanization science. By incorporating these tools into the classroom, educators can create effective and engaging learning environments that prepare students for careers in the rapidly evolving agricultural industry.

References

1. Qutbiddin I. et al. Burying machine to pomegranate bushes // Journal of Critical Reviews. – 2020. – T. 7. – №. 13. – C. 1377-1381.

2. Abdunazarov E. Justification of the vertical distance from the support plane of the pomegranate burying machine to the lower suspension points //Uzbekistan Journal of Engineering and Technology. – 2021.

3. Bakijonovich I. Q. i dr. Construction of a machine stacker for burying pomegranate bushes // Mechanics and technology. - 2022. - T. 3. – no. 8. - S. 98-102.

4. Whisler F. D. et al. Crop simulation models in agronomic systems //Advances in agronomy. – 1986. – T. 40. – C. 141-208.

5. Rötter R. P. et al. Use of crop simulation modelling to aid ideotype design of future cereal cultivars //Journal of experimental botany. – 2015. – T. 66. – №. 12. – C. 3463-3476.

6. FuJun W. et al. “Government-Industry-University-Research-Promotion” Collaborative Innovation Mechanism Construction to Promote the Development of Agricultural Machinery Technology //IFAC-PapersOnLine. – 2018. – T. 51. – №. 17. – C. 552-559.

7. Sahu B. et al. Tools of precision agriculture: A review //Int. J. Chem. Stud. – 2019. – T. 7. – №. 6. – C. 2692-2697.

8. Nikkilä R., Seilonen I., Koskinen K. Software architecture for farm management information systems in precision agriculture //Computers and electronics in agriculture. – 2010. – T. 70. – №. 2. – C. 328-336.

9. Hristoski I. et al. Farm management software for increased productivity and competitiveness. – 2017.

10. Pettit C. J. et al. Enhancing web based farm management software through the use of visualisation technologies //MODSIM 2007 International Congress on Modeling and Simulation. Modeling and Simulation Society of Australia and New Zealand. – 2007. – C. 1280-1286.

11. McKinion J. M. et al. Analysis of a precision agriculture approach to cotton production

//Computers and Electronics in Agriculture. – 2001. – T. 32. – №. 3. – C. 213-228.

QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITISHDA QO‘LLANILADIGAN PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

To‘xtamishev Sayitqul Saydullayevich, *katta o‘qituvchi*
Davlatov Pulat, *katta o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
sayitqulbehruz@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada bir nechta yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayonida qo‘llab, ma’ruza, laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlar hamda mustaqil ta’lim olishlarida tatbiq etish jihatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiya, avtoritar texnologiya, ezoterik texnologiya, kommunikatsiya usullari

Abstract: This article describes the aspects of using several new modern pedagogical technologies in the educational process, applying them in lectures, laboratory and practical sessions, as well as independent education.

Keywords: pedagogical technology, authoritarian technology, esoteric technology, communication methods

Dunyo tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, iqtisodiy rivojlanish faqat sifatli ta’lim yo‘lga qo‘yilgan mamlakatlarda sodir bo‘ladi. Hukumatimiz bu masalani chuqur tahlil qilgan holda, keyingi ikki-uch yilda keng ko‘lamli islohotlarini amalga oshirdi. Hozirda mamlakatimiz oliy ta’lim tizimida malakali va har tomonlama etuk kadrlar tayyorlash dolzarb vazifalaridan biriga aylangan. Yoshlarga ta’lim berishning zamonaviy usullarini ishlab chiqish, ta’lim berish jarayoniga interfaol usullarni keng ko‘lamda joriy etish alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan 2020-yil 23-sentyabrda imzolangan yangi “Ta’lim to‘g‘risida” gi qonunda ham bu borada alohida ustuvor vazifalar ko‘rsatib o‘tilgan.

Bugun jamiyatimizda qanday yutuq va marralarga erishgan bo‘lsak, ularning zamirida biz tanlagan va butun dunyo e’tirof etayotgan “Harakatlar strategiyasi”, ta’lim-tarbiya sohasi rivoji, har tomonlama etuk avlodni tarbiyalash, yuqori malakali kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. “Bizning eng katta tayanchimiz va suyanchimiz, hal qiluvchi kuchimiz yoshlar” degan shior hayotimizda tobora o‘zining yaqqol o‘z ifodasini topmoqda.[3,6-b]

XXI asr O‘zbekiston da madaniyat, iqtisodiyot, fan va texnika, ijtimoiy-siyosiy innovatsiyalar asri sifatida boshlandi va ana shunday sharoitda barkamol shaxs, yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy zaruratga aylandi.

Hozirgi ilmiy-texnika taraqqiyoti davrida insoniyatning oziq-ovqatga bo‘lgan talabi oshayotgan bir paytda tuproqni asrash va uning unumdorligini oshirish nihoyatda muhim muammolardan hisoblanadi. Shuning uchun ham kelajak avlodni har tomonlama savodli va yetuk kishilar qilib tarbiyalash, bu borada yoshlar ongida mavzuga doir bo‘lgan tushunchalarni shakllantirish va uni asrab avaylash hozirgi kunning eng asosiy talablaridan biri bo‘lib turibdi. Chunki ushbu muammoning ortida butun mustaqil davlatimiz, millatning taqdiri yotibdi.

Nazariy bilim olish bilan birgalikda talabalar – oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi sohasida

xalqaro standartlar tizimlarini o‘rganishning yangi pedagogik texnologiyalari va unga ta’sir qiluvchi omillar haqida bilimini shakllantiradi.

Bu sohalardagi bilimlar va yangiliklarni hammasini aytib o‘tish murakkab vazifadir, chunki kun sayin ularni soni va miqdori oshib bormoqda. [7, 28-b]

Hozirgi yoshlarimiz sohadagi muammolarining vujudga kelish sabablari va oqibatlarini oldindan ko‘ra bilishlari va faoliyatlarini shunga mos holda tashkil qilishlari zarurdir. Buning uchun ilm izlash, o‘rganish va unga amal qilish lozimdir.

Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi sohasida xalqaro standartlar tizimlarini joriy etish mavzusini o‘qitishda yangi pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda innovatsion texnologiyalar.

Pedagogik texnologiya-xorijiy pedagogikaning yo‘nalishi bo‘lib, uning maqsadi ta'lim jarayonining samarasini oshirish va o‘qitish natijalarini kafolatlashdan iborat bo‘lgan.

O‘quv jarayoni bilan bog‘liq ta’lim sifatini belgilovchi holatlar quyidagilar: yuqori ilmiy-pedagogik darajada dars berish, muammoli ma’ruzalar o‘qish, darslarni savol-javob tarzida qiziqarli tashkil qilish, ilg‘or pedagogik texnologiyalardan va mul’timedia vositalaridan foydalanish, tinglovchilarni undaydigan, o‘ylantiradigan muammolarni ular oldiga qo‘yish, talabchanlik, tinglovchilar bilan individual ishlash, erkin muloqot yuritishga, ilmiy izlanishga jalb qilish.

Pedagogik tenologiyada o‘quvchining o‘quv jarayonida tutgan o‘rnini va pedagogning o‘quvchilarga nisbatan bo‘lgan munosabati muhim o‘rin tutadi. Bunda quyidagi texnologiyalarni ajratish mumkin:

Avtoritar texnologiya. Bunda pedagog o‘quv tartiblovchi jarayonining asosiy sube'kti, o‘quvchi esa, faqat ob'ekt sifatida qatnashadi. U o‘quvchilarning erkinligini bo‘g‘ishi, majburiy o‘qitish, tashabbusni bo‘g‘ish va o‘quv tarbiyaviy jarayonini (O‘TJ) qattiq qo‘llik bilan olib borishga asoslanadi.

Didaktotsentrik texnologiyalar -o‘quvchi shaxsiga e'tibor bermaslik bilan ajralib turadi. Bunda ham sub'ekt-ob'ekt munosabat bo‘lib, shaxsni shakllantira olish, didaktik vositalaridan iborat bo‘ladi.

Shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalar -buning markazida o‘quvchi shaxsi uni rivojlantirish uchun, barcha sharoitlarni yaratish, uning tarbiyaviy salohiyatini namoyon qilishga yordam berish yotadi. Bunda o‘quvchi shaxsi faqatgina sub'ekt bo‘lmay, prioritetga ega bo‘lgan sub'ekt bo‘ladi. Bunda u ta'limiy tizimning maqsadiga aylanadi. Bunday texnalogiyalar “antropoyentrik texnologiyalar” deyiladi.

Shunday qilib, shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalar antropotsentrik, gumanistik va psixoterapistik, har tomonlama erkin, ijoddiy rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iborat.

Insonparvar-shaxsiy texnologiyalar -insonparvarlik mohiyati bilan ajralib turadi, unga yordam beradi, qo‘llab-quvvatlaydi. O‘quvchining kuchiga hurmat, undagi qobiliyatlarni ochilishiga yordam berish va majburiy ta'lim tarbiyani rad etadi.

Hamkorlik texnologiyalar u demokratizm, tenglik, g‘oyalarini ilgari suradi va o‘qituvchi o‘quvchi munosabatlarida sub'ekt sub'ektga asoslanadi. O‘qituvchi va o‘quvchi ta'lim tarbiya maqsadi mazmunini ishlab chiqadi. Hamjihatlik bilan o‘z faoliyatlariga baho qo‘yadi

Erkin tarbiya texnologiyasi bunda o‘quvchiga barcha yo‘nalishlar bo‘yicha erkin tanlash huquqi berladi. Tanlash davomida o‘quvchi sub'ekt nuqtaviy nazaridan namoyon qiladi va natijaga tashqi ta'sirdan emas, balki ichki kuch vositasida ergashadi.

Ezoterik texnologiya bular ezoterik (“anglanmagan, bilib turib”) blilimlarga haqiqat va

unga olib boruvchi yo‘llarga asoslanadi. Bunda pedagogik jarayon habar berish, muloqot qillishdan iborat bo‘lmay, balki, hqiqatga payvand bo‘lish bilan iborat bo‘ladi. Ekzotik paradigmada insoning o‘zi koinot bilan o‘zaro axborot almashish markaziga aylanadi.

Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi sohasida xalqaro standartlar tizimlarini joriy etish mavzusini o‘qitishda yangi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash mavzusini loyihalashtirishda quyidagi asosiy kontseptual yondoshuvlardan foydalaniladi:

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim. Bu ta’lim o‘z mohiyatiga ko‘ra ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to‘laqonli rivojlanishlarini ko‘zda tutadi. Bu esa ta’limni loyixalashtirilayotganda, albatta, ma’lum bir ta’lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog‘liq o‘qish maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondashilishni nazarda tutadi.

Tizimli yondoshuv. Ta’lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o‘zida mujassam etmog‘i lozim: jarayonning mantiqiyligi, uning barcha bo‘g‘inlarini o‘zaro bog‘langanligi, yaxlitligi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondoshuv. Shaxsning jarayonli sifatlarini shakllantirishga, ta’lim oluvchining faoliyatni aktivlashtirish va intensivlashtirish, o‘quv jarayonida uning barcha qobiliyati va imkoniyatlari, tashabbuskorligini ochishga yunaltirilgan ta’limni ifodalaydi.

Dialogik yondoshuv. Bu yondoshuv o‘quv munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o‘z-o‘zini faollashtirishi va o‘z-o‘zini ko‘rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi.

Hamkorlikdagi ta’limni tashkil etish. Demokratik, tenglik, ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchi faoliyat mazmunini shakllantirishda va erishilgan natijalarni baholashda birgalikda ishlashni joriy etishga e’tiborni qaratish zarurligini bildiradi.

Muammoli ta’lim. Ta’lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish orqali ta’lim oluvchi faoliyatini aktivlashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimni ob’ektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini, dialektik mushohadani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo‘llashni mustaqil ijodiy faoliyati ta’minlanadi.

O‘qitishning usullari va texnikasi. Ma’ruza (kirish, mavzuga oid, vizuallash), keys-stadi, B.B.B, klaster, FSMU, Nima uchun, Aqliy hujum usullari, amaliy ishlar.

O‘qitishni tashkil etish shakllari: dialog, polilog, muloqot hamkorlik va o‘zaro o‘rganishga asoslangan frontal, kollektiv va guruh.

O‘qitish vositalari: o‘qitishning an’anaviy shakllari (darslik, ma’ruza matni) bilan bir qatorda kompyuter va axborot texnologiyalari.

Kommunikatsiya usullari: tinglovchilar bilan operativ teskari aloqaga asoslangan bevosita o‘zaro munosabatlar.

Teskari aloqa usullari va vositalari: kuzatish, blits-so‘rov, oraliq va yakunlovchi nazorat natijalarini tahlili asosida o‘qitish diagnostikasi.

Boshqarish usullari va vositalari: o‘quv mashg‘uloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik karta ko‘rinishidagi o‘quv mashg‘ulotlarini rejalashtirish, qo‘yilgan maqsadga erishishda o‘qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg‘ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati.

Monitoring va baholash: o‘quv mashg‘ulotida ham butun kurs davomida ham o‘qitishning natijalarini rejali tarzda kuzatib borish. Kurs oxirida test topshiriqlari yoki yozma ish variantlari yordamida tinglovchilarning bilimlari baholanadi.

O‘quv topshiriq

“Blits-so‘rov” savollariga javob bering

	Savollar	***Javoblar***

B/B/B jadvali (Bilaman/Bilishni xoxlayman/Bildim)

	Mavzu savoli	**Bilaman**	**Bilishni xohlayman**	**Bildim**
.	Standartlashtirish to‘g‘risidagi qonun			
.	Metrologiya fanining paydo bo‘lishi			
.	Xalqaro va milliy standartlar			
.	Korxona standarti			
.	Shtrix kodlanishi			

Ro‘yxatga kirmagan, biroq dars jarayonida yangidan paydo bo‘lgan talaba uchun notanish tushuncha va iboralar ham jadvalning ikkinchi ustuniga qo‘shimcha ravishda qayd etilib boriladi.

Talaba-o‘quvchining asosiy diqqat e’tibori jadvalning ikkinchi ustunidagi bilimlarni egallashga qaratiladi. Talaba-o‘quvchi darsni diqqat bilan tinglab jadvalning ikkinchi ustunidagi tushuncha va iboralarni bilib va yozib oladi hamda o‘zlashtirgan savol to‘g‘risidagi uchinchi ustunga «Q» belgi qo‘yadi, boshqalari bo‘sh turadi. Agar dars jarayonida ikkinchi ustundagi ayrim tushuncha va iboralar o‘rganilmasdan qolib ketsa, ular o‘qituvchidan so‘rab yoki mustaqil ravishda o‘rganib olinadi.

Xulosa qilib aytganimizda, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishdagi moslilik tomonlarini o‘rganish bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqot ishlarini yanada kuchaytirish va amaliyotga keng joriy etish bugungi ta’lim jarayonini isloh qilish bo‘yicha olib borilayotgan ishlarning bosh vazifasi bo‘lib qolishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh.M. «Birashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 75-sessiyasida so‘zlagannutqini o‘rganish bo‘yicha» o‘quv qo‘llanma Toshkent: «Ma’naviyat», 2021. - 203 bet

2.“O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 21.12.2022-yil.

3.Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O‘quv uslubiy qo‘llanma/ Innovatsion ta’lim texnologiyasi seriyasi. T.: Iqtisodiyot, 2012.

4.Xabibullayev R.A., Sodiqova M.R. O‘quvchilarda kimyoviy-texnologik fikrlashni shakllantirish. Ma’ruza matni. Toshkent. 2007.

5.Alimdjanova D.I., Aliev I.T. Kimyo va oziq- ovqat texnologiyasiga oid fanlarni

o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar.Toshkent: “Iqtisod-moliya”. 2015. 156 bet.

6.Abdiquddusov O., Rashidov H. Kasb-hunar ta’limi pedagogikasi. O‘quv qo‘llanma. T: O‘MKXTTKMO vaUQT instituti, 2009.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ЯВЛЯЮТСЯ ОСНОВОЙ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ ПО ХИМИИ

***У.К. Абдурахманова зав.кафедра**, д.б.н.,проф*
***С.А.Мажидов,** докторант*
Х.К. Эгамбердиев, магистр
Гулистанский государственный университет
ugi_lay.912@mail.ru

Аннотация: В данной статье отмечена роль информационных технологий в повышении содержания образования и эффективности внедряемых в систему образования обновлений, интеграции науки и образования. Подчеркнута его важность в обеспечении качества подготовки кадров, а также преимущества и проблемы информационных технологий, используемых в химических науках.

Ключевые слова: химия, информационная технология, современный урок, интерактивные методы, качества образования, учебный процесс, химические формулы, мультимедиа.

Abstract: This article notes the role of information technology in improving the content of education and the effectiveness of updates introduced into the education system, the integration of science and education. Its importance in ensuring the quality of training, as well as the advantages and problems of information technology used in the chemical sciences, is emphasized.

Keywords: chemistry, information technology, modern lesson, interactive methods, quality of education, educational process, chemical formulas, multimedia.

Страна с высокоразвитой наукой, образованием и культурой имеет хорошие условия и перспективы. Будущие собственники должны эффективно использовать эту возможность и созданные условия. Развитие любой страны тесно связано с развитием системы образования. А формирование знаний и науки напрямую восходит к системе образования.

Неотъемлемой частью современного образования является применение компьютера и компьютерных программ. Актуальность данного вопроса в том, что в век ускоренного развития техники использование информационных технологий в процессе обучения становится необходимым условием, которое выносит процесс обучения на новый уровень.

В настоящее время процесс информатизации проявляется во всех сферах человеческой деятельности. Использование современных информационных технологий является необходимым условием развития более эффективных подходов к обучению и совершенствованию методики преподавания. Особую роль в этом процессе играют информационные технологии, применение которых способствует повышению мотивации обучения, экономии учебного времени, а интерактивность и наглядность способствует

лучшему представлению, пониманию и усвоению учебного материала.

Научная новизна статьи заключается в том, что она поможет выявить эффективность использования информационных коммуникационных технологий в сочетании со знаниями, исследовательскими умениями и навыками преподавателя, расширить возможности в совершенствовании компетенции и эффективных результатов по формированию исследовательских умений можно добиться при целенаправленной систематической работе. Такая деятельность способствует раскрытию творческого потенциала учащихся, проявлению их исследовательских способностей, фантазии, креативности, активности, самостоятельности.

Целью исследования является изучить перспективы и подобрать более эффективные способы использования информационных технологий в исследовательской методике обучения химии.

Современный урок невозможен без использования информационных и телекоммуникационных технологий. Особенно это касается предметов естественно - научного цикла, т.к. именно они формируют единую картину мира. Современное обучение уже трудно представить без информационных технологии мультимедиа, которая позволяет использовать текст, графику, видео и мультипликацию в интерактивном режиме и тем самым расширяет области применения компьютера в учебном процессе.

В преподавании естественных наук, и в частности химии, основная задача состоит в том, чтобы, прежде всего, заинтересовать учащихся процессом познания: научить их ставить вопросы и пытаться найти на них ответы, объяснять результаты, делать выводы.

Химия – один из самых сложных общеобразовательных предметов. Успешно овладеть даже базовым уровнем школьного курса химии непросто. Поэтому наша задача как педагога состоит в том, чтобы включить каждого ученика в активную деятельность, обеспечивающую формирование и развитие познавательной деятельности, повысить интерес школьников к химии, ведь качество знаний учащихся во многом определяется интересом к учебному предмету. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) помогают решить эту проблему. Поэтому, сегодня просто необходимо проводить уроки с использованием ИКТ.

Наличие компьютера и мультимедийного проектора дает возможность учащимся готовить компьютерные презентации своих выступлений. Электронные справочные таблицы содержат огромный справочный материал, касающийся того или иного химического элемента. Просмотр учебных фильмов повышает интерес студентов к предмету, побуждает их к творческому поиску.

И правильное использование в учебном процессе компьютера, который является наивысшим техническим средством обучения, позволяет осуществлять учебный процесс в новых условиях, когда преподаватель перестает быть единственным источником информации для учащихся. В этом преподавателю помогают новые современные технические средства – интерактивная доска, которая сменила меловую и маркерную доски, видеопроектор, интернет, который заменил в некотором смысле библиотеку, где за короткое время можно найти интересующую учащихся информацию по заданной теме, электронные пособия и электронные учебники, доступно объясняющие материал, столько раз сколько нужно для того, чтобы понять учащемуся изучаемую тему, тестирующие оболочки программ, которые не только беспристрастно проверят усвоенные знания

учащимися, но и облегчат труд учителя, выполнив проверку тестов.

Появилась возможность использовать мультимедийную и интерактивную технику на уроках химии, но уровень и качество использования говорят о необходимости дальнейшего исследования проблемы. В настоящее время большинством педагогов не выяснен смысл понятий, связанных с мультимедиа, не говоря уже о четко выстроенной технологии. Актуальным является продолжение обсуждения данной проблемы использования ИКТ на уроках химии.

Примеры использования ИКТ на уроках химии:

1. *Построение урока с применением программных мультимедиа средств:* обучающих программ, электронных учебников, видеороликов.
2. *осуществление автоматического контроля:* использование готовых тестов, создание собственных тестов, применяя тестовые оболочки.
3. *организация и проведение лабораторных опытов с виртуальными моделями.* многие явления, недоступные для изучения в классах (или в лабораториях) из-за отсутствия оборудования, ограниченности времени либо не подлежащие прямому наблюдению (например, как строение атома, ядерные реакции, реакции с соединениями мышьяка и цианидами), могут быть достаточно подробно изучены в компьютерном эксперименте.
4. *обработка результатов эксперимента.*
5. *разработка методических программных средств.* выпущены диски «ИКТ на уроках» с методическими материалами учителями.
6. *разработка педагогических программных средств различного назначения.*
7. *разработка web-сайтов учебного назначения.*
8. *использование internet-ресурсов.*
9. *коммуникационные технологии:* дистанционные олимпиады, дистанционное обучение, сетевое методическое объединение.

Традиционные методы обучения химии включают тры этапа: передача информации (объяснение), тренинг (закрепление) и аттестация (контроль). для каждого из этих этапов есть свои дидактические полиграфические материалы. Учить химии только традиционным методоми невозможно, т.е. формировать химическую грамотность, обучать расчетами, максимально включать теоретические знания.

Используя активные и нетрадиционные формы уроков, мы стараемся развивать у каждого ученика потребность к познавательной деятельности. Особенно ярко поисковая инициатива учащихся проявляется на таких уроках как, проведенные с интерактивными методами, например: «Сад Д.И.Менделеева», «Кто хочет стать отличником», «Скелет рыба», «Химические скороговорки» и т.д.. Одним из таких нетрадиционных методов является организация исследовательской деятельности. При этом ученики и даже студенты обучаются работе с самостоятельной и научной литературой, литература в интернете, совершенствуют умения писать сначала доклады, потом рефераты по интересующей их теме, приобретают опыт публичных выступлений и в итоге выполняют исследовательскую работу, которую представляют на научной конференции или каком-нибудь конкурсе. Исследовательская деятельность имеет творческий характер, и в то же время это один из способов индивидуализации обучения.

Такую систему работы составляют: проблемное проведение уроков, проведение

большинства лабораторно - практических занятий исследовательским и проектным методом, система домашних заданий с элементами теоретического и практического исследования.

Проблемное обучение – это тип развивающего обучения. Основополагающее понятие проблемного обучения – проблемная ситуация. Это такая ситуация, при которой субъекту необходимо решить какие-то трудные для себя задачи, но ему не хватает данных и он должен сам их искать. Каждый урок должен содержать проблемные вопросы или задания. Знания, добытые собственным трудом, намного прочее и ценнее, чем знания, преподнесенные учителем в готовом виде.

Заключение: В наше время ускорения научно-технического прогресса, когда изучение необходимой информацией становится важнейшим инструментом в любой сфере человеческой деятельности, важнейшая задача – научить подрастающее поколение жить в информационном мире.

А широкое применение информационных технологий в процессе обучения химии позволяет решать целый ряд задач: отработка произношения название и формула соединений, правильно писать химические формулы, совершенствование умений формироват структуры химических молекул, правильное решение химической задачи и самое главное – формирование у учащихся устойчивой мотивации к изучению предмета.

Кроме этого, достигается индивидуализация обучения, так как каждый ученик может работать в удобном для него темпе, выбирая оптимальную для себя скорость усвоения материала.

В заключение, поскольку XXI век является веком информации, сама жизнь доказывает, что человечество нуждается в компьютерной грамотности. Поэтому нужен новый взгляд, новый подход к обучению и воспитанию подрастающего поколения, нужны новые педагогические поиски и идеи. В современном информационном обществе новые технологии, в том числе информационные, имеют большое значение для повышения интереса учащихся к обучению, мотивации и совершенствования их навыков.

Список литературы:

1.А.А.Абдуманонов, Р.Э.Алиев Использование компьютеров в процессе обучения студентов в высших учебных заведениях//Новые информационные технологии в науке: сборник статей Международной научно- практической конференции. Уфа 2015 г. 5-7с.

2.У.К.Абдурахманова, Т.Жураев, Ф.Исмаилова. Использование интерактивных методов при преподавании химии\ «Перспективы развития науки и образования» Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции Россия, Тамбов. 2015. стр. 8-9.

3.У.К.Абдурахманова, Н.О.Умирова, М.Р.Аскарова, М.Б.Сирожиддинов // Роль современных инновационных технологий в повышении качества учебного процесса. Ж. Евразийский Союз Ученых. № 6(63), 2019. –С 8-10. **doi:** 10.31618/ESU.2413-9335.2019.6.63.183

PAXTA XOM-ASHYOSINI SAQLASH VA DASTLABKI ISHLASH TEXNOLOGIYALARI FANIDAN TALABALARGA BILIM BERISHDA INNOVATSION VA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING QO‘LLANILISHI

Qurbonov Ermamat Sayfiddinovich, *t.f.n., dotsent*
ermamat56@gmail.com
Otaboyev Muhammad Faxriddin o‘g‘li, *o‘qituvchi*
otaboyev7140@gmail.com
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Bugungi kunda paxta xom-ashyosini saqlash va dastlabki ishlash texnologiyalari fanidan talabalarga bilim berishda va mavzularni o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish yuzasidan fikr bildirilgan. Pedagogik texnologiyalarni tanlashda innovatsion texnologiyalar, fan va mavzuning o‘ziga xosligini hisobga olinishi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: texnologiya, innovatsiya, paxta, xom-ashyo, paxtani saqlash, qayta ishlash, jinlash, preslash, zamonaviy omborxonalar va paxtani qayta ishlash jarayonida pedagogik hamda innovatsion texnologiyalar.

Abstract: in this article, an opinion is expressed on the use of modern pedagogical technologies in the teaching of the requirements of the science of cotton raw materials and initial processing technologies. When choosing pedagogical technologies, it is proposed to take into account innovative technologies, the uniqueness of science and the subject.

Keywords: technology, innovation, cotton, raw materials, cotton storage, processing, ginning, pressing, modern warehouses and pedagogical and innovative technologies in cotton processing.

Paxta xom-ashyosini saqlash va dastlabki ishlash texnologiyalari fanidan talabalarni o‘qitishdagi mavzularning xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik texnologiyalarning turli usullaridan foydalanish mumkin. Masalan, ketma-ketlikni ifodalaydigan mavzularni o‘tishda “zinama-zina”, charxpalak” texnologiyalaridan, biror bir masalaning ijobiy va salbiy tomonlarini o‘rganishda “yelpig‘ich” texnologiyasidan foydalanish mumkin [1, 15-16 b.].

Maqolada oliy o‘quv yurtlarida paxta xom-ashyosini saqlash va dastlabki ishlash texnologiyalari fanidan talabalarga malakali bilim berish uchun qo‘llanilgan usullar bayon etilgan va tavsiyalar berilgan. Usullarni tanlashda talabalar bilan o‘tkazilgan ko‘p yillik tajribalardan foydalanilgan.

Qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda boshqa fanlar kabi innovatsion texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarish amaliyotida qo‘llash yaxshi samara beradi. Ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llashga doir ilmiy ishlar, tavsiyanomalarning aksariyati qishloq xo‘jaligi, paxta xom-ashyosini saqlash va dastlabki ishlash texnologiyalari hamda ishlab chiqarish fanlariga bag‘ishlangan bo‘lib, yoritilgan mavzular ham ushbu fanlar misolida keltirilgan.

Biz ushbu maqolada Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari saqlash va dastlabki ishlash texnologiyalari mutaxassisligi fani hisoblangan paxta xom-ashyosini saqlash va dastlabki

ishlash texnologiyalari fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha o‘z fikr va mulohazalarimizni bayon etmoqchimiz. Ma’lumki, ushbu innovatsion texnika va texnologiyalarni tanlashda mavzuning xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Quyida paxta xom-ashyosini saqlash va dastlabki ishlash texnologiyalari, paxta tolasi sifatini baholash kabi fanlarining ba’zi mavzularini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish yuzasidan takliflar keltiriladi.

“Paxta tozalash zavodining tuzulmasi” mavzusini o‘qitishda “bumerang” texnologiyasidan foydalanish mumkin. Bunda talabalar mikroguruhlarga ajratiladi va talabalar mashg‘ulotning maqsadi bilan tanishtiriladi hamda mikroguruhlar o‘zlarining belgilangan funksiyalarini bajaradilar.

Talabalarga mustaqil o‘rganish uchun paxta tozalash zavodining tuzulmasiga oid mavzular tarqatiladi. Masalan, paxta tozalash korxonalarining bo‘limlari, laboratoriya bo‘limi, xom-ashyo bo‘limi (ochiq va yopiq omborlar), ishlab chiqarish bo‘limi (quritish-tozalash, tozalash va bosh bino), tayyor mahsulotlar ombori va ma’muriy boshqaruv binosi [2, 256-265 b.].

Berilgan matnlar talabalar tomonidan yakka tartibda mustaqil o‘rganiladi. Har bir guruh a’zolaridan yangi guruh tashkil etiladi.

Guruh a’zolarining har biri berilgan paxta tozalash zavodining tuzulmasiga oid o‘rgangan matnlarini bir-birlariga so‘zlab beradilar. Paxta tozalash zavodining tuzulmasi va texnikalarini bilim jihatdan o‘zlashtirib olishga erishadilar.

Paxta tozalash zavodining tuzulmasi mavzusini o‘zlashtirganlik darajasini aniqlash uchun guruh a’zolari bir-birlari bilan savol-javob qiladilar. Bunda paxta tozalash zavodining tuzulmasini aks ettiruvchi test savollari, og‘zaki savollardan foydalanish mumkin. Shundan so‘ng, yangi guruh a’zolari dastlabki holatdagi guruhlariga qaytadilar.

O‘qituvchi talabalar tomonidan mavzu qay darajada o‘zlashtirilganligini aniqlash maqsadida talabalarga savollar bilan murojaat etadi, og‘zaki so‘rov o‘tkazadi, shu asosida guruhlar to‘plagan umumiy ballari aniqlanadi. Guruhlar to‘plagan umumiy ballar guruh a’zolari o‘rtasida teng taqsimlanadi.

Ushbu texnologiya mashg‘ulot mobaynida har bir ishtirokchining turli topshiriqlarni bajarish, navbat bilan talaba yoki o‘qituvchi ro‘lida bo‘lish va mos ballarni to‘plash imkoniyatini yaratadi.

“Paxtani iflosligini aniqlash” mavzusini o‘tishda “charxpalak” usulidan foydalanish mumkin. Bunda guruh 3 ta mikroguruhlarga bo‘linadi va tarqatma materiallar tarqatiladi. Paxtani turli joylaridan har bir mikroguruhlar 300 gr dan namunalar tanlab olishadi. Ushbu namunalar asosida xo‘jaliklar paxtasini iflosligini aniqlashni va hisob kitob qilish vazifa qilib qo‘yiladi.

Har bir guruh O‘zDst 598-2008 chigitli paxtadan namuna tanlab olish hamda O‘zDst 592-2008 chigitli paxtani iflosligini aniqlash davlat standartlari bo‘yicha paxtani ifloslilik darajalarini aniqlab olishadi. Mikroguruhlar o‘zlariga berilgan vazifalarni bajarib, tarqatma materialining bir chetiga guruh raqamini belgilab boshqa guruhlarga uzatadi.

Keyingi guruhlar tomonidan bajarilgan ishlar ko‘rib chiqiladi, o‘z taklif va mulohazalari, tuzatmalarini belgilab, keyingi guruhga uzatadi. Shu tariqa bajarilgan taqdimot o‘z guruhigacha yetib boradi. O‘zlari bajargan va boshqa guruhlar tomonidan kiritilgan o‘zgarishlarni solishtiradilar. O‘qituvchi talabalar bilan birgalikda bajarilgan ishlarni tahlil qiladi, kerakli ballar bilan baholaydi.

Ushbu texnologiyaning afzalligi shundaki, talabalar bir darsning o‘zidayoq paxtadan

namuna tanlab olish va paxtani ifloslilik darajasini aniqlash bo‘yicha standartlarini o‘rganadi. Shuningdek, talabalarda boshqalarning ishlarini tahlil qilish, taqqoslash ko‘nikmalari paydo bo‘ladi. Bundan tashqari, o‘zlarining bajargan ishlarini baholash va tanqidiy ko‘rib chiqish imkoniyati ham shakllanadi. Eng asosiysi, har bir talabaning mustaqil fikrlash, faol bilim olishini ta’minlaydi.

G‘o‘zani o‘g‘itlash mavzusini o‘qitishda «zinama-zina» usulini qo‘llash mumkin. Buni bir guruh ichida yakka holda yoki mikroguruhlarga bo‘lgan holda o‘tkazish mumkin. Ushbu usulning maqsadi talabalarni erkin, mustaqil va mantiqiy fikrlashga, jamoa bo‘lib ishlashga, izlanishga o‘rgatishdir. Guruh talabalariga g‘o‘zani o‘g‘itlashga oid materiallar bilan tanishish, turli manbalardan foydalanilgan holda o‘g‘itlash me’yori, muddatlari va usullari bilan tanishib kelish uyga vazifa qilib berilgan bo‘ladi.

Talabalarga o‘qituvchi tomonidan mashg‘ulotning maqsadi va o‘tkazilish tartibi tushintiriladi. Har bir mikroguruhchaga qog‘ozning chap tomoniga kichik mavzu yozilgan varaqalar tarqatiladi. Dars jarayonida guruhni uchta mikroguruhga ajratish mumkin va guruhning biriga azotli o‘g‘itlar, ikkinchisi fosforli o‘g‘itlar va uchinchi guruhga kaliy o‘g‘itlardan foydalanish bo‘yicha olgan mustaqil o‘zlashtirgan bilimlarini taqdimot qilish vazifasi yuklatiladi. Har bir guruhga g‘o‘zaning rejalashtirilgan hosildorligini e’lon qilinadi. O‘qituvchi mikroguruh a’zolarini tarqatma materialda yozilgan o‘g‘itlar bilan tanishishlarini va shu o‘g‘itlarni g‘o‘zaga qo‘llash bo‘yicha bilganlarini flomaster yordamida qog‘ozdagi bo‘sh joyiga jamoa bilan birgalikda fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi va vaqtni belgilaydi.

Guruh a’zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan o‘g‘itlarni g‘o‘za solish me’yorini, muddatlari va usullari yozma ko‘rinishida ifoda etadilar. Bunda guruh a’zolari g‘o‘zani o‘g‘itlashda berilgan o‘g‘itlarni solish me’yorini hisoblab chiqish usullari, tuproqning sho‘rlanish darajasi, o‘tmishdosh ekin, tuproqning harakatchan ozuqa moddalari bilan ta’minlanganlik darajasi, paxtaga o‘g‘itlarni solish chuqurligi va usullari hamda paxtani vegetatsiya davomida taqsimlanishi haqidagi ma’lumotlarni imkoni boricha to‘laroq ma’lumot berishlari kerak bo‘ladi.

Tarqatma materiallar to‘ldirilganidan so‘ng, guruh a’zolaridan bir kishi taqdimot qiladi. Taqdimot davomida berilgan o‘g‘itning g‘o‘za hayotidagi ahamiyati, ushbu o‘g‘itni solish me’yori qanday hisoblanganligi, ushbu o‘g‘itlarni solish muddatlari haqidagi ma’lumotlar bilan tanishtiradi. Taqdimot vaqtida guruhlar tomonidan tayyorlangan material, albatta, auditoriya doskasiga mantiqan tagma-tag (zina shaklida), ya’ni azotli o‘g‘itlar, fosforli o‘g‘itlar va kaliyli o‘g‘itlar ketma-ketligida ilinadi.

O‘qituvchi mikroguruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib baholaydi va mashg‘ulotni yakunlaydi.

Ushbu usuldan foydalanib, g‘o‘zani o‘g‘itlash mavzusini o‘tilishi, talabalarni o‘g‘itlash me’yorlarini belgilashda mustaqil fikrlashga, o‘tilgan va o‘zlashtirilgan mavzularni eslashga, ularni yozma bayon etishga, fikrlarni umumlashtirishga o‘rgatadi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash texnologiyalari ta’lim yo‘nalishi tasarrufidagi paxta xom-ashyosini saqlash va dastlabki ishlash texnologiyalari fanini o‘qitishda innovatsion va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish ularni mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanishga va tashabbuskorlikni shakllantirishga yordam beradi. Har bir o‘qituvchi ushbu innovatsion va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda mavzuni turli adabiyotlardan to‘liq o‘zlashtirishi va mavzuning o‘ziga xosligini hisobga olgan holda pedagogik

texnologiyalardan foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. T.: Iste'dod. B 2008. 15-16 b.

2.Zikriyoyev E.Z. Paxtani dastlabki qayta ishlash. (darslik) T.Mehnat, 2002. 256-265 b

3.Xodjiyev M. Salimov A. "Tola sifatini baholash". O'quv qo'llanma, Toshkent Turon-Iqbol, 2006. 164-166 b.

4.Omonov F.B. Paxtani dastlabki ishlash bo'yicha spravochnik-T, Voris nashriyoti, 2008. 342-348 b.

5.Otaboyev M. and Yuldasheva D. Paxta xom-ashyosini qabul qilish jarayonini takomillashtirish. Eurasian journal of technology and innovation. ISSN 2181-2020. vol 4, issue 4, 2023. pp. 2220-2234. 1-4 b

6.Bo'riyev P.A, Salimov A.M. " Paxtani sifatini aniqlash" (O'quv qo'llanma) "Paxtasanoat ilmiy markazi"AJ bosmaxonasi 2016-18 16-28 b

INNOVATION IN AGRICULTURAL RESEARCH AND EDUCATION FOR AGRIPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Rakhmatov Orifjon, *Professor*
Guliston State University
Abdunazarov Elbek Elmurodovich, *PhD student*
Scientific Research Institute of Agricultural Mechanization
Makhsudov Azizjon Pulatovich, *Doctoral student*
Namangan engineering construction institute

Abstract: This abstract will focus on the topic of innovation in agricultural research and education for agripreneurship development in Uzbekistan. Uzbekistan is an agrarian country with a significant portion of its population engaged in agricultural activities. However, the agriculture sector faces several challenges, including low productivity, limited access to modern technologies, and a lack of entrepreneurship culture. Innovation in agricultural research and education can play a crucial role in addressing these challenges and promoting agripreneurship in Uzbekistan. This abstract will discuss some ideas for innovation in agricultural research and education, such as promoting sustainable agriculture practices, using modern technologies, encouraging entrepreneurship, collaborating with industry, promoting value addition, diversification, and enhancing extension services. These ideas can help to improve the productivity, profitability, and sustainability of agriculture in Uzbekistan, making it an attractive and viable career option for young entrepreneurs. The abstract will conclude that innovation in agricultural research and education is crucial for the development of agripreneurship in Uzbekistan and can contribute to the country's economic growth and development [1].

Keywords: Agricultural mechanization, software, simulations, crop simulation models, precision agriculture tools, farm management software, virtual reality, augmented reality.

Uzbekistan, a landlocked country in Central Asia, has a long history of agriculture. The agriculture sector is a significant contributor to the country's economy, employing a significant portion of its population. However, the sector faces several challenges, including low productivity and limited access to modern technologies. To overcome these challenges, innovation in agricultural research and education is crucial. Innovation can help promote sustainable agriculture practices, use of modern technologies, encourage entrepreneurship, and enhance extension services, among others [2].

Agripreneurship, the combination of agriculture and entrepreneurship, is an emerging sector in Uzbekistan. With the government's efforts to promote entrepreneurship and innovation in agriculture, there is a growing interest among young entrepreneurs in pursuing careers in this field. However, there is a need for innovative approaches to agricultural research and education that can support the development of agripreneurship in Uzbekistan [3].

This paper aims to explore the role of innovation in agricultural research and education for agripreneurship development in Uzbekistan. We will discuss some ideas for innovation in agricultural research and education, including promoting sustainable agriculture practices, using modern technologies, encouraging entrepreneurship, collaborating with industry, promoting value addition, diversification, and enhancing extension services. We will also examine the potential benefits of innovation in agricultural research and education for agripreneurship development in Uzbekistan and discuss how it can contribute to the country's economic growth and development [4].

Overall, this paper highlights the importance of innovation in agricultural research and education for agripreneurship development in Uzbekistan. It provides insights into some innovative approaches that can support the development of agripreneurship and promote sustainable agriculture practices in the country.

Sustainable agriculture practices can play a crucial role in promoting agripreneurship development in Uzbekistan. Sustainable agriculture is a farming system that promotes environmental, economic, and social sustainability. It involves using techniques that conserve natural resources, minimize environmental degradation, and enhance agricultural productivity.

In Uzbekistan, sustainable agriculture practices can help address some of the challenges faced by the agriculture sector, including soil degradation, water scarcity, and climate change. For instance, conservation agriculture practices such as minimum tillage, crop rotation, and cover cropping can help to conserve soil moisture, reduce soil erosion, and improve soil fertility. These practices can also help to reduce the use of water and chemicals, leading to cost savings for farmers.

Furthermore, sustainable agriculture practices can enhance the quality and safety of agricultural products, which can increase their market value. This can create new business opportunities for agripreneurs in Uzbekistan, such as organic farming, which is gaining popularity in many countries [5].

Innovation in agricultural research and education is critical in promoting sustainable agriculture practices in Uzbekistan. Research institutions and universities can conduct research on sustainable agriculture practices and disseminate the findings to farmers and agripreneurs through extension services. Agricultural education programs can also incorporate sustainable agriculture practices into their curricula to train the next generation of agripreneurs.

Sustainable agriculture practices can promote agripreneurship development in Uzbekistan

by addressing the challenges faced by the agriculture sector and creating new business opportunities. Innovation in agricultural research and education is crucial in promoting sustainable agriculture practices by conducting research, disseminating findings, and providing training to farmers and agripreneurs [6].

The use of technology can revolutionize the agriculture sector and promote agripreneurship development in Uzbekistan. Technology can help farmers and agripreneurs increase their productivity, reduce costs, and access new markets.

One of the technologies that can be used in the agriculture sector is precision agriculture. Precision agriculture involves using technologies such as sensors, GPS, and drones to measure and analyze soil conditions, crop growth, and weather patterns. This can help farmers to optimize the use of inputs such as water, fertilizers, and pesticides, leading to higher yields and cost savings. Precision agriculture can also help to reduce the environmental impact of agriculture by minimizing the use of chemicals and water [7].

Another technology that can be used in the agriculture sector is mobile applications. Mobile applications can be used to disseminate agricultural information to farmers and agripreneurs, such as weather forecasts, market prices, and pest management strategies. This can help farmers to make informed decisions and improve their productivity and profitability.

Furthermore, technologies such as blockchain can be used to create transparency and traceability in the supply chain of agricultural products. This can help to build trust between farmers, agripreneurs, and consumers, leading to increased market opportunities for agripreneurs.

Innovation in agricultural research and education is crucial in promoting the use of technology in the agriculture sector. Research institutions and universities can conduct research on the use of technology in agriculture and disseminate the findings to farmers and agripreneurs through extension services. Agricultural education programs can also incorporate the use of technology into their curricula to train the next generation of agripreneurs.

The use of technology can help promote agripreneurship development in Uzbekistan by increasing productivity, reducing costs, and accessing new markets [8]. Innovation in agricultural research and education is critical in promoting the use of technology in the agriculture sector by conducting research, disseminating findings, and providing training to farmers and agripreneurs.

Collaboration between academia and industry can play a significant role in promoting agripreneurship development in Uzbekistan. Collaboration can help to bridge the gap between research and commercialization, leading to the development of innovative and commercially viable products and services [9].

Industry collaboration can provide access to modern technologies, funding opportunities, and market intelligence for agripreneurs. For instance, collaboration with agrochemical companies can provide access to new and improved fertilizers, pesticides, and herbicides that can increase productivity and reduce costs. Collaboration with food processing companies can provide access to new markets and value-added opportunities for agricultural products.

On the other hand, collaboration between academia and industry can lead to the development of new technologies and services that can benefit the agriculture sector. For instance, collaboration between research institutions and technology companies can lead to the development of precision agriculture technologies, mobile applications, and e-commerce

platforms that can help farmers and agripreneurs to access new markets and improve their productivity [10].

Innovation in agricultural research and education is critical in promoting collaboration between academia and industry. Research institutions and universities can establish partnerships with industry players to conduct joint research and development projects. Agricultural education programs can also incorporate industry collaborations into their curricula to expose students to real-world challenges and opportunities.

Collaboration between academia and industry can play a crucial role in promoting agripreneurship development in Uzbekistan. Innovation in agricultural research and education is critical in promoting collaboration by establishing partnerships, conducting joint research, and incorporating industry collaborations into agricultural education programs [11].

In conclusion, innovation in agricultural research and education can play a crucial role in promoting agripreneurship development in Uzbekistan. Emphasis on sustainable agriculture practices can help to address the challenges faced by the agriculture sector, such as soil degradation, water scarcity, and climate change. The use of technology can help farmers and agripreneurs increase their productivity, reduce costs, and access new markets. Furthermore, promoting entrepreneurship can create new business opportunities and contribute to the economic growth and development of the country.

However, there are also challenges that need to be addressed in implementing these innovative ideas. For instance, there may be a lack of awareness and knowledge among farmers and agripreneurs regarding sustainable agriculture practices and the use of technology. There may also be a lack of funding and infrastructure to support the adoption of innovative practices. Additionally, there may be a need for policy reforms to promote entrepreneurship and innovation in the agriculture sector.

To overcome these challenges, there is a need for innovation in agricultural research and education that can provide training, research, and extension services to farmers and agripreneurs. Collaboration between academia, industry, and government can also play a significant role in promoting innovation in the agriculture sector.

Innovation in agricultural research and education is crucial for promoting agripreneurship development in Uzbekistan. Emphasis on sustainable agriculture practices, use of technology, and entrepreneurship can help to address the challenges faced by the agriculture sector and create new business opportunities. However, there is a need for addressing challenges such as lack of awareness, funding, and policy reforms to promote innovation in the agriculture sector.

References

1. https://lex.uz/uz/docs/6303233.

2. https://lex.uz/uz/docs/6396150.

3. Abdunazarov E. Justification of the vertical distance from the support plane of the pomegranate burying machine to the lower suspension points //Uzbekistan Journal of Engineering and Technology. – 2021.

4. Bakijonovich I. Q. i dr. Construction of a machine stacker for burying pomegranate bushes // Mechanics and technology. - 2022. - T. 3. – no. 8. - S. 98-102.

5. Hasanov S., Sanaev G., Ganiev I. An Establishment of Agroclusters as a key for the development of Agro-Processing Industry in Uzbekistan. – 2014. – №. 922-2016-72868.

6. Bobojonov I. et al. Improved policy making for sustainable farming: a case study on

irrigated dryland agriculture in Western Uzbekistan //Journal of Sustainable Agriculture. – 2010. – T. 34. – №. 7. – C. 800-817.

7. Narinbaeva G. et al. Application of innovative technologies in agriculture of Uzbekistan //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2021. – T. 284. – C. 02009.

8. Ganiev I., Sanaev G., Pardaev K. Career expectations of undergraduate and graduate students at agricultural universities in Uzbekistan. – 2018. – №. 918-2018-7887.

9. Tadjibaev A. THE SPECTRUM OF PROMISING DIRECTIONS OF UZBEK-BRITISH COOPERATION //Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities. – 2023. – T. 11. – №. 1. – C. 1050-1055.

10. Rasulov T. S., Makhmasobirova N. U., Adizov A. J. Agricultural Clusters: Theory, World Practice And Development Opportunities In Uzbekistan //Solid State Technology. – 2020. – T. 63. – №. 6. – C. 15530-15552.

11. Yuldashev N. et al. Innovative development of Uzbekistan agroindustrial complex //International Scientific and Practical Conference “Digital agriculture-development strategy”(ISPC 2019). – Atlantis Press, 2019. – C. 334-337.

TEMIR (III) IONINI MIQDORIY ANIKLASHNING OPTIMAL ShAROITLARINI O‘RGANISH TEXNOLOGIYASI

U.K.Abduraxmanova, *b.f.d., prof.*
S.A.Majidov, *tayanch doktoranti*
Guliston davlat universiteti
ugi_lay.912@mail.ru

Ishlab chiqarish rivojlanib borayotgan xozirgi kunda dunyo bo‘yicha atrof-muhit muhofazasi masalalaridan biri sanoat chiqindilari va oqava suvlari tarkibidagi og‘ir metall ionlarini aniqlash monitoringini olib borish usullarini ishlab chiqishda identifikatorlar sifatida sezgirligi yuqori va tanlab ta’sir etuvchan reagentlarni tanlash va ularni amaliyotda qo‘llash dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Bunday samarali analitik reagentlar sifatida tarkibida funktsional guruhlar tutgan tabiiy birikmalardan foydalanish muhim axamiyat kasb etadi [1-4]. Shu maqsadni ko‘zlagan xolda biz tarkibida funktsional faol guruh tutgan azotli organik modda indigoni temir metall ionlariga nisbatan reagentlik xususiyatini o‘rganishni maqsad qildi.

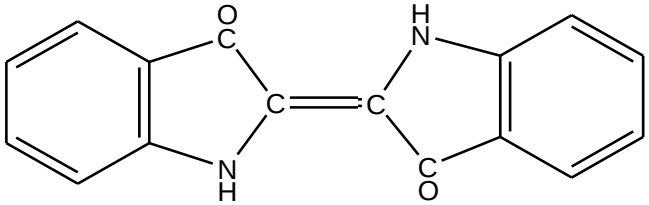

Indigo

Tajribalarni bajarish uchun reagent va temir tuzi standart eritmalarini mos kontsentratsiyalarini tayyorlab olindi. Indigo suvda va boshqa erituvchilarda yomon eriganligi uchun uni xloroformli eritmasidan foydalanildi. Lekin bu eritma suv bilan aralashmasligi ishni biroz murakkablashtiradi. Shu sababli ekstraktsiya usulidan foydalanildi.

Indigoning anilin va 1,4-dioksanda ham erishi aniqlandi. Anilindagi eritmasi siyoh

rangli bo‘lib, uni 12 soat davomida aralishtirish orqali tayyorlash mumkin. Bu eritmani metallar bilan ta’sirilashtirish natijasida metallarning indigo bilan emas anilin bilan ta’sirlashishi mumkinligi adabiyotlarda qayd etilgan. 1,4-dioksanda indigo eritilganda esa eritmani aralashtirish shart emas, lekin eritma rangi sariq rangga kirishi funktsional guruhi bloklanishi mumkin degan xulosaga kelish mumkin. Shuning uchun regent uchun mos erituvchi xloroformdan foydalandik. Eritmalar tayyor bo‘lgach, temir va reagentning ta’sir reaktsiyasini tadqiq qilish uchun avvalo optimal sharoit tanlandi [1-4]. Buning uchun temir ionining (Fe^{+3}) indigo reagenti bilan kompleks birikmasi uchun optimal nur filtrini tanlashdan boshlandi.

Ma’lumki xar bir modda, tabiatiga ko‘ra ma’lum to‘lqin uzunligidagi nurni yutadi, shuni e’tiborga olgan holda temir ionining indigo bilan hosil qilgan kompleksi eritmasining eng yukori nur yutish sohasi aniklandi. Solishtirma eritma sifatida indigoning xloroformdagi eritmasidan foydalanildi (1-jadval).

1-jadval.

Temir ionini indigo bilan kompleks birikmasi (Temir+indigo) optik zichligining nur filtriga bog‘likligi. n-5 (n -takroriy o‘lchashlar soni)

Tulqin uzunligi, λ	350	380	400	420	440	460	480	500	520
Optik zichligi, A	0.068	0,058	0.053	0,024	021	0,019	0.018	0.015	0

Olingan natijalardan kurinib turibdiki, kompleks birikma nur filtri λ_{max}-380 nm da yukori optik zichlikni namoyon qildi. Keyingi o‘lchashlar λ_{max}- 380 nm da olib borildi. Reaktsiyani amalga oshirishning muhim shartlaridan biri, eritmaning muhiti ekanligini xisobga olib, temir ionini reagent kompleks birikmasi optik zichligi qiymatining eritma muhiti (pH) ga bog‘liqligi o‘rganildi. Kompleks birikma eritmasining optik zichliklari OPTIZEN- III spektrofotometrida o‘lchandi. Olingan natijalardan ko‘rinib turibdiki, kompleks birikma optik zichligi pH-5,0 da eng yukori qiymatga ega (1-rasm).

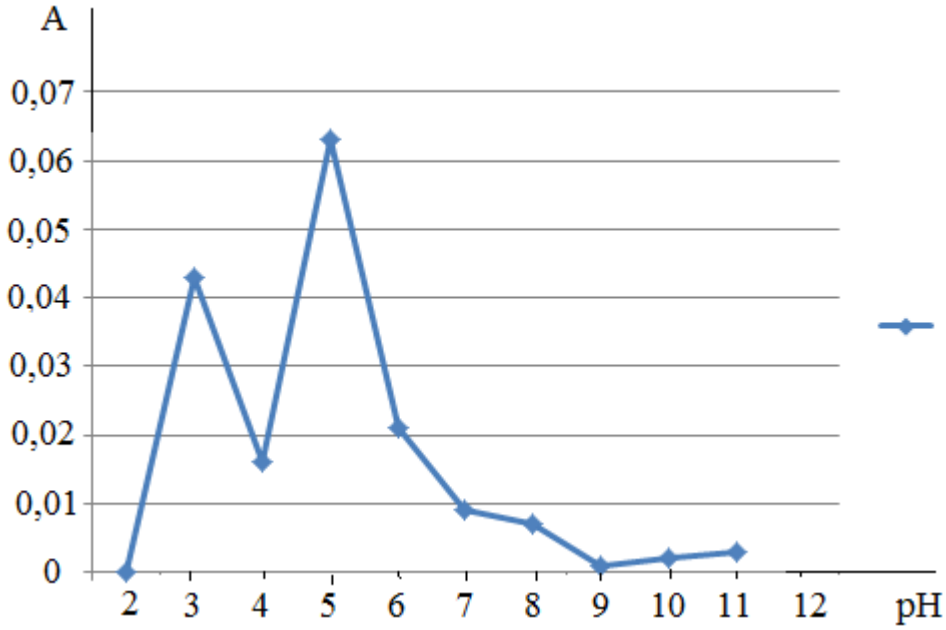

1-rasm. Temir ionining reagent bilan kompleksi eritmasi optik zichligining eritma pH iga bog‘liqlik grafigi λ_{max} -380nm, *l*-1.0 sm.

Shunnig uchun optimal muhit sifatida pH-5,0 tanlandi, chunki ushbu eritma muhitida optik zichlik maksimal analitik signalga ega bo‘ldi. Bufer eritmaning tarkibi ham optik zichlik qiymatiga ya’ni kompleks hosil bo‘lish optimal sharoitiga ma’lum darajada ta’sir qiladi, shuni hisobga olib, kompleks birikmasi optik zichligini bufer eritma tarkibiga bog‘likligi o‘rganildi.

Asosiy reaktsiya (temir -$R_{peagent}$) komponentlariga bufer eritmalar tarkibining bog‘liqligini o‘rganish uchun pH-5,0 bo‘lgan tsitratli, fosfatli va universal bufer eritmalardan foydalanildi. Tajriba natijalari ko‘rsatishicha, universal bufer eritmadan foydalanilganda kompleks birikma eritmasi maksimal optik zichlikka ega bo‘lganligi qayd etildi. Keyingi tadkikot ishlarida pH-5,0 bo‘lgan universal bufer eritmadan foydalanildi. Odatda kompleksining vaktga nisbatan barkarorligi ko‘rsatgichi ham eng muxim xarakteristikalardan biridir. Shuning uchun eritmaning optik zichligini vaktga nisbatan barkarorligi o‘rganildi va natijalar ko‘rsatishicha kompleks birikmaning optik zichlik kiymati bir soat davomida optik zichlik qiymati o‘zgarmasligi ya’ni barkarorligi saqlanishi xulosa qilindi. Navbatdagi tadqiqotlarimiz kompleksning tarkibi, haqiqiy molyar so‘ndirish koeffitsienti va temir analiziga begona ionlar ta’sirini o‘rganishdan iborat bo‘lib, temir indigo spektrofotometrik reaktsiyasi muvozanatini o‘rganish bilan olib boriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. U.K.Abduraxmanova, X.X.Kushiev Xudoynazarov M.Sh., Majidov S.A. “The use of physiologically active substances in the biosorption of iron (III) ions.” Bulletin of Gulistan State University, Series of Natural and Agricultural Sciences. -2021. -№1. P.30-36.

2. U.K.Abduraxmanova, M.R.Askarova Analiticheskie svoystva gossipol uksusnoy kisloto‘ Rossiya. Universum: Ximiya i biologiya. Vo‘pusk: 12(78) 2020. -S.30-35.

3. Ugilay K.Abdurahmanova, Khairulla.K.Egamberdiev Adsorption of iron to biologically active substancesG‘G‘ Finland International Scientific Journal of Education, Social Science 1(1); 2022; - RR.213-219.

4. . U.K.Abduraxmanova, X.X.Kushiev Xudoynazarov M.Sh., Majidov S.A. “The use of physiologically active substances in the biosorption of iron (III) ions.” Bulletin of Gulistan State University, Series of Natural and Agricultural Sciences. -2021. -№1. P.30-36.

NUROTA TOG‘LARI QORINOYOQLI MOLLYUSKALARINING HUDUD UCHUN YANGI TURLARI: TAVSIFI, TARQALISHI VA EKOLOGIYASI

J.A.Qudratov,
Guliston davlat universiteti doktoranti, PhD, dotsent
A.Pazilov,
Guliston davlat universiteti professori, biologiya fanlari doktori
P. Sh. Zokirova,
Sharof Rashidov nomidagi Samarkand davlat universiteti talabasi
kudratovzasur484@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Nurota tog‘lari qorinoyoqli mollyuskalarini sistematik

tarkibini aniqlash, tarqalishi va ekologiyasini o‘rganish natijasida qayd qilingan hudud uchun yangi turlarning tavsifi bayon etilgan. Nurota tog‘laridagi tarqalgan 18 oila, 30 avlodga mansub, 54 turi qorinoyoqli molyuskalarning jami 14 ta turi Nurota tog‘lari faunasi uchun yangi tur hisoblanadi. Maqolada keltirilgan ma’lumotlar ushbu hudud malakofaunasining biologik xilma-xilligini ko‘rsatish orqali zoologik tadqiqotlarda muhim fundamental ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Nurota tog‘lari, qorinoyoqli mollyuska, taksonomik tarkib, tarqalish, ekologiya, chig‘anoq.

Abstract: The article provides a description of a species new to the region, recorded as a result of studying the systematic composition, distribution and ecology of gastropod mollusks in the Nurata Mountains. 18 families, 30 genera, 54 species of gastropods common in the Nurata mountains, 14 species are new to the fauna of the Nurata mountains. The information presented in the article is of fundamental importance in zoological research, showing the biological diversity of the malacofauna of this region.

Keywords: Nurata Mountains, gastropods, taxonomic composition, distribution, ecology, shell.

Kirish. Hozirgi vaqtda jahonda biologik xilma-xillikni saqlash, jumladan, hayvonot dunyosi resurslarilaridan oqilona foydalanishni rivojlantirish bo‘yicha izlanishlar olib borilmoqda. Bu borada hozirgi antropogen omil ta’siri kuchaygan va tabiiy ekosistemalari o‘zgarishga uchrayotgan davrda hududlarni muhim ahamiyatli hayvonlarni faunistik tahlil qilish muhim vazifalardan hisoblanadi. Shu xildagi xususiyatga ega bo‘lgan hayvonlardan biri sifatida qorinoyoqli mollyuskalarning zamonaviy holatini baholash, faunistik tarkibini tahlil qilish, bioekologik xususiyatlarni ochib berish, xo‘jalik ahamiyatini o‘rganish va ularni muhofaza qilishga tegishli chora - tadbirlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish kabi yo‘nalishlar bo‘yicha ilmiy echimlarni asoslash muhim ilmiy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mutaxassislarning qayd qilishicha, bugungi kunda O‘rta Osiyoda 200 ortiq quruqlik mollyuskalari tarqalgan bo‘lib, bu borada ilmiy manbalarda qorinoyoqli mollyuskalarga oid ma’lumotlar amalda kam uchraydi. Hudud malakofaunasining tarkibi to‘g‘risidagi ma’lumotlar Ya.I.Starobogatov (1972), Z.I.Izzatullaev (1970), K.K.Uvalieva (1990), A.Pazilov (1992,2005), D.Daminova (2002), A,T,Karimqulov (2011)ning ishlarida qayd qilingan. Mavjud ma’lumotlar, Nurota tog‘lari qorinoyoqli mollyuskalarining taksonomik tarkibi va tarqalishi to‘g‘risida chuqur tadqiqotlar olib borilmaganligini ko‘rsatadi. Shu bois, biz o‘z tadqiqotlarimizda Nurota tog‘lari qorinoyoqli mollyuskalarini sistematik tarkibini aniqlash, tarqalishi va ekologiyasini o‘rganishni maqsad qilib oldik. [1,5,6,7,8,9,10]

Tadqiqot hududi sharoiti, ob’ektlari va usullari. Ushbu tadqiqot ishining mazmunini 2008 yildan 2018 yilgacha Nurota tog‘larining Chaqar (Oqtosh), Kalsari, O‘rtabuloq, Mixyon, Garasha, Noqrut, Huqal’a, Yuqori-Saroy, Azartepa, Zarmitan, Oytamg‘ali, Ocha, Qo‘tirbuloq, Ko‘kto‘nli, Chashmazarak, Xo‘jaqishloq, Galanjin, Ovga, Quyi Uchma, Yuqori Uchma, Uxum, Mojurum, “Nurota tog‘-yong‘oq” davlat qo‘riqxonasi, Sentobsoy va Sop hududlaridan yig‘ilgan suv va quruqlik mollyuskalarining 6000 ga yaqin nusxadagi namunalaridan foydalanilgan.

Suv mollyuskalarini namunalarini terish V.I. Jadin [2] metodikasi bo‘yicha amalga oshirildi. Material, asosan gidrobiologik kovush yoki matrap (sachok) bilan 1,5 metr chuqurlikkacha bo‘lgan suvlardan terib olindi. Mollyuskalar soni ko‘proq miqdorda uncha chuqur bo‘lmagan (0,05-0,4 m) joylarda tarqalganligi sababli ularni suv o‘tlarining osti va

poyasidan qo‘l bilan ham terish mumkin. Ba’zi hollarda o‘simlik shoxlari va suv o‘tlarini politelen qoplarda olib ketilib, laboratoriya sharoitda elakda yuvish orqali mollyuskalar ajratilib olindi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki buloq, ko‘l va daryo qirg‘oqlaridan olingan toshlar, suvga botib qolgan daraxtlar va ularning to‘nkalari, tomiri bilan sug‘irib olingan o‘simliklarda ko‘plab mollyuskalarni topish mumkin. Buloq, ko‘l, daryo va suv omborlarining 2 metrdan chuqur bo‘lgan joylaridan mollyuskalarni drag bilan teriladi. Ularning chig‘anoqlari quruqlik holda korobkalarda va tanalari 70% li spirtda turli hajmli bankalarda saqlanmoqda.

Quruqlik mollyuskalari namunalarini terish Z.I.Izzatullaev., A.Pazilov [3], metodikasi bo‘yicha amalga oshirildi. Material, asosan, qo‘lda terildi, chunki qo‘lda terilganda tabiy landshaftlarning xilma-xil biotoplarini to‘liq o‘rganish imkoniyati katta bo‘ladi. Turlar tarkibi va sonini o‘rganish quydagicha amalga oshiriladi: chig‘anoqlari 5 mm dan kichik bo‘lgan turlar esa 0,25 m^2 bo‘lgan maydonda xisob-kitob olib boriladi. Material, asosan, nam havoda ertalab teriladi, chunki bu paytda shudring hali qurimagan bo‘ladi va ko‘pgina mollyuskalar faol harakatda bo‘lganligi sababli ularni oson topish mumkin. Tekislikda namgarchilik yuqori bo‘lgmaganligi sababli materialni faqat ertalab tong saharda ko‘pgina shilliqqurtlar faol bo‘lgan davrda yig‘iladi. Mollyuskalar turli tuman biotoplarda hayot kechiradi, shuning uchun material terishda paytida yirik ya’ni xelikoid, buliminoid tipdagi chig‘anoqlar tuzilishiga ega bo‘lgan turlarni ko‘proq, o‘simliklrning poyasida, qoya toshlarning ustki qismida, yoki toshlar ostidan, kichik chig‘anoqlilarni(pupilloid) mayda toshlar ostidan, yarim butali o‘simliklar poyasining pastki qismidan izlab topish mumkin. Havo haroratining yuqori paytida (yoz oylarida) ko‘pgina quruqlik mollyuskalari yiqilgan daraxtlar va to‘nka po‘stloqlari orasida, toshlar tagida va turli xil ko‘chmalar tagida to‘planadilar. Undan tashqari ma’lum bir turlari 20-25 sm chuqurlikdagi tuproqqa kirib oladi. Shu sababli turning chig‘anoqlari bo‘lsa-yu, tirik vakillari bo‘lmasa u holda katta toshlar tagini bir necha sm chuqurlikda kavlash lozim. Terilgan materiallar alohida yorliq yopishtirilgan qutichalarga joylashtirildi. Yorliqda material terilgan joy nomi, biotop va kim tomondan qachon terilganligi ko‘rsatiladi. Materiallarni qutichaga joylashtirishda yirik va mayda chig‘anoqli mollyuskalar alohida- alohida qutilarga solinadi. Tirik mollyuskalarni sovuq suv solingan bankalarga joylashtirib, rezina prokladkali qopqoqlar bilan yopiladi. Bankalardagi mollyuskalar 17-18 soatdn keyin nobud bo‘ladi. Shundan so‘ng ularni suvdan chiqazib olib, 40-45% li spirtga, 5-6 kundan so‘ng 70% spirtga solinadi, ikki xaftadan so‘ng esa 75% spirtga joylashtiriladi.

Mollyuskalarda boradigan konxologik belgilarning o‘zgaruvchanligiga oid barcha statistik ma’lumotlar Lakin G.F. [6] usuli bo‘yicha tahlil etildi. Bunda 30 dona voyaga etgan mollyuskalar olinib, uning chig‘anoq tuzilishi binokulyar (MBS-9) yordamida o‘rganilib, chig‘anoq o‘lchamlari olindi.

Quruqlik va suv mollyuskalarining taksonomik tarkibi Z.Izzatullaev [4], A.Shileyko[11]lar bo‘yicha keltirilgan.

Natijalar va ularning tahlili. Nurota tog‘larida qorinoyoqli molyuskalarning 18 oila, 30 avlodga mansub, 54 turi tarqalganligi (qorinoyoqli suv mollyuskalaridan 5 tasi, quruqlik mollyuskalaridan 9 tasi, jami 14 ta tur Nurota tog‘lari faunasi uchun yangi tur), ulardan 15 turi suv va 39 turi quruqlik mollyuskalari ekanligi aniqlangan.

Quyida sistematika va nomenklaturaning zamonaviy talablariga binoan yuqoridagi turlarning taksonomik ro‘yxati (bu erda *-hudud uchun yangi turlar) keltirilgan:

Mollusca tipi Conchifera kenja tipi Gastropoda Cuvier, 1795 sinfi Pectinibranchia Cuvier

et Blainville, 1814 kenja sinfi Littoriniformes Pcelintsey, 1863 turkimi Belgrandiellidae Radoman, 1983 oilasi Martensamnicolinae Izzat., Sitn. et Star, 1985 kenja oilasi *Martinsamnicola* Izzat, Sitn. et Star, 1985 avlodi *Martensamnicola brevicula* (Martens, 1874). *Martensamnicola hissarica* (Shadin, 1950). Bucharamnicolinae Izzat., Sitn. et Star, 1985. kenja oilasi *Bucharammicola*, Izzat., Sitn. et Star, 1985 avlodi **Bucharamnicola bucharica* (Shadin, 1952). Belgrandiellinae Radoman, 1983. kenja oilasi *Paladilhiopsis* Pavlovic, 1913. avlodi *Paladilhiopsis* sp. Lamark, 1799. Lymnaeidae Rafinesque, 1815. oilasi *Lymnaea* avlodi **Lymnaea stagnalis* (Linnaeus, 1758). **Lymnaea thiessea* (Clessin, 1979). *Lymnaea truncatula* (Müller, 1774). **Lymnaea auricularia* (Linnaeus, 1758). **Lymnaea subangulata* (Roffiaen, 1868). *Lymnaea subdisjuncta* (Nevill, 1878). *Lymnaea bactriana* (Hutton, 1849). Physidae Firzinger, 1833 oilasi Physinae Fitizinger, 1883. kenja oilasi *Costatella acuta* (Draparnaud, 1805). Planorbidae Rafinesque, 1815. oilasi Planorbinae Rafinesque, 1815. kenja oilasi *Planorbis planorbis* (Linne, 1758). *Planorbis tangitarensis* (Germain, 1918). *Anisus ladacensis* (Nevill, 1878). Gastropoda Cuvier, 1795 sinfi Pulmonata Cuvier et Blainville, 1854 kenja sinfi Geophila Ferussas**,** 1812 turkumi Orculidae Steenberg, 1925. oilasi *Sphyradium* Charpentier, 1837. avlodi:

Sphyradium doliolum (Brugieri, 1792). Valloniidae Morse, 1864. oilasi *Vallonia* Risso, 1826. avlodi *Vallonia costata* (Muller, 1774). *Vallonia pulchella* (Muller, 1774). Cochlicopidae Pilsbry, 1900. olasi *Cochlicopa* Ferussac, 1821. avlodi *Sochlicopa lubrica* (Muller, 1774). *Cochlicopa nitens* (Gallenstein, 1852).

Pupillidae Turton, 1831. oilasi *Gibbulinopsis* Germain, 1919. avlodi *Gibbulinopsis signata* (Mousson, 1873). *Gibuliniopsis nanosignata* (Shileyko et Izzatullayev, 1980). *Pupilla* Turton, 1931. avlodi *Pupilla muscorum* (Linnaeus, 1758). *Pupilla triplisata* (Studer, 1820). **Pupilla turcmenica* (O. Boettqer, 1889). **Pupilla striopolita* (Schileyko, 1984). Pyramidulidae Kennard et Woodward, 1914. oilasi *Pyramidula* Fitzinger, 1833. avlodi **Pyramidula rupestris* (Draparnaud, 1801). Vertiginidae Pilsbry, 1918. oilasi *Vertigo* Muller, 1774. avlodi *Vertigo pygmea* (Draparnaud, 1801). Truncatellininae Steenberg, 1925. kenja oilasi *Truncatellina* Lowe, 1852. avlodi *Truncatellina callicratis* (Scacchi, 1833). Chondrinidae Steenberg, 1925. oilasi *Chondrina* Reichenbach, 1828. avlodi *Chondrina granum* (Draparnaud, 1801). Buliminidae Kobelt, 1880. oilasi *Pseunopaeinae* Schileyko, 1978. kenja oilasi *Pseudonapaeus* West., 1887. avlodi **Pseudonapaeus albiplicatus* (Martens, 1874). *Pseudonapaeus sogdianus* (Martens, 1874). *Pseudonapaeus eremita* (Benson,1849). *Geminula* Lindholm, 1925. avlodi *Geminula continens* (Rosen, 1892). *Chondrulopsininae* Schileyko, 1978. kenja oilasi *Condrulopsina* Lindholm, 1925. avlodi *Condrulopsina intumescens* (E.Martens, 1874). Ferussaciidae Tryon, 1886. oilasi *Cecilioides* Férussac, 1814. avlodi **Cecilioides acicula* (Férussac, 1814). Agriolimacidae Wagner, 1975.oilasi *Deroceras* Rafinesque, 1820. avlodi **Deroceras laeve* (Muller, 1774). *Deroceras (Agriolimax) agreste* Linnaeus, 1758. Parmacellidae Gray, 1860. oilasi *Candaharia* Godwin-Austen, 1888. avlodi *Candaharia (Levanderia) izzatullaevi* (Likharev et Wiktor, 1980). **Candaharia (Levanderia) levanderi* (Simroth, 1901). *Candaharia (Levanderia) kaznakovi* (Simroth, 1912). *Candaharia (Levanderia) rozeni* (Simroth, 1912). *Candaharia* Likharev et Wiktor, 1980. kenja avlodi *Candaharia rutellum* (Hutton, 1849). *Candaharia aethiops* (West., 1896). Euconulidae Baker, 1928. oilasi *Euconulus* Reinhardt, 1883. avlodi **Euconulus fulvus* (Muller, 1774). Ariophantidae Benson, 1832 oilasi *Macrochlamys* Benson, 1832. avlodi *Macrochlamys turanica* (Martens, 1874). 32. *Macrochlamus schmidti*

(Brancsik, 1891). Vitrinidae Fitzinger, 1833. oilasi *Phenacolimax* stabile, 1859. avlodi *Phenacolimax annularis* (Studer, 1820). Hygromiidae Tryon, 1886. oilasi *Leucozonella* Lindholm, 1927. avlodi *Leucozonella mesoleuca* (Martens, 1874). **Leucozonella retteri* (Rosen, 1897). *Xeropicta* Monteresato, 1892. avlodi *Xeropicta candacharica* (Pfeiffer, 1846). *Angiomphalia* Schileyko, 1978. avlodi *Angiomphalia regeliana* (Martens, 1882). Succineidae Beck, 1837. oilasi *Novisuccinea* Pilsbry, 1848. avlodi *Novisuccinea evoluta* (Martens, 1979). *Oxyloma* Westerlund, 1885. avlodi *Oxyloma elegans* (Risso, 1826).

Nurota tog‘laridagi tarqalgan 18 oila, 30 avlodga mansub, 54 turi qorinoyoqli molyuskalarning jami 14 ta turi Nurota tog‘lari faunasi uchun yangi tur hisoblanadi. Bu turlar quyidagilar:

Bucharamnicola bucharica (40°31'30."N 66°42'40"E): Chaqar (Oqtosh), Kalsari qishloqlari atrofi Kalsari soy havzasi atrofi va Sentob soy havzasidagi chashma, buloqlaridan 110 nusxada terildi. Chig‘anog‘i baland konussimon shakldan kubsimon shaklgacha, ba’zida tuxumsimon bo‘lib, silliq, sarg‘ish jigarrangda, uncha shaffof emas. O‘ramlar soni 3,5- 4 ta bo‘lib, o‘rtacha qavariq hosil qilib, chuqur chok bilan ajralib turadi. Oxirgi o‘rami yumaloqlashgan. Chig‘anoqning yuqoridaga uchta o‘rami past gumbazsimon ko‘rinishni tashkil etib, embreonal qismida yassilashgan bo‘lib, uning balandligi chig‘anoq balandligining 3G‘1 qismini tashkil etadi. Chig‘anoq og‘zining biroz qiyalashgan, yumaloq ovalsimon. Chig‘anoq kindigi tor tirqish ko‘rinishida. Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 1,7-2 mm, katta diametri 1,5-1,8 mm. Chig‘anoq og‘iz balandligi 0,9-1,1mm, kengligi 0,7- 0,9 mm. Adir va tog‘ mintaqalaridagi turli xil chashma va buloqlarda suvo‘tlar hamda toshlarga yopishib yashaydi. Markaziy Osiyo Respublikalarining barchasida va shimoli-sharqiy Afg‘oniston hududida tarqalgan.

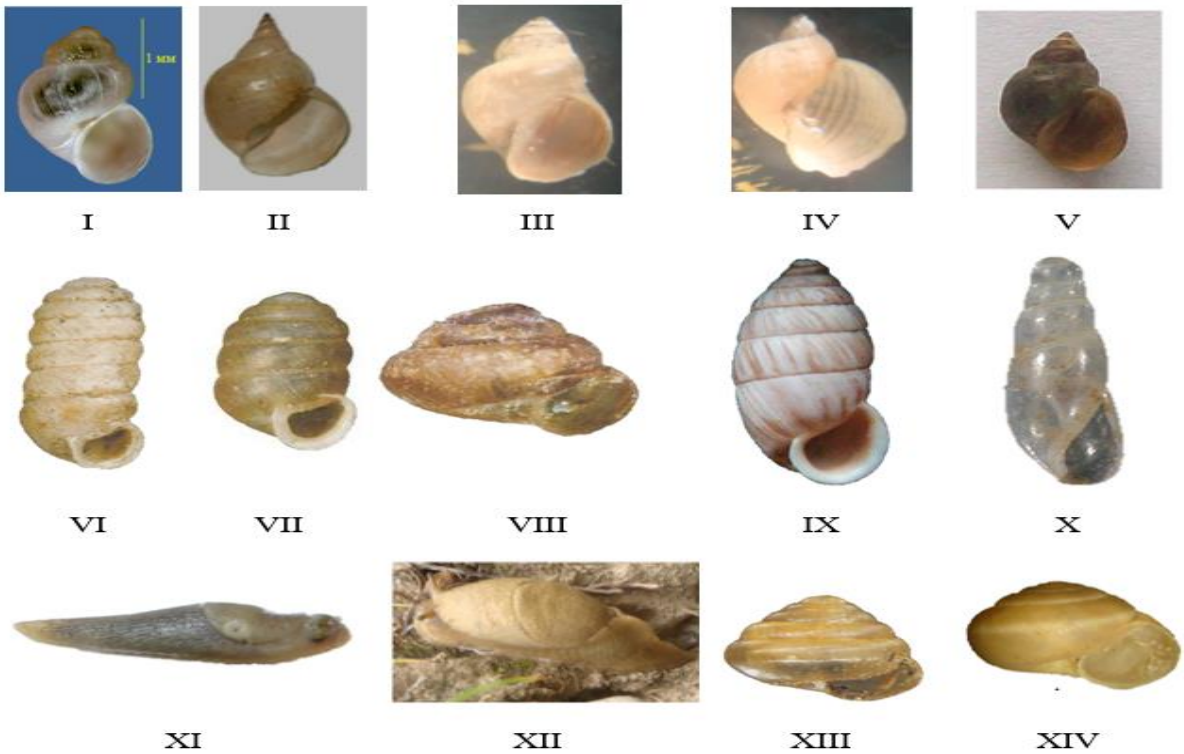

1-rasm. Nurota tog‘larining hudud uchun yangi turlari ko‘rinishi (бунда: I-*Martensamnicola brevicula*, II-*Lymnaea stagnalis*, III-*Lymnaea thiessea*, IV-*Lymnaea subdisjuncta*, V- *Lymnaea subangulata*, VI-*Pupilla turcmenica*, VII-*Pupilla striopolita*, VIII-

Pyramidula rupestris, IX-*Pseudonapaeus albiplicatus,* X-*Cecilioides acicula,* XI-*Deroceras agreste,* XII-*Candaharia levanderi,* XIII-*Euconulus fulvus,* XIV-*Leucozonella retteri)*

Lymnaea stagnalis (40°36'35."N 66°40'10"E): Uxum soy daryosi; Mojurum daryosi (Mojurum qishlog‘i shimoliy qismi) o‘ng qirg‘og‘i, Sentob soy havzasi; Sop qishlog‘i atrofidagi ariq suvlaridan terilgan.

Chig‘anog‘i baland konussimon, o‘ramlar soni 6,5-7 ta bo‘lib, oxirgisi kuchli bo‘rtib chiqqan. Chig‘anoq devorlari yupqa, mo‘rt, ba’zida bir oz qalinlashgan bo‘ladi. Chig‘anoq rangi och-shoxsimon, shoxsimon yoki jigarrang-qo‘ng‘ir, ba’zida binafshasimon oq yoki yosh o‘tishi bilan qoramtir tusga kiradi. Chig‘anoq yuzasi bir oz yaltiroq. Skulpturasi bilinar-bilinmas chiziqlardan tashkil topgan, oxirgi o‘ramida bolg‘a bilan urganday izlar mavjud. Chig‘anoq gumbazi o‘ramlari bir tekisda yassilangan, uning yuqorigi qismi keskin ingichalashgan. O‘ramlarni ajratib turadigan chok uncha chuqur emas, bir oz qiyshiq. Chig‘anoqining og‘zi katta, tuximsimon tuzilshga ega, uning balandligi chig‘anoq balandligi bilan teng. Chig‘anoq og‘iz chetlari bir oz o‘tkirlashgan.Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 25-27 mm, katta diametri 14-16 mm. Chig‘anoq og‘iz balandligi 12 mm, kengligi 14 mm.

Lymnaea thiessea (40°30'55."N 66°47'45"E): Jizzax viloyati G‘ubdin qishlog‘i, G‘ubdin tog‘ bulog‘idan terildi.

Konxologik belgilari adabiyot ma’lumotlariga to‘liq mos keladi. Biz tomonimizdan o‘rganilgan material faqat chig‘anoq o‘lchamlari bilan farqlanadi. Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 6,1-6,5 mm, katta diametri 3,0-3,5 mm. Chig‘anoq og‘iz balandligi 2,7 mm, kengligi 3,0 mm.

O‘rta Osiyoda va biz o‘rgangan hududa *Lymnaea truncatula* ga o‘xshab keng tarqalgan va ko‘p uchraydigan tur hisoblanib, Nurota tog‘lari suvlaridan ilk bor topilgan.

Lymnaea auricularia (40°18'25."N 67°19'45"E): Noqrut daryosi havzasining o‘rta qismi, Huqala qishlog‘i hududan oqib o‘tadaigan Huqala soy suvilaridan terilgan.

Chig‘anoq og‘iz shakli, inson quloq suprasi tuzilishiga o‘xshaydi. Chig‘anoq o‘ramlari 3,5-4 ta, birinchi uchta o‘rami qisqa gumbaz hosil qiladi, natijada uning uchi uchqur bo‘lib, bir oz bukilgan shakilga ega. Oxirgi o‘ram tez kattalashib, deyarli butun chig‘anoq kattaligiga tenglashgan. Chig‘anoq o‘ramini ajratib turadigan chok chuqur, bir oz qiyshiq.

Chig‘anoq rangi och-sarg‘ich, sarg‘ich, sarg‘ich-shoxsimon, shoxsimon va xira-shog‘simon tusga ega. Chig‘anog‘i yupqa devorli, mo‘rt, xira shafof. Chig‘anoq yuzasi yaltiroq. Skulpturasi ingichka chiziqlardan tashkil topgan. Chig‘anoq og‘zi juda katta, keng ovalsimon. Kindigi kolumellyar qirra bilan to‘liq yoki deyarli to‘liq yopilgan.

Lymnaea subangulata (40°18'25."N 67°19'45"E): Sentob soy havzasi; Sop qishlog‘i atrofidan terilgan.

Chig‘anog‘i konussimon, jigarrangli, o‘ramlari 4-5 ta, tez ortib boruvchi. Gumbazining o‘ramlari kuchli darajada qabariq, chuqur chokli. Chig‘anoq og‘zi chig‘anoq balandligi bo‘yicha cho‘zilgan ovalsimon, yuqorida o‘tkir burchak hosil qilib oxirgi o‘ram bilan tutashgan. Oxirgi o‘ram balandligi chig‘anoq balandligining 0.70 qismidan doim ortiq. Chig‘anoq kinligi tor tirqishli.

Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 7,4-9,5 mm, katta diametri 3,9-5,8 mm. Chig‘anoq og‘iz balandligi 3,5 mm, kengligi 2,9 mm teng.

Pupilla turcmenica (40°19'29."N 67°16'21"E): Mojurumsoy darasi janubiy yon bag‘irlardagi tosh uyumlari ostidan terildi.

Chig‘anog‘i tsilindirsimon, yupqa devorli. Embrional o‘rami, birinchi defintiv o‘rami bilan

qo‘shilib kichkina gumbazimon uchni hosil qiladi. Chig‘anoq o‘ramlari 6 ta bo‘lib, kuchli bo‘rtib chiqqan, oxirgi o‘rami chig‘anoq og‘iz qismida bir tekisda yuqoriga ko‘tarilgan. Chig‘anoq rangi, bir xil, shoxsimon yoki jigarrang. Skulpturasi: embrional qismi mikroskopik dona-dona chuqurchalardan iborat; definitiv qismi ingichka shulasimon qovurg‘alardan tashkil topgan. Chig‘anoq og‘zi yumoloq, uning qo‘shilish joyi bir-biriga yaqinlashgan. Chig‘anoq og‘zining kolumellyar, bazal va palatal qismi bir tekisda qayrilgan. Chig‘anoq og‘zida tishsimon o‘simta bo‘lmaydi, biroq, ba’zida og‘izning chuqurroq qismida parietal bo‘rtma bo‘lishi mumkin. Chig‘anoq kindigi tor, yumaloq.

Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 3,1-4,8 mm, katta diametri 1,1-1,6 mm.

Pupilla striopolita (40°19'29."N 67°16'21"E): Mixyon dovoni mayda tosh uyumlari osti, Noqrut daryosining boshlanish qismi butali o‘simliklar ostidagi tosh uyumlari.

Chig‘anog‘i oval-tsilindirsimon, yupqa devorli, ipaksimon yaltiroq. Chig‘anoq o‘ramlari 6 ta, o‘rta darajada bo‘rtib chiqqan, oxirgi o‘rami bir tekisda chig‘anoq og‘iz qismida yuqoriga ko‘tarilgan bo‘lib, uning balandligi chig‘anoq umumiy balandligidan bir oz past. Chig‘anoq rangi och-shoxsimon. Defintiv qismi skulpturasi shulasimon ajinlardan tashkil topgan. Chig‘anoq og‘zi yumaloq, uning qo‘shilish joyi bir-biriga o‘rtacha darajada yaqinlashgan, chetlari orqaga qayrilgan. Chig‘anoq og‘zida tishsimon o‘simta mavjud emas. Chig‘anoq kindigi kichkina, yumaloq.

Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 2,3- 2,9 mm, katta diametri 1,6-1,8 mm.

Pyramidula rupestris (40°35'34.2"N 66°46'07.8"E): Hayotbaxsh dovoni, qoya toshlar orasidan terilgan.

Chig‘anog‘i kubsimon, yupqa devorli, chig‘anoq o‘ramlari 4-4,5 kuchli bo‘rtib chiqqan, zinapoyasimon, o‘ramlarni bir-biridan ajratib turadigan choklari, ko‘p holatlarda ikkinchisi bilan paralel emas. Chig‘anoqig‘ining oxirgi o‘rami, og‘iz qismiga bir tekisda egilib tushgan. Chig‘anoqning gumbazsimon o‘ramining balandligi, chig‘anoq og‘iz balandligidan kattaroq. Chig‘anoq rangi qizg‘ish-shoxsimon, yoki to‘q qo‘ng‘ir.

Defenitiv qismi skulpturasi chuqur radialsimon chiziqlardan tashkil topgan. Chig‘anoq og‘zi yumaloq, chetlari yupqa, o‘tkir, orqaga qayrilmagan, kolumellyar qismidan tashqari. Chig‘anoq og‘iz qismining qo‘shilish joyi bir-biriga yaqinlashgan. Chig‘anoq kindigi keng.

Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 1,7- 2,1 mm, katta diametri 2,3-2,8 mm.

Pseudonapaeus albiplicatus (40°18'25."N 67°19'45"E): O‘rtabuloq qishlog‘idan shimoliy yo‘nalish bo‘yicha Mixyon dovonigacha bo‘lgan Garasha soy havzasidan turli xil butali o‘simliklar orasi va uncha yirik bo‘lmagan toshlar ostidan terilgan.

Chig‘anog‘i konus-tsilindirsimon qalin devorli, ba’zida yaltiroq. O‘rami 7-8 ta, sal bo‘rtib chiqqan, yoki ular bir tekisda. Oxirgi 2-4 o‘rami bir xil kattalika ega. Oxirgi o‘rami og‘iz qismida bilinar-bilinmas yuqoriga ko‘tarilgan. Rangi och-jigar, shulasimon olachipor bo‘lib, turli darajada rivojlangan.

Skulpturasi shulasimon ingichka chiziqli yoki yo‘g‘on ajinlardan, ba’zida qovurg‘asimon tuzilishda bo‘ladi. Chig‘anoq og‘zi bir oz qiyshiq, yon tomonlaridan siqilgan-ovalsimon, chetlarida qalin lablari bo‘lib, o‘rtacha qayrilgan.

Chig‘anoq o‘lchamlari o‘zgaruvchan bo‘lib, biz tomonimizdan o‘rganilgan turning o‘lchamlari quydagicha.

Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 7-12 mm, katta diametiri 2,5-4,5 mm.

Jinsiy organining tuzilishi adabiyot ma’lumotlariga to‘liq mos keladi.

Cecilioides acicula (40°37'44.6"N 66°40'37.6"E); Sentob soy havzasi, suv bo‘ylaridagi turli xil o‘simliklar ostidan terildi.

Chig‘anog‘i minorasimon baland, yupqa devorli, yaltiroq, silliq. Tirik holda chig‘anog‘i shishasimon, o‘lgandan keyin oq tusga kiradi. Chig‘anoq o‘ramlari 5-6 ta bo‘lib, bo‘rtib chiqmagan, bir tekisda rivojlangan. Chig‘anoq o‘ramlarini uncha chuqur bo‘lmagan chok ajratib turadi.

Oxirgi o‘rami balandligi chig‘anoqning umumiy balandligidan 1,5 barobor baland bo‘lib, chig‘anoq og‘iz qismiga bir tekisda tushgan. Og‘zi nosimon tuzilishga ega bo‘lib, yuqori qismi o‘tkir burchak hosil qilgan, chetlari qayrilmagan.

Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 4-5 mm, katta diametri 1-1,4 mm.

Deroceras laeve (40°37'44.6"N 66°40'37.6"E): Nurota tog‘ tizmasi, Mojurim soy atrofidagi bog‘lardan terilgan.

Tana tuzilishi. Bu shilliq qurt xarakatchan bo‘lib, tana tuzilishi tsilindirsimon, qisqarganda esa elpig‘ichsimon ko‘rinishga ega. Mantiyasi ancha katta, tirikligida orqa tomonidan aylanasimon, fiksatsiya qilingandan keyin uchburchaksimon ko‘rinishga ega bo‘ladi. Harakatlangan paytida boshi va bo‘yin qismi oldinga ancha cho‘zilib chiqqa, kiyin qisqa va bir oz o‘tmaslashgan bo‘lib faqat harakat paytda ko‘zga tashlanadi.

Tana uzunligi harakat chog‘ida 25 mm gacha, qisqarganda 13-15 mm. Mantiyasi 10 mm gacha qisqarganda esa 5-7 mm ni tashkil etadi.

Candaharia (Levanderia) levanderi (40°22'34."N 67°07'02"E): Ko‘kto‘nli, Chashmazarak, Sop qishloqlari atrofidagi ariq bo‘ylaridagi o‘tlar orasidan terilgan.

Tana tuzilishi. Morfologik belgilari keskin o‘zgaruvchan.

Tana rangi och sarg‘ishsimon, sariq, mantiyasi orqa va yon tomonlariga nisbatan bir oz qoraroq. Ba’zi populyatsiyalarda uchraydigan vakillari ustki qismi dog‘simon yoki qoramtir chiziqlardan tashkil topgan. Oyoq qismi rangsiz, faqat yuqori qismi bir oz sarg‘ishsimon.

Tanasining uzunligi harakat paytida 80-100 mm ni tashkil etadi. Qisqargan paytida 45-60 mm ga teng.

Euconulus fulvus (40°31'32.1"N 66°46'15.2"E): Xayotbaxsh dovoni, o‘simlik barg qoldiqlari ostidan terilgan.

Chig‘anog‘i konussimon, gumbazsimon, o‘rami ancha baland. Chig‘anoq o‘ramlari 5-6 ta, bo‘rtib chiqqan, oxirgi o‘rami chetlari bir oz qirrali. Chig‘anoq rangi qizg‘ish-shoxsimon. Skulpturasi: defirintv o‘ramlari ingichka shulasimon chiziqlar bilan qoplangan, shuni hisobiga chig‘anoq ipaksimon yaltiroq bo‘lib ko‘rinadi. Chig‘anoqning ostki qismi kuchli bo‘rtib chiqqan bo‘lib, qalin spiralsimon chiziqlar bilan qoplangan. Chig‘anoq og‘zi oval-yarimoysimon, bir oz qiyshiq, chetlari oddiy.

Chig‘anoq o‘lchamlari: balandligi 2,3-2,5 mm, katta diametri 3-3,5 mm.

Leucozonella retteri (40°20'43."N 67°11'55"E): Azartepa soyining o‘ng va chap qirg‘oqlari turli kattalikdagi toshlar ostidan terilgan.

Chig‘anog‘i bir oz qapishgan, chig‘anoq aylanasi 5.5 ta bo‘lib bilinar-bilinmas bo‘rtib chiqqan. Oxirgi aylanasi bir oz qirali bo‘lib, og‘iz qismiga egilib tushgan. Rangi och-jigarrang. Periferik oq lenta yaxshi rivojlangan. Chig‘anoq og‘zi yumoloq bo‘lib, uning qo‘shiladigan joyi bir-biriga yaqin emas, chetlari yupqa.

Chig‘anoq o‘lchamlari: chig‘anoq balandligi 9-11 mm, katta diametiri 14-16 mm, kichik diametiri 12-14 mm.

Xulosa. Nurota tog‘lari qorinoyoqli molyuskalarning jami 18 oila, 30 avlodga mansub, 54 turi tarqalgan bo‘lib, ulardan jami 14 ta tur (*Martensamnicola brevicula, Lymnaea stagnalis, Lymnaea thiessea, Lymnaea subdisjuncta, Anisus ladacensislar, Pupilla turcmenica, Pupilla striopolita, Pyramidula rupestris, Pseudonapaeus albiplicatus, Cecilioides acicula, Deroceras agreste, Candaharia levanderi, Euconulus fulvus, Leucozonella retteri*) hudud faunasi uchun yangi tur sifatida ilk bor qayd etildi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Даминова Д.Р. Наземные моллюски северо - западной части Памиро -Алайской горной системы. Автореф. Дис.канд.биол.наук. - Ташкент, 2002. - 19 с.

2 Жадин В.И. Методы гидробиологического исследования. - М.: Высшая школа, 1960. - 191 с.

3. Иззатуллаев З., Қудратов Ж. Фаунистический состав, экологические комплексы и хозяйственное значение брюхоногих моллюсков (Mollusca, Gastropoda) горных постбищ Узбекистана. Узб.биол.журнал., 2016. №3. - С. 39 - 41.

4. Иззатуллаев З., Қудратов Ж. Видовой состав, экологические комплексы, распространение и охрана брюхоногих моллюсков родников и ключей Нуратинского хребта// Узб. биол, журн. 2012, № 2. - С. 31 - 35.

5.Каримқулов А.Т. Шимолий-ғарбий Туркистон тоғ тизмаси қориноёқли моллюскаларининг фаунаси, экологияси ва зоогеографияси: Автореферат дисс.к.б.н. Тошкент, 2011.-22б

6. Лакин Г.Ф. Биометрия. А.: Вқс.шк., 1980. 293 с.

7. Пазилов А. Зоогеографическая структура наземных моллюсков Фауны Центральной Азии // Докл. АН РУз. 2005. - С. 82 - 85.

8. Старобогатов Я.И. Система и филогения *Lymnaeidae (Gastropoda, Pulmonta, Basommatophora)* // Пробдеми зоол.-Л.: Наука, 1976. - С. 79-81.

9. Увалиева К.К. Наземные моллюски Казахстана и сопредельных территорий. - Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1990. – 224с.

10. Қудратов Ж.А. Нурота тоғлари қориноёқли моллюскалари таксономияси,биоэкологик хусусиятлари, тарқалиши ва аҳамияти. Биология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)дисс.автореферати. Тошкент. 2018. -44 б.

11. Шилейко А.А. Наземные моллюски подотряда Pupillina фауны СССР (Gastropoda, Pulmonota, Geophila) Фауна СССР. Моллюски. - Л.: Наука Ленинградское отделение, 1984. Т.3. Вып .3. № 130. - 399 с.

QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITILISHIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Sultonova Nigoraxon Muxammadkodirovna
Biologiya fanlari bo‘yicha (PhD) dotsent,
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada qishloq xo‘jaligi fani va amaliyoti misolida kasbiy ta’lim tizimida ham, oliy ta’lim tizimida ham qo‘llaniladigan barqaror rivojlanish uchun ta’lim modelini ishlab chiqilishi to‘g‘risida fikrlar tahlil qilingan. 6 ta qishloq xo‘jaligi yo‘nalishi o‘qituvchilari bilan

bo‘lib o‘tgan suhbatlarda qishloq xo‘jaligida barqarorlik g‘oyasini qishloq xo‘jaligi fanlari o‘quv dasturiga kiritish, uni qo‘llash va rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning ishtiroki bo‘yicha o‘qituvchilarning fikr va munosabatlari muhokama qilingan.

Tayanch so‘zlar: barqarorlik, atrof-muhit, barqaror rivojlanish, ta’lim, pedagogik tushuncha, qishloq xo‘jaligi, barqaror boshqarish.

Dunyo aholisi tobora ortib borayotganligi sababli, oziq-ovqatga bulgan ehtiyoj kundan-kunga ortib borayotgani xech kimga sir emas. Demak, qishloq xo‘jaligida maxsulotlarini etishtirishni yanada ko‘paytirish zarur. Mavjud resurslardan foydalangan holda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash kabi muammoni hal qilish malakali kadrlar tayyorlash orqali amalga oshiriladi. Qishloq xo‘jaligi sohasida olib borilayotgan tadqiqotlar bu muammoni hal qila oladi. Barqaror hosil olish uchun yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va tadqiqotlar natijalarini laboratoriyadan amaliyotga olib chiqish kutilayotgan natijalarni beradi.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi bugungi kunda jiddiy yondoshuvlarga va innovatsion echimga muhtoj. Birinchi navbatda yuqori sifatli oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish, hosil sifatini oshirish hamda yaxshi va xavfsiz ish o‘rinlarini ta’minlash bilan birga atrof-muhitni muhofaza qilish masalalariga echim topishi kerak. Texnologik o‘zgarishlar va rivojlanayotgan raqamlashtirish deyarli barcha ishlab chiqarish tarmoqlariga, xususan, qishloq xo‘jaligiga ham kirib kelmoqda. Barqaror rivojlanish uchun ta’lim tamoyillari va Raqamli ta’lim rejasiga ko‘ra, ta’limda tegishli kasbiy malaka talab etiladi. Shuning uchun bugungi kunda kasbiy malakaga ega mutaxassislarni tayyorlashda Qishloq xo‘jaligi fanlarini ukitilishida innovatsion yondashuvlarga tayanish mao‘sadga muvofiqdir.

Dunyo bo‘ylab qishloq xo‘jaligi katta muammolarga duch kelmoqda. Yuqori sifatli oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish zarurati bilan bir qatorda, u tabiatni muhofaza qilish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha ortib borayotgan talablarni qondirishi kerak. Texnologik o‘zgarishlar va ilg‘or raqamlashtirish deyarli barcha ishlab chiqarish tarmoqlari, hususan, qishloq xo‘jaligiga ham kirib keldi [3].

Ta’limni rejalashtiruvchilar, jumladan o‘qituvchilar doimo yangi muammolarga duch kelishadi. Ular ta’lim berishda innovatsion usullarga muhtoj [6].

Modelni ishlab chiqish jarayonida pedagogik amaliyotda qo‘llaniladigan 5 bosqichli pedagogik kontseptsiya tahlili o‘tkazilgan va uni Bolgariyada kasb-hunar ta’limiga moslashtirish imkoniyatlari tahlil qilingan [1].

Ishlab chiqilgan model tuproq va suvlarni tabiiy resurs sifatida ekologiya va o‘simlikshunoslik muammolari bilan bog‘lash orqali tizimli fikrlashni rivojlantirish imkoniyatini beradi (Bawden va boshqalar, 1984). Model kontekstida 5 ta bosqichdan iborat pedagogik kontseptsiyaning har bir bosqichida barqarorlik o‘lchovi talqin qilinadi. Model grafik tarzda taqdim etilgan. Ushbu model kelajakda uzoq muddatli rivojlanish, yangi bilimlar olishga emas, balki amaldagi qishloq xo‘jaligining rivojlanishini ta’minlashda tinglovchilarning fikrlashlarini o‘zgartirish uchun g‘oya va model sifatida ishlab chiqishga qaratilgan.

Barqarorlik kontseptsiyasini amalga oshirish barqarorlik maqsadlariga va barqarorlik vakolatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan kasbiy ta’lim va kasbiy tayyorgarlikni talab qiladi. Barqaror rivojlanish maqsadlari yoki umumiy barqarorlik masalalari haqidagi "bilim" biznes va jamiyatdagi global barqarorlik maqsadlariga yo‘naltirilgan maqsadlarga erishish uchun etarli emas [4, 5].

Iqtisodiyotni rivojlantirish, jamiyatni shakllantirishda keng qamrovli, istiqbolli rejalar ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqsadni amalga oshirishda tegishli bilimlarga ega bo‘lish hamda rivojlanish uchun harakat qilishda barcha kuch va resurslarni ishga solish zarur.

Barqaror rivojlanish uchun kasbiy ta’lim va ta’lim (ESD) odatda harakat kompetensiyalariga qaratilgan bo‘lib, iqtisodiyot rivojiga uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatadi.

Barqaror rivojlanish uchun to‘liq harakat va kasbiy ta’lim modeli ta’limda xarakatlar ketma-ketligini aniqlashda va tartibga solishda yordam beradi. U amaliyotga yo‘naltirilgan o‘quv jarayonini ma’lumot berish, rejalashtirish, qaror qabul qilish, bajarish, nazorat qilish va baholash kabi ta’limni amalga oshiriladigan bosqichlar ketma-ketligi sifatida tavsiflanadi.

Ma’lumot berish: Beriladigan ma’lumotlarni to‘liq tavsiflash, o‘zaro bog‘liqliklarni shakllantirish birinchi navbatda boshlang‘ich vaziyat, keyin, maqsad va har qanday harakatni amalga oshirish shartlari haqida ma’lumot berishni talab qiladi. Xususan, vaziyatni tushunish uchun qanday ma’lumotlarni to‘plash kerakligiga urg‘u berish muhimdir. Chunki, beriladigan ma’lumotlar asosida kelajakka ta’sir ko‘rsatadigan qarorlar qabul qilinadi [2].

Rejalashtirish: Ish rejasini tayyorlashda barqarorlik jihatlari umumiy maqsad sifatida shakllantirilishi kerak. Muayyan vaziyatda aniq maqsad qo‘yish faqat hozirgi vaqtdagi tuproq erroziyasini kamaytirish yoki tuproq sho‘rlanishini oldini olish emas, balki uni doimiy ravishda nazorat qilinishini ta’minlashdir.

Qaror qabul qilish: Berilgan ma’lumotlar asosida muayyan echimni qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida qaror qabul qilinadi va ma’lum variantlar uchun ustuvorliklar belgilanadi. Ta’limda qaror qabul qilish jarayoni muhim hisoblanadi, chunki qabul qilingan qarorlar asosida amaliy ishlar rejasi tuziladi va amalga oshiriladi. Shu sababli ham har qanday qaror guruh ichida muhokama qilinishi kerak va muayyan variantlar foydasiga yoki unga qarshi argumentlar asosida xulosa qilinadi.

Amalga oshirish: Bu erda ta’limda asosiy e’tibor asbob-uskunalar yoki boshqa resurslar bilan to‘g‘ri ishlash kabi "ko‘nikmalar" ga qaratilgan. Lekin vaziyatga qarab shartlar o‘zgarishi mumkin. Har xil yuz berishi mumkin bo‘lgan favqulodda holatlar bunga sabab sifatida ko‘rsatilishi mumkin va bu to‘g‘ri qaror sifatida qabul qilinadi.

Nazorat: Ish rejasiga nazar tashlab, maqsad va yutuqlarni taqqoslash, asl maqsadlarga haqiqatan ham erishilganligini baholash uchun amalga oshiriladi.

Baholash: Ta’limda baholash kompetensiyalarini rivojlantirish, shu jumladan o‘z ishini natijalar va jarayonlar nuqtai nazaridan baholash muhim vazifadir. Aniq maqsadlarga asoslangan baholash, masalan, ma’lum vaqt ichida ishlab chiqarilgan birliklar soni yoki mahsulotning o‘lchanadigan sifatiga erishish nisbatan oson. Biroq, qishloq xo‘jaligi ekotizimlarining tizimli tuzilishi va qishloq xo‘jaligining ijtimoiy o‘lchovlarida mahsulot va ishlab chiqarish jarayonining barqarorligi, shuningdek, o‘z harakatlarining barqarorlik yo‘nalishini hisobga olish kerak bo‘lsa, baholash ancha murakkabroq.

Yerdan foydalanishda bugungi hosildorlik va bugungi sifatni ko‘zlab amalga oshiriladigan harakatlar barqaror boshqaruv talablariga mos kelmaydi. Barqaror moslashuv talablari kelajak rejalari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, tuproqni kelajakda sho‘rlanishi, oziq-ovqat sifatini pasayishi, ekologiyaga keltirilayotgan ta’sirlarni oldini olishga xizmat qilishi lozim.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, qishloq xo‘jaligida barqaror rivojlanishni amalga oshirish uchun qishloq xo‘jaligi va ta’lim o‘rtasidagi bo‘shliqlar tobora kuchayib borayotgan muammoga

aylanib borayotganligi, aholi sonini ortib borayotganligi va qishloq ho‘jaligi mahsulotlariga talab ortib borayotganligini inobatga oladigan bo‘lsak bu muammoni oldini olishni aslo kechiktirib bo‘lmaydi. Qishloq xo‘jaligi sohasini o‘qitishda amaliy va nazariy bilimlarni umumlashtirish bilan birga uchta asosiy mavzu - tuproqlar va ularning xususiyatlaridan foydalangan holda ushbu yondashuvni amalga oshirish uchun maxsus moslashtirilgan modellarni taqdim etadi.

Qishloq xo‘jaligi sohasidagi ishlab chiqarishda nafaqat yuqori hosil olishda, balki, sifatli qishloq ho‘jaligi maxsulotlarini etishtirish, mehnat xavfsizligi va inson salomatligi muhim omil sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bawden, R., Macadam, R., Packham, R. and Valentine, I. (1984). Systems Thinking and Practices in the Education of Agriculturalists. Agricultural Systems, 13, 205-225.
2. Hannan, L., Duhs, R. & Chatterjee, H. (2013). Object Based Learning: a powerful pedagogy for higher education. In: A Boddington, J Boys & C. Speight, (eds.) Museums and Higher Education Working Together: Challenges and Opportunities. Farnham and Burlington: Ashgate, 159–168.
3. Kador, T, Chatterjee, H. & Hannan, L. (2017). The Materials of Life: Making meaning through object-based learning in twenty-first century Higher Education. In: D Fung & B Carnell (eds.), Disciplinary Approaches to Connecting the Higher Education Curriculum. UCL Press; London, 60–74.
4. Kushiev K.H., Ismoilova K.M., Rakhmonov I., Kenjaev A., 2021. The rol licorice or remediation of saline soils. Open Journal of Science&Technology. http://readersinsight.net/OJST
5. Rieckmann, M. (2017). Education for Sustainable Development Goals: learning objectives UNESCO Publishing, ISBN 9231002090, 9789231002090. Shannon D. (2017). Teaching on the Farm: Farm as Place in the Sociology of Food and Sustainability.

Umarova F., Ubbiyeva A., Gaibnazarova F., Jo‘rayev N. “O‘quvchi shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim. ”Umumta’lim maktablari o‘qituvchilari uchun o‘quv modullari. 2- modul, 2-nashr. T., “Bekinmachoq-plyus”. 2013

6. Shannon D., Galle J. (eds) Interdisciplinary Approaches to Pedagogy and PlaceBased Education. Palgrave Macmillan, Cham.
7. Werner R. & Mischo, C. (2010). Promoting Systems Thinking through Biology Lessons, International Journal of Science Education, 32 (6), 705-725.

GLITSIRRIZIN KISLOTASINING FITOGORMONLAR BILAN SUPRAMOLEKULYAR KOMPLEKSINI SHIRIN KARTOSHKANI (*IPOMOEA BATATAS* (L.) LAM.) O‘SIShI VA RIVOJLANIShIGA TA’SIRI

B.Almamatov, F. Rahmatov

Guliston davlat universiteti o‘qituvchilari

Annotatsiya: O‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishini avjlantirish asosida yuqori hosil olish holatini aniqlash maqsadida glitsirrizin kislotasining (GK) ayrim fitogormonlar (FG) (indol–3–sirka kislota (ISK); indol–3–moy kislota (IMK); naftalin–1–sirka kislota (NSK) va kinetin) supramolekulyar komplekslari ta’siri shirin kartoshkaning (*Ipomoea batatas* (L.) Lam.)

«Mirzacho‘l» navini kallus to‘qimalarining hosil bo‘lishi va vegetativ organlarining rivojlanishi o‘rganildi. Bunda supramolekulyar komplekslar ta’sirida umumiy amilolitik fermentlar α– va β–amilaza faolligi nazoratga nisbatan ortishi aniqlangan. Fermentlarning faollik ko‘rsatkich qiymati 5–sutkada 85,4±3,2 (GK:ISK); 90,3±3,3 (GK:NSK); 110,7 (GK:IMK)±4,3 va 100,0±2,6 (GK:Kinetin) (gidr. mg kraxmal×30 min.G‘g) ni tashkil qilishi aniqlangan. GK-IMK supramolekulyar kompleksining 10^{-5} M kontsentratsiyali ozuqalarida nazoratga nisbatan batatning kallus to‘qimalari 1,2 marta, 10^{-7}M kontsentratsiyali ozuqada vegetativ organlari 1,8 marta yuqori darajada rivojlanishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: batat, *in vitro*, glitsirrizin kislotasi, amilolitik fermentlar, fitogormon, supramolekulyar komplekslar.

Dunyo qishloq xo‘jaligida yuqori hosildorlikka ega, kasalliklarga va zararkunandalarga, atrofdagi muhitning noqulay sharoitlariga chidamli bo‘lgan, ozuqaviy qiymati yuqori Batat (*Ipomoea batatas* (L.) Lam.) keng miqyosda ekiladi. Batat mevasi tarkibida oqsillar, uglevodlar, karotinoidlar, polifenol birikmalar [1-5], flavonoidlar (katexin, giperozid kaemferol, kvertsetin, rutin, viteksin, orientin, izoorientin), fenol kislotalar (kafein kislota, izovanilin kislota) mavjudligi aniqlangan [1, 6-7]. Boshqa o‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishi yoki biotik va abiotik omillar ta’mirini boshqarishda fiziologik faol moddalar, fitogormonlar hamda gormonal tabiatga ega bo‘lgan birikmalarning ta’sirini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Fitogormonlar o‘simlikning o‘sishi va rivojlanishi jarayonidagi eng muhim regulyatorlar hisoblanib 8-10], ushbu ta’sir asosini fermentlar faolligining bioregulyatsiyasi jarayoni bilan bog‘langan. O‘simliklarning rivojlanish jarayonida amalga oshuvchi biokimyoviyG‘fiziologik jarayonlar intensivligi bevosita ferment kompleksi faolligiga bog‘liq hisoblanadi [11]. Ayniqsa, amilolitik fermentlar o‘simlikning boshlang‘ich rivojlanish jaryonida (mikrofenologik faza) muhim ahamiyatga egaligi aniqlangan [12]. Amilolitik fermentlar faolligi endogen fitogormonlar ta’sirda regulyatsiya qilinib, o‘simlik organizmining turli xil stress–omillar ta’siriga nisbatan adaptatsion mexanizmlari bevosita hujayra darajasidagi fermentlar faolligi orqali amalga oshishi qayd qilinadi [13]. Shu sababli, fitogormonlar ta’sirida o‘simlikda hujayra darajasida amalga oshuvchi biokimyoviyG‘funktsional jarayonlarda fermentlar faolligining o‘zgarish dinamikasini o‘rganish nazariyG‘amaliy jihatdan dolzarb ahamiyatga egadir. Ushbu tadqiqotning **maqsadi** – glitsirrizin kislotasining (GK) indol–3–moy kislota (IMK) bilan supramolekulyar komplekslarining in vitro sharoitida Batatning rivojlanish jarayonida α– va β–amilaza fermenti faolligiga ta’sirini o‘rganishdan tashkil topgan.

Tadqiqot ob’ekti va usullari.

Tadqiqotda GK:FG (ISK, NSK, IMK va kinetin) supramolekulyar komplekslarining biologik faolligini tahlil qilishda ob’ekt sifatida batatning (*Ipomoea batatas* (L.) Lam.) Xazina, Xazina-2 va GulDU-1 navlaridan foydalandik. Batat navlari to‘qimalarini in vitro sharoitida o‘stirish uchun Murasige-Skug [14] oziqali muhitdan quyidagi sxema asosida foydalandik:

1. *In vitro* sharoitida ko‘paytirish uchun tarkibi 7000 mgG‘l agar, 30000 mgG‘l saxaroza, 2 mgG‘l GK-IMK -4-5-6-7-8 Sm, 2 mgG‘l glitsin, 160 mM KNO_3 tarkibli Murasige-Skug oziqali muhiti tayyorlandi.

2. Oziqali muhitda regenerant-o‘simlik batat navlarining vegetativ tanalaridan foydalanildi. *In vitro* sharoitda regenerant-o‘simlik tanalarini yorug‘lik o‘rnatilgan sharoitda Q23...Q25°S haroratda 16 soat ushlandi. Ushbu sharoitda yorug‘lik 5000-7000 LK ni tashkil etdi. Tanlangan oziqali muhitda 10-12 qaytariqda vegetativ tanalar o‘stirildi. Regenerant-o‘simlik tanalarini *in*

vitro 25-55 sutka davomida o‘stirildi (1-rasm). Tajribalarda amilolitik fermentlar faolligini aniqlash uchun «Mirzacho‘l» batat navi tuganaklari laboratoriya sharoitida tuvaklarda undirildi. Tajribalarda ungan batat tuganagi ekstrakti tarkibida amilolitik (α–, β–amilaza) fermentlarning faolligi spektrofotometrik uslubda aniqlandi [15, 16].

1-rasm. Batatni laboratoriya sharoitida o‘sishi va rivojlanish bosqichlarida GK:FG supramolekulyar komplekslarining ta’siri ko‘rsatkichlari

(A-tuganagining kurtaklanish-rivojlanish fazasi; B-in vitro sharoitda kallus to‘qimalarining rivojlanishi; C-D-ko‘chatlarini bosqichli tarzda in vitro sharoitdan tuproqqa o‘tkazilishi)

Tajribalarda kurtaklanib unayotgan batat tuganagi tarkibidagi amilolitik fermentlar faolligini aniqlash uchun, unayotgan tuganaklar bo‘laklaridan qirqib olinib, ajratilgan biomassa (1 g) havonchada NaCl (1% li) eritmasida gomogen holatga keltirildi, gomogenat NaCl eritmasida 1:20 nisbatda Q4°S harorat sharoitida ekstraktsiyalandi (90 min.), navbatdagi bosqichda 4 000 aylanishG‘min. tezlikda 10 min. davomida tsentrifugalandi, hosil qilingan supernatant navbatdagi bosqichda 3 ml atsetatli bufer (*rN*q5,5) inkubatsiya muhiti tarkibiga 3 ml kraxmal eritmasi (2% li) qo‘shilib, Q40°S harorat sharoitida (suv hammomida) 30 min. davomida saqlandi. Reaktsion aralashma tarkibiga 2 ml 1M HCl qo‘shish orqali to‘xtatildi, muhitda kraxmal gidrolizi yod eritmasi yordamida aniqlandi (0,5 ml aralashma 50 ml kolbaga solinib, 30 ml distillangan suv quyildi va 1 ml 0,1M HCl, 5 tomchi KJ eritmasi (0,3% li) qo‘shildi), optik zichlik qiymati 595 nm to‘lqin uzunligi spektrida tahlil qilindi. Amilolitik faollik inkubatsiya muhitida 1 ml ferment eritmasi mavjud sharoitda 30 min. davomida gidrolizlangan kraxmal miqdori (mg), ya’ni (gidr. mg. kraxmalG‘30 min.×g ferment ekstrakti) birligida ifodalandi [16, 17]. Amilolitik fermentlar faolligi batat tuganagini kurtaklanib unish jarayonida 2, 7 va 10–sutkada standart uslubda aniqlandi.

α–Amilaza faolligini aniqlash uslubi. Tajribalarda α–amilaza fermentining faolligini tahlil qilishda kurtaklanib rivojlanayotgan batat tuganagi bo‘lagi massasi atsetatli bufer muhitida (0,05 M; *rN*q5,5) gomogen holatga keltirildi va 10 min. davomida 4 000 aylanishG‘minut tezlikda tsentrifugalandi. Inkubatsiya muhiti (5 ml) tarkibida β–amilaza neytrallash uchun 2 mg kaltsiy atsetat kukuni qo‘shilib, supernatant 15 min. davomida Q70°S haroratda qizdirildi va keyin tezda sovutildi [18]. Hosil qilingan aralashma yuqorida keltirilgan tartibda α–amilaza faolligini aniqlash uchun foydalanildi (*1*) [16, 19]:

$$E_{амилаза} = \frac{(D - D_1)\alpha \times V}{D \times m \times V_1} \quad (3.1)$$

Bu erda: D – nazorat varianti optik zichligi qiymati; D_1 – tajriba varianti optik zichligi qiymati; α – kraxmal miqdori (mg); V – boshlang‘ich ferment ekstratki miqdori; V_1 – inkubatsiya uchun foydalanilgan namuna miqdorini ifodalaydi.

β–Amilaza faolligini aniqlash uslubi. Tajribalarda β–amilaza faolligini umumiy amilolitik faollik qiymatidan α–amilaza faolligi qiymatini ayirish yo‘li bilan hisoblandi [11].

Olingan natijalarni matematik–statistik qayta ishlash uslublari. Tajriba natijalari standart biometrik uslublar yordamida matematik–statistik tahlil qilindi [20-22]. Olingan natijalar OriginPro v. 8.5 SR1 (EULA, Northampton, MA 01060–4401, AQSh) maxsus dastur paketi yordamida, standart uslublar bo‘yicha matematik–statistik qayta ishlandi.

Olingan natijalar va ularning muhokamasi

Quyidagi jadvalda GK va ISK, NSK, IMK, kinetin supramolekulyar komplekslarining laboratoriya sharoitida Batatni «Mirzacho‘l» navi tuganagining kurtaklanish va rivojlanish ko‘rsatkichlariga ta’siri bo‘yicha olingan eksperimental natijalar keltirilgan (1–jadval).

1–jadval

GK:Fitogormonlar (ISK, NSK, IMK va kinetin) supramolekulyar komplekslarining laboratoriya sharoitida Batatning «Mirzacho‘l» navi tuganagining kurtaklanish va rivojlanish ko‘rsatkichlariga qo‘llanilgandan keyingi 10 kun muddatda ta’siri ko‘rsatkichlari (*M*±*m*)

Tajriba variantlari	**Poyaning uzunligi** (sm)	**Ildizning uzunligi** (sm)
Nazorat (distillangan suv)	3,3±0,04	3,1±0,03
GK (100 mkM)	4,5±0,03	3,8±0,03
ISK (100 mkM)	7,3±0,05	3,7±0,02
GK:ISK (4:1) 100 mkM	7,6±0,04	4,2±0,01
GK:NSK (4:1) 100 mkM	5,7±0,01	4,7±0,02
GK:IMK (5:1) 100 mkM	8,5±0,02	5,3±0,04
GK:Kinetin (4:1) 100 mkM	7,2±0,01	5,1±0,02

Izoh: * – nazoratga nisbatan statistik ishonchlilik darajasi $r<0,05$, ** – $r<0,01$ (nq3–4).

Olingan natijalardan (1–jadval) ko‘rish mumkinki, GK:FG(ISK, NSK, IMK va kinetin) supramolekulyar komplekslari (100 mkM) ta’sirida nazoratga nisbatan laboratoriya sharoitida «Mirzacho‘l» navi poyasining uzunligi (sm), ildizning uzunligi (sm) sezilarli darajada ortishi aniqlandi. Quyidagi 2-rasmda GK:fitogormon supramolekulyar komplekslarining Batat tuganagining kurtaklanish va rivojlanish jarayonida umumiy amilolitik faollik qiymatiga ta’siri bo‘yicha olingan eksperimental natijalar keltirilgan. Shunday qilib, tajribalarda nazorat variantida laboratoriya sharoitida batatning «Mirzacho‘l» navining kurtaklanish-rivojlanish jarayonida tuganak tarkibida umumiy amilolitik faollik qiymati aniqlandi. Bu o‘rinda shuni qayd etish mumkinki, kurtaklanish-rivojlanish jarayonida tuganak tarkibida umumiy amilolitik faollik 1–3 sutkalarda ortib borishi, 3–sutkada maksimal darajada bo‘lishi va 4–sutkadan boshlab kamayishi qayd qilindi (4–rasm).

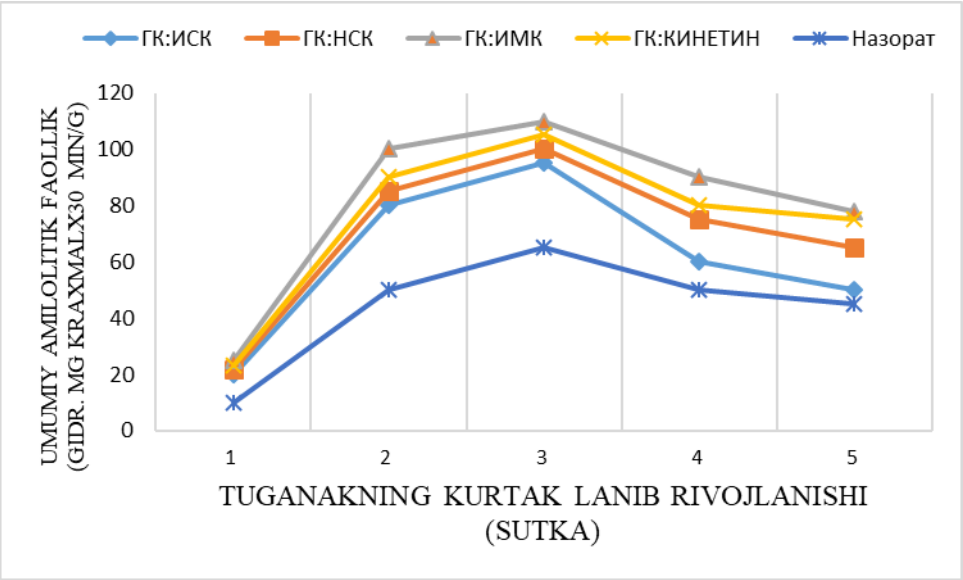

2–rasm. GK:Fitogormonlar (ISK, NSK, IMK va kinetin) supramolekulyar komplekslarining laboratoriya sharoitida batatning «Mirzacho‘l» navining kurtaklanish va rivojlanish jarayonida (1-5 sutka) α–amilaza faolligiga ta’sir dinamikasi.

Ordinata o‘qida umumiy amilolitik faollik (gidr. mg kraxmal×30 min.G‘g); abstsissa o‘qida – tuganakning kurtaklanish-rivojlanish vaqti (sutka) ifodalangan (* – nazoratga nisbatan tajriba varianti qiymatlarining statistik ishonchlilik darajasi $r<0,05$; ** – $r<0,01$).

Tajribalarda 100 mkM kontsentratsiyada GK:ISK (4:1), GK:NSK (4:1), GK:IMK (5:1) va GK:Kinetin supramolekulyar komplekslari inkubatsiyasi sharoitida batatning «Mirzacho‘l» navining kurtaklanish-rivojlanish jarayonida tuganak tarkibida umumiy amilolitik faollik qiymati nazoratga nisbatan sezilarli darajada ortishi aniqlandi. Jumladan, ushbu ko‘rsatkich qiymati maksimal darajada 5–sutkada mos ravishda – 85,4±3,2 (GK:ISK); 90,3±3,3 (GK:NSK); 110,7 (GK:IMK)±4,3 va 100,0±2,6 (GK:Kinetin) (gidr. mg kraxmal×30 min.G‘g) ni tashkil qilishi aniqlandi (2–rasm). GKning IMK bilan hosil qilgan supramolekulyar kompleksining stimulyatorlik xossalari haqida to‘liqroq xulosa chiqarish uchun uning yuqorida qayd etilgan eritmalarini batatning vegetativ organlarini *in vitro* sharoitida rivojlanishi va kallus to‘qimalarining hosil bo‘lishiga ta’sirini kuzatdik. Buning uchun komplekslarni qo‘shish orqali Murasige-skug ozuqasi asosida 10^{-4}, 10^{-5},10^{-6} va 10^{-7} M kontsentratsiyali ozuqalar tayyorlab olindi. Bu oziqadan batatning vegetativ to‘qimalaridan kalluslar olishda foydalanildi. Olingan natijalar asosida shuni qayd etish mumkinki, GKning IMK bilan hosil qilgan supramolekulyar kompleksining qo‘llanilgan har xil kontsentratsiyali eritmalari ta’sirida batat organlari to‘qimalarining *in vitro* sharoitida ijobiy ko‘rsatkichlarni berdi (2-jadval). Bunda GK-IMK supramolekulyar kompleksining gidrofob qismi o‘simlik hujayrasining lipidli membrana qatlami bilan gidrofob bog‘lar hosil qiladi. Membrananing gidrofob qatlami bilan yuzaga kelgan bikompleks birikmadagi IMK ning asosiy qismi hujayra membranasining yuza qatlamidagi biopolimerlarning zaryadli radikal qismi bilan bog‘lanadi. Bu hujayraning ichki qismiga, ya’ni tsitoplazmaga transport qilinishini osonlashtiradi. Hujayra membranasining turli ikki tomonida joylashgan radikalidagi Na^{1Q}, K^{1Q} ionlari organik va anorganik moddalarning membranani turli taraflariga o‘tishini tezlashtiradi. Bu holat birinchidan, hujayra tsitoplazamasida yuzaga kelgan kompleks birikmalar hisobiga tsitoplazama kontsentratsiyasini oshirib oqsil birikmalarini hosil bo‘lish miqdorini oshiradi. Bunda hujayraning tashqi muhitdan suv va unda erigan birikmalarga

bo‘lgan birikmalarni qabul qilishiga bo‘lgan ehtiyoji ortib boradi. Ikkinchidan, hujayra membranasining tashqi qatlamida biokompleks birikmasi hujayra va to‘qimalarni tuz ionlari kontsentratsiyasidan himoya qiladi. Bu ikki holat o‘simlikni tashqi omil ta’siriga chidamlilik ko‘rsatkchini oshiradi va stress sharoitda o‘sishi va rivojlanishini stimullaydi. Tayyorlangan oziqali muhitlarda batat to‘qimalarining kallus hosil qilish ko‘rsatkichlari turli muddatlarda amalga oshdi. 2,4D fitogormon qo‘shilgan oziqali muhitdagi kallus to‘qimalari holati bilan GKning IMK bilan supramolekulyar kompleksining 10^{-5} M kontsentratsiyali eritmasi qo‘shilgan holatda bir xil, 10^{-6} M kontsentratsiyali eritmasi qo‘shilgan ozuqalarda kallus to‘qimalari 2,4-D fitogormon qo‘shilgan oziqali muhitdagi kallus to‘qimalariga nisbatan tez rivojlanish holatlari kuzatildi.

2 jadval

Glitsirrizin kislotasining indol moy kislotasi bilan xosil qilgan komplekslarining batat navlarining kalluslari rivojlanishida in vitro sharoitida ta’siri

1	2	3	Kalluslarining rivojlanishi (haftalar davomida), sm									
			Hafta									
			1 variant					2-variant				
Fitogormon			**,01**	**,02**	**,4**	**,6**	**,9**	**,01**	**,01**	**,4**	**,6**	**,9**
4	GK-IMK 10^{-}		,01	,03	,4	,6	,8	,01	,02	,4	,7	,9
5	GK-IMK 10^{-}		,01	,03	,4	,6	,10	,02	,03	,4	,6	,11
6	GK-IMK 10^{-}		,03	,5	,6	,8	,15	,03	,6	,8	,9	,15
7	GK-IMK 10^{-}		,02	,3	,5	,7	,13	,02	,4	,5	,6	,13

GK-IMK kompleksining 10^{-4} va 10^{-5} M kontsentratsiyali ozuqalarida GK qo‘shilmagan IMK fitogormonli nazoratga nisbatan batatda 1,0 va 1,2 marta, GK-IMK kompleksining 10^{-6} va 10^{-7} M kontsntratsiyali ozuqalarida esa 1,6 va 1,8 marta yuqori natijalar kuzatildi. Glitsirrizin kislotasi tuzlarini batatning o‘sishi va rivojlanishiga ta’sirini kuzatdik. Kuzatish natijalaridan olingan ma’lumotlar asosida shuni qayd etish mumkinki, GKning IMK bilan supramolekulyar kompleksi misolida auksin guruhidagi fitogormonlar bilan hosil qilgan kompleks stimulyatorlarida batatning rivojlanishida nazoratga nisbatan 12,3-12,5% yuqori ko‘rsatkichlar kuzatildi. Aynan shunga o‘xshash ko‘rsatkichlar batatning butun o‘sish va rivojlanish bosqichlarida kuzatilishi bilan birga tuganaklari biomassalarida ham kuzatildi. Demak, bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, GKning IMK bilan hosil qilgan supramolekulyar kompleksi o‘simliklarni o‘sishi va rivojlanishini tezlashtiruvchi fiziologik faol modda sifatidagi xususiyatga ega ekan.

Xulosa

GKning fitogormonlar bilan GK:ISK (4:1), GK:NSK (4:1), GK:IMK (5:1) va GK:Kinetin supramolekulyar komplekslari ta'sirida batat tuganagi tarkibida umumiy amilolitik faollik ortishi aniqlandi. Fermentlarning faollik ko'rsatkich qiymati 5–sutkada 85,4±3,2 (GK:ISK); 90,3±3,3 (GK:NSK); 110,7 (GK:IMK)±4,3 va 100,0±2,6 (GK:Kinetin) (gidr. mg kraxmal×30 min.G'g) ni tashkil qildi. GK-IMK supramolekulyar kompleksining 10^{-5} M kontsentratsiyali ozuqali muhitda nazoratga nisbatan batatning kallus to'qimalari 1,2 marta, 10^{-7}M kontsentratsiyali ozuqada vegetativ organlari 1,8 marta yuqori darajada rivojlanishi aniqlandi. GKning IMK bilan hosil qilgan supramolekulyar kompleksi o'simliklarni o'sishi va rivojlanishini tezlashtiruvchi fiziologik faol modda sifatidagi xususiyatga ega ekan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Wang S., Nie S., Zhu F. Chemical constituents and health effects of sweet potato // Food Res. Int. – 2016. – V.89. – P.90–116.
2. He W., Zeng M., Chen J., Jiao Y., Niu F., Tao G., Zhang S., Qin F., He Z. Identification and quantitation of anthocyanins in purple–fleshed sweet potatoes cultivated in China by UPLC–PDA and UPLC–QTOF–MS/MS // J. Agric. Food Chem. – 2015. – V.64. – P.171–177.
3. Alam M.K., Rana Z.H., Islam S.N. Comparison of the proximate composition, total carotenoids and total polyphenol content of nine orange–fleshed sweet potato varieties grown in Bangladesh // Foods. – 2016. – V.5. – P.64.
4. Koala M., Hema A., Some K., Pale E., Sereme A., Belem J., Nacro M. Evaluation of eight orange fleshed sweetpotato (OFSP) varieties for their total antioxidant, total carotenoid and polyphenolic // Evaluation. – 2013. – V.3. – P.67–72.
5. Tang Y., Cai W., Xu B. Profiles of phenolics, carotenoids and antioxidative capacities of thermal processed white, yellow, orange and purple sweet potatoes grown in Guilin, China // Food Sci. Hum. Wellness. – 2015. – V.4. – P.123–132.
6. Harrison H.F., Peterson J.K., Snook M.E., Bohac J.R., Jackson D.M. Quantity and potential biological activity of caffeic acid in sweet potato [*Ipomoea batatas* (L.) Lam.] storage root periderm // J. Agric. Food Chem. – 2003. – V.51. – P.2943–2948.
7. Ayeleso T.B., Ramachela K., Mukwevho E. Aqueous–methanol extracts of orange–fleshed sweet Potato (*Ipomoea batatas*) ameliorate oxidative stress and modulate type 2 diabetes associated genes in insulin resistant C2C12 cells // Molecules. – 2018. – V.23(2058). – P.1–16.
8. Moubayidin L., Di Mambro R., Sabatini S. Cytokinin–auxin crosstalk // Trends Plant Sci. – 2009. – V.14(10). – P.557–562.
9. Кузнецова О.В. Использование природных и синтетических рострегуляторов растений в промышленной микологии и солодоращении // Visnyk of Dnipropetrovsk University. Biology. Ecology. – 2010. – V.18(1). – P.86–91.
10. Колмыкова Т.С., Лукаткин А.С., Духовских П., Куликова Н.Н. Эффект препарата силк в условиях комплексного воздействия температурного и водного стрессов на растения томата // Сельскохозяйственная биология. – 2012. – №1. – С.86–92.
11. Давидянц Э.С. Влияние тритерпеновых гликозидов на активность α– ва β–амилаз и содержание суммарного белка в проростках пшеницы // Прикладная биохимия и микробиология. – 2011. – Т.47. – №5. – С.530–536.

12. Игнатенко И.С. Активность амилолитических ферментов по микрофенологическим фазам прорастания семян различных сортов ярового и озимого ячменя // Автореферат дисс. ... к.сель.–х.н. – Зерноград, 2011. – С.3–19.

13. Поскачина Е.Р. Эколого–физиологические и биохимические особенности щирицы запрокинутой (*Amaranthus retroflexus* L.), произрастающей в условиях Центральной Якутии и перспективы ее использования // Дисс. ... на соискание ученой степени к.б.н. – Якутск, 2014. – С.5.

14. Хефтманн Э. Стероиды в книге «Биохимия растений» под ред. В.Л.Кретовича.- Москва: Мир. 1968. - С.421-436.

15. Аленкина С.А., Никитина В.Е. Влияние лектинов азоспирилл на активность протеолитических ферментов и их ингибиторов в корнях проростков пшеницы // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2016. – Т.18. – №1. – С.5–11.

16. Давидянц Э.С. тритерпеновые гликозиды *Silphium perfoliatum* L.: строение, биологическая активность, возможность использования // Автореферат дисс. ... д.б.н. – Москва, 2017. – С.3–40.

17. Калье М.И. Влияние КВЧ–излучения на морфофизиологические показатели и активность ферментов прорастающих семян зерновых культур // Авторефферат дисс. ... к.б.н. – Москва, 2011. – С.3–20.

18. Александрова И.Ф., Веселова А.А., Лебедева А.С. Влияние гипертермии и экзогенной гиббереллловой кислоты на активность амилаз в прорастающих зерновках пшеницы // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. – 2007. – №5. – С.65–67.

19. Мазец Ж.Э., Суша О.А., Еловская Н.А., Пушкина Н.В. Реакция различных по плоидности сортов гречихи посевной (*Fagopyrym sagittatum* Gilib) на низкоинтенсивное электромагнитное воздействие // Весц. БДПУ (Серыя 3). – 2015. – №161. – С.10–15.

20. Рокицкий П.Ф. Биологическая статистика // Москва. – Изд–во «Высшая школа». – 1964. – С.25–328.

21. Лакин Г.Ф. Биометрия // Москва. – Изд–во «Высшая школа». – 1990. – С.23–284.

22. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта (с основами статистической обработки результатов исследований) // Москва. – Изд–во «Агропроиздат». – 2014. – С.110–351.

ЗНАЧЕНИЕ ВИДА LEHMANNIA VALENTIANA В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ В СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

С.Ш. Абдурасулова, *д. ф.б (PhD)*
Р.Ш. Базарова Старший преподаватель, Гул ГУ

Аннотация: Экономическое значение слизней определяется тем, что они питаются злаками, овощами и бахчевыми культурами, которые важны для жизни человека и наносят им большой вред, а также рядом слизней, которые действуют как промежуточные звенья в распространении экзопаразитарных заболеваний.

Систематическое изучение моллюсков в Узбекистане началось с 1990-х годов, но

никаких исследований экономического значения слизней не проводилось. Приведены результаты исследования хозяйственного значения слизней на территории Узбекистана - повреждения сельскохозяйственных культур и растительности.

В настоящее время в мировой фауне встречается более 150 видов слизней, из них 24 вида в Средней Азии и 18 видов относящихся к 4 родам, 3 семействам распространились в Узбекистане.

Ключевые слова: полифаг, влажность, заражение, организм, вредитель, безпозваночние, ракушка, паренхима растений

Abstract: The economic importance of slugs is determined by the fact that the feed on cereals, vegetables and gourds, which are importantfor human life and cause great harm to them, as well as a number of slugs that act as intermediate links in the spread of external parasitic diseases.

The systematic study of mollusks in Uzbekistan began in the 1990s, but no studies of the economic importance of slugs have been conducted. The results of a study of the economic significance of slugs on the territory of Uzbekistan - damage to agricultural crops and vegetation are given. Currently, more than 150 species of slugs are found in the world fauna, of which 24 species are found in Central Asia and 18 species belonging to 4 genera, 3 families have spread in Uzbekistan.

Keywords: polyphagy, moisture, infection, organism, pest, invertebrate, shell, plant parenchyma

Объект исследования: Lehmannia valentiana.

Методы исследования: в исследовании использовались зоологические и качественные методы. Материал собран по методике А.А.Шилейко.

Полученные результаты и их анализ:

С целью обеспечения населения продуктами питания, с каждым годом увеличиваются площади под бахчевыми культурами и овощами. Наряду с расширением пахотных земель, соответственно увеличивается и количество беспозвоночных, которые их повреждают (питаются ими). Одним из представителей беспозвоночных животных являются слизни, которые, как было отмечено выше, наносят вред многим зерновым, овощным, техническим и декоративным растениям, плантациям цитрусовых и винограда. Следует отметить, что хотя точный расчет ежегодных потерь от слизней еще не установлен, очевидно, что их ущерб значительный.

Например, Lehmannia распространена в валентиана антропогенных биотопах, обитая в основном в районах, близких к теплицам, в основном питаясь огурцами (на открытых и закрытых территориях), клубникой, помидорами, повреждают их в разной степень. В огородах жителей махалли Ишанч и Зарбдор Гулистанского района изучен ущерб, наносимый этим видом сеянцам лука и огурцов из сельскохозяйственных посевов.

L. valentiana начинает активно питаться после зимовки в конце марта - начале апреля в зависимости от температуры воздуха. Поэтому вредоносные свойства этого вида изучено именно в апреле.

L. valentiana питается луком, морковью, огурцами, листьями, проросшими в апреле в открытом грунте, огурцами и помидорами в закрытых помещениях (теплицах), нанося им большой вред.

Ущерб, нанесенный всходам лука слизняком, изучен на примере приусадебных

участков населения. Для этого на площади 1 сотых было выделено пять участков (всего 5м2) по 1м2 каждый, определено общее количество саженцев на каждом участке и изучен нанесенный им ущерб.

Например, в Гулистанском районе на территории махали Ишонч открытые всходы (частные огороды), ныне прорастающие сеянцы лука, были повреждены L. valentiana следующим образом (Таблица 1).

Таблица 1

Поражение проростков лука типом L. Valentiana (На площади 5 м^2)

Площадь исследования (1м^2)	Количество сеянцев	Неповрежденные сеянцы	Поврежденные		% от общего числа пораженных сеянцев
			Часть проросших саженцев съедена	Поверхность проросших сеянцев полностью съедена	
1-площадка	78	61	10	7	21,9%
2-площадка	68	54	9	5	20,58%
3-площадка	73	63	7	3	13,69%
4-площадка	74	65	5	4	12,16%
5-площадка	65	46	12	7	29,23%
Общее	358	289	43	26	19,27%

Анализ данных таблицы показывает, что всего на 5 м2 приходится 358 проростков лука, из которых 69 проростков повреждены в той или иной степени (43 частично, 26 над землей). Уровень повреждения высок в крайних площадках (площадки 1 и 5) и снижается в средних площадках. Когда причины этого были изучены, было обнаружено, что крайние площадки близки к постоянному месту обитания слизней, где плотность слизней высока, и, следовательно, степень повреждения проростков также высока. Поскольку средние площадки расположены хотя бы немного в стороне от постоянного места обитания слизней, количество слизней уменьшается и, соответственно, повреждение сеянцев также невелико.

По литературным данным (Увалиева 1975, 1990; Мухитдинов 1972; Пазилов 1992), 50-60-дневные слизни являются наиболее питательными слизнями. Слизень в 26 мг может съесть 13 мг огурца, 7,8 мг листа томата или 7 листьев капусты, или 4,4 мг листа баклажана или 5,2 мг листа перца за 1 день. В этом случае до 30 мг может добавиться к массе тела за 1 день. Взрослые слизни весом 135-934,6 мг также очень питательны.

В заключение можно сказать, что количество повреждений, нанесенных слизнями посевам, варьируется. Наиболее распространены и часто поражаются клубника, фрукты,

помидоры и огурцы (сами овощи), а также сеянцы огурцов, помидоров, баклажанов в теплицах.

Для защиты огородных сеянцев от слизней рекомендуется использовать биологические методы. Личинки боятся растений, издающих резкий запах, в том числе чеснока, лука, розмарина, укропа, петрушки. Если этот вид растений высаживать на закрытой территории, слизни не смогут повредить растения.

Использованная литература

1. Увалиева К.К. Наземные моллюски Казахстана и сопредельных территорий. Алма-Ата: Каз. ССР, 1990.-224с.

2. Увалиева К.К. Жизненные циклы и вредоносность слизней Deroceras caucasium и Parmacella rutellum в Алмаатинской области// Моллюски, их система, эволюция и рол в природе. - Л.: Изд-во АН СССР, 1975.-С. 44-46.

3. МухитдиновА., Рахматов Э. К фауне слизней северного Таджикистана // Конференция профессорско-преподавательского коллектива естественно-географического факультета: Тез.докл. - Ленинабад, 1972. - С. 25–27

4. Пазилов А. Наземные моллюски Ферганской долины и окружающие ее горных хребтов: Автореф. дис.канд. биол.наук –М., 1992. -21 с.

5.Абдурасулова С.Ш., Ўзбекистон худудида тарқалган шилликқуртлар (Gastropoda terrestrial Nuda) фаунаси, экологияси ва ҳўжалик аҳамияти –фалсафа доктори (Phd) диссертацияси Автореферати Гулистон-2022, с 42 б.

KOVUL (*CAPPARIS SPINOSA L.*) O‘SIMLIGINI IN VITRO KULTURASIDA KO‘PAYTIRISH ISTIQBOLLARI

To‘ygul Amir qizi BOBOEVA - *Guliston davlat universiteti magistri.*
Rifat BAKEEV - *Guliston davlat universiteti magistri,*
Sarvinoz Habibjon qizi HOJIBOBOEVA - *Guliston davlat universiteti magistri,*
Shoira Bahodir qizi KARIMOVA – *Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi,*
Karomat Maxmudjonovna ISMOILOVA - *Guliston davlat universiteti DSc doktoranti.*

Annotatsiya: Mazkur makolada Kovul (*Capparis Spinosa L.*) o‘simligi va uni urug‘i asosida kulturalashda qo‘llangan 3 xil sterillash usuli to‘g‘risida ma’lumot keltirilgan. Kovul urug‘ini sterillashda eng optimal variant aniqlanib, natijalari tahlil qilingan.

Tayanch so‘zlar: Kovul (*Capparis Spinosa L.*), kultura, sterillash, dorivor, urug‘, ozuqaviy muhit, ko‘paytirish.

Bugungi kunda mahalliy floraga mansub 4,3 mingdan ortiq o‘simliklarning 750 ta turi dorivor hisoblanib, ulardan 112 ta turi ilmiy tibbiyotda foydalanish uchun ro‘yxatga olingan, shundan 70 ta turi farmatsevtika sanoatida faol qo‘llanib kelinmoqda. Tashqi muhitning noqulay omillar sharoiti va insonlar tomonidan dorivor o‘simliklarni rejasiz yig‘ib olinishi dorivor o‘simliklarning tarqalgan arealini qisqarishiga, ayrim hollarda yo‘qolib ketishiga sabab bo‘lmoqda. Aynan ushbu masala bilan bog‘liq holda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 apreldagi “Yovvoyi holda o‘suvchi dorivor o‘simliklarni himoya qilish, madaniy

holda etishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4670-sonli qarori dorivor o‘simliklarni etishtirishni rivojlantirish, tabiiy dorivor mahsulotlarni etishtirish va shu asosida ichki ehtiyojlarni qoplash bilan bir qatorda eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan [1].

So‘nggi yillarda o‘simliklar biotexnologiyasiga asoslangan zamonaviy laboratoriyalar shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, hujayra biotexnologiyasi yutuqlari asosida qisqa muddat ichida o‘simliklarni mikroklonli ko‘paytirish asosida yo‘qolib borayotgan noyob dorivor o‘simlik turlarini cheklanmagan miqdorda ko‘paytirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Mikroklonli ko‘paytirish orqali nafaqat ko‘p sonli ko‘chatlar olish mumkin, balki bir xil genetik material olishga erishiladi. Eng diqqatga sazovar jihati dorivor o‘simliklarni mikroklonli ko‘paytirish bilan bir qatorda patogensiz ko‘chatlar olinishi amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Insoniyat tomonidan qadimdan o‘simliklardan turli maqsadlarda foydalanib kelgan bo‘lib, asosiy oziq-ovqat, boshpana va eng muhimi, dori-darmonlar manbai sifatida ularni ehtiyojini ta’minlab kelgan. Bugungi kunda zamonaviy farmatsevtika mahsulotlari odatda o‘simliklardan olingan metabolitlarga asoslangan bo‘lib, doimiy ravishda yangi mahsulotlar bilan boyib bormoqda. Shunga qaramay, o‘simliklar farmatsevtikasining izchil va bir xil ta’minoti ko‘pincha beqaror bo‘lgan. Kovul (*Capparis Spinosa L.*) o‘simligi qadim zamonlardan beri dorivor o‘simliklar kasalliklarni davolashda eng samarali va xavfsiz terapevtik vositalardan biri sifatida qo‘llanib kelinayotgan o‘simlik sanaladi. *CAPPARIS SPINOSA L* o‘simligi Sirdaryo viloyati sharoitida keng miqyosda tadqiq qilinishi kerak bo‘lgan ana shunday dorivor o‘simliklardan biridir.

Kovul, kovar (Capparis spinosa L.)) – kovuldoshlar oilasiga mansub yarim buta. Poya va shoxchalari yotiq, bargi tuxumsimon, guli yirik, oq yoki och pushti. Mevasi qizil etli, ko‘p urug‘li (1-rasm).

1-rasm. Capparis spinosa L o‘simligi. Capparis spinosa L o‘simligini guli.

Kovul o‘simligi tabiiy holda O‘rta er dengizi, Evropa janubida, Kavkaz, Qrim, O‘rta Osiyoda shu jumladan Ozarbayjon, Turkmaniston, Qzog‘iston, O‘zbekiston, Pokiston va Hindistonda keng tarqalgan [2] Kovulning g‘unchasi, mevasi sirkalab yoki tozalab ovqatga solinadi. Kovul o‘simligi tarkibida ko‘plab rutin, kvartsetin, vitamin S, bo‘yoq moddalari [3,4] aniqlangan. Mevalari tarkibida ko‘p miqdorda shakar, vitamin S, tioglikozidlar uchraydi [5]. O‘simlik barglari 2,8% gacha lipidlar tutadi. [6]. Rutin asosan bargi va gullarida uchraydi [7]. Kovul bargida staxidrin aniqlangan. Kovul mevalari tarkibida biflavonoidlar izoginkgetin va ginkgetin [8], benzoy kislotasi, 5-gidroksimetil furfurol, daukosterol, uratsil, staxidrin ajratib olingan [9].

2- rasm. Capparis spinosa L o‘simligini mevasi.

Kovul - yuqori dorivor xususiyatga ega buta. Bu tur flavonoidlar, glyukozinolatlar, fenol kislotalari va alkaloidlar kabi biologik faol birikmalarga boy bo‘lib, ulardan pazandachilik va bezak maqsadlarida ham foydalaniladi. Kovul ekstraktining saratonga qarshi antioksidant faolligi ilmiy jihatdan isbotlangan [10]. Kovul o‘simligi ekologik maqsadlarda ham qo‘llaniladi, chunki u tuproq eroziyasini oldini olishda va biologik xilma-xillik va tuproq suvini saqlashga yordam beradi [11, 12].

Kovul o‘simligini biotexnologik usullar asosida ko‘paytirishni yo‘lga qo‘yish nafaqat cheklanmagan miqdorda ko‘paytirish asosida kovulni tarqalish arealini kengaytirish mumkin balki, patogensiz ko‘chatlar olish hisobiga sifatli farmakologik mahsulotlar olishga erishiladi.

Kovul poyasini qalamchalash orqali vegetativ ko‘paytirish o‘stirishning amaliy va samarali usuli hisoblanadi. Biroq, kovulni ko‘plab turlarida ildiz chiqarishi qiyinligi tufayli kovulni mikroklonli ko‘paytirish oson emas. Kovul- qiyin ildiz hosil qiluvchi o‘simlik turi hisoblanadi [13]. Kovulning poya qalamchalarida ildiz induktsiyasi ko‘plab omillarga, jumladan, tur va qalamcha yoshi, qalamchalarni yig‘ish vaqti, ekish uchun foydalaniladigan substratga, shuningdek boshqa mavsumiy va ekologik parametrlarga bog‘liq kuzatuvlar jarayonida bir yillik kovul novdasida ildiz induktsiyasi tezligi 55% teng bo‘lgan [12].

Kovul qalamchasini ildiz hosil qilish qobilyati genotip, qalamcha qalinligi, qalamchalash mavsumi kabi boshqa endogen va ekzogen omillarga ham bog‘liq . Kovulni novda asosida ko‘paytirish aynan mos turni ko‘paytirish imkonini beradi. Biroq, yuqorida aytib o‘tilganidek, bu usulda ildiz otish bilan bog‘liq muammolar to‘sqinlik qiladi. Bundan tashqari novda bilan ko‘paytirilgan kovul birinchi yilda qirg‘oqchilikka juda sezgir bo‘ladi.

Yuqoridagilar ma’lumotlarga asoslanib, in vitro da mikroklonlash usulidan foydalanish ushbu dorivor o‘simlikning tez va keng miqyosda ko‘payishiga katta yordam beradi. Kovulni mikroklonal ko‘paytirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot shunday xulosa qilish mumkinki, bu jarayon 3 ta bosqichda amalga oshadi: in vitro da urug‘larning unib chiqishi va ko‘chatlarning rivojlanishi; (in vitro da) cho‘zilgan kurtaklarning tugun segmentatsiyasi (ya’ni mikrokurtaklar); va (in vitro da) organogenez. Ushbu mikroko‘paytirish usullari quyidagi bo‘limlarda tavsiflanadi va muhokama qilinadi : 1.Kovulni hujayra kulturasi asosida ko‘paytirish. 2.Kovul urug‘ini in vitro ga olib kirib o‘stirish va ko‘chatlarni o‘stirish.

In vitro da urug‘larni unib chiqish orqali ko‘paytirish mazkur o‘simlik turini xilma-xilligini saqlashga imkonni beradi. va bu turdan barqaror foydalanishni ta’minlaydi. Tabiiy sharoitda kovulni urug‘dan ko‘paytirishga ko‘plab omillar to‘sqinlik qiladi. In vitro sharoitida urug‘larning unib chiqishi bu cheklovlarni engishga sezilarli yordam beradi. Darhaqiqat, urug‘lar tegishli ozuqaviy muhit va nazorat ostida o‘stiriladiki, embrionlarga yaratib berilgan optimal ozuqaviy moddalar va sharoit kelgusida urug‘ni unib chiqishi va keyingi o‘sishi uchun imkon beradi [13].

Shunga ko‘ra, urug‘larni in vitro (rasm 3) da o‘stirish kovul o‘simligining genetik xilma-xilligini saqlagan holda ko‘plab ko‘chatlarini etishtirish ushbu o‘simlikni ko‘paytirishda eng maqbul yondashuv deb hisoblash mumkin. In vitro urug‘larning unib chiqishi ham genetik yaxshilanish uchun kuchli vositadir. Kovul o‘simligini in vitro ga olib kirishda urug‘ yuzasini dezenfektsiyasi turlicha olib borilgan. Masalan, Rimi va boshqalar [13] dezinfektsiya jarayonini urug‘larni steril distillangan suv bilan 5 marta chayish bilan boshlagan. Keyin urug‘lar H_2SO_4 bilan 30 daqiqa davomida ishlov berilib, so‘ngra 70% spirtga 5 daqiqa, so‘ngra 6% natriy gipoxloritga 20 daqiqa davomida botirilgan, keyin 5 marta steril distillangan suv bilan chayilgan. Germana i Kyankone [14] tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda kovul urug‘ini 70% etil spirtda 3 daqiqa davomida, 20 daqiqa 25 % oqartiruvchi eritmaga (1,5 % faol xlor tutgan) solgan, va nihoyat, 3 marta sterill suvda yuvilgan.

Tadqiqotlar davomida kovul urug‘ini sterillashga bir oz boshqacharoq yondoshildi. Sterillash 3 xil variantda amalga oshirildi. 3 xil variantda sterillangan kovul urug‘lari MS [15] ozuqaviy muhitiga ekildi va uning rivojlanishi kuzatib borildi.

Birinchi variantda - saralab olingan kovul urug‘lari kir sovun eritmasida 30 daqiqa davomida yuvildi. Bir soat oqayotgan suv tagida ushlandi. Keyingi sterilizatsiya ishlari Boks-laminariyada olib borildi. $AgNO_3$ ning 0,1% li eritmasida 3 daqiqa davomida, keyin sterill distillangan suvda 5 daqiqa davomida ushlandi. Temurosalning 0,1% li eritmasida 2 daqiqa davomida saqlanib, yana steril distillangan suvda 5 daqiqa davomida ushlandi. 70 % li etil spirtda 1 daqiqa, so‘ngra 5 daqiqa steril distillangan suvda saqlandi.

Ikkinchi variantda – kirsovun eritmasida 30 daqiqa, 1% natriy gipoxlorid eritmasida 20 daqiqa, $AgNO_3$ ning 0,1% li eritmasida 4 daqiqa steril distillangan suvda 10 daqiqa, temurosalning 0,1% li eritmasida 4 daqiqa, steril distillangan suvda 10 daqiqa davomida ushlandi. 70 % li etil spirtda 1 daqiqa, 10 daqiqa steril distillangan suvda, 5 daqiqa askorbin kislotasida, 10 daqiqa steril distillangan suvda saqlandi.

Uchinchi variantda - kirsovun eritmasida 30 daqiqa, 3% natriy gipoxlorid eritmasida 40 daqiqa, $AgNO_3$ ning 0,1% li eritmasida 5 daqiqa steril distillangan suvda 10 daqiqa, temurosalning 0,1% li eritmasida 5 daqiqa, steril distillangan suvda 10 daqiqa davomida ushlandi. 70 % li etil spirtda 1 daqiqa, 10 daqiqa steril distillangan suvda, 5 daqiqa askorbin kislotasida, 10 daqiqa steril distillangan suvda saqlandi.

Urug‘larning in vitro o‘sishiga bir necha faktorlar ta’sir qilishi mumkin, masalan, o‘simlik genotipi [16,17], ozuqa muhiti komponentlari, fitogormonlar va ularning miqdori, urug‘ qobig‘i, dastlabki ishlov berish kulturalash sharoiti. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, kovul urug‘i unuvchanligi birinchi variantda ikkinchi va uchinchi variantga nisbatan mos ravishda 10,7% va 57,3% ga yuqori, biroq, infektsiya bilan zararlanish ko‘rsatkichi tahlil qilinganda, ushbu variantda qolgan variantga nisbatan juda katta farq qayd etildi, ya’ni, 90% urug‘lar infektsiya bilan zararlangan (Jadval).

Shuningdek, ungan urug‘lardan hosil bo‘lgan o‘simtaning (gipokotil va ildiz) yashab qolish foizi 0 ga teng bo‘ldi. Ushbu usulda kovul urug‘ini sterillashda natriy gipoxlorid eritmasidan foydalanilmaganligi, sterillovchi kimyoviy reaktivlarda urug‘ni ushlab turish vaqti nisbatan qisqaligi urug‘ unuvchanlik ko‘rsatkichini oshirib, infektsiya bilan zararlanish darajasini eng yuqori darajaga olib chiqqan bo‘lishi mumkin. Infektsiya bilan zararlanishning yuqori ko‘rsatkichi o‘simlikni nobud bo‘lishiga olib kelgan.

Ikkinchi usul ijobiy ko‘rsatkichlar qayd etilgan variant bo‘lib, urug‘ unuvchanligi 56,8% ni

tashkil etdi, urug‘larni infektsiya bilan zararlanishi 14,4 % , o‘simlikning yashab qolish ko‘rsatkichi eng yuqori- 42,4% tashkil etdi. Bu usulda birinchi usulga nisbatan urug‘ unuvchanligini 10,7% foizga pastligi sterillovchi kimyoviy reaktivlarda birinchi variantga nisbatan uzoq ushlangani bo‘lishi mumkin. Sterillash jarayonida kuchli antioksidant hisoblangan askorbin kislotasi eritmasini qo‘llanishi o‘simlik urug‘ining sterillash jarayonida yuzaga kelgan stress omil sharoitidan chiqishiga yordam berishi tufayli o‘simlik yashovchanligini oshirgan bo‘lishi mumkin (Jadval).

Eng past natija uchinchi usulda sterillangan variantda kuzatilib, kovul urug‘i unuvchanligi 10,2% ga, infektsiya bilan zararlanish 0 ga, o‘simlikning yashab qolish ko‘rsatkichi 8,2% ga teng bo‘lgan. Bu variantda urug‘ unuvchanligini pasayishi hamda zararlanish ko‘rsatkichini nolga teng bo‘lishini natriy gipoxlorid eritmasini kontsentratsiyasini nisbatan yuqoriligi, sterillash vaqtini oshirilgani bilan izohlash mumkin (Jadval).

Jadval

Sterillangan kovul urug‘ining in vitro sharoitida unuvchanlik ko‘rsatkichlar

Variantlar	**Urug‘ unuvchanligi,%**	**Infektsiya bilan zararlanish ko‘rsatkichi, %**	**Ungan o‘simtalarning yashab qolish ko‘rsatkichi, %**
Birinchi	67,5± 1,5	90,6± 2,4	0
Ikkinchi	56,8± 2,0	14,4± 1,6	42,4± 1,5
Uchinchi	10,2± 1,8	0	8,2± 1,2

Olingan natijalar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, in vitro sharoitiga o‘simliklarni olib kirishda sterillovchi kimyoviy birikmalar va ularning kontsentratsiyasi, sterillash davomiyligi aynan sterillanayotgan o‘simlik organiga mos ravishda tanlanishi kerak. Kovul o‘simligini urug‘i asosida kulturalashda ikkinchi variantdan foydalanish ijobiy natijalar berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 apreldagi "Yovvoyi holda o‘suvchi dorivor o‘simliklarni muhofaza qilish, madaniy holda etishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 4670-sonli Qarori.

2. Гаммерман А.Ф., Кадаеев Г.Н., Яценко-Хмелевский А.А. Леакрственные растения. -М. “Высщая школа”. 1990.

3. Карроматов И.Д. Простые лекарственные средства Бухара 2012.

4. Tlili N., Khaldi A., Triki S., Munné-Bosch S. Phenolic compounds and vitamin antioxidants of caper (Capparis spinosa) - Plant Foods Hum. Nutr. 2010, Sep., 65(3), 260-265.

5. 8. Calis I., Kuruuzum-Uz. A., Lorenzetto P.A., Ruedi P. (6S)- hydroxy-3-oxo-α-ionol glucosides from Capparis spinosa fruits – Phytochemistry 2002, 59, 4, 451-457.

6. Асилбекова Д.Т., Турсунходжаева Ф.М. Липиды листьев Capparis spinosa L.– Химия раст. сырья - 2009, 2, 97–99.

7. Ramezani Z., Keyghobadi H., Aghel N. Rutin from different parts of Capparis spinosa growing wild in Khuzestan/Iran - Pakistan J. of Biol. Sciences – 2008, 11(5), 768-772.

8. Zhou H.F., Xie C., Jian R., Kang J., Li Y., Zhuang C.L., Yang F., Zhang L.L., Lai L., Wu T., Wu X. Biflavonoids from Caper (Capparis spinosa L.) fruits and their effects in

inhibiting NF-kappa B activation - J. Agric. Food Chem. 2011, Apr 13, 59(7). 3060-3065.

9. Feng X., Lu J., Xin H., Zhang L., Wang Y., Tang K. Anti-arthritic active fraction of Capparis spinosa L. fruits and its chemical constituents - Yakugaku Zasshi. 2011, Mar., 131(3), 423-429.

10. Kereša, S.; Stankovi´c, D.; Lodeta, K.B.; Jerˇci´c, I.H.; Bolari´c, S.; Bari´c, M.; Mihovilovi´c, A.B. Efficient protocol for the in vitro plantlet production of caper (Capparis orientalis Veill.) from the East Adriatic coast. Agronomy 2019, 9, 303. [CrossRef].

11. Lakrimi, M. Le caprier. Transfert Technol. Agri. **1997**, 37, 1–4.

12. Moghaddasi, S.M.; Haddad Kashani, H.; Azarbad, Z. Capparis spinosa L. propagation and medicinal uses. Life Sci. J. **2012**, 9, 684–686.].

13. Mazri, M.A.; Koufan, M.; Moussafir, S.; Essatte, A.; Belkoura, I. Recent advances in argan propagation: A review. Trees **2022**, in press. [CrossRef]].

14. Germanà, M.; Chiancone, B. In vitro germination and seedling development of caper (Capparis spinosa L.) mature seeds. Acta Hortic. 2009, 839, 181–186. [CrossRef].

15. Murashige T, Skoog F (1962) A revised medium for rapid growth and bioassay with tobacco tissue culture. Physiol Plant 15:473–497].

16. SH Xaitova, T Kuliyev, M Ergashev, M Madrakhimov, A Suyarov. Inheritance of the level of correlational relationships between cotton signs in reciprocal crossing. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 3219–3225-3219–3225.

17. Tojiddin Kuliev, Karomat Ismailova. Determination of the traits in leguminous crops under saline condition // Karakalpak Scientific journal . Volume 3. Issue 2 Issue. Aprel 6. 2021.

SIRDARYO VILOYATI SUV HAVZALARIDAGI CHO‘RTANBALIQLARNING *PHILOMETRA OBTURANS* PRENANT,1886 NEMATODASI BILAN ZARARLANISHI

Oybek Abduxamidovich Abdug‘Aniev, dotsent,
Madilxon Azizxonovich SAIDOV, o‘qituvchi,
Dilnoza Baxromovna BERDIBEKOVA, magistr,
Maftuna Yusupjonovna NURBOEVA, magistr.
Guliston davlat dniversiteti
oybekabduganiyev2601@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sirdaryo viloyati hududidagi suv havzalarida yashovchi *Esox lucius* Linnaeus baliqlarining *Philometra obturans* Prenant, 1886 bilan zararlanish holatlari, rivojlanish tsikli patogenezi va qarshi kurash choralari to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan. Tadqiqot davomida baliqlarning turli yoshdagi 1 tur mansub 56 nusxasi tekshirildi.

Kalit so‘zlar: Nematoda, filometroz, yirtqich baliqlar, gelmint, parazit, invaziya, asosiy va oraliq ho‘jayin, patogenez, *Philometra obturans*, parazitar kasalliklar, suv havzalari.

Bugungi kunda aholi sonining keskin ortib borishi natijasida baliq va baliq mahsulotlariga bo‘lgan talab ortib bormoqda. Respublikamizda baliqchilik soxasini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Lekin shu bilan bir qatorda, xozirda soha rivojiga jiddiy to‘siq bo‘ladigan omillar ham mavjud. Shundan omillardan biri parazitar kasalliklar bo‘lib, baliqlarning o‘sishi va

rivojlanishiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Baliqlarning parazitar kasalliklari inson sog‘lig‘i uchun ham havfli xisoblanadi. Sirdaryo viloyati hududidagi suv havzalarida yashovchi *Esox lucius* Linnaeus baliqlarning *Philometra obturans* Prenant, 1886 nematodasi bilan zararlanishi, baliq maxsulotlarini yaroqsiz holga kelishi katta iqtisodiy zarar keltiradi. Shuning uchun baliqlarning nematodalar bilan zararlanishini o‘rganish va ularni oldini olish chora tadbirlarini ishlab chiqish bugungi kunda muxim ahamiyatga ega.

Tadqiqot ishimizning asosiy maqsadi: Sirdaryo viloyati hududidagi suv havzalarida yashovchi *Esox lucius* baliqlarning *Philometra obturans* Prenant, 1886 nematodasi bilan zararlanish holatlari, rivojlanish tsikli, patogenezi va zararlanish darajasini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot ishlari 2022 - 2023 yillar davomida Sirdaryo viloyati hududidagi suv havzalaridan tutilgan, turli yoshdagi bir turga mansub, jami 56 nusxa Cho‘rtanbaliqlari - *Esox lucius* Linnaeus ustida olib borildi. Izlanishlar davomida gelmintologik va ixtioparazitologik usullardan foydalanildi. Baliqlar parazitologik jihatdan to‘liq va to‘liq bo‘lmagan gelmintologik tekshirish usullari (Skryabin, 1928; Bo‘xovskaya-Pavlovskaya, 1952) asosida o‘rganildi. To‘plangan nematoda na’munalari laboratoriya sharoitida 70% li spirtda fiksatsiya qilindi. Gelmint turini aniqlashda (Avdeev, 1987) adabiyot ma’lumotlaridan foydalanildi.

Tadqiqot ishlarimiz natijasida: Sirdaryo viloyati hududidagi suv havzalari cho‘rtan baliqlarida *Philometra obturans* Prenant, 1886 nematodasi turli organlari, baliqlarning tana bo‘shlig‘i, ovqat hazm qilish tizimi va suzgich pufagi atrofida parazitlik qilshi kuzatildi. Ushbu tur patogen turlardan biri hisoblanadi.

Filometroz - baliqlarning gelmintoz kasalligi bo‘lib, uni Philometridae oilasiga mansub *Philometra* avlodi vakillari keltirib chiqaradi. Sirdaryo suv havzalarida to‘rt turi *Philometra ovata, Ph. abdominalis, Ph. Intestinalis, Philometra obturans* qayd etilgan. Ushbu tur nematodalar baliqlarning tana bo‘shlig‘i, ovqat hazm qilish tizimi va suzgich pufagi devorida parazitlik qiladi. Baliqlarning kuchli zararlanishi natijasida yirtqich baliqlarning o‘limiga sabab bo‘ladi.

Bu kasallik baliqchilik xo‘jaliklarida, ayrim tabiiy suv havzalarida ham keng tarqalgan (Safarova va b., 2014). Kasallangan baliqlar, mahsulotning yaroqsiz holga kelishi natijasida katta iqtisodiy zararni keltirib chiqaradi. Voyaga etgan nematodalar qizil yoki sarg‘ish qizil rangda bo‘ladi. *Philometra ovata* erkaklarining tana uzunligi 1.7-2.3 mm, eni esa 0.04-0.05 mm. Tanasi tsilindrsimon, urg‘ochisining tana uzunligi 100-120 mm, eni 0.8-1.2 mm, *Ph. abdominalis* erkaklarining tana uzunligi 2.1-3.7 mm, eni 0.04-0.06 mm, urg‘ochilarining tana uzunligi 100-120, eni 0.9-1.0 mm , *Philometra obturans* erkaklarining uzunligi 7.1 mm, eni 0.122 mm, urg‘ochilarining uzunligi 11-13 mm, eni 0.165 mm, *Philometra intestinalis* erkaklarining uzunligi 7.2 mm, eni 0.123 mm, urg‘ochilarining uzunligi 10-12 mm, eni 0.166 mm.

Filometralarning hayot tsikllari oraliq xo‘jayinlar - tsikloplar ishtirokida amalga oshadi. Baliqlar (asosiy xo‘jayin) – zararlangan tsikloplarni yutib yuborishi orqali kasallikni o‘ziga yuqtiradi. Baliqlarning zararlanishi odatda yilning issiq vaqtlarida, ya’ni bahor va yoz mavsumlarida kuzatildi. Filometralar zararlangan baliqlar tanasida jinsiy voyaga etgunga qadar rivojlanadi va ko‘payadi, ya’ni urg‘ochilari urug‘lana boshlaydi. Filometralarning to‘liq hayot tsikli 11-14 oy ichida yakunlanadi (Vasilkov va b., 1989).

Sirdaryo viloyati hududidagi suv havzalarida yashovchi *Esox lucius* baliqlarining tekshirilgan 56 nusxasidan 7 nusxasi ya’ni, 12.5% *Philometra obturans* nematodasi bilan

zararlanganligi aniqlanildi. Invaziya intensivligi 1-6 nusxani tashkil qildi. Bu holat yoz oylarida kuzatildi.

Ushbu kasallik ikki va uch yoshli baliqlar o‘rtasida ko‘proq uchraydi. Invaziya manbai bo‘lib kasal va kasallik tashuvchi baliqlar hisoblanadi.

Filometroz baliqlarda zararlanish darajasiga qarab, o‘tkir va surunkali tarzda kechadi. Kasallikning o‘tkir shakli bahor-yoz davrlarida zooplankton bilan oziqalanuvchi ikki-uch yoshli baliqlar o‘rtasida kuzatildi. Qo‘zg‘atuvchi lichinkalari baliqlar organizmiga tushadi va jigar, suzish pufakchasi, buyraklar va boshqa organlar funktsiyasini buzadi. O‘tkir shakl 1-3 kun davom etadi va yosh baliqlar nobud bo‘ladi. O‘lgan baliqlarni yorib ko‘rganda, ularning ichki organlarida 1-5 tagacha parazit lichinkalari topildi. Yosh baliqlarning nobud bo‘lishi 30-55 % gacha etishi mumkin bo‘ladi. Zararlangan baliqlar nobud bo‘lmay qolsa, kasallik surunkali tarzga o‘tadi. Oriqlash, harakatning susayishi va jabralarda qon etishmovchiligi kuzatiladi. Baliqlarning oziqalanishi yomonlashadi, ko‘proq suv yuzasida bo‘lishga harakat qiladi. Gelmintlar ko‘proq bosh atrofida, elka qismida, yon tomonlari va qornidagi tangachalar ostida va suzgich qanotlarida joylashadi. Terining jarohatlangan joylarida zamburug‘lar paydo bo‘lishi bilan kechadi.

Zararlangan baliqlar yorib ko‘rilganda, jigarning kattalashganligi ko‘rinadi. Jigar sariq rangli bo‘lib ba’zan qon quyilishlari kuzatiladi. Buyraklar birmuncha kattalashgan, qonga to‘lgan. Suzish pufaklarining devori xira bo‘lib qoladi. Kasallikning o‘tkir shaklli belgilar va gelmintologik tekshirish natijalari asosida qo‘yiladi. Ichki organlar suzish pufagi bilan birgalikda ajratib olinadi. Bunda qo‘zg‘atuvchilarning ko‘plab lichinkalarini ko‘rish mumkin. Kasallikning surunkali shaklini ham baliqlarni ko‘zdan kechirish va gelmintologik tekshirish natijasi aniqlash mumkin. Kasallikni oldini olish uchun veterinariya-sanitariya va tashkiliy tadbirlar uyg‘unlashgan holda qo‘llaniladi. Kasallik paydo bo‘lgan suv havzalari yoki baliqchilik xo‘jaliklari nosog‘lom deb topiladi. Bunday xo‘jaliklardan baliqlarni ko‘paytirish uchun boshqa baliq xo‘jaliklarga olib borishga ruxsat berilmaydi. Baliqlarni degelmintizatsiya qilish, ularning oziqalariga nilverm 0,5 gG‘kg dozada qo‘shib beriladi (Vasilkov va b., 1989). Baliqlarini degelmintizatsiya qilish usullari ishlab chiqilgan. Bunda davolovchi nilverm aralashtirilgan donador oziqadan foydalaniladi. Davolovchi oziqa kombikorm zavodlari namga chidamli granula shaklida tayyorlanadi. Bunday granulalar bilan baliqlar 2-3 kun mobaynida oziqalantiriladi. Bahorda va yozda degelmintizatsiya o‘tkazish tavsiya etiladi.

Tadqiqotlarimiz natijasida Sirdaryo viloyati hududidagi suv havzalarida yashovchi *Esox lucius* Linnaeus baliqlarining tekshirilgan 56 nusxasidan 7 nusxasi *Philometra obturans* nematodasi bilan zararlanganlik holatlari aniqlanildi. Bunday zararlanish holatlari yoz oylarida ko‘proq kuzatildi. Invaziya ekstensivligi 12.5% ni, invaziya intensivligi 1-6 nusxani tashkil qildi.

Esox lucius Linnaeus baliqlarning *P. obturans* nematodasi bilan zararlanish holatlari, rivojlanish tsikli va zararlanish darajasi aniqlanildi va zararlangan cho‘rtan baliqlarda maxsuldorlikning pasayish holatlari kuzatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Авдеев В.В. и. др. Определитель паразитов пресноводных рыб фауны СССР. - Ленинград: Наука, 1987. Т. 3. – 583 с.

2. Быховская-Павловская И.Е. Паразиты рыб. Руководство по изучению. -Ленинград:

Наука, 1985. - 342 с.

3. 1. Васильков Г.В., Грещенко Л.И., Енгашев В.Г. и др. Болезни рыб // Под ред. В.С.Осетрова. - М.: Агроиздат, 1989. - 288 с.

4. Османов С.О. Паразиты рыб Узбекистана. - Ташкент: Фан, 1971. - 532

5. 14. Safarova F.E., Akramova F.D., Azimov D.A., Golovanov V.I., Shakarboev E.B. Endohelminths of Cypriniform fish from waterbodies of the Syrdarya river: fauna and distribution // Vistnik zoologii - Kiev, 2015. -49(1). -P.451-458.

KO‘K NO‘XAT (PISUM SATIVUM L.) OZUQABOP EKIN

T.H. Kuliev, O.X. Yunusov, O.Tojieva
Guliston davlat universiteti
*t.kuliev@mail.ru***.,**
oybek.yunusov.@86mail.ru

Dukkakli ekinlar biologik, ekologik va ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Dukkakli ekinlar aholini oziq-ovqat mahsulotlarida muhim o‘rinni egallaydi. Jumladan, soya, no‘xat, loviya, yasmiq va boshqa. Insoniyatning o‘simlik oqsiliga bo‘lgan talabini qondirishda, xashaki no‘xat, vika chorva ozuka sifatini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu ekinlar orasida ko‘k no‘xat (Pisum sativum L.) yoki *ekma no‘xat* ham deb ataladi o‘zining biologik va xo‘jalik ahamiyati jihatidan don dukkakli ekinlardan hisoblanadi. Mazkur o‘simlikdan dietik oziq -ovqat mahsulotlari olinsa, poyasi va donidan chorva uchun to‘yimli em-xashak sifatida foydalaniladi. Dunyo bo‘yicha ko‘k no‘xatning yalpi hosili 14.4 mln tonnani tashkil etadi. Eng ko‘p etishtiruvchi davlatlarga Kanada, Rossiya va Xitoy kabi davlatlari kiradi.

Ekma ko‘k no‘xat bir yillik o‘t o‘simlik bo‘lib ko‘pincha yotiq holda o‘sadi, bo‘yi 25 sm dan 250 sm ga bo‘ladi. Ildizi o‘q ildiz bo‘lib tuproqqa 1 m gacha chuqur kirib boradi. Barglari 2-3 juft, patsimon murakkab, ular jingalaklar bilan tugaydi. Dukkagi 3-10 ta urug‘dan iborat, to‘g‘ri yoki egilgan, hanjarsimon, tasbehsimon, sariq rangda bo‘ladi. Urug‘i yirik, yumoloq, yuzi sillik, rangi oqdan qoragacha. 1000 ta don og‘irligi 40 g dan 400 g, o‘rtacha 150-250 g ni tashkil etadi. Sovuqqa chidamli-7 °S haroratga), uzun kun o‘simlik. Urug‘ yordamida ko‘payadi, urug‘ning unuvchanligi 5 yilgacha saqlanishi mumkin. Urug‘ning bo‘rtishi uchun sof og‘irligiga nisbatan 120% gacha suvni qabul qiladi. Urug‘ harorat 1-2°S bo‘lganida unib chiqa boshlaydi, 15-18°S teng bo‘lganida tez unib chiqadi. Gullash jarayoni 35-50 kunday keyin boshlanadi. Dukkakning pishib etilishi uchun 80-100 kunni tashkil etadi. Ko‘ka no‘xat nordan va sho‘rlangan tuproqlarda yaxshi o‘smaydi. Mineral o‘g‘itga bo‘lgan talabi yuqori. Qiqsqa muddatli qurg‘oqchilikka bardoshli. Ko‘ak no‘xat *askoxitoz, fuzarioz, perenosporozom, zang, va un shudring* kasalliklari bilan kasallanadi. Doni tarkibida 22-34 % oqsil, 20-48 % kraxmal, 0.7-1.5 % moy, 5.2-7.7 % klechatka va 2.5-3.5 % kuldan iborat. Yashil massasi tarkibida 3.9 % protein, 0.8 % moy, 7 .7% klechatka, 1.5%, BEV va 30-31% quruq modda mavjudligi aniqlangan. Don tarkibtda almashtirib bo‘lmaydigan aminokislatalardan lizin 10.4-18.5gG‘kg, metoning 1.5-3.2 gG‘kg, triptofan 1.7-3.3 gG‘kg ni tashkil etadi. Ko‘k no‘xatning yashil massasida lizin miqdori 1.4- 2.4 gG‘kg, metionin 0.4-1 kgG‘ga, gistodin1-1.5 gG‘kg ni tashkil etadi. Uning tarkibida ko‘plab turli makro va mikroelementlar (kaliy, kaltsiy, fosfor, temir, mis,

tsink, magniy, marganets, kobalt, selen, oltingugurt, ftor, bor, xrom, vanadiy, strontsiy, titan, alyuminiy, nikel, yod, kremniy va boshq.), vitaminlardan (A, V_1, V_2, V_5, V_6, V_9, R, RR, E, N), antioksidantlar, qand (7%), kraxmal (3 % gacha) borligi qayd etilgan. 100 g quruq moddasida 298 kkal oziqa kaloriyasi mavjud. Bir tsentner don olish uchun azot miqdori 4-6 kg, fosor-1.5-2.0 kg va kaliy 2-3 kg ni tashkil etadi. Mikroelementlardan molibden, bor, kaltsiy, magni va marganets kabilarga talabchan. Ko‘k no‘xat navlari asosan ikki guruhga birinchisi archiladigan, ikkinchisi shirin no‘xatga bo‘linadi. O‘zbekistonda ko‘k no‘xatning Ramonovsikiy 77 navi chet davlatlarda ko‘k no‘xatning «Vera», «Alfa», «Ambroziya», «Detskiy saxarno‘y», «Oskar», va boshq. navlari yaratilgan [1,2,3].

Yuqoridagi ma’lumotlardan ko‘k no‘xat kuzgi dukkakli oziqabop va em xashak ekin sifatida ahamiyat kasb etishiga ishonch hosil qilish mumkin. Lekin ko‘k no‘xat sho‘rlangan tuproq sharoitida o‘rganilmagan. Shundan kelib chiqib mazkur tadqiqot o‘tkazildi va uni o‘tkazishdan asosiy maqsad kuzgi ko‘k no‘xatning “*Osiyo -2001”* va “*Sputnik”* navlarini Sirdaryo viloyatining kuchsiz sho‘rlangan tuproq sharoitida o‘rganishdan iborat bo‘ldi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, kuzgi ko‘k no‘xatning mazkur navlarini Sirdaryo viloyati sharoitida kuzda oktyabr oyininigg boshida ekish mumkinligi aniqlandi. Ushbu muddatda ekilgan ko‘ak no‘xat navlarining “Osiyo-2001” navidan 18.6 tsG‘G‘ga va “Sputnika” navidan 15.0 tsG‘ don olish mumkinligi aniqlandi.

Mazkur navlarning poyasi chorva uchun to‘yimli oziqa sifatida foydalanish mumkinlgi qayd etildi (1-rasm).

1-Rasm. Kuzgi ko‘k no‘xat

Olingan natijallarga asoslanib, kuzgi ko‘k no‘xatni kuzda ekib erta baharda may-iyun oylaridan hosilini yig‘ishtirib olish mumkin. Ko‘k no‘xatni aholi xonadonlariga ham ekish mumkin bo‘ladi. Bu erta bahorda uning yashil dukkakidan oziq-ovqatda yoki poyasidan chorva uchun em xashak sifatida ham foydalanish mumkin.

Adabiyotlar

1. Беседин А.Г. –Сорта и основные приемы возделывания гороха овощного на Кубани//Научно практический журнал овощи России. № 1 (18) 2013,С-86-89.
2. (https://ru.wikipedia.org/wiki/).
3. https://agrostory.com/info-centre/

YUC8 B БИОСИНТЕЗЕ АУКСИНА РАСТЕНИЙ

Аманбоева Роза Сражидиновна

Гулистанский Государственный Университет, Лаборатория “Эксперементальная биология”, преподаватель кафедры “Биология”

Гузал Содикова
Гулистанский Государственный Университет, Студент кафедры "Биология"

YUC участвуют в биосинтезе ауксина и влияют на экспрессию этих генов факторов окружающей среды.

Семейство *YUCCA* состоит из одиннадцати генов, кодирующих флавинмонооксигеназы, которые *участвуют* в триптофан-зависимом биосинтезе ауксина [1]. Они выражаются в интересных с точки зрения развития пространственно-временных паттернах [2].

Поскольку YUC играют важную роль в биосинтезе ауксина, этот обзор в основном сосредоточен на влиянии изменений окружающей среды на экспрессию *YUC,* которые могут впоследствии влиять на накопление ауксина.

Сверх-экспрессия *YUC* может приводить к увеличению уровней эндогенного ауксина, а также к фенотипам с высоким содержанием ауксина. Kim et al. (2007) показали, что повышенная экспрессия YUC6 (yuc6-1D) растения имеют высокий уровень ауксина и проявляют фенотипы ауксина сверх-продукции, такие как длинный гипокотиль, эпинастические семядоли, повышенное верхушечное доминирование, скрученные листья и чрезвычайно высокие соцветия.

Более того, сверх-экспрессия двух генов *YUC8* и *YUC9* также *приводит* к высоким уровням эндогенного ауксина, а также к фенотипам, сходным с фенотипами, *обнаруживаемыми у* растений *yuc6-1D* [3][4]. Несмотря на то, что сверх-экспрессия одного гена *YUC* может вызывать фенотипы ауксина с избыточной продукцией, нокаут только одного гена *YUC* не демонстрирует очевидного фенотипа, подразумевающего, что эти *YUC* могут быть функционально избыточными в клетках растений [5].

Было *показано, что высокая* температура окружающей среды (28–29 ° C) индуцирует эндогенные уровни ИУК в сочетании с повышенными уровнями транскриптов различных генов (*TAA1, CYP79B2* и*YUC8*), *участвуя* в биосинтезе ауксина [6]. Кроме того, Hwang et al. (2017) также обнаружили, что PIF4 может косвенно контролировать экспрессию гена биосинтеза ауксина (*YUC8*) через его нижележащие гены, включая *LONGIFOLIA1* (*LNG1*) и *LNG2, в* условиях теплого роста.

Кроме того, ученные Hentrich et al. (2013) обнаружили, что обработка фитогормонами может индуцировать экспрессию *YUC8* и *YUC9* демонстрируя связь между передачей сигналов фитогормонов и гомеостазом ауксина. Эти данные указывают на то, что раневой стресс может усиливать сигналы фитогормона, приводя к индукции экспрессии *YUC,* чтобы изменять локальные уровни ауксина и дифференцировку клеток [7].

YUC гены, главным образом выражается в меристемы, молодых зачатков, сосудистых тканей и репродуктивных органов. Сверхэкспрессия каждого гена *YUC* ведет к гиперпродукции ауксина, тогда как нарушение одного гена *YUC* не вызывает очевидных дефектов развития. Однако *yuc1yuc4* , *yuc2yuc6,* все тройные и четверные мутанты четырех генов *YUC* обнаруживают серьезные дефекты в формировании цветочного рисунка, формировании сосудов и других процессах развития. Кроме того,

инактивация генов *YUC* приводит к резкому снижению экспрессии репортера ауксина DR5-GUS в тканях, где *экспрессируются* гены *YUC* . Более того, дефекты развития *yuc1yuc4* и *yuc1yuc2yuc6* *устраняются* тканеспецифической экспрессией бактериального гена биосинтеза ауксина iaaM, но не экзогенным ауксином, демонстрируя, что биосинтез ауксина регулируется пространственно и временно посредством *YUC* гены необходимы для формирования органов цветка и сосудистых тканей. Биосинтез ауксина флавинмонооксигеназами YUCCA контролирует формирование органов цветков и сосудистых тканей у Arabidopsis [8]

Связи с этом найдено последовательности генов *YUC8* Флавин-связывающий белок семейства монооксигеназ с помощью сайта https://www.ncbi.nlm.nih.gov/, и геномная последовательность **нуклеотидов в формате FASTA –(**текстовый формат нуклеотидный последовательности) А также, Программное обеспечение Primer 3Plus (http://www.bioinformatics.nl/cgi-bin/primer3plus/primer3plus.cgi) использовалось для конструирования праймеров для гена YUK 8. С

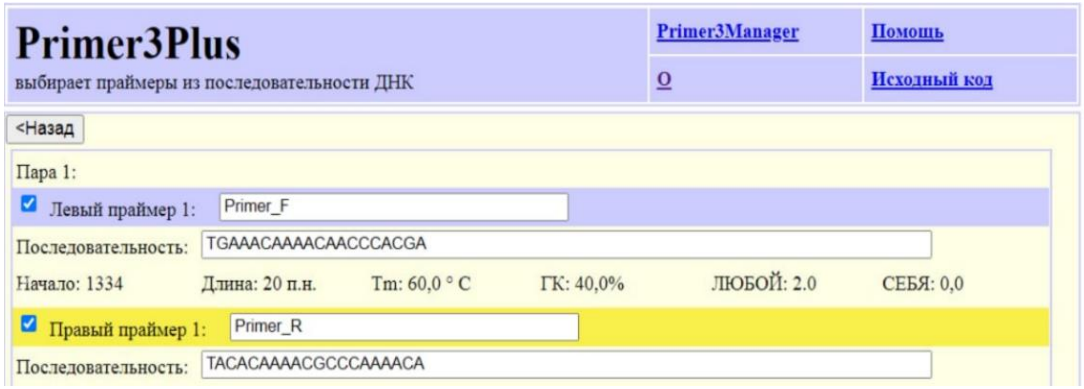

Длина F и R праймера достигает каждый до 20 п.н. размер продукта 214 п.н. Выбор подходящих праймеров, вероятно, является самым важным фактором, влияющим на полимеразную цепную реакцию (ПЦР). С помощью созданных праймеров определяется генный участок *YUC8*.

Однако трансляционная и посттрансляционная регуляция белков YUC остается в значительной степени неясной по сравнению с другими семействами генов в биологии ауксинов, что требует дальнейшего изучения. Более того, было разработано несколько эффективных химических ингибиторов, которые специфически воздействуют на ферменты YUC. В будущем традиционные генетические и биохимические подходы в сочетании с этими ингибиторами, которые временно уменьшают накопление ауксина, предоставят мощные инструменты для выяснения роли YUC и функции пути TAA / YUC в различных физиологических явлениях или явлениях развития в царстве растений.

Литературы:

1. Suzuki, M.; Yamazaki, C.; Mitsui, M.; Kakei, Y.; Mitani, Y.; Nakamura, A.; Ishii, T.; Soeno, K.; Shimada, Y. Transcriptional feedback regulation of YUCCA genes in response to auxin levels in Arabidopsis. Plant Cell Rep. 2015, 34, 1343–1352.

2. Takato, S.; Kakei, Y.; Mitsui, M.; Ishida, Y.; Suzuki, M.; Yamazaki, C.; Hayashi, K.; Ishii, T.; Nakamura, A.; Soeno, K.; et al. Auxin signaling through SCFTIR1/AFBs mediates feedback regulation of IAA biosynthesis. Biosci. Biotechnol. Biochem. 2017, 81, 1320–1326.

3. Yamamuro, C.; Zhu, J.K.; Yang, Z. Epigenetic modifications and plant hormone action. Mol. Plant 2016, 9, 57–70.

4. Do, B.H.; Phuong, V.T.B.; Tran, G.B.; Nguyen, N.H. Emerging functions of chromatin modifications in auxin biosynthesis in response to environmental alterations. Plant Growth Regul. 2019, 87, 165–174. [CrossRef]

5. Nishimura, T.; Hayashi, K.; Suzuki, H.; Gyohda, A.; Takaoka, C.; Sakaguchi, Y.; Matsumoto, S.; Kasahara, H.; Sakai, T.; Kato, J.; et al. Yucasin is a potent inhibitor of YUCCA, a key enzyme in auxin biosynthesis. Plant J. 2014, 77, 352–366.

6. Kakei, Y.; Yamazaki, C.; Suzuki, M.; Nakamura, A.; Sato, A.; Ishida, Y.; Kikuchi, R.; Higashi, S.; Kokudo, Y.; Ishii, T.; et al. Small-molecule auxin inhibitors that target YUCCA are powerful tools for studying auxin function. Plant J. 2015, 84, 827–837.

7. Hentrich M Sánchez-Parra B Pérez Alonso MM Carrasco Loba V Carrillo L Vicente-Carbajosa J Medina J Pollmann S . 2013b. YUCCA8 and YUCCA9 overexpression reveals a link between auxin signaling and lignification through the induction of ethylene biosynthesis. Plant Signaling & Behavior 8, e26363

8 Yufa Cheng , Sinxua Day i Yunde Chjao [1] Cell and Developmental Biology Section, University of California San Diego, La Jolla, CA 92093-0116, USA

GOSSIPOL POLIFUNKSIONALLIGINING O‘ZIGA XOSLIGI

Yuldasheva Mavluda Ibroximjon qizi, *magistrant,*
Abduraxmanova Ugilay Koxxorovna, *professor,*
Guliston davlat universiteti
Askarova Maral Raxmetovna, *o‘qituvchi,*
Nukus davlat pedagogika instituti
ugi_lay.912@mail.ru

Abstract: In the article, the effect of polyfunctionality on some physical and chemical properties of gossypol and its derivatives was analyzed, and its structure, stereochemistry and tautomerism were analyzed from a theoretical point of view.

Keywords: stereochemistry of gossypol, tautomerism, enantiomerism, solubility, polyfunctionality.

Gossipol va uning hosilalari molekulalarining polifunksionallik tuzilishga egaligi uning kimyoviy xossalarining keng imkoniyatlarini ta’minlaydi Shularni hisobga olib, ushbu tadqiqotda mualliflar tomonidan o‘zining tuzilishi va tarkibi jixatdan elektronodonor xususiyatlariga ega bo‘lgan atomlar saqlagan gossipol va uning hosilalarining tuzilishi, stereokimyosi va toutomeriyasini nazariy jixatdan taxlil qilindi.

Gossipolning stupukturaviy fopmulasi [1]:

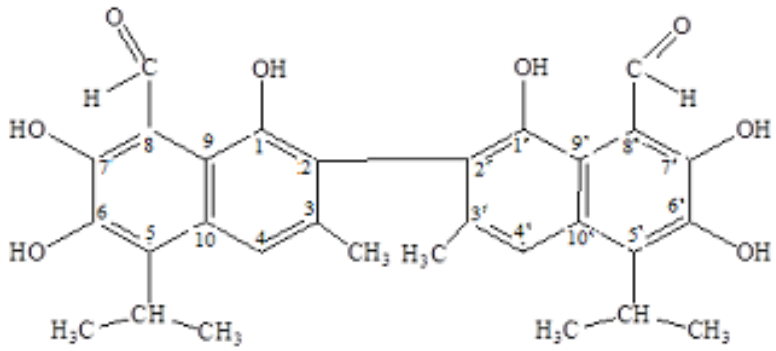

Gossipol – amorf, kristallik, limonsimon-sariq rangli, turli xil organik erituvchilarda erish xususiyatiga ega bo‘lgan tabiiy biologik faol modda. Gossipol molekulasi tarkibida turli xil qutbli guruhlar bo‘lishi bilan bir qatorda, naftalin qoldig‘ida ikkita izopropil guruhi gidrofob xususiyatini keltirib chiqaradi. Gossipol moddasi metil, etil, izopropil va butil spirtlarida ham juda yaxshi, shuningdek, dietilenglikol, dioksan, atseton, dietil efiri, etilatsetat, xloroform, uglepod tetraxlorid, dixloretan, fenol, piridin va qizdirilgan naftalin, qizdirilgan paxta yog‘ida [1] juda yaxshi eriydi (1-jadval).

1-jadval

Gossipolning ayrim fizik-kimyoviy kattaliklari

Kimyoviy formulasi	Brutto formulasi	M_r	Rangi	T suyuq ^{0}S	R_f	Eruvchanlik (n.sh)da
$(C_{14}H_{14}O_3CHO)_2$	$S_{30}N_{30}O_8$	18	Och sariq	181-182	0.52* 0.7*	Atseton, spirt, DMFA, DMSO

Rangli va og‘ir metall ionlari bilan ma’lum sharoitlarda xarakterli rangga ega bo‘lgan kompleks birikmalar hosil qilishi tarkibidagi funktsional faol guruhlapning borligidandip [2-3].

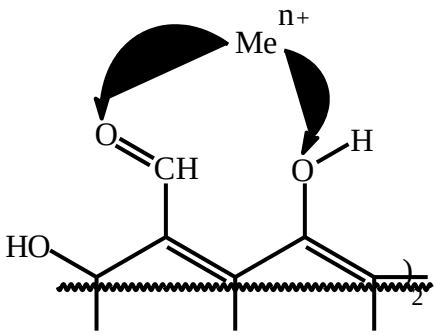

Gossipol rangli va og‘ir metall ionlari bilan ma’lum sharoitlarda rangli kompleks bipikmalar hosil qiladi. Kompleks birikmalarining hosil bo‘lishi asosan, molekulaning 1,1`-holatdagi uglepod atomlariga bog‘langan gidroksil guruhlari va 8, 8`-holatlarda joylashgan aldegid guruhlaridagi umumlashmagan elektron jufti hisobiga amalga oshadi [2-3] .

Gossipolning xossalarini tadqiq qilishda avvalo molekulaning tuzilishini, stereokimyosini, toutomeriyasini va undagi vodorod bog‘larni hisobga olish lozim. Molekulada 1,1`- holatdagi

uglerod atomlariga bog‘langan gidroksil guruhlari boshqa uglerod atomlaridagi 6,6`- va 7,7`-pozitsiyalarda to‘rtta gidroksil guruhlariga nisbatan reaktsion qobiliyati yuqori bo‘lib 8,8`-pozitsiyalarda joylashgan aldegid guruhlariga yaqinligi bilan gossipol molekulasigagina xos bo‘lgan ko‘pgina kimyoviy xususiyatlar va vodorod bog‘lanishlarning hosil bo‘lishiga sabab bo‘ladi [4-5].

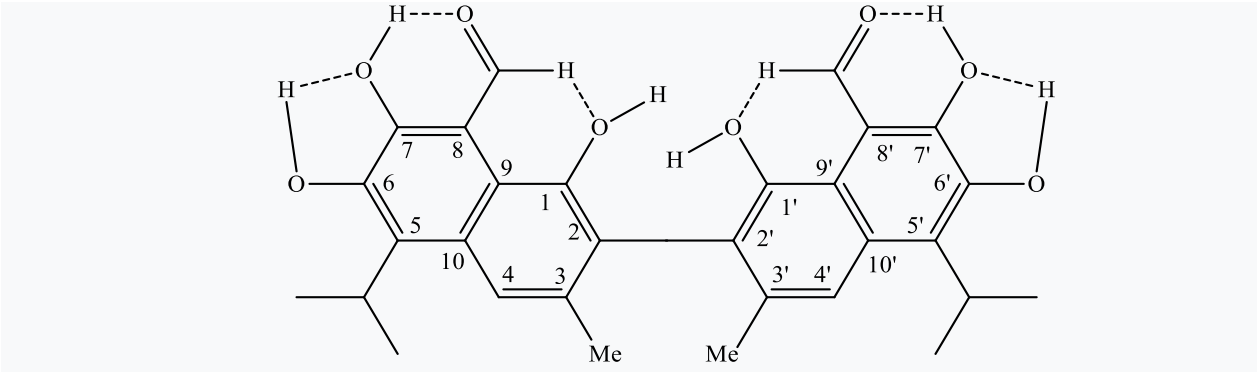

Gossipol molekulasidagi vodorod bog‘larining hosil bo‘lishi.

-Me: - SN_3 guruhi

Molekuladagi to‘rtta alkil guruhlari, mos ravishda 3,3′ va 5,5′ pozitsiyalarda joylashgan ikkita metil va ikkita izopropil guruhli tomoni gossipolning lipofil qismini tashkil etadi, gidroksil va aldegid guruhlari tutgan naftalin halqasining boshqa tomoni molekulaning lipofob qismi deb qabul qilingan.

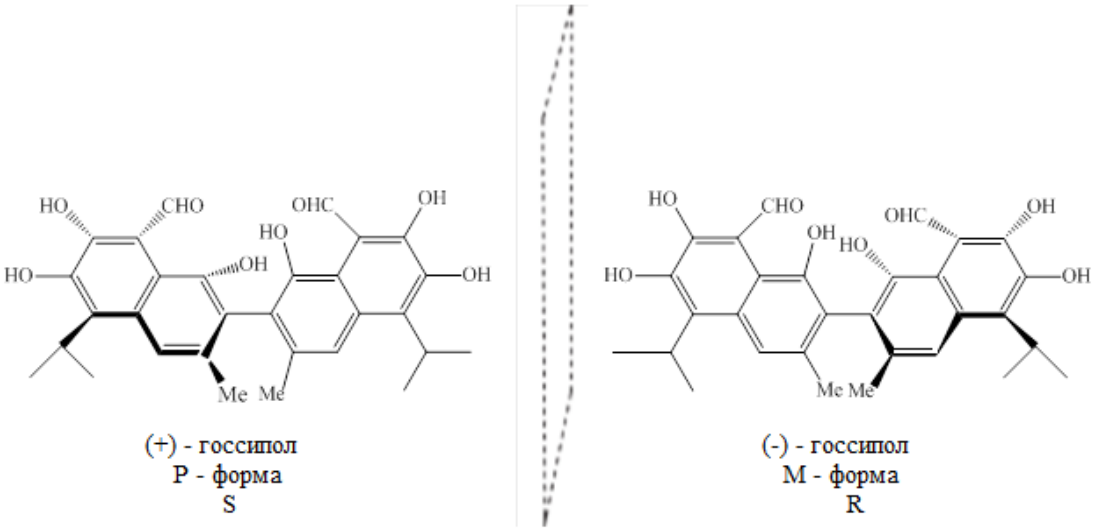

Gossipol enantiomerlari: (+ va -) tuzilishi. P – shakl yoki gossipolning (S) - (+) enantiomeri. M- shakl yoki gossipolning (R) - (–) enantiomeri.

Gossipolning (P) va (M) shakllari (+) va (-) atropomerik stereomarkazlarga moslashuvchanlik qoidasiga muvofiq keladi, molekula qismlarining C-C internaftil bog‘i atrofida aylanishi fazoviy to‘siqlar tufayli juda qiyin [4-5].

Mualliflar qayd etishlaricha chigit mag‘zidan ajratib olinganda gossipol moddasi (-) va (+) enantiomerlarining patsematik aralashmasidan iborat bo‘lib, ularni bip-bipidan ajratish mumkin. Enantiomerning (-) shakli patsematik aralashmada o‘zining zaharliligi va faolligi jihatdan (+) enantiomeridan oshadi.

Enantiomerizmga qo‘shimcha ravishda, gossipol molekulasi nosimmetrik va asimmetrik tautomerizm bilan ajralib turadi [4].

Eritmada gossipolning ikki xil tautomer va konformasion holatlarga ega bo‘lishi ham adabiyotlarda qayd etilgan, Adams va hamkasblari gossipolda boradigan peaktsiyalarning ko‘pchiligini uning tautomeriyasi bilan bog‘lagan [4-5]. Gossipolning polifunktsionallik xossasiga ega bo‘lishi ham uning aldegid-laktol (2) va benzoid-xinoid (3) holatlarining muvozanatda bo‘lishidandir. Keltirilgan mulohazalar gossipol molekulasining reaktsion qobiliyatini mantiqan tushintirib beradi.

Mavjud ikkita aromatik naftalinli fragmentlar (1), oltita gidpoksil guruhidan ikkitasi karbonil guruhiga nisbatan *orto*-joylashishi va oson tautomer xolatga o‘tish qobiliyati - gossipolning kimyoviy xususiyati va biologik faolligining o‘ziga xosligini ta’minlaydi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мапкман А.Л., Ржехин В.П. Госсипол и его производные. М.: Пищ. промыш-т. 1965. -250 с.
2. У.К.Абдурахманова, М.Р.Аскарова Аналитические свойства госсипол уксусной кислоты Россия. Универсум: Химия и биология. Выпуск: 12(78) 2020.30-35с.
3. Ugilay K.Abdurahmanova, Khairulla.K.Egamberdiev Adsorption of iron to biologically active substances// Finland International Scientific Journal of Education, Social Science 1(1); 2022; - RR.213-219. https://doi.org/10.5281/zenodo.7254334.
4. James A. Kenar Reaction Chemistry of Gossypol and Its Derivatives // JAOCS, - 2006. -V. 83. (4). –P.269-302.
5. Adams, R., T.A. Geissman, W.R. Dial, and J.T. Fitzpatrick, Structure of Gossypol. XXVI. Gossypolic Acid, // Ibid. -1941. -Vol. 63. –P.2439–2441.

GENETIKADA BELGILARNING IRSIYLANISHINI MATEMATIK USULLARDA TAHLIL QILISHNI O‘RGANISH

Xoldorov Alisher Zarif o‘g‘li,
Ergashev Ma’rufjon Maxammatjanovich
Guliston davlat universiteti

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarning o‘ziga xos xususiyati aniq matematik usullarning turli xil bilim sohalarida keng qo‘llanilishidadir. Tirik tabiat faniga matematik usullarning kirib borishi hozirgi kunda ko‘p jihatdan amalga oshirilmoqda: bir tomondan, bu zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan biologik va tibbiy ma'lumotni tez va samarali qayta ishlash uchun foydalanish, ikkinchi tomondan, tirik tizimlar va ularda sodir bo‘layotgan jarayonlarni tavsiflovchi matematik modellarni yaratish. Shunisi muhimki, matematika va biologiya o‘rtasida yuzaga keladigan “fikr-mulohaza”: biologiya nafaqat matematik usullarni qo‘llash sohasi bo‘libgina qolmay, balki yangi matematik muammolarni echishda muhim ahamiyat kasb etadigan manba bo‘lib qoladi.

G.Mendelga qadar bo‘lgan tadqiqotchilar irsiylanish qonunlarini ochib bera olmadilar. Buning asosiy sabablari quyidagilar edi: birinchidan, belgilarning irsiylanishini o‘rganishda “oddiydan murakkabga” printsipiga amal qilinmaganligi, ikkinchidan, barcha belgilarning irsiylanishini bir yo‘la o‘rganishga harakat qilganligi, uchinchidan, duragay avlodlardagi xilma –

xillik, ya’ni belgilarning ajralishini o‘rganganda, matematik usullardan foydalanmaganligidir.

Irsiylanish qonunlarini yaratilishida G.Mendelning duragaylash yo‘li bilan olingan birinchi va ikkinchi va x.k. avlodlarda miqdoriy hisob ishlarini olib borganligi uning muvoffaqiyatini ta’min etgan omillardan biri hisoblanadi.

Hozirgi zamon genetika fani irsiyat va o‘zgaruvchanlikni tiriklikning turli tuzilma darajasida ya’ni molekula, xromosoma, hujayra, organizm va populyatsiya holatida tadqiq qiladi. Qayd etilgan vazifalarni echishda genetika fani bir qator usullardan foydalanadi. Bular qatoriga duragaylash, sitogenetik, molekulyar genetik, ontogenetik, populyatsion – statistik, genetik injeneriya va boshqa usullar kiradi.

Hayvonlar naslchiligida yoki o‘simliklarning yangi navlarini yaratishda, ularning bir necha variantlarini hisobga olishda matematik tahlil usullaridan ya’ni matematik formulalardan foydalangan holda tahlil olib borish tajribani sezilarli darajada tezlashtiradi va osonlashtiradi.

Shu nuqtai nazardan, genetikaning matematik madaniyatini o‘rgatish orqali tajribani to‘g‘ri rejalashtirish, tegishli statistik ishlov berish usulini tanlash, minimal eksperimental ma'lumotlardan maksimal ma’lumotlarni chiqarib olish, tajribani mustaqil bajara olishlik va eslab qolish ko‘nikmasini shakllantirish, olingan matematik ma’lumotlardan to‘g‘ri biologik xulosa qilish imkonini yaratish mumkin.

Shuningdek, monoduragay chatishtirib olingan F_2 da ajralish statistik xarakterini quyidagi formula asosida aniqlash mumkin.

$$\chi^2 = \frac{(O-E)^2}{E} \qquad 1)$$

Bu erda, χ^2 – xi kvadrat, P-tajribada olingan amaliy son, q-nazariy kutilgan son.

Masalan: tajribada g‘o‘za o‘simligida gultojbarglari rangi bo‘yicha ikkinchi avlodda 298 ta to‘q sariq va 97 ta och sariq o‘simliklari olingan. Olingan sonlarning nazariy kutilgan sonlarga mosligini aniqlash yuqorida formuladan foydalanish mumkin.

Bunda *xi* kvadratni (χ^2) ni aniqlash uchun:

Olingan sonlarni inobatga olgan holda nazariy kutilgan sonlarni aniqlashimiz kerak. 298/97 = 395 ta umumiy o‘simliklar soni.

Olingan sonlarni genotiplar soniga nisbatini chiqaramiz. 395/4 = 98,7

Bo‘linma (98,7) ni fenotipik nisbatga ko‘paytiramiz

98,75 x 3 = 296,25

98,75 x 1 = 98,75

$$\chi^2 = \frac{(298-296{,}25)^2}{296{,}25} = \frac{1{,}75^2}{296{,}25} = \frac{3{,}0625}{296{,}25} = 0{,}01$$

$$\chi^2 = \frac{(98-98{,}75)^2}{98{,}75} = \frac{0{,}75^2}{98{,}75} = \frac{0{,}5625}{98{,}75} = 0{,}005$$

$$\chi^2 = \chi_1^2 + \chi_2^2 = 0{,}01 + 0{,}005 = 0{,}016$$

Shuningdek, diduragay chatishtirishda gametalar sonini, avloddalar soni va nisbatlarni aniqlash mumkin.

Ushbu natijaning analitik matematik modelini ko‘payish shaklida ham tuzishimiz mumkin.

Mendelning so‘zlariga ko‘ra, "rivojlanish seriyalari" binomial (A + a) n, (B + b) n, (C + c) n va hokazo sifatida ko‘rib chiqilish mumkin, bu erda n avlodning seriya raqami. Ushbu matematik qonuniyatni ikki xil belgilar bo‘yicha ko‘rib chiqdik. Diduragay asosan mustaqil ravishda ikki monoduragay bo‘lib, ular bir-biriga zid bo‘lib ko‘rinadi. Matematik tilda bu binomning kvadratidir:

$(3+1)^2 = 3^2 + 2 \times 3 + 1^2$ ёки (9+3+3+1), бу ерда:

9 – AABB, AABb, AaB, AaBB, AAbb, AaBB, aaBB, aaBb, aabb.

3 – AAbb, Aabb, Aabb.

3 – aaBB, aaBb, aaBb.

1 – aabb.

Masalan, ota-ona geterozigotlarning nikohidan naslda 4 ta fenotiplar kuzatildi: ikkala belgi bo‘yicha dominant, u yoki bu belgilar bo‘yicha dominant va bir yoki boshqa belgilar bo‘yicha retsessiv, bir vaqtning o‘zida ikkala belgi bilan ham resessiv. Yuqorida tavsiflangan ushbu fenotiplar orasidagi nisbat 9: 3: 3: 1.

Ushbu aloqalarni monoduragay kabi tegishli fenotipik sinflarning nisbatini ko‘paytirish orqali osonlik bilan olish mumkin. Shunday qilib, monoduragay chatishtirishdagi har bir belgi uchun dominant fenotip ehtimoli (qara ko‘zli, malla sochli) P = 3/4 x 1/4 = 3/16.

Ularning bir-birlaridan mustaqilligi bilan birgalikda (qora ko‘zli, qora sochli) P = 3/4 x 3/4 = 9/16 ko‘rinishida bo‘lish ehtimoli teng bo‘ladi. Belgining namoyon bo‘lishi ko‘k ko‘zli, qora sochli P = 3/4 x 1/4 = 3/16 bo‘lishi mumkin. Belgining namoyon bo‘lishi ko‘k ko‘zli, malla sochli P = 1/4 x 1/4 = 1/16

Xulosa: Ikkinchi avlodda dominant belgilarni namoyon bo‘lish ehtimoli 9/16, sof retsessiv belgilar esa eng kam 1/16 ni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Зайцев Г.Н. Математический анализ биологических данных. М.: Наука, 1991. - 184с.

2. Хайруллин Р.Х. Математические методы в генетике. Казань, Изд-во Казанского университета. 1988. - 186с.

GENETIKADA MATEMATIK TAHLIL

Axmedov Ozodbek Nurali o‘g‘li.,
Elamanov Shoxrux Izzatillo o‘g‘li
Guliston davlat universiteti

Mendelgacha bo‘lgan davrda o‘simlik, hayvon va odamlarda turli belgilarning ota–onadan kelgusi avlodlarga berilishiga oid bir qator dalillar yig‘ilgan edi. Masalan: nemis olimi I.G.Kelreyter (1733–1806) tamaki navlari va turlarini har xil kombinatsiyada duragaylab, ularda ota–ona belgilarining rivojlanishini tekshirgan. Ingliz olimi T.E.Nayt (1759–1838) no‘xat o‘simligi duragaylarini kuzatib, birinchi avlod duragaylari o‘simliklari bir xil, ikkinchi avlod duragaylarning esa xilma – xil bo‘lishligini ta’kidlagan. Frantsuz olimi O.Sajre (1763–1851) o‘simlik duragaylari avlodlarida ota–ona belgilari har xil variantda, qayta taqsimlanib xilma-xillik beradi degan xulosaga kelgan. Evolyutsion ta’limotning asoschisi Ch.Darvin (1809–1882) irsiyat va o‘zgaruvchanlik tabiiy tanlanish bilan birga organik olam evolyutsiyasining asosiy

omillari ekanligini isbotladi.

G.Mendelga qadar bo‘lgan tadqiqotchilar irsiylanish qonunlarini ochib bera olmadilar. Buning asosiy sabablari quyidagilar edi: birinchidan, belgilarning irsiylanishini o‘rganishda “oddiydan murakkabga” printsipiga amal qilinmaganligi, ikkinchidan, barcha belgilarning irsiylanishini bir yo‘la o‘rganishga harakat qilganligi, uchinchidan, duragay avlodlardagi xilma – xillik, ya’ni belgilarning ajralishini o‘rganganda, juda qulay bo‘lgan matematik metoddan foydalanmaganligidir.

Irsiylanish qonunlarini yaratilishida Mendelga muvaffaqiyatini ta’min etgan omil:

-birinchidan tadqiqotchi o‘z tajribalarida “oddiydan murakkabga” printsipiga amal qilganligi, oldin bitta, so‘ngra ikkita va h.k.o. belgilari bo‘yicha keskin farq qiluvchi organizmlarni chatishtirib olingan duragay avlodlarini alohida – alohida genetik tahlil qilganligi;

-ikkinchidan, o‘zi asos solgan duragaylash yo‘li bilan matematik tahlil qilish metodini ya’ni ajralish kuzatiladigan avlodlarda miqdoriy hisob ishlarini olib borgan.

Hozirgi zamon genetika fani irsiyat va o‘zgaruvchanlikni tiriklikning turli tuzilma darajasida ya’ni molekula, xromosoma, hujayra, organizm va populyatsiya holatida tadqiq qiladi. Qayd etilgan vazifalarni yechishda genetika fani bir qator metodlardan foydalanadi. Bular qatoriga duragaylash, sitogenetik, molekulyar genetik, ontogenetik, populyatsion – statistik, genetik injeneriya va boshqa metodlar kiradi.

Hayvonlar naslchiligida yoki o‘simliklarning yangi navlarini yaratishda, ularning bir necha variantlarini hisobga olishda matematik tahlil usullaridan ya’ni matematik formulalardan foydalangan holda tahlil olib borish tajribani Sezilarli darajada tezlashtiradi va osonlashtiradi.

Shu nuqtai nazardan genetikaning matematik madaniyatini o‘rgatish ishda asosiy maqsad qilib olingan. Bu yesa tajribani to‘g‘ri rejalashtirish, tegishli statistik ishlov berish usulini tanlash, minimal yeksperimental ma’lumotlardan maksimal ma’lumotlarni chiqarib olish, tajribani mustaqil bajara olishlik va eslab qolish ko‘nikmasini shakllantirish, olingan matematik ma’lumotlardan to‘g‘ri biologik xulosa qilish imkoniyatini beradi.

Genetikada belgilarning irsiylanishini matematik qayta ishlashda matematik statistika, matematik modellashtirish, ehtimollik usuli, analogiya usuli, gibridologik usul kabi matematik tahlil usullaridan foydalaniladi.

Monoduragay chatishtirishda gameta hosil qilish, birinchi avlod duragaylarining bir xilligi, ikkinchi avlodda belgilarning ajralishi va ajralish nisbati olishda matematik tahlil usullaridan foydalanish mumkin.

P	qizil		oq
	AA	x	aa
g.	A		a
F_1		Aa	
	qizil		oq
F_1	Aa	x	Aa
g.	A, a		A, a

F_2 AA, Aa Aa aa

qizil qizil qizil oq

Gameta olish	*AA yoki aa* = $\frac{1}{4}$ = *0,25* A=$\sqrt{AA}$=$\sqrt{\frac{1}{4}}$ = $\frac{\sqrt{1}}{\sqrt{4}}$ = $\frac{\sqrt{1}}{\sqrt{2^2}}$ = $\frac{1}{2}$ = 0,5 *Aa* = $\frac{1}{2}$ = *0,5* *A yoki a = 0,5*	*Aa* *a* 0,5 *A* 0,5
Birinchi avlod	P = A= $\frac{1}{2}$ q = a = $\frac{1}{2}$ P+q=1=0,5+0,5=1 $\frac{1}{2}+\frac{1}{2}=\frac{2}{2}$	A $\left(\frac{1}{2}\right)$ a $\left(\frac{1}{2}\right)$ Aa $\frac{2}{2}$
ikkinchi avlod	Aa$\frac{1}{2}$ x Aa $\frac{1}{2}$ A$\frac{1}{2}$, a $\frac{1}{2}$ A$\frac{1}{2}$, a$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{4}$ AA + $\frac{1}{2}$ Aa + $\frac{1}{4}$ aa 2Aa = $\frac{1}{4}+\frac{1}{4}=\frac{1}{2}$	A a $\left(\frac{1}{2}\right)$ $\left(\frac{1}{2}\right)$ A AA Aa $\left(\frac{1}{2}\right)$ $\left(\frac{1}{4}\right)$ $\left(\frac{1}{4}\right)$ a Aa aa $\left(\frac{1}{2}\right)$ $\left(\frac{1}{4}\right)$ $\left(\frac{1}{4}\right)$
ikkinchi avlod	$p^2+2pq+q^2$= AA+2Aa+aa	*p*A *q*a *p* p^2A *pq* A A Aa *q* *pq* q^2 a Aa aa
Nisbatlar	Aa x Aa A, a A, a AA Aa Aa aa 0,25 0,25 0,25 0,25 AA - 0.25 – 25% 2Aa - 0.50 – 50% aa - 0.25 – 25%	A0, A0 5 ,5 A AA Aa 0,5 0,25 0,25 a Aa0 aa 0,5 ,25 0,25
	nisbat:	

genotip - 1/4 : 2/4 : 1/4
fenotip- A=3/4 : a=1/4 – to‘liq dominantlik (3 : 1)

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, bu o‘ynalishda ishlar tadqiqotchi tomonidan tajribani to‘g‘ri rejalashtirish, tegishli statistik ishlov berish usulini tanlash, minimal eksperimental ma’lumotlardan maksimal ma’lumotlarni chiqarib olish, tajribani mustaqil bajara olish va eslab qolish ko‘nikmasini shakllantirish, olingan matematik ma'lumotlardan to‘g‘ri biologik xulosa qilish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

3. Зайцев Г.Н. Математический анализ биологических данных. М.: Наука, 1991. - 184с.
4. Хайруллин Р.Х. Математические методы в генетике. Казань, Изд-во Казанского университета. 1988. - 186с.

GLISIRRIZIN KISLOTASI MONO KALIYLI TUZINING OG‘IR METALLARGA TA’SIRI

Nigora Abdumalik qizi OBIDOVA,
magistrant, Guliston davlat universiteti
Madina Pulatbay kizi MAMBETMURATOVA,
o‘qituvchi Nukus davlat pedagogika instituti
Ugilay Koxxorovna ABDURAXMANOVA,
b.f.d., prof. Guliston davlat universiteti
ugi_lay.912@mail.ru

Respublikamiz florasi dorivor o‘simliklarga juda boy bo‘lib ulardan o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lganlaridan biri bu “Glysyrrhiza glabra”, ya’ni shirinmiya o‘simligidir. Ildiz kimyoviy tarkibining xilma-xilligi sabab shirinmiya ildizi damlamasidan qadimdan tibbiyotda balg‘am ko‘chiruvchi, yallig‘lanishga qarshi, immunitetni kuchaytiruvchi vosita sifatida keng qo‘llanilib kelingan va hozirgi kunda xam xalq tabobatida keng qo‘llaniladi. Bundan tashqari shirinmiya ildizi ekstraktidan xalq xo‘jaligining 20 dan ortiq tarmoqlarida qo‘llaniladi.

O‘zbekistonda shirinmiya Sirdaryo, Zarafshon, Chirchiq, Angren, Amudaryo bo‘ylarida uchraydi. Farmatsevtika sanoatida shirinmiya ildizining ishlatilishi haqida gap ketar ekan, bunda uning uchta farmakopik turlari nazarda tutiladi. Ular: yalang‘och Shirinmiya (Glycyrhizza glabra L), Ural Shirinmiyasi (G. Urralensis Fisch.), Korjinskiy Shirinmiyasi(G. Korshinskyi Grig). Bu qimmatli o‘simliklarning erosti a’zolari xalq xo‘jaligining turli sohalarida ishlatish uchun ko‘p miqdorda etishtiriladi [2].

GK va uning bir qator tuzlari asosida suvda erimaydigan dori vositalari bilan olingan kompleks birikmalari o‘zining suvda eruvchanligi, ta’sir doirasi kengligi, terapevtik dozasining kamligi va zaharlilik darajasining pastligi bilan ko‘pgina dori vositalaridan farq qiladi. Buning asosiy sabablaridan biri GK va uning tuzlari noyob fizik-kimyoviy xususiyatlarga ega ekanligidir.

Shirinmiya ildizi tarkibidan ajratib olingan GK tuzlarining inson organizmiga ta’siri bilan birga, o‘simliklarda o‘sish jarayoniga samarali ta’sirga ega ekanligi adabiyotlarda qayd etilgan [1]. Shularni hisobga olib ushbu tadqiqot ishida GKMK tuzining kadmiy bilan hosil qilgan tuzini sintez qilish va uning tuzilishini va xossalrini tadqiq qilishni maqsad qildik.

Shirinmiya o‘simligini ildiziga shirin maza beradigan modda glitsirrizin kislota xisoblanadi. GK o‘simlik tarkibida natriy, kaltsiy va magniy tuzlar xolida bo‘ladi.‘‘Glitsirrizin’’ termini GK glikozidi bilan birga boshqa glikozidlar summasiga qo‘llaniladi. Ildiz tarkibida minor aglikonlarning ko‘pligini kislotali gidroliz usuli orqali aniqlash mumkin.

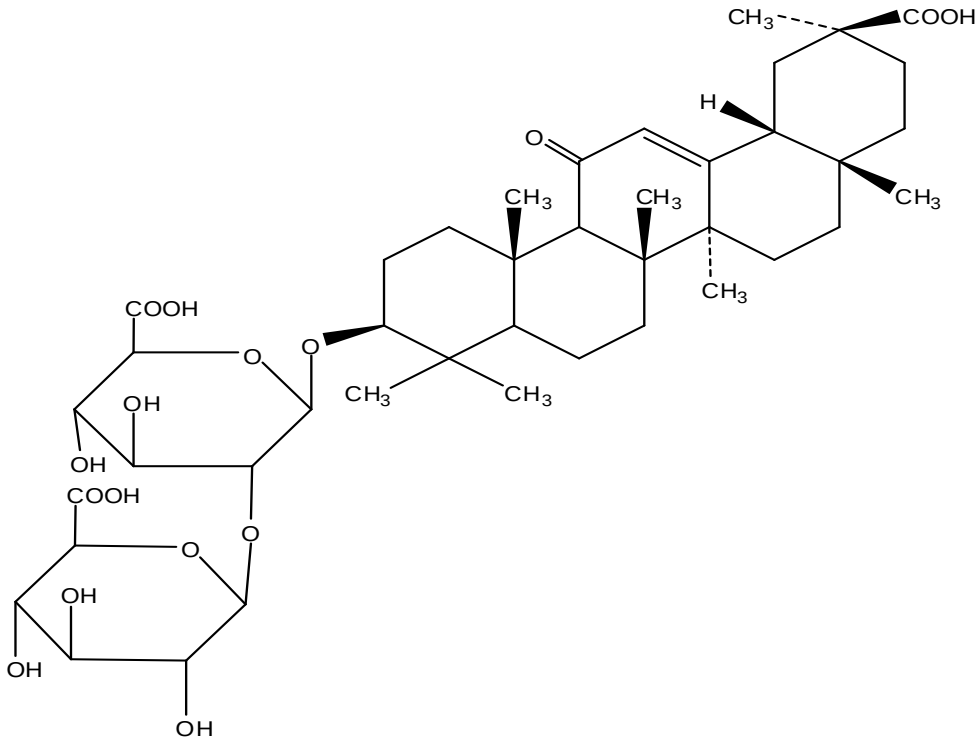

Glitsirrizin kislotasi

GK molekulasining kimyoviy tuzilishini ikki qismga bo‘lish mumkin: uglevod qismi va triterpen aglikoni.

GK strukturasini ^{1}N- va ^{13}S-YaMR spektroskopiyasi yordamida o‘rganilganda glyukuron kislotaning aglikon bilan bog‘lagan glikozid bog‘i β-konfiguratsiyaga ega ekanligi aniqlangan va bugungi kunda 3β-gidroksi-11-okso-12-en-18β-N, 20β-olean-30 kislotaning 3-O-(2'-O-β-D-glyukurono-piranozil)-β-D-glyukuronopiranozidiga mos keluvchi struktura to‘g‘ri hisoblanadi [1-2].

GK atsetondagi eritmasiga ishqoriy metallarning spirtli eritmalarini ta’sir ettirib, GK ning uch almashgan tuzlari olinadi va muz sirka kislotasi ta’sir ettirilib, uning bir asosli tuzlari hosil qilingan. [3-6]. Shuningdek, GKsi tuzlarining biologik faolligini o‘rganish maqsadida, uning Li, Na, Cu, Zn, Pb, Mg, Mn, Co va boshqa biogen metallar bilan tuzlari, qo‘sh tuzlari hamda nordon tuzlari olingan [3-6].

Ma’lumki, Co, Zn, Cu, Ca, Mg kabi bir qator mikro- va makrobiogen metallar tirik organizmda modda almashinuvi jarayoni (inson, hayvon va o‘simlik organizmi) uchun zarur elementlardan hisoblanadi. Bog‘langan holda ular ishtirokida organizmda ko‘plab biokimyoviy jarayonlar amalga oshadi. Ko‘pchilik biologik faol moddalar metall ionlarisiz deyarli biologik faollikka ega bo‘lmaydi. Bundan tashqari, aksariyat oqsil va fermentlar ma’lum metall ionlari ishtirokidagina biologik faollikka ega bo‘ladi. Boshqa metall ioni bilan birikkanda bu xususiyat namoyon bo‘lmasligi aniqlangan. Ma’lumki, har bir metall ioni o‘zining atom va ion radiusi, zichligi, elektromanfiyligi va boshqa bir qator ko‘rsatkichlarga ega. Demak, biologik faol birikmaning etarli faollikka ega bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan elektronlar taqsimlanishi va fazoviy tuzilishiga metall ioni bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuni e’tiborga olgan xolda GKMKTning kadmiy ionlari bilan ta’sir reaktsiyasini va biologik faolligini o‘rganish maqsadida, uning tuzi sintez qilindi. Kelgusida uning ba’zi qishloq xo‘jaligi ekinlari unib chiqishi, o‘sishi jarayonlariga ta’sirini o‘rganishni rejalashtirdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Толстиков Г.А., Балтина Л.А., Гранкина В.П. и др. Солодка биоразнообразие, химия, применение в медицине / - Новосибирск: Академическое издательство «Гео», 2007. - 311 с.

2. Толстиков.ГА., Балтина Л.А., Шульц Э.Э., Покровский А.Г. Глицирризиновая кислота // Биоорганическая химия. - Москва, 1997. - Т.23. - № 9. - С. 691-709.

3. Ташпулатова А.Д., Юнусходжаев А.Н., Акбаров А.Б. Комплексное соединение цинка с глицирризиновой кислотой и гистидином // Фармацевтический журнал. - Ташкент, 2004. - №2. -С.38-40.

4. Абдурахманова У.К., Кушиев Х.Х., Жумабаева И.М. // Применение моноаммониевой соли глицирризиновой кислоты в качестве биосорбационного реагента на ионы железа (III) // Журнал Universum: химия и биология. –Россия, 2021. -№3(81). – С.37-42.

5. Абдурахманова У.К., Кушиев Х.Х., Ергашев Ш.Е., Абулов Ф.А.Изучение физико-химических свойств супрамолекулярных комплексов производных глицирризиновой кислоты с 8-оксихинолином // Россия, Universum (Химия и биология)– 2021. -№ 3 (81). –С. 48-53.

6. Абдурахманова У.К., Кушиев Х.Х., Глицирризин кислотаси монокалийли тузининг мис (II) ни аниқлашда қўлланилиши НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 й № 1 (121), 65-72 б.

UOK 631.43

TUPROQ FIZIKASI FANINI O‘QITISH USLUBLARI

R.Qurvantayev,
kurvontoev@mail.ru
A.A.Musurmonov,
musurmanov1975@mail.ru,
K.I.Fayziyev, Sh.A.Botirov
shbotirov441 @gmail.com

Tuproqshunoslik va agrokimyo ilmiy tadqiqot instituti,
Guliston Davlat Universiteti

Annotatsiya: Maqolada tuproq fizikasi fani bo‘yicha foydalangan uslublar to‘g‘risidagi ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, ushbu uslublar tizimli yondoshuv, faoliyatga yo‘naltirilgan yondoshuv, dialogik yondoshuv, hamkorlikdagi ta’limni tashkil etish, muammoli ta’lim, o‘qitish usullari va texnikasi, o‘qitish vositalari, kommunikatsiya usullari, boshqarish usullari va tartibi, monitoring va baholash uslublarini tashkil etadi.

Abstract: The article provides information about the methods used in the field of soil physics, these methods constitute a systematic approach, an activity-oriented approach, a dialogical approach, the organization of collaborative education, problematic education, teaching methods and techniques, teaching tools, communication methods, management methods and procedure, monitoring and evaluation methods.

Tuproq unumdorligini hosil qilishda birdan-bir eng muhim omillardan fizik jarayonlar va fizik xossalari hisoblanadi. Yer resurslaridan yuqori unum bilan foydalanishda, tuproqqa ishlov beruvchi yangi texnologiyalar va usullarini ishlab chiqish, quritish, sug‘orish, kimyoviy va meliorativ tadbirlarni o‘tkazish faqatgina tuproqlarni fizikaviy xossalarini va tartibotlarini o‘ziga xosligini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Tuproqlar unumdorligi fizik sharoitlarini ularning genezisi bilan aniqlanadi. Qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan tuproqlar antropogen omillar ta’sirida bo‘lib, mexanik ishlov, kimyolashtirish, melioratsiyalash, tuproqni boshqa xossalariga ta’sir ko‘rsatgani kabi fizikaviy xossalariga ham ta’sir ko‘rsatadi, hamda tuproqlarni genezisini salbiy va ijobiy tomonga o‘zgartiradi.

Keyingi yilliklarda dehqonchilikni intensiv rivojlanishi tufayli, tuproqqa antropogen ta’sir oshishi (asosan mexanik ta’sir) tuproq xossalarini fizik degradatsiyaga uchrash muammosi vujudga keldi, shu sababli bu fizikaviy sharoitda unumdorlikni saqlash va tiklash yanada dolzarb bo‘lib bormoqda. Tuproq fizikaviy xossalarini turli o‘simliklar o‘sish sharoitida tavsiflash ahamiyati yanada yuqori. Tuproqlarni fizikaviy tavsiflash va shu bilan birga ishlab chiqiladigan tadbirlarni ekinlarni mahsuldorligini oshishini ta’minlashini ilmiy asoslash zarur.

Ushbu maqola maqsadi keng tarqalgan qishloq xo‘jaligi yerlari tuproqlarini granulometrik, mikroagregat tarkibini, ularni klassifikatsiyasini, struktura holatini va qishloq xo‘jaligida ahamiyatini tavsiflash va ularni aniqlash usullari shuningdek dala va labaratoriya sharoitida tahlil qilish usullari bilan tanishtirish hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, ayniqsa asosiy qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligini oshirish hozirgi kunda respublikamizda o‘ta dolzarb vazifalar hisoblanadi. Sir emaski, ekinlar hosildorligini oshirish, avvalo tuproqlarning xossa-xususiyatlari va tartibotlarini chuqur o‘rganish asosida ularning unumdorligini oshirish bilan hal bo‘ladi.

Ko‘pchilik hollarda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tajribasida tuproqlarning xossalari, ayniqsa uning fizikaviy tartibotlari e’tibordan chetda qolib, ekinlar hosildorligi asosan mineral va organik o‘g‘itlar solish hisobida amalga oshiriladi va tuproq unumdorligini oshirish, uni saqlash muammosi to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilinmaydi.

Tuproq unimdorligini boshqarish va oshirish eng qiyin muammolardan biri hisoblanadi.

Chunki unumdorlik faqatgina uni mineral yoki organik o‘g‘itlar berish yo‘li bilan oziqa unsurlariga bo‘lgan talabini qondirish yoki sifatli shudgor qilishgina emas, balki bir qancha jarayonlarni, jumladan tuproqdagi oziqa, suv, havo, issiqlik hamda kosmik omil hisoblangan yorug‘lik kabi hayotiy omillarni hosil qilish va ular o‘rtasidagi mutanosiblikni tiklashga bog‘lik bo‘ladi. Darhaqiqat hayotiy omillar hisoblangan oziqa, suv, havo, issiqlik va yorug‘lik kabi 5 ta omil-bir-birini o‘rnini almashtira olmaydigan, o‘ta mustaqil va shu bilan birgalikda o‘zaro munosabatda bo‘ladigan omillar hisoblanadi. Tuproq fizikasi fanini o‘qitishdan maqsad-tuproq shakllanishidagi asosiy fizikaviy jarayonlarning ahamiyati va bu mustaqil fan sifatida umumiy tuproqshunoslik fanidan farqlanuvchi uslublari yordamida tuproqning kelib chiqishi, rivojlanishi va unumdorligini oshirish muammolari bo‘yicha bilim berishdan iborat.

Tuproq fizikasi fanining asosiy vazifasi tuproqshunoslikning nazariy va amaliy vazifalari yechimlari bilan birgalikda hozirgi zamon tuproqshunosligining takomillashuviga o‘z hissasini qo‘shadi, tuproq-iqlim sharoitini hisobga olgan holda barcha qishloq xo‘jaligi ekin turlari uchun maqbul bo‘ladigan hayotiy omillar o‘rtasidagi nisbatni ilmiy asoslash hisoblanadi.

Tuproq fizikasi fanini chuqur o‘zlashtirish uchun nazariy va amaliy mashg‘ulotlarda beriladigan ma’lumotlar o‘zaro uyg‘unlashgan bo‘lishi kerak. Buni samarali amalga oshirishda hozirgi zamon o‘quv qurollari, laboratoriya anjomlari va yordamchi texnik vositalardan keng foydalanish talab qilinadi. Bulardan tashqari, ular amaliy mashg‘ulotda va laboratoriyada mustaqil ishlar bajarish kabi ishlar bo‘yicha ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari lozim. Talabalar tomonidan tuproq fizikasi fanini chuqur o‘rganish, o‘quv dasturidagi nazariy va amaliy bilimlarni umumlashtira olishga yordam beradi.

Tuproq fizikasi fanini o‘qitishda o‘quv rejadagi tabiiy fanlarning bir qator qonun va qoidalariga tayanadi hamda fizika, kimyo, matematika, tuproqshunoslik, biologiya, melioratsiya kabi fanlarning asosini bilishga va buning zamirida tuproqda kechayotgan murakkab fizikaviy, fizik-kimyoviy jarayonlar mohiyatini chuqur anglashga asoslanadi.

Bilim olish jarayoni bilan bog‘liq ta’lim sifatini belgilovchi holatlar: darsni yuqori ilmiy-pedagogik darajada tashkil etilishi, muammoli mashg‘ulotlar o‘tkazish, darslarni savol javob tarzida qiziqarli tashkil qilish, ilg‘or pedagogik texnologiyalardan va multimediya qo‘llamalardan foydalanish, tinglovchilarni mustaqil fikrlashga undaydigan, o‘ylantiradigan muammolarni ular oldiga qo‘yish, talabchanlik, tinglovchilar bilan indivudial ishlash, ijodkorlikka yo‘naltirish, erkin muloqotga kirishishga, ilmiy izlanishga jalb qilish va boshqa tadbirlar ta’lim ustuvorligini ta’minlaydi. Ta’lim samaradorligini ishlab chiqishning konsepsiyasi aniq belgilanish va unga amal qilishi ijobiy natija beradi. Fanni o‘qitishning asosiy konseptual yondoshuvlari quyidagilardan iborat:

- talabalar tuproqni dalada o‘rganishni, kesma qo‘yish uchun joy tanlash, tuproq morfologik belgilarini o‘rganish, tuproq namunalarini olish va uning natijalarini tahlil qilish usullari, tuproqning umumiy fizikaviy va fizik-mexanik, suv, havo, issiqlik xossalari to‘g‘risida tushuncha berishdan iborat.

- tuproq fizikasi fani talabalarda tuproqning fizik xossalari to‘g‘risidagi bilimlarini shakllantiradi.

Maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni bajarish tavsiya etiladi:

- shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim. O‘z mohiyatiga ko‘ra ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to‘laqonli rivojlanishlarini ko‘zda tutadi. Bu esa ta’limni loyixalashtirilayotganda, albatta, ma’lum bir ta’lim oluvchining shaxsini emas, avvalo,

kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog‘liq o‘qish masalalaridan kelib chiqqan holda yondoshishga e’tibor qaratishni amalga oshiradi.

- har bir talabaning shaxs sifatida kasbiy takomillashuvini ta’minlaydi. Ta’limning markaziga bilim oluvchi qo‘yiladi.

Tizimli yondoshuv. Ta’lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o‘zida mujassam etmog‘i lozim: jarayonning mantiqiyligi, uning barcha bo‘g‘inlarini o‘zaro bog‘langanligi, yaxlitligi bilim olish va kasb egallashning mukammal bo‘lishiga hissa qo‘shadi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondoshuv. SHaxsining jarayonli sifatlarini shakllantirishga, ta’lim oluvchining faoliyatini jadallashtirish va intensivlashtirish, o‘quv jarayonida barcha qobiliyat va imkoniyatlarni, tashabbuskorlikni ochishga yo‘naltirilgan ta’limni ifodalaydi. Egallangan bilimlarning ko‘nikma va malakaga aylanishi, amaliyotda tadbiq etilishiga sharoit yaratadi.

Dialogik yondoshuv. Bu yondoshuv o‘quv jarayoni ishtirokchilarining psixologik birligi va o‘zaro munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o‘z-o‘zini faollashtirishi va o‘z-o‘zini ko‘rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi. O‘qituvchi va talabaning qamkorlikdagi ta’limiy faoliyat yuritishiga zamin yaratadi.

Hamkorlikdagi ta’limni tashkil etish. Demokratlilik, tenglik, ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchi o‘rtasidagi sub’ektiv munosabatlarda hamkorlikni, maqsad va faoliyat mazmunini shakllantirishga erishilgan natijalarni baholashda birgalikda ishlashni joriy etishga e’tiborni qaratish zarurligini bildiradi. Ta’lim jarayonida “sub’ekt-sub’ekt” munosabatlari tarkib topadi.

Muammoli ta’lim. Ta’lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish orqali ta’lim oluvchi faoliyatini aktivlashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimni ob’ektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini, dialektik mushoxadani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo‘llashni ta’minlaydi. Muammoli savol, vazifa, topshiriq va vaziyatlar yaratish va ularga yechim topish jarayonida ongli, ijodiy, mustaqil fikrlashga o‘rgatiladi.

Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarni qo‘llash- hozirgi axborot kommunikatsiya texnologiya vositalari kuchli rivojlangan sharoitda ulardan to‘g‘ri va samarali foydalanish, axborotlarni tanlash, saralash, saqlash, qayta ifodalash ko‘nikmalarini hosil qilinadi. Bu jarayonda kompyuter savodxonligi alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘qitish usullari va texnikasi. Ma’ruza (kirish, mavzuga oid, viziuallash), muammoviy usul, keys-sadi, pinbord, paradokslar, loyiha va amaliy ishlash usullari. Interfaol usullarni mavzu mazmuniga mos holda tanlash va ulardan samarali foydalanishga o‘rgatadi.

O‘qitish vositalari: o‘qitishning an’anaviy vositalari (darslik, ma’ruza matni, ko‘rgazmali qurollar, xarita va boshqalar) bilan bir qatorda-axborot-kommunikatsiya teznologiya vositalari keng ko‘lamda tatbiq etiladi.

Kommunikatsiya usullari: tinglovchilar bilan operativ ikki yoqlama (teskari) aloqaga asoslangan bevosita o‘zaro munosabatlarning yo‘lga qo‘yilishi. Teskari aloqa usullari va vositalari: kuzatish, blits-so‘rov, joriy, oraliq va yakunlovchi nazorat natijalarini tahlili asosida o‘qitish diagnostikasi amalga oshiriladi. Ta’lim jarayonida kafolatlangan natijaga erishish ta’minlanadi.

Boshqarish usullari va tartibi: o‘quv mashquloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik xarita ko‘rinishidagi o‘quv mashqulotlarini rejalashtirish, qo‘yilgan maqsadga erishishda o‘qituvchi va tinglovchining birgalikdagi xarakati, nafaqat auditoriya mashqulotlari,

balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati xam tartibli yo‘lga qo‘yiladi.

Monitoring va baholash: butun tuproq fizikasi fani o‘qitish davomida ham o‘qitishning natijalari reyting tizimi asosida nazorat va tahlil qilib boriladi. Fanni o‘qitish oxirida yozma, og‘zaki yoki test topshiriqlari yordamida ta’lim oluvchilarning bilimlari baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Mirziyoyev SH.M. “Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5742-sonli Farmoni. -Toshkent, 2019.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5853-son Farmoni - Toshkent, 2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.07.2022 yildagi PQ-277 son qarori, “2022 -2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi Farmoni. - Toshkent, - 2022.
4. Qurvantayev R., Xalilova Z.F. Chirchiq havzasi tuproqlarining mexanik va mikroagregat tarkibi.// Sug‘oriladigan tuproqlar unumdorligini tiklash, saqlash, oshirish agrotexnologiya lari va uning dolzarb muammolari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. – Guliston. 2020.- B. 282-286.
5. Qurvantayev R., Xalilova Z.F., Soliyeva N.A. Toshkent viloyati tuproqlarining granulometrik tarkibi. / AGRO ILM №6 (69) – 2020. - B. 75-76.
6. Kurvantayev R., Xalilova Z. Chirchiq havzasi tuproqlarining suv-o‘tkazuvchanligi. // Tuproq unumdorligi va qishloq xo‘jaligi ekinlar hosildorligini oshirishning zamonaviy-innovatsion texnologiyalari, muammo va yechimlar mavzusidagi respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman to‘plami. - Buxoro, 2021. - B. 237-239.
7. Kurvantayev R., Xalilova Z.F. Chirchiq havzasi tuproqlarning strukturali holati. / O‘zMU xabarlari ISSN - 2022 [3/1]. - B. 114-118.
8. Nazarova S.M., Kurvantayev R. Buxoro viloyati tuproqlari unumdorligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar. – Buxoro: «Durdona”, 2018. –57 b.
9. Qurvantayev R., Turg‘unov M.M. Qishloq xo‘jaligi yerlaridan samarali foydalanish, lazerli tekislash orqali tuproq xossalarini yaxshilash bo‘yicha tavsiyanoma. Toshkent, 2019-16 b.
10. Umarov M.U., Kurvantaev R. Povisheniye plodorodiya oroshaemix pochv putem regulirovaniya ix fizicheskix svoystv. - Tashkent, «Fan”, 1987, - 106 s.
11. Kurvantoev R., Nazarova S. Zarafshon vohasi quyi oqimi sug‘oriladiga o‘tloqi tuproqlarining agrofizikaviy holati. – Buhoro: “Durdona”. 2021. - 126 б.
12. Kurvantayev R., Botirov Sh. A. Obshiye fizicheskiye svoystva degradirovannix pochev Sырdarinskoy oblasti .// Plodorodiye pochvi effektivnoye primeneniye udobreniy : materiali Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, Minsk, 22–25 iyunya 2021 g. V 2 ch. Ch. 1. - S. 96 -100.
13. Kurvantoev R., Musurmonov., “Tuproq fizikasi” fanidan o‘quv qo‘llanma. Guliston 2011, 91 b.

G‘O‘ZANI SUV TEJAMKOR SUG‘ORISH TARTIBI VA TEXNOLOGIYaSINING SAMARADORLIGI

Adil Sherqulovich ALTMISHEV
Guliston davlat universiteti, dotsent
Xamidova Shaxnoza, *TIQXMMI MTU,PJD, dotsent,*

Annotatsiya: Suv resurslari tanqisligi oshib borayotgan sharoitda uning salbiy oqibatlarini yumshatish maqsadida Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarining o‘tloqi allyuvial va o‘tloqi-bo‘z, mexanik tarkibiga ko‘ra o‘rta qumoq tuproqlarida g‘o‘zaning suv tejamkor tomchilatib sug‘orish usulidagi ilmiy asoslangan sug‘orish tartibi o‘rganildi. Tadqiqotlarda kuzatuv, o‘lchov va tahlillar PSUEAITIda qabul qilingan “Dala tajribalarini o‘tkazish uslublari” xamda olingan ma’lumotlar aniqligi va ishonchliligi B.A.Dospexovning ko‘p omilli uslubi SPSS (Statistical Package for Social Science) kompyuter dasturi yordamida matematik-statistik tahlil qilindi.

Tadqiqotlarning ilmiy yangiligi, ilk bor Buxoro viloyatining qadimdan sug‘oriladigan o‘tloqi-allyuvial, mexanik tarkibiga ko‘ra o‘rta qumoq tuproqlari va sizot suvlari sathi 1,5-2,0 m bo‘lgan gidrogeologik sharoitlarida g‘o‘zani tomchilatib sug‘orish usulida sug‘orish oldi tuproq namligini ChDNSga nisbatan 70-80-65 % da ushlab turish, o‘suv fazalari bo‘yicha 1-3-0 tizimda 2750 m^3G‘ga mavsumiy sug‘orish me’yorlari bilan sug‘orish, Qashqadaryo viloyatining sug‘oriladigan o‘tloqi-bo‘z, mexanik tarkibiga ko‘ra o‘rta qumoq tuproqlari va sizot suvlari sathi 3,0-4,0 m bo‘lgan gidrogeologik sharoitlarda g‘o‘zani tomchilatib sug‘orish usulida sug‘orish oldi tuproq namligini ChDNSga nisbatan 70-75-65 % da ushlab turish, o‘suv fazalari bo‘yicha 1-3-0 tizimda 2820-2860 m^3G‘ga mavsumiy sug‘orish me’yorlari bilan sug‘orishlarning katta samara berishini aniqlaganligidan iboratdir. Ushbu tavsiyalar natijasida 1817 - 2000 m^3G‘ga suv resurslarini iqtisod bo‘lishi va g‘o‘zaning hosildorligini 8,1 - 8,6 tsG‘ga ga oshishi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: Iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi, g‘o‘za, sug‘orish tartibi, tomchilatib sug‘orish, sug‘orish me’yori, mavsumiy sug‘orish me’yori, hosildorlik, tuproq, tuproqning suv-fizik xossalari, sizot suvlari, tuz rejimi, melioratsiya, samaradorlik, suv iqtisodi.

Kirish. Global iqlim o‘zgarishi muammosi insoniyat kun tartibida dolzarb bo‘lib, bu sayyoramizda faqat haroratning o‘rtacha yillik ko‘tarilishi emas, balki barcha geotizimning o‘zgarishi, jahon okeanining ko‘tarilishining yuzaga kelishi, muz va doimiy muzliklarning erishi, yog‘ingarchilikning bir tekisda yog‘masligining ortishi, daryolar oqimi rejimining o‘zgarishi va iqlimning beqarorligi bilan bog‘liq boshqa o‘zgarishlar ham demakdir [1,2].

Global isish tufayli tog‘li hududlarda muzliklarning erishi, ular hajmining kamayishi yaqin 20 yilda daryolar oqimi, xususan, Amudaryo hamda qisman Sirdaryo va Zarafshonga quyiladigan suvlarning 25-30% ga qisqarishi mumkin bo‘lib, mintaqaga jiddiy muammolar tug‘dirishi mumkin. Respublikada global iqlim o‘zgarishi, aholi sonining va iqtisodiyot tarmoqlarining o‘sishi, ularning suvga bo‘lgan talabi yil sayin oshib borishi tufayli suv resurslarining taqchilligi yildan-yilga kuchayib bormoqda. Foydalanilgan o‘rtacha yillik suv miqdori 51-53 mlrd kub metrni, jumladan, 97,2 foizi daryo va soylardan,1,9 foizi kollektor tarmoqlaridan, 0,9 foizi esa er ostidan foydalanib, ajratilgan suv olish limitiga nisbatan 20 foizga qisqargan. Respublikada 2020-2030 yillarda aholini va iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini suv

bilan barqaror ta’minlash, sug‘oriladigan erlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv xo‘jaligiga bozor tamoyillari va mexanizmlarini hamda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, suv xo‘jaligi ob’ektlarining ishonchli ishlashini ta’minlash hamda er va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bugunning dolzarb muammosidir [3,4].

Respublikada qishloq xo‘jaligi ekinlari asosan an’anaviy usulda – egatlab sug‘orilmoqda, erlarni lazerli uskuna bilan jihozlangan tekislagichlar bilan tekislash ishlarining ko‘lami juda past darajada qolmoqda. 2019 yildan boshlab suv tejovchi sug‘orish texnologiyalarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning yangi tizimi joriy qilindi. Natijada 77470 gektar maydonda tomchilatib, 1123 gektar maydonda yomg‘irlatib, 2000 gektar maydonda esa diskret usulda sug‘orish texnologiyalari joriy qilindi. Shu bilan birgalikda ushbu zamonaviy sug‘orish texnologiyasi joriy qilingan maydon ulushi pastligicha (6 foiz) qolmoqda. Natijada, bir kompleks gektar maydonga to‘g‘ri keladigan suv sarfi miqdori 10690 kub metrni tashkil qilib, rivojlangan mamlakatlarga nisbatan yuqoriligicha qolmoqda [3].

Ilmiy tadqiqotning maqsadi: mamlakatda aholi sonining o‘sib borishi, sanoatning jadal sur’atlarda rivojlanishi, global iqlim o‘zgarishi oqibatida Orol dengizi mintaqasi ekologik holatining yomonlashishi, er va suv resurslari kabi tabiiy boyliklarning cheklanganligi sharoitida aholining oziq-ovqat, sanoatning qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan talablarining yildan-yilga ortib borayotganligi er va suv resurslarini oqilona boshqarish va ulardan samarali foydalanish, zamonaviy sug‘orish texnologiyalarini keng joriy qilish dolzarbligi sharoitida O‘zbekiston Respublikasining Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarining o‘tloqi allyuvial va o‘tloqi-bo‘z, mexanik tarkibiga ko‘ra o‘rta qumoq, sizot suvlari 1,0-2,0 m va 2,0-3,0 m da joylashgan, mineralizatsiyasi 1,0-3,0 gG‘l bo‘lgan tuproqlarida g‘o‘zaning ilmiy asoslangan sug‘orish tartibini xamda uni amalga oshiruvchi tejamkor tomchilatib sug‘orish usulini g‘o‘zaning o‘sishi, rivojlanishi, hosildorligiga, paxta tolasining sifat ko‘rsatkichlariga ta’sirini aniqlashdan iborat.

Ilmiy tadqiqotning vazifalari: tajriba dalasining tuproq sharoitlari (turi, mexanik tarkibi, suv-fizik xossalari va unumdorligi) ni aniqlash; tajriba dalasining gidrogeologik va meliorativ sharoitlarini aniqlash; sizot suvlari sathi 1,0-2,0 m va 2,0-3,0 m, mineralizatsiyasi 1-3 gG‘l bo‘lgan o‘tloqi allyuvial va o‘tloqi-bo‘z tuproqlari sharoitida g‘o‘zani tomchilatib sug‘orish usulidagi sug‘orish tartibini aniqlash; g‘o‘zani tomchilatib sug‘orish usulidagi ilmiy asoslangan sug‘orish tartibini tuproqning suv-fizik xossalariga, g‘o‘zaning o‘sishi, rivojlanishi, hosildorligiga va paxta tolasining texnologik sifat ko‘rsatkichlariga ta’sirini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotlarda g‘o‘za bo‘yicha kuzatuv, o‘lchov va tahlillar PSUEAITIda qabul qilingan “Dala tajribalarini o‘tkazish uslublari” [5], “Metodo‘ agroximicheskix i agrofizicheskix issledovaniy v polivno‘x xlopkovo‘x rayonax polevo‘x i vegetatsionno‘x opo‘tov s xlopchatnikom” [6] uslubiy qo‘llanmalaridan foydalanildi. Tuproqdagi chirindi (gumus) miqdori I.V.Tyurin [6], umumiy azot, fosfor L.P.Gritsenko va M.M.Maltseva [6] usullarida, harakatchan fosfor B.M.Machigin, almashinuvchi kaliy olovli fotometrda P.V.Protasov[6] usulida aniqlandi. Tuproqning mexanik tarkibi N.A.Kachinskiy [5] usuli bo‘yicha, suv o‘tkazuvchanligi Nesterov [5] uslubiga asoslangan tsilindrik doira bo‘yicha, cheklangan dala nam sig‘imi (ChDNS) Rozov [5] uslubi bo‘yicha, 2x2 m o‘lchamdagi maydonchaga 20-30 sm.lik qalinlikda suv to‘ldirish orqali, hajmiy og‘irligi tuproqning har 10 sm dan 100 sm gacha bo‘lgan tuproq qatlamlaridan balandligi 10 sm bo‘lgan po‘lat tsilindr yordamida aniqlandi. Olingan ma’lumotlar aniqligi va ishonchliligi V.P.Peregudovning dala tajribalarini qaytariqlar uslubiga asoslangan dispertsion

(sochilma) tahlil uslubi va B.A.Dospexovning ko‘p omilli uslubi hamda SPSS (Statistical Package for Social Science) kompyuter dasturi yordamida matematik-statistik tahlil qilindi [7] . Barcha olingan ma’lumotlar uslubiyotlarda belgilangan yo‘l qo‘yiladigan chetlashishlar doirasida bo‘ldi.

Ilmiy tadqiqot ishlari Buxoro viloyatining Kogon tumanidagi TIQXMMI Buxoro filiali tajriba xo‘jaligining o‘tloqi allyuvial, o‘rta qumoq tuproqlari sharoitida “Buxoro-102” g‘o‘za navi va Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanidagi “Saidaxmad nabirasi Anvar” nomli fermer xo‘jaligining o‘tloqi bo‘z, o‘rta qumoq tuproqlari sharoitida Buxoro-6 g‘o‘za navida quyidagi sxemada olib borildi (1-jadval):

1-jadval

Tajriba tizimi

	Sug‘orishdan oldingi tuproq namligi, ChDNS ga nisbatan %	Sug‘orish usuli	Sug‘orish meyori, m^3G‘ga
1.	ishlab chiqarish nazorati	egatlab sug‘orish	faktik o‘lchovlar
2.	70-80-65 (Buxoro) 70-70-65 (Qashqadaryo)	tomchilatib sug‘orish	0-100 sm. qatlamdagi namlik defitsiti bo‘yicha
3.	80-80-65 (Buxoro) 70-75-65 (Qashqadaryo)	tomchilatib sug‘orish	0-100 sm. qatlamdagi namlik defitsiti bo‘yicha

3.Natijalar va muxokamalar. Ilk bor Buxoro viloyatining o‘tloqi allyuvial va Qashqadaryo viloyatining o‘tloqi-bo‘z, mexanik tarkibiga ko‘ra o‘rta qumoq tuproqlari sharoitida g‘o‘zani TIQXMMI MTU ning “past bosimli” tomchilatib sug‘orish texnologiyasidagi ilmiy asoslangan sug‘orish tartiblari ishlab chiqildi hamda ularning daryo suvlarini iqtisod qilishlari va suv tanqisliginning salbiy oqibatlarni kamaytirishdagi samaradorliklari aniqlandi**.** Ushbu dala va laboratoriya tadqiqiqotlari g‘o‘zaning o‘rtapishar “Buxoro-102” (Buxoro viloyatida) va “Buxoro-6” (Qashqadaryo viloyatida) navlarida olib borildi.

Qashqadaryo viloyati g‘o‘za ekilgan tajriba dalasi tuprog‘ining suv o‘tkazuvchanligi 6 soat davomida 1172-1215 m^3G‘ga yoki 0,326-0,338 mmG‘min tashkil qildi. Vegetatsiya davrining oxiriga borib 1-nazorat variantda suv o‘tkazuvchanlik 6 soat davomida 795-818 m^3G‘ga yoki 0,221-0,227 mmG‘min ni tashkil qildi hamda tuproqning suv o‘tkazuvchanligi 0,0105-0,111 mmG‘min ga, kamayishi kuzatildi. Vegetatsiya davrining oxirida tomchilatib sug‘orish usulida tuproqning sug‘orishdan oldingi namligi ChDNS ga nisbatan 70-75-65 % bo‘lgan 3-variantda tuproqning suv o‘tkazuvchanligi 6 soat davomida 928-944 m^3G‘ga yoki 0,258-0,262 mmG‘min ni tashkil qildi hamda 0,068-0,076 mmG‘min ga kamayishi kuzatildi yoki 1-nazoratga nisbatan tuproqning suv o‘tkazuvchanligi 6 soat davomida 126-133 m^3G‘ga ortiq bo‘ldi.

G‘o‘zani tomchilatib sug‘orish usulidagi sug‘orish tartibi**.** TIQXMMI MTU olimlari tomonidan ishlab chiqilgan (1. Patent: № IAP 03072, 14.07.2006 “Tomchilatib sug‘orish uchun quvur”. 2. Patent: № IAP 03400, 29.06.2007 “Qishloq xo‘jalik ekinlarini etishtirishda tomchilatib sug‘orish tizimi”) va Respublikamiz tabiiy –xo‘jalik sharoitiga moslashtirilgan past

bosimli tomchilatib sug‘orish tizimi quyidagi xususiyatlari bilan boshqa tomchilatib sug‘orish tizimlariga nisbatan afzalliklarga ega:

- faqatgina sug‘orish suvi tarkibidagi kolloid zarachalari va mikroorganizimlarni emas, balki diametri 0,5 mm qum va loyqalarni hamda muallaq holda suvga aralashib harakatlanayotgan loyqalarni ham tomchilatgichlardan bemalol oqib o‘tishi.

- juda kichik, 1,5-2,0 m li bosim ostida (20-30 m bosim hosil qiluvchi, domiy ishlab turadigan nasos qurilmasiz) ishlashi.

- arzonligi, konstruktsiyasi soddaligi, har qanday suvdan foydalanuvchilar tomonidan uning montaj va ekspluatatsiya qilinishi, ta’mirlanishi va demontaj qilinishi mumkinligi.

- tizim uchun zarur bo‘lgan xom ashyo va jihozlarning respublikamizda borligi.

Past bosimli tomchilatib sug‘orish tizimi, hozirgi kunda chet ellarda ishlab chiqarilayotgan tomchilatib sug‘orish tizimlariga qaraganda 2-3 marta arzon hisoblanadi [9].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, arzon va konstruktsiyasi sodda bo‘lgan past bosimli tomchilatib sug‘orish tizimini joriy qilish – mineral o‘g‘itlar, yoqilg‘i-moy mahsulotlari va mehnat resurslarini tejalishini, hosildorlikning oshishini, erlarning meliorativ holatini yaxshilanishini va eng asosiysi suv resurslarini 40-60% ga tejalishini ta’minlaydi.

Buxoro viloyatining tajriba dalasining nazorat variantida g‘o‘za vegetatsiya davrida 1-2-1 sxemasi bo‘yicha to‘rt marta sug‘orildi. G‘o‘za gullaguncha bo‘lgan davrida 1140 m^3G‘ga sug‘orish meyori bilan bir maratoba sug‘orildi, gullash-hosilga kirish davrida katta sug‘orish meyorlari 1110-1176 m^3G‘ga bilan 2 maratoba, pishish davrida 1064 m^3G‘ga sug‘orish meyori bilan bir maratoba sug‘orildi. Mavsumiy sug‘orish meyori 4490 m^3G‘ga tashkil qildi. Sug‘orishlar o‘rtasidagi davr 20-23 kunga teng bo‘ldi.

Tomchilatib sug‘orish usulida tuproqning sug‘orishdan oldingi namligi ChDNS ga nisbatan 70-80-65 % bo‘lgan 2-variantda 1-2-1 sxemasi bo‘yicha g‘o‘za 4 marotaba sug‘orildi. G‘o‘za unib-chiqishdan gullashgacha davrida 688 m^3G‘ga sug‘orish meyorlari bilan bir maratoba sug‘orildi, gullash- ko‘sak tugish davrida 582-612 m^3G‘ga sug‘orish meyorlari bilan ikki marotaba sug‘orildi, pishish davrida 861 m^3G‘ga sug‘orish meyori bilan bir maratoba sug‘orildi, mavsumiy sug‘orish meyori – 2743 m^3G‘ga ni tashkil qildi yoki nazorat variantiga nisbatan 1747 m^3G‘ga sug‘orish suvi iqtisod qilinib, yuqori hosil olishga erishildi. Sug‘orishlar o‘rtasidagi davr 18-24 kunga teng bo‘ldi.

G‘o‘zani tomchilatib sug‘orish usulidagi hosildorligi. Buxoro viloyatining tajriba dalasidagi ilmiy-tadqiqotlarda “Buxoro-102” g‘o‘za navidan olingan paxta hosilini tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatdiki, tadqiqotning 1-nazorat variantida bir tsentner paxta etishtirish uchun eng ko‘p miqdordagi 133,6 m^3G‘ts ga suv sarflandi va 33,6 tsG‘ga g‘o‘za hosili olindi. Tomchilatib sug‘orilgan 2-variantda bir tsentner paxta etishtirish uchun eng kam miqdorda - 70,5 m^3G‘ts suv sarflandi va eng ko‘p 38,9 tsG‘ga hosil olindi. Bu nazorat variantiga nisbatan 5,3 tsG‘ga ko‘pdir.

Qashqadaryo viloyatidagi ilmiy-tadqiqotlarning nazorat variantida “Buxoro-6” g‘o‘za navidan bir tsentner paxta etishtirish uchun eng ko‘p miqdordagi 142,1-147,7 m^3G‘ts ga suv sarflandi va 32,1-34,2 tsG‘ga g‘o‘za hosili olindi. Tomchilatib sug‘orilgan 3-variantda bir tsentner paxta etishtirish uchun 71,8-75,0 m^3G‘ts suv sarflandi va g‘o‘za hosildorligi 38,1-39,3 tsG‘ga bo‘lib, bu nazorat variantiga nisbatan 5,1-6,0 tsG‘ga ko‘pdir.

Xulosalar. G‘o‘zaning o‘sishi, rivojlanishi va undan yuqori hosil olish, daryo suvlarini iqtisod qilishda katta samaradorlik tomchilatib sug‘orish usulida sug‘orish oldi tuproq namligini

ChDNSga nisbatan 70-80-60 (Buxoro) va 70-75-65 (Qashqadaryo) % da ushlab turilganda ta'minlandi. Ushbu texnologiyani tajriba dalalarida qo'llanilganda: Buxoro viloyatining o'tloqi allyuvial o'rta mexanik tarkibli tuproqlarida g'o'zani asosiy poyasining balandligi 1-sentyabrda 80,7 sm, ko'saklar soni 11,2 dona, shundan ochilganlari 3,6 donani, bitta ko'sakdagi paxtani og'irligi 4,41 g bo'lib, hosildorlik 39,7 tsG'ga ni va mavsumiy sug'orish me'yori 3137 m^3G'ga ni; Qashqadaryo viloyatining o'tloqi bo'z, o'rta mexanik tarkibli tuproqlarida g'o'zani asosiy poyasining balandligi 1-sentyabrda 84,1 sm, ko'saklar soni 11,5 dona, shundan ochilganlari 3,6 donani, bitta ko'sakdagi paxtani og'irligi 4,47 g bo'lib, hosildorlik 41,2 tsG'ga ni va masumiy sug'orish me'yori 2756 m^3G'ga ni tashkil etdi. Ushbu sug'orish texnologiyasida g'o'za hosildorligi ishlab chiqarish nazoratiga nisbatan mos ravishda 8,6 tsG'ga va 8,1 tsG'ga ga yuqori bo'lib 1817 va 2000 m^3G'ga daryo suvlari mavsumda iqtisod qilindi.

Tomchilatib sug'orish usuli mamlakatda keng joriy qilinishi boshlanganligini e'tiborga olib:

-qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orish tartibi va texnologiyalari tuproqning mexanik tarkibiga va sizot suvlarining satxiga bog'liq bog'likligini e'tiborga olib, ushbu izlanishlar barcha gidromodul rayonlarda olib borilib, tavsiyalar ishlab chiqish;

-Respublikaning jami sug'oriladigan erlarining 46% i sho'rlangan tuproqlar ekanligini e'tiborga olib, sho'rlangan tuproqlar sharoitida tomchilatib sug'orish usulini qo'llash shartlarini o'rganish;

-tomchilatib sug'orish usulini iqlim, tuproq-gidrogeologik va geomorfologik sharoitlarni inobatga olib, rayonlashtirishni izlanishlarini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

-Ushbu maqolada keltirilgan ma'lumotlardan qishloq va suv xo'jaligi tassarufidagi oliy ta'lim hamda texnikomlarida melioratsiya va dexqonchilik fanlarini o'qitishda foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Khamidov, M., Khamraev, K., Azizov, S., Akhmedjanova, G. Water saving technology for leaching salinity of irrigated lands: A case study from Bukhara region of Uzbekistan. Journal of Critical Reviews, 2020, 7(1), c. 499-509
2. Khamidov, M.K., Balla, D., Hamidov, A.M., Juraev, U.A. Using collector-drainage water in saline and arid irrigation areas for adaptation to climate change. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2020, 422(1), 012121
3. Мирзиёев Ш.М. Концепция развития водного хозяйства Республики Узбекистан на 2020 - 2030 годы. № УП-6024 от 10 июля 2020 года.
4. Hamidov, A., Khamidov, M., Ishchanov, J. Impact of climate change on groundwater management in the northwestern part of Uzbekistan. Agronomy. 2020
5. Methods of agrochemical, agrophysical and microbiological studies in irrigated cotton areas. Tashkent: 1962. - 440 p.
6. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. Москва. Агропромиздат, 1985. 351 с.
7. Справочник по хлопководству. Ташкент. Мехнат. 1989. 501 с.
8. Гуломов С.Б., "Маҳаллий томчилатиб суғориш тизими"., «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журнали. –Тошкент, 2011. -№4.- Б. 29-30.
9. Khamidov, M., Matyakubov, B., Isabaev, K. Substantiation of cotton irrigation regime on meadow-alluvial soils of the Khorezm oasis. Journal of Critical Reviews, **2020**, 7(4),

c. 347-353

SIRDARYO VILOYATI SHAMOLLARNI KARTALASHTIRISHDA INTERNET MANBALARIDAN FOYDALANISH

Aripov Islom Kaxramonovich
GulDU tayanch doktoranti

Annatatsiya: Maqolada Sirdaryo viloyati shamollari bo‘yicha tadqiqotlar olib borish va kartalashtirish, kartalashtirish uchun rastrli, vektorli va matnli ma'lumotlarni olish mumkin bo‘lgan uzoq davriylikka ega tizimli hamda aniq ma'lumotli saytlar bilan ishlash haqida atroflicha ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, keltirilgan saytlarning ma'lumotlilik darajasi, ulardan olingan ma'lumotlar asosida kartalashtirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan va ba'zi namunalar keltirilgan.

Kalit soz’lar. Sirdaryo viloyati shamollari kartasi, maxsus shifrli formatlar, rastr, vektor, matnli ma'lumotlar, kartalashtirish, kartogramma, gidrometeorologik kuzatish nuqtalari, ventuskiy.com, windy.com.

Sirdaryo viloyati iqlim sharoiti va shamollarini kartalashtirishda kosmik ma’lumotlarga asoslangan iqlimiy ma’lumotlar ba’zasiga ega mavjud, ulardan Sirdaryo viloyatining iqlim xususiyatlariga oid ma’lumotlarni olish, qayta ishlash va tahlil qilish mumkin.

Shunday saytlar iqlimning barcha elementlariga tegishli ma’lumotlar ba’zasini asosan Geoaxborot dasturlariga moslashtirgan holda saqlaydi, bevosita onlayn tasvirlaydi va to‘playdi.

Internetda iqlim xususiyatlariga oid ochiq ma’lumotli saytlarni ma’lumot turiga ko‘ra 3 ta asosiy guruhga bo‘lish mumkin. Ular quyidagilar:

1. Raster formatli iqlimiy ma’lumotlar mavjud saytlar;
2. Vektor formatli iqlimiy ma’lumotlar mavjud saytlar;
3. Matn yoki jadval va dagrammali iqlimiy ma’lumotlar mavjud saytlar.

Ma'lumki, hozirada GIS texnologiyalari tasvirning shakllanish usuliga qarab, kompyuter grafikalari odatda rastr, vektor, fraktal, uch o‘lchovli turlarga bo‘linadi. Ularning rastr va vektor turlari haritalashda eng keng ishlatilganligi sababli, internet tarmoqlarida iqlimiy ma’lumotlar aynan shu formotlarda ma’lumot saqlaydi va yig‘adi.

Sirdaryo viloyatining shamollari va ularning hududiy tarqalishiga oid GIS dasturlari uchun maxsus formatlangan ma’lumotlar yig‘indisi https://power.larc.nasa.gov/data-access-viewer/ saytida batafsil berilgan. Unda butun yer yuzasiga tegishli olish mumkin bo‘lgan shamollarning turli balandliklar (yer yuzasiga nisbatan 2 m, 10 m, 50 m, 100 mgacha bo‘lgan balandliklar) bo‘yicha tezligi (o‘rtacha, maksimal, minimal)ga, yo‘nalishiga tegishli ma’lumotlar berilgan bo‘lib, ma’lumotlar 1900 yillardan hozirgi kunga qadar bo‘lgan davrlar uchun kunlik, oylik, yillik davriylik bo‘yicha berilgan.

Ushbu saytdan olingan ma’lumotlar ham vektorli, ham maxsus shifrlangan jadval ko‘rinishida beriladi. Olingan ma’lumotlar saralanib, qayta ishlangandan keyin GIS dasturlariga yuklanadi. Natijada ixtiyoriy tanlangan hudud bo‘yicha iqlimga oid barcha turdagi kartalar, diagrammalar, kartogramma va kartodiagrammalar shakllantirilishi mumkin.

Saytdan olingan vektorli ma’lumotlar GIS dasturlarida interpolyatsiya qilinishi natijasida

rasterli ma’lumotlarga aylantirilishi mumkin. Agarda GIS dasturlari bilan ishlanmasa oddiy matn va jadval muharrirlari bo‘lgan dasturlar asosida ma’lumotlarni tahlil qilish va tavsiflash mumkin.

Keng qamrovli batafsil iqlimiy malumotlar ba’zasiga ega bo‘lgan saytlardan yana biri bu http://www.pogodaiklimat.ru/ saytidir. Bu sayt manzilida Nafaqat Sirdaryo viloyatiga tegishli balki yer yuzasidagi barcha mintaqalar va mamlakatlarga oid iqlimiy ma’lumotlarni, kunlik, oylik, yillik rejimda olish mumkin. Bu sayt ma’lumotlarini yuqoridagi sayt ma’lumotlaridan farqi shundaki, bu saytda berilgan ma’lumotlar aniq manzilli gidrometeorologik kuzatsh stansiyalari bo‘yicha taqdim etiladi. Ma’lumotlar 1971 yildan bugungi kungacha bo‘lgan davrlar uchun beriladi. ma’lumotlarni yillik, oylik, kunlik holatda olish mumkin.

Masalan, ushbu sayt bo‘yicha iqlimiy ma’lumotlar O‘zbekiston hududidagi 84 ta manzil bo‘yicha beriladi (1-jadval).

1-jadval

1881-2023 yy. uchun batafsil iqlimiy ma’lumotlar beriladigan O‘zbekistonning asosiy gidrometeorologik kuzatish nuqtalari

1. Айякагитма	2. Акалтын	3. Акбайтал	4. Акрабат
5. Алмалык	6. Ангрен	7. Ангрен	8. Андижан
9. Байсун	10. Бахмал	11. Бекабад	12. Богарное
13. Боз	14. Бузаубай	15. Бухара	16. Бухара аэропорт
17. Галляралал	18. Гузар	19. Гурлен	20. Дагбит
21. Далварзин	22. Денау	23. Дехканабад	24. Джангельды
25. Джизак	26. Дукант	27. Дустлик	28. Жаслык
29. Заамин	30. Западный Арнасай	31. Зарафшан	32. Камчик
33. Каракалпакия	34. Караукль	35. Каршi	36. Касансай
37. Каттакурган вдхр	38. Каунчи	39. Кизильча	40. Коканд
41. Кокарал	42. Кошрабад	43. Кува	44. Кулкудук
45. Кунград	46. Ледник Северцова	47. Машикудук	48. Минчукур
49. Муйнак	50. Мыс Тигровый	51. Навои	52. Навои аэропорт
53. Наманган	54. Нукус	55. Нурабад	56. Нурата
57. Ойгаинг	58. Пап	59. Пске	60. Самар

		м	канд
61. Самарканд аэропорт	62. Сарыканда	63. Сырдарья	64. Тамдыбулак
65. Тахиташ	66. Тахтакупыр	67. Ташкент	68. Термез
69. Туябугуз	70. Ургенч	71. Учкудук	72. Фергана
73. Хива	74. Чарвак	75. Чимбай	76. Чимган
77. Чимкурган	78. Шахимардан	79. Шахрисабз	80. Ширабад
81. Шурчи	82. Юбилейная	83. Янгиер	84. Янгиишлак

Izoh. ***Jadvaldagi gidrometeorologik kuzatish nuqtalarining nomlari bevosita giperhavolaga egaligi sababli shrifti o‘zgartirilmagan.***

Saytada berilgan manzillardan faqat ikkitasi (Sirdaryo va Yangiyer) Sirdaryo viloyatiga tegishlidir.

Ushbu saytdan foydalanuvchilarning har biri o‘zining shaxsiy hisobi orqali kirilganda yuqoridagi gidrometeorologik kuzatish nuqtalaridan biri tanlanadi va tanlangan gidrometeorologik kuzatish nuqtasi uchun umumiy iqlimiy ma’lumotlar bo‘limiga kiriladi.

Shundan so‘ng tegishli nuqta uchun havo xarorati, havoning namligi, shamol, havo bosimi, bulutlilik, yog‘inlar, qor qoplami kabi ko‘rsatkichlar bo‘yicha iqlimiy ma’lumotlar jadval shaklida batafsil beriladi (1-rasm).

Saytning umumiy iqlimiy ma’lumotlar bo‘limida iqlimiy ma’lumotlarni yillik, oylik, kunlik kabi davriyliklar bo‘yicha olish imkoniyatlari mavjud.

Ushbu sayt iqlimiy ma’lumotlarni ko‘pchilik tushinadigan va foydalana olish qulay bo‘lgan hamda ulardan turli karta va diagrammalar ishlab chiqish va tahliliy izlanishlar olib borish uchun juda qulay va to‘liq ma’lumot berish imkoniyatiga ega.

Итоги за сутки : Сырдарья 40.82°ш. 68.68°д. 264 м над ур. моря [Сырдарьинская область, Узбекистан]

Индекс	Название	Дата	Температура воздуха					Влажность воздуха		Эффективная температура			Ветер		Миним видим	Атмосферное давление						Облачность	Осадки			
			T ср (°C)	dT ср (°C)	adj dT ср (°C)	T мин (°C)	T макс (°C)	f ср (%)	f мин (%)	Te мин (°C)	Te макс (°C)	Tes макс (°C)	ср (м/с)	порыв (м/с)		P ср (гПа)	P мин (гПа)	P макс (гПа)	Po ср (гПа)	Po мин (гПа)	Po макс (гПа)	общ, балл	нижн, балл	ночь мм	день мм	сумма мм
38583	Сырдарья	01.05.2023	+23.9	+4.9		+13.4	+32.5	41	14	+14	+31	+42	1.4	2	10 км	1004.5	1002.9	1005.6	974.6	973.9	975.5	3.9	0.8			0.0
38583	Сырдарья	02.05.2023	+21.8	+2.6		+14.1	+30.7	32	12	+15	+27	+38	3.0	5	10 км	1008.4	1005.4	1011.7	978.2	975.0	980.9	0.0	0.0			0.0
38583	Сырдарья	03.05.2023	+18.2	-1.2		+8.2	+28.7	35	14	+8	+26	+40	2.1	3	10 км	1013.1	1011.6	1014.3	982.4	981.1	983.4	2.5	0.0			0.0
38583	Сырдарья	04.05.2023	+15.9	-3.7		+5.5	+25.9	28	15	+6	+23	+32	2.6	4	10 км	1014.0	1012.4	1015.4	983.0	982.4	983.8	5.3	0.9			0.0
38583	Сырдарья	05.05.2023	+16.3	-3.4		+3.5	+28.6	45	16	+3	+26	+34	1.8	4	10 км	1013.1	1009.3	1016.7	982.2	978.5	985.1	5.5	0.5			0.0
38583	Сырдарья	06.05.2023	+16.3	-3.6		+12.8	+19.7	53	40	+12	+20	+22	2.6	4	10 км	1015.4	1009.3	1018.5	984.5	978.3	987.1	10.0	5.6			0.0
38583	Сырдарья	07.05.2023	+18.0	-2.1		+10.2	+25.8	56	27	+10	+24	+39	1.5	3	10 км	1017.3	1015.9	1018.5	986.5	985.7	987.3	7.9	3.5		0.0	0.0
38583	Сырдарья	08.05.2023	+19.0	-1.3		+10.4	+27.2	55	32	+10	+26	+41	1.5	2	10 км	1016.9	1015.4	1018.3	986.2	985.3	987.0	3.8	0.8			0.0

1-rasm. http://www.pogodaiklimat.ru/ **saytining umumiy iqlimiy ma’lumotlari bo‘yicha saxifasi.**

Yuqorida keltirilgan saytlarning barchasi biror hududning iqlimi va atmosfera yog‘inlariga oid tadqiqotlar olib borish va olingan ma’lumotlar asosida kartalashtirishni amalga oshirish uchun juda katta imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga uzoq yillik iqlimiy ma’lumotlarning olinishi va tahlil qilinishi iqlim o‘zgarishlari haqida qimmatli ma‘lumotlarga ega bo‘lish imkonini ham beradi. Bu esa iqlim o‘zgarishlarini yumshatish, iqlim o‘zgarishlariga moslashish

uchun dasturiy amal bo‘lib xizmat qiladi.

Sirdaryo viloyatining iqlim sharoitini o‘rganishda https://ru.climate-data.org sayti ham juda muhim axborot va ma’lumot bazasi sanaladi. Ushbu saytda Sirdayo viloyati hududi iqlim sharoitiga ko‘ra 2 ta mikroiqlimli hududga ajratilgan bo‘lib, ular issiq yozli o‘rtadengiz mikroiqlim mintaqasi va qurg‘oqchil sovuq iqlimli mintaqalar (2-jadval).

2-jadval

Sirdaryo viloyati hududining https://ru.climate-data.org sayti ma’lumotlari asosidagi mikroiqlimiy mintaqalari

mikroiqlimli hudud nomi	Gidrometeorologik ko‘rsatkichlar manzili
Issiq yozli o‘rtadengiz mikroiqlim mintaqa	Gulistan, Yangiabad, Paxtaabad, Yangikishlak, Fergana
Qurg‘oqchil sovuq iqlimli mintaqa	Bayaut, Shirin, Almazar, Bayaut, Altыntepa

Ushbu sayt iqlimiy ma’lumotlarni oxirgi 30 yil uchun o‘rtacha ko‘rsatkichlar bo‘yicha taqdim etadi. Ushbu ma’lumotlar uzluksiz yangilanib, onlayn holatda berib boriladi.

Iqlim sharoitini bevosita onlayn aks ettirib beradigan va bevosita ayni vaqtga tegishlik iqlim ko‘rsatkichlarini vizuvallashtiruvchi saytlar ham majud bo‘lib, ularga https://www.windy.com/, https://earth.nullschool.net/, https://www.ventusky.com/ kabi saytlar kiradi. Bu saytlarning qulayligi shundaki, ulardan o‘tgan vaqt davomidagi 10 yilliklarga tegishli sanalar bo‘yicha va iqlimning alohida elementlari bo‘yicha ma’lumotlarga ega bo‘lish va bevosita kuzatish imkoniga ega bo‘linadi.

Bu sayt bevosita olingan kosmik iqlim ma’lumotlarini onlayn aks ettirganligi sababli ayni vaqtgacha bo‘lgan ma’lumotlarni berib boradi ammo, kelajak yoki kelgusi sana va oylar uchun ma’lumotlar berilmaydi.

Umuman olganda iqlimiy ma’lumotlarni saytlardan olish, qayta ishlash va tahlil qilish orqali alohida hududlar va mintaqalar uchun kartalar ishlab chiqish, diagrammalar shakllantirish va shu kabi ko‘plab ishlarni amalga oshirish mumkin.

Olingan ma’lumotlar asosida QGIS dasturida Sirdaryo viloyati hududining shamollari

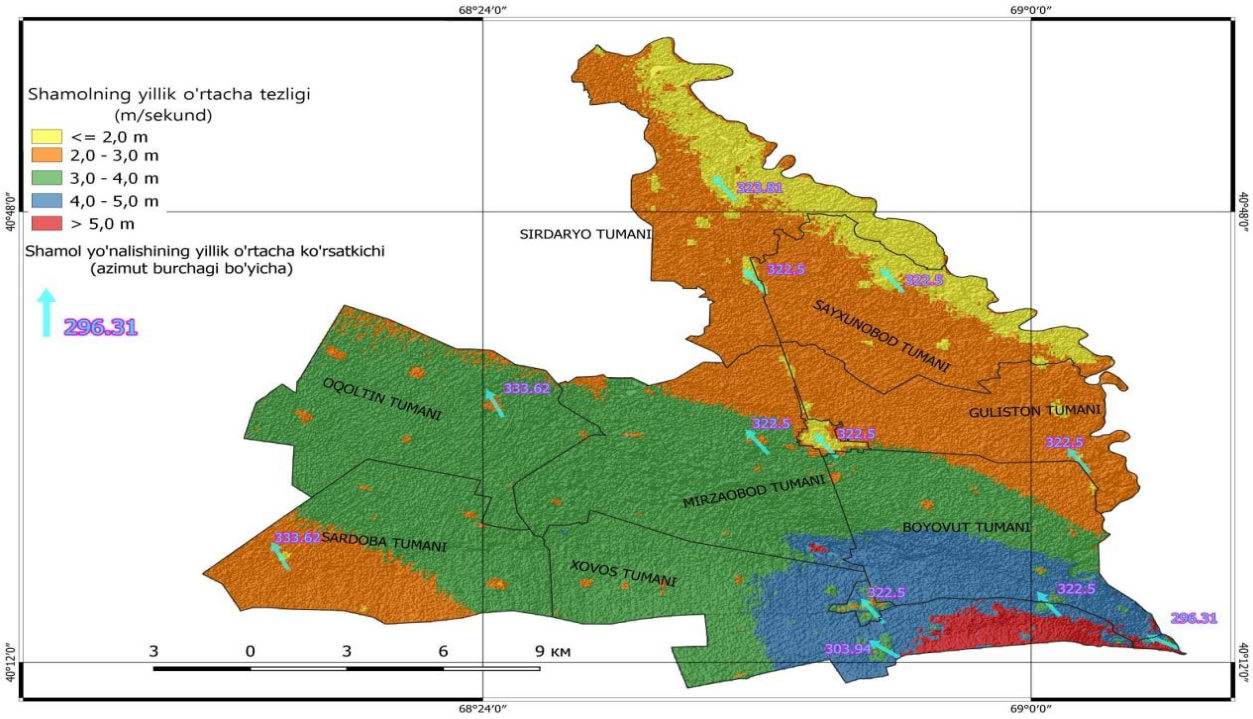

kartasini shakllantirish mumkin (2-rasm).

2-rasm. Sirdaryo viloyati hududining shamollari kartasi

Foydalandilgan adabiyotlar:

1. Петров Ю.В., Холматжанов Б.М., Эгамбердиев Х.Т. Метеорология и климатология. - Т.: Изд-во НУУз, 2005. – 333 с.
2. Ясаманов Н.А. Древние климаты Земли. – Л.: Гидрометеоиздат, 1985. – 296 с.
3. Хромов С.П., Петросянц М.А. Метеорология и климатология. Изд–во МГУ, 2001.

Internet saytlari va dasturiy manbalar:

1. www.climate.uz
2. www.en.wikipedia.org/wiki/Landscape_planning
3. https://uz.geofumadas.com/global-mapper-in-se-va-mal/
4. https://ubunlog.com/uz/qgis-geospatial-information-ubuntu/
5. https://www.qgis.org/ru/site/
6. https://nextgis.ru/
7. https://www.argis.com/index.html
8. https://www.argis.com./apps/mapviwer/index.html

XALQ SELEKSIYASIDA TANLANGAN NAVLAR XUSUSIYATLARINI O‘RGANISHNING DARS MUKAMMALIGINI TA’MINLASHDAGI O‘RNI

Mamaraym TO‘RAQULOV *t.f.n. dotsent Guliston davlat universiteti*
Sobir Toyirovich SANAYEV *q.x.f.d. professor Guliston davlat universiteti*
Aynaqulov Komiljon Baxtiyor *o‘g‘li tayanch doktorant Toshkent davlat agrar universiteti Samarqand filiali*
To‘raqulova Ozoda Mamarayim qizi *Guliston davlat universiteti*
aynaqulovkomiljon09@gmail.com

Annotatsiya: Xalq seleksiyasida tanlangan noyob namunalarni xususiyatlarini tinglovchilarga yetkazishning amaliy-ilmiy ahamiyati, hamda xalq seleksiyasida topilgan bir necha qimmatli meva va uzum mahalliy navlari namunalarining tavsiflari keltirilgan. Noyob navlarni saqlab qolish va ko‘paytirishning zaruriyati va ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Xalq seleksiyasi, meva, uzum, bog‘dchilik, nav, ko‘chat, nav ko‘rsatkichlari, navlarni saqlash, ko‘paytirish.

Anotation: National selection presents the practical-scientific importance of communicating the characteristics of the celebrated noob specimens to the audience, as well as descriptions of samples of several valuable fruits and Grapes of local varieties found in folk selection. The need and importance of preserving and propagating rare varieties is highlighted.

Keywords: National selection, fruit, grapes, horticulture, variety, seedling, varietal indicators, variety storage, reproduction.

O‘rganishlar uzoq tarixli xalq seleksiyasida tabiiy tanlanib ekib kelinayotgan mevali daraxt va tok navlari asosan mamlakatimizning tog‘ oldi mintaqalaridagi yerlarga to‘g‘ri kelishini kursatdi. Boisi yuqorida aytib o‘tilgan sharoitlar tog‘ oldi hududlarida yetarli bo‘lib aholining nisbatdan zichligi dexqonchilik va bog‘dorchilik madaniyatning shakllanib borishiga qulay muhitning mavjudligidir.

Dastlab mevachilikda daraxtlarni asosan urug‘idan ekib ko‘paytirish bilan tabiiy usulda tanlagan va ko‘paytirganlar. Bundan tashqari atrofdagi uzoq yaqin aholilar bilan savdo, xo‘jalik va boshqa ijtimoiy aloqalar qilishlari borasida o‘zga yerlarda ko‘rsatgichlari bilan nomdorga aylangan mevalar urug‘larini olib kelib ekib ko‘paytirgan hamda eng yaxshi ko‘rsatgichga egalarini ajratganlar. Oktyabr inqilobi davrigacha yaratilgan katta yer egalari bog‘laridagi mevali daraxt va uzum navlari xalq selektsiyasi usuli bilan yaratilgan va tanlangan o‘rik, olma va nokning bebaho navlari topilgan. Keyinchalik qator sabablar ta’sirida, jumladan: yerga egalik tartibining o‘zgarishi, mevali daraxt tupi soniga qarab soliq solinishi, mevali daraxtlarni payvandlash usuli bilan ko‘paytirishni o‘zlashtirilmaganligi, 50-60 yillardan boshlab eski bog‘larni buzib yangi sanoat bog‘larining barpo etilishiga katta etibor qaratilishi va qator sabablar natijasida mevachilikdagi xalq selektsiyasining to‘plangan ulkan xazinasi deyarli yo‘q bo‘lib ketdi [1]. Shunga qaramay topilgan navlarning ayrimlari fidoyi bog‘bonlar ixtiyorida payvandlanib saqlanib qolgan.

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqot ob’ekti sifatida xalq seleksiyasida tanlanib ekib kelinayotgan mevali daraxtlar va uzum navlari tanlandi.Qator yillardan buyon xalq seleksiyasi usuli bilan yaratilgan mevali daraxt

va tok navlari genafondini o‘rganish, hamda xalq selektsiyasida tanlashni yanada rivojlantirish imkoniyatlari ustida Guliston davlat universiteti professor-o‘qituvchilari, tadqiqotchilari, akademik M.Mirzayev nomidagi bog‘dorchilik, uzumchilik va vinochilik ITI, va uning Samarqand filiali tadqiqotchilari bilan hamkorlikda izlanishlar va tadqiqot ishlari olib borilmoqda. O‘rganishlar davomida xalq selektsiyasida yaratilib tanlangan navlarning qator afzallik jihatlari mavjudligi aniqlandi: navning tabiiy iqlim sharoitidagi noqulayliklar sovuq, issiqqa, qurg‘oqchilik va kasalliklarga bardoshliligi, mevalarning ozuqaviylik hamda farmakologik qiymatining yuqoriligi, baquvvat ildiz sistemasiga va pishiq tana tuzulishiga egaligi serhosilligi uzoq yashovchanligi, eng asosiysi qimmatbaho xo‘jalik belgilariga egaligi. Pishib yetilgan meva uzumlar va ulardan tayyorlangan mahsulotlar ta’mini aniqlashni antiseptik usulda o‘rganganimizda ulardagi xarakterli ko‘rsatkichlar seleksiyaning boshqa usullarida yaratilgan namunalarnikidan kam emasligi, aksiicha ko‘p jihatlarda yuqoriligi ma’lum bo‘ldi [1]. Jizzax viloyatining tog‘ oldi tumanlarida o‘rganilgan ayrim o‘riklar 100 yoshdan (tanasining yug‘onligi 80-90 sm , balandligi 15-17 m) olmaning yozgi navlari 40-50 yoshdan oshganda ham sifatli hosil berayotganligi kuzatildi. Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasida ko‘paytirishga tavsiya etilgan xalq seleksiyasi topilmalaridan bo‘lgan mevali daraxtlar va tok navlari reystriga kiritilgan bir necha navlarning tavsifi bayonini keltirish bilan ularning e’tirof etishga loyiq jihatlaridan xabardor bo‘lamiz [2].

Olingan natijalar va ularning tahlili.

Olma navlari. Oq olma-ertapishar, serhosil, shirin ta’mli. Bir tup 12- 15 yoshli daraxti 120-200 kg gacha hosil beradi. Yuqori havo harorati va qurg‘oqchilikka bardoshli [3,4].

Qizil taram olma-Toshkent viloyatida topilgan, mevasi o‘rtacha va yirik o‘lchamli, vazni 95-175g, ayrim yiriklari 215g gacha, mevasining ko‘rinishi yarimi yashil-oq, yarmi qizil taram chiziqli o‘ta chiroyli ko‘rinishli. Ta’mi shirin suvli o‘ziga xos xushbo‘y uforli, ta’m bali 4 ball [3,4].

Naqsh olma- erta pishar, serhosil, mevasi o‘ta shirin, sersuv. Mevasining bir tomoni och yashil, ikkinchi tomoni qizil va qizilga moyil oq [3,4].

Nok navlari. Dilafruz nok navi-daraxtining bo‘yi 7-9 m eni 5-6 m serhosil voyaga yetgan bir tup daraxti 150-300 kg gacha hosil beradi. Mevasining vazni 150-180g, bo‘yi 7-8 sm, eni 6-7 sm. Ta’mi o‘ta shirin, yoqimli sersuv, eti zich, mayin qumoqli. Mevasining rangi och yashil, ustki tomoni esa qizil yoki yorqin to‘q sariqqa moyil. Mevasi uzoq vaqtga 5-6 oygacha saqlanadi [3,4].

Kuzgi qizil nashvati-daraxti past bo‘yli yarim pakana, buyi 4,5-5m eni 3,7-4,2m. Mevasining rangi uzish vaqtida yashil-sariq tusda, o‘lchami 7,8x6,5sm. Mevasining ta’mi shirin, xushbo‘y uforli, yuqori transportabelli [3,4].

Behi navlari. **Aromatnaya navi-**Akademik M.Mirzayev nomli bog‘dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-tadqiqot institutining Samarqand ilmiy-tajriba stantsiyasida yaratilgan. 1986-yildan Qashqadaryo viloyati bo‘yicha Davlat reestriga kiritilgan.Mualliflar: A.K. Pavlov, U.M. Mirzahidov. Behi daraxtining bo‘yi o‘rtacha – 2,7 m bo‘lib, keng shox-shabbalidir. Behi ko‘chati ekilgandan so‘ng to‘rtinchi yili hosilga kiradi. Hosildorligi – 342,6 s/ga, eng yuqori hosildorligi – 398,4 s/ga ni tashkil etadi. Mevasi yirik, o‘rtacha vazni – 181 g, shakli olmasimon, silliq, pishgan vaqtida sarg‘ish rangga kiradi. Mevasining pishgan vaqtidagi ta’m bahosi – 4,5 ball.

Izobilnaya navi. Akademik M.Mirzayev nomli bog‘dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-tadqiqot institutining Samarqand ilmiy-tajriba stantsiyasida yaratilgan.1959 yildan Buxoro,

Navoiy, Qashqadaryo, Samarqand, Sirdaryo viloyatlari va 1967 yildan Respublika bo‘yicha Davlat reestriga kiritilgan.

Muallif: A.K. Pavlov. Behi daraxtining bo‘yi o‘rtacha 2,9 m, shox-shabbasi tarqoq, yassi dumaloq. Behi ko‘chati ekilgandan so‘ng uchinchi yili hosilga kiradi. Hosildorligi – 69,5 s/ga, eng yuqori hosildorligi – 112,8 s/ga ni tashkil etadi.

Mevasi bochkasimon, asos tomoni sal kengaygan, rangi sariq. Mevasining

o‘rtacha vazni 198 g bo‘lib, eti och sarg‘ish, zich, mazasi nordon, o‘rtacha sershira,

xushbo‘y.

Krimskaya aromatnaya navi- Nikitin Davlat botanika bog‘ida yaratilgan. 1986 yildan Xorazm viloyati bo‘yicha Davlat reestriga kiritilgan.Behi daraxtining bo‘yi o‘rtacha – 2,6 m bo‘lib, shox shabbasi dumaloq shaklli, uchinchi yili hosil bera boshlaydi. Hosildorligi – 152,9 s/ga, eng yuqori hosildorligi – 198,8 s/ga ni tashkil etadi. Mevasi dumaloq ranet shaklli, silliq, yaltiroq, sal tuklangan. Mevasi pishgan

vaqtida tillasimon-sariq rangga kiradi, mevasining o‘rtacha vazni – 210 g. Eti och sarg‘ish. Mevasining pishgan vaqtidagi ta’m bahosi – 5,0 ball.

Otlichnitsa navi-Nikitin Davlat botanika bog‘ida yaratilgan. 1986-yildan Farg‘ona viloyati bo‘yicha Davlat reystriga kiritilgan. Daraxtining bo‘yi o‘rtacha 2,5 m, shoxshabbasi qalin, behi daraxti ekilgandan so‘ng beshinchi yili hosilga kiradi. Hosildorligi – 347,8 s/ga, eng yuqori hosildorligi – 385 s/ga ni tashkil etadi.

Mevasi yirik, o‘rtacha vazni – 261 g, mevasining rangi och sariq, sal tuklangan.

Mevasining pishgan vaqtidagi ta’m bahosi– 4,7 ball.

Sovxoznaya navi -Akademik M.Mirzayev nomli bog‘dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-tadqiqot institutida yaratilgan. 1959-yildan Sirdaryo, Toshkent va 1967-yildan Jizzax viloyatlari bo‘yicha Davlat reestriga kiritilgan.

Muallif: A.N. Leyn. Behi daraxtining bo‘yi – 3,6 m, shoxshabbasining qalinligi o‘rtacha, daraxti ekilgandan so‘ng uchinchi yili hosilga kiradi. Mevasi sentyabr oyining uchinchi o‘n kunligida pishadi. Hosildorligi – 289,7 s/ga, eng yuqori hosildorligi – 391,1 s/ga ni tashkil etadi. Mevasi noksimon, asosi uzunchoq bo‘lib, rangi sariq, usti silliq, o‘rtacha tuklangan, o‘rtacha vazni – 204 g, mevasining pishgan vaqtidagi ta’m bahosi – 4,2 ball.

O‘rik navlari. Oq o‘rik-daraxti baland bo‘yli, serhosil, mevasining rangi oq-sariq, o‘rtacha yiriklikda, ta’mi shirin, erta pishar [3,4].

Arzomi-daraxti baland bo‘yli serhosil, mevasi yirik (44-55 g) yuqori sifatli, eti danagidan yaxshi ajraladi. Qishki va erta bahorgi sovuqlarga bardoshli.Transportabelligi yuqori, 7-8 kungacha sifatli saqlash mumkin [3,4]. Isfarak-mahalliy turshakbop nav. Daraxti baland bo‘yli, serhosil (30-40 yoshda 300 – 400 kg). Mevasi iyul oyining ikkinchi yarmida pishib yetiladi. Vazni o‘rtacha 20-30 g, rangi to‘q sariq, eti zich shirin, kamsuv. Mevasidan yuqori sifatli kampot,konserva tayyorlash mumkin. Quritilganda – 39% turshak, 31% kuraga, 32% kaysa beradi [3,4].

Qandak- mahalliy turshakbop serhosil nav. Mevalari mayda, yumaloq shaklda, vazni 20-25 g, o‘lchami 33x33x31 mm. Ta’mi shirin, tarkibida shakar miqdori 17% gacha. Mevasidan kampot, konserva,eng xarakterlisi 35% gacha sifatli quritilgan mahsulot olish mumkin [3,4].

Ko‘rsodik-daraxti kuchli o‘suvchi, baland bo‘yli va uzok yashovchi. Mevasining o‘lchami o‘rtacha, 35 g atrofida, yuqori sifatli quritilgan mahsulotlar olinadi [3,4].

Mirsanjali-serxosil yuqori sifatli turshakbop nav. Darxti o‘rta bo‘yli, uzoq yashovchi (70-

150 yilgacha). Mevasining o‘lchami o‘rtacha-38x30x29 mm, vazni 25-30 g, taьmi o‘rtacha shirin. Asosan quritilgan maxsulotlar- 30-32% turshak, 24-27% kuraga va juda yuqori taьmli kampot tayyorlash mumkin.

Nimrang (katta uzum)- o‘rtacha kech pishar sentyabr oyining ikkinchi yarmida to‘liq pishib yetiladi. Agrotexnik talablar asosida to‘g‘ri parvarishlanganda hosildorligi 28-30 t/ga yetadi. Uzum boshlari o‘rtacha 600 g, yirik boshlari 1-1.5 kg gacha boradi. Uzum donalari yirik 22-25 mm, oq-sariq tusli, eti tig‘iz shirin o‘ziga xos ta’mli terisi pishiq. Tarkibida shakar miqdori 21-23 % . Eng asosiy xarakterli xususiyatlari yuqori transportabelligi va uzumining uzoq vaktgacha sifatli saqlanishi [5,6].

Sohibi-xalq seleksiyasiga tegishli Markaziy Osiyo xo‘raki navi. Hosildorligi o‘rtacha va undan yuqori, uzum boshlari o‘rtacha ba’zan yirik, sentyabr oyida to‘liq pishib yetiladi. Tarkibidagi shakar miqdori 22% mevasining rangi pushti ba’zan barqutrang qizil. Asosan yangi uzilgan holda istemol qilinadi. Xalq orasida mevasining chiroyli rangi va betakror xush ta’mi uchun yuqori qadrlanadi [5,6]. Tabiiy tanlash bilan navlarni ajratib olish tarixi ming yilliklarni o‘z ichiga olsada, biroq bunda topib bugungi kungacha saqlangan navlardan ko‘ra yuqotilganlari ko‘pdir. Chunki mevachilikda payvandlash bilan saralash usuli qo‘llanila boshlagunga qadar ko‘plab mevali daraxt turlarida yaratilgan alohida nav urug‘idan ko‘paytirilganda o‘zida mavjud qimmatli xususiyatlarga ega bo‘lgan nav yuzaga kelmay, ko‘proq ahamyatsiz navlar, ayrim hollardagina avvalgidan ko‘ra noyobroq bironta nav chiqib qolishi kuzatiladi. Olib borilgan o‘rganishlar shuni ko‘rsatdiki o‘rtacha 80-100 tup mevali daraxtdan bir dona atrofida ahamyatli nav yuzaga kelishi mumkin ekan. Mevachilik seleksiyasida sun’iy yo‘l bilan navlar topish va tanlash o‘zlashtirilgandan boshlab xalq seleksiyasida navlar yaratish hamda mavjudlarini saqlab ko‘paytirishga bo‘lgan e’tibor keskin susayib ketdi. Mazkur holatni mevali daraxtlar navshunosligi fondining katta yuqotishi deb baholash munkin.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqotlar va o‘rganishlar yuzasidan xulosa qilib quyidagilarni amaliy takliflar o‘rnida keltiramiz:

-hududlarda saqlanib kelayotgan xalq seleksiyasida yaratilgan mevali daraxt va tok navlarini mutaxassislar tomonidan atroflicha o‘rganilib, eng yuqori sifat ko‘rsatkichlarga egalarini aniqlash;

-respublikamizning barcha hududlarida birinchi navbatda tog‘ oldi mintaqalarida saqlanib kelayotgan xalq seleksiyasi yo‘li bilan topilgan noyob sifatlarga ega mevali daraxtlar va uzum navlarini payvandlab saralangan ko‘chatlarini ko‘paytirish hamda ulardan ona bog‘lar yaratish;

-xalq seleksiyasida yaratilgan noyob mevali daraxtlar va uzum navlarini ko‘paytirish hamda saqlash hududiy maxsus pitomniklarini barpo etish;

-maxsus pitomniklarda sifatli mevali daraxt urug‘laridan ko‘chatlar yetishtirib, ulardan payvandsiz holda 2x2 yoki 2x3 m sxemadagi zichlashtirib ekilgan maxsus bog‘lar yaratib hosilga kirguncha parvarishlash va ular orasidan eng yuqori sifat ko‘rsatkichlarga ega bo‘lganlarini ajratib o‘rganishni yo‘lga qo‘yish, olingan natijalar asosida tanlangan navlarni nav sinash stansiyatsiga atroflicha o‘rganish uchun tavsiya etish;

-qo‘shni respublikalarda saqlanib qolgan xalq seleksiyasiga mansub mevali daraxtlar va uzum navlari namunalarini o‘rganish maqsadida ilmiy ekspeditsiya tashkil yetish va aniqlangan nomdor navlarni O‘zbekistan Respublikasining mos tumanlarida ko‘paytirishni yo‘lga qo‘yish;

-meva va uzum navlarini yaratishning intensiv usullari bilan bir qatorda barqaror, yuqori

meva sifati ko‘rsagkichlariga ega bo‘lgan navlarni xalq seleksiyasida yaratishni ilmiy asosda yo‘lga qo‘yish.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Мева ва узум маҳсулотларини етиштириш, сақлаш ва қайта ишлашда илғор агротехнологиялардан самарали фойдаланишдаги муаммо ва ечимлар. РИА мақолалари тўплами. Тошкент 2016 й
2. Рыбаков А.А., Остраухова С.А. Мевачилик ва узумчилик Т 1964 й
3. Помология Узбекистана .М.Мирзаев изд.”Узбекистан”- 1983 г.
4. Саимназаров Ю.Б ва бошқалар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида экиш учун тавсия этилган мева-узум навларининг КАТАЛОГИ. Тошкент 2018 й
5. Ампилография Узбекистана. М.Мирзаев изд.”Узбекистан”- 1983 г.
6. Ш.Темуров. Узумчилик Т. “Узбекистон миллий энциклопедияси” 2005 й

TALABALARGA QISHLOQ XO‘JALIGI ISHLAB CHIQARISHINI MEXANIZATSIYALASHTIRISH FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Muhayyo Shoumarovna SHOUMAROVA *t.f.d.professor*
Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti
Umidbek Djurabekovich BABABEKOV,
doktorant, Guliston davlat universiteti
umidbekbababekov@gmail.com
Alisher Norboboyevich magistr BAXROMOV
Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari institute
alisherbaxromov010182@gmail.com

Anotatsiya: Maqolada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini mexanizatsiyalashtirish fanini talabalarga innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etishning samaradorligi, o‘quv jarayonida turli xil interfaol metodlarni qo‘llashning unimi to‘g‘risida fikr va mulohazalar yuritiladi. Hozirgi kunda soha bo‘yicha malakali mutaxassislarga bo‘lgan talab va ushbu talabni qondirish bo‘yicha bajarilishi lozim bo‘lgan amaliy ishlar bo‘yicha ma’lumotlar keltirib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Innovasion, muhandis, asbob-uskunalar, materiallar, pedagogik texnologiyalar, klaster, modulli yondashuv.

Abstract: The article contains opinions and comments about the effectiveness of teaching the science of mechanization of agricultural production to students using innovative technologies, the effectiveness of using various interactive methods in the educational process. Currently, information on the demand for qualified specialists in the field and the practical work to be performed to meet this demand is provided.

Keywords: Innovation, engineer, equipment, materials, pedagogical technologies, cluster, modular approach.

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, aholi daromadlarini oshirishda agrar soha muhim manba bo‘lib hisoblanadi. Bu ko‘p jihatdan sohadagi kadrlarning salohiyatiga bog‘liq.

Innovatsion, interfaol talim o‘qituvchi va talabaga doimiy ijodiy izlanish, uzluksiz o‘z shaxsini rivojlantirish, takomillashtirish imkonini beradi. Yuqorida aytganimizdek, butun dars jarayonida e’tibor talaba shaxsiga, uning qiziqish, hoxish, istagiga, extiyojiga qaratilmog‘i kerak. Yani talimni individuallashtirishga qaratilmog‘i talab etiladi. Endi ta’limni individuallashtirish deganda nimani tushunish kerak? degan savolga javob beraylik. Demak, ta’lim sifati va samaradorligi talabaning ta’lim mazmunini o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan mustaqil fikr yuritishi va tafakkur faoliyati bilan bog‘liq. Interfaol metodlarda dars jarayonini olib borishda talabalarda quyidagi xususiyatlarning rivojlanishini ko‘rsatish mumkin: Talaba o‘qitilibgina qolmay, mustaqil o‘qish, o‘rganish, ishlashga, o‘zlashtirishga o‘rgatiladi.

Talabalarni mustaqil ravishda tahlil qilish orqali o‘zlashtirishga, ijodiy mulohaza yuritishga, shaxsiy xulosalar asosida erkin fikr yuritishga o‘rgatiladi. Bizga yot fikrlarga qarshi fikr yurita olish, o‘z nuqtai nazarini himoya eta olish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Talabaga bilimlar tayyor holda berilmasdan, uzumchilikka oid bilimlarni birgalikda dars jarayoniga olib kirilgan tabiiy novda bo‘laklari, bog‘ ish qurollari va navlariga oid rangli rasmlar bialn fan mavzularida ko‘riladigan masalalarni birgalikda bajarib yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan hato va kamchiliklar choralar izlab topish, qayta ishlash orqali ijodiy mushohada yuritish imkoniyati yaratiladi. Talabaning darsliklar bilan ishlash, o‘qish, o‘rganish, konspekt yozish, qo‘shimcha adabiyotlar va manbalardan foydalanib, mustaqil o‘zlashtirish ko‘nikmalarini egallashga o‘rgatiladi. Guruhdagi barcha talabalarni o‘z qobiliyatlari darajasida o‘zlashtirishlari kafolatlanadi. Talabaning o‘zlashtirganligini, olgan bilimlarini kundalik hayotda, amaliy faoliyatda foydalana olish ko‘nikma va malakalari bilan belgilanadi.

Qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda quydagilarga e’tbor berish lozim ekinlarining hosildorligini oshirishda eng muhim tadbirlardan biri urug‘ ekish va ko‘chat o‘tqazish ishlarini belgilangan muddatlarda va maqbul chuqurlikka sifatli qilib ekish hisoblanadi.

Ekinlar urug‘ini **maqbul ekish chuqurligi** deb shunday chuqurlikka aytiladiki, bunda urug‘larni o‘sib chiqishi uchun eng qulay tuproq-iqlim sharoiti (issiqlik, havo va suv rejimi, tuproqning donadorligi)yaratiladi va uning miqdori ko‘p yillik tajribalar asosida belgilanadi.

Ekinlar urug‘larini ekishda quyidagi: yo‘laklab yoppasiga sochish va qatorlab ekish usullari qo‘llaniladi. Ekinlar urug‘ini ekish va ko‘chat o‘tqazish usullari ularning quyidagi xususiyatlariga, ya’ni, ekinlarning o‘sish balandligi va hosildorligiga, ularni parvarishlash xossalari – suvli va lalmi maydonlarga, pushtaga, egat ustiga, yoniga va tubiga hamda plenka ostiga ekish, sug‘orish usullari bo‘yicha yoppasiga, qator oralab, tomchilab, yer ostidan sug‘orish kabi xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlanadi.

Shu bilan birga ekish ishlarini belgilangan muddatlarda bajarilishiga alohida ahamiyat berish kerak.Masalan, ko‘p yillik tajribalarga ko‘ra, chigit ekishning maqbul muddatlari: Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida 25 martdan 5 aprelgacha, Jizzax, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy va Buxoro viloyatlarida 1...15 aprel, Toshkent va Farg‘ona vodiysi viloyatlarida 5... 15 aprel hamda Xorazm viloyati va Qoraqalpog‘iston Respublikasida 10....25 aprelni tashkil etadi. Boshoqli don ekinlari 15 oktyabrdan 1 noyabrgacha, kartoshka va sabzavot ekinlari 20 martdan 5 aprelgacha, mevali daraxt ko‘chatlari esa mart-aprel oylarida ekiladi.

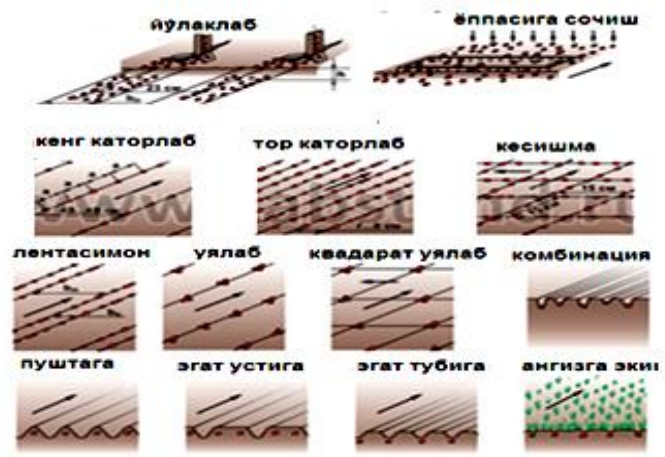

1-rasm. Urug‘larni ekish usullari

Qishloq xo‘jaligi ekinlarining urug‘larini ekishda quyidagi: tukli chigit ekishda STX-4, SChX-4, SXU-4, SMX-4 va tuksiz chigitlarni ekishda pnevmatik Keys-1200, don ekishda SZ-3,6, SZN-3,6 va DEM – 3,6, kartoshka ekishda SN-4B, sabzavotlar urig‘ini ekishda SO-4,2, SO-5,4 va SUPO-6rusumli seyalkalardan foydalaniladi.

Seyalkalarni ishga tayyorlashda ularning asosiy ishchi qismlarini: ekkichlar ekish chuqurligiga, ekish apparatlari ekish me’yoriga, iz ko‘rsatgichlar ish kengligiga va seyalkaning o‘zi yerga nisbatan bo‘ylama va ko‘ndalang tekislikda paralleligiga rostlanishi kerak.

Innovatsion texnologiyalar o‘qituvchi va talabaga doimiy ijodiy izlanish, uzluksiz faoliyatni rivojlantirish, takomillashtirish imkonini beradi. Yuqorida aytganimizdek, butun dars jarayonida e’tibor talabalarga ularning qiziqish, hohish, istagiga, ehtiyojiga qaratilmog‘i kerak. Yani talimda inovatsiyalarni qo‘llash ta’lim sifati va samaradorligi talabaning ta’lim mazmunini o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan mustaqil fikr yuritishi va tafakkur faoliyati bilan bog‘liq.

Ta’lim tizimida mevachilik va uzumchilik fanlarini o‘qitish jarayonida o‘qituvchi inovatsion texnologiyalardan foydalanib ta’lim oluvchilarga halq xo‘jaligida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan meva va uzum navlarini yetishrish bo‘yicha keng va samarali ma’lumot berish mumkin. Shuningdek, mavzularni o‘tishda turli xildagi animasiyalardan dars jarayonida foydalansa talabalarning ijodiy fikrlashi, mustaqil o‘qib o‘rganish qobiliyati, fanga bo‘lgan qiziqishi ortadi. Amaliy mashg‘ulotlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri tashkil etilgan dala tajriba maydonlarida olib borish albatta o‘z samarasini beradi deb hissoblayman. Sababi Amaliy mashg‘ulotlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri tashkil etilgan dala tajriba maydonlarida olib borish talabalarga bevosita meva daraxtlarini o‘zi parvarish qilish, o‘simlikda o‘suv fazalarida kechayotgan o‘zgarishlarni kuzatish, amaliy mashg‘ulotlarda bajarilishi lozim bo‘lgan topshiriqlarni dala tajriba maydonidagi bog‘larda bajarish imkonini beradi.

Innovatsion texnologiya asosida o‘qitishni yo‘lga qo‘yish talaba yoshlar uchun tushunarli va qiziqarli zarur bo‘lgan tajriba usullarini qo‘llashni hamda yangicha texnologiyalarni yaratish uchun izlanishlar olib borishga undaydi. Innovatsion texnologiyalarga asoslangan darsning an’anaviy darsdan farqi shuki, bu darsda talabalar o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan jarayonlarni tajriba maydonlarida ham qiynalmasdan bajara oladigan darjada mavzuni o‘rganib oladilar. Meva va uzumlarning aholi iste’mol qiladigan hamda saqlashga chidamli bo‘lgan navlarini yetishrish usullariga doir mavzularda innovatsion metodlarni qo‘llash orqali talabalarga o‘ziga bo‘lgan

ishonch fanga oid olgan bilimlarini kundalik hayotda qo‘llay olishga yordam beradi. Amaliy mashg‘ulotlar jarayonini to‘g‘ridan to‘g‘ri ekin maydonlarida olib borish talabalarga olayotgan bilimlarini yanada chuqurroq o‘zlashtirishiga yordam beradi, talabalarning fikr va mulohaza yuritishiga ta’sir qiluvchi innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda dars ishlanmalar ishlab chiqish, dars jarayonida mavzuga oid qisqa metrajli videoroliklardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXAYI

1. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovasion texnologiyalar. T.: Iste’dod. B 2008. 15-16 b.
2. Bo‘riyev H.Ch, Samatov G.A, Rustamova I.B. Agrologistika asoslari. O‘quvqo‘llanma. «O‘zbekiston milliy ensiklopediya». Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. 2003.270b.
3. Samadov G.A, Rustamova I.B. “Logistika” fanidan ma’ruzalar matni. ToshDAU 2008y.118 b.
4. Samadov G.A, Rustamova I.B. “Logistika” fanidan uslubiy qo‘llanma. ToshDAU 2013y.110 b.
5. Dыbskaya V.V. Logistika. Uchebnik.-M:Izdatel’stvo Yurayt,2017.-317 b

OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI MUAMMOSINI HAL QILISHDA E’TIBORGA OLISH ZARUR BO‘LGAN EHTIMOLLAR HAMDA SHU MAVZUNI TALABALARGA ETKAZISHDA AHAMIYATLILIK DARAJASINI TUSHUNTIRISH

Xudayberdieva Beg‘am Nabibullaevna,
Raxmonov Ikrom Abdukarimovich
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Oziq-ovqat xavfsizligi doirasida mintaqa iqlimi, suv ta’minoti, yerlarning meliorativ holati, rejalashtirilgan qishloq xo‘jaligi ekinlari va ulardan yuqori hosil olish uchun belgilangan chora tadbirlar, agrotexnik tadbirlarning eng optimal usullarini tanlash va boshqa kerakli tadbirlarni ilmiy nuqtai nazardan to‘g‘ri tahlil qilish va uni amaliyotga tadbiq qilish hamda bu to‘g‘ridagi fikr mulohazalarni yetuk mutaxassislarga talab darajasi zaruriyatini tushuntirgan holda talabalarga yetkazib berish zaruriyati haqida mulohazalar keltirilgan.

Abstract: As part of ensuring food security, the correct analysis of the climate of the region, water supply, land reclamation, planned crops and measures to obtain a high yield from them, the selection of the most optimal methods of agrotechnical measures and other necessary measures from a scientific point of view and their application in practice, as well as comments on the need to convey to students opinions that explain the need for a level of demand for mature specialists.

Hozirgi vaqtda ekologik muvozanat masalasi dunyo miqyosida dolzarb masalalardan biriga aylandi. Ekologik muvozanat har sohada o‘ziga xos tarzda shakllarini misol qilishimiz mumkin. Misol uchun O‘zbekiston Markaziy Osiyoning markazida joylashgan va qo‘shni mamlakatlar bilan 3 ta yirik – Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolaridan birgalikda foydalanadi. Mamlakat aholisining 36 million ekanligi O‘zbekistonni mintaqaning eng zich joylashgan

davlatiga aylantiradi. Mamlkatning qishloq xo‘jaligi va sanoati yaxshi rivojlangan, iqtisodiyoti esa diversifikatsiya qilingan. Mamlakat yetishtirish uchun katta miqdorda suv talab qilinadigan paxta, shuningdek, meva va sabzavotlarni eksport qiladi. Mamlakat iqlimi kontinental, yoz issiq va qish nobarqaror respublikaning janubiy cho‘l zonasida +47°S +45°S gacha, respublikaning janubi va cho‘l zonasida +47°S +50°S gacha ko‘tariladi. Markaziy hududlardagi cho‘llarda yil davomida atigi 100 mm yog‘in yog‘sa, tog‘larda bu ko‘rsatkich 800 mm dan oshadi. O‘zbekistonda o‘rtacha yillik harorat 10 yilda 0,27^{o}S tezlikda o‘sib bormoqda, issiq kunlar va tunlar soni ortmoqda. O‘zbekiston iqlim o‘zgarishiga juda zaif mamlakatlar qatoriga kiradi. Agar o‘z vatqida moslashish choralari ko‘rilmasa, mamlakat suv resurslari yetishmovchiligi va erlar tanazzuli muammosiga duch kelishi mumkin. Iqlim isishi natijasida qor qoplami qisqarmoqda, bug‘lanish kuchaymoqda. Qurg‘oqchilikning tez-tez takrorlanishi va jadalligining kuchayishi qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishi barqarorligini buzishi va oziq-ovqat xavfsizligiga zarar yetkazishi mumkin. Yoz davrida jazirama, bahorda toshqinlar va sellar, qishda ko‘chkilar O‘zbekistonning aholi yashaydigan tumanlari va muhim infratuzilmasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Amudaryo quyi oqimidagi hududlar suv tanqisligi va chang bo‘ronlardan aziyat chekmoqda. Qoraqalpog‘istonda – bu borada ayniqsa ta’sirchan hisoblanadigan va Orol dengizi fojiasi oqibatlarini boshidan kechirayotgan hududda iqlim o‘zgarishiga moslashish loyihalari fermerlarga sug‘orish tamoqlarini modernizatsiyalash, qurg‘oqchilikka va sho‘rga bardoshli ekinlarni joriy etish va daromad manbalarini diversifikatsiya qilishda yordam bermoqda.

Zarafshon daryosi havzasida fermerlar issiqxonalar qurish, suv ta’minoti ishonchliligini oshirish va bog‘dorchilikni rivojlantirish uchun imtiyozli kreditlardan foydalanmoqdalar. O‘zbekiston hukumati milliy gidrometeorologiya xizmati modernizatsiyasini moliyalashtirmoqda, Orol dengizi havzasida iqlim o‘zgarishga moslashish va uning oqibatlarini yumshatish dasturi esa avtomatlashtirilgan ob-havoni kuzatish tarmog‘ini joriy qilishga ko‘maklashmoqda. Bundan tashqari orol dengizi qurigan tubi sho‘r yerlarida o‘simliklar o‘sib rivojlanishini va to‘liq qoplanishini ta’minlash maqsadida davlatimiz tomonidan amaliy tadqiqot ishlari moliyalashtirilmoqda. Qazib olinadigan yoqilg‘i turlari, ayniqsa, tabiiy gazga bog‘liqlik O‘zbekiston iqtisodiyotining energiya sarfi hajmini ko‘paytiradi. Ishlab chiqarish modernizayatsisi investitsiyalari, uy-joy va uskunalar energiya samaradorligini oshirish, quyosh va shamol elektr stantsiyalarining qurilishi issiqxona gazlari ajratmalarini qisqartirishga imkon beradi. Qishloq xo‘jaligi, ayniqsa, chorvador va mineral o‘g‘itlar qo‘llanilishidan chiqariladigan ajratmalar ular umumiy hajmining 10 foizini tashkil qiladi. Chiqindilardan ajratmalar ko‘p bo‘lmasada, lekin ularning miqdori tez sur’atlarda ortib bormoqda.

Shuning uchun yurtimizda keyingi yillarda bog‘dorchilikni rivojlantirish, ularga shart-sharoitlar yaratish va ayniqsa intensiv bog‘dorchilikni rivojlantirishga alohida e’tibor berilmoqda.

Intensiv olma bog‘iga asos solishdan avval kelajakda undan yuqori sifatli hosil olish, doimiy ravishda ehtimoliy xavflarni minimallashtirish bo‘yicha reja tuzish kerak.

Intensiv olma bog‘i agrotexnikasida hozirgi iqlim o‘zgarishlarini, suv tanqisligini va uning kelajakda bog‘lar hosildorligiga ta’sirini hisobga olgan holda o‘ziga xos chora tadbirlar ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Bu borada bog‘bon va tomchilatib sug‘orishni tashkil etuvchi mutaxassislar yetishmovchiligi yoki ulardagi malaka yetarli emasligi. Agar bog‘dorchilik bilan shug‘ullanadigan kishi yetarli tajribaga ega bo‘lmasa, unda yaxshi natijaga ishonmaslik kerak –

ular, ayniqsa, intensiv bog‘dorchilik bilan shug‘ullanishda sezilarli xatolarga yo‘l qo‘yishadi. Keyinchalik bu hosilning miqdori va sifatiga ta’sir qiladi. Olma yetishtirishning intensiv texnologiyasi bilan ko‘chat o‘tkazishda ham, keyinchalik daraxtlarni kesishda ham, mevalarni yig‘ishda ham o‘ziga yarasha talablar bor. Mutaxassisning so‘zlariga ko‘ra, yana bir xavf – bu texnika va uskunalar yetishmasligi va ishlab chiqarish hamda moddiy texnik resurslar – o‘g‘it, ekinni himoya qilish vositalari bilan o‘z vaqtida ta’minlanmaganlikdir. “Ta’kidlash joizki, minimal uskunalar to‘plami bo‘lmagan taqdirda intensiv bog‘ barpo etish mumkin emas, chunki bu o‘z vaqtida bajarilishi kerak bo‘lgan juda ko‘p texnologik operatsiyalarni talab qiladi.

Bundan tashqari, texnologik operatsiyalarning optimal muddati va ishlarning malakali bajarilishi – daraxt ekish, kesish, himoya vositalarini qo‘llash, mahsulotlarni yig‘ish talablariga rioya qilinmaganda tashkiliy xatarlar mavjud”, deydi mutaxassis.

Bugungi kunda dunyoda oziq-ovqat muammosi, yer suv zaxiralarini kamayib borishi va aholi sonini ortib borishi barcha jarayonlar oziq-ovqat mahsulotlarini etishtirishda ilg‘or texnologiyalarni qo‘llashni taqozo etmoqda. Aholi tomorqa xo‘jaliklaridan to‘liq foydalanish, boqimandalikdan qutilish hozirgi kunda ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Tomorqalardan foydalanishda sabzavot-poliz ekinlarini etishtirishning ilg‘or texnologiyalarini qo‘llash va yuqori daromad olishga qaratilgan.

Sabzavot ekinlarini aholi tomorqalarida kichik maydonlarda yetishtirishda ularni navlari, ekish muddatlari, usullari va parvarishlashga chuqur e’tibor qaratiladi. Bunig uchun albatta kichik maydondan yuqori hosil olishda ilg‘or texnologiyalarni qo‘llash kerak bo‘ladi.

1-jadval.

Aholi tomorqa xo‘jaliklarida sabzavot, poliz va kartoshka ekinlarini joylashishi (ekin maydoni 600 kv.m)

Asosiy maydon	Takroriy maydon
Pomidor – 220 m.kv	0
Piyoz – 120 m.kv	0
Bodring – 60 m.kv	50 m.kv
Sabzi – 60 m.kv	60 m.kv
Karam – 20 m.kv	20 m.kv
Boshqa sabzavotlar – 40 m.kv	10 m.kv
Kartoshka - 80 m.kv	80 m.kv

Tomorqalarda sabzavot, poliz va kartoshka ekinlarini yetishtirishda bir maydondan 2-3 marta hosil olish

- Plyonka ostiga urug‘i undirilmagan ertagi kartoshka ekib, ustiga rediska, bir yillik ko‘chat sabzavotlar urug‘i sepiladi;
- Plyonka ostiga bodring ko‘chati bilan ekiladi va pushtasiga shirin yoki achchiq qalampir, baqlajon ekiladi;
- Plyonka ostiga qovun va tarvuz ko‘chati bilan ekiladi va pushtasiga 2 qator ertagi karam yoki urug‘ligi undirilgan ertagi kartoshka ekiladi;
- Pomidor ekilgan maydonlarga har 2-3 metrga 1-2 donadan makkajo‘xori ekiladi;
- To‘qsonbosti muddatida ekilgan sabzi, osh lavlagi, ko‘chat sabzavotlar, ertangi karam o‘rniga mayda o‘rtagi bodring, karam, poliz ekinlari, undan so‘ng avgust, sentyabrda sholg‘om,

turp, piyoz, sarimsoq ekiladi;

- Ertagi karamdan so‘ng sabzi, bodring, pomidor, shirish qalampir, kartoshka, ko‘kat sabzavotlar ekiladi;
- Ertagi kartoshkadan so‘ng iyun oylarida karam, osh lavlagi, sabzi, bodring ekish. Ushbu usul orqali mavjud er maydonlaridan samarali foydalaniladi, qo‘shimcha mahsulot ishlab chiqiladi, yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishiladi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan misollardan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki bugungi kunda oziq ovqat xavfsizligini ta’minlash uchun barcha qishloq xo‘jaligi ekin turlari va ulardan har qanday ekologik vaziyatlarda barqaror yuqori hosil olishni ta’minlash chora tadbirlarini ilmiy nuqtai nazardan ishlab chiqib ta’minlash talab etiladi. Bu mavzu qishloq xo‘jaligi sohasida o‘qiyotgan talabalar uchun o‘z bilim va amaliy ko‘nikmalarnini yanada jiddiy yondoshgan holda oshirish kerakligini bildiradi. Har qanday sharoitda ilmiy tarzda muammo yechimini izlash eng to‘g‘ri tadbir hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekistonda bog‘dorchilik. M.M.Mirzaev. Toshkent.

2. “Qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishni ilm-fan bilan integratsiyalash va ta’limni innovatsion rivojlantirish masalalari: Muammo va yechimlar” Xalqaro ilmiy texnik anjuman to‘plami. Toshkent 2022 yil.

3. Levitskiy I.Yu., Egamberdiev A., Ro‘balko S.V. O proekte sozdaniya atlasov zemelnogo kadastra soyuznix respublik i oblastey. II proizvodit sili Tash. ekonom. rayona: Tez. dokl. – Tashkent – Angren, 1987 s. 172-175.

4. Rajapov F., Mo‘minov A., Egamberdiev A. O‘zbekistonda bog‘dorchilik va uzumchilikni rivojlantirish kartografik metodning roli va ahamiyati. Quyi Amudaryo mintaqasida tabiiy, ijtimoiy va ekologik jarayonlar rivojlanishining zamonaviy jihatlari. 2-jild – Resp. ilm. – amal. konf. mat-lari. – Urganch, 2017, 95-98 b.

5. Lex.uz O‘zbekiston Qonunchilik bazasi.

6. Fitomeliorasiya zasolnix pochv s pomoshyu posevov solodkovogo kornya (Glycyrrhiza Glabra)

Raxmonov Ikrom Abdukarimovich; Tashbekov Yktam, Japakov Norboy Bo‘rboyevich.

Россия Актуалный проблема

7. THE SIGNIFICANCE OF OPEN DITCHES IN THE MANAGEMENT OF THE SALT-WATER REGIME AND ITS EFFECT ON SOIL RECLAMATION Rakhmanov Ikram Abdukarimovich Inderscience Research (AGIR)

DARS JARAYONIDA “CASE-STUDY” TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH USULLARI

Yusupov Boburjon Aliyevich

Guliston davlat universiteti stajyor o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kimyo darslarida keys stadi texnologiyalaridan foydalanishning samarali tomonlari misollar yordamida ko‘rsatib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: innovatsiya, interfaol metodlar, keys stadi, ta’lim texnologiyalari, pedagogik texnologiya, keys yechimi.

Abstract: This article shows the effective aspects of using case study technologies in chemistry classes with the help of examples

Keywords: interactive methods, didactic games, electronic tools, information technologies, pedagogical technology, animation, multimedia tools.

Keys-stadi texnologiyasining asosiy maqsadi o‘quv guruh o‘quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish, mavjud muammoli vaziyatlarni hal qilish orqali ularning ilmiy–ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Shuningdek texnologiya talabalarning bilim, ko‘nikma, malakalarini hamkorlikda qo‘llashga, taklif qilingan yechimlarni tahlil qilish orqali muqobil yechimini izlashga o‘rgatuvchi ta’lim texnologiyasidir.

Keys-stadi texnologiyasi aniq o‘quv materiallar asosida maxsus ishlab chiqilgan vaziyatlarni aniqlash, yechishga yo‘naltirilgan bo‘lib oldindan o‘quv soat mavzusi asosida tuziladi va talabalar bilan birgalikda tahlil qilish maqsadini ko‘zlaydi.

Keys-stadi texnologiyasi kelib chiqishi va ta’lim tizimida qo‘llanilishi o‘tgan asrning yigirmanchi yillariga to‘g‘ri keladi. Ma’lumotlarga qaraganda bu texnologiya undan ham oldinroq mavjud bo‘lib o‘quv jarayonlarida qo‘llanilib borilgan. Keys-stadi texnologiyasining kirib kelishida yunon faylasufi Suqrotning maktabi alohida ahamiyatga egadir. Chunki, Suqrotning shogirdlari bilan olib borgan bahs-munozarali suhbatlari, aynan keys-stadi texnologiyasini eslatadi. Shuningdek, turli kashfiyotlarning o‘z tasdig‘ini topishi, isbotlanishida ham keys-stadi texnologiyasi o‘ziga xos o‘ringa ega. Masalan tanqidiy keyslar ko‘pchilik nazariyalarni isbotini topishda qo‘llanilgan [1, 120-b].

Tanqidiy keysni umumiy muammoga bog‘liq bo‘lgan strategik ahamiyatga ega keys deb aytish mumkin. Tanqidiy keys quyidagi umumlashtirish turiga ijozat beradi, “agar bu ushbu keys uchun haqiqiy bo‘lsa, bu hamma(ko‘pchilik) keyslar uchun haqiqiy hisoblanadi.

Keys-stadi muammoli o‘qitish texnologiyalaridan hisoblanadi. Ushbu innovasion texnologiya asosini talabalarning kasbiy faoliyati bilan bog‘liq vaziyatlar va ularning tahlili tashkil qiladi.[2, -24b.] Bo‘lg‘usi kasbiy faoliyat bilan bo‘g‘liq vaziyatlarni chuqur o‘rganish natijasida nazariyaning amaliyot bilan bo‘g‘liqligi ta’minlanadi. Talabalar muayyan vaziyatlarni har tomonlama o‘rganadilar. O‘z navbatida ular faol fikrlaydilar, nazariy mashg‘ulotlarda eshitgan bilimlarini mustaqil o‘rganish davomida to‘plagan ma’lumotlar bilan taqqoslaydilar, shaxsiy tajribalarga murojaat qiladilar. Turli vaziyatlarni hamkorlikda yoki mustaqil ravishda tahlil qilish va qayta ishlash davomida qo‘shimcha ma’lumotlarga nisbatan zarurat sezadilar, statistik ma’lumotlarni o‘rganadilar. Natijada talabalarning bilimlari amaliy jarayon bilan bog‘likda mustahkamlanib boriladi. Talabalarning mantiqiy fikrlash qobiliyati, nutq mahorati, hamkorlikda ishlash ko‘nikmalari rivojlanadi.

Masalaning muammolilik jihatlari aniqlashtiriladi, maqsad va vazifalari, tadqiqot yo‘nalishlari belgilaniladi. Talabalar muammoli vaziyatlarni hal qilishning turli variyatlarini ilgari suradilar, mulohaza yuritadilar, eng ma’qul hisoblangan g‘oyalarni muhokamaga qo‘yadilar, qarorlarni qabul qiladilar.

Talabalar kelgusi mehnat faoliyatini aniq rejalashtirilishini o‘rganadilar, favqulotda holatlar sodir bo‘lsa, eng to‘g‘ri yechim va qarorlarni qabul qilishga, ta’lim jarayonida to‘plangan nazariy ma’lumotlarni rivojlantirgan holda amaliyotga ijodiy tadbiq qilishga tayyor bo‘ladilar.

Keys-stadi texnologiyasi talabaning kelajakda yetuk mutaxassis sifatida shakllanishida

ijtimoiy- psixologik ahamiyati katta. Chunki, kasbiy faoliyat bilan bog‘liq turli amaliyotlarini, lavozimiy majburiyatlarini bajaruvchi shaxs o‘rniga qo‘yib ko‘radi, voqea-hodisalarni o‘rganadi, qanday xulosa yoki qaror qabul qilish mumkinligini va bunda mehnat jamoasi bilan ijodiy hamkorlikni qanday yo‘lga qo‘yish ma’qulligini o‘ylab ko‘radi, yakuniy natijalarni oldindan ko‘ra bilish, muammolarni oldini olish, ularni hal qilish davomida turli ruhiy zo‘riqish holatlariga yo‘l qo‘ymaslik kerakligini, kasbiy sohada hamkorlik, hamfirlilik, faoliyatini to‘g‘ri rejalashtirish va amalga oshirish lozimligini, na moddiy va na

ma’naviy, ruhiy isrofgarchilikka yo‘l qo‘yish mumkin emasligini bilib oladilar.

Keyslarni tahlil qilishda talabalarda bashorat qilish ko‘nikmasini shakllantirish ham muhim ahamiyat ega. Bashorat qilish muammoli vaziyatda aks etgan hodisalarni yechimini oldindan ko‘ra bilishga o‘rgatadi va qahromonlarning kelgusidagi xati-harakatlariga nisbatan ijobiy yechimlarni topishga yordam beradi.

Muammoli vaziyat mazmunida ma’lum bir shaxslarning, tashkilotlarning faoliyat jarayoni aks etadi. Shunga qarab vaziyatning sub’ektlari quyidagi turlarga ajratiladi.

1. Shaxslarning faoliyat jarayoni aks etgan keyslarda, ma’lum bir shaxsni xarakatlari ifodalanadi, ular menejer, fan arbobi, rahbar, pedagog, talaba yoki boshqa kasb vakillari bo‘lishi mumkin.

2. Tashkiliy-institutsional keyslarda tashkilotlar, ta’lim muassalari, ularning bo‘limlari ifodalaniladi.

3. Sub’ektlari ko‘p keyslar, o‘zida turli ob’ektlarni jamlaydi.

Keysning hajmi, uning o‘tkazish vaqtini belgilab beradi. Hajmi jihatdan kichik keyslar bir betdan, bir necha betgacha ifodalanib, u ikki soatlik amaliy mashg‘ulotlarni bir qismini ajratishga mo‘ljalangan bo‘ladi. O‘rtacha hajmdagi keyslar ikki soatlik mashg‘ulotlarga mo‘ljalangandir. Hajmi katta keyslar o‘n betdan iborat bo‘lib, undan bir qancha amaliy mashg‘ulotlar davomida foydalanish mumkin. Shuningdek keyslar ilovali keyslar hamda ilovasiz bo‘lishi mumkin. Ilovali keyslar maqsadi: statistik axborotlarni hisoblash, tahlil qilish, malakalarni shakllantirishdir. Shuningdek keyslarning tarkibida muammoli vaziyat yechimini topishga yo‘naltiruvchi savollar ham mavjud bo‘ladi, bu orqali talabalar vaziyat yechimi sari yo‘naltiriladi.

Tajribalarni ko‘rsatishicha keys-stadi texnologiyasi o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlarni amalga oshirishi va samarali texnologiyaga aylanishi uchun uning tarkibiy tuzilishida ilmiy-uslubiy ma’lumotlar bo‘lishi lozim. Shundagina keys-stadi texnologiyasi samarali o‘quv texnologiyasiga aylana oladi.

Ma’lum bir jarayoni tashkil qilishda biz bevosita shu jarayonga tegishli manbalarni izlab topishga va faoliyatimizda qo‘llashga harakat qilamiz. Keys-stadi texnologiyasidan, o‘quv jarayonida foydalanishda biz turli-xil manbalarga murojaat qilamiz, aynan muammoli vaziyatlarni tashkil qilishda, ko‘pgina manbalardan foydalanamiz. Keys-stadi texnologiyasi orqali dars o‘tishda, o‘qituvchining tajribasi, ilmiy–uslubiy faoliyatining o‘rni kattadir.

Barcha texnologiyalar kabi keys-stadi texnologiyasi o‘z manbalariga ega. Ba’zi fikrlarga ko‘ra keysning asosiy manbasi hayotiy vaziyatlar hisoblanadi. Hayotiy hodisalar baxslarga sabab bo‘ladi, muammoni yechish jarayonini jadallashtiradi. Ijtimoiy hayotning barcha ko‘rinishlari keysning faktologik va muammoviy bazasi bo‘lib xizmat qiladi, shuningdek keys tarkibining asosini tashkil qiladi.

Keyslarning yana bir muhim manbasi ta’lim-tarbiya hisoblanadi. Uning yordamida keys

texnologiyasining maqsadi, vazifasilari, ta’lim tizimida tutgan o‘rni belgilanadi.

Keys-stadi texnologiyasining asosiy maqsadi o‘quv guruh o‘quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish, mavjud muammoli vaziyatlarni hal qilish orqali ularning ilmiy–ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Shuningdek texnologiya talabalarning bilim, ko‘nikma, malakalarini hamkorlikda qo‘llashga, taklif qilingan yechimlarni tahlil qilish orqali muqobil yechimini izlashga o‘rgatuvchi ta’lim texnologiyasidir.

Quyida kimyo fanidan keyslar keltirmoqdamiz:

1-Keys vaziyati: To‘yinmagan uglevodrodlarda qo‘sh bog‘ borligi uchun galogenlar bilan reaksiyaga kirishadi, laboratoriya mashg‘ulotida etilen gazini bromli suvga yuborilganda brom bilan reaksiyaga kirishib, bromli suvni rangini o‘zgartiradi. Lekin, tajriba o‘tkazilib, konsentrlangan sulfat kislotaga etil spirti solinib, gaz o‘tkazgichli nay yordamida etilen gazi bromli suv va kaliy permanganatli eritmaga yuborilgan edi, probirkadagi eritmalar rangi o‘zgarmadi.

Keys topshirig‘i: 1.Nima sababdan etilen gazi bromli suv va kaliy permanganatli suvga yuborilganda eritma rangi o‘zgarmadi?

2. Etilen gazini kimyoviy, fizikaviy xususiyatini aniqlang.

Keysni yechish jarayoni: Talabalardagi tarqatma materiallarda keltirilgan ma’lumotlarni diqqat bilan o‘qib chiqadi, keys savollariga javob variantii yaratadi, javob variantini kichik guruhning boshqa vakillari bilan muhokama qiladi va umumiy javob variantini shakllantiradi.

1.Laboratoriyada berilgan moddalarni fizikaviy xususiyati nisbat birliklarini to‘g‘ri olinishiga e’tibor berish kerak.

2.Etil spirti va konsentrlangan sulfat kislota 1:3 nisbatda olinish kerak, aks holda natijada spirt hosil bo‘lib, berilgan moddalarni rangini o‘zgartirmaydi.

2-Keys vaziyati: To‘yinmagan uglevodorodlar – molekulalarida uglerod atomlari qo‘sh bog‘ yoki uch bog‘ orqali bog‘langan uglevodorodlar. To‘yinmagan uglevodorodlarning eng muhim vakillariga alkenlar (etilenqatori), alkadienlar (dienqatori), alkinlar (atsetilenqatori) kiradi. Alkenlar – molekulasida bitta qo‘shbog‘ tutgan uglevodorodlardir. Alkadienlar – molekulasida ikkita qo‘shbog‘ tutgan uglevodorodlar. Alkinlar – molekulasida bitta uchbog‘ tutgan uglevodorodlar. To‘yinmagan uglevodorodlar anorganik moddalar bilan oson reaksiyaga kirishib turli ranglarni hosil qiladi [3, 100-b.].

2-Keys topshirig‘i: Kokteyl, muzqaymoq, lekyor kabilarga ta’m-maza berish uchun muskat yong‘og‘i, koritsa, vanilin, gvozdika qo‘shiladi, ularga qanday rang beriladi?

2-Keysni yechish jarayoni xulosa: Kokteyl, muzqaymoq, lekyor kabilarga ta’m-maza berishdan tashqari har xil rang ham beriladi. Oziq-ovqat sanoatida ichimliklarga va rangli kremlar tayyorlashda shuningdek, kokteyl, muzqaymoq, lekyorlarga organik bo‘yoqlar qo‘shiladi.

Masalan, havo rang berish uchun dinatriy tuzi qo‘shiladi ($C_{37}H_{34}N_2Na_2O_9S_3$).

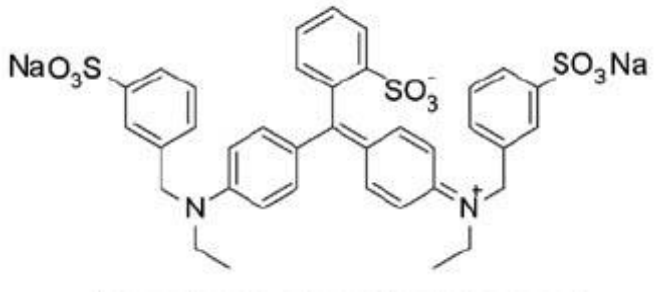

1-rasm. Yorqin ko‘k bo‘yoq formulasi.

3-Hikoyali keys vaziyati: Yaqinda mening o‘g‘lim – Aziz mashhur britaniyalik oshpazni Jame Oliverning TV shovda o‘tkazgan fokusini aytdi ”Uchta sariq banan bilan birga bir xil to‘plamda pishib yetilmagan ko‘k bananni oldiga qo‘yib, usti bir ozga berkitib qo‘yilsa ko‘k banan pishib yetiladi”.

Keys savollari: 1. Qanday qilib banan pishib yetildi, kimyoviy jarayonni aniqlang?

Keysni yechish jarayoni: Talabalardagi tarqatma materiallarda keltirilgan ma’lumotlarni diqqat bilan o‘qib chiqadi, javob variantini kichik guruhning boshqa vakillari bilan muhokama qiladi va umumiy javob variantini shakllantiradi. Pishib yetilgan mevalar o‘zidan etilen gazini chiqaradi, etilen gazi pishib yetilmagan mevalarni pishishini tezlashtiradi.

Ta’limning sifat bosqichi davrida ilg‘or xorijiy tajribalaridan interfaol ta’lim texnologiyalarini qo‘llash va uni organik kimyo fanida o‘qitishga joriy etish davr talabi. Jumladan **“**Modulli o‘qitish texnologiyalari”, “Masofali ta’lim metodlari” ayniqsa, “Keys stadi” kabi texnologiyalar ta’lim samarasini oshirishda ijobiy natijalar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. George, Alexander L. and Bennett, Andrew. “Case Studies and theory development in the social scienees. London MII pres” 2005 y

2. Yo‘ldoshev R. Xusainova U, “Ta’limning inerfaol metodlari” -“Urganch” 2011y, 98 b.

3. Shohidoyatov H.M., Xo‘janiyozov H.O‘, Tojimuhammedov H.S. Organik kimyo. Darslik. Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2014-y, -800 b.

QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI SIFATLI O‘QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR

Botirov Shavkat Alijon o‘g‘li.,
Guliston davlat universiteti, o‘qituvchi
shbotirov441@gmail.com
Turdimetov Shaxobiddin Muxitdinovich
b.f.d., professor
Guliston davlat universiteti
turdimetov1970@mail.ru

Annotatsiya: Barcha fanlarni o‘qitishda smara berganidek, qishloq xo‘jaligi fanlarini

o‘qitishda boshqa fanlar kabi innovatsion texnologiyalarni qo‘lash yaxshi samara beradi. Ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llashda doir ilmiy ishlarning tahlili oddiy usullarga nisbatan yaxshi samara berishini ko‘rsatmoqda. Maqolada qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha taklif va mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: tuproqning suv xossalari, suv rejimi, suv kategoriyalari, suv bug‘lanishi, yog‘ingarchiliklar miqdori, tuproqning singdirish qobiliyati, singdirish sig‘imi, kimyoviy melioratsiyalar, o‘g‘itlash me’yori.

“Tuproqning suv xossalari va tartibi” mavzusini o‘qitishda “charxpalak” usulidan foydalanishni ko‘rib chiqamiz. Bunda guruh mikroguruhlarga bo‘linadi. Har bir mikroguruhlarga turli tuproq tip va tipchalarining suv xossalari bo‘yicha ma’lumotlar beriladi. Ma’lumki, tuproq xossalarini shakllanishida suvning ahamiyati katta [1, 260-270 b]. Talabalarga ushbu ma’lumotlar asosida tuproqning suv tartibotini ta’riflash vazifa qilib qo‘yiladi.

Tuproqdagi suvning bug‘lanishi va yog‘ingarchiliklar miqdori asosida suv rejimi shakllanadi [2, 260-270 b]. Mirzacho‘l vohasining tabiiy-iqlim sharoiti ham o‘ziga xos bo‘lib [3, 1-6 b; 4, 65-68; 5, 67-73; 6,1-6; 7, 81-85], talabalarga ushbu mintaqaning suv rejimi bo‘yicha topshiriqlar ham berish mumkin. Har bir guruhcha tuproqdagi suvning ahamiyati, tuproq suvi kategoriyalari bo‘yicha ma’lumotlarni o‘rganadilar va o‘zlariga berilgan tuproq tipining suv rejimini yoritib berish uchun material to‘plashadi. Natijada barcha guruhchalar tuproq suvining, suv xossalarini o‘rganishning amaliy ahamiyati haqidagi ma’lumotlarga ega bo‘ladi. Meterologik ma’lumotlar asosida tuproqning suv rejimini hisoblab topadilar.

Mikroguruhlar o‘zlariga berilgan vazifalarni bajarib, ishni boshqa guruhlarga uzatadi. Keyingi guruhlar tomonidan bajarilgan ishlar ko‘rib chiqiladi, o‘z taklif va mulohazalari, tuzatmalarini belgilab, keyingi guruhga uzatadi. SHu tariqa bajarilgan taqdimot o‘z guruhigacha yetib boradi. O‘zlari bajargan va boshqa guruhlar tomonidan kiritilgan o‘zgarishlarni solishtiradilar. Bunda talabalar bir darsning o‘zidayoq turli tuproq tiplarining suv tartibini o‘rganish imkoniyati yaratiladi. SHuningdek, talabalarda boshqalarning ishlarini tahlil qilish, taqqoslash ko‘nikmalari paydo bo‘ladi. Bundan tashqari, o‘zlarining bajargan ishlarini baholash va tanqidiy ko‘rib chiqish imkoniyati ham shakllanadi. Eng asosiysi, har bir talabaning mustaqilfikrlash, faol bilim olishini ta’minlaydi.

“Tuproq kolloidlari va tuproqning singdirish qobiliyati” mavzusini o‘qitishda «zinama-zina» usulini qo‘llashni ko‘rib chiqamiz.

Talabalarga o‘qituvchi tomonidan mashg‘ulotning maqsadi va o‘tkazilish tartibi tushintiriladi. Har bir mikroguruhchaga qog‘ozning chap tomoniga kichik mavzu yozilgan varaqalar tarqatiladi. Dars jarayonida guruhni uchta mikroguruhga ajratish mumkin va guruhning biriga tuproq kolloidlari, ikkinchisi tuproqning petizatsiya va koagulyatsiya jarayonlari va uchinchi guruhga tuproqning singdirish qobiliyati bo‘yicha olgan mustaqil o‘zlashtirgan bilimlarini taqdimot qilish vazifasi yuklatiladi. Har bir guruhga vazifalar e’lon qilinadi. O‘qituvchi mikroguruh a’zolarini tarqatma materialda yozilgan ma’lumotlar bilan tanishishlarini va shu ma’lumotlar bo‘yicha bilganlarini qog‘ozdagi bo‘sh joyiga fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi.

Guruh a’zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan tuproqning fizik-kimyoviy xossalariga oid tuproqning singdirish sig‘imi va miqdoriga oid ma’lumotlarni yozma ko‘rinishida ifoda etadilar. Bunda guruh a’zolari tuproqning kolloid zarrachalarining xossalari,

zarrachalarning zol’ va gel’ holati, tuproqning singdirishtarkibidagi kationlar va ularning tuproq unumdorligidagi ahamiyati haqida ma’lumot berishlari kerak bo‘ladi.

Tarqatma materiallar to‘ldirilganidan so‘ng, guruh a’zolaridan bir kishi taqdimot qiladi. Taqdimot davomida berilgan tuproqning singdirish sig‘imi va qobiliyati haqidagi ma’lumotlar bilan tanishtiradi. Taqdimot vaqtida guruhlar tomonidan tayyorlangan material, albatta, auditoriya doskasiga mantiqan zina shaklida ilinadi.

O‘qituvchi mikroguruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib baholaydi va mashg‘ulotni yakunlaydi.

Ushbu usulning maqsadi talabalarni erkin, mustaqil va mantiqiy fikrlashga, jamoa bo‘lib ishlashga, izlanishga o‘rgatishdir. Guruh talabalariga tuproqning kolloidlari va ularning xossalari, tuproq singdirish sig‘imining tarkibiga ko‘ra kimyoviy melioratsiyalash, o‘g‘itlar tanlashning ilmiy asoslarini ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Maxsudov X.M. va boshqalar. Tuproqshunoslik. Toshkent. “O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi”, 2013. B. 260-270.
2. Xoliqulov Sh., Uzoqov P., Boboxo‘jayev I. Tuproqshunoslik. Toshkent, 2011.
3. Turdimetov S.M., Musurmanova M.M. Properties of Soils located in different Geomorphological Conditions. American Journal of Agriculture and Horticulture Innovations. Volume 02 Issue 11-2022. pp 01-06.
4. Turdimetov Sh.M., Rakhimov Z. Evolution of Properties of Irrigated Grassland Soils. International scientific and currentresearch conferences“. Priority directions for the development of science and education”. – Austin, USA.– 2021. pp 65-68.
5. Turdimetov Sh.M., Esonboeva N. Mirzaobod tumani tuproqlarining meliorativ holati. Mejdunarodniy nauchno-obrazovatel’niy elektronniy jurnal «Obrazovaniye I Nauka V Xxi Veke». Vipusk №37 (tom 3) (aprel’, 2023). C. 67-73.
6. Kh.F. Batirov, Sh.M. Turdimetov, & R.B. Nurillaeva. (2023). Ecological Role Of Different Siderate Crops In Improving Soil Properties. *American Journal Of Agriculture And Horticulture Innovations*, *3*(01), 01–06. https://doi.org/10.37547/ajahi/Volume03Issue01-01.
7. Турдиметов, Ш., & Эсонбоева, Н. (2023). Mirzaobod Tumani Gidromorf Tuproqlarinig Xossalari. *Евразийский журнал технологий и инноваций*, *1*(5), 81–85. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejti/article/view/14156

BIOLOGIYA DARSLARIDA INTEGRATSION TA’LIM

L.A. Botirova., *b.f.n., dotsent*
F.B. A’zamov, *magistr*
Guliston davlat universiteti
botirova.laziza@mail.ru

Annotatsiya: maqolada biologiyani o‘qitishda tabiiy fanlarni integrallash, ya’ni fanlararo bog‘lanishni amalga oshirishda ta’lim-tarbiya jarayonining muhim didaktik

shartlari, vazifalari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: integratsiya, o‘qituvchi, bilim, ilmiy, muhofaza, pedagogik, malaka, dars, biologiya, tabiat, tadqiqot.

Ta’lim jarayonida fanlararo bog‘lanishni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish va undan mohirlik bilan foydalanish o‘quvchilarning bilish ehtiyojini orttiradi, o‘quv faoliyatini faollashtiradi, ekologik dunyoqarashni kengaytiradi. Shuningdek, biologiyani o‘qitish jarayonida fizik hodisalar, jarayonlar va qonuniyatlardan foydalanish o‘quvchilarda biofizik tushunchalarni shakllantirish, tabiiy fanlar yuzasidan olgan bilimlarining puxta bo‘lishi va ularning chuqur o‘zlashtirilishiga olib keladi.

Tabiiy fanlar jumlasiga kiruvchi biologiya, kimyo va fizika fanlarining jadal rivojlanishi, ular o‘rtasida integrallashgan fanlarning vujudga kelishi uzluksiz ta’lim tizimi turlarida o‘qitiladigan biologiya o‘quv fani mazmunini ham integrallashni taqozo etmoqda.

Buning uchun o‘qituvchilar yuqorida qayd etilgan fanlarning rivojidagi so‘nggi yutuqlar, ularning fan va texnika, xalq xo‘jaligi va inson hayotidagi ahamiyatini anglashi, ularni o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari, bilim zaxiralariga monand holda didaktik qayta ishlashi va mavzularning mazmuniga kiritish yo‘llarini belgilashi lozim.

Biologiyani o‘qitishda tabiiy fanlarni integrallash, ya’ni fanlararo bog‘lanishni amalga oshirish ta’lim-tarbiya jarayonining muhim didaktik sharti bo‘lib, u quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. O‘quvchilar uchun asosiy bilim manbai bo‘lgan o‘quv materialining ilmiyligi va izchilligi, boshqa tabiiy fanlardan o‘zlashtirilgan tushunchalarning didaktik bog‘liqligini ta’minlaydi.

2. O‘quvchilar tomonidan bilimlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqish ortadi va aqliy rivojlanish tezlashadi.

3. Tabiiy fanlarni integrallash, ya’ni o‘qitishda fanlararo bog‘lanishni boqichma - bosqich va izchil amalga oshirish orqali o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini kengaytirishga imkon yaratadi.

Ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quv fanlarini integrallash, ya’ni fanlararo bog‘lanishni amalga oshirish muammosi juda ko‘p tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida o‘z aksini topgan.

Jumladan, M.N. Skatkin o‘z tadqiqotlarida vaqtinchalik fanlararo bog‘lanishni uchta turga, avval o‘zlashtirilgan bilimlar bilan o‘rganilayotgan bilimlar o‘rtasidagi, o‘rganilayotgan bilimlar bilan kelgusida o‘zlashtiriladigan bilimlar o‘rtasidagi, bir vaqtda o‘zlashtiriladigan bilimlar o‘rtasidagi bog‘lanishga ajratgan.

Akademik I.D. Zverev tabiatni muhofaza qilishning nazariy-pedagogik asoslarini o‘z monografik asarlarida yoritib berishga uringan. I.D. Zverev fikricha, fanlararo bog‘lanish o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, mustaqilligini oshiradi. Shuningdek, ularning fanlarga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirish bilan birga mehnat ko‘nikma va malakalarini shakllantiradi, ekologik madaniyatni tarbiyalashga katta yordam beradi.

I.T. Suravegina biologiya darslarida fanlararo bog‘lanishni qo‘llash orqali biologiyani o‘qitish jarayonini faollashtirish, o‘quvchilarning biologiya va boshqa fanlarga bo‘lgan qiziqishini orttirishni tadqiq qilgan. Olimaning nuqtai nazarida biologiyani boshqa

o‘quv fanlari bilan bog‘lamasdan o‘qitishni tasavvur qilish mushkul. U fanlararo bog‘lanishni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish va undan mohirlik bilan foydalanish o‘quvchilarning tabiat haqidagi bilimlari tizimini shakllantirishga xizmat qiladi, deb ta’kidlaydi. A.N. Zaxlebniy umum ta’lim maktablarida tabiatni muhofaza qilishga yo‘naltirilgan ta’limning yaxlit tizimini ishlab chiqar ekan, asosiy e’tiborni ushbu ta’lim doirasida o‘quvchilarda shakllanishi zarur bo‘lgan umumiy ko‘nikmalar mazmuniga qaratadi. Uning ta’kidlashicha, tabiiy muhit muhofazasi bo‘yicha o‘quvchilarda hosil qilingan nazariy ekologik bilimlar 3 turga bo‘linadi, ular quyidagilardan iborat:

1. Tabiat, jamiyat, inson, texnika va ular o‘rtasidagi tabiatni muhofaza qilish masalalarining echimi borasidagi o‘zaro aloqalar to‘g‘risidagi bilimlarni faollashtirishga qaratilgan ko‘nikmalar.

2. Inson, jamiyat, texnika va tabiatning o‘zaro ta’siri natijalarini tahlil qilish va tanqidiy baholash ko‘nikmalari yoki har bir aniq holat borasida tashkil etilgan harakat jarayonidagi qarama-qarshiliklar mohiyatini anglovchi bilimlar va ularning paydo bo‘lishi sabablarini tushunishni uddalay olish ko‘nikmalari.

3. Tabiatni muhofaza etish muammolarini echishning muayyan imkoniyatlari va zaruriyatlari bo‘yicha o‘z fikr-mulohazalarini isbotlay olish, ularning echimini ta’minlovchi usullarni ko‘ra bilish ko‘nikmalari.

Respublikamiz biolog metodist olimlari tomonidan fanlar o‘rtasidagi fanlararo bog‘lanishni tadqiq etish borasida muayyan ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, A.T.G‘ofurov biologiyani o‘qitishda fanlararo bog‘lanish, J.O.Tolipova biologiya o‘qituvchisining ilmiy-metodik tayyorgarligi darajasini oshirish nazariyasi va amaliyoti haqida o‘z ilmiy-tadqiqot ishlarida to‘xtalganlar E.O.Turdiqulovning tadqiqot ishlarida tabiiy fanlarni integratsiyalab o‘qitish muammosi ishlab chiqilgan bo‘lib, bynda olam haqidagi bir butunlikni tashkil etishi nazarda tutilishi, ta’lim integratsiyasi fanlararo bog‘lanishning yuqori darajasi, bir butun integrallashgan bilimlarni yaratishga imkon beradigan vositasi ekanligi qayd etilgan.

M.Nishonboeva tomonidan yaratilgan «Biologiya darslarida ekologik tarbiya» o‘quv qo‘llanmasida biologiya darslarida fanlararo aloqadorlikka e’tiborni qaratish, ya’ni biologiyani o‘qitish jarayonida fizik tushuncha va qonuniyatlardan foydalanish, o‘quvchilarda biofizik tushunchalarni shakllantirish, tabiiy fanlar bo‘yicha olgan bilimlarining ongli bo‘lishi va chuqur o‘zlashtirilishiga olib keladi. Bunda tabiat va jamiyat, ularning o‘zaro bog‘liqligi, tabiat qonuniyatlari haqidagi ilmiy bilimlarning yaxlit tizimi tarkib topadi. Tabiat haqidagi biologiya, fizika, kimyo fanlarining o‘zaro aloqadorligi asosida darslarni tashkil qilishda ekologiyaga oid masalalardan foydalanish maqsadga muvofiqligi ta’kidlangan.

Fanlarning integratsiyasi quyidagi tarkibiy qismlarga ajratilgan:

- ob’ektga doir integratsiyada bir ob’ektning turli fanlardagi timsollari bir mavzu, bo‘lim yoki kurslarga kiritiladi;
- tushunchaga oid integratsiyada umumiy tushunchalar, mazmunni ochib beradigan mavzu yoki kurslar qamrab olinadi;
- nazariyaga oid integratsiyada fizika va biologiyadagi nazariyalar umumiy holatda o‘rganiladi;
- metodologik integratsiyada ilmiy bilishning alohida metodlariga oid integratsiyani amalga oshirish ko‘zda tutiladi;

- muammoli integratsiyada fanlararo muammolar qamrab olinadi va hal etish yo‘llari ishlab chiqiladi;
- faoliyatga oid integratsiyada muammoni hal etish yuzasidan munozara o‘tkazish, kichik guruhlarda ishlash, fanlararo tadbirlar rejasini tuzish, loyihalar tayyorlash kabilar ko‘zda tutiladi;
- amaliy integratsiyada ahamiyatga molik bo‘lgan jarayonlar asosida texnik mahsulotlarni yaratish nazarda tutiladi.

Biologiyani fizika bilan bog‘lab o‘qitish jarayonida gorizontal bog‘lanish shakli, mazmunan ob’ekt, tushuncha, muammoli, faoliyatga doir va amaliy jihatdan bog‘lanishlardan foydalaniladi.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, biologiyani fizika bilan bog‘lab o‘qitishni nazarda tutgan holda, umum ta’lim maktablari o‘quv rejasi, har ikkala o‘quv fanining dasturlarini mazmunan maqsadga muvofiq tahlil qilish, ular o‘rtasidagi uzviylik, ya’ni gorizontal va vertikal bog‘lanishlarni aniqlash, ularni ta’lim-tarbiya jarayonida qo‘llash o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Gorizontal bog‘lanish deganda, o‘quv fanlari mavzulari dastur va o‘quv rejasi asosida sinflararo parallel bog‘lanish tushuniladi. U quyidagicha ifodalaniladi: 6-sinf «Botanika» darsligidagi «Gul», «Meva va urug‘lar», «Urug‘ning unib chiqishi», «O‘simta(nish)ning oziqlanishi va o‘sishi», «O‘simlik organlarining o‘zaro va atrof muhit bilan bog‘liqligi» mavzularining 6-sinf «Fizika» darsligidagi «Nurlanish», «Temperatura», «Yorug‘likning tabiiy va sun’iy manbalari» mavzulari bilan yoki 7-sinf «Zoologiya» darsligidagi «Halqali chuvalchanglar tipi. Yomg‘ir chuvalchangi», «Zog‘ora baliqlarning tashqi tuzilishi» mavzularining 7-sinf darsligidagi «Fizika» «Sirpanish ishqalanish», «Suyuqlik va gazlarning harakati» mavzulari bilan, 8-sinf «Odam va uning salomatligi» darsligidagi «Immunitet», «Eshitish organi» mavzularini 8-sinf «Fizika» dasrligidagi «Elektron maydon», «Mikrofon va ovoz karnayi» mavzulari bilan, 9-sinfda «Biologiya (tsitologiya va genetika asoslari)» darsligidagi «Biomolekulalar», «Fotosintez», «Moddalar va energiya almashinuvi» mavzularini 9-sinfdagi «Fizika» darsligidagi «Molekulalarning o‘lchamlari massasi va Avogadro doimiysi», «Havoning namligi», «Kapillyar hodisalar» mavzulari bilan fanlararo bog‘lanishi biologiyani fizika bilan bog‘lab o‘qitishda gorizontal bog‘lanish asosida amalga oshiriladi. Bu bog‘lanish turi, asosan, dars jarayonida sinflararo parallel ravishda shakllantiriladi.

Ta’lim jarayonida fanlararo aloqadorlik o‘z-o‘zidan emas, balki o‘qituvchining kasbiy, ilmiy-nazariy va ilmiy-metodik tayyorgarligi orqali hamda uning mohiyatini chuqur anglash asosida samarali amalga oshirilishi mumkin. Buning uchun o‘qituvchi o‘zi dars beradigan fanini chuqur va puxta bilibgina qolmasdan, unga yaqin fanlararo bilimlardan ham xabardor bo‘lishi lozim. Bu bilimlarning alohida turlari va ular o‘rtasidagi aloqadorlik shakllarini egallashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tolipova J.O., G‘ofurov A.T. Biologiya ta’limi texnologiyalari. – T.: O‘qituvchi,2002.

2. Tolipova J.O., G‘ofurov A.T. Biologiya o‘qitish metodikasi. Pedagogika oliy

o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – T.:, Moliya-iqtisod, 2007.

3. Tolipova J.O., G‘ofurov A.T. Biologiya o‘qitish metodikasi. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: “Bilim” 2004.

4. Umarova F., Ubbiyeva A., Gaibnazarova F., Jo‘rayev N. “O‘quvchi shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim. ”Umum ta’lim maktablari o‘qituvchilari uchun o‘quv modullari. 2- modul, 2-nashr. T., “Bekinmachoq-plyus”. 2013

ORGANIK KIMYO FANINI O‘QITISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH

Djurayev Alisher Janikulovich

Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi

alex26111972@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada organik kimyo darslarida innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning samarali tomonlari misollar yordamida ko‘rsatib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: innovatsiya, interfaol metodlar, nostandart testlar, alkenlar, ta’lim texnologiyalari, pedagogik texnologiya, standart testlar.

Annotatation: This article shows the effective aspects of using innovative educational technologies in organic chemistry classes with the help of examples

Keywords: innovation, interactive methods, non-standard tests, alkenes, educational technologies, pedagogical technology, standard tests.

Ta’limni tashkil etishdan asosiy maqsad: mehnat bozorida raqobatbardosh darajaga va ixtisoslikka ega bo‘lgan, mas’uliyatli, o‘z kasbining ustasi, chegaradosh kasblarni erkin uddalaydigan, o‘z ixtisosligi bo‘yicha jahon standartlari darajasida samarali ish bajara oladigan, muntazam o‘z ustida ishlaydigan malakali mutaxassis tayyorlashdan iboratdir. Tayyorlanayotgan kadrlarning malakali bo‘lishi esa bevosita ularning dars mashg‘ulotlari jarayonida bilim, ko‘nikma va malaklarini nechog‘li o‘zlashtiriganlariga bog‘liqdir.

Dunyoning turli mamlakatlarida ko‘plab tadqiqotchilar ta’limda innovatsiyalarni qo‘llash bo‘yicha har doim izlanishlar olib borishgan [1, 135-b.].

Respublikamizda joriy etilgan oliy ta’lim tizimiga innovatsiya quyidagi yo‘llar orqali tatbiq etilmoqda:

- Axborot va kommunikatsion texnologiyalar - texnologik innovatsiyalar;
- Ta’lim-tarbiya jarayonining mazmunini yangilash, uning borishi va talabalarning bilish faoliyatini faollashtiruvchi texnologiyalar - pedagogik innovatsiyalar;
- Ta’lim sohasidagi zamonaviy iqtisodiy mexanizmlar - iqtisodiy innovatsiyalar;
- Ta’lim sohasidagi zamonaviy tuzilmalar - tashkiliy innovatsiyalar;

Ma’lumki, yuqorida qayd etilgan innovatsiyalar ta’lim-tarbiya jarayoniga kompleks holda joriy etilishi o‘qituvchidan muayyan metodik bilim, ko‘nikma va malakalar, shuningdek, pedagogik kompetentlik(layoqat)ni talab etadi[2, 25-b.].

O‘qituvchining zamonaviy metodik bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashi, shuningdek, pedagogik kompetentlik(layoqat)ning mavjudligi uning o‘z pedagogik faoliyatida barkamol shaxsni voyaga yetkazishni nazarda tutishiga asos bo‘ladi.

Rivojlantiruvchi o‘qitishni amalga oshirish uchun o‘quvchilarning mustaqil ta’limini

amalga oshirish muhim ahamiyatga egadir. Keyingi yillarda innovatsion va axborot texnologiyasi asosida mustaqil ta’limni amalga oshirishga oid ilmiy metodik tadqiqotlar va ta’limni amalga oshirish tajribalari bu muammoni hal qilish mumkinligini ko‘rsatmoqda. Masalan, innovatsion texnologiyaning “Aqliy hujum”, “Pinbord”, “Klaster”, “Loyihalash” texnologiyalari asosida talabalarning mustaqil ta’limini amalga oshirish mumkin [3, 50-b.].

Modul bo‘yicha nazorat topshiriqlari va test topshiriqlari shaklida tayyorlandi va kahoot.com dasturiga tushirildi. Modulga fanga oid har bir mavzularga oid testlar bir javobli standart va nostandart testlar bo‘lib, har bir variantda 30 ta topshiriq, maksimal 30 ball belgilandi.

Quyida ulardan namunalar keltiramiz:

1.Javobli qo‘yiladigan test. To‘yinmagan uglevodorodlarni nomini aniqlang.

1	$CH_3—CH=CH_2$	A	penten-2
2	$CH_3-C(Cl)=CH_2$	B	geksen-2
3	$CH_3-CH_2-CH=CH-CH_3$	C	propen-1
4	$CH_3-CH=CH-CH_2-CH_2-CH_3$	D	2-xlor, propen-1
5	$CH_3-CH_2-CH(CH_3)-CH=CH_3$	E	2-etil, penten-1
6	$CH_3-CH_2-CH_2-C(C_2H_5)=CH_3$	N	5-propil, geksen-2
7	$CH_3-CH_2-C(CH_3)=C(CH_3)-CH_2-CH_3$	Z	3-metil, penten-1
8	$CH_3-CH=CH-CH_2-CH(C_3H_7)-CH_3$	K	3,4-dimetil, geksen-3

javob:	1-	2 -	3 -	4 -	5-	6-	7-	8-

2.Rasmli test.Suyuqliklarni oddiy va haydash uchun ishlatiladigan asbobdagi mos raqamlarni yozing**.**

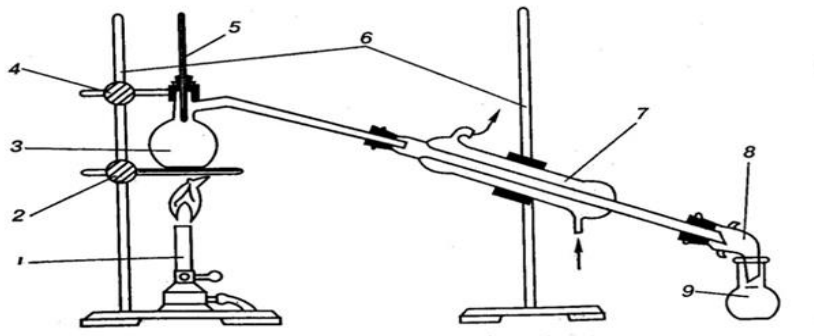

Idish nomlari	raqamlar
Haydash kolbasi (Vyurts kolbasi)	
Vyuunzer voronkasi	
lapka	
Zajim asbes qog‘ozi bilan	
shtativlar	
termometr	
Yig‘gich kolba	

Libix sovitkichi	
allonj	

To‘g‘ri javob

Idish nomlari	*raqamlar*
Haydash kolbasi (Vyurts kolbasi)	3
Vyuunzer voronkasi	1
lapka	4
Zajim asbes qog‘ozi bilan	2
shtativlar	6
termometr	5
Yig‘gich kolba	9
Libix sovitkichi	7
allanj	8

3.Kimyoviy inshoni ifodalovchi test. Organik moddalarni tozalash usullarini aniqlang.

	Sublimatsiya		Moddalarni bir fazadan boshqa fazaga erituvchilar yordamida o‘tkazish jarayoniga _____ deb ataladi
	Ekstraksiya		Qaynash temperaturasi bir-biridan ancha farq qiladigan suyuuqliklarni toza holda ajlalish uchun oddiy haydash _____ usulidan foydalaniladi
	Qayta kristallash		Bazi qattiq moddalar qizdirilganda, suyuuqlanmasidan to ‘g‘ridan to ‘g‘ri bug‘ga, bug‘lar esa suyuuqlanmasdan qattiq moddaga aylanishi mumkin bo‘lgan jarayonga_____deyiladi
	Atmosfera bosimida haydash		_____da qo‘shimchalar bilan ifloslangan moddani qizdirilganda eriydigan erituvchidan to‘yingan eritmasi tayyorlanib, eritmani isitganda filtrlab, erimaydigan qo ‘shimchalardan ajratiladi.

javob	1-	2-	3-	4-
To‘g‘ri javob	1-v	2-a	3-g	4-b

Organik kimyo fanidan bu kabi dars mashg‘ulotlari talabalar nazariy o‘zlashtirilgan bilimlarini mustahkamlash, ko‘nikmalar hosil qilish va malakalarni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. L.V.Golish. Proektirovanie i planirovanie pedagogicheskix texnologiy: Uchebno-metodicheskoe posobie. Izdanie 3-e, ispravlennoe i dopolnennoe.-T.:TGEU,2012.-147 c.

2. Shohidoyatov H.M., Xo‘janiyozov H.O‘, Tojimuhammedov H.S. Organik kimyo. Darslik. Toshkent: “Fan va texnologiya”,2014-y, -800 b.

3. Kiselev G.M., Bochkova R.V. Informatsionno‘e texnologii v pedagogicheskom

obrazovaniiG‘G‘- 2-e izd., pererab. i dop.- M.: Dashkov i K., 2018.- 304 s.

TOKZORLARDA TUPLARNI O‘STIRISH, SHAKL BERISH VA XOMTOK QILISH MAVZUSINI TALABALARGA O‘QITISHDA INTERFAOL MEDOTLARNING AHAMIYATI

Egamberdiyev Po‘latjon Ergashovich.,
Jo‘lbekov Ibrohim Salimqul o‘g‘li
Guliston davlat universiteti
ibrohimjulbekov8@gmail.com

Anotatsiya: Mazkur maqolada talabalarga o‘qiladigan uzumchilik fanga nisbatan qiziqish uyg‘otish, ularga noaniq bo‘lgan uzumchilik fani to‘g‘risida to‘liq tassavurga ega bo‘lishlari uchun imkon yaratib berishda interfaol metodlarni qo‘llashning samarasi, bu metodlar talabalarga “Mevachilik va uzumchilik” modulidan nazariy bilim, amaliy ko‘nikmalar va yuqori toifali malakaga ega bo‘lishlariga yordam berishi, bunda talabaning faol ishtiroki ta’minlanishi, chunki dars davomida talabalar bilan o‘zaro “munozara” olib borilishi, “muammolar” ni birgalashib hal etish holatlarini bo‘lishi talaba har tomonlama o‘zini sinab ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘lishi to‘g‘risida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: innovatsion texnologiya, interfaol medot, Genetik, mikrobiolog, agrosanoat, interfaol muloqot, pedagogik dasturiy vositalar, kommunikatsion xizmat, pedagogik qobiliyat, yaratuvchanlik, innovatsion metodlar, venn diagramasi, “SWOT-tahlil” metodi.

Abstract: In this article, the effect of using interactive methods in making students interested in viticulture, allowing them to have a full understanding of viticulture, which is unclear to students, these methods help students Helping them to acquire theoretical knowledge, practical skills and high-class qualifications from the "Fruit and Viticulture" module, in which the active participation of the student is ensured, because during the lesson there is a mutual "discussion" with the students, solving "problems" It is said that the student will have the opportunity to test himself in all aspects if there are cases of solving together.

Keywords: innovative technology, interactive method, Genetics, microbiologist, agro-industry, interactive communication, pedagogical software tools, communication service, pedagogical ability, creativity, innovative methods, Venn diagram, "SWOT-analysis" method.

O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan oliy ta’lim sohasi bo‘yicha o‘rtaga quyilayotgan vazifalarni bajarish ko‘p jihatdan o‘qituvchi shaxsiga bog‘liq [1]. O‘qituvchilik sharafli, lekin juda murakkab kasbdir. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida ta’lim-tarbiyadan ko‘zda tutilayotgan maqsadga erishish, talabalarning xilma xil faoliyatini uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e’tiqodli, mehnatkash, ishbilarmon, barkamol inson qilib o‘stirish o‘qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Xalqimizning kelajagi, O‘zbekistonning istiqboli ko‘p jihatdan o‘qituvchiga, uning saviyasi, tayyorgarligi, fidoyiligiga, yosh avlodni o‘qitish va tarbiyalash ishiga bo‘lgan munosabatiga bog‘liq. Yaxshi o‘qituvchi bo‘lish uchun pedagogik nazariyani egallashning o‘zigina yetarli emas. Chunki pedagogik nazariyada bolalarni o‘qitish va tarbiyalash haqida umumiy qonun-qoidalar, tamoyillar, umumlashtirilgan metodik g‘oyalar

bayon etiladi, talabalarning yosh va individual xususiyatlarini e’tiborga olish ta’kidlanadi [2]. Universitet hayoti, amaliy pedagogik jarayon esa juda xilma-xil, murakkabdir. Pedagogik nazariyaga mos kelmaydigan vaziyatlar ko‘p uchrab turadi. Bu esa o‘qituvchidan keng bilimdonlikni, puxta amaliy tayyorgarlik va yuksak pedagogik mahorat hamda ijodkorlikni talab etadi. Biror kasbning haqiqiy ustasi bo‘lish uchun kishida tabiiy qobiliyat, ma’lum jismoniy va ruhiy xislatlar, puxta tayyorgarlik, ayrim shaxsiy sifatlar bo‘lishi kerak. Pedagoglik kasbini tanlagan kishi avvalo sog‘lom bo‘lishi, so‘zlarni to‘g‘ri va yaxshi talaffuz qila olishi, bosiq va asablari joyida bo‘lishi, boshqalar bilan muomalada o‘zini tuta olishi zarur. Shuningdek, o‘qituvchida talabalarni yoqtirish, ular bilan ishlashga mayli borlik, xushmuomalalik, kuzatuvchanlik, keng fikrlay olish, tashkilotchilik, o‘ziga va boshqalarga nisbatan talabchanlik kabi shaxsiy sifatlar mavjud bo‘lishi zarurdir [3].

Pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ilg‘or xorijiy tajribalarni joriy qilgan holda zamonaviy ta’lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori malakali professional kadrlar tayyorlashni yangi bosqichga ko‘tarish, shuningdek, pedagogika sohasida ta’lim, ilm-fan va amaliyot uyg‘unligini ta’minlash maqsadida 2022 yil 21 iyun sanasida qabul qilingan O‘bekiston Respublikasi Prezidentining PQ-289-son qarori d-bandida berilgan 2024-yil 1-sentabrga qadar pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalarining o‘quv jarayoniga talabalarda mustaqil ta’lim olish, tizimli tahlil qilish va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan metodikalarni joriy qilish topshirig‘i ijrosini ta’minlash barcha pedogog kadrlarni ma’suliyat bilan o‘z ustida ishlashga undamoqda[4]..

Yuqoridagilardan kelib chiqib malakali hamda zamon bilan hamnafas bo‘lgan soha mutaxassislarni tayyorlash eng dolzarb vazifa hissoblanadi. Shunday ekan Mevachilik va uzumchilik yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarga interfaol metodlardan foydalangan holda dars berish jarayonlarini tashkil etish albatta o‘z samarasini beradi.

Interfaol metodlar deganda – ta’lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta’lim jarayonining markazida ta’lim oluvchi bo‘lgan metodlar tushuniladi.

Interfaol metodlardan foydalanganda o‘qituvchi talabani dars jarayonida faol ishtirok etishga chorlaydi. Talaba butun dars jarayonida ishtirok etadi.

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta’lim metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar: “Keys-stadi” (yoki “O‘quv keyslari”), “Blist-so‘rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta’lim” va b.

2. Interfaol ta’lim strategiyalari.“Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig-zag”, “Zinama-zina”, “Muzyorar”, “Rotastiya”, “Yumaloqlangan qor” va k. Interfaol ta’lim metodlari tarkibidan interfaol ta’lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma’lum ma’noda strategic yondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko‘proq jihatdan interfaol ta’lim metodlariga tegishli bo‘lib, ularning orasida boshqa farqlar yo‘q.

3. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konsteptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T-jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?” va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg‘ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko‘rinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham ko‘proq jihatdan interfaol ta’lim metodlariga tegishli bo‘lib, ularning orasida boshqa farqlar yo‘q.

Interfaol ta’lim metodlarini ko‘pincha turli shakllardagi o‘quv mashg‘ulotlari texnologiyalari bilan bir vaqtda qo‘llanmoqda. Bu metodlarni qo‘llash mashg‘ulot ishtirokchilarining faolliklarini oshirib, ta’lim samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Dars jarayoni markazida talaba shaxsi, uning extiyoji bo‘lmog‘i lozim. O‘quv jarayoni uning hoxish, istagiga qaratilgan, yo‘naltirilgan bo‘lmog‘i talab etiladi. Shaxsga qaratilgan talim talabani o‘quv – biluv faoliyatini tashkil etishningharakatlantiruvchi, qiziqish, extiyojini, hoxish, istaklarini ro‘yobga chiqaruvchi kuch bo‘lib xizmat qiladi. [5]

VENN DIAGRAMMASI
Uzum bog‘ barpo qilish usullari

“SWOT-tahlil” metodi.

Bugungi kunda dunyo bo‘yicha tokzorlarning umumiy maydoni 9,5-10 mln gektar darajasida barqarorlashdi va uzum ishlab chiqarish barqaror o‘sib, so‘nggi yillarda 60-70 mln. tonnani tashkil etmoqda. Dunyoda ishlab chiqarilayotgan uzumning umumiy miqdoridan 80-90% vino, sharbat va boshqa mahsulotlarga ishlov berish uchun ishlatiladi, 10% gacha uzum yangi iste’mol qilinadi va 5-6% quritish uchun ishlatiladi. Dunyo bo‘yicha yetishtirilgan uzumning yalpi hosilining asosiy qismi quyidagi davlatlar ulushiga to‘g‘ri keladi: “Xitoy 13161 ming tonna, Italiya 7170 ming tonna, AQSh 6679 ming tonna, Frantsiya 5916 ming tonna, Ispaniya 5387 ming tonna, Turkiya 4200 ming tonna, Hindiston 2922 ming tonna, Chili 2000 ming tonna, Argentina 1965 ming tonna, Eron 1866 ming tonna, Avstraliya 1824 ming tonna va Ruminya mamlakatlari ulushiga to‘g‘ri kelib, uzum hosildorligi o‘rtacha 103,1 t/sga ni tashkil etmoqda”, O‘zbekistonda tokzorninng umumiy maydoni 148,8 ming gektar hisoblanib, o‘rtacha hosildorlik 160,0 s/ga tashkil etadi. Hozirgi vaqtda, dunyoning uzum yetishtiruvchi mamlakatlarida uzum hosildorligini oshirishda yangi navlarni yaratish va eng maqbul agrotexnik tadbirlarini ishlab chiqishga katta ahamiyat qaratilmoqda.

Hozirda shakl berishning kallaksimon, kosasimon, shpalerali, elpig‘ichsimon, kordon hamda uyg‘unlashtirilgan (aralash) xillari mavjud. Tokzorlarda tuplarni o‘stirish, shakl berish va xomtok qilish mavzusiga aloqador mashg‘ulotlarni interfaol metodlarni qo‘llab dars berishni ayrim xillarini ko‘rib chiqamiz:

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish,

taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

	Uzum bog‘lardan yuqori xosil olish. Yil davomida barcha agrotexnik tadbirlarni o‘tkazish qulayligi. Aholini doimo uzum maxsulot bilan ta’minlanishi.
	Uzum bog‘larni ildiz tizimi kuchli rivojlanmaganligi sababli qurg‘oqchilikka chidamli. Tok tuplarini o‘stirishni va shakl berish xamda xomtokni vaqtida o‘tkazmaganligi sababli xashorat va kasalliklarning ko‘payishi uchun sharoit yaxshiligi.
	Yuqori xosildorligi evaziga yuqori daromad olish. Maxsulotlarni uzoq masofalarga etkazish imkoniyati bor. Chetga ko‘p maxsulot eksport qilinadi.
	Zamonaviy intensiv tipdagi uzum bog‘larni barpo qilishda dastlabki xarajatlarni yuqoriligi. Uzum bog‘ barpo etish uchun ko‘chatlarga va boshqa materiallar hamda ishchi kuchiga talab yuqoriligi.

“Assesment” metodi

Тест

1. Uzumni o‘stirishning eng ko‘p tarqalgan usulini ko‘rsating?
A) yertok usuli
V) tiksimbag‘az usuli
S) voish usuli

Qiyosiy tahlil

Uzumni o‘stirish usullarini tahlil qiling?

Tushuncha tahlili

- *ChDNS- qisqarmasini izohlang...*
- *Vegetativ yo‘l bilan ko‘paytirishni izohlang...*
-

Amaliy ko‘nikma

- *Uzumni xo‘ja belgilariga ko‘ra guruhlar ajratib bering?*
-

Ta’lim tizimida mevachilik va uzumchilik fanlarini o‘qitish jarayonida o‘qituvchi inovatsion texnologiyalardan foydalanib ta’lim oluvchilarga uzumning sanoatbop navlarini yetishrish bo‘yicha keng va samarali ma’lumot berish mumkin. Shuningdek o‘qituvchi, mavzularni o‘tishda interfaol metodlardan foydalanib fanga oid mashg‘ulotlarni bajarsa talabalarning ijodiy fikrlashi, mustaqil o‘qib o‘rganish qobiliyati, fanga bo‘lgan qiziqishi ortadi.

XULOSA.

O‘qitish jarayonida bevosita «yangi zamonaviy pedagogik texnologiya» larni qo‘llash yaxshi samara beradi. Asosiy muammo adabiyotlar, qo‘llanmalar, uslubiy ko‘rsatmalar, tarqatma materiallari, yangi axborot-texnik vositalari bilan ta’minlanganlik va ularni talabalarga etkaza bilishda namoyon bo‘ladi. Bunda avvalo o‘qituvchining o‘zi ushbu materiallar bilan ishlash ko‘nikmasiga ega bo‘lishi talab etiladi.

Bu muammoni qaysidir ma’noda ushbu fan bo‘yicha o‘qituvchi tomonidan tayyorlangan modullar hal etadi.

Modulli o‘qitish talabalarda fan bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borishga qiziqish uyg‘otish, joylarda sohaning ahvoli, sharoitlarini tahlil etish, yangi tizimlarni joriy qilishni o‘rganish hamda nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirishga imkoniyat yaratadi.

“Mevachilik va uzumchilik” fanining nazariy va amaliy mavzularini o‘rganishdan oldin, talabalar avvalo mevachilik va uzumchilik sohasini ahamiyati haqida bilim olishadi. Ayniqsa, meva ekinlarini etishtirish texnologiyasini takomillashtirish yuzasidan amaliy ko‘nikmaga ega bo‘lishadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib Mevachilik va uzumchilik yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarga interfaol metodlardan foydalangan holda dars berish jarayonlarini tashkil etish albatta o‘z samarasini beradi. Ko‘rgazmali va tarqatmali materiallarni dars jarayonida boshqa barcha interfaol metodlar bilan birga qo‘llab, dars samaradorligini oshirish imkoniyati mavjud. Ushbu imkoniyatdan qanday foydalanish o‘qituvchining pedagogik mahoratiga bog‘liq. Bu jarayonda o‘qituvchi ijodkor bo‘lishi va chuqur, xar tomonlama bilimga ega bo‘lishi lozim. Darslarida interfaol o‘qitish usullaridan keng foydalanishi, talabalarning mantiqiy tafakkurini

rivojlantirishga xarakat qilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi”. “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 47 b

2. Mirziyoyev Sh.M. “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz”. “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 485 bet.

3. Aleks Muur. Ta’lim berish va ta’lim olish: pedagogika, ta’lim dasturi va tarbiya. -Rutledj. Ikkinchi nashr. 2012. 202-bet.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 21 iyundagi “Pedagogik ta’lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-289-son qarori.

5. O.U.Avlayev, S.N. Jo‘rayeva, S.P.Mirzayeva "Ta'lim metodlari" o‘quv-uslubiy qo‘llanma, "Navro‘z" nashriyoti, Toshkent -2017

ANORNING KELIB CHIQISHI VA MADANIYLASHTIRILISH TARIXIGA NAZAR

Ergasheva Farog‘at Sheraliyevna

Guliston davlat universiteti v.b. dotsent

farogatsheraliyevna@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada anorning kelib chiqishi, anor biologiyasi, anor yetishtirish agrotexnikasi, anorni zararkunanda va kasalliklardan himoya qilish haqida tavsiya keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo yoki Eron mintaqasi, Punica granatum L, anor biologiyasi.

Kirish. Anor (*Punica granatum* L.) kishilik sivilizatsiyasida qadimdan oziq-ovqat va tibbiyot maqsadlarida, shuningdek, manzarali o‘simlik turi sifatida foydalanilib kelingan eksport import nuqtai nazaridan iqtisodiy jihatdan qimmatli mevalardan biri hisoblanadi.

Anor eramizdan ~900-400 yil oldin qadimgi Misr, Gretsiya va Italiyada, keyinchalik Eron, Afg‘oniston, Turkmaniston, Hindiston, Xitoy, Yaponiya, Shimoliy Afrika, Yevropa, Rossiya, AQSh, Kaliforniya hududlarida keng miqyosda tarqalganligi ham qayd qilinadi. Hozirgi vaqtda anor dunyoning deyari barcha iqlim mintaqalarida yetishtiriladi.

Anor (*Punica granatum* L.) madaniylashtirilishi esa, taxminan, ~5000 yil oldin bo‘lib, yovvoyi holatda Kavkazoldi, O‘rta Osiyo, Turkmaniston, Eron va Hindiston hududida o‘sishi aniqlangan va kelib chiqish Vatani ushbu mintaqalar hisoblanishi taxmin qilinadi. Biroq, N.I.Vavilov tomonidan anorning kelib chiqish vatani yaqin sharq mintaqasi hisoblanishi qayd qilingan.

Anorning lotin tilidagi nomi (*Punica granatum* L.) Karfagen hududida yashagan qadimgi “*pun”* xalqi nomidan olingan bo‘lib, Yevropaga aynan ushbu hududdan keltirilganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar qayd qilinadi. Ayrim manbalarda anorning nomi “Punika granatun” bo‘lib, “Punika” ushbu o‘simik vatani Tunis ekanini anglatishi, “granatun” esa “donli” degan ma’noni bildirishi qayd qilinadi. Anor yovvoyi xolda Kavkaz, Qrim, Afg‘oniston va O‘rta Yer dengizi atrofi mamalakatlarida, shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlarida keng tarqalgan bo‘lib, subtropik mintaqalarda madaniy holda o‘stiriladi.

Tadqiqot obe’kti va usullari.

Ayrim tadqiqotchilar tomonidan anorning (*Punica granatum* L.) kelib chiqish Vatani Markaziy Osiyo yoki Eron mintaqasi, Afg‘oniston, Pokiston, Himolay tog‘ mintaqasi va Shimoliy Hindiston hisoblanishi taxmin qilinadi hamda bu masala ko‘pgina tadqiqotchilar ishlarida ham batafsil bayon qilingan.

Tadqiqotchilar tomonidan ko‘pgina madaniy anor navlarining kelib chiqish Vatani sifatida Eron taxmin qilinadi. Hozirgi vaqtda Eron dunyo miqyosida anor yetishtirish bo‘yicha yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi.

Markaziy Osiyo, jumladan, Turkmaniston hududida anor eramizdan ~4000 yil oldin madaniylashtirilganligi va XVI-XVII asrlarda dunyo miqyosida tropik subtropik iqlim mintaqalariga keng tarqalganligi qayd qilinadi.

Tadqiqotchilar tomonidan anorning kelib chiqishi va genetik xilma-xilligi bo‘yicha 3 ta (birlamchi, ikklamchi, uchlamchi) yirik markazlar ajratib ko‘rsatilgan (Yaqin Sharq; O‘rta yer dengizi mintaqasi, Sharqiy Osiyo va Amerika, Janubiy Afrika).

Bunda Yaqin Sharq markazi tarkibida Eron va Afg‘oniston ham kiritilgan, bu mintaqa N.I.Vavilov tomonidan ko‘pgina madaniy o‘simliklarning kelib chiqish hududi sifatida qayd qilingan.

Ikkinchi markaz anorning Sharq mintaqasi va Yevropa mintaqasiga tarqalishida muhim o‘rin tutgan bo‘lib, ushbu markazlarda anorning navlari genetik jihatdan sezilarli darajada farqlanishi ta’kidlanadi.

Hozirgi vaqtda anor dunyo miqyosida, asosan, geografik jihatdan 41° sharqiy kenglik va 41° shimoliy kenglik diapazonida o‘stiriladi va ekspot-import yo‘nalishida O‘rta Yer dengizi mintaqasi, Gollandiya va Osiyo, shuningdek, Hindiston yetakchi o‘rinda turishi qayd qilinadi.

Shuningdek, Janubiy Amerika, Janubiy Afrika va Avstraliyada anor plantatsiyalari sezilarli maydonlarni egallashi ta’kidlanadi.

Ayrim adabiyotlarda anorning kelib chiqish Vatani O‘rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon, Afg‘oniston ekanligi qayd qilingan. Anor O‘rta dengiz mintaqasi, O‘rta Osiyoning janubiy qismida, Qrim, Kavkaz, Eron, Afg‘oniston, Dog‘istonda yovvoyi turlari tarqalgan[149]. Anorning *P. protopunica* Balf. turi Hind okeanida joylashgan Sumatra orolida o‘suvchi endemik o‘simlik turi hisoblanadi.

Anor tabiatda O‘rta Yer dengizi bo‘yi mamlakatlarida, Qora dengiz atrofi yerlarida, Kavkaz ortida, Primore o‘lkasida, Xindistonda, Xitoy va O‘rta Osiyoda tarqalgan. Yer yuzida anor qishda ko‘milmay parvarish qilinadigan hududlarida balandligi 5-7 m gacha o‘sadigan daraxt-buta qishda ko‘miladigan hududlarda buta holida o‘sadi. Anor yovvoyi holda tabiatda bir ildizdan unib chiqqan bir nechta shoxlardan iborat bo‘lgan buta shaklida uchraydi.

Qadimgi Gretsiya, Vavilonda anor daraxti va mevasi yangilanish ramzi, Eronda g‘alaba ramzi, Xitoyda umrboqiylik ramzi sifatida qadrlangan.

Shuningdek, anor mevasi qadimdan baxt va omad ramzi sifatida ifodalangan, buddizm diniy ta’limotida baxt keltiruvchi meva sifatida ta’riflanadi, islom dinida jannat mevasi sifatida

[149] Anorning qaysi navlari ko‘proq ekiladi? // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://mirishkor.uz /bogdorchilik/anorning-qaysi-navlari-koproq-ekiladi/ Дата обращения: 28.07.2019 г.

qayd qilinadi, Qadimgi Sharq va Xitoyda farovonlik, serfarzandlilik ramzi sifatida qadrlangan.

Anor (*Punica granatum* L.) turli xil geografik-iqlim sharoitlari va keng diapazondagi tuproq tiplarida o‘sishga moslashgan o‘simlik turi hisoblanadi.

MDH davlatlari miqyosida anorning 90,1% qismi Ozarbayjon, O‘zbekiston, Tojikiston va Turkmanistonda, 10% ga yaqin qismi Rossiya, Armaniston, Gruziya hududida yetishtirilishi qayd qilinadi. Qozog‘istonda ayrim hududlardagina (Chimkent) anor ekilishi, O‘zbekistonda anor asosan, Surxondaryo, Farg‘ona, Andijon, Namangan, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida ekilishi ta’kidlangan.

Yevropa mintaqasida iqlim sharoitlari anorni ochiq dala sharoitida o‘stirish imkonini bermaydi, masalan, Angliyada anor faqat issiqxona sharoitida ekiladi. Afrika, Tinch okeanining ayrim orollarida ham hosildorlik sezilarli darajada past bo‘lsada, anor ekilishi aniqlangan.

Ayrim ma’lumotlarda Sobiq Ittifoq hududida, Kavkazoldi tog‘ mintaqasida (Kopedtog‘) yovvoyi anor o‘rmonzorlari mavjudligi qayd qilingan, biroq Xitoy, Afg‘oniston, Eron hududida dengiz sathidan 1600-3330 m balandlik mintaqalarida ham anor ekib o‘stiriladi. Shuningdek, anor yovvoyi holatda MDH miqyosida Sharqiy Kavkazoldi hududida, shuningdek, Turkmaniston (G‘arbiy Kopetdog‘), O‘zbekiston va Tojikiston (Xisor tizmalari) hududlarida uchrashi qayd qilingan.

Ushbu o‘rinda alohida qayd qilib o‘tish kerakki, anor qurg‘oqchilikka chidamli o‘simlik turlaridan biri bo‘lib, aynan, ushbu tipdagi iqlim sharoitlarida anorni keng ko‘lamda yetishtirish nuqtai nazaridan yuqori potentsialga egaligi ta’kidlanadi.

Jumladan, shimoliy yarimsharda anor yetishtiriladigan mintaqalar qurg‘oqchil sharoitlari bilan tavsiflanadi.

Biroq, ayrim iqlim-geografik sharoitlarda anorni yetishtirish mumkin emasligi sababli, hozirgi vaqtda anor tijorat maqsadlarida keng ommalashgan meva turlaridan biri hisoblanadi.

Dunyo miqyosida so‘nggi yillarda anor (*Punica granatum* L.) yetishtiriladigan yer maydonlarining ortib borishi qayd qilinadi.

XXI asrga kelib, dunyo miqyosida yiliga 1,5 mln t anor mevasi yetishtiriladi va asosiy eksportyor davlatlar sifatida Hindiston, Eron, Xitoy, AQSh va Turkiya ko‘rsatib o‘tiladi. Shuningdek, Ispaniyada anor plantasiyalarida (umumiy 2000 ga) hosildorlik 18,5 t/ga ni tashkil qilishi va yiliga 37 000 t anor eksport qilishi, Afg‘onistonda yiliga 16 000-18 000 t, Eronda 60 000-70 000 t anor yetishtirilishi qayd qilinadi. Ayniqsa, Hindiston iqlimi yil davomida anor yetishtirish uchun optimal hisoblanadi. Umumiy holatda, anor plantasiyalarining dunyo miqyosida 90% qismi Evroosiyoda, 9% qismi Shimoliy Afrika, 1% qismi Shimoliy Amerika da joylashgan.

Bir asrdan ziyod vaqt davomida O‘zbekiston iqlim sharoitiga mahalliylashtirilgan issiq sevar, sug‘orish suvi va tuproq unumdorligiga talabchan, sho‘rga chidamli ekin. Anor XIX asrning oxirlaridan Farg‘ona viloyatining Quva tumani hududida ekilib kelinmoqda. Bugungi kunda Respublikamizning Surxondaryo, Qashqadaryo va Sirdaryo viloyatlarida

anorchilik jadal rivojlanib bormoqda.

Anor o‘lkamizning Quva, Oltiariq, Surxondaryo va boshqa vohalarida ham katta maydonlarda ekib, parvarish qilinadi. Qariyb 2000-yildan beri o‘stirib kelinayotgan anor ko‘chati o‘tgan XX asrning 25-30 yillari Mirzacho‘lning unumdor yerlariga ham keltirib ekila boshlandi. Mirzacho‘lda Sangin ota Bozorboev va Xojiakbar ota Matkarimovlar hozirgi Mirzaobod tumani Dehqonobod qishlog‘i hududida anor ko‘chati ekib, Mirzacho‘l anorchiligiga asos solgan. Dehqonobodliklar Eshonkalon ota va Rusta’m ota, Eshonqul ota, Madali ota, Rajabboy ota va Raimjon ota kabi usta bog‘bon hamqishloqlarining ishlarini davom ettirib, o‘z anorlarini dunyo bozoriga chiqarishga erishdilar. 2000-yilga kelib, bu xushta’m Dehqonobod mevasi Yevropa davlatlarida va Yaponiya hamda Janubiy Koreya supermarketlarida sotila boshlandi. Ayni kunda Dehqonobodliklarning asosiy daromad manbai bo‘lish bilan birga anorning turli serhosil navlarini yaratish bo‘yicha tajriba maktabi bo‘lib qoldi.

Bugungi kunda Mirzaobod tumanida fermerlar uyushmasi, Guliston davlat universitetining «Eksperimental biologiya « laboratoryasi va Germaniyaning GIZ xalqaro hamkorlik tashkiloti bilan hamkorlikda tashkil etilgan “Mirzaobod asl anori” korporatsiyasida yetishtirilayotgan anor sharbatlari ko‘pgina xorijiy davlatlarga eksport qilinmoqda.

“Eksperimental biologiya” laboratoryasida O‘zbekiston sharoitida yetishtirilayotgan va chetdan introduksiya qilingan anor navlarining biotexnologik kolleksiyasi yaratilgan. Laboratoriyada anorning hujayrasidan mikroklonal ko‘paytirish asosida yaratilayotgan patogensiz ko‘chatlari fermerlar, tadbirkorlar va bog‘dorchilik bilan shug‘illanayotgan uyushmlarga yetkazib berish asosida anorchilikni rivojlantirish tizimi yo‘lga qo‘yilgan.

O‘lkamizda anorning 69 tadan ziyod navlari hisobga olingan bo‘lib, bu navlar 3 xil xususiyatga ega. Bular achchiq anor, nordon anor va shirin anor xillaridir.

Achchiq anorning o‘zi 3 xil navlarni o‘z ichiga oladi:

Birinchisi, “Asl qayin” bo‘lib, katta-katta, qizil, donalari yirik va suvli bo‘ladi. Hosili terib olingach, po‘sti tezda yumshaydi.

Ikkinchisi, “Past qayin”. Bu nav anorning mevalari kichikroq, terisi oqishroq, donalari maydaroq, o‘zi kamsuv va nordonroq bo‘ladi.

Uchinchisi, “Qizilbosh” bo‘lib, hosili mayda terisi qizil, toji yo‘g‘on va uzun bo‘ladi.

Nordon anor ham 3 xil navga ega:

Birinchisi, “Asl kubodiyon” bo‘lib, anorlarning eng yaxshisidir. Uning donalari yirik, suvli, ta’mi nordon. Po‘sti qizil, ko‘k va oq aralash bo‘ladi.

Ikkinchisi, “Ko‘k teri” bo‘lib, po‘sti qalin mart oyigacha yaxshi saqlanib turadi, donasi boshqa anorlarga qaraganda kam.

Uchinchisi, Qizil anor, buni ayrimlar “A’lo qayin” deb atashadi.Uning mevasi uncha katta bo‘lmaydi, biroq rangi juda chiroyli, ta’mi shirin, donalari yirik va suvli bo‘lib, ko‘p yorilmaydi, saqlashga yaxshi.

Shirin anor navlari ikki xil guruhga bo‘linadi:

Birinchisi, “Katta qizg‘ish”. Uning donasi qizil, suvli va yirik bo‘lib, anorlarning ichida eng mazalisidir.

Ikkinchisi, “Sariq tun” deb atalib, donasi maydaroq, suvsiz bo‘lib, po‘sti yupqa va oqsariq rangli bo‘ladi. Sirdaryo vohasida bulardan tashqari «qora kayin « navi ham keng tarqalgan bo‘lib, mevasi qizildan qoraga yaqinroq, donasi yirik, suvli va shirindir.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda Dehqonobod anorchiligiga munosib hissa qo‘shgan Rayimjon ota Ne’matov yaratgan “Qora marvarid” anori ko‘pchilikni e’tiboridadir. Bu anor mevasi yirik, po‘sti qalin bo‘lib, ko‘p yorilmaydi va kelgusi bahorgacha yaxshi saqlanib turadi. Mevasining rangi to‘qqizil va qora bo‘lib, marvariddek tovlanib turadi, ta’mi nordondan shiringa yaqinroq. Toji uzun ushbu anor yumaloqdan ko‘ra uzunchoq bo‘lib, tag qismi qalin go‘shtdordir. Ana shu go‘shtdor qismda to‘plangan ozuqa tufayli anorning uzoq vaqt so‘limay turishiga yordam beradi.

Asrlar bo‘yi shifobaxshligi uchun qadrlab kelingan anor donasining soni yilimizning kunlariga ya’ni uch yuz oltmish besh dona bo‘lib, (faqat ayrim navlarida 200-800 tagacha bo‘lishi mumkin) uni to‘kmay, biror donini qoldirmay va tashlamay iste’mol qilinsagina inson salomatligiga foyda qilishini bobolarimiz ko‘p ta’kidlashgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Qo‘shiev H.H., Ergasheva F.Sh. “Anorchilik” (Anor biologiyasi, anor yetishtirish agrotexnikasi, anorni zararkunanda va kasalliklardan himoya qilish) darslik. Guliston. 2020. -193 bet.
2. Ergasheva F.Sh. https://zienjournals.com/index.php/index---- **Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences**
3. F.Sh.Ergasheva In vitro sharoitda o‘stirilagn anor ko‘chatlarini tuproqqa ko‘chirib o‘tkazishda fotosintetik pigmentlar miqdorining o‘zgarish dinamikasi
4. F.Sh.Ergasheva, SH. S.Khushmatov, KH.H.Kushiev Water content and chlorophyll quantities in the leaves of pomegranate tree (Punica granatun L.) and their correlation
5. Bo‘riev H.Ch. Havaskor bog‘bonlarga qo‘llanma. T., 2002.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Meva-sabzavotchilik va uzumchilik sohasini isloh qilish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” qarori. PF-3709-Farmoni va PQ-255-Qarori. Xalq so‘zi – 2006 yil 11 yanvar.
7. O‘zbekiston Respublikasi hududida ekish uchun tavsiya etilgan qishloq xo‘jalik ekinlari Davlat Reestri. T., 2006.
8. https://gujum.uz
9. https://uz.wikipedia.org
10. https://www.agro.uz

MEVACHILIK VA UZUMCHILIK FANLARINI INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB O‘QITISHNING SAMARADORLIGI

Ergashov Azizbek Ilashboy o‘g‘li, *o‘qituvchi*
Sattarov Eldor Azamqul o‘g‘li, *magistr*
Guliston davlat universiteti

azizbekergashov95@gmail.com

Anotatsiya: Mazkur maqolada meva-sabzavot va uzumni yetishtirish usullarini talabalarga innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda dars mashg‘ulotlarini tashkil etishning samaradorligi, o‘quv jarayonida turli xil metodlarni qo‘llashning afvzaligi to‘g‘risida fikr va mulohazalar yuritiladi. Hozirgi kunda soha bo‘yicha malakali mutaxassislarga bo‘lgan talab va ushbu talabni qondirish bo‘yicha bajarilishi lozim bo‘lgan amaliy ishlar bo‘yicha ma’lumotlar keltirib o‘tilgan .

Kalit so‘zlar: innovatsion texnologiya, agrosanoat, texnologiyalashtirish, modellashtirish.

Abstract: In this article, there are opinions and comments about the effectiveness of organizing lessons on the methods of growing fruits and vegetables and grapes using innovative technologies, the advantages of using different methods in the educational process. Currently, information on the demand for qualified specialists in the field and the practical work that must be performed to meet this demand is given.

Keywords: innovative technology, agro-industry, technologization, modeling.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida yuqori malakali o‘qituvchilar tayyorlash jarayoniga kadrlar buyurtmachilarini faol jalb etish borasida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan:

Ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklarining o‘ziga xosligidan kelib chiqib, o‘quv rejalari va dasturlari mazmuni hamda mutaxassislik fanlari bo‘yicha soatlar taqsimotini kadrlar buyurtmachilari bilan hamkorlikda fan va texnologiyalarning so‘nggi yutuqlari asosida shakllantirish;

bitiruv-malakaviy ishlar, magistrlik va doktorlik dissertasiyalari mavzularini iqtisodiyotning real sektori, shuningdek hududiy (viloyat, tuman, shahar, mahalla, hududiy ob’yekt) muammolaridan kelib chiqib shakllantirish hamda mavzularni tor qamrovda chuqur tadqiq qilishga o‘tish;

oliy ta’lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari aloqalarini mustahkamlash hamda klaster usulida faoliyat yuritishini tashkil etish;

ishlab chiqarish rivojlangan hududlar va iqtisodiy zonalarda oliy ta’lim muassasalari faoliyatini yo‘lga qo‘yish.

Mazkur jarayon modulli yondashuv asosida bo‘lajak kadrlarda kasbiy kompetentsiyalarini shakllantirishning metodik asoslari yaratish asosida yanada o‘z takomiliga ega bo‘lishi tadqiqot muammosining asosini tashkil etadi.

Respublikamiz aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan uzluksiz ta’minlash, ichki bozorni sifatli meva-sabzavot va uzumchilik mahsulotlari bilan to‘ldirish maqsadida agrosanoat majmuida yetakchi tarmoqlardan biri hisoblangan mevasabzavotchilik va uzumchilikni yanada rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu tarmoq aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat korxonalarini esa xomashyo resurslariga bo‘lgan talabini uzluksiz qondirish imkoniyatini beradi. Qolaversa, O‘zbekiston bog‘dorchilik va uzumchilik mahsulotlari etishtirish uchun potentsiali yuksak sanoat tovarlari ishlab chiqarish salohiyatiga ega davlatdir. Shu sababdan sohani rivojlantirish uchun mamlakatimizda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta’minlash, iste’molchilar talabini mamlakatda etishtirilayotgan meva-sabzavot, poliz, uzum va kartoshka mahsulotlari hisobiga to‘la qondirish masalalariga alohida e’tibor

qaratilmoqda.

Mevachilik xozirgi davrda keng tarmoqli fan sifatida shakillangan bo‘lib, yanada rivojlanib bormoqda. Talabalar ta’lim olish jarayonida o‘rganishi muhim bo‘lgan boshqa fanlardan farq qilib mevachilik fanini ko‘plab ma’lumotlarni adabiyotlardan, nashir etilgan manbalardan va eng asosiysi tabiatda, yani mevali bog‘larda kuzatishlar olib borish ma’lumotlar to‘plab borib chuqur bilim va keng tasavvurga ega bo‘ladilar. Talabalar fani o‘zlashtirish uchun, eng avvalo yer va muhit bilan bog‘liq bo‘lgan tabiiy jarayonlar xususida birlamchi bilim va tasavvurga ega bo‘lmog‘i qo‘yilgan topshiriqni hal qilinish maydoni keng qamrovli bo‘lishini belgilaydi.

Ta’limni texnologiyalashtirish-bu o‘qitish jarayoniga texnologik yondashish asosida ta’lim maqsadlariga erishishning eng maqbul yo‘llari va samarali vositaaalarni tadqiq qiluvchi va qonunyatlarni ochib beruvchi yo‘nalishdir.

Ta’lim texnologiyasi-bu mavjud sharoit va o‘rnatilgan vaqtda belgilangan ta’limiy maqsad va ko‘zlanayotgan natijalarga kafolatli erishishni vositali ta’minlovchi, muloqot, axborot, boshqaruv va o‘qitishning eng qulay yo‘l va vositalarning tartibli yig‘indisi (ta’lim berishning texnologiyasining jarayon-bayonli jihati); bu mavjud yuzaga kelgan ta’limiy jarayon sub’yektlarining hamkoriy harakatlari, haqiqiy jarayon (ta’lim berish texnologiyasining amaliy-jarayon jihati)tartibi. Innovatsiya – yangilanishni, o‘zgarishni amalga joriy etish jarayoni va faoliyati (inglizcha innovatsiya – kiritilgan yangilik ixtiro). Ilmiy texnika yutuqlari va ilg‘or tajribaalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqaruv va mehnatni tashkil etish kabi sohalardagi yangiliklar, shuningdek ularning turli sohalari va doiralarda qo‘llanishini aks ettiradi.

“Innovatsion” (yangilik kiritish) ta’limni o‘ziga hos xususiyatlari:

Oldindan ko‘ra bilish, yani talabalarni avvalgi va hozirgi tajriba asosida o‘qitish emas balki uni keying tajriba va natijalarni tahmin qila olish, ko‘zlash, modellashtirish va loyihalashtirishni amalga oshira olishi zarur.

Mavzuni talaba o‘rganishga kirishishidan oldin uning maqsadi, alohida e’tibor berish kerak bo‘lgan o‘rinlari, kuzatish va tahlil qilish usullari, o‘qituvchi tomonidan reja loyihasi o‘rganuvchiga ma’lumot sifatida beriladi va ikki tomonlama munozara va muhokama qilinadi. Bunda erishiladigan ijobiy natija shundan iborat bo‘ladiki, talaba mavzu ustida shug‘ulanishi uchun yo‘l haritasi va mashtabi borasida aniq tasavvur shakillanadi.

Innovatsion texnologiyalar o‘qituvchi va talabaga doimiy ijodiy izlanish, uzluksiz faoliyatni rivojlantirish, takomillashtirish imkonini beradi. Yuqorida aytganimizdek, butun dars jarayonida e’tibor talabalarga ularning qiziqish, hohish, istagiga, ehtiyojiga qaratilmog‘i kerak. Yani talimda inovatsiyalarni qo‘llash ta’lim sifati va samaradorligi talabaning ta’lim mazmunini o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan mustaqil fikr yuritishi va tafakkur faoliyati bilan bog‘liq. Ta’lim tizimida mevachilik va uzumchilik fanlarini o‘qitish jarayonida o‘qituvchi inovatsion texnologiyalardan foydalanib ta’lim oluvchilarga halq xo‘jaligida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan meva va uzum navlarini yetishrish bo‘yicha keng va samarali ma’lumot berish mumkin. Shuningdek, mavzularni o‘tishda turli xildagi animasiyalardan dars jarayonida foydalansa talabalarning ijodiy fikrlashi, mustaqil o‘qib o‘rganish qobiliyati, fanga bo‘lgan qiziqishi ortadi. Amaliy mashg‘ulotlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri tashkil etilgan dala tajriba maydonlarida olib borish albatta o‘z samarasini beradi deb hissoblayman. Sababi Amaliy mashg‘ulotlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri tashkil etilgan dala tajriba maydonlarida olib borish talabalarga bevosita meva daraxtlarini o‘zi parvarish qilish, o‘simlikda o‘suv fazalarida kechayotgan o‘zgarishlarni kuzatish, amaliy mashg‘ulotlarda bajarilishi lozim bo‘lgan topshiriqlarni dala tajriba maydonidagi bog‘larda

bajarish imkonini beradi. Innovatsion texnologiya asosida o‘qitishni yo‘lga qo‘yish talaba yoshlar uchun tushunarli va qiziqarli zarur bo‘lgan tajriba usullarini qo‘llashni hamda yangicha texnologiyalarni yaratish uchun izlanishlar olib borishga undaydi. Innovatsion texnologiyalarga asoslangan darsning an’anaviy darsdan farqi shuki, bu darsda talabalar o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan jarayonlarni tajriba maydonlarida ham qiynalmasdan bajara oladigan darjada mavzuni o‘rganib oladilar. Meva va uzumlarning aholi iste’mol qiladigan hamda saqlashga chidamli bo‘lgan navlarini yetishrish usullariga doir mavzularda innovatsion metodlarni qo‘llash orqali talabalarga o‘ziga bo‘lgan ishonch fanga oid olgan bilimlarini kundalik hayotda qo‘llay olishga yordam beradi. Amaliy mashg‘ulotlar jarayonini to‘g‘ridan to‘g‘ri ekin maydonlarida olib borish talabalarga olayotgan bilimlarini yanada chuqurroq o‘zlashtirishiga yordam beradi, talabalarning fikr va mulohaza yuritishiga ta’sir qiluvchi innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda dars ishlanmalar ishlab chiqish, dars jarayonida mavzuga oid qisqa metrajli videoroliklardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Mevachilik va uzumchilikni yanada rivojlantirish, maydonlarini kengaytirish va ularning Hududlarini tuproq-iqlim sharoitlarini xisobga olgan holda asosli joylashtirsh, bog‘dorchilikning ilmiy bazasini mustahkamlash, yangi istiqbolli serhosil navlarini joriy qilish, qayta ishlash va eksport salohiyatini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 2019-yil 14-martdagi “Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperasiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi va 2019-yil 11-dekabrdagi “Meva-sabzavotchilik va uzumchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish, sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir ko‘rilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorlari materiallarida o‘z aksini topgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalrni qo‘llash xozirgi kun talabi bo‘lib bormoqda. Hozirgi zamonda talaba yoshlarga nazariy jihatdan olgan bilimlarini o‘zlari amaliyotda qiynalmasdan bajara olishlari uchun bunday usullar yuqori samara beradi. Chunki talabalar yangicha texnologiyalar asosida animatsiya, vidiorolik va tarqatma materiallari orqali dala tajribalari qanday amalga oshiriladi, qanday qilib meva-uzumzorlar tashkil qilinadi, ularning parvarish qilish texnologiyasi qanday amalga oshiriladi barchasini ko‘rib ma’lumotlarga ega bo‘lishadi. Shu asosida o‘zlari ham erkin tajriba qilib o‘rganishi osonroq kechadi. Bundan ko‘rinib turibdiki innovatsion texnologiyalar muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 dekabrdagi «Meva-sabzavotchilik va uzumchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish, sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarori PQ-4549-sonli qarori
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 – 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5853-son
3. O.U.Avlayev, S.N. Jo‘rayeva, S.P.Mirzayeva "Ta'lim metodlari" o‘quv-uslubiy qo‘llanma, "Navro‘z" nashriyoti, Toshkent -2017
4. Aleks Muur. Ta’lim berish va ta’lim olish: pedagogika, ta’lim dasturi va tarbiya. -Rutledj. Ikkinchi nashr. 2012. 202-bet.

MAHALLIY ANOR (*Punica granatum* L.) NAVLARINING FIZIOLOGIK - BIOKIMYOVIY, FARMAKOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ergasheva Farog‘at Sheraliyevna,
Guliston davlat universiteti “Tabiiy fanlar” fakulteti dotsenti
Begbotova Maftuna Dilshod qizi
Guliston davlat universiteti “Tabiiy fanlar” fakulteti Biologiya turlari yo‘nalishi talabasi

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarda malakali kadrlar va yetuk mutaxassislarga bo‘lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu o‘z-o‘zidan o‘quvchilarimizning darslarga qiziqish xususiyatini oshirish va o‘qituvchilarning har tomonlama ta’lim tarbiyaga e’tiborini kuchaytirishni talab etadi.

Kirish. Mahalliy sharoitda olib borilgan tadqiqotlarda anorning “Qora qayim”, “Qizil anor”, “Oq dona/Tuyatish” va “Achchiq dona” navlarini o‘sishi va rivojlanish bosqichlarida sharoit taqazo etgan eng muhim fiziologik va bikomiyoviy xususiyatlari vegetativ tanalari *in vitro* sharoitda o‘rganildi. Buning uchun vegetativ tanlarini *in vitro* sharoitida o‘rganish uchun tegishli bosqichli usullarda foydalanildi.

Kallus to‘qima induksiyasi. *In vitro* sharoitida kallus to‘qima hosil qilish uchun boshlang‘ich o‘simlik eksplantasi tipiga bog‘liq holatda fitogormonlardan foydalaniladi. Aynan, ushbu bosqichda ozuqa muhiti tarkibida fitogormonlar tiplari va kombinatsiyalarini to‘g‘ri tanlash jarayon optimalligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Tadqiqotlarda anor (*Punica granatum* L.) o‘simligining yuqorida keltirilgan turli xil boshlang‘ich eksplantalarida kallus to‘qima induksiyasi uchun MS ozuqa muhiti tarkibiga har xil miqdorda fitogormonlar qo‘shilib, o‘simlik eksplantalari 25 ml MS ozuqa muhiti quyilgan shisha idishlarga (275 ml) joylashtirildi va kultura standart sharoitda (+20...+25°C harorat, sutka davomida 16 soatlik yoritilish va 8 soat qorong‘u sharoitda 4 hafta davomida) inkubatsiyalandi.

Kallus to‘qima proliferatsiyasi. Tadqiqotlarda MS ozuqa muhitida kallus to‘qima rivojlanishi va proliferatsiyasi intensivligi nisbatan yuqori darajada amalga oshishi aniqlandi (1-rasm).

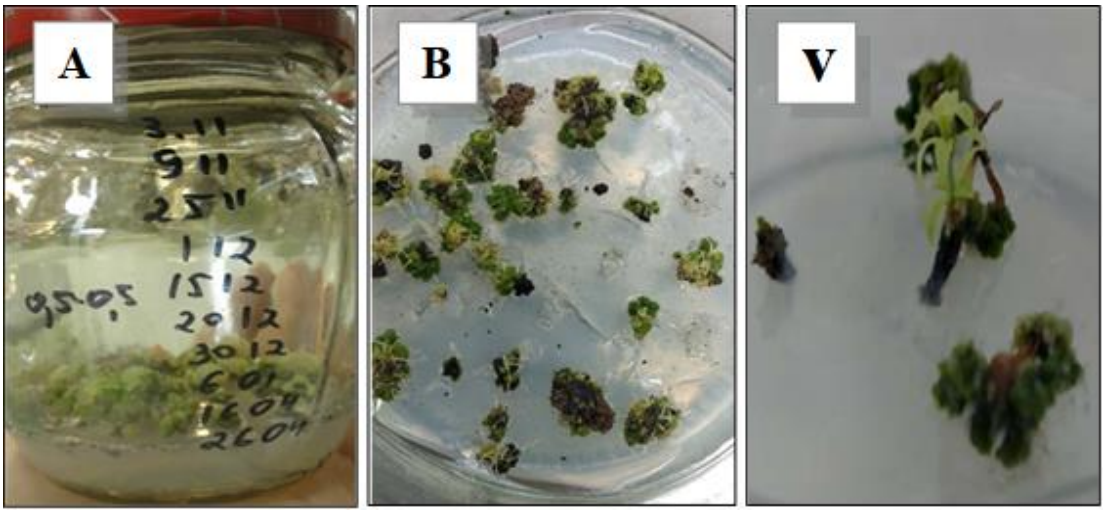

1-rasm. Anor (*Punica granatum* L.) *in vitro* sharoitida mikroklonlash uslubida ko‘paytirish jarayonida kallus to‘qima proliferatsiyasi.

A). Kallusni hosil bo‘lishi; B). Kallusdan ildizchalarni hosil bo‘lishi; V). Kallusdan yangi o‘simlik rivojlanishi (Guliston davlat universiteti, Ekspermental biologiya laboratoriyasi).

Shunday qilib, anor (*Punica granatum* L.) *in vitro* sharoitida mikroklonlash uslubida ko‘paytirish jarayoni bosqichlarining (kallus to‘qima hosil bo‘lishi va proliferatsiyasi; o‘simtalar hosil bo‘lishi, ildiz hosil bo‘lishi) intensivligi eksplanta tipi, eksplantani sterillash uslubi, ozuqa muhiti tarkibida foydalaniluvchi fitogormonlar kombinatsiyalari kabi omillarga bog‘liq hisoblanadi. Jumladan, tadqiqotlarda barg qo‘ltig‘i kurtaklari va barg bo‘lakchalaridan boshlang‘ich eksplanta sifatida foydalanilgan variantda MS ozuqa muhiti tarkibida fitogormonlar kombinatsiyasining kallus to‘qima hosil bo‘lishi uchun optimal ko‘rsatkichlari aniqlandi. Shuningdek, novda uchida joylashgan kurtaklar va barg bo‘lakchalaridan foydalanilganda MS ozuqa muhiti tarkibida BAP (3-4 mg/l)+NAA (0,4 mg/l) kombinatsiyada kallus to‘qima hosil bo‘lish intensivligi yuqori bo‘lishi aniqlandi va ushbu usul asosida patogensiz ko‘chatlar olindi (2-rasm).

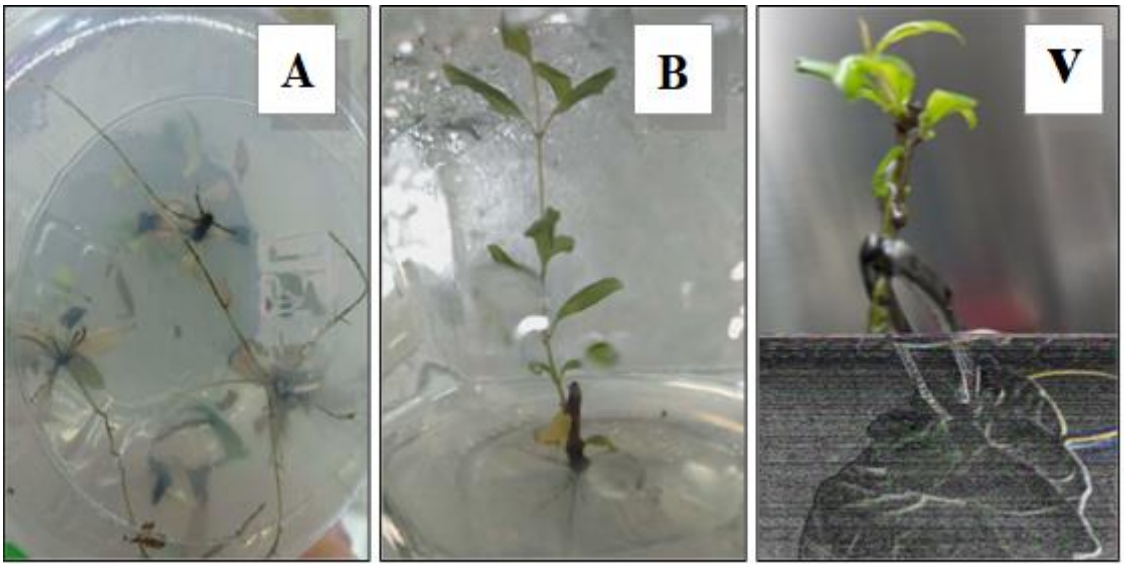

2-rasm. Anor (*Punica granatum* L.) *in vitro* sharoitida mikroklonlash uslubida ko‘paytirish jarayoni bosqichlari.

A) MS ozuqa muhitida ildiz hosil bo‘lishi. B) MS ozuqa muhitida novdaning o‘sishi. V) Novdaning umumiy ko‘rinishi (Guliston davlat universiteti, Ekspermental biologiya laboratoriyasi, 2019 yil).

Tadqiqotlarda *in vitro* sharoitida anor (*Punica granatum* L.) kurtagi MS ozuqa muhitida benzoiladenin (9 mM) + naftalinasetik kislota (0,54 mM) kombinatsiyasidan foydalanilganda nisbatan intensiv rivojlanishi qayd qilingan.

Ayrim tadqiqotchilar tomonidan *in vitro* sharoitida anorni (*Punica granatum* L.) mikroklonlash jarayonida MS va WPM ozuqa muhitini solishtirish asosida tahlil qilingan. Bunda tarkibida kinetin (2,3-18,4 mkM)+1-naftalin asetik kislota (0,54 mkM) kombinatsiyasi mavjud sharoitda WPM ozuqa muhiti sharoitida MS ozuqa muhitiga nisbatan regeneratsiya intensivligi

yuqori bo‘lishi qayd qilingan[150].

Anor (*Punica granatum* L.) novdaning o‘rta, uchki kurtaklari va meristema to‘qimasi MS ozuqa muhiti tarkibida BAP (3 mg/l), NAA (0,1-0,5 mg/l), IBA (0,1-0,5 mg/l) va shuningdek, GA_3 (0,5 mg/l) qo‘shilgan sharoitda optimal rivojlanishi qayd qilingan.

Ayrim tadqiqotchilar tomonidan kulturani o‘stirish +25±2°C harorat va atmosfera havosining nisbiy namligi 50% ni tashkil qilgan sharoitda sutka davomida 12 soat yoritilish darajasi 1200 *lk* sharoitda amalga oshirilishi tavsiya qilingan.

Shuningdek, *in vitro* sharotida o‘simliklarni somatik to‘qimalar asosida ko‘paytirishda biostimullyatorlar samarali ta’sir ko‘rsatishi bilan bir qator tadqiqotchilar tomonidan qayd qilingan.

Shuningdek, tajribalarda “Qora qayim”, “Qizil anor”, “Oq dona/Tuyatish” va “Achchiq dona” mahalliy anor navlari barg eksplantasini *in vitro* sharoitida kultura shaklida o‘stirishda morfogenez jarayoni intensivligiga ozuqa muhiti tarkibining ta’siri tahlil qilindi.

Jumladan, tajribalarda uglevodlarning (saharoza, glyukoza, maltoza, fruktoza va laktoza) regenrasiya jarayoniga ta’siri o‘rganilganda, barg eksplantasidan shakllangan kallus hosil bo‘lishi va o‘sish intensivligi glyukoza va saharozadan foydalanilgan tajriba variantida (glyukoza 30 mg/l; saharoza 40 mg/l) nisbatan optimal darajada amalga oshishi aniqlandi.

Shunday qilib, tajribalarda anor navlarini *in vitro* sharoitida kultura shaklida o‘stirishda eksplanta sifatida bargdan boshlang‘ich material sifatida foydalanish nisbatan maqsadga muvofiq hisoblanishi aniqlandi.

Shuningdek, anor barglari eksplantasining *in vitro* sharoitida kulturada kallus hosil qilishi, rizogenez/organogenez jarayonlari intensivligi ozuqa muhitining tarkibi jumladan, biologik stimulyatorlarning tipi va kombinatsiyalariga sezilarli darajada bog‘liqligi aniqlandi.

Tadqiqot sharoiti va ob’ekti

Tadqiqotlarga Davlat reestri ro‘yxatiga kiritilgan, Sirdaryo viloyati hududida etishtiriladigan «Qora qayim», «Qizil anor», «Oq dona (Tuyatish)» va «Achchiq dona» mahalliy navlari ob’ekt sifatida tanlab olindi. Olib borilgan tadqiqotlar davomida anor (*Punica granatum* L.) eksplantasini kulturada o‘stirishda standart uslubdan foydalanildi [42; 55-58-b.].

Quyida tadqiqot ob’ektlarining umumiy tavsiyalari keltirilgan:

1. **«Qayim anori»** - mevasining (250-300 g) po‘sti to‘q-qizil rangda, mevasi sharbati to‘q qizil, nordon-shirin ta’mli, mevasi sentyabr oyining oxiri oktyabr oyining birinchi o‘n kunligida pishib etiladi.

2. **«Qizil anor»** - mahalliy anor navi bo‘lib, mevasi o‘rtacha o‘lchamda, po‘sti yupqa, qizil va to‘q qizil rangda, mevasi tarkibida sharbat ulushi 50-55%, nordon-shirin ta’mli, tupidan o‘rtacha 30-35 kg hosil olinadi, Respublikamizning ko‘pgina hududlarida ekiladi.

3. **«Oq dona (Tuya tish)»** - mevasi (300-350 g) och sariq tusda, sentyabr oyining oxirida pishib etiladi, sharbati shirin, tarkibida 14% uglevodlar, 0,5% organik kislotalar mavjud bo‘lib, O‘zbekistonning deyarli barcha hududlarida iqlimlashtirilgan anor navi hisoblanadi.

4. **«Achchiq dona»** - Respublikamizda Toshkent, Andijon va Surxondaryo viloyatlarida

[150] Kaji B.V., Tohidfar A.E.M. *In vitro* propagation of pomegranate (*Punica granatum* L.) Cv. “Males Yazdi” // Albanian Journal of Agricultural Sciences // [Elektron resurs]. Kirish rejimi: https://sites.google.com/a/ubt.edu.al/rssb/ Kirish sanasi: 21.09.2018 y

ekiladi, mevasi (300-400 g) yassi va dumaloq shaklda, po‘sti nisbatan qalin, qizil rangda, mevasi sharbati qizil rangda bo‘lib, tarkibida uglevodlar 15%, organik kislotalar 2,5% ni tashkil qiladi, mevasi 2-3 oy saqlanadi.

Anor manzarali buta hisoblanib mevasi, vegetativ organlarining dorivorlik xususiyatlariga ko‘ra qadimdan er sharining turli mintaqalarida etishtirilgan va madaniylashtirilishiga sabab bo‘lgan. Ushbu ma’lumotlar har xil tuproq sharoitiga ega bo‘lgan Mirzacho‘l vohasida anor navlarini tanlash, yaratish bilan bog‘liq holda biologik xususiyatlarini o‘rganishni taqazo etadi.

Anorning sharoitga mos navlarini tanlash ularning genetik kollektsiyasini yaratish imkonini bergan. Shunga ko‘ra, mahalliy sharoitda etishtirilayotgan anor navlarini aniqlash va ularning biologik xususiyatlarini tahlil qilish asosida genetik namunalarini tadqiqotlarga jalb qilish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi.

Garchi anor O‘zbekiston sharoitida ham etishtirilib undan turli maqsadlarda foydalanib kelinayotgan bo‘lsada, biologik xususiyatlari deyarli o‘rganilmagan. Shunga ko‘ra anorning biokimyoviy-fiziologik va farmakologik xususiyatlarini o‘rganish, tuproq-iqlim sharoitiga mos navlarini tanlash hamda etishtirish yoki etishtirilayotgan anor mahsulotlarining sifat ko‘rsatkichini yaxshilash imkonini beradi. Bu anorchilikni rivojlantirish asosida mahsulotlar etishtirilishida muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mahalliy «Qora qayim», «Qizil anor», «Oq dona (Tuyatish)» va «Achchiq dona» anor (*Punica granatum* L.) navlarini biotexnologik (*in vitro*) ko‘paytirishning optimal sharoiti va ozuqa muhitida fitogormonlarning maksimal stimulyatsion kontsentratsiyasi nisbatlari bilan izohlanadi. Anor meristema to‘qimasi eksplantasida *in vitro* sharoitida rizogenez - organogenez jarayonlari intensivligi yuqori bo‘lishi uchun Murasige-Skuga ozuqa muhitining eng maqbul tarkibi tavsiya etilgan. *In vitro* sharoitida o‘stirilgan anor ko‘chatlari bargi yuzasining solishtirma zichligi (g/dm^2) dastlabki sutkada (1 sutka) nazoratga nisbatan tabiiy tuproq sharoitiga moslashishning boshlang‘ich davrida statistik ishonarli darajada past bo‘lishi va barglarida xlorofill (*a, b*), *β*-karotinoidlar kontsentratsiyasining o‘zgarish dinamikasi yuzaga keladi. Sirdaryo viloyati sharoitida ekiladigan mahalliy «Qora qayim», «Qizil anor», «Oq dona (Tuyatish)» va «Achchiq dona» anor navlarining mevasi, po‘sti tarkibida vitaminlar (A, V, S, E), makro- (K, Sa, Mg, Na, R) hamda mikroelementlar (Fe, Mn, Zn, Cu, Se) mavjud ekanligi qayd etildi. Mahalliy «Qora qayim», «Qizil anor», «Oq dona (Tuyatish)», «Achchiq dona» anor navlarining mevasi va po‘sti ekstraktlari (100 mkg/ml) *in vitro* sharoitida kalamush jigar mitoxondriyasi suspenziyasida bo‘kish ko‘rsatkichini susaytirishi Ca^{2Q} ga bog‘liq megakanal (*mPTP*) o‘tkazuvchanligini ingibirlanishi yuzaga keladi. Anor mevasi va po‘sti ekstraktlarining Fe^{2Q}G‘askorbat inkubatsiyasi ta’sirida mitoxondriya membranasi lipidlari peroksidlanishi intensivligini susaytirib, ularning peroksidlanish mahsuloti MDA miqdorini kamaytirishi asosida antioksidant ta’sir ko‘rsatkichi bilan izohlanadi. Mahalliy «Qora qayim», «Qizil anor», «Oq dona (Tuyatish)» va «Achchiq dona» anor navlari mevasi va po‘sti ekstraktining (5-75 mg/ml) tajriba hayvonlari ichagi silliq muskuli KCl (60 mM) ta’sirida yuzaga keltirilgan qisqarish faolligiga spazmolitik ta’siri muskul hujayralarida Sa^{2Q}-kanallari blokadasi bilan bog‘liqligi ko‘rsatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullaev X.A., Karimov X.X. Indekso‘ fotosinteza v selektsii xlopchatnika // Dushanbe. - Izd-vo «Donish», - 2001. - S.28-69.

2. Birulina Yu.G. Rol kalievo‘x kanalov i gazotransmitterov v regulyatsii sokraheniy gladkix mo‘shts sosudov pri gipoksii i reoksigenatsii // Dissertatsiya na soiskanie uchenoy

stepeni k.b.n. - Tomsk - 2016. - S.3-118.

3. Boboev I.A. Bioekologicheskie i fiziologicheskie osobennosti *Punica granatum* L. I *Diospyros lotus* L. V usloviyax Tadjikistana // Diss. … k.b.n. - Dushanbe, 2014. - S. 9-124.

4. Boboev I.A., Sharipov Z.Sh., Abdullaev A., Fardeeva M.B. Udelnaya poverxnostnaya plotnost lista Punica granatum L. i Diospyros lotus L. v razno‘x usloviyax Tadjikistana // Vestnik Udmurtskogo universiteta (Biologiya. Nauki o zemle). - 2015. - T.25. - Vo‘p. 3. - S.141-143.

5. Mavlyanov S.M., Islambekov Sh.Y., Karimdzhanov A.K., Ismaikov A.I. Anthocyans and organic acids of the fruits of some species of sumac // Chemistry of Natural Compounds. – 1997. – V.33(2). – P. 209.

6. Qo‘shiev H.H., Ergasheva F.Sh. “Anorchilik” (Anor biologiyasi, anor yetishtirish agrotexnikasi, anorni zararkunanda va kasalliklardan himoya qilish) darslik. Guliston. 2020. -193 bet.

7. Ergasheva F.Sh. https://zienjournals.com/index.php/index---- **Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences**

8. F.Sh.Ergasheva In vitro sharoitda o‘stirilagn anor ko‘chatlarini tuproqqa ko‘chirib o‘tkazishda fotosintetik pigmentlar miqdorining o‘zgarish dinamikasi

9. F.Sh.Ergasheva, SH. S.Khushmatov, KH.H.Kushiev Water content and chlorophyll quantities in the leaves of pomegranate tree (Punica granatun L.) and their correlation

10. Ergasheva F.Sh, Abdurasulova M. A,Usmanov M. Goipova S.A, Abdurashitov S.S Dinamics of transpiration process in transplanting into the ground the pomegranate (Punica granatum L) seedlings grown under in vitro conditions

11. Bo‘riev H.Ch. Havaskor bog‘bonlarga qo‘llanma. T., 2002.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Meva-sabzavotchilik va uzumchilik sohasini isloh qilish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” qarori. PF-3709-Farmoni va PQ-255-Qarori. Xalq so‘zi – 2006 yil 11 yanvar.

13. https://gujum.uz

14. https://uz.wikipedia.org

15. https://www.agro.uz

QISHLOQ XO‘JALIK FANLARINI O‘QITISHDA KEYS-STADI TEXNOLOGIYASINING TASHKIL ETISH VA UNDA O‘QITUVCHI FAOLIYATINING AHAMIYATI

Ermatov Valijon Abdivaitovich,
Raxmatullayev Ravshanbek Kushmurotovich,
Shermatova Dilfuza Djmanazarovna
Guliston davlat universiteti
valijonermatov2010@gmail.com

Annotatsiya: Qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish jarayonida keys-stadi metodi orqali tashkil etilib, talabalarning bilim olish jarayonini takomillashtirish, mavjud muammoli vaziyatlarni hal qilish orqali ularning ilmiy–ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, talabalarning bilim, ko‘nikma,

malakalarini baholashda keys-stadi metodini qo‘llashda o‘qituvchining innovatsion yondashuvi talab etilishi keltirilgan. Shuningdek keys-stadi metodining mazmuni va bu metoddan qishloq xo‘lik fanlarida foydalanish imkoniyatlari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Case Study, innovatsiya, zamonaviy, qishloq xo‘jaligi, metod, ta’lim tizimi, talabalar, o‘qitish jarayoni, takomillashtirish, fikrlash qobilyati.

Abstract: in the process of teaching Agricultural Sciences, an innovative approach of the teacher is required when applying the case Study method to improve the learning process of students, develop their scientific and creative abilities by solving existing problem situations, assess students ' knowledge, skills, qualifications. Also highlighted is the content of the keys-study method and the possibilities of using this method in rural holmic Sciences.

Keywords: Case Study, innovation, modern, agriculture, method, educational system, students, teaching process, improvement, thinking ability.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 08. 10. 2019 yildagi PF-5847 sonli farmoni O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish imkonini yaratmoqda[1].

Bu jarayonda oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini bosqichma-bosqich **kredit-modul tizimiga** o‘tkazish, xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta’limning ilg‘or standartlarini joriy etish, jumladan, o‘quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo‘naltirilgan ta’limdan **amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga** yo‘naltirilgan ta’lim tizimiga bosqichma-bosqich o‘tilmoqda. Respublikamizda malakali, har tomonlama barkamol va raqobat bardosh kadrlarni tarbiyalashda, ta’lim jarayonlarini tashkil etishda innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish katta ahamiyatga ega bo‘lib xizmat qiladi.

Bu zamonaviy innovatsion ta’lim texnologiyalarini ta’lim jarayonida qo‘llash bo‘yicha mamlakatimizda ko‘p ilmiy-amaliy izlanishlar olib borilmoqda. Innovatsion ta’lim jarayonida Qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitishda keys-stadi metodidan foydalanish, talabalarda nazariy, amaliy, tanqidiy va tahliliy fikrlash qobiliyatlarini shakllantitrishda asosiy interfaol metod bo‘lib kelmoqda.

Keys usuli (Garvard universiteti tomonidan ishlab chiqilgan) muayyan vaziyatlarni tahlil qilish orqali o‘rganishga yo‘naltirilgan o‘qitish usulidir. Usulning o‘ziga xos xususiyati - bu, qoida sifatida, mavjud voqealarga asoslangan vaziyatlarni muhokama qilishdan iborat, bu o‘z navbatida talabalarni tahlil qilish va qaror qabul qilishga intellectual qobiliyatini shakllantiradi(vaziyatdan chiqish yo‘lini topish).

Keys uch qismdan iborat bo‘ladi:

- muayyan vaziyatning tavsiflab berish;
- keys uchun vazifalar;
- keysdagi vaziyatni tahlil qilish uchun zaruriy bo‘lgan qo‘shimcha ma'lumotlar)[2, 3, 4].

Keys-stadi texnologiyasi nazariy bilimlarni amaliy vazifalarda hal qilishga yo‘naltirilgan tizimdir. Bu texnologiya talabalarni mustaqil fiklash, tinglay bilish ko‘nikmasi va fikriga mos nuqtai nazarlarni hisobga olish hamda o‘z fikrini aniq manbalarga asoslagan holda ifodalab

bilishga o‘rgatadi. Bu uslub asosida talabalar bilim, ko‘nikma, malakalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar, ko‘rsatmalar asosida ishlashga, qo‘yilgan masalani hal qilishda foydali jihatlarini topishga o‘rganadilar. [5]

Qishloq xo‘jalik fanlarida keys –stadi texnologiyasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Qishloq xo‘jalik fanlari yuzasidan bilimlarni egallash davomida muammoli vaziyatning yechimi bir javobga ega emasligi bilan ajralib turadi. Muammoning yechimini topishda bir qator muqobil variantlarni topishni talab qilinadi. Bunda o‘quv jarayonining vazifasi ma’lum bo‘lib qolgan an’anaviy tizimdan chetga chiqish va bitta aniq qarorni qabul qilmasdan mantiqiy fikrlagan holda turli-xil javoblar variatini topish bilan ifodalanadi.

2. Ta’limning maqsadi tayyor bilimlarni egallashga emas, balki mustaqil o‘rganishga, talaba bilan o‘qituvchini hamkorligini ta’minlashga qaratilgan.

3. Qishloq xo‘jalik fanlarida keys -stadi texnologiyasi orqali nafaqat bilim olinadi, balki kasbiy ko‘nikma va malakalar ham egalaniladi.

4. Ushbu jarayonda hayotda sodir bo‘ladigna voqealar asosida modul ishlab chiqiladi. Muammoni hal qilish davomida o‘qituvchi yordamchi, yo‘naltiruvchi vazifasini bajaradi.

5. Texnologiyasining mohiyati nafaqat bilim egallash, balki amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish, rivojlantirish, hayotiy vaziyatlarni o‘rganish, olingan bilimlarni tadbiq qilishdan iboratdir.

6. Keys- stadi texnologiyasida an’anaviy ta’limdagi kamchiliklar bartaraf qilinadi, yani quruq izohlashlar o‘rnini, ijodiy tortishuvlar egalaydi, dars jarayonini xuddi teatr tomashasini eslatadi. Keys-stadi texnologiyasi ta’limda interfaol uslub bo‘lib talabalarda darsga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi, nazariy materiallarni amaliy tadbiq qilishni ko‘zlaydi, ta’lim jarayoniga nisbatan ijodiy motivlarni shakllantiradi.

Shu bilan birgalikda bu uslub o‘qituvchi siymosini yangicha talqin qiladi, uni ijodiy izlanishga, fikrlashga yangilik yaratishga undaydi. Har bir o‘quv jarayonida qo‘laniladigan keys quyidagi talablarga javob berishi zarur.

- ijro qilishda maqsadning aniqligi;
- vaziyatning yechimlari mantiqiy o‘ziga xos murakkab bo‘lishi;
- vaziyatda hayotning bir qancha qirralarini tasvirlash;
- bugungi kunga nisbatan dolzarb bo‘lishi;
- tipik vaziyatlarni tasvirlash;
- analitik (analiz-sintez...) hayolni rivojlantirish;
- munozarani tashkil qilish;
- bir qancha yechimlarning mavjudligi;

Qishloq xo‘jalik fanlarida keys-stadi texnologiyasi mohiyati: qishloq xo‘jalik yo‘nalishi mutaxassislari o‘z tajribasidan kelib chiqib o‘z varianlarini yaratishida, o‘zida mavjud bo‘lgan bilimlarni, amaliy, ijodiy, munozarali faoliyatga aylantira olishida ifodalaniladi. Keys-stadi texnologiyasining o‘ziga xos texnologik xususiyatlari mavjud bo‘lib ular orqali texnologiya boshqa uslublardan farq qiladi.

Qishloq xo‘lik fanlarida keys-stadi texnologiyasining o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Agrosnoat tizimlarning mavjudligi moduli, ularda aks etgan holat ma’lum bir vaqt jarayonida ifodalanishi;

2. Jamoa asosida qarorlarni ishlab chiqishi;

3. Muammo yechimida ko‘p o‘xshashliklar bo‘lib, aniq qa’tiy yechimini mavjud emasligi;

4. Bilim faoliyatini baholashda guruh tizimida yondashishni mavjudligi;

5. Ta’lim oluvchilarning emotsional holatlarini e’tiborga olinishi;

Qishloq xo‘jalik fanlarida keys-stadi texnologiyasi quyidagi vazifalarni o‘zida jamlaydi.

1. Qishloq xo‘jalik yo‘nalishida uslub izlanuvchanlik, analitik tehnologiyalarga ega bo‘lib, jaroyon ichida izlanuvchanlik va analitik (o‘xshashlik) operatsiyalar yo‘nalishini boshqaradi.

2. Keys –stadi ta’limda jamoa texnologiyasi sifatida qo‘llanilib, asosiy vazifasi guruhda axborotlarning almashuvini amalga oshiradi.

3. Keys-stadi texnologiyasining mazmuni guruhni o‘zora birlashtirish, bilimlarni ijodiy fikrlash orqali yuzaga chiqarish kabi vazifalarni amalga oshirishda namoyon bo‘ladi.

4. Keys-stadi texnologiyasi o‘zida rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyasini birlashtirib, yakka tartibda, guruh va jamoa rivojlanishlarini inobatga olib ta’lim oluvchilarni ilmiy –ijodiy, shahsiy-axloqiy sifatlarni shakllantiradi.

5. Keys-stadi uslubini qo‘llashda uni loyhalashtirish muhimdir, har qanday texnologiyani dars jarayonida qo‘llashdan oldin, uning texnologik xaritasi tuziladi. Oldindan rejalashtirilgan texnologik xaritada faoliyat maqsadlari, bosqichlari ko‘rsatiladi. Loyhalashtirish jarayoni texnologiyani qo‘llashda muhim bosqichdir, negaki oldindan rejalashtirilmagan jarayon o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlarni to‘liq ifodalay olmaydi. Aynan bugungi kunda ta’lim jarayonini oldindan loyhalashtirish mavzusi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Loyhalashtirish orqali biz jarayoni oldindan bashorat qilish ko‘nikmasini o‘zimizda shakllantiramiz.

6. Keys –stadi texnologiyasi o‘zida oldindan samarali faoliyatga erish yo‘llarini rejalashtiradi, ma’lum bir yutuqlarga ega bo‘lish jarayonini oldindan faraz qiladi. Bu jarayonda talabalar faoliyatini faollashtirish, ularni rag‘batlantirish ham nazarda tutiladi. Keys-stadi texnologiyasi asosiy vazifasi talabalarni analitik faoliyat bilan yechib bo‘lmaydigan muammolarni tizimlashgan murakkab uslub bilan yechishga o‘rgatishdir. Keys-stadi talabalarning analitik va kommunikativ imkoniyatlarini faollashtiradi va rivojlantiradi.

Keys-stadilarga 2 ta turli xil yondashuv mavjud:

1.Analitik yondashuv: keys-stadi nima sodir bo‘lgan va nima sababdan sodir bo‘lgan degan savollarga javob topish uchun ham o‘rganiladi. Bunda muammolarni aniqlab, ularga yechim topish shart emas.

2. Muammoga qaratilgan uslub: keys-stadi mavjud bo‘lgan asosiy muammolarni aniqlash va ularga yechim taklif qilish uchun tahlil qilinadi. Keys –stadi muammoga nisbatan yechim talab qiladigan texnologiyadir. Keys- stadi yozishda birinchi esda tutish lozim bo‘lgan narsa bu unining muammoga ega bo‘lishidir. Keys- stadi texnologiyasini qo‘llashda yetarlicha ma’lumotlar keltirilish o‘rinlidir, bu uni o‘rganuvchilar uchun juda muhimdir. Ma’lumotlarning ko‘pligi vaziyatni hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Qiziqarli keys-stadi yozish detektiv hikoya yozishga o‘xshab ketadi, bu orqali talabalarni vaziyatga qiziqtirib, fikrlashga undash mumkin. [6]

Qishloq xo‘lik fanlarida mukammal tuzilgan keys- stadi bu faqatgina tavsiflashdan iborat bo‘lmaydi. Keys-stadi bilan tanishayotganda talaba o‘zini huddi keysning yozuvchisidek his qilib, sodir bo‘layotgan voqealarni o‘z boshidan o‘takazayotgandek harakat qilishi kerak. Shundagina keys samarali faoliyatga aylana oladi. Keys tavsifida hamma ma’lumotlar yig‘iladi, xulosalar qilinadi, o‘quvchilarga vaziyat bilan tanishtiriladi va o‘qituvchi bu jarayonda

boshqaruvchi vazifasini boshqaradi. Keysni tuzayayotgan paytdagi qanday qilib talabalarni qiziqishini ortirish mumkin, u qanday yozilsa talaba o‘zini uning qahromonidek his qiladi, izlanadi va jarayonga bo‘lgan munosabati oshadi. Keys yozishda uchta asosiy bosqich mavjud: ma’lumot yig‘ish, tahlil va yozish. Jarayon ma’lumot yig‘ishdan boshlanadi, yakunlash bosqichiga yetib borganda ham yana orqaga qaytib ko‘proq ma’lumot yig‘iladi.

Qishloq xo‘lik fanlarida o‘qitishda keys-stadini tashkil qilishda yuqoridagilarda keltirilganlardan tashqari, talaba faoliyatini baholash alohida ahamiyat ega. Chunki tashkil qilingan har bir faoliyat 2 o‘zida fasilitatsiya metodini, ya’ni o‘quvchi bilimi va harakatini baholashni ko‘zda tutishi lozim. Rag‘batlantirish to‘g‘ri olib borilmasa faoliyat ijobiy natija bermaydi. Keys-stadi uslubida talabalarni baholash didaktik tamoyillarga asoslangan holda amalga oshiriladi.[6]

Qishloq xo‘lik fanlaridagi keys-stadi uslubini baholashda an’anaviy tizimga xos 5 ballik tizim unchalik samara bermaydi, bu jarayonda, jahon miqyosida tan olingan 100 ballik tizimdan foydalanish ko‘proq samara beradi. Ya’ni bu tizim orqali talabaning barcha faoliyatlarini to‘liq baholash mumkin.

Qishloq xo‘lik fanlarida ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarni tashkil qilishda talabalarni baholashda turlicha yondashish, uslublardan foydalanish mumkin. Bu jarayonda talabaning nazariy bilimlaridan ko‘ra amaliy bilimlari baholanadi, ya’ni bildirayotgan fikrlarning yangiligi, mantiqiyligi asosiy o‘rini tashkil qiladi. Talabalarning vaziyatga nisbatan o‘zgacha yondasha olishi, o‘z fikrini himoya qilaolishi, jamoa birdamligini saqlay olishi baholash jarayonida alohida e’tiborga olinadi.

Keys- stadi topshiriqlari orqali talabalarni baholashda quyidagilarga e’tibor berish kerak:

- baholashda talabaning munozaraga tayyorligini, uning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, dadiligini ham e’tiborga olish kerak;
- vaziyatga chuqur kirisha olishi, savollarga diqqatini qarata olishi qobiliyatlarini shakllanganligiga;
- vaziyatni yechishda aniq nuqtani topishi, to‘g‘ri qarorni qabul qilishi mazmunan yondasha olishi;
- mantiqan fikrlay olishini ko‘rsata olishi, fikrlarini bayon qila olishi, to‘g‘ri xulosalarga kela olishi;
- zarur qismlarni ajrata olishi, ularni keys tahlilida qo‘llay olishi;
- tahlilni xulosalay olishi;

Keys-stadi texnologiyasida talabani baholashda quyidagi shakllardan foydalaniladi.

Birinchi variantda, talaba bilimi fanlarni o‘zlashtirishiga qarab qo‘yiladi, keysstadi texnologiyasini qo‘llash jarayonida olingan bahosi, fanni o‘zlashtirish bahosiga qo‘shib qo‘yiladi, ya’ni umumiy holda baho qo‘yiladi.

Ikkinchi variantda talabalarning bilimlarni baholashda keys-stadi texnologiyasi boshqa usullardan foydalanadi, ya’ni baholash jarayoniga og‘zaki yoki yozma imtixon, test kabi baholash usularini kiritadi.

Uchinchi variantda texnologiya baholash jarayonida barcha usullardan keng foydalanadi.

Keys-stadi uslubidan barcha baho turlaridan foydalanish mumkin bo‘lib ular joriy, oraliq. yakuniy baholardan baholardan iboratdir.

Joriy baho keys tahlili jarayonida boshqarishga yordam beradi, oraliq baho talabani keysni to‘g‘ri yo‘lidan borishini belgilab beradi, yakuniy baholash talabalarni fanlar yuzasidan olingan

bilimning mustahkamligini, xulosaning to‘g‘riligini belgilaydi.

Guruh faoliyatini baholashda ularning o‘zaro birdamligi, munozarani to‘g‘ri tashkil qilaolishi e’tiborga olinadi.

Baholashda jarayonida talabaning ijodiy yondashishida: talabaning nafaqat keysni tahlil qiliolishi, qoidani tushunishi, balkim uning tizimini tushuna olishi, keys bilan ishlaganida uni har tomonlama tushunchalarga ega bo‘lishi ham inobatga olish kerak. O‘qituvchi talabani baholashda, uning tarbiyaviy jihatlariga e’tibor berishi kerak, chunki ta’lim-tarbiya bir-biriga juda yaqin uzluksiz jarayondir. Baholashda talabaning tarbiyaviy jihatlarini ham e’tibordan chetda qoldirmaslik zarur. [7]

Keys-stadi texnologiyasida o‘qituvchi roli an’anaviy uslubga nisbatan biroz kattadir. Keys-stadi texnologiyasida o‘qituvchi fikriy tortishuvni, munozarani tashkil qiladi, talabalarni fikrlarini tasdiqlash orqali ularni jarayonga moslashtiradi. [6]

O‘quv jarayonini samarali o‘tishida o‘qituvchi yetarli darajada emotsional histuyg‘uga boy bo‘lishi, guruhdagi kelishmovchiliklarga yo‘l qo‘ymasligi, hamkorlik uslublarini qo‘llashi, talaba shaxsini hurmat qilishi kerak. [8]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармонига Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепсияси.

2. Комилов К.У., Ахметова К. Мониторинг – как инструмент обеспечения эффективности повышения квалификации педагогических кадров/Сборник статей. Международной научно-практической конференции «Повышение эффективности, надежности и безопасности гидротехнических сооружений». 2018. II-tom, С.-630-636.

3. Комилов К.У. На занятиях химией применение компьютерных и кейс технологий/Замонавий узлуксиз таълим муаммолари: Инновациялар ва истиқболлар мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. 2018 й. 27 апрель. ТДПУ. Тошкент, С.-353.

4. Комилов К.У., Курьанова А.Дж., Аллаев Ж. Педагогические технологии как дидактический инструмент при подготовки специалиста в техническом ВУЗе/ Замонавий узлуксиз таълим муаммолари: Инновациялар ва истиқболлар мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. 2018 й. 27 апрель. ТДПУ. Тошкент, С.-364.

5. Элмурадов Б., Комилов К.У. Роль слайдов Power Point при проведении лекционных занятий по химии// Вестник Ташкентского института автомобильных дорог. 2018. № 1(4), С.-103-105.

6. Raymond. “Case Method Teaching Harvard Businees School” 1998, 317 b.

7. Ismoilova Sh.Q. “Ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning shartlar” –Ur., “Urganch”, 2011y, 176 b.

8. Madumarov T, Kamoldinov M. “Innovatsion pedagogik texnologiya asoslari va uni ta’lim –tarbiya jarayonida qo‘llash” -T., “Talqin”, 2012 y, 176 b.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ

Ганижонов Дониёр Иброхим угли,
Нурмухамедов Ахмад Анварович
doniyorofficial1996@gmail.com
axmadnurmuxamedov205@gmail.com
Гулистанский государственный университет

Аннотация: В статье раскрываются такие вопросы, как проблема цифровизации системы высшего образования и ее достижения. Автор последовательно исследует положительные стороны внедрения цифровых технологий в образовательный процесс и перспективы развития онлайн и дистанционного образования.

Ключевые слова: цифровизация, высшее образование, инновации в образовании, электронное образование, онлайн-образование.

Актуальность данного исследования связана с особой ролью образования в жизни современного общества, основанного на принципах и ценностях постиндустриальной эпохи. От эффективности системы образования во многом зависит качество человеческого потенциала, готовность людей справляться с природными и социальными трудностями. Социально-экономические условия на современном этапе развития Узбекистана привели к необходимости совершенствования национальной системы образования.

Качество образовательного процесса неизбежно будет сказываться на обеспеченности государством кадрами в будущем, а потому этим проблемам следует уделять особое внимание. В процессе совершенствования отечественного образования с каждым годом возрастает значение современных технологий, их внедрение служит модернизации и развитию образования, а также повышению качества подготовки будущих специалистов и сближению образования с наукой. В то же время такие технологии требуют пересмотра существующих подходов к образовательной деятельности, а также анализа их воздействия на общество и отдельные социальные группы. В связи с этим технологизация образовательного процесса и изучение его социальных последствий представляются весьма актуальным направлением научных исследований. Информационная революция быстро вошла в жизнь современного общества и существенно изменила деятельность различных сфер его жизни [5, 94-с].

Цифровизация, как одна из основных составляющих информационной революции, не только прочно вошла в механизм системы образования, но и коренным образом изменила этот механизм, сущность и характер образования. Если говорить о классическом понимании категории образованность, то это система знаний, умений, навыков и компетенций, которыми должен овладеть обучающийся, а также опыт творческой деятельности и

означает приобретение ценностного отношения к миру. Образование предшествует другим видам деятельности и является важным фактором социализации человека и развития общества. Роль образовательного учреждения в жизни современного общества

продолжает возрастать.

Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев в своем Послании Олий Мажлису 25 января 2020 года о важнейших приоритетных задачах на 2020 год также отметил следующее относительно развития цифровой экономики в нашей стране. : «Развитие науки в нашей стране, Чтобы воспитать нашу молодежь как обладателей глубоких знаний, высокой духовности и культуры, быстро продолжить начатую нами работу по формированию конкурентоспособной экономики и поднять ее на новый уровень. На современном уровне Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев объявил 2020 год «Годом науки, просвещения и развития цифровой экономики» в нашей стране. Новые цифровые технологии считаются основой информационного общества. Информационное общество определяется как общество, в котором большинство его членов занимаются производством, хранением и обработкой информации.

В настоящее время многие вузы разрабатывают конкретные цифровые стратегии использования новых технологий в образовательном процессе высших учебных заведений. Именно поэтому необходимо определить цифровую организацию образовательного процесса и развитие цифровых компетенций учащихся и преподавателей, а также цифровизацию общества в качестве основных тем педагогического исследования. Передовые технологии, такие как электронные «умные» устройства и датчики, облачные технологии и передовые аналитические инструменты, меняют содержание высшего образования. Эти технологии открывают новые возможности для совершенствования образовательного процесса. При этом важна цифровая грамотность учителя, которая развивает «знания и умения учителя использовать доступные технологии и устройства для достижения желаемых результатов».

В современных условиях ВУЗы обязаны научить студентов максимально использовать цифровые технологии в образовательном процессе. Университеты, которые разрабатывают правильную образовательную стратегию, могут открыть множество новых интересных возможностей для взаимодействия со студентами и преподавателями. Не существует единого способа добиться точных результатов с помощью цифровых технологий. Предоставляя отдельным учителям возможность опробовать новые способы работы с цифровыми технологиями и предоставляя им необходимую поддержку, педагогический колледж может стать динамичным учреждением со своей собственной цифровой идентичностью. Использование цифровой эпохи зависит от каждого учителя.

В программе развития цифровой экономики Республики Узбекистан вопрос подготовки кадров для системы образования включен как один из основных факторов. Он определяет следующие основные области человеческих ресурсов и образования:

- персональные тренинги по технологии;

-создание образовательной системы, в которой могут быть подготовлены специалисты с глубокими знаниями в этих областях;

-подготовка высококвалифицированных специалистов в высших учебных заведениях;

-создание современной научно-практической литературы, необходимой для комплексного изучения цифровой экономики;

-развитие механизмов рынка труда;

-создание национальных экосистем в различных отраслях экономики с

использованием технологий электронных платформ [3, 75-с].

Поэтому в нашей республике создана и успешно реализуется программа цифровой экономики. Важнейшим мероприятием по цифровизации образования стала подготовка квалифицированных кадров и создание цифровой информационной инфраструктуры. Поэтому каждый преподаватель ВУЗа разработал свою дорожную карту, что вызвало большой интерес к образованию. Персонал, работающий в сфере цифровых инноваций, должен быть подготовлен и обучен. Распространенность цифровых эффектов зависит от отрасли, поэтому обучение должно быть адаптировано к цифровой экономике. Таким образом, наше исследование предприняло попытку объективно проанализировать цифровизацию сферы образования и позволило выявить ряд проблем и перспектив развития цифровизации в системе образования нашей страны.

Среди аргументов, «поддерживающих» цифровую революцию, выделим кардинальные изменения на рынке труда, появление новых полномочий, улучшение сотрудничества, повышение ответственности граждан, их способности принимать самостоятельные решения; изменить образовательные процессы, повысить роль учащегося в поиске информации и решении задач, развить коммуникативные навыки и креативность; экономическая эффективность, отсутствие временных и географических границ, возможность индивидуализации и оптимизации работы учителя [2, 119-с].

Однако при ближайшем рассмотрении эти доказательства не столь однозначны. Опасности цифровизации для общества связаны с гуманизацией образования, а затем и всех других общественных отношений, возможным углублением кризиса интеллектуальной культуры людей, их способности к творчеству, усилением ценностного прагматизма и индивидуализма. [4, 42-с].

Ближайшие перспективы развития цифровизации в отечественной системе образования включают три определяющих направления:

-во-первых, оснастить образовательные учреждения качественным программным обеспечением, информационными системами, позволяющими использовать образовательные ресурсы;

-во-вторых, это внедрение информационных (дистанционных) технологий, предполагающих опосредованное взаимное сотрудничество обучающегося и преподавателя;

-в-третьих, онлайн-образование, позволяющее организовать образовательную деятельность и онлайн-общение студентов и преподавателей. Безусловно, развитие цифровизации изменит требования, предъявляемые к преподавателям и учащимся, будет стимулировать формирование новых организационных образовательных структур. Внедрение цифровых образовательных форматов также подразумевает сложные изменения в образовательной архитектуре, неизбежные изменения привычных форм и методов обучения.

Из всего вышеперечисленного можно сделать вывод, что модернизация отечественной высшей школы неизбежна, она должна идти в ногу со временем, но при этом необходимо учитывать риски инноваций и не отказываться от традиционных образовательных технологий, доказавших свою эффективность. Важная роль инновационных технологий в формировании эффективной образовательной среды в Узбекистане очевидна, ведь их использование способствует повышению уровня усвоения

знаний, развитию творческих способностей учащихся, формированию готовности к применению знаний на основе теоретических знания и независимое мышление на практике. Исходя из этого, можно сказать, что использование инновационных технологий в образовательной деятельности является необходимым условием подготовки высококвалифицированных специалистов. При этом не следует забывать, что в процессе использования инновационных технологий появляются новые риски для общества. Безусловно, необходимо учитывать их специфику, представленную научным анализом и практическим опытом изменения современной образовательной среды.

Еще одной важной группой образовательных учреждений станут университеты, которые должны выступать центрами интеллектуальной концентрации в регионах. Важно предоставить университетам расширенные университетские функции, чтобы они могли сосредоточиться на поддержке процессов онлайн-обучения. Задача этих учебных заведений – обеспечить максимальный охват высшим образованием, что в настоящее время является социальной обязанностью населения любой развитой страны.

В конце 2022 года исследователи проекта «Современная цифровая среда Узбекистана» представили результаты социологического опроса, проведенного среди работодателей, преподавателей и студентов высших и средних специальных учебных заведений. Более половины опрошенных преподавателей и почти 90 % студентов высоко оценивают возможности, предоставляемые онлайн-образовательными платформами, однако традиционное высшее образование остается приоритетным для студентов [3, 75-с].

Безусловно, цифровые технологии сильно изменили образовательное учреждение и требуют новых форм социализации в сфере образования [4, 42-с]. Они создают новые возможности для образования, в то же время они ставят перед обществом новые задачи, не принимая их, Узбекистан не может оставаться конкурентоспособным в мировом масштабе.

Таким образом, развитие цифровой экономики служит построению экономически-социально, политически сильного, демократического государства, в котором в полной мере действуют законы рыночной экономики, улучшению бизнес-среды в стране, созданию широкого спектра удобство для хозяйственной деятельности и для упрощения ее управления, а также для совершенствования новых инновационных идей, имеет особое значение, так как является одним из основных инструментов. В то же время это будет один из первых этапов развития.

Литература

1. Baxtiyorov I. O‘. (2022). Mamlakatimiz rivojlanishida raqamli texnologiyalarni tutgan ahamiyati. Ta’lim fidoyilari, 21 (6), 119-126.

2. Пашкова А.Ф., Абдурасулова Н. А. (2022). Цифровизация образования: проблемы и перспективы. Вестник Мининского университета, 8-31, 75.

3. Умарова М. Х. (2020). К вопросу о цифровизации образования в Республике Узбекистан. Наука и образование сегодня, (12 (59)), 42-43.

4. Yuldoshev R.R. (2022). Digitalization of higher education: prospects and risks. Law and Practice, (1), 94-102.

QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITISHDA YANGI INNOVATSION USULLARNI QO‘LLASH VA ULARNING TA’LIM SIFATIGA TA’SIRI

G‘oziyev Umrzoq Lapasovich, *doktorant*
G‘oibova Sevara Ayup qizi, *talaba*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda pedagogikaning boshqa sohalari qatorida qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda yangi metodlarni qo‘llash, innovatsion yondashuvlar asosida o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etish, talabalar faolligini oshirish va ularni maksimal darajada darslarga jalb qilish borasidagi fikr va mulohazalar, sun’iy intelekdan foydalangan holda 3D, 5D formatdagi o‘quv materiallari, video- roliklari orqali vizual olamga sayohat qilish va qisqa vaqt davomida yuqori samaradorlikka erishish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Innovatsion usullar, interaktiv metodlar, vizual olam, 3D, 5D, sun’iy intelek, ilg‘or pedagogik texnologiyalar, trening, boshqaruv va liderlik.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tabdirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-sonli qarorida ilg‘or xorijiy tajribalarning tahlili asosida bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari va magistratura mutaxassisliklarini o‘quv reja va dasturlari tuzilishi va mazmunini takomillashtirish, o‘quv rejalardagi fanlar bloklarini optimallashtirib o‘quv soatlari hajmini taqsimlash, ta’lim sifatini tubdan yaxshilash masalalari qo‘yilgan.

Bu doirada ta’lim sohasida keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Ayniqsa qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda yangi texnologiyalar va innovatsion usullarni qo‘llagan holda darsni tashkil etish ohirgi paytlarda juda ommalashdi. Yuqori samaradorlikka erishishda innovatsion texnologiyalarning o‘rni va ro‘li benihoya kattadir. **INNOVATSIYA** (inglizcha innovation)- yangilik kiritish, yangilikdir.

Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o‘qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o‘zgarishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlardan to‘liq foydalaniladi. Interaktiv metodlar-bu jamoa bo‘lib fikrlash deb yuritiladi, ya’ni pedagogik ta’sir etish usullari bo‘lib ta’lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o‘ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va talabalarning birgalikda faoliyat ko‘rsatishi orqali amalga oshiriladi. O‘z- o‘zidan ko‘rinib turibdiki, ta’lim salohiyatini yaxshilashga qaratilgan har qanday o‘qitish metodi bu- innovatsion metod hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasida mamlakatimiz zamonaviy yuksalishga erishish maqsadida innovatsion rivojlanish bosqichiga kirganligini e’tirof etgan. “Innovatsiya – bu kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni... aynan innovatsion g‘oyalar asosida boshlashimiz kerak. Innovatsion rivojlanish va raqamli iqtisodiyot yo‘liga o‘tishimiz bejiz emas. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g‘oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi”.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o‘quv jarayonida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundan kunga kuchayib bormoqda. Bunday bo‘lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an’anaviy ta’limda o‘quvchi-talabalarni faqat tayyor bilimlarini egallashga o‘rgatilgan, bilim olish faqat shu bilan

cheklanib qolingan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga o‘rgatadi. Bu esa talabaning shaxsiy rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda bo‘sh vaqtdan unumli foydalanishni va liderlik xususiyatlarini o‘rgatadi. Darsda asosiy e’tibor markazida ustoz emas balki, talaba joy oladi.

Yangicha dars o‘tish usullarida nafaqat talabalarning faol bo‘lishi, balki ustozlarning ham faolligi talab etiladi. Endilikda pedagoglar ham o‘z ustilarida tinmay ishlashlari, yangiliklar izlashlari, til va IT texnologiyalarini chuqur o‘rganishlari talab etiladi. Chunki dunyoda qilinayotgan kashfiyotlar, zamonaviy qurilmalar, texnik jihozlar, kompyuterlarning ishlash prinsiplari, tuzilishi aynan chet tillarida keltirilgan bo‘ladi.

Zamonaviy izlanuvchi o‘qituvchi tomonidan dars mazmunidagi asosiy ma’lumotlar va o‘quv materiali shunday taqdim etilishi kerakki, u o‘quvchining vizual idrok qilish qobiliyatini osonlashtirsin. Bunda har bir o‘qituvchini qisqa vaqt ichida juda katta miqdordagi axborot to‘plamini o‘zlashtirish, qayta ishlash va amalda qo‘llay olishga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. Uni hal qilishda o‘qituvchiga o‘qitishning an’anaviy usullari bilan birga innovatsion texnologiyalari jumladan, mediatexnologiyalardan foydalanish yordam beradi. Darsda mediatexnologiyalardan foydalanish o‘qitish jarayonini qiziqarli olib borish, har bir o‘quvchiga individual-kreativ yondashish imkonini beradi.

Media vositalarning (kompyuter, proektor, elektron doska, 3D, 4D, 5D ko‘rinishdagi printerlar va h.k.) ta’lim-tarbiya jarayoniga faol kirib kelishi, jumladan, og‘zaki taqdimot, internet simulyatorlari, onlayn testlar, treninglar, innovatsion usullar va ilg‘or pedagogik texnologiyalarni tahlil qilish o‘qituvchilar kasbiy faoliyatida o‘qitishning innovatsion metodlarini, vositalarini, turlarini, shakllarini, umuman, pedagogik texnologiyalarini zudlik bilan joriy etish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalarini qo‘llashda muhim natijalardan biri – ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni ta’lim oluvchilarga etkazib berish, ularda ma’lum faoliyat yuzasidan ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, ta’lim oluvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko‘nikma hamda malakalar darajasini baholash o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta’lim jarayoniga nisbatan yangicha kreativ yondashuvni talab etadi.

Bugungi kunda ta’limda innovatsion texnologiyalardan foydalanishga alohida e’tibor berilayotganining asosiy sababi quyidagilardir:

- Innovatsion texnologiyalardan foydalanish o‘quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi;
- O‘qituvchini ta’lim- tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab samarali natija olgunga qadar bo‘lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi;
- o‘quv jarayonini qiziqarli va samaradorligini ta’minlash hisobiga ta’lim oluvchida o‘quv materialini ongli ravishda o‘zlashtirish, har bir o‘quvchiga individual-kreativ yondashish va o‘ziga bo‘lgan motivatsiyasi ortishiga yordam beradi;
- mustaqil izlanish, ishlash va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmasi rivojlanadi;
- o‘quv mashg‘ulotlarining sifat va samaradorligini, o‘quvchilarning o‘tilgan mavzuni to‘liq o‘zlashtirishini ta’minlaydi;

Trening ko‘rinishidagi mashg‘ulotlarni tashkil etish.

Bugungi zamonaviy ta’ lim tizimi shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarni muayyan guruhlar tashkil etgan holatda, noananaviy metodlarda maruza va seminarlarni trening shaklida psixologiya, boshqaruv va liderlik bilan bog‘lab o‘tish talabalar faolligini keskin darajada o‘sishiga olib keladi. Pedagogika va psixologiya sohasida bu kabi treninglarga juda ko‘plab misollar keltirishimiz mumkin ammo, qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda bu usullardan kam foydalaniladi. Biz asosan ko‘p vaqtimizni amaliy ishlar bilan band qilib qo‘yamiz. Mutassil davom etadigan amaliyotlar ham o‘quvchilarni o‘z sohasiga bo‘lgan qiziqishlarini susayishga va aqliy jihatdan zo‘riqishga sabab bo‘ladi.

Eng yaxshi usul amaliy va trening darslarini navbatma- navbat tashkil etishdir. Bu usul juda ko‘p foydali jihatlarga ega: Birinchidan, talabalar jamoa bilan ishlashni o‘rganadi, o‘zini insonlar orasida erkin tutadi va fikrlarini bemalol bayon qila olish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Ikkinchidan, turli xil vaziyatlarda kreativ fikrlashga harakat qilishi natijasida, bitta muammo uchun o‘nlab javob topishga urinadi va bu ong osti uchun doimiy instinktga aylanadi.

Uchinchidan, trening mobaynida o‘z sohasining eng iqtidorli va ishbilarmon insonlari bilan suhbatlashish imkoniyatiga ega bo‘lishadi, ular bilan fikr almashishadi va kelajak uchun muhim qarorlar qabul qilishadi.

To‘rtinchidan, mashg‘ulotlarda interaktiv o‘yinlardan foydalangan holda berilgan topshiriqlarni bajarishadi, bu dars unumdorligini oshiradi va bajarilgan harakatlar evaziga bu bilimlar talabalar xotirasida beixtiyor uzoq muddat davomida saqlanadi.

3D va 5D formatdagi materiallardan foydalangan holda vertual dars o‘tish. Kompyuter texnologiyasini ishlab chiqish va ekranda eng murakkab texnologik jarayonlarni aks ettiradigan kuchli grafik protsessorlarning paydo bo‘lishi bilan, ta‘limda uch o‘lchovli modellardan foydalanish orqali ta‘lim jarayonini takomillashtirishning yangi yo‘nalishi paydo bo‘ldi.

Qishloq xo‘jaligi sohasini o‘qitishda bu kabi uch va besh o‘lchamli vidio-tasvirlardan foydalanish katta natijalarga sabab bo‘ladi. Talabalar faqatgina nazariy bilimlarga asoslanib qolmaydi yoki vaqtini maxsus tajriba maydonlarida o‘tkazmaydi, balki, qisqa vaqt davomida mavzuga oid tayyorlangan animatsion vidolarni ko‘rish orqali barcha bilimlarni egallaydi. Chunki butun bir jarayon

1.rasm 3 D formatda tayyorlangan materiallarni foydalanish jarayonlari aks etgan lavhalar.

talabaning ko‘z o‘nigida gavdalanadi va unda bevosita o‘zi qatnashadi. Buning yana bir yaxshi tomoni amaliyotda kuzatish imkoni bo‘lmaydigan kasalliklar yoki zararkunandlarni kattalashgan planda ko‘rish imkoni ham paydo bo‘ladi.

Bitta o‘simlikning bir vegetatsiya davrini o‘rganish uchun bir necha oylar talab etiladi. Bularni nazariy ham o‘rganish mumkin, lekin ko‘pincha holatlarda amaliy va nazariy bilimlar bir- biriga mutanosib tushmaydi. Bu esa ta’lim sifatini pasayishiga, talabalar faolligining pasayishiga sabab bo‘ladi.

Auditoriyada ishlatiladigan loyiha treninglari doirasida 3D modellarni qo‘llash orqali talabalar loyiha bo‘yicha o‘zlarining natijalarini tasavvur qilishlari mumkin, loyihada barcha kerakli ma‘lumotlar qamrab olinadi - grafika, audio va video fayllarni iloji boricha interaktiv qilib tayyorlash kerak. Sahnalashtirilgan loyiha vositalarini qo‘llash orqali talabalar tadqiqot bo‘yicha hisobotni tayyorlashi, o‘rganilgan mavzudagi taqdimotga 3D grafikalar qo‘shib, ijodiy ishni amaliyotda yoki kasbiy mashqlarni bajarib ko‘rishlari mumkin.

Shunday qilib, innovatsion loyihalarni 3D modellardan foydalangan holda o‘quv jarayoniga joriy etish kasbiy yo‘naltirilgan faoliyatning talablarga asoslangan yondashuvini amalga oshirish imkonini beradi va natijada ta‘lim jarayonining barcha ishtirokchilari uchun samarali natijalarni olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lex.uz 2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tabdirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-sonli qarori
2. Jabborova Ozodaxon “ O‘quv jarayonida Innovatsion ta’lim texnologiyalarni qo‘llashda yondashuvlar”. Scientific progress. Scientific journal Volume 1 Issue 6.
3. Jo‘rayeva Zubayra “Yangi Innovatsion texnologiyalar va ularni ta’lim olish muhitida qo‘llanilishi”. Ta’lim fidoyilari Aprel 2022yil.
4. Cyberleninka.ru Oriental Renaissance: Innovative, education, natural and social sciences. Volume 1, Issue 8, 2021 y.

THE ROLE OF NEW INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH

Jakhongir Khazratkulovich KARSHIBAEV,
Associate Professor, Doctor of Biological Sciences
Dilfuza Shakarboevna SHAVKIEVA,
Associate Professor, Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD)
Dilshoda Safarjon qizi AKHMADJONOVA,
student of Gulistan State University
jahon@inbox.ru

Abstract: This article is about the emotional activity of learning English, the ability to learn the language, the level of development of competencies, the development of teaching and methodological guidelines, recommendations for their application in the learning process, the analysis of their effectiveness. The step-by-step logical structure of the English text is called a logical algorithm. The logical algorithm serves as a basic guide in achieving the goal in the study of teaching material in English, that is, in understanding the content of the material. At the same

time, the text structure itself is considered an algorithm. So, today, raising the quality of higher education to a higher level, as well as increasing its effectiveness, depends in all respects on the mastery of English language teaching materials by students.

Keywords: technology, style, equipment, resource, digital technology.

Teaching English to students with the help of gamification in the process of higher education in the context of digital technologies is considered one of today's most relevant, scientific interest, multi-disciplinary fields in which many scientific studies have been conducted both in foreign countries and in our country. In the scientific-research works carried out so far, many studies and special models have been developed regarding the content, essence, forms, tools and methods of innovative processes in education, new pedagogical technologies, and all of them form the methodological basis of our research. Researches created so far: the place given to innovative changes in the process of implementing fundamental reforms in the education system of our country, its position and assessment, the procedure and stages of innovative changes; general innovative processes and goals within the framework of education and training, researches related to the essence of the innovation process in education;

the content of innovative processes in the organizational and practical management of the educational system and educational institutions;

problems and goals of organizing the activities of the educational system and the head of the educational institution related to the management of the innovative process;

innovative process in education, its structure and modeling of pedagogical process;

In the implementation of innovations in the educational institution and the practice of the educational process, it is possible to study in such directions as the skills of the teacher, the pedagogue and his motivation for the innovative process. Based on this, among the considered research directions, we paid special attention to the issue of the content and essence of the process of presenting educational material based on digital technologies in the activity of a teacher, especially an English teacher. Because it is inevitable that the pedagogical activity of a teacher working in the higher education system should be directed to the creation of educational conditions in the process of educating a person, to meet his needs, and to open and develop his abilities. In order to use digital technologies in higher educational institutions of pedagogy, it is necessary to analyze and study the processes of modernization carried out in the field. It is known that today in the world, the international assessment of changes in the field of education on the basis of diagnostic and qualitative measurement of the activities of the subjects of the education system is based on programs such as TALIS, CIVIC, ICCS (International CIVIC and Citizenship Education Study) in the USA, Great Britain, Japan, Germany, China, Singapore, Research is being conducted in developed countries such as South Korea. Such socially relevant pedagogical phenomenon has a positive effect on the modernization of the field of education, the implementation of innovative and information technologies, as well as the improvement in accordance with the trends of development based on them, the implementation of global strategies of teaching. Software tools for teaching English to students using gamification in the context of digital technologies: Moodle, Wordpress, PHP, Turbo Site, Bandicam, Audisity, Movavi Video, Editor Plus, AutoPley, Media Studio 8, Macromedia Flash can be used as an effective methodological resource in the process of creating electronic information resources and improving the quality of education.

By teaching English to students using gamification in a digital environment:

1. To develop the competencies of professors and teachers to create an idea about information technologies, advanced foreign experiences in this field and to use them in practice;

2. It serves to develop students' creative abilities, to create an opportunity to activate learning and to increase their future professional competence.

3. in the conditions of digital technologies, it is possible to effectively organize English language teaching to students using gamification, to organize and implement online and offline seminar-trainings, special training courses based on information technologies during the teaching process;

4. Development of proposals by studying competences directed at future specialization of students on the basis of information and communication technologies and introducing them;

6. Teaching English to students using gamification in the context of digital technologies serves to measure the level of development of their creative abilities for future work and develop recommendations based on monitoring.

The issues of organizing educational processes based on digital technologies are studied in the scientific developments of developed foreign countries. On September 23, 2020, the new version of the Law "On Education" was adopted in our country. Based on the successful implementation of the tasks set in it, an educational infrastructure covering all stages of the educational process, fully meeting the requirements of modern innovation, that is, an integrated system of continuous education, was created. This system serves to fundamentally reform the field of education, to comprehensively develop education as a single educational-scientific production complex. In our country, great attention is paid to the development of innovative technologies, their introduction into all spheres of activity, and the formation of the skills of working with them in the young generation. Accordingly, it will be possible to form a desire for innovative activity in the thinking of the young generation only if there is innovative pedagogical activity at each stage of the educational process. The modern education and training process requires that the teacher is oriented towards an innovative goal, has mastered innovative forms, methods, means and methods of organizing his activities, and is able to organize innovative pedagogical activities in accordance with the content of education. From this point of view, it is reflected in the implementation of the goal of comprehensive acceleration and development of foreign language teaching activities in our country. In particular, the establishment of the "Advanced Pedagogical Technologies, Methods and Popularization" Center under the Republican Education Center and the "Scientific Foundations of New Pedagogical Technologies" laboratory at the Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences of Uzbekistan are considered by the public as an "innovative turn" in the field of education in our republic. showed its essence in the directions of the updated content of the foreign language teaching system: At the stage of modernization of the educational content, in particular, in the teaching of the English language, mastering the definitions of the English language is one of the important instructions of the state requirements. It is advisable to develop a system of using special algorithms in mastering the educational material. Algorithm means to give clear and clear instructions to the performer on performing a sequence of actions aimed at achieving the specified goal or solving the problem. Therefore, in the process of higher education, in order to expand the conditions and opportunities for effective learning of English language learning material, the English language teacher's program algorithm determines the sequence order of

mental (theoretical) and practical operations. It can be both an independent training program and a part of another training program. In the context of digital technologies, when teaching English to students with the help of gamification, the teaching material in English can be given on the basis of algorithms, tables and in the form of a block diagram through various computer games. The spoken algorithm relies on the help of natural English to describe words and sentences according to natural language features. Algorithm presentation on the basis of a table serves to express it in the form of a table and calculation formulas. Presentation of the algorithm in a block diagram is a method that means that the algorithm is presented using forms called "blocks". The step-by-step logical structure of an English text is called a logical algorithm. The logical algorithm serves as the main guide to achieving the goal of learning English language learning material, that is, understanding the content of the material. At the same time, the text structure itself is considered an algorithm. Thus, when teaching English to students with the help of gamification in the context of digital technologies, students learn to independently prepare for classes and prepare to strengthen acquired English phrases and sentences, their individual activity increases. The main conditions for the effective organization of the acquisition of educational material from the English language are as follows:

-the scientific nature of the text, its research character;

-the formation of students' need to independently improve their knowledge of English language learning material;

-individualization of educational material;

-focusing on English grammar, pronunciation, methodical guidance in the organization of oral speech development, etc.

References:

1. Bekmuratova U.B. Essay on "The use of innovative technologies in teaching English." Tashkent – 2012
2. M. Kholdorova, N. Fayziyeva, F. Rixsittilayeva. "THE USE OF ASSISTANCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING". Tashkent: Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, 2005 O. Hoshimov, I. Yakubov.
3. Johnson, K. E. The Sociocultural Turn and Its Challenges for Second Language Teacher Education. // TESOL Quarterly., – London., 2006: – 235- pages.
4. https://ru.wikipedia.org/wiki
5. https://slowari.ru/word

GEOGRAFIYA FANIDA O‘QUVCHILAR O‘ZINI BAHOLASHI, O‘QUVCHILAR BOSHQA O‘QUVCHILARNI BAHOLASHI VA O‘QITUVCHI TOMONIDAN BAHOLASH YONDASHUVLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Isakova Dilfuza Imomnazarovna

Oqoltin tumani 17-IDUM Geografiya fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchilarni fanga bo‘lgan qiziqishi, zamonaviy metodlar asosida baholashi haqida tavsiya keltirilgan.

Kalit so‘zlar: O‘quvchi faoliyatini baholash, “Bilimlar daraxti”, “Oltin meros”, “Ranglar jilosi, Sayohat, kabi metodlar.

Bugungi kunda butun dunyoda roʻy berayotgan globallashuv sharoitida mamlakatimiz barqaror taraqqiy etib borish uchun har tomonlama modernizatsiyalashgan tizimli yondashuvni taqozo qilayotganligi munosabati bilan olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish boʻyicha ustuvor yoʻnalishlarni amalga oshirish maqsadida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "Oʻzbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi PF-6108 va "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida"gi PQ – 4884-sonli hamda 2021-yil 25-yanvardagi "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qoʻllab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi PQ – 4963-son Qarorlari, shuningdek Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 17-yanvardagi "Xalq ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini tashkil etish tartibi toʻgʻrisidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 25-sonli qarori, Xalq ta'limi vazirligining 2022-yil 20-yanvardagi 18-conli buyrugʻi ijrosini ta'minlash maqsadida, shuningdek, pedagog kadrlarning malakasini oshirishning ilgʻor va shaffof tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini tadbiq etish yoʻli bilan xalq ta'limi tizimida kadrlar siyosatini shakllantirishning zamonaviy tamoyillarini joriy etish boʻyicha belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan boʻlib, zamonaviy talablar asosida xalq ta'limi muassasalari pedagog kadrlari malakasini oshirish jarayonlarining mazmunini takomillashtirish hamda ularning kasbiy kompetentligini muntazam oshirishni nazarda tutadi.

Oʻquvchi faoliyatini baholash – bu pedagogik jarayonning muhim elementi, baholash esa, u yoki bu oʻqituvchining vazifasini bajaradigan kuchli pedagogik vositadir. Har qanday baholash faoliyati oʻquvchi yoki oʻqituvchining oʻquv jarayoni davomida ularning oʻzaro ta'siri qanchalik samarali amalga oshirilayotganligi toʻgʻrisida ma'lumot olishga boʻlgan ehtiyojidan kelib chiqadi.

Pedagogik harakatning asosiy prinsipi oʻquvchilarning rivojlanishiga hissa qoʻshishdir. Oʻquvchining oʻrganishi va rivojlanishi doimo oʻzgarib turadi.

Vazirlar Mahkamasining "Umumiy oʻrta va oʻrta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash toʻgʻrisidagi" qarorining qabul qilinishi ta'lim tizimida oʻqitishga nisbatan tubdan yangicha yondashishni taqozo etmoqda. Ya'ni umumta'lim fanlarini oʻqitishda zamonaviy metodologiyani qoʻllash, ta'lim jarayoniga kompetentlik nuqtayi nazaridan yondashish orqali ta'lim oluvchilarning layoqatlilik darajasini oshirish maqsad qilib olingan.

Qabul qilingan mazkur DTSning e'tiborli tarafi shundaki, oʻquvchilarda oʻzlashtirilgan bilim, koʻnikma va malakalarni amaliyotda qoʻllay olish, tayanch va fanga oid kompetensiyalarga ega boʻlish jihatlarini shakllantirish va rivojlantirish alohida inobatga olingan. Kommunikativ, axborotlar bilan ishlash, oʻzini oʻzi rivojlantirish, ijtimoiy faol fuqarolik, milliy va umummadaniy, matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor boʻlish hamda foydalanish kabi tayanch kompetensiyalarning oʻquvchilarda shakllantirilishi bitiruvchilarning aqlan va ruhan barkamol topishiga, kelajak hayotda dadil va mustahkam qadam tashlashiga zamin hozirlaydi.

Shu davrgacha oʻquvchilarning oʻzlashtirish darajasini baholashga e'tibor qaratilgan boʻlsa, endilikda oʻquvchilarning nafaqat bilimi, balki shakllantirilayotgan kompetensiyalari ham baholanishi nazarda tutilgan.

Amaldagi Nizomlarga ko‘ra o‘quvchilarning bilimini baholash quyidan yuqoriga qarab ijobiy baholash mezoni asosida amalga oshirildi. Ya’ni “5” ballik tizimda har bir ball (“1”, “2”, “3”, “4”, “5”), o‘quvchining har bir imkoniyati e’tiborga olindi. E’tibor beradigan bo‘lsak, har bir ballni belgilashda imkoniyatlar sanab o‘tilgan. Imkoniyat deganda, o‘quvchining o‘zlashtirishi, darsga tayyorligi, daftar yuritishi, tirishqoqligi, ishtiroki, qo‘shimcha topshiriqlarga nisbatan moyilligi, mavzuga oid ma’lumotlarni tahlil eta olishi, mustaqil ish bajarishi va o‘z nuqtayi nazarini himoya qila olishi, dars va darsdan tashqari tadbirlarda namuna ko‘rsatishi kabi harakatlari nazarda tutildi. Ya’ni:

“5” ballik baholash tizimini bugungi kun talabiga muvofiq tarzda yanada takomillashtirish mumkin. Har bir ballni qo‘yish uchun berilgan izohlarda tayanch va fanga oid kompetensiyalarga oid talablar ham singdirib borilsa, maqsadga muvofiq bo‘lar edi. O‘qituvchilar uchun o‘quvchining bilimi, ko‘nikma, malakasi va kompetensiyasini baholashda “5” ballik tizimdan foydalanish qulaylik tug‘dirar edi. Ushbu fikrni rivojlantirish maqsadida har bir ballni (“1”, “2”, “3”, “4”, “5”) qo‘yishda o‘quvchining imkoniyatlari tavsifida quyidagi yondashuvni tavsiya etsa bo‘ladi:

Darsning eng muhim bosqichlaridan biri – o‘quvchilarning bilimini baholash. Ushbu jarayon ko‘p hollarda bahs-munozaralarga, o‘quvchilarning noroziligiga sabab bo‘lishi hech birimizga sir emas. Ushbu muammoning samarali yechimi sifatida o‘z-o‘zini baholashning bir necha usul va ko‘rinishlarini darslarim davomida joriy etdim.

“Bilimlar daraxti” metodi orqali o‘quvchi o‘z bilimiga haqiqiy baho berishi mumkin. Bunda o‘quvchilarning har biriga qurigan daraxt tasviri aks etgan rasmlar taqdim qilinadi. Dars jarayonida o‘quvchilarning ishtirokiga ko‘ra ularga daraxtning barglari hamda mevalari berib boriladi. O‘qituvchi tomonidan ilmsiz inson – mevasiz daraxt ekanligi misollar yordamida og‘zaki aytib o‘tilsa, o‘quvchilar faolligini oshirishga erishish mumkin. Qurigan daraxtning ekologiya va atrof-muhitga hech qanday foydasi bo‘lmaganidek, ilmsiz inson ham jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘sha olmasligi ta’kidlanadi. Dars so‘ngida barcha o‘quvchilar o‘z daraxtlarini namoyish etganlarida, kim qanday bahoga loyiqligi yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘qituvchi ham baholashda adashmaydi, qolaversa, vaqtdan unumli foydalaniladi.

“Oltin meros” metodidan yuqori sinflarda foydalangan ma’qul. Baholashning bu usulida o‘quvchilarni kichik guruhlarga bo‘lish tavsiya etiladi. Bunda dars davomida hikmatli so‘zlar va maqollarning so‘zlaridan berib boriladi. Qaysi guruh maqol qismlarini to‘liq yig‘sa, o‘sha guruh o‘quvchilari a’lo bahoga munosib bo‘ladi. Guruh ishtirokchilari o‘z jamoalari sharafini munosib himoya qilish uchun bor mahoratini namoyish etishga harakat qiladilar. Bu orqali ularda hamkorlikda ishlash, mas’uliyat, daxldorlik, ajdodlar merosiga hurmat kabi ko‘nikmalar shakllanadi. Maqol va hikmatli so‘zlar mavzuga mos tanlansa, tarbiyaviy maqsaddan ko‘zlangan

natija yuqori bo‘ladi.

“Ranglar jilosi” metodida ham o‘quvchilar guruhlarga bo‘linadi. Tashkiliy qismda guruhlarga oq-qora tasvirdagi rasmlar taqdim etiladi. Rasmlar mavzuga aloqador bo‘lishi kerak. Qatnashgan o‘quvchilar ushbu rasmning bir bo‘lagini rangli qalamlar bilan bo‘yaydi. Dars so‘ngiga qadar qaysi guruhning rasmi to‘liq rangli tusga kirsa, o‘sha guruh ishtirokchilari rag‘batlantiriladi. Bu orqali o‘quvchilarning dars davomida faolligini oshirishga, ularning psixologik holatini ijobiy ruhda ushlab turishga, san’atni sevish, undan ilhomlanish tuyg‘ularini rivojlantirishga erishish mumkin. A’lo baho olish har doim o‘quvchi uchun yuksak mukofot hisoblangan. Ko‘p hollarda darsga tayyor bo‘lmagan o‘quvchi jarayonni tushkun kayfiyatda o‘tkazadi, boz ustiga dars so‘ngida “2” baho bilan “taqdirlanadi”. Yuqorida tavsiya etib o‘tgan metodlarimiz ham aynan bo‘sh o‘zlashtiruvchi o‘quvchilarni “jonlantirish”ning eng maqbul yechimidir. O‘quvchi o‘zining bilimiga o‘zi haqiqiy bahoni bera olmas ekan, unda hamisha o‘qituvchining bahosidan norozilik kayfiyati davom etadi.

SAYOHAT

Vaziyat: Akmal serquyosh yurtimizning Toshkent shahrida yashaydi. U fizika va geografiya darslariga qiziqadi. Akmal yozgi ta’tilda oilasi bilan Buxoro va Samarqandga sayohatga chiqmoqchi.

1-rasm.

1-savol Xaritada viloyatlar orasidagi masofa 1:50000 bo‘lsa u holda viloyatlar orasidagi masofani toping (km da). Akmal oilasi bilan birinchi qaysi viloyatga borishadi?

2-savol. Agar Akmal Samarqand va Buxoroga aynan quyoshning bir xil ko‘tarilgan vaqtida borgan bo‘lsa, quyidagi suratlardan Minorai Kalon minorasining balandligini toping.

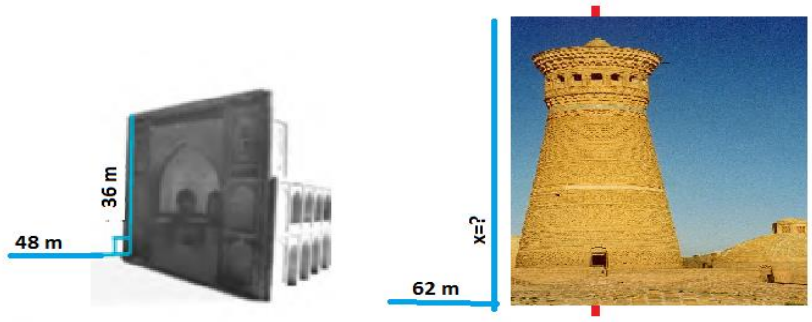

2-rasm

3-savol. Akmal nur va soyaning harakatiga qiziqib qoldi va bo‘sh vaqtida 150 sm li ustunning yerdagi soyasi quyoshning harakati va vaqtga bog‘liq holda o‘zgarishini kuzatdi. Akmal Guri Amir maqbarasi va Minorai Kalon minorasi oldiga borganda soat necha bo‘lgan?

Soat	**Soyaning uzunligi**
08^{00}	**300 sm**
09^{00}	**200 sm**
10^{00}	**150 sm**
11^{00}	**100 sm**
12^{00}	**75 sm**
13^{00}	**65 sm**

1-jadval

O‘qituvchi darsni o‘quvchilar o‘rganayotgan materialni anglabgina qolmay, uni aniq, takrorlab bera oladigan, bilimlarni kelgusi o‘quv ishlarida va amalda qo‘llay oladigan yo‘sinda tashkil etishi kerak.

Bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirishda o‘quvchilar ularni qanday o‘zlashtirishgan bo‘lsalar, xuddi shunday aytib berishlari, ularga aniqlik, mukammallik kiritishlari lozim. O‘qitish davrida o‘rganilayotgan material mazmuniga qarab bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash hamda takomillashtirish har xil didaktik maqsadlarga ega bo‘lish mumkin. O‘qitishning dastlabki bosqichlarida, shuningdek, tasviriy materialni o‘rganishda bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish reproduktiv xarakterga ega bo‘lib, bunda o‘quvchilar topshiriqni o‘qituvchi bergan namuna asosida bajaradilar, bilimlarni dastlab qanday idrok etgan bo‘lsalar, ana shunday tatbiq qiladilar. Shundan keyin o‘quvchilar topshiriqlarga ijodiy yondashadilar va o‘ziga xos yo‘llar bilan bajaradilar, muammolarni hal qilishning yangi

usullarini topadilar. Lekin bunday bilish faoliyati ularda muayyan bilimlar va ularni qo‘llash tajribasi bo‘lishini, sabab-natija bog‘lanishlarini chuqur tushunishni talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini mustahkamlash hamda takomillashtirish, asosan, ularning mustaqil ishlari orqali amalga oshiriladi. O‘quvchilar maqsadga ongli va faol intiladilar, paydo bo‘ladigan qiyinchiliklarni biror kishining yordamisiz yechadilar. O‘qituvchi mustaqil ishlash uchun topshiriqlar tuzadi, ularni bajarish tartibini rejalashtiradi, vaqt-vaqti bilan topshiriqlarni murakkablik va muammolik darajasini o‘zgartirib turadi, ish vaqtida o‘quvchilarni kuzatib, zarur hollarda ularga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. H.Vaxobov, N.R.Alimqulov, N.B. Sultanova. Geografiya o‘qitish metodikasi. T.2020, 77-78 b

2. Vaxobov X., Abdunazarov O‘., Zaynutdinov A. Geografiya ta’limida darsliklar yaratish muammosi. O‘zbekiston geografiya jamiyati axboroti. T. 2000, №21, 188-191 b

3. Vaxobov X., Saydamatov F., Eshpo‘latova N. Geografiya ta’limida qo‘llanadigan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish. Xalq ta’limi. 2007. №1, 102-105 b.

4. www.pedagog.uz

5. www.uzedu.uz

GOSSIPOLNING 4-AMINO-1,2,4 TRIAZOL BILAN SHIFF ASOSI HOSILASI SINTEZI

Otaqulov Islom Egamberdi o‘g‘li, *GulDU magistranti*
G‘afurov Mahmudjon Bakiyevich, *O‘zR FA Bioorganik kimyo instituti k.f.d., professor*

Annotatsiya: Gossipol bilan 4-amino – 1,2,4 triazolning diazo hosilalari sintez qilindi va ularning ayrim fizik-kimyoviy xarakteristikalari hamda spektral (IQ) xususiyatlari o‘rganildi va kimyoviy tuzilishi tahlil qilindi. Gossipolning 4-amino – 1,2,4 triazol bilan hosil qilgan diazo hosilasining IQ spektrida Gossipolning 4- va 4'-pozitsiyalarda 1708 sm^{-1} sohada berilgan valent tebranishi Gossipolning 4-amino – 1,2,4 triazol bilan hosil qilgan diazo hosilasining IQ spektri tahlil qilinganda 1719 sm^{-1} da (-CH) guruhining deformatsion tebranish chastotalari kichik chastotali maydonga siljishi kuzatilgan, bu o‘z navbatida ularning bog‘ hosil qilishda qatnashishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Gossipol, 4-amino – 1,2,4 triazol, diazo hosila, IQ-spektroskopiya.*

Polifenollar – tabiiy biologik faol moddalarning keng guruhi bo‘lib, yuqori o‘simliklarning ajralmas qismi hisoblanadi. Gossipol moddasi triterpen aldegidlar guruhiga mansub bo‘lib, *Gossypium* deb ataluvchi o‘simliklar tarkibida uchraydi. Bunday o‘simliklar sinfiga g‘o‘za ham kiradi, uning tarkibida (g‘o‘zaning naviga qarab) 0.56-3% gacha gossipol moddasi uchrashi mumkin, u paxtaning barglarida, ildizida hamda boshqa tana qismlarida ko‘proq miqdorda uchraydi[1].

G‘o‘za chigitidagi gossipol uning toksikligiga hissa qo‘shadi va shuning uchun u qayta ishlash komponenti sifatida qaraladi. Gossipol o‘simtaga qarshi faolligi aniqlangandan keyingina foydali fiziologik va kimyoviy xususiyatlarga ega bo‘lgan paxta chigitidan qo‘shimcha qimmatli tabiiy mahsulot sifatida qabul qilingan. Polifenollar – tabiiy biologik faol moddalarning keng

guruhi bo‘lib, o‘simliklarning ajralmas qismi hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda hozirda g‘o‘za tarkibidan ajratib olinayotgan gossipol moddasi o‘zining turli xil kasallilarga qarshi, shu jumladan saraton o‘simtasiga , parazitlar va turli xil viruslarga qarshi imunosupressiv xususiyatlari bilan ahamiyatga egadir. Gossiypium oilasiga mansub o‘simliklarda uchraydigan gossipol polifenol moddasi o‘ziga xos tuzilishga va fiziologik ta’sirga ega. O‘zi va uning ba’zi hosilalari keng fiziologik faollik ta’sirga ega bo‘lib, ayrimlari – virusga qarshi (3% gossipol linimenti, Ragosin tabletkalari), gerpesga qarshi (3% megosin malhami), immunopsuressiv ta’sirga ega (batriden tabletkalari) . Gossipol turli tabiatli aminobirikmalar bilan tez va oson reaksiyaga kirishib Shiff asoslarini hosil qiladi. Shu asnoda gossipol asosida turli xil yuqumli kasalliklarni keltirib chiqaruvchi virus va bakteriyalarga qarshi qo‘llanilayotgan dori vositalarning sezuvchanligini oshirish xususiyatiga ega bo‘lgan interferon induksil qiluvchi moddalarni sintez qilish va ularni tibbiyot sohasida qo‘llash muhim ahamiyatga ega. [2-5].

Keyingi yillarda shu narsa ma’lum bo‘ldiki, ko‘pgina olib borilgan ishlar natijasida gossipol moddasining turli xil moddalar bilan modifikatsiyalash yordamida ularning zaxarligini kamaytirib, virus va zamburug‘larga qarshi faolligini oshirish mumkinligi ko‘rsatilgan. Bunday maqsadda gossipolning asosan shiff asoslari olinib, uning viruslarga qarshi, ayniqsa, shtamm PR-08 ga qarshi yuqori faollikni namoyon qilishi aniqlangan. Gossipol asosida sintez qilingan ko‘pchilik *diazo hosila*lari interferon induktorlari, immunomodulyator va immunosupressiv xususiyatlarini namoyon qiladi. So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalariga ko‘ra gossipolning turli xil tuzilishga ega bo‘lgan birlamchi aminlar bilan olingan xosilalari gossipolga nisbatan yuqori biologik faollikka ega ekanligi aniqlangan [6,7].

Gossipol oksidlanishga juda sezgir va bu reaksiya paxta yog‘ini qayta ishlovchilar uchun noqulaylik, chunki oksidlanish ko‘pincha gossipolga qaraganda yuqori rangli mahsulotlarni beradi. Klark (5) yengil oksidlovchi moddalar gossipolni tanib bo‘lmaydigan komponentlarga parchalashini aytdi. Gossipolning oksidlanishga sezgirligi tufayli gossipol bo‘yicha tajribalar odatda himoyalangan gossipol hosilalari bilan amalga oshiriladi. Alkil efir (7)- yoki atsetil efir (1) bilan himoyalangan gossipol hosilalarini xrom kislotasi yoki shunga o‘xshash oksidlovchi moddalar bilan ishlov berish mos ravishda gossipolon deb nomlanuvchi himoyalangan gossipol xinonlarini beradi (1-5). Haas va Shirley (6) sirka kislotasi/aseton aralashmalarida temir xloriddan foydalangan holda gossipolning gossipolon to‘g‘ridan-to‘g‘ri oksidlanishida 50-70% hosil olishgan. Yaqinda Dao va uning hamkasblari (7) BF_3 ishtirokida aldegid qismlarini ditioletan yoki ditiolpropan bilan reaksiyaga kiritish orqali gossipol va gossipolonning qiziqarli ditian va ditiolan hosilalarini tayyorlash haqida xabar berishdi. Scheiffele va Shirley (1-3), shuningdek, g‘ayrioddiy Dakin tipidagi reaksiya orqali tetrone hosil qilish uchun past haroratlarda ishqorli eritmalarda gossipol tomonidan kislorodning tez o‘zlashtirilishi haqida xabar berishdi.

Diazonium ionlari kuchsiz elektrofildir va gossipol kabi reaktiv fenolik birikmalar bilan reaksiyaga kirishadi. Ko‘rinib turibdiki, alifatik va aromatik diazoniy tuzlari gossipol bilan 4- va 4’-pozitsiyalarda elektrofil aromatik almashtirish orqali reaksiyaga kirishib, yuqori rangli gossipol hosil qiladi. Azo hosilalari Zalesov va Markman (4) birinchi bo‘lib 1960-yilda bu reaksiya haqida xabar berishgan va diazoniy tuzi va gossipol o‘rtasidagi stexiometrik nisbatni nazorat qilish orqali gossipolning mono- yoki ikki o‘rinbosar azo birikmalarini yoki uning geksasetat hosilasini tayyorlash mumkin edi. O‘shandan beri gossipol azo birikmalarini tayyorlashni tavsiflovchi faqat uchta hisobot nashr etilgan . Bu azo birikmalar organik

erituvchilarda eriydi, lekin suvli muhitda deyarli erimaydi. Ushbu azo birikmaning suvda eruvchanligini ta'minlash uchun azo birikmaga $–SO_3H$ va -COOH guruhlari kiritiladi va keyinchalik ularning mos keladigan tuzlariga aylanadi. Ushbu birikmalarning ba'zilari paxta uchun azo bo‘yoqlar sifatida foydali ekanligi ko‘rsatilgan, garchi dastlabki ishlarda bo‘yalgan paxta havoda turganda jigarrang rangga ega bo‘lganligi xabar qilingan. P-sulfobenzol diazoniy xlorid yordamida tarkibida $– SO_3H$ guruhi bo‘lgan gossipol azo hosilasi hosil bo‘lishi Zalesov va Markman tomonidan paxta yog‘idagi umumiy gossipolni aniqlash vositasi sifatida foydalanilgan (4).

Aril azo birikmalari gidroksiazo va quinongidrazo shakllari orasida tautomerlar sifatida mavjudligi yaxshi ma'lum va bu muvozanat IR va NMR usullari bilan yaxshi o‘rganilgan (4). Baram va uning hamkasblari (2-3) o‘zlari sintez qilgan ba'zi yangi gossipol azo birikmalarini IQ va UB spektroskopiya, shuningdek molekulyar modellashtirish (2-3) yordamida tekshirdilar. Ularning eksperimental natijalari shuni ko‘rsatadiki, har bir tautomerning nisbiy miqdori haqida xabar berilmagan bo‘lsada, gidroksiazo tautomer va quinonhidrazo tautomer o‘rtasida muvozanat mavjud. Qizig‘i shundaki, di-fenil azo hosilasi ($R = –C_6H_5$) bo‘yicha molekulyar modellashtirish hisob-kitoblari quinonhidrazo tautomer yanada barqaror va qattiq holatda ustunlik qiladi. Gossipol aldegidining tautomer tuzilmalari, ya'ni 1-rasmdagi tuzilmalar ularning gidroksiazo va quinonhidrazo muvozanati haqidagi talqinlarini qanday murakkablashtirishi haqida hech qanday ma'lumot berilmagan. Ushbu gossipol azo birikmalari 100 mg/kg dozada 320-640 birlik/ml interferonni qo‘zg‘atuvchi faollikka ega ekanligi aytilgan (6).

Yuqoridagi keltirilgan natijalarga asoslanib polifenol birikma gossipol va uning diazo hosilalarini olish, ularning biologik faolliklarini o‘rganish va ular asosida yangi dori vositalarini yaratish, muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

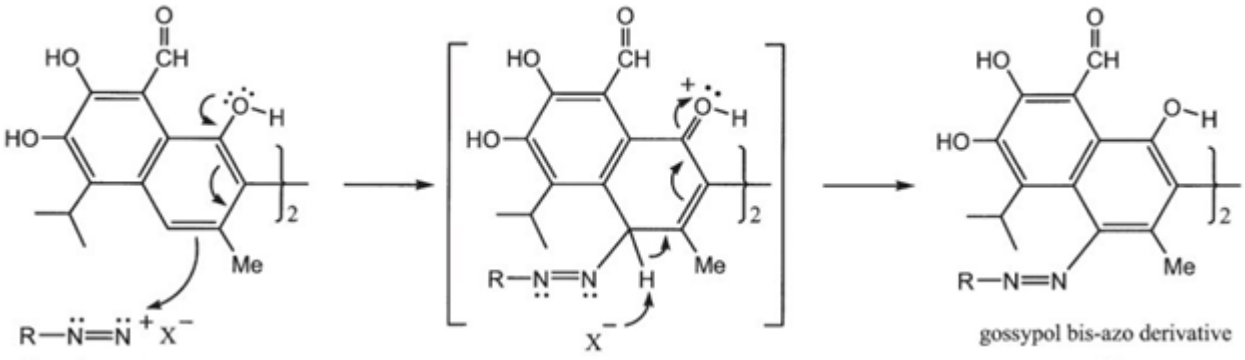

1-rasm. Gossipol diazo hosilalarini olish uchun gossipol va diazonium tuzlari orasidagi elektrofil aromatik almashtirish reaksiyasi. R = alkil yoki aromatik. Bir o‘rnini bosuvchi gossipol azo hosilalari diazoniy tuzining bir ekvivalenti yordamida ham tayyorlanishi mumkin.

Shuning uchun ushbu ishning maqsadi Gossipolning 4-amino–1,2,4-triazol bilan yangi diazo hosilalarini olish va ularning fizik-kimyoviy va spektral xususiyatlarini taxlil qilishdan iborat.

Gossipolning 4-amino-1,2,4 triazol bilan diazo hosilasi quyidagi sxema bo‘yicha olindi:

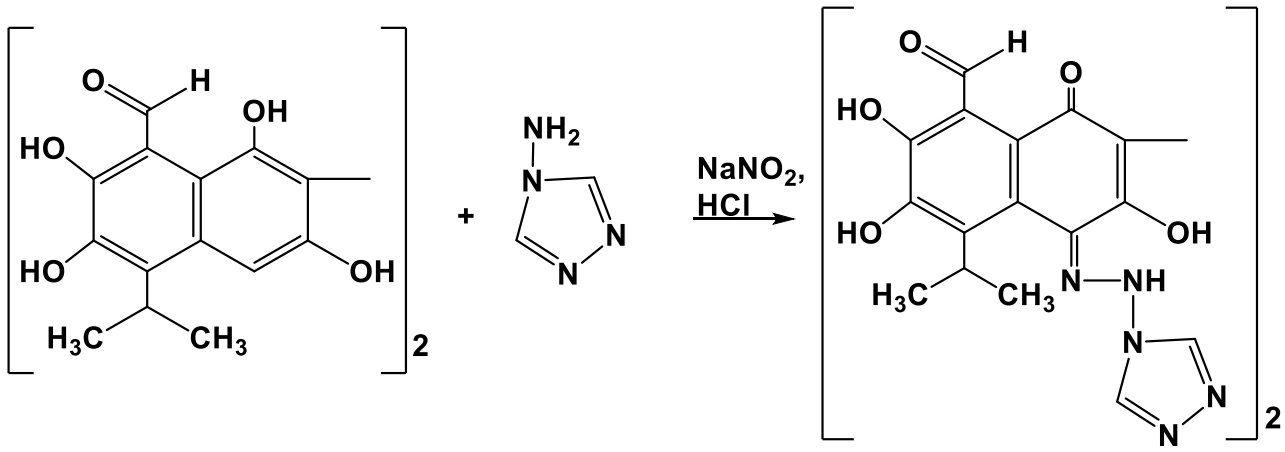

2-rasm. Gossipolning 4-amino-1,2,4 triazol bilan reaksiyasi

Dastlab 4-amino-1,2,4 triazol eritmasiga 0oS da HCl va natriy nitrit eritmasi qo‘yildi. Hosil bo‘lgan diazotiy tuzi eritmasiga gossipolning spirtdagi eritmasi qo‘shildi. Cho‘kmaga tushgan gossipol diazohosilasi filtrlab olinib, geksan bilan yuvildi va quritildi.

Hosil bo‘lgan modda formulasi: $C_{34}H_{34}N_{10}O_8$

Olingan diazo hosilalarining ayrim fizik-kimyoviy xususiyatlari o‘rganildi va olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

	Diazo hosila	**Eruvchanligi**	**T.cуюқ, ^oC**	**R_f**	**Unum, %**
	Gp:4-amino-1,2,4 triazol	Spirt : Xloroform	290 -310	0.18	87.92

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Назарова И.Х. Гулушенкова А.И. Количественная оценка содержание госсипурпурина при выделении госсипола// Химия природ. соедин 1983 № 6. С. 716.

2. Shobha R.I., Andallu B. Oxidative stress and cancer: Role of anticarcinogenic herbs and spices//American Journal of Phytomedicine and Clinical Therapeutics. – 2013. – V.1 (3) – P. 351-369

3. О.С. Бычкова, А.В. Картелишев, В.Ф. Коколина, И.Н. Кузетченко. Современные принципы диагностики и лечения папилломавирусной инфекции аногенитальной области у детей и подростков. Педиатрия/2011/Том 90/№ 3, с. 55-61

4. Толстиков Г.А., Балтина Л.А., Гранкина В.П., Кондратенко Р.М., Толстикова Т.Г. Солодка биоразнообразие, химия, применение в медицине/-Новосибирск: Академическое издателство «Гео», 2007. - 311 с.

5. Ирисметов М.П., Джиембаев Б.Ж., Арыстанова Т.А., Барамысова Г.Т. Химия и применение природной глицирризиновой кислоты и ее производных. – Алматы. “Гылым”. 2002. – 350 с.

6. Бензоидно-хиноидная таутомерия иминов 4-окси-5, 6 –бензкоричного альдегида. Андреева И.М., Бабешко О.М. и др./Ж. орган. химии. -Ленинград,- 1983.- Т. XIX. №10.- С. 2146-2151.

7. Hakberdiev, S. M., Talipov, S. A., Dalimov, D. N., & Ibragimov, B. T. 2013). 2, 2'-Bis {8-[(benzylamino) methylidene]-1,6-dihydroxy-5-isopropyl-3-methylnaphthalen-7 (8H)-one}. Acta Crystallographica Section E:StructureReports Online, 69(11),o1626-o1627.

ANALYZES CONDUCTED ON METHODS OF USING MODERN SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF EDUCATION

Jankorazov Abror Mamrajab ugli,
abrorbek9306@gmail.com
Khazratkulov Javsurbek Zakirjon ugli
xazratqulovjavsurbek07.@gmail.com
Gulistan State University

Abstract: In the article, at the current stage, which implies the introduction of new educational technologies into the educational process of higher education

The strategy of reforms implemented in Uzbekistan is described. The problem of introducing innovative educational technologies into the teaching practice in the conditions of the transition of higher professional education to the state educational standard is analyzed, the most necessary and effective methods of combining traditional and innovative approaches to increase the effectiveness of the educational process are shown. the rib is removed.

Keywords: positions, advanced, concept, modern, fundamental, pedagogical, innovative, didactic, application, criterion, technical, optimal.

On approval of the concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030. No. PF-5847 dated 08.10.2019

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, establishing priorities for the systematic reform of higher education in the Republic of Uzbekistan,

It is a priority to raise the process of training highly qualified personnel with modern knowledge and high moral and ethical qualities to a new level in terms of quality, modernization of higher education, development of social sphere and economic sectors based on advanced educational technologies. Burning step-by-step transfer of the educational process to the credit-module system in higher education institutions; based on international experiences, introduction of advanced standards of higher education, including a step-by-step transition from education focused on acquiring theoretical knowledge to an educational system focused on the formation of practical skills in educational programs, solutions to the urgent problems of raising the content of higher education to a new level in terms of quality, establishing a highly qualified personnel training system that will make a worthy contribution to the sustainable development of the social sphere and economic sectors, and can find a place in the labor market . [1, 16-b.].

Increasing the level of coverage of higher education for the segments of the population in need of social protection, including persons with disabilities, improving infrastructure conditions for them;

The concept defines the strategic goals, priorities, tasks, medium- and long-term stages of the development of higher education in the Republic of Uzbekistan and serves as a basis for the development of programs and comprehensive measures related to the sector. [2, 10-b.].

Modern educational technology is characterized by the following positions: it is based on the author's own philosophical and methodological concepts; developed according to a certain pedagogical concep represents a technological chain of actions and operations built according to target settings in the form of a clearly expected result; the interrelated activity of the teacher and students based on didactic principles - performs the function of individualization and differentiation; ensures the optimal potential of people and technology; uses dialogue, is planned step by step by the teacher.

Consistent implementation of technology elements should be replicated by any teacher and ensure that all students achieve the intended results. A necessary component of pedagogical technology is diagnostics, which includes criteria, indicators and tools for measuring results. [4, 56-b.].

Innovative pedagogical technology is a project of specific pedagogical activity, which is consistently implemented in practice, the main indicator of which is a progressive start in relation to established traditions and mass practice.

Modern educational technologies allow to provide fundamental education, personal and acmeological approaches, creativity and professionalism.

Education is the most important area of personality formation. The main thing is that education works for the future, it predetermines the development of society in a progressive or regressive direction. Therefore, in a certain sense, the role of education is crucial in the development of any society.

The first way is determined by the traditional strategy of educational organization, preservation of the existing system of educational organization. The components of this system have been modeled and improved, but with all changes, the destructive role of the school in relation to the individual increases:

social alienation, alienation of students from educational values, etc. Readiness for positive changes. society is not provided.

The second way is that innovative teaching creates a new type of educational process that frees the personality of the teacher and the student. In this case, the fundamental difference between innovative education is the reorientation of the content and organization of the entire educational process. [3, 112-b.].

The leading role in all stages of education belongs to creative and effective tasks. Currently, the following pedagogical models are used: informational, formative, developmental, activating, free, enrichment, motivational and integral.

We consider the latter as structural education, the elements of which are all the listed educational models, the optimal combination of which should be the basis for specific pedagogical technologies.

this model is open, ie. any emerging new pedagogical models of education should be integrated into the holistic model, deepening and enriching it.

This article highlights the advantages of using modern information technologies. Provide information about the role of information technology in conducting modern education

The purpose of education is formed according to the needs of society.

Therefore, the goal of education should be appropriate and proportionate. The goal of education in scientific literature is to create skills and competencies, develop logical-creative thinking, improve communicative literacy, inculcate the national idea, form oriental education,

define personality it is emphasized that it consists of spiritual enrichment.

One of the great sages said if you live with anxiety about the future, give your children a good education and teach them." [5, 42-b.].

The reforms implemented in the education system in our country are not a work aimed at achieving results in one or two years or in a short period of time, but in the real sense, it is a change that will last for several hundred years, it will not be a mistake to say. This president cares about our future, our future generation, and all the children of our country - my children, they should be stronger, more educated and definitely happier than us.

shows that there is a wise policy behind the idea. [5, 58-b.].

It is known that the implementation of advanced pedagogy and new information technologies in education not only increases the effectiveness of training sessions, but also in the education of an independent and logically thinking, well-rounded and highly moral person by applying the achievements of science in practice. is important.

Today, the role of innovative technologies, technical tools, including modern computers, in the correct and effective organization of the educational process is incomparable.

The use of multimedia, animation, graphics, slides and video films related to the subject of the lesson helps to make the lesson process more interesting.

and for this, the teacher should work on himself and ask himself the question "how can I enter today's lesson process with something new and make the lesson interesting", that is, avoid traditional education and strive to provide non-traditional education. [4, 67-b.].

Today, a special market of programs used as a didactic tool in the educational process is forming in Uzbekistan. There are many programs available online that can be used in general education classes. First of all, electronic textbooks can be included among these.

Today, teachers and workers' collectives are directing all their efforts to the implementation of various innovative technologies in their work. What is the reason, we will learn from this article.

Any innovation is in principle nothing more than the creation and subsequent implementation of a new component, as a result of which qualitative changes occur in the environment. [3, 137-b.].

Technology, in turn, is a collection of different techniques used in a particular business, craft or art. Thus, innovative technologies in preschool educational institutions are aimed at creating modern components and techniques, the main purpose of which is to modernize the educational process.

For this, pedagogical teams in kindergarten develop the newest models of education and intellectual development of children, unlike other preschool educational institutions.

Teachers use methodological tools and methods in their professional activities and fully correspond to the accepted model.

Modern preschool educational institutions are used more and more, and the result of their implementation will appear for more than ten years.

Experts say that introducing innovative technologies to educational institutions is not only possible, but also necessary. However, it should be remembered that several strict requirements are imposed on the pedagogical technologies used in the teaching process. These include:

Conceptualism, which suggests that the educational process should be based on a certain scientific concept. [2, 108-b.].

Compatibility is a condition that requires that the technology has all the characteristics inherent in the system. That is, they must be coherent, logical, and their constituent elements must be interrelated.

Management ability is a requirement, which means that teachers should be given the opportunity to set certain goals, plan the educational process, and correct some ideas during the work process.

Reproducibility is a requirement that the technology should be equally effective regardless of the identity of the teacher using it.

The current state of the education system is characterized by the increasing role of non-traditional educational technologies. With their help, students learn much faster than traditional technologies.

These technologies change the nature of knowledge development, acquisition and distribution, deepening and expanding the content of the studied subjects, quickly updating it, using more effective teaching methods, and also significantly expanding the opportunity for education for everyone. will give.

The problem of distinguishing technology and methodology is still very controversial. Some scholars believe that technology is a form of implementation of methodology, while others believe that the concept of technology is broader than methodology.

Technology and methodology should be based on a system of scientific legal rules (that is, they have a system), but the ideal technology has a system of strictly defined recipes that are guaranteed to achieve the goal (that is, instrumentality).

Methodology provides diversity and variability of methods of implementation of theoretical rules, and therefore does not mean guaranteed achievement of the goal, that is, even an ideal technique does not have high instrumentality. Educational technology is for participants[1, 79-b.].

A system of joint activity of the subjects of the educational process to ensure favorable conditions and achieve a certain result, taking into account the limitations. Traditional educational technologies are aimed at describing methods of imparting knowledge and actions intended to repeat assimilation, which are transmitted to students in a finished form.

This group of educational technologies includes:

1. Explanatory and illustrative educational technology;
2. Technology problem learning;
3. Programmed educational technology;
4. Modular education technology;
5. Large block learning technology;
6. Lecture-seminar-test system;
7. Game learning technology, etc

Innovative technologies in the field of education are constantly developing and their types are expanding. The following main groups of technologies can be distinguished:

1. There is no ICT in the field of science education. The use of these technologies is related to the development of the information society and the active introduction of information media in all spheres of life.In the analysis of educational technologies, it is necessary to emphasize the use of modern electronic tools (ICT). Traditional education involves overloading academic subjects with excessive information. Management of the educational process with innovative

education is organized in such a way that the teacher plays the role of tutor (coach). In addition to the classic option, the student can choose distance learning, saving time and money. Students' attitude towards learning options is changing, they are increasingly choosing non-traditional types of education.The priority task of innovative education is the development of analytical thinking, self-development, self-improvement. [3, 152-b.].

2. Such technologies are aimed at informing the minds of students. Educational programs include informatics, information processes and new subjects aimed at studying ICT. The educational process is also being actively informed to help improve the information culture of professors and students; 2. Person-oriented technologies. These technologies are aimed at making the individual a priority in education and training. The entire educational process is aimed at the development of the individual, taking into account the individuality and development characteristics of the individual.

3. Provision of information and analysis of the educational process. The use of technologies of this group is aimed at studying the development of the educational institution, their adequate assessment;

4. Monitoring of intellectual development. Technologies are based on the use of graphics, a test system, new assessment methods that allow monitoring the dynamics of individual student development and the quality of education in general;

5. Educational technologies. Learning process cannot be separated from education. Therefore, new ways of developing a person and his main qualities are being introduced

; 6. Didactic technologies. They are the main factor in the development of the educational institution. Such technologies are based on a set of techniques and tools that include the use of traditional and innovative technologies: independent work with educational literature, use of audiovisual and multimedia tools, differentiated teaching methods. [5, 293-b.].

Innovative technologies in education make it possible to organize education and direct it in the right direction. Stereotypes that exist in the public mind, affecting the usual way of life, lead to painful events, prevent the renewal of all types of education.

The reason why people do not want to accept the innovations in modern education is because they are limited by the vital needs for comfort, security and self-affirmation.

Once the update process has started, it can only be stopped using special techniques.

Summary**:** A special market of programs used as a didactic tool in the educational process is also forming in our republic based on international experiences, the introduction of advanced standards of higher education is being singled out, including a gradual transition from education focused on acquiring theoretical knowledge to an educational system focused on the formation of practical skills in educational programs tooth n the current issues of raising the content of higher education to a new level in terms of quality, establishing a highly qualified personnel training system that will make a worthy contribution to the sustainable development of the social sphere and economic sectors, and can find a place in the labor market many achievements are being made

REFERENCES:

1.Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). – Toshkent: Moliya nashriyoti. 2003.

2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. - Москва: Народное образование. 1998.

3.Ishmuhammedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta‘lim samaradorligini oshirish yo‘llari. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU. 2004.

4.O‘.Tolipov, M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: “Fan” nashriyoti. 2006.

5. N.T. Omonov, N.H. Xojayev, S.A. Madayorova, E.U. Eshchonov. – Pedagogik

6.Xamdamov, M., Jankorazov, A., Xazratqulov, J., & Xidirova, S. (2023). Structure of proteins and application in the field of biotechnology. *Евразийский журнал академических исследований*, *3*(4 Part 4), 212-220.

7. Jankorazov, A., Xolmamatova, D., & Murodboyeva, M. (2023). Enzymes and their industrial application methods. *International Bulletin of Engineering and Technology*, *3*(3), 102-107.

8.Саттаров, К., & Жанкоразов, А. (2021). Исследование важнейших характеристик катализаторов гидрогенизации. *Збірник наукових праць ЛОГОΣ*.

9. Sattarov, K. K., Kh, M. K., & Jankurozov, A. M. (2022). Economic evaluation of technological modes and parameters of staged hydrogenation of cotton oil. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, *3*(5), 1978-1981.

10. Javsurbek, K., Abror, J., Akhmad, N., & Shakir, I. (2023). Requirements for the quality of raw materials processed in the industry. *Universum: технические науки*, (1-4 (106)), 47-49.

11. Sattorov, K. K., & Nurmuhammedov, A. A. (2021). Jankorazov. *AM, Choriev KR "Features of Triglycerides Isomerization in the Process of Hydrogenization of Cottonseed Oils" International Journal of Disaster Recovery and Business Continuity*, *12*(1), 990-997.

12. Solijonov, G., Uzaydullaev, A., Kuzibekov, S., & Jankorazov, A. (2023). The role of standardization in the industry and the analytical methods of product certification. *Science and innovation*, *2*(A3), 144-149.

13. Karshievich, S. K., & Uli, K. J. Z. (2021). Dependence of the Content of Trans-Isomerized Fatty Acids on Hydrogenate Indicators. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 2(10), 27-30

14.Khazratkulov, J. Z., & Tashmuratov, A. N. (2023). Studying Methods of Improving The Process of Apple Juice Production. International Bulletin of Engineering and Technology, 3(4), 38-42.

15.Sattorov, K. K., Hamdamov, M. B., & Tashmuratov, A. N. (2021). Selection and research of new modifications of stationary promoted nickel-copper-aluminum catalysts. Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(1), 438-447.

MRNK MIQDORINI ANIQLASH UCHUN REAL VAQTDA PCR

Abdukarimov Abdulaziz Olim o‘g‘li

Guliston davlat universiteti, tayanch doktorant

Annotatsiya: Haqiqiy vaqtda PCR gen miqdorini aniqlashning eng ko‘p qo‘llaniladigan usullaridan biriga aylandi, chunki u katta dinamik diapazonga ega, katta sezgirlikka ega, yuqori ketma-ketlikka xos bo‘lishi mumkin. Ushbu sharhda haqiqiy vaqtda PCR nazariyasi, real vaqt rejimida PCR tajribasining asosiy komponentlari, jumladan, bir bosqichli yoki ikki bosqichli PCR, TaqMan PCR va Hybridization PCR haqida ma'lumot berilgan.

Tayanch so‘zlar: mRNK, Real-time PCR, qPCR, TaqMan PCR, Hybridization PCR

Abstract: Real-time PCR has become one of the most widely used methods for gene quantification because it has a large dynamic range, high sensitivity, and high sequence specificity. This review provides information on the real components of PCR in real-time PCR theory mode, one-step or two-step PCR, TaqMan PCR, and Hybridization PCR.

Keywords: mRNA, Real-time PCR, qPCR, TaqMan PCR, Hybridization PCR

Kirish

Haqiqiy vaqtda PCR va real vaqtda teskari transkripsiyali PCR (real-time RT-PCR) ning paydo bo‘lishi gen ifodasini o‘lchash sohasini keskin o‘zgartirdi. Haqiqiy vaqtda PCR - bu PCR jarayoni davomida ma'lumotlarni to‘plash usuli bo‘lib, u kuchaytirish va aniqlashni bitta bosqichda birlashtiradi. Bunga PCR mahsuloti kontsentratsiyasini floresans intensivligi bilan bog‘laydigan turli xil floresan kimyolar yordamida erishiladi [1, 1026-1300 b.]. Reaktsiyalar maqsadli kuchaytirish birinchi marta aniqlangan vaqt (yoki PCR tsikli) bilan tavsiflanadi. Bu qiymat odatda sikl chegarasi deb ataladi (C t), floresans intensivligi fon floresansidan kattaroq bo‘lgan vaqt. Binobarin, boshlang‘ich materialdagi maqsadli DNK miqdori qanchalik ko‘p bo‘lsa, lyuminestsent signalning sezilarli o‘sishi tezroq paydo bo‘ladi, bu esa pastroq C t [2, 986-994 b.] ni beradi.

Gen ifodasini miqdoriy aniqlash uchun boshqa usullarga nisbatan real vaqtda PCR dan foydalanishning ko‘p afzalliklari bor. U 7 dan 8 gacha bo‘lgan kattalikdagi [3, 954-962 b.] aniq dinamik diapazonga ega miqdoriy ma'lumotlarni ishlab chiqishi mumkin va kuchaytirilgandan keyingi manipulyatsiyani talab qilmaydi. Haqiqiy vaqtda PCR tahlillari RNase himoyasi tahlillariga [4, 198-201-b.] qaraganda 10 000 dan 100 000 baravar ko‘proq sezgir, nuqta nuqta gibridizatsiyasidan [5, 269-277 b.] 1000 marta sezgir va hatto ma'lum bir transkriptning bitta nusxasini aniqlay oladi [6, 4531-4536 b.].. Bundan tashqari, real vaqtda PCR tahlillari namunalar orasidagi 23% gacha bo‘lgan gen ekspresyonidagi farqlarni ishonchli tarzda aniqlay oladi [7, 502-508 b.] va o‘zgaruvchanlik koeffitsientlariga ega (cv; SYBR® Green 14,2%; TaqMan® 24%), tarmoqli zichlik (44,9%) va zond gibridizatsiyasi (45,1%) kabi so‘nggi nuqta tahlillariga qaraganda [8, 194-204 b.]. Haqiqiy vaqtda PCR, shuningdek, deyarli bir xil ketma-ketliklarga ega bo‘lgan messenjer RNK (mRNK) o‘rtasida farqlashi mumkin, gen ekspressiyasini tahlil qilishning boshqa usullariga qaraganda ancha kam RNK shablonini talab qiladi va tegishli asbob-uskunalar bilan nisbatan yuqori o‘tkazuvchanlikka ega bo‘lishi mumkin. Haqiqiy vaqtda PCRning asosiy kamchiligi shundaki, u qimmat uskunalar va reagentlarni talab qiladi. Bundan tashqari, o‘ta yuqori sezuvchanlik tufayli, to‘g‘ri xulosalar chiqarish uchun to‘g‘ri eksperimental dizayn va normalizatsiya usullarini chuqur tushunish juda muhimdir.

RNK izolyatsiyasidan ma'lumotlarni tahlil qilishgacha bo‘lgan real vaqtda PCR tajribasi davomida bajarilgan umumiy qadamlar quyida keltirilgan.

1-qadam: Predenaturatsiya (ixtiyoriy) Agar RNK shabloni yuqori darajadagi ikkilamchi tuzilishga ega bo‘lsa, bu bosqich tavsiya etiladi.

2-qadam: Primer kengaytmasi. Ushbu qadam primerlarni uzaytirish uchun tavsiya etiladi.

3-qadam: cDNK sintezi. ...

4-qadam: Reaktsiyani tugatish.

5-qadam: Natijalarni tahlil qilish.

Haqiqiy vaqtda PCR nazariyasi

PCR to‘rtta asosiy fazaga bo‘linishi mumkin (1-rasm): chiziqli zamin fazasi, erta

eksponensial faza, log-chiziqli (eksponensial deb ham ataladi) faza va plato fazasi [9, 122-b.].Chiziqli zamin bosqichida (odatda birinchi 10-15 tsikl) PCR endigina boshlanmoqda va har bir tsiklda flüoresan nurlanish hali fondan yuqoriga ko‘tarilmagan. Bu vaqtda asosiy floresans hisoblanadi. Erta eksponensial fazada floresans miqdori fon darajasidan sezilarli darajada yuqori bo‘lgan chegaraga yetdi (odatda boshlang‘ichning standart og‘ishidan 10 baravar yuqori). Bu sodir bo‘ladigan tsikl C t deb nomlanadiABI PRISM® adabiyotida (Applied Biosystems, Foster City, CA, AQSH) yoki LightCycler® adabiyotida (Roche Applied Science, Indianapolis, IN, AQSH) kesishish nuqtasi (CP) [2, 986-994 b. 10, 694-696 b.].Bu qiymat asl shablondagi boshlang‘ich nusxa raqamini ifodalaydi va eksperimental natijalarni hisoblash uchun ishlatiladi [2, 986-994 b.]. Log-chiziqli fazada, ideal reaktsiya sharoitida PCR mahsuloti har bir tsikldan keyin ikki baravar ko‘payishi bilan optimal kuchaytirish davriga etadi. Nihoyat, plato bosqichiga reaktsiya komponentlari cheklangan bo‘lganda erishiladi va floresans intensivligi ma'lumotlarni hisoblash uchun endi foydali bo‘lmaydi [11, 171-177b.].

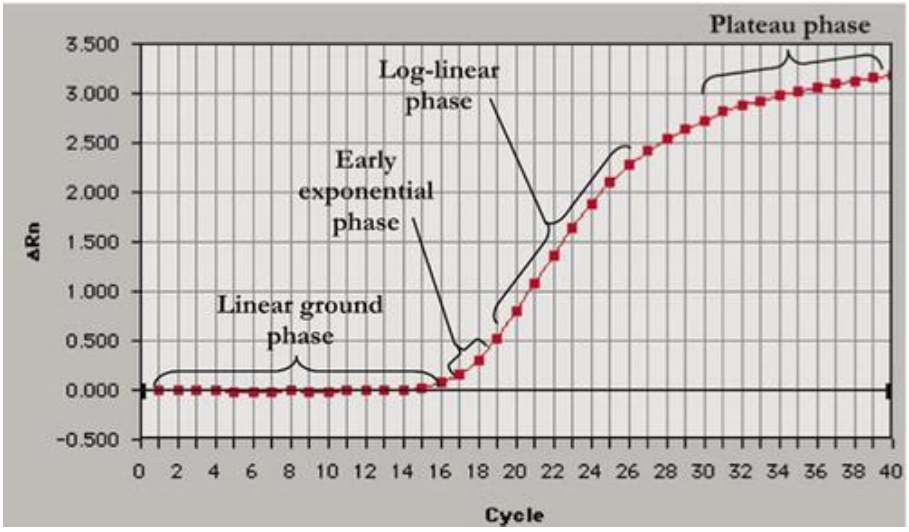

1-rasm. PCR kuchaytirish egri chizig‘ining bosqichlari.

Bir bosqichli va ikki bosqichli real vaqtda PCR

mRNK miqdorini aniqlashda real vaqtda PCR bir bosqichli reaktsiya sifatida amalga oshirilishi mumkin, bunda cDNK sintezidan PCR kuchaytirilishigacha bo‘lgan barcha reaktsiya bitta naychada amalga oshiriladi yoki ikki bosqichli reaktsiya sifatida, bu erda teskari transkripsiya va PCR kuchaytirilishi sodir bo‘ladi. alohida quvurlar. Har bir usul bilan bog‘liq bir nechta ijobiy va salbiy tomonlar mavjud. Bir bosqichli real vaqtda PCR eksperimental o‘zgarishlarni minimallashtiradi, chunki ikkala fermentativ reaktsiya ham bitta naychada sodir bo‘ladi. Biroq, bu usul RNK boshlang‘ich shablonini ishlatadi, agar to‘g‘ri ishlatilmasa, tez degradatsiyaga moyil bo‘ladi. Shuning uchun bir bosqichli reaktsiya bir xil namunani ma'lum vaqt davomida bir necha marta tahlil qiladigan holatlarda mos kelmasligi mumkin. Xabarlarga ko‘ra, bir bosqichli protokollar ikki bosqichli protokollarga qaraganda kamroq sezgir [12, 693-698 b.].

Ikki bosqichli real vaqtda PCR teskari transkripsiya reaktsiyasini real vaqtda PCR tahlilidan ajratib turadi, bu bitta cDNKning suyultirilishi bo‘yicha bir nechta real vaqtda PCR tahlillarini o‘tkazish imkonini beradi. Teskari transkripsiya jarayoni o‘zining yuqori darajada o‘zgaruvchan reaktsiya samaradorligi (13) bilan mashhur bo‘lganligi sababli, bir xil cDNK

shablonidagi suyultirishlardan foydalanish keyingi tahlillardagi reaktsiyalar oldingi tahlil qilinganlar bilan bir xil miqdordagi shablonga ega bo‘lishini ta'minlaydi. Ikki bosqichli real vaqtda PCR ma'lumotlari 0,974 dan 0,988 gacha bo‘lgan Pearson korrelyatsiya koeffitsientlari bilan juda takrorlanishi mumkin (14). DNKni bog‘laydigan bo‘yoqdan (masalan, SYBR Green I) foydalanganda ikki bosqichli protokol afzal bo‘lishi mumkin, chunki erish haroratini (T m s) manipulyatsiya qilish orqali primer-dimerlarni yo‘q qilish osonroqdir (14) .). Biroq, ikki bosqichli protokollar real vaqtda PCRda DNKning ifloslanishi imkoniyatlarini oshirishga imkon beradi.

TaqMan PCR

Taq man PCR da bitta sequence-specific probe(TaqMan probe) odatiy regentlar(ikkita primer, enzim,buffer, dNTPs, va Mg2+ ionlari) ga qo‘shimcha ravishda reaksion aralashmaga qo‘shiladi [14, 18-b.]. TaqMan probe bu bir zanjirli oligonukleotid bo‘lib, u DNKning 3’---5’ qismiga bog‘lanadi. TaqMan probe tarkibida reportyor bo‘yoq 5’ oxirida va quancher 3’ oxirida bilan taminlangan bo‘ladi. Reportyor bo‘yoq bu tipik flurofor bo‘yoqlar strukturasiga ega bo‘lib, fluroforlar yorug‘lik tarqatuvchi substrat vazifasini bajaradi. Reportyor molekuladan ajraladigan fluorescent signallar quancher molekula tomonidan supresssiya(to‘sib)lanib turiladi. PCR jarayonida Taq polimeraza faollashuvi natijasiga zanjir sintezi boshlanishi, taq man probe tarkibidagi repotyor va quencher molekulalarni orasiga bog‘liklik buzilib, quancher molekula ortiq reportyor molekulani suppessiya qila olmaydi. Natijada reportyor bo‘yoq o‘zidan flusocent singal tarqatadi. Polimerizatsiya jarayoni amalga oshishi hisobi flluorescent signal miqdori ko‘payib borib, bu signallar kompyuter ekranida pik ko‘rinishida tasvirlanadi (2-rasm).

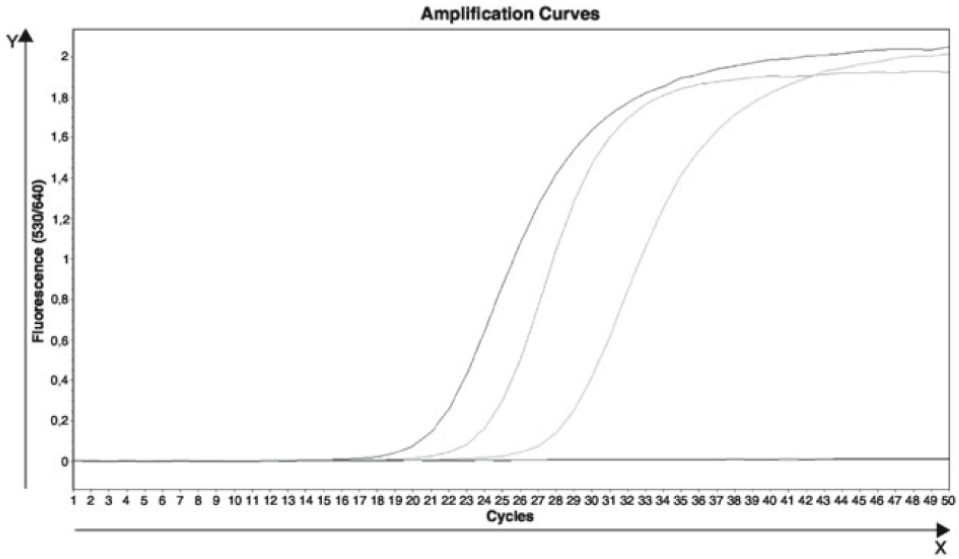

2-rasm.TaqMan probe bilan amalga oshirilgan Real-time PCR ni kompyuter ekranidagi tasviri (Oksana Ableitner, AGES, GmbH)

Hybridization probe TaqMan probedan tuzilishi va ishlash mexanizmlari jihatdan sezilarli farq qiladi. Hybridization probe 2 zanjirdan iboirat oligonucleotid bo‘lib F va R primerlar o‘rtasida bjoylashgan bo‘ladi. Har bir probe o‘zida bo‘yoq saqlaydi.Bunda birinchi probeda 3’ oxirida fluroscein (donor) boyoq va ikkiinchi probe 5’ oxiridia LC luminisent(acceptor)

bo‘yoqlari mavjud bo‘ladi. Bu pcrda fluroscent nurlar PCRning ikinchi bosqichi ya’ni Anneling-primerlar va probelarni target sequensga birikishi boshqichida ajraladi(3-rasm).

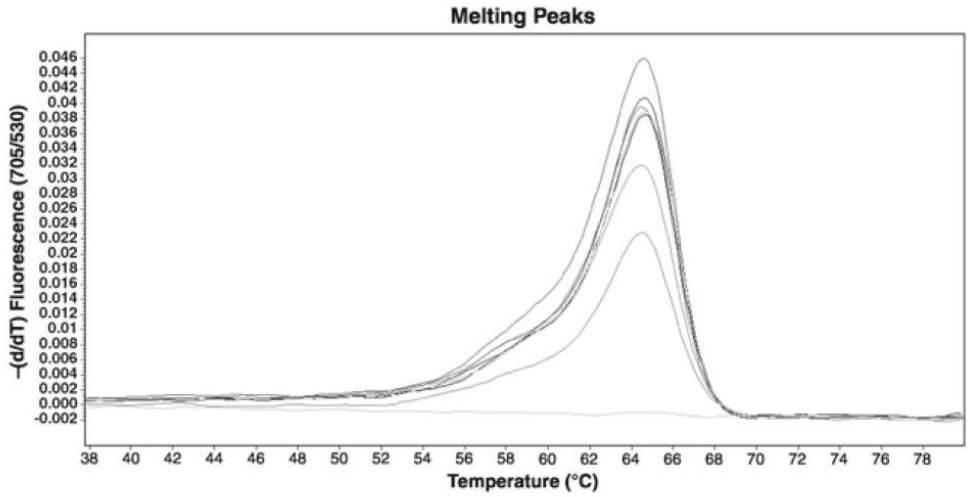

3-rasm.Hybridization probe yordamida amalga oshirilgan Real-time PCR grafik tasviri. Barcha PCR mahsulotlari bir xil erish haroratida(Tm). (Oksana Ableitner, AGES, GmbH)

Agar PCR mahsulotlari erish haroratlari turlicha bo‘lsa primerlarni erish haroratiga mosh ravishda turli temperatura intervalida piklarni ko‘rsatdi (4-rasm).

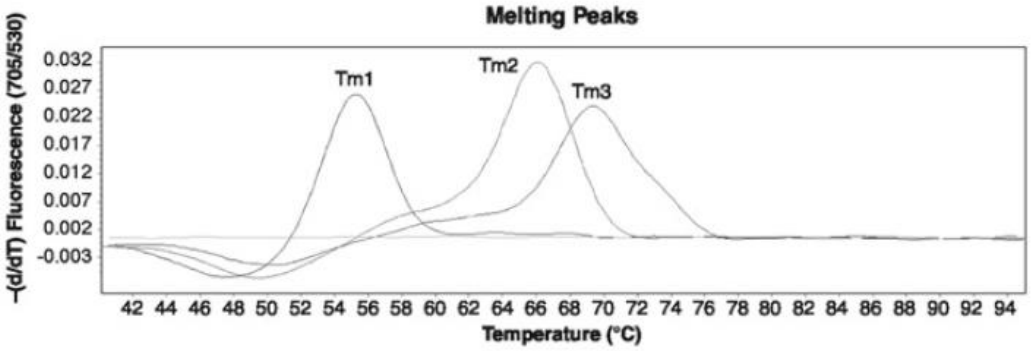

4-rasm. Hibridization probe orqali olingan turli PCR mahsulotlari. Tm-Erish haroratlari (Tm1= 55 ^{o}C, Tm2=66 ^{o}C, Tm3=69 ^{o}C). (Oksana Ableitner, AGES, GmbH)

Xulosa

Haqiqiy vaqtda PCR endi genlar ifodasini o‘lchashning keng tarqalgan usuli bo‘lganligi sababli, foydalanuvchilarning ushbu texnologiyaning barcha jihatlarida mavjud bo‘lgan ko‘plab tanlovlardan xabardor bo‘lishlari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. An'anaviy PCRdan farqli o‘laroq, umumiy natijalarga ta'sir qilishi mumkin bo‘lgan real vaqtda PCR bilan ko‘plab murakkabliklar mavjud. Biroq, to‘g‘ri nazorat qilish bilan amalga oshirilgan yaxshi mo‘ljallangan eksperiment bilan real vaqtda PCR gen ifodasini o‘lchashning eng sezgir, samarali, tez va takrorlanadigan usullaridan biri bo‘lishi mumkin

Adabiyotlar

1.Higuchi, R., C. Fockler, G. Dollinger, and R. Watson. 1993. Kinetic PCR analysis: real-time monitoring of DNA amplification reactions. Biotechnology (NY) 11:1026-1030.

2.Heid, C.A., J. Stevens, K.J. Livak, and P.M. Williams. 1996. Real time quantitative PCR. Genome Res. 6:986-994.

3.Morrison, T.B., J.J. Weis, and C.T. Wittwer. 1998. Quantification of low-copy transcripts by continuous SYBR Green I monitoring during amplification. BioTechniques 24:954-962.

4.Wang, T. and M.J. Brown. 1999. mRNA quantification by real time TaqMan polymerase chain reaction: validation and comparison with RNase protection. Anal. Biochem. 269:198-201.

5.Malinen, E., A. Kassinen, T. Rinttila, and A. Palva. 2003. Comparison of real-time PCR with SYBR Green I or 5′-nuclease assays and dot-blot hybridization with rDNA-targeted oligonucleotide probes in quantification of selected faecal bacteria. Microbiology 149:269-277.

6.Palmer, S., A.P. Wiegand, F. Maldarelli, H. Bazmi, J.M. Mican, M. Polis, R.L. Dewar, A. Planta. 2003. New real-time reverse transcriptase-initiated PCR assay with single-copy sensitivity for human immunodeficiency virus type 1 RNA in plasma. J. Clin. Microbiol. 41:4531-4536.

7.Gentle, A., F. Anastasopoulos, and N.A. McBrien. 2001. High-resolution semi-quantitative real-time PCR without the use of a standard curve. BioTechniques 31:502-508.

8.Schmittgen, T.D., B.A. Zakrajsek, A.G. Mills, V. Gorn, M.J. Singer, and M.W. Reed. 2000. Quantitative reverse transcription-polymerase chain reaction to study mRNA decay: comparison of endpoint and real-time methods. Anal. Biochem. 285:194-204.

9.Tichopad, A., M. Dilger, G. Schwarz, and M.W. Pfaffl. 2003. Standardized determination of real-time PCR efficiency from a single reaction set-up. Nucleic Acids Res. 31:e122.

10.von Ahsen, N., E. Schutz, V.W. Armstrong, and M. Oellerich. 1999. Rapid detection of prothrombotic mutations of prothrombin (G20210A), factor V (G1691A), and methylenetetrahydrofolate reductase (C677T) by real-time fluorescence PCR with the LightCycler. Clin. Chem. 45:694-696.

11.Bustin, S.A. 2000. Absolute quantification of mRNA using real-time reverse transcription polymerase chain reaction assays. J. Mol. Endocrinol. 25:169-193.

12.Battaglia, M., P. Pedrazzoli, B. Palermo, A. Lanza, F. Bertolini, N. Gibelli, G.A. Da Prada, A. Zambelli, et al. 1998. Epithelial tumour cell detection and the unsolved problems of nested RT-PCR: a new sensitive one step method without false positive results. Bone Marrow Transplant. 22:693-698.

13.Mannhalter, C., D. Koizar, and G. Mitterbauer. 2000. Evaluation of RNA isolation methods and reference genes for RT-PCR analyses of rare target RNA. Clin. Chem. Lab. Med. 38:171-177.

14.Vandesompele, J., A. De Paepe, and F. Speleman. 2002. Elimination of primer-dimer artifacts and genomic coamplification using a two-step SYBR green I real-time RT-PCR. Anal. Biochem. 303:95-98.

15.Oksana Ableitner., Introduction to Molecular biology working with DNA and RNA. Springer essentials. Germany. 2022. –P. 38-50.

MAKTAB GEOGRAFIYA DARSLARIDA QIZIQARLI GEOGRAFIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Djurayev Mansur Egamberdiyevich, *g.f.f.d., dotsent*
Husenov Jahongir Qo‘shmurod o‘gli, *talaba*
Guliston davlat universiteti
husenovjahongir27@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy sharoitda geografiya va geografiya datslarini tashkil qilishda turli xil metod, qiziqarli metodikalar, geografik kamchiliklar, ularni hal qilish yo‘llari haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zi: Geografiya, metod, xarita, globus, aholi, tabiat, zamon, xo‘jalik, venn diagrammasi, baliq skeleti;

Metodika deganda o‘qituvchi boshchiligida turli yo‘llar, narsa va jihozlar orqali o‘quvchining malaka, bilim, ko‘nikma va uning dunyo qarashini shakllantirish va boyitish tushiniladi. Bilim, ko‘nikma, malaka birgalikda metodni tashkil qiladi.

Geografiya yer yuzasi tabiati, aholisi va xo‘jaligini o‘rganadigan fan hiosblanadi. Shu sababli geografiya darsligidagi asosiy mavzular tabiatga bog‘liqdir. Bu esa, geografiya darslarini tashkil etishda turli qiziqarli amaliy ishlarni va metodlarni tashkil etishga yordam beradi. Turli metodlarni mavzuga mosini tanlash va uni amalda tadbiq etish, o‘quvchiga fanga bo‘lgan qiziqishini yanada oshiradi.

Hozirgi kunda geografiya ta’limi metodlari ikkiga: Umumiy va Xususiy metodlarga bo‘linadi.

Umumiy metodlar:

- Og‘zaki bayon;
- Kartografik qo‘llanmalar bilan ishlash;
- Darslik va qo‘shimcha adabiyotlar bilan ishlash;
- Ko‘rgazmali qo‘llanmalar bilan ishlash;
- Kuzatish.

Xususiy metodlar:

- Tushimtirish, xikoya, o‘qituvchining o‘qib berishi. taqqoslash. savol- javob, suhbat ma’ruza

- Plan, topografik karta, umumgeografik karta, mavzuli karta. kontur karta, karta-sxema, globus bilan ishlash. GISdan unumli foydalanish.

- Izohli o‘qish, mavzu rejasini tuzish, darslik matnini mustaqil o‘qish, darslikdagi mashq va topshiriqlarni bajarish, darslikdagi karta-sxema, sxema, rasmlar bilan ishlash, badiiy-adabiyotdan mavzuga oid parcha o‘qish. Internet materiallaridan foydalanish

- Rasmlar bilan ishlash. AKT vositalari bilan ishlash (elektron), hajmli qo‘llanmalar bilan ishlash (globus, model, telluriy. maket, gerbariy va xakozo), sxema diagramma, profil. turli chizmalar bilan ishlash.

- Obekt va xodisani bevosita kuzatish rasmlar, diapozitivlar. film larni kuzatish, geografik, astronomik, gidrologik, geomorfologik, fenologik kuzatishlar. Ekskursiyalar va tajribalar. [2]

Ammo XXI asr texnika va texnalogiyalar asri bo‘lganligi va o‘quvchilar asosiy bilimlarni

internet va turli dasturlar orqali bilib olishmoqda. Bu esa o‘qituvchidan yanada ko‘proq o‘z ustida ishlashni, hamda darslarni tashkil etishda turli noananaviy material va metodlardan foydalanishga sabab bo‘lmoqda. O‘qituvchilarning kreativ fikrlashi natijasida o‘zlari bilib-bilmagan holda yangicha, zamonaviy metodlar yuzaga kelmoqda. Bularning barchasi esa, o‘quvchining fanga bo‘lgan qiziqishini oshirishga qaratilgan.

Zamonaviy metodlarga: «SWOT taxlili» metodi, «BBB» metodi, «Tarmoqlar» metodi, «3x4» metodi, «Blis-o‘yin» metodi, «Aqliy hujum» metodi, «Bumerang» texnikasi, «Tushunchalar tahlili» texnologiyasi «Soat millari” metodi, «Sehrli qalpoqchalar» metodi, «Zanjirli reaksiya» metodi, «Sirli quti» metodi, «Mo‘jizakor halqalar» metodi, «Jumlani davom ettiring» metodi, «O‘yla izla top» metodi, «Kim chaqqon» metodi, «Ha-yoq» metodi misol bo‘ladi.

Oberlender geografiya o‘qitish metodlami quyidagicha sinflashtirgan:

- *analitik metodlar.* Avval Yer bir butun obyekt sifatida o‘rganiladi, so‘ngra uning ayrim qismlari o‘rganiladi. Masalan, Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasida avval Yerning umumiy xususiyatlari va qonunyatlari ochib beriladi, so‘ngra alohida materik va okeanlarning tabiiy geografik xususiyatlari o‘rganiladi;

- *sintetik metodlar.* Avval alohida joylar o‘rganiladi, so‘ngra Yer bir butun o‘rganiladi;

- *konstruktiv metodlar.* Bunda o‘quvchi harita chizish davomida yer yuzasi relyefi haqida bilimlarni egallaydi;

- *bog‘lovchi metodlar.* Bunday metodlar bilan ishlanganda o‘rganilayotgan xodisalar o‘rtasidagi aloqa va bog‘liqliklarni o‘rganishga katta e’tibor beriladi;

masalan, balandga chiqqan sari harorat va bosimni pasayishi va x.k.

- *guruhlashtiruvchi metodlar.* Bir xil geografik xodisalami qiyoslashga asoslangan. Masalan, daryolarning to‘yinishi, yog‘inlarni taqsimlanishi, sanoatni ayrim tarmoqlarini joylanishi va h.k. [1, 25-b]

Geografiya darslarini samarali va qiziqarli tashkil qilishda bir qancha zamonaviy texnalogiyalar ham bor. Misol tariqasida “Google Earth”, “Solarsystem”, “Google maps” larni aytish mumkin.

Darslarni qiziqarli va o‘quvchi xotirasiga yaxshi qolishi uchun Otabek Abdullayev juda ko‘plab qiziqarli loyihalar amalga oshiryapti. Misol uchun: “Smart xarita”, “Relyefli xarita”, “Jonli hayvonot dunyosi” shular jumlasidandir. Yana bir dunyo davlatlari va uning xaritadagi geografik o‘rnini qiziqarli tarzda o‘rganish uchun Otabek Abdullayev tomonidan “Xaritadan pazllar” loyihasi ishlab chiqildi.

Ustozlarimizning kasbga bo‘lgan mehri va mehnati natijasida o‘quvchilar o‘rtasida fanga bo‘lgan qiziqishi ortib bormoqda.

1-rasm. O‘quvchilarni xarita pazllardan foydalanishi

Hozirgi kunda maktablarda yaratilingan qulayliklar, o‘quvchilarni yanada qulay tarzda bilim olishiga yordam bermoqda. Sinf xonalari zamon talablariga mos xolda jihozlanib, kerakli AKT jihozlari bilan qayta jihozlandi. Quyidagi suratda zamonaviy geografiya xonasini ko‘rishingiz mumkin.

2-rasm. Zamonaviy geografiya xonasi

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak bugunki kunda geografiya zamon talablariga mos holda shakllanib, o‘zgarib, tarmoqlanib kelmoqda. Fanda o‘qitishning yangicha usul va metodlari ishlab chiqilmoqda. Zamonaviy kompyuter dasturlari bilan birga geografiya fani uyg‘unlashib

darslarning samaradorligi ortmoqda. Ilgari katta qiyinchiliklar bilan va juda ko‘p vaqt ichida tuzilgan xaritalar endilikda birgina kompyuter buyrug‘i orqali amalga oshirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ismatova Zulayxo Asadovna. Geografiya o‘qitish metodikasi. Toshkent-2022
2. https://youtu.be/5wdsnhNKkVU

GLOBAL EKOLOGIK MUAMMOLAR: YECHIMLAR VA TAKLIFLAR TABIIY GEOGRAFIK NUQTAI NAZAR

M.E.Djurayev, g.f.f.d, dotsent,
Ch.T.Qurbonova, *talaba*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada global muammolarning qanday paydo bo‘lganligi va uni yechish uchun nimalar qilish kerak, tabiiy geografiyaning bu muammolarga qanday aloqasi mavjud. Hozirgi kunda qanday muammolar insoniyatga xavf tug‘dirishi mumkin va saqlab qolish uchun nimalar qilish kerakligi haqida yozilgan.

Kalit so‘zlar: Dunyoviy muammolar, globalistika, prognoz, okean, landshaft, geologiya, geomorfologiya, botanika, Orol muammosi

Abstract: In this article, how global problems arise and what needs to be done to solve them, how natural geography is related to these problems. It is written about what problems can threaten humanity today and what needs to be done to save it

Keywords: Worldy problems, globalism, forecast, ocean, landscape, geology, geomorphology, botany, the Aral Sea problem

Bugungi kunda kelib chiqayotgan har qanday ekologik muammolar bevositta insoniyatning turmush tarzi bilan bevosita bog‘liq ravishda shakllanadi. Dunyoviy muammolar fanlararo muammo bo‘lganligi uchun ularni eng yangi fan tarmog‘i globalistika fani o‘rganadi. Lekin hozircha bunday fan mukammal bo‘lib shakllanmaganligi uchun tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorlikda hal qilinmoqda. Tabiiy fanlarning eng yorqin tarmog‘i - umumiy tabiiy geografiya integral fan bo‘lganligi sababli bu masalalarni asosli yechish imkoniyatiga ega. Umumiy tabiiy geografiya dunyoviy, mintaqaviy va mahalliy ko‘lamdagi ekosistemalarda ekologik muvozanatni saqlab qolish muammosini tabiat bilan jamiyat o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilish orqali ijobiy takliflar va xulosalar yaratishi mumkin. [1]

Asosiy qism. Ekologik muammolarni prognoz qilish o‘z navbatida 3 ga ya’ni sayyoraviy, mintaqaviy va mahalliy muammolarga bo‘linadi. Sayyoraviy prognozlar ma’lum bir hududga bog‘lanmagan bo‘lib, gegrafik qobiq doirasidagi, butun insoniyatga daxldor muammolarga bag‘ishlanadi. Sayyoraviy geografik prognozlarning asosiy maqsadi insoniyatning kelajakdagi hayotini va Yerni saqlab qolishga qaratilgan muammolarni oldindan prognoz qilishdir. Mintaqaviy prognozlar biron mintaqa doirasida bir nechta davlatlarga daxldor muammolarning kelajakdagi o‘zgarishini oldindan asoslab berishga qaratiladi. Ma’lum bir muhandislik inshooti yoki inshootlar guruhining tabiiy muhitga ta’sirini oldindan asoslab berish mahalliy geografik prognoz deb ataladi. Tabiatga ta’sir etadigan muhandislik inshootlari sanoat korxonasi, suv ombori, shaxtalar, yo‘llar, aerodromlar, shaharlar va boshqalar bo‘lishi mumkin. Masalan,

foydali qazilma koni ochiq usulda qazib olinadigan bo‘lsa, hududda botiq hosil bo‘ladi, tashlamalar vujudga keladi, yer osti suvlari sathi pasayadi,noxush jarayonlar rivojlanadi, suv, tuproq, o‘simlik va hayvonot dunyosi ma’lum joylarda butunlay yo‘qoladi, ma’lum bir joylarda esa katta o‘zgarishlarga uchraydi.[2]

Tabiat bilan jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabat masalasi inson faoliyatining barcha jabhalarida hisobga olinishi zarur. Dastlab bu munosabat juda oddiy bo‘lgan, ya’ni inson tabiatga, o‘z navbatida, tabiat insonlarga me’yor doirasida ta’sir etib kelgan. Inson faoliyatining tabiatga ta’siri ortib borishi tufayli bu munosabat murakkab tus oldi. Natijada inson tabiatga qanchalar kuchli ta’sir etgan bo‘lsa , tabiat ham shunchalar aks ta’sir eta boshladi.[3] Ayrim hududlarda tabiat o‘zi yaratgan mavjudotlar orasida eng ko‘p zararlarni insonlardan ko‘radi. Landshaftlarda komponentlarning beqarorlashuvi kuzatildi. O‘zini-o‘zi saqlash va tiklash xususiyatlari zaiflashdi, tabiiy muhit ifloslandi.Inson o‘z manfaatlari yo‘lida qilgan rejasiz harakatlari tufayli yaratilgan va yashash uchun noqulay bo‘lgan ekologik sharoitda faoliyat ko‘rsatishga majbur bo‘lmoqda. Natijada insonlarning sog‘ligi va insonlarning ish faoliyatiga salbiy ta’sir etayotgan mahalliy, mintaqaviy va dunyoviy ekologik inqirozli hududlar paydo bo‘ldi. Endilikda doimo tabiat imkoniyatlaridan ortiqcha narsalarni talab qilib kelgan inson tabiat bilan murosaga kelishga majbur ekanligini anglab yetdi. Bu muammolarni hal qilishda tabiiy geografiyaning bir necha tarmoqlari mavjud. Botanika-tabiat o‘simliklarini, zoologiya hayvonot olamini, gidrologiya- yer osti va yer usti suvlarini, iqlimshunoslik- atmosferadagi jarayonlarni, geomorfologiya- relyefni, geologiya- tog‘ jinslarini, Yerning ichki va tashqi jarayonlarini, tuproqshunoslik- tuprog‘ini alohida o‘rgansa, tabiiy geografiya barcha tabiat komponentlari yaxlitligini o‘rganadi. Demak, tabiiy geografiya tabiatni, tabiiy muhitni yaxlit majmuali o‘rganish bilan bir qatorda, ulardan oqilona foydalanish, muhofaza qilish, qayta tiklash masalasini ham o‘rganadi.[1]

Birgina mahalliy ekologik muammoni misol qilib keltiradigan bo‘lsak, XX asrning o‘rtalarida insonlar Mirzacho‘lni o‘zlashtira boshlashdi va natijada o‘nlab nomzodlik va doktorlik desertatsiyalari yoqlandi. Ushbu ilmiy ishlarning natijasida Mirzacho‘lning meliorativ holatini yaxshilashga oid ko‘plab taklif va mulohazalar bildirildi. Aniqlanishicha, inson tabiat kompleksining faqat suv komponentiga ta’sir ko‘rsatgan. Sug‘orish jarayonida yer osti suvlari yer yuzasiga yaqinlashgan. Parlanish yog‘in –sochinga nisbatan 10-15 barobar yuqori bo‘lganligi uchun sho‘rlanish jarayoni kuchaygan. Relyef tekis bo‘lganligi sababli yer osti suvlari oqimi juda past bo‘lib, tektonik botiqlarda sho‘rxok yerlar, ko‘llar paydo bo‘lgan.[1]

Faqatgina quruqlikda emas balki yer osti va yer usti suvlari, okeanlarda ham tabiiy ekologik muhit o‘zgaradi. Dengiz, ko‘l va daryolarning ifloslanishi deyarli bir-biriga o‘xshashdir. Bularga neft, pestitsidlar, metall va turli kimyoviy moddalar salmoqli o‘rinni egallaydi. Tabiiy sharoiti qulay, suv transportda jadal, sohilida ko‘plab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar joylashgan dengiz, ko‘l va daryolarning ekologik holati ancha tashvishli. Masalan, Shimoliy dengizga quyiladigan Reyn, Vezer, Elba, Temza daryolari 150 yildan ortiq davrdan beri dengizga tonnalab iflos chiqindilar keltiradi. Boltiq dengizining hamma qismlarida: fenol, detergentlar, xloridli uglevodorodlar- DDT, PXB, lindana, simob, qo‘rg‘oshin, benzpiren va boshqa zaharli kimyoviy moddalar uchraydi.[3]

Xulosa. Mintaqaviy va dunyoviy ekologik muammolarning sodir bo‘lmasligi uchun inson tarixan tarkib topgan ekologik muvozanatni buzmasligi kerak. Masalan Orol muammosi dastlab mahalliy (1960-yil), so‘ngra mintaqaviy (1970- yili) va dunyoviy (1980- yillarda) muammolar

darajasiga ko‘tarildi. Ekologik, atrof- muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, oziq-ovqat muammolarini ilmiy asosda yechishda tabiiy geografiyaning imkoniyatlari g‘oyat katta. Tabiiy geograflar tabiatdagi har qanday o‘zgarishlarning sabab va oqibatlarini oldindan bashorat qilishi mumkin. Negaki, tabiiy kompleksning tarkibiy qismi bo‘lgan komponentlar: tog‘ jinsi, relyef, iqlim, suv, tuproq, o‘simlik va hayvonot olami o‘rtasidagi o‘zaro uzviy aloqa va aks ta’sirini har bir komponentning landshaft hosil qilishdagi vazifasini va hokazolarni faqat tabiiy geografiya mutaxasislarigina mukammal tadqiq eta oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.P.Baratov, A.Soatov Umumiy tabiiy geografiya ,,O‘qituvchi’’ Toshkent 2005

2.A.A.Rafiqov, Q.N.Abirqulov, A.N.Xojimatov Ekologiya O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, Toshkent 2004

3.P.Baratov Tabiatni muhofaza qilish ,,O‘qituvchi’’ Toshkent 1991

4. A.N.Xojimatov, N.R.Alimqulov, Sh.A.Xolmurodov, M.E.Djurayev Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish Toshkent 2020

GLITSIRRIZIN KISLOTASINING BENZOTRIAZOL BILAN SUPRAMOLEKULYAR KOMPLEKSINI BUG’DOYNING O’SISHI VA RIVOJLANISHI HAMDA FUZARIUM ZAMBURUG‘LI KASALIGA QARSHI TA’SIRINI MOLEKULYAR-GENETIK TAHLILI

S.H.Hojiboboeva., O.Yunusov

Guliston davlat universiteti, “Eksperimental biologiya”

Guliston davlat universiteti dotsenti

Ma’lumki, fuzarium avlodiga mansub zamburug‘lar o‘simliklarning, jumladan, bug‘doyning o‘sishi va rivojlanishiga ta‘sir etishi bilan birga ulardan ajraladigan toksinlar inson va hayvonlar sog‘ligiga ham salbiy ta’sir etadi. Shunga ko‘ra ushbu olib bolrilgan tadqiqotimizda glitsirrizin kislotasining (GK) benzotriozol bilan supramolekulyar kompleksini fuzarium zamburug‘ining rivojlanishiga ta’siri o‘rganildi. Olib borilgan tadqiqotlarda bug‘doyning urug‘i ekishdan oldin GKning benzotriozol bilan ishlov berilib, dastlabki va vegetatv rivojlanish bosqichlarida sepilganda samarli ta’sir etish ko‘rsatkichlari aniqlandi

Bunda ushbu zamburug‘ga qarshi samarali ta’siri o‘rganilgan GKning benzotrazolli (GK:BT) va aminotriazolli (GK:AT) supramolekulyar komplekslari ta’sirida bug‘doyning zamburug‘ bilan zararlanish darajasini molekulyar-genetik tahlil qildik. Zamburug‘lar bilan zararlangan bug‘doy o‘simligidan genom DNKsi STAB usuli yordamida ajratib olindi va DNK kontsentratsiyasi NanoDrop 3300 (Thermo Fisher, USA) spektrofotometrida bir xil kontsentratsiyaga keltirib olindi. Bug‘doy nihollaridan ajratib olingan genom DNK namunalari PZR yordamida tahlil qilindi. PZR mahsulotini solishtirishda DNK markeridan foydalanildi. Natijalar shuni ko’rsatdiki, bunda nazorat, ya’ni fuzarium bilan zararlanmagan bug‘doy navlarining birortasida fuzarium DNKsi aniqlanmadi. Shuningdek, nazorat + GK:BT yoki GK:AT bilan ishlov berilgan, ammo fuzarium bilan zararlantirilmagan namunalarda ham fuzarium DNKsi PZR reaktsiyasida negativ natija berdi.

Olib borgan tadqiqotlarimiz davomida yana shu narsa aniq bo'ldiki, bug'doy urug'lari GK:BT yoki GK:AT eritmalari hamda fuzarium mitseliysi (F.Poae) bilan ishlov berilib ekilganda, bug'doy nihollarining dastlabki bosqichlarida fuzarium bilan kasallanish darajasi kamaydi. Ushbu tadqiqotdagi 1,2,3 va 4-namunalar kuzgi bug'doy oktyabr oyida unib chiqqan nihollardan ajratib olingan DNK namunalarida kuzatildi. May oyida esa ekilgan bug'doy namunalari rivojlanishning so'ngi bosqichi, shu bilan birga hosildorlikka katta ta'sir etuvchi bosqichga o'tadi. Aynan mana shu bosqichda ajratib olingan o'simlik namunalarida fuzarium DNKsiga qo'yilgan PZR reaktsiyasi salbiy natijani ko'rsatdi.

Xuddi shunday ko'rinishdagi namunalar qRT-PCR usulida o'simliklardagi eksspressiyaning takrorlanish soni tahlil qilindi. Bunda ajratib olingan DNK namunalari dastlab bir xil kontsentratsiyaga keltirildi va OOO «AgroDiagnostika» (Rossiya) kompaniyasi tavsiya etgan metod yordamida real taym reaktsiyasi qo'yildi. Ushbu reaktsiya DT-96 amplifikator (OOO «NPO DNK-texnologiya») uskunasida amalga oshirildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, fuzarium genomidagi maxsus lokusning PZR mahsuloti GK:BT yoki GK:AT eritmalari bilan ishlov berilgan namunalarda kamroq ekanligi kuzatildi. Aksincha faqat fuzarium bilan zararlangan bug'doy namunalarida PZR mahsuloti yuqoriroq ekanligi ko'rsatib berildi.

GEOGRAFIYA O'QITUVCHISI –KASB FAOLIYATIDA QIZIQARLI MATERIALLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI

M.E.Djurayev, *Guliston davlat universiteti dotsenti*
F.R.Raxmonqulov, *Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi*
S.G'.Pardaboyeva, *Guliston tumani 1-sonli maktab o'qituvchisi*
farxodraxmonqulov020184@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy e'tiqodni shakllantirishning muhim masalalari ochib berilgan. Kasb, kasbiy madaniyat hamda kasbiy e'tiqod tushunchalari kengroq yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kasb, kasbiy madaniyat, kasbiy e'tiqod,kasbiy mahorat, kasbiy motivatsiya.

Аннотация: В етой стате раскрувают важнуе проблему в установлении профессионалнух убеждений. Профессионалное културе и профессионалнуе убеждения бўли широко распушен.

Кючевуе слова: профессия,профессионалная култура, профессионалнне убеждение, профессионалнне навуки профессионалное мотивацие.

Annatsion: This article reveals important issues in establishing professional convictions. Professional culture and professional convictions were widespread.

Keywords:professieducator,specialistSocialctivity,moralquality,culture,fradeprofession,vocationalduty,occupation ethic,competent, professional competent.

Jamiyat taraqqiyoti kasb va kasbiy madaniyat hamda mohiyat mazmunida namoyon bo'ladi. Kasbiy madaniyat-mehnat faoliyatida namoyon bo'ladi. Madaniyatning bu qismini o'zlashtirish ko'rsatkichlari va natijalari kasbiy layoqatliligini ishlab chiqarish, foydalanish,

ishchi holatida saqlab turish qobiliyatlar, kasbiy harakatchilik: o‘qish, bilimlarni va qurilmalarni qo‘llash malakasini oshirish: ixtisoslanish qobiliyati: tashkiliy layoqatliligi-kasbiy faoliyatning masalalari to‘g‘risida o‘z-o‘zini axborot bilan ta’minlash, o‘z xatti–harakatlarini birgalikdagi faoliyati bo‘yicha hamkasb sheriklari bilan muvofiqlashtirish, qaror qabul qilishda o‘z-o‘zini idora qilish, mustaqillik, yakuniy natijaga yo‘naltirilgan o‘z-o‘zini tekshirish rasmiy shaxslar bilan ish yuzasidan olib boriladigan munosabatlarni tuzishda, ishga olish hujjatlarini rasmiylashtirishdagi kasbiy, axloqiy ko‘rinishi ish joyini va asboblarni tutishi, ilg‘or tajriba, innovatsion jarayonlar, zamonaviy texnalogiyalarni anglash va qo‘llashning ijodiy qobiliyatlaridir.Asosiy qism. Kasbtushunchasi -biror narsani o‘rganish, egallash hamda foyda, hunar, mashg‘ulot kabi ma’noni anglatadi. O‘rganish, egallash kabi faoliyatlar kasbiy e’tiqod tushunchasini shakllantirishning asosi sanaladi. Avvalambor, e’tiqod tushunchasiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, e’tiqod–ishonish, ishonch ko‘ngilda tasdiqlash, maslak demakdir. Qattiq ishonch, dildan e’tirof etiluvchi tushuncha, nuqtai nazar, qarash deb ham tushuniladi. Jumladan, e’tiqod -biror kimsaga yoki narsaga bo‘lgan ishonch, biror kimsa, voqea, hodisaga ishoch va ixlos bilan qarash hamda -inson ruhiyatining qandaydir ma’lumoti, matni, hodisasi,voqeasi yoki shaxsiy tasavvuri va aqliy xulosalari to‘liq va e’tirozsiz qabul qilinadigan alohida holati deb ham tushuniladi. Kasb-kishining mehnat faoliyati, doimiy mashg‘ulot turiish turini malakali bajarishga imkon beradigan bilim, mahorat, tajribani talab etadi. Kasblar ichida mehnat faoliyatining eng tor sohasi bilan ajralib turadigan ixtisosliklar bor. Masalan, o‘qituvchi kasbiga matematik,filolog, biolog, psixolog va boshqalar. Kasb odatda, shaxsning asosiy tirikchilik manbai hisoblanadi.Kasb-maxsus tayyorgarlik va ish tajribasi natijasida ma’lum bir sohada kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun nazariy bilimlar majmuasini, amaliy ko‘nikma va malakalarni egallagan. Unga jismoniy imkoniyat, aqliy qobiliyat va yuridik huquqlarini ta’minlovchi insoniy mehnat faoliyatning turidir. Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbga yo‘naltirish tizimi turli davlat va ijtimoiy tashkilotlar, muassasa, maktablar, shuningdek, oilaning tashkiliy va boshqaruvchanlik faoliyatibo‘lib, u jamiyat manfaatlari va ta’lim oluvchilarning shaxsiy qiziqishlariga ko‘ra kasbiy va ijtimoiy o‘z-o‘zini aniqlash jarayonidir. Kasbiy yo‘nalish esa -motivatsiya sohasidagi xohish-mayllarga ko‘ra aniqlanadigan kasbiy faoliyat motivatsiyasining integral tavsifnomasibo‘lib, shaxs qiziqishlari munosabatlari va maqsadga qaratilgan intilishlaridan iborat yo‘nalishdir. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy e’tiqodni shakllantirishdakasbiy mahorat etakchi o‘rin egallaydi. Kasbiy mahorat–ta’lim jarayonida pedagogik strategiya, strategik maqsad va vazifalarni to‘g‘ri belgilash, karorlar qabul qilish, ta’lim jarayonini loyihalashtirish,

Pedagogik faoliyatni tashkil etish, ta’limni boshqarish jarayoniga tizimli yondashuvlarni loyihalash texnologiyalarini joriy etish hamda boshqaruv usullari, metodlariva tamoyillaridan samarali foydalanishdan iborat kasbiy texnik darajasi bo‘lib, unda kasbiy motivatsiya bilan chambarchas bog‘liq. Kasbiy motivatsiya-kasbga tegishli vazifalarni bajarish va kasb tanlashni belgilovchi, atrof, borliq omillari, kasbga yo‘naltirishga oid faoliyat ta’sirida shakllanuvchi mayldir.Kasbiy e’tiqod kasbiy tajriba asosida mustahkamlanadi. Kasbiy tajriba-ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish va ularni boshqaruv amaliyotida qo‘llashni ta’minlab beruvchi tushunchalar tizimi bo‘lib, rahbarning o‘z faoliyati davomida fan-texnika yangiligiga, ilg‘or tajribalarga tayanish hamda tajribalar asosida o‘zining ko‘nikma va malakalarini shakllantirib borishi bilan bir qatorda jamoa faoliyatini boshqarish tajribasi sanaladi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbga yo‘naltirish kasbiy

tayyorgarlik jarayoni orqali amalga oshiriladi. Kasbiy tayyorgarlik-ta’lim oluvchilarning muayyan ish yoki ishlar majmuini bajarish uchun zarur malakalarni jadal egallash maqsadini nazarda tutadigan pedagogik jarayondir. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy e’tiqodni shakllantirishkasbiy tarbiyalashorqali mustahkamlanadi. Kasbiy tarbiya-shaxsni kasbiy shakllantirishning ikki tomoni mavjud. Shaxsning o‘z individual xususiyatlarga bog‘liq bo‘lgan ichki tomoni va muayyan jamiyatningiqtisodiy va tarixiy sharoitlari va maqsadlari bilan aniqlanadigan tashqi tomonlari.Kasbiy tarbiya-inson kasbiy madaniyatiga oid strategiya, usul, malaka, kasbiy-shaxsiy sifatlarni shakllantirish jarayoni hisoblanadi. Jumladan, kasbiy ta’lim ham kasbiy e’tiqodning asosiy komponenti hisoblanadi. Kasbiy ta’lim-muayyan sohaga oid ish faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’limdir. Ushbu jarayonlar bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy o‘z-o‘zini aniqlash orqali namoyon bo‘ladi. Kasbiy o‘z o‘zini anglash-shaxs fikrining tanlangan, o‘zlashtirilgan yoki bajarilgan mehnat faoliyatida ifodalanishi hisoblanadi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy e’tiqodni shakllantirish ishontirish shakllari asosida amalga oshiriladi. Ishontirish-shaxsning bilimlar tizimiga,dunyoqarashiga, xulq atvoriga, xatti-harakatiga ta’sir eta olish va uni qisman o‘zgartirish tushuniladi. Ishontirish va ishonch haqiqiy yoki soxta bo‘lishi mumkin. Haqiqiy ishonch, e’tiqod shaxsning hayot tarziga, uning ruhiy qiyofasiga, iroda va vijdoniga ta’sir etgani uchun ham inson o‘z ishonch-e’tiqodini himoya qilib, ba’zan o‘limga ham tayyor bo‘ladi. Ishonch va ishontirish uchta tarkibiy qismdan iborat bo‘lib, bular o‘quvchining bilimlari, his-tuyg‘usi va hulq atvorida namoyon bo‘ladi.

1. Bilimlar.O‘quvchining ota-onasidan, tarbiyachi va pedagoglar, badiiy adabiyotlar vaboshqa manbalardan odob-axloq, xatti-harakat, xulq-atvor haqidagi bilimlar to‘plamidan iborat. Ishonch, e’tiqod, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, do‘stlik, burch, vijdon va boshqa axloqiy tushunchalar haqidagi bilimlar ma’naviyat va ma’rifat darslarida o‘kuvchilarga singdiriladi.

2. His-tuyg‘u.Ishonch, ishontirish, e’tiqod haqidagi bilimlar ishonarli,hayotiy misollar yordamida berilishi bilan birga bu bilimlar o‘qituvchi tomonidan his-hayojonli tarzda berilganda o‘quvchilarga yaxshi ta’sir etadi.

3. Xulq-atvor. Ishonch va e’tiqod haqidagi bilimlarni hayotda qo‘llash uchun, shu bilimlarni amalda-hayotda (ota-onasi, o‘qituvchilari va boshqalarda) ko‘rgan bo‘lishi kerak. Shunday sharoitda nazariy bilimlar, o‘quvchining malaka va ko‘nikmasiga, shaxsiy sifatlariga aylanadi.

Haqiqiy ishonch va pedogogik e’tiqodni shakllantirish yo‘llari qo‘yidagilar:

1. O‘quvchilar o‘zlarini boshqa kishilar bilan taqqoslashga o‘rgatiladi. O‘quvchilarni mahalla, tumandagi hurmatli, obro‘li kishilar bilan uchrashtirish.

2. Salbiy, soxta ishonch, hulq-atvor, e’tiqod kelajakda qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatish.

3. O‘quvchining soxta ishonchini mantiqiy fikrlash bilan ma’lum darajagacha davom ettirish.

4. O‘quvchining fikrini, e’tiroz va savollarini oxirigacha, diqqat bilan eshitish (uni darhol rad etmaslik), faqat ishonchli dalillar bilan uning fikrini o‘zgartirishga harakat qili.

5. O‘quvchiga ishonch bildirish. Unga yordam ko‘rsatish uchun tayyor ekanligini, xayrixoh ekanligini ko‘rsatish.

6.O‘qituvchi o‘zining jiddiyligi, mardligi, ma’naviyyuksakligi bilan o‘quvchilarga o‘rnak bo‘lishi kerak.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘quvchi-yoshlarni milliy mafkura ruhida tarbiyalashga yengil-yelpi yondashmasdan, uni bir andozaga solib qo‘ymasdan, mavsumiy targ‘ibotga aylantirmasdan, yoshlarning ong va tafakkurini rivojlantiruvchi, tashabbuskorlik va faollikni rivojlantiruvchi jarayonga aylantirish zarur. Bu esa jamiyat rivojini tezlashtiradi, o‘quvchi-yoshlarda fikrlar xilma-xilligi, dunyoqarashning yanada kengaytishga olib keladi

ADABIYOTLAR:

1.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.–T.: “O‘zbekiston”,2018.

2.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni -T.: “O‘zbekiston”, 2020-yil 23-sentabr.

3.Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. -T.: “O‘zbekiston”, 2017-y.-592 b

4.Mirziyoyev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. -T.: “O‘zbekiston” 2016-yil.-56 b

5.Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliy janob xalqimiz bilan birga quramiz.-T.: “O‘zbekiston”, 2017.-488 b.

6.Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. II jild. –Toshkent: O‘zbekiston, 2018.512 b

7.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021-yil 19-yanvar kuni ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirishga bag‘ishlangan videoselektor yig‘ilishidagi nuqti (https:G‘G‘www.gazeta.uz).

8.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabr kuni Oliy majlisga yo‘llaganMurojaatnomasi. –T.: 2020-y.

9.O‘zbekiston taraqqiyotining yangibosqichidan milliy g‘oyani rivojlantirish konsepsiyasi. 2019-yil27-noyabr.

MAKTAB GEOGRAFIYA DARSLARIDA QIZIQARLI GEOGRAFIK MATERILLARDAN FOYDALANISH

Farxod Rustamovich RAXMONQULOV
Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
Muxtor Abdusodiqovich ABDUSODIQOV
Samarqand v. Ishtixon t. 64-maktab o‘qituvchisi
farxodraxmonqulov020184@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada geografiya darslarida qiziqarli materillarning o‘rni, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, geografiya ta’limini amalga oshirishda interaktiv usullardan foydalanish usullari haqida fikrlar bayon etilgan.

Tayanch iboralar: dars, mavzular, pedagog, geografiya, o‘qituvchi, texnologiya, darslik.

Abstract: The role of interesting materials in geography lessons in the article, use of modern information technologies, geography education ideas about the methods of using

interactive methods in education are presented.

Keywords: lesson, topics, pedagogue, geography, teacher, technology, textbook.

Barchamizga ma’lumki, har bir o‘qituvchi oldidagi muhim vazifa bu yosh avlodga sifatli ta’lim berishdir. Maktablarda dars mashg‘ulotlarini qiziqarli va samarali tashkil etish uchun o‘qituvchi bilimi, iqtidori va albatta, bor imkoniyatini ishga soladi.

O‘qituvchi ijodkor bo‘lishi, o‘z ustida ishlashi, tinimsiz izlanishi, yaratuvchanlik qobiliyati orqali o‘quvchilar hurmati va mehrini to‘la qozona olishi lozim, shundagina -“O‘qituvchi” degan ulug‘ maqomga erishadi. Shu boisdan, bugungi kunda respublikamizdagi oliy ta’lim muassalarilarda ayrim fan sohalari bo‘yicha dars mashg‘ulotlari va ularni tashkil etish bo‘yicha yaratilgan shart-sharoitlarni ilmiy - metodik jihatdan o‘rganish dolzarb vazifa hisoblanadi. Jumladan, aynan shunday fan sohalaridan biri geografiyadir.

Geografiya dars mashg‘ulotlarini o‘qituvchi yanada qiziqarli, mazmunli va jonli tarzda olib borishga harakat qiladi. Bunda darsliklar, xaritalar, atlaslar va yozuvsiz xaritalar, globuslar, texnikaviy asbob-uskunalar, didaktik materiallar, turli xildagi metodik qo‘llanmalar o‘qituvchining eng yaqin ko‘makchisidir. Ta’lim jarayonida geografiya darslik mavzularining mazmun-mohiyatini ochib berishda, ko‘rgazmali qurollarning roli beqiyosdir. Darxaqiqat, geografiya faniga yo‘l xarita orqali kirib boriladi. O‘qituvchi geografiya dars mashg‘ulotlarida mavzuni mazmun mohiyatini to‘la yoritib berishda, uning pedagogik mahorati katta ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchining asosiy ko‘rgazmali quroli ham aslida xarita bo‘lib, u, maktablarda geografiya fani dars mashg‘ulotlarida nazariy olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llay olishda juda muhim omil hisoblanadi. Geografiya darsliklarida berilgan ma’lumotlardan tashqari shu mavzuga aloqador qo‘shimcha qiziqarli geografik manbalardan foydalanish, ba’zi mavzularni yoritishda mavzuga doir o‘quv filmlari va slaydlardan foydalanish geografiya fanini o‘qitish jarayonida yuqori samara beradi. Chunki, o‘quvchi-talabalar eshitish orqali ma’lumotlarni 20 -25 foizini yodda saqlab qolsa, ko‘rish orqali esa ma’lumotlarni 80 -85 foiziga yaqinini yodda saqlab qolish imkoniyati ega bo‘ladi.Zamonaviy geografiyani o‘qitishda innovatsion texnolgiyalardan samarali foydalana olish eng birinchi navbatda o‘qituvchining faoliyatiga, nazariy bilim darajasiga, tashkillashtirish qobiliyatiga va pedagogik ma horatiga bog‘liq.Bugungi kun ta’lim tizimining talablaridan kelib chiqqan holda innovatsion texnologiyalardan geografiya darslarida mavzuga mos turda saralab olish va olib borishdan ko‘zda tutiladigan maqsadlar quyidagicha taqsimlanadi:

-o‘quvchilarning geografiya faniga va u orqali o‘zi yashayotgan o‘lka tabiatiga mehr-muhabbatni shakllantirish,

-ularning nazariy bilimlarni chuqur o‘rganishida, o‘zicha fikrlay olishi hamda o‘rganilgan bilimlarni amalda bajara olishida muhim o‘rinni egallash;

-o‘rganilayotgan mavzuni yengil o‘zlashtira olishga yordam berish va boshqada shunga o‘xshagan ahamiyatli vazifalarini o‘z ishiga oladi.

Geografiya darslarini qiziqarli va ko‘rgazmali o‘tkazishda karta va geografik atlasdan foydalanish katta ahamiyatga ega. O‘quvchi-talabalarni kartadan foydalanish va uni o‘qiy olishga o‘rgatish ularda geografik bilimlarni qiziqish ko‘nikmasini tug‘diradi. Geografiyadan kartalarni o‘qishni bilgan o‘quvchi-talabalar geografiyani nazariy bilimlarni tez o‘rgana oladi. O‘quvchi-talabalar kartadan geografik ob’yektni topa olmaslik xodisalari ham uchraydi. Xo‘sh bu holda nima qilish kerak, qanday qilsa o‘quvchi-talaba kartadan kerakli

ob’yektlarni tez topadigan bo‘ladi. Bunda geografik o‘yinlar yordam beradi.Tovush chiqarmasdan topish o‘yini. O‘yinni boshlashdan avval o‘quvchi-talabalarga o‘yin qoidalari tushuntiriladi. O‘yinga faol qatnashgan va shartlarni oldin bajargan o‘quvchiga baho qo‘yiladi.O‘yin mazmuni. O‘qituvchi geologik biron ob’yekt nomini aytadi.O‘quv vositasi. O‘quvchi-talabalar shu ob’ yektni geografik karta va atlasdan qidiradi.O‘yining borishi. Ob’yektni topgach o‘quvchi-talaba o‘ng qo‘lini ko‘taradi. O‘qituvchi-talabaga o‘zi topgan ob’yektni ko‘rsatadi. O‘quvchi-talaba qo‘li bilan ob’yektni ushlab turmaligi kerak.Chunki yonidagi bola undan ko‘rib olishi va foydalanishi mumkin. Shuning uchun ob’yektni topgan o‘quvchi joyning nomini yodda saqlashi zarur. O‘qituvchi-talaba oldin topgan va qo‘lini ko‘targan o‘quvchining oldiga borishi va tekshirib ko‘rishi kerak.“Men topdim”, “men topdim” deb tovush chiqargan o‘quvchilarning topgani hisobga olinmaydi, bu haqda bolalar ogohlantirib qo‘yiladi. O‘yinda ob’yektni birinchi bo‘lib topgan o‘quvchi uni geografik karta yoki atlasdan ko‘rsatishi kerak. Boshqa o‘quvchilar qanchalik bilib olganliklarini sinash uchun ulardan ham ob’yekt so‘raladi.Ob’yektni topgan o‘quvchi o‘tirgandan so‘ng, o‘qituvchi yangi ob’yekt nomini aytadi.Geologik lug‘at. O‘yin sharti. Bu o‘yinni ikki o‘quvchi bajaradi hamda bu o‘yinga bir kishi hakamlik qiladi va yozib boradi. Bunda o‘quvchilar navbatma-navbat bilan boshlanadigan geografik atama va nomlarini aytishadi.O‘yinning borishi. Masalan: o‘yin “A” harfidan boshlansa, abiotik, aspekt,antropogen, akklimatizatsiya, akvatoriya kabi: “B” harfidan boshlansa biosfera, biotik,biomassa kabilar aytiladi. Nom topilmagan yoki geografiyaga aloqasi bo‘lmagan atama yoki nomni aytgan o‘quvchi-talaba yengilgan hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, qiziqarli geografik materiallardan foydalanish dars davomida o‘quvchi-talabaning ta’lim faoliyati innovatsion texnologiyalar asosida amalga oshirilsa, uning axborotni qabul qilishi oson kechadi va ta’lim samaradorligi ortadi. Innovatsion texnologiyalardan foydalanib o‘tilgan darsda o‘quvchilar o‘z qobilyati va imkoniyatlarini namoyish qilishga erishadilar, jamoa bilan ishlash malakasiga ega bo‘ladilar, o‘zgalar fikrini hurmat qilishni o‘rganadilar. Bu esa darsning samaradorligini oshirib, ta’lim sifatini kafolatlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. T.G‘afforov.“Geografiya ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar ning o‘rni” Toshkent – 2017
2. A. Abduqodirov, R. Ishmuhammedov. ”Ta’limda innovatsiya” Toshkent -2018

KO‘K NO‘XAT (PIZUM SATIVUM L.) DONINING BO‘RTISHINI LABORATORIYA SHAROITIDA ANIQLASH

Munira Xusanovna TASHBEKOVA, *q.x.f.n., dotsent*
Tojiddin Xamdamovich KULIYEV, *b.f.b (Phd)., dotsent*
Karomat Maxmudjonovna ISMOILOVA
Guliston davlat universiteti
tashbekova88@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada ko‘k no‘xat o‘simligi navlari donida bo‘rtish jarayoni tahlil qilindi. Tadqiqot obyekti sifatida xashaki no‘xatning “Vostok 55” hamda “Sputnik” navlari tanlandi. Tadqiqot natijalari donning bo‘rtishi “Sputnik” navida jadal ketib “ Vostok-55” naviga nisbatan 18.8% ko‘p suvni qabul qilganligi qayd etildi. Shu bilan birga “Sputnik” nav namunasi urug‘i “Vostok-55” naviga nisbatan suvni ko‘proq qabul qilganligi qayd etildi.

Tayanch so‘zlar: dukkakli o‘simliklar, ko‘k no‘xat, nav, yem-xashak, oziqabopligi, unib chiqishi, tashqi muhit, sharoit, sug‘orish, suvni shimishi kuchi, urug‘larning bo‘rtishi, urug‘ po‘stini yorish, donning bo‘rtishi.

Abstract: In this article, the process of swelling in the grain of blue pea plant varieties was analyzed. "Vostok 55" and "Sputnik" chickpea varieties were selected as the object of research. The results of the study showed that the swelling of the grain accelerated in "Sputnik" variety and received 18.8% more water compared to "Vostok-55" variety. At the same time, it was noted that the seeds of the "Sputnik" variety took more water than the "Vostok-55" variety.

Keywords: legumes, chickpea, variety, forage, nutrition, germination, environment, conditions, irrigation, water absorption, seed germination, seed cracking the skin, swelling of the grain.

KIRISH

Dukkakli don ekinlari insoniyatni o‘simlik oqsiliga bo‘lgan talabni qondiruvchi, chorva oziqa sifatini yahshilovchi va tuproq unumdorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi[1]. Bu o‘rinda dukkakli ekinlar, jumladan, ko‘k no‘xat (**Pisum L)** biologic, agronomik, ijtimoiy va seleksion ahamiyatga ega bo‘lgan o‘simliklardan hisoblanadi. Kok no‘xat(горох) (**Pisum L**) ning avlodi bir nechta turlarni o‘ziga qamrab olgan. Uning -**Pisum sativum L** ya’ni ekma madaniy no‘xat kata ahamiyatga ega bo‘lib, keng tarqalgan. O‘z navbatida ko‘k no‘xatning ushbu turi (Pisum sativum L) bir nechta kenja turlarga bo‘linadi, shulardan eng asosiysi - *subsp.sativum* – kenja turi – oddiy ekma ko‘k no‘xat(горох) va *subsp.arvense* –kenja tur – xashaki ko‘k no‘xat (пелюшка) deb nomlangan. Ko‘k no‘xat donida 20-26% oqsil bo‘lib, to‘yimli ozuqa hisoblanadi. Urug‘ining 1 oziq birligiga 120-185 g oqsil to‘g‘ri keladi. Sabzavot konserva ishlab chiqarishda (ko‘k no‘xat) qo‘llaniladi. Silosning sifatini oshirish uchun qo‘shiladi. Ko‘k no‘xat 70-100 kg azot to‘playdi, tuproqda organik modda ham qoldiradi (ildiz, poya, barg). Ko‘k no‘xatning kelib chiqish markazlari - Old Osiyo va O‘rta Yer dengizi sohillari. Ko‘k no‘xat Yevropa, Osiyo, Amerikada ekiladi. Yer yuzida ekin maydoni 15 mln. ga atrofida, hosili 2-5 t/ga. [2,3].

No‘xat o‘simligi qurg‘oqchilikka chidamli dukkakli –don ekini bo‘lib, ularni lalmi va shartli sug‘oriladigan yerlarda ham ekib, undan yuqori hosil olish mumkin. Global iqlimni o‘zgarishi, haroratni har yili ma’lum darajada ko‘tarilishi, lalmi hududlarni cho‘llashishi ortib borayotgan davrda, aholini dukkakli -don ekinlariga bo‘lgan talabini qondirish maqsadida no‘xat ekinini sug‘oriladigan yerlarda yetishtirish talab etmoqda. Ekishdan oldin no‘xat navlari urug‘ini suvi o‘zlashtirish ko‘rsatgichlarini baholab, olingan natijalar sug‘orishda e’tiborga olinsa stress omillar sharoitida o‘simlikni o‘sishi-rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratish imkoni yuzaga keladi. [6,7].

Ma’lumki, quruq (quritilgan) urug‘larda bog‘langan suvlar bo‘lib, ular moddalar almashinuvida ishtirok etmaydi, shuning uchun urug‘lar unib chiqishdan oldin ma’lum

miqdordagi suvni o‘zlashtirish lozim. Chunki, bu suv murtak va endosperm hujayralaridagi fermentlarni aktivlashtiradi va bo‘lib o‘tadigan kimyoviy jarayonlar uchun muhit yaratadi. Urug‘ unayotgan muhitda suv miqdori yetarli bo‘lsada, hamma o‘simliklar urug‘lari bir xilda unib chiqmaydi. Chunki, ba’zi o‘simliklar urug‘ida qalin po‘st bo‘lganligi sababli ular suvni o‘zlashtirishi qiyin kechadi yoki suv umuman o‘tmaydi. Bunday urug‘lar po‘sti tabiiy yoki sun’iy jarohatlanishi kerak, ana shundagina suv po‘stidan ichkariga o‘tadi.

Urug‘ po‘stining bunday tuzilishini, ya’ni suv o‘tkazmasligi, urug‘ po‘sti to‘qimasidagi polisad (panjarasimon) hujayralarni kutikulyar qavat o‘rab turganligi sababli suvni shimib olmaydi, urug‘ po‘stida pektin moddasi bo‘lib, bu modda bo‘kish yoki bo‘rtib ko‘tarilishiga yo‘l qo‘ymaydi. Uchinchidan, urug‘ po‘sti tarkibidagi lipid suv o‘tishiga to‘sqinlik qiladi [1-6]
Ma’lumki, urug‘lik donning unib chiqishi bo‘rtish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lib bunda don unib chiqishi uchun kerakli bo‘lgan suvni qabul qiladi. Ushbu jarayon murakkab bo‘lib, urug‘ning tarkibi, og‘irligi, harorat va boshqa omillarga bog‘liq. Mazkur tadqiqotda ilk bor ko‘k no‘xatning “Vostok 55” va “Sputnik” navlari doni laboratoriya sharoitida tahlil qilindi.

Tadqiqot obyekti va uslublari. Tadqiqot obyekti sifatida xashaki no‘xatning “Sputnik” hamda “Vostok-55” nav namunalari tanlab olindi. So‘nggi yillarda no‘xat ekini sug‘oriladigan maydonlarida ham ekilib hosil olinayotganligini hisobga olib, sug‘oriladigan maydonlarda yetishtirilgan no‘xat navlarining urug‘ini suvni shimish jadalligini laboratoriya sharoitida, 25-28°C haroratda o‘rganildi.

Olingan natijalar

Tajriba davomida no‘xat navlari urug‘larining suv shimib olish qobiliyati 4 qaytariqda, har bir soatda aniqlab borildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, no‘xat navlari urug‘ini suv shimishi vaqt oralig‘ida doimiy bo‘lmay, dastlabki birinchi soatda ko‘p miqdorda suvni o‘zlashtiradi, ya’ni bunda, “Sputnik” navi namunalari 10,9-38,8%, “Vostok 55” nav namunalari 42,4-48,5% hamda uchinchi soatda “Sputnik” navi namunalari 18,6-36,1%, “Vostok 55” navi namunalari esa 20,9-44%, miqdorgacha suvni shimishi qayd etildi. Tajribani qolgan variantlarida, ya’ni vaqt o‘tishi bilan keyingi oltinchi soatda o‘zlashtirilgan suv miqdori “Sputnik” navi namunalari 15,4-27,0% “Vostok-55” navi namunalari esa 4,5-13,9% miqdorda suvni o‘zlashtirgan bo‘lsa, keyingi soatlarda suvni o‘zlashtirish pasayib borishi kuzatildi va o‘ninchi soatga borib xashaki no‘xat nav namunalarida suvni o‘zlashtirishi 3-4,1 % atrofida kuzatildi va o‘n birinchi soatga kelib suvni o‘zlashtirish “Vostok 55” navi namunalarida nolga tenglashgan bo‘lsa, “Sputnik” navi namunalari suvni o‘zlashtirishi 18 soat davom etdi va o‘ninchi soatdan so‘ng soatlar orasida suvni o‘zlashtirish darajasida farq kamayib borganligi qayd etildi. Suvni o‘zlashtirish ko‘rsatkichi bo‘yicha “Sputnik” navi o‘zining eng tez suvni o‘zlashtirishi bo‘yicha yuqori ko‘rsatgichga erishdi, ya’ni, o‘ninchi soatga borib 113,5% suvni o‘zlashtirgan bo‘lsa, “Vostok 55” navi namunalari “Sputnik” nav namunalariga nisbatan suvni o‘zlashtirish sur’ati biroz past ekanligi kuzatilib, uning ko‘rsatgichi 94,7% suvni o‘zlashtirishi namoyan bo‘ldi.

Xulosa:

Olingan natijalar asosida xulosa qilish mumkinki, ko‘k no‘xatning “Sputnik” navining urug‘ po‘sti yupqa va tarkibida o‘z vazniga nisbatan 114,1 –117,8% gacha suvni shimib oladi. “Vostok 55” nav namunalari aksincha, urug‘ po‘sti qalin va oqsil miqdori nisbatan kamroq, shu

sababli suvni shimish jadalligi ham “Sputnik” navi namunalaridan 18.8% past bo‘lishi tajribada kuzatildi. No‘xat o‘simligi nav na’munlarida donning bo‘rtishi uchun sarflangan suv miqdori urug‘ tuzilishiga ham chambarchas bog‘liq ekanligi qayd etildi. Bo‘rtish jarayoni dastlab “ Vostok -55” navida keying davrda esa “Sputnik” navida jadallashdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Murtazoyev M.Z., Mamarximov O.M., Qodirov O‘.G`., O‘simlikshunoslik// “Fan va texnologiyalar” Toshkent-2012. 51 b.

2. Аманова М.Э., Худайқулов Ж.Б. Яшил нўхат ва ясмиқ етиштириш [Матн] : илмий нашр / «Агробанк» АТБ.-Тошкент: "ТАСВИР" нашриёт уйи, 2021. - 40 б.

3. I.H.Hamdamov, S.B.Mustanov. Sug‘oriladigan yerlarda no‘xat yetishtirshning ilmiy asoslari.

4. Isaqov K.T., Umurzaqov A.A. No‘xatni erta ekish-mo‘l hosil garovi. // O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi jurnali. -Toshkent, 2019. -No 3. -B. 10.

5. Амелин А.В. Биологический потенциал гороха и его реализация на разных этапах развития культуры // Селекция и семеноводство. 1999. № 2-3. С. 15-21.

6. Vidal-Valverde C, Frias J, Hernandex A, Martin-Alvarez P, Sierra I, Rodriquez C, et al. Assessment of nutritional compounds and antinutritional factors in pea (Pisum sativum) seeds. J Sci Food Agric. 2003;83:298–306. [Google Scholar]

7. Majeed H, Safdar W, Ali B, Mohannad A, Ahmad I, Mumtaz A. Genetic assessment of the genus Pisum L. based on sequence specific amplification polymorphism data. J Med Plants Res. 2012;6:959–67. [Google Scholar]

QISHLOQ XO‘JALILIGINI RIVOJLANTIRISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Xudayarova Muhayyo Egamnazarovna

Guliston davlat universiteti, “QXMQIT” kafedrasi o‘qituvchisi

bahor_7886@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada klaster va fermer xo‘jaliklarda suvni tarqatish texnologiyasi tahlili, sug‘orish jarayonini avtomatik boshqarishning dasturli qurilmalari, ichki xo‘jalik kanallarida avtomatik nazorat va boshqarish vositalari, zamonaviy modemlar imkoniyatlari va vazifalari, avtomatik rostlash tizimini dinamik xususiyatlarini aniqlash, avtomatik boshqaruv tizimlarida qo‘llanuvchi texnik vositalarini tanlash, avtomatlashtirishning funksional-texnologik sxemasi, loyihalangan tizimning turg‘unligini aniqlash masalalari bo‘yicha materiallar ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Tadbirkorlik, iqtisodiy negizi, klaster va fermer xo‘jaliklari, ishlab chiqarish korxonalar, marketing xizmati, mehnat va bozor iqtisodiyoti.

Abstract: In the article, the analysis of water distribution technology in clusters and farms, software devices for automatic control of the irrigation process, automatic control and management tools in domestic channels, capabilities and tasks of modern modems, determination of dynamic characteristics of the automatic adjustment system, use in automatic

control systems Selection of technical means, functional-technological scheme of automation, determination of stability of the designed system are presented.

Keywords: Entrepreneurship, economic basis, cluster and farms, production enterprises, marketing service, labor and market economy.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarini hozirgi holatining taxlili ma’lumki, qishloq xo‘jaligi mamlakatimiz iqtisodiyotining etakchi tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari, sanoatni xom ashyo bilan ta’minlash hamda ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining ma’lum bir qismi shu soha zimmasida ekanligini inobatga olsak, uning respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida naqadar muhim o‘rin tutishi ayon bo‘ladi. Shu bois, Yurtboshimiz rahnamoligida mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab qishloq xo‘jaligida keng ko‘lamli hamda izchil islohotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Istiqlol yillarida qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich joriy etishning me’yoriy-huquqiy asoslarini yaratish va uni takomillashtirib borishga alohida e’tibor qaratildi. O‘zbekiston Respublikasining yer kodeksi, “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”, “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”, “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunlari va boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlar klaster va fermer xo‘jaliklari faoliyatining huquqiy asoslarini shakllantirish hamda qishloqda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochdi. Sohaning barcha tarmoqlarida turli mulkchilik va xo‘jalik yuritish shakllarining rivojlanishi, mahsulot ishlab chiqarish tarkibida nodavlat sektorda faoliyat ko‘rsatayotgan xo‘jalik sub’ektlari ulushining yuqori bo‘lishiga zamin yaratmoqda. Natijada, keyingi yillarda qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotida ularning ulushi qariyb 100 foizga etdi. Xo‘jalik yuritishning eng samarali, taraqqiy etgan davlatlar tajribasida o‘zini har tomonlama oqlagan klaster va fermerlik harakatiga o‘tilishi esa soha rivojida yangi davrni boshlab berdi. Aytish joizki, klaster va fermer xo‘jaliklarining yer-suv, moddiy-texnika va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishda rag‘batlantiruvchi omillar paydo bo‘ldi. Klaster va fermer xo‘jaliklari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yish uchun barcha zaruriy shart-sharoitlarning yaratilganligi ularning qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishdagi ulushi va iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarining muntazam ortib borishiga sabab bo‘lyapti. Ayniqsa, keyingi yillarda klaster va fermer xo‘jaliklarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, ekin turlarini hududlar tabiiy-iqlim xususiyatlarini hisobga olgan holda, mamlakat ehtiyojlari va bozor talablari asosida joylashtirish, tuproq unumdorligini oshirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash hamda har bir gektar maydon hisobiga olinadigan foyda miqdorini ko‘paytirishga qaratilgan samarali tizimlar joriy etilmoqda. Masalan, so‘nggi yillarda paxta maydonlarining qisqartirilishi hisobiga donli, sabzavot, poliz va kartoshka ekinlarining ekilishi, bog‘ va uzumzor maydonlarning kengaytirilishi natijasida, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida ham aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash, ichki bozor to‘kinchiligi va narx-navoning mavsumiy barqarorligiga erishilyapti. Biz bugun 2022-yilning yakunlari haqida gapirganda, avvalo, o‘tgan yilda mamlakatimizning iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda mutanosiblikka erishgani, modernizatsiya va diversifikatsiya hisobidan yuqori sur’atlar bilan rivojlanganini qayd etamiz. Qishloq xo‘jaligining o‘zida keng ko‘lamli o‘zgarishlar va sifat jihatdan yangilanishlar yuz bermoqda. Yurtimizda ekin maydonlarini optimallashtirish va qishloq xo‘jaligi ekinlarini rayonlashtirish borasida har tomonlama puxta o‘ylangan siyosat olib borilayotgani eng muhim xomashyo va eksportbop mahsulot bo‘lmish paxta yetishtirishning nisbatan barqaror hajmini

saqlagan holda, boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlari etishtirishni bir necha barobar ko‘paytirish imkonini berdi. Eng muhimi, xalqimizni oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘liq ta’minlashga zamin tug‘dirdi, kerak bo‘lsa, ularni chet mamlakatlarga eksport qilishga imkon bermoqda. Bugungi klaster va fermer xo‘jaliklari samarali faoliyat yuritish uchun o‘z ixtiyorida ijara asosidagi yetarlicha ekin maydonlariga ega bo‘lgan, yuksak samarali zamonaviy texnika bilan ta’minlangan, ilg‘or texnologiyalarni puxta egallagan yirik xo‘jaliklardir. Ko‘p tarmoqli klaster va fermer xo‘jaliklari qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish bilan birga, ularni chuqur qayta ishlash, qurilish ishlarini amalga oshirish va qishloq aholisiga xizmat ko‘rsatish kabi yo‘nalishlarda samarali faoliyat ko‘rsatmoqda va o‘z istiqbolini topmoqda.. Yurtimizda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning kelajagi haqida gapirganda, yer va suv resurslari bo‘yicha imkoniyatlarimiz cheklanganini hisobga olib, bu borada yagona to‘g‘ri yo‘l – qishloq xo‘jaligini intensiv asosda rivojlantirish, yerlarning meliorativ holatini tubdan yaxshilash, selektsiya ishlarini chuqurlashtirish, yuksak samarali zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish va suvdan oqilona foydalanish yo‘lga qo‘yildi. Iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirishda xizmat ko‘rsatish sohasi tobora katta rol o‘ynamoqda. Biz o‘tgan yilning boshida 2022-yilda xizmat ko‘rsatish bo‘yicha 15 mingdan ortiq korxona, jumladan, savdo-maishiy komplekslar, minibanklar va sug‘urta kompaniyalari filiallari va boshqa korxonalar tashkil etildi. Ma’lumki, aholining o‘sishi va sanoatning jadal sur’atlar bilan rivojlanib borishi natijasida suv resurslari hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan talab ham o‘z-o‘zidan ortadi. Yer resurslarining cheklanganligi va suvning tanqisligi ulardan tejamli, oqilona foydalanishni, yerlarning meliorativ holati va unumdorligini yaxshilash orqali ekinlar hosildorligini oshirishni taqozo etmoqda. Keyingi yillarda qishloq xo‘jaligiga lizing asosida etkazib berilayotgan texnikalar turi va soni ham ortib bormoqda. Lizing asosida sotilayotgan texnikalar qatoriga traktor, kombayn, chigit ekish seyalkalari va chekanka qiluvchi agregatlarning o‘nlab yangi modellari kiritildi. Lizing asosida qishloq xo‘jaligi texnikalari etkazib berish 2022 yilda 2020 yilga nisbatan qariyb ikki martaga ortdi.

Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish natijalari ob-havo va iqlim sharoitlariga qarab, yillar bo‘yicha o‘zgarib turadi. Shu sababli, bu sohada takror ishlab chiqarishning bir maromda kechishini ta’minlash ko‘pincha fondlarni barpo etish va saqlab turishni talab etadi. Shuning uchun favqulodda hollarda ishlatish uchun ozuqa, urug‘lik va ish haqi zahira fondlarini tashkil etish lozim. Keyingi 30-40 yillar ichida rivojlangan mamalakatlar qishloq xo‘jaligida ko‘plab ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlar ro‘y bergan. Qishloq xo‘jaligi hozirgi zamonaviy texnikasi va biologiya fani yutuqlarini qo‘llashga asoslangan industrial tovar ishlab chiqarish vositalari etkazib beruvchi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarini tegishli savdo bo‘g‘imlarini birlashtiruvchi yagona agrobiznes - agrosanoat majmui tizimiga birlashib, integratsiyalashdi. Bozorni boshqarish, dastlab bevosita yuqori pirovard natijalarga erishish – qishloq xo‘jaligi va agrosanoat majmui tarkibidagi boshqa tarmoqlar o‘ptasida balanslashgan mutanosiblikni o‘rnatishdir. Shu munosabat bilan davlat boshqaruv idoralari va agrosanoat tarkibidagi xo‘jalik (korxona, tashkilot)lar ishchi apparati xodimlarining barcha boshqaruv bosqichlaridagi o‘rni ortib bordi. Bozor munosabatlarini tartibga solish rejali taqsimot tizimi sharoitida ishlab chiqarishni boshqarishga nisbatan murakkab. Shuning uchun boshqarish idoralari zamonaviy vazifa va talablarga mos keladigan tashkiliy tuzilma va mutaxassislar tarkibi bo‘yicha javob bermog‘i, rahbar xodimlar ishchanlik va malakaviy qobiliyatlari tufayli iqtisodiy sub’ektlar faoliyatini muvofiqlashtirish muammolarini echish san’atiga ega bo‘lmog‘i lozim.

Davlat boshqaruv idoralarining agrosanoat majmuida xo‘jalik mexanizmini tartibga solishdagi roli bevosita iqtisodiy dastaklar va moddiy rag‘batlantirish orqali o‘sib boradi. Ta’kidlash joizki, davlat tomonidan boshqarishni tartibga solish, nazarimizda, ma’lum vazifadan tashkil topmog‘i lozim. Ular quyidagilarda iborat: - byudjet, kredit resurslaridan va davlat tomonidan xo‘jaliklarga beriladigan yordam mablag‘laridan oqilona foydalanish; - qishloq xo‘jaligi va boshqa tarmoqlar o‘rtasidagi baholar mutanosibligini saqlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish; - respublika va uning mintaqalari bo‘yicha oziq-ovqat fondini yaratish, qishloq tovar ishlab chiqaruvchilari uchun marketing xizmatini tashkil etish; - samarali investitsiya, innovatsiya va institutsional siyosatni olib borish. Hozirgi paytda agrosanoat majmuini boshqarishda qator kamchiliklar mavjud, Xususan: - agrosanoat ishlab chiqarishini tartibga solishda ayniqsa, tarmoqlararo munosabatlarga ta’sir etishda va qishloq xo‘jaligi hamda sanoat tarmoqlari o‘rtasidagi ekvivalent almashuvida davlatning ishtirok etmayotganligi; - islohotlarni joriy etishda mintaqaviy xususiyatlar va mavjud qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tuzilmasi hisobga olinmayotganligi; - agrar sohani qayta tashkil etishda ijtimoiy omillarni, xususan, mehnatga qobiliyatli xodimlarni ish bilan ta’minlashga qaratilgan tadbirlarning hayotga sekin joriy etilayotganligi. Xorij va mamlakatimizda to‘plangan tajribalar shuni ko‘rsatmoqdaki, bozorning shakllanish jarayoni o‘sib borishi bilan xo‘jalik sub’ektlari tomonidan iqtisodiyotni boshqarish omillarining ahamiyati ham ortib boradi. Ko‘pgina mamlakatlar tajribasi shundan dalolat beradiki, bozor munosabatlari rivojlanishi bilan davlatning agrosanoat tizimi va uning alohida tarmoqlariga maqsadga muvofiq ravishda ta’sir etish zarurati saqlanib qoladi. Bozor iqtisodiga o‘tishning hozirgi bosqichida respublikamiz agrar sohasini boshqarishda davlat boshqaruvining ahamiyati katta. Shuning uchun davlat idoralari xo‘jalik ishlariga aralashmaslik siyosatidan chekinib, agrar sohani va agrosanoat majmui boshqa tarmoqlarini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini belgilab bermog‘i lozim. Ta’kidlash joizki, qo‘shimcha moddiy, mehnat va moliya resurslarini jalb qilmasdan, faqat boshqarish tizimini tashkil etishni tartibga solish orqali katta samaraga erishish mumkin. Agrosanoat majmui tizimini tashkil etishning muhim sharti, bu jarayonni maqsadga muvofiq rejali va izchil davom ettirishdir. Bunda asosiy e’tibor qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabini qodirish, servis xizmatini ko‘rsatish tizimini intensiv rivojlantirish hamda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirishga qaratilishi lozim. Albatta, mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni yanada oshirish imkoniyatlari mavjud va bu imkoniyatlardan samarali foydalanish hisobiga yetishtirilgan qishloq xo‘jalik mahsulotlarini nafaqat mamlakatimiz aholisini to‘liq ta’minlash, balki kelgusida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari qo‘shni mamlakatlarga yoki MDH davlatlariga eksport qilish imkoniyatlari etarli darajada mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdug‘aniyev A.A. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. T.: TDIU, 2006. – 283 b. 59

2. Salimov V.T. va boshqalar. “Fermer va dehqon xo‘jaliklari iqtisodi”. – T.:”TDIU”, 2006, 124 b.

3. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik: tashkil etish, rejalashtirish, boshqarish. O‘quv qo‘llanma, mualliflar jamoasi. T.: «Fan va texnologiyalar» -2005.

4. Xusanov R.X. Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy isloxotlar va agrar iqtisodiyot. – T.: Yagi asr

avlodi, 2004. – 205 b.

5. Egamberdiyev E., Xo‘jaqulov G‘. Kichik biznes va tadbirkorlik: O‘quv qo‘llanma. - T.:"Ma’naviyat", 2003.

6. O‘murzoqov O‘.P. va b. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. T.: “Iqtisod-moliya”, 2008.-87-89 bar. T.: O‘zbekiston, 1993. – 261 b.

SIRDARYO VILOYATI SHAROITIDA SOYA NAVLARINING O‘SUV DAVRLARI

A.SH.Abdurasulov

Guliston davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sirdaryo viloyati sharoitida soya o‘simligining ayrim navlarini etishtirish, o‘suv davrlari va hosildorligi haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: o‘suv davri, unib chiqish, gullash, dukkaklash, pishish.

Аннотация. В данной статье представлена информация о выращивании, период вегетации и урожайности некоторых сортов сои в условиях Сырдарьинской области.

Ключевые слова: вегетационный период, прорастание, цветение, формирова ние бобов, созревание плодов.

Abstract. This article provides information about the cultivation, vegetetional periodes and yield of some soybean varieties in the conditions of the Syrdarya region.

Keywords: vegetetional periodes, growth period, sprouting, flowering, podding, ripening.

Kirish. Respublikamizda so‘nggi yillarda sug‘oriladigan bir qancha maydonlarda asosiy va takroriy ekin sifatida soya ekini etishtirishga hamda don hosildorligi, don sifatini, moylilik darajasini oshirish va unumdorligi past bo‘lgan tuproqlarning unumdorligini oshirishga katta e’tibor berilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo‘yicha 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida» gi Farmonining 3.3 bandida «...qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish hajmini oshirish, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, agrar sektorning eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirishga qaratilgan» muhim vazifalar belgilab berilgan. SHu bilan birga Respublikaning unumdorligi past bo‘lgan och tusli bo‘z tuproqlar sharoitida, soya ekinini asosiy ekin sifatida etishtirish, donning oqsil miqdorini, moylilik darajasini oshirishda ma’dan o‘g‘itlarni qo‘llash hamda agrotexnologiyalarini ishlab chiqqan holda ishlab chiqarish sanoatida keng joriy etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib, ushbu vazifalarniamalga oshirish maqsadida biz tadqiqotlarimizni 2022 yilda Guliston davlat universiteti tajriba maydonida olib borildi.Tadqiqot manbai sifatida “To‘maris MAN-60”, “Vilona”, “Selekto 302”, “NS Arolo(serbiya)” va “Madaniyat “B”, O‘zbekiston” navlari tanlab olindi, dala va laboratoriya tajribalari Butunrossiya O‘simlikshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti (VIR) uslubiy qo‘llanmasi (1985) asosida amalga oshirildi. Fenologik kuzatuvlar va biometrik tahlillar esa Qishloq xo‘jalik ekinlari navlarini sinash davlat komissiyasining uslubiy qo‘llanmasi (1989) bo‘yicha olib borildi.

Biz Sirdaryo viloyati sharoitida erlardan unumli foydalanish maqsadida soya o‘simligini etishtirish uchun bahorda asosiy ekin sifatida Guliston davlat universiteti tajriba maydoniga soyaning “To‘maris MAN-60”, “Vilona”, “Selekto 302”, “NC Apolo (Serbiya)” va “Madaniyat “B” O‘zbekiston” navlari ekildi. Ekishdan oldin er maydoni begona o‘t qodiqlaridan tozalandi, 20-25 santimetr chuqurlikda shudgor qilindi. Ustidan mola bostirildi. Ekish uchun 60 sm, qator orasiga pushta olindi va gektariga soya navlari urug‘larini yirik maydaligidan kelib chiqqan holda 12 aprel kuni paxta chigiti ekish seyalkasi orqali urug‘lar miqdori 50-60 kg/ ga , urug‘ ekish ishlari TNS 60-70 % bo‘lgan sharoitida, ekish chuqurligi 4-5 sm qilib amalga oshirildi. Urug‘ ekilgan so‘ng 5-7-kundan boshlab soyaning unib chiqishi kuzatildi.

Soya urug‘ini ekish uchun tuproqning 0-10sm. qatlamidagi harorat +12- $+14^0$ S daraja bo‘lganda eng maqbul muddat hisoblanadi. Soya urug‘larining unib chiqishi uchun 120-130 daraja effektiv harorat (10 darajadan yuqori) kerak bo‘ladi.

Madaniylashtirib ekilayotgan soyalar bir yillik o‘tsimon o‘simlik hisoblanadi.

Ma’lumki, har bir oilaga mansub o‘simliklar o‘ziga xos rivojlanish fazasiga ega. Donli ekinlarga nisbatan o‘xshash bo‘lsa ham o‘sib rivojlanish fazalari keskin farq qiladi. Agarda harorat tuproqda 3-5 gradus darajani tashkil etsa, fermentlar o‘z harakatini mutlaqo to‘xtatadi. Agarda tuproqda harorat lozim bo‘lgandagidan kam bo‘lsa, albatta bu hol o‘simlikning yaxshi o‘sib rivojlanishi uchun salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Soya o‘simligi navlarining unuvchanligi asosan asosiy ekin sifatida ekilganda bahor mavsumi qurg‘oqchilik hamda havo harorati yuqori bo‘lib kelishi yoki seryog‘in hamda havo harorati nisbatan past bo‘lishi bilan izohlash mumkin. Biz ekkan soya urug‘larining unib chiqish davri navlar orasida keskin farq kuzatilmadi. A.V.Krasovskaya A.F.Stepanovlarning (2004-13) tadqiqotlarida yog‘ingarchilik miqdorining oshib borishi va sutkalik havo haroratining pasayib borishi, soya urug‘larining unib chiqish davri davomiyligining oshishiga olib kelishi ta’kidlangan [38; S. 20-25.]. Bizning tajribalarimizda ham ushbu qonuniyat o‘z isbotini topdi. SHaroit bir xil bo‘lsa ham navlar o‘rtasida farqlar kuzatildi.

Unib chiqish: soya urug‘i tuproqqa ekilgach o‘z vazniga nisbatan 90-150 foizgacha suvni shimib olganidan keyin urug‘ bo‘rtadi va qulay harorat hamda tuproqning havo aeratsiyasi etarli bo‘lsa, fermentlarning harakati boshlanadi va 2-3 kun o‘tgach murtakdan ildizchani ko‘rinishi sodir bo‘ladi. To‘maris MAN-60 navida unib chiqish 17 aprel kuni, urug‘larning unib chiqish davri 5-8 kunni**,** Madaniyat “B” navida unib chiqish 17 aprel kuni, urug‘larning unib chiqish davri 5-8 kunni, O‘zbekiston navida unib chiqish 18 aprel kuni, urug‘larning unib chiqish davri 6-9 kunni, Vilona navida unib chiqish 18 aprel kuni, urug‘larning unib chiqish davri 6-9 kunni, Selekto 302 navida unib chiqish 19 aprel kuni, urug‘larning unib chiqish davri 7-10 kunni, NS Arolo (serbiya) navida unib chiqish 20 aprel kuni, urug‘larning unib chiqish davri 8-11 kunni tashkil etdi. Urug‘ning unish davri urug‘larni ekish muddatlari bilan birga bevosita yog‘in miqdori ya’ni tuproq namligi hamda haroratga bog‘liq bo‘lib, haroratining o‘zgarishi ekish muddatining kechikishi va qisqarishiga sabab bo‘ladigan asosiy omildir. Xuddi shuningdek, urug‘larning unib chiqish davri ham yog‘ingarchilikka uzviy bog‘liq, tuproq harorati pasayishi urug‘larning kech unib chiqishiga olib keladi bu esa o‘z navbatida o‘simlikning vegetatsiya davri cho‘zilishiga olib keladi. O‘simlikning vegetatsiya davrining cho‘zilishi hosil elementlaring hosil bo‘lishini kechiktiradi va hosildorlikning pasayishiga olib keladi.

Maysalarda birinchi 3 talik barg hosil bo‘lishi: Nihollar unib chiqqaniga 5-7 kun bo‘lganida dastlabki oddiy bir juft barglar bir-biriga, qarama-qarshi holatda paydo bo‘ladi. Nihollarni shakllanishini 8-10 kunlarida dastlabki chin barglar hosil bo‘ladi, 11-14 kunlari

dastlabki uchtalik barg chiqadi, keyingi barglar esa har 2-3 kunda paydo bo‘laveradi. Har bir bargning o‘sib to‘la shakllanishi 6-8 kun davom etib, shu vaqt davomida barg o‘ziga yarasha hajmni egallaydi. SHuni ham alohida ta’kidlash kerakki, soya o‘simligining dastlabki o‘sish bosqichlari davomida uning ildiz qismi kuchliroq er ustki qismi esa nisbatan sekinroq o‘sadi va shoxlanish bosqichidan boshlab o‘simlikning er ustki qismini o‘sishi ham jadallashadi.

SHoxlanish bosqichi chin barg chiqargandan keyin 12-15 kunlari o‘simlikdagi chin barglar soni 4-5 taga etganida, ko‘pincha ayrim navlarda barg qo‘ltiqlarida, ba’zan urug‘palla barglar yonidan ham shoxchalar shakllanadi, ammo takroriiy qilib ekilgan soyalarda bu bosqich kamroq namayon bo‘ladi, chunki takroriy qilib asosan ertapishar navlar tanlab ekiladi. Bahorda ekilgan kechpishar poyasi baquvvat navlarda maysalar unib chiqqanidan keyin 14-23 kunlaridan boshlab ertapishar navlarda esa 12-13 kunlarida o‘simliklar shoxlay boshlaydi. SHuningdek, ekin maydonidagi o‘simliklarni ko‘chat qalinligi ortgani sayin har tupdagi shoxlar soni kamayadi va aksincha siyrak o‘stirilgan yoki ayrim sabablarga ko‘ra siyraklab ketgan soyazordagi o‘simliklarning shoxlanishi kuchayadi, bu o‘simliklarni o‘suv davrini ortishiga olib keladi.

Shonalash:bu bosqich shoxlanish bilan deyarlik bir vaqtda boshlanadi. Soyaning shonalash bosqichidagi o‘simliklarda barg hosil bo‘lishi eng ko‘p bo‘ladi va o‘simlikni suvga bo‘lgan talabining kritik davri bo‘lib hisoblanadi, shu bosqichdan boshlab o‘simliklarning suvga bo‘lgan talabi orta boradi va tuproqdagi namlik CHDNSga nisbatan 70-75 foiz bo‘lishi o‘simlikni yaxshi gullab, gullarni ko‘proq qismining changlanishini ta’minlaydi. Soyani gullarini changlanishi aynan shona ichida ro‘y beradi.

Gullash:bu bosqich soya o‘simligining eng uzoq davom etadigan bosqichi hisoblanadi va maysalar unib chiqqandan keyin navlarga bog‘liq ravishda 28- 33 kunlaridan boshlab, gullay boshlaydi. Ayrim navlarni gullash davri 36-66 kungacha davom etishi mumkin.

Dukkaklash: bu bosqich dastlabki gullarni ochila boshlaganiga 11-14 kun bo‘lganda kuzatiladi. Ammo soyada gullash-dukkaklash bosqichlarini mutloqo ajratib bo‘lmaydi, chunki o‘simlikni pastki yaruslarining dastlabki gullari ochilishi bilan yuqorigi yaruslarda ham gullar ko‘rinadi-da, keyingi o‘rindagi gullarni gullashi birinchi gullarni dukkaklarga aylanishi bilan birgalikda kechadi va bu holat uzoq vaqt 18-40 kun ba’zi kechki navlarda undan ham uzoq davom etadi. SHuning uchun soyaning gullash-dukkaklash bosqichlari bir vaqtda o‘tadi. Bu bosqichda o‘simlikning suvga, ozuqaga bo‘lgan talabi eng yuqori bo‘ladi, chunki dukkaklardagi donlarni to‘lishishi, ularda zapas oziq moddalarni to‘planish jarayoni ketadi. Bu soya o‘simligining hosil shakllantirishning imkoniyati yuqori ekanligini bildiradi va har tamonlama qulay sharoit yaratilib, soyaning imkoniyatlaridan to‘la foydalanish bu muhim vazifalarni bajarilishidan dalolat hisoblanadi.

Pishish: bu bosqich urug‘ni to‘lishishidan boshlanib, o‘simliklarni poya, barg, dukkak qismlarini sarg‘ayishi, qo‘ng‘irlanishi va eng muhimi barglarni tabiiy to‘kilishi bilan yakunlanadi. Bu bosqichda o‘simliklarni barcha qismlarini o‘sishi to‘xtaydi, dukkaklardagi urug‘larga zapas oziqa moddlarni to‘planishi eng yuqori pog‘onaga ko‘tariladi. Bu bosqichda tuproqda namlikni etarli bo‘lmasligi urug‘larni tirishib-burishib qolishiga, ularning sifatini pasayishiga, eng muhimi 1000 dona urug‘ vaznini kamayishiga olib keladi. Soyaning o‘suv davri uning navlariga va qanday o‘stirilganligiga bog‘liq ravishda 82-160 kunni tashkil etadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytib o‘tish mumkin, bizning tajribalarimizda To‘maris MAN-60, Madaniyat “B” , O‘zbekiston, Vilona, Selekto 302, NS Arolo (serbiya) mazkur navlaring o‘suv davri nav xarakteristikasida ko‘rsatilgandagiga nisbatan o‘rtacha 26-36 kungacha qisqardi,

poyalari kalta bo‘g‘imlik va kamshox bo‘lib o‘sishi kuzatildi. Demak soya, ko‘plab shu sohani mutaxasislari ta’kidlaganlaridek tuproq iqlim sharoitlariga qarab o‘zgaruvchan, moslashuvchan o‘simlik hisoblanadi. Soyaning barcha navlari ham yuqori agrotexnologiya qo‘llanilishini talab etishi bilan xarakterlanadi, ayniqsa poyadagi dukkaklar soni, xar tupdagi urug‘lar miqdori, 1000 dona urug‘ni vazni va hosildorlik ko‘rsatkichlari yuqori agrofonda o‘stirilgan soya navlarining hammasida ham keskin ko‘tarilishi kuzatildi. Bu esa donning tarkibidagi oqsil, o‘simlik moyi kabi asosiy moddalarning miqdori va sifati sezilarlik darajada yaxshilanishiga olib keladi.

1-jadval

Soya navlarining mahsuldorlik ko‘rsatkichlari

Navlar	**Dukklar soni, ta**	**Don soni, ta**	**1000 dona don og‘irligi, gr**
To‘maris MAN-60	105,7	4-5	156,8
Madaniyat “B”	94,6	4-5	141,9
O‘zbekiston	91,4	4-5	139,3
Vilona	89,1	3-4	92,8
Selekto 302	82,5	3-4	126,5
NS Arolo (serbiya)	76,8	3-4	124,8

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Атабаева Х.Н., Исроилов И.А., Умарова Н. Соя навларини такрорий етиштиришда экиш муддати ва меъёрини аниқлаб бориш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш.-Тошкент, 2001.-4 б.

2. Алланов Х, Сотторов О. Соянинг экиш муддати ва меьёрлари// Тош ДАУ “Мойли экинларни етиштириш ва қайта ишлаш: ҳозирги ҳолати ва ривожлантириш истиқболлари” Мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. Тошкент, 2018. – Б. 175- 176.

3. Ёрматова Д., Кузметов З., Бойматова М.А., Мойли экинларни етиштириш истиқболлари ва бугунги кундаги аҳволи // “Қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришда долзарб масалалар ва уни ривожлантириш истиқболлари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. Тошкент, 2020. – Б. 43-44.

4. Жумаев Ф.Х., Абзалов М.Ф., Н.С.Баратова Н.С., Сафарова Н.И “Соя генколлекцияси намуналарини Бухоро шароитида ўсиш-ривожланиши ва тупроқ унумдорлигини оширишда сояни аҳамияти”. Қишлоқ хўжалик экинларини маҳсулдорлигини ошириш муъаммолари мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани тўплами. Бухоро, 2009. – Б. 305-307.

5. Кўлдашов З.М., Ҳамроева М.К. Соя ўсимлигида дуккакларнинг жойлашиши // Ўзбекистон республикасида бошоқли дон, ноанъанавий ва

мойли ҳамда озуқа экинларини инновацион технологиялар асосида етиштириш истиқболлари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция мақолалар тўплами. Андижон, 2020. – Б. 376-378.

6. Кушметов З.М., Ҳамроева М К. Соя донининг биологияси ва униб чиқиш даври //

“Ўзбекистон республикасида бошоқли дон, ноанъанавий
ва мойли ҳамда озуқа экинларини инновацион технологиялар асосида етиштириш истиқболлари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция мақолалар тўплами. Андижон-2020. – Б. 370-372.

7. Красовская А.В., Степанов А.Ф. влияние срока посева и метеорологических факторов на урожайность и качество зерна сои в подтайге западной сибири. Ж: Омский научный вестник. 2015. № 1 (138). – С. 20-25.

8. Қаршибоев Ҳ.Қ. Сирдарё вилоятида дала экинларини етиштиришнинг илғор технологиялари. – Гулистон, 2004. – 24 б.

TUPROQ DEGRADATSIYASI: MUAMMOLAR, OQIBATLARI, OLDINI OLISH CHORA TADBIRLARI

Sh.A. KULDASHEVA, *O‘zR FA UNKI: k.f.d., prof.*
A.G‘. USMONOVA
Guliston Davlat Universiteti “Ekologiya va geografiya” kafedrasi o‘qituvchisi
usmonova9000@gmail.com

Abstract: Soil degradation is a set of processes that lead to a change in the function of the soil, a deterioration of the quantitative and qualitative indicators of its properties, and a decrease in productivity, that is, under the influence of natural and anthropogenic factors, the elements are stable in the ecological system. deterioration of its properties, decrease in economic value and decrease in efficiency. "Soil degradation is one of the important environmental problems of the 21st century. Its importance, actual and potential effects on biomass productivity, water quality, air quality, and greenhouse gas emissions to the atmosphere are highlighted. It is related to soil and water source pollution, soil degradation. Soil degradation directly and indirectly affects climate change.

Keywords: Degradation, soil erosion, salinization, desertification.

Kirish

Yer resurslaridan foydalanishda yuzaga kelgan hozirgi vaziyat ulardan foydalanish va muhofazalashning qat’iy nazorat qilishni taqoza etadi. Bugungi kunda katta maydonlarda yer resurslardan foydalanish ilmiy asosda tashkil etilmagan. Tuproq degradatsiyasi tufayli insoniyat tsivilizatsiyasining tarixi davomida 2 mlrd. ga maydondagi hosildor tuproqlar foydalanish uchun yaroqsiz bo‘lib qolgan. Har yili turli sabablarga ko‘ra 15 mln ga qishloq xo‘jalik yerlari ishdan chiqib qolmoqda, shundan 5 mln.ga dan ortiqrog‘i bevosita qishloq xo‘jaligi tufayli sodir bo‘lmoqda. Har yili dalalar va yaylovlarning 60% iga qadar maydoni eroziya va deflyatsiyaga duchor bo‘lmoqda, sug‘oriladigan yerlarning 40% i melioratsiyaga muxtoj. Haydaladigan, ayniqsa sug‘oriladigan yerlar, cho‘llashish jarayoni natijasida foydalanish muamalasidan chiqib ketmoqda. Inson dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullana boshlagandan bunyod 900 mlrd.ga yer cho‘llashishga uchradi. Hozirgi paytda cho‘llashish jarayonlari tufayli har yili dunyoda 50000 – 70000 kv.km (5 – 7 mln.ga) maydondagi hosildor yerlar yaroqsiz bo‘lib qolmoqda. Haydaladigan yerlar sug‘orishni noto‘g‘ri tashkil qilish, yog‘in– sochinning shiddat bilan yog‘ishi, qorlarning tez erishi, dalalarda ixota daraxtzorlarining nixoyatda siyrakligi yoki

butunlay yo‘qligi, eroziya kabi omillar ta’sirida har yili katta zarar ko‘radi. BMTning ma‘lumolariga ko‘ra, har yili shu omillar ta’siri tufayli 3 mln ga yer foydalanishdan chiqib ketadi. Shamol va suv eroziyalari tufayli yiliga 26 mlrd t tuproq yo‘qoladi [1,2].

Har yili dunyo bo‘yicha 6-7 million gektarga yaqin yer maydonlari qishloq xo‘jalik aylanmasidan chiqib ketmoqda. Ya’ni ulardan foydalanilmaydi. Bundan tashqari global, mintaqaviy miqyosda ham asosiy xavf antropogen degradatsiya bo‘lib turibdi.

Bugun mamlakatimizda ham unumdor yerlarning soni cheklangan. Ba’zi hududlarda e’tiborsizlik oqibatida yerlar degradatsiyaga uchrash holatiga kelib qolgan. Ana shunday salbiy oqibatlarning oldini olish maqsadida Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2022-yil 10-iyunda “Yerlar degradatsiyasiga qarshi kurashishning samarali tizimini yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Unga asosan, O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi tizimida alohida yangi departament tashkil etildi. Respublikamizdagi yerlar degradatsiyasi, ularning oldini olish, bu borada amalga oshiriladigan ishlar bo‘yicha vazifalar bilan shug‘ullanish departamentning zimmasiga yuklatildi.

Tuproq degradatsiyasi. Unumdor tuproqni sifatining yomonlashish jarayoni, ularning hosildorligi pasayishi, tarkibidagi ozuqa moddalarining kamayishi – tuproq degradatsiyasi hisoblanadi. Qurg‘oqchil iqlim sharoitida tuproqlarning degradatsiyaga uchrashi natijasida ko‘p hollarda cho‘llanish jarayoniga o‘tib ketadi, bunda hosildor yerlar unumdor tarkibining pasayishi, hosildorlikni ta'minlab beruvchi tarkibining o‘zgarishi natijasida yaroqsiz holatga aylanadi [3].

Tuproqlar eroziya, sho‘rlanish, botqoqlanish, gumussizlanishи, shuningdek tuproq resurslaridan noto‘g‘ri foydalanish (texnikadan foydalanishda, notog‘ri sug‘orish, o‘g‘itlash, defolyasiya qilish va h.k.) natijasida degradatsiyaga uchraydi bu esa cho‘llanish kabi ekologik muammoni vujudga keltiradi.

1-rasm. Ikkinchi ekinga tayyorlashda yo‘l qo‘yilgan xatolik.

Ma′lumki, iyun oyining o‘rtalariga borib, dalalarimizda pishib yetilgan g‘allani o‘rib-yig‘ib olish ishlari avj pallasiga kiradi. Boshoqli don ekinlaridan bo‘shagan yerlarni takroriy ekin ekishga tayyorlash ishlari boshlanadi. Odatda, don ekinlaridan bo‘shagan maydonlar g‘alla qoldiqlaridan tozalanib, keyin shudgor qilinishi kerak. Lekin ko‘p hollarda osongina yo‘li, uni yoqib yuborish holatlarini kuzatish mumkin (1-rasm).

Tuproqning suv ta′sirida yuvilishi ham tuproq degradasiyasiga olib keluvchi muhim ekologik muammodir. Bunda qor suvlari, yomg‘ir tomchilari avvalo tuproqqa urilib, uning donalarini ivitib yumshatadi, so‘ngra vujudga kelgan oqim tuproqni o‘sha chirindili ivigan ustki qismini yuvib ketadi. Bu hodisa o‘simliklarning o‘sishiga salbiy ta′sir etadi va hosildorlikni 2-3

marotaba kamaytiradi. Xususan, qordan erigan suvlar har gektar yerdan 25 t gacha tuproqning unumdor qatlamini yuvilib ketishiga olib keladi.

Ma′lumotlarga ko‘ra, 2020 yilning 1 may kuni Sirdaryo viloyati hududidagi Sardoba suv omborida to‘g‘on o‘pirilib, suv toshqini yuzaga keltирган. Suv toshqini natijasida Sardoba, Oqoltin va Mirzaobod tumanlaridagi aholi punktlari va ekinlarga juddiy zarar yetgan. Binolar, yo‘llar, kommunikatsiyalar vayron bo‘lgan bu holat xalq xo‘jaligiga katta iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik zarar etkazgan.

Sel ta′sirida ham (Surilma eroziya) tuproq eroziyaga uchrashishi mumkin. Sel – kuchli jala natijasida vujudga kelgan oqim bo‘lib, u tuproqni yuvishdan tashqari, o‘z yo‘lida uchragan barcha narsalar (toshlar, daraxtlar, qum, loy va boshqalar)ni uzoq yerlarga olib ketadi va nihoyatda ko‘p yerlarni ishdan chiqaradi [4]. (2-rasm)

2-rasm. Suv eroziyasi ta’sirida tabiiy tuproq holatining o‘zgarishi

Tuproq degradasiyasi oqibatlari. Tuproq degradatsiyasi quyidagi natijasida tuproq tarkibi o‘zgaradi, unumdorligi pasayadi va natijada cho‘llashish jarayoni vujudga keladi. Bundan tashqari kuchli shamol, muzliklarning siljishi, ko‘chkilar, daryo toshqinlari, vulqonlar, yer silkinishi, tayfun, sunami va boshqa eroziyani keltirib chiqaruvchi kuchlar mavjud. Tuproqning unumdorligiga salbiy tasir etuvchi asosiy jarayonlardan biri suv va irrigatsiya eroziyasidir. Irrigatsiya eroziyasiga asosan sug‘orma tipik va to‘q tusli bo‘z tuproqli yerlar moyil bo‘ladi. Bu maydonlarning yarmiga yaqini bo‘laklangan relyefli joylar va ularda irrigatsiya eroziyasi rivojlanish ehtimoli cho‘l hududlaridagiga nisbattan ko‘proqdir.

Tuproqlarning yuvilishi qiyalik 1-2 gradusga yetganda boshlanib, qiyalik oshgan sari eroziya jarayoni jadallashadi. Eng havotirlisi shundaki, irrigatsiya eroziyasi natijasida tuproqlardan gumus va oziqlantiruvchi moddalari yo‘qoladi. Buning oqibatida ,qishloq xo‘jaligi yer aylanmasidan qimmatbaho sug‘oriladigan yerlar chiqmoqda .Bundan tashqari, tuproqlarga solinadigan o‘g‘it va zaharli kimyoviy moddalarning uchdan bir qismi tuproqdan yuvilib, suv havzalarida yig‘iladi va atrof muhitga salbiy tasir ko‘rsatadi. Tuproq degradatsiyasini

tezlashtiruvchi omillarga quyidagilarni keltirish mumkin. Respublikamizning 643.2 ming ga sug‘oriladigan yerlarni irrigatsiya eroziyasiga duchor bo‘ladi. Qashqadaryo (159,7mingga), (Toshkent 138,6ming ga) (Samarqand 121,2) viloyatlarining sug‘oriladigan yerlari irrigatsiya eroziyasiga ko‘proq duchor bo‘ladi. Suv eroziyasiga Qashqadaryo, Toshkent, Samarqand, Surxondaryo va Farg‘ona viloyatalaridagi lalmi yerlar uchraydi. Shuning uchun ushbu yerlarga eroziyaga qarshi aniq maqsadli chora tadbirlar amalga oshirilishi lozim. O‘zbekistonda shamol ta’siri ostidagi tuproq deflyatsiyasi 50% dan ortiq cho‘l va bo‘z tuproq mintaqalarini qamrab oladi. Farg‘ona vodiysining g‘arbiy va markaziy qismi, Buxoro vohasi, mirzacho‘lning shimoliy-g‘arbiy cho‘li, Qarshi va Sherobod cho‘llari shuningdek Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazim viloyatining sug‘oriladigan yerlari, shamol tasiri ostida tuproq deflatsiyasiga uchragan. Tuproqning degradatsiya jarayonlriga chidamligini baholashda bir qator muhim ko‘rsatkichlar tavsiya qilingan. (1-jadval)

Tuproq eroziyasi intensivligi shkalasi (1-jadval)
(Н.К.Шакула , А.Г.Рожков , П.С.Трегубов,1973)

Tuproq eroziyasi xavfliligi	Tuproq yo‘qotilishi intensivligi, mm/yil	Tuproq yuvilishining o‘lchami, t/ga yilda
Yo‘q	Tuproq hosil bo‘lishi jarayonning jadalligi	Yuz beradigan yuvilish kam
Kuchsiz	0,5 dan kam	6 dan kam
O‘rtacha	0,5-1,0	6-12
Kuchli	1,0-2,0	12-24
Juda kuchli	2,0-5,0	24-60
Falokatli	5 dan yuqori	60 dan yuqori

Bularga:

• Iqlim xususiyatlari va relief tavsifi;

• ekotizm komponentining fitosenotik tavsifi: biomassa mahsuldorlik, modda aylanishining hajmi va intensivligi ;

• tuproq xossalari va rejimi: ishqoriy-kislotalik va oksidlanish – qaytarilish sharoitlari, suv rejimi ,granulometrik va minerologik tarkibi, kation almashinishi hajmi, gumus miqdori yoki zahirasi [5-7].

Xulosa. Shuni alohida ta′kidlash kerakki, tuproqning degradatsiyadan saqlab qolish uchun bir qator chora-tadbirlar mavjud.

1. Past-balandliklardan iborat bo‘lgan yerlarda ko‘p yillik ekinlar ekish, bog‘dorchilik va uzumchilik sohalarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Qiyaligi 5-10° tashkil yetadigan yerlarning yon bag‘irlari (fatsiyalar) ko‘ndalang haydalsa, yog‘ingarchilik suvlari jo‘yaklar hosil qila olmaydi. Yerning qiyaligi 10-15° tik bo‘lgan yerlarda ko‘p yillik yem-xashak o‘simliklari ekish yoki pushtalar olib mevali daraxtlar va tokzorlar barpo qilish respublikamiz miqyosida keng ko‘lamda amalga oshirilmoqda.

2. Yo‘llar qurilishi paytida yog‘ingirchilik suvlarini oqib ketishi uchun yo‘l bo‘ylab ariqlar qazish va daraxtzorlar barpo etish maqsadga muvofiqdir. Suv havzalari, to‘g‘onlar, kanallar va suv omborlari qurilishi paytida tuproq olingan handaklarii tekislab, daraxtzorlar barpo etish kerak. Masllan, Samarqand viloyati Pastdarg‘om tumanida kichik jar va soylarni

tekislash hisobiga 200 gektar yangi yerlar ochib xo‘jalik hisobiga o‘tkazilgan.

3. Qirg‘oqlarni yuvadigan daryo bo‘ylarida damba va ko‘tarmalar o‘rnatish, jarliklarga suv tushmaydigan ariqlar qazish, yumshoq va engil tez yuviladigal tuproqli joylarda ariq o‘rniga temir-beton lotoklar o‘rnatish, jarlarda va soyliklarda suv oqimini to‘suvchi to‘g‘onlar qurish, selga qarshi kurashish uchun quruq hovuzlar (Selhonalar) va suv omborlari barpo etish, zinapoyasimon ariqlar qazish katta ekologik ahamiyatga ega.

4. Shuningdek, yuqorida keltirilgan tadbirlar degradasiyaga uchrash holatini oldini olish bilan bog‘liq bo‘lsa, turli xil tabiiy, antropogen ta'sir natijasida hosil bo‘lgan favqulotda holatlarda degradasiyaga uchragan tuproqlarni, ayniqsa ekin maydonlarini kompleks yondashgan holda kimyoviy melioratsiya, tuproq tuzilmasini yaxshilaydigan ko‘pfunksional strukturantlar, sirt fall moddalar, polielektrolitlar ishlab chiqish yordamida tiklash ham samarali natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://fermermaktab.uz/uz/article/tuproqlar-degradatsiyasi
2. https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/11951-yer-resurslarining-degradatsiyasi-uning-asosiy-sabablari
3. Abduraxmonov T, Jabborov Z.A, Nikadambayev X.B Tuproqlarni kimyoviy ifloslanish muammolari va muhofaza qilish tadbirlari maxsus kursini o‘qitishda pedagogik texnalogiyalar. T, Universitet. 2010. 1136

https://www.agro.uz/

4. Degradatsiya i oxrana pochyu pod redyu akademika RAN Dobrovolskogom. 2002. 654 s
5. Yo‘ldoshev. G, Abdurahmonov T. Tuproq kimyosi. (O‘quv qo‘llanma) T.:2005-238b
6. Karmanov I.I. Bulkakov D.S Degradotsiya poch: predlojeniya posovershenstvovaniyu terminov i opredeleniy Antropogennaya degradatsiyapochvennogo pokrova i meri yee preduprejdeniye. M.1998.t1 s.5-6.ch

GLOBAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS

Musurmanov Nurbek Ummatqul o‘g‘li

Guliston davlat universiteti, “Ekologiya va geografiya” kafedrasi

tayanch doktoranti.

nurbekmusurmanov090@gmail.com

Abstract: This article reveals the essence of today's global ecological problem from a scientific and practical point of view. Today's ecology, the attitude of people to the environment, the process of urbanization, the requirements for protecting the environment, the ecological situation in the city, and the ecological activities of the population have been thoroughly reviewed. Opinions on improving the ecological environment around us were expressed.

Keywords. Global environmental, urban ecology, prayer, environment, ecological problem, greening, island problem, natural resource, human activity.

Kirish. Global ekologik o‘zgarishlarning salbiy oqibatlariga misol qilib mamlakatlarning iqtisodiy va siyosiy hukmronlikka intilib, ulkan obro‘ qozonish maqsadida mamlakat ishlab

chiqarishiga alohida urg‘u berib kelayotganligi global ekologik inqirozlarni keltirib chiqarishga sabab bo‘layapti. O‘tgan asrga nisbatan insoniyat yashash tarzi shunchalik darajada o‘zgardiki, insoniyat sivilizatsiyasida hali mutlaqo kuzatilmagan global isish, dengiz va yer ekotizimlarining misli ko‘rilmagan darajada kamayib borishiyu, yer yuzining turli mintaqalarida qurg‘oqchilik, suv toshqinlari kabi bir qator salbiy holatlar ham yuz berayotganligi barchamizga birdek ayondir. Bir so‘z bilan aytganda insonning tabiatga aralashuvi aqlga sig‘maydigan darajaga yetishga ulgurdi.

Xo‘sh, bizda muammolar bor, lekin ularga yechimlar-chi? Nahotki hozirgi dunyoning global ekologik holati hech kimni zarrachalik qiziqtirmasa? Biz o‘zimidan keyingi avlodga qanday kelajakni meros qilib qoldirmoqdamiz? Har safar bunday og‘riqli savollar bizni qachongacha qiynab keladi? Nahotki dunyoning hozirgi qiyofasi kundan kunga bundan-da yomonlashib boraveradiyu, biz insonlar shunchaki bir oddiy hodisadek qarab turaveramiz? Mamlakat rahbarlariniyu, hukumat vakillarini, butun insoniyatni boylik orttirish, iqtisodiy o‘sish, siyosiy hukmronlik, mamlakatlar o‘rtasida ulkan obro‘ga ega bo‘lishdan boshqa hech narsa qiziqtirmasa?! Ha, albatta biz bunga ko‘nikib, yashab kelmoqdamiz!

Hozirgi vaqtda inson faoliyati ta’sirida biosferaning o‘zgarishi juda tezlik bilan borayapti. Inson Yer kurrasining qiyofasini o‘zgartirishda katta geologik kuch sifatida vujudga kelganini V.I.Vernadskiy tomonidan ta’kidlab o‘tilgan edi. Insonning tabiiy jarayonlardan noto‘g‘ri foydalanishi natijasida XX asrning o‘rtalarida ekologik muammolar juda avj olib ketdi. Ekologik muammo deganda insonning tabiatga ko‘rsatayotgan ta’siri bilan bog‘liq holda tabiatning insonga aks ta’siri, ya’ni uning iqtisodiyotida, hayotda xo‘jalik ahamiyatiga molik bo‘lgan jarayonlar, tabiiy hodisalar bilan bog‘liq bo‘lgan har qanday hodisa tushuniladi. tabiatdagi muvozanatning buzilishi oqibatida turli miqyosdagi ekologik muammolar shakllanmoqda.

Asosiy qism. Global ekologik muammolar dunyo bo‘yicha kuzatiladigan tabiiy, tabiiy antropogen va sof antropogen ta'sirlar natijasida yuzaga kelib umumbashariyatga tegishlidir.Ana shunday ekologik muammolarning ba'zilari bilan tanishamiz: Atmosferaning dimiqish xodisasi. Keyingi yillarda atmosfera tarkibidagi S02 miqdori ortib borayotganligi ma'lum bo‘lib qoldi. Natijada Yer yuzasining harorati oxirgi 100 yil ichida 0,5-1,0 gradus ortdi. Iqlimning keng ko‘lamda o‘zgarishi atmosferaning sanoat chiqindilari va avtotrasnportlardan chiqayotgan gazlar bilan bog‘liq. Yer yuzasining global isishi, ya'ni atmosferaning dimiqishi S02 ning havo tarkibida ortib ketishi, o‘rmonlarning kesilishi, toshko‘mir va benzin kabi yoqilg‘ilarning yonishidan atmosferada to‘planadigan S02 gazi tufaylidir. Ana shu zaylda ahvol o‘zgarmasa XXI asrning o‘rtalarida yer yuzasining harorati 1,5-4,5 gradusgacha ortishi mumkin. Natijada:1. Iqlimning o‘zgarishi ayniqsa, cho‘llanish jarayonining kuchayishi. Yogingarchilikning o‘zgarishi. Dengiz va okeanlar satxining ortishi Muzliklarning erishi va kamayishi hamda boshqa hodisalar kuzatiladi.

Ozon qatlamining siyraklanishi: Ozonosfera atmosferaning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, u iqlimga va yer yuzasidagi barcha tirik organizmlarni nurlanishdan saqlab turadi. Atmosferadagi azonning eng muhim xususiyati uning doimo hosil bo‘lib va parchalanib turishidir. Ozon quyosh nurlari ta'sirida kislorod, azot oksidi va boshqa gazlar ishtirokida hosil bo‘ladi. Ozon kuchli ultrabinafsha nurlarni yutib qolib yer yuzidagi tirik organizmlarni himoya qiladi. Ultrabinafsha nurlar miqdorining ortishi tirik organizmlarga salbiy ta'sir qiladi. Ultrabinafsha nurlari ta'sirida nurlanish odamlarda terini kuyishiga sabab bo‘ladi. Bugungi kunda teri raki bilan kasallanish ushbu nurlar ta'sirida kelib chiqayotganligi aniqlandi. Hozirgi davrda

freonlardan keng foydalanish tufayli hamda aviatsiya gazlari, atom bombalarini portlatishlar atmosferada etarli miqdorda ozon to‘planishiga imkon bermayapti.

Chuchuk suv muammosi*:* Quruqlikda chuchuk suv va uning biosferadagi roli nihoyatda katta. Gidrosferada chuchuk suv miqdori juda oz (2-2,5 %). Jamiyatning rivojlanishi bilan aholining chuchuk suvga bo‘lgan talabi ortib bormoqda. Bizning asrimizda chuchuk suvdan foydalanish 7 marta ortgan. Yiliga 3-3,5 ming km3 suv sarflanadi. Qurg‘oqchil zonalarda daryolar suvidan to‘liq foydalanilgan xolda ularning suvi yetmay qolmoqda.1980 yil boshlarida bundav holat Afrika, Avstraliya, Italiya, Ispaniya, Meksika, Nil, Amudaryo, Sirdaryo va ba'zi bir boshqa daryolarda kuzatila boshlandi. Daryolarning sanoat va maishiy zaxarli moddalar bilan ifloslanishi o‘sib bormoqda. Sanoat yiliga 160 km3 sanoat va oqova suvlarini daryolarga tashlaydi. Bu ko‘rsatgich daryolarning umumiy suv miqdorining 10% ini tashkil etadi. Daryolardagi toza suvlarda yildan yilga har xil erigan moddalar, zaharli kimyoviy moddalar va bakteriyalarning miqdori ortib bormoqda.

Pestitsidlardan foydalanish muammosi. Ushbu zaxarli kimyoviy moddalar guruhiga begona o‘tlar, zararkunanda hashoratlar, o‘simliklarda kasalliklarni keltirib chiqaruvchi mikroorganizmlarga qarshi kurashda foydalaniladi. Pestitsidlardan qishloq xo‘jaligida o‘rmonchiliklarda, aviatsiadan foydalanish keng ko‘lamda atrof-muhitning ifloslanishiga olib keladi. Pestitsidlar atmosferada uzoq masofalarga tarqalishi shuningdek suv orqali dala, daryo, ko‘llardan o‘tib dunyo okeanlarida to‘planadi. Eng xavfli joyi shundaki ular ekologik oziq zanjiriga, qo‘shilib ketmoqda. Ular tuproq va suvlardan o‘simliklarga undan hayvonlar va odam organizmiga o‘tadi. Pestitsidlar har bir bo‘g‘inda zararli va ziyon keltiradi.

O'simlik va hayvon turlari sonining qisqarishi muammosi. O‘simliklar dunyosi, ayniqsa yer yuzidagi hayotni ta'minlashda o‘rmonlarning ahamiyati juda katta. Aholi sonining ortishi xo‘jalik faoliyatining kengayishi tufayli tabiatning inson qo‘li tegmagan joyi qolmayapti. O‘simliklar va hayvon turlarini davlat muhofazasiga olish qonunlar orqali ovchilikni to‘g"ri yo‘lga qo‘yish, shuningdek ko‘rikxonalar, zakazniklar, milliy bog‘lar, botanika bog‘lari va qizil kitoblar o‘simliklar va hayvonlar lurlarini saqlashda katta rol o‘ynaydi.

Cho‘llanish jarayoni: Yer kurrasi quruqligining 40 mln km.kv maydoni qurg‘oqchilik mintaqasi bo"lib, dunyo aholisining 15% dan ortig‘i ushbu hududga mujassamlashgan qishloq xo‘jaligining tezkor rivojlanishi, sug‘oriladigan yerlar va yaylovlardan noto‘g"ri foydalanish oqibatida, o‘rmonlarning betartib kesilishi natijasida cho‘llanish darajasi yil sayin ortmoqda. Inson ta'sirida vujudga kelgan cho‘llar 9,1 mln. km. kv.ga etdi. Hozir sayyoramizda yiliga 6 mln.ga yer cho‘lga aylanmoqda.

Natijalar va muhokamalar. Ekologik muammolarga baho berishning mezoni havo va suvning ifloslanishi, tuproq eroziyasi, yaylovlarning ishdan chiqishi, o‘rmonlarda daraxtlarning kesilishi. belgilangan miqdordan oshib ketishi va boshqalar hisoblanadi. Markaziy Osiyodagi ekologik muammolardan eng muhimi Orol va Orol bo‘yi ekologik muammosidir. Orol dengizi yaqin vaqtlargacha eng yirik dengizlardan biri hisoblangan. U muhim baliqchilik, ovchilik, transport va rekreatsion ahamiatga ega edi. Sug‘oriladigan dehqonchilikning rivojlanishi natijasida Amudaryo va Sirdaryoning suv quyishi 1970 yilga kelib 37,8 km^3, 1980 yilda esa 11,1 km^3 gacha kamayib ketdi. Suvning sho‘rlanish darajasi litriga 9-10 g dan 34-37 g/litr gacha ortdi. Hozirgi kunda dengiz satxining yillik o‘rtacha pasayishi 80-110 sm (oldin 53 sm bo‘lgan 33 metr ga tushsa orol 2 ga bo‘linib qoladi, hech bo‘lmaganda 33,5 metr balandlikda saqlab qolish kerak). Orolning qurigan tubi yirik chang to‘zon makoniga aylandi. Aholi ichadigan suv

pestitsidlar bilan ifloslangan, keyingi 10 yil ichida o‘lim 2 marta ortgan. Bolalar o‘limi har tug‘ilayotgan 1000 ta chaqaloqdan 45-90 taga to"g‘ri keladi. Ayollarning 80%ida kamqonlik xastaligi uchraydi. Bolalarning 90%ida siydigida tuzlar miqdori ortib ketgan. Orol muammosining hal qilinishining tub mohiyati suv resurslaridan oqilona foydalanishni amalga oshirishga bog‘liq. Orolni saqlab qolish uchun Markaziy Osiyo Respulikalari bilan birgalikda qisqa vaqt ichida yiliga 20-21 kub km suv Orolga quyiladigan miqdorda yagona suv xo‘jalik siyosatini ishlab chiqish bunda Orolbo‘yidagi barcha tabiiy ko‘llarni saqlab qolish e'tiborga olinishi lozim.

Ekologik muammolar. Mahalliy ekologik muammolar turli korxonalar faoliyati,yerlarni sug‘orish, yaylovlardan noto‘gri foydalanish natijasida vujudga kelsada malum hududlar uchun xosdir. Bugungi kunda Mustaqil O‘zbekiston yirik sanoat va agrar mintaqa bo‘lib kelajakda dunyoga yuz tutgan mashinasozlik, energetik, kimyo, oziq-ovqat sanoati, transport majmuini yanada rivojlantirish ko‘zda tutilmoqda. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi respublikada ijtimoiy ekologik holatiga muayyan darajada salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Respublikamizda tabiatni muhofaza qilishga oid muammolar quyidagilar:

1. Yirik hududiy sanoat majmualari joylashgan rayonlarda tabiatni muhofaza qilish muammolari. (Angren, Olmaliq, Chirchiq, Farg‘ona, Marg‘ilon, Navoiy va hjkozo.)

2. Orol va Orolbo‘yi muammolari, suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan maqbul tarzda foydalanish.

3. Tabiatdagi suvlarning sanoat chiqindilari pestitsidlari va mineral o‘g‘itlar bilan ifloslanishi.

4. O‘simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va qayta tiklash muammolari, va milliy bog‘lar tarmog‘ini kengaytirish.

Xulosa. Ekologik madaniyatni shakllantirishda, ekologik ong va dunyoqarashni shakllantirish va rivojlantirishda muhim o‘rin tutadigan maktab tarbiyasiga, o‘rta va oliy ta’lim muassasalariga e’tibor qaratilishi lozim. Insonlar xayoti davomida tabiyat va tabiy resurslardan, o‘z bilganicha foydalanishi oqibatida, ko‘plab ekologik muammolar vujudga kelmoqda. Orol va Orolbo‘yi ekologik muammolari bugungi kunda global ko‘lam kasb etgani sir emas. COVID-19 pandemiya muammosini ham shular qatoriga kiritishimiz mumkin. Globallashuv davrida ekologik muammolarni sanab adog‘iga yetishimiz qiyin. Birgina umuminsoniy miqyos kasb etgan COVID-19 pandemiyasi butun dunyo iqtisodiga salbiy ta’sir ko‘rsatmay qolmadi. Bu esa barcha davlatlar qatori yurtimizni ham chetlab o‘tgani yo‘q. Jahon statistik ma’lumotlariga qarasak, COVID-19 pandemiyasidan olamdan o‘tkan insonlar (bir yilda) soni 1 300 000 (bir million uch yuz) mingdan ortiq kishini tashkil etgan. Yoki, birgina havo harorati ko‘tarilishi (boshqa tabiiy omillarni hisobga olmagan xolda) natijasida yiliga 7 000 000 (yetti million)dan ko‘p insonlar olamdan o‘tar ekan. Aslida insoniyatni koronavirus va shu kabi kasalliklardan ko‘ra ekologiya va atrof-muhitning buzilishi ko‘proq tashvishga solishi kerak.

Ekologiyani buzilishini oldini olish faqat shu soha vakillari uchun emas, butun insoniyatning oldida turgan vazifasidir. Non rizqimiz ekanligini har qanday inson yaxshi biladi, nonni bo‘lagini yerda yotsa olib chetga qo‘yamiz, sabab rizqu nasiba, yerda yotsa uvol, qachondir shu bir bo‘lak nonga zor bo‘lishimiz mumkin. Bu tushuncha bizning ongimizga singib ketgan. Insonlarning ongiga ham ekologik madaniyatni shu tushinchadek singdirishimiz kerak. Zero, qachondir shu toza havoga o‘zimiz muhtoj bo‘lib, qolmaylik.

Yurtimiz kelajagi yosh avlodlar qo‘lida ekan, ularni har tomonlama yetuk, insonparvar,

jamiyat va tabiat oldida mas’uliyatli shaxslar etib tarbiyalash eng ustuvor maqsadlarimizdan biridir. Barcha turdagi (maktab va maktabgacha)ta’lim muassasalarida yoshlarimiz qalbida milliy iftixor, ekologik madaniyatni tarkib toptirishga jiddiy ahamiyat berishimiz kerak .Buning uchun maktab va maktabgacha ta’lim tizimida ekologiya fanini darsliklar qatoriga kiritish lozim deb o‘yaymiz. O‘quvchilarga ekologik ta’lim va tarbiya fani o‘qitilishi kerak.Masalan o‘quvchi xonada nazariy bilimni egalasa,tarbiyaviy bilimni maktab yoki bog‘cha hududida (bog‘ida) bironbir ko‘chat yoki gul ekib uni unib chiqishini kuzatishi,rivojini aniqlash o‘zlarini amaliyot daftarchalariga yozib borish kabi jarayonlarni o‘z ichiga oladi.

Shu bilan birgalikda yosh avlodni ekologoyaga bo‘lgan qiziqishini oshirish maqsadida,turli xil nomdor stipendiyalar tashkil qilishni taklif qilamiz. Masalan maktabda o‘quvchilariga maktabda o‘qigan davrda ekologiyaga doir taklif,loiha bersa unga yosh ekolik ko‘krak nishoni berilib,bu o‘quvchiga universitetga imthonsiz grant asosida o‘qishga kirish imkonini bersa.Oliy ta’lim talabalariga eko stipendiya tashkil qilinib.Talabalarga magistraturaga imthonsiz kirish imkonini yaratsak bu yoshlarni ekologiya sohasiga bo‘lgan qiziqishini ya’nada oshirib atrof muhitga va tabiatga bo‘lgan salbiy munosabatlarni oldini olgan bo‘lar edik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. www.1yex.uz.

2. Gladkiy Yu.N., Lavrov S.B. Globalnaya geografiya.- M.: Drofa 2004.-123-s.

3. Rodionova I.A. Ekonomicheskaya i sotsialnaya geografiya mira.-M.: Yurayt, 2012.-205-s.

4. Rafiqov A.A., Abirqulov Q.N., Xojimatov A.N. Tabiatdan foydalanish iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma. -T., 2004. 56-b.

5. Nigmatov A.N., Shivaldova N.S, Sultanov R.N. Ekologiya va barqaror rivojlanish. O‘quv qo‘llanma. -T., 2004-67-b.

6. Kasimov N.S. i dr. Ekologiya goroda. – M.: Nauchnыy mir, 2004.-108-s.

7. Tetior A.N. Gorodskaya ekologiya. – M.: Akademiya, 2006.-45-s.

8. Fattoyev I.I., Mavlyanov X.N. Sanoat ekologiyasi. Uslubiy qo‘llanma. Buxoro, 2004.-58-b.

9. Yormatova D. Sanoat ekologiyasi. O‘quv qo‘llanma. -T., 2007.-33-b.

10. Pod.red. V.V.Denisova. Ekologiya goroda. – M.: IKS “Mart”, 2008.-89-s.

11. Kosimova S.T., Bader O.A., Shodjalilov Sh. Oxrana okrujayuщuyey sredы.Gorodskaya klimatologiya. TASI, 2005.-106-s.

12. Umirzaqov Oybek Alimqul o‘g‘li. "Nozoekologik holat va sog‘lomlashtirish maskanlarini joylashtirish muommolari (Jizzax viloyati misolida)." *Ta'lim fidoyilari* 19 (2022): 172-177.

13. Komilova N.K., Ravshanov A.K., Karshibayeva L.K., Ishonqulova K.K., Madrahimova Z.N. Some Theoretical and Praktical Issues of Medikal Geographical Research // Indian Journal of Forensic Medicine and Toxicology/ 2020. pp. 2093-2099.

SIRDARYO VILOYATINING DEMOGRAFIK VAZIYATI VA UNING GEOGRAFIK JIHATLARI

Karshibayeva Lolaxon Klichevna,
Guliston davlat universiteti Ekologiya va geografiya kafedrasi mudiri
Egamqulov Husniddin Erkaboy o‘g‘li
Guliston davlat universiteti Ekologiya va geografiya kafedrasi tayanch doktoranti
husniddinguldu93@gmail.com

Annotasiya: Maqolada demografik jarayonlar va ularning hududiy xususiyatlari aniqlangan. Asosiy etibor tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlariga qaratilgan bo‘lib atroflicha yoritilgan. Sirdaryo viloyatining tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlari turli hududlarda farqlar mavjud. Shu bilan birgalikda turli xil sabablarga ko‘ra ham o‘lim ko‘rsatkichi farqlari aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Demografik jarayon, tug‘ilish, tanatogeografiya, tanatologiya, o‘lim, onalar o‘limi, o‘lim koeffitsiyenti, go‘daklar o‘limi, sog‘lom turmush tarzi, tibbiy xizmat

Annotasiya: Demographic processes and their territorial characteristics are defined in the article. The main focus is on birth and death rates. There are differences in the birth and death rates of Syrdarya region in different regions. At the same time, differences in the death rate for various reasons have been identified.

Keywords: Demographic process, birth, thanatogeography, thanatology, death, maternal mortality, mortality rate, infant mortality, healthy lifestyle, medical service

Аннотация: В статье определены демографические процессы и их территориальные характеристики. Основное внимание уделяется показателям рождаемости и смертности. Имеются различия в показателях рождаемости и смертности Сырдарьинской области в разных регионах. В то же время выявлены различия в уровне смертности по разным причинам.

Ключевые слова: Демографический процесс, рождаемость, танатогеография, танатология, смерть, материнская смертность, коэффициент смертности, младенческая смертность, здоровый образ жизни, медицинское обслуживание

Kirish. Bugungi kunda yaratilayotgan barcha moddiy va manaviy ne’matlarning barchasi inson va uning manfaatlariga hizmat qiladi. O‘zbekistonda inson va uning qadri oliy darajaga ko‘tarilmoqda. Shu bilan birgalikda demografik jarayonlarga ham munosib etibor qaratmoqdaki, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etish bugungi kun talabiga aylanmoqda.

Jamiyatning taraqqiy etishi va aholi takror barpo bo‘lishida o‘lim jarayoni alohida o‘rin egallaydi. Inson dunyoga kelar ekan, ma’lum bir vaqt davomida ichki va tashqi ta’sirlar mobaynida aholining yangilanishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. O‘lim - biologik va demografik jarayon bo‘lib, organizmning ma’lum vaqt davomida qarishi hamda aholininig tabiiy harakatida bevosita ishtirok etishi bilan izohlanadi.

Insonning o‘rtacha umr ko‘rish davrini uzaytirish, bevaht o‘limning oldini olish uchun O‘zbekiston Respublikasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Nafaqat mamlakatimiz qolaversa butun dunyo miqyosida bu ishlarni amalga oshirish uchun maxsus dasturlar qabul

qilingan. Jumladan: BMT Bosh Assambleyasining 70-sessiyasida qabul qilingan rezolyusiyasida «Jismoniy va aqliy salomatlikni mustahkamlash, farovonlik va o‘rtacha umr ko‘rishni oshirish uchun aholini sifatli tibbiy xizmat bilan ta’minlash va undan foydalanish imkoniyatini kengaytirishni ta’minlashimiz, 2030-yilga qadar go‘daklar, bolalar va onalar o‘limi darajasini kamaytirishga erishishimiz zarur»[151] alohida takidlab o‘tildi.

Mavzuga oid adabiyot tahlili. Mamlakatimizda aholi tug‘ilishi va o‘limi bilan bog‘liq masalalarni geografik jihatdan o‘rganishda S.A.Kovalev, I.R.Mullajonov, M.Qoraxonov, O.B.Ata-Mirzayev A.A.Qayumov, M.R.Bo‘riyeva, N.Q.Komilova, Z.N.Tojiyeva, I.Turdimambetov, O.L.Muhamedov, N.J.Embergenov singari olimlarning xizmatlari katta. Ayniqsa, O‘zbekistonda aholi o‘limini mustaqillikkacha bo‘lgan davrda yosh guruhlari bo‘yicha va sabablarga ko‘ra o‘lim ko‘rsatkichlarini dinamikasi hamda tarkibini matematik-statistik o‘rganish A.G‘aniyevning tadqiqotida atroflicha yoritilgan [1].

Shuni alohida takidlash lozimki, N.Komilovaning tadqiqot ishlarida sabablarga ko‘ra o‘lim holatiga alohida ahamiyat bergan. U asosan xavfli o‘sma kasalliklarining avj olishi oqibat va sabablari, uning hududlardagi farqi, bunga asosan o‘sha hududda joylashgan infratuzilmaning ham ta’sirini atroflicha yoritgan. Bundan tashqari yurak, qon-tomir kasalliklari va endokrin tizim kasalliklarining ham avj olishi o‘limga olib kelishini tahlil qilib bergan. Shu bilan birga “Insonlarning o‘rtacha umr ko‘rishi ularning salomatliklariga, yashash va mehnat sharoitlariga bog‘liq: kishilarning yashash joyi qanchalik tinch, tabiat bilan hamnafas bo‘lsa, ularning salomatliklari uchun ham foydalidir”[2]

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada keltirilgan malumotlar O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika agentligi malumotlari, Sirdaryo viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari hamda mualliflar tomonidan hisoblab chiqilgan ma’lumotlar asosida bajarilganligi bilan ajralib turadi.

Tahlil va natijalar. 2022-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra Sirdaryo viloyati aholisi 892,2ming kishini tashkil qildi. Aholi tabiiy o‘sishining nisbiy ko‘rsatkichi aholi tabiiy o‘sish koeffitsienti (K) orqali aniqlanadi.

K=ΔPtab:PT*1000 formula orqali bizning hisoblashimizcha tabiiy o‘sish koeffitsienti ko‘rsatkichi 2021-yilda har 1000 kishiga K2021=23244*1000:860900=26,9 K2021=26,9 ‰ (promille) demak 2021-yil Sirdaryo viloyatida har 1000 kishi hisobiga tabiiy o‘sish koeffitsienti 26.9 kishiga teng ekanligi ma’lum bo‘ldi. Bu ko‘rsatkichlar miqdor jihatdan 1000 kishiga hisoblanadi va promilleda ifodalanadi. Viloyatda o‘lim koeffitsienti 4,8 kishini tashkil qiladi. Tabiiy ko‘payish esa 22.1 kishini tashkil qilgan.

Sirdaryo viloyati aholisining tabiiy ko‘payishi bilan bog‘liq ma’lumotlardan ko‘rindiki 2010-2021 yillarda o‘ziga hos demografik vaziyat yuzaga kelgan. 2010-yilda har 1000 kishiga nisbatan tug‘ilish 22.7 kishini tashkil qilgan holda, o‘lim ko‘rsatkichi 4,8 kishini tashkil qilgan. Tabiiy ko‘payish ko‘rsatkichi 17.9 kishi bo‘lgan. O‘lim jarayonlarini o‘rganish va tahlil qilishni tanatologiya fani o‘rganadi, ushbu so‘z yunon tilidan olingan bo‘lib, **“*tanatos*”** o‘lim, logiya esa fan degan ma’noni anglatadi [1].

Sirdaryo viloyati, respublikamizda maydoni nisbatan kichik bo‘lsada lekin demografik jarayoni o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Aholi zichligi respublikamiz zichligidan ikki barobar yuqoriligi bilan ajralib turadi. Demografik jarayonlar ichida tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlari

[151] Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. www.uz.undp.org/content/uzbekistan/ru

asosiy ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

O‘lim- organizm hayot faoliyatining butunlay to‘xtashi, ortga qaytmas jarayon. Inson o‘limi dastavval nafas olish va qon aylanishining to‘xtashiga bog‘liq. O‘lim organizmning qarishi natijasida tabiiy ravishda yoki kasallik tufayli to‘satdan, barvaqt yuz beradi. Klinik va biologik o‘lim farqlanadi. Klinik o‘limda organizm hayot faoliyatini ba’zi hollarda tiklash va uni jonlantirish mumkin; u o‘rtacha 2-6 minut davom etadi, shundan keyin biologik o‘lim yuz beradi. O‘lim sabablari va mexanizmini tanatologiya o‘rganadi.

Umumiy o‘lim koeffitsienti viloyatda 2011-yilda 4.7 promilleni tashkil qilgan bo‘lsa, 2021-yilda bu ko‘rsatkich 1000 kishiga nisbatan 4.8 promilleni tashkil qildi. O‘zgarish indeksi 1.02 ga teng bo‘ldi. 2011-yilda o‘lim koeffitsienti 4.7 promillega teng bo‘lsada 2016-yilda 5 promillega ko‘tarilgan

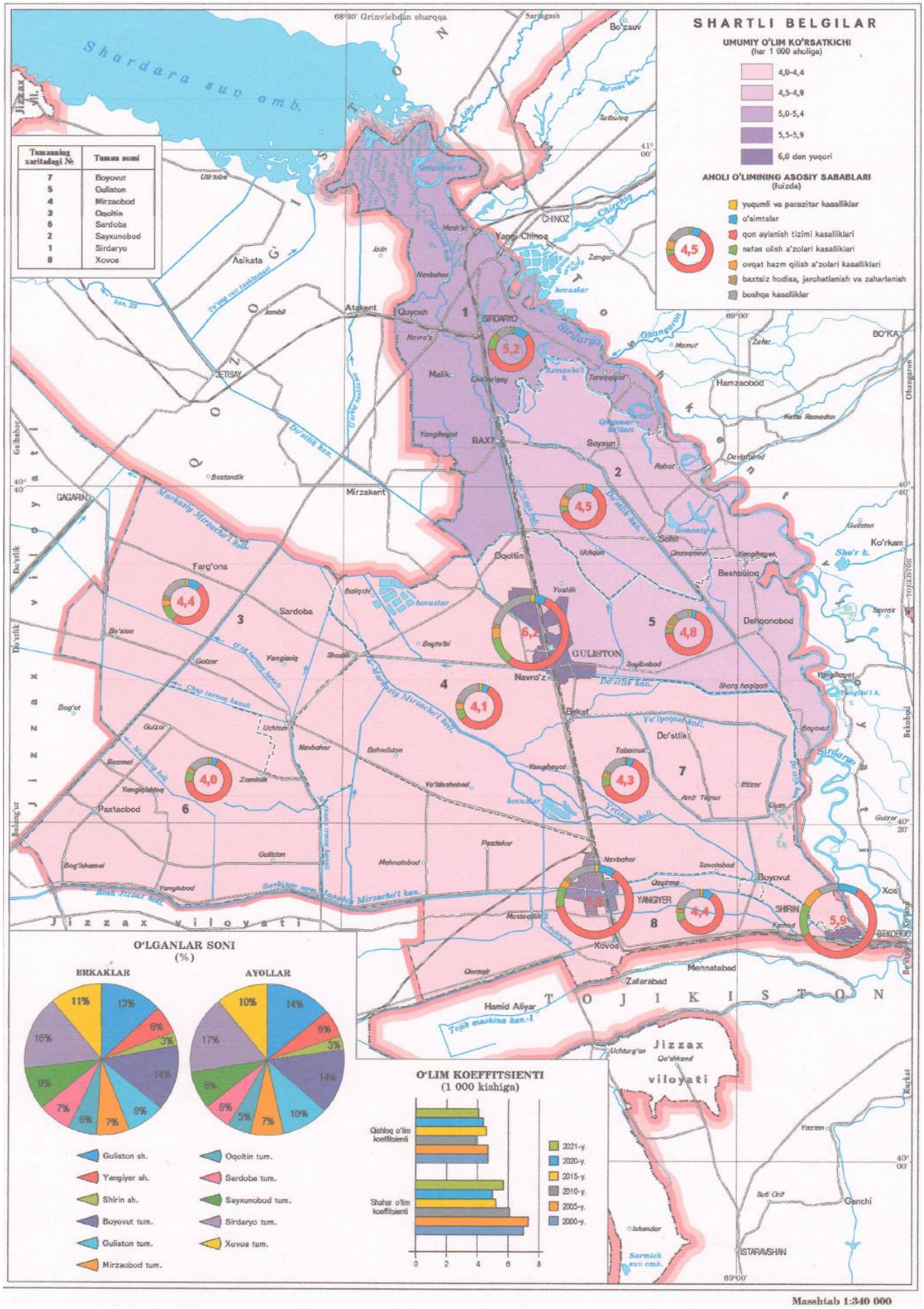

1-rasm. Umumiy o‘lim va uning ko‘rsatkichlari.

Umumiy o‘limning eng yuqori ko‘rsatkichlari Guliston shahriga to‘g‘ri keladi va bu ko‘rsatkich viloyatnikidan kata bo‘lib 6.2 promilleni tashkil qilmoqda. Nisbatan yuqori ko‘rsatkich Shirin, Yangiyer shaharlari va Sirdaryo tumaniga to‘g‘ri keladi. Guliston tumanida viloyatning o‘rtacha ko‘rsatkichiga teng bo‘lib, qolgan tumanlarda o‘rtacha ko‘rsatkichdan past hisoblanadi (1-rasm).

Sirdaryo viloyatida o‘lim ko‘rsatkichi turli hududlarda farqlar mavjud. Shu bilan birgalikda turli xil sabablarga ko‘ra ham o‘lim ko‘rsatkichi farq qilmoqda. Qanchalik og‘ir bo‘lmasin Onalar o‘limi viloyatimizda kuzatilmoqda. Viloyatimizda onalar o‘limi eng yuqori ko‘rsatkichi 100 000 tirik tug‘ishga nisbatan Xovos Sayxunobod tumanlari hamda Guliston shahrida 40 kishidan yuqoriligi bilan eng oldingi o‘rinlarni egallamoqda. Nisbatan o‘rtacha ko‘rsatkich 20-40 kishigacha ko‘rsatkichlar bilan Sirdaryo, Mirzaobod, Boyovut tumanlarida kuzatilmoqda [3.4]. Eng past ko‘rsatkichlar esa Yangiyer va Shirin shaharlari hamda Sardoba, Oqoltin, Guliston tumanlari 20 kishigacha o‘lim ko‘rsatkichlari kuzatilmoqda.

2021-yil viloyatda onalar o‘limi ko‘rsatkichi eng yuqori ulushi Sayxunobod tumanida kuzatilgan bo‘lib, umumiy ko‘rsatkichning 22 foizi to‘g‘ri kelgan. Nisbatan yuqori ko‘rsatkich bilan ajralib turadigan tumanlar Xovos 19 foiz, Boyovut 14 foiz, Sirdaryo 12 foizga teng bo‘lmoqda. Shaharlar ichida Guliston shahri 18 foizni tashkil qilgan. Bu ko‘rsatkichlar 2020-yilga nisbatan 2021-yilda bazi tumanlarda biroz bo‘lsada oshganligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan Boyovut tumanida [5] 2020-yilda 7 foizni tashkil qilgan bo‘lsa bu ko‘rsatkich 2021-yilda 14 foizga ko‘tarilganligini ko‘rishimiz mumkin. Xovos tumanida 2020-yilda 9 foiz bo‘lsa, 2021-yilda 19 foizga yetgan. Guliston shahrida 2020-yilda 9 foizdan 2021-yilda 18 foizga ko‘tarilgan. Bu shahar va tumanlarda 2021-yilda biroz bo‘lsada o‘sish kuzatilganligi bu yerda ahvolning nisbatan yomonligi emas. Balki boshqa hududlarda onalar o‘limi ko‘rsatkichlari qayd etilmaganligidan, mavjud qayd etilganlarida yuqoriligi saqlanmoqda.

Sirdaryo viloyatida onalar o‘limi ko‘rsatkichi 1991-yilga nisbatan 2021-yilda 4 barobar qisqarganligi bu albatta ijobiy hol hisoblanadi. Lekin 1 ta bo‘lsa ham onalar o‘limi biz uchun kelajak avlodni tarbiyasi uchun fojiya sanaladi. Viloyatda o‘lgan ayollar soni ham yildan yilga ortib bormoqdaki 2000-yilda 600 ga yaqin bo‘lgan bo‘lsa 2005-yilda 700 kishiga yaqinlashadi.

Inson o‘z kundalik hayoti va turmush tarzini to‘g‘ri tashkil qilmas ekan turli darajadagi kasalliklar unga xavf solaveradi.

Umr davomiylik davrini qisqartiradi, turli xastaliklar bilan umr kechirayveradi. Respublikamizda o‘rtacha umr ko‘rish davri o‘sayotganligi bu albatta quvanarli holat, lekin bazi kasalliklar insonni erta hayotdan ko‘z yumishga olib kelmoqda (1-jadval).

1-jadval

Asosiy o‘lim sabablari soni, 2021-yil (1000 aholiga)

Viloyat (shahar, tuman)	**Jami**	**Yuqumli va parazitar kasalliklar**	**O‘simtalar**	**Qon aylanish tizimi kasalliklari**	**Nafas olish a’zolari kasalliklari**	**Ovqat hazm qilish a’zolari kasalliklari**	**Baxtsiz hodisa, jarohatlanish va zaxarlanish**	**Boshqa kasalliklar**
Sirdaryo	4,8	0,04	0,3	2,8	0,4	0,2	0,04	0,8

viloyati								
Guliston sh	6,2	0,05	0,3	3,2	0,8	0,3	0,04	1,3
Shirin sh	5,9	0	0,5	3,3	0,8	0,5	0	0,5
Yangiyer sh	5,6	0,04	0,4	3,6	0,5	0,2	0,04	0,7
Tumanlar								
Oqoltin	4,4	0,05	0,4	2	0,5	0,2	0,07	0,9
Boyovut	4,3	0,01	0,2	2,7	0,3	0,1	0,05	0,8
Sayxunobod	4,5	0,03	0,3	2,8	0,2	0,3	0,03	0,7
Guliston	4,8	0,06	0,2	3,4	0,2	0,1	0,04	0,5
Sardoba	4	0,04	0,2	2,6	0,3	0,1	0,01	0,6
Mirzaobod	4,1	0,05	0,2	2,3	0,3	0,2	0,03	0,8
Sirdaryo	5,2	0,03	0,6	3,2	0,5	0,1	0,02	0,6
Xovos	4,4	0,1	0,3	2,4	0,3	0,1	0,05	0,9

Manba: Sirdaryo viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari

Yurak qon-tomir sistemasi kasalliklari - yurak, arteriyalar va venalar kasalliklari. Ular juda ko‘p va xilma-xil. Bu kasalliklarning ba’zilari (revmatizm, miokardit va boshqalar) yurakni, ayrimlari arteriya (ateroskleroz) yoki venalarni (mas, tromboflebit), boshqalari butun yuraktomir sistemasini shikastlaydi (gipertoniya kasalligi). O‘limga eng ko‘p sababchi bo‘luvchi Qon aylanish tizimi kasalliklariga to‘g‘ri keladi.

Asosiy o‘lim sabablariga ko‘ra 1-jadval tahlili shuni ko‘rsatdiki Sirdaryo viloyatida o‘limga asosiy sabab bo‘lib, kasalliklarni ichida eng xavflisi Qon aylanish tizimi kasalliklariga to‘g‘ri kelmoqda. Bu kasallik sababli o‘lim ko‘rsatkichining 50 foizdan ortig‘i to‘g‘ri kelmoqda.

Qon aylanish tizimi kasalliklari sababli o‘lim ko‘rsatkichi eng yuqorisi Yangiyer shahriga to‘g‘ri kelib 1000 kishiga nisbatan 3.6 promille to‘g‘ri kelmoqda. Viloyatning o‘rtacha ko‘rsatkichi esa 2.8 promillega to‘g‘ri keladi. O‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqoriligi bilan ajralib turadigan Guliston va Sirdaryo tumanlari, hamda Guliston, Shirin shaharlarida ko‘rishimiz mumkin. O‘rtacha ko‘rsatkichdan biroz kamroq ko‘rsatkich Oqoltin, Sardoba, Mirzaobod va Xovos tumanlari qayd etilmoqda. O‘lim ko‘rsatkichiga nisbatan kam ta’sir ko‘rsatadigan sabablarga Yuqumli va parazitar kasalliklar (0.04) va Baxtsiz hodisa, jarohatlanish va zaxarlanish (0.04)ga to‘g‘ri kelmoqda.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish lozimki, Sirdaryo viloyati maydon kichkina bo‘lsada demografik va tanatogeografik vaziyati bir biridan ancha farqlar borligini ko‘rishimiz mumkin. Bu farqlarga: joyning geografik o‘rni, ijtimoiy-iqtisodiy holat ham ta’sir qilishini ko‘rishimiz mumkin.

Viloyatning tanatogeografik holati tahlil qilishda, nafaqat aholi soni balki joylashgan o‘rni, sanoat va qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan rayonda joylashganligini ham hisobga olish maqsadga muofiq deb bilaman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1**.** Komilova N.Q., Muxammedova N.J**.** Tanatogeografiyaning nazariy va amaliy masalalari (aholi o‘limining hududiy xususiyatlari). Monografiya. Navoiy-2023.

2. N.Q. Komilova Tibbiyot geografiyasining nazariy va amaliy masalalari. T.: 2016, B-89.

3. Комилова Н.К., Зайнутдинова Д.К., & Эгамкулов Ҳ.Э. (2022). Некоторые аспекты экологического состояния городов и здоровья человека (на примере города самарканда и гулистана). Экономика и социум, (12-2 (103)), 398-409.

4. Faxriddin o‘g‘li, L. N., & Erkaboevich, E. H. (2022). The process of urbanization and its relation to the environment. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, *3*(3), 188-196.

5. Egamkulov H.E. (2022). Nosoecological situation and geographical differences in the incidence of the population (on the example of bayaut district). Экономика и социум, (12-2 (103)), 26-34.

6. Egamqulov H.E., & Qodirov Sh.Sh. (2022). Jizzax va sirdaryo viloyati toponimlari. Экономика и социум, (6-2 (97)), 67-70.

7. Egamqulov, H., & Latipov, N. (2022). The process of urbanization and its relation to the environment.

8. Egamkulov K.E., & Karshibayeva L.K. (2021). Sirdaryo viloyati aholisining milliy tarkibi uning geokriminogen holatga ta’siri. Экономика и социум, (1-1 (80)), 62-64.

9. Komilova N.K., Karshibayeva L.K. Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida aholi salomatligini yaxshilashning geografik jixatlari // Экономика социум ISSN 2225-1545 № 4 (107), 2023, -B. 141-151.

10. Altibayeva Mukhayya, Karshibayeva Lola, Madrahimova Zulfiya. Impast of surface water on the develoment of service networks of Sirdarya region // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. December, 2022 -12 ISSN 2181-9750, -pp. 58-63.

INDIGO HOSILALARINING ANTIOKSIDANT XUSUSIYATLARINI NAZARIY, ILMIY JIHATDAN TADQIQ QILISH

,

Maxamadiyev Sharofiddin Jumaboyevich, *GulDU tayanch doktoranti*
Rahmonov Sobir, *GulDU tayanch doktoranti*
Maxamadiyeva Qundizoy, *GulDU talabasi*
sharofximik@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ishda “Indigofera tinctoria” o‘simligi tarkibidan indigo ajratib olinib, olingan indigoning fizik-kimyoviy xususiyatlari va sifat va miqdor tarkibi UB-, IQ-spektroskopiya va YuSSX usullarida tahlil qilingan.Hamda idigo hosilalarining antioksidant xususiyatlarini nazari ilmiy taqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: Indigofera, indigo, xromofor guruh, UB-spektroskopiya, IQ-spektroskopiya, yuqori samarali suyuqlik xromotografiyasi(YuSSX).

Abstract: In this study, indigo was isolated from the indigofera tinctoria plant, and the physicochemical properties, quality and quantity of indigo were analyzed by UV-, IR-

spectroscopy and HPLCH methods.

Keywords: Indigofera, indigo, chromophore group, UV-spectroscopy, IR- spectroscopy, high-performance liquid chromatography (HPLCH).

Kirish. Indigoning asosiy kimyoviy xossalaridan uning izatingacha oksidlanish reaksiyalarini ko‘rishimiz mumkin. Oksidlovchi reagentlar sifatida dixromat, nitrat kislotalari, kaliy permanganat va ozondan foydalanish mumkin bo‘ladi[22].

Izatinning galogen almashinish reaksiyalarini amalga oshirish uchun bromli yoki xlorli suv ta’sir ettiriladi. 5 – xlorizatin hosil qilishda nitat kislotasi va atsetil xloriddan foydalaniladi.

Indigo turli oksidlovchilar ta’sirida turli moddalar hosil qiladi. Kumush oksid, qo‘rg‘oshin peroksid, kaliy permanganat yoki marganes (IV) oksid ishtirokida oksidlanganda quyidagi degidroindigo hosil bo‘ladi.

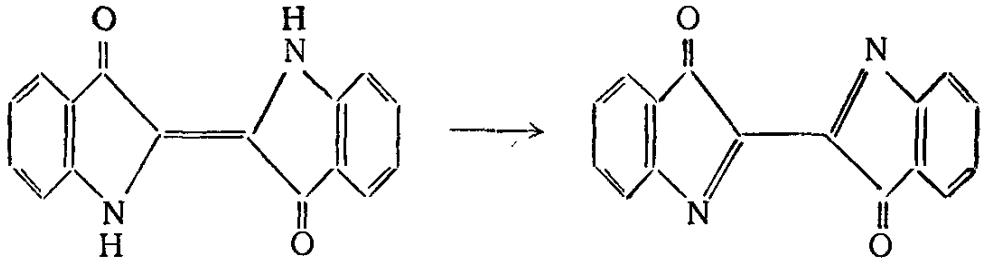

Oksidlovchi sifatida kaliy permanganatning sirka kislotadagi eritmasidan foydalanilsa, diatsetat indigo hosil bo‘ladi.

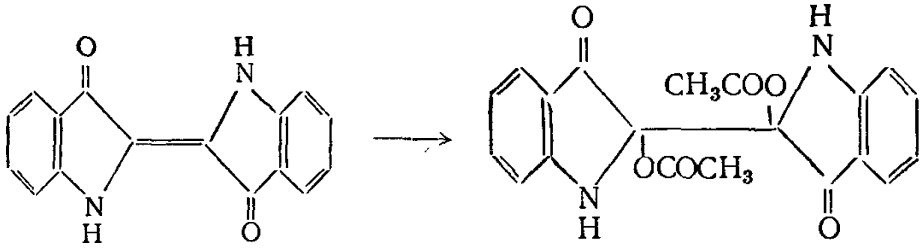

Indigoning atsillanish reaksiyalarini ham amalga oshirish mumkin, buning uchun sirka kislota angidridi va xlorangidridi yoki sirka va xlorid kislotalari aralashmalaridan foydalaniladi, N’ N – diatsetilindigo hosil bo‘ladi[23].

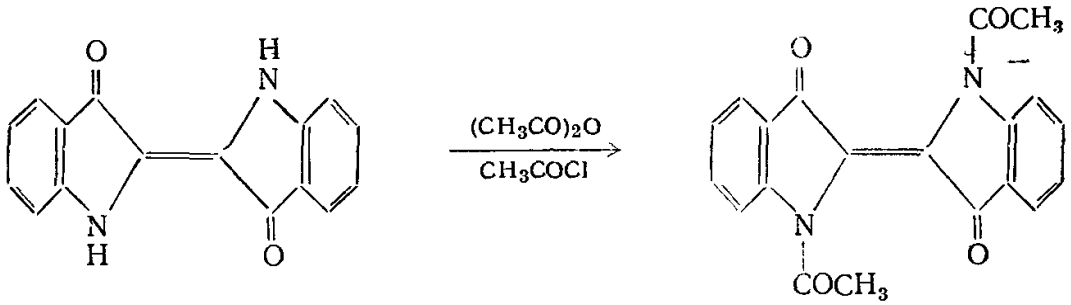

Indigo N’ N – diatsetilindigo

N’ N – diatsetilindigoni sintez qilishda boshqacha usuldan ham foydalanishimiz mumkin bo‘ladi. Dastlab indoksil tarkibiga atsetil kiritib so‘ngra kaliy permanganat ta’sir ettirish orqali ham olish mumkin.

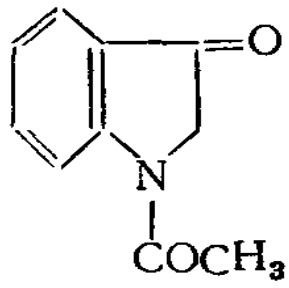	$KMnO_4$	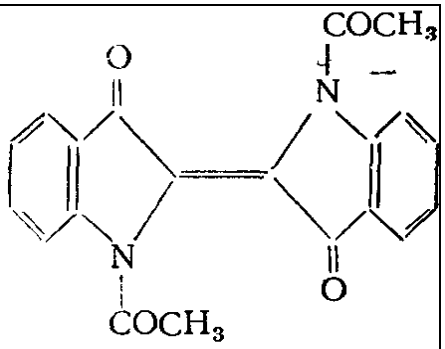
1-atsetil indoksil		N’ N – diatsetilindigo

Boshqa usulda o-atsetil indoksil oksidlanganda atsetil guruh bilan boshqacharoq jarayon yuz beradi va indigodan farqli modda indirubin hosil bo‘ladi.

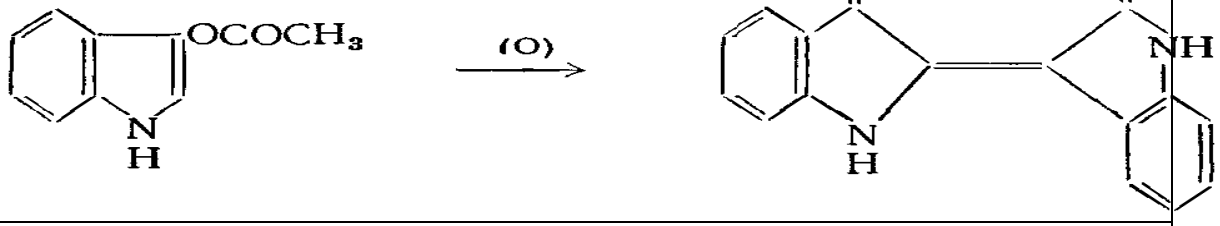	
1-atsetil indoksil	indirubin

Agar indigo sirka angidridi, natriy atsetat va zux kukunlari ishtirokida qatya ishlansa, ishqorda erimaydigan oq indigo birikmasi hosli bo‘ladi. Oq indigoni ishqoriy eritmasini atsetillash uchun sirka angidridi, prapion kislota angidridi va benzl xloriddan foydalanish mumkin. Olingan diatsetilli birikma azot (III) oksidi ishtirokida oksidlansa, qizil rangli 1 ‘1 – diatsetil indigo hosil bo‘ladi.

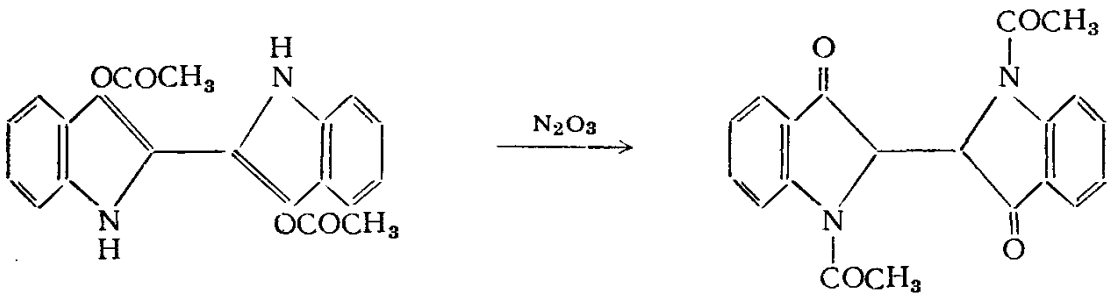

oq indigo 1’1 – diatsetil indigo

Ishqorda erimaydigan atsetilli oq indigo sirka angidridi va natriy atsetat bilan resksiya davom ettirilganda tetraetil indigo hosil bo‘ladi

Mavzu dolzarbligi. Biologik faol birikmalarning biologik mavjudligini oshirish va umumiy zaxarlilik darajasini kamaytirish tamoyillaridan biri bu glikozidlanish hisoblanadi. Ma'lumki, glikozidlangan indollar saraton hujayralari o‘sishining ingibitorlari sifatida ishlaydi. Oksindol molekulasiga glyukoza bo‘lagining kiritilishi, aksincha, bu faollikning paydo bo‘lishiga yordam berishi mumkin.

Tadqiqot ob'ektlari va usullari.

- tozalangan indigo

- yupqa qatlamli xromotografiya

- xar xil kerakli reagentlar

Olingan natijalar va ularning tahlili. 4,6-dibromogidroksioksindol 1 leykemiyaga qarshi tabiiy vositadir. Yaqinda konvulatomidin A 1 sintezi [1] tasvirlangan, shu jumladan 4,6-dibromizatin 2 ning xiral aminlar tomonidan katalizlangan aseton bilan aldol kondensatsiyasi, shu bilan birga bu alkaloidning glikozidlangan hosilalari sintezi haqida hech qanday ma'lumot yo‘q.

Qaynatilgan spirtlarda glyukoza 3 bilan qaynatish orqali 4 va 5 qo‘shimchalarini olish uchun konvulatomidin A **1** va uning prekursori **2** ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri glikozidlash bo‘yicha urinishlarimiz muvaffaqiyatsiz tugadi[2]. Ma'lumki, indigo guruhining bir qator glikozidlangan oksindollari orasida atsetillangan izoindigo N-glikozidlarining biologik faolligi avvalgilariga qaraganda yuqori. Ushbu tadqiqot doirasida 3,5-dibromoanilin **7** dan 6-mahsulotning birinchi sintezi amalga oshirildi va uning antioksidant xususiyatlari o‘rganildi.[2]

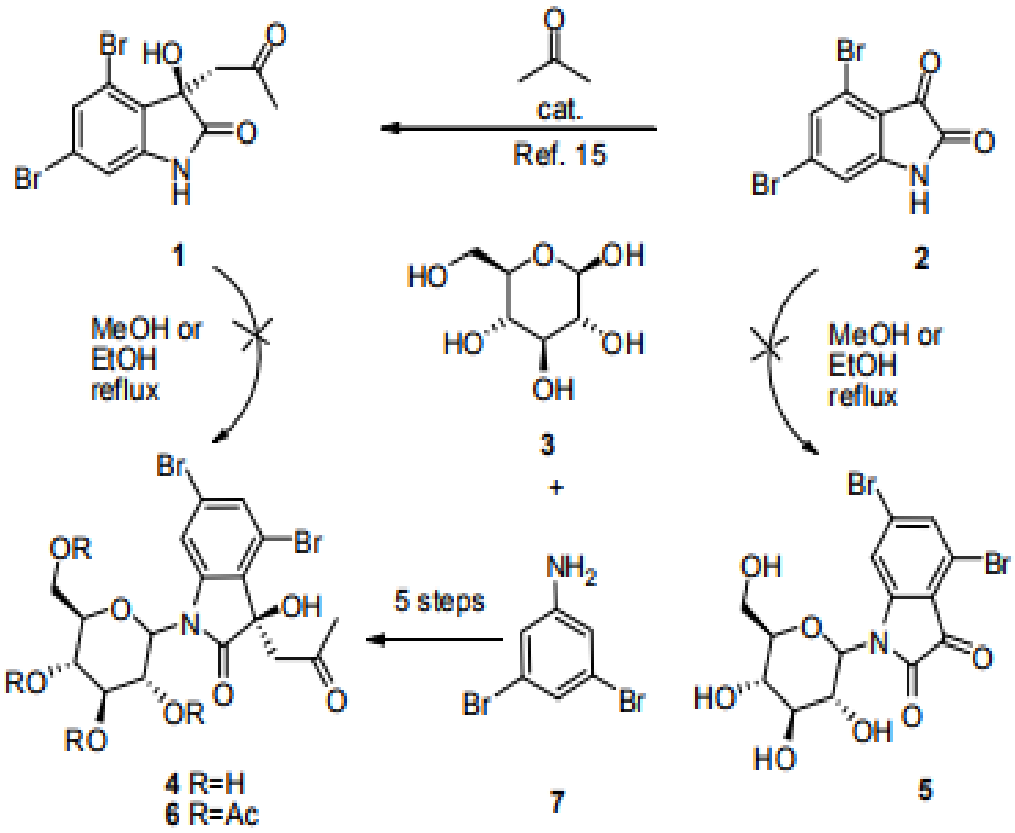

Xulosa.

Indigo guruhining bir qator glikozidlagan hosilalari orasida izoindigo N-glikozidlari biologik faolligi avvalgilaridan yuqori ekanligi aniqlandi.

Adabiyotlar ro‘yhati

1. Wei, S.; Schmid, B.; Macaev, F. Z.; Curlat, S. N.; Malkov, A.V.; Tsogoeva, S.B. Onepot synthesis of (R)-convolutamydine A involving in situ chiral organocatalyst formation.
Asymetric Catalyst. 2014, 1, 40-45.
2. Уфа-Абзаково 1-6 июня 2015 года
ПЕРВЫЙ СИНТЕЗ И АНТИОКСИДАНТНЫЕ СВОЙСТВА
ГЛИКОЗИЛИРОВАННОГО КОНВУЛАТИМИДИНА А
Погребной В.С., Сукман Н.С., Стынгач Е.П., Барба А.Н., Макаев Ф.З.
7. H.M .Shohidoyatov H.O‘.Xo‘janiyozov H.S.Tojimuhammedov “Organik kimyo” Toshkent 2014-yil
8. S.Iskandarov, B.Sodiqov “Organik kimyo nazariy asoslari I”“Ta’lim nashiryoti” Toshkent 2012-yil
9. Primuhamedov I.M. «Organik kimyo». Toshkent, «Fan» nashriyoti, 2006.
10. Ovchinnikov Yu. A. O-35 Bioorganicheskaya ximiya.– M.: Prosvehenie, 1987.– 815s **(** Yu. A. Ovchinnikov “ Bio- organicheskaya ximiya” Moskva “prosvishenie” 1987)
11. Chernых V.P., Zimenkovskiy B.S., Gritsenko I.S. «Organicheskaya ximiya», Xarkov, «Original», 2007.
12. R.A. Sobirova, O.A. Abrorov F.X. Inoyatova, A.N.Aripov BIOLOGI KIMYO Toshkent «Yangi asr avlodi» 2006
13. S.Iskandarov, B.Sodiqov “Organik kimyo nazariy asoslari II”“Ta’lim nashiryoti” Toshkent 2012-yil
14. O.S. Sodiqov. “Organik ximiya” Toshkent “O‘qituvchi” 1971 yil.
15. R.Elderfild Q.Kotechkina F.Lusenko “Geterosiklichiskiy soydeniyeniya ” I tom Moskva 1954-yil
16. Yu.A.Ovchinikov “Bioorganik kimyo” Moskva1971-yil

BIOKIMYO FANINI O‘QITISHDA MUSTAQIL TA’LIMNINING TURLARI VA ULARNING AHAMIYATI

Z.U.Abdikulov
Biologiya fanlari nomzodi, dotsent
TKTI Yangier filiali
zafarjon198012@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Oziq-ovqat va konservalash texnologiyasi ta’lim yo‘nalishlarida tahsil oluvchi talabalarga Biokimyo fanidan mustaqil ishlarni bajarish bo‘yicha topshiriqlar namunasi keltirilgan. Ushbu namanalar asosida talabalar adabiyotlar, internet materiallaridan foydalangan holda topshiriqlarni mustaqil tarzda bajarishadi.

Tayanch so‘zlar: Biokimyo, oziq-ovqat, texnologiya, oqsil, yog‘lar, uglevod, vitaminlar, polimerlar, organizmi, qayta ishlash, mustaqil ta’lim, DNK, RNK.

Biokimyo fani oziq-ovqat va konservalash texnologiyasi ta’lim yo‘nalishlarida tahsil oluvchi talabalarda oziq-ovqatdagi uglevod, oqsil, yog‘lar, vitaminlar va polimerlar to‘g‘risida tushunchalar, ularning fotosintez jarayonida hosil bo‘lishi, tirik organizmlarda o‘zgarishi, o‘simliklarda xom ashyo bo‘lib shakllanish davri va uni qayta ishlashda fermentativ jarayonlar

ahamiyati, turli oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda ulardan foydalanish texnologiyasi bo‘yicha amaliy bilimlarni shakllantiradi.

Fanni o‘qitishda talabalar auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va amaliy masalalarni yechish ko‘nikmasini hosil qilish uchun mustaqil talim tizimiga asoslanib mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular asosiy va qo‘shimcha adabiyotlarni o‘rganib hamda internet saytlaridan foydalanib SWOT(Tahlil), Chart(keltirilgan jadvallar va sxemalarni cheklangan hajmda tahlil qilish), Q/A(savollarga cheklangan hajmda javob yozish), Review(keltirilgan manbalarga javob yozish), Link (internet materiallari asosida annotatsiya yozish) tayyorlash singari topshiriqlar beriladi[1,2]. Quyida organizmning kimyoviy tarkibi bo‘yicha talabalarga topshiriq namunasi keltirilgan.

1-topshiriq.. Jadvaldagi rasmlarga izoh yozing.

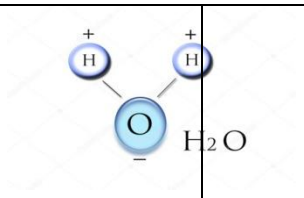	
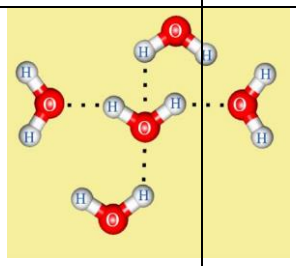	
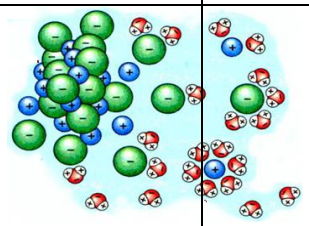	

2-topshiriq. Jadvaldagi rasmga izoh yozing.

Dezoksoribonuklein kislotani tuzilishi bo‘yicha talabalarga quyidagi topshiriqlar beriladi.

1- topshiriq. Jadvaldagi rasmga izoh yozing.

DNK modeli	DNKning tuzilishi	
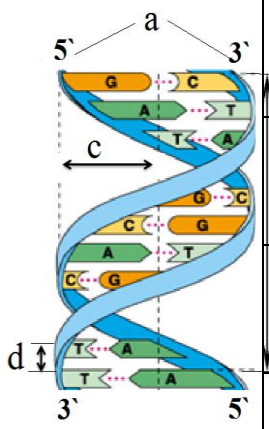	b	

Ushbu berilgan topshiriqlarni talabalar mustaqil tarzda axborot-resurs markazida yoki uyida adabiyotlardan foydalangan holda bajarishadi[3]. Jumladan, Organizmning kimyoviy tarkibi va Dezoksoribonuklein kislotani tuzilishi bo‘yicha talabalar topshiriqda ko‘rsatilgan rasmlar bo‘yicha adabiyotlardan mustaqil o‘qiydi, o‘rganadi, tushunadi va tahlil qilib bajaradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, yuqorida sanab o‘tilgan fikrlarga asoslangan oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’lim jarayonini amalga oshirishda tizimli ishlarni yo‘lga qo‘yish, talabalarni mustaqil ishlashga o‘rgatish ijodiy va ijtimoiy faol, ijtimoiy - siyosiy hayotda mustaqil ravishda o‘z o‘rnini topa olish malakasiga ega bo‘lgan, istiqboliy vazifalarni qo‘yish va hal qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Зикряев А., Мирхамидова П. Биологик кимё ва молекуляр биология. Дарслик. Т.: Тафаккур бўстони. 2013. -223 б**.

2. Хабибуллаев Р., Топилтиев В., Инназаров М. Кредит модул тизми ва ўқув жараёнини ташкил этиш. Тошкент. 2020. -149.

3. Валихонов М. Биокимё. Ўқув қўлланма. Тошкент.: Университети. 2009. -264 б.

SIRDARYO HUDUDIDAGI SUV XAVZALARI VA U BILAN SUG‘ORILGAN TUPROQ TARKIBIDAGI OG‘IR METALLAR MIQDORINING MONITORINGI

A.A.Ermatova, *katta o‘qituvchi*
ermatova1212@mail.ru
SH.I.Qosimov, *Ph.D*
qosimovshodibek@mail.ru
Rahmonov Davron Sobir o‘g‘li, *GulDU talabasi*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Do‘stlik va Janubiy Mirzacho‘l kanallarining suvi va ushbu suv xavzalari bilan sug‘orilgan ekin maydonlaridan olingan tuproq na'munalarining tarkibidagi temir, mis, rux va qo‘rg‘oshin elementlari ionlarini aniqlash usulini ishlab chiqishga qaratilgan tajribalar bayoni keltirilgan.

Kalit so‘zlar; og‘ir metallar, kimyoviy elementlar, suv xavzasi, temir, mis, rux, qo‘rg‘oshin,tuproq tarkibi, variatsiya, korrelyatsiya, korrelyatsiya darajasi.

Ishlab chiqarish korxonalarining jadal rivojlanayotgan xozirgi davrda atrof-muxitda, texnogen faoliyatning aktivlashishi atmosfera, tuproq va suvga og‘ir metallarning global emissiyasi sodir bo‘lib tabiiy ekosistemaga negativ ta'sir etmoqda. Texnogen ifloslanish ekologiyaga, ayniqsa ko‘p miqdori tuproqda, to‘planishi kuzatilmoqda. Bu o‘z navbatida, tuproq tabiiy unumorligi va o‘simliklar olamining rivojlanishiga salbiy ta'siri tufayli biologik hosildorlikning kamayishi tuproqni va atmosfera havosini ruxsat etilgan me'yordan qo‘p ifloslanganligi uchun ekosistemaga jiddiy zarar yetkazmoqda [1-4].

Mazkur maqolada Sirdaryo viloyati xududidan oqib o‘tadigan Do‘stlik va Janubiy Mirzacho‘l kanallari hamdauning suvlari bilan sug‘orilayotgan tuproqlar tarkibidagi og‘ir metallar miqdori bo‘yicha ma'lumotlar o‘rin olgan. Mazkur kanallar Sirdaryo, Jizzax viloyatlarining ekin maydonlarini suv bilan ta'minlaydi [4-5]. Ushbu kanal suvlari va u bilan sug‘orilgan ekin maydonlari tuprog‘i tarkibidagi og‘ir metallar miqdori hozirgacha kam o‘rganilgan [6-7].

Mazkur tadqiqotning maqsadi Sirdaryo hududidan oqib o‘tuvchi Janubiy Mirzacho‘l va Sirdaryo kanallarining suvlari va u bilan sug‘oriladigan ekin maydon tuproqlari tarkibidagi metallar miqdorini aniqlab, uni ruxsat etilgan me'yor zararli moddalarni taxminiy bezarar miqdorlari bilan taqqoslab, tahlil qilindi.

Namunalar tarkibidagi og‘ir metallar miqdori Induktiv bog‘langan plazmali Optik emission spektrometr (Avio200 ISP – OES) qurilmasida tadqiq qilindi. Birlamchi ma'lumotlar SPSS-17 statistik dasturida tahlil qilindi. Ushbu dastur yordamida olingan natijalar ishonchliligini va to‘g‘riligini o‘rganilgan belgilarning o‘rtacha arifmetik ko‘rsatkichlari va ularning ishonchlilik chegaralari hamda o‘zaro korrelyatsiyatsion bog‘lanish darajasi (r) orqali qayta hisoblandi.

Sirdaryo xududidan oquvchi kana suvlari va uning tarkibidagi og‘ir metallar miqdori bo‘yicha ma'lumotlar quyidagi jadvalda kelirilgan. Og‘ir metallardan temir miqdori kanali suvida o‘rtacha 0.449 mg/l teng bo‘ldi. Ushbu ko‘rsatkich variatsiyalanish (miqdoriy ko‘rsatkichning o‘zgarishi) xususiyatiga ega bo‘ldi. Buning minimal va maksimal ko‘rsatkchlardan ko‘rish mumkin.Temirning minimal ko‘rsatkichi 0.10 mg/l teng bo‘lgan bo‘lsa, maksimal- 0.82 mg/l teng bo‘ldi Bu suvdan olingan namunalar joyi, vaqti bilan bog‘liq bo‘ldi. Aynan shunday variatsiyalanish boshqa og‘ir metallar bo‘yicha ham qayd etildi. Suv tarkibida mis miqdorining o‘rtacha 0.320 mg/l, rux-0.331 va qo‘rg‘oshin-0.440 mg/l teng bo‘ldi. Mazkur elementlar miqdoriy ko‘rsatkichlari bo‘yicha ham variatsiyalanish sodir bo‘ldi.

Mazkur kanal suvi bilan sug‘orilgan ekin maydon tuproqlari tarkibidagi og‘ir metallar miqdorini aniqlash natijalari shuni ko‘rsatdiki, temir miqdori o‘rtacha 0.204 mg/l teng bo‘lgan bo‘lsa uning minimal ko‘rsatkichi 0.12 gdan maksimal -0.35 g ni tashkil etdi. Bu mazkur ko‘rsatkichning variatsiyalanganligini anglatadi. Mis miqdori o‘rtacha 0.267g, rux -0.202g va qo‘rg‘oshin miqdori 0.253 (g/100 g tuproq) teng bo‘ldi. Birlamchi ma'lumotlarni tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatdiki og‘ir metallar miqdori bo‘yicha suv va tuproq tarkibida o‘zaro farq

qildi. (1-jadval).

1-Jadval

Kanal suvi va tuproq tarkibidagi og‘ir metallar miqdori

Statistik ko‘rsatkich	Temir	Mis	Rux	Qo‘rg‘oshin
	Kanal suvida			
O‘rtacha	0.449±0.053	0.320±0.038	0.331±0.030	0.440±0.038
Minimum	0,10	0,10	0,14	0,23
Maximum	0,82	0,56	0,49	0,70
	Tuproqda			
O‘rtacha	0.204±0.016	0.267±0.045	0.202±0.019	0.253±0.022
Minimum	0,12	0,09	0,08	0,11
Maximum	0,35	0,82	0,35	0,42

Temirning ulushi (o‘rganilgan mazkur elementlar ko‘rsatkichlariga nisbatan) 21.99 % ni, mis-28.84 % ni rux-21.83% va qo‘rg‘oshin-27.32 % ni tashkil etdi. Demak, mis va qo‘rg‘oshin kanal suvida temir va ruxga nisbtan 5-6 % ga ustunroq ekanligi qayd etildi. Aynan shunday tartibda tuproq tarkibigi og‘ir metallar ulushi hisoblanganida temirning ulushi -29.47 %, mis-21.0%, rux-20.57 % va qo‘rg‘oshin 28.94 % ni tashkil etdi (1-rasm).

1-rasm. Kanal suvida va tuproq tarkibidagi og‘ir metallarning ulushi,% da.

Izox: Birinchi ustun kanal suvida ikkinchiustun – tuproqda. Bunda raqamlar : 1- Fe; 2-Cu; 3- Zn; 4- Pb.

Ushbu ma'lumotlardan tuproq tarkibida temir va qo‘rg‘oshin miqdori mis va ruxga nisbatan ko‘p ekanligi qayd etildi. Ushbu ma'lumotlardan qo‘rg‘oshin miqdori suv va tuproqda boshqa elementlarga nisbatan ko‘p ekanligi qayd etildi. Kanal suvi va u bilan sug‘orilgan ekin maydon tuproqlari tarkibidagi og‘ir metallar miqdoriy ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro korrelyatsion bog‘lanish darajalari 2-rasmda keltirilgan. Rasmdagi ma'lumotlardan kanal suvida barcha o‘rganilgan og‘ir metallar o‘rtasida kuchli korrelyatsion bog‘lanish borligi aniqlandi. Buni temir (Fe) va mis (Cu) o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘lanishlar darajasidan ham ko‘rish mumkin. Ushbu metallar o‘rtasida koorelyatsion bog‘lanishlar darajasi r =>0.7 teng bo‘ldi. Bu kuchli korrelyatsion bog‘lanishni bildiradi. Bu temir miqdori qancha ortsa mis miqdori ham shuncha ortishini anglatadi. Aynan shunday xulosa rux, qo‘rg‘oshin kabi og‘ir metallar bo‘yicha ham chiqarish mumkin. Shu bilan birga korrelyatsion tahlil suv tarkibidagi mazkur og‘ir metallar miqdori deyarli teng ekanligini ham ko‘rsatdi(2-rasm).

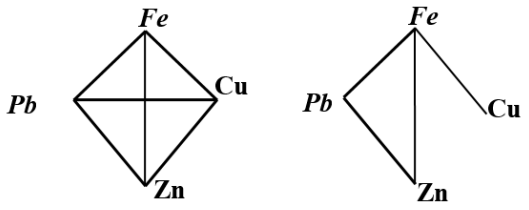

2-rasm. Suv va tuproq tarkibidagi metallar miqdori o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘lanishlar darajasi.

Izox raqamlar belgilarni anglatadi: 1- temir; 2-mis; 3-rux; 4- qo‘rg‘oshin.

r =0.3-0.5; *r=0.5-0.7;*

r =>0. 7

Demak, kanal suvida o‘rganilgan og‘ir metallar miqdoriy ko‘rsatkichlari o‘zaro teng bo‘ldi. Tuproq tarkibidagi og‘ir metallar miqdori o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘lanishlar darajasi kanal suvida olingan natijalardan farq qildi. Rasmdagi ma'lumotlardan, tuproq tarkibidagi temir, qo‘rg‘oshin va rux elementlari o‘rtasida kuchli korrelyatsion bog‘lanish qayd etilgan bo‘lsa, temir va mis o‘rtasida kuchsiz korrelyatsion bog‘lanish qayd eildi. Shu bilan birga mis elementining miqdoriy ko‘rsatkichlari qo‘rg‘oshin va rux elementlarining miqdoriy ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘lanishlar darajasi haqiqiy emasligi ham qayd etildi. Ushbu ma'lumotlar tuproq tarkibida qo‘rg‘oshin miqdorining ortishi tegishli ravishda temir va rux miqdorining ham ortishiga olib keladi yoki bo‘lmasa ushbu elementlar teng miqdorda tuproq tarkibida mavjudligini anglatadi.

Olingan ma'lumotlarga asoslanib quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1.Sirdaryo xududidan oquv o‘tuvchi kanal suvida temir miqdori- 0.499, mis-0.320, rux-0.331 va qo‘rg‘oshin miqdori 0.440 mg/l teng ekanligi ma'lum bo‘ldi. Ushbu kanal suvi bilan sug‘orilgan ekin maydon tuproqlari tarkibidagi ushbu metallar miqdori tegishli ravishda: 0.204; 0.267; 0.202; va 0.253 g(100 g tuproqda) teng ekanligi qayd etildi.

2. Kanal suvi va tuproq tarkibidagi o‘rganilgan og‘ir metallar miqdoriy ko‘rsatkichlari deryali teng ekanligi ular o‘rtasida kuchli korrelyatsion bog‘lanish borligi bilan aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Сманова З.А..Инатова М.С. Новые органические реагенты для концентрирования и твердофазно-спектрометрического определения металлов при анализе вод. //Химич. промышлен.-Санкт-Петербург. - 2011.-№1.-303-308 б.

2.Smanova Z.A., Inatova M.S., J.Nurmukhammadov, H.Tojimukhamedov Synthesis and properties of a new analytical reagent. 2-hydroxy-3-nitrosonaphthalene-1-carbaldehyde//.Russian Journal of Organic Chemistry 2014. Volume 50. Issue 6 . PP. 895-897

3. Дабахов М.В.. Дабахова Е.В.. Титова В.И. Экотоксикология и проблемы нормирования. Н. Новгород: Изд-во ВВАГАС. 2005. 165с.

4. А.А.Эрматова, З.А.Сманова, У.К.Абдурахманова, Ф.А.Лапасова, Х.А.Эгамкулова // Разработка сорбционно-спектроскопических методов в результате иммобилизации ионов цинка из сточных вод в объектах окружающей среды . Россия, Universum (Химия и биология). -2022. 12(102). –С. 5-12.

5. U.K.Abduraxmanova, X.X.Kushiev // Glitsirrizin kislotasi monokaliyli tuzining mis (II)

ni aniqlashda qo‘llanilishi NamDU ilmiy axborotnomasi. 2021 y № 1 (121), 65-72 б.

6. U.K.Abduraxmanova, X.X.Kushiev, Xudoynazarov M.Sh., Majidov S.A.//The use of physiologically active substances in the biosorption of iron (III) ions. // Bulletin of Gulistan State University, Series of Natural and Agricultural Sciences. -2021. -№1. P.30-36

ABIOTIK OMILLARNING G‘O‘ZA NIHOLLARIDA GOMMOZ KASALLIGINI TARQALISHIGA TA’SIRI

Gulmurodova Shahnoza Djuraevna, *katta o‘qituvchi*
Sattarova Rano Kadirovna, *b.f.n., professor (ToshDAU)*

Annotatsiya: G‘o‘za o‘simligini o‘stirish va undan yuqori sifatli paxta xomashyosini olish uchun yuqori agrotexnologiyalarni qo‘llash lozim bo‘ladi. Respublikamiz dunyoda ko‘p miqdorda paxta xomashyosi yetishtiradigan mamlakatlar qatoriga kiradi. G‘o‘zadan yuqori hosil olishga mikrooraganizmlar keltirib chiqaradigan ko‘plab kasalliklar to‘sqinlik qiladi. Ular ichida qo‘zg‘atuvchisi bakteriya bo‘lgan gommoz kasalligi yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Maqolada gommoz kasalligini rivojlanishiga ekologik faktorlarning ta’siri to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: *G‘o‘za, kasallik, mikroorganizm, bakteriya, namlik, harorat, tuproq, gommoz.*

Paxtachilik respublikamiz qishloq xo‘jaligining muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Shu tufayli respublikamizda paxtachilikni intensiv texnologiya, fan va texnika yutuqlari asosida yuksaltirishga katta ahamiyat qaratilmoqda [1, 3-4 b.]. Dalalarning unumdorligini oshirish, paxta yetishtirish texnologiyasini takomillashtirish, seleksiya va urug‘chilik ishlarini yaxshilash, g‘o‘zaning kasalliklariga chidamli serhosil, tola sifati yuqori bo‘lgan navlarni ishlab chiqarishga joriy etish, o‘g‘itlardan samarali foydalanish, to‘g‘ri almashlab ekishni barcha xo‘jaliklarga tatbiq qilish paxtachilikdagi muhim vazifalardandir [2, 53 b.]. Ayniqsa, azaldan paxta hosiliga katta talofat yetkazayotgan zararkunanda va kasalliklarga qarshi samarali kurash choralarini o‘z vaqtida qo‘llash zarur hisoblanadi [3, 18 b.; 4, 10-11 b.].

Hozirgi kunda dunyo mamlakatlarining 100 ga yaqinida g‘o‘za o‘simligi paxta xomashyosi olish uchun yetishtirilmoqda. Barcha g‘o‘za o‘stiriladigan davlatlarda shu kunga qadar 100 dan ortiq yuqumli va 30 dan oshiq yuqumsiz kasalliklar aniqlangan va ularga qarshi kurash choralari olib borilmoqda [5, 19; 6, 193-195 b; 7, 18 b.; 8, 41-43 b.]. Ular ichida bakteriyalar keltirib chiqaradigan kasalliklar bor-yo‘g‘i 3 tani tashkil etib, shundan 1 tasi ya’ni qo‘zg‘atuvchisi *Xanthomonas campestris* pv. *malvacearum* bakteriyasi bo‘lgan gommoz kasalligi ilgari respublikamizning Toshkent viloyati va Farg‘ona vodiysi viloyatlarda tarqalib zarar keltirgan bo‘lsa, hozirgi kunda ushbu viloyatlardan tashqari Samarqand viloyatida o‘rta tolali g‘o‘za navlarida hamda Surxondaryo viloyatida ingichka tolali g‘o‘za navlarida tarqalishi kuzatilmoqda. Gommoz kasalligini tarqalishi va rivojlanishida abiotik omillar, ayniqsa tuproq va havo harorati ham katta ta’sir ko‘rsatadi.

G‘o‘zada gommoz kasalligini rivojlanishi atrof-muhit omillariga bog‘liqligi ba’zi tadqiqotchilar tomonidan ta’kidlangan va bu muammo ustida tajribalar o‘tkazilgan. Kasallikning birlamchi infeksiyasi urug‘lik chigitlarda saqlanishi va nihollarni zararlashi adabiyotlarda keltirilgan, ammo ularning sog‘lom nihollarni birlamchi zararlanishiga esa birinchi paydo

bo‘lgan infeksiya o‘choqlari sabab bo‘lashi haqida ma’lumotlar ko‘p emas.

Gommozning birlamchi va ikkilamchi infeksiyalarini paydo bo‘lish xususiyatiga atrof-muhit omillarining ta’siri har xil ekanligini hisobga olib, quyida ushbu hodisalarning har biri bilan bog‘liq holda tajribalar o‘tkazishga qaror qildik. Gommoz kasalligini qo‘zg‘atuvchisi uchun eng qulay harorat 25-28 ^{o}S va eng past harorat 10 ^{o}S bo‘lib hisoblanadi. Lekin, o‘simlikni zararlashi uchun eng qulay bo‘lgan harorat, qo‘zg‘atuvchini o‘zi rivojlanishi uchun eng qulay hisoblanmaydi. Yuqoridagi kasallik uchun qulay harorat aynan o‘simlikning kasallikka nisbatan chidamsiz navlari uchun mos keladi. Biroq, bu harorat kasallikka chidamli bo‘lgan navlarga nisbatan mos kelmaydi. O‘simliklarni rivojlanishi uchun noqulay sharoitlarda ularning tabiiy immuniteti zaiflashadi va ular patogenlar bilan oson zararlanadi. Tuproq haroratini past bo‘lishi chidamsiz navlarda g‘o‘za gommozini kuchayishiga olib keladi.

G‘o‘zaning gommoz kasalligini qo‘zg‘atuvchi bakteriyaning tuproq va havo haroratiga ta’sirini dala sharoitida o‘rgandik. Tajribalarimiz to‘rt qaytariqda g‘o‘zaning uchta Sulton, Namangan-77 va S-6524 navlaridan olingan chigitlarni g‘o‘zada gommoz kasalligini qo‘zg‘atuvchi bakteriyasi bilan sun’iy zararlab ekildi va chigitlar ekilgan kundan toki nihollar paydo bo‘lgan kungacha bo‘lgan o‘rtacha sutkalik harorat hisoblab borildi. O‘rtacha haroratni hisoblash bilan bir qatorda gommoz kasalligini paydo bo‘lishi va uning rivojlanish tezligi ham hisoblab borildi. Tajribalar tuproqning o‘rtacha sutkalik harorati 16 ^{o}S dan 34 ^{o}S gacha o‘zgarib turgan sharoitda olib borildi.

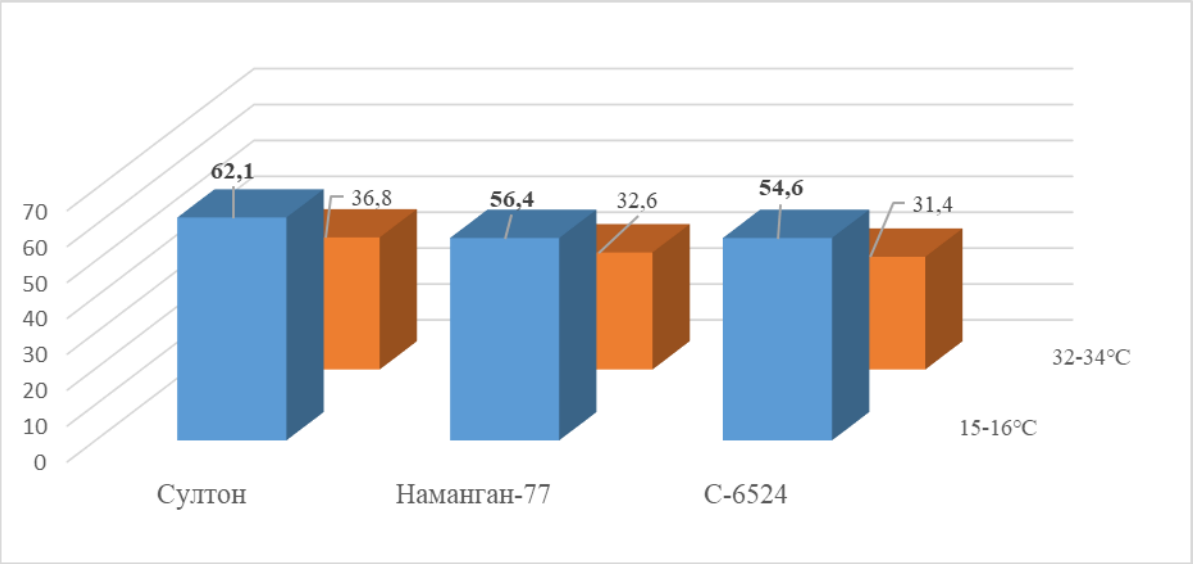

1-rasm. Tuproq haroratini g‘o‘za nihollarining gommoz bilan zararlanishiga ta’siri

Unib chiqqan nihollarda birlamchi infeksiyaning namoyon bo‘lishini deyarli har kuni ko‘chatlar paydo bo‘lgandan boshlab kuzatib hisobga olib borildi. Shuningdek, ikkilamchi infeksiyani oldini olish maqsadida, hamda olingan ma’lumotlarda xatoliklar bo‘lmasligini inobatga olgan holda zararlangan o‘simlik nihollari hisoblashdan so‘ng yulib olinib daladan chiqarib tashlandi. Tadqiqotlarimizda tuproq harorati past bo‘lgan davrlarda birlamchi infeksiya ta’sirida kasallangan nihollar soni ko‘proq bo‘lganligi kuzatildi. Ya’ni, tuproq harorati 16-18 ^{o}C bo‘lganida Sulton navida 62,1%, Namangan navida 56,4% va S-6524 navida 54,6% unib chiqqan nihollar gommoz bilan zararlangan bo‘lsa, tuproq harorati 32-34°C bo‘lganida bu

ko‘rsatkichlar mos ravishda 36,8%, 32,6% va 31,4% ni tashkil etdi (1-rasm).

Tadqiqot natijasida shunday xulosaga keldik, ya’ni gommoz kasalligini qo‘zg‘atuvchi bakteriyani tarqalishi va rivojlanishi abiotik omillarga bevosita bog‘liq bo‘lib, tuproq va havo harorati pastroq bo‘lgan vaqtlarda kasallik kuchli tarqalar va haroratning sekin asta ko‘tarilishi natijasida kasallik tarqalishi kamayib borar ekan. Shuningdek, gommoz infeksiyasini tarqalishi g‘o‘za navlarining chidamliligiga ham bog‘liq bo‘lar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шайхов Э.Т., Нормухамедов Н., Шлейхер А.И., Азизов Ш.Ғ., Лев В.Т., Абдурашидова Л.Х. Пахтачилик (дарслик) // Тошкент, “Меҳнат”, 1990 й., Б. 3-4.

2. Каримов М. Ғўза касалликлари // Тошкент.- “Ўқитувчи”.- 1976.- 119 б.

3. Марупова М.А. Гоммоз хлопчатника и разработка мер борьбы с ним // Автореф. дисс. канд. биол. наук. Ленинград. – 1988. – С. 23.

4. Григорянц Э. Гоммоз опасное заболевание семян хлопчатника // Ўсимликлар ҳимояси ва карантини журнали.- 2009.- №2.- Б. 10-11.

5. Саттарова Р.К. Цито-физиологические особенности возбудителя гоммоза хлопчатника – *Xanthomonas malvacearum* // Автореферат на соискание уч. степ. к.б.н.- 1973.- С.19.

6. Хасанов Б.А., Ҳамраев А.Ш., Эшматов О.Т., Алимуҳаммедов С.Н., Азимов Ж.А., Очилов Р.О., Рашидов М.И., Гаппаров Ф.А. Ғўзани зараркунанда, касалликлар ва бегона ўтлардан ҳимоя қилиш // Тошкент.- 2002.- Б. 193-195.

7. Шукри Мохамед Али Эль Греми – Действие некоторых почвенных антогонистов на фитопатогенные бактерии и продуктивность хлопчатника // Автореф. дисс. канд. биол. наук. Ташкент. – 1990. – С. 18.

8. Gholve1 V.M., Kurundkar B.P. Transmission of *Xanthomonas axonopodis pv. malvacerum* through infected seed // Agric. Sci. Digest.- 2007.- vol. 27 (1).- P. 41-43.

SUG‘ORILADIGAN YERLARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY SAMARADORLIK KO‘RSATKIChLARI

Rasulov Sodiq Sa’dullaevich,
mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti
sodiq_rasulov@mail.ru

Annotatsiya: Jahon iqtisodiyotining rivojlanish tendentsiyasi shundan guvohlik beradiki, kishilik jamiyatining barcha soha va jabhalarida, ayniqsa global iqlim o‘zgarishi ta’sirida sayyoramizning ko‘plab mintaqalarida tobora avj olayotgan qashshoqlik va ocharchilikka barham berishning asosiy omillaridan biri sifatida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchi, shuningdek ularga turli yo‘nalishlarda xizmat ko‘rsatuvchi sub’ektlarning xo‘jalik yuritish faoliyatlarini innovatsiyalar asosida tashkil etish strategik ahamiyat kasb etgani holda, ushbu jarayonni uzluksiz takomillashtirish davr talabiga aylanib bormoqda.

Kalit so‘zlar: jahon xo‘jaligi, milliy iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi, yer resurslari, oziq-ovqat xavfsizligi, yashil iqtisodiyot, yashil o‘sish.

Abstract: The trend of development of the world economy testifies to the fact that as one of the main factors in ending the ever-growing poverty and famine in all spheres and spheres of

human society, especially in many regions of the planet under the influence of global climate change, the organization of economic activities of agricultural producers, as well as entities serving them in, continuous improvement of this process is becoming a requirement of the period.

Keywords: world economy, national economy, agriculture, land resources, food security, green economy, green growth.

Yerdan oqilona foydalanish, uni asrash va atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish o‘rtasida barqaror munosabatlarni o‘rnatish yerdan foyda-lanishni tashkil etishning asosiy vazifasi sanaladi.

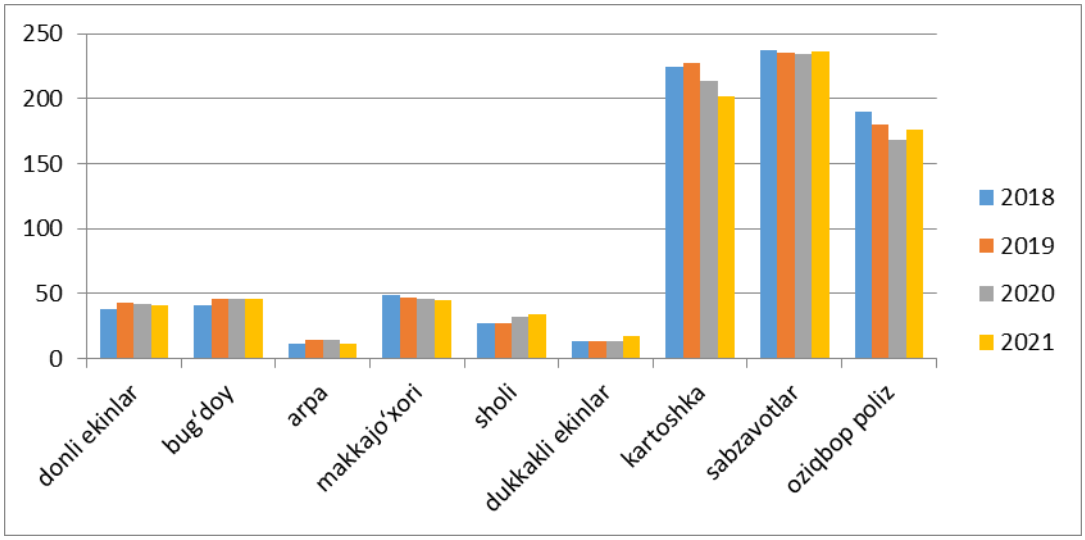

1-rasm. Qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligi, ts/ga

Ishlab chiqarish resursi sifatida yerdan foydalanish sifati samara-dorlik ko‘rsatkichlari bilan baholanadi va bunda samaradorlikning uch turi: iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik samaradorlik farqlanadi.

Yer aniq ishlab chiqarish resursi sifatida qaralishini hisobga olsak, iqtisodiy samaradorlikka erishish asosiy vazifa bo‘lib qoladi, uning eng muhim ko‘rsatkichi esa ko‘rib chiqilayotgan yerlarda yetishtirilgan qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi hisoblanadi (1-rasm). Ijtimoiy samaradorlik jamiyat farovonligi maqsadiga erishishni, ya’ni davlat zimmasiga yuklatilgan asosiy vazifa bajarilishini baholashni nazarda tutadi.

Buni miqdor jihatdan mamlakat aholisini qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining hosilasi hisoblanuvchi, oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash darajasini hisoblashda aniqlash mumkin (2-rasm).

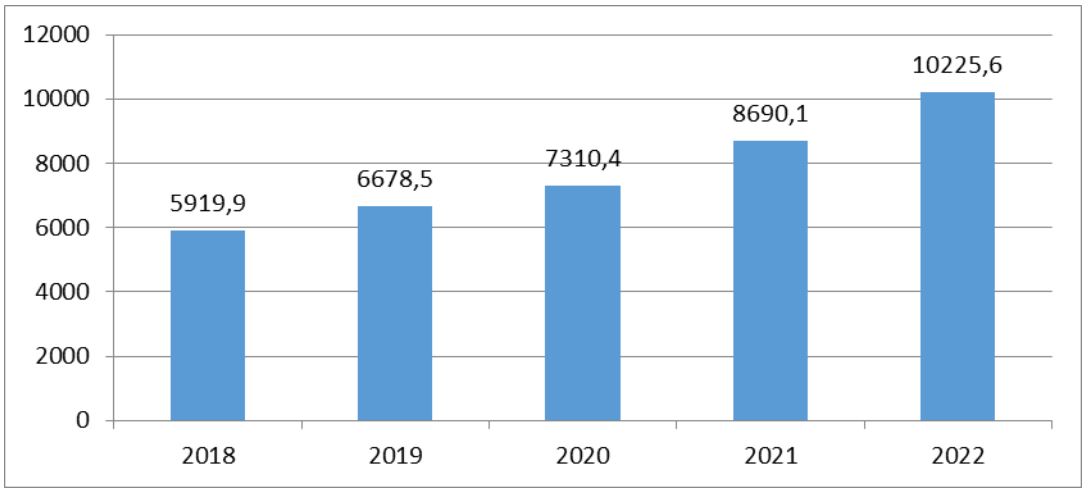

2-rasm. Aholi jon boshiga qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, ming so‘m

Biroq, mamlakat aholisining bir qismi qishloq joylarda yashashi va iqtisodiyotning bir tarmog‘i sifatida qishloq xo‘jaligi bilan chambarchas bog‘liqligini hisobga olsak, ijtimoiy samaradorlikning qo‘shimcha o‘lchamlari qishloq joylarda ijtimoiy infratuzilmani (va ba’zan uning boshqa turlarini) rivojlantirish ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Ekologik samaradorlik yerdan uzoq muddatli istiqbolda foydalanish imkoniyatini saqlab qolishning zaruriy sharti hisoblanadi. Tuproq unumdorligi va bioxilma-xillikni saqlash ko‘rsatkichlari, shuningdek, yer sifatini tiklash uchun qilingan xarajatlar natijalari yerdan foydalanishning ekologik samaradorligini hisoblash imkonini beradi.

Er resurslaridan foydalanishni tashkil etishning iqtisodiy mohiyati va mazmunini to‘liqroq ochib berish uchun yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi mohiyatini batafsil o‘rganish talab qilinadi. Yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish darajasi bilan tavsiflanadi - mehnat xarajatlari va ishlab chiqarish vositalarini kamaytirish asnosida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi qanchalik yuqori bo‘lsa, yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi shunchalik yuqori bo‘ladi [1]. Qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligi yer maydoni birligiga mahsulot ishlab chiqarishni tavsif-lovchi ko‘rsatkichlar yordamida aniqlanadi [2].

Qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligi qo‘llaniladigan qishloq xo‘jaligi texnologiyalarining mukammallik darajasi va intensivlik daraja-siga bog‘liq bo‘lib, bu nafaqat ishlab chiqarish rentabelligining maqbul darajasini, balki tuproq unumdorligini oshirishni ham ta’minlashi lozim bo‘ladi.

Erdan foydalanish samaradorligiga kapitalning ta’siri uskunaning birligiga yuklanishning holati, miqdori va darajasi orqali amalga oshadi. Ehtiyot qismlar yoki mutaxassislarning yetishmasligi tufayli uning eskirishining to‘planishi va ma’nan eskirishi, ta’mirlash vaqtining ko‘payishi va hatto ishlamay qolishi agrotexnika tadbirlari va har qanday qishloq xo‘jaligi ishlarining maqbul vaqtining izdan chiqishiga olib keladi. Natijada, o‘rim-yig‘im va tashish paytida ekin hosildorligi kamayadi yoki yo‘qoladi, bu olingan daromad miqdori, foyda va ishlab chiqarish va xo‘jalik faoliyatining rentabellik darajasiga salbiy ta’sir qiladi.

Erdan samarali foydalanish intensiv va ekstensiv yo‘llardan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Ekstensiv yo‘l qishloq xo‘jaligi uchun mos keladigan yerlarning maksimal ulushini ishlab chiqarishga jalb qilishni nazarda tutadi. Tuproq unumdorligini oshirmasdan, yerlarning holatiga

e’tibor qaratmasdan qishloq xo‘jaligini intensiv tarzda rivojlantirishning imkoni yo‘q [3].

Qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligi qishloq xo‘jaligi tashkilotlarining ishlash ko‘rsatkichlariga, ularning moliyaviy ahvoliga ta’sir qiladi, mamlakat agrosanoat majmuasini rivojlantirish istiqbollarini belgilaydi.

Ishlab chiqarish, shu jumladan qishloq xo‘jaligi faoliyatida yerdan oqilona foydalanishni tashkil etishga yer resurslarini boshqarish tizimini doimiy takomillashtirishmasdan erishib bo‘lmaydi.

Aynan yer resurslarini boshqarish tizimi qishloq xo‘jaligida yerdan foydalanishning maqbul o‘lchamlari, shu jumladan yer unumdor qatlamining pasayishi, xavfli kimyoviy va biologik moddalar bilan ifloslanishining oldini olish, yerdan kam foydalanish yoki aksincha, haddan tashqari foydalanishni bartaraf etishni ta’minlashi lozim.

Nafaqat mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligi, balki qishloq aholisining hayot sifati ham yer resurslarini boshqarish tizimiga bevosita bog‘liq.

Makroiqtisodiy jihatdan yerdan oqilona foydalanish nafaqat ma’lum bir hududning qishloq xo‘jaligidagi ishlab chiqarish jarayonlari, balki mahalliy va mintaqaviy boshqaruvning moliyaviy asoslariga ham ta’sir qiladi, chunki u soliq bazasini to‘ldirib, tegishli darajadagi byudjetlarni shakllantirishda ishtirok etadi.

Keyingi yillarda qishloq xo‘jaligida ilmiy-tadqiqot faoliyati samaradorligini oshirish, ilg‘or texnologiyalar, ilm-fan yutuqlarini keng joriy etish, agrar sohada bilimlarni tarqatish va innovatsiyalarni joriy qilish bilan bog‘liq xizmatlarni tashkil qilish borasida muayyan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Ilm-fan sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida hududlarning tuproq-iqlim sharoitlariga mos va eksportbop mahsulot ishlab chiqarish imkonini beruvchi o‘simliklarning yangi navlari, ekinlarni parvarishlash hamda mahsulot yetishtirish bo‘yicha resurs tejaydigan intensiv agrotexnologiyalar amaliyotga izchil tatbiq qilinmoqda.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishda davlat buyurtmasi bekor qilinib, sohada bozor tamoyillari hamda moliyalashtirishning yangi mexanizmlari joriy etildi. Xo‘jalik yuritishning zamonaviy shakllari, jumladan klaster va kooperatsiyalar tashkil etilib, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash, logistika tizimini kengaytirish orqali qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish tadbirlari amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, agrosanoat majmuida strategik tadqiqotlar va prognozlash ishlari tizimli tashkil etilmayotganligi sababli soha va uning tarmoqlarida mavjud muammolarni tahlil qilish asosida ilmiy asoslangan xulosalarga tayangan holda rivojlantirish istiqbollarini belgilash bo‘yicha yaxlit tizim yaratilishiga erishil-magan.

Natijada, qishloq xo‘jaligida ta’lim, ilm-fan, innovatsion faoliyat va ishlab chiqarishning chuqur integratsiyasini ta’minlash hamda ushbu tizimning samarali boshqaruv bo‘g‘inlarini shakllantirish zarurati paydo bo‘lmoqda.

Zamonaviy ilm-fan va ilg‘or tajribalar shuni ko‘rsatadiki, landshaft-ekologik va ekologik-xo‘jalik yondashuvlar umuman yerdan foydalanish va uni oqilona tashkil etish borasida mustahkam poydevor yaratadi. Yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligini oshirish, yangi navlarni yaratish, selektsiya, urug‘chilik va ko‘chatchilikni rivojlantirish, ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, respublika hududlarini muayyan qishloq xo‘jaligi ekinlari va oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashtirish kabi kontseptual yo‘nalishlarga asoslangan ilm-fanni rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi [4].

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida foydalaniluvchi yer maydoni qishloq xo‘jaligi taraqqiy etgan mamlakatlarga nisbatan katta bo‘lsa-da, yer maydoni birligiga ishlab chiqariluvchi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ancha past.

Xo‘jalik aylanmasida yer maydonining beqarorligi, melioratsiya, agrotexno-logiya va eroziyani nazorat qilishga etarlicha e’tibor qaratmaslik, kapital qo‘yilmalarining yetarli emasligi, alohida hududlarning muhandislik va biznes infratuzilmasining rivojlanmaganligi va qishloq xo‘jaligidan foydalanishni ratsionalizatsiya qilish uchun imtiyozlarning yetishmasligi muammoni yanada chigallashtiradi [5].

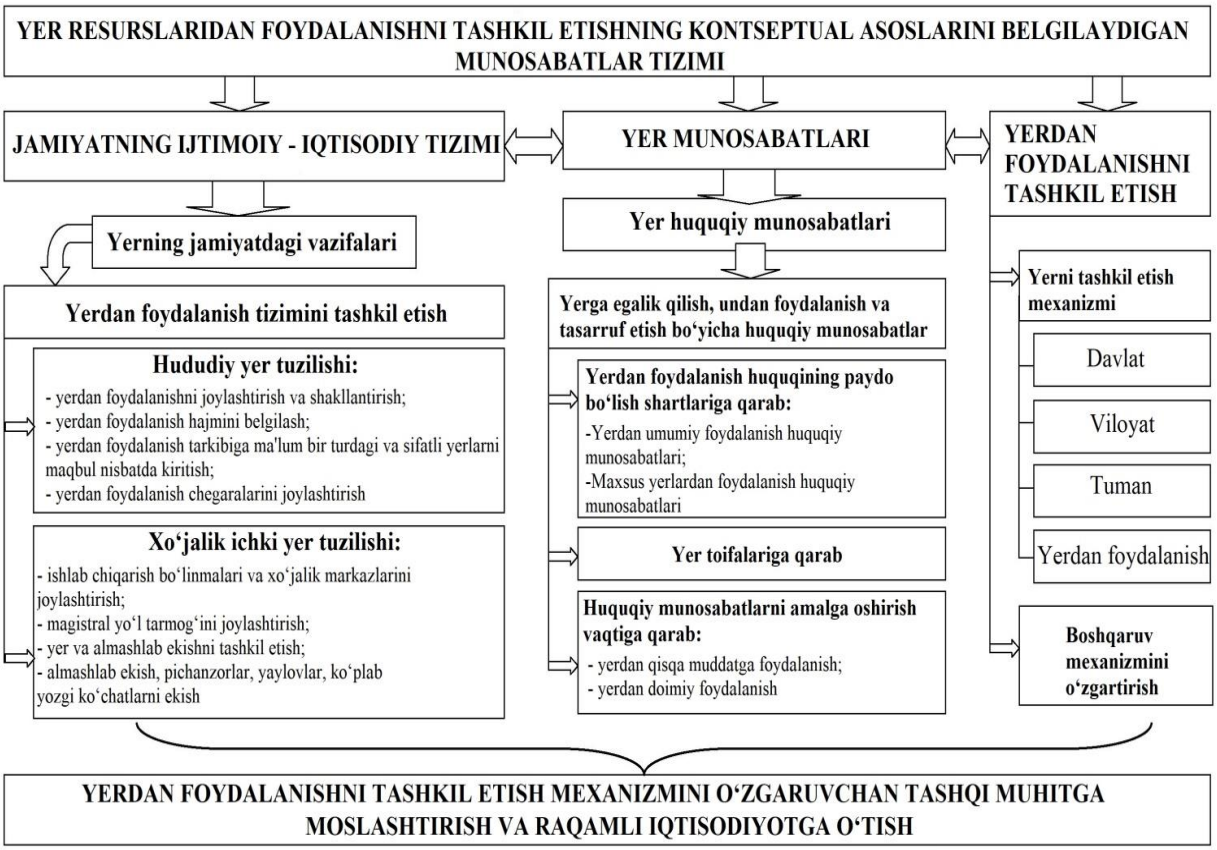

3-rasm. Er resurslaridan foydalanishni tashkil etishning kontseptual asoslari

Manba: muallif ishlanmasi

Bu omillarning barchasi yerdan foydalanishning samaradorligini belgilab beradi, bu o‘z navbatida qishloq xo‘jaligi samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi, zero usiz qishloq xo‘jaligi va qishloq hududlarini barqaror rivojlantirishga, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga erishib bo‘lmaydi.

Yerdan foydalanishni to‘g‘ri tashkil etishning strategik ahamiyati turli tavsifdagi, shu jumladan ekologik tusdagi muammolarning ko‘zga tashlanishida namoyon bo‘ladi.

. Qishloq xo‘jaligi yerlarining unumdorligiga yetarlicha e’tibor qaratmaslik, qishloq xo‘jaligi yerlarining degradatsiyasi va ifloslanishi uzoq davom etuvchi va tobora engib bo‘lmaydigan ekologik inqirozni keltirib chiqaradi [6].

Yerdan foydalanishning hududiy tashkil etilishi qishloq xo‘jaligining rivojlanish tarixi davomida barqaror bo‘lib qolmaydi, balki tsiklik tebranishlar va iqtisodiy tizimlarning o‘zgarishi ta’siri ostida o‘zgarishga yuz tutadi [7].

Yerdan foydalanishni o‘zgartirish va takomillashtirishning belgilangan shakllarini nazariy

jihatdan tushunish yerdan foydalanishni tashkil etishning kontseptual asosi sifatida quyidagi munosabatlar tizimini aniqlashga imkon berdi: “jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi – yer munosabatlari – yerdan foydalanishni tashkil etish” (3-rasm).

Kelajakda “jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi – yer munosabatlari – yerdan foydalanishni tashkil etish” munosabatlarini rivojlantirish istiqbollari uning o‘zgaruvchan atrof-muhit sharoitlariga moslashish tendentsiyalarining paydo bo‘lishi va zamonaviy raqamli iqtisodiyotning muammolariga javob berish zarurati bilan bog‘liq bo‘ladi.

Jamiyatning iqtisodiy tuzilmasi va uning bag‘rida shakllangan yerdan foyda-lanish tizimi o‘rtasidagi munosabatlarning yetarlicha qat’iyligini hisobga olgan holda, mazkur moslashuvning asosiy yo‘nalishi boshqaruvning quyi tizimi hisob-lanadi, u xo‘jalik aylanmasida yerning funktsional imkoniyatlaridan maqbul dara-jada foydalanishga oshirishga erishish borasida progressiv va doimiy o‘zgaruvchan mexanizmlardan qo‘llashni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Колмыков А. В. Совершенствование содержания и методов внутрихозяйственного землеустройства в условиях перехода к рыночной экономике / А.В. Колмыков // Вестник БГСХА. – 2011.

2.Долганова М.В. Географический анализ и оценка эффективно- сти землепользования хозяйствами населения Брянской области / М.В. Долганова // Вектор экономики. 2019. – №1(31). – С. 41.

3.Старкова О.Я. Региональный аспект эффективного использова- ния земли в сельском хозяйстве / О.Я. Старкова // Социально- экономические науки. – 2017. – №3. – С. 203-211.

4.Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 03.02.2021 йилдаги ПФ-6159-сон “Қишлоқ хўжалигида билим ва инновациялар тизими ҳамда замонавий хизматлар кўрсатишни янада ривожлантириш тўғрисида” Фармони, https://lex.uz/docs/5262596#5267812

5.Симакова Т.В. Совершенствование методики оценки земель сельскохозяйственного назначения / Т.В. Симакова, Е.С. Старовойтова // Вестник Государственного аграрного университета Северного Зауралья. – 2015. – №3(29). – С. 158-163.

6.Султанов.Б.Ф. Қишлоқ хўжалигида мелиоратив тадбирлар самарадорлигини оширишнинг илмий-услубий асосларини такомиллаш-тириш. дисс. авт. и.ф.д.(DSc) –Т., 2020 й.

7.Абдувохидов А. и др. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ўсиш сифатини аниқлаш ва унинг кўрсаткичлари таҳлили //Экономика и образование. – 2022. – Т. 23. – №. 4. – С. 16-31.

8.Абдувохидов А. А. и др. Қишлоқ хўжалигида кластерларнинг ўрни //barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – Т. 2. – №. 10. – С. 13-15.

TUPROQSHUNOSLIK FANINI SIFATLI O‘QITISHDA FANLARARO BOG‘LIQLIK TEXNOLOGIYASI VA UNING AHAMIYATI

Masharipov Norbek Kenjabayevich
Guliston davlat universiteti
norbek2624@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada tuproqshunoslik fanini o‘qitishda zamonaviy uslublar va fanlararo bog‘lanishlar, tuproqshunoslik tarixi, Mirzacho‘l vohasining tuproq relfi, tarkibiy tuzilishi, kimyoviy, biologik, fizikaviy-mexanikaviy xossalari va qishloq xo‘jaligi ekinlaridan ko‘proq hosil olish yo‘llari hamda qishloq xo‘jaligi mutaxassislari tayyorlashda e’tibor qaratiladigan masalalar to‘g‘risida so‘z yuritilgan.

Tayanch so‘zlar: Mineralogiya, biologik, kimyoviy, fizikaviy, mehnat resurslari, biosfera, agrotexnika, geologik, geomorfologik, ekologik, meliorativ.

Abstract: In this article, modern methods and interdisciplinary connections in the teaching of soil science, history of soil science, soil relief, structural, chemical, biological, physical-mechanical properties of the Mirzachol oasis, and ways to get more yield from agricultural crops are presented and the issues to be paid attention to in the training of agricultural specialists were discussed.

Keywords: Mineralogy, biological, chemical, physical, labor resources, biosphere, agrotechnics, geological, geomorphological, ecological, reclamation.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan tub islohotlar qishloq xo‘jaligida ham jadal rivojlanib bormoqda.Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sifatli etishtirish,ularni saqlash, qayta ishlash jarayonlariga alohida e’tibor qaratilmoqda.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil dekabrdagi Oliy majlisga va O‘zbekiston halqiga murojaatnomasida ta’lim-tarbiya,ayniqsa oliy ta’lim muassasalarida malakali raqobatbardosh kadrlar etishtirishga alohida berganliklari bejiz emas albatta.Yangi 2023 yilni mamlakatimizda **“Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili”**deb e’lon qilinishi barcha professor-o‘qituvchilar zimmasiga yuksak ma’suliyat yukladi.

Respublikamizda qishloq xo‘jalik mahsulotlari va ularni etishtirishda unumdor tuproq qoplami mamlakatimiz iqtisodiy salohiyati va barqarorligini belgilaydigan asosiy manba hisoblanadi.Mamlakatimizda agrar sanoat rivojlangan bo‘lib, uning tabiiy iqlim sharoiti, tuproq va suv manbalari mehnat resurslari hamda qishloq xo‘jaligi ekinlari – paxtachilik, g‘allachilik, bog‘dorchilik va sabzavot-poliz mahsulotlaridan yuqori hosil olishga imkoniyat yaratib beradi

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qishloq xo‘jaligini yanada rivojlantirish maqsadida bir qator qaror va farmonlar qabul qilindi:

1) O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi PF-5853-sonli farmoni;

2) O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasida belgilangan vazifalarni 2021 yilda amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PQ-5009-sonli qarori;

3) Fermer,dehqon xo‘jaliklari va tomorqa er egalarining xuquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish,qishloq xo‘jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi 2017 yil 9-oktyabrdagi PF-5199-sonli farmoni shular jumlasidandir[1,1-3b].

“Hammamizga yaxshi ayonki, qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning eng qadimiy, hech qachon o‘z o‘rni va ahamiyatini yo‘qotmaydigan tayanch tarmoqlaridan biridir.Ana shunday muhim sohaning zalvorli yukini o‘z elkasida ko‘tarib kelayotgan mirishkor dehqon va fermerlar,

zahmatkash chorvador va pillakorlar, mohir suvchi va irrigatorlar, o‘z ishining haqiqiy ustasi bo‘lgan mexanizator va agronomlar, jonkuyar olim va mutaxassislarni dunyodagi eng olijanob kasb egalaridir, desak, ayni haqiqat bo‘ladi.Avvalo sayyoramizdagi global iqlim o‘zgarishlari hamda mintaqamizdagi ekologik muammolar oqibatida qishloq xo‘jaligida har yili ilgari ko‘rilmagan yangi-yangi sinov va qiyinchiliklar paydo bo‘layotganini qayd etish lozim.Tuproq unumdorligini saqlash va oshirish, sohani zarur texnikalar bilan ta’minlash va ularga texnik xizmat ko‘rsatish ishlarini yaxshilash, ilg‘or bilim va ko‘nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash faoliyatini takomillashtirishga e’tiborni yanada kuchaytiramiz”[2,1b].

Oliy ta’lim muassasalarida qishloq xo‘jaligi fanlari,tuproqshunoslik fanlarini o‘qitishda **interdisiplinar** yondoshuv ta’limdagi muammolarni hal etishda muhim ahamiyatga ega. Tuproq biosferaning tarkibiy qismi va qishloq xo‘jaligini rivojlantiradigan ishlab chiqarishning asosiy vositasi bo‘lib, uni har tomonlama o‘rganadigan fan – tuproqshunoslik fanidir.

Mirzacho‘l vohasining iqlimi,tuproq qatlami,uning tuzilishi,tarkibiy qismi tuproqning fizik – mexanik xususiyatlari, kimyoviy minerologik va biologik tarkibi o‘ziga xosdir. Bu erlarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtirish,ularni saqlash va qayta ishlash ishlarida malakali mutaxassislarga bo‘lgan talab yuqori bo‘lib kelmoqda.

Abu Rayxon Beruniy o‘zining “Mineralogiya” nomli asarida tuproqning mineralogik tarkibiga alohida ehtibor berib, har xil minerallarning qattiqligi, solishtirma og‘irliklarini aniqlash uslublari to‘g‘risida chuqur mulohazalarni bildiradi. Nurash jarayoni natijasida kata hajmdagi tog‘ jinslaridan har xil o‘lchamdagi va shakldagi bo‘lakchalar vujudga keladi. U XI asrdayoq bu bo‘lakchalarning tasnifini berib, ularni 5 ta guruh: 1 - xarsang toshlar; 2 -shag‘al; 3 - qum, 4 - to‘zon; 5 – loyqaga ajratadi.

O‘rta Osiyo tuproqlarini har taraflama birinchi bor o‘rgangan olim N.A.Dimodir (1873-1959). U shu mintaqada joylashgan respublikalarning turli mashtabdagi tuproq xaritalarini tuzib, 1929-yili Vashingtongda bo‘lib o‘tgan birinchi Xalqaro tuproqshunoslik kongressida namoyish etdi. N.A.Dimo sobiq Ittifoqning Yevropa qismi, O‘rta Osiyo, Kavkaz va Moldova tuproqlari geografiyasi, sho‘rlanishi, biologiyasi, fizikasi va melioratsiyasiga taalluqli ishlarni amalga oshirgan. N.A.Dimo 1900-yildan boshlab O‘rta Osiyo, ayniqsa, Sirdaryo va Amudaryo havzalari tuproqlarini batafsil tekshirishga kirishib, Mirzacho‘l yerlarining meliorativ holatini o‘rganib, shu hudud tuproqlarining sho‘rlanish xaritasini tuzib chiqdi. U birinchi marta Mirzacho‘l tuproqlarida ko‘p sonli yomg‘ir chuvalchanglari,chumolilar va mayda umurtqali jonivorlarning tuproq hosil bo‘lishida,donadorlik va unumdorligini oshirishdagi ahamiyatini o‘rgangan olimdir.

“Tuproqshunoslik” fanining ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa tabiiy fanlar bilan bog‘iqligini ko‘rib chiqamiz.Tuproqshunoslik o‘zining tarixiy taraqqiyotida bir necha qismga bo‘linib, bir qator ilmiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga qamrab olgan tabiiy fandir. (1-rasm).

Sayyoramiz tuproq qoplamini, uning xossa va xususiyatini aniqlashda tabiiy fanlar bilan bog‘liqlikdan foydalanish katta ahamiyatga egadir. Tuproq qoplamining paydo bo‘lishi, ya’ni genezisi yerning geologik va geomorfologik tuzilishi, texgonik va seysmik jarayonlar bilan bog‘liqdir[2,21,b].

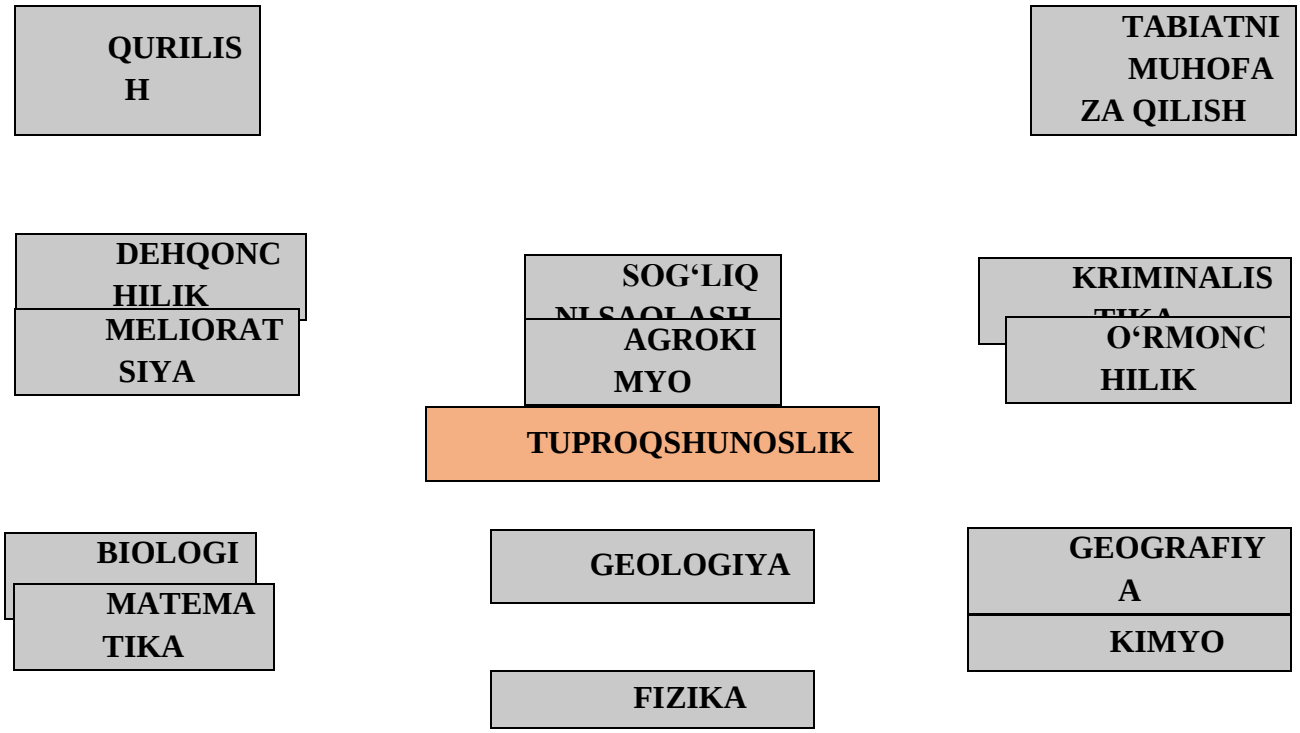

1-rasm. *Tuproqshunoslikning tabiiy fanlar bilan bog‘liqligi*

Tuproqdagi o‘simliklar va tirik jonivorlarning yashash sharoiti,o‘sishi, rivojlanishi, ko‘payishi, oziqlanishi va unumdorligi biologiyaning botanika, zoologiya, fiziologiya, biokimyo, mikrobiologiya kabi fanlari bilan bog‘liqdir. Tuproqshunoslik fizika va kimyo fanlari bilan ham bog‘liq bo‘lib, tuproqning fizik xossalari va kimyoviy tarkibi, ulardan olinadigan natijalar matematika usullari yordamida aniqlanadi.Tuproqshunoslik fanini har bir mavzusini sifatli va mazmunli boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘lab o‘tilishi o‘z navbatida bo‘lg‘usi mutaxassislar uchun muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.Chunki qishloq xo‘jaligi mutaxssislari tuproqning tuzilishini,uning tarkibini,kimyoviy,bilogiya,fizik-mexanik xossalarini yaxshi bilsa,albatta o‘sha erga aynan qanday ekin turini ekish,uni agrotexnikasi va rejalashtirilgan hosil salmog‘ini to‘g‘ri va aniq mo‘ljallay oladilar.

Tuproqshunoslikning zamonaviy muammolari va konsepsiyasi fani Tuproqshunoslikning eng dolzarb tabiiy va antropogen omillar ta’sirida vujudga kelgan muammolarni o‘z ichiga oladi. Bu muammolarning echimini o‘z navbatida mazkur fanning yanada rivojlanishini ta’minlaydi. Fanni o‘qitishdan maqsad-talabalarga tuproqshunoslikning zamonaviy muammolari, tuproqning paydo bo‘lishi va undagi mavjud muammolar, tuproq unumdorligini tiklash, oshirish va muhofaza qilish usullari, tuproqdan foydalanishni takomillashtirish, ularni hosil bo‘lishi genezisi va geografiyasini tahlil qilish va tuproq hosil bo‘lish qonuniyatlarini o‘rganish to‘g‘risida bilim berish. Buning uchun quyidagi vazifalar bajariladi:

- tuproqning xos-xususiyatlari va ularning mintaqalar bo‘yicha tarqalishi;
- gorizontal hamda vertikal zonnalik qonuniyatlari;
- tuproqning umumiy agrokimyoviy,agrofizikaviy va meliorativ xossalari va tartibotlari;
- tuproqning sho‘rlanishi va qayta sho‘rlanishi ifloslanishi oqibatida unumdorlik darajasining pasayishi;

- suv va shamol eroziyasiga uchrashi va unga qarshi chora tadbirlar;
- iqtisodiy unumdorlikning yo‘qolish muammosi kabilar bilan zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tanishtiriladi.

Tuproqshunoslik fani sohasida kadrlar tayyorlash masalasi bugungi kunning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.Chunki tuproq tabiatning ishlab chiqarish vositasi,halqning oziq-ovqat va xom ashyo manbai,uni har tomonlama o‘rganish,unumdorligini muttasil oshirish,melirativ va ekololgik holatini yaxshilab borish,turli tabiiy va antropogen ta’sirlardan himoya qilish juda katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Malakali tuproqshunos kadrlar tayyorlashning maqsadi shundan iboratki, tuproqning kelib chiqishi, uning evolyusiyasi, xossa va xususiyatlarining shakllanishi, unumdorlik qobiliyatining vujudga kelishi, uning tabiatdagi ekologik funksiyasi, tuproqning bugungi kunda xalq xo‘jaligida ishlab chiqarish vositasi sifatidagi ahamiyati, uni muhofaza qilish masalalarini o‘rganish va muammolarini hal qilishda tuproq haqida to‘laqonli bilimga ega bo‘lgan, etuk malakali va zamonaviy fan-texnika imkoniyatlaridan foydalana oladigan bilimli tuproqshunos kadrlarni tayyorlashdir[3,7b].

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki,bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun yuqori malakali,raqobatbardosh kadrlar tayyorlash masalasida oliy ta’lim muassasalari oldida muhim vazifalar turibdi.Bu jarayonni amalga oshirish uchun barcha sharoit va imkoniyatlar mavjud.

Yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda talabalarga zamonaviy bilim berish bilan birga amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirish hamda amaliy mashg‘ulotlarning har bir kunidan unumli foydalanish davr talabidir.Nazariy bilimlarni esa boshqa fanlar bilan o‘zaro uzviy bog‘lab o‘tish har tomonlama yaxshi natijalar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qaror va farmonlari.Toshkent-2017, 2019, 2021 yillar.LEX.UZ.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qishloq xo‘jaligi xodimlari tabrigi”.Toshkent.-2019 yil.QALAMPIR.UZ

3.H.X.Tursunov.Tuproqshunoslik (o‘quv qo‘llanma).Toshkent “Universitet”. 2017 yil.-166 b.

4.H.T.Artiqova.Tuproqshunoslikning zamonaviy muammolari va kontseptsiyalari. Darslik.Buxoro-2022 yil.-288b.

QISHLOQ XO‘JALIGI EKINLARINI SUG‘ORISHDA YER OSTI SUVLARIDAN FOYDALANISH TARTIBI

Japakov Norboy Bo‘ribayevich
t.f.n., dotsent Guliston davlat universiteti
norboy1957@gmail.com

Anotatsiya: Respublikamizda__qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni ko‘paytirish, hamda yuqori hosil olish va sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini keskin yaxshilashning muhim zaxiralaridan biri bu yer usti suvlari bilan bir qatorda yer usti va yer osti suvlaridan tizimli foydalanishdir.

Kalit so‘zlar. yer osti suvlari, yer usti suvlari, tuproq meliorativ xolatini o‘zgarishi, ekin turlari.

Respublikamizda axolini o‘sishi va iqtisodiyotni jadal suratlar bilan rivojlanishi natijasida suv resurslariga hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan talab yildan-yilga ortib bormoqda.

Yer va suv resurslarining cheklanganligi hamda suv resurslarini tanqisligi o‘z navbatida, mavjud suv resurslaridan oqilona va tejamli foydalanishni hamda yerlarining meliorativ holatini va unumdorligini yaxshilash orqali ekinlarning hosildorligini oshirishni taqazo etmoqda.

Respublikada yer osti suvlaridan foydalanish va quduq burg‘ilash tizimini yanada takomillashtirish, yer osti suv resurslarini muxofaza qilish bo‘yicha davlat va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, axolini orasida suvdan oqilona foydalanish madaniyatini keng targ‘ib qilish, ularning miqdor jixatdan kamayib ketishi va ifloslanishining oldini olishi xamda pirovard natijada axolini uzoq muddatli istiqbolda sifatli ichimlik suv bilan ta’minlash maqsadida 2022-yil 7-dekabrdagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yer osti suv resurslarini muxofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni tartibga solish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 439-sonli qaror qabul qilindi.

Respublikada sug‘orishni rivojlantirish ikki yo‘nalishda: muntazam sug‘orish zonasida (qishloq xo‘jaligi) texnik tur ekinlari va oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish uchun, yaylov zonasida vohani sug‘orish esa chorvachilikni rivojlantirish uchun mustahkam yem-xashak bazasini yaratishda qo‘llaniladi.

Sug‘orish uchun respublikaning mintaqaviy yer osti suv zaxiralarini o‘rganish natijalariga ko‘ra (ichki zaxira sifatida) ularning xo‘jalik-ichimlik va qisman texnik suv ta’minoti ehtiyojlaridan qolgan qismini, ularning rivojlanish istiqbollarini hisobga olgan xolda, to‘liq qondirishni tavsiya etish mumkin. Shuni yodda tutish kerakki, yer osti suvlari mahalliy va qo‘shimcha suv manbai sifatida qaralishi mumkin. Birinchi holda, yer osti suvlaridan foydalanish, ekspluatatsiya vaqtida yer usti suv oqimining kamayishi mumkinligidan qat’i nazar, ma’lum bir mahalliy hududning suv bilan ta’minlanishini oshiradi. Ikkinchi holda, ya’ni yer osti suvlaridan foydalanish umumiy sug‘orish suv resurslarining ko‘payishiga olib kelishi kerak bo‘lganda, ular zaxiralarining tavsiya etilgan qismi yer usti oqimining kamayishini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Sug‘orish suvining qo‘shimcha manbai sifatida foydalanish uchun zarur bo‘lgan yer osti suvlari miqdorini aniqlashda quyidagi holatlarni hisobga olish kerak. Keng ko‘lamli xo‘jalik-ichimlik va texnik suv ta’minoti uchun ishlatiladigan yer osti suvlari suv oqimlari ta’siri zonasida deyarli hamma joyda mavjud. Shunga ko‘ra foydalaniladigan yer osti suv zaxiralarining 90%gacha (suv ta’minoti uchun) yer usti suvlari hisobiga hosil bo‘ladi yoki ularni olish ikkinchisining yer osti ta’minotini kamaytiradi.

Yuqoridagi kuzatuvlar va respublikaning sug‘oriladigan qishloq xo‘jaligi hududlarida yer osti suvlari zaxiralarini shakllantirish, joylashtirish va sarflash qonuniyatlarini hisobga olgan holda (VIII va IX boblarga qarang), yer osti suvlarini mahalliy va qo‘shimcha sug‘orish manbai sifatida olinadigan suv bo‘yicha ko‘p vohalarning istiqbollariga ishonch hosil qilish qiyin bo‘lmaydi. Xorazm, Qoraqalpog‘iston, Karshi va Qorako‘l vohalari bundan mustasno bo‘lib, bu yerda sug‘orish uchun yaroqli yer osti suvlari cheklangan va suv qatlamlari unumdorligi pastligi bilan ajralib turadi va shuning uchun sug‘orish katta qiziqish uyg‘otmaydi.

Biroq, barcha vohalarda sug‘orish suvining qo‘shimcha manbai sifatida tavsiya etilishi mumkin bo‘lgan yer osti suvlari zaxiralari mavjud emas. Yer osti suvlaridan foydalanish umumiy sug‘orish suv resurslarining ko‘payishiga olib keladigan istiqbolli hududlar Chirchiq daryosi vodiysi, Dalvarzin cho‘li, Golodnaya Stepning shimoli-sharqiy qismi, Farg‘ona va Zarafshon chuqurligi va Buxoro vohasining shimoli-sharqiy qismidir. O‘zbekistonning sug‘oriladigan zonasi hududlarida yer osti suvlarini ishlatish hisobiga sug‘orish suvlarining ko‘payishi yiliga taxminan 5000 mln. m^3/yilni tashkil qilishi mumkin bo‘lib, bu 0,6 mln ga gacha yerni sug‘orish uchun yetarlidir. Respublikaning qolgan sug‘oriladigan vohalarida (Kitob-Shahrisabz, Surxondaryo va b.), yer osti suvlari kam suvli yillarda sug‘orish suvining yetishmasligini qoplash uchun mahalliy (lekin qo‘shimcha emas) suv manbai sifatida ishlatilishi mumkin. Sug‘orish uchun yer osti suvlarini tanlash uchun bunday imkoniyatlar mavjudligiga qaramay, ularning rivojlanishi bugungi kun talablaridan orqada qolmoqda. Shu tariqa, 1964 yilda 400 mln. m^3/yilgacha ushbu zaxiradan 1 yil yoki mumkin bo‘lgan miqdorning 10% dan kamrog‘i sug‘orish uchun 1000 dan ortiq quduqlardan yer osti suvlarini olish orqali yetkazib berildi.

O‘zbekiston suv resurslaridan kompleks foydalanish va muhofaza qilishning umumiy sxemasi (1965) sug‘orish uchun yer osti suvlarini mavjud bo‘lganidan tashqari yiliga atigi 284 mln. m^3/yil miqdorida tanlashni nazarda tutadi, shundan Sirdaryo viloyatida yiliga 158 m^3/yil, Farg‘ona viloyatida esa 126 mln. m^3/yil suv olingan (Gangart, 1967).

O‘zbekistonning sug‘orish zonasida sug‘orish uchun zarur bo‘lishi mumkin bo‘lgan yer osti suvlarining katta dinamik zaxiralari asosan to‘rtlamchi davr tog‘ oralig‘idagi daryo vodiylari va chuqurliklarida hosil bo‘ladi. Shu bilan birga, yer usti va yer osti suvlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq: ko‘rib chiqilayotgan yer osti suvlari oqimlarining asosiy zaxiralari yer usti oqimidan filtrlatsion yo‘qotishlari tufayli hosil bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida yer osti suvlarining sekin-asta nurashi va drenajlanishi paytida to‘ldiriladi (ma’lum sharoitlarda). Bundan kelib chiqadiki, yer osti suvlarini intensiv ishlatish nafaqat yer osti oqimini, balki yer usti oqimini ham qayta taqsimlash bilan birga yuz beradi. Xususan, yer osti oqimlaridan katta hajmdagi suv olish ko‘p hollarda yer osti ta’minotining pasayishi va, ehtimol, ulardan qo‘shimcha yo‘qotishlar tufayli yer usti suv oqimlari iste’molining kamayishiga olib keladi. Ba’zi hollarda, yer osti suvlarini ishlatish paytida o‘simliklar ildiz tizimining oziqlanish shartlari sayoz yangi va ozgina minerallashgan yer osti suvlari (subirrigatsiya shartlari) tufayli o‘zgarishi (yomonlashishi) mumkin.

Ushbu qoidalar respublikaning sug‘orish zonasida yer osti suvlari xisobiga sug‘orishni rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi. Shunga qaramay, biz ushbu sharoitda sug‘orish uchun yer osti suvlaridan foydalanishni katta iqtisodiy ahamiyatga ega voqea sifatida tavsiya etish mumkin, deb hisoblaymiz. Shu bilan birga, biz quyidagi qoidalarga asoslanamiz:

a) yer usti oqimining kamayishi har doim olinadigan yer osti suvlari miqdoridan kam bo‘ladi, chunki ko‘p joylarda sezilarli miqdordagi bug‘lanish orqali yo‘qotishlari yer osti suvlari balansining xarajatlar qismidan chiqarib tashlanadi;

b) yer osti suvlarini intensiv olish bilan sug‘orish tizimlarining YeFK samaradorligi keskin oshadi;

c) yer osti suvlaridan foydalanish katta mablag‘ talab etadigan yer usti suv xavzalarini qurmagan xolda, sug‘orish tizimlarining suv bilan ta’minlanishini mavsumiy va uzoq muddatli tartibga solish uchun keng imkoniyatlar ochadi, chunki yer osti suvlarining katta

hajmdagi to‘planish joylari yer osti suv omborlari hisoblanadi;

d) tuproq melioratsiyasiga muhtoj hududlarda yer osti suvlarini intensiv ishlatishda vertikal drenaj rolini o‘ynaydi. Natijada kollektor va drenaj tarmog‘ini qurish va ishlatish, shuningdek sho‘rlangan tuproqlarni yuvish uchun ko‘p yillik xarajatlar kamayadi;

e) sug‘orishda yer osti suvlaridan foydalanish kollektor-drenaj tarmog‘i orqali samarasiz va drenaj chiqindilarining kirib kelishi tufayli yer usti suvlari sifatining yomonlashuvidan himoya qilishga yordam beradi.

Bu suvlarning daryolarga oqizilishi (ayniqsa Farg‘ona vodiysi, Toshkent xududi atrofi, Golonaya Step va boshq.) pestitsidlar bilan kuchli ifloslanishi tufayli organik va mineral o‘g‘itlar deyarli barchasi ifloslanishga va sirt oqimining minerallashuviga olib keladi. Sug‘orishda yer osti suvlaridan maksimal darajada foydalanish ortiqcha ifloslangan suvning oqishini minimallashtiradi va yer usti suv oqimlarining sanitariya holatini saqlashni sezilarli darajada osonlashtiradi.

Ta’riflangan hududni mahalliy yer osti suvlari zaxiralari asosida sug‘oriladigan dehqonchilik xo‘jaliklarni muvaffaqiyatli rivojlantirish mumkin. Ularni sug‘orish suvining asosiy manbai sifatida olish bir vaqtning o‘zida meliorativ vazifani hal qiladi, so‘ngra kollektor-drenaj tarmog‘ini qurish va texnik xizmat ko‘rsatishga xamda natijada u orqali suv oqizishga hojat qolmaydi, bu esa daryo oqimining ifloslanishiga olib keladi. Yer osti suvlaridan foydalanganda yer usti suvlarining iste’moli ham kamayadi, ammo faqat shu suvlar bilan sug‘orishga qaraganda ancha kichik miqdorga kamayadi, chunki bu holda bug‘lanishda foydasiz iste’mol qilinadigan katta miqdordagi suv aylanishda ishtirok etadi.

Respublikada irrigatsiyani rivojlantirish faqatgina katta mablag‘li investitsiyalarni talab qiladigan yer usti suv xavzalarini qurish orqali daryolarning yer usti suv oqimini tartibga solish, uzoq qurilish davri, bug‘lanish va katta yer massalarini suv bosishi uchun samarasiz suv yo‘qotishlarini ko‘paytirish orqali sodir bo‘ladi. Shu bilan birga, nisbatan kam mablag‘li investitsiyalar bilan olinadigan va qisqa vaqt ichida o‘zini qoplaydigan yer osti suvlari xam e’tibordan chetda qolmoqda. To‘plangan gidrogeologik material suvni yetkazib berishni tartibga solish bo‘yicha oz miqdordagi ishlarni bajarishda irrigatsiyaga mo‘ljallangan yer usti suv omborlarining bir qismini yer osti suv omborlariga almashtirish kabi imkoniyatlarni tasdiqlaydi.

Yuqoridagilarga asoslanib, O‘zbekiston sharoitida xulosa qilish mumkinki, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni ko‘paytirish, hamda yuqori hosil olish va sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini keskin yaxshilashning muhim zaxiralaridan biri bu yer usti suvlari bilan bir qatorda yer usti va yer osti suvlaridan kompleks tizimli foydalanishdir.

Foydalingan adabiyotlar:

1. Axmerov H.A. Sug‘orish va suvdan foydalanishni yaxshilashning asosiy masalalari . -Toshkent-.O‘zbekiston, 1973 y

2. Bespalov N.F., Shuravilin A.V. Drenaj suvlaridan foydalangan holda sug'orish rejimi . - Toshkent, 1978 yil.

3. Bekmuratov T.U. Bosimli suv ostida vertikal drenajlarni ishlatish davrida tuproqlarning suv-tuz rejimini tartibga solish (G'arbiy Farg'ona misolida). - Abstrakt. PhD diss. - Boku, 1983 yil,

4. Boboqulov X.R. Qarshi dashtining yangi o‘zlashtirilgan takir tuproqlarida

g‘o‘zani minerallashgan suvlar bilan sug‘orish. - diss. nomzodi mualliflik avtoreferati. - Toshkent, 1982 yil.

5. Baron V.A. Sug‘orishda tuproqdagi sho'r eritmalarning dinamikasi.Voprosy gidrotexnika. - Toshkent: O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti. 1965 yil.

6. Budakov M.F. Minerallashgan suvlar bilan sug‘orishning tuproqqa ta'siri // Kiev, 1956 yil.

TALABALARGA PAXTA XOM ASHYOSINI QURITISH TEXNOLOGIYASI MAVZUSIDAGI AMALIY MASHG‘ULOTLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Jo‘raboyev Islom Maxsud o‘g‘li
stajyot-o‘qituvchi, Guliston Davlat Universiteti
islom.joraboev@gmail.com

Annotatsiya: Maqola chigitli paxtani quritishdagi mavjud uslub va texnik texnologiyalarning afzallik va kamchiliklari olimlar tomonidan bajarilgan ilmiy ishlarning natijalari taxlili va paxta xom ashyosini dastlabki ishlash sohasida quritish jarayonini talabalarga yangicha innovatsion texnologiyalar yordamida o‘rgatish afzalliklari haqida fikirlar ilgari surildi.

Kalit so‘zlar: Paxta tozalash sanoati, quritish uskunasi, jinlash mashinalarida, stabil, ishchi kamera, uzilish kuchlanishi, paxtaning zichligi rangi, ilmiy izlanishlar, tola uzunligi;

Qishloq xo‘jaligi sohasida ta’lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy integratsiyasini ta’minlash bo‘yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash tashkil etildi. Muvofiqlashtiruvchi kengash qishloq xo‘jaligi sohasi hamda uning tarmoqlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan va kadrlar tayyorlayotgan barcha turdagi davlat ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalarining o‘zaro hamkorligini ta’minlash, qishloq xo‘jaligi sohasidagi talab va ilg‘or xorijiy tajribalar asosida oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida Davlat ta’lim standartlari, o‘quv reja va dasturlarining tizimli ravishda takomillashtirilishini ta’minlash. Qishloq xo‘jaligi sohasidagi ilmiy-tadqiqot muassasalarining yillik ish rejasini hamda ular faoliyati samaradorligini baholash indikatorlarini tasdiqlash. Qishloq xo‘jaligi sohasida ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish, ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, ishlab chiqarish muammolariga ilm-fan orqali yechim topish maqsadida sohadagi ilmiy-tadqiqot muassasalari va qishloq xo‘jaligi klasterlari o‘rtasida kelishuvlar tuzish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi. Milliy markaz o‘z tizimidagi ilmiy-tadqiqot muassasasi faoliyatiga bevosita rahbarlik qiladi, chorvachilik yo‘nalishlari, o‘rmon va suv xo‘jaligi, ipakchilik sohalarida faoliyat yurituvchi ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikdagi faoliyatni yo‘lga qo‘yildi. Qishloq xo‘jaligi sohasidagi oliy va professional ta’lim muassasalarining ilmiy va innovatsion faoliyati muvofiqlashtirib borilmoqda.

Ma’lumki, keyingi yillarda qishloq xo‘jaligida ilmiy-tadqiqot faoliyati samaradorligini oshirish, ilg‘or texnologiyalar, ilm-fan yutuqlarini keng joriy etish, agrar sohada bilimlarni tarqatish va innovatsiyalarni joriy qilish bilan bog‘liq xizmatlarni tashkil qilish borasida muayyan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ilm-fan sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar

natijasida hududlarning tuproq-iqlim sharoitlariga mos va eksportbop mahsulot ishlab chiqarish imkonini beruvchi o‘simliklarning yangi navlari, ekinlarni parvarishlash hamda mahsulot yetishtirish bo‘yicha resurs tejaydigan intensiv agrotexnologiyalar amaliyotga izchil tatbiq qilinmoqda. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishda davlat buyurtmasi bekor qilinib, sohada bozor tamoyillari hamda moliyalashtirishning yangi mexanizmlari joriy etildi. Xo‘jalik yuritishning zamonaviy shakllari, jumladan klaster va kooperatsiyalar tashkil etilib, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash, logistika tizimini kengaytirish orqali qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish tadbirlari amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, agrosanoat majmuida strategik tadqiqotlar va prognozlash ishlari tizimli tashkil etilmayotganligi sababli soha va uning tarmoqlarida mavjud muammolarni tahlil qilish asosida ilmiy asoslangan xulosalarga tayangan holda rivojlantirish istiqbollarini belgilash bo‘yicha yaxlit tizim yaratilishiga erishilmagan. Natijada, qishloq xo‘jaligida ta’lim, ilm-fan, innovatsion faoliyat va ishlab chiqarishning chuqur integratsiyasini ta’minlash hamda ushbu tizimning samarali boshqaruv bo‘g‘inlarini shakllantirish zarurati paydo bo‘lmoqda.

Bir necha paxta tozalash korxonalarida chigitli paxtani namligini tozalash jarayoniga, mashinalarning tozalash samaradorligiga ta’siri o‘rganilganda, arrali paxta tozalash korxonalarida, ya’ni o‘rta tolali paxtaning qayta ishlash uchun paxtaning namligi 7-8 foiz bo‘lganda, valikli jinlash mashinalarida, ya’ni uzun tolali paxtani qayta ishlash jarayonida esa paxtaning namligi 6,5-7,0 foiz bo‘lganda tozalash mashinalarining stabil ishlashi va tozalash samaradorligining yuqori bo‘lganligi aniqlangan.

Xozirgi davrda paxta tozalash korxonalarida zamonaviy texnologiya qo‘llab ya’ni quritish tozalash bo‘limiga 2SB-10, SBO, SBT markali quritish barabanlari o‘rnatilib quritish samaradorligining yuqori ko‘rsatkichlarga erishilyapti. Bevosita tozalash bo‘limida xam zamonaviy tozalash dastgohlari ya’ni UXK tozalash oqim liniyali agregat, “Mexnat” tozalash dastgoxi va xokazolar.

2SB-10 markali quritish uskunasi. 2SB-10 markali quritgich ko‘tarish kuraklari bilan jihozlangan barabanli va to‘g‘ri oqimli bo‘lib, uning nam olish darajasi va ish unumli boshqa tipdagi quritgichlarnikiga qaraganda ancha yuqori. quritgichning asosiy qismlari qiya shnekli ta’minlagich , oldingi ichi bo‘sh tsapfa va to‘rtta stoykaga sharikli birlashtirilgan po‘lat roliklarga o‘rnatilgan baraban dan iborat. Paxta qiya o‘rnatilgan shnek yordamida quritgich ichiga kiritiladi. Shnek ponasimon tasmali uzatma yordamida quvvati 2,4 kVt li elektrodvigateli bilan aylantiriladi. Quritish barabani qobiq ichiga joylashtirilgan. quritilgan paxta baraban ichida radius bo‘yicha joylashgan kuraklar orqali teshikdan chiqib yig‘uvchi shnekga tushadi. Ishlatilgan qurilish agenti truba orqali tashqariga chiqariladi.

Yangi quritish uskunasi quyidagicha ishlaydi: chigitli paxta shaxta orqali qabul qilib olib, paxtani teng ikki qismga ajratib beruvchi kurakchalarga uzatib beradi. Kurakcha o‘zining ilgarilanma va qaytma harakati tufayli paxtani chap yoki o‘ng tomonga bir me’yorda ikki qismga ajratib ishchi kameralariga uzatib beradi. Ishchi kamerada yo‘naltirgich orqali pastga harakatlanadi. Shu vaqtda issiq havo quvurlar, yo‘naltirgich va orqali issiq xavo to‘rli yuzalardan tashkil topgan, quritish kamerasidagi paxta oralaridan o‘tib, ishlangan havo tashqariga chiqarib yuboruvchi va quvurlar orqali atmosferaga chiqarib yuboriladi.

Yangi quritish uskunasida paxtani bir tekisda quritish uchun uskunaning ikkinchi yarmidan so‘ng qarama-qarshi tomonidan issiq havo yuboriladi. Natijada

qatlamlarda tushayotgan paxta bir tekisda quritilib, uskunaning pastki qismi tozalash sektsiyasi o‘rnatilgan. Unda qoziqchali baraban va to‘rli yuza lar chigitli paxtani mayda iflosliklardan tozalaydi Bu quritish uskunasida yechilishi kerak bo‘lgan masalalardan yana biri bu chigitli paxtaning ishchi kamera balandligi bo‘ylab bir xilda taqsimlashdir. Chigitli paxtaning zichligini bir xilda taqsimlash maqsadida ishlar olib borildi va roliklarga diferentsial xarakt berish yo‘li bilan ishchi kameradagi xom ashyoni zichligi ishchi kamera bo‘yicha bir xil taqsimlanishiga ershildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxayi:

1. Н.Наврузов, Н.Ахматов, М.Ахматов., Барабанли қуритигичларда пахта хом ашёсини майда ифлосликлардан тўрли юзада ўзини-ўзи тозалашнинг назарий асослари Ёш олимлар ва талабаларнинг Республика илмий амалий конференция тезислари “Пахта тозалаш, тўқимачилик, енгил ва матбаа саноати техника ва технологияларини ечишда ё ш олимларнинг иштирокинг истиқболлари” 2010 йил.21-22 май, 8 б.

2. Н.А.Наврузов., И.Д.Мадумаров., Н.М.Ахматов., М.А.Ахматов., Юқори навли пахта хом ашёсини қуритиш ускунаси.Тўқимачилик муаммолари №2/2009

3. Н.А.Наврузов., И.Д.Мадумаров., Н.М.Ахматов., М.А.Ахматов., Юқори навли пахта хом ашёсини қуритиш ускунаси.Тўқимачилик муаммолари №2/2009

4. Парпиев А.П. Основы комплексного решения проблем сохранения качества волокна и повышения производительности при предварительной переработке хлопка-сырца. Дисс. доктора техн.наук. Кострома. 1990.

SIRDARYO VILOYATI MIRZAOBOD TUMANI HUDUDIDAGI TUPROQ TARKIBINING TAXLILI

Jumaboyeva Iroda Murodqosimovna

Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

irodajumaboyeva88@gmail.com

Аннотация: maqolada Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumani xududidan kuz mavsumida olingan tuproq namunasining tarkibidagi zaxarli organik geterohalqali birikmalar va og`ir metallarning miqdori va ularning inson salomatligiga salbiy ta`sirining muammosi Eksperimental biologiya laboratoriyasida ko`rib chiqildi. Taxlil natijasida tuproqni pH muxiti, tarkibidagi defoliant saqlagan moddalar va og`ir metallar taxlil qilindi.

**Kalit so`zlar:** Sirdaryo viloyati, Mirzaobod tumani, pestitsid, tuproq namunasi, defoliant, MSD detektor, geterohalqali birikmalar, og`ir metallar.

Аннотатция: в статье в лаборатории экспериментальной биологии рассмотрены количество токсичных органических гетероциклических соединений и тяжелых металлов в пробе почвы, взятой в Мирзаабадском районе Сырдарьинской области в осенний период, и проблема их негативного влияния на здоровье человека. В результате анализа были проанализированы pH почвы, дефолиантные вещества и тяжелые металлы.

Ключевые слова: Сырдарьинская область, Мирзаабадский район, пестицид, образец почвы, дефолиант, детектор МСД, гетероциклические соединения, тяжелые металлы.

Abstract: the article in the laboratory of experimental biology examined the amount of toxic organic heterocyclic compounds and heavy metals in a soil sample taken in the Mirzaabad district of the Syrdarya region in the autumn, and the problem of their negative impact on human health. As a result of the analysis, soil pH, defoliant substances and heavy metals were analyzed.

Keywords: Syrdarya region, Mirzaabad region, pesticide, soil sample, defoliant, MSD detector, heterocyclic compounds, heavy metals.

O`zbekiston diyorimizda kimyo sanoatini rivojlantirish hamda ishlab chiqarishni takomillashtirishda tevarak-atrofdagi og`ir va zaharli hamda kantserogen metall ionlarini aniqlashning “gibrid” usulini ishlab chiqish va takomillashtirishga alohida e`tibor qaratilmoqda.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 16 dekabrdagi «Mamlakatimizning oziq-ovqat xavfsizligini yanada ta`minlash chora-tadbirlari to`g`risida»gi PF 5303-son Farmoni, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi PF-5853 sonli «O`zbekiston Respublikasi qishloq xo`jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo`ljallangan strategiyasini tasdiqlash to`g`risida»gi va O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi PF-5742 sonli «Qishloq xo`jaligida er va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to`g`risida»gi farmon, qarorlarda va boshqa me`yoriy-xuquqiy xujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda xizmat qiladi [1, 54-55 b].

Sanoat energetikasi va transport kommunikatsiyalarining jadal rivojlanishi, foydali qazilmalarni qazib olish, qishloq xo`jaligini faol kimyoviylashtirish sharoitida tabiiy muxit va birinchi navbatda tuproq va o`simliklarning ifloslanish darajasi keskin oshmoqda. So`ngi vaqtlarda pestidtsidlar va og`ir metallar eng xavfli ifloslantiruvchi moddalar qatoriga kiritilmoqda. Ularning migratsiyasi ekotizm tarkibiy qismlarida xaddan ko`p tarqalishi ham tabiiy omillarning butun majmuasiga va tabiatiga bog`liq [2, 125-130 b]. Atrof-muhitni og`ir metallar, jumladan qo`rg`oshin bilan zaharlanishning asosiy sabablaridan biri bu sanoatda keng miqyosda qo`llanilishi bilan bog`liq. Og`ir metallar tuproq ifloslanishini asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Tuproqning og`ir metallar bilan ifloslanishiga turli metallar ayniqsa Cu, Ni, Cd, Zn, Cr va Pb lar bo`ladi. Og`ir metallar va pestidtsidlarni qoldiqlari ham tuproqqa toksik ta`sir ko`rsatadi. Og`ir metallarni o`simliklar tomonidan o`zlashtirilishi va keyinchalik oziq-ovqat zanjiri bo`ylab to`planishi inson salomatligi uchun katta taxdiddir. Zararkunandalarga qarshi kurash choralari ko`rilmaganda, hosilning yo`qotilishi hosilning 13% gacha etishi mumkin. yuqori texnologik sifatlarga ega bo`lgan xomashyo juda muhim rol o`ynaydi defoliantlar deb ataladigan kimyoviy moddalar yordamida terim oldidan g`o`zaning bargini to`kish muxim rol o`ynaydi. Ushbu preparatlarga bir qator talablar qo`yiladi: ular zaharli xususiyati kamligi, gektar iste`mol darajasi pastligi, yuqori samarali bo`lishi, g`o`za bargining 80% dan ortiq tushishini ta`minlashi, o`simliklarga "yumshoq" ta`sir qilishi, shuning uchun ularga salbiy ta`sir ko`rsatmasligi kerak, ya`ni paxta xomashyosi hosildorligi va uning sifatini pasaytirmaydi. [3, 5-6 b].

Defoliantlar o`simliklar almashinuvining turli tomonlarini buzadi. Xususan, butifos va butilkaptax kabi dorilar Hill reaktsiyasini, tsiklik va tsiklik bo`lmagan fotofosforlanishni to`sqinlik qiladi, o`simliklarda uglevod almashinuvini buzadi va oksidlovchi fosforlanishni ajratadi. Shubhasiz, o`simlik hujayralarining metabolizmidagi bunday sezilarli o`zgarishlar, shuningdek, fitogormonal muvozanatdagi o`zgarishlar yangi, auksin tashilishining pasayishi, etilenning to`planishi va oxir-oqibat barglarning tushishiga olib keladi [4, 179-b]. G`o`za

defoliatsiyasi – to`plangan paxta hosilini o`z vaqtida yig`ib olishga g`o`za tayyorlashning agrotexnikasi. [5, 40-b].

Noorganik kelib chiqadigan defoliantlarning mavjud assortimentlari orasida ishlab chiqarish va foydalanish nuqtai nazaridan eng qulayi xlorat o`z ichiga olgan preparatlardir (natriy, kalsiy va magniy xloratlar). Shu munosabat bilan triazol qo`shilgan xloratli defoliantlarni takomillashtirish va assortimentini kengaytirish alohida qiziqish uyg`otadi, ular orasida bir qator nitrifikatsiyaning faol moddasi bo`lgan 4- amino-1,2,4-triazol ham bor. ingibitorlar, defoliantlar va o`simliklarning o`sish regulyatorlari alohida qiziqish uyg`otadi [6, 16-b].

Defoliantning bir martalik in`ektsiyasi organning kortikal va medulla hujayralarida strukturaviy, gemodinamik buzilishlar va degenerativ o`zgarishlarga olib keladi. Buyrak usti bezlarining nisbiy og`irligi nazorat bilan solishtirganda sezilarli darajada oshdi. Buyrak usti bezlari korteksining va uning zonalarining nisbiy kengligining kengayishi mavjud. Nazorat bilan solishtirganda kortikal va xromafin hujayralarining yadrolari hajmi sezilarli darajada oshdi. Pestitsidni bir marta yuborgandan so`ng, kortikal modda zonalari hujayralarida sekretsiya tsiklining sintetik jarayonlarida pasayish kuzatiladi va lipidlar va askorbin kislotasi miqdorining pasayishi gormonlar ajralib chiqish fazasining oshishini ko`rsatadi. [7, 18-b].

N-benzoilglisin (1a) (5,58 mmol, 1,00 g) suvsiz toluolda (16 ml) eritildi, DMFDMA (22,3 mmol, 2,97 ml) qo`shildi va reaktsiya aralashmasi 30 daqiqa davomida $90^0$ ga qizdirildi. Uchuvchi komponentlar vakuumda bug`landi va qoldiq etanol va suv aralashmasidan kristallandi. [8, 21-b].

TADQIQOT OB`YEKTI VA USULLARI

Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumani defoliantlar saqlangan xududidan tuproqlar namunasi olib kelindi. Eksperimental biologiya” laboratoriyasining kimyoviy tahlil bo`limidagi Xromatek Kristal 9000 NP (Rossiya) massa spektrometrik detektori qurilmasi tadqiqot uchun tanlab olindi. Komponentlar "Wiley8 - Mass Spectral Library" va "NIST-17.1" massa spektrlarining integratsiyalangan kutubxonalari yordamida aniqlandi. Olingan ma`lumotlarni qayta ishlash "GCMSsolution" va "LabSolutions Insight" dasturi yordamida amalga oshirildi.

Tuproq namunalari zanglamaydigan po`latdan yasalgan belkurak bilan sirt qatlamidan 15-50 sm chuqurlikda va konvert usulida yig`ildi. Tuproq namunasi maydalab, analitik torozida (XYSCALE, FA2204N) 300 gr dan o`lchab oldik. O`lchangan tuproq namunasini (Haver blocker 59302 OELDE (Germany)) 200 mkm elakdan o`tkazildi. Elakdan o`tgan tuproq namunasini 100 ml atsetonda ekstraksiya qildik, ekstraksiya jarayoni ultratovushli aralashtirgich (GT SONIC Professional ultrasonik cleaner, China) da 30 minut aralashtirildi.

Ekstraksiya ustiga 400 ml (ximreaktivsnab (XRS) S6 N14,chda, partiya 4-160153) geksanda qo`shib qayta ekstraksiya qildik va yana 30 minut ultratovushda aralashtirgichda aralashtirdik. So`ng bidistillangan suvdan 100 ml qo`shdik. Geksan qismini ekstraktdan ajratib olib rotorli bug`latgichda bug`latib, qolgan qoldiq 20 ml qismiga suvsiz natriy sulfat ($Na_2SO_4$) tuzidan 5 grdan qizdirib soldik. Bir sutkaga qoldirdik va filtrlab oldik. Filtrlangan qismni avtonamunalar olish qismiga ya`ni vialga 1 ml ni joylashtirdik va analizga berdik. Analiz natijasiga ko`ra hosil bo`lgan moddalar MSD detektorda NIST dasturidagi kutubxonaga solishtirildi, va quyidagi moddalar aniqlandi.

14,924 minutda 2-(1-fenil-etilamino)-2-tiokso-asetamid; 14,831 minutda etil efir N-benzoilglitsina (N-benzoilglisin etil efiri); 14,066 minutda 5-fenil-N-butil- 5-fenil-N-butil;

14,979 minutda penta-2,4-dien kislota; 8,445 minutda 1,3,5,7-tsiklooktatetraen kabi moddalar aniqlandi.

1- Jadval. MSD detektorni mass-spektrlarini xolati

Temperatura isparitelya	**280 °S**
Temperaturnaya programma termostata	**100 °SG`1 min, 160 °SG`20 min, 240 °SG`8 min, 280°SG`15min.**
Temperatura ionnogo istochnika	**230 °S**
Temperatura interfeysa	**280 °S**
Skorost gaza-nositelya cherez kolonku	**1.35 sm3G`min**
Koeffitsient deleniya potoka	**1 : 5**
Energiya ionizatsii	**70 eV;**
Zaderjka raboto` detektora	**7 min**
Obhee vremya analiza	56 min

1-rasm. MSD tuproq analizining xromatogrammasi

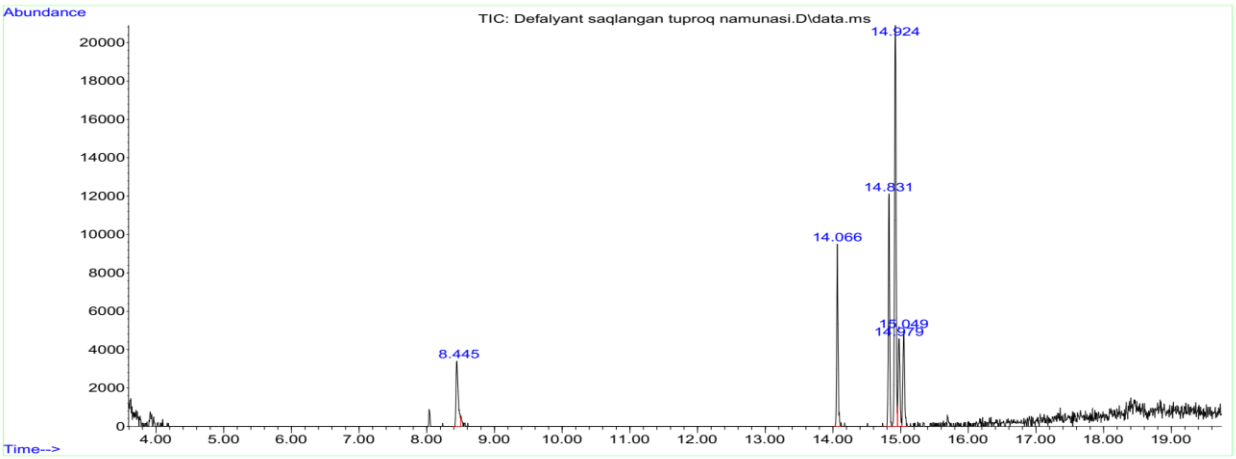

2-rasm xromatogrammadagi hosil bo`lgan moddalar nomi va vaqti

Pk#	RT	Area%	Library/ID	Ref#	CAS#	Qual
1	8.445	8.83	D:\MassHunter\Library\NIST17.L 1,3,5,7-Cyclooctatetraene	5416	000629-20-9	72
2	14.066	14.61	D:\MassHunter\Library\NIST17.L Valeramide, 5-phenyl-N-butyl-	104912	1000420-50-4	40
3	14.831	19.16	D:\MassHunter\Library\NIST17.L N-Benzoylglycine ethyl ester	77668	001499-53-2	35
4	14.924	37.33	D:\MassHunter\Library\NIST17.L 2-(1-Phenyl-ethylamino)-2-thioxo-acetamide	78332	1000275-68-0	25
5	14.979	10.04	D:\MassHunter\Library\NIST17.L Penta-2,4-dienoic acid, 5-(2-furyl)-3-methyl-	49608	100340-71-4	17
6	15.049	10.03	D:\MassHunter\Library\NIST17.L .alpha.-Nitroacetophenone	38903	000614-21-1	10

2-Jadval tuproq analizini taxlili natijasida xromatogrammada kuringan moddalaning kimyoviy xususiyatlari

Tuproq analizi taxlili

Chiqish vaqti minutda	Moddaning nomi	Kimyoviy formulasi	Molekulyar og`irligi	**Kimyoviy tuzilishi**
14,924 min	2-(1- phenyl-ethylamino)-2-thioxo-acetamide	$C_{10}H_{12}N_2OS$	208,28	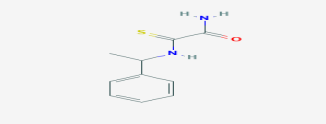
14, 831 min	N-Benzoylglycine ethyl ester	$S_{11}H_{15}NO_2$	193,24	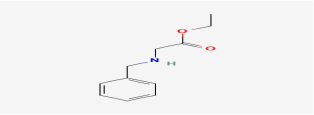
14,066 min	5-phenyl-N-butyl-	$C_{11}H_{19}N$	225.33	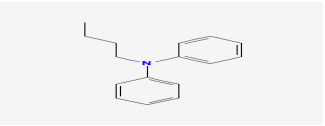
15,049 min	alpha.-Nitroacetophenone	$C_8H_7NO_3$	165.146 1	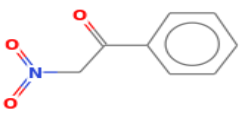
14,979 min	Penta-2,4-dienoic acid, 5-(2-furyl)-3-methyl-	$\underline{C_{11}H_{15}NO_2}$	193,24	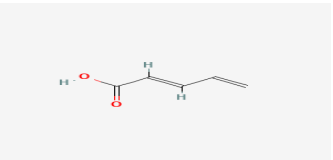
8,445 min	1,3,5,7-Cyclooctatetraene	C_8H_8	104.149 1	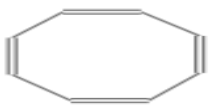

NAMUNALAR TARKIBIDAGI MAKRO VA MIKROELEMENTLARNI AVIO 200

(ISP – OES) OPTIK EMISSION SPEKTROMETRIK USULIDA ANIQLASH

Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumanidan olib kelingan tuproq namunasidan maydalandi, 10 gr torozida tortib olib distillangan suvda suvli so`rim tayyorlandi. Tuproq eritmasini muxiti PHS-3E (Ph Meter) da tekshirildi, pHq6,39 ga teng ekanligi rN metrda aniqlandi.

Olib kelingan namunasidan tahlil qilish maqsadida tarkibidagi namlikni quritish uchun dastlab quritish shkafida (VWR DRY-line, Germaniya) massasi o`zgarmay qolguncha quritib olindi. To`liq quritilgan namunani minerallash uchun ya`ni tiniq eritma holiga keltirish uchun 200 mg miqdorda analitik tarozida (FA220 4N) tortib olinadi. Namunani mineral holga utkazish uchun minerallash qurilmasi (MILESTONE Ethos Easy,Italiya) dan foydalanildi. Buning uchun qurilmaning probirkasiga namuna (200 mg), distillash asosida tozalangan 6 ml nitrat kislota (HNO_3) ya`ni infraqizil nur asosida ishlaydigan kislota tozalash (Distillacid BSB-939-IR) qurilmasida distillangan kislota va oksidlovchi sifatida 2 ml vodorod peroksidi (H_2O_2) solinadi. 20 min, davomida 180^0S da barcha aralashma mineral holga keltiriladi.

Minerallash jarayoni yakunlangach, probirkadagi aralashma alohida konussimon o`lchov kolbaga solinib 25 ml bo`lguncha disstillangan suv (BIOSAN, Latviya) bilan suyultiriladi.

Kolbadagi eritma Avtonamuna olish bo`limidagi maxsus probirkalarga solinib analiz olish uchun joylashtiriladi. Tayyorlangan namuna analiz uchun **Avio200 ISP – OES** Induktiv bog`langan plazmali Optik emission spektrometr (Perkin Elmer, AQSh)da analiz qilindi. Qurilmaning aniqlik darajasi yuqori bo`lib, eritma tarkibidagi elementlarni $10^{-9}$g aniqlikkacha o`lchash imkonini beradi.

Analiz natijasida tuproq namunasidan olingan ma`lumotlar jadvali va diogrammasi quyidagicha:

C g`ir metal lar nomi	Sb (mg/100g)	Sn (mg/100g)	Cr (mg/100g)	As (mg/100g)	Pb (mg/100g)	Cd (mg/100g)	Zn (mg/100g)	Cu (mg/100g)	Ag (mg/100g)	Hg (mg/100g)
Tuproq namunasi	0	0	0.016	0	0.193	0	0	0.031	0	0.044

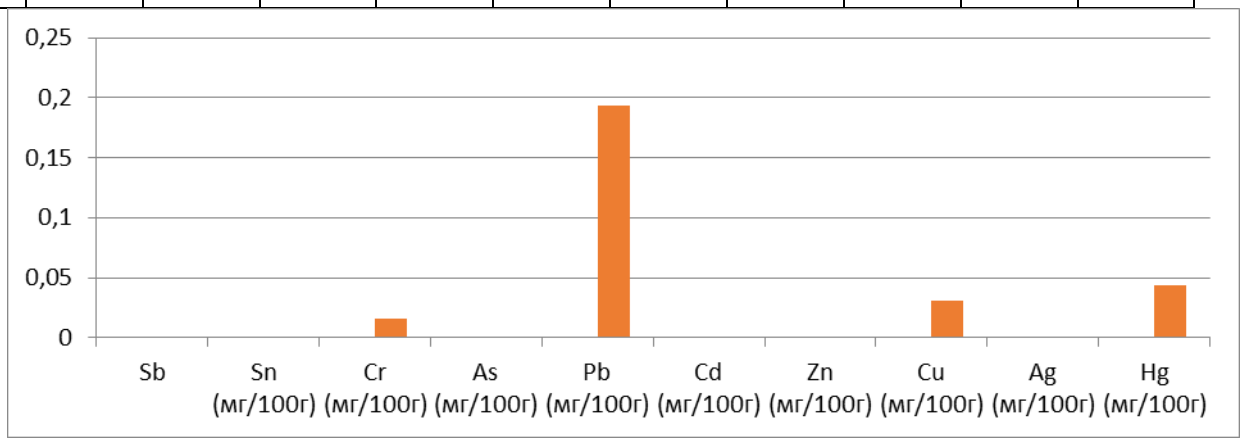

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси. Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий манбалардан фойдаланиш тўғрисида Миллий маъруза (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Т., 2008. 54-55 б
2. Н.В.Прохорова, Н.М. Матвеев “Тяжелые металлы в почва и растениях в условиях техногенеза” Вестник СамГУ.1996. Специалный выпуск
3. З.Х.Адилов, Д.А.Эргашев, Р.Р.Тожиев, Ш.Ш.Хамдамова. Получение хлорат содержащих дефолиантов, обладающих инсектицидными свойствами. Монография. Фергана-Винница «Европейская научная платформа” 2021. 5-6 ст.
4. К.Р.Очилов. Воздействие различных дефолиантов на энергетические протсессы митохондрий печени крыс ин витро. Биология ва тиббиёт муаммолари, 2017, №2 (94) 179.
5. Ф.Э.Умиров, Г.Р.Номозова, Ж.М.Шодикулов. Физико-химические свойства и агрохимическая эффективност новых дефолиантов на основе хлоратов натрия, магния и калсия, содержащих пав. Универсум. 2021. № 1
6. Ф.Е.Умиров, Ф.И.,Худойбердиев, С.Т.,Тухтаев, С.Д.Муродова Получение дефолиантов на основе 4-амино-1.2.4- триазола с хлоратами натрия и магния. Вестник наука и образавания №3 (39).2018. 16 ст. Ф.Е.Худойбердиев, Ф.И.Тухтаев.
7. Stanovnik, B.; Svete, J.; Tišler, M.; Žorž, L.; Hvala, A.; Simoniˇc, I. Transformation of Amines and N-Heteroarylformamidines into Esters of Substituted β-Amino-α,β-dehydro-α-amino Acids. Heterocycles 1988, 27, 903–909. [CrossRef] m II)
8. 7. Design, Synthesis and Biological evaluation of Novel Thienylpylpyridyl-and Thieoether-Containing Acetamides and Their Derivatives as Pesticidal Agents. Huan Li, Na Yang, Lixia Xiong, Baolie Wang. Molecules 2021, 26(18) 5649, (21-34) p

G‘O‘ZANING AYRIM NAVLARIGA BIOPREPARATLARNI TA’SIRINI O‘RGANISH (SIRDARYO VILOYATI TUPROQLAR SHAROITIDA)

J.A.Jumanov

Guliston davlat universiteti “Dorivor o‘simliklar va botanika” kafedrasi tayanch doktoranti.

jumanovjorabek90@gmail.com

Annotatsiya: Taqdim etilgan maqolada Sirdaryo viloyati tuproqlari sharoitida g‘o‘zaning An-Boyovut-2 va Sulton navlarini har xil sug‘orish usuli bilan sug‘orilganda istemol suvi 370-380 m^3/ga iqtisod qilinishi, g‘o‘za qator orasiga ishlov berish qisqarishi, yoqilg‘i moylash materiallari iqtisod qilinishi, paxta hosildorligi nazoratga nisbatan gektariga 5-6 s/ga qo‘shimcha hosil olish mumkinligi bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Tuproq, paxta, sug'orish, tuproq sho‘rlanishi, tuproqning mexanik tarkibi, minerallashuvi, hosildorligi.

Respublikamizda xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlari kabi qishloq xo‘jaligida xam chuqur iqtisodiy islohotlar olib borilmoqda. Bu esa mamlakatimiz qishloq xo‘jaligining asosiy tarmog‘i

bo‘lgan paxtachilik, g‘llachilik va boshqa qishloq xo‘jaligi ekinlarining rivojlantirishga turtki bo‘lmoqda.

Jaxon dexqonchiligida qishloq xo‘jalik ekinlaridan, ayniqsa paxtadan yuqori va sifatli hosil etishtirishning muhim shartlaridan biri sifatida er va suv resurslaridan samarali foydalanish, eng muhimi sug‘oriladigan erlarning meliorativ holatini yaxshilashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Soha mutaxasislarining ta’kidlashicha, keyingi yillarda dunyo mamlakatlarida sug‘orish suvlaridan noto‘g‘ri foydalanish ta’sirida sug‘oriladigan erlarning meliorativ holatini yomonlashuvi, sho‘rlangan erlar maydonining ortishi kuzatilmoqda.

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikaning sug‘oriladigan erlari 1,97 mln gektari, 46,6 foizi turli darajada sho‘rlangan. Eng ko‘p sho‘rlanish ekinzorlarni xaddan tashqari yuqori me’yorlarda sug‘orish, zovur kollektorlarning yaxshi ishlamaganligi natijasida yuzaga kelmoqda. Bu holatda, tuproq sho‘rlanish darajasiga qarab 10 foizdan 90 foizgacha (turli ekinlar uchun) hosil yo‘qotilishi mumkin.

Sungi yillarda dunyo bo‘yicha qishloq xo‘jaligida degradatsiyaga uchragan erlar maydoni ortib bormoqda, xususan, suv eroziyasi jarayoni ta’sirida 56 foiz, shamol eroziyasi ta’sirida 28 foiz, tuproqda ozuqa moddalari miqdorining kamayishi, sho‘rlanish, ifloslanish, nordonlashish jarayonlari tufayli 12 foiz va zichlashish, botqoqlashish, cho‘kish jarayonlari ta’sirida esa 4 foiz erlarning holati yomonlashmoqda. Degradatsiya jarayonlari natijasida har yili 7 mln gektar ekin maydonlari qishloq xo‘jalik foydalanuvidan chiqib ketish holatlari uchramoqda. SHuningdek, dunyoning 80 ta mamlakati chuchuk suv tanqisligi muammosiga duchor bo‘lgan [N.SHakirov, 2018].

M.A.Pankov mexanik tarkibi har xil bo‘lgan tuproqni kapillyarlar orqali ko‘tarish vaqtni tekshirib, shunday xulosaga kelgan: tuproq qavatining qalinligi qanchalik baland bo‘lsa, mexanik tarkibi bir xil bo‘lishiga qaramay, qalinligi kam bo‘lishiga nisbatan namning kapillyarlar orqali ko‘tarilishi sekin bo‘ladi, chunki tuproq tarkibidagi havoni qarshiligi hisobiga ko‘tarilish sekinlashadi [M.A.Pankov, 1974].

S.X.Isaev suv tanqis yillari suv bilan ta’minlashda taqirsimon, o‘tloqi-allyuvial va o‘tloqi soz tuproqlar sharoitida g‘o‘za va kuzgi bug‘doyni subirrigatsiya sug‘orish usuli bilan sug‘orishda tuzlar dinamikasi jadalroq kechadi: vegetatsiya oxiriga borib, tuproqda tuzlar miqdori biroz ko‘payadi, lekin bu tuzlarni kech kuz va qishda, ekinlar sug‘orilmaydigan paytda gektariga 15002000 m^3/ga suv bilan yuvib tashlashni tavsiya etilgan [S.X.Isaev, 2016].

O.Ramazanov, M.Xalmirzaeva, V.Nasonov respublikada hozirda suvni har tomonlama tejash, daryolar oqimini to‘liq boshqarish, sug‘orish tizimlarini texnik takomillashtirish, zamonaviy texnologiyalarni qullash, kam suv iste’mol qiladigan ekinlarni ekish va introduksiya qilish hisobiga suv tanqisligini bartaraf etish mumkin deyishgan [O.Ramazanov, M.Xalmirzaeva, V.Nasonov, 2008].

A.S.SHamsiev tipik bo‘z va kam sho‘rlangan, sulfat sho‘rlanish tipiga mansub o‘tloqi bo‘z tuproqlar sharoitida g‘o‘zaning o‘suv davrida sug‘orishni qator oralatib, mavsumiy suv me’yorini tuproqning o‘simlik ildiz tizimi tarqalgan 0-50 sm hisobiy qatlamida: mexanik tarkibi o‘rta va og‘ir qumoq tipik bo‘z tuproqlarda gektariga 450-500 m^3, mexanik tarkibi engil va o‘rta qumoq o‘tloqi bo‘z tuproqlarda esa gektariga 350-400 m^3 me’yorda belgilash hamda tuproq namligi CHDNSga nisbatan 65-65-60% va 70-70-60% tartiblarda qator orasi kora polietilen plyonka va somon bilan mul’chalangan variantlardan eng yukori paxta kosili olish, kushimcha paxta hosil od- diy egat orkali sug‘orilgan variantga nisbatan gektariga 4,9-6,8 va 6,1-8,1

sentnerni tashkil etib, tuproq namligi CHDNSga nisbatan 70-70-60% sug‘orish tartibida barcha tajriba variantlarida yukori bulishi, 65-65-60% tartibga nisbatan gektariga 0,6-3,5 sentner kushimcha hosil olingani kayd etilgan [A.S.SHamsiev, 2015].

Tajriba ob’ekti. Sirdaryo viloyati Xovos tumani hududidagi Farxod SIU “Nurafshon yo‘l” fermer xo‘jaligi va Xovos tumani Gulbahor MFY dagi tajriba dalasida g‘o‘zaning An-Boyovut-2, Sulton va Bahor navlarida ilmiy tadqiqotlar olib borildi.

G‘o‘zani sug‘orishda mavjud suv manbalaridan unumli va tejamkorlik bilan foydalanish, sug‘orishni sifatli o‘tkazish, tuproqni bir tekisda namlanishini ta’minlash suv tanqisligi sezilayotgan hozirgi vaktda o‘ta dolzarb hisoblanadi.

G‘o‘zani sug‘orishda suv sarfini kamaytirish bilan tuproqni sifatli namlanishiga erishish va paxtadan yuqori va sifatli hosil olish maqsadida 2021 yilda Sirdaryo viloyatining Xovos tumani tuproqlari sharoitida ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Tajriba dalasining tuprog‘i mexanik tarkibiga ko‘ra engil qumoq, bo‘z-o‘tloq tuproqlar bo‘lib, o‘rta darajada sho‘rlangan, sizot suvlarining joylashish sathi o‘suv davrida 1,8-2,0 m atrofida bo‘ladi.

SHu bilan birga g‘o‘zaning rivojlanishiga biopreparatlar ta’siri ham kuzatildi. Tajriba quyidagicha olib borildi: ya’ni g‘o‘za qator oralatib sug‘orildi va 3 ta takrorlanishda olib borildi. Har bir variantning maydoni 5 x 10= 50 m^2 ni tashkil qilib, 4 ta biopreparat hamda kontrol sinovlari natijasi umumiy maydon 750 m^2, 1 yarusda joylashtirilgan. Tajribaning umumiy maydoni esa 0.075 ga ni tashkil etadi.

Tablitsa-1.

Sug‘orishlar tuproqning sug‘orish oldi namligi

ar.	Navlar	Sug‘orish usuli	Sug‘orish oldi tuproq namligi (CHDNSga nisbatan % hisobida)	Tuproqning nisbiy qatlami, sm
	An-Boyovut-2	**qator oralatib**	70-70-60	70-100-70
	Sulton	**qator oralatib**	70-70-60	70-100-70
	Bahor	**qator oralatib**	70-70-60	70-100-70

Sug‘orishlar tuproqning sug‘orish oldi namligi CHDNS ga nisbatan 70-70-60 foiz bo‘lganda o‘tkazildi. Sug‘orish muddatlari tuproqning 0-50, 0-70 va 0-100 sm qatlamlarida namlik miqdoriga karab hamda tajriba dalasida o‘rnatilgan tenziometr ko‘rsatkichlariga qarab aniqlandi. Har bir variantga termometrlar o‘rnatilib, 0-5 va 0-10 sm qatlamlardagi tuproq temperaturasi o‘lchab borildi (tabl.1).

Har bir nav bo‘yicha 4 ta biopreparatlar sinovi ham bir vaqtning o‘zida olib borildi. Bular Guliston davlat universiteti tomonidan yaratilgan DAC, GK: IMK, GK: IHK, Gk: Knetin. Tajriba 3 ta nav bo‘yicha har bir preparat variantlari va kontroldan iborat.

Tajriba urug‘larga ishlov berishda har bir preparatning 10^{-6} % konsentratsiyasidan foydalalindi. Urug‘lar saralandi, alihida-alohida idishlarda 12 soat davomida namlanib ishlov berildi. Kontrol ham qolgan variantlar bilan birgalikda 12 soat davida oddiy suv bilan ishlov berildi.

Urug‘larni tuproqga qadashda urug‘lar oralig‘i 10 sm, ekish chuqurligi 3-4 sm, har bir ekish nuqtasiga 3-4 danadan qilib belgilandi va huddi shu tartibda ekildi.

Tajriba metodikasi. Dala tajribalari “Metodы agroximicheskih agrofizicheskix i mikrobiologicheskix issledovaniy v polivnыx xlopkovыx rayonax” (SoyuzNIXI, 1963 y.),

“Metodika polevыx opыtov s xlopchatnikom” (SoyuzNIXI, 1981 y.) va (Toshkent-2007) uslubiy qo‘llanmalari asosida olib borildi.

Ilmiy tadqiqot tajriba dalasida ma’dan o‘g‘itlarni yillik me’yori N-200 kg/ga, R-140 kg/ga va K-100 kg/ga qo‘llanildi. Fosforli va kaliyli o‘g‘itlarni 70 foizi kuzgi shudgordan oldin, qolgan qismi ekishdan oldin berildi.

Tajribaning natijalari. 2021 yillarda o‘tkazgan tadqiqotlarda tuproqning hajm og‘irligi erta bahorda 0-50, 0-70 va 0-100 sm qatlamlarda 1,32-1,38-1,40 g/sm^3 (2021 y)ni tashkil etdi. Vegetatsiya davrining oxiriga kelib, tuproqning hajm og‘irligi barcha variantlarda biroz oshdi.

Urug‘larning unib chiqishi davrlaini kuzatishimiz natichasida shu narsa kuzatildiki: birinchi bo‘lib AnBoyovut-2 va Sultonning DAC varianti 72 soatda unib chiqdi. 4-kun Sulton navining GK:IMK, AnBoyovut-2 navining AnBoyovut-2 navining GK:Ketin varianti unib chiqdi (tabl.2).

Tablitsa-2

Variantlarning uruv unuvchanligini sutkalik ko‘rsatgichi

Variantlar	CHigit ekilgandan boshlab birinchi 10 kunlik natijalar										Urug‘ unuvchanligi (%)
										0	20
Sulton/GK:Knetin						4	2	12	51	14	93.8
Sulton /GK:IHK						6	9	16	34	28	93.74
Sulton /GK:IMK						6	6	03	27	13	93.47
Sulton /Kontrol						4	5	6	02	04	91.56
Sulton /DAC					1	2	7	24	49	47	94.22
AnBoyovut-2/GK:Knetin						5	6	22	05	40	93.68
AnBoyovut-2-2/GK:IHK						4	3	08	1	4	93.73
AnBoyovut-2-2/GK:IMK						6	0	6	08	115	92.41
AnBoyovut-2-2/Kontrol						5	9	3	09	20	91.38
AnBoyovut-2-2/DAC						5	1	37	34	58	94.31
Bahor/GK:Knetin						2	8	19	27	04	93.12
Bahor/GK:IHK							5	01	14	36	92.03
Bahor/GK:IMK						3	7	08	12	23	92.18
Bahor/Kontrol						1	1	07		28	92.54
Bahor/DAC					3	1	3	22	43	53	93.62

Diogramma-1

Sulton navining variantlar bo‘yicha urug‘ unuvchanlik ko‘rsatgichlari (%)

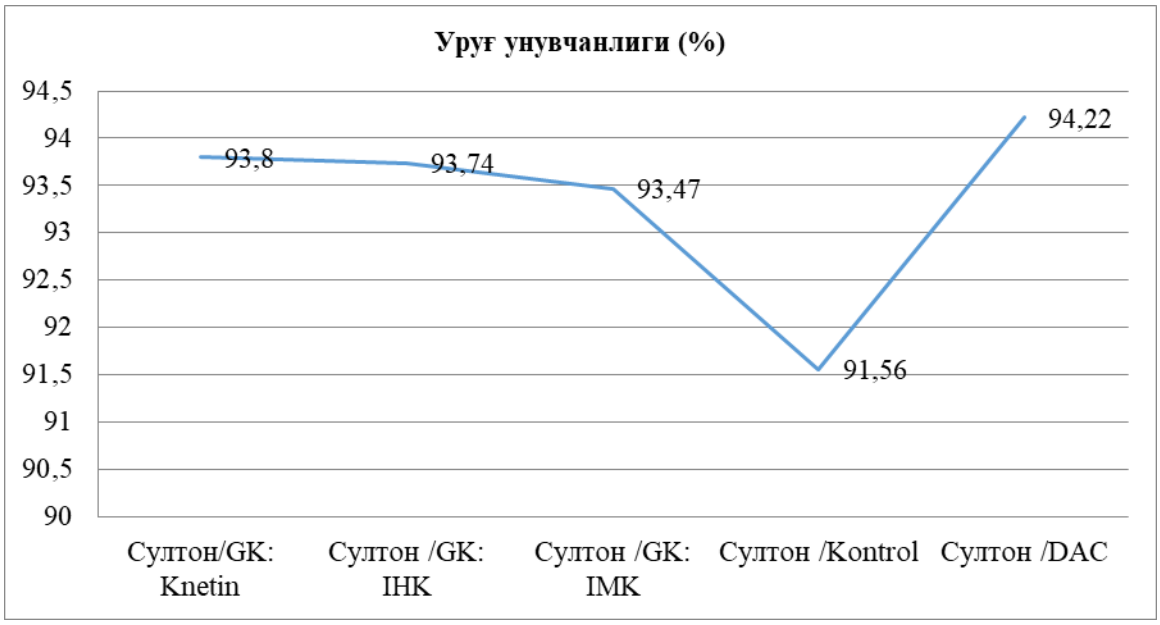

Diogramma-2

AnBoyovut-2 navining variantlar bo‘yicha urug‘ unuvchanlik ko‘rsatgichlari (%)

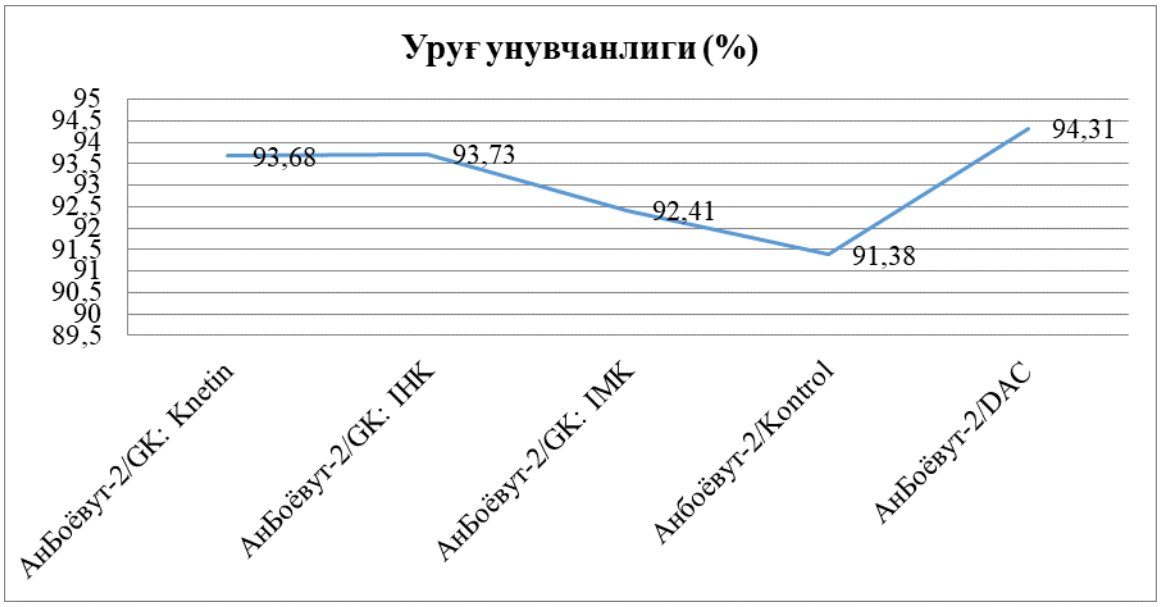

Diogramma-3

Bahor navining variantlar bo‘yicha urug‘ unuvchanlik ko‘rsatgichlari (%)

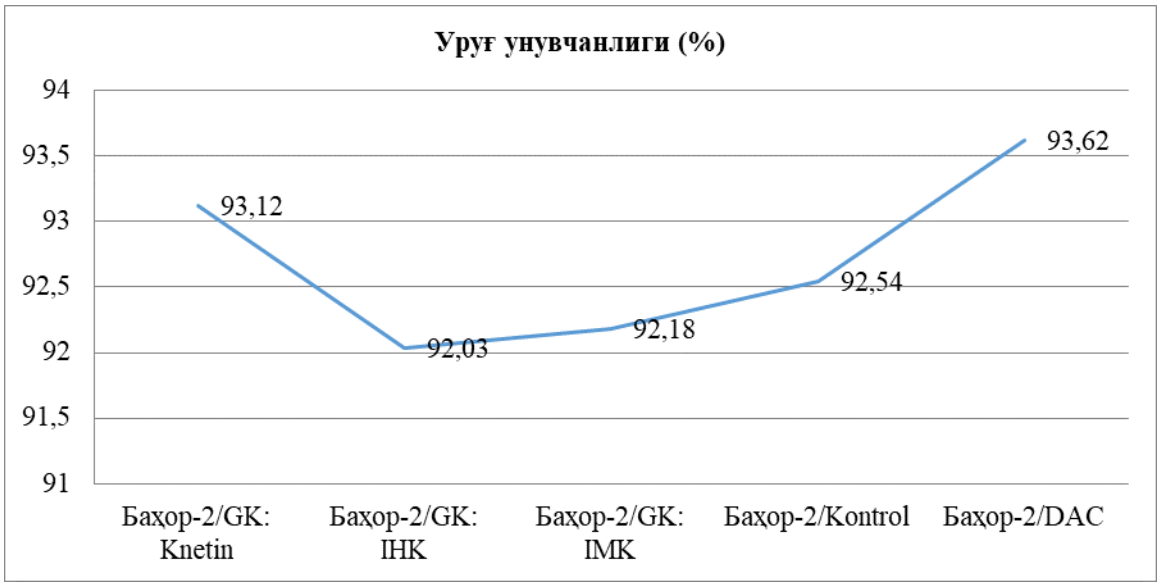

Xulosa: Sirdaryo viloyatining o‘tloqi-bo‘z tuproqlari sharoitida tajriba o‘tkazilgan variantlarda quyidagilar aniqlandi:

- qator oralatib sug‘orish natijasida g‘o‘za qator oralariga ishlov berish 1 marta kam o‘tkaziladi.

- qator oralariga ishlov berishni kamayishi hisobiga tuproq kam zichlanadi va tuproqning suv-fizik xossalari yaxshilanadi.

- tuproqda issiqlik, havo va namlikni etarli bo‘lishi tuproqdagi foydali mikroorganizmlarni ko‘payishi uchun sharoit yaratadi.

- dalani begona o‘tlar bosishini oldi olinadi.

Biopreparatlar qo‘llash orqali sug‘orish ishlarini 1 marotaga kam amalga oshirishga imkon beradi. Urug‘larning unib chiqishi 24 soatga tezlashdi va unuvchanlik o‘rtacha hisobda DAC preparatlarida Sulton navida 2.4 %, AnBoyovut-2 navida 2.5 %, Bahor navida 0.9 % ortdi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. A.T.Xotamov, A.A.Azimov, SH.A.Xamdullaev. “Sirdaryo viloyati sharoitida *g.hirsutum l.* g‘o‘za navlarining ayrim morfobiologik ko‘rsatkichlarining o‘zaro korrelyasiyasi” Academic Research in Educational Sciences, 2022.

2. E.A.Ubaydullaev, A.S.Abduraimov, J.A.Jumanov. “Rastitelnыy pokrov Mirzachulskogo botaniko–geograficheskogo rayona (Uzbekistan)”// VII International scientific and practical conference, Ukraina-Kruti 2023, S-322-325.

3. Akash Ashapure, Jinha Jung, Junho Yeom, Anjin Chang, Murilo Maeda, Andrea Maeda, Juan Landivar. “A novel framework to detect conventional tillage and no-tillage cropping system effect on cotton growth and development using multi-temporal UAS data”// ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing. 2019, 152-49-64.

4. F.B.Abdukholikov, H.Q.Karshibayev, J.A.Jumanov. “Challenges and solutions of recultivation work on erosied open minesoils”// Mejdunarodnoy nauchno- texnicheskoy konferensii “Sovremennыe problemы ekologii i oxranы okrujayuщey sredы i biotexnologii”. Tashkent-Uzbekistan. 2022, 409-410.

5. U.T.Norboyeva, J.A.Jumanov, F.B.Abduxoliqov. “The effect of biopraparites on the performance of some cotton varieties in saldarya salty soil conditions”//Mejdunarodnoy nauchno- texnicheskoy konferensii “Sovremennыe problemы ekologii i oxranы okrujayuщey

sredы i biotexnologii”. Tashkent-Uzbekistan. 2022, 432-434.

O‘SIMLIKLARNING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARINI O‘RGANISHGA OID METODLAR

Hazratkul Kilichevich KARSHIBAEV *-professor,* Guliston davlat universiteti
Farrux Baxrom o‘g‘li ABDUXOLIQOV,
tayanch doktorant Guliston davlat universiteti
farrukh.abdukholikov@gmail.com
Shaxzodjon Baxriddin o‘g‘li KOMILOV *magistant Guliston davlat universiteti*
Jo‘shqin Yusupovich ESHCHANOV, *talaba Guliston davlat universiteti*
eshchanovjushkin@gmail.com
Masudjon Marufovich NORQULOV, *dotsen Samarqand davlat universiteti*
n-masudjon@samdu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqola degradatsiyaga uchragan kon chiqindilaridan xosil bo‘lgan su’iy tepaliklarning ekologik xolatini yaxshilash maqsadida ekib, o‘stiriladigan o‘simliklarning bioekologik bosqichlari haqida. Bioekologik bosqichlar har bir o‘simlik turi uchun umumiy bo‘lib, latent, virginil, generativ va senil bosqichlardan iborat.

Kalit so‘zlar: degradatsiya, latent, virginil, generativ, senil

Аннотация: Эта статья посвящена биоэкологическим этапам растений, которые высаживают и выращивают с целью улучшения экологического состояния искусственных холмов, созданных из деградированных шахтных отходов. Биоэкологические стадии являются общими для каждого вида растений и состоят из латентной, виргинильной, генеративной и сенильной стадий.

Ключевые слова: деградация, латентный, девственный, генеративный, старческий

Abstract: This article is about the bioecological stages of plants that are planted and grown in order to improve the ecological condition of artificial hills created from degraded mine waste. Bioecological stages are common for each plant type and consist of latent, virginal, generative and senile stages.

Keywords: degradation, latent, virginal, generative, senile

O‘simliklar ontogenezi, uning amalga oshishida kuzatiladigan jarayonlar, tashqi muhitga moslanish imkoniyati va uni yuzaga chiqish darajasi, reproduktsiya jarayonini, boshqacharoq aytganda hayotiy strategiyasi va reproduktsiya tizimi qonuniyatlarini tadqiq etish botanik olimlar oldida turgan dolzarb vazifalar hisoblanadi [5]. Ushbu vazifalarni hal qilishda o‘simlik turining fitotsenozdagi o‘rni, uning reproduktiv jarayonga kirish yoshi va harakati, reproduktsiya jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun imkoniyati, reproduktsiya jarayoniga ta’sir etuvchi ko‘plab ichki va tashqi omillar hisobga olinishi talab etiladi. Bu jihatlar o‘simlikning ekologo-biologik xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, o‘z navbatida reproduktiv tizimni individ, populyatsion - tur hamda biotsenotik darajada o‘rganishni talab etadi, bu esa uning o‘ta murakkab, ko‘pqirrali kompleks o‘rganishni talab qiladigan muammo ekanligini anglatadi [3]. Tabiiy ekotizimlarga bo‘layotgan antropogen va texnogen ta’sirlar natijasida o‘simliklar jamoalarida kuzatilayotgan inqiroziy holatlarni o‘z vaqtida aniqlay olish, o‘simliklarning o‘zgarayotgan ekologo-senotik sharoitdagi javob reaktsiyalarini to‘g‘ri baholash

hamda ilmiy asoslangan tavsiyalarni berish shu kunda muhim axamiyat kasb etadi [1].

Ochiq kon shaxtalari atrofidagi chiqindilar bilan to‘lgan sun’iy tepaliklarni rekultivatsiya qilish uchun eng dastlab kerakli fitomeliorantlarni tanlash, o‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishi, ontogenez bosqichlari, reproduktiv biologiyasiga oid fundamental tadqiqotlar hamda yangi muhit sharoitlariga moslashish imkoniyatlarini o‘rganish bo‘yicha izlanishlarga katta e’tibor qaratiladi [2]. Rekultivatsiyaning keyingi bosqichlarida seleksion-genetik tadqiqotlar, urug‘chilik va istiqbolli o‘simliklarni yetishtirish hamda biomassasini qayta ishlash masalalari hal qilinadi. Rekultivatsiya qilingan o‘simliklarning o‘sishi, rivojlanishi, gullashi va urug‘ berishi yangi sharoitlarga qay darajada moslashganligini bildiradi [9].

Shu bois rekultivatsiya qilinayotgan o‘simliklarining individual taraqqiyotini, ya’ni o‘sishi va rivojlanishini o‘rganish katta ahamiyatga ega. Bu o‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishi chiqindili tuproq-iqlim sharoitida o‘rganilmagan [4].

Tadqiqotlarimiz davomida o‘simliklarining o‘sishi va rivojlanishining mavsumiy o‘zgarishlari, poya va barglarining o‘sish dinamikasi o‘rganildi.

Tanlangan o‘simlikning bioekologik xususiyatlarini o‘rganishda I.F. Satsiperovaning “Основные аспекты и методы изучения репродуктивной биологии травянистых растений при их интродукции” [13], I.V. Shilova va boshqalar tomonidan nashr qilingan “Методы интродукционного изучения лекарственных растений” [14] hamda I.V.Belolipov va boshqalar tomonidan e’lon qilingan “O‘simliklar introduktsiyasi” fanidan ilmiy-tadqiqot ishlarini o‘tkazishga oid metodik ko‘rsatmalar” [10] dan foydalanildi. Ontogenez davrlari va yosh holatlarini aniqlash L.A Jukova rahbarligida e’lon qilingan “Онтогенетический атлас растений” dagi “Периодизация полного онтогенеза растений” jadvali [12] asosida amalga oshirildi. Individning yosh holati chegaralarini aniqlashda L.B. Zaugolnova va boshqalar [11] gulli o‘simliklar uchun taklif qilgan umumiy kriteriylardan foydalanildi.

Belolipov I.V., To‘xtayev B.Y., Qarshiboyev H.K. larning “O‘simliklar introduksiyasi” fanidan ilmiy – tadqiqot ishlarini o‘tkazishga oid metodik ko‘rsatmasida keltirilishicha o‘simliklar ontogenezi murtak xosil bo‘lgandan boshlab to umrining oxirigacha bo‘lgan davrni – katta xayotiy siklni o‘z ichiga oladi. Katta xayotiy sikl quidagi davrlarga bo‘linadi:

1. Embrion (latent) davri (*latents* – ko‘rinmas) – urug‘larning tinim xolatidagi davri
2. Generativ oldi (virginil) davri (*virginitas* – qizlik) – urug‘ning unib chiqqandan to birinchi gul xosil bo‘lguncha davri. Generativ oldi davri o‘z navbatida maysa, yuvenil (yosh o‘simlik) va immatura (balog‘ataga yetayotgan) bosqichlariga bo‘linadi.
3. Generativ davri – birinchi gul xosil bo‘lganidan to oxirgi gullashgacha bo‘lgan davr. Bu davrda o‘simliklar ko‘payadi.
4. Postgenerativ (senil) davri – o‘simlik gullash qobilyatini yo‘qotgandan to halok bo‘lguncha bo‘lgan davr [9].

Rekultivatsiya qilinayotgan o‘simlikning ontogenezini o‘rganish uchun urug‘ ekilgandan boshlab to reproduksiya jarayoniga kirguncha feniologik kuzatuvlar o‘tkaziladi.

O‘simliklarning ontogenez davrlari va yosh holatlari L.A Jukovaning “Периодизация полного онтогенеза растений” jadvali [12] asosida quyidagi o‘sish va rivojlanish davrlariga ajratildi: *embrional* (*embrional, latent - se*), *oldgenerativ (maysa - p, yuvenil - j, immatur - im, virginil - v), generativ (yosh generativ- g1, o‘rta yosh generativ - g2, qari generativ - g3), postgenerativ (subsenil - ss, senil- s, halok bo‘lish - sc*).

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o‘simliklar rekultivatsiyasi sohasida o‘tkaziladigan

keng qamrovli tadqiqotlar inqirozga uchragan hududlarni qayta tiklash uchun tegishli fitomeliorantlarni tanlash va amaliyotga kiritishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdukholikov Farrukh Bakhrom o‘g‘li, Karshibaev Hazratkul Kilichevich, Masudjon Norkulov Marufovich Prospects and problems of implementation of recreation works in degradated areas// American Journal of Plant Sciences, 2023, 14.
2. F.B. Abdukholikov Problems of using plants in mining waste reclamation// Bulletin of Gulistan State University, 2017 - № 2. P. 37-39
3. F.B. Abdukholikov Prospects for the use of capparic herbaceae in the reclamation of degraded areas// Bulletin of Gulistan State University, 2020 - № 3. P. 24-29
4. F.B. Abdukholikov, H.K. Karshibaev, D.M. Tagayeva, M.A. Abdurashidova, X.R. Xo‘jamqulov, Issues of using wild flora in recultivation// Bulletin of the Khorezm Academy of Mamun 2023-4. P. 53-55
5. F.B. Abdukholikov, M.A. Abdurashidova, D.M. Tagaeva, S.Sh. Sodiqova, D.S. Ergasheva It is spread over the Zomin National Park study of available stocks of medicinal plants// Agrochemical protection and plant quarantine Scientific-practical journal Special issue 2022 P. 116-118.
6. F.B. Abdukholikov, X.K. Karshibaev The use of wild plant flora in land reclamation// Bulletin of Gulistan State University, 2021 - № 4. P. 16-21
7. F.B. Abdukholikov, X.K. Karshibaev, J. X. Karshibaev, Z. F. Jumaeva The seed biology of some fodder legumes plants *(fabaceae)* in the arid zone of Uzbekistan// Bulletin of Gulistan State University, 2020 - N 4. P. 9-18.
8. N.A. Ergasheva, D.M. Tagaeva, F.B. Abdukholikov Analysis of the generative phase of the ontogeny of the echinacea purpurea plant (l). moench. introduced on the open lands of the Syrdarya region// Bulletin of the Khorezm Academy of Mamun 2021-6. P. 53-55
9. Белолипов И.В., Қаршибоев Х.Қ., Исламов А.М. “Тошкент шахри шароитида ёввойи ўсимликларни интродукцион ўрганишга оид методик кўрсатмалар”. – Тошкент, 2017. - 12 б.
10. Белолипов И.В., Тўхтаев Б.Ё., Қаршибоев Ҳ.Қ. “Ўсимликлар интродукцияси” фанидан илмий-тадқиқот ишларини ўтказишга оид методик кўрсатмалар. – Гулистон, 2015. - 32 б.
11. Заугольнова Л.Б., Жукова Л.А., Комаров А.С., Смирнова О.В. Ценопопуляция растений (очерки популяционной биологии).- М.: Наука, 1988.- 184 с
12. Жукова Л.А. и др. Онтогенетический атлас растений: Научное издание. Том V. - Йошкар-Ола: МарГУ, 2007.- 372 с.
13. Сацыперова И.Ф. Основные аспекты и методы изучения репродуктивной биологии травянистых растений при их интродукции // Труды Бот.ин-та. Вып. 8.-СПб., 1993.- С. 25-35.
14. Шилова И.В., Панин А.В., Кашин А.С., Соловьева М.В. и др. Методы интродукционного изучения лекарственных растений. Учебно - метод. пособие. – Саратов: ИЦ «Наука», 2007.- 45с.
15. Қаршибоев Ҳ.Қ. Мустақил таълим фаолиятини ташкил этишнинг илмий-методологик асослари. Ўқув қўлланма. Гулистон-2011. 24-б.
16. Қаршибоев Ҳ.Қ. “Ботаника” фанидан талабалар илмий-тадқиқот ишларини

ўтказишга оид методик кўрсатма. Ўқув қўлланма. Гулистон-2018. 12-б.

17. Қаршибоев Ҳ.Қ. Биология таълим йўналиши битирувчилари учун битирув малакавий ишларни бажариш ва ҳимоя қилишга оид услубий кўрсатма. Гулистон-2009. 20-б.

QISHLOQ XO‘JALIGIGA OID FANLARNI O‘QITISHDA TALABALARNI MANTIQIY FIKRLASHGA O‘RGATISHDA O‘QITUVCHINING PEDAGOG MAHORATI

Komilov Nozimjon Abduraximovich
Guliston davlat universiteti “Tabiiy fanlar” fakulteti o‘qituvchisi
e-mail: nozim_komilov@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalaning mazmun-mohiyati ochib berilgan bo‘lib an’anaviy va noan’anaviy o‘qitish usullari haqida fikrlar bayon qilingan. Pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, munozarali guruhlar, juftliklar, turlicha mashqlar, tarqatma materiallar, shakl va ranglar, raqamlar, ijodiy qarashlar, rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar, turli yozishmalar, uslublar, rasmlar, chegaralangan daqiqalar, aralash vaziyatlardan foydalanish, dars samaradorligini oshirish texnologiyasi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: strategik fikr, pedagogik tafakkur, o‘qituvchi, pedagogik tafakkur rivojlantirish, pedagogik texnologiya, munozarali guruh.

Abstract: three articles reveal the essence of modern pedagogical technologies and describe traditional and non-traditional teaching methods. Application of pedagogical technology, controversial production, pair products, different exercises, distribution materials, forms and products, products, visions, production products, different productions, styles, pictures, limited minutes, mixed production, lesson production production.

Keywords: strategic thinking, pedagogical thinking, teacher, development of pedagogical thinking, pedagogical technology, discussion group.

Ta’limdagi o‘zgarishlar bugungi davrda yurtimiz kelajagining mustahkam poydevori hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108 va “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ – 4884-sonli buyrug‘i ta’minlash maqsadida zamonaviy talablar asosida pedagog kadrlari malakasini oshirish jarayonlarining mazmunini takomillashtirish hamda ularning kasbiy kompetentligini muntazam oshirishni nazarda tutadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyaning maqsadi – ommaviy ta’lim sharoitida ta’lim jarayonining zaruriy samaradorligini tahminlash va tinglovchilar tomonidan o‘qitishning ko‘zlangan natijalariga erishish kafolatidan iboratdir. Zamonaviy pedagogik texnologiyaning bosh vazifasi – ommaviy ta’lim sharoitida istalgan pedagogga o‘qitishning yetarli samarasiga erishishni tahminlovchi, o‘quv jarayonini yaratish hisoblanadi. Pedagogik texnologiyaning predmeti – o‘quv jarayonining o‘zi hisoblanadi [1-4].

Pedagogik texnologiyaning obhekti-bu o‘quv mashg‘ulotlaridir. Bilimga asoslangan jamiyat malakali kadrlarga extiyoj: Demak, pedagog quyidagi salohiyatga ega bo‘lishi talab

etiladi, yahni pedagog axborot savodxon, Media savodxonligiga ega bo‘lishi, tadqiqotchilik va analitik fikrlashi, axborotlarni tezkor topishi va qayta ishlashi, o‘z ishiga ijodiy yondashishi talab qilinadi. Bundan tashqari pedagog loyixalarda ishlay olish, muammolarni hal qila olish, jamoada hamkorlik, taqdimot qilish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi kerak. Hozirgi kunda ta’limning yangi maqsadlari shakllangan bo‘lib, bu insonning subekt sifatida uzluksiz rivojlanish g‘oyalari, butun hayoti davomida ta’lim olishi zarurligi tahkidlanadi. Ta’lim oluvchilar ta’lim faoliyatini nafaqat olamni anglash, inson qobiliyatlarini rivojlantirish uchun, balki olamni yaxshi tomonga o‘zgartirish uchun olib borishlari kerak. Ta’lim yondashuvlariga an’anaviy etish, tushuntirish, namoyish qilish misol bo‘la oladi. Ta’lim texnologiyalaridan asosiysi bu an’anaviy texnologiyadir. Bu muayyan muddatga mo‘ljallangan, ta’lim jarayoni ko‘proq o‘qituvchi shaxsiga qaratilgan bo‘lib, o‘qitishning an’anaviy shakli, metodi va ta’lim vositalarining majmuidan foydalanib ta’lim-tarbiya maqsadiga erishishdir. Noan’anaviy o‘qitishning qiyosiy tahliliga kelsak, bu bilim berish, ko‘nikma shakllantirish, hamkorlikdagi faoliyat orqali bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, o‘rganuvchi ko‘rsatmalarga bo‘ysunadi, axborotni passiv qabul qiladi; axborotni o‘zlashtiradi; o‘z g‘oyalarini taklif qiladi; faol ishtirok etadi; ta’lim jarayoniga to‘liq mashul bo‘ladi. Pedagog talabaga motivatsiya beradi, qiziqtiradi, nazorat qiladi. O‘qituvchi usullar (metodlar) bilan dars tashkillashtiradi, talaba dalillar asosida bilim oladi, axborot oladi.

Bugungi zamonaviy jamiyatda inson faoliyatining eng keng sohalaridan biri - bu ta’lim hisoblanadi. Oxirgi yillarda ta’limning ijtimoiy roli ortib, dunyoning aksariyat davlatlarida ta’limning barcha turlariga bo‘lgan munosabat o‘zgardi. Ta’lim ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotning bosh, yetakchi omili sifatida qaralmoqda. Bunday e’tiborning sababi zamonaviy jamiyatning eng muhim qadriyati va asosiy kapitali - bu yangi bilimlarni izlash, egallash va nostandart qarorlar qabul qilishga qodir bo‘lgan inson hisoblanadi. Shunday ekan, hozirgi davrda ta’lim shaxs va jamiyatni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Yangilanayotgan barcha sohalar muvaffaqiyati bilimli insonlarga bog‘liqligi, oxirgi to‘rt yilda ta’lim sifatini yaxshilash, o‘qituvchilarda strategik fikr, pedagogik tafakkurni rivojlantirish texnologiyalari, o‘qituvchilarga metodik yordam berish uchun texnologiyalashtirilgan dars ishlanmasi, ta’lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, ilmiy bilimlarni, amaliy faoliyatlarni tashkil etish, ijodiy va intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarish bugungi kunda dolzarb axamiyatga ega. Pedagogik texnologiya jumlasi o‘qituvchi uchun yangilik emas, lekin pedagogik texnologiya o‘qituvchining ta’lim berish jarayonida erkin faoliyatni namoyon kilish, yuritilgan fikrlarni ishonish-ishontirish asosiga qurish, ishlatish va ulardan foydalanish yo‘llarini anglashdan iborat.

O‘qituvchi–trener–fasilitator terminlari bolalarni to‘g‘ri yo‘lga yo‘naltirishdagi registrlardir. Ular muzyorarlar, munozarali guruxlar, juftliklar, turlicha mashqlar, tarqatma materiallar, shakl va ranglar, raqamlar, ijodiy qarashlar, rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar, geometrik figuralar, turli yozishmalar, uslublar, rasmlar, chegaralangan daqiqalar, aralash vaziyatlar kabilardan foydalanib, pedagogik jarayonni zeriktirmay hamda zo‘riqtirmay o‘tkazish tarafdorlaridir. Talabalarning barchasini faollashtirish uchun asosiy fikr yoki guruh tomonidan kelishilgan javoblarni yozib olish uchun–yozib oluvchi, boshqa guruhlarga hisobot berish uchun–sharxlovchi, hammaning kayfiyatiga ijobiy ta’sir etuvchi–ruhlantiruvchi, berilgan vaqtni doimo eslatib turuvchi–vaqt belgilovchi yoki nazorat qiluvchi, ovoz chiqarib o‘qish uchun–talaba, har bir ishtirokchi navbatini, galma-galdan ta’kidlab turuvchi navbat nazoratchisini, guruhdagi har bir ishtirokchini tushunish va fikrlarga qo‘shilishini qo‘llab, ta’minlab boruvchi–

tekshiruvchini saylab oladilar. Bu bilan har tomonlama erkinligini tarkib toptirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratadi. Bu o‘qituvchilarning strategik fikr, pedagogik tafakkurni rivojlantirishda muhim hisoblanadi. Muammoli ta’lim texnologiyalari ya’ni Case study talaba faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. Muammoli ta’lim texnologiyasining asosi – insonning fikrlashi muammoli vaziyatni hal etishdan boshlanishi hamda uning muammolarni aniqlash, tadqiq etish va yechish qobiliyatiga ega ekanligidan kelib chiqadi. Muammoli ta’lim talabalarning ijodiy tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini o‘stirishda jiddiy ahamiyatga ega. Muammoli ta’lim uchun qishloq xo‘jaligiga oid materiallardan ham foydalanish mumkin [5-7].

Keys stadining bosh maqsadi – talabalarning o‘rganilayotgan mavzuga doir muammolarni to‘liq tushunib yetishiga erishish va ularni hal eta olishga o‘rgatishdan iborat. Muammoli ta’limni amaliyotda qo‘llashda asosiy masalalardan biri o‘rganilayotgan mavzu bilan bog‘liq muammoli vaziyat yaratishdan iborat.

Turli o‘quv fanlari boyicha o‘qituvchilar darslar jarayonida muammoli vaziyatlar hosil qilishni va ularni yechish usullarini oldindan ko‘zda tutishlari kerak.

Muammoli vaziyat yaratish usullari:

- o‘qituvchi talabalarga dars mavzusi bilan bog‘liq ziddiyatli holatni tushuntiradi va uni yechish yo‘lini topishni taklif qiladi;

- bir masalaga doir turli nuqtai-nazarlarni bayon qiladi;

- hal etish uchun yetarli bo‘lmagan yoki ortiqcha ma’lumotlar bo‘lgan yoki savolning qoyilishi noto‘g‘ri bo‘lgan masalalarni yechishni taklif etadi va boshqalar. Muammoli vaziyatni hal etish darajalari: -o‘qituvchi muammoni qoyadi va o‘zi yechadi;

-o‘qituvchi muammoni qoyadi va uning yechimini talabalar bilan birgalikda topadi;

-talabalarning o‘zlari muammoni qoyadilar va uning yechimini topadilar. Muammoli vaziyatni yechishda qo‘llaniladigan usullar:

- muammoni turli nuqtai-nazardan o‘rganish, tahlil qilish; - solishtirish, umumlashtirish;

- faktlarni aniqlash va qiyoslash;

- vaziyatga bog‘liq xulosalar chiqarish;

- talabalarning o‘zlari aniq savollar qoyishi va boshqalar.

Muammoli ta’limning asosiy g‘oyasi bilimlarni talabalarga tayyor holda berish emas, ular tomonidan dars mavzusiga tegishli muammolar boyicha o‘quv-tadqiqotlarini bajarish asosida o‘zlashtirilishini ta’minlashdan iborat.

Darsda hosil qilinadigan muammoli vaziyat hamda talabalarga hal etish taklif etiladigan muammoga qoyiladigan eng asosiy talab – talabalarning qiziqishini oshiradigan, eng kamida esa, talabalarda qiziqish hosil qiladigan bo‘lishi kerakligidan iborat. Aks holda ko‘zda tutilgan natijaga erishish imkoni bo‘lmaydi.

Muammo talabalarning bilim darajalariga hamda intellektual imkoniyatlariga mos bo‘lishi shart.

Hosil bo‘lgan muammoli vaziyatni yechish uchun topshiriqlar yangi bilimlarni o‘zlashtirishga yoki muammoni aniqlab, yaqqol ifodalab berishga yoki amaliy topshiriqni bajarishga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Talabalarning muammoli vaziyatni tushunishlari, uning kelib chiqishi sabablari hamda nimalarga, qanchalik darajada bog‘liqligini idrok qila olishlari natijasida hosil bo‘ladi. Bunday tushuna olish esa talabalarga mustaqil ravishda muammoni ifodalay olish imkoniyatini beradi.

Muammoni yechish taxminlarini shakllantirishda talaba o‘zlashtirgan bilimlari asosida kuzatish, solishtirish, tahlil, umumlashtirish, xulosa chiqarish kabi aqliy faoliyatlarni bajaradi.

Aqliy faoliyatdagi asosiy jarayon fikrlash jarayoni bo‘lib, fikrlashning sifati uning mantiqiyligi, mustaqilligi, ijodiyligi, ilmiyligi, asosliligi, uzviyligi, tejamliligi, maqsadliligi, tezligi, tahliliyligi, qiyosiyligi, umumlashtirilganligi, xususiylashtirilganligi, kengligi, chuqurligi, ishonarliligi, realligi, haqqoniyligi darajasi bilan belgilanadi. Shunga ko‘ra talabalarda muammoni sezish, uni aniqlash, yechimiga doir taxminni to‘g‘ri belgilash va yechimning to‘g‘riligini tekshirish qobiliyatlari rivojlanib boradi.

Muammoni hal etishni 3 ta bosqichga ajratish mumkin:

1. Isbotlash – bu muammoning ilgari to‘g‘ri deb tan olingan sabablar bilan bog‘liqliklarini topish asosida amalga oshiriladi.

2. Tekshirish – buni tanlangan sababning oqibatida hal etilayotgan muammo hosil bo‘lishi to‘g‘riligini asoslash bilan amalga oshiriladi.

3. Tushuntirish – bu muammoning yechimi nima uchun to‘g‘riligini tasdiqlovchi sabablarni aniqlash asosida amalga oshiriladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, darslarda talabalarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun ularda aql sifatlarini, umumiy aqliy qobiliyatlarini rivojlantirish zarur. N. S. Leytesning ko‘rsatishicha, oliy nerv faoliyati xususiyatlarida aktivlik va o‘z-o‘zini tartibga solishning ayrim shart-sharoitlari yashiringan bo‘lib, bular umumiy aqliy qobiliyatlarni tarkib toptirishning muhim ichki shartlaridan biridir. O‘qituvchilarda strategik fikr, pedagogik tafakkurni rivojlantirish pedagogik texnologiyalarni qo‘llash va texnologiyalashtirilgan darslarni olib borish pedagogik mahoratni talab qiladi. Yuqoridagi dars andozasini har bir fan o‘qituvchisi amaliyotga joriy qilsagina mashg‘ulot mazmuni serqirra, talabalardagi zerikish va zo‘riqishlar chekinadi. Bu bilan o‘ziga, maktabiga, hayotiga, kelajagiga bo‘lgan ishonch ortib boradi. O‘z o‘rnini mustaqil topadigan, kasbini sevadigan, kunikma va malakalarini orttirib boradigan kadrlarning milliy tizimi yaratiladi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yuldashev N. A. “Zamonaviy ta’limda interfaol dars”. Toshkent 2008.
2. Baratov M. U “Fanlararo aloqalarini amalga oshirish jarayonini modellashtirish”. Pedagogik ta’lim Toshkent, 2007. №3. –B. 52-54 b.
3. SH. Sharipov – «Talabalarni ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish texnologiyasi muammolari». «Uzluksiz ta’lim» ilmiy-uslubiy jurnal №5. Toshkent – 2002 yil. 102.
4. O‘. Q. Tolipov, M. Usmonboyeva “Vnedrenie osnovi pedagogicheskix texnologiy” T. : Nauka. 2006. – C. 261 b.
5. Turdimetov Sh.M., Musurmanova M.M. Properties of Soils located in different Geomorphological Conditions. American Journal of Agriculture and Horticulture Innovations. Volume 02 Issue 11-2022. pp 01-06.
6. Batirov X.A., Turdimetov Sh.M., Nurillaeva R.B. Ecological Role of Different Siderate Crops in Improving Soil Properties. American Journal Of Agriculture And Horticulture Innovations. Volume 03 Issue 011-2023. pp 01-06.
7. Батыров Х.Ф., Турдиметов Ш.М., Комилов Н.А. Новые капустные культуры в Узбекистане. «Интернаука»: научный журнал – №7(277). Часть1. Москва, Изд. «Интернаука», 2023. С. 60-63.

TABIATDAN OQILONA FOYDALANISHDA DORIVOR O‘SIMLIKLARNING EKOLOGIK JIHATLARI

O.R. XO‘JAMQULOV, *Guliston davlat universiteti tayanch doktaranti*
J.X. KARSHIBAYEV, *Guliston davlat universiteti dotsenti*
Sh.B.KOMILOV, *Guliston davlat universiteti magistranti*
oxunjonxojamqulov@gmail.com

Annotatsiya: O‘rmonlarning, ayniqsa tropik mintaqalarda muttasil qisqarib borishi, ba’zi joylarda tuproq eroziyasiga, daryolar va buloqlarning qurib qolishiga, boshqa yerlarda esa qurg‘oqchilikka va boshqa noxush oqibatlarga sabab bo‘lmoqda. O‘rmonlarning, ayniqsa tropik mintaqalarda muttasil qisqarib borishi, ba’zi joylarda tuproq eroziyasiga, daryolar va buloqlarning qurib qolishiga, boshqa yerlarda esa qurg‘oqchilikka sabab bo‘ladi.

Tayanch so‘zlar: Rubia tinctorum, dorivor o‘simlik, gullash, vegetatsiya, ildizpoya, introduksiya, plantatsiya.

Tabiat va jamiyatning o‘zaro tasiri murakkab va ziddiyatli xarakterga ega. Hozir insonni tabiatga antropogen tasiri ostida kuchayib borayotgan ifloslanishlar ekologik muhitni inson tomonidan muhofaza qilish va uni tabiiy resurslaridan oqilona foydalanishni taqoza etmoqda.

So‘nggi 30 yil mobaynida tabiat muhofazasi bugungi kunning eng muhim va dolzarb muammolaridan biriga aylanib bo‘ldi. Jamiyatning tezkor taraqqiyoti, fan va texnikaning shiddatli rivojlanishi, sanoat va qishloq xo‘jaligining tez sur'atlar bilan o‘sishi, Yer sayyorasi aholisining shiddat bilan o‘sib, ko‘payib borishi inson bilan tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni ancha murakkablashtirib qo‘ydi. Buning natijasida esa tabiat muhofazasi va tabiiy manbalardan oqilona foydalanishning bugungi kun masalalarini zudlik bilan hal qilinishi zarur bo‘lgan masalalar qatoriga kiritdi[1].

Albatta bu kabi muammolar va masalalar qisqa tarixiy davr ichida paydo bo‘lmagan, ular butun tarixiy taraqqiyot davomida shakllanib, murakkablashib kelgan: bular - insonning paydo bo‘lishi, jamiyat taraqqiyoti, odam bilan tabiat kuchlarining kurashi, inson ehtiyojlarining tabiat boyliklari hisobiga qondirilishi va oxir oqibatda tabiat bilan inson o‘rtasida nizolarning kelib chiqishidir. Ibtidoiy jamoa tuzumidan to bugungi kunimizgacha yetib kelgan barcha tarixiy taraqqiyot davrlarida insoniyat oldida tabiiy manbalardan oqilona foydalanish va tabiat boyliklarini kelajak avlodlar uchun asrab qolish masalalari turgan edi. Bu masala va muammolarni hal qilish jarayonlarida odam xo‘jalik faoliyatining xilma - xil turlari paydo bo‘lib shakllanib keldi, bular rivojlanishi davrida esa to‘plangan bilimlar asosida fanlar rivojlandi.

Oziq-ovqat maxsulotlarini yetishtirishda qishloq xo‘jaligida uchraydigan zarar-kurandalarga qarshi juda katta turli xildagi zaxarli kimyoviy moddalardan foydalanishi oqibatida flora va faunalarga, tuproq qatlami tarkibiga xalokatli tasir ko‘rsatadi, ularni ma’lum miqdorda zaxarlaydi. Yer yuzidagi o‘rmonzorlarning keskin darajada qisqarib ketishida ham aholining yildan-yilga o‘sib borishidir. Masalan: o‘rmon resurslarining bir yilda ko‘payishi 2,0 mlrd kub.m.ni tashkil etgan xolda, o‘rmonlarni kesish 3,0 mlrd.kub.m.dan oshib ketmoqda. O‘rmonlarning, ayniqsa tropik mintaqalarda muttasil qisqarib borishi, ba’zi joylarda tuproq eroziyasiga, daryolar va buloqlarning qurib qolishiga, boshqa yerlarda esa qurg‘oqchilikka va

boshqa noxush oqibatlarga sabab bo‘lmoqda.

Ushbu masala Qishloq xo‘jaligida o‘simliklar xilma-xilligini ko‘paytirish,yangi inavatsion usullar yordamida foydali o‘simliklarning plantasiyalarini etishtirish masalalari bilan chambarchas bog‘liqdir. Hozirgi kunda Respublikamizda qator foydali o‘simliklar qoplamini kengaytirish maqsadida introduksiya ishlari amalga oshirilmoqda. Shunday o‘simliklardan biri *Rubia tinctorum* L. (Bo‘yoqdor ro‘yan, марена красильная) bo‘lib, tuproq eroziyasi va vegetatsiya davri tugallangandagi poyasi tuproqda organik chirindi hosil qilishi hamda qurg‘oqchil sharoitga moslashishi bilan alohida o‘rinni egallaydi[2].

Bo‘yoqdor ro‘yan juda qadimgi zamonlardan buyon insonlar tomonidan foydalanib kelingan dorivor va bo‘yoq beruvchi o‘simliklardan biri hisoblanadi. Ro‘yan qadimdan boshlab xalq xo‘jaligida dori-darmon, bo‘yoq beruvchi o‘simlik sifatida ekilgan. Tibbiyotda spazmoletik va siydik haydash hamda buyrak toshlarini eritish tasiriga ega. Shuning uchun undan tayyorlangan dorivor preparatlar siydik yo‘llari tosh, buyrak tosh hamda o‘t pufagida tosh va podagra kasalliklarida qo‘llaniladi. Ildizi va ildizpoyasi to‘qimachilik sanoatida bo‘yoq olishda xomshiyo sifatida ishlatiladi. Dorivor o‘simliklarni ko‘paytirish va yetishtirishdan asosiy maqsad ona tabiatga zarar yetkazmaslik, farmasevtika sanoati korxonalari ehtiyojini qondirish, madaniy holda yetishtirish, Yurtimiz tabobat amaliyotida mavjud bo‘lmagan dorivor o‘simliklarni iqlimlashtirib madaniy holda yetishtirishdir[2].

Bo‘yoqdor ro‘yanning ildizpoyasini respublikamizning tuproq va iqlim sharoitida fevral oyining 3-dekadasi yoki mart oyining 1-dekadasida ekish maqsadga muofiqdir. Ro‘yan ildizpoyasi 4-5 yil davomida bir joyda o‘sib rivojlanishi mumkin. Shuni aytish mumkinki, fevral oyining 3-dekadasi yoki mart oyining 1-dekadasida bir gektar maydonga 1000 kilogramm gacha o‘simlik ildizpoyalari ekilishi talab etiladi. O‘rtacha sho‘rlangan Mirzacho‘l tuproqlarida 1-vegetatsiya yilida ildizpoyaning ko‘karuvchanligi va saqlanishi yuqori bo‘ldi. Asosiy poyaning uzunligi 14-18 sm, barglar soni 15-19 ga etadi. Dastlabki vegetatsiya yilida o‘rtacha sho‘rlangan tuproqlarda o‘simlikning o‘sishi sust bo‘lsada, birinchi tartibli novdalar (soni 7-9 ta va uzunligi 42 sm) va ikkinchi tartib novdalar (soni 5-6 ta va uzunligi 6-8 sm) hosil bo‘lib, vegetatsiyani oxirgi davrlarida o‘sish jadallashadi.Ro‘yan birinchi yili oktyabr oyi o‘rtalarigacha o‘z vegetatsiyasini davom ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Kultiasov I.M., Oxunov X.M. O‘simliklar ekologiyasi.-Toshkent.1990. -10 b.

2.Xo‘jamqulov O.R. “Farg‘ona vodiysida biologik xilma-xillikni saqlab qolishning hozirgi zamon muammolari va yechimlari” respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.-2022.-38 b.

3.Karshibaev J.X., To‘xtaev B.Yo. Mirzacho‘lda ayrim dorivor o‘simliklarning introduksiyasi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining ma'ruzalari.-Toshkent, 2016. 4. -B. 76-80 b.

4.O‘zbekiston Milliy Ensklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000. 707 b.

5.Belolipov I.V., To‘xtayev B.Y., Qarshiboyev X.Q. “O‘simliklar introduksiyasi” fanidan ilmiy tadqiqot ishlarini o‘tkazishga oid metodik ko‘rsatmalar. - Guliston, 2011. - 24 b.

APPLICATION OF THE “FISH SKELETON” METHOD OF MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGY TO THE SUBJECT OF BITTING OIL SEEDS AND SEPARATION OF THE PID FROM THE SHELL

Sardor Komilovich KUZIBEKOV, *teacher, Gulistan State University*
Asatullo Nasibullayevich TASHMURATOV,
doctor of philosophy in technical sciences
skuzibekov@mail.ru
asatullo9999@gmail.com

Abstract: The article describes the strategy of reforms implemented in Uzbekistan at the current stage, which involves the introduction of new educational technologies into the educational process of higher education.

The flow of information to the social life of the Republic is covering a wide range at a rapid speed. One of the most important problems facing the educational system is to receive information at a fast pace and to organize its delivery to the student.

Therefore, the central problem of educational technology is to ensure the achievement of the educational goal through the development of the learner's personality.

Keywords: information, education, pedagogical technology, activity, fish skeleton, method, feedback, feedback, product, bite, core, shell, separation, core, pulp, oil, taste.

At the same time, the flow of information enters the social life of the Republic at a rapid speed and covers a wide range.

Learning to receive information at a rapid pace, analyze, process, theoretically summarize, conclude and deliver it to the student is one of the major problems facing the system. The application of pedagogical technology to the educational process serves to positively solve the above-mentioned current problem. [1, 23-b.].

In contrast to the careful development of the methodical development of the lesson that motivates the teacher to perform effectively, the educational technology is oriented towards the students' activities, and it serves to create the necessary conditions for the independent mastering of the educational materials, taking into account the individual and joint activities of the students. [2, 235-b.].

The central problem of educational technology is to ensure the achievement of educational goals through the development of the learner's personality.

We applied the “Fish skeleton” method from modern pedagogical technologies to the subject of the science of vegetable oil production technology, “Picking oil seeds and separating the kernel from the shell”. “Fish skeleton” method teaches students to solve problem situations. Sub-problems arising from the main problem are analyzed and evidence is provided to prove them. With the help of this method, students begin to comprehensively analyze problematic situations and deeply study the reasons that caused them. [5, 12-b.].

“The purpose of the “fish skeleton” method is to teach to determine the causes and consequences of the problem and to correctly determine the actions to solve the problem.

This method is implemented in small groups. Students draw a “Fish skeleton” on A4 paper and start solving the given problem. At the end of the session, each group will present its

presentation.

“It is appropriate to use the “fish skeleton” method in practical or seminar training. The “Fish skeleton” prepared by the teacher can be used as an educational tool during lectures.

Identifying theoretical and practical problems related to the production technology of the fish skeleton method in the teaching of food technology, helps to form skills related to finding the reasons for their origin, collecting opinions on solving problems. This method allows the listener to deeply analyze the educational materials in the process of finding problems related to the optional topic, to focus on their theoretical and practical aspects, to evaluate the production situation with theoretical information, to determine specific life situations related to the topic, and based on them, to independently find the causes and solutions of the problems. directs to search. [4, 125-b.].

“Fish skeleton” based on the theme “Bite the oily seeds and separate the core from the shell”

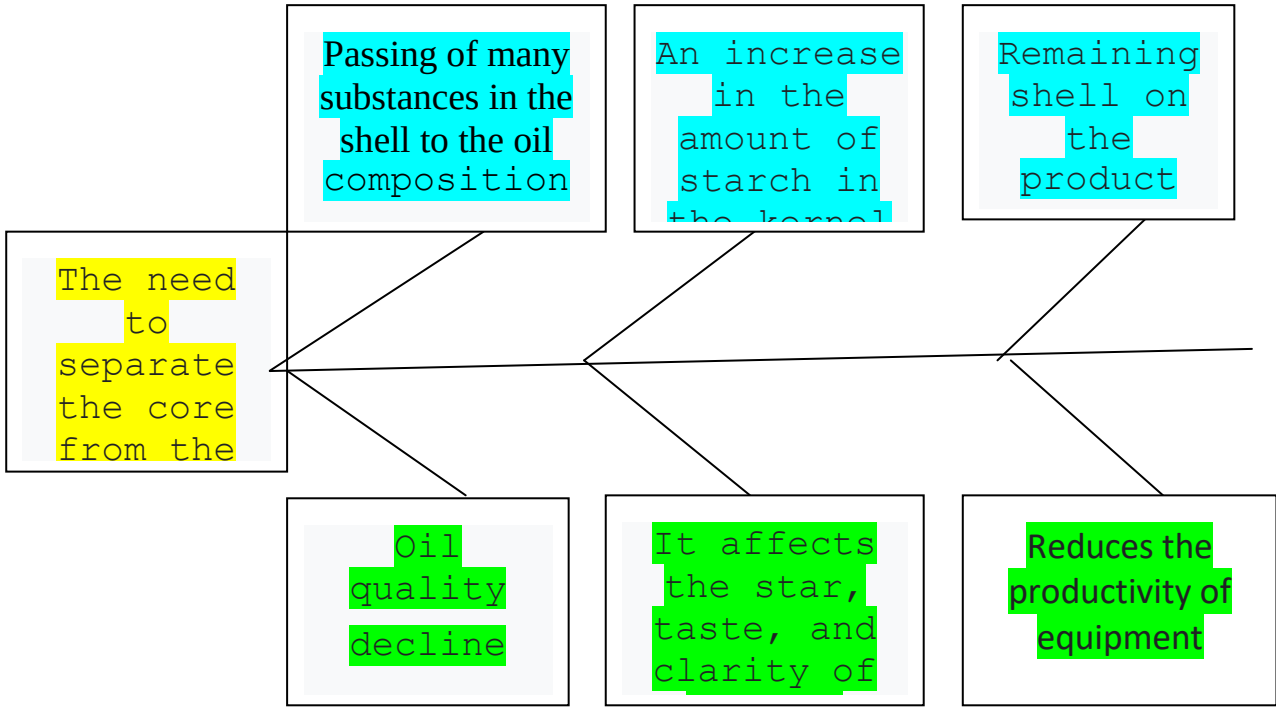

During the lesson, we divided the students into groups and assigned them the task of applying the “Fish skeleton” to the topic “Picking oil seeds and separating the core from the shell”. We received representatives from active students in the assessment of these assignments. [3, 48-b.].

After a certain amount of time was set, the groups began their quest for the task. At the end of the time, the completed drawings of the “Fish skeleton” on A4 paper were collected and the groups were evaluated. We have given one example of the “Fish skeleton” method used in the lesson. [7, 307-b.].

We used various modern pedagogical technologies for this topic. But it was difficult to get positive results from the students. [10, 225-b.].

It should be noted that we understood that it is the task of the pedagogue to find and apply a certain suitable method of modern pedagogical technologies for each subject or subject. We recommend using the “Fish skeleton” method for the topic “Picking the oil seeds and separating

the core from the shell".

REFERENCES:

1. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг тадбиқий асослари -Т.: 2006.

2. Инновацион таълим технологиялари / Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Ҳ., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. -Т.: "Сано стандарт" нашриёти, 2015. -81-б.

3. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). -Toshkent: Moliya nashriyoti. 2003.

4. Ishmuhammedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. -Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU. 2004.

6. O'.Tolipov, M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. -Toshkent: "Fan" nashriyoti. 2006.

7. N.T.Omonov, N.H.Xo'jayev, S.A.Madayorova, E.U.Eshchonov. -Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. -Toshkent: "IQTISOD-MOLIYA" 2009

8. Barakaev, N.R., Kurbanov, J.M., Uzaydullaev, A.O., & Gafforov, A. X. (2021, September). Qualitative purification of pomegranate juice using electro flotation. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 848, No. 1, p. 012024). IOP Publishing.

9. Rajabovich, B.N., Nusratillayevich, R.A., Tashpulatovich, K.M., & Komilovich, K.S. (2020). Improvement of the design of mobile equipment for post-harvest processing of agricultural crops. Journal of critical reviews, 7(14), 306-309.

10. Kuzibekov, S. (2023). ANALYTICAL AND THEORETICAL STUDIES OF THE ASPIRATION AND FRACTIONATION PROCESS OF LOCAL SOYBEAN SEEDS. Science and innovation, 2(A1), 222-231.

"KOMPLEKS BIRIKMALAR" MAVZUSINI O'QITISHDA "ASSISMENT" TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Lapasova Feruza Abdullayevna
o`qituvchi, Guliston davlat universiteti
feruza_usmanova@list.ru

Annotatsiya: Maqolada kimyo fanini o'qitish muammolari yechimini topish va fanga bo'lgan qiziqishlarini oshirish uchun kimyo darslarida interfaol usullardan foydalanish, kimyo faniga oid ta'lim texnologiyalari xaqida fikrlar bayon etilgan.

Tayanch so'zlar: kimyo, fan, o'qituvchi, talaba, texnologiya, blits so`rov, Assesment texnologiyasi, "T-chizma" metodi, loyiha.

Abstract: The article presents ideas about the use of interactive methods in chemistry classes and educational technologies related to chemistry to find a solution to the problems of teaching chemistry and increase their interest in science.

Keywords: chemistry, science, teacher, student, technology, blitz survey, Assessment technology, "T-chart" method, project.

Tabiiy (kimyo) fanlarni o'qitish boshqa fanlar singari ta'lim-tarbiya birligiga asoslanib,

o‘sib kelayotgan yosh avlodda siyosiy, g‘oyaviy, ma’naviy-axloqiy, jismoniy fazilatlarni, yuksak ong va madaniyatni shakillantirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Demak, yosh avlod, bo‘lajak mutaxassislarning, umuman, millatning qanday siyosiy, g‘oyaviy, axloqiy, g‘oyaviy tamoyillar asosida yashashi va mehnat qilishi bugungi kunda yurtimizda amalga oshirilayotgan uzluksiz ta’lim-tarbiya tizimi samaradorligiga bevosita bog‘liq.

Bunday muhim vazifalarni amalga oshirishda kimyo sohasidagi eng so‘nggi yutuqlar hamda ilmiy yangiliklarga tayangan holda, mavjud holatni ilmiy-nazariy o‘rganish, mazmunan boyitish, takomillashbirish hamda islohotlar talablariga to‘la javob beradigan darajaga kelbirish tamoyillariga asoslanish zarur. Tizimning muvaffaqiyati fanlarning o‘qitilish sifati, fanlar o‘rtasidagi o‘zaro integratsiya, “uzluksiz tarbiya ob’ekti va sub’ekti” bo‘lgan talabalarning kamoloti, ongu tafakkurini yuksalbirishga qaratilgan ta’lim-tarbiya jarayonining samarali tashkil etilishiga bog‘liq[1].

Shundan kelib chiqib, bugungi kunda yoshlarning dunyoqarashini boyitish, ularda Vatanga sadoqat, uning taraqqiyotiga daxldorlik hissi, milliy g‘ururni shakillantirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida kamol topbirish, hozirgi zamondagi keskin intellektual-ma’naviy raqobatga javob bera oladigan, mustaqil qarorlar qabul qilishga qodir bo‘lgan yuksak malakali mutaxassislar etib tarbiyalash oliy ta’lim tizimida o‘qitilayotgan nafaqat gumanitar va ijtimoiy-iqbisodiy fanlar qolaversi tabiiy fanlar oldida turgan muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Mavzuni o‘qitishning muhim ta’limiy maqsad va vazifalari o‘quv dasturida o‘z aksini topgan bo‘lsada, biroq o‘qituvchi fan yangiliklari, mamlakatimiz olimlarining bu borada olib borayotgan ilmiy izlanishlarini talabalarga bayon qilib borishlari zarur. Bu o‘z navbatida nafaqat darsning ta’limiy maqsad va vazifalarini balki uning tarbiyaviy maqsadiga erishishda ham muhim sanaladi. Talabalarda bu narsa milliy g‘urur, Vatanga sadoqat, kasbga bo‘lgan qiziqishlarini oshiradi.

Ma’naviy-ma’rifiy va ta’lim-tarbiya sohasidagi o‘zgarishlar, dunyoda kechayotgan globallashuv jarayonlari yoshlarning dunyoqarashi va tafakkurini shakillantirishda muhim o‘rin tutadigan, ma’naviy dunyosini boyitadigan, ularning ongida ma’naviy bo‘shliq yuzaga kelishiga yo‘l qo‘ymaydigan gumanitar va ijtimoiy–iqbisodiy fanlari bilan birga tabiiy fanlarni saviyasini ham mazmunan takomillashbirish talab etadi.

Fanlarni o‘qitishda uzviylik va izchillikni ta’minlash, darslik va o‘quv qo‘llanmalarni takomillashtirish, ilm-fan sohasidagi yangiliklarni ularda aks ettirish, bugungi va istiqboldagi vazifalarni yoritish, mustaqil ta’lim, o‘qitish jarayonida ilg‘or pedagogik va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanish imkoniyatlari hisobga olish juda muhimdir.

O‘quv fanlari bo‘yicha elektron o‘quv vositalarining yaratilishi mazkur fanlarni o‘qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini yanada kengaytiradi. Bu o‘z navbatida, talabalarning mazkur fanlar bo‘yicha bilimlarni chuqur o‘zlashtirishlarining asosiy omili bo‘lib, ta’lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshiradi.

Bugungi kun oliy ta’limda bo`lajak kimyogar-pedagoglarni tayyorlashning maqsadi ham, ta’lim jarayoniga pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilishni keng tatbiq etish, professor-o‘qituvchilarni ilg‘or pedagogik bilimlar va texnologiyalar bilan qurollantirish, ularning mahoratini oshirish, xorijiy oliy ta’lim muassasalari tajribasini chuqur o‘rganish hamda ulardagi samarali usul va vositalardan foydalanishga o‘rgatishdan iboratdir[2].

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta’kidlanganidek, “Inson, uning har tomonlama uyg‘un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro‘yobga chiqarishning sharoitlarini va ta’sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq atvorning andozalarini o‘zgarbirish Respublikada amalga oshirilayotgan iqbisodiy islohatlarning asosiy maqsadi va harakatlanbiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi, umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqbisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakillantirish O‘zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir”.

Dasturning bosh maqsadi ta’lim tizimini isloh qilish va takomillashbirishdan iboratdir. Bu esa, o‘z navbatida oliy ta’lim o‘qituvchilari zimmasiga tegishli o‘quv fanlari bo‘yicha o‘quv adabiyotlarini hozirgi davr talabi va ilm-fanning so‘nggi yutuqlarini hisobga olgan holda yangilab borish, ta’lim jarayoniga innovatsiya va ta’lim texnologiyalarini joriy etishni taqozo etmoqda.

“Kimyo” fanini o‘qitishda zamonaviy ta’lim texnologiyalardan foydalanishning zaruriy sharti quyidagilardir: birinchidan, axborot hajmining ko‘pligi, kengligi va tezda yangilanib borayotganligi; ikkinchidan texnik tararaqqiyotning tezligi, zamonaviy asbob va anjomlar tez taraqqiy qilayotganligi; uchinchidan o‘qitishning turli texnik vositalari taraqqiy qilib bormoqda; to‘rtinchidan tashqi ta’sirlar, talalar uchun bundanda qiziq telefon, internet, ijtimoiy saytlar va x.klar mavjud; beshinchidan ma’naviy-ma’rifiy sohadagi taxditlar mavjud. Bunday ta’sirlar bugungi kun darslarini zamon talabi darajasida o‘tishni talab qiladi[3].

Assesment texnologiyasi talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini har tomonlama, xolis baholash imkoniyatini ta’minlovchi topshiriqlar to‘plami bo‘lib, u biografik anketa, ta’lim sohasidagi yutuqlar bayoni, o‘quv individual topshiriq, bahs-munozara, intervyu, ijodiy ish, test, individul keys, taqdimot, ekspert kuzatish, rolli hamda ishbilarmonlik o‘yinlari kabilardan tashkil topadi[4].

Texnologiya, asosan, quyidagi uch maqsadga xizmat qiladi:

1) talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini har tomonlama, xolis baholash;

2) talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash;

3) talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan istiqbolli reja (maqsadli dastur)ni shakllantirish.

Loyiha ta’lim texnologiyalarining didaktik mohiyati. Loyiha – aniq reja, maqsad asosida uning natijalanishini kafolatlagan holda pedagogik faoliyat mazmunini ishlab chiqishga qaratilgan harakat mahsuli. Loyiha dastur, model, texnologik xarita va b. ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Loyihaning asosini ilmiy yoki ijodiy xarakterga ega g‘oya tashkil etadi[5].

Loyihalash – boshlang‘ich ma’lumotlarga asoslanib, kutiladigan natijani taxmin qilish, bashoratlash, rejalashtirish orqali faoliyat yoki

jarayon mazmunini ishlab chiqishga qaratilgan amaliy harakat.

Loyihani yaratish uchun pedagog:

- loyihani yaratish;
- jarayonni bosqichma-bosqich yoritish;
- maqsadni aniq belgilash;
- maqsadga mos vazifalarni aniqlash;
- o‘quv materiali mazmunini shakillantirish;
- savol va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish;

- jarayon yoki tadbirning metodik tuzilishini asoslash;
- talaba bilim darajasini tashxislash va uning tarbiyalanganlik darajasini baholash kabi ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi zarur.

Ta’lim jarayonini loyihalash – alohida olingan ta’lim jarayonini samarali tashkil etish uchun barcha omillarni inobatga olgan holda uning loyihasi (sxemasi)ni ishlab chiqish.

Ta’lim jarayonini loyihalash qonuniyatlari:

1) ta’lim jarayonini loyihalash samaradorligi barcha tarkibiy qismlar (texnologik jarayon, texnologik jarayonni boshqarish, vosita, axborot, ijtimoiy-iqbisoiy ta’minot)ning loyihada maqsadga muvofiq yoritilishi bilan ta’minlanadi;

2) ta’limning texnologik vositalari talabalarning individual xususiyatlariga bog‘liq holda tanlanadi;

3) loyihalash strategiyalari pedagogning individual uslubiga muvofiq tanlanadi;

4) loyihalash sifati teskari aloqa (pedagog va talaba o‘rtasidagi) ko‘lami, loyihalash mazmuni hamda barcha omillar samaradorligiga bog‘liq.

Uchta va undan ko‘p **Kompleks birikmalarda izomeriyasini** taqqoslash taqozo etilganida ushbu metod, ayniqsa foydali bo‘ladi. Jadval quyidagicha tuziladi: vertikal bo‘yicha taqqoslanadigan izomerlar, gorizontal bo‘yicha esa, ushbu taqqoslash bajariladigan xususiyat va xossalar joylashtiriladi[6].

1-jadval

Kompleks birikmalar izomeriyasi turlari

Izomeriya turlari	**Tuzilish izomeriyasi muhim belgilari**	**Fazoviy izomeriya muhim belgilari**	**Misollar**
Koordinatsion izomeriya	Bir yadroli komplekslar-da tuzilish bilan farq qiladi		$[Cu(NH_3)_4][PtCl_4]$ $[Pt(NH_3)_4][CuCl_4]$
Ionlanish izomeriya	tarkibi bir xil bo‘lsa ham, eritmada dissosilanganda boshqa xil ionlarga parchalanadi		$[Pt(NH_3)_4Cl_2]Br_2$ $[Pt(NH_3)_4Br_2]Cl_2$;
Gidrat izomeriya	**$SrCl_3 \cdot 6\ H_2O$** o‘z-zangor rangli tuz eritmani , binafsha rangga bo‘yaydi va Ag^+ ionlari bilan 1 : 3 nistatda reksiyaga kirishib Cl^- anionlarini to‘liq cho‘kmaga tushiradi		**$[Sr(H_2O)_5Cl]Cl_2 \cdot H_2O$ $[Sr(H_2O)_4Cl_2]Cl \cdot 2\ H_2O$**
Konformatsion izomeriya	markaziy atom bilan bog‘langan 1,3-propilendiamin ikki xil konformasion holatda bo‘la oladi		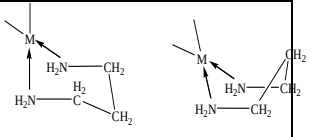
Transformatsion izomeriya	kimyoviy tarkibi o‘zgargan ligandlarning koordinatsion bog‘		$[PtH(C_2H_4)(PPh_3)_2]$ ClO_4

	tabiati ham o‘zgaradi, ya’ni σ-bog‘ π-bog‘ga aylanishi mumkin.		$[Pt(C_2H_5)(PPh_3)_2ClO_4]$;
Bog‘ izomeriyasi	suvli eritmada tiosianatli kompleks birikma izotiosianat shaklidagi –kompleks birikmaga aylanadi.		**$[Co(NH_3)_5SCN]^{2+}$ $[Co(NH_3)_5NCS]^{2+}$**
Struktur izomer	Asetilaseton iminining koboltli kompleks birikmasi kristall holda tekis-kvadrat, eritmada tetraedrik tuzilishga ega		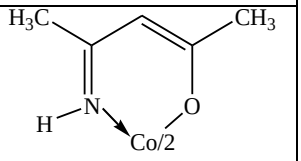
Geometrik izomeriya		sis- va trans-izomerlar	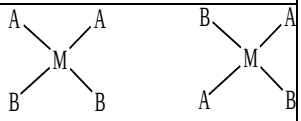
Optik izomeriya		tetraedrik tuzilishdagi berilliyning benzoilaseton bilan hosil qilgan kompleks birikmasi ham optik faol izomerlar shaklida bo‘ladi	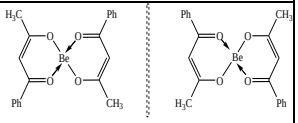

Kompleks birikmalarda izomeriyasini T-chizma yordamida taqqoslash.

T-chizma munozara vaqtida qo‘shaloq javoblar (ha/yo‘q, tarafdor/qarshi) yoki taqqoslash-zid javoblarni yozish uchun universal grafik organayzer hisoblanadi.

T-chizma yordamida **Kompleks birikmalarda izomeriyasini taqqoslash mumkin.**

2-jadval

Kompleks birikmalarda izomeriya

Kompleks birikmalarda tuzilish izomeriyasining imkoniyatlar	**Kompleks birikmalarda optik izomeriyasining imkoniyatlar**
Izomeriya turiga qarab kompleks birikma struktursidi o‘zgarish bo‘ladi	Fazoviy holatda o‘zgarish kuzatiladi

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, assesment va shunga o`xshash innovatsion pedagogik texnologiyalarning dars jarayoniga tadbiq etilishi talabalarni ko`proq izlanishga, mavzuga to`la yondashishga hamda kompleks birikmalar izomeriyasi turlarini bir-biriga taqqoslab o`rganishga keng yo`l ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”. 2017. – 488 b.

2. У.К.Абдурахманова, Т.Жураев, Ф.Исмаилова Использование интерактивных методов при преподавании химии. «Перспективы развития науки и образования» Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции Россия, Тамбов. 2015. стр. 8-9

3. У.К.Абдурахманова, Н.О.Умирова, М.Р.Аскарова, М.Б.Сирожиддинов // Роль современных инновационных технологий в повышении качества учебного процесса. Ж. Евразийский Союз Ученых. № 6(63), 2019. –С 8-10. **doi:** 10.31618/ESU.2413-9335.2019.6.63.183.

4. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳолиқова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши. – Тошкент: Низомий номли ДТПУ, 2013. – 115 б.

5. Ишмуҳамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар.-Тошкент:Истеъдод, 2008.-180 б.

6. Methods of cognition in experimental chemistry Sh.K. Tashbaeva[1] , N.A. Umirova[2] , F.A. Lapasova[3]. ISSN 2311-2158. The Way of Science. 2020. № 2 (72).

YOSHLARNI TARBIYALASHDA ONA TABIATNI MUHOFAZA QILISHGA OID BILIMNI SHAKILLANTIRISH BU- BUGUNIMIZ VA KELAJAGIMIZDIR!

Maloxat Abduqodirovna ABDURASHIDOVA,
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi
Jo‘rabek Abdujalol o‘g‘li JUMANOV,
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi
Dilfuza Abdurahim qizi NAJMIDDINOVA,
Dorivor o‘simliklar va botanika kafedrasi talabasi
malohat.abdurashidova.1992@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqola bugungi kun ta’lim muassasalarida dars jarayonini innovatsion yondoshuv asosida , Biologiyadagi ekologik muammolar: suv va undan foydalanish muammolari; mexanika va xalq xo‘jaligini mexanizatsiyalashtirishning ekologik muammolari; shamol energiyasidan foydalanish va uning istiqboli; quyosh energiyasi, kosmik fazoni o`zlashtirish va uning resurslaridan foydalanishning ekologik muammolari; atom energiyasidan foydalanishning ekologik muammolari; ularni “Olimlar, tadqiqotchilar” sifatida hodisa va jarayonlarni “kashf etishiga” o‘rgatishimiz kerakligi to‘g‘risida.

Kalit so‘zlar: yosh olim, tadqiqotga boshlovchi, innovatsiya, kompetensiya, ta’lim texnologiyalari, tabiiy-ilmiy savodxonlik.

Yetuk yosh avlod vakillariga puxta va chuqur bilim berish bilan birga ularni mehnatga layoqatli ona-zaminning maftunkor atrof muhitini himoya qiluvchi , o‘lkamiz o‘simliklar olamini va hayvonot dunyosini qadirlovchi, qadimiy yodgorliklarni ko‘z qorachig‘idek asrovchi inson qilib tarbiyaqlash bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri desak maqsadga muofiq bo‘ladi.

Yosh avlod vakillari o‘z atrofini o‘rab turgan tabiiy muhitning insonning talab ehtiyojlarini taminlaydigan birdan-bir tabiiy manba ekanligini hozirgi kunda biz o‘z ehtiyojlarimiz uchun

sarflayotgan tabiiy resurslarning kelgusi avlod uchun xam zarurligini ularning faqat ona-tabiatning kichik bag‘ridagina hosil bo‘lishini xar tomonlama tushunib olishlarini davr taqazo etmoqda.

Bunday jarayonda barkamol avlod vakillario‘zlarining tevarak atirofda paydo bo‘layotgan ekologik muammolarning naqadar chigallashib ketganligini tushunib yetadilar. Bu chigalliklarni yechishda barkamol avlod vakillarining ekologik madaniyatini shakillantirish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Barkamol avlod vakillariga ekologik tarbiyani oiladan, mahalladan, bog‘chadan boshlab bosqichma–bosqich (maktab, litsey, oliy dargoh)davom ettirilib borilsa samara juda yuqori bo‘ladi degan–ijobiy fikrdamiz.

Shuning uchun xam ekologik talimni boshlang‘ich bosqichlaridanoq turli xil o‘quv fanlarining atrof–muhit muammolari masalasini o‘zaro biri-birini muofiqlashtirilsa ijobiy natija beradi degan fikirdamiz. Tabiat muhofazasiga oid ekologik talim va tarbiyaning amaliy xususiyati o‘qitalayotgan fanlarning mazmuni va ularning o‘qitilishida prinspial yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Bizning fikrimizcha o‘qitish sharoitida quyidagi mavzularga ijodiy yondashilsa – maqsadga muvofiq bo‘ladi.

- Biologiyadagi ekologik muammolar
- Suv va undan foydalanish muammolari
- Mexanika va xalq xo‘jaligini mexanizatsiyalashtirishning ekologik muammolari
- Shamol energiyasidan foydalanish va uning istiqboli
- Quyosh energiyasi, kosmik fazoni o`zlashtirish va uning resurslaridan foydalanishning ekologik muammolari
- Atom energiyasidan foydalanishning ekologik muammolari

Bunday mahsulotlar (darslar) tizimini tuzushdan asosiy maqsad: Barkamol avlod vakillariga inson-tabiat-texnika-jamiyat orasidagi o`zaro noto`g`ri munosobatlarning ijobiy yechimini ochib berishdan iborat. Bu jarayonda tabiatdan inom-exson kutmasdan undan tortib olish emas, balki muqaddas ona-zaminimizning gullab yashnashi uchun o`z xissamizni qo`shish, uni e`zozlash va kelgusi avlodga avaylab-asrab yetkazish usulini ishlab chiqish - Ona zamin oldidagi muqaddas fuqarolik burchimiz ekanligini tushuntirishga qaratilsa maqsadga muvofiq bo`ladi degan fikrdamiz. Shu sababli predmetlararo aloqa vositasi asosida yosh avlod vakillarini ekologik bilimlar tizimi bilan qurollantirish, o`quv predmetlari integratsiyasini joriy etishni taqozo etadi.

Hozirgi kunda bu jarayon g`oyat-g`oyat dolzarb muammo bo`lib kelmoqda. Zero, predmetlararo bog`lanish aloqasini amalga oshirish ko`zda tutilgan, takomillashgan o`quv dasturlari negizida Ona-zaminimizning turli xil zaxarli ximikatlaridan, ul`trabinafsha nurlaridan, bug`uvchi gazlaridan va kasallik tarqatuvchi mikroorganizmlaridan xolos qilish g`oyasi yotadi, yuksak maqsadga muvofiq bo`ladi.

Bu g`oya to‘liq amalga oshirish uchun yosh avod vakillarini ekologik bilimlar tizimi bilan to‘liq qurollantirish, o‘quv predmetlari integaratsiyasini joriy etish muhim ahamiyat kaasb etadi. Shunday kunlarda takominlashgan o‘quv darslari asosida fanlararo aloqani amalga osirishning samarasi yuqori bo‘ladi degan fikirdamiz. Bizning fikrimizcha bu sohada qo‘llaniladigan ishlarga quyida keltiriladigan o‘quv fanlari mutaxassislarni jalb qilish maqsadga moviq bo‘ladi. Ular orasida ayniqsa (matematika, fizika, kimyo, geogrfiya, mehnat, botanika, zoologiya, odam anatomiyasi fizalogiysi va gigeniyasi va h.k.) tabiiy fanlar mutaxasisslari hamkorlik asosida

ijodiy yondashilsa dars yanada samarali bo‘ladi. Bunday darslar natijasida fanlararo ichki aloqalar –yalpi bosqichga–fanlararo tashqi aloqa darajasiga ko‘tariladi. Darslarda ro`lli yo`nalgan seminarlar shaklida tashkil qilish va o`tkazish ijobiy natijalar beradi. Quyida ana shunday darslarni o`tkazishning ayrim shakillari haqida fikr bayon qilinadi.

Dars ro`lli o`yinlar ko`rinishida olib boriladi. O`yin jarayonida o`quvchilar aniq vaziyatga mustaqil xulosa chiqarish ko`nikmalarini tarkib topshiradigan faol muloqat qiladilar. Ayniqsa bunday o`yinlar qanday tashkil qilinsa samarasi yuqori bo`ladi? Bizning fikrimizcha, birinchidan, mavzu tarbiyaviy jihatdan ahamiyatli, qiziqarli, dinamik xarakterga ega bo`lishi ikkinchidan, o`yin jarayonlarida ijtimoiy hodisalar to`liq va aniq tasvirlansin, uchinchidan dars tasirli bo`lishi o`quvchilarni qiziqishlari, ularni bilim darajalari va yoshlarini hisobga olishi to`rtinchidan, o‘qish jarayonlarida ekologik manbalar, ekologik bilimlar, yaqqol namoyon bo`lish beshinchidan, dars aniq, qisqa va ko`p qirrali bo`lishi oltinchidan, mashg‘ulotlar o`quvchilarga faqat ekologik bilim berib qolmasdan ularga ekologik tarbiya berishga, ularning ekologik bilimlarini mantiqan rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Demak bunday talablar asosida o`tkaziladigan mashg`ulotlar jarayoniga o`quvchilar charchamaydi, aksincha ular qiziqarli darsdan zavqlanib kata qiziqish bo`lishi faol ishtirok etadilar. Natijada o`quvchilar mustaqillikga o`rganib kichik ilmiy izlanishlar asosida ish ko`radilar.

Darsga tayyorlanishi quyidagi reja asosida bajariladi;

1. Dars mavzusi va uni o`tkazish shakli oldindan e`lon qilinadi;

2. O`quvchilarga dars mazmunini atroflicha olib bora oladigan va mavzular to`liq taqsimlanib beriladi.

3. Refaratlar yozishda har xil qo`llanmalar, ilmiy-ommabob va boshqa adabiyotlardan qanday foydalanish kerakligini o`quvchilar tomonidan tavsiya qilinadi va metodik yordam beriladi.

4. O`quvchilar refaratlarini taxlil qiladilar va ishlarini tayyorlaydilar.

5. Murabbiylar yordamida va maslaxatlari asosida o`quvchilar oz ro`llarini ijro etishda quyidagicha sxema bo`yicha ish ko`rsalar samarasi yanada ijobiy bo`ladi;

a). boshlang`ich talimlarni bayon qilish

b). tabiat muhofazasiga oid ekologik munozara uyushtirish

c). aniq ekologik xulosa va takliflar kiritadi.

Demak darsni o`tkazishda quyidagi namunalardan foydalanish maqsadga muvofiq deb xisoblaymiz;

1. Flora va faunaning xalq xo`jaligida axamiyati va ekologiyasi;

2. Tiklanadigan va tiklanmaydigan tabiiy resurslar;

3. Energiyaning xalq xo`jaligidagi axamiyati manbalari, ekologik va iqtisodiy xuxusiyatlari.

4. Shamol energiyasi va uning xususiyatlari .

Daryo, degiz suvining ko`tarilishi va pasayishidan samarali fodalanish.

Yuqorida ko`rsatilgan obektlardagi xalq xo`jaliklarining turli soxalarida foydalanilganda qo`llaniladigan muxofaza inshoatlarining ishlash prinsiplari, muxofaza qilish usullari, suv xavzalariga tashlanadigan issiq va iflos toshlandiqlarning flora va faunaga salbiy tasiri, uning atrof muxofazasiga zarari va ularning biosferaning jiddiy yemirilishiga asosiy ayibdorlaridan biri ekologiyaning aniq tushuntirib berishdan iborat bo`ladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar;

1. Дониёров С.А Табиат мухофазаси- умумхалк иши. Т. 2018г Б 3-10.
2. Алякин Г.Р Охрана природа – всемирная дела. М.2018г С 8-12
3. Х.Қ.Қаршибаев, Д.Тогаева.”Биология фанларидан ўқув машғулотларини лойиҳалаштиришда мустақил таълимдан самарали фойдаланиш масалалари”// ГулДУ Ахборотномаси-2018 (№2). 39-43 бет.
4. Яков Г.П. Чистый воздух-очен здоровая. М.2018г С 3-9.

KIMYO FANINI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Mamatqulova Moxira Bosimovna
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kimyo darslarida qishloq xo‘jaligi, biotexnologiya, oziq-ovqat texnologiyasi va agronomiya yo‘nalishlari talabalari uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanishning samarali tomonlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: interfaol metodlar, didaktik o‘yinlar, elektron vositalar, axborot texnologiyalari, pedagogik texnologiya, animatsiya.

Abstract: This article shows the effective aspects of using innovative technologies in chemistry classes for students of agriculture, biotechnology, food technology and agronomy.

Keywords: interactive methods, didactic games, electronic tools, information technologies, pedagogical technology, animation, multimedia tools

Bugungi kunda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni ta’lim tizimiga joriy qilish, o‘quv faoliyatida o‘qituvchi va talaba hamkorligini ta’minlash, ta’lim oluvchilarning mustaqil bilim olish ko‘nikmalarini rivojlantirish ta’lim oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Modul-kredit ta’lim tizimiga o‘tish va akademik kreditning joriy qilinishi o‘quv rejalarini takomillashtirish, integrallashgan o‘quv kurslari, qo‘shma ta’lim dasturlarini yaratish orqali oliy ta’lim tizimini yangicha tashkil qilish uchun asos bo‘ladi va jahon bozorida bizning ta’limimiz hamda mutaxassislarimizning raqobatbardoshligini ta’minlaydi [1, 30-b.] .

Oliy ta’lim muassasalarida dasturiy ta’limot va elektron muhitni yaratish uchun bugungi kunda zamonaviy axborot texnologiyalarini hayotga tatbiq etib, davlat boshqaruvini ham kompyuterlashtirishga alohida e’tibor berilmoqda.

Bugungi kun talabi yosh avlodga beriladigan ta’lim-tarbiya ijodiy kuchlarini rivojlantirishga, fan-texnika taraqqiyotining yangiliklari talablariga javob berishi zarurligini taqozo etmoqda. Oliy ta’lim muassasalarini bitirayotgan talaba va mutaxassislar nafaqat amaldagi texnika va texnologiyalarni, balki kelajakda yaratiladigan yuqori texnologiyalarni qisqa muddatda o‘zlashtirishga tayyor bo‘lishlari lozim. Bunga mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyin jadal taraqqiy ettirilayotgan avtomobilsozlik, tog‘-kon, neft-gaz, kimyo, qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat va yengil sanoat korxonalarining ishga tushirilayotganligi, eng ilg‘or texnologiyalarning ja’dal sur’atlar bilan kirib kelayotganligi muhim asoslarni yaratmoqda.

Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida ta’lim tizimi oldida ulkan vazifalar turibdi. Mamlakatimizda mutaxassis o‘qituvchilarga katta mas’uliyat yuklangan. Bugungi kun o‘qituvchisi har tomonlama yetuk, o‘z kasbining ustasi, zamon bilan hamqadam ish uslubiga ega,

ilg‘or o‘qitish metodlaridan xabardor, o‘z ustida doimo ishlab, bilim va malakalarini mustahkamlab boruvchi shaxs bo‘lishi lozim.

Shu bois, bugun bo‘lajak o‘qituvchilarga faqatgina tayyor elektron qo‘llanmalar va dasturlardan foydalanishni o‘rgatish bilan cheklanmay, balki ularning yangi ko‘rinishlarini yaratish usullari, yo‘llari va vositalarini o‘rgatish ham muhim talablardan hisoblanadi.

Ta’limda informatsion hamda pedagogik texnologiyalarni qo‘llaganda talaba eshitish, ko‘rish, ko‘rganlari asosida mustaqil fikrlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Kimyo fanini o‘qitishda kompyuterdan o‘qitish vositasi sifatida foydalanishning pedagogik maqsadga muvofiqligini asoslashda namoyon bo‘ladi, ya’ni:

- talabalarni turli interfaol metod va o‘yinlar orqali o‘z-o‘zini nazorat, test usuli yordamida baholash uchun maxsus elektron dars ishlanma yaratish;

- kimyoning anorganik va organik kimyo bo‘limlari yuzasidan interfaol o‘yinlarni qo‘llash orqali dars samaradorligini oshirish;

- elektron vositalar yordamida o‘qitishni faollashtirish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Kimyoni o‘qitish samaradorligini oshirishda kompyuter vositalaridan foydalanishga bag‘ishlangan ishlar ancha ko‘paygan lekin, bor manbalarda ham axborot texnologiyalarining o‘quv jarayonidagi imkoniyatlari yetarlicha ochib berilmagan. Ta’limda kompyuterda o‘rgatuvchi dasturlar, qo‘llanmalarga, kompyuterdan foydalanib o‘qitishga bo‘lgan ehtiyoj bu mavzuning naqadar dolzarb ekanligini belgilaydi [2, 15-b.].

Kimyo fani sohasida kompyuterdan foydalanish – mavzular bayoni tasvirlardagi annimatsion harakatlar, tabiatdagi ko‘z bilan ko‘rish imkoni bo‘lmagan kimyoviy jarayonlarni o‘ziga xos tarzda namoyish etish juda katta amaliy ahamiyatga ega ekanligi ko‘plab tadqiqotchi olimlar tomonidan isbotlab berilgan. O‘quv mashg‘uloti davomidagi faol faoliyat asosan talaba va o‘qituvchi tomonidan tashkil etiladi. Buning uchun ular orasidagi o‘zaro bog‘liqlik, ko‘p hollarda dars jarayonida qo‘llaniladigan metodik qo‘llanmalar vositasida tashkil etiladi. Ayniqsa, kimyo fanidan nomutaxassis talabalarga didaktik o‘yinlarni o‘zida mujassam etgan noan‘anaviy mashg‘ulotlar, texnik vositalar bilan tashkil etilgan dars jarayonining o‘ziyoq “ajoyib” tuyuladi. Darslarda o‘quv-texnik vositalardan foydalanish ayni paytda darslarni samarali, faol tarzda tashkil etishda, talabaning diqqat e‘tiborini jalb etish kabi kutilgan natijalarni bermoqda.

Innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida kimyo darslarini o‘qitishda elektron darsliklar yaratish, ularni ta’lim tizimiga qo‘llash o‘quvchilarni pedagogik mahoratini shakllantirishda yordam beradi.

Anorganik va organik kimyo kursini o‘qitish jarayonida talabalarning o‘zlashtirishi qiyin bo‘lgan, ko‘rgazmalilikni, o‘qituvchidan ko‘p mehnat va vaqt talab qiladigan mavzularni har tomonlama samarali o‘zlashtirishga asoslangan elektron variantini yaratish, talabalarning mustaqil bilim olishlarini yo‘lga qo‘yishni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadlardan kelib chiqib, biz tavsiya etayotgan interfaol va didaktik o‘yinlar nomutaxassis yo‘nalish talabalari uchun o‘quv fanining ma’lum bir mavzularini maqbul o‘rganish uchun yaratildi.

1-rasm. Interfaol o‘yinlarning tarkibiy qismlari.

Bunda “Klaster”, “Tushunchalar tahlili”, “So`z ichida so`z”, “Xarid qilish”, “Seningcha mening ismim…”, “Xatosini top”, “Bilimdonlar oynasi”, “Mo‘jizalar mamlakati” va h.k.kabi multimediali interfaol va didaktik o‘yinlardan foydalanib o‘qitish metodikasini taklif etmoqdamiz. Xususan, “Elementlar davriy jadvali” mavzusini taqdimotlar yordamida o‘rganishda interfaol o‘yinlar joylashtirilgan tugmani bosish orqali jarayon bajariladi. 2-rasmda slayddagi o‘yinlarga tugmani yo‘naltirib ko‘rsatganda o‘yinning shartlari haqidagi barcha ma’lumotlar ko‘rsatilgan.

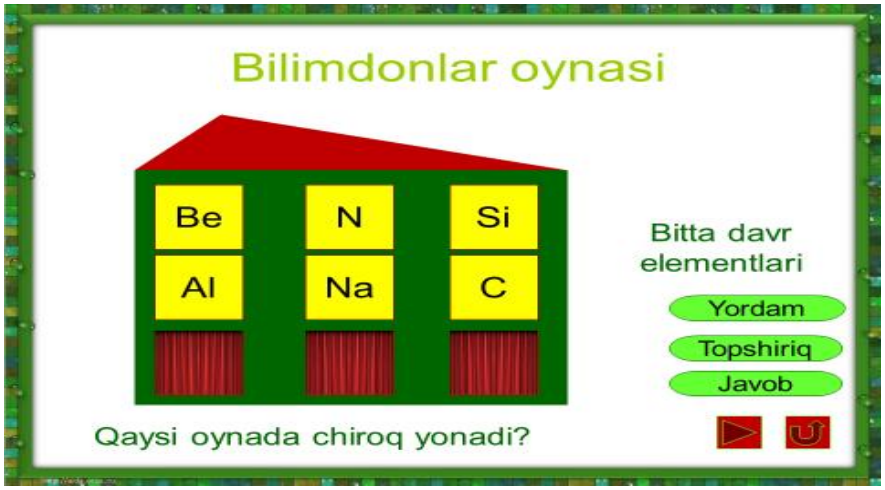

2-rasm. Davriy sistema mavzusini o‘qitish animatsiyasidan lavha.

Shu kabi barcha mavzular animatsion tarzda namoyish etish bilan birga, o‘qituvchi tomonidan tushuntirib boriladi. Darsni mustahkamlash uchun multimediali “Moddalar saltanati” va “Asoslar (ortiqchasini toping)” sahifalarida mavzular quyidagi ko‘rinishida berilgan (3-4 rasmlar). Ushbu interfaol o‘yinlarda bajarish tartibi qadamma-qadam animatsiya ko‘rinishida keladi. Talabalar o‘z bilimlarini tekshirib ko‘rishlari uchun tezkor nazorat topshiriqlari va test savollari ham keltirilgan.

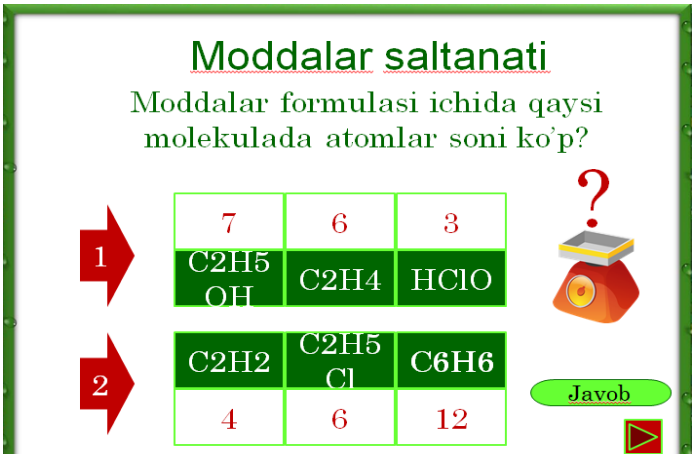

3-rasm. "Moddalar saltanati" animatsiyasidan lavha.

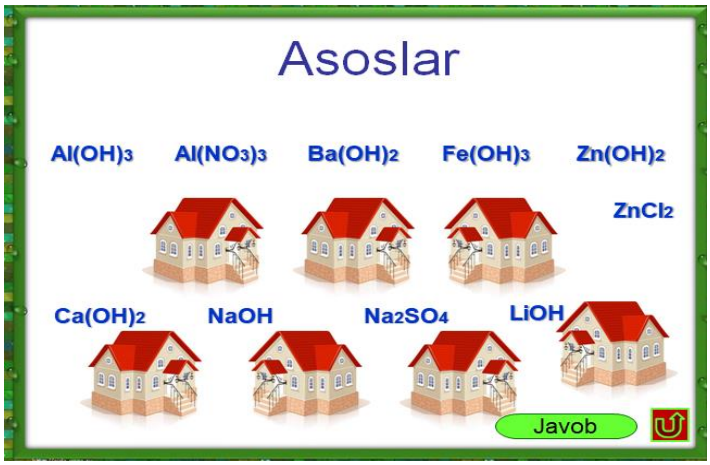

4-rasm. Asoslar mavzusiga oid animatsiyadan lavha.

Kimyo fanini o'qitishda zamonaviy usullardan xususan, AT dan foydalanish talabalarni dastlabki mavzularni o'qitishdayoq fanga qiziqishlarini oshirishda, bilim berish va bilimlarni mustahkamlashga zamin yaratadi [3, 125-b].

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, kimyo kursining boshlang'ich doirasida o'qitishda agar:

- AT dan foydalanishga asoslangan o'qitish metodikasi mukammal yaratilsa;
- kompyuterdan foydalanilgan holda o'qitish jarayonini an'anaviy o'qitish metodlari bilan uyg'unlashtirib olib borilsa;
- kimyo fanining turli bo'limlarini o'rgatishda shu kabi elektron vositalaridan foydalanish metodikasi ishlab chiqilsa, ta'limda samaradorlik sezilarli darajada ortadi.

Mavzuning amaliy ahamiyati shundan iboratki, kimyo fanidan darslarning samaradorligini oshirish bo'yicha elektron va multimedia vositalarini mashg'ulotlarda qo'llash yordamida yuqori samarasorlikka erishish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Л.В.Голиш. Проектирование и планирование педагогических технологий: Учебно-методическое пособие. Издание 3-е, исправленное и дополненное.-Т.:ТГЭУ,2012.-147 с.

2. O.Yu.Iskandarov, Yu.T.Toshpo'latov. Kimyo. Darslik. Toshkent: "Turon iqbol".,2014-y, -450 b.

3. Киселев Г.М., Бочкова Р.В. Информационные технологии в педагогическом образовании//- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Дашков и К., 2018.- 304 с.

QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITISHDA INNOVATSIYALARNI TA’LIM-TARBIYA JARAYONIGA SAMARALI TATBIQ ETISH

Mansurov Komiljon Murodjon o‘g‘li
“Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash tehnologiyalari” kafedrasi magistranti
Guliston Davlat Universiteti
komiljon.mansurov@mail.ru

Anotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda qishloq xo‘jaligi yo‘nalishida fanlarini o‘qitiladigan darslarning samaradorligini oshirish maqsadida interfaol metodlarni qo‘llashning psixologik jihatlarini ochishga qaratilgan

Kalit so‘zlar: ta‘lim, erkin fikirlovchi, innovatsiya, psixologik-pedagogik, trening, mikroguruh, rolli o‘yinlar, ijodiy faoliyat

Abstract: This article aims to reveal the psychological aspects of the use of interactive methods in order to increase the effectiveness of lessons taught in agricultural sciences today.

Keywords: education, free thinker, innovation, psychological-pedagogical, training, microgroup, role-playing games, creative activity

Yurtboshimiz “.o‘quv jarayoniga yangi axborot va pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, bolalarimizni komil insonlar etib tarbiyalashda jonbozlik ko‘rsatadigan o‘qituvchi va domlalarga e’tiborimizni yanada oshirish, qisqacha aytganda, ta’lim-tarbiya tizimini sifat jihatdan butunlay yangi bosqichga ko‘tarish diqqatimizni markazida bo‘lishi darkor”, - deb alohida ta’kidlab o‘tdilar.[1,2-b]

Shunga ko‘ra pedagogik innovatsiyalarni ta’lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etishning maqsadi –barcha o‘qituvchilar tomonidan ilmiy-amaliy faoliyatlarida qo‘lga kiritilgan ilg‘or pedagogik tajribalarni, bunyodkorlik va ijodkorlik namunalarini pedagogik texnologiya talablariga mos holda axborot texnologiya vositalari asosida ta’lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etishdan iboratdir.

Ta’lim jarayoniga o‘ziga xos psixologik jihatdan yondashuv talabalarni mustaqil fikrlashga, o‘z fikrini erkin bayon etishga undaydi. Shu bilan birga qo‘yiladigan muammoni ijodiy hal etish uchun sharoit yaratadi. Bunda quyidagi interfaol usullardan foydalanish mumkin.[3, 3-b]

Mikroguruhlarda ishlash. Talabalar besh-oltitadan kichik guruhlarga ajralib, muammoni erkin munozara, muhokama qiladilar.Masalan: shu guruhda analiz qiladilar va har bir a’zo yoki o‘zlari belgilagan biror talaba fikrlarini bayon etadi. Bu guruhlar tasodifiy tashkil etilishi mumkin. Masalan: «oq, qizil, qora, yashil, sariq” ranglar beriladi. «Oq”lar birinchi mikroguruh, «qizil”lar ikkinchi mikroguruh va h.k. Yoki ikkinchi usul: dastlab eng a’lochi 6 ta talaba aniqlab olinadi, so‘ng nisbatan pastroq o‘zlashtiruvchi 5-6 talaba, so‘ng o‘rta o‘zlashtiruvchi 5-6 talaba va past o‘zlashtiruvchi talabalar teng guruhlarga ajratiladi. Bu guruhlar doimiy faoliyat ko‘rsatadilar.

«**Muzyorar”-va taqdimot-** mashg‘ulot mavzusidan kelib chiqib erkin munozara tashkil etish.

«Aqlga hujum”-iloji boricha qisqa, lo‘nda va ko‘proq fikrlar to‘plash, vaqt chegaralangan

bo‘lib, tezkorlik talab qilinadi. Replika tarzda bildirilgan fikrlar ham qabul qilinadi, inobatga olinadi.

«Rolli o‘yinlar”-dramma, ma’lum holatlarni immitatsiya qilish, ssenariylar tuzish. Har bir ishtirokchi biror rolni erkin, shu personajning fikrlarini aniq anglashi va uning nomidan so‘zlashi shart. Shu o‘yin orqali talaba ma’lum ibrat va xulosalar olishi lozim.

Muammoli vaziyatlarni tashkil etish muhimdir.

«Ijodiy faoliyat”-rasm chizish, ijodiy insho yozish, rollar o‘ynash va h.k.

«Muammoli vaziyatlar”-ma’lum holatlar, vaziyatlar hosil qilinib, mikroguruhlarda va individual tarzda muhokama qilish.

Mashg‘ulotlarni bu usulda tashkil etishda o‘qituvchi nimalarga erishadi? degan savol tug‘iladi. Bunda birinchidan o‘qituvchi:

- ✓ talaba tafakkurini faollashtiradi;
- ✓ munozarani vujudga keltiradi;
- ✓ o‘quv faoliyatining ijobiy motivini hosil qiladi;
- ✓ talabalarga turlicha fikrlarni tinglash imkonini beradi;
- ✓ tanqidiy fikrlash ko‘nikmasini hosil qiladi;
- ✓ o‘z-o‘zini namoyish etish imkonini beradi;
- ✓ turli ijtimoiy munozaraga kirish malakasini hosil qiladi.

Mustaqil fikrning hosil bo‘lishi uchun birinchi navbatda ma’lum shart-sharoitlar yaratilishi maqsadga muvofiqdir, vaholanki mustaqil fikrni hosil qilishning aniq formulasi yo‘q.[5, 52-b]

Chunonchi:mustaqil fikrlash ko‘nikmasini hosil qilish uchun vaqt va imkoniyat berish zarur. Talaba mulohaza qilishi uchun sharoit yaratadi;

- talabalarni o‘quv jarayonidagi faolligini ta’minlash;
- har bir shaxsning o‘z fikr-mulohazasi mavjudligiga talabalarni ishontirish;
- ijodiy mustaqil fikrni qadrlashni o‘rgatish.

Bunda talabalar albatta:

- o‘z-o‘ziga va o‘qituvchiga ishonishi;
- faol o‘quv jarayonida faol ishtirok etishi;
- turli fikr-mulohazalarni diqqat va hurmat bilan eshitish;
- yangi fikr-mulohazani bildirishga va o‘zlashtirishga ruhan tayyor turishlari zarurdir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki interfaol usullarni ta’lim jarayonida muvaffaqiyatli qo‘llay olgan har bir o‘qituvchi quyidagi imkoniyatlarga ega bo‘ladi:

- o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini faollashtiradi;
- o‘qituvchi ta’limning maqsadiga erishishi kafolatlanadi;
- o‘quvchilar, baxs, munozara, muhokamaga yo‘naltiriladi;
- o‘quvchilar erkin fikrlashga o‘rgatiladi;
- o‘quvchilarda o‘z fikrini ifoda eta olish ko‘nikmasi shakllanadi;
- turli fikrlar, g‘oyalar bilan tanishib, eng muhimini tanlashga o‘rganadilar;
- ongli va ijodiy faoliyatini ta’minlaydi;
- o‘qituvchi vaqtdan unumli foydalanadi;
- tanqidiy tafakkurni rivojlantirish imkoni yaratiladi;
- o‘quv faoliyatiga bo‘lgan ijobiy motivlarni shakllantiradi.

Hozirgi vaqtda laboratoriya bo‘lmagani holda tadqiqot va kuzatuvlar olib borilmoqda.Shuning uchun pedagogik-psixologik ilmiy laboratoriya tashkil etish, shart-sharoit

yaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh.M. «Birashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 75-sessiyasida so‘zlagannutqini o‘rganish bo‘yicha» o‘quv qo‘llanma Toshkent: «Ma’naviyat», 2021. - 280 bet

2.”O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 21.12.2022-yil.

3.Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O‘quv uslubiy qo‘llanma/ Innovatsion ta’lim texnologiyasi seriyasi. T.: Iqtisodiyot, 2012.

4.Xabibullayev R.A., Sodiqova M.R. O‘quvchilarda kimyoviy-texnologik fikrlashni shakllantirish. Ma’ruza matni. Toshkent. 2007.

5.Alimdjanova D.I., Aliev I.T. Kimyo va oziq- ovqat texnologiyasiga oid fanlarni o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar.Toshkent: “Iqtisod-moliya”. 2015. 278 bet.

6.Abdiquddusov O., Rashidov H. Kasb-hunar ta’limi pedagogikasi. O‘quv qo‘llanma. T: O‘MKXTTKMO vaUQT instituti, 2009.

7. Olimov Q.T. Kasb ta’limi uslubiyati. Toshkent. 2006. - 164 b.

8.Suvanova F., Qobilova N., Tuxtamishova G. IMPROVEMENT OF SOLVENT RECOVERY TECHNOLOGY IN OIL EXTRACTION PRODUCTION //Science and innovation. 2023. T. 2. №. A1. C. 209-212.

9.Tukhtamishev, S., R. Xudayberdiyev, and G. Tukhtamishova. “MECHANIZED APPARATUS FOR CUTTING MELON FRUIT INTO ANNULAR SLICES.” Science and innovation 2.A1 (2023): 252-255.

10. Саттаров, К. К., Тухтамишева, Г. К., & Нуриддинов, Б. Р. (2021). Совершенствование технологии получения муки из зерна пшеницы. Образование и право, (7), 236-241.

KUZGI BUG‘DOY GENOTIPLARI TARKIBIDA PEROKSIDAZA FERMENTI VA UNING FIZIOLOGIK AHAMIYATI

Habibjon Xojiboboyevich QO‘SHIYEV *b.f.d.prof.*
Oybek Xabibullaevich YUNUSOV *b.f.f.d. (PhD)*
O‘tkirjon To‘lqin o‘g‘li JUMANOV *ilmiy tadqiqotchi*
Xilola Abdusaid qizi HAQBERDIYEVA *ilmiy tadqiqotchi*
Latif Davron o‘g‘li SAVRONOV *biologiya yo‘nalishi 3-bosqich talabasi*
Guliston davlat universiteti
jumanovotkirjon@mail.ru

Anatotsiya: Ushbu maqolada kuzgi bug‘doy navlarida perioksidaza fermentiga tuzli eritmaning ta’sirini aniqlash maqsadida olib borilgan tadqiqot natijalari keltirilgan bo‘lib, ma’lumotlardan nozoratda perioksidaza miqdori 1,42-1,65 teng bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Eritma konsentratsiyasi 0,5 % ga teng bo‘lgan eritmada undirilgan bug‘doy tarkibidagi perioksidaza fermenti miqdori ortganligi aniqlandi. Do‘stlik navida nazoratda 1,52 teng bo‘lgan bo‘lsa 0,5 % tuzli eritmada 1,68 teng bo‘ldi. Eritma konsentratsiyasining ortib borishi perioktiza miqdorining ham ortishiga olib keldi.

Kalit so‘zlar: Peroksidaza, konsentratsiya, ferment faolligi**,** sho‘rlanish, tuzli eritma.

Kirish

O‘simliklarning sho‘rga chidamligini aniqlovchi asosiy kriteriyalardan biri bu mahsuldorlik hisoblanadi. Chunki mahsuldorlik o‘simlikda sodir bo‘ladigan murakkab fiziologik jarayonlarning mahsuli hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkich o‘simlikning qanchalik tuproq iqlim sharoitga bog‘liqligini belgilab beradi. Shu bilan birga o‘simliklarning sho‘rga chidamligini aniqlashda oqsil, fermentlar miqdori va ularning faolligiga ahamiyat berish kerakligi tadqiqotchilar tomonidan tavsiya etilgan. Qayd etilishicha prolin oksili sho‘rga chidamli navlarni tanlashda tanlov parametri sifatida foydalanish mumkinligi qayd etilgan [1]. Buning uchun sho‘rlanishning o‘simliklar tarkibidagi erkin prolin va peroksidaza fermentlarining faolligiga ta’siri, stressga sezgirlik indeksiga (SSI) tuzga chidamlilik indeksiga (STI) ahamiyat berish tavsiya etilgan. Ushbu maqsadda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki yumshoq bug‘doyning (Triticum aestivum L.) 15 ta navlariga natriy xlor tuzining 1,26 (nazorat) 6,8 va 13,8 dsm-1 eritmalarining ta’siri o‘rganilganida sho‘rga chidamli navlarda prolin, oqsil va peroksidaza fermentining faolligi ortganligi qayd etilgan. O‘rganilgan navlardan: “Kavir”, “Niknejad” va “Marvdashtning” sho‘rlanishga nisbatan yaxshi chidamliligi, ularda POD faolligini yuqori darajada ekanligi hamda STI ko‘rsatkichining ko‘pligi va SSI qiymatining pastligi bilan asoslangan [2]. Aynan shunday tadqiqotlar qattiq bug‘doy (Triticum durum Desf.) turiga mansub bo‘lgan 9 ta navlarda sutkalik peroksidaza fermentining faolligi nazoratda (0 mM NaCl) va eritma konsentratsiyasi (51,3 mM; 28,3 mM va 256,6) mM NaCl) teng bo‘lgan variantlarda o‘rganilgan. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, peroksidaza fermentining faolligi tajribaning 7 kunida qayd etilgan. Ushbu ko‘rsatkich asosida Belix2 va Eider navlari tuzga chidamliligi bilan tanlab olingan. [3] Peroksidaza fermentining o‘simliklarning tashqi stress sharoitlarga chidamligini oshirishda ahamiyat kasb etishi boshqa o‘simliklarda, jumladan, kartoshkada o‘rganilgan. Kartoshka navlari virus bilan zararlantirganida peroksidaza fermentining faolligi ortganligi qayd etilgan [4].

Yuqoridagi ma’lumotlardan perioksidaza fermenti o‘simliklarni stress sharoitga chidamligini belgilashda muhim ahamiyat kasb etganligini ko‘rish mumkin.

Peroksidaza fermentini faolligini Boyarkina metodi orqali aniqlanildi [5].

Kuzgi bug‘doy navlarida perioksidaza fermentiga tuzli eritmaning ta’sirini aniqlash maqsadida olib borilgan tadqiqot natijalari 1- jadvalda keltirilgan Jadvaldagi ma’lumotlardan nozoratda perioksidaza miqdori 1,42-1,65 teng bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Eritma konsentratsiyasi 0,5 % ga teng bo‘lgan eritmada undirilgan bug‘doy tarkibidagi perioksidaza fermenti miqdori ortganligi aniqlandi. Do‘stlik navida nazoratda 1,52 teng bo‘lgan bo‘lsa 0,5 % tuzli eritmada 1,68 teng bo‘ldi. Eritma konsentratsiyasining ortib borishi perioktiza miqdorining ham ortishiga olib keldi. Ayniqsa, sho‘rga chidamli bo‘lgan nav namunalarida uning miqdori yuqori bo‘ldi. Nazorat navida 1,5 % eritmada perioksidaza miqdori 2,51 teng bo‘ldi. Eslatib o‘tamiz nazoratda ushbu ko‘rsatkich 1,52 teng bo‘lgan edi. KGU 049 kolleksion namunada nazoratda perioksidaza miqdori 1,54 teng bo‘lgan bo‘lsa 0,5 % li eritmada 1,68 va 1,5 % li eritmada 2,56 teng bo‘ldi. Ayniqsa natriy xlor tuzining eritmasida unuvchanligi yuqori bo‘lgan namunalarda buni aniq ko‘rish mumkin. Eslatib o‘tamiz 1- jadvalda KGU -049 kolleksion namunasining 1,5 % li natriy xlor tuzida unuvchanligi 13,3 % ni tashkil etgan bo‘lsa KGU – 513 namuda 16,67 % ga teng bo‘lgan. Ushbu kolleksion namunalarni solishtirganimizda KGU – 513 kolleksion namunaning unuvchanligi nazorat va boshqa namunalarga nisbatan 3,37-6,67% ga

yuqori bo‘ldi. Bu o‘z navbatida perioksidaza fermentining miqdorini oshishiga ta’sir etdi. Aynan shunday natija KGU -4 (4,62), KGU -329 (4,42) kabi kolleksion namunalarda qayd etildi.

1-jadval

Perioksidaza fermentining faolligiga tuzli eritmaning ta’siri

Kuzgu bug‘doy genotiplari	**Perioksidaza miqdori ob/ml**		
	Nazoratda (suvda)	**0.5 % li NaCI eritmasida**	**1,5 % li NaCI eritmasida**
Do‘stlik (назорат)	1,52	1,68	2,51
KGU -049	1,54	1,68	2,56
KGU -329	1,56	2,25	4,42
KGU – 188	1,57	1,69	1,89
KGU - 513	1,57	2,26	4,25
KGU 138	1,58	1,71	1,89
KGU 499	1,58	1,71	1,95
KGU - 101	1,59	1,72	1,92
KGU- 126	1,59	1,72	1,91
KGU -8	1,55	1,74	1,92
KGU -4	1,63	2,14	4,62
KGU -28	1,52	1,75	2,02
KGU -357	1,45	1,76	2,03
KGU -545	1,42	1,76	2,12
KGU -370	1,64	1,76	2,14
KGU -353	1,65	1,77	2,16
KGU -339	1,65	1,77	2,18

Ushbu ma’lumotlarga asoslanib shuni xulosa qilish mumkinki perioktizada fermenti miqdoriga tuzli eritma ta’sir etdi. Eritma konsentratsiyasining ortib borishi uning miqdorini, ayniqsa sho‘rga chidamli genotiplarda ko‘p bo‘lganligi qayd etildi. O‘rganilgan kolleksion namunalardan KGU – 513 KGU – 4 va KGU – 329 sho‘rga chidamli deb topildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Pastuszak J. Dziurka,M. Hornyák M. Szczerba A. Kopec P Hornyák M. Płazek A “Physiological and Biochemical Parameters of Salinity Resistance of Three Durum Wheat Genotypes” International Journal of Molecular Sciences **2022**, 23, 8397. https://doi.org/10.3390/ijms23158397

2. Mohammed Saadallah, Fatima Zohra Fyad-amèche. Evaluation of the Retarding ffect of Salt Stress on theActivity and Expression of Peroxidases in Nine DurumWheat Cultivars (Triticum durum Desf.) **International Journal of Sciences: Basic and Applied Research**

3. А. Биназова., Д. Т. Жавлиева., Б. В. Файзиев. Определение активности пероксидазы на разных сортах картофеля заражённые с х вирусом картофеля. Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 Directory Indexing of International Research Journals-CiteFactor 2020-21: 0.89 DOI: 10.24412/2181-1385-2021-12-162-167

4. А. Н. Бояркин "**Быстрый метод определения активности пероксидазы** " Институт физиологии растений АН СССР, Москва Биохимия журнал. 1951. С-352-357

KUZGI BUG‘DOY GENOTIPLARINING O‘RTACHA SHO‘RLANGAN TUPROQ SHAROITIDA TRANSPIRATSIYA JADALLIGI

O‘tkirjon To‘lqin o‘g‘li JUMANOV *ilmiy tadqiqotchi*
Tojiddin Xamdamovich KULIEV *q.x.f.n. dotsent.*
Oybek Xabibullaevich YUNUSOV *b.f.f.d. (PhD)*
Latif Davron o‘g‘li SAVRONOV *biologiya yo‘nalishi 3-bosqich talabasi*
Guliston davlat universiteti
jumanovotkirjon@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada kuzgi bug‘doy genotiplarida o‘rtacha sho‘rlangan tuproq sharoitida transpiratsiya jarayonining jadalligi torzion tarozida tortish usuli orqali aniqlanilgan bo‘lib, transpiratsiya jadalligi 56 -78,90 mg/m^2 min. oralig‘ini tashkil etdi. Bu navlar o‘rtasida ushbu ko‘rsatkich kuchli variatsiyalanganligini ko‘rsatmoqda. Kuzgi bug‘doyning Do‘stlik, Andijon-4, Gratsiya, Matonat, Antonina kabi navlarida transpiratsiya jadalligi boshqa navlarga nisbatan yuqori (72,7-78,9) va Pervitsa, Bobur, Asr, Omad, Hazrati Beshir kabi navlarida esa past ko‘rsatikich (58-65 mg/m^2 min.) qayd etildi. Barg yuza sathi va transpiratsiya jadalligi o‘rtasida o‘rtacha darajada korrelyatsion bog‘lanish qayd etildi.

Kalit so‘zlar: Transpiratsiya, suv bug‘latish, sho‘rlanish, torzion tarozi, kuzgi bug‘doy, sho‘rga chidamlilik.

Kirish

Transpiratsiya muhim fiziologik jarayon bo‘lib, u yordamida o‘simliklarda suv almashinishi amalga oshadi. Natijada o‘simliklar o‘sish va rivojlanish uchun zarur bo‘lgan oziqa moddalarini tuproq tarkibidan suvda erigan holda qabul qiladi. Bundan tashqari o‘simlik bargi orqali bug‘langan suv uni qizib ketishidan saqlaydi va ma’lum bir qadar ularni stress sharoitga chidamli bo‘lishini ta’minlaydi. Ayniqsa, havo hararati vegetatsiya davrida yuqori bo‘lgan xududarda bu muhim ahamiyat kasb etadi. Qayd etilishicha o‘simliklar tuproqdan qabul qilingan suvning 1,5-2,0 % o‘zlashtirsa uning qolgan qismi barg va poya orqali bug‘lanar ekan [1. 107-110].

Ma’lumki, bizning mintaqamizda qishloq xo‘jalik ekinlaridan, jumladan, bug‘doy navlarini sug‘ormasdan yuqori va sifatli hosil olish mumkin emas. Keyingi yillarda atmosfera havosining issib borishi, suv tanqisligini yuzaga kelishi, ekin maydonlari sho‘rlanishiga va bu sug‘orma dehqanchilikka asoslangan xududlarda mahsulot yetishtirish kunning dolzarb masalardan biri bo‘lib qolmoqda. Bunday holatda, suvsizlikka va sho‘rga chidamli navlarga bo‘lgan talab yanada yuqori bo‘lmoqda. Sho‘rlangan tuproq sharoitida kuzgi bug‘doy navlarida sodir bo‘ladigan transpiratsiya jarayoni va uning jadalligini tahlil qilish maqsadida iqlimlashtirilgan navlar olindi.

Transpiratsiya jadalligini tahlil qilish uchun navlar ko‘rsatkichlari o‘zaro taqqoslandi. Olingan ma’lumotlar quyidagi jadvalda keltirilgan (1-jadval).

Transpiratsiyani o‘rganish usullari ancha sodda xisoblanib, o‘simlik ajratgan suv bug‘larini to‘plash va xisoblash, transriratsiya natijasida o‘simlik og‘irligida hosil bo‘lgan o‘zgarishlar hisobga olish va transpiratsiya vaqtida yo‘qotilgan suv o‘rniga o‘simlik so‘rib oladigan suv miqdorini xisobga olish yo‘llari bilan transpiratsiya jadalligini hisoblash mumkun [2.107 b; 3. 196 b]. Biz tadqiqotlarimizda, transpiratsiya jadalligini torzion tarozida tortish usuli bilan aniqladik [4;-195b. 5;-171-185 b,]. Jadvaldagi ma’lumotldan transpirapsiya jadalligi navlar kesimida variapsiyalandi. Bunday holatning qayd etilishi tabiiy. Chunki ushbu ko‘rsatkich tashqi va ichki omillarga, jumladan navlarning biologik xususiyatigi ham bog‘liq. O‘rganilgan navlar kesimida nisbatan yuqori ko‘rsatkich Do‘stlik, Andijon-4,Gratsiya , Matonat, Antonina navlarida qayd etilib o‘rtacha ko‘rsatkichga nisbatavn 4,6-10,8 mg/m^2 min. transpiratsiya jadalligi boshqa navlarga nisbatan jadal ketganligi qayd etildi. Pervitsa, Bobur, Asr, Omad, Hazrati Beshir navlarida ushbu ko‘rsatkich -3,5-11,8 mg/m^2 min. navlarning o‘rtacha ko‘rsatkitchlaridan nisbatan kam bo‘ldi. Qolgan navlar o‘rtcha ko‘rsatkichga teng bo‘lgan natijani qayd etishdi(1-rasm). Shu bilan birga transpiratsiya jarayonining jadalligining o‘simlik barg yuza sathi o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasi aniqlandi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki transairatsiya jadalligi va 1m^2 barg yuza sathi o‘rtasidagi o‘rta darajada(r=0.54) korrelyatsion bog‘lanish borligi qayd etildi. Demak barg yuza sathti qancha katta bo‘lsa transpiratsiya jarayonining jadalligi shuncha yuqori bo‘lar ekan.

Transpiratsiya jadalligi o‘rtacha sho‘rlanish tuproq sharoitida.

1-jadval

T/r	Namunalar	Sut pishish bosqichida
		mg/m^2 min.
1	**Do‘stlik navi**	**78,9±0,7**
2	**Pervitsa**	**67,4±0,5**
3	**GulDU**	**56,3±0,4**
4	**Boyovut**	**69,2±0,6**
5	**Omad**	**63.4±0,9**
6	**Gratsiya**	**72.7±0,8**
7	**Xazrati Beshir**	**64.6±0,4**
8	**Andijon-4**	**78.3±0,3**
9	**Andijon-2**	**69.2±0,4**
10	**Bobur**	**58.10±0,6**
11	**Asr**	**65.4±0,3**
12	**Zvezda**	**62.9±0,6**
13	**Matonat**	**72.6±0,7**
14	**Antanina**	**75.3±0,4**
15	**G‘ozg‘on**	**65.7±0,5**
	O‘rtacha	**68.10±1.71**
	Minimal	***56.30***
	Maksimal	***78.90***

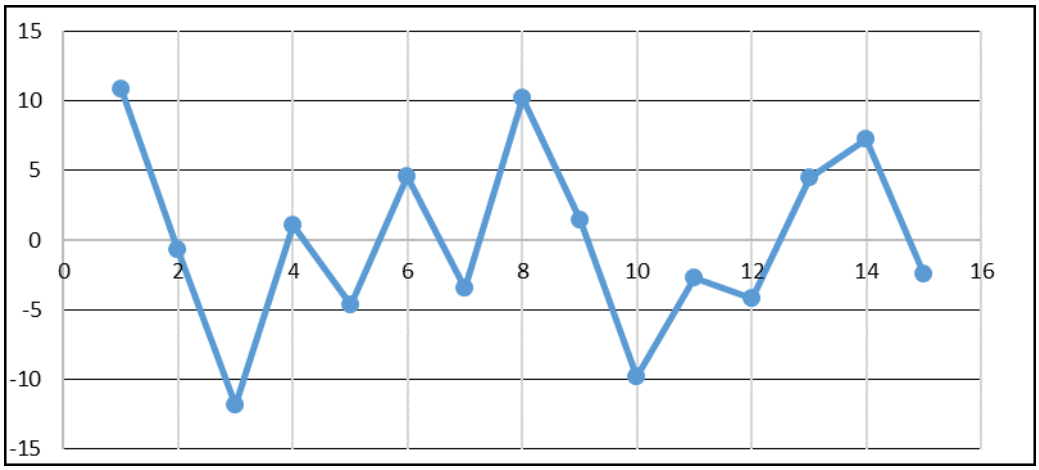

1-Rasm. Transpiratsiya jadalligi navlari kesimida (o‘rtacha ko‘rsatkichga nisbatan navlar bo‘yicha farq)

Izox: raqamlar navlarni anglatadi(1-jadval)

Yuqoridagi ma’lumotlar asoslanib shuni xulosa qilish mumkinki, o‘rtacha sho‘rlangan tuproq sharoitida transpiratsiya jarayonining jadalligi 56-78,90 mg/m^2 min.ni tashkil etdi. Bu navlar o‘rtasida ushbu ko‘rsatkich kuchli variatsiyalanganligini ko‘rsatmoqda. Kuzgi bug‘doyning Do‘stlik, Andijon-4, Gratsiya, Matonat, Antonina kabi navlarida transpiratsiya jadalligi boshqa navlarga nisbatan yuqori (72.7-78.9) va Pervitsa, Bobur, Asr, Omad, Hazrati Beshir kabi navlarida esa past ko‘rsatikich (58-65 mg/m^2 min) qayd etildi. Barg yuza sathi va transpiratsiya jadalligi o‘rtasida o‘rtacha darajada korrelyatsion bog‘lanish qayd etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Xo‘jaev o‘simliklar fiziologiyasi. Samarqand. SamDU nashri 2001- 107-110 b.
2. Xo‘jaev J.X., Keldiyorov X.A., Jo‘raeva Z.J., Ataeva Sh.S. O‘simliklar fiziologiyasi fanidan laboratoriya mashg‘ulotlari. Samarqand. SamDU nashri 2005. – 127 b
3. Abdullaev R.A., Asomov D.K., Beknazarov B.O., Safarov K.S. O‘simliklar fiziologiyasidan amaliy mashg‘ulotlar. – Toshkent: Universitet, 2004. - 195 b.
4. Ivanov A.A., Silina A.A., selniker Yu.L. O metode bыstrogo vzveshivaniya dlya opredeleniya transpiratsii v yestestvennыx usloviyax//Bot.jurn. – Moskva. 1950. - №2 (35). – S. 171-185.

KUZGI BUG‘DOY DON TARKIBIDAGI MIKROELEMENTLAR MIQDORI

O‘tkirjon To‘lqin o‘g‘li JUMANOV *ilmiy tadqiqotchi*
Tojiddin Xamdamovich KULIEV *q.x.f.n. dotsent.*
Oybek Xabibullaevich YUNUSOV *b.f.f.d. (PhD)*
Xilola Abdusaid qizi HAQBERDIYEVA *ilmiy tadqiqotchi*
Latif Davron o‘g‘li SAVRONOV *biologiya yo‘nalishi 3-bosqich talabasi*
Guliston davlat universiteti
jumanovotkirjon@mail.ru

Ananatsiya: Ushu maqolada o‘rtacha sho‘rlangan tuproq iqlim sharoitida kuzgi bug‘doy genotiplarining doni tarkibidagi makro va mikroelementlar va ularning miqdori bo‘yicha

ma’lumotlar keltirilgan. Aniqlanilgan natijalarda borning miqdoriga alohida etibor berilgan bo‘lib, chunki bor elmenti o‘simliklarni stress sharoitga, jumladan sovuqa, qurg‘oqchilikka va sho‘rga chidamligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Kuzgi bug‘doyning KGU-472 kolleksion namunasida borning miqdori yuqori ekanligi undan boshlang‘ich manba sifatida foydalanish mumkinligi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: Makroelementlar, mikroelementlar, genotip, quruq modda, sho‘rga chidamlilik**.**

KIRISH

Zamonaviy agrokimyoning eng dolzarb muammolaridan biri bug'doy uchun tuproqda mikroelementlarning mavjud shakllarining yetishmasligi va ularning hosildorlikka ta'siridir. Makro va mikroelementlar o‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishi fiziologik jarayonlarning amalga oshishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Zn, Mn, B, Fe, Cu va Mo mikroelementli o‘g‘itlar bug‘doy dehqonchiligida hosildorlikni oshirish uchun eng zarur oltitalikdir [1 ,]. Garchi ular kamroq miqdorni tashkil qilsada, ularning hosildorlik va hosildorlik elementlarini oshirishdagi ahamiyatini e'tiborsiz qoldirmaslik kerak. Ularning o‘simliklarning oziqlanishi va tuproq unumdorligiga qo‘shgan hissasi ularni yanada muhim ekanligini bildiradi. Bundan tashqari, mikroelementli o‘g‘itlar nafaqat o‘simliklarning oziqlanishi, donning yaxshi rivojlanishi, fiziologik xususiyatlar va hosil ko‘rsatkichlarining yaxshilanishi, bug‘doyning ozuqa moddalarining yetishmasligini yaxshilashda muhim ro‘l o‘ynaydi [2].

Zn (rux) o‘g‘itlari unumdorlikni oshirish (donlar / boshoqlar soni) va don sifatini yaxshilash uchun zarurdir. Bu yanada mustahkam o‘sishni, tezroq o‘stirishni, sog‘lom ildiz o‘sishini, o‘simliklarning kuchayishini va yuqori hosilni rag‘batlantirishga yordam beradi [3].

Temir sog‘lom yashil barglar (xlorofill) va bug‘doyning hosildorligi va sifatini oshirish uchun juda muhimdir. Temir ko‘pgina fermentlarning bir qismi va o‘ziga xos pigmentni qayta ishlaydi va nitrat va sulfat darajasini kamaytirish orqali o‘simlikka energiya ishlab chiqarishga yordam beradi. Temir tanqisligi xlorofil ishlab chiqarishning yetarli emasligi sababli, yosh barglarda o‘ziga xos sariq-yashil chiziqlar bilan intervenal xlorozni keltirib chiqaradi. Agar u tuzatilmasa, barg plastinkasi sarg‘ayadi va xloroz eski barglarga tarqaladi. O‘simlik to‘qimalarining temir darajasi 200 dan 400 ppm gacha bo‘ladi. Ammo sog‘lom o‘simliklarda bu ko‘rsatkich 100 ppm dan yuqori bo‘lishi kerak, agar u miqdor kamayib ketsa yosh barglarda xloroz belgilari kelib chiqadi [4].

Bor (B) bug'doy va boshqa ekinlarni iste'mol qiladigan odamlar uchun yana bir muhim mikroelementli o‘g‘itdir. B (Bor) hujayra devorlarini ishlab chiqarishda, plazma membranasini saqlashda, hujayra devorining bo‘linishida, fotosintez tezligini va transportini oshirishda, POD shakllanishida, don sifatini oshirishda muhim ro‘l o‘ynaydi [5] . Gullash va meva berish mexanizmlari, hujayra bo‘linishi, kaltsiy iste'moli, osmotik moslashuv, kasalliklarga chidamlilik, azot almashinuvi va ko‘plab reaktsiyalarning katalizatsiyasi bor elementini o‘z ichiga oladi. Bor reproduktiv va vegetativ bosqichlarda talab qilinadi, chunki u urug‘larning unib chiqishi va don shakllanishiga yordam beradi [6].

Marganets o‘simliklar uchun to‘g‘ri nisbatda mavjud bo‘lishi kerak bo‘lgan muhim mikroelementli o‘g‘itlardan biridir, chunki u fotosintez va lipid biosintezi kabi vazifalarni bajaradigan va hujayralarni reaktiv kislorod turlaridan himoya qiluvchi fermentlarning tarkibiy qismidir. Bu o‘simlik to‘qimalariga zarar etkazadigan erkin radikallar darajasini pasaytirish

orqali o‘simlik hujayralarini himoya qiladigan muhim antioksidant superoksid dismutazaning bir qismidir [7]. Mn tanqisligi sovuq va nam ob-havo bilan kuchayadi [8]. Marganets tanqisligi quruq moddalar ishlab chiqarishni va hosildorlikning pasayishiga olib keladi, bu esa kasalliklarga qarshi tizimli chidamlilikni zaiflashtiradi va qurg‘oqchilik va issiqlik stressiga chidamlilikni pasaytiradi.

Molibden Mo ko‘pgina o‘simlik to‘qimalari uchun zarur bo‘lgan muhim mikro o‘g‘itdir va boshqa barcha oziq moddalarni tenglashtirish va miqdorini aniqlash imkonini beruvchi asos bo‘lib xizmat qiladi. Molibdenli o‘g‘it bug‘doyda Nitrat va fosfor metabolizmi uchun samarali bo‘lib, hosildorlikni, o‘sish parametrlarini va hosil komponentlarini oshirish uchun juda muhimdir. O‘simliklar azotni (N) singdirishi, assimilyatsiya qilishi va tashishi uchun Mo ishtirok etgan fermentlarning zarur tarkibiy qismidir [125]. Mo tanqisligi belgilariga barglardagi xloroz, o‘sishning sekinlashishi va barg uchlarining nekrotik ko‘rinishi kiradi. Mo va N yetishmovchiligi shunga o‘xshash ta'sirga ega. Ularning yetishmasligi bug'doy o‘sishining kechikishiga olib keladi, shuning uchun donning ozuqaviy sifatini pasaytiradi [128].

Kuzgi bug‘doy genotiplari doni tarkibidagi mikroelementlar namunalar tarkibidagi makro va mikroelementlarni Avio 200 (ISP–OES) optik emission spektrometrik usulida aniqlanildi. Makro va mikroelementlarni miqdori bo‘yicha ma’lumotlar 1-jadval keltirilgan. Ma’lumki marganets o‘simlikda o‘sishni tezlashtiradi va fotosintez jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Jadvaldagi ma’lumotlardan don tarkibida marganets miqdori o‘rtacha 0.246 mg/l teng bo‘lib uning past ko‘rsatkich KGU-189- 0.209, KGU-469- 022 mg/l teng bo‘lgan bo‘lsa , maksimal - KGU-446- 0,325 ga teng bo‘ldi.

Magniy xlorofillarning muhim tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Uning miqdori 9,509 mg/l teng bo‘lib nisbatan yuqori ko‘rsatkich KGU-311 kolleksion namunada qayd etilib 15,62, KGU-189-13,51, KGU-614-13,26 mg/l teng bo‘ldi. Kalsiy o‘simliklarning o‘sish va rivojlanishiga kuchli ta’sir etuvchi elementlardan hisoblanib oksil va uglevodlar almashinuvini yaxshilaydi. Uning miqdori o‘rtacha 5,288 mg/l teng bo‘ldi. Eng yuqori ko‘rsatikich -KGU-614 namunada qayd etilib 17,93 mg/l tashkil etdi. Kaliy o‘simliklar uchun muhim ahamiyatga ega. Kaliy fotosintez jarayoni uchun zarur bo‘lgan energiyani hosil qilishda, barg og‘izchalarining ochilishi va yopilishida hamda suv rejimini boshqarishda aktiv ishtirok etadi. Uning miqdori boshqa elmentlarga nisbatan ko‘p bo‘lib o‘rtacha- 17,125 mg/l teng bo‘ldi. Eng yuqori ko‘rsatkich KGU-356 namunada qayd etilib 25,56 mg/l tashkil etdi. Rux, temir, natriy kabi elementlarning miqdori - 0.423, 0,288 va 2,532 teng bo‘ldi. Bor elmenti o‘simliklarni stress sharoitga, jumladan sovuqq, qurg‘oqchilikka va sho‘rga chidamligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bor miqdori navlar o‘rtasida kuchli variatsiyalandi. Borning eng ko‘p miqdori KGU-472 kolleksion namunada qayd etilib 2,016 mg/l teng bo‘ldi. Aksariyat kolleksion namunalar bor elementi yo‘q ekanligi qayd etildi.

1-jadval

Kuzgi bug‘doy doni tarkibidagi makro va mikroelementlar miqdori(mg/l)

Genotiplar	**Mn**	**Mg**	**Ca**	**K**	**Zn**	**Fe**	**Na**	**B**
KGU-673	0,248	8,62	2,5	14,54	0,246	0,267	0,511	**0,056**
KGU-	0,	9,	6	1	0,	0,	3	**0,**

2978	195	882	,215	5,26	266	31	,204	**018**
KGU-189	0,209	13,51	15,12	18,55	0,27	0,242	15,00	**0**
KGU-311	0,311	15,62	16,87	24,26	0,296	0,254	0,359	**0**
KGU-129	0,287	9,654	3,156	14,25	0,301	0,339	16,19	**0**
KGU-192	0,225	8,059	2,737	13,3	0,226	0,259	0,738	**0**
KGU-187	0,204	9,045	3,693	16,37	0,307	0,275	0,596	**0**
KGU-260	0,251	7,034	3,325	14,86	0,231	0,236	0,553	**0**
KGU-472	0,214	6,598	1,987	15,79	0,272	0,258	0,236	**2,016**
KGU-446	0,325	9,457	2,131	17,45	0,325	0,286	0,516	**0**
KGU-464	0,207	8,825	2,453	15,1	0,289	0,263	0,142	**0**
KGU-460	0,264	10,328	4,249	12,61	0,312	0,333	1,077	**0**
KGU-462	0,229	10,216	3,065	17,06	0,364	0,362	0,32	**0,003**
KGU-445	0,28	9,831	2,668	13,42	0,462	0,38	0,484	**0,377**
KGU-469	0,22	8,595	2,335	13,904	0,259	0,255	0,027	**0**
KGU-615	0,228	8,34	2,333	23,65	1,762	0,293	1,116	**0,025**
KGU-355	0,231	9,155	2,532	13,91	0,229	0,246	0,408	**0**
KGU-344	0,223	8,245	4,568	16,96	0,327	0,225	0,405	**0**
KGU-360	0,258	10,34	6,771	14,96	0,288	0,253	3,424	**0**
KGU-614	0,288	13,26	17,93	20,26	0,308	0,335	11,84	**0**
KGU-356	0,279	12,45	5,674	26,56	1,559	0,519	3,678	**0**
KGU-632	0,258	10,56	4,568	17,95	0,254	0,225	0,512	**0**
KGU-756	0,265	8,23	7,325	23,65	0,895	0,293	1,116	**0**

KGU-146	0,249	10,96	2,318	18,00	0,308	0,264	0,442	**0,159**
KGU-319	0,218	0,895	5,678	15,41	0,236	0,238	0,402	**0**
Ўртача	**0,246± 0.006**	**9,509 ± 0.54**	**5,288 ± 0.91**	**17,125 ± 0.75**	**0,423 ± 0.079**	**0,288 ± 0.128**	**2,532 ± 0.92**	**0,106 ± 0.081**
Minimum	0,20	0,90	1,99	12,61	0,23	0,23	0,03	0,00
Maksimum	0,33	15,62	17,93	26,57	1,76	0,52	16,20	2,02

Xulosa qilsak, umuman olganda kuzgi bug‘doy doni tarkibidan boshqa elmentlarga nisbatan magniy, kalsiy, kaliy va natriy elementlar ko‘p ekanligi qayd etildi. Kuzgi bug‘doyning KGU-472 kolleksion namunasida borning miqdori yuqori ekanligi undan boshlang‘ich manba sifatida foydalanish mumkinligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Marschner, H.; Marschner, P. *Mineral Nutrition of Higher Plants*, 3rd ed.; Elsevier/Academic Press: London, UK, 2012.
2. Nadeem, F.; Farooq, M. Application of Micronutrients in Rice-Wheat Cropping System of South Asia. *Rice Sci.* 2019, *26*, 356–371.
3. Pandey, M.; Shrestha, J.; Subedi, S.; Shah, K.K. Role of nutrients in wheat: A review. *Trop. Agrobiodiversity* 2020, *1*, 18–23.
4. Shahrokhi, N.; Khourgami, A.; Nasrollahi, H.; Shirani-Rad, A.H. The effect of iron sulfate spraying on yield and some qualitative characteristics in three wheat cultivars. *Ann. Biol. Res.* 2012, *3*, 5205–5210..
5. Abdisa, J.D.; Gobena, R.A.; Hunduma, D.A.; Asefa, B.F.; Woticha, A.T. Effect of Blended NPSB and Nitrogen Application rates on Growth, Yield, and Yield Components of Bread Wheat (*Triticum aestivum* L.) at Gitilo Dale Research Site of Wallaga University, Western Ethiopia. *Adv. Agric.* 2022, *2022*, 9.
6. Mehboob, N.; Yasir, T.A.; Ul-Allah, S.; Nawaz, A.; Ahmad, N.; Hussain, M. Interactive Effect of Boron Application Methods and Boron-Tolerant Bacteria (*Bacillus* sp. MN54) Improves Nodulation, Grain Yield, Profitability and Biofortification of *kabuli* Chickpea Grown Under Irrigated and Rainfed Conditions. *J. Soil Sci. Plant Nutr.* 2022, *22*, 4427.
7. Wang, Y.; Xu, Y.; Liang, X.; Wang, L.; Sun, Y.; Huang, Q.; Qin, X.; Zhao, L. Soil application of manganese sulfate could reduce wheat Cd accumulation in Cd contaminated soil by the modulation of the key tissues and ionomic of wheat. *Sci. Total Environ.* **2021**, *770*, 145328.
8. Barman, A.; Pandey, R.N.; Singh, B.; Das, B. Manganese deficiency in wheat genotypes: Physiological responses and manganese deficiency tolerance index. *J. Plant Nutr.* **2017**, *40*, 2691–2708.
9. Alejandro, S.; Höller, S.; Meier, B.; Peiter, E. Manganese in Plants: From Acquisition to Subcellular Allocation. *Front. Plant Sci.* **2020**, *11*, 300.
10. Mendel, R.R. The molybdenum cofactor. *J. Biol. Chem.* **2013**, *288*, 13165–

13172.

11. Moussa, M.G.; Sun, X.; Ismael, M.A.; Elyamine, A.M.; Rana, M.S.; Syaifudin, M.; Hu, C. Molybdenum-Induced Effects on Grain Yield, Macro–micro-nutrient Uptake, and Allocation in Mo-Inefficient Winter Wheat. *J. Plant Growth Regul.* **2022**, *41*, 1516–1531.

EKOLOGIK TARBIYANING IJTIMOIY VA IQTISODIY JIHATLARI

Mamur Makhmudovich AKHUNBOBOYEV,
Katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
oxunboboyevmamurjon@gmail.com
Oybek UMIRZAKOV, *talaba*
oybekumirzaqov0@gmail.com
Abdulaxad ISMOILOV, *talaba, Guliston davlat universiteti*

Abstract: Environmental education is one of the most important aspects of modern times. When implementing ecological education, it is necessary to know the causes of environmental problems and ways to prevent them. The article covers the environmental problems arising as a result of socio-economic development, their consequences, and the role of environmental education in their elimination.

Keywords*:* Nature and society, natural resources, nature protection, economic forum, industry, transport, agriculture, environmental education, environmental education, environmental literacy.

Boshlangan XXI asr turli zidiyatlar, inqirozlar, tahlikalar bilan boshlanmoqda.

Qarib ellik ming yildir-ki, inson paydo bo‘lganiga u doimiy ravishda tabiat bilan uyg‘un holda munosabatga kirishib kelmoqda. Ammo hozirgi davrga kelib, yer yuzida insoniyatning asrlar osha ko‘payib kelayotganligi tabiatga bo‘lgan munosabatni tubdan o‘zgartirib yubormoqda.

Insoniyat jamiyatining taraqiyoti tabiat qonunlarga roya qilmasdan, uning qonunlarini buzishga olib kelmoqda. Jamiyat tabiat rivojlanishining oliy bosqichi bo‘lib, alohida ijtimoiy mazmunga ega. Tabiat va jamiyat o‘zaro uzviy bog‘langan bir butun materiyaning ikki qismi, o‘ziga xos ijtimoiy ekotizim hisoblanadi. Mana shu ekotizmdagi muovzanatni buzilish oqibatida vujudga kelgan muommoni bartaraf etish yoki uni yumshatish uchun, bugungi kunda kelajak avlodni tarbiyalashda ekologik ta’lim-tarbiyani kuchaytirish, atrof-muhitga bo‘lgan munosabatini yaxshilash, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish orqali tabiatga keltirilayotgan zararning oldini olish, ekologigik muammolar keskinlashuvini bartaraf etishning samarali yechimlarini topish kabi qator vazifalar insoniyat oldida turgan vazifalardan hisoblanadi.

Jamiyat tabiat rivojlanishining oliy bosqichi bo‘lib, alohida ijtimoiy mazmunga ega. Tabiat va jamiyat o‘zaro uzviy bog‘langan bir butun materiyaning ikki qismi, o‘ziga xos ijtimoiy ekotizim hisoblanadi. Tabiat va jamiyatning o‘zaro aloqadorlik tizimida inson markaziy o‘rinni egallaydi. Inson bir vaqtning o‘zida ham tabiat, ham jamiyatning ajralmas qismi bo‘lib, bioijtimoiy mohiyatga ega. Yoshlarning atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitga salbiy ta’sirning oldini olish muammolarini muvaffaqiyatli hal qilish borasidagi bilimlarni o‘zlashtirish orqali mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, global iqlim

o‘zgarishlari va Orol dengizi qurishining qishloq xo‘jaligi rivojlanishi hamda aholining hayot faoliyatiga salbiy ta’sirini yumshatish borasidagi kabi nazariy va amaliy ko‘nikmalar hosil qiladi.

Jenevada joylashgan Jahon iqtisodiy forumi nomli tashkilotning yangi tahlil-nomasiga ko‘ra, iqtisodiy va ekologik muammolar insoniyat yuzlashayotgan asosiy xatardir. Shuday ekan har bir davlat yoki jamiyat buni inobatga olgan holda ish ko‘rmog‘ lozim. Tashkilotning bergan ma’lumotiga asosan, hanuz davom etayotgan iqtisodiy inqiroz sababli ko‘plab mamlakatlar ekologik muammolarni hal qilishga ojiz. Dunyo bo‘ylab boy va kambag‘allar o‘rtasidagi jarlik yanada kengayishi, hukumatlar qarzi kattalashib borishi bashorat qilinmoqda. Bunday tahlikali zamonda iqtisodiy qashshoq davlatlar ekologik muammolarga e’tibor berib o‘tirmaydi, yoki kam e’tibor beradi. Bu borada Jahon iqtisodiy forumi nomli tashkilotning mualliflardan biri Li Xauellning “bugungi kunda ekologiyaga e’tibor past. Hammaning diqqati byudjet muammolarida” deb takidlaydi.

“Tabiiy ofatlar tez-tez kuzatilayotganiga aslida atmosferani bulg‘ayotgan gazlar sababchi. Iqlim o‘zgarishiga tayyorlanmaslik jiddiy muammo, chunki xalqaro hamjamiyat ayni damda hammani tashvishlantirayotgan masalalar, xususan iqtisodga e’tibor qaratib, byudjet qanchaga yetishi va nimaga sarflanishi kerakligini o‘ylayapti. Vaholanki, ekologik muammolarni hal etish uchun uzoq muddatli sarmoyalar zarur, infratuzilma yangilanishi kerak”, - deydi Xauell.(4)

Darhaqiqat, ekologik inqiroz oldida boshqa inqirozlar hech narsa emas. Zaif iqtisodiyot ekologiyani ham yemirishi hech gapmas.

Jahon iqtisodiy forumi tahlilnomasida global tahdidlar iqtisod, ekologiya, geosiyosat, jamiyat va texnologiya singari kategoriyalarga bo‘lingan. Hammasi bir-biriga bog‘liq. Masalan, organizmda antibiotik preparatlarga qarshilik kuchayayotgani ham xavf sifatida sanab o‘tilgan.

Dunyo davlatlarida turli davrlarda boshlangan ishlab chiqarishning tez sur’atlar bilan o‘sishi, hamda dunyo aholisini ko‘payish yer-suv resurslaridan, ayniqsa mineral resurslardan keng va ko‘p foydalanilganligi sababli atrof-muhitga o‘z ta’sirini ko‘rsatib, uning dastlabki tabiiy holatini o‘zgartirib, tabiatni qashoqlanishiga olib kelib qo‘ydi. Yer yuzida juda ko‘p sonli tirik mavjudotlar mavjud, ular hatto eng chekka va borish qiyin bo‘lgan burchaklarda ham yashaydilar. Ularning aksariyati asrlar davomida mavjud bo‘lib, tabiiy ofatlardan omon qolgan, tiklanib yoki rivojlanib kelmoqda. Inson tomonidan yangi hududlarni o‘zlashtirishi bilan, uning harakatlari muqarrar ravishda mahalliy hayvonot dunyosi vakillarining tabiiy yashash joylarining o‘zgarishiga olib keladi. Ko‘p hollarda, odamlarning ochiq-oydin vahshiy harakatlari tufayli hayvonlar, qushlar va baliqlarning o‘limi sodir bo‘ladi. Ba'zi hollarda, ma'lum bir turning barcha vakillari o‘ladi va u yo‘q bo‘lib ketgan maqomini oladi.

Olimlarning fikricha, zamonaviy iqlimga o‘xshash iqlim taxminan 10-35 ming yil oldin yaratilgan va shunga qaramay, hayvonlar, qushlar, baliqlar va o‘simliklarning ko‘p turlari asta-sekin yo‘q bo‘lib ketishda davom etmoqda. Ularning o‘limining asosiy aybdori tajovuzkor iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanadigan va tabiiy resurslarni o‘ylamasdan iste’mol qiladigan odamzotdir.

Qashoqlanish ayniqsa fauna va florada sezildi. Ko‘pgina turlar yo‘q bo‘lib ketishdi.

O‘zbekistonda o‘tgan asrning 50-yillaridan boshlab sanoat, transport va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining tez sur’atlar bilan(1926 yilda 4 621 000 bo‘lgan bo‘lsa, 1950-yillar o‘rtasida 7 170 000 ga,1970 yillar o‘rtalarida 13 778 000 ga 1990-yilga kelib 20 322 000 ga hozir 36 000 000 dan oshiq) o‘sishi hamda aholining ko‘payishi tufayli yer-suv resurslaridan keng va ko‘p foydalanilgan, ayni paytda atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatilib, uning dastlabki

tabiiy holati o‘zgara boshlagan. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi (dehqonchilik) ishlab chiqarishi natijasida atmosfera havosi, tuproq va suv havzalarining ifloslanishi, o‘simlik va hayvonot dunyosi ba’zi turlarining kamayib ketish holatlari kuzatila boshlangan. Odamlar tabiat va uning boyliklaridan keng ko‘lamda foydalana boshlagan, biroq atrof-muhitdagi o‘zgarishlar tabiat va jamiyat uchun qay darajada naf keltirayotganligi e’tiborga olinmagan. Qishloq xo‘jaligi faoliyati, asosan, paxtachilik tufayli tabiiy muhit holati yomonlashib, ekologik tizimlar (landshaftlar) muvozanatida salbiy o‘zgarishlar ro‘y bera boshlagan.

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston hududining 18% ga yaqinini inson tomonidan o‘zgartirilgan (haydaladigan yerlar, aholi manzilgohlari, sanoat korxonalari, yo‘llar) va antropogen landshaftlar tashkil qiladi.

Bunga, misol qilib Mirzacho‘lni o‘zlashtirish jarayonida tashkil topgan Sirdaryo viloyatini (rasman tashkil topgan sanasi 1963 - yil 16 - fevral) olishmiz mumkin. O‘zlashtirish tufayli viloyatning iqlimi, tabiiy landshafti o‘zgardi, sizot suvlarining sathi yer betiga yaqinlashib keldi (asr boshda 20m bo‘lgan bo‘lsa , 50-60 yillarda 10-13 va hozirda 1-3m ga teng) va bu yerda ilgari uchrab turgan o‘simlik va hayvonlarni ayrim turlari yo‘q bo‘lib ketishga olib kelmoqda.(3, 25-30b)

Oxirgi 100 yil ichida O‘zbekiston hududida Turon yo‘lbarsi, gepard, qulon, orol sulaymonbalig‘i va 18 tur o ‘simlik yo‘qoldi. Ilvirs (tog‘ qoploni), qoraquloq, qoplon kabi yirik yirtqichlar yo‘qolish arafasidadir. Silovsin, oq timoqli ayiq, burama shoxli echki, buxoro qo‘yi, Qizilqum arxari, sayg‘oq va jayron juda kam uchraydigan bo‘lib qoldi. Amudaryo va Sirdaryo oqimining tartibga solinishi va Orol dengizining qurishi natijasida O‘zbekistonning daryolarida Amudaryo kichik va katta kurakburunlari, Orol bakrasi, orol mo‘ylovdori, cho‘rtansifat oqqayroq deyarli uchramay qoldi. Vaholanki, har bir tur - bu Yering hayot qobig‘i bo‘lgan biosferaning kerakli bo‘g'ini hisoblanadi va ekotizimda alohida o‘ringa ega bo‘lgan tabiatning noyob va qaytarilmas hodisasidir.

Sirdaryo viloyat hududida bitta muhofaza etiladigan hudud mavjud. U ham bo‘lsa, Sirdaryo bo‘yidagi to‘qayzorlarda 1995-yili tashkil etilgan va noyob yovvoyi qushlarni ko‘paytirishga ixtisoslashgan “Sayxun” xo‘jaligidir. Xo‘jalik faoliyati yovvoyi o‘rdak va g‘ozlarni ko‘paytirishdan tashqari 382 gektar maydondagi to‘qayzorlarni ham asl holatda saqlab qolishga yo‘naltirilgandir.(2,34-38b)

Tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha ta 'lim berish - bu tabiatni m'uhofaza qilish masalalarning nazariy va amaliy jihatdan o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan o‘qitish tizimidir. Umumiy va maxsus ekologiya asoslarini bilish har bir zamonaviy kishi uchun zarur bo‘lgan madaniyat elementi hisoblanmog‘i zarurdir. Ekologik ta'lim berishdan maqsad, har bir kishiga kelajakda u qaysi sohada ishlashidan qat'i nazar, tabiat va jamiyatning o‘zaro munosabatlari to‘g‘risidagi bilimlarni berishdir.

Ekologik savodxonlikka erishish yo‘lida insonlarning ekologik bilim darajasini oshirish hamda mamlakat va regionlar bo‘yicha atrof-muhitni ifloslantiruvchi manbalar to‘g‘risida ma'lumotlar berish muhim ahamiyatga ega.

Sirdaryo viloyati yer resurslarini iflanashiga (turli darajada sho‘rlanib borish) insonning mehnat faoliyati jumladan sug‘orma dehqonchlikda suvdan besamar foydalanishi sabab bo‘lganligini, uni oldini olish uchun suv resurslaridan to‘g‘ri foydalanish va suvni tejashni keng ommaga yetkazish, o‘quvchilar ongiga ularning yoshlik davrlaridan singdirib borish zarurdir.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak: Dunyoda va alohida hududlarda vujudga kelayotgan

murakkab ekologik holatlarni ijobiy tamonga o‘zgartirish uchun eng avvalo aholining ekologik bilimini oshirish lozim. Buning uchun faqat yosh avlodni ekologik savodxonligini oshirishni o‘zi yetarli bo‘lmaydi, balkim barcha ishlab chiqarish korxonalari, muassasa va tashkilot rahbarlarini ham ekologiya sohasidagi malakasini oshirib borish lozim.

Ekologik ta’lim-tarbiyani amalga oshirishning uzluksiz konsepsiyasi ishlab chiqarish.

Ekologik ta’laim va tarbiyani rivojlantirish uchun jaxon, aloxida davlatlar va hududlarda doimiy ravishda turli tadbirlar o‘tqazib borish.

Ekologik ta’lim va tarbiya bog‘chadan oliy o‘quv yurlarigacha uzluksiz davom etishi lozim.

Bolalarimizda atrof-muhitga bo‘lgan dahldorlik munosabatini shakllantirish, ularda mas’uliyat hissini uyg’otish va tarbiyalash, tabiat resurslaridan – yer, suv, energiyadan, barcha xom-ashyolardan ehtiyotkorlik, tejamkorlik va sarhisoblik bilan foydalanish, ya’ni uvolga yo‘l qo‘ymaslik ko‘nikmalarini ularning kundalik hayotida singdirishimiz, bu hatti-harakatlarda shaxsiy namuna amallarini ko‘rsatish, bolalarizning ma’naviy-ma’rifiy tarbiyasiga asosiy urg’u berib, ularda yuksak insoniy fazilat, atrof-muhitga bo‘lgan munosabatning yaratuvchanlik, bunyodkorlik va obod etish sifatlarni qaror toptirish orqali ekologik ma’naviyatni va tabiatga bo‘lgan yangi qarashni shakllantirish lozim.(1,)

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ortiqova Dildora Begmirzayevna Aydarov Yerkin Bakitovich. Yoshlarda ekologik tarbiya va madaniyatni rivojlantirishning ilmiy-pedagogik asoslari

Pedagogs international research journal 193 b

2. *Altibayeva M.B., Karshibayeva L.K., Madraximova Z.N. Sirdaryo viloyati demografik holati va uning xizmat ko‘rsatish tarmoqlari hududiy joylashuviga ta’siri // Journal of geography and natural resources ISSN 2181-2713 № 6 (037), 2022, -B.34-38.*

3. Каршибаева Л.К. Мадрахимова З.Н. Сирдарё вилояти ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил этишда энергия ишлаб чиқариш цикллар назарияси ва унинг экологик аҳамияти // Экология хабарномаси. 4–сон. -Тошкент, 2017, -Б.25-28.

4. www.globaleconomicrisks.com

DEHQONCHILIK ILMIY IZLANISH ASOSLARI FANINING QISHLOQ XO‘JALIGI SOHASIDA ILMIY TADQIQOTCHILARNI TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI

Umrzoq Lapasovich G‘OZIYEV
Sevara Dilmurod qizi QURBONOVA
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilmiy izlanishlar asoslarini tashkil etuvchi manbaalar, nazariy va amaliy bilim ma’lumotlari, talabalarning ilmiy izlanishda qatnashishiga da’vat etuvchi va ilmiy hujjatlarni to‘g‘ri olib borish yo‘l-yo‘riqlari, ixtiro tushunchalari, bitiruv malakaviy ishlar va magistrlik dissertatsiyalarini bajarish tartibi bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Dehqonchilik, ilmiy tadqiqot, ilmiy anjumanlar, kadrlar tayyorlash dasturi, qishloq xo‘jaligi, bilim, ko‘nikma, oziq-ovqat, o‘simlikshunoslik, mevachilik, sabzavotchilik,

hosildorlik, sifat, talabalar, oliy ta’lim.

Аннотация: В данной статье приведены источники, составляющие основу научных исследований, теоретические и практические знания, стимулирующие участие студентов в научных исследованиях и методические указания по правильному ведению научных документов, концепций изобретательства, выпускных квалификационных работ и сведения о порядке выполнения предусмотрены кандидатские диссертации.

Ключевые слова: сельское хозяйство, научные исследования, научные конференции, учебная программа, сельское хозяйство, знания, навыки, продукты питания, растениеводство, плодоводство, овощеводство, продуктивность, качество, студенты, высшее образование.

Abstract: This article presents the sources that form the basis of scientific research, theoretical and practical knowledge that stimulates the participation of students in scientific research and guidelines for the correct maintenance of scientific documents, concepts of invention, final qualifying works and information on the order of execution Ph.D. dissertations are provided.

Keywords: agriculture, scientific research, scientific conferences, curriculum, agriculture, knowledge, skills, food, crop production, fruit growing, vegetable growing, productivity, quality, students, higher education.

Bugungi kunda yurtimizda ta’lim tarbiya tizimini isloh qilish, kadrlar tayyorlashni zamon talablari darajasiga ko‘tarish sohasida muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston hukumati ta’limga islohotlarning barcha bosqichlari uchun ham ustuvor soha deb qarab kelmoqda. Ta’limning bosh bo‘g‘ini, bu fan va uning doimiy rivojlanishidir. Shuning uchun ham, Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismida: fan-yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi hisoblanadi.

Shuning uchun xozirgi ilmiy-texnikaviy jadal rivojlanish davrida, ilmiy va ilmiy-texnikaviy axborotlarning intensiv ravishda ko‘payib borishi, turli fanlardagi bilimlarning o‘zgarib, yangilanib borish sharoitida, zamonaviy texnologiyalarning barcha sohalarga kirib borish vaqtida, oliy o‘quv yurtida ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, ayniqsa, ularning mustaqil ravishda har bir ishda ilmiy-ijodiy yondashishlari, olingan yangiliklarni tadbiq eta bilishlari talab etiladi.

“Dehqonchilik ilmiy izlanish asoslari” fanining bakalavriatura o‘quv dasturiga kirgizilib o‘qitilishining asosiy maqsadi, talabalarni dastlabki oliy o‘quv yurtidagi taxsil vaqtidan ilmiy izlanish ishlariga jalb etish, uning natijalarini amaliyotga tadbiq etish va shu bilan birga mustaqil ishlovchi mutaxassislarni tarbiyalashdir.

“Dehqonchilik ilmiy izlanish asoslari” fanining bo‘lajak bakalavrlar tayyorlashdagi muhim o‘rni shundan iboratki, bunda talabalar ilmiy izlanish asoslari haqidagi bilimlarini yanada chuqurlashtirib, tanlangan ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha, ilmiy izlanish va tajriba ishlarini tashkil etish va bajarish uslubiy qo‘llanmalariga ega bo‘ladilar, ilmiy izlanish asoslari metodologiyasi, ijodkorlik ilmiy asosini o‘rganish bilan birga, o‘zlarining ijodiy o‘ylovlarini aktivlashtiradilar va har bir masalada erkin ilmiy munosabatda bo‘lishga o‘rganadilar. Shu bilan birga, ixtirochilik va ratsionalizatorlik tushunchalari asoslari, mualliflik haq-huquqi, O‘zbekiston Respublikasi sanoat mulkchiligi qonuni, O‘zbekiston Respublikasi va chet el ilmiy izlanish tashkilotlari strukturasi va

boshqalar bilan tanishib nazariy va amaliy bilim va ko‘nikmalarini oshiradilar. Talabalar bo‘lajak oliy o‘quv yurtidagi tahsili vaqtida ilmiy tadqiqotlar, ilmiy anjumanlarda ma’ruzalar, dissertatsiya yozish qoidalari, ularning rasmiylashtirilishiga qo‘yilgan talablar bilan tanishadilar.

Ushbu fanning, boshqa fanlardan farqli o‘qitilishi shundaki, bunda ma’ruzalar barcha ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha bir xil uslubda o‘qitilsada, ammo amaliy, seminar mashg‘ulotlar institutning shu ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha maxsus kafedralarida alohida-alohida o‘qitiladi. Chunki talabalar, tahsilning birinchi kunlaridan maxsus kafedralar bilan tanishib, ularning ilmiy faoliyati bilan tanishadilar. Ayniqsa, ularning talabalar, ilmiy izlanish jamiyatida konstruktorlik byurosida, turli xil institutdagi ilmiy anjumanlarga va seminarlarga, ilmiy to‘garaklarda faol qatnashishlari talab qilinadi.

Hozirgi vaqtda ilmiy izlanish ishlarining tashkillashtirish dunyo mamlakatlarida davlat miqyosida – muhim davlat ishlari sifatida olib boriladi. Chunki, har qanday mamlakatning rivojlanish darajasi, undagi olib borilayotgan ilmiy izlanishlarning qanday darajada olib borilishiga, uning yangi texnika-texnologiyalar yaratilishiga, jamiyat va tabiat qonunlarini o‘rganib, hayotga tadbiq etganligiga bog‘liqdir. Shuning uchun ham, yer yuzidagi minglab ilmiy-izlanish korxonalarida, muntazam ravishda millionlab ilmiy tadqiqot natijalari olinib, tahlil etilib, inson hayoti amaliyotiga tadbiq etib, bashariyat sivilizatsiyasining rivojlanishiga hissa qo‘shib kelmoqda.

O‘zbekiston ham o‘zining rivojlangan ilmiy izlanish material bazasi keng ilmiy fondi, ilmiy ishlari dunyo miqyosida tan olingan yuqori malakaviy ilmiy kadrlari bilan Markaziy Osiyodagi katta salohiyatga ega bo‘lgan ilmiy markaz hisoblanadi. Albatta, bu ilmiy potensial ichida 50 yillik tarixga ega O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi yetakchi ilmiy va eksperimental markaz hisoblanadi.

Respublika olimlari hozirgi vaqtda ko‘pgina zamonaviy qishloq xo‘jaligi yo‘nalishlarida fundamental va amaliy izlanishlar olib borayaptilar, shulardan tuproqshunoslik, dehqonchilik, o‘simlikshunoslik, sabzavotchilik, mevachilik, o‘simliklarni himoya qilish, seleksiya va urug‘chilik bilan bog‘liq izlanishlar keng ko‘lamda olib borilmoqda.

O‘zbekiston o‘zining fan va texnologiyalari rivojlanishini dunyo hamjamiyati bilan qadamma-qadam hamkorlikda, o‘zaro kelishuvida olib bormoqda. Hozirda, O‘zbekiston Butunjahon oziq-ovqat tashkiloti (FAO) ga qo‘shilgan. Bundan tashqari yana 12 dan ko‘p atrof-muhitni saqlash bo‘yicha xalqaro bitimlar va hamkorlik shartnomalariga qo‘shilgan.

Yurtimiz qishloq xo‘jaligida turli xil dasturlar ishlab chiqilganki, ularning asosiy vazifasi aholini arzon va sifatli oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabini qondirish, ekinlar hosilini faqat miqdor jihatdan emas, balki sifat jihatdan yaxshilash, bundan tashqari sifatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini va ularni qayta ishlash orqali tayyor oziq-ovqat mahsulotlarini eksportga chiqarish orqali milliy iqtisodiyotimizga hissa qo‘shishdan iborat.

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston ilmiy ahlining 70 % i oliy ta’limda faoliyat ko‘rsatib kelishmoqda. Shuning uchun yurtimiz ilmiy salohiyati, albatta oliy ta’lim muassasalarining faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Mo‘minov K., Azimboyev S.A., Sanaqulov A., Berdiboyev E., Kenjayev Yu. Dehqonchilik ilmiy izlanish asoslari bilan. O‘quv qo‘llanma. - T.: “Turon-iqbol”, 2014. - 240 b.

2.T.Uraimov, E. Ochilov, Z. Jumaboyev. «Dehqonchilik ilmiy izlanish asoslari» T.”Navro‘z nashriyti”-2014, 403 b.

3.”2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-sonli farmoni

4.Mavlon Saydullayevich O‘tayev, Umrzoq Lapasovich G‘oziyev, Go‘zal Faxriddin qizi Qo‘chqorova, Jahona Botir qizi Saidqulova -Qishloq xo ‘jaligi mutaxassislarini tayyorlashda akt va innovatsion ta’lim texnologiyalardan foydalanishning o‘ziga xos jihatlari. 2022/8/30. Research and education.

4.www.edu.uz

5.www.lex.uz

O‘ZBEKISTONDA SUV OMBORLARINING QURILISHI NATIJASIDA VUJUDGA KELADIGAN DOLZARB EKOLOGIK MUAMMOLAR

G‘ofur Zulkaynar o‘g‘li TOVBAYEV
Guliston davlat universiteti “Ekologiya va geografiya” kafedrasi doktorant
Sabina G‘ofur qizi IBROHIMOVA, *Talaba*
Guliston davlat universiteti “Ekologiya va geografiya” kafedrasi
gofurxperia@gmail.com

Annotatsiya: Suv omborlarini barpo etishda vujudga keladigan turli xil geoekologik muammolarni oldini olish yoki suv omborlarni to‘g‘ri joylashtirishga qaratilgan bo‘lib, ularni salbiy yoki ijobiy ta’sirini baholashdan iborat .

Kalit so‘zlar: Suv sathi, harorat, rejim, orografik, tuproq qatlamlari, bug‘lanish, to‘plovchi, tarqatuvchi, GES, tekislik, tog‘ va tog‘ oralig‘i botiqlari .

Abstract: It is aimed at preventing various geoecological problems that arise in the construction of water reservoirs or at the correct placement of water reservoirs, and it consists in evaluating their negative or positive effects.

Keywords: Water level, temperature, regime, orographic, soil layers, evaporation, collector, distributor, HPP, plain, mountain and intermountain depressions.

Suv omborlari barpo etilgach, ularning har biri o‘ziga xos bo‘lgan suv sathi, harorati, gidrokimiyoviy, gidrofizik va gidrobiologik rejimlarga ega bo‘ladi. Shu bilan bir qatorda daryolar, kanallar suvi bilan oqib keladigan oqiziqlar va suv massalarining shamol ta’sirida harakatlanib, to‘lqinlar hosil bo‘lishi, ular ta’sirida qirg‘oqlarning yemirilishi tufayli suv ombori kosasining shakli va hajmi o‘zgara boradi. Bundan tashqari suv ombori bunyod etilgach, u egallagan va uning ta’siri seziladigan hududlarda ham keskin o‘zgarishlar bo‘ladi. Bu o‘zgarishlar majmuiga quyidagilar kiradi :

-ko‘plab yer maydonlari suv ostida qoladi ;

-suv osti suvlari rejimi o‘zgaradi ;

-suv omborlarining ta’sirida seziladigan yerlardagi tuproqning suv bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyatlari o‘zgaradi ;

-meteorologik elementlar – havo harorati, havo namligi, shamol rejimi o‘zgaradi. Ayrim yirik suv omborlari ta’sirida atrof hududda hatto bulutlik va yog‘in miqdori ham o‘zgaradi;

-yuqoridagi o‘zgarishlarga bog‘liq holda va ularning natijasida o‘simlik qoplami , hayvonot olami ham o‘zgaradi;

Suv omborlarini qurish natijasida har bir hududning suv muvozanati elementlarida ham o‘zgarish bo‘ladi. Bevosita o‘lkamiz misolida ko‘radigan bo‘lsak , suv omborlarining barpo etilishi suv yuzasidan bo‘ladigan bug‘lanish miqdorining ortishiga sabab bo‘lganiga ishonch hosil qilamiz . Bunga dalil sifatida A.M.Nikitin tomonidan aniqlangan ma’lumotlarni keltirish mumkin.(1-rasm).

1-jadval.

O‘zbekistondagi ayrim suv omborlari yuzasidan bo‘ladigan yillik bug‘lanish miqdori .

Suv ombori	Suv yuzasi maydoni. km^2	Suv sig‘imi mln. m^3	Bug‘lanish miqdori	
			ml n.m^3	Suv sig‘imiga nisbatan,%
Janubiy Surxon	65.0	666.0	60.0	9.8
Uchqizil	10.0	160.0	10.0	6.2
Chimqo‘rg‘on	45.1	440.4	28.0	6.4
Kattaqo‘rg‘on	79.5	840.0	41.0	4.8
Quyimozor	16.3	805.8	16.0	2.0
Kosonsoy	7.6	160.0	1.0	0.6
Tuyabo‘g‘iz	20.0	210.0	12.0	5.7
Tuyamo‘yin	790.0	7800.0	1000.0	12.8

Jadvalda ko‘rinib turibdiki , suv omborlari yuzasida bo‘ladigan o‘rtacha yillik bug‘lanish miqdori undagi suv hajmiga nisbatan 0.6 % dan (Kosonsoy suv ombori) 13 % gacha (Tuyamo‘yin suv ombori) o‘zgaradi .

Shu narsa ham ma’lumki , tekislikdagi suv omborlari yuzasida bo‘ladigan bug‘lanish miqdori tog‘lardagiga nisbatan birmuncha katta bo‘ladi . Tog‘lardagi suv omborlarining afzalligi ya’ni quydagilardan iborat : daryo vodiysi mavjud bo‘lgani uchun faqat to‘g‘on qurish kerak ; katta yer maydonlarini suv bosmaydi, ularning yer osti suvlari sathiga ta’siri tekislikdagi kabi salbiy oqibatlarga olib kelmaydi ; energiya olish uchun qulay. [1] .

Masalan, Sardoba suv omborining atrof-muhitga ayniqsa Mirzacho‘l hududiga ta’siri juda ulkan. Ulaar orasida eng dolzarblisi uning botiq qismda joylashganligi hamda botiq shu vaqtga qadar yer osti suvlarini o‘zida to‘plagan bo‘lsa , hozirgi kunda yer osti suvlari sathi ko‘tarilishi oqibatida Sardoba hududi to‘lovchi emas , balki tarqatuvchi funksiyani bajarmoqda. Mikroiqlim esa o‘z – o‘zidan butunlay boshqacha o‘zgarishga qarab ketmoqda. Tekislik qismida barpo

qilinganligi sababli Sardoba suv omboridan talaygina miqdorda suvning shimilishiga va yil bo‘yi Mirzacho‘l va Farg‘ona vodiysi qismidan kuzatiladigan shamollar yo‘nalishida joylashganligi suv omboridan bo‘ladigan suv bug‘lanishining hajmi sezilarli darajada ortishiga olib kelmoqda. Natijada iqlim o‘zgarish sharoitida chuqur suv omborlarining suv oqimi notekis taqsimlanmoqda va namlik kuchayishi natijasida havo harorati yaqqol o‘zgarishi namoyon bo‘lmoqda . Sardoba suv omborining qurilganligi yer osti suvlarining minerallashganlik darajasini pasayishiga olib kelmoqda. Mirzacho‘l hududining flora va fauna olamiga jiddiy xavf tug‘dirmoqda, noyob turlarning keskin kamayishiga yohud yo‘qolishiga turtki bo‘lib kelmoqda(1-rasm). [2] .

Suv omborlari barpo etilgach , juda katta miqdordagi suv ularni to‘ldirishga sarf bo‘ladi . Bu esa suv omborlari qurilgan hududning suv zaxiralariga ma’lum darajada ta’sir etadi . Shuni ham ta’kidlash lozimki , suv omborlarining foydali (boshqarib turiladigan) hajmini to‘ldirishga ketadigan sarf vaqtinchali , ya ‘ni istalgan vaqtda undan foydalanish mumkin bo‘lsa , foydasiz hajmini to‘ldirishga ketgan suvdan esa bunday foydalanishning imkoniyati yo‘q.

1-rasm. Sardoba suv omborining ko‘rinishi. Chap tomondagi avvalgi holati; o‘ng tomondagi hozirgi holati .

Afsuski , yangi suv omborlari qurilishi bilan bu hajm miqdori yildan yilga ortmoqda. Masalan, 60-yillarning 2-yarmida Sirdaryo havzasida suv omborlarining foydasiz hajmini to‘ldirish uchun yiliga 1 km³ suv sarflangan bo‘lsa, 70-yillarning oxirida u 2 ,5 km³ga yetdi yoki havzada ummumiy yo‘qoltilgan suvga nisbatan 3,5 % dan 7,4 % gacha ortdi. Birinchi holda bu Chordara va Chorbog‘ suv omborlari sababli bo‘lsa, ikkinchi holatda Andijon, To‘xtag‘ul suv omborlari tufayli bo‘ldi. Amudaryo havzasida esa Norak, To‘dako‘l, Talimarjon va boshqa suv omborlarining foydasiz hajmini to‘ldirish uchun yiliga 1,5 km³ suv kerak bo‘ladi. Keyingi yillarda yirik suv omborlari (Tuyamo‘yin) qurilishi natijasida suvning bu tartibda isrof bo‘lishi yanada ortib ketdi.

Hozirgi kunga kelib, o‘lkamizda ko‘plab katta-kichik suv omborlari ishlab turibdi. Ular o‘zi joylashgan hududning suv havzalari qatorida munosib o‘rin egallagan va shu hudud xalq xo‘jaligining tegishli sohalariga xizmat qilmoqda .

Har bir suv omborida u qaysi davlat hududida joylashgan bo‘lsa, shu davlat Gidrometeorologiya xizmati va suv xo‘jaligi vazirligi hodimlari tomonidan maxsus kuzatishlar olib boriladi. Bu kuzatishlar suv omborlarining suv sathi tartibini, gidrobiologiyasini, gidrokimyosini, gidrofizikasini, gidrodinamikasini o‘rganish maqsadida amalga oshiriladi. Ayni paytda to‘plangan kuzatish ma’lumotlari suv omborlariga xos bo‘lgan qonuniyatlarini to‘la ochib berish uchun yetarlidir. Bu vazifani bajarish va har bir suv ombori haqida tegishli hulosalar chiqarish mutaxassislarning vazifasidir. [1] .

O‘zbekistonda 55 tadan ortiq suv omborlari bo‘lib, ularning hajmi–19,2km³, foydali hajmi -15,3 km³ni tashkil etadi. Shundan 20 tasi yirik suv ombori hisoblanadi va ularning umumiy hajmi km³, foydali hajmi 14,1 km³ni tashkil qiladi.[3] .

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, suv omborlari bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etishda, suv ombori qurilishi kerak bo‘lgan hududning orografik(relyef) tuzilishga, tuproqlarning qatlamiga va yer osti suvlarining yer betiga yaqin yoki uzoq ekanligiga e’tibor berish kerak. Suv omborlar qurilishida ko‘plab muammolarni bartaraf etish uchun esa birinchi navbatda orografik(relyef) tuzilishini o‘rganish kerak. Chunki tog‘lar va tog‘ oralig‘i botiqlarida joylashgan suv ombor daryolar, soylar va atmosferadagi suvlarni to‘plab beruvchi vazifani bajaradi. Lekin tekislikda qurilgan suv ombor esa to‘plovchi emas, balki tarqatuvchi vazifani bajaradi.[4]

Suv omborlarning tekislikda qurilishi qishloq xo‘jaligini bir me’yorda suv bilan ta ‘minlash bo‘lsa, tog‘lik hududlarda qurilishi esa toshqinlarning oldini olish va gidrotexnika ya’ni GES maqsadlarida quriladi. Tog‘ va tog‘ oralig‘i botiqlarda qurilishining yana bir sababi turizmga ta’sir ko‘rsatadi. Bunga misol qilib Chorvoq suv omborini keltirsa bo‘ladi(2-rasm).

2-rasm.Chorvoq suv ombori va Chorvoq dam olish maskani .

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati .

1. A.Rasulov, F.Hikmatov, D.Aytboyev. Gidrologiya asosalari. Toshkent: “Universitet” – 2003, – 260 bet.

2. G‘.Tovbayev, S.Ibrohimova. Sardoba suv omborining atrof-muhitga ta’siri.

“Образование и наука в века” xalqaro ilmiy-ta’limiy elektron jurnal. RF.Kamerovo sh.- 2023 – 68-bet

3. Suv omborlari gidrologiyasi . O‘quv qo‘llanma . – 145-bet .

4. Tovbayev G.Z. GLOBAL EKOLOGIK MUAMMONI HAL QILISH YO‘LLARI //Экономика и социум. – 2022. – №. 5-2 (92). – С. 279-283. https://cyberleninka.ru/article/n/global-ekologik-muammoni-hal-qilish-yo-llari

EFFECT OF GLYCYRRHIZIC ACID AND MENTHOL BASED SUPRAMOLECULAR COMPLEXES ON WHEAT (TRITICUM AESTIVUM L) GERMINATION INDICATORS

Ettibaeva L.A., Abdurakhmanova U.K., Xalmuratova Z.T.
Gulistan State University, Karakalpak State University
lola1981a@mail.ru

Abstract: In the study, chemical identification of synthesized supramolecular complexes of glycyrrhizic acid (GA) with menthol isolated from the root of licorice (Glycyrrhiza glabra L.) and their effect on germination parameters of wheat (triticum aestivum L) “Dostlik” variety was studied.

Keywords: glycyrrhizic acid, menthol, supramolecular complex, germination, correlation matrix.

Glycyrrhizic acid is a component of many medicinal preparations. Glycyrrhizic acid contained in the preparation facilitates its absorption into tissues or organs, enhances its medicinal properties, reduces its toxicity, and increases its therapeutic activity [1-4]

Management of external stress factors and improvement of crop quality is one of the most urgent issues in wheat care. Special attention is paid to the use of natural compounds and advanced agro-technologies to increase the resistance of the wheat plant to external stress factors and prevent its growth and death.

Nowadays, protecting wheat from the effects of external factors and increasing its resistance during the stages of growth and development is one of the most urgent issues.

Accordingly, this study aims to study the effect of glycyrrhizic acid and menthol supramolecular complexes on germination parameters of wheat (triticum aestivum) variety “Dostlik” in laboratory conditions.

RESEARCH MATERIALS AND METHODS

The “Dostlik” variety of winter wheat was chosen as the research object. To determine the effect of salt solutions on the bulging process, the weight of wheat grain was weighed before bulging. At 24, 48, 72 hours of germination, the weight of each grain was calculated and the amount of water consumed was determined. The experiment was conducted in the “Experimental Biology” laboratory of Gulistan State University. Statistical calculations between the studied characters were performed using the SPSS-14 program, correlation(r), determination (r2) coefficients and correlation matrices were compared [18, 19].

In a Petri dish, wheat (20 grains) was kept hydrated with distilled water during the germination process and germination rate (%) after 48 hours (2 days), stem and root length (cm)

after 5 days, and wet and dry weight of biomass (g) was recorded.

RESULTS OBTAINED AND THEIR ANALYSIS

The obtained results showed that the bulging of the grain was influenced by complex solutions. The control received a total of 63.67 mg of water on the first day of bulging (in 24 hours), -6.90 mg on the second day of bulging, and 17.06 mg on the third day. According to these data, it was found that the bulging process accelerated on the first day and slowed down on the second and third days.

In total, the seed absorbed water 1.8 times its net weight. In saline **(GA 10^{-7})**, similar to the control, the bulging process on the first day took up more water than on the first, second and third days. On the second and third days, the process of taking water for bulging accelerated. This can be clearly seen in comparison with the control. On the third day in the control, the bulge absorbed 17.06 mg of water, while in the saline solution it absorbed 47.36 mg of water. 30 mg more water intake than control was noted. In the process of bulging, the grain absorbed 1.8 times of salt water compared to its weight in the control, and 2.67 times of water in the saline solution.

Acceleration of the bulging process under the influence of saline solution can also be determined from the growth of roots and grass. In the control, the root length was 2.78 cm, while in saline solution it was equal to 5.35 cm. The same result was recorded for the length of the wheat grass. It was equal to 1.40 cm in the control and 4.96 cm in the saline solution.

In the third option, exactly the same results as the second option were recorded. The ratio of the water used for bulging to the grain weight was equal to 2.62.

In the fourth option, the bulging process accelerated on the first, second and third days. On the second day, in control the amount of water used for bulging was 6.9 mg, in this variant it was 20.7 mg, and on the third day it was 36.68 mg. The ratio of the water used for bulging to the grain weight was equal to 2.64. This, in turn, affected the rapid growth of roots and grass.

The fifth option was different from the other options. In this version, the bulging process was the same on days 2 and 3. Compared to options 2, 3 and 4, less water was used for bulging. The ratio was 2.21. Root and grass growth was slow compared to variants 2, 3.

An increase in the concentration of the solution caused a decrease in the amount of water used for bulging. In option 6, the ratio of water used in the process of bulging to grain weight was equal to 2.31, in option 7 -2.21, and in option 8 - 2.06. Therefore, the increase in the concentration of the solution caused a decrease in the amount of water used for bulging.

The same result was recorded in 9, 10, 11 and other options. From these data, it is possible to be sure that a favorable environment for the bulging process is created when the concentration of the solution is equal to 10^{-7} .

Based on the obtained results, the following conclusions can be drawn:

1. It was found that the bulging of the grain accelerated on the first day.

2. Under the influence of saline solutions, the bulging process accelerated from the second day, and the grain received 1.8 times of water compared to its weight in the control, while in the saline solution, this indicator was equal to 2.67.

3. It was found that GA 10^{-7}; Menthol 10^{-6}; GA:M 2:1 10^{-7}; GA :M 4:1 10^{-7}; GAMAT:M 2:1 10^{-7} and GAMAT:M 4:1$10^{-7}$ solutions created a favorable environment for bulging.

References:

1. Bondarev, A.I.; Bashkatov, S.A.; Davydova, V.A.; Zarudiy, F.S.; Lazareva, D.N.; Tolstikova, T.G.; Baltina, L.A.; Tolstikov, G.A.; Murinov, Y.I.; Rusakov, I.A. Antiinflammatory

and analgesic action of complexes of antiflogistics with glycyrrhizic acid. Pharmacol. Toxicol., 1991, 5, 47-50.

2. Baltina, L.A.; Davydova, V.A.; Tolstikova, T.G.; Sharipova, F.V.; Murinov, Yu.I.; Zarudiy, F.S.; Lazareva, D.N.; Tolstikov, G.A.; Bondarev, A.I. Complex compound acetylsalicylic acid with glycyrrhizin, which manifest anti-inflammatory, antipyretic and antiulcerous activity. USSR Patent 1566700, May 23, 1990.

3. Baltina, L.A.; Sharipova, F.V.; Davydova, V.A.; Tolstikova, T.G.; Zarudiy, F.S.; Lazareva, D.N.; Tolstikov, G.A.; Bondarev, A.I. Complex compound of 1-phenyl-2,3-dimethyl-4-methyl-5-aminopirazolon sodium metasulfat with glycyrrhizin, exhibiting anti-inflammatory and analgesic activity. USSR Patent 1566696, May 7, 1991.

4. Baltina, L.A.; Davydova, V.A.; Tolstikova, T.G.; Murinov, Yu.I.; Lazareva, D.N.; Tolstikov, G.A.; Bondarev, A.I. Complex compound of the sodium salt of 2 - [(2,6-dichloro-phenyl) amino] phenyl acetic acid with glycyrrhizic acid, exhibiting antiinflammatory activity. USSR Patent 1566699, May 7, 1991.

5. Shishkanu G.V., Titova N.V. Steroid glycosides as regulators of photosynthesis in seedlings of fruit plants // Simpozionul ştiinţific Internaţional "Agricultura modernă – realizări şi perspective" dedicat aniversării a 75 ani ai UASM (Horticultura). Lucrări ştiinţifice, Chişinău, 2008. -Vol.20.-R.124.

6. Shishlyannikova L.M. Mathematical support of scientific work using the statistical package SPSS for Windows 11.5.0// Teaching aid M., 2005. //www.web Statistica.- 2005

QISHLOQ HO‘JALIGI ZARARKUNANDALARIDAN XEROPICTA CANDACHARICA TURINING CHO‘L MINTAQASI VA BIOTOPLARI BO‘YIChA TARQALISHI

Zafarjon Murodjon o‘g‘li MAXMUDJONOV, *b.f.f.d (PhD) dotsent,*
Zokirjon Suyarqulovich MAXAMADIYEV, *doktorant*
Yodgora Muzaffar qizi SUYUNOVA, *magistrant*
Guliston davlat universiteti
z_makhmudjonov@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada qishloq ho‘jaligi zararkunandalaridan *Xeropicta candacharica* turining cho‘l mintaqasi va biotoplari bo‘yicha tarqalishi bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqot ishlarining natijalari keltirilgan. Cho‘l mintaqasida *Xeropicta candacharica* turi asosan quydagi biotoplar: bog‘ va poliz ekinlari maydonlari, ariq bo‘ylaridagi o‘tlar orasi, daryo terassalari, bedapoya maydonlari, o‘zlashtirilmagan maydonlardagi turli xil o‘simliklar orasida tarqalgan. *X. candacharica* ning populyatsiyadagi zichligi 1 m^2 maydonda 12-15 taga teng bo‘lsa, bedapoya maydonlarida bu ko‘rsatgich 50-60 ta va ba’zida 100 tagacha uchrashi mumkin.

Kalit so‘zlar: *Mintaqa, namlik, biotop, maydon.*

Tog‘ tizmalari balandlik mintaqalarining murakkab tuzilishi va tekislik mintaqasida antropogen kuchlarni keskin ta’siri, mollyuskalarni tarqalishiga va populyatsiyadagi zichligiga bevosita ta’sir etadi, chunki ularning barcha asosiy jihatlari yashash sharoitlari bilan chambarchas bog‘liq.

Umuman quruqlik mollyuskalarning balandlik mintaqalari bo‘yicha tarqalishi bir qator ishlarda muhokama qilingan, biroq Hygromiidae oila vakillarining balandlik mintaqalari bo‘yicha tarqalishiga oid ma’lumotlar yeytarli emas, undan tashqari oxirgi 15-20 yil davomida olib borilgan malakologik tadqiqotdar natijasida fan uchun yangi bo‘lgan 10 yaqin turlar aniqlandi va bir qator turlar arealiga oid yangi malumotlar olindi, qaysiki bularning barchasi oila vakillarining balandlik mintaqalari bo‘yicha tarqalishini o‘rganish zaruriyatini taqoza etadi. [1,2,3,4.]

Mollyuskalr hayotida o‘simliklar qoplami muhim ahamiyatga ega bo‘lib, birinchidan, ulardan mollyuskalar ozuqa sifatida foydalansa, ikkinchidan, ko‘pgina mollyuskalarning asosiy yashash joyi hisoblansa, uchunchidan, noqulay sharoitda (suv sathi ko‘tarilganda, havo harorati yuqori bo‘lganda) o‘simliklardan boshpana sifatida foydalaniladi. Shuning uchun, mollyuskalarning balandlik mintaqalari bo‘yicha tarqalishi o‘simlik qoplamiga bog‘liq tarzda o‘rganildi.

Har bir balandlik mintaqa o‘simlik qoplami o‘sha hudud geomorfologik tuzilishiga, iqlimiy xususiyatlariga, tuproq koplamiga bog‘lik holda moslashgandir. Agar tog‘ mintaqasida o‘simlik qoplami relefga tog‘ yonbag‘rining qiyaligiga, quyoshga nisbatan holatiga, tog‘ jinsiga va boshqalar bog‘liq holda joylashsa, cho‘l mintaqasida eng avvalo tuproqning mexanik tarkibiga, sho‘rlanish darajasiga, yer osti suviga, iklimiga bog‘lik holda joylashadi.

K.Z.Zokirovning tadqiqotlariga ko‘ra, O‘zbekiston va unga yondosh hududlar asosiy landshaft va iqlim zonalari - cho‘l, adir, tog‘ va yaylov mintaqalariga bo‘linadi. [5.]

Xeropicta candacharica turining balandlik mintaqalari bo‘yicha quydagicha tarqalgan.

O‘zbekiston tekisligining 400-500 m. balandlikkacha bo‘lgan qismini cho‘l mintaqasi o‘z ichiga oladi va yer maydonini 70% ni ishg‘ol qiladi. Cho‘l mintakasiga O‘zbekistonning Qizilkum, Qarshi, Mirzachul kabi cho‘llari, Markaziy Fargona, Ustyurt, Quyi Amudaryo, Quyi Zarafshon va Quyi Surxondaryo kabi hududlar kiradi.

Cho‘l mintaqasining aksariyat qismi insonlar tomonidan qariyb to‘liq o‘zlashtirilib, mintaqaning asosiy qismi dehqonchilik ekin maydonlariga aylantirilishi natijasida mollyuskalar uchun suniy biotoplar yaratilgan.

Cho‘l mintaqasida mollyuskalar asosan quydagi biotoplar: bog‘ va poliz ekinlari maydonlari, ariq bo‘ylaridagi o‘tlar orasi, daryo terassalari, bedapoya maydonlari, o‘zlashtirilmagan maydonlardagi turli xil o‘simliklar orasida tarqalgan.

Cho‘l mintaqasida Hygromiidae oila vakillaridan faqatgina *Xeropicta candacharica* turi tarqalgan bo‘lib, u tur yuqorida qayd etilgan barcha biotoplarda uchrab, uning populyatsiyadagi zichligi turlicha. Masalan, ariq bo‘ylaridagi o‘tlar orasida (1-rasm) *X. candacharica* ning populyatsiyadagi zichligi 1 m^2 maydonda 12-15 taga teng bo‘lsa, bedapoya maydonlarida bu ko‘rsatgich 50-60 ta va ba’zida 100 tagacha uchrashi mumkin.

1-rasm. Cho‘l mintaqasida ariq bo‘ylaridagi o‘tlar orasida *Xeropicta candacharica* turining tarqalishi.

Cho‘l mintaqasida 5 biotop (bog‘ va poliz ekinlari maydonlari, ariq bo‘ylaridagi o‘tlar orasi, daryo terassalari, bedapoya maydonlari, o‘zlashtirilmagan maydonlardagi turli xil o‘simliklar orasi) o‘rganilib, faqat *X. candacharica* turi tarqalganligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zafar M. Makhmudjonov Khayrullo B. Khakimov Nilufar A. Mekhmonova Shakhzoda R. Nasriddinova Seytveli S. Abdurashitov. Biological peculiarities of *Leucozonella retteri.* Baghdad Science Journal. February, 2023 P-ISSN: 2078-8665 2023 E-ISSN: 2411-7986 DOI: https://dx.doi.org/10.21123/bsj.2023.7343

2. *Z.Maxmudjonov, H.Xaqberdiyeva, Yo.Cuyunova, B.G‘aniev. Leucozonella corona* ning bioekologik hususiyatlari. Research and education ISSN: 2181-3191 volume 1 | issue 8 | 2022 https://doi.org/10.5281/zenodo.7358636

3. Pazilov A, Kudratov J, Makhmudzhonov Z. New type of terrestrial mollusc of Archaica (Gastropoda, Pulmonata, Hygromiidae) from Central Asia. Int J Geogr Geol Environ 2019; 1(1):01-02. DOI: 10.22271/27067483.2019.v1.i1a.1

4. Z.Maxmudjonov, S.Abdurashitov, B.Chutanov. Distribution and lifestyle of *Leucozonella mesoleuca*. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). SJIF Impact Factor 2022: 8.197| ISI I.F. Value:1.241|

https://doi.org/10.36713/epra2016

5. Zakirov K.Z. Flora i rastitelnost basseyna reki Zarafshan. – Tashkent: Izd-vo AN Uz. SSR, 1955. – 210 s.

TALABALARGA SANOAT JIXOZLARI VA TRANSPORT USKUNALARINING REKONSTRUKSIYASI VA MODERINIZATSIYASI MAVZUSINI O‘QITISHDA MODULLI YONDASHUV

Islom Rustam o‘g‘li MAXMUDOV, *o‘qituvchi*
Muhammad Faxriddin o‘g‘li OTABOYEV, *o‘qituvchi*

Guliston davlat universiteti
mahmudovislom414@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimizdagi qishloq xo‘jalik mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash, yarim tayyor oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha eng zamonaviy texnologiyalar asosida jixozlangan yangi qayta ishlash korxonalarini qurish, mavjud korxonalardagi qurilmalarni rekonstruksiya va moderinizatsiya qilishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish va sohaga malakali kadrlarni tayyorlash kabi masalalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: rekonstruksiya, moderinizatsiya, transportyor, elektrotelejka, elektrokara, elektropogruzchik, shnek, elevator, noriya, porshenli nasos, shesternali nasos, pnevmatik qurilma, aerazol qurilma.

Jahon sanoat tarmoqlarini tizimli ravishda modernizasiya qilinishi va ishlab chiqarishga yangi texnologiyalarning joriy etilishi sohada yetuk malakali kadrlarga bo‘lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu borada O‘zbekiston Respublikasida ta’lim islohotlari jadallashib borayotgan bir vaqtda zamonaviy ilmiy va dunyoviy bilimlarga ega bo‘lgan, dunyo miqyosida raqobatbardosh kadrlarni shakllantirish, ularga mavjud ilmiy bilimlarning asoslarini yetkazishda kompetentsiyaviy yondashuvlarni tatbiq etish muhim ahamiyatga egadir.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida yuqoridagi tahlillaridan kelib chiqqan holda, yuqori malakali o‘qituvchilar tayyorlash jarayoniga kadrlar buyurtmachilarini faol jalb etish borasida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan [1, 15-16 b.].

-ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklarining o‘ziga xosligidan kelib chiqib, o‘quv rejalari va dasturlari mazmuni hamda mutaxassislik fanlari bo‘yicha soatlar taqsimotini kadrlar buyurtmachilari bilan hamkorlikda fan va texnologiyalarning so‘nggi yutuqlari asosida shakllantirish;

-bitiruv-malakaviy ishlar, magistrlik va doktorlik dissertasiyalari mavzularini iqtisodiyotning real sektori, shuningdek hududiy (viloyat, tuman, shahar, mahalla, hududiy ob’yekt) muammolaridan kelib chiqib shakllantirish hamda mavzularni tor qamrovda chuqur tadqiq qilishga o‘tish;

-oliy ta’lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari aloqalarini mustahkamlash hamda klaster usulida faoliyat yuritishini tashkil etish.

Mamlakatimizda mavjud qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish korxonalari hamda ularning jihozlari ta’minoti masalasi yechimini topishga qaratilgan bir qator qaror va farmonlar qabul qilinib, sohada faoliyat olib borayotgan mutaxassislarga bir qator imtiyozlar yaratilmoqda. Jumladan, davlatimiz rahbari tomonidan 5 yil muddat ichida qishloq xo‘jalik mahsulotlarini saqlash va chuqur qayta ishlash, yarim tayyor oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha eng zamonaviy texnologiyalar asosida jihozlangan yangi qayta ishlash korxonalarini qurish, mavjudlarini rekonstruksiya va moderinizatsiya qilishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirishni o‘z ichiga olgan 2017-yil 7-fevraldagi O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha “Harakatlar Strategiyasi” to‘g‘risidagi Prezident farmonini misol qilib keltirish mumkin. Xususan, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, yarim tayyor va tayyor oziq-ovqat hamda qadoqlash mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha eng zamonaviy yuqori texnologik asbob-uskunalar bilan jihozlangan yangi qayta ishlash korxonalarini qurish,

mavjudlarini rekonstruktsiya va modernizatsiya qilish bo‘yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, tashish va sotish, agrokimyo, moliyaviy va boshqa zamonaviy bozor xizmatlari ko‘rsatish infratuzilmasini yanada kengaytirish [2, 10-14 b.].

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi sohasini modernizatsiyalash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish korxonalariga xalqaro standart va ekologik talablarning ortib borayotgani soha mutaxasislaridan nafaqat to‘la avtomatlashtirilgan jihozlar bilan ta’minlash, balki resurs tejamkor texnologiyalardan foydalanish zarurligini ham talab etmoqda. Bu esa o‘z navbatida qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilash, ularning tannarxini pasaytirish, qayta ishlash jarayonida mahsulot isrofi va yo‘qotilishi, shuningdek chiqindilarni maksimal qisqartirishga olib keladi.

Transport uskunalarga quyidagilar kiradi: lentali, plastinkali, shnekli, rolikli, pnevmatik, gidravlik transportyorlar, nasoslar. Yuklarni tashish uchun elektrotelfer; telejkalar va pogruzchiklar ishlatiladi.

Sexlar va omborxonalarda katta yuklarni mexanik telejkalar, avto va elektrogruzchiklar, shtabelyor-kranlar yordamida tashiladi. Qoplar, yashiklar, bochkalarni tashish uchun telejkalar qo‘llaniladi. Tashiydigan yuklar og‘irligi bo‘yicha ular bir necha turga bo‘linadi; № 11-50kg, № 12,13-125kg, № 14,15-250kg, №16,17-500kg. Konserva korxonalarida hajmi 0,4m^3 bo‘lgan telejkalar-vannalar, osiladigan telejkalar ishlatiladi. Bochkalar maxsus telejkalar yordamida tashiladi.

Elevatorlar: Yuklarni vertikal yo‘nalishda tashiladigan uskunalar elevatorlar deb nomlanadi. Ular asosan cho‘michli, zanjirli, noriya turlarda bo‘ladi.

EGSH-1 va EGSH-2- elivatorlar meva va sabzavotlarni tashish uchun mo‘ljallangan. Ular texnologik liniyalarda mahsulotni balandlikka ko‘tarish kerak bo‘lgan joyda o‘rnatiladi. Elevatorlarning pastki va yuqori qismlar gorizontal bo‘lib, ishchi qism esa 550C burchak ostida joylashgan.

Elevator: karkasi bo‘ylama bo‘laklari bo‘yicha roliklar yordamida ikkita plastinkali zanjirlar harakatlanadi. Ularga cho‘michlar biriktiriladi.

Uzatma stantsiyasi yuqori maydonchada joylashadi. Elevatorning vertikal balkasi karkas bilan biriktiriladi. Zanjirlar vint yordamida boshqariladi. Xom ashyo qabul qilish varonkasiga yuklanadi va yuqoriga harakatlanadi.

Bunday elevatorlar yordamida mahsulotlarni 1,5 dan 4m gacha va undan ko‘p balandlikka ko‘tarish mumkin. Kamchiliklari: cho‘michlarni uzilib ketishi, mahsulotlarni to‘kilishi, metallni ko‘p miqdorda talab qiladi [3, 143-148 b.].

Noriya: noriyaning ishchi qismi bo‘lib, cho‘michlari hisoblanadi. Noriya cho‘michlari qalinligi 2-3 mm bo‘lgan po‘lat listlardan yoki cho‘yandan yasaladi. Portlash va yonish xavfi bo‘lgan sexlarda ishlatiladigan noriyalar uchun alyuminiy cho‘michlar ishlatiladi, metall korpusga tekkanida uchkun hosil bo‘lmasligi uchun. Oson to‘kiluvchan, quruq yuklarni tashish uchun chuqur cho‘michlar, nam hamda yomon to‘kiladigan materiallar uchun mayda cho‘michlar ishlatiladi. Noriya cho‘michlar, zanjir yoki lenta, pastki valli baraban, podshipnikdan iborat.

Pnevmatik va aerozol transport qurilmalari: Aerozol transport bilan faqat kukunsimon materiallar ko‘chiriladi. Pnevmatik asboblar – ichiga pnevmatik (havo kuchi bilan ishlaydigan) dvigatel o‘rnatilgan qurilmalardir. Pnevmatik bolg‘alar, perfaratorlar, beton qo‘porgichlar, gayka buragichlar, arralar, qaychilar, silliqlash, parmalash kabi mashinalar

pnevmatik asboblar jumlasiga kiradi. Odatda pnevmatik asboblarning vazni ish turiga ko‘ra tanlanadi. Ularda porshenli va rotatsion dvigatellar (quvvati 0,15 dan 1,75 kvt) qo‘llaniladi. Pnevmatik asboblarda ishlatiladigan siqiq havo bosimi – 6-10 kg kuch/sm^2. Oddiyligi, ishlatish qulayligi, xavfsizligi, har qanday sharoitda ishlatish mumkinligi va boshqa afzalliklari tufayli pnevmatik asboblar keng qo‘llaniladi. Pnevmatik asboblar turli zavod fabrikalarda, qurilishda, mashinasozlikda, metallarga ishlov berishda, kon sanoatida, transportda, avtomobillarni ta’mirlash ustaxonalarida, uy-ro‘zg‘or ishlarida keng qo‘llaniladi.

Aerozollar (lot. aerosolutio aero - havo va solutio - eritma) – gaz muhitida muallaq turadigan mayda-mayda qattiq yoki suyuq zarralardan tashkil topgan dispers tizimlar. Aerozollardagi zarralarning kattaligi mm ning o‘n milliondan bir ulushidan tortib, bir necha mm gacha boradi (qor uchqunlari, yomg‘ir tomchilari). Aerozollar qattiq yoki suyuq jismlarning maydalanishi, parchalanishi (masalan, portlash vaqtida) yoki kondensatlanishi (masalan, havodagi qattiq jism zarralari, gaz ionlari va b. da suv bug‘ining to‘planishi) natijasida, shuningdek kimyoviy reaksiya vaqtida vujudga keladi.

Suyuqliklarni transportlash qurilmalari: Oziq-ovqat sanoati korxonalarida texnologik jarayonlar uchun ko‘plab bosim ostidagi suyuq moddalarni transportlash uchun quvur o‘tkazish transportlari qo‘llaniladi. Bu qurilmalarni shu yo‘nalish sharoitida ishlatishning ahamiyatliligi quyidagichadir: korroziyadan himoyalashni talab etuvchi agressiv muhitlar (yog‘, kislotalar, kaustik soda, xlorit va sulfat kislota eritmalari, tuzli eritmalar), nasos va quvurlarni ishlatishni talab etadigan tez qotiydigan suyuqliklarni transportlash (salomas, yog‘ kislotalari, gudron, ayrim moylar, sovun asosi), yonuvchi va portlovchan muhitlar (benzin, spirtlar, mazut). Quvur o‘tkazish transportlarining asosiy elementlari nasoslar, armatura, quvurlar. Nasos deb, dvigatelning mexanik energiyasini suyuqlik oqimi energiyasiga aylantiruvchi mashinalarga aytiladi.

Markazdan qochma nasoslar: Markazdan qochma nasosning ish printsipi shundan iboratki, nasos korpusidagi suyuqlik ishchi g‘ildirak kuraklari bilan aylanishi natijasida olinadi va markazdan qochma kuchlar ta‘sirida markazdan g‘ildirak perefiriga harakatlanadi va korpusning spiral kamerasi orqali yetkazuvchi patrubokga beriladi. Shuning uchun g‘ildirakning kirish qismida so‘rib oluvchi quvur qarshisida siyraklanish hosil qilinadi. Buni ta‘sirida suyuqlik uzluksiz nasosga so‘rilib turiladi. Bundan kelib chiqqan holda markazdan qochma nasoslarni ishga tushirishdan oldin korpusga oldindan suyuqlik quyib qo‘yish kerak, markazdan qochma kuchlar maydonini hosil qilish uchun.

Porshenli nasoslar: Bu nasoslar yog‘-moy sanoatida ikki holatda ishlatiladi: qovushqoq suyuqliklarni uzatish uchun yuqori bosimlarni hosil qilishda 10 mPa gacha va transportlanayotganda suyuqlik hajmini dozalashda bir meyorda uzatishni ta’minlash uchun. Porshenli nasosning ikkita klapani bor: so‘ruvchi va yetkazuvchi. Nasos silindrdan, krivoship – shatun mexanizmidan, borib qaytma harakat bajaruvchi porshendan iborat. Silindr kamerasida porshen chapga harakatlanganda siyraklanish hosil bo‘ladi va suyuqlik ochiladigan so‘ruvchi klapan orqali silindrga so‘riladi. Bunda yetkazuvchi klapan berk bo‘ladi. Porshen qaytma harakat bajarganida so‘ruvchi klapan berkiladi va porshen bosim ostida suyuqlik ochilgan yetkazuvchi klapan orqali chiqarib yuboriladi.

Shesternali nasoslar: Bu hajmiy nasoslar tipi konstruktsiyasining soddaligi va arzonligi bilan yog‘-moy sanoatida qovushqoq muhitlarini (suyuq sovun, parafin, yog‘ kislotalari, gudron, mazut) ko‘chirish uchun ko‘plab qo‘llaniladi. [3]

1-rasm. Yuklarni tashishda qo‘llaniladigan transportlar.

2-rasm. Pnevmatik va aerozol transport qurilmalari.

3-rasm. Suyuqliklarni transportlash qurilmalari.

Modulli o‘qitish - o‘qitishning istiqbolli tizimlaridan biri hisoblanadi, chunki odam bosh miyasi o‘zlashtirish tizimiga eng yaxshi moslashgandir. Modulli o‘qitish asosan inson bosh miyasi to‘qimalarining modulli tashkil etilganligiga tayanadi. Modulli o‘qitish-o‘quv jarayonini tashkil etish shakli bo‘lib, unda o‘qitish o‘quv materialining mantiqan tugallangan birliklari modullarni, bosqichlar va qadamlar bo‘yicha o‘zlashtirishni anglatadi. Eng kichik bo‘lak pedagogik texnologiyaning o‘ziga hos qismi bo‘lib, bunday kichik modullardan birlamchi modul tashkil topadi. Modullar to‘plami o‘qitish jarayonini ilmiy tashkil etishga va uning sifat hamda samarasini ta'minlash uchun qo‘llaniladi. Modullarning o‘zgaruvchan va modernizatsiyalanadigan tabiati tufayli ulardan dinamik ravishda foydalaniladi.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarini boshqarish faoliyatida ilmiy-texnik loyihalarni moliyaviy baholash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish, saqlash va birlamchi qayta ishlashda yangi texnologiyalar, innovatsiyaviy faoliyatga bo‘lgan xarajatlar samaradorligini baholay oladigan va qo‘llay oladigan bilimli va yuksak kasbiy mahoratga ega bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlash, qolaversa xozirgi zamonaviy texnika va texnologiyalardan foydalana oladigan xodimlarni yetishtirish jarayonlarida shu kabi bilimlarni talabalarga o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’ruza mashg‘ulotlaridan olingan bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirish va amaliy ko‘nikmalar olish hamda ishlab chiqarishdagi tajribalarni olib borish maqsadida amaliyot olib boriladigan korxonalardagi transportlar va qurilmalar bilan tanishtirish jarayonlari o‘tkaziladi. Barcha amaliy va tajriba ishlari kompyuter texnologiyalarini qo‘llash bilan bog‘liq holda bosqichma-bosqich olib boriladi. Talabalarning bilimi, o‘zlashtirish jarayonilari ma’ruzalar va amaliy ishlarni bajarish davomida so‘rovlar asosida nazorat qilinadi. Modullashtirish va o‘quv jarayonini

texnologiyalash yuzasidan keyingi yillarda ilmiy-pedagogik tadqiqotlar o‘tkazilmoqda. Ushbu usullandan samarali foydalanib talabalarni shu yo‘nalish muhitida tayyorlash lozim.

Xulosa.

Sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish, korxonaning innovatsion boshqaruvi samaradorligi ko‘rsatkichlari ta’sirida o‘zgarishi mumkin bo‘ladi. Ya’ni sanoat korxonasida innovatsion boshqaruv to‘g‘ri tashkil etilgan bo‘lib, mahsulot ishlab chiqarish jarayonlari texnik va texnologik jihatdan zamon talablariga qanchalik mos bo‘lgani sari ishlab chiqarish hajmi shunchalik yuqori sur’atda ortadi. Asosiy e’tiborni mamlakatimizda sanoat korxonalarining innovatsion boshqaruvi mexanizmini rivojlantirishni rag‘batlantirishga qaratilgan davlat dasturlarini ishlab chiqishga qaratish maqsadga muvofiq. Sanoat korxonalarini innovatsion rivojlantirish va uning raqobatbardoshligini oshirishning taraqqiy etgan mamlakatlar amaliyoti tahlili ko‘rsatishicha, ushbu mamlakatlarda bozor mexanizmining amal qilishida davlat va xususiy sheriklik tamoyiliga ustuvorlik qaratilgan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 08.10.2019 yildagi PF-5847-son. 15-16 b

2. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 07.02.2017 PF-4947-son. 10-14 b

3. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari saqlash omborlari, qayta ishlash korxonalarining jihozlari va loyihalashtirish asoslari. Darslik, Toshkent iqtisod-moliya 2018. 143-148 b

PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING THE SUBJECT “INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF QUICK COOKING PEANUT CULTIVATION”

Guljakhan Kamalovna MIRSHARIPOVA
Nozimjon Abdurahimovich KOMILOV
m.guljaxon@mail.ru

Abstract: The information presented in this article is about the innovative pedagogical technologies used in the teaching of the “Plant Science” subject “Innovative technologies of cultivation of Tezpishar peanut varieties as a repeated crop”, the improvement of the educational process, the wide use of technical tools, the solid knowledge and skills of students enables them to acquire skills.

In the article, a case was prepared for students to work independently within the topic. At the same time, lecture text and presentation materials were developed based on modern pedagogical technology.

Keywords: peanut, repeated crop, cultivation technology, educational project, goal, problem, project, stages, pedagogical technology.

Keysning asosiy maqsadi. Ichki bozorni yetarli miqdorda sifatli yeryong‘oq mahsulotlari bilan

ta’minlashda sug‘oriladigan yerlardan samarali foydalanish, bir yilda ikki hosil olib tuproq unumdorligini oshirish, tuproqda biologik azot fiksatsiyasini oshirib, energiya va resurslarni tejab, tannarxi arzon ekologik toza mahsulot olish kabi muammolarni tahlil qilish va sabablarni aniqlash hamda uni oldini olish chora- tadbirlarini ishlab chiqish.

O‘quv faoliyatidan kutiladigan natijalar:

- yeryong‘oq ekinini takroriy yetishtirish orqali tuproq unumdorligi va ekinlar hosildorligini oshirish, arzon va sifatli mahsulot yetishtirish yo‘llarini yoritib berish;
- muammoli vazifalarni yechishda nazariy bilimlarini qo‘llash;
- muammoni aniqlab, uni hal qilishda yechim topish.

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun oldindan talabalar quyidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lmoqlari zarur:

Talaba bilishi kerak: yeryong‘oq ekini to‘g‘risida umumiy tushunchalarni, yeryong‘oq ekinining xo‘jalik va agrotexnik ahamiyati, yetishtirish usullari, don tarkibi va o‘ziga xosligi haqida.

Talaba amalga oshirishi kerak: mavzuni mustaqil o‘rganadi; muammoning mohiyatini aniqlashtiradi; g‘oyalarni ilgari suradi; ma’lumotlarni tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqib, mustaqil qaror qabul qilishni o‘rganadi; o‘z nuqtai nazariga ega bo‘lib, mantiqiy xulosa chiqaradi; o‘quv ma’lumotlar bilan mustaqil ishlaydi; ma’lumotlarni taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi;

Talaba ega bo‘lmog‘i kerak: kommunikativ ko‘nikmalarga; taqdimot ko‘nikmalariga; hamkorlikdagi ishlar ko‘nikmalariga; muammoli holatlar tahlil qilish ko‘nikmalariga.

Texnologik hususiyatlardan kelib chiqqan holda keysning tavsifnomasi: Ushbu keys-stadining asosiy manbai kabinetli, lavhali bo‘lib, o‘simlikshunoslik fanidan olgan bilim va ko‘nikmalari asosida bayon etilgan. Keys-stadining asosiy ob’yekti: moyli ekinlar guruhigi mansub bo‘lgan yeryong‘oq agrotexnikasiga yo‘naltirilgan. Bu tashkiliy institutsional keys-stadi bo‘lib, ma’lumotlar vaziyatlar va savollar asosida tuzilgan. Hajmi o‘rtacha, tizimlashtirilgan bo‘lib, nazariy mashg‘ulotga mo‘ljallangan o‘quv mavzu bo‘yicha bilim va ko‘nikmalar hosil qilishga qaratilgan. Didaktik maqsadlarga ko‘ra keys-stadi muammolarni taqdim qilishga, ularni hal etishga, tahlil qilish va baholashga qaratilgan.

Quyida berilgan keys bilan tanishing va undagi muammoni yechimini toping.

“Ichki bozorda **ye**ryong‘oq mahsulotlari tannarxini pasaytirish uchun qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida nima ishlarni amalga oshirish kerak?”

***Keysning dolzarbligi*.**

Respublikamizda takrorlanayotgan suv tanqisligi, jahon bozorida oziq-ovqat mahsulotlari narx-navosining muttasil oshib borayotganligi oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish hamda ularning turlarini ko‘paytirish va shu asosda aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabini yanada to‘laroq qondirish, qishloq aholisi daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish kabi vazifalarni kuchaytirmoqda.

Mamlakat aholisini don mahsulotlariga bo‘lgan talabini to‘liq ta’minlash maqsadida sug‘oriladigan yerlarda boshoqlilar, ayniqsa kuzgi bug‘doy maydoni ortib bormoqda. Ko‘pdan-ko‘p fermer va dehqon xo‘jaliklari agrotexnik tadbirlarni o‘z vaqtida o‘tkazishlari hisobiga g‘alladan yuqori va sifatli hosil olishmoqda. Lekin ko‘pgina xududlarda kuzgi bug‘doydan bo‘shagan yerlardan foydalanish darajasi davr talabiga javob bermaydi. Takroriy ekinlarning tarkibi, ularning agroiqtisodiy samaradorligi hududning tuproq-iqlim sharoitlarini nazarda tutgan

holda ilmiy asoslanmagan.

Ekinlar strukturasining o‘zgarishi munosabati bilan dukkakli-don ekinlaridan yuqori va sifatli don hosili yetishtirishda intensiv texnologiyalardan biri sug‘oriladigan maydonlarda ekilgan boshoqli don ekinlarini yig‘ishtirib olingandan so‘ng, bo‘shagan maydonlarda yeryong‘oqning ertapishar navlarini takroriy ekin sifatida ekib, yeryong‘oq mahsulotlari yetishtirishni ko‘paytirish orqali bir yilda ikki marta yuqori va sifatli hosil olish hamda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash shu kunning asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Keysni yechish jarayonida ushbu vaziyatni tahlil qilib, muammoni oldini olish va uni hal qilish yo‘llarini ishlab chiqishga harakat qiling.

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun mavzu bo‘yicha yeryong‘oq yetishtirish haqida bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish zarur.

Tavsiya etilgan keysni yechish quyidagi natijalarga erishishga imkon yaratadi:

- o‘zlashtirilgan mavzu bo‘yicha bilimlarni mustahkamlash;
- muammoning hamda qabul qilingan yechimning individual va guruhiy tahlilida bilim va ko‘nikmalarni qayta topshirish;
- mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini egallash;
- o‘quv axborotlarini o‘zlashtirish darajasini tekshirib ko‘rish.

Ichki bozorda yeryong‘oq mahsulotlari tannarxini pasaytirish uchun nimalarni amalga oshirish kerak?

(Muammoli vaziyat)

To‘laqonli ovqatlanish ko‘p jihatdan uning tarkibiga, iste’mol qilinadigan oziq-ovqat mahsulotlarining insonning normal rivojlanishi va faoliyat yuritish, uning organizmida to‘g‘ri modda almashinuvi, salomatlikni mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish, keksayish jarayonini sekinlashtirish va umrni uzaytirish uchun zarur bo‘ladigan to‘yimli va sifatli moddalar bilan kerakli darajada ta’minlanishiga bog‘liq. SHu maqsadda yeryong‘oq yetishtirish muhim hisoblanadi. Lekin, yer-suv resurslarining cheklanganligi, tuproq-iqlim sharoitlari va yeryong‘oq hosildorligining nisbatan pastligi hamda yetishtirish texnologiyasi xarajatlarining yuqoriligi tannarxning yuqori bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda

Sizning fikringizcha aholini va sanoatni arzon va sifatli yeryong‘oq mahsulotlari bilan ta’minlash uchun qanday choralar ko‘rilishi lozim?

Amaliy vaziyatni bosqichma – bosqich tahlil qilish va hal etish bo‘yicha talabalarga uslubiy ko‘rsatmalar

Keysni yechish bo‘yicha individual ish yo‘riqnomasi

1. Avvalo, keys bilan tanishing. yeryong‘oqni takroriy yetishtirish hosildorlikka va tuproqning unumdorligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi bo‘yicha tushuncha hosil qilish uchun bor bo‘lgan butun axborotni diqqat bilan o‘qib chiqing. O‘qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang.

1. Keys mavzusidagi muammoli vaziyatlarga e’tibor qarating.
2. Muammoni tasdiqlovchi dalillarni ko‘rsating.

3. Eryong‘oq yetishtirishda sarf-xarajatlarni kamaytirish yo‘llari, hosildorlikni oshirish choralarini diqqat bilan o‘rganing.

Guruhlarda keysni yechish bo‘yicha yo‘riqnoma

1. Individual yechilgan keys vaziyatlar bilan tanishib chiqing.
2. Guruh sardorini tanlang.
3. Vatman qog‘ozlarda quyidagi jadvalni chizing

1-jadval

Muammoni tahlil qilish va yechish jadvali

Muammoni tasdiqlovchi dalillari	**Muammoni kelib chiqish sabablari**	**Muallif tomonidan taklif qilingan yechim**	**Guruh yechimi**

2-jadval

“Muammoli vaziyat” jadvalini to‘ldiring

Vaziyatdagi muammolar turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari

3-jadval

To‘ldirilgan jadval (o‘qituvchi oldindan to‘ldiradi – talaba qo‘liga berilmaydi)

Muammoli vaziyat	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari
Ichki bozorni arzon va sifatli yeryong‘oq mahsulotlari bilan ta’minlash	Aholi sonining ortib borishi, sug‘oriladigan yerlarning cheklanganligi, suv tanqisligi, import oziq-ovqat mahsulotlarining qimmatligi

O‘tkazilgan tahlillar va natijalar

Muammoli vaziyatni tahlil qilish – ob’yektning holati aniqlangandan so‘ng, muammoning asosiy qirralariga e’tibor qaratib, muammoli vaziyatning hamma tomonlarini tahlil qilishga harakat qiling. Muammoning yechimini aniq variantlardan tanlab olib, “T - sxema” jadvalini to‘ldiring.

4-jadval

Eryong‘oqni takroriy ekin sifatida yetishtirish samarali deb hisoblaymiz?	Eryong‘oqni asosiy ekin sifatida yetishtirish samarali deb hisoblaymiz?

5-jadval

“Muammoli vaziyat” jadvalining yakuniy ko‘rinishi

Muammoli vaziyat	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari
Eryong‘oq mahsulotlari tannarxining yuqoriligi		

Ishni yakunlab, taqdimotga tayyorlang.

Keys bilan ishlash jarayonini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

(mustaqil auditoriyada va auditoriyadan tashqari bajarilgan ish uchun)

6-jadval

Auditoriyadan tashqari bajarilgan ish uchun baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

Talabalar ro‘yxati	Asosiy muammo ajratib olinib, tadqiqot ob’yekti aniqlangan maks. 6 b	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sababi va dalillari aniq ko‘rsatilgan maks. 4 b	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari aniq ko‘rsatilgan maks. 10 b	Jami maks. 20 b

7-jadval

Auditoriyada bajarilgan ish uchun baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

Guruhlar ro‘yxati	Guruh faol maks. 1 b	Ma’lumotlar ko‘rgazmali taqdim etildi maks.4 b	Javoblar to‘liq va aniq berildi maks.5 b	Jami maks.10 b
1.				
2.				
3.				

8-10 ball – a’lo 6- 8 ball – yaxshi

4- 6 ball – qoniqarli 0 -4 ball – qoniqarsiz

YUqoridagi mavzuni o‘tishda “muammoli vaziyat” usulida foydalanishning ahamiyati katta. Talabalar ushbu usul orqali mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega bo‘ladi, guruhlarda ishlash ko‘nikmasiga ega bo‘ladi va eng asosiy mavzuni butun guruh bo‘yicha o‘zlashtirish imkoniyati yaratiladi.

Юқорида келтирилган кейс-стадида ўқитиш усулидан дуккакли –дон ва дуккакли ем-хашак экинларини етиштириш технологияси мавзуларини ўқитиш да ҳам фойдаланиш мумкин [1, 2, 3 , 4, 5, 6] .

Adabiyotlar:

1.Atabayeva X., Xudoyqulov J. “O‘simlikshunoslik” Toshkent- 2018 y. 336-348-b.

2. Атабаева Х., Худойқулов Ж. Ерёнғоқ. Тошкент-2019, 140 б.

3. Yoqubjonov O., Tursunov S. “O‘simlikshunoslik” (amaliy mashg‘ulotlar) Toshkent-2004 y.

4. Mirsharipova G., Mustafakulov D., Botirova L., Kushbakov B., Kasimov B. Haloaccumulative properties of plants. Journal of critical reviews. ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue

17, 2020. pp. 2322-2333. http://portal.guldu.uz›download-edfiles-16279.pdf.

5. Musurmanov A.A., Qurvontoev R., Faxrutdinova M.F., Mirsharipova G.K., Jurayev M. Sh. The Influence of Soil Mulching and Minimal Tillage on the Degree of Correlation Bonds between the Quantitative Indicators of Cotton and Wheat. Annals of the Romanian Society for Cell Biology. Annals of R.S.C.B., ISSN:1583-6258, Vol. 25, Issue 4, 2021, Pages. 6172 – 6179. http://www.annalsofrscb.ro/index.php/journal/article/view/3191

6. Mirsharipova G., Atabayeva Kh., Mustafakulov D., Musurmonov A., Botirova L. and Kurbonova M. Influence of planting norms and harvest term on Sudan grass (Sorghum × drummondii) yield. E3S Web of Conferences 284, 03021 (2021) https://doi.org/10.1051/e3sconf/202128403021.

"SOYA AHAMIYATI, BIOLOGIYASI VA YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI" MAVZUSINI O'QITISHDA ILG'OR TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Guljaxon Kamalovna MIRSHARIPOVA *q/x.f.n., dotsent*
Guliston davlat universiteti
Dildora Ergash qizi XO'JABEKOVA,
Guliston davlat universiteti, magistr
m.guljaxon@mail.ru

Annotatsiya: O'simlikshunoslik fanidan "Soya biologiyasi va yetishtirish texnologiyasi mavzusini o'qitishda keys-stadi usulidan foydalanish talabalarni nazariy bilim, amaliy ko'nikmalar va yuqori toifali malakaga ega bo'lishlariga yordam beradi. Bunda talabaning faol ishtiroki ta'minlanadi, chunki dars davomida talabalar bilan o'zaro "munozara" olib borilishi, "muammolar" ni birgalashib hal etish holatlarini bo'lishi talaba har tomonlama o'zini sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'qituvchi esa bu faol usullarni qo'llash orqali talabalarning darsdagi ishtirokini, ularning berilgan savollariga tez va to'g'ri javob berishi qobiliyatini, muammolarni hal etish uchun har xil takliflar kiritishini, o'tilgan fan bo'yicha ega bo'lgan amaliy ko'nikmalarini aniq va to'liq baholash imkoniga ega bo'ladi. Buning natijasida talabalarning o'qituvchiga va u o'tayotgan fanga nisbatan qiziqishlarining yanada ortishiga erishiladi.

Tanlangan o'qitish metodikasi talabalarda ularga o'qilayotgan fanning eng muhim qirralarini ochib berish, mavzuning asosiy maqsadi va vazifalarini soddalashtirilgan holda tushuntirib berish imkonini yaratadi.

Tayanch so'zlar: o'simlikshunoslik fani, soya, biologiyasi, yetishtirish texnologiyasi, pedagogik texnologiya, keys-stadi, muommoli vaziyat, "T - sxema", baholash mezoni.

Abstract: The use of case-study method in teaching the subject of "Soybean Biology and Cultivation Technology" from Plant Science will help students to acquire theoretical knowledge, practical skills and high-quality skills. The active participation of the student is ensured, because during the lesson there will be a mutual "discussion" with the students, there will be cases of solving "problems" together, the student will have the opportunity to test himself in every way.

By using these active methods, the teacher will have the opportunity to accurately and

completely evaluate the students' participation in the lesson, their ability to quickly and correctly answer the questions, make various suggestions for solving problems, and their practical skills in the subject. As a result, the students' interest in the teacher and the subject he/she is studying will increase.

The selected teaching methodology allows students to reveal the most important aspects of the studied subject, to explain the main purpose and tasks of the subject in a simplified manner.

Keywords: plant science, soy, its biology, cultivation technology, pedagogical technology, case-study, problem situation, "T - scheme", evaluation criteria.

I. PEDAGOGIK ANNOTATSIYa

O‘quv predmeti: "O‘simlikshunoslik"

Keys-stadining asosiy maqsadi: ichki bozorni yetarli miqdorda sifatli soya mahsulotlari bilan ta'minlashda sug‘oriladigan yerlardan samarali foydalanish, bir yilda ikki marta hosil olib tuproq unumdorligini oshirish, tuproqda biologik azot fiksatsiyasini oshirib, energiya va resurslarni tejab, tannarxi arzon ekologik toza mahsulot olish uchun respublikamizda soya yetirishda vujudga kelayotgan muammolarni tahlil qilish va uning sabablarni aniqlash hamda oldini olish chora- tadbirlarini ishlab chiqish.

O‘quv faoliyatidan kutiladigan natijalar: soyani takroriy ekin sifatida yetishtirish orqali tuproq unumdorligi va ekinlar hosildorligini oshirish, arzon va sifatli mahsulot tayyorlash yo‘llarini yoritib berish;.

- muammoli vazifalarni yechishda nazariy bilimlarini qo‘llash;
- muammoni aniqlab, uni hal qilishda yechim topish.

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun oldindan talabalar quyidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lmoqlari zarur:

Talaba bilishi kerak: coyaning kelib chiqishi, tarqalishi, oziq-ovqat, oziqa, agrotexnik va sanoat ahamiyati, soyaning qimmatli xo‘jalik belgilari va biologik xususiyatlari, mahalliy va istiqbolli navlar, yetishtirish texnologiyasi haqidagi bilimlarga ega bo‘lishi lozim.

Talaba amalga oshirishi kerak: mavzuni mustaqil o‘rganadi; muammoning mohiyatini aniqlashtiradi; g‘oyalarni ilgari suradi; ma'lumotlarni tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqib, mustaqil qaror qabul qilishni o‘rganadi; o‘z nuqtai nazariga ega bo‘lib, mantiqiy xulosa chiqaradi; o‘quv ma'lumotlar bilan mustaqil ishlaydi; ma'lumotlarni taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi;

Talaba ega bo‘lmog‘i kerak: kommunikativ ko‘nikmalarga; taqdimot ko‘nikmalariga; hamkorlikdagi ishlar ko‘nikmalariga; muammoli holatlar tahlil qilish ko‘nikmalariga.

Manbalardan foydalanish uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Atabaeva X.N., Xudoyqulov J.B. O‘simlikshunoslik. Toshkent-2018.
2. Atabaeva X.N., Umarov Z. O‘simlikshunoslik (o‘quv qo‘llanma) Toshkent-2004.
3. Yoqubjonov O, Tursunov S. O‘simlikshunoslik (o‘quv qo‘llanma) Toshkent-2008.

Texnologik hususiyatlardan kelib chiqqan holda keysning tavsifnomasi:

Ushbu keys-stadining asosiy manbai kabinetli, lavhali bo‘lib, o‘simlikshunoslik fanidan olgan bilim va ko‘nikmalari asosida bayon etilgan. Keys-stadining asosiy ob'ekti dukkakli-don ekinlar guruhigi mansub bo‘lgan soya agrotexnikasiga yo‘naltirilgan. Bu tashkiliy institutsional keys-stadi bo‘lib, ma'lumotlar vaziyatlar va savollar asosida tuzilgan. Hajmi o‘rtacha,

tizimlashtirilgan bo‘lib, nazariy mashg‘ulotga mo‘ljallangan o‘quv mavzu bo‘yicha bilim va ko‘nikmalar hosil qilishga qaratilgan. Didaktik maqsadlarga ko‘ra keys-stadi muammolarni taqdim qilishga, ularni hal etishga, tahlil qilish va baholashga qaratilgan.

Ushbu keys-stadidan o‘simlikshunoslik, donchilik va yem-xashak ekinlar biologiyasi va yetishtirish texnologiyasi fanlarining “Soya ahamiyati, biologiyasi va yetishtirish texnologiyasi” mavzusidagi darslarda foydalaniladi.

Keys-stadidan ko‘zlangan maqsad va tegishlicha tashkiliy-metodik ta’minoti o‘zgarganida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan o‘quv predmetlar ro‘yxati: Dehqonchilik, Biologiya, Agrokimyo.

Quyida berilgan keys bilan tanishing va undagi muammoni yechimini toping.

“Ichki bozorda soyadan olinadigan mahsulotlar tannarxini pasaytirish uchun qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida nima ishlarni amalga oshirish kerak?”

Keysning dolzarbligi. Respublikamizda takrorlanayotgan suv tanqisligi, jahon bozorida oziq-ovqat mahsulotlari narx-navosining muttasil oshib borayotganligi qishloq xo‘jalik ekinlarini yetishtirish hamda ulardan olinadigan mahsulotlari turlarini ko‘paytirish va shu asosda aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabini yanada to‘laroq qondirish, qishloq aholisi daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish kabi vazifalarni kuchaytirmoqda.

Mamlakat aholisini don mahsulotlariga bo‘lgan talabini to‘liq ta’minlash maqsadida sug‘oriladigan yerlarda boshoqlilar, ayniqsa kuzgi bug‘doy maydoni ortib bormoqda. Ko‘pdan-ko‘p fermer va dehqon xo‘jaliklari agrotexnik tadbirlarni o‘z vaqtida o‘tkazishlari hisobiga g‘alladan yuqori va sifatli hosil olishmoqda. Lekin ko‘pgina hududlarda kuzgi bug‘doydan bo‘shagan yerlardan foydalanish darajasi davr talabiga javob bermaydi. Takroriy ekinlarning tarkibi, ularning agroiqtisodiy samaradorligi hududning tuproq-iqlim sharoitlarini nazarda tutgan holda ilmiy asoslanmagan.

Ekinlar strukturasining o‘zgarishi munosabati bilan dukkakli-don ekinlaridan yuqori va sifatli don hosili yetishtirishda intensiv texnologiyalardan biri sug‘oriladigan maydonlarda ekilgan boshoqli don ekinlarini yig‘ishtirib olingandan so‘ng, bo‘shagan maydonlarda soyaning ertapishar navlarini takroriy ekin sifatida ekib, soya ekini maydonini kengaytirish orqali bir yilda ikki marta yuqori va sifatli hosil olish hamda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash shu kunning asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Keysni yechish jarayonida ushbu vaziyatni tahlil qilib, muammoni oldini olish va uni hal qilish yo‘llarini ishlab chiqishga harakat qiling.

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun mavzu bo‘yicha soya yetishtirish haqida bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish zarur.

Tavsiya etilgan keysni yechish quyidagi natijalarga erishishga imkon yaratadi:

- o‘zlashtirilgan mavzu bo‘yicha bilimlarni mustahkamlash;
- muammoning hamda qabul qilingan yechimning individual va guruhiy tahlilida bilim va ko‘nikmalarni qayta topshirish;
- mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini egallash;
- o‘quv axborotlarini o‘zlashtirish darajasini tekshirib ko‘rish.

Ichki bozorda soyadan olinadigan mahsulotlari tannarxini pasaytirish uchun nimalarni amalga oshirish kerak?

(Muammoli vaziyat)

To‘laqonli ovqatlanish ko‘p jihatdan uning tarkibiga, iste’mol qilinadigan oziq-ovqat mahsulotlarining insonning normal rivojlanishi va faoliyat yuritish, uning organizmida to‘g‘ri modda almashinuvi, salomatlikni mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish, keksayish jarayonini sekinlashtirish va umrni uzaytirish uchun zarur bo‘ladigan to‘yimli va sifatli moddalar bilan kerakli darajada ta’minlanishiga bog‘liq. Shu maqsadda soya yetishtirish muhim hisoblanadi. Lekin, yer-suv resurslarining cheklanganligi, tuproq-iqlim sharoitlari va soya hosildorligining nisbatan pastligi, zararkunandalarining ko‘pligi hamda yetishtirish texnologiyasi xarajatlarining yuqoriligi tannarxning yuqori bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda

Sizning fikringizcha aholini va sanoatni arzon va sifatli soyadan olinadigan mahsulotlari bilan ta’minlash uchun qanday choralar ko‘rilishi lozim?

Amaliy vaziyatni bosqichma – bosqich tahlil qilish va hal etish bo‘yicha talabalarga uslubiy ko‘rsatmalar

Keysni yechish bo‘yicha individual ish yo‘riqnomasi

4. Avvalo, keys bilan tanishing. Soyani takroriy ekin sifatida yetishtirish hosildorlikka va tuproqning unumdorligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi bo‘yicha tushuncha hosil qilish uchun bor bo‘lgan butun axborotni diqqat bilan o‘qib chiqing. O‘qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang.
5. Keys mavzusidagi muammoli vaziyatlarga e’tibor qarating.
6. Muammoni tasdiqlovchi dalillarni ko‘rsating.
7. Soya yetishtirishda sarf-xarajatlarni kamaytirish yo‘llari, hosildorlikni oshirish choralarini diqqat bilan o‘rganing.

Guruhlarda keysni yechish bo‘yicha yo‘riqnoma

4. Individual yechilgan keys vaziyatlar bilan tanishib chiqing.
5. Guruh sardorini tanlang.
6. Vatman qog‘ozlarda quyidagi jadvalni chizing

1-jadval

Muammoni tahlil qilish va yechish jadvali

Muammoni tasdiqlovchi dalillari	Muammoni kelib chiqish sabablari	Muallif tomonidan taklif qilingan yechim	Guruh yechimi

2-jadval

“Muammoli vaziyat” jadvalini to‘ldiring

Vaziyatdagi muammolar turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari

3-jadval

To‘ldirilgan jadval (o‘qituvchi oldindan to‘ldiradi – talaba qo‘liga berilmaydi)

Muammoli vaziyat	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari
Ichki bozorni arzon va sifatli soyadan olinadigan mahsulotlari	Aholi sonining ortib borishi, sug‘oriladigan yerlarning cheklanganligi, suv tanqisligi, import oziq-ovqat mahsulotlarining qimmatligi, fermerlarning soya agrotexnik

bilan ta’minlanmaganligi	tadbirlarni sifatli o‘tkazilmasligi va ilmiy asosda yondoshmasligi, urug‘lik sifatining pastligi, respublikamizda soyani yetishtirish, hosilni yig‘ishtirib olish va qayta ishlaydigan innovatsion texnologiyalarning yetarli emasligi.

O‘tkazilgan tahlillar va natijalar

Muammoli vaziyatni tahlil qilish – ob’ektning holati aniqlangandan so‘ng, muammoning asosiy qirralariga e’tibor qaratib, muammoli vaziyatning hamma tomonlarini tahlil qilishga harakat qiling. Muammoning yechimini aniq variantlardan tanlab olib, “T - sxema” jadvalini to‘ldiring.

4-jadval

Respublikamiz tuproq –iqlim sharoitida soyani takroriy ekin sifatida yetishtirishni samarali deb hisoblaysizmi?	Respublikamiz tuproq –iqlim sharoitida soyani soyani asosiy ekin sifatida yetishtirishni samarali deb hisoblaymizmi?

5-jadval

“Muammoli vaziyat” jadvalining yakuniy ko‘rinishi

Muammoli vaziyat	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari
Soyadan olinadigan mahsulotlari tannarxining yuqoriligi	1.Soyaning tuproqqa talabchanligi va respublikamizda aksariyat qishloq xo‘jalik ekinlari ekiladigan maydonlarning sho‘rlanganligi. 2.Urug‘ni ekish maqbul muddatlarda o‘tkazilmasligi. 3. Soya urug‘chiligini talab darajasida yo‘lga	1.Respublikamizning tuproq-iqlim sharoitlaridan kelib chiqqan holda soya navlarini ilmiy asoslangan holda tuproq unumdorligi yaxshi ball baniteti yuqori bo‘lgan, suv ta’minoti yetarli bo‘lgan hududlarga joylashtirish, sho‘rlangan tuproqlarni sho‘rini yuvish va suv taqchil hududlarda kuz-qish mavsumida yaxob suvi berish; **2.** Hududlar sharoitini inobatga olib, soyani janubiy mintaqalarda (Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlari) 25 martdan 15 aprelgacha, shimoliy mintaqalarda (Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Xorazm viloyati) 20 apreldan 1 maygacha, markaziy mintaqalarda (Andijon, Namangan, Farg‘ona, Toshkent, Sirdaryo, Jizzax, Samarqand, Buxoro, Navoiy viloyatlari) 10 apreldan 25 aprelgacha bo‘lgan muddatlarda ekish ishlarini yakunlash; **3.**Soya urug‘larini ekishdan oldin maxsus inokulyant (nitragin) urug‘dorilagichlar bilan ishlov berish;

	qo‘yilmaganligi; - urug‘ sifatini nazorat qilishni takomillashmaganligi; 4. Agrotexnik tadbirlarni sifatli o‘tkazilmasligi 5. Kasallik va zararkunandalarga qarshi oldini olish choralarini qo‘llashga e’tiborni kamligi; 6.Soya donini yig‘ishtirish va saqlash jarayonlarini takomillashtirish zaruratining mavjudligi; -hosilni yig‘ib olishda isrofgarchilikka yo‘l qo‘yilishi. -soya hosilini yig‘ishtiradigan kombaynlarning yetishmasligi. 7. Soya yetishtiruvchi fermer xo‘jalik rahbarlarining amaliy	4.1.Soyani ekishda maxsus yuqori unumli, pnevmatik seyalkalardan foydalanish, tuproq iqlim sharoitidan kelib chiqib, soya urug‘larini tuproqning 3-5 sm qatlamiga tushishni ta’minlash; 4.2.Soyani parvarish qilishda qator oralariga birinchi ishlov berish ishlarini urug‘lar 70-80 foiz unib chiqqanda amalga oshirish, dastlabki oziqlantirish ishlarini soya unib chiqqanidan 25-27 kun o‘tgandan so‘ng o‘tkazish va yengil sug‘orishni tashkil etish, bajarilishi lozim bo‘lgan barcha agrotexnik tadbirlarni o‘z vaqtida va sifatli o‘tkazishni ta’minlash; 4.3.Soyada sug‘orish ishlarini butun amal davri davomida tuproq va iqlim sharoitlarni inobatga olgan holda 4-5 marta o‘tkazish; **5.** Soyani kasallik va zararkunandalariga, begona o‘tlarga qarshi kurash ishlarini tizimli tashkil etish; 6.Soya hosili umumiy hosilini 90-95 foizi pishib yetilganda, donining namligi 16 foizni tashkil etganda o‘rim-yig‘im ishlariga kirishish hamda hosilni faqat dalani o‘zida kombayinlar yordamida o‘rib olishni tizimli tashkil etish; 7. Respublikada soyani yetishtirish bo‘yicha fermer xo‘jaliklari, mutaxassislari ishtirokida hududiy ko‘rgazmali ilmiy-amaliy o‘quv seminarlarini muntazam o‘tkazib borib, ularning bilim va ko‘nikmalarini oshirish maqsadga muvofiq.

	tajribasi kamligi. - Suvchilar malakasining pastligi.	

Ishni yakunlab, taqdimot tayyorlanadi .

6-jadval

Auditoriyadan tashqari bajarilgan ish uchun baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

Talabalar ro‘yxati	Asosiy muammo ajratib olinib, tadqiqot ob’ekti aniqlangan maks. 6 b	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sababi va dalillari aniq ko‘rsatilgan maks. 4 b	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari aniq ko‘rsatilgan maks. 10 b	Jami maks. 20 b

7-jadval

Auditoriyada bajarilgan ish uchun baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

Guruhlar ro‘yxati	Guruh faol maks. 1 b	Ma’lumotlar ko‘rgazmali taqdim etildi maks.4 b	Javoblar to‘liq va aniq berildi maks.5 b	Jami maks.10 b
1.				
.....				

8-10 ball – a’lo 6- 8 ball – yaxshi

4- 6 ball – qoniqarli 0 -4 ball – qoniqarsiz

Ushbu mavzudagi muommoning yechimi mamlakamiz iqlim sharoitiga mos soya navlarini asosiy va takroriy ekinga ekib, yuqori hosil yetishtirish, tuproq unumdorligini oshirish va almashlab ekishga joriy etish imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatadi. Bu esa o‘z navbatida soyadan tayyorlanadigan mahsulotlarning ko‘payishi aholining moy va oqsilli mahsulotlarga bo‘lgan ehtiyojini to‘la qondirish hamda chorvachilikni izchil rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolada oliy ta’lim va kasb-hunar kolejlarida o‘simlikshunoslik fanidan faqat bir mavzu yuzasidan pedagogik texnologiya asosida o‘qitish uslubiyati bayon etildi. Ushbu keys-stadi o‘qitish uslubi yordamida barcha fanalarda sohadagi muommoli vaziyatlarni kelib chiqish sabablarni aniqlashda, tahlil qilish va yechimini topishda foydalanish mumkin.

Talaba ushbu muomoli vaziyatga yechim topish uchun ilmiy adabiyotlardan [1, 2, 3, 4] soyani muhim xo‘jalik belgi va foydali bilogik xususiyatlarini va yetishtirish texnologiyasi haqidagi ma’lumotlar bilan tanishadi, ishlab chiqarishda soha xodimlari bilan fikr almashadi va respublikamizda asosiy va takroriy ekinlarni yetishtirishda amalda mavjud bo‘lgan muammolarni o‘rganadi. Bu talabani muammoni mohiyatini aniqlash, unga yechim topish va mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgatadi.

Adabiyotlar:

1. Атабаева Х.Н., Массино И.В. Соя. Тошкент-2008.

2. Mirsharipova G.K. Usmonova D. Sirdaryo viloyati sharoitida yangi soya navlarining hosil tarkibi. Moyli экinlarni yetishtirish va qayta ishlash: hozirgi holati va rivojlantirish istiqbollari mavzusidagi. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. Toshkent-2018 y. 30-32 betlar.

3. Mirsharipova G.K., Mustafakulov D. M. Planting rate of Sudan grass photosynthetic activity and dependence on the period of harvest. // IOP Conference Series: Earth and Environmental ScienceDoi:10.1088/1755-1315/1140/1/011019 https://www.researchgate.net/publication/369434133_Planting_rate_of_Sudan_grass_photosynthetic_activity_and_dependence_on_the_period_of_harvest

4. Mirsharipova G.K. Dependence of Harvest Structure and Productivity of Pea Varieties on Forage Area Approval. // Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences, 22-11-2022. pp. 71-75.

Zien Journals https://zienjournals.com/index.php/tjabs/article/view/2773

SOYA MAHSULDOR VA SERDAROMAD EKIN

Mirsharipova Guljaxon Kamalovna,
q/x.f.n.dotsent, Guliston davlat universiteti
m.guljaxon@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada aholini ekologik toza qishloq xo‘jalik mahsulotlar bilan ta’minlash, chorvachilik oziqa bazasini yaxshilash, tuproq unumdorligini oshirishda soya ekinini yetishtirishning ahamiyati va soya ekin maydonlarini kengaytirishdagi muammolarga va ularning yechimlariga oid ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, maqolada keltirilgan ma’lumotlar talabalarga o‘simlikshunoslik, donchilik, va yem-xashak ekinlar biologiyasi va yetishtirish texnologiyasi, chorvachilik fanlarini o‘qitishda ahamiyatga ega.

Tayanch so‘zlar: soya, oqsil, moy, ekologik toza mahsulot, biologik azot, asosiy ekin, takroriy ekin.

Abstract: In this article, the importance of soybean cultivation in providing the population with ecologically clean agricultural products, improving the livestock feed base, increasing soil fertility, and soybean cultivation area. Also, the information presented in the article is important for teaching students plant science, grain and fodder crop biology and cultivation technology, animal husbandry.

Keywords: soy, protein, oil, environmentally friendly product, biological nitrogen, main crop, repeat crop.

Birlashgan Millatlar tashkilotining oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) va Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, hozirgi kunda dunyoda 840 milliondan ortiq kishi to‘yib ovqatlanish imkoniyatiga ega emas. Bu jahon aholisining deyarli har sakkiz nafaridan biri deganidir. Bundan tashqari, yer shari aholisining 30 % dan ziyodi to‘laqonli ravishda ovqatlanmaslik, eng asosiysi mikroelement va vitaminlar yetishmasligi muammosini boshidan kechirmoqdaki, bularning barchasi oziq–ovqat xafsizligini ta’minlash naqadar dolzarb

masala ekanligini yaqqol ko‘rsatib turibdi.

Respublikamiz aholisining jadal o‘sib borishi va aholining oziq –ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabining ortib borishi soha vakillari oldiga bir qator dolzarb masalalarni qo‘ymoqda. Bular: aholini ekologik toza qishloq xo‘jalik mahsulotlar bilan ta’minlash, chorvachilik oziqa bazasini yaxshilash, yer va suv resurslaridan oqilona foydalanishni tashkil etish.

Mamlakatimizda soya ekin maydonlarining kengaytirilishi va undan tayyorlanadigan mahsulotlarning ko‘payishi aholining moy va oqsilli mahsulotlarga bo‘lgan ehtiyojini to‘la qondirish hamda chorvachilikni izchil rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Muhtaram Prezidentimizning 2017 yil 14 martdagi **—”2017-2021 yillarda respublikada soya ekini ekishni va soya doni yetishtirishni ko‘paytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”**gi PQ-2832-sonli qarori [1] soyachilikni tashkil etish hamda 24 iyuldagi PQ-3144-sonli qarorining “**PQ-2832-sonli qaroriga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”**gi qarori [2] bilan to‘ldirilishi, Respublikamizda soyachilikni rivojlantirishga dastur amal bo‘lib xizmat qilmoqda.

2020 yilda respublikamizda 17314 gektar maydonda soya yetishtirilgan bo‘lsa. Joriy 2023 yilda 146,5 ming gektar maydonga soya ekiladi. Shundan 82,5 ming gektar ochiq maydonlarga va 64,0 ming gektar g‘o‘za qator oralariga ekish rejalashtirilgan [10].

Soya o‘simligi bir vaqtning o‘zida don, o‘simlik moyi, sifatli oqsil, to‘yimli ko‘kat olish masalasini hal qilish bilan birga tuproqning ekologik holatini yaxshilashda dukkakli don ekinlari orasida birinchi o‘rinni egallab, uning xozirgi vaqtdagi dunyo bo‘yicha ekiladigan umumiy maydoni 127 mln.gani tashkil qiladi va asosiysi Janubiy Sharqiy Osiyo mamlakatlariga to‘g‘ri keladi.

Doni tarkibida 50% gacha oqsil va 25% gacha chala quriydigan moy mavjud [5]. Sun’iy sut va sut mahsulotlari, qandolat mahsulotlari ishlab chiqarishda muhim xomashyodir. Osiyo mamlakatlarida hozirgacha soya donidan 400 dan ortiq oziq-ovqat mahsulotlari hamda taomlar tayyorlanadi, uning chiqiti va ko‘k poyasi parandachilik va chorvachilikda eng qimmatbaho to‘yimli ozuqa hisoblanadi. Ayniqsa bugungi kunda butun dunyo parrandachiligida tuxum yetishtirishni soya doni chiqitidan tayyorlangan ozuqasiz tasavvur qilish mumkin emas.

Shuningdek, bolalar va o‘smirlar organizimining normal o‘sishi va rivojlanishi uchun ularning kundalik ovqati tarkibida oqsillar yetarli miqdorda bo‘lishi uchun bir kecha-kunduzda iste’mol qilinadigan oqsil miqdori 100-120 gr.ni tashkil etishi lozim bo‘lsada, ammo hozirgi kunda bu 50 %ni, yani 50-60 gr.ni tashkil etmoqda. Bu muomoni hal qilish uchun avvalo oqsilga boy bo‘lgan maxsulotlar istemol qilinishi lozim bo‘lib, dukakli -don ekinlarini yetishtirishni ko‘paytirish ushbu masalani ijobiy hal etilishiga asos bo‘la oladi.

Statistik ma’lumotlar bo‘yicha yer yuzida eng uzoq umr ko‘radigan xalq-yaponlar bo‘lib, ularning kundalik ratsionida 50-80 g soya mahsulotlari mavjud.

Rossiya tibbiy fanlar akademiyasi oziq-ovqat instituti ma’lumotiga ko‘ra soyadan tayyorlangan mahsulotlarini qandli diabet, arteroskleroz, giportoniya, yurak ishemiyasi, miokard-infarktni o‘tkazgandan keyingi tiklanish davrida, o‘t pufagining surunkali yallig‘lanishi, yog‘ bosish, allergik kasalliklarda tavsiya etish mumkin.

Soya o‘simligidan xilma xil taomlar tayyorlashdan tashqari uning o‘simtalaridan vitaminli salat tayyorlanadi, u avitaminozga qarshi effektiv usul hisoblanadi. O‘simtalarida yuqori sifatli oqsil, moylar, kalsiy, magniy, temir, fosfor, marganes, ftor, mis, kobalt, vitaminlardan –C, V_1, V_2, V_3 va karotin mavjud. O‘simtalar inson organizimida tosh yig‘ishni

kamaytiradi, oldini oladi, modda almashinuvini optimallashtiradi. Soya dukkakini istemol qilish rak hastaligini profilaktika qilishga yordam beradi. Soya dukkaklari shamollashga qarshi va istmani tushuradigan darmon. Soya suti oshqozon, jigar, buyrak, tif kasalliklarini oldini oladi. XX asrda soya inson organizimini radiatsiyaga chidamliligini oshiradigan yangi vosita deb hisoblanadi. Bunga ilk bor Xirosima voqealarida etibor qaratilgan.

Osiyo davlatlarida soya asosiy va takroriy ekin sifatida ekiladi va yuqori hosil olish agrotexnologiyalarini ishlab chiqish, o‘zlashtirish va joriy etish aholini oqsilli mahsulot bilan ta’minlash, atrof muhitni ekologik himoya qilish kabi masalalar ilmiy asoslab berilgan.

O‘zbekiston tuproq iqlim sharoitida o‘tkazilgan ilmiy tadqiqot ishlari hamda joriy qilish ishlari natijalari bo‘yicha soya ekinidan har gektaridan 2,5-3,0 tonna don hosili va 300-350 s.dan ko‘k poya, yem-xashak olish mumkin [3, 4].

Soya ekini serhosil dukkakli ekin bo‘lganligi tufayli ildiz tuganaklari orqali 1 ga da 70-100 kg gacha sof holdagi biologik azot to‘playdi. Mazkur yo‘l bilan hosil bo‘lgan biologik azot ekologik toza bo‘lib, u tuproqqa, sizot suvlariga, iste’molchilarga zaharli ta’sir ko‘rsatmaydi, shuningdek u sun’iy azotli o‘g‘itlar singari mevalarda to‘planmaydi. Soya agrotexnik ahamiyatga ham egadir, soyadan so‘ng dala begona o‘tlardan ancha tozalanadi, shuningdek ko‘pgina ekinlar uchun juda yaxshi o‘tmishdosh bo‘la oladi. Bundan tashqari soya siderat ekin sifatida ham qo‘llaniladi. O‘zbekiston dehqonchilikda ekin maydonlaridan to‘g‘ri foydalanish, tuproq unumdorligini yaxshilash, shu asosda don yetishtirishni, jumladan, soya navlarini ko‘paytirib ekish aholini ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Ma’lumki, keyingi yillarda respublikamizda boshoqli don ekinlari maydoni tobora kengayib bormoqda. Bu bir jihatdan, davlatimizning don mustaqilligini ta’minlasa, ikkinchidan g‘alladan bo‘shagan yerlarga takroriy ekinlar ekib, mo‘l-ko‘l hosil yetishtirish imkoniyatini beradi. O‘zbekistonning tuproq-iqlim sharoiti bir yilda bir maydondan ikki marta hosil olishni ta’minlaydi. Bir vaqtning o‘zida ham don, ham oqsil va moy muammolarini hal etadigan soya o‘simligi ana shunday takror ekiladigan ekinlar guruhiga kiradi.

Ammo soya o‘simligining hosil birigiga juda ko‘p suv sarflanishi (nam sevarligi), amal davrida u bir gektardan 3200-5500 m^3 suv o‘zlashtirishi, ayni davrda (kech bahor va yozgi mavsumda) respublikamizda suvning taqchilligi va asosiy ekinlarga sarflanishi lozimligi soya ekin maydonlarini kengayishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ishlab chiqarishda qishloq xo‘jalik xodimlari tomonidan qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orishning zamonoviy texnologiyalari qo‘llanilib, suvdan tejab foydalanilsa, bu ushbu maslani ijobiy hal etilishiga va o‘z navbatida fermer xo‘jaliklarida qo‘shimcha daromad olishga yordam beradi.

Chunki, olimlarimiz X.N. Atabaeva, Q. Mirzajonov, D. Yormatova, I. Isroilov, A.Ro‘ziev, N.Xalilov, M.Mannopova, R.Siddiqovlar tomonidan Respublikamizda soya o‘simligining asosiy va takroriy ekin sifatida yetishtirish texnologiyasini ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilib, ishlab chiqarishga tavsiyalar berilgan [3, 4, 6, 7, 8, 9].

Bu esa O‘zbekistonda yaratilgan soya navlarini asosiy va takroriy ekinga ekib, yuqori hosil yetishtirish, tuproq unumdorligini oshirish va almashlab ekishga joriy etish imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017 – 2021 yillarda respublikada soya ekish va soya loviyalarini ko‘paytirishni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-2832-son karori. 2017 y. 14.03.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14 martdagi «2017 – 2021 yillarda respublikada soya ekishni tashkil etish va soyali dukkakli ekinlar yetishtirishni ko‘paytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-2832-son qaroriga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida. PQ-3144-sonli qarori. 2017 yil.24.07.

3. Atabaeva X.N., Massino I.V. Soya. Toshkent-2008.

4. Atabaeva X.N., Isroilov I.A., Umarova N.S., Abitov I.-Soya navlarining xosildorligiga ekish me’yori va uslubini ta’siri»-T.UzShITI,ilm.konf., 2010, 65-67 bet.

5. Вавилов П.П., Посыпонов Г.С. Бобовые культуры и проблема растителного белка. М.: «Росселхозиздат»-1983.

6. Yormatova D. Soya.-Toshkent. “Mehnat”, 1989. -95 b.

7. Mirsharipova G.K., Usmonova D.X. Sirdaryo viloyati sharoitida yangi soya navlarining hosil tarkibi. Moyli ekinlarni yetishtirish va qayta ishlash: hozirgi holati va rivojlantirish istiqbollari mavzusidagi. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. Toshkent-2018 y. 30-32 betlar.

8. Siddiqov R., Mannopova M. va b. O‘zbekistonda soya o‘simligini asosiy xamda takroriy qilib o‘stirish agrotexnologiyasi bo‘yicha Tavsiyanoma. Andijon 2017 y.

9. Siddiqov R.I. O‘zbekiston respublikasi seleksioner olimlari tomonidan yaratilgan soya navlari va istiqbollari. // “O‘zbekistonda soya yetishtirish agrotexnologiyasi va qayta ishlashni yanada rivojlantirish istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy amaliy konferensiya materiallari 2017 yil 15-16 dekabr. 20-25 b.

10. O‘zbekistonda soya maydonlari ko‘paytirilmoqda (aniq.uz)

SOYA MOYINI BIOLOGIK FAOL MODDALAR BILAN BOYITILGAN YOG‘ MAHSULOTI ISHLAB CHIQARISH MAVZUSIGA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANING “BALIQ SKELETI” METODINI QO‘LLASH

Sardor Komilovich KUZIBEKOV, *t.f.f.d., dotsent,*
Zohidjon Ravshan o‘g‘li MIYASSAROV, *doktorant*
Guliston davlat universiteti
skuzibekov@mail.ru
zohidjonmiyassarov7g@mail.com

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’limning o‘quv jarayoniga yangi ta’lim texnologiyalarini joriy etishni nazarda tutuvchi hozirgi bosqichda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar strategiyasi bayon etilgan. Respublika ijtimoiy hayotiga shiddatli tezlikda axborotlar oqimi keng ko‘lamni qamrab olmoqda. Axborotlarni tezkor sur’atda qabul qilib olish, hamda talabaga yetkazib berishni yo‘lga qo‘yish ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biridir. Shuning uchun ta’lim texnologiyasining markaziy muammosi - ta’lim oluvchi shaxsini rivojlantirish orqali ta’lim maqsadiga erishishni ta’minlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: axborot, ta’lim-tarbiya, pedagogik texnologiya, faoliyat, baliq skeleti, metod, fikr-mulohazalar, mahsulot, biologik faol modda, rafinatsiya, yog‘, vitamin, trans, margarin, noselektiv.

Ayni vaqtda Respublika ijtimoiy hayotiga shiddatli tezlikda axborotlar oqimi kirib

kelmoqda va keng ko‘lamni qamrab olmoqda. Axborotlarni tezkor sur’atda qabul qilib olish, ularni tahlil etish, qayta ishlash, nazariy jihatdan umumlashtirish, xulosalash hamda talabaga yetkazib berishni yo‘lga qo‘yish ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ta’lim-tarbiya jarayoniga pedagogik texnologiyani tadbiq etish yuqorida qayd etilgan dolzarb muammoni ijobiy hal etishga xizmat qiladi.

O‘qituvchining samarali faoliyat ko‘rsatishga undovchi darsning metodik ishlanmasini puxta ishlab chiqishdan farqli o‘laroq, ta’lim texnologiyasi talabalar faoliyatiga nisbatan yo‘naltirilgan bo‘lib, u talabalarning shaxsiy hamda o‘qituvchi bilan birgalikdagi faoliyatlarini inobatga olgan holda, o‘quv materiallarini mustaqil o‘zlashtirishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi. [1, 26-b.; 2, 36-b.].

Ta’lim texnologiyasining markaziy muammosi - ta’lim oluvchi shaxsini rivojlantirish orqali ta’lim maqsadiga erishishni ta’minlashdan iborat.

Biz o‘simlik moylari ishlab chiqarish hamda yog‘larni qayta ishlash texnologiyasi fanlarining “Soya moyini biologik faol moddalar bilan boyitilgan yog‘ mahsuloti ishlab chiqarish” mavzusiga zamonaviy pedagogik texnologiyalaridan “Baliq skeleti” metodini qo‘lladik. “Baliq skeleti” metodi talabalarni muammoli vaziyatlarni hal qilishga o‘rgatadi. Asosiy muammodan kelib chiqadigan kichik muammolar tahlil qilinadi, ularni isbotlovchi dalillar keltiriladi. Bu metod yordamida talabalar muammoli vaziyatlarni har tomonlama tahlil qilishga, ularni keltirib chiqargan sabablarni chuqur o‘rganishga kirishadilar.

“Baliq skeleti” metodining maqsadi muammoni kelib chiqish sabab va oqibatlarini aniqlashga va muammoni yechishdagi xatti-xarakatlarni to‘g‘ri aniqlashga o‘rgatishdan iboratdir. [3, 41-b.; 4, 21-b.].

Bu metod kichik guruhlarda amalga oshiriladi. Talabalar A4 formatdagi qog‘ozda “Baliq skeleti”ni chizadilar va berilgan muammoni hal etishga kirishadilar. Mashg‘ulot yakunida har bir guruh o‘z taqdimotini namoyish etadi.

“Baliq skeleti” metodidan amaliy yoki seminar mashg‘ulotlarida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ma’ruza mashg‘ulotlarida o‘qituvchi tomonidan tayyor tuzilgan “Baliq skeleti” ta’lim vositasi sifatida qo‘llanishi mumkin.

Oziq-ovqat texnologiyasiga oid fanlarni o‘qitishda baliq skeleti metodi ishlab chiqarish texnologiyasi bilan bog‘liq bo‘lgan nazariy va amaliy xarakterdagi muammolarni aniqlash, ularni kelib chiqish sabablarini topish, muammolarni yechish bo‘yiga fikr-mulohazalarni yig‘ishga oid ko‘nikmalarni shakllanishiga yordam beradi. Ushbu metod tinglovchini ixtiyoriy mavzuga tegishli bo‘lgan muammolarni izlab topish jarayonida o‘quv materiallarini chuqur tahlil qilishga, ularning nazariy va amaliy tomonlariga diqqatni jamlashga, nazariy ma’lumotlar bilan ishlab chiqarish holatini fikr-mulohazalarga, mavzuga tegishli aniq hayotiy vaziyatlarni aniqlashga va ularga tayangan holda muammolarning sabablarini va yechimlarini mustaqil ravishda izlab topishga yo‘naltiradi. [5, 52-b.].

“Soya moyini biologik faol moddalar bilan boyitilgan yog‘ mahsuloti ishlab chiqarish” mavzusi bo‘icha tuzilgan “Baliq skeleti”

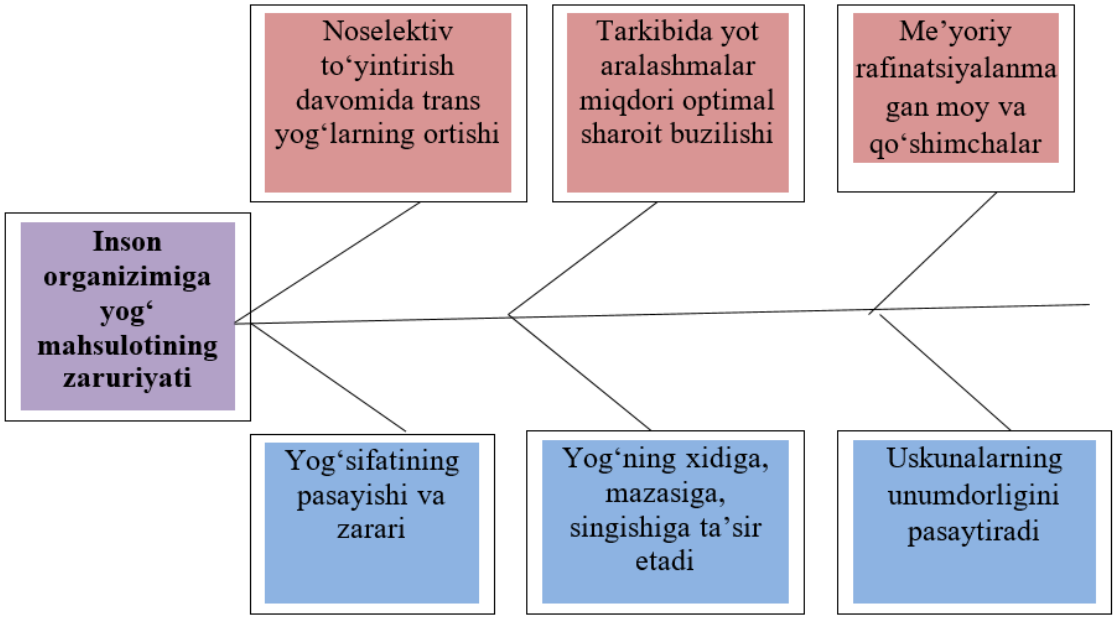

Dars mashg‘ulotini olib borishda talabalarni guruhchalarga bo‘lib, “Soya moyini biologik faol moddalar bilan boyitilgan yog‘ mahsuloti ishlab chiqarish” mavzusiga “Baliq skeleti” qo‘llash to‘g‘risida topshiriq berdik. Ushbu topshiriqlarni baholashda faol talabalardan vakil oldik. Ma’lum vaqt belgilab olinib, guruhlar topshiriq bo‘yicha o‘zlarining izlanishlarini boshladi. Vaqt tugagach A4 formatdagi qog‘ozda “Baliq skeleti” ni to‘ldirilgan chizmalari yig‘ishtirib olinda va guruhlar baholandi. Dars mashg‘ulotiga qo‘llangan “Baliq skeleti” metodidan bitta namuna keltirdik. [6, 3-b.; 7, 4-b.].

Ushbu mavzuga turli xil zamonaviy pedagogik texnologiyalarini qo‘llab ko‘rdik. Ammo talabalardan ijobiy natija olishda qiyinchilik tug‘dirdi. Shuni ta’kidlash kerakki, har bir fanga yoki mavzuga zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ma’lum bir mos keladigan metodini izlab topish va qo‘llash pedagogning vazifasi ekanligini tushunib yetdik. Biz “Soya moyini biologik faol moddalar bilan boyitilgan yog‘ mahsuloti ishlab chiqarish” mavzusiga “Baliq skeleti” metodini qo‘llashni tavsiya qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tolipov O‘., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari -T.: 2006.

2. Innovatsion ta’lim texnologiyalari / Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To‘raev A.B. -T.: “Sano standart” nashriyoti, 2015. -81-b.

3. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). -Toshkent: Moliya nashriyoti. 2003.

4. Ishmuhammedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. -Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU. 2004.

5. N.T.Omonov, N.H.Xo‘jayev, S.A.Madayorova, E.U.Eshchonov. -Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. -Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA” 2009.

6. Rajabovich, B.N., Nusratillayevich, R.A., Tashpulatovich, K.M., & Komilovich, K.S. (2020). Improvement of the design of mobile equipment for post-harvest processing of agricultural crops. Journal of critical reviews, 7(14), 306-309.

7. Kuzibekov, S. (2023). Analytical And Theoretical Studies Of The Aspiration And Fractionation Process Of Local Soybean Seeds. Science and innovation, 2(A1), 222-231.

SUG‘ORILADIGAN TUPROQLARDA SIZOT SUVLARI SATXI VA MINERALIZATSIYASI MONITORINGI

O‘.TOSHBEKOV *q.x.f.n., dotsent*
A.ATABEKOV, *magistr*
Guliston davlat universiteti
toshbekov1953@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola - sug‘oriladigan tuproqlarining meliorativ holati bo‘yicha Sirdaryo viloyat melioratsiya xizmatining 2022 chi yildagi kuzatuv ma’lumotlarini to‘plab, tahlil qilish natijasida olingan ma’lumotlar asosida, hudud tuproqlarining meliorativ holatini monitoringini yuritishning nazariy va amaliy jixatlariga bog‘ishlangan. Sug‘oriladigan yerlar monitoringi tizimini shakllantirishda axborot ta’minotini yo‘lga qo‘yish kerakligini, ushbu maqsadga erishish uchun mahalliy monitoring tuzilmasini ishlab chiqish zarurligini takidlashgan.

Kalit so‘zlar: Sug‘oriladigan maydonlar, meliorativ tadbir, monitoring, zovur, mexanik tarkib, sizot suvlari, mineralizptsiya, kritik chuqurlik, melioratsiya axborot tizimi(MIS), quduq(pezometr), Dayver qurulmalari.

Abstract: This article is devoted to the theoretical and practical aspects of monitoring the land reclamation condition of the region based on the data obtained as a result of the collection and analysis of the monitoring data of the reclamation service of Sirdarya region in 2022. It was emphasized that in the formation of the system of monitoring of irrigated lands, it is necessary to establish information supply, and to achieve this goal, it is necessary to develop a local monitoring structure.

Keywords: Irrigated areas, reclamation activity, monitoring, ditch, mechanical structure, leachate, mineralization, critical depth, reclamation information system (MIS), well (pezometer), Diver installations.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “2017-2021 yillar davrida sug‘oriladigan erlarning meliorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish bo‘yicha Davlat dasturining so‘zsiz bajarilishini ta’minlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2018 yilda chiqarilgan qarorni ijrosini ta’minlash maqsadida, meliorativ tadbirlarning samaradorligini oshirish, suv xo‘jaligi ob’ektlari bo‘yidagi er uchastkalari va suv resurslaridan oqilona foydalanish bo‘yicha bir qator tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda[1,5-b,2,10-b].

Ma’lumki, sug‘oriladigan maydonlarda er va suv resurslaridan unumli va oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini tiklash va saqlash, qishloq xo‘jalik ekinlari hosildorligini muntazam oshirib borish bugungi kunning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Shu bois joylarda turli agrotexnik va meliorativ tadbirlarni to‘g‘ri va o‘z vaqtida amalga oshirishni, buning uchun esa tuproq xossalari, uning meliorativ-ekologik holatini batafsil monitoring qilib borishni, xamda olingan ma’lumotlar asosida ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishni talab etadi[2,10-b, 3,7-b].

Yuqorida keltirilgan ma’lumotgilarga ko‘ra, Sirdaryo viloyati sug‘oriladigan tuproqlarining meliorativ holatini yaxshilash jaraènida sizot suvlari harakatini to‘g‘ri yo‘naltirish, ya’ni sizot suvlari umumiy oqimini yuqoridan quyiga so‘ngra hudud nishabligiga

bog‘liq holda harakatlanishini taminlash va kollektor-zovurlarga chiqarib yuborish yo‘nalishida boshqarish, shu bidan bir qatorda tuproqdagi tuzlar miqdorining mavsumiy o‘zgarish dinamikasini bilgan holda agromeliorativ tadbirlar ishlab chiqish talab etiladi.

Tadqiqot ob’ekti va metodlari

Tadqiqot ob’ekti Sirdaryo viloyotining har xil darajada sho‘rdangan sug‘oriladigan tuproqlari. Sizot suvlari sathi va mineralizatsiyasi darajasining o‘zgarish dinamikasi bo‘yicha olingan ma’lumotlar esa tadqiqot predmeti bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqot metodlari: 2022 yilda to‘plangan ma’lumotlar taxliliga doir ishlar, A.J.Bairov, M.M.Tashqquziev va.b. “Руководство к проведений химических и агрофизических анализов почв при мониторинге земел” uslubiy ko‘rsatmasi asosida bajariladi. Monitoring dasturini ishlab chiqish maqsadida sug‘oriladigan maydonlarda sizot sulari sathi va mineralizatsiyasini mavsumiy o‘zgarish dinimikasinii taxlil qilish ishlari olib borildi. Dala tadqiqotlari va vilshyat meliorativ ekspeditsiyasidan olingan ma’lumotlar to‘plandi va shu asosida meliorativ tadbirlar belgilab berildi.

Olingan natijalari va ularning tahlili

Tajriba uchun tanlab olingan “Mirzacho‘l” va “Uch qahramon” SIUlarida er osti minerallashgan sizot sulari sathi va mineralizatsiyasini mavsumiy o‘zgarish dinimikasinii taxlil qilish natijasida kuyidagi malumotlar to‘plandi.

Mirzaobod tumani Mirzacho‘l SIUda er osti minerallashgan sizot sulari(SS) sathi 2022 yil birinchi aprel holatida umumiy 2795 ga. maydonning 1167 ga. da 1,5-2,0 m., 1064 ga. da 2-3m., 24 ga. da 3 m. dan chuqurda joylashgan bo‘lib, ya’ni mos ravishda 41,7, 57,3 va 0,86 % ni tashil etgan bo‘lsa, shu yilning birinchi oktyabr holatida 427 ga. da 1,5-2,0 m., 2233 ga. da 2-3m., 135 ga. da 3 m. dan chuqurda joylashgan bo‘lib, ya’ni mos ravishda 15,3, 79,9 va 4,8% ni tashil etdi. Sizot sulari mineralizattsiyasi birinchi aprel holatida umumiy 2795ga maydonning 19 ga. da 1-3gG‘l, 2598 ga. da 3-5gG‘l, 378 ga. da 5-6gG‘l ni, ya’ni mos ravishda 0,68, 85,8 va 13,5% ni tashil etgan bo‘lsa, shu yilning birinchi oktyabr holatida 83 ga. da 1-3gG‘l, 2301 ga. da 3-5 gG‘l, 411 ga. da 5-6gG‘l ni , ya’ni mos ravishda 2.97, 82,3 va 14,7% ni tashil etdi.

Huddi shunday tahlilni Guliston tumani Uch – qahramon SIU bo‘yicha ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, sizot sulari(SS) sathi 2022 yil birinchi aprel holatida umumiy 2176 ga. maydonning 149 ga. da 0-1m., 1016 ga.da 1-1,5 m, 487 ga. da 1,5-2,0 m., 332ga. da 2-3 m., 202 ga. da 3 m. dan chuqurda joylashgan bo‘lib, ya’ni mos ravishda 6,8, 46,5, 22,3, 18,2 va 9,2% ni tashil etgan bo‘lsa, shu yilning birinchi oktyabr holatida 71 ga. da 1-1,5m., 1063 ga. da 1,5-2,0 m.,641 ga. da 2-3m., 411 ga. da 3 m. dan chuqurda joylashgan bo‘lib, ya’ni mos ravishda 3,2, 48,6, 29,3 va 15,8% ni tashil etdi. Sizot sulari mineralizattsiyasi birinchi aprel holatida umumiy 2186 ga maydonning 1728 ga. da 1-3gG‘l, 458 ga. da 3-5gG‘l ni, ya’ni mos ravishda 79,05 va 20,95% ni tashil etgan bo‘lsa, shu yilning birinchi oktyabr hholatida 876 ga da 1-3gG‘l, 1310 ga. da 3-5gG‘l ni , ya’ni mos ravishda 40,1 va 59,9% ni tashil etdi.

Bu ma’lumolar orqali shuni ko‘rish muminki mavsum oxiriga borib sizot suvlari saxining 2,5m. va undan pastga ya’ni kritik chuqurlikkacha pasayishi kuzatildi.

Sizot suvlari sathining o‘zgarish dinamikasi bo‘yicha olingan malumotlar shuni ko‘rsatadiki, 10-oy davomida SSS 180Q330sm oroligida o‘zgarib turdi, ya’ni SSS ning yil davrmidagi o‘zgarish amplitudasi 150 sm. ni tashkil etdi. Bu asosan sug‘orish va yog‘ingarchilik, hamda o‘simliklar orqali transpiratsiyaga sarflanishi bilan bog‘liq. Sizot sulari mineralizattsiyasi mos ravishda 82,2% va 59,9% maydonda 3-5 gg‘l ni tashkil etib, yil boshiga nisbatan SSM

(mineralizatsiyasi)ning biroz oshganligi kuzatildi. Bu o‘z navbatida SS sathi kritik chuqurlikdan yuqori bo‘lgan holatda ikkilamchi sho‘rlanishga sabab bo‘ladi.

Sug‘oriladigan maydonlardan yuqori hosil olishda tuproqning meliorativ holati hal qiluvchi axamiyatga ega ekanligini tajribali dehqonlarimiz yaxshi biladi. Tuzlarning xarakatlanish jarayoni murakkab bo‘lib, u o‘simliklarning vegetatsiya va undan keyingi davrlarida foydalaniladigan suv me’yori, qatlamlarning litologik tuzilishi, hamda zovurlardan foydalanish samaradorligiga bog‘liq. Biz o‘rgangan xududlarda har yili meliorativ tadbirlar majmuosi o‘tkazilib turilishiga qaramay, sug‘orilib dehqonchilik qilinayotgan sharoitda tuproqning ikkilamchi sho‘rlanish holati davom etmoqda. Sug‘oriladigan tuproqlarning sho‘rlanganlik darajasini baholash esa ancha murakkab jarayon bo‘lib, bu jarayon nafaqat tuzlarning o‘zgarib turishi, balki tuproqning bir fazasidan ikkinchi fazasiga o‘tib turish qobiliyatini, o‘simliklar uchun zaxarlilik darajasini va meliorativ tadbirlar ta’siriga beriluvchanligining mavsumiy o‘zgarib turishi bilan bog‘liq[2-10b,3-7b].

Hozirgi kunda Guliston tumanining ayrim xo‘jaliklarida Shveytsariya taraqqiyot va hamkorlik agentligi bilan birgalikda erlarning sho‘rlanish darajasi va meliorativ holatini real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini beruvchi Melioratsiya axborot tizimi(MIS) dasturiy taminoti shlab chiqilib, sinov rejimida ishlash yo‘lga qo‘yildi. 2022 yilda ayrim kuzatuv quduqlari(pezometrlar) avtomatlashtirilgan monitoring tizimiga o‘tkazilib, ularga Dayver qurulmalari o‘rnatildi. Agar bu ishlarni barcha sug‘orilib dehqonchilik qilinayotgan va ikkilamchi sho‘rlanish kuzatilayotgan maydonlarga joriy qilsak, ko‘p mehnat va vaqt sarflamasdan yil va mavsum davomida SSS va SSM ni doimiy monitoring qilish imkoniyati bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, melioratsiya muammolarini muvaffaqiyatli hal etish uchun har bir xo‘jalik, tuman va viloyatlarda sug‘oriladigan erlar har yili muntazam monitoring qilinishi, birinchi navbatda meliorativ tadbirlar o‘tkazib borilishi zarur bo‘lgpn maydonlar aniqlanib, bu maydonlarda tuproq unuidorltgini saqlash, tiklash va oshirishga qaratilgan agromeliorativ tadbirlarni o‘tkazish, melioratsiya ishlari o‘tkazilgan maydonlarda esa muntazam kuzatishlar olib borish talab etiladi. Buning uchun sug‘oriladigan maydonlarning meliorativ holatini real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini beruvchi Melioratsiya axborot tizimi(MIS) dasturiy taminotini barcha xududlarda yo‘lga qo‘yish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘. Toshbekov, I. Raxmonov. “Sho‘rlangan tuproqlarda zaharli tuzlar miqdorining o‘zgarishiga shirinmiya o‘simligining ta’siri”, O‘zbekiston Agrar_fani_xabarnomasi, №6G‘2(84),.2020, 221-224b.

2. U. Toshbekov, I. Raxmonov, D.Kim, Sh. Botirov “The Influence oftheLicorice Plant ontheChange in the Amount of Toxic Salts in Saline Soils”, 4473-Article Text-8227-1-10-20210502, 12217-1222p.

3. U. Toshbekov, A. Atabekov “Dinamika vodnogo i solevogo rejima serozyomno-lugovo‘x pochv zono‘ yujnogo Golodnostepskogo kanala”, “Pedagogis” iz awarded by zhe editariat “, board of she international elektronik jurnal, WWW. Pedagog.UZ. 17.04.2023.

XIZMAT KO‘RSATISH TARMOQLARINI RIVOJLANTRISHDA FANLAR ARO TADQIQOTLARNING AHAMIYATI

Altibayeva Muxayyo Begimqulovna, *Guliston davlat universiteti, o‘qituvchi*
Qilichev Zoyir Toxir o‘g‘li, *Guliston davlat universiteti, o‘qituvchi*
zoyirqilichev555@gmail.com

Annotatsiya: Xizmat ko‘rsatish tarmoqlari zamonaviy jahon iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda jahon mehnat resurslarining katta qismi bandligi hamda yalpi milliy mahsulotning salmoqli qismi aynan shu sohada yaratiladi. Bunda hududning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi muhim sanaladi. Respublikamizning viloyatlarida xizmat ko‘rsatish infratuzilmasini yaxshilash borasida qator ishlar qilinayotganinin ko‘rishimiz mumkin.

Kalit so‘zlar. Xizmat ko‘rsatish sohalari, ananaviy bosqich,industrial bosqich, postindustrial bosqich , xizmat ko‘rsatish infratuzilmasi.

Abstract: The service sector is important in today's global economy. Today, the employment of a large part of the world's labor resources and a significant part of the gross national product is created in this area. The economic and social development of the region is important. We can see that a number of measures are being taken to improve the service infrastructure in the regions of the country.

Keywords: Service sectors, traditional stage, industrial stage, post-industrial stage, service infrastructure.

Jahon iqtisodiyotida postindustrial davr shakllanishi va rivojlanishiga asos bo‘lgan xizmat ko‘rsatish tarmoqlari zamonaviy ishlab chiqarish sohasi sifatida tadqiq qilinsada, uning paydo bo‘lishi inson taraqqiyotining ilk tarixiy davri ibtidoiy jamoa tuzumi bilan bog‘liq. Neolit davrida yuz bergan ilk tarixiy davr jamoa tuzimi bilan bog‘liq bu davrida yuz bergan ilk mehnat taqsimoti natijasida qadimgi insonning turli ishlab chiqish sohalariga ixtisoslashuvi, shaxsiy mulkning paydo bo‘lishi, eng asosiysi esa tovar pul munosabatlarning shakllanishi jahon iqtisodiyotining uchlamchi sektori deb nom olgan tarmoqning yuzaga kelishi ilk xizmat ko‘rsatish sohasi bo‘lgan savdoning rivojlaniga asos bo‘lgan. Xizmat ko‘rsatish tarmoqlarinig jahon mintaqalari va davlatlarida rivojlanishi taxlil qilinganda bir biridan farq qiluvchi hududiy tafovutlar ko‘zga tashlanadi. Bunday holat qator omillar ta’sirida yuzaga keladi.

Xizmatlar sohasini rivojlantrish va tartibga solish darajasini aniqlash maqsadida fanlararo tadqiqotlar o‘tkazish talab qilinadi. Mazkur sohani majmuali rivojlantrish uchun tabiiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, iqtisod, demografiya kabi fanlar integratsiyasini talab qiladi. Tabiiy geografiya tabiiy sharoitini, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya resurs hamda joylashtrishni, iqtisod fanlari esa iqtisodiy jihatdan baholashni talab qiladi.

Xar bir hududga xos tabiiy sharoit uning geografik o‘rni, relefi, iqlimi tabiiy resurslari asosida shakllanishi barchamizga ma’lum. Ular ko‘plab xizmat ko‘rsatish tamoqlarining xududiy joylashuvida katta ahamiyatga ega. Ma’lumki ijtimoiy infratuzilma kishilar faoliyatining umumiy shart sharoitini ta’minlab beradigan majmuadan iborat. Aholiga ko‘rsatilayotgan xizmat turlari ichida xususan, sog‘liqni saqlash, umumiy ta’lim, savdo, komunnal-maishiy xizmat kabi ijtimoiy infrastruktura elementlarini alohida takidlash o‘rinli. Ilmiy manbalarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot har qanday ishlab chiqarish tarmoqlari rivojiga katta ta’sirga ega

bo‘lgan omil sifatida tadqiq qilinadi. Uning xizmat ko‘rsatish tarmoqlari hududiy joylashuvi va rivojlanishida ham ahamiyati katta. Xududning iqtisodiy o‘zlashtrilganlik darajasi ham xizmat ko‘rsatish tarmoqlari joylashuvi uchun ta’sirga ega. Qadimdan o‘zlashtrilgan xududlarda katta miqdorda aholining to‘planishi ishlab chiqarishning barcha ko‘rinishlari mavjud bo‘lishi natijasida ko‘plab ijtimoiy madaniy harakterga ega nomoddiy soxa tarmoqlari rivojlanadi. Ayniqsa tarixi uzoq taraqqiyot davrlariga borib taqaladigan aholi manzilgoxlari-shaxarlarda uning ko‘plab ko‘rinishlari mavjudligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga iqtisodiy o‘zlashtrish holatiga ko‘ra turli davlatlarda yuzaga kelgan hududiy tafovvut natijasida shaxar va qishloqlar orasida farq sezilarli darajada bo‘ladi. Bu holat ushbu aholi manzilgoxlarida xizmatlarga nisbatan turli talablarni yuzaga keltiradi.

Adabiyotlarda xizmatlar tushunchasining bir nechta tariflari mavjud:

-foydali harakatlar,

-ish yoki umuman olganda faoliyat va sotish maqsadida ishlab chiqariladigan nomoddiy aktivlar:

-bir qator harakatlar qiymatini yatarish vositasi bo‘lishi mumkin, lekin ularning o‘zi mustaqil qiymat hisoblanmaydi.

Xizmatlar bu istemolchining holatini o‘zgartiradigan tovarlar, xizmatlar yoki moliyaviy aktivlarni ayirboshlashda ko‘maklashadigan ishlab chiqarish faoliyati natijasidir. Xizmatlar sohasi- korxonalar, tashkilotlar hamda jismoniy shaxslar tamonidan ko‘rsatiladigan turli xizmat turlarini takror ishlab chiqarishni o‘z ichiga olgan jamlanma soha hisoblanadi. Umuman olganda xizmatlar sohasi tijorat, kasbiy va maishiy xizmatlarni ko‘rsatishga ixtisoslashgan mamlakat iqtisodiyotining tarmoqlaridir.

Bugungi global iqtisodiyot sharoitida O‘zbekiston o‘zining aniq maqsadlarini belgilab olganligi, ya’ni ochiq bozor munosabatlariga asoslanib iqtisodiy faoliyat yuritayotgani hech kimga sir emas. Yangi bozor munosabatlariga o‘tish jarayoni mamalakatimizning o‘ziga xos urf-odatlari, shart-sharoitlari, xalqning an’analari va milliy mentalitetidan kelib chiqqan holda ro‘y bermoqda. Bunda jahon amaliyotida to‘plangan va iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlar orttirgan ijobiy tajribalar ham xisobga olinmoqda. Jumladan, xizmatlar sohasining bu jarayondagi o‘rni va ahamiyati katta hisoblanadi. Xizmat ko‘rsatish tarmoqlari mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy qismi sifatida yalpi ichki mahsuloti tarkibida bevosita ishtirok etadigan soha bo‘lib birinchi galda ijtimoiy- iqtisodiy faoliyatdir bevosita kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subektlariga mos keladi.

Mamlakatda amalga oshiriladigan islohatlarning pirovard maqsadlari, bu eng avvalo, inson uchun munosib turmush va mehnat sharoitlarini yaratishdir. Bu esa o‘z navbatida, xizmat ko‘rsatish sohasini yanada rivojlantrishni talab qiladi. Respublika YaIM da, umuman iqtisodiyotda xizmatlar soxasi yetakchi o‘rinni egallaydi. U milliy iqtisodiyot majmuining tarkibiy qismi sifatida qaralib, iqtisodiy munosabatlarning umumiy tizimida tarkib topadi.

Hozirgi kunda, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari asosan aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish sohasida o‘z o‘rnini topayotgani hech kimga sir emas. Xususan turizm xizmatlari, aholiga yuqori saviyadagi transport xizmatlarini ko‘rsatish (yo‘lovchilarni tashish), uy xo‘jaliklariga zarur maishiy buyumlarni yetkazib berish, kiyim-kechaklarni yuvish va ta’mirlash bo‘yicha va shu kabi ko‘plab xizmatlar ko‘rsatilayotganini sanab o‘tishimiz mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, xizmatlar sohasining Respublika iqtisodiyoti uchun ko‘plab naf keltiruvchi tamonlari mavjud.

-YaIM tarkibida katta hajmni egallaydi

-moddiy va nomoddiy ne’matlar ishlab chiqaruvchi kichik biznes subyektlari sifatida shakllanadi

-aholi turmush darajasi hamda bandligini oshishiga xizmat qiladi

-mamlakatda tovar va pul aylanishi yaxshilaydi

-mamalakat imkoniyatini majmuali nomoyish qila oladi

Ushbu afzalliklarda fanlararo integratsiyani qo‘llab quvvatlanganligini ko‘rish mumkin. Bundan bilish mumkinki, har bir tarmoq singari xizmat ko‘rsatish tarmoqlari rivojlantrishda yuqorida sanab o‘tilgan fanlar nuqtai nazaridan yondoshish samara beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A. Soliyev “O‘zbekiston geografiyasi” –T: Universitet, 2014.
2. Asanov G. Nabixonov M. Safarov I “O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy jog‘rofiyasi-T: O‘qituvchi, 1994.
3. D.A.Shadibekova “O‘zbekistonda xizmatlar sohasini rivojlantrish: muammolar va yechimlar” monografiya. Toshkent 2020.
4. The Impact of Socio –Economic Development of Syrdarya Region on the Development of Services. *http://www.sciencepub.net/nature/nsj200522/.*

ВНЕДРЕНИЕ ЦИФРОВЫХ И ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Нурмухамедов Ахмад Анварович
Ганижонов Дониёр Иброхим угли
Гулистанский государственный университет
axmadnurmuxamedov205@gmail.com
doniyorofficial1996@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются преимущества развития цифровых технологий и телекоммуникационных систем, которые существенно влияют на формирование знаний и умений педагогов, хранение информации, методы передачи, важные задачи при выводе процесса цифровизации системы образования на новый уровень информатизации и методическое обеспечение, требования к особенностям использования, новые возможности передачи качественных учебных видео и аудиоматериалов, информация о трансформации в новую среду обучения.

Ключевые слова: образование, педагогический коллектив, технологии, цифровое образование, технологические процессы.

Образование является основой развития человека. В 21 веке социально-экономическое развитие идет в зависимости от способности каждой личности воспитывать и воспитывать всех членов общества, чтобы развиваться в условиях стремительных изменений. Новые технологии развиваются стремительно, они затрагивают все сферы человеческой деятельности: современное промышленное производство, социальную сферу, экономику, образование. Развитие технологий создает

совершенно новые инновационные условия, предоставляющие пользователям и потребителям современные услуги и технологические решения. Развитие этих технологий влияет на образование, в частности, на содержание образовательных программ и используемые средства обучения. Ведутся исследования по обучению на основе современных образовательных технологий, внедрению различных форматов электронного образования, в том числе по повышению квалификации педагогов, работающих с талантливыми учащимися. Это касается профессиональной подготовки педагогов, и необходимо совершенствовать их подготовку с учетом современных достижений цифровых средств обучения и образовательных технологий, в том числе электронных и дистанционных. Профессионально-педагогическая подготовка будущих педагогических кадров должна носить активный характер. Осуществлять такую подготовку педагогов необходимо в условиях цифровизации образования с использованием передовых образовательных технологий. В связи с цифровизацией образования и использованием различных форм дистанционного обучения резко обостряются проблемы теоретического обобщения и практической реализации новых моделей учебников и учебных материалов. При этом основное внимание уделяется не только передаче знаний учащимся, но и самостоятельной познавательной и исследовательской деятельности, направленной на обогащение интеллектуального опыта и мировоззрения учащихся. Однако многие педагоги отмечают, что переход на цифровые методы обучения может привести к негативным последствиям, таким как снижение межличностного общения учащихся, снижение роли устной и письменной речи, ослабление самостоятельных творческих и гуманитарных способностей. Для предупреждения этих негативных последствий образовательный процесс можно ликвидировать, гуманизировав его. Формирование современных педагогических кадров, их духовного мира, развитие творческого, критического, гуманистического мышления учащихся и создание фундамента для их устойчивого творчества, вышеперечисленные негативные последствия педагогов на основе учебников нового поколения, включающих гуманитарный компонент и имеющих современное методическое и электронное обеспечение - определяет необходимость профессионального обучения в интерактивной учебной среде. [1, 293-с]

Показано, что процесс цифровизации образования определяет создание новых учебных пособий, соответствующих изменившимся социальным реалиям современного общества. В связи с бурно развивающимися техническими и технологическими процессами возникает необходимость кардинально изменить инфраструктуру образовательного процесса и модернизировать его составляющие - образовательное содержание, методы и средства. Процесс цифровизации образовательной системы стремительно развивается, особенно на теоретическом фронте и в сфере технологического обеспечения. Но разработка методических аспектов еще отстает от этого процесса. В связи с этим важно вывести образовательный процесс на новый этап нового информационно-методического обеспечения, что отражает следующее:

- проблемы цифровизации образования;
- актуальные задачи развития цифрового образования;
- структура цифровой интерактивной среды обучения;
- важность системного подхода в разработке методического обеспечения учебного процесса;

- необходимость перехода на новые средства обучения в связи с новыми технологическими условиями;

- интеграция технологий обучения естественным наукам в инструментальные программы;

- разработка технологий компьютерной релаксации с целью профилактики умственного утомления учащихся;

- необходимость стимулирования инноваций в цифровом образовании, а также создания механизмов создания новых цифровых технологий с понятным интерфейсом;

- необходимость организации виртуальных образовательных кластеров естественнонаучного образования, играющих роль обобщения результатов инновационной деятельности педагогов. [2, 293-с]

Главное нововведение цифрового образования – использование интерактивной среды обучения, соответствующей изучаемым научным предметам в образовательном процессе. К образовательному процессу предъявляются особые требования по использованию данного типа среды:

- проектирование на основе современных основ педагогических наук с учетом актуальных научно-педагогических подходов;

- соблюдение методологии науки;

- создание программного компонента на платформах с открытым исходным кодом;

- возможность трансформации из сетевых в локальные формы;

- адаптация преподавателей к изменениям в программно-техническом обеспечении учебного процесса. [3, 28-с]

Доступ к современным технологиям является необходимым условием для учителей, как и для других профессий, чтобы максимально использовать цифровизацию для развития навыков. Кроме того, навыки учителей не менее важны для обеспечения того, чтобы они могли использовать новые цифровые инструменты для обучения. Существует постоянная потребность в создании новых моделей подготовки учителей, отвечающих всем требованиям современного общества, экономики и рынка труда. В то время как некоторые страны перенимают передовой опыт, педагоги, являющиеся передовыми участниками международного образовательного пространства, ставят вопрос о необходимости перестройки учебного процесса в соответствии с новыми целями и задачами.

Одной из таких проблем является высокий темп развития цифровых технологий и телекоммуникационных систем, оказывающих существенное влияние на способы формирования знаний и умений, хранения и передачи информации педагогическими кадрами. Если раньше существовали традиционные и понятные каждому траектории личностного роста, в том числе и образовательные, то сегодня для педагога стало необходимым наличие различных универсальных и профессиональных квалификаций. Его жизнь и формирование таких компетенций в условных сочетаниях, определяющих время и способы их приобретения, позволяет говорить о превосходстве индивидуального образования на основе современных цифровых технологий над традиционным образованием.

Популяризация цифровых технологий, в том числе в системе подготовки педагогических кадров, связана с их универсальностью, что снимает любые политические,

этнические, религиозные и другие ограничения на их использование. При этом скорость внедрения цифровых технологий значительно ниже темпов развития цифровых технологий. При этом важно, что существуют очевидные преимущества использования современных цифровых технологий в системе подготовки учителей, а также неизбежность их использования, а также недостатки. В частности, они нарушают «живое общение» между своими формами и людьми. Увеличение доли учебных видео- и аудиоматериалов приводит к потере учебной практики. Часто утрачивается способность обычного учителя формировать и развивать сложное мышление. [4, 46-с]

Мировые тенденции развития системы подготовки учителей все больше привлекают внимание академического сообщества к необходимости внедрения современных цифровых технологий, и для этого есть несколько важных условий.

Формирование будущего образования во многом определяется тенденциями развития цифровых технологий. Новые возможности качественной видео- и аудиопередачи учебных материалов позволяют сделать предположение, что образовательные виртуальные миры вскоре станут привычной средой для подготовки педагогов.

Интернет-технологии становятся все более популярными. Развитие беспроводной связи, повышение производительности смартфонов и компьютеров одновременно сопровождается созданием решений по уменьшению их геометрических размеров, снижению энергопотребления, автоматизации их энергоснабжения. Функции смартфонов и компьютеров постепенно интегрируются в наши личные вещи с помощью различных портативных устройств. Пользователи телефонов становятся менее зависимыми от определенных точек доступа к учебным материалам и могут получать доступ к информации в любое время и в любом месте. Например, сегодня многие преподаватели получают дополнительную информацию по изучаемому курсу из мобильного интернета на своих лекциях, проверяют слова своих коллег, выступавших на конференциях, делятся своими впечатлениями наряду с участием в учебном и научном процессах. Мобильность и гибкий график работы уже стали для многих нормой. Кроме того, мобильность предопределяет новые требования к интернет-коммуникациям, согласно которым для посещения различных образовательных ресурсов все чаще используются мобильные приложения, а не десктопные браузеры. Другими словами, происходит постепенный переход от единой сети к сети мобильных приложений.

Интернет становится более удобным и необходимым. По разным оценкам, 65-70 процентов населения земного шара уже имеют доступ к Интернету. Его активное проникновение сегодня происходит в развивающиеся страны. В связи с появлением новых потребностей общества в культурно-образовательной информации в последнее время наметилась тенденция резкого изменения содержания интернет-контента. Общество, которое нас окружает, активно оцифровывается. Архивы и библиотеки активно реализуют проекты. сборники научно-технических трудов и учебников оцифровываются. Все больше собираемой информации об окружающем нас мире постоянно оцифровывается, и Интернет собирает эту информацию в различные места хранения, в том числе облачные технологии. Многие библиотеки, архивы, техническая документация и музейные фонды в ближайшем будущем будут оцифрованы. Интересный процесс, кажется, движется к тому времени, когда будет создана цифровая копия мира, пользователи в любой точке мира

будут в курсе знаний обо всем, что происходило в прошлом и настоящем. Начало таких процессов во многом зависит от распространения технологий сбора больших данных и развития искусственного интеллекта для улучшения обработки этих данных.

Однако, помимо очевидных преимуществ внедрения современных цифровых технологий в системы повышения квалификации и подготовки учителей, существует ряд ограничений для их эффективного использования, некоторые из которых:

Потенциальное использование информации не означает возможность ее использования. Исследования нейрофизиологических механизмов, ответственных за успешный поиск информации, показывают, что для того, чтобы учиться в Интернете, нужно иметь приблизительное представление о том, каким должен быть потенциальный результат. Другими словами, вам нужно иметь базовое мировоззрение с небольшим пробелом, который можно заполнить информацией, найденной в Интернете. Если у учителя нет такого мировоззрения, то эти знания практически бесполезны. Переизбыток информации и готовых решений в Интернете заставляет даже преподавателей высшей школы становиться зависимыми, поддерживать методы обучения, основанные на приобретении чужих материалов. Большое количество информации является не результатом оригинальной работы, а ссылками на чужой материал. Кроме того, зачастую собранные материалы даже не прочитываются полностью, а выделяется лишь малая их часть. [5, 5-с]

Литература

1. Родина Т.Е., Богдановский М. С., Политыкин В.О. Тенденции в образовании в условиях цифровизации. -Чувашский государственный педагогический университет, 2020. – С. 293-298.

2. Рожкова А. Ю. Имиджевые риски при переходе на цифровое образование: взгляд получателей образовательных услуг Научный вестник Южного института менеджмента. – 2020. – №1. – С. 70-75.

3. Биленко П.Н., Блинов В. ., Дулинов М. ., Есенина Е., Кондаков А. ., Сергеев И.С. под науч. ред. Блинова В. И.. Дидактическая концепция цифрового профессионального образования и обучения. 2020. –28 с.

4. Герова Н.В. Метҳодологисал Аппроачес то тҳе Форматион оф Дигитал Компетенсе Амонг Студентс оф Педагогисал Университиес Интернатионал Ссиентифис Конференсе “Дигитализатион оф эдусатион: Ҳисторй, Трендс анд Проспестс” (ДЕТП 2020) 46-47б

5. Данилова Л.Н., Ледовская Т.В., Солйнин Н.Е., Кҳодйрев А.М. Тҳе маин аппроачес то ундерстандинг дигиталисатион анд дигитал валуес. Вестник оф Кострома Стате Университй. Сериес: Педагогй. Псйчологй. Сосиокинетисс, 2020,вол. 26, № 2, пп. 5–12.

TA’LIMDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASHNING AVZALLIKLARI

Obloqulov Muzaffar Rahmonqul o‘g‘li
Guliston davlat universiteti “Tabiiy fanlar” fakulteti “Tuproqshunoslik” kafedrasi o‘qituvchisi

muzaffarobloqulov21@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarni milliy o‘zligini anglashga, pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, munozarali guruhlar, juftliklar, turlicha mashqlar, «Dumaloq stol» metodi, «Ruchka stol ustida» metodi, «Rotatsiya» metodi, «Davra suhbati» metodi, «Galeriyani aylanish» metodi, «Qor bo'ron» metodi, «Asalari galasi» metodi, «Akvarium» metodi, «Dumalovchi qor uyumi» metodi, «Raqamli» metodilardan foydalanish, dars samaradorligini oshirish texnologiyasi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: muammoli o‘qitish texnologiyasi, shaxsga yo‘naltirilgan texnologiya, uzviylik, tizimlik, komponent, «Sinektika» metodi, bilim, malaka, ko‘nikma, ta’lim.

Abstract: In this article, the use of pedagogical technologies, discussion groups, pairs, various exercises, “Round discussion” method, “Pen on the table” method, “Circulation” method, “Round discussion” method, “Round discussion” method gallery, “Snow bo “roni” method, “Beehive” method, “Aquarium” method, “Snow nest” method, use of “Digital” methods, technology to increase the efficiency of the lesson. developed.

Keywords: problem-based teaching technology, person-oriented technology, consistency, system, component, “Synectics” method, knowledge, competence, competence, education.

Bizning maqsadimiz – O‘zbekistonni jadal islohotlar, ilm-fan, ta’lim va innovatsiyalar orqali erishish mumkin bo‘lgan rivojlangan davlatga aylantirish!

Shavkat Mirziyoyev

O‘zbekiston Respublikasi inson huquqlari va erkinliklariga rioya etilishni, jamiyatning ma’naviy yangilashini ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishni, jahon hamjamiyatiga qo‘shilishni ta’minlaydigan demokratik huquqiy davlat va ochiq fuqarolik jamiyati qurmoqda. [3]

Zamonaviy bozor iqtisodining shakllanishi korxonalar orasidagi raqobat asosida, xalq xo‘jaligini barcha tarmoq va zvenolarning keskin rivojlanishini taqozo etadi. Chunki bozor iqtisodiyotini raqobatsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Korxonalar orasidagi raqobat o‘z navbatida, fan -texnika va texnologiyani, ya’ni ilmiy texnika taraqqiyotining (ITT) jadallashuviga olib keladi.

ITT ning jadallashuvi, hayotning barcha sohalarida tubdan isloh qilinishi natijasida jahon hamjamiyatiga qo‘shilish imkoniyatini beradi.

Avtoritar va shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish texnologiyalarining mohiyati o‘qitish jarayonida, pedagog texnologiyalar talablari asosida ifoda etilgan o‘quv maqsadlariga erishiladi. Ilmiy-texnika taraqqiyot jadallashgan davrda o‘qitish samaradorligi, asosan, talabaning o‘qitish jarayonidagi o‘rni, pedagogning unga bo‘lgan munosabatiga boo‘liq bo‘ladi. Bu erda o‘qitish texnologiyasining ikki turini ajratib ko‘rsatish mumkin: avtoritar va shaxsga yo‘naltirilgan.

Avtoritar texnologiyada, pedagog yagona sub’ekt sifatida namoyon bo‘ladi, talablar esa faqatgina «ob’ekt» vazifasini bajaradi, xolos. Bunda tahsil oluvchining tashabbusi va mustaqilligi yo‘qoladi, o‘qitish majburiy yo‘sinda amalga oshiriladi. Odatdagi an’anaviy o‘qitish, avtoritar texnologiyaga taalluqlidir. Bunda, avvalo A.Komenskiy tomonidan ifoda etilgan, didaktika prinsiplariga asoslangan o‘qitishning sinf-dars tizimida tashkil etish nazarda tutiladi. Hanuzgacha dunyoda eng ko‘p tarqalgan o‘qitishning sinf-dars tizimi, quyidagi

xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- mashg‘ulotlarning asosiy birligi dars bo‘lib, u bitta fanning bitta mavzuga bag‘ishlanadi va o‘qituvchi tomonidan boshqariladi;

- o‘quv kitoblari asosan uy ishlari uchun qo‘llaniladi.

An’anaviy o‘qitish asosan bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishga qaratilgan bo‘lib, shaxsning rivojlanishini ko‘zda tutmaydi.

An’anaviy o‘qitish asosini, Ya.A. Komenskiy tomonidan tuzilgan pedagogika prinsiplari tashkil etadi:

♦ ilmiylik;

♦ tabiatga monandlik(o‘qitish rivojlanish bilan belgilanadi, ammo shakllanmaydi);

♦ uzviylik va tizimlik;

♦ o‘zlashtiruvchanlik (ma’lumdan noma’lumga, soddadan murakkabga)

♦ mustahkamlik (takrorlash, takrorlash....)

♦ onglilik va faoliyat (qo‘yilgan maqsadni bilgan va buyruqlarni bajarishga faol bo‘lgan)

♦ nazariyaning amaliyot bilan boo‘liqligi.

Muammoli o‘qitish texnologiyasi muammoli o‘qitish amerikalik faylasuf, psixolog va pedagog Dj.Dyunning nazariy qoidalariga asoslanadi va XX asrning 20-30-yillarida tarqala boshladi. Dj.Dyun o‘qitish uchun quyidagilarni asos qilib belgiladi: ijtimoiy, konstruktsiyalash, badiiy ifodalash, ilmiy-tadqiqiy. Bu asoslarni amalga oshirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi: so‘z, san’at asarlari, texnik qurilmalar, o‘yinlar va mehnat.

Bugungi kunda, muammoli o‘qitish deganda masho‘ulotlarda pedagog tomonidan yaratiladigan muammoli vaziyatlar va ularni yechishga qaratilgan talabalarning faol mustaqil faoliyati tushuniladi. Buning natijasida talabalar kasbiy bilimlarga, ko‘nikmalarga, malakalarga ega bo‘ladilar va fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi. [2]

Muammoli o‘qitish, o‘qitishning shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalarga taalluqli, chunki bu erda shaxs sub’ekt sifatida qaraladi, muammoli vaziyatlarning maqsadi-pedagogik jarayonda o‘ziga xos qiziqish uyog‘otishdir. Muammoli o‘qitish, o‘qitishning eng tabiiy samarali usulidir, chunki ilmiy bilimlar mantig‘i o‘zida muammoli vaziyatlar mantiqini namoyish etadi.

Muammoli vaziyatlar kiritilib, an’anaviy, bayon etish o‘quv materialining eng maqbul tarkibi hisoblanadi. Pedagog muammoli vaziyat yaratadi, talabani uni yechishga yo‘naltiradi, yechimni izlashni tashkil etadi. Muammoli o‘qitishni boshqarish pedagogik mahoratni talab etadi, chunki muammoli vaziyatning paydo bo‘lishi individual holat bo‘lib, tabaqalashtirilgan va individuallashtirilgan yondashuvni talab etadi.

Muammoli o‘qitish, ijodiy jarayondan nostandart ilmiy-o‘quv masalalarni nostandart usullar bilan yyechishni taqozo etadi. Tahsil oluvchilarga mashq uchun beriladigan masalalar, olingan bilimlarni mustahkamlash va malakalar hosil qilish uchun xizmat qilsa, muammoli masalalar esa faqat yangi yechimlar izlashga qaratiladi.

O‘quv materialini muammoli taqdim etilishining mohiyati shundaki, unda o‘qituvchi bilimlarni tayyor holda taqdim etmasdan, talabalar oldiga muammoli masalalar qo‘yadi, ularni yechimining yo‘llari va vositalarini izlashga undaydi. Muammo, yangi bilimlar va harakat usullar sari, o‘zi yo‘lga boshlaydi.

Muammoli o‘qitishda kechadigan jarayonlarning psixologik mexanizmi quyidagicha bo‘ladi: inson ziddiyatli, yangi, noma’lum muammoga (muammo – murakkab nazariy yoki amaliy masala bo‘lib, yashirin ziddiyatlarni qamrab oladi, uning yechimi turli, hatto muqobil

vaziyatlarni talab etadi) duch keladi, unda hayratlanish, ajablanish holati paydo bo‘ladi, «gap nimada?» degan savol tug‘iladi.

Muammoli o‘qitishning asosiy belgisi, bu ilmiy, o‘quv yoki barcha faoliyat turlarida paydo bo‘ladigan zaruriy ob’ektiv qarama-qarshiliklar aksi hisoblanadi. Bu esa barcha sohalarning harakatlantiruvchi va rivojlantiruvchi manbaidir. Shu sababli muammoli o‘qitishni rivojlantiruvchi deb atash mumkin, zero uning maqsadi – bilimlarni, farazlarni shakllantirish, ularni ishlab chiqish va yechishdan iboratdir. Muammoli o‘qitishda fikrlash jarayoni faqat muammoli vaziyatni yechish maqsadida joriy etiladi, u nostandart masalalarni yechish uchun zarur bo‘lgan fikrlashni shakllantiradi. [1]

Muammoli o‘qitish samaradorligining to‘rtta bosh sharti mavjud:

- ❖ muammo mazmuniga qarab yetarli qiziqish uyg‘otishni ta’minlash;
- ❖ muammo echimidagi har bir bosqichda paydo bo‘ladigan ishlarni bajara olish mumkinligini ta’minlash (ma’lum va noma’lumlar nisbatining maqbulligi);
- ❖ muammo yechimida olinadigan axborotni talabalar uchun muhimligi;
- ❖ pedagog va talaba orasidagi munosabat xayrixohlik ruhida kechishi, ya’ni talabalar tomonidan bildirilgan barcha fikr va farazlar e’tiborsiz va ijobatsiz qolmasligi zarur.
- ❖ Har qanday o‘quv materiali ham muammoli bayon etishga mos kelavermaydi.

Bu metoddan foydalanuvchi pedagog talaba-talabalarga taqdim etilgan topshiriqni bajarishga doir materiallarni qunt bilan o‘rganishni, birgalikda muhokama etishni, savol-javob qilishni, o‘rganganlarini boshqalarga o‘rgatishlari zarurligini oldindan aytadi.

«Sinektika» metodi. Bu metod amaliy, seminar va laboratoriya mashg‘ulotlari uchun qulay bo‘lib, “aqliy hujum” metodiga yaqin. Bunda talaba darsda qo‘yilgan muammoni hal qilish yuzasidan analogiyaga asoslangan holda o‘z fikrlarini, qarashlarini olg‘a suradi. Bunda analogiya bevosita, shaxsiy, ramziy va xayoliy bo‘lishi mumkin.

«Dumaloq stol» metodi. Bu metod amaliy mashg‘ulot uchun qulay. Bunda o‘qituvchi tomonidan bitta savol yozilgan varaq kichik guruhga taqdim etiladi.

Talabalar o‘zlarining ismi-shariflari va savolga javoblarini yozib, varaqni yonidagi talabaga uzatadi. Shu tarika yozilgan javoblar yig‘ishtirib olinib, talabalar ishtirokida noto‘g‘rilari o‘chirib chiqiladi va natijalar baholanadi.

«Ruchka stol ustida» metodi. Bu metod amaliy mashg‘ulot uchun ko‘lay. Savolga o‘zining javob variantini yozgan kichik guruhdagi talaba ruchkasini stol ustiga ko‘yib varaqani yonidagi sherigiga uzatadi. Savolga javob yoza olmagan talaba ruchkasini stolga qo‘ymaydi.

Bir nechta kichik guruhlardagi talabalarning qo‘yilgan bir xil savolga javoblari yig‘ishtirib olinib birgalikda muhokama qilinadi. Bu metod afzalliklari: o‘qituvchi mashg‘ulotga kim tayyor emasligini ko‘rib turadi; mashg‘ulotga tayyorlanmagan talaba og‘zaki muhokama paytida ko‘rib chiqilayotgan mavzu yuzasidan anchagina foydali bilimlar oladi; bu metod kichik guruhda olib boriladigan ish bo‘lib, talaba intizomini mustahkamlaydi va ularni jipslashtiradi, chunki o‘zining javob varianti ustida uzoq o‘ylab o‘tiradigan talaba butun guruhga ajratilgan vaqtni sarflab yuboradi.

Shuningdek talaba mashg‘ulotga tayyor bo‘lmasa, bunda ham guruhga pand beradi; talabalar o‘z javoblarini ikki marta, ya'ni yozma ish paytida va og‘zaki muhokama vaqtida tahlil qilib chiqishadi.

«Rotatsiya» metodi. Bu metod mashg‘ulot mavzuini har bir kichik guruh alohida-alohida muhokama qilib chiqishi, yozganlarini butun jamoa bo‘lib tahlil qilib ko‘rishi uchun qo‘llaniladi

va quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi;

dars mavzusi bo‘yicha topshiriqlar (masalan, rejadagi mavzular) plakatlarga yozilib doskaga osib qo‘yiladi;

topshiriqlar soni uchta bo‘lsa, talaba-talabalar ham shuncha kichik guruhlarga ajratiladi va guruhchalar nomerlanadi;

kichik guruhlar o‘zlarining nomerlariga mos nomerdagi topshiriqni va uni bajarishda foydalaniladigan yozma ma'lumotlar paketini oladi;

kichik guruhlar o‘zlariga taqdim etilgan materiallarni hamkorlikda o‘rganishib topshiriqqa javoblarini yozishadi;

javoblar kichik guruhdagi husnixati chiroyli bir talaba-talaba tomonidan yoziladi;

topshiriqlarga yozilgan javoblar varag‘i, ma'lumotlar paketi kichik guruhlararo almashtiriladi va qo‘shimcha qilinadi, biroq javoblarning takrorlanishiga yo‘l qo‘yilmaygan;

javoblar qaysi kichik guruhniki ekanligi ajralib turishi uchun ularga har xil rangdagi flamasterlardan foydalanish tavsiya etiladi.

«Davra suhbati» metodi. Davra suhbati-talabalar o‘rtasida va kichik guruhlarda aylana stol atrofida o‘z fikr-mulohazalarini bildirish orqali olib boriladigan o‘qitish usulidir.

Davra suhbati usuli qo‘llanganda stol- stullarni doira shaklida joylashtirish kerak. Bu har bir talabaning bir- biri bilan “ko‘z aloqasi”ni o‘rnatib turishga yordam beradi. Davra suhbatining og‘zaki va yozma shakllari mavjuddir.

Og‘zaki davra suhbatida o‘qituvchi mavzuni boshlab beradi va talabalardan ushbu mavzu bo‘yicha o‘z fikr-mulohazalarini bildirishlarini so‘raydi va aylana bo‘ylab har bir talaba o‘z fikr-mulohazalarini og‘zaki bayon etadilar. So‘zlayotgan talabani barcha diqqat bilan tinglaydi, agar muhokama kilish lozim bulsa, barcha fikr-muloxazalar tinglanib bo‘lingandan so‘ng muhokama qilinadi. Bu esa talabalarning mustaqil fikrlashishiga va nutq madaniyatining rivojlanishiga yordam beradi.

Yozma davra suhbatida ham stol-stullar aylana shaklida joylashtirilib, har bir talabaga konvert qog‘ozi beriladi. Har bir talaba konvert ustiga ma'lum bir mavzu bo‘yicha o‘z savolini beradi va yonidagi talabaga uzatadi. Konvertni olgan talaba o‘z javobini qog‘ozga yozib, konvert ichiga solib qo‘yadi va yonidagi talabaga uzatadi. Barcha konvertlar aylana bo‘ylab harakatlanadi. Yakuniy qismda barcha kotsvertlar yig‘ib olinib, tahlil qilinadi.

Davra suhbati usulining afzalliklari:

o‘tilgan materialni yaxshi esda qolishiga yordam beradi;

barcha talabalar o‘zaro muloqotda bo‘ladilar;

har bir talaba o‘zining ishtirok etish mas'uliyatini his etadi;

Uning optimal loyihasini tuzish bilan bog‘liq tushunchadir. Jumladan, o‘qitishning vazxonlik usulilaridan voz kechib, kompyuterlar, ta'limning texnik vositalari yordamida o‘qitish, talabaning bilish faoliyatining boshqaruvchisi, tashkilotchisi, maslahatchisi, yakuniy natijaga erishishga yo‘lovchi-o‘qituvchi, ustoz rahbarligida talabalarning ko‘proq mustaqil faoliyatini tashkil etish va eng muhimi o‘qituvchining deyarli bir xil natijaga erishish imkoniyatining mavjudligidir. Ayniqsa, o‘qitishga yagona davlat ta'lim standartlari joriy etilgan, jahonning barcha davlatlari andozalari talabiga javob bera oladigan mutaxassislar tayyorlashning hozirgi davrida keyingi holat alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘quv jarayonini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilganda ta'lim maqsadlari belgilanadi yoki loyihalanadi, kutilayotgan yakuniy natija- ijobiy sifat o‘zgarishi kafolatlanadi,

o‘quv jarayonining takrorlanuvchi sikli yaratiladi, tezkor qaytuvchi aloqa vujudga keladi, o‘quv maqsadlari, o‘quv jarayoniga kerakli tuzatishlar kiritilib borilaveradi.

«Galeriyani aylanish» metodi. Kichik guruhlarning barcha a'zolariga bita muammo taklif etiladi. Har bir guruh o‘zlariga berilgan muammoga belgilangan vaqt ichida fikrlarini yozib, javoblari yozilgan varaqlarini boshqa guruh bilan almashtiradi. Javoblarni olgan ularni baholaydi va tugal bo‘lmasa o‘z variantlari bilan to‘ldiradi. So‘ngra guruhlar fikrlari umulashtirilib, eng yuqori ballga arziydigan to‘g‘ri va mukammal javoblar tanlab olinadi.

«Qor bo'ron» metodi. Ikkiga ajratilgan guruh talabalari bir muammo yuzasidan eng ko‘p to‘g‘ri javoblar topish maqsadida birgalikda muhokama yuritishadi. Har bir to‘g‘ri javob yumaloqlangan qor ko‘rinishida o‘sha guruh hisobiga yozib qo‘yiladi; to‘plangan umumiy ballar miqdori asosida guruhlar baholanadi.

«Asalari galasi» metodi. Muammo bitta guruhda yoki ikki kichik guruhlarda muhokama qilinadi. Bunda topshiriqlar har xil yoki butun guruhga bitta bo‘lishi mumkin. Guruhlar qo‘yilgan muammoni ma'lum muddat muhokama etib, natijani boshqalarga ma'lum qilishadi. Muammo yechimining eng yaxshi varianti tanlab olinadi.

«Dumalovchi qor uyumi» metodi. Dumalovchi qor uyumi metodi o‘quv mashg‘uloti o‘tkazish metodining ramziy nomisi bo‘lib, ish qo‘yilgan muammo ustida mulohaza yuritib ko‘rish uchun talabalarga vaqt, tegishli manbaalar, tarqatma materiallar berishdan boshlanadi. Bu metod guruhning xar bir a'zosiga butun guruhning bilimlari va tajribalaridan foydalanib, o‘zining keng qamrovli nuktai nazarini bayon etishni nazarda tutadi.

Buning uchun talabalar 4 ta kichik guruhlarga ajratiladi. Muhokama kilib chiqish uchun barcha guruhlarga bitta topshiriq beriladi. Har bir kichik guruh topshiriq ustida alohida ishlaydi. So‘ngra birinchi bilan ikkinchi va uchunchi bilan to‘rtinchi guruhlar muammo ustida birgalikda muhokama yuritishadi. Oxir oqibatda bircha kichik guruhlar birlashib, butun yaxlit guruh bo‘lib qo‘yilgan muammo yechimini hal etishning turli yo‘llarini, variantlarini muhokama qilishadi. Bunday muhokama jarayonida talabalarning qo‘yilgan muammo yuzasidan bilimlari chuqurlashib, boyib, keng qamrovli bo‘lib boradi.

«Akvarium» metodi. Guruhdan uch talaba ajratib olinib ularga xona o‘rtasidagi stol atrofiga o‘tirishlari va qo‘yilgan muammoni o‘n minut atrofida birgalikda muxokama qilishib, fikr bildirishlari so‘raladi. Bu uch talaba akvariumdagi baliqlarga qiyos.

Atrofda o‘tirgan kuzatuvchilar o‘ratasidagi talabalarning fikrlarini diqqat bilan tinglab, javoblarni to‘g‘ri va noto‘g‘riga ajratib yozib borishadi hamda muhokama paytida o‘zlarining qarashlarini bayon etishadi. Yetarli darajada fikr bildira olmagan o‘rtadagi talabalar o‘z o‘rinlarini kuchli fikr bildirgan kuzatuvchi talabalarga bo‘shatib berishadi. Har bir muammo yuzasidan bildirilgan fikrlar talabalar ishtirokida o‘qituvchi tomonidan umumlashtiriladi.

«Raqamli» metodi. Guruhlardagi talabalarning umumiy sonidan kelib chiqqan holda 4x4x4, 5x5x5, 6x6x6 metodlarining biridan foydalaniladi. Masalan, 5x5x5 metodida har biri 5 ta talabadan iborat 5 ta kichik guruhchalar tashkil etilib, ularning 5 nafar sardorlari to‘plashib qo‘yilgan muammoni hamkorlikda muhokama etishadi, so‘ngra o‘zlarining guruhlariga qaytishib sheriklariga masalaning yechimini o‘rgatishadi.

Xulosa qilib aytganda agar talabalar yuqorida qayd etilgan ko‘nikma va malakalarni egallagan bo‘lsalar, ular doimo o‘zgarib turadigan hayotga tezroq moslashishga, turli muammoli vaziyatlarni tahlil qilib ulardan chiqishning muqobil variantini topishga, turli vaziyatlarda mo‘ljalni to‘g‘ri olish va har xil jamoalarda hayotga o‘z o‘rniga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Abdukarimov H., Suvonov O. Umumiy pedagogika: Texnologiya va amaliyot. O‘quv-metodik qo‘llanma. T., 2012 y., 120 b.

2. Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. –T.: O‘z MU. 2003.-66 b.

3. Saidaxmedov N.S. Yangi pedagogik texnologiyalar T., “Moliya”, 2003y., 172 b.

4. Sayidahmedov N. S. YAngi pedagogik texnologiyalar. – T. : Moliya,

5. Urazova M. B. , Eshpulatov SH. N. Bo‘lajak o‘qituvchining loyihalash faoliyati. // Metodik qo‘llanma. – T.: TDPU, 2014.

GULISTON TUMANI “O‘ZBEKISTON MASSIVI TUPROQLARINING SIFAT BAHOSI VA UNI O‘QITISH USLUBIYOTI

O‘razaliyeva Maftuna Dilmurod qizi
Guliston davlat universiteti magistranti
aplr85486@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Guliston tumani gidromorf tuproqlarining shakllanishi, ularning xossa va xususiyatlari haqida ma’lumotlar umumlashtirildi. Bitta massivda joylashgan, lekin daryoning turli terassalarida joylashgan tuproqlarning xossalari solishtirilgan. Massiv tuproq ayirmalarining bonitet balli baholandi. Tuproq sifat bahosi uchun mexanik tarkib asosiy shkala qilib qo‘llanildi, boshqa xossalar bo‘yicha tuzatish koeffitsiyentlari kiritilgan. Tuproq sifat bahosi materiallari tahlil qilinib ulardan ekinlarni joylashtirish, hosildorlikni rejalashtirish va soliq miqdorini belgilashda foydalaniladi.

Kalit so‘zlar**:** sizot suvlari sathi, bo‘z tuproq, o‘tloqi-bo‘z tuproq, o‘tloqi tuproq, tuproq sho‘rlanishi, tuproq mexanik tarkibi, tuproq ayirmalari, sifat baho, gumus, fosfor, kaliy.

Guliston tumanining asosiy qismi gidromorf tuproqlardan iborat bo‘lib, uning shakllanishi, xossa va xususiyatlari ham o‘ziga xos bo‘lib, ushbu tuproqlarni alohida tadqiq qilish zaruriyati mavjud. SHuningdek, mazkur tuproqlarning sifat bahosiga ta’sir qiluvchi omillar ham turlichadir.

Tuproq sifat bahosini aniqlashga oid ma’lumotlar yetarlicha o‘rganilgan. Ularning izohini quyidagi tahlillarda ko‘rishimiz mumkin. Lekin Mirzacho‘l vohasining gidromorf tuproqlarining xossalari, sifat bahosi va unga ta’sir qiluvchi omillar haqida ma’lumotlar yetarli emas.

A.R.Akbirovaning fikriga ko‘ra [1/134-137], tuproq sifat bahosini aniqlashda aroekologik omillar muhim. Ayniqsa, tuproqni sifat baholashda murakkab rel’yefli, iqlimi, o‘simlik qoplami, gidrologiyasi va tuproq paydo qiluvchi jinslari turli-tuman bo‘lgan sharoitda agroekologik omil hisobga olinishi zarur. Tuproq (texnologik, fizikaviy, kimyoviy va biologik) va agroiqlim (atmosfera yog‘ingarchiliklari yig‘indisi, gidrotermik koeffitsiyent, samarali haroratlar yig‘indisi) komponetlari bir-biri bilan uzviy bog‘langan va tuproq sifat bahosiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tuproq ekologik indeksidan tuproq sifatini baholashda foydalanish haqida

YU.V.Aksenova va boshqalar [2, 14-17 b] ham taklif etgan. Tajribalarni uchta zonada olib borishgan: janubiy-tayga o‘rmon, o‘rmon-dasht (shimoliy, markaziy va janubiy) va dasht zonalarida. SHunga mos ravishda ushbu zona tuproqlarining sifat bahosi ham turlicha bo‘lgan.

V.A.Rassipnov, ye.M. Sovrikovalarning fikriga ko‘ra [3, 103-106 b] tuproq bonitirovkasi materiallari yer kadastrining asosini tashkil etadi. Tuproq bonitirovksini o‘tkazishning nazariy asoslari yaratilgan va tuproq iqlim shariotiga ko‘ra turli zonalar uchun tuproq sifat bahosini o‘tkazishning amaliy uslublari ishlab chiqilgan.

M.V.Red’ko [4] tuproq sifat bahosini aniqlashda ularning og‘ir metallar bilan ifloslanishi kabi ekologik ko‘rsatkichlardan foydalanishni taklif etgan. Og‘ir metallar bilan ifloslangan tuproqlarning unumdorligi ham past bo‘lgan. Qishloq xo‘jaligiga yaroqli yerlarning shaharga yaqin joylari og‘ir metallar bilan ifloslanishi yuqoriroq bo‘lgan va shunga mos ravishda tuproq bonitet balli ham past bo‘lgan.

D.De la Ros, R.Sobral [5, 167-168 b] tuproq sifat bahosini aniqlash metodlari bo‘yicha o‘z fikrlarini bayon etishgan. Tuproq bahosi bilan yerning bahosi bir-biridan farq qiladi. yerni baholashda uning biologik xususiyatlari hisobga olinmaydi. Umuman tuproqni baholashda agroekologik ko‘rsatkichlardan foydalanish yaxshi natija beradi, deb hisoblaydilar.

Turli mintaqalarda tuproq sifati bahosini aniqlash uchun turli mezonlardan foydalanilgan [6-11]. CHunki tuproq sifat bahosiga ta’sir qiluvchi omillar tuproq-iqlim sharoitiga ko‘ra har xil bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari o‘simliklarning biologik xususiyatlariga ko‘ra ham tuproq bonitirovkasi mezonlari ham o‘zgarishi mumkin.

Mirzacho‘l vohasi tuproqlarining xossalari, evolyutsiyasi va sifatini baholash bo‘yicha ilmiy ishlar e’lon qilingan [12-16]. Ushbu ishlarda Mirzacho‘l vohasi gidromorf tuproqlarining avtomorf tuproqlardan shakllanish mexanizmlari, sug‘orishlar natijasida o‘zgarishiga oid ma’lumotlar keltirilgan. SHuningdek, tuproqlar sifat bahosini aniqlash tamoyillari, turli ekinlar uchun tuproq bonitirovkasi natijalari bayon etilgan. Lekin, aynan gidromorf tuproqlarning sifat bahosiga oid ma’lumotlar kam yoritilgan.

Tuproq mexanik tarkibi-tuproq unumdorligi tavsifining muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Haqiqatdan ham mexanik tarkibi og‘ir bo‘lgan tuproqlar nisbatan oziqa elementlarini, suvni o‘zida ko‘p tutadi, eng asosiysi yuqori ushlash qobiliyatiga ega. SHu bilan birga, suv va havoni yomon o‘tkazadi, ishlov berishda qarshilik kuchi ko‘p bo‘ladi, aksincha, yengil tuproqlarda oziqa elementlari va suv miqdori kam bo‘ladi, fil’tratsiya qobiliyati, aeratsiyasi yuqori bo‘ladi va ishlov berish yengil bo‘ladi.

Sug‘oriladigan intensiv dehqonchilikka o‘tishi sharoitida barcha tuproqdagi jarayonlar harakatga kiradi, tuproqning ko‘p xossalari-qisqa vaqtda o‘zgaruvchan, doimiy bo‘lmaydi. SHu sababli tuproqlarni baholash mezonlari tuproqlarni kam o‘zgaruvchan, tuproqlarni genetik guruxlari tip va tipchalari, namlanish qatorlari va mexanikaviy tarkibiga ko‘ra baholashni taqazo etadi.

Namlik tartibi va oziqlanishini turli mexanik tarkibda har xil bo‘lishi qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligida namoyon bo‘ladi. SHuning uchun ko‘pchilik tadqiqotchilar qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi bilan tuproqdagi “fizik loy”, ya’ni granulometrik tarkibi bilan uzviy bog‘lik borligini ko‘rsatishadi. Uning optimal miqdori turli qishloq xo‘jaligi ekinlari uchn har xil, bu o‘simliklarning biologik xususiyatlari, namlikning yetishmasligi yoki ortiqchaligiga chidamliligi, suv, havo va oziqa rejimiga talabi bilan belgilanadi.

1-jadvalda tuproqning mexanik tarkibiga oid ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, barcha bo‘z

tuproqlarga xos bo‘lgan xossa-”yirik chang” (0,05-0,01 mm) zarrachalarining ustunlik qilishini kuzatishimiz mumkin. Uning miqdori 28 foizdan 52 foizgachani tashkil etadi. Tuproqning mexanik tarkibi asosan qumoq tuproqlardan tashkil topgan bo‘lib, yengil qumoq, o‘rtacha va og‘ir qumoqli tuproqlarni uchratish mumkin. 2-kesmaning 0-30 va 30-50 sm qatlamida tuproqning mexanik tarkibi og‘ir qumoqlardan iborat. 3-kesmaning 30-50 sm qatlamida yengil qumoqlar uchragan.

1-jadval.

Tadqiqot ob’yektining mexanik tarkibi

Qatlam chuqurligi, sm da	Fraksiyalar mexanik tarkibi, tuproq absolyut quruq massasiga nisbatan, foizda							
	1-0,25	0,25-0,1	0,1-0,05	0,05-0,01	0,01-0,005	0,005-0,001	< 0,001	Fizik loy yig‘indisi
III-Qayir usti terassa. Eskidan sug‘oriladigan bo‘z-o‘tloqi tuproq								
0-30	2,7	6,4	10,7	28,6	10,3	21,5	19,9	51,7
30-50	1,7	5,1	14,5	42,1	7,2	15,1	14,3	36,6
II- Qayir usti terassa. Yangidan sug‘oriladigan o‘tloqi tuproq.								
0-30	0,9	1,2	11,3	38,2	10,3	19,9	18,3	48,5
30-50	0,4	0,9	11,3	37,4	11,1	20,3	18,7	50,1

Tuproqning mexanik tarkibi muhim xossalardan biri hisoblanib, tuproqqa ishlov berish, sug‘orish va sho‘r yuvish normalarini belgilashda asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi.

References

1. Akbirov R.A. Bonitirovka pochv i kachestvennaya otsenka zemel’ lesostepnoy zoni Respubliki Bashkortostana agroekologicheskoy osnove. Vestnik OGU, 2015. №9. S. 134-137.
2. Aksenova YU.V., SHpedt A.A., Krasnitskiy V.M., SHmitd A.G. Otsenka pochvennix resursov Omskoy oblasti. Zemledeliya. 2018. №3. S.14-17.
3. Rassipnov V.A., Sovrikova ye.M. Bonitirovka pochv kak osnova kadastrovoy otsenki zemel’ sel’skoxozyaystvennogo naznacheniya. Vestnik Altayskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta № 11 (97), 2012. S. 103-106.
4. Red’ko M.V. Bonitirvochnaya otsenka pochv se’skoxozyaystvennix ugodiy s uchetom ix zagryaznennosti tyajelimi metallami (na primere Moskovskoy oblasti). Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata biologicheskix nauk. Moskva, 2009.
5. Ros D.De., Sobral R. Soil Quality and Methods for its Assessment. Land Use and Soil Resources.© Springer Science + Business Media B.V. 2008. pp 167-168.
6. Pirieyeva F.A. Ekologicheskaya xarakteristika i bonitirovka pochv lesnix ugodiy YUgovostochnoy chasti Bol’shogo Kavkazka. - Avtoref kand. diss. - 1984. - S. 12-13.
7. Alichayev M.M. Kachestvennaya otsenka oroshayemix pochv ravninnogo Dagestana. Avtoref. kand. diss.- Baku, -1985. - S. 9-10.

8. Semenov A.D. Bonitirovka pochv Sumskoy oblasti. Avtoref. kand. diss. - Xar'kov, - 1986. - S. 3-4.

9. Mindebayev R.A. Agroproizvodstvennaya xarakteristika i bonitirovka paxotnix pochv YUrzayu-Ayskoy lesostepi Bashkirii. Avtoref. kand. diss. - Xar'kov, - 1987. - S. 12-16.

10. Antropov V.N., Karajanov K.D. Bonitirovka i ekonomicheskaya otsenka zemel' (Rayoni perspektivnogo orosheniya). -Alma-ata, Institut Pochvovedeniya, - 1987. S. - 52-55.

11. Abdulla G. Xasan. Izmeneniye meliorativnogo sostoyaniya zemel' i kachestvennaya xarakteristika pochv Golodnostepskoy ravnini. Avtoref kand. diss. Tashkent, 1987 S, -4-5, 14-16

12. Turdimetov S.M., Musurmanova M.M. Properties of Soils located in different Geomorphological Conditions. American Journal of Agriculture and Horticulture Innovations. Volume 02 Issue 11-2022. pp 01-06.

13. Turdimetov Sh.M. Changes in the duration of irrigation of Mirzachul Oasis soils. Bulletin of Gulistan state university. 2022, - №.1. pp. 39-47.

14. Turdimetov Sh.M., Rakhimov Z. Evolution of Properties of Irrigated Grassland Soils. International scientific and currentresearch conferences". Priority directions for the development of science and education". – Austin, USA.– 2021. pp 65-68.

15. Turdimetov SH.M. Evolyutsiya oroshayemix lugovix pochv Mirzachul'skogo oazisa. Uzbekskiy biologicheskiy jurnal. 2019 № 3. S. 61-64.

16. Turdimetov SH.M. Sirdaryoning turli terrasalarida joylashgan tuproqlarning xossalari va sifat bahosi. Xorazm Ma'mun akademiyasi xabarnomasi. 2023. №6. 3/1. B. 154-159.

QISHLOQ XO‘JALIK FANLARINI O‘QITISHDA KLASTER METODINING TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI

Abdillayev To‘lagan Abdillayevich *t.f.n.dotsent*
"Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" Milliy tadqiqot universiteti
Otaboyev Muhammad Faxriddin o‘g‘li o‘qituvchi
Guliston davlat universiteti
Baxromov Alisher Norboboyevich magistr
"Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" Milliy tadqiqot universiteti
alisherbaxromov010182@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim jarayonlarida qishloq xo‘jalik fanlarida "Klaster" metodidan foydalanishning mohiyati, texnologiyasi, ularning ma'ruza va amaliy mashg‘ulotlarda samaradorlik ko‘rsatkichlari ilmiy-pedagogik jihatlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: klaster, metod, texnologiya, fikrlash, talabalar, ta'lim jarayonlari, o‘quvchilar, talaba, guruh, muammo, bilim, mashg‘ulot.

Abstract: This article presents the scientific and pedagogical aspects of the use of the "Cluster" method in agricultural sciences in educational processes, its technology, and its effectiveness indicators in lectures and practical training.

Keywords: cluster, method, technology, thinking, students, educational processes,

students, student, group, problem, knowledge, training.

Ta’lim muassasalarida keng qo‘llanayotgan innovatsion ta’lim jarayonini bir butun holatda amalga oshirishda muammolarni yechishda ta’lim jarayonini oqilona tashkil qilishda, ta’lim beruvchi tomonidan ta’lim oluvchilarning qiziqishini orttirishda, o‘quv materialini kichik-kichik bo‘laklarga bo‘lib, ularning mazmunini ochishda, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, loyiha, rolli o‘yinlar kabi metodlarni qo‘llashda amaliy mashqlarni mustaqil bajarishda biror faoliyat yoki muammo o‘zaro muloqot, o‘zaro bahs-munozarada fikrlashda hamjihatlik bilan masalalarning yechimida o‘z samarasini ko‘rsatadi

Ta’lim jarayonlarida foydalanilayotgan «Klaster» metodi puhta o‘ylangan strategiya bo‘lib, undan ta’lim oluvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg‘ulotlar jarayonida amalga oshiriladi. Klaster inglizcha so‘z bo‘lib (kluster) – bir butun holatda ma'lum mavzu bo‘yicha erkin va ochiq fikrlashning notekis shaklidni namoyon etadi.

Qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitishda Klaster metodini amalga oshirishda yangi mavzuning asosiy tushunchasi aylanma shaklidagi chizma ichida yoziladi. Masalan yangi mavzu pedagogik qobiliyatlar bo‘lsa talabalar u haqida ko‘z oldiga kelgan fikrlarni yozish taklif etiladi. Bunda talabalar tomonidan yozilgan fikrlar umumlashtirib aytib beriladi. Bu fikrlarni doskada bo‘r yoki plakatda flomasterlar bilan yozish mumkin. Yangi mavzu o‘rganishda darsni mustahkamlash bosqichida talabalarga quyidagi topshiriq beriladi. Qizil rangli ruchkalarini (yashil, qora bo‘lsa ham bo‘ladi) olib yangi o‘rganilgan tushunchalar bilan boyitiladi. Talabalar yozilganlarni (o‘qib) aytib beradilar. Doskada (boshqa rangli bo‘r bilan) yoki plakatda boshqa rangli flolmasterlar bilan aytilgan fikrlari yozib boriladi. Klaster metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli sifatida ta’lim oluvchilarga muammo (mavzu) lar hususida ihtiyoriy, erkin, ochiq o‘ylash va fikrlarni bemalol bayon etish imkoniyatini yaratadi.

Mazkur metod turli xil g‘oyalar o‘rtasidagi aloqalarni fikrlash, aniqlashda amalga oshiriladi. Ushbu jarayonlar ta’lim oluvchilar tomonidan chuqur hamda puhta o‘zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo‘lishini ta'minlashga hizmat qiladi. Dars mashg‘ulotlarida ushbu metod talabalar tomonidan bildirilayotgan g‘oyalarning majmui tarzida nomoyon bo‘ladi. Chunki, ushbu jarayonda har bir talaba tomonidan ilgari surilayotgan g‘oyalarni uyg‘unlashtirish hamda ular o‘rtasidagi aloqalarni topa olish imkoniyatini yaratadi. O‘qituvchi ularning fikrlarini umumlashtiradi qo‘shimcha adabiyotlardan foydalangan holda klasterga yana qo‘shimcha kiritishi uning mahoratiga bog‘liq.

“Klaster” metodi - erkin fikrlashning asosiy omili hisoblanadi. “Klaster” metodi talabalarga biror-bir mavzu to‘g‘risida erkin va ochiq tarzda fikr yuritishga yordam beradigan pedagogik strategiyadir. Bu metod ko‘p variantli fikrlashni o‘rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea)lar o‘rtasida aloqa o‘rnatish malakalarini rivojlantiradi.

Klaster metodi deganda – ta’lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta’lim jarayonining markazida bo‘lgan ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta’lim oluvchi o‘qitish jarayoni davomida faol ishtirok etadi. Ushbu jarayonda ta’lim oluvchilar o‘qib-o‘rganishni yuqori darajada bo‘lishini, egallagan bilimlarni maqsad va ehtiyojlariga muvofiqlashtirishda tashabbuskorligi va mas’uliyat, qo‘llab-quvvatlash amalda bajarish orqali fikrmulohazalar qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish jarayonida klaster metodlardan foydalanish katta axamiyatga ega. Ta’lim jarayonida foydalanilayotgan klaster metodi talabalarning fikrlashini

kengaytiradi hamda muammoning to‘g‘ri yechimini topishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Klaster metodi orqali talabalarning bilim, ko‘nikma, malakalari, ijodkorligini va faolligi nazariy va amaliy mu’ammolarga bo‘lgan qarashlari rivojlanadi.

Qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish jarayonida «Klaster» metodini tashkil etish tehnologiyasini amalga oshirishda- Talaba nimani o‘ylagan bo‘lsa, shuni qog‘ozga yozadi. Talabalar fikrlarining sifati to‘g‘risida o‘ylab o‘tirmay, ularni shunchaki yozib boradi. Yozuvining orfografiyasi yoki boshqa jihatlariga e’tibor bermaydi. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetmaguncha, yozishdan to‘xtamaydi. Agar talaba ma'lum muddat biror-bir g‘oyani o‘ylay olmasa, u holda qog‘ozga biror narsaning rasmini chiza boshlaydi. Bu harakatni yangi g‘oya tug‘ilgunicha davom ettiradi. Ma'lum bir tushuncha doirasida imkon qadar ko‘proq yangi g‘oyalarni ilgari surish hamda ular o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik va bog‘liqlikni ko‘rsatishga harakat qiladi. G‘oyalar yig‘indisining sifati va ular o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatish cheklanmaydi.

Qishloq xo‘jalik fanlarida ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarda ushbu metod talabalar tomonidan bildirilayotgan g‘oyalarning majmui tarzida namoyon bo‘ladi. Bu esa guruhning har bir a’zosi tomonidan ilgari surilayotgan g‘oyalarni uyg‘unlashtirish hamda ular o‘rtasidagi aloqalarni topa olish imkoniyatini yaratadi. Muayyan tushuncha doirasida imkon qadar ko‘proq yangi g‘oyalarni ilgari surish hamda mazkur g‘oyalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik va bog‘liqlikni ko‘rsatishga harakat qilish. G‘oyalar yig‘indisining sifati va ular o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatishni cheklamaslik talab etiladi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ахмедов, Б. А. (2021). Задачи обеспечения надежности кластерных систем в непрерывной образовательной среде. eurasian education science and innovation journal, 1(22), 15-19 b.

2. Akhmedov, B. A., Xalmetova, M. X., Rahmonova, G. S., Khasanova, S. Kh. (2020). Cluster method for the development of creative thinking of students of higher educational institutions. Экономика и социум, 12(79), 588-591b.

3. Akhmedov, B. A., Makhkamova, M. U., Aydarov, E. B., Rizayev, O. B. (2020). Trends in the use of the pedagogical cluster to improve the quality of information technology lessons. Экономика и социум, 12(79), 802-804 b.

4. Akhmedov, B. A., Majidov, J. M., Narimbetova, Z. A., Kuralov, Yu. A. (2020). Active interactive and distance forms of the cluster method of learning in development of higher education. Экономика и социум, 12(79), 805-808 b.

PAXTA XOM ASHYOSINI QURUTISH JARAYONINI O‘RGANUVCHILARGA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANGAN HOLDA YORITIB BERISHNING QULAYLIKLARI

Qabulov Ibrohim Mamatqul o‘g‘li, ***o‘qituvchi***
Guliston davlat universiteti
qabulovibroxim@gmail.com
Yuldosheva Dilorom Xusniddin qizi, *o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
diloram1245@gmail.com

Anotasiya: Ushbu maqolada talabalarga o‘qitiladigan paxta xom ashyosini qayta ishlash jarayoni bo‘yicha, yanada keng malumotlar berish talabalar bu fan to‘g‘risida to‘liq malumotlarga ega bo‘lishlari uchun interfaol metodlarni qo‘llashning samarasi, ushbu metodlar talabalarga “Paxta xom ashyosini quritish jarayoni’’modulidan nazariy bilim, amaliy ko‘nikmalar va yuqori malakaga ega bo‘lishlariga yordam berishi, dars jarayonida talabalar bilan mazmunli “munozara” olib borilishi, ushbu metodda talabalarning faol ishtirokini taminlaydi, talabalar har tamonlama o‘zini sinab ko‘rishi izohlangan.

Kalit so‘zlar: interfaol medot, innovatsion texnologiya, strategiyasi, Interfaol, grafik, organayzerlar, Pedagog, kadrlar .

Abstract: In this article, students are taught the process of raw cotton processing, providing more extensive information is the result of using interactive methods for students to have complete information about this subject, these methods help students “ It helps them to acquire theoretical knowledge, practical skills and high qualifications from the module “Drying process of cotton raw materials”, meaningful “discussion” with students during the lesson, ensures active participation of students in this method, students test themselves every time to see

Keywords: interactive method, innovative technology, strategy, Interactive, graphic, organizers, Pedagogue, personnel.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan oliy ta’lim sohasi bo‘yicha o‘rtaga quyilayotgan vazifalarni bajarish ko‘p jihatdan o‘qituvchi shaxsiga bog‘liq [1, 50-60 b.]. O‘qituvchilik sharafli, lekin juda murakkab kasbdir. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida ta’lim-tarbiyadan ko‘zda tutilayotgan maqsadga erishish, talabalarning xilma xil faoliyatini uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e’tiqodli, mehnatkash, ishbilarmon, barkamol inson qilib o‘stirish o‘qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Xalqimizning kelajagi, O‘zbekistonning istiqboli ko‘p jihatdan o‘qituvchiga, uning saviyasi, tayyorgarligi, fidoyiligiga, yosh avlodni o‘qitish va tarbiyalash ishiga bo‘lgan munosabatiga bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi to‘g‘risidagi Farmonning 30- maqsadida keltirilgan Qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensive rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 barobar oshirish, qishloq xo‘jaligining yillik o‘sishini kamida 5 foizga yetkazish.Ilim-fan va innovatsiyaga asoslangan agroxizmatlar ko‘rsatish tizimini takomillashtirish.Qayta ishlash korhonalarini xom-ashyo bilan taminlash va ishlab chiqarish hajmini 1.5 baravar oshirish. Innovatsion, interfaol talim o‘qituvchi va talabaga doimiy ijodiy izlanish, uzluksiz o‘z shaxsini rivojlantirish, takomillashtirish imkonini beradi. Yuqorida aytganimizdek, butun dars jarayonida e’tibor talaba shaxsiga, uning qiziqish, hoxish, istagiga, extiyojiga qaratilmog‘i kerak [2, 47-50 b.]. Yani talimni individuallashtirishga qaratilmog‘i talab etiladi. Endi ta’limni individuallashtirish deganda nimani tushunish kerak? degan savolga javob beraylik. Demak, ta’lim sifati va samaradorligi talabaning ta’lim mazmunini o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan mustaqil fikr yuritishi va tafakkur faoliyati bilan bog‘liq. Interfaol metodlarda dars jarayonini olib borishda talabalarda quyidagi xususiyatlarning rivojlanishini ko‘rsatish mumkin: Talaba o‘qitilibgina qolmay, mustaqil o‘qish, o‘rganish, ishlashga, o‘zlashtirishga o‘rgatiladi.

Hozirgi vaqtda pedogogik texnologiyalar asosida talim sohasida o‘quv mashg‘lotining samarali tashkil etishda innovatsion yondashuv asosida tashkil etish talim jarayonida tizimli

kompleks yondashuvni talab etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishning yuqori malakali, mutaxasislarga bo‘lgan extiyojlari va kasbiy tayyorgarlikning yetarli darajada emasligi o‘rtasida keskin qarama qarshilik mavjud.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha to‘g‘risida”gi Farmonining ijtimoiy yo‘nalishida amalga oshiriladigan muhim tadbirlar qatorida oliy ta’lim muassasalari uchun pedagoglarning yangi avlodini shakllantirish, ma’naviyahloqiy jihatdan etuk, mustaqil dunyoqarashga ega, ijodiy fikrlovchi, boy milliy meros, shuningdek, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga sadoqatli barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga etkazish vazifalari ham belgilab o‘tilgan.

O‘quv jarayonida olib boriladigan ishlarni umumiy masalalarni va o‘quvchilarga (talabalarga) pedogogik jihatdan yondashish yanada talim sifatini samarali hal etishda keng manoda yondashish kabi ishlarni amalga oshirish zarur.Olib borilayotgan zomanaviy o‘qitish metodikasida paxta xom ashyosini quritish jarayonini interfaol metodlardan foydalangan holda yanada chuqurroq yodashish va dars o‘tish jarayonida talabalarga samarali tushintirish, ham masalalarni singdirish muhimdir.

Interfaol metodlar deganda – ta‘lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta‘lim jarayonining markazida ta‘lim oluvchi bo‘lgan metodlar tushiniladi.

Interfaol metodlardan foydalanganda o‘qituvchi talabani dars jarayonida faol ishtirok etishga chorlaydi. Talaba butun dars jarayonida ishtirok etadi.

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta’lim metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar: “Keys-stadi” (yoki “O‘quv keyslari”), “Blist-so‘rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta’lim” va b.

2. Interfaol ta’lim strategiyalari.”Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig-zag”, “Zinama-zina”, “Muzyorar”, “Rotastiya”, “Yumaloqlangan qor” va k. Interfaol ta’lim metodlari tarkibidan interfaol ta’lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma’lum ma’noda strategic yondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko‘proq jihatdan interfaol ta’lim metodlariga tegishli bo‘lib, ularning orasida boshqa farqlar yo‘q.

3. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konsteptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T-jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?” va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg‘ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko‘rinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham ko‘proq jihatdan interfaol ta’lim metodlariga tegishli bo‘lib, ularning orasida boshqa farqlar yo‘q.

Interfaol ta’lim metodlarini ko‘pincha turli shakllardagi o‘quv mashg‘ulotlari texnologiyalari bilan bir vaqtda qo‘llanmoqda. Bu metodlarni qo‘llash mashg‘ulot ishtirokchilarining faolliklarini oshirib, ta’lim samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Talabalarni mustaqil ravishda tahlil qilish orqali o‘zlashtirishga, ijodiy mulohaza yuritishga, shaxsiy xulosalar asosida erkin fikr yuritishga o‘rgatiladi. Bizga yot fikrlarga qarshi fikr yurita olish, o‘z nuqtai nazarini himoya eta olish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Talabaga bilimlar tayyor holda berilmasdan, uzumchilikka oid bilimlarni birgalikda dars jarayoniga olib kirilgan tabiiy novda bo‘laklari, bog‘ ish qurollari va navlariga oid rangli rasmlar bialn fan

mavzularida ko‘riladigan masalalarni birgalikda bajarib yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan hato va kamchiliklar choralar izlab topish, qayta ishlash orqali ijodiy mushohada yuritish imkoniyati yaratiladi. Talabaning darsliklar bilan ishlash, o‘qish, o‘rganish, konspekt yozish, qo‘shimcha adabiyotlar va manbalardan foydalanib, mustaqil o‘zlashtirish ko‘nikmalarini egallashga o‘rgatiladi. Guruhdagi barcha talabalarni o‘z qobiliyatlari darajasida o‘zlashtirishlari kafolatlanadi. Talabaning o‘zlashtirganligini, olgan bilimlarini kundalik hayotda, amaliy faoliyatda foydalana olish ko‘nikma va malakalari bilan belgilanadi.

Talim sohasida “paxta xom ashyosini qayta ishlash jarayonini” o‘rgatish uchun zamonaviy usullardan foydalanish, shu bilan birgalikda yetuk kadirlar tayyorlash, takomillashtirish eng asosiy ustivor g‘oyalarni shakillantirish kabi muhim masalalarni o‘rgatish.

Pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ilg‘or xorijiy tajribalarni joriy qilgan holda zamonaviy ta’lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori malakali professional kadrlar tayyorlashni yangi bosqichga ko‘tarish, shuningdek, pedagogika sohasida ta’lim, ilm-fan va amaliyot uyg‘unligini ta’minlash maqsadida 2022 yil 21 iyun sanasida qabul qilingan O‘bekiston Respublikasi Prezidentining PQ-289-son qarori d-bandida berilgan 2024-yil 1-sentabrga qadar pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalarining o‘quv jarayoniga talabalarda mustaqil ta’lim olish, tizimli tahlil qilish va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan metodikalarni joriy qilsin topshirig‘i ijrosini ta’minlash barcha pedogog kadrlarni ma’suliyat bilan o‘z ustida ishlashga undamoqda.

Paxta xomashyosi paxta tozalash korxonalariga katta partiyalarda olib kelinar ekan, bir vaqtning o‘zida hammasini qayta ishlashning imkoni bo‘lmay, ko‘p qismini uzoq vaqt davomida saqlashga to‘g‘ri keladi. Saqlanayotgan vaqt namligi yuqori bo‘lgan paxta xomashyosining tashqi ko‘rinishi va tolasining pishiqligi tez pasayadi, paxta chigiti qizib ketib, fizik-mexanik xususiyatlarini yo‘qotishga olib keladi. Paxtani qayta ishlash jarayonida esa texnologik mashinalarning normal ish rejimlari buziladi,tozalash samaradorligi pasayadi va paxta xom ashyosini texnalogik mashinalar tiqilib qolishi yuz beradi. Yuqori sifatli tola olish va texnologik mashinalarning stabil ishlashini taminlash uchun paxta xom ashyosini quritish va uning namligini 8-9 %gatushirish lozim. 1.1-jadval

Paxtaning sinflari bo‘yicha iflosliklarning massaviy ulushi va namlikning massaviy nisbatini cheklangan me‘yorlari,%

Paxta navi	1-sinf		2-sinf		3-sinf	
	Iflosliklarning massaviy ulushi	Namlikning massaviy ulushi	Iflosliklarning massaviy ulushi	Namlikning massaviy ulushi	Iflosliklarning massaviy ulushi	Namlikning massaviy ulushi

I	3.0	9.0	10.0	12.0	16.0	14.0
II	5.0	10.0	10.0	13.0	16.0	16.0
III	8.0	11.0	12.0	15.0	18.0	18.0
IV	12.0	13.0	16.0	17.0	20.0	20.0
V	—	—	—	—	22.0	22.0

Paxtani quritish,yani undan namlikni chiqarish maxsus qurilmalar – quritgichlarda yoki ochiq havoda amalga oshiriladi.

Paxta ko‘sagining ochilish jarayonida undagi paxtaning namligi 105–130% gacha bo‘lib, to‘liq ochilishi natijasida (2-3 kunda) namligi (havoning harorati 20–30 *C,nisbiy namligi 60–65% bo‘lsa) 7–8% gacha pasayadi.

Dars o‘tish jarayoni markazida talaba shaxsi, uning extiyoji bo‘lmog‘i lozim. O‘quv jarayoni uning hoxish, istagiga qaratilgan, yo‘naltirilgan bo‘lmog‘i talab etiladi. Shaxsga qaratilgan talim talabani o‘quv – biluv faoliyatini tashkil etishning harakatlantiruvchi, qiziqish, extiyojini, hoxish, istaklarini ro‘yobga chiqaruvchi kuch bo‘lib xizmat qiladi.

Innovatsion, interfaol talim o‘qituvchi va talabaga doimiy ijodiy izlanish, uzluksiz o‘z shaxsini rivojlantirish, takamillashtirish imkonini beradi.

XULOSA

Interfaol metoddan foydalanib o‘qitish talabalarda fan bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borishga qiziqish uyg‘otish, joylarda sohaning ahvoli, sharoitlarini tahlil etish, yangi tizimlarni joriy qilishni o‘rganish hamda nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirishga imkoniyat yaratadi.

O‘qitish jarayonida bevosita «yangi zamonaviy pedagogik texnologiya» larni qo‘llash yaxshi samara beradi. Asosiy muammo adabiyotlar, qo‘llanmalar, uslubiy ko‘rsatmalar, tarqatma materiallari, yangi axborot-texnik vositalari bilan ta’minlanganlik va ularni talabalarga etkaza bilishda namoyon bo‘ladi. Bunda avvalo o‘qituvchining o‘zi ushbu materiallar bilan ishlash ko‘nikmasiga ega bo‘lishi talab etiladi.

Bu muammoni qaysidir ma’noda ushbu fan bo‘yicha o‘qituvchi tomonidan tayyorlangan modullar hal etadi.

“Paxta xom ashyosini quritish” fanining nazariy va amaliy mavzularini o‘rganishdan oldin, talabalar avvalo paxta xom ashyosini quritish sohasini ahamiyati haqida bilim olishadi. Ayniqsa paxta ekinlarini etishtirish texnologiyasini takomillashtirish yuzasidan amaliy ko‘nikmaga ega bo‘lishadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib. . Ushbu imkoniyatdan qanday foydalanish o‘qituvchining pedagogik mahoratiga bog‘liq. Bu jarayonda o‘qituvchi ijodkor bo‘lishi va chuqur, xar tomonlama bilimga ega bo‘lishi lozim. Darslarida interfaol o‘qitish usullaridan keng

foydalanishi, talabalarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga xarakat qilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi”. “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 47-50 b

2. O.U.Avlayev, S.N. Jo‘rayeva, S.P.Mirzayeva “Ta'lim metodlari” o‘quv-uslubiy qo‘llanma, “Navro‘z” nashriyoti, Toshkent -2017 50-60 b

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 21 iyundagi “Pedagogik ta’lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-289-son qarori.

4. Mirziyoyev Sh.M. “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz”. “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 485 bet.

SANGZOR DARYO HAVZASIDA ATMOSFERA YOG'INLARI TAQSIMLANISHINING HUDUDIY JIHATLARI

Qosimov Nurmuxamad Dursinovich, *JDPU tayanch doktoranti*
Xamzayev Jaxongir Rustam o‘g‘li, *JDPU magistranti*

Annotatsiya: Sangzor daryo havzasi Jiizax viloyatining o‘ziga hos tabiiy geografik hududlardan biri bo‘lib, orografik tuzilishi, iqlim sharoiti bilan ajralib turadi. Mazkur maqolada Sangzor daryo havzasi atmosfera yog'inlari https://chrsdata.eng.uci.edu/ sayti bazasi ma'lumotlari QGIS va ArcGIS dasturlari vositasida yog'inlarning hududiy taqsimlanishi, minimal va maksimal miqdorlari hamda yil davomida bir xil yog'in tushgan hududlar ajratilib o‘rganildi va tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar. Sangzor daryo havzasi, atmosfera yog'inlari, yog'inlarning hududiy taqsimlanishi, izogieta, minimal va maksimal yog'in miqdori.

Kirish. Bugungi kunda atmosfera yog'inlarini o‘rganish nafaqat kuzatish punktlari ma'lumotlaridan, balki iqlimga oid turli xil sayt ma'lumotlarini qayta ishlash orqali ham hududning atmosfera yog‘lari haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish mumkin. Shunday saytlardan biri bo‘lgan https://chrsdata.eng.uci.edu/ saytida 2001 yildan 2020 yilga qadar dunyo miqyosidagi atmosfera yo‘g'inlarini soatlik, oylik va yillik ma'lumotlari asosida olish va qayta ishlash imkonini beradi.

Asosiy qism. Sangzor daryo havzasi Jizzax viloyatining o‘ziga hos tabiiy geografik hududlaridan biri bo‘lib, asosan Malguzar va Chumqor tog'lari orolig'i hamda Sangzor daryosining quyi qismlarini o‘z ichiga oladi. Havza hududi shimoli-sharqdan janubi-g'arbga tomon yo‘nalgan bo‘lib, shu yo‘nalishda kengayib boradi.

Sangzor havzasining iqlim sharoiti kenglik va uzoqlik zonallik sistemasida joylashganligiga bog‘liq, shuningdek, yer usti tuzilishining kuchli ta’sirida shakllanadi. Biz o‘rganayotgan hudud juda katta miqdorda quyosh radiatsiyasini oladi. Shuning uchun ham iqlimning muhim xususiyatlaridan biri katta miqdorda quyosh radiatsiyasini olishiga bog‘liq.

Sangzor daryosi havzasi iqlimining tashkil topishida, butun O‘rta Osiyodagi kabi mo‘tadil kenglik havo massasining hukmron bo‘lishi muhim rol o‘ynaydi. Yilning salqin vaqtida (noyabr-

mart) u bilan intensiv siklonik harakatlar, havoning barqaror emasligi, yog‘in sochin tushishi va haroratning tushishi bog‘liq.

Sangzor havzasida atmosfera yo‘g'inlarning hududiy taqsimlanishida joyning geografik o‘rni muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda hududning shimol va janub tomonlaridan orografik to‘siqlar bilan o‘ralganligi, yonbag'irlar qiyaligi, havo massalariga nisbatan tutgan o‘rni va boshqalar muhim omil sanaladi.

Sangzor havzada atmosfera yog‘inlariga oid ma’lumotlar https://chrsdata.eng.uci.edu/ saytidan 2020 yilgi yog‘inlarning hududiy taqsimlanishi bo‘yicha berilgan kosmik tasvirlarning rastrli ma’lumotlarini QGIS va ArcGIS dasturlari vositasida qayta ishlash orqali kartalashtirildi (1-rasm).

GIS dasturlarida qayta ishlanganda yog‘inning rasterli ma’lumotlari havzada yog‘inning yillik umumiy miqdorlaridan kelib chiqib, har 100 mm li farq bilan tasniflangan bo‘lsa, hududda yog‘inning tarqalishi haqida batafsil ma’lumotlarga ega bo‘lish maqsadida rasterli ma’lumotlar vektorli ma’lumotlar ba’zasiga aylantirilib, izogietalar yordamida har 50 mm li farq bilan yog‘inlarning hududiy taqsimlanishi aks ettirildi. Havzani kartalashtirishda xalqaro WGS-84-43-26 proeksiyadan foydalanildi.

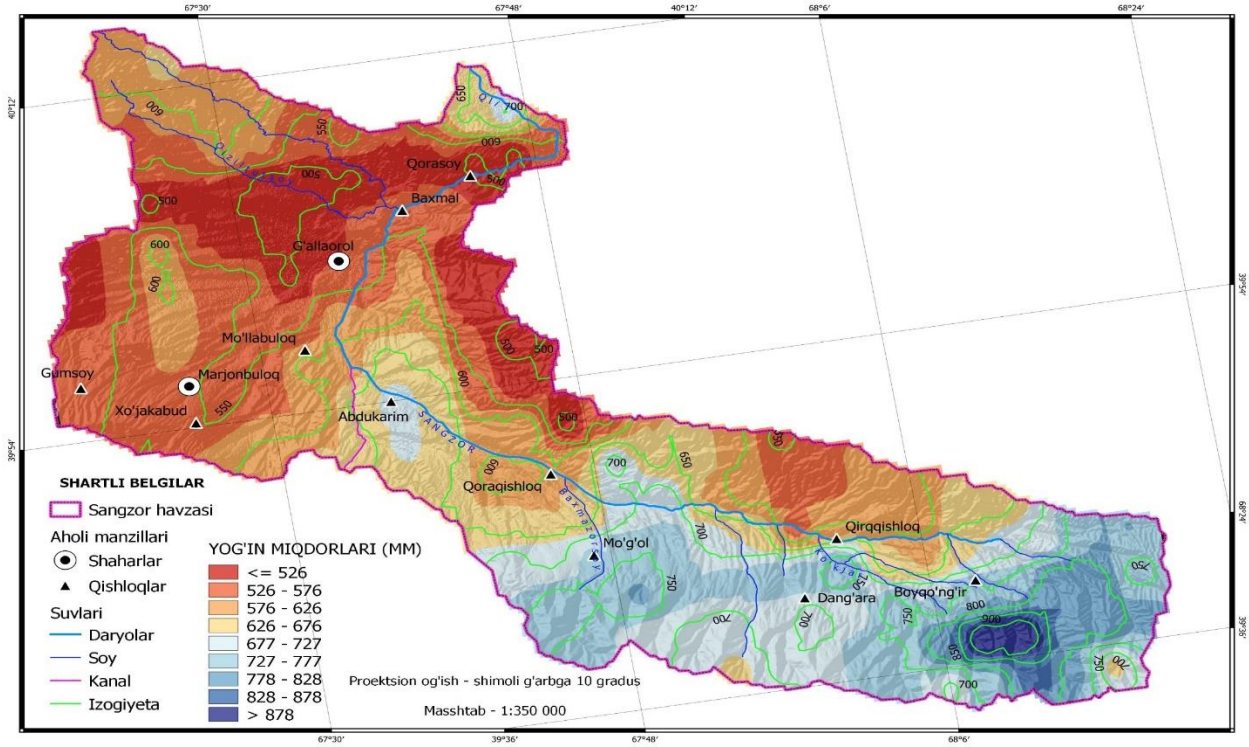

1-rasm. Sangzor daryo havzasi hududida 2020 yilda atmosfera yog'inlarining hududiy taqsimlanishi.

Izoh. Karta muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Kartalashtirish tahlillaridan ma'lum bo‘lishicha havzadagi yillik yog'in miqdori (2020 yilgi) g'arbdan sharqqa tomon yer yuzasining tuzilishiga bog'liq holda ortib brogan. Jumladan, yillik miqdori 500 mm gacha yog'in tushgan hududlar havzaning G'allaorol, Ko‘tal, Qorasoy, Sayfin, Qarapchi, Lalimikor kabi aholi manzilgohlari atroflariga tushganligini ko‘rishimiz mumkin. Havzadagi eng kam yog'in miqdori ham shu hududdagi $40^0$1” sh.k. va $67^0$54” sh.k. da kuzatilib, yillik miqdori 475 mm ni tashkil qilgan.

Hududdagi atmosfera yog'inlari 600 mm gacha yog'in tushgan joylarga Avliyo, Chuvulloq,

Sug'inboy, Hovuzbuloq, Kuyovboshi, Qoraqishloq, O‘damali, Chubor aholi manzilgohlari joylashgan hududlarga tushgan.

Sangzor havzasida 700 mm dan ortiq yog'in tushgan hududlar asosan Chumqor va Molguzar to‘g'larining tutashgan qismi hamda Chumqor tog'ining shimoliy yonbag'rlaridaga hududlarga tushganligi ma'lum bo‘ldi. Havzadagi eng ko‘p yog'in miqdori Boyqo‘ng'ir soyning yuqori qismi $39^0$62” sh.k. va $68^0$18” sh.k. ga to‘g'ri kelib, yillik yog'in miqdori 928 mm ni tashkil qilgan.

Olingan ma’lumotlar asosida havzada yog‘inlarning mavsumiy va hududiy tarqalishi to‘liq o‘rganildi. Masalan havza bo‘yicha eng kam yog‘inli davr avgust oyiga to‘g‘ri kelib, shu oyda havzadagi oylik yog‘in miqdorining o‘rtacha miqdori 6,3 mm ni, eng ko‘p miqdori esa aprel oyiga to‘g'ri kelib, oylik o‘rtacha 67,97 mm ni tashkil qiladi. Sangzor havzasi hududining Sangzor daryosining o‘rta oqimi qismlari, G‘allaorol shahri atrofida oylik o‘rtacha eng kam (oyiga 3 mm) yog‘in kuzatiladi.

Xulosa. Sayt ma'lumotlari asosida GIS dasturlari yordamida Sangzor daryo havzasini atmosfera yog'inlari 2020 yil bo‘yicha tahlil qilish orqali quyidagi asosli, shu vaqtga qadar to‘la o‘rganilmagan ma‘lumotlarga ega bo‘lindi:

7. Sangzor daryo havzasining shu kunga qadar to‘liq belgilab olinmagan atmosfera yog'inlari miqdori kartasi ishlab chiqildi;
8. Sangzor daryo havzasida 2020 yil bo‘yicha atmosfera yog'inlarini aks ettruvchi har 50 mm dan izogietalar o‘tkazildi;
9. Sangzor daryo havzasi hududiga tushgan atmosfera yog'inlarining minimal va maksimal miqdorlari aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

20. Алибеков Л.А., Нишонов С.А. Природные условия и ресурсы Джизакской области. – Ташкент: Узбекистан, 1978. – 255 с.
21. Ғўдалов М. Жиззах вилояти табиати ва уни муҳофаза қилиш. Монография. – Тошкент: Фан ва технология, 2014.
22. O‘zbekiston Respublikasi, yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo‘mitasi. Jizzax viloyati o‘lkashunoslik atlasi.– Toshkent: 2014.
23. Н.В.Ковальчик, Н.В.Жуковская Гис-картографирование и геохимический анализ ландшафтов. Практикум по геохимии ландшафтов. – Minsk: 2019.

Internet va dasturiy manbalar

26. https://chrsdata.eng.uci.edu/
27. https://uz.geofumadas.com/global-mapper-in-se-va-mal/
28. https://ubunlog.com/uz/qgis-geospatial-information-ubuntu/
29. https://www.qgis.org/ru/site/
30. https://nextgis.ru/
31. https://www.argis.com/index.html
32. https://www.argis.com./apps/mapviwer/index.html

QISHLOQ XO‘JALIGI SOHASIDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA YANGI ILMIY ISHLANMALAR, INNOVATSIYALAR HAMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH

Qurbonov Ahror Po‘latjon o‘g‘li
Guliston davlat universiteti magistranti
ahrorqurbonov97gmail@.com

Annotatsiya: Qishloq xo‘jaligi sohasida Respublikamizda olib borilayotgan innovatsion milliy markazlari tashkil etilgan. Ilmiy tadqiqot markazlarida qishloq xo‘jaligi sohasida amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot natijalari keltirilgan. Bajarilgan ishlar va olib borilayotgan ilmiy-tadqiqotlar bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: klaster, kooperatsiyalar, fermer xo‘jaliklari, agrotexnologiyalar, agroxizmat, tejamkor resurslar, raqamli texnologiyalar, agrobiznes, logistik markazlar.

Abstract: In the field of agriculture, innovative national centers have been established in our Republic. The results of scientific research carried out in the field of agriculture in scientific research centers are presented. Information on the completed work and ongoing scientific research is provided.

Keywords: cluster, cooperatives, farms, agro-technologies, agro-service, cost-effective resources, digital technologies, agribusiness, logistics centers.

Mamlakatimizda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-fevraldagi “Qishloq xo‘jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko‘rsatishni yanada rivojlantirish to‘g‘risida”gi PF-6159-son farmonida O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini to‘laqonli amalga oshirish, shuningdek, tadbirkorlik subyektlariga ilmiy asoslangan axborot, zamonaviy xizmatlarni ko‘rsatish, ishlab chiqarishga ilm-fan yutuqlari va innovatsiyalarni keng joriy etish, ta’lim, ilm-fan, ishlab chiqarish va agroxizmatlar ko‘rsatish tizimining uzviy integratsiyasini ta’minlash bo‘yicha ustuvor vazifalar belgilab berilgan.[1, 1-ilova].

Ma’lumki, keyingi yillarda qishloq xo‘jaligida ilmiy-tadqiqot faoliyati samaradorligini oshirish, ilg‘or texnologiyalar, ilm-fan yutuqlarini keng joriy etish, agrar sohada bilimlarni tarqatish va innovatsiyalarni joriy qilish bilan bog‘liq xizmatlarni tashkil qilish borasida muayyan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ilm-fan sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida hududlarning tuproq-iqlim sharoitlariga mos va eksportbop mahsulot ishlab chiqarish imkonini beruvchi o‘simliklarning yangi navlari, ekinlarni parvarishlash hamda mahsulot yetishtirish bo‘yicha resurs tejaydigan intensiv agrotexnologiyalar amaliyotga izchil tatbiq qilinmoqda. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishda davlat buyurtmasi bekor qilinib, sohada bozor tamoyillari hamda moliyalashtirishning yangi mexanizmlari joriy etildi. Xo‘jalik yuritishning zamonaviy shakllari, jumladan klaster va kooperatsiyalar tashkil etilib, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash, logistika tizimini kengaytirish orqali qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish tadbirlari amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, agrosanoat majmuida strategik tadqiqotlar va prognozlash ishlari tizimli tashkil etilmayotganligi sababli soha va uning tarmoqlarida mavjud muammolarni tahlil qilish asosida ilmiy asoslangan xulosalarga tayangan holda rivojlantirish istiqbollarini belgilash bo‘yicha yaxlit tizim yaratilishiga erishilmagan. Natijada, qishloq xo‘jaligida ta’lim, ilm-fan, innovatsion faoliyat va ishlab chiqarishning chuqur integratsiyasini ta’minlash hamda ushbu tizimning samarali boshqaruv bo‘g‘inlarini shakllantirish zarurati paydo bo‘lmoqda.

Respublikamiz agrar-industrial davlat, farmonga ko‘ra Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzurida Qishloq xo‘jaligida bilim va innovatsiyalar milliy markazi tashkil etildi. Milliy markaz barcha turdagi davlat ilmiy va OTMning qishloq xo‘jaligi sohasida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot faoliyatini muvofiqlashtiradi. Qishloq xo‘jaligi sohasida ta’lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy integratsiyasini ta’minlash bo‘yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash faoliyati yo‘lga qo‘yildi. Bundan tashqari, 2021-yil 1-martdan, tajriba tariqasida, Milliy markaz tizimidagi ilmiy-tadqiqot muassasalarida tadbirkorlarni jalb etgan holda kichik ilmiy-innovatsion korxonalar tashkil etildi. Farmon bilan Qishloq xo‘jaligida bilim va innovatsiyalar tizimini 2021-2025-yillarda ustuvor rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi.[1, 1-ilova] Konsepsiya doirasida, jumladan, Milliy markaz huzuridagi 100 dan ortiq xizmatlarni ko‘rsatish tizimini yo‘lga qo‘yilgan. Konsepsiya doirasida qishloq xo‘jaligi sohasida ta’lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy integratsiyasini ta’minlash, fermer xo‘jaliklari, qishloq xo‘jaligi klasterlari va kooperatsiyalari hamda ilg‘or xorijiy ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan manfaatli ilmiy-ishlab chiqarish hamkorligini yo‘lga qo‘yish, yangi ilmiy ishlanmalar, innovatsiyalar hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish, barcha turdagi davlat ilmiy va oliy ta’lim muassasalarining qishloq xo‘jaligi sohasida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot faoliyatini muvofiqlashtirish; qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining malakali mutaxassislarga bo‘lgan joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini hisobga olgan holda kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta’minlanmoqda. Qishloq xo‘jaligi sohasida fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni amalga oshirish, oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash, ilg‘or tajriba va zamonaviy texnologiyalar asosida ularning malakasini oshirib borilmoqda. Qishloq xo‘jaligida xususiy sektorni keng jalb etgan holda bilim, malaka va ko‘nikmalarning samarali almashinuvi hamda uzatilishini ta’minlaydigan milliy axborot va maslahat xizmatlari tarmog‘ini rivojlantirish yo‘lga qo‘yilgan. Xalqaro sifat standartlarini joriy qilishda ko‘maklashish, mahsulot yetishtiruvchilar va agrobiznesning o‘zaro hamkorlik platformasini tashkil etildi.

Qishloq xo‘jaligi sohasida ta’lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy integratsiyasini ta’minlash bo‘yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash tashkil etildi. Muvofiqlashtiruvchi kengash qishloq xo‘jaligi sohasi hamda uning tarmoqlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan va kadrlar tayyorlayotgan barcha turdagi davlat ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalarining o‘zaro hamkorligini ta’minlash, qishloq xo‘jaligi sohasidagi talab va ilg‘or xorijiy tajribalar asosida oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida Davlat ta’lim standartlari, o‘quv reja va dasturlarining tizimli ravishda takomillashtirilishini ta’minlash. Qishloq xo‘jaligi sohasidagi ilmiy-tadqiqot muassasalarining yillik ish rejasini hamda ular faoliyati samaradorligini baholash indikatorlarini tasdiqlash. Qishloq xo‘jaligi sohasida ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish, ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, ishlab chiqarish muammolariga ilm-fan orqali yechim topish maqsadida sohadagi ilmiy-tadqiqot muassasalari va qishloq xo‘jaligi klasterlari o‘rtasida kelishuvlar tuzish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi. Milliy markaz o‘z tizimidagi ilmiy-tadqiqot muassasasi faoliyatiga bevosita rahbarlik qiladi, chorvachilik yo‘nalishlari, o‘rmon va suv xo‘jaligi, ipakchilik sohalarida faoliyat yurituvchi ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikdagi faoliyatni yo‘lga qo‘yildi. Qishloq xo‘jaligi sohasidagi oliy va professional ta’lim muassasalarining ilmiy va innovatsion faoliyati muvofiqlashtirib borilmoqda. Milliy markaz Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat ta’minoti ilmiy-ishlab chiqarish markazi, “Agroinnovatsiya” DUK, “G‘o‘za urug‘chiligi markazi” negizida tashkil etildi.

Qishloq xo‘jaligi sohasida ta’lim sifatini oshirishda ish beruvchi tashkilot, korxona va

muassalarning talablaridan kelib chiqqan holda mutaxasisning kasbiy xususiyatlari ko‘rsatilgan bo‘ladi. Ish beruvchilarning talablaridan kelib chiqqan holda mutaxasisning kasbiy tavsifnomasi ishlab chiqiladi. Qishloq xo‘jaligi sohasida ta’lim standartining asosiy komponenti **“Kasbiy tavsifnoma”** bo‘lib, bu komponentda ish beruvchining talablari aks ettiriladi. Ko‘pchilik rivojlangan Yevropa mamlakatlarida ish beruvchilar har bir kasb bo‘yicha kasbiy standartlarni o‘zlari ishlab chiqishadi.[3, 23-b.].

Kasbiy tavsifnomani ishlab chiqish uchun avvalo shu mutaxasis, ishchi o‘rni tahlil qilinishi, mutaxasisning amalga oshirayotgan kasb faoliyat turlarining ketma-ketligi, ish jarayonining texnologiyasi, kasbga qo‘yilgan maxsus talablar, shu kasb mutaxsisi egallashi lozim bo‘lgan ko‘nikma va bilimlar haqida ma’lumotlar bo‘lishi lozim.[3, 24-b].

Xulosa

Zamonaviy ta’lim tizimi o‘qituvchiga turli xil innovatsion usullardan “ o‘zinikini” tanlash, o‘z ish tajribasiga yangicha qarash imkoniyatini beradi. Bugungi kunda zamonaviy darsni muvaffaqiyatli o‘tkazish uchun o‘z pozitsiyangizni yangicha tushunish, nima uchun va nima uchun o‘zgarishlar kerakligini tushunish va birinchi navbatda o‘zingizni o‘zgartirish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-fevraldagi “Qishloq xo‘jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko‘rsatishni yanada rivojlantirish to‘g‘risida”gi PF-6159-son farmoni-www.lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-iyulda qabul qilingan “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4406-son qarori - www.lex.uz
3. A.R.Xodjaboyev, I.A.Husanov, Kasbiy ta’lim metodologiyasi. “Fan va texnologiya”, Toshkent 2007, 192 bet.
4. Eshniyozov O.E., Bobomirzyev P.X., Bobokulov Z.R., Ochilov Sh.B. “Qishloq xo‘jaligi ishlarini tashkil etish texnologiyasi” fanidan amaliy mashg‘ulotlar va laboratoriya ishlari. O‘quv qo‘llanma. -S:, SamDU, 2021.-252 bet.
5. M.Isomiddinov “Mahsulotlarni sovuqxona saqlash”.- Toshkent, 2013-yil.

INNOVATIVE APPROACHES TO QUALITY TEACHING OF AGRICULTURAL SCIENCES

Rakhmatov Firdavs Orifjon ogli, master - teacher
Rakhmatov Orifjon Orifjonovich, PhD student
Saidqosimov Uchqun Abdunabi ogli, *Guliston State University*
fmhayat9393@mail.ru

Abstract: This article explores innovative approaches to quality teaching of agricultural sciences, focusing on the integration of technology, experiential learning, and multidisciplinary collaborations. It also examines the challenges faced by educators and offers insights into how to overcome these obstacles in order to provide effective and engaging agricultural education.

Keywords: Agricultural sciences, quality teaching, innovative approaches, technology integration, experiential learning, multidisciplinary collaboration, educational challenges, virtual learning, simulation-based learning, precision agriculture, online resources, curriculum development, environmental sustainability, community engagement, teacher training.

Agricultural sciences education plays a crucial role in preparing individuals for careers in the agricultural industry. With a growing global population and increasing demand for food and raw materials, the agricultural industry faces a range of challenges. These challenges include climate change, land degradation, and shifting consumer preferences. To address these challenges, the agricultural industry needs professionals who are equipped with the knowledge and skills necessary to innovate and adapt [1].

Agricultural sciences education provides students with a deep understanding of the science behind agriculture, including plant and animal biology, soil science, and crop production. It also teaches students important skills such as critical thinking, problem-solving, and communication. Through agricultural sciences education, students are equipped with the tools and knowledge necessary to tackle the challenges facing the agricultural industry.

Moreover, agricultural sciences education is not only important for the agricultural industry, but also for society as a whole. Agriculture plays a critical role in providing food and raw materials for a growing population, and it also has important environmental and social impacts. By educating individuals in the agricultural sciences, we can ensure that the industry is sustainable, equitable, and able to meet the needs of society now and in the future [2].

In summary, agricultural sciences education is crucial for both the agricultural industry and for society as a whole. It equips individuals with the knowledge and skills necessary to address the challenges facing the industry and to ensure that agriculture is sustainable and equitable.

While agricultural sciences education is critical, traditional approaches to teaching may not be sufficient to address the challenges facing the agricultural industry. To prepare students for successful careers in the industry, educators must adopt innovative approaches to teaching and learning [3].

Innovative approaches to teaching agricultural sciences can take many forms. For example, educators may incorporate experiential learning opportunities, such as field trips, internships, and research projects. They may also use gamification techniques to engage students and make learning more interactive and fun. Additionally, technology-enhanced learning, such as online courses and virtual labs, can provide students with access to a wider range of resources and enhance their understanding of complex concepts.

Innovative approaches to teaching agricultural sciences are necessary because the industry is constantly evolving. New technologies and practices are being developed, and educators must ensure that students are prepared to adapt and innovate [4]. By adopting innovative approaches to teaching, educators can provide students with the skills and knowledge necessary to succeed in the industry and to tackle the challenges facing agriculture.

There is a need for innovative approaches to teaching agricultural sciences. Traditional approaches may not be sufficient to prepare students for successful careers in the industry, and educators must adopt new approaches to ensure that students are equipped with the skills and knowledge necessary to succeed.

One of the most effective and popular approaches to teaching agricultural sciences is

hands-on, experiential learning [5]. This type of learning involves students actively participating in activities, such as field trips, internships, and research projects, to gain practical experience and apply what they have learned in the classroom to real-world situations.

Hands-on, experiential learning is effective for several reasons. First, it allows students to see the practical applications of what they are learning in the classroom. By working in the field, conducting experiments, and interacting with industry professionals, students can gain a deeper understanding of the complex concepts they are learning. Additionally, hands-on learning can be more engaging and memorable than traditional classroom lectures, which can help students retain information and develop a passion for the subject matter.

Hands-on, experiential learning is an effective and engaging approach to teaching agricultural sciences. By providing students with practical experience and opportunities to apply what they have learned in the classroom, educators can prepare students for successful careers in the industry. Examples of successful hands-on, experiential learning programs include the FFA and 4-H programs.

School gardens and farms are another innovative approach to teaching agricultural sciences. These programs provide students with the opportunity to learn about agriculture through hands-on experience in a controlled environment. School gardens and farms allow students to learn about plant biology, soil science, and crop production, and they can also promote healthy eating habits and environmental sustainability.

They provide a unique learning environment that can engage students who may not be interested in traditional classroom learning. School gardens and farms also promote healthy eating habits by teaching students about the importance of fresh produce and encouraging them to try new fruits and vegetables. Additionally, these programs can teach students about environmental sustainability and the importance of responsible land use.

School gardens and farms are an innovative approach to teaching agricultural sciences that provide a unique and engaging learning environment. They can promote healthy eating habits, environmental sustainability, and academic performance. Successful programs include the Edible Schoolyard Project and the Farm to School program [6].

Field trips and internships are another innovative approach to teaching agricultural sciences. Field trips provide students with the opportunity to visit farms, research facilities, and other agricultural businesses to gain a better understanding of the industry. Internships allow students to work alongside industry professionals, gaining practical experience and developing important skills [7].

Field trips and internships are effective for several reasons. First, they provide students with the opportunity to see the practical applications of what they are learning in the classroom. By visiting farms and research facilities, students can see how scientific concepts are applied in the real world. Internships provide students with hands-on experience, allowing them to apply what they have learned in the classroom to real-world situations. Additionally, field trips and internships can help students develop important skills such as communication, teamwork, and problem-solving.

Innovative approaches have the potential to transform agricultural sciences education in significant ways [8]. By using technology and new teaching methods, educators can create more engaging and interactive learning experiences that better prepare students for the challenges of the agricultural industry [9].

For example, online learning platforms can provide students with access to a wealth of resources and learning materials that were previously unavailable. Virtual reality and augmented reality technologies can create immersive learning experiences that simulate real-world situations and allow students to practice hands-on skills in a safe and controlled environment.

In addition, incorporating interdisciplinary approaches to agricultural sciences education can help students better understand how different fields of study, such as biology, chemistry, and economics, intersect and impact agriculture. This can lead to more holistic and well-rounded understanding of the industry and its challenges.

Overall, the potential of innovative approaches to transform agricultural sciences education is enormous. By embracing new technologies and teaching methods, educators can better prepare students for the future of agriculture and help ensure the sustainability and success of the industry for generations to come.

References

1. Modebelu M. N., Nwakpadolu G. M. Effective teaching and learning of agricultural science for food security and national sustainability //Journal of Educational and Social Research. – 2013. – Т. 3. – №. 4. – С. 161.

2. Röling N. Towards an interactive agricultural science //European Journal of agricultural education and extension. – 1996. – Т. 2. – №. 4. – С. 35-48.

3. Sewell A. M. et al. Hatching new ideas about herb pastures: Learning together in a community of New Zealand farmers and agricultural scientists //Agricultural Systems. – 2014. – Т. 125. – С. 63-73.

4. Alexander K. D. Effects of instruction in creative problem solving on cognition, creativity, and satisfaction among ninth grade students in an introduction to world agricultural science and technology course : дис. – Texas Tech University, 2007.

5. Schut M. et al. Innovation platforms: experiences with their institutional embedding in agricultural research for development //Experimental agriculture. – 2016. – Т. 52. – №. 4. – С. 537-561.

6. Williams D. L., Dollisso A. D. Rationale for research on including sustainable agriculture in the high school agricultural education curriculum //Journal of Agricultural Education. – 1998. – Т. 39. – С. 51-56.

7. Boqijonovich I. Q. Anor tuplarini ko‘madigan mashina uyumlagichining konstruksiyasi //Mexanika i texnologiya. – 2022. – Т. 3. – №. 8. – S. 98-102.

8. Karimjonovich Q. S., Abdunazarov E. E., Ortiqov N. B. Ko‘milgan anor tuplarini to‘liq ochadigan qurilma tekislagichining ochilish burchagini tadqiq etish //Mexanika i texnologiya. – 2022. – Т. 3. – №. 8. – S. 127-132.

9. Qutbiddin I. et al. Burying machine to pomegranate bushes //Journal of Critical Reviews. – 2020. – Т. 7. – №. 13. – С. 1377-1381.

QISHLOQ XO‘JALIK FANLARINI SIFATLI O‘QITISHDA PEDAGOGIKA VA BOSHQA FANLAR BILAN BOG‘LIQLIGINING INNOVATSION YONDASHUVI

Raxmatullayev Ravshanbek Kushmuratovich

katta o‘qituvchi

Guliston davlat universiteti
raxmatullayev1974@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kunda ilmiy-texnika taraqqiyoti qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri ekanligi, mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtirishda va oziq - ovqat xavfsizligini ta’minlashda qishloq xo‘jaligi fanlarining, shu bilan birga qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish metodikasining pedagogika va boshqa fanlar bilan chambarchas bog‘liqligi asosiy vazifalaridan biri ekanligi respublikamizda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, aholisini oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabini qondirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlaridan yuqori, ekologik toza mahsulotlar etishtirishda qishloq xo‘jaligi fanlarining boshqa fanlar bilan bog‘liqligi muhim ekanligi hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, ekologiya, mahsulot, oziq-ovqat xavfsizligi, struktura, resurs, uslub, kimyo, dehqonchilik, o‘simlik.

Abstract: In this article, it is stated that scientific and technical development is one of the main factors of agricultural development, the importance of agricultural sciences in the cultivation of agricultural products and ensuring food safety in our country, as well as the study of agricultural sciences. The fact that the teaching methodology is closely related to pedagogy and other sciences is one of the main tasks of ensuring food safety in our republic, satisfying the population's demand for food products, and agriculture in growing ecologically clean products superior to agricultural products. It is considered important that the sciences are related to other sciences.

Keywords: agriculture, ecology, product, food security, structure, resource, method, chemistry, farming, plant.

Jahonda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishning texnologik jarayoni uchun resurstejamkor usullar va yangi ilmiy-texnik yechimlarni ishlab chiqishga yo‘naltirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu munosabat bilan, jumladan, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishni takomillashtirish, innovatsion texnologiyalar va texnika vositalarini yaratish hamda texnologik jarayonlarini asoslash muhimdir. Bu borada, jumladan, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish, innovatsion texnologiyalar va texnika vositalarini yaratish hamda texnologik ish jarayonlarini asoslash muhim o‘rin egallamoqda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yuqori sifatli etishtirish, ishning yuqori samaradorligi va unumiga erishish hamda texnikalarni ishlashini ta’minlash orqali energiya va resurslarni tejash muhim vazifalardan biridir.

Respublikamizda mehnat va energiya sarfini kamaytirish, qayta ishlashning ilg‘or texnologiyalari asosida ekologik toza barcha tabiiy va foydali elementlarni saqlab qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda, jumladan, qishloq xo‘jalik mahsulotlari etishtirish va ularga ishlov berishda resurstejamkor texnologiyalar va yuqori unumli texnika vositalarini ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratilmoqda. 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida, jumladan «...dehqon va fermerlarning daromadlarini kamida ikki baravar oshirishni, qishloq xo‘jaligini jadal rivojlantirish va ilg‘or ilm-fan yutuqlaridan foydalanish hisobiga qishloq xo‘jaligining yillik o‘sishini kamida 5 foizga oshirish»[2] kabi vazifalar belgilab

berilgan. Ushbu vazifalarni bajarishda meva-sabzavot va boshqa qishloq xo‘jaligi xom ashyosidan tabiiy va foydali elementlar maksimal darajada saqlangan holda, shuningdek vitaminlar, uglevodlar, minerallarga ega bo‘lgan yuqori sifatli mahsulotlarni etishtirish bo‘yicha texnik va texnologik modernizatsiyalash orqali ularning narxini pasaytirish muhim hisoblanadi. [1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida», PF-2716-son 2017 yil 6 yanvardagi «Meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlashni chuqurlashtirish va saqlash uchun 2017-2018 yillarda ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» gi Qarorlari va 2021 yil 29 iyuldagi PQ5200-son «Respublika hududlarini qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishga ixtisoslashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» gi Farmoni hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi. [2].

Respublikamizda oziq-ovqat, kiyim-kechakka va sanoatning xom-ashyoga bo‘lgan talabini to‘la qondirish maqsadida qishloq xo‘jalik mahsulotlari etishtirishni ko‘paytirish, uning imkoniyatlarini qidirib topish; ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatini, fizik, texnologik va boshqa ko‘rsatkichlarini yaxshilash; qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini ta’minlash uchun kompleks mexanizatsiyadan foydalanish; mahsulotlarni saqlash va qayta ishlash, tuproq sturkturasining buzilishini oldini olish; suv resurslaridan to‘liq foydalanish; shuningdek qishloq xo‘daligida ilmiy texnika taraqqiyotining asosiy masalalaridan biri – mehnat unumdorligini oshirish, mahsulotlarning tannarxini pasaytirish va ishlab chiqarishning rentabelligiga erishish asosiy masalalalardan hisoblanadi.

Har bir fan o‘zining mazmuni, mohiyati, tuzilishi jihatidan boshqa fanlarning yutuqlaridan, natijalaridan foydalanmasa, boshqa fanlar bilan chambarchas bog‘liqlikni ta’minlamasa deyarli rivojlanmaydi. Shu nuqtai nazardan, qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish metodikasining pedagogika va boshqa fanlar bilan bog‘liqligi, xususan ushbu uslubiy fanning pedagogik fanlar qatoriga kiritilganligi bois, birinchi navbatda pedagogika fani bilan chambarchas bog‘langan holda olib boriladi. Demak, uslubiy fanlarning barchasi pedagogik qonuniyatlarga, metodlarga, uslublarga, tamoyillarga asoslanadi. qishloq xo‘jaligi fanlarining psixologiya faniga bog‘liqligi shundan iboratki, berilayotgan bilimlar, amaliy ko‘nikma va malakalar talabalarning yosh va individual psixologik xususiyatlariga tayanmasdan ish ko‘ra olmaydi. Aslida hech bir fan tinglovchilar qalbiga psixologik bilimlarsiz etkazilmaydi. Shuni hisobga olgan holda, uslubiy bilimlarni o‘quvchilar ongiga etkazish vaqtida ularning diqqatlarining jamlanishiga, darsga tayyorgarlik holatiga, ularning umumiy ruhiy tayyorgarligiga e’tibor berish zarur. [3].

O‘quv – uslubiy bilimlarni bayon qilish jarayonida, ta’lim qonunlariga, qonuniyatlariga, ta’lim metodlariga, ta’lim tamoyillariga va ta’limni tashkil etish shakllariga alohida urg‘u berish ta’lim sifatining yaxshilanishiga olib keladi.

Ushbu bilimlar asosidagina bo‘lajak mutaxassislarda fan haqida bir butun tushuncha va tasavvurlar paydo bo‘ladi. Qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish metodikasining asoslarini o‘qitish boshqa fanlar singari ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan ham chambarchas bog‘liq. Bu fan yoshlarni ongli tarbiyalashda va davlatimizning bugungi kundagi adolatli, uzoq kelajakni ko‘zlab olib borayotgan adolatli siyosatini hayotga tatbiq qilishda muhim ahamiyatga ega.

Davlatimizning agrar siyosatini to‘la anglagan holda, qishloq xo‘jalik asoslari fanlarini

o‘qitish va yoshlarni yuqori saviyada tarbiyalash katta ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitishda tabiat va jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini, tabiatni dialektik asosda tushuntirish, o‘simliklardan olinadigan mo‘l va sifatli hosil dialektik qonuniyatlar asosida vujudga kelishini tushuntirish kerak. Tabiatda qonuniyatlaridan miqdor va sifat o‘zgarishlari, inkorni-inkor va boshqa dialektik qonunlarni bilish asosida o‘simlik va hayvonlarda bo‘ladigan biologik jarayonlarni ilmiy asosda tushuntirib berish talabalarning bilimlarini oshirib borishda katta amaliy ahamiyat kasb etadi. Bunda ayrim misollar orqali talabalarning dunyoqarashi shakllantiriladi va rivojlantirib boriladi. Masalan: g‘alla ekinlari o‘sishi va rivojlanishi davomida miqdoriy o‘zgarishlariga uchraydi, buning uchun zarur harorat, namlik, ozuqa moddalari talab etiladi. Ana shu hayotiy omillar ta’sirida g‘alla o‘simliklari o‘sadi va yorug‘lik ta’sirida qisqa yoki uzoq kunlar kelishi bilan sifat o‘zgarishlariga uchrab, g‘alla ekinlari poya va boshoq chiqaradi, gullaydi va meva hosil qiladi. Dehqonchilikning rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan ham uzviy bog‘liq. Ijtimoiy tuzumning o‘zgarishi va aholining dehqonchilik mahsulotlariga bo‘lgan talabi ortib borishi bilan dehqonchilik ham rivojlana boradi. Tabiat qonunlarini ilmiy asosda tushuntirish o‘simliklarda bo‘ladigan biologik jarayonlarni tartibga solishga va ulardan mo‘l hosil olishga imkon beradi.

O‘quvchilarning bilish jarayoni va aqliy rivojlanish psixologiyasi qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish, o‘quv-tajriba uchastkasida va o‘quv ishlab

Chiqarish brigadalarida o‘tkaziladigan tajriba ishlari jarayonida takomillashtirib boriladi. Har bir dars laboratoriya ishi va amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazishda talabalarning psixologiyasini hisobga olish zarurdir. Qishloq xo‘jaligining biologik asoslari fanini o‘qitish tabiiy fanlar bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Avvalo, qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish biologiya fanlaridan olingan nazariy va amaliy bilimga asoslanadi. Tabiatshunoslik fanlarini o‘rganishda talabalar madaniy va yovvoyi o‘simliklarning xilma-xiligini o‘rganadilar. Maktab, kollej, litsey atrofiga ekskursiyaga chiqishganda o‘quvchilar jamoa, shirkat va boshqa turdagi xo‘jaliklarda ekiladigan ekinlar bilan tanishadilar. Botanika kursida o‘simliklarning asosiy qismlari va ularning vazifalari bilan tanishadilar. O‘simliklarning generativ va vegetativ organlari - ildiz, barg, poya, gul, meva, urug‘ va ularning tuzilishi, funktsiyalari haqida ma’lumotlar beriladi. [4].

Qishloq xo‘jaligining biologik asoslari fanini o‘qitishda kimyo fani ma’lumotlaridan foydalanish. qishloq xo‘jalik asoslari dasturida tuproqning umumiy fizik, fizik-mexanik va kimyoviy xossalari, eng muhim mineral o‘g‘itlarning tarkibi va xossalari, begona o‘tlarga, zararkunanda va kasalliklarga qarshi ishlatiladigan kimyoviy preparatlar, mineral o‘g‘itlar bilan tajribalar talabalarni kelajakda ilmiy-tadqiqotlar olib borishlari uchun zamin hozirlaydi.

Bundan tashqari oliy o‘quv yurti talabalari qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish jarayonida mineral o‘g‘itlarni aniqlash va ularni dehqonchilikda qo‘llash, erga mineral o‘g‘itlar solish me’yorini belgilash va o‘simliklarga ta’sir etuvchi kimyoviy moddalar, chorvachilikda ishlatiladigan antibiotiklar, vitaminlar va boshqalar bilan tanishadilar.

Qishloq xo‘jaligi yo‘nalishlarida qishloq xo‘jaligining biologik asoslari fanlarini o‘qitishda olib boriladigan auditoriyadan tashqari ishlar, darsdan tashqari ishlardan farq qilib, barcha o‘quvchilar ixtiyoriy hisoblanadi. Auditoriyadan tashqari darslarga qatnashishi talabalarning qiziqishi, xohishi va istagi bilan amalga oshiriladi. Qishloq xo‘jaligi fanlaridan olib boriladigan auditoriyadan tashqari ishlarda quyidagi ta’lim - tarbiyaviy vazifalar hal etiladi:

1. Talabalar bilimini har tomonlama kengaytirish va ularga bilim berish, ularda fan

va qishloq xo‘jaligining inson hayotidagi o‘rni to‘g‘risida ma’lumot berib borish bilan birga, ularning fanga bo‘lgan qiziqishlari oshirib boriladi.

2. Talabalar fan asoslarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishlarini orttirish, mustaqil fikr yuritish asosida bilim olish ko‘nikmalarini shakllantirish.

3. Talabalarni ilmiy-tekshirish ishlari metodlari bilan tanishtirish va ularning kuzatuvchanlik qobiliyatini rivojlantirish.

4. Talabalar nazariy bilimlarini ishlab chiqarish bilan bog‘lash.

5. Qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish asosida ularni vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash.

Qishloq xo‘jaligiga doir auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlar talabalarga puxta va har tomonlama bilim berishga qaratiladi. Chunki dars jarayonida hozirgi zamon fan va texnika taraqqiyotidagi yutuqlarni har tomonlama yoritib bo‘lmaydi. Hozirgi kunda erlarna ishlov berish, mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarish va ulardan foydalanishning yangi texnologiyasi, o‘simlik va hayvonlarni parvarish qilishdagi fan yutuqlari, qishloq xo‘jaligida ishlatiladigan texnikalar, qishloq xo‘jalik mahsulotlar hosilni yig‘ib olish ularni saqlashdagi fan yangiliklari va shu kabi masalalarning hammasini dars jarayonida to‘liq qamrab olib bo‘lmaydi. Chunki bunga vaqt etishmaydi. Shuning uchun bunday masalalarni hal etishda auditoriyadan tashqari olib boriladigan ishlar muhim rol o‘ynaydi.

Qishloq xo‘jalik darslarida amaliy mashg‘ulotlar to‘g‘ri tashkil etilsa, talabalarning fanga bo‘lgan qiziqishlari ortadi va ularda mustaqil bilim olish uchun zarur bo‘lgan malaka shakllanadi. Talabalar amaliy mashg‘ulot darslari bilan shug‘ullanganlarida izlanayotgan mavzusiga oid kitoblar, kundalik gazeta va jurnallar o‘qiydi, radio, televidenie ma’lumotlaridan foydalanadi. Ularni kundalik turmushda qo‘llanayotgan ishlar bilan taqqoslaydi. Talabalarning fanga bo‘lgan qiziqishini amaliy mashg‘ulotlar orqali kuchaytirishda Talabalarning roli juda ham muhimdir. Talabalarni ishlab chiqarish tashkilotlari, fermer xo‘jaliklari ishlarida qatnashtirish, fan yutuqlarini ifodalovchi kinofilmlar ko‘rsatish, kechalar uyushtirish, mustaqil o‘qish uchun adabiyotlar tavsiya qilish, ilmiy-tadqiqot institutlari va tajriba uchastkalariga ekskursiyalar uyushtirish, qishloq xo‘jalik ilg‘orlari va fan namoyondalari bilan uchrashuvlar tashkil etish kabi tadbirlar ularning fanlarga bo‘lgan qiziqishini yanada oshiradi, ularda ilmiy ish olib borish ko‘nikmasi va malakasi hosil bo‘ladi. Bu esa shaxsni o‘rab targan olamni to‘g‘ri tushunishga, kuzatayotgan ob’ektlarni har tomonlama idrok etishga o‘rgatadi [5].

Talabalar bilan o‘quv amaliy mashg‘ulotlarni olib borish estetik, jismoniy va axloqiy tomondan tarbiyalanib boradi, qishloq xo‘jalik fanlariga doir auditoriyadan tashqari ishlarni tashkil qilish natijasida dunyoning moddiy birligi haqidagi ta’limot izchillik bilan shakllanadi, qishloq xo‘jalik o‘simliklari va hayvonlari tashqi muhit faktorlarining ta’sirida doimo o‘zgarib turishi va rivojlanishini, bu o‘zgarish insonlar tomonidan boshqarilishini talabalar o‘z ko‘zlari bilan ko‘rib ilmiy dunyoqarash tarkib topadi.

Shuningdek, qishloq xo‘jalik fanlariga doir auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlar tufayli, ayniqsa qishloq xo‘jalik xonalarini jihozlash, did bilan o‘tkaziladigan hosil bayrami kechalari, o‘quv muassasa oldi uchastkasi va talabalar ishlab chiqarish brigadalarida o‘tkaziladigan tajriba va kuzatish ishlari talabalarni estetik jihatdan zavq va go‘zallikka o‘rgatadi. Ular qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishida erishilayotgan yutuqlar, olimlar, ilg‘or ishchi va fermerlar vatanimizning ravnaqi va moddiy texnika bazasini mustahkamlash uchun olib borayotgan ishlar bilan

tanishadilar va ba’zi ishlarda ham qatnashib, vatanparvarlik ruhida tarbiyalanib boradilar.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish metodikasining pedagogika va boshqa fanlar bilan bog‘liqligining ilmiy-amaliy ahamiyati shundan iboratki, biologiya va qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda zamonaviy, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish, resurs tejamkor texnologiyalardan foydalanish, texnikumlar o‘quvchilari va oliy o‘quv yurti talabalariga bu fanning mohiyati va eng asosiy vazifalaridan biri respublikamizda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, mamlakat aholisini oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabini qondirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlaridan yuqori, ekologik toza mahsulotlar olishda umumiy biologiya va qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa fanlar bilan chambarchas bog‘liqligini anglagan holda barcha fanlardan foydalanish katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2022 – 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi 28. 01. 2022 yildagi PF-60-son Farmoni
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish xarajatlarini moliyalashtirish va ularni xarid qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida 2022-yil 27-apreldagi PQ-225-son qarori.
3. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик махорат – Т.: ТДПУ, Низомий, 2003. 41- 44 б.
4. Саидахмедов Н.С. Педагогик амалиётда янги педагогик технологияларни қўллаш намуналари. – Т.: ЗТМ, 2000. - 46 б.
5. Sh.Sh.Qurbanov., B.R Ramazonov Tuproqshunoslik va qishloq xo‘jaligininig biologik asoslari fanining maqsadi, vazifalari hamda ilmiy va amaliy ahamiyati academic research in educational sciences 2 (4), 326-333.

TEXNOLOGIYA VA UNI O`QITISH METODIKASI

Sattarov Karim Karshiyevich *t,f,d.,dotsent.*
doctor-sattarov@mail.ru
Abdashimova Xumora Abrorxo‘ja qizi *o‘quvchi*
abdashimovaxumora6@gmail.com
O‘ktamova Charos Ziyodulla qizi *o‘quvchi*
Guliston davlat universiteti
oktamovacharos68@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu metod texnologiya va uni o‘qtirish metodikasining umumiy asoslari, darslarda integratsion yondashuv, mashg‘ulotlar jarayonida xorijiy ta’lim tizimida foydalanish, shuningdek qo‘l mehnati, qog‘oz va karton bilan ishlash, applikatsiya, tabiiy materiallar plastilin, gazlama bilan ishlash texnologiyalari tog‘risida amaliy-metodik bilimlar o‘z ifodasini topgan. Texnologiya darslarini tashkil etishda o‘qituvchining eng muhim vazifalarida biri o‘qituvchilarni mustaqil bilim olishga tizimli o‘rgatib borishdan iborat bo‘lib, ularni ongli, maqsadli natijaga erishishga yo‘naltirishdan iboratUshbu maqola oziq-ovqat texnologiyasiga oid fanlarni

o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish soha-sidagi dolzarb muammolarni o‘z ichiga oladi. Unda texnika oliy o‘quv - yurtlarida o‘qitiladigan fanlarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularni o‘qitish-da yuzaga keladigan murakkabliklar, talabalarda kimyoviy-texnologik fikrlashni rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Taklif etilayotgan o‘qitish metodlari va vositalari talabalar o‘zlashtirish bosqichlariga mos ravishdagi ketma-ketlikda yoritib berilgan. Har bir metodning tatbiqiga oid maxsus fanlarga tegishli aniq misollar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Texnologiya haqida tushuncha, metodologiya, o‘qitish tamoyillari, mehnat tarbiyasi.

Abstract: This method includes the general basics of technology and its teaching methodology, an integrated approach in lessons, use of foreign educational systems during training, as well as manual labor, working with paper and cardboard, applique, natural materials plasticine, working with gauze. practical-methodical knowledge about technologies has been expressed. One of the most important tasks of a teacher in the organization of technology classes is to systematically train teachers to acquire independent knowledge, to direct them to achieve a conscious, purposeful result. This article is about innovative pedagogical technologies in teaching food technology includes current problems in the field of use. Special attention is paid to the special features of the subjects taught in technical higher education institutions, the complications that arise in their teaching, and the development of chemical-technological thinking in students. The proposed teaching methods and tools are explained in a sequence corresponding to the stages of student learning. Specific examples of the application of each method are presented in specific disciplines

Keywords: Understanding of technology, methodology, teaching principles, labor education.

Texnologiya fani va kasbga tayyorlash vazifalari boshlang‘ich maktabda butun ta`lim-tarbiya tizimi hamda barcha o‘quv predmetlari yordamida hal etiladi. Bu o‘z navbatida, oliy ta’lim tizimida o‘qitiladigan texnologiya va uni o‘qitish metodikasi fani oldida muhim maqsad va vazifalarni qo‘yadi. Jumladan, mazkur fanni o‘qitishdan asosiy maqsad: talabalarni boshlang‘ich sinflarda texnologiya fanining mazmuni va vazifalari, o‘qitish usullari, ta’limiy vositalar bilan tanishtirish va ularni darslarda, shuningdek, sinfdan tashqari texnologiya fanini o‘qitish jarayonida nazariy hamda amaliy tatbiq etish bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdir.Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo‘lidan odil qadam tashlab borayotgan mamlakatimizda ta’lim tizimini uzluksiz tarzda isloh qilib borish va takomillashtirish, uni zamonaviy sifat bosqichiga ko‘tarish, unga ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish ta’lim samaradorligini oshirish maqsadida davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan eng dolzarb masalalar qatoridan o‘rin olgan.

Jahonning eng ilg‘or va zamonaviy texnologiyalari bilan qurollangan, kasbiy mahorat darajasi yuqori bo‘lgan, kuchli raqobatga dosh bera oladigan, xalqaro talablardagi zamonaviy taraqqiyotni ta’minlay oladigan dadil, mustaqil, ijodiy tafakkurli, malakali, bilimli mutaxassislarni, ayni paytda shaxsiy insoniy sifatlari shakllangan barkamol kadrlarni tayyorlash oliy ta’limning eng muhim va murakkab vazifalari hisoblanadi.[2, 6-b]

Ma’lumki, ta’lim jarayonining sifati va mazmuniga hamda bitiruvchilarning malakaviy darajasiga qo‘yiladigan talablar Davlat Ta’lim Standartlari tomonidan belgilab beriladi.

Texnologiya fani pedagogika fanining metodologiyasiga tayanib faoliyat yuritadi. Texnologiya va uni o‘qitish metodikasi fanining o‘qitish metodologiyasi: sharq mutafakkirlarining ta’limotlari, O‘zbekiston Respublikasi uzluksiz ta’lim tizimining mazmunini belgilab beruvchi direktiv-me’yoriy hujjatlar, xususan, O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan qarorlar, O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan qabul qilingan me’yoriy hujjatlarda ilgari surilgan g‘oyalardan iborat. [14,15-b]

Tayyorlanayotgan yosh mutaxassislarning sifati va tayyorgarlik darajasi «kasbiy mahorat» tushunchasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Kasbiy mahorat deganda, avvalambor, yosh mutaxassisning kasbi bo‘yicha egallagan bilim, ko‘nikma va malaka darajasi, uning ishlab chiqarish sharoitiga moslashuvchanligi, o‘ziga maqbul sohani tanlay olish qobiliyati, ilm-fan yutuqlarini jadal sur’atda egallab, uni hayotga tatbiq eta olish qobiliyati, ma’naviy va ruhiy darajasi tushuniladi.[5, 28-b]

Texnika oliy o‘quv yurtlarida o‘qitiladigan mutaxassislik fanlarining aksariyati texnologik jarayonlarni mukammal tarzda o‘qitish va o‘zlashtirishga qaratilgan. Ushbu fanlarni o‘zlashtirish jarayonida talabalar yangi texnik tushunchalar, atamalar va terminlarga duch keladilar, texnologik operatsiyalarni amalga oshirish boshqichlari bilan tanishadilar, o‘ziga xos bo‘lgan va ma’lum bir vazifani bajaruvchi texnologik jihozlarning tuzilishi va ishlash tartibini o‘rganadilar. O‘quv materiallari tushunarli bo‘lishi va talab darajasida o‘zlashtirilishi uchun talabalarda texnik va ijodiy fikrlash, texnologik metodlarni taqqoslash va samaralirog‘ini tanlay olish, texnologik jarayonlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan muammolarni mustaqil tarzda yecha olish kabi qobiliyatlarni va ko‘nikmalarni shakllantirishi lozim. Shu sababdan, texnologik yo‘nalishdagi mutaxassislik fanlarini o‘qitish jarayonida ta’lim modellarini to‘g‘ri tanlash, ularda mavjud bo‘lgan ijobiy tomonlarni va sifatlarni uyg‘unlashtirish hamda bog‘lash, o‘tilayotgan dars mavzusining mazmun va mohiyatiga katta e’tibor berish, darsni faollashtiruvchi hamda talabani texnik fikrlashga undovchi samarali o‘qitish elementlaridan unumli foydalanish katta ahamiyat kasb etadi

Texnik tushunchalarni o‘zlashtirish jarayoni ular orasidagi mantiqiy bog‘lanishlarni ochish va anglash, nazariya bilan uni xususiy ifodalanish holatlari orasidagi munosabatlarni hamda tushunchalar orasidagi umumiylikni aniqlash yordamida sodir bo‘ladi. Ba’zi bir tushunchalarni o‘zlashtirish esa, ma’lum tur-dagi yagona obyektlarning xossalarini va belgilarini topish yo‘lidagi analitik-sintetik faoliyat asosida hamda ularning asosiy mazmunini yoritish asosida amalga oshadi. Tushunchalarni o‘zlashtirishning muhim mezonlariga yana talabaning o‘quv va kasbiy faoliyatida ularni qo‘llay olish mohirligi ham kiradi. Texnik tushunchalarni o‘zlashtirish darajasi esa anglash, faxmlash, umumlashtirish va mustahkamlash me’yori asosida baholanadi.

Xulosa

.Shunday qilib, hozirda samarasi bo‘yicha amalda o‘z tasdig‘ini topgan za-monaviy o‘qitish metodlarining yuzdan ortiq metodlari mavjud bo‘lib, ularning barchasi talabalarda erkin va mustaqil fikrlash, muammolarni yecha olish, tanqidiy jihatdan tafakkur yuritish, ijodiy faoliyat olib borish kabi xislatlarni shakllantiradi, o‘quv-bilish jarayonini faollashtiradi, har bir ta’lim oluvchining individual potensial imkoniyatlarini rivojlanishi va amalga oshirilishini ta’minlaydi.Kasbiy ta’lim jarayoni ma’lum tashkiliy shakllar asosida amalga oshiriladi, ularning asosini o‘qitish maqsadi, o‘quv materiali mazmunining o‘ziga xosligi, o‘qitish metodlari va

o‘qitish vositalari tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh.M. «Birashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 75-sessiyasida so‘zlagannutqini o‘rganish bo‘yicha» o‘quv qo‘llanma Toshkent: «Ma’naviyat», 2021. - 280 bet

2.”O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 21.12.2022-yil.

3.Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O‘quv uslubiy qo‘llanma/ Innovatsion ta’lim texnologiyasi seriyasi. T.: Iqtisodiyot, 2012.

4. Саттаров, К. К., Тухтамишева, Г. К., & Нуриддинов, Б. Р. (2021). Совершенствование технологии получения муки из зерна пшеницы. Образование и право, (7), 236-241.

5. M. M. Axmedjanov - pedagogika fanlari doktori, professor A.R.Hamroev - pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent, Texnologiya va uni o‘qitish metodikasi, 2021. – 312bet

OZIQ-OVQAT TA’LIM YO‘NALISHI TALABALARINI O‘QITISHDA TEXNIK TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISH

Sattarov Karim Karshiyevich, *t,f,d.,dotsent*
doctor-sattarov@mail.ru
Tuxtamishova Gulnoza Qarshiboyevna, *katta o‘qituvchi*
gtoxtamishova@gmail.com
Nuriddinov Baxrom Raximberdievich, *o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqola oziq-ovqat texnologiyasiga oid fanlarni o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish soha-sidagi dolzarb muammolarni o‘z ichiga oladi. Unda texnika oliy o‘quv - yurtlarida o‘qitiladigan fanlarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularni o‘qitish-da yuzaga keladigan murakkabliklar, talabalarda kimyoviy-texnologik fikrlashni rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan, bunda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish shart-sharoitlari haqida fikr-mulohazalar keltirilgan. Taklif etilayotgan o‘qitish metodlari va vositalari talabalar o‘zlashtirish bosqichlariga mos ravishdagi ketma-ketlikda yoritib berilgan. Har bir metodning tatbiqiga oid maxsus fanlarga tegishli aniq misollar keltirilgan. O‘quv mashg‘ulotlarining zamon talablariga javob beradigan texnologik model va xaritalari hamda ularga mos ravishda ilovalar ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, axborot texnologiyalari, model, kasbiy mahorat, ta’lim model, texnik obyektlar

Abstract: This article includes current issues in the field of using innovative pedagogical technologies in teaching food technology. In it, special attention is paid to the peculiarities of the subjects taught in technical universities, the complications that arise in their teaching, the development of chemical-technological thinking in students, and the conditions for the use of innovative pedagogical technologies. feedback is provided. The proposed teaching methods and tools are explained in a sequence corresponding to the stages of student learning. Specific

examples of the application of each method are presented in specific disciplines. Technological models and maps of educational activities that meet the requirements of the time and their corresponding applications are shown

Keywords: education, information technology, model, professional skills, educational model, technical objects

Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo‘lidan odil qadam tashlab borayotgan mamlakatimizda ta’lim tizimini uzluksiz tarzda isloh qilib borish va takomillashtirish, uni zamonaviy sifat bosqichiga ko‘tarish, unga ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish ta’lim samaradorligini oshirish maqsadida davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan eng dolzarb masalalar qatoridan o‘rin olgan.

Jahonning eng ilg‘or va zamonaviy texnologiyalari bilan qurollangan, kasbiy mahorat darajasi yuqori bo‘lgan, kuchli raqobatga dosh bera oladigan, xalqaro talablardagi zamonaviy taraqqiyotni ta’minlay oladigan dadil, mustaqil, ijodiy tafakkurli, malakali, bilimli mutaxassislarni, ayni paytda shaxsiy insoniy sifatlari shakllangan barkamol kadrlarni tayyorlash oliy ta’limning eng muhim va murakkab vazifalari hisoblanadi.[2, 6-b]

Ma’lumki, ta’lim jarayonining sifati va mazmuniga hamda bitiruvchilarning malakaviy darajasiga qo‘yiladigan talablar Davlat Ta’lim Standartlari tomonidan belgilab beriladi.

Tayyorlanayotgan yosh mutaxassislarning sifati va tayyorgarlik darajasi «kasbiy mahorat» tushunchasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Kasbiy mahorat deganda, avvalambor, yosh mutaxassisning kasbi bo‘yicha egallagan bilim, ko‘nikma va malaka darajasi, uning ishlab chiqarish sharoitiga moslashuvchanligi, o‘ziga maqbul sohani tanlay olish qobiliyati, ilm-fan yutuqlarini jadal sur’atda egallab, uni hayotga tatbiq eta olish qobiliyati, ma’naviy va ruhiy darajasi tushuniladi.[5, 28-b]

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, an’anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda, uni turli-tuman o‘quvchilar faoliyatini faollash-tiradigan metodlar bilan boyitish o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini ko‘tarishga olib keladi, fanga va bo‘lajak mutaxassisligiga bo‘lgan qiziqishlarini oshiradi.

Texnika oliy o‘quv yurtlarida o‘qitiladigan mutaxassislik fanlarining aksariyati texnologik jarayonlarni mukammal tarzda o‘qitish va o‘zlashtirishga qaratilgan. Ushbu fanlarni o‘zlashtirish jarayonida talabalar yangi texnik tushunchalar, atamalar va terminlarga duch keladilar, texnologik operatsiyalarni amalga oshirish boshqichlari bilan tanishadilar, o‘ziga xos bo‘lgan va ma’lum bir vazifani bajaruvchi texnologik jihozlarning tuzilishi va ishlash tartibini o‘rganadilar. O‘quv materiallari tushunarli bo‘lishi va talab darajasida o‘zlashtirilishi uchun talabalarda texnik va ijodiy fikrlash, texnologik metodlarni taqqoslash va samaralirog‘ini tanlay olish, texnologik jarayonlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan muammolarni mustaqil tarzda yecha olish kabi qobiliyatlarni va ko‘nikmalarni shakllantirishi lozim. Shu sababdan, texnologik yo‘nalishdagi mutaxassislik fanlarini o‘qitish jarayonida ta’lim modellarini to‘g‘ri tanlash, ularda mavjud bo‘lgan ijobiy tomonlarni va sifatlarni uyg‘unlashtirish hamda bog‘lash, o‘tilayotgan dars mavzusining mazmun va mohiyatiga katta e’tibor berish, darsni faollashtiruvchi hamda talabani texnik fikrlashga undovchi samarali o‘qitish elementlaridan unumli foydalanish katta ahamiyat kasb etadi.

Maxsus fanlarni o‘qitish jarayonida texnik tushunchalar ta-aba bilish faoliyatining quroli sifatida namoyon bo‘ladi. [7, 64-b]

Texnik tushuncha texnik obyektlarni va texnologik jarayonlarni va hodisalarni ularning umumiy va o‘ziga xos belgilari, xossalari va tavsiflarini qayd etilishi hisobiga tafakkurda aks etishining umumiy shaklidir. Texnik tushunchalar sifatida quyidagilarni ta’riflab beruvchi terminlar yuzaga chiqadi:

- texnik obyektlar;
- texnologik jarayonlar;
- mexanik, fizik,
- kimyoviy va texnologik hodisalar;
- konstruksion materiallar;
- texnik obyektlar, hodisalar va jarayonlarning xossalari va belgilari.

Umumtexnik va mutaxassislik fanlariga oid texnik tushunchalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ular mazmuni va hajmi, ifodalanayotgan obyektning xarakteri, tasvirlanish shakli, umumlashtirish darajasiga ko‘ra turlichadirlar. Ba’zi texnik tushunchalar o‘z mohiyatiga va tavsiyalanishiga ko‘ra funda-mental hisoblansalar, umumlashtirilgan texnik obyektlarning ko‘lamiga ko‘ra kengdirlar, boshqalari, hajmi bo‘yicha tor hisoblanib, xususiy masalalarni o‘zida qamraydilar.

Texnologik jarayonlar, xomashyo materiallari, iqtisodiy va ijtimoiy muammolar hamda nazariyalarni yoritish uchun ishlati-ladigan texnik tushunchalarning ma’nosi shartli belgilar va ta’riflar yordamida ochib beriladi. Bunda ta’rif o‘rganilayotgan obyektni aniq va ravshan tarzda, e’tiborni uning jiddiy belgilariga qaratgan holda xarakterlab berishi lozim. V.V. Davidov fikricha, tushunchani shakllantirish birdan uning ta’rifidan boshlanadi, keyin uni konkretlashtirish va umumlashtirish amal-ga oshiriladi. O‘quvchida esa abstraktdan konkretga va undan amalda texnik vazifani yechishga qarab fikr harakati kuzatiladi. [5, 64-b]

Texnik tushunchalarni o‘zlashtirish jarayoni ular orasidagi mantiqiy bog‘lanishlarni ochish va anglash, nazariya bilan uni xususiy ifodalanish holatlari orasidagi munosabatlarni hamda tushunchalar orasidagi umumiylikni aniqlash yordamida sodir bo‘ladi. Ba’zi bir tushunchalarni o‘zlashtirish esa, ma’lum tur-dagi yagona obyektlarning xossalarini va belgilarini topish yo‘lidagi analitik-sintetik faoliyat asosida hamda ularning asosiy mazmunini yoritish asosida amalga oshadi. Tushunchalarni o‘zlashtirishning muhim mezonlariga yana talabaning o‘quv va kasbiy faoliyatida ularni qo‘llay olish mohirligi ham kiradi. Texnik tushunchalarni o‘zlashtirish darajasi esa anglash, faxmlash, umumlashtirish va mustahkamlash me’yori asosida baholanadi.

Texnik terminlarni o‘quv jarayonida erkinlik va ijodkorlik bilan qo‘llash aqliy faoliyatni boshqarish orqali sodir bo‘ladi. Fikrlash o‘z faoliyatini tushunchaning hosil bo‘lishidan boshlab, quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: differensiyalashgan yuzaki tushun-chalar bosqichini; tushunchalarda qarama-qarshiliklar va zid-diyatlarni aks etish bosqichini. Bunda inson nutqi tushuncha-larda fikrlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi, unda fikrlash va xotira bir-biriga qo‘shilib ketadi va biri-biriga o‘tadi.

O‘quv predmeti kesimida texnik tushunchalar tahlil qilish va o‘zlashtirishga qaratilgan o‘quv elementlari, ya’ni o‘zlashtirishning mazmunli birligi va muhandis-texnik faoliyatning shakli, ya’ni kasbiy fikrlash instrumentariysi sifatida yuzaga chiqadi.

Kasbiy fikrlash maxsus texnik terminlar (tushunchalar) va ular tizimidan foydalanmoq demakdir. Tushunchalarni egallamoq bilimlar tizimini egallamoq demak. Demak, bular asosida ikkita uslubiy vazifani bajarish talab etiladi: birinchisi, o‘quv elementlari minimumini aniqlash

va uni moddiylashtirish, ikkinchisi, o‘quv jarayonida texnik tushunchalarni tarkib topish mexanizmini va usullarini ishlab chiqishdir.

Ushbu metodik vazifalarni yechishda o‘quv materiali tahlilini (tipik texnik vazifalarni yechish jarayonida) aqliy harakat strukturasidan o‘qitish mazmuni strukturasiga tomon ijodiy yondashuv asosida olib borish maqsadga muvofiqdir. Ular mohiyatini ochamiz: avval asosiy didaktik maqsad kesimida o‘quv materiali-ning chegaralari belgilanadi: kimni o‘qitish va nima uchun o‘qitish;

- keyin faoliyat mazmuni o‘rganiladi: nimani bilish va qan-day bajarish;
- so‘ngra texnik vazifalarni yechishda fikrlash instrumen-tariysi sifatida zarur bo‘lgan o‘quv elementlarining minimumi aniqlanadi;
- o‘quv materiali moduli elementlari tizimi sifatidagi mantiqiy struktura ishlab-chiqiladi.

Bunda har bir keyingi o‘quv elementi avvalgisidan kelib chiqishi va keyingi mulohaza va tushuntirishlar uchun dalil materialini taqdim etishi muhim hisoblanadi.

Shunday qilib, hozirda samarasi bo‘yicha amalda o‘z tasdig‘ini topgan za-monaviy o‘qitish metodlarining yuzdan ortiq metodlari mavjud bo‘lib, ularning barchasi talabalarda erkin va mustaqil fikrlash, muammolarni yecha olish, tanqidiy jihatdan tafakkur yuritish, ijodiy faoliyat olib borish kabi xislatlarni shakllantiradi, o‘quv-bilish jarayonini faollashtiradi, har bir ta’lim oluvchining individual potensial imkoniyatlarini rivojlanishi va amalga oshirilishini ta’minlaydi.Kasbiy ta’lim jarayoni ma’lum tashkiliy shakllar asosida amalga oshiriladi, ularning asosini o‘qitish maqsadi, o‘quv materiali mazmunining o‘ziga xosligi, o‘qitish metodlari va o‘qitish vositalari tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh.M. «Birashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 75-sessiyasida so‘zlagannutqini o‘rganish bo‘yicha» o‘quv qo‘llanma Toshkent: «Ma’naviyat», 2021. - 280 bet

2.”O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 21.12.2022-yil.

3.Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O‘quv uslubiy qo‘llanma/ Innovatsion ta’lim texnologiyasi seriyasi. T.: Iqtisodiyot, 2012.

4.Xabibullayev R.A., Sodiqova M.R. O‘quvchilarda kimyoviy-texnologik fikrlashni shakllantirish. Ma’ruza matni. Toshkent. 2007.

5.Alimdjanova D.I., Aliev I.T. Kimyo va oziq- ovqat texnologiyasiga oid fanlarni o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar.Toshkent: “Iqtisod-moliya”. 2015. 278 bet.

6.Abdiquddusov O., Rashidov H. Kasb-hunar ta’limi pedagogikasi. O‘quv qo‘llanma. T: O‘MKXTTKMO vaUQT instituti, 2009.

7. Olimov Q.T. Kasb ta’limi uslubiyati. Toshkent. 2006. - 164 b.

8.Suvanova F., Qobilova N., Tuxtamishova G. IMPROVEMENT OF SOLVENT RECOVERY TECHNOLOGY IN OIL EXTRACTION PRODUCTION //Science and innovation. 2023. Т. 2. №. A1. С. 209-212.

9.Tukhtamishev, S., R. Xudayberdiyev, and G. Tukhtamishova. “MECHANIZED APPARATUS FOR CUTTING MELON FRUIT INTO ANNULAR SLICES.” Science and innovation 2.A1 (2023): 252-255.

10. Саттаров, К. К., Тухтамишева, Г. К., & Нуриддинов, Б. Р. (2021). Совершенствование технологии получения муки из зерна пшеницы. Образование и право,

(7), 236-241.

11.Тухтамишева, Г. Қ., & Саттаров, К. К. (2021). МАХАЛИЙ БУҒДОЙ ДОНИДАН ЮҚОРИ СИФАТЛИ УНЛАРНИ ОЛИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ. Scientific progress, 2(4), 1003-1101.

OZIQ-OVQAT YO‘NALISHIDA AMALIY MASHG‘ULOTLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Sattarov Karim Karshiyevich *t,f,d.,dotsent***.**
doctor-sattarov@mail.ru
Tuxtamishova Gulnoza Qarshiboyevna *katta o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
gtoxtamishova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda texnologiya yo‘nalishida o‘qitiladigan darslarning samaradorligini oshirish maqsadida interfaol metodlarni qo‘llashning psixologik jihatlarini ochishga qaratilgan.Shu bilan birga talabalarda mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash, tashishda samarali, kam chiqimli ekologik toza innovatsion texnologiyalarni tadbiq etishni, standartlashtirish, me’yorlash, o‘lchash va tekshirish usul va vositalarini belgilash, shu bilan bir qatorda amalda qo‘llashni ilg‘or pedagogik texnologiyalar yordamida o‘rgatishdan iborat.

Kalit so‘zlar: ta‘lim, erkin fikirlovchi, Innovatsiya, psixologik-pedagogik, trening,savol,aqliy xujm,interfaol metod

Abstract: This article aims to reveal the psychological aspects of the use of interactive methods in order to increase the effectiveness of lessons taught in the field of technology today. application, standardization, standardization, measurement and verification methods and tools, as well as teaching practical application with the help of advanced pedagogical technologies.

Keywords: education, free thinker, Innovation, psychological-pedagogical, training, question, brainstorming, interactive method

O‘quv jarayonini to‘g‘ri tashkil etish o‘qitish samaradorligini ta’minlovchi eng asosiy manba hisoblanadi. O‘qitish jarayonida, pedagogik texnologiyalar talablari asosida ifoda etilgan, o‘quv maqsadlariga erishiladi. O‘quv jarayoninig maqsadi uning zaruriy samaradorligini ta’minlash va talabalar tomonidan o‘qishning ko‘zlangan natijalariga erishishdir. O‘quv jarayonida dars mashg‘ulotlari o‘qitishning interfaol usullaridan foydalanib tashkil etilsa, o‘quvchi-talabalarning mashg‘ulot davomida faolligi oshadi, mustaqil fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, ijodiy tafakkuri kuchayadi, muammolarni echimini eng maqbulligini tanlash faoliyati mustahkamlanadi, ayniqsa ilm olishga bo‘lgan intilish yanada oshadi.[2,3-b]

Yoshlarni zamonaviy bilim va tajribalar, milliy va umumbashariy qadriyatlar asosida mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, ezgu fazilatlar egasi bo‘lgan insonlar etib voyaga yetkazamiz.

Oziq-ovqat texnologiyasi yo‘nalishda o‘qitiladigan talabalar o‘rtasida biz tomondan olib borilgan kuzatishlarda shu narsa ma’lum bo‘ldiki, talabalarni Internet yordamida fanlarni o‘zlashtirish jarayonida: bir toifa talabalar fanni to‘laroq, chuqurroq o‘zlashtirishsa,ikkinchi toifa talabalar aksi, talab darajada o‘rganolmayotgani ma’lum bo‘ldi.Chunki, fanga doir maqbul

variantdagi internet ma’lumotini tanlab olish uchun ko‘plab vaqt mobaynida adabiyotlarni ko‘rish, o‘rganish zarur bo‘ladi.

Yuzaga kelgan holat darsdan keyin talaba va o‘qituvchini hamkorlikda induvidial ko‘proq ishlashini talab etmoqda.

Keltirilgan ko‘rsatmalar asosida informasion axborot texnologiyasiga oid fanlar bo‘yicha yo‘nalishda biz tomondan quyidagi tadqiqot ishlari amalga oshirildi:

- Oziq-ovqat yo‘nalishi fanlariga kompyuter texnologiyasini qo‘llashga doir ilmiy izlanishlar;
- Oziq-ovqat va ishlab chiqarish sohaga axborot texnologiyasini qo‘llash yo‘nalishidagi ilmiy izlanishlar.
- Oziq-ovqat sanoati va ishlab chiqarishida kompyuter texnologiyasini qo‘llash yo‘nalishida olib borilgan ilmiy izlanishlardan iborat.

Bu tadqiqot ishlarimizni asosiy maqsadi: talabalarni kun sayin oshib borayotgan axborot-ta’lim muhiti sharoitida mustaqil ravishda faoliyat ko‘rsata olishga, sohalarda zamonaviy axborot texnologiyalarini samarali qo‘llash va axborot oqimidan oqilona foydalanishga o‘rgatishdan iborat edi.

Zamonaviy ta’lim sharoitida oliy o‘quv yurtlari talabalarining mustaqil ishlash va o‘rganish faoliyatini oshirish, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ilg‘or innovasion pedagogik texnologiyalardan hamda yangi avlod elektron video o‘quv adabiètlaridan foydalanishni talab etadi. Shu bilan birga bugungi kunda axborot va kommunikasiya texnologiyalarining kirib kelishi bilim uzatilishining yangi shakllari va vositalarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Bunday shakllardan biri fanlarni elektron ta’lim zahiralari vositasida o‘qitishdir.[

Elektron ta’lim zahiralari vositasida ta’lim berish pedagogik adabiyotlarda kompyuterli o‘qitish texnologiyasi deb yuritiladi.

Maqolada Oziq-ovqat ta’lim muassasalarida o‘qitilayotgan fanlarning mazmunini modernizatsiyalash va ta’lim-tarbiya samaradorligini yangi sifat bosqichiga ko‘tarish masalalari o‘z aksini topgan. Unda ushbu tizimda o‘qitilayotgan amaliy mashg‘ulotlar darslari bo‘yicha ishlab chiqilgan texnologiyalar to‘g‘risida fikrlar bayon etilgan.[11, 2-b]

Mamlakatimizda Oziq-ovqat yo‘nalishi ta’limini modernizatsiya qilish, ushbu sohaga xalqaro ta’lim standartlarini joriy etish, yil bo‘yi sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash kabi dolzarb muammolari bo‘yicha kompleks ilmiy tadqiqotlar olib borish, shuningdek, ta’lim olayotgan yohlarga ma’naviy-axloqiy tarbiya berishning samarali tizimini yaratish bo‘yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Hurmatli yurtboshimiz Shavkat Mirziyoev belgilangan vazifalarni bajarish uchun intellektual rivojlangan, keng mushohada qiluvchi, yangilik yaratishga intiluvchan shaxsni tarbiyalash uchun oliy ta’limning o‘zi yangiliklarga boy bo‘lishi, uning mazmunida ijodkorlik ruhi va motivlari hukm surishi lozim. Bunda innovatsion faoliyat sub’ektining talablarini qondirishdan innovatsion faoliyat sub’ekti ehtiyojining majmuaviyligini anglash va shakllantirishgacha bo‘lgan amaliy faoliyati jarayonida yuzaga keluvchi sub’ektning yangilikni yaratish va o‘zlashtirishga bo‘lgan ehtiyoj va qiziqishlarini o‘zida ifoda etuvchi, undovchi kuch bo‘lmog‘i lozim. Bugungi kunda mamlakatni oziq-ovqat tizimini mazmunan modernizatsiyalash va ta’lim-tarbiya samaradorligini yangi sifat bosqichiga ko‘tarishdan asosiy maqsad talabalarimizning zamonaviy bilim va kasbga ega bo‘lishi o‘ta murakkab va tahlikali zamonda

mavjud bo‘lgan har qanday xatar, zararli ta’sir va oqimlarga nisbatan ogoh, sezgir va hushyor bo‘lib yashashini va jamiyatimiz hayotida munosib o‘rin egallashini ta’minlashdan iborat hisoblanadi.[3, 5-b]

Bugungi kunda Oziq-ovqat yo‘nalishida ta’lim olayotgan ta’labar uchun amaliy mashg‘ulotni quyidagi bosqichlarda o‘tkazish maqsadga muvofiq:

Amaliy mashg‘ulot keng ma’noda seminar (uning barcha turlari), mashq, laboratoriya ishini umumiy xolda ifodalanishidir. Ma’lumki, savollarsiz dars o‘tib bo‘lmaydi. Savollar asosida dars o‘tish bu eng ko‘xna va shu bilan birga hech qachon eskirmaydigan metoddir. Ta’lim jarayonini qanday metodlar asosida tashkil qilishimizdan qat’iy nazar, albatta savollardan foydalanamiz.

Aniq yo‘naltirilgan savollar asosidagi suxbat o‘qituvchining ko‘rsatmalari bo‘yicha olib boriladi. Suxbatning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan savollarni to‘g‘ri qo‘yishga bog‘liq Ilgarigi mavzuda ko‘rib o‘tilgan savollar alohida yoki tizim shaklida qo‘yilishi mumkin. Savollar oddiy yoki murakkab bo‘lishi mumkin.

Savollar qo‘yilishi tarzi, mazmuni, maqsadi va boshqa jihatlari bilan farqlanadi. Ularni shartli ravishda quyidagicha tavsiflash mumkin.

1)Axborot xaraktsridagi savollar. Qo‘yilgan muammo bo‘yicha dalillarni, sanalarni aniqlashga qaratiladi. Bu guruhga kiradigan savollar ikki xil bo‘ladi: ular ochiq va yopiq savollardir.

Ochiq savollar - turli so‘roq g‘oyalar orqali ifodalanib, turli-tuman javob berilishi ko‘zda tutiladi. Masalan; Siz daromadlarga belgilangan professiv soliq stavkalariga qanday qaraysiz?

Yopiq savollar bu savollarga javob «xa”, «yo‘q”, «ehtimol to‘g‘ri” tarzida olinishi mumkin bo‘lgam savollar bo‘lib, odatda ular fe’lga «mi” qo‘shimchasi qo‘shilib xosil qiladi Masalan; egri chizig‘ini siljishiga moddaning o‘zgarishi tasir qiladimi? Yoki yalpi ichki maxsulot xisoblaganda transfert to‘lovlarini qo‘shamizmi?

2)Muqobil savollar ikki variantda bo‘lib, ulardan nisbatan ishonchlirog‘i tanlanishi kerak. Berilgan savolni tushunish qiyin bo‘lsa, uni boshqacha tushunarliroq variantda beriladi.

3)Tasdiqlovchi yoki mustahkamlovchi savollar vaziyatni aniqlash maqsadida beriladi. Masalan: a) talaba bildirilgan fikrlarni tushundimi, yoki tushunarli bayon qilindimi? Aytilgan fikrlarga hamma tushundimi? Yoki men aytganlarim tushunarlimi? - tarzida qo‘yilishi mumkin.

Faraz, taxlil qilshga, undashga qaratilgan savollar ikkilanishni bartaraf qilishga yordam beradi. Odatda bu savollar, «aytaylik”, «faraz qilaylik”, «ko‘z o‘ngimizga keltiraylik” degan so‘zlar bilan boshlanadi.

4)Muloqot o‘rnatish uchun qo‘yiladigan savollar auditoriya bilan muloqot o‘rnatishga, keskin vaziyatlarni yumshatishga xizmat qiladi.

5)Yo‘llovchi, esga soluvchi yordamchi savollarling mazmuni voqea, xodisaning bajarilishi, ro‘y berishi, ehtimoli yuqori darajadaligini ta’kidlaydi. Savol ohangi bilan to‘g‘ri javob berishga undaydigan savollar bo‘lib, talabaga to‘g‘ri javob berishga yordamlashadi.

6)So‘zsiz savollar o‘qituvchining qarashi, mimikasi, imo-ishorasi bilan beriladi. U auditoriyada talabalar o‘rtasida diqqat e’tibor, jiddiylik tug‘diradi. Bu xolla o‘qituvchining yuzida, imo-ishorasida xayrixohlik ifodasi bo‘lmasa, talaba noto‘g‘ri javob berdimmi degan xayolga esankirab, sarosimaga tushib qolishi mumkin.

Savollarni tuzishda va uni talabalarga berishdan qo‘yilgan maqsadga ko‘ra taxmin, sintez qilingan savollar, sharhlashga doir, qo‘llashga doir savollar bo‘lishi mumkin.

Savollar bilan bir qatorda hoxish, istak tug‘diruvchi so‘zlardan xam foydalanish mumkin. Bunday so‘zlar talabalarning bildirayotgan fikriga, gapirishiga turtki beruvchi yoki qisqa muloxaza, maslahat tarzidagi masalan, «xa”, «davom eting”, «to‘g‘ri”, «shunday qilib”, «to‘g‘rirog‘i”, «aniqrog‘i” kabilardir. Ko‘pincha bunday ta’kidlar keng fikrlash imkonini berib, nisbatan yaxshi iatijalarga erishishga olib keladi. Bunday savol esa, fikr doirasini anchagiia cheklaydi va qisqa mulohaza, do‘stona ohangda yoki iltimos shaklida ifodalanadi. Ular ko‘rsatma tariqasida «asoslab bering”, «xulosa chiqaring”, «yakun yasang”, «xarakterlang” va xokazo tarzida ifodalanadi. O‘qituvchi doimo o‘z oldiga qanday savol berish kerak yoki qanday qilib to‘g‘ri savol bersam bo‘ladi, degan masalani qo‘yadi. Masalani qouyidagicha hal qilish mumkin:

Savolni barcha talabalarga berish, butun auditoriya oldiga qo‘yish kerak. Xamma talabalar o‘ylab ko‘rsin. Ma’lum pauzadan so‘ng aniq bir talaba javob berishga chiqishi mumkin.

Auditoriyaga xos savollar talabalarning bilim darajasi, darsga tayyorgarligi kabilarni hisobga olgan holda berilishi kerak. Bunda guruhdagi talabalarning individual xususiyatlarini ham hisobga olish kerak. Nisbatan bo‘sh talabalarga uncha murakkab bo‘lmagan savollar berish, so‘ngra bilimi kuchli talabalarga murakkab savollar berib borish kerak. Natijada oddiydan murakkab tomon borilaveradi.[

Dastlab, ixtiyoriy javob bermoqchi bo‘lganlarga diqqat qaratish kerak, so‘ngra bosiq, o‘z ishtiyoqi bilan javob bermaydigan talabalarni javob berishga jalb qilish, xaddan tashqari faol talabalarni birmuncha tiyib turish kerak. Darrov javob berishlariga urinmaslik, balki bir necha javob berishni xoxlovchilarni aniqlab, bir necha talaba javob berishi mumkinligini xis qilgach so‘ray boshlash lozim. Muhim va murakkab savollar tashlanganda ko‘proq pauza saqlab, talabalarni tayyorgarlik darajasini ko‘zdan kechirish zarur.

Aniq, maqsadga qaratilgaya savol berish kerak. Ma’lum narsalar haqida savol berish zerikarlidir. Talabalar fikr yuritishini zarur yo‘nalishga solib, unchalik kerak bo‘lmagan masalalarga etibor berish, atrofda aylanish, chetga chiqishdan qochish kerak. Xaddan tashkari uzun savollar darsni maqsadidan chetga chiqib ketishga olib kelsa, haddan tashqari qisqa savol esa, «fikr yuritish” uchun kam «joy” qoldiradi. Tushundingizmi, degan savol ko‘pincha javobsiz qoladi. Shuning uchun yaxshisi aniq nazorat shaklida savol bergan maqul. Bitta so‘roq gapdagi bir necha savollar talabalarni chalkashtiradi. Shuning uchun savolni oddiy, tushunarli qilib tuzish kerak.

Savollarni xotirjam tarzda berish kerak. Chunki bunday savol tushunishni osonlashtiradi. Savoldan keyin fikr yuritish, javobni shakllantirish uchun ma’lum muddat qoldirish kerak. Xar doim savol bilan javob berish o‘rtasidagi muddat savol beruvchiga ham, javob beruvchiga xam nisbatan uzoq davom etganga o‘xshab ko‘rinadi. Shuning uchun shoshilmaslik kerak. Auditoriyadagi samimiy muhit unga talabalarni darsga faol qatnashishlariga yordam beradi va darsni muvaffaqqiyali o‘tishini ta’minlaydi. Vaqti-vaqti bilan o‘qituvchi o‘zining savol qo‘yish texnikasi, mazmunini tekshirib turishi kerak.

Guruhni juftlik yoki kichik guruhlarga bo‘lib dars o‘tganda avval savolga javob o‘ylanishi va muhokama qilinishi kerak. So‘ngra auditoriyada muhokama qilish boshlanadi. O‘qituvchi bildirilgan fikrni asoslash yoki mustahkamlash uchun qo‘shimcha savollar beradi: «Nima sababdan?», «Siz shu fikrga qo‘shilasizmi?», «Misol keltiringchi?», «O‘rtog‘ingiz bildirgan fikr to‘g‘rimi?», «O‘zingizning xulosangizni aytingchi?» tarzda savollar bilan kichik guruhlarni bir birlariga murojaat qilishga yo‘naltiriladi.[8, 164 b.]

O‘z fikrini bayon qilayotgan talabaga: «aytingchi, siz yoki guruhingiz bermagan savolga ana shunday javob berishiga nima sababdan qaror qildingiz?»- deb murojaag qilib, javobni eshitgach, auditoriyaga «boshqalar xam shu fikrdami, uni noto‘g‘ri deb hisoblovchilar, marhamat o‘z fikringizni bildiring” deb talabalar fikrini aniqlash mumkin.[7, 120 –bet]

Agar to‘g‘ri javob yagona bo‘lmasa, o‘qituvchi «qani, o‘ylab ko‘ringlarchi, yana qanday muqobil javoblar bo‘lishi mumkin?» degan savolni tashlashi mumkin.

Xuddi shunday ta’lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, tarbiyaning ta’sirchan mexanizmlarini izlab topish, o‘qitish jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tatbiq qilish, shu va shunga o‘xshash barcha savollarga javob topish uchun o‘qituvchi doimo izlanishda va kreativ fikr yuritishi talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Mirziyoyev Sh.M. «Oliy Majlisga Murojaatnomasi hamda O‘zbekiston yoshlari forumida so‘zlagan nutqidan iqtiboslar» Toshkent: «Тасвир», 2021. - 52 bet.

2.Mirziyoyev Sh.M. «Birashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 75-sessiyasida so‘zlagannutqini o‘rganish bo‘yicha» o‘quv qo‘llanma Toshkent: «Ma’naviyat», 2021. - 280 bet.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son.

4.”O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 21.12.2022-yil.

5.Usmonov B.Sh., Xabibullayev R.A. Oliy o`quv yurtlarida o`uv jarayonlarini kredit-modul tizimida tashkil qilish. O`quv qo`llanma. T.: “Tafakkur” nashryoti, 2020 y. 120 bet.

6.Alimdjanova D.I., Aliev I.T. Kimyo va oziq- ovqat texnologiyasiga oid fanlarni o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar.Toshkent: “Iqtisod-moliya”. 2015. 278 bet.

7.Abdiquddusov O., Rashidov H. Kasb-hunar ta’limi pedagogikasi. O‘quv qo‘llanma. T: O‘Mkxttkmo vaUQT instituti, 2009.

8. Olimov Q.T. Kasb ta’limi uslubiyati. Toshkent. 2006. - 164 b.

9.Xakimova M. Kasbiy pedagogika. O‘quv qo‘llanma. Toshkent 2007.

10.Xasanboyev J., Sariboyev H., Niyozov G., Hasanboyeva O., Usmonboyeva M. Pedagogika. O‘quv qo‘llanma.Toshkent : 2006.

11.”Amaliy mashg‘ulotlarni o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish” Baxtiyor Qurbonovich Turdimurodov Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali o‘qituvchisi

8.Suvanova F., Qobilova N., Tuxtamishova G. Improvement of solvent recovery technology in oil extraction production //Science and innovation. 2023. Т. 2. №. A1. С. 209-212.

9.Tukhtamishev, S., R. Xudayberdiyev, and G. Tukhtamishova. “Mechanized apparatus for cutting melon fruit into annular slices.” Science and innovation 2.A1 (2023): 252-255.

10. Саттаров, К. К., Тухтамишева, Г. К., & Нуриддинов, Б. Р. (2021). Совершенствование технологии получения муки из зерна пшеницы. Образование и право, (7), 236-241.

11.Тухтамишева, Г. Қ., & Саттаров, К. К. (2021). Махалий буғдой донидан юқори сифатли унларни олиш технологияси. Scientific progress, 2(4), 1003-1101.

БЕЗОПАСНОСТЬ И КРИТЕРИИ КАЧЕСТВА ХЛЕБА, К ИСПОЛЬЗУЕМЫМ ВТОРИЧНЫМ СЫРЬЕВЫМ ДОБАВКАМ ДЛЯ ОБОГАЩЕНИЯ ХЛЕБОБУЛОЧНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Сайдуллаевой Г.О.,
докторант 1-курса Гулистанской Государственного университета

Обеспечение высокого качества и безопасности пищевых продуктов, получаемых из зерна пшеницы и других злаковых культур, является одной из важнейших составляющих концепции здорового питания населения.

Известно, что хлеб и хлебобулочные изделия – основные продукты питания человека, занимающие особое положение в питании населения. В них содержатся пищевые вещества, необходимые человеку; среди них белки, углеводы, пищевые волокна, а также минеральные вещества и витамины. Задачи улучшения качества хлебобулочных изделий и их безопасности в хлебопечении всегда рассматривались как основные и наиболее важные [1-4]. Содержание минеральных веществ в хлебе показано в таблице 1.

Талица 1

Содержание минеральных веществ в хлебе

Наименование показателя	Суточная потребность, мг	Пшеничный хлеб		Хлеб из обойной муки	
		Общее содержание в продукте, мг	Покрытие суточной потребности, мг	Общее содержание в продукте, мг	Покрытие суточной потребности, мг
Na	800,0	436,8	54,5	572,7	71,5
K	1600,0	139,4	8,7	62,2	3,9
Ca	800,0	22,4	2,8	47,7	5,9
Mg	400,0	33,7	8,4	115,3	28,8
P	1200,0	91,2	7,6	132,6	11,1
Fe	14,0	2,2	15,8	2,7	19,6

Целесообразность обогащения хлебобулочных изделий витаминами и микроэлементами, обусловлена тем, что хлеб является продуктом массового и повседневного потребления. Цель работы:

- оценка качества и безопасности, создания ассортимента хлебобулочных изделий;

- повышение качества и безопасности пшеничной муки, использование обогащающих добавок из растительного сырья;

- увеличение объемов производства хлебобулочных изделий;

- необходимость совершенствования технология производства хлебобулочных изделий.

Под качеством пищевой продукции, в том числе хлеба, принято понимать совокупность характеристик, обуславливающих его потребительские свойства, и обеспечивающих безопасность продукта для человека. Обеспечение безопасности в свою очередь связано с отсутствием токсического, канцерогенного, мутагенного или любого неблагоприятного воздействия на организм человека при употреблении продукта в общепринятых количествах.1,2,4,7]

Опасные факторы при производстве хлебобулочных изделий и классификация мероприятий по направлению безопасности производства показаны в табл. 1 и 2.

Таблица 2

Опасные факторы при производстве хлебобулочных изделий

Вид опасного фактора	Наименование учитываемого опасного фактора
Микробиологические факторы (Б)	КМАФАиМ, БГКП, Патогенные, в том числе Salmonella, StapylaCoccusAureus, дрожжы, плесень
Химические факторы (Х)	Токсичные элементы, пестициды, радионуклиды, микотоксин
Физические факторы (Ф)	Камни, песок, древо, загрязнения среды предприятия (пыль, семена), птицы, грызуны, насекомые и отходы их жизнедеятельности, посторонние предметы, бумага, упаковочный материал

Таблица 3

Классификация мероприятий по направлению безопастности производства

Наименование операции	Опасный фактор, опасность	Мероприятия

Входной контроль сыря	Б: КМАФАиМ, БГКП, Патогенные, в том числе Salmonella, StapylaCoccusAureus, дрожжы, плесень Х: Токсичные элементы, пестициды, радионуклиды, микотоксин	Контроль сопроводительной документации Конроль содержания массовой доли влаги Забраковка и возврат сырья поставшику в случае неудовлетворительных результатов
Хранение	Б: Дрожжи, гласень	Контроль температурно-влажностного режима
Просеивание	Ф: Камни, песок, древо, загрязнения среды предприятия (пыль, семена), птицы, грызуны, насекомые и отходы их жизнедеятельности Б: Дрожжи, глесень	Технический осмотр оборудования, устранение посторонных предметов и замена неработоспособных сит Крышки вибросит должны быть закрыты Контроль температурного влажностьного режима
Замес теста и опары	Ф: Посторонние предметы (гайки, резинки и др.) Ф: Грызуны, насекомые и отходы их жизнедеятельности	Технический осмотр оборудования Дезинсекция, дезинфекция
Брожение опары и теста	Ф: Посторонные предметы	Наличие крышек для цех

Обогащение хлеба и хлебобулочных изделий осуществляется различными добавками. В зависимости от источника получения их можно разделить на три группы: органические (растительного и животного происхождения), неорганические, а также микробного происхождения. Применение пищевых добавок не должно увеличивать степень риска возможного неблагоприятного действия пищевой продукции на здоровье человека и вводить потребителя в заблуждение в отношении потребительских свойств пищевой продукции. Применяться они должны только при необходимости улучшения потребительских свойств пищевой продукции, не вызывая ухудшения органолептических показателей пищевой продукции [1-5,7]

Рис. 2. Структурная классификация производства и обогащения хлеба и хлебобулочных изделий.

Для выработки хлебобулочных изделий с оптимизированным составом макро-и микронутриентов в готовой продукции, обогащенной витаминно-минеральными комплексами, разработаны и введены отраслевые рекомендации [4,5,7].

Таким образом, в настоящее время на рынке хлебобулочных изделий распространены добавки, различные как по их составу, так и по происхождению, а также по влиянию на качество готовой продукции и повышению безопасности продуктов. В

связи с этим при разработке рецептур и совершенствовании технологии производства хлеба и хлебобулочных изделий актуальны исследования по анализу качества и безопасности применяемых в хлебопечении обогащающих добавок с учетом региональных потребностей населения.

Литература

1. O‘zbekiston Respublikasi oziq-ovqat sanoati: qisqacha tarixi; rivojlanish istiqbollari; muammolari. Darslik, Turobjonov S.M. tahriri ostida, -T.: Fan va texnologiya, 2014, 460 b.
2. Авдиюк, Е.В. Очистка а-амилаз Aspergillus flavus var. oryzae и Bacillus subtilis и их свойства. // Biotechnologia Acta. 2012. №5. - С. 91-99.
3. Белявская И.Т. Пищевые добавки и хлебопекарные улучшители в производстве мучных изделий. -Москва: Телер. 2000,116 б.
4.. Демчук А. П. Методы выявления и предупреждения картофельной болезни» хлеба / А.П. Демчук, И.М.Ройтер.-М.: ЦНИИТЭИ Пищепром, 1997.-41с.
5. Инструкция по предупреждению Картофельной болезни хлеба на хлебопекарных предприятиях. - М.: ГНУ ГосНИИХП, 2012. - 32 с.
6. Бобков М. В. Вторичные материальные ресурсы и эффективность их использования. - М.: Знание, 1982. - 64 с.
7. Мелешкина, Е.П. Связь числа падения со свойствами углеводно-амилазного комплекса муки . // Хлебопродукты. 2005. №9. -С. 28-32.

TALABALARGA UZUMCHILIK FANINI O‘RGATISHNI INTERFAOL MEDOTLARDAN FOYDALANGAN HOLDA TASHKIL ETISH

Shokirov Ravshan Usmonqul o‘g‘li, *magistr,*
Ikromova Sevara Ikromali qizi,
Bozarboyeva Mumtozoy Alisher qizi
Guliston davlat universiteti
qxms1716@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada uzum yetishtirish usullarini talabalarga innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etishning samaradorligi, o‘quv jarayonida turli xil interfaol metodlarni qo‘llashning unimi to‘g‘risida fikr va mulohazalar yuritiladi. Hozirgi kunda soha bo‘yicha malakali mutaxassislarga bo‘lgan talab va ushbu talabni qondirish bo‘yicha bajarilishi lozim bo‘lgan amaliy ishlar bo‘yicha ma’lumotlar keltirib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: innovatsion, texnologiya, interfaol, medot, Genetik, mikrobiolog, agrosanoat.

Abstract: This article discusses the effectiveness of teaching grape growing methods to students using innovative technologies, the effectiveness of using various interactive methods in the educational process. Currently, information on the demand for qualified specialists in the field and the practical work to be performed to meet this demand is provided.

Keywords: innovative, technology, interactive, method, Genetic, microbiologist, agro-industry.

Jahon sanoat tarmoqlarini tizimli ravishda modernizasiya qilinishi va ishlab chiqarishga yangi texnologiyalarning joriy etilishi sohada yetuk malakali kadrlarga bo‘lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu borada O‘zbekiston Respublikasida ta’lim islohotlari jadallashib borayotgan bir vaqtda zamonaviy ilmiy va dunyoviy bilimlarga ega bo‘lgan, dunyo miqyosida raqobatbardosh kadrlarni shakllantirish, ularga mavjud ilmiy bilimlarning asoslarini yetkazishda kompetentsiyaviy yondashuvlarni tatbiq etish muhim ahamiyatga egadir.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida yuqoridagi tahlillaridan kelib chiqqan holda, yuqori malakali o‘qituvchilar tayyorlash jarayoniga kadrlar buyurtmachilarini faol jalb etish borasida quyidagi tadbirlarni amalga oshiriish rejalashtirilgan:

-ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklarining o‘ziga xosligidan kelib chiqib, o‘quv rejalari va dasturlari mazmuni hamda mutaxassislik fanlari bo‘yicha soatlar taqsimotini kadrlar buyurtmachilari bilan hamkorlikda fan va texnologiyalarning so‘nggi yutuqlari asosida shakllantirish;

-bitiruv-malakaviy ishlar, magistrlik va doktorlik dissertasiyalari mavzularini iqtisodiyotning real sektori, shuningdek hududiy (viloyat, tuman, shahar, mahalla, hududiy ob’yekt) muammolaridan kelib chiqib shakllantirish hamda mavzularni tor qamrovda chuqur tadqiq qilishga o‘tish;

-oliy ta’lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari aloqalarini mustahkamlash hamda klaster usulida faoliyat yuritishini tashkil etish;

Qishloq xo‘jaligi sohasida ta’lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy integratsiyasini ta’minlash bo‘yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash tashkil etildi. Muvofiqlashtiruvchi kengash qishloq xo‘jaligi sohasi hamda uning tarmoqlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan va kadrlar tayyorlayotgan barcha turdagi davlat ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalarining o‘zaro hamkorligini ta’minlash, qishloq xo‘jaligi sohasidagi talab va ilg‘or xorijiy tajribalar asosida oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida Davlat ta’lim standartlari, o‘quv reja va dasturlarining tizimli ravishda takomillashtirilishini ta’minlash. Qishloq xo‘jaligi sohasidagi ilmiy-tadqiqot muassasalarining yillik ish rejasini hamda ular faoliyati samaradorligini baholash indikatorlarini tasdiqlash. Qishloq xo‘jaligi sohasida ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish, ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, ishlab chiqarish muammolariga ilm-fan orqali yechim topish maqsadida sohadagi ilmiy-tadqiqot muassasalari va qishloq xo‘jaligi klasterlari o‘rtasida kelishuvlar tuzish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi. Milliy markaz o‘z tizimidagi ilmiy-tadqiqot muassasasi faoliyatiga bevosita rahbarlik qiladi, chorvachilik yo‘nalishlari, o‘rmon va suv xo‘jaligi, ipakchilik sohalarida faoliyat yurituvchi ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikdagi faoliyatni yo‘lga qo‘yildi. Qishloq xo‘jaligi sohasidagi oliy va professional ta’lim muassasalarining ilmiy va innovatsion faoliyati muvofiqlashtirib borilmoqda.

Hozirgi vaqtda Respublikamiz bo‘ylab va Sirdaryo viloyatida uzumlarga organik va mineral o‘g‘itlarni ilmiy asosda ta‘sir ettirib, uning hosildorligi hamda sifatini oshirish borasidagi izlanishlar oldimizga qo‘yilgan maqsadlardan biri hisoblanadi. So‘ngi yillarda Yurtboshimiz tomonidan uzumchilik sohasini rivojlantirish to‘g‘risidagi turli xil farmon va qarorlar qabul qilindi. Bular qatoriga PQ-5200 28.07.2021 “Uzumchilikni rivojlantirishda klaster tizimini joriy etish, sohaga ilg‘or texnalogiyalarni jalb qilishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi kabi qarorlar kiradi. Uzumga organik

va mineral o‘g‘itlarni ta‘sir ettirib, uning hosildorligi va sifatini oshirish borasidagi ilmiy izlanishlar tadqiqotning asosiy maqsadi bo‘lib xizmat qiladi. [1]

Avvalambor, tokni parvarish qilish va o‘stirishdan maqsad nima ekanligini va tokning ahamiyati qanday ekanligini tushunib olishimiz lozim. Tokning ahamiyati: Uzum o‘zining parxezlik va ozuqaligi jihatidan inson organizmi uchun eng zarur mahsulot hisoblanadi. Pishib yetilgan uzum tarkibida , ayniqsa kishmish navlarida 28-30 % gacha organizm tomonidan tez o‘zlashtiriladigan qandlar glyukoza, fruktoza va saxaroza bor. Fruktoza oshqozon osti bezining tez singadi. Shu tufayli qand kasalligining oldini olishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, yangi uzilgan uzum tarkibida inson salomatligi uchun zarur bo‘lgan olma, vino, limon, qahrabo, shavel, chumoli va boshqa bir qancha organik kislotalar, kalsiy, kaliy, fosfor, natriy kabi mineral tuzlar, meva po‘sti tarkibidagi rang beruvchi moddalar, dubil moddalar mavjuddir.

Uzumchilik fanining nazariy va amaliy mavzularini o‘rganishdan oldin, talabalar avvalo mevachilik va uzumchilik sohasini ahamiyati haqida bilim olishadi. Ayniqsa, meva ekinlarini etishtirish texnologiyasini takomillashtirish yuzasidan amaliy ko‘nikmaga ega bo‘lishadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib Mevachilik va uzumchilik yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarga interfaol metodlardan foydalangan holda dars berish jarayonlarini tashkil etish albatta o‘z samarasini beradi. Ko‘rgazmali va tarqatmali materiallarni dars jarayonida boshqa barcha interfaol metodlar bilan birga qo‘llab, dars samaradorligini oshirish imkoniyati mavjud. Ushbu imkoniyatdan qanday foydalanish o‘qituvchining pedagogik mahoratiga bog‘liq. Bu jarayonda o‘qituvchi ijodkor bo‘lishi va chuqur, xar tomonlama bilimga ega bo‘lishi lozim. Darslarida interfaol o‘qitish usullaridan keng foydalanishi, talabalarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga xarakat qilishi lozim.

Yuqoridagilardan kelib chiqib malakali hamda zamon bilan hamnafas bo‘lgan soha mutaxassislarni tayyorlash eng birinchi vazifa hissoblanadi. Shunday ekan Mevachilik va uzumchilik yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarga interfaol metodlardan foydalangan holda dars berish jarayonlarini tashkil etish, amaliy mashg‘ulotlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tashkil etilgan dala tajriba maydonlarida olib borish albatta o‘z samarasini beradi.

Interfaol metodlar deganda – ta’lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta’lim jarayonining markazida ta’lim oluvchi bo‘lgan metodlar tushuniladi.

Interfaol metodlardan foydalanganda o‘qituvchi talabani dars jarayonida faol ishtirok etishga chorlaydi. Talaba butun dars jarayonida ishtirok etadi.

XULOSA:

Modulli o‘qitish talabalarda fan bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borishga qiziqish uyg‘otish, joylarda sohaning ahvoli, sharoitlarini tahlil etish, yangi tizimlarni joriy qilishni o‘rganish hamda nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirishga imkoniyat yaratadi. Uzumchilik sohasini rivojlantirish suhada yetuk malakali kadrlarni tayorlash bo‘yicha prezident topshiriqlari bajarilishi bilan uzum yetishtirish hajmi va eksport miqdori yildan-yilga ortib bormoqda.Shu bilan birgalikda ayrim viloyatlarda gektar kesimida olganda hosildorlik yildan-yilga kamayib boryapti.Yerlar unumdorligini pasayishi,iqlim o‘zgarishi,ekologiyani muvozanatdan chiqishi uzumchilikni rivojlantirishga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Agrotexnik tadbirlarni o‘z vaqtida va sifatli o‘tkazish, uzumni parvarish davrida organik va mineral o‘g‘itlar bilan yetarli miqdorda oziqlantirish kelgusida tokzorlardan mo‘l xosil olish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Uzumchilikni rivojlantirishda klaster tizimini joriy etish, sohaga ilg‘or texnalogiyalarni jalb qilishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5200 28.07.2021.

2. 2019 yil 11 dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Meva-sabzavotchilik va uzumchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish, sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4549-son qarori.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 – 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5853-son Farmoni

4.N.A.Akbarova. P.E.Egamberdiyev “Alkagolli mahsulotlar xom-ashyosi” O‘quv-uslubiy majmua. Toshkent-2018. 12-13b

TABIIY FANLAR BO‘YICHA SAVODXONLIK KOMPETENSIYALARI. PISA XALQARO BAHOLASH DASTURI

Tagayeva Dilnoza Mamadiyarovna
Guliston davlat universiteti “Dorivor o‘simliklar va botanika” kafedrasi o‘qituvchisi
dilnoza.tagayeva88@gmail.com

Annotatsiya: maqola bugungi kunda xalqaro baholash dasturlari ichida butun dunyoda keng qamrovli va muntazam ravishda o‘tkazib kelinayotgan, o‘ziga xos ahamiyatga ega dasturlardan biri PISA haqida. Shuningdek tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonlik kompetensiyasi biologiya fani misolida yoritib berilgan.

Tayanch so‘zlar: PISA, TIMSS, PIRLS, TALIS, konsepsiya, tabiiy fanlar, savodxon,

Bugun mamlakatimizda ta'lim sifatini baholashda yangicha monitoring tizimini xalqaro baholash dasturlari yordamida aniqlash va qiyoslashga asoslangan tizim shakllanmoqda. Ta'lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tajribalarni o‘rganish, mavjud tizim bilan qiyosiy va har tomonlama tahlil qilish, tegishli yo‘nalishdagi xalqaro va xorijiy tashkilotlar, agentliklar, ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan yaqindan hamkorlik qilish, ta'lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro loyihalarni joriy qilish, zamon talablariga javob beradigan munosib milliy baholash tizimini takomillashtirish muhim sanaladi.

Shunga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” 2019-yil 29-apreldagi PF-5712 - sonli farmoniga muvofiq umumiy o‘rta va maktabdan tashqari ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, o‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish, o‘quv-tarbiya jarayoniga ta’limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish maqsadida, *O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib PISA xalqaro dasturi reytingida jahonning birinchi 30 ta ilg‘or mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish* hamda xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida o‘quvchilarning o‘qish, matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo‘naltirilgan ta’lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan .

Konsepsiyada ko‘zlangan asosiy maqsadimiz, zamonaviy innovatsion iqtisodiyot

talablariga javob beradigan umumta’lim dasturlari va yangi davlat ta’lim standartlarini joriy etish, ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro baholash dasturlarda doimiy ishtirok etishdir.

Konsepsiya doirasida, o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash,tahlil qilish kompetensiyalari va malakalarining rivojlanishiga alohida urg‘u berishni hisobga olgan holda, zamonaviy innovatsion iqtisodiyot talablariga javob beradigan umumta’lim dasturlari va yangi davlat ta’lim standartlarini joriy etish, o‘quvchilarning bilim darajasini, ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro PISA, TIMSS, PIRLS va boshqa dasturlarda doimiy ishtirok etish nazarda tutilgan. Bunda

– O‘quvchilarning savodxonligini baholash bo‘yicha xalqaro dastur (The Programme for International Student Assessment –PISA);

– Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matnni o‘qib tushunish darajasini baholash

xalqaro dasturi (Progress in International Reading and Literacy Study – PIRLS);

– O‘quvchilarning matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan o‘zlashtirish

darajasini baholash dasturi (Trends in International Mathematics and Science Study – TIMSS);

– Rahbar va pedagog kadrlarning umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘qitish va ta’lim olish muhitini hamda o‘qituvchilarning ish sharoitlarini o‘rganish bo‘yicha

xalqaro baholash dasturlarini (The Teaching and Learning International Survey – TALIS) tashkil etishga kirishildi.

Bugungi kunda xalqaro baholash dasturlari ichida butun dunyoda keng qamrovli va muntazam ravishda o‘tkazib kelinayotgan, o‘ziga xos ahamiyatga ega dasturlardan biri PISA hisoblanadi [2, b. 5-10].

PISA (The Programme for International Student Assessment)-o‘quvchilarning o‘qish (matnni tushunish), matematika va tabiiy fanlardan savodxonligini baholashga qaratilgan xalqaro baholash dasturi bo‘lib, o‘quvchilarning maktabda egallagan bilim va ko‘nikmalarini hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olishlarini aniqlashga mo‘ljallangan. Shuningdek, PISA xalqaro baholash dasturi o‘quvchilarning ta’lim olishga bo‘lgan munosabati va motivatsiyasi haqida qimmatli ma’lumotlar to‘playdi hamda ularning muammoni hal qila olish ko‘nikmalarini ham baholaydi. Masalan, global ahamiyatga ega masalalarni hal etishda o‘quvchi-yoshlarning fikr-mulohazalari va ular bergan taklif va yechimlarni baholaydi.

Hozirgi kunda PISA xalqaro baholash dasturida qariyb 80 dan ortiq davlatlar ishtirok etmoqda. Tadqiqotning har uch yilda bir marotaba o‘tkazilishi esa davlatlarga o‘z ta’lim tizimida kelajakda erishish ko‘zda tutilgan asosiy maqsadlarni aniqlab olishga imkon yaratadi.

PISA o‘quvchilarning o‘qish (matnni tushunish), matematika va tabiiy fanlardan savodxonligini baholash bilan bir qatorda ularning ta’lim olishga qiziqishlari, o‘zlari haqida ma’lumot va ularning ta’lim strategiyasi haqidagi fikrlarini so‘raydi.

Insoniyat oziq-ovqat ta’minoti, kasalliklarning tarqalishi, energiya ishlab chiqarish va iqlim o‘zgarishi kabi yirik muammolarga duch kelgan bir davrda tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonlik milliy hamda xalqaro darajada katta ahamiyat kasb etmoqda. Bunday muammolarni bartaraf etishda texnologiyalar va ilm-fan yutuqlaridan foydalanish katta ahamiyatga ega. Yevropa Komissiyasi tomonidan bildirilgan fikrga ko‘ra, agar yoshlar tabiiy fanlardan ma’lum darajada xabardor bo‘lishmasa, yechimi fan va texnologiyalar bilan bog‘liq bo‘lgan siyosiy hamda etnik muammolar ilmiy munozaralar mavzusi bo‘la olmaydi. Bundan tashqari, bu barchani tabiiy fanlardan mutaxassis qilib tayyorlash degani emas, balki yoshlar o‘zlarini o‘rab

turgan atrof-muhitga daxldor bo‘lgan masalalar yuzasidan qaror qabul qilishlari hamda mutaxassislar o‘rtasida olib boriladigan ilmiy munozaralarni tushunishlariga imkon beradi. Tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonlik deganda shaxsning tabiiy fanlarga oid g‘oyalarni bilishi, faol fuqaro sifatida tabiiy fanlar bilan bog‘liq muammolarni hal qila olishi tushuniladi [3, b. 12].

Tabiiy fanlar bo‘yicha savodxon bo‘lgan shaxs tabiiy fanlar va texnologiyalarga oid muammolarni ilmiy dalillarga asoslangan holda muhokama qilishda ishtirok eta oladi.

Tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonlik kompetensiyalari quyidagilar hisoblanadi:

- ✓ hodisalarni ilmiy jihatdan tushintirish;
- ✓ ilmiy tadqiqotlarni loyihalash va baholash;
- ✓ ma’lumotlar va dalillarni ilmiy talqin qilish;

Yuqorida keltirilgan 3 ta kompetensiyani o‘quvchilarimizda shakillantiradigan bo‘lsak, hayotiy vaziyatlarda yechimi tabiiy fanlarga oid muammolarni hal qilishda farzandlarimiz mustaqil qarorlar qabul qila oladi. Shuningdek PISAda tabiiy fanlarga asoslangan topshiriqlarni bajarib, yaxshi natijalarni ko‘rsatishadi. Chunki har bir PISA

savoli biror ko‘nikmani baholashga qaratilgan bo‘ladi.

Ma’lumki, kompetensiya tayyor xolatda berilmaydi, balki o‘quvchining o‘zida mustaqil tarzda shakillanadi. Uni shakillanishi uchun esa biz pedagoglar o‘quvchilarga to‘g‘ri yo‘nalishli ta’lim bera olishimiz lozim.

Tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonlik kompetensiyalarini biologiya fanlari misolida uning ta’rifini va shakillantirish yo‘llarini ko‘rib chiqaylik.

Hodisalarni ilmiy jihatdan tushintirish-bunda o‘quvchi egallagan bilimlari asosida tabiiy hodisa-jarayonlarni izohlay oladi. Masalan: “Odam nima uchun esnaydi?”, “Nima sababdan inson tez va qisqa masofaga yugirganda muskullar achishib o‘griydi?” kabi savollarga o‘quvchi biologiya fanlaridan egallagan bilimlarini yodga olib, ulardan foydalanib javob berishga, jarayonni izohlashga harakat qiladi. Pedagog-o‘qituvchilarimiz bu savollar javobini osongina o‘quvchilarga aytishlari mumkin, lekin bu xolatda shakillangan kompetensiya o‘quvchiniki emas o‘qituvchiniki bo‘ladi. Qachonki o‘quvchilar jarayonni o‘zlari mustaqil tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan tegishli bilimlarni yodga olib, ulardan foydalansa, izohlovchi modellar va tasvirlarni anglasa va ulardan foydalansa, tegishli bashorat (prognoz)lar qilib va asoslasa, izohlovchi farazlarni taklif etisa, ilmiy bilishning jamiyat uchun amaliy ahamiyatini tushuntirish

qobiliyatini namoyon etsa birinchi kompetensiya ko‘nikmasi shakillangan bo‘ladi.

Shuningdek o‘tilayotgan dars mashg‘ulotlariga ham biroz noan’anaviy tarzda yondoshsak, mavzuni qiziqarli hayotiy savollar bilan bayon qilsak, kutilayotgan natija o‘z samarasini beradi. Misol uchun 6-sinf biologiyaning botanika qismida “Urug‘, uning tuzilishi, nafas olishi” mavzulari bor. Aynan shu mavzularni o‘tish chog‘ida o‘quvchilarga “Nima uchun qadimdan bobolarimiz, momolarimiz o‘simlik mahsuloti bo‘lgan urug‘larini saqlashda qog‘oz yoki matoli xaltalarda saqlashgan” degan savolni berib, javobini esa darsni o‘zlashtirish moboynida o‘ylab ko‘rishlari, mustaqil fikrlarini bildirishlari so‘ralsa va bu jarayon har bir dars mashg‘ulotlarida takrorlab turilsa “*Hodisalarni ilmiy jihatdan tushintirish*” kompetensiyasini shakillantirib boramiz.

Ilmiy tadqiqotlarni loyihalash va baholash kompetensiyasi haqida gapirilganda “Qanday qilib maktab o‘quvchisi ilmiy tadqiqotlarni loyihalashi va baholashi mumkin?” degan savol tug‘iladi (keling ushbu savol javobini laboratoriya mashg‘ulotlari misolida keltiraylik, chunki kelgusida tabiiy fanlar dars soatlarining 50% laboratoriya mashg‘uloti tariqasida o‘tilishi

rejalashtirilmoqda). Bugungi kunda biz o‘quvchilarning qo‘llariga tayyor ishning borish jarayoni mavjud laboratoriya mashg‘ulotlarini berib, ularni ma’lum qolipdan chiqmagan xolatda ishlashga o‘rgatmoqdamiz. Bu vaziyatda o‘quvchi tayyor ish bilan cheklanib, o‘zi mustaqil loyihalash ishlarini amalga oshirmaydi. Bunda o‘quvchilar laboratoriya mashg‘ulotlarida o‘zlarining olib borayotgan kichik ilmiy tadqiqotlarini tashkil etish jarayoni ketma-ketligini, ishning borishi loyihasini tuzib chiqishlari orqali loyihalash ishlarini amalga oshiradilar. Shuningdek o‘quvchilarimiz laboratoriya sharoitida tadqiqot ishlarini amalga oshirishda olimlarimiz tomonidan qo‘llanilgan, taklif etilgan usullarni baholay olish qobiliyatini namoyon etishadi, ikkinchi kompetensiya shakillangan bo‘lsa.

Ma’lumotlar va dalillarni ilmiy talqin qilish kompetensiyasi. Agar o‘quvchi 3-ko‘nikmaga ega bo‘lsa noodatiy turli ko‘rinishdagi deylik: diagramma, grafik, jadval, rasmli xolatdagi savol va topshiriqlarga javob bera oladi. Bunda o‘quvchilar quyidagi qobiliyatlarni nomoyish etadilar: ma’lumotlarni tahlil va talqin qilish hamda tegishli xulosalar chiqarish; ilmiy dalil va nazariyalarga asoslangan mulohazalarni ilmiy bo‘lmagan boshqa qarashlardan farqlay olish; ma’lum bir ko‘rinishdagi ma’lumotlarni boshqa ko‘rinishda ifodalash; ilmiy adabiyotlardan olingan matnlardagi faraz, dalil va xulosalarni aniqlash; turli manbalar (masalan, gazeta, jurnal, Internet)dan olingan ilmiy mulohaza va dalillarni baholash [3, b. 13-15].

Tabiiy fanlar bo‘yicha uchinchi-ma’lumotlar va dalillarni ilmiy talqin qilish kompetensiyasi o‘quvchilarda shakilantiriladigan bo‘lsa, ular hayotiy vaziyatlarda deylik savdo rastalaridan biror tovar harid qilishganda, jadval, grafik yoki diagramma ko‘rinishida shu mahsulotga oid ma’lumotlarni talqin qila oladilar.

Afsuski biz yuqorida sanab o‘tgan uch kompetensiyadan faqat birinchisiga ko‘proq urg‘u berib dars jarayonini olib boramiz.

Agar biz yoshlarimiz hayotiy, muammoli vaziyatlarda o‘zlari mustaqil hodisa va jarayonlarni tahlil va talqin qilishlarini, xalqaro baholash dasturida ishtirok etib yaxshi natijaga ega bo‘lishni istasak har uchala kompetensiyaga urg‘u bergan holda ta’lim jarayonini tashkil etishimiz lozim bo‘ladi.

Foydalanilagan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-5712-sonli Farmoni.

2. A.A. Ismailov, G.Tog‘ayeva, S.Akbarova, D.Asqarova “Xalqaro tadqiqotlarda o‘quvchilarning tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonligini baholash” metodik qo‘llanma. T.: “Sharq”, 2019-yil, 5-10 betlar.

3. А.Б.Раджиев, А.А.Исмаилов, Ж.Р.Нарзиев, Х.П.Аҳмедов, Г.О.Тоғаева. Ўқувчи-лар саводхонлигини баҳолаш бўйича халқаро тадқиқотлар дастури, қўлланма, Тошкент, 2019 йил.

4. Х.Қ.Қаршибаев, Д.Тогаева.”Биология фанларидан ўқув машғулотларини лойиҳалаштиришда мустақил таълимдан самарали фойдаланиш масалалари”// ГулДУ Ахборотномаси-2018 (№2). 39-43 бет.

5. www.tdi.uz – O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi vebsayti.

6. www.markaz.tdi.uz – Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi vebsayti.

ADVANTAGES OF TRAINING ELEMENTS OF THE MANGANESE GROUP USING INTERACTIVE METHODS

Tashbayeva Shoira Kasimovna
katta o'qituvchi, Guliston davlat universiteti
kasimovnash@gmail.com.

Abstract: The content and essence of the use of interactive methods in the teaching of manganese and its compounds and the development of a methodological system are presented in the paper.

The study used methods of observation, scientific and methodological analysis and generalization..

Keywords: manganese, rhenium, technetium, manganese group, educational process, interactive method, innovative pedagogical technologies.

Bugungi kunda hayotimizning barcha sohalaridagi taraqqiyotimiz innovatsion omilga, faoliyatga va madaniyatga bog'liq. Ayniqsa, innovatsiyalar ta'lim tizimidagi islohotlarni muvaffaqiyatli hal etish asosiy omildir. Innovatsiyalar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Pedagogik innovatsiyalar samarali ilmiy-tadqiqotlar, tinimsiz izlanishlar natijasida yuzaga keladi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol uslublardan foydalaniladi. Odatda dars jarayonida tanlanayotgan har qanday usul xoh u an'anaviy usul, xoh innovatsion usul bo'lsin, ta'lim oluvchilarning yoshi, ehtiyoji, qabul qilish darajasiga asoslangan holda muayyan maqsadga erishishga qaratilgan faoliyatni tashkil etishning tartibga solingan, tizimlashtirilgan yo'llari yig'indisi tushuniladi. Bu esa talabalar tomonidan mavzuni to'liq o'zlashtirish imkonini beradi hamda o'qituvchi darsning maqsadiga vaqtdan oqilona va unumli foydalana olishga erishadi. Innovatsion uslublarni ijobiy va samarali bo'lishi uchun, birinchidan, o'qituvchi noan'anaviy va innovatsion usullarni hamda ta'lim prinsiplarini to'liq, mazmunan chuqur, mukammal bilishi, uzviy holda tashkillashtira olishi lozim. Interfaol metodlarda o'qituvchining o'rni qisman o'quvchilarnnig faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo'naltirishga olib keladi (1, 5-b; 2, 9-b).

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta'lim tizimiga tatbiq etish, iqtisodiy samara berishi bilan bir qatorda, o'quv jarayonida yangi o'qitish uslublarini qo'llashga keng imkoniyatlar ochadi. Hozirgi kunda pedagogik innovatsiyalarga yaxlit murakkab dinamik jarayon sifatida qaralib, uning interfaol sifatlari, funksional tavsifi va uzviyligi izchil tadqiq qilinmoqda. Bundan ko'zlangan maqsad bo'lajak mutaxassislarni yangicha sharoitlarda ishlashga tayyorlash, oldingi egallagan bilimlari asosida ijobiy pedagogik samaralarni beruvchi yangicha yondashuv texnologiyasini, ya'ni innovatsion ta'lim texnologiyasini yaratish va joriy etishdan iborat. (3, 8-b).

Kimyo fanini o'qitishning o'z xususiyatlari bor. Oldingi mavzuni yetarli darajada o'zlashtira olmagan o'quvchi keyingi mavzularni o'rganishda qiynaladi. O'rganilmagan mavzularning ko'payib borishi esa fanga e'tiborsiz bo'lishiga, qiziqishining so'nishiga olib keladi. Sinfda barcha o'quvchilarning qobiliyati bir xil emasligini e'tibordan qochirmaslik muhim. O'quvchilar orasida o'ziga xos raqobat borki, unga samimiyat bag'ishlagan holda

unumli tarzda foydalana olish o‘qituvchining vazifalaridan biri hisoblanadi. O‘ziga ishonish tuyg‘usini rivojlantirish, qo‘yilgan maqsadga erisha olish uchun iroda va mehnat zarurligini o‘quvchi anglay olishiga ko‘maklashish kerak. Bunga oddiy vositalar bilan erishish juda qiyin (4, 57-b. 5, 43-b.).

DTS talablari asosida “Noorganik kimyo” kursida o‘tiladigan “Marganes guruhchasi elementlari” mavzusi bo‘yicha talabalar elementlarning davriy xossalari, tabiatda tarqalgan muhim birikmalari, laboratoriya va sanoat miqyosida olinish usullari, fizikaviy va kimyoviy xossalari, xalq ho‘jaligida qo‘llanilish sohalari haqida bilimlarga, kimyoviy jarayonlarning tenglamalarini tuzish va ularning mohiyatini aytib berish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari lozim. Amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarida masalalar yechish, laboratoriya jihozlarini yig‘ish va tajribalarni mustaqil o‘tkazish malakalariga ega bo‘lishlari talab etiladi. Amaliy va seminar mashg‘ulotlarida interfaol metodlarni qo‘llash yaxshi samara beradi.

Masalan, marganes guruhchasi elementlarining davriy xossalari, elektron tuzilishi, olinishini “B-B-B”, “Bumerang” texnologiyasidan foydalanib, fizikaviy xossalarni “Charxpalak”, “Venn diagrammasi” metodlari asosida, birikmalarini “Klaster”, “Idrok xaritasi” metodlari orqali, eng muhim birikmalarining kimyoviy xossalarini o‘qitishda axborot–kommunikatsion texnologiyalaridan foydalanilsa, dars samaradorligi va tinglovchilarning mavzuni o‘zlashtirish darajasi ortadi.

1-jadval

Marganes guruhchasi metallarining xossalari

Element	$_{25}Mn$	$_{43}Tc$ 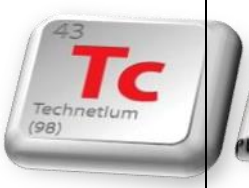	$_{75}Re$
Tabiiy birikmalari (qavsda – minerallarning nomi)	MnO_2 (pirolyuzit); Mn_3O_4 (gausmanit) Mn_2O_3 (braunit)	Uran rudalarida	Molibdenli va boshqa rudalarda $CuReS_4$(jezkazganit)
Rangi: kompakt holda Kukunsimon	Kumushsimon Och-kulrang	Kumushsimon-kulrang	Kulrang-oq Qora
Tabiiy izotoplari massalari (%)	55(100)	–	185(37,07) 187(62,93)
Zichligi ρ*, g/sm^3	7,44	11,487	21,03
Atomning kovalent	0,117	0,127	0,128

radiusi, nm			
Atomning met. radiusi, nm	0,132	0,136	0,137

Marganes, texnetsiy va reniy VII guruh qo‘shimcha guruhini tashkil etadi. Bu guruhcha elementlarining asosiy xossalari 1- jadvalda keltirilgan. Metallarning atom radiusi marganesga qarab kamaygan. Ularning elektron tuzilishi $(n-i)d^5ns^2$ elektron konfiguratsiyaga ega (6, 417-421-b.).

Reniy va texnetsiyning o‘xshash xossalari ko‘p. Shuning uchun marganes ulardan farq qiladi. Marganets uchun +2,+4,+7 oksidlanish darajasiga ega bo‘lgan birikmalari barkarordir. Lekin +3,+5,+6 oksidlanish darajasiga ega bo‘lgan birikmalari ham uchraydi. Texnetsiy va reniyda +7 birikmalar ancha barqaror.

Mn-Te-Re qatorida kimyoviy faollik kamayadi. Tabiatda marganesning $^{55}_{25}Mn$ (100%) izotopi uchraydi. Reniyning eng barqaror izotopi $^{185}_{75}Re$ (36,07%) ni tashkil etsa, texnetsiyning 15 ta izotopi borligi ma‘lum. $^{99}_{43}Tc$ eng barqaror izotop (yarim yemirilish davri $2\cdot10^5$ yil).

Olinish usullari. 1.Marganesni 1774 - yilda shved kimyogari K. Sheyele ochgan. Toza holda marganesni birinchi bo‘lib shved kimyogari Yu. Gann pirolyuzit MnO_2 mineralini pista ko‘miri solingan tigelda qizdirib ajratib olgan. Marganes erkin holda oksidlar yoki galogenidlarni H_2, *Na, Mg, Al, S* yoki *Si* (*kremniytermiya*) bilan termik qaytarish usulida olinadi:

$$3Mn_3O_4 + 8Al \xrightarrow{t} 9Mn + 4Al_2O_3$$

$$MnO_2 + Si \xrightarrow{t} Mn + SiO_2$$

Toza marganes $MnSO_4$ ning suvli eritmasini elektroliz qilib olinadi.

2. Texnetsiy 1937 - yil sun‘iy yo‘l bilan olingan, molibdenni deytronlar bilan bombardimon qilish natijasida sintez qilingan:

$$^{98}_{42}Mo + {}^{2}_{1}D \rightarrow {}^{99}_{43}Tc + {}^{1}_{0}n$$

Texnetsiy birikmalari atom energetikasi chiqindilaridan ajratiladi. Texnetsiy erkin holda NH_4TcO_4 yoki Tc_2S_7 dan vodorod bilan qaytarib olinadi:

$$Tc_2S_7 + 7H_2 \xrightarrow{1100\ C} 2\text{Tc} + 7\ H_2S$$

yoki yadro reaksiyasi yordamida olinadi:

$$^{96}_{42}Mo + {}^{2}_{1}D \rightarrow {}^{97}_{43}Tc + {}^{1}_{0}n$$

3. Erkin reniy kaliy perrenat (ammoniy perrenat) yoki oksidlarni vodorod bilan qaytarib olinadi:

$$2NH_4ReO_4 + 4H_2 \xrightarrow{1000\ C} 2Re + N_2 + 8H_2O$$

$$Re_2O_7 + 7H_2 \xrightarrow{800\ C} 2Re + 7\ H_2O$$

Marganes birikmalaridan eng muhimi $KMnO_4$ – kaliy permanganat deyarli qora rangdagi kristall modda, suvda erisa pushti-binafsha rang hosil qiladi. 200°C da parchalanadi. Bu reaksiya laboratoriyada kislorod olish uchun ishlatiladi:

$$2KMnO_4 = K_2MnO_4 + MnO_2 + O_2$$

Texnikada kaliy permanganat marganes (IV) oksidiga KOH bilan kislorod qo‘shib olinadi:

$4MnO_2 + 4KOH + 3O_2 = 4K_2MnO_4 + 2H_2O$

$3KMnO_4 + 2CO_2 = 2KMnO_4 + 2K_2CO_3 + MnO_2$

Texnikada $KMnO_4$ organik moddalarni oksidlovchi agent sifatida ishlatiladi. Shuningdek jun, gazlamalarni oqartirishda ham ishlatiladi. Permanganatlar bilan oksidlash sharoitga qarab har xil ketadi:

$$MnO_4^- \text{ (pushti)} \longrightarrow \begin{cases} \rightarrow H^+ \rightarrow Mn^{2+} \text{ (rangsiz)} \\ \rightarrow H_2O \rightarrow MnO_2 \text{ (qo‘ng‘ir)} \\ \rightarrow OH^- \rightarrow MnO_4^{2-} \text{ (yashil)} \end{cases}$$

Kaliy permanganatning oksidlovchilik xossalari:

$2KMnO_4 + 5Na_2SO_3 + 3H_2SO_4 = 2MnSO_4 + 5Na_2SO_4 + 3H_2O + K_2SO_4$

$2KMnO_4 + 3Na_2SO_3 + H_2O = 2MnO_2 + 3Na_2SO_4 + 2KOH$

$2KMnO_4 + Na_2SO_3 + 2KOH = 2K_2MnO_4 + Na_2SO_4 + H_2O$

Texnetsiy va reniyning (II) valentli birikmalari uchramaydi, MeO_2, $MeCl_4$, K_2MeO_3, K_2MeF_6 birikmalari ma‘lum. ReO_2 – qora rangli, ReO_3 – qizil rangli, Re_2O_7 – sariq rangli. Eng barqaror oksidi reniy (VII) oksidi va perrenat kislotasi ($HReO_4$). Texnetsiy bilan reniyga nitrat kislota ta‘sir ettirilsa, ularning kislotalari hosil bo‘ladi:

$$3\,Tc + 7HNO_3 = 3HTcO_4 + 7NO + 2H_2O$$

$HMnO_4 - HTcO_4 - HReO_4$ qatorida kislotalar kuchi kamayadi. MnO_4^- – pushti-siyohrang, TcO_4^- –pushti, ReO_4^- – rangsiz.

Marganes tirik organizmlar uchun zarur bo‘lgan hayotiy muhim 10 ta biogen elementlardan biri hisoblanadi. Texnetsiy biofosfonatlar bilan birga radio-izotopli tahlilda ishlatiladi.

“B-B-B” texnologiyasida talaba mazkur mavzu bo‘yicha umumta‘lim, akademik litsey yoki kasb - hunar kollejlarida olgan bilimlari asosida jadvalning birinchi ustunini to‘ldiradi. Ikkinchi ustuniga yodidan chiqqan yoki yana nimalar qiziqtirishi haqida yozadi va uchinchi ustun mavzuning yakunlovchi qismi sifatida talaba bilib olgan, o‘zlashtirgan bilimlariga xulosa yasab to‘ldiradi.

2-jadval

“B-B-B” texnologiyasi

Tushunchalar	**Bilaman**	**Bilmoqchiman**	**Bilib oldim**
Marganes guruhchasi elementlarining atom tuzilishi			
Tabiatda tarqalishi			
Olinish usullari			
Fizik va kimyoviy xossalari			
Ahamiyati			

“Blits –so‘rov” metodi – harakatlar ketma-ketligini to‘g‘ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, o‘rganayotgan predmeti asosida ko‘p, xilma-xil fikrlardan, ma‘lumotlardan kerakligini tanlab olishni o‘rgatishga qaratilgan.

“Blits –so‘rov” savollari:

1. Mn (II) oksidlovchi bo‘la oladimi?
2. $HMnO_4, H_2MnO_4, Mn(OH)_4, Mn(OH)_3, Mn(OH)_2$ qatorida birikmalarning kislota xossasi qanday o‘zgaradi?
3. Reniy tabiatda mustaqil birikma hosil qila oladimi?
4. *Mn – Tc – Re* qatorida elektromanfiylik qanday o‘zgaradi?
5. MnO_4^{2-} ioniga xos rang qanday?
6. Qaysi elementning *Pt* va *W* bilan hosil qilgan qotishmalari termopara va yuqori kuchlanishga chidamli elektr lampalar tayyorlashda ishlatiladi?
7. Toza reniy organik moddalar sintez qilishda yaxshigina ... hisoblanadi.
8. Laboratoriyada permanganatlar qanday maqsadda ishlatiladi?
9. $MnSO_4$ eritmasining elektrolizida katod mahsuloti nima? Anod mahsulotichi?
10. Texnetsiy tabiiy usulda olinganmi?

“Tarmoqlar” (Klaster) metodi biron mavzuni chuqur o‘rganishdan avval tinglovchilarning fikrlash faoliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, o‘tilgan mavzuni mustahkamlash, yaxshi o‘zlashtirish, umumlashtirish hamda talabalarni shu mavzu bo‘yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi (1-rasm).

Har qanday usulni to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘llash hamma vaqt ham ijobiy natija bermaydi. Usulning qo‘llanilishiga talaba (o‘quvchi) tayyor bo‘lishi kerak. Bu yo‘nalishda kimyo fanini o‘qitishning o‘z xususiyatlari mavjudligi, uni o‘qituvchi bilishi va ularning darsga tayyorgarlik jarayonini hisobga olishi, yangi mavzu o‘rganilayotganda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan holatlarni (salbiy va ijobiy) oldindan tasavvur (faraz) qila olishi juda muhim.

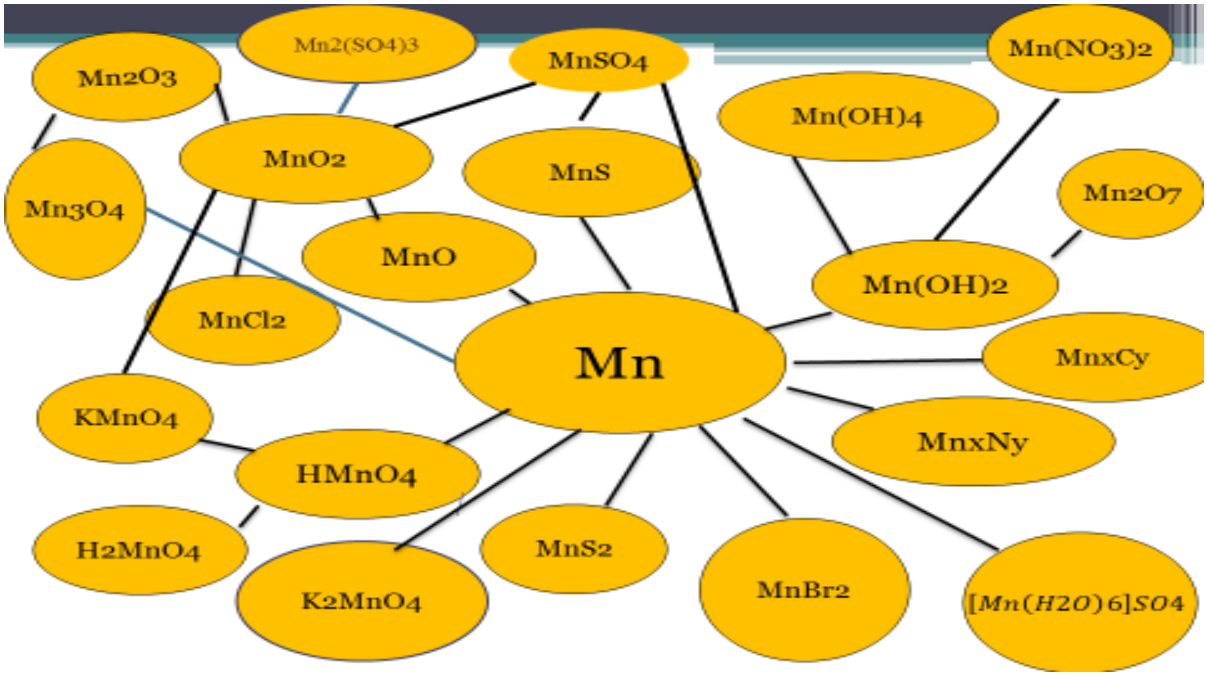

1-rasm. Marganes va uning birikmalari klasteri

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlash joizki, o‘qituvchi o‘quvchilarning mavzular yuzasidan bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash ko‘rsatkichlarini, monitoringini doimo olib borish, tahlil etish, o‘z-o‘zini baholash metodlari, o‘quvchining darsni qay darajada o‘zlashtirganligini turli

testlar yordamida aniqlab borishi hamda uning natijalari asosida o‘z ish tajribalarini boyitib borishi, turli samarali uslublarni ishlab chiqishi kerak bo‘ladi. Bu esa innovatsion ta‘lim mazmunini to‘g‘ri tushunib anglagan holda texnologik jihatdan ijobiy yondashishi orqali pedagogik jarayonlarning to‘g‘ri tashkil etilishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ishmuhamedov R.J, Abduqodirov A., Pardayev A. Tarbiyada innovatsion texnologiyalar (ta‘lim muassasalari o‘qituvchilari, tarbiyachilari, guruh rahbarlari uchun amaliy tavsiyalar). –T.: “Iste‘dod”, 2010. -140 b.
2. У.К.Абдурахманова, Н.О.Умирова, М.Р.Аскарова, М.Б.Сирожиддинов // Роль современных инновационных технологий в повышении качества учебного процесса. Ж. Евразийский Союз Ученых. № 6(63), 2019. –С 8-10. doi: 10.31618/ESU.2413-9335.2019.6.63.183.
3. У.К.Абдурахманова, Т.Жураев, Ф.Исмаилова. Использование интерактивных методов при преподавании химии. «Перспективы развития науки и образования». Сборник науч. трудов по материалам международной научно-практической конференции Россия, Тамбов. 2015. стр. 8-9.
4. N.G.Rahmatullayev, H.T.Omonov, Sh.M.Mirkomilov. Kimyo o‘qitish metodikasi.-T.: “Iqtisod-moliya”, 2013.-320 b.
5. Чернобельская Г.М. Основы методики обучения химии. Учебник. М., Просвещение, 2002, 255 с.
6. Парпиев Н.А., Рахимов Ҳ.Р., Муфтахов А.Г. Анорганик кимё .-Тошкент, “Ўзбекистон”, 2003.-504 б.

ISHLAB CHIQARISHDA ZAMONAVIY TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING QO‘LLANILISHI

Tashmuratov Asatullo Nasibullayevich
o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
asatullo9999@gmail.com

Annotatsiya: Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalaridan kelib chiqqan holda, kadrlar tayyorlash mazmunini takomillashtirish, xalqaro standartlar darajasiga mos oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash ta’limga texnologik yondashuvni talab etadi. Bunda bevosita ta’lim jarayonini, oliy ta’limning o‘quv reja va dasturlarini yangi pedagogik texnologiyalar va o‘qitish usullarini keng joriy etish, ilmiy ta’lim jarayonini sifat jihatidan yangilash va zamonaviy tashkiliy shakllarni joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘z va iboralar: innovatsiya, ta’lim texnologiyalari, pedagogik texnologiyalar, oziq-ovqat xavfsizligi, ilmiy tadqiqotlar, kadrlar tayyorlash, moddiy texnika, optimallashtirish, modernizatsiya qilish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, rekonstruksiya, kapital ta’mirlash, xom ashyo, ishlab chiqarish, texnologik operatsiya, texnologik xarita, texnologik rejim.

Mamlakatni rivojlantirishning uzoq muddatli istiqbolini hisobga olgan holda zamonaviy

innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish hamda davlat va jamiyat taraqqiyotiga joriy etish, shuningdek, jamiyat va davlat farovonligini ta’minlovchi ilmiy tadqiqotlar va ilg‘or texnologiyalarning ustuvor va istiqbolli yo‘nalishlarini rivojlantirishga zarurat mavjud. Hozirgi vaqtda har bir soha mutaxassislarini tayyorlashda ta’limning zamonaviy texnologiyalarini izchil joriy etish hayotiy zarurat bo‘lib qolmoqda. Agrar sektorda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini maksimal darajada avtomatlashtirish, ustuvor qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligini jiddiy oshirish va qishloq xo‘jaligi korxonalarining moliyaviy ko‘rsatkichlarini yaxshilash, shuningdek, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash imkonini beruvchi innovatsion g‘oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni talab etadi. Innovatsion g‘oyalar va ishlanmalar va texnologiyalarning ishlab chiqilishini tashkil etish, ilmiy tadqiqotlar natijalarini targ‘ib qilish va amaliy foydalanish mexanizmlarini shakllantirishda ta’lim texnologiyalarining o‘rni va salmog‘i yuqoriligini ta’kidlash joizdir. [1, 12-b.].

Ilmiy-texnik salohiyatni oqilona joylashtirish va samarali foydalanish, agrar sektorini rivojlantirishga fan va texnologiyalarning hissasini oshirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarini yanada rivojlantirishni taqozo etadi. “Ta’lim jarayonini, oliy ta’limning o‘quv reja va dasturlarini yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalar va o‘qitish usullarini keng joriy etish zarurligi ta’kidlanadi. Bu esa ilmiy ta’lim jarayonini sifat jihatidan yangilash va zamonaviy ta’lim texnologiyalarini joriy etish asosida yanada takomillashtirishga olib keladiO‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning «Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorida belgilangan vazifalarning samarali yechimini to‘liq ta’minlash maqsadida oliy ta’lim darajasini sifat jihatidan oshirish va tubdan takomillashtirish, oliy ta’lim muassasalari moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va modernizatsiya qilish, ularni zamonaviy o‘quv-ilmiy laboratoriyalari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlash maqsadida Oliy ta’lim tizimini 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan kompleks rivojlantirish dasturi tasdiqlandi. Dasturga muvofiq, 2017-2021-yillarda 48 ta oliy ta’lim muassasasida jami 180 ta o‘quv, ilmiy-laboratoriya binosi, sport inshootlari va ijtimoiy-muhandislik infratuzilmalari ob’ektlarida qurilish, rekonstruksiya va kapital ta’mirlash ishlari olib boriladi. Shuningdek, 53 ta oliy ta’lim muassasasida 400 ta o‘quv laboratoriyasi bosqichma-bosqich eng zamonaviy o‘quv-laboratoriya uskunalari bilan jihozlanadi, 7 ta oliy ta’lim muassasasida barcha oliy ta’lim muassasalari o‘zaro hamkorlikda foydalanadigan ilmiy laboratoriyalar tashkil etiladi.

Ta’lim tizimini takomillashtirish, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalaridan kelib chiqqan holda, kadrlar tayyorlash mazmunini qayta ko‘rish, xalqaro standartlar darajasiga mos oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlashda ta’lim texnologiyalarining o‘rni beqiyosdir. Kadrlar tayyorlashning maqsadli parametrlarini shakllantirish, oliy ta’lim muassasalarida o‘qitish yo‘nalishlari va mutaxassisliklarini istiqbolda mintaqalar va iqtisodiyot tarmoqlarini kompleks rivojlantirish, amalga oshirilayotgan hududiy va tarmoq dasturlarining talablarini inobatga olgan holda optimallashtirish zarur. “Ta’lim jarayonini, oliy ta’limning o‘quv reja va dasturlarini yangi pedagogik texnologiyalar va o‘qitish usullarini keng joriy etish, magistratura ilmiy ta’lim jarayonini sifat jihatidan yangilash va zamonaviy tashkiliy shakllarni joriy etish asosida yanada takomillashtirish”talab etiladi. O‘quv jarayoniga xalqaro ta’lim standartlariga asoslangan ilg‘or pedagogik texnologiyalar, o‘quv dasturlari va o‘quv-uslubiy materiallarini keng joriy qilish, o‘quv-pedagogik faoliyatga, master-klasslar o‘tkazishga, malaka oshirish kurslariga xorijiy hamkor ta’lim muassasalaridan yuqori malakali o‘qituvchilar va olimlarni faol jalb qilish, ularning bazasida tizimli asosda respublikamiz oliy ta’lim muassasalari

magistrant, yosh o‘qituvchi va ilmiy xodimlarining stajirovka o‘tashlarini, professor-o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil qilish” muhim vazifa sanaladi. .[3, 45-b.].

Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy komponentlari :

-shaxs - kadrlar tayyorlash tizimining bosh sub’ekti va ob’ekti, ta’lim soxasidagi xizmatlarning iste’molchisi va ularni amalga oshiruvchisi;

-davlat va jamiyat - ta’lim va kadrlar tayyorlash tizimining faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlar tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafili; .[4, 78-b.].

-uzluksiz ta’lim - malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo‘lib, ta’limni barcha turlarini davlat ta’lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimi tuzilmasi va uning faoliyat ko‘rsatish muhitini o‘z ichiga oladi;

-fan - yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi ilg‘or pedagogik va axborot tehnologiyalarini ishlab chiquvchi; [5, 102-b.].

-ishlab chiqarish - kadrlarga bo‘lgan ehtiyojni, shuningdek ularning tayyorgarlik sifati va saviyasiga nisbatan qo‘yiladigan talablarni belgilovchi asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliya va moddiy texnika jihatdan ta’minlash jarayonining qatnashchisi; .[1, 95-b.].

Ma’lumki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar amaliyotga joriy etish mumkin bo‘lgan ma’lum pedagogik tizimning loyihasidir. Pedagogik tizim o‘zaro bog‘liq bo‘lgan vositalar, usullar va jarayonlar yig‘indisi bo‘lib, shaxsdagi muayyan sifatlarni shakllantirishga pedagogik ta’sir etishni maqsadga muvofiq tarzda amalga oshiradi. Binobarin, har bir jamiyatda shaxsni shakllantirish maqsadi belgilab olinadi va unga mos ravishda pedagogik tizim mavjud bo‘lishi kerak. Demak, pedagogik texnologiyalarning markaziy muammosi - talaba shaxsini rivojlantirish orqali ta’lim maqsadiga erishishni ta’minlashdan iborat. Ana shu nuqtai nazardan qaraganda, «Pedagogik texnologiyalar» fanining asosiy maqsadi - kasb ta’limi (iqtisodchi-pedagog) yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalarni fanni o‘rganishda qo‘llanadigan ta’limning zamonaviy texnologiyalari bilan tanishtirish va kelajakda o‘z faoliyatlarida interaktiv usullar qo‘llashni o‘rgatishdir.

Pedagogik texnologiyalarning vazifalari - pedagog-o‘qituvchilarni zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mohiyatidan xabardor qilish hamda ularni maxsus fanlar asoslarini o‘qitishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar jarayonini noan’anaviy shakllarda tashkil etishga, ta’lim jarayonini mukammal modul asosida loyihalashga erishish, ta’lim jarayonini loyihalash texnologiyasidan oqilona foydalana olish ko‘nikma va malakalariga ega bo‘lishga, ta’lim oluvchilar tomonidan nazariy bilimlarning puxta, chuqur o‘zlashtirilishi va ularda amaliy ko‘nikma va malakalar hosil bo‘lishining kafolati bo‘la olishga o‘rgatishdan iborat. .[3, 117-b.].

Ta’lim jarayoniga zamonaviy ta’lim texnologiyalarni kiritish va ularni qo‘llashda quyidagi vazifalar belgilanadi va hal etiladi:

-pedagog-o‘qituvchilarni zamonaviy ta’lim texnologiya asoslari bilan tanishtirish;

-ma’ruza, adabiyotlar tavsiya etish;

-zamonaviy ta’lim texnologiyalar asosida ishlashni xohlovchi fidoyi o‘qituvchilarni aniqlash. Ular orqali pedagog-o‘qituvchilarga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashdan ko‘zda tutilgan maqsadni, uning mohiyatini etkazish; .[4, 123-b.].

-zamonaviy ta’lim texnologiyalari asosida ishlamoqchi bo‘lgan pedagog-o‘qituvchilarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo‘llash jarayoniga tayyorlash yuzasidan quyidagi tashkiliy

ishlarni amalga oshirish: ta’lim (tarbiya) jarayonining umumiy, yaxlit loyihasini ishlab chiqish, ta’lim (tarbiya) jarayonida hal etilishi lozim bo‘lgan aniq maqsad va vazifalarni belgilash, ta’lim (tarbiya) jarayoni mohiyatini bashoratlash (taxmin qilish) va uning samaradorligini ta’minlashga yordam beruvchi eng samarali, maqbul shakl, usul hamda texnik vositalarni tanlash, ta’lim jarayonida talabaning erkin, mustaqil faoliyat ko‘rsatishi uchun muayyan shart-sharoitlarni yaratish, ularda ma’lum ko‘nikma hamda malakalarning shakllanishi uchun vaqt o‘rnini belgilash, ularning bilimlari darajasini avvaldan tashxislash, talabalar faoliyatini yo‘naltirish, nazorat qilish hamda baholashni tashkil etish bilan bog‘liq individual maslahatlar berish, seminarlar, treninglar, ko‘rgazmali darslar tashkil etish; .[5, 135-b.].

Dastlab “texnologiya” tushunchasiga aniqlik kiritaylik. Bu so‘z texnikaviy taraqqiyot bilan bog‘liq holda fanga 1872-yilda kirib keldi va yunoncha ikki so‘zdan - “texnos” (techne) - san’at, hunar va “logos” (1ogos) - fan so‘zlaridan tashkil topib “hunar fani” ma’nosini anglatadi. Biroq bu ifoda zamonaviy texnologik jarayonni to‘liq tavsiflab berolmaydi. Texnologik jarayon har doim zaruriy vositalar va sharoitlardan foydalangan holda amallarni (operatsiyalarni) muayyan ketma-ketlikda bajarishni ko‘zda tutadi. “Texnologiya” atamasi pedagogika fani tomonidan ishlab chiqarish sohasidan o‘zlashtirilganki, bunda “yuqori asosli psixologiya - pedagogik muhandisligi maydoniga o‘zgaradi” (A.M. Kushnir, 2004-y.). Texnologiya mohiyati va vazifasi bo‘yicha insonshunosiylik, ham ishlab chiqarish, ham ijtimoiy bor narsalarni mavjud bo‘lishidek qabul qilish kerak” (A.M. Kushnir, 2004-y.). Ta’lim texnologiyasi - keng sohadir. Shuning uchun, ayrimlari munozarali bo‘lgan aniqlashlarni topishlari mumkin. Ta’lim texnologiyasi o‘rganish, o‘qitish va ijtimoiy tashkil qilining asoslarini o‘rganuvchi yoki loyihalash fani yoki turli tadqiqot qiziqishlari majmuasi sifatida olinishi mumkin. Aynan ana shu mazmunda “texnologiya” termini va uning “o‘qitish texologiyasi”, “ta’lim texnologiyasi”, “ta’limda texnologiya” shakllari pedagogik adabiyotlarda foydalanila boshlandi va mualliflar ta’limtexnologik jarayonining tuzilishi va tashkil etuvchilarini qanday tasavvur etishlariga qarab ko‘plab ifodalarga ega bo‘ldi. O‘qituvchining samarali faoliyat ko‘rsatishga undovchi darsning metodik ishlanmasini puxta ishlab chiqishdan farqli o‘laroq, ta ’lim texnologiyasi ta’lim oluvchilar faoliyatiga nisbatan yo‘naltirilgan bo‘lib, u ta’lim oluvchilarning shaxsiy hamda o‘qituvchi bilan birgalikdagi faoliyatlarini inobatga olgan holda, o‘quv materiallarini mustaqil o‘zlashtirishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi. .[1, 147-b.].

Ishlab chiqarishda - “texnologiya” atamasining mazmun mohiyatini anglatuvchi quyidagi tushunchalar mavjud: Texnologik jarayon - ishlab chiqariladigan mahsulotga ishlov berishning yagona jarayonini hosil qiluvchi texnologik operatsiyalarning yig‘indisi. .[2, 57-b.].

Texnologik operatsiya - ishchi tomonidan o‘zining ish joyida bajariladigan yakuniga etkaziladigan harakat ko‘rinishidagi jarayonning bir qismi.

Texnologik xarita - ma’lum bir mahsulotni ishlab chiqarish texnologik operatsiyalarini ketma-ketligini bayon qiluvchi texnik hujjat.

Texnologik rejim - texnologik operatsiyalarni amalga oshirishni belgilovchi tartib bo‘lib, ma’lum bir mahsulotni ishlab chiqarishda bajariladigan operatsiyalarning vaqti, sharoitlarini belgilaydi.

Umuman, ishlab chiqarishdagi texnologiyada turli xom ashyo materiallariga ishlov berish operatsiyalari yuqori darajali kasb ustalari tomonidan bajarilsagina mahsulot sifati kafolatlanadi. .[3, 225-b.].

Ta’lim texnologiyasi - bu sohadir. Ta’lim texnologiyasi ta’lim uchun mos keluvchi biror

bir texnologiyani anglatadi. Bu ma’nodan tashqari va tadqiqot an’anasiga ko‘ra, ta’lim texnologiyasi uchun boshqa nomlar ham bor, Masalan:

-instruksional texnologiya

-ta’lim kommunikatsiyalari va texnologiyasi

-o‘rganish texnologiyasi

Ta’limni texnologiyalashtirish bu o‘qitish jarayoniga texnologik yondashish asosida ta’lim maqsadlariga erishishning eng maqbul yo‘llari va samarali vositalarni tadqiq qiluvchi va qonuniyatlarni ochib beruvchi pedagogik yo‘nalishdir. Ta’lim texnologiyasining markaziy muammosi - ta’lim oluvchi shaxsini rivojlantirish orqali ta ’lim maqsadiga erishishni ta’minlashdan iborat. Ta’lim texnologiyasi - ta’limning injiniring fani sifatida. Ta’lim texnologiyasi sohasidagi tadqiqotlar doimo maqsadli kun tartibiga ega. Ba’zan, u faqatgina joriy amaliyot samarasi yoki samaradorligiga yo‘nalsa, ammo tez-tez u yangi loyihalar kashf etish orqali ta’limni yaxshilashga yo‘naladi. Texnologiya bizni turli loyihalarni ishlatib ko‘rish uchun kuchli qurollar bilan ta ’minlaydi, bunda ta’lim nazariyasi o‘rniga biz ta’lim fanini rivojlantirishni boshlashimiz mumkin. Ammo, bu fizika yoki psixologiya kabi tahliliy fan bo‘lishi mumkin emas, va u aeronavtika yoki sun’iy intellekt kabi loyiha faniga koproq monand bo‘lishi kerak. Misol uchun, aeronavtikada maqsad - qanday qilib turli ishlanmalar ko‘tarish, manevrlikni oshirishga hissa qo‘shishini izohlashdan iborat. Xuddi shunday, ta’limning loyiha-dizayn fanini o‘rganish muhitlarining turli dizaynlarini o‘rganish, hamkorlik, motivatsiya (tushunish) va ta’lim oluvchilarga qanday yordam berishini aniqlashdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Z.F. Sharopova, «Ta’lim texnologiyalari» darslik.- T.: «Navro‘z» nashiryoti, 2019, 340 bet.

2.Инновацион таълим технологиялари / Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Ҳ., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. -Т.: “Сано стандарт” нашриёти, 2015. -81-б.

3.Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). – Toshkent: Moliya nashriyoti. 2003.

4.Selevko G.K. Sovremennoye obrazovatelnoye texnologii. – Moskva: Narodnoye obrazovaniye. 1998.

5.Ishmuhammedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta‘lim samaradorligini oshirish yo‘llari. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU. 2004.

6.O‘.Tolipov, M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: “Fan” nashriyoti. 2006.

7. N.T. Omonov, N.H. Xojayev, S.A. Madayorova, E.U. Eshchonov. – Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA” 2009

8.Ta’lim-tarbiya jarayonida interfaol metodlarni qo‘llash. Ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirishning omili sifatida

9.Xamdamov, M., Jankorazov, A., Xazratqulov, J., & Xidirova, S. (2023). Structure of proteins and application in the field of biotechnology. *Евразийский журнал академических исследований*, *3*(4 Part 4), 212-220.

10. Jankorazov, A., Xolmamatova, D., & Murodboyeva, M. (2023). Enzymes and their industrial application methods. *International Bulletin of Engineering and Technology*, *3*(3), 102-107.

11.Саттаров, К., & Жанкоразов, А. (2021). Исследование важнейших характеристик катализаторов гидрогенизации. *Збірник наукових праць ЛОГОС.*

12. Sattarov, K. K., Kh, M. K., & Jankurozov, A. M. (2022). Economic evaluation of technological modes and parameters of staged hydrogenation of cotton oil. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, *3*(5), 1978-1981.

13. Javsurbek, K., Abror, J., Akhmad, N., & Shakir, I. (2023). Requirements for the quality of raw materials processed in the industry. *Universum: технические науки*, (1-4 (106)), 47-49.

14. Sattorov, K. K., & Nurmuhammedov, A. A. (2021). Jankorazov. *AM, Choriev KR* "Features of Triglycerides Isomerization in the Process of Hydrogenization of Cottonseed Oils" International Journal of Disaster Recovery and Business Continuity, *12*(1), 990-997.

15. Solijonov, G., Uzaydullaev, A., Kuzibekov, S., & Jankorazov, A. (2023). The role of standardization in the industry and the analytical methods of product certification. *Science and innovation*, *2*(A3), 144-149.

16. Karshievich, S. K., & Uli, K. J. Z. (2021). Dependence of the Content of Trans-Isomerized Fatty Acids on Hydrogenate Indicators. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 2(10), 27-30

17.Khazratkulov, J. Z., & Tashmuratov, A. N. (2023). Studying methods of improving the process of apple juice production. International Bulletin of Engineering and Technology, 3(4), 38-42.

18.Sattorov, K. K., Hamdamov, M. B., & Tashmuratov, A. N. (2021). Selection and research of new modifications of stationary promoted nickel-copper-aluminum catalysts. Academicia: an international multidisciplinary research journal, 11(1), 438-447.

WAYS OF INNOVATIVE USE OF LABOR RESOURCES IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Ma'mur Akhunboboyev,
Guliston davlat universiteti, Ekologiya va geografiya kafedrasi dotsenti
oxunboboyevmamurjon@gmail.com
Oybek Umirzakov,
Guliston davlat universiteti , Ekologiya va geografiya kafedrasi o'qituvchisi
oybekumirzaqov0@gmail.com
Saidjon Akhmadkulov,
Guliston davlat pedagogika instituti, Tabiiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
saidjonahmadqulov5@gmail.com

Abstract: Paying attention to the state of territorial development of the service sector of the republic, one can see that there are differences in the volume of services produced by its administrative units. Geographical differences in this regard are primarily due to the level of socio-economic development of the regions, as well as their demographic potential. While progress is an incentive for the development of many intangibles.

Keywords: Service, recreation, infrastructure , medical cluster.

Ma'lumki, aholining joylashish xususiyatlari kelgusida hududlar bo'yicha ijtimoiy va iqtisodiy islohotlarni qay tarzda olib borish muhimligini ko'rsatib beradi. Demak viloyat xizmat

ko‘rsatish tarmoqlarini rivojlantrishda, aholi zichligi, yosh tarkibiga va milliy tarkibini taxlil qilish ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur taxlillar natijasida demografik jarayonlarni xisobga olgan holda, xizmat ko‘rsatish infatuzilmasini hududiy tashkil etishning kelajak istiqbollarini bashorat qilishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.[1,16-20b] Sirdaryo viloyatida respublikamiz 3% aholisi yashaydi biroq, bu yerda aholi zichligi yuqori, o‘rtacha zichlik 205 kishiga teng. Viloyat markazi Guliston shaxri aholi soniga ko‘ra Respublikamizda eng so‘ngi o‘rinda bormoqda.

Ijtimoiy infratuzilma bevosita aholi ehtiyoj va talablariga qaratilgan. Xizmat ko‘rsatish infratuzilmasi aholiga xizmat qilar ekan, ijtimoiy geografik tadqiqotlarda aholining o‘sishi, joylanishi milliy etnik va yosh tarkibini taxlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Aholi hamda ishlab chiqarishning joylashuvi bir biri bilan aloqador bo‘lib, hududlar iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

1-jadval

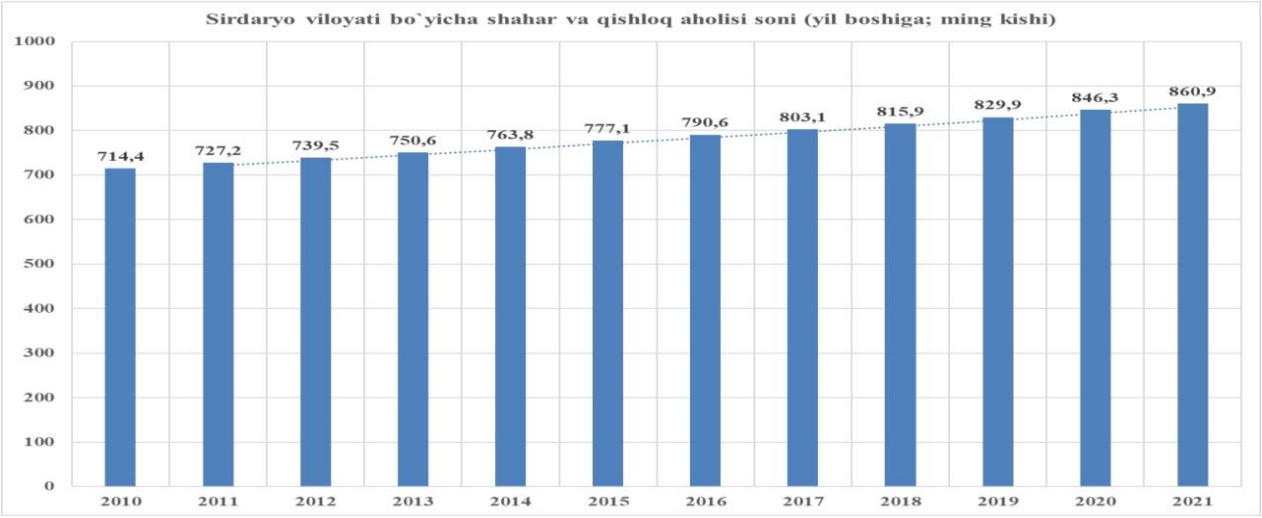

So‘ngi yillarga kelib mintaqa aholisining o‘sishi birmuncha jonlanganligini ko‘rish mumkin, 2008-2014-yillarda o‘rtacha 12,3 ming kishidangina ko‘payib borib, o‘rtacha yillik ko‘payish 1,60 foizni tashkil qilib, 2014-2020-yillarda esa o‘rtacha 13,7 mingdan ko‘payib 13,7 foizga yetgan. Bu ko‘rsatgish mamlakatimiz aholisi o‘sish surati bilan teng. Viloyat aholisi ko‘payishi uzoqroq tarixiy demografik davr olinsa o‘sish sur’atlari yuqori bo‘lmagan. Chunonchi, 1989-2014 –yillar mobaynida 8,8 ming kishidan oshib borgan holos.

Hudud aholisining bunday o‘sib borishi uning tabiiy va mexanik harakatiga bog‘liq bo‘lgan. Mintaqada tug‘ilish koeffisentining avvalgi 30 yillikka nisbatan birmuncha oshganini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, u 2008- yilda 24,3 promilliga teng bo‘lgan , 2013-yilda esa 21,9 ni, 2021-yilga kelib 26,5 promillini tashkil qilmoqda. Bu ko‘rsatgich Qashqadaryo, Surxandaryo, Xorazm kabi viloyatlar ko‘rsatgichlaridan pastroqdir. [4,25-28b]

Viloyatda tarmoqlar bo‘yicha jami band aholi soni 2020-yilda 498,9 ming kishini tashkil etib, unda qishloq o‘rmon va baliq xo‘jaligida 249,4 ming, tog‘ kon sanoatida 0,3 ming, ishlab chiqarish sanoatida 37,8 ming, elektro energiya va gaz taminotida 4,3 ming, suv bilan ta’minlash hamda kanalizatsiya, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilishda 0,8 ming, qurulishda 48,2 ming, ulgirji va chakana savdo, transport vositalarni ta’mirlashda 34,1 ming, tashish va saqlash xizmatida 13 ming, yashash va ovqatlanish 6,4 ming, axborot va aloqa ming kishi, moliya va sug‘urta xizmatida 2 ming, ko‘chmas mulk bilan bog‘liq xizmatlarda

0,8 ming, professional, ilmiy texnik faoliyatda 2,0 ming, boshqarish bo‘yicha faoliyat va yordamchi xizmatlar ko‘rsatish 2,5 ming, davlat boshqaruvi va mudofaa, majburiy ijtimoiy ta’minot 18,4 ming, ta’limda 29,7 ming, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish 21,4, san’at va dam olish 3 ming, boshqa turdagi xizmatlarda esa 23,6 mingta aholi band.[5,59-b]

Sirdaryo viloyatining qulay joylashgan o‘rni, poytaxt va qolgan viloyatlarni bog‘lab turishini hisobga olgan holda keyingi yillarda viloyatda aholi bandligini ta’minlashga prezident Sh.M.Mirziyoyevning 07.04.2023 dagi tashrifi alohida ahamiyat kasb etdi.Tashrif mobaynida viloyatda aholini bandligini ta’minlash va hududning iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishga qaratilgan bir qator dasturlar ishlab chiqildi.Xususan:

- Ilg‘or innovatsiyalar hududida biofarmatsevtika, qurilish materiallari, qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat, elektrotexnika, tibbiyot, ta’lim sohalarining 20 ta yo‘nalishidagi loyihalariga alohida imtiyozlar rejimi joriy qilinadi. Sirdaryoda 500 million dollarlik investitsiya hisobiga O‘zbekiston-Xitoy biotexnologiyalar klasteri barpo etiladi**;**

- viloyatning 11 ta tuman va shahri Xitoy modeli asosida sanoatga ixtisoslashadi**,** har birida innovatsion texnoparklar tashkil qilinadi. Ularda:

- elektrotexnika, biofarmatsevtika, kimyo, qurilish materiallari, ipak va oziq-ovqat sanoatida innovatsion loyihalar amalga oshiriladi;

- erkin iqtisodiy zona maqomi beriladi va ”bojxona hududida qayta ishlash” rejimining soddalashgan tizimi joriy qilinadi;

- ishlab chiqarish binolari namunaviy loyihalar asosida qurilib, tadbirkorlarga “sanoat ipotekasi” orqali tayyor holda beriladi;

- joriy yilda texnopark infratuzilmasiga 200 milliard so‘m ajratiladi;

- Sirdaryoda eng ilg‘or agrotexnologiyalar joriy qilinadi. Xususan, viloyat hokimiga qishloq xo‘jaligida ilm va innovatsiya joriy qilish bo‘yicha Xitoydan 2 nafar maslahatchi olib kelinadi. Sirdaryoda irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini modernizatsiya qilishga xitoylik investorlar jalb qilinadi;

- Sirdaryo mamlakatni Qozog‘iston, Tojikiston, Xitoy va Afg‘oniston bilan bog‘laydigan yirik logistika xabiga aylantiriladi.

- Buning uchun xitoylik investorlar bilan hamkorlikda respublikaning sharqiy va markaziy qismlarini hamda chet el yo‘nalishlariga bog‘laydigan yangi transport marshrutlari va multimodal logistika markazi quriladi.

- Bulardan tashqari, yo‘llarni qurish, ta’mirlash va boshqarishga xususiy sektorni jalb qilish ham Sirdaryodan boshlanishi qayd etildi.

- Davlat tibbiy sug‘urtasi, tibbiyotni raqamlashtirish kabi islohotlar Sirdaryo viloyatidan boshlangan edi. O‘zbekistondagi ilk tibbiyot klasteri ham shu yerda barpo etilyapti. Qo‘shni Qozog‘iston va Tojikistondan har oyda 1,5 ming bemor davolanish uchun Guliston shahriga kelmoqda.

Xizmat ko‘rsatish infratuzilmasini rivojlanishi va hududiy tarkibini foydalanish hamda aholi bandlik darajalariga ahamiyat beriladi. Ushbu jarayonni tadqiq etish orqali xizmat ko‘rsatish sohalarida, mehnat resurslaridan foydalanish imkoniyatlari vujudga kelishi mumkin

Viloyat transport o‘rnining qulayligini, aholisining savdoda tirishqoqligini xisobga olib Katta O‘zbek Trakti avtomabil yo‘li o‘tgan viloyatning Sirdaryo, Oqoltin, Sardoba tumanlarida transportga xizmat ko‘rsatish hamda respublika ahamiyatiga ega bo‘lgan bozorlar va savdo markazlari tashkil qilinsa aholini ish bilan ta’minlanish darajasida sezilarli o‘zgarishlarga

erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.P. Baratov “O‘zbekiston tabiiy geografiyasi” -T: O‘qituvchi, 1996.

2.A. Soliyev “O‘zbekiston geografiyasi” –T: Universitet, 2014.

3.Asanov G., Nabixonov M., Safarov I “O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy jog‘rofiyasi-T: O‘qituvchi,1994

4.Karshibayeva L.K. Madraximova Z.N. Sirdaryo viloyati ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil etishda energiya ishlab chiqarish tsikllar nazariyasi va uning ekologik ahamiyati // Ekologiya xabarnomasi. 4–son. -Toshkent, 2017, -B.25-28.

5.Altibayeva Mukhaya, Karshibayeva Lola, Madrahimova Zulfiya. Impast of surface water on the develoment of service networks of Sirdarya region // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. December, 2022 -12 ISSN 2181-9750, -pp. 58-63. (Урганч электрон журнали)

6.https://president.uz

7.www.sirstat.uz

MICROORGANISMS IN SALINE SOIL AND THEIR BIOLOGICAL AND ECOLOGICAL SIGNIFICANCE

Kuralova Ra'ni Mirzaalievna

Doctoral student at the Department of Biology of Gulistan State University

quralovarano@gmail.com

Abstract: This study was conducted in the field of the farm “The laboring land at Boyovut”, Boyovut district, Sirdarya region. For this, a soil sample was taken from the 0-30 cm layer of the saline field for microbiological analysis and identification of endemic microorganisms.

If the biological importance of soil microorganisms is based on the provision of biological nitrogen for the growth and development of plants (symbiosis), their ecological importance is explained by increasing the resistance of plants to stress conditions. This can be seen in the example of microorganisms belonging to the genus Bacillus. In our future research work, we aim to study the soil microflora under the influence of the biopreparation prepared from nodule bacteria isolated from the root of Licorice. In particular, ammonification, nutritive, nitrogen fixation processes are carried out with the participation of microorganisms in the soil, which is the most favorable for the development of microbes. Microorganisms participate in the decomposition of organic matter.

Keywords. symbiosis, bacteria, gibberellin, licorice (Glycyrrhiza glabra L), germination, nutrient medium, HPLC, fungi, isolates

The role of microorganisms in ensuring the substance exchange in biocenosis is incomparable. In particular, in the soil, which is the most favourable environment for the development of microbes, the processes of ammonification, nitrification, nitrogen fixation occur

with the participation of microorganisms. Microorganisms are also involved in the decomposition of organic matter [1,2].

These processes occur in different layers of the soil. For the types, content and activeness of the organic and mineral compounds, contained in the soil differ proportionally to the amount of moisture in different soil layers [3].

When the biological significance of soil microorganisms is based on the provision of biological nitrogen for the growth and development of plants (symbiosis), their environmental importance is explained by increasing the resistance of plants to stress conditions. This can be demonstrated on the example of microorganisms that are of the Bacillus generation. Spores of this bacterium develop and dominate around the roots, become resistant to the effects of aboriginal and phytopathogenic microorganisms. At 0^0temperatures the transition to spore form ensures that it is resistant to abiotic factors [4.5].

From the data in above, we can see that the beneficial microorganisms in the soil serve as the main medium in providing the nutrient elements necessary for plant growth and development, which in turn, is important in improving the ecological condition of the soil. However, their such properties and possibilities have not yet been fully utilised, especially in conditions of saline soil. Based on this, in this study, it is important to identify the types of microorganisms in the composition of saline soil.

This research work was carried out in the field of the farm “Boyovut zakhmatkash yeri” in Bayovut district of Syrdarya oblast. So, a soil sample from a layer of 0-30 cm of the saline farm field was taken with the aim of microbiological analysis and identification of endemic microorganisms. Initially, 1 g of soil sample was added to 10 ml of sterile liquid peptone (for bacteria), Czapek's (for fungi) and Gauze media (cultures of actinomycetes) to separate, extract microorganisms and shaken in a 160 rpm shaker for 30 minutes at room temperature. The resulting suspension was diluted to 106 cells/ml. An amount of 0.1 ml from each dilution level of 103, 104, 105, 106 was taken and cultured in Petri cups in meat-peptone Agar (PA), Ashby, Omelyansky, Pikovsky, Getchinson, Gauze, Czapek's, Susla nutrient media. Samples were incubated for 5 days in a thermostat at a temperature of 28-30° C. Clean colonies of corresponding microorganisms growing on the surface of the nutrient medium were separated and identified according to morphological-cultural and biochemical features [6,7].

According to the results obtained, the soil sample contained *Rodococcus, Bacillus, Sphingomonas, Pseudomonas* genus bacteria types and fungi of *Mucor* genus.

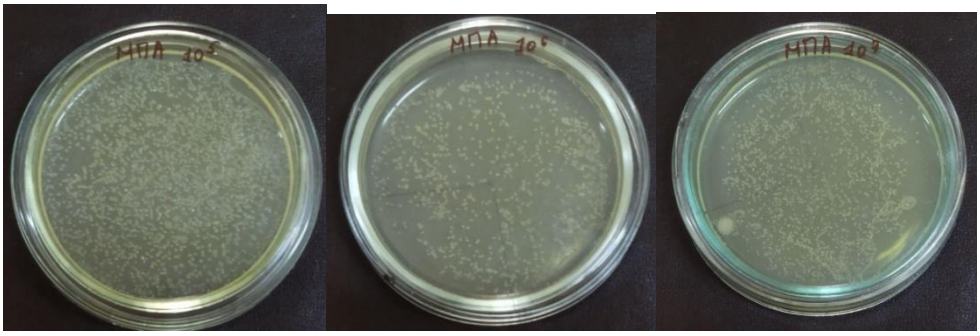

Figure 1. Colony of microorganisms in the MPA nutrient medium

In the MPA nutrient medium, colonies with white, yellow, red glitter, with flat smooth edges, 1 - 4 mm in size were grown. Identification showed that these isolates belonged to *Bacillus* subtilis and *Sphingomonas paucimobilis* and *Rhododendron sp*. genus (figure 1-3). In

the Gethcinson nutrient media, some white and yellow, cellulose-decomposing microorganisms with flat smooth edges, up to 0.5-1 mm in size were isolated.

Figure 2. Colonies of microorganisms formed in the nutrient medium of Susla

In the examined soil sample, microorganisms that grew in high titer were identified by generation and type using the classical microbiological and MALDI-Toff spectrometry method.

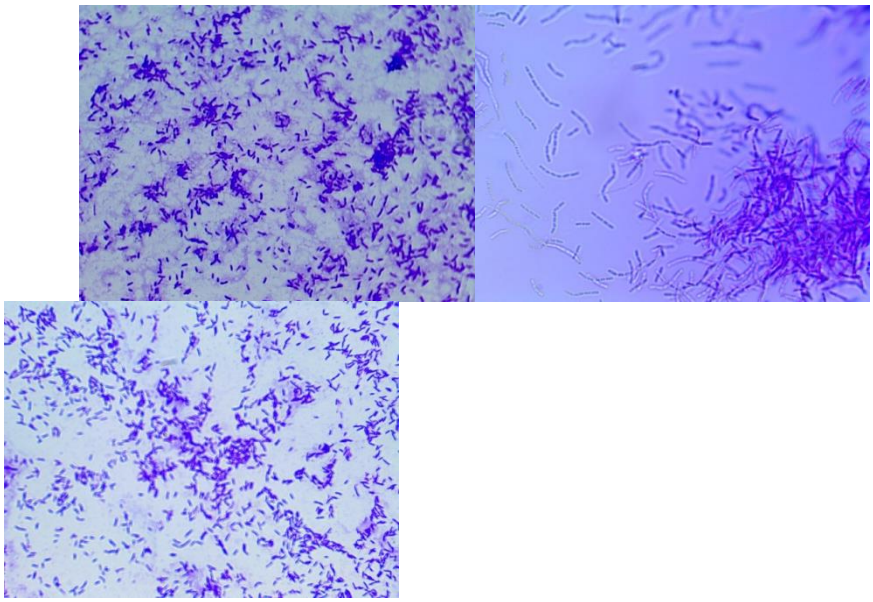

1 2 3

Figure *3*. Microscopic view of extracted microorganisms:

1. Sphingomonas paucimobilis 2.Bacillus subtilis 3.Pseudomonas sp.

According to the results of the completed scientific research, it was noted that the contents of nitrogen fixator, phosphomobilizing agent, nitrification bacteria and actinomycetes in the examined soil sample are very low. At the same time, it was found that saline soil contains microorganisms of biological and ecological significance. These include *B. subtilis*type. The strains of this bacterium have been used in agriculture, medicine, veterinary fields. The strains of this bacterium is importance in increasing the resistance of plants to abiotic factors, including saline and pathogenic organisms, and in creating new biological preparations on its base. This in turn can help improve the biological and ecological characteristics of saline soils by increasing their fertility.

Used literature:

1. Артамонова В.С., Дитц Л.Ю., Елизарова Т.Н., Лютих И.В. Техногенное засоление почви их микробиологическая характеристика //Ливийский экономический журнал, 3 (2010) С 461–470.
2. Berg, 2009 G. Berg Plant–microbe interactions promoting plant growth and health: perspectives for controlled use of microorganisms in agriculture Appl Microbiol Biotechnol, 84 (1) (2009), pp. 11-18
3. M. Ahemad, M.S. Khan Effects of insecticides on plant-growth-promoting activities of phosphate solubilizing rhizobacterium *Klebsiella* sp. strain PS19 Pest Biochem Physiol, 100 (1) (2011), pp. 51-56
4. *4*.В.Грачева, Т.Б.Караваева, Т.К.Меркулова, О.П.Плотников. Современное состояние классификации некоторых патогенных представителей родов Bacillus, Brucella, Burkholderia, Francisella, VIBRIO, YERSINIA ФГУЗ «Российский научно-

исследовательский противочумный институт «Микроб», Саратов / Проблемы особо опасных инфекций, вып. 99, 2009, 42-48 с.

5. Садунова А.В. “Ощая характеристика бактерий рода Bacillus” // Материалы VI Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум»-2014, С-15-25.

6. Bartholomew JW. Variables influencing results, and the precise definition of steps in gram staining as a means of standardizing the results obtained. *Stain Technol*. 1962;37:139-155. doi:10.3109/10520296209117723

7. Reddy BL, Saier MH. Topological and Phylogenetic Analyses of Bacterial Holin Families and Superfamilies. *Biochim Biophys Acta*. 2013;1828(11):2654-2671. doi:10.1016/j.bbamem.2013.07.004

TUPROQQA FAOL ISHLOV BERISH MASHINALARIGA DOIR MAVZULARNI FANLARARO INTEGRATSIYA ASOSIDA O‘QITISHNING INNOVATSION YONDASHUVI

To‘raqulov Mamaraym *t.f.n. dotsent*
Ermatov Valijon Abdivaitovich *o‘qituvchi*
Batirov Baxtiyar Kunishovich *o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
valijonermatov2010@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada turli mavzular misolida faol ish organli mashinalarga oid o‘quv materialini Muhandislik va kompyuter grafikasi, Nazariy mexanika kabi fanlar bilan integratsiyalashgan holda o‘qitish imkoniyatlari muhokama qilingan. Bu imkoniyatlarning dolzarbligida integratsiyalashgan holda o‘rganilayotgan mavzular, ular doirasida amalga oshirilayotgan vazifalar mavzularning mazmunan integratsiyalashuvi hisobiga kengaytiriladi. Integratsiyalashgan ta’lim asosida Qishloq xo‘jalik mashinalari Muhandislik va kompyuter grafikasi, Nazariy mexanika fanlarini o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldirib o‘tish mumkinligi tushuntiriladi.

Kalit so‘zlar: integratsiyalashgan darsning maqsadlari; integratsiya darajalari; rotatsion ish organ, integratsiya, troektoriya, proeksiyalash, kinematika, harakat, o‘rnatish.

Abstract: In the article we will consider a thematic tour dedicated to the implementation of organizational work on Engineering and computer graphics, Theoretical mechanics and scientific integration. Despite the fact that there are now more and more opportunities, cooperation in the field of integrations is intensifying. During the meeting, the sides discussed issues of cooperation between. It is explained that agricultural machines are related and complementary to the disciplines of Engineering and computer graphics, Theoretical mechanics.

Keywords: Integration darning goal; integration oval; rotation of organs, integration, three-trajectory, projection, kinematics, movement, fusion.

O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmonining 30-maqsadida keltirilgan Qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini

kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo‘jaligining yillik o‘sishini kamida 5 foizga yetkazish.

Ilm-fan va innovatsiyaga asoslangan agroxizmatlar ko‘rsatish tizimini takomillashtirish. Agrosanoat korxonalarini xom ashyo bilan ta’minlash va ishlab chiqarish hajmini 1,5 baravar oshirish.

Agrologistika markazlarini rivojlantirish va zamonaviy laboratoriyalar sonini ko‘paytirish. Urug‘chilik va ko‘chat yetishtirish bo‘yicha milliy dasturni amalga oshirish.

Nufuzli xalqaro ilmiy markazlar va oliy ta’lim muassasalari bilan birgalikda Xalqaro qishloq xo‘jaligi universitetini tashkil etish. Agrar sohada ilm-fan va amaliyot integratsiyasini chuqurlashtirish[1].

O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” har tomonlama kamol topgan, yuksak madaniyat, kasbiy malaka, ijodiy qobiliyat, ijtimoiy faollik, ijtimoiy-g‘oyaviy immunitetga ega, ruhan tetik, zimmasidagi ijtimoiy vazifalarni bajarishga mas’ul hamda ilmiy bilimlarni puxta egallagan kadrlarni tarbiyalashga qaratilgan pedagogik g‘oyani o‘zida aks ettiradi. Ushbu g‘oyani amalga oshirish uchun ta’limning barcha bosqichlarini tubdan isloh qilish vazifalari belgilab olindi. Isloh qilishning muhim vazifalaridan biri, bu o‘qitish hamda tarbiya berish jarayoniga yangicha yondashish kerakligini ta’qazo etadi. Davlatimizni uzluksiz ta’lim tizimi oldiga ijtimoiy buyurtma sifatida qo‘yayotgan mazkur talabi, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”[2]

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishning yuqori malakali, professional mobil mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyojlari va kasbiy tayyorgarlikning etarli darajada emasligi o‘rtasida keskin qarama-qarshilik mavjud. Yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga o‘tish asosiy bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, ta’lim mazmunini kelajakdagi kasbiy faoliyatning asosiy turlari va ob’ektlari bo‘yicha farqlash va integratsiyalash, kasbiy yo‘nalishni kuchaytirish, nostandart va ijodiy fikrlashni rivojlantirish, bo‘lajak mutaxassislarning ilmiy-tadqiqot qobiliyatlarini ham shakllantirishni talab qiladi [3].

Fanlararo integratsiya muammosi pedagogikaning ilmiy asoslarini rivojlantirish uchun ham, o‘qituvchilarning amaliy faoliyati uchun ham muhim ahamiyatga ega. Bu ta’lim mazmunini tizimlashtirish muammosi bilan bog‘liq bo‘lib, uning asosiy masalalari ta’lim mazmunining tarkibiy elementlarini ajratib olish va ular o‘rtasidagi aloqalarni aniqlashdan iborat. So‘nggi o‘n yillikda integratsiyaning turli jihatlariga qiziqish ortib bormoqda. Pedagogikada integratsiya muammolarini o‘rganish bo‘yicha etarlicha boy tajriba mavjud. Integratsiya muammolarni o‘rganishga, ishlab chiqish, ta’lim nazariyasi va amaliyoti sohasidagi integratsiya jarayonlarini tahlil qilishgabag‘ishlangan maxsus ilmiy to‘plamlar va pedagogik integratsiyaning ma’lum jihatlarini ochib beruvchi monografiyalar tayyorlangan. Pedagogikada integratsiya muammosining turli jihatlari taniqli olimlar tomonidan o‘rganilgan [4].

So‘nggi paytlarda olib borilgan qator tadqiqotlarda integratsiyaning pedagogik hodisa sifatida mohiyati (V.S.Bezrukova, L.V.Tarasov. N.K.CHapaev), alohida fanlarni o‘rganishdagi integratsiyaning ko‘nikmalari va turlari (G.I.Baturina, S.V.Vasileva, A.V.Usova, G.F.Fedorov), fanlararo va ta’limni integratsiyalash usullari (D.Zverev, V.N.Maksimova), fanlararo aloqalar umumiy va maxsus texnik ta’limning birligi sifatida (K.SH.Axiyarov, A.F.Amirov. S.YA.Batышev, V.A.Volkov, D.M.Kiryushkin, I.M.Nizomov, M.I.Maxmutov, P.3.Tagarer, V.N.Fedorova)lar tomonidan tadqiq qilingan.

Bundan kelib chiqib, qishloq xo‘jalik fanlari bo‘yicha ta’lim sifatini oshirish va qishloq xo‘jalik mashinalari sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning natijadorligini ta’minlash bo‘yicha

kompleks chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqilgan va tasdiqlangan. Ishlab chiqilgan choratadbirlar asosida qishloq xo‘jalik mashinalari fani bilan boshqa fanlarni integratsiyasini ta’lim jarayoniga qo‘llash hozirgi kunning dolzarb masalasidir. Har bir o‘qituvchining maqsadi - talabani mustaqil fikrlashga, o‘z oldiga muammo qo‘yishga, berilgan savollarga javob topishga o‘rgatishdir. Hozirgi vaqtda zamonaviy o‘quv dasturlarini hisobga olgan holda, ixtisoslashtirilgan ta’lim tizimida talabalarga qishloq ho‘jalik fanlarini o‘rgatishda ma’lum muammolar mavjud. Ushbu fanlarni o‘rganish soatlari qisqartirildi, ammo bitiruvchiga qo‘yiladigan talablar o‘zgarmadi. Qishloq xo‘jalik mashinalari, Muhandislik va kompyuter grafikasi, Nazariy mexanika fanlarini talabalar mukammal o‘zlashtirish jarayonlari qiyin hisoblanadi, bu fanlardagi mavzularni bir-biriga bog‘lab, keyin esa tegishli mavzularni bir darsga birlashtirish mantiqan to‘g‘ri keladi.

Integratsiya jarayoni pedagogik g‘oyasining rivojlanishiga ilmiy bilimlarning rivojlanishi sezilarli darajada ta’sir qiladi. Integratsiya jarayoni ta’limning sifat jihatidan yangi bosqichida fanlararo aloqalarni amalga oshirishning eng asosiy shakli hisoblanadi. Shuni ta’kidlash mumkinki, integratsiya jarayonining ildizlari klassik pedagogikaning uzoq o‘tmishiga taqaladi va fanlararo aloqalar g‘oyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Fanlararo aloqalar g‘oyasi o‘quv manbalarining mazmunida tabiatning yaxlitligini aks ettirish yo‘llarini izlash jarayonida paydo bo‘ladi.

Buyuk didaktik olim Yan Amos Komenskiy shunday ta’kidlaydi: “o‘zaro aloqada bo‘lgan hamma narsa bir xil aloqada o‘qitilishi kerak”. Keyinchalik ko‘plab o‘qituvchilar uni ishlab chiqish va umumlashtirish orqali fanlararo aloqalar g‘oyasiga murojaat qilishadi. Biz xulosa qilishimiz mumkinki, fanlararo aloqalar va integratsiya pedagogikada mutlaqo yangi yo‘nalish emas, hozirgi vaqtda talabalar o‘rtasida idrok etilayotgan bilimlarning izchilligi va yaxlitligini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega, shu bilan birga maktab o‘quvchilarining bilim olish faolligini oshirish usullaridan biri hisoblanadi.

Shulardan kelib chiqib, integratsiya darajalari va turlariga atroflicha to‘xtalib o‘tamiz. Integratsiyalashgan dars-bu bitta tushuncha, mavzu yoki hodisani o‘rganishda bir vaqtning o‘zida bir necha fanlardan olgan bilimlarni bog‘lagan dars turidir. Integratsiyalashgan darsning maqsadlariga quyidagilar kiradi:

Ushbu fanlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarni yaratish.

O‘quv jarayonining ayrim qarama-qarshiliklarini bartaraf etish.

O‘quvchilarning ushbu fanlarga qiziqishini oshirish va rivojlantirish.

Integratsiyalashgan dars ko‘plab muammolarni hal qilish imkonini beradi. Talabalarda fanni o‘qitish bilan bir qatorda aqliy operatsiyalar- taqqoslash, rad etish, isbotlash, kognitiv qiziqish, fikrlashning moslashuvchanligi va o‘ziga xosligi, fanga ilmiy yondashish yordamida mantiqiy fikrlash rivojlanadi. Integratsiyalashgan darslarda talabalar tomonidan olingan yetarlicha katta hajmdagi ma’lumotlar qisqa muddatli va uzoq muddatli xotirani o‘z ichiga oladi, bilimlarni tizimlashtiradi, bu esa xotirani tartibga solish va fikrlashning tejamkorlik tamoyiliga rioya qilish imkonini beradi. Integratsiyalashgan dars chegaraviy muammolarni ko‘rib chiqish, ularning ko‘p qirraliligini, ahamiyatini va turli sohalarda qo‘llanilishini ko‘rish imkonini beradi. Hozirgi kunda zamonaviy integratsiya bir necha yo‘nalishlarda (vertikal va gorizontal, parallel va ketma-ket) va turli darajalarda amalga oshiriladi. Pedagogik adabiyotlarda A. Katolikov, O. I. Malchina va boshqa bir qancha olimlar tomonidan fanlararo integratsiya ning turli tasniflari mavjud.

Masalan: Mavzu ichidagi-individual fan ichidagi tushunchalar, bilim va ko‘nikmalarning integratsiyasi:

a) gorizontal integratsiya: tarkibi bir-biriga bog‘liq tushunchalar guruhini birlashtirgan mavzuni kengaytirish orqali tuziladi, ma’lumotlar bir elementdan ikkinsiga o‘tishi orqali tushuntiriladi;

b) vertikal integratsiya: tarkibi asta-sekin yangi ma’lumotlar, aloqalar va bog‘liqliklar bilan boyitiladi, talabalar dastlabki muammo bo‘yicha bilimlar doirasini kengaytiradilar va mustahkamlaydilar. Fanlar o‘rtasidagi integratsiyani ko‘rib chiqamiz.

Integratsiyaning uchta darajasi mavjud:

fan ichidagi- alohida fanlar doirasida (Qishloq xo‘jalik mashinalari fanida Tuproqqa ishlov berish mashinalari, Ekinlarni parvarishlash mashinalari va O‘rim yig‘im mashinalari; Muhandislik va kompyuter grafikasi fani CHizma geometriya, Mashinasozlik chizmachiligi, Kompyuter grafikasi; Nazariy mexanika fanida Statika, Kinematika va Dinamika);

fanlararo- faktlar, tushunchalar, ikki yoki undan ortiq fanlarning tamoyillari sintezi;

transpredmet (transpredmetnaya)- ta’limning asosiy va qo‘shimcha mazmuni tarkibiy qismlarining sintezi. Integratsiyalashgan darsni o‘tkazishda o‘qituvchilar qanday natijaga intilishlari kerak?

Integratsiyalashgan darsdan kutilayotgan natijalar va uning ahamiyati: Talabalarning ilmiy tafakkur uslubini rivojlantirish. O‘quv fanlariga kompleks yondashuvni shakllantirish. Tuproqqa faol ishlov berish mashinalari bo‘yicha dastlabki bilimlarni shakllantirish. Mavzu yuzasidan talabalarning bilim sifatini oshirish, tasavvur qilish salohiyatini kengaytirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish. Talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb qilishdir. Integratsiyalashgan dars nostandart dars shakllaridan biri sifatida shunday mo‘ljallanishi kerakki, o‘quv vaqtining 60–80% talabalar ijodiyoti bilan band bo‘lishini ta’minlash[5].

Qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishida tuproqqa (ishlov berish) aynan ekin qator orasidagi tuproqqa ishlov berishda rotatsion tipdagi ishchi organlarning qo‘llanilishi ish sifatini, agrotexnik talablarning samarali bajarilayotganligi olib borilayotgan tadqiqotlar natijalarida namoyon bo‘lmoqda. Ishchi organ ish jarayonini bir necha konstruktiv parametrlarning o‘zgarishi bilan xarakterlanadi[6].

Tuproqqa ishlov beruvchi rotatsion ishchi organlarning faolligini belgilovchi asosiy omillardan biri uning kinematik rejimi λ hisoblanadi, u quyidagi ifoda bilan aniqlanadi[7, 8, 9]

$$\lambda = \frac{\omega R}{V_{il}} \qquad (1)$$

Bu yerda ω- rotorning burchak tezligi

R- rotorning aylanish radiusi

V_{il}- agregatning ilgarilanma tezligi

Rotatsion ish organ o‘zining ish jarayonida ilgarilanma va aylanma harakatlanib murakkab harakat sodir etadi. Buning natijasida ish organ kurakcha yoki pichoqlarning absolyut harakati traektoriyasi cho‘zilgan sikloida bo‘ycha amalga oshadi.

Ta’lim tizimida qishloq xo‘jalik fanlarini o‘qitish jarayonida o‘qituvchi boshqa misollar bilan bir qatorda integratsiyalashgan mediata’limdan foydalanib ta’lim oluvchilarga tuproqqa

faol ishlov berish mashinalaridan samarali foydalanish to‘g‘risida ma’lumot berish mumkin. O‘qituvchi darslarda mavjud elektron darslik, multimedia vositalari, internet ma’lumotlaridan foydalanish bilan bir qatorda, Tuproqqa ishlov berishda faol ishlov berish mashinalari mavzusiga mos bo‘lgan Muhandislik va kompyuter grafikasi faniga oid ma’lumotlarni bilan integratsiyasini kompyuter dasturlari asosida tushuntirish imkoniyatlari mavjud. Yuqorida keltirilgan rotatsion ish organlarning tuzilishi va ishlash jarayonini chizmalarda aks ettirish va kompyuterning Auto CAD, Power Point, Macromedia Flash dasturlarida tayyorlab ko‘rsatish imkoniyati mavjud. Shu bilan birga Nazariy mexanika fanining statika va kinematika bo‘limlaridagi aksioma va teoremalaridan foydalanib, rotatsion ish organlarga ta’sir etayotgan kuchlar sistemasini va harakat traektoriyalarini qurib ko‘rsatib talabalar bilim ko‘nikmalarini shakllantirish imkon yaratadi.

Shuningdek, mavzularni o‘tishda turli xildagi animatsiyalardan dars jarayonida foydalansa talabalarning ijodiy fikrlashi, mustaqil o‘qib o‘rganish qobiliyati, fanga bo‘lgan qiziqishi ortadi.

XULOSA.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki integratsiyalashgan dars bu shunday bir tushunchaki, bunda mavzu yoki hodisani o‘rgatishda bir vaqtning o‘zida bir nechta fanlar bo‘yicha o‘qitishni birlashtiradigan holda olib boriladigan dars turidir. Shuningdek, integratsiyalashgan dars deganda ikki yoki uchta fanlarni o‘zaro bog‘lash tushuniladi, bu jarayonda o‘qituvchi ijodkor bo‘lishi va chuqur, xar tomonlama bilimga ega bo‘lishi lozim. Darslarida interfaol o‘qitish usullaridan keng foydalanishi, talabalarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga xarakat qilishi lozim. Turli fanlarni o‘qitishda talabalar tafakkurini faollashtirish katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон республикаси президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги 28. 01. 2022 йилдаги ПФ-60-сон Фармони

2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни // Олий таълим Меёрий ҳужжатлари. / Акаемик Ғуломов С.С. тахрири остида. – Т.: “Шарқ”, 2001 й. (“Таълим тўғрисида”ги Қонунга қўшимчалар қилинган. Қонунчилик палатаси томонидан 2020 йил 19 майда қабул қилинган. Сенат томонидан 2020 йил 7 августда маъқулланган).

3. Ахлибинский С.В. Категориальный аспект понятия интеграции // Диалектика как основа интеграции научного знания: Межвузовский сб. Под ред. А.А.Корольского, И.А.Майзеля. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1984

4. Mavlonov, R. A. (2021). Qurilish konstruksiyasi fanini fanlararo integratsion o‘qitish asosida talabalarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(9), 600-604.

5. Баротов М., Иногамова Д., Ҳикматова Н. Фанлараро интеграция тушунчаси ва таълим жараёнидаги ўрни Eurasian journal of mathematical theory and computer sciences. 2022 йил № 11

6. Obidov A, Turakulov M, Ermatov V, Yusufaliev A Rationale of the quantity of soil-cutting stars and working body of soil rotary knives E3S Web of Conferences 284, 02011 (2021)

7. Канарев Ф.М., ДонцовВ.Б., ТкаченковА.И. Исследование критических режимов работы почвообрабатывающих фрез. //Труды Кубанского СХИ Вып. 29 (57). Краснодар, 1969 – С 142…148

8. Канарев Ф.М. Ротационные почвообрабатывающие машины и орудия. Москва «Машиностроение» 1983. -140 с

9. Бок Н.Б. Об определении угла установки рабочего органа почвообрабатывающих фрез- тракторов и сельхозмашин, 1964. 157 с

DEXQONCHILIKA OID MAVZULARNI O‘ZLASHTIRISHDA TABIIY OMILLAR INTEGRATSIYASINI TAHLIL QILA OLISHNING AHAMIYATI

Xodiyev Ulug‘bek Eshdavlatovich *magistr*
Mansurov Komiljon Murodjon o‘g‘li *magistr*
Nurullayev Fozil Ziyodullo o‘g‘li *magistr*
To‘raqulova Ozoda Mamarayim qizi *talaba*
Guliston davlat universiteti
turaqulov@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada dexqonchilika oid auditoriya va mustaqil ta’lim mavzularini o‘zlashtirishida talabalarga ekin rivojlanishida tabiiy omillar, yog‘in quyosh, suv, tuproq va havo tasirining o‘zaro bog‘liqligi va ahamiyati bilishining fanni o‘zlashtirishdagi beqiyos o‘rni xaqida fikir yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Quyosh, suv, xavo, yer, ekin agrotexnika, fotosintez, vegitatsiya, ishlov berish, ta’lim texnologiya

Abstract: In the article, the audience and self-study topics related to agriculture are thought about the incomparable role of knowing the interdependence and importance of natural quality, rainfall, sun, water, soil and air influence in the production of crops for students in mastering science. held.

Keywords: Sun, water, air, earth, crop agrotechnics, photosynthesis, vegetation, processing, educational technology

Kirish. Mevachilik va uzumchilikni yanada rivojlantirish, maydonlarini kengaytirish va ularning hududlarining tuproq-iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda asosli joylashtirish, bog‘dorchilikning ilmiy bazasini mustahkamlash, yangi istiqbolli serhosil navlarni joriy qilish, qayta ishlash va eksport salohiyatini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14-martdagi “Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi va 2019-yil 11-dekabrdagi “Meva-sabzavotchilik va uzumchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish, sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir ko‘rilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorlari materiallarida o‘z aksini topgan. [1,2]. Mavzu sohani yanada rivojlantirishda malakali etuk mutaxassislarning o‘rni alohida ekanligini nazarda tutib, mevachilik fanini o‘zlashtirishda meva etishtirishda ta’sir ko‘rsatuvi eng asosiy tabiiy omillarning muhokamasiga qaratiladi.

Mevachilik hozirgi davrda keng tarmoqli fan sifatida shakllangan bo‘lib, jadal rivojlanib yangilanib bormoqda. Talaba yoki magistr ta’lim olish jarayonida o‘rganishi lozim bo‘lgan qator fanlardan farqli o‘laroq mevachilik fanida ko‘plab mavzularni mustaqil tarzda nashr etilgan manbalardan va eng asosiysi tabiatda, ya’ni bevosita mevali daraxtlar ustida kuzatishlar olib borish ma’lumotlar to‘plash bilan chuqur bilim va keng tasavvurga ega bo‘ladilar.

O‘rganuvchi tanlagan mavzuni mustaqil o‘zlashtirish uchun, eng avvalo er va muhit bilan bog‘liq bo‘lgan tabiiy jarayonlar xususida birlamchi bilim va tasavvurga ega bo‘lmog‘i, qo‘yilgan topshiriqni hal qilinish masshtabi keng qamrovli bo‘lishini belgilaydi.

Mavzuni talaba o‘rganishga kirishishdan oldin uning maqsadi, alohida e’tibor qaratish kerak bo‘lgan o‘rinlari, kuzatish va tahlil qilish usullari, o‘qituvchi va ilmiy rahbar tomonidan reja-loyihasi shug‘ullanuvchiga axborot sifatida beriladi va ikki tomonlama munozara va muhokama qilinadi. Bunda erishiladigan ijobiy natija shundan iborat bo‘ladiki, talaba yoki tadqiqotchining mavzu ustida shug‘ullanishi uchun yo‘l xaritasi va masshtabi borasida aniq tasavvuri shakllanadi.

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llaniladigan metodlar.O‘rganuvchi qishloq xo‘jaligi va o‘rmonchilik ta’lim yo‘nalishiga oid qator mevachilik, sabzavotchilik, dala-ekinlarini etishtirish texnologiyasi, o‘rmonchilik va shu kabi fanlaridan mustaqil ta’lim mavzularini o‘zlashtirishda qo‘yilgan maqsadga erishish samarasi bunga qadar ayrim fanlarni jumladan tabiatshunoslik, botanika, kimyo va geografiya fanlarini o‘zlashtirganlik darajasiga ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘ladi.

Guliston davlat universitetida “Qishloq xo‘jaligi va mahsulotlari qayta ishlash texnologiyalari” kafedrasi professor-o‘qituvchilari va magistrlari tomonidan bevosita qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini dala sharoitida etishtirishni o‘rganuvchi fanlardan mustaqil o‘rganilishi kerak bo‘lgan mavzularni o‘zlashtirish loyihalari ishlab chiqildi. Bunda talaba dehqonchilik va bog‘dorchilik mahsulotlarni etishtirishda tabiiy faktorlarni ta’sirini o‘zaro uzviy bog‘liqligi quyosh, er, suv va havo piramidasi shaklida tasavvurni anglash, shuningdek bu maqolani barcha mavzularni yoritishdagi eng asosiy tayanch deb qabul qilish taklif etildi va mantiqan asoslandi. (1-rasm).

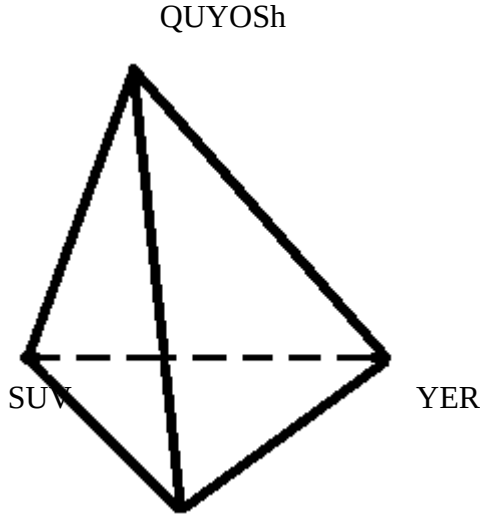

1-rasm. Ta’sir etuvchi tashqi faktorlar
bog‘liqligi piramidasi

Taklif etilayotgan o‘simlik, ya’ni mevali daraxt yashashidagi omillar ta’sirining uzviyligi piramidasidan ko‘rinib turibdiki, quyosh, yorug‘lik hamda haroat manbai bo‘lib u jarayonlarning

ketishida eng asosiy etakchi omil: faol fotosintez jarayoni, barglarda xlorofil shakllanishini, mevalarda tabiiy qand moddasini to‘planishini ta’minovchi eng asosiy manba. O‘simlik vegetatsiyasining boshlanishi, davomiyligi muddati va tugallanishida quyosh nuri ta’sirining ahamiyati tengsizdir. [3,4,5].

Tuproq barcha er osti organini o‘zida tutib turib, ildizning rivojlanishi va so‘rilib, o‘zlashtiruvchi oziq elementlari bilan ta’minlanishi, suvning esa tuproqdagi minerallarning erib ildizga so‘rilish jarayonidagi va er ustki organlarini suv va oziqa shirasi bilan ta’minlashdagi roli, havo oqimi va shamolning mevali daraxt er ustki va er ostki organlarning nafas olishi ortiqsa sovuq, namlik va havo haroratining to‘xtab qolib salbiy ta’sir ko‘rsatishini oldini oladi yoki ta’sirini kamaytirishdagi o‘rni yuzasidan etarli tasavvur va bilimga ega bo‘lishi kerak. O‘rganuvi mevali daraxt yashashida va sifatli meva etishtirilishida ta’sir etuvchi tabiiy omillarni boshqarilishida quyosh nuri bosh hakam ekanligini va aytib o‘tilgan faktorlarning ta’sirini quyosh nuri ta’sirida integratsion boshqarilishini anglab etgandagina fanga doir mavzularni mustaqil o‘rganishini natijasini yanada mukammal bo‘lishida erishadi. [6,7].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Aytib o‘tilgan darajada tabiatdagi hodisalarning o‘zaro bog‘liqligini tanglash, ya’ni etarli bilim va ko‘nikmalarni shakllantirilishi talaba yoki magistr yuqorida zikr etilgan qishloq xo‘jalik fanlaridan mustaqil ta’lim topshiriqlarini tbajarishi hamda o‘zlashtirishida kutilgan maqsadga mazmunan boy xulosalar bilan erishadi. Chunki barcha mavzularning yoritilish taklif etilayotgan o‘zaro uzviylik piramidasiga asos sifatida tayanadi.

Magistrga mavzuga doir mustaqil ta’lim loyiha topshirig‘ini berishdan oldin unda uzviylik piramidasi haqida va mustaqil ta’lim yoritishni mustaqil ijodiy ish darajasida ekanligi xususida etarli tasavvur hosil qilishimiz kerak [8]. Oqibatda magistrlar mavzuni o‘rganish jarayoniga tijodiy yondashib, faolligi keskin ortadi. O‘zlashtirishning darajasi mavzuni yozma yoki og‘zaki bayoni sifati vam uhokama uchun tuzilgan savollarning mazmuni hamda qamrovi kengligi bilan belgilanadi. O‘z o‘rnida o‘qituvchi yoki ilmiy rahbar talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan mustaqil ta’lim mavzularining yoritilganlik darajasini va bajarishda talabalarning individual munosabatlarini chuqur tahlil etib, guruhda etarlicha mustaqil fikrlovchi, masalaga ijodiy yondasha oladigan, tadqiqotlar yuritishi mumkin bo‘lgan iqtidorli talabalarni yo‘nalishlari va qiziqishlarini belgilay oladi. [9].

Xulosalar

1. Mustaqil ta’lim o‘rganuvchini faoliyati yuzasidan maqsad qo‘ya olish, mushohada yurita olish, to‘plangan ma’lumotlarni tahlil qila olish, ish yuzasidan xulosa chiqarish va qaror qabul qilishga shakllantiradi.

2. Mevachilik fanini mustaqil o‘zlashtirishda yuqori sifatli mahsulot etishtirish uchun ta’sir etuvchi tashqi omillarning ta’sirining o‘zaro bog‘liqligi integratsiyasini har tomonlama ilmiy va amaliy jihatdan chuqur o‘zlashtirish va tasavvur eta olish fanni o‘zlashtirganligini belgilashda muhim mezon sanaladi.

3. Mevachilik fanini o‘rganish izlanuvchidan tabiat hodisalari ustidan sinchkov va kuzatuvchi bo‘lishlikni talab etadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 dekabrdagi “Meva – sabzavotchilik va uzumchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish, sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risidagi” qarori PQ 4549 sonli qarori – www.lex.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 martdagi “Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori www.lex.uz.

3. Mirzaev M.M., Sobirov M.Q. O‘zbekistonda bog‘dorchilik.-Toshkent, 1980. -180 b.

4. Mirzaev M.M., Sobirov M.Q. Bog‘dorchilik.-Toshkent, 1987. -144 b.

5. Ostonaqulov T.E., Narzieva S.X., G‘ulomov B.X. Mevachilik asoslari.-Toshkent, 2011. -204 b.

6. Kamshilov N.A., Prakticheskie soveto‘ po sadovodstvu. Maskva, 1971.-303 s.

7. Razumov A.., Vinograd.-Tashkent, 1978. -245 s.

8. Narziqulov A., Dehqon, bog‘bon va chorvador taqvimi. Toshkent, 1991. -61 b.

9. Xolmo‘minov J.T., Qishloq xo‘jaligini barqarorlashtirish va iqlim o‘zgarishi oqibatlarin yumshatish. Toshkent. 2018. -98 b.

AGROKIMYO VA AGROTUPROQSHUNOSLIK YO‘NALISHI TALABALARINI SIFATLI O‘QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

Turdimetov Shaxobiddin Muxitdinovich, *b.f.d., professor*
turdimetov1970@mail.ru
Obloqulov Muzaffar Rahmonqul o‘g‘li, o*‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti
muzaffarobloqulov21@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Agrokimyo va agrotuproqshunoslik ta’lim yo‘nalishi fanlaridan ayrim mavzularni o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish yuzasidan fikr bildirilgan. Pedagogik texnologiyalarni tanlashda fan va mavzuning o‘ziga xosligi hisobga olinishi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: tuproq, bonitirovka, o‘g‘itlar, solish muddatlari, azotli, fosforli va kaliyli o‘g‘itlar, tuproq morfologiyasi pedagogik texnologiya.

Abstract: This article presents an opinion on the use of modern pedagogical technologies in the teaching of some topics from the field of agrochemistry and agro-soil science. It is proposed to take into account the specificity of the subject and the subject when choosing pedagogical technologies.

Keywords: soil, monitoring, fertilizers, application periods, nitrogen, phosphorus and potassium fertilizers, soil morphology, pedagogical technology.

Ta’limga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish yuzasidan ilmiy ishlarning aksariyati ijtimomiy-gumanitar va aniq fanlar blokiga tegishli fanlarga oid bo‘lib, ushbu fanlardan turli pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga oid ko‘pgina tavsiyalar ishlab chiqilgan. Lekin, qishloq xo‘jaligi fanlari, jumladan agrokimyo va tuproqshunoslik fanlarini o‘qitishda pedagogik texnologiyalarni qo‘llash yuzasidan ishlanmalar kam.

Agrokimyo va agrotuproqshunoslik yo‘nalishi talabalarini o‘qitishdagi mavzularning

xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik texnologiyalarning turli usullaridan foydalanish mumkin. Masalan, ketma-ketlikni ifodalaydigan mavzularni o‘tishda “zinama-zina”, charxpalak” texnologiyalaridan, biror bir masalaning ijobiy va salbiy tomonlarini o‘rganishda “elpig‘ich” texnologiyasidan foydalanish mumkin va h.k. [1, 15-16- b].

Maqolada oliy o‘quv yurtlarida agrokimyo va agrotuproqshunoslik yo‘nalishi talabalari uchun qo‘llanilgan usullar bayon etilgan va tavsiyalar berilgan. Usullarni tanlashda talabalar bilan o‘tkazilgan ko‘p yillik tajribalardan foydalanilgan.

Qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda boshqa fanlar kabi innovatsion texnologiyalarni qo‘lash yaxshi samara beradi. Ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llashga doir ilmiy ishlar, tavsiyanomalarning aksariyati tabiiy, aniq va ijtimoiy fanlarga bag‘ishlangan bo‘lib, yoritilgan mavzular ham ushbu fan misolida keltirilgan.

Biz ushbu maqolada agrokimyo va agrotuproqshunoslik mutaxassisligi fanlarini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha o‘z fikr va mulohazalarimizni bayon etmoqchimiz. Ma’lumki, ushbu texnologiyalarni tanlashda mavzuning xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Quyida tuproqshunoslik va agrokimyo fanlarining ba’zi mavzularini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish yuzasidan takliflar keltiriladi.

“Tuproq morfologiyasi” mavzusini o‘qitishda “bumerang” texnologiyasidan foydalanish mumkin. Bunda talabalar mikroguruhlarga ajratiladi va talabalar mashg‘ulotning maqsadi bilan tanishtiriladi.

Talabalarga mustaqil o‘rganish uchun tuproq morfologiyasiga oid mavzular tarqatiladi. Masalan, tuproqning rangi, mexanikaviy tarkibi, strukturasi, qovushmasi va h.k [2, 32-35 b]. Berilgan matnlar talabalar tomonidan yakka tartibda mustaqil o‘rganiladi. Har bir guruh a’zolaridan yangi guruh tashkil etiladi.

Guruh a’zolarining har biri berilgan tuproq morfologiyasiga oid o‘rgangan matnlarini bir-birlariga so‘zlab beradilar. Tuproqning morfologik belgilarini o‘zlashtirib olishga erishadilar.

Tuproqning morfologik belgilarini o‘zlashtirganlik darajasini aniqlash uchun guruh a’zolari bir-birlari bilan savol-javob qiladilar. Bunda tuproqning morfologik belgilarini aks ettiruvchi test savollari, og‘zaki savollardan foydalanish mumkin. SHundan so‘ng, yangi guruh a’zolari dastlabki holatdagi guruhlariga qaytadilar.

O‘qituvchi talabalar tomonidan mavzu qay darajada o‘zlashtirilganligini aniqlash maqsadida talabalarga savollar bilan murojaat etadi, og‘zaki so‘rov o‘tkazadi, shu asosida guruhlar to‘plagan umumiy ballari aniqlanadi. Guruhlar to‘plagan umumiy ballar guruh a’zolari o‘rtasida teng taqsimlanadi.

Ushbu texnologiya mashg‘ulot mobaynida har bir ishtirokchining turli topshiriqlarni bajarish, navbat bilan talaba yoki o‘qituvchi rolida bo‘lish va mos ballarni to‘plash imkoniyatini yaratadi.

“Tuproq bontirovkasi” mavzusini o‘tishda “charxpalak” usulidan foydalanish mumkin. Bunda guruh mikroguruhlarga bo‘linadi. Har bir mikroguruhlarga turli tuproq tip va tipchalari, xossa va xususiyatlari beriladi. Ushbu ma’lumotlar asosida xo‘jalik tuproq ayirmalarining bonitet ballarini hisoblash vazifa qilib qo‘yiladi [3, 164-166 b].

Har bir guruh o‘zlariga berilgan tuproq tipi, sug‘orishlar davomiyligi va madaniylashganlik darajasi kabi ko‘rsatkichlar asosida tuproq ayirmalarini asosiy ball bilan baholaydilar. So‘ngra, ushbu ballar berilgan tuproq-iqlim sharoitlariga ko‘ra turli tuzatish koeffitsentlariga

korrektirovka qilinadi. Natijada tuproq ayirmalarining bonitet balli hisoblanadi, xo‘jalik bo‘yicha o‘rtacha bonitet balli hisoblab topiladi.

Mikroguruhlar o‘zlariga berilgan vazifalarni bajarib, tarqatma materialining bir chetiga guruh raqamini belgilab boshqa guruhlarga uzatadi. Keyingi guruhlar tomonidan bajarilgan ishlar ko‘rib chiqiladi, o‘z taklif va mulohazalari, tuzatmalarini belgilab, keyingi guruhga uzatadi. SHu tariqa bajarilgan taqdimot o‘z guruhigacha yetib boradi. O‘zlari bajargan va boshqa guruhlar tomonidan kiritilgan o‘zgarishlarni solishtiradilar. O‘qituvchi talabalar bilan birgalikda bajarilgan ishlarni tahlil qiladi, kerakli ballar bilan baholaydi.

Ushbu texnologiyaning afzalligi shundaki, talabalar bir darsning o‘zidayoq turli tuproq tiplarini baholash tamoyillarini o‘rganadi. SHuningdek, talabalarda boshqalarning ishlarini tahlil qilish, taqqoslash ko‘nikmalari paydo bo‘ladi. Bundan tashqari, o‘zlarining bajargan ishlarini baholash va tanqidiy ko‘rib chiqish imkoniyati ham shakllanadi. Eng asosiysi, har bir talabaning mustaqil fikrlash, faol bilim olishini ta’minlaydi.

G‘o‘zani o‘g‘itlash mavzusini o‘qitishda «zinama-zina» usulini qo‘llash mumkin. Buni bir guruh ichida yakka holda yoki mikroguruhlarga bo‘lgan holda o‘tkazish mumkin. Ushbu usulning maqsadi talabalarni erkin, mustaqil va mantiqiy fikrlashga, jamoa bo‘lib ishlashga, izlanishga o‘rgatishdir. Guruh talabalariga g‘o‘zani o‘g‘itlashga oid materiallar bilan tanishish, turli manbalardan foydalanilgan holda o‘g‘itlash me’yori, muddatlari va usullari bilan tanishib kelish uyga vazifa qilib berilgan bo‘ladi [4, 342-348 b]. Turli ekinlarni ekish orqali tuproqning agrokimyoviy xossalarini yaxshilashga doir ilmiy ishlar ham mavjud bo‘lib [5, 9944-9952 b; 6, 1-6 b; 7; 8; 921-26 b; 10, 81-85; 11, 1-6 b], ushbu ishlardan ham talabalarga vazifalar belgilab berish mumkin.

Talabalarga o‘qituvchi tomonidan mashg‘ulotning maqsadi va o‘tkazilish tartibi tushintiriladi. Har bir mikroguruhchaga qog‘ozning chap tomoniga kichik mavzu yozilgan varaqalar tarqatiladi. Dars jarayonida guruhni uchta mikroguruhga ajratish mumkin va guruhning biriga azotli o‘g‘itlar, ikkinchisi fosforli o‘g‘itlar va uchinchi guruhga kaliy o‘g‘itlardan foydalanish bo‘yicha olgan mustaqil o‘zlashtirgan bilimlarini taqdimot qilish vazifasi yuklatiladi. Har bir guruhga g‘o‘zaning rejalashtirilgan hosildorligini e’lon qilinadi. O‘qituvchi mikroguruh a’zolarini tarqatma materialda yozilgan o‘g‘itlar bilan tanishishlarini va shu o‘g‘itlarni g‘o‘zaga qo‘llash bo‘yicha bilganlarini flomaster yordamida qog‘ozdagi bo‘sh joyiga jamoa bilan birgalikda fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi va vaqtni belgilaydi.

Guruh a’zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan o‘g‘itlarni g‘o‘za solish me’yorini, muddatlari va usullari yozma ko‘rinishida ifoda etadilar. Bunda guruh a’zolari g‘o‘zani o‘g‘itlashda berilgan o‘g‘itlarni solish me’yorini hisoblab chiqish usullari, tuproqning sho‘rlanish darajasi, o‘tmishdosh ekin, tuproqning harakatchan ozuqa moddalari bilan ta’minlanganlik darajasi, o‘g‘itlarni solish chuqurligi va usullari hamda vegetatsiya davomida taqsimlanishi haqidagi ma’lumotlarni imkoni boricha to‘laroq ma’lumot berishlari kerak bo‘ladi.

Tarqatma materiallar to‘ldirilganidan so‘ng, guruh a’zolaridan bir kishi taqdimot qiladi. Taqdimot davomida berilgan o‘g‘itning g‘o‘za hayotidagi ahamiyati, ushbu o‘g‘itni solish me’yori qanday hisoblanganligi, ushbu o‘g‘itlarni solish muddatlari haqidagi ma’lumotlar bilan tanishtiradi. Taqdimot vaqtida guruhlar tomonidan tayyorlangan material, albatta, auditoriya doskasiga mantiqan tagma-tag (zina shaklida), ya’ni azotli o‘g‘itlar, fosforli o‘g‘itlar va kaliyli o‘g‘itlar ketma-ketligida ilinadi.

O‘qituvchi mikroguruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib baholaydi va

mashg‘ulotni yakunlaydi.

Ushbu usuldan foydalanib, g‘o‘zani o‘g‘itlash mavzusini o‘tilishi, talabalarni o‘g‘itlash me’yorlarini belgilashda mustaqil fikrlashga, o‘tilgan va o‘zlashtirilgan mavzularni eslashga, ularni yozma bayon etishga, fikrlarni umumlashtirishga o‘rgatadi.

Agrokimyo va agrotuproqshunoslik ta’limi mutaxassisliklarini qo‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish ularni mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanishga va tashabbuskorlikni shakllantirishga yordam beradi. Har bir o‘qituvchi ushbu zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda mavzuni turli adabiyotlardan to‘liq o‘zlashtirishi va mavzuning o‘ziga xosligini hisobga olgan holda pedagogik texnologiyalardan foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. T.: Iste’dod. B. 2008. 15-16 b.
2. Boxodir M., Rasulov A. Tuproqshunoslik. T.,O‘qituvchi, 1975. 32-35 b.
3. Namozov X.Q., Shadraimova K.I., Turdimetov Sh.M. Tuproq bonitirovkasi. T., O‘zb.Mil. Ensik., 2004. 164-166 b.
4. Agrokimyo. Sattjrov J. va boshqalar. T. “Cho‘lpon”, 2011. 342-348 b.
5. Shakhobiddin Muhitdinovich Turdimetov, Ilkhomjon Abdulmanzurovich Abdurakhmonov, Laziza Akhmatovna Botirova, Ihtiyor Yakubovich Zikirov, Sevara Mavlonovna Ashiralieva. (2021). Soil Quality Assessment Principles for Vegetable Crops. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, *25*(6), 9944–9952. Retrieved from https://annalsofrscb.ro/index.php/journal/article/view/7328.
6. Kh.F. Batirov, Sh.M. Turdimetov, & R.B. Nurillaeva. (2023). Ecological role of different siderate crops in improving soil properties. *American Journal Of Agriculture And Horticulture Innovations*, *3*(01), 01–06. https://doi.org/10.37547/ajahi/Volume03Issue01-01.
7. Batirov X.F., Turdimetov SH.M., Komilov N.A. New cabbage crops in uzbekistan // Internauka: elektron. nauchn. jurn. 2023. № 7(277). URL: https://internauka.org/journal/science/internauka/277 (data obrasheniya: 13.05.2023).
Jurnal: Nauchniy jurnal «Internauka» № 7(277)
8. R.Kurvontoev, K.Fayziev, Water properties of soils of khorazm region. American Journal of Agriculture and Horticulture Innovations. December 09, 2022 Crossref doi: https://doi.org/10.37547/ajahi/Volume02Issue12-01.
9. Fayziyev K.I., Solijonov J.K. Guliston tumani tuproqlari qoplami va ularning unumdorligi// Turkey International scientific-online conference: Türkiye uluslararasi bilimsel-çevrimiçi konferans theory and analytical aspects of recent research: a Uluslararası bilimsel çevrimiçi konferansın bilimsel çalışmalarının toplanması (9 Nisan 2023) – Türkiye, İstanbul : “CESS”, 2023. Bölüm 14, –21-25 s.
10. Turdimetov, SH., & Esonboyeva, N. (2023). Mirzaobod tumani gidromorf tuproqlarinig xossalari. ye*vraziyskiy jurnal texnologiy i innovatsiy*, *1*(5), 81–85. izvlecheno ot https://in-academy.uz/index.php/ejti/article/view/14156.
11. Turdimetov S.M., Musurmanova M.M. Properties of Soils located in different Geomorphological Conditions. American Journal of Agriculture and Horticulture Innovations. Volume 02 Issue 11-2022. pp 01-06.

TEXNIKA OLIY O‘QUV YURTLARI TALABALARINI O‘QITISHNING FAOL VA INTERFAOL METODLARI

Tuxtamishova Gulnoza Qarshiboyevna *katta o‘qituvchi*
gtoxtamishova@gmail.com
Sattarov Karim Karshiyevich *t,f,d.,dotsent*
doctor-sattarov@mail.ru
Samatov Xamid Maxmudovich *o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Taqdim etilayotgan maqoladada texnika oliy o‘quv yurtlari talabalarida kasbiy mahoratga oid qobiliyatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik, psixologik va metodik masalalar o‘rtaga tashlangan. Tavsiya etilayotgan interfaol o‘qitish metodlari ta’lim oluvchilar tomonidan o‘quv materialini o‘zlashtirish darajasiga muvofiq ravishda taqdim etilgan

Kalit so‘zlar: ta‘lim, erkin fikirlovchi, Innovatsiya, psixologik-pedagogik, trening,savol,aqliy xujm,interfaol metod

Abstract: In the presented article, pedagogical, psychological and methodical issues aimed at the formation of professional skills among students of technical higher educational institutions are highlighted. The recommended interactive teaching methods are presented by the students in accordance with the level of mastery of the educational material.

Keywords: education, free thinker, Innovation, psychological-pedagogical, training, question, brainstorming, interactive method

Texnika oliy o‘quv yurtlarida o‘qitiladigan mutaxassislik fanlarining aksariyati texnologik jarayonlarni mukammal tarzda o‘qitish va o‘zlashtirishga qaratilgan. Ushbu fanlarni o‘zlashtirish jarayonida talabalar yangi texnik tushunchalar, atamalar va terminlarga duch keladilar, texnologik operatsiyalarni amalga oshirish boshqichlari bilan tanishadilar, o‘ziga xos bo‘lgan va ma’lum bir vazifani bajaruvchi texnologik jihozlarning tuzilishi va ishlash tartibini o‘rganadilar. Ushbu o‘quv materiallari tushunarli bo‘lishi va talab darajasida o‘zlashtirilishi uchun talabalarda texnik va ijodiy fikrlash, texnologik metodlarni taqqoslash va samaralirog‘ini tanlay olish, texnologik jarayonlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan muammolarni mustaqil tarzda yecha olish kabi qobiliyatlarni va ko‘nikmalarni shakllantirishi lozim. Shu sababdan, texnologik yo‘nalishdagi mutaxassislik fanlarini o‘qitish jarayonida ta’lim modellarini to‘g‘ri tanlash, ularda mavjud bo‘lgan ijobiy tomonlarni va sifatlarni uyg‘unlashtirish hamda bog‘lash, o‘tilayotgan dars mavzusining mazmun va mohiyatiga katta e’tibor berish, darsni faollashtiruvchi hamda talabani texnik fikrlashga undovchi samarali o‘qitish elementlaridan unumli foydalanish katta ahamiyat kasb etadi.[5, 63b]

Bugungi kunda ta’lim sohasida pedagogik texnologiyalar, faol va interfaol o‘qitish metodlari kabi tushunchalardan keng foydalaniladi. Ko‘p pedagoglar ushbu tushunchalarning mazmun-mohiyatini to‘liq anglamaydilar va pedagogik texnologiya deganda faqat interfaol metodlarni qo‘llashni tushunadilar. Ushbu masalaga oydinlik kiritish maqsadida pedagogik texnologiya va interfaol o‘qitish jarayonining mazmun-mohiyatini ochib berish maqsadga muvofiqdir. Texnologiya so‘zi pedagogikaga ishlab chiqarish sohasidan kirib kelgan. Bizga ma’lumki, har qanday texnologiya yakuniy natijaga qaratilgan bo‘lib, bu natijani oldindan rejalashtiradi va bosqichma-bosqich amalga oshiradi. Eng muhimi shundaki, har qanday

texnologiyada yakuniy natija kafolatlanadi.[2, 3-b]

Pedagogik texnologiya deganda oldindan loyihalashtirilgan va yakuniy natijani kafotlatlaydigan ta’lim va tarbiya jarayoni tushuniladi. Demak, pedagogik texnologiyani amalga oshirishdan avval o‘quv maqsadlarini aniq belgilash zarurdir. O‘qituvchi dars natijasini oldindan ko‘z oldiga keltirishi lozim. Ya’ni darsga kirishdan oldin har bir o‘qituvchi «Hozir o‘quvchilarlarni bilmaydilar, men darsni yakunlab, auditoriyadan chiqib ketganimdan keyin, o‘quvchilar ... biladilar, ... bajara oladilar» kabi masalalar haqida jiddiy o‘ylashi kerak.

Pedagogik texnologiya doirasida ikki hil yondashuvni ajratish mumkin: texnologik va jarayonli.

Texnologik yondashuvning maqsadi-talabalarga bilim berish, ularning ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishdir. Bu yondashuvda o‘quv maqsadini aniq va to‘g‘ri belgilash muhim hisoblanadi.

Jarayonli yondashuvning maqsadi -esa talabalar tanqidiy tafakkurini, ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Bu yondashuvda jarayon maqsadga ko‘ra muhim hisoblanadi. Aynan jarayonli yondashuvda interfaol metodlardan foydalaniladi. Chunki interfaol o‘qitish metodlarining aksariyati talabalarga yangi bilim bermaydi. Bu metodlar o‘quvchi va talabalarda mavjud bo‘lgan bilimlarni faollashtiradi, umumlash tiradi, analiz, sintez qilishga o‘rgatadi. Interfaol metodlar talabalarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Shuning uchun «Sinkveyn», «Klaster», «Nilufar guli», «Venn diagrammasi» va boshqa interfaol metodlar asosida bajarilgan topshiriqlar baholanmaydi, talabalar rag‘batlantiriladi, har qanday fikrlar qabul qilinadi (bu fikrlar o‘qituvchining nuqtayi nazaridan noto‘g‘ri bo‘lsa ham).

Interfaol o‘qitish metodlarini yaxshiroq anglash uchun, ularni an’anaviy va faol o‘qitish metodlari bilan taqqoslash mumkin.

Interfaol strategiyalarida o‘qituvchining roli keskin o‘zgaradi, endi o‘qituvchi darsning markaziy figurasidan darsning tashkilotchisiga aylanadi, darsning umumiy yo‘nalishini belgilaydi (oldindan kerak bo‘lgan topshiriqlarni tayyorlaydi, guruhlar ishini tashkil etish bo‘yicha savollar va mavzularni tanlaydi), vaqtni nazorat qiladi, maslahat beradi, murakkab terminlarni tushuntirib beradi. O‘quvchilarda esa axborotning qo‘shimcha manbalari paydo bo‘ladi kitoblar, lug‘atlar, ensiklopediyalar, kompyuter dasturlari va boshqalar. Bundan tashqari, o‘quvchilarning ijtimoiy tajribalari ortadi ular bir-birlari bilan muloqotga kirishadilar, berilgan topshiriqlarni hamkorlikda bajarishga o‘rganadilar, bir-birlarini fikrlarini tinglash va hurmat qilishga odatlanadilar. Bugungi kunda faol va interfaol metodlarning 100dan ortiq turlari mavjud. Ularning ichida quyidagi metodlardan texnika oliy o‘quv yurtlarida ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarda foydalanish maqsadga muvofiqdir

«Aqliy hujum» metodi

«Aqliy hujum» (breynstroming aqllar to‘zoni) amaliy yoki ilmiy muammolar yechish g‘oyasini jamoaviy yuzaga keltirishdir. Ishtirokchilar aqliy hujum vaqtida murakkab muammoni hal etishga harakat qiladilar: ularni tanqid qilishga yo‘l qo‘ymay, uni hal etishning ko‘proq shaxsiy g‘oyalarini yuzaga keltiradilar, so‘ngra ko‘proq maqbul va boshqa g‘oyalarni ajratadilar, ularni muhokama qiladilar va rivojlantiradilar, ularni isbotlash yoki qaytarish imkoniyatlarini baholaydilar.

Bu usul hamma vazifalarni bajaradi, lekin uning asosiy vazifasi ta’lim oluvchilarni o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirish, ularni muammoni mustaqil tushunish va yechishga qiziqtirish va

ularda muomala madaniyati, fikr almashinish malakalarini rivojlantirish, tashqi ta’sir ostida fikrlashdan ozod bo‘lish va ijodiy topshiriqni yechishda birlamchi yo‘l fikrlarini yengib o‘tishni tarbiyalaydi.

An’anaviy ta’limda vazifani yechish jarayonida ko‘pgina ta’lim oluvchilar o‘z g‘oyalarini aytishga botina olmaydilar, o‘z takliflarining xatoligi, ta’lim beruvchining salbiy munosabati, boshqa ishtirokchilarning tanqididan qo‘rqadilar.

Aqliy hujum qoidasi:

1. Hech qanday birga baholash va tanqidga yo‘l qo‘yilmaydi! Taklif etilayotgan g‘oyani baholashga shoshma, agarda u hattoki ajoyib va g‘aroyib bo‘lsa ham, hamma narsa mumkin. Tanqid qilma hamma aytilgan g‘oyalar qimmatli teng kuchlidir. O‘rtaga chiquvchini bo‘lma! Turtki berishdan o‘zingni ushla!

2. Maqsad miqdor hisoblanadi! Qancha ko‘p g‘oyalar aytilsa, undan ham yaxshi: yangi va qimmatli g‘oyalarni paydo bo‘lishi uchun ko‘p imkoniyatdir. Agarda g‘oyalar qaytarilsa, xafa bo‘lma va xijolat chekma.

3. Tasavvuringni «jo‘sh urishiga» ruxsat ber!

«Insert» metodi

Insert - samarali o‘qish va fikrlash uchun matnda belgilashning interfaol tizimidir.

Insert usuli yordamida avvalgi bilimlar faollashadi, taqdim etilgan matn ongli ravishda o‘zlashtiriladi. O‘qilayotgan materiallar talaba tomonidan tahlil qilinadi va maxsus belgilar qo‘yiladi. Insert usuli orqali ta’lim oluvchi o‘zining mustaqil bilim olishini faol kuzatish imkoniga ega bo‘ladi. Bundan tashqari, Insert yordamida talabada adabiyotlar bilan mustaqil ishlash ko‘nikmasi ham samarali rivojlanadi.

Matnda belgilash tizimi

(√) – men bilaman deganni tasdiqlovchi belgi;

(+) – yangi axborot belgisi;

(–) – meni bilganlarimga zid belgisi;

(?) – meni o‘ylantirib qo‘ydi. Bu bo‘yicha menga qo‘shimcha axborot kerak belgisi.[5, 72-b]

Imitatsion (taqlid) o‘yinlar ular ishbilarmonlik o‘yinlardan hajmi jihatidan kichikligi va hal etiladigan masalalar cheklanganligi bilan farq qiladi. Imitatsion o‘yinlarning maqsadi talabalarda ijodiy muhitda u yoki bu malakalarni mustahkamlash, shuningdek, muhim tushuncha va kategoriyalarga alohida diqqat qaratishni nazarda tutadi. Shuningdek, imitatsion o‘yinlar taqlid qilinadigan jarayon va obyektlar tarkibi hamda ahamiyati haqida tafsilotlarni o‘z ichiga oladi.

Psixo va sotsiodrama bu rolli va ishbilarmonlik o‘yinlarga o‘xshagan bo‘lib, faqat bu yerda sotsial yoki psixologik masalalar yechiladi. Bunday masalalar jumlasiga jamoadagi vaziyatni his qila olish boshqa kishining ruhiy holatni to‘g‘ri baholash, unga ta’sir ko‘rsata olish, u bilan unumli muloqotga kira olish kiradi. Ishbilarmonlik o‘yinlari quyidagi pedagogik vazifalarni yechish uchun tanlanadi:

1.Talabalarda to‘liq kasbiy faoliyat va uning dinamikasi to‘g‘risida tasavvurlarni shakllantirish.

2. Shaxsiy va jamoaviy yechimga ega bo‘lgan muammoli kasbiy va ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish.

3. Kasbiy sohada nazariy va amaliy tafakkurni rivojlantirish.

4. Bilish motivatsiyasini shakllantirish orqali kasbiy motivatsiyani vujudga kelish

shartlarini ta’minlash.

Shunday qilib, ishbilarmonlik o‘yinlarni modellashtirishga faqat individual ravishda o‘zlashtirish imkoniyati bo‘lmagan hamda muammoli mazmunga ega bo‘lgan kasbiy faoliyat to‘g‘ri keladi. Ishbilarmonlik o‘yinlarning afzallik tomonlari quyidagilardan iborat:

1. Ishtirokchilarda ta’lim jarayonidan emotsional qoniqish hissi va o‘rganishga bo‘lgan yuqori motivatsiya yuzaga keladi.

2. Kasbiy faoliyatga tayyorlanish, shuningdek, talabalar o‘z bilimlarini qo‘llash, ya’ni bilim, ko‘nikmalar shakllanadi.

3. O‘yinday keyingi muhokama bilimlarning mustahkamlanishiga yordam beradi.

4. Kompleks pedagogik maqsadlarga erishiladi: bilish, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi. Ishbilarmonlik o‘yinlarida talabalarda jamoaga taalluqlilik shakllanadi. Umumiy savollarni jamoaviy muhokama qilish esa tanqidiylikni, o‘zini tuta bilishni, boshqalarning fikrini hurmat qilishni, boshqalarga e’tiborni shakllantiradi. Shuningdek, ishbilarmon o‘yinlar jarayonida mantiqiy fikrlash, berilgan savollarga yechim izlash qobiliyati, nutq va nutq etiketi, bahs-munozarada ishtirok etish ko‘nikmasi rivojlanadi.

Ishbilarmonlik o‘yinlarini o‘tkazishning afzallik tomonlari bilan bir qatorda salbiy tomonlari ham mavjud:

1.O‘qituvchi uchun o‘quv mashg‘ulotiga tayyorgarlik ko‘- rishi katta hajmdagi mehnatni talab etadi.

2.Hamma o‘qituvchilar ham ishbilarmonlik o‘yinlarini o‘tkazish ko‘nikmasiga ega emas.

3. O‘yin jarayonida o‘qituvchidan bir vaqtning o‘zida aktyorlik va rejissyorlik ijodiy jarayonini boshqarish talab etiladi.

4. Ishbilarmonlik o‘yinlarida ishtirok etishda talabalarning o‘zlari tayyor emasligi.

5. Ishbilarmonlik o‘yinlari ko‘p vaqtni, aniqrog‘i dars jadvalini o‘zgartirishni talab etadi.

Ishbilarmonlik o‘yinlarni o‘tkazishda quyidagi talablarga rioya qilish kerak bo‘ladi:

1. O‘yinda ishtirok etuvchilarni reglamentga rioya qilishlari shart.

2. Qoidalar haddan tashqari ko‘p bo‘lmasligi (5–10 tagacha), ular plakat yoki slayd ko‘rinishida taqdim etilishi kerak.

3. Qoidalar o‘yinning hayotiyligini va ishbilarmonlik ma’- nosidagi xarakterini ko‘rsatib berishi kerak.

4. Qoidalar o‘yin ishtirokchilarining yo‘riqnomalariga va o‘yinni tartibga tushuruvchi tizim (stsenariy) bilan aloqador bo‘lishi kerak.

O‘yinning metodik ta’minoti quyidagi materiallarning mavjudligi bilan bog‘liq: o‘yin loyihasi va qoidalari, o‘yin hujjatlari (stsenariy). O‘yinning yakuniy bosqichi bu nafaqat xulosa chiqarish, balki uning haqiqiy natijalarining kelib chiqish sabablarini tahlil qilishdir. Shunday qilib, **birinchidan,** ishbilarmon o‘yinlardan faqat bo‘lajak kasbiy faoliyatni to‘liq yorituvchi mavzularni o‘rganishda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, ishbilarmonlik o‘yinlarni ishlab chiqishda tizimli yondashuv talab etiladi va talabalar bilan ishlashning boshqa turlariga ta’sirini, boshqa 38 o‘qituvchilarning munosabatini inobatga olish kerak.

Uchinchidan, ishbilarmonlik o‘yinlarida ishtirokchilardan predmetli va ijtimoiy kompetentlilik talab etiladi. O‘yingacha talabalarda bahs-munozarada ishtirok etish madaniyati shakllantirilishi lozim.

To‘rtinchidan, ishbilarmonlik o‘yinlarining tarkibiy qismlari shunday ketma-ketlikda

bo‘lishi kerakki, ulardan ishtirokchilar zerikmasligi, balki jo‘shqin qiziqish bilan ijro etishlari kerak.

Beshinchidan, ishbilarmonlik o‘yini o‘z-o‘zini boshqarish tamoyillariga bo‘ysunishi kerak. O‘qituvchi faqat o‘yindan oldingi tushuntirish ishlarida va o‘yin yakunidagi tahlilda ishtirok etishi nazarda tutiladi.

Oltinchidan, ishbilarmonlik o‘yin jarayonida talabalar an’anaviy xulq-atvori bilan ajratilgan vaqtda ulgurmaydi. Shu sababli bu holat modellashtirilgan ishlab chiqarish jarayoni mantig‘iga bo‘ysindirilishi kerak.

Yettinchidan, ishbilarmonlik o‘yinlarini ko‘proq haftaning oxirgi kuni amaliy darslarda o‘tkazish maqsadga muvofiqdir

Dars jarayonida muammoli vaziyatlarni hal qilish uchun pedagogik (ishbilarmon) o‘yinlardan foydalanish orqali muammoli vaziyatni hal etishimiz bilan birga talabalarda ushbu kasbiy faoliyatda uchraydigan masalaning yechimini izlash va topa olish, jamoada ishlash, bo‘lajak kasbining nozik tomonlarni o‘rganishga imkoniyat yaratgan bo‘lamiz. Shu bilan birga o‘qituvchi o‘z darsiga, kasbiy faoliyatga va talaba tanlagan kasbga qiziqish uyg‘otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh.M. «Birashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 75-sessiyasida so‘zlagannutqini o‘rganish bo‘yicha» o‘quv qo‘llanma Toshkent: «Ma’naviyat», 2021. - 280 bet

2.”O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 21.12.2022-yil.

3.Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O‘quv uslubiy qo‘llanma/ Innovatsion ta’lim texnologiyasi seriyasi. T.: Iqtisodiyot, 2012.

4.Xabibullayev R.A., Sodiqova M.R. O‘quvchilarda kimyoviy-texnologik fikrlashni shakllantirish. Ma’ruza matni. Toshkent. 2007.

5.Alimdjanova D.I., Aliev I.T. Kimyo va oziq- ovqat texnologiyasiga oid fanlarni o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar.Toshkent: “Iqtisod-moliya”. 2015. 278 bet.

6.Abdiquddusov O., Rashidov H. Kasb-hunar ta’limi pedagogikasi. O‘quv qo‘llanma. T: O‘MKXTTKMO vaUQT instituti, 2009.

7. Olimov Q.T. Kasb ta’limi uslubiyati. Toshkent. 2006. - 164 b.

8.Suvanova F., Qobilova N., Tuxtamishova G. Improvement of solvent recovery technology in oil extraction production //Science and innovation. 2023. Т. 2. №. A1. С. 209-212.

9.Tukhtamishev, S., R. Xudayberdiyev, and G. Tukhtamishova. “Mechanized apparatus for cutting melon fruit into annular slices.” Science and innovation 2.A1 (2023): 252-255.

10. Саттаров, К. К., Тухтамишева, Г. К., & Нуриддинов, Б. Р. (2021). Совершенствование технологии получения муки из зерна пшеницы. Образование и право, (7), 236-241.

11.Тухтамишева, Г. Қ., & Саттаров, К. К. (2021). Махалий буғдой донидан юқори сифатли унларни олиш технологияси. Scientific progress, 2(4), 1003-1101.

TA’LIMNI RAQAMLASHTIRISH VA KENG QO‘LLASH - BILIM EGALLASHDAGI YANGI IMKONIYAT

Karshiboyev Hazratqul Kilichievich, *b.f.d.,professor,*

Karshibayev Jaxongir, *b.f.d., dotsent.*
Guliston davlat universiteti
jahon@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada ta’limni raqamlashtirish, elektron ta’lim resurslaridan ta’lim jarayonida keng qo‘llash ta’lim sifati va samaradorligini oshirishdagi ijobiy roli ochib berilgan. Ayniqsa talabalar tamonidan mustaqil ishi bajarishda elektron ta’lim resurslaridan foydalanishda ta’lim portalining o‘rni benihoya kattaligi ta’kidlangan.

Tayanch so‘zlar: Ta’limni raqamlashtirish, elektron ta’lim, elektron ta’lim resurslari, AKT ni qo‘llash, talaba mustaqil ishi, ta’lim portali.

Keyingi yillarda mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma’naviy hayotida, jumladan, ta’lim tizimida tub o‘zgarishlar amalga oshirilayotganligiga guvoh bo‘lib turibmiz. Bu ishlar yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risidagi” qonun asosida amalga oshirilayotgan islohotlar tashkil qilib, pirovard natijada yuksak ma’naviy va axloqiy talabalarga javob beradigan kompetentli kadrlarni tayyorlashni ko‘zda tutadi.

Malakali va kompetentli kadrlar tayyorlashning eng muhim omillaridan biri ta’lim sifati va samaradorligini oshirishdir. Ta’lim sifati va samaradorligini oshirish zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsion texnologiyalarni keng joriy etish bilan chambarchas bog‘liqdir, chunki XXI - asr axborot asri ekanligiga kech kim shubha qilmaydi. Bunday zamon bilan hamnafas va yangi raqamli imkoniyatlardan foydalanuvchi boshqalarga nisbatan ustunlikka erishadi. Shu asnosida mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va qishloq xo‘jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. [1].

Shunga asosan raqamlashtirish ta’lim va boshqaruv uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, ma’lumotlar bazasini shakllantirish, ma’lumotlarni tahlil qilish orqali ish samaradorligini oshiradi. Ta’limni raqamlashtirish talabalar faolligini oshirish, shaxsga qaratilgan ta’lim va yangi o‘qitish usullaridan foydalanishni o‘z ichiga oladi.

Oliy talim tizimida tayyorlanayotgan mutaxassislarning kasbiy mahorati salohiyati, mustaqil qaror qabul qilishga kompetentliligi.

Oliy talim tizimida tayyorlanayotgan mutaxassislarning kasbiy mahorati, salohiyati, mustaqil qaror qabul qilishni kompetentligi, fan va texnikaning so‘nggi yutuqlarini amaliyotga joriy eta olishi kabi xususiyatlarini zamonaviy axborot-ta’lim resurslaridan mustaqil ravishda foydalana olish orqaligina ta’minlash mumkin. Bu fazilatlarni faqat talabalar mustaqil ishlarini me’yor talablari asosida tashkil etilgandagina amalga oshirish mumkindir. Xozirgi vaqtda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jamiyat turmushining barcha sohalarida davlat boshqaruvida, siyosat, tibbiyot, ta’lim, fan va madaniyat, maishiy turmush va boshqa sohalarda keng qo‘llanilmoqda. Mubolag‘asiz aytish mumkinki, hech bir mamlakat axborot komunikatsiya texnologiyalarining doimiy ravishda takomillashuvida etarli darajada e’tibor bermay turib, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-huquqiy jihatdan muvaffakiyatli rivojlana olmasligi ayni haqiqatdir.

Shuning uchun Guliston davlat universitetida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta’lim jarayoniga qo‘llash, mustaqil ta’limning o‘quv-uslubiy ta’minotini yaratish, o‘quv jarayonini tegishli asbob uskuna va jihozlar bilan to‘liq ta’minlash yuzasidan bir qator ijobiy

ishlar amalga oshirilmoqda.

Axborot-kommupikatsion texnologiya (AKT) larni ta’lim jarayonida qo‘llash ko‘p jihatdan professor-o‘qituvchilarning salohiyati va zamonaviy axborot tizimidan foydalana olish malakalari bilan chambarchas bog‘liqligini unutmasligimiz kerak.

AKT dan foydalanish yo‘nalishlaridan yana biri masofaviy ta’limning yo‘lga quyilishidir. Talabalarning o‘quv-ta’lim resurslariga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida universitet ichki “ Ta’lim portali” yaratildi. Ushbu portalda axborot-resurslari fakultet va ta’lim yo‘nalishi bosqichlari bo‘yicha tizimli holda joylashtirildi. Har bir ta’lim yo‘nalishida fanlar bo‘yicha darslik, o‘quv qo‘llanmalar, o‘quv-uslubiy majmua, ma’ruza matnlari va qo‘shimcha materiallar bo‘limlari tashkil qilinib, ularda fanning o‘quv dasturidagi asosiy va qo‘shimcha adabiyotlar, muqobil ma’ruzalarning elektron variantlari, multimediali darsliklar, ma’ruzalarning taqdimot materiallari, virtual stendlar, ilmiy maqolalar, talabalar bilimini nazorat qiluvchi test dasturlari, videoroliklar va boshqa materiallar o‘rin olgan.

Universitetning har bir talabasi o‘z login-paroliga ega bo‘lib, istagan kompyuter xonasidan lokal tarmoq orqali internetdan va “Ta’lim portali”dan foydalana oladi.

AKT larni ta’lim jarayoniga tatbiq etishda universitet Multimedia markazi alohida o‘rin tutadi. Xozirgi kunda Multimedia markazi tomonidan kafedralar bilan hamkorlikda fanlardan videomaruzalar tayyorlanib, ta’lim jarayonida qo‘llanilmoqda.Universitetimizda yaratilayotgan “Elektron trenajyor” va “Talabaning o‘z bilimini o‘zi baholash” tizimlari, hamda Talaba mustaqil ishi platformalari ta’lim sifatini yanada ko‘tarishga, talabaning darsdan bo‘sh vaqtlarida o‘z ustida ishlashga keng imkoniyatlar tug‘diradi.

Xozirgi kunda portalda joylashgan axborot-o‘quv resurslarining ko‘rsatkichlar hajmi kundan-kunga ortib bormoqda, sabab har kuni portalning qaysidir bo‘limiga yangi resurslar joylashtiriladi. Axborot-resurslarini himoyalash maqsadida qayta ishlangan axborot-resurslari bo‘lim serveriga va shundan so‘ng unversitetning markaziy serveriga joylashtiriladi hamda foydalanuvchilarga uzatiladi. Bundan tashqari har bir serverga himoya dasturlari o‘rnatilgandir.

O‘ylaymizki, universitetimizda axborot-kommunikatsion texnologiyalarni ta’lim jarayoniga keng ko‘lamda joriy qilish ishlarining takokomillashuvi ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda pirovard natijada raqobatbardosh etuk kompetentli mutaxassislar tayyorlashda o‘zining ijobiy samarasini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston-2030 Strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-6079- son Farmoni. 2020 yil 5 oktabr

DEGRADATSIYAGA UCHRAGAN YERLAR ULARNING EKOLOGIK MUAMMOLARI KELIB CHIQISH SABABLARI VA OQIBATLARI

Sh.A. KULDASHEVA, *O‘zR FA UNKI: k.f.d., prof.*
A.G‘. USMONOVA, *o‘qituvchi Guliston Davlat Universiteti*
usmonova9000@gmail.com

Abstract: Soil degradation is a set of processes that lead to a change in the function of the

soil, a deterioration of the quantitative and qualitative indicators of its properties, and a decrease in productivity, that is, under the influence of natural and anthropogenic factors, the elements are stable in the ecological system. deterioration of its properties, decrease in economic value and decrease in efficiency. “Soil degradation is one of the important environmental problems of the 21st century. Its importance, actual and potential effects on biomass productivity, water quality, air quality, and greenhouse gas emissions to the atmosphere are highlighted. It is related to soil and water source pollution, soil degradation. Soil degradation directly and indirectly affects climate change.

Keywords: Degradation, soil erosion, salinization, desertification.

Kirish.

Yer resurslaridan foydalanishda yuzaga kelgan hozirgi vaziyat ulardan foydalanish va muhofazalashning qat’iy nazorat qilishni taqoza etadi. Bugungi kunda katta maydonlarda yer resurslardan foydalanish ilmiy asosda tashkil etilmagan. Yerlarning degradatsiyasi tufayli insoniyat tsivilizatsiyasining tarixi davomida 2 mlrd ga maydondagi hosildor tuproqlar foydalanish uchun yaroqsiz bo‘lib qolgan. Har yili turli sabablarga ko‘ra 15 mln ga qishloq xo‘jalik yerlari ishdan chiqib qolmoqda, shundan 5 mln.ga dan ortiqrog‘i bevosita qishloq xo‘jaligi tufayli sodir bo‘lmoqda. Har yili dalalar va yaylovlarning 60% iga qadar maydoni eroziya va deflyatsiyaga duchor bo‘lmoqda, sug‘oriladigan yerlarning 40% i melioratsiyaga muxtoj. Haydaladigan, ayniqsa sug‘oriladigan yerlar, cho‘llashish jarayoni natijasida foydalanish muamalasidan chiqib ketmoqda. Inson dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullana boshlagandan bunyod 900 mlrd.ga yer cho‘llashishga uchradi. Hozirgi paytda cho‘llashish jarayonlari tufayli har yili dunyoda 50000 – 70000 kv.km (5 – 7 mln.ga) maydondagi hosildor yerlar yaroqsiz bo‘lib qolmoqda. Haydaladigan yerlar sug‘orishni noto‘g‘ri tashkil qilish, yog‘in– sochinning shiddat bilan yog‘ishi, qorlarning tez erishi, dalalarda ixota daraxtzorlarining nixoyatda siyrakligi yoki butunlay yo‘qligi, eroziya kabi omillar ta’sirida har yili katta zarar ko‘radi. BMTning ma‘lumolariga ko‘ra, har yili shu omillar ta’siri tufayli 3 mln ga yer foydalanishdan chiqib ketadi. Shamol va suv eroziyalari tufayli yiliga 26 mlrd t tuproq yo‘qoladi.

Har yili dunyo bo‘yicha 6-7 million gektarga yaqin yer maydonlari qishloq xo‘jalik aylanmasidan chiqib ketmoqda. Ya’ni ulardan foydalanilmaydi. Bundan tashqari global, mintaqaviy miqyosda ham asosiy xavf antropogen degradatsiya bo‘lib turibdi.

Bugun mamlakatimizda ham unumdor yerlarning soni cheklangan. Ba’zi hududlarda e’tiborsizlik oqibatida yerlar degradatsiyaga uchrash holatiga kelib qolgan. Ana shunday salbiy oqibatlarning oldini olish maqsadida Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2022-yil 10-iyunda “Yerlar degradatsiyasiga qarshi kurashishning samarali tizimini yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Unga asosan, O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi tizimida alohida yangi departament tashkil etildi. Respublikamizdagi yerlar degradatsiyasi, ularning oldini olish, bu borada amalga oshiriladigan ishlar bo‘yicha vazifalar bilan shug‘ullanish departamentning zimmasiga yuklatildi.

Yerlarning degradatsiyasi

Yerlar sifatining yomonlashish jarayoni, ularning hosildorligi pasayishi, tarkibidagi ozuqa moddalarining kamayishi – yerlar degradatsiyasi hisoblanadi. Qurg‘oqchil iqlim sharoitida yerlar degradatsiyasi ko‘p hollarda cho‘llanish jarayoniga o‘tib ketadi, bunda hosildor yer sahroga aylanadi.

Tuproqlarning degradatsiyasini ham bir nechta turlari mavjud. Bulardan asosiylari: eroziya, sho‘rlanish, botqoqlanish, gumussizlanish, natijada sahrolanish yuzaga keladi.

Mamlakatimizning har bir qarich yeri bebahodir. Odamlarning yerga bo‘lgan munosabati kundan-kunga o‘zgarmoqda. Bugungi klaster va dehqon-fermerlar yerlarning unumdorligini oshirish orqali qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmini ko‘paytirmoqda. Bunda respublika qishloq xo‘jaligi sohasida ilm va innovatsiyaning birgalikda olib borilayotgani muhimdir.

Tuproq degradatsiyasi – bu tuproq funksiyalarining o‘zgarishiga, uning xususiyatlarining miqdoriy va sifat jihatidan yomonlashishiga, unumdorlikning asta-sekin yomonlashishiga va yo‘qolishiga olib keladigan jarayonlar majmui.

Quyidagilar tuproq degradatsiyasining eng muhim turlari:

- texnologik (uzoq muddatli foydalanish natijasida)
- tuproq eroziyasi
- sho‘rlanish
- botqoqlanish
- tuproqning ifloslanishi
- cho‘llanish

Tuproqning degradatsiyasining o‘ta yuqori darajasi - bu tuproq qoplamining buzilishidir.

O′zingizga ma′lumki, O′lkamizda iyun oyining o′rtalariga borib, dalalarimizda pishib yetilgan g′allani o′rib-yig′ib olish ishlari avj pallasiga kiradi. Boshoqli don ekinlaridan bo′shagan yerlarni takroriy ekin ekishga tayyorlash ishlari boshlanadi. Odatda, don ekinlaridan bo′shagan maydonlar g′alla qoldiqlaridan tozalanib, keyin shudgor qilinishi kerak. Lekin ko′p hollarda osongina yo′li, uni yoqib yuborish holatlari (1-rasm) uchramoqda.,

(1-rasm)

Tuproqning suv ta′sirida yuvilishi yuzlama eroziya deyiladi. Bunda qor suvlari, yomg′ir tomchilari avvalo tuproqqa urilib, uning donalarini ivitib yumshatadi, so′ngra vujudga kelgan oqim tuproqni o′sha chirindili ivigan ustki qismini yuvib ketadi. Bu hodisa o′simliklarning o′sishiga salbiy ta′sir etadi va hosildorlikni 2-3 marotaba kamaytiradi. Xususan, qordan erigan suvlar har gektar yerdan 25 t gacha tuproqning unumdor qatlamini yuvib ketishi mumkin.

Ma′lumotlarga ko‘ra, 2020 yilning 1 may kuni Sirdaryo viloyati hududidagi Sardoba suv omborida to‘g‘on o‘pirilib, suv toshqini yuzaga kelgandi. Suv toshqini natijasida Sardoba,

Oqoltin va Mirzaobod tumanlaridagi aholi punktlari va ekinlarga zarar yetgan. Binolar, yo‘llar, kommunikatsiyalar vayron bo‘lgan bu holat xalq xo′jaligiga katta iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik zarar etkazgan.

Sel ta′sirida ham (Surilma eroziya) tuproq eroziyaga uchrashishi mumkin. Sel – kuchli jala natijasida vujudga kelgan oqim bo′lib, u tuproqni yuvishdan tashqari, o′z yo′lida uchragan barcha narsalar (toshlar, daraxtlar, qum, loy va boshqalar)ni uzoq yerlarga olib ketadi va nihoyatda ko′p yerlarni ishdan chiqaradi. (2-rasm)

Suv eroziyasi ta’sirida tabiiy tuproq holatining o‘zgarishi (2-rasm)

Tuproqning degradatsiyasi yana quyidagi turlarni o‘z ichiga oladi. Eroziya qoplami o‘zgarishga uchraydi, tuproq unumdorligi pasayadi va natijada cho‘llashish jarayoni vujudga keladi. Bundan tashqari kuchli shamol, muzliklarning siljishi, ko‘chkilar, daryo toshqinlari, vulqonlar, yer silkinishi, tayfun, sunami va boshqa eroziyani keltirib chiqaruvchi kuchlar mavjud. Tuproqning unumdorligiga salbiy tasir etuvchi asosiy jarayonlardan biri suv va irrigatsiya eroziyasidir. Irrigatsiya eroziyasiga asosan sug‘orma tipik va to‘q tusli bo‘z tuproqli yerlar moyil bo‘ladi.Bu maydonlarning yarmiga yaqini bo‘laklangan relyefli joylar va ularda irrigatsiya eroziyasi rivojlanish ehtimoli cho‘l hududlaridagiga nisbattan ko‘proqdir.

Tuproqlarning yuvilishi qiyalik 1-2 gradusga yetganda boshlanib,qiyalik oshgan sari eroziya jarayoni jadallashadi. Eng havotirlisi shundaki, irrigatsiya eroziyasi natijasida tuproqlardan gumus va oziqlantiruvchi moddalari yo‘qoladi. Buning oqibatida ,qishloq xo‘jaligi yer aylanmasidan qimmatbaho sug‘oriladigan yerlar chiqmoqda .Bundan tashqari, tuproqlarga solinadigan o‘g‘it va zaharli kimyoviy moddalarning uchdan bir qismi tuproqdan yuvilib, suv havzalarida yig‘iladi va atrof muhitga salbiy tasir ko‘rsatadi. Tuproq degradatsiyasini tezlashtiruvchi omillarga quyidagilarni keltirish mumkin. Respublikamizning 643.2 ming ga sug‘oriladigan yerlarni irrigatsiya eroziyasiga duchor bo‘ladi. Qashqadaryo (159,7mingga), (Toshkent 138,6ming ga) (Samarqand 121,2) viloyatlarining sug‘oriladigan yerlari irrigatsiya

eroziyasiga ko‘proq duchor bo‘ladi. Suv eroziyasiga Qashqadaryo, Toshkent, Samarqand, Surxondaryo va Farg‘ona viloyatalaridagi lalmi yerlar uchraydi. Shuning uchun ushbu yerlarga eroziyaga qarshi aniq maqsadli chora tadbirlar amalga oshirilishi lozim. O‘zbekistonda shamol ta’siri ostidagi tuproq deflyatsiyasi 50%dan ortiq cho‘l va bo‘z tuproq mintaqalarini qamrab oladi. Farg‘ona vodiysining g‘arbiy va markaziy qismi, Buxoro vohasi, mirzacho‘lning shimoliy-g‘arbiy cho‘li, Qarshi va Sherobod cho‘llari shuningdek Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazim viloyatining sug‘oriladigan yerlari, shamol tasiri ostida tuproq deflatsiyasiga uchragan. Tuproqning degradatsiya jarayonlriga chidamligini baholashda bir qator muhim ko‘rsatkichlar tavsiya qilingan. (1-jadval)

Tuproq eroziyasi intensivligi shkalasi (1-jadval)
(Н.К.Шакула , А.Г.Рожков , П.С.Трегубов,1973)

	Tuproq eroziyasi xavfliligi	Tuproq yo‘qotilishi intensivligi, mm/yil	Tuproq yuvilishining o‘lchami, t/ga yilda
	Yo‘q	Tuproq hosil bo‘lishi jarayonning jadalligi	Yuz beradigan yuvilish kam
	Kuchsiz	0,5 dan kam	6 dan kam
	O‘rtacha	0,5-1,0	6-12
	Kuchli	1,0-2,0	12-24
	Juda kuchli	2,0-5,0	24-60
	Falokatli	5 dan yuqori	60 dan yuqori

Bularga:

• Iqlim xususiyatlari va relief tavsifi;

• ekotizm komponentining fitosenotik tavsifi: biomassa mahsuldorlik, modda aylanishining hajmi va intensivligi ;

• tuproq xossalari va rejimi: ishqoriy-kislotalik va oksidlanish – qaytarilish sharoitlari, suv rejimi ,granulometrik va minerologik tarkibi, kation almashinishi hajmi, gumus miqdori yoki zahirasi.

Tuproq eroziyasiga tabiatda barcha sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan bo‘lgan holatlar kiradi, ya’ni tuproq unumdorligini pasaytiradigan, tuproq qoplamini salbiy o‘zgarishga olib keladigan antropogen omillar shular jumlasidandir;

a)iqlim o‘zgarishi-ekstremal ob havo hodisalarining takrorlanishi va jadalligini o‘zgarishi o‘zgarishi kuzatiladigan noqulay gidrotermik sharoitlar;

b)kimyoviy erosiya –tuproqda zaharli moddalarning yig‘ilishi;

v)mexanik eroziya – qiyaliklarda siljishlarning sodir bo‘lishi natijasida agregatlarning aralashishi;

g)yerlarni sug‘orish natijasida tuproqlarning sho‘rlanishi- tuproqlarda suvda eriydigan tuzlarning to‘planishi;

d)tuproqlarning o‘ta namlanishi va botqoqlanishi -tuproqlarda muntazam namlik tasirida sodir bo‘ladigan bir qator holatlar;

e)cho‘llanish –yer yuzi biologik potensialining yo‘qoloishi yoki kamayishi,-ushbu jarayon suv resurslaning kamayishi bilan bog‘liq ravishda kuzatiladi, ya’ni o‘simlik qoplamini mutlaqo yo‘q bo‘lib ketishi, faunalar uchun boshqa sharoitlarning paydo bo‘lishi namoyon bo‘ladi;

J)yo‘l va boshqa inshootlarni qurish –geologiya qidiruv ishlarini olib borishda, foyfali

qazilmalarni qazib olishda, qayta ishlashda, o‘simlik va tuproq qoplamining yo‘qolishi;

Z)ikkilamchi sho‘ranish – irrigatsion tadbirlarni tuproqlarning fizik va kimyoviy xossalarini hisobga olmasdan noto‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi natijasida yuzaga keladi.

Shamol, suv, harorat, geologik, antropogen va boshqa omillar ta’sirida eroziya yuzaga kelishi mumkin.

Xulosa

Shuni alohida ta′kidlash kerakki, tuproqning degradatsiyadan saqlab qolish uchun bir qator chora-tadbirlar mavjud.

1. Past-balandliklardan iborat bo′lgan yerlarda ko′p yillik ekinlar ekish, bog′dorchilik va uzumchilik sohalarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Qiyaligi 5-10° tashkil yetadigan yerlarning yon bag′irlari (fatsiyalar) ko′ndalang haydalsa, yog′ingarchilik suvlari jo′yaklar hosil qila olmaydi. Yerning qiyaligi 10-15° tik bo′lgan yerlarda ko′p yillik yem-xashak o′simliklari ekish yoki pushtalar olib mevali daraxtlar va tokzorlar barpo qilish respublikamiz miqyosida keng ko′lamda amalga oshirilmoqda.

2. Yo′llar qurilishi paytida yog′ingirchilik suvlarini oqib ketishi uchun yo′l bo′ylab ariqlar qazish va daraxtzorlar barpo etish maqsadga muvofiqdir. Suv havzalari, to′g′onlar, kanallar va suv omborlari qurilishi paytida tuproq olingan handaklarii tekislab, daraxtzorlar barpo etish kerak. Masllan, Samarqand viloyati Pastdarg′om tumanida kichik jar va soylarni tekislash hisobiga 200 gektar yangi yerlar ochib xo′jalik hisobiga o′tkazilgan.

3. Qirg′oqlarni yuvadigan daryo bo′ylarida damba va ko′tarmalar o′rnatish, jarliklarga suv tushmaydigan ariqlar qazish, yumshoq va engil tez yuviladigal tuproqli joylarda ariq o′rniga temir-beton lotoklar o′rnatish, jarlarda va soyliklarda suv oqimini to′suvchi to′g′onlar qurish, selga qarshi kurashish uchun quruq hovuzlar (Selhonalar) va suv omborlari barpo etish, zinapoyasimon ariqlar qazish katta ekologik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://fermermaktab.uz/uz/article/tuproqlar-degradatsiyasi
2. https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/11951-yer-resurslarining-degradatsiyasi-uning-asosiy-sabablari
3. Abduraxmonov T, Jabborov Z.A, Nikadambayev X.B Tuproqlarni kimyoviy ifloslanish muammolari va muhofaza qilish tadbirlari maxsus kursini o‘qitishda pedagogik texnalogiyalar. T, Universitet. 2010. 1136
4. https://www.agro.uz/
5. Degradatsiya i oxrana pochyu pod redyu akademika RAN Dobrovolskogom. 2002. 654 s
6. Yo‘ldoshev. G, Abdurahmonov T. Tuproq kimyosi. (O‘quv qo‘llanma) T.:2005-238b
7. Karmanov I.I. Bulkakov D.S Degradotsiya poch: predlojeniya posovershenstvovaniyu terminov i opredeleniy Antropogennaya degradatsiyapochvennogo pokrova i meri yee preduprejdeniye. M.1998.t1 s.5-6.ch

ACHCHIQ BODOM O‘SIMLIGI QURUQ MEVASI TARKIBIDAN AFLATOKSINLAR MIQDORINI YUQORI SAMARALI SUYUQLIK XROMATOGRAFIYASI METODI YORDAMIDA TAHLIL QILISH

O‘.M, Shopo‘latov, O.F.Xaydaraliyeva
Guliston davlat universiteti
utkirjon.shapulatov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ishning maqsadi aflatoksinlarni bodom o‘simligi mag‘zidan ajratib olishni optimallashtirish, shuningdek aflatoksinlarni oson va samarali ekstraktsiya qilib ajratish, hamda Osiyo mintaqasi hududidagi Afg‘aniston, O‘zbekiston mamlakatlarda yetishtirilgan bodom daraxti mag‘zi tarkibidagi aflatoksinlari miqdori tahlil qilindi.

Olingan natijalarga asosan, O‘rta Osiyo miqtaqasi mamlakatlarida yetishtirilgan bodom mevasi tarkibida aflatoksinlar miqdori keltirilgan me’yoriy hujjatlarga nisbatan kam ekanligi aniqlandi. Aflatoksin B1, B2, G1 va G2 standart namunalari asosida 3,65 minutda aniqlandi. O‘zbekiston hududida yetishtirilgan bodom mevasi tarkibidagi aflatoksin G2 miqdori, Afg‘anistonda yetishtirilgan bodom mevasiga nisbatan esa to‘rt barobar yuqori ekanligi aniqlandi.

Tayanch so‘zlar: mikotoksin, deoksinivalenol, achchiq bodom, HPLC, UV-detektor

Oziq-ovqat va ozuqalarning erkin savdosi butun dunyoda tobora keng tarqalgan. Mahsulot oqimini nazorat ostida ushlab turish uchun eksport qiluvchi va import qiluvchi mamlakatlarda ham muvofiqlashtirilgan tartibga solish va boshqarish tizimlariga ehtiyoj bor. Shu sababli, ko‘plab mamlakatlarda allaqachon turli xil ifloslantiruvchi moddalar, shu jumladan aflatoksinlar uchun umumiy qoidalar va maksimal darajalar o‘rnatilgan. Shunga qaramay, ayrim davlatlar aflatoksinlar uchun o‘zlarining maksimal darajalariga ega. Dunyo bo‘ylab asosan aflatoksinlarning umumiy miqdori (AFB1, AFB2, AFM1, AFG1 va AFG2), oziq-ovqat va ozuqa uchun, muvofiqlikni tekshirish uchun tegishli tahlil usullarini tanlash uchun boshqalar qatori ushbu qoidalardan xabardor bo‘lish muhimdir. Hozirgi kunda aflatoksinlarni aniqlashda ommalashgan, zamonaviy usullardan foydalanib, aflatoksinlarni miqdor va sifat jihatdan aniqlash usulidan yuqori samarali suyuqlik xromatografiyasidan foydalandik[1, 12-b.].

Mikotoksinlar - mikroskopik mog'or zamburug‘larining hayotiy faoliyatining ikkilamchi metabolitlari - o‘simlik va hayvonot manbalaridan olingan oziq-ovqat mahsulotlarini ifloslantiradi va hayvonlar va odamlarning sog'lig'iga jiddiy zarar etkazishi mumkin. Bugungi kunga qadar 450 dan ortiq mikotoksinlar ma'lum. Barcha mikotoksinlar bir nechta sinflarga bo‘linadi va ularning xususiyatlari va tuzilishi bilan farqlanadi, bu ularni bir vaqtning o‘zida aniqlashda qiyinchiliklarga olib keladi. Birgalikda olinadigan moddalardan (oqsillar, yog'lar, lipidlar, sterollar, qutbli organik kislotalar, karotenoidlar, xlorofill) ekstraktlarni tozalash uchun mikotoksinlarni (bir yoki ma'lum bir sinf) tanlab olish uchun qattiq fazali ekstraktsiya va tijorat immunoaffinlik ustunlari qo‘llaniladi. Odatda, bu usullar uzoq (namuna tayyorlash 3 dan 5 soatgacha davom etishi mumkin), ko‘p miqdorda zaharli organik erituvchilarni va qimmat bir martalik immunoaffinlik ustunlarini talab qiladi.[2, 2-b.].

Yuqori samarali suyuq xromatografiya (YSSX) - bu organik birikmalarni ajratish va aniqlashning eng ommaviy va samarali usullaridan hisoblanadi. Dunyoda taxminan 80% organik

birikmalar YSSX yordamida aniqlanadi. Tahlil qilinadigan namuna kolonkada harakatli va harakatsiz fazalar o‘rtasida harakatlanadi va taqsimlanadi. Bunda ajratish kerak bo‘lgan namunalar tarkibidagi komponentlar ikki faza uchun turli xil yaqinliklarga ega bo‘lganligi va shu bilan kolonkada har xil tezlikda harakatlanishi sababli ajratiladi[3, 4-b.].

Namunalar tarkibidagi aflatoksinlar miqdorini aniqlashda yuqori samarali suyuqlik xromatografiya usulida natijalar olindi va tahlil qilindi.

Ular bir – biridan katta farq qilmaydi va ma’lum vaqt ekstraksiya bajarilgandan so‘ng olingan namunalar 0,45 μmli filtrda filtrlab olinib, qurilmaga analiz qilishga joylashtiriladi.

Turli mintaqalardan keltirilgan, hamda O‘zbekistonda yetishtirilgan namunalar yuqori samarali suyuqlik xromatografiyasi qurilmasida tahililar amalga oshirildi. Unga ko‘ra Afg‘anistonda yetishtirilgan bodom namunasi tarkibida aflatoksin miqdori kamroq ekanligi yuqori samarali suyuqlik xromatografiysida bajarilgan analiz natijasida aniqlandi. Buni quyida keltirilgan (1-rasm)

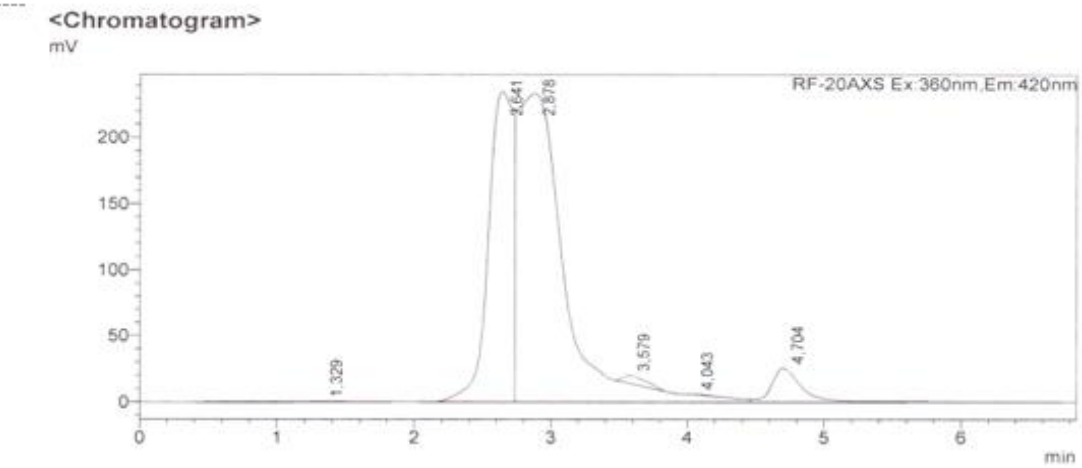

Peak#	Ret. Time	Area	Height	Conc.	Unit	Mark	Name
1	1,329	16505	376	0,000			
2	2,641	2976073	235015	0,000		V	
3	2,878	5535576	233477	0,000		SV	
4	3,579	77056	6102	0,001	ug/mL	T	Afl G2
5	4,043	7633	432	0,000		T	
6	4,704	404106	25654	0,000		SV	
Total		9016949	501056				

1-rasm. Afg‘oniston hududida yetishtirilgan bodom namuna tarkibi xromatogrammasi

O‘zbekiston hududida yetishtirilgan bodom o‘simligi tarkibida aflatoksinlar miqdori ko‘proq ekanligi o‘tkazilgan tahlil natijasida aniqlandi(2-rasm).¶

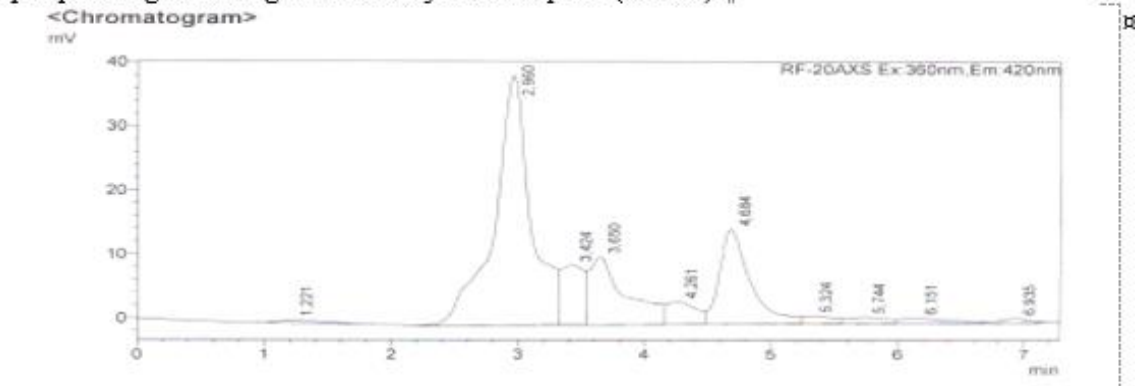

Peak#	Ret. Time	Area	Height	Conc.	Unit	Mark	Name
1	1,221	12224	439	0,000			
2	2,960	789877	39014	0,000			
3	3,424	116271	9404	0,000		V	
4	3,650	211071	10649	0,004	ug/mL	V	Afl G2
5	4,261	56245	3483	0,000		V	
6	4,684	250917	14809	0,000		V	
7	5,324	19973	1200	0,000		V	
8	5,744	21369	976	0,000		V	
9	6,151	22771	753	0,000		V	
10	6,935	12249	663	0,000		V	
Total		1512967	81390				

2-rasm. O‘zbekiston hududida yetishtirilgan bodom namuna tarkibi xromatogrammasi

1-jadval

Afg‘aniston, O‘zbekiston mamlakatlarda yetishtirilgan bodom daraxti mag‘zi tarkibidagi aflatoksinlari miqdori

	Namuna keltirilgan hududlar	Aflatoksinlarning umumiy miqdor chegarasi ppm	AFB1	AFB2	AFG1	AFG2	Aflatoksinlarning umumiy miqdori ppm
.	Afg‘aniston	0,04	-	-	-	0,001	0,001
.	O‘zbekiston	0,04	-	-	-	0,004	0,004

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zain, ME, 2011 yil.Mikotoksinlarning odamlar va hayvonlarga ta'siri. J. Saudi Chem. Soc., 15: 129-144.
2. JSST, 2001 yil.Mikotoksinlarning oldini olish va nazorat qilishda HACCP tizimini qo‘llash bo‘yicha qo‘llanma. jild. 73, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti, Rim, ISBN: 9789251046111, Sahifalar: 113
3. Rivka, BG va P. Nachman, 2008.Meva va sabzavotlardagi mikotoksinlar. Elsevier, AQSh.

TALABALAR BILIMINI BAHOLASHDA NOSTANDART TESTLARDAN INNOVATSION FOYDALANISH USULLARI

Uzaydullayev Akmaljon Olimovich, *t.f.f.d., dotsent,*
Kuzibekov Sardor Komilovich, *t.f.f.d., dotsent,*
Guliston davlat universiteti
uzaydullayevakmal@gmail.com
skuzibekov@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Guliston davlat universiteti talabalari kasbi faoliyati va ijodiy qobiliyatlarini hisobga olgan holda ularning bilimlarini nazorat qilishda nostandart testlardan foydalanish uchun tavsiyalar keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: Ta’lim-tarbiya, reyting, o‘quv reja, test, reproduktiv, integrativ testlar, adaptiv testlar, mezonli-mo‘ljal, ta’lim muassasasi, modul-kredit, vitamin.

Ta’lim-tarbiya jarayoni yaxlit sistema bo‘lib, uning tashkil etilishi, borishini nazorat qilish, olingan natijalarga muvofiq avvalo o‘qituvchining pedagogik faoliyatini tahlil etish, Reyting tizimiga muvofiq talabalarning o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma va malakalaridagi tipik kamchiliklarni aniqlash va ularni korrektsiyalash yo‘llarini belgilashni taqozo etadi.

Talabalarning o‘quv rejadan o‘rin olgan kurslar bo‘yicha o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma va malakalarini aniqlash va baholashda nazorat turlaridan biri test topshiriqlari sanaladi. [1, 43-b.].

Standart testlar mazmuni bo‘yicha reproduktiv va produktiv darajada, tarkibi jihatidan test topshirig‘i savoli va to‘g‘ri va noto‘g‘ri javoblardan iborat bo‘lsa, nostandart testlar o‘zining mazmuni, tuzilishi va qo‘llanish maqsadiga ko‘ra muayyan darajada farq qiladi.

Nostandart testlar mazmuni va mohiyatiga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1. Integrativ testlar;

2. Adaptiv testlar;

3. Mezonli-mo‘ljal olish testlari.

Integrativ testlar integral mazmun, shakl, qiyinchilik darajasi bo‘yicha o‘sib boruvchi, ta’lim muassasasining bitiruvchisining tayyorgarlik darajasi haqida umumlashgan yakuniy xulosa chiqarishga imkon beradigan test topshiriqlari sanaladi. [2, 26-b.].

Adaptiv testlar avtomatlashtirilgan, talabalarga nisbatan individual yondoshish imkonini beradigan, topshiriq mazmuni, bajarish tartibi, qoidasi, shu topshiriqni bajarish natijasida talabaning egallashi mumkin bo‘lgan bali va test natijalarini umumlashtirish bo‘yicha ko‘rsatmalardan iborat bo‘ladi.

Adaptiv testlar ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning modul-kredit paradigmasida muvaffaqiyatli qo‘llanishi mumkin. Buning uchun pedagog bitta mavzu, bob, bo‘lim, kurs mazmuni bo‘yicha turli qiyinchilik darajadagi bir necha variantli test topshiriqlarini tuzish va amalda qo‘llash mahoratiga ega bo‘lishi lozim.

Mezonli-mo‘ljal olish testlari talabalarning umumiy tayyorgarlik darajasi, mazkur kursning o‘qitilish sifati, pedagogning pedagogik mahorati, ta’lim-tarbiya jarayoni samaradorligini aniqlash maqsadida o‘tkaziladi.

Mezonli-mo‘ljal olish test sinovlari orqali talabalarning bilimlaridagi bo‘shliqlar aniqlanadi va ularni bartaraf etish yo‘llari aniqlanadi.

Ushbu fikrlarni standrt o‘quv va test topshirig‘i bilan amalga oshirib bo‘lmaydi, bilish o‘quv maqsadiga erishilganlik darajasini aniqlashda quyidagi rasmli va ko‘p javobli nostandart testlardan foydalanish tavsiya etiladi.

O‘quv maqsadlarining ichida tushunish muhim o‘rin tutadi. Talabalar mazkur o‘quv maqsadiga erishishi uchun, mavzu bo‘yicha ‘rganilayotgan muammolarning yechimini topish, ahamiyatini anglash, asosiy g‘oyani ajratib ko‘rsatishi lozim bo‘ladi. [3, 21-b.].

Talabalarning ushbu o‘quv maqsadiga erishganlik darajasini aniqlash, nazorat qilish va baholashda ular tomonidan o‘quv materialidagi fikrlarni umumlashtirish, asosiy g‘oyani qayta ishlash, misollar keltirish, o‘z fikrini bayon etish va uni himoya qilish talab etiladi.

Yuqorida qayd etilganidek, ushbu darajalarni standart o‘quv va test topshiriqlari vositasida aniqlab bo‘lmaydi, ularni faqat ko‘p javobli nostandart test topshiriqlari yordamida aniqlash tavsiya etiladi. [4, 31-b.].

Mazkur test topshiriqlari talabalarning o‘zlashtirgan nafaqat bilimlarini balki ob’ekt va uning qismlarini tanish, o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash ko‘nikmalarini nazorat qilish va baholash jarayonini haqqoniy va odilona amalga oshirish imkonini beradi. Quyida ulardan ba’zi namunalarni keltirmoqdamiz:

1. Vitaminlarning alfabit nomi bilan ilmiy nomlarini mosligini aniqlang va jadvalga mos raqamni qo‘ying: *1) niasin; 2) tiamin; 3) ritinol; 4) filloxinon; 5) kalsiferrol*

A	K	PP	D	B_1

2. Vitaminlarni ularning xususiyatlari bilan juftlang.

	C vitamin - askorbin	A	Organizmda vitamin yetishmasligi beri-beri (Senegal tilida beri-quvvatsizlik) kasalligini (polinevrit) keltirib chiqaradi. ..…kimyoviy tarkibi bo‘yicha pirimidin va tiazol halqasidan

	kislota		tashkil topgan murakkab birikmadir.
	Vitamin B_1 (tiamin).	B	----vitaminning yetishmasligidan singa kasalligi kelib chiqadi. Qon tomirlarning ayniqsa kapillyarlarning o‘tkazuvchanligi buzilib, teri ostiga qon quyilishi, milkdan qon ketishi kuzatiladi, kasallikni skorbut deb ham ataladi.
	Vitamin D (kalsiferol)	C	kimyoviy jihatdan to‘yinmagan bir atomli spirt bo‘lib, β-ionon halqa, ikkita izoprin qoldig‘idan iborat. Avitaminoz bo‘lganda yana ko‘z ham shikastlanib, xira-shira yorug‘ni ko‘rmaydigan (shapko‘r) bo‘lib qoladi.
	Vitamin A (retinol)	D	antiraxit vitamin. Uning bir necha vitameri bo‘lib, ular kimyoviy tarkibi jihatdan sterollarning hosilalaridir. Qonda kaltsiy va fosfor miqdori oshib, ichki a’zolarida (o‘pka, buyrak, tomirlarda) kalsifikatsiya boshlanib, suyaklarda esa dimineralizatsiya sodir bo‘ladi.

Javob:	1-	2-	3-	4-

3. Eruvchanligiga qarab vitaminlarning mosligini jadvalning o‘ng tomoniga yozing.

1) A 2) B kompleks 3) D 4) E 5) F 6) K 7) C 8) P 9) H 10) Q

Eruvchanligiga qarab vitaminlar turi	Vitaminlar nomi
Suvda eriydigan vitaminlar	
Yog‘da eriydigan vitaminlar	

4. Tushirib qoldirilgan so‘zlarni yozing.

1. Vitaminlarning bir guruhi kimyoviy tuzilishi bo‘yicha bir-biriga yaqin bo‘lib, bir moddaning turli xil hosilalari hisoblanadi. Ularni _____ deyilib, faolligi har xil bo‘ladi.

2. 1911-yilda polyak olimi _____ guruch kepagidan ovqatga oz miqdorda qo‘shib berganida, beri-beri kasalligini davolaydigan kristall, faol modda olishga muvaffaq bo‘ladi.

Shuni qayd etish kerakki, talabalarning o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma, malakalari va kompetentsiyalarini nazorat qilish va o‘z-o‘zini nazorat qilish jarayoni OTM da tashkil etiladigan ta’lim-tarbiya jarayonining ajralmas uzviy qismi bo‘lib, mazkur jarayonni maqsadga muvofiq tashkil etilishi ta’lim samaradorligini orttirishga zamin tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). -Toshkent: Moliya nashriyoti. 2003.

2. Ishmuhammedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. -Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU. 2004.

3. O‘.Tolipov, M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. -Toshkent: “Fan” nashriyoti. 2006.

4. N.T. Omonov, N.H. Xojayev, S.A. Madayorova, E.U. Eshchonov. -Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. -Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA” 2009.

THE ROLE OF INTERACTIVE METHODS IN THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING

Kuzibekov Sardor Komilovich, *PhD., associate professor,*
Uzaydullaev Akmaljon Olimovich, *PhD., associate professor*
Gulistan State University
skuzibekov@mail.ru
uzaydullayevakmal@gmail.com

Abstract: The article provides recommendations for students to use critical thinking, reasoning, reasoning, reading, writing, speaking, and listening-like processes, as well as interactive methods.

Keywords: thinking, analytical, communication, reading, writing, speaking, pedagogue, methods, interactive methods, criterion-referenced independent work, knowledge, talent, skill.

Critical thinking is based on the ability to express one's opinion on a given issue or problem, to critically re-perceive the opinions of others, to justify and maintain one's point of view. To further clarify this rule, thinking is a process similar to reading, writing, speaking, and hearing. It is an active, coordinating process that includes thoughts about a reality. [1, p.149].

Critical (analytical) thought is thus important:

- helps to understand the meaning of life's complex changes;
- encourages the open mind of the team;
- communication means the duality of understanding and respect;
- creating conditions for the development of a person, etc.

Grounding of critical (analytical) thinking in the educational process:

1. Cultivates mutual respect between teacher (pedagogue) and pupil-student and between pupil-student and pupil-student.
2. The student's own experience is used during the training.
3. The specific educational content is used in a clear and appropriate way according to the requirements of the student.
4. Educational materials are used to solve the problem.
5. Different opinions and views are integrated.
6. Prerequisites are accepted and checked.
7. Education is provided through the relationship between the teacher (pedagogue) and the students or between the students themselves.
8. Conditions are created for independent education of students and methods are chosen according to their level of preparation.

The didactic game technologies used in the course of the training are used to activate the cognitive activity of the student, to work independently on textbooks and additional literature, to develop the culture of speech and communication, to consciously direct them to the profession, during the didactic game to get the goal right, analyze various situations and draw the right conclusions. [1, p.151; 2, p.53].

The organization of problematic or controversial training in accordance with the requirements of educational programs is important in the development of critical and analytical

thinking. Two types of discussion classes are used in the educational process: scientific discussion classes and free thinking classes.

Interactive methods are a set of actions aimed at exchanging ideas, complementing each other's ideas, sometimes non-verbally, sometimes verbally. In the application of the interactive method, the intellectual activities built on interaction are not limited to performing the function of influence or motivation, and they are theoretical-mental, which help to direct the subjects of cooperation to creative research, to open (discover) an unknown situation. can also perform feedback generating functions.

The following interactive methods are used in accordance with the level of knowledge of the students, the level of mastery, the source of education, and didactic tasks in mastering the educational content:

- demonstration method of teaching;
- method of independent works;
- problem-heuristic modeling method;
- scientific research methods;
- problem-research and reproductive methods of teaching;
- inductive and deductive methods of teaching;
- control and self-control methods of teaching.

The methods include the following groups:

Methods of the first group: methods of receiving educational information by listening (oral methods: story, lecture, conversation, etc.).

Methods of the second group: methods of visual transmission and reception of educational information (visual method, visual display, etc.).

The third group of methods: providing educational information through practical work activities (practical methods, exercises, laboratory work, creating programs, solving exercises and problems and test assignments, work activities, etc.). [1, p.153; 3, p.49].

Various strategies are used in lesson systems based on interactive methods. In this case, students are not prohibited from using covert methods (books, notes, etc.), on the contrary, they are encouraged to use such methods.

To develop students' creative abilities, encourage them to make non-standard solutions along with ready-made standard solutions to solve problems, bring out their inner feelings, encourage them to think logically, compare them, teach them to think privately, develop their intellectual, clever qualities and certain problem method is used in order to develop at a higher level in the direction.

How is a problematic situation created? For this, a task to be completed will be announced. Now, in order to perform this task, the student remembers the knowledge and skills he has, while realizing the lack of knowledge he has acquired so far, a certain psychological conflict occurs in the student's personality. The challenge in Gal is to complete the task and to find new knowledge, talents and skills to complete the task. This situation is the starting process of problematic education.

The pedagogue intelligently manages the process of students' independent performance of the task, carefully observes it, and if necessary, invites to live communication. During the students' logical thinking, their live observation, the frame of mind is consistently taken into account by the pedagogue, and at the end of the study, the scores or grades assigned to the active

students are announced.

This method is used in order to form generalized psychological and methodological knowledge, talents and skills of students, to further strengthen their experiences from a critical point of view, to test them in the conditions of real practice, and to further enrich practical skills with new knowledge.

It is known that the content of any subject is chosen according to the purpose set for teaching it. Appropriate methods are chosen for its mastery. Then the educational tools and, finally, the form of teaching are chosen accordingly. [1, p.154; 4, p.51].

Appropriate content and methods are selected for each educational stage depending on the students' psychological preparation and level of thinking or assimilation of acquired knowledge. Each stage has its own logic and methods of explaining its content. In education, there is always a problem of content and methods, these problems are inextricably linked. Problems in educational methods “How do we teach whom?” is related to the question, and it follows that the development of educational methods depends on its content. These two problems are in conflict with each other and complement each other.

The purpose of the methodology is to create a new educational subject (subject) from this subject and to ensure the mastery of this subject. Such educational subjects should satisfy all the demands and needs of the student, should be based on the principle of “reading first, then teach to teach this reading” based on the requirements of modern pedagogical technologies, and should be based on the student's mastery of the educational material. It is necessary to take into account the characteristics of indicators and mastery levels, setting control tasks based on the “simple-to-complex” rule in acquiring theoretical and practical knowledge, and individual and differentiated approaches to students.

In the traditional methodology, taking into account the development of the student's personality, it is clear that the importance is not given to the development of his knowledge to skills, and from that to qualifications. The teacher tries to give the student as much information as possible about the studied topic. [1, p.154].

The teacher does not always adhere to the three-stage model of learning: gathering information, selecting and processing information, and applying learned information. Next, the student's cognitive activity (acquired knowledge) should raise him to a new level of cognitive activity, that is, to the process of activation of this cognitive activity. Only then will knowledge become skills, and skills become skills. The activation of students' cognitive activity is based on a number of principles: interest in learning science, based on basic expressions, use of problem methods, organization of independent work, organization of general and individual work, use of visual and technical tools, connection of educational content with life. lash, establishment of interdisciplinarity, etc. From this, the main principles that the teacher must follow in the educational process are derived:

- instilling in the student a sense of self-confidence;
- providing the student with the necessary help in a timely manner.

In order to find out the critical opinion of students about subjects, the following leaflets were distributed:

1. I wrote the lecture, but I did not fully understand the essence of the material being mastered in one period.

2. The content and form of higher education is somewhat different from that of secondary

school.

3. I feel difficulties in using scientific concepts, terms and definitions.

4. I can't understand the essence of lectures and seminar classes.

5. There are some discrepancies between theoretical knowledge and practice.

6. There is a lack of reasonable methods of planning independent activities.

7. There is very little time left for independent education.

8. During the academic year, a number of materials are collected for individual work.

9. I can't concentrate due to lack of emotional stability in rating control.

10. A lack of primary resources to prepare for workshop sessions and rating controls has dire consequences.

Developing critical thinking is not an easy task. It is not a task that is completed and forgotten at a certain age. At the same time, there is no perfect path to critical thinking. But there is a set of specific educational conditions that help to develop critical thinking.

It is necessary to give students time and opportunity to acquire the experience of critical thinking, i.e;

- giving students a chance to think;
- accepting different ideas and opinions;
- ensuring students' activity in the educational process;
- to instill a sense of confidence in each student's ability to think critically;
- critical thinking should be appreciated.

In this regard, students:

- gaining self-confidence, understanding the value of one's own thoughts and ideas;
- active participation in the educational process;
- listen carefully to different opinions and ideas;
- he should be ready to form his own judgments and return from them.

Critical (analytical) thinking is directly related to student activity. Because students are passive listeners, they believe that the teacher is knowledgeable or that his knowledge is reflected in the text, due to which the teacher is responsible for their knowledge. Active participation of students in the educational process and willingness to take responsibility for their own learning gives expected results in critical reflection. Pedagogical approach of encouraging students to think and share their ideas and thoughts increases their activity. [1, p.155; 2, p.59].

During the organization of the thinking process, it is necessary to impress upon students that their opinions and the results of their own critical analysis are valuable. When the teacher (pedagogue) requires students to simply process certain material, he should be free of ready-made templates and templates. This leads students to believe that the mechanical reworking of others' ideas is the most important and valuable. In fact, students need to be able to show that their own opinions, ideas, and visions are valuable. Students themselves need to be able to believe that their opinions are valuable and that they are considered to be an important and significant contribution to the discussion process.

The thinking process involves students exchanging ideas with each other. In the exchange of ideas, students are also required to listen carefully, to refrain from imposing their own point of view on the interviewer and from correcting the opinions of other speakers. In return, students will have the opportunity to use the general ideas of others. As a result of wide-ranging discussion, students become more able to analyze and identify ideas that belong to them and

integrate them into a system of ideas that they have created in their knowledge and life experiences. There are several models for organizing the thinking process, that is, self-confidence, active participation in work, sharing ideas with peers and the teacher, being able to listen to the opinions of others, etc.

In general, the development of critical (analytical) thinking of students plays an important role in the implementation of the principles of development and education in the educational process of higher educational institutions and in the self-management of students.

References:

1. N.T.Omonov, N.H.Xo‘jayev, S.A.Madayorova, E.U.Eshchonov. -Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. -Toshkent: “Iqtisod-moliya” 2009.

2. Ishmuhammedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. -Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU. 2004.

3. O‘.Tolipov, M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. -Toshkent: “Fan” nashriyoti. 2006.

4. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). -Toshkent: Moliya nashriyoti. 2003.

TA’LIM JARAYONIDA INTER FAOL USLUBLAR VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Xamdamov Muzaffar Berdiqulovich
Guliston davlat universiteti
xamdamov1605@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ta’lim sifatini oshirish, o‘qitishning zamonaviy usullaridan foydalanish bo‘yicha nazariy bilimlar o‘rganiladi. Bu nazariyalar orqali biz talabalarning bilim salohiyatini oshirishimiz mumkin. Talabalarning darsga munosabatini oshirish maqsadida zamonaviy inter faol uslublardan va axborot texnologiyalaridan foydalaniladi.

Tayanch so‘zlar: ta’lim, sifat ko‘rsatkichlari, zamonaviy o‘qitish usullari, bilim, salohiyat, zamonaviy o‘quv o‘yinlari.

Bugungi kunga kelib mamlakatimizda bo‘layotgan islohot ishlari, ta’lim-tarbiya sohasida qabul qilingan qonun va qarorlar “Milliy dastur”imizda belgilab berilgan buyuk maqsadlar hozirgi kun o‘qituvchisini yanada ko‘proq mehnat qilishga, izlanishga da’vat etmoqda. Ushbu maqsadlarning ijobiy natijaga ega bo‘lishi, eng avvalo, o‘quvchi-yoshlarga bilimlar asoslarini puxta o‘rgatish, ularda

keng dunyoqarash hamda tafakkur ko‘lamini hosil qilish, ma’naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish borasidagi ta’limiy-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etish bilan bog‘liqdir. Zero, mamlakat istiqbolini yaratish, uning nomini keng yoyish, ulug‘ ajdodlar tomonidan yaratilgan milliy-madaniy merosni jamiyatga namoyish etish, ularni boyitish yosh avlodni yetuk-salohiyatli kadr hamda malakali mutaxassis qilib tarbiyalashga bog‘liqdir.

Zamonaviy ta’limni tashkil etishda qo‘yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida

muayyan nazariy bilimlarni talabalarga yetkazib berish, ularda ma’lum faoliyat yuzasidan ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o‘quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko‘nikma hamda malakalar darajasini baholash o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta’lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi. [1,15-20 b].

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda bu borada katta tajriba to‘plangan bo‘lib, ushbu tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Ta’limni isloh qilinishi jarayonining ajralmas, muhim qismi hisoblangan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar ta’lim jarayoniga o‘zlari bilmagan holda qiziqishi bilan kirishib ketadilar. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy interfaol strategiyalar bo‘lgan bilimlarni samarali o‘zlashtiradi.

Interfaol metod – ta’lim jarayonida o‘quvchilar hamda o‘qituvchi o‘rtasidagi

faollikni oshirish orqali o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirishini faollashtirish, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlarni qo‘llash dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Interfaol ta’limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar o‘tkazish, o‘quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, o‘quvchilar tashabbus ko‘rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, jamoa bo‘lib ishlash uchun topshiriqlar berish va boshqa metodlardan iborat bo‘lib, ular ta’lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o‘ziga xos ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida inter faol uslublar (innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari)dan foydalanib, ta’limning samaradorligini ko‘tarishga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar talabalar egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan. O‘qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda, boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Bunday o‘quv jarayonida talaba asosiy figuraga aylanadi. Har qanday pedagogik texnologiyaning o‘quv-tarbiya jarayonida qo‘llanilishi shaxsiy xarakterdan kelib chiqqan holda, talabani kim o‘qitayotganligi va o‘qituvchi kimni o‘qitayotganiga bog‘liq. [2, 67-72 b].

Pedagogik texnologiya asosida o‘tkazilgan mashg‘ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolariga o‘z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini qondirib, ularni fikrlashga, o‘z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi. Hozirgi davrda sodir bo‘layotgan innovatsion jarayonlarda ta’lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun yangi axborotni o‘zlashtirish va o‘zlashtirgan bilimlarini o‘zlari tomonidan baholashga qodir, zarur qarorlar qabul qiluvchi, mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslar kerak. Shuning uchun ham, ta’lim muassasalarining o‘quv-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o‘qitish uslublari interfaol uslublar, innovatsion texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Pedagogik texnologiya va ularning ta’limda qo‘llanishiga oid bilimlar, tajriba o‘quvchilarni bilimli va yetuk malakaga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi.

Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning fanni o‘zlashtirish darajalari shu fanning mavzularini yoritishda qo‘llaniladigan metodlar, uslublar va texnologik ketma-ketliklar majmuasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq. Chunki, ularning ayniqsa, mutaxassis fanlari bo‘yicha kasb egalari uchun qiziqishlari yuqori darajada bo‘lib, oladigan nazariy bilimlar va amaliy ko‘nikmalar darsni qanday olib borish, uning natijasida erishilgan ijobiy natijalar bilan

belgilanadi.

Yurtimizda ta’lim-tarbiya tizimini tubdan takomillashtirish, ertangi kunimizning munosib davomchilarini kamolga yetkazishning mustahkam tashkiliy-huquqiy mexanizmi yaratildi. Sohaga oid qabul qilingan qator davlat dasturlariga binoan ko‘plab ta’lim muassasalari yangidan qurildi, eng zamonaviy o‘quv anjomlari bilan ta’minlandi. Bu boradagi ishlar bugungi kunda yanada jadal tus olmoqda. Dunyo taraqqiyoti shiddati barcha soha kabi ta’lim-tarbiya jarayoniga ham yangicha yondashuvni, innovatsion ta’lim tizimiga axborot kommunikatsion texnologiyalarni tatbiq qilishni taqozo etayapti. [3, 265 - 267 b].

Hozirgi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadallik bilan rivojlanib borishi bilan, u jamiyatning barcha sohalariga kirib bormoqda. Bu texnologiyalardan foydalanish, uni barcha sohalarga tatbiq qilish, undan keng foydalanish ishlab chiqarish, ta’lim sohasi va boshqa bir qator sohalar rivojlanishining asosiy omillaridan biriga aylanib bormoqda. Innavatsion ta’lim tizimini rivojlantirish - mamlakat rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Chunki davlatning taraqqiy etishi fuqarolarning ma’naviy va ma’rifiy jihatdan yetuk, zamonaviy bilimlar bilan qurollangani hamda har tomonlama rivojlangan va jahon talablariga javob bera oladigan bilimli yosh kadrlari bilan belgilanadi. O‘z navbatida jamiyatning barcha sohalarini rivojlantirish uchun ham bilimli kadrlar talab etiladi. Shunday ekan, innovatsion ta’limni izchil rivojlantirish, yoshlarga zamonaviy bilimlar berish, ularga o‘z ustlarida mustaqil ishlash va ilmiy izlanishlar o‘tkazishni o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish talabalar uchun bir qator: fan materiallarini elektron shaklda tayyorlash, taqdimotlar tayyorlash, mavzularni multimedia vositalari yordamida tushuntirish, tajriba ishlarini virtual tarzda bajarib ko‘rsatish, amaliy masalalarning yechimlarini yuqori aniqlikda olishni o‘rgatish va boshqa ko‘plab qo‘shimcha qulayliklar yaratadi. Shundan kelib chiqib, har bir soha mutaxassisi zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalaridan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Hozirgi zamon mutaxassislari faoliyat doiralari qanday bo‘lishidan qat’iy nazar axborot kommunikatsion texnologiyalar bo‘yicha keng ko‘lamdagi bilimlarga, zamonaviy hisoblash texnikasi, axborot kommunikatsiya tizimlari va ulardan foydalanish borasida yetarli darajada malakalarga ega bo‘lishlari va ertangi kun rivoji to‘g‘risidagi bilimlarni o‘zida mujassamlashtirgan bo‘lishi kerak.

Innavatsion ta’lim tizimini rivojlantirishda zamonaviy axborot -kommunikatsiya texnologiyalaridan, qolaversa internet texnologiyalaridan foydalanib darslarni tashkil etish ta’lim sifatini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi. Innavatsion ta’lim tizimida axborot - kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda birinchi navbatda kompyuter texnikalari asosiy vosita hisoblanadi. Kompyuter texnikalari asosida axborot resurslarini yig‘ish, saqlash, qayta ishlash hamda elektron va virtual kutubxonalardan foydalanish imkoniyatlari mavjud. Ikkinchidan, innovatsion ta’lim tizimida axborotni qayta ishlash uchun multimediali elektron o‘quv adabiyotlari, ma’ruzalar, virtual laboratoriya ishlari va har xil animatsion ishlarni yaratishda maxsus dasturiy vositalardan foydalaniladi. Hozirgi kunda respublikamiz innavatsion ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish uchun oliy ta’lim muassasalari barcha texnik vositalar bilan yetarli darajada ta’minlangan. Bu borada respublikamizda sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda, ta’lim muassasalari zamonaviy axborot-kommunikatsiya va kompyuter texnikalari bilan ta’minlanmoqda.

Bunday sharoitlar yaratilgan davrda mutaxassis o‘qituvchilardan zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan oqilona foydalanish talab etiladi. Talaba o‘quvchilar uchun

esa multimedia vositalari yordamida boyitilgan fan materiallarini chuqur o‘rganish, tajriba ishlarini vizual tarzda real hayot bilan taqqoslab bajarish, amaliy masalalarni yechishda kompyuter dasturlaridan keng foydalanish va ularning natijalarini turli sohalarga tatbiq etish imkoniyatlarini yaratadi. Fanlarni o‘qitishda axborot -kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish fan xususiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Mamlakatimiz innovatsion ta’lim tizimida axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish uchun davlat tilidagi elektron o‘quv adabiyotlarining, jumladan, elektron darslik, virtual laboratoriya, multimedia ishlanmalari, elektron o‘quv -metodik majmualarning bo‘lishi talab etiladi.

Hozirda respublikamizda bu borada bir qancha ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Ta’lim muassasalarining har bir bosqichida o‘ziga xos va mos elektron o‘quv adabiyotlari yaratilib, ta’lim tarbiya jarayonida qo‘llanilmoqda. Endigi vazifa yaratilgan elektron o‘quv adabiyotlari va elektron o‘quv -metodik majmualardan ta’lim jarayonida foydalanishni samarali tashkil etishdan iborat.

Buning uchun avvalo har bir fan o‘qituvchilari zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari bo‘yicha bilimlarga ega bo‘lmog‘i lozim. Shunda dars jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi oshadi hamda talabalarga zamonaviy usulda sifatli bilim va ko‘nikmalar berish imkoniyatlari yaratiladi. Ma’lumki, aksariyat hollarda fan o‘qituvchilarining hammasi ham axborot -kommunikatsiya texnologiyalaridan talab darajasida foydalana olmaydilar. Oqibatda yaratilgan elektron darslik, virtual laboratoriya yoki multimediali ishlanmalarni dars jarayonida kompyuter, videoproektor yordamida namoyish etish uchun unga axborot texnologiyalari bo‘yicha mutaxassis yoki texnik xodim xizmat ko‘rsatib turishi kerak bo‘ladi. Bunday holat hozircha muammo bo‘lmasligi mumkin, lekin kun sayin axborot texnologiyalari asosida dars o‘tishga bo‘lgan talab oshib bormoqda. Buning natijasida har bir darsga, har bir o‘qituvchiga ko‘maklashuvchi texnik xodimlarga bo‘lgan ehtiyoj osha boshlaydi. Bu darajada texnik xodimlar bilan ta’minlashning esa iloji yo‘q. Shuning uchun har bir yo‘nalish, fan o‘qituvchisi axborot texnologiyalari texnik va dasturiy vositalaridan foydalanishni mustaqil o‘rganishi, fan bo‘yicha yaratilgan multimediali elektron resurslarni dars jarayoniga tatbiq eta olishi lozim. Yana shunday holatlar ro‘y beradiki, o‘qituvchi o‘zi o‘tayotgan fan bo‘yicha multimediali ishlanmaga talabi bor, axborot texnologiyalari bo‘yicha yetakchi mutaxassislar ham yetarli, lekin o‘qituvchi fanga oid ma’lumotning qaysi qismini axborot texnologiyalari asosida qanday yoritib berishi bo‘yicha fikr bera olmaydi. Aslida o‘qituvchi fanga oid ma’lumotlarning qaysi qismini qanday qilib yoritib berishni axborot texnologiyalari bo‘yicha mutaxassislarga tushuntirib berishi lozim. Shunda fanga oid samarali multimediali ishlanmalar yaratish yanada jadallashadi. Shunga ko‘ra, ta’lim-tarbiyani zamon talablari asosida takomillashtirishga mamlakatimiz barqaror rivojining muhim sharti sifatida yondashilayotgani ayni muddaodir. [4, 84-88 b].

Xulosa qilib aytganda, keltirilgan muammolar bartaraf etilsa, interfaol usullardan foydalanib dars o‘tishi, ya’ni o‘qituvchilar va axborot texnologiyalari bo‘yicha mutaxassislar har biri o‘z vazifasini to‘g‘ri bajara olsa, innovatsion ta’lim tizimida axborot -kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishda talab va taklifning mosligi ta’minlanadi. Bunda o‘qituvchi talab qiladi, axborot texnologiyalari bo‘yicha mutaxassis taklif etadi. Umuman olganda, davlat hamda jamiyat ravnaqi yosh avlodning intellektual salohiyati, intilishi, shijoati bilan uzviy bog‘liq.

Innovatsion ta’lim tizimida axborot -kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish mamlakatda intellektual qatlamni yaratishga, har bir insonning intellektual salohiyatini yuzaga

chiqarishga xizmat qilishi kerak. Ayni paytda, bu ta’lim tizimi barchaga barobar ochiq hamda yuqori sifat darajasida bo‘lishi lozim. Innovatsion ta’lim tizimida axborot -kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish nafaqat insonlarning kasbiy o‘sishini, ijtimoiy maqomini, balki ular hayotining mazmunini ham belgilab berishi kerak. Bir so‘z bilan aytganda, innovatsion ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish insonda mustaqil hamda ijodiy fikrlashni tarbiyalash bilan bir qatorda, u insonning o‘zini namoyon etishiga, tinmay ilmga intilishiga, yangi -yangi bilimlarni o‘zlashtirishiga, innovatsion madaniyatning shakllanishiga xizmat qiladigan poydevor bo‘lishi lozim. Zero, ona Vatanga sadoqatli, bilimli, chinakam komil insonlarni voyaga yetkazish bugun barchamizning ulug‘vor maqsadimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tolipov O‘. Q., Usmanboyeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. - Toshkent: “Fan”. 2005.

2. O‘. Yo‘ldoshev “Pedagogika o‘qitish metodikasi” Toshkent 2015.

3. Matchonova M.B., Matchonova N.N.,”O‘zbekiston taraqqiyotida ilm-fan va raqamli iqtisodiyotning ahamiyati”. “Innovatsion rivojlanishda ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. 1 - tom. 265 - 267 b.

4. D.Abduraxmonov. “Rivojlanayotgan davlatlarda yoshlarning innovatsion fikrlashga intilishi uni rag‘batlantirishning ahamiyati” .2019 y.

MODULLI O‘QITISH TEXNOLOGIYASI

Egamqulova Hamida Akram qizi
Stajyor o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti,
hamidaegamqulova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada kimyo darslarida modulli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning samarali tomonlari misollar yordamida ko‘rsatib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: modulli ta’lim texnologiyalari, interfaol metodlar, kichik guruhlarda ishlash, kichik konsultantlar usuli, pedagogik texnologiya, musobaqa usuli.

Abstract: This article shows the effective aspects of using modular educational technologies in chemistry classes with the help of examples.

Keywords: modular educational technologies, interactive methods, work in small groups, method of small consultants, pedagogical technology, competition method

Bugungi kunda vatanimizda iqtisodiy, ijtimoiy va ta’lim kabi sohalarda tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlarning asosiy mohiyati, yosh avlodning har tomonlama rivojlanishi, ularning ma’naviy boy, yuksak salohiyatli, bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishini nazarda tutadi.

Talabaning bunday yuksak kamoli uzluksiz ta’lim tizimida ta’lim-tarbiya jarayonining tashkil qilinishiga, boshqarilishiga bog‘liq bo‘ladi. Har tomonlama rivojlangan shaxsning tarkib topishi uchun avvalo u ham ma’nan ham jismonan sog‘lom bulishi, yuqori saviyadagi, sifatli ta’lim-tarbiya olgan bo‘lishi kerak.

Oliy ta’lim muassasalarida kimyoni o‘qitishda modulli ta’lim texnologiyasidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Modulli ta’lim texnologiyasi modullarga asoslanadi. Modul lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, qism (blok) degan ma’noni bildiradi.

Kimyoni o‘qitishda modulli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishda darsda foydalaniladigan mavzu mantiqiy tugallangan fikrli qismlar, ya’ni modullarga ajratiladi va har bir qismni talabalar mustaqil o‘zlashtirishlari uchun o‘quv topshiriqlari tuziladi. Shu o‘quv topshiriqlari asosida, har bir modul yakunida savol-javob o‘tkaziladi va xulosa chiqariladi[1, 118-b.].

Mazkur darslarda talabalarning bilish faoliyati modullarni ketma-ket o‘zlashtirishlarini nazarda tutgan holda tashkil etiladi. Har bir modulni o‘zlashtirish jarayoni talabalarning yaxlit bilish faoliyatining elementi sanaladi, ya’ni bir darsda yaxlit tashkil etilishi ko‘zda tutilgan talabalarning o‘quv faoliyati mavzu ajratilgan modullarga muvofiq holda o‘quv faoliyati elementlaridan tashkil topadi. Agar darsda o‘rganiladigan mavzu mazmuni 4 ta moduldan iborat bo‘lsa, talabalarning o‘quv-bilish faoliyati mos holda 4 ta o‘quv faoliyati elementidan tashkil topadi. SHuni qayd etish kerakki, dars yakunida talabalarning o‘z faoliyatlarini tahlil qilishi va o‘z-o‘zini baholashini amalga oshirish maqsadida modul dasturini yakunlash bosqichi bo‘ladi. Shu sababli fikr yuritilayotgan ushbu darsda foydalaniladigan modul dasturida 5 ta o‘quv faoliyati elementi bo‘ladi. O‘qituvchi shu asosda modul dasturini tuzadi.

Ta’lim muassasalarining asosiy vazifalaridan biri, talabalarga insoniyat tarixi davomida yaratilgan bilimlarni etkazish, fanlar asoslari bo‘yicha muntazam bilim olishlari uchun tegishli sharoit yaratish, zarur axborotlarni tanlash va mustaqil o‘qishni o‘rgatish orqali bilim olishga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish va qiziqishlarini orttirishdan iborat. Ushbu vazifalarni an’anaviy ta’lim texnologiyasidan foydalanilgan holda hal etib bo‘lmaydi, shu sababli ta’lim-tarbiya jarayoniga modulli ta’limtexnologiyasini qo‘llash zarurati vujudga keldi.

Modulli ta’limning asosiy mohiyati, talabalar modul dasturlari yordamida mustaqil ishlashiga asoslangan o‘quv-bilish faoliyati orqali belgilangan maqsadga erishadilar.

Modul dasturlari mavzuning ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadidan kelib chiqadigan modul dasturining didaktik maqsadi, talabalarning dars davomida bajaradigan o‘quv topshiriqlari, topshiriqlarni bajarish bo‘yicha berilgan ko‘rsatmalar, modul dasturini yakunlash qismini o‘zida mujassamlashtiradi.

Modul dasturlarini tuzishda o‘qituvchi e’tiborini quyidagilarga qaratishi zarur:

1.Modul dasturidan ko‘zda tutilgan didaktik maqsadni aniq yoritish. An’anaviy ta’limda, dars ishlanmasida o‘qituvchi darsning ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarini o‘z zimmasiga yuklaydi, ya’ni talabalarda muayyan tushunchalarni shakllantirish, ilmiy dunyoqarashni kengaytirish, tarbiya berish va h.k. Modul dasturining didaktik maqsadi darsning yuqorida qayd etilgan maqsadlariga uyg‘un holda talabalarning zimmasiga yuklatiladi. Shuni qayd etish kerakki, maqsad aniq bo‘lsa, unga muvofiq holda tadbirlar qo‘llaniladi va erishish oson bo‘ladi.

2.O‘quv materialini o‘rganishning mantiqiy yo‘nalishi (induktiv yoki deduktiv tarzda berilganligi)ni aniqlash. Modulli ta’limtamoyillari hisobga olingan holda o‘quv materialini mazmunan tugallangan mantiqiy ketma-ketlikdagi kichik qism (modul)larga taqsimlash.

3.Talabalar tomonidan o‘quv materiallarini har bir moduli yoki qismini o‘zlashtirishi uchun tashkil etiladigan o‘quv faoliyati usullarini belgilash.

4.O‘quv faoliyati usullariga bog‘liq holda modul dasturidan o‘rin olishi lozim bo‘lgan

o‘quv elementlarini va ularning ketma-ketligini aniqlash.

5.Talabalar bilimini aniqlash va nazorat qilish bo‘yicha dastlabki joriy nazorat, axborot to‘plami, o‘qitish mazmunini qayta ishlash, yakuniy nazorat va talabalar bilimidagi tipik kamchiliklar va xatolarni bartaraf etishyo‘llarini belgilash.

6.Talabalar uchun asosiy va qo‘shimcha adabiyotlarni tanlash.

Talabalar modul dasturi yordamida o‘quv materialini mustaqil va ijodiy o‘rganish jarayoni mazkur mavzuni o‘zlashtirish uchun dasturda belgilangan vaqt doirasida amalga oshirilishiga erishishi lozim[2, 90-b].

Modul dasturini muvaffaqiyatli qo‘llashning muhim sharti, unda talabalarning o‘quv-bilish faoliyatining o‘quv elementlarini to‘g‘ri tanlashdir. Chunki talabalar modul dasturi bilan ishlaganda, aynan shu o‘quv elementlarini bajaradilar. Modulli ta’lim texnologiyasidan foydalanishda o‘qituvchi quyidagi mezonlarga amal qilishi lozim:

1.Talabalarga mustaqil o‘zlashtirish uchun tavsiya etiladigan o‘quv materiali talabalarning o‘quv imkoniyatlarini hisobga olgan holda, ular uddalay oladigan va shu bilan birga maksimal darajada qiyin bo‘lmasligi kerak.

2.Talabalar o‘quv materialini dasturda belgilangan vaqt doirasida egallashlari kerak.

3. O‘qituvchi talabalarni o‘quv materiallarini mustaqil va ijodiy o‘zlashtirish ko‘nikmasiga ega bo‘lishiga erishishi lozim. Bunda, dastlab o‘qituvchi darsga olib kiradigan axborotni ikki qismga ajratadi. Birinchi qismini talabalar o‘qituvchi yordamida ikkinchi qismini ijodiy va mustaqil o‘zlashtirishlari lozim. Keyin belgilangan mavzularni modulli dars shaklida o‘tkazishni mo‘ljallab, modul dasturlarini tuzadi.

Modul dasturi o‘qituvchilar tomonidan tuzilib unda o‘qitish maqsadlari mavzuni o‘rganish bosqichlari, talabalar tomonidan bajariladigan o‘quv faoliyati elementlari, talabalar bilimini nazorat qilish yo‘llari ketma-ket yoziladi.

Shuni qayd etish kerakki, modul dasturlari bu - dars matni va o‘qituvchi tomonidan o‘quv materialini rejalashtirish emas, balki talabalarning u yoki bu mavzuni mustaqil va ijodiy o‘rganishlariga mo‘ljallangan o‘quv faoliyati dasturidir. Modul dasturlari o‘qituvchilar tomonidan tuzilib unda o‘qitish maqsadlari, mavzuni o‘rganish bosqichlari, talabalar tomonidan bajariladigan o‘quv topshiriqlari, o‘quv faoliyati elementlari, talabalar bilimini nazorat qilish yo‘llari ketma-ket yoziladi.

O‘qituvchi mazkur modul dasturlaridan avval individual tarzdagi modul dasturlaridan qo‘llab, talabalarning o‘quv materialarini mustaqil va ijodiy o‘zlashtirish ko‘nikmalari shakllanganligiga ishonch hosil qilgandan so‘ng, ikkita talaba hamkorlikda ishlashiga mo‘ljallangan modul dasturlari, tegishli pedagogik shart sharoitlar vujudga kelgandan so‘ng, kichik guruhlarda ishlashga mo‘ljallangan modul dasturlaridan foydalanishi lozim.

Kichik guruhlar uchun tuzilgan modul dasturlaridan foydalanishda ikki xil yondashuv mavjud:

1. Musobaqa usuli.

O‘qituvchi talabalarni teng sonli kichik guruhlarga ajratib, modul dasturi vositasida mustaqil ishlarni tashkil etadi. Har bir modul yakunida savol-javob, o‘quv bahsi musobaqa tarzida o‘tkaziladi. Guruhlar o‘rtasida g‘oliblar aniqlanadi. Guruh ahzolari o‘z faoliyatini hamkorlarining fikrini hisobga olgan holda baholaydi.

2.”Kichik konsultantlar” usuli.

O‘qituvchi talabalarni teng sonli kichik guruhlarga ajratib, modul dasturi vositasida

mustaqil ishlarni tashkil etadi. Har bir guruhga kichik konsul'tantlar tayinlanadi. Kichik konsulg'tantlar guruh ishini boshqaradi, talabalarning faoliyatini nazorat qiladi, tegishli hollarda yordam uyushtiradi. Har bir modul yakunida savol-javob, o'quv bahsi o'tkaziladi. O'zaro nazorat orqali talabalar baholanadi.

Modulli ta'lim texnologiyasiga asoslangan darslarda talabalarning o'quv-bilish faoliyati modul dasturlari asosida tashkil etiladi. Talabalar o'quv materialini modul dasturidan o'rin olgan o'quv topshiriqlarini sifatli bajarish orqali mustaqil o'zlashtiradilar va o'z o'quv faoliyatining sub'ektiga aylanadilar. Shu tariqa yagona ta'lim-tarbiya jarayonining ikkita subekti o'qituvchi va talaba o'quv jarayonidan ko'zlangan maqsadga erishadi.

O'qituvchi o'quv materiallarini modullarga ajratadi va modul dasturini yaratadi. Har bir modulning xususiy didaktik maqsadi va o'quv topshiriqlarini aniqlaydi. Mashg'ulot yuzasidan nazorat test topshiriqlari va mustaqil ish topshiriqlarini tuzadi. Talabalarning mustaqil o'quv bilish faoliyatini tashkil etadi. Modul dasturining didaktik maqsadi va o'quv topshiriqlari bilan tanishtiradi. Talabalarning modul dasturi yordamida mustaqil ishlarini tashkil etadi. Muammoli vaziyatlarni vujudga keltiradi, tegishli hollarda yordam uyushtiradi [3, 150-b.].

Modul dasturidan o'rin olgan har bir modul yakunida o'quv bahsi, savol-javob, munozara, aqliy hujum o'tkazadi. Modul dasturini yakunlaydi.

Mashg'ulot yuzasidan test topshiriqlari yordamida o'qituvchi nazoratini amalga oshiradi. Erishilgan natijani tahlil qilib talabalarga erishilgan natijasiga muvofiq holda mustaqil va ijodiy ish topshiriqlarini tavsiya etadi. Talabalar modul dasturining didaktik maqsadi, modullar, modullarning xususiy didaktik maqsadlari, mashg'ulot davomida bajariladigan o'quv topshiriqlari, topshiriqlar yuzasidan ko'rsatmalarni anglaydi. O'z o'quv bilish faoliyatini tashkil etadi. Mashg'ulot matnini mustaqil o'zlashtiradi, o'quv topshiriqlarini sifatli bajaradi, savollarga javob topadi. Muammoli vaziyatlardan chiqishning optimal variantlarini taklif etadi. O'quv bahsi, savol-javob, munozara va aqliy hujumda faol ishtirok etadi.

Xulosa qilib aytganda, o'qitish jarayonining samaradorligi o'qituvchi tomonidan talabalarning bilish faoliyatini o'qitish vazifalari va maqsadlariga muvofiq tashkil eta olish ko'nikmalarini egallaganlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

4. George, Alexander L. and Bennett, Andrew. "Case Studies and theory development in the social scienees. London MII pres" 2005 y.

5. Yo'ldoshev R. Xusainova U, "Ta'limning inerfaol metodlari" -"Urganch" 2011y, -98 b.

6. Shohidoyatov H.M., Xo'janiyozov H.O', Tojimuhammedov H.S. Organik kimyo. Darslik. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2014-y, -800 b.

METHODS OF USING MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN STUDENT AND YOUTH EDUCATION

Khazratkulov Javsurbek Zokirjon ugli, *teacher*
xazratqulovjavsurbek07.@gmail.com
Jankorazov Abror Mamrajab ugli, *teacher*
abrorbek9306.@gmail.com
Gulistan State University

Abstract: In the article, it is necessary to adequately prepare and educate our youth who will create our future in the rapidly developing era. with the concept of modernity, integrally connecting the characteristics of humanity, changing teaching methods, educational goals, The new generation, built on the basis of the approach based on pedagogical technologies, is experiencing a difficult period related to the development of the state education standard. the goal of productive use of innovations and ped-techniques in education is envisaged.

Keywords: Interactive methods, pedagogy, cooperative courses, innovative technology, Integration, science Integration, stimulation.

Decree No. PF-60 of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 is intended for the years 2022-2026. The development strategy of New Uzbekistan in this strategy envisages the creation of modern innovative pedagogical technologies in education, the use of pedagogical technologies in working with students and young people, and as a result of this, training students as mature staff who are masters of their profession.

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 29, 2019 “On approval of the concept of development of the public education system of the Republic of Uzbekistan until 2030” No. PF-5712 development of modern pedagogical technologies, improvement of the education system for children with special educational needs and the use of modern pedagogical technologies in education to improve the quality of educational services provided to them. [1, 18-b.].

Today, in modern educational conditions, teaching methods are experiencing a difficult period related to the change of educational goals, the development of a new generation state education standard based on the approach based on the concept. If we do not take into account their interests and young characteristics, they will remain wrapped in their shells. In order to avoid such problems, every pedagogue needs to work hard on himself and to prepare for each lesson and bring news of interest to them.

It was not for nothing that our honorable president recognized 2023 as the year of human attention and quality education. When working with our students and young people, we pedagogues should treat them in a friendly manner, share their opinions, study their inner world and deal with each young person separately. Technology is a Greek word, meaning “technos” - art, skill, “logos” - teaching. In the history of the formation and development of the concept of pedagogical technology, there were different views: it is a teaching about technical tools, and it is interpreted as consistent and regular organization of the teaching process. Currently, there are several definitions of pedagogical technologies. *[2, 24-b.]*.

“pedagogical technology” can be expressed in three forms.

1. scientific: pedagogical technologies - the part of pedagogical science that studies and develops the goals, contents and methods of teaching and designs pedagogical processes;

2. procedural-descriptive: description (algorithm) of the process of achieving the planned educational results,

3. a set of goals, content, methods and tools; Procedurally efficient: technological implementation (pedagogical) process, operation of all personal, instrumental and methodological pedagogical tools.

“Pedagogical technology is a set of psychological and pedagogical techniques, a special collection of forms, methods, methods, teaching methods, educational tools. At the same time, it also means the organizational-methodical factor of the pedagogical process. *[3, 110-b.]*.

Innovative technologies - teaching methods aimed at achieving a positive result due to dynamic changes in the child's personal development in modern socio-cultural conditions, system of educational tools. Pedagogical innovations can change or improve educational processes.Innovative technologies combine advanced creative technologies and stereotypical elements of education, which have proven their effectiveness in the process of pedagogical activity.

Initial theoretical positions of project-based education:

1. The main attention is paid to the student, his abilities help to develop creatively;

2. The educational process is not based on science logic; and in the logic of activities that have a personal meaning for the student, which increases his motivation for education;

3. The individual pace of work on the project provides a way out to the level of development of each student;

4. An integrated approach to the development of educational projects helps to develop the basic physiological and mental balanced functions of students;

5. Deep, conscious mastering of basic knowledge is ensured due to its universal use in various situations.

One of the wise men says about the main rule of success: “You should work every day as if you were placed on the scales. Do what you are told to do, and you will get more.Know that the most popular way to achieve success is to work hard.” Formation and development of science and educational knowledge and skills in the process of active multi-level cognitive activity of students in an emotionally comfortable environment with modern technologies,allows to develop positive motivation for learning. [3, 124-b.].

At the current stage, the concept of modern pedagogical technologies is actively used in pedagogical practice in student and youth education. However, there are great differences in its understanding and application, as well as many definitions given by different scholars. for example, B. T. Likhachev, V. P. Bespalko, I. P. Volkov, understanding is a meaningful generalization of pedagogical technology that incorporates the meanings of all definitions.

The main stage of preparation for training sessions is the planning of the training process. These process steps include:

1. Determining the purpose and result of the lesson.

2. Development of control assignments and evaluation criteria.

3. Selection of educational resources.

4. Determining the teaching and learning strategy.

5. Choose the type of lesson.

6. Development of a technological map of the lesson.

One of the important aspects of the lesson for the student is the understanding of the need for personal interest in learning, so that students not only in the result, rather, they can feel their competence during the entire educational process. The influence of education on the development of the student's personality. Therefore, a modern lesson should be built on a combination of specially organized activities and simple interpersonal relationships. therefore, the age and psychological characteristics of students are taken into account through a personal

communication plan in the lesson: [3, 142-b.].

The concept of pedagogical technology of a specific subject and local level is almost completely covered by the concept of teaching methodology; the difference between them lies only in the placement of accents, In technologies, procedural, quantitative and computational components are more expressed, in methods - purpose, content, quality and change-oriented aspects. Technology differs from methods by its reproducibility, stability of results, lack of many "ifs". Mixing of technologies and methods sometimes leads to methods being part of technologies, sometimes, on the contrary, certain technologies are part of teaching methods.

Modern educational technologies include:

- Project teaching methods;
- The technology of using game methods in teaching: role-playing, business, didactic, interactive crosswords, test with assessment and other types of educational games;
- Teaching cooperation (team, group work).
- Problem-based educational technology and others.

Having a pedagogical technology gives the teacher the opportunity to organize the pedagogical effect according to his main goal. Transferring the child to the position of the subject. The level of mastering pedagogical technology can be elementary and professional. Play is the spark that ignites the flame of inquisitiveness and curiosity.

I think it is very important for students to use game technology because it is a tool that provides: Game technologies. Moral qualities of a person are formed in games, especially team games. K. D. Ushinsky wrote: The longer you protect the child from serious affairs, the harder it will be for him to move. It is the task of education to make serious activities interesting for a child. Game technology is built as a holistic education, covers a certain part of the educational process and is combined with the general content, plot, character. The educational goal of the game is to develop independence, naturalization of the will, cooperation in the formation of certain approaches, points of view, spiritual, aesthetic and worldview, collectivism, the ability to join a team, and communication skills.

Games that develop activity are aimed at developing attention, memory, speech, thinking, comparison skills, matching, finding similarities, hypothesis, imagination, creative ability, empathy, reflection, finding the optimal solution, motivating educational activities. ladi[3, 137-b.]

Nowadays, there is a lot of knowledge, and the methods of acquiring it are also radically changing based on the requirements of time and space. but also great changes are taking place in the methods of learning new knowledge. At the same time that the modernization of the education system is being carried out in our republic, a new content, approach, and pedagogical mentality are being proposed. Strengthening the student's interest in knowledge independently with a creative approach to each issue; always organizing the cooperative activities of the pedagogue and the student. The main basis of pedagogical technology depends on the chosen technologies for the cooperation of the teacher and the student to achieve a guaranteed result from the set goal. [4, 117-b.]

Every educational technology used to achieve a guaranteed result according to the goal set in the teaching process can organize cooperative activities between the teacher and the student. if both of them can achieve a positive result, if students can think independently, work creatively, search, analyze, draw their own conclusions, evaluate themselves, the group, and the group, and

the teacher can be effective only if he can create opportunities and conditions for such activities. As long as life goes on, education and upbringing are rapidly developing,ped-technologies keep changing and updating according to new requirements. [5, 15-b.].

REFERENCES

1.O`zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategyasi”.

2.Ishmuhammedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta‘lim samaradorligini oshirish yo‘llari. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU. 2004.

3.Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). – Toshkent: Moliya nashriyoti. 2003.

4.O‘.Tolipov, M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: “Fan” nashriyoti. 2006.

5. N.T. Omonov, N.H. Xojayev, S.A. Madayorova, E.U. Eshchonov. – Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: “Iqtisod-moliya” 2009.

6. N.N. Azizxo‘jaeva. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. T. Nizomiy nomidagi TDPU. 2006

7.Xamdamov, M., Jankorazov, A., Xazratqulov, J., & Xidirova, S. (2023). Structure of proteins and application in the field of biotechnology. *Евразийский журнал академических исследований*, *3*(4 Part 4), 212-220.

8. Jankorazov, A., Xolmamatova, D., & Murodboyeva, M. (2023). Enzymes and their industrial application methods. *International Bulletin of Engineering and Technology*, *3*(3), 102-107.

9.Саттаров, К., & Жанкоразов, А. (2021). Исследование важнейших характеристик катализаторов гидрогенизации. *Збірник наукових праць ЛОГОΣ*.

10. Sattarov, K. K., Kh, M. K., & Jankurozov, A. M. (2022). Economic evaluation of technological modes and parameters of staged hydrogenation of cotton oil. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, *3*(5), 1978-1981.

11. Javsurbek, K., Abror, J., Akhmad, N., & Shakir, I. (2023). Requirements for the quality of raw materials processed in the industry. *Universum: технические науки*, (1-4 (106)), 47-49.

12. Sattorov, K. K., & Nurmuhammedov, A. A. (2021). Jankorazov. *AM, Choriev KR “Features of Triglycerides Isomerization in the Process of Hydrogenization of Cottonseed Oils” International Journal of Disaster Recovery and Business Continuity*, *12*(1), 990-997.

13. Solijonov, G., Uzaydullaev, A., Kuzibekov, S., & Jankorazov, A. (2023). The role of standardization in the industry and the analytical methods of product certification. *Science and innovation*, *2*(A3), 144-149.

14. Karshievich, S. K., & Uli, K. J. Z. (2021). Dependence of the Content of Trans-Isomerized Fatty Acids on Hydrogenate Indicators. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 2(10), 27-30

15.Khazratkulov, J. Z., & Tashmuratov, A. N. (2023). Studying methods of improving the process of apple juice production. International Bulletin of Engineering and Technology, 3(4), 38-42.

16.Sattorov, K. K., Hamdamov, M. B., & Tashmuratov, A. N. (2021). Selection and research of new modifications of stationary promoted nickel-copper-aluminum catalysts.

Academicia: an international multidisciplinary research journal, 11(1), 438-447.

INTENSIV TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANIB ETISHTIRILAYOTGAN TOK TUPLARIGA SHAKL BERISH VA KURTAKLAR YUKLAMASINI ANIQLASH MAVZUSINI CASE STUDY METODI YORDAMIDA TASHKIL ETISHNING MOHIYATI

Xo‘jaqulov Fayzi Mardanovich *o‘qituvchi*
Abduraimov davron Ulug‘bek o‘g‘li *o‘qituvchi*
Qaxxarova Zamira Saydulla qizi *magistir*
Guliston davlat universiteti
hujaqulovfayzi@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Intensiv texnologiyalarga asoslanib etishtirilayotgan tok tuplariga shakl berish va kurtaklar yuklamasini aniqlash mavzusini yoritishda Case Study metodidan foydalanish jarayonlari va bu metod orqali talabalarda bilim, ko‘nikma va amaliy jihatdan malakalarining shakllanishi keltirilgan. Shuningdek talaba mavzu yuzasidan zaruriy sifatlarni yani tanqidiy fikrlashni, muammoga ob’ektiv yondashishga, zarur vaqtda keskin qaror qabul qilishni, ma’suliyatli bo‘lishni, nazariya va amaliyot o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni shakllantiradi.

Kalit so‘zlar: Case Study, Intensiv, metod, ta’lim tizimi, shakl berish, kurtak yuklamasi, kesish uzunligi, kesish xillari, o‘rinbosar novda, katta kosachasimon, ko‘p zangli elpig‘ichsimon, hosilli zveno, o‘sish kuchi, xosildorlik, oziqlanish maydoni, agrotexnik tadbir.

O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmonining 30-maqsadida keltirilgan Qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo‘jaligining yillik o‘sishini kamida 5 foizga yetkazish.

Ilm-fan va innovatsiyaga asoslangan agroxizmatlar ko‘rsatish tizimini takomillashtirish. Agrosanoat korxonalarini xom ashyo bilan ta’minlash va ishlab chiqarish hajmini 1,5 baravar oshirish.

Agrologistika markazlarini rivojlantirish va zamonaviy laboratoriyalar sonini ko‘paytirish. Urug‘chilik va ko‘chat yetishtirish bo‘yicha milliy dasturni amalga oshirish.

Nufuzli xalqaro ilmiy markazlar va oliy ta’lim muassasalari bilan birgalikda Xalqaro qishloq xo‘jaligi universitetini tashkil etish. Agrar sohada ilm-fan va amaliyot integratsiyasini chuqurlashtirish[1].

Ta’lim tizimida keng miqyosda samarali qo‘llanayotgan keyslardan foydalanish, birinchidan, talabalarning fikrlash qobilyatini rivojlantiradi, ikkinchidan, o‘quv jarayonini bevosita ishlab chiqish (bizning misolimizda Tuproqqa asosiy ishlov berish texnologiyasi mavzusini Case Study metodi yordamida tashkil etish jarayoni) bilan bog‘laydi. Gerbert Spenser ta’kidlaganidek: “Ta‘limning buyuk maqsadi bilim berish emas, balki hatti-harakatlarga o‘rgatishdir”. Yohud, mavjud ta’lim tizimida aksariyat hollarda o‘qitishdan maqsad, talabalarga bilim berish yakuniy natija sifatida qaralsa, jahon miqyosida esa, o‘zlashtirilgan bilimlarni amalda qo‘llash ta’limning yakuniy natijasi deb qaralishini e’tirof etish lozim. Garvard (AQSH)

universiteti moliyaviy menejmenti mutaxassisligi bo‘yicha tahsil olayotgan magistrantlar o‘qish davrida, banklarda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan 2,5 mingta keysga javob topgandan so‘nggina, diplom olish huquqiga ega bo‘lishi fikrimizning dalilidir[2].

“Keys-stadi” inglizcha “case”-aniq vaziyat, hodisa, “study” –organmoq, tahlil qilmoq, ta’lim so‘zlarining birikuvidan hosil qilingan. - aniq vaziyatlarni o‘rganish,tahlil etish va ijtimoiy ahamiyatga ega natijalarga erishishga asoslangan ta’lim metodidir. - muammoli ta’lim metodidan farqli ravishda real vaziyatlarni o‘rganishasosida aniq qarorlar qabul qilishga asoslanadi.

Keyslardan qishloq xo‘ligi fanlarini o‘qitish jarayonida foydalanish talabalarda quyidagi zaruriy sifatlarni shakllantiradi:

talabalarda kritik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi;

talabalarni haqqoniy (ob’ektiv) bo‘lishga o‘rgatadi;

talabalarda nazariya va amaliyot o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni shakllantiradi;

talabalarni muammoli vaziyatni yangicha shakllantirishga yordam beradi;

talabalarga vaziyatlarni hal etishda, unga ta’sir etuvchi omillarning mavjudligi va ularning ta‘sirini e’tiborga olishga imkon beradi;

talabalar tomonidan boshqalar fikrini ham qabul qila olish malakasini shakllantiradi;

talabalar savol berish madaniyatini o‘rgatadi;

talabalarda qabul qilingan qaror uchun ma’sullik hissini tarbiyalaydi.

Intensiv texnologiyalarga asoslanib etishtirilayotgan tok tuplariga shakl berish va kurtaklar yuklamasini aniqlash mavzusi bo‘yicha keyslardan foydalanishda quyidagi usullardan foydalanish mumkin: yakka tartibdagi taqdimot, mikroguruh taqdimoti, mikroguruhlarda va so‘ngra umumiy guruhda muhokama, rolli o‘yinlar[3].

Tok tuplari navdalarini kesishga kirishishdan oldin qanday maqsadni ko‘zlab kesish kerakligini; tokzorni bu yoki u maydonida tuplarni kesish o‘tkazishni; «Tup yuklamasi», «kesish uzunligi» tushunchalarining farqini va qanday «kesish xillari» mavjudligini va qanday hollarda bu yoki u uzum tuplarini kesish xillari qo‘llanishni amalga oshirishni bilish kerak.

Tok tupi yuklamasi - deganda tok kesilgandan keyin qolgan ko‘zlar miqdori yoki tup novdalarni xomtok qilingandan keyin qolgan novdalar miqdori tushuniladi. Bu tup yoki gektar hisobida hisoblanadi.

Kesish uzunligi – tok tupi novdalarini kesishdan keyin novda qoldirilgan ko‘zlar soni kesish uzunligi belgilaydi. Bunga bog‘liqlikda kesish turli kalta, uzun va aralash kesishga farqlanadi.

Kalta kesishda novdada ikki – to‘rtta ko‘zlar qoldiriladi. Bunday kalta kesilgan novdalar o‘rinbosar novda deb ataladi.

Tok tuplari novdalarni kalta kesish keng tarqalmagan chunki tupdagi ko‘z va novdalar yuklamasi cheklangan bo‘ladi, eng yaxshi hosil novdalarni tanlash imkoniyati bo‘lmaydi.

Uzun kesishda novdada 9 tadan 18 tagacha va undan ortiq ko‘zlar qoldiriladi. Nihoyatda uzun kesilgan hosil novdalar yosh novdalarni o‘sish, rivojlanishini qisqartiradi va unda joylashgan uzum boshini kichiklashtiradi. Kalta kesishdan, uzun kesishning farqi shundaki uzun kesish tupdagi yuklamani oshiradi va eng yaxshi hosilli novdalarni tanlashga imkoniyat beradi. Uzun kesish asosan kuchli o‘suvchi navlarda qo‘llaniladi, bunda novdaning asosan 6-10 va undan yuqoridagi ko‘zlaridan hosil novdalar shakllanadi.

Novdalarni uzun kesishga katta kosachasimon va ko‘p zangli elpig‘ichsimon shakl berish misol bo‘la oladi.

Hamma uzumchilik rayonlari uchun asosiy kesish usuli aralash kesish hisoblanadi, bunda hosilli novdalarni kalta va uzun kesish birgalikda olib boriladi. Bunday xildagi kesishda novdaning bir qismi kalta o‘rinbosar novda va bir qismi esa uzun hosil novda bo‘ladi. Bunday xil kesish hosil zvenolarga kesish deb ataladi (o‘rinbosar novda va hosil zvenosi).

Agar novdalar uzun kesilsa, tupdagi yuklamasi ko‘p bo‘ladi deb ba’zan hisoblashadi. Xaqiqatda esa bunday emas. Tupda ko‘p kalta kesilgan novdalar qoldirish mumkin va bu kalta kesish bo‘ladi, tupda ko‘zlar esa ko‘p bo‘ladi va bunday xolatda yuklama ko‘p bo‘ladi. Ammo tupda faqat bitta uzun kesilgan 6 -10 ko‘zlardagi novda qoldirilishi mumkin va bunday xolatda tupdagi yuklama ko‘p bo‘lmaydi, biroq uzun kesish bo‘ladi[4, 5].

Intensiv texnologiyalarga asoslanib etishtirilayotgan tok tuplariga shakl berish va kurtaklar yuklamasini aniqlash mavzusi yuzasidan keyslarni hal qilishda quyidagilarga e‘tibor berish zarur:

talabalar tomonidan asosiy muammoni aniqlash;

talabalar tomonidan asosiy muammoga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash;

talabalar tomonidan asosiy va ikkinchi darajali omillarni ajratish;

talabalar muammoni hal qilishning muqobil yechimini ham ko‘rib chiqish;

talabalar tomonidan eng maqbul (optimal) qaror qabul qilish.

Keyslarni hal qilishda uni yozma usulda tahlil qilish, unda bayon etilgan muammoni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi, yozma nutq ham mustaqil, ijodiy fikrlash qobilyatni rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri bo‘lib hisoblanadi[6].

Metodik ishlanmada, Intensiv texnologiyalarga asoslanib etishtirilayotgan tok tuplariga shakl berish va kurtaklar yuklamasini aniqlash jarayonida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan va muayyan muammoni aks ettiruvchi ayrim keyslar tavsiya etiladi. Bu keyslarni tuzishda Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash texnologiyasi kafedrasining professor-o‘qituvchilari va talabalarining ayrim fikrlari ham e’tiborga olindi. Masalan Mirzaobod tumanidagi “Akobir, Azamat, Sabina, Fayz” fermer xo‘jaligidagi 3 gektar maydonda yetishtirilayotgan tok tuplarini parvarishlash. Tok qator oralariga ishlov berishga qo‘yiladigan agrotexnik talablarni sifatli bajarishga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan omillarni bartaraf etish. Tok tuplariga shakil berish, o‘stirirsh usuliga mos kurtak yuklamalarini qoldirish, xomtok qilish, fenologik fazalarini kuzatishdagi tajribalardan foydalanildi.

Ulardan uzum yetishtirish va myiz quritishning zamonaviy texnologiyasi fanining ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarida talabalarning mavzu yuzasidan mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish malakalarini rivojlantirish maqsadida foydalanish mumkin.

Intensiv texnologiyalarga asoslanib etishtirilayotgan tok tuplariga shakl berish va kurtaklar yuklamasini aniqlash mavzusi bo‘yicha keysni muvaffaqiyatli bajarish uchun talaba quyidagi bilimlarga ega bo‘lishi lozim:

1. Tok tupi yuklamasini quyish haqida

2. Novdalarni uzun kesishda katta kosachasimon va ko‘p zangli elpig‘ichsimon shakl berish haqida

3. Tok tuplariga yetarli yuklama berishni afzallik va kamchiliklarini

4. Tup yuklamalarini aniqlash metodlarini

Mavzusi bo‘yicha talaba amalga oshirish kerak bo‘lgan masalalar:

1.Mavzuni mustaqil o‘rganadi;
2.Muammoning mohiyatini aniqlashtiradi;
3.G‘oyalarni ilgari suradi;
4.Ma’lumotlarni tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqib, mustaqil qaror qabul qilishni o‘rganadi; O‘z nuqtai nazariga ega bo‘lib, mantiqiy xulosa chiqaradi
5.Ma’lumotlarni taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi

Talabalar berilgan keys yechimi orqali quyidagi natijalarga erishish mumkin
1.O‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘ladi;
2.Tok tupi novdalari va ko‘zlari yuklamasi turlarini o‘rganadi va tahlil qiladi;
3.Tuplar yuklamasi va kesish uzunligi tushunchalarini o‘rganadi;
4.Tokka shakil berish turlarini o‘rganadi;
5.Hosilli navdalarni farqlashni o‘rganadi;
6.Mustaqil ravishda qarorlar qabul qilishni o‘rganadi;

Mavzu bo‘yicha keltirilgan keyslardan ta’lim jarayonida foydalanish talabalarda quyidagi zaruriy sifatlarni shakllantiradi:
1.nazariya va amaliyot o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni shakllantiradi;
2.kritik fikrlash qobilyatini rivojlantiradi;
3.savol berish madaniyatini o‘rgatadi;
4.vaziyatlarni hal etishda, unga ta’sir etuvchi omillarning mavjudligi va ularning ta’sirini e‘tiborga olishga imkon beradi;
5.qabul qilingan qaror uchun ma’sullik hissini tarbiyalaydi
6.boshqalar fikrini ham qabul qila olish malakasini shakllantiradi;
7.haqqoniy (ob’ektiv) bo‘lishga o‘rgatadi;
8.muammoli vaziyatni yangicha shakllantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi 28. 01. 2022 yildagi PF-60-son Farmoni.
2.Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat.-T.: TDPU. 2006 y.
3.Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. -T.: “Moliya “ nashriyoti, 2003 y. – 171 b.
4.R.M. Abdullayev, M,M,Mirzayev, U.Y. Nabiyev, R.M.Rizayev Uzum yetishtirish va mayiz quritishning zamonaviy texnologiyasi. O‘zbekiston respublikasi FA “fan” nashriyoti, 2011 yil.
5.SH. Temurov Uzumchilik. Toshkent. “O‘qituvchi” 2002 yil.
6.Tolipov U., Usmanbayeva M. Pedagogik texnologiya:nazariya va amaliyot.-T.: “Fan”. 2005.

TOK TUPIGA SHAKL BERISH, KESISH VA XOMTOK QILISHGA DOIR MAVZULARNI O‘QITISHNING INNOVATSION YONDASHUVI

Xo‘jaqulov Fayzi Mardanovich
tayanch doktorant, Guliston davlat universiteti
hujaqulovfayzi@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada tok tupini parvarishlashda rivojlanishni turli bosqichlarida amalga oshiriladigan tadbirlarni, uzum bog‘larini aynan mos davrida bajariladigan ishlar bilan bog‘lagan holda o‘qitish imkoniyatlari muhokama qilingan. Bu imkoniyatlarning dolzarbligi innovatsion holda o‘rganilayotgan mavzular, ular doirasida amalga oshirilayotgan vazifalar innovatsion yondoshuv hisobiga kengaytiriladi. Innovatsion yondashuv asosida talaba tok ko‘chatlarini rivojlanishini har bir bosqichini, tashqi muhitga, agrotexnik tadbirlarga va zararkunanda xasharotlarga nisbatan bo‘lgan munosabatini amaliy kuzatishi mumkinligi tushuntiriladi.

Kalit so‘zlar: agrotexnik tadbir, tok kesish, shakl berish, yelpig‘ichsimon shakl berish, kurtaklar yuklamasi, novda, xomtok, g‘o‘ra xomtok, sho‘ra xomtok.

Abstract: In this article, we discuss the possibilities of teaching vine care activities at different stages of development, connecting vineyards with the work done at the right time. The relevance of these opportunities is expanded due to the innovative approach to the topics being studied and the tasks being carried out within them. Based on the innovative approach, it is explained that the student can practically observe each stage of the development of vine seedlings, their reaction to the external environment, agrotechnical measures and harmful insects.

Keywords: agrotechnical event, vine cutting, shaping, fan-shaped shaping, bud loading, branch, khumtok, ghora khumtok, shora khumtok.

O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2022 - 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmonining 30-maqsadida keltirilgan Qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo‘jaligining yillik o‘sishini kamida 5 foizga etkazish.

Ilm-fan va innovatsiyaga asoslangan agroxizmatlar ko‘rsatish tizimini takomillashtirish. Agrosanoat korxonalarini xom ashyo bilan ta’minlash va ishlab chiqarish hajmini 1,5 baravarga oshirish.

Agrologistika markazlarini rivojlantirish va zamonaviy laboratoriyalar sonini ko‘paytirish. Urug‘chilik va ko‘chat etishtirish bo‘yicha milliy dasturni amalga oshirish.

Nufuzli xalqaro ilmiy markazlar va oliy ta’lim muassasalari bilan birgalikda Xalqaro qishloq xo‘jaligi universitetini tashkil etish. Agrar sohada ilm-fan va amaliyot integratsiyasini chuqurlashtirish[1,18-b].

O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2021 yilning 28 iyul sanasida qabul qilingan “Uzumchilikni rivojlantirishda klaster tizimini joriy etish, sohaga ilg‘or texnologiyalarni jalb qilishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-5200-sonli qarori ijrosini ta’minlash mamlakatimizda uzumchilikni yanada rivojlantirish, uzum etishtirish, uni qayta ishlash, tayyor mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha klaster tizimini yo‘lga qo‘yish, respublikani sifatli mahsulotlar bilan ta’minlash, sohaning eksport salohiyatini kuchaytirish, investitsion jozibadorligini oshirish masalalarini hal etishni taqozo etadi

Ushbu qarorda keltirib o‘tilgan masalalardan… tabiiy iqlim sharoiti, aholining dehqonchilik madaniyatidan kelib chiqib, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlardagi 1-ilovaga muvofiq 48 ta tuman uzum yetishtirishga ixtisoslashtirilishi, shuningdek 2021-2022-yillarda uzumning hosildorligi yuqori, sovuqqa va kasallikka chidamli hamda danaksiz yangi

navlarini yaratish maqsadida Rossiya, Chili, Turkiya, Italiya va boshqa mamlakatlarning ilmiy muassasalari bilan hamkorlikni tashkil etish choralari belgilanganligi soha olimlarini yanada ma’suliyat va g‘ayrat bilan ishlarni tashkil etishga undamoqda[2,1-5 b].

O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” har tomonlama kamol topgan, yuksak madaniyat, kasbiy malaka, ijodiy qobiliyat, ijtimoiy faollik, ijtimoiy-g‘oyaviy immunitetga ega, ruhan tetuk, zimmasidagi ijtimoiy vazifalarni bajarishga mas’ul hamda ilmiy bilimlarni puxta egallagan kadrlarni tarbiyalashga qaratilgan pedagogik g‘oyani o‘zida aks ettiradi. Ushbu g‘oyani amalga oshirish uchun ta’limning barcha bosqichlarini tubdan isloh qilish vazifalari belgilab olindi. Isloh qilishning muhim vazifalaridan biri, bu o‘qitish hamda tarbiya berish jarayoniga yangicha yondashish kerakligini ta’qazo etadi. Davlatimizni uzluksiz ta’lim tizimi oldiga ijtimoiy buyurtma sifatida qo‘yayotgan mazkur talabi, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da keltirilgan[3].

Dunyoda ishlab chiqarilayotgan uzumning umumiy miqdoridan 80-90% vino, sharbat va boshqa mahsulotlarga ishlov berish uchun ishlatiladi, 10% gacha uzum yangi iste’mol qilinadi va 5-6% quritish uchun ishlatiladi.

Jahonda ishlab chiqarilgan xo‘raki uzumning 55% Osiyo va Afrikaning qisman importi bilan xisoblaganda asosan Yevropa mamlakatlarida iste’mol qilinadi. Dunyo bo‘yicha yiliga o‘rtacha aholi jon boshiga 1,5-2 kg xo‘raki uzum iste’mol qilinadi. Italiya va Bolgariyada 10-20 kg, Ispaniya va Vengriyada 5-10 kg. Frantsiya va Amerika Qo‘shma Shtatlarda yiliga aholi jon boshiga 1 kgdan kam uzum to‘g‘ri keladi. [5, 1-5 b].

Uzumchilikda hozirgi kunda ilmiy-tajribalarga asoslangan agrotexnologiyalar qo‘llanib kelinmoqda.

Bugun qishloq xo‘jaligi sanoati ilm-fanni talab qiluvchi tarmog‘ga aylanib bormoqda. Genetiklar, mikrobiologlar va boshqa ilmiy-tadqiqotchilarning zamonaviy yutuqlariga tayangan holda, mahaliy meva va sabzavotlarning ko‘plab navlarini yetishtirish hamda ilg‘or texnologiyalarini rivojlantirish mumkin. Agrosanoat majmuasining muhim tarmoqlaridan biri hissoblangan uzumchilikni ilmiy tadqiqotlar va izlanishlar asosida rivojlantirish davr talabi hissoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib malakali hamda zamon bilan hamnafas bo‘lgan soha mutaxassislarni tayyorlash eng birinchi vazifa hissoblanadi. Shunday ekan Mevachilik va uzumchilik yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarga interfaol metodlardan foydalangan holda dars berish jarayonlarini tashkil etish, amaliy mashg‘ulotlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tashkil etilgan dala tajriba maydonlarida olib borish albatta o‘z samarasini beradi.

Interfaol metod – ta’lim jarayonida talabalar hamda o‘qituvchi o‘rtasidagi faollikni oshirish orqali talabalarning bilimlarni o‘zlashtirishini faollashtirish, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlarni qo‘llash dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Interfaol ta’limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar o‘tkazish, o‘quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, ma’ruzalar soni kamligi, lekin seminar va amaliy mashg‘ulotlar soni ko‘pligi, talabalar tashabbus ko‘rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, jamoaviy bo‘lib ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat bo‘lib, ular ta’lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o‘ziga xos ahamiyatga ega.

Interfaol metodlardan foydalanganda o‘qituvchi talabani dars jarayonida faol ishtirok

etishga chorlaydi. Talaba butun dars jarayonida ishtirok etadi.

Dars jarayoni markazida talaba shaxsi, uning extiyoji bo‘lshi lozim. O‘quv jarayoni uning hoxish, istagiga qaratilgan, yo‘naltirilgan bo‘lishi talab etiladi. Shaxsga qaratilgan ta’lim talabani o‘quv faoliyatini tashkil etishning harakatlantiruvchi, qiziqish, extiyojini, hoxish, istaklarini ro‘yobga chiqaruvchi kuch bo‘lib xizmat qiladi. [4]

Interfaol mashg‘ulot samaradorligi omillari; Hozirda ta’lim metodlarini takomillashtirish sohasidagi asosiy yo‘nalishlardan biri interfaol ta’lim va tarbiya usullarini joriy qilishdan iborat. Barcha fan o‘qituvchilari dars mashg‘ulotlari jarayonida interfaol usullardan borgan sari kengroq foydalanmoqdalar.

Interfaol usullarni qo‘llash natijasida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o‘z fikrini bayon qilish, uni asoslagan holda himoya qila bilish, sog‘lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko‘nikmalari shakllanib, rivojlanib boradi. Interfaol metodlarda dars jarayonini olib borishda talabalarda quyidagi xususiyatlarning rivojlanishini ko‘rsatish mumkin: Talaba o‘qitilibgina qolmay, mustaqil o‘qish, o‘z ustida ishlashga, vaziyatni baholay olish ko‘nikmalari o‘rgatiladi.

Talabalarni mustaqil ravishda tahlil qilish orqali o‘zlashtirishga, ijodiy mulohaza yuritishga, shaxsiy xulosalar asosida erkin fikr yuritishga o‘rgatiladi. Bizga yot fikrlarga qarshi fikr yurita olish, o‘z nuqtai nazarini himoya eta olish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Talabaga bilimlar tayyor holda berilmasdan, uzumchilikka oid bilimlarni birgalikda dars jarayoniga olib kirilgan tabiiy novda bo‘laklari, bog‘da ishlatiladigan ish qurollari va navlariga oid rangli rasmlar bilan fan mavzularida ko‘riladigan masalalarni birgalikda bajarib yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan hato va kamchiliklar choralar izlab topish, qayta ishlash orqali ijodiy mushohada yuritish imkoniyati yaratiladi. Talabaning darsliklar bilan ishlash, o‘qish, o‘rganish, konspekt yozish, qo‘shimcha adabiyotlar va manbalardan foydalanib, mustaqil o‘zlashtirish ko‘nikmalarini egallashga o‘rgatiladi. Guruhdagi barcha talabalarni o‘z qobiliyatlari darajasida o‘zlashtirishlari kafolatlanadi. Talabaning o‘zlashtirganligini, olgan bilimlarini kundalik hayotda, amaliy faoliyatda foydalana olish ko‘nikma va malakalari bilan belgilanadi. [4].

Ta’lim tizimida uzumchilik fanini o‘qitish jarayonida o‘qituvchi inovatsion texnologiyalardan foydalanib ta’lim oluvchilarga uzumning tok tupiga shakl berish, kesish va xomtok qilish, hamda fenologik rivojlanish fazalarini kuzatish bo‘yicha keng va samarali ma’lumot berish mumkin. Shuningdek, mavzularni o‘tishda turli xildagi animatsion roliklardan dars jarayonida foydalansa talabalarning ijodiy fikrlashi, mustaqil o‘qib o‘rganish qobiliyati, fanga bo‘lgan qiziqishi ortadi. Amaliy mashg‘ulotlarni dala tajriba maydonlarida olib borish albatta o‘z samarasini beradi. Sababi amaliy mashg‘ulotlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri tashkil etilgan dala tajriba maydonlarida olib borish talabalarga bevosita tok ko‘chatlarini o‘zi parvarish qilish, o‘simlikda o‘suv fazalarida kechayotgan o‘zgarishlarni kuzatish, amaliy mashg‘ulotlarda bajarilishi lozim bo‘lgan topshiriqlarni dala tajriba maydonidagi tokzorlarda bajarish imonini beradi

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, Yuqoridagilardan kelib chiqib Mevachilik va uzumchilik yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarga interfaol metodlardan foydalangan holda dars berish jarayonlarini tashkil etish, amaliy mashg‘ulotlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tashkil etilgan dala tajriba maydonlarida olib borish albatta o‘z samarasini beradi. Ko‘rgazmali va tarqatmali materiallarni dars jarayonida boshqa barcha interfaol metodlar bilan birga qo‘llab, dars samaradorligini

oshirish imkoniyati mavjud. Ushbu imkoniyatdan qanday foydalanish o‘qituvchining pedagogik mahoratiga bog‘liq. Bu jarayonda o‘qituvchi ijodkor bo‘lishi va chuqur bilimga ega bo‘lishi lozim. Darslarida interfaol o‘qitish usullaridan keng foydalanishi, talabalarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga xarakat qilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi 28. 01. 2022 yildagi PF-60-son Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 2021 yilning 28 iyul sanasida qabul qilingan “Uzumchilikni rivojlantirishda klaster tizimini joriy etish, sohaga ilg‘or texnologiyalarni jalb qilishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-5200-sonli qarori. 8-bandi.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni G‘G‘ Oliy ta’lim Meyoriy hujjatlari. G‘ Akaemik G‘ulomov S.S. taxriri ostida. – T.: “Sharq”, 2001 y. (“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunga qo‘shimchalar qilingan. Qonunchilik palatasi tomonidan 2020 yil 19 mayda qabul qilingan. Senat tomonidan 2020 yil 7 avgustda ma’qullangan).

4. O.U.Avlayev, S.N. Jo‘rayeva, S.P.Mirzayeva “Ta'lim metodlari” o‘quv-uslubiy qo‘llanma, “Navro‘z” nashriyoti, Toshkent -2017

5.Internet saytlari.

https://uzwine.uz/main.php?lang=la&page=grapeinworld

XOVOS TUMANI PAXTAKOR MASSIVI TUPROQLARINING SIFAT BAXOSI VA UNI OO‘QITISH USLUBIYOTI

Xudayberdiyeva Zarina Asqar qizi
Guliston davlat universiteti magistranti
xudoyberdyevazarina0@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Sirdaryo viloyati Xovos tumani Paxtakor massivining gipslashgan va sho;rlangan tuproqlari xaqida ma’lumot berildi. Tuproqning mexanik tarkibi va agrokimyoviy xossalari karbanat va gips miqdori o‘rganildi. Tuproqning sifat baxosiga ta’sir etuvchi omillar o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: sho‘rlanish, sifat baho, gumus, azot, gips,sizot suvi sathi

Abstract: The article provided information about plastered and saline soil of Pakhtakor massif Khavos district Syrdarya region. The mechanical composition and agrochemical properties of the soil ,the amount of carbanate and gypsum were studied. Factors affecting the quality of the soil were studied**.**

Keywords: salinity ,quality, humus, nitrogen, gypsum, seepage waterlevel

Sirdaryo viloyatining relyefi, asosan, to‘lqinsimon tekislik bo‘lib, janubidan shim.g‘arbga pasayib boradi. Mirzacho‘l dashtining bir qismi viloyat hududiga kiradi. Bal. shimubida 230 m, markaziy qismida 400–450 m, jan. va jan.g‘arbda 600–650 m. Sharqida keng Sirdaryo vodiysi joylashgan. Mezozoy va kaynozoy davrida, asosan, cho‘kindi jinslarning qalin qatlami bilan qoplangan. Sho‘ro‘zak, Mirzarabot, Sardoba kabi botiqlar mavjud. Tekislik qismi daryolar oqizib keltirgan yotqiziklardan hosil bo‘lgan, ba’zi joylarini ko‘l, botqoq va sho‘rxok yerlar

egallagan. Mirzachol vohada yangi kanallar, zovurlar qazilib, cho‘l o‘zlashtirildi va ekin maydonlarga aylantirildi. Tekislik qismida irrigatsiya inshootlari qurilib, paxtazor, bog‘ va tokzorlar barpo qilindi. Adirlar lalmikor yerlar va yaylovlardan iborat. Xovos tumani viloytaning janubiy qismida joylashgan bolib shim.sharqdan Boyovut, janubiy sharqdan Toshkent viloyatining Bekobod tumani, januniy da Tojikiston Respublikasi, g‘arbdan Jizzax viloyatining Zomin, shim.g‘arbdan viloyatning Sardoba, Mirzaobod tumanlari bilan chegaradosh. Maydoni 5633.8 km wundan 66.4 km.

Ko‘p yillik daraxtzorlar 66.4 km Bo‘z yerlar 137.0 km sug‘oriladigan yerlar 4496.3 km tomorqa yerlari 120 km Meliorative kurilish xolatidagi yerlar 4.0 km J ami o‘rmonzorlar 33.0 km Ixota urmonzorlari 30.0 km Suv osti yerlari 668.5 km Ijtimoiy binolar yerlari 59.3 km Qishloq xojaligida oydalanilmaydigan bowqa yerlar 178.7 km Qishloq xo;jaligida foydalaniladigan yerlar 980.5 km tashkil etadi. Massivning Subtropik tog oldi yarim cho‘l zonasida joylashgan. Yerlari och tusli bo‘z tuproqlar bo‘lib alluvial-proluvvial tog‘ oldi tekisliklaridan iborat

Paxtakpor massivining tuproqlrining aksariyat qismi u yoki bu darajada sho‘rlangan. Bundan tashqari giplashgan tuproqlar ham mavjud bo‘lib, asosan 30 sm dan 75 sm bolgan qatlamlarda uchraydi shu tufayli meliorativ jihatdan noqulay tuproqlar hisoblanadi. Gipli tuproqlarning xossalari ham o‘ziga xos bo‘lib, boshqa maydonlarga nisbatan sifat bahosi ham past boladi.

Massiv Mirzacho‘l vohasining eng gipslashgan tuproqlar mintaqasida joylashgan bo‘lib, o‘tuvchi tuproqlar tipiga kiradi. Sug‘orish jarayoni och tusli bo‘z tuproqlardagi suvda eriydigan tuzlar tarkibi va ularning profilda joylashishini keskin o‘zgartiradi. Bu hol joylarning gidrogeologik sharoiti bilan bevosita bog‘liqdir.

Sug‘orish natijasida sizot suvlari boshqa hududga oqib chiqib ketaolmagani uchun ko‘tarila boshlaydi. Bu yerlarda sug‘orila boshlangandan keyin, yer osti suvlari sathi balandga ko‘tarilib, tuproqning suv balansida yangi muvozanat paydo bo‘ladi. Mazkur balansning sarflanish qismi tuproqdagi namning bevosita yer yuzasidan bug‘lanishi o‘simliklar transpiratsiyasi hisobiga oshadi. Bu jarayon o‘simliklar vegetatsiyasi hamda havo va tuproq harorati ijobiy bo‘lgan vaqtda uzluksiz davom yetadi. Chunki, yer osti suvlari sathi ko‘paygan paytda tuproq grunt kapillyar yo‘llari orqali bug‘langan nam o‘rni doimo to‘lg‘azib turiladi. Albatta, bunday sharoitda rivojlanayotgan, sug‘oriladigan och tusli bo‘z tuproq ham o‘zining xususiyatlarini tamomila o‘zgartira boshlaydi. Tuproq hosil bo‘lish jarayoni esa irrigatsiya gidromorf sharoitda kechadi va gidromorf tuproqlarga xos gleyli qatlamlar bunyodga keladi.

Massivning mexanik tarkibiga e’tibor beradigan bo‘lsak 0,25-0,1 mm zarachalar 0-30 sm qatlamdagi barcha zarrachalar miqdorining deyarli yarmini tashkil etmoqda qatlamda uning miqdori 26 foizini tashkil etmoqda. 30-50 sm qatlamda fizik loyning miqdori bowqa zarracalardan ustunlik qilayotganini korishimiz mumkin. Uning umumiy mkiqdori 38.2 foizni egallamoqda.

1-jadval.

Tadqiqot ob’ektining mexanik tarkibi

Qatlam chuqurligi, sm da	Fraksiyalar mexanik tarkibi, tuproq absolyut quruq massasiga nisbatan, foizda							
	1 -0,25	0 ,25-0,1	0 ,1-	0 ,05-	0 ,01-	0, 005-	< 0,001	Fizik loy

			0,05	0,01	0,005	0,001		yig‘indisi
Sug‘oriladigan o‘tloqi-bo‘z tuproqlar. Z.Xudoyberdieva, 2023 yil								
0-30	6,0	26,0	2,7	0,7	4,8	1,1	8,7	24,6
30-50	7,8	12,3	1 4,0	2 7,8	1 1,9	1 4,3	1 1,9	38,2

Tuproqning mexanik tarkibi muhim xossalardan biri hisoblanib, tuproqqa ishlov berish, sug‘orish va sho‘r yuvish normalarini belgilashda asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Tuproqning agrokimyoviy ko‘rsatkichlari o‘g’itlar me’yorini belgilashda, ekinlar joylashtirishda asosiy xossalaridan hisoblanadi. Tadqiqot maydoni tuproqlarida gumusning miqdori barcha bo‘z tuproqlar kabi past ko‘rsatkichga ega (2-jadval). Gumusning miqdori tuproqning sho‘rlanish darajasiga bevosita bog’liqdir.

2-jadval

Tadqiqot ob’ektining agrokimviy ko‘rsatkichlari va gipslashganlik darajasi

Chuqurligi, sm	Gumus, %	Yalpi, %				Karbonatlar, %	Gips, %	Harakatchan, mg/kg	
		N	:N	P_2O	K_2O			P_2O	K_2O
Sug’oriladigan o‘tloqi-bo‘z tuproqlar. Z.Xudoyberdieva, 2023 yil									
0-30	0,502	0,045	,47	0,070	2,80	4,97	17,776	10,4	139,7
30-50	0,376	0,023	,48	0,070	2,10	5,91	19,707	9,6	120,4

Paxtakor massivi Mirzacho‘lning asosiy gipsli maydoni bo‘lib hudud tuproqlari gipsning miqdori va joylashish chuqurligi bo‘yicha ham noqulay hisoblanadi. 0-30 sm qatlamida 17,8 foiz gips joylashgan bo‘lsa, pastga tomon uning miqdori yana ham ortib borganligini kuzatish mumkin. 30-50 sm qatlamda gipsning miqdori deyarli 20 foizga yetgan. Gips tuproq zichligini oshirishi natijasida g‘o‘za, bug‘doy, sabzavot va boshqa ekinlarning ildizini chuqur kirib borishini qiyinlashtiradi, tuproqning suv-fizik xossalarini va oziqa rejimini yomonlashtiradi. Kristall gipsning yuqori (15 % va undan ortiq) bo‘lishi va yuzaga yaqin joylashishi sug‘orishlar natijasida suffoziya hodisasini yuzaga keltiradi va o‘simlikning qurishi uchun sharoit yaratadi, foydali namlikning miqdori kamayadi.

Tuproqdagi harakatchan fosforning miqdori barcha bo‘z tuproqlarga xos bo‘lib, tuproqda kam ta’minlangan hisoblanadi.Haydalma qatlamda uning miqdori 10-20 mg/kg, haydov ostki qatlamda esa 2,5 mg/kg gacha kamayib borgan. Harakatchan kaliy bo‘yicha bo‘z tuproqlar nisbatan yaxshi ta’minlangan hisoblanadi. 1-23-kesmada harakatchan kaliyning miqdori 280 mg/kg ni tashkil etadi va o‘rtacha ta’minlangan guruhga mansub hisoblanadi. 2-23 va 3-23-kesmalarda harakatchan kaliyning miqdori 100-200 mg/kg oralig‘ida bo‘lib, kam ta’minlangan guruhga mansub. Tuproqlarning agrokimyoviy xossalarini hisobga olgan holda, o‘g‘itlardan tabaqalashtirilgan holda foydalanish imkoniyati yaratiladi.

Tuproqning sifat bahosiga ta’sir qiluvchi omillardan biri-tuproq sho‘rlanish darajasidir.

3-jadval

Tuproq suvli so‘rim tahlili natijalari

Kesma №	Chuqur-ligi, sm	Quruq qoldiq, %	NSO_3	Cl	SO_4	Ca	Mg	Na	Anion-kation	Kompo-nentlar yig‘in-disi
			0,40	0,79	13,96	9,38	3,75	2,01	13,13	
Sug‘oriladigan o‘tloqi-bo‘z tuproqlar. Z.Xudoyberdieva, 2023 yil										
3-23	0-30	1,080	0,022	0,009	0,700	0,260	0,019	0,015	15,19	1,014
			0,36	0,25	14,58	12,97	1,58	0,63	14,55	
	0-30	0,295	0,020	0,009	0,710	0,264	0,020	0,012	15,36	1,024
			0,32	0,25	14,79	13,17	1,68	0,50	14,85	

Eslatma [1]-foizda, [2]-mg/ekv da

Sirdaryo viloyatining yuqorida keltirilgan paxtakor massivi tuproqlarning sifat bahosiga e’tibor qaratiladigan bo‘lsa, bonitet balliga eng katta ta’sir qiluvchi omil sho‘rlanish darajasi va gipslashganlik daraja ekanligini ko‘rish mumkin.Tuproqlar sifat baholash ishlarining natijalariga ko‘ra sug‘oriladigan o‘tloqi-bo‘z tuproqlar-38 ballga ega bo‘lishgan.

Sirdaryo viloyati Paxtakor massivi tuproqlarining meliorati holatiga tasir etuvchi asosiy omillardan biri tuproqning gipslanganlik darajasidir. Buni ko‘pgina ilmiy ishlarning sharhidan ko‘rish mumkin [1-4]. Gipslashmagan tuproqlarda gipsli tuproqlardga nisbatan gumjusning miqdori oziqa elementlari bilan taminlanganlik darajasi tuproqning zichligi kabi ko‘rsatkichlar yuqori bo‘ladi. Demak tuproqning unumdorligini oshirish va ekinlardan yuqori hosil olish uchun tuproqning gipsli holatini yaxshilash tadbirlarini o‘tkazishimiz kerak. Buni Mirzacho‘l vohasi tuproqlari misolida ham ko‘rishimiz mumkin va o‘qitishda foydalanishimiz mumkin [5-7].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bezuglova O.S., Ye.N. Minaeva Ye.N., Morozov I.V. Genezis karbonatnogo i gipsonosnogo gorizontov v Chernozemax obыknovennыx karbonatnыx. Science in the South of Russia. 2019 VOL. 15 No 4 P. 55–62.
2. Yamnova I.A. Salt and gypsum pedofeatures as indicators of soil processes, Byulleten Pochvennogo instituta im. V.V. Dokuchaeva, Byulleten Pochvennogo instituta im. V.V. Dokuchaeva, 2016, Vol. 86, pp. 96-102. doi: 10.19047/0136-1694-2016-86-96-102.
3. Rodriguez-Rastrero, M.; Ortega-Martos, A. Carbon Stock Assessment in Gypsum-Bearing Soils: The Role of Subsurface Soil Horizons. Earth 2022, 3, 839–852. https://doi.org/10.3390/earth3030048.
4. Lim V.D. Gipsonosnыe pochv Djizzaxskoy stepi i ix osvoeniya. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata biologicheskix nauk. Novosibirsk, 1981.
5. Turdimetov Sh. and others. Impact of legume crops on the agrochemical and agrophysical properties of soil in Mirzachol conditions. Journal of critical reviews. ISSN- 2394-5125. vol 7, issue 17, 2020. pp. 2220-2234.
6. Batirov X.A.,Turdimetov Sh.M., Nurillaeva R.B. American Journal Of Agriculture And Horticulture Innovations. Volume 03 Issue 011-2023. pp 01-06.
7. Батыров Х.Ф., Турдиметов Ш.М., Комилов Н.А. Новые капустные культуры в Узбекистане. «Интернаука»: научный журнал – №7(277). Часть1. Москва, Изд. «Интернаука», 2023. С. 60-63.

«MASHINA DETALLARI» FANINING DOLZARBLIGI VA FANNI O‘QITISHDA TA’LIM TEXNOLOGIYASI HAMDA INTEGRATSIYANING AHAMIYATI

Yusufaliev Abduraxmon Tilovovich
katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
abduraxmonyusufaliyev@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada «Mashina detallari» fanini mukammal o‘rganishning afzalligi yana shu bilan izohlanadiki, to‘g‘ri qaror qabul qilishda insonlar doimo kerakli va ishonchli nazariy bilimga va ma’lumotga ega bo‘lishi zarurligi yoritilgan. Fanni o‘rganishda ilg‘or pedagogik texnologiyalar dars berishning interfaol usullari nazarda tutilgan. Mashina detallari fanida integratsiyalangan dars ko‘plab muammolarni hal qilish imkoniyatini berishini aqliy operatsiyalar taqqoslanishligi, rad etishlikni isbotlay olishlikni kogentiv qiziqishni fikrlashning moslashuvchanligini, fanlarning bir-birlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatib bergan.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiyalar, interfaol, integratsiyalangan dars, integratsiya darajalari, integratsiya, usullari va texnikasi

Abstract: In this article, the advantage of thorough study of the science of “Machine Details” is again explained by the fact that people need to always have the necessary and reliable theoretical knowledge and information to make the right decision. Advanced pedagogical technologies in the study of science provide for interactive methods of teaching. An integrated lesson in the science of machine detailing provides the opportunity to solve many problems, the comparability of mental operations, the ability to prove refutation, the cogent interest, the flexibility of thinking, and the interconnectedness of the sciences.

Keywords: pedagogical technologies, interactive, integrated lesson, levels of integration, integration, methods and techniques.

Umummuhandislik fanlari ichida «Mashina detallari» fani alohida o‘rin tutadi. Chunki, har doim insonning hayoti mashina bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan va uning asosida ta’minlab kelingan. Shuningdek, mashinalarning muhimligi shundaki, u insonning eng zarur moddiy sharoitini ta’minlaydi, yashash uchun sharoit yaratadi. Iqtisodiy jihatdan har tomonlama rivojlanayotgan jamiyatda tinchlik, tartib va barqarorlik xukm suradi. Mahsulot sifat ko‘rsatkichlari standart asosida bilish esa insonlarda o‘ziga ishonch uyg‘otadi, eng qiyin bo‘lgan sifat muammolarini tahlil qilish va baholashga imkon beradi.

«Mashina detallari» fanini o‘rganish insonning ijtimoiy hayotda o‘z o‘rnini topishiga yordam beradi, ilmiy dunyoqarashini o‘zgartiradi va uning shaxs sifatida intellektual rivojlanishini rag‘batlantiradi. Ushbu soha uning uchun eng qiziqarli mashg‘ulotga aylanadi. Mashina detallarining vazifasi – val, podshipnik, uzatma ya’ni mahsulotlarning sifatini standart asosida muqobillashtirishdir. Mahsulot sifatini baholashda va belgilashda, amalga oshirishda turli modellardan foydalanish iste’molchilarning talab darajalariga bo‘lgan munosabatlarini o‘zgarishiga yoki raqobatchilarning aks ta’sirlari, xatti-harakatlarini ma’lum ehtimollik darajasi bilan aniqlashga imkon beradi.

Sifatli mashinalar har bir davlatning iqtisodiy ko‘rsatkichlarini yaxshilashga asoslanib kelgan, uning muvaffaqiyatli rivojlanishiga sabab bo‘lgan.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tishni muvaffaqqiyatli amalga oshirish fan, madaniyatni rivojlantirish, demokratik davlat qurish uchun xalq ongi, ma’naviyatini yanada yuqori bosqichga ko‘tarish zarurdir.

«Iqtisodiyotimizda erishilgan natijalar negizida avvalo bozor islohotlari va mamlakatni modernizatsiya qilishning puxta o‘ylangan modeli va uzoq muddatga mo‘ljallangan dasturini bosqichma-bosqich amalga oshirish bo‘yicha olib borilayotgan tizimli, izchil va qat’iy xarakatlar turganini kuzatish qiyin emas» .

Iqtisodiy islohotlarni hayotga samarali tadbiq etishning yana bir sharti sifat tizimini modernizatsiyalashdir, soha uchun mutaxassislarni shakllantirish mexanizmini yaratishdir.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda ta’lim tizimidagi islohotlarning asosini shakllantiruvchi qator me’yoriy xujjatlar qabul qilingan va amalga oshirilib kelinmoqda. Bular asosida “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunlar alohida o‘rin tutadi. Bu qonunlardan kelib chiqadigan vazifa ta’lim dasturlari mazmunining yuqori sifatiga erishish va yangi pedagogik texnologiyalarni joriy qilishdir.

Ilg‘or pedagogik texnologiyalar dars berishning interfaol usullarini nazarda tutadi. Bular munozara darslari, iqtisodiy muzokaralar, ishbilarmon o‘yinlar, muammoli holatlarni, keys stadilarini echish va hokazolardir. Ushbu usullar talabalarning ijodiy faolligini oshirishda, Davlat ta’lim standartida bakalavrning tayyorgarlik darajasiga quyidagi talablar qo‘yilgan:

- dunyoqarashni kengaytiruvchi bilimlar tizimiga ega bo‘lishi, gumanitar va sotsial–iqtisodiy fanlarning asosini, davlatning hozirgi kundagi siyosatining dolzarb masalalarini bilishi, ijtimoiy muammo va hodisalarni mustaqil tahlil qila olishga qodir bo‘lishi;

- mamlakatimiz tarixini bilishi, milliy g‘oya va umuminsoniy qadriyatlar masalalari bo‘yicha o‘z nuqtai-nazarini ilmiy asoslash, milliy mustaqillik g‘oyasi asosida faol hayotiy nuqtai nazarga ega bo‘lishi;

- tabiat va jamiyatda sodir bo‘ladigan jarayon va hodisalar to‘g‘risida yaxlit tasavvurga ega bo‘lishi, ulardan hayotda va kasbiy faoliyatida ilmiy asoslangan holda foydalana olishi;

- insonning insonga, jamiyatga, atrof-muhitga nisbatan bo‘lgan munosabatini boshqarishning huquqiy va ahloqiy me’yorlarini bilish, kasbiy ish jarayonida ularni hisobga ola bilishi;

- axborotni to‘plash, saqlash, qayta ishlash va uni qo‘llash usullarini bilishi, o‘zining kasbiy ish tajribasiga asoslangan xulosalar chiqarishi;

- mustaqil ravishda yangi bilimlarni o‘zlashtirishi, o‘z malakasini oshirishi va mehnatini ilmga asoslangan holda tashkillashtirishi;

- sog‘lom hayot kechirish tarzining muhimligi to‘g‘risida ilmiy tushunchalarga va asoslarga, jismoniy rivojlanish borasidagi bilim va malakalarga ega bo‘lishi;

- kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimida qo‘shimcha kasbiy ta’lim olishi kerak.

«Mashina detallari» fanining o‘qituvchisi doimo o‘z pedagogik mahoratini oshirib, uni san’at darajasiga etkazib borishi kerak. O‘z fikrini tushunarli, ko‘rgazmali ifodalay bilish, jahon va mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi voqealarga o‘z munosabatini bildirishi, ta’lim berishga ijodiy yondashuvni rivojlantirib borishi kerak.

O‘qituvchining ijodiy yondashuvi talaba tomonidan «Mashina detallari» fanini o‘rganishga ijodiy yondashuvining bevosita shartidir.

Odatdagi ma’ruza darslarining an’anaviy tarzda, ilg‘or pedagogik usullarsiz olib borilishi

talabadan faollik talab qilmaydi. Darsni o‘zlashtirish ham osonday tuyuladi, fanga nisbatan qiziqish uyg‘onmaydi. Muammoli holatlarning yaratilishi, aniq misollar yordamida iqtisodiy masalalarning echilishi, talabani fanga qiziqtirish, uning faolligini oshirib, kengroq fikrlashga, maqsadga qarab intilishga, kerakli bilim va ko‘nikmalar hosil qilishga yordam beradi.

Respublikamizda etakchi olimlar tomonidan bu sohada munosib ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Sulaymonov A., R.N.Tojiboev, A.J.Jo‘raev, M.M.Shukurov, R.X.Maksudovlar tomonidan chop etilayotgan yangi darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar talaba va o‘qituvchilarning bu boradagi ehtiyojlariga qaratilgan.

Shu bilan birga xalqaro standartlarga mos keluvchi mamlakatimiz kelajagi bo‘lgan yoshlarning yuqori iqtisodiy ta’lim darajasini ta’minlash, bu vazifani sifatli, samarali, tushunarli amalga oshirish «Mashina detallari» fanining asosiy uslubiy vazifasi hisoblanadi. Uni amalga oshirish o‘qitish jarayonini texnologiyalashtirish, ta’lim texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy qilishni zarur qilib qo‘yadi.

Talabalarga bilim berishda zamonaviy ta’lim texnologiyalarining ahamiyati to‘g‘risida so‘z borganda Prezidentimiz Sh.Mirziyoevning “O‘quv jarayoniga yangi axborot va pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, bolalarimizni komil insonlar etib tarbiyalashda jonbozlik ko‘rsatadigan o‘qituvchilarga e’tiborini yanada oshirish, qisqacha aytganda, ta’lim-tarbiya tizimini sifat jihatidan butunlay yangi bosqichga ko‘tarish diqqatimiz markazida bo‘lishi darkor” degan so‘zlarini ta’kidlash o‘rinlidir.

Ta’lim texnologiyalarining har biri o‘zida o‘quv mashg‘ulotini o‘tkazish shart-sharoiti to‘g‘risida axborot materiallarini, pedagogik maqsad, vazifa va ko‘zlangan natijalarni, o‘quv mashg‘ulotning rejasi, o‘qitishning usuli va vositalarini mujassamlashtirgan bo‘lishi kerak. Shuningdek, bu o‘quv mashg‘ulotining texnologik xaritasini, ya’ni o‘qituvchi va o‘quvchining mazkur o‘quv mashg‘ulotida erishadigan maqsadi bo‘yicha hamkorlikdagi faoliyatning bosqichma-bosqich ta’riflanishini ham o‘z ichiga oladi.

Ta’lim texnologiyasi insoniylik tamoyillariga tayanadi. Falsafa, pedagogika va psixologiyada bu yo‘nalishning o‘ziga xosligi talabaning individualligiga alohida e’tibor berish orqali namoyon bo‘ladi. Shulardan kelib chiqqan holda “Mashina detallari” kursining ta’lim texnologiyalarini loyihalashtirishda quyidagi asosiy kontseptual yondashuvlarga e’tibor berish kerak.

• Ta’limning shaxsga yo‘naltirilganligi. O‘z mohiyatiga ko‘ra bu yo‘nalish ta’lim jarayonidagi barcha ishtirokchilarning to‘laqonli rivojlanishini ko‘zda tutadi. Bu esa Davlat ta’lim standarti talablariga rioya qilgan holda o‘quvchining intellektual rivojlanishi darajasiga yo‘naltirilib qolmay, uningning ruhiy-kasbiy va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olishni ham anglatadi.

• Tizimli yondashuv. Ta’lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o‘zida mujassam qilishi zarur: jarayonning mantiqiyligi, undagi qismlarning o‘zaro aloqadorligi, yaxlitligi.

• Amaliy yondashuv. Shaxsda ish yuritish xususiyatlarini shakllantirishga ta’lim jarayonini yo‘naltirish; o‘quvchi faoliyatini faollashtirish va intensivlashtirish, o‘quv jarayonida uning barcha layoqati va imkoniyatlarini, sinchkovligi va tashabbuskorligini ishga solishni shart qilib qo‘yadi.

• Dialogik yondashuv. Ta’lim jarayonidagi ishtirokchi sub’ektlarning psixologik birligi va o‘zaro hamkorligini yaratish zaruratini belgilaydi. Natijada esa, shaxsning ijodiy faolligi va taqdimot kuchayadi.

• Hamkorlikdagi ta’limni tashkil etish. Demokratiya, tenglik, sub’ektlar munosabatida o‘qituvchi va o‘quvchining tengligi, maqsadini va faoliyat mazmunini birgalikda aniqlashni ko‘zda tutadi.

• Muammoli yondashuv. Ta’lim jarayonini muammoli holatlar orqali namoyish qilish asosida o‘quvchi bilan birgalikdagi hamkorlikni faollashtirish usullaridan biridir. Bu jarayonda ilmiy bilishning ob’ektiv ziddiyatlarini aniqlash va ularni hal qilishning dialektik tafakkurni rivojlantirish va ularni amaliy faoliyatda ijodiy ravishda qo‘llash ta’minlanadi.

• Axborot berishning eng yangi vosita va usullaridan foydalanish, ya’ni o‘quv jarayoniga kompyuter va axborot texnologiyalarini jalb qilish.

Yuqoridagi kontseptual yondashuv va “Mashina detallari” fanining tarkibi, mazmuni, o‘quv axborot hajmidan kelib chiqqan holda o‘qitishning quyidagi usul va vositalari tanlab olindi.

• O‘qitish usullari va texnikasi: muloqot, keys stadi, muammoli usul, o‘rgatuvchi o‘yinlar, “aqliy hujum”, insert, “Birgalikda o‘rganamiz”, pinbord, ma’ruza (kirish ma’ruzasi, vizual ma’ruza, tematik, ma’ruza-konferentsiya, aniq holatlarni echish, avvaldan rejalashtirilgan xatoli, sharhlovchi, yakuniy).

• O‘qitishni tashkil qilish shakllari: frontal, kollektiv, guruhiy, dialog, polilog va o‘zaro hamkorlikka asoslangan.

• O‘qitish vositalari: odatdagi o‘qitish vositalari (darslik, ma’ruza matni, tayanch konspekti, kodoskop)dan tashqari grafik organayzerlar, kompyuter va axborot texnologiyalari.

• O‘zaro aloqa vositalari: nazorat natijalarining tahlili asosida o‘qitishning diagnostikasi (taxlili).

• Boshqarishning usuli va vositalari. O‘quv mashg‘ulotini texnologik karta ko‘rinishida rejalashtirish o‘quv mashg‘ulotining bosqichlarini belgilab, qo‘yilgan maqsadga erishishda o‘quvchi va o‘qituvchining hamkorlikdagi faoliyatini talabalarning auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarini aniqlab beradi.

• Monitoring va baholash. O‘quv mashg‘uloti va butun kurs davomida o‘qitish natijalarini kuzatib borish, o‘quvchi faoliyatini har bir mashg‘ulot va yil davomida reyting asosida baholash.

Mashina detallari fanida integratsiya jarayoni pedagogik g‘oyasining rivojlanishiga ilmiy bilimlarning rivojlanishi sezilarli darajada ta’sir qiladi. Integratsiya jarayoni ta’limning sifat jihatidan yangi bosqichida fanlararo aloqalarni amalga oshirishning eng asosiy shakli hisoblanadi. Shuni ta’kidlash mumkinki, integratsiya jarayonining ildizlari klassik pedagogikaning uzoq o‘tmishiga taqaladi va fanlararo aloqalar g‘oyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Fanlararo aloqalar g‘oyasi o‘quv manbalarining mazmunida tabiatning yaxlitligini aks ettirish yo‘llarini izlash jarayonida paydo bo‘ladi.

Buyuk didaktik olim Yan Amos Komenskiy shunday ta’kidlaydi: “o‘zaro aloqada bo‘lgan hamma narsa bir xil aloqada o‘qitilishi kerak”. Keyinchalik ko‘plab o‘qituvchilar uni ishlab chiqish va umumlashtirish orqali fanlararo aloqalar g‘oyasiga murojaat qilishadi. Biz xulosa qilishimiz mumkinki, fanlararo aloqalar va integratsiya pedagogikada mutlaqo yangi yo‘nalish emas, hozirgi vaqtda talabalar o‘rtasida idrok etilayotgan bilimlarning izchilligi va yaxlitligini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega, shu bilan birga maktab o‘quvchilarining bilim olish faolligini oshirish usullaridan biri hisoblanadi.

Shulardan kelib chiqib, integratsiya darajalari va turlariga atroflicha to‘xtalib o‘tamiz. Integratsiyalashgan dars-bu bitta tushuncha, mavzu yoki hodisani o‘rganishda bir vaqtning

o‘zida bir necha fanlardan olgan bilimlarni birlashtirgan dars turidir. Integratsiyalashgan darsning maqsadlariga quyidagilar kiradi: ushbu fanlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarni yaratish; o‘quv jarayonining ayrim qarama-qarshiliklarini bartaraf etish; o‘quvchilarning ushbu fanlarga qiziqishini oshirish va rivojlantirish.

Mashina detallari fanini o‘rganishda integratsiyalashgan dars ko‘plab muammolarni hal qilish imkonini beradi. Talabalarda fanni o‘qitish bilan bir qatorda aqliy operatsiyalar-taqqoslash, rad etish, isbotlash, kognitiv qiziqish, fikrlashning moslashuvchanligi va o‘ziga xosligi, fanga ilmiy yondashish yordamida mantiqiy fikrlash rivojlanadi. Integratsiyalashgan darslarda talabalar tomonidan olingan etarlicha katta hajmdagi ma’lumotlar qisqa muddatli va uzoq muddatli xotirani o‘z ichiga oladi, bilimlarni tizimlashtiradi, bu esa xotirani tartibga solish va fikrlashning tejamkorlik tamoyiliga rioya qilish imkonini beradi. Integratsiyalashgan dars chegaraviy muammolarni ko‘rib chiqish, ularning ko‘p qirraliligini, ahamiyatini va turli sohalarda qo‘llanilishini ko‘rish imkonini beradi. Hozirgi kunda zamonaviy integratsiya bir necha yo‘nalishlarda (vertikal va gorizontal, parallel va ketma-ket) va turli darajalarda amalga oshiriladi. Pedagogik adabiyotlarda A. Katolikov, O. I. Malchina va boshqa bir qancha olimlar tomonidan fanlararo integratsiya ning turli tasniflari mavjud.

Masalan: Mavzu ichidagi-individual fan ichidagi tushunchalar, bilim va ko‘nikmalarning integratsiyasi:

a) gorizontal integratsiya: tarkibi bir-biriga bog‘liq tushunchalar guruhini birlashtirgan mavzuni kengaytirish orqali tuziladi, ma’lumotlar bir elementdan ikkinsiga o‘tishi orqali tushuntiriladi;

b) vertikal integratsiya: tarkibi asta-sekin yangi ma’lumotlar, aloqalar va bog‘liqliklar bilan boyitiladi, talabalar dastlabki muammo bo‘yicha bilimlar doirasini kengaytiradilar va mustahkamlaydilar. Fanlar o‘rtasidagi integratsiyani ko‘rib chiqamiz.

Integratsiyaning uchta darajasi mavjud:

fan ichidagi- alohida fanlar doirasida muhandislik va kompyuter grafikasi fani, mashinasozlik chizmachiligi, nazariy mexanika fani, materiallar qarshiligi, konstruktsion materiallar texnologiyasi. Misol uchun birikmalar uzatmalar, o‘q va vallarni hisoblash va loyihalash jarayonida konstuktsion materiallar fani yordamida tanlangan materiallning (metalning) tarkibi xususiyati ishga layoqatlilik darajasini aniqlaydi. Nazariy mexanika fanida mexanizmlarning harakati va unga ta’sir qiluvchi kuchlar yo‘nalishini ko‘rsatib beradi. Materiallar qarshiligi fanida detal o‘q va vallarga ta’sir qilayotgan kuchlar ta’sirida materialning deformatsiyalanagan holatlarini egilishga, buralishga, cho‘zilishga ishlashini hamda qarshiligini aniqlaydi. Loyihalash jarayoniga detallarning geometric parametrini aniqlash konstruktsion o‘lchamdagi ko‘rsatib berishda muhandislik va kompyuter grafikasi fanining ahamiyati katta.

fanlararo- faktlar, tushunchalar, ikki yoki undan ortiq fanlarning tamoyillari sintezi;

transpredmet (transpredmetnaya)- ta’limning asosiy va qo‘shimcha mazmuni tarkibiy qismlarining sintezi. Integratsiyalashgan darsni o‘tkazishda o‘qituvchilar qanday natijaga intilishlari kerak?

Integratsiyalashgan darsdan kutilayotgan natijalar va uning ahamiyati: Talabalarning ilmiy tafakkur uslubini rivojlantirish. O‘quv fanlariga kompleks yondashuvni shakllantirish. Mashina detallari fani bo‘yicha dastlabki bilimlarni shakllantirish. Mavzu yuzasidan talabalarning bilim sifatini oshirish, tasavvur qilish salohiyatini kengaytirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish. Talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb qilishdir. Integratsiyalashgan dars nostandart dars

shakllaridan biri sifatida shunday mo‘ljallanishi kerakki, o‘quv vaqtining 60–80% talabalar ijodiyoti bilan band bo‘lishini ta’minlashdan iborat.

Fanni mukammal o‘rganishning afzalligi yana shu bilan izohlanadiki, to‘g‘ri qaror qabul qilishda insonlar doimo kerakli va ishonchli nazariy bilimga va ma’lumotga ega bo‘lishi zarur. Mashina detallarini o‘rganishda ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida dars berishning interfaol usullarini nazarda tutadi va inegratsiyalangan dars maqsadlarini aniq belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni G‘G‘ Oliy ta’lim Meyoriy hujjatlari. G‘ Akaemik G‘ulomov S.S. taxriri ostida. – T.: “Sharq”, 2001 y. (“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunga qo‘shimchalar qilingan. Qonunchilik palatasi tomonidan 2020 yil 19 mayda qabul qilingan. Senat tomonidan 2020 yil 7 avgustda ma’qullangan).

2. O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2022 – 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi 28. 01. 2022 yildagi PF-60-son Farmoni.

3. Mavlonov, R. A. (2021). Qurilish konstruktsiyasi fanini fanlararo integratsion o‘qitish asosida talabalarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(9), 600-604.

4. Culaymonov I. Mashina detallari. T., 1981.

5. R.N. Tojiboev, A.J.Jo‘raev. Mashina detallari. T., “O‘qituvchi”. 2002 y.

6. R.N.Tojiboev, A.J.Jo‘raev, R.X.Maksudov. Mashina detallari. – T.: “Fan va texnologiya”, 2010, 216 bet.

7. L.V. Kurmaz, A.T. Skoybeda. Detali mashin. Proektirovanie. Minsk, UP «Texnoprint». 2002. http:G‘G‘mirknig.comG‘knigiG‘1181172995-detali-mashin-proyektirovaniye.

TALABALARGA TOKNI O‘STIRISH, NAVDALAR RIVOJLANISHI VA O‘SISHIGA BOG‘LIQLIGI MAVZUSIDAGI AMALIY MASHG‘ULOTNI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUV

Zafarova Nozima Xushyorjon qizi, *talaba*
Xolmatova Ozoda Zokir qizi, *talaba*
Guliston Davlat Unversiteti talabalari
zafarovanozima777@gmail.com

Annatsiya: Maqolada malakali kadrlarni yetishtirish qishloq xo‘jaligida, bog‘dorchilikda va uzumchilikdagi foydalari o‘rganildi. Malakali kadrlarni yetishtirish orqali hosilning sifatini oshirish, hosildorlikni maksimal darajaga yetkazish mumkin bo‘ladi. So‘ngi yillarda uzumchilikni rivojlantirishga katta e’tibor qaratilgan. Ayniqsa Sirdaryo viloyati sharoitida uzumchilikni rivojlantirishga katta e’tibor berilmoqda. Sirdaryo viloyati sharoitida yetishtirish uchun Rizamat,Kishmish, Sug‘diyona, Xusayni, Kelinbarmoq,, Xindogi navlari tanlab olindi. Uzumning ushbu ho‘raki navlarini hosildorligi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, texnologiya, innovatsiya, malakali kadr, uzum, nav, tok, voish,simbag‘az, urug‘, hosildorlik, meva, po‘st, et, sharbat,tup.

Kirish: So‘nggi yillarda mamlakatda ta’lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan islohatlarda ta’lim-tarbiya tizimining sifati va samaradorligini oshirish, o‘quvchi va talaba yoshlarda zamonaviy bilim shakllantirish, ta’lim tizimlari hmda ilm-fan sohasi o‘rtasida yaqin

hamkorlik integratsiyani, ta’limning uzviyligi va uzluksizligini ta’minlash borasida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizda bog‘dorchilikni rivojlantirish va eksport salohiyatini oshirishga ustuvor vazifa sifatida qaratilmoqda. Ayniqsa, uzum yetishtirish, tokzorlarni ko‘paytirish va ularga ishlov berish, sug‘orishda yangi texnologiyalarni joriy etishga katta e’tibor qaratilyapti. Bu boradagi ishlar o‘z samarasini berayotganligi sababli joylarda tokzorlar nafaqat kengaymoqda, balki uning hosildorligi ham yildan-yilga ortib borayapti. Sirdaryo viloyatida ham uzumzorlar tashkil qilish, uzum sifatini oshirish, hosildorligini maksimal darjaga ko‘tarish uchun malakali kadrlar yetkazib berish asosiy vazifa hisoblanadi. Zamonaviy innovasion usulda uzum yetishtirish texnologiyasini yosh kadrlarga o‘rgatish, ularni malakasini oshirish orqali yaxshi natijalarga erishish mumkin. Malakali kadrlarni sohadagi o‘rni beqiyosdir. Malakali kadrlarsiz xech qanday natijaga erishib bo‘lmaydi.

Asosiy qism: Uzumchilik O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligining serdaromad tarmoqlaridan hisoblanadi. O‘zbekistonning qulay tabiiy iqlimi bu yerda uzumning turli muddatlarda ya’ni eng erta va eng kech pishadigan navlarini yetishtirishga yordam beradi. Hozirgi davrda yurtimizda uzumzorlarni ko‘paytirish, hosildorligini oshirish, uzumni qayta ishlash quvvatini oshirish jahon bozorlari talabiga javob beradigan maxsulotlarni yetishtirishga keng imkoniyatlar mavjud.

Tok – q

zararkunandasi yo‘q. shu sababli bizning sharoitimizda tok bir yillik qalamchalaridan ham ko‘payadi. Uzum urug‘idan ko‘paytirilganda birinchi yildayoq o‘q ildiz chiqara boshlaydi va kech hosilga kiradi. Tok ko‘chatlari ildiz sistemasining qanchalik rivojlanishi tokzor tuprog‘ining unumdorligi, suv bilan ta’minlanish darajasi va shuningdek ko‘chatlarning navi sifatiga ham bog‘liq. O‘zbekiston sharoitida tok qishda xashakka, materiallarga o‘rab yerga ko‘miladi. Vinobop uzum navlari ho‘raki uzumlarga nisbatan qishga ancha chidamli bo‘ladi.

O‘bekistonning iqlimi mo‘tadil. Qishda ayrim tumanlarda sovuq 30-35 darajaga yetadi. Yozda issiq 40 darajadan oshadi. Qorning uzoq saqlanishi tok va boshqa daraxt hamda ekinlar uchun foydalidir. Yer yuzini qor qoplasa, uzum muzlamaydi natijada o‘simlik ildizi sovuqdan zararlanmaydi.

Uzumning ummuman boshqa o‘simliklarning ham o‘sishi yaxshi hosil berishi uchun yerning tuproqning unumdorligi muhim o‘rin tutadi. Tuproq tarkibiga ko‘ra soz tuproq qumoq, qumli tuproq va boshqalarga ajratiladi. Soz tuproq tarkibida 0.01 mm dan kichik zarrachalar 50% va undan ko‘proq, qumoq tuproqlarda 25-50% qum va shuncha miqdorda asl tuproq bo‘ladi.

Uzumzor barpo qilish uchun organic va mineral moddalarga boy, havoni yaxshi o‘tkazadigan, sho‘rlanmagan botqoqlanmagan yozda suv bilan to‘la ta’minlanib turadigan, bo‘z tuproqli yerlar qulay hisoblanadi. Tok O‘zbekiston sharoitida simbag‘az, ishkom, ikki tomonli simbag‘az (so‘ritok), so‘ri holida va yerbag‘irlab o‘stiriladi. Ko‘proq tok o‘stirishning simbag‘az usuli qo‘llaniladi. Simbag‘azda o‘stirilgan toklarni qishga ko‘mish, bahorda ochish, tok qator oralarini mexanizatsiya yordamida ishlash ancha oson. Tog‘li tumanlarda va ayrim tomorqalarda tok aymoqi holida daraxtlarga chiqarib o‘stiriladi. Tok o‘zining jingalaklari bilan shox va novdalarga chirmashib o‘sadi. Bu usul uncha qulay emas. Chunki qishgi qattiq sovuqda ochiq qoldirilgan toklar kabi daraxtlarga chirmashtirib o‘stirilgan toklarning yer ustki qismini sovuq urib ketadi.

Tokni so‘rida “voish” usulida o‘stirish. Toklarni yerdan ko‘tarish uchun tik ustunlar

qo‘yiladi. Ustunlarning yerdan 3-3.5 metr yuqoriga 3-4 metr uzunlikdagi ingichkaroq xoda yoki taxtachalar o‘rnatilib, ularning ikkinchi uchi imorat devorlariga tiraladi, ochiq yerlarda ularning tagiga tirgovchilar qo‘yiladi. Tik qo‘yilgan ustunlarga bag‘azlar bog‘lanadi. So‘rining ustida ham bag‘azlar 40-50 santimetr oraliqda o‘tkazilishi kerak. Rizamat ota Musamuhammedov, voishni quyidagicha o‘zgartirib ko‘rishni taklif etadi; bunda tok qo‘shqatorlab ekilib, qatorlar orasi 2 metrdan, bir qo‘sh qator bilan ikkinchi qo‘shqator orasi 4-5 metrdan qoldiriladi. Qatordagi tuplar orasi 2.5-3 metrdan bo‘lib, har tupda 3 tadan madang o‘stiriladi. Tok novdalarini ko‘tarish uchun tok tupidan 20-30 santimetr qochirib, bir-biridan 8 metr uzoqlikda ustunlar o‘rnatiladi. Har qatordagi juft ustunlarning uchi bag‘az xodalar bilan birlashtiriladi. Ustunlar qatori va ustunlarni birlashtiradigan xodalarga bir necha qator qilib sim tortiladi. Mana shu simlar ustiga tok novdalari yotqizib bog‘lanadi. Har tupdagi uchta madangdan chiqqan novdalarning bir qismi o‘ng tomondagi, ikkinchi qismi chap tomondagi simbag‘azlarga ko‘tariladi. Natijada eni 4 metr keladigan so‘ri hosil bo‘ladi.

Tokni simbag‘az o‘stirish. Chetki ustunlar tashqari tomonga 10-15 santimetr qiyaroq qilib, oraliq ustunlar esa tik holda o‘rnatiladi. Shunda 4-5 qator sim tortilganda ham langar ustunlar egilib ketmaydi, simlar tarang tortilib turadi. Simbag‘azlarga 2-3 mm yo‘g‘onlikdagi simlar tortiladi. Pastki qatorga tortiladigan simlarning yo‘g‘onligi 2.5-3 mm, ustki qatorlar uchun esa 2 mm bo‘lgani ma’qul.

Tuproq strukturasini yaxshilash uchun har yili tarkibida gumus azot, fosfor, kaliy moddalari bo‘lgan organic mineral o‘g‘itlar tavsiya qilingan me’yorda o‘g‘itlab turish lozim. Unumdor tuproqlarga yana ishlov berib shu tuproqlarga most ok navlarini tanlab ekilsa O‘zbekistonning tuprog‘I va iqlimi uzumzorlardan har yili mo‘l hosil olish mumkin.

Tok 60-80 yil va undan ham ko‘proq yashaydi va hosilga kirgandan boshlab har yili hosil beradi. Tokzor ko‘p yillar yaxshi hosil berishi uchun unumdor yer tanlash kerak. Uzumchilikning samaradorligini oshirish uchun hozirgi zamon texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanish kerak. Tok o‘simligi boshqa mevalarga nisbatan tuproq sho‘riga ancha chidamli. Ammo tok o‘tkaziladigan yerning umumiy tuzliligi 0.1-0.2 foiz yoki eng ko‘p zararli xlorin tuzi 0.02-0.03 foizdan ko‘p bo‘lmasligi kerak. Yer sho‘ri oktabr-noyabr oylarida yuvilsa, yerning 2-3 metrgacha qatlamidagi zararli tuzlar yuvilib ketadi.

Ko‘chat o‘tkazish. Sug‘oriladigan hududlarda barpo qilinadiga yangi uzumzorlarda tok qator oralari 3x2.5 metr voish usulida o‘stiriladigan kuchli o‘suvchi navlarning qator oralari 3.5 metr bo‘ladi. Ko‘chatlar bahorda kunlar isiy boshlaganda 10-20 aprelgacha ekiladi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda uzumchilikda malakali kadrlar yetkazish sifatli uzum yetishtirishga, uzum hosilini maksimal darjaga ko‘tarishga yordam beradi. So‘nggi yillarda uzumchilikka e’tibor ancha kuchaydi. Ayniqsa Sirdaryo viloyatida uzumchilikni rivojlantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Sirdaryo viloyatida ekish uchun tanlab olinga uzumning ho‘raki navlarini hosildorligi o‘rganilganda eng yuqori hosildorlik ko‘rsatkichi Rizamat navi 200-250 kg , Kishmish, Sug‘diyona 180-200 kg, Xusayni, Kelinbarmoq 130-150 kg bo‘lishi aniqlandi. Uzum navlarining o‘sishi va kasalliklarga chidamliligi turlicha. Bundan tashqari uzumzor tashkil qilishda o‘stirish usullarini mos ravishda tanlash zarur. Sirdaryoda uzumlarni o‘stirishda 2 usuldan, yani voish va simbag‘az usulidan foydalanildi. Voish usulida tok novdalari qulay joylashadi. Bunda tok qo‘shqatorlab ekiladi. Qatorlr orasi 2 metr, bir qo‘sh qator bilan ikkinchi qo‘shqator orasi 4-5 metrdan qoldiriladi. Qatordagi tuplar orasi 2.5-3 metrdan bo‘lib har tupda 3 tadan madang o‘stiriladi. Tadqiqot natijasida hosildorliligi yuqori bo‘lgan Rizamat navi 200-250

kg hosil berishi va uzum navlarini o‘stirishda eng samarali usul sifatida voish usuli tanlab olindi.

FOYDALANILGA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim to‘g‘risidagi O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida PF-6108, Shukur Temurov Uzumchilik –B. 6-10
2.Ne’matjon Hoshimov Uzumchilik sirlari O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi “FAN” nashriyoti-2005 –B. 8-29
3.Ungarov A., Sirojiddinov A. Agrar sohani rivojlantirishda resurslardan samarali foydalanish va innovatsion texnologiyalar istiqbollari //Eurasian Journal of Academic Research. – 2023. – T. 3. – №. 1 Part 3. – C. 16-18.
4.Tukhtamishev S., Xudayberdiyev R., Tukhtamishova G. Mechanized apparatus for cutting melon fruit into annular slices //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. A1. – C. 252-255.

INTERNET SAYTLARI

1.https://yuz.uz/uz/news/bogotda-uzumchilikni-rivojlantirish-tajribasi-
2.https://tdi.uz/page/o-zr-prezidentining-ta-lim-to-g-risidagi-qaror-farmon-va-farmoyishlari

MIKROORGANIZMLARNING TUPROQDAGI AHAMIYATI

Rahimov Zarqum Zafarjonzoda
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
G‘oziyev Umrzoq Lapasovich
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Anotatsiya: Ushbu maqolada mikroorganizmlarning tuproqdagi ahamiyati muhokama qilinadi. Unda tuproq mikroorganizmlarini o‘rganish usullari, ularning funktsiyalari bo‘yicha tadqiqotlar natijalari va ularning qishloq xo‘jaligi, atrof-muhit va inson salomatligidagi ahamiyati o‘rganiladi. Muhokama kelajakdagi tadqiqotlar uchun bilim va potensialning hozirgi holatini o‘rganib chiqadi, barqaror amaliyot va tuproq mikrobiotasini himoya qilish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so‘zlar: Mikroorganizmlar, tuproq, qishloq xo‘jaligi, atrof-muhit, inson salomatligi, usullari, tadqiqotlari, funksiyalari, barqaror amaliyoti.

Tuproq-bu uning unumdorligi, barqarorligi va chidamliligiga hissa qo‘shadigan organizmlarning keng doirasiga ega bo‘lgan murakkab ekotizim. Ushbu organizmlar orasida bakteriyalar, zamburug'lar, protozoa va viruslar kabi mikroorganizmlar ozuqa moddalarining aylanishi, o‘simliklarning o‘sishini rag'batlantirish, kasalliklarni bostirish va tuproq tuzilishini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tuproq mikrobiologiyasini o‘rganish so‘nggi o‘n yilliklarda sezilarli darajada rivojlanib, tuproq mikroorganizmlarining xilma-xilligi va funktsiyalarini yaxshiroq tushunishga imkon berdi. Ushbu maqolada mikroorganizmlarning tuproqdagi ahamiyati va ularning qishloq xo‘jaligi, atrof-muhit va inson salomatligida qo‘llanilishi haqida umumiy ma'lumot berilgan.

Tuproq mikrobiologiyasini o‘rganish bir qator usullarni, shu jumladan madaniyatga bog'liq

va madaniyatga bog'liq bo‘lmagan usullarni o‘z ichiga oladi. Madaniyatga bog'liq usullar mikroorganizmlarni selektiv muhitda o‘sish qobiliyatiga qarab izolyatsiya va tavsiflashni o‘z ichiga oladi. Ushbu usullar mikroblarning xilma-xilligi, ko‘pligi va fiziologik xususiyatlari to‘g'risida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Biroq, ular mikroblarning umumiy xilma-xilligini kam baholashlari mumkin, chunki ko‘plab mikroorganizmlarni laboratoriya sharoitida etishtirish mumkin emas. Madaniyatdan mustaqil usullar, masalan molekulyar texnikalar, DNK yoki RNK ketma-ketligi asosida mikroorganizmlarni aniqlash va aniqlashga imkon beradi. Bu usullar mikrob xilma-xilligi yanada keng qamrovli ko‘rinishi bilan ta'minlash va unculturable mikroorganizmlarni o‘rganish uchun foydalanish mumkin.

Tuproq mikroorganizmlari bo‘yicha tadqiqotlar ularning ekotizimdagi ko‘plab funktsiyalarini aniqladi. Masalan, tuproq bakteriyalari va zamburug'lari organik moddalarning parchalanishida va o‘simliklarning o‘sishi uchun ozuqa moddalarining chiqarilishida muhim rol o‘ynaydi. Mikorizal zamburug'lar o‘simlik ildizlari bilan simbiyotik munosabatlarni hosil qiladi, ularning ozuqa moddalarini olish va suvni ushlab turishini yaxshilaydi. Ba'zi mikroorganizmlar o‘simlik patogenlarini bostirishda ishtirok etadi, kimyoviy pestitsidlarga bo‘lgan ehtiyojni kamaytiradi. Tuproq mikroorganizmlari, shuningdek, tuproq agregatlarining shakllanishi va barqarorlashishiga, tuproq tuzilishini yaxshilashga va eroziyani kamaytirishga yordam beradi. Ba'zi mikroorganizmlar ekologik funktsiyalaridan tashqari biotexnologiyada antibiotiklar, fermentlar va bioyoqilg'i ishlab chiqarish kabi qo‘llanmalarga ega.

Tuproq murakkab ekotizim bo‘lib, unda bakteriyalar, zamburug'lar, protozoa va viruslar kabi ko‘plab mikroorganizmlar yashaydi. Ushbu mikroorganizmlar tuproq ekotizimining ishlashida muhim rol o‘ynaydi, ozuqa moddalarining aylanishiga, o‘simliklarning o‘sishiga, kasalliklarni bostirishga va tuproq tuzilishining shakllanishiga ta'sir qiladi.

Tuproq mikrobiologiyasi bo‘yicha tadqiqotlar so‘nggi o‘n yilliklarda sezilarli darajada rivojlanib, tuproq mikroorganizmlarining xilma-xilligi va funktsiyalarini yaxshiroq tushunishni ta'minladi. Mikroorganizmlarni ajratish va aniqlash va ularning tuproq muhiti bilan o‘zaro ta'sirini o‘rganish uchun madaniyatga bog'liq va madaniyatga bog'liq bo‘lmagan usullardan foydalanilgan. Ushbu usullar mikroorganizmlarning tuproq salomatligi va unumdorligida muhim rol o‘ynashini aniqladi.

Tuproqdagi mikroorganizmlarning muhim vazifalaridan biri organik moddalarning parchalanishidir. Tuproq bakteriyalari va zamburug'lari o‘lik o‘simlik va hayvonot moddalarini parchalab, o‘simliklarning o‘sishi uchun zarur bo‘lgan azot, fosfor va kaliy kabi ozuqa moddalarini chiqaradi. Mikorizal zamburug'lar o‘simlik ildizlari bilan simbiyotik munosabatlarni hosil qiladi, ularning ozuqa moddalarini olish va suvni ushlab turishini yaxshilaydi.

Oziq moddalar aylanishidan tashqari, tuproq mikroorganizmlari o‘simlik patogenlarini bostirishda muhim rol o‘ynaydi. Ba'zi mikroorganizmlar antibiotiklarni ishlab chiqaradi yoki resurslar uchun o‘simlik patogenlari bilan raqobatlashadi, kimyoviy pestitsidlarga bo‘lgan ehtiyojni kamaytiradi. Tuproq mikroorganizmlari, shuningdek, tuproq agregatlarining shakllanishi va barqarorlashishiga, tuproq tuzilishini yaxshilashga va eroziyani kamaytirishga yordam beradi.

Tuproq mikroorganizmlari ekologik funktsiyalaridan tashqari biotexnologiyada ham qo‘llaniladi. Masalan, ba'zi bakteriyalar va zamburug'lar potentsial tijorat qiymatiga ega bo‘lgan fermentlar va bioyoqilg'i ishlab chiqaradi. Mikroblarga asoslangan mahsulotlar, shuningdek, antibiotiklar va probiyotiklarni ishlab chiqarish kabi inson salomatligida qo‘llaniladi.

Tuproq mikroorganizmlarining qishloq xo‘jaligi va atrof-muhitdagi ahamiyati ularning xilma-xilligi va funktsiyalarini himoya qiladigan va targ'ib qiluvchi barqaror amaliyot zarurligini ta'kidlaydi. Intensiv ishlov berish, monokultura va pestitsidlar va o‘g'itlardan ortiqcha foydalanish tuproq mikrobiotasini buzishi va tuproqning degradatsiyasiga olib kelishi mumkin. Tuproqqa ishlov berish, almashlab ekish va organik dehqonchilik kabi muqobil amaliyotlar tuproq unumdorligini saqlab turishi va foydali mikroorganizmlarni rag'batlantirishi mumkin.

Tuproq mikroorganizmlari tuproq ekotizimlarining mahsuldorligi va barqarorligini saqlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tuproq mikrobiologiyasini o‘rganish ularning xilma-xilligi va funktsiyalari haqidagi tushunchamizni rivojlantirdi, ammo ko‘p narsalarni kashf qilish kerak. Tuproq mikrobiotasini himoya qilish uchun tuproq sog'lig'ini saqlaydigan, atrof-muhit ifloslanishini kamaytiradigan va mikroorganizmlarning foydali funktsiyalarini qo‘llab-quvvatlaydigan barqaror amaliyotni targ'ib qilish juda muhimdir.

Tuproq mikroorganizmlarining qishloq xo‘jaligi va atrof-muhitdagi ahamiyati ularning xilma-xilligi va funktsiyalarini himoya qiladigan va targ'ib qiluvchi barqaror amaliyot zarurligini ta'kidlaydi. Intensiv ishlov berish, monokultura va pestitsidlar va o‘g'itlardan ortiqcha foydalanish kabi qishloq xo‘jaligi amaliyotlari tuproq mikrobiotasini buzishi va tuproqning degradatsiyasiga olib kelishi mumkin. Tuproqqa ishlov berish, almashlab ekish va organik dehqonchilik kabi muqobil amaliyotlar tuproq unumdorligini saqlab turishi va foydali mikroorganizmlarni rag'batlantirishi mumkin. Bundan tashqari, tuproq mikrobiologiyasi tadqiqotlari ifloslangan tuproqlarni bioremediatsiya qilishda va inson salomatligi uchun mikroblarga asoslangan mahsulotlarni ishlab chiqishda potentsial qo‘llanmalarga ega. Iqlim o‘zgarishi xavfi ortib borayotgani, shuningdek, tuproq mikroorganizmlarining uglerod sekvestratsiyasi va issiqxona gazlari chiqindilaridagi rolini o‘rganish zarurligini ta'kidlaydi.

Xulosa qilib aytganda, tuproq mikroorganizmlari tuproq ekotizimlarining mahsuldorligi va barqarorligini saqlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tuproq mikrobiologiyasini o‘rganish ularning xilma-xilligi va funktsiyalari haqidagi tushunchamizni rivojlantirdi, ammo ko‘p narsalarni kashf qilish kerak. Kelajakdagi tadqiqotlar mikroorganizmlar va ularning atrof-muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta'sirga, mikrobial faollik mexanizmlariga va tuproq mikrobiologiyasining barqaror qishloq xo‘jaligi va atrof-muhitni muhofaza qilishda potentsial qo‘llanilishiga qaratilishi kerak. Tuproq mikrobiotasini himoya qilish uchun tuproq sog'lig'ini saqlaydigan, atrof-muhit ifloslanishini kamaytiradigan va mikroorganizmlarning foydali funktsiyalarini qo‘llab-quvvatlaydigan barqaror amaliyotni targ'ib qilish juda muhimdir.

Adabiyotlar.

1.Some Agrotechnical Properties of Local Durum Wheat Variety “Istiklol”

ULG N.D.Khojaeva, I.U.Urazbaev, Z. U. Ruzikulova Annals of the Romanian Society for Cell Biology 25 (Issue 4), 6191 - 6197

2.Raupova N. Tohirov B. Ortiqova H. «Tuproq biologiyasi va mikrobiologiya »

3.M.F. Fyodorov . «Mikrobiologiya», T.1966.

4.O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

5.Tuproqning biologik faolligida mikroorganizmlar roli. Azotobakterning xususiyatlari Academic research in educational sciences volume 2. Issue 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 5.723.

6.Qizil nurlanish, uzun qizil nurlanishning fitogarmonlar bòyicha fiziologik testlarda ta'sirini òrganish. Scientific progress. Vol 1 issue 2. 2020

7.Jo‘rayeva O. Sho‘rlangan tuproqlarda g'o‘zaning o‘sish fiziologiyasi //Центр научных публикаций (buxdu. uz). 2020.- Т. 1.-№. 1.

8.Amonova D.B. CAJMNS. Vol 2. No 2. 2021. Действие Эмп На Ауксиновую регуляцию.

IQLIMIY TADQIQOTLAR UCHUN INTERNET MANBALARI BILAN ISHLASH VA ULARNI KARTALASHTIRISH

Zikirov Ixtiyor Yakubovich, *GulDU tayanch doktoranti*
ixtiyorzikirov@gmail.com
Sattarov Sobidxon Muxtarovich, *GulDU tayanch doktoranti*
sattarov.sattarov80@gmail.com
S.A. Shakarova, *GSPI talabasi*

Annatatsiya: Ushbu maqolada iqlimiy tadqiqotlar olib borish va biror hududning iqlimiy tavsifini bayon etish, kartalashtirish uchun rastrli, vektorli va matnli ma'lumotlarni olish mumkin bo'lgan uzuq davriylikka ega tizimli hamda aniq ma'lumotli saytlar bilan ishlash haqida atroflicha ma'lumotlar berilgan.

Shuningdek, keltirilgan saytlarning ma'lumotlilik darajasi, ulardan olingan ma'lumotlar asosida kartalashtirish bo'yicha tavsiyalar berilgan va ba'zi namunalar keltirilgan.

Kalit soz'lar: Iqlimiy tadqiqotlar, maxsus shifrli formatlar, rastr, vektor, matnli ma'lumotlar, kartalashtirish, kartogramma, gidrometeorologik kuzatish nuqtalari.

Hozirda iqlimiy kuzatishlar, kosmik ma'lumotlarga asoslangan iqlimiy ma'lumotlar ba'zasini tashkil etuvchi saytlar shakllantirilgan bo'lib, ulardan nafaqat jahonga balki alohida davlatlar, mintaqalarga oid va hattoki kichik havzalar iqlim xususiyatlariga oid davriy ma'lumotlarni olish, qayta ishlash va tahlil qilish mumkin.

Bu kabi saytlar iqlimning barcha elementlariga tegishli ma'lumotlar ba'zasini asosan Geoaxborot dasturlariga moslashtirgan holda saqlaydi, uzatadi va ba'zan diagramma, kartogramma, maxsus shifrli formatlarda, raster hamda vektorli tasvirlarda to'playdi.

Internetda iqlim xususiyatlariga oid ochiq ma'lumotli saytlarni ma'lumot turiga ko'ra 3 ta asosiy guruhga bo'lish mumkin. Ular quyidagilar:

1.Raster formatli iqlimiy ma'lumotlar mavjud saytlar;
2.Vektor formatli iqlimiy ma'lumotlar mavjud saytlar;
3.Matn yoki jadval va dagrammali iqlimiy ma'lumotlar mavjud saytlar.

Yuqoridagi saytlarga tegishli sayt manzillarini quyidagi jadvalda berib o'tamiz (1-jadval).

1-jadval

Iiqlimiy sayt ma'lumotlari turlari va giperhavolalari

Raster ma'lumotli saytlar	Vektor ma'lumotli saytlar	Matn (jadval) ma'lumotli saytlar
https://www.worldclim.org/	https://globalwindatlas.info,	http://www.pogodaiklimat.ru/
https://chrsdata.eng.uci.edu/	https://power.larc.nasa.gov	https://ru.weatherspark.com/
https://globalwindatlas.info,	https://www.ventusky.com	http://hikersbay.com/asia/uzbekistan?lang=ru
		https://ru.climate-data.org/

Masalan iqlimning barcha elementlari qatori yog'inlarga oid ma'lumotlarni rasterli formatda yig'uvchi va ochiq ma'lumotli saytlarning asosiylaridan biri

https://www.worldclim.org/ saytidir. Unda iqlim ko‘rsatkichlariga oid raster formatda 1970 yildan 2000 yilgacha bo‘lgan davrga tegishli ma’lumotlar bazasi mavjud. Bu ma’lumotlar eng kichik birlik sifatida har bir kilometr kvadrat maydongacha aniqlikda bo‘ladi. Shuningdek ushbu saytda kelajak uchun modellashtirilgan ma’lumotlar ba’zasi ham bo‘lib, ular 2021-2040, 2041-2060, 2061-2080 va 2081-2100 vaqt oralig‘ida shakllantirilgan. Ushbu iqlim ma’lumotlari - (tn) - oylik o‘rtacha minimal harorat (°C), tx - oylik o‘rtacha maksimal harorat (°C), pr - oylik jami yog‘ingarchilik (mm) va bc – bioklimatik rasterli ma’lumotlar sifatida tasniflangan.

Rasterli yog‘ingarchilikka oid ma’lumotlarni yana https://chrsdata.eng.uci.edu/ saytidan ham olish mumkin. Bu saytda yog‘ingarchilikka tegishli malumotlar 2001 yildan 2020 yilgacha bo‘lgan davrlarga tegishli bo‘lib, soatlar bo‘yicha, kunlik, haftalik, oylik va yillik holatda tasniflangan tayyor raster ma’lumotlar bilan boyitilgan.

Ushbu ma’lumotlarni er yuzasi quruqligining barcha qismlari, materiklar, mintaqalar, mamlakatlar, mamlakatlarning alohida qismlari uchun ham olish mumkin. Aloihda hududlar uchun belgilangan hududning vektorli chegarasi bo‘lishi talab etiladi.

Iqlimiy ma’lumotlar saytlarda faqat raster holatida emas balki, vektor hamda tekst ko‘rinishlarida ham mavjud.

Hozirda keng qamrovli batafsil iqlimiy malumotlar ba’zasiga ega bo‘lgan saytlardan biri bu http://www.pogodaiklimat.ru/ saytidir. Bu sayt manzilida er yuzasidagi barcha mintaqalar va mamlakatlarga oid iqlimiy ma’lumotlarni, kunlik, oylik, yillik rejimda olish mumkin. Ushbu saytda iqlimiy ma’lumotlar 1881- yildan hozirga qadar bo‘lgan davrlar uchun to‘plangan. Shu saytda iqlimiy ma’lumotlar O‘zbekiston hududidagi asosiy gidrometeorologik kuzatish nuqtalari bo‘yicha berilgan va bu gidrometeorologik kuzatish nuqtalari quyidagi jadvalda berilgan (2-jadval).

2-jadval

1881-2023 yy. uchun batafsil iqlimiy ma’lumotlar beriladigan O‘zbekistonning asosiy gidrometeorologik kuzatish nuqtalari

Айякагитма	Акалтын	Акбайтал	Акрабат
Алмалык	Ангрен	Ангрен	Андижан
Байсун	Бахмал	Бекабад	Богарное
Боз	Бузаубай	Бухара	Бухара аэропорт
Галляарал	Гузар	Гурлен	Дагбит
Далварзин	Денау	Дехканабад	Джангельды
Джизак	Дукант	Дустлик	Жаслык
Заамин	Западный Арнасай	Зарафшан	Камчик
Каракалпакия	Каракуль	Карши	Касансай
Каттакурган вдхр	Каунчи	Кизильча	Коканд
Кокарал	Кошрабад	Кува	Кулкудук
Кунград	Ледник Северцова	Машикудук	Минчукур
Муйнак	Мыс Тигровый	Навои	Навои

			аэропорт
Наманган	Нукус	Нурабад	Нурата
Ойгаинг	Пап	Пскем	Самарканд
Самарканд аэропорт	Сарыканда	Сырдарья	Тамдыбулак
Тахиаташ	Тахтакупыр	Ташкент	Термез
Туябугуз	Ургенч	Учкудук	Фергана
Хива	Чарвак	Чимбай	Чимган
Чимкурган	Шахимардан	Шахрисабз	Ширабад
Шурчи	Юбилейная	Янгиер	Янгикишлак

Izoh. ***Jadvaldagi gidrometeorologik kuzatish nuqtalarining nomlari bevosita giperhavolaga egaligi sababli shrifti o‘zgartirilmagan.***

Ushbu saytga har bir tashrif buyuruvchi o‘zining shaxsiy hisobi orqali kirilganda yuqoridagi gidrometeorologik kuzatish nuqtalaridan biri tanlanadi va tanlangan gidrometeorologik kuzatish nuqtasi uchun umumiy iqlimiy ma’lumotlar bo‘limiga kiriladi.

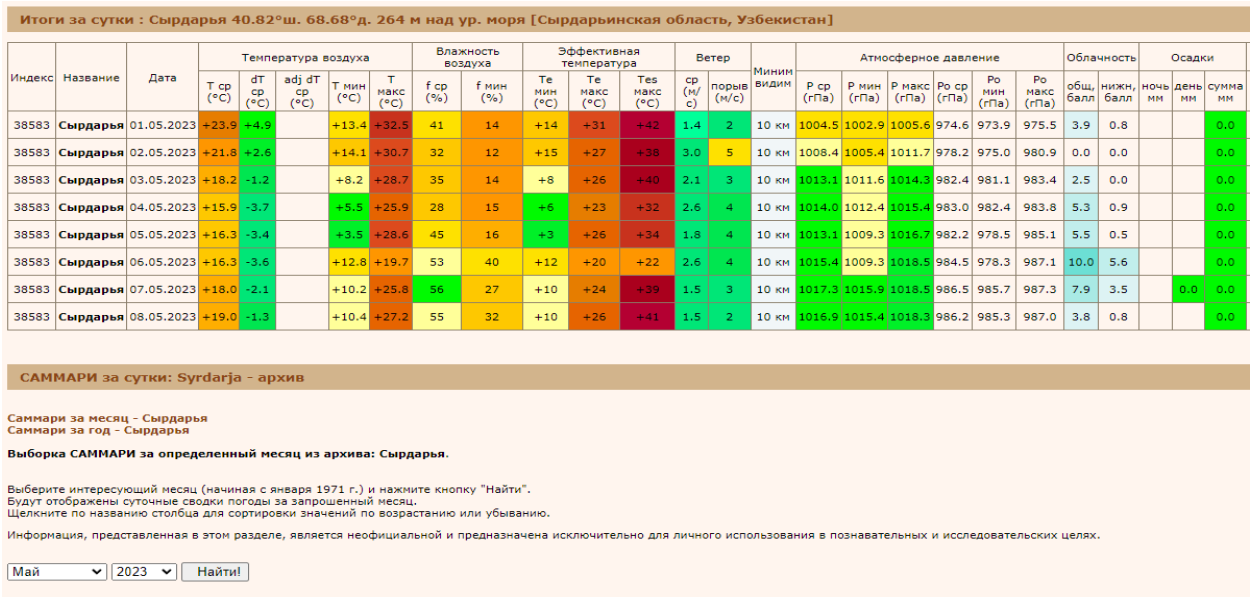

Итоги за сутки : Сырдарья 40.82°ш. 68.68°д. 264 м над ур. моря [Сырдарьинская область, Узбекистан]

Индекс	Название	Дата	Температура воздуха					Влажность воздуха		Эффективная температура			Ветер		Миним видим	Атмосферное давление						Облачность	Осадки			
			T ср (°C)	dT ср (°C)	adj dT ср (°C)	T мин (°C)	T макс (°C)	f ср (%)	f мин (%)	Te мин (°C)	Te макс (°C)	Tes макс (°C)	ср (м/с)	порыв (м/с)		P ср (гПа)	P мин (гПа)	P макс (гПа)	Po ср (гПа)	Po мин (гПа)	Po макс (гПа)	общ, балл	нижн, балл	ночь мм	день мм	сумма мм
38583	Сырдарья	01.05.2023	+23.9	+4.9		+13.4	+32.5	41	14	+14	+31	+42	1.4	2	10 км	1004.5	1002.9	1005.6	974.6	973.9	975.5	3.9	0.8			0.0
38583	Сырдарья	02.05.2023	+21.8	+2.6		+14.1	+30.7	32	12	+15	+27	+38	3.0	5	10 км	1008.4	1005.4	1011.7	978.2	975.0	980.9	0.0	0.0			0.0
38583	Сырдарья	03.05.2023	+18.2	-1.2		+8.2	+28.7	35	14	+8	+26	+40	2.1	3	10 км	1013.1	1011.6	1014.3	982.4	981.1	983.4	2.5	0.0			0.0
38583	Сырдарья	04.05.2023	+15.9	-3.7		+5.5	+25.9	28	15	+6	+23	+32	2.6	4	10 км	1014.0	1012.4	1015.4	983.0	982.4	983.8	5.3	0.9			0.0
38583	Сырдарья	05.05.2023	+16.3	-3.4		+3.5	+28.6	45	16	+3	+26	+34	1.8	4	10 км	1013.1	1009.3	1016.7	982.2	978.5	985.1	5.5	0.5			0.0
38583	Сырдарья	06.05.2023	+16.3	-3.6		+12.8	+19.7	53	40	+12	+20	+22	2.6	4	10 км	1015.4	1009.3	1018.5	984.5	978.3	987.1	10.0	5.6			0.0
38583	Сырдарья	07.05.2023	+18.0	-2.1		+10.2	+25.8	56	27	+10	+24	+39	1.5	3	10 км	1017.3	1015.9	1018.5	986.5	985.7	987.3	7.9	3.5		0.0	0.0
38583	Сырдарья	08.05.2023	+19.0	-1.3		+10.4	+27.2	55	32	+10	+26	+41	1.5	2	10 км	1016.9	1015.4	1018.3	986.2	985.3	987.0	3.8	0.8			0.0

САММАРИ за сутки: Syrdarja - архив

Саммари за месяц - Сырдарья
Саммари за год - Сырдарья

Выборка САММАРИ за определенный месяц из архива: Сырдарья.

Выберите интересующий месяц (начиная с января 1971 г.) и нажмите кнопку "Найти".
Будут отображены суточные сводки погоды за запрошенный месяц.
Щелкните по названию столбца для сортировки значений по возрастанию или убыванию.

Информация, представленная в этом разделе, является неофициальной и предназначена исключительно для личного использования в познавательных и исследовательских целях.

Май 2023 Найти!

1-rasm. http://www.pogodaiklimat.ru/ **saytining umumiy iqlimiy ma’lumotlari bo‘yicha saxifasi.**

Shundan so‘ng tegishli nuqta uchun havo xarorati, havoning namligi, shamol, havo bosimi, bulutlilik, yog‘inlar, qor qoplami kabi ko‘rsatkichlar bo‘yicha iqlimiy ma’lumotlar jadval shaklida batafsil beriladi (1-rasm).

Saytning umumiy iqlimiy ma’lumotlar bo‘limida iqlimiy ma’lumotlarni yillik, oylik, kunlik kabi davriyliklar bo‘yicha olish imkoniyatlari mavjud.

Ushbu sayt iqlimiy ma’lumotlarni ko‘pchilik tushinadigan va foydalana olish qulay bo‘lgan hamda ulardan turli karta va diagrammalar ishlab chiqish va tahliliy izlanishlar olib borish uchun juda qulay va to‘liq ma’lumot berish imkoniyatiga ega.

Yuqorida keltirilgan saytlarning barchasi biror hududning iqlimi va atmosfera yog‘inlariga oid tadqiqotlar olib borish va olingan ma’lumotlar asosida kartalashtirishni amalga oshirish uchun juda katta imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga uzoq yillik iqlimiy ma’lumotlarning

olinishi va tahlil qilinishi iqlim o‘zgarishlari haqida qimmatli ma’lumotlarga ega bo‘lish imkonini ham beradi. Bu esa iqlim o‘zgarishlarini yumshatish, iqlim o‘zgarishlariga moslashish uchun dasturiy amal bo‘lib xizmat qiladi.

Iqlimiy ma’lumotlarning doimiy o‘rganilishi hamda ular asosida tadqiqotlar olib borish turli tabbiy ofatlar hamda har xil kasalliklarning tarqalish geografiyasini, sabab va oqibatlarini, ularga qarshi chora tadbirlar ishlab chiqishni yengillashtiradi.

Iqlimiy ma’lumotlar asosida hozirgi kun fan va texnologiyalarning imkoniyatlaridan kelib chiqib iqlim sharoitlarini kartalashtirish, muhim anomal iqlimiy jarayonlarni avtomatlashtirish mimkin. Iqlim holati va iqlimiy o‘zgarishlarni doimiy o‘rganish va kuzatib borish ularni kartalashtirish va avtomatlashtirish eng avvalo barcha xizmat sohalarini va ayniqsa navigatsiya tizimlarini barqarorlashtirish, ulardan unumli foydalanish kabi imkoniyatlarni hadiya etadi.

Masalan, olingan ma’lumotlar asosida ArcGIS yoki QGIS dasturlari da ixtiyoriy biror hududning iqlim kartalarini shakllantirish mumkin.

Quyida alohida saytlardan olingan iqlimiy ma’lumotlar asosida qilingan kartalar namunalaridan ayrimlarini keltirib o‘tamiz.

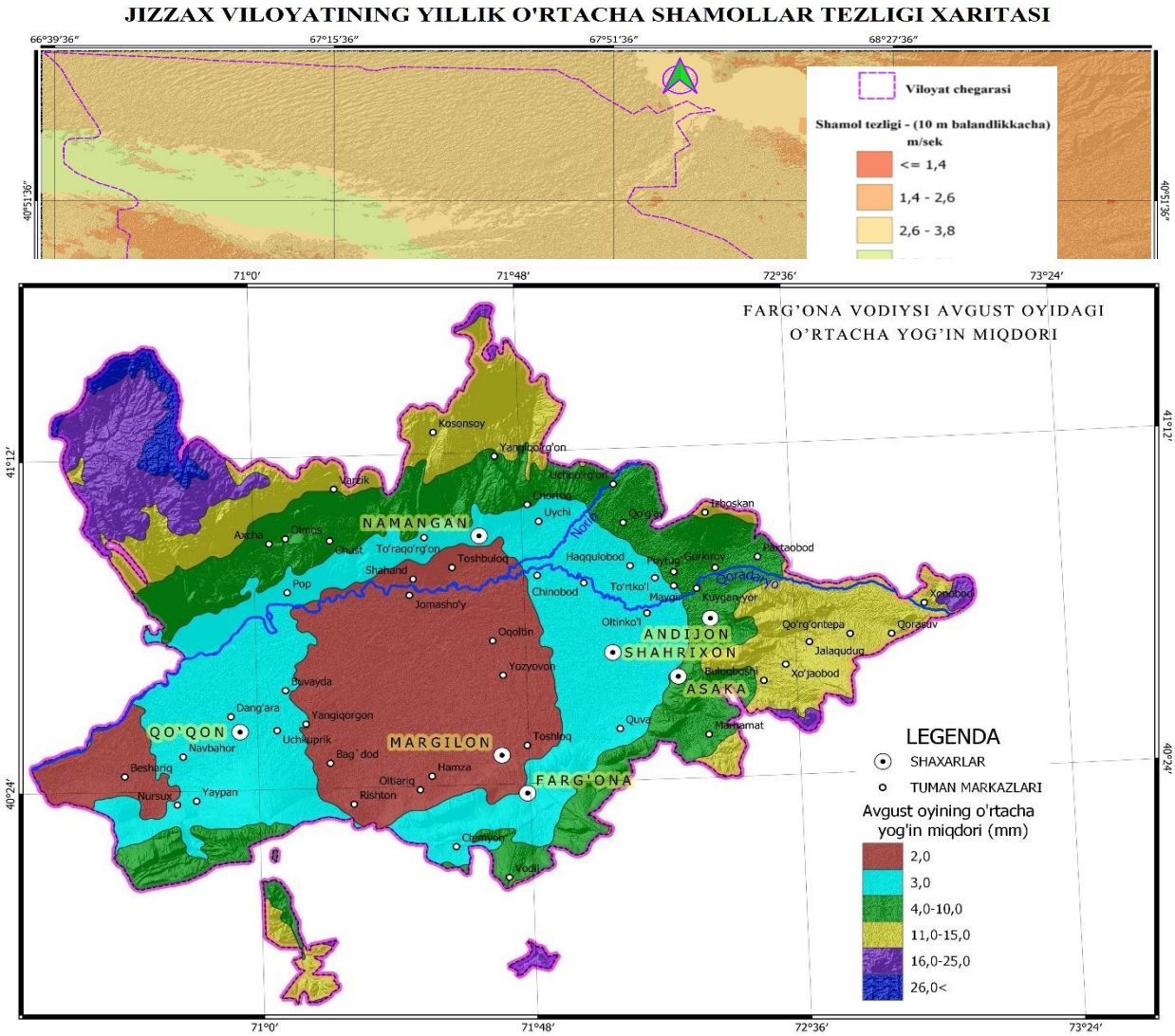

2-rasm. https://globalwindatlas.info **sayti ma’lumotlari asosida qilingan karta.**

3-rasm. https://www.worldclim.org/ **sayti ma’lumotlari asosida qilingan karta.**

Foydalandilgan adabiyotlar:

1.Петров Ю.В., Холматжанов Б.М., Эгамбердиев Х.Т. Метеорология и климатология. - Т.: Изд-во НУУз, 2005. – 333 с.

2.Ясаманов Н.А. Древние климаты Земли. – Л.: Гидрометеоиздат, 1985. – 296 с.

3.Хромов С.П., Петросянц М.А. Метеорология и климатология. Изд–во МГУ, 2001.

Internet saytlari va dasturiy manbalar:

1.www.climate.uz

2.www.en.wikipedia.org/wiki/Landscape_planning

3.https://uz.geofumadas.com/global-mapper-in-se-va-mal/

4.https://ubunlog.com/uz/qgis-geospatial-information-ubuntu/

5.https://www.qgis.org/ru/site/

6.https://nextgis.ru/

7.https://www.argis.com/index.html

8.https://www.argis.com./apps/mapviwer/index.html

KIMYO FANLARIDAN LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL QILISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Xodjiakbar Abduraxmanovich Abdurahimov

Guliston davlat Universiteti professori

Annotatsiya: Fanlarni zamonaviy o‘qitishda ta’lim jarayonini differentsiatsiyalab, vaqtdan unumli foydalanib, talabaga oldindan savollar to‘plamini berish va javoblarni tushunarli tartibda tayyorlashi uchun pedagogik texnologiyalardan foydalanishni o‘rgatish lozim. Bu mavzu yangi avlod o‘quv qo‘llanmalari tayyorlash dasturiga hamohangdir.

Kalit so‘zlar: texnologiya, pedagogik texnologiya, printsip, yaxlitlik, oldindan rejalashtirish, jadval ko‘rinishidagi daftar, organayzer, Vena diagrammasi, klaster, BBB jadvali.

Kimyo fanlaridan laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil qilishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish, o‘ylaymizki darsni o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi, talabada mashg‘ulotni mohiyatini tushunishga va qiziqarli o‘tishiga yordam beradi. .

Avvalo, ta’limda texnologiya nima uchun kerak degan savolga javob berish lozim. Texnolgiya yunon tilida bu ikki so‘z texno-mahorat va logos-ta’limot, ya’ni ta’lim mahorati ma’nosini anglatadi. Yuneskocha ta’rifga ko‘ra, Ta’lim texnologiyasi –ta’lim modellarni optimallashtirish, inson va texnika resurslari hamda ularning o‘zaro ta’sirini hisobga olgae holda bus-butun o‘qitish, bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini tashkil etish tizimini yaratish, qo‘llash va nuqsonlarni aniqlash majmuidir [1,2].

Pedagogik texnologiyalar quyidagi:

1) Yaxlitlik;
2) Oldindan rejalashtirish;
3) Yakuniy natijalarni ko‘ra olish;

4) O‘quv mashg‘ulotining tugallanganligi

printsiplarni o‘z ichiga oladi.

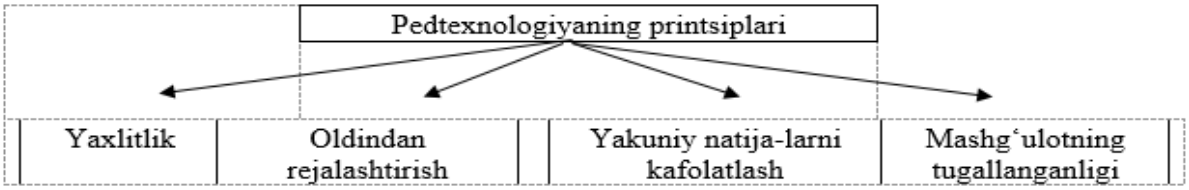

Yaxlitlik printsipi o‘z ichiga laboratoriya mashg‘ulotining, undagi mavzusi, tajribalarning sarlavhalari, tajribalarni bajarish tartibi, mukammal ketma-ketligi, idishlar, asboblar, reaktivlar, kimyoviy reaktsiyalar, ularning kimyoviy tenglamalari, hosil bo‘ladigan mahsulot va qo‘shimchalar, kuzatiladigan o‘zgarishlar va tajribalarni bajarishdan kelib chiqadigan xulosalar kiradi.

Oldindan rejalashtirishga tajribalarni sarlavhalariga qarab tanlab qo‘yish kiradi.

Yakuniy natijalarni kafolatlashda laboratoriya ishini bajarish uchun matnning mukammal tuzilganligi kiradi. Har bir tajribani bajarish tartibi matni o‘z ichiga sarlavhaga mos ravishda ma’lum ketma-ketlikda idish, asbob va reaktivlardan foydalangan holda moddalarini olish yoki analizni amalga oshirishni aniq shart-sharoitlari bilan bayon qilingan bo‘lishi lozim. Kolba va probirkalar uchun ularning soni, sig‘imlari, tozaligi, o‘lchovsiz, bir o‘lchovli va mayda bo‘laklarga bo‘lingan o‘lchovli, issiqlik va kimyoviy moddalar ta’siriga chidamliligini o‘z ichiga oladi.

Mashg‘ulotning tugallanganligini barcha tajriba ishlarining muvaffaqiyatli tamomlanishi va keyingi bajariladigan laboratoriya ishining mavzusini e’lon qilinishi bildiradi. Organik kimyoviy reaktsiyalarning ko‘pchiligi maxsus sharoitlarni talab etadi. Jumladan, reaktsiyalar soatlab ma’lum haroratlar intervalida saqlangan holda bajarilsa, elektroplitka, kontaktli termometr, rele va maxsus hammomlardan foydalanishga to‘g‘ri keladi. Shunda ularning rusumlari ham keltirilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Reaktivlarning saqlangan muddati va kvalifikatsion tozalik holati, darajasi (texnik toza, kimyoviy toza, analiz uchun yaroqli toza va hokazo), miqdori, kontsentratsiyasi ko‘rsatilsa, yaxshi bo‘ladi.

Buning uchun talaba kimyo laboratoriyasida ishlash, havfsizlik texnikasi va ko‘ngilsiz hodisalar ro‘y berganda dastlabki tibbiy yordam qoidalari va ko‘p ishlatiladigan idish hamda asboblar suratlari, nomi ishlatilishi haqidagi qisqa ma’lumotlardan keyingi ikki sahifali betni ochib, uning chap sahifasining tepa qismidan 3 ta katak kengligini ruchka bilan belgilab, gorizontal chiziq chiziladi. So‘ngra shu sahifani quyidagi ketma-ketlikda, ya’ni eng chekka chap tomonidan 3 ta katak, undan keyin yana 3 ta katak, so‘ng 8-10 ta katak va nihoyat qolgani chap sahifaning oxirigacha bo‘lgan kenglikda sahifaning bor bo‘yiga vertikal chiziqlar chiziladi. Shundan keyin toza sahifaning o‘ng tomonining tepa qismini 3 ta katak kengligida o‘lchab, daftarning eng oxirgi betini qo‘ldirib, qaychi yoki lineyka yordamida kesib tashlanadi. Oxirgi qoldirilgan betning chap tomonidan 8-10 ta katak kengligida bir vertikal chiziq chiziladi. Sahifaning qolgan qismni teng ikki qismga bo‘lib, yana bir vertikal chiziq chiziladi. Natijada 7 ta ustunli ish daftari shakli hosil bo‘ladi.

Talaba laboratoriya mashg‘ulotlari matnini shu ish daftariga ko‘chiradi. Jadval

ko‘rinishidagi 7 ustunli ish daftari quyida keltirilgan mazmunda bo‘ladi [3,4].

Mavzu	t/r	Idishlar, asboblar, reaktivlar	Tajriba ishini bajarish tartibi	Kuzatilgan o‘zgarishlar	Reaktsiya tenglama-lari	Tajriba xulosalari
1	2	3	4	5	6	7

Talaba darsdan tashqari vaqtda jadvalning dastlabki 4 ta ustunini tartibli, o‘qisa bo‘ladigan darajadagi yozuv bilan, to‘ldiradi. 1-ustunga mavzu nomini vertikal yo‘nalishda pastdan yuqoriga tomon yozadi. Ikkinchi ustundan boshlab qolgan ustunlarga yozuvlar faqat gorizontal yo‘nalishda yoziladi. 2-ustunga faqat tajribalar raqamlari va 4-ustunga tajribalar sarlavhalari va nuqta belgisi qo‘yiladi. So‘ngra tajriba ishini bajarish matni to‘liq ko‘chiriladi. 4-ustundagi matnni to‘liq o‘qib, 3-ustunga tajribani bajarish uchun ishlatilgan idishlar, asboblar va reaktivlar nomlari miqdorlari bilan ko‘chirib yoziladi. Laboratoriya ishi bir nechta tajribadan iborat bo‘lishi mumkin. Har bir tajriba ishining matni tugagach, keyingi tajribaga tegishli uning raqami, bajarish shart-sharoiti va ishlatilgan idishlar, asboblar va reaktivlar yoziladi. Sahifaning chap betidagi yozuvlarni talaba o‘qib, o‘zlashtirganda tajribalarning mohiyati, maqsadi va har bir idish, asbob va reaktivlarning vazifalarini tushunishga harakat qilishi talab etiladi. O‘qituvchi talabaning bajarilishi kerak bo‘lgan laboratoriya ishi materiallarini o‘qib-o‘zlashtirganiga ishonch hosil qilgach, tajribalarni bajarishga ruhsat etadi. Tajribalarni talaba faqat o‘qituvchi yoki tajribali laborant ishtirokida bajaradi. Tajribalarni savol javobi, bajarish uchun 50 minut, kuzatilga o‘zgarishlar va reaktsiya tenglamalariga 10 minut va xulosalar yozishga yana 15 minut kifoya Tajribalarning umumiy mavzuga aloqadorligi va bir maqsadga yo‘naltirilganligini va ularning oldindan rejalashtirilganini bildiradi. Har bir tajriba umumiy kimyoda o‘zining biror modda olinganda yoki reaktsiyaning tashqi tashqi o‘zgarishi kuzatilganda, analitik kimyoda tarkibi va tuzilishi tasdiqlanganda yoki boshqa samara kuzatilganda va tajribalar o‘qituvchi tomonidan ilgariroq bajarib ko‘rilgan natijaga juda yaqin bo‘lganda yakuniga etadi. Barcha tajribalarni muvaffaqiyatli bajarib bo‘linganda laboratoriya ishi tugagan bo‘ladi. Bajarilgan laboratoriya ishini yuzasidan umumiy holda graf-organayzerlar tuzishni o‘rganish ta’lim sifatini yaxshilaydi ierarxik bog‘liqligini anglashga yordam beradi, umumiydan xususiy va modulli tizim tomonga o‘zgarishini bildiradi. Masalan, laboratoriya ishining mavzusi umumiylikka taalluqlilikni bildirsa, xususiylikka tajribalar sarlavhalari va ularga mos tajribalar matnlari kirsa, modulli universal texnologiyalarga natijalar va materiallarini taxlil qilib yozishni keltirish mumkin, ya’ni BBB jadval klaster, venna diagrammasi.

BBB jadvalli organayzer

Bilmayman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
Atomning bo‘linishini bilmayman	Atomning tarkibiy qismlarini bilishni xohlayman	Atom proton, neytron va elektrondan iborat zarracha ekanini bildim

Klaster usulida kimyoviy reaktsiyan tasvirlash

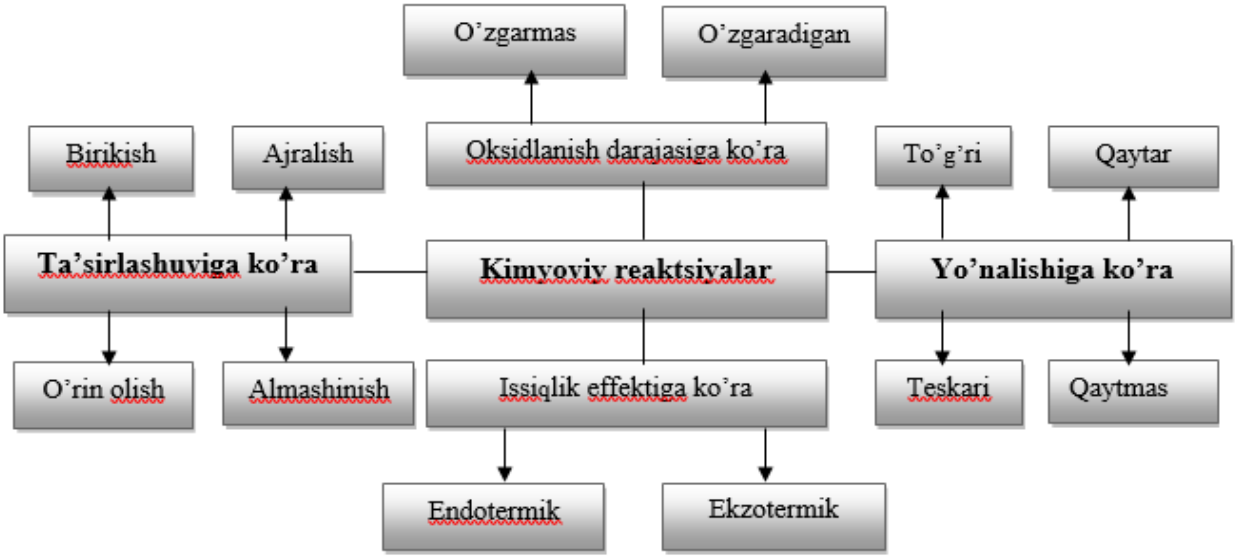

Venna diagrammasi

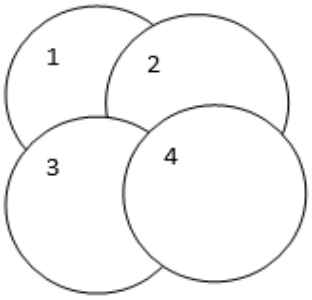

1-laboratoriya mashg‘ulot mavzusi;

2-tajribalar nomi va ishni bajarish matni va uning mukammalligi;

3-kuzatilgan va kutilishi kerak bo‘lgan o‘zgarishlar;

4-tajribalar tahlili va xulosalar.

Shunday qilib, ushbu maqolada laboratoriya mashg‘ulotlarini belgilangan akademik soat mobaynida mazmunli, vaqtdan unumli foydalangan holda qiziqarli o‘tkazishga tajribada sinab ko‘rilgan tavsiya sifatida taqdim etilmoqda.

Adabiyotlar

1.Tolipov U., Usmonboboyeva M. “Pedtexnologiya nazariya va amaliyoti”, Toshkent, 2005, 125 bet.

2.Mavlyanov A. Djanaliyeva G. “Interfaol ta’lim texnologiyalari”, Toshkent, 89 bet.

3.Ruziyev D., Usmonboboyeva M. “Interfaol metodlar mohiyati va qo‘llanilishi”, Toshkent, 2013, 102b.

4.Abduraximov X.A., Do‘smatova A.D. O‘qitishning zamonaviy pedagogik texnologiyalari muammolari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani ma’ruzalari to‘plami. Guliston, 2009 50-51 betlar.

TORQOPCHIG‘AY BOTANIK–GEOGRAFIK RAYONI FLORASINING AREALOGIK TAHLILI

Daniyarov Sultankul Abduraimovich, *dotsent*
Djuraev Mansur Egamberdievich, *dotsent*
Abduraimov Azizbek Sultankulovich, *dotsent*
Guliston davlat universiteti
abduraimov2017@inbox.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada Torqopchig‘ay botanik–geografik rayoni florasida tarqalgan o‘simliklarni arealogik tahlili amalga oshirilgan. Tahlil natijasida florada Qadimiy o‘rtaerdengizi areal tipi va sinfi yetakchilik qilishi aniqlandi.Bu narsa Tog‘lio‘rtaosiyo provinsiyasi uchun xos xususiyat xisoblanadi.

Tayanch so‘zlar: Torqopchig‘ay, arealogik, areal tipi, areal sinfi, tur, turkum, oila, geografik areal, ekologik areal.

Areal tipi turning tabiiy geografik tarqalish chegarasi hisoblanadi. Yer yuzida har qaysi o‘simlik turining egallagan maydoni, o‘sha o‘simlik turining areali deyiladi. Hozirgi kunda yer sharidagi ma’lum bo‘lgan 500 mingdan ortiq yuksak o‘simlik turlarining barchasi bir xil maydonni egallamagani kabi, barcha turlar yer yuzining hamma qismida ham uchramaydi [1; 73-90-b].

Hozirgi kungacha olib borilgan botanik tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, nafaqat turlar, balki turkum va oilalar ham alohida areallarga ega [10; 95-99-b]. Tabiatda bir tur ikki xil areal tipiga mansub bo‘lmaydi. Mazkur qonuniyat asosida, o‘zaro yaqin bo‘lgan areal tiplari ma’lum bir sinflar negizida birlashtiriladi. Floraning areologik tahlili borasida qator olimlar o‘z tadqiqot ishlarini olib borishgan [8; 149-158-b., 2; 118-158-b]olimlarni yozish kerak.

Ye.P. Korovin areallar borasida so‘z yuritganda, ularni ekologik va geografik jihatdan tahil qilishga alohida urg‘u bergan. Ya’ni, geografik areal–tur, turkum va oila vakillarining ma’lum o‘simliklar jamoasida tarqalishi hisobiga amalga oshsa, ekologik areal ular o‘sadigan muhit bilan bog‘liqligi ta’kidlangan. Geografik arealni belgilash jarayonida turli xil qarashlar mavjud. Asosiy mezonlardan biri ma’lum tur va turkum vakillari tarqalgan hududning eng chekka nuqtasi hisoblanadi. Ekologik areal–faqat tur va assotsiatsiyalar uchun ta’luqli bo‘lib, mazkur holda turli xildagi ekologik areal mavjud bo‘lishini talab qiladi [3; 1-24-b, 4; 44–b].

Tog‘li O‘rta Osiyo provinsiyasi xududidagi lokal floralarda olib borilgan aksariyat floristik tadqiqotlarda turlarning areal tiplari bo‘yicha taqsimlanishi R.V. Kamelin (1973) tomonidan taklif etilgan tasnif asosida amalga oshiriladi. Torqopchig‘ay botanik–geografik rayoni ham bundan mustasno emas. Mavjud adabiyot ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, bir qator olimlar o‘rganilayotgan floralarning joylashgan o‘rni, tadqiqot ishining maqsadi va vazifalari, turlarning tarkibiga ko‘ra areal tiplarini taqsimlashda ayrim o‘zgartirishlar kiritishgan.

Xususan, L.S. Krasovskaya va I.G. Levichevlar areal tiplari kategoriyalarining berilishida ierarxiya nazariyasiga amal qilish lozimligini ko‘rsatishadi, ya’ni dastlabki tip hajmi jihatdan keyin keladigan tip tarkibiga kirish kerakligini ta’kidlashadi [7; 160-b]. Buyuk botanik olim R.V. Kamelinning fikriga ko‘ra, areal tiplarining ajratilishida tur arealining umumiy konfiguratsiyasidan kelib chiqish ma’qulroq va mavjud tasniflarni turlarning ekologik

xarakteristikasi, bir-biriga bo‘ysunish tizimini qabul qilish orqali murakkablashtirmaslik lozim [5; 356-b., 6; 146-b.].

Torqopchig‘ay rayoni Hisor tog‘ tizmasining g‘arbiy yonbag‘ri, G‘uzor va Dehqonobodning janubi, Kichik O‘radaryoning chap irmog‘i va Torqopchig‘ay havzasini o‘z ichiga oladi (Ellikbash, Sakirtau va boshq. tog‘lar). Huduning janubi-sharqiy chegarasi Torqopchig‘ay suvayrig‘ichi bo‘ylab o‘tadi. Shimoldan Kichik-O‘radaryo vodiysi va G‘uzordaryo bilan chegaralanadi. Bu yerda pasttekislik va tog‘ o‘rta qismlarining arid landshafti, olajinsli va gips ko‘rinishida keng tarqalgan [4; 44–b, 9; 1105-1130-b].

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Torqopchig‘ay botanik–geografik rayoni florasi 74 oila, 377 turkum va 963 turdan iborat. Torqopchig‘ay botanik–geografik rayoni florasidagi turlarning tabiiy tarqalish chegarasi 42 ta areal tiplariga xos ekanligi qayd etildi. Bu areal tiplari 7 ta areal sinfi tarkibiga kiradi (1–Jadval).

1–Jadval

TBGR florasida areal sinfi va ular tarkibidagi areal tiplari, ulardagi turlarning soni va foizi

	Areal sinfilari va ulardagi areal tiplari	**Turlar soni**	**% hisobida**
	Torqopchig‘ay	5	0.51
	Janubi-g‘arbiy-hisor	26	2.69
	Hisor	14	1.45
	Hisor-Darvoz	4	0.41
	Ko‘xiston-hisor	7	0.72
	Janubi-g‘arbiy pomiroloy	13	1.34
	Janubiypomiroloy	13	1.34
	G‘arbiypomiroloy	33	3.5
	Pomiroloy	52	5.39
	Pomiroloy areal sinfi	**167**	**17.35**
0	G‘arbiytiyonshon-g‘arbiypomiroloy	65	6.84
1	G‘arbiytiyonshon-pomiroloy	10	1.03
2	Tog‘lio‘rtaosiyo	45	4.67
I	**Tog‘lio‘rtaosiyo areal sinfi**	**120**	**12.54**
3	Sharqiyturon	7	0.72
4	Turon	36	3.73
5	Xoroson-tog‘lio‘rtaosiyo	5	0.51
6	Kopetdog‘-pomiroloy	7	0.72

7	Kopetdog‘-tog‘lio‘rtaosiyo	33	3.5
8	Tarbag‘atoy-tog‘lio‘rtaosiyo	19	1.97
9	O‘rtaosiyo	58	6.02
II	**O‘rtaosiyo areal sinfi**	**165**	**17.17**
0	Eron-tog‘lio‘rtaosiyo	8	0.83
1	Eron	10	1.03
2	Eron-o‘rtaosiyo	101	10.48
3	Eron-himoloyoldi	6	0.62
4	Eron-Turon	7	0.72
5	Himoloyoldi	18	1.86
6	Sharqiy-qadimiyo‘rtaerdengizi	69	7.16
7	Qadimiyo‘rtaerdengizi	72	7.47
V	**Qadimiyo‘rtaerdengizi areal sinfi**	**291**	**30.17**
8	Oltoy-o‘rtaosiyo	6	0.62
9	Sibir-o‘rtaosiyo	17	1.76
0	Yevro-sibir-o‘rtaosiyo	17	1.76
1	Pontik-qadimiyo‘rtaerdengizi	24	2.49
2	Pontik-sharqiyqadimiyo‘rtaerdengizi	5	0.51
3	Yevro-sharqiyqadimiyo‘rtaerdengizi	6	0.62
4	Yevro-qadimiyo‘rtaerdengizi	15	1.55
5	Yevro-sibir-qadimiyo‘rtaerdengizi	6	0.62
	Janubiypaleorktika	6	0.62

6			
7	Umerenniypalearktika	1	0.10
8	Palearktik	32	3.32
	Palearktik areal sinfi	**135**	**13.97**
9	Golarktik	52	5.39
0	Golarktik-qadimiyo‘rtaer	1	0.10
1	Tropik-subtropik	1	0.10
I	**Golarktik areal sinfi**	**54**	**5.59**
2	Plyuriregional	31	3.21
II	**Plyuriregional areal sinfi**	**31**	**3.21**
	Jami:	**963**	**100**

Tadqiqotlar davomida turlarning areal tiplari bo‘yicha taqsimlanishi hamda ularning floradagi ulushi tahlil qilindi. Areallar tiplari tahlili natijasi shuni ko‘rsatadiki, Torqopchig‘ay BGR florasida turlar soni bo‘yicha birinchi o‘rinni Eron-o‘rtaosiyo (101), Qadimiyo‘rtaerdengizi (72), Sharqiy-qadimiyo‘rtaerdengizi (69), G‘arbiytiyonshon-g‘arbiypomiroloy (65), O‘rtaosiyo (58), Pomiroloy (52), Goloarktik (52), Tog‘lio‘rtaosiyo (45), Turon (36), Plyuriregional (31) areal tiplari egallaydi. Yuqorida keltirilgan dastlabki 10 ta areal tiplarida 581 tur jamlangan bo‘lib, ular Torqopchig‘ay BGR florasining 60.33 % qismini tashkil etadi.

Areal tiplarini areal sinflari bo‘yicha tahlil qilganda, Qadimiyo‘rtaerdengizi areal sinfiga mansub (291/30.17 %) turlar ko‘proq ekanligi ma’lum bo‘ldi. Torqopchig‘ay BGR florasida tarqalgan terofit hayotiy shaklga ega 50-60 % o‘simliklar shu areal sinfga mansub. *Asteraceae* (*Carthamus* L.), *Cyperaceae* (*Cyperus* L.), *Caprifoliaceae* (*Scabiosa* L.), *Euphorbiaceae* (*Euphorbia* L.), *Fabaceae* (*Astragalus* L., *Vicia* L.) va *Papaveraceae* (*Hypecoum* L.) oilalari turkum turlarining kelib chiqish markazi bevosita mazkur sinf vakillarining tarqalish xududiga borib taqaladi.

Pomiroloy areal sinfi 9 ta areal tipini o‘zida birlashtiradi. Bu sinfning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri, aynan tadqiqot olib borilgan hudud mazkur sinfga ta’luqlidir. Hududning endemlari sifatida *Tulipa uzbekistanica, Allium botschantzevi, Silene kudrjaschevii* Schischk., *Phlomoides gypsacea* va *Ewersmannia botschantzevii* turlarini e’tirof etish mumkin. Pomiroloy areal sinfida *Apiaceae* (*Ferula* L.), *Asteraceae* (*Cousinia* Cass., *Jurinea* Cass) oilasi turkumlari asosiy o‘rinni egallaydi.

O‘rtaosiyo areal sinfi Torqopchig‘ay BGR florasida 165/17.17 % o‘rinni egallaydi. Bu sinfga mansub turlar asosan tekislik minqasida tarqalgan. Ma’lumki Torqopchig‘ay botanik–geografik rayoni tekislik qismining ulushi ham yuqori ko‘rsatkichga ega.

Torqopchig‘ay BGR florasida tog‘lio‘rtaosiyo areal sinfida tarqalgan turlarning 120 turi (12.54 %) mazkur areal sinfining areal tiplariga mansub ekanligi kuzatildi. Tadqiqot olib borilayotgan hududda nisbatan keng tarqalgan o‘simliklardan, Amaryllidaceae (*Allium drepanophyllum, A.jodanthum A.stipitatum, A.verticillatum*), Apiaceae (*Elwendia intermedia, Galagania fragrantissima, Prangos fedtschenkoi*) oilasi vakillarining kelib chiqish markazlari mazkur sinfga borib taqaladi.

Palearktik areal sinfiga 11 ta areal tipi, 135 tur (13.97 %) mansub. Mazkur areal sinfiga mansub bo‘lgan turlar orasida terofit turlar ko‘pchilikni tashkil etadi. Bu sinfning turlari asosan tekislikdan tortib, kamroq qismi yuqori tog‘gacha bo‘lgan mintaqalarda uchraydi.

Navbatdagi areal sinfilari Golarktik 54 tur (5.59 %) va bo‘lib, Plyuriregional areal sinfiga 30 tur mansub (3.34 %) o‘simliklar TBGR florasida tarqalgan.

Areal sinflari bo‘yicha tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Qadimiyo‘rtaerdengizi areal sinfiga mansub (275/30.7 %) turlar yetakchilik qilishini ko‘rsatdi. Umuman olganda esa, tarqalishi Qadimiyo‘rtaerdengizi viloyati (Popov bo‘yicha, 1963) xududidan tashqariga chiqmaydigan turlar floraning 78 % dan ortig‘ini tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich Tog‘li O‘rta Osiyodagi boshqa ayrim floralardan birmuncha yuqori turadi (Kamelin, 1990; Ibragimov, 2008; Azimova, 2017). Florada tarqalgan turlarning tarqalishini aks ettiruvchi to‘r tizimli xarita geografik elementlarning ishtirokini grafik tarzda ko‘rsatish imkonini ham beradi.

Torqopchig‘ay botanik-geografik rayoni florasi tipik Pomiroloy florasi hisoblanib, genezisining asosini Qadimiyo‘rtaerdengizi viloyati turlari (69.71) tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akhani, H., Deil, U., 2012. First observations of the flora and vegetation of three islands in the NW Persian Gulf (Iran). Phyton 52, 73–99.
2. Memariani, F., Joharchi, M.R, Akhani, H., 2016c. Plant diversity of Ghorkhod Protected Area, NE Iran. Phytotaxa 249, 118–158.
3. Ghazanfar, S.A., McDaniel, T., 2016. Floras of the Middle East: a quantitative analysis and biogeography of the flora of Iraq. Edinb. J. Bot. 73, 1–24.
4. Abduraimov A.S. Torqopchig‘ay botanik-geografik rayoni florasi: Biol. fan. fals. dok. (PhD) ... dis. avtoref. – Toshkent, 2021. – 44 b.
5. Kamelin R.V. Florogeneticheskiy analiz yestestvennoy florы gornoy Sredney Azii. – L.: Nauka, 1973. – 356 b.
6. Kamelin R.V. Flora Sirdarinskogo Karatau. – L.: Nauka, 1990.–146 s
7. Karmыsheva N.X. Flora i rastitelnost zapadnыx otrogov Talasskogo Alatau. – Alma-ata: Nauka, 1982. – 160 s.
8. Kostromina O.A. Analiz floristicheskogo sostava zalivov Bratskogovodoxraniliща (na primere zalivov Iya i Dolonovskiy). Analiz floristicheskogo … 2015 № 4 (28) s. 149-158.
9. Tojibaev K.Sh., Beshko N.Yu., Popov V.A. Botaniko-geograficheskogo rayonirovanie Uzbekistana // Botanicheskie jurnal. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2016. – №10 (101). – S. 1105-1130.
10. Skolzneva L.N. Geograficheskiy analiz florы zapovednika “Galichya gora”. Vestnik vgu, seriya: ximiya. biologiya. farmatsiya, 2007, № 2.S 95-99.

INSON HAYOTIDA EKOLOGIK TOZA QISHLOQ XO‘JALIGI VA OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARINING AHAMIYATI

Djurayev Baxodir Begaliyevich
tayanch doktorant, Guliston davlat universiteti
djurayev_phd@mail.ru

Annotatsiya: Atmosfera, gidrosfera va litosfera inson chiqindilari bilan ifloslanayotgan va insoniyatning barcha sa’yxarakatlariga qaramay, ekologik vaziyat yomonlashayotgan zamonaviy dunyoda odamlar o‘z sog‘lig‘i haqida ko‘proq o‘ylashni boshladilar.

Tayanch so‘zlar: hayot sifati, ekologik toza mahsulot, etiketka, organik.

Аннотация: В современном мире, когда атмосфера, гидросфера и литосфера загрязнены продуктами жизнедеятельности человека и экологическая ситуация несмотря на все усилия человечества продолжается ухудшаться, люди все чаще и чаще стали задумываться о своем здоровье.

Ключевые слова: качество жизни, экологически чистый продукт, маркировка, органика.

Abstract: In the modern world, when the atmosphere, hydrosphere and lithosphere are polluted with human waste products and the ecological situation, despite all the efforts of mankind, continues to deteriorate, people more and more often began to think about their health.

Keywords: quality of life, environmentally friendly product, labeling, organic.

“Menga nima istnmol qilayotganingizni ayting, men sizga kimligingizni aytaman”. Bundan bir yarim asr oldin frantsuz huquqshunosi A.B. Savarin tomonidan yozilgan mashxur pazandalik kitobi “Ta’m fiziologiyasi” dan olingan ushbu aforizm hali ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Ushbu aforizm biz iste’mol qiladigan oziq-ovqat, tashqi ko‘rinish va his-tuyg‘ular o‘rtasidagi bog‘lilikni eng aniq tasvirlaydi. Biz har kuni ovqat iste’mol qilamiz va oziq-ovqat nafaat inson hayotini saqlab qolish uchun, balki uning sifati uchun ham kerakligi haqida o‘ylamaymiz. Hayot sifati - bu o‘zimizni qanday his qilayotganimiz, sog‘ligimiz, hayot quvonchi yoki unga befarqlik, oila, uy xo‘jaligi, ijtimoiy fa’oliyat. Aholimiz mentaliteti bu mahsulot ekologik toza ingredientlardan tayyorlanganini bilib, “bolalar ovqati uchun” yorlig‘i bor mahsulotlarga ishonishga o‘rganib qolganmiz. Ammo bu haqiqatan ham shundaymi yoki yo‘qmi deb kam odam o‘ylaydi. Ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarish bo‘yicha barcha operatsiyalar tayyor mahsulotni ishlab chiqarishning texnologik jarayoni davomida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan barcha xavflarni hisobga olgan holda, tayyor mahsulotni olishning boshidan yakuniy bosqichiga qadar qat’iy nazorat qilinadi. Sabzavot, don va mevalar, sut va go‘sht sanoati ekologik toza mahsulotlar olish uchun barcha talablarga javob berishi uchun zararkunandalarga qarshi kurashning tabiiy usullari va tuproq o‘g‘itlari haqida ko‘p ma’lumotga ega bo‘lish zarur.

Ozuqa ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligida chorvachilik xo‘jaliklarini shakillantirish, etishtirish, ularni so‘yish va go‘sht xom ashyosini olish so‘ngra xom go‘sht turiga qarab ularni qayta ishlashga yuborish. Bugungi kunda ekologik toza qishloq xo‘jaligi mahsulotlari jahon bozorida katta talabga ega, chunki odamlar oziq-ovqat iste’mol qilish madaniyatiga e’tibor berishadi. Eng rivojlangan mamlakatlarda sanoat mahsulotlarni ekologik toza mahsulot sifatida

tasniflash imkonini beruvchi aniq mezonlar mavjud: tarkibida GMO bo‘lmagan ekomahsulotlar;

- o‘simliklar, boshoqli ekinlarni yetishtirishda foydalaniladigan inson salomatligi uchun xavfli va zararli kimyoviy moddalar bo‘lmagan (pestitsidlar, gerbitsidlar, pestitsidlar) eko-mahsulotlar;

- tarkibida sun’iy konservantlar, bo‘yoqlar, turli xil xushbo‘y qo‘shimchalar bo‘lmagan eko-mahsulotlar;

- eko-mahsulotlarning qadoqlarida “Organik yoki eko-mahsulot” maxsus litsenziya belgisi bo‘lishi kerak. O‘zbekistonda mahsulotga bio-xom ashyo (ekologik toza mahsulot) maqomi berilishi mumkin bo‘lgan asosiy hujjat (sanitariya-epidemiologiya qoidalari va normalari “(SanPiN) mavjud. Respublikamiz ishlab chiaruvchilari ko‘pincha nomenklaturadan foydalanadilar”, “ekologik toza”, “tabiiy” va hokazo., bu o‘z-o‘zidan reklama qilishdir.

Ishlab chiaruvchilar tabiiy mahsulotlar uchun O‘zbekiston bozorining boshlang‘ich bosqichida ekanligiga ishonishadi. Organik moddalar bo‘yicha milliy standartlar mazmuniga quyidagilar kiradi: biz sabzavot va don ekinlarini qayta ishlaydigan sun’iy ravishda yaratilgan o‘g‘itlardan foydalanishni taqiqlash genetik modifikatsiyalangan texnologiyalarni qo‘llashni taqiqlash o‘sish va semirishni stimulyatorlarini, antibiotiklarni qo‘llashni taqiqlash, qisqa vaqt ichida mushak massasini sezilarli darajada oshiradigan gormonlar va boshqa kimyoviy moddalardan foydalanmaslik. Ekologik toza oziq ovqat mahsulotlari bozor va uning mamlakatimizdagi katta istiqbollari. Eko-mahsulotlarni quyidagicha tasniflash mumkin: - Tabiiy mahsulot bular tarkibida tabiiy kelib chiqishi bo‘lgan ingredientlar, minimal miqdorda bo‘lgan mahsulotlar.

Ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlariga , birinchi navbatda, meliorativ erlarda, kimyoviy moddalardan foydalanmasdan, faqat go‘ng va kompost kabi tabiiy o‘g‘itlar yordamida etishtiriladigan “organik mahsulotlar” kiradi. Funksional oziq-ovqatlar bular organizmning himoya funktsiyalarini oshiradigan foydali moddalar yaniy sun’iy qo‘shilgan mahsulotlar (masalan: apelsin sharbati, meva jemlar qo‘shilishi bilan). Ekologik mahsulotlarni markalashda uyidagi ma’lumotlar ko‘rsatilishi kerak: - nomi va yuridik manzili;

- mahsulot va yordamchi ingredientlarning xususiyatlariga ta’sir qiluvchi ishlab chiqarish texnologiyasi;

- barcha qo‘shimchalar ularning to‘li nomi bilan (masalan: ekologik xom ashyodan olingan bo‘yolar); - qayta ishlash uchun ishlatiladigan barcha yordamchi moddalar;

- sertifikatlangan va sertifikatlanmagan xom ashyoning foizlarda ko‘rsatilgan aniq ulushlari.

Afsuski, biomahsulotlar arzon bo‘lishi mumkin emas ular yuqori narxga ega, bundan tashari, deyarli katta miqdordagi ekologik toza tovarlar Evropadan import qilinadi va bu ham o‘z bahosini beradi. Umuman olganda, organik mahsulotlar iste’molchilari badavlat insonlar, ularning soni yanada ko‘payishiga umid qilaylik. Bundan shunday xulosa chiarishimiz mumkin: oziq-ovqat bizning a’zolarimizga va ularning fa’oliyatiga ta’sir qilganidek, tafakkurimizga ham ta’sir qiladi. Zaharli qon bilan oziqlangan miya o‘z vazifasini yaxshi bajara olmaydi. Bizning fikrlashimiz va sog‘liimiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri ovqatlanishimizga bog‘liq, shuning uchun biz oziq-ovqat tanlashda ehtiyotkor bo‘lishimiz va tanlovda adashmasligimiz zarur.

Adabiyotlar

1. Umarov I.Yu. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish istiqbollari. Monografiya. – T.: Fan va texnologiyalar, 2014. –23 b.

2. https:G‘G‘uza.uzG‘uzG‘postsG‘ozi-ov-at-khavfsizligini-taminlash-masalasi-muokama-ilindi-15-03-2016,

3. http:G‘G‘www.vitaminglobal.ruG‘organic-food-c-160.html#.VDfmoUEWA38.

4. Saidova D.N., Rustamova I.B., Tursunov Sh.A. «Agrar siyosat va oziq-ovkat xavfsizligi». –T.: O‘quv qo‘llanma. «O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Asosiy kutubxonasi» bosmaxonasi nashriyoti, 2016. 12-b.

HIMOYALANGAN MAYDONLARDA SABZAVOT EKINLARINI ETISHTIISHNING INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Kim Dmitriy Valentinovich., To‘xtamishev Sardor Saydullaevich
Guliston Davlat Universiteti

Аннотация: Ushbu maqolada gidroponik issiqxonalarda har xil turdagi substratlarning (mineral jun, hindiston yong‘og‘i, torf va boshqalar) pomidorning o‘sishi, rivojlanishi va hosildorligiga ta’siri natijalari keltirilgan.

Abstract: This article presents the results of the influence of various types of substrates (mineral wool, coconut, peat, etc.) on the growth, development and yield of tomato in hydroponic greenhouses. .

Калит сўзлар: Himoyalangan tuproq, gidroponika, pomidor, substratlar, issiqxonalar, sabzavot etishtirish, o‘simlik, hosildorlik, agregoponika, aeroponika, kimoponika, ionitoponika, mikroiqlim, perlit, kokos qipig‘i

Kew words: Protected ground, hydroponics, tomato, substrates, greenhouses, vegetable growing, plants, productivity, aggregotoponics, aeroponics, chemoponics, nonitoponics, microclimate, perlite, coconut flakes.

Bugungi kunda dunyoda oziq-ovqat muammosi, er suv zaxiralarini kamayib borishi va aholi sonini ortib borishi barcha oziq-ovqat mahsulotlarini etishtirishda jadal texnologiyalarni qo‘llashni taqazo etmoqda. Dunyo statistikasida 2050 yilga borib sayyoramizda odamlar soni 9 mlrd. oshishi va qishloq xo‘jalik ekinlari uchun kerakli er maydonlari 40-45 foizga kamayishi taxmin qilinmokda. Xozirgi kunda asosiy ustvor yo‘nalishlaridan biri tabiiy resurslardan samarali foydalanib, etishtirishning innovatsion texnologiyalaridan foydalanishga qaratilgan.

Sabzavot ekinlarini etishtirishda innovatsion texnologiyalar:

- Sabzavot ko‘chatlarini etishtirishda
- Ekinlarni sug‘orishda
- Issiqxonalar barpo etishda

Pomidorni payvandlash

Payvandlashning qanday afzalliklari bor?

1. Payvantag ildizi nisbatan baquvvat bo‘ladi va oziq moddalarni tuproqdan ko‘p so‘rib oladi
2. O‘simlikni kasalliklarga chidamliligi ortadi
3. Payvandlangan o‘simlikning o‘suv davri uzoq bo‘ladi
4. Payvandlangan o‘simlik xosildorligi ortadi va meva sifati yaxshilanadi

Sug‘orishda innovatsiya

Tomchilatib sug‘orishda

1. 45-55 % suv iqtisod qilinadi
2. qator oralariga ishlov berish soni kamayadi
3. o‘g‘itlar samaradorligi 40% gacha oshadi
4. tuproq eroziyasi yuz bermaydi

Issiqxonalarda sabzavotlar etishtirishda innovatsiya

- Lalmi va sho‘rlangan joylarda foydalanish samarali
- Kichik maydondan katta daraomad
- Xosildorlikning o‘ta yuqoriligi
- Uzoq muddat xosil berishi
- Barcha agrotexnik jarayonlarni qulay va avtomatlashtirilganligi

Aholini yil davomida yangi, vitaminga boy sabzavot mahsulotlari bilan to‘liq ta’minlash uchun sabzavotlarni nafaqat ochiq erda, balki himoyalangan erlarda etishtirish maqsadga muvofiq. Buning uchun mamlakatimizda barcha sharoitlar mavjud. Issiqxonalarning maydonini asosan pomidor va bodring egallaydi, juda kichik maydonlarda boshqa sabzavotlar: chuchuk qalampir, gul karam, ukrop, kashnich ekiladi. Respublika bo‘yicha issiqxonalarda etishtirila-yotgan pomidorni o‘rtacha hosildorligi har 1 m^2 dan – 14 kg ni, bodring esa – 15-17 kg ni tashkil qiladi. Aylanishlar bo‘yicha o‘rtacha hosildorlik turlicha bo‘lib qishki-bahorgi mavsumda yuqori: bodring – 10-12 kgG‘m^2 va pomidor–7-10 kgG‘m^2 ni tashkil qiladi. Himoyalangan erlarda etishtirilgan sabzavotlardan yuqori hosil olish va uni samaradorligini oshirish uchun issiqxonalardan foydalanishda mavjud kamchiliklarni bartaraf etish, asosiy sabzavotlarni etishtirishda zamonaviy istiqbolli texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish, sabzavotlarni tuproqsiz sharoitda kichik hajmli substratlarda gidropon uslubda etishtirish maqsadga muvofiq.[1,2,3,4]

Bu texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilish uchun pomidor tuproqsiz sharoitda etishtirish usullari, foydalaniladigan substratlar, o‘simliklarni oizqlantirish va boshqa texnologik elementlarni o‘zlashtirish kerak. .[3,4]

Shu bois pomidorni issiqxonalarda etishtirishda istiqbolli chet davlatlarda keng qo‘llanilayotgan usullardan biri pomidorni tuproqsiz sharoitda turli substratlarda va substratsiz etishtirish xususiyatlarini yoritish ko‘zda tutilgan.

Ildiz oziqlanadigan muhitni fizik-kimyoviy xususiyatlari, oziqlanish tizimi, texnologik jihozlarini konstruktiv hal etilishi bilan ajaralib turadigan gidroponikani quyidagi 5 asosiy turlari mavjud:

- **suvli ekin** – ildiz oziqlanadigan muhit oziq mineral tuzlarining suvdagi eritmasi hisoblanadi;

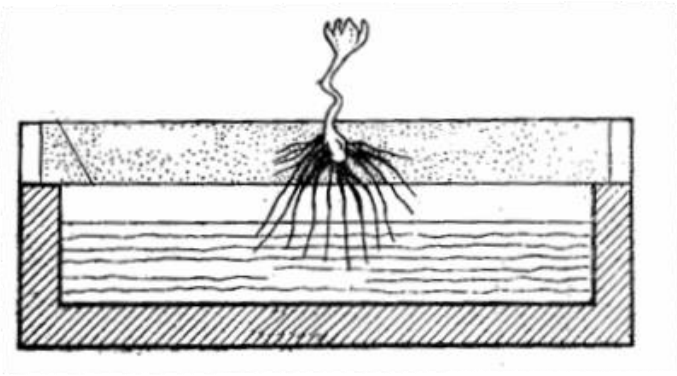

1 rasm Suvli ekin tasviri

• **agregatoponika** – ildiz oziqlanadigan muhit qattiq materialli (agregatli) substrat (lotinchada aquareqatus – mexanik aralashma yoki bir xil zarrachalarning mexanik birikmasi) bo‘lib vaqti-vaqti bilan mineral o‘g‘itlarning eritmasi berib turiladi; .[5,6,8,]

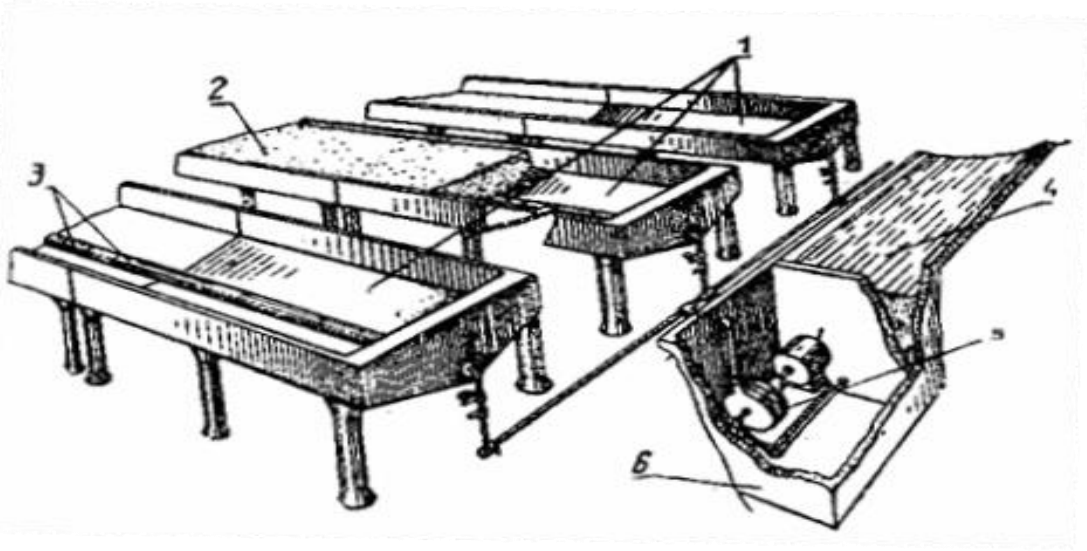

•

2 rasm Shag‘alli ekinga bosim ostida eritmani berish moslamasini shakli

1 – so‘kchaklar; 2 – shlak yoki shag‘al; 3 – yarim aylanma zovur; 4 – tsisterna (idish); 5 – markazdan qochma nasos; 6 – nasos qudug‘i

• **xemoekin** (xemokultura) (lotincha *chemia* – kimyo, *cultura* – etishtirish, ishlov berish so‘zlaridan olingan) bunda ildiz oziqlanadigan muhit oziqali eritma bilan ho‘llanib turiladigan, g‘ovak organik materialdir;

• **ionitoponika** – ildiz oziqlanadigan muhit ikki turdagi mumlarni (kationit va anionitlarda) aralashmalaridan iborat;

aeroponika (grekcha *aer* – havo so‘zidan olingan) – havo ildiz oziqlanadigan muhit hisoblanadi. Bunda o‘simliklarning ildiz tizimi maxsus so‘kchaklarning qorong‘i havo bo‘shlig‘iga joylashtirib oziqa eritmalar ildizga forsunkalar yordamida vaqti-vaqti bilan purkaladi yoki ildizlari trubaga joylashtirilib vaqti-vaqti bilan shu truba orqali oziqa eritma oqiziladi

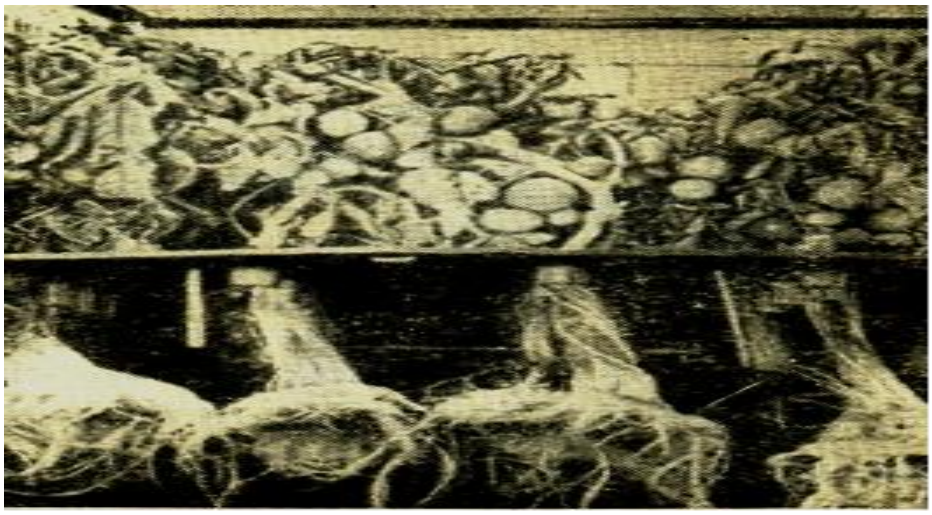

3 rasm Aeroponika sharoitida pomidorni ildiz tizimi va hosil berishi

Issiqxonalarda substratni kichik jo‘yaklarga 10-12 sm qalinlikda joylashtiriladi, ustidan eni 80-100 sm li qora-oq plyonka yopib, uni ortiqcha chetlariga substrat o‘raladi. Plyonka aynan qora-oq bo‘lishi kerak: oq plyonka yorug‘likni qaytaradi, qorasi suv o‘tlarini rivojlanishiga to‘siq bo‘ladi. Dastlab jo‘yaklarni juda past nishabli (1:100) qilib yuzasi nivelirlanadi va zichlanadi. Mineral paxtali kichik hajmli gidroponika qurilmasini taxminiy ko‘rinishi 4-rasmda tasvirlanadi. .[5,6,8,9]

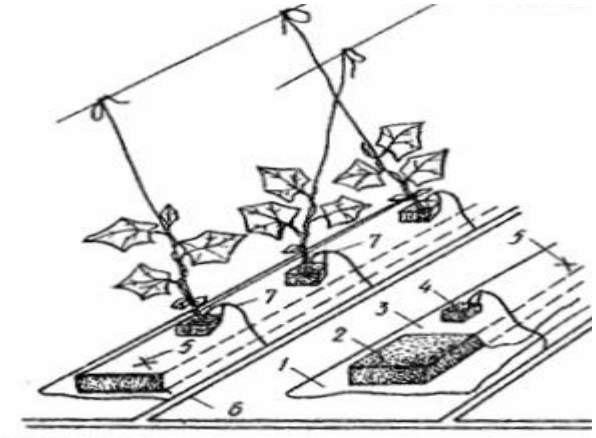

4 rasm Mineral paxtada sabzavot ekinlarini o‘stirishni ko‘rinishi

1 – tubiga yoziladigan plyonka; 2 – gradan yoki mineral paxtadan iborat qatlam; 3 – yorug‘lik o‘tkazmaydigan va yorug‘likni tarqatuvchi engil plyonka; 4 – gradan yoki mineral paxtali ko‘chat uchun oziqali kubik; 5 – ko‘chatli kubikni joylashtirish uchun qoplagich plyonkada krest shaklida kesilgan joy; 6 – sug‘oradigan plastmass trubalar; 7 – tomchilatgich

Gidroponikani har qanday usulida oziqa eritmani qo‘llash asos hisoblanadi. Tarkibi va oziq ionlarining nisbati har xil bo‘lgan oziqa eritmalarining yuzdan ortiq retseptlari ma’lum.

Ko‘pchilik sabzavot ekinlari uchun oziqa eritmasi kontsentratsiyasi 1,2-2,2 gG‘l, yoki 0,12-0,22%, nordonligi yoki pH – 5,6-6,9 bo‘lishi maqbuldir. V.A. Chesnokov va E.N. Bazirinalarning eng ko‘p tarqalgan oziqa eritmasi tarkibida oziqa elementlar miqdori (1000 l da g hisobida): kaliyli selitra – 500, superfosfat – 500, magniy sulfat – 300, ammiakli selitra – 200, temir xlori – 6, bor kislotasi – 0,72, marganets sulfat – 0,45, mis sulfat va rux sulfat – 0,02 g

bo‘ladi. Bundan tashqari boshqa malliflarning oziq eritmalarni tayyorlash retseptlaridan foydalaniladi. Pomidorni gidropon issiqxonalarda etishtirishda bir qator mualliflarning retsetlaridan foydalaniladi. Ulardan birini “Kiev sabzavotchilik” fabrikasi tavsiya etgan.

Xo‘jalikda o‘simliklarni oziqlantirish uchun quyidagi tartibdagi oziq eritma ishlab chiqilgan va qo‘llaniladi.

Barcha oziq eritmalarga mikroelementlar qo‘shiladi (1000 l suvgaG‘g) temir sulfati – 6, bor kislotasi – 1,5, marganets sulfat – 1, mis sulfat – 0,2, tsink sulfati – 0,1, xlorli kobalt – 0,1, ammoniy nordon molibdeni – 0,1.Oziq eritmalarning nordonligi hosilga kirguncha – 6,2-6,4 rN, hosilga kirgandan so‘ng – 6,6-6,2 rN saqlanadi.

Eritmadan 5 kun davomida foydalaniladi, so‘ng taxlil qilinib, etishmovchi moddalar qo‘shilib korrektirovka qilinadi. 30-40 kun o‘tgandan so‘ng eritma to‘liq yangisi bilan almashtiriladi. Eritma almashtirilganda substrat sho‘rlanmasligi uchun 3-4 marta toza suv bilan yuviladi

1-jadval

Pomidor uchun oziq eritma tarkibi (1000 l suvgaG‘g)

O‘g‘itlar	O‘simliklarni o‘sish va rivojlanish fazalari				
	ko‘chat ekil-gandan	kuchli o‘sish davrida	gullash va meva tugish	hosilga kirgan davrda	hosil oxirida

	so‘ng		davrida		
Qishki-bahorgi mavsumda					
Ammiakali selitra	114	228	228	285	171
Kaliyli selitra	720	720	720	720	720
Kaliy sulfati	-	-	45	90	-
Superfosfat	240	240	350	240	120
Magniy sulfat	400	500	500	500	400
Ortofosfor kislotasi	170	170	170	170	170
Kuzgi-qishki mavsumda					
Ammiakali selitra	228	228	228	171	57
Kaliyli selitra	720	720	720	720	720
Kaliy sulfati	-	44	88	88	88
Superfosfat	240	240	240	360	240
Magniy sulfat	400	400	400	500	400
Ortofosfor kislotasi	170	170	170	170	170

Gidroponika uslida pomidorni etishtirishda, bodringga nisbatan yaxshiroq sharoitlar yaratiladi. Chunki stellajlarga yoki idishlarga (poddonlarga) yuborilgan oziq eritmani sathi substrat sathidan 2-3 sm past bo‘ladi. Shuning uchun o‘simliklar bargi tarqalgan muhitdagi havo namlanmaydi.

2-jadval

Pomidorni etishtirishda foydalanilgan oziq eritma tarkibi
(Aliev E.A., retsepti bo‘yicha)

Eritmani berish vaqti	Oziq elementlar me’yori (mgG‘l)						
	Umumiy azot	shu jumladan		fosfor	kaliy	kaltsiy	magniy
		nitratli	ammiakli				
Qishki-bahorgi aylanishda							
Ko‘chat ekilgandan so‘ng	130	100	30	70	195	167	50
Jadal o‘sayotganda	180	130	40	80	280	217	50
Yalpi gullaganda	180	140	40	90	300	265	50
Yalpi hosilga kirganda	180	140	40	100	320	312	50
Hosil oxirida	160	120	40	80	225	217	50
Kuzgi-qishki aylanishda							

Ko‘chat ekilgandan so‘ng	180	130	50	65	222	132	26
Jadal o‘sayotganda	166	123	43	86	222	207	40
Yalpi gullaganda	160	120	40	94	300	237	50
Yalpi hosilga kirganda	156	128	28	105	394	273	62
Hosil oxirida	116	116	-	100	400	310	40

Pomidorni issiqxonalarda tuproqsiz sharoitida, gidropon uslubda, turli substratlarda etishtirishda o‘simliklarni parvarishlash tuproqli issiqxonalardagiga o‘xshash bo‘lib, mikroiqlim sharoitlarini yuqorida keltirilgan me’yorlarda saqlash, o‘z vaqtida oziqlantirish, o‘simliklarga shakl berish, vertikal kanopga o‘rab turish, mevalarni hosil bo‘lishini tezlashtish, kasallik va zararkunandalarga qarshi choralarni (profilaktik, agrotexnik, kimyoviy, biologik) kurish va etilgan hosilni o‘z vaqtida yig‘ishtirib olishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kim D.V. “Selection of tomato varieties and hybrids for cultivation in hydroponic greenhouses of Uzbekistan” European international journal of multidisciplinary research and management studies p. 207-214. 25-10-2022
2. Ким Д. В. “Подбор сортов и гибридов томата для выращивания в гидропонных теплицах Узбекистана” Форум Молодых Ученых 2022 Young Scientists Forum 2022 (YSF-2022) посвященный 85-летию проживания корейцев в Узбекистане. 22-10.2022
3. Лян. Е.Е.,Тураев. Ж. М.. Ким Д. “Создание перспективных местных сортообразцов тепличных дынь” Халқаро илмий анжуман. 2022 йил 22 июн
4. Д.В.Ким. “Сабзавот экинлардан помидорни турли субстратларда етиштириш технологияси” “Табиий бирикмалар асосидаги ресурс тежамкор усуллар” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжумани. 19-20. 12-2022
5. Лян Е.Е. Перспективные сорта и гибриды томата для зимних теплиц Узбекистана. //В сб.: Сабзавот, полиз, картошка экинлари селекцияси, уругчилиги ва етиштириш технологияси. –Тошкент, 2005
6. . Лян Е.Е., Лучинина Е.Г.; Выращивание томата и огурца в теплицах Узбекистана. В сб. «Состояние проблем и перспективы овощеводства, бахчеводства и картофелеводства в Республике Узбекистан» Т: 2003-
7. Лян Е.Е. Подбор сортов и гибридов и разработка некоторых вопросов технологии возделывания томата в переходном обороте. //Тр. УзНИИОБКиК, 1986.- Вып.
8. Брызгалов, В. А. Овощеводство защищенного грунта / В. А. Брызгалов, В. Е. Советкина, Н. И. Савинова; Под ред. В. А. Брызгалова. - Л.: Колос. Ленингр. отделение, 1983
9. Иссиқхоналарда сабзавот етиштириш. Тавсиянома. Тузувчи Лян Е.Е. –
10. М.Бентли Промышленная гидропоника (издательство “Колос”, 1965 год)

TALABANING SOG‘LOM TURMUSH TARZINI O‘RGANISHDA GIGIENIK TARBIYANING ROLI

Madrahimova Zulfiya Nusratovna, *katta o‘qituvchi*
Guliston davlat universiteti Ekologiya va geografiya kafedrasi
zulfiyamadraximovaguldu71@gmail.com
Karshibayeva Lola Klichevna, *g.f.n, dotsent,*
Guliston davlat universiteti Ekologiya va geografiya kafedrasi mudiri
Turdiqulova Jannatoy, *talaba*
Guliston davlat universiteti 3-kurs Ekologiya va AMM yo‘nalishi

Abstract: Only when different methods and methods are used in the process of forming a scientific worldview, children will successfully acquire knowledge, skills and abilities related to hygiene, especially in this regard, it is appropriate to use the method of self-observation. Only when students understand the importance of hygiene knowledge and skills will they acquire them.

Keywords: hygena, healthy lifestyle, insects, observation method, environment, skills.

Sog‘lom turmush tarzini shakillantirishda gegenaga oid ta’lim va tarbiya berishda bolalarni sog‘ligini saqlash to‘g‘risidagi dastlabki bilim , zarur gigienik malaka va ko‘nikmalar bilan qurollantirish asosiy maqsad qilib qo‘yiladi. Ilmiy dunyoqarashni shakillantirish jarayonida xilma –xil metod va usullar qo‘llanib bosagina, bolalar gigienasiga oid bilimlar, malaka va ko‘nikmalarni muvaffaqiyat bilan o‘zlashtira boradilar, ayniqsa bu borada o‘z-o‘zini kuzatish metodini qo‘llanish maqsadga muvofiqdir. Bu usul talabalar o‘z-o‘zini kuzatib borish yo‘li bilan odam o‘z salomatligiga qarab borishi va u yoki bu organizimlarning ishida boshlanib kelayotgan o‘zgarishlarni bilib olish mumkin, degan fikirga olib kelish imkonini beradi.

Axolini sog‘lom turmush tarzini shakillantirishda ko‘rgazmali materiallarni ko‘rsatish bilan bir qatorda gigienaga oid ayrim qoidalar: qo‘llarni yaxshilab atir sovunlardan foydalangan holda yuvish, to‘g‘ri o‘tirish, tishlarni har kuni yuvish, kitob o‘qishda ko‘zni tegishli masofada tutish, xonalarni ho‘llangan latta bilan artish va boshqalarga rioya qilish usullari amalda o‘rganib borish tavsiya qilinadi. Hissiyotli ta’sir ko‘rsatishning xilma-xil vositalaridan imkoni boricha kengroq foydalanishga, gigiena talablarini bajarish talablarni uyg‘otishga, odam qo‘llarini, yuzini, tana a’zolarini tozalab yuvib yursa.kiyimlarini ozoda, tishlarini sog‘lom saqlasa, xonalarni toza tutib, chaqqon, chiroyli harakatlar qilsa, kishining ko‘ngli yayrashini uqtirib borishga intilish lozim. Ayrim hollarda, aksincha. Ko‘nglida nafrat, jirkanish hislarini uyg‘otish, ifloslik xunukligini, har xil kasalliklarni tarqatadigan pashshalar,hashsharotlar: burga, bitlar, bezgak chivinlari,suvaraklar va boshqa jirkanchli ekanligini uktirib borish kerak.

Talabalar gigienaga oid bilim va malakalarning ahamiyatini tushunadigan bo‘lsalargina, ularni egallab boradilar. Talabalarni odam tanasining tuzilishi va ayrim organlarining ishlashi to‘g‘risidagi ilmiy ma’lumotlar bilan tanishtirish bu ishga yordam beradi. Talabalar diqqatini odam organizimining yaxlit, bir butunligiga jalb qilish zarur. Ishlab turgan organlarning bir-biri bilan bog‘liqligini, shuningdek, organizim bilan tevarak-atrof muhitning o‘zaro bohliqligini barcha fuqarolar bemalol tushunib olishlari mumkin.[1.278-279b]

Sog‘lom turmush darajasini yaratish uchun albatta to‘g‘ri tashkil etilgan kun tartibiga

qatiiy rioya qilmoq kerak. To‘g‘ri tashkillashtirilgan kun tartibi barchaning butun hayotini asosiy qoidasi bo‘lib qolishi kerak. Yaxshi tuzilgan va aniq rioya etiladigan kun tartibi talabaning ish qobilyatini, o‘zlashtirishni, intizomini oshiradi, me’yor bo‘yicha o‘sishi va rivojlanishiga yordam beradi. Talabalik davriga kelib uni kun tartibidagi ba’zi bir omillarga munosabati o‘zgaradi, o‘quv mashg‘ulotlari talaba hayotida asosiy o‘rinni egallaydi. Faoliyatning yangi turlari paydo bo‘ladi. Biroq, kun tartibidagi asosiy narsa aqliy zo‘riqish va harakat faolligini maqsadga muvofiq ravishda almashtirib turish lozim.

Talabalar ruhiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda hali muntazam ravishda o‘z vaqtlarini rejalashtira olmaydigan hamda rejalashtirilgantartibiga rioya qila olmaydilar. Bu erda ularga ota-onalar, ustoz murabbiylar maslahatlashgan holda yordamga kelishlari lozim.

Ertalab soat 7 da uyqudan turish ratsional hisoblanadi. Talaba o‘z kunini ertalabki badan tarbiyadan boshlashi lozim. Umuman olganda badan tarbiyani har bir oilada ota –onalar bollarni tarbiyasida ular voyaga etgunlariga qadar doimiy ravishda olib borsalar maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Ertalabki badan tarbiya bosh miyani qon bilan ta’minlash jarayonini yaxshilaydi, asab tizimini mustahkamlaydi, tetik va yaxshi kayfiyat bilan ta’minlaydi. Ertalabki badan tarbiyako‘p vaqtni olmasligi lozim. Mashg‘ulotlar boshlanishidan oldin 20 daqiqalik piyoda sayohat o‘quvchining aqliy ish qobilyatini oshiradi va o‘quv materialini samarali o‘zlashtirishini ta’minlaydi.[3.28-b]

O‘quv yurtidan qaytgandan so‘ng talaba tushlik qilishi va damolishi zarur. Tushlikdan keyingidam olishni ochiq havoda o‘tkazish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Uy vazifalarini tayyorlashga soat 16.00 dan boshlab kirishish tavsiya qilinadi, chunki xuddi shu vaqtda sutkalik ish qobilyatining ikkinchi marotaba oshishi kuzatiladi. Ish qobilyatining birinchi oshish bosqichi kunning soat 11 – 13 larga to‘g‘ri keladi, so‘ngira esa ish qobilyati biroz pasayadi. O‘quv mashg‘ulotlari uchun mo‘ljallangan xona keng va yorug‘ bo‘lishi, talabaning o‘qish joyi belgilangan gigienik me’yorlarga to‘g‘ri kelishi kerak. Darslarni tayyorlash vaqtida barcha ortiqcha narsalar. Ayniqsa baland ovoz chiqarish manbalari olib qo‘yilishi kerak. Bo‘sh vaqtlarida talaba sport bilan shug‘ullanishlari, mutolaa qilishlari mumkin. So‘ngi yillarda kompyuter o‘yinlari va internetdan foydalanish juda ommaviylashib ketdi. Bu faoliyat turi barchani o‘ziga jalb etmoqda, lekin uning salbiy oqibatlarini ham unitmaslik lozim. Bo‘sh vaqtda haddan tashqari bu o‘yinlar bilan ko‘p shug‘ullanish turli kasalliklarga olib keladi.

Sog‘lom turmush tarzining zarur elementi bu organizimning xarakatlarga bo‘lgan extiyojini qondirish hisoblanadi. Talabalar uchun zarur darajadagi harakat faolligiga ega bo‘lishi va fanlarni yaxshi o‘zlashtirishiga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Karshibayeva L.K., Safarov U.X., Karakulov N.M., Djurayev M.E., Allayorov I.X., Ubaydullayeva Sh.R. The Problems In The Economy Of Uzbekistan and Their Solutions In The Conditions Of Pandemia // International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT) ISSN: 2509-0119 Vol 27 No. 1 Junio, pp. 277-282

2.Zhuraev A.M. Akxunboboev M.M.,Umzakov O.A.,Environmental factors in the family influencing the formation process of the worldview of young generations// Europe,science and we Evropa,Veda a my европа,наука и мы./ Tom-1,21-page https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=9Bv2IM8AAAAJ&citation_for_view=9Bv2IM8AAAAJ:u-x6o8ySG0sC

3.Umirzaqov O.A, Nozoekologik holat va sog‘lomlashtirish maskanlarini joylashtirish

muommolari (Jizzax viloyati misolida)//Ta’lim fidoyilari/2022

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=9Bv2IM8AAAAJ&citation_for_view=9Bv2IM8AAAAJ:u5HHmVD_uO8C

4. Ахунбобоев Мамур Махмудович, Қишлоқ хўжалиги соҳасида ерлардан самарали фойдаланиш// “PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION”//pp 152-155

TUPROQLARINING UMUMIY FIZIKAVIY XOSSALARI MONITORING TA`LIM JARAYONIDAGI MUAMMOLARI

R. Qurvantayev *q. x. f. d., professor*
SH.A. Botirov *katta o‘qituvchi,* **M.Hayitaliyeva** *magistrant*
Tuproqshunoslik va agrokimyoviy tadqiqotlar instituti, Guliston davlat universiteti
kurvontoev@mail.ru, shbotirov441@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Sirdaryo viloyatida keng tarqalgan sug‘oriladigan bo‘z-o‘tloqi va o‘tloqi-allyuvial tuproqlarning 2013, 2014 2017 yillarda minitoring nuqtalarda o‘rganilgan umumiy fizikaviy xossalari to‘g‘risidagi muammolar bayon qilingan. Maqolada tuproqlarning solishtirma, hajm massasii va umumiy g‘ovakligini tuproq tiplari o‘rtasida farqlanishi ko‘rsatilgan.

Tayanch so‘zlar: hajm va silishtirma massa, sug‘oriladigan bo‘z-o‘tloqi, o‘tloqi tuproq,, g‘ovaklik, monitoring, umumiy fizikaviy xossalari.

Abstract: The article outlines the problems of the monitoring points studied in 2013, 2014, 2017, general physical properties of widespread irrigated sierozem-meadow and alluvial-meadow soils of the Sirdarya region. The article shows the difference in specific and volumetric mass and total porosity between soil types.

Keywords: volumetric and specific gravity, irrigated sierozem-meadow, meadow soils, porosity, general physical properties.

Kirish. Yer resurslaridan yuqori unum bilan foydalanishda, sug‘oriladigan dehqonchilik sharoitida tuproq fizikaviy, suv-fizikaviy, issiqlik-fizikaviy va texnologik xossalarini bilish tuproq unumdorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Tuproqga ishlov beruvchi yangi texnologiyalar va usullarini ishlab chiqish, sug‘orish, kimyoviy va meliorativ tadbirlarni o‘tkazish tuproqlarni fizikaviy xossalarini va tartibotlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi, ushbu tartibotlar raqamlashtirish tizimiga o‘tkazilgan taqdirda agrotexnik tadbirlarni amalga oshirish oson kechadi. Qishloq xo‘jaligida yerlardan foydalaniladigan antropogen omillar ta’sirida ya’ni, tuproqqa mexanik ishlov berish jarayonida, turli xil mineral va organik o‘g‘itlar bilan o‘g‘ilash, begona o‘tlarga hamda hashoratlarga qarshi kurash, turli me’yorlarda sug‘orish va sho‘rini yuvish tadbirlari amalga oshirilganda tuproqni boshqa xossa xususiyatlariga ta’sir ko‘rsatgani kabi fizikaviy xossalariga ham turli darajada ta’sir ko‘rsatishi natijasida fizikaviy degradatsiyani kelib chiqishi sababli unumdorlikni saqlash va tiklashda raqamlashtirish

yanada dolzarb bo‘lib bormoqda. Tuproq namligi sarflanishi va harakatchanligi hamda oziqa moddalar miqdorini o‘zlashtirilishi fizikaviy va suv-fizikaviy, tuproqga ishlov berish sifatini esa fizik-mexanik xossalari belgilshda raqamlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tuproqshunoslikda tuproqning umumiy fizikaviy, suv, texnologik, issiqlik xossalarini o‘rgatish yetakchi o‘rinda turadi, shu sababli tuproq fizikaviy xossalarini o‘rganishda respublikamizning yetakchi olimlaridan M.U.Umarov, R.Qurvantayev [8; 106-s], S.Abdullayev L.Tursunov, R.Qurvantayev [1; 63-b.], ning ilmiy ishlarida izohlangan bo‘lib, keyingi yillarda ushbu yo‘nalishni rivojlantirshda yosh olimlardan S.M.Nazarova [5; 44-b.,3; 126 b., 10; 69-72-r.], K.I.Fayziyevlar [9; 361-363-s.], Sh.A.Botirov [4; 96-100-s.] ning olib borgan ilmiy tadqiqot ishlarida tuproqlarning fizikaviy xossalarini o‘rganish, o‘rgatish va ularni yaxshilash bo‘yicha qilgan tavsiyalari tuproq fizikasi fanning rivojlanishida ahamiyati juda katta. Yuqorida izohlangan olimlarning ilmiy ishlaridan ma’lum bo‘ldiki Sirdaryo viloyatida tarqalgan sug‘oriladigan o‘tloqi, bo‘z-o‘tloqi, batqoq-o‘tloqit va sho‘rxok tuproqlarning sug‘orish, o‘zlashtirish va turli ekinlar ta’sirida umumiy fizikaviy xossalarini o‘zgarishi kam yoritilgan.

Tadqiqot ob’ekti va uslublari. Tadqiqotlar Sirdaryo viloyatida tarqalgan eskidan va yangidan sug‘oriladigan o‘tloqi, bo‘z-o‘tloqi tuproqlar tarqalgan qishloq xo‘jaligi yer maydonlarida olib borildi.

Tadqiqotlar dala, laboratoriya kameral-analitik umumqabul qilingan uslublar asosida hajm og‘irligi genetik qatlamlar bo‘yicha silindr usulida, solishtirma massasi piknometr usulida, g‘ovaklik hisoblash orqali aniqlandi. [7; 245-s.].

Olingan natijalar. Tuproq qattiq qismining **solishtirma massasi (SM).** Tuproq qattiq qismining solishtirma massasi deb, gramm hajmdagi sof massaning huddi shu xajmdagi 4^oS da olingan suvning sof og‘irligiga bo‘lgan nisbatiga aytiladi. Uning o‘lchov birligi g/sm^3. Tuproqning qattiq qismi birlamchi va ikkilamchi minerallar hamda organik, organo-mineral moddalardan tashkil topganligi uchun uning solishtirma massasi undagi minerallar turi va miqdoriga bog‘liq. Tuproq tarkibida har xil minerallarning turli darajada nuragan bo‘lakchalari bo‘ladi.

Tuproqlarning solishtirma massasi (SM)-birmuncha barqaror birlik bo‘lib, u tuproqlarning kimyoviy, minerologik tarkibi, gumus bilan ta’minlanganligiga bog‘liq. Solishtirma massasining (2,60-2,70 r/sm^3) bo‘lishi (jadval), ular tarkibidagi yengil zarrachalar solishtirma massasiining <2.75 dan kichik bo‘lishga bog‘liq.

Sirdaryo viloyatining tekshirilgan asosiy manitoring nuqtalari sug‘oriladigan o‘tloqi-bo‘z, o‘tloqi tuproqlarda sug‘orish davriyligidan va tekshirish muddatidan qat’iy nazar hamma geomorfologik rayonlar bo‘yicha SM-2,60 dan 2,70 r/sm^3 gacha tebranib turadi, bu Mirzacho‘l xududi uchun tavsifli hisoblanadi. Hulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, Sirdaryo viloyati sug‘oriladigan o‘tloqi va o‘tloqi-bo‘z tuproqlarining solishtirma massasining ko‘rsatkichlari keskin farq qilmaydi va tez o‘zgaruvchan emas.

Hajm massasi (HM). Tuproqning hajm massasi juda o‘zgaruvchan bo‘lib, asosan, agregatlarning zichlashish darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Ustki haydalma qatlam, odatda, kichik hajm massasiga ega, chunki bu qatlamda agregatlar g‘ovak joylashgan bo‘ladi. quyi qatlamda agregatlar miqdori kamayib borganligi hamda agregat va zarrachalarning zich joylashganligi tufayli bo‘shliqlar miqdori kamayib boradi, natijada hajm massa ortadi (1,5-1,7 g/sm^3). Strukturali tuproqlarning yuqori qatlamlari kichik hajm massaga ega bo‘lib, u butun vegetatsiya davomida maqbul holatda turishi mumkin.

O‘zbekiston tuproqlarida agregatlarning kamligi hamda ularning suvga chidamsizligi hajm massasini vegetatsiya davomida juda o‘zgarib turishiga olib keladi. Sug‘orish suvlari

agregatlarni buzadi va ularni yanada zichlashtirishiga sabab bo‘ladi. Yangi sug‘oriladigan yerlar asta-sekin zichlashib tuproq qovushmasining zichligi jihatidan o‘rtacha o‘rinda turadi. Turli tipdagi sug‘oriladigan tuproqlar qovushmasining zichligi jihatidan bir-biriga yaqin turadi, shunday bo‘lsa ham, cho‘l mintaqasidagi va gidromorf sharoitdagi tuproqlar ayniqsa kuchli zichlashgan bo‘ladi. Umuman, quyi qatlamdardagi tuproqning hajm massasi ustki qatlam tuproqning hajm massasiga nisbatan kattaroq bo‘ladi. Eng katta hajm massa haydalma qavat tagidagi qatlamdir.

Haydalma osti qavatda zichlashgan qatlam, ya’ni plug tovoni sug‘orish vaqtida berilgan suvning va qisman ishlash qurollarining tuproq strukturasini tuproq yetilmagan holida ishlov berilishi va tuproqni zichlashtiradi. Shuning uchun ham qadimdan sug‘oriladigan tuproqlarning haydalma osti qatlamlari bir muncha katta hajm massaga ega (1,60-1,70 g/sm^3 ni tashkil etishi mumkin). Tuproqning bu darajada zichlashishiga ko‘p yillik sug‘orish hamda haydov asboblarining bosimi sabab bo‘ladi. Hozirgi vaqtda tuproq qanchalik churuq haydalsa, haydalma qavat tagidagi qatlam zichlashishining shunchalik kamayganligi aniqlandi. Bu qatlamning zararligi adabiyotlarda yetarli darajada keng yoritilgan [] va fermerlar ham uni yaxshi biladilar. Sug‘orilmaydigan qo‘riq yerlarda plug tovoni bo‘lmaydi. Sho‘rxok tuproqlarning hajm massasi boshqa tuproqlarnikiga nisbatan ancha kamdir. Sug‘oriladigan tuproqlarning hammasi sug‘orilmaydigan tuproqlarga yoki qo‘riq yerlarning tuproqlariga nisbatan zichroq qovushmali va kamroq g‘ovakli bo‘ladi.

Tuproqning hajm massasi uning unumdorligini belgilashda, ayniqsa madaniy o‘simliklarning me’yoriy rivojlanishida ularning hosildorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Shuni ta’kidlash kerakki, tuproqlarda mavjud mikroagregatlar oz miqdorda bo‘lsada, butun vegetatsiya davomida hajm massasini oshishoga to‘sqinlik qilib, o‘ziga xos fizikaviy tartibotni vujudga keltirishga sabab bo‘ladi. Tuproq hajm massasini o‘rganishga qaratilgan bir qancha dala va laboratoriya usullari mavjud.

Bu asboblar ba’zi xollarda kupchilik ilmiy tekshirish ishlarida qo‘llanilmoqda. Har xil hajmdagi silindrlar (100, 250, 500, 1000 sm^3) ishlatiladi. Hajm massani aniqlash bilan uning zichlanish darajasini bilamiz, bu esa uning morfologik belgisi hisoblanib, ayrim agrotxnik tadbirlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

O‘rganinlan tuproqlarning HM si turli-tumandir. Bu esa tuproqdagi jarayonlarning turli-tumanligini izohlaydi: (minerallar,ma’danlar) miqdori, organik va organo-mineral moddalar miqdori, strukturaligi, sug‘orish davriyligi, gidromorfizim, xo‘jalikda foydalanishi va hokazolar). O‘rganilgan tuproqlar HM turli geomorfologik rayonda turlicha bo‘lib ular o‘rtasida keskin farq sezilmaydi.

Sug‘oriladigan o‘tloqi tuproqlarda haydov qatlam HM 1,21-1,36 r/sm^3 bo‘lib, haydov osti qatlami nisbatan zichlashmagan ammo zichlashgan qatlam birmuncha pastda joylashganligi aniqlangan. Yangidan sug‘oriladigan o‘tloqi tuproqlarning pastki qatlamlarida o‘ta zichlashgan (1,51-1,65 r/sm^3). Yangidan sug‘oriladigan bo‘z- o‘tloqi tuproqlarda haydov osti qatlamida 1,54 g/ sm^3 gacha zichlashganligi kuzatiladi. Buning asosiy sababi il zarrachalarining pastki qatlamlarga yuvilishidir. Pastki qatlamlar zichlashishining yana sabablaridan biri-bu tuproq fizik-kimyoviy xossalari (temir, marganets va magniy birikmalarini hosil bo‘lishi) va gidromorfizm ta’sirida tuproq zarrachalarini zich joylashishi. Bundan tashqari sizot suvi yaqin bo‘lgan tuproqlarda tepa qatlam bosimi ta’sir qiladi.

Yangidan sug‘oriladigan bo‘z-o‘tloqi tuproqlarda ham yerlarga og‘ir texnikalarni tuproq fizik yetilmagan holatda kirishi va ishlov berilishi hamda me’yoridan yuqori me’yorda sug‘orilishi natijasida haydov osti qatlamlarining maqbul zichlikdan yuqori zichlashganligi (1,50-1,62 r/sm^3) kuzatildi.

Sirdaryo viloyati sug‘oriladigan tuproqlar sharoitida shunday qonuniyatlar ham kuzatiladiki, mexanik tarkibi og‘irlashgan sari ularning zichligi ham bir muncha yuqori bo‘lishi mumkin.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, Sirdaryo viloyati sug‘oriladigan o‘tloqi va o‘tloq-bo‘z tuproqlarining sug‘orish va agrotexnik tadbirlar ta’sirida haydov osti va undan pastki qatlamlari o‘ta zichlashishi kuzatilib, bu qatlamlarni bartaraf qilish uchun chuqur yumshatish va ko‘p yillik dukkakli ekinlar o‘stirish maqsadga muvofiqdir.

Umumiy g‘ovaklik. (UG‘) Tuproq xosil bo‘lish jarayonida bo‘shliqlarning umumiy hajmiy yig‘indisiga *tuproq g‘ovakligi* deyiladi. Tuproqning g‘ovakligi uning solishtirma massasi (SM) bilan hajm massasi (HM) ga bog‘liq. Ularning o‘zgarishi bilan g‘ovaklik ham o‘zgarib boradi. Agarda tuproq qatlamlarining solishtirma va hajm massasi ma’lum bo‘lsa, quyidagi tenglama yordamida uning umumiy g‘ovakligini hisoblab chiqish mumkin;

$$P_{ум} = \left[1 - \frac{(хм)}{(см)}\right] \cdot 100$$

Bunda: R_{um}-tuproqning umumiy g‘ovakligi, % hisobida; XM-hajm massasi, g/sm^3; SM-solishtirma massasi, g/sm^3

Jadval

Sirdaryo viloyati sug‘oriladigan tuproqlarining hajm massasi

Kesma №	Qatlam chuqur ligi, sm	SO, g/sm^3			HO, g/sm^3			UG‘,%		
		2013	2014	2017	2013	2014	2017	2013	2014	2017
Yangidan sug‘oriladigan o‘tloqi-bo‘z tuproqlar Sardoba tumani M.Uzoqov, nomli massiv										
49	0-30	2,66	2,61	2,61	1,25	1,25	1,17	53	53	56
	30-53	2,66	2,61	2,61	1,37	1,37	1,24	49	49	53
	53-83	2,67	2,65	2,65	1,40	1,40	1,26	48	48	53
	83-119	2,68	2,61	2,62	1,43	1,43	1,18	47	47	55
	119-159	2,69	2,64	2,67	1,42	1,42	1,34	47	47	50
Yangidan sug‘oriladigan o‘tloqi-bo‘z tuproqlar. Oqoltin tumani U. Nosir nomli massiv										
36	0-36	2,65	2,62	2,60	1,33	1,33	1,30	50	50	54
	36-59	2,64	2,61	2,62	1,62	1,62	1,33	39	39	54
	59-107	2,68	2,66	2,64	1,37	1,37	1,32	48	48	46
	107-146	2,67	2,61	2,68	1,39	1,39	1,35	48	48	43
	146-186	2,70	2,62	2,69	1,38	1,38	1,42	48	48	44
Yangidan sug‘oriladigan bo‘z-o‘tloqi tuproqlar. Sirdaryo tumani «Malik” nomli massiv										
1	0-38	2,66	2,7	2,65	1,38	1,37	1,41	48	49	47
	38-50	2,65	2,65	2,64	1,59	1,60	1,43	40	40	46
	50-88	2,67	2,69	2,68	1,48	1,50	1,36	45	44	50

	88-130	2,67	2,61	2,64	1,40	1,42	1,37	47	47	50
	130-165	2,67	2,63	2,65	1,57	-	1,39	41	-	48
Yangidan sug‘oriladigan o‘tloqi-bo‘z tuproqlar Oqoltin tumani S.Sidiqov nomli massiv										
9	0-30	2,63	2,63	2,64	1,48	1,48	1,33	43	43	50
2	30-49	2,64	2,67	2,64	1,55	1,55	1,54	42	42	42
	49-70	2,67	2,67	2,66	1,35	1,35	1,48	51	51	45
	70-100	2,67	2,63	2,69	1,40	1,40	1,35	48	48	50
	100-125	2,68	2,61	2,65	1,57	1,57	1,56	41	41	42
Yangidan sug‘oriladigan bo‘z-o‘tloqi tuproqlar Guliston tumani «Do‘stlik” nomli massiv										
2	0-30	2,67	2,57	2,62	1,42	1,24	1,44	47	54	46
2	30-58	2,66	2,61	2,61	1,29	1,54	1,37	52	43	47
	58-85	2,67	2,63	2,63	1,30	1,34	1,46	50	48	47
	85-120	2,68	2,61	2,62	1,45	1,40	1,44	49	49	46
	120-157	-	2,68	2,66	1,48	1,34				
Yangidan sug‘oriladigan o‘tloqi-bo‘z tuproqlar Sayxunobod tumani «Paxtakor” nomli massiv										
5	0-35	2,62	2,67	2,63	1,16	1,52	1,39	56	42	48
1	35-55	2,67	2,63	2,65	1,47	1,44	1,62	47	46	43
	55-93	2,68	2,65	2,64	1,28	1,45	1,43	51	46	45
	93-130	2,70	2,65	2,65	1,41	1,55	1,55	52	44	43
	130-150	2,69	2,66	2,66	1,29	1,45	1,55			43
Yangidan sug‘oriladigan o‘tloqi tuproqlar Sayxunobod tuman Sh.Raximov nomli massiv										
8	0-28	2,66	2,65	2,63	1,34	1,36	1,21	50	49	54
	28-45	2,65	2,66	2,65	1,51	1,45	1,36	44	46	51
	45-77	2,66	2,63	2,66	1,40	1,44	1,38	47	46	51
	77-114	2,66	2,65	2,64	1,40	1,41	1,37	51	-	50
	114-132	2,67	2,66	2,65	1,31	1,38	1,42	47	48	51

Tuproqning g‘ovakligi uning muhim hususiyatlaridan biridir. g‘ovaklarning mavjudligi aeratsiya (havo almashinish) va suv harakatiga ijobiy ta’sir etadi.

Tuproqning g‘ovakligi uning strukturali holatiga, mexanik elemantlar hamda ularning tuproq qatlamlarida joylashish tartibiga (kvadrat, rombik, oktaedr va h.k) qarab o‘zgarib boradi. Strukturali bo‘lakchalarni kubsimon holatda joylashtirganda ular g‘ovak joylashgan bo‘lib, nazariy hisob-kitoblarga qaraganda bo‘lakchalar orasidagi g‘ovaklik umumiy tizimning 47,6 % ini tashkil etadi. Bo‘lakchalar geksagonal shaklda joylashganda esa havo bilan band bo‘lgan g‘ovaklik 26 % bo‘ladi. Tuproqda bo‘lakchalar qanchalik ko‘p bo‘lsa, ular shunchalik g‘ovak joylashadi va aksincha, strukturasiz tuproqlarda esa mexanik elementlar, qanday shaklda joylashishiga qaramay ular zich bo‘ladi va natijada umumiy g‘ovaklik keskin pasayadi. Odatda, chirindiga boy, strukturali tuproqlar eng katta g‘ovaklikga ega bo‘ladi. Bunday tuproqning ustki qatlamida umumiy g‘ovaklik 60-70 % ni tashkil etishi mumkin. Bu, birinchidan, tuproqda katta g‘ovakliklar, har xil hashorot va hayvonlarning inlari, ildizlar qoldirgan bo‘shliqlar hisobiga bo‘lsa, ikkinchidan, tuproqning har xil katta-kichiklikdagi bo‘lakchalarining g‘ovak joylashishi hisobiga bo‘ladi. /ovaklik pastgi qatlamlarda kamayib boradi.

Tuproq g‘ovaklarining shakli va diametri har xil bo‘lishi mumkin. Tuproq zarrachalari va

bo‘laklari o‘rtasidagi g‘ovaklarning katta-kichikligi, shakl va soniga qarab quyidagicha bo‘linadi: mayda g‘ovak tuproqlar, g‘ovaklarning diametri 1 mm dan kichik; g‘ovak diametri 1-3 mm, g‘alvirak diametri 3 mm dan 5 mm gacha, teshik tuproqlar diametri 5 mm dan 8 mm gacha; serg‘ovak tuproqlar, diametri 8 mm dan 10 mm gacha; yer qazuvchi yirik jonivorlarning inlari bo‘lgan naysimon g‘ovak tuproqlar.

Agarda tuproq yuzasida yoriqlar mavjud bo‘lsa, ular katta-kichikligiga qarab quyidagilarga bo‘linadi: kichik yoriqli tuproqlar, yoriqlarning eni 3 mm dan kichikroq bo‘ladi; darz ketgan tuproqlar, yoriqlarning eni 3 mm dan 10 mm gacha bo‘ladi; yoriq (tirqishli) tuproqlar, yoriqlarning eni 10 mm dan yuqori bo‘ladi.

Sug‘oriladigan suvlarning harakati, eruvchi moddalar, namlik ortishi va uning ushlanib qolish qobiliyati, ildiz havo bilan ta’minlanishi-tuproq g‘ovakligini belgilaydi. Tekshirilgan tuproqlar umumiy g‘ovakligi (UG‘) o‘rganilgan massivlarva sug‘orish davriyligi bilan bog‘liq turlicha tuproq turlari va genetik qatlamlar bo‘yicha keng (39-53 %) o‘zgargan bo‘lsa, bu o‘zgarish miqdori 42-56 % ni tashkil etgan.

Tuproqlarning UG‘ mexanik tarkibi va zichligiga ham bog‘liq bo‘lib zichlik 1,4-1,5 r/sm^3 bo‘lgan tuproqlarda 33-42 % ni tashkil qiladi. Sug‘oriladigan o‘tloqi tuproqlarni UG‘ yuqori qatlamida ko‘p bo‘lib pastga qarab kamayadi, ayniqsa pastki qatlamida. Ustki qatlamlarda UG‘ yuqori bo‘lishi tuproqga ishlov berish va agregatlar hosil bo‘lishi bilan bog‘liq.

Yangidan sug‘oriladigan bo‘z-o‘tloqi tuproqlarda umumiy g‘ovaklik ularning geografik tarqalishidan va o‘tgan davrdan qat’iy nazar yuqori qatlamlarida 42-56 % ni, pasti qatlamlarda esa umumiy g‘ovaklik keskin kamayib, 39-46 % ni tashkil qiladi. Yangidan sug‘oriladigan o‘tloqi tuproqlarning haydov qatlamlaridagi umumiy g‘ovaklik 56 % ni tashkil etadi.

Tuproqninng g‘ovak kapillyar naylarini suv bilan band bo‘lishi va aeratsiya g‘ovakliklarini havo bilan to‘lishi mineral va organik moddalar erishi, chirishi, nurash jarayoni shularga bog‘liq bo‘ladi.

Tuproq g‘ovakligi bir-biri bilan chambarchas bog‘langan turli katta-kichik naychalar to‘r kabi birlashgan murakkab tarmoqni tashkil qiladi. Tuproq g‘ovakligini oshirish uchun, yuqori me’yorda organik o‘g‘itlar qo‘llash va beda-g‘alla-paxta almashlab ekish tizimini to‘g‘ri tashkil qilish zarur.

Shunday qilib, tuproqning g‘ovakligi muhim morfologik belgi bo‘lib hizmat qiladi. U tuproqda yashovchi butun tirik mavjudotni havo, oziq-ovqat va o‘suv bilan ta’minlaydi. Keyingi yillarda tuproq g‘ovakligini o‘rganish maqsadida takomillashgan maxsus mikroskoplar ishlatilmoqda va g‘ovaklikni tabaqalashtirilib o‘rganilmoqda.

Xulosa

Sirdaryo viloyati tuproqlarning hamma geomorfologik rayonlar bo‘yicha solishtirma massasi 2,60 dan 2,70 g/sm^3 gacha o‘zgarib turadi, bu sug‘oriladigan tuproqlar uchun tavsifli hisoblanadi.

O‘rganilgan tuproqlar hajm massasi turli geomorfologik rayonda turlicha bo‘lib, ular o‘rtasida keskin farq kuzatilib, sug‘oriladigan o‘tloqi bo‘z-o‘tloqi, tuproqlarning haydov ostki va haydov qatlami 1,17-1,62 g/sm^3 ni tashkil qilgan.

Sug‘oriladigan bo‘z-o‘tloqi, o‘tloqi tuproqlarda umumiy g‘ovaklik kesma bo‘yicha 39-56% ni tashkil qilgan. Sirdayo viloyati sug‘oriladigan tuproqlarining haydov qatlamining umumiy g‘ovakligi 42-56 % ni tashkil qilib, yuqori aeratsiya ko‘rsatkichiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev S. Tursunov L. Qurvontayev R. O‘zbekistonda sug‘oriladigan tuproqlar unumdorligini oshiishda uning fizik va struktura holatini yaxshilashga oid tavsiyalar. Toshkent, 2004, 63 b.

2. Kurvantayev R. Optimizatsiya i regulirovaniye agrofizicheskogo sostoyaniya oroshayemых pochv pustыnnoy zonы Uzbekistana: Avtorefyerat. diss. dok. s.x. nauk. – Toshkent. 2000. - 45 s.

3. Qurvantayev R., Nazarova S. Zarafshon vohasi quyi oqimi sug‘oriladigan o‘tloqi tuproqlarining agrofizikaviy holati. – Buxoro: “Durdona”. 2021. - 126 b.

4. Kurvantayev R., Botirov Sh. A. Obщiye fizicheskiye svoystva degradirovannыx pochv Sыrdarinskoy oblasti .// Plodorodiye pochv i effektivnoye primeneniye udobreniy : materialы Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferensii, Minsk, 22–25 iyunya 2021 g. V 2 ch. Ch. 1. - S. 96 -100.

5. Nazarova S.M. Buxoro vohasi sug‘oriladigan o‘tloqi tuproqlarining hozirgi davr agrofizikaviy holati. Avtoreferat diss. q.x.f.f.d., (PhD).- Toshkent, 2019. – 44 b.

6. Parpiyev G.T., Kuziyev R.K., Kurvantayev R.K. Osobennosti strukturnogo sostava oazisnыx pochv regionov Uzbekistana. / Nauchnoye obozreniye. Biologicheskiye nauki.- 2019. №2. - S. 20-24.

7. .Rukovodstvo k provedeniyu ximicheskix i agrofizicheskix analizov pochv pri monitoringe zemel. “Goskomzemkadastr” Respubliki Uzbekistan. - Toshkent 2004. – 245 s.

8. Umarov M.U., Kurvantayev R. Povыsheniye plodorodiya oroshayemых pochv putem regulirovaniya ix fizicheskix svoystv. - Tashkent, «Fan”, 1987, -106 s.

9. Nazarova Sevara Mustakimovna, Gulmurot Taxirovich Zaripov, Kurvantaev Rakhmon Granulometric composition irrigated soils of Bukhara region. Journal of critical reviews. Scopus ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 17, - 2020. - R.69-72

AGRONOMIYA TA’LIM YO‘NALISHI TALABALARINI O‘QITISHDA MAVSUMIY TADBIRLAR XUSUSIDA MALAKALANTIRISH ASOSIY MEZON

Turakulov Mamarayim Aynakulovich *t.f.n. dotsent*
Ergashov Azizbek Ilashboy o‘g‘li *o‘qituvchi*
Sattarov Eldor Azamqul o‘g‘li *magistr*
Xudayarova Muhayyo Egamnazarovna *magistr*
Guliston davlat universiteti
turaqulov@mail.ru

Annotatsiya: maqolada mevali bog‘larda mavsumiy amalga oshirilishi kerak bo‘lgan eng muhim agrotexnik tadbirlar muddati bajarilish tartibi va uning ahamiyati xususida mulohaza yuritilgan. Agrotexnik tadbirlar bajarilishi xalq bog‘dorchiligida kuzatuv va sinovlar asosida ortirilgan merosga va olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari xulosalariga asoslanib yoritilgan. Mevali bog‘lardan kuz va qish mavsumida amalga oshirilishi muhim bo‘lgan agrotexnik tadbirlar ketma-ketligi, amalga oshirilish texnologiyalari, hamda ahamiyati xususida atroflicha ilmiy-amaliy ma’lumotlar berilgan. Kuzgi-qishgi agrotexnik tadbirlardan bog‘larda erlarni sug‘orish masalasi va uning zaruriyati alohida yoritilgan. Ish yuzasidan muhim xulosa takliflar

bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Kuzgi, qishki o‘g‘itlash, sug‘orish, agrotexnik, tuproq strukturasi, unumdorlik, shudgorlash, tinim davri, bog‘dorchilik, uzumchilik.

Abstract. The article discusses the importance and timing of prevention of the most important seasonal agronomic measures in orchards. Implementation of agronomic measures is based on the valuable heritage of folk horticulture ancestors and the results of scientific research work. It gives the necessary recommendations on the sequence and technology of the important agro-technical autumn and winter measures. In the materials of the article a separate conclusion about the necessity and importance of autumn-winter irrigation of orchards and vineyards. Also, valuable practical and theoretical conclusions and proposals on seasonal measures of orchards and vineyards are given.

Keywords: Autumn, winter, fruit, fertilizing, irrigation, agro technical, soil structure, fertility, lust, rest period, horticulture, viticulture.

Respublikamizda qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishini yanada rivojlantirish bilan etishtiriladigan mahsulotni eksport qilishga qo‘yilgan sifat talablariga Organik va Global G.A.P. xalqaro standartlari talablariga muvofiq mahsulot ishlab chiqarish, tartibiga solish va muvofiqlashtirish tizimlarini rivojlantirish, bog‘dorchilik mahsulotlarining sifat va xavfsizlik ko‘rsatkichlarini yaxshilash, eksport geografiyasini yanada kengaytirish imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish maqsadida tomarqa, dehqon, fermer xo‘jaliklari va mevachilik – uzumchiligi klasterlari orasidagi xamkorlikni ilmiy asoslangan tarzda shakllantirishni taqazo etmoqda [1,2].

Mevali bog‘lardan yuqori sifatli hosil etishtirib olishga erishish uchun mamlakatimiz geografik o‘rni turli meva turiga mos qulay tuproq iqlimli agro hududlarga bo‘linadi. Markaziy Osiyoda mevachilik va uzumchilikning shakllanishi o‘zining ko‘p asrlik rivojlanish tarixiga ega bo‘lib parvarishlashning mukammal agrotexnik tadbirlari tizimi yaratilgan. Mevachilik uzumchilikdagi har bir parvarishlash usuli yil fasllari va dehqon tavqimi oylariga qarab turlicha bo‘lishini talab qiladi.

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llaniladigan metodlar

Aslida biz mevali bog‘larning vegetatsiya davrida, erta bahor kurtaklar uyg‘ona boshlashidan kech kuzgi barg to‘kilish davrigacha bo‘lgan oraliqdagi parvarishiga ko‘proq e’tibor qaratamiz. Ammo bog‘lardagi tinim davri, kech kuzdan erta bahor kurtaklar uyg‘ona boshlashigacha bo‘lgan oraliqda, ya’ni kuz-qish mavsumida ham vegetatsiya davridagidan kam bo‘lmagan o‘ziga xos muhim agrotexnik tadbirlar amalga oshiriladi. Kuz kelishi bilan sovuq izg‘irinli kunlargacha bog‘lardagi barcha hosil deyarli yig‘ishtirib olinadi. Kuzgi tadbirlar asosan mezon oyi (21.09-21.10) dan boshlanadi. Bu oyda tok va anordan boshqa barcha hosili yig‘ishtirib olingan mevali bog‘lar mezon suvi bilan qondirib sug‘oriladi [3, 4]. Shu o‘rinda mezon oyining o‘ziga xos jihatlari xususiga to‘xtalib aytish mumkinki oy boshida kuzgi kecha va kunduzning tengligi sodir bo‘lib kunduz kunlar harorati asta-sekin pasayib, kechalari sezilarli salqinlashib boradi. Eng harakterlisi havo namligi nisbatan oshib erta tongda er yuzasiga qalin shudringlar yog‘iladi. Bu esa yuza qatlamdagi tuproqning yumshab suv shimuvchanligini yanada oshiradi. Mezon suvi tuproq yuza qatlamining nisbatan yumshaganligi tufayli tuproqqa oson singib ildiz joylashgan hududni etarli miqdorda nam bilan to‘yintiradi va tuproqni yanada yumshatadi. Sug‘orish bilan yaratilgan bunday qulay tuproq muhitida ildiz faol rivojlanadi. Mirishkor bog‘bonlarning kuzatishlari va olib borishgan ilmiy tadqiqot ishlari natijalaridan

ma’lum bo‘lishicha mezon oyida sug‘orilgan mevali daraxtlarning barg va gul kurtaklari sug‘orilmagan daraxtlarnikiga nisbatan sezilarli yirik bo‘lib shakllanganligini ma’lum. Asl dehqonlar mezon suvini yuqori baholab bu oyda bir marta bo‘lsa ham yomg‘ir yog‘ishini intiqlik bilan kutishganlar [5, 6].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ma’lumki, yoz faslining quruq issiq muhitida suvsizlikdan qotib qolgan er namlikka to‘yinishi bilan yumshay boshlaydi. Erning bunday yumshashini yilning oktyabr oyining oxiri va noyabr oyining ikkinchi yarmida yaqqol kuzatishimiz mumkin. Bu paytga kelib bog‘larda barglarning to‘kilishi, ya’ni xazon fasli oxirlay boshlaydi. Tabiatdagi bunday ko‘rinish aynan kuzgi shudgorlash tomarqa va dala hovlilarda belkurak bilan erni ag‘darish payti kelganligini bildiradi. Shudgorlash kuz mavsumida o‘tkaziladigan eng muhim agrotexnik tadbir bo‘lib erning 30-35 sm qatlami ag‘darib yumshatiladi. Shudgorlashdan oldin urug‘ mevali bog‘lar eriga 30-40 t mahalliy, 200-250 kg atrofida fasforli va 40 kg dan kaliyli o‘g‘itlar solinib shudgorlansa mevali daraxtlar rivojiga yanada samarali ta’sir ko‘rsatadi. Bunda go‘ng tuproq strukturasini tiklaydi va barqarorlashtiradi. Fosforli o‘g‘itlar tuproq yumshoqligi va donadorligini ta’minlaydi, kaliyli o‘g‘itlar esa meva elementlari to‘kilishini yanada kamaytiradi. Shudgorlash bilan to‘kilgan barglar, begona o‘tlar, oraliq ekin qoldiqlari ag‘darilgan tuproq qatlami ostida qolib bahorgacha oson to‘liq chiriydi va mahalliy o‘g‘itga aylanib tuproq tarkibini boyitadi. Aslida daraxtlar yillik vegetatsiya davrida o‘sishi va mevalari etiltilishi uchun tuproq tarkibidan olib o‘zlashtirgan minerallar o‘rnini asosiy qismini kuzda erga to‘kilgan barglar chirib tuproq tarkibiga singdirilishi bilan tuproq unumdorligi qayta tiklanadi. Olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra barg va xas-xashaklar chiritilganda 70 % gacha sof holdagi gumusga aylanishi aniqlangan [7, 8, 9].

Shudgorlangan, yumshatilgan tuproq qatlami bilan yumshatilmagan tuproq qatlamining zichligi bir-biridan keskin farq qilib qatlamlar bir-biridan izolyatsiyalanib erning ostki qatlamidan chiqayotgan issiqlik shudgorlanib havo bilan to‘yingan qatlamga o‘tishi ma’lum darajada susayib qoladi. Bunday qatlamlardagi termo farq qishning qahraton sovug‘ida ustki qatlamning keskin muzlashiga olib kelib tuproqda to‘liq qishki tinim davrini ta’minlaydi. Tinim davrini muzlagan holda o‘tkazgan tuproq holati sezilarli quvvatlanadi, ko‘p yillik begona o‘t ildizlari muzlab nobud bo‘ladi, bahorda tuproq oson va mayin etilib keyingi ishlovlar uchun qulay tuproq sharoiti yaratiladi. Barg va xas-xashaklarni to‘plab yoqib yuborishga hech qachon yo‘l qo‘ymaslik kerak. Aksincha shu erning o‘zida chiritib mahalliy o‘g‘itga aylantirishimiz kerak.

Bog‘larda qurib qolgan, qayta tiklanmaydigan darajada kasallangan, shuningdek bog‘ni siyraklatish maqsadida olib tashlanishi kerak bo‘lgan daraxtlar aynan kuz faslida kesib va ostki qismlari kovlab olinib bog‘ maydonidan chiqarib tashlanadi.

Qishki sovuqdan ko‘mish bilan saqlab qolinadigan tok, anor, anjir kabilar joylashgan hududlariga qarab oktyabr oyining ikkinchi yarmi va noyabr oyining birinchi yarmigacha ko‘milib bo‘linishi kerak. Ko‘milgan tok va anjirlar o‘z novdalaridagi barglar bilan ko‘milsa kurtaklari juda kam shikastlanadi, eng asosiysi erta bahorgi yog‘ingarchiliklardan paydo bo‘lgan tuproqdagi namlik ta’siridan novdalar chirishining oldi olinadi [10]. Anor va anjir butalarining sovuqqa bardoshi tokga nisbatan past bo‘lganligi sababli anor va anjir butalari chim, loy va tuproq bilan izg‘irinli sovuq shamol kirishiga tirqish qoldirilmay ko‘milishiga, tokning esa bir yillik novdalari to‘liq tuproq ostida qolib ko‘milishiga erishish kerak. Tokning o‘g‘it va suvga bo‘lgan munosabati alohida o‘zgacha bo‘lib, asosan kuzda mahalliy o‘g‘itlarni jo‘yaklariga

solish bilan o‘g‘itlash, kuz ayniqsa qish chillasida eng kamida 4-5 marta qondirib sug‘orish juda yaxshi natija beradi. O‘g‘itlash va sug‘orish shu tariqa tashkil etilganda minerallar bilan boyigan suv butun ildiz zonasida tuproqni to‘yintiradi. Bunday tuproq-suv muhitida tokni fevral – noyabr oyi oralig‘ida bir marta ham sug‘ormay yuqori sifatli uzum hosili etishtirish mumkin. Ayrim hollarda qishki sug‘orilish miqdori va bahorning kamyog‘in yozning issiq va quruq kelishiga qarab iyul oyida engil sug‘orish mumkin bo‘ladi [11, 12, 13].

Kuz oyining oxiri, ya’ni dehqonlar tavqimida (19 noyabrdan – 18 dekabrgacha) qavs oyi o‘zining achchiq ayozlari va yog‘in-sochinlari bilan qut baraka fasli kuzni qishga ulaydi. Mtadil kirib kelgan qavs oyida erning yuza qismi, ko‘lmak suvlar muzlab dalalarni qalin qor qoplashi kerak. Qavs bog‘dorchilikdagi muhim oy bo‘lib kuzgi-qishki tadbirlarning eng asosiylari amalga oshiriladi. Bu paytga kelib havo va erning yuza qismi harorati keskin sovub sug‘orish suvining erga singuvchanligi yanada faollashib boradi. Bu paytda omilkor bog‘bonlar bog‘lar va tokzorlarni, shuningdek shudgorlangan bahorda ekin ekiladigan erlarni ham albatta sug‘orishadilar [3, 13]. Qavs suviga qongan bog‘ va tokzorlar yozgi suv tanqisligiga bardoshli bo‘lib meva va uzumlar o‘ziga xos ko‘rinimli bo‘lib etiladi. Qavs va qish chillasida, ya’ni yanvar oyi oxirigacha suvning er qa’riga singuvchanligi juda yuqori bo‘lib qondirib sug‘orilganda 10-12 m gacha kirib borib etarli suv zahirasi to‘planadi. Bu sug‘orishlarni ikkinchi nom bilan qishki yaxob suvi berish ham deb ataladi. Eng asosiy kech kuz-qish mavsumida daraxtlarning er ostki organlari, ya’ni ildizi namlik va ozuqa etarli muhitda faol rivojlanib shakllanadi. Sho‘rlangan tuproqli erlarni sug‘orish bilan yuqori qatlamdagi tuproq sho‘ri chuqur qatlamlargacha suv bilan oqib tushib yuviladi [14, 15, 16]. Natijada yuqori qatlamdagi tuproqning ishqoriy muhiti va unumdorligi mo‘’tadillashadi.

Yuqorida aytib o‘tganlarimizdan bog‘dorchilikdagi eng asosiy muhim kuzgi-qishki agrotexnik tadbir o‘g‘itlash va sug‘orish ishlarini talab darajasida amalga oshirish ekanligi ko‘rinib turibdi. Biz ko‘pincha qishki tinim davrida mevali daraxt va nihollarda fiziologik jarayon to‘xtaydi degan xulosaga kelamiz. Aslida unday emas, olib borilgan kuzatishlar va ilmiy tadqiqodlar shuni ko‘rsatadiki daraxtlarning ildizi kuz-qish faslida yanada faol rivojlanar ekan. Daraxt tanasi, shox, novdalarning oz bo‘lsada yo‘g‘onlashganligi va o‘sganligini, hamda kurtaklarning sekin-asta yiriklashib borishi kuzatilgan. Bunday o‘zgarishlarni kuzda etarli o‘g‘itlangan, tuprog‘i yumshatilgan va tez-tez sug‘orib turilgan bog‘larda yaqqol guvohi bo‘lishimiz mumkin [17]. Bazan bahor va yoz faslida qurg‘oqchilik ro‘y berib uning qanday oqibatlar ko‘rsatishga guvoh bo‘lganmiz. Aslida bahorgi qurg‘oqchilik kabi kuz va qishda ro‘y beradigan qurg‘oqchilikning ham keltiradigan oqibatlari hech kam bo‘lmaydi. Kuzgi-qishki qurg‘oqchilikning salbiy ta’sirini faqat kuz-qishdagi qondirib sug‘orishlar bilan bartaraf etish mumkin bo‘ladi. Kuz va qahraton qish davomida mevali daraxtlarga kesib shakl berish maqsadga muvofiq emas. Tokning kesib ko‘milishi bundan mustasno. Qish faslining oxiri, qaysiki fevral oyining ikkinchi yarmidan navro‘z ayyomigacha har qanday er sug‘orish ishlarini amalga oshirish to‘xtatilishi kerak bo‘ladi. Bu holat shu bilan izohlanadiki aynan shu davrda er yuzasi va tashqi muhit harorati bir xillashib sug‘orish suvi erga singimaydi. Sug‘orish suvi tuproqni behuda zichlab, uning strukturasini buzadi. Oqibatda tuproq donadorligi yo‘qolib, keyingi ishlovlarda kesak paydo bo‘lishi ko‘payadi va bog‘larda hosil sifatli va salmog‘li bo‘lishiga aks ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosalar

1. Mevali bog‘larni barpo etishda joyning tuproq – iqlim sharoiti va tashqi tabiiy

omillar ta’sirini inobatga olish zarur.

2. Bog‘dorchilikda mavsumiy agrotexnik tadbirlarni og‘ishmay o‘z vaqtida va talab darajasida amalga oshirib borish yuqori sifatli halqaro standartlar meyo‘rlariga mos keluvchi meva mahsulotlarni etishtirishning asosiy omili hisoblanadi.

3. Mevali bog‘lar parvarishining kuzgi – qishki mavsumida sug‘orish ishlariga alohida e’tibor qaratish vegetatsiya davrida mevali daraxt sog‘lom rivojlanishi va sifatli hosil etishtirishning eng asosiy me’zonlaridan biri sifatida qaraladi.

4. Mevali bog‘larda mavsumiy agrotexnik tadbirlarni belgilangan vaqt va agrotexnik talablar me’yorida amalga oshirilib borilishi bog‘lar ekalogiyasini sog‘lom va barqaror bo‘lishini ta’minlaydi.

5. Bog‘dorchilikda yuqori samaradorlikka erishish uchun barcha agrotexnik tadbirlarni amalga oshirishni meva mahsulotlari eksportida xalqaro Organic va Global G.A.P. sifat sertifikatlari talablariga qo‘yilgan ko‘rsatkichlari darajasida mahsulot etishtirishga qaratilishi kerak bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 18 maydagi “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining sifat va havfsizlik ko‘rsatkichlari xalqaro standartlarga muvofiqligini ta’minlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi” PF 5995-sonli farmoni. - www.lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 dekabrdagi “Meva – sabzavotchilik va uzumchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish, sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risidagi” qarori PQ 4549 sonli qarori – www.lex.uz.
3. Narziqulov A. Dehqon bog‘bon va chorvador tavqimi. -Toshkent “Mehnat” 1991.- 62 b.
4. R.Abdullaev, H. Abdullaeva “Bog‘bon va sohibkorlar uchun qizg‘in palla” O‘zbekiston qishloq xo‘jalik jurnali. –Toshkent. 2020 y. 8-son 12-14 b.
5. Tursunov L. Pochvenno‘e ucloviya oroshaemo‘x zemel zapadnoy chasti Uzbekistana. -Tashkent: “Fan”, 1981. -147 s.
6. G. Murtazaeva. “Bog‘ qator oralariga ishlov berish agrotexnologiyalari”. Agro-ilm, –Toshkent. , 2021 y. 4 son, 18-21 b.
7. Kamshilov N.A. Prakticheskie soveto‘ po sadovodstvu. -Moskva «Kolos» 1971. – 303 s.
8. R.Abdullaev, H.Abdullaeva “Bog‘ va tokzorlarda agrotexnik tadbirlarni o‘tkazish qizg‘in pallaga kirmoqda”. O‘zbekiston qishloq xo‘jalik jurnali. -Toshkent. 2020 y. 5-son. 12-14 b.
9. K. Mirzajanov, A. Mannonova. Agronomicheskie osnovo‘ vo‘sokogo urojaya. -Tashkent, 1986 g. 154 s.
10. M. To‘raqulov, G. M. Mirsharipova, I.R. Raxmonov “Sirdaryo anorchiligi” uslubiy qo‘llanma Guliston.-2017 – 32 b.
11. Ostanaqulov T.E., Narzieva S.X., Mevachilik asoslari. -Toshkent; 2010. 317 s.
12. Razumov A. Vinograda: vo‘rahivanie i pererabotka v domashnix usloviyax Tashkent “Uzbekistan”. 1987. 246 s.
13. Temurov Sh. Uzumchilik. –Toshkent. 2002. 207 b.

14. Gorbunov. Orashaemo‘e pochvo‘ Sredney Azii. -Moskva: nauka. 1965. 296 s.

15. Volobuev V.P. Promo‘vka zasolennix pochv. Baku: Azerneshar, 1998. 132 s.

16. S.S. Xamraev, X. Arto‘kbaeva, S.A. Azimbaev, K.S. Axmedov. Nakoplenie i vo‘mo‘vanie soley i ostrostrukturno‘x pochv. Tashkent izd. “Fan”; 1984. 126 s.

17. F. Hasanova, I.Karabaeva, Z.Shavkatova “Tuproqning suv o‘tkazuvchanligiga erga turli usulda ishlov berishning ta’siri”. O‘zbekiston qishloq xo‘jalik jurnali. –Toshkent. 2020 11-son 2020 y. 38-40 b.

References:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD 5995 of May 18, 2020 “On additional measures to ensure compliance of quality and safety indicators of agricultural products with international standards.” - www.lex.uz.

2. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 11, 2019 “On measures for further development of the fruit and vegetable and viticulture sector, the creation of a value chain in the industry” Resolution PS 4549 - www.lex.uz.

3. Narzikulov A. Farmer gardener and rancher breed. -Tashkent “Mehnat” 1991.- 62 p.

4. R.Abdullaev, H. Abdullaeva “Agricultural hotspot for gardeners and entrepreneurs” Uzbekistan Agricultural Journal. - Tashkent. 2020 y. 8-number P 12-14 .

5. Tursunov L. Pochvennыe ucloviya oroshaemyx zemel zapadnoy chasti Uzbekistana. - Tashkent: “Fan”, 1981. -147 p.

6. G. Murtazaeva. “Agrotechnologies for intercropping”. Agro-science, Tashkent. , 2021 y. 4 number, P 18-21.

7. Kamshilov N.A. Prakticheskie sovety po sadovodstvu. -Moscow “Kolos” 1971. - 303 p.

8. R.Abdullaev, H.Abdullaeva “Carrying out agro-technical measures in gardens and vineyards is in full swing”. Agricultural Journal of Uzbekistan. -Tashkent. 2020 y. Number 5. P 12-14 .

9. K. Mirzajanov, A. Mannonova. Agronomicheskie osnovy vysokogo urojaya. -Tashkent, 1986 154 p.

10. M. To‘raqulov, G. M. Mirsharipova, I.R. Rakhmonov “Syrdarya anorchilik” methodical manual Gulistan.-2017 - 32 p.

11. Ostanakulov TE, Narzieva S.H., Basics of fruit growing. -Tashkent; 2010. 317 p.

12. Razumov A. Vinograda: vyrashchivanie i pererabotka v domashnix usloviyax Tashkent “Uzbekistan”. 1987. 246 p.

13. Temurov Sh. Viticulture. - Tashkent. 2002. 207 p.

14. Gorbunov. Orashaemыe pochvy Sredney Azii. -Moscow: science. 1965. 296 p.

15. Volobuev V.P. Promyvka zasolennix pochv. Baku: Azerneshar, 1998. 132 p.

16. S.S. Xamraev, X. Artykbaeva, S.A. Azimbaev, K.S. Akhmedov. Accumulation and extraction of salt in ostrostrukturnyx pochv. Tashkent izd. “Fan”; 1984. 126 p.

17. F. Hasanova, I.Karabaeva, Z.Shavkatova “Influence of different tillage on soil water permeability”. Agricultural Journal of Uzbekistan. - Tashkent. 2020 11-number 2020 y. P 38-40.

GOSSIPOL SIRKA KISLOTASI TADQIQOTI

Alimov Alisher Erkinovich
katta o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada g‘o‘za qaysi oilaga mansubligi biologik xususiyatlari va texnik gossipol (TG) dan gossipol sirka kislotasini (GSK) ajratib olish haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: texnik gossipol (TG), gossipol sirka kislotasi (GSK), gulxayridoshlar, bakteritsid, antiseptik, antioksidant.

Ma’lumki paxta tolasidan, asosan, ip yigiriladi, to‘qimachilik mahsulotlar kiyim va gigroskopik paxta tayyorlanadi. Undan aviatsiya, avtomobil, elektr va boshqa sanoatlar keng foydalanadi. Toladan parashyutlar, baquvvat iplar, kirza, shlanglar, qayish, kino fotoplyonkalari, yozuv qog‘ozlari kabi ko‘plab zarur mahsulotlar tayyorlanadi. Chigitdan presslash va ekstraktsiya usuli bilan paxta moyi olinadi. Moyi oziq-ovqat va texnik maqsadlarda ishlatiladi. Undan sovun pishirishda, alif, lak, emal va boshqa xil buyumlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Chigit tarkibida gossipol pigmenti (zaharli organik birikma) bo‘lib, moy olish jarayonida ajratib olinadi va undan ham har xil sintetik moddalar ishlab chiqariladi. Moy ishlab chiqarishdagi qoldiq gudron ham foydalinish uchun xalq xo‘jalik tarmoqlariga yuboriladi. Momiq paxta kiyim–kechak, ko‘rpa–yostiqdan tashqa-ri, sun’iy ipak, plastmassa, lak, qog‘oz, portlovchi moddalar tayyorlashga saflanadi. Chigit po‘sti (sheluxa) dan va shrotidan chorva uchun oziqa bo‘lishdan tashqari, sanoatda potash, oshlovchi moddalar, spirt, qog‘oz, karton va boshqa ko‘plab mahsulotlar olinadi. Hatto g‘o‘za shrotidan fitin va oziq-ovqat oqsili ajratiladi. G‘o‘za tupidan 100 dan ko‘proq birikmalar olinishi mumkin [1].

Nazariy qism

G‘o‘zaning barcha turlari bir avlodga: Gossipium avlodiga kirib, gul-xayridoshlar (Malvaceae) oilasiga mansubdir. Gossipium avlodi 35 turni o‘z ichiga oladi va ulardan 5 turi madaniy hisoblanadi: 1.G.xirzutum (G.hirsutum) Meksika yoki oddiy (o‘rta tolali) g‘o‘za 2.G.barbadenze (G.barba-denze) Peru g‘o‘zasi yoki uzun (ingichka tolali), 3.G.xerbatseum (G.herbaceum) Afrika Osiyo yoki o‘tsimon g‘o‘za, 4.G.arboreum (G.arboreum) Hindi–Xitoy yoki daraxtsimon g‘o‘za, 5.G.trikuspidatum (G.tricuspidatum) Vest-Indiya-uch (chanoq) tishchali g‘o‘za nomi bilan ataladi. Oxirgi Vest Indiya tur g‘o‘zasi mor-fologik jihatdan xirzutumga yaqin bo‘lganligi uchun, kenja tur deb hisoblanadi. G‘o‘za uning chigiti 1-rasmda keltirilgan [1].

1-rasm. G‘uza va chigit

G‘o‘za ildizi sistemasi o‘q ildiz bo‘lib, 1,5–2 m chuqurlikkacha kirib boradi. Tuproq yuzasidan 4-6 sm chuqurlikda o‘q ildizlardan birinchi tartib yon ildiz, birinchi tartib yon ildizdan ikkinchi tartib ildiz va bundan uchinchi tartib yon ildizlar va hokozalar paydo bo‘lib, ildiz sistemasini vujudga keltiradi. Ildiz tuklari joylashgan yumshoq ingichka ildizchalar tuproqdagi

oziq modda va suvni so‘rib turadi. Bunday ildizlar faol yoki so‘ruvchi ildizlar deyiladi. O‘sish davrining oxirida yon ildizlarning tar-qalish diametri 1,2 – 2 metrgacha etadi. Ildiz bir metr va undan ortiq chu-qurlikka etib borishi mumkin. Chigit unib chiqqach, shonalash davrigacha ildiz juda tez o‘sadi, o‘q ildizning sutkalik o‘sishi 2,5 – 3,2 sm ni tashkil etsa yon ildizlarning umumiy o‘sish yig‘indisi 30- 45 sm ga etadi. Ildiz sistemasining o‘sishi va rivojlanishiga tuproq tipi, mexanik tarkibi, er osti suv-larining chuqur - yuzaligi, tup qalinligi, sug‘orish, oziqlantirish, qator orasiga ishlov berish kabi omillar ta’sir ko‘rsatadi [1].

Etilgan g‘o‘zaning bosh poyasi ikki qismdan iborat: 1. Quyi qism ildiz bo‘g‘zi bilan urug‘ barg joylashgan oraliq urug‘barg osti tirsagi (gipokatil). 2. Ustki qism poyaning urug‘barg joylashgan qismidan yuqorisi-urug‘barg ustki qismi (epikotil) deb ataladi. Urug‘barg ostki tirsagida hech qanday chinbarg va shox bo‘lmaydi. Urug‘barg ustki qismida chinbarg bo‘lib, uning qo‘ltig‘idan shox chiqadi. Ekilib kelinayotgan g‘o‘zalarning bo‘yi o‘sish sharoiti, turi, naviga qarab 70 -80 sm dan 120 -140 sm gacha, ingichka tolali g‘o‘zalarda 120 -150 ba’zan 200 smga etadi. Poyasi tikka, mustahkam, tukli yoki tuksiz. Bosh poyada barglar spiral shaklda 1G‘3, 2G‘5, 3G‘8 formula asosida joylashadi, bu ko‘proq g‘o‘za turiga bog‘liq.

Bosh poya bo‘g‘im oralig‘ining katta kichikligiga qarab uch zonaga bo‘-linadi: 1) Quyi zona bo‘g‘im oralig‘i qisqa: 2) o‘rtazona-bo‘g‘im oralig‘i uzun: 3) yuqori zona bo‘g‘im oralig‘i yana qisqarib boradi. G‘o‘za ko‘karib chiqqandan to shonalaguncha poya sekin o‘sadi, shonalashdan boshlab esa o‘sishi tezlashadi. Poyaning o‘sish va rivojlanish tezligiga tur va navdan tashqari harorat, yorug‘lik, tuproq namligi, oziqa bilan ta’minlanishi, tuproq xili ta’sir ko‘rsatadi [1].

G‘o‘zaning yon shoxi bosh poyadagi barg qo‘ltig‘iga o‘rnashgan kurtakdan chiqadi. G‘o‘zada shoxlar ikki xil bo‘ladi: 1.O‘suv shoxi (monopodial) 2. Hosil shoxi (simpodial). O‘suv shoxi bosh poyaning quyi qismidan, bargning qo‘ltiq ko‘rtagidan bosh poyaga nisbatan o‘tkir burchak yasab, uchki o‘sish ko‘rtagining rivojlanishi hisobiga uzluksiz o‘sib boradi. O‘sish xarakteriga ko‘ra egri bugri bo‘lmay to‘g‘ri o‘sadi, bosh poyani eslatadi, undan chiqqan shoxlari ham hosil beradi. [1].

G‘o‘za bargi: barg shapolog‘i, bandi va ikkita barg yonligidan iborat. Barg shapolog‘i g‘o‘zaning shakli va turiga qarab yaxlit yoki bo‘laklarga ajral-gan bo‘lishi mumkin. Dastlabki ikki uch barg doimo yaxlit, keyingilari bo‘laklarga ajralgan bo‘ladi. Barg shapolog‘i o‘simlikning tur, naviga qarab har xil kattalikda 4 smdan 400 sm^2 gachauchraydi. Bargning orqa tomonida 1-3-5 ta tomirida bittadan nektarnik (shiradon) bo‘ladi. Barglar yashil, och yashil, to‘q yashil tusda tovlanadi, qizg‘ish rangli g‘o‘zalar ham bor. Barglar tuklar bilan qoplangan, tuklar bir yoki ikki yarusli bo‘ladi, tuksiz bo‘lishi ham mumkin [1].

Ko‘sakning shakli g‘o‘za turi va naviga qarab tuxumsimon, sholg‘omsimon, dumaloq, anjirsimon bo‘ladi. Uchi tumtoq, nayzasimon, cho‘ziq yoki qisqalari ham uchuraydi. Ko‘sakdagi paxtaning og‘irligi yovvoyi g‘o‘zalarda 0,1-0,25g, madaniy shakllarida, o‘rta tolali g‘o‘zalarda 7-8 g, ingichka tolalilarda 3-4-5 g bo‘ladi. Kusakning sirti silliq, mayda bezcha va chuqurchalar bilan qoplangan, yaltiroq yoki xira, tukli yo tuksiz bo‘ladi. Tumshug‘ida 3-4-5 burchakli yulduzchalar bor. Rangi yashil, pushti yoki qizil. Ko‘sak 3-4-5 chanoqli bo‘lib, har bir chanog‘ida 5-10 tadan chigit tutadi. Bir ko‘sakda 25-50 tagacha chigit uchraydi. Ko‘sak to‘la pishgach quriydi va chanoqlaridan yoriladi [1].

Etilgan chigit tuxumsimon yoki nok ko‘rinishidadir. Chigit murtak (za-rodish) va uni o‘rab olgan ikkita po‘stdan iborat, ichki po‘st pardasimon, tashqi po‘st yog‘ochlanib qattiqlashgan

bo‘ladi. Chigit qobig‘ining sirtqi sathi tuklar bilan qoplangan, bu tuklar tola deb ataladi, ba’zilarida bu uzun tola bilan birga kalta tuklar bo‘lib, uni momiq (linter) deb yuritiladi. Chigitning keng tomoni xalaza, ingichka tomoni mikropil deyiladi. Ekiladigan chigitning bo‘yi-12-14 mm, diametri 6-8 mm, og‘irligi o‘sish sharoitiga qarab 50-200 mg gacha bo‘lishi mumkin. Chigit murtagi ikkita urug‘-palladan va o‘simlikning asosiy organlarining boshlang‘ichidan iborat. Mag‘iz kurtagidagi moy chigit og‘irligining o‘rtacha 20-25 % ni tashkil etadi. Chigit qobig‘i juda mustahkam, qalinligi 0,25 mm ga etadi. Chigitning rivojlanish davri 50-60 kun davom etadi. G‘o‘za erta pishar va o‘sish sharoiti qancha qo‘lay bo‘lsa, chigit shuncha tez va yaxshi rivojlanadi [1].

G‘o‘zaning xalq xo‘jaligidagi ahamiyati benihoyadir. Chunki, g‘o‘za va u-ning mahsulotidan tayyorlangan buyumlar u yoki bu miqdorda ishlatilmaydigan xo‘jalik tarmog‘i topilmasa kerak. G‘o‘za boshqa qishloq xo‘jalik ekinlaridan farq qilib, bir yo‘la uch turdagi qimmatli mahsulot; ya’ni, to‘qimachilik mahsuloti uchun xom ashyo – tola, oziq-ovqat uchun moy, chorva oziqasi – kunjara va sheluxa beradi. G‘o‘za asosan tola olish uchun ekiladi. 1tonna paxta xom-ashyosidan o‘rtacha 320 – 340 kg tola, 560 – 580 kg chigit olinadi. 340 kg toladan o‘z navbatida 3500 – 4000 m^2 gazmol, 580kg chigitdan esa 112 kg moy, 10 kg sovun, 270 kg kunjara, 170 kg sheluxa va 8 kg lint (momiq) ishlab chiqariladi. Paxta tolasidan yuqori sifatli tekstil va texnika mahsulotlari (buyumlari) ishlab chiqarilganligi uchun ham sun’iy tolalardan farq qiladi va universal xom – ashyo beruvchi tabiiy tolalar guruhiga mansubdir **[1].**

Bargidan 20 xil organik kislotalar, jumladan qimmatli olma va limon kislotalar olinadi. Shuningdek vitaminlar, stimulyatorlar, aminokislotalar, mikro-elementlar ham paxta tozalash zavodlarining chiqitlarida uchraydi. Poya, chanoq-lardan yoqilg‘ilikdan tashqari qurilish materiali sifatida keng foydalanish aha-miyatlidir. Undan preslangan fanerlar, yog‘ochlar, mebel uchun kerakli materiallar tayyorlanadi. Shuningdek qog‘oz, karton, tsellyuloza ham olinadi **[1].**

Maydalangan g‘o‘zapoyani o‘g‘it o‘rnida, uning fermentlash yo‘li bilan esa em-xashakka aralashtirib mollarga ozuqa sifatida ham qo‘llash mumkin. G‘o‘za o‘simligi gulida ko‘p miqdorda shira bo‘ladi. Paxtachilik bilan shug‘ullanuvchi xo‘jaliklarda asalarichilikni rivojlantirish imkoniyati ham kattadir. Umuman g‘o‘za qimmatbaho o‘simlik bo‘lib, uning tolasi, chigiti va boshqa qismlaridan 200–250 xilgacha keng iste’mol mollari va texnikabop mahsulotlar olinadi **[1].**

Ayni vaqtda turli kasalliklarni davolashda o‘simliklardan ajratilgan mod-dalar, sintetik usulda olingan moddalarga nisbatan biologik ta’sirchanligining yuqoriligi, zaharlilik darajasi pastligi va nojuya ta’sirlarga ega emasligi bilan ajralib turadi.

Gossipol moddasi triterpen aldegid guruhga mansub bo‘lib, tarkibidagi OH va CH_3-radikal larining borligi uning biologik faolligini belgilaydi. Gossipol asosida sintez qilingan moddalar turli xil zararli viruslarga qarshi, interferon induktorlovchi, immunosupressiv xususiyatlarga ega ekanligi aniqlangan [1].

Gossipol asosida olingan juda ko‘p dori vositalari hozirda tibbiyotda keng ko‘lamda foydalanilmoqda. Bularga misol tariqasida virusli kasalliklarga qarshi ishlatiladigan 3% li gossipol linimenti, gerpesli kasalliklarga qarshi 3% li megosin surtmasi, gepatit V ni davolashda ishlatilayotgan – Ragosin tabletkalari va boshqa dori vositalarini keltirish mumkin [2].

Gossipol (*Gossipium*), tabiiy polifenol bo‘lib, chigit tarkibidagi sariq rangli pigmentidir u bir qator fermentlar, degidrogenazalarning ingibitoridir. Gossipol-ning maksimal miqdori g‘uza ildizlarida va urug‘ yadrosida, kamroq miqdorda barglarida, poyalari po‘stlog‘ida bo‘ladi.

Gossipol tabiatda ikkita enantiomer shaklda mavjud: (Q) levorotator musbat va (-) dextrorotator salbiy. G‘o‘za o‘sim-ligida gossipol ikkala stereoizomeri aralashma holida uchraydi. Gossipol juda faol kimyoviy birikma.

Gossipol molekulalarining tuzilishi va kimyoviy xossalari va o‘ziga xos xususiyatlari uning turli xil oqsillar bilan barqaror birikma hosil qilishiga imkon beradi, shuningdek fosfolipid sitoplazmatik membranalarga osonlikcha qo‘shi-ladi. Ushbu o‘zaro ta’sirlar tufayli gossipol o‘simlik hujayralarida, mikroor-ganizmlarda, boshqa ko‘plab tirik jonzotlarning hujayralarida turli xil metabolik jarayonlarda ishtirok etadigan bir qator fermentlarning faolligini bloklaydi.

Gossipolni sistematik nomi 2,2[1] di (1,6,7-trioksi 3-metil 5-izopropil 8-naftaldegid) kimyoviy formulasi $\mathbf{C_{30}H_{30}O_8}$, fizikaviy xususiyalari, ko‘rinishi: och sariqdan to‘q sariqqacha bo‘lgan kristal modda, molyar massasi 518,563 gG‘molga teng, zichlik 1,4 gG‘sm³ bo‘lib, 177-182°C temperaturada (parchalanish bilan) eriydi, 707°C temperaturada qaynaydi, toksikligi zaharli. Ma’lumotlar standart sharoitlarda (25°C, 100 kPa) taqdim etiladi, agar boshqacha ko‘rsatilmagan bo‘lsa. Gossipol ko‘pgina organik erituvchilarda yaxshi eriydi. Qutbli erituvchilarda yaxshiroq eriydi, qutbsizlarida deyarli erimaydi. Gossipol molekulasida qutbli guruhlar soni ko‘p, masalan, oltita gidroksil guruhi mavjud. Lekin ikkita og‘ir dialkil-naftalin guruhining bo‘lishi, uni suvda erimaydigan holga keltiradi. Shu-ning uchun gossipol suvda erimaydi. Gossipol metil, etil, izopropil, butil spirt-larida, dietilenglikolda, dioksanda, atsetonda, dietilefirda, etil-atsetatda, xloroform-da, uglerod to‘rtxloridda, dixloretanda, fenolda, piridinda, suyultirilgan naftalinda, isitilgan o‘simlik yog‘ida yaxshi eriydi. Gossipol glitserinda, tsiklogeksanda, benzolda, benzinda va petroley efirda yomon eriydi, benzindagi eruvchanligi petroley efiriga nisbatan yuqoriroq. Gossipol suyuq yog‘larda oz miqdorda eriydi, shuning uchun paxta urug‘idan benzin yordamida yog‘ ektraktsiya qilinganda qisman mistsellaga o‘tib ketadi. Adabiyotlarda gossipolning ekstragentlarda eruvchanligining midoriy ko‘rsatkichlari berilmagan. Ba’zi raqamlargina mavjud: gossipolning ben-zoldagi eruvchanligi 0.5%, petroley efirida 0.06%. Gossipolning suv-atsetonli aralashmalardagi eruvchanligi aralashmadagi atseton kontsen-tratsiyasiga bog‘liq 40 ^{0}C dagi eruvchanligi, gG‘ml da ko‘rsatilganda 60% li atsetonda 1,165 g/’ml, 70% lida 9,505 g/’ml, 80%lida 12,155 g/’ml, 90% 97,62 g/’ml eruvchanligi keltirilgan.

Gossipolni struktura va konfiguratsiya formulasi 1-rasmda keltirilgan.

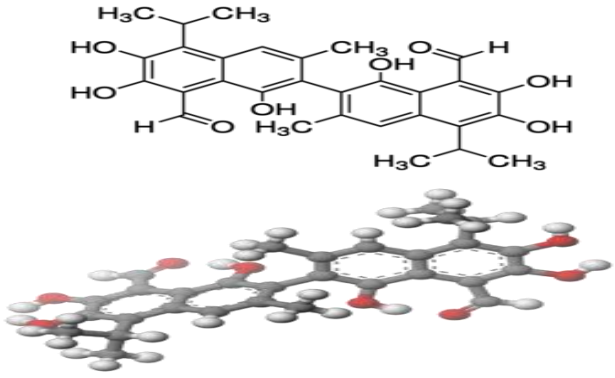

2-rasm. Gossipolni struktura va konfiguratsiya formulasi

Gossipol antiviral, antimikrobiyal, antiprotozoal, antioksidant xusu-siyatlarga ega. Gossipol va uning bir qator hosilalari ba’zi patogen hayvonlar viruslarining ko‘payishini blokirovka qilish qobiliyati bor ekanligi sovet viruso-loglarining gripp infektsiyasi modelidan foydalangan holda olib borgan tad-qiqotlarida aniqlandi. Keyinchalik olimlar gossipolning interferon sintezini keltirib chiqarish qobiliyatini ham aniqladilar. Bu ma’lumotlar bir necha

tadqiqotchi guruhlar tomonidan tasdiq-langan [3].

Gossipolning antifertil ta’siri-spermatozoidlarning pishib etilish jarayonlarida ishtirok etadigan epiteliya hujayralari (laktat degidrogenaza va glutation-alfa-transferaza) fermentlari bilan bog‘lanish qobiliyatiga asoslangan. Gossipol viruslarga sezgir hujayralarning zararli oqsillari va tsitoplazmatik mem-branalari bilan o‘zaro ta’sir qilish orqali hamda bilvosita interferonlar va boshqa himoya sitokinlarni induktsiya qilish mexanizmlari yordamida viruslarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri inaktivatsiya qiluvchi ta’sir ko‘rsatadi [3].

Gossipolni tabiiy manbalardan ajratib olishning shu davrgacha ma’lum bo‘lgan texologik jarayoni murakkab va ko‘p mehnatni talab etiladi. Bundan tashqari, bu usullarda olingan gossipol tibbiyot talablariga javob bermasligi mumkin.

Gossipolni g‘o‘za o‘simligining turli organlaridan har xil usulda ajratib olish adabiyotlarda keltirilgan. Bu usullar asosan gossipol tutgan xom ashyoni erituv-chilarda ekstraktsiya qilish va sirka kislotasi yordamida gossipol sirka kislotasi holatida cho‘ktirib olish yoki aminlar bilan biriktirib shiff asoslarini hosil qilish orqali amalga oshiriladi [4].

Natijalarni muhokama qilish

Gossipol moylarda yaxshi eriydi. Uning shu xususiyatidan foydalanib, chigitni tug‘ridan tug‘ri sovuq preslash usuli bilan yadrodagi tugunchalarda joylashgan gossipol pigmentini moyga o‘tkaziladi. Bunda erkin gossipolning yuqori haroratda oqsillarga birikib qolishini va parchalanib ketishini kamaytirish maqsadida pressdan chiqayotgan moyning harorati 60^0S dan oshirilmaydi. Sovuq pressslab olingan ko‘p gossipolli moy o‘zida 1,0 %-3,5 % gacha erkin gossipol tutadi.

Hozir sanoat va yarim sanoat miqiyosida ishlab chiqarilyotgan gossipol sirka kislotasi (GSK) chigitni sovuq usulda ezib olingan kup gosssipol moydan dastlab texnik gossipol holatida ajratib olinadi. Bu texnik gossipol kukunida toza gossipol miqdori 10% dan to 40 %gacha bo‘ladi [4].

Texnik gossipol ajratib olish uchun ko‘pgossipolli moyning kislota soniga muvofiq hisob qilingan natriy gidroksidi (NaOH) ning suyuq eritmasi bilan moyni yumshoq rafinatsiya-forrafinatsiya jarayoni o‘tkaziladi. Bu jarayon natijasida o‘z tarkibida gossipolning natriyli tuzi, sovun fosfatidlari va boshqa yo‘ldosh moddalar tutgan suyuq soapstok hosil bo‘ladi. Suyuq soapstokni moydan ajratib, sul’fat kislotasi eritmasi yordamida parchalanadi, natijada gossipolning natriyli tuzi parchalanib gossipol erkin holatga o‘tadi va yog‘ kislotalari, fosfatidlar va boshqa yo‘ldosh moddalar bilan aralashgan holda suv yuziga qalqib chiqadi. Ho‘l, yog‘li, o‘zida gossipol tutgan bu massa filtirlanadi, ekstrakt benzinida yog‘sizlantiriladi va quritiladi hamda maydalanadi. Bu usul ikki bosqichda olib boriladi. Birinchi bosqichda gossipolni natriy gidroksid ishtirokida suvda eruvchan natriyli tuzi hosil qilinadi. Bu kimyoviy jarayon 1-sxemada keltirilgan.

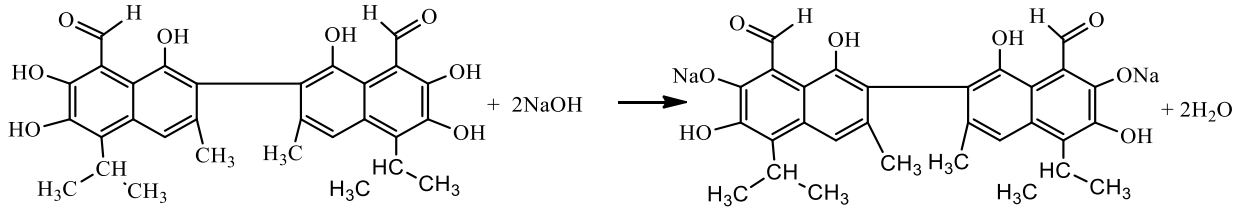

Paxta moyi tarkibidagi erkin gossipol Gossipolning natriyli tuzi

1-sxema. Natriy gidroksid ishtirokida gossipolning suvda eruvchan natriyli tuzini hosil bo‘lishi

Ikkinchi bosqichda gossipolning natriyli tuzini sulfat kislota ishtirokida parchalash natijasida erkin gossipol hosil bo‘ladi. Bu jarayonning kimyoviy reaktsiyasi quyidagi 2-sxema bo‘yicha olib boriladi.

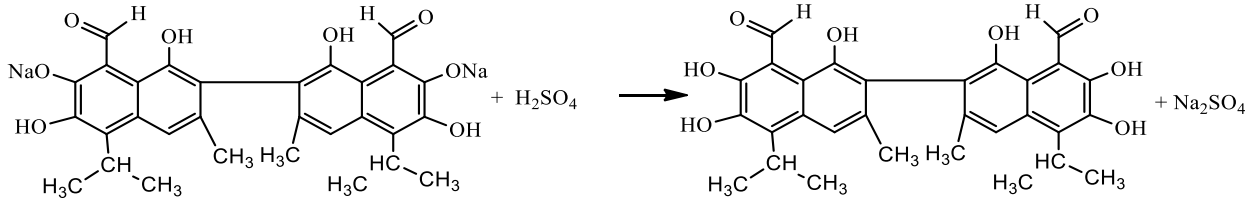

Gossipolning natriyli tuzi Erkin gossipol

2-sxema. Gossipolning natriyli tuzini sulfat kislota ishtirokida parchalaganda erkin gossipol hosil bo‘lishi

Texnik gossipoldan gossipol sirka kislotasi (GSK) ni olish. Texnik gossipol tarkibidagi erkin gossipolni ekstraktsiya usuli bilan erituvchiga-atsetonga o‘tkaziladi, yig‘ilgan atsetonli eritma vakuum bo‘g‘latish apparatida qo‘yiltiriladi va kontsentrlangan muz sirka kislotasi yordamida gossipol sirka kislotasi cho‘k-tiriladi cho‘kma avval sirka kislotasi : atseton 1:1 nisbatdagi aralashmasida keyin geksanda yuviladi va quritiladi so‘ng esa maydalanadi. Birinchi chuktirishda olingan 1-GSK tarkibidagi asosiy mod-da miqdori 50-80 % atrofida bo‘ladi.1-GSK ni tozalash jarayoni; uni yana atsetonda eritish va muz sirka kislotasi yordamida qayta cho‘ktirib, cho‘kmani filtrlash jarayonida sirka kislotasi va atseton aralash-masida so‘ng geksanda yuvilib quritiladi va maydalanadi. [2]. 2-GSK sining tozalik darajasi 92% dan kam bo‘lmasligi kerak. Olingan moddalar yupqa qatlamli xromatografiya (YuKX) yo‘li bilan benzol: atseton (5:1) va geksan: atseton (3:1) sistemalarda tekshirilganda bu moddalarning R_f qiymatlari benzol : atseton (5:1) sistemasida 0,7-0,8 va geksan: atseton (3:1) sistemasida 0,26-0,33 intervali oralig‘ida namoyon bo‘ladi. Gossipol sirka kislotasini struktura formulasi 2-rasmda keltirilgan [5-7].

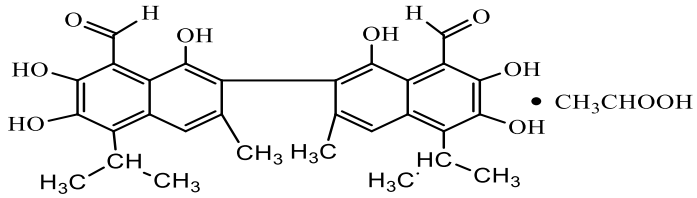

2-rasm. Gossipol sirka kislotasini struktura formulasi

Farmakopik gossipol sirka kislotasi (GSK) ni olish uchun 2-GSK ni yana qayta kristallash jarayoni o‘tkazildi va hamma bosqichlardan so‘ng hosil bo‘lgan 3-GSK ning tozaligi 98-99%ni tashkil etadi. Yog‘sizlantirilgan texnik gossipol va undan hosil bo‘lgan 1-GSK, 2-GSK larning kurinishi qo‘yidagi 3-rasmda keltirilgan.

texnik gossipol **1-GSK** **2-GSK**

3-rasm. Yog‘sizlantirilgan texnik gossipol kristalizatsiya bosqich-lardan so‘ng hosil bo‘lgan 1-GSK, 2-GSK lar

Gossipolni sirka kislotasi bilan chuktirishni kimyoviy reaktsiyalari 3-sxemada keltirilgan.

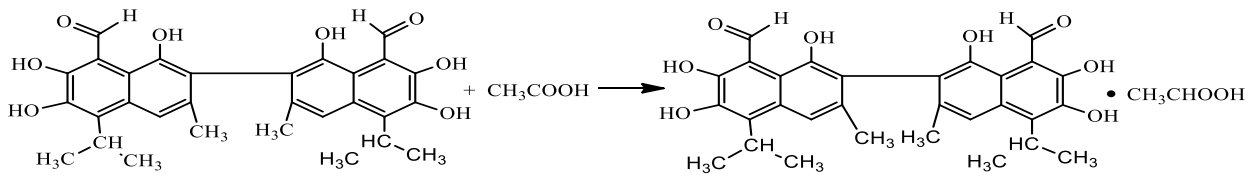

Gossipol gossipol sirka kislotasi

2-sxema. Gossipolni sirka kislotasi bilan cho‘ktirish

Gossipol sirka kislotasining tuzilishini IQ-spektrida o‘rganildi 6-rasmda keltirilgan.

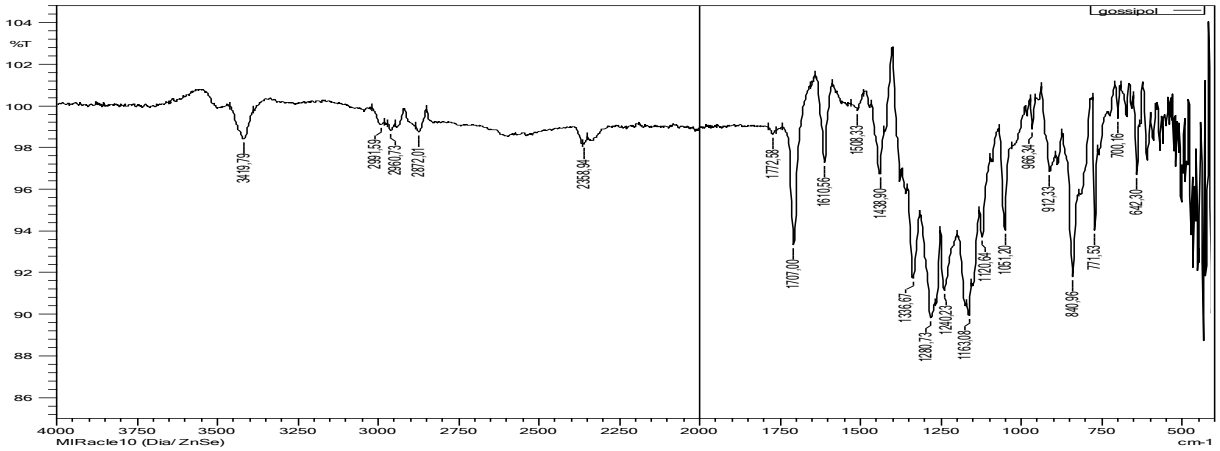

6-rasm.Gossipol sirka kislotasining IQ-spektrlari

Gossipol sirka kislotasining IQ-spektrida OH guruxlarining valent tebranish chastotalari 3420 sm^{-1} da kuzatilgan, SN, SN_2, SN_3 guruh-larining valent tebranish chastotalari esa 2991, 2961, 2872 sm^{-1} larda na-moyon bo‘lgan. Molekulasidagi aldegid guruxining valent tebranish chastotasi 1610 sm^{-1} da kuzatilgan. CH, CH_2, CH_3 guruxlarining deformatsion tebranish chastotalari 1439, 1337, 1281, 1240, 1163 sm^{-1} larda kuzatilgan. 841, 771, 700, 642 sm^{-1} larda esa aromatik halqaga tegishli valent tebranish chastotalari namoyon bo‘lgan. Bundan tashqari GSK dagi sirka kislotaning karboksil guruhidagi qarbonil (SqO) qismiga tegishli valent tebranish chastotasi 1707 sm^{-1} da intensiv holatda namoyon bo‘lganligi ushbu moddaning haqiqatdan ham GSK ekanligidan dalolat beradi. [7]

Tajriba qism

Paxta chigitining tozalanmagan qora yog‘idan ajratib olingan va yog‘siz-lantirilgan texnik gossipol kukuni torozida tortib olinib, tubi yassi kolbada atseton bilan ekstraktsiya qilindi. Yig‘ilgan ekstraktlar filtrlab olinib erituvchisini haydash orqali quyiltirildi va kerakli miqdorda ml muz sirka kislotasi qo‘shish bilan 1-GSK cho‘kmaga tushirildi. Cho‘kmaga tush-gan dastlabki sirka kislotali gossipol 1-GSK limonsimon sariq rangli qristallardan iborat bo‘lib ular filtrlab olindi va unumi aniqlandi. Texnik gossipolga nisbatan 1-GSK ni chiqish unumi 20-25 % bo‘ldi. 1-GSK moddasini yanada toza xolatga keltirish maqsadida qayta kristallab 2-GSK ga o‘tkazib oldik. Buning uchun ozroq 1-GSK dan olib unga atseton quyib eritildi. Eritmani aralashtirilgan holatda atseton:muz sirka kislotasi 1:1 nisbatda qo‘shdik va eritmani ikki soat tindirib so‘ng filtrlab oldik. Hosil bo‘lgan 2-GSK ning cho‘kmasi xona xaroratida quritildi. 2-GSK ni 1-GSK iga nisbatan chiqish unumi 65-75 % ni tashkil qildi tozalik darajasi 92-97 % oralig‘ida. Gossipol sifatini yanada yaxshilash maqsadida uni eritib yana cho‘ktirish ishi olib borildi, ya’ni 2-GSK ni 3-GSK ga o‘tkazildi. Buning uchun ozroq 2-GSK atsetonda eritildi va unga aralashtirilib turgan holatda eritmani aralashtirilgan holatda atseton:muz sirka kislotasi 1:1

nisbatda qo‘shdik va eritmani ikki soat tindirib so‘ng filtrlab oldik. Cho‘kmani xona xaroratida quritildi va 2-GSK dan farmakopik 3-GSK ni chiqish unimi 75-85 %, tozalik darajasi 98-99 % bo‘ldi.

Xulosalar

Gossipol sirka kislotasini tozaligining standart darajasiga etkazish maqsadida uni atseton:muz sirka kislotasi 1:1 nisbatdagi eritmasida qayta-qayta kiristallandi va gossipol sirka kislotasi (3-GS ning tozalik darajasi ya’niy undagi asosiy moddaning miqdori 98-99 % gacha etkaziladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.R.Oripov., S.Ostonov. Paxtachilik Samarqand –2005 yil b.77

2. Xaitbaev A.X., Aslanov X.A., Auelbekov S.A., Xaitbaev X.X. Sintez novo‘x iminoproizvodno‘x gossipola G‘G‘ Ximiya prirodn.soedin. -1994. -№1. -S.48-49

3. https:G‘G‘en.wikipedia.orgG‘wikiG‘Gossypol

4.Gossipol - paxta zavodidan olingan polifenolik birikma G‘ Vang X., Xovell CP, Chen F. va boshq.,. Adv Food Nutr Res. 2009; 58: 215-63

5. Isaev I.X., Ibragimov A.S., Saidaxmedov U.A., Salixov Sh.I. Patent UZG‘ IAP 02060 S 29.06.2001 texnik gossipolni olish usuli, Byul. Izobreteniy №3

6. Gossipol sirka kislotasi tashkilot standarti FS 03535693-21:2014

7. Ibragimov A.S., Rasulov A.X., Islomov A.X., Matchanov A.D.,Xodjaniyazov B.A.// Chigitni sovuq preslash usuli bilan erkin gossipol olish texnologiyasi// Qoraqalpog‘iston Respublikasida Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti kimyo va kimyoviy texnologiya sohalari rivojining dolzarb muam-molari ilmiy-amaliy anjumani materiallari 2021 yil 24 mart. B291-292

O‘QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI

Mengliyev Mirpo‘lat Urozmahammad o‘g‘li, *o‘qituvchi*
Abduraxmanova Ugilay Koxxorovna *b.f.d., prof.*
Guliston davlat universiteti
ugi_lay.912@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan yangilanishlar, fan va ta’lim integratsiyasi, ta’lim mazmuni va samaradorligini oshirishda raqamli ta’lim va uning boshqaruvi hamda nazoratini yo‘lga qo‘yishning axamiyati haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, ta’limni raqamlashtirishning afzalliklari va muammolari qayd etiladi.

Kalit so‘zlar: o‘quv jarayonini tashkil etishning kredit texnologiyasi, axborot texnolgiyalari, kadrlar tayyorlash, raqamlashtirishning axamiyati, tahsil oluvchilar bilimini baholash uslubiyoti, baholash mezonlari

Ma’lumki, doimiy ravishda ortib borayotgan axborotlar hajmi jamiyatdagi intellektual salohiyatning oshishiga xizmat qiladi. Jamiyatning har bir a’zosi hayotiy faoliyatining barcha sohalarida axborotlardan foydalanish axborot muhitining shakllanishiga asos bo‘ladi. Zamonaviy axborot texnologiyalari muhiti, o‘zida axborot ob’ektlarini, ularning o‘zaro aloqasini,

axborotlarni yaratish, tarqatish, qayta ishlash, to‘plash texnologiyalari va vositalarini, shuningdek axborot jarayonlarining tashkiliy va huquqiy tarkibini o‘zida jamlagan bo‘ladi. Shularni hisobga olganda ta’lim tizimida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish xozirgi kundagi dolzarb masalalardan hisoblanadi [1].

Ta’limni axborotlashtirish - keng ma’noda ta’lim sohasini metodologiya, o‘qitish maqsadlarining psixologik pedagogik tadbig‘iga yo‘naltirilgan yangi axborot texnologiyalari vositalaridan samarali foydalanish va yaratish (qayta ishlash) amaliyoti bilan ta’minlash sifatida qaraladi. Bundan tashqari, axborotlashtirish masofali o‘qitish tizimining taraqqiyoti uchun baza bo‘lib xizmat qiladi. Axborotlashtirish jarayonida ta’lim tizimida yangi axborot texnologiyalari vositalaridan keng ko‘lamda foydalanish amalga oshiriladi [1-2]. Ta’limni axborotlashtirish, birinchi navbatda quyidagilarni nazarda tutadi:

- kompyuter texnikasi, axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining zamonaviy vositalarini tizimli o‘rganish, tashkil etish va foydalanishni;
- talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish, o‘quv va metodik ta’minlashni;
- o‘qituvchilar tomonidan zaruriy o‘quv-metodik ta’minotni yaratish bo‘yicha ishlarni;
- axborot texnologiyalarini samarali qo‘llanilishidan vujudga kelayotgan yangi imkoniyatlarni hisobga olgan holda o‘quv jarayonini takomillaiggirishni taqozo etadi.

Axborotlashtirishning yagona tizimi o‘z oldiga ta’limning keng doiradagi hamda mutaxassislikka doir yaratilgan dasturini o‘zlashtirish orqali mustahkam fundamental bilimga ega bo‘lgan va ularni o‘z faoliyatida qo‘llay oladigan kadrlarning etishib chiqishi asosiy masala bo‘ladi [2-3].

O‘qitishning kompyuter texnologiyasi, kompyuterning inson individual qobiliyatlariga mosligiga tayanadi. O‘qitish jarayonini maqbul darajada tezkor boshqarish imkoniyati mavjudligi, bu o‘qitish turining universal muloqoti ko‘rinishida ekanligi, qulayliklari, axborot hajmida o‘zlashtirilishi cheklanmaganligi sabali xozirda mamlakat iqtisodiyotini raqamlashtirish siyosatiga e’tibor kuchaymoqda.

Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, sog‘liqni saqlash, qishloq xo‘jaligi va eng asosiysi ta’lim tizimida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Chunki, har bir mamlakatning taraqqiyoti ta’lim tizimining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ta’lim tizimidagi inqilobiy islohotlar natijasida tizimning barcha bosqichlarida, jumladan OTM lariga qabul jarayonidan boshlab, mashg‘ulotlar, talaba bilimini baholash jarayonlari, o‘qishni ko‘chirish, oliy ta’limdan keyingi ta’lim, xususan magistratura va doktoranturaga qabul jarayonlarida inson omili kamaytirilganligi, shaffoflikning ta’minlanganligi mamlakatimizning ijtimoiy va iqtisodiy hayotini yangi bosqichlarga olib chiqishida muhim omil hisoblanadi. Ta’lim tizimini bunday raqamlashtirishning, uni tashkil etish va boshqaruv jarayonini takomillashtirish ne chog‘li axamiyatli ekanligini bildiradi.

Ta’limdagi raqamlashtirish tizimining yangi bosqichga ko‘tarilishi, ta’lim va boshqaruv uchun, jumladan, o‘quv dasturlarini, professor-o‘qituvchilar, xodimlar va resurslarni boshqarishda qulaylik yaratib, ta’lim jarayonini boshqarishda, ma’lumotlar yig‘ish va tahlil qilish, o‘zaro hamkorlik va muloqot qilishda yangi imkoniyatlar eshigini ochadi. Raqamlashtirishning yana bir afzalliklari tizim samaradorligini va talabalar faolligini oshirish, shaxsga qaratilgan ta’lim va yangi o‘qitish usullaridan foydalanishni ham o‘z ichiga oladi [3].

Zamon talablaridan kelib chiqib, hozirda oliy ta’lim muassasalarini xalqaro standartlarga mos ravishda jixozlash jarayoni izchillik bilan davom etirilmoqdaki buni kimyo o‘quv laboratoriyalarining zamonaviy asbob va qurilmalar, kimyoviy uskunalar bilan jixozlanayotganligidan ham bilish mumkin.

Hozirgi kunda ta’lim tizimining sifatiga qaratilgan raqamlashtirishni quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilmoqda:

1) Bakalvr, magistratura va doktoranturaga qabul jarayonlari;

2) O‘qishni ko‘chirishning kompyuterlashtirilishi.

3) O‘qish joyidan ma’lumotnomalarni olish;

4) Marketing xizmatlarining axborotlashtirilishi jumladan, shartnoma qog‘ozini olish va to‘lovni amalga oshirish;

5) Elektoron kutubxona fondidan foydalanish, jumladan, “portal.guldu.uz.” universitetning “Elektron resurslar ichki portali” dan foydalanishdagi imkoniyatlar;

6) Universitetda ta’lim jarayonlarini boshqarishning axborot tizimi – HEMIS ning barcha imkoniyatlaridan to‘liq foydalanishga o‘tilganligi ham raqamlashtirishning amalga oshirilayotganligining mukammalligini ko‘rsatadi.

Dars jarayonlarini tashkil etishda kompyuter texnologiyasining o‘quv jarayoniga qo‘llanilishida, asosan zamonaviy axborot texnologiyalari o‘quv-texnik vositalari: kompyuter sinflarining, multimedia proektorlari, elektron doska, Smart mobil qurilmalarning mavjudligi talab etiladi.

Hozirgi kunda ta’lim tizimi insoniyatning imkoniyatlari va talablarini inobatga olishi zarur. Ta’lim tizimi shaxsga yo‘naltirilgan xarakterga ega bo‘lishi, ya’ni shaxsning har xil xususiyati va sifatiga e’tibor qilgan holda differentsiyalangan bo‘lishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy axborot texnologiyalari, o‘quv-tarbiya jarayonlarining barcha bosqichlarini jadallashtiradi. Bunda axborot texnologiyalaridan foydalanish asosida, ta’lim jarayonining sifati va samaradorligi ortishi, o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashuvini, fanlararo aloqalarning chuqurlashuvini kuzatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. У.К.Абдурахманова, Т.Жураев, Ф.Исмаилова Использование интерактивных методов при преподавании химии. «Перспективы развития науки и образования» Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции Россия, Тамбов. 2015. стр. 8-9

2. https://xs.uz/uzkr/post/.

3. У.К.Абдурахманова, Н.О.Умирова, М.Р.Аскарова, М.Б.Сирожиддинов //Роль современных инновационных технологий в повышении качества учебного процесса. Ж. Евразийский Союз Ученых. № 6(63), 2019. –С 8-10. doi: 10.31618/ESU.2413-9335.2019.6.63.183

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ ХИМИИ

Мусакаева Сабина Ришатовна, *магистрант*
Гулистанский государственный университет
musakaevasabina1@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается использование терминов и понятий как важных компонентов учебного материала в процессе обучения химии. Также представлен ряд конкретных заданий и упражнений, способствующих наиболее эффективному усвоению понятийного-терминологического аппарата на уроке химии.

Ключевые слова: обучение химии, химические термины, химические понятия, формирование химических понятий и терминов, уроки химии, терминология.

На современном этапе образовательного процесса существует противоречие между необходимостью формирования химических терминов и понятий у обучающихся в связи с закономерностями процесса освоения химии и требованиями нормативных документов, и недостатком внимания к данному вопросу со стороны педагогов. Актуальность заключается в выявлении наиболее эффективных приемов и методов формирования химических терминов и понятий на различных этапах образовательного процесса в школе.

Терминология является одним из основных средств передачи научных понятий и научного мышления, так как именно терминологию следует считать определяющей и дифференцирующей, главным показателем областей науки. Потому что свое знание и понимание от человека к человеку происходит через использование терминов и понятий. В результате научный обмен становится невозможным без использования терминологии.

Однако следует различать «термин» и «понятие». химическим понятием называют – отражение в сознании значимых, обобщенных систематизированных черт химических фактов, раскрывающих их внутреннюю сущность, как правило, невидимую при первоначальном восприятии[1].

Химический термин представляет собой слово или словосочетание, которое именует, обозначает химическое понятие и его соотношение с другими понятиями. Работа с понятиями и терминами является одной из основных составляющих обучения предмету. Химические понятия и термины являются ядром и смысловыми единицами учебных знаний по химии, а также объединяют все его структурные элементы. В планировании работы по каждой теме определяются понятия и термины, которые должны понять и усвоить учащиеся. Понятийный аппарат служит основанием для формирования и понимания причинно-следственных связей, а также закономерностей химического процесса. Также понятия и термины необходимы для объяснения и систематизации фактов при освоении темы.

Овладение химическими понятиями означает усвоение учащимися наиболее важных, специфических признаков химических фактов, отражение в их сознании химических событий и явлений в наиболее существенных связях и отношениях. Именно поэтому важным компонентом преподавания химии является работа над понятиями и терминами, поскольку их знание и осмысление способствует результативности учебного процесса

Работа с терминами и понятиями начинается при изучении нового материала. Скакун В. А. в своем учебном пособии выделяет два основных способа формирования понятий и терминов: индуктивный и дедуктивный.

Суть индуктивного метода состоит в том, что понятие вводится после объяснения материала и выявления основных признаков явления, учитель идет от фактов или простых

понятий к более сложным и обобщенным.

При использовании дедуктивного метода понятие вводится сразу, данный способ применяется тогда, когда новое понятие полностью подготовлено изучением предыдущих понятий, в том числе изучением ближайшего родового понятия. Также учителю необходимо убедиться в достаточном уровне знаний у обучающихся для понимания новой темы[2].

Среди заданий, направленных на формирование навыков выделения свойств, умений классифицировать по признакам, можно использовать следующие упражнения:

- «распределение» – обучающимся прилагается список понятий и терминов, также можно включить имена химических личностей и названия. Преподаватель демонстрирует образец выполнения задания - выписывает по одному термину в каждой колонке, далее обучающиеся самостоятельно определяют принцип распределения и выписывают слова по определенным ими колонкам;

- «поиск аналогов» – преподаватель называет термины и понятия, а учащимся необходимо найти аналогичные, ранее изученные и обосновать свой вариант ответа. Данные упражнения дисциплинируют и способствуют углублению мышления.

Также важную роль для закрепления химических понятий и терминов играют проверочные и контрольные задания. Такие задания могут включать специальные приемы, направленные на работу с понятиями и терминами, которые способствуют уточнению конкретизации, закреплению в памяти основных понятий и терминов их обозначающих.

В курсе химии достаточно большое количество терминов и понятий, которые необходимо изучить, именно поэтому работу по их усвоению необходимо сделать яркой, увлекательной. В арсенале преподавателя химии существует большое разнообразие методов, приемов, форм закрепления понятий, а также проверки усвоения понятийного аппарата. Их можно классифицировать по следующим основаниям:

– традиционные формы (терминологический диктант, работа со словарем терминов, задания с пропусками в определениях, задания на соотнесение понятия с определением, тесты, расстановка в хронологической последовательности, составление схем, таблиц и ментальных карт из понятий, составление определений из слов и многие другие);

– нетрадиционные формы, как активные, так и интерактивные (разгадывание или взаимное составление ребусов и кроссвордов, составление синквейна, викторины, исторические путешествия, исторический аукцион, историческое лото, аналоги игр «Что? Где? Когда?», «Умницы и умники»).

Важно отметить, что изучение нового материала и контроль знаний в форме игры позволяет разнообразить учебный процесс, мотивирует и активизирует обучающихся, а также позволяет создать комфортную психологическую обстановку, так как ученик воспринимают это не как контрольную работу, а как игру. Каждое понятие и термин имеет свое содержание, которое состоит из связи существенных и несущественных признаков, объем которых заключает в себе единичные и общие категории.

Именно поэтому в ходе изучения химии каждый новый термин или понятие нуждается в раскрытии его содержания. Если термин обозначает предмет, то можно раскрыть его сущность через демонстрацию опыта. Однако, данный прием не является универсальным и поэтому при освоении терминов и понятий в курсе химии

целесообразно использовать ряд методических упражнений.

Также при организации работы с терминами и понятиями важно знать особенности формирования понятийного аппарата. Во-первых, создание ассоциаций, так как в процессе визуализации срабатывает непроизвольное запоминание, используется и развивается творческое нестандартное мышление. Во-вторых, соответствие возрасту. В-третьих, постоянное повторение. В-четвертых, использование всех видов памяти (слуховая, зрительная, двигательная и др.)

Таким образом, использование преподавателем разнообразных упражнений и заданий, направленных на формирование химических понятий и терминов, учет индивидуальных способностей обучающихся и регулярное закрепление полученных знаний в системе всего процесса обучения химии, позволит создать прочную основу для понимания и изучения предмета в целом.

Список литературы:

1. Скакун В. А. Основы педагогического мастерства: учебное пособие / В. А. Скакун. – Санкт-Петербург: Инфра-М: Форум, 2012. – 208 с

2. Шефер О. Р. Подготовка педагогических кадров к организации проектной деятельности школьников при обучении физике / О. Р. Шефер, Т. Н. Лебедева, Д. С. Мокляк; Южно-Уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. – Челябинск: Южно-Уральский научный центр РАО, 2020. – 248 с.

TALABA MUSTAQIL ISHI - TA’LIM JARAYONINI TARKIBIY QISMI SIFATIDA

Karshibayev Jaxongir Xazratkulovich

b.f.d., dotsent, Guliston davlat universiteti

jahon@inbox.ru

Annotatsiya: Maqolada mustaqil ta’limning jamiyat uchun kerakli etuk va zukko bilan ta’minlash zarurligi mutaxassislar tayyorlashdagi ijobiy roli ochib berilgan. Talaba mustaqil ishining turlari, uni amalga oshirish yo‘llari, uni bajarishning metodik ta’minoti hamda tegishli elektron ta’lim resurslari ta’minlash zarurligi ochib berilgan

Tayanch so‘zlar: Mustaqil ta’lim, talaba mustaqil ishi, elektron ta’lim resurslari, ta’lim portali, mustaqil ish turlari, tizimli yondashish

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi”da oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari, zamonaviy bilimga ega va mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish va ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda, ijtimoiy soha hamda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga strategik masalalar sifatida alohida ahamiyat berilgan. Jumladan, Kontseptsiyada “mustaqil ta’lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta’lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish, o‘quv jarayonida kompetentsiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o‘quv jarayonini amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirish, bu borada o‘quv jarayoniga xalqaro ta’lim

standartlariga asoslangan ilg‘or pedagogik texnologiyalar, o‘quv dasturlari va o‘quv-uslubiy materiallarni keng joriy etish” vazifasi belgilangan. Shuningdek, unda ta’lim oluvchilarning mustaqil ta’lim olishlari, mustaqil ishlash, malakalarini uzluksiz oshirish orqali mutaxassislarning zaruriy kompetentsiyalarga ega bo‘lishi, ijodiy yaratuvchanlik, tadqiqotchilik, mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga erishishlari mumkinligi ta’kidlangan [1], [2, 3-b].

Mustaqil ta’lim - mutaxassis yordamida yoki yordamisiz biror vazifa (masala, muommo) ni mustaqil o‘rganish asosiga quriladigan o‘quv faoliyatidir.

Talaba mustaqil ishi (TMI) - muayyan fandan o‘quv dasturida belgilangan, talaba tomonidan o‘zlashtirish lozim bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakaning ma’lum bir qismi bo‘lib, fan o‘qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriyada va auditoriyadan tashqarida bajariladigan tizimli faoliyatdir [3].

Mustaqil ta’lim turlari va toifalari didaktik maqsadi, vazifasi, murakkablik darajasi, kimga (individual yoki guruh uchun) mo‘ljallanganligiga qarab, bir-biridan farq qiladi. Uning nazariy, amaliy, ilmiy, metodik va pedagogik asoslari tahlil qilinsa, samarli shakllari va vositalari tanlansa, ijobiy natijalarga erishish mumkin. Bunda o‘tiladigan mavzuning amaliyot bilan uzviyligi, ilmiyligi va o‘quv materiallarining qiziqarliligi, mavzularning tizimliyligi, topshiriq hamda vazifalarning ko‘p qirraliligi, o‘zaro bog‘liqligi muhim o‘rin tutadi. Ammo eng asosiysi, talabalarning mustaqil ravishda ta’lim olish faoliyatini tashkil etishda ularning intilish va qiziqishlariga asosiy e’tiborni qaratish zarur.

Bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha tahsil olayotgan talabalarning o‘quv faoliyatini kuzatish davomida shu narsa aniqlandiki, ongli qiziqish mustaqil faoliyatga undovchi, havas uyg‘otuvchi asosiy kuch bo‘lib hisoblanadi.

Ongli qiziqish – mustaqil faoliyatning eng muhim ko‘rsatgichi, eng yuqori darajasidir. Bu esa fan o‘qituvchilari mahoratining darajasiga bog‘liqligi sababli talabalarda u bu fan yoki kasb mutaxassisligiga nisbatan qiziqish shakllanadi.

Talaba mustaqil ishi o‘quv rejasida muayyan fanni o‘zlashtirish uchun belgilangan o‘quv ishlarining ajralmas qismi hisoblanishi hamda uslubiy va axborot resurslari bilan ta’minlanishi, shuningdek baholanishi zarurdir.

Talabalar tomonidan bajariladigan TMI ni qanday maqsadga qaratilganiga ko‘ra ham bir necha toifalarga ajratish mumkin.

Ulardan birinchisi oldin o‘zlashtirilgan bilimlarni esga tushirish, mustahkamlash va tasavvurni boyitish hisoblanadi. Har qanday egallangan bilim qayta esga tushirib, amalda tadbiq etib turilmasa, ayrim qismlari xotiradan ko‘tariladi, esdan chiqadi. Shuning uchun vaqti-vaqti bilan talaba tomonidan o‘zlashtirilgan bilimlar mustaqil o‘qish orqali xotirada mustahkamlanib borilishi foydalidir, ammo takrorlash jarayonida talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatlari rivojlanmaydi

Ikkinchi toifasi bilish–izlanish shaklida amalga oshadi. Bunda talaba o‘qituvchi ma’lum qilgan nazariy bilimlariga suyangan holda yangi ma’lumotlarni o‘zlashtirishga muammoli topshiriq va vaziyatlarga echim topishga harakat qiladi. Talaba o‘zi uchun noma’lum bo‘lgan muammolarning echimini topishda tahlil qilish, umumlashtirish, hulosalar chiqarish taqqoslash kabi jihatlardan foydalangan holda yangi bilimlarni o‘zlashtirib oladi. Hayotiy tajribalari ortadi, o‘zlarining ko‘rgan-kechirgan, his qilgan, oldin haqiqiy mohiyatiga e’tibor bermagan masalalariga echim topadi.

Uchinchi toifasi bilimlarni amalda tatbiq etish bo‘yicha bajariladigan mustaqil ishlar. Bu

turdagi ishlarda talabalar olgan bilimlarini hayot bilan, ishlab chiqarish amaliyoti bilan bog‘laydilar. Tajriba tariqasida turli xil asbob-uskunalar, maketlar yasashi, kompyuter dasturlari tayyorlashi, oddiy texnik ixtirolar qilishi mumkin. Tabiiy va aniq fanlarda mustaqil ta’limning bu turidan ko‘p va samarali foydalaniladi. Biologiya fanlariga oid hayvonlardan mulyajlar, o‘simlik va uning organlaridan gerbariylar tayyorlashni misol qilish mumkin.

To‘rtinchisiga ilmiy-ijodiy xarakterdagi ishlar bilan shug‘ullanishni kiritish mumkin. Ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishdagi fanlardan bajariladigan ijodiy mustaqil ishlar ilmiyligi, badiiy obrazliligi, yangi g‘oyalarni ilgari surish va ularga erishish echimlarini topishga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Tabiiy fanlardan olgan bilimlariga suyangan holda yangi navlar ustida ish olib borish, chatishtirish, payvand qilish, flora va faunaning sirli jumboqlari echishga harakat qilinadigan vazifalar shular jumlasidandir [4, 28-b].

Talabalar mustaqil ishi auditoriyada va auditoriyadan tashqarida bajarilishi mumkin. Xozirgi kunda ta’lim oluvchining mustaqil ishi-o‘quv-uslubiy adabiyotlar va tavsiyanomalar bilan ta’minlangan, mustaqil xolda o‘zlashtiriluvchi mavzularning ma’lum bir ro‘yxati bo‘yicha ishlash degan qarashlar xam mavjud [5, 25-27-b]..

Ammo talaba mustaqil ishini samarali tashkil etish uchun tizimli yondashish, uning maqsad, vazifa va topshiriqlari aniq belgilanishi, topshiriqlarni bajarish algoritmi va metodlaridan talabalarni xabardor bo‘lishi hamda bajarilishi ustidan qatiy nazorat bo‘lishi talab etiladi. Odatda oliy ta’lim muassasalarda talabalar mustaqil ta’lim olishlari jarayonida ko‘proq qo‘shimcha adabiyotlarga murojaat qiladi. Talabalar uyga berilgan topshiriqlar ustida ishlaydilar, maruzalar, referatlar tayyorlashda ilmiy–ommabop va davriy nashrlardan foydalanadilar. Bu esa mavjud axborot resurs markazlari va tegishli portallar imkoniyatidan oqilona foydalanish, ularning zahiralarini yanada kengaytirib borishni talab etadi. Shuningdek, mustaqil ta’limning elektron axborot resurslarini tayyorlash, bilim egallashning intellektual tizimini ilmiy asoslangan holda ishlab chiqish oldimizda turgan dolzarb vazifalardan sanaladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, talabalar mustaqil ishi o‘quv jarayonining tarkibiy qismi sifatida oliy ta’lim tizimida ijodiy fikrlovchi, raqobatbardosh va mustaqil qaror qabul qila oladigan kompetentli mutaxassislar tayyorlashda eng muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi” to‘g‘risidagi PF-5847-sonli Farmoni. 2019 yil 8 oktyabr.

2. Зарипов, Л. Талабалар мустақил таълимини ташкил этиш [Матн] : методик қўлланма / Л. Зарипов, Н. Хайитов, З. Тоҳиров. – Тошкент: “Sano-Standart”, 2023. – 32 б.

3. Талабалар мустақил ишини ташкил этиш ва назорат қилиш бўйича Йўриқнома. Вазирликнинг 2009 йил 14 август 286-сонли буйруғи билан тасдиқланган.

4. Каршибоев Х., Сувонов О., Каршибаев Ж. Мустақил таълим фаолиятнини ташкил этишнинг илмий–методик асослари. - Гулистон, 2011.– 60 б

5. Тожиев Р.Ж. ва бошқалар, Мустақил таълим педагогик технологиянинг таркибий қисми.- Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Гулистон, 2012.- Б. 25-27.

BUG‘DOY O‘SIMLIGIDA SARIQ ZANG KASALLIGINI TARQALISHI VA RIVOJLANISHI

Tuxtamishev Sardor Saydullayevich, *q.x.f.f.d.*
Ergashev Ma’rufjon Muxammatjanovich, *dotsent, b.f.f.d*
Kim Dimitriy Valentinovich, *GulDU tayanch doktorant*
Guliston davlat universiteti
tuxsardor@gmail.com

Annotatsiya: Bug‘doyning sariq zang kasalliklari tufayli ko‘p hosil yo‘qotilishi barcha davlatlar g‘allachiligida kuzatilgan, xususan bu holat Sirdaryo viloyatining bir nechta tumanlari bug‘doyzorlarida olib borilgan kuzatishlarda ham o‘z isbotini topdi. Aerogen kasalliklardan sariq zang kasalligi ustida olib borilgan tadqiqotlarda ularni mavsumda qaysi vaqtda paydo bo‘lishi, tarqalishi, rivojlanishi va hosilga zarari o‘rganilgan. Mavsum seryog‘in kelishi bug‘doy kasalliklarini, ayniqsa, sariq zang kasalligini kuchli tarqalishi va rivojlanishiga sabab bo‘ldi va ba’zi fungitsidlar bilan kimyoviy ishlov berilmagan maydonlarda don hosiliga katta zarar etkazishi kuzatildi.

Kalit so‘zlar: Bug‘doy, sariq zang, kasallik, zamburug‘, spora, fungitsid.

Bug‘doyning sariq zang kasalliklari tufayli ko‘p hosil yo‘qotilishi barcha davlatlar g‘allachiligida kuzatilgan, xususan bu holat Sirdaryo viloyatining bir nechta tumanlari bug‘doyzorlarida olib borilgan kuzatishlarda ham o‘z isbotini topdi. Aerogen kasalliklardan sariq zang kasalligi ustida olib borilgan tadqiqotlarda ularni mavsumda qaysi vaqtda paydo bo‘lishi, tarqalishi, rivojlanishi va hosilga zarari o‘rganilgan. Mavsum seryog‘in kelishi bug‘doy kasalliklarini, ayniqsa, sariq zang kasalligini kuchli tarqalishi va rivojlanishiga sabab bo‘ldi va ba’zi fungitsidlar bilan kimyoviy ishlov berilmagan maydonlarda don hosiliga katta zarar etkazishi kuzatildi. Shu sababdan o‘suv davrida g‘alla dalalarining fitosanitar holatini doimiy nazorat qilish, birorta kasallikning kuchli tarqalishi va rivojlanishi xavfi mavjud bo‘lganida esa ekinni himoya qilish bo‘yicha tezkor chora-tadbirlarni qo‘llash talab etiladi.

Tadqiqotlarimiz Sirdaryo viloyatining bir nechta ya’ni, Guliston, Boyovut, Oq oltin va Sirdaryo tumanlarida ekilgan bug‘doy ekilgan dalalarida 2022 yillarning mart, aprel va may oylarida olib borildi. Bug‘doyzorlarning fitosanitar holatini aniqlash uchun o‘tkazilgan marshrut kuzatuvlari VIZRning (Vserossiyskiy nauchno-issledovatelskiy institut zahito‘ rasteniy) metodik tavsiyalariga [2] binoan o‘tkazildi. Ushbu kuzatuvlarni va dala tajribalarini o‘tkazishda bug‘doy o‘simligining rivojlanish bosqichlari xalqaro makrofenologik o‘nlik shkalaga binoan aniqlandi [7].

Marshrut kuzatuvlarda har 3-10 km masofadagi navbatdagi bug‘doy dalasi tekshirildi. Bunda bug‘doy o‘simliklarida kasallik mavjudligi yoki yo‘qligi, mavjud bo‘lganida kasallik tarqalishi va rivojlanishi darajalari hisobga olindi. Buning uchun har bir dala chetidan 20-30 metr ichkarisidan boshlab, 100-200 m^2 maydondagi barcha o‘simliklar ko‘zdan kechirildi. Kasallikning tarqalishi va rivojlanishini hisobga olish esa ushbu maydondagi 3-4 nuqtaning har biridan 10 tup o‘simlikda (asosiy poyalar bo‘yicha) o‘tkazildi. Bug‘doyning sariq zang kasalliklarini rivojlanishini hisobga olish uchun yuqorida ko‘rsatilgan tavsiyalar va uslubiy ko‘rsatmalarda [2,6] keltirilgan Manners [5] shkalasi, Piterson va boshqalar [6] tomonidan modifikatsiya qilingan Kobb shkalasi va Djeyms [4] shkalalari qo‘llanildi.

Kasallik rivojlanishi darajasini hisobga olish o‘simlikning 3-4 ta barg hosil qilish bosqichida, tuplash davrining oxiri – naychalash davrining boshida va boshoqlar hosil bo‘lgandan 6-7 kun o‘tgach amalga oshirildi va Geshele shkalasi bo‘yicha hisoblab chiqildi [1].

Tadqiqot olib borilgan maydonlarda (1-jadval) aprel oyining birinchi dekadasida bug‘doyda sariq zang kasalligining tarqalishi 3,0-20,8% gacha bo‘lsa, kasallik tarqalishining eng yuqori ko‘rsatkichi may oyining ikkinchi va uchinchi dekadalariga to‘g‘ri kelib, 47,1-100% ga teng bo‘ldi. Kasallikning xo‘jaliklar bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichi olinganda, uning eng ko‘p tarqalishi may oyining ikkinchi dekadasiga to‘g‘ri keldi (1-diagramma).

1- diagramma. **Sirdaryo viloyati sharoitida bug‘doyda sariq zang kasalligining rivojlanishi**

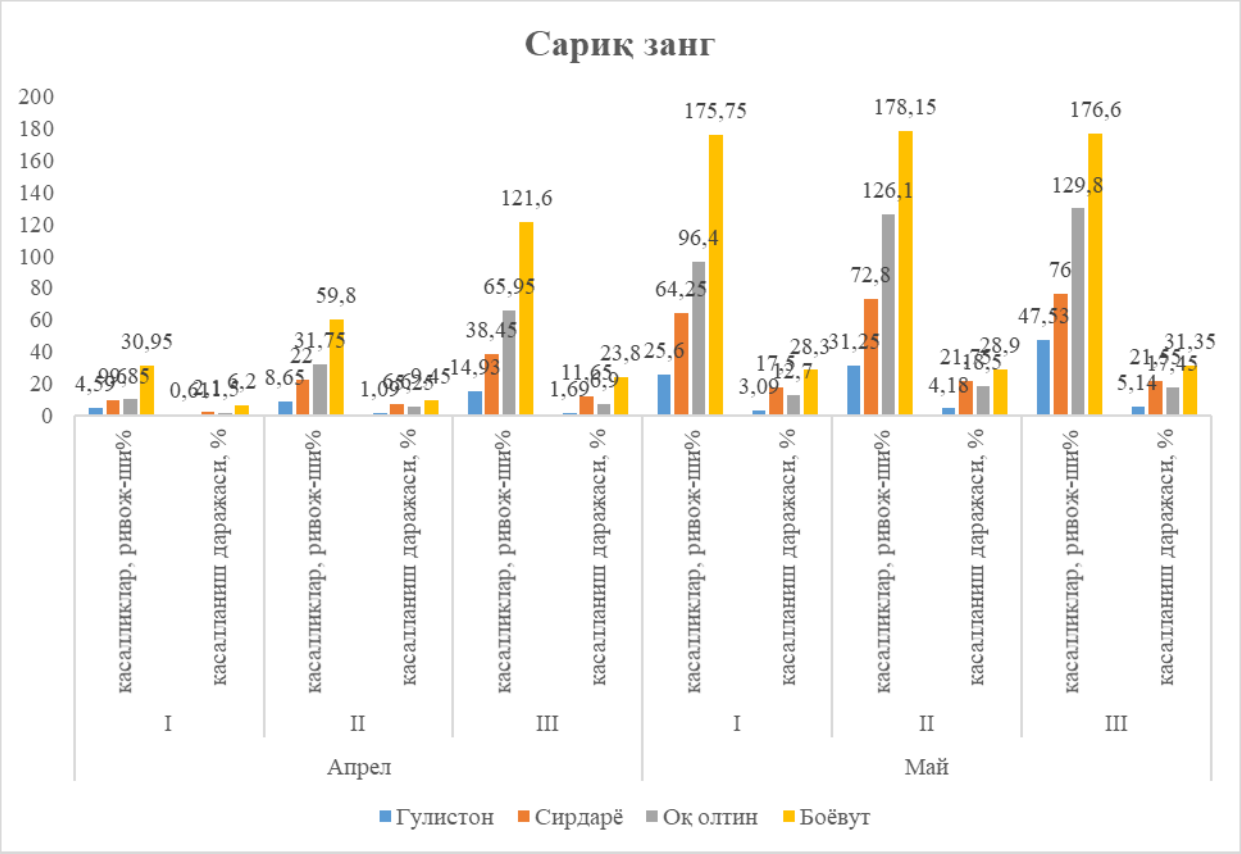

Biz kuzatish olib borgan xo‘jaliklarda bug‘doyning sariq zang kasalligi bilan zararlanishi turlicha bo‘ldi, nisbatan eng kam ko‘rsatkich Guliston tumanining “Orol ne’matlari” (49,2%) va “Chinobod” (47,1%), Sirdaryo tumanining “Amir Temur” (52,0%) fermer xo‘jaliklarida kuzatilgan bo‘lsa sariq zangning keng tarqalishi Sirdaryo tumanining “Xasan Chiltanov” (100%), Oq oltin tumanining “Xumo” (96,7%), “Ulug‘bek” (100%) hamda Boyovut tumanining “Boyovutlik Ravshan” (100%) va “Uvvoqlik Faxriddin” (100%) fermer xo‘jaliklarida qayd etildi [8].

Bug‘doyning sariq zang kasalligining tabiiy fonida, fungitsidlar ishlatish yordamida hosilga ta’siri, ya’ni ularning zarari ham o‘rganildi.

Bunda bug‘doyning sut pishish davrida sariq zang bilan 69,0% ga zararlanganda sog‘lom o‘simlikka nisbatan 1000 ta donning mutloq og‘irligining kamayishi 23,0% ni, hosil yo‘qotilishi esa 25,0% ni tashkil qildi (2- diagramma).

Tajribalarimizdan kelib chiqib, kasalliklarga chidamli navlarni optimal muddatlarda

ekishni, kuz oyining oktyabr va noyabr oylarida yog‘ingarchilik ko‘p bo‘ladigan bo‘lsa, keyingi yili bahorda sariq zang kasalligini kuchayish ehtimoli katta ekanligi hisobga olib fungitsidlar zahirasini yaratish va erta bahorda kasallikning birinchi belgilari paydo bo‘lishi bilan samarali fungitsidlar bilan ishlov berish hosilni saqlab qolishiga imkon yaratadi.

2- diagramma. Bug‘doy kasalliklarining hosildorlikka ta’siri

Eslatma: Daladagi sog‘lom o‘simliklar hosili 49,0-55,4 tsG‘ga

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Geshele E.E. Osnovo‘ fitopatologicheskoy otsenki v selektsii rasteniy. Moskva: Kolos, 1978.- 204 s.
2. VIZR, 1985a. Metodicheskie rekomendatsii po otsenke fitosanitarnogo sostoyaniya posevov pshenitso‘ pri intensivno‘x texnologiyax vozdelo‘vaniya. – VIZR, Leninrad, 1985, 67 s.
3. Xasanov B.A. Rjavchinno‘e bolezni pshenitso‘ v Uzbekistane i borbo‘ s nimi. Tashkent, 2007, 96 s.
4. James W.C. An illustrated series of assessment keys for plant diseases: their preparation and usage. Can. Plant Dis. Survey, 1971.-vol.51.-pp. 39-65.
5. Manners J.G. Studies on the physiologic specialization of yellow rust (*Puccinia glumarum* [Schmidt] Erikss. et. Henn.) in Great Britain. Ann. G‘G‘ Appl. Boil., 1950.-vol. 37.- No 2.-pp. 187-214.
6. Peterson R.F., Campbell A.B., Hannah A.E. A diagrammatic scale for estimating rust intensity on leaves and stems of cereals G‘G‘ Canada J. Res. Sect. C, 1948.-vol. 26.- No 4.- pp. 496-500.
7. Zadoks J.C., Chang T.T., Konzak C.F. A decimal code for the growth stages of cereals G‘G‘ Wwwd Res, 1974.-vol. 14.-No 6. –pp. 415-421.
8. Tukhtamishev S.S., Gulmurodov R.A Damage of wheat varieties by fungi provoking yellow and brown rust diseases European journal of agricultural and Rural Education (EJARE) Vol.3 №.6,June 2022 ISSN:2660-5643 B 44-47

KIMYO FANI O‘QITUVCHISINING KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHDA MODULLI TA’LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Umirov Nurillo Saydullaevich
k.f.f.d.(PhD), dotsent, Guliston davlat universiteti

Abstract: This article shows the effective aspects of using innovative technologies in chemistry classes for students of agriculture, biotechnology, food technology and agronomy.

Keywords: interactive methods, didactic games, electronic tools, information technology, pedagogical technology, animation, multimedia tools.

Oliy ta’lim muassasi talabalarining kasbiy kompetentligining rivojlanishi, ularning ijtimoiy-shaxsiy qiziqishlarining kasbiy yo‘nalishida aks etishi, mustaqil fikirlash, ijodkorlik, faollik va o‘zoro munosabatlarining rivojlanib hamda boyib borishi kabi holatlar bilan tavsiflanadi.

Talabadan ijodiy fikirlashni, olingan natijalar bilan o‘rtoqlashishni, qiziqishlarni muvofiqlashtirishni, hamkorlik va muloqotni talab qiluvchi ijtimoiy-pedagogik muommoli vaziyatlarni ko‘zda tutuvchi o‘quv jarayonida bilish motivlari kasbiy motivlarning namoyon bo‘lishiga olib keladi. Kasbiy tayyorgarlikning sifati quydagi uchta asosiy vaziyatning asoslanganlik darajasiga bog‘liq: o‘qitish maqsadlari, o‘qitish mazmuni, va o‘quv jarayonini tashkil etish tamoyillari.

Kimyo fani o‘qituvchisi avvalo, ta’lim mazmunini loyihalashtirish bilan bog‘liq quydagi kompetensiyalarni egallab olishi kerak: o‘qitish maqsadlarini (ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantirish) konstruktiv tasvirlash; talabalarda ma’lum kasb faoliyati bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarning shakillanganlik darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlarni aniqlash; masala va mashqlar hamda ta’lim metodlari shaklini to‘g‘ri tanlash; ularning ketma-ketligini aniqlash; talabalar tomonidan nazariy va amaliy bilim, ko‘nikmalarning shakillantirilishi borasida zarur ma’lumotlarga ega bo‘lishini ta’minlovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash.

Bo‘lajak kimyo fani o‘qituvchisini kasbiy kompetentligini shakllantirish bosqichma-bosqich, pedagogik turkum fanlari hamda, umum kasbiy fanlarning integratsiyasi, orqali amalga oshiriladi. O‘quv mashg‘ulotlarining tizimini ishlab chiqishda qudagi ketma-ketlikda ish ko‘riladi:

- Mavzuning maqsadi va mazmunini taxlil qilish. O‘quv mashg‘ulotlarining mazmunini ishlab chiqishda o‘qitivchining mavzu, maqsad, fanning mohiyati, uning boshqa fanlar bilan aloqadorligi, dars jarayoni uchun kerak bo‘ladigan didaktik vositalari hamda o‘qitishning shakli va metodlarini bilish talab etiladi. O‘qituvchining mavzuni chuqur bilishi talabalarning mustaqil ishlari uchun ko‘proq materialga ega bo‘lishi, ularning savollariga tez va aniq javob qaytarishiga imkon beradi;

- O‘quv mashg‘ulotlari mazmunini mavzular bo‘yicha o‘quv modullariga ajratiladi. Mavzular bo‘yicha rejalashtirishni o‘quv modulining umumiy tuzilishga tayanib amalga oshirish qulay bo‘ladi. Har bir modulning tarkibiga kirgan mavzuning dolzarbligi aniqlanib, vositalar yordamida auditoriya darslarida pedagogik hamda texnik-texnologik muommoli vaziyatli

topshiriqlarning yechimini topadilar va amaliyotda qo‘llaydi, videokonferensiyalarda o‘qilgan ma’ruzalar, multimediyali elektron darsliklardan foydalanish, mustaqil ta’lim orqali bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlaydilar. Fanlar bo‘yicha har bitta modulni o‘zlashtirganlaridan so‘ng, talabalar bilim darajalarini bilish uchun oraliq test sinovlarini topshiradilar so‘ngra talabalarga navbatdagi modulga o‘tishga ruxsat etiladi.

Ta’lim jarayonining umumiy mohiyatini yoritishda pdagogik adabiyotlarda “o‘quv topshirig‘i” tushunchasi bilan birga “masala” tushunchasi keng berilgan. Aksariyat holatlarda, masalani hal etish mavjud muammoning og‘zaki ifodasi sifatida e’tirof etiladi. Masalada jovobi topilishi zarur bo‘lgan shart va unga asoslangan muammoli savol beriladi [1].

Pedagogik hamda texnik-texnologik muammoli vaziyatli topshiriqlarni hal etish asosida talaba bo‘lajak kasbiy faoliyat muammolarini hal etish usullarini egallaydi. Mazkur topshiriqlar didaktikada mustaqil ta’lim darajasini oshiruvchi boshqaruv, rag‘batlantirish, tashkil etish va nazorat vositalari sifatida qaraladi va mustaqil bilim olishni amalga oshirishga imkon beruvchi topshiriqlar to‘plamini yaratish uchun asos bo‘la oladi. Bunday topshiriqlar ob’ektiv, aniq pedagogik va ishlab chiqarish muammolarini aks ettiradi. O‘qituvchi o‘rganilayotgan mavzu va ishlab chiqarish jarayonlarining o‘zaro zid xususiyatlarini aks ettirish uchun muammoli vaziyatdan foydalansa, u holda ob’ektiv muammo o‘quv muammosiga aylanadi. Talabalar uchun tushunarli bo‘lgan o‘quv jarayoni va ishlab chiqarish jarayoni muammolari o‘quv topshirig‘i sanaladi.

Pedagogik hamda texnik-texnologik muammoli vaziyatli topshiriqlar turli didaktik natijalarning qaror topishiga olib keladi. Mazkur vaziyatlarni yaratish, ta’lim jarayonini boshqarish, talabaning o‘quv faoliyatlarini faollashtirishga imkon beradi. Massalalar esa bilimlarni chuqurroq egallab olish, kreativ malaka va ko‘nikmalarni rivojlanishiga yordam beruvchi didaktik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Mustaqil bilim olish texnologiyasiga muvofiq pedagogik hamda texnik-texnologik muammoli vaziyatli topshiriqlarni ishlab chiqish qoidalari quydagilardan iborat:

- Bunday topshiriqlar ishlab chiqarish vaziyatlari bilan bog‘liq muammolarga ega bo‘lishi kerak;

- Ular asosini tashkil etuvchi mammoni hal etish tushunchalarini yuzaga keltiruvchi aqliy faoliyatni turli usullari (analiz, sintez, taqqoslash, solishtirish, umumlashtirish va h.k) yordamida amalga oshirishni ko‘zda tutadi;

- Muammoli vaziyatli topshiriqlar tushunchalar mazmunida aks ettirilgan hodisalar va jarayonlar o‘rtasidagi muhim bog‘liklikni ob’ektiv ravishda ko‘rsatishi kerak;

Muammoli vaziyatli topshiriqlarni hal etish jarayonida ilgargi amallarni bajarish doimiy nazorat qilib boriladi. Ularni taxlil qilish natijasida sub’ekt o‘quv topshiriqlarini bajarish umumiy usullarini o‘zlashtiradi. Topshiriqlar muvaffaqiyatli bajarilganda talabalarning mustaqilliklari avtonom xususiyat kasb etadi. Boshqalar esa, talabalarga o‘quv pedagogik va texnik-texnologik muammolarni hal etish jarayonida hisobga olinadigan ifoda etilgan shartlar ko‘rinishidagi yo‘nalishlarni ko‘rsatishi zarur deb hisoblaydilar [2]. Odatda, pedagogik hamda texnik-texnologik muammoli vaziyatli topshiriqlar talabalar e’tiboriga hal etish mumkin bo‘lgan masala ko‘rinishida havola etiladi. Ularga masalani bunday ko‘rinishda taklif etish, o‘quv-pedagogik yoki ishlab chiqarish jarayoni muammoli vaziyatlarida yechimni izlash jarayonida sub’ektlar tomonidan tashkil etiluvchi intellektual faoliyatni talabalar o‘rniga o‘qituvchi amalga oshirgandek bo‘ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bo‘lajak kimyogar o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish yetishib kelayotgan yosh avlodni bilimli, zexinli va teran fikirlovchi avlod qilib tarbiyalashning muhim omili bo‘lib sanaladi degan fikirdamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma. Toshkent . TDPU, 2003y.
2. Muslimov N., Qo‘ysinov O. Kasb ta’limi o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini shakillantirishda modulli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish. Ta’lim muammolari jurnali. №4, 2014y.

QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISHDA QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINING TUTGAN O‘RNI

Xidiraliyev Komil Esanovich, *g.f.n., dotsent*
Bozorov Sindor Sodiq o‘g‘li
Guliston davlat universiteti
k0167xidiraliyev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada iqtisodiyotning asosiy tarmog‘i hisoblangan qishloq xo‘jaligining rivojlantirishda va tashkil etishda qishloq xo‘jaligi fanlarining o‘rniga alohida e’tibor qaratilgan. Bugungi kunda qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda ularning amaliy ahamiyatiga e’tibor qaratilmoqda. Bu hol esa qaysidir ma’noda qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda, boshqa fanlar bilan aloqasini va innovatsion o‘qitish texnologiyasini kuchaytirishni talab etadi.

Tayanch so‘zlar: agrar soha, qishloq xo‘jaligi, iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi fanlari, innovatsion o‘qitish, innovatsion tadqiqotlar, fermer, yerlar, qishloq xo‘jaligi klasterlari, kooperatsiyalar.

Abstract: In this article, special attention is paid to the role of agricultural sciences in the development and organization of agriculture, which is considered the main branch of the economy. Today, attention is paid to their practical importance in the teaching of agricultural sciences. In some sense, this situation requires strengthening the connection with other subjects and innovative teaching technology in the teaching of agricultural sciences.

Keywords: agrarian sector, agriculture, economy, agricultural sciences, innovative teaching, innovative research, farmer, lands, agricultural clusters, cooperatives.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar jarayoni xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini sezilarli darajada o‘zgartirishni, ular faoliyatini bozor talablariga moslashtirishni talab qilmoqda. Bozor raqobati sharoitida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarining samarali rivojlanishini ta’minlovchi innovatsion faoliyatni boshqarishga alohida e’tibor qaratishni talab qilmoqda.

Innovatsion faoliyat bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlikning ilg‘or shakli bo‘lib hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti fan-texnika taraqqiyoti uchun real imkoniyatlar yaratadi. Mamlakatimizda iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili bo‘lgan innovatsiyalarga ustuvor yo‘nalish sifatida e’tibor qaratilmoqda. Raqobatbardosh iqtisodiyotni

shakllantirmasdan turib, raqobatbardosh mamlakatni barpo etish, tarmoqni, tovarni yaratish birmuncha mushkuldir.

Innovatsion rivojlanishning mohiyati va mazmunini o‘rganishdan oldin “innovatsiya” iborasi to‘g‘risida tasavvur hosil qilish zarur. Ushbu tushuncha ingliz tilidan olingan bo‘lib, “innovation”, ya’ni yangilik, yangilik kiritish degan ma’noni anglatadi. Innovatsiya-bu yangi texnologiyalarda mujassamlashgan yangi bilimlar, nou-xau, ishlab chiqarish omillarining yangi kombinatsiyalarini qo‘llash bilan bog‘liq, shuningdek yuqori bozor salohiyatiga ega bo‘lgan yangi vazifalarni bajara oladigan yangi mahsulotlar yaratish yoki destruktiv jarayonlarning salbiy oqibatlarini yo‘qotish maqsadini o‘z oldiga qo‘ygan faoliyat yoki faoliyat natijasidir. Ya’ni, innovatsiyalarni g‘oyalar, izlanishlar, ishlanmalar, yangi yoki mukammal ilmiy-texnik yoki ijtimoiy-iqtisodiy qarorlar transformatsiyasining natijasi sifatida qarash mumkin. Demak, “innovatsiya” so‘zi “yangilik” (“novatsiya”) va “yangilik kiritish” (innovatsiya) ma’nolarini anglatadi [1, 34-b.]

Mamlakatimiz iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining ahamiyati juda katta. Chunki respublikamiz aholisining yarmi qishloq joylarda istiqomat qiladi va ularning turmush farovonligi mazkur tarmoq rivoji bilan uzviy bog‘liqdir. Bundan tashqari mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti va valyuta tushumi tarkibida ham qishloq xo‘jaligi tarmog‘i sezilarli salmoqqa ega. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘i aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan hamda sanoatning ayrim sohalarini xomashyo bilan ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Endilikda aholi soni va ehtiyojlarining o‘sishi hamda qayta ishlash sanoati quvvatlarining yuksalishi qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirish hajmini yanada ko‘paytirishni obyektiv ravishda taqozo etmoqda. Shuning uchun ham mazkur tarmoqni rivojlantirish va samaradorligini oshirish zarur.

Bizga ma’lumki, innovatsiyalarni joriy etish korxonalar raqobatdoshligini oshirish, ularning iqtisodiy mustaqilligi va bozordagi mavqeini mustahkamlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shuni inobatga olib, so‘nggi yillarda mamlakatimizda ilmiy-texnik va innovatsion salohiyatni saqlash hamda rivojlantirish yuzasidan bir qator maqsadli ishlar amalga oshirilmoqda. Ma’lumki, innovatsion faoliyat ishlab chiqarish va boshqa sohalari ehtiyojlarini qondirishning muhim uslublaridan biri sifatida foydalaniladigan mahsulotlarning sifat o‘zgarishlari, faoliyat vositalari va uslublarini yangilash yo‘li bilan amalga oshiriladi [2, 85-b.]

Albatda har bir ishlab chiqarish jarayoni samaradorligi o‘sha soha yoki tarmoqning nazariy asosiga kuchli darajada bog‘liq. Mazkur jarayonda qishloq xo‘jaligi fanlarini sifatli o‘qitishda innovatsion yondashuv lozim. Bu holatda quyidagilarga alohida e’tiborni qaratish lozim:

-qishloq xo‘jaligi sohasida ta’lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy integratsiyasini ta’minlash;

-fermer xo‘jaliklari, qishloq xo‘jaligi klasterlari va kooperatsiyalari hamda ilg‘or xorijiy ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan manfaatli ilmiy-ishlab chiqarish hamkorligini yo‘lga qo‘yish, yangi ilmiy ishlanmalar, innovatsiyalar hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish;

-barcha turdagi davlat ilmiy va oliy ta’lim muassasalarining qishloq xo‘jaligi sohasida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot faoliyatini muvofiqlashtirish;

-qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining malakali mutaxassislarga bo‘lgan joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini hisobga olgan holda kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta’minlash;

-qishloq xo‘jaligi sohasida fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni amalga oshirish, oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash, ilg‘or tajriba va zamonaviy

texnologiyalar asosida ularning malakasini oshirish;

-qishloq xo‘jaligida xususiy sektorni keng jalb etgan holda bilim, malaka va ko‘nikmalarning samarali almashinuvi hamda uzatilishini ta’minlaydigan milliy axborot va maslahat xizmatlari tarmog‘ini rivojlantirish;

-xalqaro sifat standartlarini joriy qilishda ko‘maklashish, mahsulot yetishtiruvchilar va agrobiznesning o‘zaro hamkorlik platformasini tashkil etish.

Bugungi kunda qishloq xo‘jaligiga etuk mutaxassislarni tayyorlab berishda, qishloq xo‘jaligi fanlarini zamon talabida o‘qitish (ishlab chiqarish va ilmiy tadqiqot institutlari faoliyati bilan doimiy aloqani yo‘lga qo‘yish) talab etilmoqda. Bunda quyidagi tartibda ish olib borish lozim:

-qishloq xo‘jaligi sohasi hamda uning tarmoqlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan va kadrlar tayyorlayotgan barcha turdagi davlat ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalarining o‘zaro hamkorligini ta’minlasin;

-qishloq xo‘jaligi sohasi mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish ishlarini samarali tashkil etsin;

-qishloq xo‘jaligi sohasidagi talab va ilg‘or xorijiy tajribalar asosida oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida Davlat ta’lim standartlari, o‘quv reja va dasturlarining tizimli ravishda takomillashtirilishini ta’minlasin;

-qishloq xo‘jaligi sohasidagi ilmiy-tadqiqot muassasalarining yillik ish rejasini hamda ular faoliyati samaradorligini baholash indikatorlarini tasdiqlasin;

-qishloq xo‘jaligi sohasida ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish, ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, ishlab chiqarish muammolariga ilm-fan orqali yechim topish maqsadida sohadagi ilmiy-tadqiqot muassasalari va qishloq xo‘jaligi klasterlari o‘rtasida kelishuvlar tuzish amaliyotini yo‘lga qo‘yish lozim.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, agrar sektorni rivojlantirish maqsadida aniq va uzoqni ko‘zlab ishlab chiqilgan chora-tadbirlar natijasida fermerlar ushbu sohada haqli ravishda yetakchi kuchga aylanib borayapti. Bevosita davlatimiz rahbari tomonidan ko‘rsatilayotgan g‘amxo‘rlik, yaratilayotgan imkoniyatlar ularni ana shunday ishlashga undayapti, yangi-yangi marralar sari yetaklamoqda.

Hozirgi davrda fermer xo‘jaligi o‘ziga uzoq muddatga ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda tovar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi bilan shug‘ullanuvchi fermer xo‘jaligi a’zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, yuridik shaxs huquqlariga ega mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyektdir. Fermer xo‘jaliklari tanlov asosida zahira va maxsus respublika fondi hisoblangan hamda mehnat resurslari ortiqchaligi sezilmagan yerlarda va hududlarda tashkil etiladi.

Qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda fermerchilik faoliyatini zamon talabiga moslashtirish bo‘yicha ilmiy-tahliliy ishlar olib borilmoqda. Fermer xo‘jaligini shu xo‘jalikning o‘n sakkiz yoshga to‘lgan, qishloq xo‘jaligida tegishli bilim, malaka va ish tajribasiga, yaxshi muomala qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan barkamol a’zolaridan biri boshqarishi mumkin. Fermer xo‘jaligining Nizom fondida ko‘rsatilgan quyidagi vositalar, mablag‘lar uning mulki hisoblanadi:

-uy-joylar, xo‘jalik inshootlari, qishloq xo‘jalik ekinlari va ko‘chatzorlari, ko‘p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva mollari, parrandalar, qishloq xo‘jalik texnikasi, asbob-uskuna, transport vositalari, pul mablag‘lari, intellektual mulk obyektlari;

-ishlab chiqarish faoliyati natijasida yetishtirilgan mahsulotlar;

-ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdan, ish va xizmatlar ko‘rsatishdan tushgan pul mablag‘lari, olingan foyda;

-olingan kredit mablag‘lari;

-a’zolarining qimmatli qog‘ozlari, ular evaziga olingan dividendlar;

-yuridik va jismoniy shaxslarning beg‘araz xayriya, homiylik mablag‘lari va boshqalar [3, 3-b.].

Shu mulklardan samarali foydalanish natijasida xo‘jalikni rivojlantirish uning a’zolari shaxsiy mehnatiga bog‘liq. Bu shakldagi xo‘jalik faoliyat ko‘rsatish jarayonidagi ishlarga ayrim hollarda, ya’ni a’zolarining quvvati yetmaganda mehnat shartnomasiga asoslangan holda ishchi-xizmatchilarni yollashi mumkin.

Prezidentimiz qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish masalalariga katta e’tibor qaratmoqda. Bu jarayonda albatda qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitish texnologiyasi ham o‘zgaradi albatda. Jumladan, fanlarning o‘qitishda ularning amaliy ahamiyatga e’tibor qaratilmoqda.

2020 yil dekabr oyida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Parlamentga 2021 yil uchun Murojaatnomasining eng muhim qismini qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish, yerlarning unumdorligini oshirish, zamonaviy qishloq xo‘jaligi texnologiyalarini joriy etish va qishloq xo‘jaligiga investitsiyalarni ko‘paytirish masalalariga bag‘ishlagan.

Birinchi marta qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish, yerning unumdorligini oshirish, zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etishga 600 million dollardan ziyod kredit va grant mablag‘lari jalb qilindi.

Xususan, Prezident qishloq xo‘jaligida hosildorlik va samaradorlikni keskin oshirish kambag‘allikni qisqartirish va qishloq aholisi daromadlarini ko‘paytirishning eng tez natija beradigan omil ekanligiga e’tibor qaratdi. Prezident har gektar yerdan olinadigan daromadni hozirgi o‘rtacha 2000 dollardan kamida 5000 dollargacha oshirish bo‘yicha ustuvor vazifa qo‘ydi. Buning uchun davlatimiz rahbari 2021 yilda qishloq xo‘jaligiga suvni tejash, biotexnologiya va urug‘chilik sohasida eng ilg‘or texnologiyalarni joriy etishni davom ettirish va takomillashtirish vazifasini qo‘ydi. Bundan tashqari, ilm-fan va innovatsiya yutuqlari qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirishga xizmat qilishi kerakligi ta’kidlangan.

Prezidentimiz Murojaatnomasida qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga oid juda muhim masalaga, yani yerdan foydalanish huquqlarini kafolatlash va ularni bozor aktivlariga aylantirishga bag‘ishladi. Shuningdek, davlatimiz rahbari 2021 yilda barcha hududlarda Qishloq xo‘jaligida bilim va innovatsiyalar markazlari yaratish to‘g‘risida ko‘rsatma berdi. Bu yerda 100 dan ortiq agroxizmatlar ko‘rsatish, shu jumladan, yerlarning sifatini yaxshilash, kasalliklarga qarshi kurashish, urug‘larni tanlash va boshqa xizmatlar ”yagona darcha” tamoyili asosida amalga oshirilishi aytilgan.

YUqorida aytib o‘tilganidek, shuni ta’kidlash kerakki, birinchi marta qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish, yerning unumdorligini oshirish, zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etishga ilk bor 600 million dollardan ziyod kredit va grant mablag‘lari jalb qilingan.

Davlatimiz rahbarining qishloq xo‘jaligini rivojlantirish masalalariga bunday katta e’tiborining asosiy sababi ushbu sohaning iqtisodiy rivojlanishga ulkan ta’sir ko‘rsatishi

mumkinligi bilan bog‘lash mumkin. Qishloq joylarda sharoitlarning yaxshilanishi kambag‘allikning kamayishiga katta hissa qo‘shishi mumkin. Jahon banki hisobotiga ko‘ra, 1993-2002 yillarda dunyo qishloq aholisi orasida kambag‘allikning kamayishining **81 foizi** qishloq sharoitlari yaxshilanganligi bilan bog‘liq (migratsiyaning kambag‘allikni kamaytirishdagi roli atigi **19 foizini** tashkil qiladi).

Qishloq xo‘jaligidagi o‘sishining nisbiy avfzalliklari kambag‘allikni kamaytirishdagi roli ekonometrik tadqiqotlar bilan ham qo‘llab-quvvatlanadi. Mamlakatlararo ekonometrik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligi sohasida erishilgan yalpi ichki mahsulotning o‘sishi kambag‘allar uchun nisbatan katta samara keltiradi. Xususan, kambag‘allikni kamaytirishda qishloq xo‘jaligidagi o‘sish boshqa tarmoqlarda erishilgan o‘sishdan keluvchi samaraga nisbatan kamida ikki baravar yuqori bo‘ladi.

Masalan, Xitoyda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga asoslangan jami iqtisodiy o‘sish kambag‘allikni kamaytirishda qishloq xo‘jaligidan tashqari sohalardagi o‘sishga nisbatan 3,5 baravar, Lotin Amerikasida esa 2,7 baravar samarali ekanligi aniqlangan. Qishloq xo‘jaligining Hindistonda texnologik innovatsiyalar joriy etish (yuqori hosilli ekinlarni yetishtirish), Xitoyda esa institutsional innovatsiyalar (uy xo‘jaliklarining javobgarligi va bozorni liberallashtirish) tufayli jadal o‘sishi butun dunyo bo‘ylab qishloqdagi kambag‘allikning sezilarli darajada pasayishiga olib keldi.

Janubiy Koreyaning tajribasi ham ibratlidir. Bu yerda jadal sanoatlashish davridan oldin (yigirmanchi asrning birinchi yarmida) **qishloq infratuzilmasiga** (birinchi navbatda yo‘l tarmog‘iga), sug‘orishga, o‘g‘itlarga va yuqori mahsuldor urug‘liklarga muhim sarmoyalar kiritilishi keyingi sanoatlashish davri uchun muhim dastlabki shart-sharoitlarni ta’minladi [4, 23-b.].

Shunday qilib, Prezident Murojaatnomasidan O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish dastlabki bosqich ekanligini va ushbu sohani samarali rivojlanishisiz boshqa murakkab sanoat va xizmatlarning keyingi rivojlanishini tasavvur qilish qiyinligini aniq tushunish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ergashev F., Rahimova D., Sagdullayev A., Parpiyev O., Zaynutdinov Sh. Innovatsion menejment. Darslik. -Tashkent.: “Akademiya”, 2005.-326 b.

2. Вертакова Ю.В., Симоненко Э.С. “Управление инновациями: Теория и практика”. Учебник. - М.: Высшее экономическое образование, 2008, - 410 с.

3. O‘zbekiston respublikasi Prezidentining farmoni “Qishloq xo‘jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko‘rsatishni yanada rivojlantirish to‘g‘risida” Toshkent sh., 2021-yil 3-fevral, pf-6159-son.

4.Karshibayeva L.K. Madraximova Z.N. Sirdaryo viloyati ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil etishda energiya ishlab chiqarish tsikllar nazariyasi va uning ekologik ahamiyati // Ekologiya xabarnomasi. 4–son. -Toshkent, 2017, -B. 25-28.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FUNDAMENTALS OF ECOLOGICAL MANAGEMENT (on the example of the Republic of Uzbekistan)

Yuldashev Abror Ubaydullayevich, *g.f.n dotsent*
TKTI Yangiyer filiali Oziq-ovqat texnologiyasi kafedrasi mudiri

Toymbayeva Dilnoza Abdijabbor qizi,
Guliston davlat universiteti Ekologiya va geografiya kafedrasi o'qituvchisi
abror.yuldashev.75@mail.ru
dilnoza.toymbayeva@gmail.com

Abstract: The article reveals the scientific and theoretical basis of the rapidly changing system of ecological management in connection with the transition of many countries to market relations on the example of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: management, administration, ecology, requirements, system management, efficiency, Uzbekistan, *cadastre, control, expertise, audit.*

INTRODUCTION

In the practice of a market economy, words like "management" and "administration" are very common. But a single approach to their understanding has not yet been identified (Table 1).

Table 1

Definitions of the words "management" and "administration" in the scientific literature

management	The function of an element of organized systems of different nature (biological, social, technical, etc.); keeping these systems in a certain structure, keeping the order of activities in a rhythm, ensures the implementation of their programs and goals [1, 1988].
	The process of regulating and directing the state of the economic system of the business entity; means the purposeful influence of subjects, agencies on people and economic objects, aimed at directing their activities and achieving the desired results [2, 2001].
	Edit something by a particular method or appliance, direct, use [, 1961].
	Method of state administration [4, 2006].
administration	The process of regulating and directing the state of the economic system of the economic object [3, 1961].
	Something Management movement. For example–the management of Public Administration bodies, an organization or an institution, the management of a complex of equipment, the formation of words (syntactic management), human actions in the conduct of Management [4, 2006].

From the table above, it can be concluded that ***management*** is a ***state*** and ***administration*** is a ***process***. Ecological management also falls into a social category, i.e. a form of regulating relationships between people. It will need to be nurtured in order to regulate social relations. But one important requirement of sustainable development in ecological management is the principle that "everything is for the benefit of man and his well-being". That is why the phrase "for present and future generations" is of primary importance in the field of "Ecology", in the field of education and practice. Ecological management is a mechanism for applying the powers, functions and methods of implementation of the bodies regulating social relations that protect the environment and ensure ecological security [5, 2020].

THE MAIN FINDINGS AND RESULTS

Ecologically safe living (living beings) and functioning (human) environment - a clean,

healthy and favorable environment for organisms to safely reproduce, grow and develop in certain ecosystems [1, 1988]. ***The goal of ecological management*** *is to provide regulation of social relations in ensuring the ecological safety of the living and working environment of living beings.*

In order to achieve the goals of ecological administration, it is necessary to regulate the process of performing the following tasks in ***ecological science, education and practice***:

formation of a system of training, retraining and advanced training in the field of ecology and ecological protection in full compliance with modern requirements;

- popularization of ecological education, ie training of "ecologically cultured person";
- development of well-known scientific and theoretical bases of ecology, which are inextricably linked with practice;
- determine its history, current status and future prospects on various scales (*global, regional, national, local*);
- accounting, assessment, control and monitoring of natural resources at various levels;
- wide implementation of the requirements of the community, the state and society in the field of ecology and ecological protection;
- establishment of activities in the management of ecological civil society institutions (non-governmental non-profit organizations and public associations);
- establishment of a mechanism for the establishment of ecological control and their widespread use in the management of data of the recommended force;
- improvement of ecological and legal norms, concepts, plans and programs aimed at the future at various levels, depending on the ecological situation, and the creation of a working mechanism;
- creation of a system of inquiry, prosecution and judicial bodies;
- development of a legal system to encourage or motivate ecological relations;
- organization of " ecological ambulance" service of various scales;
- resolving ecologically critical land (such as the Aral Sea, Chernobyl, Central Africa) and water areas (such as the Aral Sea, Balkhash and Lake Chad) through the international community;
- development of ways to prevent ecological terrorism and corruption on various scales;
- to implement a form of ecological attitude of society towards nature, etc.

If you look closely at the ecological tasks mentioned above, the phrase "on a different scale" has been used a lot. One of the internationally recognized ecological principles is that "ecosystems of different scales are inextricably linked and are not subject to any administrative boundary rules" [6, 1974]. Especially at a time when the process of globalization is expanding, in your neighborhood, district, city and republic, both positive and negative ecological activity will certainly be reflected in the living space, which is at the top of the hierarchy of ecosystems. This should never be forgotten in ecological management. For example, the non-ecological policy of the former Soviet Union on land reclamation and irrigation in Central Asia has led to a global "Aral Sea tragedy". Excessive emissions from countries such as China, India and the United States continue to be the cause of "global warming".

In order to carry out ecological management effectively, it is divided into a number of structured parts (Figure 1). The hierarchical arrangement of the parts of the ecological

management system is placed in the strict sequence specified in it and it is implemented [7, 2013].

Ecological management begins with the maintenance of the ***ecological cadastre***, more precisely, the cadastre of natural objects. Cadastre - in French, “cadaster” - means register, list. Typically, this list does not apply to general objects, but to specific objects, including natural objects. According to Article 3 of the Law of the Republic of Uzbekistan “On State Cadastres” of December 15, 2000, the ecological cadastre is an integral part of the unified system of state cadastres. This unified system will be created as a multi-purpose system designed to ensure a single nationwide accounting and assessment of the natural and economic potential of the republic and its specific regions.

Ecological cadastre is a system of updated (changing) information and documents on the location, legal status, quantity, quality characteristics and value of ecosystems. Ecological cadastre objects are defined differently in different countries. For example, in Uzbekistan, 10 of the state cadastres can be included in ecological cadastre objects (Figure 2).

The ecological cadastre is based on legal principles such as full coverage of the territory, the use of a single system of spatial coordinates, the generality of the methodology, the accuracy and publicity of information. These cadastres are carried out by the executive, specially authorized state and local state authorities, mostly at

- Figure 1. ***Parts that serve the ecological management system***

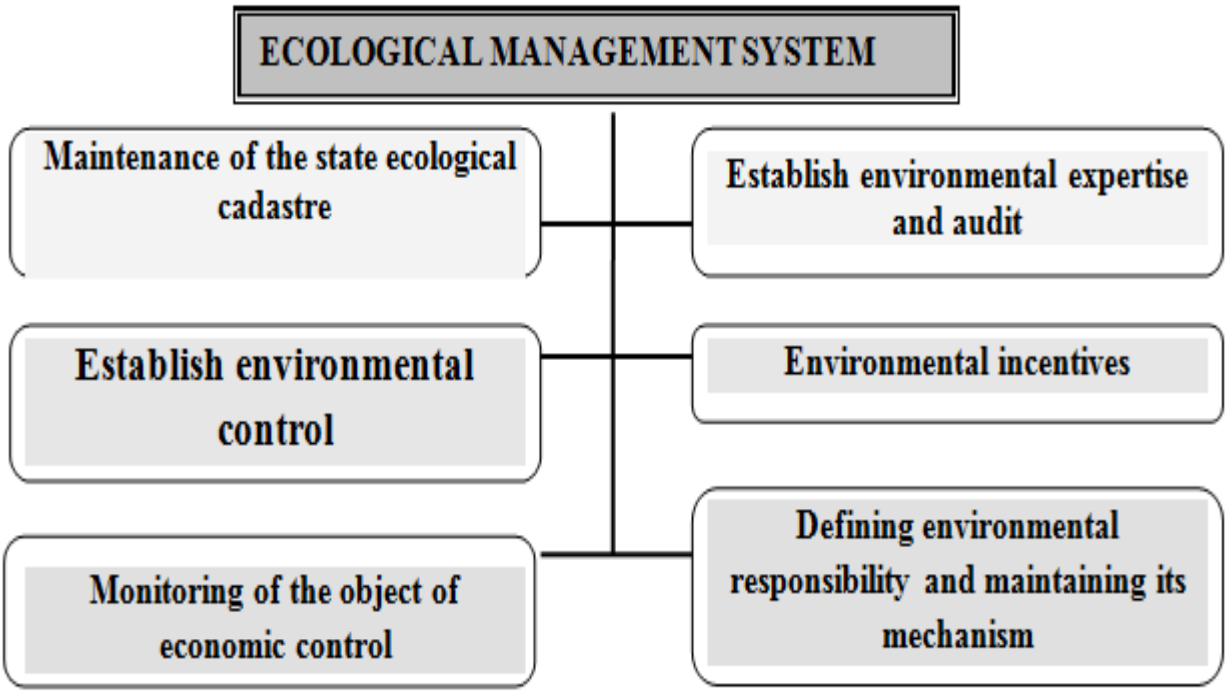

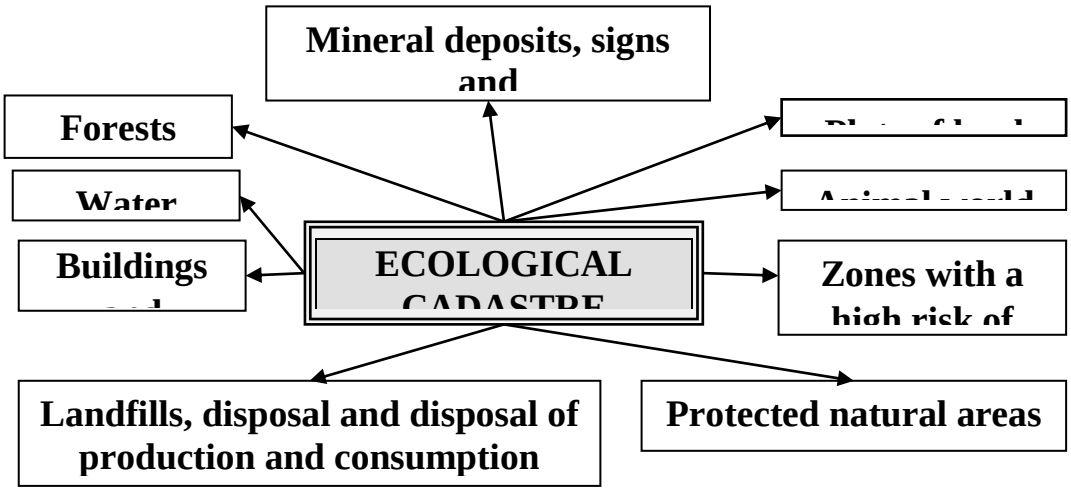

Figure 2. ***Objects of ecological cadaster***

Assessment of state ecological cadastre is a natural element and qualitative and value aspects of ecosystems. Documents on the objects of ecological cadastre - documents confirming the right of ownership and other rights to the ecosystem and its components, contain information about the collection folder, map (plan), book, status. Information on ecological cadastre objects is provided to public administration bodies free of charge, and to other legal entities and individuals in the prescribed manner for a fee.

Ecological cadastre can be the economic, social, natural, legal basis of ecological control. In accordance with Article 3 of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Ecological Control" dated December 27, 2013: ***ecological control*** *is a system of state and public measures aimed at preventing, detecting and limiting violations of the legislation in the field of ecological protection and rational use of natural resources, increasing the effectiveness of nature protection activities.*

According to the Regulation "On the procedure for state ecological control", approved by the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated August 5, 2014 No 216, its objects, forms, types and methods are summarized in Figure 3.

Areas of ecological control in Uzbekistan: formation and development of ecological control systems; creating a favorable environment for the life and health of citizens; specially authorized state in the field of ecological control (Cabinet of Ministers, State Committees for Ecology and Ecological Protection, Industrial Safety, Veterinary and Livestock Development, Land Resources, Geodesy, Cartography and State Cadastre, Ministries of Health, Water Resources and Interior, Cabinet of Ministers State Inspectorate for Plant Quarantine), local state authorities, state and economic administration, business entities, citizens' self-government bodies, non-governmental non-profit organizations, organizational and legal mechanisms for cooperation with citizens on ecological protection and rational use of natural resources

improvement; development of international cooperation in the field of ecological control.

As we can see from the above, ecological control is a very comprehensive and multifaceted activity. Therefore, it is integrated into a single system.

The system of ecological control services includes: the service of state ecological inspections; ecological monitoring service; service of state law enforcement agencies; services of internal administrative and production bodies; services of public associations.

Ecological control inspection is carried out by public authorities and administration, as well as specially authorized government agencies. They are also divided into general and special ecological regulatory state bodies in accordance with their ecological management powers.

Ecological monitoring is the first stage of ecological control, which is a system of monitoring, recording, assessing and forecasting periodic changes in the state of the environment (or rather ecosystems) (based on cadastral data). It is conducted locally, nationally, regionally and globally.

The national ecological monitoring system in Uzbekistan is carried out in accordance with the principles set out in the 1972 UN Stockholm Conference on Ecological Protection. Its legal basis is Article 28 of the Law "On Nature Protection", the Regulation "On State Monitoring of the Environment", approved by the Cabinet of Ministers on April 3, 2002 No 111, the Regulations of specially authorized state bodies and other by-laws is calculated. However, in Uzbekistan, ecological monitoring is called "ecological monitoring" and it is incorrect to say that it is carried out only by government agencies. Unlike the ecological cadastre, ecological monitoring is a type of control specific to non-governmental organizations and self-governing bodies.

The Ecological Monitoring Service is the basis for the accurate and expeditious conduct of the activities of the specially authorized state inspection service in the field of ecology through the timely provision of information on the state of the environment (ecosystems) to the head of state, authorities and executive bodies. Ecological monitoring data should be conducted in a transparent manner. This information is primarily summarized and evaluated by ecological authorities. Monitoring data on the negative ecological situation is required to be made public immediately.

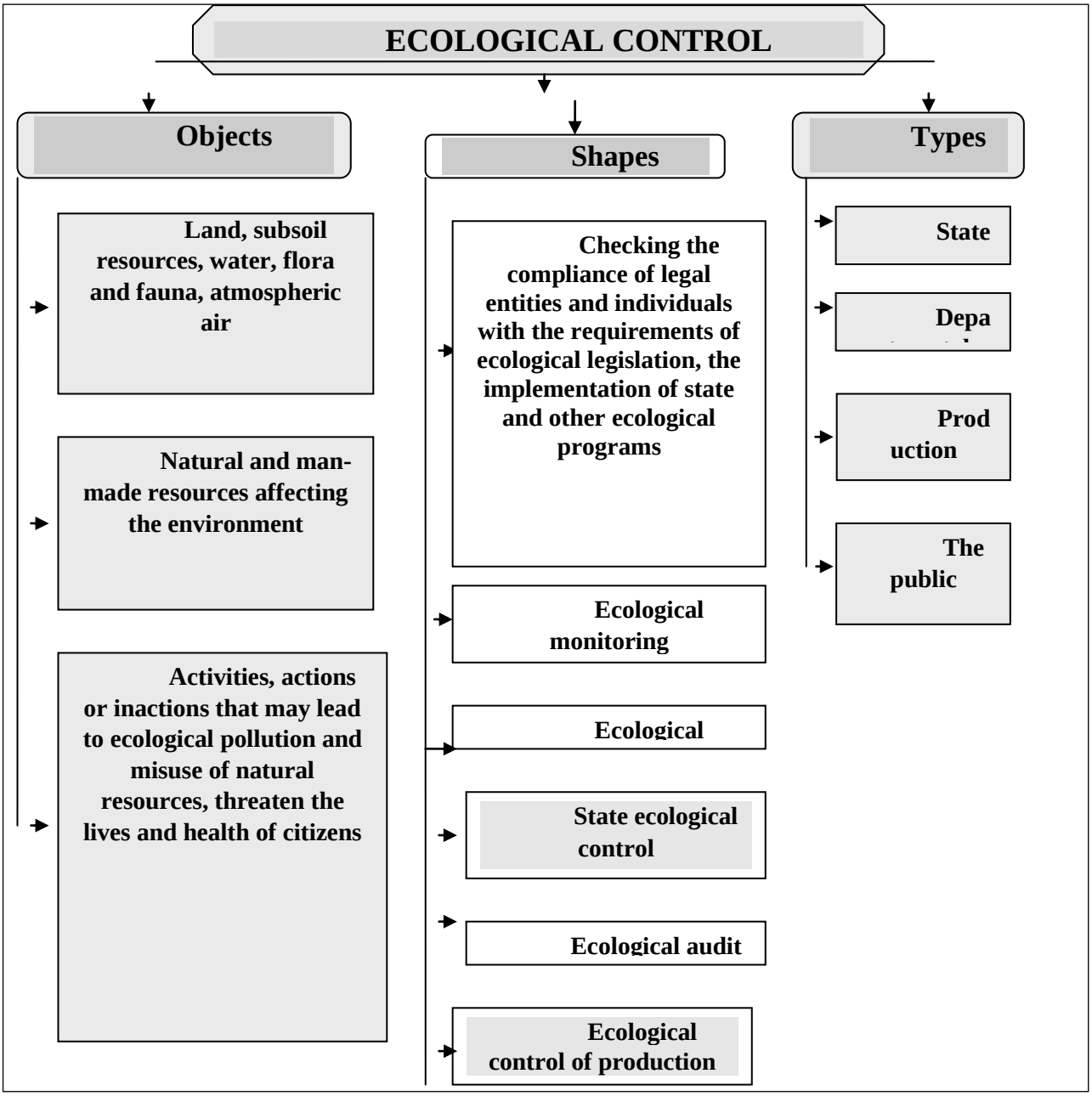

Figure 3. ***Objects, forms and types of ecological control***

Maintains the state cadastre of natural resources to take into account the quantity, quality and other indicators of ecosystems, the volume of their use, the principle of order. Objects that may have a detrimental effect on the state of ecosystems, pollutants, their amount, volume and composition of industrial and municipal wastes are also monitored and accounted for by the state.

Governments may not always have staffs who understand ecological rules and regulations. In this case, the supervisors have to get an expert opinion. In science it is called ***ecological expertise***. The word expertise is derived from the Latin word “expertus” - “experienced”, which means the conclusion of a particular issue by an experienced expert.

For the first time in the ecological legislation of the Republic of Uzbekistan, ecological

expertise is covered in Articles 24-27 of the Special Section VI of the Law "On Nature Protection" adopted on December 9, 1992. Article 4 of this law establishes the principle of mandatory ecological review. However, the Law on Nature Protection has only established the imperative (strict) conditions for ecological expertise. Its essence, types, methods, terms, principles and objects were not covered. It is no exaggeration to say that the Law of the Republic of Uzbekistan "On Ecological Expertise", adopted on May 25, 2000 and entered into force on July 1, 2000, has made a significant contribution to the formation and implementation of the legal and ecological mechanism.

Ecological expertise is the determination of the compliance of the planned or carried out economic and other activities with the ecological requirements and the feasibility of the object of ecological expertise. The main goals and objectives of ecological expertise are to determine the extent to which these activities may affect ecological requirements, in particular, the health of citizens, as well as measures to protect the environment, rational use of natural resources before planning and implementing other activities. is to determine whether it is sufficient and scientifically sound to meet ecological requirements (Figure 4).

Development of state programs, concepts, projects for the location and development of productive forces, social and economic sectors as an object of ecological expertise; allocation of land plots for all types of construction, preparation and transfer of documents; preparation of documents for the creation of new types of equipment, technology, materials, substances and products; granting the status of specially protected natural areas and ecological emergency and ecological disaster zones (tegras); the development of urban planning documents, the mechanism of their practical application will also be the object of expertise, and they, of course, need the opinion of experts.

Ecological expertise can also be conducted by *state*, *public* and *specialized firms*. However, passing the state ecological expertise is mandatory for all the above-mentioned aspects of human activity. Therefore, it can be conducted by expert units of different statuses of specially authorized bodies. If the business or other business entity (customer) is not satisfied with the conclusion of the state ecological expert commission, it has the right to file a claim for consideration in the general or economic courts.

The timing of the state examination is determined differently. For example, in Uzbekistan its term does not exceed 30 days and in some very difficult conditions can be extended for a period not exceeding 2 months with the permission of the chief state expert. Funding for this expertise is provided by the customers.

Citizens have the right to conduct public *examinations by citizens' assemblies*, self-government bodies, and non-governmental non-profit organizations. From the point of view of ecological expertise, they can conduct ecological expertise at their own expense, independently of the state expertise. Only the conclusion of the public ecological expertise will have the force of a recommendation and will allow to review the conclusion of the state expert examination and to go to court with a claim.

In order to conduct a public ecological review, citizens, citizens' assemblies or public organizations must submit an "Ecological Consequence Statement" to an independent expert commission. In this application, they should cover two issues: *the consequences of ecological degradation, taking into account ecological risks; take the necessary measures to eliminate the consequences of ecological damage, restore and moderate the state of the environment.*

The task of the experts is only to prove the correctness or incorrectness of this situation or situation. If the public examination does not correspond to the conclusion of the state examination, the matter shall be clarified by applying to the state body, the prosecutor's office or the judicial authorities appointing the state ecological examination.

The legal regulation of the audit activity

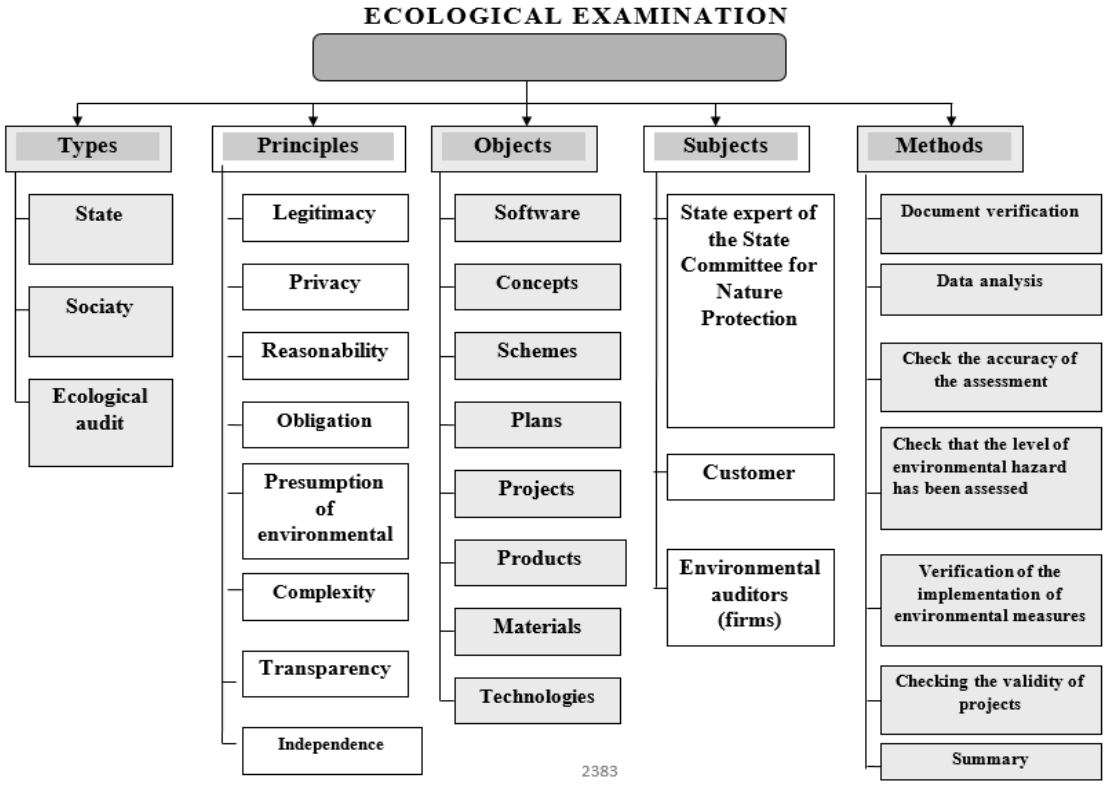

in Uzbekistan is regulated by the law “on auditing activity” dated 26 May 2000 and the documents adopted on this basis.

Ecological audit is the inspection of accounting books, reports and documents of the subjects of ecological attitude. Auditing activities are carried out by auditors (audit firms)in the form of entrepreneurial activities. Ecological audit has some specific look. Ecological audit three types:

1) ecological expertise in production;

2) regional ecological expertise;

3) conducted in the form of ecological consulting.

The purpose of ecological audit of production facilities is to ensure compliance of financial and economic activities of enterprises with the requirements and regulations for Ecological Protection, preparation of recommendations for nature protection measures, as well as verification of expenditure in the use of Natural Resources. Such verification work is carried out before financing and in conflict situations with the supervisory authorities.

Territorial ecological audit is used to assess the natural resource potential of a particular plot of land or territory to determine the impact of adverse natural phenomena and man-made processes on the environment and their types. This type of ecological audit deals with real estate and land transactions; to formulate an initial conclusion and present it to the public; submission

of expert opinion and approval by higher authorities; dispute resolution, etc.

CONCLUSION

To conclude, ecological cadastre, control, expertise and audit are systems that increase the effectiveness of ecological management. Adherence to its sequence has a positive effect on the healthy lifestyle of children and staff in preschool education, regardless of the form of ownership.

REFERENCES

[1]. Encyclopedic dictionary (1988). – Tashkent. O‘SE. – pp. 119–120.

[2]. The National Encyclopedia of Uzbekistan. (2001) Volume 2 – Tashkent. O‘ME. – p. 185.

[3]. Dictionary of the Russian language. (1961) – Moscow: Publishing House foreign and national dictionaries. - p. 691.

[4]. Annotated dictionary of the Uzbek language. (2006) Volume 1 – Tashkent: O‘ME. – pp. 344–345.

[5]. Nigmatov A.N. (2020) Preschool ecological education and upbringing. – Tashkent. – pp. 68–77.

[6]. Commoner B. (1974) Closing circle. – Moscow: “Hydrometeoizdat”. – p. 280.

[7]. Nigmatov A. (2013) Theoretical bases of ecology.- Tashkent: “OzFMJ Publishing House”. – p. 231.

[8]. Karshibayeva L.K., Safarov U.X., Karakulov N.M., Djurayev M.E., Allayorov I.X., Ubaydullayeva Sh.R. The Problems In The Economy Of Uzbekistan and Their Solutions In The Conditions Of Pandemia // International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT) ISSN: 2509-0119 Vol 27 No. 1 Junio, pp. 277-282

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Эргашева Нилуфар Абдуллаевна

Гулистанский государственный университет

nilufar.ergasheva16@gmail.com

Аннотация: В статье рассматривается использование передовых методов обучения в высшее образование, а также применение цифровых технологий для достижения высоких результатов в учебном процессе.

Ключевые слова: образование, эффективность, инновации, цифровые технологии, образование, педагогическое мастерство, мастерство, компетентность, интерактивные методы, дидактическая задача, технологическое образование.

Внедрение образовательных стандартов в образовательный процесс является одним из наиболее актуальных вопросов и задач современности. При реформировании содержания образования особое внимание уделялось внедрению передовых педагогических технологий с целью его гармонизации с мировыми образовательными стандартами. В частности, остаются нерешенными вопросы достижения качества и эффективности в сфере образования и обучения, совершенствования образовательного процесса. Нынешнее развитие образования привнесло новое направление в сферу инновационной деятельности. Термин «инновационная педагогика» и специфические для

нее исследования появились в Западной Европе и США в 60-х годах 20 века. Инновационная деятельность Ф.Н. Гоноболин, С.М. Годнин, В.И. Загвязинский, В.А. Кан-Калик, Н.В. Кузьмина, В.А. Слатенин, А.И. исследовал творчество Щербакова. Это освещается в исследованиях с точки зрения практики инновационной деятельности и широкого распространения передовых педагогических практик [1, 12стр]. Одним из важных требований к организации инновационного образования является достижение высоких результатов в короткие сроки без затрат чрезмерных умственных и физических усилий. Доведение до обучающихся конкретных теоретических знаний в короткие сроки, приобретение навыков и компетенций в определенных видах деятельности, а также контроль за деятельностью обучающихся, оценка уровня приобретенных ими знаний, умений и компетенций требует от педагога высокого педагогического мастерства. учителя и новый подход к образовательному процессу [2, 28стр].

Сегодня интерес и внимание к использованию интерактивных методов, инновационных технологий, педагогических и информационных технологий в образовательном процессе растет день ото дня. Одна из причин этого заключается в том, что до сих пор в традиционном образовании учащихся учили приобретать только готовые знания, а современные технологии учат искать полученные знания, самостоятельно изучать, анализировать и даже самостоятельно делать выводы. В этом процессе педагог создает условия для развития, формирования, обучения и воспитания личности и одновременно выполняет функцию управления и ориентации. Именно поэтому современные методы обучения, интерактивные методы и инновационные технологии играют важную роль в образовательных учреждениях. Любая технология основывается на образовательных принципах, формирующих новое содержание образования и направляющих обучение личности обучающегося на формирование трудовых и профессиональных навыков по определенным направлениям.

Использование передовых методов обучения в образовательном процессе в условиях развития современных инноваций приводит к высоким результатам в образовательном процессе. Методы обучения целесообразно выбирать исходя из дидактической задачи каждого урока. При сохранении традиционной формы урока обогащение его различными современными методами приводит к повышению уровня обучнности учащихся. Для этого процесс урока должен быть организован рационально, учитель должен повышать интерес учащихся и поощрять их активность в учебном процессе, делить учебный материал на мелкие части и быть интерактивным в раскрытии их содержания. методы и побуждать учащихся к самостоятельному выполнению массовых упражнений. При использовании этих методов учитель побуждает учащегося к активному участию. Обучаемый участвует на протяжении всего процесса [3, 48 стр].

Выбор метода зависит не только от цели обучения, но и от содержания учебного материала и сложности данного предмета. Кроме того, выбор методов зависит от количества учащихся, их образовательных возможностей, продолжительности обучения, учебно-материальных условий, квалификации преподавателя.

Высшее учебное заведение отличается от среднего своим высоким академическим уровнем. Изучение науки отличается соединением современных достижений в науке с практикой, выявлением актуальных проблем, ориентацией на поиск их решения, поэтому важно использовать методы обучения, побуждающие большее количество учащихся

мыслить.

Когда учитель начинает преподавать новый предмет или новую тему, он должен выбрать методы, применимые к ним, восстановить информацию и создать базу для освоения нового предмета. В этом случае интерес к вопросу у школьников и студентов этого возраста, создание проблемной ситуации повышает их интерес и активность в изучении предмета.

Если в образовательном процессе будет использоваться цифровая база данных, это послужит повышению эффективности преподавания науки. При этом активизируется общение учитель-ученик, повышается интерес учащихся с низкими знаниями, а у студентов с крепкими знаниями возникает научный интерес к проведению самостоятельных исследований.

На уроке могут быть использованы различные цифровые информационные ресурсы: анимации, интерактивные картинки и схемы, интерактивные задания. Каждый вид такого ресурса имеет свой характер в образовательном процессе. Коллекция цифровых ресурсов содержит культурно-просветительскую и учебно-научную информацию. Мультимедийный справочник позволяет получать и идентифицировать различную информацию с помощью атласных идентификаторов.

Очень удобно работать с методикой тестирования по интерактивным картинкам для закрепления учебного материала. Студенты должны найти правильный ответ из списка картинок, и после выполнения задания ответы проверяются автоматически.

Анимации используются для демонстрации механизма природных процессов. При использовании анимации можно легко показывать соответствующие тексты, а также выделять цветом и привлекать внимание учащихся, выделяя определенные части экрана или картинки.

В заключение можно сказать, что, используя цифровые информационные ресурсы, учащиеся разного возраста с учетом условий творческой и научной деятельности могут активизировать свою деятельность, повысить качество и эффективность образования, обогатить профессиональные навыки учащихся педагога.

Список литературы:

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. - Камень, 2003. - 177 с.

2. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тораев А.Б. Инновационные образовательные технологии. – Т.: «Сано Стандарт», 2015. – 150 с.

3. Толипов У., Усмонбоева М. Практические основы педагогических технологий – Т.: 2006. – 260 с.

О РЕПРОДУКЦИИ НЕКОТОРЫХ КОРМОВЫХ ЭСПАРЦЕТОВ (*FABACEAE*) В АРИДНОЙ ЗОНЕ УЗБЕКИСТАНА

З. Ф. Джумаева

Гулистанский государственный университет

zar.1990@inbox.ru

Abstract: Many species of the genus *Onobrychis* Mill. (Fabaceae), are the main forage

plants of pastures in semi-desert zones of Uzbekistan and have a high content of protein compounds and essential amino acids. Some species of the genus and their varieties are the biological basis for the development of zonal technologies for the production of feed and the biologization of agriculture. The study of the features of seed reproduction of valuable fodder esparcets in arid conditions is of great practical interest for the conservation of biological diversity, breeding and seed production, selection and zoning of phytomeliorants. The article is devoted to the peculiarities of reproduction of 4 forage species of the genus *Onobrychis*. In the conditions of Uzbekistan, annual species *O.micrantha* and *O.pulchella* proceed to reproduction on the 28-30 day of vegetation, and perennials O. chorassanica and O. seravchanica in the second year of vegetation. Flowering and fruiting within the shoot occurs acropetally.

Keywords: *Onobrychis*, Fabaceae, fooder plants, reproduction, flowering, fruiting, seed productivity, adaptation.

Аннотация. Многие виды рода Onobrychis Mill. (Fabaceae), являются основными кормовыми растениями пастбищ полупустынной зоны Узбекистана и отличаются высоким содержанием белковых соединений и незаменимых аминокислот. Некоторые виды рода и их разновидности являются биологической основой для разработки зональных технологий производства кормов и биологизации земледелия. Изучение особенностей семенного размножения ценных кормовых эспарцетов в засушливых условиях представляет большой практический интерес для сохранения биологического разнообразия, селекции и семеноводства, селекции и районирования фитомелиорантов. Статья посвящена особенностям воспроизводства 4-х кормовых видов рода Onobrychis. В условиях Узбекистана однолетние виды O. micrantha и O. pulchella приступают к размножению на 28-30 день вегетации, а многолетники O. chorassanica и O. seravchanica на второй год вегетации. Цветение и плодоношение внутри побега происходит акропетально.

Ключевые слова: Onobrychis, Fabaceae, кормовые растения, размножение, цветение, плодоношение, семенная продуктивность, адаптация.

В результате антропогенных воздействий Узбекистан за последние 50 лет лишился более 6 млн. га естественных кормовых угодий, а из оставшихся пастбищ около 14 млн. га деградированы и нуждаются в качественном улучшении [1, С.68-73; 2, С.9-19]. Между тем современная наука располагает достаточно эффективными методами улучшения пастбищ, а дикорастущая флора обладает большим потенциалом дикорастущих кормовых растений, изучение и расширение ассортимента которых является весьма актуальным [3,С.64-66; 5, С.9-14; 6, С.5-21]. По результатам изучения природного генофонда дикорастущих растений сотрудниками ВИР им. Н.И. Вавилова рекомендовано в качестве перспективных для использования в культуре 130 видов бобовых растений [4, С.4-5].

Изучение особенностей семенного размножения ценных кормовых эспарцетов - *Onobrychis*: *O. micrantha* Schrenk, *O. pulchella* Schrenk., *O. chorassanica* Bunge и *O. seravchanica* B.Fedtsch в аридных условиях представляет большой практический интерес для сохранения биологического разнообразия, селекции и семеноводства, подбора и районирования фитомелиорантов. Выбранные объекты исследования по жизненной форме относятся к группу трав. В условиях адыра всходы у однолетников появляются через 8-12 дней после посева, у многолетников - 15-23. Семядоли проростков у всех видов растут очень медленно, в течение 10-14 дней. Форма семядолей различается в

зависимости от видовых особенностей: от овальной до обратнояйцевидной, а размеры колеблются от 4-6 мм длины и 2,0-3,1 мм ширины. Первый лист у *O. micrantha* и *O. pulchella* тройчатый, а у видов *O. chorassanica* и *O. seravchanica* – простой. С 4-5-ого узла у видов *O. chorassanica* и *O. seravchanica* появляются непарноперистые листья. В процессе индивидуального развития у них наблюдается морфологическая гетерофиллия, выражающаяся в смене простых листьев тройчатыми и более сложными непарноперистыми.

Активный рост растений у однолетников отмечается в апреле и в мае. У *O.micrantha* и *O.pulchella* бутонизация отмечается во II декаде мая. Через 10-12 дней с начала бутонизации растения приступают к цветению, которая длится 18-27 дней. В II декаде июня начало плодоношения отмечается у *O.pulchella,* затем у *O. micrantha,* а созревание плодов отмечено в конце июня. В целом от начала вегетации до созревания плодов у однолетных эспарцетов проходит 58-67суток. В мае и в июне у многолетников наблюдается активный рост растений и образование побегов II порядка. Темп роста постепенно снижается во второй половине июля и к III декаде августа прекращается. К концу вегетации побеги I порядка у *O. chorassanica* достигает 30-35 см, а у вида *O. seravchanica* - 34-41 см.

Отрастание побегов I порядка у двулетних растений наблюдали в конце марта - начале апреля. Рост и развитие растений, как предедущий год, были более интенсивные в апреле – мае, а затем отмечается постепенное снижение. В двулетнем возрасте у *O. chorassanica* и *O. seravchanica* отмечается вступление в генеративную фазу. Они обильно цветут и плодоносят. В сроках и темпах роста и развития трехлетних и многолетних растений по сравнению с двулетними особями существенных различий не наблюдается. Ниже мы остановимся на особенностях роста и развития трехлетних особей, когда у изученных многолетних видов эспарцетов наблюдается генеративный период развития.

Таким образом, все изученные виды рода *Onobrychis* в аридных условиях успешно растут и развиваются. Однолетние виды более приспособлены к аридным условиям произрастания, что выражается в быстрых темпах роста и развития ускоренном происхождении фенофаз и онтогенеза. От начала вегетации до созревания плодов у однолетников проходит 51-76 дней, у многолетников - 115-130. Вегетация однолетних видов эспарцетов продолжается до середины июля, у многолетних – до начала октября, иногда до наступления осенних заморозков.

Литература

1. Ашурметов О.А., Хасанов О.Х.,Рахимова Т., Шамуродов Х. 2005. Некоторые итоги исследования по фитомелиорации пустынных и полупустынных пастбищ Узбекистана // Узб.биол.журн. -2005. № 1. С. 68-73.

2. Каршибаев Х.К., Каршибаев Ж.Х., Джумаева З.Ф., АбдухоликовФ.Б. Биология семени некоторых кормовых бабовых растений (Fabaceae) в аридной зоне Узбекистана // Вестник Гулистанского государственного университета.-2020. № 4. С. 9-19.

3. Коберницкая Т.М. Изучение коллекции эспартсета в условиях Акмолинской области // В сб.: Многофункциональное адаптивное кормопроизводство. -2020. МС 64-66.

4. Колясникова Н.Л. Эмбриология некоторых кормовых растений семейства Fabaceae Lindl. // Вестник Пермского университета. Биология. -2012.Вип.2. С. 4-5.

5. Мустафаев С.М., Мурадов Ш.О., Киличева Д.И. Перспективы интродукции и культуры аборигенной флоры // Проблемы науки.-2017.№ 3 (16). С. 9-14.

6. Шамсутдинов З.Ш., Шамсутдинов Н.З. Биогеоценотические принцип и метод экологической реставрации пустынной пастбищной экосистемы Средней Азии // Аридные экосимистии.-2012.Т. 18. № 3 (52). С. 5-21.

SHIRINMIYA O‘SIMLIGINING TUGUNAK BAKTERIYALARINING FITOPATOGEN ZAMBURUG‘LARGA QARSHI ANTAGONISTIK MUNOSABATI

Ra’no KURALOVA, *tayanch doktorant Guliston davlat universiteti*
Toxir XUSANOV, *b.f.n. falsa fanlari doktori(PhD)*
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Mikrobiologiya Ilmiy tekshirish instituti
Xabibjon QO‘ShIEV, *prof. b.f.d., Guliston davlat universiteti*
Moxinur TO‘RABOEVA, *talaba*
quralovarano@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda qishloq xo‘jaligida iqtisodiy samaradorlikka erishish, o‘simliklar xosildorligini oshirish, fitopatogen kasalliklarni kamaytirish dolzarb vazifalardan biridir. Ushbu tadqiqot fitopatogen zamburug‘ kasalliklariga qarshi samarali biologik kurashda foydalaniladigan *Baillus* turkumiga mansub eng faol antagonistlarni tanlash ustida olib borildi. Tadqiqotlar davomida *Baillus subtilus* turkumi shtammlarining fitopatogen zamburug‘larga qarshi antagonistik ta’sirini o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, shirinmiya ildizida ajratib olingan ayrim bakteriya shtammlari faol antagonist ekanligi aniqlandi. Antagonistlar ichida *Baillus subtilus* eng faol bo‘lib 85% gacha fitopatogen zamburug‘lar shtammiga qarshi ingibirlash zonasini xosil qildi.

Kalit so‘zlar: *Bacillus licheniformis, Priestia megaterium, Bacillus holotolerans, Baillus subtilus,* zamburug‘, antagonist, fitopatogen, fungitsit.

Abstract:

Today, achieving economic efficiency in agriculture, increasing plant productivity, and reducing phytopathogenic diseases are one of the urgent tasks. This study was conducted on the selection of the most active antagonists of the genus Baillus, which are used in effective biological control of phytopathogenic fungal diseases. In the course of research, the study of the antagonistic effect of Baillus subtilus strains against phytopathogenic fungi showed that some bacterial strains isolated from licorice roots were found to be active antagonists. Among the antagonists, Baillus subtilus was the most active and produced an inhibition zone of up to 85% against phytopathogenic fungal strains.

Keywords: *Bacillus licheniformis, Priestia megaterium, Bacillus holotolerans, Baillus subtilus,* fungus, antagonist, phytopathogen, fungicide.

Kimyoviy pestitsidlardan keng va nazoratsiz foydalanish qishloq xo‘jaligida tuproqlarda zararli moddalarning konsentratsiyasi oshib ketishi xolatida salbiy oqibatlarga olib kelishi aniqlandi[1,2,3,7]. Dunyoda bir nechta davlatlar kimyoviy pestitsidlardan voz kechib mikroorganizmlar asosida yaratilgan biologik preparatlarga o‘tish jarayonlari tezlashib ketganini kuzatish mumkin.

Hozirgi vaqtga kelib ekologik sof bo‘lgan qishloq ho‘jaligi maxsulotlarni yetishtirishga bo‘layotgan e’tibor dolzarb mavzularga aylandi. Chunki kimyoviy preparatlarni fungitsitlarga ishlatish ortidan foydali xashorotlar, xayvonlar va inson organizimida keltirib chiqarayotgan salbiy ta’siri evaziga turli xil kasalliklar kelib chiqmoqda. Olimlar tomonidan kimyoviy preparatlarni o‘rniga fitopatogen zamburug‘larga qarshi sifati yuqori bo‘lgan biologik preparatlarni ishlatish kerakligini ilmiy asoslab berildi[4,5]. Bularga misol qilib bakteriyalardan *Pseudomonas fluorescens, Agrobacterium, Azospirillum, Bacillus subtilis* va zamburug‘lardan *Trichoderma sp* kabi biologik preparatlar shular jumlasidandur[6,7].

Fitopatogen zamburug‘larga qarshi kurashish maqsadida Shirinmiya ildizi tugunakdan ajratib olingan *Bacillus licheniformis, Priestia megaterium, Bacillus holotolerans* va *Baillus subtilus* bakteriyalarning antogonestik faolliklari o‘rganildi. Yuqoridagi bakteriyalar o‘zining faol bo‘lgan fermentlari, o‘simlikni o‘sishini tezlashtiradigan fitogormonlar va o‘simlik kasalliklarini bionazorat qiluvchi antibiotiklar ishlab chiqarish xususiyatiga ega hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi shirinmiya o‘simligining tuganaklaridan ajratib olingan *Bacillus licheniformis, Priestia megaterium, Bacillus holotolerans* va *Baillus subtilus* bakteriyalarning fitopatogen zamburug‘lar kasalligiga qarshi samarali biologik kurashda eng faol antagonistlarni tanlashdan iboratdir.

Material va metodlar. Tadqiqot ob’ekti sifatida Mikrobiologiya instituti kolleksiyasidan olingan quydagi fitopaogenlar *V. Dahli, Alternaria sp, F. Meniliforme, F. Culmorium, F. Oxysporium, F. Vertisiloides, F. Poae, Aspergillus falavus, Penicillum chrysogenum* va *Penicillum sp* fitopatogen zamburug‘idan foydalanildi. Shuningdek, unga qarshi antagonistik munosabatlarini o‘rganish uchun laboratoriyada shirinmiya o‘simligining tuganaklaridan ajratib olingan *Bacillus licheniformis, Priestia megaterium, Bacillus holotolerans* va *Baillus subtilus* bakteriyalarning shtammlari sinovdan o‘tkazildi.

Bakteriya shtammlari MPA ozuqa muhitida 72 soat davomida 30°S haroratda o‘stirildi. Fitopatogen zamburug‘lar uchun Chapek ozuqa muxitida 5 kun davomida 28°S haroratda o‘stirildi.

Fitopatogen zamburug‘larga nisbatan antagonistik munosabatini o‘rganish Chapek agar ozuqa muhitida olib borildi. Buning uchun bakteriya shtamlarini MPA bulyoni ozuqa muhitida o‘sgan suyuqlikni petri likobchasida tayyorlangan chapekali ozuqa muxitida oldi zamburug‘lar ekib olinda va ekildi. Petri likopchasida likobcha devoridan 2 sm joy qoldirilgan holda 1 ta Petri likobchasida 5 ta dan blok kesib olindi hamda ushbu blokni o‘rniga bakteriya kulturalaridan suyuqliklar joylashtirib chiqildi.

Barcha namunalar 7 kun davomida 28°S haroratda inkubatsiya qilindi. Mikroorganizmlarning bir-biriga qarama-qarshi o‘sish tezligi hisoblab borildi.

Mikroorganizmlarning bir biriga nisbatan o‘sish tezligini ingibirlashi (%) quyidagi formula bo‘yicha hisoblandi.

$$\text{Growth inhibition rate (\%)} = \frac{\text{Control colony radius} - \text{Treatment colony radius}}{\text{Control colony radius}} \times 100$$

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot natijalarini to‘liq o‘rganish maqsadida fitopatogen va ularga qarshi antagonistlar bakteriyalarning o‘sish tezligi har kunda o‘lchab borildi. 1- jadvaldan ko‘rinadiki bakteriyalar ichida *Baillus subtilus* kuchli antogonistik xususiyatiga ega bo‘lib qolgan bakteriyalarga nisbatan yuqori natija ko‘rsatdi. ***Priestia megaterium*** bakteriyasi

antogonistik xususiyati yo‘qligi namayon bo‘ldi. Eng yuqori natija ko‘rsatgan ***V. Dahli*** fitopatogenga nisbatan olingan bo‘lib 35 mm uzunlikdagi zona xosil bo‘lganligini ko‘rish mumkin. ***Bacillus holotolerans*** bakteriyasi esa ***Alternaria sp*** fitopatogen zamburig‘iga nisbatan antagonist xususiyati yaxshi ekanligini namoyon qildi. ***Penicillum sp*** fitopatogenga nisbatan esa ***Priestia megaterium***, ***Bacillus holotolerans*** va ***Baillus subtilus*** bakteriyalari antagonistlik namoyon qilganligini ko‘rish mumkin. Qolgan natijalar 1-jadvalga keltirilgan.

1-jadval

Fitopatogen zamburug‘larga nisbatan bakteriya shtammlarining antagonistligi

Fitopatogen zamburug‘ shtammlar	***Bakteriyalarning antagonistlik, ta’siri, mm***			
	Bacillus licheniformis	***Priestia megaterium***	***Bacillus holotolerans***	***Baillus subtilus***
V. Dahli	22 mm	-	23 mm	35 mm
Alternaria sp	30 mm	-	27 mm	33 mm
F.Meniliforme	-	-	-	-
F.Culmorium	-	15 mm	-	23 mm
F.Oxysporium	-	-	-	-
F. Vertisiloides	22 mm	15 mm	20 mm	27 mm
F. Poae	-	-	12 mm	25 mm
Aspergillus falavus	11 mm	-	-	15 mm
Penicillum chrysogenum	15 mm	-	25 mm	30 mm
Penicillum sp	-	15 mm	20 mm	27 mm

F. Vertisiloides ildiz chirish kasalligini keltirib chiqaradigan fitopatogen zamburug‘iga esa shirinmiya o‘simligi tugnagidan ajratilgan barcha bakteriyalar *Bacillus licheniformis, Priestia megaterium, Bacillus holotolerans* va *Baillus subtilus* yaxshi antagonist xususiyatini namoyon qilganligini ko‘rish mumkin.

Olingan natijalar asosida fitopatogen zamburug‘lara qarshi antagonistik siftida *Baillus subtilus* shtammini qo‘llash mumkin ekanligi ko‘rsatdi. Chashka petrilarning ko‘rinishi 1-rasmda keltirilgan.

V. Dahli	***Alternaria sp***	***Penicillum chrysogenum***

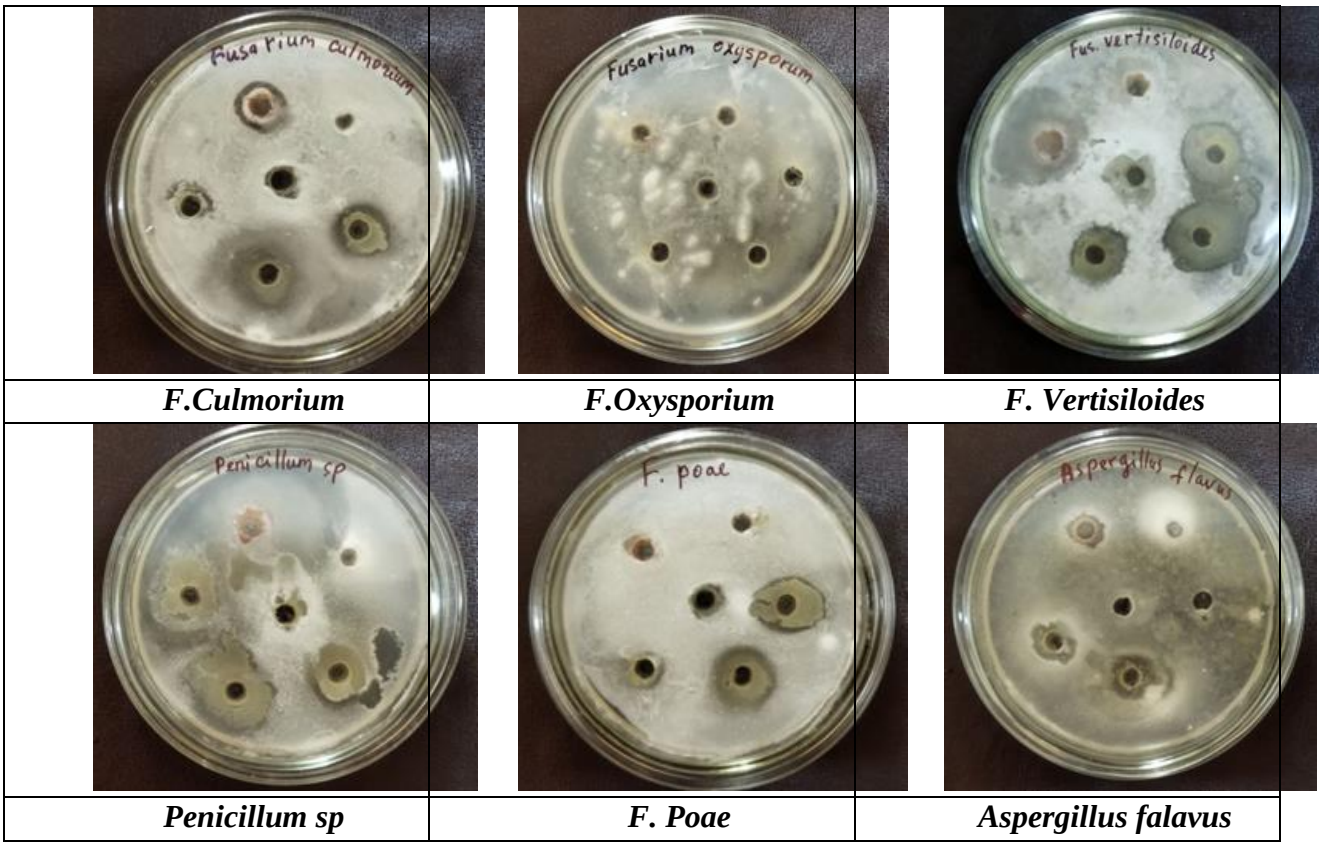

F.Culmorium	***F.Oxysporium***	***F. Vertisiloides***
Penicillum sp	***F. Poae***	***Aspergillus falavus***

1-rasm. Fitopatogen zamburug‘larning antagonistik xususiyatlarining chashka petriga ko‘rinishi

Keltirilgan rasmlardan ko‘rinadiki *Alternaria sp* fitopatogen zamburug‘iga nisbatan bakteriyalarning antagonistik xususiyatlari yaxshi namoyon qilgnanliini ko‘rish mumkin. Qolgan fitto patogen zamburug‘larga nisbatan esa *Baillus subtilus* bakteriyasi zona xosil qilganligi namoyon bo‘lgan.

Tanlab olingan zamburug‘lari fitopatogen bo‘lib, uni nazorat qilish juda qiyin, qishloq xo‘jaligi ekinlarida ko‘plab kasalliklarni keltirib chiqaradi. Ko‘p xolatlarda Fusarium avlodi zamburug‘lari bilan simbioz rivojlanadi va o‘simliklarda kasallikni kuchaytiradi[5,7]. Kasallikka qarshi fungitsidni qo‘llash nisbatan samarasiz, shuningdek, bunday kimyoviy moddalardan foydalanish bo‘yicha katta ekologik muammolar mavjud. Bir qancha biologik ximoya vositalari, shu jumladan *Baillus subtilus* turkumi bakteriyalari tabiiy biologik ximoya vositasi sifatida o‘simliklarning turli qismlari va tuproqlardan eng ko‘p ajratilgan bakteriyalardir[3,4].

Baillus turkumi bakteriyalari potensial bionazorat ekanligi adabiyotlardan ma’lum. Ushbu maqolada biz shirinmiya o‘simligi tuganak bakteriya shtammlarining fitopatogen zamburug‘larga ta’siri ikki tomonlama antagonizm metodida ekishdan 7 kun o‘tkandan so‘ng, qo‘zg‘atuvchining gifalari faol tarzda rivojlanishdan to‘xtagan. Adabiyotlar tahlillari asosida xulosa qilishimiz mumkin[1,3,7].

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, *Baillus subtilus* turkumining shtammi fitopatogen zamburug‘larga qarshi antagonistik bo‘lib, agressiv mikoparazitlar bo‘lishi mumkin. Sinovdan o‘tgan antagonist shtammlar zamburug‘ shtammlariga qaraganda sezilarli darajadat ingibirlash zonasi hosil qildi. Kelajakda o‘simliklarda uchraydigan fungitsit kasalligiga qarshi biofungitsid sifatida ushbu *Baillus subtilus* shtammidan foydalanish mumkin.

ADABIYoTLAR

1. Zuev V.I., Bo‘riev H.Ch., Qodirxo‘jaev O., Azimov B.B./ Kartoshkachilik/ Darslik/ Toshkent 2005 b.274-277

2. Frank N. Martin, Z.Gloria Abad, Yilmaz Balci, Kelly Ivors / Identification and Detection of Phytophthora : Reviewing Our Progress, Identifying Our Needs // Plant Disease 2012 / Vol. 96 No. 8, -p. 1080-1103.

3. Kariuki W.G., Mungai, N.W., Otaye, D.O., Thuita, M., Muema, E.,Korir, H., Masso, C., 2020. Antagonistic effects of biocontrol agents against Phytophthora infestans and growth stimulation in tomatoes. Afr. Crop Sci. J. 28, 55e70. https://doi.org/10.4314/acsj.v28is1.5S.;

4. Yao, Y., Li, Y., Chen, Z., Zheng, B., Zhang, L., Niu, B., Meng, J.,Li, A., Zhang, J., Wang, Q., 2016. Biological Control of Potato Late Blight Using Isolates of Trichoderma. Am. J. Potato Res. 93, 33e42. https://doi.org/10.1007/s12230-015-9475-3.).

5. Tingting Mao , Xiaojun Chen , Haixia Ding , Xiaoyulong Chen & Xuanli Jiang (2020): Pepper growth promotion and Fusarium wilt biocontrol by Trichoderma hamatum MHT1134, Biocontrol Science and Technology, DOI: 10.1080/09583157.2020.1803212].

6. Bell D.K., Wells H.D., Markham C.R., 1982. In vitro antagonism of Trichoderma species against six fungal plant pathogens. Phytopathology, 72(4):379–382. http://dx.doi.org/10.1094/Phyto-72-379/

7. Kadыrova G.X., Xusanov T.S., Atadjanova Sh.Sh., Narmuxammedova M.K., Abdullaev A.K., ANTIFUNGALNAYa I ANTIBAKTERIALNAYa AKTIVNOST RIZOSFERNЫIX BAKTERIY PShENISЫ (Triticum aestivum L.) // Universum: ximiya i biologiya, Rossiya, 2022. № 5(95). S.5-10. DOI: 10.32743/UniChem.2022.95.5.13434

QISHLOQ XO‘JALIGIGA OID KASB-HUNAR MAKTABLARIDA BIOLOGIYA FANINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Turdimetov Shaxobiddin Muxitdinovich,
b.f.d., professor, Guliston davlat universiteti
e-mail turdimetov1970@mail.ru
Botirov Shavkat Alijon o‘g‘li,
Guliston davlat universiteti, o‘qituvchi
e-mail shbotirov441@gmail.com

Annotatsiya: Kasb-hunar maktablari va o‘rta maktab fanlarini o‘quvchilar tanlagan mutaxassisliklarga bevosita bog‘lab o‘tish muhim ahamiyatga ega. Maqolada biologiya fanini kasb-hunar maktablarida o‘tilishida qishloq xo‘jaligi fanlari bilan bog‘lab o‘tish va pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga oid ma’lumotlar keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: tabiiy ekosistemalar, sun’iy ekosistemalar, Markaziy Osiyo ekosistemasi, pedagogik texnologiya, biosistema.

Abstract: It is important to directly link vocational schools and high school subjects to the majors chosen by students. The article provides information on the connection of biological science with agricultural sciences and the use of pedagogical technologies in vocational schools.

Keywords: natural ecosystems, artificial ecosystems, Central Asian ecosystem, pedagogical technology, biosystem.

O‘rta maxsus va kasb hunar ta’limida pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda fanning o‘ziga xosligi va mavzularning mazmuniga e’tibor qaratish lozim. Masalan, ijodiy ishlarni tahlil qilinadigan mavzuli ishlarda “Tanishuv” texnologiyasi, mavzudagi ketma-ketliklarni muhokama qilish uchun esa “CHarxpalak” uslubini qo‘llash yaxshi samara beradi. Qanday texnologiyani qo‘llash mavzuning o‘ziga xosligidan kelib chiqadi [1, 12-30 b].

Ushbu maqolada kollej va akademik litseylar uchun biologiya fanidan “Tabiiy va sun’iy ekosistemalar” mavzusini o‘qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish yuzasidan takliflar keltirilgan. Mazkur mavzuda ekosistema haqida umumiy tushincha, uning rivojlanishi, tavsifi va asosiy tushinchalar berilgan. Shuningdek, Markaziy Osiy regionining ekosistemasining o‘ziga xos jihatlariga ta’rif berilgan [2, 112-122 b]. Tabiiy ekosistema bilan sun’iy ekosistemalarning farqi, tarkibiy qismlari haqida ma’lumotlar berilgan. Mirzacho‘l vohasi ham o‘ziga xos ekosistemaga ega bo‘lib [3, 112-122 b; 4, 65-68; 5, 63-67; 6, 1-6; 7, 81-85; 8, 9944-9952 b], bu mintaqa bo‘yicha ham ma’lumotlar mavjud va talabalarga topshiriq qilib berish mumkin.

Mavzuning o‘ziga xos jihatlarini hisobga olgan holda “3x4” texnologiyasidan foydalanib o‘qitish tavsiya etilmoqda. Ushbu mashg‘ulot davomida talabalar aniq bir muammoni yakka holda fikrlab hal etish, yechimini topish, ko‘p fikrlardan keragini tanlash, tanlab olingan fikrlarni umumlashtirish va ular asosida qo‘yilgan muammo yuzasidan aniq bir tushincha hosil qilishga, shuningdek, o‘z fikrlarini ma’qullay olishga o‘rganadi.

Avvalo, guruhdagi o‘quvchilar 4-5 nafardan iborat 4 ta guruhchaga bo‘linadi. O‘qituvchi darsning maqsad va o‘tkazilish tartibi bilan o‘quvchilarni tanishtiradi va har bir kichik guruhga A-3 formatidagi qog‘ozning yuqori qismida yozuvi bo‘lgan varaqlarni tarqatadi. Guruhlarga tarqatilgan varaqlarga taxminan quyidagi yozuvlarni yozish mumkin:

1. Ekosistema tushinchasi, ularning turlari haqida ma’lumot.
2. Markaziy Osiyo regioni ekosistemasining o‘ziga xosligi.
3. Tabiiy ekosistemalarga nimalar kiradi? Izohlang.
4. Sun’iy ekosistemalar, ularning tabiiy ekosistemalardan farqi.
5. Sun’iy ekosistemalardagi asosiy muammolar va ularning yechimi.

O‘qituvchi yuqorida keltirilgan taxminiy savollarga faqat uchta fikr, ya’ni uchta so‘z yoki so‘zlar birikmasi, yoki uchta gap bilan davom ettirishlari mumkinligini uqtiradi va buni amalga oshirish uchun vaqt belgilaydi.

Guruh a’zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan fikrni yozib davom ettiradilar. Uchtadan fikr yozilganidan so‘ng guruh a’zolari o‘rnidan turib soat mili yo‘nalishi bo‘yicha joylarini o‘zgartiradilar, ya’ni 1-guruh 2-guruhning, 2-guruh 3-guruhning , 3 guruh esa 4-guruhning o‘rniga o‘tadilar. Agar auditoriya kichik guruhlarning joylarini almashtirishga moslanmagan bo‘lsa, u holda o‘quvchilarni joylarini almashtirish o‘rniga guruhlarga tarqatilgan materiallarni almashtirish orqali, ularni dastlabki olingan guruhlarga qadar almashtirilishi mumkin.

Yangi joyga kelgan guruh a’zolari shu yerda qoldirilgan tarqatma materillardagi fikrlar bilan tanishib, unga yana uchtadan o‘z fikrlarini yozib qo‘yadilar. Guruh a’zolari yana yuqoridagi kabi joylarini o‘zgartiradilar, shu tariqa kichik guruhlar o‘z joylariga qaytib kelgunlariga qadar joylarini almashtirib, tarqatma materiallarga o‘z fikrlarini qo‘shib boradilar.

O‘z joylariga qaytib kelgan kichik guruhlar tarqatma materialda to‘plangan barcha fikrlarni diqqat bilan o‘qib, ularni umumlashtirgan holda bitta yaxlit ta’rif holatiga keltiradilar.

Har bir guruh o‘zlariga berilgan topshiriq va ularga boshqa guruh tomonidan qo‘shilgan fikrlarni tanqidiy ko‘rib chiqadilar. Masalan, sun’iy ekosistemalarga berilgan ma’lumotlar ichida o‘zlari bildirgan fiklarlarga qo‘shilgan fikrlarning nechog‘lik to‘g‘ri yoki xato ekanligini tahlil qiladilar. Sun’iy ekosistemalarga darslikdan tashqari berilgan fikrlar bilan boyitilganligiga ham ahamiyat qaratiladi. Har bir kichik guruhning mualliflik ta’riflari guruh a’zolaridan biri taqdimot qiladi.

Guruh a’zolari tomonidan o‘tkazilayotgan taqdimotlar davomida o‘zlarining ta’riflari va kichik guruhlar tomonidan bildirligan fiklarni umumlashtiradilar. O‘qituvchi har bir fikrga munosabatni bildiradi, izoh beradi, ularni baholaydi, so‘ngra mashg‘ulotni yakunlaydi.

Mashg‘ulotni bunday tashkil etish natijasida o‘quvchilarda tabiiy va sun’iy ekosistemalar yuzasidan erkin, mustaqil va mantiqiy fikrlashga o‘rganadilar. Dars davomida ekosistema tushinchasining paydo bo‘lishi, uning o‘lchamlari, turlari va biosistemalar haqidagi tushinchalar darslikdagi va undan tashqari berilgan ma’lumotlar bilan boyitiladi. Bunda dars tashkil etilishidan avval berilgan topshiriqlar muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari tabiiy va sun’iy ekosistemalarning o‘xshashlik va farqlarini o‘rganishda jamoa bo‘lib ishlash, izlanish, fikrlarni jamlab, ulardan nazariy va amaliy tushincha hosil qilish ko‘nikmasiga ega bo‘ladilar.

Tabiiy va ekosistemalar ekosistemalarni yaxshilash yuzasidan o‘tkazilayotgan taqdimotlar natijasida o‘quvchilar jamoaga o‘z fikrini o‘tkazish, uni ma’qullash, qo‘yilgan muammoni yechishda va mavzuga umumiy tushincha berishda o‘tilgan mavzulardan egallagan bilimlarni qo‘llay olishga o‘rganadilar.

Ushbu maqolada kasb-hunar kolejlari va akademik litseylarda biologiya fanidan faqat bir mavzu yuzasidan pedagogik texnologiya asosida o‘qitish uslubiyati bayon etildi. Ushbu uslubdan foydalanib, boshqa mavzu yoki fanlarda ham foydalanish mumkin. Har bir savollarga turlicha fikrlar bildirilishi natijasida mavzulararo va fanlararo bog‘liqlikka erishish imkoniyati yaratiladi.

Adabiyotlar:

1. Biologiya: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 11-sinfi uchun darslik: 1-nashr / Mualliflar: A. G‘afurov, A. Abdukarimov, J. Tolipova, O. Ishankulov, M. Umaraliyeva, I. Abduraxmonova. – T.: «Sharq», 2018. B. 112-122.
2. Tolipova, J.O. Biologiyani o‘qitishda pedagogik texnologiyalar. T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. B. 12-30.
3. Turdimetov S.M., Musurmanova M.M. Properties of Soils located in different Geomorphological Conditions. American Journal of Agriculture and Horticulture Innovations. Volume 02 Issue 11-2022. pp 01-06.
4. Turdimetov Sh.M., Rakhimov Z. Evolution of Properties of Irrigated Grassland Soils. International scientific and currentresearch conferences“. Priority directions for the development of science and education”. – Austin, USA.– 2021. pp 65-68.
5. Turdimetov Sh.M., Esonboeva N. Mirzaobod tumani tuproqlarining meliorativ holati. Mejdunarodniy nauchno-obrazovatel’niy elektronniy jurnal «Obrazovaniye I Nauka V Xxi Veke». Vipusk №37 (tom 3) (aprel’, 2023). C. 67-73.
6. Kh.F. Batirov, Sh.M. Turdimetov, & R.B. Nurillaeva. (2023). Ecological Role Of Different Siderate Crops In Improving Soil PropertIES. *American Journal Of Agriculture And Horticulture Innovations*, *3*(01), 01–06. https://doi.org/10.37547/ajahi/Volume03Issue01-01.
7. Турдиметов, Ш., & Эсонбоева, Н. (2023). Mirzaobod tumani gidromorf

tuproqlarinig xossalari. *Евразийский журнал технологий и инноваций*, *1*(5), 81–85. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejti/article/view/14156

8. Shakhobiddin Muhitdinovich Turdimetov, Ilkhomjon Abdulmanzurovich Abdurakhmonov, Laziza Akhmatovna Botirova, Ihtiyor Yakubovich Zikirov, Sevara Mavlonovna Ashiralieva. (2021). Soil Quality Assessment Principles for Vegetable Crops. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, *25*(6), 9944–9952. Retrieved from https://annalsofrscb.ro/index.php/journal/article/view/7328

BOSHOQLI DON EKINLARINI SUG‘ORISHDA ZAXIRA SUVLARIDAN FOYDALANISH

Turg‘unov Shamsiddin Quvondiq o‘g‘li,
Magistrant, Guliston davlat universiteti
shamsiddinturg‘unov@gmail.com

Annotatsiya: Boshoqli donni sug‘orish jarayonidagi tuproqqa solinayotgan o‘g‘itlarning, begona o‘tlar va hasharotlarga qarshi qo‘llanilayotgan zaharli kimyoviy moddalarning bir qismi yer osti suvlariga yuvilib tushib, ularning ekologik-meliorativ holatining yomonlashuviga olib kelmoqda.

Kalit so‘zlar. zaxira suvlaridan foydalanish, ekin turlari, boshoqli don ekinlari , tik zovurlar

Qishloq xo‘jaligi ekinlari sug‘oriladigan maydonlarining kengayishi va O‘zbekistonning turli xil, shu jumladan, tekislikdagi zonalarida sug‘oriladigan har gektar maydonning hosildorligini oshirishda bir qancha muammolar kelib chiqmoqda. Ularni bartaraf etish maqsadida, y e r osti suvlarining haroratini, o‘z navbatida, tabiiy sharoitlari murakkab dinamik tizimining kompleksini har tomonlama chuqur o‘rganishni va O‘zbekistonning qurg‘oqchil zonasi har bir mintaqasida y e r unumdorligining funksional bog‘liqligi parametrlarining miqdoriy qiymatlarini belgilashni, shuningdek, insonning faol faoliyati natijasida yuzaga keladigan omillarni talab qiladi;

Qilingan tajribalar asosida sug‘orish manbai yer osti suvlaridan unumli foydalanishda uning haroratiga bog‘liq ravishda o‘rganish aniq ko‘rsatmalarni yaratish. Suv tejamkor texnologiyalardan foydalanib boshoqli don ekinlarining o‘sishi va rivojlanishi davomida, ya’ni urug‘dan o‘nib, hosil qilguncha ma’lum davrlarni (fazalarni) o‘taydi. Rivojlanish fazalarida o‘simliklarda morfologik o‘zgarishlar sodir bo‘ladi va yangi organlar shakllanadi. Bug‘doy quyidagi fazalarni o‘taydi: o‘nib chiqish, to‘planish, naychalash, boshoqlanish, gullash va pishish fazalarida kuzatuvlar olib borish hamda xosildorligining samaradorligini o‘rganish.

Hozirgi davrda boshoqli don hosildorligining oshishiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan omillardan biri, vegetatsiya davri davomida yuzaga kelayotgan suv taqchilligi bo‘lsa, ikkinchisi, aksariyat fermer xo‘jaliklarida boshoqli donni sug‘orishda mahalliy tuproq va gidrogeologik sharoitlarni, ularning o‘sishi va rivojlanishining o‘tish fazalari davrida suvga bo‘lgan haqiqiy talablarning hisobga olinmasligidir. Boshoqli donni sug‘orish jarayonidagi tuproqqa solinayotgan o‘g‘itlarning, begona o‘tlar va hasharotlarga qarshi qo‘llanilayotgan zaharli kimyoviy moddalarning bir qismi yer osti suvlariga yuvilib tushib,

ularning ekologik-meliorativ holatining yomonlashuviga olib kelmoqda. Yuqorida keltirilgan sabablar, sug‘oriladigan yerlarga ajratilayotgan suv zaxiralaridan samarali foydalanish, ekologik vaziyatga salbiy ta’sir etmaydigan agrotexnologik tadbirlar tizimini, gidrogel sun’iy polimer kristallaridan foydalanib sug‘orish usullari y e r osti suvlaridan boshoqli don maxsulotlarini y e tishtirishda ratsional foydalanish imkoniyatlarini yaratish.

Shu maqsadda Mirzacho‘lning janubiy-g‘arbiy qismidagi tik zovurlardan chiqayotgan yer osti suvlaridan keng foydalanilayotgan fermer xo‘jaliklari dalalarida tadqiqot ishlarini olib bordik. Ushbu xududdagi yer maydonlarining 80 foizdan ko‘p qismida sug‘orma dexqonchilik qilinadi. Yer osti sizot suvlarining ko‘tarilishi hisobiga, tuproq, ustki qatlamlarida suvda eruvchan tuzlarning to‘planishi kuzatildi. Buning sababini sug‘orish natijasida yer osti sizot suvlari sathining 1,5-2 metrgacha ko‘tarilib ketganligi bilan izoxlash mumkin. O‘rganilayotgan maydonda sizot suvlari sathi va mineralizatsiyasining o‘zgarish dinamikasi kuzatuv quduqlari yordamida aniqlalandi.

Sizot suvlari satxi va mineralizatsiya darajasining bir xilligiga erishilsa, tuproqning sho‘rlanish darajasi sug‘orish no‘rmasi bilan bog‘liq xolda o‘zgaradi. Bu qonuniyat ko‘p yillik dala tajribalarida o‘z isbotini topgan.

Sug‘orish suvining qo‘shimcha manbai sifatida foydalanish uchun zarur bo‘lgan yer osti suvlari miqdorini aniqlashda quyidagi holatlarni hisobga olish kerak. Keng ko‘lamli xo‘jalik-ichimlik va texnik suv ta’minoti uchun ishlatiladigan yer osti suvlari suv oqimlari ta’siri zonasida deyarli hamma joyda mavjud. Shunga ko‘ra foydalaniladigan yer osti suv zaxiralarining 90% gacha (suv ta’minoti uchun) yer usti suvlari hisobiga hosil bo‘ladi yoki ularni olish ikkinchisining yer osti ta’minotini kamaytiradi.

O‘zbekistonning sug‘orish zonasida sug‘orish uchun zarur bo‘lishi mumkin bo‘lgan yer osti suvlarining katta dinamik zaxiralari asosan to‘rtlamchi davr tog‘ oralig‘idagi daryo vodiylari va chuqurliklarida hosil bo‘ladi. Shu bilan birga, yer usti va yer osti suvlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq: ko‘rib chiqilayotgan yer osti suvlari oqimlarining asosiy zaxiralari yer usti oqimidan filtrlatsion yo‘qotishlari tufayli hosil bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida yer osti suvlarining sekin-asta nurashi va drenajlanishi paytida to‘ldiriladi (ma’lum sharoitlarda).

O‘zbekiston xalq xo‘jaligini rivojlantirishning uzoq muddatli va istiqbolli rejalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, respublikaning suv resurslarini rivojlantirish bilan bog‘liq ishlar (yer osti suvlari ularning bir qismi hisoblanadi) asosan quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. aholini markazlashtirilgan ichimlik suvi bilan to‘liq qamrab olish, ifloslanishdan maksimal darajada himoyalangan manbalardan suv olish;

2. barcha o‘zlashtirilmagan yaylovlarga suv chiqarish, allaqachon rivojlangan yaylovlarda suv o‘tkazuvchi tarmoqni maksimal suv sarfi va sug‘oriladigan qoramollarning minimal radiusi bo‘yicha rekonstruktsiya qilish;

3. barcha sanoat korxonalarini kengaytirish istiqbollarini hisobga olgan holda suv bilan ta’minlash;

4. sug‘oriladigan dehqonchilikni rivojlantirish uchun mavjud bo‘lgan barcha suv resurslaridan maksimal darajada foydalanish.

Sug‘orish manbalari haroratining boshoqli don ekinlariga ta’siri haqiqatda ham ilmiy tomondan kam o‘rganilgan. Yer osti suvlari yil fasllar bo‘yicha ko‘tarilish darasining diagrammasini tuzish boshoqli don yetishtirishda yer osti suvlaridan ratsional foydalanish va

tajriba uchastkasi sifatida (Sirdaryo viloyati Guliston tumani misolida) tanlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Raximbayev F.M. Hamidov M.H. Bespalov F.A. Amudaryo quyi qismida qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orishning o‘ziga xosligi. Toshkent, Fan-1992.

2. To‘raev A. Qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orishda suvni tejovchi yangi sug‘orish texnologiyalaridan foydalanish. – Toshkent: Ma’naviyat, 2003.

3. Axmedov X.A. Sug‘orish melioratsiyasi. Toshkent., «O ‘qituvchi»., 1977.

4. Raximbaev F.M. Hamidov M.X. «Qishloq xo‘jaligi melioratsiyasi»., Toshkent., «Mehnat», 1996 .

5. Axmerov H.A. Sug'orish va suvdan foydalanishni yaxshilashning asosiy masalalari . -Toshkent-.O'zbekiston, 1973 y

6. Bespalov N.F., Shuravilin A.V. Drenaj suvlaridan foydalangan holda sug'orish rejimi . - Toshkent, 1978 yil.

STEAM DASTURI ASOSIDA BIOLOGIYA FANIDAN LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARNI TASHKIL ETISH SAMARADORLIGI

R.SH.Bazarova

katta o‘qituvchi, GulDU

Annotatsiya: Ushbu maqolada Biologiya fanidan laboratoriya mashg‘ulotini STEAM dasturidan foydalanib tashkil etish va shu dastur asosida o‘quvchilar bilimini oshirishga doir topshiriqlar ishlab chiqilgan. Ushbu topshiriqlar asosida o‘quvchilarni ijodiy izlanish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish keltirilgan.

Kalit so‘zlar: STEAM dasturi, hamkorlikda ishlash, ijodiy qobiliyat, ijodiy izlanish, mustaqil fikrlash .

Аннотация: В данной статье представлены задачи организации лабораторных занятий по биологии с использованием программы STEAM и улучшения знаний учеников на основе этой программы и разрабатываются задания для организации лабораторных занятий по биологии с использованием программы STEAM и улучшения знаний учащихся на основе этой программы. На основе этих заданий представлено формирование у учеников навыков творческого исследования и самостоятельного мышления.

Ключевые слова: Программа STEAM, совместная работа, творческие способности, творческий поиск, независимое мышление.

Abstract: This article presents the tasks of organizing laboratory classes in biology using the STEAM program and improving students' knowledge based on this program, and tasks are being developed for organizing laboratory classes in biology using the STEAM program and improving students' knowledge based on this program. On the basis of these tasks, the formation of students' skills of creative research and independent thinking is presented

Keywords: STEAM program, collaborative work, creative ability, creative research, independent thinking.

Kirish. Sinf xonasidagi ta’lim olish jarayoni jadal rivojlanayotgan olam o‘zgarishlaridan kundan kunga ortda qolmoqda. Bu ortda qolishni bartaraf etish uchun o‘qituvchi o‘z ustida muntazam shug‘ullanishi va dars jarayonida turli tuman o‘qitishga qaratilgan dasturlardan

foydalanish hisoblanadi. Bugungi kunda shunday dasturlardan biri STEAM dasturi bo‘lib, afsuski bu dasturdan hozirgi kunda faqat iqtisoslashtirilagan maktablardagina foydalanilib kelinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi “2018–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi №PQ–3931-son qarorida ta’lim sifatini yaxshilash va innovatsion ta’lim texnologiyalarini joriy etish vazifasi belgilangan. Unga ko‘ra ilg‘or jahon tajribasiga tayanib, yangi davlat ta’lim standartlari va umumiy o‘rta ta’lim o‘quv dasturlarini, shu jumladan STEAM usulini bosqichma-bosqich joriy etish va takomillashtirish ko‘zlangan.[1,2]

STEAM yondashuvining asosiy xususiyati shundaki, bunda o‘quvchilar ko‘pchilik fanlarni samarali o‘rganishda aqli hamda qo‘llaridan foydalanishadi, bilimlarni mustaqil “egallashadi”. O‘quvchilar o‘quv mashg‘ulotlarida tajribalar o‘tkazishadi, modellarni konstruksiyalaydi, musiqa va filmlarni mustaqil yaratishadi, robotlarni yasashadi, ya’ni o‘z g‘oyalarini amalga oshiradilar va mahsulot yaratishadi[2,3]. Ayniqsa ushbu metodlarni biologiya fanini o‘qitishda qo‘llash o‘quvchilarni qo‘l mehnati bilan yasalgan biologik ob’ektlar tuzilishi STEAM ta’lim muhitida o‘quvchilar egallagan bilimlaridan o‘sha zahotiyoq amalda foydalanishlari sababli ular ulg‘ayib, voyaga etgach, real hayotda uchraydigan turli muammolarga duch kelishganida, masalan, atrof muhit ifloslanishi bo‘ladimi, iqlim o‘zgarishimi, shu kabi murakkab muammmolarni echish uchun faqatgina turli fan sohalari bo‘yicha egallagan o‘z bilimlariga suyanishlari va hamkorlikda ishlashlari zarurligini tushunishadi. Bunda bitta fan doirasidagi bilimlargagina tayanish etarli bo‘lmaydi. SHunga ko‘ra, STEAM yondashuvi fikrlash uslubi hamdir[4,5].

Har kuni yangidan-yangi ish turlari, shuningdek, yangi mutaxassislik sohalari paydo bo‘lmoqdaki, bu bugungi kun pedagoglarini o‘ylashga majbur qilib, bu esa fan o‘qituvchilarini o‘z ustida ishlashiga hamda o‘qitayotgan fanlariga yangicha yondashishni talab etadi.

STEAM ta’limi egallangan bilimlarni real ko‘nikmalar bilan chog‘ishtirishga o‘rgatadi. U o‘quvchilarning qandaydir fikrlarni o‘ylab topishlarinigina emas, asosiysi fikrlarini haqiqatda amalga oshirishga imkon beradi.

Asosiy qism. STEAM dasturi asosida 8 -sinf Biologiya fanida 1-laboratoriya mashg‘uloti “Suyaklarning tuzilishi va tarkibini o‘rganish” mavzusi e‘lon qilinadi. Kerakli jihozlar va o'quv-ko'rgazmali qurollar bilan tanishtiriladi: Odam skeleti modeli, naysimon suyaklar kolleksiyasi, tovuqning son yoki boldir suyagi, yoki qo‘yning qovurg'a suyagi, xlorid kislotaning 10 % li eritmasi yoki sirka kislota, stakan, pinset, suyaklarning rasmi. 1-ish. Suyaklarning organik va mineral tarkibini aniqlash: - laboratoriya mashg‘ulotidan 1-2 kun oldin xlorid kislota eritmasi yoki 50-70 ml sirka kislota quyilgan stakanga tovuq yoki qo‘y suyagi solib qo‘yiladi; mashg'ulot oldidan suyak pinset bilan kislotadan olinib, toza suvda yuviladi; - kalsiysizlashtirilgan suyakning cho‘zilishi va egilishi namoyish qilinadi.

2-ish. Naysimon suyakning tuzilishini o‘rganish: - naysimon suyaklardan biri tanlab olinib, uning tuzilishi ko‘zdan kechiriladi; - suyakning tanasi va ikki uchi aniqlanadi; suyakning uchki tomonlaridagi bo'g'im chuqurchasi va bo'rtig'i topiladi; - suyakning tashqi tuzilishi rasm daftariga chiziladi va uning qismlari yozib qo‘yiladi.

1-topshiriq. Nervlar va qon tomirlari suyak kanallari orqali o‘tishini ko ‘rsating

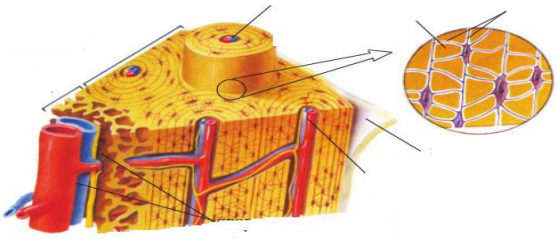

2-Topshiriq. Jadvalni to‘ldiring

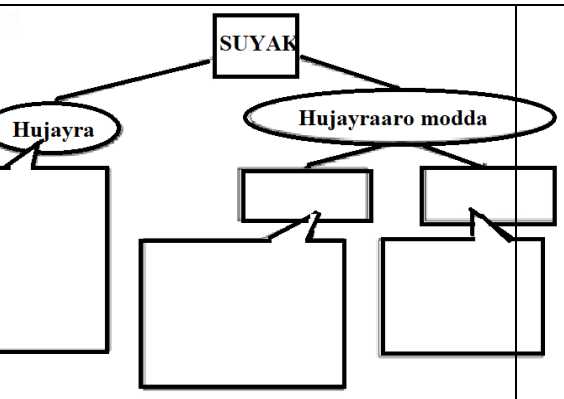	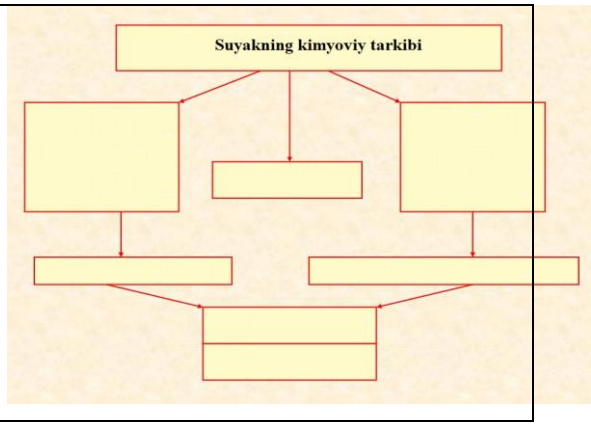

3- **topshiriq. Suyaklarning diagenezi (parchalanishi). Uning parchala nishi paytida suyak bilan nima sodir bo'ladi va unga qanday omillar ta'sir etishini, nima uchun skeletdagi turli suyaklar har xil tezlikda parchalanisini tushuntiring va rasmni nomlang.**

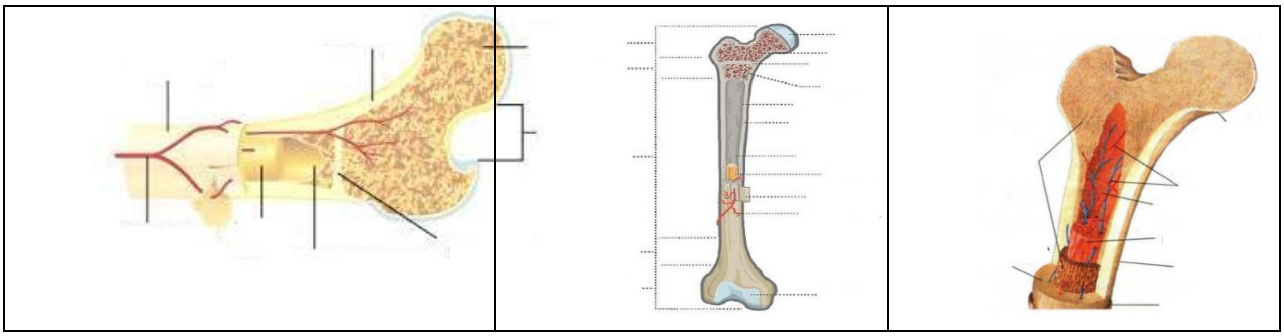

4-topshiriq. Suyaklarni tasniflang

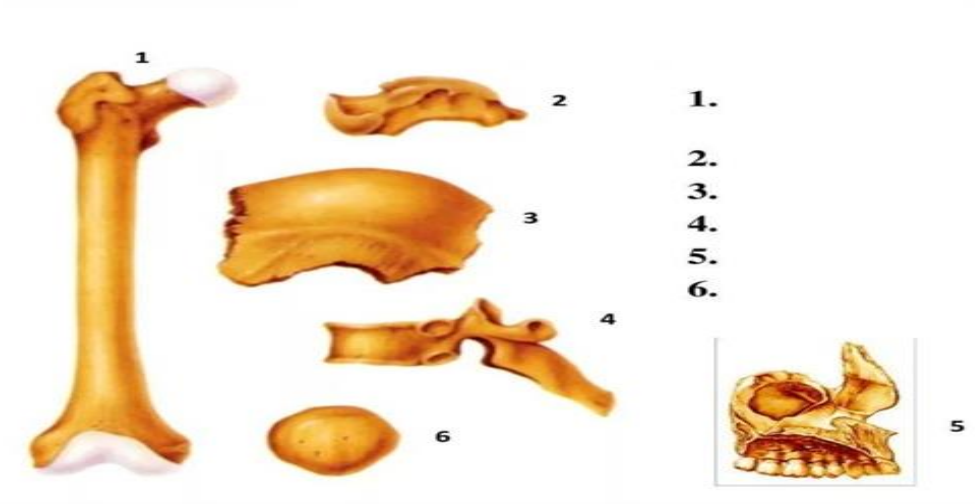

5-topshiriq. Suyaklarni birikish xillarini va misollar keltiring

Natijalar. Laboratoriya mashg‘ulot davomida Suyaklarning tuzilishi va tarkibini o‘rganiladi tahlil qilinadi.

Xulosa va topshiriqlar. Olgan nazariy bilimlar asosida Suyaklarning tuzilishi va tarkibini tahlil qilinib xulosa chiqariladi va kerakli rasmlar albomga chizib olinadi. Mavzuga oid topshiriqlar muhokama qilinadi.

Xulosa. STEAM o‘quvchilarni tajribalar o‘tkazish, modellarni konstruksiyalash, musiqa va filmlarni mustaqil yaratish, o‘z g‘oyalarini amalga oshirish va mahsulot yaratishni rag‘batlantiradi. O‘qitishga bunday yondashuv bolalarga nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarini samarali chog‘ishtirish imkonini beradi. O‘quvchilarning ijodkorligini oshiradi, yuqori malakali, zamon talabiga mos kadrlar tayyorlashda mustahkam poydevor bo‘ladi.

STEAM ta’limida o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga katta e’tibor berilishi natijasida ularning hamkorlikda ishlash, ijodiy qobiliyati rivojlanadi, irodasi mustahkamlanadi. Ijodiy izlanish va mustaqil fikirlash shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi “Umumiy o‘rta ta’limining davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 187-sonli qarori

2. Sh.M.Mirziyoyev 2018-yil 5-sentyabrdagi “2018–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi №PQ–3931-son Qarori.

3. https://fayllar.org/steam-xalqaro-baholash-dasturi-togrisida.html

4. www.edu.uz

5. Базарова Р.Ш. Zoologiya fanida amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish va o‘quvchilarni mustaqil ishlashini ta‘minlashda STEAM dasturidan foydalanish Барқарор ривожланиш мақсадларига эришишда хотин-қизларнинг роли мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари Т: Ўз МУ, 2022. 73-75 б

ŞUBE-6

MATEMATIKANING TADBIQI VA MATEMATIKA O'QITISHNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI

MATEMATİK UYGULAMASI VE MATEMATİK ÖĞRETİMİNİN ÇAĞDAŞ PROBLEMLERİ

IONLI BOMBARDIROVKA QILIB ARALASHMALAR KIRITIB O‘STIRILGAN PLYONKA VA QOPLAMALARNI TERMIK QIZDIRILGANDA ARALASHMALARNI AJRALIB CHIQISHI

Elmurodov Rustam Ummatkulovich, *f-m.f.n.dotsent*
Niyazov Shavki Kulaganovich, *t.f.n.dotsent*
Guliston davlat universiteti
elmuratov55@gmail.com

Annotatsiya: Hozirgi paytda, qattiq jismlar, xususan metallar sirtida va sirtiga yaqin sohalarda yuz beradigan jarayonlarni o‘rganish maqsadida, turli xil metodlardan foydalanilmoqda. Fizika sohasida bunday metodlardan biri, bir metall materiali sirtiga gaz ionlari bilan bir paytda bombardirovka qilib, boshqa metall materialining plenka yoki qoplamasini o‘stirish hisoblanadi. Bu metod bilan o‘stirilgan plenka yoki qoplamalarda, hamda taglik materiali sirtiga yaqin bo‘lgan sohalarda, gaz ionlarining, plenka-taglik materialari atomlarining o‘zaro aralashishi ro‘y berib, qattiq qotishmali sistema hosil qilinadi. Bu esa, metall plenka-taglik sistemasida, yang fazalarni va ximiyaviy birikmalarni yuzaga kelishini bildiradi. Bu sistemaning parametrlari, plenka yoki taglik materiallarining parametrlarida farq qiladi. Metall plenka-taglik sistemasida ro‘y bergan o‘zgarishlarni o‘rganish, spektrometriya va spektroskopiya metodlari bilan birga, termostimullashgan desorbtsiya (termodesorbtsiya), ya’ni metall plenka-taglik sistemasini termik qizdirish orqali, ulardan aralashmalarni qizdirish temperaturasiga bog‘liqlik holda ajralib chiqish spektrlarini olish metodi bilan ham amalga oshiriladi.

Ushbu ishda, argon gazi ionllari bilan bombardirovka qilib, tantal, molibden va volfram tagliklarda o‘stirilgan kumush materialining plenka va qoplamalaridan, termik qizdirish natijasida, aralashmalarni ajralib chiqish jarayonlari o‘rganilgan. Termodesorbtsiya usulida olingan spektrlar shuni ko‘rsatdiki, ionli bombardirovka natijasida, plenka va taglik materiallarining atomlari, plenkadan taglik materialiga va taglik materialidan plenka materialiga o‘tishi natijasida, aralashish yuzaga keladi va qattiq qotishma hosil bo‘ladi. Hosil bo‘lgan qattiq qotishmalardan aralashmalarni ajralib chiqish temperaturalari o‘zgaradi.

Tayanch so‘z va iboralar:: Qattiq jismlar, metallar, atomlar, molekulalar, vakuum, ionlar, ionli bombardirovka, kirib borish, miqdor, sirt, sirtga yaqin soxalar, kristall panjara, fizikaviy, ximiyaviy, to‘qnashish, kaskad, relaksatsiya, termik buq’latish, katod emirilish, plenka, taglik, plenka-taglik sistemasi, ko‘p komponentali, energiya, oqim, ionlar toki zichligi, ionlar tipi, ionlar dozasi, aralashish, energiya almashinuvi, qattiq qotishma, struktura, kontsentratsiya, taqsimot, strukturaviy buzilishlar, uzel, defekt, radiatsion-stimullashgan diffuziya, rekombinatsiya, vakansiya, migratsiya, dislokatsiya, mexanikaviy kuchlanish, temperatura, kaskad vaqti, mikroqattiqlik, adgeziya, elektro‘tkazuvchanlik, korroziya, issiqlik o‘tkazuvchanlik.

Abstract: Currently, various methods are used to study the processes occurring on the surface of solids, in particular metals, and in areas close to the surface. In the field of physics, one such method is to grow a film or coating of another metallic material by simultaneously bombarding the surface of a metallic material with gas ions. In films or coatings grown by this method, as well as in the near-surface areas and the base material, the interaction of gas ions, atoms of the film-base material occurs and a carbide system is formed. This suggests that the formation of new phases and chemical compounds occurs in the metal-film-base system. It

differs in system parameters, film parameters or base material. The study of changes occurring in the metal film-base system, along with the methods of spectrometry and spectroscopy, is carried out by the method of thermally stimulated desorption (thermodesorption), i.e. thermal heating of the metal film-base system to obtain decomposition spectra from them depending on the heating temperature of impurities.

In this paper, the processes of the release of impurities from films and coatings of silvery material grown on tantalum, molybdenum and tungsten bases as a result of thermal heating bombarded with argon gas ions are studied. The spectra obtained by the thermal desorption method showed that as a result of ion bombardment, when the atoms of the film and the base material pass from the film to the base material and from the base material to the base material, interference occurs and a hard alloy is formed. The temperatures of the release of impurities from the resulting hard alloys vary.

Keywords and phrases: Solids, metals, atoms, molecules, vacuum, ions, ion bombardment, penetration, quantity, surface, near-surface region, crystal lattice, physical, chemical, collision, cascade, relaxation, thermal repulsion, cathode scattering, film, base, film-base system, multicomponent, energy, current, density ion current, ion type, ion dose, interference, energy exchange, hard alloy, structure, concentration, distribution, structural disorders, node, defect, radiation-stimulated diffusion, recombination. vacancy, migration, dislocation, mechanical stress, temperature, cascade time, micro rigidity, adhesion, electrical conductivity, corrosion, thermal conductivity.

Kirish.

Hozirgi paytda, qattiq jismlar, xususan metallar sirtida va sirtiga yaqin sohalarda yuz beradigan jarayonlarni o‘rganish maqsadida, turli xil metodlardan foydalanilmoqda. Fizika sohasida bunday metodlardan biri, bir metall materiali sirtiga gaz ionlari bilan bir paytda bombardirovka qilib, boshqa metall materialining plenka yoki qoplamasini o‘stirish hisoblanadi. Bu metod bilan o‘stirilgan plenka yoki qoplamalarda, hamda taglik materiali sirtiga yaqin bo‘lgan sohalarda, gaz ionlarining, plenka-taglik materialari atomlarining o‘zaro aralashishi ro‘y berib, qattiq qotishmali sistema hosil qilinadi. Bu esa, metall plenka-taglik sistemasida, yang fazalarni va ximiyaviy birikmalarni yuzaga kelishini bildiradi. Bu sistemaning parametrlari, plenka yoki taglik materiallarining parametrlaridan farq qiladi. Metall plenka-taglik sistemasida ro‘y bergan o‘zgarishlarni o‘rganish, spektrometriya va spektroskopiya metodlari bilan birga, termostimullashgan desorbtsiya (termodesorbtsiya), ya’ni metall plenka-taglik sistemasini terik qizdirish orqali, ulardan aralash-malarni qizdirish temperaturasiga bog‘liqlik holda ajralib chiqish spektrlarini olish metodi bilan ham amalga oshiriladi.

Ushbu ishda, argon gazi ionllari bilan bombardirovka qilib, tantal, molibden va volfram tagliklarda o‘stirilgan kumush materialining plenka va qoplamalaridan, termik qizdirish natijasida, aralashmalarni ajiralib chiqish jarayonlari o‘rganilgan. Termodesorbtsiya usulida olingan spektrlar shuni ko‘rsatdiki, ionli bombardirovka natijasida, plenka va taglik materiallarining atomlari, plenkadan taglik materialiga va taglikdan plenka materialiga o‘tishi natijasida, aralashishi yuzaga keladi va qattiq qotishma hosil bo‘ladi. Hosil bo‘lgan qattiq qotishmalardan aralashmalarni ajralib chiqish temperaturalari o‘zgaradi.

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llaniladigan metodlar

Qattiq jismlarning yoki metallarning kristall panjaralariga su’niy ravishda, turli xil usullar bilan katta miqdorda va etarlicha katta tezlikda begona gaz molekulalarini yoki moddalarning atomlarini diffuziyasini tezlatish ya’ni qattiq jismlar yoki metallarning kristall panjaralarga begona aralashmalarni kirib borishini amalga oshirish mumkin.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Metall tagliklarga inert gazlarning ionlari bilan bir paytda bombardirovka qilib o‘stirilgan boshqa metall materialining plyonkalari yoki qoplamalarining xossa-larini o‘zgartirishini o‘rganish maqsadida, termostimulashgan desobsiya metodidan foydalanish juda ham yaxshi natijalar beradi [1].

Bu metod yordamida olingan termodesorbsiya spektrlaridan foydalanib, plyonka taglik sistemasining chegarasida va ichida ro‘y beradigan jarayonlar haqida muhim ma’lumotlarni olish mumkun. Bunday ma’lumotlarga asoslanib, plyonka taglik sistemasiga ionli bombardirovka qilib kiritilgan aralashmalarning ushlanib qolish va ajralib chiqish temperaturalarining chegaraviy qiymatlarini aniqlash, plyonka taglik sistemasida yuzaga keladigan defektlar migratsiya (ko‘chishi) tezligini aniqlash va plyonka hamda taglik materiallarining o‘zaro bir-biriga kirishib aralashishining darajasini taxminiy qiymatlarini aniqlash mumkin [2].

Shu maqsadda, kumush (Ag), molibden (Mo), tantal (Ta), volfram (W) kabi metallarning materiallaridan doiraviy qalinligi 20-25 mm, yuzasi 15-17 mm^2 bo‘lgan tagliklar tayyorlanadi. Tajribalar ikki turga bo‘linib o‘tkazildi. Birinchi tur tajribalar vakuum sharoitida, sof holdagi tagliklar inert bo‘lgan argon gazi ionlari bilan bombardirovka qilingan tagliklarda o‘tkazildi. Ikkinchi tur tajribalar shu metall materiallaridan tayyorlangan boshqa tagliklarga argon gazi ionlari bilan bir paytda bombardirovka qilib o‘stirilgan kumush (Ag) materialining plyonka va qoplamalarida o‘tkazildi. Har bir taglik va plyonka - taglik sistemasi aloxida-aloxida tok o‘tkazib, qizdirish orqali aralashmalarni ajralib chiqish (termodesorbsiya) spektrlari chizib olindi va bu spektrlar bir-biriga solishtirildi.

1-rasmda plyonka yoki qoplamalar o‘stirilmagan holda, argon gazi ionlari bilan bombardirovka qilingan kumush, molibden, tantal va volfram tagliklarni qizdirilganda, bu tagliklardan aralashmalarning ajralib chiqish tezligini, qizdirish temperaturasiga bog‘liqligi spektri chiziqlari keltirilgan.

Grafikdagi (1-rasm) qiymatlar bilan 1-jadvalda keltirilgan kattaliklarning ko‘rinadiki [3], kumush, molibden, tantal va volfram tagliklaridan aralashma gazning asosiy qismi mos ravishda 900, 1000, 1200 va 1500 K temperaturalarda to‘liq ajralib chiqadi. Aralashma gazni ajralib chiqishini bunday o‘zgarishi taglik materialining ba’zi bir xossalariga bog‘liq bo‘ladi. Bunday xossalarini xarakterlovchi kattaliklarning qiymatlari 1-jadvalda keltirilgan.

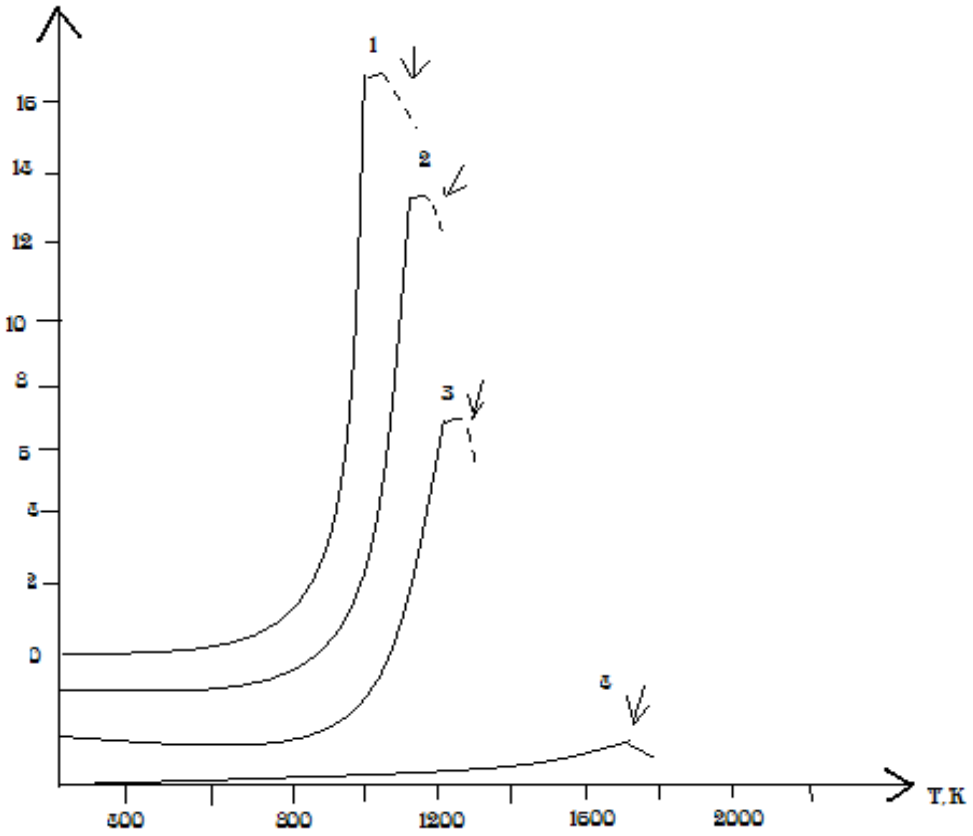

1-rasm. Molibden, tantal va volfram materiallaridan tayyorlangan tagliklarda, argon gazi ionlari bilan bir paytda bombardirovka qilib o‘stirilgan kumush plenkasidan, tagliklar bilan birgalikda, termik qizdirish natijasida, plenka-taglik sistemasidan argon gazining ajralib chiqishining temperaturaga bog‘liqligi spektral grafigi. 1-Sof kumush plenkasidan ajralib chiqqan argon gazi; 2-Kumush-tantal sistemasidan ajralib chiqqan argon gazi; 3-Kumush-molibden sistemasidan ajralib chiqqan argon gazi; 4-Kumush-volfram sistemasidan ajralib chiqqan argon gazi; V_H -plenka-taglik sistemasini qizdirish tezligi, $K/сек$; T-qizdirish temperaturasi. Kumush, molibden, tantal va volfram sof tagliklaridan argon gazining ajralib chiqish tezligini temperaturaga bog‘liqligi.

1- Ag, Vq 7.3, Fq1.0·10^{16}, Eq 600 eV

2- Mo, Vq6.3, Fq1.3·10^{16}, Eq 600 eV

3-Ta, V q 4.6, Fq 1.3·10^{16}, Eq600 eV

4- W , Vq 6.3, Fq1.2·10^{16}, Eq 600 eV

Bu yerda V_H-qizdirish tezligi kG‘sek Fqbambardirovka qilayotgan ionlar dozasi, sm^{-2}. T-qizdirish temperaturasi.

Grafikdan qiymatlari solishtirilsa shu narsa kuzatiladiki, taglik materiallarining erish temperaturalari ortishi bilan, sirtiy bog‘lanish energiyasi va sublimatsiya energiyasi ortadi, yemirilish koeffitsiyentini baholashlar esa, bunga mos keladi, ya’ni kumush boshqa metallarga qaraganda tezroq yemiriladi. Shunga mos ravishda, argon gazining metall tagliklaridan asosiy ajralish temperaturaviy chegarasining qiymati, yemirilish koeffitsiyentining kamayishi, erish temperaturasining sirtiy bog‘lanish energiyasining va issiqlik sublimatsiyasining ortishi bilan ortadi. Bombardirovka qilib kiritilgan aralashma argon gazining ionlarini mustaxkam ushlab qolish xususiyati tantal va volfram materiallaridan tayyorlangan tagliklarda kuzatiladi. Asosiy

gaz aralashmasining ajralib chiqishi tantal taglikdan T~1200K va volfram taglikdan T~1500K temperaturalarda kuzatiladi. Kumush taglikdan T~900K va molibden taglikdan T~1000K temperaturalarda asosiy gaz aralashmasining ajralishi ro‘y beradi.

1-jadval

	Material nomi	**Erish temperaturasi, K [3]**	**Sirtiy bog‘lanish energiyasi, eV [3]**	**Sublimatsiya issiqligi, eVG‘atom [3]**	**Yemirilish koeffitsiyenti, (Eq600eV) atomG‘ion [3]**
	Ag	1234	3,0	2,93	2,9
	Mo	2890	6,8	6,83	1,2
	Ta	3270	8,7	8,04	1,17
	W	3650	8,8	8,7	1,08

2-rasmda tantal, molibden va volfram materiallarida tayyorlangan tagliklarda argon gazi ionlari bilan bir paytda bombardirovka qilib o‘stirilgan kumush plyonkalaridan aralashma argon gazi ionlarining asosiy ajralib chiqish spektrlarining grafigi keltirilgan.

Bu grafiklarni 1-rasmdagi spektr grafiklar bilan solishtirilsa, shu narsani kuzatish mumkin: tantal materiallidan tayyorlangan taglikda o‘stirilgan kumush plyonkalaridan argon gazi aralashmasining ajralib chiqish temperaturasi, sof kumush materialli tagligidan argon gazi aralashmasini ajralib chiqish temperaturasiga juda yaqin keladi.

Molibden va volfram materiallaridan tayyorlangan tagliklarda o‘stirilgan kumush plyonkalaridan argon gazi aralashmasining ajralib chiqish temperaturasi esa, sof molibden va volfram tagliklaridan argon aralashmasining ajralib chiqish temperaturasiga to‘g‘ri keladi.

Turli metall tagliklardan argon gazi aralashmasining ajralib chiqish temperaturasi bilan shu metallarda argon gazi ionlari bilan, bombardirovka qilib o‘stirilgan kumush plyonkalaridan aralashmalarning ajralib chiqish temperaturasining farqi bo‘lishi kuzatiladi. Bu farqni yuzaga kelishi sabablarini qarab chiqamiz.

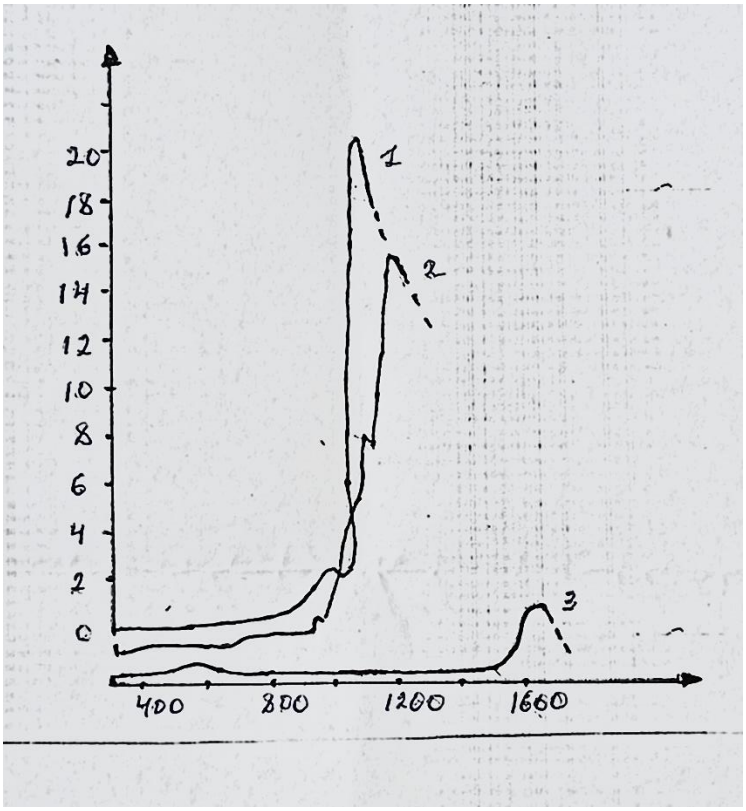

2-rasm. Tantal, molibden va volfram tagliglarda o‘stirilgan kumush plyonkalaridan argon gazining ajralib chiqish tezligini qizdirish temperaturasiga bog‘liqligi. Eq600eV, V_H-qizdirish tezligi, KG‘sek, F-bombardirovka dozasi, sm^{-2}.

1-Tantalda V_Hq5,4 Fq1.4·10^{16}

2-Molibdenda V_Hq6,4 Fq1.1·10^{16}

3-Volframda V_Hq5 Fq1.1·10^{16}

Ma’lumki, ionli bombardirovka qilib o‘stirilayotgan plyonka yoki qoplamalar taglik bilan birgalikda bitta sistema bo‘lib, kristall panjarali qattiq qotishma hosil qiladi. Bu qotishmaning kristall panjaralari oddiy holdagiga qaraganda, tartibli tuzilishga ega bo‘ladi [4].

Bundan tashqari, ionlar bombardirovkasining ta’sirida yuzaga keladigan katod yemirilishlar va defektlar hisobiga yuzaga keladigan vakansiyalarda o‘tishlar ro‘y berishi natijasida, metall taglik materiallining atomlari katod yemirilish hisobiga, o‘sayotgan plyonka yoki qoplamalarning kristall panjaralariga o‘tishi oqibatida, plyonka yoki qoplamalar taglik materiallining tipida o‘sishi mumkin. Natijada o‘sayotgan plyonka yoki qoplamalar taglik materialining xususiyatlariga juda yaqin bo‘lgan xossalarga ega bo‘lib qoladi. Ionli bombardirovka ta’sirida, taglik materialida yuzaga keladigan defektlarning vakansiyalariga esa, plyonka yoki qoplamalarning atomlari kirib borishi ro‘y berishi mumkin [5]. Bu holda, plyonka yoki qoplamalar bug‘lantirilayotgan plyonka materiali tipida o‘sadi. Bunda plyonka-taglik sistemasining xususiyatlari, plyonka yoki qoplamalar materiallarining xossalariga ega bo‘lib qoladi [6]. Ionli bombardirovka plyonka yoki qoplamalar materiallarining atomlarini taglik materialiga aralashishiga sabab bo‘ladi.

Plyonka-taglik sistemasida, metall materiallarning atomlarini aralashishi, shu materiallarning katod yemirilish koeffitsiyentlariga va ularda hosil bo‘ladigan vakansiyalarning migratsiya (ko‘chish) tezligiga bog‘liq bo‘ladi [7].

Shu asosida, argon gazi ionlari bilan bombardirovka qilib hosil qilingan plyonka - taglik sistemasidan termik qizdirish natijasida, argon gazi aralashmasining ajralib chiqish spektr grafiklari solishtirib ko‘rilsa, sof kumush materialidan tayyorlangan taglikdan argon gazi aralashmasining ajralib chiqish temperaturasiga qaraganda, tantal taglikda o‘stirilgan kumush plyonkasida, bu temperatura T~50-100K va molibden hamda volfram tagliklarda o‘stirilgan kumush plyonkalarida T~500-700K gradus yuqori bo‘ladi. Bu temperatura intervallari, kumush materialidan o‘stirilgan plyonka yoki qoplamalarning erib ketish temperaturalaridan yuqori bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, plyonka yoki qoplamalar materiallari qizdirilish natijasida bug‘lanib bo‘lgandan so‘ng ham, tagliklardan argon gazi aralashmasining ajralib chiqishi davom etadi. Demak, tagliklar ichiga ham aralashmalar kirib borgan degan xulosa kelib chiqadi. Bu holni quyidagicha tushuntirish mumkin.

Birinchidan, bir paytda ionlar bilan bombardirovka qilib plyonka yoki qoplamalar o‘stirishda, plyonka yoki taglik materiallarining vakansiya migratsiya-larini tezliglari muxim rol o‘ynaydi [7]. Agar o‘stirlayotgan plyonka materialining vakansiya migratsiyasi tezligi, taglik materialining vakansiya migratsiya tezligidan kata bo‘lsa, taglik materiali atomlarining plyonka materialiga o‘tish (aralashish) ehtimoli katta bo‘ladi, ya’ni taglik materiallarining atomlari, plyonka materialining kristall panjaralariga migratsiyalanishi (ko‘chib o‘tishi) ro‘y beradi. Aks holda, ya’ni taglik materialining vakansiya migratsiyasining tezligi, plyonka materialining vakansiya migratsiya tezligidan katta bo‘lsa, plyonka materialining atomlarini taglik materialining kristall panjaralariga migratsiyalanish ehtimoli katta bo‘ladi [8].

Ikkinchidan ionli bombardirovka natijasida, aralashmali qattiq qotishmalar yuzaga keladi. Bu qattiq qotishmalar plyonka-aralashma-taglik sistemasini hosil qiladi. Bu sistemada, plyonka va taglik materiallarini qanday tanlanishiga qarab, xosil bo‘lgan aralashmali qattiq qotishmalarning erish temperaturasi oshishi yoki kamayishi mumkin. Masalan, magniy (Mg) materialiga kiritilgan samariy (Sm) materiali, magniy materialining erish temperaturasini pasaytirgan [9].

Bu jarayonga teskari bo‘lgan hol ham mavjud bo‘lishi mumkin, ya’ni erish temperaturasi yuqori bo‘lgan metall materiallaridan tayyorlangan tagliklarga bir paytda ionlar bilan bombardirovka qilib, metall plyonka yoki qoplamalar o‘stirilganda, vakansiya migratsiyalari tezliklarining nisbatlariga bog‘liq holda, taglik materialining atomlarini plyonka materialiga migratsiyalanishi ro‘y berishi oqibatida, plyonka materialining (plyonka-taglik sistemasining) erish temperaturasi oshishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, ionli bombardirovka qilib hosil qilingan plyonka-taglik sistemasi termik qizdirilganda, shu sistemadan aralashma gazlarni ajralib chiqish temperatura chegarasini oshirishi mumkin [10].

Tajribalarda olingan spektr grafiklarni bir-biriga solishtirilsa, bu fikr to‘g‘ri ekanligi tasdiqlanadi, ya’ni molibden va volfram materiallaridan tayyorlangan tagliklarda, argon gazi ionlari bilan bombardirovka qilib o‘stirilgan kumush materialining plyonkasidan, aralashma argon gazining ajralib chiqish temperaturasi, kumush materialining erish temperaturasidan yuqori ekanligi kuzatiladi. Bu esa, molibden va volfram materiallarining atomlari, kumush plyonkasiga migratsiyalanib o‘tishi natijasida, plyonka materiallarining erish temperatirasi ortishini ko‘rsatadi.

Bu esa, inert gaz-argon ionlari bilan bir paytda bombardirovka qilib o‘stirligan metall plyonka va qoplamalarning atomlarini, metall taglik atomlari bilan aralashib, plyonka-taglik

sistemasining har ikki tomondagi chegarasida aralashmali qattiq qotishmalar yuzaga kelishini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Timorev A., Panesh A., Gerichkov M. Termodesorbsiy atomov inertnih gazov iz neuporydichennih tverdih tel. M., jurnal: Poverhnost, fizika, himiy. mehanika. 2007g., str. 88-104.

2. Balek V., Teldesh Y. Emissionno-termicheski analiz. M., Mir, 1996d., 367str.

3. Orlov A. N., Trushin U.V. Energii tochechnix defektov v metallax. M.Nauka, 2013 g.,81str.

4. Mett N., Gerni R. Ato‘mnie i elektronnie protsessi v kristallax M.Nauka, 2013 g., 423 str.

5. Vavilov V.S., Kub E.A. Mexanizm obrazovaniye i migratsiya defektov
v metallax. M. Energiya, 2009 g., 175 str.

6. Pranyavichyus L. U. Modifikatsiya svoystv tonkix plennok ionnmi puchkami . Vilnyus, mokslas, 2016 g., 240 str.

7. Tul’ev V. Sostov i raspredelenie komponentov po glubine, sformirovannih metodom ionnogo peremeshivaniya. M. Jurnal fizika i himiy obrabotki materialov. M., 2009 g., N6., str.55-65.

8. Devis Dj. A., Foti G. Modifitsirovaniye i legirovaniye poverhnosti lazernmi, ionnmi i elektronnmi puchkami M., Nauka, 2016 g., 422 str.

9. Roxlin L.L., Padejnova E.M. Issledovanie rastivorimosti samariy v tverdom rastvore na osnove magniy. M., 2018g., Metalli. 101-108 str.

10. Timofeev A. B. Termodesorbsiy atomov inertnix gazov iz neuporyadochennix tverdix tel. M., 2017g., Poverxnost. Fizika, ximiya, mexanika. 70-73str.

UCH O‘LCHOVLI GALILEY FAZOSIDA SIRT INDIKATRITSA CHIZIG‘I

Abdurashid Ravshanovich NURBAYEV,
Jo‘rabek Saydulla o‘g`li ABDULLAYEV
Gulistan State University
abdurashid3717@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ishda uch o‘lchovli Galiley fazosi haqida tushuncha berilgan. Uch o‘lchovli Galiley fazosidagi sirtni o‘rganish uchun uni biror nuqtasini olib indikatritsa chizig`ini yasaymiz. Indikatritsa chizig`i yordamida sirtni berilgan nuqta atrofida o‘rganishimiz mumkin.

Kalit so‘zlar: Galiley fazosi, affin fazo, chiziq egriligi, sirt bosh egrililari, to‘la egrilik, indikatrisa chizig`i

Аннотация: В данной работе дается понятие о трехмерном пространстве Галилея. Для изучения поверхности в трехмерном пространстве Галилея мы делаем индикаторную линию, взяв ее точку. С помощью линии индикатора мы можем изучить поверхность вокруг заданной точки.

Ключевые слова: пространство Галилея, аффинное пространство, кривизна линии, кривизна поверхности головы, полная кривизна, линия индикатрисы.

Abstract: In this article is given the concept of Galileo‘s three-dimensional space . To study a surface in Galileo‘s three-dimensional space, we make an indicator line by taking its point. With the help of the indicator line, we can examine the surface around a given point.

Keywords: Galilean space, affine space, line curvature, head surface curvature, total curvature, indicatrix line.

Bizga $A_3 \rightarrow$ uch o‘lchovli affin fazoda $\vec{a} = \{x_1, y_1, z_1\}$ va $\vec{b} = \{x_1, y_1, z_1\}$ vektorlar berilgan bo‘lsin.

Ta’rif. Skalyar ko‘paytma

$$(\vec{a}, \vec{b}) = \begin{cases} x_1 y_1 \quad agar\ x_1 y_1 \neq 0 \quad bo`lsa \\ x_2 y_2 + x_3 y_3\ agar\ x_1 y_1 = 0\ bo`lsa \end{cases} \qquad (1)$$

ko‘rinishda tanlangan fazo Galiley fazosi deyiladi.

Bu fazoda vektor moduli, ikki nuqta orasidagi masofa, yoy uzunligi va chiziq egriligini hisoblash [1] ishda ko‘rsatilgan.

Egri chiziqda frene formulalari, chiziq buralishlari [2] ishda ko‘rsatilgan. Bu fazoda sirtlar nazariyasi A.Ortiqboyev [3] tomonidan o‘rganilgan.

G_3 fazoda ikki o‘lchovli sirtni

$$r(u, v) = u\vec{i} + y(u, v)\vec{j} + z(u, v)\vec{k} \qquad (2)$$

ko‘rinishida olamiz. Galiley harakatida sirt deformatsiyaga uchraydi. Sirt deformatsiyaga uchraganda uni indiktritsasi ham o‘zgaradi. Yevklid geometriyasi kabi indikatritsa chizig`i ikkinchi tartibli chiziq bo‘ladi.

Umumiy holda uning tenglamasi

$$a'_{11} x^2 + 2a_{12} xy + a_{22} y^2 = \pm 1 \qquad (3)$$

ko‘rinishda bo‘ladi. Galiley harakatidan iborat

$$\begin{cases} x = x' \\ y = hx' + y' \end{cases} \qquad (4)$$

almashtirish yordamida (3) ni $a_{22} \neq 0$ holatda doim

$$a'_{11} x'^2 + a'_{22} y'^2 = \pm 1$$

ko‘rinishga keltirish mumkin.

Teorema. Galiley harakatida sirtni elliptik nuqtadagi to‘la egriligi o‘zgarmaydi.

Sirtni to‘la egriligi, shu nuqtadagi bosh egriliklar ko‘paytmasiga teng.

Sirtni bosh egriliklari ko‘paytmasi sirt indikatsiyasini yarim o‘qlari ko‘paytmasi orqali ifodalanishi mumkin ya’ni

$$K = k_1 \cdot k_2 = \frac{1}{ab} \qquad \text{(elliptik nuqtada)}$$

a,b-indikatritsa ellips bo‘lgan holda ellipsning yarim o‘qlari.

Galiley harakatida ellipsning yarim o‘qlari ko‘paytmasi o‘zgarmasligi [4] ishda ko‘rsatilgan. Demak yarim o‘qlar ko‘paytmasi o‘zgarmasa sirt to‘la egriligi ham o‘zgarmas ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Artykbaev A., Sultanov B.M. Invariants of a second-order curves under a special linear transformation. “Uzbek mathematical journal”. №3. (2019), pp. 19-26

2. M. ELZAWY, S. MOSA. Characterizations Of Frenet Curves In Galilean 3-Space. Available online at http://scik.org J. Math. Comput. Sci. 2022, 12:179 https://doi.org/10.28919/jmcs/7458 ISSN: 1927-5307

3. А.Артыкбоев., Д.Д.Соколов. Геометрия в целом в пространстве-время “ Т.: Фан. 1991. 179 с.

4. Sobirov J. A., Nurbayev A. R. Finding The Surface Of Triangles Using Elements Of Galiley Geometry. PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES VOLUME 3, ISSUE 1

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA O‘QUVCHILARNING HAYOTIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Boqiyev Sarvar Tangirqul o‘g‘li
Guliston davlat universiteti, Fizika kafedrasi stajyor o‘qituvchisi
sarvarboqiyev96@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish juda yaxshi natijalarga olib kelishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Ayniqsa, maktablarda tabiiy va ijtimoiy fanlarni o‘qitishda mahalliy manbalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Negaki, mahalliy manbalardan dars jarayonida foydalanish o‘quvchilarda tabiiy va ijtimoiy fanlarning muayyan davriga nisbatan qiziqishini ortishiga, uning tasavvurlarini kengaytirishiga yordam beradi. Shu bilan birga o‘quvchilarda ijodkorlik ruhiyatini o‘stirishga ko‘maklashadi. Ushbu maqolada umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish metodikasi haqida nazariy ma’lumotlar yoritib berilgan.

Tayanch so‘zlar: Ta’lim, ijtimoy fanlar, umumta’lim maktablari, fundamental fanlar, axborot, muammo, mukammallik, sistematik-tahlil, dasturlar, element, jahon urushi.

Аннотация: На сегодняшний день научно доказано, что формирование жизненных навыков учащихся в общеобразовательных школах приводит к очень хорошим результатам. В частности, становится важным использование местных ресурсов в преподавании естественных и социальных наук в школах. Ведь использование местных источников в ходе урока помогает повысить интерес учащихся к определенному периоду естественных и общественных наук, расширить воображение. В то же время они способствуют развитию у учащихся духа творчества. В данной статье освещены сведения о методах развития жизненных навыков учащихся общеобразовательных школ.

Ключевые слова: Образование, общественные науки, общеобразовательная школа, фундаментальные науки, информация, проблема, полнота, систематический анализ, программы, стихия, мировая война.

Bugungi davr dunyo ta’limi oldiga ham katta vazifalarni qo‘ymoqda. Bunda qo‘yilgan asosiy talab yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish, tez o‘zgarayotgan dunyoga moslashishni o‘rgatishdan iboratdir. Shu bilan birga o‘quv-tarbiya jarayoniga ta’limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etishga qaratilgan.

Umumta’lim maktablarida tabiiy va ijtimoiy fanlarni o‘qitishda mahalliy manbalardan foydalanish metodikasini qaror toptirish, tabiiy va ijtimoiy fanlardagi dars mavzularining sifat va samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning tabiiy va ijtimoiy fanlariga bo‘lgan qiziqishini oshirishda turli metodik usullar keng targ‘ib qilinmoqda. Bu bilan o‘quvchilarda ijodkorlik ruhini uyg‘otish maqsad qilib qo‘yiladi. Shuni ta’kidlash joizki, o‘tmish ajdodlarimizning tabiiy va ijtimoiy fanlar bo‘yicha qoldirgan boy merosini o‘rganish yoshlarimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ikkinchi jahon urushi yillariga oid bo‘lgan mahalliy manbalardan unumli foydalanish mazkur davrni to‘laroq his etish va ajdodlarimizning jasoratlarini chuqur o‘rganishga yordam beradi. Bu esa, ushbu masalaning g‘oyat muhim va dolzarb masalaga aylanganligidan dalolat beradi.

Maqolani yoritishda hududiy yondoshuv, qiyosiy va statistik tahlil kabi usullardan foydalanildi. Unda tabiiy va ijtimoiy fanlar bo‘yicha mavzularni o‘rganishda mahalliy manbalardan foydalanish metodikasi yoritiladi.Darslarni o‘rganishga qo‘yiladigan zamonaviy talablarning oshishi, dars turlarining rang-barangligi, amaliy manbalarga e’tiborning kuchayishi, zamonaviy pedagogik hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining kundalik ehtiyojga aylanishi bugungi ta’limning asl manzarasidir. Qolaversa, ta’lim samaradorligiga bo‘lgan e’tiborning zaruratga aylanishi jarayonida o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish, yoshlarni o‘tmishimizning boy madaniy va ma’naviy merosi, jahon ilmiy tafakkuri va madaniyatiga qo‘shgan hissasi bilan tanishtirish, madaniyatimizning benazir allomalari nomlarini hurmat bilan tilga olish, ular bilan faxrlanish, milliy iftixor ruhini singdirishga yordam beradi. Xususan, tabiiy va ijtimoiy fan darslarida o‘tmishda olingan ma’lumotlarga oid mavzularni o‘rganishda maktab darsliklaridan tashqari, mahalliy tarixchilarimiz tomonidan yaratilgan ilmiy asarlar, fotosuratlar, hujjatli filmlar, audio yozuvlar, jangchi xatlari va boshqa manbalardan foydalanish tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda.

Bugungi ta’lim tizimida mavhum tasavvur bilan yoki yodlatish usuli orqali o‘rgatish zamon talabiga mutlaqo javob bermaydi. Yana bir omil, o‘quvchilar faoliyatini muayyan tartib asosida tashkil etish, oldingi darslarda o‘tilgan mavzularni keyingi darslar mazmuni bilan bog‘lash juda muhim hisoblanadi. Bunda har bir o‘qituvchi umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish darslarida o‘quvchilar jamoasi orasida o‘zaro do‘stona muhitni vujudga keltirishi hamda ijodkorlik ruhini uyg‘otishi maqsadga muvofiqdir. Ijodkorlik ruhini uyg‘otish deganda tabiiy va ijtimoiy fan darslarida qo‘llaniladigan ijodiy topshiriqlarni bajarish tushuniladi. Ijodiy ish yozdirish yo‘li bilan bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarda yozma nutqni rivojlantirish, tarixiy sanalar, voqealar, shaxslar va tarixiy joylarni tasavvur qilib, uni yozma ifoda etish orqali shakllantiriladi.

O‘quvchilarning ijodiy izlanishi, mustaqilligi, mantiqiy fikrlashini rivojlantirish, qo‘shimcha bilim olishga bo‘lgan ehtiyojlarni qondirishda shubhasiz ijodiy o‘yinlar yaxshi samara beradi. O‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarini vujudga keltirilgan muammoli vaziyatlarni o‘quvchilar guruhining o‘zaro hamkorlikda avval o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarni ijodiy izlanish va qo‘llash orqali hal etishga qaratilgan didaktik o‘yinlar tabiiy holda o‘quvchining ijodiy ruhini uyg‘otadi hamda rivojlantiradi. Chunki bunday didaktik o‘yinli darslarda o‘quvchilar hamkorlikda ishlab, o‘z bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llab, yangi bilimlarga ega bo‘ladilar. Natijada o‘quvchilarda o‘z bilim va qobiliyatlariga ishonch hosil bo‘ladi, har bir o‘quvchi sidqidildan har qanday puxta tayyorgarlik muvaffaqiyat garovi ekanligini anglab, chinakam bilim olishga jiddiy kirishadi.

Umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish hamda o‘quvchilarning faolligini oshirish masalasi yoshlarning o‘tmishga oid bo‘lgan mahalliy manbalarga qiziqishi, jumladan, o‘z hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish metodikasi shakllantirishga yo‘naltiriladi. Ammo bu faqat shu tor doiradagi vazifalar degani emas. Aynan tabiiy va ijtimoiy fan darslarida yoshlar faolligini oshirish masalasini nazarda tutib, o‘qituvchi shogirdlarining har qanday hayotiy voqeaga shaxsiy fikri, xulosasi hamda munosabatini ifodalashini shakllantirib rivojlantira boradi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, ijodkorlik muhitini yaratishda barcha darslarda bo‘lgani kabi tarix darslarida ham muammoli vaziyatlar alohida ahamiyatga ega. Muammoli o‘qitish o‘qituvchidan mahorat talab qiladi va tabiiyki, o‘quvchini ham shunga undaydi. Muammoli vaziyatni vujudga keltirish, muammoni hal qilish uchun o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash, mustaqil fikr yuritishga jalb qilish o‘qituvchining o‘zidan ham ijodkorlikni talab etadi. Bunday jarayonda o‘quvchilar izlanishlar, o‘rganishlar natijasida manbalardan unumli foydalanish orqali mustaqil fikrlash va mustaqil tafakkur yuritishni o‘zlashtira oladilar. Tabiiy va ijtimoiy fani o‘qituvchisi hamisha bir qoidani yodda tutishi lozim. Bu qoidaning talqiniga ko‘ra, tabiiy va ijtimoiy fanlari, eng avvalo, har bir fuqaroni, ayniqsa, yoshlarimizni xalq o‘tmishining mazmuni va mohiyatini anglash, boy ma’naviy va madaniy merosimizni qadrlash, uni ko‘z qorachig‘idek asrab-avaylash, pirovard ular bilan yurak-yurakdan iftixor qilishga o‘rgatadi. O‘zimizning boy o‘tmish merosimizdan ruhiy madad va ibrat namunasini olishga keng va bepoyon imkoniyat yaratadi. Odamlar qalbida ezgulik va yaxshilik tuyg‘ularini shakllantirib, bugungi avlod kimlarning avlodi ekanini oydinlashtirib, kimlarning zoti va vorislari ekanini anglashga yo‘naltiradi.

Xulosa qilib quyidagilarni qilib aytish mumkin:

1) Bugun fanni o‘qitish metodikasida ta’limning turli usul va vositalari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. O‘qituvchi tanlagan didaktik materialning mazmun va xarakteridan kelib chiqib, unga mos tarzda usul va vositalarni qo‘llab, ta’limiy faoliyatiga to‘g‘ri joriy qilishni yo‘lga qo‘ysa, o‘quvchining faolligini oshirish masalasining yechimi yengilroq bo‘ladi;

2) O‘tmishga oid mahalliy manbalardan foydalanishda dars ishlanmasini tayyorlash jarayonida o‘qituvchi albatta o‘quvchilarning bilish imkoniyatlarini inobatga olsa, ularning tarixiy bilimlarini shakllantirish nisbatan oson kechadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi “Talim to‘g‘risi”dagi Qonuni. Toshkent : 2020 yil.
2. Sh.M.Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz – Toshkent : O‘zbekiston, 2016 - 56 b.
3. Yo‘ldoshev J, Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish – Toshkent, 2008. (Yuldashev J., Usmonov S.A. Introduction of modern pedagogical technologies –Tashkent, 2008.)
4. L.V.Golish, D.M.Fayzullaeva. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O‘quv uslubiy qo‘llanma G‘ Ta’limda innovatsion texnologiya seriyasi.-T.: 2010.-149 b.
5. A.Abduqodirov, P. Ishmuhammedova, A. Pardayev “Ta’limda innovatsion texnologiyalar”. T.: “Iste’dod”, 2008, 180 b.

KOMBINATORIKANI GEOMETRIYA FANIGA TADBIQLARI

Bozorov Suxrob Baxodirovich
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
suxrobbek_8912@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada matematikaning tadbiqi va matematika o‘qitishning zamonaviy muammolari hozirgi kunda dolzarb bo‘lgan masalalarning yechimlari keltirilgan bo‘lib, kombinatorikani geometriya faniga tadbiqlari keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: Nuqta, to‘g‘ri chiziq, kesma, nur, tekislik, aylana, vatar, diametr, yoy, tekislik qismlari, uchburchak, to‘rtburchak, ko‘pburchak, aylana, shar.

I. To‘g‘ri chiziqda n ta nuqta berilgan bo‘lsin. Bu nuqtalar orqali nechta turli kesma hosil qilish mumkin?

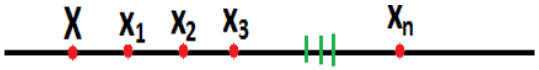

Yechilishi: Kesma hosil qilish uchun bizga ikkita nuqta kerak bo‘ladi. Shuning uchun *n* ta nuqtadan ikkitasini guruhlab jami kesmalar sonini topishimiz mumkin:

$$C_n^2 = \frac{n!}{2!(n-2)!} = \frac{(n-2)!\cdot(n-1)\cdot n}{2!(n-2)!} = \frac{n(n-1)}{2}.$$

II. Tekislikda *n* ta nuqta shunday joylashganki, ulardan xech qaysi uchtasi bitta to‘g‘ri chiziqda yotmaydi. Shu nuqtalarning turli juftliklaridan jami bo‘lib nechta ***to‘g‘ri chiziqlar*** o‘tadi?

Yechilishi. Masala shartini qanoatlantiradigan nuqtalarni A_1, …, A_n deb belgilaymiz. Bunday nuqtalar mavjud, misol tariqasida bitta aylanada yotgan *n* ta nuqtani olishimiz mumkin. A_1 nuqtani qolgan nuqtalar bilan n–1 ta to‘g‘ri chiziq bilan tutashtirishimiz mumkin. Jami nuqtalar n ta bo‘lgani sababli, masala shartini qanoatlantiradigan to‘g‘ri chiziqlar soni n(n–1) ta bo‘lishi kerak. Ammo bunday sanashda biz har bir to‘g‘ri chiziqni ikki marta sanab chiqqanimiz bois n ta nuqtalarning turli juftliklaridan jami bo‘lib $\frac{n(n-1)}{2}$ ta to‘g‘ri chiziq o‘tishini hosil qilamiz.

III. *n* ta to‘g‘ri chiziq eng ko‘pi bilan $\frac{n(n-1)}{2}$ ta nuqtada kesishadi.

Yechilishi: Ravshanki, n ta to‘g‘ri chiziqlarning kesishish nuqtalari soni eng katta bo‘lishi uchun quyidagi holat bo‘lishi kerak (rasmga qarang).

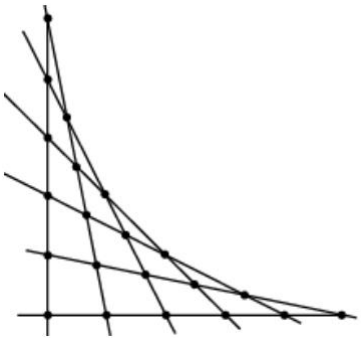

1) Har bir to‘g‘ri chiziq qolgan to‘g‘ri chiziqlardan har biri bilan kesishadi.

2) Xech qanday uchta to‘g‘ri chiziq bitta umumiy nuqtaga ega emas.

Ikkita to‘g‘ri chiziq ***bitta nuqtada*** kesishadi. Shuning uchun n ta to‘g‘ri chiziqdan ikkitasini guruhlab jami kesishish nuqtalari sonini topishimiz mumkin:

$$C_n^2 = \frac{n!}{2!(n-2)!} = \frac{(n-2)!\cdot(n-1)\cdot n}{2!(n-2)!} = \frac{n(n-1)}{2}.$$

IV. Hech qaysi uchtasi umumiy nuqtaga ega bo‘lmaydigan va o‘zaro kesishadigan n ta to‘g‘ri chiziq tekislikni eng ko‘pi bilan $\frac{n(n+1)}{2}+1$ ta qismga ajratadi.

Yechilishi: Bir nechta berilgan to‘g‘ri chiziqqa bittasini qo‘shsak tekislik qismlari nechtaga ko‘payishini aniqlaymiz.

Masalan: Bitta to‘g‘ri chiziq tekislikni 2 ta qismga ajratadi.

Ikkita to‘g‘ri chiziq tekislikni 4 ta qismga ajratadi.

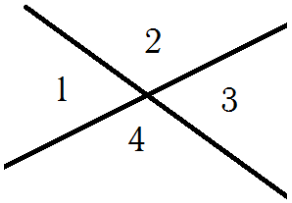

Uchta to‘g‘ri chiziq tekislikni 7 ta qismga ajratadi.

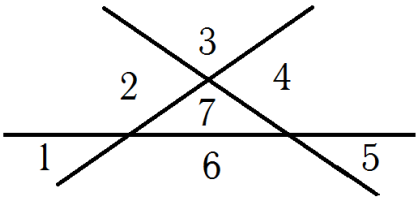

ikkita o‘zaro kesishadigan to‘g‘ri chiziqqa uchinchi to‘g‘ri chiziqni qo‘shsak, mavjud to‘rtta tekislik qismlardan uchtasi yangi to‘g‘ri chiziq bilan teng ikkiga bo‘linadi. Demak, hosil bo‘lgan tekislik qismlari soni 7 = 4 + 3 ga teng bo‘ladi.

Xulosa: Umumiy holda, n–1 ta to‘g‘ri chiziqqa n-chi to‘g‘ri chiziqni qo‘shsak, mavjud tekislik qismlaridan n–1 tasi yangi to‘g‘ri chiziq bilan teng ikkiga bo‘linadi. Shuning uchun yangi hosil bo‘lgan tekisliklar qismlari soni n ga ko‘payadi. Demak, n ta o‘zaro kesishadigan to‘g‘ri chiziqlardan xech qaysi uchtasi umumiy nuqtaga ega bo‘lmasa tekislikni

$$2+2+3+4+5+...+n = 1+(1+2+3+4+5+...+n) = 1+\frac{1+n}{2}\cdot n = \frac{n(n+1)}{2}+1$$ ta qismga ajratadi.

V. Bitta nuqtada kesishadigan n ta to‘g‘ri chiziq tekislikni nechta qismga ajratadi?

Yechilishi. Bitta to‘g‘ri chiziq tekislikni ikki qismga ajratganligi sababli n ta to‘g‘ri chiziq tekislikni $2n$ ta qismga ajratadi: $N = 2n$.

VI. n ta aylana eng ko‘pi bilan $n(n-1)$ ta nuqtada kesishadi.

Yechilishi: Ravshanki, *n* ta aylanalarning kesishish nuqtalari soni eng katta bo‘lshi uchun quyidagi holat bo‘lishi kerak (rasmga qarang).

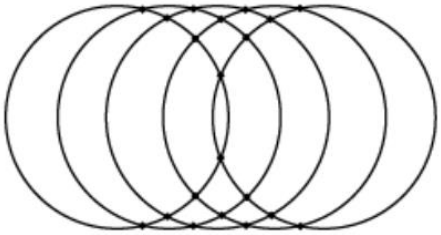

1) Har bir aylana qolgan aylanalardan har biri bilan kesishadi.
2) Xech qanday uchta aylana bitta umumiy nuqtaga ega emas.

Bu holatda har bir aylana qolgan aylanalar bilan 2(n–1) ta kesishish nuqtadaga ega. Demak, jami bo‘lib n(n–1) ta nuqtaga ega bo‘lamiz.

VII. n ta aylana tekislikni eng ko‘pi bilan $n(n-1)+2$ ta qismga ajratadi.

Yechilishi: Bir nechta berilgan aylanaga bittasini qo‘shsak tekislik qismlari nechtaga ko‘payishini aniqlaymiz.

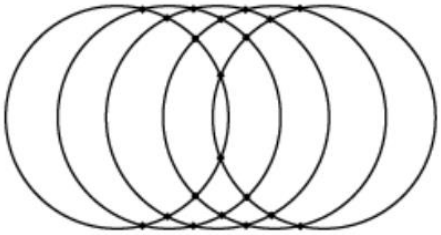

Masalan: Ikkita o‘zaro kesishadigan aylanaga uchinchi aylanani qo‘shsak, mavjud to‘rtta tekislik qismlari yangi aylana bilan teng ikkiga bo‘linadi. Demak, hosil bo‘lgan tekislik qismlari soni 8 =4 + 4 ga teng bo‘ladi. Endi shu uchta aylanaga to‘rtinchisini qo‘shsak mavjud oltita tekislik qismlari yangi aylana bilan teng ikkiga bo‘linadi. Demak, hosil bo‘lgan tekislik qismlari soni 14 =8 + 6 ga teng bo‘ladi.

XULOSA

Umumiy holda, n–1 ta aylanaga n-chi aylanani qo‘shsak, mavjud tekislik qismlaridan n–1 tasi yangi aylana bilan teng ikkiga bo‘linadi. Shuning uchun yangi hosil bo‘lgan tekisliklar qismlari soni 2(n–1) ga ko‘payadi. Demak, *n* ta o‘zaro kesishadigan aylanalardan xech qaysi uchtasi umumiy nuqtaga ega bo‘lmasa, tekislikni

1) 2; 2) 4=2+2; 3) 8=4+4; 4) 14=8+6; 5) 22=14+8; 6) 32=22+10 ...

2+2+4 + 6+ … +2(n–1) = 2[1+(1 +2 + 3 + … +(n–1))] = n(n–1) +2

ta qismga ajratadi.

VIII. Tekislikda X va Y to‘g‘ri chiziqlar o‘zaro kesishmaydi. X to‘g‘ri chiziqda *n* ta Y to‘g‘ri chiziqda *m* ta nuqta belgilangan. Belgilangan nuqtalar bir-biri bilan tutashtirilganda quyidagi shakllar hosil bo‘ladi:

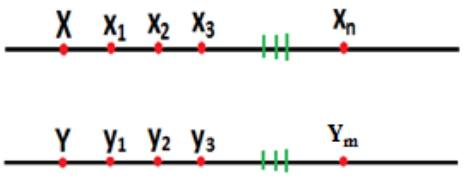

1. Kesmalar soni $N_{\bullet\text{---}\bullet} = C_n^1 \cdot C_m^1 = n \cdot m$

2. Vektorlar soni $N_{\square} = 2 \cdot C_n^1 \cdot C_m^1 = 2 \cdot n \cdot m$

3.Uchburchaklar soni

$$N_{\Delta} = C_n^1 \cdot C_m^2 + C_m^1 \cdot C_n^2 = n \cdot C_m^2 + m \cdot C_n^2 = n\frac{m(m-1)}{2} + m\frac{n(n-1)}{2}$$

4. To‘rtburchaklar soni $N_{\square} = C_n^2 \cdot C_m^2 = \frac{n(n-1)}{2} \cdot \frac{m(m-1)}{2}$

IX. Aylanada n ta nuqta berilgan bo‘lsa, u holda bu nuqtalarni tutashtirib quyidagi shakllarni hosil qilsa bo‘ladi.

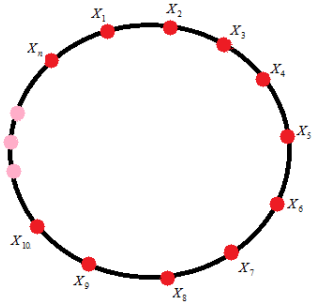

1. Vatarlar soni $N_{\bullet\text{---}\bullet} = C_n^2 = \frac{n(n-1)}{2}$, $n \geq 2$, $n \in N$

2.Vektorlar soni $N_{\square} = 2C_n^2 = n(n-1)$, $n \geq 2$, $n \in N$

3.Uchburchaklar soni $N_{\Delta} = C_n^3$, $n \geq 3$, $n \in N$

4.To‘rburchaklar soni $N_{\square} = C_n^4$, $n \geq 4$, $n \in N$

5.Ko‘pburchaklar soni $N_k = C_n^k = \frac{n!}{k!(n-k)!}$; $n \geq k \geq 5$; $n, k \in N$

X. Tekislikda *n* ta nuqta berilgan bo‘lsa, u holda bu nuqtalarni tutashtirib quyidagi shakllarni hosil qilsa bo‘ladi:

1). Tekislikda *n* ta nuqta shunday joylashganki, ulardan xech qaysi uchtasi bitta to‘g‘ri chiziqda yotmaydi. Shu nuqtalarning turli juftliklaridan jami bo‘lib nechta ***kesma*** hosil qilsa bo‘ladi?

$$N_{\bullet\text{---}\bullet} = C_n^2 = \frac{n(n-1)}{2}, \; n \geq 2, \; n \in N$$

2) Tekislikda *n* ta nuqta shunday joylashganki, ulardan xech qaysi uchtasi bitta to‘g‘ri chiziqda yotmaydi. Shu nuqtalarning turli juftliklaridan jami bo‘lib nechta ***vatar*** hosil qilsa bo‘ladi?

$$N_{\square} = 2C_n^2 = n(n-1), \; n \geq 2, \; n \in N$$

3) Tekislikda ixtiyoriy uchtasi bitta to‘g‘ri chiziqda yotmaydigan *n* ta nuqta berilgan. Uchlari berilgan nuqtalarda bo‘lgan jami nechta ***uchburchak*** hosil qilsa bo‘ladi?

$$N_{\Delta} = C_n^3 = \frac{n!}{3!(n-3)!} = \frac{(n-3)! \cdot (n-2) \cdot (n-1) \cdot n}{3!(n-3)!} = \frac{n(n-1)(n-2)}{6}.$$

4) Tekislikda ixtiyoriy uchtasi bitta to‘g‘ri chiziqda yotmaydigan *n* ta nuqta berilgan. Uchlari berilgan nuqtalarda bo‘lgan jami nechta ***to‘rtburchak*** hosil qilsa bo‘ladi?

$$N_{\square} = C_n^4 = \frac{n!}{4!\cdot(n-4)!} = \frac{n\cdot(n-1)\cdot(n-2)\cdot(n-3)\cdot(n-4)!}{4!\cdot(n-4)!} = \frac{n\cdot(n-1)\cdot(n-2)\cdot(n-3)}{24},\ n \geq 4,$$

$n \in N$

5) Tekislikda ixtiyoriy uchtasi bitta to‘g‘ri chiziqda yotmaydigan n ta nuqta berilgan. Uchlari berilgan nuqtalarda bo‘lgan jami nechta ***ko‘pburchak*** hosil qilsa bo‘ladi?

$$N_k = C_n^k = \frac{n!}{k!(n-k)!};\ n \geq k \geq 5;\ n,k \in N$$

XI. Hech qaysi uchta dioganal bir nuqtada kesishmaydigan ko‘pburchaklarning diagonallari nechta nuqtada kesishishini topish.

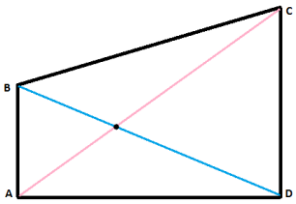

1) $C_n^4 = C_4^4 = 1$

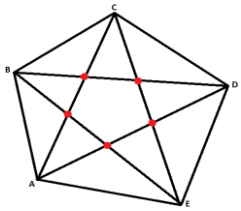

2)

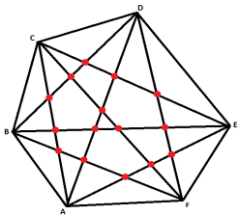

$C_n^4 = C_5^4 = 5$

3) $C_n^4 = C_6^4 = 15$

$$N_d = C_n^4 = \frac{n!}{4!(n-4)!};\ n \geq 4;\ n \in N$$

XII. ***A dan B ga olib boruvchi eng qisqa yo‘llar sonini topish?***

Agar to‘g‘ri to‘rtburchakning o‘lchamlari $x \times y$ bo‘lsa, u $x \cdot y$ ta kvadratchalarga ajratilgan bo‘lsa, u holda A dan B ga olib boruvchi eng qisqa yo‘llar soni quyidagicha bo‘ladi: $N_{A\to B} = C_{m+n-2}^{n-1} = C_{m+n-2}^{m-1}$

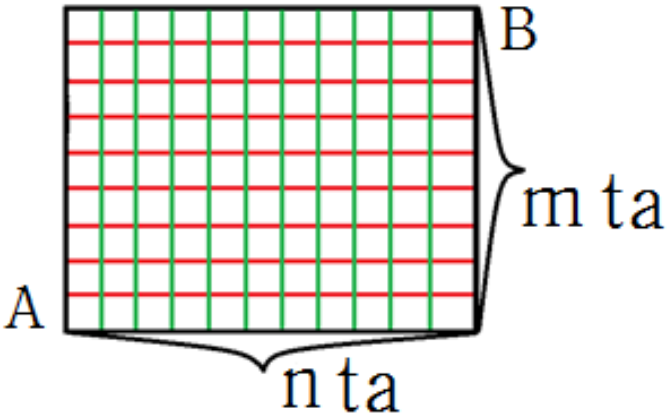

Yechilishi:

$N_g = y+1 = m$ ta – Gorizontal parallel chiziqlari soni

$N_v = x+1 = n$ ta – Vertikal parallel chiziqlar soni

$N_{A\to B} = C_{m-1+n-1}^{n-1} = C_{m-1+n-1}^{m-1} = C_{m+n-2}^{n-1} = C_{m+n-2}^{m-1}$

XIII. ***To‘g‘ri to‘rtburchaklar sonini topish.***

Agar to‘g‘ri to‘rtburchakning o‘lchamlari $x \times y$ bo‘lsa, u $x \cdot y$ ta kvadratchalarga ajratilgan bo‘lsa, u holda jami to‘g‘ri to‘rtburchaklar soni quyidagiga teng bo‘ladi:

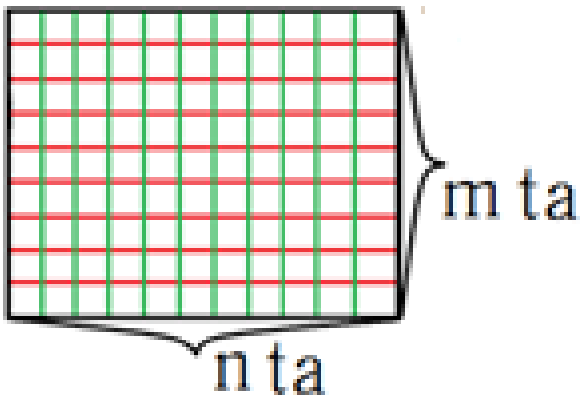

$N_g = y+1 = m$ ta – Gorizontal parallel chiziqlari soni

$N_v = x+1 = n$ ta – Vertikal parallel chiziqlar soni

$N_{\square} = C_n^2 \cdot C_m^2 = \frac{n(n-1)}{2} \cdot \frac{m(m-1)}{2}$ – To‘g‘ri to‘rtburchaklar soni

XIV. Uchburchaklar sonini topish

Agar ABC uchburchakda A uchidan BC tomon ichiga *m* ta, B uchidan AC tomon ichiga *n* ta kesmalar chiqarilgan bo‘lsa, jami hosil bo‘lgan ***uchburchaklar*** sonini topish.

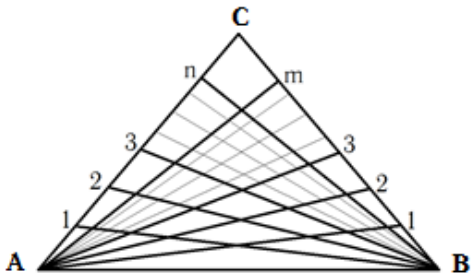

1. Agar $m \neq n$ bo‘lsa, u holda jami uchburchaklar son $N_{\Delta} = \frac{(m+1)(n+1)}{2}(m+n+2)$ ta bo‘ladi.

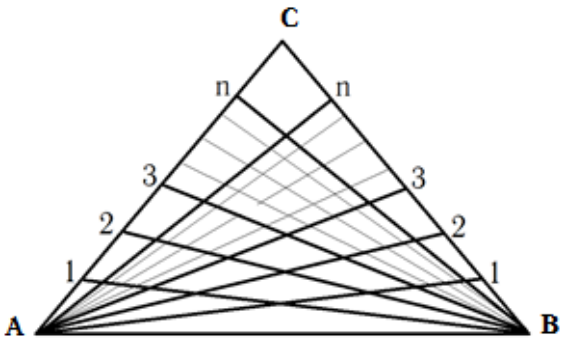

2. Agar m=n bo‘lsa, u holda jami uchburchaklar soni $N_{\square} = (n+1)^3$ ta bo‘ladi.

$$N_{\Delta} = \frac{(m+1)(n+1)}{2}(m+n+2) = \frac{(n+1)(n+1)}{2}(n+n+2) = \frac{(n+1)(n+1)(2n+2)}{2} =$$

$$= \frac{(n+1)(n+1)2(n+1)}{2} = (n+1)^3.$$

1. Agar **A** nuqtadan ***n*** ta nur chiqqan bo‘lib, bu nurlarni kesib o‘tuvchi ***m*** ta to‘g‘ri chiziqo‘tkazilgan bo‘lsa, u holda jami nechta turli ***uchburchak*** hosil bo‘ladi:

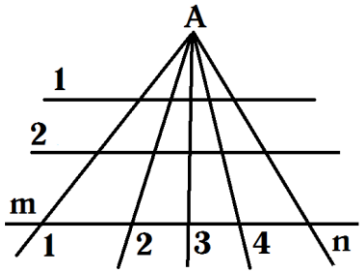

$$N_{\Delta} = C_m^1 \cdot C_n^2 = m \cdot \frac{n(n-1)}{2}$$

2. Agar **A** nuqtadan ***n*** ta va **B** nuqtadan ***m*** ta nur chiqqan bo‘lib, bu nurlarni bir-birlari bilan kesishishidan jami nechta turli ***uchburchak*** hosil bo‘ladi:

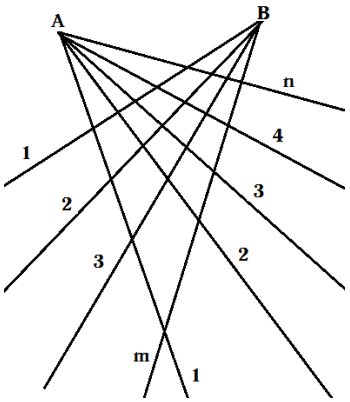

$$N_{\Delta} = C_m^1 \cdot C_n^2 + C_n^1 \cdot C_m^2 = m \cdot \frac{n(n-1)}{2} + n \cdot \frac{m(m-1)}{2}.$$

XV. Aylanalar va sharlar urunishlari sonini topish formulalari.

1. n ta bir xil ***aylana*** ko‘pi bilan nechta nuqtada urinadi: $2n-3;\ n \geq 2, n \in N$

2. n ta har xil ***aylana*** ko‘pi bilan nechta nuqtada urinadi: $3(n-2);\ n \geq 3, n \in N$

3. n ta bir xil ***shar*** ko‘pi bilan nechta nuqtada urinadi: $3(n-2);\ n \geq 3,\ n \in N$

4. n ta har xil ***shar*** ko‘pi bilan nechta nuqtada urinadi: $\frac{n(n-1)}{2};\ n \in N$

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.U.Abduhamidov va b. Algebra va matematik analiz asoslari, II qism. Akademik litseylar uchun darslik. “O‘qituvchi”, 2008

2. M.A.Mirzaahmedov va b. Algebra va analiz asoslari, geometriya II qism. 11-sinf. “Zamin nashr” MCHJ, 2018

3. Gulnoza Shuxratovna Sultankhodjaeva “Tekislikda kombinator formulalar” Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021

4. M.Mirzaahmidov va b. Matematika. 6-sinf. O‘qituvchi”. 2017.

5. Sh.Alimov va b. Algebra. 7-sinf. O‘qituvchi”. 2017.

6. Sh.Alimov va b. Algebra. 8-sinf. O‘qituvchi”. 2019.

7. Sh.Alimov va b. Algebra. 9-sinf. O‘qituvchi”. 2019.

8. M.Mirzaahmidov va b. O‘quvchilarni matematik olimpiadalarga tayyorlash. “Yangi kitob”. 2019

O‘LCHOVLI FUNKSIYALAR FAZOSI UCHUN DUALLIK PRINSIPI

Jumagul Egamnazarova Xudoyorovna,
Qo‘ziboyeva Nozima Yoqibjon qizi
Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer filiali

Annotatsiya: Ushbu ishda o‘lchovli funksiyalar va ketma-ketliklarning Lebeg fazolari – $L^p(T,\Sigma,\mu)$ fazolardagi va ketma-ketliklarning l^p fazolardagi funksionallarning umumiy ko‘rinishi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: Lebeg fazolari, o‘lchovli funksiya, funksional, qo‘shma fazo, o‘z-o‘ziga qo‘shma fazo, izomorf, F.Riss, Shteyngaus, N.Danfort, D.Gilbert.

Lebeg fazolari – bu normalangan fazo bo‘lib, u ushbu $\|x\| = \left[\int_T |x(t)|^p d\mu\right]^{1/p} < \infty$, $1 \le p < \infty$ shartni qanoatlantiruvchi $x \in S(T,\Sigma,\mu)$ o‘lchovli funksiyalardan iborat [1]. O‘lchovli funksiyalar L^p $(1 < p < \infty)$ fazolar fanga birinchi marta F.Riss tomonidan (1910 y.), L^1 fazo esa Shteyngaus tomonidan kiritilgan. “Lebeg fazosi” atamasi esa fanga keyinchalik N.Danfort va Shvarts ishlari orqali kirib keldi.

Ma’lumki, barcha o‘lchovli funksiyalar fazosi – $S(T,\Sigma,\mu)$, $T = N$, Σ – natural sonlar to‘plamining barcha qism to‘plamlari sistemasi va ixtiyoriy nuqtaning μ o‘lchovi birga teng, bo‘lgan holda barcha ketma-ketliklar sinfi $-s$ ga aylanadi. Ushbu qaralayotgan holda $L^P(T,\Sigma,\mu)$ fazo l^P kabi belgilanadi. l^p fazolar fanga birinchi marta F.Riss tomonidan, l^2 fazo esa avvalroq D.Gilbert tomonidan kiritilgan.

1. l^p **fazodagi funksionalning umumiy ko‘rinishi.** Avval xususiy hol bo‘lgan ketma-ketliklar fazosiga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz. Ushbu tasdiqni isbot qilamiz.

Tasdiq. $1 \le p < \infty$ va $1/p + 1/q = 1$ bo‘lsin. l^p fazodagi f chiziqli uzluksiz funksionalning umumiy ko‘rinishi

$$f(x) = \sum_{k=1}^{\infty} \xi_k \overline{\eta_k}, \quad x = \{\xi_k\}_{k=1}^{\infty} \in l^p,$$

formula bilan aniqlanadi, bu erda $y = \{\eta_k\}_{k=1}^{\infty} - l^q$ dagi ixtiyoriy element. Shuningdek,

$$\|f\| = \|y\|_{l^q}.$$

Isboti. Endi ℓ_p fazoni qaraymiz. Ma’lumki, bu fazo

$$\sum_{i=1}^{\infty} |x_i|^p < \infty$$

shartni qanoatlantiruvchi barcha $x=\{x_n\}$ ketma-ketliklardan iborat va unda x elementning normasi

$$\|x\|_p=\left(\sum_{i=1}^{\infty}|x_i|^p\right)^{\frac{1}{p}}$$

tenglik bilan aniqlanadi.

Agar biz $q>1$ sonni $1/p+1/q=1$ munosabatdan aniqlasak, u holda ℓ_p^* fazo ℓ_q fazoga izomorf bo‘ladi. Buni isbotlash uchun ℓ_q fazoning ixtiyoriy $f=\{f_n\}$ elementi yordamida ℓ_p fazoda

$$\tilde{f}(x)=\sum_{n=1}^{\infty}f_n\cdot x_n \qquad (1)$$

chiziqli funksionalni aniqlaymiz. Dastlab, (1) tenglikning o‘ng tomonidagi qatorning absolyut yaqinlashuvchi ekanligini ko‘rsatamiz. Ma’lumki, ixtiyoriy n natural son uchun

$$\sum_{i=1}^{n}|f_i\cdot x_i|\le\left(\sum_{i=1}^{n}|f_i|^q\right)^{\frac{1}{q}}\cdot\left(\sum_{i=1}^{n}|x_i|^p\right)^{\frac{1}{p}}\le\left(\sum_{i=1}^{\infty}|f_i|^q\right)^{\frac{1}{q}}\cdot\|x\|_p \qquad (2)$$

o‘rinli. Birinchi tengsizlikni yozishda biz Gyolder tengsizligidan foydalandik. Bu erdan (1) tenglikning o‘ng tomonidagi qatorning absolyut yaqinlashuvchiligi hamda $\tilde{f}$ funksional uchun quyidagi munosabatlar kelib chiqadi:

$$\left|\tilde{f}(x)\right|=\sum_{i=1}^{\infty}|f_i\cdot x_i|\le\|f\|_q\cdot\|x\|_p,\quad\left\|\tilde{f}\right\|\le\|f\|_q.$$

Demak, (1) tenglik bilan aniqlangan $\tilde{f}$ funksional chiziqli va uzluksiz. Agar $x_f\in\ell_p$ elementning hadlarini

$$x_i=\overline{f_i}\cdot|f_i|^{q-2},\quad i\in\{1,2,\ldots,\infty\}$$

(agar $f_i=0$ bo‘lsa, $x_i=0$ deb olinadi) ko‘rinishda tanlasak, quyidagilarga ega bo‘lamiz:

$$x_i\cdot f_i=|f_i|^q\ge 0,\ \ x_i\cdot f_i=|x_i|^p\ge 0,\quad i\in\{1,2,\ldots,\infty\}.$$

Biz $x_f\in\ell_p$ va $f=\{f_i\}\in\ell_q$ ekanligini hisobga olsak,

$$\left|\tilde{f}(x_f)\right|=\left|\sum_{i=1}^{\infty}x_i\cdot f_i\right|=\sum_{i=1}^{\infty}x_i\cdot f_i=\left(\sum_{i=1}^{\infty}x_i\cdot f_i\right)^{\frac{1}{q}}\cdot\left(\sum_{i=1}^{\infty}x_i\cdot f_i\right)^{\frac{1}{p}}=$$

$$=\left(\sum_{i=1}^{\infty}|f_i|^q\right)^{\frac{1}{q}}\cdot\left(\sum_{i=1}^{\infty}|x_i|^p\right)^{\frac{1}{p}}=\|f\|_q\cdot\|x\|_p.$$

Demak,

$$\left\|\tilde{f}\right\|_q=\|f\|_q.$$

Ko‘rsatish mumkinki, ℓ_p fazodagi ixtiyoriy $\tilde{f}$ chiziqli uzluksiz funksional (1) ko‘rinishda tasvirlanadi.

Shunday qilib ℓ_p^* va ℓ_q, $p^{-1}+q^{-1}=1$ fazolarning izomorfligi isbotlandi. Xususan, $p=2$ da $\ell_2^*=\ell_2$ kelib chiqadi. Shuning uchun ℓ_2 fazo o‘z-o‘ziga qo‘shma fazo deyiladi. Xuddi shunday ko‘rsatish mumkinki, ixtiyoriy Gilbert fazosining qo‘shmasi ham o‘ziga izomorf bo‘ladi.

Endi c_0 fazoni qaraymiz. $(c_0)^*=l^1$ ekanlini isbotlaymiz. Bu tenglikni izomorfizm aniqligida tushunish kerak.

Tasdiq. c_0 fazodagi f chiziqli uzluksiz funksionalning umumiy ko‘rinishi

$$f(x)=\sum_{k=1}^{\infty}\xi_k\overline{\eta_k},\quad x=\{\xi_k\}_{k=1}^{\infty}\in c_0,\quad (3)$$

formula bilan aniqlanadi, bu erda $y=\{\eta_k\}_{k=1}^{\infty}-l^1$ dagi ixtiyoriy element. Shuningdek,

$$\|f\|=\|y\|_{l^1}.$$

Isboti. Ma’lumki, c_0 fazoda (A) shart bajariladi, u holda (3) formula funksionalning umumiy ko‘rinishini beradi. $f\in(c_0)^*$ va $\tilde{x}=\{\tilde{\xi}_k\}_{k=1}^{\infty}$, bu erda

$$\tilde{\xi}_k=\begin{cases}\operatorname{sign}\eta_k,\ k\le n\\ 0,\ k>n\end{cases},$$

bo‘lsin. Ravshanki, $\tilde{x}\in c_0$ va $\|\tilde{x}\|\le 1$, u holda

$$f(\tilde{x})=\sum_{k=1}^{n}|\eta_k|\le\|f\|.$$

$n\to\infty$ da limitga o‘tsak,

$$\sum_{k=1}^{\infty}|\eta_k|\le\|f\|,$$

ya’ni $y\in l^1$ va $\|y\|_{l^1}\le\|f\|$ bo‘ladi.

Agar $y\in l^1$ bo‘lsa, u holda

$$\left|\sum_{k=1}^{\infty}\xi_k\eta_k\right|\le\max|\xi_k|\cdot\sum_{k=1}^{\infty}|\eta_k|\le\|y\|_{l^1}\cdot\|x\|.$$

Bundan ko‘rinadiki, f –chiziqli funksional va $\|f\|\le\|y\|_{l^1}$. Demak, $\|f\|=\|y\|_{l^1}$.

Endi c fazoni qaraymiz. $(c)^*=l^1$ ekanlini isbotlaymiz. Bu tenglikni izomorfizm aniqligida tushunish kerak.

c fazo BIF emas. U holda c fazodagi uzluksiz funksionallarning umumiy ko‘rinishini topish uchun boshqa yo‘l tutish kerak bo‘ladi.

c fazosida quyidagi vektorlarni aniqlaymiz:

$$e_0 = (1,1,\dots,1,\ \dots)$$

$$e_k = \left(\underbrace{0,0,\dots,0}_{k-1},1,0,\dots \right),\ k \in N .$$

Natijada har bir $x = (\xi_n) \in c$ elementni

$$x = \xi_0 e_0 + \lim_{n\to\infty} \sum_{n=1}^{\infty} (\xi_n - \xi_0) e_n$$

ko‘rinishda yozish mumkin, bunda $\xi_0 = \lim_{k\to\infty} \xi_k$.

Aytaylik, $f \in c^*$ bo‘lsin. U holda

$$f(x) = f(\xi_0 e_0) + f_0(x - \xi_0 e_0) = \eta_0 \xi_0 + \sum_{k=1}^{\infty} \eta_k (\xi_k - \xi_0)$$

bunda $\eta_0 = f(e_0)$ va $\eta_n = f(e_n),\ n \in N$.

Endi $f(x)$ sonini boshqa ko‘rinishda ham yozish mumkin ekanligini ko‘rsatamiz. Buning uchun ε_n sonlarni $\varepsilon_n = sign\, \eta_n$ ko‘rinishda aniqlaymiz. Har bir $m \in N$ sonini tayinlab, $x^{(m)} = (\tilde{\xi}_n) \in c$ nuqtani quyidagicha saylab olamiz:

$$\tilde{\xi}_n = \begin{cases} \text{sign } \eta_n,\ n \le m \\ 0,\ n > m \end{cases} .$$

U holda $\left\| x^{(m)} \right\| \le 1$. Natijada

$$\left| f(x^{(m)}) \right| = \left| \sum_{n=1}^{m} \tilde{\xi}_n \eta_n \right| = \sum_{n=1}^{m} |\eta_n| \le \| f \|.$$

$m \in N$ ning ixtiyoriyligidan, $m \to \infty$ da limitga o‘tsak,

$$\sum_{n=1}^{\infty} |\eta_k| \le \| f \| < +\infty,$$

kelib chiqadi, ya’ni $(\eta_n) \in l_1$. Demak, har bir $x = (\xi_n) \in c$ elementi uchun $\sum_{n=1}^{\infty} \eta_n \xi_n$ qator absolyut yaqinlashuvchi va

$$f(x) = \xi_0 \eta_0 + \sum_{n=1}^{\infty} \xi_n \eta_n . \qquad (4)$$

Demak, agar $f \in c^*$ bo‘lsa, u holda ixtiyoriy $x = (\xi_n) \in c$ uchun (4) o‘rinli, bunda $\xi_0 = \lim_{k\to\infty} \xi_k$, $\eta_0 = const$ va $(\eta_n) \in l_1$. Yuqoridadek, $m \in N$ sonini tayinlab $x_m = (\xi_n) \in c$ nuqtani saylab olamiz:

$$\xi_n = \begin{cases} \varepsilon_n ,\ n \le m \\ \varepsilon_0 ,\ n > m \end{cases} \ (\varepsilon_n \text{ sonlari yuqorida aniqlandi}).$$

U holda $\| x \| \le 1$, $\xi_0 = \lim_{n\to\infty} \xi_n = \varepsilon_0$ va

$$f(x_m) = |\eta_0| + \sum_{n=1}^{m} |\eta_n| + \varepsilon_0 \sum_{n=m+1}^{\infty} \eta_n .$$

Bundan

$$\|f\| = \sup_{\|x\|\le 1} |f(x)| \ge |f(x_m)|$$

va $m \to \infty$ da

$$|\eta_0| + \sum_{n=1}^{\infty} |\eta_n| \le \|f\|.$$

Har bir $y = \{\eta_k\} \in l^1$ element (4) formula yordamida c fazodagi biror uzluksiz chiziqli $f-$ funksionalni aniqlaydi va shu bilan birga

$$\|f\| = |\eta_0| + \sum_{k=1}^{\infty} |\eta_k|$$

tenglik o‘rinli bo‘ladi. Demak, $c^* \cong l_1$. Bu tenglikni izomorfizm aniqligida tushunish kerak.

Endi ℓ_1 fazoning qo‘shmasini topamiz. ℓ_1 fazoning qo‘shmasi $\ell_\infty = m$ - chegaralangan ketma-ketliklar fazosiga izomorf bo‘lishini ko‘rsatamiz, ya’ni $\ell_1^* = m$ tasdiqni isbotini keltiramiz. Bu tenglikni izomorfizm aniqligida tushunish kerak.

$\xi = (\xi_1, \xi_2, ..., \xi_n, ...)$ bo‘lsa, u holda

$$f(x) = \sum_{i=1}^{\infty} x_i \xi_i \ , \ x = (x_i) \in l_1 \qquad (5)$$

formula l_1 fazoda chiziqli funksionalni aniqlaydi.

f ning uzluksizligi

$$|f(x)| \le \sup_k |\xi_k| \sum_{i=1}^{\infty} |x_i| = \|\xi\|_m \|x\|_{l_1},$$

ya’ni

$$\|f\| \le \|\xi\|_m \qquad (6)$$

tensizligidan kelib chiqadi.

Endi l_1 fazoda har bir uzluksiz chiziqli funksional (5) ko‘rinishda ekanligini isbotlaymiz.

l_1 fazosida quyidagi vektorlarni qaraylik:

$$e_n = \left(\underbrace{0, 0, ..., 0}_{n-1}, 1, 0, ... \right), \ n \in N.$$

U holda $x = (x_n) \in l_1$ elementni

$$x = \sum_{i=1}^{\infty} x_i e_i$$

ko‘rinishda yozish mumkin va $x^{(n)} = \sum_{i=1}^{n} x_i e_i$ uchun

$$\left\| x^{(n)} - x \right\| = \sum_{j=n+1}^{\infty} |x_i| \to 0.$$

$f \in l_1^*$ bo‘lsin. U holda

$$f(x)=f\left(\sum_{i=1}^{\infty}x_ie_i\right)=f\left(\lim_{n\to\infty}\sum_{i=1}^{n}x_ie_i\right)=\lim_{n\to\infty}f\left(\sum_{i=1}^{n}x_ie_i\right)=\sum_{i=1}^{\infty}x_i f(e_i)=\sum_{i=1}^{\infty}x_i\xi_i\ ,$$

bunda $\xi_i=f(e_i),\quad i\in N$.

$$|\xi_i|=|f(e_i)|\le\|f\|$$

dan $(\xi_i)\in m$. Demak,

$$\|\xi\|_m=\sup_k|\xi_k|\le\|f\|. \quad (7)$$

(6) va (7) dan $\|f\|=\|\xi\|$ kelib chiqadi, ya'ni $l_1^*\cong m$.

2. L^p fazodagi funksionallarning analitik ko'rinishi

X – (T,Σ,μ) dagi IF va μ o'lchov σ-chekli bo'lsin. Agar X da aniqlangan f chiziqli funksional uchun, $x_n, x\in X$, deyarli hamma erda $x_n(t)\to 0$ va deyarli hamma erda $|x_n(t)|\le|x(t)|$ bo'lishidan, $f(x_n)\to 0$ kelib chiqsa, f chiziqli funksional tartibli uzluksiz deb ataladi. X dagi barcha (o)-uzluksiz funksionallar to'plami vektor fazo bo'ladi, va uni $X_n^{\sim}$ orqali belgilaymiz.

Yuqoridagi nazariyani $L^p(T,\Sigma,\mu)$, (μ o'lchov σ-chekli) fazolarga tatbiq qilamiz. ($1<p<\infty$ bo'lganda μ o'lchov σ-chekli bo'lishi, umuman olganda, shart emas).

Tasdiq. $1\le p<\infty$ va $1/p+1/q=1$ bo'lsin. $L^p(T,\Sigma,\mu)$ fazodagi f chiziqli uzluksiz funksionalning umumiy ko'rinishi

$$f(x)=\int_T x(t)\overline{y(t)}d\mu,\quad x\in L^p, \qquad (1)$$

formula bilan aniqlanadi, bu erda y – $L^q(T,\Sigma,\mu)$ dagi ixtiyoriy element. Shuningdek,

$$\|f\|=\|y\|_{L^q}. \qquad (2)$$

Isboti. $L^p(T,\Sigma,\mu)$ fazoda (A) shart bajariladi. Unda, (1) formula chiziqli uzluksiz funksionalning umumiy ko'rinishini beradi. (2) tenglikni isbotlaymiz.

Ma'lumki,

$$\|f\|=\|y\|_{L^q}=\begin{cases}\left[\int_T|y(t)|^q d\mu\right]^{1/q}, & 1<p<\infty\\ vrai\sup_{t\in T}|y(t)|, & p=1\end{cases}$$

1) Dastlab $1<p<\infty$ bo'lgan holni qaraymiz. Gyolderning integral tengsizligidan

$$|f(x)|=\left|\int_T x(t)\overline{y(t)}d\mu\right|\le\left[\int_T|y(t)|^q d\mu\right]^{1/q}\cdot\left[\int_T|x(t)|^p d\mu\right]^{1/p}=\|y\|_{L^q}\|x\|$$

tengsizlikni hosil qilamiz. Demak, $\|f\|\le\|y\|_{L^q}$.

Teskari tengsizlikni isbotlash uchun, ushbu funksiyani qaraymiz:

$$\tilde{x}(t)=|y(t)|^{q-1}\operatorname{sign} y(t).$$

Unda $|\tilde{x}(t)|^p=|y(t)|^{p(q-1)}=|y(t)|^q$. Demak, $\tilde{x}\in L^p$ va

$$\|\tilde{x}\|=\left[\int_T|\tilde{x}(t)|^p\,d\mu\right]^{1/p}=\left[\int_T|y(t)|^q\,d\mu\right]^{\frac{1}{q}\cdot\frac{q}{p}}=\left[\|y\|_{L^q}\right]^{\frac{q}{p}}.$$

Bundan quyidagini hosil qilamiz:

$$\|f\|\geq f\left(\frac{\tilde{x}}{\|\tilde{x}\|}\right)=\frac{1}{\|\tilde{x}\|}\int_T\tilde{x}(t)\overline{y(t)}d\mu=\frac{1}{\|\tilde{x}\|}\int_T\tilde{x}(t)\overline{y(t)}d\mu=$$

$$=\frac{1}{\|\tilde{x}\|}\int_T|y(t)|^q\,d\mu=\left[\|y\|_{L^q}\right]^{q\left(1-\frac{1}{p}\right)}=\|y\|_{L^q}.$$

Demak, $\|f\|=\|y\|_{L^q}$.

2) Endi $p=1$ bo‘lsin. Quyidagi belgilash bajaramiz:

$$\|y\|_{L^\infty}=vrai\sup_{t\in T}|y(t)|=Q.$$

Ravshanki, $\|f\|\leq Q$ tengsizlik o‘rinli. Ikkinchi tomondan, ixtiyoriy $\varepsilon>0$ songa ko‘ra, A bilan quyidagi to‘plamni belgilaymiz:

$$A=\{t\in T: y(t)>Q-\varepsilon\}.$$

Ta’kidlash lozimki, $\mu(A)>0$. Quyidagi funksiyani aniqlaymiz:

$$\tilde{x}(t)=\begin{cases}\operatorname{sign} y(t), t\in A,\\ 0\quad\ , t\notin A.\end{cases}$$

Ravshanki, $\tilde{x}\in L^1$ va $\|\tilde{x}\|=\int_T|\tilde{x}(t)|d\mu=\mu(A)$. Unda

$$\|f\|\geq f\left(\frac{\tilde{x}}{\|\tilde{x}\|}\right)=\frac{1}{\mu(A)}\int_T\tilde{x}(t)\overline{y(t)}d\mu=\frac{1}{\mu(A)}\int_T|y(t)|d\mu\geq$$

$$\geq\frac{1}{\mu(A)}\int_T|y(t)|d\mu\geq\frac{1}{\mu(A)}[Q-\varepsilon]\mu(A)=Q-\varepsilon.$$

ε ning ixtiyoriyligidan $\|f\|\geq Q$ kelib chiqadi. Demak, $\|f\|=\|y\|_{L^\infty}$.

$L^\infty(T,\Sigma,\mu)$ fazodagi f chiziqli uzluksiz funksionalning umumiy ko‘rinishi haqidagi ushbu teoremani isbotsiz keltiramiz.

Tasdiq. $L^\infty(T,\Sigma,\mu)$ fazodagi f chiziqli uzluksiz funksionalning umumiy ko‘rinishi

$$f(x)=\int_T x(t)d\varphi,\qquad(4)$$

formula bilan aniqlanadi, bu erda $\varphi-\mathbf{ba}(\Sigma,\mu)$ dagi ixtiyoriy element. Shuningdek,

$$\|f\| = \|\varphi\|.$$

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, $y \in L^q \to f \in (L^p)^*$, (1) formula bilan aniqlangan, $\varphi \in \mathbf{ba} \to f \in (L^\infty)^*$, (4) formula bilan aniqlangan, akslantirishlar mos ravishda, L^q ning $(L^p)^*$ ga va $\mathbf{ba}$ ning $(L^\infty)^*$ ga izometriyasi bo'ladi. Demak, boshqacha qilib aytganda, L^q fazo L^p $(1 \le p < \infty)$ fazoga qo'shma va $(L^p)^* = L^q$ kabi yoziladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kantorovich L.V., Akilov G.P. *Funksionalno'y analiz.* Moskva, «Nauka» 1984.
2. Abdullayev J.I., G'anixo'jayev R.N., Shermatov M.H., Egamberdiyev O.I. "*Funksional analiz va integral tenglamalar*", Toshkent, "EL PRESS", 2013.
3. Ochan Yu.S. "*Sbornik zadach po matematicheskomu analizu*". Moskva: Prosvehenie. 1981.
4. Trenogin V.A. *Funksionalno'y analiz*. «Nauka». M. 1980.

YUQORI SINF O'QUVCHILARIDA HAYOTIY KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHDA YORDAM BERADIGAN METODLAR

Erkinov Xursandbek Baxtiyorovich
Guliston Davlat Universiteti doktaranti
xursandbek.erkinov@mail.ru
Shoyzakova Hilola Yusuf qizi
Guliston Davlat Universiteti doktaranti

Annotatsiya: O'quvchi masalani tahlil qila bilishi va sintez qilishga harakati to'gri yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Ayniqsa tadbiqiy masalalarni hal qila bilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalalarni o'rganishda induktiv usuldan foydalanib, oddiydan murakkabga tamon o'rgana borishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Mazkur maqoladaham o'quvchilarning hayotiy ko'nikmalarini oshirish hamda geometrik yasash usullarini o'rganish va ularni tadbiqiga bag'ishlangan.

Tayanch so'zlar: Kibernetik,modellashtirish, grafik, malaka, ko'nikma, texnologiya, noan'anaviy mashg'ulot.

Ilmiy-tadqiqot va kuzatish metodlari haqida ma'lumot: Pedagogik tarbiyalashga oid ish tajribalarni o'rganmay va umumlashtirmay, pedagogik jarayonini chuqur tadqiq qilmay turib pedagogikani rivojlantirib bo'lmaydi. Hozirgi ta'lim-tarbiya pedagogikani ilmiy bilishning umumiy metodi bilan qurollantiradi, ammo boshqa har qanday fan kabi pedagogika fanining ham xususiy tadqiqot metodlari mavjud. Ilmiy tadqiqot metodlari - bu qonuniy bog'lanishlarni, munosabatlarni, aloqalarni o'rnatish va ilmiy nazariyalarni tuzish maqsadida ilmiy axborotlarni olish usullaridir. Kuzatish, tajriba, maktab hujjatlari bilan tanishish, o'rganish, suhbat va so'rovnomalar o'tkazish, ilmiy pedagogik tadqiqot metodlari jumlasiga kiradi. So'ngi vaqtlarda matematik va kibernetik metodlardan, shuningdek, modellashtirish metodlaridan foydalanish qayd qilinmoqda.

Kuzatish metodi – odatdagi sharoitda kuzatish natijalarini tegishlicha qayd qilish bilan pedagogik jarayonni bevosita maqsadga yo‘naltirilgan holda idrok qilishdan iborat. Kuzatish metodidan o‘quv-tarbiya ishining u yoki bu sohasidagi ishning qanday borayotganini o‘rganish uchun foydalaniladi. Bu metod o‘qituvchi va o‘quvchilarning faoliyatlari haqida majbur qilinmagan tabiiy sharoitda faktik material to‘plash imkonini beradi.

Pedagogik tadqiqotlarning keng tarqalgan metodlaridan biri o‘quvchilar ishlari va hujjatlarini o‘rganishdan iborat. O‘quvchilarning ishlari ularni dasturning ayrim bo‘limlari bo‘yicha tayyorgarlik darajasini aniqlash, o‘qitishning ma‘lum davri davomida o‘sishi va rivojlanishlarini kuzatish imkonini beradi. Masalan, maxsus yozma va grafik ishlar shu maqsadda o‘tkaziladiki, bularni tekshirish natijasida bolalarning matematikadan olgan bilimlarini va malakalari aniq ko‘rinishi kerak; ma‘lum vaqt oralig‘ida bunday maxsus ishlarni bajartirib turish, o‘quvchilar olg‘a siljiyotganini va qanday darajada siljiyotganini ko‘rsatadi. O‘quvchilarning yozma ishlarida yo‘l qo‘ygan xatolarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bunday tahlil butun sinf o‘quvchilarining duch keladigan murakkab qiyinchiliklarini, shuningdek, o‘quvchilarning matematikani o‘zlashtirishlaridagi induvidual xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Yasashga oid geometrik masalalarning ayrimlariga to‘xtalamiz: Geometrik masalalar ham har qanday masala kabi olingan nazariy bilimlarni mustahkamlash, ularni amaliyotga tadbiq eta bilish, geometrik figuralarning xossa va xususiyatlaridan o‘rinli va maqsadli foydalana olishga oid malaka va ko‘nikmalarni hosil qilishni maqsad qilib qo‘yadi. Malaka va ko‘nikmalar amaliy mashqlar bajarish jarayonida shakllantiriladi.

Hisoblashga oid masalalar geometriyaning har bir bo‘limida mavjud bo‘lib ular asosan egallangan nazariy bilimlar, ularni o‘rganish jarayonida chiqarilgan xulosalar, geometrik figuralar elementlari orasidagi bog‘lanishlarni ifodalovchi xossa va xususiyaylardan foydalangan holda burchak, uzunlik, yuza, hajm kabi kattaliklarni topishni maqsad qilib qo‘yadi. Masalan, uchburchakning tomonlari va burchagiga, tomon uzunliklari, asosi va balandligiga ko‘ra yuzasini hisoblash, asosining yuzi va balandligiga ko‘ra hajmini topish kabi masalalarni hisoblashga oid masalalar tarkibiga kiritish mumkin.

Hozirda shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda harsohada raqobat ham kuchaymoqda. Shu qatorda ta’lim sohasidaham. Hozirgi zamon o‘qituvchisi bilan 10-15 yil oldingi o‘qituvchilar orasidagi farq yer bilan osmoncha. Keling bu farqlani ko‘rib o‘tsak. Avvallari dars o‘tish usli an’anaviy eskicha usul bo‘lgan. O‘qituvchi darsga kiradi kitobni ochadi mavzuni yozadi va tushuntiradi uyga vazifa beriladi tamom. Hozir yoshlarni bunday usul bilan biron narsaga erisha oladi deb bo‘lmaydi. Hozirgi zamon yoshlari dunyo yangiliklaridan xabardorlar ularni oddiy usullar bilan hayron qoldirib bo‘lmaydi. Shuning uchun hozirgi yoshlarimizni o‘qitishda noan’anviy usullardan,qo‘shimcha yangi ma’lumotlardan qo‘shib mavzularni tushuntirish talab qilinadi. Singapur davlatida geometriyadan biron maavzuni boshlashdan avval misol uchun piramida mavzusini. O‘qituvchi shunday shart bilan boshlaydi, hammaga piramida yasashni topshiriq beradi, hamma o‘zi tushunganicha piramida yasaydi. Xo‘sh bu nimaga kerak, avvalo o‘quvchida tasavvur uyg‘onishni boshlaydi. Piramidani fazoda tasavvur qilinmasa doskaga chizganingiz bilan tasavvur qilish ancha qiyin aynan shuning uhun o‘quvchida tasavvarni uyg‘otish uchun aynan shu usuldan foydalaniladi. Bu usul hech bir kitobda yoki darslikda yozilmagan bu o‘qituvchining mahorati. Shunday ekan bugungi kun o‘qituvchisi bir joyda qotib qolmasligi yoki darslik bilan chegaralanib qilmasligi lozim, buning uchun izlanish qidirish

ko‘proq ma’lumotlarga ega bo‘lmog‘i lozim. Bir so‘z bilan aytganda zamon bilan hamnafas bo‘lmog‘i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1.Otajonov R.K. Geometrik yasash metodlari. Toshkent. O‘qituvchi. 1986 yil

2.Jumayev M.E matematika o‘qitish metodikasidan praktikum. T.O‘qituvchi 2004-y

3.Ikromov J. Maktab matematika tili (O‘quvchilarda matematik tilni shakllantirish). –T.: O‘qituvchi, 1977-y

4.Ergashev B. Evklid fazosida chiziqlar. Guliston. 1990 yil

5. **“**Glabal sharoitda ta’lim tizimini rivojlantirish usullari, muammo va yechimlari”

Guliston Davlat Universiteti: X.B. Erkinov Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari 2023-y

MASALALARDAGI ISBOTLASH-YECHISH DEGANIMI

F.M.Zokirov,
Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti
Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent
zakirovfm@mail.ru
H.Norjigitov,
Guliston Davlat Universiteti
Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent
husanboynorjigitov@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada, matematiklar orasida ko‘plab bahs va munozaraga sabab bo‘layotgan isbotlash va yechish masalasi muhokama qilingan.

Tayanch so‘zlar: Masala, yechim, isbot, javob, tengsizlik, formula, almashtirish, noma'lum, mulohaza.

Annotatsion: In article the problem of the arisen dispute between concepts “decision” and “proof” is discussed.

Keywords: the Problem, an inequality, the decision, the proof, the answer, the formula, transformation, the unknown person, a reasoning.

Maqola sarlavhasini o‘qigan hamkasblarimiz, xayron bo‘lmasinlar. Sarlavhadagi kabi savol, ko‘plab matematiklar orasida, ayniqsa yosh matematik domlalar orasida uchrab turadi. Ular, biz kattalarga shu kabi savollar bilan murojaat qilganlarining guvohi bo‘lganmiz.

Bu kabi tushunmovchiliklar, ayniqsa, endi matematikani o‘rganib, tushunib kelayotgan yosh o‘qituvchilar, o‘quvchilar, talabalar orasida ham paydo bo‘lib, ko‘plab baxs munozaralarga sabab bo‘lmoqda.

Gapning lo‘ndasini aytganda, bu ikki tushunchalar, umuman olgan-da bir-biridan tamomila farq qiladi. Shu bilan gapni muxtasar aylashimiz mumkin edi, ammo matematiklar har bir gapini isboti bilan aytishadi, degan maqolga amal qilgan holda, o‘z fikr-mulohazalarimiz bilan o‘rtoqlashishni maqsad qildik.

Isbotlash, yechish deganimi? – kabi savol tug`ilishiga birinchi sabab, isbotlashga doir masalalarning yechilishi bo‘lsa kerak. Masalan, **1-masala.** Ixtiyoriy ikki qo‘shni burchaklar bissektrisalari orasidagi burchak 90° bo‘lishini isbotlang.

Yechish. Aytaylik, qo‘shni burchaklardan birining qiymati 2α, ikkinchisiniki 2β bo‘lsin. Qo‘shni burchaklar ta'rifiga ko‘ra $2\alpha+2\beta=180^\circ$ bo‘ladi. Ma'lumki, burchak bissektrisasi uni teng ikkiga bo‘ladi. Shu sababli, qo‘shni burchaklar bissektrisalari orasidagi burchak $\alpha+\beta$ ga teng. Yuqoridagi tenglikka asosan, $\alpha+\beta=90^\circ$ kelib chiqadi. Demak, ixtiyoriy ikki qo‘shni burchaklar bissektrisalari orasidagi burchak 90° bo‘lishi isbotlandi.

Yuqoridagi masalani sal boshqacha bayon qilaylik.

2-masala. Qo‘shni burchaklar bissektrisalari orasidagi burchak topilsin. Mulohaza yuritish xuddi avvalgidek bo‘lishi ravshan.

Yechish. Aytaylik, qo‘shni burchaklardan birining qiymati 2α, ikkinchisiniki 2β bo‘lsin. Qo‘shni burchaklar ta'rifiga ko‘ra $2\alpha+2\beta=180^\circ$ bo‘ladi. Ma'lumki, burchak bissektrisasi uni teng ikkiga bo‘ladi. Shu sababli, qo‘shni burchaklar bissektrisalari orasidagi burchak $\alpha+\beta$ ga teng. Yuqoridagi tenglikka asosan, $\alpha+\beta=90^\circ$ kelib chiqadi. Masala yechildi.

Bu ikki masalaning yechilishi bir xil, ammo birida isbotlandi deyapmiz, birida yechildi deyapmiz. Agar e'tibor berilsa, **1-masalada** javob, 90° berilgan, **2-masalada** esa javob 90° berilmagan. Bulardan, quyidagi, dastlabki xulosani keltirib chiqarish mumkin:

- isbotlashda javob berilgan bo‘ladi;
- yechishda, javob izlab topiladi.

Bu mulohazalarni misollarda ko‘rib chiqaylik. Barchaga mashhur, 100 g‘ozlar masalasidan boshlaymiz.

3-masala. Ko‘lda zo‘rg‘a suzib yurgan cho‘loq g‘oz, tepasidan uchib o‘tayotgan bir gala g‘ozlarga qarab, “ey 100 g`ozlar meni ham o‘zlaring bilan olib ketinglar”, deya murojaat qiladi. Shunda, to‘da boshi bo‘lgan katta g`oz pastlab, cho‘loq g‘oz yaqiniga kelib, “biz 100 ta emasmiz, bizga bizcha, yana yarmimizcha, yarmimizning yarmisichava sen qo‘shilsang 100 ta bo‘lamiz”, deydi. Tepadagi g`ozlar nechta?

Isbotlash. Agar kimdir 40 ta desa, unga qarab, qanday topding? - demaymiz, balki isbotla, tushuntir javobingni deymiz. U esa,

$$40+40+20+10+1=111$$

hisobni bajarib, javobim noto‘g‘ri ekan, deydi.

Yana kimdir, 36 ta desa, darrov masala shartini tekshirib ko‘ramiz:

$$36+36+18+9+1=100.$$

Demak, bu javob to‘g‘ri. Bu bilan biz, 36 soni masala javobi bo‘lishini isbotladik.

Yechish. Aytaylik, tepadagi g`ozlar soni x ta bo‘lsin. Masala shartiga ko‘ra

$$x+x+\frac{x}{2}+\frac{x}{4}+1=100$$

tenglama hosil bo‘ladi. Uni yechib, $x=36$ bo‘lishini aniqlaymiz.

Bundan ko‘rinib turibdiki, masala javobi aytilgan bo‘lsa, uning to‘g‘ri yoki noto”g‘riligini tekshirish-isbotlash. Javobni tenglama tuzib, mulohaza yuritib topish-yechish. Qisqa qilib aytganda, isbotlash va yechish bir-biri bilan chambarchas bog‘liq ekan.

Kelinglar, quyidagi masalalarni ko‘raylik.

4-masala. Logarifmlarga doir, ushbu tenglikni isbotlang:

$$\log_a b = \frac{\log_c b}{\log_c a}.$$

Yechish. Berilgan tenglikning chap tomonini x orqali belgilaylik: $\log_a b = x.$

Uholda, $\log_a b = x \Rightarrow b = a^x$ bo‘ladi. Oxirgi tenglikning har ikki tomonini c asos bo‘yicha logarifmlaymiz:

$$\log_c b = \log_c a^x \Rightarrow \log_c b = x \log_c a.$$

Bundan, $x = \frac{\log_c b}{\log_c a}.$ kelib chiqadi. Tenglik isbot bo‘ldi yoki masala yechildi.

5-masala. Ixtiyoriy natural son n va $x > -1$ uchun $(1+x)^n \geq 1+nx$ tengsizlikni isbotlang.

Yechish. Bu masalani matematik induksiya metodi bilan yechamiz.

1). Agar $n = 1$ bo‘lsa, u holda $1+x = 1+x$ to‘g‘ri tenglikka kelamiz.

2). Faraz qilaylik, berilgan tengsizlik $n = k$ uchun to‘g‘ri bo‘lsin, ya'ni $(1+x)^k \geq 1+kx$ tengsizlik o‘rinli bo‘lsin. Endi, $n = k+1$ uchun $(1+x)^{k+1} \geq 1+(k+1)x$ tengsizlik o‘rinli ekanini ko‘rsatamiz.

Masala shartiga ko‘ra $x > -1$ va demak, $1+x > 0$ bo‘ladi. Shuning uchun quyidagicha mulohaza yuritishimiz mumkin:

$$(1+x)^{k+1} = (1+x)^k (1+x) \geq (1+kx) \cdot (1+x) = 1+(k+1)x+kx^2 \geq 1+(k+1)x.$$

Shunday qilib, berilgan tengsizlikning $n = k$ uchun to‘g`ri bo‘lishidan, uning $n = k+1$ uchun ham to‘g‘ri ekanligi kelib chiqdi. Demak, matematik induksiya metodining asosiy prinsipi bajarildi. Shuning uchun berilgan tengsizlik, barcha natural son n lar uchun o‘rinli bo‘ladi.

Izoh. 5-masaladagi tengsizlik, Bernulli tengsizligi deb yuritiladi.

Ko‘rib chiqilgan masalalardan va ularning yechilish usullaridan ko‘rinib turibdiki, isbotlashga doir masalalar ham yechilyapti. Demak, isbotlash yechishning bir usuli ekan.

6-masala. Ixtiyoriy, 30 dan katta tub sonni 30 ga bo‘lganda qoladigan qoldiq 1 yoki tub son bo‘lishini isbotlang.

Yechish. Qoldiqli bo‘lish qoidasiga ko‘ra berilgan p tub sonini 30 ga bo‘lsak $p = 30k + r(*)$ munosabatga ega bo‘lamiz.

Bu tenglikda quyidagi hollar bo‘lishi mumkin: $r = 2m, 3m, 5m$ ko‘rinishdagi sonlar bo‘la olmaydi. Chunki bu hollarda $(*)$ tenglikning o‘ng tomoni 2 ga yoki 3 ga yoki 5 ga bo‘linib qoladi. O‘ng tomondagi p tub soni bo‘linmaydi.

Demak, qoldiqning bulardan boshqa qiymatlari 1 yoki 7, 11, 13, 17, 19, 23, 29 tub sonlari bo‘lishi mumkin. Masala yechildi.

Matematikada ayniyatlarni isbotlashga doir masalalarni yechishning usullari juda koʻp. Ayniqsa trigonometrik ayniyatlarni isbotlashda, trigonometriya formulalaridan foydalanib, ayniyatning oʻng tomonidan chap tomoni yoki chap tomonidan oʻng tomoni keltirib chiqariladi. Ba'zi ayniyatlrni esa, har ikki tomonini bitta ifodaga keltirilib isbotlanadi.

Isbotlash, asosan biror tasdiq, aniq xulosa aytilgan masalalarda qoʻllaniladi. Masalan, yuqoridagi 5-masala shunga misol boʻladi.

Keltirilgan misol va masalalardan shuni xulosa qilish mumkin: isbotlash yechishning bir usuli ekan.

Adabiyotlar:

1. Антипов И.Н. и др. Избранные вопросы математики. 9 кл. Факультативный курс. -М.: Просвещение, 1979.
2. A'zamov A.A, Haydarov B.O. Matematika sayyorasi. Sinfdan tashqari ishlar boʻyicha oʻquv qoʻllanma. -T.: Oʻqituvchi. 1993.
3. Berdiqulov M.A., Odilov S.T. Sonlar kvadratlari va kublari yig`indisi haqida // Fizika, matematika va informatika. 2003. № 5.

BOʻLAJAK BOSHLANGʻICH SINF OʻQITUVCHILARINI METODIK TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH

Narbayev Farrux Sharafbayevich
GulDU matematika kafedrasi tayanch doktoranti
gbositxon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada boʻlajak boshlangʻich sinf oʻqituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlash va ularning metodik tayyorgarligini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarni amalga oshirish, xususan, oʻquvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, tafakkur qilish imkoniyatlarini faollashtirish, mulohaza qilish hamda toʻgʻri qarorlar qabul qilishga xizmat qiluvchi innovatsion pedagogik kompetentsiya va nazariyalarni ishlab chiqish boʻyicha takliflar keltirilgan.

Kalit soʻzlar: metod, innovatsiya, innovatsion yondashuv, tafakkur, mantiqiy, tanqidiy, kompanenta, me'zon, pedagogik model, pedagogik kompetentsiya

Аннотация: В данной статье приведены предложения по подготовке будущих преподавателей начальных классов к педагогической деятельности и реализацию инновационных подходов в развитие их методической подготовки, в частности, по развитию логического и критического мышления учащихся, активизацию возможности мышления, развитию инновационных педагогических компетенций и теорий, служащих мышлению и принятию правильных решений.

Ключевые слова: метод, инновация, инновационный подход, мышление, логический, критический, компонента, критерий, педагогическая модель, педагогическая компитенция

Mamlakatimizda bugungi kunda, ta'lim tizimiga qaratilayotgan e'tibor, olib borilayotgan tub islohotlar, ta'lim tizimining tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari va moddiy-texnik bazasi, umumta'lim muassasalarini malakali kadrlar bilan ta'minlash, xalqaro ilgʻor pedagogik tajribalardan samarali foydalanish boʻyicha olib borilayotgan amaliy ishlar natijasida boʻlajak

boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda innovatsion yondashuvlarni keng joriy qilishga erishilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi “O‘quv mashg‘ulotlarini talabalarni innovatsion fikrlashga yo‘naltiradigan o‘qitish texnologiyalari va interfaol uslublarni joriy etish asosida tashkil etish, asosiy e’tiborni talabalarning mustaqil ta’lim olishi bilan bog‘liq mexanizmlarni amalga oshirishga qaratish”[1] to‘g‘risidagi PQ-3775-sonli Qarori mazmuniga ko‘ra, oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va innovatsion yondashuvga yo‘naltiradigan o‘qitish texnologiyalarini ishlab chiqish va uni ta’lim jarayoniga tatbiq qilish nazarda tutilgan. Bu esa, innovatsion yondashuvlar asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini metodik tayyorgarligini takomillashtirish va talabalarni o‘qitishning uslubiy asoslarini yaratishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirish masalalari bo‘yicha: B.S.Abdullaeva, M.Jumaev, J.Ikromov, N.R.G‘aybullaev, T.To‘laganov, C.Alixonov, N.U.Bikbaeva, L.C.Levenbepg, M.Raemov, M.Barakaev, D.I.Yunusova, U.J.Sodiqovlar tomonidan bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining innovatsion yondashuvlar asosida metodik tayyorgarligini rivojlantirish masalalari bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan va amaliyotga tadqiq qilgan.

Yuqorida keltirilgan tadqiqot ishlari, asosan, umumta’lim muassasalarida innonatsion yondashuvlar asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini innovatsion yondashuvlar asosida metodik tayyorgarligini takomillashtirsh masalalariga deyarli tadqiq etilmagan. Olib borilgan tadqiqot natijalarimizdan, shuni takidlash kerak-ki, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlash va ularning metodik tayyorgarligini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarni amalga oshirish, xususan, o‘quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, tafakkur qilish imkoniyatlarini faollashtirish, mulohaza qilish hamda to‘g‘ri qarorlar qabul qilishga xizmat qiluvchi innovatsion pedagogik kompetentsiya va nazariyalarni ishlab chiqish bo‘yicha tadqiqot olib borish dolzarb ahamiyatga ega.

Ushbu maqolada, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini metodik tayyorgarligini rivojlantirishda quyidagi omillarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

boshlang‘ich sinf o‘qituvchicining metodik tayyorgarligini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtiruvchi me’zonlar qo‘yiladigan pedagogik talablarni belgilash;

bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlashda innovatsion yondashuv kompanenta(mantiqiy va tanqidiy fikrlash, tafakkur qilish, mulohaza qilish, qarorlar qabul qilish)larini ta’lim mazmuniga singdirish;

innovatsion yondashuvlar asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarlik darajasini aniqlash me’zonlarini ishlab chiqish;

innovatsion yondashish kompanentalari (mantiqiy va tanqidiy fikrlash, tafakkur qilish, mulohaza qilish, qarorlar qabul qilish) va metodik tayyorgarlik darajasini aniqlash me’zonlari(kreativlik darajasi, mustaqil fikrlash va novatorlik qobiliyati, moslashuvchanlik) asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik modelini yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-sonli “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan

keng qamrovli islohatlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori.

2.N.Abdurahmonova, L.O‘rinboyeva. Matematika (Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 2-sinfi uchun darslik), T.: Yangiyo‘l Poligraf Servis, 2018. − 208 b.

3.S.Burxonov, O‘.Xudoyorov, Q.Norqulova. Matematika (Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 3-sinfi uchun darslik), T.: Sharq, 2016. – 210 b.

4.N.U.Bikbayeva, E.Yangabayeva, K.M.Girfanova. Matematika (Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik), T.: O‘qituvchi, 2017. – 208 b.

UMUMTA’LIM MUASSASALARIDA FIZIKA FANINI O‘QITISHDA PEDAGO-SINERGETIK YONDASHISHNING O‘RNI

Fayzullayev Abduazim Kuchkarali o‘g‘li
Guliston davlat universiteti 1-kurs tayanch doktoranti
fayzullayev.abduazim@gmail.com

Anotatsiya: ushbu maqolada, umumta’lim muassasalarida fizika fanini o‘qitishda pedago-sinergetik yondashishda pedagogik tamoyillardan foydalanish va fizika ta’lim mazmunini sinergetik yondashish asosida ishlab chiqish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: pedago-sinergetik, tamoyil, pedagogik mazmun, ilmiy bilim, o‘quv bilimlar, metod, metodologiya, mantiq.

Abstract: in this article, recommendations are given on the use of pedagogical principles in the teaching of physics in general educational institutions in the pedagogical-synergistic approach and the development of the content of physics education based on the synergistic approach.

Keywords: pedagogical-synergistic, principle, pedagogical content, scientific knowledge, educational knowledge, method, methodology, logic.

Bizga ma’lumki, umumta’lim muassasalarida o‘quvchilarga fizika fanini o‘qitish, ularning hayotdagi fizik masalalarni yechish hamda chuqur va sof mantiqiy mushohada yuritish eksperiment tajribalar o‘tkazish qobiliyatlarini rivojlantirish vazifasini o‘z oldiga qo‘yadi. Hozirgi kunda, respublikamizda fizika o‘qitish metodikasi bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar tomonidan umumta’lim muassasalarida fizika o‘quv fanini o‘qitishda fizik uslubiga asoslanib kelinganligini ilmiy va pedagogik jihatdan asoslab berilganligiga guvoh bo‘ldik. Bunda, o‘quvchilarning kuzatish va tajriba qilishga o‘rgatish, fizika fanidan o‘quvchilarning tasavurlarini rivojlantirish, tajriba, laboratoriya va fizik tasavurga oid masalalarni yechish asosida analitik tafakkurini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslanganligi o‘z tasdig‘ini topgan. Hozirgacha, respublikamizda umumta’lim maktablari dasturi mazmuniga kiritilmagan, lekin o‘quv mazmuniga muvofiq elementar fizika doirasida o‘rganilishi lozim bo‘lgan atom va yadro elementlarining noan’anaviy mavzulariga alohida e’tibor qaratish va bunda pedagogik-sinergetika tamoyillarini muhimligi tadqiqotlarimizdan o‘z isbotini topdi. Pedagogik-sinergetika bugungi kunga kelib, pedagogika sohasining ilmiy fanlari turkumiga kirib bormoqda. Pedagogik-sinergetika va uni ta’lim jarayoniga qo‘llash bo‘yicha ko‘pgina olimlar ilmiy tadqiqot ishi olib borganligi tadqiqotimiz jarayonida o‘z isbotini topdi.

Jumladan, V.I.Andreyev pedagogik sinergetikaning o‘quvchilarni mustaqil ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish bo‘yicha, A.A.Vorojbitova oliy ta’lim tizimida lingvistik yondashuv asosida ta’limning sinergetik tizimini yoritib bergan, V.A. Ignatova sinergetikaning pedagogik aspektlari, Ye.N.Knyazeva ta’lim jarayoniga sinergetik yondashish usullarini o‘zining ilmiy ishlarida yoritib bergan.

Fizika fanini o‘qitishning metodik tizimi – fizika ta’lim jarayonida didaktik maqsad, mazmun, metod, tajriba, tamoyil, pedagogik mazmun, vosita va texnologiyalar orasidagi uzviylikni ta’minlash hamda pedagogik tamoyillar asosida fizika fani o‘quv mazmunini loyihalash imkoniyatining mavjudligi tushuniladi.

Fizika ta’lim mazmunini uzluksizligini ta’minlash, fizika fani o‘quv mazmunini ishlab chiqishda didaktik tamoyillarni mujassamlashtirish va fizika ta’lim jarayonida o‘quvchi shaxsiga bog‘liq holda (motivatsiya) muammolarini yechish imkoniyatini paydo qiladi.

Bugungi kunda chuqur bilimga ega bo‘lgan va dunyoqarashi keng bo‘lgan o‘quvchilarni kashf qilishda umumiy o‘rta ta’lim samaradorligini oshirish masalasi dolzarb ahamiyatga egadir.

Hozirda fizika o‘qitish metodikasi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarida “**Pedagogik sinergetika**” atamasiga aniqlik kiritilmagan va to‘liq ilmiy asoslab berilmagan. Pedagogik sinergetikani fizika ta’lim mazmuniga singdirish, ta’lim jarayonining tizimliligini ta’minlash o‘rganilayotgan fizika tushunchadagi tayanch tushunchalarini aniqlash va shu tayanch tushunchalarni o‘zaro funksional bog‘liqligini aniqlash va o‘zlashtirishga qaratilgan pedagogik jarayondir.

Pedagogik sinergetika muammolariga qaratilgan ko‘plab ilmiy metodika ishlar bajarilganiga qaramay, “pedagogik sinergetika”, “ta’lim jarayoniga sinergetik yondashish” kabi tushunchalar xanuzgacha pedagogika sohasida yaxlit bir tizimga solinmagan.

Pedagogik-sinergentika deganda, pedagogik tizimni o‘zini-o‘zi mustaqil boshqarish tamoyillari va pedagogik qonuniyatlarda aks etgan, pedagogik bilim sohasidagi endigina ta’lim sohasiga mustaxkam o‘rnashayotgan ta’limiy soha tushuniladi.

Fizika ta’limga sinergetik yondashish - fizika ta’lim samaradorligini oshirishda uzluksiz ravishda qo‘yilgan didaktik maqsadga erishish yo‘lida tizimli-ta’limiy yondashish tushuniladi. Fizika ta’lim mazmuniga sinergetik yondashishda pedagogik sinergetikaning mustaqil va hamkorlikda ta’lim olish, o‘zaro ta’sir o‘tkazish tamoyillariga alohida e’tibor qaratish muhim bo‘lib, fizika fani o‘quv mazmunini shakllantirishda ushbu tamoyillar muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik sinergetika tamoyillarini umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida fizika o‘qitish metodikasini takomillashtirishda amaliyotga joriy qilish masalasi dolzarbligi, ko‘plab ilmiy tadqiqotchilar tomonidan e’tirof etilgan.

Shundan kelib chiqib, umumta’lim maktablarining fizika ta’lim tizimiga sinergetik yondashishda**,** fizika ta’lim samaradorligini oshirishda uzluksiz ravishda belgilangan didaktik maqsadlarga erishish uchun tizimli va o‘zaro funksional bog‘lanish asosida yondashish tushuniladi.

Pedagogik-sinergetika tamoyillarini fizika o‘quv fani mazmuniga singdirishning quyidagi omillar muhim sanaladi:

pedagogik sinergetika tamoyillarini umumta’lim maktablarining fizika fani o‘quv mazmuniga singdirish uchun pedagogik va didaktik talablarini aniqlash;

pedagogik sinergetika tamoyillarini umumta’lim maktablarining fizika o‘quv fani ta’lim tizimini loyihalashtirishga joriy qilish;

pedagogik sinergetika tamoyillarini umumta’lim maktablarining fizika ta’lim va tarbiya jarayoni va o‘quvchilarni bilimini nazorat qilish va boshqarishdagi rolini oshirish.

Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘qitiladigan fizika ta’limiga sinergetik yondashishda va uni fizika fani o‘quv mazmuniga singdirishda uning umumiy pedagogik tamoyilllaridan foydalanish va fizikani o‘qitishning xususiy metodikasi mazmuniga mos keluvchi asosiy tamoyillarni ajratib olish va tizimlashtirish kerak bo‘ladi.

O‘quvchilar o‘rtasida qo‘yilgan masalani yechishni o‘rgatish zarurligini asoslash uchun quyidagi usullarni taklif etish mumkin:

hayotiy dalillar va hodisalarni umumlashtirish va ularni fizika tiliga o‘tkazish;

amaliy masalalarni yechishda gipotezalar va ularni amaliy tatbiqlarini bilish zarurligini ko‘rsatish;

masalalar yechishda gipotezalarni bilish zarurligini ko‘psatish; fizika tarixida bu muammo qanday hal qilinganligini ko‘rsatish.

Ushbu keltirilgan usullar berilgan masala mazmunini aniqlashtirish usullaridan biri hamdir. Bu usullardan quyidagilarni keltirish mumkin:

ko‘rgazmali didaktik materiallaridan foydalanish;

xisoblash va isbotlashga doir masalalar yechish;

fizikadan amaliy mazmundagi masalalarni bajarish va ba’zi bog‘lanishlarni topishga doir masalalar yechish;

berilgan masalada nima berilgan va nimani topish talab qilinganligi aniqlash va chizmasini tasvirlay olish.

Sinergetik yondashuvga ko‘ra pedagogik tizimni tashkil qiluvchi omillarning o‘zaro aloqadorligi va hamkorligi muhim bo‘ladi. Bunda o‘quv materialidagi tayanch tushunchalarning o‘zaro ta’sirda bo‘lishi, o‘quv materialini o‘zlashtirish jarayonida ularning tartib va tartibsizlik

holati, nochiziqlilik va muvozanatsizliklarni o‘zaro ta’sirini yaqqol misol tariqasida keltirishimiz mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Tojiyev M., Ziyamuhammadov B. Ta’lim jarayonida milliy pedagogik texnologiyadan foydalanish va uning yoshlar salohiyatini oshirishdagi o‘rni. Monografiya / T.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2010. 17–31-betlar.

2. Andreev V.I. Ijodiy o‘z-o‘zini rivojlantirish pedagogikasi / V.I. Andreyev. - Qozon: Qozon universiteti, 1996 .--568 b.

3. Vorozhbitova A. A. Lingvistik yondashuv nuqtai nazaridan oliy ta’limning sinergetik jihati / A. A.

Vorozhbitova // Oliy ta’lim byulleteni. - 1999. - No 2. 22-26 b.

4. Ignatova V. A. Sinergetikaning pedagogik jihatlari / V. A. Ignatova // Pedagogika. - 2001. - No 8. 26-31 b.

5. Knyazev, E. N. Kurdyumov S. P. Sinergetika va o‘quv jarayoniga yangi yondashuvlar / E.N.

Knyazev, S.P. Kurdyumov / http: // www. uni-dubna. ru

6. Eng so‘nggi falsafiy lug‘at / komp. A.A. Gritsanov. - Minsk nashriyoti. V.M. Skakun, 1998 .-- 896 b.

7. Tlanchuk N. MM. Tizim-sinergetik falsafa zamonaviy pedagogika metodologiyasi sifatida / N. M.

Talanchuk // Ustoz. - 1997. - NE. 32-41 b.
8. Haken G. Sinergetika: Per. ingliz tilidan G. Haken. - M., 1980 .-- 406 b.

TA’LIM TIZIMIDA STEAM TA’LIM MODULI VA UNING IMKONIYATLARI

Ashirov Shamsiddin Annazarovich.,Imankulov Nurbek Tursunkul o‘g‘li

Ashirov Shamsiddin Annazarovich, *Guliston davlat universiteti*
Imankulov Nurbek Tursunkul o‘g‘li
Axborot texnologiyalari fakulteti, “Fizika” kafedrasi, tayanch doktaranti
imankulovnurbek37@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda mamlakatimizda uzluksiz ta’limni takomillashtirish va uni yanada rivojlantirish borasida olimlarimiz ko‘pgina salmoqli izlanishlar olib borilmoqda. STEAM texnologiyasi bugungi zamonaviy ta’limning porloq metodlaridan biri hisoblanadi. Ushbu texnologiyalarni turli fanlar doirasida qo‘llash yuqori natija ko‘rsatib kelmoqda. Mazkur maqolada ta’lim muassasalarida STEAM ta’lim moduli imkoniyatlarini bilish uni amalda qo‘llash bo‘yicha nazariy ma’lumotlar tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: STEAM ta’limi, STEAM fanlar, modellashtirish, model komponenti, fundamental fanlar, axborot, muammo, mukammallik,sistematik-tahlil, dasturlar, element, tarmoqli model.

Аннотация: Сегодня наши ученые проводят много важных исследований по совершенствованию непрерывного образования и его дальнейшему развитию в нашей стране. Технология STEAM сегодня является одним из ярких методов современного образования. Использование этих технологий в различных дисциплинах показывает высокие результаты. В данной статье анализируются теоретические данные по практическому применению учебного модуля STEAM в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: STEM-образование, STEM-науки, моделирование, компонент модели, фундаментальные науки, информация, проблема, мастерство, системный анализ, программы, элемент, сетевая модель.

Bugungi davr dunyo ta’limi oldiga ham katta vazifalarni qo‘ymoqda. Bunda qo‘yilgan asosiy talab yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish, tez o‘zgarayotgan dunyoga moslashishni o‘rgatishdan iboratdir. Shu bilan birga o‘quv-tarbiya jarayoniga ta’limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etishga qaratilgan. STEAM ta’limi o‘sib borayotgan ta’lim fanlari tarmog‘ini, biznes va jamiyatni bog‘lash uchun foydalaniladigan asosni ta’minlaydi, bunda fuqarolar ishtirok etadigan, global mas’uliyatli, voqelikka asoslangan dasturlarni yaratish mumkin. Ushbu yondoshuv samarasi o‘laroq olingan bilim o‘z tajribalari va ta’lim, ixtiro, tadbirkorlik va hayotga ta’siri haqida yangi va chuqurroq yo‘llar bilan o‘ylashga majbur qiladi.STEAM ta’limi o‘zi nimani anglatadi? Ushbu savolga javob quyidagicha ta’limni integratsiyalashgan holda olib borish yani barcha sohalarni ta’lim, fan va texnologiyani va ishlab chiqaish, bizness sohalari aloqasini e’tirof etgan holda, muhokama va tanqidiy fikrlash qobilyatlarini o‘rganadigan tizimdir. Jahondagi ta’lim bo‘yicha

ekspertlarning ta’kidlashicha, STEAM ta’limi o‘quvchilarda quyidagi qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradi.

- O‘ylab tavakkal qiling;
- Ma’noli o‘quv faoliyati bilan shug‘ullaning;
- Bardoshli muammolarni hal qiluvchilarga aylaning;
- Hamkorlikni quchoqlang va qadrlang;
- Ijodiy jarayon orqali ishlang.

STEAM – ta’limning vazifasi o‘quvchilarni tabiiy va texnik fanlarga bo‘lgan qiziqishlarini rivojlantirishdan iborat. Bajaradigan ishini sevib bajarish, qiziqishlarini rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

S - Science (tabiiy fanlar)

T - Technology (texnologiya)

E - engineering (muxandislik ishi)

A- art (san’at)

M - mathematics (matematika)

Science (tabiiy fanlar)- bo‘lg‘usi mutaxassislarga texnologiya, tabiiy fanlar va muhandislikning turli sohalaridan keng qamrovli tayyorgarlik darajasini mujassamlashtiradi.

Technology (Texnologiya) - STEAM bizning farzandlarimiz – bo‘lajak ixtirochilar, novatorlar va yetakchilarni olimlar kabi tadqiqotlar olib borish, texnologlar kabi modellashtirish, muhandislar kabi loyihalash, rassomlar kabi yaratish, matematiklar kabi tahliliy fikrlash va bolalar kabi o‘ylashga yo‘naltiradi.

Engineering (Muhandislik) - STEAM yondashuvi tufayli bolalar sodir bo‘ladigan hodisalarning mantig‘ini anglash, ularning o‘zaro munosabatlarini tushunish, dunyoni tizimli ravishda o‘rganish va shu bilan birga qiziquvchanlikni va tanqidiy vaziyatlardan chiqish qobiliyatini rivojlantiradi.

Art (San’at)-STEAM asosini loyihalashtirishning muhandislik yondashuvi tashkil etlib, bunda avvalo mahsulot yoki jarayonning prototipi yaratiladi.

Mathematics (Matematika) - Tadqiq etish, prototipni yaratish yoki takomillashtirish jarayonida bola bir nechta fandan bilimlarini qo‘llashiga to‘g‘ri keladi, bu esa unda olamning yaxlit tabiiy-ilmiy suratini shakllantirishga yordam beradi.

Bugungi kunda barkamol avlodni tarbiyalash muhim vazifalardan biri sanaladi. Bu vazifani bajarish, asosan pedagoglarga bog‘liq bo‘ladi.Shu maqsadda yoshlarni bilim olishga katta e’tibor qaratish lozim.Yurtboshimiz ta’kidlaganidek yoshlarni erkin fikrlash va mustaqil hayotga yo‘naltirishimiz kerak. Bu borada STEAM texnologiyasi bizga qo‘l keladi. STEAM-tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika fanlarini uyg‘unlikda o‘qitish uslubidir. STEAM texnologiyasida nazariy va amaliy bilimlar uyunligiga e’tibor qaratiladi. STEAM ta’lim muhitida bolalar bilimga ega bo‘ladilar va darhol undan foydalanishni o‘rganadilar.Milliy dastur asosida ishlab chiqilgan darsliklarida berilgan mavzularga STEAM texnologiyasi asosida yondashib, darslar tashkil etsa bo‘ladi. Xususan tabiiy fanlarda har bir mavzu nazariy ham amaliy tarzda berilgan.Jumladan tabiiy fanlarga tegishli mavzularda Er-sayyorasi mavzusi berilgan.Bu mavzuni o‘rganishda o‘quvchi va talabalar nazariy bilim bilan birga amaliy mashg‘ulot ham o‘tkazishadi.O‘quvchilar va talabalar er shari, quyosh modelini yasashadi.Bu bilan ular er shari quyosh atrofida aylanishini amaliy bilib oladilar shu bilan birga er sharining global muammolarini bartaraf etish choralarini o‘ylab topishadi. Bir shu mavzu

asosida o‘quvchilarni bilishga, fikrlashga, mustaqil ishlashga, ijodkorlikka undash mumkin.Nafaqat darslarda balki sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda ham STEAM texnologiyasidan oqilona foydalanish kerak.Mashg‘ulotlarni tashkil etishda kasb, hunar egalari taklif etilsa, ular o‘z kasblari haqida nazariy bilim bilan birga amaliy ko‘rsatib bersa, bu o‘quvchi va talaba yoshlarda yaxshi taassurot qoldiradi.Buning samarasi natijasida o‘quvchi va talaba yoshlar kelajakda kasb tanlashda, o‘z yo‘nalishini topib oladilar.

STEAM – ta’limida fanlararo aloqa va loyihalash metodi birlashtirilgan bo‘lib, uning asosida tabiiy fanlarni texnologiyaga, muhandislik ijodiyotiga va matematikaga integratsiya qilish mumkin. STEAM – ta’limida amaliy mashg‘ulotlar yordamida bolalarga ilmiy - texnik bilimlaridan real hayotda foydalanish namoyon qilinadi. Har bir darsda o‘quvchilar zamonaviy industriya modellarini ishlab chiqadi, quradi va modelni rivojlantiradi. STEAM – dasturi faol kommunikatsiya va komandada ishlash bilan farqlanadi.Muloqot davrida o‘z fikrini bayon qilish va bahs-munozara olib borish uchun erkin muhit vujudga keltiriladi.Ular gapirishga va taqdimot qilishga o‘rganadilar.O‘quvchi va talaba yoshlar doimo o‘qituvchi yordamida dars mashg‘ulotlariga faol qatnashsalar, mashg‘ulotni yaxshi eslab qoladilar.

Dunyo ta’limining so‘nggi o‘n yilliklardagi o‘zgarishlari salmoqli, ammo shu bilan birga bizni havotirlantiradi.Ushbu yangi narsalarning ixtiro qilinishi bilan odamlar ilgari duch kelmagan ko‘plab yangi muammolariga duch kelmoqdalar.Har kuni yangi ish turlari va hattoki butun kasbiy sohalar paydo bo‘lmoqda, shuning uchun an’anaviy tarzda o‘qitadigan bilimlari va mahoratlari vaqt talablariga javob berolmasligidan xavotirga tushmoqdalar.Agar biz an’anaviy ta’limning asosiy maqsadi bilimlarni o‘rgatish va bu bilimlardan fikrlash va ijod qilish uchun foydalanish deb aytsak, STEAM yondashuvi bizni olgan bilimlarni haqiqiy ko‘nikmalar bilan birlashtirishga o‘rgatadi. Bu ta’lim oluvchilarga nafaqat ba’zi bir g‘oyalarga ega bo‘lish, balki ularni amalda qo‘llash va amalga oshirish imkoniyatini beradi. STEAM ta’lim texnologiyasidan ta’lim tizimida foydalanilganda o‘quvchi va talaba yoshlar STEAM ta’lim muhitida bilimga ega bo‘ladilar va darhol undan foydalanishni o‘rganadilar.

Xulosa qilib aytganda, STEAM ta’lim moduli o‘quvchi va talaba yoshlarni tajribalar o‘tkazishga, modellar tuzishga, mustaqil fikrlashga, g‘oyalarni ilgari surishga undaydi. Yuqoridagi fikrlarga qo‘shimcha qilish o‘rnida shuni aytish joizki, hozirgi kunda o‘qituvchilarning asosiy vazifasi mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg‘or tajribalari hamda ilm-fan va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan holda darsni tashkil etish, ma’naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ш.М.Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.– Тошкент : Ўзбекистон, 2016. - 56 б.

2.Дженни Стил, Керт Мередис, Чарльз Пимпл. Обучения сообща: Учебная программа; Обучения сообща: чтение и письмо для развития критического мышления. - Т.: Фонд Сороса – 1999.

3.З.Сангирова. Узлуксиз таълим илмий-услубий журнали. Тошкент:. 2020 йил, 6-сон.

4.Sustainability of education socio-economic science theory: a collection of scientific works of the International scientific online conference (7 th April, 2023) – Finland, Helsinki: “CESS”, 2023. Part 13–15p.

5.Critical Review of STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics) Page 18 of 22 printed from the oxford research encyclopedia, education (oxfordre.com/education).
6.G‘aniyeva, H. (2022). Increasing lesson efficiency for preschool and primary educational children using interached english methods and technologies . *Maktabgacha ta’lim jurnali*, *1*(Preschool education journal). Retrieved from https://journal.jspi.uz/index.php/presedu/article/view/4867
6.G‘aniyeva, H. (2021). Communicative language teaching approach in efl context. *Maktabgacha ta’lim jurnali*, *4*(Preschool education journal). Retrieved

DEVELOPING STUDENTS' LOGICAL THINKING SKILLS IN MATH CLASSES

Nafasov Ganisher Abdurashidovich,
is an associate professor at the Department of Mathematics at Gulistan State University
gnafasov87@gmail.com
Bozorboyev Jumanazar Abdugofur o‘g‘li,
is a master's student at the Department of Mathematics at Gulistan State University
jbozorboyev@gmail.com

Abstract: This article discusses the content of developing students' logical thinking skills in math classes and evaluates the effectiveness of the results obtained through experimental testing.

Keywords: logical thinking, ability, motivation, creativity, critical thinking, problem-solving.

Аннотация. В данной статье рассматривается содержание развития навыков логического мышления учащихся на уроках математики и оценивается эффективность результатов, полученных в ходе экспериментальной проверки.

Ключевые слова: логическое мышление, способности, мотивация, креативность, критическое мышление, решение проблем.

In modern education, mathematics has been an important part of our education system for several years. Teaching mathematics is critical because those who have a unique grasp of mathematics can not only find employment but also complete important tasks in their daily lives.

However, studying math is usually difficult for students. It may require moving from theoretical and abstract problems to practical exercises and solving problems. To solve such problems, it is essential to develop students' logical thinking skills.

Logical thinking helps to ensure analytical and reasoning skills. These abilities assist in analyzing and identifying relationships between learned concepts and ideas in mathematics. Developing logical thinking, or reasoning, helps students understand the concepts, theories, laws, and practical applications of mathematics.

To develop logical thinking, students should first be taught theoretical concepts. These concepts must be repeatedly reviewed and analyzed on difficult issues or topics that cause difficulties. Through this method, students can further develop their ideas and understand the principles that assist in addressing other mathematical problems.

Sure, practical activities can help develop students' logical thinking. In such activities, students apply their learned concepts, laws, and theories in practice. These practical activities help expand students' imagination, develop logical thinking, and provide examples in learning mathematics.

Recently, discussions, assignments, and reworking problems are another method to develop students' logical thinking. Through this method, students apply their learned concepts and are taught alternative ways to solve problems. This method helps confirm concepts and provide students with more help in learning mathematics.

Furthermore, mother tongue learning activities are also very useful for developing students' logical thinking. Learning mother tongue plays a significant role in developing students' logical thinking because with their mother tongue, students can understand problems more clearly and access the information necessary to solve them.

Another way to develop students' logical thinking is to increase their interest in mathematics. Students see mathematics as a favorite subject by showing them how mathematics can be used in solving various problems in their lives, demonstrating how it can be used in practice, and how it is essential in their lives.

All of these can help develop students' logical thinking in learning mathematics. Developing logical thinking is important because it ensures that students are highly active in terms of their general knowledge and skills.

Another method for developing students' logical thinking in mathematics classes is to use information in social contexts. Students can utilize high-level mathematics and interact with the ideas and perceptions of other people in social contexts. This provides an opportunity for students to express their ideas, problem-solve, and increase their interest in advanced mathematics.

Several years of experience have shown that the joint activities of self-assessment, problem-solving, and problem-solving are essential for the development of logical thinking in students. These activities are very important because they help students learn how to solve problems and how to use mathematics in practical situations.

Another method for developing students' logical thinking in mathematics classes is to work with manipulatives. Students can use manipulatives to increase their use of mathematics and generate interest in mathematics. Similarly, manipulatives are very useful for presenting information and helping to develop logical thinking.

All of these methods are helpful for developing students' logical thinking in mathematics classes. The development of logical thinking is crucial because it helps students set higher goals in their lives, discover insights, and solve problems. Another method for developing students' logical thinking in mathematics classes is to create interest in learning by allowing students to express their own ideas and learn about them. Students can use their own problem-solving methods to solve problems and discover new solutions. This method helps to develop students' logical thinking by teaching them how to express their own ideas, analyze problems and find new solutions.

Another method to develop students' logical thinking in math classes is to teach them various methods of using mathematics. There are various methods of using mathematics, such as axioms, descriptions, calculations, accounting, problem-solving, graphs, visualization, and

others. These methods help students to expand their use of mathematics and acquire additional concepts.

Another method to develop students' logical thinking is to learn from practical experiences in using mathematics. One of the best ways to learn from mathematics is to practice solving problems and conducting practical experiments. This method helps students to learn how to solve practical problems in mathematics and apply theoretical concepts in practical work.

The combination of these methods is very important in developing students' logical thinking in math classes. These methods help students to use mathematics more effectively, gain additional insights into mathematical problems, and find new solutions to mathematical problems. This is necessary to achieve high-level goals in students' lives.

REFERENCES

1. Nafasov G. Model of Developing Cognitive Competence at Learning Process Elementary Mathematics //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.

2. Abdurashidovich N. G. Theoretical Basis Of Development Of Cognitive Competence Of Students Of Higher Education Institutions In The Process Of Teaching Elementary Mathematics //European Journal of Molecular and Clinical Medicine. – 2021. – Т. 8. – №. 1. – С. 789-806.

3. Abdurashidovich N. G. Requirements for the selection of content for heuristic tasks in the teaching of elementary mathematics to future mathematics teachers.

4. Abdullayeva B. S., Nafasov G. A. Current State Of Preparation Of Future Teachers Of Mathematics In Higher Education Institutions //Bulletin of Gulistan State University. – 2019. – Т. 2020. – №. 2. – С. 12-17.

5. Abdurashidovich N. G. Theoretical Basis Of Development Of Cognitive Competence Of Students Of Higher Education Institutions In The Process Of Teaching Elementary Mathematics //European Journal of Molecular and Clinical Medicine. – 2021. – Т. 8. – №. 1. – С. 789-806.

6. Нафасов Г. А., Мирхайдаров М. Х. Изучение интегрирования биномиальных //research and education. – 2022. – С. 205.

7. Dosanov M., Nafasov G., Khudoykulov R. A New interpretation of the proof of binary relations and reflections //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 30-42.

8. Umarov, Xabibulla, G‘anisher Nafasov, and Rustamjon Mustafoyev. “Taqsimot funksiya va uning xossalari.” Talqin va tadqiqotlar 1.1 (2023).

9. Kengash, Jamuratov, and Nafasov Ganisher Abdurashidovich. “To approximate solution to a problem of filtration theory for small values of TIME.” Texas Journal of Engineering and Technology 19 (2023): 32-37.

FUNKSIYANING KASR TARTIBLI HOSILASINI INTEGRAL YORDAMIDA O‘RGATISH

Gaimnazarov Olimdjon Gulmurodovich, *p.f.f.d., dotsent, Guliston davlat universiteti*
Shodmonkulova Shaxnoza Mirvali qizi, *Guliston davlat universiteti magistranti*
Rajabova Tillo Raxmonali qizi, *Guliston davlat universiteti magistranti*
g_olimjon@mail.ru

Annotatsiya: funksiyaning kasr tartibli hosila tushunchasi funksiyaning kasr tartibli integrali asosida bayon etiladi.

Tayanch so‘zlar: funksiya, hosila, integral, kasr tartibli.

Funksiyaning kasr tartibli hosilasini (kasr tartibli ayirma asosida) va kasr tartibli integral tushunchasini oliy ta’lim muassasalarida bayon etishni hozirgi zamon talabidir. Funksiyani kasr tartibli hosilasi va integrali hozirgi zamonda ko‘pgina ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan biz ham shu sohada ba’zi tadqiqotlarni [1, 19-b], [2, 322-b, [3, 15-b] ishlarimizda olib bordik. Bu ishlarda funksiyaning kasr tartibli hosilasining xossalari $L_p(-\infty,\infty)$ va $H_p(-\infty,\infty)$ fazolarda tekshirilgan

Biz bu ishimizda oliy ta’lim muassalarida funksiyaning kasr tartibli hosila tushunchasini funksiyani integrali asosida bayon etamiz.

Bizga ushbu

$$J_n=\int_a^x d(t_{n-1})...\int_a^{t_4}dt_3\int_a^{t_3}dt_2\int_a^{t_2}dt_1\int_a^{t_1}f(t)dt=\frac{1}{(n-1)!}\int_a^x(x-t)^{n-1}f(t)dt \qquad \textbf{(1)}$$

tenglik ma’lum va bu $f(t)$ funksiydan olingan $n-$ tartibli integral deyiladi.

Endi quyidagini kiritaylik, ya’ni J_n ni gamma funksiya orqali yozaylik.

$\left[\Gamma(n)=(n-1)! \qquad \Gamma(\alpha)=\int_0^\infty x^{\alpha+1}e^{-x}dx\right]$ dan $(\alpha>0)$ $(n-1)!=\Gamma(n)$ ni J_n ga

qo‘yamiz

$$J_n=\frac{1}{\Gamma(n)}\cdot\int_a^x\frac{f(t)}{(x-1)^{1-n}}dt \qquad (2)$$

deb yozamiz. Bu (2) $f(t)$ funksiyadan olingan $n-$ tartibli integral deyiladi. Gamma $\Gamma(n)$ funksiya hamma joyda aniqlangaligi uchun n sonini $\alpha-$ratsional musbat songa almashtirsak u holda (2) quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi.

$$J_\alpha=\frac{1}{\Gamma(\alpha)}\cdot\int_a^x\frac{f(t)}{(x-t)^{1-\alpha}}dt \qquad (3)$$

Bu (3) - kars tartibli integral deyiladi yoki $f(t)$ funksiyaning $\alpha>0$ tartibli integrali deyiladi va buni Riman –Liuvil integrali ham deyiladi.

Integral va hosila bir-biriga teskari amal bo‘lganidan

$$D^\alpha f=\frac{1}{\Gamma(\alpha)}\cdot\frac{d}{dx}\left(\int_a^x\frac{f(t)dt}{(x-t)^{1-\alpha}}\right)=f^{(\alpha)}(x)$$

funksiyani $f(t)$ funksiyaning kasr tartibli hosilasi deyiladi.

Agar $(1-r)-$ tartibli $(0<r<1)$ hosila mavjud bo‘lsa u quyidagi ko‘rinishni oladi.

$$f^{(r)}(x)=\frac{d}{dx}\int_a^x (x-t)^{1-(1-r)}\, f(t)dt=\frac{d}{dx}\int_a^x (x-t)^{-r}\cdot f(t)dt \qquad (0<r<1) \qquad (4)$$

Agar $r>1$ bo‘lsa,

r tartibli hosila quyidagicha aniqlanadi.

$$f^{(r)}(x)=\left(f^{(r)}(x)\right)^{r-[r]}=\frac{d}{dx}\int_a^x (x-t)^{-(r-[r])+[r]}\, f(x)dt=\frac{d}{dx}\int_a^x (x-t)^{[r]-r}\, f^{(r)}(t)$$

Endi kasr tartibli hosila xossalarini keltiraylik.

1) $f^{(\alpha+\beta)}(x)=\left[f^{(\beta)}(x)\right]^{(\alpha)}$

2) $\left[f(x)+\varphi(x)\right]^{\alpha}=f^{(\alpha)}(x)+\varphi^{(\alpha)}(x)$

3) $f_{1-r}(x)$ $(0<r<1)$ funksiya $f^{(r)}(x)$ dan olingan r tartibli integral ekani kelib chiqadi.

Kasr tartibli hosilaga ega bo‘lgan funksiyalarning strukturali xossalarini isbotsiz keltiramiz.

Teorema 1: Agar $f(x)$ funksiya absolyut uzluksiz, $f_{(r-1)}(x)$ integralga ega va deyarli hamma joyda

$$\left|f^{(r)}(x)\right|\le M$$

bo‘lsa, u holda $f(x)$ funksiya r darajali Lipshits shartini qanoatlantiradi.

$$\left|f(x+t)-f(x)\right|\le Mt^{r}$$

Teorema 2: **A**gar $f(x)$ funksiya $\alpha(\alpha\in(0;1))$ darajali Lipshits shartini qanoatlantirsa, u holda uning $(1-\alpha)$-tartibli integrali

$$\left|f(-x+2t)-2f(x+t)+f(x)\right|\le C\cdot t$$

shartni qanoatlantiruvchi va barcha $r<2$ $(\alpha-r)$ darajali Lipshits shartini qanoatlantiruvchi $r-$ tartibli $f^{(r)}(x)$ hosilaga ega bo‘ladi.

Teorema 3: Agar $f(x)$ funksiya uchun

$$\left|f(x-2t)-2f(x+t)+2f(t)\right|\le C\cdot t^{\alpha}$$

shart o‘rinli bo‘lsa u holda $f^{(1-\alpha)}(x)$ hosila mavjud va u α darajali Lipshits shartini qanoatlantiradi.

Yuqorida keltirilgan teoremalar Xardi va Litllvudlarga tegishli.

Kasr tartibli hosila hisoblashga doir misollar ko‘rsatamiz. Ushbu

$$f^{(\alpha)}(x)=\frac{d}{dx}C_1\int_0^x (x-t)^{-\alpha}\, f(t)dt \qquad C_1=\frac{1}{[\Gamma(\alpha)]}$$

formulaga asosan quyidagilar hosil bo‘ladi.

I. $$(x)^{\left(\frac{1}{2}\right)} = \frac{C_0}{3}\left(\frac{2x + x\sqrt{x}}{2\sqrt{x}}\right)$$

$$C_0 = \frac{1}{[\Gamma(1/2)]}$$

II. $$(x)^{\left(\frac{1}{3}\right)} = \frac{3}{2}\left[\Gamma\left(\frac{1}{3}\right)\right]^{-1} x^{\frac{2}{3}}$$

III. $$\left(x^2\right)^{\frac{1}{3}} = \left[\Gamma\left(\frac{1}{3}\right)\right]^{-1} \cdot \frac{27}{40} x^{\frac{5}{3}}$$

Xulosada quyidagilarni qayd qilamiz. Ta'lim muassasalarida fan rivojlanishlaridan talabalarga ma'lumot berish hamma vaqt dolzarb masalalar bo'lib qolaveradi. Shu nuqtai nazardan biz tavsiya qilayotgan materiallar (faktlar) oliy ta'lim muassasalarida (tanlov fanlarda, maxsus kurslarda yoki talabalarning ilmiy seminarlarda) foydalanish mumkin.

Funksiyaning kasr tartibli hosilasining va kasr tartibli integralining tadbiqlari bilan [4, 56-b], [5, 254-b] ishlarda tanishish mumkinligini qayd qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гаймназаров Г. Гаимназаров О.Г. О некоторых неравенствах для функций имеющих производную дробного порядка в пространствах $L_p(-\infty,\infty)$ // Докл. Академик наук Республики Узбекистан. Математика, технические науки, естествазионие. 2001. №2, стр. -18-21.
2. Gaimnazarov G, Norjigitov H and Gaimnazarov o. G. On same properties of funktions associated with the derivative of fraktional order in the space $L_p(-\infty,\infty)$ // Far East journal of mathematical scienes (FJMS), India, 2013, V 76, №2, pp. 319-336
3. Gaimnazarov G. Jnequlity of Nikolsky and Bernshteins's tupe classification witkin $H_p(-\infty,\infty)$// матер. Международ. конфренсия. ХГУ. Хужанд-2014 №1, (29) част 1, стр. -15-17.
4. Гаймназаров Г. Неровенства типа С.М. Николъсного и С.Н. Бернштейна в $H_p(-\infty,\infty)$ // международ. конф. СамГУ. Самарканд-2014. стр. -56-58
5. Майланов Р.П. Шабанова М.Р. Особенности решений уравнения теплопереноса в производных дробного порядка// журнал теҳнической физики, Москва 2011, том 81 вып. 7, стр. -105-117.
6. www.red.ru/details/1335. Тарасов В.Е Модели теоритической физики с Интегро-дифференцировением дробного порядка// ISBN 978-5-4344-0013-8 ИКИ 2011г Преп 568 стр.

FIZIKA YO‘NALISHI TALABALARI UCHUN INAVATSION USULDAGI OG‘IRLIKNING MEXANIK TA’SIRIDAN ENERGIYA OLISHNI KENG DOIRADA O‘RGANISH USULLARI

Davlatov O‘tkir Tagaevich
f-m.f.n., dotsent, Guliston Davlat universiteti
Toshboyev Nurbek O‘tkir o‘g‘li
Guliston Davlat universiteti, Axborot texnologiyalari fakulteti fizika yo‘nalishi talabasi
nurbekjontoshboyev001@gmail.com

Annotatsiya: Yurtimizning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarda bo‘layotgan tezkor o‘zgarishlar ta’lim tizimini ham tubdan isloh qilishni taqozo etmoqda, chunki mukammal ta’lim tizimi orqali respublikamizning kelajak intellektual imkoniyatlarini va uni gullab yashnashi hamda rivojlanishini belgilab beruvchi yoshlarni har tomonlama ijodkor, mustaqil faoliyat yuritadigan qilib tarbiyalashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Hozirgi zamonaviy bosqichda pedagogik dolzarb vazifalarga fan, texnika, ilg‘or texnologiyalar yutuqlaridan foydalanish asosida shaxsni tarbiyalash, o‘qitish va rivojlantirish maqsadlari, mazmuni, metodlari, vositalari va tashkiliy shakllarini ilmiy ta’minlash kiradi. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta’lim tizimi orqali har tomonlama rivojlangan shaxs - fuqaroning tashkil topishini ko‘zda tutadi. Bu ushbu ta’lim tizimida va kadrlar tayyorlashda ta’lim xizmatlarining iste’molchisi, buyurtmachisi sifatida va xuddi shunday ishlab chiqaruvchi sifatida ishtirok etadi.

Tayanch iboralar: Elektr energiyasi, elektotexnika, nanotexnologiya, mikro elektronika, inavatsion tehnologiyalar, metodlari, vositalari

Abstract: The rapid changes taking place in the socio-economic, political and cultural spheres of our country require a fundamental reform of the education system, because through an excellent education system, the young people who determine the future intellectual potential of our republic and its flourishing and development are trained every day. It plays a decisive role in educating them to be creative and independent.

At the current modern stage, the urgent pedagogical tasks include the scientific provision of the goals, content, methods, tools and organizational forms of education, training and development of a person based on the use of the achievements of science, technology, and advanced technologies. The state policy in the field of personnel training envisages the creation of a comprehensively developed person - a citizen through the continuous education system. It participates in this educational system and personnel training as a consumer, customer of educational services and as a producer.

Basic phrases: Electric energy, electrical engineering, nanotechnology, microelectronics, innovative technologies, methods, tools

Bugungi kunda mamlakatimiz va dunyoda dolzarb muammoga aylanib borayotgan elektr energiyaga bo‘lgan talab zavodlar va fabrikalarning atrof muhitga zararli tasiri ekologiyaning buzilishi kabi global muammolarga oilib kelmoqda.

Hech kimga sir emas, bugungi kunni elektr energiyasisiz tassavur etib bo‘lmaydi. Jamiyat taraqqiyoti esa elektr energiyasi iste'moli bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarish jarayoni – sanoat taraqqiyoti bilan hamohang.

Uyda deysizmi yoki ishxonada – elektr energiyasi inson uchun qulay sharoit yaratadigan ajralmas yordamchiga aylangani rost. Oddiy qishloqdan shaharlargacha, kichik sehdan yirik sanoat korxonasigacha harakatlantiruvchi kuch – bu, shubhasiz, elektr energiyasi.

Elektr energiyasi ishlab chiqarish manbalari soni taraqqiyotning keyingi bosqichida ortib borayotganligiga qaramasdan, jahonning ko‘plab mamlakatlari, jumladan O‘zbekistonda ham sohaning eng “og‘ir yuki”ni issiqlik elektr stansiyalari tortib kelmoqda. Yurtimizda jami elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmidagi issiqlik elektr stansiyalarining umumiy hissasi qariyb 85% foizni tashkil qiladi.

Demakki, o‘sha 85% foiz an'anaviy elektr energiyasi ishlab chiqarish – millionlab kub tabiiy gaz va yerosti gazi, ko‘mir va boshqa neft mahsulotlari, uni yetkazib beruvchi o‘nlab tashkilotlar va ishlab chiqarilgan mahsulotni uzatib, iste'molchiga taqsimlab beruvchi korxonalar hamda ushbu korxona-tashkilotlarda mehnat qilayotgan yuz mingdan ziyod ishchi-xodimlar...

Bu muammolarni hal qilish maqsadida yosh avlodaga katta imkonyatlar yaratilmoqda yangi usuldagi elektr energiya olish usullariga o‘tish zamonimizning o‘zi talab qilmoqda. Demakki yangi avlod tenologiyalari muqobil va qayta tiklanuvchan mehanik og‘irlik tasir energiya manbalariga otish talabini olmoqda.

Jumladan og‘irlik kuchi bosimi mehanik tasiridan elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi generatorni yasash va yuqori samaradorlikga ega elektr generatoridan foydalanib yuqori quvvatli elektr energiyasini olish. Inavatsion og‘irlik kuchi bosimining mehanik tasiridan elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi generatorni yasash uchun 200wat li o‘zgarmas to‘k generatori aylantrish uzatish shesternalari bo‘lgan odam va buyumlarni ko‘tara olish qobliyatiga ega prujina 1kNnuyton bosimgacha dosh beradi 160kggacha bo‘lgan buyum va jonli predmetlar mehanik tasir bosimi tasiridan elektr enenrgiyaga o‘tkaziladi. Inson va buyumlarning og‘irlik kuchining mehanik tasiri orqali elektr energiyasini ishlab chiqarish ushbu Ixtiro odamlar va narsalarning og‘irlik kuchi ta'sirida elektr energiyasini olish va uni turar-joy binolari va o‘quv binolarining ishlab chiqarish binolariga elektr energiyasi bilan uchun mo‘ljallangan. Ushbu qurilma gavjum joylarda, bozorlarda, shaharlarning Markaziy ko‘chalarida, universitetlarda, maktablarning o‘quv binolariga kirish va chiqish joylarida, metropolitenlarda, piyodalar yo‘laklarida o‘rnatiladi. Bitta qurilmaning ishlashi natijasida kun davomida 7-8 soat davomida uzluksiz ishlash natijasida 250 wattgacha bo‘lgan doimiy generator orqali 2 kVt/soatgacha elektr energiyasini olish mumkin.

Qurilmada.DC generatoridan elektr energiyasi batareyalarda saqlanadi va biz kunning istalgan vaqtida energiyadan foydalanishimiz mumkin. Masalan, biz ko‘cha chiroqlari, sinf xonalari, kompyuterlar, telefon tizimlari va boshqa elektr jihozlarini quvvat bilan ta'minlay olamiz. Oz miqdorda bo‘lsa ham, O‘zbekistonda elektr energiyasiga bo‘lgan ehtiyojni qondirish mumkin bo‘ladi. Mikrogeneratorlarimiz orqali biz ekologik toza elektr energiyasini olamiz va shu bilan birga elektr energiyasini ishlab chiqarishda va ularni kelajak avlodlarga o‘tkazishda ishlatiladigan tabiiy resurslarimizni (gaz, neft, ko‘mir) saqlashga hissa qo‘shamiz. 1-rasm og‘irlik kuchining mexanik tasiridan ekologik sof elektr energiyasi olish qurilmasi berilgan. Ushbu qurilmaning tavsifi shundan iboratki, yukning harakati, silindr bloki va qurilmaning pastki qismida joylashgan egiluvchan buloq tufayli tortishish kuchiga teng F elastik kuch hosil

bo‘ladi. Ushbu kuchning paydo bo‘lishi qarama-qarshi modullarda o‘zaro ta'sir kuchlarining qarama-qarshi yo‘nalishdagi yo‘nalishlari bilan teng kuch hosil qiladi.

Ushbu qurilmaning tavsifi shundan iboratki, yukning harakati, silindr bloki va qurilmaning pastki qismida joylashgan egiluvchan buloq tufayli tortishish kuchiga teng F elastik kuch hosil bo‘ladi. Ushbu kuchning paydo bo‘lishi qarama-qarshi modullarda o‘zaro ta'sir kuchlarining qarama-qarshi yo‘nalishdagi yo‘nalishlari bilan teng kuch hosil qiladi.

Nyutonning 3-qonuniga asoslanadi. F_1=-F_2 buladi. Bu erda F_1-ishlaydigan og‘irlik kuchi F_2 elastik - og‘irlik kuchiga qarshi yo‘naltirilgan qurilmaning moslashuvchan qismida paydo bo‘ladigan elastik kuch m*g = -kΔx buladi.

Birinchi jismlarga ta'sir qiluvchi massag-tortishish tezlashishi g=9,81 m/s^2 qurilmaning moslashuvchan qismining k-qattiqligi Δx-qurilmaning moslashuvchan qismining uzunligini o‘zgartirish m*g = F generator F generator-generatorning rotoriga ta'sir qiluvchi aylanadigan tishlar orqali ishga tushirish kuchi.

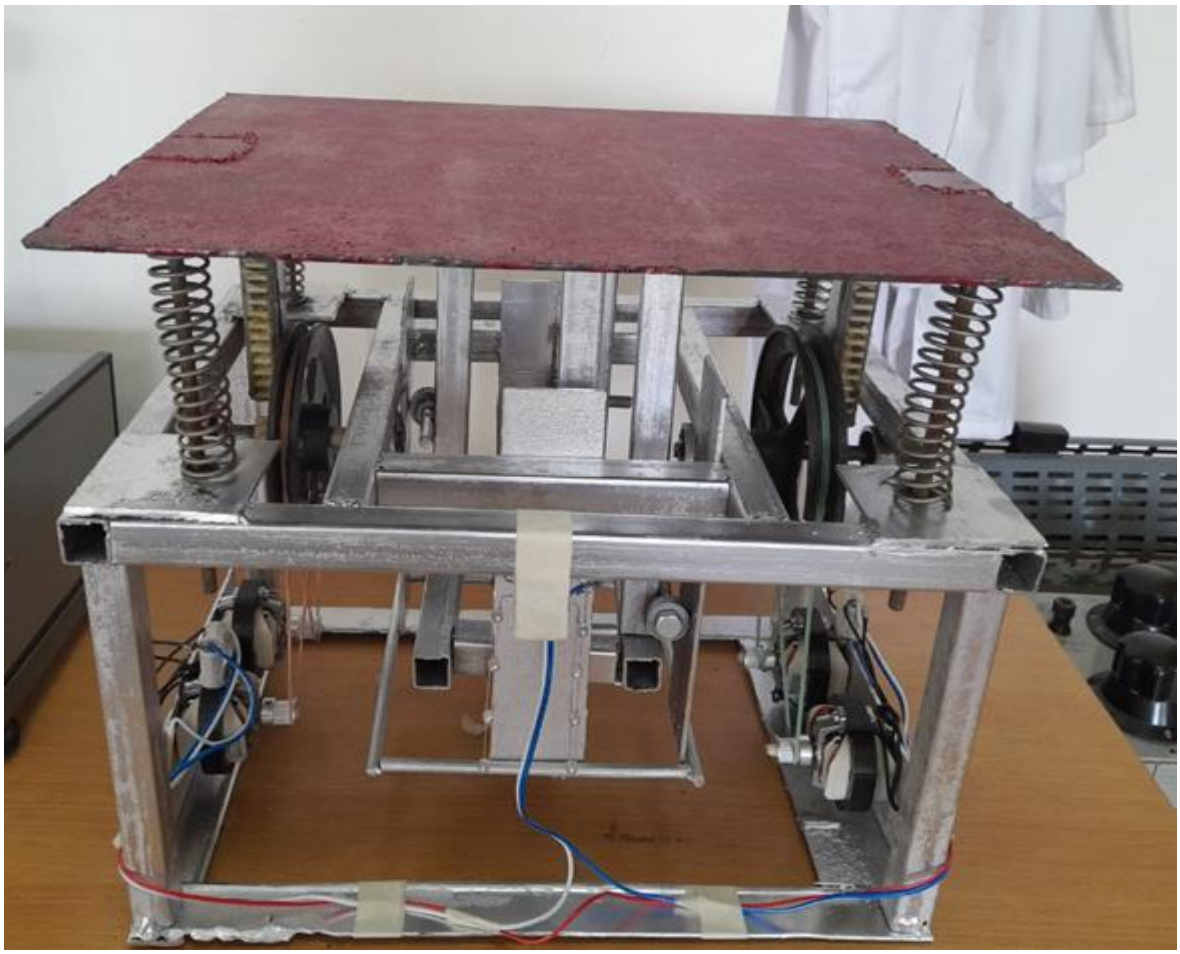

1-rasm. Og‘irlik kuchining mexanik tasiridan ekologik sof elektr energiyasi olish qurilmasi.

Xulosa qilib aytganda, fizika va elektrotexnika fanlari o‘zaro umumlashgan fanlar hisoblanadi. Fizika talim yo‘nalishi talabalariga inavatsion yangi usullarda elektr energiya olish usullari bilan tanishtirib borish talabalarning elektotexnika, nanotexnologiya, mikro elektronika sohasiga bo‘lgan qiziqishlarini yanada orttirish, ularning tajribaviy-amaliy ishlarini yanada kuchaytiradi. Bu yo‘l bilan ularni yangidan yangi inavatsion tehnologiyalarni kashf qilishiga ham katta yordam beradi.

Foydalangan adabiyotlar:

1.Boymirov Sh., Ashirov Sh., Elmurodov R., Davlatov U., Mamatov A.,Urozbokov A., «Principles of selecting materials for problem based training in section electrodynamics physics». Solid state technology volume: 63 issue: 4 publication year: 2020.

2.Boymirov Sh. T.-Improvement in problem teaching technology section «Electrodinamics» physics in secondary schools. (Monograph).: -2020.118 p

3.Toshboyev Nurbek O‘tkir o‘g‘li. «Og‘irlik kuchining mexanik tasiridan ekologik sof elektr energiyasi olish». I nnovatsiya loyihalar ishlnmasi. 2023yil.

К ПРИБЛИЖЕННОМУ РЕШЕНИЮ ОДНОЙ ЗАДАЧИ ТЕОРИИ ФИЛЬТРАЦИИ МЕТОДОМ КВАЗИСТАЦИОНАРНОГО ПРИБЛИЖЕНИЯ

Жамуратов Кенгаш, Саитмуратов, Улмас Нуруллаевич,
Мирзаева Хуршида Бахрамовна
Гулистанский государственный университет
umarovhr@mail.ru

Аннотация: В работе рассматривается задача нестационарной фильтрации, которая в последующем моделируется в виде краевой задачи с неизвестной подвижной границей раздела. Доказывается существование и единственность решения поставленной задачи в малом.

Ключевые слова: фильтрация, испарение, граница раздела, квазистационарное приближение, производная Фреше, интегральное уравнение Вольтера, существование и единственность решения.

Постановка задачи. Повышение горизонта воды в гидротехнических сооружениях вызывает подъем (подпор) поверхности грунтового потока на прилегающих к ним территориях и в ряде случаев создает угрозу подтопления городов, населенных пунктов, также засоления и заболачивания, ценных для сельского хозяйства земель. Вместе с тем устройство водохранилищ и водоемов приводит к рациональному перераспределению для получения электроэнергии, орошения и обводнения земель, водоснабжения, улучшает климатические условия и т.п.

При наполнении новых каналов и водохранилищ наблюдается подъем, а при эксплуатации их может происходить как подъем, так и опускание уровня в них. Если первоначальный уровень h_l в пласте расположен ниже критического $h_{кр}$ и происходит подъем уровня в канале, то через некоторое время $t_0 > 0$ в каналах (водохранилище), уровень достигнет критического значения. В дальнейшем появляются две области движения, с подвижной границей раздела $x = l(t)$ в одной из которых имеется испарение, а в другой оно отсутствует.

Как известно [1] уровень $h(x,t)$ в пределах гидравлической теории удовлетворяет уравнению Буссинеска

$$\mu \frac{\partial h}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial x}\left(K \cdot h \frac{\partial h}{\partial x} \right) + W, \qquad (1)$$

где μ – коэффициент водоотдачи (эффективная пористость), K – коэффициент фильтрации пласта, W – выражение, учитывающее вертикальную скорость на нижнем основании пласта, инфильтрацию и испарение со свободной поверхности.

Рассмотрим задачу о фильтрации вблизи новых каналов и водохранилищ при наличии испарения ε с зеркало грунтовых вод, зависящего от глубины залегания уровня грунтовых вод (УГВ) и времени по закону

$$\varepsilon = \begin{cases} f\left(h - h_{кр}, t\right), \ h > h_{кр}; \\ 0, \ h \le h_{кр}. \end{cases} \qquad (2)$$

где $f\left(z,t\right)$ – достаточно гладкая по первому аргументу и кусочно гладкая по второму аргументу функция, которая обладает свойствами:

$$f\left(0,t\right) = 0, \ \ f\left(z,t\right) > 0, \ \ f_z'\left(z,t\right) > 0, \ \ z > 0. \qquad (3)$$

Для упрощения исследования в уравнении (1) осуществляем раздельную линеаризацию:

$$a^2\left(x\right) = \begin{cases} a_1^{\,2} = K \cdot \bar{h}_1 / \mu, \ h > h_{кр} \ \left(0 < x < l(t)\right), \\ a_2^{\,2} = K \cdot \bar{h}_2 / \mu, h > h_{кр} \ \left(l(t) < x < \infty\right); \end{cases} \qquad (4)$$

где $\bar{h}_1$ и $\bar{h}_2$ – некоторые средние значения $h\left(x,t\right)$ соответственно из промежутков $[h_{кр}, h_m]$ и $[h_l, h_{кр}]$; $h_m = \max\limits_t \psi(t)$; $\psi(t)$ – значения уровня в канале.

С учетом сделанных выше предположений, задачу определения $h\left(x,t\right)$ и неизвестной границы раздела $x = l\left(t\right)$ сформулируем следующим образом.

Найти функции $h\left(x,t\right)$ и $l(t)$, $l(t_0) = 0$ при следующих условиях

$$\frac{\partial h}{\partial t} = a^2(x)\frac{\partial^2 h}{\partial x^2} - \frac{\varepsilon}{\mu}, \ (x,t) \in \Omega_{t_0}^{\infty} \setminus \{x : x = l(t)\}, \qquad (5)$$

$$h\left(0,t\right) = \psi(t); \ \ h\left(x,t_0\right) = \varphi(x); \ \ h\big|_{x \to +\infty} = h_l \ , \qquad (6)$$

$$h\left(l(t) - 0, t\right) = h\left(l(t) + 0, t\right) = h_{кр} = const > 0, \qquad (7)$$

$$\bar{h}_1 \frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\bigg|_{x = l(t) - 0} = \bar{h}_2 \frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\bigg|_{x = l(t) + 0}, \qquad (8)$$

где φ, ψ достаточно гладкие функции, причем $\psi(t_0) = \varphi(0) = h_{кр}$; $\Omega_{t_0}^{\infty} = \{(x,t) : \ 0 < x < \infty, \ t_0 < t < T\}$, t_0 – есть момент, когда уровень воды в канале достигнет отметки $h_{кр} = h(0, t_0)$, $a^2(x)$ и ε определены соответственно по формулам (4) и (2).

Задача (5) – (8) от задач типа Стефана в том, что на известной границе раздела расход (поток) непрерывен (условие (8)), в то время в задачах типа Стефана расход разрыве и этот разрыв пропорционален скорости продвижения подвижной границы (фронта).

Требование $l(t_0)=0$ и указанное отличие от условия типа Стефана, т.е. условия на неизвестной границе, разрешенного относительного искомой кривой или её производной создают дополнительные трудности при исследовании задачи (5) – (8). В этой связи она представляет также самостоятельный математической интерес.

Решение задачи (5) – (8) методом квазистационарного приближения. Сущность метода заключается в том, что подвижная граница «замораживается», т.е. полагается $l(t)=l(s)=const$ и решается обычная задача сопряжения с вертикальной границей раздела $x=l(s)$. Затем, подставляя вместе $l(s)$ функцию $l(t)$ и пользуясь условием на границе $x=l(t)$, получают уравнение для определения $l(t)$.

И так, полагая, $l(t)=l(s)\neq 0$ рассмотрим следующую двухслойную задачу на полупрямой $x>0$, решение которой зависит от $l(s)$:

$$\frac{\partial u^{(s)}}{\partial t}=a^2(x)\frac{\partial^2 u^{(s)}}{\partial x^2}-\frac{\varepsilon}{\mu},\ (x,t)\in\Omega_{t_0}^{\infty}\setminus\{x: x=l(s)\}, \qquad (9)$$

$$u^{(s)}\Big|_{x=0}=\psi(t);\ \ u^{(s)}\Big|_{t=t_0}=\varphi(x);\ \ u^{(s)}\Big|_{x\to+\infty}=0\,, \qquad (10) \qquad [u^{(s)}]\Big|_{x=l(t)}=0,$$

$$\bar{h}_1\frac{\partial u^{(s)}}{\partial x}\Big|_{x=l(s)-0}=\bar{h}_2\frac{\partial u^{(s)}}{\partial x}\Big|_{x=l(s)+0}\,, \qquad (11)$$

где ε и $a(x)$ определяется формулами (2), (4) с учетом $l(t)=l(s)$; φ, ψ, f обладают свойствами: $f_{zz}''(z,t)$, $\varphi''(x)$, $\psi''(t)$ суть непрерывные функции в своей области определения и кроме того $\varphi(x)$, $\psi(t)$, $\psi'(t)$, $\varphi''(x)>0$, $\varphi'(x)<0$, $\psi(t_0)=\varphi(0)=\psi_0=const$; $u(x,t)=h(x,t)-h_l$.

Функция $\varphi(x)$, определяющая положение УГВ в момент t_0 находится как решение первой краевой задачи для уравнения теплопроводности на полупрямой $x>0$ [3].

$$\frac{\partial u}{\partial t}=a_2{}^2\frac{\partial^2 u}{\partial x^2},\ 0<x<\infty,\ 0<t\le t_0,$$
$$u\Big|_{t=0}=0,\ u\Big|_{x=0}=\psi(t),\ u\Big|_{x\to+\infty}=0$$

и имеет вид

$$u(x,t_0)=\varphi(x)=\frac{x}{2a_2\sqrt{\pi}}\int_0^{t_0}\frac{\psi(\tau)\exp\{-x^2/4a_2{}^2(t-\tau)\}}{(t_0-\tau)^{3/2}}d\tau\,.$$

В работе [2, стр. 534] с помощью интегрального преобразования Лапласа–Карсона построена функция Грина двухслойной первой краевой задачи на полупрямой $x>0$ для уравнения теплопроводности с кусочно-постоянным коэффициентом в случае $l(s)=1$. В случае $l(s)\neq 1,\ l(s)>0$ она имеет вид:

$$g(x,t,\xi,\tau;l(s))=\begin{cases} g_1(x,t,\xi,\tau;l(s)), & 0<x,\xi<l(s),\\ g_2(x,t,\xi,\tau;l(s)), & 0<\xi<l(s)<x<\infty,\\ g_3(x,t,\xi,\tau;l(s)), & 0<x<l(s)<\xi<\infty,\\ g_4(x,t,\xi,\tau;l(s)), & l(s)<x,\xi<\infty. \end{cases} \qquad (12)$$

Функции $g_i(x,t,\xi,\tau;l(s))$, $i=1,2,3,4$ представляются в виде рядов, из-за громоздкости выражений для которых здесь они не приводятся.

Пользуясь интегральным представлением решения задачи (9)–(11), нетрудно получить следующее интегральное уравнение

$$u^{(s)}(x,t)=A^{(s)}u^{(s)}+B(x,t;l(s)).$$

Здесь

$$A^{(s)}u^{(s)}=\frac{1}{\mu}\int_{t_0}^{t}d\tau\int_{0}^{l(s)}g(x,t,\xi,\tau;l(s))\cdot f(u^{(s)}-\psi_0,\tau)d\xi\,,$$

$$B(x,t;l(s))=\int_{0}^{+\infty}g(x,t,\xi,t_0;l(s))\cdot\varphi(\xi)d\xi+a_1^{\,2}\int_{t_0}^{t}\left.\frac{\partial g(x,t,\xi,\tau;l(s))}{\partial\xi}\right|_{\xi=0}\cdot\psi(\tau)d\tau\,.$$

Принимаем за приближенное решение задачи (5)–(8) функции $u(x,t)$ и $l(t)$ определяемые решение системы функциональных уравнений

$$\begin{cases} u(x,t)=Au+B(x,t;l(t)),\\ \psi_0=\left[Au+B(x,t;l(t))\right]_{x=l(t)}. \end{cases} \qquad (13)$$

Здесь

$$Au+B(x,t;l(t))\approx\left(A^{(s)}u^{(s)}+B(x,t;l(s))\right)\Big|_{l(s)=l(t)}\,.$$

Результаты численного решения задач отличаются от точного решения, полученного в квазистационарном приближении для достаточно малых значений времени [2, стр. 604]. Однако вопрос об оценке погрешности метода остается открытым.

Систему (13) запишем в виде матричного операторного уравнения:

$$P\begin{pmatrix}u\\ l\end{pmatrix}=\begin{pmatrix}P_1(u,l)\\ P_2(u,l)\end{pmatrix}=\begin{pmatrix}0\\ 0\end{pmatrix}, \qquad (14)$$

где

$$P_1(u,l)=u-Au-B(x,t;l(t));\;\; P_2(u,l)=\psi_0-\left[Au+B(x,t;l(t))\right]_{x=l(t)}.$$

Считаем, что областями действия и значений оператора $P\begin{pmatrix}u\\ l\end{pmatrix}$ являются

соответственно пространства C^* и C, где

$$C^* = C_1 \oplus C_2,\ C_1 = \left\{ u(x,t) : u \in C_{[0,b]\times[t_0,T]} \right\},$$

$$C_2 = \left\{ l(t) : l(t) = m(t)(t-t_0)^{\frac{1}{2}+\alpha},\ m(t) \in C_{[t_0,T]},\ \frac{1}{2} \le \alpha < 1 \right\};\ b = \max_{t_0 \le t \le T} l(t) = l(T).$$

Под знаком $\oplus$ понимается прямое произведение.

Определим нормы в пространствах C^*, C_1 и C_2:

$$\|u\|_{C_1} = \max_{x,t} |u(x,t)|;\ \|l(t)\|_{C_2} = \max_{t} \left| (t-t_0)^{-1/2} \cdot l(t) \right|;$$

$$\left\| \begin{pmatrix} u \\ l \end{pmatrix} \right\|_{C^*} = \|u\|_{C_1} + \|l(t)\|_{C_2};\ \left\| P\begin{pmatrix} u \\ l \end{pmatrix} \right\|_{C} = \|P_1(u,l)\|_{C} + \|P_2(u,l)\|_{C}.$$

Можно показать, что нелинейная операция $P\begin{pmatrix} u \\ l \end{pmatrix}$ при сделанных выше предположениях относительно функций φ, ψ, f и значений t достаточно близких к t_0, имеет единственный нуль, т.е. существует в C^* такой элемент $\begin{pmatrix} u^* \\ l^* \end{pmatrix}$, что $P\begin{pmatrix} u^* \\ l^* \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \end{pmatrix}$.

Применим к уравнению (14) метод Ньютона-Канторовича, т.е. построим процесс Ньютона для функциональных уравнений.

В начал рассмотрим случай $0 < x < l(t)$.

Положим $l_0(t) = 2a_1(t-t_0)^{\alpha+1/2},\ \frac{1}{2} \le \alpha < 1,\ u_0(x,t) = B(x,t;l_0(t))$. Тогда первое приближение процесса Ньютона находится решением следующего матричного уравнения относительно поправок

$$\Delta u(x,t) = u_1(x,t) - u_0(x,t) \text{ и } \Delta l = l_1(t) - l_0(t):$$

$$\begin{pmatrix} P_{1u}'(u_0,l_0)\cdot\Delta u + P_{1l}'(u_0,l_0)\cdot\Delta l \\ P_{2u}'(u_0,l_0)\cdot\Delta u + P_{2l}'(u_0,l_0)\cdot\Delta l \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -P_1(u_0,l_0) \\ -P_2(u_0,l_0) \end{pmatrix}. \qquad (15)$$

Здесь $P_{iu}'(u_0,l_0),\ P_{il}'(u_0,l_0)\ (i=1,2)$ –производные Фреше.

Оцениваем норм $\left\| P\begin{pmatrix} u_0 \\ l_0 \end{pmatrix} \right\|$, $\left\| \left(P'\begin{pmatrix} u_0 \\ l_0 \end{pmatrix} \right)^{-1} \right\|$ и $\left\| P''\begin{pmatrix} u \\ l \end{pmatrix} \right\|$, которые участвует в неравенстве, обеспечивающем сходимость процесс Ньютона.

В силу предположений о гладкостях φ, ψ и f, после некоторых преобразований слагаемых левый части (12) получим

$$\left\| P\begin{pmatrix} u_0 \\ l_0 \end{pmatrix} \right\| \le \eta_1 \equiv M_P \cdot (t-t_0)^{\alpha},\ \frac{1}{2} \le \alpha < 1, \qquad (16)$$

где M_P – положительная постоянная, зависящая от данных задачи.

Решение матричного уравнения (14) равносильно системе линейных интегральных уравнений второго рода. Согласно общей теории системы интегральных уравнений Вольтера второго рода она разрешима, т.е. имеет место неравенство

$$\left\| \left(P' \begin{pmatrix} u_0 \\ l_0 \end{pmatrix} \right)^{-1} \right\| \le \eta_0 \ . \qquad (17)$$

Можно показать, что вторая производная оператора $P\begin{pmatrix} u \\ l \end{pmatrix}$ существует и ограничена по норме:

$$\left\| P'' \begin{pmatrix} u \\ l \end{pmatrix} \right\| \le \eta_2 \ . \qquad (18)$$

Как следует из оценок (15), (16) и (17) существует такое $T_0 \in (t_0, T_1]$, что для всех $t \in (t_0, T_0]$ имеет место неравенство

$$h_0 = \eta_0^{\,2} \cdot \eta_1 \cdot \eta_2 < \frac{1}{2} \ .$$

Тогда согласно приведенной теореме [5, стр. 319] следует, что уравнение (14) имеет единственное в шаре $\left\| \begin{pmatrix} u \\ l \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} u_0 \\ l_0 \end{pmatrix} \right\| \le r < r_1$, $r_1 = \dfrac{1+\sqrt{1-2h_0}}{h_0}\eta_0$ решение $\begin{pmatrix} u^* \\ l^* \end{pmatrix}$.

Замечание. Решение задачи (5)–(8) в области $l(t) < x < \infty$ явно выписывается с помощью функции Грина для указанной области, если только известно решение указанной задачи в области $0 < x < l(t)$.

Литература

1. П.Я.Полубаринова-Кочина, Теория движения грунтовых вод. М.: Наука,1977, 664 с.

2. Л.И. Рубинштейн. Проблема Стефана. Рига: Звайзгне, 1967, 458 с.

3. М.С. Салохитдинов. Математик физика тенгламалари. Т.: Ўзбекистон, 2002, 448 б.

4. Г.И. Положий. Уравнения математической физики. М.: Высшая школа, 1964, 560 с.

5. Л.В. Канторович, Г.П. Акилов. Функциональной анализ. М.: Наука, 1984, 752 с.

ASYMPTOTIC NORMALIZATION COEFFICIENT FOR FOR ^{6}Li+n→^{7}Li

D.T. Safarboyev.,Kh.B.Khaydarov.,K.I.Tursunmakhatov

Gulistan State University, Gulistan, Uzbekistan

tursunmahatovqi@mail.ru

Abstract: The values of the asymptotic normalization coefficients for ^{6}Li+p→^{7}Be were determined from the transfer reaction ^{6}Li(^{3}He,d)^{7}Be. Using the mirror symmetry, the values of

the asymptotic normalization coefficients for ^{6}Li+n→^{7}Li were extracted. The contribution of the three body Coulomb dynamics of the transfer mechanism to the partial wave amplitudes at $l \gg 1$ for the peripheral neutron-transfer reaction ^{7}Li(d,t)^{6}Li has been estimated within the three-body approach combining the dispersion method and DWBA approach. For this reaction, the Coulomb renormalization factor (CRF), arising owing to correctly taking into account the three-body Coulomb dynamics of the neutron-transfer mechanism in the DWBA cross section, has been calculated. A new estimate has been obtained for the values of the asymptotic normalization coefficient for ^{6}Li+n→^{7}Li.

Keywords: Differential cross section, Asimptotic normalization coefficient, Distorted wave Born approximation method

Abstract. ^{6}Li+p→^{7}Be uchun asymptotic normirovka koeffitsiyenti ^{6}Li(^{3}He,d)^{7}Be uzatish reaksiyasi dan aniqlandi. Ko‘zgu simmetriyasidan foydalanib, ^{6}Li+n→^{7}Li uchun asimptotik normirovka koeffitsiyentining qiymati topildi. Periferik neytron uzatish reaktsiyasi ^{7}Li(d,t)^{6}Li uchun $l \gg 1$ da parsial to‘lqin amplitudalariga uzatish mexanizmining uch zarrali Kulon dinamikasining hissasi Buzilgan to‘lqin usuli va dispersiya usulini birlashtirgan uch zarrali yondashuv doirasida baholandi. Ushbu reaksiya uchun DWBA kesimda neytron uzatish mexanizmining uch zarrali Kulon dinamikasini to‘g‘ri hisobga olish natijasida yuzaga keladigan Kulon renormalizatsiya koeffitsienti (KRK) hisoblab chiqilgan. ^{6}Li+n→^{7}Li uchun asimptotik normalash koeffitsienti qiymatlari uchun yangi baho olindi.

Kalit so‘zlar: Differensial kesim, asymptotic normalash koeffitsiyenti, Buzilgan to‘lqin Born yaqinlashish usuli

The angular distributions of the ^{6}Li(^{3}He,d)^{7}Be one proton transfer reaction leading to the ground state of ^{7}Be were measured at deuteron energies of 12 MeV and they used to extract the spectroscopic factors of ^{6}Li+p→^{7}Be with the Distorted-Wave Born Approximation (DWBA) analysis [1]. In the present work, the analysis of the differential cross sections of the above mentioned proton transfer ^{6}Li(^{3}He,d)^{7}Be reaction has been performed within the modified DWBA [3] to obtain the “experimental” values of the asymptotic normalization coefficients $(C^2_{p^6Li})$ for ^{6}Li+p→^{7}Be (0.0 MeV). To determine the absolute values of the ANCs in ^{7}Be, the ANC for ^{3}He→d+p was used the value of the asymptotic normalization coefficient, $C^2_{dp} = 4.28 \mp 0.50$ fm, recommended in Ref. [2]. All calculations were carried out with the code DWUCK5 [4].

We have changed the geometric parameters r_0 and a of the Woods-Saxon potential, used for calculation of the bound (^{6}Li+p) state wave functions, in wide physically acceptable ranges ($r_0 = 1.0 \div 1.40$ fm and $a = 0.55 \div 0.75$ fm) with respect to their “standart” values ($r_0 = 1.25$ fm and $a = 0.65$ fm). Such variation of the r_0 and a results in changing the single-particle ANCs ($b_{p^6Li} = b_{p^6Li}(r_0, a)$.

It was shown that the neutron transfer ^{6}Li(^{3}He,d)^{7}Be reaction at the projectile energy $E_{^3He} =$ MeV was peripheral and the weighted mean value of the extracted ANCs were found to be $C^2_{p^6Li;1\ 1/2} + C^2_{p^6Li;1\ 3/2} = 4.225 \pm 0.203$ fm^{-1} for ^{6}Li+p→^{7}Be (0.0 MeV). Using the

ratio of ANCs $C^2_{p^6Li;1\frac{1}{2}}/C^2_{p^6Li;1\frac{3}{2}} = 0.796$ from Refs. [5], the values of ANCs were determined to be $C^2_{p^6Li;1\ 3/2} = 2.353 \pm 0.114$ fm^{-1}, $C^2_{p^6Li;1\ 1/2} = 1.872 \pm 0.089$ fm^{-1}. The uncertainty involves the error arising because of a change of the $R(E,\theta;\ b_{d\ p}, b_{p^6Li})$ function at variation of the free parameter b_{p^6Li}, where $b_{p^6Li} = b_{p^6Li}\ (r_0, a)$ in which r_0 and a are the geometry parameters of the Woods-Saxon potential adopted, the uncertainty of the ANC for ^{3}He→d+p and the experimental errors for the differential cross section. The different optical potentials also were used in the calculation for estimation of the values of ANC for ^{6}Li+p→^{7}Be (0.0 MeV) and their uncertainty. According to the charge symmetry [5], the ratio of ANCs for ^{6}Li+p→^{7}Be and ^{6}Li+n→^{7}Li were determined to be R=1.05 by N.K. Timofeyuk et al. Using this ratio, the value of ANCs for for ^{6}Li+n→^{7}Li (0.0 MeV) were obtained to be $C^2_{n^6Li;1\ 3/2} = 2.241 \pm 0.108$ fm^{-1}, $C^2_{n^6Li;1\ 1/2} = 1.783 \pm 0.085$ fm^{-1}.

The angular distributions of the ^{7}Li(d,t)^{6}Li one neutron transfer reaction leading to the ground state of ^{7}Li were measured at energies of 25 MeV [7] and they determined values of the asymptotic normalization coefficients (ANC) for ^{6}Li+n→^{7}Li within the modified Distorted-Wave Born Approximation (DWBA) [3] using the code DWUCK5 [4].

In the present work, The contribution of the three body Coulomb dynamics of the transfer mechanism to the partial wave amplitudes at $l \geq 1$ for the above mentioned peripheral neutron-transfer reaction ^{7}Li(d,t)^{6}Li has been estimated within the three-body approach combining the dispersion method and DWBA approach [8]. For this reaction, the Coulomb renormalization factor (CRF), arising owing to correctly taking into account the three-body Coulomb dynamics of the neutron-transfer mechanism in the DWBA cross section, has been calculated. A new estimate is obtained for the values of the asymptotic normalization coefficient $(C^2_{n^6Li;\ l_{^7Li}\ j_{^7Li}})$ for ^{6}Li+n→^{7}Li.

Table 1. The values of ANC for ^{6}Li+n→^{7}Li

$l_{^7Li}\ j_{^7Li}$	$C^2_{n^6Li;\ l_{^7Li}\ j_{^7Li}}$, fm^{-1}	
	Without CRF	With CRF
1, 1/2	1.22±0.17 [1]	1.30±0.18
1, 3/2	1.66±0.23 [1]	1.77±0.25
1, 1/2+3/2	2.88±0.40 [1]	3.07±0.43

The weighted mean value of the extracted values of the asymptotic normalization coefficients was used for calculation of the astrophysical S factor of the ^{6}Li(n,γ)^{7}Li reaction leading to the ground state of ^{7}Li nucleus at low energies, including E=0.

REFERENCES

1. Zhi-Hong Li, Er-Tao Li, Jun Su, Yun-Ju Li et al., Chin. Phys. C 42, 6, 065001 (2018)

2. S.V. Artemov, S.B. Igamov, K.I.Tursunmakhatov and R.Yarmukhamedov, Bull. Russ. Acad. Sci.: Phys. 73, 2 (2009), -pp. 165
3. A.M. Mukhamedzhanov et al. Phys. Rev. C 56, 3, (1997)
4. P.D. Kunz, "Computer code DWUCK5" http://spot.colorado.edu/kunz/DWBA.html
5. G.G.Kiss et al., Phys. Rev. C 104, 015807 (2021)
6. N.K. Timofeyuk, R.C. Jonhnson A.M. Mukhamedzhanov, Phys. Rev. Lett. 91,232501 (2003)
7. N.Burtebayev, J.T.Burtebayeva et al., Acta Phys. Polo. B 46, 5, 1037 (2015)
8. S.B.Igamov, M.S.Nadirbekov and R.Yarmukhamedov, Phys. Atom. Nucl. 70, 1694 (2007)

"HAYRATLI" FUNKSIYALAR

Behruz Sayfullayev, Madamin Anorbayev, Navro'z Usmonov
behruzsayfullayev2@gmail.com
madaminanorbayev254@gmail.com
usmonovnavro'z@gmail.com
Gulistan State University

Abstract: In mathematics, there are interesting, surprising formulas and assertions. This article describes such amazing numbers, functions and verification information about them.

The information provided below can be widely used by educational institutions (including teaching mathematics at school, vocational colleges, academic lyceums).

The information presented invites students (and even teachers) to make scientific discoveries in science and to apply them.

Keywords: Amazing numbers, amazing functions, formula, property,equality, degree.

Annotatsiya: Matematikada qiziqarli, hayratlanarli formulalar va tasdiqlar uchraydi. Ushbu maqolada shunday hayratlanarli sonlar, funksiyalar va ularga doir tasdiqlar malumotlar bayon etilgan. Biz quyida bayon qilinadigan malumotlardan o'quv muassalarga (jumladan maktabda matematika o'qitishda, kasb-hunar kollejlarda, akademik litseylarda) keng foydalanishlari mumkin .

Bayon qilinadigan ma'lumotlar o'quvchining (xatto o'qituvchilarning) fanda ilmiy kashfiyot qilishlariga va uni tadbiq qilishga chorlaydi.

Kalit so'zlar: Hayratli sonlar, hayratli funksiyalar, formula, xossa, tenglik, daraja.

There are interesting, astonishing formulas and assertions in mathematics. This article describes such astonishing numbers, functions and their mysterious assertions.

Kirish: Biz quyida bayon qilinadigan malumotlardan o'quv muassalarga (jumladan maktabda matematika o'qitishda, kasb-hunar kollejlarda, akademik litseylarda) keng foydalanishlari mumkin .

Bayon qilinadigan ma'lumotlar o'quvchining (xatto o'qituvchilarning) fanda ilmiy kashfiyot qilishlariga va uni tadbiq qilishga chorlaydi.

Avvalo

$$a^2 + b^2 = a + b \quad (1)$$

xossaga ega bo‘lgan sonlarni qayd etaylik. Masalan: a=0,4; b=1,2 va a=0,16; b=1,12 sonlar uchun bajariladi. Bunday sonlarni “Hayratli sonlar” deb atagan edik (Gaimnazarov O.G., Xolmirzayev A.A. 2013) ga qarang. Bunday sonlarni “Hayratli sonlar” deb aytib ularni ikkita, uchta, to‘rtta va hokazo k ta sonlar uchun umumiylashtirib ya’ni

$$a_1^2 + a_1^2 + a_1^2 + \ldots . a_k^2 = a_1 + a_2 + a_3 + \ldots . + a_k \quad (2)$$

uchun ummumiylashtirib, ularning geometrik talqinlari ham ko‘rib o‘tilgan (Gaimnazarov O.G., Xolmirzayev A.A. 2013, Xolmirzayev A., Abduqodirov I. 2013, Mamatqulov A. 2014, Xoljurayev R. 2014, Sharipov F. 2018, Xolmirzayev A.A. 2014) ishlarga qarash kerak. Masalan uchta son uchun $a=\frac{3}{4}$, $b=\frac{2}{3}$, $c=\frac{1}{3}$ sonlar (2) tenglikni qanoatlantiradi. Bu (2) xossaga ega bo‘lgan sonlarni aniqlash usullari va uning geometrik talqinini berish masalasi G.Gaimnazarov tomonidan qo‘yilgan edi (Xolmirzayev A., Abduqodirov I. 2013)

Qayd qilingan (Mamatqulov A. 2014) ishga (2) xossaga ega bo‘lgan musbat ratsional sonlarni aniqlash usullari ko‘rsatilgan.

Yuqoridagi (2) xossaga ega bo‘lgan sonlar k=2 holda yani (1) xossaga ega bo‘lgan sonlarni aniqlash formulasi (Xoljurayev R. 2014) ishda ko‘rsatilgan bo‘lib bunday formulalar Fibbonachi sonlari va Lukas sonlarini ham aniqlash mumkinligi ko‘rsatilgan. Shu bilan birga (Xoljurayev R. 2014) da k=3 holatda (2) xossaga ega bo‘lgan sonlarni aniqlashning bir nechta ko‘rinishlari berilgan va xuddi shunday ixtiyoriy k ta sonlarni aniqlash ko‘rsatilgan.

Endi (1) xossaga ega bo‘lgan va uning umumlashmasi bo‘lgan (2) xossaga ega bo‘lgan sonlarni yana umumiyroq va kengroq xossaga ega bo‘lishini, va hayratli xossaga ega bo‘lishini bayon etamiz. Buni (Sharipov F. 2018) ishda F.SHaripov n≥2 holatda

$$X_1^n + X_2^n + X_3^n + \ldots\ldots + X_k^n = X_1^{n-1} + X_2^{n-1} + X_3^{n-1} + \ldots\ldots + X_k^{n-1} \quad (3)$$

ko‘rinishda ko‘rsatdi. Bu ishda ixtiyoriy k ta son va ixtiyoriy n≥2 sonlar uchun (3) xossaga ega bo‘lgan musbat ratsional sonlarni aniqlash formulasi ko‘rsatilgan.

Tahlil va natijalar: Biz bu ishimizda yuqorida sonlar uchun ko‘rib o‘tilganlarni, funksiyalar uchun ko‘rib o‘tamiz, ya’ni

$$f_1^2(x) + f_2^2(x) + f_3^2(x) + \cdots + f_n^2(x) = f_1(x) + f_2(x) + f_3(x) + \ldots + f_n(x)$$

$$f_1(x), f_2(x), f_3(x) \ldots, f_n(x) funksiyalarni \frac{f(x) + a_i}{g(x)}$$

$$g(x) \neq 0, (i = \overline{1,n}) \ kabi \ olamiz$$

$$\left(\frac{f(x)+a_1}{g(x)}\right)^2 + \left(\frac{f(x)+a_2}{g(x)}\right)^2 + \left(\frac{f(x)+a_3}{g(x)}\right)^2 + \cdots + \left(\frac{f(x)+a_n}{g(x)}\right)^2 = \frac{f(x)+a_1}{g(x)} + \frac{f(x)+a_2}{g(x)} + \frac{f(x)+a_3}{g(x)} + \cdots + \frac{f(x)+a_n}{g(x)}$$

(4)

$$\frac{(f(x)+a_1)^2 + (f(x)+a_2)^2 + (f(x)+a_3)^2 + \cdots + (f(x)+a_n)^2}{(g(x))^2} = \frac{f(x)+a_n + f(x)+a_n + f(x)+a_n + \cdots + f(x)+a_n}{g(x)}$$

$\frac{nf^2(x)+2f\sum_{i=1}^{n}a_i+\sum_{i=1}^{n}a_i^2}{(g(x))^2} = \frac{nf(x)+\sum_{i=1}^{n}a_i}{g(x)}$

g(x)=$\frac{nf(x)^2+2f(x)\sum_{i=1}^{n}a_i+\sum_{i=1}^{n}a_i^2}{nf(x)+\sum_{i=1}^{n}a_i}$ (5)

$$f_i(x)=\frac{f(x)+a_i}{\frac{nf(x)^2+2f(x)\sum_{i=1}^{n}a_i+\sum_{i=1}^{n}a_i^2}{nf(x)+\sum_{i=1}^{n}a_i}} \qquad (6)$$

bu tenglikdan g(x)$\neq 0$ bo‘lishi ma’lum va $nf(x)+\sum_{i=1}^{n}a_i \neq 0$ bo‘lganda g(x) aniqlangan.

Quyidagi xossalarga ega funksiyalarni hollarini ko‘ramiz.

1.1-funksiya

$|a_i|=|a_j|=i$; $a_i+a_j=0$; i+j=n+1

i=$(\overline{1,k})$ k=$\left[\frac{n}{2}\right]$

$\sum_{i=1}^{n}a_i^2=\frac{k(k+1)(2k+1)}{3}$;$\sum_{i=1}^{n}a_i=0$

$f_1(x)=\frac{(f(x)+1)nf(x)}{nf^2(x)+\frac{k(k+1)(2k+1)}{3}}$;$f_2(x)=\frac{(f(x)+2)nf(x)}{nf^2(x)+\frac{k(k+1)(2k+1)}{3}}$;

$f_3(x)=\frac{(f(x)+3)nf(x)}{nf^2(x)+\frac{k(k+1)(2k+1)}{3}}$ ..... $f_n(x)=\frac{(f(x)-1)nf(x)}{nf^2(x)+\frac{k(k+1)(2k+1)}{3}}$;

1.2-funksiya

n=3 bo‘lgan hol uchun

$f_1(x)=\frac{3(f(x)+1)f(x)}{3f^2(x)+2}$; $f_2(x)=\frac{3f(x)f(x)}{3f^2(x)+2}$; $f_3(x)=\frac{3(f(x)-1)f(x)}{3f^2(x)+2}$

Bu funksiyalarni 2021-yilda Ko‘rib o‘tgan edik

1.3-funksiya

n=4 bo‘lgan hol uchun

f_1(x)=$\frac{4(f(x)-2)f(x)}{4f^2(x)+10}$;$f_2(x)=\frac{4(f(x)-1)f(x)}{4f^2(x)+10}$;$f_3(x)=\frac{4(f(x)+1)f(x)}{4f^2(x)+10}$

;$f_4(x)=\frac{4(f(x)+2)f(x)}{4f^2(x)+10}$

4.1-funksiya

f(x)=e^x

f_1(x)=$\frac{4(e^x-2)e^x}{4e^{2x}+10}$; $f_2(x)=\frac{4(e^x-1)e^x}{4e^{2x}+10}$; $f_3(x)=\frac{4(e^x+1)e^x}{4e^{2x}+10}$; $f_4(x)=\frac{4(e^x+2)e^x}{4e^{2x}+10}$

1.4 funksiya

f(x)=$\frac{\sqrt{10}}{2}$tgx

f_1(x)=$\frac{(\sqrt{10}tgx-4)sinxcosx}{\sqrt{10}}=\frac{\sqrt{10}sin^2x-2sin2x}{\sqrt{10}}$; $f_2(x)=\frac{\sqrt{10}sin^2x-sin2x}{\sqrt{10}}$

$f_3(x)=\frac{\sqrt{10}sin^2x+sin2x}{\sqrt{10}}$; $f_4(x)=\frac{\sqrt{10}sin^2x+2sin2x}{\sqrt{10}}$

1.5-funksiya

$f_1(x)=\frac{5(f(x)-2)f(x)}{5f^2(x)+10}$; $f_2(x)=\frac{5(f(x)-1)f(x)}{5f^2(x)+10}$; $f_3(x)=\frac{5f(x)f(x)}{5f^2(x)+10}$; $f_4(x)=\frac{5(f(x)+1)f(x)}{5f^2(x)+10}$

5.1-funksiya

$f(x)=\sqrt{2}shx$

$f_1(x)=\frac{5(\sqrt{2}shx-2)\sqrt{2}shx}{10sh^2x+10}=\frac{\sqrt{2}sh^2x-2shx}{\sqrt{2}ch^2x}$; $f_2(x)=\frac{\sqrt{2}sh^2x-shx}{\sqrt{2}ch^2x}$

$f_3(x)=\frac{sh^2x}{ch^2x}$; $f_4(x)=\frac{\sqrt{2}sh^2x+shx}{\sqrt{2}ch^2x}$; $f_5(x)=\frac{\sqrt{2}sh^2x+2shx}{\sqrt{2}ch^2x}$

1.6-funksiya

Funksiyalar n ta bo‘lgan hol uchun

Yuqoridagi (6) tenlikga ko‘ra $f(x)=0$

$a_i=\sin(ix)\,, i=\overline{(1,n)}$, bo‘lgan holni qaraymiz.

$a_1=sinx\,;=sin2x\;; a_3=sin3x;\ldots\ldots\ldots\ldots;a_n=sinnx$

$g(x)=\frac{nsinx-sinnx\cdot cos(n+1)x}{2cos\frac{x}{2}\cdot\sin(\frac{n+1}{2})x\cdot sin\frac{nx}{2}}$

$f_1(x)=\frac{\sin(x)}{g(x)}$; $f_2(x)=\frac{\sin(2x)}{g(x)}$; $f_3(x)=\frac{\sin(3x)}{g(x)}$;……; $f_n(x)=\frac{\sin(nx)}{g(x)}$

1.7-funksiya $n\to\infty$ bo‘lgan hol uchun ham bir nechta funksiyalar qurishimiz mumkin ya’ni

$f_1^2(x)+f_2^2(x)+f_3^2(x)+\cdots+f_n^2(x)\ldots=f_1(x)+f_2(x)+f_3(x)+\ldots+f_n(x)\ldots$

Misol uchun.

$f_1(x)=1+sinx\,; f_2(x)=sinx+sin^2x\,;\ f_3(x)=sin^2x+sin^3x$;……

$f_n(x)=sin^{(n-1)}x+sin^nx$

$f_1^2(x)+f_2^2(x)+f_3^2(x)+\cdots+f_n^2(x)+\cdots=1+2sinx+2sin^2x+2sin^3x+\cdots$

$f_1(x)+f_2(x)+f_3(x)+\ldots+f_n(x)+\cdots=$

$1+2sinx+2sin^2x+2sin^3x+\cdots$

1.8-funksiya

f(x) uzluksiz bo‘lmagan funksiyalar uchun ham o‘rinli bo‘lishini ko‘rsatamiz.

$f(x)=\frac{1}{x}$ n=6 bo‘lgan hol uchun

$f_1(x)=\frac{3(\frac{1}{x}-3)\frac{1}{x}}{3(\frac{1}{x})^2+14}=\frac{3-9x}{3+14x^2}$; $f_2(x)=\frac{3(\frac{1}{x}-2)\frac{1}{x}}{3(\frac{1}{x})^2+14}=\frac{3-6x}{3+14x^2}$; $f_3(x)=\frac{3(\frac{1}{x}-1)\frac{1}{x}}{3(\frac{1}{x})^2+14}=\frac{3-3x}{3+14x^2}$

;$f_4(x)=\frac{3(\frac{1}{x}+1)\frac{1}{x}}{3(\frac{1}{x})^2+14}=\frac{3+3x}{3+14x^2}$; $f_5(x)=\frac{3(\frac{1}{x}+2)\frac{1}{x}}{3(\frac{1}{x})^2+14}=\frac{3+6x}{3+14x^2}$

$f_6(x)=\frac{3(\frac{1}{x}+3)\frac{1}{x}}{3(\frac{1}{x})^2+14}=\frac{3+9x}{3+14x^2}$

Funksiyalar (4)tenglikni qanoatlantirishini ko‘rsatamiz

$$\left(\frac{3-9x}{3+14x^2}\right)^2+\left(\frac{3-6x}{3+14x^2}\right)^2+\left(\frac{3-3x}{3+14x^2}\right)^2+\left(\frac{3+3x}{3+14x^2}\right)^2+\left(\frac{3+6x}{3+14x^2}\right)^2+\left(\frac{3+9x}{3+14x^2}\right)^2=$$

$$=\frac{9(6+28x^2)}{(3+14x^2)^2}=\frac{18}{(3+14x^2)};$$

$$\frac{3-9x}{3+14x^2}+\frac{3-6x}{3+14x^2}+\frac{3-3x}{3+14x^2}+\frac{3+3x}{3+14x^2}+\frac{3+6x}{3+14x^2}+\frac{3+9x}{3+14x^2}=\frac{18}{(3+14x^2)}$$

Demak tenglik o‘rinli.

Adabiyotlar

1. Gaimnazarov O.G., Xolmirzayev A.A. “Hayratli sonlar”, “Fizika, matematika va informatika” (FMI) jurnali, 6-son. Toshkent.2013-yil.

2. Xolmirzayev A,Abduroziqov U “Hayratli sonlar”, “Matematika va uning tadbiqlarini o‘qitish muamolari” mavzusidagi ilmiy uslubiy seminar materiallari. Guliston-Yangiyer 2013 yil.

3. Mamatqulov A. “Hayratli sonlar haqida”, “Fizika, matematika va informatika” (FMI) jurnali, 4-son. Toshkent, 2014-yil.

4. Xoljo‘rayev R. Ajoyib sonlar va Pifagor teotemmasi, “Fizika, matematika va informatika” (FMI) jurnali, 5-son. Toshkent, 2014-yil.

5. Sharipov F “Yosh matematiklarning yangi teoremmalari 2018” ilmiy konfrensiya tezislari to‘plami. Namangan 18-19 oktyabr 2018-yil.

6. Xolmirzayev A. “Hayratli sonlar va hayratli funksiyalar”, GulDU iqtidorli talabalar ilmiy-uslubiy seminar materiallari, Guliston 2014-yil.

7. Gaimnazarov O.G. Matematika o‘qitishda amaliy masalalarni yechish namunalari, o‘quv qo‘llanma, Toshkent, “Fan” nashriyoti, 2006 yil.

8. Gaimnazarov O.G. Matematika darslarida kollej o‘quvchilarini kasbga yo‘naltirish metodikasini takomillashtirish, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati, Toshkent 2019.

SEPARATING A FINITE SYSTEM OF POINTS FROM EACH OTHER IN REALEUCLIDEAN SPACE

Behruz Sayfullayev, Madamin Anorbayev, Navro‘z Usmonov

behruzsayfullayev2@gmail.com

madaminanorbayev254@gmail.com

usmonovnavroz@gmail.com

Gulistan State University

Anatation: In a number of applied problems, points of a simplex are considered as states of some biological (physical, economic, etc.) systems. The transition from one state to another is specified by an evolutionary operator, which can be a differential equation (with or without memory) or a difference equation. Depending on the parameters, the evolution of the system can

occur only on some hyperplane intersecting the simplex. In this case, the problem arises of determining the form of the receiving polyhedron.

Anatatsiya: Bir qator amaliy masalalarda simpleks nuqtalari ayrim biologik (fizik, iqtisodiy va boshqalar) tizimlarning holati sifatida qaraladi. Bir holatdan ikkinchi holatga o‘tish evolyutsion operator tomonidan belgilanadi, bu differentsial tenglama (xotirali yoki xotirasiz) yoki farq tenglamasi bo‘lishi mumkin. Parametrlarga qarab, tizimning evolyutsiyasi faqat simpleksni kesib o‘tuvchi ba'zi bir giperplanda sodir bo‘lishi mumkin. Bunday holda, qabul qiluvchi ko‘pburchak shaklini aniqlash muammosi paydo bo‘ladi.

Introduction In the Euclidean space R^m consider the system of points $x_1,...,x_n$. Let f be a linear functional and

$H_c = x \in R^m : f(x) = c$

for some H_c-plane in R^m. We will assume that $f \neq 0$.

Definition 1 *The hyperplane H_c separates the points $x_1,...,x_k$ from the points $x_{k+1},...,x_n$, if $f(x) > 0$ for $i = k+1, k+2,...,n$.*

In a number of applied problems [l], it becomes necessary to clarify the possibility of separating some of the points from $x_1,...,x_n$ from the rest, as well as to describe the polyhedron as the convex hull of the intersection of the hyperplane H_c with the convex hull of all $x_1,...,x_n$ ... As you know, for a three-dimensional cube, there can be triangles, quadrangles, pentagons and, finally, hexagons. It is clear that in this case, not any two vertices of the cube can be separated from the other vertices by any plane.

In this paper, we study the case when some of these points can be separated from the rest by some hyperplane.

A point system $x_1,...,x_n$ is called linearly independent if it follows from $\sum_{i-1}^{n} \lambda_i x_i = 0$ that $\lambda_1 = \lambda_2 = ... = \lambda_n = 0$.

Obviously, in this case, the inequality $n \leq m$ must hold.

A point system $x_1, ..., x_n$ is called affine independent if from the conditions $\sum_{i-1}^{n} \lambda_i x_i = 0$ and $\sum_{i-1}^{n} \lambda_i = 1$ it follows that $\lambda_1 = \lambda_2 = ... = \lambda_n = 0$.

In other words, the conditions $\sum_{i-1}^{n} \lambda_i x_i = 0$ and $\sum_{i-1}^{n} \lambda_i = 1$ are possible only if at least one of λ_i is nonzero [2].

Obviously, the affine independence of $x_1, x_2, ..., x_n$ is equivalent to the linear independence of the points $x_2 - x_1, x_3 - x_1, ..., x_n - x_1$.

Therefore, if $x_1,...,x_n$ is affinity independent, then $n \leq m + 1$. The convex hull $x_1,...,x_n$ is defined by the equality

$$co\{x_1,....,x_n\} = \{\sum_{i=1}^{n} \lambda_i x_i : \lambda_i \geq 0; \sum_{i=1}^{n} \lambda_i = 1\}$$

A set that coincides with its convex hull is called convex *[3]*

Let M - convex bounded set. The point $x \in M$ is called the extreme point of M, if there are no $x_1, x_2 \in M$ such that

$$x = \frac{1}{2}x_1 + \frac{1}{2}x_2$$

Main Part

Theorem 1 A point x ∈ M is extreme if and only if M \ {x} is also a convex set. The proof follows directly from the definition of the extreme point [4].

Definition 2 A convex subset G of the convex hull of a finite number of points is called a face if begin center$\mathrm{co}\{x_1,..,x_n\}\backslash G$ end center is convex.

The convex hull of affinely independent points $x_0, x_1, ..., x_m$ is called a simplex, and the points $x_0, x_1, ..., x_m$ are thevertices of the simplex *[5]*.

Theorem 2 Any number of vertices of the simplex can be separated from the other vertices by some hyperplane.

Proof. Without loss of generality, we assume that the points $(0,0,...,0),(1,0,...,0),(0,1,0,...,0)$, $...,(0,0,...,0,1)$ are the vertices of the simplex and the hyperplane equation has the form

$$\sum_{i=0}^{m} a_i x_i = 0$$

and $a_0 = 1$.

Obviously, the value (1) at the top e_k = *(0, ..., 0, 1, 0, ..., 0)* is equal to a_k. Therefore, if among the coefficients 1, a_1, ..., a_m is equal to k positive and $m - k$ negative, then the hyperplane (1) separates k of the vertices of the simplex from the rest *[6]*.

Definition 3 A graph is called bipartite if the set of vertices of the graph can be divided into two non-empty classes so that only a pair of vertices from different classes can be connected by another, and any two vertices from one class are not adjacent, that is, they cannot be connected by another.

A bipartite graph is called complete if any two vertices from different classes are connected by another.

Theorem 3 The section of a simplex separating k vertices from the rest is the convex hull of k pieces of m − k - dimensional simplexes.

Proof. It is clear that any complete bipartite graph uniquely determines some section of the simplex that does not pass through any of the vertices of the simplex.

The vertex numbered 1 together with the vertices $k+1, k+2, ..., m+1$ are the vertices of the mk -dimensional face of the simplex spanned by the points numbered 1, 2, ..., m + 1 ... Obviously, the section of a hyperplane with this face is an m − k -dimensional simplex. Similarly, for each of the points $2, ..., k$, we fix faces with vertices $t, k+1, k+2, ..., m+1$, where t = 2, 3, ..., k and obtain mk - dimensional simplex in the section. Since the section is convex, it is the convex hull of k pieces of m − k -dimensional simplex.

Example 1 A three-dimensional simplex has 4 vertices. Therefore, only two cases are possible:

a) one vertex is separated from the other three vertices. In this case, the section is a two-dimensional simplex, i.e. triangle.

b) two vertices are separated from the other two vertices. Then the complete bipartite graph has the form

Then the hyperplane on the face with vertices 1, 3, 4 cuts off the one-dimensional simplex, i.e. section. Therefore, in this case, the section is a convex quadrilateral.

Example 2 A four-dimensional simplex has 5 vertices. Let the hyperplane separates two vertices from the other three. In this case, the complete bipartite graph has the form and the cross section is a triangular prism.

If any one point from x_1, x_2, ..., x_n can be separated from the rest, then these points serve as vertices of a convex polyhedron. The converse is also true: any ver tex of a convex polyhedron can be separated from the other vertices ofthis polyhedron.

It is known that in R^m, for $m \geq 4$, there exist convex polytopes in which any two vertices can be separated by a hyperplane from the others, and the polytope is different from the simplex.

In our work, possible sections of a multidimensional cube by a hyperplane are considered.

CONCLUSION

In a number of applied problems, points of a simplex are considered as states of some biological (physical, economic, etc.) systems. The transition from one state to another is specified by an evolutionary operator, which can be a differential equation (with or without memory) or a difference equation. Depending on the parameters, the evolution of the system can occur only on some hyperplane intersecting the simplex. In this case, the problem arises of determining the form of the receiving polyhedron.

REFERENCES

l. P. Halmot, *Finite-Dimensional Vector Space* (Springer, 2017).

2. A.D. Aleksandrov, *Convex polyhedra* (Springer Science and Business Media, 2006).

3. F. Harari, *Graph Theory* (CRC Press,1994).

4. R. Ganikhodzhayev, Sh.J. Seytov, "An analytical description of mandelbrot and Julia sets for some multi-dimensional cubic mappings," AIP Conference Proceeding, 2365, 050006 (2021), DOI: l0.l063/5.005834l.

5. R. Ganikhodzhayev, Sh.J. Seytov, "Coexistence chaotic behavior on the evolution of populations of the biological systems modeling by three

dimensional quadratic mappings," Global and Stochastic Analysis 8(3) 41-45 (2021).

6. R. Ganikhodzhayev, Sh.J. Seytov, N.K. Rakhimova, "Mathematical modelling of the evolutions of the populations in the connected two islands," Problems of computational and applied mathematics, 1(31), 24-35 (2021)

FUNKSIYANING QAVARIQ VA BOTIQLIGI MAVZUSINI MODULLI TEXNOLOGIYA TAMOYILLARI ASOSIDA LOYIHALAB O‘QITISH

Dushabayev Olimjon Nazarovich *p.f.f.d, Guliston davlat universiteti*
Keldiyorova Setora Bo‘ribekzoda, *Guliston davlat universiteti*
odushaboev@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada, pedagogik texnologiya va modulli o‘qitish tamoyillari asosida "Funksiyaning qavariq va botiqligi" mavzusini loyihalarini tuzish va shu asosida uni o‘qitish metodikasiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda, mavzuning dolzarbligi, masalaning qo‘yilishi va uning echimi, pedagogik texnologiya kecha yoki bugun paydo bo‘lgan voqeylik emasligi, balki har bir tarixiy davrning ta’lim-tarbiya berish usullari, o‘z pedagogik texnologiyasi bo‘lganligi, unga nisbatan buyuk allomalarimizningbu sohada fikrlari, ular insonning ma’naviy va moddiy

ehtiyojlari oshib borgan sayin rivojlanib borganligi hamda har bir moduldan ko‘zlangan maqsadlar, modullari ichidagi tayanch tushunchalar va ular asosida tuzilgan nazorat savollariva shular asosida tuzilgan test berilgan. Shuningdek ular umumlashtirilib “Funksiyaning qavariq va botiqligi mavzusini loyihalab o‘qitish” mavzusining loyihalarini ishlab chiqishga bag‘ishlangan.

Аннотация: Статья посвящена методике создания проектов темы «Выпуклость и вогнутость функции» на принципах педагогической технологии и модульного обучения, и исходя из этого актуальность темы, постановка проблемы и ее решение, и то, что педагогическая технология – это не вчерашняя или сегодняшняя реальность, а то, что каждый исторический период имел свои воспитательные методы, педагогическую технологию, взгляды наших великих ученых в этой области, они развивались как духовное и материальное потребности людей увеличились, и цели каждого модуля, основные понятия внутри модулей и их основанные на контрольных вопросах и тесте на их основе. Они также посвящены разработке проектов темы «Выпуклость и вогнутость функции».

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiya, zamonaviy ta’lim texnologiyalari, loyihalab o‘qitish, metodika, modulli o‘qitish, modulli o‘qitish tamoyillari, matematik analiz elementlari, tayanch tushunchalar, matematik tushuncha

Yoshlarni tarbiyalash va ularga zamonaviy bilimlar berishning sifatini oshirish orqali jamiyatimiz uchun barkamol shaxsni shakllantirish ta’lim tizimining eng asosiy maqsadlardan hisoblanadi. Uzluksiz ta’lim jarayonida olib borilayotgan barcha harakatlar shu maqsadni amalga oshirishda muhimdir. Hozirgi vaqtda barcha fanlarni zamonaviy pedagogik texnologiya asosida o‘qitishning maqbul yo‘llari tadqiq qilinmoqda. Jumladan, pedagogik texnologiyaning o‘zbek milliy modelini paydo bo‘lishi va uning tadrijiy davomi bo‘lgan matematika o‘qitish metodikasi fanidan talabalarga darsni avvaldan loyihalash asosida bilimlar berish ta’lim sohasidagi yangiliklardan biridir.

Ayni payitda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 20 maydagi «Oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori[2]ga ko‘ra ta’lim samaradorligini oshirish, zamonaviy ta’lim texnologiyalarini qo‘llash orqali ta’lim sifatini yaxshilash, fanlarni o‘qitish jarayonini pedagogik texnologiya, didaktika va sistemali yondashuv tamoyillari asosida loyihalarini tuzishni taqozo etadi.

Shulardan kelib chiqib, “Funksiyaning qavariq va botiqligi” mavzusini[3] pedagogik texnologiya tamoyillari asosida loyihalab o‘qitish kunning talabidir.

Mavzuning loyihasini tuzish uchun quyidagi amallarni bajariladi.”Funksiyaning qavariq va botiqligi” mavzusining loyihalarini tuzib chiqamiz.

Modul mavzusi va maqsadi

Modulning nomi: Funksiyaning qavariqligi va egilish nuqtalari tushunchalarni.

Moduldan ko‘zlangan maqsadlar: Ta’limiy: Talaba umumiy Oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimi matematikasi kursida o‘rganiladigan matematik analiz elementlarini biladi; bilish, bilish bosqichlari (hissiy va mantiqiy bilish), tushuncha, matematik tushuncha, ta’rif, aksiomalarni va teoremalar mantiqiy tuzilishini tushunadi; matematik tushunchalar mazmuni va hajmi; matematik tushunchalar ta’riflari turlari va matematik tushunchalarni ta’riflash metodikasini biladi; matematik tushunchalarni dars jarayoniga kiritish metodikasini ilmiy-metodik jihatdan tahlil eta oladi; matematik tushunchalarni kiritish usulini his qila oladi va uni o‘quvchilarga

tushuntirish metodikasi bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malaka shakllanadi; ularni o‘z kasbiy faoliyati jarayonida qo‘llay oladi.

Tarbiyaviy: talaba har qanday matematik tushunchani o‘quvchilarga tushuntirish va uni kiritish metodikasini ko‘rsatish bizga ma’lum bo‘lgan ilmiy bilish nazariyasi asosida amalga oshirilishini tushunib etadi; matematika fanini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish rivojlanadi; o‘quvchilarda matematik madaniyatni tarbiyalash zarurat ekanligini anglaydi va uni amalga oshirish bo‘yicha malaka va ko‘nikmalarni egallaydi.

Amaliy: Talaba har bir matematik tushuncha hajmi, mazmuni, turi, jinsi va tushunchalarni ta’riflash haqidagi hamda ularni dars jarayoniga kiritishni ilmiy metodik jihatidan tushuntirishda kundalik hayotda uchraydigan amaliy xarakterdagi topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini tushunib etadi; o‘quvchilarda amaliy mazmundagi bilimlar majmusini hosil qildirish ko‘nikmasi shakllanadi; o‘quvchilarning shaxs sifatida shakllanishida va rivojlanishida mantiqiy bilish muhim o‘rin tutishini tushunib etadi; shu asosda o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashga o‘rgatish metodikasini egallaydi.

1-jadval.

Modul ichidagi kichik modullar nomlari va maqsadlari

/r	Kichik modullar nomi	Kichik modullarning maqsadlari
.	Tushunchaning falsafiy, psixologik, pedagogik va didaktik mohiyati	Har qanday ta’lim pedagogik jihatdan o‘z oldiga ikkita maqsadni qo‘yadi. 1. O‘quvchilarga Davlat ta’lim standarti asosida o‘rganilishi zarur bo‘lgan minimal darajadagi bilimlar tizimini berish. 2. Matematik bilimlarni hamda shu egallangan bilimlar yuzasidan ko‘nikma va malakalar hosil qilish orqali o‘quvchilar mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishdan iborat bo‘lib, bunda bilish psixologik jarayoni ekanligi hamda u hissiy va mantiqiy bilish bosqichlari orqali amalga oshirilishini talabalar tushunadi.
.	Matematik tushuncha, uning mazmuni va hajmi	Talaba matematik tushuncha ta’rifini biladi va uning mazmuni va hajmini tushunadi; tushuncha, matematik tushuncha, tushunchaning mazmuni va uning hajmi to‘g‘risida tasavvur hosil bo‘ladi; ulardan pedagogik faoliyati jarayonida amaliy tatbiq qila olish ko‘nikma va malakalari shakllanadi.
.	Ta’riflanadigan va ta’riflanmaydigan tushunchalar, matematik tushunchalarni ta’riflash	Talaba ta’riflanadigan va ta’riflanmaydigan tushunchalar ta’rifini biladi; “ta’rif” degan so‘zning ma’nosini ochib bera oladi; matematika fanidagi ta’riflanmaydigan va ta’riflanadigan (ko‘pgina adabiyotlarda boshlang‘ich tushunchalar ham deb yuritiladi) tushunchalar haqida ma’lumotlarni anglaydi; tushunchalarni real, genetik va klassi-fikatsion ta’riflash turlari haqidagi bilimlarni talabalar ongiga etkaziladi; ularni amalda qo‘llay oladi.
	Matematik	Talaba matematik tushunchalar ikki xil aniq-induktiv va

.	tushunchalar kiritish	abstrakt-deduktiv usulda kiritilishini biladi; matematik tushunchalarni kiritish metodikasini anglaydi; ularni qo‘llay olish ko‘nikmasi shakllanadi.

2-jadval.

Dars turi hamda unda qo‘llanadigan pedagogik usul va uslublar

Dars turi	Qo‘llanadigan pedagogik usul va uslublar
Aralash dars, yangi bilimlarni egallash	Muammoli bayon qilish, tushuntirish, ko‘rgazmalilik

3-jadval.

O‘quv jarayonida foydalaniladigan axborot texnologiyalar va didaktik materiallarning qo‘llanish joylari

O‘qitishningtexnikvositalari	Didaktik materiallar
Tushunchani shakllantirish va uni kiritish jarayonidagi psixologik, pedagogik va didaktik materiallar, mavzu mazmuniga doir tuzilgan testlar, nazorat savollari hamda test va nazorat savollari asosidagi slaydlarni namoyish qilish, kompyuter, yozuv doskasi	Matematika o‘qitish metodikasi faniga doir darslik, o‘quv, uslubiy qo‘llanmalar va ko‘rgazmali qurollar hamda ushbu fan o‘quv jarayoni loyihalari, test

“Funksiyaning qavariq va botiqligini loyihalab o‘qitish metodikasi” mavzusining mazmuni va o‘quv jarayonini amalga oshirishni ifoda etuvchi matn stsenariysi[3] beriladi.

Funksiyaning qavariq va botiqligi, egilish nuqtalari

Funksiyaning qavariqligi va botiqligi. Faraz qilaylik, $f(x)$ funksiya (a, b) da berilgan bo‘lib, $x_1, x_2 \in (a, b)$ uchun $x_1 < x_2$ bo‘lsin.

$f(x)$ funksiya grafigining $(x_1, f(x_1))$, $(x_2, f(x_2))$ nuqtalaridan o‘tuvchi to‘g`ri chiziqni $y = l(x)$ desak, u quyidagicha

$$l(x) = \frac{x_2 - x}{x_2 - x_1} f(x_1) + \frac{x - x_1}{x_2 - x_1} f(x_2)$$

bo‘ladi.

1-ta’rif. Agar har qanday oraliq $(x_1, x_2) \subset (a, b)$ da joylashgan $\forall x \in (x_1, x_2)$ uchun

$$f(x) \le l(x) \quad (f(x) < l(x))$$

bo‘lsa, $f(x)$ funksiya (a, b) da botiq (qat`iy botiq) funksiya deyiladi.

2-ta’rif. Agar har qanday oraliq $(x_1, x_2) \subset (a, b)$ da joylashgan $\forall x \in (x_1, x_2)$ uchun

$$f(x) \ge l(x) \qquad \left(f(x) > l(x)\right)$$

bo‘lsa, $f(x)$ funksiya (a, b) da qavariq (qat’iy qavariq) funksiya deyiladi.

Botiq hamda qavariq funksiyalarning grafiklari 1-chizmada tasvirlangan:

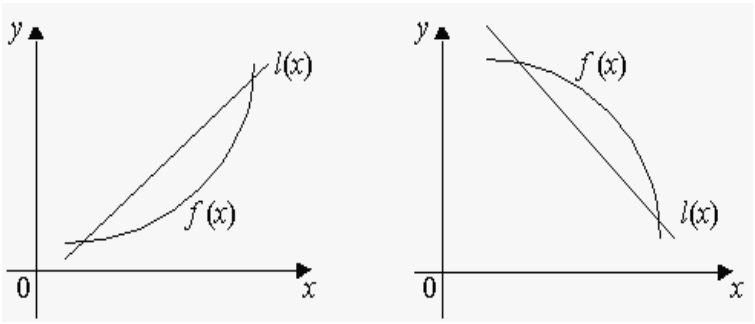

1-chizma.

Aytaylik, $\alpha_1 \geq 0,\ \ \alpha_2 \geq 0,\ \alpha_1 + \alpha_1 = 1$ bo‘lib, $\forall x_1,\ x_2 \in (a,\ b)$ bo‘lsin. Funksiyaning botiqligi hamda qavariqligini quyidagicha ta`riflash ham mumkin.

3-ta’rif. Agar

$$f(\alpha_{1.}x_1 + \alpha_2 x_2) \leq \alpha_1 f_1(x_1) + \alpha_2 f(x_2)$$
$$\left(f(\alpha_{1.}x_1 + \alpha_2 x_2) < \alpha_1 f(x_1) + \alpha_2 f(x_2)\right)$$

bo‘lsa, $f(x)$ funksiya $(a,\ b)$ da botiq (qat’iy botiq) deyiladi.

4-ta’rif. Agar

$$f(\alpha_{1.}x_1 + \alpha_2 x_2) \geq \alpha_1 f_1(x_1) + \alpha_2 f(x_2)$$
$$\left(f(\alpha_{1.}x_1 + \alpha_2 x_2) > \alpha_1 f(x_1) + \alpha_2 f(x_2)\right)$$

bo‘lsa, $f(x)$ funksiya $(a,\ b)$ da qavariq (qat’iy qavariq) deyiladi.

Misol. Ushbu $f(x) = x^2$ funksiya R da qat’iy botiq funksiya bo‘ladi.

3-ta’rifdan foydalanib topamiz:

$$f(\alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2) = (\alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2)^2 = (\alpha_1 x_1)^2 + 2\alpha_1\alpha_2 x_1 x_2 + (\alpha_2 x_2)^2 <$$
$$< \alpha_1^2 x_1^2 + \alpha_1\alpha_2 (x_1 + x_2)^2 + \alpha_2^2 x_2^2 = \alpha_1 x_1^2 (\alpha_1 + \alpha_2) + \alpha_2 x_2^2 (\alpha_1 + \alpha_2) =$$
$$= \alpha_1 x_1^2 + \alpha_2 x_2^2 = \alpha_1 f(x_1) + \alpha_2 f(x_2)$$

Teorema. Faraz qilaylik, $f(x)$ funksiya $(a,\ b)$ da berilgan bo‘lib, unda $f'(x)$ hosilaga ega bo‘lsin. $f(x)$ funksiyaning $(a,\ b)$ da botiq (qat’iy botiq) bo‘lishi uchun $f'(x)$ning $(a,\ b)$ da o‘suvchi (qat’iy o‘suvchi) bo‘lishi zarur va etarli.

Zarurligi. $f(x)$ funksiya $(a,\ b)$ da botiq bo‘lsin. U holda $\forall x_1,\ x_2 \in (a,\ b),\ \ x_1 < x_2,$ $\forall x \in (x_1,\ x_2)$ uchun

$$f(x) \leq \frac{x_2 - x}{x_2 - x_1} f(x_1) + \frac{x - x_1}{x_2 - x_1} f(x_2)$$

bo‘lib, undan

$$\frac{f(x) - f(x_1)}{x - x_1} \leq \frac{f(x_2) - f(x)}{x_2 - x}$$

bo‘lishi kelib chiqadi. Keyingi tengsizlikda $x \to x_1$ so‘ng $x \to x_2$ da limitga o‘tib,

$$f'(x_1) \le \frac{f(x_2)-f(x_1)}{x_2-x_1},$$

$$f'(x_2) \ge \frac{f(x_2)-f(x_1)}{x_2-x_1}$$

bo‘lishini topamiz. Undan $f'(x_1) \le f'(x_2)$ bo‘lishi kelib chiqadi. Demak, $f'(x)$ funksiya (*a, b*) da o‘suvchi.

$f(x)$ funksiya (a, b) da qat`iy botiq bo‘lsin. U holda

$$\frac{f(x)-f(x_1)}{x-x_1} < \frac{f(x_2)-f(x)}{x_2-x}$$

bo‘ladi. Lagranj teoremasiga muvofiq

$$\frac{f(x)-f(x_1)}{x-x_1} = f'(c_1), \quad x_1 < c_1 < x;$$

$$\frac{f(x_2)-f(x)}{x_2-x} = f'(c_2), \quad x < c_2 < x_2$$

bo‘lib, undan $f'(x_1) < f'(x_2)$ bo‘lishi kelib chiqadi.

Etarliligi. $f'(x)$ funksiya (a, b) da o‘suvchi (qat`iy o‘suvchi) bo‘lsin: $\forall x_1, x_2 \in (a, b), \ x_1 < x_2$ da

$$f'(x_1) \le f'(x_2) \quad (f'(x_1) < f'(x_2)).$$

Lagranj teoremasidan foydalanib topamiz:

$$\frac{f(x)-f(x_1)}{x-x_1} = f'(c_1), \quad x_1 < c_1 < x;$$

$$\frac{f(x_2)-f(x)}{x_2-x} = f'(c_2), \quad x < c_2 < x_2.$$

Ravshanki, $x_1 < c_1 < x < c_2 < x_2 \Rightarrow c_1 < c_2$. Demak, $f'(c_1) \le f'(c_2)$ $(f'(c_1) < f'(c_2))$ bo‘lib, yuqoridagi munosabatlardan

$$\frac{f(x)-f(x_1)}{x-x_1} \le \frac{f(x_2)-f(x)}{x_2-x} \qquad \left(\frac{f(x)-f(x_1)}{x-x_1} < \frac{f(x_2)-f(x)}{x_2-x}\right)$$

bo‘lishi kelib chiqadi. Bu esa $f(x)$ funksiyaning (a, b) da botiq (qat`iy botiq) ekanini bildiradi.

Xuddi shunga o‘xshash, quyidagi teorema ham isbotlanadi.

Teorema. $f(x)$ funksiya (a, b) da berilgan bo‘lib, unda $f'(x)$ hosilaga ega bo‘lsin.

$f(x)$ funksiyaning (a, b) da qavariq (qat’iy qavariq) bo‘lishi uchun $f'(x)$ ning (a, b) da kamayuvchi (qat’iy kamayuvchi) bo‘lishi zarur va etarli.

Aytaylik, $f(x)$ funksiya (a, b) da berilgan bo‘lib, u shu intervalda $f''(x)$ hosilaga ega bo‘lsin. Bundan tashqari (a, b) intervalning har qanday (α, β) $((\alpha, \beta) \subset (a, b))$ qismida $f''(x)$ aynan nolga teng bo‘lmasin.

Teorema. $f(x)$ funksiya (a, b) intervalda botiq (qavariq) bo‘lishi uchun (a, b) da

$$f''(x) \geq 0 \quad (f''(x) \leq 0)$$

bo‘lishi zarur va etarli.

Bu teoremaning isboti yuqoridagi hamda funksiyaning monotonligi haqidagi teoremalardan kelib chiqadi.

Misol. Ushbu $f(x) = \ln x \quad (x > 0)$ funksiya qavariq bo‘ladi.

Bu funksiya uchun

$$f''(x) = -\frac{1}{x^2} < 0$$

bo‘ladi. 2-teoremaga ko‘ra berilgan $f(x) = \ln x$ funksiya $(0, +\infty)$ da qat`iy qavariq bo‘ladi.

Funksiyaning egilish nuqtalari. Faraz qilaylik, $f(x)$ funksiya $X \subset R$ to‘plamda berilgan bo‘lib, $x_0 \in X$, $(x_0 - \delta, \ x_0 + \delta) \subset X$, $\delta > 0$ bo‘lsin.

5-ta’rif. Agar $f(x)$ funksiya $(x_0 - \delta, \ x_0)$ da botiq (qavariq), $(x_0, \ x_0 + \delta)$ da qavariq (botiq) bo‘lsa, x_0 nuqta $f(x)$ funksiyaning egilish nuqtasi deyiladi.

Aytaylik, $f(x)$ funksiya $(x_0 - \delta, \ x_0 + \delta)$ da $f''(x)$ hosilaga ega bo‘lsin. Agar $\forall x \in (x_0 - \delta, \ x_0)$ da $f''(x) \geq 0 \quad (f''(x) \leq 0)$,

$\forall x \in (x_0, \ x_0 + \delta,)$ da $f''(x) \leq 0 \quad (f''(x) \geq 0)$,

bo‘lsa, $f'(x)$ funksiya x_0 nuqtada ekstremumga erishadi va demak, $f''(x_0) = 0$ bo‘ladi. Demak, $f(x)$ funksiya egilish nuqtasi-da $f''(x) = 0$ bo‘ladi.

Misol. Ushbu $f(x) = x^3$ funksiya $x_0 = 0$ nuqtada egiladi. Bu funksiya uchun $f''(x) = 6x$ bo‘lib,

$$\forall x \in (-\delta, 0) \text{ da } f''(x) < 0$$
$$\forall x \in (0, \ \delta,) \text{ da } f''(x) > 0 \qquad (\delta > 0)$$

bo‘ladi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash joizki, pedagogik texnologiya va modulli o‘qitish tamoyillari asosida “Funksiyaning qavariq va botiqligi”ni loyihalarini tuzib o‘qitish talabalarda mustaqil fikrlashlarini rivojlantiradi va o‘quv faoliyatini oshiradi hamda ta’lim sifati kafolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008. – 173 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 20 maydagi “Oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-1533-sonli qarori.
3. Xudoyberganov G., Varisov A., Mansurov H. Matematik analiz, 1 va 2 qismlar, Qarshi, «Nasaf», 2003.

4. Dushaboyev O. “O‘qitishning usul va uslublari-matematika fanini o‘qitishning metodik sistemasi tarkibiy qismi sifatida”. // J: Ta’lim, fan va innovatsiya. -T.: 2016. 43-48 b.

5. Dushaboyev O. “Methods of Proving Theorems Training”. // J: Eastern European Scientific Journal. - Germaniya.: 2016. №10 43-50 b.

YARIM SILINDR SHAKLIDAGI SHAFFOF POLIETILEN PLYONKA TO‘SIQLI QUYOSH ISSIQXONA-QURUTGICHINING TEMPERATURA REJIMINI HISOBLASH

Abdullayev Abduraxman
texnika fanlari nomzodi, dotsent, Guliston davlat universiteti
abduraxmon1948@gmail.com

Annotatsiya: Xo‘jaliklar uchun mo‘ljallangan, konstruktiv va issiqlik – texnikaviy parametrlari optimallashtirilgan yarim tsilindr shaklidagi plyonkali shaffof to‘siqli gelioissiqxona - quritgichning tajribada nusxasini yaratish va ulardagi haroratni kuzatish usuli bayon etilgan.

Kalit so‘zlari:yarim tsilindr, plienka, shaffof, to‘siq, quyosh issiqxona – quritgichi.

O‘zbekistonning ko‘pchilik hududlariga qurilgan issiqxonalar iqtisodiy jihatdan qaraladigan bo‘lsa o‘z harajatlarini qoplamaydi, shu sababli bunday issiqxonalarga ko‘rsatiladigan hizmatlar hali ham ancha yuqori qiymatga ega.

O‘simliklarni o‘stirish uchun ketadigan solishtirma harajatlarni ma’lum miqdorda kamaytirish mumkin, buning uchun issiqxonaning ishlash davrini yil davomida uzaytirish lozim bo‘ladi.Tajriba natijalari shuni ko‘rsatadiki, issiqxona- quritgichlarni ekspulatatsiya qilish davri yilning turli vaqtlarida turli maqsadlar uchun ishlatish mumkin, jumladan yilning issiq davrida quritgich sifatida va sovuq vaqtida issiqxona sifatida ishlatilsa bo‘ladi. [1, 6-b.]

O‘zbekiston sharoitida quyosh issiqxona - quritgichlarida o‘simliklarni yetishtirish qish davrida va yoz oylarida mevalarni quritish rentabelli bo‘lib hisoblanadi.Yil davomida qancha vaqt issiqxona sifatida ishlatishni berilgan dastur bo‘yicha ishlashini va o‘simliklar uchun kerak bo‘ladigan temperatura aniqlash uchun hisoblashlarni o‘tkazish zarur bo‘ladi, chunki issiqlikning balansi quyosh radiatsiyasiga bog‘liq bo‘ladi.

Issiqxona ichidagi temperatura tushuvchi to‘g‘ri va sochilgan quyosh radiatsiya kelishiga bog‘liq, bundan tashqari oldingi kunlardagi quyosh radiatsiyasining issiqxonaga o‘tishiga ham bog‘liq bo‘ladi, bulardan tashqari ob – havoning sharoitiga (temperatura, shamol), issiqxona ichidagi namlik almashinish rejimiga, o‘simliklar turiga va boshqa omillarga bog‘liq bo‘ladi.Bu omillarni hisobga olish juda qiyin, chunki ularnig ko‘pchiligi ehtimollik xarakteriga ega.

Mamlakatimiz quyosh energiyasidan foydalanishda ulkan imkoniyatlarga ega hisoblanadi. Sirdaryo viloyatidayil davomida 250-270 kun bulutsiz ob-havo kuzatiladi va va quyosh charaqlab nur sochishi 2850-3050 sotni tashkil etadi.Yil davomida yer sirtininghar bir kvadrat metrigatushadigan yig‘indi Quyosh nurlanishi energiyasining miqdori Toshkent viloyatida 6076, Samarqand va Xorazim viloyatlarida 6398 va 6755 MJ ni tashkil etadi va bu energiya miqdori 173-193 kub metr tabiiy gaz yonganda ajralib chiqadigan energiya miqdoriga tengdir. [2, 96-b.]

Geliotexnik hisoblashlar o‘tkazishda, yaxshi orentatsiyali issiqxonani tanlashda quyosh manbaiga nisbatan issiqxona ichiga o‘tuvchi nurlanishni shaffof izolyatsiyali to‘siqdan o‘tishini hisoblash davrini aniqlash kerak bo‘ladi. Bu masala [1] ishda atroflicha Sirdaryo viloyati uchun

qishki mavsumga aniqlangan. Quyosh issiqxonasiga tushgan energiyaning fotosintez uchun sarflanadigan (1,5 - 2 %) dan tashqari qismi, issiqxona ichkarisidagi havo va tuproq temperaturasini me'yoriy qiymatlarida ushlab turish uchun yetarli bo‘ladi. Issiqxona ichidagi temperatura sutka davomoida davriy o‘zgarib turadi, u tashqi ob – havo, Quyoshning og‘ishiga va boshqa omillarning holatiga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli issiqxona ichidagi va tashqi muhitning temperatura farqi yil davomida doimiy bo‘lmaydi. [3, 431-b.]

Yarim silindr shakildagi shaffof plenka to‘siqli quyosh issiqxonalarining optik va issiqlik – texnikaviy tavsiflari [2] ishda berilgan. Qaralayotgan masalaning mavjud bo‘lgan yechish usullari quyosh issiqxonalarining ayrim sirtlari, hajimlari, qismlari va bir butun issiqxona inshoati uchun issiqlik balansi tenglamalari tizimi tuzilishi va tushuvchi quyosh nurlanishi va atrof – muhit haroratining davriy o‘zgarishlari asosida izlanayotgan parametrlariga nisbatan yechishga asoslnadi.Ammo, bajarilgan hisobiy izlanishlar va quyosh issiqxonalarining tajribaviy modelida o‘tkazilgan nazorat tajribalariga ko‘ra, mazkur usulni ximoyalangan inshoatlarning sutkalik nobarqaror harorat rejimlarini hisoblashga qo‘llash katta xatoliklarga olib keladi.Bu xatolar ayniqsa kechqurungi soatlarda juda kattalashib ketadi.Shu sababli ishda qaralayotgan masalani yechishda tushayotgan yig‘indi quyosh nurlanishi va atrof-muhit haroratining har qanday o‘zgarishida issiqxonalarda ichki haroratrejimining ulardagi shaffof to‘siqlarining oldindan ma'lum bo‘lgan issiqlik- texnikaviy va optik sifatlariasosida kelayotgan quyosh nurlanishi vaatrof-muhitsutkaliknobarqaror o‘zgarishlariga bog‘liqligini o‘rganishmaqsadida ular uchun tuzilgan tegishli nobarqaror issiqlik tenglamalari tizimlaridan foydalanildi.Boshlang‘ich vaqtda issiqxona tuprog‘i haroratining chuqurlik bo‘yicha taqsimotqonuni ma'lum bo‘lmaganligi sababli dastlab uning tekis taqsimlanishini qabul qilish mumkin.Mazkur turdagi quyosh issiqxonalarini qo‘llash natijasida quyidagi ko‘rsatgichlar aniqlandi:

a) bunday quyosh issiqxonalaridasarf bo‘ladigan issiqlik va elektr energiyasi tejaladi;

b) o‘simliklardan olinadigan hosildorlikning sifat ko‘rsatgichlari oshadi;

v) xo‘jaliklarda qurilgan quyosh issiqxonalarining qish mavsumi davomida isitishga sarflanadigan an' anaviy yoqilg‘i – energetik resurslarning 30 - 45 % tejaladi;

g) quyosh energiyasini elektr energiyasiga aylantirish va undan issiqxonalarning shamollatishga imkon yaratiladi.

Tadbirorlar va shaxsiy tomorqa xo‘jalikari uchun mo‘ljallangan kichik o‘lchamli quyosh issiqxonalarining konustruktiv va issiqlik- texnikaviy asosiy parametrlari optimallashgan issiqxonalar o‘rganildi.Dastlabki tajribaviy issiqxonaning uzunigi – 6 m, eni – 3,5 m (tuproq sirtining yuzasi 21 m^2)yoyning balandligi (markazda) -2,5 m.Issiqxonaning yarim silindr shaklidagi karkasining tashqi diametri 33 mm bo‘lgan metall quvurdan tayyorlangan. Shaffof qoplam sifatida qalinligi 0,12 mm bo‘lgan issiqxonalar uchun mo‘ljallangan polietilinplyonkalardan foydalanilgan.Plyonkali to‘siqlar sirtlarining umumiy yuzasi 42,4 m^2.Tuproq sirtidan 0,35 m chuqurlikda quyosh issiqxonasi o‘rtasidagi yo‘lakchaostiga joylashtirilgan va asosan kunduzgi ortiqcha quyosh nurlanishi issiqligini jamlovchi qurilma kamerasi to‘rtburchak shakildagi temir – beton konteynerdan iborat bo‘lib,uning hajmiqalinligi 0,1 m bo‘lgan konteyner devorlari va uning atrofidagi tuproq qatlamlriningissiqlik jamlash qobilyatini hisobga olgan holda va ularning hajimlarini 2,37 m^3qilib olingan.

Yarim silindr shaklidagi shaffof plenka to‘siqli quyosh issiqxona quritgichining harorat rejimlarini hisoblash va asosiy parametrlarini optimallashtirish borasida ishda [25] bajarilgan

ilmiy tadqiqotlar asosida Guliston shahridagi bir va ikki qavatli shaffof plenka tajribaviy issiqxonasida o‘tkazildi.

Quyosh issiqxona - quritgichining issiqlik rejimlarini hisoblash yuzasidan hozirgacha mavjud bo‘lgan uslublarda ularga kirgan quyosh nurlanish va atrof-muhit haroratining sutka davomida nobarqaror o‘zgarishlari to‘g‘ri hisobga olinmaganligi va ularning issiqlikni jamlovchi qurilmalarining optimal qiymati to‘g‘ri tanlanganligi ko‘rsatib o‘tilgan. Mazkur turdagi issiqxonalar [2-5] (1-rasm) uchun qo‘shimcha issiqlik jamlovchi qurilmalarning bir va ikki qatlamli plenkali shaffof to‘siqlari bo‘lgan quyosh issiqxonalarni real issiqlik-texnikaviy va ekspluatatsion ko‘rsatgichlari olingan.

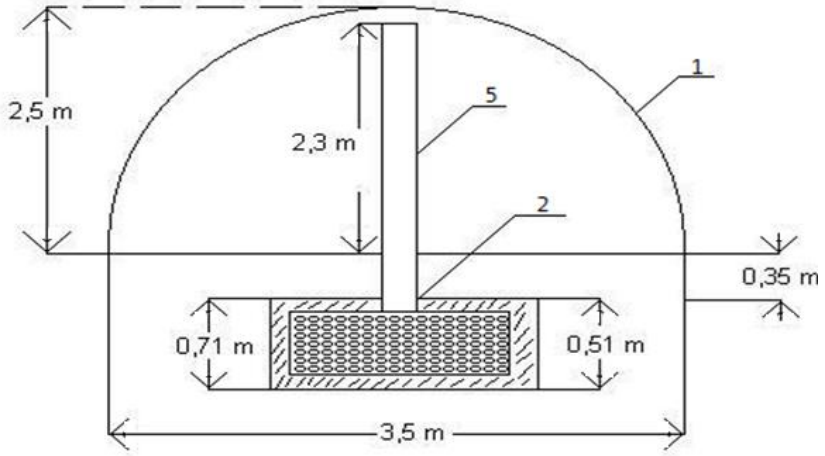

1-rasm.

Yarim silindr shaklidagi shaffof plenka to‘siqli qo‘shimcha issiqlik jamlovchisi bo‘lgan quyosh issiqxona – quritgichi, 1-shaffof plenka to‘siq, 2-qo‘shimcha issiqlik jamlovchi qurilma issiqxona- quritgich tuprog‘i ostiga jaylashtirilgan, 4- meva qurituchi padon (rasmda ko‘rsatilmagan), 5-issiqlik elitgich havoni o‘tkazuvchi quvur.

[3-5] ishlarda ilgaridan ma’lum bo‘lgan va ilmiy asoslangan nazariy – hisobiy usullardan foydalanish, quyosh issiqxona - quritgichning yarim silindr shaklidagi shaffof plyonka to‘siqlarning optikaviy va issiqlik– texnikaviy tavsiflarini tadbiq qilish, mazkur quyosh issiqxona- quritgichining nobarqaror issiqlik holatlarini tadbiq qilish uchun chekli oraliqlar uslubiga asoslangan hisobiy usul rivojlantiriladi.Buning uchun quyosh issiqxona- quritgichining asosiy konstruktiv yechimlari va bu borada amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarning holatlari tahlil qilindgan.Taklif qiligayotgan quyosh issiqxona- quritgichning optik va issiqlik – texnikaviy hisoblashdagi yutuq va kamchiliklar aniqlangan. Hozirgacha mavjud bo‘lgan quyosh issiqxona- quritgichlarining issiqlik rejimlarini hisoblash usulidagi issiqxona- quritgichga sutka davomida tushayotgan quyoshning yig‘indi radiatsiyasi va tashqi atrof–muhitning haroratini o‘zgartirish to‘g‘ri olinmaganligi hamda issiqxona- quritgichissiqxona ichiga o‘rnatilgan qo‘shimcha qisqa muddatli jamlagichning hajmi optimal tanlanmaganligi aniqlandi.

Quyosh issiqxona- quritgich konstruksiyalari to‘g‘risida juda ko‘p takliflar va tavsiyalar bo‘lishiga qaramay, ular xozirgi kunda keng ko‘lamda qo‘llanilmadi. Bu muammoning asosiy sababi, ekperimental kuzatish izlanishlarini kichik modellarda olib borilganligi va bu natijalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri keng ko‘lamda sanoat miqyosida ishlatib kelinayotgan sabzavotchilik amaliyotidagi issiqxonalarga tavsiya qilinganligidir. Shu sababli qaralayotgan muammo nafaqat O‘zbekiston balki butun Markaziy Osiyo davlatlarida qisman o‘rganilgan holos.

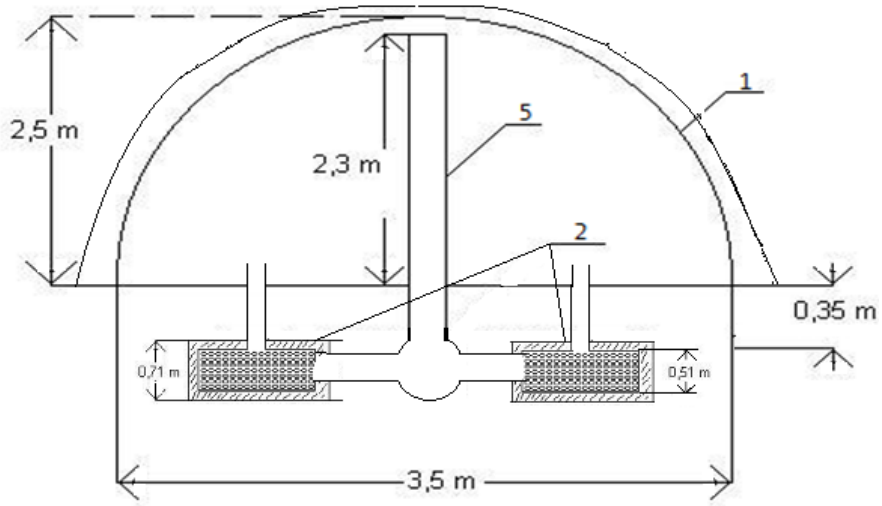

2-rasm.

Yarim silindr shaklidagi shaffof plenka to‘siqli qo‘shimcha issiqlik jamlovchisi bo‘lgan quyosh issiqxona – quritgichi

Quyosh issiqxona – quritgichini shunday tanlash keraki, unda issiqxona va quritgichning optimal rejimlarini qanoatlantirilsin.

Quyosh energiyasidan xalq xo‘jaligida foydalanishning asosiy muommolaridan biri meva – sabzavot mahsulotlarini, qorako‘l tyeri, chorvachilik mahsulotlari va qurilish materiallarini quritishda quyosh quritgichlaridan foydalanishdir. [5, 1-6 b.]

Mamlakatimizda havoni nisbiy namligining past bo‘lishi, yozning issiq va quruq kelishin ёки quyoshli kunlarning yetarlicha ko‘pligi turli quritgichlardan keng foydalanish imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasi yuqori eksport potentsialiga ega bo‘lgan va undan turli xil xom ashyo ishlab chiqaradigan paxta, pilla, sabzovot, mevalar yetishtiruvchi va ta’minlovchi bo‘lib hisoblanadi. Bu mahsulotlarni yetishtirishni oshirish, sifatini yaxshilash, ularga ishlov berishda yoqilg‘i – energetika resurslar sarfini kamaytirish maqsadida, boshqa tadbirlar bilan bir qatorda, zamonaviy energiya tejamkor texnologiyalarni ishlab chiqish va tadbiq etishni talab qiladi.

O‘zbekistonda meva va sabzavotlarni tayyorlash yilning quyoshli oylariga, ya’ni may-sentyabr’ to‘g‘ri keladi. Bu oylarda konvektiv issiqlik almashinish printsipi asosida ishlovchi quritgichlar qo‘laniladi. Bunday quritgichlardan biri konveyerli - setkali CK – 150 K turdagi quritgich bo‘lib, u hozirgi payitda mamlakatimizdagi barcha daslabki ishlov berish bazalarida ish jarayonlarida ishlatilmoqda. Mazkur turdagi quritgichda, 1 t pilla gumbagini jonsizlantirishda 20 l dizel’ yoqilg‘isi va 115 kVt·s elektr energiyasi sarf bo‘ladi.

Mamlakatimiz sharoitida yoqilg‘i – energetika resurslar sarfini kamaytirishning usullaridan biri quyosh nurlanish energiyasidan foydalanish hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi territoriyasi nisbatan ekologik toza va bitmas - tugamas quyosh energiyasidan foydalanish uchun qulay iqlim sharoitida joylashgan. Mamlakatimiz sharoitida yerning 1 m^2 gorizontal yuzasiga tushayotgan quyosh nuri energiyasining yillik qiymati o‘rta hisobda 6,0 GJ ni tashkil qiladi, ya’ni 0,2 t miqdordagi shartli yoqilg‘ini yoqishdan olinadigan issiqlik energiyasiga ekvivalentdir. Shu nuqtai - nazardan, arzon va yuqori unumdorlikka ega bo‘lgan quyosh qurilmasini ishlab chiqish va tayyorlash zarur. [5, 6-b.]

Quyosh quritgichlarining afzalligi shundaki, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini quritishda quyosh energiyasidan foydalanib, qisqa vaqt davomida sifatli mahsulot olish mumkin. O‘zbekiston turli xil mevalarga boy bo‘lgan mamlakat hamdir. Ma’lumki, qishloq xo‘jaligi xodimlari hosilni to‘la o‘zlashtirish, ya’ni uni yig‘ishtirib olish, navlarga ajratish, qutilarga joylshtirish, omborlarga yetkazish, bozorlarga olib borish, konservatsiyalash kabi bir qator ishlarni bajarishga ulgura olmaganliklari tufayli, hosilning bir qismi tabiiy sharoitda yoki yoqilg‘i sarfi bilan ishlaydigan meva quritgichlarda quritiladi. Quyosh quritgichlarining afzalliklari bilan bir qatorda, kunduzi quyosh nurining to‘g‘ridan–to‘g‘ri tushishi mahsulotning qotishiga olib kelishi kabi kamchiliklari ham mavjud. Quritgichlarda energiyani akkumulyatsiya qilishning murakkabligi ulardan foydalanishda noqulaylik keltirib chiqaradi.

Bir va ikki qoplamli shaffof to‘siqli gelioissqxona – quritgichning issiqlik isrofi koeffitsentini hisoblash qiymati mos ravishda Sirdaryo viloyatida qurilgan tajribaviy issqxona uchun 9,97 va 5,32 W/(m^2 ^{0}C).Tuproq sirtidagi keltirilgan issiqlik almanish koeffitsenti 11,63 W/(m^2 ^{0}C) va tuproqning issiqlik o‘tkazish koeffitsent 1,0 W/(m^2 ^{0}C)bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev A. Yarim silindr shaklidagi plenkali quyosh issiqxonalarining nobarqaror harorat rejimi va asosiy parametrlarini optimallashtirish.Tashkent.diss. t.f.n.2007.30 b.

2. A. Abdullaev, et al. The temperature regime of solar greenhouses, taking into account the seasonal non-stationarity of thermal processes pierced in them. Cite as: AIP Conference Proceedings 2637, 040013 (2022); https://doi.org/10.1063/5.0118609 Published Online: 20 October 2022.

3. A. Abdullaev va boshqalar. Issiqxonalarni isitish tizimiga ulash va uzish vaqtini aniqlash//II International scientific and scientific- texnikal conference problems scandprospects of innovative technique and texnology in agri-foodchain proc the eedings of the conference ii.22-23 aprel.toshkent-2022.p 431.

4. A. Abdullaev, et al. The temperature regime of solar greenhouses, taking into account the seasonal non-stationarity of thermal processes pierced in them. Europen Scholar Journal(ESJ) Available Online at:https://www.scholarzest.com Vol.3 No.1, january2022 IssN:2660-5562

5. A.A. Abdullaev, B.A. Abdullaev, S.G. Safarov. Formation of total heat losses to a solar installation through their film translucent fences partially permeable to infrared radiation in1 volume of the scientific journal of modern educational achievements byber scopusacademia, ORG Intebrnational Database. www.scopusacademia.org 09 December 2022

6. Samatov G.B., Ashirov Sh.A. Research of the temperature of the vibrational relaxation time in liquids based on a mechanism on Frenkel`s idea of the thermal motion of molekules. Neyroquantologi/ Oktober 2022 Vol. 20

UMUMTALIM MAKTAB FIZIKA KURSINI O‘QITISHDA METODOLOGIK MASALALARINI ROLI

Mirziyo Mirkamolovich KOMILOV,
Guliston davlat universiteti, o‘qituvchisi
Jahongir Murotqosimovich XO‘JAYOROV, Dilafro‘z Nurali qizi ISROILOVA
Dilrabo Zoirjonovna QUCHQOROVA,

Guliston davlat universiteti, magistranti
mirziyo85@mail.ru

Anotatsiya: Ushbu maqolada o‘quv predmeti mantiqini zamonaviy ilmiy tasavvurlar, tushunchalar, nazariya va bilish metodlariga hamda zamonaviy fikrlash uslubiga mosligi to‘g‘risida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: ilmiy bilim, o‘quv bilimlar, metod, metodologiya, mantiq.

Abstract: This article talks about the compatibility of the logic of the educational subject with modern scientific ideas, concepts, theory and knowledge methods, as well as with the modern way of thinking.

Keywords: scientific knowledge, educational knowledge, method, methodology, logic.

Fizikaning hozirgi mantiqini ilmiy bilimlarni yuzaga kelish namunasi sifatida qarab, uni asoslash va isbotlash jarayonida boshqa muammoga duch kelamiz. Ushbu mantiq qaerda qayd qilingan? Oson javob shundaki u fanning o‘zida lekin qoniqarsiz darajada: “fanning o‘zi” o‘ta amorf tushuncha bo‘lib, uning chegarasini ko‘rsatish mumkin emas. Albatta, qiziquvchilarni monografiya, maqolalar, ilmiy hisobotlar va boshqa ilmiy asarlar to‘plamiga yo‘naltirish mumkin, ammo bular ham o‘ta noaniq hisoblanadi.

Har qanday jamiyatning rivojlanish darajasi undagi ta’lim tizimi va ilm-fan taraqqiyoti bilan belgilanadi. O‘z navbatida fan va texnikaning rivojlanishi fizika va uni o‘qitishda qo‘llaniladigan qo‘llaniladigan metodlarga bevosita bog‘liqdir. Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimi o‘zining yangi bosqichiga ko‘tarilmoqda, chunki, nanotexnologiya va kvant kompyuterlarning yaratilishi, atom va molekulalarning harakat qonuniyatlarini va xossa hamda xususiyatlarini tavsiflaydigan statistik qonuniyatlar va ularning metodologik asoslarini ochib berish ta’lim sifatini oshirishiga shubha yo‘q. Jumladan, umumta’lim maktablarda o‘qitilayotgan fizika kursining metodologiyasini ochib berish, uni o‘zlashtirishda alohida o‘rin tutadi. Respublika rahbariyati umumta’lim maktablarida o‘qitishning mazmuni va metodikasini takomillashtirishga alohida e’tibor bermoqda.O‘rta maktab o‘quvchilari o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan fizikaning metodologik va dunyoqarashga oid muammolari unda qo‘llaniladigan idrokning umumilmiy usullari toifalari bilan cheklanmaydi. Ba’zi misollarni keltiramiz.

Sakkizinchi sinf fizikasining kirish darsida, o‘rganilgan materialdan endi o‘rganiladigan materialga o‘tishdagi ko‘prikdek, tabiat abadiy va ongdan tashqari va undan mustaqil tarzda mavjud ekanligini ta’kidlash lozim. Bu esa “materiya” tushunchasini kiritishga imkon beradi. Olamni materiya deganda, biz shu bilan birga uning ob’ektiv, ya’ni hech kimning ongidan mustaqil tarzda mavjudligini ta’kidlamoqchimiz. Odamlar tabiatga moslashish, undan o‘z manfaati yo‘lida foydalanish uchun uni idrok etishga majbur. Olamda idrok etib bo‘lmaydigan hodisa yo‘q, lekin konkret hodisalarni idrok etish fan va amaliyot taraqqiyoti darajasiga bog‘liq. Olamning o‘zi cheksiz va taraqqiyotda ekan, uni idrok etishni bekor qiluvchi jarayon xam cheksiz jarayondir. Har qanday hodisa, jumladan, fizik xodisa, har doim oqilona chegara mavjud bo‘lsa-da, idrok etilishi mumkin. U ilm-fan, amaliyot va qo‘yilgan idrokiy vazifalarning rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Olamni idrok etish ilm-fan yutuqlari va odamlarning amaliy faoliyati bilan tasdiqlanadi.

6 va 7 sinflarda o‘rganilayotgan fizik material asosida o‘qituvchi shunday xulosaga kelish mumkinki, bunday hodisa fanda o‘rnatilgan bo‘lib, turli laboratoriyalarda turli tadqiqotchilar

tomonidan qayta-qayta takrorlanishi mumkin. Buni quyidagi misol bilan izoxlash mumkin: agar biz shu nomdagi elektr zaryadlari qochishi, boshqa nomdagilari esa tortilishini ta'kidlasak, har qanday tadqiqotchi bunga tajriba orqali ishonch xosil qilishi mumkin.

Kirish darsida harakat haqida umumiy ma'lumot beriladi. Bu savolni o‘rganishda, quyidagi umumiy ta'rifni berish mumkin: keng ma'noda harakat har qanday o‘zgarish, moddiy ob'ektlarning har qanday o‘zaro ta'siridir. Harakatning turli shakllari mavjud: mexanik, fizik, kimyoviy, biologik, ijtimoiy va b. Jismlarning mexanik harakati – bu jismning vaqt o‘tishi bilan makondagi holatining o‘zgarishidir.

7-sinf fizika kursida o‘quvchilar bir qator saqlash qonunlari bilan tanishadilar. Ularni o‘rganish 10-sinfda davom etadi. 10-sinfda saqlash qonunlarini bayon etishda shuni alohida ta'kidlash maqsadga muvofiqki, agar kimdir bunday hodisa sodir bo‘lmaydi, deb da'vo qilsa, u doimo tabiat qonunini ko‘rsatadiki, u uning mavjud bo‘lish imkoniyatini taqiqlab qo‘yishi kerak. Boshqacha aytganda, tabiatning ma'lum qonunlariga zid bo‘lgan bu hodisaning imkoni yo‘q, deb hisoblanadi. Masalan, umrbod dvigatelning bo‘lishi mumkin emas, zero uning mavjudligi energiyani saqlash qonuniga zid keladi.

Biz biron narsani so‘zsiz inkor qilishda juda ehtiyot bo‘lish kerak bo‘lgan zamonda yashayapmiz. Imkoniyatlarimiz shu qadar kengaydi, ilmga ishonchsizlik kun sayin barxam topmoqda.

O‘quvchilar haqiqiy olim, agar unga e'tiroz bildirishsa, diqqat bilan tinglashini bilishlari kerak. Olim bahslashishi, o‘z argumentlarini ilgari surishi mumkin, lekin u hech qachon dalilsiz e'etirozlarni e'tiborsiz qoldirmaydi.

Yakuniy tahlilda o‘quvchilarga materiya fizik xossalarini saqlash qonunlari materiyaning yo‘q bo‘lmasligi, yaratib bo‘lmasligi, mavjudligining mohiyatini ham ochib berishini aytmaslikning iloji yo‘q. Zero, materiyaning aynan xossalari yordamida xarakteristikasi usuli yo‘q. Shunga ko‘ra, materiyaning abadiyligi uning xossalarini saqlashda ifodalanishi kerak. So‘nggilari faqat fizik bo‘lishi mumkin, zero olamda fizik deb qaralmaydigan birorta ob'ekt yo‘q.

7-sinf fizika darsligida tabiatni o‘rganishga doir har qanday savolni ko‘rib chiqishda saqlash qonunlari yo‘naltiruvchi yulduz bo‘lib xizmat qilishi ta'kidlanadi. Bu har qanday tasdiqning to‘g‘riligi uchun birlamchi nazorat turidir. Saqlash qonunlari fizika kursining barcha bo‘limlarida qo‘llaniladi.

Fizika kursining elementar zarralar nomli bobida elementar zarralari o‘zaro aylanishi, parchalanishi ta'kidlanadi. Bu erda shuni alohida ta'kidlab o‘tish maqsadga muvofiqki, bu jarayonlar parchalanish va o‘zaro aylanishning ma'lum jarayonining imkonli yoki imkonsizligini belgilovchi saqlash qonunlari bilan ham tartibga solinadi. Faqat bir vaqtning o‘zida ma'lum bo‘lgan barcha saqlash qonunlariga bo‘ysunuvchi elementar zarralarning parchalanishi va o‘zaro aylanishi amalga oshiriladi. Elementar zarralar nazariyasida saqlash qonunlari soni ortib boraveradi. Ularning barchasi harakatlanayotgan materiya xarakteristikalari soni xuddi materiya xossalari va uning mavjudlik shakllari behad bo‘lgani kabi cheksiz ekanligini ko‘rsatadi.

Shuni ham yodda tutish kerakki, saqlash qonunlarining qo‘llanishi cheklangan doiraga ega, ular tarixiy va aqida bo‘la olmaydi.

“Atom yadrosi fizikasi” (11-sinf) bo‘limida o‘quvchilar e'tiborini kuzatilmaydigan hodisalarni idrok etish usullariga qaratish maqsadga muvofiqdir. Kuzatilmas deb, na sezgi organlari va uskunalar yordamida qabul qilib bo‘lmaydigan hodisalarga aytiladi. Idealistlar

bunday hodisalar bilib bo‘lmasligini ta’kidlaydilar. Lekin bu xato xulosa. Unga ikkita qarshi argumentni keltirish mumkin: kuzatilmas xodisalar asbobsozlik rivojlanishi natijasida oxir-oqibat kuzatiladigan bo‘lib qoladi (masalan, elektron mikroskop allaqachon yirik molekulalarni ko‘rishga imkon beradi); kuzatilmas hodisalarni bilvosita idrok etish mumkin. Bilvosita idrok usulining mohiyati quyidagicha: agar ma’lum bir hodisa ob’ektiv jixatdan mavjud bo‘lsa, u holda doimo boshqa hodisalar bilan o‘zaro ta’sirini amalga oshirish mumkinki, ushbu o‘zaro ta’sir natijasi bevosita idrok qilinishi mumkin (Vilson kamerasidagi mikrozarra izlari).

Materiyaning tugallanmasligi haqidagi g‘oyani “Elementar zarralar” (11-sinf) mavzusini o‘rganish orqali yaxshi tasvirlash mumkin.

O‘quvchilarga quyidagilarni tushuntirish kerak: a) olamda cheksiz turdagi sifat jihatidan bir-biriga yaqin bo‘lmagan moddiy hosilalar bor; b) olamda strukturaga ega bo‘lmagan moddiy hosilalar yo‘q; v) olamni tugal idroki cheksiz jarayon deganidir; g) har qanday ob’ekt, har qanday hodisani abadiy idrok etish mumkin, lekin idrokning oqilona chegarasi o‘rnatilgan idrokiy vazifa, shuningdek, ilm-fan va amaliyot taraqqiyoti darajasi bilan belgilanadi.

Shu mavzuning o‘zida konkret fizik material savolni qo‘yish va elementar xamda murakkab muammo xaqida dastlabki ma’lumot berish imkonini beradi. Elementar va murakkab atamalarini elementar zarralarda qo‘llash o‘zida nisbiy tushunchalarni aks ettiradi.

Adabiyotlar ro‘xati.

1. S.A.Shaporinskiy. Mo‘shlenie kak tvorchestvo: Vvedenie v logiku mo‘slennogo dialoga. – M.: Politizdat, 1975. – 399 b

2. Berdiev Ch. Fizikani o‘qitishda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish.-Toshkent: O‘qituvchi.1995. -128 b.

3. V.A.Kondakov Filosofskie osnovaniya fiziki. – M.: Progress, 1971. – 390

MODIFICATION OF THE STRUCTURE AND SURFACE PROPERTIES OF MONOCRYSTALS OF Si BY HIGH-DOSE IMPLANTATION OF Ba^+ IONS AND ALKALINE ELEMENTS

T.S. Kamilov, *Tashkent state technical university, professor,*
I.R. Bekpulatov, *Tashkent state technical university, professor,*
N.E. Norbutayev, *Gulistan state university, PhD student*
bekpulatov85@rambler.ru

Abstract: In the method of Auger electron spectroscopy forming silicide films investigated Li, Na, K, Cs, Rb, Ba during implantation of metal ions of different energy and irradiation dose in the silicon monocrystal. It is shown that as a result of this ion implantation and subsequent annealing in the surface region of Si film formed following silicides: LiSi, KSi, RbSi, CsSi, NaSi and BaSi. The thickness of the silicide film increases with the weight of implanted ions and a fixed ion energy, it also increases with increasing dose approximately as $2 \cdot D^{1/2}$.

Keywords: intensity, single-crystal, thermoelectric converters, active elements, implantation, spectroscopy, low-energy, irradiation doses, silicon monocrystal, silicide films.

In recent years, the scientific interest in methods of obtaining single-crystal silicide films and studying their properties has increased. Such a great interest in silicide films is associated with the uniqueness of physical properties and the broad prospect of their use as thermoelectric converters [1-3] and active elements of instrumental structures [4,5]. In addition, it is of interest to study the physical processes that take place during the formation of silicide films. The authors propose to use low-energy (up to 5 keV) and high-dose ($D>10^{16}$ sm^{-2}) ion implantation and subsequent short-term thermal heating at a temperature close to the formation temperature of silicide compounds to obtain silicide films. Silicon single crystals Si(111) and Si(100) were chosen as the substrate. Purification of the initial crystal was carried out by thermal heating in an ultrahigh vacuum $p=10^{-9}$ Pa in two stages: for a long time (for 60-120 min) at a temperature of T=1000 K and for a short time (for 30-60 seconds) at T=1550 K. Surface purity is controlled by electron Auger spectroscopy (EAS) and slow electron diffraction (SED). For deeper cleaning and obtaining of a perfect surface, the method of additional purification of the silicon surface [6], developed by the authors, was used, which consists in implantation of alkaline element ions and subsequent high temperature (T=1550 K) short-term (60 seconds) annealing. The purpose of this work is to study in detail the kinetics of the formation of thin nano-sized films of Li, K, Na, Rb, Cs, and Ba silicides during their ion implantation in Si(111). The process of silicide formation by the authors is controlled by the change in energy and shape of the Auger-peak $Si_{L2.3VV}$ and by the appearance of new superstructures in the SED patterns.

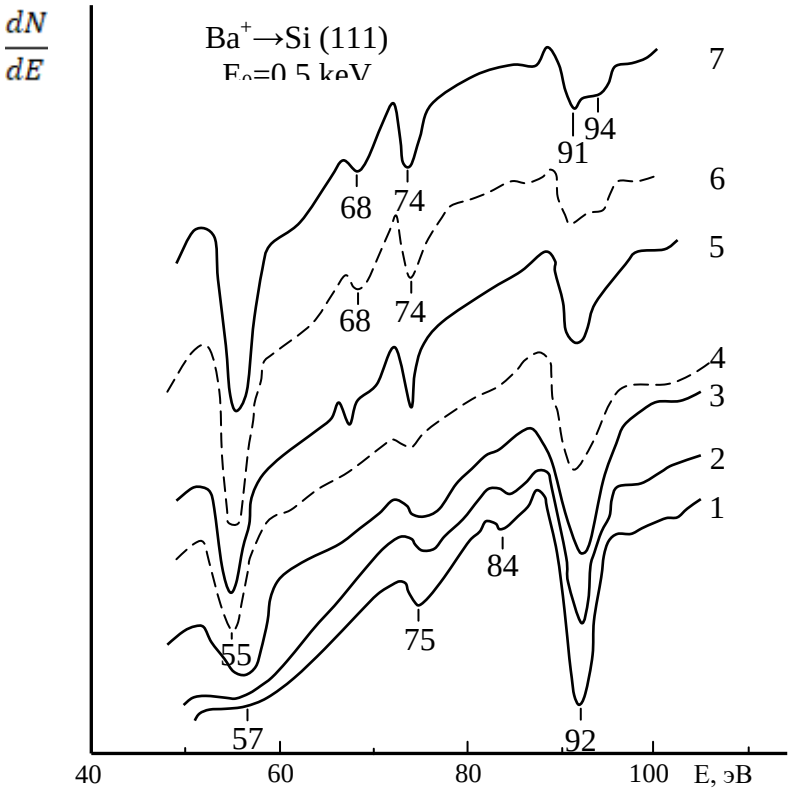

Fig. 1. Change in the Auger spectrum of silicon upon implantation of Ba^+ ions with E_0 = 1keV with different irradiation dose D, sm^{-2}: 0-curve 1; $5\cdot10^{13}$ - 2; $5\cdot10^{14}$ - 3; $5\cdot10^{15}$ - 4; 10^{16} - 5; $8\cdot10^{16}$ - 6; $2\cdot10^{17}$ -7

Figure 1 shows the spectra of pure oxide EAS (curve 1) and Si implanted with Ba^+ ions with different doses (curves 2-7). Implantation of barium with a dose $D\leq5\cdot10^{13}$ sm^{-2} leads only to a slight attenuation of the peak of $Si_{L2.3\ VV}$ at 92 eV, and there are no Auger peaks characteristic for the alloying element in the spectrum. This indicates that, at low doses, the doping ions penetrate deep into the target at depths exceeding the exit zone of low-energy Auger electrons, and the front of the dopant initially forms in the region of the maximum range of ions with a given energy. With a further increase in the dose of ions in the spectrum, a barium peak appears at E=55eV, the intensity of the $Si_{L2.3\ VV}$ peak decreases strongly.

Another feature of the spectrum is that starting with D=4·10^{15} sm^{-2}, the shape of the Si$_{L2.3\ VV}$ peak changes at E = 92 eV, a small protrusion appears. Further, as the dose of Ba^{+} ions increases, the Si$_{L2.3\ VV}$ peak passes from the singlet form to the doublet with a splitting of 3 eV. This behavior of the Auger peak Si$_{L2.3\ VV}$, caused by the interaction between the sp^3-electrons of silicon and the s and d-electrons of the barium, indicates the appearance of a chemical compound of barium with silicon. The quantitative composition and type of chemical bond of silicon with impurity atoms in the implanted layer was determined by the coefficients of the elemental Auger sensitivity with matrix corrections.

In Fig. 2 shows the change in the relative concentration of Ba atoms in silicon in the depth of a sample implanted with an energy E_0=1 keV and with different radiation doses. From Fig. 2 that in the near-surface region of the sample with a thickness of ~40 Å, the barium concentration is equal to the concentration of the matrix atoms. An analogous picture was observed when ions of alkaline elements were implanted in Si. So, after implantation of Na^{+} ions with energy E_0=1 keV with a large dose, the Auger peaks at 91 and 95 eV, characteristic of NaSi, were observed in the EAS spectrum. According to [7], in crystalline structures of alkali metal silicides, silicon atoms form tetrahedral isolated groups with the electronic configuration sp^3, representing (Si$_4$)^4 - polyanions surrounded by 16 alkali metal atoms. Those. in this case, a combination of an ionic bond (between metal atoms and silicon atoms) is characterized by a covalent bond between Si

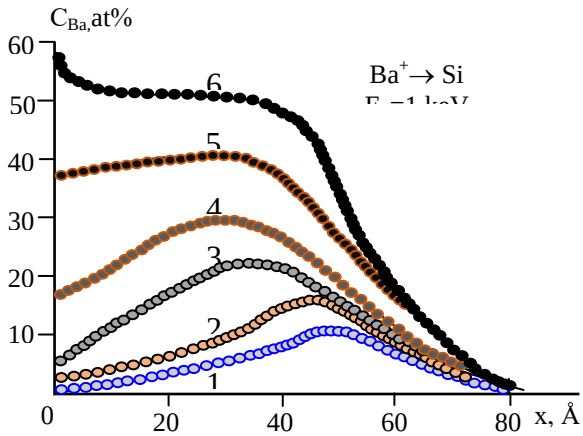

Fig. 2. Concentration profiles of the distribution of Ba atoms implanted in Si(111) with an energy E_0=0.5 keV with a different dose D, sm^{-2}: 1·10^{13} (curve 1); 1·10^{14} (2); 1·10^{15} (3); 5·10^{15} (4), 1·10^{16} (5)

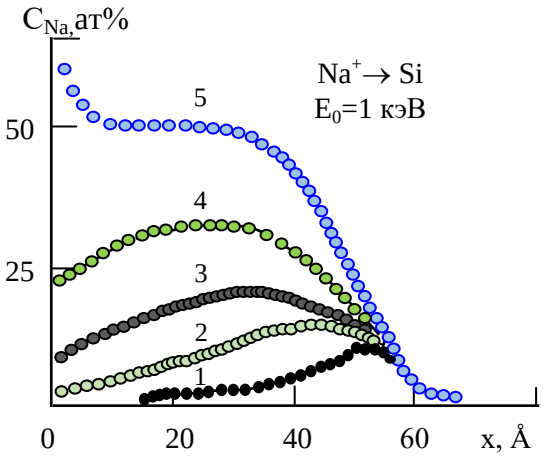

Fig.3. Concentration profiles of the distribution of Na atoms implanted in Si (111) with an energy E_0=0.5 keV with a different dose D, sm^{-2}: 1·10^{13} (curve 1); 1·10^{14} (2); 1·10^{15} (3); 3·10^{16} (4) and 8·10^{16} (5)

atoms. However, the ion-implanted BaSi layers obtained by the authors turned out to be more thermally stable than the NaSi and RbSi layers.

This is probably due to the fact that the bond between Ba and Si atoms is more covalent than the bond between silicon and alkali elements. Figure 3 shows the concentration profiles of the distribution of Na atoms in Si(111) implanted by ions with E_0=1 keV with different doses, taken with a layer-by-layer etching of the surface layer by an Ar^{+} ion beam with E_0=1.5 keV. It can be seen from the figure that at a small radiation dose the distribution of Na in Si has a form close to the Gaussian curve. As the dose increases, the maxima of the distribution shift to the surface and, at D>1·10^{16} sm^{-2}, begin directly from the surface. In silicon implanted with Na^{+} ions

with E_0=1 keV and D=8·10^{16} sm^{-2} in the near-surface region with a thickness of ~25Å, the concentration of Na atoms is ~50 at%.

Taking into account the change in the $Si_{L2.3\ VV}$ peak, it can be assumed that sodium silicide is formed in this region. Another feature of the obtained profiles is that the penetration depth of ions in them is somewhat higher than in the calculated profiles, which is probably a manifestation of the ion channeling effect at energies E_0<5 keV. It was found that starting from D=2·10^{16} sm^{-2}, the ratio of the concentrations of Si and Na turns out to be close to unity. A small tail in the distribution of atoms (which disappears after a short annealing at T=800 K) near the surface of the sample at large irradiation doses of D=8·10^{16} sm^{-2} is apparently due to the presence of excess unbound Na atoms. Optimum regimes for the formation of films of the following silicides are established in the paper: LiSi, KSi, RbSi, CsSi, NaSi, and BaSi. Experimental measurements of the thickness of silicide films showed that it increases with increasing mass of implanted ions, at a fixed ion energy it also increases with increasing dose approximately as $2 \cdot D^{1/2}$.

Analogous profiles were also obtained by the authors in the case of implantation of Li^+, K^+, Rb^+, Cs^+, and Ba^+ ions in Si [8]. If short-term annealing of ion-implanted samples is carried out for 1-2 minutes at a temperature T=700-1000 K, unbound impurity atoms are desorbed, and the remaining atoms completely enter into a compound with Si atoms. It is established that the magnitude of the maximum range increases practically linearly with increasing ion energy. Thus, optimal conditions for the formation of silicide films and the main factors affecting their parameters have been established in the work.

References

1.Иваненко Л.И. // Доклады БГУИР, 2005. №2. С. 90-101.
2.Соцкая Н.В. и др. // Сорбционные и хроматографические процессы, 2009.Т.9. В.5. С. 643.
3.Graff K. Metal Impurities in Silicon Device Fabrication. / Springer, 1995. P. 118-120.
4.Мьюрарка Ш. Силициды для СБИС. – М.: Мир, 1986. – 176 с.
5.Драгунов В.П., Неизвестный И.Г., Гридчин В.А. /М.: Физматкнига, 2006. – 496 с.
6.Рысбаев А.С., Хужаниязов Ж. Б., Бекпулатов И.Р. /Заявка на патент № IAP 20130519, 2014 г.
7.Ivanenko L.I., Shaposhnikov V.L., Filonov A.B. // Thin Solid Films, 2004. V. 461. P. 141–147.
8.Rysbaev A.S., Khuzhaniyazov Zh.B. // Technical Physics, 2014. Vol. 59. N. 10. PP. 1526–1530.

INTERDISCIPLINARY APPROACH IN IMPROVING LOGICAL COMPETENCE OF FUTURE PHYSICS TEACHERS

Nafasova Gulnoza Bakhtiyorovna
Gulistan state university
gulnoza_nafasova544gmail.com

Abstract: Interdisciplinary approach , different of fields organize in being done used one research method is considered To this method discussion , presentation , reading and to write

training , usually different of applications mutually connection , knowledge of indicators sum such as different in forms belongs to to be can . of this method purpose , hypothetical one issue solution in doing or again one research using comparative analysis to do and to solve reach for one how many systems of science is to use . Such method , different of applications to each other effect to understand and different of applications to merge provide is also used for the purpose of

Keywords: Interdisciplinary approach , discussion , presentation , competence, science .

A child physics of teachers makes sense competence in raising interdisciplinary of approach one how many directions there is. The first is interdisciplinary approach to teachers different science and in the fields information combine and show enable gives .This is teachers for addition skills and teaching methods to apply makes it easier. The second is interdisciplinary approach to teachers a lot bundled issues comparative analysis to do and their to solve reach for different systems of science to use enable gives . This is teachers for important one skill being their . students important and innovative approaches to look for help gives.

Third , interdisciplinary approach to teachers scientific studies improve enable gives . Teachers , others fields of science with cooperation to do through their own information promotion and new to information access opportunity increase can .

Including interdisciplinary . approach of teachers makes sense competence increase for important method is considered To this method according to teachers , students information . expand and innovative approaches to look for help to give can . Other one shave in the case of interdisciplinary approach boy of teachers thought management , analysis to do and problems solution in doing foreign from hand came science and to experiences appeal to do Demand does . This is the teachers many in directions information to learn encourages and them international study programs to adapt help gives .

From this besides , interdisciplinary approach of teachers creativity and innovation skills development is also necessary for Teachers , students skills change and their problems innovative approaches through solution to do directed addition methods learning can .Also interdisciplinary . approach teachers another of fields scientific and practical skills also help to add gives . This is them their own in the field advanced as easier solution to do help will give and this is their to the students to show possible has been new methods to learn possibility gives .

Such method teachers different from fields came contents to each other tie up and mutually depends issues solution to do for cause comes out This is the teachers his own in the field high level makes sense competence with in relation approach possibility gives . Interdisciplinary approach exactly cooperation and a lot bundled to work Demand does , therefore for teachers for mutually trust and neighbor of unity importance about judgment help to do gives . This is the teachers another in the fields teachers with work through , many bundled projects make up , idea exchange and As a result new approaches to find for help gives .

Interdisciplinary approach , teachers their own in the field experiences another in the fields also possible to use gives . This is theirs his own in the field learned knowledge another in the fields to use , new to information to enter and neighbor skills to create possibility gives .

Including interdisciplinary . approach teachers for is important because them makes sense competencies increase , their in the field problems innovative approaches through solution make , new approaches to find and students neighbor approaches to look for to encourage help gives .

This is theirs own fields and another in the fields work will receive skills expand and innovations done to increase help gives .

REFERENCES

1. Nafasov G. Model of Developing Cognitive Competence at Learning Process Elementary Mathematics //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.

2. Abdurashidovich N. G. Theoretical Basis Of Development Of Cognitive Competence Of Students Of Higher Education Institutions In The Process Of Teaching Elementary Mathematics //European Journal of Molecular and Clinical Medicine. – 2021. – Т. 8. – №. 1. – С. 789-806.

3. Baxtiyorovna, Gulnoza Nafasova. "Bo'lajak fizika o'qituvchilarida mantiqiy kompetentliligini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari" *qo'qon universiteti xabarnomasi* 5 (2022): 96-97.

4. Abdullayeva B. S., Nafasov G. A. Current State Of Preparation Of Future Teachers Of Mathematics In Higher Education Institutions //Bulletin of Gulistan State University. – 2019. – Т. 2020. – №. 2. – С. 12-17.

5. Abdurashidovich N. G. Theoretical Basis Of Development Of Cognitive Competence Of Students Of Higher Education Institutions In The Process Of Teaching Elementary Mathematics //European Journal of Molecular and Clinical Medicine. – 2021. – Т. 8. – №. 1. – С. 789-806.

6. Nafasova G., Abdullayeva B. S. Development of logical competence of future physics teachers based on steam and smart educational technologies //Eurasian Journal of Academic Research. – 2023. – Т. 3. – №. 1 Part 2. – С. 138-140.

7. Nafasova, Gulnoza, and EZoza Pardaveva. "Bo'lajak fizika o'qituvchilarining mantiqiy kompetentliligini rivojlantirishda samarali fizika o'qitish metodlari." *Евразийский журнал математической теории и компьютерных наук* 3.4 (2023): 50-53.

8. Nafasova, G. (2023). Fizika oqituvchilari gender tengligi masalasida mantiqiy kompetentliknining ahamiyati. In *Oriental Conferences* (Vol. 1, No. 1, pp. 368-372). OOO «SupportScience».

SEASONAL HEATING CAPACITY AND THERMAL EFFICIENCY OF FLAT SOLAR WATER HEATING COLLECTORS MADE OF TRANSLUCENT PLASTICS WITH BOTTOM ABSORPTION OF RADIATION

Sh.K. Niyazov, R.U. Elmuratov, *Gulistan state University,*
F.SH. Kasimov, *Physical-technical institute*
fahri2002@mail.ru

The article presents a method for processing the results of experimental studies of the daily amount of useful heat accumulated in a capacious receiver of flat solar water heating collectors with bottom absorption of solar radiation and insulated with flat bases. The calculated expression and the results of comparative experimental studies in full-scale conditions of the temperature regime and thermal efficiency of the above solar collectors located horizontally in the meridional direction along the cardinal directions, i.e. the long axis of the flat base of the collectors is directed from east to west.

As is known, the methods of thermal testing of solar collectors with flow-through radiation receivers, due to their low inertia compared to collectors with capacious receivers, are not acceptable for their testing.

Due to the fact that it is useful in a solar collector with capacious receivers-absorbed and converted into low potential heat from solar energy radiation accumulates during daylight hours. To process the measurement results of the main experimental data, we have improved and applied an integral method based on the use of average daily (or averaged over a certain period of daylight) values of the measured parameters and the corresponding thermal characteristics.

Keywords: seasonal heating capacity, thermal efficiency, capacitive solar radiation absorber, bottom absorption beam

Introduction

In flat solar water heating collectors (FSWHC) with capacitive solar radiation absorbers (CSRA), unlike those with flowing CSRA, the function of CSRA and the hot water storage tank are combined, and they can be made of heat-resistant non-metallic materials, for example, heat-resistant plastics. Due to the fact that the CSRA functions and the hot water storage tank are combined in the FSWHC of the type under consideration, they are often called accumulative [1, 2].

Based on the complex of scientific studies carried out on the thermal calculation of flat solar water heating collectors with CSRA and with bottom absorption of solar radiation (SR) and thermally insulated flat bases, we have developed and comparatively tested prototypes of solar collectors of the type in question under field conditions. The article presents the results of comparative experimental studies in full-scale conditions of the temperature regime and thermal efficiency of the above solar collectors located horizontally in the meridional direction along the cardinal directions, i.e. the long axis of the flat base of the collectors is directed from east to west.

The main part

The experiments were carried out in the conditions of the cities of Tashkent (the heliopolygon of the FTI scientific and production association (SPA) “Physics-Sun” of the Academy of Sciences of Uzbekistan) and Gulistan (at the heliopolygon of Gulistan State University) during the thermal periods of 20017-2021.

The purpose of field experiments is:

-verification of the adequacy of the results of computational and experimental studies;

-determination of the amount of evaporated moisture from the FSWHC with a capacitive CSRA with an open surface;

-determination of the degree of dependence of the hot water temperature on the thickness of the water layer in the capacitive CSRA;

-establishment of heating capacity and thermal efficiency of collectors of the type under consideration and rational terms of their operation in seasonal hot water supply systems.

A pilot production sample of a FSWHC with a capacitive CSRA consists of a housing 1 made of concrete in the form of a box, on the bottom of which there is a container 4 made of a polymer material with a light transparent upper part 7, with inlet 5 and outlet 6 nozzles; a layer of thermal insulation material 3 is placed inside the side walls and the bottom of the housing,

while the collector housing is equipped with a front light transparent coating 2, and the side and lower parts of the tank are made of black 8,9 (Fig.1)[4, 5, 7].

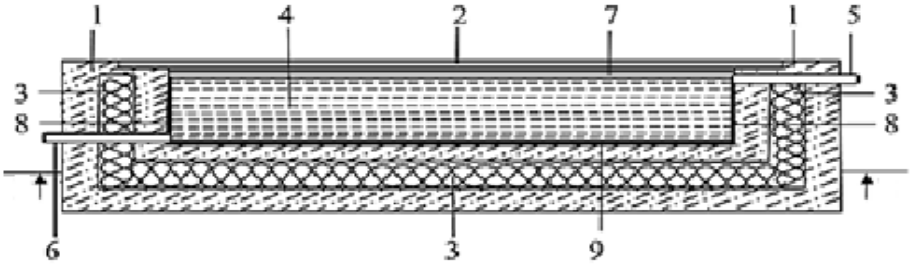

Fig. 1. Schematic vertical section of the proposed FSWHC with capacitive CSRA.

The reduction of the heat losses of the housing achieved, firstly, by the fact that a layer of thermal insulation material placed inside the sidewalls and the bottom of the housing. The internal thermal insulation layer reduces the value of the generalized thermal conductivity coefficient of the three-layer wall in comparison with the thermal conductivity coefficient of the source material. The lower the thermal conductivity of the thermal insulation material, the lower the effective thermal conductivity and, accordingly, less heat loss from the wall surface. For example, the thermal conductivity of normal concrete is 1,5-2,1 W/(m^{2}K), the thermal conductivity of reed slabs is 0,06-0,09 W/(m^{2}K), depending on the degree of compaction. The average difference in thermal conductivity values is ~20. Secondly, the fact that the collector housing is equipped with a front translucent coating and side thermal insulation, which additionally reduce the heat loss of the housing [8, 9, 10].

Table 1.

The daily amount of solar radiation incident on the collector surface and the amount of useful energy received, at = 0,05 m and = 0,07 m, respectively, per season.

Dates of experiments	Number of days	$Q^{\Sigma}_{\text{fall}_{9-15}}$, MDj	$Q_{\text{usef}_{9-15}}$, MDj		$\bar{\eta}_{9-15}$	
			0,05 m	0,07 m	0,05 m	0,07 m
05.2021	15	4207,13	958,52	1257,30	0,23	0,30
06.2021	21	5633,92	1293,56	1684,82	0,23	0,30
07.2021	29	7905,70	2014,90	2528,70	0,25	0,32
08.2021	30	8713,34	2187,86	2664,06	0,25	0,31
09.2021	21	6750,44	1782,63	2217,96	0,26	0,33
season	112	33210,53	8237,48	10352,48	0,25	0,31

Table 2.

The amount of useful hot water received during the season at $\delta_в$ = 0,05 m and $\delta_в$ = 0,07 m, respectively, per season.

Months	Number of days of collector operation	The volume of water in the collector, (V) l	t_w, ^oC	$Q_{\text{usef}_{9-15}}$, MDj/*mon*
	$\delta_в = 0{,}05m$			

May	15	3750	42÷	958,52
June	21	5250	50÷	1293,56
July	29	7250	53÷5	2014,90
Aug	30	7500	53÷5	2187,86
Sept	21	5250	47÷4	1782,63
seas	112	29000		8237,48
Months	$\delta_в = 0{,}07\ m$			
May	15	5250	40 ÷	1257,30
June	21	7350	47 ÷	1684,82
July	29	10150	49 ÷	2528,70
Aug	30	10500	46 ÷	2664,06
Sept	21	7350	41 ÷	2217,96
seas	112	**40600**		10352,4

To increase the efficiency of water heating in the FSWHC, the side and lower parts of its capacious CSRA are made of a black polymer material. In this case, the radiant flow of SR passing through the upper light transparent wall of the container and the water layer will be completely absorbed by the black sides and lower parts of the container. The main part of the absorbed SR energy will be spent, first of all, on heating the water concentrated in the tank. Only a small fraction of it is transmitted by thermal conductivity to the body. The effect of preferential heating of the water, rather than the body, is enhanced by natural thermogravitational convection, as a result of which the side and lower parts of the tank are continuously washed by descending streams of cold water.

Experimental studies of a pilot production sample of the FSWHC were carried out during the warm period of 2017-2021 at the heliopolygons of Gulistan State University.

Results

The results of the generalization of experimental data on the determination of water temperature, the sum of the daily heating capacity and the average daily thermal efficiency of FSWHC with capacitive CSRA, during clear and semi-clear days are presented in Tables 1, 2, the amount of incident solar energy, the amount of hot water received per season, the amount of useful energy for $\delta_в$ = 0,05 m and $\delta_в$ =0,07 m, per season, respectively.

The number of working days at which the temperature of the received warm (or hot water) is higher than 40÷ 42°C are: 18 – in the month of May, 19 – in June, 27 - in July, 29-in August and 24 – in September. The total volume of warm (or hot) water received from the collector during the season (V-IX months of the year) was 29,0 liters. at 0,05 m, at water temperatures at the time of intake (14h50m~15h10m) in May - 47÷48^oC, in June 45÷53 ^oC, in July and August -53÷55 ^oC, in September, 40÷42 ^oC. At 0,07 m, the total volume of hot water received from the collector during this period left 40,600 liters. with a temperature of 3-4 ^oC lower than at 0,05 m. From the database of Tables 1 and 2, we determine the expected technical and economic indicators of the reservoir under consideration. The amount of conventional fuel saved from the use of the collector of the type in question, determined from [3, 6, 11]

$$G_{c.f.}^{\text{spe}} = \frac{Q_{\text{usef}}^{\text{season}}}{\eta_{\text{ml}} \cdot q_{c.f.}} \quad (1)$$

with the efficiency of using low-power traditional heat sources (η_{ml}) 0,5, the calorific value of conventional fuel ($q_{c.f.}$) 29,3076 *GJ/t.c.f.* at 0,05 m is. t is 41,46 kg c.f./m^2season and at 0.07m is 48,6 kg c.f./m^2season.

As the results of measuring the volume of heat water taken from the collectors showed, by the end of the day (18 pm), the loss of water in the collector with an open evaporation surface is 5 liters. Calculations according to the attached methodology converge with data on processing the results of experimental studies of the daily amount of useful heat accumulated in a capacious receiver of flat solar water heating collectors with bottom absorption of solar radiation and thermally insulated flat bases.

Thus, depending on the change in prices for the cost of construction of the collector, the coverage period (coverage period) is from 1 to 3 months, the reduction of greenhouse gas emissions into the environment varies from 67 kg to 235 kg per square meter per year, depending on the type of fuel.

Literature

1. Fried S.E., Lisitskaya N.V. Modern solar collectors: typical parameters and trends of their changes // Solar engineering. 2018. No.2. - pp. 27-37.

2. Kirillin V.A., Sychev V.V., Sheindlin A.E. Technical thermodynamics. M.: Energoatomizdat. 1983. 416 p.

3. Avezova N.R., Avezov R.R. Dependence of the coefficient of environmental thermal losses of radiation-absorbing thermal exchange panels of flat solar collectors for heating heat-transfer fluid from their average operating and ambient temperatures // Applied Solar Energy. – USA. 2015. – Vol.51, No. 1. – pp.10-14 (05.00.00; №4).

4. R.R.Avezov, F.Sh.Kasimov, Sh.K.Niyazov. Patent for utility model “Capacitive solar water heating collector” No. FAP 01185, registered in the State Register of Utility Models of the Republic of Uzbekistan in Tashkent on 22.02.2017.

5. Avezova N.R., Avezov R.R., Rustamov N.T., Suleimanov Sh.I., Vakhidov A.U. Resource indexes of flat solar water-heating collectors in hot-water supply systems: 4. Specific collector thermal yield and efficiency. // Applied Solar Energy.–USA.2013.-Vol.49, No.4.– pp.202-210.

6. Bogatyreva V. V. Alternative fuel and energy resources: economic and managerial aspects of use in the conditions of innovative development of society. Novopolotsk: PSU, 2017. - 323 p.

7. Klein S.A. Calculation of flat-plate collector loss coefficients. Journal of Solar Energy. 1975. V. 17. № 1. – pp. 79-80.

8. 10. Luo B., Hu Zh., Hong X., He W. Experimental study of the water heating performance of a novel tile shaped dual-function solar collector // Energy Procedia. 2015. V. 70. – pp. 87 – 94.

9. Wang N., Zeng Sh., Zhou M., et al. Numerical study of flat plate solar collector with novel heat collecting components // International Communications in Heat and Mass Transfer. 2015. V. 69. pp. 18–22.

10. Zambolin E., Del Col D. Experimental analysis of thermal performance of flat plate and evacuated tube solar collectors in stationary standard and daily conditions // Solar Energy. 2010. V. 84. pp. 1382-1396.

11. Suslov K. V., Ukolova Ev. V., Ukolova E. V. Economics and renewable energy sources. Problems of development of the mineral base of Eastern Siberia: A collection of scientific papers. Issue 15.Irkutsk. 2015, pp. 94-98.

DEVELOPING LOGICAL COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN THE EDUCATION PROCESS

Bakhriddin Olimov,
Doctoral students of Gulistan State University
baxaolim6668@gmail.com

Abstract: This article discusses the development of logical competence of primary school teachers in the education process, and presents the content and effectiveness of the experience gained through trial and experimentation. Keywords include: individual, innovation, pedagogical competence, ability, creativity, critical thinking, problem solving..

Keywords: individual, innovation, pedagogical competence, ability, creativity, critical thinking, problem solving.

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие логической компетентности учителей начальных классов в образовательном процессе, а также представлено содержание и эффективность опыта, полученного путем проб и экспериментирования. Ключевые слова: личность, инновация, педагогическая компетентность, способности, креативность, критическое мышление, решение проблем.

Ключевые слова: личность, инновация, педагогическая компетентность, способности, креативность, критическое мышление, решение проблем.

Currently, the development of logical competence among primary school teachers is essential, as it requires the enhancement of their abilities to think independently, generate questions and find answers, express their thoughts, engage in discussions, and demonstrate creative thinking and problem-solving skills. This is an excellent foundation for teachers to help students express themselves in various fields, solve problems, engage in discussions, find creative solutions, and develop their own thinking and creativity.

There are several ways for primary school teachers to enhance the logical thinking and problem-solving skills of their students. For example, teachers can create student groups to generate questions and find answers, organize games that involve both teachers and students, and conduct various activities such as workshops, half-day events, and other events.

To further improve this, teachers need to encourage their students to engage in creative thinking, question generation, and discussion. These activities are very useful in developing the logical thinking and problem-solving skills of students.

Similarly, teachers should be trained to develop their students' ability to think and solve problems. For example, they can recommend that students discuss a particular topic, create conditions for their creative thinking, solve logical problems, and encourage them to find answers. It is essential that early school teachers develop their logical competencies by

encouraging students to discuss, solve problems, and promote creative thinking and expression of their own thoughts.

There are several basic methods for developing logical competencies among school teachers. This article presents several of them.

Developing oneself: Teachers need to develop their own logical abilities. This can be achieved by practicing mathematics, solving logical problems, and understanding contradictions in logic. Additionally, the teacher needs to reflect on their own thinking and learn new logical skills through news, information, and frequent exercises that enhance logical competencies.

Practical exercises: Practical exercises are a good way to develop logical competencies. These exercises should help the teacher teach students to analyze, solve and confidently present logical problems.

Analysis and discussion: Teachers should teach students how to analyze and discuss logical problems. This helps to develop students' ability to analyze, submit, and provide solutions. In this field, the use of pedagogical technologies is essential: today's teachers use pedagogical technologies to improve logical competencies. Using virtual discussions, communication, and other methods can help to transform logical exercises into practical exercises and assist students in working independently, analyzing problems, and completing logical assignments.

Collaborative work between teachers and students: Creating the same learning and exercise materials between teachers and students is one of the several main methods for developing logical competencies. This is very important for developing students' analytical, problem-solving, and debating skills, by creating the same logical discussion system between teachers and students during the time of analysis, resolution, and discussion.

For beginning-level classroom teachers, it is important to develop students' logical abilities. This is necessary for students to succeed in various fields, such as mathematics and scientific research.

The first step in developing logical competencies is to enable students to understand logical content and related assignments. This enables students to understand concepts, accept logical rules, and utilize limits and repetitive elements.

For beginning-level classroom teachers, it is possible to use many methods and forms to develop students' logical abilities. For example, it is possible to analyze, compare, complete assignments, and verify to enhance students' logical abilities.

It is recommended that beginning-level classroom teachers allocate time in the current year's courses to learn useful methods and assignments to develop students' logical competencies.

Developing logical competencies is an important method for students to acquire necessary skills. Beginning-level classroom teachers play a crucial role in helping students improve their logical abilities.

REFERENCES

1. Абдуллаева Б.С. ва б.қ. Математика // Педагогика олий таълим муассасаларининг 5111700 – «Бошланғич таълим ва спорт-тарбиявий иш» бакалавр йўналиши талабалари учун мўлжалланган дарслик – Т.: ТДПУ, 2013. – 340 бет.

2. Волков Г.Н. Этнопедагогическая концепция современного национального образования и воспитания // Вестник ун-та РАО, 1999. – № 1. – С. 13-34.

3.Wallace M. Training Foreign Language Teachers. – Cambridge University Press, 1991. – 180 p.

4. Муслимов Н.А муаллифлиги асосида ёзилган. “Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси” номли Монографияси. Фан ва технология.: 2013 й. 6-10 б.

6. Абдуллаева Б.С. ва б.қ. Математика // Педагогика олий таълим муассасаларининг 5111700 – «Бошланғич таълим ва спорт-тарбиявий иш» бакалавр йўналиши талабалари учун мўлжалланган дарслик – Т.: ТДПУ, 2013. – 340 бет.

BAZI KECHIKUVCHI ARGUMENTLI XUSUSIY HOSILALI TENGLAMA UCHUN ARALASH MASALA

A.Kalandarov, M.Normatov
Guliston davlat universiteti talabalari

Annotatsiya: Ishda bazi kechikuvchi argumentli xususiy hosilali tenglama uchun qo‘yilgan aralash masalaning yechish algoritmi ko‘rsatilgan va chekli ayirmali usulda sonli yechimlarini topish masalasi hal etilgan.

Abstract: The work shows the algorithm for solving the mixed problem set for the particular derivative equation with some delay arguments, and solves the problem of finding numerical solutions using the finite difference method.

Ushbu ishda $Q = \{\tau \le t \le T, 0 \le x \le l\}$ sohada

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + b^2 \frac{\partial^2 u(t-\tau,x)}{\partial x^2} - c^2 \frac{\partial^2 u(t-\tau,x)}{\partial t^2} + f(t,x,u(t,x),u(t-\tau,x)) \quad (1)$$

kechikuvchi argumentli giperbolik turdagi kvazi chiziqli tenglamaning $(t,x)\epsilon E = \{0 \le t \le \tau, 0 \le x \le l\}$ tegishli bo‘lganda

$$\left.\begin{aligned} U(t,x) &= \varphi(t,x) \\ U_t(t,x) &= \varphi_t'(t,x) \end{aligned}\right\} \quad (2)$$

berilgan boshlang`ich shartlarni va $\tau \le t \le T$ bo‘lganda

$$\left.\begin{aligned} U(t,0) &= 0 \\ U(t,l) &= 0 \end{aligned}\right\} \quad (3)$$

bir jinsli chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini $Q = \{\tau \le t \le T, 0 \le x \le l\}$ sohada topish masalasi o‘rganilgan. Bu masalani klassik, umumlashgan va deyarl yechimlarini mavjudligi va yagonaligi masalasi [2] da avtor tomonidan tatqiq etilgan. C=0 va a,b- o‘zgarmas bolganda [3] da ko‘rsatilgan. Yuqorida qo‘yilgan (1)-(3) masalaning sonli echimlari chekli-ayirmali usulda to‘rlangan Q sohaning tugunlarida topilgan. Q sohani to‘rlaymiz, to‘rning tugun nuqtalari: (t_k, x_i) bunda $t_k = k\tau,\ x_i = i\Delta\ , \tau > 0,\ \Delta > 0$, to‘rlangan funktsiya uchun $U(t_k, x_i) = U_i^k$ belgilashlar kiritamiz, i=0,1,2,…,N, k=0,1,2,…, M, $M\tau = T,\ N\Delta = l$

(2) boshlang‘ich shartlardan $(t,x)\epsilon E$ bo‘lganda(k=0 va k=1 da)

$$U_i^0 = \varphi(0, x_i) \qquad \frac{U_i^1 - U_i^0}{\tau} \approx \varphi_t'(\tau, x_i) \quad (4)$$

$$U_i^1 \approx U_i^0 + \tau\varphi_t'(\tau, i\Delta) = \varphi(0, i\Delta) + \tau\varphi_t'(\tau, i\Delta) \quad (5)$$

(3) chegaraviy shartlardan

$$U_0^i = 0\,, \quad U_N^i = 0 \tag{6}$$

qiymatlarga ega bo‘lamiz. Q tsilindrning yon tomonlari va asosida U ning qiymatlari berilgan. Yuqoridagilardan foydalanib Q sohaning ichki tugunlarida U ning sonli qiymatlarini topamiz.

Umumiy holda *a,b,c* -larni *t,x,u*-larga bog‘liq bo‘lgan hollarda ham qarash mumkin, buz bu yerda umumiylikga halal bermasdan bu kofitsentlarni o‘garmas deb aks holda to‘rning tugun nuqtalaridagi qiymatlari deb quyidagi oshkormas sxemalardan foydalanishimiz mumkin:

$$\frac{U_i^{k+1} - 2U_i^k + U_i^{k-1}}{\tau^2} = a^2 \frac{U_{i+1}^{k+1} - 2U_i^{k+1} + U_{i-1}^{k+1}}{\Delta^2} + b^2 \frac{U_{i+1}^k - 2U_i^k + U_{i-1}^k}{\Delta^2} - \\ -c^2 \frac{U_i^k - 2U_i^{k-1} + U_i^{k-2}}{\tau^2} + f_i^k \tag{7}$$

kelib chiqadi. Bunda $f_i^k = f(k\tau, i\Delta, U(k\tau, i\Delta), U((k-1)\tau, i\Delta))$

$\tau \leq t \leq 2\tau$ bo‘lganda, yuqoridagi oshkormas sxemaga haydash usulini qo‘llaymiz. k=1 da

$$U_i^2 - 2U_i^1 + U_i^0 = \frac{a^2\tau^2}{\Delta^2}(U_{i+1}^2 - 2U_i^2 + U_{i-1}^2) + \frac{b^2\tau^2}{\Delta^2}(U_{i+1}^1 - 2U_i^1 + U_{i-1}^1) - -c^2(\varphi_i^2 - 2\varphi_i^1 + \varphi_i^0) + \tau^2 f_i^1 \tag{8}$$

U holda, ayirmali tenglamani ko‘rinishini quyidagicha bo‘ladi:

$$a_i^1 U_{i-1}^2 + b_i^1 U_i^2 + c_i^1 U_{i+1}^2 = F_i^1 \tag{9}$$

Bu yerda,

$$a_i^1 = -\frac{a^2\tau^2}{\Delta^2},\ b_i^1 = 1 + 2\frac{a^2\tau^2}{\Delta^2},\quad c_i^1 = -\frac{a^2\tau^2}{\Delta^2}$$

$$F_i^1 = \frac{b^2\tau^2}{\Delta^2}U_{i+1}^1 + \left(2 - 2\frac{b^2\tau^2}{\Delta^2}\right)U_i^1 + \frac{b^2\tau^2}{\Delta^2}U_{i-1}^1 - c^2(\varphi_i^2 - 2\varphi_i^1 + \varphi_i^0) + \tau^2 f_i^1 \tag{10}$$

(9) ayirmali tenglamani ychishga haydash usulini qo‘llaymiz:

i=1 da, $$a_1^1 U_0^2 + b_1^1 U_1^2 + c_1^1 U_2^2 = F_1^1 \tag{11_1}$$

$$U_1^2 = L_1^1 U_2^2 + K_1^1 \tag{12_1}$$

ifodaga ega bo‘lamiz, bunda

$$L_1^1 = -\frac{c_1^1}{b_1^1}\ ,\quad K_1^1 = \frac{F_1^1}{b_1^1} \tag{13_1}$$

i=2 da, (9) dan

$$a_2^1 U_1^2 + b_2^1 U_2^2 + c_2^1 U_3^2 = F_2^1 \tag{11_2}$$

$$a_2^1(L_1^1 U_2^2 + K_1^1) + b_2^1 U_2^2 + c_2^1 U_3^2 = F_2^1$$

Endi U_2^2 ni U_3^2 orqali ifodalaymiz.

$$U_2^2 = L_2^1 U_3^2 + K_2^1 \tag{12_2}$$

bunda,

$$L_2^1 = -\frac{c_2^1}{a_2^1 L_1^1 + b_2^1}\ ,\quad K_2^1 = \frac{F_2^1 - a_2^1 K_1^1}{a_2^1 L_1^1 + b_2^1} \tag{13_2}$$

va h.k. i=n bo‘lganda

$$a_n^1 U_{n-1}^2 + b_n^1 U_n^2 + c_n^1 U_{n+1}^2 = F_n^1 \tag{11_n}$$

$$a_n^1(L_{n-1}^1 U_n^2 + K_{n-1}^1) + b_n^1 U_n^2 + c_n^1 U_{n+1}^2 = F_n^1$$

Bundan

$$U_n^2 = L_n^1 U_{n+1}^2 + K_n^1 \qquad (12_n)$$

$$L_n^1 = -\frac{c_n^1}{a_n^1 L_{n-1}^1 + b_n^1}, \qquad K_n^1 = \frac{F_n^1 - a_n^1 K_{n-1}^1}{a_n^1 L_n^1 + b_n^1} \qquad (13_n)$$

Shu zaylda davom etib, n=N-1 bo‘lganda U_{N-1} ni ifodasini topamiz.

$$U_{N-1}^2 = L_{N-1}^1 U_N^2 + K_{N-1}^1 \qquad (12_{N-1})$$

bunda,

$$L_{N-1}^1 = -\frac{c_{N-1}^1}{a_{N-1}^1 L_{N-2}^1 + b_{N-1}^1}, \; K_{N-1}^1 = \frac{F_{N-1}^1 - a_{N-1}^1 K_{N-2}^1}{a_{N-1}^1 L_{N-2}^1 + b_{N-1}^1} \qquad (13_{N-1})$$

Ifodalarga ega bo‘lamiz. Bunda (12_{N-1}) dagi Progonka koeffitsiyentlari Progankani to‘g`ri yurishlarida ketma-ket topib boriladi. Koeffitsiyentlar topilgandan keyin, U_N^2 dan foydalanib U_{N-1}^2 topiladi va undan U_{N-2}^2 topiladi.

(1) tenglamada c nolga teng bo‘lmagan holda ham yuqoridagi sxemani qo‘llab yechimning taqribiy qiymatlarini hisoblash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.Isroilov, Hisoblash metodlari. 2-tom. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2008
2. A.Kalandarov, Smeshannaya zadacha dlya giperbolicheskix uravneniy s zapazdivayushimsya argumentami. Baku. Uchyoniye zapiski AGU, 1975 y.
3. A.Kalandarov, Ibragimov B. 5-19 guruh talabasi. Kechikuvchi argumentli xususiy hosilali kvazi chiziqli tenglama uchun aralash masala. Gulbston GulDU, 2022 y.

QUYOSH-BIOENERGIYADAN FOYDALANIB ISSIQ SUV CHUVITGICH QURILMASIDAGI ISSIQLIK VA FIZIKAVIY JARAYONNI NAZARIY TADQIQ QILISH

Obidjonov G‘anijon Azimjon o‘g‘li

Axborot texnologiyalari fakulteti, “Fizika” kafedrasi magistranti

Guliston davlat universiteti,

obidjonov.ganijon@gmail.com

Annotatsiya: Ma’lumki, insoniyat turmush tarzini hamda fan va texnika, ishlab chiqarishning mavjud butun sohalarini energe-tikasiz, energiya manbalarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi.Ushbu keltirilgan maqolada quyosh-bioenergiyadan foydalanib issiq suv chuvitgich qurilmasidagi issiqlik va fizikaviy jarayonni nazariy tadqiq qilish imkoniyatlari o‘rganilgan.Shuningdek, quyosh energiyasini elektr energiyasiga aylantirishning fizik-texnologik asoslarini o‘qitishga doir bir qator amaliy tavsiyalar berilgan.

Tayanch so‘zlar: Fotoeffekt, energetika, muqobil energiya, quyosh energiyasi, geotermal energiya, konstruktsiya, generator, fotoelektrik qurilma.

Bugungi kunda kombinatsiyalashtirilgan yoqilg‘i-quyosh sistemalari yordamida issiq suv olish tarmoqlarini takomillashtirishga alohida e’tibor berilmoqda.Buning uchun yoqilg‘i-quyosh ikki tarmoqli sistemalar asosida qo‘llaniladigan qurilmalarni tejamkorliini oshirish masalasini echish talab etiladi.

Issiqlik sig‘imi qurilmalarini ikki tomonlama quyosh sistemasida ishlashni ta’minlashda qurilmalar uchun foydalaniladigan sistemalarni boshqarish jarayonlarini bir qismini quyosh

energiyasidan foydalanishga moslashtirish bilan qish-bahor faslida 30-40%, kuz va yoz oylarida esa80-90% energiya tejamkorligiga erishish mumkin. Buning uchun quyosh qizdirgichlarini sistemaga bog‘lashda tushadigan quyosh radiatsiyasining intensivligiga tashqi havo temperaturasiga, suv qizdirgichining foydali ish koeffitsienti qurilmaning issiqlik saqlash darajasiga alohida e’tibor berish kerak.

Quyosh–bioenergiyadan foydalanib suv qizdirgich qurilmalarini issiqlik fizikaviy jarayonlarini optimallash uchun ishlab turgan sistemaning faoliyatini har soatda kuzatib borib, nur tushadigan sistemani suv temperaturasiga ta’sirini o‘rganilib tajribalar o‘tkazildi [1]. Fermer xo‘jaliklari uchun asosan suv qizdirishga mo‘ljallangan quyosh-bioenergiya bilan isitiladigan kombinatsiyalashtirilgan qurilmalarni optimal varianti ishlab chiqish va etarli texnika iqtisodiy ko‘rsatkichlarga erishishda issiqlik fizikaviy jarayonlarini optimallashtirishni talab etadi.

Quyosh-bioenergiyadan foydalanib suv isitish sistemasining kollektoriga qo‘shimcha biogaz qurilmasini joriy qilib issiq suv bilan uzluksiz ta’minlash mumkin.Sistemani issiqlik berish qobiliyatini G_1 talab qilinadigan issiq suvning temperaturasi $T_{u,c}$ teng deb olamiz.

$$G_1 = Gg \qquad (1)$$

Bu erda *G* – har soatda talab qilinadigan issiq suv sarfi koeffitsienti; *g*-sutka davomida talab qilinadigan issiq suv sarfi; lG‘soat. Issiq suv bilan ta’minlashga mo‘ljallangan quyosh-bioenergiyadan foydalanib isitiladigan qurilmasini sistemasi quridagi1-rasmda keltirilgan.

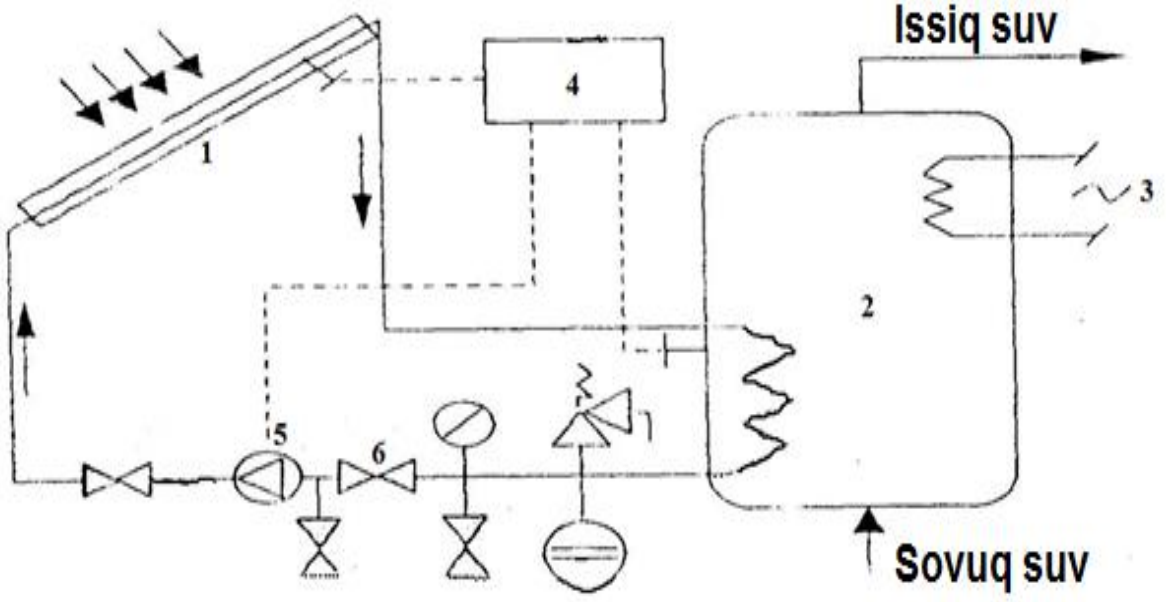

1-rasm.Quyosh-bioenergiyadan foydalaniladigan kombinatsiyalashtirilgan suv isitish qurilmasining optimallashtirilgan qurilmasining sxemasi

1-Quyosh suv isitish qurilmasi; 2-issiqlikni akkumulyatsiya qilish sistemasi 3-issiqlikni almashtirish qurilmasi; 4-qo‘shimcha ioenergiyadan foydalanib suv isitish sistemasini avtomatik boshqarish qurilmasi.

Qo‘shimcha bioenergiyadan foydalanib suvni isitib beruvchi qurilma (tebloobmennik dubulyor) yordamida issiqlikni bir qismi issiqlik akkumulyatorga beriladi. Kombinatsiyalashtirilgan quyosh-bioenergiyadan foydalanib issiq suv qizdirgichli – issiqlik saqlovchi qurilma quyidagicha ishlaydi.

Quyosh nurlarini qabul qiluvchi 1-qurilmaga qishda muzlamaydigan antifrits to‘ldirilgan bo‘lib, quyosh radiatsiyasi ta’sirida bug‘lanadi va 3-issiqlik almashtirish sistemasiga o‘tib, issiqlikni akkumulyatorga beradi. Bunda quyosh kollektori orqali oqadigan suv antifritsni temperaturasi T_s gacha qiziydi, natijada suv akkumulyatorida temperatura T_A darajasi ΔT ko‘rsatkichgacha ko‘tariladi. 5-nasos yordamida quyosh-bioenergiyadan foydalanib ishlatiladigan qilib qizdirib turiladi. Agar quyosh suv isitish sistemasidagi issiqlik tashuvchini temperaturasi atrof-muhit temperaturasidan past bo‘lsa 5-nasos ishlamasdan turadi. Shuningdek, issiq suv sarfi bioenergiyadan foydalanib suv qizdirgich orqali sistemaga boriladi.

Quyosh suv isitish kollektoriga tushadigan energiya Q, suv isitish sistemasiga kiruvchi va undan chiquvchi issiqlik(suv, antifrits) temperaturalari T_1 va T_2 hamda issiqlik akkumulyatorining temperaturasi T_A, atrof-muhit temperaturasi T_{at} ga teng desak, qurilmasidagi quyosh suv isitish sistemasining FIK:

$$\eta = a + b[(T_1 + T_2) + T_A - T_{AM}]/Q \qquad (2)$$

Bu erda a va b lar doimiy koeffitsient kattaliklar tajribadan olinadi. Issiqlik akkumulyatorining suv hajmi V bo‘lib, atrofi issiqlik saqlovchi material bilan qoplangan. Shu suv hajmida to‘plangan issiqlik miqdori hisobida belgilangan sistemaga issiq suv sarfi yuboriladi.

Issiqlik akkumulyatordan sistemaga yuboriladigan issiqlik miqdori(oqimi):

$$q = KS\left(T_A + T_\delta\right) - T_{sis} \qquad (3)$$

K - issiqlik akkumulyatorining issiklik berish koeffitsienti, Vt/(m^2k) ;

Agar issiqlik’ akkumulyatorining temperaturasi T_A va quyosh kollektoridan keladigan suvning temperaturasi $T_{\delta.kol}$ bo‘lsa, hamda qish faslida issiqlik yetarli bo‘lmagan hollarda qo‘shimcha isitish sistemasi avtomatik boshqariladi va bioenergetik suv qizdirgich sistemasi ishga tushadi bunda issiq suv sarfi G_i quyidagi (4) tenglик билан аниқланади ва талаб қилинадиган иссиқлик билан қопланади.

$$G_i = Gg\left[\left(T_{ê.èñ} + \dot{O}_{êóø\ èñ}\right) - \dot{O}_{ÕÒ}\right]/\left(\dot{O}_{À} - \dot{O}_{sis}\right) \qquad (4)$$

Isitiladigan sistemaning temperaturalari $T_{KG‘c}T_{\delta.kur}$ lar avtomatik boshqarish sistemasi yordamida normallashtirib boriladi va 4-qurilmaga boriladi.

Natijada isitiladigan sistemaga beriladigan issiq suv sarfi doimiy saqlanadi va bu quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$G_2\left[\left(\dot{O}_{\hat{e}\grave{e}\tilde{n}}+\dot{O}_{\delta.\hat{e}\acute{o}\eth}\right)-\dot{O}_{\grave{a}\grave{o}.\grave{i}\ \acute{o}\tilde{o}}\right]/\left(\dot{O}_{\delta.\hat{e}\acute{o}\eth}-\dot{O}_{\tilde{n}\grave{a}\hat{e}}\right)\frac{\tilde{O}}{\tilde{N}_{\eth}} \quad (5)$$

$$\dot{O}_{\hat{e}.\grave{e}\tilde{n}}=\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \ddot{e}}+\frac{1}{2}\left[\left(\dot{O}_{\grave{e}\tilde{n}}+\dot{O}_{\acute{a}.\grave{e}\tilde{n}}\right)-\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \grave{i}}\right]\frac{\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \grave{i}}-\dot{O}_{\tilde{n}\grave{e}\tilde{n}}}{\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \grave{i}}-\dot{O}_{\grave{A}}}+\left[\left(\frac{1}{2}\dot{O}_{\grave{e}\tilde{n}}+\dot{O}_{\acute{a}.\grave{e}\tilde{n}}\right)\dot{O}_{\ddot{e}\hat{i}\ \grave{i}}\right]\left(\frac{\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \grave{i}}-\dot{O}_{\tilde{n}\grave{e}\tilde{n}}}{\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \grave{i}}-\dot{O}_{\grave{A}}}\right)^{\frac{1}{1+m}} \quad (6)$$

$$\dot{O}\tilde{o}=(\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \ddot{e}}+\dot{O}_{\acute{y}})-\left(\dot{O}_{\grave{e}\tilde{n}}+\dot{O}_{\grave{A}}\right)\frac{\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \grave{i}}-\dot{O}_{\tilde{n}\grave{e}\tilde{n}}}{\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \grave{i}}-\dot{O}_{\grave{A}}} \quad (7)$$

m-kombinatsiyalashgan quyosh-bioenergiyadan foydalanib ishlatiladigan suv isitish qurilmasining koeffitsienti bo‘libm= 0,15 ÷ 0, 40¸ Demak, agar $\tilde{O}_{\grave{A}} \le \dot{O}_{\dot{O}}$ ya’ni bunda

$$\dot{O}_{\tilde{O}}=\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\ \ddot{e}.\grave{e}\tilde{n}}+\dot{O}_{\acute{y}.\grave{e}\tilde{n}} \quad (8)$$

bo‘lsa, 1-rasmdagi sxema bo‘yicha kombinatsiyalashtirilgan quyosh-bioenergiyadan foydalanib ishlatiladigan suv isitish qurilmasida normal temperatura yuzaga keladi.

Agar quyosh kollektorini quvvati etmasa 6 klapan yopiladi va sistema ikkinchi bioenergetik termoq suv qizdirgich qurilmasidan temperaturasi T_x = 343 K, $T_э$ = 353 K bosim Po/6=2 Pa issiq suv sarfi L=140 L/soat bo‘lgan issiq suv issiqlik akkumulyatorga 3 orqali uzatiladi. Bu issiqlik suv isitish xonasiga uzatiladi. Agar $T_X<T_A<T_k$ bo‘lsa, 6 klapan ochiladi va issiqlik akkumulyatorida issiqlik to‘planadi hamda T_A akkumulyatorni temperaturasi ko‘tariladi. Natijada isitish sistemasini temperaturasi issiqlik akkumulyatori orkali isitish xonasiga beriladi.

2-rasm.Quyosh-bioenergiyadan foydalaniladigan kombinatsiyalashtirilgan suv isitish qurilmasining zamonaviy ko‘rinishi

Agar $T_A>T_{quyosh.kol}$ bo‘lsa u xolda isitiladigan yuvinish xonasini temperaturasi quyosh energiyasi hisobidan to‘plangan akkumulyatordagi issiq suv energiyasi hisobidan isitiladi. Albatta, isitish sistemasini temperaturasi normallashtirib borish faqat issiq suv sarfi L/G va qaytish bosimi $P_{от}$ =2 Pa orqali belgilanib tartibga tushiriladi.

Bu erda issiqlik tashuvchi suvning sarfi, isitiladigan sistemadan chiqadigan issiq suvning temperaturasi orqali quyidagicha formula bilan aniqlanadi.

$$L=\left(\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\,\ddot{e}}+\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\,\varsigma}\right)-\dot{O}_{\grave{e}.\grave{o}\tilde{n}}/\left(\dot{O}_{\grave{A}}-\dot{O}_{\tilde{o}}\right)\frac{\tilde{O}}{\tilde{N}_{\delta}} \qquad (8)$$

$$\dot{O}\tilde{o}=(2\,\dot{\mathrm{O}}_{\hat{e}\hat{i}\,\ddot{e}}+\dot{\mathrm{O}}_{\hat{e}\hat{i}\,\varsigma})-\dot{O}_{\grave{A}}-\left(\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\,\ddot{e}}+\dot{O}_{\tilde{o}\delta}-\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\,\ddot{e}}\right)\cdot\left(\frac{\dot{O}_{\ddot{e}}-\dot{O}_{\tilde{o}\tilde{n}}}{\dot{O}_{\hat{e}\hat{i}\,\ddot{e}}-\dot{O}_{\tilde{o}}}\right)^{\frac{1}{1+m}} \qquad (9)$$

Shundan foydalanib kombinatsiyalashgan quyosh-bioenergiyadan foydalanib isitiladigan suv isitish qurilmasidagi va issiqlik akkumulyatoridagi issiqlik balansi energiyani saqlanish qonuniga asosan

$$Q\frac{dT}{dT}=\varepsilon A\eta-L_1C_p\left(T_1-T_2\right)-L_2C_p\left(T_A-T_x\right) \qquad (10)$$

formula yordamida hisoblandi. Bu kombinatsiyalashtirilgan qurilmada issiqlik to‘planadigan jarayonni samaradorligi ε-issiqlik miqdorini qo‘shimcha issiq suv sarf bilan qoplash koeffitsienti orqali harakterlanadi. Shundan qo‘shimcha isitish uchun isitiladigan xona temperaturasini normalligini ta’minlashda quyosh-bioenergiyadan foydalanib isitiladigan qurilmasi beradigan T_x=343 K, T_K=353 K temperaturalar farqi va issiq suv sarfi L =140 LG‘soat bo‘lib, η=0,68 va isitiladigan xona havoning entropiyasi i=730 kj/kg teng bo‘lib, issiq suv sarfining bosimi p=2 Pa bo‘lganda talab qilinadigan issiqlik miqdorining bir qismi quyosh suv isitish kollektoridagi energiya hisobidan va bioenergiyadan foydalanib isitiladigan suv hisobidan qoplanadi.

Bu erda ε–koeffitsientni aniqlash uchun kombinatsiyalashtirilgan suv isitish qurilmasi yordamida xona temperaturasini boshqarish uchun A, Q, L, K, ΔT parametrlara sosida joyning geografik kengligini e’tiborga olib, sistemaning modellashtirishni qo‘llash maqsadga muvofiq deb xisoblanadi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, qayta tiklanuvchi energiya manbalari fizik-texnologik asoslarini va fotoenergetik qurilmalar tuzilishi, ishlash tamoyillari hamda foydalanish imkoniyatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar davr talabi sifatida qaralishi lozim. Zero, hozirda va kelajakda butun insoniyat turmush tarzini energiya manbalarisiz, energetikasiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Bundan tashqari, qayta tiklanuvchi va vodorod energetikasi sohani yanada rivojlantirish sohada ilmiy ishlar olib borish kelajak avlodni bunday samarali amaliy ishlarni yaratishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 16.02.2023 йилдаги ПҚ-57-сон.

2.Ўзбекистон Республикаси Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси «Саноатконтехназорат» бошлиғининг буйруғи, 06.07.2010 йилдаги 199-сон.

3.Хайриддинов Б.Э, Сатторок Б.М., Холмирзаев Н.С “Қуёш энергиясидан фойдаланишнинг физик асослари” Т: фан.2011, 232 бет

4.Абдиев У.Б., Исмоилов Э.О., Мухаммадиева Г.Н. Олий таълим муассасалари физика таълимида «Гелиотехника ва ноанъанавий энергия манбалари» талаба танлов фанини

ўқитишда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш. // «Замонавий таълим» журнали, 2014, 2-сон. –18–21-б.
5.Абдиев У.Б. Физика таълимида ноанъанавий энергия манбалари. – Термиз, 2013.

QUYOSH RADIATSIYASI VA SHAMOL ENERGIASINI ELEKTR ENERGIYASIGA AYLANTIRISHNING FIZIK-TEXNOLOGIK ASOSLANISHI

Sherboev Davlat Karimqul o‘g‘li,
Axborot texnologiyalari fakulteti, “Fizika” kafedrasi magistranti
Guliston davlat universiteti,
sherboev.davlat@gmail.com

Annotatsiya: Ma’lumki, insoniyat turmush tarzini hamda fan va texnika, ishlab chiqarishning mavjud butun sohalarini energe-tikasiz, energiya manbalarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi.Maqolada quyosh radiatsiyasi va shamol energiasini elektr energiyasiga aylantirishning fizik-texnologik asoslarini shakllantirish shakllantirish imkoniyatlari o‘rganilgan.Shuningdek, quyosh energiyasini elektr energiyasiga aylantirishning fizik-texnologik asoslarini o‘qitishga doir bir qator metodik tavsiyalar berilgan.

Tayanch so‘zlar: Fotoeffekt, energetika, muqobil energiya, quyosh energiyasi, geotermal energiya, konstruktsiya, generator, fotoelektrik qurilma.

O‘zbekistonda “yashil iqtisodiyot”ni rivojlantirish doirasida qator innovatsion loyihalar, jumladan, quyosh energiyasidan foydalangan holda yuqori tezlikda zaryadlovchi qurilmalarni yaratish va rivojlantirish loyihasi ishlab chiqilmoqda.

Ma’lumki, Prezidentimizning “O‘zbekiston Respublikasida qayta tiklanuvchi va vodorod energetikasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2021 yil 9 apreldagi PQ-5063-sonli qaroriga muvofiq Energetika vazirligi huzurida Qayta tiklanuvchi energiya manbalari milliy ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etilgan.

Qaror bilan, institut tuzilmasida Vodorod energetikasi ilmiy-tadqiqot markazi hamda Qayta tiklanuvchi va vodorod energetikasi texnologiyalarini sinash va sertifikatlash laboratoriyasi tashkil etilgan bo‘lib, hozirda ushbu institutda qayta tiklanuvchi va vodorod energetikasini rivojlantirish borasida bir qator ilmiy izlanishlar olib bormoqda.

Bugungi kunda kombinatsiyalashtirilgan yoqilg‘i-quyosh sistemalari yordamida issiq suv olish tarmoqlarini takomillashtirishga alohida e’tibor berilmoqda.Buning uchun yoqilg‘i-quyosh ikki tarmoqli sistemalar asosida qo‘llaniladigan qurilmalarni tejamkorliini oshirish masalasini echish talab etiladi.

Institut olimlari tomonidan soha rivojlanishini jadallashtirish maqsadida Innovatsion rivojlanish vazirligining tijoratlashtirishga tayyorlash dasturi doirasida bir qator ilmiy-tadqiqot loyihalar amalga oshirildi.Markaziy elektr tarmoqlariga quyosh fotoelektr tizimlarini joriy etishni amalga oshirish yo‘nalishlari va texnik iqtisodiy asoslarini ishlab chiqish, hamda tayyorlash loyihasi amalga oshirilmoqda.Loyiha respublikamiz hududlarida iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda fotoelektr tizimlarni umumiy elektr tarmog‘iga ishonchli ulash bo‘yicha aniq echimlar, texnik-iqtisodiy asoslarni ishlab chiqish va ularning xavfsiz ishlash mezonlarini yaratishni nazarda tutadi.Fotoelektr tizimlar umumiy elektr tarmog‘iga ulangan

iqtisodiyotimizning barcha sohalari ob’ektlarida, aholi yashash joylarida, xususiy va davlat korxonalari ob’ektlarida qo‘llaniladi.Afzalliklari shundaki, fotoelektr ishlab chiqargan elektr energiyasi elektr tarmoqqa minimal yo‘qotishlar bilan uzatiladi.Hududlar iqlim sharoitini hisobga olgan holda fotoelektr tizimlarni tarmoqqa ulash va tarif mexanizmlar bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Hozirda energiya manbalarini tashkil etayotgan xom ashyo zahiralari miqdorlari (ko‘mir neft, gaz) keskin kamayib bormoqda. Bu esa, o‘z navbatida, yangi noan’-anaviy va qayta tik lanuvchi energiya turla-rini rivojlantirish va keng joriy etish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Shu nuqtai nazardan, bu sohani, ya’ni qayta tiklanuv-chi energiya resurslaridan foydalanish yo‘nalishidagi imkoniyatlar to‘g‘risidagi bilimlarni bosqichma-bosqich shakllantirish fizika ta’limi jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqoladagi ma’lumotlarda, asosan, fizika o‘qitish jarayonida noan’anaviy energiya manbalari fizik-texnologik asoslarini bosqichma-bosqich shakllantirish imkon qadar yoritib ko‘rsatilgan. Noan’anaviy va qayta tik lanuvchi energiya manbalari turlariga asosan quyosh fotoenergeti-kasi, shamol energiyasi, geotermal energiya va bioenergiyalarni misol tariqasida kel-tirish mumkin (1-2-rasmlar).

1-rasm. Quyosh energiyasidan elektr energiyasi hosil qiluvchi zamonaviy fotoelektrik batareyalar.

2-rasm. Zamonaviy texnologiyalar asosida ishlovchi shamol generatorlari.

Quyosh fotoenergetikasi bu energiya tur-larining nisbatan samarali va ekologik jihatdan toza turi bo‘lib, u ancha yuqori samaradorlikka va imkoniyatlarga ega.Quyosh fotoenergetikasi to‘g‘risidagi ma’lumotlar fizika fanining «Fotoeffekt hodisalar (ichki fotoeffekt) va ularning qo‘llanilishi», «Geliotexnika va quyosh energiyasidan foydalanish» mavzularida shakllantirilishi maqsadga muvofiqdir.

Quyosh fotoenergetikasida asosiy xom ashyo materiallar yarim o‘tkazgichli elementlar hisoblanadi. Yarim o‘tkazgichli elementlarning elektrik va optik xususiyatlari va fotosezgirligi juda yuqori hisoblanadi.Shuningdek, bu moddalar tashqi ta’sirlarga juda sezgir elementlar hisoblanadi.O‘quvchilarga fizika darslarida, asosan, quyosh fotoenergetikasiga doir elementar tushunchalar, ma’lumotlar keltirilishi maqsadga muvofiqdir.

Tavsiya etilgan ma’lumotlar imkoniyatidan kelib chiqib, umumta’lim maktablari fizika kursining elektromagnetizm bo‘limida yarimo‘tkazgichlar va ularning xossalari to‘liq o‘tilgandan so‘ng kiritilishi maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Chunki yarim o‘tkazgichli materiallar quyosh fotoenergetikasi xom ashyo materiali bo‘lishi bilan bir qatorda, ularning ishlash mexanizmlari elektromagnetizm fundamental qonunlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Xususan, p–n o‘tish hosil bo‘lishi, elektron juftliklarning maydon ta’siridagi harakati hamda elementlar yuza qatlamidagi fizik jarayonlar ma’lum qonuniyatlarga bo‘ysunadi.

Umumta’lim maktablarida iloji boricha elementar tushunchalar va ma’lumotlar ancha sodda, qulay hamda tushunarli bo‘lishi kerak. Misol tariqasida p–n o‘tish jarayoni turli elementlarda hosil bo‘lish mexanizmlari elementlarning turlariga bog‘liqligi, shuningdek, tashqi ta’sirlar-ga sezgirlik imkoniyatlari hisobga olina-di. Yarimo‘tkazgichli elementlardan asosan quyosh fotoenergetikasida kremniy elementi foydalaniladi. Bunda kremniyda p–n o‘tish hosil qilish uchun bor (V) yoki fosfor (F) elementlari diffuziya qilinadi.Shuningdek, bu elementlar kremniy elementiga turli haroratlarda diffuziya bo‘ladi.Bunday ma’lumotlar va kattaliklar sxematik jadvallarda ko‘rsatilishi lozim. O‘quvchilar bilim va ko‘nikmalarini shakllantirishda animatsion-ko‘rgazmali qu rollardan foydalanish ancha yuqori samara beradi. Shu nuqtai nazardan, o‘quvchilarda quyosh fotoenergetikasi to‘g‘risida bilim va ko‘nikmalar hosil qilishda ham animatsion ko‘rgazmali qurollardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Misol tariqasida fotoeffekt hodisasida elektronlar va kovaklarning p–n o‘tishdagi (potentsial to‘siqda) harakatining animatsion ko‘rgazmali tasvirlangan jarayoni o‘quvchida aniq tasavvur hosil bo‘lishiga asos bo‘ladi.

Zamonaviy fan va texnika taraqqiyoti fizika sohasida ham mislsiz kashfiyotlar, yangiliklarni keltirib chiqarmoqda.Quyosh fotoenergetikasida ham ilmiy tadqiqotlarda aniqlanayotgan kashfiyotlar bu sohaning borgan sari rivojlanishiga olib kelmoqda. O‘quvchilarga bu ma’lumotlarni etkazish uchun o‘qituvchi bor imkoniyatlardan foydalangan holda dars jarayonlarini qiziqarli va samarali tashkil etishi hamda darsning «a’lo» darajada o‘tish imkoniyatlarini topishi lozim bo‘ladi. Bunda yangi innovatsion pedagogik texnologiyalardan, noan’anaviy dars turlaridan foydalanish o‘z ijobiy natijalarini beradi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, ta’lim tizimida qayta tiklanuvchi energiya manbalari fizik-texnologik asoslarini va fotoenergetik qurilmalar tuzilishi, ishlash tamoyillari hamda foydalanish imkoniyatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarning dars jarayoniga kiritilishi davr talabi sifatida qaralishi lozim. Zero, hozirda va kelajakda butun insoniyat turmush tarzini energiya manbalarisiz, energetikasiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Bundan tashqari, qayta tiklanuvchi va vodorod energetikasi sohani yanada rivojlantirish maqsadida, institut yangi kadrlar, ilmiy xodimlarni ishga qabul qiladi. Ushbu sohada ilmiy ishlar olib bormoqchi bo‘lgan izlanuvchilar so‘zimiz boshida takidlagan institut ma’muriyati bilan bog‘lanishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 16.02.2023 йилдаги ПҚ-57-сон.

2.Ш.М.Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.– Тошкент : Ўзбекистон, 2016. - 56 б.

3.Абдиев У.Б., Исмоилов Э.О., Мухаммадиева Г.Н. Олий таълим муассасалари физика таълимида «Гелиотехника ва ноанъанавий энергия манбалари» талаба танлов фанини ўқитишда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш. // «Замонавий таълим» журнали, 2014, 2-сон. –18–21-б.

4.Абдиев У.Б., Исмоилов Э.О. Умумтаълим мактаблари физика таълимида қуёш фотоэнергетикаси фундаментал тушунчаларини шакллантириш. // «Замонавий таълим» журнали, 2014, 1-сон. –21–24-б.

5.Абдиев У.Б. Физика таълимида ноанъанавий энергия манбалари. – Термиз, 2013.

ELEKTROMAGNIT TO‘LQINLAR MAVZUSINI MA’RUZA MASHG‘ULOTI DARSIDA INTELLEKT-XARITA TEXNOLOGIYASINI QO‘LLASH

Rahmanov Valijon Turdaliyevich
Guliston davlat universiteti Axborot texnologiyalari fakulteti
Fizika kafedra o‘qituvchisi, Guliston shahri.
valijonrahmanov4@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Intellekt-xarita uslubining asosiy ishlash mexanizmi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, “Elektromagnit to‘lqinlar mavzusini ma’ruza mashg‘uloti darsida intellekt-xarita texnologiyasini qo‘llash” uslubiyatlaridan foydalana olish metodlari keltirilgan. Keltirilgan intellekt xarita nafaqat ma’lumotlarni jamlabgina qolmasdan, talabalarda elektromagnit to‘lqinlar chiqaruvchi asboblardan foydalanish madaniyati shakllanishida va ularning “tasavvur” qilish, “ijodiy fikrlash” ko‘nikmalarining rivojlanishiga ham yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Mindmaps, mayndmep, neyronlar, analitik qobiliyat, motivatsiya, idrok etish, elektr maydoni, magnit maydoni, elektromagnit to‘lqin, yorug‘lik, chastota, to‘lqin uzunligi, infraqizil, ultrabinafsha, nurlar, intellekt xarita, tasavvur.

Abstract: The article provides information about the main working mechanism of the Intellect-map method. Also, the methods of using the methods of “Using intelligence-map technology in the lecture training class on the topic of electromagnetic waves” are presented. The mentioned intelligence map not only collects data, but also helps in the formation of the culture of using electromagnetic wave devices among students and the development of their “imagination” and “creative thinking” skills.

Keywords: Mindmaps, mindmap, neurons, analytical ability, motivation, perception, electric field, magnetic field, electromagnetic wave, light, frequency, wavelength, infrared, ultraviolet, rays, intelligence map, imagination

Intellekt-xarita talabaning umumiy fikrlash qobiliyatini shakllantiradi. Vaziyatga yoki muammoga turli yondashuv bilan qarashga yordam beradi, masalani hal etish bo‘yicha qiziqarli yechimlarni taklif etadi. Uslub tushunchalar, mavzular o‘rtasida o‘zaro aloqani ko‘rsatishda o‘quvchilarning anatilik qobiliyatlarini rivojlantirish uchun qo‘llaniladi. Uslubni har qanday yoshdagi bolalar bilan qo‘llash mumkin. Uslub muallifi-amerikalik olim va biznesmen Toni Byuzendir. ***Inglizchada “mindmaps”*** deb nomlanib, ***aql xaritasi*** yoki ***aqlli (fikrlovchi) xaritalar*** ma’nosiga egadir [6.7].

Intellekt-xarita uslubining asosiy ishlash mexanizmi miya qabul qiladigan xar qanday turdagi ma’lumot neyronlar ko‘rinishida tasavvur qilinadi. Markazda asosiy fikr, (mavzu, tushuncha, g‘oya, yangi loyiha va x.) beriladi, undan esa shu fikrga uzviy bog‘liq bo‘lgan kichik tushunchalar nurlar kabi ajratib chiqiladi. (Bu xudi yoshligimizda quyosh rasmini chizganimiz kabi, ya’ni avval aylana so‘ng uning nurlari). Pedagogik uslubning maqsadi, miyada asosiy mavzuni tutib turgan xolda, unga bog‘liq bo‘lgan boshqa ma’lumotlarni o‘rganib chiqish va xotiraga muhrlash [1.2].

Inson tomonidan qabul qilinayotgan doimiy axborot oqimi miyada qayta ishlanishi va saqlanishi lozim. Talabalar axborotni topish, tuzish va eslab qolishni o‘rganadi. Darslarda

“mayndmep” qo‘llagan o‘qituvchilar assotsiatsiyani qo‘llagan holda har bir bolaga tushunarli ravishda yangi mavzuni yanada qulay va sodda shaklda tushuntira oladi. Fikrlovchi xaritalar yordamida hal qilinadigan maqsad:

***** ishtirokchilarning ijodiy va analitik qobiliyatini rivojlantirish;

***** ta’lim jarayonida ma’lumot beruvchi motivatsiyani shakllantirish;

***** ma’lumot beruvchi jarayonni mustaqil tashkil etish ko‘nikmasini yuzaga keltirish;

***** kitoblar, lug‘atlar, ma’lumotnomalar, internetdan axborot izlash mahoratini oshirish;

***** fikrlash, xulosa qilish, qaror qabul qilish ko‘nikmalarini oshirish;

***** tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish.

Fikrlar xaritasi, mental xarita, intellekt-xarita, mind map – bularning bari shaxsiy fikrlarimizni tashkillashtirish usulining bir necha nomlari. Mental xaritalar g‘oyasi fikrlashimiz radiant ekanligiga asoslanadi. Ya’ni, biz assotsiatsiyalar bilan markazdan yon tomonga qarab fikrlaymiz. Yagona markaziy g‘oya bo‘ladi, undan boshqa assotsiatsiyalarga olib boradigan birlashtiruvchi iplar o‘tadi, ulardan esa yana boshqalariga. Bu qaysidir jihati bilan daraxtni esga soladi. Uning tanasi – markaziy g‘oya, shoxlari esa undan kelib chiqadigan tasavvurlar.

Intellekt-xarita ana shu asosda yaratiladi. U qanday bo‘lishi kerakligi borasida yagona bir qoida yo‘q. Asosiy vazifa: bosh fikrni belgilash, assotsiatsiyalar yordamida ko‘plab bog‘lamalar yaratish mumkin. ***Intellekt-xaritalar*** yordamida yangi ma’lumotlarni o‘rganish, turli masalalarni yechish mumkin [8.9].

Fizikani o‘qitishda intellekt xarita metodidan foydalanish o‘quvchilarning yaxshi tushunishga va pedagoglarning samarali dars o‘tishga katta yordam beradigan metod hisoblanadi Fizika fanini o‘qitishda ma’lumotlarni vizuallashtirish muhim ahamiyatga egaligi va bu maqsadda “ijodiy fikrlash” ko‘nikmalarini rivojlantirishning eng samarali usuli “Intellekt xaritadan” foydalanish maqsadga muvofiqligi asoslangan[5.6].

Bu texnologiya o‘ziga xosligi bilan boshqa turdagi metodlardan ajiralib turadi talabalar uchun katta amaliy ahamiyatliligi bilan, imkoniyatlar ochadi.

Intellekt-xarita metodi ijodkorlikni rivojlantirishga yordam beradi, auditoriyada talabalarning passivligini bartaraf etish, diqqatni jamlash, o‘z–o‘zini rivojlantirishi, fikirlash va idrok etish kabi xislatlarni oshirishdan iborat.

Talabalar bilan ishlash jarayonida fizika bo‘yicha aqliy san’at to‘plamini o‘rgatish asta-sekin sodir bo‘ladi: birinchidan, allaqachon tugallangan narsalarni tahlil qilish namuna xaritasi, keyin birgalikda intellekt xaritalash, keyin esa uyda individual ishlash. Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, bu usuldan foydalanish o‘qituvchiga bilimlarni yanada dinamik ravishda tizimlashtirish va umumlashtirish, bilim va ko‘nikma darajasini esa talabalarning o‘zlari uchun tezroq, eng muhimi, samarali tekshirish imkonini beradi [11].

Biz o‘tmoqchi bo‘lgan mavzuda “Elektromagnit to‘lqinlar” “intellekt xaritasi” keltirilgan. Mazkur “intellekt xarita” o‘quvchilarni nafaqat “tasavvur” qilishga, “ijodiy fikrlash” ga undamasdan ularning “ijodiy fikrlash” ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham yordam beradi[10].

Maksvell nazariyasiga o‘zgaruvchan magnit maydon doimo o‘zi vujudga keltiradigan elektr maydon,o‘zgaruvchan elektr maydon esa o‘zi vujudga keltiradigan magnit maydon bilan chambarchas bog‘liq va ular birgalikda yagona elektromagnit maydonini tashkil qiladi. Bu o‘zgaruvchan elektromagnit maydonining fazoda tarqalishiga ***elektromagnit to‘lqinlar*** deyiladi [1-3].

Maksvell nazariyasiga muvofiq elektromagnit to‘lqinlar ko‘ndalang to‘lqinlar yoki, $\vec{E}$ va $\vec{B}$ vektorlar o‘zaro perpendikulyar va to‘lqinning tarqalish tezligi $\vec{\vartheta}$ ga perpendikulyar bo‘ladi va tarqalish tezligi

$$\vec{\vartheta} = \frac{1}{\sqrt{\varepsilon_0 \mu_0 \varepsilon \mu}} \quad (1)$$

ga teng bo‘lib. Bu yerda $\sqrt{\varepsilon\mu} = n$–muhitning sindirish ko‘rsatkichi deyilib vakuum uchun $n = 1$ ga teng. Elektrostatik doimiy $\varepsilon_0 = 8{,}85 \cdot 10^{-12} \frac{F}{m}$, magnit doimiysi $\mu_0 = 4\pi \cdot 10^{-7} \frac{H}{m}$

$$\vec{\vartheta} = \frac{c}{n} \quad (2)$$

vakuumda esa $n = 1$, c= $\frac{1}{\sqrt{\varepsilon_0 \mu_0}} = 3 \cdot 10^8 \frac{m}{s}$ hosil bo‘ladi. Demak, elektromagnit to‘lqinlarning vakuumda tarqalish tezligi yorug‘likning vakuumda tarqalish tezligiga teng ekan. Soddalik uchun bundan keyingi mulohozalarimizni vakuum $n = 1$, $\vartheta = c$ hol uchun qaraymiz. Demak, elektromagnit to‘lqinning vakuumda tarqalish tezligi c, chastotasi ν va to‘lqin uzunligini λ deb olsak, ular orasida $\lambda = \frac{c}{\nu}$ munosabat o‘rinli bo‘ladi (1-rasm).

Elektromagnit to‘lqinlarning barcha xossalari yorug‘likning xossalari bilan bir xil ekanligini e’tiborga olsak, yorug‘lik elektromagnit to‘lqinlardan iborat degan xulosaga kelish mumkin [4.5].

"Intellekt xarita" elektromagnit to‘lqinlar haqidagi barcha ma’lumotlarni jamlanmasidir. Shu nuqtayi nazardan “radio to‘lqinlar” va radioaktiv nurlarning eng xavlisi γ nurlar bir xil tabiatga egaligi yaqqol nomoyon bo‘lib, talabalarning uyali aloqa vositalaridan foydalanish qoidalariga rioya qilishlariga yordam berishi mumkin (2-rasm).

1-rasm. Elektromagnit to‘lqinlarning “intellekt xarita”

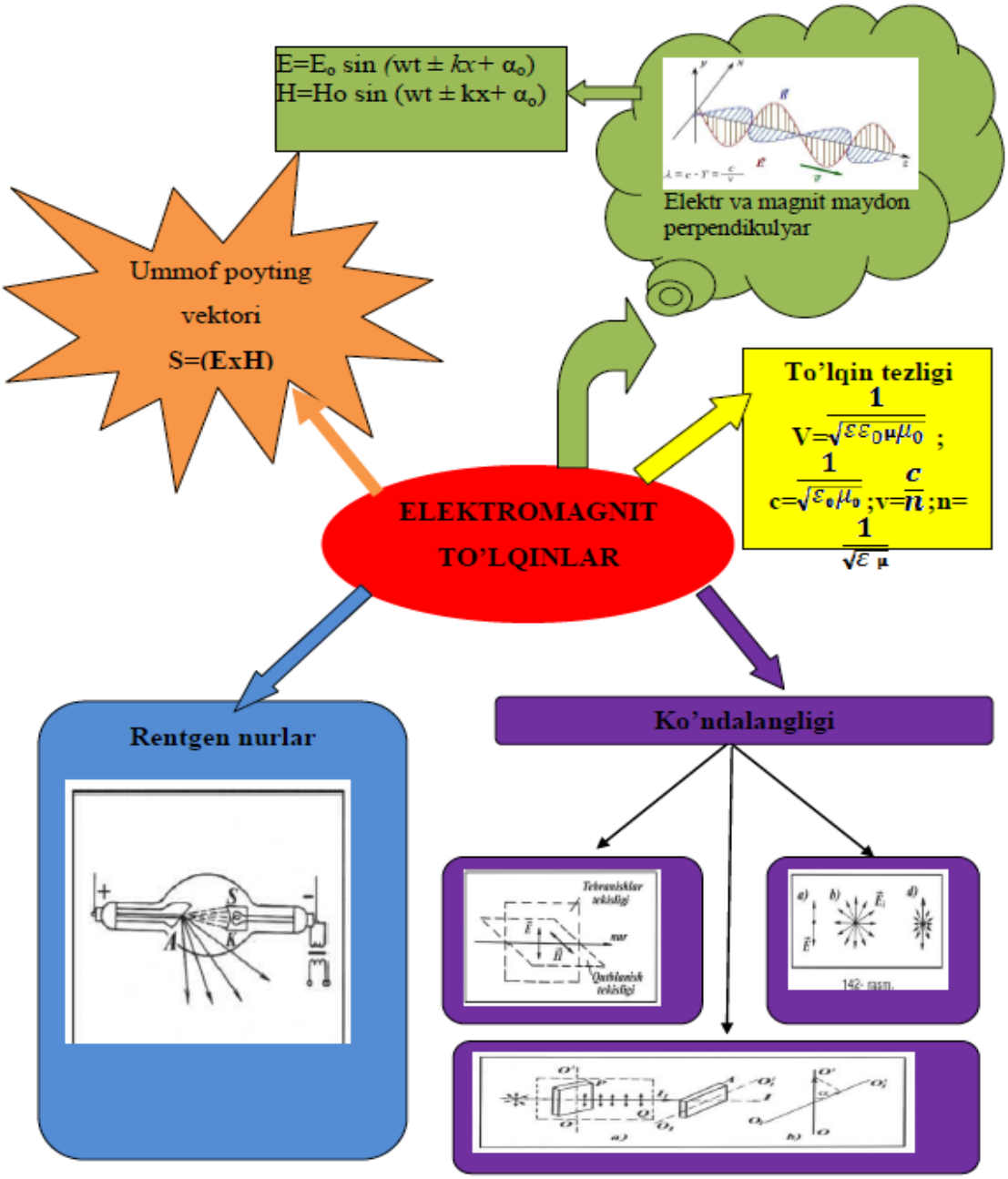

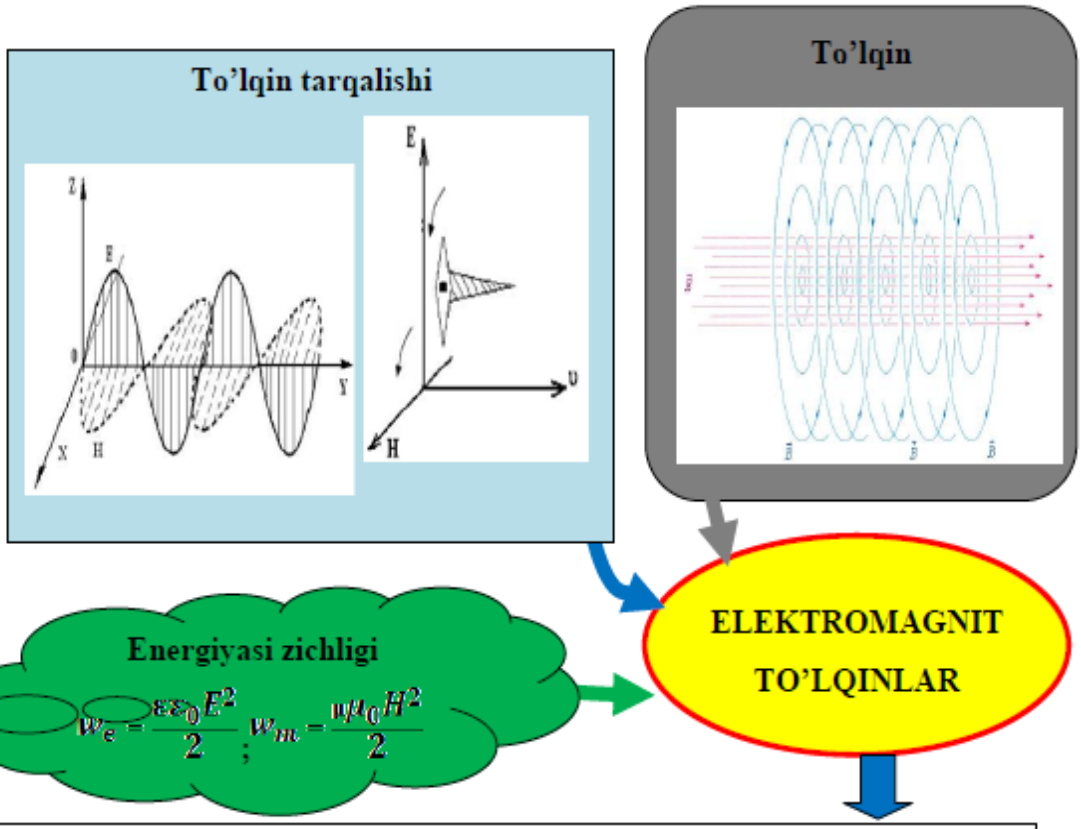

№	Turlarning nomi	To'lqin uzunligi	To'lqin chastotasi (Hz)	Nurlanish manbayi
1.	Past chastotali to'lqinlar	$> 10^4$	$<3\cdot10^{-4}$	O'zgaruvchan tok generatori
2.	Radioto'lqinlar	$10^4 \div 10^{-1}$	$3\cdot10^4 \div 3\cdot10^{10}$	Tebranish konturi va Gers vibratori
3.	Ultraradio to'lqinlar	$10^{-1} \div 10^{-4}$	$3\cdot10^{10} \div 3\cdot10^{12}$	Yalpi tarqatkich
4.	Infraqizil nurlar	$10^{-4} \div 7{,}7\cdot10^{-7}$	$3\cdot10^{12} \div 4\cdot10^{14}$	Lampalar
5.	Yorug'lik nurlari	$7{,}7\cdot10^{-7} \div 4\cdot10^{-7}$	$4\cdot10^{14} \div 7{,}5\cdot10^{14}$	Lampalar
6.	Ultrabinafsha nurlar	$4\cdot10^{-7} \div 10^{-8}$	$7{,}5\cdot10^{14} \div 3\cdot10^{16}$	Lampalar
7.	Rentgen nurlari	$10^{-8} \div 10^{-11}$	$3\cdot10^{16} \div 3\cdot10^{19}$	Pentgen trubkasi
8.	Gamma nurlari	$< 10^{-11}$	$>3\cdot10^{19}$	Radioaktiv yemirilish

2-rasm. Elektromagnit to'lqinlarning shkalasi "intellekt xarita"si

Xulosa

Fizika fanini o‘qitishda ma’lumotlarni vizuallashtirish muhim ahamiyatga egaligi va bu maqsadda “ijodiy fikrlash” ko‘nikmalarini rivojlantirishning eng samarali usuli “Intellekt xaritadan” foydalanish maqsadga muvofiqligi asoslangan.

Maqolada bugungi kunda eng dolzarb bo‘lgan mavzu “Elektromagnit to‘lqinlar” **“intellekt xaritasi”** keltirilgan.

Mazkur **“intellekt xarita”** o‘quvchilarni nafaqat “tasavvur” qilishga, “ijodiy fikrlash” ga undamasdan ularning “ijodiy fikrlash” ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham yordam beradi.

“Intellekt xarita” elektromagnit to‘lqinlar haqidagi barcha ma’lumotlarni jamlanmasidir. Shu nuqtayi nazardan “radio to‘lqinlar” va radioaktiv nurlarning eng xavlisi γ nurlar bir xil tabiatga egaligi yaqqol nomoyon bo‘lib, o‘quvchilarning uyali aloqa vositalaridan foidalanish qoidalariga rioya qilishlariga yordam berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kamardin I.F., Qurbonov M. O‘zgaruvchan tok bo‘limiga oid namoyish eksperimentlarini yaratish va ko‘rsatish uslublari. Metodik qo‘llanma. -T.: Universitet, 1994. - 40 b.

2. Qurbonov M. Fizikadan namoyish eksperimentlarini ko‘rsatishda proektsion qurilmalardan foydalanish uslublari. // O‘zMU xabarlari. – T.: – 2009. – № 2. – B.134–138.

3. M.Kurbonov, Sh.M.Sodiqova, Kurbanov X.M Pozilova Sh. Elements of optoelectronics in the course of general physics. – International Journal of Advanced Science and Technology, vol.29.No.5.2020, pp.1854-1861.

4. Rahmanov V.T Umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishda fizika fanining namoyish tajribalarni zamonaviy qurilmalar yordamida o‘qitish - Scientific Bullettin of NamSU-Научный вестник НамГУ-NamDU ilmiy axborotnomasi–2022-yil_4-сон 725 b.

5. Rahmanov V.T Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fizik namoyish tajribalari, uning vazifalari va tizimi - Scientife Bullettin of NamSU - Научный вестник - NamDU Ilmiy Axborotnomasi - 2022_1-сон 699 p.

6. Rahmanov V. T Umumta’lim maktablarida fizikani “Elektromagnit tebranish va to‘lqinlar” mavzusini o‘qitish usullari НамДУ илмий ахборотномаси - Научный вестник НамГУ 2021 йил 4-сон 430 b.

7. Rahmanov V. Umumiy o‘rta ta’lim maktabida fizikasining elektromagnit tebranishlar mavzusini o‘rganishda grafik paketlardan foydalanish. “O‘zbekiston ilmiy-amaliy tadqiqotlarda talabalarning o‘rni” O‘zbekiston ilmiy-amaliy tadqiqotlarda talabalarning o‘rni: Respublika tarmoqli ilmiy masofaviy onlayn konferensiyasi maqolalar to‘plami “Yoshlar nashriyot uyi” 2020y. – 258 b.

8. V. Rahmanov, & J. Alijonov (2022). Quyosh havo isitish kollektorini o‘zbekiston sharoitida keng foydalanish. Science and innovation, 1 (A7), 835-838. doi: 10.5281/zenodo.7317068

9. V. Rahmanov, & J. Alijonov (2022). Inovatsion shamol turbinasi. Science and innovation, 1 (A8), 136-140. doi: 10.5281/zenodo.7342845

10. Rahmanov, V. (2023). Oliy o ‘quv yurtlarida fizika yo ‘nalish talabalariga molekulyar fizika bo ‘limining “termodinamikaning ii-qonuni (entropiyaning) izojarayonlarga tadbiqi

mavzusini o ‘qitishda kreativ ko ‘nikmalarni shakllantirish. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(5), 10-16.

11. Rahmanov Valijon Turdaliyevich. (2023). Ways to shape the principles of heuristics and creativity in readers in the study of the topic of transition from a gaseous state to a liquid state and methods of liquefaction of gases. https://doi.org/10.5281/zenodo.7883323

12. www.imindmap.com.

13. www.world mind mapping cannol.com

ОБУЧЕНИЕ ФИЗИКЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИИ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

Гайибназаров Рузимурод Бахтиярович
Магистрант кафедры “Физика”
Гулистанского государственного университета
rozi_murodjon@mail.ru

Аннотация: В данной статье представлена информация о принципах применения интерактивных методов к соответствующим предметам при обучении физике. Главное, чтобы на уроке была представлена информация о том, что применение методов на интегрированной основе дает отличные результаты, заставляет учащихся мыслить самостоятельно логически.

Ключевые слова: интеграция, интерактивность, логическое мышление, самостоятельное творчество, знание, умение, квалификация, сочинение, компетенция.

Прежде чем писать об интеграции интерактивных методов обучения физике в общеобразовательных школах, необходимо разобраться, что такое интеграция и нужна ли она при обучении физике. Integration - (лат.integratio восстановление, пополнение, от integer-полностью), что в моей статье означает объединение нескольких методов интерактивного обучения и использование их в виде одного целого метода. При этом необходимо учитывать несколько факторов:

1) Объединение нескольких методов не должно противоречить общей тематической структуре урока, а наоборот, устранять недостатки тех или иных методов.

2) Интерактивные методы должны раскрывать основную тему урока и служить для привлечения внимания ученика.

Учитывая, что изучение физики в общих чертах является сложным для многих учащихся, интеграция интерактивных методов в преподавании физики в общеобразовательных школах является приоритетной. Это дает учителю физики широкие возможности для полноценного вовлечения учащихся к уроку, при объяснении ученику новой темы, повышения интереса учащихся, развития логического мышления и самостоятельности учеников.

Главной проблемой всех методов является актуальность поставленной задачи, если задача не актуальная или недостижима, то у учащихся отпадает интерес к любой теме, да и к самому предмету, соответственно, какой бы методы, или методы не были использованы, они все будут бесполезны.

В качестве примера можно привести урок тема которого является «Работа и мощность электрического тока», проведенный интерактивным методом, я тему решил связать с ролевой игрой, поделив класс на 2 группы потребитель и поставщик электричества, из класса выходят 4 добровольца в роли «поставщика» раздают всем заранее приготовленные учителем счета за потребленное электричество за месяц, а оставшимся ученикам «потребителям», учитель раздает список приборов из «таблица 1», которые они могут использовать в течении месяца с предполагаемой мощностью и целью учеников является самим посчитать потребленное электричество и ее сумму, пользуясь «таблица 1».

Например, у одного потребителя фен для волос потребляет в среднем 500 Вт, используя каждый день по 20 минут, потребитель вычисляет, что за месяц в общей сумме фен работает 10 часов, умножая потребляемые часы на мощность фена, мы получим общую потребленную энергию феном за месяц 500*10=5000Вт, или же 5кВт. Учитывая, что цена за потребленную электрическую энергию составляет 295 сумов за 1 Квт*ч, тогда получим сумму потребления феном за месяц 5*295=1475 сумов, таким образом, проводится вычисление для всех потребляемых приборов, а в конце суммируя цены, мы получим общий месячный счет за электроэнергию.

Актуальность применения данного интегративного метода, у каждого потребителя могут возникнуть проблемы с расчетами и ученики с интересом отнесутся к уроку, подсчитывая, сколько электроэнергии они потребляют в месяц и а так же их стоимость.

Соответственно, ученики при вычислении будут использовать формулы, и работать самостоятельно, что готовит их к самостоятельности, ответственности при потреблении электроэнергии, так как они будут примерно знать, сколько будет стоить час потребленной энергии, к примеру, от лампочки или телевизора не выключенных ночью перед сном и начинают беречь электроэнергию.

Таблица 1

Ориентировочные мощности потребления для различных видов бытовых нагрузок

Бытовой электроприбор	Потребляемая мощность в зависимости от модели электроприбора, кВт
Лампочка накаливания	0,06 – 0,25
Электрочайник	1,0 – 2,0
Электроплита	1,0 – 6,0
Микроволновая печь	1,5 – 2,2
Электромясорубка	1,5 – 2,2
Гриль	1,2 – 2,0
Холодильник	1,5 – 2,5

Кофеварка	0,5 – 1,5
Электродуховка	1,0 – 2,0
Посудомоечная машина	1,0 – 2,0
Стиральная машина	1,2 – 2,0
Сушильная машина	2,0 – 3,0
Утюг	1,2 – 2,0
Пылесос	0,8 – 2,0
Обогреватель	0,5 – 3,0
Фен для волос	0,5 – 1,5
Кондиционер	1,0 – 3,0
Стационарный компьютер	0,3 – 0,8

KVANT MEXANIKASIDA VODOROD MOLEKULASI MAVZUSINI O‘QITISHDA INTERDISTSIPLINAR TA’LIM PRINTSIPIDAN FOYDALANISH ASOSIDA TALABALAR FAOLLIGINI OSHIRISH

Samatov G‘ulom Bazarbaevich
f.-*m.f.n., dotsent, Guliston davlat universiteti*
javohir 0130@gmail.com

Abstract: In the article, the use of the principle of interdisciplinary education in the teaching of quantum mechanics in the field of physics undergraduate education is described as an example of the connection with higher mathematics and chemistry.

Keywords: Interdisciplinary education, Quantum mechanics, hydrogen molecule, Hamiltonian operator, Schrödinger equation, mathematical physics equations, wave function

Zamonaviy oliy ta’limda fizikaviy nazariyalarni puxta egallagan, qobiliyatli va ijodiy fikrlovchi, fizik – mutaxassislarni tayyorlashda asosiy maqsad, nostandart fizikaviy masalalarni echish, kvant mexanika va matematik fizika tenglamalarini echishning murakkab usullari va fanlar aro bog‘lanishdan ijodiy foydalanish qobiliyatiga ega bo‘lgan etuk mutaxassislarni shakllantirishga yo‘naltiriladi..

Uzluksiz ta’lim mazmunini, yangi pedagogik izlanishlarning asosi deb hisoblanuvchi ta’lim metodlari va vositalarini zamonaviy fan va texnikaning rivojlanishiga moslashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning 2021 yil 19 martdagi PQ - 5032 –sonli qarorida Respublikamizning oliy ta’lim muassasalarida “Fizika” yo‘nalishida bakalavrlar va magistrlar tayyorlash sifatini oshirish, fizika yo‘nalishidagi ilmiy – tadqiqot

institutlarida ilmiy izlanishlar samaradorligini oshirish, magistratura, doktoranturalarda fizika sohasida zamonaviy talablarga mos ilmiy va ilmiy – pedagogik kadrlar tayyorlashga katta e'tibor qaratilgan [1,1-b.].

Maqolada kvant mexanika fanida murakkab mavzulardan biri bo‘lgan "Vodorod molekulasi" mavzusini interdistsiplinar ta'lim printsipiga asoslanib, ikkinchi tartibli differentsial tenglamalarini echish usullarini matematik fizika metodlari, differentsial tenglamalar, kvant kimyosi fanlari orasidagi bog‘lanishdan foydalangan holda o‘qitishdagi metodik yondoshuvni bayon etamiz.

"Interdistsiplinarlik" tushunchasi ilmiy – pedagogik olamga 20 asrning ikkinchi yarmida kirib kelgan va hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tizimida o‘z o‘rnini topmoqda. O‘zbekiston, Rossiya va boshqa qo‘shni davlatlarda interdistsiplinar ta'lim umumiy o‘rta va oliy ta'limda keng qo‘llanilmoqda [6,9.-11b.].

Interdistsiplinar ta'lim muammolarini tadqiq etish masalalari oliy ta'lim pedagogikasining ilmiy - nazariy asoslari rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, professor-o‘qituvchilarning ilmiy – amaliy, pedagogik faoliyatida fanlarni o‘qitishda yangi g‘oyalarni kiritish va shu asosda ta'lim sifatini tubdan yaxshilashga imkoniyat yaratadi. Ma'lumki, oliy ta'lim tizimida o‘quv fanlari o‘rganilayotgan fanning mantiqiy asoslariga tayanadi, lekin o‘quv jarayonida fanlarining bir- biri bilan o‘zaro bog‘lanishini e'tiborga olishga, ya'ni interdistsiplinar ta'limga zaruriyat hosil bo‘ladi.

Fanni o‘qitish jarayonida interdistsilinar ta'limdan elementar darajada foydalanilganda, ya'ni interdistsiplinar umumlashtirish kiritilganda ham o‘quv mashg‘uloti sifati tubdan o‘zgaradi, talabalarda kiritilgan yangilikni tadbiq etishda umumlashgan malaka shakllanadi, bu esa talabalar uchun o‘rganilayotgan mavzuning mohiyatini tushinishni ancha engillashtiradi.

Maqolada qo‘yilgan asosiy maqsad, universitetning 60530900 – Fizika bakalavriat ta'lim yo‘nalishida 3- kursning 6- semestri va 4 – kursning 7- semestrida kvant mexanika fanini o‘qitishda interdistsiplinar ta'lim metodini tadbiq etishga asoslanib, talabalarning ushbu fanni o‘zlashtirish sifatini oshirishdan iborat[3,5-b.]

Ushbu maqolada kvant mexanika fanida interdistsiplinar ta'lim metodini qo‘llagan holda "Vodorod molekulasi" mavzusini o‘qitish metodikasini bayon etamiz.

Kvant mexanika nazariy fizika kursining asosiy va murakkab, talabalarni shu sohada ilmiy – tadqiqot faoliyatiga tayyorlovchi,hozirgi zamon nazariy fizikasining juda tez rivojlanayotgan, fan va texnika sohasida salmoqli ilmiy - tadqiqot natijalari olishga imkoniyat yaratayotgan bo‘limi hisoblanadi.

Kvant mexanika nazariy fizikaning bo‘limi sifatida oliy matematika fani tarkibiga kiruvchi matematik tahlil, matematik fizika metodlari, kompleks sonlar nazariyasi fanlari, nazariy fizika kursidagi klassik mexanika, elektrodinamika, atom fizikasi, yadro fizikasi kabi fanlar bilan uzviy interdistsiplinar bog‘langan[5.181-185b..,2.555-567b.]

Kvant mexanika fani fizikaviy kimyo, moddalarning tuzilishi, kvant kimyosi fanlari bilan undan tashqari umumiy fizika kursidagi atom fizikasi kabi fanlar bilan uzviy bog‘langan. Vodorod molekulasi mavzusi mazmuni va mohiyatini maqolada kengroq yoritishni maqsad qildik, chunki bu mavzuni bayonida talabalarga Shredinger tenglamasini echishning o‘ziga hos, fizikaviy, matematik usullari hamda kimyoviy mohiyati chuqur tushuntiriladi. O‘quv rejasida bu mavzuni o‘qitishga 4 soat ma'ruza va 4 soat amaliy mashg‘ulot ajratiladi.

H_2 - vodorod molekulasi tipik gomopolyar bog‘lanishli molekula, biz ushbu gomopolyar molekulaning sodda holini,o‘rganib gomopolyar valent bog‘lanishlarni hosil qiluvchi kuchlarning tabiatini aniqlaymiz. Ikkita vodorod atomi orasidagi o‘zaro ta’sir kuchini hisoblash uchun, ularning potentsial energiyasi $U(R)$ ni atom markazlari ya’ni yadrolar orasidagi R masofaning funktsiyasi sifatida bog‘lanishini aniqlaymiz. $U(R)$ ikki qismdan iborat, birinchisi yadrolarning kulon o‘zaro ta’sir energiyasi $\frac{e^2}{R}$ va yadrolar orasidagi masofaga bog‘liq bo‘lgan $E(R)$ - elektronlar energiyasidan iborat.[7.-311.-315.]

$$U(R) = \frac{e^2}{R} + E(R) \qquad (1)$$

Shunday qilib masala elektronlar energiyasi $E(R)$ ni aniqlashga keltiriladi. Atomlar orasidagi masofa R etarlicha katta bo‘lganda bitta atomdagi elektronning boshqa atomdagi elektronga ta’sirini hisobga olmaslik ham mumkin, $R \Rightarrow \infty$ ga intilganda elektronlar energiyasi har bir atomdagi elektronlar energiyalarining yig‘indisiga teng bo‘ladi.

Ma’ruzada vodorod molekulasining hususiyatlari o‘rta maktab fizika kursida, umumiy fizika kursining atom fizikasi bo‘limini o‘qitish jarayonida ham o‘rganilganligi talabalarga ta’kidlanadi va qisqacha ma’lumotlar tushuntiriladi.

Faraz qilaylik vodorod molekulasi eng pastki energetik sathda joylashgan bo‘lsin. Molekula tarkibidagi atomlarni bir- biridan cheksiz (ya’ni o‘zaro ta’sirlashaolmaydigan) masofaga uzoqlashtirganda normal holatdagi vodorod atomlarini olamiz, normal holatdagi vodorod atomining energiyasi E_0 ($E_0 = 13{,}595$ eV).

Juda katta $R \Rightarrow \infty$ masofalarda molekulaning energiyasi $2E_0$ ga teng.

$$E(R) = 2E_0 + \varepsilon(R) \qquad (2.)$$

Bu erda $\varepsilon(R)$ vodorod atomlarini o‘zaro yaqinlashtirilganda elektronlar energiyasining o‘zgarishini aniqlaymiz.

Elektronlarning to‘la energiyasi statsionar Shredinger tenglamasidan elektronlar sistemasi uchun Gamilton operatorining hususiy funktsiyasi sifatida aniqlanadi. Gamilton operatori quyidagicha yoziladi.

$$H = -\frac{\hbar^2}{2\mu}\nabla_1^2 - \frac{\hbar^2}{2\mu}\nabla_2^2 - \frac{2e^2}{r_{a1}} - \frac{2e^2}{r_{b2}} - \frac{e^2}{r_{b1}} - \frac{e^2}{r_{a2}} + \frac{e^2}{r_{12}} \qquad (3)$$

Birinchi va ikkinchi hadlar mos ravishda birinchi va ikkinchi elektronning kinetik energiyasi, uchinchi va to‘rtinchi hadlar mos ravishda birinchi va ikkinchi elektronlarning o‘z yadrolari bilan, beshinchi va oltinchi hadlar birinchi va ikkinchi elektronlarning qo‘shni yadrolar bilan, ettinchi had birinchi (a) va ikkinchi (v) elektronlarning o‘zaro ta’sir potentsial energiyasi hisoblanadi.

Elektronlar sistemasini to‘lqin funktsiyasining koordinatalarga bog‘liq qismi $\Phi(r_1, r_2)$, quyidagi Shredinger tenglamasining echimi sifatida aniqlanadi.

$$H(r_1, r_2)\Phi = E\Phi \qquad (4)$$

(4) tenglamani faqat taqribiy ravishda echish mumkin, bu tenglamani echishda g‘alayonlanish metodidan foydalanamiz (4) tenglama ikkinchi tartibli differentsial tenglama, talabalar bunday tipdagi tenglamalarni ikkinchi kursda differentsial tenglamalar fanini o‘rganish jarayonida chuqur o‘rganadilar, shu sababli statsionar Shredinger tenglamasini echishda deyarli qiynalmaydi.

Bu metodda o‘zaro ta’sirlashmaydigan vodorod atomlarining to‘lqin funktsiyalarini nolinchi yaqinlashishdagi qiymat sifatida qabul qilamiz, Bu natija ($R \Rightarrow \infty$) dagi, ya’ni nolinchi yaqinlashishdagi echim

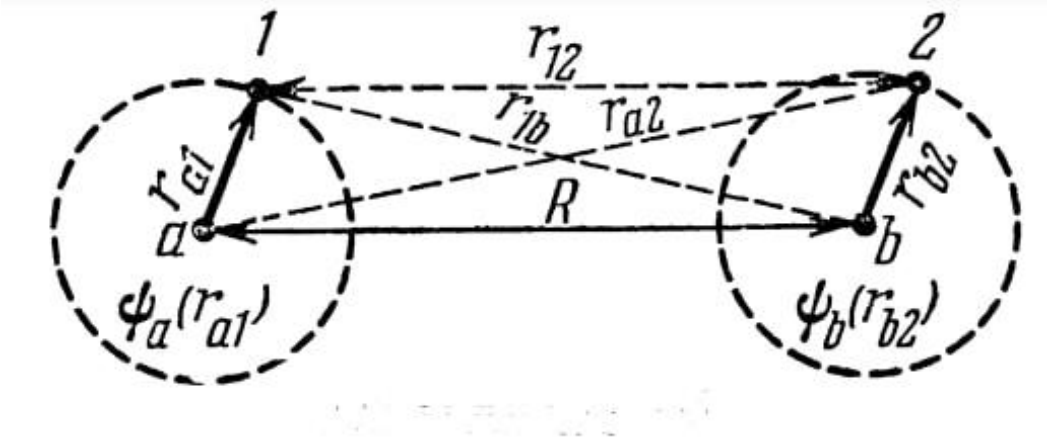

1-rasm. Vodorod molekulasida 1 va 2 elektronlarning yadrolar hamda qo‘shni elektronlar bilan o‘zaro ta’sir sxemasi.

hisoblanadi, bunga mos energiya qiymati $2E_0$ ga teng. (3) dagi Gamilton operatorini shartli ravishda 3 qismga ajratamiz.

$$H = H_a(1) + H_b(2) + W(1,2) \quad (5) \qquad \text{bu erda :}$$

$$H_a(1) = -\frac{\hbar^2}{2\mu}\nabla_1^2 - \frac{2e^2}{r_{a1}}, \quad (6);$$

$$H_b(2) = -\frac{\hbar^2}{2\mu}\nabla_2^2 - \frac{2e^2}{r_{b2}} \quad (7)$$

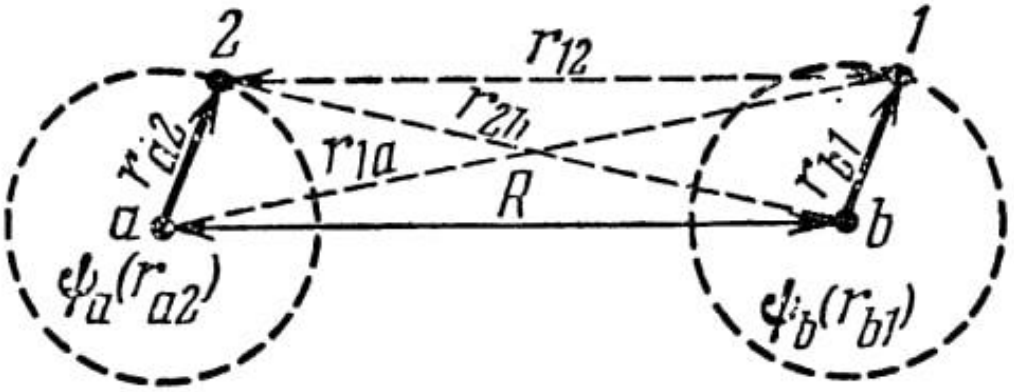

2-rasm. Vodorod molekulasida 1-2 elektronlarning o‘rinlari almashtirilganda, qo‘shni elektronlar orasidagi o‘zaro ta’sir sxemasi.

Bu erda $\mathrm{H}_a(1)$ va $\mathrm{H}_b(2)$ gamiltonianlar mos ravishda (1) elektronning a yadro va 2 elektronning b yadro atrofidagi harakatiga mos keladi.

$$W(1,2) = -\frac{e^2}{r_{b1}} - \frac{e^2}{r_{a2}} + \frac{e^2}{r_{12}} \quad (8)$$

R masofa etarlicha katta va birinchi elektron a _ atomdagi a _yadro , ikkinchi elektron b atomda, b yadro atrofida harakatlansin. U holda dagi $\hat{W}(1,2)$ ni etiborga olmasak bo‘ladi va statsionar Shredinger tenglamasini quyidagi ko‘rinishda yozamiz

$$\left[\mathrm{H}_a(1) + \mathrm{H}_b(2)\right]\Phi = \mathrm{E}\Phi \quad (9)$$

(9) tenglama ikkita o‘zaro ta’sirlashmaydigan vodorod atomlarini birinchi elektron a atomda, ikkinchi elektron esa b atomda joylashgan holatini ifodalaydi. Bu tenglamaning echimi normal vodorod atomlarining to‘lqin funktsiyalar ko‘paytmasi ko‘rinishida bo‘ladi.

$$\psi_1(\vec{r}_1, \vec{r}_2) = \psi_a(r_{a1})\psi_b(r_{b2}) \quad (10.)$$

Bu echimga mos energiya $2\mathrm{E}_0$ ga teng Aslini olganda qaralayotgan masalada yana almashinish bo‘yicha aynishni ham hisobga olish kerak.Chunki ψ_1 echimdan tashqari birinchi atomda 2 elektronning va ikkinchi atomda birinchi elektronning joylashishi bilan bog‘liq holat ham mavjud, shu echimni ham e’tiborga olish kerak.

Yuqoridagi mos formulalarni quyidagicha yozamiz.

$$\mathrm{H} = \mathrm{H}_a(2) + \mathrm{H}_b(1) + W(2,1);\ \mathrm{H}_a(2) = -\frac{\hbar^2}{2\mu}\nabla_2^2 - \frac{2e^2}{r_{a2}};$$

$$\mathrm{H}_b(1) = -\frac{\hbar^2}{2\mu}\nabla_1^2 - \frac{2e^2}{r_{b1}} :(11)$$

G‘alayonlanish operatori esa quyidagicha yoziladi.

$$W(2,1) = -\frac{e^2}{r_{b2}} - \frac{e^2}{r_{a1}} + \frac{e^2}{r_{21}} \quad (12)$$

Bu holda statsionar Shredinger tenglamasi va uning echimi quyidagicha ifodalaymiz.

$$\left[\mathrm{H}_a(2) + \mathrm{H}_b(1)\right]\Phi = \mathrm{E}\Phi;$$

$$\psi_2(\vec{r}_1, \vec{r}_2) = \psi_b(r_{b1})\psi_a(r_{a2}) : (13)$$

Nolinchi yaqinlashishda Φ funktsiya ψ_1 va ψ_2 funktsiyalarning chiziqli kobinatsiyasi ko‘rinishida yoziladi.

$$\Phi = c_1\psi_1 + c_2\psi_2 + \varphi \quad (14)$$

Bu erda c_1 va c_2 koeffitsientlar aniqlanishi zarur bo‘lgan kattaliklar va φ to‘lqin funktsiyaga kiritiladigan tuzatma. φ ni etarlicha kichik tuzatma va $W(1,2)\varphi, W(2,1)\varphi, \varepsilon\varphi$

larni ham kichik deb hisoblab e'tiborga olmaymiz. Matematik almashtirishlar o'tkazish natijasida quyidashgi integral tenglamalar olinadi

$$\int \{[\varepsilon - W(1,,2)]c_1\psi_1 + [\varepsilon - W(2,1)]c_2\psi_2\}\psi_1 d\upsilon_1 d\upsilon_2 = 0 \quad (18)$$

Vodorod molekulasida elektronlarning o'rinlarining almashinishi bo'yicha aynishni e'tiborga oladigan bo'lsak yuqoridagi tenglamaga o'xshash tenglamani olamiz

$$\int \{[\varepsilon - W(1,,2)]c_1\psi_1 + [\varepsilon - W(2,1)]c_2\psi_2\}\psi_2 d\upsilon_1 d\upsilon_2 = 0 \quad (19)$$

$$(\varepsilon - \mathrm{K})c_1 + (\varepsilon S^2 - \mathrm{A})c_2 = 0; \qquad (\varepsilon S^2 - \mathrm{A})c_1 + (\varepsilon - \mathrm{K})c_2 = 0 \quad (20)$$

Bu tenglamalardan ε ni aniqlash uchun mos tenglamani olamiz, (19 va (20) Tenglamalarni echib, ε_1 , ε_2 lar aniqlanadi

$$\varepsilon_1 = \frac{\mathrm{K} - \mathrm{A}}{1 - S^2} \text{ bu holda } c_1 = -c_2$$

$$\text{va } \varepsilon_2 = \frac{\mathrm{K} + \mathrm{A}}{1 + S^2} \text{ bu holda } c_1 = c_2$$

Natijada Shredingerning statsionar tenglamalari echimlari quyidagi

$$\mathrm{E}_a = 2\mathrm{E}_0 + \frac{\mathrm{K} - \mathrm{A}}{1 - S^2}; \quad \Phi_a = \psi_1 - \psi_2 \text{ (antisimmetrik echim) (21)}$$

$$\mathrm{E}_a = 2\mathrm{E}_0 + \frac{\mathrm{K} + \mathrm{A}}{1 + S^2}; \quad \Phi_c = \psi_1 + \psi_2 \text{ (simmetrik echim)} \qquad (22)$$

Talabalarga tenglama echimlarining har bir hadining ma'nosi tushuntiriladi. Asosiy maqsad eng sodda molekula hisoblanuvchi vodorod molekulasini kvant mexanikada o'rganishning murakkabligi, buning asl sababi makroolam va mikrolamning fizikaviy hususiyatlarining bir-biridan tubdan farq qilishi hisoblanadi.

Kvant mexanika fanida Shredinger tenglamasini echishda talabalarning birinchi navbatda matematik tahlil, differentsial tenglamalar va hususiy hosilali tenlamalarni echish usullarini matematik fizika tenglamalari fanida chuqur o'rgatilishi zarurligi talabalar ongiga singdiriladi.

Undan tashqari talabalar kimyo fanidan molekulalarning asosiy hossalari, valentlik, bog'lanishlar kabi kimyoviy tushunchalarni, kvant kimyosi fanining elementlarini ham o'zlashtirishlari zarur.

Oliy ta'limda o'quv rejalari va fan dasturlarini ishlashda bir- biri bilan uzviy bog'langan fanlarni o'qitish ketma- ketligini. mutaxassislar bilan birgalikda o'rganish va fanlarni o'qitilish ketma –ketligini fanlar aro bog'lanishni e'tiborga olib joylashtirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, interdistsiplinar ta'lim printsipini umumiy o'rta ta'limda hamda oliy ta'limda keng foydalanilishi fanlarni o'qitish samaradorligini keskin oshiradi, har tomonlama keng mulohaza yurituvchi, malakali kadrlar tayyorlash imkoniyatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Sh.M. Mirziyoev. "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora – tadbirlari to'g'risidagi" 2021 yil 19 martdagi PQ-5032 – sonli Qarori.- Tashkent.2021.-

2. Bloxintsev D.I**.,** Osnovo‘ kvantovoy mexaniki. –M., Nauka 1986 ,664 s.

3. Kvant mexanikasi, Fan dasturi, 60530900 - “Fizika” bakalavriat ta’lim yo‘nalishi uchun - Guliston.-2022.- 14b.

4. Musaxonov M.M**.,** Raxmatov A.S., Kvant mexanikasi-T.”Tafakkur bostoni” , 2011, 352 b.

5. **S**amatov g‘.b. Ashirov sh.a. Kvant mexanikasi.- Guliston.-2022.- 220 b.

6. Kushina E.A. Interdistsiplinarnost kak printsip obucheniya v sovremennom obrazovatelnom protsesse.Vestnik Polotsskogo gosudarstvennogo universiteta (seriya E).- 2013.- s. 9-13.

7.Hoshimov G.H.,Rasulov R.,Ya.,Yo‘ldoshev Kvant mexanikasi asoslari.-1995.-373b.

8. Barabanov A.L.,Kvantovaya mexanika.-Moskva.-2018.-175-250 s.

9.Tarasov L.V.Osnovo‘ kvantovoy mexaniki.-Moskva.2009.-150s,

10.David A.,Miller M.,Quantum Mechanics -2008.- 175 s.

UCH KARRALI INTEGRALLARNING MEXANIKAGA TADBIQLARI

Shodmonkulova Shaxnoza Mirvali qizi

Guliston davlat universiteti

2-bosqich magistrant

Annotatsiya: Uch karrali integral ostidagi funksiyalar chegaralanmagan va bu integrallarni xosmas ekanligini va mavjudligi haqida, uch karrali integrallarning mexanikaga tadbiqlariga doir ba’zi bir misollar ko‘rib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: integral, fazo, jism, sirt, hajm, mexanika, geometriya.

Tabiyki, barcha geometrik va mexanik kattaliklar fazodagi jismning massasiga bog‘liqdir. Bunday holni uch karrali integral orqali ifodalaymiz [2, 123-b].

ρ orqali jismning ixtiyoriy nuqtadagi zichligini belgilaylik: u nuqtaning koordinatalarini funksiyasi bo‘ladi va bu funksiyani har doim uzluksiz deb faraz qilamiz. $dm = \rho dV = \rho dxdydz$ massa elementlarini yig‘ib chiqamiz va barcha massa kattaliklar uchun

$$m = \iiint\limits_{(V)} \rho dV = \iiint\limits_{(V)} \rho dxdydz \tag{1}$$

Elementar statistik momentlar uchun ushbu

$$dM_{yz} = xdm = x\rho dV,$$

$$dM_{zx} = ydm = y\rho dV,$$

$$dM_{xy} = zdm = z\rho dV,$$

munosabatlar o‘rinli bo‘lishini topamiz. Statistik momentlarni topish formulasi

$$M_{yz} = \iiint\limits_{(V)} x\rho dV = \iiint\limits_{(V)} x\rho dxdydz,$$

$$M_{zx} = \iiint\limits_{(V)} y\rho dV = \iiint\limits_{(V)} y\rho dxdydz, \tag{2}$$

$$M_{xy} = \iiint\limits_{(V)} z\rho dV = \iiint\limits_{(V)} z\rho dxdydz,$$

iborat bo‘ladi.

Og‘irlik markazining koordinatalari uchun

$$\xi = \frac{\iiint\limits_{(V)} x\rho dV}{m}, \quad \eta = \frac{\iiint\limits_{(V)} y\rho dV}{m}, \quad \zeta = \frac{\iiint\limits_{(V)} z\rho dV}{m} \tag{3}$$

formulalar o‘rinli bo‘ladi.

Bir jinsli jism uchun $\rho = const$ bo‘ladi va og‘irlik markazining koordinatalari uchun

$$\xi = \frac{\rho\iiint\limits_{(V)} xdV}{m}, \quad \eta = \frac{\rho\iiint\limits_{(V)} ydV}{m}, \quad \zeta = \frac{\rho\iiint\limits_{(V)} zdV}{m} \tag{4}$$

munosabatlar o‘rinli bo‘ladi.

Koordinata o‘qlariga nisbatan inersiya momentlari uchun

$$I_x = \iiint\limits_{(V)} \left(y^2 + z^2\right)\rho dV, \; I_y = \iiint\limits_{(V)} \left(z^2 + x^2\right)\rho dV,$$

$$I_z = \iiint\limits_{(V)} \left(x^2 + y^2\right)\rho dV, \tag{5}$$

formulalar o‘rinli bo‘ladi.

Koordinata tekisliklariga nisbatan inersiya momentlari

$$I_{zy} = \iiint\limits_{(V)} x^2\rho dV, \; I_{xz} = \iiint\limits_{(V)} y^2\rho dV, \; I_{xy} = \iiint\limits_{(V)} z^2\rho dV \tag{6}$$

formulalar bilan hisoblanadi.

$A(\xi,\eta,\zeta)$ nuqtada mahkamlangan (V) jism massa bilan to‘ldirilgan bo‘lsin. $dm = \rho dV$ massa elementi tomoni nisbatan tortishish kuchi koordinata o‘qlarida proeksiyaga ega bo‘ladi.

$$dF_x = \frac{x-\xi}{r^3}\rho dV, \; dF_y = \frac{y-\eta}{r^3}\rho dV,$$

$$dF_z = \frac{z-\zeta}{r^3}dV,$$

bu erda $r = \sqrt{\left(x-\xi\right)^2 + \left(y-\eta\right)^2 + \left(z-\zeta\right)^2}$ A nuqtadan (x,y,z) nuqtagacha masofa elementi. Bundan to‘liq $\vec{F}$ tortishish kuchini koordinata o‘qlaridagi proeksiyasi uchun

$$F_x = \iiint\limits_{(V)} \frac{x-\xi}{r^3}\rho dV, \quad F_y = \iiint\limits_{(V)} \frac{y-\eta}{r^3}\rho dV,$$

$$F_z = \iiint\limits_{(V)} \frac{z-\zeta}{r^3}\rho dV, \tag{7}$$

ega bo‘lamiz [4, 89-b].

Xuddi shunday jismning nuqtadagi potensiali ham

$$W = \iiint\limits_{(V)} \frac{\rho dV}{r} \tag{8}$$

formula bilan hisoblanadi [3, 49-b].

Agar A nuqta jismdan tashqarida bo‘lsa, bu integrallarning barchasi xos integrallar bo‘ladi. Bu holda W integralni ixtiyoriy ξ,η,ζ o‘zgaruvchilar bo‘yicha integral ostida differensiallash mumkin. Natijada

$$\frac{\partial F}{\partial \xi} = F_x,\ \frac{\partial F}{\partial \eta} = F_y,\ \frac{\partial F}{\partial \zeta} = F_z, \tag{9}$$

hosil qilamiz.

Agar A nuqta jismga tegishli bo‘lsa, bu nuqtada $r = 0$ va (7) va (8) dagi integral ostidagi funksiyalar chegaralanmagan bo‘lib qoladi. Keyinroq bu integrallarni xosmas ekanligini va mavjudligini (9) munosabatning bajarilishini ko‘rsatish qiyin emas.

Uch karrali integrallarning mexanikaga tadbiqlariga doir ba’zi bir misollar ko‘rib chiqaylik.

1 – misol. $\rho = 1$ bo‘lganda ikki o‘lchovli holda bir jinsli silindrik brusning statistik momenti uchun

$$M_{yz} = \iint\limits_{(P)} zxdxdy,\ \ M_{zx} = \iint\limits_{(P)} zydxdy,$$

$$M_{xy} = \iint\limits_{(P)} z^2 dxdy$$

formulaga egamiz. Bularga (2) formulalarni qo‘llab:

$$M_{xy} = \iiint\limits_{(V)} zdV = \iint\limits_{(P)} dxdy \int\limits_0^{z(x,y)} zdz;$$

bu erda

$$\int\limits_0^{z(x,y)} zdz = \frac{1}{2} z^2 \Big|_{z=0}^{z=z(x,y)}.$$

2 – misol. $x^2 + y^2 = 2az$ paraboloid va $x^2 + y^2 + z^2 = 3a^2$ sferik sirtlar bilan chegaralangan jismning og‘irlik markazini toping.

xy tekislikka nisbatan statistik momenti

$$M = \int\limits_a^b xp(x)dx$$

formulada x ni z bilan almashtirib hisoblash mumkin. Ko‘ndalang kesim $R(z)$ ning yuzi $2az\pi$ ga teng. z^2 funksiya 0 dan a va $\pi\left(3a^2 - z^2\right)$ funksiya uchun, yoki z o‘zgaruvchi a dan $a\sqrt{3}$ gacha o‘zgaradi. Shunday qilib,

$$M_{xy} = 2\pi a\int_0^a z^2 dz + \pi\int_a^{a\sqrt{3}} \left(3a^2 - z^2\right)dz = \frac{5}{3}\pi a^4.$$

Shuningdek jismning hajmi ma'lum: $V = \frac{\pi a^3}{3}\left(6\sqrt{3} - 5\right)$, [6] bo'lsa,

$$\frac{\iiint\limits_{(V)} z dV}{V} = \zeta = \frac{5}{83}\left(6\sqrt{3} + 5\right)a.$$

$\xi = \eta = 0$ simmetrik jism bo'lgani uchun.

Uch karrali integralning mexanikada tadbiqlarini ba'zi bir aniq misollar yordamida ko'rib chiqamiz [9, 110-b.].

3 – misol. Bir jinsli $(\rho = 1)$ ellipsoidning

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} \le 1 \quad (a > b > c)$$

potensialini toping.

Sferik koordinatalarni kiritamiz, bu holda x o'q sifatida qutb o'qni olamiz:

$$x - r\cos\varphi,\ y = r\sin\varphi\cos\theta,\ z = r\sin\varphi\sin\theta.$$

U holda

$$W = \iiint\limits_{\frac{x^2}{a^2}+\frac{y^2}{b^2}+\frac{z^2}{c^2}\le 1} \frac{dxdydz}{\sqrt{x^2+y^2+z^2}} = 8\int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin\varphi d\varphi \int_0^{\frac{\pi}{2}} d\theta \int_0^{\frac{1}{\sqrt{\left(\frac{\cos\varphi}{a}\right)^2+\left(\frac{\sin\varphi\cos\theta}{b}\right)^2+\left(\frac{\sin\varphi\sin\theta}{c}\right)^2}}} rdr =$$

$$= 4\int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin\varphi d\varphi \int_0^{\frac{\pi}{2}} \frac{d\theta}{B\cos^2\theta + C\sin^2\theta}.$$

bu erda $B = \frac{\cos^2\varphi}{a^2} + \frac{\sin^2\varphi}{b^2},\ C = \frac{\cos^2\varphi}{a^2} + \frac{\sin^2\varphi}{c^2}.$

Ichki intagral $\frac{\pi}{2\sqrt{BC}}$ ga teng. Keyin $\frac{\sqrt{a^2-c^2}}{a}\cos\varphi = t$ deb, birinchi tur elliptik integralni hosil qilamiz:

$$W = \frac{2p abc}{\sqrt{a^2 - c^2}} \int_0^{\frac{\sqrt{a^2-c^2}}{a}} \frac{dt}{\sqrt{\left(1 - t^2\right)\left(1 - \frac{a^2 - b^2}{a^2 - c^2}t^2\right)}}.$$

$t = \sin\lambda$ urniga qo'yish orqali Lejandr formasiga kelamiz:

$$W=\frac{2\pi abc}{\sqrt{a^2-c^2}}\int_0^{\frac{\sqrt{a^2-c^2}}{a}}\frac{dt}{\sqrt{1-k_0^2\sin^2\lambda}}=\frac{2\pi abc}{\sqrt{a^2-c^2}}F\left(\lambda_0,k_0\right),$$

bu erda $\lambda_0=\arcsin\frac{\sqrt{a^2-c^2}}{a}$, $k_0=\sqrt{\frac{a^2-b^2}{a^2-c^2}}$.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ильин В.А., Садовничий В.А., Сендов Б.Х. Математический анализ. М. 1987. 367 с.
2.Курант К., Роббинс Г. Что такое математика? М., МЦРМО. 2001.568 с.
3.Фехтенгольц Г.М. Курс дифференциалного и интегралного исчисления. М. 1974. 662 с.
4.Азларов Т., Мансуров Х. Математик анализ асослари. Т. 1, 2-кисмлар. 1980.
5.Xudoyberganov G., Vorisov A.K., Mansurov X.T., Shoimqulov B.A. Matematik analizdan ma'ruzalar. T. 1,2-qismlar. 2010.
6.Демидович Б. П. Сборник и задач по математическому анализу. М. 624 с. 1997.
7.Рудин У. Основы математического анализа. М. Мир, 321 с. 1976.
8.Зорич В. А. Математический анализ: ч.II. – М. Наука, 640 с. 1984.
9.http://www.roman.by/, http://www.vargen.mephi.ru/
10.http://www.lib.mexmat.ru/, http://www.ziyonet.uz/ saytlari.

ZOVURLARNI TOZALASHNI OPTIMAL MATEMATIK MODELINI YARATISH

Xolboyev Sirojiddin Muzaffarovich,
Guliston davlat universiteti tayanch doktaranti
xolboyevsirojiddin752@gmail.com
Ummatqulov Ilhom Ikrom o'g'li, *GulDU talabasi*
ummatqulovilhom0505@gmail.com

Annatatsiya: Sirdaryo viloyatida olib borilayotgan agrar siyosat, zovurlarni o'z vaqtida va sifatli tozalashni, ekin maydonlarini sho'rlanishini oldini olish va xarajatlarni minimallashtirishga yo'naltirilgan. Viloyat ekin maydonlarining hosildorligi yerlarning sho'rlanganlik darajasi bilan uzviy bog'liq.

Kalit so'zlar: Viloyat zovurlari, Zovrlarni tozalashni optimal yo'li, transport masalasi, dasturiy taminot, agrar siyosat, raqamli texnalogiya.

Аннотация: Аграрная политика в Сырдарьинской области, своевременная и качественная очистка канав, он направлен на предотвращение засоления посевных площадей и минимизацию затрат. Урожайность пахотных земель области неразрывно связана со степенью засоленности земель.

Ключевые слова: Провинциальные канавы, Оптимальный способ очистки сточных вод, транспортный вопрос, программное обеспечение, аграрная политика, цифровые технологии.

Sirdaryo viloyatida joylashgan zovurlarni tozalashni kam xarajat ketadigan optimal matematik modelini yaratishi talabini bajarishimiz kerak.

Buning uchun quyidagi belgilashlarni kiritib olamiz.

θ- rejalashtrilgan davr uzunligi

N-rejalashtrilgan davrdagi talab

K-umumiy xarajatlar

S-birlik vaqt ichidagi tozalashning birlik narxi

P-birlik vaqt ichida tozlanmagan zovur zarari

λ-birlik vaqtdagi tozalash quvvati

μ-birlik vaqtdagi talabning quvvati

X-mavjud texnikalarni maksimal meyyori

T-ishni bajarish davri

L-rejalashtrilgan davrdagi barcha xarajatlar

L_e-birlik vaqtdagi asosiy xarajatlar

L_t-birlik vaqtdagi xarajatlar yig‘indisi

Zovurlarni tozalash ketma ketligia quyidagi tengsizliklar bajariladi:

$$\mu < \lambda, \tag{1}$$

$$S < P, \tag{2}$$

aks holda, moddiy ta'minot tizimining mavjudligi ma'nosizdir. Agar biz (1) shart noto‘g‘ri deb hisoblasak, unda tizim tomonidan zaxiralarni to‘plash mumkin emas va agar (2) tengsizlik xato bo‘lsa, biror narsani saqlashdan ko‘ra jarima to‘lash oqilona bo‘ladi, shu bilan birga tizimni yaratish zarurati yo‘qoladi. Moddiy qo‘llab-quvvatlash jarayonini modellashtirishda biz (1) va (2) tengsizliklar to‘g‘ri ekan ligini qabul qilamiz.

Agar talab doimiy bo‘lsa, unda intensivlik doimiy bo‘ladi, ya'ni butun ish davrida o‘zgarmaydi. Matematik modeldagi tezkor etkazib berish shuni ko‘rsatadiki, etkazib berish talab intensivligidan ancha yuqori (1). Bu shuni ko‘rsatadiki, ishlashning boshida tengsizlikka asoslangan tizim (1) holatda bo‘ladi va deyarli bir zumda o‘z darajasini to‘ldiradi va faoliyat davomida moddiy resurslar bilan ta'minlanadi. Davrda ishlash oxirida zaxiralar soni nolga teng bo‘ladi. Keyin tizim shu siklni takrorlaydi. Butun faoliyat davomida tizim zaxiralarni saqlash uchun mablag ' sarflaydi.

Yetkazib berish davri uchun umumiy xarajatlarni hisoblaymiz . Yetkazib berish davridagi umumiy xarajatlar saqlash xarajatlari va qo‘shimcha xarajatlardan iborat. Faoliyat davomida zaxiralar soni chiziqli-maksimal darajadan nolga kamayadi, keyin o‘rtacha 50% vaqt davomida saqlanadi, keyin

$$L_t = \frac{XST}{2} + K. \tag{3}$$

O‘rtacha iste'molni topish uchun etkazib berish davri va qiymatlari uchun iste'molning nisbatini aniqlash kerak $T : L_e = \dfrac{\dfrac{XST}{2} + K}{T}$. Где

$$L_e = \frac{XS}{2} + \frac{K}{T} \tag{4}$$

Holbuki, tizim davr uchun maksimal etkazib berish darajasini belgilaydi keyin talab intensivligi nisbiy ravishda aniqlanadi $\mu = \frac{X}{T}$

Qaerdan topamiz $T = \frac{X}{\mu}$ (5)

(4) ifodani almashtirish orqali (5) formulani o‘zgartiramiz, bundan biz quidagini olamiz

$$L_e = \frac{XS}{2} + \frac{K\mu}{X} \quad (6)$$

Vaqt birligidagi o‘rtacha iste'mol minimal darajaga tushadigan usulni topish kerak. Bundan tashqari, salbiy qiymat bo‘lishi mumkin emasligini hisobga olish kerak.

$$X > 0. \quad (7)$$

Ushbu muammoni hal qilishda jarayonning statsionar holatini hisobga olish kerak, bu bizga dasturiy ta'minot hosilasini nolga tenglashtirishga imkon beradi, buni natijasida quidagi ifodani olamiz $\frac{S}{2} - \frac{K\mu}{X^2} = 0.$

Uni (7) ifoda asosida o‘zgartirib, quidagini olamiz

$$X = \sqrt{\frac{2K\mu}{S}}. \quad (8)$$

(8) ni (5) ga almashtirish orqali shu natijaga erishamiz

$$T = \frac{\sqrt{\frac{2K\mu}{S}}}{\mu}. \quad (9)$$

(8) ni (6) ga almashtirish orqali quidagini topamiz

$$L_e = \sqrt{2K\mu S}. \quad (10)$$

(8) - (10) ifodalari ko‘rib chiqilayotgan modelning bizni qiziqtirgan parametrlarining maqbul qiymatini belgilaydi.

Agar rejalashtirilgan davrning davomiyligini belgilash zarur bo‘lsa, u etkazib berish davrining ko‘paytmasi sifatida tanlanadi va rejalashtirilgan davr uchun umumiy xarajatlar tengdir

$$L = \theta\sqrt{2K\mu S}. \quad (11)$$

Ifoda (11) ning mahsuloti (10) kuni . [3, 35-b]

Tadqiqot usulini tanlash va asoslash

Transport xarajatlarini kamaytirishning asosiy maqsadlaridan biri oqilona joylashtirish joylarini va a nuqtadan b nuqtaga eng qisqa yo‘llarni topishdir. Yo‘llar tarmog‘i quyidagi parametrlarga ega grafik shaklida ifodalanishi mumkin:

grafik yo‘naltirilgan grafik;

grafada mumkin bo‘lmagan yo‘llar yo‘q;

grafada ko‘p sonli nuqtalarlar mavjud;

grafik bitta ulanish komponentida joylashgan;

grafikning har bir yo‘llar har xil uzunlikka ega.

Har qanday algoritmning qiymati uning samaradorligi, dasturning ishlash vaqti va ushbu algoritmni yozish qulayligidadir.

Shunga asoslanib, eng qisqa yo‘lni topish algoritmi ma'lum xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak. Bu to‘liq grafik bilan ishlash qobiliyati, algoritmning ozgina murakkabligi va butun yo‘lni Vertex va chekka formatida massivda yoki boshqa ma'lumotlar tuzilmasida saqlash qobiliyatidir.

Algoritmlarni tahlil qilish va taqqoslash uchun eng qisqa yo‘lni topish bilan bog‘liq algoritmlardan boshlash qulay. Hozirgi vaqtda dasturlash tillarida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan juda ko‘p turli xil algoritmlar mavjud.

Biz Dijkstra algoritmi, Floyd–Uorshell algoritmi, Bellman–Ford algoritmi kabi eng asosiy algoritmlarni tanlaymiz, shuningdek, eng qisqa yo‘lni topa olmaydigan, ammo eng qisqa yo‘lni topishda algoritm muhim bo‘lgan zaxira algoritmini qo‘shamiz.

Dijkstra algoritmi 1959 yilda gollandiyalik olim Edsger Dijkstra tomonidan ishlab chiqilgan. Algoritm usuli quyidagicha: har bir nuqta uchun cheksizlikka teng masofa (og‘irlik deb ataladi) beriladi, yo‘lning o‘zi boshlanadigan nuqtadan tashqari, nuqta nolga teng bo‘ladi. Algoritmning har bir takrorlanishida nuqtaning o‘zi va qo‘shni nuqtaning chekkasining og‘irligi qo‘shiladi, agar nuqta va yo‘llarning og‘irligi qo‘shni nuqtaning og‘irligidan kam bo‘lsa, u holda qo‘shni nuqtaning og‘irligi chekka og‘irligining yig‘indisiga aylanadi va chekka bog‘langan nuqta. A tepaligining barcha qo‘shni nuqtalari bilan to‘liq takrorlanishi sodir bo‘lganda va qo‘shni nuqtalarga yangi og‘irlik hisoblanganda, a tepasida nuqta tekshirilganligi va unga yana qaytib kelmaslik mumkinligi belgisi qo‘yiladi. Keyinchalik, dastur eng past og‘irlikdagi va yorlig‘i bo‘lmagan tepani topadi va xuddi shu narsani takrorlaydi. Dasturni amalga oshirish barcha tepalarga teglar qo‘yilganda to‘xtaydi. a va b cho‘qqilari orasidagi eng qisqa yo‘lni topish uchun javob bo‘ladi. Algoritmning murakkabligi o (n2 + m), bu erda n – nuqtalar soni va m – yo‘llarning soni. Algoritmning zaifligi shundaki, u har doim ham yo‘llarning salbiy og‘irligi bilan qovurg‘alar bilan ishlamaydi, ammo bu masalada yo‘llarning salbiy og‘irligi yo‘q.

Bellman-Ford algoritmi Richard Bellman va Lester Ford tomonidan ishlab chiqilgan. Dijkstra algoritmida bo‘lgani kabi, barcha nuqtalarning dastlabki tarozi ma'lumotlari cheksiz, faqat yo‘lning o‘zi boshlanadigan nuqtadan tashqari. Bundan tashqari, har bir iteratsiyada nuqtaning o‘zi to‘plangan og‘irligi va barcha qo‘shni nuqtalarning og‘irligi tekshiriladi, agar chekka nuqtaning og‘irligi qo‘shni tepaliklardan kam bo‘lsa, unda vazn ularning minimaliga almashtiriladi. Bundan tashqari, yuqori qism dastur yana unga qaytmasligi uchun hisoblab chiqilganligi to‘g‘risida yorliq qo‘yiladi. Algoritm barcha nuqtalardan o‘tib, qo‘shnilari bilan barcha mumkin bo‘lgan og‘irliklarni topadi. Bellman-Ford algoritmi Dijkstra algoritmiga juda o‘xshash. Farqlar shuni ko‘rsatadiki, Bellman-Ford salbiy vaznli qovurg‘alar bilan ishlay oladi, Dijkstra esa yo‘q. Bellman–Fordga ustunlik beradigan eng muhim farq bu algoritmning murakkabligi. U o(n*m) ni tashkil qiladi, bu erda n – nuqtalar soni va m – yo‘llarning soni. Disktra algoritmiga nisbatan algoritm tezligining sababi shundaki, nuqtalar faqat bir marta ko‘rib chiqiladi, Dijkstrada esa har bir iteratsiyada minimal nuqtani topish uchun ko‘rib chiqiladi, bu esa algoritmni qayta ishlashga qo‘shimcha vaqt beradi

Ilmiy tadqiqotdan kutilayotgan natijalar:

- **Sirdaryo viloyatidagi zovurlarni tozalashning optimal(kam xarajat) ketma ketligi yaratish**
- Sirdaryo viloyatidagi zovurlarni tozalovchi texnikalar soni aniq qilib belgilab olish

- Viloyat zovurlarini katta planshedda kuzatib borish imkoniyatini yaratish [4, 5-b]

Foydanilgan adabiyotlar

1. R.Gabbasov, F.Kirilova “Optimallashtirish usullari” Toshkent “O‘zbekiston”1995
2. Norjigitov X.,Umarov H. “Variatsion hisob va optimallashtirish usullari” “Guliston” 2017.
3. Капитан Парпиев А.Н. “Выработка предложений по управлению резервами материальных ресурсов при ликвидации чс природного характера на территории ташкентской области” Химки – 2017.
4. Xolboyev Sirojiddin “Sirdaryo viloyatida joylashgan zovurlarni tozalashning optimal usuli” O‘zbekiston Toshkent 2022

Internet ma’lumotlari.

5. https://www.coursehero.com/file/35874350/2-5436078976277676529doc/
6. https://staff.tiiame.uz/storage/users/114/presentations/vUq8roHGHyPM6xZzrplpzJR7FDCSK9N0rS6Z23BA.pdf

ҲАЛҚАНИНГ ОДДИЙ ТРАНСЦЕНДЕНТ КЕНГАЙТМАСИ

Досанов Муртазақул Сайидазимович
катта ўқитувчи, Гулистон давлат университети
Маматов Жўрабек Сайдуллаевич
катта ўқитувчи, Гулистон давлат университети

Аннотация: ҳалқага нисбатан трансцендент элемент орқали берилган халқанинг оддий ва трансцендент кенгайтмасини мавжудлиги, трансцендент халқаларнинг ўзаро изоморфлиги ҳар қандай нольмас коммутатив ҳалқа учун оддий трансцендент кўпайтма мавжудлиги орқали кўрсатилган.

Kalit сўзлар: трансцендент, кенгайтма, коммутатив, изоморфизм, айний акслантириш, сюръектив акслантириш, бинар амал, коммутатив ҳалқа.

Abstract: he existence of a simple and transcendental extension of a ring given by a transcendental element with respect to a ring, the mutual isomorphism of transcendental rings is shown by the existence of a simple transcendental product for any infinite commutative ring.

Keywords: transcendent, extension, commutative, isomorphism, exact reflection, surjective reflection, binary operation, commutative ring.

$\mathcal{K}$ ва $\mathcal{L}$ - мос равишда асосий тўпламлари K ва L бўлган коммутатив ҳалқалар бўлсин.

Таъриф: Агар ушбу шартлар бажарилса $\mathcal{L}$ ҳалқани u элемент ёрдами билан $\mathcal{K}$ ҳалқанинг оддий кенгайтмаси деб аталади:

(1) $\mathcal{K}$ - $\mathcal{L}$ ҳалқанинг қисм ҳалқаси;

(2) $\mathcal{L}$ – дан олинган ихтиёрий a элементини $a = \alpha_0 + \alpha_1 u + \ldots + \alpha_n u^n$ кўринишда тасвирлаш мумкин, бу ерда $\alpha_0, \alpha_1, \ldots, \alpha_n \in K$.

$\mathcal{L} = \mathcal{K}[u]$ ёзув бунда $\mathcal{L}$ ҳалқа u элемент ёрдами билан $\mathcal{K}$ ҳалқанинг оддий кенгайтмасидан иборат бўлишини англатади. Бу ҳолда $\mathcal{L}$ ҳалқанинг асосий тўпламини, шунингдек $\mathcal{K}[u]$, $L = K[u]$ орқали белгиланади.

Таъриф: Агар қуйидаги шарт (3) $\boldsymbol{K}$ тўпламнинг ихтиёрий $\boldsymbol{\alpha_0, \alpha_1, \dots, \alpha_n}$ элементлари учун $\boldsymbol{\alpha_0 + \alpha_1 u + \dots + \alpha_n u^n = 0}$ тенгликдан $\boldsymbol{\alpha_0 = 0, \alpha_1 = 0, \dots, \alpha_n = 0}$ тенгликлар келиб чиқса у ҳолда $\boldsymbol{\mathcal{L} = \mathcal{K}[u]}$ ҳалқани $\boldsymbol{\mathcal{K}}$ ҳалқани оддий трансцендент кенгайтмаси деб аталади. Агар, $\boldsymbol{\mathcal{L} = \mathcal{K}[u]}$ - $\boldsymbol{u}$ элемент ёрдами билан ҳосил қилинган $\boldsymbol{\mathcal{K}}$ ҳалқанинг оддий трансцендент кенгайтмаси бўлса, у ҳолда $\boldsymbol{\mathcal{K}[u]}$ ҳалқани $\boldsymbol{\mathcal{K}}$ ҳалқа устида $\boldsymbol{u}$ элемент бўйича тузилган кўпхадлар ҳалқаси деб, $\boldsymbol{\mathcal{K}[u]}$ ҳалқа элементлари эса $\boldsymbol{\mathcal{K}}$ устида $\boldsymbol{u}$ элемент кўпҳадлари ёки $\boldsymbol{\mathcal{K}}$ ҳалқа устидаги кўпҳадлари деб аталади.

1.1.- жумла. $\mathcal{K}[u]$ - u элемент ёрдамидаги $\mathcal{K}$ ҳалқанинг оддий трансцендент кенгайтмаси бўлсин. Унда $\mathcal{K}[u]$ ҳалқанинг ихтиёрий a элементи учун агар $a = a_0 + a_1 u + \dots + a_n u^n$ ва $a = a_0{}' + a_1{}' u + \dots + a_n{}' u^n$, бу ерда $a_i, a_i{}' \in K$ бўлса, у ҳолда $i = \overline{1,n}$ учун $a_i = a_i{}'$ бўлади.

Исбот: Агар $a = a_0 + a_1 u + \dots + a_n u^n = a_0{}' + a_1{}' u + \dots + a_n{}' u^n$ тенглик ўринли бўлса, у ҳолда (1) $(a_0 - a_0') + (a_1 - a_1')u + \dots + (a_n - a_n')u^n = 0$ шартга кўра, u элемент $\mathcal{K}$ ҳалқага нисбатан трасцендент бўлади. Шунинг учун (1) тенгликдан $i = 0,1,\dots,n$ учун $a_i - a_i' = 0$ ва $a_i = a_i{}'$ тенгликлар келиб чиқади.

1.2- теорема. $\boldsymbol{\mathcal{K}}$ ва $\boldsymbol{\mathcal{L}}$ – коммутатив ҳалқалар, $\boldsymbol{\varphi}$ - $\boldsymbol{\mathcal{K}}$ ҳалқанинг $\boldsymbol{\mathcal{L}}$ ҳалқа устида изоморфизм, $\boldsymbol{\mathcal{K}[x]}$ ва $\boldsymbol{\mathcal{L}[y]}$ – мос равишда $\boldsymbol{\mathcal{K}}$ ва $\boldsymbol{\mathcal{L}}$ ҳалқаларнинг оддий трансцендент кенгайтмалари бўлсин. Унда $\boldsymbol{\mathcal{K}[x] \cong \mathcal{L}[y]}$, шу билан бирга $\boldsymbol{x}$ ни $\boldsymbol{y}$ га ўтказувчи ва $\boldsymbol{\mathcal{K}}$ ҳалқанинг $\boldsymbol{\mathcal{L}}$ ҳалқа устига акс эттирувчи $\boldsymbol{\varphi}$ изоморфизмини давом эттирувчи $\boldsymbol{\mathcal{K}[x]}$ ҳалқанинг $\boldsymbol{\mathcal{L}[y]}$ ҳалқа устига акс эттирувчи ягона изоморфизми мавжуддир.

Исбот. Қуйидаги тарзда аниқланувчи $\mathcal{K}[x]$ ҳалқанинг $\mathcal{L}[y]$ ҳалқага акслантиришини ψ орқали белгилайлмиз:

$K[x]$ тўпламдан олинган ихтиуорий $a = a_0 + \dots + a_m x^m$ елемент учун $\psi(a_0 + \dots + a_m x^m) = \varphi(a_0) + \dots + \varphi(a_m)x^m$ бўлиб, бунда K олинган ихтиуорий a_0 елемент учун $\psi(a_0) = \varphi(a_0)$, $\psi(x) = y$ ва $Im\,\psi = L[y]$ шартларни ψ акслантириш қаноатлантиришини кўриш қийин емас.

$$\psi(a_0) = \psi(a_0 + O_{\mathcal{K}} x + \dots + O_{\mathcal{K}} x^m) = \varphi(a_0) + \varphi(O_{\mathcal{K}})y + \dots + \varphi(O_{\mathcal{K}})y^m =$$
$$= \varphi(a_0) + O_{\mathcal{L}} y + \dots + O_{\mathcal{L}} y^m = \varphi(a_0) \quad .$$
$$\psi(x) = \psi(O_{\mathcal{K}} + 1_{\mathcal{K}} x + \dots + O_{\mathcal{K}} x^m) = \varphi(O_{\mathcal{K}}) + \varphi(O_{\mathcal{K}})y + \varphi(O_{\mathcal{K}})y^m = \quad = O_{\mathcal{L}} +$$
$$1_{\mathcal{L}} y + \dots + O_{\mathcal{L}} y^m = y$$

$\psi: K[x] \to L[y]$ акслантириш таърифига кўра $Im\,\psi \subseteq L[y]$ бўлади. $\forall y' \in L[y]$ $y' = a_0' + a_1' y + \dots + a_n{}' y^n$, бу уерда $a_0', a_1', \dots, a_n{}' \in L$.

Унда шундай $\exists a_0, a_1, \dots, a_n \in K$, $\varphi(a_0) = a_0'$, $\varphi(a_1) = a_1', \dots, \varphi(a_n) == a_n'$. Чунки, $\varphi: K[x] \to L[y]$ сюръектив акслантиришдир. Унда $y' = \varphi(a_0) + \varphi(a_1)y + \dots + \varphi(a_n)y^n$ ёки $y' = \psi(a_0 + a_1 x + \dots + a_n x^n)$ $\psi(a_0 + a_1 x + \dots + a_n x^n) = y'$ бўлиб, $x' = a_0 + a_1 x + \dots + a_n x^n \in K[x]$.

Шундай қилиб $\forall y' \in L[y]$ $\exists x' \in K[x]: \psi(x') = y'$ яъни $L[y] \subseteq Im\,\psi$. Демак, $L[y] = Im\,\psi$.

Энди $\psi(a_0 + \dots + a_m x^m) = \psi(b_0 + \dots + b_m x^m)$ бўлсин. $\varphi(a_0) + \dots + \varphi(a_m)y^m = \varphi(b_0) + \dots + \varphi(b_m)y^m$ ёки

$(\varphi(a_0)-\varphi(b_0))+\ldots+(\varphi(a_m)-\varphi(b_m))y^m=O_{\mathcal{L}}$. Шартга кўра, y элемент $\mathcal{L}$ ҳалқага нисбатан трансцендент бўлганидан $\varphi(a_0)-\varphi(b_0)=0,\ldots,\varphi(a_m)--\varphi(b_0)=0$ тенгликлар келиб чиқади, яъни $\varphi(a_0)=\varphi(b_0),\ldots,(a_m)=\ =\varphi(b_m)$ тенгликлар ўринли. Демак, $\varphi: K[x]\to L[y]$ изоморфизм эканлигидан $a_0=b_0,\ldots,a_m=b_m$ бўлади. $a_0+\ldots+a_mx^m=b_0+\ldots+b_mx^m$ бўлиб $\psi: K[x]\to L[y]$ биектив акслантиришдир. Бундан ташқари ψ акслантириш $\mathcal{K}[x]$ ҳалқанинг бош амалларини сақлайди. Ҳақиқатдан ҳам агар $a=a_0+\ldots+a_mx^m$ ва $b=b_0+\ldots+b_nx^n\ \ (m\le n)\ \ a,b\in K[x]$ бўлса, ҳолда $a+b=(a_0+b_0)+\ldots+(a_m+b_m)x^m++b_{m+1}x^{m+1}+\ldots+b_{n-1}x^{n-1}+b_nx^n$

$$\psi(a+b)=\psi\big((a_0+b_0)+\ldots+(a_m+b_m)x^m+b_{m+1}x^{m+1}+\ldots+b_{n-1}x^{n-1}+b_nx^n\big)$$
$$=\psi(a)+\psi(b)$$
$$\psi(-a)=\psi\big(-(a_0+\ldots+a_mx^m)\big)=\psi\big((-a_0)+\cdots+(-a_m)x^m\big)=-\psi(a_0+\ldots+a_mx^m)$$
$$=-\psi(a)$$
$$\psi(a\cdot b)=\psi\big((a_0+\ldots+a_mx^m)(b_0+\ldots+b_nx^n)\big)=\psi(a_0+\ldots+a_mx^m)\psi(b_0+\ldots+b_nx^n)$$
$$=\psi(a)\psi(b)$$
$$\psi(1_{\mathcal{K}})=\psi(1_{\mathcal{K}}+O_{\mathcal{K}}x+\cdots+O_{\mathcal{K}}x^m)=1_{\mathcal{L}}+O_{\mathcal{L}}y+\cdots+O_{\mathcal{L}}y^n=1_{\mathcal{L}}$$

Иккинчи исботи. $\psi(O_{\mathcal{K}})=\varphi(O_{\mathcal{K}})=O_{\mathcal{L}},\ \psi(1_{\mathcal{K}})=\varphi(1_{\mathcal{K}})=1_{\mathcal{L}},\ \psi(x)==y$ юқорида исботлаган эдик. Шундай қилиб, ψ акслантириш x ни y га ўтказувчи ва φ изоморфизми давом эттирувчи $\mathcal{K}[x]$ ҳалқанинг $\mathcal{L}[x]$ ҳалқа устига изоморфизмидан иборат бўлади. Бунда кўрсатилган хоссали ягона изоморфизмнинг мавжудлигини исботлаймиз. Фараз қилайлик ψ_1 бошқа шундай $\mathcal{K}[x]$ ҳалқанинг $\mathcal{L}[x]$ ҳалқа устига изоморфизмини бунда K тўпламдан олинган иҳтиёрий a_0 элемент учун $\psi_1(a_0)=\varphi(a_0)$ ва $\psi_1(x)=y$. Унда $K[x]$ тўпламдан олинган иҳтиёрий $a=a_0+\ldots+a_mx^m$ элемент учун

$$\psi_1(a)=\psi_1(a_0+\ldots+a_mx^m)=\psi_1(a_0)+\ldots+\psi_1(a_m)(\psi_1(x))^m==\varphi(a_0)+\ldots+\varphi(a_m)y^m$$
$$=\psi(a_0+\ldots+a_mx^m)=\psi(a)$$

Шундай қилиб, $\psi_1=\varphi$ ■ .

Натижа: $\mathcal{K}[x]$ ва $\mathcal{K}[y]$ - $\mathcal{K}$ коммутатив ҳалқанинг иккита оддий трасцендент кенгайтмаси бўлсин. Унда $\mathcal{K}[x]\cong\mathcal{K}[y]$, шу билан бирга x ни y га ўтказувчи ва K тўпламда айний акслантиришни вужудга келтирувчи $\mathcal{K}[x]$ ҳалқанинг $\mathcal{K}[y]$ ҳалқа устига акс эттирувчи ягона изоморфизм мавжуд. Ҳақиқатдан ҳам ушбу тарзда аниқланувчи $\mathcal{K}[x]$ халқанинг $\mathcal{K}[y]$ ҳалқага нисбатан акслантиришини ψ орқали белгилаймиз:

$K[y]$ тўпламдан олинган иҳтиёрий $a=a_0+\ldots+a_mx^m$ элемент учун $\psi(a_0+\ldots+a_mx^m)=a_0+\ldots+a_my^m$ бўлиб, бунда K дан олинган иҳтиёрий a_0 элемент учун $\psi(a_0)=a_0$, $\psi(x)=y$ ва $Im\psi=K[x]$ бўлади. ■

Коммутатив ҳалқанинг оддий трансцендент кенгайтмасининг мавжудлиги ҳақида теорема. $\mathcal{K}$ – нольмас коммутатив ҳалқа бўлсин. K тўпламдан олинган элементларнинг чекли сондагидан ташқари унинг барча a_i ҳадлари нольга тенг бўлган $a=(a_0,a_1,\ldots)$, чексиз кетма-кетликни $\mathcal{K}$ халқа устидаги псевдо чексиз кетма-кетлик деб аталади. Ҳар қандай a псевдочексиз кетма-кетлик учун шундай n натурал сони мавжудки бунда барча $i\ge n$ лар учун $a_i=0$ бўлади. $\mathcal{K}$ ҳалқа

устидаги барча псевдочексиз кетма-кетликлар тўпламини L орқали белгилаймиз. Бунда $(a_0, a_1, \dots) = (b_0, b_1, \dots)$ бўлади шунда ва фақат шунда қачонки иҳтиёрий натурал сон i учун $a_i = b_i$ бўлганда деб, ҳисоблаб L_1 тўпламда тенглик муносабатини киритамиз. Иҳтиёрий иккита $a = (a_0, a_1, \dots)$ ва $b = (b_0, b_1, \dots)$ элементлар йиғиндиси $a \oplus b = = (a_0 + b_0,\ a_1 + b_1, \dots)$ тенглик билан аниқланади. Қуйида $(a \oplus b)_i$ орқали $a \oplus b$ йиғиндининг i-инчи компонентасини белгилаймиз. K тўпламдан олинган λ элементнинг L_1 тўпламдан олинган a элементга кўпайтмаси $\lambda a = (\lambda a_1, \lambda a_2, \dots)$ формула билан аниқланади. Хусусан $\ominus a = (-1)a = (-a_0, -a_1, \dots)$ деб оламиз. L_1 тўпламда қўшиш коммутатив, ассоциатив, $\overline{0} = (0,0, \dots)$ нейтраль элементга эга, L_1 тўпламдан олинган ҳар қайси a элемент учун $\ominus a$ элемент қарама-қарши элемент бўлади, яъни $a \oplus (\ominus a) = \overline{0}$. ҳақиқатдан ҳам иҳтиёрий i натураль сон учун $(a \oplus b)_i = a_i + b_i = b_i + a_i = (b \oplus a)_i$ бўлганидан $\forall a, b \in L_1$ учун $a + b = b + a$ бўлади. Иҳтиёрий i натураль сон учун $\big((a \oplus b) \oplus c\big)_i = (a \oplus b)_i + c_i = (a_i + b_i) + c_i = a_i + (b \oplus c)_i = \big(a \oplus (b \oplus c)\big)_i$ бўлганидан $\forall a, b, c \in L_1$ элементлар учун $(a \oplus b) \oplus c = a \oplus (b \oplus c)$ тенглик ўринли. Иҳтиёрий i натураль сон учун $(a \oplus (\ominus a))_i = a_i + (\ominus a)_i == a_i + \big((-1)a\big)_i = a_i + (-a_i) = 0$ бўлганидан $\forall a \in L_1$ элемент учун $a \oplus (\ominus a) = \overline{0}$ бўлади. Демак, $< L_1, \oplus, \ominus >$ алгебра коммутатив группа бўлади. L_1 тўпламдан олинган иҳтиёрий иккита $a = (a_0, a_1, \dots)$ ва $b = (b_0, b_1, \dots)$ элементларнинг кўпайтмаси $(a_0, a_1, \dots) \odot (a_0, a_1, \dots) = \ = (a_0, a_1, \dots)$, бу ерда иҳтиёрий k натурал сон учун $C_k = \sum_{i+j=k} a_i b_j$, $k = 0,1, \dots$ формула билан аниқланади. Қуйида $(a \odot b)_k$ орқали $a \odot b$ кўпайтманинг k-чи компонентасини белгилаймиз. Шундай қилиб, L_1 тўпламда иккита бинар амал ($\oplus$ қўшиш ва $\odot$ кўпайтириш) ва унар амал $\ominus$, L_1 тўпламдан олинган ҳар қайси a элементга $\ominus a$ қарама-қарши элементни мос қўядиган амаллар аниқланган. Қуйида ҳамма вақт $1 - \mathcal{K}$ ҳалқанинг бирлик элементи $1 = 1_{\mathcal{K}}$ ва $\overline{1} = (1,0,0, \dots)$.

1.3-лемма. $\mathcal{L}_1 =< L_1, \oplus \ , \ominus, \odot, \overline{1} >$ алгебра коммутатив ҳалқа бўлади.

Исбот: $< L_1, \oplus, \ominus >$ алгебра бунда абель группасидан иборат эканлиги юқорида исботланган эди. L_1 тўпламда кўпайтириш амали таърифидан унинг коммутатив эканлиги бевосита келиб чиқади. Ҳақиқатдан ҳам $\forall k \in \mathbb{N} = \{0,1, \dots\}$ учун $(a \odot b)_k = \sum_{i+j=k} a_i b_j = \sum_{j+i=k} b_j a_i = (b \odot a)_k$ бўлганидан $\forall a, b \in L_1$ элементлар учун $a \odot b = = b \odot a$, L_1 тўпламда кўпайтириш амали ассоциативдир. Ҳақиқатдан ҳам L_1 тўпламдан олинган иҳтиёрий a, b, c элементлар учун

$$(a \odot (b \odot c))_i = \sum_{j+s=i} a_j (b \odot c)_s = \sum_{j+s=i} a_i \left(\sum_{k+l=s} b_k c_l\right) = \ =$$
$$\sum_{j+s=i} \sum_{k+l=s} a_j b_k c_l = \sum_{j+k+l=s} a_j b_k c_l$$

$$\big((a \odot b) \odot c\big)_i = \sum_{t+l=i} (a \odot b)_t c_l = \sum_{t+l=i} c_l \sum_{j+k=t} a_j b_k = \sum_{t+l=i} \sum_{j+k=t} a_j b_k c_l =$$
$$= \sum_{j+k+l=i} a_j b_k c_l$$

Шундай қилиб $\forall i \in \mathbb{N}$ учун $(a \odot (b \odot c))_i = ((a \odot b) \odot c)_i$ яъни $a \odot (b \odot c) = (a \odot b) \odot c$.

L_1 тўпламда кўпайтириш қўшишга нисбатан дистрибутивдир. Ҳақиқатдан ҳам L_1 тўпламдан олинган ихтиёрий a, b, c элементлар учун

$((a \oplus b) \odot c)_i = \sum_{j+k=i}(a_j \oplus b_j)c_k = \sum_{j+k=i}(a_j + b_j)c_k = = \sum_{j+k=i}(a_j c_k + b_j c_k)$

$$((a \odot c) \oplus (b \odot c))_i = (a \odot c)_i + (b \odot c)_i = \sum_{j+k=i} a_j c_k + \sum_{j+k=i} b_j c_k =$$

$$= \sum_{j+k=i} (a_j c_k + b_j c_k)$$

Демак, $\forall i \in \mathbb{N}$ учун

$((a \oplus b) \odot c)_i = ((a \odot c) \oplus (b \odot c))_i$

Бундан ташқари $\overline{1}$ элемент L_1 тўпламда кўпайтиришга нисбатан нейтраль элемент бўлади.

Ҳақиқатдан ҳам $\forall a \in L_1$ элемент учун ва $\forall k \in \mathbb{N} = \{0,1,\dots\}$ сон учун $a \odot \overline{1} = a$ тенгликни исботлаш керак.

$(a \odot \overline{1})_k = \sum_{i+j=k} a_i \overline{1}_j = a_k$.

Чунки $a = (a_0, a_1, a_2, \dots, a_k, \dots)$

$\overline{1} = (1,0,0, \dots, 0, \dots)$

$(a \odot \overline{1})_k = a_0 0 + a_1 0 + \dots + a_k 1 = a_k$

Демак, $a \odot \overline{1} = a$.

Шундай қилиб $\mathcal{L}_1 =< L_1, \oplus, \ominus, \odot, \overline{1} >$ алгебра коммутатив ҳалқа бўлади. ■

L_1 тўпламдан олинган ҳар қандай $a = (a_0, a_1, \dots)$ элементни

$a = (a_0, a_1, a_2, \dots, a_n, 0, \dots) = (a_0, 0,0, \dots, 0,0, \dots) \oplus (0, a_1, 0, \dots, 0,0, \dots) \oplus \dots \oplus$
$(0,0,0, \dots, a_n, 0, \dots) = a_0(1,0,0, \dots, 0,0, \dots) \oplus a_1(0,1,0, \dots, 00, \dots) \oplus \dots \oplus \oplus$
$a_n(0,0,0, \dots, 1,0, \dots) = a_0 u_0 \oplus a_1 u_1 \oplus \dots \oplus a_n u_n$

кўринишда ёзиш мумкин яъни $a = a_0 u_0 \oplus a_1 u_1 \oplus \dots \oplus a_n u_n$ бу ерда, n –шундай натураль сонки, бунда ҳар қандай $i > n$ учун $a_i = 0$ бўлади ва

$u_0 = (1,0,0, \dots)$, $u_1 = (0,1,0, \dots)$, … , $u_k = (\underbrace{0,0,0, \dots,0}_{k-\text{та ноль}}, 1,0, \dots)$ деб фараз қиламиз.

Иҳтиёрий натураль n учун $\mathcal{K}$ ҳалқа устида $u_0, u_1, \dots, u_n$ элементлар системаси чизиқли эркли яъни K тўпламнинг ихтиёрий $\lambda_0, \lambda_1, \dots, \lambda_n$ элементлари учун $\lambda_0 u_0 \oplus \lambda_1 u_1 \oplus \dots \oplus \lambda_n u_n = \bar{0}$ (1) тенгликдан $\lambda_0 = 0,\ \lambda_1 = 0, \dots,\ \lambda_n = 0$ тенгликлар келиб чиқади. Ҳақиқатдан ҳам (1) дан $(\lambda_0, 0,0, \dots, 0,0,0, \dots) \oplus (0, \lambda_1, 0, \dots, 0,0,0, \dots) \oplus \dots \oplus \oplus$
$(0,0,0, \dots, 0, \lambda_n, 0, \dots) = \bar{0}$

ёки $(\lambda_0, \lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n, 0,0, \dots) = (0,0,0, \dots, 0,0,0, \dots)$ тенглик келиб чиқади, шунинг учун $\lambda_0 = 0, \lambda_1 = 0, \lambda_2 = 0, \dots, \lambda_n = 0$ бўлади.

$x = u_1 = (0,1,0,\dots)$

$x = u_1 = (0,1,0,\dots)$

$x^2 = u_1 \odot u_1 = (0,0,1,0,\dots) = u_2$

$x = u = (0,1,0,0,\dots) = u_1$

$x^3 = u_2 \odot u_1 = (0,0,0,1,0,\dots) = u_3$

$x = u_1 = (0,1,0,0,0,\dots) = u_1$

$x^4 = u_3 \odot u_1 = (0,0,0,0,1,\dots) = u_4$

$\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots$

$x^{n-1} = u_{n-1} = (0,0,0,\dots,0,1,0,\dots)$

$x = u_1 = (0,1,0,\dots,0,0,0,\dots)$

$x^n = u_{n-1} \odot u_n = \left(\underbrace{0,0,0,\dots,0,0,}_{n-\text{та ноль}}\ 1,\dots\right) = u_n$

Демак, L_1 дан олинган ҳар қандай $a = (a_0, a_1, \dots, a_n, 0, \dots)$ элементни унинг учун $i > n$ да $a_i = 0$ бўлганидан $a = a_0u_0 \oplus a_1u_1 \oplus \dots \oplus a_nu_n = a_0u_0 \oplus a_1x \oplus \dots \oplus a_nx^n$ кўринишида тасвирлаш мумкин.

1.4-теорема. Ҳар қандай нольмас коммутатив ҳалқа учун оддий трансцендент кўпайтма мавжуд.

Исбот: L_1- $\mathcal{K}$ ҳалқа устидаги барча псевдочексиз кетма-кетликлар тўплами бўлсин. 1.3-леммага кўра, $\mathcal{L}_1 =< L_1, \oplus, \ominus, \odot, \overline{1} >$ алгебра коммутатив ҳалқа бўлади, бу ерда $\overline{1} = u_0 = (1,0,0,\dots)$. $K_1 = \{a_0u_0 | a_0 \in K\}$ тўплам бу ерда, $a_0u_0 = \{a_0, 0,0,\dots\}$, $\mathcal{L}_1$ ҳалқада ёпиқ тўплам ва бўшмасдир. Ҳақиқатдан ҳам $a_0u_0, b_0u_0 \in K_1$ элементлар учун $a_0u_0 \oplus b_0u_0 = (a_0,0,0,\dots) \oplus (b_0,0,0,\dots) = (a_0 + b_0, 0,0,\dots) = (a_0 + +b_0)u_0 \in K_1$, чунки $a_0, b_0 \in K$ бўлганидан $a_0 + b_0 \in K$ бўлади.

$\ominus (a_0u_0) = (-1)(a_0u_0) = (-1)(a_0,0,0,\dots) = (-a_0,0,0,\dots) = = (-a_0)u_0 \in K_1$, чунки $a_0 \in K_1$ бўлганидан $(-a_0) \in K_1$ бўлади. $a_0u_0 \odot b_0u_0 = (a_0,0,0,\dots) \odot (b_0,0,0,\dots) = (a_0b_0,0,0,\dots) = (a_0b_0)u_0 \in K_1$, бу ерда $a_0, b_0 \in K$ бўлганидан $a_0, b_0 \in K$. $1 \odot u_0 = (1,0,0,\dots) = u_0 == 1_{\mathcal{L}_1} = 1u_0 = \overline{1}$. Чунки, $a_0u_0 = (a_0,0,0,\dots)$

$b_0u_0 = (b_0,0,0,\dots)$

$a_0u_0 \odot b_0u_0 = (a_0u_0,0,0,\dots)$

Демак, $\mathcal{K}_1 =< K_1, \oplus, \ominus, \odot, \overline{1} >$ алгебра $\mathcal{L}_1$ ҳалқанинг қисм ҳалқаси бўлади. $h_1: K_1 \to K$ шундай акс эттиришки, бунда $\forall a_0 \in K$ элемент учун $h_1(a_0u_0) = a_0$ аёнки бу акс эттириш K_1 тўпламни K тўплам устига инъектив акслантиришдан иборат бўлади. $\forall a_0u_0, b_0u_0 \in K_1$ учун $h_1(a_0u_0) = h_1(b_0u_0)$ эканлигидан $a_0 = b_0$ эканлиги келиб чиқади яъни $a_0u_0 = b_0u_0$ бўлади. Бундан ташқари h_1 акслантириш $\mathcal{K}$ ҳалқанинг бош амалларини сақлайди. K тўпламдан олинган иҳтиёрий a_0u_0 элементлар учун

$h_1(a_0u_0 + b_0u_0) = h_1((a_0 + b_0)u_0) = a_0 + b_0$

$h_1(\ominus a_0u_0) = h_1((-a_0)u_0) = -a_0$

$h_1(a_0u_0 \odot b_0u_0) = h_1((a_0b_0)u_0) = a_0b_0$

$$h_1(1 \odot u_0) = h_1(1u_0) = 1 \quad (\text{яъни } h_1(\bar{1}) = 1_{\mathcal{K}})$$

Демак, h_1 акс эттириш $\mathcal{K}_1$ ҳалқанинг $\mathcal{K}$ ҳалқа устига изоморфизми бўлади. Шундай қилиб, $\mathcal{L}_1$ ҳалқа $\mathcal{K}$ ҳалқага изоморф бўлган $\mathcal{K}_1$ қисм ҳалқани ўз ичига олади. $\mathcal{L}_1$ ҳалқа бўйича $\mathcal{K}$ қисм ҳалқани ўз ичига олувчи $\mathcal{L}_1$ ҳалқага изоморф бўлган янги ҳалқани қуришимиз керак. Бунинг учун L_1 тўпламда K_1 тўпламдан олинган ҳар қайси a_0u_0 элементни K тўпламдан олинган a_0 элементга алмаштирамиз, яъни a_0u_0 элементни $h_1(a_0u_0)$ элементга алмаштириб L_1 тўпламнинг қолган барча элементларини ўзгаришсиз қолдирамиз. $L = (L_1/K_1) \cup K$ деб олиб ва $h: L_1 \to L$ акс эттиришни қуйидагича тарзда аниқлаймиз:

$$h(a) = \begin{cases} h_1(a) \text{ агар } a \in K_1 \\ a \text{ агар } a \in L_1/K_1 \end{cases}$$

Бунда h акслантиришни h_1 акслантиришни давом эттирувчи яъни $h_1 \subseteq h$ бўлиб, L_1 тўпламни L тўпламнинг устига инъектив акслантиришидан иборат бўлишини кўриш қийин эмас. Унда $h^{-1}: L \to L_1$ акслантириш мавжуд. L тўпламда $\boxplus: L^2 \to L$, $\boxminus L \to L$, $\cdot: L^2 \to h$, 1 амалларини ушбу формулалар билан аниқлаймиз. $\forall \alpha, \beta \in L$ элементлар учун

$$\begin{aligned} &\alpha \boxplus \beta = h(h^{-1}(\alpha) \oplus h^{-1}(\beta)) \\ &\boxminus \alpha = h(\ominus h^{-1}(\alpha)) \qquad (1) \\ &\alpha \cdot \beta = h(h^{-1}(\alpha) \odot h^{-1}(\beta)) \\ &1 = h(\bar{1}) = 1_{\mathcal{K}} \end{aligned}$$

$\mathcal{L} =< L, \boxplus, \boxminus, \cdot, 1 >$ алгебрани қараймиз.

(1) формулалардан ушбу формулалар келиб чиқади.

$$\begin{aligned} &h^{-1}(\alpha \boxplus \beta) = h^{-1}(\alpha) \oplus h^{-1}(\beta) \\ &h^{-1}(\boxminus \alpha) = \ominus h^{-1}(\alpha) \qquad (2) \\ &h^{-1}(\alpha \cdot \beta) = h^{-1}(\alpha) \odot h^{-1}(\beta) \\ &h^{-1}(1) = \bar{1} \end{aligned}$$

(2) формулалар $h^{-1}: \mathcal{L} \to \mathcal{L}_1$ акслантириш $\mathcal{L}$ алгебранинг $\mathcal{L}_1$ ҳалқа устига изоморфизмидан иборат бўлишини кўрсатади. Бу ердан бунда $\mathcal{L}$ алгебранинг $\mathcal{L}_1$ ҳалқага изоморф бўлган коммутатив ҳалқа бўлиши келиб чиқади. $\mathcal{L}$ ҳалқадан бош амаллар $\mathcal{K}$ ҳалқадаги мос амалларнинг давомлари бўлади. Ҳақиқатдан ҳам (1) тенгликларга мувофиқ K тўпламдан олинган ихтиёрий α ва β элементар учун ушбуларга эга бўламиз:

$$\begin{aligned} &\alpha \boxplus \beta = h\big(h^{-1}(\alpha) \oplus h^{-1}(\beta)\big) = h(\alpha_0u_0 + \beta_0u_0) = h\big((\alpha_0 + \beta_0)u_0\big) == h_1\big((\alpha_0 + \beta_0)u_0\big) \\ &\qquad = \alpha_0 + \beta_0 \\ &\boxminus \alpha = h\big(\ominus h^{-1}(\alpha)\big) = h(\ominus \alpha u_0) = -h(\alpha u_0) = -h_1(\alpha u_0) = -\alpha_0 \\ &\alpha \cdot \beta = h\big(h^{-1}(\alpha) \odot h^{-1}(\beta)\big) = h(\alpha u_0 \odot \beta u_0) = h\big((\alpha\beta)u_0\big) == \quad h_1\big((\alpha\beta)u_0\big) = \alpha\beta \end{aligned}$$

Демак, $\mathcal{K} =< K, +, -, \cdot, 1 >$ алгебра $\mathcal{L}$ ҳалқанинг қисм ҳалқаси бўлади. $\mathcal{L}$ ҳалқадан олинган ихтиёрий элементни коэффициентлари K тўпламдан олинган $1, x, x^2, \ldots$ элементларнинг чизиқли комбинацияси кўринишида тасвирлаш мумкин. Чунки $\mathcal{L}$ ҳалқанинг ихтиёрий элементини $\mathcal{L}_1$ ҳалқадаги бирорта элементнинг h

акслантиришидаги каби тасвирлаш мумкин. L_1 тўпламнинг ҳар қандай элементини эса $a_0u_0 \oplus \oplus a_1u_1 \oplus \dots \oplus a_nu_n$ кўринишда тасвирлаш мумкин.

$$h(a_0u_0 \oplus a_1u_1 \oplus \dots \oplus a_nu_n) = h(a_0u_0) \boxplus h(a_1u_1) \boxplus \dots \boxplus h(a_nu_n) =$$
$$= a_0 \boxplus a_1u_1 \boxplus \dots \boxplus a_nu_n = a_0 \boxplus a_1x_1 \boxplus \dots \boxplus a_nx^n \ (a_i \in K)$$

Демак, $\mathcal{L} = \mathcal{K}[x]$ бўлиб, x элемент $\mathcal{K}$ ҳалқага нисбатан трансцендент бўлади. Ҳақиқатан ҳам $a_0 \boxplus a_1x_1 \boxplus \dots \boxplus a_nx^n = 0$ тенглик $h^{-1}(a_0 \boxplus \ \boxplus a_1x_1 \boxplus \dots \boxplus a_nx^n\ ) = h^{-1}(0) \quad a_0u_0 \oplus a_1u_1 \oplus \dots \oplus a_nu_n = \bar{0}$ тенгликни келтириб чиқаради. $u_0, u_1, \dots, u_n$ элементлар $\mathcal{K}_1$ ҳалқа устида чизиқли эркли эканлиги туфайли бу ердан $a_0 = 0, a_1 = 0, \dots, a_n = 0$ тенгликлар келиб чиқади. Шундай қилиб x, $\mathcal{K}$ ҳалқага нисбатан трансцендент элементдан иборат бўлади ва $\mathcal{L} = \mathcal{K}[x]$ ҳалқа x ёрдами билан $\mathcal{K}$ ҳалқанинг трансцендент кенгайтмаси бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Malik D.S., John N. Moderson. Fundamentals of abstract algebra.-Creighton University, 2012-655pp.
2. Куликов Л.Я. Алгебра и теория чисел.-Москва, “Высшая школа”, 2010.-545стр.

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ О ПРИТОКЕ К СОВЕРШЕННОМУ ГОРИЗОНТАЛЬНОМУ ДРЕНАЖУ

Кенгаш Жамуратов, Умаров Хабибулла Рахматуллаевич, Худайкулов Рустам Уктамович

Гулистанский государственный университет

umarovhr@mail.ru

Аннотация: Задачу о притоке к систематическому дренажу сведется краевой задаче с неизвестной границей для уравнения Буссинеска (теплопроводности) с кусочно–постоянным коэффициентом, которая исследуется методом Колоднера.

Ключевые слова: совершенные дрены, критической уровень, уравнения Буссинеска, неизвестная граница раздела, ордината свободной поверхности, функция Грина, функция Якоби, метод Колоднера, уравнение Вольтерра.

Пусть верхний безнапорный пласт с коэффициентом фильтрации $k(x) = k = const$ и горизонтальным водоупором прорезан горизонтальными открытыми совершенными дренами, расположенными друг от друга на расстоянии $2L$. Уровень во всех дренах считаем пока одинаковым и равным $\psi(t)$. Предположим, что уровень грунтовых вод в начальный момент находится выше критического уровня h_{kp}. Учитывая, что закон понижения напоров в дренах одинаков и выбрав систему координат в каждой междренной части пласта, после осуществления раздельной линеаризации в уравнении Буссинеска имеем следующую задачу об определении ординаты свободной поверхности $h(x,t)$ и неизвестной границы раздела $l(t)$, $l(t_0) = 0$:

$$\frac{\partial h}{\partial t}=\frac{\partial}{\partial x}\left(a^2(x)\frac{\partial h}{\partial x}\right)-\frac{\varepsilon}{\mu},\quad (x,t)\in\Omega_{t_0}^{L}\setminus\{x=l(t)\} \qquad (1)$$

$$\left.\frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\right|_{x=0}=0;\ h(x,t)\big|_{x=L}=\psi(t);\ h(x,t)\big|_{t=t_0}=\varphi(x), \qquad (2)$$

$$h(x,t)\big|_{x=l(t)-0}=h(x,t)\big|_{x=l(t)+0}=h_{kp},\ (t>t_0) \qquad (3)$$

$$\overline{h_1}\cdot\left.\frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\right|_{x=l(t)-0}=\overline{h_2}\cdot\left.\frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\right|_{x=l(t)+0},\ (t>t_0). \qquad (4)$$

Здесь $\overline{h_1}\in(h_{kp},h_m]$ и $\overline{h_2}\in(h_l,h_{kp}]$ некоторые средние значения уровня $h(x,t)$ h_m – высота пласта, h_l – минимальное понижение уровня воды, μ – коэффициент водоотдачи пласта; $\Omega_{t_0}^{L}=\{(x,t):0<x<L,\ t_0<t<T\}$, $\psi(t)$ – известная функция, $\varphi(x)$ – решение задачи (1)–(4) при $t\in(0,t_0]$,

$$\varepsilon^{-}=\begin{cases}0,\ h\le h_{kp},\\ f(h-h_{kp},t),\ h>h_{kp},\end{cases}\quad a^2(x)=\begin{cases}a_1{}^2=\dfrac{k}{\mu}\overline{h_1}=const, & 0<x<l(t),\\ a_2{}^2=\dfrac{k}{\mu}\overline{h_2}=const, & l(t)<x<\infty\end{cases}.$$

$$\frac{\partial h(x,t)}{\partial t}=a_1{}^2\frac{\partial^2 h(x,t)}{\partial x^2}-\frac{\varepsilon}{\mu},\quad 0<x<L,\ \ t\in(0,t_0], \qquad (5)$$

$$\left.\frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\right|_{x=0}=0;\ h(x,t)\big|_{x=L}=\psi(t);\ h(x,t)\big|_{t=t_0}=h_l. \qquad (6)$$

Функция Грина задачи (5), (6) имеет вид

$$G(x,t;\xi,\tau)=v\left(\tfrac{x-\xi}{4L};\tfrac{a_1{}^2}{4}(t-\tau)\right)+v\left(\tfrac{x+\xi}{4L};\tfrac{a_1{}^2}{L}(t-\tau)\right)-$$
$$-v\left(\tfrac{x-\xi-2L}{4L};\tfrac{a_1{}^2}{4}(t-\tau)\right)-v\left(\tfrac{x+\xi-2L}{4L};\tfrac{a_1{}^2}{L}(t-\tau)\right), \qquad (7)$$

где $v(x,t)$–функция Якоби:

$$v(x,t)=\tfrac{1}{2\sqrt{\pi t}}\sum_{n=-\infty}^{+\infty}\exp\left\{-\tfrac{(x-n)^2}{2t}\right\}=1+\sum_{n=1}^{\infty}\exp\left\{-\pi^2 tn^2\right\}\cos(2\pi nt).$$

Начальную функцию $\varphi(x)$ определим, воспользовавшись (7) как решение следующего нелинейного интегрального уравнения Вольтера второго рода

$$h(x,t)=\int_0^L h_m G(x,t,\xi,0)d\xi-a_1{}^2\int_0^t\psi(t)\left.\frac{\partial G}{\partial\xi}\right|_{x=L}d\tau-$$
$$-\frac{1}{\mu}\int_0^t d\tau\int_0^L G(x,t,\xi,\tau)f(h(\xi,\tau)-h_{kp},\tau)d\xi. \qquad (8)$$

Налагая определенные требования на функции $\psi(t)$ и $f(h-h_{kp},t)$ можно убедится в ходимости последовательных приближений для уравнения (8).

Для исследования задачи (1)–(4) при $t>t_0$ рассмотрим две вспомогательные задачи.

Задача 1.

$$\frac{\partial h_1(x,t)}{\partial t}=a_1{}^2\frac{\partial^2 h_1(x,t)}{\partial x^2}-\frac{1}{\mu}f(h_1-h_{kp},t),\ 0<x<l(t),\ t>t_0;$$

$$\left.\frac{\partial h_1(x,t)}{\partial x}\right|_{x=0}=0;\ h_1(x,t)\big|_{x=l(t)}=h_{kp};\ (t>t_0).$$

Задача 2.

$$\frac{\partial h_2(x,t)}{\partial t}=a_2{}^2\frac{\partial^2 h_2(x,t)}{\partial x^2},\ l(t)<x<L,\ t>t_0;$$

$$h_2(x,t)\big|_{t=t_0}=\varphi(x);\ h_2(x,t)\big|_{x=l(t)}=h_{kp};\ h_2(x,t)\big|_{x=L}=\psi(t).$$

Введем обозначения

$$q_0^-(t)=\left.\frac{\partial h_1(x,t)}{\partial x}\right|_{x=l(t)-0};\quad q_0^+(t)=\left.\frac{\partial h_2(x,t)}{\partial x}\right|_{x=l(t)+0},$$

то условие сопряжения (4) примет вид

$$q_0^-(t)=\overline{h_1}\cdot\overline{h_2}\cdot q_0^+(t).\qquad(9)$$

К решению задачи 1, 2 применим методику, разработанную Колоднером И. [1].

Пусть функция $\rho(t)$ непрерывна дифференцируема в полуоткрытом интервале $(t_0,T]$ и

$$|\rho'(t)|\le At^{-\frac{1}{2}},\ \rho(t_0)=0.\qquad(10)$$

Так как обыкновенная, т.е. с известной границей раздела, краевая задача, как правило уже исследованная, является более легкой краевая задача с неизвестной границей, то заманчиво отказаться от одного из граничных условий на неизвестной границе и решить сначала полученную таким образом обыкновенную краевую задачу с фиксированной но произвольной границей, а затем употребить это решение для разыскания граничной функции, требуя, чтобы выполнялось также второе граничное условие на неизвестной границе.

Пусть $\rho(t)$ будет произвольной функцией, удовлетворяющей условиям (10) и имеет конечное число экстремумов. При этих предположениях доказаны несколько теорем в работе [1].

Теперь попытаемся получить интегральное уравнение, решение которого эквивалентно решению задачи (1) и (2).

Применим метод тепловых потенциалов. Пусть $v(x,\xi,t,\tau)$ будет фундаментальным решением уравнения теплопроводности:

$$v(x,\xi,t,\tau)=\begin{cases}\frac{1}{2\sqrt{\pi(t-\tau)}}\exp\left\{-\frac{(x-\xi)^2}{2(t-\tau)}\right\}, t>\tau\\ 0,\ t\le\tau.\end{cases} \quad (13)$$

Тепловые потенциалы простого и двойного слоя определяются следующими соотношениями

$$S^{\rho}[h](x,t)=\int_{t_0}^{t} v(x,\rho(\tau),t,\tau)h(\tau)d\tau,$$
$$D^{\rho}[h](x,t)=\int_{t_0}^{t} v_{\xi}(x,\rho(\tau),t,\tau)h(\tau)d\tau. \quad (14)$$

Заметим, что под интегралами (14) вместо фундаментального решения может стоять функция Грина любой задачи для уравнения теплопроводности.

Учитывая свойства потенциалов, можно получить интегральное уравнение, решение которого эквивалентно решению задачи (11), (12). Нетрудно проверить, что интегральное уравнение приводимое ниже эквивалентно задаче 1:

$$h_1^{\rho}(x,t)=a_1^2 D^{\rho}\left[-h_{kp}\right]-a_1^2 S^{\rho}\left(q_0^{-}(t)-h_{kp}\cdot\rho'\right)-\frac{1}{\mu}\int_0^t d\tau\int_0^{\rho(\tau)} f\left(h_1{}^{\rho}-h_{kp},\tau\right)G_2(x,\xi,t,\tau)d\xi$$

.

Список литературы

1. Kolonder, J. J. Free boundary problem for the heat equation with applications to problems of phase / J. J. Kolonder // Communications an pure and applied Mathematics. 1956, IX. №1. с. 4–31.

ОБ АВТОМОДЕЛЬНОМ РЕШЕНИИ ЗАДАЧИ НЕСТАЦИОНАРНОГО ДВИЖЕНИЯ ГРУНТОВЫХ ВОД ВБЛИЗИ ВОДОХРАНИЛИЩА ПРИ НАЛИЧИИ ИСПАРЕНИЯ

Жамуратов Кенгаш, Гайибназаров Хабибулла Рахматуллаевич, Хамидов Достон Хожиакбарович

Гулистанский государственный университет

Аннотация: Исследована задача фильтрации вблизи новых каналов и водохранилищ с учетом испарения. Для одного случая зависимости испаряемости от времени найдено автомодельное решение задачи с неизвестной границей, позволяющее сделать определенные качественные выводы и которое можно использовать в качестве теста.

Ключевые слова: автомодельное решение, нестационарное движение, грунтовые воды, испарение, нелинейное испарение, коэффициент водоотдачи, коэффициент фильтрации, уравнение Буссинеска, неизвестная граница.

Курс на интенсификацию сельскохозяйственного производства, проводимой в нашей стране в соответствии аграрной политикой государства, вызвал бурное развитие

гидротехнического строительства. В частности, вводится в эксплуатацию и строится большое количество каналов и водохранилищ.

Устройства новых каналов и водохранилищ коренным образом изменяет гидрогеологические и мелиоративные условия прибрежным территорий. Повышение горизонта воды в гидротехнических сооружениях вызывает поверхности грунтового потока на прилегающих к ним территориях и в ряде случаев создает угрозу подтопления городов, населенных пунктов, а также засоления и заболачивания, ценных для сельского хозяйства земель.

Вследствие неглубокого залегания вблизи водоемов грунтовые воды интенсивно расходуются на испарение. Если грунты и грунтовые воды засолены, то поднимающиеся грунтовые воды, растворяя соли, содержащиеся в грунтах, транспортируют их к почвенному слою, что ведет к его засолению.

Следовательно, изучение и анализ водного режима любой территории не могут быть проведены достаточно полно без учета испарения. В этой связи несомненно актуальность и исследования различных математических моделей процесса фильтрации вблизи новых каналов и водохранилищ с учетом испарения.

Рассмотрим движение грунтовых вод вблизи водохранилищ, в котором уровень воды мгновенно увеличивается от начального значения h_0 $\left(h_0 < h_{kp}\right)$ до значения $h^* = h_{kp} + h_0$, $0 < h_0 \le y_0$, $y_0 = h_m - h_{kp}$, h_{kp} – критический уровень стояния грунтовых вод, выше которого происходит испарение, h_m – мощность пласта.

Пусть пласт имеет горизонтальный водоупор и перетек из нижележащего пласта отсутствует, а также с поверхности грунтового потока происходит испарение, зависящее от глубины залегания грунтовых вод и времени по закону

$$\varepsilon(h,t)=\begin{cases} 0, \ h \le h_{kp}, \\ \dfrac{\varepsilon_1(t)}{y_0^{\,n}}\left(h-h_{kp}\right)^n, \ h > h_{kp}, \end{cases}$$

где n – параметр, который может принимать значения $0,1,2,3$.

В силу зависимости $\varepsilon(h,t)$ от $h(x,t)$ область движения разделяется на две зоны с подвижной границей раздела $x = l(t)$, причем в области $\psi_1(t) = h(0,t) > h(x,t) > h(l(t),t) = h_{kp}$ $\left(0 < x < l(t)\right)$ будет иметь испарение, а в области $h_0 < h(x,t) \le h_{kp}$ $\left(x > l(t)\right)$ отсутствовать.

В пределах гидравлической теории уровень грунтовых вод $h(x,t)$ удовлетворяет уравнению Бусинеска [1, с. 374]

$$\mu \frac{\partial h}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial x}\left(k \cdot h \frac{\partial h}{\partial x}\right) + \varepsilon(h,t), \qquad (1)$$

где μ – коэффициент водоотдачи (эффективная пористость), k – коэффициент фильтрации пласта.

Для упрощения исследования задачи уравнение (1) рассматривают обычно в линеаризованном виде и считают $\mu = const$, $k = const$. В теории фильтрации известны два метода (способа) линеаризации уравнения Буссинеска, так называемые первый и второй способы линеаризации [1, с. 412]. В настоящей работе в отличие от этих способов уравнение (1) осуществляется раздельная линеаризация.

Положим:

$$a^2(x)=\begin{cases} a_1^{\,2}=\dfrac{k\cdot\overline{h_1}}{\mu}, 0<x<l(t); \\ a_2^{\,2}=\dfrac{k\cdot\overline{h_2}}{\mu}, \qquad x>l(t), \end{cases}$$

где $\overline{h_1}$ и $\overline{h_2}$ некоторое осредненное значение $h(x,t)$ соответственно из промежутков $[h_{kp}, h_m]$ и $[h_0, h_{kp}]$.

Постановка задачи: Найти свободную поверхность $h(x,t)$ $\left(h(x,t)=\begin{cases} h_1(x,t), & 0<x<l(t), \\ h_2(x,t), & x>l(t). \end{cases}\right)$ и кривую $x=l(t)$, $l(t_0)=0$ из следующих условий:

$$\frac{\partial h_1}{\partial t}=a_1^{\,2}\frac{\partial^2 h_1}{\partial x^2}-\frac{\varepsilon_1(t)}{\mu\cdot y_0^{\,n}}(h-h_{kp})^n, \quad 0<x<l(t), \quad (2)$$

$$\frac{\partial h_2}{\partial t}=a_2^{\,2}\frac{\partial^2 h_2}{\partial x^2}, \quad l(t)<x<\infty, \qquad (3)$$

$$h_1(x,t)\big|_{x=0}=h_{kp}+h_0, \; h_1(x,t)\big|_{x=l(t)-0}=h_{kp}, \; t>t_0, \quad (4)$$

$$h_2(x,t)\big|_{x=l(t)+0}=h_{kp}; \quad h_2(x,t)\big|_{x\to+\infty}=h_2(x,t)\big|_{t=t_0}=h_0, \qquad (5)$$

$$a_1^{\,2}\frac{\partial h_1}{\partial x}\bigg|_{x=l(t)-0}=a_2^{\,2}\frac{\partial h_2}{\partial x}\bigg|_{x=l(t)+0}, \quad t>t_0, \quad (6)$$

где y_0 – критическая глубина стояния грунтовых вод, t_0 – момент времени, в котором уровень воды достигнет значения h_{kp}.

Пусть интенсивность испарения с поверхности почвы $\varepsilon_1(t)$ изменяется по закону

$$\varepsilon_1(t)=\frac{\varepsilon_0^{\,*}}{\mu_0\cdot(t-t_0)+1}$$

то для значения времени $t>t^*$, где t^* – достаточно большое значение времени; можно принимать $\mu_0\cdot(t-t_0)>>1$, т.е.

$$\varepsilon_1(t)=\frac{\varepsilon_0}{t-t_0}, \quad \varepsilon_0=\frac{\varepsilon_0^{\,*}}{\mu_0}=const. \qquad (7)$$

В работе К.Жамуратова и Х.Умарова [2, с.144] доказывается единственность обобщенного решения задачи (2) – (6), как известно класс обобщенных решений содержит в себе множества классических решений задачи (2) – (6).

Покажем, что при законе испаряемости с поверхности почвы (7) задача (2) – (6) (движение) становится автомодельной.

Итак, полагая, $t>t^*$ переходим к автомодельным переменным. Действительно, полагая

$$\xi=\frac{x}{l(t)}, \; h_1-h_{kp}=h_0\cdot u_1(\xi), \; h_2-h_0=u_2(\xi) \qquad (8)$$

в место (2) и (3) имеем

$$a_1^2 u_1''(\xi) + l'(t)\cdot l(t)\xi \cdot u_1'(\xi) + \varepsilon_1(t)\cdot l^2(t)\frac{h_0^{n-1}}{\mu \cdot y_0^n} u_1^n(\xi) = 0 \quad (9)$$

$$a_2^2 u_2''(\xi) + l'(t)\cdot l(t)\xi \cdot u_2'(\xi) = 0 . \quad (10)$$

Очевидно, для того, чтобы движение было автомодельным, необходимо выполнение условий

$$l'(t)\cdot l(t) = const \ , \ \ \varepsilon_1(t)\cdot l^2(t) = const . \ (11)$$

Отсюда ясно, что при $l(t_0) = 0$, $l(t)$ нужно искать в виде

$$l(t) = \alpha \cdot \sqrt{t - t_0} \ , \quad (12)$$

где α – некоторая постоянная.

Если формула (7) имеет место при $\mu_0 \cdot (t^* - t_0) >> 1$, то равенства (11) и (12) одновременно будет справедливы для $t > t^*$.

С учетом (8), (12) задача (2) – (6) в без разменом виде примет вид:

$$u_1''(\xi) + \frac{\alpha^2}{2a_1^2}\cdot \xi \cdot u_1'(\xi) - b_n \cdot \alpha^2 u_1^n(\xi) = 0 , \quad \xi \in (0,1), \ (13)$$

$$u_1(0) = 1, \quad u_1(1) = 0 . \quad (14)$$

$$u_2''(\xi) + \frac{\alpha^2}{2a_2^2}\cdot \xi \cdot u_2'(\xi) = 0, \quad 1 < \xi < +\infty , \quad (15)$$

$$h_0 \cdot a_1^2 u_1'(\xi)\Big|_{\xi=1-0} = a_2^2 u_2'(\xi)\Big|_{\xi=1+0} \quad (16)$$

$$u_2\Big|_{\xi=1+0} = h_{kp} - h_0 = \psi_0 , \quad u_2\Big|_{\xi\to+\infty} = 0 , \quad (17)$$

где $b_n = \varepsilon_0 h_0^{n-1} \Big/ \mu a_1^2 y_0^n$.

Решение граничной задачи (15) – (17) ищем в виде

$$u_2(\xi) = B_2 + A_2 \int_1^{\xi} e^{-\frac{\alpha^2\lambda^2}{4a_2^2}} d\lambda .$$

Удовлетворяя условию (17) находим

$$B_2 = \psi_0 , \quad A_2 = -\psi_0 \Big/ \sqrt{\pi} a_2 erfc(\alpha/2a_2) .$$

Тогда решение задачи (15) – (17) имеет вид

$$u_2(\xi) = \psi_0 \left(1 - \frac{erf(\alpha/2a_2 \cdot \xi) - erf(\alpha/2a_2)}{erfc(\alpha/2a_2)}\right), \quad (18)$$

где $erf(z) = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^z e^{-\alpha^2} d\alpha$, $\quad erfc(z) = 1 - erf(z)$.

Список литературы

1. Полубаринова – Кочина П. Я. Теория движения грунтовых вод. М.: Наука. 1994. с 664.

2. Жамуратов К., Умаров Х. Обобщенное решение одной краевой задачи с неизвестной границей// Тезисы докладов Республиканской научной конференции с

участием ученых из стран СНГ «Современные проблемы дифференциальных уравнений и их приложения» Ташкент. 2013. с. 144 – 146.

OLIY TA’LIM MUASSALARIDA FIZIKA FANINI INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA TA’LIM JARAYONINI TASHKIL QILISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Mirzayev Diyorbek Azamjonovich
Fizika kafedrasi o‘qituvchisi, Guliston davlat universiteti
diyorbek-mirzaev@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada, oliy ta’lim muassalarida fizika fanini integrativ yondashuv asosida o‘qitish prinsplarini ishlab chiqish va shu prinsplar asosida oliy ta’lim muassalarida fizika fanini integrativ yondashish usullaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Integrativ yondashuv, umumlashuv tendensiya, aqliy faoliyat, integratsiya.

Аннотация: В данной статье представлены педагогические возможности разработки принципов обучения физике на основе интегративного подхода в вузах и использование методов интегративного подхода к физике в вузах на основе этих принципов.

Ключевые слова: Интеративный подход, тенденция к обобщению, мыслителная дятельность, интерация.

Integratsiya fanlararo bilimlar (integrativ bilimlar) ni chuqurlashtirib oshiradi hamda shakllantiradi. Integrativ yondashish turli darajadagi tizimli aloqalarning obyektiv yaxlitligini aks ettiradi. Integratsiyalash mobaynida bir-biriga bog‘liqlik hajmi oshadi va tartibga tushadi. Ta’limdagi integratsiya o‘quv fanlari mazmunini konstruksiyalashga tizimli yondashish orqali ko‘rib chiqiladi. Integratsiyaning turli darajalari mavjud:

-mavzularni ketma-ket taqdim etish asosidagi integratsiya;

-o‘quv dasturlarida o‘zaro uyg‘unlashgan nuqtalarni vujudga keltirishga asoslangan integratsiya;

-modullashgan integratsiya;

-integrativ dasturlar;

-mavzulararo integratsiya.

Ta’limda integratsiyalash jarayonining pedagogik-psixologak asosi sifatida olim Y.A.Samarinning assotsiativ tafakkur to‘g‘risidaga fikrlarini inobatga olishimiz mumkin. Bu fikrlarning mazmuni shundaki, har qanday bilim bu o‘xshatish, bilimlar tizimi esa o‘xshatishlar tizimidir. Tabiat yoki predmet haqidagi eng oddiy bilimlarni hosil qiluvchi bog‘liqlikning eng soddasi ma’lum bir joy yoki tushuncha bilan chegaralangan lokal tasavvurdir. Bu bog‘liqlik boshqa bilimlardan nisbatan ajralgan, shuning uchun eng oddiy aqliy faoliyatni ta’minlaydi. Shuning uchun Integrativ yondashuv asosida ta’lim jarayonini tashkil qilishda integrallashgan bilimlarni shakllantirish zarur.

Hozirgi kunda integratsiyaning bir necha usullari qo‘llaniladi. Birinchisi, bir nechta fanlarni bir fanga birlashtirishdir. Shu sababli, integratsiya tabiiy-aniq fanlar: fizika, matematika, biologiya, kimyo, geografiya o‘quv fanlari gumanitar yo‘nalishdagi fanlar: tarix,

milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va xuquq kabi fanlar asosida fizikadan talabalarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda qo‘llaniladi.

Fanlarning bir-biriga bog‘liqlik darajasini ikki turga, ya’ni kuchli bog‘liqlik va kuchsiz bog‘liqlik darajalariga bo‘lish mumkin. Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo‘lsak, matematika, fizika, falsafa, tarix fanlari barcha yo‘nalishdagi fanlar bilan kuchli darajada bog‘liq ekanligini ko‘ramiz. Qolgan fanlar esa bir-biri bilan u yoki bu darajada bog‘liqdir. Qaysi fanlarning bir-biriga bog‘liqlik darajasi kuchli bo‘lsa, bu fanlarni o‘qitish jarayonida ushbu fanlarga murojaat ko‘proq qilinadi. Fizika o‘qitish xuddi shunday matematika, tarix, falsafa, mantiq, til va adabiyot, jismoniy tarbiya fanlari bilan kuchli darajada bog‘liq bo‘lib, fizika fanlarini o‘qitish jarayonida ushbu fanlarga qo‘proq murojaat qilinadi.

Integratsiyalashgan darslarni tashkil etish uchun avvalo qaysi darslar integratsiyalash uchun mos kelishini aniqlab olish kerak. Bunday darslarning asosi – turli fanlar asosiy mavzulari mazmunining yaqinligi va mantiqiy aloqalarida ko‘rinadi.

Ta’limdagi integrativ yondashuv ayrim mavzular, mashg‘ulotlar, fanlar va usullar o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni, uzviylikni, sintez va umumiylikni taqozo qiladi. Masalan, fizika fani doirasida alohida o‘rganiladigan ba‘zi hodisalar, qonunlar, ularni tizimlovchi bo‘limlar, olib boriladigan mashg‘ulot turlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik, sintez va umumlashuv tendensiyalarini olib qarash mumkin. Ma’lumki, mexanika bo‘limida barcha jismlar orasida yuz beradigan gravitatsion o‘zaro ta’sir vositasi bo‘lgan gravitatsion maydon, elektromagnitizm bo‘limida elektrostatik, magnit va o‘zgaruvchan elektromagnit maydonlar, yadro va elementar zarralar fizikasi bo‘limida zaif va kuchli o‘zaro ta’sir maydonlari alohida o‘rganiladi. Maydonlar uchun xarakterli bo‘lgan umumiy tomonlar (o‘zaro ta’sir mexanizmlari) mavjud ekanligi aniqlangandan keyin ularni birlashtiruvchi nazariyalar paydo bo‘ldi. Bu nazariyalarga asosan sanab o‘tilgan maydonlar yagona maydonning alohida ko‘rinishlari sifatida qaraladi. Makro va mikro sathlarda kichik va katta tezliklarda yuz beradigan materiya harakatini o‘rganadigan mexanika bo‘limini shartli ravishda klassik, relyativistik va kvant mexanikasiga ajratadilar. Hozirgi zamon tasavvurlariga asosan klassik mexanika relyativistik mexanikaning ma’lum chegaradagi xususiy holi sifatida o‘rganiladi. Geyzenberg noaniqlik prinsipi klassik va kvant mexanikasining qo‘llanilish chegaralarini aniqlab beradi.

Talabalarning bilish jarayonida ularning mustaqil ta’limi muhim ahamiyatga ega ekanligi ta’limning mustaqillik prinsipida o‘z aksini topadi. Talabalarda izlanish va ijodiy qobiliyatlarni o‘stirishda mustaqil ishlarning ham ahamiyati ortadi. Zamonaviy fizika fanini o‘qitish jarayonida nazariya va amaliyotning o‘zaro bog‘liqlik prinsipiga tayanish talabalarda olingan nazariy bilimlarni amalda qo‘llash ko‘nikmalarini shaklllantirish imkonini beradi. Talabalar tomonidan olingan nazariy bilimlarning mukammal bo‘lishida, uzoq vaqt yodda saqlanib qolishida ta‘limning ko‘rgazmalik prinsipini qo‘llash katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh. Nazirova, ta’lim tizimida innovatsiya, integratsiya va yangi texnologiyalar-ilmiy jurnal, Nam-2021. 80-bet.

2. I.G. Tursunov, U.A .Eshniyozov. Elektrotexnika fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash. Academic Research in Educational Sciences, v.2, issue.4, pp.1030-1040, 2021.

3. A.R.Sattorov “Umumta’lim maktablarida “Quyosh fizikasi”ga oid bilimlarni integrativ yondashuv asosida o‘qitish”. “Science and innovation” xalqaro ilmiy jurnal 2022 yil 3-son

4. I.R.Kamolov, A.R.Sattorov “Quyosh fizikasi” bo‘limini integrativ yondashuv asosida o‘qitishni takomillashtirish. “Astronomiya fanini o‘qitishda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasi: muammo va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Navoiy, 2022.

OLIY TA’LIMDA FIZIKA YO‘NALISHI TALABALARI UCHUN FANLARARO ALOQADORLIKNI AMALGA OSHIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK ASOSLARI

Ashirov Shamshiddin Anazarovich
p.f.n., dotsent, Guliston davlat universiteti
Mirzayev Diyorbek Azamjonovich
Fizika kafedrasi o‘qituvchisi, Guliston davlat universiteti
diyorbek-mirzaev@gmail.com

Annotatsiya: Fizika ta’limini boshqa fanlar bilan aloqadorlikni amalga oshirish natijasida yangi bilim yoki yangi umumlashgan mahorat shakllanadi. Natijada fanlarni o‘zaro muvofiqlashtirish talabalarning bilish faoliyatini faollashishi va rivojlanishi, o‘quv jarayonini optimallashtirishga yordam beradi. Shuning uchun, fanlararo aloqadorlik psixik funksiyalarning tizimliligi haqidagi fiziologik va psixologik ma’lumotlarga asoslanadi.

Fanlararo aloqadorlik o‘qitish jarayonida ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarning yagonaligi hamda o‘zaro aloqadorligini aks ettiradi. Uning o‘quv jarayonida amalga oshirilishi majmuaviy xususiyatga egadir. Shunga ko‘ra, umumkasbiy va mutaxassislik fanlarining fanlararo aloqadorligi bu fanlarni o‘rganishda o‘qitishning mazmunini saralab olish usul, shakl va vositalarini tanlab olishda majmuaviy yondashuvni talab qiladi.

Kalit so‘zlar: optimallashtirish, didaktik funksiyalar, integratsiya, ilmiy bilimlar differensiatsiyasi, integrativ yondashuv, motivatsiya, psixologik qonuniyatlar.

Аннотация: В результате соединения физического оразования с другими предметами формирубтся новые знания или новые обобщенные умения. В результате взаимная координация предметов способствует активизации и развитию познавательной деятельности учащихся и оптимизации учебного процесса. Поэтому междисциплинарная связь основывается на физиологических и психологических сведениях о системности психических функций.

Междисциплинарность отражает единство и развивающей функций в учебном процессе. Его реализация в образовательном процессе носит коллективный характер. Соответственно междисциплинарность общепрофессиональных и специалных предметов требует комлексного подхода к выбору методов, форм и средств отбора содержания обучения при изучении этих предметов.

Ключевые слова: оптимизация, дидактические функции, интеграция, дифференциация научного знаний, комплексный подход, мотивация, психологические законы.

Fanlararo aloqadorliklarni amalga oshirish natijasida yangi bilim (turli fanlardagi bilimlar orasidagi aloqadorlikni o‘zlashtirish natijasida shakllangan) yoki yangi umumlashgan mahorat (turli fanlarda qo‘llaniladigan o‘quv-bilish faoliyati usullari orasidagi aloqadorliklarni o‘zlashtirish natijasida shakllangan) shakllanadi. O‘quv jarayonida fanlarni o‘zaro muvofiqlashtirish talabalarning bilish faoliyatini faollashishi va rivojlanishi, o‘quv jarayonini optimallashtirishga yordam beradi. O‘quv jarayonida fanlararo aloqadorliklarni samarali ro‘yobga chiqarish uchun ularning asosida yotuvchi psixologik qonuniyatlarni hisobga olish zarur. Fanlararo aloqadorlikning o‘rnatilishi psixik funksiyalarning tizimliligi haqidagi fiziologik va psixologik ma’lumotlarga asoslanadi.

Shundan kelib chiqib, o‘qitish jarayonidagi o‘zaro aloqalar ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarning yuzaga chiqarilishida muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bilimlarni o‘zlashtirishning mazkur qoidalarni qo‘llash bilan majburiy uyg‘unlashtirilishi ularning bir xulosasi hisoblanadi. Bilimlarni o‘zlashtirish va qo‘llash yagona jarayonning ikki jihati sanaladi. Real amaliy masalalarni yechish uchun bilimlardan foydalanish talabalardan o‘quv fanlarining bir qanchasidan tegishli mavzularni tanlab olishni talab qiladi.

Har bir o‘quv fani mazmuniga kiruvchi tushunchalar o‘z ichiga bir qator fanlarga mansub bo‘lgan tushunchalarni oladi. Ular o‘z holicha fanlararo assotsiatsiyalar manbai bo‘lib hisoblanadi. Mavjud bilimlarni faoliyatning turli sharoitlariga o‘tkaza olish qobiliyati rivojlanishi fanlararo aloqadorliklarni o‘rnatish muammosini hal qilishning muhim vazifalaridan biri sanaladi. Ularning amalga oshirilishi, oldindan aks ettirish-tasvirlashni rivojlantirish imkoniyatini yaratadi. Bilimlarni o‘tkazishning shakllangan mahorati o‘quvchi ongida yangi obyektning ba’zi bir xossalarini payqashga imkon beradi.

Bir o‘quv fanidan boshqasini o‘rganish jarayoniga olingan bilim va mahoratni o‘tkaza olish usulini egallash talabalarning tahliliy-sintetik faoliyatiga katta darajadagi maqsadga yo‘naltirilganlikni kiritadi, faollik va mustaqillikni oshiradi, hayotiy-amaliy masalalarni samarali hal qilish usullari va mantig‘ini o‘zlashtirishga yordam beradi.

Ilm-fanning turli sohalaridan bilimlarni jalb qilish, o‘rganilayotgan fan haqidagi tasavvurlarning to‘liqligi, uning xossalari va tizimlilik asosida obyektiv o‘zaro aloqalarini bir butun qilib aks ettirishni ta’minlaydi.

Shunday qilib, fanlararo aloqadorlik muammosi murakkab pedagogik muammo bo‘lib, u o‘qitish jarayonida ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarning yagonaligi hamda o‘zaro aloqadorligini aks ettiradi. Uning o‘quv jarayonida amalga oshirilishi majmuaviy xususiyatga ega. Shuni hisobga olib, umumkasbiy va mutaxassislik fanlarining fanlararo aloqadorligi bu fanlarni o‘rganishda o‘qitishning mazmunini saralab olish usul, shakl va vositalarini tanlab olishda majmuaviy yondashuvni talab qiladi.

O‘qitish jarayonida fanlararo aloqadorlikni amalga oshirishning psixologik-pedagogik asoslari o‘qitishning ilmiyligini ta’minlash, talabalarning bilishga oid faoliyatini sezilarli ravishda kuchaytirish, ularning bilim sifatini oshirishga yordam beruvchi va fikrlashning zamonaviy usulini samarali rivojlantirishga hamda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga imkon beruvchi didaktik tamoyil sifatida namoyon bo‘ladi.

Hozirgi davrda fan-texnikaning rivojlanishi natijasida fizikaviy kimyo, kimyoviy fizika, geofizika, biofizika singari o‘nlab majmuali fanlar vujudga kelmoqda. Bu esa yuqori malakali kadrlar tayyorlash va yangi-yangi kasblar paydo bo‘lishiga olib keladi. Ilmiy bilimlar differensiatsiyasi va integratsiyasi jarayonlari birgalikda mavjud bo‘lib, ular dunyoni bilishning

turli shakllari hisoblanadi. Ulardan birinchisi ilmiy bilimlarni bir necha mustaqil fanlar doirasida differensiatsiyalashga yo‘naltirilgan bo‘lsa, ikkinchisi ilmiy bilimlarni turdoshlik xususiyatlari va mohiyatlari bo‘yicha bitta fanga omuxtalashtirishga, ya’ni integratsiyalashga yo‘naltirilgan. Masalan: “Geografiya o‘zaro chambarchas bog‘langan fanlar majmuasi. Bu majmua ikki katta bo‘limga-tabiiy geografiya va iqtisodiy geografiyaga bo‘linadi. Bu o‘rganish obyekti asosida bo‘linish: birinchisi (tabiiy geografiya) tabiatni o‘rganadi va tabiiy fanlar qonuniyatlariga tayanib ish ko‘radi; ikkinchisi (iqtisodiy geografiya)ning fani jamiyat-aholi, ijtimoiy ishlab chiqarish va ularning joylashishi; u ijtimoiy hodisalarga xos bo‘lgan va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar tekshiradigan qonuniyatlarga asoslanadi”.

Ilmiy bilimlarni o‘rganish uchun ularning soni yanada ko‘paymoqda. Tabiiy-ilmiy bilimlar asosini yuqoridagidek bir necha fanlarga taqsimlab o‘qitish talabalarning alohida o‘quv fanlarini chuqur o‘rganishiga va turli sohalarda mutaxassislar yetishib chiqishiga xizmat qildi.

Hozirgi kunda oliy ta’lim muassasalarida o‘quv fanlarini o‘qitish sifatini yaxshilash, ta’lim jarayonida talabalalar tomonidan o‘zlashtirilishi zarur bo‘lgan o‘quv-axborot hajmining ortib borishi, ilmiy-texnologik rivojlanish sur’atining keskin tezlashib borishiga e’tibor berilmoqda.

Bu quyidagi omillarga asoslanadi:

1. Ilmiy-texnikaviy va texnologik rivojlanish sur’atlarining tezlanishi ta’lim mazmuni darajasiga qo‘yiladigan talablarning ortib borishiga o‘zlashtirilishi zarur bo‘lgan axborotlar hajmining ortishiga olib keladi.

2. Fanlarning integratsiyalanish jarayonlari ikki yoki ba’zan uchta o‘zaro yaqin fan sohalaridagi nazariyalar, qonunlar va tushunchalarning sintezlanishiga, ya’ni duragay (“gibrid”) fanlarning hosil bo‘lishiga olib keladi. Masalan: fizikaviy kimyo, biokimyo, astrofizika, biogeokimyo, molekulyar biofizika va hokazo.

Integratsiya bilan bir qatorda teskari jarayon, differensiatsiya jarayoni ham yuz beradi, uning natijasida, fizikaning mustaqil bo‘limlari masalan, kvant mexanikasi, yadro fizikasi, elementar zarrachalar fizikasi, lazerlar fizikasi, kvant xromodinamika kabi fanlar ajralib chiqadi.

Fanlarning integratsiyalashuv jarayoni har xil fanlar sohasidagi bilimlarni majmuali qo‘llashga yo‘naltirilgan metodlarni talab qiladi. O‘quv fanlariaro bog‘lanishlar nazariyasi va amaliyoti uzluksiz rivojlanib bormoqda, hozirgi kunda o‘quv fanlariaro bog‘lanishlarning asosiy didaktik funksiyalari va ularni o‘quv mashg‘ulotlarida eng samarali amalga oshirilishiga imkoniyat yaratadigan o‘quv mashg‘ulotlari shakllari hamda usullari aniqlashtirilgan.

O‘quv fanlararo bog‘lanishning mazmuniy asosini umumiy ilmiy faktlar, tushunchalar, qonunlar va nazariyalar tashkil etadi. Tabiiy –ilmiy o‘quv fanlari uchun umumiy tushunchalar bu materiyaning tuzilmali shakllari, modda va maydon, hodisalar, ilmiy bilish metodlari, texnikaviy taraqqiyot, jismlar, modda va maydonlarning xossalari, jismlar va hodisalarning xossalarini tavsiflovchi kattaliklar, asboblar, mashinalar, qurilmalardir.

Tabiiy-ilmiy fanlar uchun umumiy qonunlar majmuasiga massaning, energiyaning, elektr zaryadlarining saqlanish qonuni, kimyoviy reaksiyalarning yuz berish qonunlarini kiritish mumkin. Fizika, kimyo va biologiya sohalarida qo‘llaniladigan, jonli va jonsiz tabiatning ko‘pgina xossalarini bashorat qilish va tushuntirishga imkoniyat beruvchi nazariyalar sifatida modda tuzilishining molekulyar-kinetik nazariyasi, modda tuzilishining elektron nazariyasi, kvant-maydon nazariyalarini alohida ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Ularga ko‘nikma, o‘quv fanlari turkumi uchun (masalan: fizika, kimyo, biologiya, matematika) hisoblash, o‘lchash, grafik umumiy ko‘nikmalar, kuzatish, mustaqil tajribalar

qo‘yish, asboblar bilan ishlash ko‘nikmalari, shuningdek umumiy o‘quv ko‘nikmalari, ya’ni o‘qish va qo‘shimcha adabiyotlar bilan ishlash, yozish, mantiqiy va ketma–ketlikda gapirish, o‘zining fikrlarini og‘zaki yoki yozma nutqda asoslangan holda ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mamajonova M, Umarjonova N.// Pedagogik texnologiyalarning ta’lim jarayoni samaradorligini oshirishdagi o‘rni. Oliy ta’lim muassasalari o‘quv jarayonida ilg‘or pedagogik va zamonaviy AKTlarning joriy etilishi:amaliyot va istiqbollari, res.konf. -T: O‘zMU, 2018 yil 25 oktyabr. -B.86-88.

2. Морозова О.П. //Интегративные тенденции в современном педагогическом образовании. Проблемы интеграции в современном образовании. Международная научно-практическая конференция 15-16 декабря 2020 года. -С. 11-17.

3. Djorayev M. /Fizika o‘qitish metodikasi. -T., 2013. -B.256-260.

4. Abhijit Patil, Sangram More//Mathematical Modeling of Physical System.IOSR Journal of Electrical and Electronics Engineering(IOSR-JEEE) e-ISSN:2278-1676, P-ISSN:2320-3331, Volume 9, Issue 3. Ver II (May-june.2014)-Pr.57-64

Turdiqulov E.O., Djurayev R.X. Integratsiyalashgan ta’lim nazariyasi va amaliyoti. -T.:”Sano-standart”, 2009. -B. 176-178

5. Farberman B.Ya. Oliy o‘quv yurtlarida o‘qitishning zamonaviy usullari.-T.: 2002. -B.190-192.

6. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. /Pedagogik texnologiya asoslari. –T.: “O‘qituvchi”, 2004. -B. 28-34

XALQARO BAHOLASH ME’ZONLARI ASOSIDA TA’LIM JARAYONINI TASHKIL QILISH TEXNOLOGIYASI

Turdiboev Dilshod Xamidovich

Guliston davlat universiteti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent,
Axborot texnologiyalari fakulteti dekani,
dilshod.turdiboyev.82@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada, xalqaro baholash mezonlari asosida ta’lim jarayonini tashkil qilish muammolari, unga qo‘yiladigan asosiy pedagogik va psixologik talablar hamda xalqaro baholash me’zonlarini belgilash va shu me’zonlar asosida yangi zamonaviy o‘quv adabiyotlari yaratish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Matematik savodxonlik, ijodkorlik, kreativlik, faktor(omil), TIMS, PISA, OESD, kasbiy omil, shaxsiy omil, ijtimoiy omil.

Abstract. In this article, the problems of organizing the educational process based on international assessment criteria, the main pedagogical and psychological requirements for it, as well as recommendations on setting international assessment criteria and creating new modern educational literature based on these criteria are presented.

Keywords: Mathematical literacy, creativity, creativity, factor(s), TIMS, PISA, OESD, professional factor, personal factor, social factor.

Dunyo globallashuv sharoitida rivojlanib borayotgan bir davrda, ta’lim sohasini rivojlantirishning dolzarbligi ortib borayotganligini kuzatishimiz mumkin. “Iqtisodiy hamkorlik

va taraqqiyot tashkiloti (OESD)” tomonidan dunyo miqyosida yuzaga kelgan turli ijtimoiy va iqtisodiy muammolarning yechimini topish maqsadida ilmiy izlanishlar olib borildi. Ayniqsa, ushbu tashkilot negizida dunyo bo‘yicha ta’limning asosiy bo‘g‘inlaridan biri bo‘lgan umumiy o‘rta ta’lim tizimini rivojlantirish maqsadida xalqaro tadqiqot (PISA, TIMSS) me’zonlari asosida ta’lim jarayonini tashkil qilish bo‘yicha tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ushbu OESD tashkilotining umumiy o‘rta ta’lim tizimiga e’tibor qaratishining boisi, shundan iborat-ki, jamiyatdagi har qanday tashkilot uchun raqobatbardosh va kreativ fikrlaydigan kadrlarni etishtirish maktab ta’limining sifatiga bog‘liq degan g‘oyasini ilgari surishidir.

Xorijning rivojlangan mamlakatlarida ushbu xalqaro tadqiqot me’zonlarini umumiy o‘rta ta’lim mazmuniga singdirishga katta e’tibor qaratilgan. Jumladan, Avstraliya, Kanada, Germaniya, Frantsiya, Italiya, Yaponiya, Koreya, Portugaliya, Turkiya, Polsha va boshqa davlatlarda umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini xalqaro tadqiqot me’zonlari asosida ishlab chiqilgan metodikalar amaliyotga tatbiq qilingan. Shuni aytish lozim-ki, ushbu metodikalarni rivojlangan mamlakatlar qatorida respublikamizda ham amaliyotga joriy qilish bo‘yicha siyosiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, fanlardan o‘quv dasturlari, o‘quv qo‘llanma va darsliklarning yangi avlodini yaratishda hamda aniq va tabiiy fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirishga joriy qilish bo‘yicha siyosiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” [1] № PF 5712 sonli Farmonining 3 bob, 8 bandida Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish maqsadida o‘quvchilarning o‘qish, matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo‘naltirilgan muhim vazifalar va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 8 dekabrda “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi [2] 997-sonli Qarorda xalq ta’limi tizimida xalqaro baholash dasturlaridan foydalanish va dastur tadqiqotlarida ishtirok etish bo‘yicha vazifalar ijrosini bajarishda ushbu tadqiqot ishi muayan darajada xizmat qiladi. Bu borada, boshlang‘ich ta’lim tizimida yangi ta’lim muhitini shakllantirish, ya’ni o‘quvchilar faolligini oshirishga yo‘naltirilgan zamonaviy o‘quv-metodik ta’minoti yaratish va uni amaliyotga joriy qilish, xalqaro baholash dasturlarida ishtirokini ta’minlash hamda mazkur faoliyatni muvofiqlashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi huzuridagi ta’lim sifatini nazorat qilish inspektsiyasi qoshida “Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi” tashkil etilganligi mazkur tadqiqot ishining dolzarb ahamiyatga ega ekanligini bildiradi.

Oxirgi yillarda mamlakatimizda matematika ta’limiga zamonaviy ta’lim texnologiyalarini joriy qilish hamda tatbiq etish bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirishga alohida e’tibor qaratib kelinmoqda. Matematika o‘qitish metodikasini takomillashtirish va uni o‘qitish samaradorligini oshirish bo‘yicha respublikamizda: S.Alixonov, B. S. Abdullaeva, N. U. Bikbaeva, M. Jumaev, J.Ikromov, M.Tojiev, E. Yangibaeva, M. Axmedov, N. Abduraxmonova, X. Ibragimov, R. A. Mavlonova, K. Qosimovalarning ishlari ahamiyatga molik.

Yuqorida sanab o‘tilgan olimlarning ilmiy tadqiqot ishlarini o‘rganish va tahlil qilish natijasida, xalqaro baholash mezonlari asosida o‘quvchilarni matematik savodxonligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini rivojlantirishga mo‘ljallangan o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, yangi adabiyot darsliklari va pedagogik vositalar yaratish hamda ularni ta’lim jarayoniga tadqiq qilish masalasi dolzarb ekan degan xulosaga keldik.

Xalqaro baholash me’zonlari asosida ta’lim jarayonini tashkil qilishda quyidagi vazifalarni bajarishga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

Matematika fanini o‘qitishda xalqaro baholash tizimi asosida o‘quv jarayonini amalga oshirishning pedagogik imkoniyatlarini o‘rganish, mavjud muammolarni tahlil qilish va didaktik talablarni aniqlash;

Matematika ta’lim jarayonini xalqaro baholashlar tizimi asosida tashkil qilishda va matematika fanidan o‘quv materiallari hamda topshiriqlar tayyorlashda xalqaro baholash me’zonlari asosida didaktik tamoyillardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish;

xalqaro baholash mezonlari asosida o‘quvchilarni matematik savodxonligini rivojlantirish texnologiyasining pedagogik modelini ishlab chiqish;

xalqaro baholash mezonlari asosida o‘quvchilarning matematik savodxonligini rivojlantirish texnologiyasini ishlab chiqish, qo‘llash hamda ularning samaradorligini tajribada aniqlash.

Umumta’lim muassasalari uchun yaratiladigan o‘quv adabiyotlarini xalqaro baholash me’zonlari asosida yaratishga qo‘yiladigan **pedagogik-psixologik talablar:**

xalqaro ilmiy bazalarga kiritilgan ilmiy asoslangan ma’lumotlar, o‘quvchilarning mantiqiy bilim darajalari, eslab qolish qobiliyatlari, tafakkuri hisobga olingan holda voqea va hodisalarning mohiyatini anglashga va amaliy qiziqishlarini rivojlantirishga, yuzaki bilim olishga zid bo‘lgan va o‘quvchilarni amaliy faoliyat bilan shug‘ullanishga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘laqonli qondirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi;

o‘quv fanlar mavzularining o‘quvchilarning yoshi va psixofiziologik xususiyatlariga mos holda berilishi, ma’lum faktlar, tushunchalar, qoidalar va fanlararo bog‘liqlikni hisobga olgan holda sodda va tushunarli bayon qilinishi;

o‘quvchilarning fiziologik jihatdan yangiliklarni qabul qilish qobiliyatlarini, oldin olgan bilimlarini o‘zlashtirganlik darajasi hisobga olingan bo‘lishi lozim.

Yuqorida keltirilgan talablardan kelib chiqib, hozirgi vaqtda mamlakatimizda PISA (The Programme for International Student Assessment) xalqaro baholash tizimi asosida ta’lim jarayonini tashkil qilish va matematika fanidan yaratilgan darsliklarning mazmuni ushbu tizimga mos keladimi? degan savolga javob izlash maqsadida fikrlarimizni bayon qilamiz.

PISA (The Programme for International Student Assessment)xalqaro baholash tizimi asosida o‘quv materiallari tuzishda 4 ta asosiy omillarga e’tibor qaratiladi.

Shaxsiy omil - bunday mazmundagi topshiriqlar o‘quvchining turmush hayoti bilan bog‘langan ijtimoiy xarakterga ega bo‘ladi. Bunday topshiriqlarni tuzishda o‘quvchining ijtimoiy muhitda duch keladigan kundalik mashg‘ulotlaridagi vaziyatlar e’tiborga olinadi.

Kasbiy omil - bunday mazmundagi topshiriqlar o‘quvchining oiladagi yaqinlari (ota-ona va yaqin qarindoshlar) kasbiy faoliyatidan, ro‘zg‘ordagi yumushlardan, savdo va pul munosabatlaridan kelib chiqib ishlab chiqiladi.

Ijtimoiy omil – bunday topshiriqlar jamiyat hayoti, mahalla, urf odat va qadriyatlarga oid muammolar va vaziyatlardan paydo bo‘ladi.

Ilmiy omil – bunday topshiriqlar dunyodagi fan va texnikaning rivojlanishi bilan bog‘liq, tabiatda sodir bo‘ladigan jarayonlar, nazariy xarakterga ega bo‘lgan muammolardan iborat bo‘ladi. Bunday topshiriqlar o‘quvchilarni ilmiy izlanuvchanlik va evristik xarakterlik qobiliyatlarini shakllantiradi.

TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study TIMSS) – bu baxolash o‘quvchilarning matematik va tabiiy fanlar bo‘yicha nazariy va kognitiv(eslash,aniqash, tartiblash, xisoblash va mulohaza yuritish) bilimlarini baxolash bo‘yicha xalqaro tadqiqot me’zonlaridir. Ushbu xalqaro baholash tizimida 4 sinf yoshidagi o‘quvchilarning matematika fani bo‘yicha quyidagi bilimlar mazmunida baholash mezonlari ishlab chiqiladi:

1) Sonlar va matematik amallar;
2) Geometriya va o‘lchashlar;
3) Ma’lumotlarni tahlil qilish va ular bilan ishlash.

8 sinf yoshidagi o‘quvchilarning matematika fani bo‘yicha quyidagi bilimlar mazmuni asosida ishlab chiqiladi:

1) Sonlar va matematik amallar;
2) Algebraik ifodalar va funktsiyalar;
3) Geometriya va o‘lchashlar;
4) Ma’lumotlarni tahlil qilish, ehtimolliklar va statistika

TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study TIMSS) baholashda o‘quvchilarning fanning mazmunini bilish bilan bir qatorda ularning kognitiv kompetentsiyalarini rivojlantirishga ham e’tibor qaratiladi. Bunda, bilish amaliyotda qo‘llash va mulohaza yuritish ko‘nikmalarini shakllantirish asosiy ahamiyat kasb etadi. TIMSS baholashida boshlang‘ich sinflarda asosiy e’tiborni bilish kompetentsiyasiga ko‘proq e’tibor qaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida» 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2018-yil 8-dekabrdagi 997-sonli Qarori.

3. PISA–2021 Mathematics Framework (second draft), 46th meeting of the PISA Governing Board, 5-7 November 2018 Prague, Czech Republic.

4. PISA Mathematics in 2021, An analysis of the center for curriculum redesign (CCR), 2016.

AKADEMIK LITSEYLARDA “KVANT FIZIKASINI” INTERDISIPLINAR BOG‘LANISH PRINSIPINING METODOLOGIK ASOSLARI

Sattarkulov Komil Raxmatovich
Mustaqil tadqiqotchi, Guliston davlat universiteti
sattarkulov73@mail.ru

Annotatsiya: maqolada, o‘quvchilarni mehnatga va kasbga yo‘naltirishni amalga oshirishda, interdisiplinar bog‘lanishni turli fanlar orasida amalga oshirish, istiqbolli bilimlarni qo‘llash, Akademik litseylarda interdisiplinar bog‘lanish asosida Fizika, Kimyo, Biologiya fanlarini o‘qitishning metodologik asoslarining tarbiyaviy, ta’limiy jihatlari keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: deterministik, izchillik, spektral chiziqlar, moslik, chiziqli spektr, klassik nazariya, proton, neytron, gen, materiya.

O‘qitishning interdisiplinar bog‘lanishi fanning tarbiyaviy ahamiyatini ko‘rsatuvchi muhim vazifasi bo‘lib, fan va texnikaning hamda fan va ishlab chiqarishning munosabati hisoblanadi.

Yuqori malakali fizika o‘qituvchilarini tayyorlash, talabalar tomonidan Akademik litseylar fizika kursining ilmiy asoslarni to‘laqonli o‘zlashtirishnigina emas, uni o‘qitishning turli bosqichlarida amalga oshirish lozim bo‘lgan fizika fani va uni o‘qitish orasidagi interdiseplinar bog‘lanish va izchillikni amalga oshirishni ham taqozo qiladi. Ammo bu masala, Akademik litseylarda fizika o‘qituvchilarini tayyorlashda yetarli darajada amalga oshirilayapti deb bo‘lmaydi. Ularning dunyoqarashida asosiy o‘rinni dinamik qonuniyatlar egallab, statistik qonuniyat va metodlarga deyarli o‘rin yo‘q. Boshqacha qilib aytganda, ularning dunyoqarashida asosiy o‘rinni deterministik yoki dinamik qonuniyatlar egallab olgan, bu esa jiddiy ilmiy-metodik kamchilik hisoblanadi.

Izchillik prinsipining mohiyati shundaki, sistemaning qandaydir elementi yoki tavsifi yangi holatga o‘tganda saqlanib qoladi. Ilmiy bilishda izchillik moslik prinsipi moslik prinsipi ko‘rinishida namoyon bo‘ladi, didaktik nuqtai nazardan esa, turli predmetlar va ularni turli ta’lim muassasalarida o‘qitadigan o‘qituvchilarning funksional faoliyati mazmuniga qo‘yiladigan talablardir. Mazmun jihatdan, ta’lim dasturiga kiritiladigan invariant yadro va kasbiy yo‘nalishga ega bo‘lgan o‘zgaruvchan materialdan iborat. [1, 6-b.]

Shuni ta’kidlash lozimki, izchillik prinsipini qo‘llash, faqatgina bilim, malaka va ko‘nikmalarni ko‘chirish jarayonigina emas, metodikaning invariant prinsiplari bo‘lgan - umumlashtirish va interdiseplinar bog‘lanish prinsiplarini ham hisobga olishni taqozo qiladi.

Ma’lumki, nazariyaning amaliyot bilan bog‘lanishi ilmiy bilishdagi dialektik materializmning nazariya va amaliyotning birligiga tayanadi. Bu narsani oliy maktablarda fizika o‘qitishga qo‘llash fizika o‘qitish metodikasining muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Akademik litseylarda o‘qitish talabalar tomonidan zamonaviy ilmiy bilimlarni chuqur tushunishnigina emas, asosiy fizik tushuncha va qonuniyatlarni ham chuqur va mustahkam o‘zlashtirishni ham taqozo qiladi. Ushbu jarayonda izchillik prinsipini o‘qitishning turli bosqichlarida qo‘llash muhim hisoblanadi. Falsafa tarixiga nazar tashlasak, unga ko‘ra, izchillikka dialektik yondoshishni Gegel amalga oshirgan. U, inkorni inkor qonunini yaratishda, inkor qilish deganda butunlay inkor qilishni emas, yangida uning muhim elementlarini saqlab qolish kerakligini aytgan. Aynan shu elementlar keyingi rivojlanishning asosini tashkil qiladi.

Dialektik materializmning asoschilari Gegel dialektikasini ijodiy rivojlantirib, izchillikni tabiat va jamiyatning rivojlanishidagi obyektiv qonuniyat sifatida qarashgan. Agar ushbu prinsipni bilish nazariyasi nuqtai nazardan qaralsa, uni izchillik qonuni ham deyish mumkin.

E.A.Baller izchillik masalasingi batafsil qarab, quyidagicha ta’rif bergan: “Izchillik - ilmiy bilishning turli bosqichlari orasidagi bog‘lanishni ifodalab, yaxlitning elementlari orasidagi muhim bog‘lanishlarni ko‘rsatib, uning turg‘unligini ifodalaydi”. [2, 15-b.]

Shunday qilib, zamonaviy falsafada rivojlanishdagi izchillik quyidagicha tushuniladi: moddiy obyektdagi rivojlanishda eskining ayrim elementlarini yangida saqlab qolish va uning rivojlanishi tushuniladi.

Agar fizikaning rivojlanishida ushbu prinsipning rolini qarasak, u moslik prinsipi ko‘rinishida namoyon bo‘lishini bilib olamiz. Ayniqsa ushbu prinsip “Kvant fizikasi”ning rivojlanishida yaqqol ko‘rinadi, shuning uchun ushbu masalani batafsil qarab o‘taylik.

M.Plank tomonidan absolyut qora jismning nurlanishini tushuntirish ko‘rsatdiki: “Fizikaning klassik nazariyalari ideallashtirilgan bo‘lib, ular ta’sir kvantidan katta bo‘lgan hollardagina o‘rinlidir. [3, 399-b.]

Bu yerdagi asosiy qiyinchilik, klassik va kvant fizikalarning munosabatidan iboratdir. Energiyaning diskretligiga asoslangan M.Plankning nurlanish qonuni klassik fizikaga zid bo‘lib, uning doirasidan chetga chiqadigan shartlarni talab qilar edi. Ikkinchi tomondan, nurlanish energiyasining spektral zichligi uchun Plank formulasi o‘zida xususiy hol sifatida Reley-Jins va Vin formulalarini qamrab olgan edi. Demak, Plank formulasi klassik fizikadan butunlay uzilgan bo‘lmasdan, ma’lum shartlar bajarilganda kelib chiqadi. Eynshteyn tomonidan fotonlarning kiritilishi, yorug‘likning korpuskulyar nazariyasini qayta tug‘ilishiga olib kelganday tuyuladi. Fotonning energiyasini ifodasida chastotaning qatnashishi, to‘lqin nazariyaning o‘rnini bosadi degani emas, bu to‘g‘risida gapirish ham to‘g‘ri bo‘lmaydi.

N.Bor o‘zining postulatlarini ifodalashda, Eynshteyn tomonidan rivojlantirilgan Plank g‘oyasidan foydalangan. Uning maqsadi, o‘zining postulatlarini tasdiqlashdan emas, balki ularning tushuntirish qudratini aniqlashdan iborat bo‘lgan. 1913-yili Bor “Atom va molekulalarning tuzilishi to‘g‘risida” nomli maqolasida [4, 84-b.], vodorod va vodorodsimon atomlarning spektrlarining kvant nazariyasini bayon qilgan. Shundan keyin u o‘zining moslik prinsipini fanga kiritgan.

N.Bor nazariyasi vodorod atomining spektral chiziqlarining hosil bo‘lish qonuniyatini to‘g‘ri tushuntirib bergan. Bu sohadagi keyingi yutuqlar Eynshteynning 1916-yilgi “Nurlanishning kvant nazariyasiga doir” maqolalari bilan bog‘liq. [5, 42-b] Ushbu ishlarida Eynshteyn Bor postulatlarini Plank formulasiga olib kelishini ko‘rsatib bergan. Eynshteynning ushbu ishlarida spontan va majburiy o‘tish ehtimolliklari tushunchalari kiritilgan, boshqacha qilib aytganda, ehtimollik tushunchasi bevosita ishlatilgan.

1918-yili yangi va eski nazariyalar orasidagi o‘xshashlik N.Borni moslik prinsipini ifodalashga undadi. “Chiziqli spektrlarning kvant nazariyasi haqida” nomli maqolasida har bir kvantomexanik o‘tishlarga klassik mexanikaning Furye komponenti mos kelib, kvant sonlarining katta qiymatlarida kvant o‘tishlarga doir nurlanayotgan yorug‘likning chastotasi, intensivligi va qutblanishi klassik qonun bo‘yicha nurlanishga mos keladi. Bunday taxmin moslik prinsipini baquvvat evristik prinsipga aylantirdi. Kvantoviy va klassik nurlanish mexanizmlari tubdan farq qilishiga qaramasdan, u klassik fizikaga tayangan kvant mexanizmini modelini yaratishga imkon berdi. “Moslik prinsipi” atamasi N.Bor tomonidan 1920- yillarda qo‘llanila boshlandi. [5, 392-b.] Shunday qilib, moslik prinsipini yangi nazariyani eskining chegarasi tashqarisida qo‘llanilishini tushunish kerak. [6, 171-b.]

Eski kvant nazariyaning yakunlanishi 1921-yili N.Bor tomonidan atomlarning nurlanishiga moslik prinsipini qo‘llash hamda Mendeleyev elementlar davriy sistemasini tushuntirilishi bilan bog‘liq.

Moslik prinsipini zamonaviy fizikadagi o‘rnini ko‘rsatish uchun M.Djemmer quyidagicha yozadi: fizikadagi muhim voqealardan biri bo‘lib, nazariyani bitta prinsipga ya’ni kvant mexanikani moslik prinsipiga majburiy ekanligshi yotadi. Fiziklarning moslik prinsipiga katta e’tibor berganini 1932-yilda kvant mexanikaning asoschilaridan biri bo‘lgan Geyzenbergning Nobel ma’ruzasini quyidagicha so‘zlar bilan “Men ma’ruza qiladigan kvant mexanika, o‘zining tashqi shakli bo‘yicha Borning moslik prinsipi asosida o‘zining matematik sxemasini aniqlaganligini ko‘rsatish mumkin” deb boshlaganligini aytish mumkin. [7, 15-b.] Shunga

qaramasdan, fiziklar uchun moslik prinsipi empirik sifatida qolaverdi. Uni ilmiy bilimlarning rivojlanishida umummetodologik prinsip sifatida namoyon bo‘lishi, jumladan, zamonaviy fizik nazariyalarni tavsiflashda dialektik materializmning falsafiy prinsiplariga asoslanganini ko‘rsatish mumkin.

Falsafiy nuqtai nazardan moslik prinsipi shundan dalolat beradiki, fizik nazariyalar tartibsiz almashmasdan, balki bir-birini butunlay inkor qilmasdan, qonuniy tarzda rivojlanadi. Bunday talqinda moslik prinsipi nisbiy va absolyut haqiqatlar to‘g‘risidagi dialektik ta’limotning aniqlanishi va tasdiqlanishilir. U.A.Radjapov moslik prinsipining metodologik mazmunini ochib berish asosida [8, 164-b.] quyidagicha xulosaga kelgan:

1. Chegaraviy o‘tishlar moslik prinsipining bir komponenti bo‘lib, uning formal matematik komponentidir. Uning mazmuniy komponenti bo‘lib, eski va yangi nazariyalarning sifat jihatdan farqi, ya’ni chegaraviy o‘tishlarning amal qilish doirasi tushuniladi.

2. Izchillikning amal qilishi keng doiraga ega bo‘lib, u moslik prinsipiga nisbatan umumiydir.

Fizik nazariyaning tarixiy rivojlanishida moslik prinsipi muhim evristik vazifani bajaradi. U, faqatgina evristik funksiyani bajaribgina qolmasdan, muhim mantiqiy funksiyani ya’ni yangi va eski nazariyalar orasidagi bog‘lanishni ham ifodalaydi. Jumladan, relyativistik kvant mexanikaning paydo bo‘lishi, uning asosini tashkil qiluvchi norelyativistik kvant mexanikani inkor qilgani yo‘q. Bu esa, bilimlar evolyutsiyasidagi tarixiylik va mantiqiylikning birligini ifodalaydi.

Moslik prinsipining fizika fani va uning rivojlanishidagi o‘rni va rolini yaqqol tasavvur qilish uchun, fizikani rivojlanish tarixini yaxlit holda tahlil qilish kerak. Ushbu nuqtai nazarga ko‘ra, moslik prinsipi, olamning fizik manzaralarining birligining omili sifatida qaralishi kerak.

Kvant mexanika yoki nisbiylik nazariyasi kabi fundamental fizik nazariyalar o‘ziga xos olamning manzarasini ifodalagani uchun, olamning fizik manzarasining birligi fizika fanining birligi bilan bevosita bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, moslik prinsipi alohida fundamental fizik nazariyalar va olamning yagona fizik manzarasi orasidagi bog‘lanishni ifodalovchi omil hisoblanadi.

Endi interdiseplinar bog‘lanish prinsipining metodologik jihatlarini tahlil qilib chiqaylik. Ilmiy-texnik taraqqiyotning belgilari bo‘lgan yuqori darajadagi mexanizatsiya, texnologik jarayonlarning boshqarish va nazorat qilishning yuqori darajasi, elektron hisoblash mashinalarning qo‘llanilishi ishchilardan muhandislik-texnik bilimlarga ega bo‘lishni taqozo qilmoqda. Bu esa o‘z navbatida ijodiy fikrlashning yuqori darajasiga ega bo‘lishni talab qiladi. Bo‘lg‘usi mutaxassislarda bunday sifatlarni shakllantirishni Akademik litseylarda o‘qitish chog‘ida boshlash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ushbu pedagogik muammoni hal qilishda turli predmetlarni o‘qitishda interdiseplinar bog‘lanishni amalga oshirish alohida o‘rin tutadi. Interdiseplinar muammolarining dolzarbligi shundaki, u fanlarning integratsiyasi va differensiatsiyasi bilan bevosita bog‘liq. Hozirgi paytda yirik ilmiy kashfiyotlar va murakkab texnik muammolarning hal qilinishi ularga ko‘plab fanlarning kompleks jalb qilinishi bilan amalga oshirilmoqda, bunga yaqqol misol qilib, nanotexnologiyaning paydo bo‘lishi va rivojlanishini ko‘rsatish mumkin.

Amaliyotning talabiga ko‘ra yuzaga kelgan fanlarning integratsiyasi va differensiatsiyasi, o‘qitish jarayonida va o‘quvchilarning aqliy rivojlanishida o‘z aksini topishi lozim.

B.M.Kedrov ushbu muammoni umumfalsafiy tahlil qilib, quyidagicha xulosa chiqargan: “Fanlarning bir-biriga kirishi, tabiat dialektikasini haqqoniy ifodalaydi: u tabiatning yagona birligini va ajralmasligini ko‘rsatadi. Tabiatning barcha qismlari o‘zaro bog‘langan bo‘lib, ular bir-biri bilan bevosita yoki bilvosita umumiy bog‘lanishda bo‘lib, bu bog‘lanish minglagan iplar, o‘tishlar va aylanishlarda namoyon bo‘ladi. [9, 305-b.]

M.G.Chepikov integratsiyani ilmiy jihatdan tahlil qilib, ularning qo‘shilib yo‘q bo‘lib ketishini emas, balki o‘z xususiyatini va sifatini saqlagan holda birlashadi deb qaraydi. U quyidagicha muhim metodologik xulosaga kelgan: “Fanlarning o‘zarota’sirini amalga oshiradigan va ularni yaqinlashtiradigan jarayonlarda, ilmiy tushuncha va nazariyalarning shakllanish prinsiplari katta rol o‘ynaydi hamda olamning ilmiy manzarasini aniqlashda, ilmiy bilishning zamonaviy tarkibini umumiy holda bilishga olib keladi”. [11, 14-b.]

Fizika, kimyo va biologiya fanlarining o‘zarota’siri va integratsiyasiga yaqqol misol qilib, molekulyar biologiyani ko‘rsatish mumkin. U, bir nechta fanlarning-biofizika, bioximiya, matematika, genetika va fiziologiyalarning sintezi sifatida yuzaga kelgan. O‘z navbatida molekulyar biologiyaning yutuqlari XX-asrning 40-yillarida yangi fan - molekulyar genetikaning paydo bo‘lishiga olib keldi. U umumiy genetikaning bir qismi bo‘lib, o‘zining xususiy predmetiga ega, ya’ni tirik organizmlarda xujayralarda molekulyar darajadagi yuz beradigan jarayonlarni tadqiq qilish tufayli genetik axborotlarni uzatish va uni o‘zgarishi asosida irsiy o‘zgarishlarning moddiy asoslarini o‘rganishga asoslangan.

Zamonaviy tabiiy fanlarning integratsiyasida tabiat fanlarida matematikani keng qo‘llanilishi katta rol o‘ynagan. Bu to‘g‘risida M.G.Chepikov quyidagicha yozadi: “Matematika yangi va yangi fan sohalariga keng kirib kelib, o‘zining qo‘llanish sohasini kengaytirmoqda. Shu bilan bir qatorda u chuqurlashib bormoqda, buni oldin mumkin bo‘lmagan muammolarni hal qilishda ham ko‘rish mumkin. Shundan kelib chiqib, matematika hozirgi kunda turli majmuaviy bilimlarni birlashtiruvchi kuchli vositaga aylanmoqda” [11, 69-b.].

Tabiatshunoslikdagi matematikaning ijodiy roliga ko‘ra, barcha jismlar, jarayonlar, tabiat hodisalari miqdoriy va sifat tavsiflarga ega bo‘lib, ular dialektik birlikdadir. Shuning uchun, tabiat hodisalarining miqdoriy ko‘rsatkichlarini o‘rganish, ularning mohiyatini aniqlashga imkon beradi.

Tabiiy-ilmiy o‘quv predmetlari bo‘lgan - tabiatshunoslik, fizika, kimyo, biologiya, fizik geografiya fanlari, o‘zining mazmuniga ko‘ra zamonaviy fizika, kimyo, biologiya, geografiya va boshqa fanlarning didaktik nuqtai nazardan ishlab chiqilgan ko‘rinishidir. Ushbu fanlar chuqur bog‘lanishga ega bo‘lgani uchun, ular o‘zaro ta’sirlashgan holda namoyon bo‘ladi. Dialektika nuqtai nazaridan bu yerda tabiiy fanlarning birligini ifodalaydi.

Tabiat haqidagi fanlarning aytilgan xususiyatlari Akademik litseylarda o‘qitish jarayonida namoyon bo‘ladi. Jumladan, ular ushbu predmetlarning o‘quv-tarbiyaviy masalalarni hal qilishida aks etib, ularni dolzarbligini belgilaydi. Tabiiy-ilmiy predmetlarning predmetlararo bog‘lanishi o‘quvchilarda dialektik-materialistik ishonchni shakllantirishga xizmat qiladi. Unga ko‘ra, tabiat moddiy bo‘lib, uzluksiz harakatdagi materiyaning turli shakllarini ifodalaydi. Materiyaning barcha shakl va o‘zgarishlari , insonlarning ongi va irodasidan tashqarida bo‘lib, u yo‘qdan bor bo‘lmaydi. Materiya fizikaviy,kimyoviy, biologik jarayonlarda o‘zgarib, bu o‘zgarishlar fazoda va vaqtda yuz beradi. Materiya mavjudligining oliy shakli - tirik materiya ya’ni, o‘simliklar, hayvonot olami va insonlardir. Ularning organizmida biofizik va bioximik jarayonlar uzluksiz tarzda yuz berib, har bir tirik organizmning rivojlanishini tavsiflaydi.

Molekulyar biologiya bilan shug‘ullanadigan olimlarning fikriga ko‘ra, tirik oqsillar, eng sodda bir xujayrali va murakkab ko‘p hujayrali tirik organizmlarning asosini tashkil qilib, 20 turdagi aminokislotalardan iborat. Bunday oqsil molekulalarni tirik organizmlarning bo‘linmas tarkibiy elementlari sifatida qarab, hayot elementlari deyish mumkin.

Hozirgi kunda kimyoviy yo‘llar bilan ularni tashkil qilgan vodorod, kislorod, uglerod, azot atomlariga ajratish mumkinligi tasdiqlangan. Bu esa biologik emas, balki moddalarning kimyoviy darajadagi xossalarini ifodalaydi. Fizik metodlarni qo‘llab esa, vodorod, kislorod, azot va boshqa elementlarni tarkibiy qismlarga, ya’ni proton, neytron va elektronlarga ajratish mumkin, bu esa fizik darajadagi moddalarning xossalaridir. Bir qator tajribalarni amalga oshirishda asosiy rolni kimyoviy, fizikaviy va matematika fanlarining metodlari katta o‘ynaydi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o‘qitish sharoitida interdisiplinar bog‘lanishni har bir o‘quv fanining mazmuni va bayon qilish vositasi sifatida qarash, maqsadga muvofiq hisoblanadi, bu esa o‘z navbatida keyinchalik ularni integratsiyasiga olib keladi. interdisiplinar bog‘lanish o‘qitishning ilmiylik darajasini oshirishga va o‘quvchilarda zamonaviy ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga olib keladi.

Akdemik litseylarda interdisiplinar bog‘lanish asosida o‘quvchilarga fizika, kimyo va biologiyani rivojlangan jamiyatda, insonlarning yashashini yaxshilashga xizmat qilishi, inson mehnatining o‘zgarish tavsifini, unda aqliy operatsiyalarning hissasi oshishini, fanni jamiyatning bevosita rivojlantiruvchi kuchiga aylanishi, jamiyat ning har bir a’zosini har tomonlama rivojlanuvchi kuchga aylanishini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Боярчук В.Ф. Межпредметные связи в процессе обучения. –Вологда: ЗГПИ, 1988. –132 с

2.Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. –М.: Наука,1969. –294 с

3.Бор Н. Научные труды. – 2- том. – М.: Наука, 1971. –5 с.

4.Бор Н. Научные труды. 1- том. – М.: Наука, 1970. –7 с.

5.Матвеев А.Н. Атомная физика. – М.: Высшая школа, 1989. –439 с

6.Крымский С.Б. Научное знание и принципы его трансформации – Киев, 1974. –208 с.

7.Паули В. Труды по квантовой теории. – М.: Наука, 1975. –698 с.

8.Гейзенберг В. Иллюстрация квантовой теоретической кинематики и механики //ФФЮ, 1977. Т. –122 с.

9.Раджапов У.А. Принцип соответствия в физических теориях. //Физическая теория. – М.: Наука, 1980. –164 с.

10 Ёрматова Д. Табиий фанларнинг замонавий концепцияси. – Т.: Алоқачи, 2008. –12 б.

11.Чепиков М.Г. Интеграция науки. – М.: Мысль, 1981. –125 с.

ЗАДАЧА ПОИСКА НА ГРАФАХ ПРИ НАЛИЧИИ ОГРАНИЧЕННОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ ИСКОМОЙ ТОЧКЕ

Хусанбай Наржигитов, Хабибулла Умаров, Мохинур Эрманова

Гулистанский государственный университет, г. Гулистан, Узбекистан

umarovhr@mail.ru

Аннотация: В работе изучает задаче поиска на конечных графах при ограниченной информации об искомой точке Q. Для учета объема информации, поступающей в

распоряжение ищущей точки P, вводится понятие информационного множества. Излагаются теоремы о разрешимости задачи поиска, лежащие в основе общей теории.

Ключевые слова: граф, ребре, вершина, инвариантность, информированность, подобие, существование верхней и нижней оценки.

Содержательно, задача поиска состоит в следующем: по графу Γ движутся точка P (ищущая, преследующая) и точка Q (прячущаяся, убегающая) с максимальными по модулю скоростями ρ и σ соответственного, $\rho > 0,\ \sigma > 0$. Траектория точки P (соответственно Q) определяется как абсолютно-непрерывная функция $x(\cdot):[0,\infty)\to\Gamma$ (соответственно $y(\cdot):[0,\infty)\to\Gamma$, такая, что $|u(t)|\le\rho$ $(|v(t)|\le\sigma)$ п.в., где $u(t)=dx(t)/dt$ - функция управления точки P, ($v(t)=dy(t)/dt$ - функция управления точки Q).

Целью точки P является настичь (обнаружить поймать) точку Q, которая осуществляется, если $x(t)=y(t)$ при некотором $t\in J$, где J -либо отрезок вида $[0,T]$, либо луч $[0,\infty)$.

Займёмся уточнением важного в задаче поиска понятия типа информированности, т.е. того объема информации, который имеет точка P в каждый текущий момент времени $t,\ t\ge 0$. Естественно, он должен включать всю предысторию движения самой точки P - функцию $x(\tau),\ 0\le\tau\le t$. Что касается информации, поступающей о местоположении точки Q, то естественно, что она должна иметь форму подмножества W графа Γ, которого можно называть информационным множеством. Информационное множество меняется по мере движения точки Q и в каждый текущий момент времени t точка P получает информацию о том, что Q находится в пределах множества Δ.

В этом работе рассматривается только понятие звёздной окрестности.

Определение 1. Пусть $y\in\Gamma$. Звездной окрестностью точки y назовем подграф W графа Γ, такой, что точка y является внутренней для W в топологии Γ.

Определение 2. Отображение W, ставящее к каждой точке $y\in\Gamma$ некоторую ее звездную окрестность $W(y)$, называется информационным отображением.

В дальнейшем предлагаем, что информационное отображение постоянно на ребрах в следующем смысле: если y_1 и y_2 являются внутренними точками одного и того же ребра, то $W(y_1)=W(y_2)$.

Под задачей поиска будем понимать четверку $(\Gamma,\ \rho,\ \sigma,\ W)$, состоящую из графа Γ, положительных чисел $\rho,\ \sigma$ и информационного отображения W.

Если $W(y)=\Gamma$ тождественно, то мы получим задачу поиска без текущей информации - минимаксную задачу поиска в постановке Н.Н.Петрова. [1-3].

Пусть X (соответственно, Y) - совокупность всех траекторий $x(\cdot):[0,\infty)\to\Gamma$ точки P (траекторий $y(\cdot):[0,\infty)\to\Gamma$ точки Q), а U (соответственно, V) – совокупность соответствующих управлений $u(\cdot)$, $u(t)=dx(t)/dt$ п.в. (соответственно $v(\cdot)$ $v(t)=dy(t)/dt$ п.в.)

По мере движения точки Q вдоль конкретной траектории $y(t)$, меняется и информационное множество $W(y(t))$. Поскольку точка $y(t)$ является внутренней для множества $W(y(t))$, то на каком-то промежутке времени $[0,\theta)$ множество $W(y(t))$ остаётся неизменным, равным $W(y(0))$.

Пусть t_1 - первый момент времени, когда $y(t)$ покидает множество $W(y(0))$, т.е. окажется на его границе. В этот момент времени информационное множество может измениться и тем самым точка P получает новую порцию текущей информации, а именно, информацию о том, что точка Q находится в пределах множества $W(y(t_1))$. Поэтому каждый такой момент времени назовем моментом высвечивания.

Очевидно, в момент высвечивания точка Q будет находиться на одной из вершин графа Г. По нашему определению, следующий момент высвечивания наступить только тогда, когда точка $y(t)$ достигает какую-то другую вершину. Это обстоятельство обеспечивает, что $W(y(t))$ меняется скачками, без накопления моментов высвечивания.

Обозначим Г* совокупность значений информационного отображения W. В принципе, в качестве Г* можно взять совокупность всех подмножеств Г, могущих служит звездной окрестностью.

Определение 3. отображение S ставящее в соответствие к каждой паре $x_t(\cdot):[0,t]\to\Gamma, W\in\Gamma^*$ функцию управления $u(\cdot)$, называется стратегией поиска.

Тройку $(x_0,\ \mathrm{S},\ \mathrm{y}(\cdot))$, состоящую из начальной точки $x_0\in\Gamma$, стратегии поиска S и траектории $y(\cdot)\in Y$ точки Q, назовем ситуацией.

Точка P в соответствии с выбранной ею стратегией ведет поиск следующим образом. В начальный момент времени $t_0=0$ в его распоряжении имеется информация о своим положении $x_0\in X$ и о том, что точка Q находится в пределах $W(y(0))$, помимо знания Г и чисел $\rho,\ \sigma$. (Было бы интересно изучить задачу поиска в случае, когда точка не имеет полную информацию о графе Г, о значении σ). Стратегия поиска по этой информации диктует вести поиск по траектории $x(\cdot)$, порождаемой управлением $u(\cdot)=S(x_0,\ \mathrm{W}(\mathrm{y}(0)))$. Пусть t_1- первый момент высвечивания, $x_1=x(t_1),\ \ \mathrm{y}_1=\mathrm{y}(\mathrm{t}_1)$. В этот момент времени точка P распоряжается информацией $x_{t_1}(\cdot)$ и $W(y_1)$, в соответствии с которой стратегия S порождает управление $u(\cdot)=S(\mathrm{x}_{t_1}(\cdot),W(y_1))$. Траектория $x(\cdot)$ продолжается по формуле

$$x(t)=x_1+\int_{t_1}^{t}u(\tau-t_1)d\tau.$$

Точка P продолжит двигаться по этой траектории до следующего момента высвечивания и т.д.

В силу того, что граф Г конечный и скорости точек ограниченные, каждая ситуация $\sum=(x_0,\mathrm{S},\mathrm{y}(\cdot))$ порождает единственную траекторию $x_\Sigma(\cdot):[0,\infty)\to\Gamma$. (Если нет надобности, индекс Σ в обозначении будем опускать.)

Теорема об инвариантности. Разрешимость задачи поиска $(\Gamma, \rho, \sigma, \mathrm{W})$ не зависит от точки x_0.

Теорема о подобии. Если задача поиска $(\Gamma, \rho, \sigma, \mathrm{W})$ разрешима на отрезке $[0,T]$ и к>0, то задача поиска $(\Gamma, \mathrm{k}\rho, \mathrm{k}\sigma, \mathrm{W})$ разрешима на отрезке $[0,T/k]$.

Теорема о существовании верхней оценки. Существует такое, что при $\rho > \sigma$ задача поиска разрешима.

Теорема о существовании нижней оценки. Если граф Γ имеет хотя бы одну вершину степени не меньше 3, то существует k, $k>0$, такое, что при $\rho < k\ \sigma$ задача поиска не разрешима.

Из этих утверждений вытекает, что для каждой пары графа Γ и информационного отображения W существует положительное число k_0, такое, что при $\rho > k_0\sigma$ задача поиска разрешима, а при $\rho < k_0\sigma$ - не разрешима. К сожалению, пока не удается вычислить даже для простейших графов. Основные результаты относятся к построению стратегии поиска, гарантирующей разрешимость для определенных значений ρ/σ.

Список литературы

1. Ga1 S. Control and Optimization. 1979, vol. 17, № 1.
2. Петров Н. Н. Дифференциальные уравнения. 1987, том 23, №3.
3. Азамов А., Норжигитов Х. Узбекский математический журнал. 1991, №4.

MAKTAB FIZIKA KURSINI O‘QITISHDA ILMIY VA O‘QUV BILISHLAR MUNOSABATINING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK JIHATLARI

Z.N. Obidova,
Guliston davlat unversiteti
obidova.83@mail.ru

Annotatsiya: Ilmiy bilimlarni o‘quvga aylantirishda psixalogik –pedagogik jihatlarining farqlarini ochib berish uchun uchta invariantlik taklif qilingan bo‘lib, unda predmet mantiqi va fan mantiqining va ularning o‘zaro farqlarining munosabatlari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar:ilmiy bilim, metod ,metodologiya, mantiq, gnoseologik.

Abstract: In order to reveal the differences of psychological-pedagogical aspects in the transformation of scientific knowledge into education, three invariances were proposed, in which the relations of the logic of the subject and the logic of science and their mutual differences were highlighted.

Keywords: scientific knowledge, method, methodology, logic, epistemological.

Mamlakatimizda olib borilaètgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalari, jumladan, ta’lim tizimini rivojlantirish, ta’lim muassasalarining moddiy texnik bazasini mustahkamlash,pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, zamonaviy o‘quv laboratoriyalarni tashkil etish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Ta’lim tizimi oldidagi ustuvor vazifalardan biri «chet tillar, informatika,

matematika, fizika, kimyo, biologiya fanlarini chuqur o‘rganishga e’tibor qaratgan holda ixtisoslashtirilgan sinf va maktablarni yaratish amaliètini kengaytirish usuli bilan maktablarda ta’lim sifatini tubdan yaxshilash»[1].dan iborat bo‘lib, bu borada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fizika o‘qitishda ehtimoliy-statistik tasavvurlarni shakllantirishning didaktik va metodik imkoniyatlarini oshirish, ularning uslubiy ta’minotini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy bilimlarni o‘quvga aylantirishni faqat mantiqan emas, balki psixologik – pedagogik jihatdan ya’ni o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va bilish imkoniyatlari hamda o‘qitishning maqsad va vazifalari nuqtai nazaridan ham qarash kerak.

O‘quv predmetining mantiqi bir qator psixologik va pedagogik talablarga javob berishi, jumladan, o‘quv materialini o‘quvchilarga mos bo‘lishi hamda ularning bilish qobiliyatiga to‘g‘ri kelishi va ularda bilishga qiziqishni rivojlantirishi zarur. Bu erda fikr, o‘quv materialining faqat mazmuni to‘g‘risida emas, balki o‘quv predmetining mantiqi qabul qilingan tizimiga va xulosa chiqarishga mosligi to‘g‘risida ketishi kerak. Aynan, fan mantiqini o‘quv predmet mantiqidan farqli jihatlari psixologik va pedagogik talablarning natijasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ayrim hollarda umumta’lim maktabda fizika o‘qitishda umumiy holni o‘rniga ancha sodda, xususiy hollar qaraladi. Masalan, moddiy nuqtani ixtiyoriy kuchlar ta’siridagi xarakatining o‘rniga, doimiy kuchlar ta’siridagi xarakati o‘rganiladi (tekis tezlanuvchan harakat); issiqlik sig‘imi yoki elektr o‘tkazuvchanlikning kvant nazariyasi o‘rniga, nazariyaning soddalashtirilgan klassik nazariyasi va boshq. o‘rganiladi. Bu hollarning barchasida soddalashtirilgan nazariyaning qo‘llanish chegarasi aniq ko‘rsatilishi hamda ularni rivojlangan nazariya asosida qanday o‘rganilishi ko‘rsatilishi kerak. Bilishni bunday chegaralash, fan mantiqiga zid kelmaydi, demak, ilmiylik tamoyilini buzmaydi. Shuning uchun ham fizikani o‘qitish bosqichma-bosqich olib boriladi. [2].

Biz taklif qilinayotgan metodologik bilim va malakalarni shakllantirish kontseptsiyasining nazariy tomoni shundaki, unga ko‘ra ilmiy va o‘quv bilish turlarining birligiga ya’ni dialektik materializmga asoslanadi.

Ko‘pchilik pedagog olimlar, faylasuflar, psixologlar o‘quv jarayonini ilmiy bilishning o‘ziga xos shakli sifatida qarashadi va ikkala jarayonning

birligini tushuntirishadi. Ammo shuni aytish kerakki, ilmiy va o‘quv bilishlar birligi ularning aynanligini bildirmaydi, ularning farqi quyidagicha: ilmiy bilimlar hali noma’lum bo‘ladi, ular tadqiqotchilar tomonidan kashf qilinadi va ijtimoiy-tarixiy ahamiyatga ega bo‘ladi. O‘quv bilish esa fanda ma’lum bo‘lgan bilimlarni o‘quvchi tomonidan o‘zlashtiriladi, buni kashfiyot deb aytib bo‘lmaydi, tor ma’noda u o‘quvchi uchungina kashfiyot deyish mumkin.

Ikkinchi tomondan, ilmiy bilish qonuniy bo‘lib, tadqiqotchining shaxsiy xususiyatiga bog‘liq emas. O‘qitish esa, o‘quvchining yoshi va bilish imkoniyatlariga bevosita bog‘liq. Uchinchidan, ilmiy bilish jarayoni hech qachon yakunlanmaydi. O‘qitish jarayoni esa har doim undan ortda qoladi va jamiyatning barcha bosqichlarida nisbatan yakunlangan shaklda bo‘ladi. Ularning muhim farqlari quyidagicha: Olim uchun izlab topgan bilimlari kelgusi izlanishga yo‘l ochadi, o‘quvchilar uchun esa izlanish orqali o‘zlashtirgan bilimlari uning maqsadi hisoblanadi.

Olim muammoga yanada chuqur kirishi uchun asosan ma’lum bir fan yoki uning sohasi bilan ish ko‘rsa, o‘quvchi esa ko‘plab fanlar bilan ish ko‘radi, o‘quv jarayoni o‘zining mazmuniga ko‘ra entsiklopedik tavsifga ega, chunki u insoniyat tomonidan barcha rivojlanish jarayonida yuzaga kelgan ilmiy bilishning barcha sohalarini qamrab oladi.

Gnoseologik tavsifdagi muhim farqi quyidagicha: o‘quvchilar oldida ob’ektiv olam hodisalari odatda bevosita emas, balki bilvosita ular to‘g‘risidagi bilimlari orqali namoyon bo‘ladi. Shuning uchun, “bilish ob’ekti” va “o‘zlashtirish predmeti” tushunchalarini farqlash kerak.Agar olim tadqiqot jarayonida bilish ob’ektida o‘zining tadqiqot predmetini aniqlasa, o‘qitishda bilish (o‘zlashtirish) predmeti o‘quvchiga tayyor holda beriladi ya’ni uni bilish ob’ektidan aniqlamaydi. Bu holatni S.A.Shaporinskiy o‘qitishni ilmiy bilishdan asosiy farqi sifatida qaraydi[3].

Fan mantiqi bilan o‘quv predmetining mantiqi munosabatini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, maktab fizika kursining tarkibi fizikaning mantiqiga mos bo‘lishi kerak bo‘lsa, shu ikki xil bilishni psixologik-pedagogik farqiga ko‘ra, fanning mazmuni va metodlarini mexanik tarzda o‘quv predmetiga ko‘chirish mumkin emas ekan. Buning uchun, fizik ilmiy bilimlar tizimini o‘zgartirish zarur. V.A.Kondakov ushbu masalani tahlil qilib, ilmiy bilimlar tizimidan o‘quv kursiga o‘tishda qanday o‘zgarishlar qilishni ko‘rsatib o‘tgan [3]. Bunday qarashdan farqli, biz ilmiy bilimlar tizimini o‘quvga aylantirish uchun quyidagicha yo‘l tutamiz ya’ni ayrim invariantlarni kiritishni taklif qilamiz. Ular ilmiy tizimlarning muhim xossalarini aks ettirib, o‘ziga xos tarzda maktab fizika kursida ham saqlanadi.

1-invariantga ko‘ra, ilmiy bilimlarni o‘quvga aylantirish uchun fizik bilimlarning haqiqiy ekanlarini olish kerak. Haqiqatda, fanga qo‘yiladigan asosiy talab – u orqali tabiat va jamiyat to‘g‘risida haqiqiy bilimlarni olish o‘quv predmetida ham saqlanishi kerak, chunki didaktikaning ilmiylik tamoyili buni talab qiladi. Shu bilan bir qatorda, har bir davrda ilmiy haqiqat o‘quv kursida aks etgan haqiqatdan yuqori va chuqurdir. Buni quyidagicha tushunish kerak: fandagi yangilik metodik nuqtai nazardan qayta ishlab chiqilishi uchun ma’lum vaqt talab qiladi, shundan keyingina u o‘z ifolasini topadi. Masalan, 11-sinf fizika kursiga 1913 yili taklif qilingan Bor postulatlari kiritilgan, ammo ular hozirgi kunda faqat tarixiy ahamiyatga ega. Ammo,zamonaviy fizika nuqtai nazaridan ular qanday chegaralanganligi yaqqol ko‘rinadi, bunday ekanligini kvant mexanika ko‘rsatib bergan, shunga qaramasdan, atomning Bor nazariyasi o‘quvchilarda dastlabki kvantoviy tasavvurlarni shakllantirishda qo‘llanib kelinmoqda, chunki kvant mexanika hozircha o‘rta maktab o‘quvchilariga mos emas.

Ilmiy bilimlarni o‘quv bilimlarga aylantirishning ikkinchi invarianti sifatida fizikaning tarkibini fan sifatida qarash zarur.

Fizik bilimlar tizimi yoki fizika faning tarkibi quyidagi tashkil etuvchilardan iborat: a) dalillar va hodisalar; b) qonunlar va nazariyalar;

v) bilish metodlari; g) amaliyotga va texnikaga tarmoqlanishi. Ushbu tashkil etuvchilarning barchasi maktab kursida ham bor, ammo, ilmiy tizimda ular orasidagi nisbat fizikaning barcha sohalarida ixtiyoriy bo‘lsa, o‘quv jarayonida bu nisbat pedagogik tavsif orqali boshqariladi.

XX – asrning 60-chi yillarigacha maktab fizika kursida birinchi tashkil etuvchi: dalil va hodisalarni bayon qilish ustun bo‘lgan. 60-chi yillardagi maktab islohotining asosiy g‘oyalaridan biri ikkinchi bosqich fizika kursini nazariy asosda qurishga asoslanib, uning rolini birmuncha oshirgan.

Amaliyotga va texnikaga tarmoqlanishi maktabda o‘qitishda birinchi darajali ahamiyatga ega, chunki fizika o‘qitishning politexnik yo‘nalishini kuchaytiradi.

Fizik bilimlarning bilish metodlariga kelsak, ular uchinchi invariantni tashkil qiladi va ayrimlari maktab fizika kursiga ham ko‘chiriladi. Ularga kuzatish va eksperiment, ideallashtirish va modellashtirish, o‘xshatish, fikriy tajriba va boshq, ular maktab fizika kursida eng kam

amalga oshirilgan. Fizika o‘qitishda ular soddalashtrilsa va saqlansa ham, metodikada fizik hodisalarni o‘rganish uchun yangilari yuzaga kelmaydi.

To‘rtinchi invariant sifatida ilmiy bilishni o‘quvga aylantiruvchi falsafiy yoki dunyoqarashni shakllantishga yo‘naltirilgan fizik bilimlar hisoblanadi. Fizikaning rivojlanishi ma’lum bir falasafiy va dunyoqarash kontseptsiyalari bilan bog‘lanishdadir. Ammo aniq ilmiy tadqiqotlarda bu kontseptsiyalar odatda yashirin yoki bilvosita tarzda namoyon bo‘ladi. Ma’lumki, fizika fani bilishga dialektik yo‘l bilan borgani uchun, ilmiy izlanishlar birdaniga nazariy talqin va falsafiy baholashga olib kelmaydi, bu narsa keyinchalik yuzaga chiqadi.

Shunday qilib, nazariy nuqtai nazardan ilmiy va o‘quv bilishning birligi ilgari surilsada, biz ko‘rsatgan invariantlardan foydalanish, o‘quvchilarda metodologik bilim va malakalarni shakllantirish tizimini yaratishda samaralidir

Adabiyotlar

1.Incheon declaration/Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education andlifelong learning for all (World Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).

2. С.А.Шапоринский. Мышление как творчество: Введение в логику мысленного диалога. – М.: Политиздат, 1975. – 399 б

3. Бердиев Ч. Физикани ўқитишда илмий дунёқарашни шакллантириш.-Тошкент: Ўқитувчи.1995. -128 б.

4. В.А.Кондаков Философские основания физики. – М.: Прогресс, 1971. – 390

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ТВЕРДОГО РАСТВОРА $(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$, ВЫРАЩЕННОГО ИЗ ОЛОВЯННОГО РАСТВОРА РАСПЛАВА

К.Г. Гаймназаров,
Гулистанский Государственный Университет, г.Гулистан.
kgaymnazarov@mail.ru

Аннотация: Получен эпитаксиальный слой варизонного твердого раствора $(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$, $0<x<0,80$ из оловянного раствора-расплава, ограниченного горизонтально расположенными подложками GaAs. Изучен состав и однородность твердого раствора. Приведены некоторые электрофизические параметры. Исследована влияние гамма-облучения на вольтамперные характеристики nGaAs-p$(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ структур. Показано, что при дозах облучения до 10^4 рад вольтамперная характеристика исследованных структур улучшается, которое объясняется уменьшением концентрации активно работающих рекомбинационных центров за счет возникновения дефект-примесных комплексов.

Ушбу ишда nGaAs-p$(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ структуранинг вольтампер характеристикасига гамма нурланишнинг таъсири ўрганилди ва 10^4 рад дозагача нурлантирилган структура вольтампер характеристикасининг ёмонлашиши кузатилиб, ушбу холат дефект-киритма комплекслари хисобига содир бўлувчи ва фаол ишловчи рекомбинацион марказлар концентрациясининг камайиши билан тушунтирилди.

Ключевые слова: эпитаксия, твердый раствор, галлий, селен,синтез, жыдкая фаза,концентрация.

Введение

Проблема синтеза непрерывных полупроводниковых твердых растворов на основе ($A^{III}BI^{V}$) и ($A^{II}B^{VI}$) представляется актуальной задачей современной микроэлектроники. Среди материалов данной группы твердые растворы на основе бинарного соединения GaAs-ZnSe являются перспективными. В работе [1,стр.344] была определена взаиморастворимость этих соединений в твердом и жидком состоянии. В работе [2, №9 стр.35] была показана возможности выращивания твердых растворов $(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ из галлиевого раствора-расплава (Ga-As-Zn-Se) на подложках ZnSe при скорости охлаждения 5-7 град/мин в температурном интервале 950-850^0 С. При этом толщина выращенных эпитаксиальных слоев составляла 20-25 мкм, авторы утверждают, что между подложкой и эпитаксиальным слоем имеет переходной слой от ZnSe к GaAs, но еще не свидетельствует о существовании твердого раствора $(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$. В работе [3, вып.22стр.86-88] нами получен твердый раствор $(GaAs)_{0,93}(ZnSe)_{0,07}$ на подложках GaAs выращенного из свинцового раствора расплава (Pb-GaAs-ZnSe) методом жидкофазной эпитаксии принудительным охлаждением раствора-расплава в температурном интервале 870-730 ^{0}C. При этом толщина эпитаксиального слоя составляла 4-5 мкм.

Методика эксперимента

В настоящей работе показана возможность низкотемпературного выращивания твердого раствора $(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ на подложках GaAs из ограниченного объема оловянного раствора-расплава (Sn-GaAs-ZnSe) методом принудительного охлаждения при 700-640^{0}C. Толщина выращенных эпитаксиальных слоев составляла 3-3,5 мкм. Подложки имели кристаллографическую ориентацию (100). Основным условием кристаллизации твердого раствора является высокое насыщение по отношению к четырем компонентам твердого раствора на фронте кристаллизации. Такому условию соответствует температурный интервал роста 700-640^{0}C, выбранный из диаграммы состояния четырехкомпонентной системы (Sn, GaAs, ZnSe). Соответствующий этому температурному интервалу выбранный состав раствора-расплава обеспечивает необходимое насыщение по четырем компонентам.

На рентгеновском микроанализаторе “jeol JSM5910LV-Japan” были проведены исследование химического состава по поверхности и по сколу выращенного эпитаксиального слоя $(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$. Результаты исследований по сколу (растровые картины) приведены на рис.1. Анализ растровых картин слоев показал, что полученные эпитаксиальные слои твердых растворов не содержать макроскопические дефекты и металлические включения, а состав твердого раствора изменяется в пределах $0 \le x \le 0.80$. Из рис.1 видно, что Ga, As, Zn, Se присутствуют по всей толщине эпитаксиального слоя. Сплошная эпитаксиальная пленка имела зеркальную поверхность с хорошей адгезий.

Нами получен варизонный эпитаксиальный слой твердого раствора $(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ который до настоящего времени не выращивалось при низкой температуре из оловянного раствора расплава. Изучены некоторые электрофизические свойства выращенного слоя твердого раствора. Определены удельное сопротивление, тип проводимости, холловская

подвижность и концентрация носителей заряда при температуре 77 К $n=3{,}36\cdot10^{16}$ см^3, $R_x=1{,}86\cdot10^2$ см^3/К, $\rho=9.61$ Ом·см, $\mu_x=20$ см^2/В·с; при

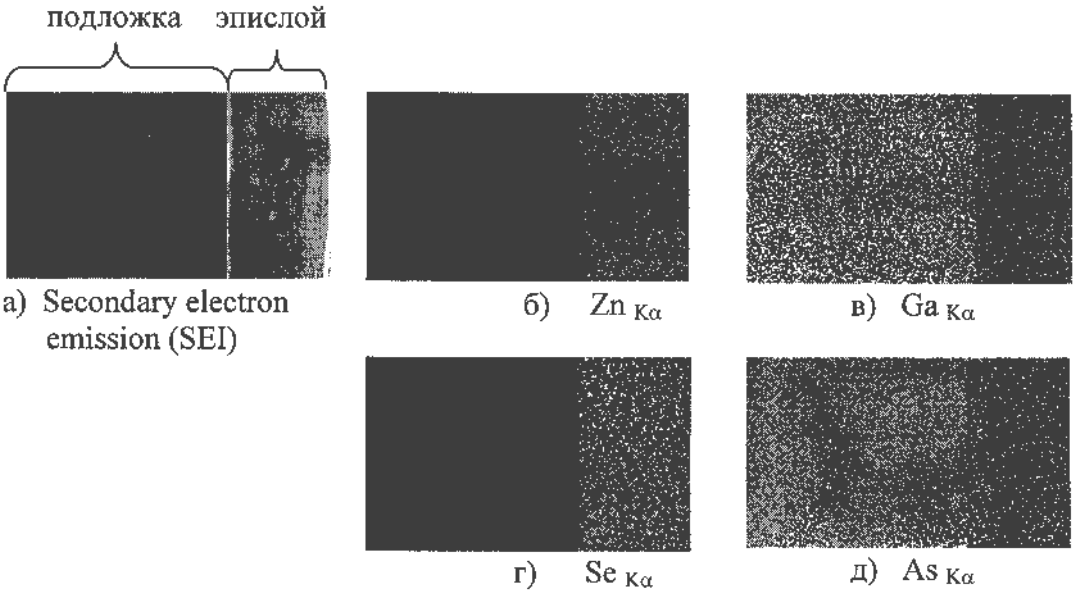

Рис. 1. Растровые картины скола эпитаксиального слоя $(GaAs)_{0,34}(ZnSe)_{0,65}$.

температуре 300 К: $n=1{,}1\cdot10^{18}$ см^3, $R_x=5{,}45\cdot10^2$ см^3/К, $\rho=0.18$ Ом·см, $\mu_x=60$ см^2/В·с, соответственно; тип проводимости дырочный.

Полученные структуры nGaAs-p$(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ ($0\le x\le0.80$) были облучены γ-лучами изотопа ^{60}Co с энергией ~ 1,25 МэВ и мощностью 0,9 рад/с до дозы 10^4 рад.

На рис. 2. представлена темновая вольтамперная характеристика nGaAs-p$(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ ($0\le x\le0.80$) структур в прямом и обратном направлениях, снятая при комнатной температуре. Из рис.2 видно, что зависимость темнового тока проявляет выпрямляющие свойства. При малых напряжениях (до 0,5 В) ток через структуры в прямом и обратном направлениях имеет близкие значения, это, по-видимому, обусловлено током утечки в p-n переходе. При больших напряжениях (от 0,5 до 3 В) улучшаются выпрямляющие свойства. В обратном направление (начиная с 1,7 В) происходит мягкий пробой структуры, при этом увеличение значения тока с ростом напряжения в обратной ветви ВАХ, возможно обусловлено наличием дефектов разного типа играющие роль центров рекомбинации, локализованные в переходной области подложка-эпитаксиальная пленка, или в самом эпитаксиальном слое.

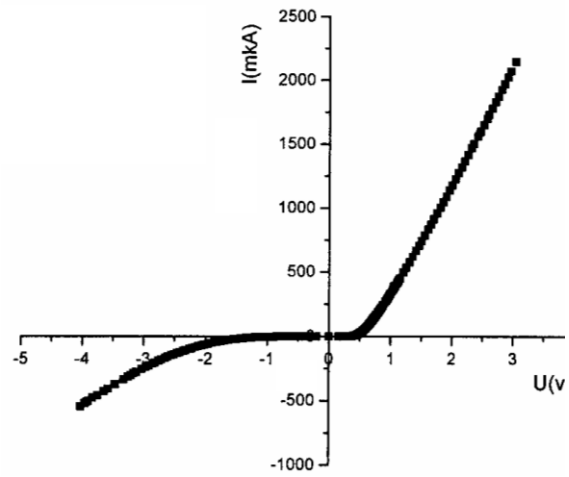

Рис.2.Вольтамперная характеристика nGaAs-p$(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ ($0\leq x \leq 0.80$) структур до облучение.

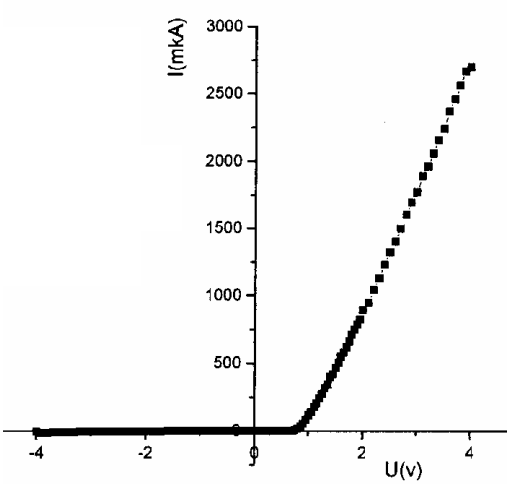

Рис.3.Вольтамперная характеристика nGaAs-p$(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ ($0\leq x \leq 0.80$)структур после гамма-облучение до дозы 10^4рад.

Заключение

После гамма-облучения до дозы 10^4 рад (рис.3) в структуре сохраняется выпрямляющие свойства, а значение тока в обратном направление до 4 В почти не изменяется и имеет низкую величину. Такое изменение ВАХ исследованных структур, по-видимому, свидетельствует, что при облучении структуры дозой 10^4 рад происходит уменьшение концентрации активно работающих рекомбинационных центров (N_{eff}). Дефекты, возникающие при радиационном облучении (N_{rad}) взаимодействуя с активными примесными центрами (N_{imp}) образуют дефект-примесные комплексы, которые уменьшают N_{eff}, так как: $N_{eff}= N_{imp}-a\cdot N_{rad}$, где а – коэффициент пропорциональности, зависящий от типа радиационного излучения и от радиационных свойств материала. А при больших дозах концентрация радиационных дефектов будет настолько большим, что рекомбинация через них становится существенным, и опять будет расти N_{eff}.

Таким образом, предварительно мы можем сделать вывод, что гамма-облучения дозой до 10^4 рад улучшает рекомбинационные характеристики nGaAs-p$(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$ ($0\leq x\leq 0.80$) структур.

Литература.

1.Горюнова Н.А.,Федорова Н.Н. ФТТ №1. стр.344.1959.

2.Шевченко Е.Г. и др.Неорганические материалы №9 стр.35,1973

3.Саидов А.С. Гаимназаров К.Г. РазаковА.Ш. Письма в ЖТФ Т.27 вып.22.2001

4. Мак В.Т. Письма в ЖТФ, 1989, том 15, вып. 12, ст. 17-19.

5. Мак .В.Т. ФТП, 1996,том 30, вып.2, ст. 292-295.

6. Saidov A.S., Razzakov A.Sh., Risaeva V.A., Koschanov E.A. Materials chemistry and physics. 2001, Vol. 68, p.1-6.

7. Андреев В.М., Долгинов Л.М., Третьяков Д.Н. Жидкостная эпитаксия в технологии полупроводниковых приборов. М.: Сов. Радио. 1975. С. 328.

8. Хансен М., Андерко К. Структуры двойных сплавов. Т. II. М.: Металлургиздат. 1962.

9. Саидов А.С., Саидов М.С., Кошчанов Э.А. Жидкостная эпитаксия компенсированных слоев арсенида галлия и твердых растворов на его основе. Ташкент, изд. «Фан». 1986, с.127.

UMUMTA'LIM MAKTABLARI VA AKADEMIK LITSEYLARDA INTERDISIPLINAR BOG'LANISH PRINSIPINING DIDAKTIK JIHATLARI

Irsaliyeva Surayyo To'rabek qizi
Stajyor o'qituvchi, Guliston davlat universiteti
irsaliyevasurayyo@gmail.com

Abstract: in the article, the concept of systemicity is understood as objectively existing connections related to the development of nature, society and thinking and their development, the development of these processes both in the theory of training, education and development in didactics, and its features. place in solving this problem, the internal connections of the knowledge gained by students, their systematization and recommendations for use in education and marriage are presented.

Keywords: methodological, objective, consistent, complex, general pedagogical, social and humanitarian, classical theory, natural science, matter.

Annotatsiya: maqolada, izchillik tushunchasi tabiat, jamiyat va tafakkurning rivojlanishiga taalluqli obyektiv mavjud bog'lanishlar va ularning rivojlanishi, didaktikada o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish nazariyasi sifatida ushbu jarayonlarning rivojlanishini hamda, ushbu muammoni hal qilishda alohida o'rin tutishi, o'quvchilar egallagan bilimlarning ichki bog'lanishlarini, ularni tizimlashtirishga hamda o'qitishda va turmushda qo'llash tavsiylari keltirilgan.

Tayanch so'zlar: Metodologik, obyektiv, izchillik, integratsiya, umumpedagogik, Ijtimoiy-gumanitar, klassik nazariya, tabiiy-ilmiy, materiya.

Metodologik asoslarni tahlil qilish asosida predmetlararo bog'lanish prinsipining didaktik jihatlarini aniqlash mumkin.

Izchillik tushunchasi tabiat, jamiyat va tafakkurning rivojlanishiga taalluqli obyektiv mavjud bog'lanishlar va ularning rivojlanishini tavsiflaydi. Didaktika o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish nazariyasi sifatida ushbu jarayonlarning rivojlanishini tavsiflashi kerak. Ularga ham izchillik taalluqlidir. Demak, izchillik tushunchasi didaktik ahamiyatga ega.

Izchillik falsafiy kategoriya bo'lgani uchun, u boshqa falsafiy kategoriyalar bilan ham bog'liq. Didaktik tadqiqotlar uchun "Izchillik" va "Umumlashtirish", "Izchillik" va "predmetlararo bog'lanish", "Izchillik" va "Tizimlashtirish" va boshqa bog'lanishlarni o'rnatish qiziq hisoblanadi. Rivojlanishdagi miqdoriy va sifat jithatdan bosqichlar mavjud bo'lgani uchun bilishdagi izchillik va umumlashtirish, izchillik turlarini bilish nazariyasiga mosligini aniqlashga imkon beradi. Demak bunday tadqiqotni didaktikaga ko'chirish mumkin. [1, 151-b.]

Izchillik, falsafiy kategoriya sifatida pedagogik va didaktik tadqiqotlarda normativ funksiyani bajaradi. Boshqacha aytganda, ushbu tadqiqotlarda metodologik prinsip vazifasini bajaradi.

B.G.Ananyev, o‘qitishdagi izchillikni tadqiq qilib, quyidagicha yozadi: ya’ni o‘quvchilarni fan asoslarini o‘qitishdagi bilimlarining rivojlanishi kabi - markaziy pedagogik muammolardan biri hanuzgacha hal qilinmagan.

Izchillik, ushbu muammoni hal qilishda alohida o‘rin tutibgina qolmasdan, o‘quvchilar egallagan bilimlarning ichki bog‘lanishlarini hamda ularni tizimlashirishga va o‘qitishda hamda turmushda qo‘llashga ham xizmat qiladi.

Oliy maktablarning didaktik prinsiplari S.I.Arxangelskiy [2, 42-b], S.I.Zinovyev [2, 59-b] va boshqalarning ishlarida rivojlantirilgan. Oliy maktab pedagoglarining faoliyatini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, o‘zining mohiyatiga ko‘ra barcha didaktik prinsiplar umumta’lim maktab, Akademik litseylar uchun bir hil. Bu esa, talabalarning psixologik xususiyatlari bilan vao‘qitish vazifalari bilan belgilanadi. O‘qitish jarayonida shunday mazmun va o‘qitish shakllarini tanlash kerakki, ular o‘quvchi va talabalarga ilmiy bilimlarni o‘zlashtirishga va ilmiy fikrlashga, egallagan bilimlarini dialektik mantiq, malaka va ko‘nikmalar asosida tadbiq qilishga yordam berishi kerak.

Izchillikka yuqoridagi fikrlarni umumlashtirish asosida quyidagicha ta’rif berish mumkin: o‘qitishdagi izchillik turli bosqichlardagi bilim, malaka va ko‘nikmalarning rivojlanishi orasidagi bog‘lanishlarni va ularning rivojlanishini ko‘rsatadi. O‘qitishning oldingi bosqichlarida o‘zlashtirgan bilimlar saqlanadi va yangi bilimlarni egallashda ishlatiladi. Eski va yangi bilimlar o‘zaro ta’sirlashib, yagona bilimga birlashadi.

Umumta’lim maktab va Akademik litseylarning har bir o‘quv predmeti barkamol insonni tarbiyalashga o‘zining hissasini qo‘shadi. Tabiiy ilmiy predmetlar sikli tabiatga ilmiy-materialistik qarashni yuzaga keltirishning fundamenti hisoblanadi. Ijtimoiy-gumanitar predmetlar esa, ijtimoiy rivojlanishning qonuniyatlarini ko‘rsatadi. Badiiy-estetik mazmunli predmetlar esa, o‘quvchilarni ahloqiy-estetik ideallarga, san’atga, ahloqiy ko‘rinishdagi ijtimoiy ong shakllariga qo‘shadi. Mehnat va ishlab chiqarish ta’limi esa, o‘quvchilarni bilim va malakalarini qo‘llaydigan amaliy faoliyatga o‘rgatadi.

Shaxsning yaxlit dunyoqarashi, obyektiv borliqning hodisalarining bog‘lanishlarini ifodalab, birlikda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun, o‘qitishda interdistiplinar bog‘lanish amalga oshirib, tabiat, jamiyat va tafakkurga oid bilimlarning bog‘lanishlarini ochib beradi.

O‘quvchi va talabalarning dunyoqarashini shakllanishida ilmiy bilimlar alohida shrin tutadi. Ular atrof olamdagi obyektiv va ishonchli axborotlar manbai bo‘lib, o‘quv dvsturlarining mazmunida to‘laqonli aksini topgan.

Shuni ta’kidlash lozimki, hozirgi paytda ta’lim mazmunini integratsiyalashning yangi bosqichi boshlanib, u, o‘z navbatida fanlarning zamonaviy integratsiyasi bilan bog‘langan, bu esa, zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotni tavsiflaydi.

Ma’lumki, keyinchalik, fanlarning o‘zaro bog‘lanishi va o‘zaro ta’siri ayrim majmualarni yuzaga keltiradi, natijada, yangi fanlar yuzaga kelib, ularning asosini yanada yuqori darajadagi integratsion o‘zaro ta’sirlar tashkil qiladi.

Shunday qilib, ilmiy-integrativ jarayonlarning xususiyatining zamonaviy davri shundan iboratki, ular turli majmualar va fanlar guruhlarini yagona predmetga birlashtiradi. Shu tufayli, integratsion jarayonlar to‘plamida yuqori darajadagi sintezning vazni ortib boradi. Integratsiyaning yuqori darajadagi bosqichi, yetakchi olimlarning fikricha, kelajakda yuz berib, u alohida fanlar bir-biri bilan birlashib, yagona fanga aylanadi, demak, uni yagona fan sifatida tushunilmay, boshqa fanlar bilan yanada yaqin bog‘lanishi va o‘zaro ta’siri tushuniladi. Demak,

fanga yagona va yaxlit tarzda qaralib, turli fanlarning o‘zaro bog‘lanishi nuqtai nazaridan qaraladi. Bunday fikrga faylasuflargina emas, balki ayrim fanlarning buyuk namoyondalari ham kelishgan, jumladan, kvant nazariyaning yaratuvchisi M.Plankga ko‘ra, fan ichki nuqtai nazardan yagona yaxlitdir. Uni alohida bo‘limlarga bo‘lish va ajratish jismlarning tabiati bilan emas, insonlarning bilish qobilyatini cheklanganligi bilan belgilanadi.[4, 48-b]

Akademik litseylar tizimida fizika va astronomiya, fizika va elektrotexnikaga taalluqli integratsiya anchadan beri mavjud. Ayrim mualliflarning fikriga ko‘ra, o‘quv predmetlarining bunday bog‘lanishlari orasidagi yo‘nalish dinamik tavsifga ega bo‘lib, ilm-fanning rivojlanishi bilan o‘zgarib boradi, natijada ularning klassifikatsiyasi ham shartli ekanligi namoyon bo‘ladi.[5, 128-b]

Interdistiplinar bog‘lanishlarning mohiyatini ochish jarayonida Yu.A.Samarin turli assotsiatsiyalarga taalluqli bilimlarning rivojlanishini tahlil qilib, interdistiplinar bog‘lanishning psixologik asosini tizimlararo va predmetlararo yuzaga keladigan assotsiatsiyalar hosil qiladi, shunga asosan o‘quvchilarning bilimi yaxlit va tizimli bo‘ladi deydi.[6, 29-b]

Keyinchalik tafakkurga nisbatan ushbu yondoshish P.A.Sheviryov va A.F.Esaulovlar tomonidan psixologik jihatdan rivojlantirilgan.[7, 43-b] Ularning ishlarida assotsiatsiyalarning psixik jarayonlardagi dinamikasi tadqiq qilingan.

Zamonaviy psixologiya turli psixologik jarayonlarning mexanizmini o‘rganishda assotsiatsiyalar va ularning o‘qitishdagi roliga to‘xtaladi. Jumladan, turli darajadagi fikriy assotsiatsiyalarning umumiyligini ta’lim elementlarining o‘zaro bog‘lanishi sifatida qaraydi.

I.D.Zverev, V.N.Maksimova, M.N.Skatkin, A.V.Usova, V.N.Fyodorovalarning ishlarida interdistiplinar bog‘lanish o‘qitishning vositasi va sharti sifatida, faoliyatning o‘quv bilish metodi, didaktik tizimlarni yaratish prinsipi sifatida qaralib, o‘qitishning jarayon komponenti hisoblanadi.

Yuqorida ko‘rsatilgan ishlar va tadqiqotlarga asoslanib, M.N.Berulava umumiy kasbiy ta’limning integratsiyasining nazariyasi va amaliyotini uch bosqichga bo‘lgan.[7, 86-b] Birinchi va yuqori bosqich bo‘lib, ta’lim mazmunining integratsiyasini yaxlitlik darajasi belgilaydi, bu esa, yangi integrativ o‘quv predmetini paydo bo‘lishiga olib keladi; ta’lim mazmuni integratsiyasining ikkinchi bosqichi didakti sintez bosqichi bo‘ladi. Bu bosqichda, o‘quv predmetlarining integratsiyasi ularning biriga tayangan holda amalga oshiriladi. Bu jarayonda, har bir alohida predmet o‘zining statusini va konseptual asosini saqlab qoladi. Uchinchi, integratsiyaning quyi darajasi bo‘lib, interdistiplinar bog‘lanishni amalga oshirish hisoblanadi, ushbu prinsip hozirgi kunda oliy va o‘rta ta’limda keng qo‘llanilmoqda.

Yuqorida aytilgandek, hozirgi paytda umumta’lim maktab va Akademik litseylarda interdistiplinar bog‘lanishga keng e’tibor berilmoqda. O‘zaro bog‘langan obyekt va hodislarni har tomonlama va chuqur o‘rganish turli fanlar hamkorligiga olib keldi. Yuzaga kelgan muammoni bir fan doirasida hal qilish mumkin bo‘lmagani uchun, ularning hamkorligi yuzaga keldi. Ushbu jarayon interdistiplinar bog‘lanishni amalga oshirishda o‘z aksini topishi kerak.

Interdistiplinar bog‘lanish muammosini har tomonlama tadqiq qilish, pedagogika asoslarini ilmiy-nazariy rivojlanishini hamda o‘qituvchilarning amaliy faoliyatini samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Shuning uchun, u umumpedagogik ahamiyatga ega.

Interdistiplinar bog‘lanish muammosi didaktik kategoriya bo‘lib, tadqiqotning ko‘pqirrali va tizimli obyekti bo‘lib hisoblanadi. Tizimli tahlilga ko‘ra, tadqiqot obyektining tuzilishi, tarkibi, interdistiplinar bog‘lanishning funksiyalari va ularni didaktikaning boshqa tizimli

obyektlari bilanayniqsa, o‘quv predmeti va o‘qitish jarayoni bilan munosabatini bildiradi. “O‘quv predmeti – interdistiplinar bog‘lanish – o‘qitish jarayoni” munosabati dialektik tavsifga ega.

Interdistiplinar bog‘lanishning falsafiy tahliliga ko‘ra, interdistiplinar bog‘lanish umumiy tizimlilik prinsipining didaktik ko‘rinishidir; tahlilning umumpedagogik jihati – interdistiplinar bog‘lanishni tadqiq qilish ta’lim berish va tarbiyalashning majmuaviy yondoshuvi bo‘lib, uning sharti va vositasi bo‘lib hisoblanadi; didaktik nuqtai nazardan – interdistiplinar bog‘lanish didaktik prinsipining konstruktiv funksiyasi “O‘qituvchi – o‘qitish jarayoni - o‘quvchi” tizimiga taalluqlidir. Metodik nuqtai nazardan esa – alohida o‘quv fanlariga o‘qitishni takomillashtirishdagi interdistiplinar bog‘lanishning rolini va o‘rnini belgilaydi. Psixologik nuqtai nazardan esa – interdistiplinar bog‘lanishni o‘quvchilarning o‘quv-biluv faoliyatini, ularning bilim va qobiliyatlarini umumlashtiruvchi omil sifatida qaraladi.[7, 12-b.] Shunisi muhimki, tabiiy ilmiy fanlarni o‘qitishda tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyasi shundan iboratki, u, tabiatning birligi va o‘zaro bog‘langanligini aks ettiradi.

Rivojlantiruvchi o‘qitish deganda, o‘quvchilarning bilimini ketma-ketlikda rivojlanishinigina emas, ularning fikrlashini, jumladan, tushunchaviy va nazariy fikrlashini tushunish kerak. Rivojlantiruvchi o‘qitishning muhim kuomponenti bo‘lib, uning tarbiyaviy funksiyasi hisoblanadi, unga ko‘ra, har bir o‘quvchida dialektik-materialistik dunyoqarashni shakllantirishni ilmiy-materialistik ishonchlarning yig‘indisi tashkil qiladi.

Ayrimlarning fikriga ko‘ra, yaxshi o‘zlashtirilgan bilimlar – ishonch hisoblanadi deyishadi. Ammo bu fikr noto‘g‘ri, chunki ishonch ancha murakkab va ko‘pqirralidir.

Ishonch - insonlarning o‘zini tutishidagi g‘oyaviy va ahloqiy asosni tashkil qilib, u o‘quvchilarga ham taalluqli bo‘lib, ularning dunyoqarashi, iomiy bilimlari, shaxsiy amaliy tajribasi orqali aniqlanadi. Ishonchning ta’siri tufayli, haqiqtga munosabati, o‘zini ongli tutishiga doir motivlar yuzaga kelib, o‘qishga ma’suliyat bilan yondoshish, mehnatfaoliyatiga va atrofdagi odamlarga munosabat hissi rivojlanadi. Bunday jarayonlarga predmetlararo bog‘lanish ijobiy ta’sir qiladi.

Agar tabiiy-ilmiy fanlarni o‘qitishda interdistiplinar bog‘lanish muntazam ravishda qo‘llanilib kelayotgan bo‘lsa va bir vaqtda tabiiy-ilmiy tushunchalarni, qonunlarni, nazariyalarni o‘zlashtirish jarayonida ilmiy-materialistik ishonch asosida tabiat to‘g‘risida dialektik-materialistik tizim shakllanadi. Natijada, tabiatdagi jismlar, hodisalar va jarayonlar to‘g‘risida ilmiy tasavvur shakllanadi.

Hulosa qilib aytganda, o‘qitish jarayonida izchillik va interdistiplinar bog‘lanish prinsiplarini joriy qilish, fizika kursini har tomonlama chuqur va talab darajasida o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Черкасова Э.С. Изчиллик – ўрта мактаб ўқувчилари билим ва малакаларини ошириш шартидир. //Ўрта мактабда физика ўқитиш жараёнини такомиллаштириш.- Челябинск, 1982. –258 с.

2. Архангельский С.И. Олий мактабда ўқитиш жараёни, унинг қонуний асослари ва методлари.– М.: Олий мактаб, 1980. –354 с.

3. Зиновьев С.И. Олий мактабда ўқитиш жараёни. – М.: Олий мактаб, 1978

4. Планк М. Танланган асарлар. – М.: Наука, 1975. –247 с.

5. Дик Ю.И., Пинский А.А., Усанов В.В. Ўқув предметларининг интеграцияси. //Советская педагогика, 1987, № 9. –205 с.

6. Эсаулов А.Ф. Талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини жадаллаштириш. – М.: Олий мактаб, 1982. –159 с.

7. Берулава М.Н. Касб таълим билим юртларида умумий ва касбий таълимни интеграциялаш. – Томск, 1988. –279 б.

8. Komil Rakhmatovich Sattarkulov. Probabilistic and Statistical Representations of Students When Teaching Quantum Physics in Academic Lyceums Formation on the Basis of Dynamic and Statistical Methods. International Journal of Social Science Research and Review. Volume 6, Issue 3 March, 2023 Pages: 501-505. http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i3.1133

8. Samatov G.B., Ashirov Sh.A. Solition of problems related to the motion of a material point in a non-intertial frame. https://www.scolrzest.com. Vol. 3 No. 11, November 2022. 68-69 page.

СИММЕТРИК ОРЛИЧ ФАЗОЛАРИ

Хабибулла Умаров, Шахноза Хидирова, Назокат Рахматуллаева

Гулистон давлат университети,

umarovhr@mail.ru

Аннотация: *Ушбу иш* $M(u)$ *қаваriқ функция билан интегралланувчи, яъни* $\rho_M(u)=\int_a^b M(u(x))dx$ *интеграли чекли бўлган функциялардан тузилган Орлич фазолари* L_M *ни ўрганишга бағишланган.*

Калит сўзлар: L^P *умумлашмаси, Орлич фазолари* L_M*, В.Орлич, З.Бирбаум, Банах фазолари, интегралланувчи функциялар синфи, Орлич нормаси.*

Функционал анализда L^p фазолардан фарқли бошқа кўплаб ўлчовли функциялар фазолари ўрганилади.

Дастлаб L^p фазоларнинг умумлашмаси бўлган, Орлич фазоларини аниқлаймиз.

(T,Σ,μ) – $\sigma-$чекли ўлчовли фазо ва $S=S(T,\Sigma,\mu)$ – ундаги барча ҳақиқий ёки комплекс қийматли ўлчовли функциялар фазоси бўлсин. Ҳақиқий $x,y\in S$ функциялар учун $x\geq y$ белги деярли ҳамма ерда $x(t)\geq y(t)$ эканлигини билдиради.

Ихтиёрий $x\in S$ учун $|x|(t)=|x(t)|$ деб оламиз.

Қуйидаги тўпламни аниқлаймиз:

$$X_+=\{x\in X: x\geq 0\}.$$

X тўплам S фазонинг қуйидаги

$$x\in X,\ y\in S \text{ ва } |y|\leq|x| \text{ бўлишидан } y\in X \text{ келиб чиқади}$$

шартни қаноатлантирувчи чизиқли қисм фазоси бўлсин. У ҳолда X – (T,Σ,μ) даги *идеал фазо* (қисқача, ИФ) деб аталади.

Ушбу $\mathrm{supp}X = T$ бўладиган X ИФ, (T, Σ, μ) даги *фундаментал фазо* (қисқача, ФФ) деб аталади. Ихтиёрий X ИФ ни $\mathrm{supp}X$ да ФФ деб қараш мумкин.

Агар X ИФдаги $\|\cdot\|$ норма бўлсин. ихтиёрий $x, y \in X$ да $|x| \le |y|$ бўлишидан $\|x\| \le \|y\|$ тенгсизлик келиб чиқса, $\|\cdot\|$ норма *монотон* дейилади.

Монотон норма киритилган ИФ (T, Σ, μ) даги *нормаланган идеал фазо* (қисқача, НИФ) деб аталади.

ФФ бўлган НИФ *нормаланган фундаментал фазо* (қисқача, НФФ) деб аталади. Тўла бўлган НИФ *банах идеал фазоси* (қисқача, БИФ), тўла бўлган НФФ *банах фундаментал фазоси* (қисқача, БФФ) деб аталади.

Агар X НИФ да

$$x_n \downarrow 0 \text{ бўлишидан } \|x_n\| \to 0 \text{ келиб чиқса,}$$

X НИФ ги норма *тартибли узлуксиз* ёки X да (A) *шарт бажарилади* дейилади.

Агар X НИФ да

$$0 \le x_n \uparrow x \in X \text{ бўлишидан } \|x_n\| \to \|x\| \text{ келиб чиқса,}$$

X НИФ ги норма *тартибли ярим узлуксиз* ёки X да (C) *шарт бажарилади* дейилади.

Агар X НИФ да

$$0 \le x_n \uparrow,\ x_n \in X,\ (n \in N) \text{ бўлишидан } \sup\|x_n\| < \infty \text{ келиб чиқса,}$$

X НИФ ги *норма монотон тўла* ёки X да (B) *шарт бажарилади* дейилади.

Энди Орлич фазосининг таърифини келтирамиз.

Таъриф. Ҳақиқий u аргументли $M(u)$ ҳақиқий функция учун, ихтиёрий u_1, u_2 қийматларда

$$M\left(\frac{u_1 + u_2}{2}\right) \le \frac{1}{2}\left[M(u_1) + M(u_2)\right] \quad (1)$$

тенгсизлик ўринли бўлса, $M(u)$ функция *қаварик функция* дейилади.

(1) шарт $M(u)$ функция графиги икки нуқтасини туташтирувчи ватар графикнинг мос нуқталаридан юқорида ётишини билдиради. Геометрик назардан маълумки, барча ватарлар функция графигидан юқорида ётади (1 чизма), яъни ихтиёрий α $(0 \le \alpha \le 1)$ ларда

$$M(\alpha u_1 + (1-\alpha)u_2) \le \alpha M(u_1) + (1-\alpha)M(u_2) \quad (2)$$

тенгсизлик ўринли бўлади.

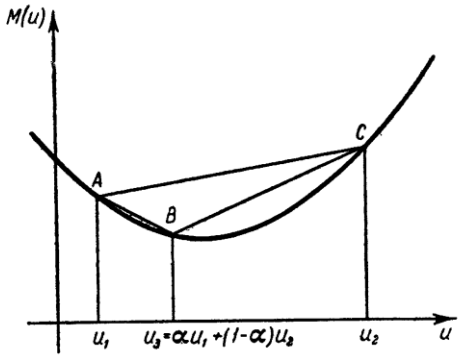

1-чизма.

Таъриф. Агар $(-\infty, \infty)$ да берилган жуфт, қаварик, $u \neq 0$ ларда мусбат бўлган узлуксиз $M(u)$ функция учун

$$\lim_{u\to 0} \frac{M(u)}{u} = 0, \qquad \lim_{u\to+\infty} \frac{M(u)}{u} = +\infty \qquad (3)$$

бўлса, $M(u)$ функция N*-функция* деб аталади.

Ихтиёрий N-функция учун

$$M^*(v) = \sup_{-\infty<u<+\infty} (uv - M(u)) \qquad (4)$$

тенглик қўшимча (дополнительная) N-функцияни аниқлайди.

Равшанки, ихтиёрий N-функция M ушбу $[0,+\infty)$ оралиқда монотон ўсувчи ва $M(0)=0$. Кўрсатиш мумкинки, $M^*(v)$ ҳам N-функция ва

$$M^{**} = (M^*)^* = M .$$

N-функцияга бошқача таъриф бериш мумкин.

Таъриф. Агар берилган $M(u)$ функцияни ушбу

$$M(u) = \int_0^{|u|} p(t)\,dt , \qquad (5)$$

кўринишда тасвирлаш мумкин бўлса, $M(u)$ функция N*-функция* деб аталади, бу ерда, $p(t)$ – ихтиёрий $t>0$ ларда $p(t)>0$, $t \geq 0$ да ўнгдан узлуксиз, камаймайдиган ва қуйидаги

$$p(0)=0, \quad p(\infty) = \lim_{t\to\infty} p(t) = \infty \qquad (6)$$

шартларни қаноатлантирувчи функция.

N-функцияларга берилган бу икки таъриф бир-бирига эквивалентдир.

$p(t)$ – ихтиёрий $t>0$ ларда $p(t)>0$, $t \geq 0$ да ўнгдан узлуксиз, камаймайдиган ва (6) шартларни қаноатлантирувчи функция бўлсин.

Қуйидаги

$$q(s) = \sup_{p(t)\leq s} t \qquad (7)$$

тенглик билан $q(s)$ функцияни аниқлаймиз.

Ушбу $q(s)$ функция ҳам $p(t)$ функция каби хоссаларга эга:

ихтиёрий $s>0$ ларда $q(s)>0$, $s\geq 0$ да ўнгдан узлуксиз, камаймайдиган ва

$$q(0)=0,\quad q(\infty)=\lim_{s\to\infty}q(s)=\infty. \qquad (8)$$

Шуни таъкидлаш лозимки, агар $p(t)$ функция узлуксиз ва монотон ўсувчи бўлса, у ҳолда $q(s)$ – бу $p(t)$ функциянинг одатий тескари бўлган функциясидир.

Таъриф. Ушбу

$$M(u)=\int_0^{|u|}p(t)dt,\quad M^*(v)=\int_0^{|v|}q(s)ds$$

функциялар *бир-бирига қўшимча* N-функциялар деб аталади.

Мисол. Ушбу

$$M_1(u)=\frac{|u|^\alpha}{\alpha},\ (\alpha>1),\ M_2(u)=e^{|u|}-|u|-1,\ M_3(u)=e^{u^2}-1.$$

функциялар N-функциялар бўлади. Мос равишда, биринчи функция учун $p_1(t)=M_1'(t)=t^{\alpha-1}$, иккинчи функция учун $p_2(t)=M_2'(t)=e^t-1,\ t\geq 0$, учунчи функция учун $p_3(t)=M_3'(t)=2te^{t^2}$.

Юқорида келтирилган N-функцияларга қўшимча бўлган N-функцияларни топамиз.

$p_1(t)=M_1'(t)=t^{\alpha-1},\ t>0$ эканлигидан

$$q_1(s)=s^{\beta-1},\quad (s\geq 0),$$

бу ерда $\frac{1}{\alpha}+\frac{1}{\beta}=1,$ ва

$$M_1^*(v)=\int_0^{|v|}q_1(s)ds=\frac{|u|^\beta}{\beta}.$$

Энди

$$M_2(u)=e^{|u|}-|u|-1$$

N-функцияга қўшимча бўлган N-функцияни ҳисоблаймиз. Бу функция учун

$$p_2(t)=M_2'(t)=e^t-1,\quad t\geq 0.$$

Бундан эса $q_2(s)=\ln(s+1),\ (s\geq 0)$ ва

$$M_1^*(v)=\int_0^{|v|}q_2(s)ds=(1+|v|)\ln(1+|v|)-|v|.$$

Ҳар доим қўшимча N-функцияларнинг формуласини ошкор кўринишда ифодалаб бўлмайди. Масалан, агар

$$M_3(u)=e^{u^2}-1$$

бўлса, у ҳолда

$$p_3(t) = M_3'(t) = 2te^{t^2}.$$

Ушбу ҳолда $q(s)$ функцияни ошкор кўринишда ифодалаб бўлмайди.

Энди Орлич фазоларига қайтамиз.

Фараз қилайлик, (T, Σ, μ) – чекли ўлчовли фазо бўлсин. N-функция $M(u)$ ни тайинлаймиз.

Ушбу

$$\int_T M(|x(t)|)d\mu < +\infty$$

шартни қаноатлантирувчи барча $x(t) \in S(T, \Sigma, \mu)$ функциялар тўпламини $L_M^0(T, \Sigma, \mu)$ (содда қилиб, L_M^0) билан белгилаймиз.

Таъриф. Ушбу $L_M^0(T, \Sigma, \mu)$ тўплам *Орлич синфи* деб аталади.

Орлич синфи чизиқли бўлмаган тўплам, яъни шундай $x \in L_M^0$ элемент топиш мумкинки, $2x \notin L_M^0$ бўлади. Равшанки, $L^\infty \subset L_M^0$.

Таъриф. Ушбу

шундай $\lambda = \lambda(x) > 0$ сон топилиб, $\int_T M(|x(t)|/\lambda)d\mu < +\infty$

шартни қаноатлантирувчи барча $x(t) \in S(T, \Sigma, \mu)$ функциялар тўплами $L_M(T, \Sigma, \mu)$ (содда қилиб, L_M) *Орлич фазоси* деб аталади.

Равшанки, $L_M^0 \subset L_M$. Қуйида ушбу тўпламлар умуман олганда тенг эмаслигини кўрамиз. L_M фазо S тўпламнинг чизиқли қисм фазоси бўлади. Ҳақиқатдан ҳам, сонга кўпайтириш амали L_M да ёпиқ. Агар

$$\int_T M(|x(t)|/\lambda_1)d\mu < \infty \quad \text{ва} \quad \int_T M(|y(t)|/\lambda_2)d\mu < \infty$$

бўлса, у ҳолда M функциянинг қавариқлигидан

$$\int_T M\left(\frac{|x(t)+y(t)|}{\lambda_1+\lambda_2}\right)d\mu \le \frac{\lambda_1}{\lambda_1+\lambda_2}\int_T M\left(\frac{|x(t)|}{\lambda_1}\right)d\mu + \frac{\lambda_2}{\lambda_1+\lambda_2}\int_T M\left(\frac{|x(t)|}{\lambda_2}\right)d\mu < +\infty \quad (9)$$

тенгсизликка эга бўламиз. Демак, $x + y \in L_M$.

M функциянинг монотон эканлигидан, L_M – (T, Σ, μ) да ФФдир.

Орлич фазоларида қуйидаги икки нормани қараймиз:

$$\|x\|_1 = \|x\|_M = \sup\left\{\int_T |xy|d\mu : \int_T M^*(y)d\mu \le 1\right\},$$

$$\|x\|_2 = \|x\|_{(M)} = \inf\left\{\lambda > 0 : \int_T M(|x(t)|/\lambda)d\mu \le 1\right\}.$$

$\|\cdot\|_1$ ва $\|\cdot\|_2$ – норма эканлигини исботлаймиз. Бевосита M^* таърифидан ушбу

$$|uv| \le M(u) + M^*(v)$$

Юнг тенгсизлигини ҳосил қиламиз.

Айтайлик, $\int_T M(|x(t)|/\lambda)d\mu < \infty$ бўлсин. Унда Юнг тенгсизлигига кўра,

$$\int_T |xy|d\mu = \lambda \int_T |x/\lambda| \cdot |y|d\mu \le \lambda \int_T M(|x/\lambda|)d\mu + \lambda \int_T M^*(|y|)d\mu \ . \qquad (10)$$

Сўнгги тенглик (10) дан $\|x\|_1 < \infty$ келиб чиқади. $L^\infty \subset L^0_{M^*}$ эканлигидан, $\|x\|_1 = 0$ бўлишидан $x = \mathbf{0}$ бўлиши келиб чиқади. $\|\cdot\|_1$ норма учун қолган хосаларни текшириш қийин эмас.

Бевосита таърифдан, $\|x\|_2 < \infty$ бўлиши келиб чиқади. Ушбу норманинг биржинслилигини текшириш қийин эмас ва учбурчак тенгсизлиги (9) тенгсизликдан келиб чиқади. Маълумки, $u > 0$ ларда $M(u) > 0$. Унда $\|x\|_2 = 0$ бўлишидан $x = \mathbf{0}$ эканлиги келиб чиқади.

(10) тенгсизликдан қуйидаги келиб чиқади:

$$\|x\|_1 \le 2\|x\|_2 .$$

Ва исботлаш мумкинки,

$$\|x\|_2 \le \|x\|_1 .$$

Демак, $\|\cdot\|_1$ ва $\|\cdot\|_2$ – нормалар эквивалент экан. Одатда, $\|\cdot\|_1$ норма *Орлич нормаси*, $\|\cdot\|_2$ норма эса *Люксембург нормаси* деб аталади.

1-теорема. L_M Орлич фазоси $\|\cdot\|_1$ ва $\|\cdot\|_2$ нормалар билан (B) ва (C) шартлар бажариладиган Банах фундаментал фазосидир.

Энди Орлич фазоларида қачон (A) шарт бажарилиши масаласини қараймиз.

$\|\cdot\|_1$ ва $\|\cdot\|_2$ нормалар эквивалентлигидан, ушбу нормалар учун (A) шарт бир вақтда бажарилади ёки бажарилмайди.

Юқорида қайт этилганидек, $L^\infty \subset L^0_M \subset L_M$. E_M орқали L^∞ фазонинг L_M фазодаги ёпилмаси (барча уриниш нуқталар тўплами) ни белгилаймиз. E_M да ҳам $\|\cdot\|_1$ ва $\|\cdot\|_2$ нормаларни қараймиз.

1-лемма. 1) Агар $\{x_n\} \subset L_M$ ва $\{x_n\}$ L_M да норма бўйича x га яқинлашса, у ҳолда $\{x_n\}$ кетма-кетлик x фукнцияга “ўртача ҳам яқинлашади”:

$$\int_T M(|x_n(t) - x(t)|)d\mu \underset{n\to\infty}{\to} 0.$$

2) агар 1) пунктдаги шартлар бажарилиб, $2x_n \in L^0_M$ $(n \in N)$ бўлса, у ҳолда $x \in L^0_M$ бўлади.

3) $E_M \subset L^0_M$.

Исбот. $M(0)=0$ эканлигидан ва M функциянинг қаварилигидан $0\le\alpha\le 1$ ларда

$$M(\alpha u)\le \alpha M(u) \qquad (11)$$

бўлиши келиб чиқади. Айтайлик, $\|x_n - x\|_2 \to 0$ бўлсин, у ҳолда $n\ge n_0$ ларда $\|x_n - x\|_2 \le 1$. $n\ge n_0$ ларда (11) тенгсизликка кўра $\left(\alpha = \|x_n - x\|_2\right)$

$$1\ge \int_T M\left(\frac{x_n - x}{\|x_n - x\|_2}\right)d\mu \ge \frac{1}{\|x_n - x\|_2}\int_T M(|x_n - x|)d\mu. \quad (12)$$

Демак, $\int_T M(|x_n - x|)d\mu \le \|x_n - x\|_2 \to 0$.

2) тасдиқ исботи ушбу тегсизликдан келиб чиқади:

$$\int_T M(|x|)d\mu \le \frac{1}{2}\int_T M(|2x - 2x_n|)d\mu + \frac{1}{2}\int_T M(|2x_n|)d\mu.$$

3) Агар $x\in E_M$ бўлса, у ҳолда шундай $\{x_n\}\subset L^\infty$ кетма-кетлик топиладики, $\{x_n\}$ кетма-кетлик x норма бўйича яқинлашади. $2x_n \subset L^\infty \subset L_M^0$ ва 2) тасдиқдан $x\in L_M^0$ бўлиши келиб чиқади.

2-теорема. E_M фазо (A) шарт бажариладиган БФФ сидир.

Исботи. Бизга E_M фазода (A) шарт бажарилишини текшириш етарли. Фараз қилайлик бундай бўлмасин.

Унда шундай $\{x_n\}\subset E_M$ кетма-кетлик топиладики, у учун $x_n \downarrow 0$ ва $\|x_n\|_2 > \delta > 0$ $(n\in N)$ бўлади.

$\|\cdot\|_2$ норманинг аниқланишига кўра ушбу хосса ўринли:

$$\int_T M(|x(t)|/\|x\|_2)d\mu \le 1. \quad (13)$$

Унда ихтиёрий $n\in N$ ларда

$$\int_T M(|x_n|/\delta)d\mu > 1 \qquad (14)$$

бўлади. Иккинчи томондан, юқоридаги леммага асосан, $\frac{x_1}{\delta}\in E_M \subset L_M^0$. У ҳолда Лебег теоремасига кўра

$$\int_T M(|x_n|/\delta)d\mu \underset{n\to\infty}{\to} 0.$$

Бу эса (14) га зид. Теорема исбот бўлди.

$M(u)$ – N-функция бўлсин. Агар $M(u)$ функция учун шундай $k>0$, $u_0\ge 0$ ўзгармаслар топилиб,

$$M(2u)\le kM(u), \ (u\ge u_0)$$

тенгсизлик ўринли бўлса, $M(u)$ функция Δ_2 *шартни қаноатлантиради* деб аталади.

3-теорема. Қуйидаги тасдиқлар эквивалент:

1) L_M фазода (A) шарт бажарилади; 2) $L_M = E_M$; 3) E_M фазода (B) шарт бажарилади; 4) $L_M = L_M^0$; 5) L_M^0 – чизиқли фазо; 6) $M(u)$ N-функция Δ_2 шартни қаноатлантиради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, L^P $(1 < p < \infty)$ фазо Орлич синфи ичида ётади. Ҳақиқатан ҳам, $M(u) = \dfrac{|u|^p}{p}$ деб олиш етарли. Унда Орлич фазосида норма L^P фазодаги нормага эквивалент.

$$\|x\|_{L^p} = p^{1/p}\|x\|_2$$

эканлигини исботлаймиз.

Агар $\int_T M\left(|x|/\|x\|_2\right)d\mu \le 1$ бўлса, у ҳолда $\int_T |x(t)|^P / \|x\|_2^P \, d\mu \le p$ бўлади. Бундан

$$\left(\int_T |x(t)|^P d\mu\right)^p \le p^{1/p}\|x\|_2.$$

Иккинчи томондан,

$$\int_T M\left(p^{1/p}|x(t)|\left(\int_T |x(t)|^P d\mu\right)^{-1/p}\right)d\mu = 1.$$

Бундан $\|x\|_{L^p} \ge p^{1/p}\|x\|_2$. Демак, $\|x\|_{L^p} = p^{1/p}\|x\|_2$.

Фойдаланилган адабиётлар

1. М.А. Красносельский, Я.Б. Рутицкий. Выпуклые функции и пространства Орлича / М.: Гос. изд-во физико-математ. литературы, 1958. - 271 с.

2. Luxemburg, W.A.J. (1955) Banach function spaces. Thesis. Technische Hogeschool te Delft.

PROFESIONAL TA’LIM TASHKILOTLARIDA FIZIKA FANNIING MEXANIKA BO‘LIMINI IZCHILLIK PRINSIPI ASOSIDA O‘QITISH

Urazbakov Alijon Djurabayevich
o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti
alijanurazbakov1974@mail.ru

O‘quvchilar bilimidagi tizimiylikning ilmiy bilishning umumiy metodlari bilan bog‘lanishini taqqoslab, L.Y.Zorina shunday deydi: “O‘quvchilarning o‘quv fanlaridan olgan bilimlari ilmiy nazariya tizimiga adikvat, ya'ni tizimiy bo‘lishi uchun fan asoslariga oid ta'lim mazmuniga o‘quv faniga oid bilimlardan tashqari maxsus metodologik bilimlarni ham kiritish lozim”. [1. 15-b]

Bo‘lajak fizika o‘qituvchisining malakali tayyorgarligi o‘quvchi tomonidan umumiy va o‘rta ta'lim fizika kursining ilmiy asoslarini chuqur o‘zlashtirilishini, fizika fani bilan uning asoslarini o‘qitishning turli bosqichlarida bayon qilish o‘rtasidagi izchillikni tushunishini ta'minlashi kerak. Biroq pedagogika oliy o‘quv yurtida o‘qitish amaliyotida bu vazifa yetarlichahal qilinmaydi, ko‘pchilik talabalar oliy o‘quv yurtida bayon qilinadigan tushunchalarga o‘tishga qiynalishadi, natijada mexanikaga oid mavzularni qamrab oladigan darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarida keltirilgan ilmiy yangiliklar va tarixiy ma’lumotlar ensiklopedik xususiyatga ega bo‘lib, ularni ma’lum ketma-ketlikda berish zaruriyati tug‘ilganligi aniqlandi. Bunday qiyinchiliklarning yuzaga kelishi umumiy va nazariy fizika, fizika o‘qitish metodikasi kurslarini o‘qitishda bu kurslar o‘rtasidagi izchillikni amalga oshirishga, shuningdek maktab ta’limidan boshlab oliy o‘quv yurtidagi butun fizika ta’lim tizimidamazmun va metodlarning birlashtirib olib borilishiga yetarlicha e’tibor qaratilmasligidadir. [1. 26-b]

Izchillik prinspining mohiyati shundan iboratki, sistema biror yangi holatga o‘tgandauning ba’zi elementlariyoki xarakteristikalarining saqlanib qolishidir. Ilmiy bilishda izchillik, moslik prinsiplari bilan bog‘liq ravishda, didaktikada esa turli tipdagi maktablarning har xil fan o‘qituvchilari ish faoliyatining mazmunini ishlab chiqishga qo‘yiladigan talablar sifatida qarash mumkin. Mazmun jihatdan u, masalan, fizikani bosqichma-bosqich o‘qitishda ortiqcha vazifa berib yuborishni bartaraf etishning dastlabki prinsipi, bir tipdagi maktabdan boshqasiga o‘tishda fizik bilim asosini saqlab qolish va rivojlantirish, dasturlarga amaliy xususiyatga ega, kasbga yo‘naltirilgan, qo‘shimcha materialni kiritishga asoslanuvchi ta’limning yagona saviyasini saqlashga qo‘yiladigan talablar sifatida namoyon bo‘ladi. Izchillikprisipining qo‘llanilishi bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarning bilim, malaka va ko‘nikmalarini, o‘zlashtirishlarini hisobga olishni, shuningdek metodikaning invariant prinsiplarini birlashtirish va fanlararo aloqalar prinsiplarini hisobga olishni talab qiladi.

E.A.Baller izchillikni falsafiy kategoriya sifatida to‘liqroq qarab chiqqan bo‘lib, u quyidagicha tarif beradi - “Izchillik buham voqelik, ham bilish rivojlanishining turli bosqichlari va pog‘onalari orasidagi bog‘lanish bo‘lib, uning mohiyati yaxlitning u yoki bu elementlarining saqlanishidan yoki yaxlitni tizim sifatida o‘zgartirilishida uni tashkil qilishning alohida jihatlarining saqlanishidan iboratdir. Izchillik hozirgi zamonni o‘tmish hamda kelajak bilan bog‘lashi bilany axlitning barqarorligini belgilab beradi”. Shunday qilib, zamonaviy falsafada rivojlanishdagi izchillik birgina ma'noda tushuniladi: izchillik moddiy ob’yektni rivojlantirish jarayonida eskining ba’zi elementlarining yangida saqlanib qolishini bildiradi.

Falsafiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida o‘qitishda izchillik muammosi uchun asosiy qoidalarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Izchillik tushunchasi tabiatda, jamiyatda va fikrlashda ob’yektiv mavjud bo‘lgan rivojlanishni aks ettiradi,ham rivojlanishdagi bog‘lanishlarni, ham ana shu bog‘lanishlarni rivojlanishini tavsiflaydi. O‘qitish, ta’lim olish va o‘rganish nazariyasi bo‘lmish didaktika bu jarayonlarni rivojlanishini tavsiflashi kerak. Demak, izchillik ular uchun ham xosdir.Bu esa izchillik tushunchasi didaktik ham bo‘lishi kerakligini bildiradi.

2. Izchillik falsafiy kategoriya bo‘lib, boshqa falsafiy kategoriyalar bilan ham bog‘liq: “Izchillik” va “Umumlashtirish”, “Izchillik” va “Intetdiseplinar”, “Izchillik” va “Tizimlashtirish” tushunchalarining o‘zaro bog‘lanishini didaktik jihatdan tahlil qilish o‘ziga xos qiziqish uyg‘otadi.

3. Rivojlanishda miqdoriy va sifat bosqichlarini mavjudligi izchillik va umumlashtirish tushunchalari orasidagi bog‘lanish asosida bilishda izchillik turlarini bilishni rivojlantirish darajalari bilan mos ravishda qarab chiqish imkonini beradi. Demak, bunday yondashuvni didaktik tadqiqotga ham ko‘chirish mumkin.

4. Izchillik, falsafiy kategoriya bo‘lgani uchun, uni pedagogik, didaktik darajadagi tadqiqotlarda qo‘llashda, normativ funksiyani bajaradi, ya’ni ushbu tadqiqotlarda izchillik metodologik prinsip rolini bajaradi.

Yuqorida aytilganlarni, umumlashtirib izchillikka quyidagicha ta’rif berish mumkin: o‘qitishdagi izchillik turli bosqichlardagi bilim, ko‘nikma va malakalarning rivojlanishi borasidagi bog‘lanishini ifodalaydi, ya’ni o‘qitishning oldidagi bosqichda o‘zlashtirilgan bilimlar saqlanadi va ushbu bosqichda yangi bilimlarni shakllantirishda ishlatiladi. Natijada eski va yangi bilimlar o‘zaro ta’sirlashib, yagona yahlit bilimni hosil qiladi. [2. 12-b]

Izchillik prinsipining qo‘llanilishi bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirishlarini hisobga olishni, shuningdek metodikaning invariant prinsiplarini birlashtirish va interdiseplinar aloqalar prinsiplarini hisobga olishni talab qiladi. Izchillik g‘oyasiga dialektik yondoshishni Gegel amalga oshirgan. U inkorni inkor qonunini ishlab chiqish jarayonida shuni ko‘rsatdiki, inkor qilish-eskini butunlay yo‘q qilish emas, har doim yangida eskining elementlari saqlanib qoladi, bu saqlanib qolgan elementlar keyinchalik rivojlanishning asosini tashkil qiladi. Dialektik materializmning asoschilari Gegel dialektikasini ijodiy rivojlantirib, izchillikni tabiat va jamiyatning rivojlanishiga tegishli ob’yektiv qonuniyat sifatida qarashgan.

Keltirilgan fikrlar asosida fizika o‘qitishda izchillik prinsipining amalga oshirilishi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Shuning uchun ham fizika o‘qitishda izchillik prinsipining didaktik asoslarini to‘liqroq ochib berish uchun falsafada, fizika fanida va o‘qitishda izchillik muammosining mohiyatini aniqlab olishimiz darkor.

Profesional ta’limda o‘qitish nafaqat o‘quvchilarning zamonaviy bilimlarni chuqur tushunishlarini ta’minlashi, balki asosiy fizik tushunchalar va qonuniyatlarni mustahkam va chuqur o‘zlashtirishlarini, ularni o‘qitishning turli bosqichlarida o‘qitilish izchilligini ham ta’minlashi kerak. Akademik litseylarning o‘quv dasturiga yozilgan tushuntirish xatida ham shunday yozilgan: “Umumiy va nazariy fizika kurslari bo‘lajak o‘qituvchi maxsus fizika ta’limi yagona tizimining bosqichlari hisoblanganligi uchun bu kurslarning izchilligi ta’minlanishi kerak”.

Masalan, mexanika bo‘limini o‘qitishda izchillik bu sohaning rivojlanishi bilan, ya’ni Nyuton mexanikasining yaratilishi va uning rivojlanishi yo‘nalishida bayon qilinishi maqsadga muvofiqdir. Bunday izchillikni fizikaning boshqa bo‘limlarida ham amalga oshirish mumkin. Shu o‘rinda mexanika bo‘limini o‘qitishda tekis va notekis harakat, to‘g‘ri chiziqli va egri chiziqli harakat, jismlarning erkin tushishi, Nyuton qonunlari, og‘irlik kuchi, butun olam tortishish qonuni kabi mavzularni takrorlagan va eslagan holda o‘rganish ketma-ketligini saqlash lozim. Bunday ketma-ketlik ma’lum ma’noda sabab-oqibat bog‘lanishini ham o‘zida aks ettiradi. [4. 59-b]

Mexanika bo‘limi fizikaning shunday bo‘limiki, bu bo‘limni o‘rganmay turib, fizikaning keyingi bo‘limlarini o‘rganib bo‘lmaydi. Chunki, mexanika bo‘limiga oid tushunchalar va qonuniyatlar fizikaning boshqa bo‘limlarini o‘rganishda ilmiy asos bo‘lib hizmat qiladi. Bu

fikrlarimiz “Moslik prinsipini eski tasavvurlarning chegarasini aniqlash asosida yangi bilimlarni rivojlantirish prinsipi sifatida qarash kerak” degan xulosaga mos keladi.

Interdiseplinar bog‘lanishlarda izchillik prinsipini ko‘rishimiz mumkin. Ya’ni, bunda profesional ta’limning fizika kurslarida olingan bilimlarni takomillashtirilgan holda chuqurroq o‘qitilishi uchun interfaol metodlar va axborot texnologiyalaridan foydalanildi.

Bu jarayonda izchillikni to‘liqroq ta’minlash uchun o‘quvchilarning yoshi, psixologik va fiziologik xususiyatlarini ham e’tiborga olinadi. Masalan, 7-sinf fizika kursida aylanma harakat dinamikasi mavzusida aylanma harakat haqidagi dastlabki ma’lumotlar, tebranish davri va chastotasi, chiziqli va burchak tezlik, aylanma harakatda tezlik, tezlanish va ularning yo‘nalishlari kabi tushunchalar o‘rgatiladi. Bu tushunchalarga tayangan holda inersiya momenti, kuch momenti, Shteyner teoremasi, aylanma harakat qilayotgan jismning kinetik energiyasi kabi tushunchalar kiritiladi. Bundan tashqari, mexanikaning “Suyuqliklar va gazlar mexanikasi” qismi umumta’lim maktablarida suyuqlik va gazlarning trubalardagi harakati, laminar va turbulent oqimlar, suyuqlikning harakat tezligi, suyuqlik ichidagi bosim kabi tushunchalar bilan berilgan bo‘lsa, aniq fanlar yo‘nalishidagi akademik litseylarda esa dastlabki tushunchalarga qo‘shimcha ravishda qovushqoq suyuqlikning oqishi, Puazel qonuni, Stoks formulasi, samolyot qanotining ko‘tarish kuchi, tutash idishlar, gidrostatik bosim, paskal qonuni, gidrostatik paradoks, gidravlik press, suyuqlik va gazlar uchun Arximed qonuni, jismlarning suzish sharti, siqilmaydigan suyuqlik uchun uzluksizlik tenglamasi, harakatlanuvchi suyuqlik va gazlarda bosim, Bernulli tenglamasi, normal atmosfera bosimi, atmosfera bosimining balandlikka bog‘liqligi kabitushunchalar ham o‘rgatiladi.

Maktab yoshidagi o‘quvchilarning asosiy faoliyati o‘yin hisoblanib, ularga mavzuning hayotga bog‘liq tomonlarini ochib berishga harakat qilish kerak, Profisional ta’lim o‘quvchilariga esa turli masalalar bo‘yicha baxs va munozaralar tarzida o‘tilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Chunki, bu davrda o‘quvchilar to‘la ravishda mantiqiy tafakkurga ega bo‘ladilar, nazariy fikr yuritib, o‘zlarini-o‘zlari tahlil eta oladilar. [3. 17-b]

Demak, yuqorida keltirilgan fikrlardan ko‘rinib turibdiki, fizika fanida izchillikning roli muhimdir. Fizika fanining rivojlanishidagi izchillikni amalga oshirishga aniq misol sifatida, moslik prinsipini ko‘rsatish mumkin. Bu prinsip fizika fani taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Chunki bu prinsipga asosan har qanday yangi yaratilgan nazariyadan, ma‘lum shartlar bajarilganda, undan avvalgi nazariyaning tajribada tasdiqlagan natijalari kelib chiqishi kerak. Moslik prinsipi klassik nazariya tushunchalarini to‘laqonli ishlatishga intiladi.

Xulosa qilib aytganda, moslik prinsipini, yangi bilimlarni rivojlanish prinsipi sifatida qarab, u eski tasavvurlarni qo‘llanish chegarasini aniqlashga asoslanadi. Profesional ta‘limda interdiseplinar bog‘lanish nafaqat izchillik, balki moslik prinsipi orqali ham bog‘langan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Saidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiya. Toshkent – 2003-y, 119 b.

2. Jo‘rayevM. Fizika o‘qitishda statistik g‘oyalar. Metodik qo‘llanma. Toshkent. “O‘qituvchi”.1996-yil, 104 b.

3. Davletshin M. G., Do‘stmuhammedova Sh., To‘ychiyeva S., Mavlonov M., Jumabayeva M. Yosh davrlar va pedagogik psixologiya (o‘quv qo‘llanma). Toshkent – 2009-yil, 130 b.

4. Saidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiya. Toshkent – 2003-y, 119 b.

5. http://www.ziyonet.uz/fizika/mexanika /

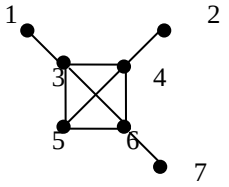

ЭКСТРЕМАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ НА ГРАФАХ

Эшниязов Абдумалик Искандарович, Холматов Кахрамон Холмуротбой угли
д.ф.ф.-м.н. (PhD), доцент
магистр

Аннотация: В статье предложены основные факты, касающиеся экстремальных задач теории графов, приведены основные теоремы с доказательствами. Показана достижимость оптимальных решений этих задач в рамках фрагментарной модели. Предложены приближенные алгоритмы поиска решений методом Прима.

Ключевые слова: Независимые множества, клики, вершинные покрытия, паросочетания, оптимальные каркасы, алгоритм Прима.

Abstract. The article proposes the main facts concerning extremal problems of graph theory, gives the main theorems with proofs. The attainability of optimal solutions to these problems within the framework of a fragmentary model is shown. Approximate algorithms for finding solutions by the Prim method are proposed.

Keywords: Independent sets, cliques, vertex covers, matchings, optimal skeletons, Prim's algorithm.

Независимым множеством вершин графа называется любое множество попарно не смежных вершин, т.е. множество вершин, порождающее пустой подграф. Независимое множество называется *максимальным*, если оно не является собственным подмножеством другого независимого множества, и *наибольшим*, если содержит наибольшее количество вершин. Число вершин в наибольшем независимом множестве графа G обозначается через $\alpha(G)$ и называется *числом независимости* графа. Задача о независимом множестве состоит в нахождении наибольшего независимого множества .

Кликой графа называется множество вершин, порождающее полный подграф, т.е. множество вершин, каждые две из которых смежны. Число вершин в клике наибольшего размера называется *кликовым числом* графа и обозначается через $k(G)$. Очевидно, задача о независимом множестве трансформируется в задачу о клике и наоборот простым переходом от данного графа G к дополнительному графу $\overline{G}$, так что $\alpha(G) = k(\overline{G})$.

Вершинное покрытие графа – это такое множество вершин, что каждое ребро графа инцидентно хотя бы одной из этих вершин. Наименьшее число вершин в вершинном покрытии графа G обозначается через $\beta(G)$ и называется *числом вершинного покрытия* графа.

В графе на рисунке 1 наибольшим независимым множеством является множество {1,2,5,7}, наибольшей кликой – множество {3,4,5,6}, наименьшим вершинным покрытием – множество {3,4,6}.

Между задачами о независимом множестве и о вершинном покрытии тоже имеется простая связь благодаря следующему легко устанавливаемому факту.

Теорема 1. *Подмножество U множества вершин графа G является вершинным покрытием тогда и только тогда, когда $VG - U$ – независимое множество.*

В частности, отсюда следует, что $\alpha(G)+\beta(G)=n$ для любого графа G с n вершинами.

Таким образом, все три задачи тесно связаны друг с другом. Далее рассмотрим задачу о независимом множестве.

Пусть G – граф, в котором требуется найти наибольшее независимое множество. Выберем в нем произвольную вершину a и пусть A – множество всех вершин графа, смежных с a, B – множество всех вершин, не смежных с a. Обозначим через G_1 подграф, получающийся удалением из графа G вершины a, а через G_2 подграф, получающийся удалением из G всех вершин множества $A\cup\{a\}$. Иначе говоря, G_1 – подграф графа G, порожденный множеством $A\cup B$, а G_2 – подграф, порожденный множеством B (см. рисунок 2).

Рис. 2

Пусть X – какое-нибудь независимое множество графа G. Если оно не содержит вершину a, то оно является независимым множеством графа G_1, если же $a\in X$, то множество $X-\{a\}$ является независимым множеством графа G_2. Таким образом, задача о независимом множестве для графа G свелась к решению той же задачи для двух графов меньшего размера. Это приводит к рекуррентному уравнению для числа независимости:

$$\alpha(G)=\max\{\alpha(G_1),\alpha(G_2)+1\}$$

и к рекурсивному алгоритму для нахождения наибольшего независимого множества графа G: найдем наибольшее независимое множество X_1 графа G_1, затем наибольшее независимое множество X_2 графа G_2 и выберем большее из множеств X_1 и $X_2\cup\{a\}$. В целом процесс решения задачи можно при этом интерпретировать как исчерпывающий поиск в возникающем дереве подзадач, т.е. подграфов. Каждой вершине этого дерева соответствует некоторый граф, сыновьям вершины – два подграфа этого графа, корню – исходный граф. Листьям дерева соответствуют графы, для которых задача решается непосредственно, без сведения к подзадачам. В простейшем случае это могут быть графы с пустым множеством вершин, но при этом количество листьев будет максимальным. Можно доводить разложение на подзадачи до графов с пустым множеством ребер, при этом листьев в дереве станет меньше, но потребуется для каждого встречающегося графа проверять наличие в нем ребер. Число листьев зависит от того, в каком порядке рассматриваются вершины графа, но оно во всяком случае не меньше, чем число максимальных независимых множеств у графа, так как каждое из этих множеств будет соответствовать некоторому листу. Так, для графа pK_2, т.е. графа, состоящего из p компонент связности, каждая из которых изоморфна графу K_2, в дереве подзадач будет в лучшем случае 2^p листьев.

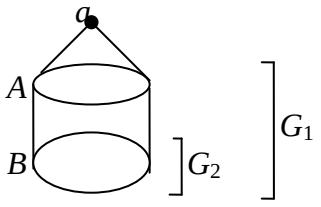

Паросочетанием в графе называется множество ребер, попарно не имеющих общих вершин. Задача о паросочетании состоит в том, чтобы в данном графе найти

паросочетание с наибольшим числом ребер. Это число для графа G будем обозначать через $\pi(G)$. *Реберным покрытием* графа называется такое множество ребер, что всякая вершина графа инцидентна хотя бы одному из этих ребер. Наименьшее число ребер в реберном покрытии графа G обозначим через $\rho(G)$. Заметим, что реберное покрытие существует только для графов без изолированных вершин.

Определение паросочетания похоже на определение независимого множества вершин, паросочетание иногда так и называют – независимое множество ребер. Эта аналогия усиливается еще тесной связью между реберными покрытиями и паросочетаниями, подобно тому, как связаны между собой вершинные покрытия и независимые множества. Даже равенство, количественно выражающее эту связь, имеет точно такой же вид (напомним, что числа независимости $\alpha(G)$ и вершинного покрытия $\beta(G)$ связаны равенством $\alpha(G)+\beta(G)=n$). Приведем доказательство этого факта, так как оно имеет алгоритмическое значение – показывает, как каждая из двух задач сводится к другой.

Теорема 2. *Для любого графа G с n вершинами, не имеющего изолированных вершин, справедливо равенство* $\pi(G)+\rho(G)=n$.

Доказательство. Пусть M – наибольшее паросочетание в графе G. Обозначим через W множество всех вершин графа, не покрытых ребрами этого паросочетания. Тогда $|W|=n-2\pi(G)$. Очевидно, W – независимое множество (иначе M не было бы наибольшим). Выберем для каждой вершины из M какое-нибудь инцидентное ей ребро. Пусть F – множество всех выбранных ребер. Тогда $M\cup F$ – реберное покрытие и $|M\cup F|=n-\pi(G)$, следовательно, $\rho(G)\le n-\pi(G)$.

Обратно, пусть C – наименьшее реберное покрытие графа G. Рассмотрим подграф H графа G, образованный ребрами этого покрытия. В графе H один из концов каждого ребра является вершиной степени 1 (ребро, каждая вершина которого инцидентна по крайней мере еще одному ребру, можно было бы удалить из C, оставшиеся ребра по-прежнему покрывали бы все вершины). Отсюда следует, что каждая компонента связности графа H является звездой (звезда – это дерево, у которого не более одной вершины степени больше 1). Так как в любом лесе сумма количеств ребер и компонент связности равна числу вершин, то число компонент связности в графе H равно $n-\rho(G)$. Выбрав по одному ребру из каждой компоненты, получим паросочетание. Отсюда следует, что $\pi(G)\ge n-\rho(G)$. □

Пусть G – граф, M – некоторое паросочетание в нем. Ребра паросочетания будем называть *сильными,* остальные ребра графа – *слабыми*. Вершину назовем *насыщенной,* если она инцидентна какому-либо ребру паросочетания, в противном случае *ненасыщенной*,. На рисунке 3 слева показан граф и в нем выделены ребра паросочетания $M=\{(2,3),(4,5),(7,8)\}$. Вершины 1 и 5 – ненасыщенные. Заметим, что к этому паросочетанию нельзя добавить ни одного ребра, т.е. оно максимальное. Однако оно не является наибольшим. В этом легко убедиться, если рассмотреть путь 5,6,8,9,10,7,3,4 (показан пунктиром). Он начинается и оканчивается в ненасыщенных вершинах, а вдоль пути чередуются сильные и слабые ребра. Если на этом пути превратить каждое сильное ребро в слабое, а каждое слабое – в сильное, то получится новое паросочетание,

показанное на рисунке справа, в котором на одно ребро больше. Увеличение паросочетания с помощью подобных преобразований – в этом и состоит суть метода чередующихся цепей.

Рис.3

Сформулируем необходимые понятия и докажем теорему, лежащую в основе этого метода чередующихся цепей. *Чередующейся цепью* относительно данного паросочетания называется простой путь, в котором чередуются сильные и слабые ребра (т.е. за сильным ребром следует слабое, за слабым – сильное). Чередующаяся цепь называется *увеличивающей*, если она соединяет две ненасыщенные вершины. Если M – паросочетание, P – увеличивающая цепь относительно M, то легко видеть, что $M \otimes P$ – тоже паросочетание и $|M \otimes P| = |M| + 1$.

Теорема 3. *Паросочетание является наибольшим тогда и только тогда, когда относительно него нет увеличивающих цепей.*

Доказательство. Если есть увеличивающая цепь, то, поступая так, как в рассмотренном примере, т.е. заменяя вдоль этой цепи сильные ребра на слабые и наоборот, мы, очевидно, получим большее паросочетание. Для доказательства обратного утверждения рассмотрим паросочетание M в графе G и предположим, что M не наибольшее. Покажем, что тогда имеется увеличивающая цепь относительно M. Пусть M' – другое паросочетание и $|M'| > |M|$. Рассмотрим подграф H графа G, образованный теми ребрами, которые входят в одно и только в одно из паросочетаний M, M'. Иначе говоря, множеством ребер графа H является симметрическая разность $M \otimes M'$. В графе H каждая вершина инцидентна не более чем двум ребрам (одному из M и одному из M'), т.е. имеет степень не более двух. В таком графе каждая компонента связности – путь или цикл. В каждом из этих путей и циклов чередуются ребра из M и M'. Так как $|M'| > |M|$, то имеется компонента, в которой ребер из M' содержится больше, чем ребер из M. Это может быть только путь, у которого оба концевых ребра принадлежат M'. Легко видеть, что относительно M этот путь будет увеличивающей цепью. □

Для решения задачи о паросочетании остается научиться находить увеличивающие цепи или убеждаться, что таких нет. Тогда, начиная с любого паросочетания (можно и с пустого множества ребер), можем строить паросочетания со все увеличивающимся количеством ребер до тех пор, пока не получим такое, относительно которого нет увеличивающих цепей. Оно и будет наибольшим. Известны эффективные алгоритмы, которые ищут увеличивающие цепи для произвольных графов, но они достаточно сложны. Рассмотрим более простой алгоритм, решающий эту задачу для двудольных графов.

Пусть $G = (A, B, E)$ – двудольный граф, M – паросочетание в G, X и Y – множества ненасыщенных вершин соответственно в долях A и B. Всякая

увеличивающая цепь, если такая имеется, соединяет вершину из A с вершиной из B. Ориентируем ребра графа G следующим образом: всякое слабое ребро в направлении от A к B, а всякое сильное – в направлении от B к A. Полученный орграф обозначим через $\vec{G}$. Очевидно, что увеличивающая цепь в графе G существует тогда и только тогда, когда в графе $\vec{G}$ имеется ориентированный путь из какой-либо вершины $x \in X$ в какую-либо вершину $y \in Y$. Такой путь можно найти (или убедиться в его отсутствии) простым поиском в ширину.

Задача об оптимальном каркасе (стягивающем дереве) состоит в следующем. Дан обыкновенный граф $G = (V, E)$ и весовая функция на множестве ребер $w: V \to \mathbf{R}$. Вес множества $X \subseteq E$ определяется как сумма весов составляющих его ребер. Требуется в графе G найти каркас максимального веса. Обычно рассматривают задачу на минимум, но это не существенно – она преобразуется в задачу на максимум, если заменить функцию w на $-w$. В этом разделе будем предполагать, что граф G связен, так что решением задачи всегда будет дерево.

Для решения задачи об оптимальном каркасе известно несколько жадных алгоритмов. Рассмотрим один из них, известный под названием *алгоритм Прима*. В этом алгоритме на каждом шаге рассматривается частичное решение задачи, представляющее дерево. Вначале это дерево состоит из единственной вершины, в качестве этой вершины может быть выбрана любая вершина графа. Затем к дереву последовательно добавляются ребра и вершины, пока не получится остовное дерево, т.е. каркас. Для того, чтобы из текущего дерева при добавлении нового ребра опять получилось дерево, это новое ребро должно соединять вершину дерева с вершиной, еще не принадлежащей дереву. Такие ребра будем называть *подходящими* относительно рассматриваемого дерева. «Жадность» алгоритма состоит в том, что на каждом шаге из всех подходящих ребер выбирается ребро наименьшего веса. Это ребро вместе с одно новой вершиной добавляется к дереву. Если обозначить через U и F множества вершин и ребер строящегося дерева, а через W множество вершин, еще не вошедших в это дерево, то алгоритм Прима можно представить следующим образом.

Алгоритм 1. *Построение оптимального каркаса методом Прима*

1 $U := \{a\}$, где a – произвольная вершина графа

2 $F := \varnothing$

3 $W := V - \{a\}$

4 **while** $W \neq \varnothing$ **do**

5 найти ребро наибольшего веса $e = (x, y)$ среди всех таких ребер, у которых $x \in U$, $y \in W$

6 $F := F \cup \{e\}$

7 $U := U \cup \{y\}$

8 $W := W - \{y\}$

Докажем, что алгоритм Прима на самом деле строит оптимальный каркас. Дерево F назовем *фрагментом*, если оно является подграфом графа G и существует такой оптимальный каркас T_0 графа G, что F является подграфом графа T_0.

Теорема 4. *Если F – фрагмент, e – подходящее ребро наибольшего веса относительно F, то $F \cup \{e\}$ – фрагмент.*

Доказательство. Пусть T_0 – оптимальный каркас, содержащий F в качестве подграфа. Если ребро e принадлежит T_0, то $F \cup \{e\}$ – подграф T_0 и, следовательно, фрагмент. Допустим, e не принадлежит T_0. Если добавить ребро e к дереву T_0, то образуется цикл. В этом цикле есть еще хотя бы одно подходящее ребро относительно F (никакой цикл, очевидно, не может содержать единственное подходящее ребро). Пусть e' – такое ребро. Тогда подграф $T_0' = T_0 - e' + e$, получающийся из T_0 удалением ребра e' и добавлением ребра e, тоже будет деревом. Так как $w(e') \le w(e)$, то $w(T_0') \ge w(T_0)$. Но T_0 – оптимальный каркас, следовательно, $w(T_0') = w(T_0)$ и T_0' – тоже оптимальный каркас. Но $F \cup \{e\}$ является подграфом графа T_0' и, следовательно, фрагментом. □

Дерево, состоящее из единственной вершины, очевидно, является фрагментом. Из теоремы 4 следует, что если после некоторого количества шагов алгоритма Прима дерево F является фрагментом, то оно будет фрагментом и после следующего шага. Следовательно, и окончательное решение, полученное алгоритмом, будет фрагментом, т.е. оптимальным каркасом.

Список использованной литературы:

1. Алексеев В.Е., Таланов В.А. Графы. Модели вычислений. Алгоритмы.– Н.Новгород, ННГУ, 2005. 307 с.

2. Зыков А.А. Основы теории графов.– М.: Вузовская книга, 2004. 664 с.

3. Касьянов В.Н., Евстигнеев В.А. Графы в программировании: обработка, визуализация и применение.– СПб.: БХВ-Петербург, 2003. 1104 с.

4. Галкина В. А Дискретная математика. Комбинаторная оптимизация на графах - М.: Издательство “Гелиос АРВ”, 2003. – 232 с.

5. Extremal problems on graphs, directed graphs and hypergraphs. T.D.Townsend School of Mathematics The University of Birmingham, August 2015, 232 P.

GEOMETRIYA FANINI MUSTAQIL O‘RGANISHDA ZAMONAVIY MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Atamuradova Dilshoda Ravshankulovna
Toshkent Davlat Pedogogika universiteti O‘qituvchi
dilshodaatamuradova09@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’lim tashkiloti talabalarining geometriya fanini “umumiy topologiya” bo‘limi o‘quv mashg‘ulotlarini mustaqil o‘zlashtirishlarida zamonaviy muammolar va ularning yechimlari bo‘yicha qisqacha tavsiyalar berib o‘tildi.

Tayanch so‘zlar: Mustaqil ta’lim, zamonaviy pedagogik texnologiya, axborot, ilmiy va ijodiy izlanishlar, ilmiy natija.

Bugungi kunda talabalar zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikasiya texnololgiyalari davrida o‘quv mashg‘ulotlari jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalari yordamida bilim olishi, o‘z-o‘zini tarbiyalashi va o‘zining mutaxassislik darajasini muntazzam oshirib borishlari uchun mustaqil ta’lim texnologiyalardan foydalanishlari zarur. Mustaqil ta’lim samaradorligi ta’lim oluvchilarning mustaqil bilim egallash davrida egallagan bilim ko‘nikma va malakalarini hayotda tadbiq eta olishlarida, amaliyotda qo‘llay bilishlarida namayon bo‘ladi. Oliy ta’lim jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalar majmuidan foydalanish talabalarning bilim o‘zlashtirishida yuqori natijalarga olib keladi.

Ananaviy ta’limda o‘qituvchi yoki darslik manbai bo‘lsa, zamonaviy shaxsga yo‘naltirilgan ta’limda professor - o‘qituvchilarning vazifasi talabalarning faolligini oshirish faoliyatini tashkil etish, ularning o‘quv bilim faoliyatini yo‘naltirib boshqarib borishdan iborat. Oliy ta’lim tashkiloti talabasini mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini shakllantirishda reja asosida, asta-sekin murakkablashib, yuqorilab boradigan bosqichli shaklda tashkil etilishi lozim.

I-bosqich. Mustaqil ishlar professor-o‘qituvchining topshirig‘i va ko‘rsatmalariga ko‘ra bajariladi.

II-bosqich. Tanlangan mavzu bo‘yicha dars ishlanmasi rejasini tayyorlash asosida bajariladi.

III-bosqich. Ilmiy va ijodiy izlanishlar talab etadigan darajada bajariladi.

IV-bosqich. Eng yuqori ijodiy va intellekt xarakterdagi ilmiy ishlar darajasida tashkillashtiriladi.

Oliy ta’limda mustaqil ta’limni rejali va bosqichma-bosqich tashkillashtirishdan maqsad, bo‘lajak mutaxassislarni yetuk va barkamol, o‘z sohasininmg mutaxassislari bo‘lishi, mustaqil fiklash qobilyatini rivojlantirishga hamda ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Talabalar mustaqil ta’lim olish mobaynida shu fan sohasiga oid axborotlarni to‘plash, o‘zlashtirish, tahlil qilish, umumlashtirish, mustahkam bilimga, barqaror malaka va ko‘nikmalarga aylantirish kabi vazifalarni bajaradilar.

Respublikamizning oliy ta’lim tashkilotlarida talabalarni pedagogik texnologiyalarga asoslangan, mustaqil ta’lim jarayonini shakllantirishga doir ko‘plab ishlar amalga oshirilgan bo‘lsada, tadqiqot davomida o‘quv fanini mustaqil o‘rganishni tashkil etish, nazorat qilish, amalga oshirish bilan bog‘liq qator pedagogik muammolar mavjudligini ko‘rsatdi. Bular quydagilardan iborat:

1). Talabalarda mustaqil ta’limni tashkil etishda amalga oshirish, nazorat qilish masalasi ilmiy-pedagogik muammo darajasida o‘rganilmagan.

2). Talabalarni mustaqil ta’lim olishdagi ehtiyojlari o‘ganilgan bo‘lsada, mustaqil o‘rganish uchun sharoitlar yaratish zarurligi asoslanmagan.

3). Talabalarni o‘quv fanini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishdagi tayorgarligi zamon talabi darajasida emas.

4). Talabalarda mustaqil bilim olish bo‘yicha ko‘nikma va malaka shakllanmagan.

5). Talabalar o‘quv fanini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishga oid o‘quv-uslubiy adabiyotlar, yuriqnomalar, tavsiyalar,ishlanmalar va ko‘rsatmalar etarli darajada emas.

Shunday ekan talabalarni mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishni quyidagi bosqichlar yordamida amalga oshirib borish lozim.

1). Talabalarni mustaqil o‘rganish ko‘nikma - malakalarini o‘rganish va tahlil qilish;

2). Talabalarni mustaqil ta’lim mazmunini belgilash va mustaqil ishlarini bajarish texnololgiyasini ishlab chiqish;

3). O‘quv fani asosida talabalarni dars davomida va darsdan tashqari vaqtlarida mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishda o‘quv yuklamasi va aniq vaqt hajmini belgilash;

4). Talabalarda didaktik jarayonni amalga oshirish uchun mustaqil ta’lim shakllarini va unga mos o‘qitish vositalarini tanlash;

5). Talabalarda didaktik maqsadni amalga oshirish va shakllantirish uchun mustaqil o‘rganishdagi qiziqishlarini amalga oshiradigan metodik tavsiyalar, ishlanmalar va annimatsion dasturlar ishlab chiqish;

6). Talabalar fan doirasida berilgan o‘quv adabiyotlarini o‘zlashtirish, mustaqil ta’lim olish;

7). Zamonaviy pedagogik texnologiyardan foydalanish ko‘nikmalarini doimiy rivojlantirib borish va uni nazorat qilish;

8). Talabalarni mustaqil ta‘lim mazmunini ishlab chiqish, amalyotlar, uy vazifalar va mustaqil o‘rganishni optimal rejalashtirish;

9). Talabalarda rejalashtirilgan, mustaqil o‘rgangan bilim, ko‘nikma va malakalarini sinovdan o‘tkazish;

Ko‘rsatib o‘tilgan muammolarni ijobiy natijaga ega bo‘lishini ta’minlash talabalarda geometriya fanining “Umumiy topologiya” bo‘limi tushunchalarini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni samarali qo‘llash muvaffaqiyatini kafolatlaydi.

Talabalarda “Umumiy topologiya” tushunchalarini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishda quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq.

- Talabalarni “Umumiy topologiya” o‘quv mashg‘ulotlarini mustaqil o‘rganishlari va fan doirasida ilmiy natijalarga erishishlari uchun reja bo‘yicha maxsus qo‘llanma va mezon yaratish, talabalarni ilmiy va mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish;
- Oliy ta’lim tashkilotlarida talabalarni mustaqil o‘rganishlari “Umumiy topologiya” fan doirasida bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish, ko‘proq fan bo‘yicha ma’lumotga ega bo‘lishlari uchun o‘quv darslaridan tashqari vaqtlarida axborot va zamonaviy texnologiyalardan sifatli, samarali foydalanishni ta’minlash;
- Talabalarga “Umumiy topologiya” o‘quv mashg‘ulotlari bo‘yicha jumboqli, muammoli vaziyatlarni taqdim etish;
- Ko‘rsatilgan muammolarning yechimini topishning oddiy, qulay usullarini o‘ylab topish, didaktik adabiyotlarni yangi ma’lumotlar bo‘yicha yangilash;
- Mustaqil o‘rganishni shakllantirishda axborot texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha dastur va tavsiyalar tuzish, ulardan mustaqil foydalanishga erishish;
- Talabalarda “Umumiy topologiya” oquv mashg‘ulotining zamonaviy pedagogik texnologiyalarining nazariy asoslari bilan tanishtirish;
- Talabalarda “Umumiy topologiya” o‘quv mashg‘uloti bo‘yicha tezkor ta’lim jarayoni va xizmatini amalda qo‘llash;
- Ta’lim subyektlarini texnikaviy ma’lumotlarini oshirish;
- Talabalarda “Umumiy topologiya” tushunchalarini mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirish uchun har bir talaba darsdan tashqari vaqtlarida mustaqil bilim olish, mustaqil

ishlash, mutaxassislik darajasini muntazzam oshirib borish va o‘zini tarbiyalash ehtiyojini faollashtirish;

- Har bir fan-ta’lim jarayonini insonparvarlik andozalari asosida tashkil etish ko‘nikmasini shakllantirish;

Yuqoridagi muammolarni ijobiy yechimini topishda muayyan samaradorlikka erishish bilan birga yetuk va barkamol shaxs, o‘z sohasining mutaxassisini tarbiyalashga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S. Alixanov Matematika o‘qitish metodikasi. – Toshkent “O‘qituvchi”, 2008. – 90 b.
2. **Д.Р.Атамурадова. Рекомендации по самостоятельному изучению темы «Топологические пространства. Открытые и замкнутые множества».** //Научный вестник Ташкентского государственного педагогического университета. 2020, № 12, стр. 271-274.
3. D.R.Atamuradova, A.Madrayemova. Topologik fazo bazasi. – Ilm sarchashmalari – 2021 №9, 22 b.

BO‘LG‘USI MATEMATIKA O‘QITUVCHILARINING MATEMATIK KOMPETENSIYALARI VA ULARGA MOS TASHXISLOVCHI MASALALAR TIZIMI HAQIDA

Turgunbayev Riskeldi Musamatovich, Rajabov Ulug‘bek Tuychiyevich

Nizomiy nomidagi TDPU professor, f.-m.f.n., professor

Annotatsiya: Maqolada bo‘lg‘usi matematika o‘qituvchilarining matematik kompetensiyalari “tushunish”, “bilish”, “uddalash” kategoriyalari yordamida tavsiflanadi va ularga mos tashxislovchi masalalar tizimi bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar: matematik kompetensiya, tashxis, tashxislovchi masala, funksiya, funksiyaning limiti

Abstract. In the article, the mathematical competencies of future mathematics teachers are described using the categories “understanding”, “knowing”, “doing” and the system of diagnostic problems corresponding to them is described.

Keywords: mathematical competence, diagnosis, diagnostic problem, function, limit of function

6110600-Matematika va informatika bakalavriat ta’lim yo‘nalishi malaka talablarida bo‘lg‘usi matematika o‘qituvchilarining predmet sohasi (matematika) bo‘yicha kompetensiyalari Uzluksiz ta’lim dasturida belgilangan kompetensiyalar bilan uzviyligini ta’minlash, xususan, maktabda o‘qitiladigan matematik analiz elementlari bo‘yicha shakllantirilgan matematik kompetensiyalar va pedagogika oliy ta’lim muassalarida talabalarda matematik analiz fanini o‘qitishda qanday rivojlantirilishi, bu kompetensiyalarni o‘quvchilarda shakllantirish uchun bo‘lg‘usi matematika o‘qituvchisi uchun zarur bo‘lgan matematik kompetensiyalarni tavsiflash, bu kompetensiyalarni shakllanganligini tashxislash boyicha masalalar tizimini ishlab chiqish dolzarb muammo hisoblanadi.

Maktab matematika dasturida [1] matematik ta’limga kompetensiyaviy yondashuv kasbiy, shaxsiy va jamiyatdagi kundalik hayotda uchraydigan holatlarda samarali harakat qilishga imkon beradigan turli ko‘rinishdagi malakalarni o‘quvchilar tomonidan egallashni nazarda tutishi aytilib, matematik kompetensiyalar ikki guruhga ajratilgan: matematik mazmunga oid va matematik amaliy kompetensiyalar.

Matematik mazmun kompetensiyalari umumlashgan talablar ko‘rinishida ifodalanib, ular matematikaning beshta bo‘limlari (sonlar va amallar; algebra va funksiyalar; geometriya va o‘lchovlar; statistika va ehtimollik; matematik analiz asoslari) boyicha tavsiflangan.

Matematik amaliy kompetensiyalar bilish, qo‘llash, mulohaza yuritish, modellashtirish kategoriyalarida berilgan.

Biz ushbu kompetensiyalarni matematika va informatika bakalavriat ta’lim yonalishida oqitiladigan Matematik analiz o‘quv fani uchun “tushunish”, “bilish”, “uddalash” [2] kategoriyalari yordamida tavsiflashni taklif qilamiz.

Misol tariqasida funksiya limiti tushunchasini qaraymiz.

Talaba funksiya limiti tushunchasi bo‘yicha matematik kompetensiyasi shakllangan (matematik kompetentli) deymiz, agar u

1. Tushunadi:

1) ta’rifdagi har bir so‘z va kvantorning ma’nosini;

2) funksiya limitining geometrik ma’nosini;

3) $\lim\limits_{x\to a} f(x)=A$ tenglikni ketma-ketliklar tilida, “$\varepsilon-\delta$“ tilida isbotlash algoritmini;

4) funksiya limitini (“ketma-ketliklar” tilida va “$\varepsilon-\delta$“ tilida) simvolik yozuvini.

2. Biladi: funksiya limitining Geyne va Koshi ta’riflarini.

3. Uddalaydi:

1) funksiya limitining ketma-ketliklar tilidagi ta’rifdan, “ε-δ“ tilidagi ta’rifidan foydalanib, $\lim\limits_{x\to a} f(x)=A$ tenglikni isbotlashni;

2) funksiya limitining geometrik talqinini keltirishni;

3) funksiyaning nuqtadagi limiti ta’rifini uning mavjudligini isbotlashda qo‘llashni.

Bu kompetensiyaning shakllanganligini aniqlash uchun mos tashxislovchi masalalar sistemasi quyidagi mazmunda bo‘lishi mumkin, bu yerda qavs ichidagi birinchi raqam qaysi kategoriyaga, ikkinchi raqam qaysi maqsadga mosligini bildiradi:

1. y=2x funksiya grafigini chizing. Oy o‘qida funksiyaning f(2) qiymatini belgilang (A nuqtani).

2. Quyidagi ifodaga geometrik talqin bering: A) ixtiyoriy ε>0 uchun δ>0 son topilib, funksiya aniqlanish soxasiga tegishli bo‘lgan va $|x-x_0|<\delta$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi barcha x lar uchun $|f(x)-A|<\varepsilon$ tengsizlik bajariladi.

B) grafikda δ ni qanday topishni ko‘rsating.

C) funksiya nuqtadagi limitini geometrik tilda ifodalang.

D) A (nuqta f(x) funksiyaning x_0 nuqtadagi limiti ekanligini geometrik usulda qanday ko‘rsatish mumkin? (1-1).

2. $\lim\limits_{x\to 3} f(x)=4$ berilgan, geometrik talqin bering (1-1, 3-2).

3. $\lim\limits_{x\to a} f(x) = A, a \in R, A \in R$ hol uchun Koshi bo‘yicha limit ta’rifining analitik ma’nosini ochib bering. (2-1)

4. Funksiya limitining Koshi ta’rifining ma’nosini ochib berishda talaba uni quyidagicha yozdi: $\exists\delta > 0, \forall\varepsilon > 0, \ \forall x \in D(f) : x > \delta \Rightarrow |f(x) - 4| < \varepsilon$. Keltirilgan ta’rif to‘g‘rimi? Qaysi kattalik ε yoki δ erkli kattalik? (1-1, 1-4).

5. Berilgan ε ga ko‘ra δ ni qanday topish mumkin?

6. “$\varepsilon - \delta$“ tilida va “ketma-ketliklar” tilida $\lim\limits_{x\to 2}(5x-1) = 9$ ni yozing (2-1, 3-2).

7. $\lim\limits_{x\to 1} f(x) = +\infty$ berilgan. Ushbu simvolni yozuvni a) grafikda ko‘rsating; b) Koshi ta’rifi bo‘yicha ochib bering; v) konkret misol keltiring (1-2, 1-4, 2-1, 3-1).

8. ε=0,1 uchun ∃ δ>0, ∀x∈X |x-a|< δ ⇒ |f(x)-A|<ε kelib chiqadi. Bundan $\lim\limits_{x\to a} f(x) = A$ ekanligi kelib chiqadimi? (1-1 , 1-4)

9. Bir vaqtda quyidagi shartlar o‘rinli bo‘ladigan f(x) funksiya grafigini chizing: $\lim\limits_{x\to 1}$ f(x)= - ∞, $\lim\limits_{x\to+\infty}$ f(x)=2, $\lim\limits_{x\to-\infty}$ f(x)=1 (1-2,3-2).

10. Ta’rif bo‘yicha $\lim\limits_{x\to a}$ f(x)=A ekanligini isbotlash uchun nima qilish kerak? Algoritmni ayting (1-3).

11. “$\varepsilon - \delta$“ tilida $\lim\limits_{x\to 2}$ (5x-1)=9 ekanligini isbotlang (1-3, 2-1, 3-3).

Masalalar sistemasining ikkinchi bloki egallangan bilimlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri standart vaziyatlarda qo‘llash hamda tayanch masalalardan iborat. Turli mualliflar tayanch masalani turlicha ta’riflashadi.

Tayanch masalani quyidagicha ta’riflash mumkin: bu yangi g‘oyani, yangi metodni yaqqol namoyish etadigan yechish usulini yoki yangi faktni ifodalaydigan, yoki ikkalasini bir vaqtda namoyon etadigan masalalar. Tayanch masalalarni yechish natijasida shu tipdagi masalalarni yechishning faoliyat usuli shakllantiriladi, masalani yechish yoriqnomasi yaratiladi.

Tayanch masala- bu mustaqil didaktik birlik, o‘zlashtirish birligidir, o‘zlashtirish predmeti masalaning o‘zi emas, balki masalani yechish bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘nikma, biluv vositalaridir.

Shu sababli matematik analiz kursida o‘rganiladigan har bir mavzu bo‘yicha tayanch masalalarni ajratish zarur. Masalan funksiyaning limitiga oid tayanch masalalarga quyidagilar kiradi:

1) $\lim\limits_{x\to 2}(3x+5) = 11$ ekanligini isbotlang (ketma-ketliklar tilida, $\varepsilon - \delta$ tilida);

2) Hisoblang: a) $\lim\limits_{x\to\infty} \dfrac{x^2 - 4x + 2}{3x^3 + 3x^2 - 2x + 1}$; b) $\lim\limits_{x\to 3} \dfrac{x^2 - 5x + 6}{x^3 - 8x + 5}$;

c) $\lim\limits_{x\to 0} \dfrac{\sin 4x}{tg\,3x}$; d) $\lim\limits_{x\to\infty}(\sqrt{x^2 - 7x + 4} - \sqrt{4x^2 + 3x - 1})$; e) $\lim\limits_{x\to\infty}(1 + \dfrac{1}{3x})^x$.

Uchinchi blokka – ijodiy, tadqiqiy xarakterdagi masalalarni kiritamiz. Matematik analizning tushunchalarini davom ettirish ularni kompleks xarakterdagi masalalar yechiladigan

bilimlar sistemasiga kiritish orqali amalga oshiriladi. Bunday masalalar matematik analiz bo‘yicha masalalar to‘plamlarida yetarlicha keltirilgan.

Matematik analiz bo‘yicha masalalar to‘plamalarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ularda anglash, tushunishga (ya’ni nazariy materialni tushunishga) doir masalalar yetarli emas, tayanch masalalar aniq ajratilmagan.

Shunday qilib, kompetensiyalarga mos tuzilgan masalalar sistemasi (yuqoridagi talablarni qanoatlantiruvchi) quyidagilarni:

- matematik analizning asosiy tushunchalarini “tushunish” va “standart vaziyatlarda qo‘llash” darajalarida o‘zlashtirishga, ular esa asosiy tushunchalarni mazmun darajasida o‘zlashtirishni;
- nazariy materiallar bilan amallar bajarish ko‘nikmasini rivojlantirishni;
- mavzuning tayanch masalalarini yechishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umumiy o‘rta ta’limning o‘quv dasturi. Matematika. 2022-2023 o‘quv yili uchun.

2. Тургунбаев Р.М.Математик анализни ўқитишнинг ташхисловчи мақсадлари ва уларга мос масалалар системаси/монография. Т.: “Innovatsiya-Ziyo”. 2020. 120 b.

SUYUQ FAZADA O‘STIRILGAN pSi-n$(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ TUZILMANING ELEKTROFIZIK VA FOTOELEKTRIK XOSSALARI

A.S.Saidov,
Fiziko-Texnika ilmiy-tadqiqot instituti O‘zFA,
K.G.Gaymnazarov, Sh.A. Ashirov, G.B.Saparova,
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Har xil temperaturada pSi-n$(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ strukturalarining voltamper xarakteristikalari tekshirildi. Bunday strukturalarning voltamper xarakteristikalari kuchlanish bo‘yicha tokning oshishi $V \approx V_0 \cdot exp(JaW)$ subchiziqli qismga ega ekanligi qayd etildi. Tajriba natijalari injektsion kamayish effekti nazariyasi asosida tushuntirildi.

CdS kiritmalari mavjud bo‘lgan namunalarda spektrning qisqa to‘lqinli soxasida fotonlar energiyasining $E_{ph} \geq 2{,}2$ eV qiymatlarida fotosezgirlikning ko‘tarilishi kuzatildi. Bu holat CdS izovalent kiritmalariga fotovoltaik effektning ta’siri bilan vujudga kelishi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: qattiq qorishma, eruvchanlik, to‘yingan qorishma, tuzilma, kristallanish, suyuq fazali epitaksiya, epitaksial qatlam, kremniy.

Abstract: Current-voltage characteristics of pSi-n$(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ – structures have been researched at different temperatures. It has been come out that current-voltage characteristics of these structures have plot of type $V \approx V_0 \cdot exp(JaW)$ with sublinear increasing current from voltage. That can be explained by theory of “injection depletion” effect. It has been shown that mobility of holes decreases with temperature’s increasing. In the samples where CDs input signals were present, an increase in photon energy was observed at values E_{ph} q 2.2 eV in the short-wavelength region of the spectrum. It has been shown that this condition occurs when the photoelectric effect is applied to isovalent CDs inputs.

Keywords: solid solution, solubility, saturated solution, structure, crystallization, liquid-phase epitaxy, epitaxial layer, silicon.

Kirish

A^2B^6 va A^3B^5 birikmalari va ularning qattiq qorishmalari yarimo‘tkazgichlar asboblar yaratishda asosiy material hisoblanadi. Ammo A^2B^6 va A^3B^5 ning juda ko‘p birikmalari narxi baland xomashyolar xisoblanganligi bois, ulardan massiv elementlar tarzida keng miqyosda foydalanish iqtisodiy jixatdan chegeralangan. Optoelektron elementlar aktiv qismining o‘lchami bir necha mikrometrni tashkil etishi sababli, mazkur birikmalarni qulay va arzon, xususan, kremniy (Si) monokristallari asosidagi tagliklarda o‘stirish maqsadga muvofiq. Lekin, kremniy va unda o‘stiriluvchi A^2B^6 va A^3B^5 birikmalari epitaksial qatlamlarining panjara va issiqlik kengayish koeffitsientlari o‘lchamlari o‘rtasida farq borligi sababli bunday birikmalarni kremniy tagliklarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘stirish mushkul [1]. Bu nomutanosiblikni kremniy tagligi va epitaksial qatlam orasiga o‘stirilgan bufer qatlami yordamida yo‘qotish mumkin. Bufer qatlam sifatida bir maromda o‘zgaruvchi ($0\leq x\leq 1$) $(Si_2)_{1-x}(A^2B^6)_x$, $(Si_2)_{1-x}(A^3B^5)_x$ birikmalarining varizon qattiq qorishmalaridan foydalanish mumkin. Bufer qatlam panjaralar o‘lchamini moslashtirib, taglik va epitaksial qatlam orasidagi mexanik zo‘riqishning oldini oladi.

$(S_2{}^4)_{1-x}(A^2B^6)_x$ va $(S_2{}^4)_{1-x}(A^3B^5)_x$ qattiq qorishmalarini printsipial olish mumkinligi [3-5] larda keltirilgan. Hozirgi vaqtgacha $(Ge_2)_{1-x}(ZnSe)_x$, $(Ge_2)_{1-x}(ZnS)_x$, $(Si_2)_{1-x}(GaP)_x$, $(Si_2)_{1-x}(GaAs)_x$, $(Si_2)_{1-x}(ZnS)_x$, $(Sn_2)_{1-x}(InSb)_x$, $(Ge_2)_{1-x}(InP)_x$ qattiq qorishmalar eksperimental olingan. Ammo $(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$, $(Si_2)_{1-x}(ZnSe)_x$, $(Si_2)_{1-x}(ZnTe)_x$ singari qattiq qorishmalar bizgacha olinmagan. Olingan qattiq qorishmalar ham chuqur o‘rganilmagan va yangi tadqiqotlarni talab qiladi.

Shu sabab Si tagliklarda $(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$, o‘rin almashuvchi qattiq qorishmalarini o‘stirish, ularning elektrofizik va fotoelektrik xarakteristikalarini o‘rganish yarimo‘tkazgich materialshunosligining dolzarb masalasi xisoblanadi.

$pSi\text{-}n(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ tuzilmani o‘stirish metodikasi

Ushbu maqolada suyuq fazali epitaksiya usulida vertikal joylashgan reaktorli qurilmada o‘rin almashinuvchi $(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ qattiq qorishmalarni o‘stirishning muhim jixatlari va olingan epitaksial qatlamlarning strukturaviy takomillashganligining tadqiqi natijalari keltirilgan.

$(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ qattiq qorishma diametri 20 mm, qalinligi ~350 mkm, (111) kristallografik orientatsiyali, p-tipli monokristall Si shaybalariga Sn qotishma−qorishma (Si-CdS-Sn) dan o‘stirildi. Texnologik jarayonning parametrlarining optimal qiymatlari quyidagilar:

a) kristallanish xarorati−950OS; b)quyi va yuqori tagliklar orasidagi masofa −1 mm; v) taglikning sovutish tezligi−1 gradG‘min.

O‘stirilgan kristall takomillashgan qatlamlar silliq yuzali, (111) orientatsiyali, ~0,016 Om·sm solishtirma qarshilikka va n-tip o‘tkazuvchanlikka ega bo‘lib, texnologik rejim parametrlariga bog‘liq ravishda qalinligi 10−25 mkm ni tashkil etdi.

O‘stirilgan $(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ epitaksial qatlam yuzasining kimyoviy tarkibini rentgenospektral tahlili qatlam yuzasi bo‘yicha komponentalarning bir xilda taqsimlanganligini va makroskopik nuqsonlar, metall bog‘lanishlar yo‘qligini ko‘rsatadi. $(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ qattiq qorishma tarkibi qatlam qalinligi bo‘yicha $0\leq x\leq 001$ oraliqda o‘zgaradi.

Si (5,41 Å) va GaAs (5,65 Å) panjara parametrlarini moslashtirish va Si-taglikdan GaAs ning epitaksial qatlamiga silliq chiqish uchun Si_2, SiGe, Ge_2 va GaAs dan tashkil topgan bufer qatlamdan foydalanildi. Si_2, SiGe, Ge_2 i GaAs molekulalari atomlarining kovalent radiuslari

yig‘indilari farqi 4,3% dan oshmaydi va bu komponentalar o‘rin almashinuvchi qattiq qorishma hosil bo‘lish shartini qanoatlantiradi [4].

Eksperimental tadqiqotlar

$(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ qattiq qorishma va ular asosida olingan p-n strukturalarning elektrofizik xossalari tadqiq qilish jarayonida namunalarga vakuumli sepish usulida kumushdan omik kontaktlar hosil qilindi.

~0,016 Om·sm solishtirma qarshilikli $n(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ ($0 \le x \le 0.01$) qattiq qotishma asosida *n*-baza qatlami -*W* ≈ 25 mkm qalinlikdagi *pSi*–$n(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ struktura tayyorlandi. pSi taglik solishtirma qarshiligi 10 Om·sm ga teng.

293 − 423 K oraliqda pSi-$n(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ ($0 \le x \le 0.01$) strukturaning voltamper xarakteristikasi (VAX) o‘rganildi (1-rasm). VAX ning 0,5 V gacha bo‘lgan boshlang‘ich qismi

$$I = I_0 \cdot \exp(qV / ckT) \quad (1)$$

ko‘rinishdagi eksponentsial bog‘liqlik bilan yaxshi tavsiflanadi [7,8],

bunda q – elementar zaryad, k – Boltsman doimiysi, *V* –kuchlanish, T – absolyut xarorat. Eksponentadagi daraja ko‘rsatkichi «c» ning qiymatini bevosita eksponentsial qismdagi eksperimental nuqtalardan xisoblash mumkin:

$$c = \frac{q}{kT} \cdot \frac{V_2 - V_1}{\ln(I_2 / I_1)} \quad (2)$$

bunda I_1, I_2 – turli V_1, V_2 kuchlanishlarga mos keluvchi toklar. Xona xaroratida s ≈ 5.71 ga teng bo‘lib, bu «uzun» diod uchun o‘rinlidir ($W/L_p > 1$, $L_p = \sqrt{D_p \tau_p}$ – noasosiy tok tashuvchilar diffuziyasi uzunligi). «c» ning turli xaroratdagi qiymatlari 1−jadvalda keltirilgan. Boshqa tomondan «c» quyidagi ifoda yordamida tavsiflanadi [7]:

$$c = \frac{2b + ch(W / L_p) + 1}{b + 1} \quad (3)$$

bunda $bq\mu_n G‘\mu_p$ – elektron va kovak harakatchanliklari nisbati. Xoll metodi bilan aniqlangan asosiy tok tashuvchilar harakatchanligi xona xaroratsida μ_n ~ 290 $sm^2G‘(V{\cdot}s)$ ga teng. $A^{II}B^{VI}$ guruh materiallarida kovaklar harakatchanligi (μ_r) elektronlar harakatchanligidan ko‘p marta kichikligi sababli, baholash uchun μ_r ~10 $sm^2G‘(V{\cdot}s)$ deb olamiz. Tajribaviy egri chiziqlardan «c» ning qiymatini aniqlab, bu holda *b* ≈ 29 ligini hisobga olib, (3) ifodadan $WG‘L_p$ nisbatning qiymatini topamiz. Keyin L_p ning qiymatini hisoblash mumkin. Bu parametrlarning topilgan qiymatlari 1−jadvalda keltirilgan. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki 293-423 K xaroratlar oralig‘ida noasosiy zaryad tashuvchilar diffuziya uzunligi xaroratga zaif bog‘langan.

(1) ifodadagi eksponenta oldidagi I_0 quyidagi ko‘rinishga ega [7]:

$$I_o = \frac{kT}{q} \cdot \frac{S \cdot b \cdot ch(W / L_p)}{2(b+1) \cdot L_p \cdot \rho \cdot tg(W / 2L_p)}, \quad (4)$$

bunda S – namuna yuzasi, ρ - p-n o‘tishdagi o‘tish qatlamining solishtirma qarshiligi. VAXsining tajribaviy nuqtalaridan I_0 ning qiymatlarini aniqlab, (4) ifoda yordamida solishtirma qarshilikning qiymatini hisoblash mumkin.

1-jadval.

$n(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ ($0 \le x \le 0.01$) qattiq qorishma uchun (1) ifodadagi eksponenta ko‘rsatkichi «s», noasosiy zaryad tashuvchilar diffuziya uzunligining (L_r) turli haroratlardagi qiymatlari

T, K	293	323	343	363	383	403	423
s	5.71	6.91	8.48	9.92	8.46	7.95	.5
L_p, mkm	4.55	4.35	4.16	4.03	4.16	4.22	4.27

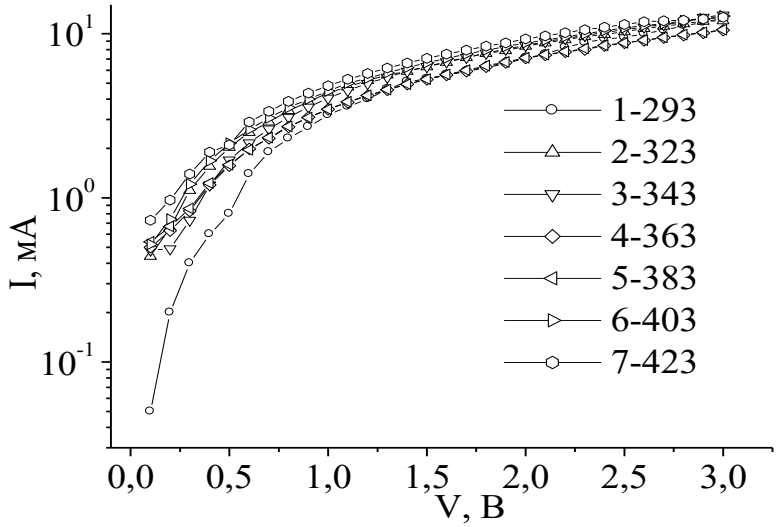

1-rasm. pSi–$n(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ ($0 \le x \le 0{,}01$) struktura VAXsining turli haroratlardagi to‘g‘ri qismi.

Kremniyli pSi-nSi struktura spektral sezgirligi uning yuza epitaksial nSi qatlamini $n(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ ($0 \le x \le 0{,}01$) qattiq qorishma bilan almashtirish natijasida qisqa to‘lqinlar tomonga kengayadi. (2-rasm) Shuning uchun sezgirlik maksimumining fotonlar energiyasining oshishi tomoniga siljishi kuzatiladi. CdS kiritmali namunalarda spektrning qisqa to‘lqin uzunlikla sohasida fotonlar energiyasining $E_{ph} \approx 2{,}4$ eV qiymatida sezgirlik cho‘qqisi mavjud. sulfid kadmiy kristall panjarasi matritsasida joylashgan CdS bog‘lanish ionlashish energiyasi- E_{CdS}q2,48 eV kremniy kristall panjarasi matritsasida joylashgan Si-Si bog‘ning ionlashish energiyasi- $E_{Si\text{-}Si}$ q 1,1 eV dan katta bo‘lib, Sd-S molekulasi atomlari kovalent bog‘lanishi Si–Si bog‘nikidan mustahkam.

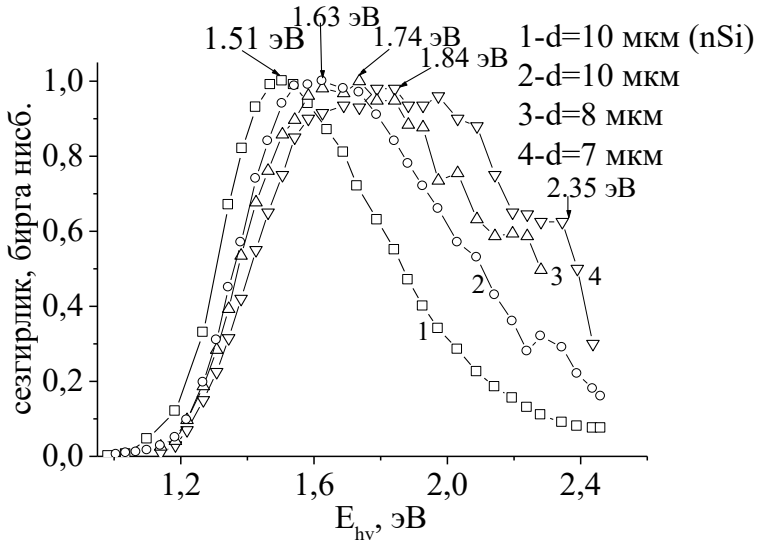

2-rasm. pSi–n$(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ ($0 \le x \le 0{,}01$) strukturaning turli namunalari fotosezgirligining spektral bog‘liqligi: 1 – nSi epitaksial qatlam bilan; 2, 3, 4 – CdS kiritmali epitaksial qatlam bilan.

Xulosa

O‘stirilgan epitaksial qatlamlarda rentgen mikroanalizi CdS ning moldagi miqdori ~ $1 \cdot 10^{20}$ sm^{-3} ekanligini ko‘rsatadi, va shuning uchun CdS kiritmalari mavjud bo‘lgan namunalarda spektrning qisqa to‘lqinli soxasida fotonlar energiyasining $E_{ph} \ge 2{,}2$ eV qiymatlarida fotosezgirlikning ko‘tarilishi kuzatiladi. Bu holat CdS izovalent kiritmalariga fotovoltaik effektning ta’siri bilan vujudga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alferov J.I. Nauka i obhestvo. –Sankt-Peterburg.: Nauka, 2005. – s.

2. Herndon M.K., Gupta A., Kaydanov V.I., Collins R.T. Evidence for grain-boundary-assisted diffusion of sulfur in polycrystalline CdSG‘CdTe heterojunctions G‘G‘ Appl. Phys. Lett. 1999, –v 75. –P. 3503.

3. Sapaev A. B., Saidov M.S., Caidov A.S., Karajanov S.J. Tverdo‘e rastvoro‘ $(C^{IV}_2)_{1-x}(A^{III}B^{V})_x$, poluchenno‘e iz ogranichennogo ob’ema olovyannogo rastvora-rasplava G‘G‘ FTP.–Cankt-Peterburg, 2004. –t.38, v.11.–S.1285-1293.

4. Saidov A.S., Koshchanov E.A., Razzakov A.Sh. O vozmojnosti uluchsheniya strukturnogo sovershenstva novo‘x geteropar GaAs-$(Ge_2)_{1-x}(ZnSe)_x$, Ge-$(Ge_2)_{1-x}(ZnSe)_x$, GaP-$(Ge_2)_{1-x}(ZnSe)_x$, Si-$(Ge_2)_{1-x}(ZnSe)_x$ G‘G‘ Pisma v JTF. – Cankt-Peterburg, 1998.–t.24, v.2.–S.12-16.

5. Saidov A.S. Jidkostnaya epitaksiya tverdo‘x rastvorov $(IV_2)_{1-x}(A^3B^5)_x$ G‘G‘ UFJ.–Tashkent, 1993. – №4. –S.48-51.

6. Saidov M.S. Fiziko-ximicheskie osobennosti primesnogo fotovoltaicheskogo effekta v arsenide galliya G‘G‘ Geliotexnika.–Tashkent, 2004.–S.56-61

7.Stafeev V.I. Vliyaniya soprotivleniya tolhi poluprovodnika na vid voltampernoy xarakteristiki diodaG‘G‘JTF.–Leningrad, 1958.–t.28, v.8.–S.1631-1641.

8. Leyderman A.Yu. Karageorgiy-Alkalaev P.M. K teorii poluprovodnikovo‘x priborov pri vo‘sokix urovnyax injektsii.G‘ «Izv. AN RUz SSR. Ser.fiz.mat.».–Tashkent,1965.–№5.–S.80-82.

9. Adirovich E.I., Karageorgiy-Alkalaev P.M., Leyderman A.Yu. Toki dvoynoy injektsii v poluprovodnikax.– M.: Sov. radio, 1978.–320 s.

MATEMATIK ANALIZDAN MASHG‘ULOTLARNI TEZAURUSLI YONDASHUV ASOSIDA LOYIHALASH

Turgunbayev Riskeldi Musamatovich
Nizomiy nomidagi TDPU professor, f.-m.f.n., professor

Annotatsiya: Maqolada tezaurusli yondashuvni amalga oshirishga yordam beradigan o‘quv mashg‘ulotlarini loyihalash bosqichlari “Yaqinlashuvchi ketma-ketliklar va ularning xossalari” mavzusi misolida bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar: o‘quv tezaurusi, talaba leksikoni, tezaurusli tahlil, tezaurusli yondashuv, matematik kompetensiya, loyihalash.

Abstract: The article describes the steps of designing training sessions that help to implement the thesaurus approach on the example of the topic “Converging sequences and their properties”.

Keywords: educational thesaurus, student lexicon, thesaurus analysis, thesaurus approach, mathematical competence, design

Ta’lim jarayonini loyihalash ta’lim samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri ekani ravshan. Ushbu maqolada ta’limga kompetensiyaviy va tezaurusli yondashuvlarni [2-4] amalga oshirishga xizmat qiladigan matematik analizdan ta’lim jarayonini loyihalashning quyidagi bosqichlarini taklif qilamiz.

1-bosqich. Matematikani o‘qitish maqsadidan kelib chiqqan holda mavzuning tezaurusli tahlilini bajarish. Ushbu bosqichda bakalavriat ta’lim yo‘nalishi malaka talablari, oliy matematika fan dasturi asosida turdosh va umumkasbiy fanlarni o‘zlashtirishda foydalaniladigan tushunchalar, umummatematik faoliyat usullariga e’tibor berish lozim.

2-bosqich. Mavzuga oid o‘quv tezaurusi asosida matematik kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatlaridan foydalanish yo‘llarini ishlab chiqish. Bu bosqichda kompetensiyalarni rivojlantirish istiqbollarini bashorat qilish (kelgusida qaysi mavzularda, qaysi fanlarda rivojlantirib boriladi) muhim.

3-bosqich. O‘quv tezaurusi va kompetensiyalarga mos o‘quv axborotini ishlab chiqish. Odatda, o‘quv tezaurusiga mos o‘quv axboroti nazariy qismini o‘quv qo‘llanmalar va darsliklarda aks etgan. Bunda ta’lim maqsadi va ajratilgan vaqtdan kelib chiqqan holda o‘quv axborotining majburiy minimimumi (fan dasturi, malaka talablariga mos), va imkoniyat darajalariga mos ajratish maqsadga muvofiq. Masalan, kiritilgan tushunchaga oid asosiy xossalarni qaysilarini isboti bilan, qaysilarini isbotsiz berish, yordamchi masalalar, asosiy masalalar, rivojlantiruvchi masalalar, tatbiqiy masalalar va boshq. tanlash. Shuningdek bu bosqichda mutaqil ta’limga ajratilgan o‘quv axboroti oydinlashtiriladi.

Quyida “Yaqinlashuvchi ketma-ketliklar va ularning xossalari” mavzusining ma’ruza, amaliy mashg‘ulot, mustaqil ta’lim o‘quv axboroti taqsimoti berilgan. Ma’ruza mashg‘ulotlarida quyidagi asosiy tushunchalar va teoremalar o‘rganiladi.

Assosiy tushunchalar: Sonli ketma-ketlik; ketma-ketliklar ustida amallar; ketma-ketlik turlari; yaqinlashuvchi ketma-ketlik; yaqinlashuvchi ketma-ketliklar ustida amallar; aniqmasliklar; e soni; ichma-ich joylashgan segmentlar ketma-ketligi; qismiy ketma-ketlik; fundamental ketma-ketlik.

Asosiy teoremalar: limitning yagonligi; yaqinlashuvchi ketma-ketlikning chegaralanganligi; tenglikda limitga o‘tish, tengsizlikda limitga o‘tish; cheksiz kichik ketma-ketliklarning xossalari (yaqinlashuvchi ketma-ketliklar sinfining qism to‘plami (ideal)); yaqinlashuvchi ketma-ketliklar ustida amallar (ketma-ketliklar ustida arifmetik amallar va limitga o‘tish amali orasidagi aloqa); yaqinlashuvchi va cheksiz kichik ketma-ketlik orasidagi munosabat; cheksiz kichik va cheksiz katta ketma-ketliklar orasidagi munosabat; e-soni (ikkinchi ajoyib limit); ichma-ich joylashgan segmentlar ketma-ketligi uchun yagona umumiy nuqtaning mavjudligi sharti; chegaralangan ketma-ketlikdan yaqinlashuvchi ketma-ketlik ajratib olish mumkinligi; ketma-ketlikning yaqinlashuvchi bo‘lishining zaruriy va yetarli sharti.

Amaliy mashg‘ulotda quyidagi asosiy masalalar qaraladi:

M1: ketma-ketlikni monotonlikka tekshirish.

M2: ketma-ketlikni chegaralanganlikka tekshirish.

M3: $\lim\limits_{n\to\infty} x_n = a$ tenglikni isbotlash.

M4: limitlar haqidagi teoremalardan foydalanib, ketma-ketlik limitini hisoblash.

M5: ketma-ketlik limitini hisoblash ((∞/∞) ko‘rishishdagi aniqmaslikni ochish).

M6: ketma-ketlik limitini hisoblash ((∞-∞) ko‘rishishdagi aniqmaslikni ochish).

Mustaqil ta’limda standart topshiriqlar [4, 78-b.] (tushunchani ta’riflash sxemasini tuzish; tushunchaga keladigan obyektlar to‘plamini tuzish; tushunchalar orasidagi munosabatlar sxemasni tuzish; muayyan turdagi masalalarni yechish uchun yo‘riqnoma tuzish; axborotli sxemani tuzish (mental harita tuzish); masalaning yechimini izlash, teoremani isbotlash sxemasini tuzish), ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarda boshlangan tezaurusli sxemalarni yakunlash hamda qo‘shimcha savollarni mustaqil o‘qib o‘rganish tavsiya etiladi.

1. Chegaralangan (quyidan, yuqoridan) ketma-ketlik ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.
2. Chegaralanmagan (quyidan, yuqoridan) ketma-ketlik ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.
3. O‘suvchi ketma-ketlik ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.
4. O‘smaydigan ketma-ketlik ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.
5. Kamayuvchi ketma-ketlik ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.
6. Kamaymaydigan ketma-ketlik ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.
7. Monoton bo‘lmagan ketma-ketlik ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.
8. Uzoqlashuvchi ketma-ketlik ta’riflang.
9. Ketma-ketlik limiti ta’rifini ε-atrof yordamida qayta bayon qiling.
10. Ushbu $\lim\limits_{n\to\infty} x_n = a$ tenglikni isbotlash sxemasini yozing.
11. $\lim\limits_{n\to\infty} x_n \neq a$ yozuv nimani anglatishini tushuntiring.
12. Uzoqlashuvchi ketma-ketlik ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.
13. Cheksiz kichik ketma-ketlik ta’rifini ayting.
14. Cheksiz kichik ketma-ketlikga misollar keltiring.

15. Agar $\lim_{n\to\infty} x_n = a$ bo‘lsa, u holda $\{x_n - a\}$ cheksiz kichik ketma-ketlik va aksincha bo‘lishini isbotlang.

16. Ikkita cheksiz kichik ketma-ketlikning yig‘indisi cheksiz kichik ketma-ketlik ekanini isbotlang.

17. Chekli sondagi cheksiz kichik ketma-ketliklarning yig‘indisi cheksiz kichik ketma-ketlik ekanini isbotlang.

18. Ikkita cheksiz kichik ketma-ketlikning ayirmasi cheksiz kichik ketma-ketlik ekanini isbotlang.

19. Chegaralangan va cheksiz kichik ketma-ketliklarning ko‘paytmasi cheksiz kichik ketma-ketlik ekanligini isbotlang.

20. Ikkita cheksiz kichik ketma-ketlikning ko‘paytmasi cheksiz kichik ketma-ketlik ekanini isbotlang. Isbotlangan jumlani qoida shaklida ifodalang.

21. Cheksiz katta ketma-ketlikni ta’rifini ayting.

22. Cheksiz katta ketma-ketlik ta’rifini geometrik talqinini bering.

23. Cheksiz katta ketma-ketlikni ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.

24. Quyidagi tengliklarni ma’nosini tushuntiring: a) $\lim_{n\to\infty} x_n = \infty$; b) $\lim_{n\to\infty} x_n = +\infty$; c) $\lim_{n\to\infty} x_n = -\infty$.

25. Cheksiz katta ketma-ketlikning chegaralanmagan ekanini isbotlang.

26. Chegaralanmagan, lekin cheksiz katta ketma-ketlik bo‘lmaydigan ketma-ketliklarga misollar keltiring.

27. Cheksiz kichik va cheksiz katta ketma-ketliklar orasidagi bog‘lanishni ifodalaydigan teoremani ayting.

28. Cheksiz katta ketma-ketliklarning xossalarini ayting (cheksiz kichik ketma-ketliklar xossalariga o‘xshash), isbotlang.

29. Fundamental ketma-ketlikning chegaralangan ekanini isbotlang.

30. Fundamental ketma-ketlikning yaqinlashuvchi ekanligini isbotlang.

31. Ketma-ketlik yaqinlashishining Koshi kriteriyasini ayting.

32. Koshi kriteriyasi isbotini qadamlarga ajrating, sxema shaklida ifodalang.

33. Fundamental ketma-ketlik ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.

34. “Fundamental ketma-ketlik emas” ta’rifini mantiqiy simvollar yordamida yozing.

35. Fundamental bo‘lmagan ketma-ketlikga misol keltiring.

36. Isbotlang: ikkita (chekli sondagi) fundamental ketma-ketliklar yig‘indisi fundamental ketma-ketlik bo‘ladi.

37. Isbotlang: ikkita (chekli sondagi) fundamental ketma-ketliklar ko‘paytmasi fundamental ketma-ketlik bo‘ladi.

38. Qanday shartlarda ikkita fundamental ketma-ketliklar nisbati fundamental ketma-ketlik bo‘ladi? Javobingizni asoslang.

4-bosqich. Talabalarda zaruriy boshlang‘ich leksikonni aniqlash bo‘yicha tashxislash, dolzarblashtirish vositalarini ishlab chiqish.

Bundan oldingi tezaurusli tahlilda aniqlangan talabaning boshlang‘ich lekikonida mavjud bo‘lishi zarur bo‘lgan bilimlarni tekshirish bo‘yicha savollar, yordamchi masalalarni ishlab chiqishda shakllantirilmoqchi bo‘lgan kompetensiyalar, asosiy masalalarni yechish bo‘yicha

faoliyat usullariga murojaat qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Quyida “Yaqinlashuvchi ketma-ketliklar va ularning xossalari” mavzusini o‘rganish uchun zarur bo‘lgan leksikonni aniqlash bo‘yicha masalalar namunalari berilgan.

1. $a_1 = 2, d = 3$ bo‘lsa, a) arifmetik progressiyaning dastlabki uchta hadini yozing, b)progressiyaning umumiy hadi uchun formula yozing.

2. $b_1 = 2, q = 3$ bo‘lsa, a) geometrik progressiyaning dastlabki uchta hadini yozing, b) progressiyaning umumiy hadi uchun formula yozing, v) dastlabki n ta hadi yig‘indisi uchun formula yozing.

3. $b_1 = 2, q = \frac{1}{3}$ bo‘lsa, a) geometrik progressiyaning dastlabki uchta hadini yozing, b) progressiyaning umumiy hadi uchun formula yozing, v) dastlabki n ta hadi yig‘indisi uchun formula yozing; g) geometrik progressiyaning yig‘indisi nimaga teng?

4. Berilgan musbat sonlarning butun qismini toping: a) 1,1; b) 6,7.

5. Agar a) ε=0,03; b) ε=0,003 bo‘lsa, natural sonlar to‘plamida n>[2/ε] tengsizlikni yeching.

6. Agar a musbat haqiqiy son bo‘lsa, natural sonlar to‘plamida n>[a] va n>a tengsizliklar tengkuchli bo‘ladimi?

7. $E = \left\{\frac{1}{n}, n \in N\right\}$ to‘plamning a) quyi va yuqori chegaralariga misollar keltiring; b) aniq quyi va aniq yuqori chegarasini toping; c) E to‘plamning 0,003 dan katta bo‘lgan elementlarini ko‘rsating; d) E to‘plamning 0,0003 dan kichik bo‘lgan elementlarini ko‘rsating;

8. |x-1|<0,01 tengsizlikni yeching, tengsizlikning geometrik ma’nosini ayting, yechimni sonlar o‘qida ko‘rsating

9. $\left|\frac{2n}{n+1} - 2\right| < 0{,}01$ tengsizlikni qanoatlantiradigan natural sonlarni ko‘rsating.

5-bosqich. O‘quv tezaurusiga mos o‘quv axborotini talabalarga uzatish vositalari, metodlari va shakllarini ishlab chiqish.

Mazkur bosqichda ma’ruza, amaliy mashg‘ulot, mustaqil ta’lim mazmuni, foydalaniladigan metodlar, vositalar va shakllar oydinlashtiriladi. Talaba leksikonini shakllantirishda savol-javob metodlari bilan bir qatorda, o‘quv axboroti mazmunini maxsus tanlangan masalalar ketma-ketligi yordamida uzatish, old o‘qish metodlaridan foydalanish, vosita sifatida nafaqat moddiy vositalar, balki talabaning matematik leksikoni -ideal vositadan hamda guruhdagi muloqat – ijtimoiy vositadan [1] keng foydalanish maqsadga muvofiq.

6-bosqich. Talaba tomonidan o‘quv axborotining majburiy minimimumini o‘zlashtirganini tashxis qilish uchun tashxis vositalarini va o‘zlashtirmaganlar bilan tuzatuvchi ishlarni olib borish vositalarini ishlab chiqish.

Ta’lim shaffofligini ta’minlash maqsadida talabalarga boshlang‘ich va yuqori darajalarga mos savollar va masalalar namunasini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Quyida “Yaqinlashuvchi ketma-ketliklar va ularning xossalari” mavzusi bo‘yicha tashxislovchi masalalar berilgan. Bunda har bir tashxislovchi topshiriqlar uchta murakkablikdagi to‘rtta masaladan iborat. Birinchi va ikkinchi masalalar minimal talabalarga yoki “standart” darajasiga mos keladi. 3 va 4 -masalalar mos ravishda o‘zlashtirishning “yaxshi” va “a’lo” darajasiga mos keladi.

M1: ketma-ketlikni monotonlikka tekshirish bo‘yicha tashxislovchi topshiriqlar:

1) $x_n = \frac{2}{n}$; 2) $x_n = \frac{n-2}{n}$; 3) umumiy hadi $f(n) = n^2 - 4n + 7$ bo‘lgan ketma-ketlikning biror hadidan boshlab o‘suvchi ekanini isbotlang; 4) Umumiy hadi $a_n = n^3/2^n$ bo‘lgan ketma-ketlikning biror hadidan boshlab kamayuvchi ekanini isbotlang.

M2: ketma-ketlikni chegaralanganlikka tekshirish bo‘yicha tashxislovchi topshiriqlar:

1) umumiy hadi $x_n = n^2 - n - 11$ bo‘lgan ketma-ketlikning quyidan chegaralalanganligini isbotlang.

2) umumiy hadi $a_n = \frac{n^2+4}{n^2+1}$ bo‘lgan ketma-ketlikning yuqoridan chegaralalanganligini isbotlang.

3) umumiy hadi $x_n = \sqrt{n+3} - \sqrt{n}$ bo‘lgan ketma-ketlikning chegaralalanganligini isbotlang.

4) Ketma-ketlik rekurrent usulda berilgan: $a_1 = 2; a_{n+1} = \frac{a_n^2-2}{2}$. Uning chegaralanganligini isbotlang.

M3: $\lim\limits_{n\to\infty} x_n = a$ tenglikni isbotlash bo‘yicha tashxislovchi topshiriqlar:
1) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{1}{n+2} = 0$; 2) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{n+3}{n+1} = 1$; 3) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{3-n^2}{n^2+1} = -1$; 4) $\lim\limits_{n\to\infty} \left(\frac{(-1)^n \cdot 3^n}{4n+2\cdot 3^n}\right) = \frac{1}{2}$.

M4: limitlar haqidagi teoremalardan foydalanib, ketma-ketlik limitini hisoblash bo‘yicha tashxislovchi topshiriqlar:

$\lim\limits_{n\to\infty} x_n = 0{,}5$; $\lim\limits_{n\to\infty} y_n = 1$ ekani ma’lum. Qo‘yidagilarni toping:

1) $\lim\limits_{n\to\infty} (2x_n y_n - x_n)$; 2) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{x_n^2 - y_n^3}{2y_n+1}$.

Toping: 3) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{\cos(n+1)}{n}$; 4) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{n+sinn}{2n+sinn}$.

M5: ketma-ketlik limitini hisoblash ((∞/∞) ko‘rishishdagi aniqmaslikni ochish) bo‘yicha tashxislovchi topshiriqlar:

1) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{n+1}{2{,}5-2n}$; 2) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{n^2+3n-4}{5-n+2n^2}$; 3) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{n+2^n}{2^n+3}$; 4) $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{\sqrt{n^2+1}+\sqrt{n}}{\sqrt[3]{n^2+n}+\sqrt{n^3}}$.

M6: ketma-ketlik limitini hisoblash ((∞-∞) ko‘rishishdagi aniqmaslikni ochish) bo‘yicha tashxislovchi topshiriqlar:

1) $\lim\limits_{n\to\infty} \left(\sqrt{n^2-n} - n\right)$; 2) $\lim\limits_{n\to\infty} \left(\sqrt{2n+1} - \sqrt{2n}\right)$;

3) $\lim\limits_{n\to\infty} \left(\sqrt[3]{n^3+n^2+1} - \sqrt[3]{n^3-n^2+1}\right)$; 4) $\lim\limits_{n\to\infty} sin\left(\sqrt{n^2-n} - n\right)$.

7-bosqich. Ishlab chiqilgan loyihani ta’lim jarayonida amalga oshirish va uning samaradorligini tahlil qilish.

Ushbu bosqichda ta’lim jarayonining borishi, erishilgan yutuq, yul qo‘yilgan kamchiliklar, ularning yuzaga kelish sabablari tahlil etiladi, kelgusi mashg‘ulotlarda sodir bo‘lgan kamchiliklarning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Niss M., Højgaard T. (Eds.). Competencies and mathematical learning: Ideas and inspiration for the development of mathematics teaching and learning in Denmark. Roskilde University, IMFUFA. 2011

2. Turgunbayev R.M. Matematika o‘qitish metodikasida tezaurusli yondashuv//Fizika, Matematika, Informatika 2022, №3 90-97c.

3. Turgunbayev R.M. Matematikani o‘qitishni tashkillashtirishda tezaurusli tahlil// Fizika, Matematika, Informatika 2022, №4. 68-75

4.Turgunbayev R.M. Matematik analizni tezaurusli yondashuv asosida o‘qitish. Monografiya. T.: Bookmany Print-2022. 196 b.

ПРЕПОДАВАНИЕ ОСНОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РОБОТОТЕХНИКИ В ДИСТАНЦИОННОМ ФОРМАТЕ

Агафонов Александр Алексеевич
к.ф.-м.н, зав. каф., Казанский (Приволжский) федеральный университет, a.a.agathonov@gmail.com
Эшниязов Абдумалик Искандарович
д.ф.ф.-м.н (PhD), доцент, Гулистанский государственный университет, eshniyozovabdumalik75@gmail.com

Аннотация: Статья направлена на анализ возможностей применения симуляторов при обучении основам образовательной робототехники в условиях дистанционной формы обучения. Описываются методы и технологии, которые используются при обучении робототехнике, такие как программирование, электроника, механика и другие. Основным результатом является разработанная методика обучения основам образовательной робототехники в дистанционном формате, основанная на практической работе с виртуальными микроконтроллерами и программными средствами для работы с ними в симуляторе Tinkercad.

Ключевые слова: образовательная робототехника, дистанционный формат, Arduino, симуляторы, Tinkercad, программирование, C++.

Введение

Образовательная робототехника – это область образования и науки, которая использует роботов и программное обеспечение для развития учебных и практических навыков учащихся. Эта область обучения включает в себя такие дисциплины, как программирование, электроника, механика и автоматизация. Образовательная робототехника может быть использована для создания различных проектов роботов, которые могут выполнять различные задачи, например, сбор информации, передвижение по определенной траектории, выполнение определенных действий по команде. Эти проекты могут быть использованы для участия в соревнованиях и выставках, что помогает учащимся проявить свои творческие и инженерные способности. Образовательная робототехника может быть использована для развития социальных навыков, таких как командная работа, общение и решение проблем в группе.

Междисциплинарная польза обучения образовательной робототехнике заключается в том, что она помогает студентам объединять знания и навыки, полученные в различных дисциплинах, для создания новых решений и идей. Этот подход может помочь стать более компетентными и творческими в различных сферах. Например, студенты развивают свои математические навыки, измеряя расстояния, углы поворота и скорость робота. Они также

учатся программировать роботов, используя языки программирования, такие как Scratch, Python, C++.

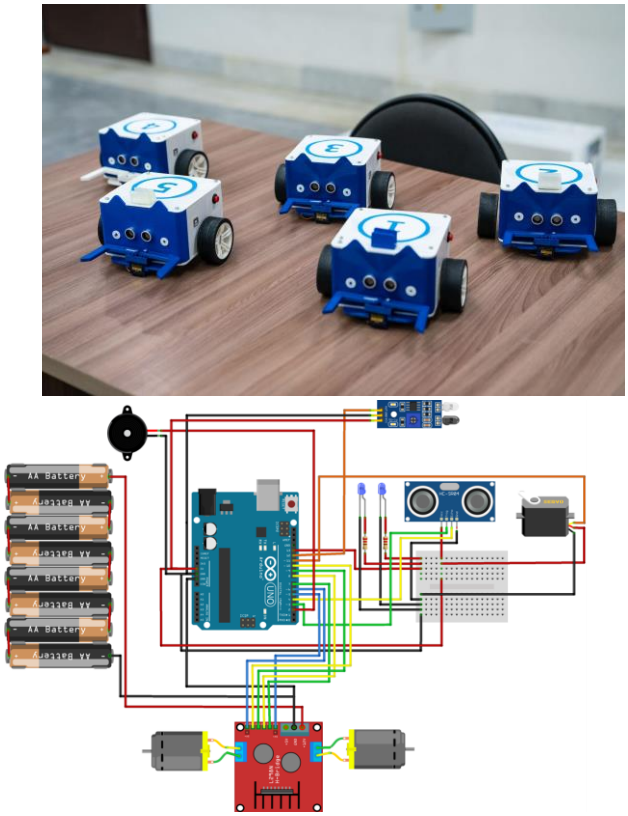

Рис 1. Роботы, спроектированные и созданные для занятий по образовательной робототехнике в КФУ.

Изучение основ робототехники рекомендуется проводить в очном формате, так как это позволяет учащимся максимально полно освоить необходимые знания и умения. Однако, в некоторых ситуациях, когда невозможно избежать удаленного формата обучения, онлайн платформы могут быть эффективным инструментом для преподавания материала основ робототехники. Они могут обеспечить доступ к современным технологиям, позволяющим учащимся изучать теоретические и практические аспекты робототехники в онлайн-режиме. Примерами таких онлайн-платформ являются робототехнические конструкторы и программы для симуляции робототехнических систем.

Далее рассмотрим опыт проведения одним из авторов занятий по образовательной робототехнике в дистанционном формате. Для организации видеоконференций со студентами была использована платформы Яндекс Телемост [1], для обмена текстовой информации со студентами – мессенджер Telegram [2], для проведения лекционных занятий – облачный сервис Google Презентации [3], для моделирования робототехнических устройств на практических занятиях – онлайн-симулятора Tinkercad [4], для закрепления полученных навыков – курсы на образовательной платформе Stepik [5].

Arduino

Конструктор Arduino – это электронный набор, который включает в себя плату Arduino, комплект датчиков, актуаторов и других электронных компонентов, которые можно использовать для создания устройств, таких как роботы, умный дом и другие

проекты. Конструкторы Arduino часто используются в образовательной робототехнике, так как они предоставляют студентам и учащимся возможность изучения основ электроники, программирования и механики через практическую работу над реальными проектами.

Рис 2. Расположение основных элементов на плате Arduino UNO R3 [6].

Плата Arduino – это микроконтроллерная платформа, используемая для создания различных проектов в области электроники и робототехники. Она состоит из следующих основных функциональных элементов. *Микроконтроллер* – это основной элемент Arduino, отвечающий за обработку программного кода и управление интегральными возможностями конструктора. *Порты ввода-вывода (пины)* – это интегральные части Arduino, которые используются для подключения различных датчиков, устройств управления и механизмов движения к конструктору. *Аналого-цифровой преобразователь (АЦП)* – интегральный компонент Arduino, который позволяет измерять величины аналоговых сигналов и преобразовывать их в цифровой формат. *Разъем питания* для подключения питания к конструктору. *Монтажная плата* – это место, где устройства, сенсоры и другие интегральные компоненты соединяются и монтируются.

Для того, чтобы писать программы для микроконтроллера Arduino, необходимо знать основы языка программирования C++: синтаксис, основные конструкции языка, таких как переменные, условные операторы, циклы, массивы, функции и т.д. Также необходимо понимание того, как подключать датчики, актуаторы и другие компоненты к плате Arduino, и как использовать соответствующие библиотеки для работы с ними.

Симулятор Tinkercad

Симуляторы могут помочь ученикам практиковать программирование и тестирование своих роботов, не имея доступа к реальным устройствам. Некоторые из популярных онлайн-симуляторов, которые можно использовать для обучения, включают Tinkercad, Wokwi, RobotMesh Studio, V-REP, Robot Virtual Worlds и другие.

Tinkercad – это онлайн-симулятор, который позволяет создавать 3D-модели и электронные схемы, используя простой drag-and-drop интерфейс. В Tinkercad есть библиотека Arduino, содержащая множество готовых компонентов, таких как датчики, дисплеи, моторы и другие, которые можно использовать в своих проектах. Tinkercad используют для создания виртуальных прототипов проектов, например, можно создать схему подключения датчиков и актуаторов к платформе Arduino в Tinkercad, а затем

использовать Arduino IDE для написания программного кода, который будет управлять ими. Это позволяет быстро и легко создавать и проверять концепции прототипов проектов, прежде чем начать физическую реализацию.

На занятиях были рассмотрены принципы работы некоторых технических элементов конструктора, схемы подключения и программный код, отвечающий за включение и передачу информации к устройству. Были рассмотрены следующие детали конструктора: плата Arduino Uno, макетные платы, резисторы, светодиоды, RGB-диоды, пьезоэлементы, кнопки, датчики температуры, газа, влажности, ультразвуковые датчики расстояния, фотоэлементы, ЖК-экраны, моторы и сервоприводы. Материалы занятий были подобраны таким образом, чтобы по мере знакомства и освоения новых технических элементов, усложнялся и соответствующий программный код для управления роботом. Студенты знакомились с синтаксисом языка программирования C++, базовыми конструкциями и алгоритмическими. Использование робототехнического симулятора сделало возможным наглядно продемонстрировать важность структур данных, массивов, условных операторов, циклов, генератора случайных чисел, функций и других концепций программирования.

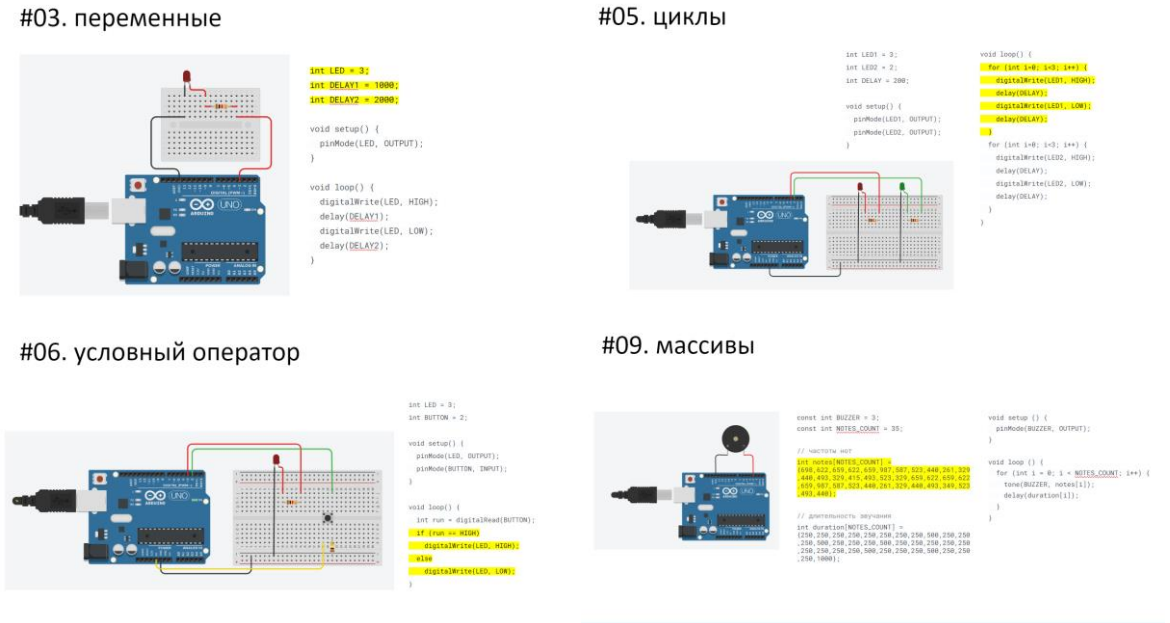

Рис 3. Материалы для дистанционных занятий по образовательной робототехнике, содержащие схемы сборки и программный код микроконтроллера [3].

Заключение

При всех недостатках, дистанционное преподавание предоставляет студентам некоторые возможности: изучать материалы в своем собственном темпе и в удобное для них время; получать доступ к курсу, ранее недоступному для них из-за географических ограничений; использовать различные онлайн-ресурсы и программное обеспечение для изучения робототехники.

Чтобы успешно преподавать основы робототехники в дистанционном формате, необходимо использовать разные методы обучения, обеспечивать доступ к качественным онлайн-ресурсам и организовывать практические задания для учеников. Tinkercad является весьма популярным симулятором для Arduino, поскольку он легок в

использовании, бесплатен, безопасен. В целом, Arduino и Tinkercad позволяет пользователям создавать и проверять концепты своих проектов виртуально, что ускоряет и упрощает процесс разработки.

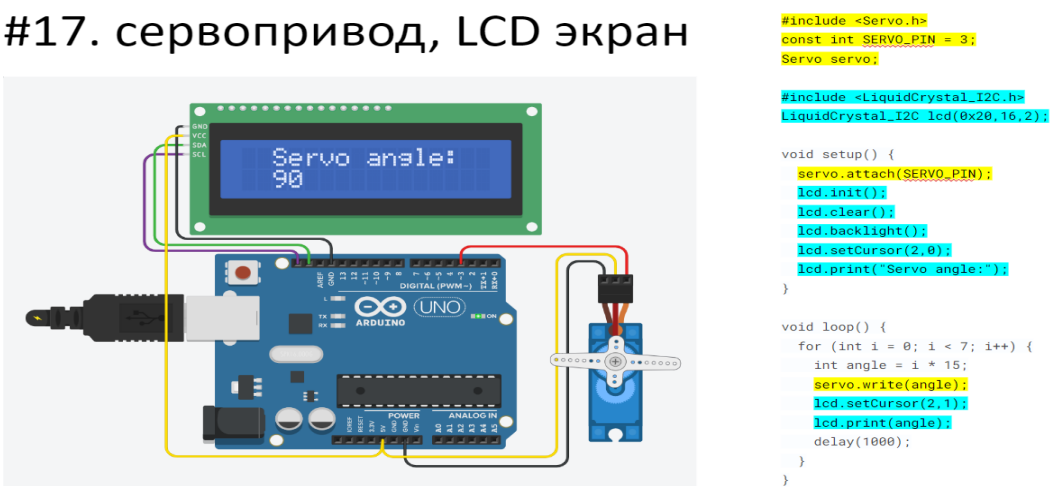

Рис 4. Схема подключения сервопривода и ЖК-дисплея к микроконтроллеру, программа на языке C++, контролирующая функциональное взаимодействие.

Заметим, что робототехника и технология интернета вещей (IoT) тесно связаны друг с другом. IoT – это концепция, которая описывает сеть устройств, которые могут обмениваться данными и управляться удаленно через интернет. Применение IoT в робототехнике позволяет создавать более эффективные и автономные роботы, например, робот, использующий данные с датчиков, подключенных к IoT, для принятия решений о том, как лучше выполнить задачу.

Список использованной литературы:

7. https://telemost.yandex.ru/
8. https://web.telegram.org/
9. https://docs.google.com/presentation/d/1VR5CNjA0GSJlh2y7DgCS3pQdlm4AoMy5AWDwctUXS5A/edit?usp=sharing
10. https://www.tinkercad.com/
11. https://stepik.org/course/102886/promo
12. https://all-arduino.ru/product/arduino-uno/

OLIY MATEMATIKADAN AMALIY MASHG‘ULOTLARNING TEXNOLOGIK XARITASI HAQIDA

U.I. Qushmurotov

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalari universiteti katta o‘qituvchi

kushmurotov@mail.ru

Annotasiya: Maqolada Oliy matematikadan amaliy mashg‘ulotlarning texnologik xaritasi haqida bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar: texnologik xarita, tashxis, mantiqiy tuzilma, tuzatish, chiziqli tenglamalar sistemasi

Аннотация: В статье рассказывается о технологической карте практических занятий по высшей математике.

Ключевые слова: технологическая карта, диагноз, логическая структура, коррекция, система линейных уравнений

Abstract: The article tells about the technological map of practical classes in higher mathematics.

Keywords: technological map, diagnosis, logical structure, correction, system of linear equations

Texnologik xarita - bu mavzu bo‘yicha o‘quv jarayonining o‘ziga xos pasporti. Mavzuning barcha mavzulari bo‘yicha texnologik xaritalar to‘plami texnologik xaritalar atlasini tashkil qiladi [1].

Ushbu maqolada oliy matematikadan amaliy mashg‘ulotlar uchun alohida texnologik xarita tuzilish metodikasi bayon qilamiz. Texnologik xarita o‘quv jarayonining asosiy parametrlariga mos keladigan beshta majburiy blokdan iborat: “maqsadni belgilash”, “tashxis”, “dozalash”, “mantiqiy tuzilma” va “tuzatish”. O‘qituvchi texnologik xaritalarni nafaqat o‘zining kasbiy faoliyati, balki talaba uchun ham tuzadi. Shuning uchun texnologik xaritadagi barcha matn talabaga qaratilgan. Har bir talabaning qo‘lida texnologik xaritalar atlasi ko‘rinishidagi o‘quv jarayoni loyihasi bo‘lishi kerak. Shunday qilib, ta'lim jarayonining shaffofligi va qulayligiga erishiladi.

Texnologik xaritaning har bir blokining mazmunini tavsiflaymiz:

“Maqsadni belgilash”. Ushbu blok mavzuning asosiy masalalarini - mavzuning mikro-maqsadlarini o‘z ichiga oladi. Har bir mavzu bo‘yicha mikromaqsadlar loyiha xaritasini ishlab chiqish bosqichida shakllantiriladi, faqat texnologik xaritaning “maqsadni belgilash” blokiga ushbu mavzuga mos keladigan mikromaqsadlarni kiritish qoladi. Mikromaqsadlar aniq va tashxislanadigan tarzda tuzilgan. Mikromaqsadni belgilashda o‘qituvchi ta’lim standartlari talablaridan kelib chiqishi kerak. Mikromaqsadlar tili talabalar uchun tushunarli bo‘lishi lozim. Loyihadagi mikromaqsad oldindan anglangan va rejalashtirilgan natija sifatida taqdim etiladi va tashxis qo‘yish mumkin bo‘lgan tarzda shakllantiriladi.

Tashxis topshiriqlari murakkab bo‘lmasligi kerak. Standart darajasiga mos topshiriqlardan tuzilgan yozma ish talabalarni joriy nazoratida foydalaniladi va 10 daqiqadan oshmasligi kerak. Tashxis namunasi texnologik xaritada keltirilgan. Haqiqiy tashxis qo‘yish uchun o‘qituvchi bir nechta variantni tayyorlashi kerak.

Talaba o‘qish darajasini tanlash huquqiga ega, boshqacha aytganda, u o‘zi xohlagan va o‘qishga qodir bo‘lgan bahoni tanlashi mumkin. Agar talaba “qoniqarli” bahoni tanlasa, unga tashxis bo‘yicha 1 va 2-sonli muammolarni to‘g‘ri hal qilishni o‘rganish kifoya. Agar talaba fanni “yaxshi” bahoga o‘zlashtirishga qaror qilsa, u holda u № 1, 2 va 3-sonli vazifalarni qanday to‘g‘ri hal qilishni o‘rganishi kerak, ya'ni asosiy darajadagi vazifalarga qo‘shimcha ravishda, u №3 topshiriqlarni ham o‘zlashtirishi kerak. Agar talaba “a’lo” bahosini tanlasa, u barcha tashxis topshiriqlarini qanday to‘g‘ri hal qilishni o‘rganishi kerak. Ta'lim standarti shartlariga ko‘ra, talaba oldingi yutuqlaridan qat’i nazar, belgilangan ketma-ketlikda topshiriqlarni bajarishga kirishadi.

Mazkur texnologiyasida talabalar bilimini baholashning an’anaviydan farq qiladigan yangi tizimidan foydalanadi. “Qoniqarli” yoki 3 bahosini olish uchun tashxis bo‘yicha 1 va 2-sonli

topshiriqlarni qanday qilib to‘g‘ri bajarishni o‘rganishi lozim. Ya’ni asosiy darajadagi vazifalarni hal qilishni o‘rganish (“standart” darajasi). 3-baho texnologiyada yangi ma’noga ega bo‘ladi: 3 ball olgan o‘quvchi davlat ta'lim standarti talablarini bajaradi. Klassik yondashuvda o‘quvchi topshiriqni to‘liq bajarmaganligi, xatoga yo‘l qo‘yganligi uchun o‘qituvchi 3 ball qo‘yadi. Texnologiyada 3 ball olgan talaba asosiy darajadagi topshiriqlarni to‘g‘ri bajara oladi. 4-baho asosiy darajadagi topshiriqlarni va “4” sinfdagi topshiriqlarni to‘g‘ri bajara olgan o‘quvchiga beriladi. Asosiy darajadagi topshiriqlarni, “4” darajali va “5” darajali topshiriqlarni to‘g‘ri bajara olgan o‘quvchiga 5 ball qo‘yiladi.

1-jadval

“Chiziqli tenglamalar sistemasi va ularni yechish usullari” mavzusi bo‘yicha texnologik xarita

Maqsadni belgilash	Tashxis	Tuzatish
M1: Chiziqli tenglamalar sistemasini yechish	T1: Tenglamalar sistemasini yeching: 1) $\begin{cases} 2x_1 + x_2 = 7 \\ 2x_1 + 3x_2 = 1 \end{cases}$ 2) $\begin{cases} 2x_1 - x_2 = 3 \\ x_1 + x_2 = -4 \end{cases}$ 3) $\begin{cases} 4x_1 + x_2 - 3x_3 = 9 \\ x_1 + x_2 - x_3 = -2 \\ 8x_1 + 3x_2 - 6x_3 = 12 \end{cases}$ 4) $\begin{cases} 2x_1 - x_2 + 4x_3 + x_4 = 6 \\ x_1 + 2x_2 - 3x_3 + x_4 = 1 \\ 5x_1 - x_3 + 2x_4 = 6 \\ x_1 - 3x_2 + 13x_3 + x_4 = 8 \end{cases}$	1,2-O‘quv xaritalaridan foydalaning
M2: Chiziqli tenglamalar sistemasini yechishda dasturlar majmuasidan foydalanish	T2: Tenglamalar sistemasini Maple dasturida yeching: 1) $\begin{cases} 2x_1 + x_2 = 7 \\ 2x_1 + 3x_2 = 1 \end{cases}$ 2) $\begin{cases} 2x_1 - x_2 = 3 \\ x_1 + x_2 = -4 \end{cases}$ 3) $\begin{cases} 4x_1 + x_2 - 3x_3 = 9 \\ x_1 + x_2 - x_3 = -2 \\ 8x_1 + 3x_2 - 6x_3 = 12 \end{cases}$ 4) $\begin{cases} 2x_1 - x_2 + 4x_3 + x_4 = 6 \\ x_1 + 2x_2 - 3x_3 + x_4 = 1 \\ 5x_1 - x_3 + 2x_4 = 6 \\ x_1 - 3x_2 + 13x_3 + x_4 = 8 \end{cases}$	Maple dasturida chiziqli tenglamalar sistemasini Gauss usulidan foydalaning

<table>
<tr>
<td>M3: Chiziqli tenglamalar sistemasi yordamida amaliy masalalarni yechish</td>
<td>Korxona uch xildagi xom ashyoni ishlatib uch turdagi mahsulot ishlab chiqaradi.
Ishlab chiqarish xarakteristkalari quyidagi jadvalda berilgan
<table>
<tr><td rowspan="2">Hom ashyo xillari</td><td colspan="3">Mahsulot turlari bo‘yicha hom ashyo sarflari</td><td rowspan="2">Hom ashyo zahirasi</td></tr>
<tr><td>1</td><td></td><td>3</td></tr>
<tr><td>1</td><td>3</td><td>0</td><td>5</td><td>2020</td></tr>
<tr><td>2</td><td>12</td><td></td><td>6</td><td>1680</td></tr>
<tr><td>3</td><td>7</td><td>3</td><td>6</td><td>2050</td></tr>
</table>
Berilgan xom ashyo zahirasini ishlatib, mahsulot turlari bo‘yicha ishlab chiqarish hajmini aniqlang</td>
<td>1,2-O‘quv xaritalaridan foydalaning</td>
</tr>
<tr><td colspan="4">Talaba mustaqil ishini dozalash</td></tr>
<tr><td></td><td>“qoniqarli”</td><td>“yaxshi”</td><td>“a’lo”</td></tr>
<tr><td>UV1:</td><td>Sh.X.Xurramov. Oliy matematika masalalar to‘plami va nazorat topshiriqlari (1-qism). 1.3.5, 1.3.6, 1.3.7</td><td>Sh.X.Xurramov. Oliy matematika masalalar to‘plami va nazorat topshiriqlari (1-qism). 1.3.9, 1.3.10, 1.3.11</td><td>Sh.X.Xurramov. Oliy matematika masalalar to‘plami va nazorat topshiriqlari (1-qism). 1.3.13, 1.3.14, 1.3.17</td></tr>
<tr><td>Kompetensiyaviy Mantiqiy tuzilma</td><td colspan="3">Mavzuga oid matematik kompetensiyalar fazoda to‘g‘ri chiziqning umumiy ko‘rinishi, fazoda to‘g‘ri chiziqning parametrik tenglamalari, differensial tenglamalarga oid mavzularda, elektrotexnika, nazariy mexanika fanlarida rivojlantiriladi</td></tr>
</table>

“Tashxis” blokidan keyingi navbatdagi blok “Talabalar mustaqil ishini dozalash” blokida to‘ldiriladi. Ma'lumki, modul – kredit tizimida talabalarning mustaqil ishi umumiy yuklamaning 50-60 foyizini tashkil qiladi. Demak, talabalar mustaqil ishi uchun topshiriqlar yaratish muammosi kelib chiqadi. Mustaqil ish topshiriqlari tashxis uchun kafolatlangan tayyorgarlikni ta'minlashi kerak deb hisoblaymiz. Buning uchun tashxisning savollari va darajalariga mos mashqlar tizimi ishlab chiqilishi kerak.

Har bir mikromaqsad uchun mustaqil ish topshirig‘ning alohida dozasi ishlab chiqiladi. Uy vazifasi mashqlari uch qiyinlik darajasiga bo‘linadi:

- “standart” darajadagi mashqlar, talabalarni tegishli tashxisning

1 va 2-sonli topshiriqlarini muvaffaqiyatli bajarishga tayyorlash;

- “yaxshi” darajadagi mashqlar, talabalarni tegishli tashxisning

3-sonli topshiriqlarini muvaffaqiyatli bajarishga tayyorlash;

- “a'lo” darajadagi mashqlar talabalarni tegishli tashxisning

4-sonli topshiriqlarini muvaffaqiyatli bajarishga tayyorlaydi.

O‘qituvchi talabalarning uy vazifalari uchun topshiriqlar va mashqlar tizimini diqqat bilan ko‘rib chiqishi kerak. Aynan talaba yangi o‘quv materiali bilan yolg‘iz qolganda, u nimani tushunib, nimani tushunmasligini anglay boshlaydi. Topshiriqlarni murakkabligi bo‘yicha bajarish talabaga yangilikni ravon idrok etishga, jaholatdan bilimga ko‘tarilishiga yordam beradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ushbu texnologiyada talabaga baholashni tanlash huquqi berilgan. Uy vazifasining miqdori tanlangan baholashga bog‘liq. Agar talaba “qoniqarli” bahoni tanlasa, u holda “dozalash uy vazifasi” blokida u “standart” darajadagi mashqlarni bajaradi; agar talaba “yaxshi” bahoni tanlasa, u “standart” va “yaxshi” ikkita blokdan mashqlarni bajaradi; agar talaba “a’lo” bahoni tanlasa, u barcha mashqlarni bajaradi.

Pedagogika va o‘qitish metodikalari fanlarining rivojlanishining hozirgi bosqichida talabalarning mustaqil o‘quv-biluv faoliyatini maqsadga muvofiq dozalash masalasini faqat empirik hal qilish mumkin. Fanlari o‘qitish metodikalarida ilmiy kategoriya sifatida norma tushunchasi aslida mavjud emas.

Texnologik xaritadagi “Tuzatish” bloki uchta bo‘limdan iborat: mumkin bo‘lgan qiyinchiliklar, tipik xatolar, xatolarni bartaraf etish bo‘yicha pedagogik va metodik chora-tadbirlar tizimi.

Kutilayotgan qiyinchiliklar va xatolar texnologik xaritada “Diqqat!..”, “Ehtiyot bo‘ling:...” so‘zlari bilan boshlanadigan ogohlantirishlar ko‘rinishida qayd etiladi.

Haqiqiy ta'lim jarayonida o‘qituvchi tashxisdan o‘tmagan talabalar uchun tuzatish ishlarini tashkil qilishi kerak. Tuzatish ishlari o‘qituvchining kasbiy faoliyatining qulaylik darajasini tartibga soluvchi rol o‘ynaydi. Tuzatish ishlarini har bir darsda yoki qo‘shimcha ajratilgan vaqtda maxsus tashkillashtirish mumkin.

Har bir tipik xato va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan qiyinchiliklar uchun mashqlarning ma’lumotlar banki, har bir tipdagi masalalarni yechishning umumiy faoliyat usullarini o‘z ichiga olgan ko‘rsatmalar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

O‘qituvchi o‘quv axborotini ishlab chiqishda quyidagilarga e’tibor beradi [3]:

1) mavzuni o‘rganish uchun zarur bo‘lgan talaba leksikonini faollashtirish va motivasiyani shakllantirish;

2) tafakkurni rivojlantirish;

3) xotirani rivojlantirish;

4) nutqni shakllantirish va rivojlantirish;

5) kasbga yo‘naltirish, fanlararo aloqalar, fan ichidagi aloqalarni aniqlash.

Amaliy mashg‘ulotning asosiy qismida chiziqli tenglamalar sistemasini yechishning Kramer, Gauss, teskari matrisalar va dasturiy paketlar yordamida yechish metodlari bayon qilinadi. yakuniy qismida xulosa, umumlashtirish, o‘zlashtirganlik darajasini tekshirish savollari va uyga vazifalar beriladi.

Adabiyotlar

1. Бахусова Е.В. Технология проектирования учебного процесса: подготовительный и проектировочный этапы//Проблемы современного образования, 2011. №2, С. 111-122.

2. Xurramov Sh.R. Oliy matematika (masalalar to‘plami, nazorat topshiriqlari). Oliy ta’lim muassasalari uchun o‘quv qo‘llanma. 1,2-qism. –T.: «Fan va texnologiya»,2015, 408 bet.

3. Turgunbayev R.M. Qushmurotov U. I Texnika oliy ta’lim muassasalarida oliy matematikadan kompetensiyalarni aniqlashga tezaurusli yondashuv. // Илмий ахборотнома. – Наманган, 2021.-№11 Б.476-481. (13.00.00; № 30).

О КОРРЕКТНОЙ ПОСТАНОВКЕ ОДНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА ПАРАБОЛО-ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО ТИПА

Мамажонов Санжарбек Мирзаевич

Базовый докторант, Институт математики им. В.И.Романовского АН РУз.

sanjarbekmamajonov@gmail.com

Аннотация: Ставится корректная краевая задача для уравнения четвёртого порядка параболо-гиперболического типа в пятиугольной области. Доказывается однозначная разрешимость поставленной задачи методами непосредственного построения решения, дифференциальные и интегральные уравнения.

Ключевые слова.: дифференциальные уравнения, интегральные уравнения, метод построения решения, краевая задача, уравнения параболо-гиперболического типа.

Abstract: A well-posed boundary value problem is posed for a fourth-order parabolic-hyperbolic equation in a pentagonal region. The unambiguous solvability of the problem posed is proved by methods of direct solution construction, differential and integral equations.

Keywords: Differential equations, integral equations, solution construction method, boundary value problem, equations of parabolic-hyperbolic type.

Введение

Во второй половине прошлого столетия интенсивно развивалось исследование неклассических уравнений математической физики, в частности, уравнений смешанного, составного и смешанно-составного типов. Одной из основных причин этого процесса являлся появление прикладных применений краевых задач, поставленных для таких уравнений.

Первоначально изучались смешанные уравнения второго порядка эллиптико-гиперболического типа. Фундаментальные исследования по таким уравнениям проведены в 1920-е годы итальянским математиком Трикоми [1] и развиты Геллерстедтом [2], А.В.Бицадзе [3], К.И.Бабенко [4], И.Л.Каролем [5], Ф.И.Франклем [6], М.М.Смирновым [7], М.С.Салахитдиновым [8] и др.

Затем понятие уравнений смешанного типа значительно расширилось и включает всевозможные комбинации двух или трех классических типов уравнений. Интенсивное исследование уравнений смешанного эллиптико-параболического и параболо-гиперболического типов обусловлено тем, что, с одной стороны, новые типы смешанных уравнений еще мало исследованы в теоретическом плане, с другой, они находят широкое применение в важных вопросах механики, физики и техники.

На необходимость рассмотрения задач сопряжения, когда на одной части области задано параболическое уравнение, на другой – гиперболическое, было указано в 1959 году

И.М.Гельфандом [9]. Он приводит пример, связанный с движением газа в канале, окруженном пористой средой: в канале движение газа описывается волновым уравнением, вне его – уравнением диффузии.

Одной из первых работ, посвященных изучению краевых задач для параболо-гиперболических уравнений, явилась работа Г.М.Стручиной [10]. Затем Я.С.Уфлянд [11] задачу о распространения электрических колебаний в составных линиях, когда на участке $0 < x < l$ полу бесконечной линии пренебрегается потерями, а остальная часть линии рассматривается как кабель без утечки, свел к решению краевых задач для параболо-гиперболических уравнений.

Некоторые задачи на сопряжения уравнений параболического и гиперболического типов изучены в работах С.И.Гайдука и А.В.Иванова [13], С.И.Гайдука [14].

О.А.Ладыженская и Л.Ступялис [15] в многомерном пространстве рассмотрели начально краевые задачи на сопряжения эллиптических, гиперболических и параболических уравнений, которые возникают при изучении задачи о движении проводящей жидкости в электромагнитном поле.

Отметим также работу Ж.А.Акилова [16], где совместно-раздельные течения вязкоупругой и вязкой жидкостей сводятся к изучению краевой задачи для параболо-гиперболического уравнения, а также в работе [17] исследовано задача Трикоми для параболо-гиперболического уравнения в трехмерном пространстве.

Затем в 70-80 годах двадцатого века начаты исследования по уравнениям третьего и высокого порядков параболо-гиперболического типа. Краевые задачи для таких уравнений поставлены и изучены впервые Т.Д.Джураевым [18] и его учениками [19].

За прошедшее время исследования по краевым задачам для уравнений третьего и высокого порядков параболо-гиперболического типа развивались в широком плане, а в настоящее время расширяется по направлениям усложнения уравнений и области их рассмотрения, а также обобщения, рассматриваемых для них задач уравнений (например, см. [20], [21], [22], [23] и др.).

В настоящей работе вставится новая корректная краевая задача для параболо-гиперболического уравнения четвёртого порядка в нестандартной пятиугольной области, где один из трёх рассматриваемых областей является нехарактеристическим четырёхугольником для гиперболического уравнения.

Постановка задачи

Для уравнения четвертого порядка параболо-гиперболического типа вида

$$\left(a_1\frac{\partial}{\partial x}+b_1\frac{\partial}{\partial y}\right)\left(a_2\frac{\partial}{\partial x}+b_2\frac{\partial}{\partial y}\right)(Lu)=0 \qquad (1)$$

ставится краевая задача в пятиугольной области G плоскости xOy, где $G=G_1\cup G_2\cup G_3\cup J_1\cup J_2$; $a_1,b_1,a_2,b_2\in R$, $a_i^2+b_i^2\neq 0$, $i=1,2$, $k=a_1b_2-a_2b_1\neq 0$; G_1- прямоугольник с вершинами в точках $A(0;0)$, $B(1;0)$, $B_0(1,1)$, $A_0(0,1)$; G_2- треугольник с вершинами в точках B, $C(0,-1)$, $D(-1,0)$; G_3- прямоугольник с вершинами в точках A, D, $D_0(-1,1)$, A_0; J_1- открытый

отрезок с вершинами в точках B, D; J_2 – открытый отрезок с вершинами в точках A, A_0;

$$Lu = \begin{cases} u_{xx} - u_y, \ (x,y) \in G_1, \\ u_{xx} - u_{yy}, \ (x,y) \in G_i, \ i = 2,3. \end{cases}$$

Задача 1. Найти функцию $u(x,y)$, которая

1) непрерывна в $\overline{G}$ и в области $G \setminus J_1 \setminus J_2$ имеет непрерывные производные, участвующие в уравнение (1), причем u_x, u_y, u_{xx}, u_{xy}, u_{yy} – непрерывны в G вплоть до части границы области G, указанные в краевых условиях;

2) удовлетворяет уравнению (1) в области $G \setminus J_1 \setminus J_2$;

3) удовлетворяет краевым условиям

$$u(1,y) = \varphi_1(y), \ \ 0 \le y \le 1, \tag{2}$$

$$u(-1,y) = \varphi_2(y), \ \ 0 \le y \le 1, \tag{3}$$

$$u_x(-1,y) = \varphi_3(y), \ 0 \le y \le 1, \tag{4}$$

$$u_{xx}(-1,y) = \varphi_4(y), \ 0 \le y \le 1, \tag{5}$$

$$u\big|_{BC} = \psi_1(x), \ 0 \le x \le 1, \tag{6}$$

$$u\big|_{DF} = \psi_2(x), \ -1 \le x \le -\frac{1}{2}, \tag{7}$$

$$\left.\frac{\partial u}{\partial n}\right|_{BC} = \psi_3(x), \ 0 \le x \le 1, \tag{8}$$

$$\left.\frac{\partial u}{\partial n}\right|_{DC} = \psi_4(x), \ -1 \le x \le 0, \tag{9}$$

$$\left.\frac{\partial^2 u}{\partial n^2}\right|_{BC} = \psi_5(x), \ 0 \le x \le 1, \tag{10}$$

$$\left.\frac{\partial^2 u}{\partial n^2}\right|_{DC} = \psi_6(x), \ -1 \le x \le 0, \tag{11}$$

и условиям склеивания на линиях изменения типа

$$u(x,+0) = u(x,-0) = T(x), \ 0 \le x \le 1; \tag{12}$$

$$u_y(x,+0) = u_y(x,-0) = N(x), \ 0 \le x \le 1; \tag{13}$$

$$u_{yy}(x,+0) = u_{yy}(x,-0) = M(x), \ x \in (-1,0) \cup (0,1); \tag{14}$$

$$u_{yyy}(x,+0) = u_{yyy}(x,-0) = \Theta(x), \ x \in (-1,0) \cup (0,1); \tag{15}$$

$$u(+0,y) = u(-0,y) = \tau_3(y), \ 0 \le y \le 1; \tag{16}$$

$$u_x(+0,y)=u_x(-0,y)=\nu_3(y),\ 0\le y\le 1; \tag{17}$$

$$u_{xx}(+0,y)=u_{xx}(-0,y)=\mu_3(y),\ 0<y<1; \tag{18}$$

$$u_{xxx}(+0,y)=u_{xxx}(-0,y)=\theta_3(y),\ 0<y<1, \tag{19}$$

где

$$T(x)=\begin{cases}\tau_1(x),\ если\ 0\le x\le 1,\\ \tau_2(x),\ если\ -1\le x\le 0;\end{cases}\quad N(x)=\begin{cases}\nu_1(x),\ если\ 0\le x\le 1,\\ \nu_2(x),\ если\ -1\le x\le 0;\end{cases}$$

$$M(x)=\begin{cases}\mu_1(x),\ если\ 0<x<1,\\ \mu_2(x),\ если\ -1<x<0;\end{cases}\qquad \Theta(x)=\begin{cases}\theta_1(x),\ если\ 0<x<1,\\ \theta_2(x),\ если\ -1<x<0.\end{cases}$$

$\varphi_i,\ \ i=\overline{1,4},\ \ \psi_j,\ \ j=\overline{1,6}$ – заданные достаточно гладкие функции, $\tau_i,\nu_i,\mu_i,\theta_i\ (i=\overline{1,3})$ – неизвестные пока достаточно гладкие функции, $n-$ внутренняя нормаль к прямой $x+y=-1$ или $x-y=1$, а $F(-1/2,-1/2)$.

Теорема. Если $\varphi_1,\varphi_2\in C^4[0,1],\ \ \varphi_3\in C^3[0,1],\ \ \varphi_4\in C^2[0,1],\ \ \psi_1\in C^4[0,1],$ $\psi_2\in C^4[-1,-1/2],\ \ \psi_3\in C^3[0,1],\ \ \psi_4\in C^3[-1,0],\ \ \psi_5\in C^2[0,1],\ \ \psi_6\in C^2[-1,0],$ причем выполняется условие согласования $\varphi_2(0)=\psi_2(-1),\ \ \varphi_1(0)=\psi_1(1),$ $\psi_4'(0)=-\psi_3'(0)$, то задача 1 имеет единственное решение.

Использованные литературы

1. Трикоми Ф. О линейных уравнениях в частных производных второго порядка смешанного типа. М.-Л., Гостехиздат, 1947, 190 с.
2. Gellerstedt S. Sur un probleme aux limites pour une equation lineare aux derivees partielles du second ordre de tipe mixte. Theis Uppsala, 1935.
3. Бицадзе А.В. Уравнения смешанного типа. Итоги науки (2). Физ.-мат. науки. М., 1959, 164 с.
4. Бабенко К.И. К теории уравнений смешанного типа. Докторская диссертация (библиотека Математического института АН СССР, 1952).
5. Кароль И.Л. Об одной краевой задаче для уравнения смешанного эллиптико-гиперболического типа. ДАН СССР, 88, 2, 1953. - с. 197-200.
6. Франкль Ф.И. О задачах Чаплыгина для смешанных до- и сверхзвуковых течений. Изв. АН СССР, серия матем. 9, 2, 1945, с. 126-142.
7. Смирнов М.М. Уравнения смешанного типа. М., Наука, 1970, 296 с.
8. Салахитдинов М.С. Уравнения смешанно-составного типа. Ташкент, Фан, 1974, 156 с.
9. Гельфанд И.М. Некоторые вопросы анализа и дифференциальных уравнений. УМН, т. XIV, вып. 3(87), 1959, с. 3-19.
10. Стручина Г.М. задача о сопряжении двух уравнений. Инженерно-физический журнал. 1961, т. IV, № 11, с. 99-104.

11. Уфлянд Я.С. К вопросу о распространении колебаний в составных электрических линиях. Инженерно-физический журнал. 1964, т. VII, № 1, с. 89-92.

12. Лозановская И.Т., Уфлянд Я.С. Об одном классе задач математической физики со смешанном спектром собственных значений. ДАН СССР, 1965, т. 164, № 5, с. 1005-1007.

13. Гайдук С.И., Иванов А.В. Об одной задаче на сопряжение уравнений параболического и гиперболического типов. ДАН БССР, 1964, т. 8, № 9, с. 560-563.

14. Гайдук С.И. Применение метода контурного интеграла к решению одной задачи на сопряжение уравнений параболического и гиперболического типов. Дифференциальные уравнения. 1965, т. 1, № 10, с. 1366-1382.

15. Ладыженская О.А., Ступялис Л. Об уравнениях смешанного типа. Вестник ЛГУ, серия мат., мех. и астр., 1965, т. 19, № 4, с. 38-46.

16. Акилов Ж.А. Нестационарные движения вязкоупругих жидкостей. Ташкент, Фан, 1982, 104 с.

17. Апаков Ю.П. Трехмерный аналог задачи Трикоми для параболо-гиперболического уравнения. Сибирский журнал индестриальной математики. 2011, Том XIV , №2(46). – стр.34-44.

18. Джураев Т.Д. Краевые задачи для уравнений смешанного и смешанно-составного типов. Ташкент: Фан, 1979, 240 с.

19. Джураев Т.Д., Сопуев А., Мамажанов М. Краевые задачи для уравнений параболо-гиперболического типа. Ташкент, Фан, 1986, 220 с.

20. Джураев Т.Д., Мамажанов М. Краевые задачи для одного класса уравнений четвертого порядка смешанного типа. Дифференциальные уравнения, 1986, т.22, №1, с.25-31.

21. Джураев Т.Д., Сопуев А. К теории дифференциалных уравнений в частных производных четвертого порядка. Ташкент: Фан, 2000-144с.

22. Тахиров Ж.О. Краевые задачи для смешанного параболо-гиперболического уравнения с известной и неизвестной линиями раздела. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1988.

23. Бердышев А.С. Краевые задачи и их спектральные свойства для уравнения смешанного параболо-гиперболического и смешанно-составного типов. – Алматы, 2015, 224 с.

ЕДИНСТВЕННОСТЬ РЕШЕНИЯ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ТРЕТЬЕГО ПОРЯДКА С КРАТНЫМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ В ТРЕХМЕРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Хамитов Азизбек Ахмаджон угли

докторант (PhD), Наманганский инженерно-строительный институт

Аннотация: В данной работе исследуется единственность решения краевой задачи для уравнения третьего порядка с кратными характеристиками в трехмерном пространстве. Единственность решения поставленной задачи доказана методом интегралов энергии.

Ключевые слова: Уравнение третьего порядка с кратными характеристиками, интегралы энергии, единственность, краевая задача, метод Фурье, ряд, равномерная сходимость.

В области $D=\{(x,y,z):\ 0<x<p,\ 0<y<q,\ 0<z<r\}$, рассмотрим уравнения

$$L[u]\equiv\frac{\partial^3 u}{\partial x^3}-\frac{\partial^2 u}{\partial y^2}-\frac{\partial^2 u}{\partial z^2}=0, \tag{1}$$

где $p>0,\ q>0,\ r>0$ – постоянные вещественные числа, и для него исследуем следующую задачу.

Задача A**.** Найти решение уравнения (1) в области D из класса $C^{3,2,2}_{x,y,z}(D)\cap C^{2,1,1}_{x,y,z}(\overline{D})$, удовлетворяющие краевыми условиями

$$u(x,0,z)=u(x,q,z)=0,\ u(x,y,0)=u(x,y,r)=0, \tag{2}$$

$$\begin{cases} au(0,y,z)+bu_{xx}(0,y,z)=\psi_1(y,z),\\ cu(p,y,z)+du_{xx}(p,y,z)=\psi_2(y,z),\\ u_x(p,y,z)=\psi_3(y,z), \end{cases} \tag{3}$$

где a, b, c и d - заданные постоянные, причем $a^2+b^2\neq 0$, $c^2+d^2\neq 0$, а $\psi_i(y,z)$, $i=\overline{1,3}$, – заданные достаточно гладкие функции.

Отметим, что для уравнения (1) в плоскости, т.е. при $z=0$ в работе [1, 47-с.], а в пространстве для уравнения третьего порядка в работах [2, 21-с.], [3, 87-с.] исследованы некоторые корректно краевые задачи.

Теорема 1. Если задача A имеет решение, то при выполнении условий $ab\geq 0,\ cd\leq 0$ оно единственно.

Доказательство. Предположим, обратное пусть задача A имеет два решения $u_1(x,y,z)$ и $u_2(x,y,z)$. Тогда функция $u(x,y,z)=u_1(x,y,z)-u_2(x,y,z)$ удовлетворяет уравнению (1) с однородными краевыми условиями. Докажем, что $u(x,y,z)\equiv 0$ в $\overline{D}$.

Для этого уравнения (1) умножим на *u*, тогда получим

$$uL[u]\equiv u\left(\frac{\partial^3 u}{\partial x^3}-\frac{\partial^2 u}{\partial y^2}-\frac{\partial^2 u}{\partial z^2}\right)=0,$$

или

$$u\,L[u]\equiv\frac{\partial}{\partial x}\left(u\,u_{xx}-\frac{1}{2}u_x^2\right)-\frac{\partial}{\partial y}\left(u\,u_y\right)+u_y^2-\frac{\partial}{\partial z}\left(u\,u_z\right)+u_z^2=0. \tag{4}$$

Интегрируя тождество (5) по области *D*, имеем

$$\int_0^p\int_0^q\int_0^r \frac{\partial}{\partial x}\left[u(x,y,z)u_{xx}(x,y,z)-\frac{1}{2}u_x^2(x,y,z)\right]dxdydz-$$

$$-\int_0^p\int_0^q\int_0^r \frac{\partial}{\partial y}\left[u(x,y,z)u_y(x,y,z)\right]dxdydz+\int_0^p\int_0^q\int_0^r u_y^2(x,y,z)\,dxdydz-$$

$$-\int_0^p\int_0^q\int_0^r \frac{\partial}{\partial z}\left[u(x,y,z)u_z(x,y,z)\right]dxdydz+\int_0^p\int_0^q\int_0^r u_z^2(x,y,z)dxdydz=0.$$

Требуя $a\neq 0,\ c\neq 0$, из условия (2) имеем

$$\frac{1}{2}\int_0^q\int_0^r u_x^2(0,y,z)dydz-\frac{d}{c}\int_0^q\int_0^r u_{xx}^2(p,y,z)dydz+\frac{b}{a}\int_0^q\int_0^r u_{xx}^2(0,y,z)dydz+$$

$$+\iiint_D u_y^2(x,y,z)\,dxdydz+\iiint_D u_z^2(x,y,z)\,dxdydz=0.$$

Учитывая условия $ab\geq 0,\ cd\leq 0$, получим $u_y(x,y,z)=0$ и $u_z(x,y,z)=0$, т.е. $u(x,y,z)=f(x)$. Поставляя в уравнение (1) имеем $f'''(x)=0$. Отсюда $f(x)=C_1x^2+C_2x+C_3$. Из условии (3), т.е.

$$\begin{cases} af(0)+bf''(0)=0, \\ cf(p)+df''(p)=0, \end{cases}$$

и принимая во внимание $f'(0)=0,\ f''(0)=0,\ f''(p)=0,$ получим $f(x)=0$. Следовательно $u(x,y,z)\equiv 0,\ \ (x,y,z)\in\overline{D}$. В силу последнего, получим $u_1(x,y,z)=u_2(x,y,z).$

В случаях $b\neq 0,\ d\neq 0;\ a\neq 0, d\neq 0;\ c\neq 0, b\neq 0$ аналогично получаем равенство $u(x,y,z)\equiv 0$ в $\overline{D}$.

Теорема 1 доказана.

Список литературы

1. Апаков Ю.П. К теории уравнений третьего порядка с кратными характеристиками. – Т.: «Fan va texnologiya», 2019, 156 стр.
2. Апаков Ю.П., Хамитов А.А. О решения одной краевой задачи для уравнения третьего порядка с кратными характеристиками в трехмерном пространстве // Научный вестник Наманганского государственного университета. – Наманган, 2020. - № 4. – с. 21-31.
3. Апаков Ю.П., Хамитов А.А. О единственности решения одной краевой задачи для уравнения третьего порядка с кратными характеристиками в трехмерном пространстве // Тезисы докладов Республиканская научная конференции с участием зарубежных ученых «Управление, оптимизация динамические системы-2019». 17-19октября 2019. АндГУ. Андижан. –С. 87-88.

О ЕДИНСТВЕННОСТИ РЕШЕНИЯ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ТРЕТЬЕГО ПОРЯДКА С ПЕРЕМЕННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ

Умаров Рахматилла Акрамович, *д.ф.-м.н., профессор,*
Институт математики им. В.И.Романовского АН РУз,
Наманганский инженерно-строительный институт
yusupjonapakov@gmail.com
Апаков Юсупжон Пулатович докторант (PhD),
Наманганский инженерно-строительный институт
r.umarov1975@mail.ru

Аннотация: В работе исследуется краевая задача для уравнения третьего порядка с кратными характеристиками в прямоугольной области. Единственность решения доказана методом интегралов энергии, а существование построением функции Грина.

Ключевые слова: Уравнение третьего порядка с кратными характеристиками, интегралы энергии, метод Фурье, ряд, равномерная сходимость.

В области $D=\{(x,y):\ 0<x<p,\ 0<y<q\}$ рассмотрим следующее уравнение третьего порядка вида

$$L(u)=U_{xxx}-U_{yy}+A_1(x)U_{xx}+A_2(x)U_x+A_3(x)U+A_4U_y=g_1(x,y), \quad (1)$$

где $p,\ q, A_4\in R,\quad A_i(x), i=\overline{1,3},\ g_1(x,y)$ заданные достаточно гладкие функции.

Заменой

$$U(x,y)=\exp\left(-\frac{1}{3}\int_0^x A_1(\xi)\,d\xi+\frac{A_4}{2}y\right)u(x,y),$$

уравнение (1) можно привести к виду

$$u_{xxx}-u_{yy}+a_1(x)u_x+a_2(x)u=g(x,y). \quad (2)$$

Здесь

$$g(x,y)=\exp\left(\frac{1}{3}\int_0^x A_1(\xi)\,d\xi-\frac{A_4}{2}y\right)g_1(x,y),\quad a_1(x)=-A_1'(x)-\frac{1}{3}A_1^{\,2}(x)+A_2(x),$$

$$a_2(x)=-\frac{1}{3}A_1''(x)+\frac{2}{27}A_1^{\,3}(x)-\frac{1}{3}A_1(x)A_2(x)+A_3(x)+\frac{A_4^2}{4}.$$

Задача B. Найти функцию $u(x,y)$ из класса $C^{3,2}_{x,y}(D)\cap C^{2,1}_{x,y}(\overline{D})$, удовлетворяющую уравнению (2) и следующим краевым условиям:

$$u(x,0)=0,\quad u_y(x,q)=0,\quad 0\le x\le p, \quad (3)$$

$$u(0,y)=\psi_1(y),\quad u_x(\mathrm{p},y)=\psi_2(y),\quad u_{xx}(p,y)=\psi_3(y),\quad 0\le y\le q, \quad (4)$$

где $\psi_i(y),\ x\in[0,p],\ i=\overline{1,3},\ g(x,y)$ заданные достаточно гладкие функции.

В работах [1, 738-ст, 2, 161-ст 3, 4-ст] решение поставленной задачи для уравнения третьего порядка с постоянными коэффициентами было найдено с другими краевыми условиями.

Теорема 1. Если задача B имеет решение, то при выполнении условий $a_1(x) \geq 0,\ a_2(x) - \frac{1}{2}a_1'(x) \geq 0$, оно единственно.

Доказательство. Предположим, обратное. Пусть задача B имеет два решения $u_1(x,y)$ и $u_2(x,y)$. Тогда функция $u(x,y) = u_1(x,y) - u_2(x,y)$ удовлетворяет однородному уравнению (2) с однородными краевыми условиями. Докажем, что $u(x,y) \equiv 0$ в $\bar{D}$.

В области D справедливо тождество

$$uL[u] = uu_{xxx} - uu_{yy} + a_1(x)uu_x + a_2(x)u^2 = 0,$$

или

$$\frac{\partial}{\partial x}\left(uu_{xx} - \frac{1}{2}u_x^2 + \frac{1}{2}a_1(x)u^2\right) - \frac{\partial}{\partial y}\left(uu_y\right) + u_y^2 + \left(a_2(x) - \frac{1}{2}a_1'(x)\right)u^2 = 0.$$

Интегрируем это тождество в области D учитывая однородные краевые условия, получим

$$\frac{1}{2}\int_0^q a_1(x)u^2(p,y)\,dy + \frac{1}{2}\int_0^q u_x^2(0,y)\,dy + \iint_D u_y^2\,dxdy + \iint_D\left(a_2(x) - \frac{1}{2}a_1'(x)\right)u^2\,dxdy = 0.$$

Из третьего слагаемого имеем $u_y(x,y) = 0$. Отсюда $u(x,y) = f(x)$. Учитывая краевые условие (3), получим $u(x,0) = f(x) = 0$. Тогда имеем $u(x,y) \equiv 0$. Теорема доказана.

Замечание. Отметим, что при нарушении условия теоремы 1, однородная задача B_1 для однородного уравнения (2) может иметь нетривиальные решения. Например, можно легко убедится, что когда $p = 1,\ q = \pi,\ a_1(x) = 0,\ a_2 = -(\mu^3 + 1) < 0$ задача

$$\begin{cases} u_{xxx}(x,y) - (\mu^3 + 1)u(x,y) - u_{yy}(x,y) = 0, \\ u(x,0) = u_y(x,\pi) = 0, \quad u(0,y) = u_x(1,y) = u_{xx}(1,y) = 0, \end{cases}$$

где μ решения уравнение

$$e^{-\frac{3}{2}\mu} - 2\sin\left(\frac{\sqrt{3}}{2}\mu - \frac{\pi}{2}\right) = 0,$$

имеет нетривиальные решения вида

$$u(x,y)=\left(e^{\mu x}\sin\left(\frac{\sqrt{3}}{2}\mu-\frac{\pi}{3}\right)-e^{-\frac{1}{2}\mu x}\sin\left(\frac{\sqrt{3}}{2}\mu(1-x)-\frac{\pi}{3}\right)+\right.$$
$$\left.+e^{\frac{1}{2}\mu(3-x)}\sin\left(\frac{\sqrt{3}}{2}\mu x\right)\right)\sin\left(\frac{1+2n}{2}y\right),$$

Отсюда, следует, что если a_2 является параметром разделения, тогда при $a_2 \geq 0$ задача корректно поставлена, при $a_2 < 0$ задача не корректна, т.е. существует спектр.

Литература

1. Apakov Y. P., Umarov R. A. Solution of the Boundary Value Problem for a Third Order Equation with Little Terms. Construction of the Green's Function, Lobachevskii Journal of Mathematics, 43:3 (2022), 738–748.

2. Apakov Y. P., Umarov R. A. Construction of a solution of the boundary-value problem for the third-order equation with lower terms by using Green's function // Nonlinear Oscillations. 25 (2022), No. 2, pp. 161-173.

3. Apakov Yu.P., Umarov R.A. On the third boundary problem for a nonhomogeneous third order equation with multiple characteristics// Uzbek Mathematical Journal. 2023, Volume 67, Issue 1, pp.4-14.

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ О ПРИТОКЕ К СОВЕРШЕННОМУ ГОРИЗОНТАЛЬНОМУ ДРЕНАЖУ

Кенгаш Жамуратов, Умаров Хабибулла Рахматуллаевич, Худайкулов Рустам Уктамович

Гулистанский государственный университет

umarovhr@mail.ru

Аннотация: Задачу о притоке к систематическому дренажу сведется краевой задаче с неизвестной границей для уравнения Буссинеска (теплопроводности) с кусочно–постоянным коэффициентом, которая исследуется методом Колоднера.

Ключевые слова: совершенные дрены, критической уровень, уравнения Буссинеска, неизвестная граница раздела, ордината свободной поверхности, функция Грина, функция Якоби, метод Колоднера, уравнение Вольтерра.

Пусть верхний безнапорный пласт с коэффициентом фильтрации $k(x)=k=const$ и горизонтальным водоупором прорезан горизонтальными открытыми совершенными дренами, расположенными друг от друга на расстоянии $2L$. Уровень во всех дренах считаем пока одинаковым и равным $\psi(t)$. Предположим, что уровень грунтовых вод в начальный момент находится выше критического уровня h_{kp}. Учитывая, что закон понижения напоров в дренах одинаков и выбрав систему координат в каждой междренной части пласта, после осуществления раздельной линеаризации в уравнении Буссинеска

имеем следующую задачу об определении ординаты свободной поверхности $h(x,t)$ и неизвестной границы раздела $l(t)$, $l(t_0)=0$:

$$\frac{\partial h}{\partial t}=\frac{\partial}{\partial x}\left(a^2(x)\frac{\partial h}{\partial x}\right)-\frac{\varepsilon}{\mu},\quad (x,t)\in\Omega_{t_0}^{L}\setminus\{x=l(t)\} \qquad (1)$$

$$\left.\frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\right|_{x=0}=0;\ h(x,t)\big|_{x=L}=\psi(t);\ h(x,t)\big|_{t=t_0}=\varphi(x), \qquad (2)$$

$$h(x,t)\big|_{x=l(t)-0}=h(x,t)\big|_{x=l(t)+0}=h_{kp},\ (t>t_0) \qquad (3)$$

$$\overline{h_1}\cdot\left.\frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\right|_{x=l(t)-0}=\overline{h_2}\cdot\left.\frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\right|_{x=l(t)+0},\ (t>t_0). \qquad (4)$$

Здесь $\overline{h_1}\in(h_{kp},h_m]$ и $\overline{h_2}\in(h_l,h_{kp}]$ некоторые средние значения уровня $h(x,t)$ h_m – высота пласта, h_l – минимальное понижение уровня воды, μ – коэффициент водоотдачи пласта; $\Omega_{t_0}^{L}=\{(x,t):0<x<L,\ t_0<t<T\}$, $\psi(t)$ – известная функция, $\varphi(x)$ – решение задачи (1)–(4) при $t\in(0,\,t_0]$,

$$\varepsilon^{-}=\begin{cases}0,\ h\le h_{kp},\\ f(h-h_{kp},t),\ h>h_{kp},\end{cases}\quad a^2(x)=\begin{cases}a_1{}^2=\dfrac{k}{\mu}\overline{h_1}=const, & 0<x<l(t),\\ a_2{}^2=\dfrac{k}{\mu}\overline{h_2}=const, & l(t)<x<\infty\end{cases}.$$

$$\frac{\partial h(x,t)}{\partial t}=a_1{}^2\frac{\partial^2 h(x,t)}{\partial x^2}-\frac{\varepsilon}{\mu},\quad 0<x<L,\ \ t\in(0,\,t_0], \qquad (5)$$

$$\left.\frac{\partial h(x,t)}{\partial x}\right|_{x=0}=0;\ h(x,t)\big|_{x=L}=\psi(t);\ h(x,t)\big|_{t=t_0}=h_l. \qquad (6)$$

Функция Грина задачи (5), (6) имеет вид

$$G(x,t;\xi,\tau)=v\left(x-\xi\big/4L;\ a_1{}^2\big/4\,(t-\tau)\right)+v\left(x+\xi\big/4L;\ a_1{}^2\big/L\,(t-\tau)\right)-$$
$$-v\left(x-\xi-2L\big/4L;\ a_1{}^2\big/4\,(t-\tau)\right)-v\left(x+\xi-2L\big/4L;\ a_1{}^2\big/L\,(t-\tau)\right), \qquad (7)$$

где $v(x,t)$–функция Якоби:

$$v(x,t)=\frac{1}{2\sqrt{\pi t}}\sum_{n=-\infty}^{+\infty}\exp\left\{-\frac{(x-n)^2}{2t}\right\}=1+\sum_{n=1}^{\infty}\exp\left\{-\pi^2 tn^2\right\}\cos(2\pi nt).$$

Начальную функцию $\varphi(x)$ определим, воспользовавшись (7) как решение следующего нелинейного интегрального уравнения Вольтера второго рода

$$h(x,t)=\int_0^L h_m G(x,t,\xi,0)\,d\xi-a_1{}^2\int_0^t\psi(t)\left.\frac{\partial G}{\partial\xi}\right|_{x=L}d\tau-$$

$$-\frac{1}{\mu}\int_0^t d\tau\int_0^L G(x,t,\xi,\tau)f\left(h(\xi,\tau)-h_{kp},\tau\right)d\xi. \qquad (8)$$

Налагая определенные требования на функции $\psi(t)$ и $f\left(h-h_{kp},t\right)$ можно убедится в ходимости последовательных приближений для уравнения (8).

Для исследования задачи (1)–(4) при $t>t_0$ рассмотрим две вспомогательные задачи.

Задача 1.

$$\frac{\partial h_1(x,t)}{\partial t}=a_1{}^2\frac{\partial^2 h_1(x,t)}{\partial x^2}-\frac{1}{\mu}f\left(h_1-h_{kp},t\right),\ 0<x<l(t),\ t>t_0;$$

$$\left.\frac{\partial h_1(x,t)}{\partial x}\right|_{x=0}=0;\ h_1(x,t)\big|_{x=l(t)}=h_{kp};\ (t>t_0).$$

Задача 2.

$$\frac{\partial h_2(x,t)}{\partial t}=a_2{}^2\frac{\partial^2 h_2(x,t)}{\partial x^2},\ l(t)<x<L,\ t>t_0;$$

$$h_2(x,t)\big|_{t=t_0}=\varphi(x);\ h_2(x,t)\big|_{x=l(t)}=h_{kp};\ h_2(x,t)\big|_{x=L}=\psi(t).$$

Введем обозначения

$$q_0^-(t)=\left.\frac{\partial h_1(x,t)}{\partial x}\right|_{x=l(t)-0};\quad q_0^+(t)=\left.\frac{\partial h_2(x,t)}{\partial x}\right|_{x=l(t)+0},$$

то условие сопряжения (4) примет вид

$$q_0^-(t)=\overline{h_1}\cdot\overline{h_2}\cdot q_0^+(t). \qquad (9)$$

К решению задачи 1, 2 применим методику, разработанную Колоднером И. [1].

Пусть функция $\rho(t)$ непрерывна дифференцируема в полуоткрытом интервале $(t_0,T]$ и

$$|\rho'(t)|\le At^{-\frac{1}{2}},\ \rho(t_0)=0. \qquad (10)$$

Так как обыкновенная, т.е. с известной границей раздела, краевая задача, как правило уже исследованная, является более легкой краевая задача с неизвестной границей, то заманчиво отказаться от одного из граничных условий на неизвестной границе и решить сначала полученную таким образом обыкновенную краевую задачу с фиксированной но произвольной границей, а затем употребить это решение для разыскания граничной функции, требуя, чтобы выполнялось также второе граничное условие на неизвестной границе.

Пусть $\rho(t)$ будет произвольной функцией, удовлетворяющей условиям (10) и имеет конечное число экстремумов. При этих предположениях доказаны несколько теорем в работе [1].

Теперь попытаемся получить интегральное уравнение, решение которого эквивалентно решению задачи (1) и (2).

Применим метод тепловых потенциалов. Пусть $v(x,\xi,t,\tau)$ будет фундаментальным решением уравнения теплопроводности:

$$v(x,\xi,t,\tau)=\begin{cases}\frac{1}{2\sqrt{\pi(t-\tau)}}\exp\left\{-\frac{(x-\xi)^2}{2(t-\tau)}\right\}, t>\tau \\ 0,\ t\le\tau.\end{cases} \quad (13)$$

Тепловые потенциалы простого и двойного слоя определяются следующими соотношениями

$$S^{\rho}[h](x,t)=\int_{t_0}^{t} v(x,\rho(\tau),t,\tau)h(\tau)d\tau,$$
$$D^{\rho}[h](x,t)=\int_{t_0}^{t} v_{\xi}(x,\rho(\tau),t,\tau)h(\tau)d\tau. \quad (14)$$

Заметим, что под интегралами (14) вместо фундаментального решения может стоять функция Грина любой задачи для уравнения теплопроводности.

Учитывая свойства потенциалов, можно получить интегральное уравнение, решение которого эквивалентно решению задачи (11), (12). Нетрудно проверить, что интегральное уравнение приводимое ниже эквивалентно задаче 1:

$$h_1^{\rho}(x,t)=a_1^2D^{\rho}\left[-h_{kp}\right]-a_1^2S^{\rho}\left(q_0^{-}(t)-h_{kp}\cdot\rho'\right)-\frac{1}{\mu}\int_0^t d\tau\int_0^{\rho(\tau)} f\left(h_1^{\rho}-h_{kp},\tau\right)G_2(x,\xi,t,\tau)d\xi$$

.Список литературы

1. Kolonder, J. J. Free boundary problem for the heat equation with applications to problems of phase / J. J. Kolonder // Communications an pure and applied Mathematics. 1956, IX. №1. c. 4–31.

O‘QUVCHILARNING FIZIOLOGIK XUSUSIYATLARI ASOSIDA KASBGA YO‘NALTIRISH MUAMMOLARI

Murtazaev Melibek Zakirovich,
Pedagogika fanlari doktori, Texnologik ta’lim va tasviriy san’at fanlari kafedrasi dotsenti
Rayimqulov Shoxruh Shavkatovich,
Texnologik ta’lim yo’nalishi 2-bosqich magistranti
Jizzax davlat pedagogika universiteti
rasulburxonov86@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy uslubiy ishda o‘quvchilarni havas, intilish, qiziqishlar, moyilliklar, qobiliyatlari kabi xususiyatlarini mohiyati va ularni aniqlash hamda shu asosida o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish bo‘yicha qaror kabul qilish asoslariga oid mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: fiziologik xususiyatlar, havas, intilish, qiziqishlar, moyilliklar, qobiliyat, umumkasbiy va umummehnat bilim hamda ko‘nikmalarb ko‘nikma va malakalar, texnologiya ta’limi.

Ta’limning barcha jabhalari bo‘yicha islohotlarida yosh avlodni ongli ravishda kasbga yunaltirish masalasi doimo asosiy muammo bo‘lib hisoblanadi. Shu boisdan ta’lim sohasida 2020-2021 o‘quv yilidan boshlab O‘zbekiston Respublikasida Ta’limning xalqaro standart tasniflagichi darajalari bilan uyg‘unlashgan yangi boshlang‘ich, o‘rta va o‘rta maxsus professional ta’lim tizimi hamda tabaqalashtirilgan ta’lim dasturlari joriy etiladigan ta’lim muassasalari faoliyat ko‘rsatmokda [4]. Asosan yoshlarni bu bo‘g‘inlarga tayyorlash umumiy o‘rta ta’lim maktablarida amalga oshirildi.

O‘quvchilarni kasb tanlashga yo‘llash masalasi psixologlar, pedagoglar va sotsiologlar taxminiga ko‘ra juda murakkab jarayon xisoblanadi, unda shaxsning sotsial yetuklik darajasi jiddiy axamiyatga ega. O‘smir o‘zining kasb yulini shunday paytda tanlaydiki, u vaqtda uning shaxsi hali shakllanmagan va u bunday ma’suliyatli karorga kelishish uchun yetarli tayyorlanmagan bo‘ladi. Bunday paytda maktab o‘quvchilari kasbga yunaltirish bo‘yicha maslahat va individual yordamiga muhtojlik sezadi. Har bir o‘quvchini mehnat va hayot yo‘liga faqat ijtimoiy tashkil etilgan individual kasbga yo‘naltirish ish jarayonidagina psixologik va pedagogik tayyorlab olib kelish mumkin. O‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish ishlarini amalga oshirishda ularni shaxsini o‘rganish ulardagi barcha jihatlarni o‘rganishni taqozo qiladi, ya’ni yo‘nalish, qobiliyati harakteri, temperamenti va boshqalar. Shaxsning hamma jihatlarini maktabda psixologik-pedagogik usullar yordamida o‘rganiladi. Bunda uslubchilarning ishini shartli ravishda ikki bosqichga bo‘lish mumkin. Birinchi boskich - bunda o‘quvchini biron – bir ishga mosligini aniqlash maqsadida uning shaxsini keng miqyosda o‘rganish, yoki uning o‘ziga xos xususiyatlarini tashxis kilish. Ikkinchi boskichda asosli ravishda kasb tanlashga tayyorlash ishlari amalga oshiriladi.

O‘quvchilarni o‘ziga xos xususiyatlarini tashxis kilishning yalpi usullari o‘z ichiga quyidagilarni oladi; o‘quvchilarni dars va sinfdan tashqari ishlarida kuzatish; o‘quvchilar va ularning ota-onalariga anketalar tarqatish, individual suhbatlar o‘tkazish hamda differensial – tashxis so‘rovini uyushtirishdan iborat bo‘ladi.

Yuqorida keltirilgan usullar yordamida olingan ma’lumotlar natijalari yordamida alohida ajratib ko‘rsatilgan ko‘rsatkichlar bo‘yicha o‘quvchining shaxsiy xususiyatlari qayd qilinadi.

Qaysi havas, intilish, qiziqishlar, moyilliklar, qobiliyatlari va turg‘un harakter xususiyatlari ko‘pligiga qarab o‘qituvchi kasb tanlashda o‘quvchining yo‘nalishi to‘g‘risida dastlabki xulosani chiqaradi.

Bu bilimlar adekvat harakterga ega bo‘lib, jamiyat hayotida, tasdiqlan-gan moddiy borliqni ifodalaydi. Bilimlar qotib qolgan, o‘zgarmas hodisa emas, jamiyat hayotining tarixiy taraqqiyoti davomida bilimlar ham uzluksiz rivojlanib, aniqlanib, chuqurlashib va ba’zan jiddiy o‘zgarishlarga uchrab, takomillashib boradi. Pedagogika nazariyasida bilimlarga xos bo‘lgan ushbu omilni hisobga olgandagina ta’lim mazmunining ilmiyligi ta’minlanadi. Texnologiya ta’limi doirasida taqdim etiladigan bilimlarni ikki guruxga ajratish mumkin: muvofiq tarzdagi fan asoslarini ifodalovchi ilmiy bilimlar hamda dolzarblik va turg‘unlik jixatidan o‘zgaruvchan bo‘lgan axborotlar ko‘rinishdagi mahsuli sifatida yuzaga keladi. Bu bilimlarning muntazam jamlanishi hozirgi texnologiya ta’limining muayyan xolatini ifodalovchi deduktiv tizimdagi axborotlar hajmining ortib borishiga olib keladi, lekin texnologiya ta’limi negizini tashkil qiluvchi bilimlar tizimiga xech qanday o‘zgartirish kiritmaydi. Bu holda yangi ma’lumotlarning faqat bir qismigina ilmiy nazariyaning asosiy holatlarini o‘zgartirib borish uchun xizmat qiladi.

Bunday holda bilimlar qanchalik umumlashgan bo‘lsa, ular shunchalik turg‘un xaraktarga ega bo‘ladi [2].

O‘zlashtiriladigan bilimlar xosil qilinadigan umumkasbiy hamda umummehnat bilim va ko‘nikmalar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Ko‘nikma va malaklarning mazmuni va o‘zaro nisbati xaqida bir qancha yo‘nalishdagi qarashlar mavjud. Didaktikada mavjud bo‘lgan an’anaviy nuqtai nazardan kelib chiqadigan bo‘lsak, ko‘nikma malakadan oldin xosil bo‘ladi va mashqlar bajarish natijasida ko‘nikma malakaga aylanadi. Chunonchi, pedagogik ensiklopediyada ko‘nikma-ishlashga to‘g‘ri keladigan sharoitlarga mos harakterlarni samarali bajara olish deb ta’riflanadi. Ko‘nikmalar ham amaliy, ham nazariy harakterga ega bo‘ladi. Ko‘nikma harakatlarni samarali bajarish imkoniyatidir, ko‘nikma-harakatdagi bilimlardir, ko‘nikma ma’lum darajada o‘ylab bajariladigan hara-katlar, ko‘nikmalar qandaydir harakatni yangi sharoitlarda bajarilishi-ning usulidir, ko‘nikma murakkab tizimli psixik va amaliy harakatlarni egallashdir.

Xuddi shu pedagogik ensiklopediyada-malaka yuqori darajadagi harakat sifatida ta’riflanadi. Ushbu bosqichda harakatlar avtomatlashadi, aqliy boshqaruv bir daraja kamayadi. Malaka amaliy faoliyatini shu qadar tez bajarilishidirki, bunda harakat o‘z-o‘zidan amalga oshirilayotgandek bo‘ladi. Malakalar quyidagicha ta’riflanadi: malaka yuqori o‘zlashtirilganlikda rajasiga ega bo‘lgan harakatlar yig‘iindisidir; malaka bilim va ko‘nikmalar zaminida shakllanadi. Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki “ko‘nikma” va “malaka” tushunchalarining mazmuni va mohiyati haqida turlicha fikrlar mavjud.

Inson faoliyatining turli-tumanligi va u qo‘llaydigan umumkasbiy hamda umummehnat bilim va ko‘nikmalarining xususiyatini xisobga olib, didaktikada ko‘nikma va malaka tushunchalari pedagogik, psixologik hamda ijtimoiy-tarixiy ma’nolarda qo‘llaniladi. Bu shunday izohlanadiki, birinchidan, o‘quvchi psixologik pedagogik ta’sir obekti hisoblanib, bu ta’sir natijasida egallangan bilim, umumkasbiy hamda umummehnat bilim va ko‘nikmalar ta’sirida ijtimoiy axamiyatli malakalar shaxsning u yoki bu extiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Ko‘nikma dastlab amaldagi aqliy nazorat ostida bajariladi. Shartli reflektor aloqalari mustah-kamlangach, ushbu nazorat susayib boradi. Shunga ko‘ra aytish mumkinki, inson faoliyatidagi ko‘nikma ma’lum darajadagi aqliy nazorat ostida amalga oshiriladi. Bu esa ko‘nikmaning, o‘z navbatida psixologik pedagogik mohiyatini anglatadi. Individual harakatlarida mashqlar natijasida shunday xolat yuzaga keladiki, bunda xarakatning bajarilishida aqliy nazorat talab qilinmaydi, faoliyat avtomatik tarzda bajariladi, natijada ko‘nikma malakaga aylanadi. Malakaning psixologik asosi, bir tomondan, faoliyat maqsadida, ikkinchi tomondan ushbu faoliyatining dastlabki holat bilan o‘zaro aloqasida ifodalanadi [3].

Insondagi ilgaridan mavjud bo‘lgan umumkasbiy bilim va ko‘nikmalarga yangilarining qo‘shilishi natijasida murakkab ko‘nikmalar shakllanadi. Masalan, avtomobilni boshqarish ko‘nikmasi, xususan mashina eshigini pedallarini bosish va bo‘shatish, uzatmalar sonini almashtirish va o‘chirish, faralarini ulash, rul chambaragini boshqarish kabi ko‘plab elementar ko‘nikma va aloqalarni qo‘shilishi natijasida takomillashadi. Shartli reflektor aloqalarining mustaxkamlanib borishi bilan ba’zi ko‘nikmalar tezkorlik bilan malakalarga aylanib boradi. O‘quvchilarda umumkasbiy hamda umummehnat bilim va ko‘nikmalar quyidagi bosqichlarda shakllantiriladi:

Ko‘nikmani shakllantirishning dastlabki bosqichida o‘quvchilarga o‘z-lashtirishlari lozim bo‘lgan xarakatini bajarish tartibi tushuntiriladi. Xarakatni bajarish usulini bilish uni to‘laqonli

bajarishni taxminlay olmasa-da, u malaka shakllanishi uchun zarur bo‘ladi. O‘quvchida xarakatlar bilan tanishish uni o‘rganishga qadar, ya’ni malaka shakllangunga qadar amalga oshadi. Lekin harakat vazifasi bilan yuzaki tanishish va uni tavsiflash malaka shakllanishi uchun yetarli emas. Harakatlarini bajarilishini o‘qituvchi raxbarligida chuqur va mustaxkam o‘zlashtirish lozim. Harakatlarga o‘rganishning dastlabki bosqichlarida pedagogning vazifasi harakat tartibini tushuntirish, ularning amaliy ahamiyatini ko‘rsatish, boshqacha qilib aytganda, unga mashqlar tavsifi va maqsadi, qanday o‘zlashtirish kerakligi to‘g‘risida aniq bilimlar berish bilan belgilanadi;

- navbatdagi, ikkinchi bosqich - malakalar shakllanishi asosini tashkil etuvchi qoidalarni shakllantirish va bilimlarni o‘zlashtirish, qayta tiklash bosqichi hisoblanadi;

- uchinchi bosqich - navbatdagi mashqlarni bajarish jarayonida turg‘unlan-lashib qolish mumkin bo‘lgan xarakatlar, boshlang‘ich xatoliklarni bartaraf qiluvchi namunalarni namoyish qilishdir. O‘qituvchi u yoki bu harakatlarni qanday amalga oshirilishi lozimligi, ish jarayonida o‘quvchi duch keladigan qiyinchiliklarni ko‘rsatib beradi;

- to‘rtinchi bosqich - harakatni amaliy o‘zlashtirish malakani shakllan-tirish bilan belgilanadi. Malakaning shakllanishi harakatni bajarish usulini takomillashtirishga qaratilgan mashqlar jarayonida amalga oshadi. Bunda o‘quvchi ongli ravishda qoidalardan foydalana boshlaydi. Bu o‘rinda ayniqsa xarakatlarni tahlil qilish, xatolarini o‘rganish va ularning oldini olish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi;

- nihoyat, oxirgi beshinchi bosqich - mustaqil va tizimli bajariladigan mashqlardan iborat bo‘ladi. Bu mashqlar murakkablikni oshib borishi bilan birgalikda ularning xilma-xilligiga e’tibor beriladi, shunga muvofiq faoliyat qiziqarli va ko‘pchilik hollarda ijodiy tavsifiga ega bo‘ladi.

Malakalar shakllanishida mashqlarni vaqt bo‘yicha taqsimlash muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Uzoq vaqt davomida uzluksiz bajariladigan mashqlar natijasi toliqish tufayli kutilgan samarani bera olmaydi. Demak, mashq-larni boshqa turdagi ishlar va dam olish bilan almashtirib olib borish lozim.

Yuqorida bildirilgan mulohazalar asosida quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin:

Bu zamonaviy ta’lim tizimida shaxsni faqat pedagogik ta’sir ko‘rsatish ob’ekti sifatida emas, balki bilim olish sub’ekti sifatida qaralishini, uning tahsil oluvchi sifatida o‘z imkoniyatlarini yuzaga chiqarishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishini shart qilib qo‘yadi [1]. Texnologiya ta’limi jarayonida o‘quvchilarda umummehnat ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, o‘quvchilarda aqliy va sensor ko‘nikmalarni tarkib toptirish, amaliy umummehnat ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, shuningdek maxsus ko‘nikmalarga oid boshlang‘ich tayanch ishlab chiqarish ko‘nikmalari, kasblar buyicha tasavvur asosidagi ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilganligi tahlil asosida o‘rganib chiqiladi.

O‘quvchilarda konstruktorlik, texnik ko‘nikmalar, tashkiliy texnik, umumtexnik bilim va ko‘nikmalarga oid chizmalarni bajarish va o‘qish, texnologik hisoblarni amalga oshirish, texnologik qurilmalarni rostlash, umummehnat ko‘nikmalarga oid texnologik obe’ktlar va ularni ishlab chiqa-rish jarayonlarining umumiy va xususiy holatlari to‘g‘risidagi bilimlar-ning amaliy qo‘llanilishi kabi ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatning mazkur andozaga muvofiq yo‘lga qo‘yilishi tadqiqot muammosining ijobiy yechimini topishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003 – 174 b.
2. Murtazaev M.Z.. Mexnat ta'limi o'qituvchisida milliy qadriyatlarga oid o'quv mahoratlarini shaklantirish asoslari. Yoshlar ongiga milliy istiqlol g'oyasini singdirishda ijtimoiy-nazariy anjumani materiallari. –Jizzax, 2006. – B. 232.
3. Murtazaev M.Z. Mehnat ta'limi bo'yicha 8-9 sinflarga kasb tanlashga yo'llash bo'limini o'qitishga oid o'quv qo'llanma. XTV tasdiqlagan o'quv dasturlari asosida tayyorlangan. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2012. –78 bet.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 06.09.2019 yildagi PF-5812-sonli farmoni.

TASVIRIY SAN'AT TO'GARAK MASHG'ULOTLARIDA O'QUVCHILAR IJODIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARINING DOLZARB MUAMMOLARI

Yusupova Shoxista Alimjanovna, **Yusupova Shokhista Alimzhanovna**
O'qituvchi, Guliston davlat universiteti
yusupovashoxista32@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy o`rta ta`lim maktablarida tasviriy san`at dars mashg`ulotlarining mazmuni va ta`lim tarbiyaning ahamiyati. Bugungi kunda yoshlarga berilayotgan imkoniyatlar, maktablarida tasviriy san`at to`garaklarining tashkil etilgani va qay holatda mashg`ulotlarning faoliyati, interfaol metodlarda qo'llanilishining muhim ahamiyati va uning afzalliklari xaqida ma`lumotlar berilgan. Tasviriy san`at to`garak mashg`ulotlarida qaysi metodlardan foydalanilsa etarli maqsadga erishilishi tog`risida tavsiyalar berib o`tilgan.

Abstract: In this article, the content of visual art classes in general secondary schools and the importance of education. Information is given about the opportunities given to young people today, the organization of visual art clubs in schools and the activities of classes, the importance of using interactive methods and its advantages. Recommendations have been given on which methods are used in the training of the fine arts club to achieve the desired goal.

Kalit so'zlar: faoliyat, tasviriy san`at, to`garak, dars, o'qituvchi, o'quvchi, ta'lim, interfaol metodlar, amaliy o'yinlar, pedagogik texnologiya, interfaol.

Keywords: activity, visual arts, circle, lesson, teacher, student, education, interactive methods, practical games, pedagogical technology, interactive.

Davlatimiz siyosatining ustivor yo'nalishlaridan biri ta'lim-tarbiyani yuksaltirish va barkamol avlodni voyaga etkazish asosiy maqsad bo`lib hisoblanib kelmoqda. Xozirgi kunda iqtisodiy va siyosiy soxalardagi barcha isloxatlarning asosiy maqsadi, yurtimizdagi fuqarolar uchun munosib xayot tarzini va sharoitlarini tashkil qilinishidan iboratdir. Shu bilan birga har tomonlama mukammal bo`lgan insonni tarbiyalash va voyaga etkazishdir. Ta'lim-tarbiya jarayoni o`qituvchining o'rgatuvchilik faoliyatini va ta'lim oluvchi ya`ni o`quvchilarning maxsus tashkil etilgan bilish faoliyati hozirgi kunda muhim ahamiyatga egadir. Shu o'rinda bu jarayonlarning tahliliga e'tibor qarataylik. Bularning barchasi pedagogning ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsadlarni amalga oshirishida o'z aksini topmog'i darkor. Shunday maqsadlardan kelib chiqib aytishimiz mumkunki, ta'lim jarayonida o`qituvchi o`quvchilarga qo'lga kiritilgan barcha bilimlarni o`z uslubi asosida o'rgatadi. Bu jarayonida o`quvchilarni

bilim, ko‘nikma va malakalar bilan qurollantiradi. Uning natijasida ta’lim oluvchilarda dunyoqarash va axloq normalarini hosil qiladi, qiziqtirib va qobiliyatlarni shaklantiradi, ularning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirib takomillashiga zamin yaratadi. O‘zbekistoning barkamol avlodga yanada mukammalashtirilgan ta’lim berish va ularga bilim berish jarayonida zamonaviy metodlarni qo`llash, yoshlarda yanada fanga bo`lgan shijoatlarini oshirib, o`qituvchilarning o`z oldiga qo`ygan maqsadlariga erishda muhim omil bo`la oladi.

Xar qanday ta’lim berishda o‘qituvchining maqsadi o‘quvchilarning faollikka, mustaqillikka, ijodkorlikga va albatta tashabbuskorlikga erishishdir. Biroq bugungi kunda to‘garak mashg‘ulotlarimiz oddiy darslar ko‘rinishlarida olib borilmoqda. Bu ko`nishdagi dars mashg`ulotlari tasviriy san’at faniga chanqoq bo‘lgan o‘quvchilarni zeriktirmoqda. O‘quvchilarning mashg‘ulot jarayonida faolligi birinchi navbatda o‘qituvchining shaxsiy namunasi ya`ni ijodkorligi juda muhim omillardan biri bo`lib hisoblanadi. O‘qituvchi har bir to‘garak mashg‘uloti uchun mavzuga oid material va ko‘rgazmalarni tayyorlaydi aniqrog‘i dars o`tish uchun tayyorlanadi. Shuning uchun xar bir dars mashg‘ulotlariga o‘qituvchi puxta tayyorgarlik ko‘rishi, kerakli ko‘rgazmalar, didaktik, tarqatma materiallar tarqatishi va ulardan o‘z o‘rinida oqilona foydalanishlari zarurdir. O‘qituvchining faol va ijodkorlik bilan ish faoliyatni olib borilsa, o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishlarini yanada oshadi. Bunda interfaol texnalogiyalardan foydalanish ayni muddaodir.

Hammaga ma`lumki, kadrlar tayyorlashda yanada yuqori natijalarga erishish uchun ta’limning yakuniy maqsadlarini adekvat anglash, uni takomillashtirish va mazmunan zamonaviylashtirish, ayniqsa, o‘qitishning interfaol metodlari va zamonaviy didaktik vositalarini qo‘llash va rivojlantirib uni takomillashtish borasida keng qamrovi bilan maqsadli ishlarni amalga oshirib, ta’lim-tarbiya sohasidagi strategik vazifalarning asosiy yo‘nalishlari asos bo`lib belgilandi. Jumladan, umumiy o`rta ta`lim maktablarida interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida o`quvchilarni tasviriy san`atga bo`lgan qiziqishlarini yanada rivojlantirishning metodik asoslarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etdi. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq “Uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish” bugungi kunda muhim vazifalardan biri bo`lib hisoblanib kelmoqda.

O`quvchilarning ijodiy faolligi rivojlanishi shaxsning o‘rganilayotgan narsa va hodisalar chuqur kirib borishga intilish va bilish faoliyatiga yangilik va ijodiylik unsurlarini olib kira olishi qobiliyati bilan xaraktelanadi. [2,36b] Shu sababli, tasviriy san’at to‘garak jarayoniga yangiliklarni kiritishda pedagogik texnologiyalari tajribalarni amaliyotga tatbiq etish, zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish orqali o‘quv jarayonlari mazmuni va metodlarini takomillashtirish muhim yo‘nalishlardan sanaladi. Bu esa, o‘z navbatida tasviriy san’at to‘garak mashg‘ulotlarini tashkil etishning samarali shakllari sifatida muammoli metodlar, interfaol metodlar, amaliy o‘yinlar, o‘quv loyihalari, grafik organayzerlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish zaruratini yuzaga chiqaradi. Tasviriy san’at to‘garak mashg‘ulotida rasm chiziladigan natura, obe’kt, mavzuni o‘quvchining o‘zi idrok etishi, mavzuni his qilishi, tasavvuri bilan tahlil qilishi, olingan taassurotlar asosida rasm chizishi lozim. Buning uchun rasm chiziladigan narsa va voqea haqida o‘qituvchi batafsil ma’lumot berilishi, rasm chizish yo‘llarini ilmiy asosda tushuntirib ko`rsatmoq kerak. Bu jarayonda o‘qituvchi noan’anaviy o‘yinlardan foydalansa, dars jarayoni

yanada qiziqarli tarzda o‘tkaziladi. O‘quvchilar rasm chizish ya’ni kompozitsiyani yaratish vaqtida mayda elementlardan foydalanib ijod qiladilar. O‘quvchilarning faol ijod qilishda o‘qituvchining mavzuga tayyorlagan ko‘rgazmalar juda yaxshi samarasini ko‘rsatadi. O‘quvchilarning narsaga qarab rasm chizishda ko‘proq ularga kundalik xayotida tanish bo‘lgan buyum-narsalar tanlanadi. Umuman olganda, amaliy mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning faolligini oshirishning ko‘plab usul va vositalari mavjud. Bu albatta, xar bir o‘qituvchining izlanuvchanligi va ijodkorligiga bog‘liqdir.

Tasviriy san’at to‘garak mashg‘uloti umumiy o‘rta ta’lim maktablarida haftasiga ikki marotoba faoliyat olib boriladi. Bular kichik, o‘rta va katta guruh bo`lib hisoblanadi. Kichik guruh bilan o‘tkaziladigan to‘garak mashg‘ulotlarida rasm chizish bilan birgalikda loy va plastilindan turli xil idishlar, meva va sabzavotlar, qush va xayvonlar, ertak va multfilm qaxramonlarining shakli yasalish jarayoni olib boriladi. O‘rta guruh mashg‘ulotlari esa narsa buyumlarning o‘ziga qarab, rasm chizish va mavzu asosida rasm chizishdan iboratdir. Katta guruh bilan o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarida esa mavzu asosida, bezakli va narsaning o‘ziga qarab rasm ishlash mashqlari takrorlanishi asosida bajariladi. Albatta, katta guruh o‘quvchilari akvarel, moybo‘yoq, tempera va boshqa turli xil bo‘yoqlardan foydalaniladi. Chunki, katta guruhlarda kichik guruhga nisbatan bo`yoqlar bilan ishlash tajribasi yuqori bo`ladi. To‘garak mashg‘ulotida bo‘yoqlardan foylanish bilan bir qatorda o‘quvchilar ranglar to‘g‘risida to‘liq ishlash texnika va ma’lumotlar berib o`tiladi. Bunday ma`lumotlarni o`quvchilarga aniq va tushunarli etkazish o`qituvchuning pedagogik qobiliyati va mahorati muhim rol o`ynaydi. Albatta bu dars mashg`ulotlari o`qituvchining imkoniyatidan kelib chiqib, vaqt belgilangan holda amalga oshiriladi. Misol uchun haftada uch yoki undan ham ortiq bo`lishi mumkin. To`garaklarga tasviriy san`at sohasiga qiziqishi bo`lgan, bu borada mukammal darajada bilim va malaka olishni maqsad qilgan o`quvchilar qabul qilinib, ular tarkibi doimiy saqlanib qolishishiga alohida ahamiyat beriladi. Biroq tasviriy san`at to`garak mashg`ulotlarida tashkil etilgan guruhlarda o`quvchilar sonini yanada ko`paytirish mashg`ulot rahbarining pedagog mahoratiga bog`liq. Agar mashg`ulotlar interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida o`quvchilarni qiziqtirish usullaridan foydalanib dars o`tilsa, tasviriy san`at to`garak faoliyati yanada takomillashib yuqori natijalarni ko`rsatadi. Bunda o`qituvchi albatta inretfaol metodlarga suyanadi. Bu borada to`garak rahbari faoliyati jarayonida o`quvchilarni tasviriy san`atga qiziqtirish maqsadida bu metod va usullarini bilmog`i juda muhimdir. Qiziqishi kuchli bo`lgan o`quvchilarda albatta ijod qilishiga chanqog`i kuchli bo`ladi. O`quvchilarning ijodiy qobiliyatini yuzaga chiqarish esa o`qituvchining uni to`g`ri yo`lga solishida yuqori natijalarga olib keladi.

Ijod jarayonida barcha o‘quvchilarning tasviriy san’at nazariy ma’lumotlariga yaxshi ega bo‘lishi, ijodiy ishlarni sifatini va samaradorligini oshiradi. Xar qanday tasviriy asarni yaratishda kuzatayotgan tasvirni tuzilishini xisobga olish muhim omillardan biri bo`lib xisoblanadi, chunki narsalarning tuzilishiga ahamiyat berilmasa ijodiy ish sifatli chiqishi mumkin emas. Barcha yaratilayotgan jonli va jonsiz mavjudotlarni tasvirida tuzilmasi (kontruktsiya) bo‘ladi. Ushbu tasvirning zamirida geometrik shakl (kub, prizma, konus, peramida, shar v.b.) yoki ularning aralashuvidan hosil bo‘lgan murakkab shakllardan iborat bo‘ladi. Jonli va jonsiz mavjudotlarning tasvirida shakllar ko‘zga tashlansa, boshqa tasvirlarda u butunlay sezilmaydi. Biroq xandasiy shakllardan tasvirda foydalanish asarni aniq ko‘rinish berishida qo‘l kelishi mumkin. Shuni inobatga olishimiz kerakki, predmetlar, qushlar, hayvonlar, odamlar ko‘rinishini aks ettirishda bilishimiz lozim bu mavjudotlar nafaqat tuzilishga balkim shakliga ham egadir. Rasmda ularning

shakl va tuzilishini qonun-qoidalar asosida tasvirlanmasa u xolda ko‘rinish o‘xshamay qolishi ehtimoli mavjud. Buning natijasida rasm tomoshabinda etarli taasurot qoldirmaydi.

Shuning uchun ham, o‘quvchilarning rasm chizishni o‘rganishida boshlang‘ich tasvirlari xandasiy shakllarni chizishda alohida e’tibor qaratiladi. Buning natijada oddiy tasvirlarni sifatli qilib tasvirlashda ancha engilliklar keltirib chiqaradi. So‘ng keyingi murakkab tuzilishdagi tasvirlarni rasmini chizishga bosqichlar asosida o‘tiladi. Xoxlagan tasvirni chizishda geometrik shakllardan foydalansa, prespektiva xodisalarini to‘g‘ri tasvirlashga ko‘mak beradi. Tasvirlanayotgan har bir mavjudlarning o‘z o‘lchovi, xajmi va ko‘rinishiga egadir. Shu narsani inobatga olishimiz kerakki, tasvirni eni, bo‘yi, qalinligi, balandligi, bir-biriga nisbatlari, uning katta kichikligini inobatga olib uni nafaqat ko‘rib balkim xis qilmoq kerak.

Agarda, biron bir rasmni ishlaganda, ularning o‘lchovlaridagi proportsiyalarni to‘g‘ri olinmasligi, uning harakterini rasmda noto‘g‘ri ifodalanishi mumkin. Buning natijada daraxtni rasmini olmanikiga, paxtaniki ko‘saknikiga o‘xshab qoladi. Tasvir etarli darajada samarali chiqishi uchun uning shakli, xajmi, rangi, baland-pastligi, o‘lchovi va nisbatlari vaxakazolarni inobatga olinmog‘i lozim.

Xulosa qilib aytadigan bo`lsak, umumiy o`rta ta`lim maktablarida to`garak mashg`ulotlarida olib borilgan kuzatishlar natijasida, ko`pchilik o`qituvchilar turli xil materil va tasvirlash texnikasini qo`llashga e`tibor qaratishmaydi. Mashg`ulotlar juda ham zerikarli va samarasiz olib boriladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, tasviriy san’at to‘garak mashg‘ulotlari oddiy ya`ni, an`anaviy ko`rinishida emas balkim, ba’zi hollarda no‘anaviy texnologiyalardan foydalanilsa o‘qituvchi o‘z oldigan qo‘ygan maqsadiga yanada tezroq erishadi. To`garak mashg`uloti jarayonlarida muammoli metodlar, interfaol metodlar, amaliy o‘yinlar, o‘quv loyihalari, grafik organayzerlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo‘lgan bo‘lar edi.

Demak, o`qituvchilar to`garak mashg`ulotlarini tashkil etishida quyidagilarga ham ahamiyat berishi lozim:

1) Tasviriy san’at to‘garak mashg‘ulotlarida innovatsion texnologiyalar asosida darslarni tashkil etish hamda to‘garak mashg‘ulotlarini takomillashtirish pedagogik-psixologik jihatlarini tahlil etish;

2) Tasviriy san’at to‘garak mashg‘ulotlarida texnologiya asosida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish;

3) Tasviriy san’at to‘garak mashg‘ulotlaridavitagen texnologiyalar vositasida to‘garaklarda o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning metodik ta’minotini takomillashtirish;

4) Tasviriy san’at to‘garak mashg‘ulotlarida kompetentsiyaviy va refleksiv yondashuv asosida to`garaklarda o‘quvchilarning ijodiy qobiliyati rivojlanganlik darajasini tashxislovchi mezonlarni takomillashtirish.

Bundan ko‘rinib turibdiki, tasviriy san’at asarlari - insondagi ajoyib fazilat – dunyoni o‘rganish, borliqni bilish, uni o‘rganish va sirlarini ochishga bo‘lgan extiyoj olamini ko‘rsatadi. Tasviriy san’at inson ruhiyati va ongiga ta’sir etadigan, undagi ezgu xislarni uyg‘otadigan, madaniy va ma’naviy olamini boyitadigan, insonni ruhlantiradigan san’at turlaridan biridir. Yana shuni qayd etishimiz lozimki, tasviriy san’at inson shaxsining rivojlanishi va shakllanishiga yordam beradigan tarbiyachi hisoblanadi. Xattoki, jahonga mashxur adabiyotchi, tarixchi, shoirlar, yozuvchilar, geogroflar, va boshqa bir qancha soha allomalari rasm chizishni yaxshi bilganlar. Ulardan Ibn Sino, Ulug‘bek, Beruniy, Pushkin, Mendeleev, Tagor va qo‘shiqchi Botir

Zokirovlar rasm chizish bilan jiddiy shug‘ullanganlar. Xullas, xar bir soxani ijodkori uchun rasm chizishni bilish unga katta ijodiy imkoniyat va ozuqa beradi. Zero, har bir o`qituvchining oliy maqsadi o`quvchilarni ijodkorlik ruhida tarbiyalashdir. Kelajak avlodlarga vatanga muhabbat, milliy g‘urur, yurt tinchligi, yuksak axloqiy fazilatlar, mehnatsevarlik tuyg‘ularining barcha mezonlarini singdirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.S.Abdirasilov, O‘. Nurtaev Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tasviriy san’at fanini o‘qitish texnologiyasi T.: 2021y.
2.S.F.Abdurasulov Tasviriy san’t o‘qitish metodikasi. Toshkent-2002.-36b.
3.N.N.Azizxo‘jaeva Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. T.:-2006.
4.S.F. Abdurasulov Tasviriy san’at va uni o‘qitish metodikasi. T.: “Ili-ziyo” 2011.
5.R. Xasanov. Tasviriy san’at asoslari. Toshkent-2008.
6.B.N.Oripov Tasvriy san’at va uni o‘qitish metodikasi. “ILM-ZIYo” Toshkent-2016.
7.R.Xasanov Tasviriy san’at darslarida sinfdan tashqari ishlar. T.: 2017.
8.O‘.J.Yo‘ldoshev taxriri ostida Umumiy pedagogika. (O‘quv qo‘llanma) Toshkent-2017.
9.O‘.J.Yo‘ldoshev taxriri ostida. Umumiy pedagogika. (O‘quv qo‘llanma) Toshkent-2017.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY GRAFIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Bo‘riboyeva Dilraboxon Norboy qizi
tayanch doktaranti, Guliston davlat universiteti
dilraboxonboriboyeva@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada kompetensiya tushunchasining mazmun mohiyati ochib berilgan. Ta’lim oluvchilarda kasbiy kompetentlikni pedagogik jihatdan rivojlantirish yo‘llari ko‘rsatilgan. Bo‘lajak o‘qituvchilar uchun egallanishi mumkin bo‘lgan pedagogik kompetentlikning rivojlanish darajasini aniqlaydigan kompetensiyalar majmuasi mazmuni yoritilgan.

Abstract: This article reveals the essence of the concept of competence. Ways to pedagogically develop professional competence of learners are shown. The content of the set of competencies, which determines the level of development of pedagogical competence that can be acquired for future teachers, is highlighted.

Kalit so‘zlar: kompetentlik, kasbiy kompetentlik, shaxsiy tajriba, texnologiyalar, amaliy faoliyat, rivojlantirish.

Keywords: competence, professional competence, personal experience, technologies, practical activity, development.

Yurtimizda faol, intiluvchan, iqtidorli va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, zamonaviy bilim hamda kasblarni chuqur egallagan - bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchi bo‘lgan yoshlarni voyaga yetkazish uchun barcha shart-sharoit va imkoniyatlar yaratilgan. Bugungi kunda fan va texnika rivoji ta’lim va uning natijalariga qo‘yiladigan talablarni tubdan o‘zgartirishni talab etmoqda. Shunga asosan, yangi avlod standartlarini yaratish pedagoglarning oldiga muhim vazifa qilib qo‘yilmoqda.

Yuqoridagi dolzarb muammolarni bartaraf etish maqsadida, ta’lim jarayonlarini turli yangicha yondashuvlar asosida tashkil qilish maqsadga muvofiq sanaladi. Muxtaram prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev “Yoshlarimiz mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqiyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” [1, 10-b.], degan fikrlari ham mustaqil O‘zbekistonimiz yoshlarini erkin fikrlashni tarkib toptirishga qaratilayotgani ham e’tibordan holi emas. Shunday ekan biz o‘qituvchilar hozirgi yangi davr talabi asosida darslarni zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil qilishimiz oldimizdagi yuksak vazifalardan biridir. Ushbu muammoli vaziyatdan chiqishning yagona yo‘li - oliy ta’limda yangicha, ya’ni kompetent yondashuvni joriy etishdir.

Kompetent yondashuv talabadan bilim va ko‘nikmalarni alohida-alohida emas, balki yaxlitlikda egallashni talab etadi. Mazkur talab bilan bog‘liqlikda, o‘z navbatida, o‘qitish metodlarini tanlash tizimi ham o‘zgarishga uchraydi. O‘qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo‘llash ta’lim jarayonida qo‘yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni talab etadi. Ushbu muammoli vaziyatdan chiqishning yagona yo‘li -oily ta’limda yangicha, ya’ni kompetent yondashuvni joriy etishdir. Kompetent yondashuv tinglovchidan bilim va ko‘nikmalarni alohida-alohida emas, balki yaxlitlikda egallashni talab etadi. Mazkur talab bilan bog‘liqlikda, o‘z navbatida, o‘qitish metodlarini tanlash tizimi ham o‘zgarishga uchraydi. O‘qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo‘llash ta’lim jarayonida qo‘yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni talab etadi. Kompetent yondashuv oliy ta’limni modernizatsiyalash nuqtayi nazaridan yangi pedagogik voqelik hisoblanadi. Mazkur yondashuv doirasida amaliy faoliyat tajribasi, kompetensiya va kompetentlikni didaktik birliklar sifatida ko‘rib chiqish hamda ta’limning an’anaviy uch elementi (triada) - “bilim - ko‘nikma - malaka”ni oltita birlik (sekstet) - “bilim - ko‘nikma - malaka - amaliy faoliyat tajribasi - kompetensiya - kompetentlik” tarzida tahlil qilish talab etiladi. Dastlab “kompetensiya” tushunchasining mohiyatini aniqlashtirib olish zarur. Kompetensiya (lotincha so‘z bo‘lib, erishaman, to‘g‘ri kelaman ma’nolarini bildiradi) - sub’yektning maqsadni qo‘yish hamda unga erishish uchun tashqi va ichki zaxiralarni samarali amalga oshirishga tayyorgarligi, boshqacha qilib aytganda, bu subyektning muayyan faoliyat obyekti bilan bog‘liq muammolarni muvaffaqiyatli hal etishga doir shaxsiy qobiliyatidir. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, “kompetensiya” tushunchasiga berilgan aksariyat ta’riflar kasbiy ta’lim, kasbiy faoliyat bilan bog‘liqlikda bayon etilgan. Biroq umumiy o‘rta ta’lim bilan bog‘liqlikda mazkur tushuncha innovatsiya tavsifiga ega bo‘lganligi sababli, uning mohiyatini aniqlashtirishga alohida ehtiyoj mavjud.

Kompetensiya - lotincha «Competentia» so‘z bo‘lib, o‘zbek tilidagi lug’aviy ma’nosi «inson yaxshi biladigan», «tajribaga ega bo‘lgan» kabi ma’nolarni bildiradi.

Kompetensiya-sohaga oid bilim, ko‘nikma, malaka, qarashlar majmui, shaxsning qadriyati va sifatlari, kvalifikatsiyaning namoyon bo‘lishi yokita’sir ko‘rsatish qobiliyati.

Kompetentlik - biron bir ishni samarali qila olish qobiliyati, ishni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati, aniq ishchi funksiyalarni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati

Kompetentlik-muayyan lavozimga mos o‘z kasbining mohir egasi bo‘lgan shaxsga xos sifat.

Kasbiy kompetentlik - mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo‘llay olinishidir .

Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o‘rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma’lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o‘z faoliyatida qo‘llay bilishni taqozo etadi[4, 5-b].

L.M.Mitina pedagogik kompetentlik - deganda predmet haqidagi bilimlar, o‘qitish metodikasi va didaktikasi, pedagogik muloqot ko‘nikma va malakasi, shuningdek o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘z-o‘zini takomillashtirish, o‘zo‘zini amalga oshirish usullari va vositalarining uyg’un birlashishini tushungan [2, 79-b].

U pedagogik kompetentlik tuzilmasida quyidagi uchta tashkil etuvchini ajratgan: faoliyatli, kommunikativ va shaxsiy. L.M.Mitina tomonidan taklif etilgan pedagogik kompetentlikni tuzilmalashtirishdan kelib chiqqan holda, biz, bo‘lajak mutaxassislar uchun egallanish darajasi pedagogik kompetentlikning rivojlanish darajasini aniqlaydigan quyidagi kompetensiyalar majmuasi yetarli va zarur deb hisoblaymiz:

- faoliyatli yoki maxsus kompetensiya (bilim, ko‘nikma, malaka va pedagogik faoliyatni amalga oshirishning individual usullari);
- shaxsiy yoki kasbiy kompetensiya (kasbiy o‘z-o‘zini takomillashtirish va o‘zo‘zini amalga oshirishga oid bilim, ko‘nikma va malakalar);
- kommunikativ kompetensiya (pedagogik faoliyatni ijodiy amalga oshirishga oid bilim, ko‘nikma va malaka)

Professionallik va kompetentlik tushunchalari umumiy xususiyatlarga ega. Shuni ta’kidlash kerakki, har doim ham belgilangan talablar va standartlarga to‘liq mos keladigan odamlar chinakam professionallar bo‘lavermaydi, sabab, ba’zilari bilimlarni amalda qanday qo‘llashni bilishmaydi, demak, bunday pedagogik faoliyat samarasiz bo‘lib qolaveradi.

Kasbiy pedagogik kompetensiyalarni alohida turlarga ajratish maqsadga muvoqdir:

- maxsus pedagogik kompetensiya;
- pedagogik faoliyatni zarur darajada amalga oshirish uchun yetarli ma’lumotga ega bo‘lish. Bundan tashqari, pedagogning o‘z kasbiy darajasini munosib baholay olishi va mutaxassis sifatida o‘z rivojlanishini belgilash qobiliyati ushbu turga bog’liq;
- ijtimoiy pedagogik kompetensiya;
- ijtimoiy vakolat darajasi pedagogning hamkasblari bilan munosabatlarni samarali qurishi, birgalikdagi harakatlarni rejalashtirish qobiliyatini belgilaydi.

Samarali aloqa ko‘nikmalari, pedagogik madaniyat va ish natijalari uchun javobgarlik;

- bularning barchasi ijtimoiy pedagogik kompetensiya tushunchasiga kiritilgan; - shaxsiy pedagogik kompetensiya;
- bu pedagogik ishni oqilona tashkil etish qobiliyati bo‘lib, vaqtni boshqarish, shaxsiy o‘sishga intilish uning asosiy tarkibiy qismlaridir.

Shaxsiy pedagogik kompetensiyaning yuqori darajasi ega bo‘lgan ishchilar charchashga kamroq moyil, vaqt bosimida ishlashga qodir.

O‘qituvchining kasbiy kompetentlik sifatlari

1. O‘quvchilarda motivatsiyani shakllantirish
2. Ta’lim jarayonini rejalashtirish, baholash, qayta aloqani o‘rnata olish
3. Axborot kommunikatsiya texnologiyalarini bilish
4. O‘z ustida ishlash
5. Pedagogika va psixologiyaga oid bilimlarga ega bo‘lish
6. O‘z fanini mukammal bilish
7. Ta’lim muhitiga yangilik kiritishi

Kasbiy kompetentlikning tarkibiga kasbiy faoliyatdagi kompetentlik, kasbiy muloqotdagi kompetentlik, mutaxassisning o‘z kasbini nomoyon eta olishdagi kompetentligini kiritish mumkin.

Chizmachilik o‘qituvchisinig kasbiy-pedagogik tayyorgarligining yuqori darajada bo‘lishiga erishish quyidagi holatlar mavjudligini taqazo etadi; bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchisining kasbiy va shaxsiy shakllanish darajasi bu yo‘lda tashkil etilgan jarayonning umumiy mohiyatini yorituvchi pedagogic tizim samaradorligini chambarchas bog’liqligi; chizmachilik o‘qituvchisining kasbiy jihatdan shakllantirishni ta’minlovchi jarayonlarning tashkiliy boshqaruvi maqsadga muvofiq tarzda takomillashib borish; refleksiv boshqaruv bo‘lajak chizmachilik o‘qituvchisini kasbiy jihatdan shakllantirishdan ko‘zlangan maqsadning natijalanishini kafolatlaydi.

Chizmachilik o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishda kasbiy grafik kompetentlik va rivojlanish bir-biri bilan chambarchas bog’liq; kasbiy grafik kompetentlilik bir tomondan kasbiy rivojlaninsh jarayonida shakllansa, boshqa tomondan esa, shaxsning mutaxassis sifatida namayon bo‘lishining muhim ko‘ratkichi hisoblanadi.

Kasbiy grafik kompetentlilik muammosiga nisbatan qiziqishlarning ortishiga qaramasdan, bu fenomenning tabiati, tuzilishi, dinamikasi va funksiyalari haqidagi savollar hali o‘zining yechimini topganicha yo‘q, bir qancha chalkashliklarga ega. Bizning fikrimizcha, buning eng asosiy sababi ushbu muammoning., xususan, shaxsning umumiy tuzilishidagi kasbiy grafik kompetentlilik o‘rnida qo‘llanuvchi ijtimoiy sifatlarning kam o‘rganilganligi bilan bog’liq. Kasbiy grafik kompetentlilik muammosini tadqiq qilish uchun, eng avvalo, bu voqelik shaxs sifatlari tizimida qanday o‘rin egallashini, qolaversa, shaxsning kasbiy va ijtimoiy o‘zini o‘zi anglashida qanday ro‘l o‘ynashini tushunib olish lozim.

Pedagogik kuzatishlarimiz ko‘rsatadiki, kasbiy grafik kompetentlilik muammosini tadqiq qilishga nisbatan ikkita yo‘nalish mavjud: birinchisi, kasbiy rivojlanish, shaxsning komil topishiga yo‘naltirilgan, ikkinchisi esa, kasbiy rivojlanishning texnologik tomonlari va omillariga yo‘naltirilgandir.

Kasbiy grafik kompetentilik va chizmachilik o‘qituvchisining kasbiy rivojlanishi orasidagi bog’liqligini ko‘rish mumkin.Shu bilan birga, grafik kompetentlikning o‘zida quyidagilarni mujassamlashtirgan murakkab jarayon ekanligini kuzatiladi: kasbiy treninglar, faoliyatni amalga oshirishga nisbatan qo‘yiladigan talablar va standartlar o‘zlashtirish, mehnat jamoasi doirasida xulq-atvor meyorlarini tushunish. Chunki kasbiy grafik kompetentlik kasbiy rivojlanish jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Kasbiy rivojlanish esa mehnat jamoasi ijtimoiy-ta’limiy muhit bilan uzviy bog’liq.

Kasbiy grafik kompetenlik muammosini tadqiq qilishda asosiy e’tibor bo‘lajak chizmachilik o‘qituvchisining kasbiy rivojlanishidagi muammoli vaziyatlarni qabul qilish va ularni bartaraf etish usullarini bilishini tahlil qilishga qaratiladi. Kasbiy o‘zini o‘zi anglash

borasida qaror qabul qilish jarayoni quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: muammoli vaziyatlarning yuzaga kelishi, real imkoniyatlarni aniqlash, imkoniyatlarni qator mezonlar yordamida baholash; adekvat imkoniyatlarni tanlash va amalga oshirish, pedagogik qarorlarning ta’limi dinamikasi bilan muvofiqligi va boshqalar.

Kasbiy grafik kompetentlikni tadqiq qiluvchi jahon psixologlari uchun psixik voqeliklarni tuzilmaviyligi va tizimliligi tamoyili, sifatlarning genetik o‘zaro bog’liqlik darajasini qidirish, kasbiy faoliyatni o‘zlashtirish va amalga oshirish jarayonida sifatlarning rivojlanishini tadqiq qilishga asos bo‘lib hizmat qiladi. Bu jahon tadqiqotchilarning an’aanviy va konseptual metodologik bazasi bo‘lib, quyidagilarga hizmat qiladi: kasbiy faoliyatdagi sistemagenez, shaxsning kasbiy rivojlanishi, mehnat faoliyati va boshqalar.

Kasbiy grafik kompetentlikning elementlari tarzida ehtiyojalar, qiziqishlar, yo‘nalishlar, ishonch va kasb orqali qondiriluvchi va amalga oshiluvchi shaxsning motivatsion sohasining boshqa tarkibiy qismlari ko‘rib chiqiladi. Kasbiy grafik kompetentlikga erishish uchun shaxs faolligini ta’minlovchi zaruriy bilim va qobiliyatlarga ega bo‘lish lozim.

Kasbiy grafik kompetentlik –ijtimoiy sharitlarga bog’liq bo‘lgan shaxsiy va kasbiy rivojlanish mahsulidir.

Bo‘lajak chizmachilik o‘qituvchilarida kasbiy grafik kompetentlikni rivojlantirishda quyidagilar taqazo etiladi: Pedagogik hamda ishlab chiqarish amaliyotida muammoli vaziyatlarda aniq qaror qabul qila olish qobiliyatlarini rivojlantirish; ta’lim yo‘nalishi o‘quv rejasidagi fanlar bo‘yicha axborotlar olish imkoniyatlariga ega bo‘lishlari uchun fanlararo o‘zaro aloqadorlikka erishish asosida muammoli vaziyatli topshiriqlarni ishlab chiqish va ularni tizimlashtirish; pedagog kadrlar tayyorlash tizimi sifatini oshirishda ta’limning yangi shakllaridan foydalanish jihatlarini ilmiy asoslash.

Muhandislik grafikasi ta’limi yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim olayotgan bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy grafik kompetentlikni rivojlantirishni bilim olishga qiziqish va qobiliyatni, texnologik tayyorgarlikni takomillashtirishga qaratilgan omil sifatida qarash lozim [6, 107-b]. Muammoni hal etishning muhim omili sifatida texnologik ta’limi yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim olayotgan bo‘lajak o‘qituvchilardan pedagogik takomillashish, kasbiy bilimlarni chuqurlashtirish va malakasini oshirish talab etiladi.

Nazariy tahlil bizga zamonaviy ishlab chiqarish sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash darajasini tavsiflovchi grafik kompetensiyasini kasbiy kompetensiyaning zaruriy qismi sifatida ajratib ko‘rsatishimizga imkon beradi.

“Grafik kompetensiya” tushunchasining mohiyatini aniqlash uchun biz asosiy tushunchalarni tavsiflash uchun mantiqiy chiziqni yaratdik: grafik-chizmachilik-loyiha-dizayn-dizayn faoliyati-garfik kompetensiyasi. Zamonaviy ta’limda loyiha usuli o‘quv jarayonida kasbiy madaniyatni shakllantirish mehanizmini amalga oshirishning eng samarali usullaridan biri bo‘lib, ta’lim jarayonini fan va ishlab chiqarish bilan birlashtirish orqali kelajakdagi mutaxassisning kasbiy muhim shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish qobiliyatida namayon bo‘ladi. Loyihaviy faoliyatda o‘quv jarayonining asosi nafaqat bilimlarni o‘zlashtirish, balki o‘zini takomillashtirish usullari, talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ish sifatini yaxshilashdir.

Bitta loyiha doirasida kelgusidagi mutaxassislarning sifatlari, kasbiy madaniyatning kasbiy ahamiyatli tarkibiy qismlari, quyidagi prinsiplar bilan o‘zaro hamkorlik qilishadi: o‘quv, kasbiy va eksperimental dizayn faoliyati (kasbiy tayyorgarlik modelini takomillashtirish, kasbiy faoliyat bilan aloqa o‘rnatish), talabalarda kasbiy va o‘z-o‘zini bilishni o‘rganish ko‘nikmalarini

shakllantirish jarayonida ijodkorlik (ijodiy salohiyatni rivojlantirish), fanlararo bog'liqlik (bilimlarning turli sohalarining o‘zaro bog'liqligi, o‘qitish usullari va shakllarining uzviyligi), atrof-muhitga zarar yetkazmaslik muammosi (tabiatga kuchli ta'sir ko‘satish oqibatlarini tushunishda kasbiy ta'limning o‘ziga xos xususiyatlari), ijtimoiy yo‘naltirilganlik (jamoat maqsadlarining ustuvorligi), va barqarorligi, o‘z-o‘zini o‘qitish qobiliyati).

Grafik kompetensiyasi bo‘lajak mutaxassisning kasbiy kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, professionallikni belgilashda, bo‘lg'usi mutaxassisni grafik faoliyatining ijtimoiy ahamiyatli mahsulotlarini yaratishga qaratilgan grafik ishiga jalb qilish jarayonida qo‘llaniladi. Biz bo‘lajak o‘qituvchining grafik kompetensiyasini atrof-muhitni o‘zgartirishga yo‘naltirilgan dizayn mahsulotlarini yaratishga hissa qo‘shadigan, dizayn maqsadlari va natijalariga qiymatli (ahamiyatli) munosabat bilan shakllangan, bilim ko‘nikmava kasbiy va shaxsiy faoliyatning yuqori darajasi bilan tavsiflangan integrativ ta'lim sifatida qaraladi.

Grafik kompetentlik faoliyatining ma'nosi va ahamiyatini anglashda, maxsus bilimlar, ko‘nikmalarga ega bo‘lish, dizayn qarorlarini oqilona tanlash va ko‘p darajali vaziyatda ularni optimallashtirish, barcha fanlarni muayyan faoliyat davomida o‘rganish jarayonida olingan bilim va ko‘nikmalarni birlashtirish va qo‘llash qobiliyatida namayon bo‘ladi. Bo‘lajak o‘qituvchining grafik kompetensiyasini rivojlantirish-bu loyihaviy tadbirlarni amalga oshirish qobiliyatini o‘z ichiga olgan murakkab integrativ tushuncha. Grafik kompetensiya rivojlantirish mutaxasisining bilim, ko‘nikma va shaxsiy sifatlardan foydalanish qobiliyati, loyihaviy ishlarni to‘g'ri amalga oshirishga tayyorlik va muvaffaqiyatni ta'minlash, ijtimoiy ahamiyatlilikni anglash muhim hisoblanadi.

Xulosa qilib aytish lozimki shaxsga ta'lim va tarbiya berishda nafaqat ta'lim oluvchiga ta'limning yo‘naltirilishi, balki o‘qituvchining pedagogik faoliyatga psixologik tayyorligi muhimdir. Bunday hollarda o‘qituvchining kasbiy kompetentlik darajasiga alohida e'tibor qaratishni talab etadi. Ta'lim tizimida kompetentli yondoshuv ta'lim islohatlarining konseptual asoslari sifatida qabul qilinishi, ta'lim tizimiga kompetentli yondoshuvning joriy etilishi ta'lim maqsadi, mazmuni, o‘qitish shakli, o‘qitish usullari, pedagogik va axborot texnologiyalari, nazorat usullarini hamda ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi rolida jiddiy o‘zgarishlarni amalga oshirishni talab etadi. O‘qituvchining kasbiy kompetentligini tarkib toptirish uchun pedagogik oliy ta'limda tub o‘zgarishlarni amalga oshirish kerak. Oliy ta'lim Davlat ta'lim standarti, o‘quv dasturi va darsliklarni takomillashtirish yo‘nalishida muayyan ishlar olib borilayotgan bir paytda, mavjud an'anaviy mazmundan voz kechish qiyin kechsa-da, ta'lim mazmunini yanada aniqlashtirish lozim bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi

2.Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – T.,2003.

3.Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.

4.Muslimov N.A., Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. (2013). Kasb ta'limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. - T.: Fan va texnologiya nashriyoti.

5. Tojiboyeva, G.R. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. Science and World, 1(77), 32-33.

6.Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari – Toshkent, 2015.

7.M.M. Axmedjanov, B.Q.Xo‘jaev, Z.D. Hasanova. Pedagogik mahorat- Buxoro Davlat universiteti, 2014

MUHANDISLIK GRAFIKASI DARSLARIDA TALABALARNI IJODIY-KREATIV FIKRLASHGA O‘RGATISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK OMILLARI

Inoyatov Odiljon Sobitovich
Guliston davlat inistituti katta o’qituvchisi
gulduinayatov@gmail.com

Annotatsiya: Fazoviy tassavurni o‘stirishning birinchi usulida narsalarda berilgan chizmalardan foydalanib ularni oddiy figuralarga fikran ajratib o‘qish va uning yaqqol tasvirini bajarish yo‘li bilan talabalarning fazoviy tassavuri oshiriladi. Xaqiqatdan ham chizmada tasvirlangan narsaning ko‘rinishlari yonida uning yaqqol tasviri bo‘lsa, talaba chizma bilan yaqqol tasvirini uzviy bog‘langan holda chizmalarda ko‘rinishlari berilgan narsani ko‘z o‘ngida gavdalantirishi osonlashadi.

Kalit so’zi: Chizma, qobiliyat, tasavvur qilish, fazoviy tasavvurlarini shakillantrish, idrok, modellashtrish, fa’oliyat.

Abstract: In the first way of developing spatial imagination, the spatial imagination of students is increased by using drawings given on objects, mentally dividing them into simple figures and drawing up their clear image. Indeed, if there is a clear image of the object depicted in the figure, it becomes easier for the student to visualize the object, the appearance of which is given in the figures.

Keywords: Drawing, ability, imagination, spatial imagination, perception, modeling, activity.

Bugungi kun yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish va ularni madaniyat, san’at, jismoniy tarbiya va Mirziyoyev tomonidan, ilgari surilgan 5 ta muhim tashabbusni amalga oshirish yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Yoshlarimizning ta’lim olishi, kasb-hunar egallashi uchun zamonaviy sharoit va imkoniyatlar yaratilgan. Bugungi kunda ta’lim tizimida ilg‘or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o‘quv uslubiy manbalarni yaratish va o‘quv tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta’minlash muhim vazifalaridan biri bo‘lib hisoblanmoqda. Shu sababli, dars jarayonlarini xozirgi ta’lim tizimi yo‘nalishiga oid uslublarda ishlab chiqib va uni amaliyotga tadbiq etish katta vazifalardan biridir.[1]

Hozirgi kunda ta’lim sohasida katta islohatlar olib borilishi natijasida Oliy o‘quv yurtlarida o‘qitish tizimini tubdan o‘zgardi, ularning moddiy –texnik bazalari mustahkamlanib borilmoqda. Buning natijasida ta’lim tiziming barcha sohalarida ta’lim samaradorligi yuqori natijalarga ko‘tarish kunning dolzarb muammolaridan biriga aylanadi.

Muhandislik sohasi hamda pedagogik ta’lim jarayonida oliy kasbiy ta’limning integrativ yo‘llari rivojlanmoqda bu jarayonda pedagogika va ishlab chiqarish sifatlarini ko‘rishimiz mumkin.

Kreativlik belgilashda iqtidor muhim omili sifatida, zehn o‘tkirlikni belgilaydi, “talabalar e’tiborini ta’lim jarayoniga faol jalb etishni ta’minlaydi”[6].

Talabalarning bilish faoliyatini o’rganishda zamonaviy didaktika ta’lim psixologiyasi yutuqlaridan foydalanadi. O‘quv materyali yosh va mazmuniga bog‘liq holda bu faoliyatning o‘ziga hosligi ta’lim jarayoni psixologik qonuniyatlarini o‘rnatadi, bilish faoliyatida o‘quvchilarning individual va tipik hususiyatlarini ko‘rib chiqadi.

O‘zlashtirish jarayonida tahliliy – sintetik faoliyat, shuningdek qiyoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish va aniqlashtirish kabi fikriy operassiyalar muhim ro‘l o‘ynaydi.

Analiz – bilish predmetini qisimlarga fikran bo‘lishdir.

Sintez – alohida elementlar yoki qisimlarni bir butunga fikran birlashtirishdir.

Ta’lim bosqichlarining murakkablashib borishi bilan o‘quvchilarda tahliliy – sintetik darajaning oshishi kuzatiladi. Tahlil sekin – asta ko‘rgazmali – amaliylikdan (obektlarni fikran bilish, mazkur obektlarbilan amaliy harakatlar jarayonida amalga oshirilayotganda) ko‘rgazmali (bilish obrazlar yordamida amalga oshirilayotganda) va so‘zli – mantiqiyga (bilish mavhum tushuncha va mulohazalar shaklida amalga oshirilganda) tomon rivojlanadi. Sintez shuningdek, ancha to‘liq va ko‘p tomonlama bo‘ladi.

Qiyoslash bu – o‘xshashliklar (umumiy hususiyatlarni ajratish) va tafovutlarni (har bir qiyoslanayotgan obektlarning o‘ziga hos hususiyatlarni ajratish) toppish maqsadida bilish obektlarini qiyoslash.

Bu amallar boshqa barcha asosiy fikriy operassiyalar asosida yotadi.

Umumlashtirish – o‘rganilayotgan ob’ektdan umumiy, hususiy, mavhum nomuhimni ajratishdir.

Etakchi psihologlar tomonidan umumlashtirishga oid quydagi qoida ishlab chiqilgan: o‘quvchilarda to‘g‘ri umumlashmalarning shakillantirishning zaruriy qoidasi – muhimning doimiyligida, tushuncha, hususiyat va dalillarning nomuhim belgilarini o‘zgartirishdir. Bu qoida tasavvur va tushunchalarni shakillantirishda o‘ta muhim ahamiyatga ega. Umumlashtirish oddiy shakillardan ilmiy umumlashtirmalarga qadar rivojlanadi. Umumlashmalarning to‘g‘riligi uni o‘quvchilar egallashning mezoni. Bu o‘zlashtirilgan operatsiyalarni ko‘chirib o‘tqazish, ya’ni ulardan yangi sharoitlarda foydalanishga xizmat etadi.

Ta’limning dastlabki bosqichlaridayoq o‘quvchilarning mavhumlashtirish shakli ham murakkablashadi hissiy ko‘rgazmaliylikdan fikriylikka o‘tiladi, u ikkinchisi signal sistemasi yordamida tushunchaga aylanadi.

Mavhumlashtirishga yaqin fikriy operassiya aniqlashtirish nomini olgan. Aniqlashtirish:

1. Umumiydan hususiyga fikriy o‘tish sifatida;
2. Mavhumiydan umumiyga, aniq – hususiyga uning turli hususiyat va belgilarini toppish orqali etishish, mavhum – umumiyni aniq mazmun bilan to‘ldirish, boyitish, sifatida namoyon bo‘ladi.

Dialektika bilishda mavhumiylik va aniqlashtirish birligi o‘rnatiladi. Bu birlik o‘zaro aloqadagi fiziologik asosi – ikki signal tizimga ega. Aniqlashtirish yordamida ilmiy mavhumiylik mazmuni ochiladi, ular aniq predmetlarning alohida tomonlarini boshqalaridan mavhumlashtirib aks ettiradi. Mavhumlashtirishda predmetlar o‘z butunligini yo‘qotadi; bilish esa real voqiylikdagi predmet va hodisalar tomonlarini bir butunlikda ochib bergandagina haqqoniy bo‘ladi. Bilimni chinakkam egallashga mavhum tushunchalar dalillar orqali aniqlashtirilgandagina erishiladi.

Ta’lim jarayonida aniqlashtirish ikki shakilda: hissiy ko‘rgazmali vositalar (kompyuterdagi tasvirlar, predmetlar, rasmlar, chizmalar va boshqalar) va so‘zli – mavhum shakilda (og‘zaki tahlil, tushuntirish, mahsus topshiriqlarni hal etish) amalga oshiriladi.

OTMlarda muhim vazifalaridan biri – o‘quvchilarga aqliy faoliyat usullarini yordamida ta’lim berishdir. Aqliy faoliyat usullariga fikriy operassiya usullari – umumlashtirish, mavhumlashtirish va boshqalar kiradi. Hususiydan umumiyga umumlashtirish usuli (induktiv yo‘l bilan), masalan, quydagi amallar tartibida aks etishi mumkin: a) topshirilgan predmetlarni solishtirish; b) ularning har biri uchun umumoy bo‘lgan barcha belgilarni ajratish va nomini aytish; v) detallarni birlashtirish. Umumlashtirish dediktiv yo‘l bilan amalga oshirilganda (umumiydan hususiyga) o‘quvchilar tushunchani, aytaylik prizmani oldindan bilib topshirilgan geometric jisimlardan tanlab olishi va umumiy belgilarini aytishi lozim. Yangi topshiriqlarni ongli ravishda ko‘chirib o‘tkazish aqliy faoliyat usulini o‘zlashtirganlik ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladi.[5]

Aqliy faoliyat usullari o‘quv ishlari usullari bilan uzviy bog‘liqdir. O‘quv ishlari usullari muayyan amallar, ko‘rsatmalar, tavsiyalar, qoida va hokozolar shaklida ifodalanadi. Ularning vazifasi – muayyan masalalarni hal etishda o‘quvchilar tashabbusini bo‘g‘may, umumiy yo‘nalish berishdir.

Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning aqliy rivojini, ularning faol va mustaqilligi, ijodiy yondashuv ko‘p jihatdan o‘quvchilarning o‘quv ishlari va aqliy faoliyat usullarini egallaganligiga bog‘liq.

Genoseologiya bilishni inson ongida ob’ektiv dunyoni faol aks ettirish jarayoni sifatida ko‘rib chiqadi. Bilishda ob’ektiv mavjud bo‘lgan hodisalar, jarayonlar, sabab va qonuniyat aloqalari olami o‘z aksini topadi. Bilish inson ob’ektiv va sub’ektiv ongining namoyon bo‘lishidir. Genosologiya nuqtai nazardan bilish his etish va idrok qilishdan boshlanadi, uning asosida tasavvur va tushunchalar shakillanadi.

His etish – bu anchagina oddiy va ayni paytda bilish uchun muhim psihologik jarayondir. Uning mohiyati atrof – muhitdagi predmet va hodisalar ayrim hususiyatlarini hissiyot organlariga ta’siri natijasida kishi miyasida aks etishdan iboratdir.

Bizning hissiyot a’zolarimizga ta’sir etuvchi, predmet va hodisalarning turli hususiyatlari yig`indisini aks ettiruvchi hissiyotlarining qo‘shilishi idrok etish deb ataladi. Shunday qilib, qabul qilish hissiy aks ettirishning hissiy aks ettrishning hissiyotiga qaraganda ancha murakkab shaklidir. Qabul qilish jarayonida predmetlar bir butun obrazlar shaklida aks etadi.

His etish va qabul qilish asosida ongli tasavvur hosil bo‘ladi. Hissiy tasavvurlar deb o‘tmishda qabul qilingan va hozirgi lahzada qabul qilinmayotgan predmet va hodisalar obrazlariga aytiladi. Ular predmet va hodisalarning insonga ta’sir va xotiraning birmuncha vaqt bunday ta’sirlar izini saqlab qolishga qodirligi natijasida yuzaga keladi. Shunday qilib, tasavvur – hususiy voqiylikdagi predmet va hodisalarni aks ettiruvchi sub’ektiv obrazidir [89].

Hissiyot, qabul qilish va tasavvurlar xissiy bilish bosqichlari hisoblanadi. Agar faqat hissiy (sensor) bosqichda to‘htab qolganida bilish o‘ta oddiy bo‘lar, chunki bunda predmetlarning mohiyatiga etilmaydi. Hodisalarning mohiyatiga chuqurlashib boorish aniq qabul qilishdan mavhum tafakkurga o‘tish bilan bog‘liq. Buning natijasida ichki o‘zaro aloqa va qonuniyatlar o‘rnatiladi va ochildi. Bunday o‘tish tushunchalar hosil qilish yo‘li bilan amalga oshiriladi. O‘quvchilarning bilish faoliyati bu bosqichda (tushunchalar hosil qilish bosqichida) bir

tomonlama bo‘ladi. U atrof borliqning muayyan tomonlarini o‘quv predmetlari (ona tili, matematika va boshqalar) mazmuni orqali o‘rganiladi [89].

Ta’lim jarayonida bilish o‘rganilayotgan hodisalarni idrok etish va tushunchalarni shakillantirish bilan tugamaydi. Bilimlarni chuqur va mustahkam egallash uchun idrok etish, eslab qolish, ko‘nikma va o‘quvchilarni mashiqlar orqali ishlab chiqish, nihoyat bilimlarni umumlashtirish va sistemalashtirish bo‘yicha bundan keying ishlarini davom ettirish zarur.

O‘quvchilarning bilish faoliyati deganda biz ular tomonidan bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashni tushunamiz. Bilim – bu insoniyatning umumlashtirilgan tajribasidir. U faoliyatning turli sohalarini fanda mavjud dalil, qoida, hulosa, qonuniyatlar, g‘oya, nazariyalar ko‘rinishida aks ettiradi.

“O’quv”, “ko‘nikma”, “malaka”, tushunchalarini tavsiflaganda “amal” “operassiya”, “usul” kabi tushunchalardan tez – tez foydalaniladi. Faoliyat ongli maqsadlarga bo‘ysunuvchi jarayonlar bo‘lgan muayyan amallar qo‘shilishi vositasida amalga oshiriladi. Amallarni qo‘llash usullariga operatsiyalar diyiladi. Biror bir faoliyat usulini egallashning jamlanmasi uquv deb ataladi. O‘quv jarayonida egallaydigan uquv juda xilma – xil: kuzatish va to‘g‘ri hulosalar chiqarish, fikirlarni og‘zaki va yozma bayon etish, qiyoslash umumlashtirish, ishning eng oqilona usullarini toppish, topshiriqlarni hal etish, texnik chizmalarni o‘qish hamda tayyorlash va hokazolar.

Ko‘nikma – o‘quvchining olgan bilimiga asoslanib belgilangan vazifa va amallarni bajarishga doir harakatlar yig‘indisidir.

Avtomatizim darajasiga etkazilgan ko`nikma malaka sfatida tavsiflanadi ya’ni, ongli xatti – harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismidir. Malaka bir narsani ko‘p marta takrorlash asosida hosil qilinadi. Agar uquvi bor odam amallarni bajarishda o‘zini tezkor nazorat qilishga majbur bo`lsa va malakaga ega bo‘lsa faoliyat elementini mahsus o‘ylab o‘tirmaydi, buni zaruriyat tug‘ilganda erkin amalga oshirishi mumkin. Masalan, ko‘p mashq qilinishi natijasida shriftlarni yozish texnikasi takomillashib, malakaga aylanadi.

Malaka aqliy (masalan, hisoblash), sensor (masalan ko‘zlash, chamalsh,) ko‘p mashiq qilish orqali (masalan, harf, raqamlarni yozish, ya’niyozuv texnikasi) va irodaviy (masalan intizom) bo‘lishi mumkin. Muayyan malakaning shakillanganligi negizida o’zgaruvchan va turli xil vaziyatlarda muvaffaqiyatli amalga oshiriluvchi ancha keng umumlashtirilgan ko‘nikmalar rivojlanadi. Bunda ilk malaka ancha yuqori darajadagi ko‘nikmalarning elementiga aylanadi. Ta’lim jarayoni muayyan izchillikda amalga oshiriladi: o‘quv jarayoni mantiqi o‘quv jarayoni predmeti bilan chambarchas aloqada bo‘ladi, o‘quvchilarning o‘rganilayotgan materialni o‘zlashtirishdagi harakatchanligi bilan farqlanadi.

Bilish faoliyatining (bilimlarini egallash, ko‘nikma va malakalar) bosqichlari sifatida quydagilarni keltirishimiz mumkin.

1.Talabalar oldiga maqsad va masalalar qo‘yish, o‘qishga zarur sharoit va rag‘bat yaratish, bilish topshiriqlarini qo‘yish, o‘quvchilarning o‘quv materyali ma’nosini tushunish uchun sharoyit yaratish; agar o‘quvchilar materyalni o‘rganish maqsadi va vazifalarini anglamasa, u bilan tanishishga kirisha olmaydi.

Pedagogic – psixologiyada, anglangan maqsadga inson faolroq, tezroq erishishi isbotlangan. Shunisi diqqatga sazovorki, maqsadlar aniq va amallar maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lsa, inson kam kuch va vaqt sariflab katta yutuqlarga erishadi. Aksincha aniq anglanmagan maqsad, masalalarning noaniqligi kishiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, odamni charchatadi.

2.Talabalarning yangi materyalni qabul qilishi va uni idrok etishi. Yangi bilimlar olish, o‘quv materyalini tushunish uchun eng avvalo uni qabul qilish lozim. Qabul qilish – maqsadga yo‘naltirilganligi va tanlash hususiyati bilan harakterlanadigan faol jarayondir. Talabalarning tayyorlik darajasi, ular bilimi va hayoti tajribasiga bog‘liq holda, qabul qilish bevosita, talabalar ongida hissiyot organlari yordamida predmet va hodisalarni ake ettiradi.

Bevosita qabul qilishni tashkil etuvchi o‘qituvchi atrof voqiylikdagi predmetlarni o‘ylab tanlaydi, o‘quvchilarni maqsadga yo‘naltirilgan kuzatishlarga o‘rgatadi, o‘rganilayotgan obektningmuhim tomonlari va hususiyatlariga e’tiborini yo‘naltiradi. Tajribadan ma’lumki, ba’zan alohida detallar o‘rganilayotgan ob’ektning yaxlit obrazining yorqinligi ahamiyatli belgilarni qisimlarga bo‘lish va uning alohida tomonlarini ko‘rib chiqish, ular o‘rtasida muayyan aloqalar va munosabatlarni belgilashni qiyinlashtiradi. O‘qituvchining vazifasi – atrof-muhitdagi predmet va hodisalarni o‘quvchilar tomonidan qabul qilish, kuzatish va farqlashga o‘rgatishdir. Buning uchun o‘quvchilar oldiga aniq topshiriqlarni qo‘yish kerak. Ular predmetni qabul qilishda ko‘rishlari, tasavvur qilishlari va tahlil qilishlari lozim. Talabalarning ham amaliy, ham aqliy harakatlarini qabul qilinayotgan predmet bilan bog‘lay olishlariga o‘rganishlariayniqisa muhimdir.

3.O‘rganilgan egallagan bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish, ko‘nikma va malakalarni shakillantirish.

O‘rganilgan materyalni mustahkamlash, qabul qilish va idrok etish jarayonida ro‘y beradi. Biroq bunday o‘zlashtirilgan bilimlar bundan keying takomillashtirishni talab etadi. Mustahkamlashning mohiyati yangi materyalni qabul qilishda hosil bo‘lganyangi aloqalarni mustahkamlashdir. Yangi bilimlarni mustahkamlash jarayonida uquv, ko‘nikma va malakalar shakillanadi, ular mustaqil ishlar orqali tekshiriladi. Ularni o‘zlashtirish vositasida aniqlangan kamchiliklar oqibati tugatiladi. O‘zlashtirilgan materyalni mustahkamlash bo‘yicha birinchi mashiqlar asosan jamoa holida, bevosita o‘qituvchi rahbarligida bajariladi. Mashiqlar boshida ancha kuchli o‘quvchilar tomonidan bajariladi. Bu ish boshqa o‘quvchilar yangi materyalni yana bir bor idrok etishlari uchun qilinadi. Biroq, yangi material mazmuni bo‘yicha ancha oddiy bo‘lsa, uni mustahkamlashni darhol boshlash mumkin bo‘ladi.[7]

O‘quv materyalini mustahkamlash jarayonida uni eslab qolish ham ro‘y beradi. O‘quv jarayonida eslab qolish ixtiyoriy va be ihtiyoriy bo‘ladi. Bilimlarni beihtiyor eslab qolish bevosita qabul qilish chog‘ida va hususan o‘quv materyalinin idrok qilish jarayonida amalga oshiriladi, biroq bu faoliyat hali eslab qolishga maxsus yo‘naltirilmagan, balki tushunish, idrok etish va o‘quv materyalini anglashga kabi bilish maqsadlariga erishishni ko‘zda tutadi.

Beixtiyor eslab qolishning mahsuldorligi o‘quvchi yangi materyalni ko‘rib chiqish jarayonida muayyan aqliy faoliyat va mustaqillikni namoyon etib predmetlar, rasmli kartochkalarni jamlab, predmet modellarini yaratib, o‘rganilayotgan materyalni qiyoslab, guruhlab, xulosalarchiqargandagina beixtiyor eslab qolishning mahsuldorligi yuqoridir. Masalan, talabalar ko‘pyoqli bilan tanishuvda o‘qituvchi rahbarligida eng avvalo ko‘pyoqlik (prizma, piramida va boshqalar) modelini yoyilmasiga asosan yaratadi. Talabalar hosil qilingan ko‘pyoqlik modelidan foydalanib geometric shakillarga ajratadi, ularni qiyoslaydi va tasniflaydi.

Taniqli psixolog A.A.Smirnovning tadqiqotida, ihtiyoriy esda saqlashning mahsuldorligi o‘quvchilarning aqliy faoliyati darajasi va mustaqilligiga ham bog‘liqligi isbotlangan. Bu daraja qanchalik yuqori yodlash usullari qanchalik oqilona bo‘lsa, ihtiyoriy esda saqlash darajasi ham shunchalik yuqori bo‘ladi.

1. Bilim, ko‘nikma va malakalarni qo‘llash.

Bilimlarni takomillashtirishning eng samarali yo‘llaridan biri ularni qo‘llashdir. Fikrimizcha, bilim, ko‘nikma va malakalarni to‘laqonli o‘zlashtirishga ularni o‘zgarayotgan shariyitida faol mustaqil qo‘llash sharoitlardagina erishish mumkin. Bilim, ko‘nikma va malakalarni qo‘llash jarayoni talabalarning mustaqillik yo‘lini sekin asta va izchil oshirish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Bunda talaba yutuq va kamchiliklarini nazorat qilish va tahlil etish uchun uchun eng qulay sharoyitlarni yaratadi. Bilish faoliyatining yuqorida ko‘rilgan bosqichlari dialetik murakkab aloqada bo‘lib, amaliy jihatdan ajralmasdir.[3] Alohida bosqichlar va ularning o‘zaro aloqasini o‘rganish bilan faoliyatining yuqorida ko‘rilgan bosqichlari dialektik murakkab aloqada bo‘lib, amaliy jihatdan ajralmasdir. Alohida bosqichlar va ularning o‘zaro aloqasini o‘rganish bilish faoliyatini ichki mohiyatini to‘g‘ri tushunishga talabalarning turli darajalardagi bilish faoliyatining ichki mohiyatini to‘g‘ri tushunishga, talabalarning turli darajalardagi bilish faoliyatining xos hususiyatlarini aniqlashimizga aniqlashimizga imkon beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

[1]. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O‘zbekiston, 2016. - 56 b.

[2]. Murodov Sh.K. va boshqalar “Chizma geometriya kursi” O‘qituvchi.1988-y.

[3]. Murodov Sh.K., Tashimov N.E. “Grafik tasvirlash asoslari”. -T.: “Navro‘z”. 2013-y.

[4]. Ro‘ziyev E.I., Ashirboyev A.O. “Muhandislik grafikasini o‘qitish metodikasi”. - T.; “Yangi asr avlodi”. 2010-y

[5]. Sh.K. Murodov va b. “Yaqqol tasvirlar nazariyasi (aksonometrik proyeksiyalar)” T. TDPU rizograi. 2010y.

[6]. Rahmonov I.,Valiyev A. Chizmachilik. -T., “Voris-nashriyot”, 2011.

[7]. Rahmonov I, A. Abdurahmonov. “Chizmachilikdan ma’lumotnoma”. Toshkent, “A.Navoiy nomidagi milliy kutubxona nashryoti”,2005.

BO‘LAJAK TASVIRIY SAN’AT O‘QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENTLIGI SHAKLLANISHIDA AYRIM QARASHLAR

Berikbayev Alisher Alikulovich

Guliston davlat universiteti Tasviriy san’at va MG kafedrasi mudiri

berikbaevalisher@gmail.com

Annotatsiya: Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining jamiyat hayotidagi o‘rni beqiyosdir. Unda “kasbiy kompetentlik” tushunchasining mohiyati, pedagokga xos kompetentlik sifatlari, pedagogik kasbiy xamkorlikning o‘qituvchi faoliyatidagi ahamiyati, o‘rni va roliga doir masalalar va olimlarning ayrim qarashlari haqida fikrlar yuritilgan. Ular hozirgi zamon kishisini milliylik, vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Tayanch so‘zlar: kompetentlik, kasbiy kompetentlik, kompetentsiya, pedagogik kasbiy hamkorlik, mezon, tasviriy, loyihavi, ilmiy-tadqiqot**,** kompetensiyalar, refleksiv, motivatsion, kognitiv, amaliy.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi - bu sub’ektning pedagogikning badiiy-ijodiy faoliyatini ongli va sifatli amalga oshirishga, tahsil oluvchilarning

badiiy ta’limini samarali tashkil qilishga, tayyorligini ta’minlaydigan integral-shaxsiy ma’lumoti hisoblanadi.

Bizning ta’rifimizda “pedagogik faoliyat”, “tasviriy faoliyat”, “tasviriy san’at” kabi tushunchalar uchraydi. Ularni batafsilroq ko‘rib shiqamiz. Kasbiy ta’lim qomusida pedagogik faoliyatning quyidagi ta’rifi berilgan. Bu pedagogning tahsil oluvchilarni o‘qitish, tarbiyalash va rivojlantirish bo‘yicha kasbiy faoliyati sohasidir. Tajribali o‘qituvchining o‘ziga xos pedagogik uslubi, pedagogik texnikasi (usullari) va pedagogik faoliyatiga ijodiy yondashuvi uning pedagogik faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlaridir[2,214].

Tasviriy san’at o‘qituvchisining pedagogik faoliyati deganda san’at asariga baho berish va uni tahlil qilish, o‘zini o‘rab turgan voqeylikni va badiiy obrazlarni har qanday badiiy materiallar orqali bera olish, hamda kompyuterda (rasm) chiza olish, tahsil oluvchilarda ijodiy faoliyatga, tasviriy san’atga va hok.ga qiziqishni singdirish bo‘yicha tasviriy san’atdan bilimlar, malakalarni o‘z ichiga oladigan kasbiy faoliyat turini nazarda tutadi.

Tasviriy faoliyat” tushunchasini ochib beramiz.

Badiiylik - san’atda nafosatga go‘zallikka teng keladigan san’at asari sifatining mezonidir. Shu ma’noda ular yuksak san’at, past saviyali san’at asari va umuman adabiy bo‘lmagan asarlari haqida so‘z yuritiladi. Tasviriy san’at ta’limiga quyidagi ta’rif beriladi – “bu insonning o‘z xalqi va insoniyatining estetik madaniyatini o‘zlashtirish va egallash jarayoni bo‘lib, u yaxlit shaxsni, uning ma’naviyatini, ijodiy individualligini, aqliy intellektual va emotsional hissiy boyligini rivojlantirish va shakllantirishning eng muhim usullaridan biridir.

Tasviriy san’at ta’limi - muayyan tizimda san’at sohasida maxsus bilimlar, malaka va ko‘nikmalarni egallash jarayonidir. Uning natijasi tahsil oluvchining kasbiy badiiy-estetik ijod bilan shug‘ullanishga tayyorligi hisoblanadi.

A.R.Xayrullin estetik ta’limni “san’at vositalari orqali shaxsning ijodiy rivojlanish jarayoni, amaliy badiiy faoliyat va san’at asarlarini idrok qilish (qabul qilish) orqali ma’naviy madaniyatini shakllantirish” deb tushunadi[3,10].

Estetik tarbiya shaxsni ham, davlatni ham jahon ma’naviy madaniyati bilan integratsiya qilishda madaniy an’analarni saqlash va rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. San’at boshqa shaxsni tushunish va qabul qilishni o‘rgatadi, bag‘rikeng (boshqalarga tolerant, tushunadigan) ongni shakllantirishga, shaxsning gumanistik yo‘naltirilishiga yordam beradi. Gumanitar insonparvarlik xislati va estetik tabiatga ega bo‘lgan tasviriy san’at shaxs tarbiyasi va rivojlanishining yetakchi vositasiga aylanadi, uning mohiyati ijodiy yaratuvchan tabiatning tashuvchisi bo‘lmish insonga murojaat qilish, o‘quv fanlarini emotsional hissiy tuyg‘ular, yorqin badiiy obrazlar bilan to‘ldirishdan iborat.

“Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi” tushunchasining mazmunini ko‘rib shiqamiz.

Olim V.A.Adolf o‘qituvchining kasbiy kompetentligi quyidagi komponentlardan iborat deb hisoblaydi: rag‘bat motivatsion, maqsadni belgilash va mazmun-operatsion[4]. Ushbu fikriga ko‘ra, o‘qituvchining kasbiy kompetentligi mazmuni kognitiv, motivasion va faoliyat komponentlarining majmui birlashmasidir.

A.R.Xayrullin tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy kompetentligining mazmuni quyidagi komponentlarni o‘z ichiga oladi deb hisoblaydi: motivatsion, instrumental-ijrochilik va badiiy-ijodiy[4].

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligi mazmunida olima L.L.Malinskaya quyidagi komponentlarni ajratadi: “kasbiy badiiy-pedagogik yo‘naltirilganlik, (rag‘batlar motivlar, tasviriy san’at sohasidagi ideallar, ehtiyojlar, badiiy-ijodiy faoliyatga intilish, bolalarga bo‘lgan muhabbat (ularni yaxshi ko‘rish)); kasbiy kompetentsiyalar (estetik-pedagogik faoliyat sohasi: tasviriy san’at, pedagogika, psixologiyada kompetensiyalar); badiiy-ijodiy faoliyatga rahbarlik qilish qobiliyati, badiiy faoliyatning texnologik metodlarini egallash; shaxsning kasbiy jihatdan ahamiyatli fazilatlari (badiiy-obrazli fikrlash, tasavvur, badiiy obrazni yaratish qobiliyati, ijodiy faollik, o‘zini tartibga solish qobiliyati, kasbiy mobillik harakatlanuvchanlik, mahsuldorlik, tashkilotchilik qobiliyatlari, demokratiklik, talabchanlik, qat’iyat, ishga layoqatlilik, kommunikativlik (muloqot qila olish malakasi), konstruktivlik)).

Tadqiqotchi olim S.I.Mokrousovning nuqtai nazariga ko‘ra tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi tarkibiga quyidagilar kiradi: universal kompetensiyalar: axborot, ijtimoiy-kommunikativ; umumkasbiy (pedagogik): proektiv, prognostik bachorat qilish, tashkilotchilik, kognitiv bilish kompetensiyalari; maxsus kasbiy (kasbga xos): metodik, tahliliy analitik, tasviriy, madaniyatshunoslik kompetensiyalar[5.114].

Biz bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi mazmuni umummadaniy va kasbiy kompetensiyalarni o‘z ichiga oladi deb hisoblaymiz.

Umummadaniy kompetensiyalar (zakovat intelektual, ijtimoiy-madaniy, axborot va kommunikativ) ko‘plab (keng doiradagi) kasblar uchun zarur bo‘lib, umumta’lim fanlarni o‘rganish jarayonida shakllanadi.

Kasbiy kompetensiyalar (pedagogik, loyihaviy (loyihalashtirish), ilmiy-tadqiqot, tasviriy, refleksiv) umumkasbiy fanlar va kasbiy fanlarni o‘qitish, o‘rganish jarayonida shakllanadi, pedagogik va badiiy faoliyatni ongli va sifatli amalga oshirishni ta’minlaydi.

Kasbiy kompetensiyalar bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisida kasbiy kompetentlik mavjudligi haqida baho berish imkonini beruvchi asosiy ko‘rsatkichdir.

Biz bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi mazmuni bo‘yicha: pedagogik, loyihaviy, ilmiy-tadqiqot, tasviriy, refleksiv kabi yetakchi kasbiy kompetensiyalarni aniqladik.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining pedagogik kompetensiyasi maktab o‘quvchilarini tasviriy san’atga o‘qitish va ularga estetik ta’lim-tarbiya berishda pedagogik vazifalar va muammolarni hal qila olish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining tasviriy kompetentligi vizual badiiy tasvirlarni tasviriy faoliyatning turli xillarida qalamtasvir, rangtasvir, kompozitsiya, kompyuter grafikasi, haykaltaroshlik, amaliy va badiiy bezak san’ati va boshq.) qo‘llaniladigan tekislikda (qog‘oz varag‘i, planshet, monitor ekrani va h.k.), voqe real va virtual makonda (ko‘rgazmalar zali, va boshq.) amalda amalga oshirish qonuniyatlarini bilishga; turli tabiiy materiallar (sho‘tkalar, bo‘yoqlar, tuproq loydan, qog‘oz, virtual dasturiy instrumentlar vositalar va boshq.) yordamida tasviriy san’atning uslubi, turlari va janrlarini hisobga olgan holda o‘z estetik ahamiyatli mahsulotlarini yaratish malakasiga (mahoratiga) yordam beradi.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining loyihaviy kompetensiyasiga uning badiiy va pedagogik faoliyatda loyihani mustaqil ishlab chiqish va amalga oshirishga, maktab o‘quvchilarining loyiha faoliyatini tashkil etishga qobiliyati va tayyorligi kiradi.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining ilmiy-tadqiqot kompetensiyasiga maktab o‘quvchilarining tasviriy san’atga o‘qitish va ularga estetik ta’lim-tarbiya berishda, tadqiqot

faoliyatini tashkil qila olish qobiliyatida, muammolarni ko‘ra bilish, ularni farazlar gipotezalarni ilgari surish va asoslash asosida yechishda, tajribalarni bajarish, empirik ma’lumotlarni statistik jihatdan qayta ishlash, xulosalarni asoslay olish, tadqiqot natijalarini taqdim etish (prezentasiya qilish) tahsil oluvchilarning o‘quv-tadqiqot faoliyatini tashkil qilishga oid tadqiqotchilik bilimlari va malakalari tizimini egallaganlikda namoyon bo‘ladi.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining refleksiv kompetentligiga unga o‘zini mustaqil rivojlantirish, kasbiy o‘sish, ijodiy yondashuv va kasbiy-pedagogik faoliyat samaradorligini ta’minlovchi refleksiyani eng samarali va yetarli darajada amalga oshirish imkonini beradi.V.A.Adolf, N.B.Kozlova[6.86], .L.Malinskaya, S.I.Mokrousov, A.R.Xayrullin kabi olimlarning g‘oyalariga muvofiq, biz ajratib ko‘rsatilgan kasbiy kompetentliklar (pedagogik, tasviriy, loyihaviy, ilmiy-tadqiqot, refleksiv) strukturasida quyidagi komponentlarni belgiladik: motivasion, kognitiv, amaliy.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining ***pedagogik kompetensiyasi*** strukturasiga tarkibiga quyidagi komponentlar kiradi: 1) motivasion (ijtimoiy ahamiyatli rag‘batlar motivlar, kasbiy faoliyatga bo‘lgan ehtiyoj); 2) kognitiv (pedagogika, turli yoshdagi maktab o‘quvchilarini o‘qitish va tarbiyalash texnologiyasi, tasviriy san’atga o‘qitish nazariyasi va metodikasi, maktab o‘quvchilarini badiiy tarbiyalash va boshq.ga oid bilimlar tizimi); 3) amaliy (zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalarining, maqsadlarni belgilash, mazmunini tanlash, tashkil qilish, o‘quv jarayoni natijalarini hamda maktab o‘quvchilarining badiiy faoliyatini baholay olish malakalari va boshq. majmui).

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining ***tasviriy kompetensiyasi*** quyidagi komponentlarning mavjudligini taqozo etadi: 1) motivasion (ijtimoiy ahamiyatli rag‘batlar motivlar, badiiy faoliyatni amalga oshirishga bo‘lgan ehtiyoj va boshq.); 2) kognitiv (rangtasvir, qalamtasvir, haykaltaroshlik, chizmachilik, kompozitsiya, perspektiva, amaliy san’at, xalq hunarmandchiligi, maktabda badiiy bezash, kompyuter grafikasi va hokazolarga oid nazariy asoslari haqidagi bilimlar tizimi.); 3) amaliy (guash, akvarel, moybo‘yoq bilan chizish, ko‘mir, sangina va boshqa badiiy materiallar bilan ishlash, kompyuter grafikasi dasturlari bilan ishlash, san’at asarlari, amaliy va tasviriy san’at vositalari (lepka, o‘ymakorlik, bezak yozuvlari, badiiy shriftlar va boshq.), kompyuter grafikasi tasvirlarini yaratish, mahsulotlarni va ularni ko‘rgazma-tomoshada namoyish etish va boshq. malakalari va ko‘nikmalari majmui).

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining ***loyihaviy kompetensiyasiga*** quyidagilar kiradi: 1) motivasion (loyihalarni yaratishda o‘zini ijodiy ifoda etish ehtiyoji, bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining loyiha faoliyatini tashkil etishga qiziqish kabi loyiha faoliyatini amalga oshirishga bo‘lgan ehtiyojlar, rag‘batlar motivlar, qiziqishlar majmui va boshqalar.); 2) kognitiv (tasviriy va amaliy san’ati, xalq hunarmandchiligi, maktabda badiiy bezash loyihalarini ishlab chiqish texnologiyasi sohasida mahsulotlar loyihasini tuzishga; maktab o‘quvchilarining loyiha faoliyatini tashkil etish nazariyasi va metodikasiga oid bilimlar tizimi va boshq.); 3) amaliy (tasviriy va amaliy san’at va hunarmandchilik sohasidagi mahsulotlarni loyihalashtirish malakalari va ko‘nikmalari majmui; maktabda badiiy bezash loyihalarini ishlab chiqish, maktab o‘quvchilarining loyiha faoliyatini tashkil etish malakalari va boshq.).

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining ***ilmiy-tadqiqot kompetensiyasiga*** quyidagilar kiradi: 1) motivasion (maktab o‘quvchilarining badiiy ta’lim sohasidagi ilmiy-pedagogik tadqiqotlarga bo‘lgan ehtiyoj va boshq.); 2) kognitiv (ilmiy-pedagogik tadqiqot metodologiyasi va metodlari haqidagi bilimlar tizimi va boshq.); 3) amaliy (bolalarga badiiy ta’lim (tarbiya)

berish sohasidagi tadqiqot natijalarini rejalashtirish, axborot to‘plash va unga ishlov berish, tashkil qilish, rasmiylashtirish malakalari majmui; tahsil oluvchilarning o‘quv-tadqiqot faoliyatini tashkil qilish malakalari va boshq.).

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining ***refleksiv kompetensiyasi*** quyidagi komponetlarni o‘z ichiga oladi: 1) motivasion (badiiy-pedagogik faoliyatda refleksiyani qo‘llash ehtiyoji va boshq.); 2) kognitiv (refleksiyaning mohiyati va uni kasbiy faoliyatda tashkil qilishga oid bilimlar tizimi va boshq.); 3) amaliy (o‘z kasbiy faoliyati jarayoni va natijalarini tanqidiy baholash, unga islohlar tuzatishlar kiritish malakalari va ko‘nikmalari majmui, o‘zini takomillashtirish, kasbiy o‘sish zarurligini anglash va boshq.).

Tadqiqotimizning keyingi bosqichida, biz bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikni rivojlantirish mezonlari va ko‘rsatkishlarini aniqladik.

Mezon (kriteriy - yunonsha *sriterion* - baholash hukm qilish uchun o‘lchov, andoza)-tizim rivojlanishi, faoliyatning muvaffaqiyatli umumlashtirilgan ko‘rsatkichi, tasniflash uchun asos. Mezon kuzatilayotgan ob’ektning asosiy (kalit) belgisi, xususiyati bo‘lib, uning asosida baholash amalga oshiriladi[7,42]. Mezon – belgi xususiyat bo‘lib, uning asosida biror narsa baholanadi, aniqlanadi yoki tasniflanadi; biror hodisani o‘lchash, unga baho berish o‘lchovidir.

Pedagogika lug‘atda “ko‘rsatkich” tushunchasi “hodisa yoki voqea bo‘lib, unga ko‘ra biror jarayonning borishiga baho berish (o‘lchash) mumkin bo‘ladi” deb talqin qilinadi[8,159].

Olim V.I.Zagvyazinskiy “ko‘rsatkich” tushunchasini “o‘rganilayotgan ob’ektning “asosiy” (kalit) xususiyatining (mezonining) qaysi bir bitta tomonining, ob’ektning muayyan (konkret) xususiyati haqida miqdoriy yoki sifatiy ma’lumot beradigan o‘lchanadigan xarakteristikasi deb belgilaydi”[9,49].

Yuqorida aniqlangan struktura asosida Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikni rivojlantirish mezonlari va ko‘rsatkichlarini aniqladik:

-***motivasion*** mezon, uning ko‘rsatkichlari (Tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy faoliyatga, estetik faoliyatni amalga oshirish uchun ijobiy rag‘batlantirilganlik motivatsiya; loyihalarni yaratishda, maktab o‘quvchilarining ijodkorlik sohasidagi ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda, tasviriy va pedagogik faoliyatda refleksiyani amalga oshirishda o‘zini ijodiy ifodalashga bo‘lgan ehtiyoj; o‘quvchilarning loyiha faoliyatini tashkil qilishga barqaror qiziqish);

- ***kognitiv*** (bilish) mezoni, uning ko‘rsatkishlari (pedagogika, Tasviriy san’at fanini o‘qitish metodikasi, qalamtasvir, rangtasvir, haykaltaroshlik, chizmachilik, kompozitsiya, amaliy san’at, haykaltaroshlik, maktabda badiiy bezash, kompyuter grafikasi; tasviriy va amaliy san’at, ilmiy-pedagogik tadqiqot metodologiyasi va metodlari to‘g‘risida; refleksiya, uni kasbiy faoliyatda tashkil qilishga oid bilimlar);

- ***amaliy mezon***, uning ko‘rsatkichlari (pedagogik, tasviriy, loyihalash, tadqiqot, refleksiv malakalar va ko‘nikmalar).

Ilmiy adabiyotlarni o‘rganib kuzatishda, bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikning rivojlanganlikning uch darajasini aniqlash imkonini berdi (yuqori, o‘rta, past).

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikning rivojlanganligining yuqori (optimal) darajasi kasbiy faoliyatni eng samarali amalga oshirish imkonini beradi. Bu daraja pedagogik faoliyat sohasidagi rag‘batlar motivlari, ehtiyojlari, qiziqishlari barqaror bo‘lgan; kasbiy bilimlari to‘liq va har tomonlama (ko‘p qirrali) bo‘lgan, shakllangan va amalda qo‘llaniladigan ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarida mavjud bo‘ldi [10].

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligining o‘rtacha (yetarli) darajasi kasbiy faoliyatni sifatli amalga oshirish uchun yetarli hisoblanadi. Ushbu daraja pedagogika sohasidagi motivlari, ehtiyojlari, qiziqishlari ko‘p hollarda namoyon bo‘ladigan, kasbiy bilimlari etarli darajada to‘liq va nisbatan ko‘p qirrali bo‘lmagan, ko‘nikma va malakalari shakllangan, ko‘pincha (ko‘p hollarda) amaliyotda qo‘llaydigan talabalarda qayd etildi.

Umumiy qisqacha qilib aytganda bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligining past (yetarli bo‘lmagan) darajasi kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun yetarli emas. Bu daraja pedagogik va tasviriy faoliyat sohasidagi rag‘batlari motivlari, ehtiyojlari, qiziqishlari barqaror bo‘lmagan; kasbiy bilimlari to‘liq bo‘lmagan, ko‘nikma va malakalar etarli darajada rivojlanmagan mutaxassislarga xos namoyon bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Энциклопедия профессионального образования: В 3-х т. Под ред. С. Я. Батышева. - М. : АПО, Ассоциация Профессиональное образование, 1999. - 440 с, ил. Т. 2 - М - П.

2.Юзликаев Ф.Р. Теория и практика интенсификации дидактической подготовки будущего учителя в системе высшего педагогического образования (на материале педагогических дисциплин): Дис. … докт. пед.наук.– Т., 2005. – 303 с.

3.Хайруллин А.Р.Развитие художественно-творческих способностей будущих учителей изобразительного искусства в процессе изучения курса компьютерной графики: Автореф.дис....канд.пед.наук:13.00.08. А.Р.Хайруллин. - Уфа., 2010. - 23 с.

4. Адолф В. А. Теоретические основы формирования профессиональной компетентности учителя: Дис... докт.пед.наук: 13.00.01 V. A. Adolf.M., 1998.-357

5.Мокроусов С.И.Развитие профессиональной компетентности учителей изобразительного искусства в процессе обучения компьютерному моделированию : Дисс. ... канд.пед.наук: 13.00.02 / С. И. Мокроусов. - Екатерин¬бург, 2010. - 179 с.

6.Козлова Н.Б. Развитие профессиональной компетентности будущего учителя иностранного языка в процессе иноязычной подготовки в вузе: Дис.... канд.пед.наук:13.00.08 Н.Б.Козлова.- Магнитогорск, 2003.-148с.

7.Пидкасистий П.И. Подготовка студентов к творческой педагогической деятельности П.И.Пидкасистый, Н.А.Воробьева. - М.: Педагогическое общество России, 2007. - 192 с.

8.Полонский В.М. Словарь по образованию и педагогике В.М.Полонский. - М.: Высш. шк., 2004. - 512 с. https: //www.studmed.ru/polonskiy-v-m-slovar-po-obrazovaniyu-i-pedagogike_e64ac474acb.html

9.Загвязинский В.И. К вопросу о диалектике коллективного и индивидуального в учебном процессе. // Учен. зап. Казанского гос. пед. института. 1972. Вып. 102.

10.Berikbaev A.A. Subject Training Disciplines as a Means of Forming Professional Competence in Future Teachers of Fine Arts Annals of R.S.C.B., ISSN:1583-6258, Vol. 25, Issue 3, 2021, Pages. 8965 - 8989

INTERFAOL O‘QITISH METODLARIDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Berikbayev Alisher Aliqulovich, Bo'riboyeva Dilraboxon Norboy qizi, Abdullayev Bahtiyor Sobirovich
Guliston davlat universiteti Tasviriy san'at va MG kafedrasi o'qituvchilari
berikbaevalisher@ gmail.com
dilraboxonboriboyeva@gmail.com

Annatotsiya: Ushbu maqolada talabalarga interfaol o'qitish metodlaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari doir ilmiy-metodik tavsiyalar berilgan. Maqolani ilmiy jihatdan yortishda ayrim interfaol metolarni mazmuni mohiyati hamada ayrim interfaol metodlarni qo'llanishi bo'yicha ilmiy-metodik didaktik tavsiyalarmizni bayon etganmiz.

Аннотация: В данной статье даны научно-методические рекомендации по дидактическим возможностям использования интерактивных методов обучения в развитии графической грамотности учащихся. Мы описали статью как научно-методическую дидактическую рекомендацию по применению определенных интерактивных методов в контексте некоторых интерактивных методов в научных журналах.

Kalit so'zlar: kompetentlik, kasbiy kompetentlik, shaxsiy tajriba, texnologiyalar, amaliy faoliyat, rivojlantirish.

Keywords: competence, professional competence, personal experience, technologies, practical activity, development.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda jahon ta'lim maydoniga kirishga yo'naltirilgan yangi ta'lim tizimi qaror topdi. Bu jarayon bilan bir vaqtda pedagogik o'quv-tarbiya jarayonining nazariyasi va amaliyotida sezilarli o'zgarishlar sodir bo'lmoqda.

Interfaol o'qitish metodlari [1,85-b]- ***(***Interfaol tushunchasi ingliz tildan "interact"(rus tilida interaktiv) so'zidan olingan bo'lib, ikki taraflama harkat qilmoq ma'nosini anglatadi) bu ta'lim shakllarini optimizatsiyasini o'ziga maqsad qilib olgan inson va texnik resurslari va ularning o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda o'qitish jarayonini tashkil etish, qo'llash va aniqlashning hamda bilimlarni o'zlashtirishning uslublaridir. Interfaol o'qitish metodlari paydo bo'lgunga qadar ta'lim tizimi doirasida ta'lim jarayonini yetarli samarali loyihalash qoidasi ishlab chiqilmagan. Interfaol o'qitish metodlarining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda o'quv maqsadlariga erishishda o'quv jarayoni loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi. Texnologik yondashuv, eng avvalo, yuzalikda emas, balki rejalashtirilgan natija olish imkonini beruvchi konstruktiv, ko'rsatmali sxemada o'z ifodasini topadi. Maqsadga yo'naltirilganlik, jarayon natijalarini tashxisli tekshirish, ta'limni alohida o'rgatuvchi qismlarga bo'lib tashlash o'quv jarayonining qirralarini bugungi kunda ta'limni qayta ishlab chiqish sikli g'oyasiga birlashtirish imkonini beradi.

U asosan o'z ichiga quyidagilarni oladi.

- ta'limda umumiy maqsadning qo'yilishi;
- tuzilgan umumiy maqsaddan aniq maqsadga o'tish;
- pedagoglarning bilim darajalarini dastlabki baholash;
- bajariladigan o'quv ishlarni majmuasi;
- natijani baholash.

“O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da ko‘rsatilishicha, innovatsiya quyidagicha mazmun va tushunchalarga ega: “Innovatsiya (inglizcha innovation –kiritilgan yangilik, ixtiro) [2,108-b] 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta’minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag‘lar; 2) ilmiy-texnika yutuqlari va ilg‘or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalardagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo‘llanishi”.Ta’lim-tarbiya jarayoniga innovatsion yondashish talabalarda yangi tajriba egallashga intilishni rivojlantirish, ijodkorlik va tanqidiy fikrlash, kelajakka umid bilan qarash kabi xislatlarni tarbiyalaydi.

Bugungi milliy pedagogikaga «interfaol metodlar» nomi bilan kirib kelayotgan metodlar talaba-o‘qituvchidan ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarflamay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishish maqsadini nazarda tutadi. Qisqa vaqt mobaynida ma’lum nazariy bilimlarni talabaga etkazish, unda ma’lum faoliyat yuzasidan ko‘nikma, malaka hosil qilish, shu bilan birga ularni nazorat qilish hamda baholash o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahorat va chaqqonlikni talab qiladi. Bugungi kunda qator rivojlangan mamlakatlarda qo‘llanilayotgan «Aqliy hujum», «6x6x6», «Klaster», «Qarorlar shajarasi» singari metodlarning ayrimlaridan ijodiy qobiliyatni rivojlantirishdagi badiiy asar tahlilida ham foydalanish mumkin. Aslini olganda, bu metodlarning ta’limdagi mantiqiy metodlardan farqi uncha katta emas.

Masalan: O‘qitishning to‘rt pog‘onali usuli [3,159-b] bu usul AQSHda paydo bo‘lib sanoat korxonalarida konverli ishlab chiqarish ko‘paygan sari shunday o‘rgatish usullari zarur bo‘lib qoldiki, ishchilar bir xilda qaytariladigan qo‘l ko‘nikmalarini iloji boricha tez va mukammal ravishda o‘rganib olishlari kerak edi.

Bu usulda amaliy ko‘nikmalarni o‘zlashtirish jarayoni to‘rt pog‘ona doirasida kechadi. Bu pog‘onalarning nomi: «Tushuntirish», «Nima qilish kerakligini ko‘rsatib berish», «Ko‘rsatilgan tarzda qaytarish», «Mashq qilish». Ya’ni amaliyot o‘qituvchisi talabalarga avval kichikroq bir ish bosqichini tushuntirib beradi, keyin nima qilish kerakligini qilib ko‘rsatadi. So‘ng talaba shu ish bosqichini ko‘rsatilgan tarzda qaytarishi (imitatsiya qilishi) kerak. Talaba qaytarib qilayotgan paytida amaliyot o‘qituvchisi xatolarini to‘g‘rilab turadi (maqtaydi yoki tanqid qiladi).

To‘rt pog‘ona usuli doirasidagi harakatlar to‘rt pog‘ona deb quyidagi pog‘onalar ataladi. Ular davomida bir amaliyot o‘qituvchisi bir talaba harakat qiladi:

1-pog‘ona: Amaliyot o‘qituvchisi nima qilish kerakligini tushuntiradi. U talabalarga ma’lum bir ish bosqichi yoki bir ko‘nikmani qo‘llash uchun kerakli barcha ma’lumotlarni beradi. Talabalar esa amaliyot o‘qituvchisi og‘zaki tushuntirishlarini tinglashadi.

2-pog‘ona: Amaliyot o‘qituvchisi tushuntirilgan ish bosqichi qanday qilinishi kerakligini qilib ko‘rsatadi, talabalar esa qarab turishadi. Odatda amaliyot o‘qituvchisi nima qilayotgani haqida talabalarga izohlar berib boradi. Ya’ni bu yerda demonstratsiya (namoyish etish) tushunchasi ham ishlatilishi mumkin.

3-pog‘ona: Amaliyot o‘qituvchisi ko‘rsatib bergan ish bosqichini ko‘rsatilgan tarzda qaytaradilar. Amaliyot o‘qituvchisi ular qilayotgan ish yuzasidan o‘z fikrini bildirib,xatolarni to‘g‘rilab turadi.

4-pog‘ona: Har bir talaba ish bosqichini ko‘rsatilgan tarzda qaytarib, ko‘rganidan va ish bosqichini to‘g‘ri bajarish bo‘yicha amaliyot o‘qituvchisining izohlarni tushunganidan keyin, bu ish bosqichi ko‘p marotaba mashq qilinadi va kerakligicha, ya’ni maqbul natijaga erishilmagunicha takrorlanadi.

Bundan keyin amaliyot o‘qituvchisi keyingi ish bosqichiga o‘tadi. Bu bosqich ham 4 pog‘onadan iborat.Bu 4 pog‘ona usulining asosiy belgisi shuki :

amaliyot o‘qituvchisi tomonidan boshqarilgan nazariy va amaliy ma’lumot berish davrlari (fazalari) eng boshida turadi so‘ng esa talabalarning harakatlari bilan almashinadi;

talabalarning harakatlari amaliyot o‘qituvchisi ko‘rsatib bergan harakatlardoirasi bilan cheklangan;

talabalar individual o‘rganishga (o‘zlashtirishga) yo‘naltiriladilar lekin mustaqil fikrlashga haqlari yo‘q;

ish tashkillashtirishi (ish tartibi) odatda hech qanday yangicha yondashuvlarga yo‘l qo‘ymaydi.

Masalan, «Aqliy hujum» metodining maqsadi talabalarning mashg‘ulot jarayonidagi faolligini oshirish, ularni erkin, ijodiy faoliyatga undash, ma’lum mavzu yuzasidan har xil masalaga ijodiy yondashuvni ta’minlashdan iborat. Bu metoddan foydalanilganda favqulodda, kutilmagan savol yoki topshiriq bilan talabaning ongiga, shu uriga “hujum” qilinadi va ular loqaydlikdan, muvozanatdan chiqariladi.

Talabalar o‘z oldilariga qo‘yilgan muayyan masala bo‘yicha mulohaza yuritadilar. Masala atrofida ishlayotgan, kompozitsiya tayyorlayotgan har bir talaba tomonidan aytilgan g‘oyalar rag‘batlantirish, qayd etib borish, har bir ishtirokchining erkinligini ta’minlash, asar mualliflari tomonidan asoslanishini talab qilish talab qilinadi. Talabalar tomonidan bajarilgan ijodiy ishni alohida baholash, ularni tanqid qilish yoki g‘oyalaridan kulish ta’qiqlanadi.

Aqliy hujum – o‘quv muammolarini hal qilishda keng qo‘llaniladigan metod. U qatnashchilarning tasavvurlari, bor bilimi va imkoniyatlaridan unumli foydalanishga yo‘naltirilgan. Mazkur metod talaba oldiga qo‘yilgan har qanday muammoli masalaga ko‘p sonli echimlar topishga imkon yaratadi[4, 53-b].

Aqliy hujumdan foydalanilganda quyidagi qoidalarga amal qilinadi:

1. O‘ylash jarayonida hech qanday baholashlarga yo‘l qo‘yilmaydi. Agar o‘ylash jarayonidagi g‘oyalar baholanadigan bo‘lsa, qatnashchilar manfaatdorlik yo‘liga tushadilar va o‘z fikr-g‘oyalarini himoya qilishga berilib ketib, yangi fikr aytish, kashfiyotlar qilishni o‘ylamay qo‘yadilar.

2. Har bir talaba bitta masala yuzasidan o‘ta xilma-xil mulohazalar topishga yo‘naltiriladi. Talabalarda kutilmagan fikr, favqulodda g‘oyalar tug‘ilmasa, qatnashchilar o‘z fikrlarini qayta qo‘llashga, bir-birlarini takrorlashga majbur bo‘ladilar.

3. G‘oya va fikrlarning miqdori rag‘batlantiriladi. Ma’lumki, miqdor odatda o‘sib sifatga aylanadi. Tezkor izchillikda katta miqdordagi g‘oyalar paydo bo‘lganda ularni baholash mumkin. Qatnashchilarning o‘z tasavvurlariga erk berishiga imkoniyat yaratilishi kerak. Bu erkinlik natijasida yaxshi, betakror va kuchli g‘oyalar tug‘iladi.

4. Har bir talaba o‘zgalar g‘oyasiga asoslanishi va ularni o‘zgartirishi mumkin. Chunki fikrdan fikr tug‘iladi. Oldin taklif etilgan g‘oyalarni biriktirish yoki o‘zgartirish, ko‘pincha, asos bo‘lgan fikrdan kuchliroq, yaxshiroq g‘oyalarni keltirib chiqaradi.

Aqliy hujumdan foydalanish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Talabalar erkin o‘tiradigan qilib joylashtiriladi.
2. G‘oya va fikrlarni yozish uchun darstaxta yoki varaqlar tayyorlab qo‘yiladi.
3. Hal etilishi lozim bo‘lgan muammo aniqlanadi.

4. Ish jarayoni belgilab olinadi: a) g‘oyalar baholanmaydi; b) fikrlashga to‘liq erk beriladi; v) g‘oyalar ko‘p va xo‘p bo‘lishiga (miqdorga) intilinadi; g) talabalar faoliyati «ilg‘ab oling», «ilib oling», «g‘oyalarga asoslaning», «qo‘shing», «kengaytiring», o‘zgartiring» singari chaqiriqlarga asosan uyushtiriladi;

5. Qo‘yilgan muammo yuzasidan fikrlar so‘raladi va yozib boriladi;

6. O‘zgalarning fikrlaridan kulish, kinoyali sharhlar va mayna qilishlarga aslo yo‘l qo‘yilmaydi;

7. Varaqlar g‘oya va fikrlar bilan to‘lganda ular ko‘rinarli erga osib qo‘yiladi;

8. G‘oyalar tugamaguncha ish davom ettirilaveriladi;

9. Shundan so‘ng yangi, kuchli, asosli va original g‘oyalar to‘garak rahbari tomonidan rag‘batlantiriladi, baholanadi.

«6x6x6» ijodiy qobiliyatni rivojlantirishda foydalanish mumkin bo‘lgan metodlarning yana biridir. Mazkur metoddan ijodiy asarlar ustida ishlashda foydalanishda to‘garak rahbaridan pedagogik mahorat va ziyraklik, guruhlarni oqilona shakllantira bilish talab qilinadi. Bu metodda guruhdagi talabalar oltita-oltitadan olti guruhga bo‘linadi. Jami 36 talaba ishtirok etadi.

Guruhlarga muayyan nomlar beriladi. Mashg‘ulot mavzusi e’lon qilinib, ma’lum vaqt belgilanadi. Talabalar mavzu atrofida bahslashadilar, o‘z munosabatlarini bildiradilar. Mavzu bo‘yicha belgilangan vaqt yakunlangach, to‘garak rahbari guruhlarning a’zolarini almashtiradi. Yangi guruhda avvalgi guruhdan bitta vakil qoladi va u o‘z guruhining mavzu yuzasidan chiqargan xulosalarini yangi guruhga bayon etadi. Yangi guruh a’zolari avvalgi guruhning fikr va xulosalarini o‘rganadilar, unga o‘z munosabatlarini bildiradilar. Shu tariqa qisqa vaqt oralig‘ida talabalar tomonidan ham mavzu yuzasidan fikr bildiriladi, ham bu fikrlar ularning o‘zlari tomonidan tahlil qilinadi.

Guruhlardagi talabalardan kichik guruhlar tashkil etishda:

1.Guruhlar to‘garak rahbari tomonidan belgilanadi.

2.Guruhga rahbarlik qila oladigan talaba va guruh a’zolari oldindan aniq belgilab olinadi.

3.Har bir guruhga zehnli va qobiliyatli hamda bo‘shroq o‘zlashtiradigan talabalar, imkon qadar, teng taqsimlashga harkat qilinadi. Guruhlar bir-biriga munosib a’zolar bilan to‘ldiriladi va vazifalari belgilanadi.

4.Guruh rahbari va a’zolariga vazifalari tushuntiriladi.

5.Har bir guruh doira shaklida o‘tirishi, guruhning har bir a’zosi bir-birini ko‘rib turishi shart.

6.Ish jarayonida har bir guruhning faoliyatiga, g‘oyalariga e’tibor berib boriladi. Yahshi g‘oya egalari rag‘batlantiriladi.

Bunday guruhlarni tashkil etishdan avval: talabalarning shu ishni bajarishga bilim va malakalari etarliligiga ishonch hosil qilish; guruhlarga aniq yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatish; vazifaning bajarilishi uchun etarli vaqt ajratish; o‘z vazifasini vaqtdan ilgari bajargan guruhning bandligini ta’minlashga tayyor bo‘lish; qo‘yiladigan masala murakkab bo‘lganda guruh a’zolari sonini kengaytirish; baholash va mukofotlash jarayonining guruh a’zolariga ta’siriga tayyorlanish; kuchli guruhlarni mukofotlash; bajarilgan ish natijasini qanday topshirish yo‘llari haqida o‘ylab ko‘rish va ma’lum qilish; jamoaning erkinligiga imkoniyat yaratish kerak bo‘ladi.

Bu metoddan foydalanilganda talabalar guruhini bunday aralash tarzda tashkil etishning o‘ziga yarasha salbiy tomonlari ham mavjud. Ma’lumki, aralash guruhlarda ko‘proq kuchli talabalar ishlaydi. O‘rtacha va bo‘sh o‘zlashtiradigan bolalar ularning oldida “yumilib” qoladilar.

Chunki vaqt tig‘iz bo‘ladi. Demak, hamma talabalar darsda faol qatnashmaydilar. Shuning uchun sinfdagi kuchli, tez fikrlaydigan, tez ishlaydigan, mazkur o‘quv fanini yaxshi ko‘radigan talabalarni alohida, yaxshilarni alohida, o‘rtachalarni alohida va sekin fikrlaydigan bolalarni alohida guruhlashtirib, har bir guruhga o‘zining imkoniyati doirasidagi vazifani berish ham mumkin.

Ma’lumki, bolalar o‘zlariga o‘xshagan, bilim darajasi bir xil bo‘lgan sinfdoshlari bilan yaqin bo‘ladilar. O‘z davralarida “ochiladi”lar. Bu ochilish ular shaxslik sifatlarining shakllanishiga ko‘maklashadi. Guruhlarning bilimi baholanayotganda urg‘u berilgan topshiriqning qiyinlik darajasiga qaratiladi. Hamma guruh uchun ajratilgan vaqt bir xil, lekin topshiriqlarning darajasi har xil. Gap shundaki, hamma talabalar belgilangan vaqt oralig‘ida o‘z imkoniyatlari doirasidagi vazifani muvaffaqiyatli uddalaydilar va g‘alaba nashidasini suradilar. Bu nashida insonning ruhiy kamolotini ta’minlaydi.

Keyingi paytlarda ijodiy qobiliyatni rivojlantirish jarayonida “noan’anaviy dars” nomini olgan bahs-munozara, musobaqa, senariyli dars, konferensiya dars, sayohat darsi, ijodiy dars, nazm darsi, suhbat darsi, tahlil darsi kabi dars turlari keng tarqaldi. Bu «dars»larning ko‘pchiligini suhbat metodining har xil usullari, shakllari deyish mumkin.

Muhandislik grafikasi zamonaviy madaniyatning eng yosh va tez rivojlanayotgan sohalaridan biridir. Muhandislik grafikasi faoliyatida ilmiy va badiiy faoliyat, texnik ijodkorlik sintetik tarzda namoyon bo‘ladi, lekin Muhandislik grafikasi ularning birontasiga aylanib qolmaydi. San’at bilan Muhandislik grafikasi o‘rtasidagi umummiylik bo‘lsa-da, ular estetik faoliyatning ikki xil turlaridir. Badiiy faoliyat u yoki bu ko‘rinishida faqat g‘oyalargina emas, balki narsalar ishlab chiqishi bilan bog‘liq.

San’at avvalo ma’naviy ishlab chiqarish turi, ong hamda bilish sohasidir. U san’atning tub mohiyatini ifodalaydi. Shu munosabat bilan uning nazariyasini ishlab chiqishga bo‘lgan ehtiyoj kun sayin oshib bormoqda. Haqiqatan ham Muhandislik grafikasi er u yoxud bu ishlab chiqarish jamoasida muhandis, konstruktor, texnolog, muhandislik psixologiyasi bo‘yicha ma’lum bir tushunchaga ega bo‘lishi lozim.

Muhandislik grafikasi ish uslubida ramziylik va falsafiy qarash mujassam bo‘lmog‘i darkor. Ko‘z o‘ngimizda namoyon bo‘lgan manzara va shakllar aslida zehnimiz ko‘zgusida mavjud ma’lumotlar in’ikosidir. Albatta, ularni idrok etish va uqmoq natijasida muayyan mazmun va maqsadni anglaymiz. Aks holda ular oddiy bir ko‘rinish tarzida xotirada qoladi.

Tasviriy san`atning ilmiy-nazariy asoslarini ochib beruvchi ma’ruzalar badiiy va ijodiy fikrlashning asosi bo'lgan maxsus terminologik apparat dunyoni xayoliy bilish, shuningdek, adekvat assotsiativ uchun san'at asarlarini idrok etish, Ma’ruzalar, suhbatlar, suhbatlar, maslahatlar o‘tkaziladi uslubiy ko‘rgazmali qurollar, metodik fondan eng sara asarlar bo'limi, ustalar asarlarini reproduktsiya qilish, badiiy ko'rgazmalarga tashrif buyurish va tahlil qilish va rassomlarning ijodiy ustaxonalariga tashrif buyurish kerak.[6.14] Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini talabaning ijodiy ishlarini yaxshi tashkil etish, uyushtirish orqali yuqorida ko‘zda tutilgan maqsadlarga erishish mumkin. Bunday darslarning ta’sirli, sifatli bo‘lishi to‘garak rahbarining har taraflama puxta tayyorgarligiga bog‘liq. Aksincha, rejasiz o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar talabalarning u yoki bu sohaga bo‘lgan qiziqishlarini so‘ndiradi va zaiflashishiga olib keladi. Bunday muhim talablardan yana biri mashg‘ulotlarning talabalarning yoshiga, individual xususiyatlariga va bilim darajalariga mos bo‘lishidir.

Mashg‘ulotlarda ko‘rgazmali vositalardan foydalanganda quyidagi uslubiy talablarga rioya qilish kerak:

1. Ko‘rgazmali qurol mashg‘ulotdagi o‘quv materialining mazmuniga mos kelishi kerak.

2. Mashg‘ulotda foydalaniladigan barcha ko‘rgazmali vositalarni bir vaqtning o‘zida birvarakayiga foydalanish, ularni birdan namoyish qilib qo‘yish yaramaydi. Chunki bu talabalar diqqat-e’tiborining chalg‘ishiga olib kelishi mumkin.

3. Mashg‘ulotni ko‘rgazmali vositalar bilan haddan tashqari to‘ldirib yubormaslik kerak.

Mashg‘ulotlari o‘quv rejasida, dars jadvali, ko‘rsatilgan vaqti, dars xonasi belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ularning orasida «Ijodiy dars» nomi bilan ta’lim amaliyotiga kirib kelgan metod bevosita talabalarni ijodga undashi bilan ahamiyatli.Talabalarning mustaqil ravishda fikr yuritish, bilim olish va ijodkorlik qobiliyatini tarbiyalashga erishish bugungi umuta’lim maktablarining asosiy vazifalaridan bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Xulosa o‘rnida shularni ta’kidlashmiz lozimki talabalarning grafik savodxonligini rivojlantirishda interfaol o‘qitish metodlaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari quyidagilardan iborat bo‘ladi.

Birinchidan, interfaol metodlar, o‘z mohiyaitiga ko‘ra ta’lim va tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshiririshda ma’lmum darajada samardorlikka erishishini ta’minlaydi;

Ikkinchidan, talabalarning grafik savodxonligini rivojlantirishda amaliy mashg‘ulotlarni tashkil qilishda talablarda krektvilik imkonyatlarni rivojlantiradi;

Uchinchidan, mashg‘ulotlar jarayonida talabalar jamoviy ishlash ko‘nkmalarni rivojlanadi o‘zaro bir-birini tinglash o‘zidagi mavjud imkonyati va qobiliyatlarning rivojlanishiga namoyon bo‘lishga sabab bo‘ladi;

To‘rtinchidan, interfaol metodlarni samardorligini amalga oshirishda ta’lim oluvchilarni hayotiy tajribalari yosh psixololgik xususiyatlari, dunyoqarashlari inobatga olingsa, talablalaarda yuqori darjaja nostadart fikrlash kasbiy mahorat, malaka bilimdonlik, sezgirlik va intuitsiyaga ega bo‘lishga yo‘nalantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O‘.Muxamedov, M.H.Usmanboev, S.S.Rustamov., Ta’limni tashkil etishda interfaol metodlar: O‘quv-uslubiy tavsiyalar -T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi,2016.- 4 bet.

2.U.Inoyatova va boshqalar: Pedagogikadan 1000 savolga 1000 javob T.TDPU 2013 yil 127 b.

3.Benjamin Bulm et at., eds., taxonomy of Educatijnal objectives, Handbook J: Cognitive (New York: MK Kay, 1956)

4.Курянов М.А. Таълимнинг фаол усуллари: метод. нафақа / М.А. Курянов, В.С. Половтсев. - Тамбов: ФГБОУ ВПО "ТСТУ" нашриёти, 2011. - 80 п Источник:

5.Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.

6. Berikbaev A.A. Subject Training Disciplines as a Means of Forming Professional Competence in Future Teachers of Fine Arts Annals of R.S.C.B., ISSN:1583-6258, Vol. 25, Issue 3, 2021, Pages. 8965 - 8989

ALI SAFIY MEROSIDA BILISH MASALALARI

U.N. Mavlyanov,
Guliston davlat universiteti
umidmn@rambler.ru

Annotatsiya: Maqolada temuriylar davrining yetuk allomalaridan biri Faxruddin Ali Safiyning gnoseologik qarashlari tahlil qilingan. Ali Safiy bilish jarayonlarini uch yo‘nalishda tahlil qilgan. Shuningdek, ratsionalizm va irratsionalizm, diniy va dunyoviy bilimlarni o‘z asarlarida tahlil va talqin qilgani uni buyuk mutafakkir bo‘lganligini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: Ali Safiy, bilish, ilm, Rashahot, latoyif, talqin.

Abstract: The article analyzes the epistemological views of Fakhruddin Ali Safi, one of the mature scholars of the Timurid era. Ali Safi analyzed cognitive processes in three directions. Also, the fact that he analyzed and interpreted rationalism and irrationalism, religious and worldly knowledge in his works proves that he was a great thinker.

Keywords: Ali Safi, knowledge, Rashaxot, latoyif, interpretatior

XIV-XV asrlar xalqimiz madaniyati va ma’naviyati tarixida chuqur iz qoldirgan davrdir. Xususan, ma’naviyatimiz shakllanishida beqiyos iz qoldirgan tasavvuf va uning tariqatlari ham xuddi shu davrda ancha keng quloch yozdi, ommalashdi hamda uning vakillari ijtimoiy-siyosiy hayotda faol ishtirok eta boshladilar. Tasavvuf tariqatlari yetakchilarining ta’limotlarida borliq va bilish muammolarini tadqiq etishda ildam qadamlar tashlandi. Bu davrning ko‘zga ko‘ringan vakili o‘z davrining yetuk olimlaridan biri Faxruddin Ali Safiydir.

Ali Safiyning olam va uning qonunlarni bilish yo‘l, usul, vositalari to‘g‘risidagi qarashlari ham pozitiv islom, o‘rta asr musulmon jamiyati qadriyat va an’analariga ko‘ra ham diniy-ilohiyotchilik, ham diniy-irfoniy, ham dunyoviy ilm-fan, falsafa nuqtai nazaridan tamomila ijobiydir.

An’anaga ko‘ra Ali Safiy bilish sohalari, jarayonlarini uch katta yo‘nalishda olib qaraydi: aqliy – hissiy va aqliy bilish darajasi, yo‘l, uslublari; naqliy – ya’ni Qur’on sura-oyatlari, hadislar, tafsir va fiqh ilmlari orqali beriladigan bilimlar; avliyoulloh – “ahli rijol” yoki “ahli kashf”ga beriladigan – bevosita ko‘rish (nazar), tuyg‘u, zavq, jazaba (jazba), muroqaba, piri-murshid etakchiligi, tarbiyasi, tasarrufi orqali beriladigan [1, 227-b] bilimlar – ya’ni irratsional bilimlar majmuasi.

Ali Safiy, insoniyatning ba’zi xoslarigina Alloh taolo Zoti bilan aloqasi maiyyatni go‘yoki bilayotgan, ko‘rayotgandek bo‘ladilar, natijada ba’zi “hukamoi ma’zillat-ul-qavm tajalliyi ma’naviy”da turadilar, g‘ururlanib, o‘zlaridan ketib, to‘g‘ri yo‘ldan toyib ketadilar va “anbiyoi alayhissalomning mutoba’tlaridin yuz ko‘tarib, o‘zlarining mudrikoti ma’naviylarig‘a mag‘rur bo‘lub, zalolatning bodiyasida halok bo‘ladilar” deydi.

Ali Safiyning “Latoyif ut-tavoiyf”, “Rashahotu aynul-hayot” va boshqa asarlarida gnoseologiya, epistemeologiya bilan bog‘liq juda zukko, xarakterli misollar, mantiqiy xulosalar, kuzatish va hikmatlar ko‘p uchraydi. Ammo ularda ilmga shubha bilan qarash (skeptitsizm), inson aqli, irodasi dunyo va uning qonunlarini bilishi mumkinligini inkor etuvchi agnostitsizmni deyarli ko‘rmaymiz. Uning talqinida noaqliy, assotsiativ yoki naqliy, jazbiy-irfoniy bilish shaklida bo‘lsa ham insonning o‘zini, ham bu dunyo va uning qonunlarini, ham Alloh taolo sifat,

qudrat, buyruq alomatlarini inson o‘z aql-zakosi, ruhi yordamida bila olishi mumkinligiga mutlaq, pozitiv ishonch, e’tiqod pozitsiyasi ilgari surib, himoya qilingan. Ali Safiyning o‘zi ham ratsional, dunyoviy ilmlarda, ham diniy-ilohiyot, tasavvufiy-irfoniy, irratsional ilmlarda eng o‘tkir zako, aql, bilim va salohiyatga ega bo‘lib, ikki sohada ham o‘zini namoyon eta olgan.

Ali Safiy o‘zining “Latoyif ut-tavoyif” asarida dunyoviy, zohiriy (shariat ilmlariga kirmagan), ya’ni yunon ilmlari deb atalgan mantiq, falsafa, boshqa tabiatshunoslik ilmlari talqinini shu qadar chuqur, hozirjavoblik, bilimdonlik bilan keltirganligi uning mazkur ilmlardan ham xabardor bo‘lganligini ko‘rsatadi [2, 48-b]. Ayniqsa mantiq ilmidagi sofistika, xitoba, jadal usullariga ajoyib misollar keltirilganki, Ali Safiyning o‘z davri falsafasi, mantiq ilmini naqadar chuqur, yaxshi bilganligini, mantiqiy isbot usullarini murakkab diniy-ilohiy, tasavvufiy bahs-munozaralarda samarali qo‘llay olganligiga amin bo‘lish mumkin. Bunda u hatto eng nozik, siyosiy xatarli bo‘lgan muammolarda ham mantiqiy isbot usullarini muvaffaqiyatli qo‘llash mumkinligini yaqqol ko‘rsatgan [2, 72-b].

Ayni paytda, Ali Safiy g‘ayri aqliy, ya’ni naqliy va irfoniy bilish darajasini konkret ilmiy, formal-mantiqiy bilish (shariat, fiqh isbot usullari)dan ustun qo‘ygan o‘z davrining farzandi bo‘lganligi uchun ilmni juda keng – aqliy, naqliy, vasl-nazar (ya’ni irratsional) va assotsiativ tafakkur usul, vosita, yo‘llarini qamrab oluvchi ilm sifatida ta’riflagan, ularni o‘z davri uchun an’anaviy usul, nomlarda atab, talqin etganligini ham ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Ali Safiy, mantiq, kalom, tafsir, ta’vil, arab tili va boshqa zohiriy, rasmiy ilmlar (ilmi qol, zohiriy, ulumi rasmiy, “maorifi yaqiyn” va h.k.), shu jumladan g‘ayri arabiy ilmlar, qadimgi yunon tabiatshunosligi, falsafiy ilmlarni egallamasdan turib inson biron narsaga erisha olmasligini alohida ta’kidlaydi [1, 170-229]. Shuningdek, ma’nosiz bahs-munozara, ya’ni o‘sha paytdagi ilm, falsafa va mantiq ilmlaridagi cheksiz, ko‘pincha, ma’nosiz sxolastik bahs-munozara aslida inson aqli, bilish qudrati ustidan zulm, uni isrof qilish ekanligini ko‘p bora ta’kidlagan.

Ali Safiy dunyoviy, zohiriy, rasmiy ilmlarning o‘rni, ahamiyati, ma’no, mohiyati to‘g‘risida so‘z aytar ekan, Suqrotning jahon falsafasi kvintessentsiyasi bo‘lgan “Men hech narsa bilmasligimni bilaman xolos!” degan mashhur hikmatini o‘ziga xos sharqona hikmat tarzda quyidagicha ifodalagan: “Hazrati Shayx mandin so‘radilarkim : “Zikr qaysi turur?”. Oytdim: “Lo iloha illalloh”. Oytdilarkim: “bu so‘z zikr emastur. Bu ibodat turur. Bas, siz oytung: “Zikr ul tururkim, bilgaysankim, bilib bo‘lmas”. Va ham Hazrati Shayx oytdilarkim: “Jahlg‘a yuz kelturmak kerakdur va namozning niyyatini shundog‘ ado etmak kerakdurkim, Xudog‘a topshirurmankim, bilmasman. Allohu Akbar!”. Bu ma’lum ma’noda Platonni mashhur “Bilish – bu xotirlashdir” degan hikmatli iborasining islomliylashtirilgan, tasavvufona ifodasi bo‘lishi mumkin.

Ali Safiyga ko‘ra, bilishning g‘ayri aqliy, aqliy bilish darajasidan yuqori turuvchi irratsional ko‘rinishlari, usul, vositalardan “ilmi laduniy”, “ilmi hol”, “ulumi naqliy”, “ilmi kashf”, “ulumi botiniy”, “avliyolar ilmi”, “jazbai uluhiyat”, “hikmati ilohiy”, “ilmi nazar”, “haqq-ul-yaqin”, “ilmi botin”, “qo‘ldan-qo‘lga beriladigan ilm”, “Alloh taoloning o‘z ilmi”, “ilmi muroqaba”, “ilmi robita” kabi o‘nlab ko‘rinish, soha, yo‘l, imkoniyat, vositalarini har tomonlama keltirib o‘tadi [4]. Ularni muayyan tizim shakliga keltirish, tasniflash, o‘ziga xosligini ko‘rsatish, usul va vositalarini aniqlash maxsus tadqiqotlar olib borishni talab qiladi. Ali Safiy, shuningdek, “Rashahot...”da “ilmi yaqin”, “ilmi qol”, ya’ni, zohiriy, bu dunyo ilmlari, rasmiy ilmlar bilan botiniy ilmlar – ilmi botin, ilmi hol, ilmi laduniy, kashf, jazba ilmlarining

farqi, ularning o‘ziga xosliklari, afzallik, ustunliklari, qusur, kamchiliklarini ham ko‘rsatib, asoslab berishga intilgan [3]. Albatta, bu ham maxsus tadqiqotni talab qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Ali Safiy o‘z salaflari diniy-irfoniy, falsafiy qarashlarini vorisiy rivojlantirgan. Biroq, uning nazariy-metodologik pozitsiyasi rasmiy “Ahli sunna val-jamoa” aqidalari, kontseptsiyasi doirasida ob’ektiv-idealizm, kreatsion dunyoqarash pozitsiyasini to‘la va izchil saqlab qolgan. Ayni paytda Ali Safiy tasavvufdagi Vujud (borliq) muammosining o‘ziga xosligini, ya’ni Xudo – Alloh taolo bilan bu olam, odam borlig‘ining munosabatini tushuntirishda “Vahdat ul-vujud”, “Vahdat ul-mavjud” va “Vahdat ush-shuhud” nazariya, kontseptsiyalari vujudga keltirgan “jismoniy birlik” sifatida emas, balki mohiyatiy birlik, ilohiy fayz, sudur aloqadorligi, ya’ni mantiqiy-mohiyatiy umumiylik sifatida Imom G’azzoliy, Ibn Arabiylar kontseptsiyalaridan unumli, samarali foydalana olgan.

Adabiyotlar:

1. Faxruddin Ali Safiy. Rashahotu aynil-hayot (Obihayot tomchilari). –T.: Abu Ali ibn Sino, 2004.

2. Faxriddin Ali Safiy. Latofatnoma. –T.: 1996.

3. Мавлянов, У. Н. (2020). ПРОБЛЕМЫ ОНТОЛОГИИВ НАСЛЕДИИ АЛИ САФИ. *Вестник Российского философского общества*, (1-2), 200-209.

4. Mavlyanov, U. N. (2021). FAHRUDDIN ALI SAFI'S TEACHING ABOUT BEING. *Bulletin of Gulistan State University*, *2021*(2), 61-67.

XV-XVI ASRLARDA MOVAROUNNAHR VA XUROSONDAGI MADANIY TARAQQIYOTNING XUSUSIYATLARI

Tangirberdiyev Sh.G.
Guliston davlat universiteti
umidmn@rambler.ru

Annotatsiya: Maqolada XV-XVI asrlarda Movarounnahr va Xurosondagi tarixiy vaziyat, ijtimoiy-iqtisodiy holat va ma’naviy-madaniy taraqqiyotning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Mazkur davr ma’naviy hayotini birlamchi manbalar asosida o‘rganilib, uning alloma Faxruddin Ali Safiy dunyoqarashini shakllanishiga ta’siri baholangan.

Kalit so‘zlar: Movarounnahr, Xuroson, Eron, temuriylar, shayboniylar, Ali Safiy, manba.

Abstract: The article analyzes the historical situation, socio-economic situation and spiritual-cultural development in Movarounnahr and Khorasan in the 15th-16th centuries. The spiritual life of this period was studied on the basis of primary sources, and its influence on the formation of the worldview of Alloma Fakhruddin Ali Safi was evaluated.

Keywords: Movarounnahr, Khurasan, Iran, Timurids, Shaibanids, Ali Safi, source.

Movarounnahr va Xurosonda XV-XVI asrlarda murakkab tarixiy shart-sharoit, ijtimoiy-siyosiy va diniy-mafkuraviy vaziyat vujudga kelgan edi. Zero, yuzaki jihatdan olib qaraganda bu davrda ham temuriylar davlatlari hamon kuch-qudratda, gullab-yashnayotgandek edi. Sohibqiron Amir Temur vafotidan keyinoq boshlanib ketgan umumiy parokandalik, toj-taxt uchun kurash, fitna va nizolarga Shohruh Mirzo barham berib, o‘zi Eron, Xuroson, Afg‘onistonda, Ulug‘bek Mirzo Turkistonda buyuk temuriylar saltanatini tiklab, hokimiyatni o‘z qo‘llariga olib, uni

markazlashgan qudratli davlat holatiga olib kelgan edilar. Shohruh va Ulug‘bek Mirzolar vafotlaridan keyin qisqa parokandalikdan so‘ng Abu Said Mirzoning qariyb 20 yillik hukmronlik yillarida yana ilm-fan, madaniyat, din va tasavvufning gullab-yashnaganligini ko‘rishimiz mumkin.

Faxruddin Ali Safiy yashagan XV-XVI asrlar oralig‘idagi davrda Markaziy Osiyo, Movarounnahr va Xurosonda o‘ta murakkab, suronli tarixiy-siyosiy, diniy-mafkuraviy jarayonlar sodir bo‘layotgan edi.

Birinchidan, bir yuz qirq yilga yaqin gullab-yashnagan sohibqiron Amir Temur va temuriylar sulolasi hokimiyati o‘z taraqqiyotining yuqori nuqtasidan o‘tib, keng, chuqur va umumiy bo‘hron, tanazzulga uchragan hamda o‘z o‘rnini yangi sulola – shayboniylarga bo‘shatib berayotgan edi. Bu jarayonlarning muqarrar oqibatlari – turli taxt da’vogarlari etakchilik qilgan ijtimoiy-siyosiy, diniy-mafkuraviy kuchlar o‘rtasida to‘xtovsiz kurashlar va son-sanoqsiz o‘zaro urushlar aholi boshiga tushayotgan edi. Shuningdek, iqtisodiy zulm va taqchillik avj olgan edi. Boshqa tomondan esa, shayboniylar sulolasi o‘z hokimiyati, idora va boshqaruvi, qonunchilik tizimini Markaziy Osiyo, Movarounnahr va Xuroson hududlarida “yashin tezligi”da o‘rnatish, qaror toptirish uchun kurash avj olib borar ekan, ular bilan temuriyzodalar o‘rtasida to‘xtovsiz urushlar olib borilib, buning butun og‘irligi, turli-tuman soliqlar ko‘rinishida xalq boshiga tushar edi.

Ikkinchidan, Turkiston va Xurosondagi tarixiy, ijtimoiy-siyosiy va diniy-mafkuraviy vaziyatni kuchaytirib yuboradigan yana ikkita tashqi tarixiy hodisa – detonator mavjud edi: Avvalo, Turkistondan ketishga majbur bo‘lib, Qobulda, so‘ngra Hindistonda o‘rnashib olib, o‘z davlatini qurishga kirishgan Mirzo Bobur jon-jahdi bilan Movarounnahrni qaytarib olish uchun urush harakatlarini olib borar edi. Bu yo‘lda u yangi asos solinayotgan Eron safaviylari davlatining qo‘llab-quvvatlashi, bevosita armiyasi yordamidan foydalanishga ba’zi strategik va taktik harbiy-siyosiy maqsadlarini ko‘zlagan holda majbur bo‘lgan edi. Qolaversa, endigina asos solingan va o‘z iqtidorining gullab-yashnash pallasiga kirayotgan safaviylar Eroni o‘zining mintaqadagi ustunlik (gegemonlik) strategik mavqeiga erishish uchun shayboniylarning Xuroson va Eronga hujumini Amudaryo chizig‘ida to‘xtatish, iloji bo‘lsa, Movarounnahr ichkarisiga o‘tishni ko‘zlar edi. U Shayboniylar kuchini sindirish, Turkiston va Xurosonni o‘z tasarrufiga kiritishni niyat qilgan edi. Eron va Markaziy Osiyo mintaqasida yagona, markazlashgan qudratli va buyuk shiaviy safaviy Eron shahanshohligini o‘rnatish maqsadi mavjud edi. Shayboniylarni raqobatchi kuch sifatida tugatishga intilar edi. Eron safaviylarining bu niyati naqadar jiddiy strategik va diniy-mafkuraviy maqsad ekanligi shunda ko‘ringan ediki, ular o‘z niyatlariga erishish uchun Mirzo Boburning “Turkistonni qaytarib olish” da’vosidan foydalandilar. 1506, 1511 yillarda 60 000 kishilik Najmi Soniy qo‘shinini yuborish bilan cheklanmay, Ismoil Safaviyning o‘zi bosh bo‘lgan safaviylarning asosiy armiyasi Amudaryoning g‘arbiy sohili mintaqalariga keltirilgan edi. Bu harbiy-siyosiy detonator, nafaqat safaviylar, balki undan keyingi sulolalar davrida ham, ya’ni XVI-XVIII asrlar davomida Eroning Turkiston ishlariga to‘xtovsiz aralashishi, hatto Nodirshoh va uning davomchilari davrlarida Buxoro va Xorazm mintaqasining vaqtincha bo‘lsa-da, Eron tasarrufiga o‘tishi, uning ta’sir doirasida bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

Uchinchidan esa, tez orada ilg‘or sur’atlarda shakllanib, qudrati ortib borayotgan Afg‘oniston va Shimoliy Hindistonda qurilgan boburiylar imperiyasi bilan safaviylar Eroni o‘rtasidagi munosabatlar o‘zining harbiy-strategik ittifoqchilik xarakterini yo‘qotmadi.

Mintaqadagi tarixiy, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni barqarorlashtiruvchi muayyan ijobiy rol o‘ynagan bo‘lsa-da, aslida boburiylar va shayboniylar o‘rtasida ham mintaqadagi harbiy-strategik gegemonlik uchun raqobat munosabatini avj oldirib yuborishi xarakteriga ega edi.

Demak, XV-XVI asrlar oralig‘ida Markaziy Osiyo, Movarounnahr va Xuroson mintaqasida o‘ziga xos uch qutbli tarixiy, ijtimoiy-siyosiy va diniy-mafkurviy jarayonlar vujudga kelayotgan edi. Bu mintaqaning XVI asrning birinchi 30 yilligida tarixiy taraqqiyot Faxruddin Ali Safiy ijodining ayni etuklik, balog‘at davri – ilmiy-ijodiy faoliyatining eng sermahsul davriga to‘g‘ri kelgan. Zero, Husayn Boyqaro davlati hali qulamagan bo‘lsa-da, uning ichki tanazzuli benihoya kuchaygan, taxt da’vogarlari Badiuzzamon Mirzo, Muzaffar Mirzo, Muhsin Mirzolarning ham o‘zaro, ham ota-bobolari Husayn Boyqaro bilan jangu-jadallari borayotgan davr edi.

1503 yilda Ali Safiy ilmiy-irfoniy, tasavvufiy-siyosiy, falsafiy, badiiy-axloqiy tafakkuri, madaniyati taraqqiyotiga juda katta ta’sir ko‘rsatgan asari “Rashahot ayn ul-hayot” (“Hayot bulog‘i tomchilari”) asari yozib tugallangan edi [1, 10-b]. Uning eng so‘nggi, yirik asari bo‘lmish “Latoif ut-tavoif” (“Turli tabaqa-toifalar orasida yuruvchi zarofatli latif so‘z, hikoya, o‘tkir iboralar, masalu-matallari, latifa-hangomalar”) Ali Safiy umrining oxirgi 1532-1533 yillar oralig‘ida yozilgan [2, 4-b]. Uning qolgan barcha ilmiy-falsafiy, badiiy-estetik, tasavvufiy risolalari ayni mana shu suronli yillarda yozilgan edi.

Bu davrda Hirot, G’azna, Qandahor, Astrobod, Mashhad kabi yirik ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy markazlar hech bir mubolag‘asiz aytish mumkinki, bir necha bor, hatto o‘nlab marta shayboniylar, safaviylar, boburiylar qo‘llaridan bir-biriga o‘tar va yana qaytarib olinardi. Mazkur davrdagi tarixiy vaziyat, shart-sharoitlarning alg‘ov-dalg‘ovligini shundan ham ko‘rish mumkin ediki, Ali Safiy hayotining oxirgi 5-6 yili, ya’ni 1528-1533 yillar oralig‘ida Hirot shahri bir necha bor shayboniylar qo‘lidan safaviylar qo‘liga o‘tib, yana qaytarib olingan. Tarixiy vaziyat, shart-sharoitlarning o‘ta murakkab, alg‘ov-dalg‘ovli faqat o‘z ta’sir doirasini kuchaytirishga urinayotgan, Hirotni o‘z tasarrufiga olish, o‘z hukmronligini o‘rnatishga urinayotgan hukmron sulola – shayboniylar bilan safaviylar o‘rtasidagi urush-to‘qnashuvlargina emas, balki Ali Safiyning shaxsiy ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-ijodiy faoliyati jarayonida ham eng og‘ir bir davr shaklida namoyon bo‘lgan edi.

A.N.Boldirev o‘zining “Zayniddin Vasifi” tadqiqotida quyidagicha xulosalagan edi: “O’zbeklarning kelishi keng shahar ommasi o‘rtasida mavjud tuzumning o‘zgarishi sifatida emas, balki xalq xayrixohligidan mahrum bo‘lgan temuriylar sulolasi vakillaridan iborat bo‘lgan adolatsiz, insofsiz, zo‘ravonlik va zulm timsoli bo‘lib qolgan hukmron sulolaning zo‘rlik bilan o‘rtadan ko‘tarilishi sifatida qabul qilingan edi” [3, 62-b]. Movarounnahr Shayboniyxon tasarrufiga o‘tganda ham xuddi shunday bo‘lgan, Samarqand va boshqa shaharu qishloqlarda ham shayboniylar aholini talon-taroj qilishga yo‘l qo‘ymaganliklarini mashhur o‘zbek tarixchi olimasi R.G.Mukminova ham o‘zining ko‘p yillik tadqiqotlarida umumlashtiruvchi ana shunday xulosaga kelgan.

Ayni paytda bunday shart-sharoit, tarixiy vaziyat, diniy-siyosiy, mafkuraviy jihatdan ham aytarli katta, halokatli oqibat, o‘zgarishlarga olib kelmagan edi. Buning asosi shunda ediki, Hirot mintaqasida, butun Xurosonda temuriylar davlat idora va boshqaruv usuli, diniy-mafkuraviy siyosatida aholining anchagina qismini tashkil etadigan shia jamoasi bilan etakchi, hukmron sulola etakchiligidagi sunniy jamoalar o‘zaro munosabatlarida an’anaviy tus olgan paritet-konsensus – “murosai-madora” siyosati qaror topgan edi. Yangi hukmronliklarini o‘rnatgan

shayboniylar sunniy mazhabda bo‘lib, mazkur paritet munosabatini yaxshi bilganlar, bu paritetni buzish qanday halokatli oqibatlarga olib kelish mumkinligini anglab etib, mas’uliyat bilan, oqilona siyosat yurgiza boshlaganlar. 1512-1528 yillar oralig‘ida mintaqadagi kuchlar nisbati o‘zgarib, G’azna, Qobul, Qandahor Bobur o‘g‘illari Komron, Hindol Mirzolar qo‘lida qoldi, Hirot, Mashhad, Isfahon, Astrobod, Seiston, Mozandaron asta-sekin kuch-qudratga to‘lib, qudrati ortib borayotgan Ismoil Safaviy davlati qo‘liga o‘tib, bu mintaqada ikkita sunniy musulmon davlatlari, birinchi navbatda Shayboniy o‘zbeklar, Andolu Turk davlatlari kelgusi taqdiri, taraqqiyoti uchun jiddiy strategik xavf-xatar tug‘diradigan siyosiy-mafkuraviy qadamlar tashlandi [5; 6].

Ali Safiy yashagan XV asrning ikkinchi yarmi – XVI asrning birinchi o‘ttiz yilliklarida ayni shialik ta’siri o‘sa boshlaganligi, shia va sunniy yo‘nalishlari o‘rtasidagi raqobat, to‘qnashuv, qutquv va fitna-g‘avg‘o kurashining avj olishiga olib kelgan edi. Tarixiy shart-sharoit, diniy-siyosiy, mafkuraviy vaziyatning, sunniy islom, shariat mavqeining zaiflashuvi, idora va boshqaruvining sunniy musulmonlar qo‘lidan uzil-kesil chiqib ketishining asosiy sababi, yuqorida ta’kidlanganidek, safaviylar sulolasining tug‘ilishi, Ismoil Safaviyning 1502 yilda yangi sulola – safaviylar davlatining birinchi Shahanshohi sifatida taxtga o‘tirishi bilan yakunlangan o‘ta murakkab, ziddiyatli jarayon aslida tasavvufdagi bektoshiya-mavlaviya shahobchisi bo‘lgan [4, 88-89-b] safaviy tariqati asoschisi ardabillik Shayx Safi’iddin Ishoq Ardabiliy (1252-1334) faoliyati bilan boshlangan edi. Keyinchalik safaviya tariqati ta’sirini butun Eronga yoyish, Ozarbayjon va Andolu Turkiyasiga intilgan mazkur tariqat shayxlari turkman, ozarbayjon, turk ko‘chmanchi chorvador urug‘larini, shu jumladan, Shamlu, Rumlu, Tekeli urug‘larini qo‘shib olishi juda kuchayib ketgan edi. Shu tasavvuf tariqati soliklarining qizil rangdagi ust va bosh kiyimlaridan “qizilboshlar”, “turkman-qizilboshlar” nomini olgan. “Boburnoma”, “Tarixi Roshidiy”, “Habib us-siyar”, “Ravzat us-safo”, “Badoe’ ul-vaqoe’”, “Abdullanoma” va boshqa shu davr birlamchi tarixiy manbalarida ko‘proq ana shu nom bilan atalganlar.

Xulosa qilib aytganda, Ali Safiy yashagan davr, tarixiy shart-sharoit, vaziyat hamda ma’naviy hayot o‘zining ahvoli murakkabligi, suronliligi va o‘ta o‘zgaruvchanligi, omonat va beqarorligi bilan ajralib turgan va bu allomaning shaxsiy hayoti, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy faoliyatida, dunyoqarashi, tasavvufiy-ilmiy merosida o‘zining bevosita aksini topgan edi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Faxruddin Ali Safiy. Rashahotu aynil-hayot. –T.: Abu Ali ibn Sino, 2004.
2. Фахруддин Али Сафи. Занимательные рассказы. –Д.: Ирфон, 1977.
3. Болдырев А.Н. Зайниддин Васифи (Опыт творческой биографии). –Д.: Адиб, 1989.
4. Акимушкин О.Ф. Суфийские братства: сложный узел проблем.-Дж.С.Тремингем. Суфийские ордена в исламе. –М.: Наука, 1989.
5. Мавлянов, У. Н. (2020). Проблемы онтологиив наследии али сафи. *Вестник Российского философского общества*, (1-2), 200-209.
6. Mavlyanov, U. N. (2021). Fahruddin ali safi's teaching about being. *Bulletin of Gulistan State University*, *2021*(2), 61-67.

YASSAVIYLIK SHAKLLANISHINING ASOSIY OMILLARI

Z.S. Xudoynazarova
Guliston davlat universiteti
umidmn@rambler.ru

Annotatsiya: Maqolada Turkistonda mashhur bo‘lgan tasavvuf tariqatlaridan biri bo‘lmish yassaviya tariqati asoschisi haqida, tariqat shakllanishining asosiy omillari haqida fikrlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Yassaviy, tariqat, hikmat, pir, murid, murshid, fano.

Abstract: The article contains opinions about the founder of the Yassaviya sect, one of the famous mystical sects in Turkestan, and the main factors of the formation of the sect.

Keywords: Yassaviya, tariqat, sect, order, hikmat, pir, murid, murshid, fano.

Jonajon yurtimiz O‘zbekiston o‘zining dunyoga tanilgan ko‘plab buyuk allomalari va mutafakkirlari bilan faxrlanib kelgan. Mamlakatimizning kelajagi, ertangi kuni, yangi avlodni qanday insonlar bo‘lib tarbiyalanishiga voyaga etishiga bog‘liq. Yosh avlod uchun buyuk ajdodlarimizning hayoti, faoliyati, ilmiy ma’naviy merosi ibrat maktabidir. Yurtimiz hududdidan yetishib chiqqan, xalqimizning yetuk vakillari tasavvuf ilmini nazariy va amaliy jihatdan takomillashtirib, o‘zlarinig bebaho asarlari bilan nafaqat islom olami, balki butun dunyo madaniyatini mislsiz yuksaklikka ko‘tarishga hissa qo‘shib kelgan. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek “Buyuk alloma va adiblarimiz, aziz-avliyolarimizning bebaho merosi, …..yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini kuchaytirishga alohida e’tibor qaratishimiz kerak” [1]. Ana shunday xolis talqin etilishi lozim bo‘lgan buyuk ajdodlarimizdan biri Xoja Ahmad Yassaviy (vaf.1166-1167 y.) hayoti va faoliyatidir. Xoja Ahmad Yassaviy hazratlari musulmon dunyosining ulug‘ mutasavvuf donishmandlari qatorida mo‘tabar o‘rin tutadi.

Yassaviy Arslonbob ko‘rsatmasi bilan Yassiga boradi va u erda ma’lum vaqtgacha toliblarga islom asoslaridan dars beradi. Keyinroq o‘z bilimini boyitish uchun Buxoroga borib mashhur mutasavvuf Yusuf Hamadoniy qo‘lida saboq oladi. Qaytib Yassiga kelib o‘z g‘oyalarini targ‘ib etadi. «Buyuk mutafakkir va faylasuf Yassaviy turk dunyosidagi birinchi tariqatning asoschisidir», «Ungacha na dinda va na turklar tarixida biror shoir va mutafakkir bo‘lgan emas ediki, turk dunyosi rivojiga sezilarli ta’sir etgan bo‘lsa». Yassaviy manbalarda nafaqat turkiy tasavvufiy ta’limot asoschisi, balki «...turkiy tasavvuf she’riyatining asoschisi sifatida dunyoga mashhur»ligi ham aytiladi. Uning «Hikmatlar devoni» ham diniy, ham tassavufiy, ham badiiy asardir. Ya’ni ayni tasavvufona, sodda xalq tilida ifodalangan she’riyat, davra raqslari tariqat, zoviya, takya, xonaqohlar hayotida, keyinchalik esa darveshlar tariqatlari, qalandarlar amaliyotida asosiy rol o‘ynay boshlagan edi. Va bu tasavvufona badiiyat asosini Yassaviy boshlab berib, Hakim Sulaymon va boshqa mutasavviflar davom ettirgan «hikmat» aytish an’anasi tashkil etar edi.

Yassaviya ham boshqa tasavvufiy tariqatlar kabi «fano yo‘li»ni, «Haqqa vosil bo‘lish»ni targ‘ib etadi. Haqiqatda Yassaviy hayotida «fano yo‘li»ga amal qildi va bunga etishish uchun Muhammad Mustafo yo‘lini tanladi. U hazrat, hazrat payg‘ambarimizning «faqrlik faxrimdir» qudsiy kalimalarini o‘zining doimiy hayotiy shiori qilib oldilar va bunga amal qildilar.

Yassaviya tariqati ba’zi bir mualliflar yozganidek «tarkidunyochilik», «nisbatan sodda tariqat» emas, balki chin ma’nodagi xalqchil, ilg‘or va ahamiyatli, keng qamrovli tariqat ediki, u tasavvuf tarixiy taraqqiyotida o‘zining munosib o‘rniga ega. U o‘zida umumiy tasavvufiy g‘oyalarni ifodalab, bu borada boshqa tariqatlar bilan uzviy bog‘liqdir.

Tasavvuf tarixida «Sultonul - orifin» - oriflar sultoni nomini olgan Ahmad Yassaviy haqiqatda orif insondir. Shugina emas, Yassaviy «oriflar sultoni»dir, ya’ni Haqni taniganlar yetakchisidir. Hazrat Alisher Navoiy Ahmad Yassaviy to‘g‘risida «Turkiston mulkining Shayx-ul-mashshoyixidur...», «Turkiston ahlining qiblai duosidur» - deb yozganlar.

Tasavvufga oid ilmiy tadqiqotlarda, ruhiy kamolotga erishish yo‘lining to‘rtta asosiy bosqichlarini, ya’ni, tasavvuf ta’limotining amaliy qismini egallashga bel bog‘lagan solikning ruhiy-axloqiy, ma’naviy kamolot yo‘li, deb qarashadi. Shu ma’noda, Yassaviya ta’limotida ta’kidlanishicha, “... bu dunyo muvaqqatdir, aldamchidir, narigi dunyo, undagi hayot asosiydir, doimiydir; yagona chin, eng komil, eng qiymatli oliy borliq o‘sha - Xudoning... emanatsiyasidir, tajallisidir; tabiat, lazzatlar, go‘zalliklar, undagi hayot aldamchi, g‘ayrikomil, qiymatsiz, g‘urbatxona, qafasdir; undan voz kechish kerak, unga, undagi hayotga qarshi turgan (fenomenga, qiymatga)... Xudo vasliga vosil bo‘lish lozim” [2, 317-b].

So‘fiylar shariat bilan cheklanmay, yana ma’rifatga, haqiqatga va nihoyat Allohga yetishga intilar edilar. So‘fiylar tariqatda taqvoga katta e’tibor berdilar. Zuhd va taqvo ko‘ngilni foniy dunyo gunohlaridan, g‘araz, tamalaridan tozalash va Yaratgan buyurganiga amal qilib, Alloh man etgan ishlardan saqlanish demakdir. Tasavvuf ta’limotiga ko‘ra, borliqda, xususan, odamzodda ham ilohiy zarralar bor, so‘fiyning maqsadi – qalbdagi ilohiy zarralarni uzoq va mashaqqatli poklanish yo‘lidan borib, yana Allohga qaytarishdan iborat. Bu g’oylardan zamonaviy barkamol avlodni tarbiyalashda ham foydalanish mumkindir.

Tasavvuf ta’limotining rivojlanish taraqqiyotiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, yaxlit bir butun va bir xil kechmagan, balki turli ijtimoiy-diniy ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar sababli ko‘plab qiyinchiliklarga duch kelgan. Ayniqsa, reaktsion kayfiyatdagi musulmon kishisi nazdida Alloh jamoliga muyassar bo‘lish, Haqqa etishish, unga qo‘shilib ketish haqidagi ta’limot katta kufr, shakkoklik hisoblanardi. Tasavvuf va uning tariqatlari, jumladan, Yassaviylikning vujudga kelishiga muayyan tarixiy, ijtimoiy, ma’naviy omillar turtki bo‘lgan.

Ayrim olimlar so‘fiylikni Hasan al-Basriy (7 asr), Uvays al-Qoroniy (7-asr), Maliki Dinor (8-asr), Abu Hoshim (8-asr), Ibrohim Adham (8-asr) singari mashhur shayxlar faoliyati bilan bog‘laydilar. Sharqshunos olimlarning fikrlaridan xulosa qilish mumkinki, sufiylikning yuzaga kelishi katta er egalariga aylangan arab amaldorlari, harbiylari, zodogonlarining bosqinchilik orqali mol-mulk to‘plashga intilishlarini qoralashga qaratilgandir.

Zohidlarni “...Arablar ularni xudo va ruhlar bilan aloqaga kirishuvga layoqatli kishilar, deb tushunganlar” [3, 45-b]. Dastlab zohidlik sifatida kurtak yozib, so‘ngra falsafiy-diniy, ijtimoiy ta’limotga aylangan tasavvufning vujudga kelishi Muhammad payg‘ambar vafotidan so‘ng musulmonlar orasida yuz bergan bo‘linish bilan bog‘liq deb ta’kidlash ham mumkin. Demak, so‘fiylik turli tabaqalar o‘rtasidagi kurash, oddiy hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar arab istilochiligi bilan chambarchas bog‘langan musulmonlikni ochiqdan-ochiq rad etishlari, aksilzohidlik kayfiyatdagilar janglarda qo‘lga kiritgan o‘ljalar to‘fayli boyishni qonunlashtirishga va Qur’on bilan muqaddaslashtirishga umid bog‘lashlari (I.Petrushevskiy), zo‘ravonlik jarayonida mehnatkashlar noroziligining kuchayishi tasavvufni paydo qilgan asosiy omillardir.

Professor Najmiddin Komilov so‘fiylikning vujudga kelishining uch eng muhim omilini ko‘rsatgan edi:

- Boylik, saroy hashamlari, qimmatbaho tuhfalar, dabdabali bezaklar va oltin-kumushdan xazina to‘plashga ruju qo‘yish;
- Dunyo mol-mulkiga muhabbat qo‘yish o‘rnini xudo yo‘lidagi toat-ibodatning egallay borishi;
- E’tiqodli kishilarning bir qismi dinni himoya qilib, ochiq kurashga otlanishlari, ikkinchi qismi esa qanoat va zuhdni asosiy maqsad qilib olishidir.

Xulosa qilish mumkinki, tasavvufni, jumladan, yassaviya tariqati vujudga kelishining ijtimoiy-tarixiy negizlari shakllangan arab-musulmon jamiyatidagi feodal tartiblar, zulmning kuchayishi, boylik, zebu-ziynatga berilishga norozilik tuyg‘usini diniy-tasavvufiy asoslash bilan chambarchas bog‘liq deb hisoblash mumkin. Arab xalifaligi xududlarida islom dini doirasida tarkidunyochilik ko‘rinishidagi tasavvuf ta’limoti milodiy VII-VIII asrlarda paydo bo‘la boshlagan va keyinchalik musulmon Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan. IX asr davomida tasavvuf nazariyasi va amaliyoti rivojlandi va bir qancha shaharlarda so‘fiylik maktablariga asos solindi, jumladan Basra, Bag‘dod va Xuroson maktablari paydo bo‘lgan [4, 45-b]. Tasavvuf ta’limotlarining dastlabki davrida Mansur Halloj, Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumiylarning birgina borliq, haqiqat, mohiyat borki, u Xudodir kabi qarashlari tariqatlarda ilgari surilgan bo‘lsa, Imom G’azzoliy, Xoja Ahmad Yassaviylar davriga kelib tasavvufiy-irfoniy qarashlarda Xudo bilan birlashib ketish g‘oyasi ilgari surildi.

XI-XII asrlarda tasavvuf ijtimoiy hodisa sifatida musulmon jamiyati, diniy hayotning bir qismiga aylandi. Tasavvufiy g‘oyalarni rasmiy islom shariati bilan yaqinlashtirishga erishgan mutasavvuf Imom G’azzoliy edi. Imom G’azzoliy tasavvuf falsafasi mohiyatini islom dini, sunniylik g‘oyalariga zid emasligini asoslab bergan. Tasavvufning boshqa ijtimoiy g‘oyalarga ochiqligi uning turli yo‘nalishlarga bo‘linib ketishiga olib kelgan, ammo tasavvuf ta’limoti jamiyatdagi o‘zgarishlarga qarab, ijtimoiy hayotga moslashib bordi va rivojlanishda davom etdi.

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, tasavvufni, jumladan, yassaviylikni ham vujudga kelishini faqat moddiy omillarga taqab qo‘yish biryoqlamalikdir. Tasavvufning vujudga kelishini musulmon xalqlarining ruhiyati, ongi, turmush tarzida, madaniyatidagi chuqur o‘zgarishlar hamda ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni diniy-tasavvufiy yo‘l orqali hal qilishga intilish bilan ham izohlash mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati.

1.Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёенинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси// https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliasy-28-12-2018

2.Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. –Т.: Ўзбекистон, 1970.

3.Султонов Р.И. Об изучении начальной стадии ислама // Методологические проблемы изучения истории философии зарубежного Востока. –М.: Наука,1987.

4.Бертельс.Е.Э. Суфизм и суфийская литература: Избранные труды (отв.ред. А.Н.Болдырев, сост. М. Н.О.Османов). –М.: 1965.

INTEGRAL TENGLAMALARNING TATBIQLARI

Abdullaev Janikul Ibragimovich,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti f.m.f.d professori
jabdullaev@mail.ru
Tangirqulova Zebiniso Jasurovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti
zebinisotangirqulova096gmail.com
Nurmamatova Munira Rustam qizi
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti talabasi.
nurmamatovamunira62@gmail.com

Annotatsiya: Bu ishda integral tenglamalarni yechish usullari va integral tenglamalarning tadbiqlari bayon etilgan. Jumladan Fredholmning ikkinchi tur tenglamalarini yechishning Fedholm usuli, keyinchalik bu usulni qo‘zg‘alishlar nazariyasiga qo‘llagan Fridrixs modeli va ularni umuiylashtirilgan Ladijenskaya, Faddevlarning yechish metodlari keltirilgan. Bu metodlardan foydalanib ikki zarrachali $H(k)$ Shryodinger operatorining xos qiymatlarini o‘rganish masalasi integral tenglamaning noldan farqli yechimlarini topish masalasiga keltirilishi ko‘rsatilgan.

Kalit so`zlar: Integral tenglama, Fredholm usuli, Fridrixs modeli, Fredholm operatori, Fredholm minori, Fredholm determinant, Shryodinger operatori, xos qiymat.

Chiziqli operatorlar nazariyasining markaziy masalalaridan biri bu operatorning spektrini tadqiq qilish masalasidir [1, 324 b]. Chekli o‘lchamli fazolarda aniqlangan A chiziqli operatorning spektri chekli sondagi xos qiymatlardan iborat. Chekli o‘lchamli fazolarda aniqlangan chiziqli operatorlardan farqli o‘laroq, cheksiz o‘lchamli fazolardagi ixtiyoriy chiziqli operatorning spektrini to‘la o‘rganish ancha qiyin masaladir. Lekin ba’zi bir sinf operatorlarining spektrini biz to‘laroq o‘rganishimiz mumkin. Operatorlarning bunday sinfi kompakt operatorlar deb nomlangan. Bu sinf operatorlari o‘zining xossalari bo‘yicha chekli o‘lchamli operatorlarga o‘xshab ketadi va ularning spektri yetarlicha aniq izohlanadi. Kompakt operatorlarning muhim sinfi bo‘lgan integral operatorlarning xossalarini o‘rganish, integral tenglamalarni yechish masalalariga keltiriladi [2, 370 b].

Funksional fazoda biror tenglama berilgan bo‘lib, noma’lum element funksiyadan iborat bo‘lsa, bunday tenglama funksional tenglama deyiladi. Agar funksional tenglamada noma’lum funksiya integral ostida bo‘lsa, u holda tenglama *integral tenglama* deyiladi.

Integral tenglamadagi ifoda noma’lum funksiyaga nisbatan chiziqli bo‘lgan holda tenglama *chiziqli integral tenglama* deyiladi.

$L_2[a,\ b]$ kompleks Hilbert fazosida ikkinchi tur Fredholm integral tenglamasi

$$u(s) - \lambda \int_a^b K(s,\ t)\ u(t)\ dt\ = f(s) \qquad (1)$$

ko‘rinishda bo‘ladi, bu tenglamada f ma’lum, u noma’lum funksiya bo‘lib, ular $L_2[a,\ b]$ fazoning elementlari deb faraz qilinadi. Ba’zan masalani soddalashtirish maqsadida, biz $K(x,t)$ va $f(x)$ larni uzluksiz funksiya deb faraz qilamiz. (1)_tenglamaning *yadrosi* deb nomlanuvchi

$K(s,\ t)$ funksiyadan quyidagilar talab qilinadi, u o‘lchovli va

$$\int_a^b \int_a^b |K(s,\ t)|^2\ dsdt < \infty$$

shartni qanoatlantiradi, ya’ni $K(s,\ t)$ kvadrati bilan integrallanuvchi funksiya. $L_2[a,\ b]$ fazoda aniqlangan

$$(F\,u)(s) = \int_a^b K\,(s,\ t)\ u(t)\ dt$$

operatorni kiritamiz. Bu operator *K yadroli Fredholm operatori* deyiladi.

Kvant fizikasi, qattiq jismlar nazariyasi va statistik fizika masalalarini yechish ko‘p hollarda integral tenglamalar yechimlari xossalarini tadqiq qilish masalasiga keltiriladi.

Ushbu ishda λ parametrli ikkinchi tur Fredholm integral tenglamasini yechishning Fredholm usulini keltiramiz va uning ba’zi tatbiqlarini qaraymiz.

Endi integral tenglamaning Fredholm tomonidan berilgan yechish usulini bayon qilamiz. Bu usulda muhim o‘rin tutadigan *Fredholm determinanti* $\Delta(\lambda)$ va *Fredholm minorini* $D(x,t;\lambda)$ ni keltiramiz:

$$\Delta(\lambda) = 1 + \sum_{n=1}^{\infty} (-1)^n \frac{\lambda^n}{n!}\ A_n,$$

$$A_n = \int_a^b \cdots \int_a^b \begin{vmatrix} K(t_1,t_1) & K(t_1,t_2) & \cdots & K(t_1,t_n) \\ K(t_2,t_1) & K(t_2,t_2) & \cdots & K(t_2,t_n) \\ \vdots & \cdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ K(t_n,t_1) & K(t_n,t_2) & \cdots & K(t_n,t_n) \end{vmatrix} dt_1 dt_2 \cdots dt_n,$$

$$D(x,t;\lambda) = \lambda K(x,t) + \sum_{n=1}^{\infty} (-1)^n \frac{\lambda^{n+1}}{n!} B_n(x,t),$$

$$B_n(x,t) = \int_a^b \cdots \int_a^b \begin{vmatrix} K(x,t) & K(x,t_1) & \cdots & K(x,t_n) \\ K(t_1,t) & K(t_1,t_1) & \cdots & K(t_1,t_n) \\ \vdots & \cdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ K(t_n,t) & K(t_n,t_1) & \cdots & K(t_n,t_n) \end{vmatrix} dt_1 \cdots dt_n.$$

$\Delta(\lambda)$ va $D(x,t;\lambda)$ funksiyalarga mos ravishda $K(x,\ y)$ yadro orqali qurilgan (1) integral tenglamaning *Fredholm determinanti va minori* deyiladi.

1-teorema. *Faraz qilaylik,* $K(x,y)$ *yadro* $[a,b] \times [a,b]$ *da uzluksiz va* $\Delta(\lambda) \neq 0$ *bo‘lsin. U holda ixtiyoriy* $f \in L_2[a,b]$ *da (1) integral tenglama*

$$u(x) = f(x) + \frac{1}{\Delta(\lambda)} \int_a^b D\,(x,t;\lambda) f\,(t) dt$$

formula bilan ifodalanuvchi yagona yechimga ega.

Bir jinsli tenglamaning yechimi. Endi (1) integral tenglamaga mos bir jinsli tenglamani, ya’ni

$$u(x) = \lambda \int_a^b K\,(x,t) u(t) dt \qquad (2)$$

tenglamani qaraymiz. Quyidagi tasdiq o‘rinli.

2-teorema. *Agar* $\Delta(\lambda_0) = 0$ *va* $D(x,t;\lambda_0)$ *aynan nol funksiya bo‘lmasa, u holda shunday* $t_0 \in [a,b]$ *mavjudki,* $D(x,t_0;\lambda_0)$ *funksiya*

$$u(x) = \lambda_0 \int_a^b K(x,t)u(t)dt$$

(2) tenglamaning aynan nol bo‘lmagan yechimi bo‘ladi.

(1) integral tenglamani determinant $\Delta(\lambda)$ va minor $D(x,y;\lambda)$ yordamida yechish Fredholm metodi deyiladi.

Integral tenglamalarning tatbiqlari. Fridrixs birinchilardan bo‘lib [3, 252-255 b], Fredholm metodini qo‘zg‘alishlar nazariyasining sodda modeli bo‘lgan

$$(H_\lambda f)(x) = xf(x) - \lambda \int_{-1}^{1} K(x,y)f(y)dy, \qquad f \in L_2[-1,1] \qquad (3)$$

operator spektrini o‘rganishga tatbiq qildi.

Bunda $K(x,y)$ yadro o‘z-o‘zgaruvchilarining uzluksiz funksiyasi bo‘lib, Gyolder shartini hamda quyidagi chegaraviy

$$K(x,-1) = K(x,1) = K(-1,y) = K(1,y) = 0, \qquad \forall x,y \in [-1,1]$$

shartlarni qanoatlantirishi talab qilingan. Bu shartlarda Fridrixs λ ning yetarlicha kichik qiymatlarida H_0 va H_λ operatorlarning unitar ekvivalentligini, ya‘ni H_λ operator $[-1,1]$ kesmani to‘ldiruvchi oddiy Lebeg spektriga ega ekanligi isbotlagan.

(3) ko‘rinishda aniqlangan H_λ opeartorning xos qiymatlarini topish masalasi $H_\lambda f = zf$ tenglamaning noldan farqli yechimlariga mos sonlarni topishga keltiriladi. Shu maqsadda bu tenglamaga teng kuchli bo‘lgan quyidagi Fredholm tenglamasini qaraymiz:

$$xf(x) - \lambda \int_{-1}^{1} K(x,y)f(y)dy = zf(x) \qquad (4)$$

bu tenglamani f no‘malumga nisbatan yechib

$$f(x) = \lambda \int_{-1}^{1} \frac{K(x,y)}{x-z} f(y)dy \qquad (5)$$

Fredholmning bir jinsli tenglamasiga ega bo‘lamiz.

3-teorema. $z \in \mathbb{C}\backslash[-1,1]$ *soni* H_λ *operatorning xos qiymati bo‘lishi uchun* (5) *Fredholm tenglamasi noldan farqli yechimga ega bo‘lishi zarur va yetarli.*

Keyinchalik bu model Fridrixs modeli deb nom olgan.

Fridrixs ishlarining bevosita davomi O.A.Ladijenskaya, L.D.Faddeevlarning [4, 302-304] ishida o‘z aksini topgan. Ular Fredholm metodini (4) operatorning umumiyroq ko‘rinishi bo‘lgan

$$(H_\lambda f)(x) = u(x)f(x) - \lambda \int_a^b K(x,y)f(y)dy, \qquad f \in L_2[a,b] \qquad (6)$$

operatorning xos qiymatlarini tekshirish masalasiga qo‘llashgan. Bu ishlarda Fridrixs modelida qo‘yilgan qo‘zg‘alishning kichiklik shartini olib tashlab va $K(x,y)$ yadro $\mu > \frac{1}{2}$ daraja bilan Gyolder sinfiga qarashlilik shartida H_λ operator $[m,M]$ kesmani to‘ldiruvchi uzluksiz

spektrga va $[m, M]$ kesmadan tashqarida yotuvchi ko‘pi bilan chekli sondagi chekli karrali xos qiymatlarga ega bo‘lishi isbotlangan. Agar $u(x)$ va $K(x,y) = K(y,x)$ lar haqiqiy qiymatli analitik funksiyalar bo‘lsa, u holda (6) Fridrixs tipidagi H operatorning xos qiymatlari sonining chekliligi akademik S.N. Lakaev tomonidan [5, 214-224 b] ishda isbotlangan. Jumladan, [5, 217 b] ishda H operatorning uzluksiz spektri u funksiyaning qiymatlar to‘plami $Imu = [m, M]$, bu yerda

$$m = \min_{x\in[a,b]} u(x), \qquad M = \max_{x\in[a,b]} u(x)$$

bilan ustma-ust tushishi ko‘rsatilgan.

Faraz qilaylik $H(k)$ operator $L_2(\mathbb{T})$, $\mathbb{T} = (-\pi, \pi]$ Hilbert fazosida aniqlangan ikki zarrachali Shryodinger operatori bo‘lsin, [6, 6-7 b], [7, 659-661 b]:

$$(H(k)f)(q) = \varepsilon_k(q)f(q) - \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_{\mathbb{T}} v(q-s)f(s)ds$$

Bu yerda $\varepsilon_k(q) = 2 - 2\cos\frac{k}{2}\cos q$ ko‘rinishda aniqlangan. Integral ostidagi $v(q)$ funksiyadan esa chegaralanganlik hamda $\mathbb{T}$ da kvadrati bilan integrallanuvchi ekanligi talab qilinadi.

Ma’lumki, $H(k)$ operatorning muhim spektri $\sigma_{ess}(H(k))$ dispersion funksiya ε_k ning qiymatlar to‘plami

$$[m(k), M(k)] = \left[\min_{q\in\mathbb{T}}\varepsilon_k(q); \max_{q\in\mathbb{T}}\varepsilon_k(q)\right] = \sigma_{ess}(H(k))$$

dan iborat bo‘ladi.

$H(k)$ operatorning xos qiymatlarini topish masalasi, $H(k)f = zf$ tenglamaga teng kuchli bo‘lgan

$$\varepsilon_k(q)f(q) - \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_{\mathbb{T}} v(q-s)f(s)ds = zf(q) \qquad (7)$$

tenglamaning noldan farqli yechimlarini topishga keltiriladi. (7) tenglamani quyidagicha yozib olamiz:

$$(\varepsilon_k(q) - z)f(q) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_{\mathbb{T}} v(q-s)f(s)ds.$$

Bu yerda $\psi(q) = \sqrt{\varepsilon_k(q) - z}f(q)$ belgilash kiritsak, quyidagiga ega bo‘lamiz.

$$\psi(q) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\frac{1}{\sqrt{\varepsilon_k(q) - z}}\int_{\mathbb{T}} \frac{v(q-s)}{\sqrt{\varepsilon_k(s) - z}}f(s)ds = (T(k,z)\psi)(q).$$

Bu yerda $T(k, z)$ operator o‘z-o‘ziga qo‘shma, integral operator bo‘lib, bu operator uchun quyidagi tasdiq o‘rinli

4-teorema. *$z \in \mathbb{C}\backslash[m(k), M(k)]$ soni $H(k)$ operatorning xos qiymati bo‘lishi uchun 1 soni $T(k, z)$ operatorning xos qiymati bo‘lishi zarur va yetarli.*

Foydalanilgan adabiyotlar

1.А.Н., Колмогоров, С.В. Фомин Элементы теории функций и функционального анализа.

Москва: Наука. 1989.
2. J.I., Abdullayev, R.N., G‘anixo`jayev, M.H. Shermatov, O.I. Egamberdiyev. Funksional analiz va integral tenglamalar. Toshkent. Yangi asr avlodi. 2013, 460 b.
3.K.O. Friedrichs. Uber die Spectralzerlegung einee Integral operators. Math. Ann. 1938. V.115. P.249-272.
4.О.А. Ладыженская, Л.Д. Фаддеев. К теории возмущений непрерывного спектра. ДАН СССР. 1962. Т.145, № 2, С.301-304.
5.С.Н. Лакаев Некоторые спектральные свойства обобщенной модели Фридрихса. Труды семинара им. И.Г.Петровского. 1986. Вып.II. С. 210-238.
6.Ж.И. Абдуллаев. Собственные значения двухчастичного оператора Шредингера на двумерной решетке. Узбекский Математический Журнал, 2005. № 1, С. 3-11.
7.J. I. Abdullaev, A. M. Khalkhuzhaev, L. S. Usmonov. Monotonicity of the eigenvalues of the two-particle Shryodinger operatoron a lattice. Nanosystems: physics, chemistry, mathematics, 2021, 12 (6), P. 657–663.

KUCHLI TA‘SIRLASHUVDA BO‘LGAN 2+1 ZARRACHALI SISTEMANING BOG‘LANGAN HOLATLARI

Abdullaev Janikul Ibragimovich.,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti f.m.f.d professori
jabdullaev@mail.ru
Toshturdiev Abdixurayra Muxammadiyevich
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti stajyor tadqiqotchi
atoshturdiyev@mail.ru

Annotatsiya: Bu ishda uch zarrachali sistemaga (ikki fermion massalari 1 va boshqa tabiatli zarracha massasi $m = 1/\gamma$) mos Shryodinger operatori $H_\mu(K),\ K \in \mathbb{T}$ ning invariant qism fazolari, diskret va uzluksiz spektri qaralgan. Yetarlicha katta $\mu > 0$ larda $H_\mu(0)$ operatorning muhim spektrdan chapda yotuvchi yagona oddiy xos qiymati mavjudligi isbotangan.

Kalit so‘zlar: Panjaradagi Shryodinger operatori, fermion, xos qiymat, xos funksiya, kvaziimpuls, invariant qism fazo, Faddeev tipidagi operator, bog‘langan holat.

Uch zarrachali sistemaning bog‘langan holatlari ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan (qarang [1, 1-2 b]-[2, 1-9 b]). [1, 1 b] ishda uchta kvant zarrachalar, ikkita bir xil fermion va boshqa tabiatli (fermionga nisbatan massa nisbati m bo‘lgan) zarrachalardan iborat sistemaning bog‘langan holati o‘rganilgan.

Kvant mexanikasidan ma’lumki [3, 218 b] agar zarracha spini Plank doimiysining yarim butun soniga teng bo‘lsa, bunday zarrachalar holati antisimmetrik funksiyalar orqali ifodalanadi. Antisimmetrik funksiyalar bilan tavsiflangan zarrachalar Ferma-Dirak taqsimotiga buysunadi va fermionlar deb yuritiladi.

Ma’lumki, $\mathbb{Z}$ bir o‘lchamli panjara, $\ell_2(\mathbb{Z}^3) := \ell_2(\mathbb{Z}\times\mathbb{Z}\times\mathbb{Z})$ esa $\mathbb{Z}^3$ da aniqlangan kvadrati bilan jamlanuvchi funksiyalarning Hilbert fazosi. $\ell_2^{as}(\mathbb{Z}^3) \subset \ell_2(\mathbb{Z}^3)$ fazo esa birinchi va ikkinchi koordinatalarga nisbatan antisimmetrik funksiyalardan tashkil topgan qism fazo.

Bu ishda bir o‘lchamli panjarada harakatlanayotgan uch zarrachali (ikki fermion ularning massalarini 1 deb, boshqa tabiatli zarracha uning massasini esa $m = 1/\gamma$ deb faraz qilamiz) sistemaga mos energiya operatori $\hat{H}_\mu$ Hilbert fazosi $\ell_2^{as}(\mathbb{Z}^3)$ da o‘z-o‘ziga qo‘shma operator sifatida aniqlanadi. Bunda fermionlar boshqa tabiatli zarracha bilan kontakt ta’sirlashadi deb faraz qilinadi. Ma’lumki, [4, 1-3 b] bunda fermion fermion bilan kontakt ta’sirlashuvga ega emas.

Uch zarrachali sistema to‘la energiyasiga mos $\hat{\mathrm{H}}_\mu$ operator, zarrachalarning o‘zaro (fermionlar va boshqa tabiatli) ta’sir energiyasiga mos operatorlar $\hat{V}_1$ va $\hat{V}_2$ hamda sistemaning kinetik energiyasiga mos operator $\hat{\mathrm{H}}_0$ lar orqali quyidagicha ifodalanadi:

$$\hat{\mathrm{H}}_\mu = \hat{\mathrm{H}}_0 - \mu(\hat{\mathrm{V}}_1 + \hat{\mathrm{V}}_2).$$

Bu yerda $\hat{\mathrm{H}}_0$ sistemaning kinetik energiyaga mos operator bo‘lib, $\ell_2^{as}(\mathbb{Z}^3)$ Hilbert fazosida quyidagicha aniqlanadi:

$$\hat{\mathrm{H}}_0 = -\frac{1}{2}\Delta\otimes I\otimes I - \frac{1}{2} I\otimes\Delta\otimes I - \frac{\gamma}{2} I\otimes I\otimes\Delta$$

va

$$(\hat{\mathrm{V}}_1\hat{\psi})(x_1,x_2,x_3) = \delta_{x_2x_3}\hat{\psi}(x_1,x_2,x_3), \quad (\hat{\mathrm{V}}_2\hat{\psi})(x_1,x_2,x_3) = \delta_{x_3x_1}\hat{\psi}(x_1,x_2,x_3).$$

Energiya operatori $\hat{H}_\mu$ ning koordinat tasviridan impuls tasviriga o‘tish standart Furye almashtirishi orqali amalga oshiriladi. Impuls tasvirda H_μ operator quyidagicha to‘g‘ri integralga yoyiladi [4, 5 b]-[5, 2 b]:

$$H_\mu = \int_{\mathbb{T}}^{\oplus} H_\mu(K)dK,$$

Demak, $\hat{H}_\mu$ operatorning spektral xossalarini o‘rganish $H_\mu(K)$, $K\in\mathbb{T} = (-\pi, \pi]$ Shryodinger operatorlar oilasining xos qiymat va xos funksiyalarini tekshirish masalasiga keltiriladi [4, 5 b].

Uch zarrachali sistemaning ikki zarrachali qism (fermion va boshqa tabiatli zarracha) sistemasiga mos Shryodinger operatori $h_\mu(k)$ esa $L_2(\mathbb{T})$ Hilbert fazosida quyidagi formula orqali beriladi:

$$\big(h_\mu(k)f\big)(p) = E_k(p)\,f(p) - \frac{\mu}{2\pi}\int_T f(s)ds,$$

bu yerda

$$\mathcal{E}_k(p) = \varepsilon(p) + \gamma\varepsilon(k-p), \quad \varepsilon(p) = 1 - \cos p.$$

Veyl teoremasiga ko‘ra $h_\mu(k)$ operatorning muhim spektri $\sigma_{ess}\left(h_\mu(k)\right)$ qo‘zg‘almas $h_0(k)$ operatorning muhim spektri bilan ustma-ust tushadi, ya’ni

$$\sigma_{ess}\left(h_\mu(k)\right) = [\mathcal{E}_{min}(k),\ \mathcal{E}_{max}(k)].$$

Bu yerda

$$\mathcal{E}_{min}(k) = \min_{q\in\mathbb{T}} \mathcal{E}_k(q) = 1 + \gamma - \sqrt{1 + 2\gamma cosk + \gamma^2}$$

va

$$\mathcal{E}_{max}(k) = \max_{q\in\mathbb{T}} \mathcal{E}_k(q) = 1 + \gamma + \sqrt{1 + 2\gamma cosk + \gamma^2}$$

1-teorema. *Barcha* $\mu > 0$, $\gamma > 0$, $k \in \mathbb{T}$ *lar uchun* $h_\mu(k)$ *operator yagona oddiy* $z_\mu(k) = 1 + \gamma - \sqrt{1 + 2\gamma cosk + \gamma^2 + \mu^2}$ *xos qiymatga ega.*

Uch zarrachali sistema energiyasiga mos $H_\mu(K)$ operator $L_2^{as}(\mathbb{T}^2)$ Hilbert fazosida quyidagicha aniqlanadi:

$$H_\mu(K) = H_0(K) - \mu(V_1 + V_2)$$

bu yerda

$$(H_0(K)f)(p,q) = E_K(p,q)f(p,q),$$

$$E_K(p,q) = \varepsilon(p) + \varepsilon(q) + \gamma\varepsilon(K - p - q)$$

va

$$(V_1 f)(p,q) = \frac{1}{2\pi}\int_{\mathbb{T}} f(p,s)ds, \quad (V_2 f)(p,q) = \frac{1}{2\pi}\int_{\mathbb{T}} f(s,q)ds.$$

Biz bu ishda uch zarrachali sistemaga mos energiya operatori $H_\mu(K)$ ning sistema to‘la kvaziimpulsi $K = 0$ bo‘lganda muhim spektrdan chapdagi xos qiymatlari sonini topish bilan shug‘ullanamiz.

Ma’lumki, $L_2^{as}(\mathbb{T}^2)$ fazoni

$$L_2^{(as,o)}(\mathbb{T}^2) := \{f \in L_2^{as}(\mathbb{T}^2): \ f(p,q) = -f(-p,-q)\}$$

$$L_2^{(as,e)}(\mathbb{T}^2) := \{f \in L_2^{as}(\mathbb{T}^2): \ f(p,q) = f(-p,-q)\}$$

qism fazolarning to‘g‘ri yig‘indisi ko‘rinishda quyidagicha yozish mumkin:

$$L_2^{as}(\mathbb{T}^2) = L_2^{(as,o)}(\mathbb{T}^2) \oplus L_2^{(as,e)}(\mathbb{T}^2).$$

1-lemma. $L_2^{(as,o)}(\mathbb{T}^2)$ *va* $L_2^{(as,e)}(\mathbb{T}^2)$ *qism fazolar* $H_\mu(0)$ *operatorga nisbatan invariant bo‘ladi.*

$H_\mu(0)$ operatorning muhim spektri $E_0(p,q)$ va $\lambda_\mu(p) = z_\mu(p) + \varepsilon(p)$ funksiyalarning qiymatlar sohasidan iborat bo‘ladi, ya’ni $\sigma_{ess}\left(H_\mu(0)\right) = ImE_0 \cup Im\lambda_\mu$. Bu yerda

$$ImE_0 = [E_{min}(0),\ E_{max}(0)] = \left[0,\ \max_{p,q\in\mathbb{T}} E_0(p,q)\right]$$

hamda $Im\lambda_\mu = [\lambda_{min}(\mu),\ \lambda_{max}(\mu)]$

$$\lambda_{min}(\mu) = 1 + \gamma - \sqrt{(1+\gamma)^2 + \mu^2} = z_\mu(0),$$

$$\lambda_{max}(\mu) = 3 + \gamma - \sqrt{(1-\gamma)^2 + \mu^2} = z_\mu(\pi) + 2$$

ko‘rinishda bo‘ladi. Muhim spektrning birinchi qismi ImE_0, $H_\mu(0)$ operator muhim spektrining uch zarrachali shoxchasi deyiladi va u μ parametrdan bog‘liq emas, ikkinchi qismi

$Im\lambda_\mu$, esa $H_\mu(0)$ operator muhim spektrining ikki zarrachali shoxchasi deyiladi va u μ parametrning ortishi bilan $-\infty$ ga qarab siljiydi.

Endi bu ishning asosiy natijasi bo‘lgan teoremani keltiramiz.

2- teorema. *Agar $\gamma > 1$ bo‘lsa, u holda shunday $\mu_0(\gamma) > 0$ son topiladiki barcha $\mu > \mu_0(\gamma)$ lar uchun $H_\mu(0)$ operator muhim spektrdan chapda yagona oddiy xos qiymatga ega bo‘ladi va bu xos qiymatga mos xos funksiya $L_2^{(as,o)}(\mathbb{T}^2)$ fazoga qarashli bo‘ladi.*

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. S. Becker, A. Michelangeli, and A. Ottolini, "Spectral analysis of the 2 + 1 fermionic trimer with contact interactions," Math. Phys. Anal. Geom. 21, 4. (2018).

2. J.I. Abdullaev, A.M. Xalxujaev. Xujamiyorov I.A. Condition for the existence of an eigenvalue of the three-particle Schrödinger operator on lattices. Izvestiya vuzov. 1-23. (2022).

3. M.M. Musaxanov, A.S. Rahmatov. Kvant mexanikasi. Darslik. T. Tafakkur bo‘stoni, 352 b. (2011).

4. J.I. Abdullaev, A.M. Khalkhuzhaev. The existence of eigenvalues of Schrodinger operator on a lattice in the gap of the essential spectrum, Journal of Physics.: Conf. Ser. 2070 012017. 12 p. (2021).

5. S.N. Lakaev, Sh.S. Lakaev The existence of bound states in a system of three particles in an optical lattice, J. Phys. A: Math. Theor.,50 335202-17. (2017).

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ (НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ)

Плиева Руслана Владимировна

Преподаватель, Гулистанского государственного университета кафедры «Методика начального образования»

Аннотация: В статье даётся понятие об инклюзивном образовании и его проблемах во внедрении в начальную школу. Правах детей на развитие личности в системе образования, ориентированного на индивидуальные потребности, и в том числе право детей с отклонениями в развитии учиться в тех же школах, где учатся их сверстники, живущие по соседству, признаны международными стандартами прав человека. Создание условий для адаптации ребенка к школе состоит в том, чтобы ребенок был успешен не столько в обучении, сколько в сфере общения и взаимодействия между всеми участниками образовательного процесса: учителями, детьми, родителями.

Ключевые слова. Инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, интегрированное обучение, ВОЗ, ОВЗ, специальное образование, инклюзия, гумманизация, концепция образования.

Abstract: The article gives the concept of inclusive education and its problems in introducing it to primary school. The rights of children to personal development in the system of education focused on individual needs, including the right of children with developmental

disabilities to study in the same schools as their peers living in the neighborhood, are recognized by international human rights standards. Creating conditions for the adaptation of the child to school is to ensure that the child is successful not only in learning, but in the field of communication and interaction between all participants in the educational process: teachers, children, parents.

Проблемы специального образования сегодня являются одними из актуальных в образовании не только в республике Узбекистан но и во всём мире. Это связано в первую очередь с тем ,что число детей с ограниченными возможностями здоровья и детей инвалидов по данным ВОЗ не уклонно растёт. В нашей республике последние годы этой проблеме уделяется огромное внимание со государства и лично нашего президента

Ш.М. Мирзияева. Разработана «Концепция инклюзивного образования до 2030г.»,в новом Законе об образовании выделена отдельно глава «Инклюзивное образование».

Инклюзивное образование – это обучение разных детей в одном классе (интегрированный класс), это признание особенностей развития ребёнка и его способности к обучению, которое ведётся способом, наиболее подходящим ребёнку.

Инклюзивное образование даёт возможность всем обучающимся (включая людей с ограниченным здоровьем) в полном объёме участвовать в жизни коллектива в детском саду, в школе, в учреждении

дополнительного образования детей, в институте. Но это не значит просто собрать всех детей «в кучу», а наоборот, инклюзия способствует тому, чтобы каждый ученик чувствовал себя принятым, чтобы его способности и потребности учитывались и были оценены.

Дети, которые нуждаются в инклюзивном образовании, могут иметь или не иметь инвалидность

Каждый ребёнок-особенный , это бесспорно. И всё же есть дети, о которых говорят «особенный» не для того, чтобы подчеркнуть уникальность его способностей, а для того, чтобы обозначить отличающие его особые потребности.

Назрела острая необходимость в понимании проблем детей, имеющих ограниченные возможности здоровья, уважении и признании их прав на образование ,желание и готовность включить их в детское сообщество.

Детям с особенностями в развитии сегодня не обязательно обучаться в специализированных учреждениях, напротив ,инклюзивное образование позволяет формировать для детей с ОВЗ такое образовательное пространство ,в котором любой ребёнок ,может быть включен в образовательную и социальную жизнь учреждения ,что позволит ему добиваться успехов и свою значимость в коллективе сверстников. Каждому ребёнку необходимо найти ту степень и форму образовательной интеграции ,которая ему посильна и полезна.

Внедрение интегрированного обучения требует комплексного подхода , создание определённой среды для ребёнка ,подготовку специализированных педагогических кадров и формирование терпимого отношения учащихся и родителей к проблемам «особых» детей и их проблемам. Вынуждены отметить ,что школа без поддержки и помощи общества не может создать качественную модель инклюзивного образования.

С принятием нового Закона об образовании возникают вопросы, о том как в нашей будут обучаться такие дети насколько комфортно они будут чувствовать себя в школе. Насколько подготовлена наша школа для инклюзивного образования, как ребята относятся к совместной учёбе равных детей. Проблема заключается в том ,что дети с ОВЗ ограничены от социума.

Ребёнок имеющий ОВЗ может быть так же способен и талантлив ,как и его сверстники ,не имеющих проблем со здоровьем ,но обнаружить свои дарования ,развить их, приносить с их помощью пользу обществу ему мешает возможность в социальной адаптации.

Ограниченные возможности здоровья (ОВЗ). Что это такое?

В научной литературе описано, что дети с ВОЗ отличаются определенными ограничениями в психической, физической и в повседневной жизнедеятельности. Речь идёт о физических, психических, сенсорных и комплексных дефектах . Здесь хотелось отметить ряд типов нарушений .

1. Нарушение психических процессов (восприятие, внимание, память, мышление, речь, эмоции и воля).
2. Нарушение в сенсорных функциях это- зрение, слух, обоняние и осязание, нарушение опорно-двигательной системы (ДЦП)
3. Нарушение функций дыхания, обмена веществ, кровообращения, пищеварения и внутренней секреции.

Дети ВОЗ отличаются наличием физических и психических отклонений ,которые способствуют формированию нарушений общего развития. Многие нарушения не являются ограничителями между ребёнком и окружающим миром . Однако дети-инвалиды с серьёзными нарушениями нуждаются в специальных условиях , в особом образовании, воспитании и лечении.

Базовая проблема инклюзивного образования- создать «без барьерную» образовательную среду . Основное правило –доступность её для детей с ОВЗ решение проблем и трудностей социализации.

В образовательных учреждениях , которые обеспечивают их сопровождение, необходимо соблюдение общепедагогических требований к техническому оснащению и оборудованию. Особенно это касается осуществления бытовых нужд, формирования компетентности и социальной активности. Помимо этого ,особое внимание должно уделяться воспитанию и обучению таких детей.

Несмотря на проводимую работу, при обучении и воспитании детей ОВЗ не всё так просто. Существующие проблемы и трудности инклюзивного образования сводятся к следующим позициям.

Во-первых ,коллектив детей не всегда принимает ребёнка с ОВЗ за «своего»

Во-вторых педагоги не могут освоить идеологию инклюзивного образования, и существуют трудности при реализации методов обучения.

В- третьих многие родители не хотят ,чтобы их нормально развивающиеся дети ходили в один класс с «особенным» ребёнком.

В-четвёртых не все инвалиды способны адаптироваться к условиям обычной жизни ,не требуя к себе дополнительного внимания и условий.

Приоритетная задача современного инклюзивного образования –усилить внимание к социализации детей-инвалидов. Необходимо создания и утверждение адаптированных программ для детей с ОВЗ для обучения в общеобразовательной школе.

С одной стороны , инклюзивное образование в общеобразовательной школе начинается проявляться ,усиливается неоднородность состава учащихся с учётом их речевого ,умственного и психического развития. Этот подход приводит к тому, что существенно затрудняется адаптация как условно здоровых детей, так и детей с ОВЗ.

Включение каждого ребёнка с особыми потребностями в образовательную среду и гибкость в подходах к обучению – это и есть основные цели инклюзивного образования.

Основная цель образовательного учреждения – создание специальных условий (универсальной без барьерной среды) для развития и социальной адаптации обучающихся с особыми образовательными потребностями и их сверстников.

Это обеспечение равных прав и возможностей образования без дискриминации и пренебрежения, процесс обучения подстраивается под нужды и образовательные потребности ребёнка с обязательным предоставлением индивидуальной программы обучения, т.е. происходит адаптация системы к образовательным потребностям детей.

Задача школы – подготовить выпускника, обладающего необходимым набором современных знаний, умений и качеств, позволяющих ему уверенно чувствовать себя в самостоятельной жизни.

Задача учителя – индивидуализировать процесс обучения, максимально приближая его к возможностям ребёнка. (Необходимы специальные программы, направленные на облегчение процесса адаптации детей с ограниченными возможностями в общеобразовательном учреждении).

Ценности инклюзивности:

- Быть успешным

-Принадлежать обществу и быть его частью

-На образование в течение жизни

-На дружбу и значимые отношения

- На полноценную жизнь

Инклюзивное образование на территории Республики Узбекистан регулируется следующими документами:

«Всеобщая декларация прав человека»

«Декларация о правах инвалидов»

«Конвенция о правах ребёнка»

Программа ЮНЕСКО «Образование для всех»

Протокол №1 Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод

Конституция РУ

Закон об образовании в РУ

Концепция инклюзивного образования до 2030г.

Обучение разных детей в одном классе (Интегрированное обучение) основывается на дидактических принципах специального и общего образования.

1. Оно должно носить воспитывающий и развивающий характер, что предполагает формирование нравственных представлений и понятий, воспитание

адекватных способов поведения, включение всех обучающихся в учебную деятельность, способствующую развитию их психических функций и самостоятельности.

2. В интегрированном обучении важна систематичность и последовательность решения коррекционно-образовательных задач, что необходимо для достижения учебных и воспитательных целей, прогнозирования и преодоления возможных трудностей взаимодействия школьников с различными умственными способностями.

3. Должен осуществляться принцип индивидуального и дифференцированного подхода в обучении учащихся с различными образовательными возможностями. Во время учебного занятия по любой дисциплине важно обучать всех, но при этом принимать во внимание способности каждого ученика в отдельности.

4. Не менее важно, чтобы обучение было связано с реальной жизнью. Следует моделировать и воспроизводить ситуации, трудные для ученика, но возможные в обыденной жизни; их анализ и проигрывание могут стать основой для позитивных сдвигов в развитии личности школьника.

5. Принцип сознательности и активности в процессе обучения реализуется благодаря использованию различных приёмов обучения, помогающих вызвать у школьников переживания и сочувствие. Переживания стимулируют развитие интеллекта. Эмоциональные побуждения более действенны, чем интеллектуальные, т.к. они есть у детей с любыми отклонениями в умственном развитии. Ученики должны понимать тот учебный материал, который им предлагается усвоить, научиться его использовать в самостоятельной практической деятельности, что невозможно без положительного эмоционального отношения ребёнка к обучению.

Для успешной работы команды специалистов образовательного учреждения необходимо соблюдать следующие условия: преемственность, согласованность действий, систематичность, планомерность, целенаправленность и поэтапность взаимных коррекционных мероприятий.

Если задача учителя – подготовить и подать материал в максимально доступной форме, а задача психолога – объединить усилия родителей, педагогов и учителя для решения проблемы, возникающей у ребёнка.

Родители должны понимать двустороннюю ответственность. Тут нельзя просто «сдать» ребёнка в школу и ждать результатов. Родители должны сотрудничать с педагогом, с другими специалистами и совместно решать задачи развития ребёнка.

Каждый ребёнок обладает уникальными особенностями, интересами, способностями и учебными потребностями. ИО – это постепенный, детальный и очень бережный процесс включения ребёнка в общую образовательную среду, которая учитывает индивидуальные особенности и опирается на сильные стороны ребёнка.

Инклюзивное образование даёт:

• Детям с ограниченными возможностями – свободу развития личности;

• Родителям - возможность использовать своё родительский потенциал в воспитании ребёнка с нарушением в развитии;

• Школе – возможность расширить индивидуальные образовательные услуги с целью подготовки выпускника к самостоятельной жизни, воспитания гражданина;

• Обществу – возможность совершенствования общественных отношений в духе гуманизма и толерантности;

• Государству – возможность реализации конституционных гарантий, соблюдения международных положений.

Литература.

1. Концепция инклюзивного образования до 2030г в РУ.
2. Саламанко- Дакарская декларация.
3. «Декларация о правах инвалидов»
4. «Конвенция о правах ребёнка»
5. Программа ЮНЕСКО «Образование для всех»
6. Трофимова Н.М. и др. Основы специальной педагогики и психологии. СПб. 2007
7. Инклюзив таълимнинг муаммолари ва истиқболлари. Арифходжаев Ғ.С., Музаффарова Х.Н., Алимова К.Г.
8. Организация инклюзивного образования в Узбекистан Л.Р Муминова

ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Плиева Руслана Владимировна,
преподаватель Гулистанского Государственного университета кафедры « Методики начального образования»
Норова Мехрангиз, *студентка*
Махкамова Нигора Суюновна, *преподаватель*

Аннотация: В настоящее время проблема инклюзивного образования является наиболее актуальной в системе образовательного процесса всех структур образования.

Обучение и воспитание детей с ограниченными возможностями является сложным процессом который имеет свою специфику, свои цели и задачи решение которых сложный процесс.

Ключевые слова. Инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, интегрированное обучение, ВОЗ, ОВЗ, специальное образование, инклюзия, гумманизация, концепция образования.

Abstract: At present, the problem of inclusive education is the most urgent in the system of the educational process of all educational structures. Education and upbringing of children with disabilities is a complex process that has its own specifics, its own goals and objectives, the solution of which is a complex process.

Современное гражданское общество невозможно без активного вовлечения всех своих членов в различные виды деятельности, уважения прав и свобод каждого отдельного человека, обеспечения необходимых гарантий безопасности, свободы и равноправия. Перед нашим обществом стоит проблема вовлечения лиц с ограниченными возможностями здоровья в социум, их активной адаптации, социализации и развития в

рамках общества и на благо общества. В связи с этим актуально требование поиска новых форм обучения и воспитания детей и подростков с ограниченными возможностями здоровья, в том числе и в рамках инклюзивного образования.

Узбекистан подписала важные международные документы Организации Объединенных Наций (ООН):

– Всеобщую декларацию прав человека;

-Декларацию о правах инвалидов;

-Конвенцию о правах ребенка;

-Саламанкскую Декларацию ЮНЕСКО 1994 г. «О принципах, политике и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностями»;

-Дакарскую Декларацию 2000 г., которые провозглашают необходимость устранения любой сегрегации детей с проблемами здоровья в сфере образования и необходимость развития инклюзивного (интегрированного) образования. На сегодняшний день инклюзивное образование на территории Республики Узбекистан регулируется Конституцией РУ, законом «Об образовании», а также Конвенцией о правах ребенка, . Концепция Развития инклюзивного образования В системе народного образования В 2020-2025 годах

В целях развития инклюзивного образования в Узбекистане, совершенствования системы образования и воспитания детей с особыми образовательными потребностями, улучшения качества оказываемых им образовательных услуг, а также в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 29 апреля 2019 года № УП-5712 «Об утверждении Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года»:

В Узбекистане уже разработан ряд нормативных документов и утверждены соответствующие программы, которые являются важными шагами, предпринимаемые государством на пути к качественному образованию для всех.

Нормативно-правовая база в Узбекистане очень хорошо развита и уже предусматривает ряд возможностей для более инклюзивных образовательных практик. Таким образом, уже были приняты национальные и международные документы**.**

После обретения независимости одним из первых международных документов, ратифицированных Узбекистаном 9 декабря 1992 года, стала Конвенция ООН о правах ребенка. Защита прав детей в Узбекистане осуществляется нормами различных отраслей национального права: в 2007 году в Узбекистане был принят Закон «О гарантиях прав ребенка», в котором установлены гарантии прав детей в сфере здравоохранения, образования, социального обеспечения и всестороннего развития. Особый акцент в этом законе сделан на гарантиях прав социально уязвимых детей и детей с особыми потребностями.

В 2009 году Узбекистан подписал Конвенцию о правах инвалидов, которая была одобрена Генеральной Ассамблей ООН в декабре 2006 года. Конвенция содержит 50 статей, направленных на защиту и поощрение прав инвалидов, ликвидацию дискриминации по отношению к ним, обеспечение их права на работу, здравоохранение, образование и полное участие в жизни общества.

Обеспечению равного доступа к образованию для всех детей, в плане приспособления к различным нуждам детей, включая детей с особыми потребностями,

направлено Инклюзивное образование. Принципы Инклюзивного образования подразумевают, что каждый ребенок имеет основное право на образование и должен иметь возможность получать и поддерживать приемлемый уровень знаний. Лица, имеющие особые потребности в области образования, должны иметь доступ к обучению в обычных школах. Обычные школы должны создать им условия на основе педагогических методов, ориентированных, прежде всего, на детей с целью удовлетворения этих потребностей. С переходом на "финансирование на душу населения" школьных услуг, которые также являются фундаментом, было внедрено устойчивое финансирование более инклюзивных систем образования в Узбекистане.

По данным Министерства народного образования республики, в Узбекистане с 1996 года ведется работа по интеграции детей с ограниченными возможностями в общеобразовательный процесс. Для последовательного осуществления этого начинания при Республиканском центре образования был создан Ресурсный центр по инклюзивному образованию с целью объединения усилий государственных и не государственных организаций, родителей и добровольцев в деле оказания комплексной коррекционно-педагогической помощи детям и подросткам с ограниченными возможностями. При данном центре также создан общественный совет, который уполномочен обеспечивать координацию, контроль и мониторинг социальной защиты уязвимых групп детей в Узбекистане. Многое сделано и для организации подготовки кадров для обеспечения качественной работы учреждений социальной защиты детей. В частности, в Самаркандском и Ферганском государственных университетах и Ташкентском государственном институте культуры открыто обучение такой специальности, как "социальная работа", в Ташкентском государственном педагогическом университете, Джизакском, Кокандском, Ангренском и Нукусском педагогических институтах открыты новые факультеты дефектологии. Совместно с Петербургской медицинской академией проведены трехмесячные семинары для специалистов в области детской реабилитологии, а для преподавателей медицинских и педагогических вузов – курсы по специальности "эрготерапия". "Обучение детей-инвалидов в обществе здоровых сверстников в последнее время заметно усилилось. Это связано с тем, что идея инклюзивного образования получила поддержку в обществе. В частности, на протяжении последних трех лет Фонд поддержки социальных инициатив (ФОПСИ) в партнерстве с Центром помощи инвалидам "Хает" (Жизнь), ННО "Зие" (Просвет) и другими общественными организациями успешно реализует проект "Разработка и внедрение национальной модели непрерывного инклюзивного образования вУзбекистане". Им охвачены тысячи воспитанников учебных и дошкольных учреждений, их родители, учителя, методисты", - пояснил собеседник агентства. По данным Министерства народного образования республики, в Узбекистане с 1996 года ведется работа по интеграции детей с ограниченными возможностями в общеобразовательный процесс. Для последовательного осуществления этого начинания при Республиканском центре образования был создан Ресурсный центр по инклюзивному образованию с целью объединения усилий государственных и негосударственных организаций, родителей и добровольцев в деле оказания комплексной коррекционно-педагогической помощи детям и подросткам с ограниченными возможностями. При данном центре также создан общественный совет, который уполномочен обеспечивать координацию, контроль и мониторинг социальной защиты уязвимых групп детей в

Узбекистане. Многое сделано и для организации подготовки кадров для обеспечения качественной работы учреждений социальной защиты детей. В частности, в Самаркандском и Ферганском государственных университетах и Ташкентском государственном институте культуры открыто обучение такой специальности, как "социальная работа", в Ташкентском государственном педагогическом университете, Джизакском, Кокандском, Ангренском и Нукусском педагогических институтах открыты новые факультеты дефектологии. Совместно с Петербургской медицинской академией проведены трехмесячные семинары для специалистов в области детской реабилитологии, а для преподавателей медицинских и педагогических вузов – курсы по специальности "эрготерапия".

Кроме того, Закон Республики Узбекистан «Об образовании», гарантирует право каждого ребенка на получения образования, а Закон «О гарантиях прав ребенка» предусматривает дополнительные льготы на получение образования детей с особыми потребностями. Таким образом, законодательная база, созданная в нашей стране в годы независимости, является необходимой основой для дальнейшего развития инклюзивного образования в республике. По словам Стефани Алишаускиене, руководителя проекта «Инклюзивное образование для детей с особыми потребностями в Узбекистане», финансируемый Европейским Союзом, был рассчитан на 2 года, стартовал в 2014-м году и реализуется в Ташкентской, Самаркандской, Наманганской, Хорезмской и Сурхандарьинской областях. Главным бенефициаром проекта является Республиканский центр социальной адаптации детей (РЦСАД). Благодаря тесному сотрудничеству с Министерством народного образования, Министерством здравоохранения, Министерством высшего и среднего специального образования и Министерством финансов проектом удалось достичь больших результатов.

К наиболее выдающимся достижениям проекта можно отнести тот факт, что 907 ребенка с особыми образовательными потребностями были включены в систему общего образования в 27 пилотных школах и 27 детских садах, при этом общее число детей, получивших выгоду от проекта, достигает 1500. Кроме того, 1350 членов медико-психолого-педагогических комиссий и педагогических сотрудников были обучены предоставлению инклюзивных образовательных услуг; разработаны и утверждены 3 обучающих модуля по подготовке, повышению квалификации и переподготовки педагогов по внедрению инклюзивной практики в систему образования Узбекистана. Также было создано пять пилотных Ресурсных центров, которые оказали свыше 2000 услуг детям с особыми образовательными потребностями и их семьям, а также экспертам, вовлеченным в разработку и применение инклюзивных образовательных услуг. Опубликовано свыше 150 статей, транслировано 11 телепередач и 24 радиопрограмм с целью повышения общественной осведомленности в Узбекистане в вопросах социальной и образовательной инклюзии детей с особыми потребностями. Запущен и успешно действует на трех языках веб-страница проекта общее количество просмотров которого достигло 110 тысяч. Выпущено восемь проектных бюллетеней, а также 5 брошюр, объясняющих принципы инклюзивного образования.

Еще одним важным моментом в работе проекта, как пояснила его руководитель С. Алишаускиене, стала разработка методики для медико-педагогической комиссии по определению состояния ребенка и возможности его обучения в специализированном либо

общеобразовательном учебном заведении. Особо отметила С. Алишаускиене разработку проекта Национальной стратегии по инклюзивному образованию. Стратегия позволит в будущем совершенствовать это процесс и расширять познания в этой области как воспитателей детских садов, педагогов и директоров школ, так и родителей детей с особыми потребностями, которые также играют большую роль в формировании личности своего ребенка. В дальнейшем в рамках уже разработанной Национальной стратегии также планируется совершенствование нормативно-правовой базы и практики инклюзивного образования, оказание научно-методической поддержки при внедрении данного вида образования и многое другое.

«Инклюзивное образование – это живой организм, живой процесс, подразумевающий творческий подход к процессу обучения, как со стороны педагогов, так и со стороны родителей. Ведь каждый ребенок требует к себе индивидуального подхода, каждый имеет право на обучение и признание своих способностей в обществе**»,** – подчеркнула Стефания Алишаускиене.

Литература.

1.Концепция инклюзивного образования до 2030г в РУ.
2.Саламанко- Дакарская декларация.
3.«Декларация о правах инвалидов»
4.«Конвенция о правах ребёнка»
5.Программа ЮНЕСКО «Образование для всех»
6.Трофимова Н.М. и др. Основы специальной педагогики и психологии. СПб. 2007
7.Инклюзив таълимнинг муаммолари ва истиқболлари. Арифходжаев Ғ.С., Музаффарова Х.Н., Алимова К.Г.
8.Организация инклюзивного образования в Узбекистан Л.Р Муминова

«ФОРМИРОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ И КРЕАТИВНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.»

Абдумуминова Озода Анваровна,
преподаватель Гулистанского Государственного университета кафедры « Методики преподавания дошкольного образования»

Аннотация: В данной работе рассматривается аспект понятия «креативная компетентность педагога начальных классов, понятие педагогических способностей, условия формирования педагогических способностей.

Abstract: This paper discusses the aspect of the concept of “creative competence of a primary school teacher, the concept of pedagogical abilities, the conditions for the formation of pedagogical abilities.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная, деятельность, творческий, способность, креативность, креативная, компетентность, педагог, начальные классы, педагогический такт, мастрсво.

Преобразования, происходящие в течение нескольких последних десятилетий в Узбекистане , не могли не коснуться и образования.

В настоящее время одним из важных направлений формирования профессиональных компетенций учителей начальных классов является повышение готовности к внедрению государственных образовательных стандартов. Именно педагоги должны обеспечить решение такой важной задачей образовательного учреждения при введении и совершенствование педагогического процесса и повышение развивающего эффекта образовательной работы.

Компетенция – результат образования, выражающийся в готовности человека к решению определённых задач профессиональной и в непрофессиональной деятельности на основе использования им внутренних и внешних ресурсов.

Компетентностный подход к профессиональной подготовке будущего учителя ориентирован на формирование и развитие у студента-педагога творческой готовности и соответствующей дидактической подготовленности, отражает современное представление о нормах и ценностях профессиональной деятельности учителя. Однако желание идти по пути творчества в собственной педагогической деятельности наталкиваются на отсутствие опыта творческой педагогической работы.

Сегодня в современной школе нет более важной проблемы , чем проблема профессионального становления начинающих преподавателей . Кто поможет молодым преподавателям в её решении? Казалось бы, нет ничего проще, как обратиться за помощью к педагогической науке и воспользоваться ее апробированными на практике выводами и рекомендациями

Но на какие выводы и рекомендации современной педагогики могут рассчитывать молодые преподаватели, начинающие самостоятельное восхождение на неприступные педагогические вершины?

Начинающим преподавателям как воздух необходимы практичные Технологии их профессионального становления и поступательного развития в направлении постижения высот педагогического мастерства. Вместо этого современная педагогика предлагает им

Эверести научненной литературы с описанием того, каким должен быть идеальный педагог и идеальный процесс обучения. Авторы этих книг искренне верят, что самую сложную часть работы они успешно выполнили. А остальное должны сделать молодые преподаватели самостоятельно. В результате такой научно-методической поддержки каждая из сторон остается при своих интересах на противоположных полюсах педагогического глобуса. Почему на протяжении многих десятилетий в решении данной проблемы не происходит желаемых изменений?

Вот несколько авторитетных мнений по этому поводу.

Подласый И.П. : Педагогическая теория- это абстракция. А ее практическое воплощение- всегда высокое искусство. Выводы педагогики отличаются большой вероятностью и неопределенностью. Во многих случаях она лишь устанавливает норму, но не обеспечивает достижение этой нормы научной поддержкой.

Сластенин В.А. и др.: « ... Наша педагогическая наука пока еще серьезно отстает от жизни, слабо откликается на происходящие в обществе перемены, не проявляет социальной зоркости и смелости в анализе противоречий и разработке путей решения назревших проблем»

Розанов В. В.: «Имея ряд дидактик, ряд методик, педагогику как теорию некоторого ремесла ли, искусства ли, мы не имеем»

Не это ли является ландшафтом наших хронических спотыканий, просчетов и педагогических миражей в деле профессионального становления начинающих преподавателей. Причины же наших педагогических бед находятся в иной плоскости.

Одной из задач педагогического образования, ориентированного на формирование и развитие профессиональных компетенций будущего учителя, становится пересмотр профессионального мировоззрения и приобретение нового образовательного опыта, творческого поведения, развития творчески значимых личностных качеств. Решению этой задачи будет разработка такой образовательной программы, которая способствовала бы созданию творчески развивающего образовательного пространства, насыщенного инновационными идеями и технологиями, организованного так, чтобы содействовать творческому саморазвитию студента-педагога.

Характерной особенностью программы становится обогащение дидактической составляющей творчески развивающего образовательного пространства педагогическими ситуациями, в которых заложен алгоритм творческого преобразования опыта поведения и педагогической деятельности будущего учителя.

Другой особенностью программы формирования и развития профессионально-творческой компетенций педагога начального образования выступает «личностно-развивающий» подход (Л.М. Митина), основными компонентами которого являются:

-знания в области креативной психологии и педагогики;

-творческие умения;

-творческая готовность.

Оценка профессиональной деятельности учителя начальной школы неоднозначна, к примеру, она может быть оценена с позиции различных подходов:

Педагог – современный специалист в области образования. При взгляде с такой точки зрения личность учителя включает в себя две составляющие – компетентность. Педагог начальной школы – учитель и воспитатель детей младшего школьного возраста. Педагог – носитель профессиональной педагогической культуры как интегративного личностного профессионально значимого образования, включающего пять компонентов, представленных в таблице

Компоненты педагогической культуры	Характеристика деятельности педагога
Коммуникативный компонент	Открытость для общения и сотрудничества с учащимися на уроке и во внеурочное время
Конструктивный компонент	Организация деятельности школьников и собственной профессиональной деятельности
Перцептивный компонент	Умение понимать эмоциональное состояние и мотивы поведения воспитанника, способность к сопереживанию (эмпатия)
Инновационный компонент	Потребность в инновационной деятельности, в обновлении профессионального опыта, педагогический

	поиск
Рефлексивный компонент	Осознание своей профессиональной деятельности как главной сферы своего личностного самоопределения, самооценка своего профессионального развития

Проанализировав качество реализации функции управления учебно-воспитательным процессом будущими учителями начальных классов, можно прийти к заключению, что одни успешно справляются с этой функцией и многие из них переходят на режим самоуправления (самоконтроля) Другие же испытывают значительные затруднения:

- в комбинировании педагогических задач и подборе соответствующих им актуальных образовательных, воспитательных и развивающих методик и технологий, управления этими процессами;

- в попытке преодолеть постоянно ощущаемый дефицит личного времени;

- в осмыслении цели своей профессиональной деятельности, ее соответствия личным потребностям и интересам;

- в освоении способов саморегуляции психических состояний в течение рабочего дня, после него, способов регуляции психических состояний учащихся;

- в самостоятельном и своевременном принятии решении (в выборе целеориентированных и однозначных, ситуативных или перспективных приоритетов) и т.д.

Необходимо отметить, что управленческая функция учителя настолько важна в осознании ее самим педагогом (чего, повторяем, пока нет в реальности на достаточном уровне), что без этого утрачивает смысл приоритетная цель его профессиональной деятельности – организация жизнедеятельности ученического коллектива, организация учебной деятельности каждого ребёнка.

Сдерживание одних мотивов деятельности и активизация других (нацеливание на преодоление противоречий и затруднений) есть момент управления волей воспитанника, его эмоциональным состоянием. При этом сам педагог находится в ситуации постоянного стресса (огромного множества волевых усилий), а потому он должен уметь своевременно его снимать и у себя, и у детей (управлять состояниями мышечной системы организма).

Способность к самоуправлению, например, психическими состояниями и поведением, позволяющая оптимально действовать в сложных педагогических ситуациях (несложные ситуации в меньшей мере нуждаются в управлении), в психологии называют способностью педагога к саморегуляции .

Учитель, работающий с коллективом учащихся, должен хорошо представлять себе формирующую роль семьи и зависимость этой роли от ценностных ориентации ее членов. Владение такой информацией позволяет предвидеть, как отношения в семье могут повлиять на личностное развитие ребенка, его характер, поведенческие реакции. Взаимодействие учителя с родителями оказывает серьёзное влияние на младшего школьника в период адаптации. Так же взаимодействие обусловлено социальными требованиями общества, которые всё больше требуют полноценного сотрудничества учителя с семьёй.

Для формирования сотрудничества между взрослыми и детьми важно представлять коллектив как единое целое, как большую семью, которая сплачивается и интересно живет, если организована совместная деятельность педагогов, родителей, детей.

Психолого-педагогическая, нормативно-правовая и рефлексивная компетенции являются общепрофессиональными, т.е. необходимыми для всех педагогов.

Предметная и методическая компетенции относятся к разряду специальных компетенций, именно они обеспечивают выполнение специфических профессиональных обязанностей, характерных для учителя начальных классов и позволяющих отличить его от других педагогов.

Перечисленные компетенции тесно взаимосвязаны, образуя сложную структуру, а их содержание представляет собой требования к профессиональной деятельности учителя начальной школы.

Таблица - Основные профессиональные педагогические компетенции будущего учителя начальных классов

Компетенции	Характеристика компетенций
Личностные	- активность в защите интересов учащихся; - приверженность профессии; - способность самостоятельно принимать решения; - ориентация на целеполагание и целедостижение; - психическая уравновешенность; - гуманность; - разносторонность личности; - педагогическая рефлексия; - педагогическая культура
Психолого-педагогические	- знания: методологические, теоретические, методические, технологические; - умения: информационные, организаторские, коммуникативные, педагогической техники, прикладные; - предметные компетенции
Предметно-творческие	- самостоятельное осмысление и творческий подход в решении педагогических задач; - создание ситуаций, способствующих мотивации обучающихся; - побуждение учащихся к творчеству; - использование нетрадиционных способов, методов и техник в обучении; - проведение опытно-экспериментальной работы; - исследовательская деятельность
Методические	- целеполагания и планирования педагогической деятельности; - самоконтроля; - саморегуляции морально-волевых и иных психических

	состояний; - эффективного управления собственным временем; - самостоятельного и своевременного принятия решений; - конструирования, проектирования и реализации эффективного учебно-воспитательного процесса; - приемами скрытого управления сознанием учащихся

Таким образом, профессионал как целостная личность должен обладать совокупностью значимых профессионально-педагогических качеств, которые позволяют ему наиболее эффективно реализовывать цели и задачи своей профессиональной деятельности.

Являясь практико-ориентированной, подготовка учителей начальных классов носит завершенный характер. Так, выпускник педагогического колледжа или вуза должен осуществлять свои профессиональные функции на уровне мастера.

Литература.

1. Закон «Об образовании » Республики Узбекистан.

2. Батышев А.С. Практическая педагогика для начинающего преподавателя.М.: Ассоциация <<Профессиональное образование>>, 2003.- 200 с.

3. Андреев, В. А. Педагогика : учебный курс для творческого саморазвития / В. А. Андреев. – М. : ИНФРА – М, 2007. – 608 с.

3. Борисенков В.П., Гукаленко О.В., А.Я.Данилюк. Поликультурное образовательное

4 . Подласый, И. П. Педагогика : учебник для вузов / И. П. Подласый. – 2-е изд. – М.: Юрайт, 2010. – 574 с.

5. Халиков, А. А. Формирование педагогических способностей будущего учителя начальных классов / А. А. Халиков, Р. М. Садыков. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016. – № 21 (125). – С. 949-951. – URL: https://moluch.ru/archive/125/34558/ (дата обращения: 22.10.2022).

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНКЛЮЗИИ В ОБРАЗОВАНИИ

Тургунова Нилуфар Абдусаломовна
преподаватель кафедры«Дошкольное образование»
Гулистанский Государственный Университет
nilush@inbox.ru

Аннотация: В статье представлен авторский взгляд на методологические основы инклюзии, в частности предпринята попытка анализа понятийного аппарата инклюзивной педагогики. Раскрываются узкий и широкий смыслы понимания терминов «инклюзия» и «инклюзивное образование». По уровням методологии инклюзивной педагогики охарактеризованы её компоненты, кратко показана сущность методологических составляющих.

Ключевые слова: инклюзия, инклюзивное образование, образовательная интеграция, методология, методологический подход, инклюзивная педагогика,

философский, общенаучный, частно но научный и технологический уровни методологии, социальная и биологическая модели инклюзии, приспособленное обучение.

Главная проблема современной инклюзивной педагогики, которая в России еще не достигла своего должного развития, – недостаточная разработка теоретической и методологической базы интегрированного и инклюзивного образования. Однако в нашей стране более 2 млн. детей относятся к категории детей с ограниченными возможностями (8% всей детской популяции). Дети с инвалидностью составляют около 700 тысяч человек. При этом наблюдается ежегодное увеличение численности данной категории детей Инклюзивное образование – это:

– Более гибкий подход к обучению, уникальный процесс доступного образования для каждого, в котором ликвидированы барьеры, связанные с непохожестью обучаемых, и созданы условия для самораскрытия потенциалов человека [1];при этом выигрывают все дети.

– Процесс совместного образования типичных и Других / нетипичных обучаемых, в котором реализуется методика индивидуального подхода, учитывающая интеллектуально-личностный потенциал, который развивается, переводится в созидательное русло и оценивается в позитивном плане.

– Такая специфическая форма организации процесса обучения, при которой ВСЕ дети, независимо от их физических, психических, интеллектуальных, культурно-этнических, языковых и иных особенностей, включены в общую систему образования и обучаются по месту жительства вместе со своими сверстниками без инвалидности в одних и тех же общеобразовательных школах, которые учитывают их особые образовательные потребности и оказывают своим ученикам необходимую специальную поддержку. Инклюзивное обучение детей с особенностями развития совместно с их сверстниками – это обучение разных детей в одном классе, а не в специально выделенной группе (классе) при общеобразовательной школе [2].Инклюзия является процессом увеличения степени участия каждого отдельного учащегося в академической и социальной жизни школы, а также процесс снижения степени изоляции учащихся во всех явлениях, протекающих внутри школы. Инклюзия призывает к реструктуризации культуры школы, ее правил и внутренних норм и практик для полного принятия всего многообразия учеников, с их личными особенностями и потребностями. Каждый ребенок имеет право получать образование в школе рядом со своим домом. Инклюзия подразумевает наличие тесных, близких, основанных на дружбе отношений между школами и обществом. Таким образом, инклюзия – это процесс развития предельно доступного образования для каждого в доступных школах и образовательных учреждениях, формирование процессов обучения с постановкой адекватных целей всех учеников, процесс ликвидации различных барьеров для наибольшей поддержки каждого учащегося и максимального раскрытия его потенциала [3]. Инклюзия как своеобразная философия удовлетворяет потребности в образовании, раскрывает и развивает индивидуальные способности, поддерживает и придает уверенность, способствует хорошей адаптации, социализации, самореализации, приобретению опыта (коммуникативного, социального, психологического). Итог – гармонически развитая личность, не дистанцирующая себя от общества и не чувствующая отчуждения, способная к самостоятельной и полноправной жизни в обществе [1].

«Узкий» смысл инклюзии (инклюзивного образования):

– Инклюзивное образование (Inclusif– включающий в себя, Include– заключаю, включаю, вовлекаю) – один из процессов трансформации образования, основанный на понимании, что инвалиды в современном обществе могут (и должны) быть вовлечены в социум. Данная трансформация ориентирована на формирование условий доступности образования для всех, в том числе обеспечивает доступ к образованию для детей с особыми образовательными потребностями. [5]. Это не просто модное веяние нашего времени, а естественный этап в развитии мировой системы образования вообще – и подходов к образованию особенных детей, обладающих специальными образовательными потребностями в силу ограниченных возможностей своего здоровья (ОВЗ)[7]. Это одно из основных направлений реформы и трансформации системы специального образования во многих странах мира, цель которой – реализация права на образование без дискриминации. [2]. – Инклюзия (от inclusion – включение) – процесс реального включения людей с инвалидностью в активную общественную жизнь. Инклюзия предполагает разработку и применение конкретных решений, которые позволят каждому человеку равноправно участвовать в общественной жизни [8]. Сегодня в науке сосуществуют понятия, близкие по смыслу понятию «инклюзия» (инклюзивное обучение). Это – понятия «интеграция», «приспособленное обучение». Что же, собственно, предполагают собой понятия интеграции и приспособленного обучения? По мнению норвежского педагога Г. Иттерстад [9], принцип инклюзии детей с ОВЗ можно считать продолжением школьной реформы 1970–80-х гг., нацеленной на интеграцию. Понятие интеграции привязывается к конкретному индивиду или группе индивидов с особыми потребностями, которые и должны приспосабливаться к сложившейся системе. [10]. Самые разные источники утверждают, что инклюзия – это скорее идеологическое понятие, поэтому оно в большей степени отражает определенную позицию по данному вопросу, нежели описывает практику ее внедрения [10]. В условиях определения стратегии и тактики решения обозначенной проблемы – недостаточной разработки теоретико-методологической базы инклюзивного образования – задача всех заинтересованных субъектов общества сегодня заключается в интегрировании усилий в «горячих точках» развития инклюзивной педагогики, специальной психологии и других сопровождающих наук, а также соответствующей образовательной практики.

Список литературы:

1. Педагогика и психология инклюзивного образования [Текст]: учеб. пособие / Д.З. Ахметова, З.Г. Нигматов, Т.А. Челнокова, Г.В. Юсупова и др. – Казань: Изд-во «Познание» Института экономики, управления и права, 2013. – 256 с.

2. Что такое инклюзия в образовании [Электронный ресурс] / URL: http://perspektiva-inva.ru/inclusive-edu/law/vw-371/http://perspektiva-inva.ru/inclusive-edu/law/vw-371/ .

3. Emanuelson I. Integrering og konsek-vensar av integreringsideologien. I: Haug P. (red.) Spesialpedagogiske utfordringar. Universi-etsforl-aget, Oslo, 1995.

4. Пургина, Е. И. Философские основы инклюзивного образования в контексте специального федерального государственного образовательного стандарта для детей с ограниченными возможностями здоровья [Текст] / Е.И. Пургина // Педагогическое образование в России. – 2014. – № 2. – С. 152–156

TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA MASOFAVIY TA’LIMNING O‘RNI

Umarova Gulshod Abdujabbarovna
GulDU, Pedagogika fakulteti katta o‘qituvchi
g.umarova.gdu@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ta’lim jarayonida talabalarnining bilim va malakalarini shakllantirish uchun masofadan o‘qitish tizimidan foydalanish, oliy ta‘lim muassasalarida masofaviy ta‘limni oshirish yo‘llari, kompyuterli o‘qitish dasturlarining afzalliklari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Masofaviy ta’lim, telekommunikatsiya, ta‘lim sifati, axborot texnologiyalari, elektron darslik, standart, zamonaviy pedagogik texnologiyalar.

Abstract: The article describes the use of distance learning to form the knowledge and skills of students in the educational process, ways to improve distance learning in higher education, the advantages of computer-based learning programs.

Keywords: Distance education, telecommunications, quality of education, information technology, e-textbook, standard, modern pedagogical technologies.

Аннотация: В статье описаны возможности использования дистанционного обучения для формирования у студентов знаний и умений в учебном процессе, способы совершенствования дистанционного обучения в высшей школе, преимущества компьютерных программ обучения.

Ключевые слова: дистанционное образование, телекоммуникации, качество образования, информационные технологии, электронный учебник, стандарт, современные педагогические технологии.

Har tomonlama sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalashda maktabgacha ta’lim tizimi muhim bosqich hisoblanadi. Bugungi kunda ushbu tizimni takomillashtirish bo‘yicha tub islohotlar amalga oshirilmoqda.

Prezidentimizning 2017 yil 30 sentyabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni hamda “O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarorini amalga oshirishga oid Davlat dasturi asosida chuqur o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, maktabgacha ta’lim tizimini tartibga soluvchi qator nizomlar tasdiqlandi, “O‘zbekiston Respublikasida ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari”, takomillashgan “Ilk qadam” maktabgacha Davlat o‘quv dasturi amaliyotga joriy etildi.

Yosh avlodning kelajakda qanday inson bo‘lib voyaga yetishi bugun maktabgacha ta’lim muassasasalarida berilayotgan ta’lim-tarbiya sifatiga bog‘liq. Bu esa ota-ona bilan bir qatorda tarbiyachilardan ham ulkan mas’uliyat talab etadi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, hayotimizning barcha jabhalarida bo‘lganidek, ta’lim tizimida ham juda katta islohotlar amalga oshirildi, ayniqsa, ta’lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalarini olib kirish, ta’limni kompyuterlashtirish muammolarini hal qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Hozirgi paytda ta’limga axborot kommunikatsion texnologiyalarini jadal tatbiq etish, ta’lim jarayonini kompyuterlashtirish

yetakchi pedagogik-uslubiy g‘oyaga aylangan. Oliy ta’lim tizimida ijodkorlik va tashabbuskorlik qobiliyatiga ega bo‘lgan, yuksak malakali, yangi texnika va texnologiyalarga tez moslanishga layoqatli, kelajakda kasbiy va hayotiy muammolarni mustaqil hal qila oladigan kadrlarni tayyorlashda ta’lim jarayonida fanlar bo‘yicha zamonaviy o‘qitish metodlarini yaratish va ular bilan fan manbalarini ta’minlash muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda butun dunyoda ta‘lim sifatini oshirishga qaratilgan ishlar tobora jadallashib bormoqda. Negaki, jamiyat rivoji va istiqboli ko‘p jihatdan kadrlarga bog‘liq ekan, albatta bunda ta‘lim asosiy rol o‘ynashini e‘tiborga olish lozimligini anglashga intilish tendensiyasi kuchaydi. Shu jihatdan olib qaralganda ta’lim sifati va natijadorligiga erishish muhim hisoblanadi. Mamlakatimizda so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlarning mohiyatini anglash uchun aynan shu nuqtai nazardan yondashgan holda kognitiv tahlil etish maqsadga muvofiq.

Hozirgi kunda jamiyatni rivojlanishining zamonaviy bosqichi fan, texnika va texnologiyani rivojlanishining innovatsion modellariga o‘tish bilan xarakterlanadi. Bunda esa kompyuter, axborot va telekommunikatsion texnologiyalar katta mavqyega va ahamiyatga ega bo‘ladi. Bunday sharoitda ta’lim jarayonini kompyuterlashtirish va axborotlashtirish, unda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish muammosi muhim va dolzarb masalalardan biri bo‘lib hisoblanadi.

Haqiqatan ham, bugungi kunda har tomonlama rivojlanayotgan jamiyat taraqqiyotini axborot texnologiyalarisiz tasavvur etish qiyin. Axborot texnologiyalari kun sayin jadal sur’atlarda rivojlanib borayotganligi sababli ham ulardan ijtimoiy hayotning barcha sohasida foydalanish davrimizning bugungi kun masalasi bo‘lib bormoqda. Ta’lim muassasalarida ham yetuk kadrlar tayyorlashdek ma’sulyatli vazifalarini amalga oshirishda axborot texnologiyalardan keng va samarali foydalanish zaruriyati paydo bo‘lmoqda. Bunga esa esa ta’lim muassasalarining barcha bo‘limlarini texnik jihatdan ta’minlash, Internet tarmog‘idan foydalanish imkoniyatlarini to‘la yaratib berish orqaligini samarali natijaga erishish mumkin.

O‘quv jarayonida o‘qitish texnologiyalaridan masofadan o‘qitish tizimidvan foydalanish muhim ahamiyatga ega bo‘lmoqda. Internet tarmog‘idan masofali ta’limni amaliyotga tatbiq etishda foydalanish bir vaqtning o‘zida an’anaviy hamda masofali ta’lim muhitini yaratadi, bu esa o‘z o‘rnida an’anaviy ta’lim tizimini sifatini oshiradi, chunki u ta’lim tizimida o‘zining raqobatbardoshligini ta’minlashga intiladi va ta’limning umumiy darajasini oshiradi.

Ma‘lumki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yilning 8 oktabrida “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmonida belgilangan ustuvor vazifalarning mohiyatini tahlil etadigan bo‘lsak, bunda O‘zbekiston Respublikasida oliy ta‘limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma‘naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta‘limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta‘lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish asosiy maqsad sifatida belgilanganligini inobat olish lozim.

Hozirda dunyo shunchalik tez rivojlanmoqdaki, bugungi yangilik ertaga eskirib qolyapti. Shuning uchun, ma'lumotlarni o‘z vaqtida olish maqsadida, odamzot informatsion texnologiyalarni yaratdi. Kompyuter – bu oddiy va qulay tarzda ma'lumotlarga yetishish vositasidir. Ma'lumotlar bilan ishlayotgan shaxs, ma'lumotlarning qayerda joylashishidan qat'iy nazar, xoh u shaharda, xoh jahonning boshqa nuqtasi bo‘lsin, uni olish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak . Hozirda shu va shunga o‘xshash boshqa muammolar komputerlar yordamida bartaraf

qilinmoqda. Komputerlar inson hayotining barcha jabhalariga jadallik bilan kirib boryapti va jahonda ularning soni va qo‘llanilish doirasi kengaygandan kengaymoqda. Bu esa kompyuterlarning kundan-kunga yanada rivojlanishini ta'minlayapti. Bularning hammasi ta'lim tizimiga ham o‘z ta'sirini ko‘rsatadi. Hozirda puxta bilimga ega bo‘lish uchun informatsion texnologiyalarni ham o‘zgartirish zaruriyati tug‘ilmoqda, chunki ta'lim tizimi har doim zamon talablariga mos kelishi kerak. Hozirgi zamon talabi esa yangi o‘quv muhiti, ya'ni yangi informatsion texnologiyalar yordamida ixtiyoriy joyda turib bilim olish, ixtiyoriy o‘quv yurtlari bilan aloqa qilish va jahonning ixtiyoriy nuqtasidagi ma'lumotlarni olishdir. Bunda bizga internet tizimi yordam berishi mumkin . Mamlakatimiz ta’lim tizimida sezilarli o‘zgarishlar ro‘y berayotganligi kun sayin yaqqol ko‘rinib bormoqda.

Hozirgi kunda tayyorlanayotgan mutaxassislarning axborot hamda kommunikatsiya tarmoqlari bo‘yicha ma’lumotlari shu fanlarda o‘qitilayotgan an’anaviy bo‘limlar bilan chegaralanib qolmasligi zarur. Hozirgi zamon ziyoli kishisidan o‘quv multimedia ilovalarini hayotga keng tatbiq etish bo‘yicha zarur bilimlarga ega bo‘lishi, birinchi galda esa multimedia vositalari va ularning imkoniyatlari haqida bilimlarga ega bo‘lishi va ulardan hayotda amaliy foydalanish hamda hal qilinayotgan masalaning zarur yechimni ola bilishni talab etiladi. Bugungi kunda o‘quv multimedia ilovalariga bo‘lgan qiziqish keskin ortib bormoqda. Kompyuter texnikasining oxirgi paytlarda rivojlanib borishi ularning o‘quv multimedia ilovalarini amalda tatbig‘iga keng istiqbol yaratdi.

Hozirgi kunda multimediya vositalaridan foydalangan masofaviy ta’limni tashkil qilish, o‘rganuvchilarning mustaqil fikrlashlari va bilim olishlari sifatini yaxshilaydi. Rivojlangan davlatlarda ta’lim tizimining rivojlanib borishi tahlilidan shuni ko‘rish mumkinki, zamonaviy axborot va telekommunikatsion texnologiyalarning rivojlanib borishi bilan bir qatorda masofaviy o‘qitish modeli ham shakllanib bormoqda.

Masofadan o‘qitish – bu o‘qitishning progressiv metodlari va texnologiyalari bo‘lib, yangi o‘quv metodologiyasiga va kolekeyutar, telekommunikasiya bu asosida asoslangan bo‘lib, o‘qitishning barcha formalari sifatli uzluksizligi va samaradorligini oshirish uchun xizmat qiladi.

Masofaviy ta’lim – o‘qitishning yangi shakli bo‘lib, u o‘qitishning ishlab chiqarishdan ajralgan va ajralmagan holdagi ko‘rinishlaridan farq qiladi. U ta’limning yangi shakllari, metodlari, vositalari, tashkil etilishi, pedagog va talaba o‘rtasidagi hamda talabalarning o‘zaro muloqoti shakllarini nazarda tutadi. Shuningdek, bunday ta’limning o‘ziga xos turli shakllari, ijtimoiy buyurtma bilan asoslangan o‘z maqsadiga, tanlangan ta’lim muassasasining o‘quv dasturlarida belgilangan mazmun hamda o‘qitish metodlarining tashkiliy shakli va maxsus vositalariga ega bo‘ladi

Masofaviy ta’lim kompyuter kommunikasiyasi orqali tashkil etilganda yuqoridagi talablar asosida o‘qitishning ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi tashkil etuvchisi, ularda qo‘llaniladigan texnologik jarayonlar bilan jihozlangan kompyuter kommunikasiyasi, kompakt disklar, shuningdek keys texnologiyasi kabi vositalarga asoslangan bo‘ladi.

Ta’lim muammolari bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar masofaviy ta’limni XXI asrdagi ta’limning asosiy shakllaridan biri deb hisoblamoqdalar. Shuning uchun masofaviy ta’lim hozirgi paytda yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash hamda insonlarning bilim olishga nisbatan ehtiyojlarini qondirishning samarali tizimiga aylanib bormoqda.

Masofaviy o‘qitishning asosiy shakllaridan biri axborot texnologiyalaridan foydalanish bo‘lib, u dasturlangan ta’lim g‘oyasini rivojlantiradi, ta’lim texnologik variantarining hali

o‘rganilmagan yangi qirralarini ochadi. Axborot texnologiyalari – bu o‘quvchiga axborotni tayyorlash va uzatish jarayoni bo‘lib, uning vositasi kompyuter hisoblanadi.

Axborot texnologiyalarini ta‘lim jarayoniga joriy etish bo‘yicha jamiyatimizning tez sur‘atlar bilan o‘sib boruvchi ehtiyojlarini e‘tiborga olgan holda oliy o‘quv yurtlarida auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarda elektron qo‘llanmalar, virtual stendlar, masofaviy o‘qitish hamda internet imkoniyatlaridan foydalanishning nazariy, amaliy, metodik jihatdan takomillashtirish muammolari dolzarbdir.

Oliy ta‘lim muassasalarida bugungi kunda kompyuterli o‘qitish dasturlarining bir turi hisoblanadigan elektron darsliklarga nisbatan qiziqish katta. Xususan, elektron darslik – oddiy raqamlar va matnlar bilan ifodalangan darsliklardan farqli ravishda, fanga tegishli mavzularni dinamik ravishda, kishining diqqatini jalb etuvchi turli ranglardan, multimedia, ya’ni audio va video animatsiyalaridan o‘rinli foydalanib, tavsiya etuvchi darslik hisoblanadi.

Elektron darslik pedagogik texnologiyalarning ichida alohida o‘rin egallagan bo‘lib, uning an‘anaviy darsliklarga nisbatan bir qator afzalliklari mavjud: qisqa vaqtda ko‘p ma‘lumot berish, talabalarning o‘zlashtirish samaradorligi yuqori bo‘lishini ta’minlaydi. Elektron darslikda talaba bir vaqtning o‘zida ham eshitadi, ham ko‘radi. Ma‘lum bo‘lishicha, “Pedagog, psixologlarning fikrlariga ko‘ra, inson eshitganda 5-10% ni eslab qolsa, ko‘rish orqali 10-15%i ni eslab qolar ekan. Agar bir vaqtning o‘zida ham eshitib, ham ko‘rsa, amalda bajarishda 50%dan ortiq ma‘lumotni eslab qolar ekan”. Elektron darslik aynan mana shu imkoniyatni yaratib beradi.

Masofaviy ta’lim – bu istalgan joydan turib, qaysi vaqt bo‘lishidan qat’iy nazar, shaxsiy re’ja asosida o‘qish hamda bilim olish jarayonidir. Masofaviy ta’limning asosiy maqsadi - tinglovchilarning qayerda yashashidan qat’iy nazar, jahondagi ixtiyoriy ta’lim muassasasida o‘qish imkoniyatini yaratish, ta’lim muassasalaridagi professor – o‘qituvchilarning salohiyatlaridan foydalangan holda, ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning uzluksiz ta’lim olishlarini ta’minlash va ta’limning turli shakllarini bir – biriga yaqinlashtirishdan iborat . Hammamizga ma’lumki hozirgi kunda butun dunyoda masofaviy ta’lim bo‘yicha tahsil olayotgan talabalar soni ko`payib bormoqda.

Turli ta’lim shakllari qatori ayniqsa, masofadan o‘qitish keng qo‘llanilayotganligi ham quvonchli hol. Ushbu uslubning ko‘plab afzallik tomonlari borligi ko‘pchilikka ayon. Barcha oliy o‘quv yurtlarida masofadan o‘qitish texnika va texnologiyasini amalga oshirish borasida qator ishlar olib borilmoqda. Axborot texnologiyalarini rivojlanishi masofadan o‘qitishni tashkil etishda yangicha yondashuvni taqozo etadi. Masofadan o‘qitishni tashkil etishni hozirgi zamon modellarining asosida kommunikatsiya va tarmoq texnologiyalari yotadi. Ushbu texnologiyalar axborotdan foydalanuvchilarga keng qamrovli yo‘l ochib berish bilan birga ularni muhofaza etish muammosini keltirib chiqaradi.

Hozirgi vaqtda respublikamizda yosh avlodni tarbiyalash, o‘qitish, bilim berish, zamonaviy axborot texnologiyalarga yaqindan yondashish hamda yangi texnika va texnologiyalar bilan ishlashni o‘rgatish maqsadida juda ko‘p ijobiy ishlar amalga oshirilib bormoqda . Ularning asosiysi, masofadan o‘qitish texnika va texnologiyasidir.Hozirgi axborot texnologiyalar jadal rivojlanib borayotgan davrda masofaviy o‘qitish katta ahamiyat kasb etmoqda. Chunki ta’limning bu turi shu paytgacha mavjud bo‘lgan ta’lim turlaridan o‘zining ayrim ijodiy tamonlari bilan ajralib turadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, oliy ta‘lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan holda qo‘llash

natijasida bo‘lajak mutaxassis kadrlarning kasbiy tayyorgarlik sifatini yaxshilashga xizmat qiladi, o‘quv mashg‘ulotlarining samaradorligi va pedagoglar mehnatining foydali ish koeffitsientini oshiradi, ta‘lim jarayonini axborotlashtirish shaxsning intellektual va ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi, jamiyatning har bir a‘zosini o‘z malakasini oshirish va faoliyat sohasini o‘zgartira olishi, tezkor ta‘lim uchun shart-sharoit yaratish, masofaviy ta‘lim samarasini oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Avliyoqulov X.N, Musayeva M. Pedagogik texnologiya. Darslik –Tafakkur-bo‘stoni T.: 2012. 79-b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. (Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 06/19/5847/3887-son) www.lex.uz

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TARBIYALASHDA TABIAT BILAN TANISHTIRISH FANINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Z.O‘. MAMIROVA
GulDU Maktabgacha ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning tabiatga bo‘lgan mehrini oshirish, ularni tabiatni asrab avaylash bo‘yicha ko‘nikmalarini rivojlantirishda Tabiat bilan tanishtirish fanining o‘rni va ahamiyati bo‘yicha fikrlar keltirilgan. Qolaversa davlatimizning tabiatni asrab avaylash bo‘yicha olib borgan islohotlari, tabiatni asrab avaylashni maktabgacha yoshdagi bolalardan boshlashligi lozimligi borasida amaliy ishlar qilinganligi haqida bayon qilingan.

Respublikamizda maktabgacha ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasida “maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, maktabgacha ta’lim tizimiga innovatsiyalarni, ilg‘or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish” kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun maktabgacha yoshdagi bolalarni davlat talablariga muvofiq tafakkurini o‘stirish, mustaqil fikrlashini shakllantirish bo‘yicha ta’lim berish dasturlari ishlab chiqildi.

Shuningdek 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan “Harakatlar strategiyasida ta’lim sifatini oshirish, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish” masalalari alohida o‘rin egallaydi. Harakatlar strategiyasidan ko‘zlangan asosiy maq sad - O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni ta’limga yanada kengroq jalb qilishdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrdagi “2017-2021 yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2707-son xamda 2017 yil 9 sentyabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3261-son, 2019 yil 8 maydagi “O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4312-son qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 2019

yil 13 maydagi “Maktabgacha ta’lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari ta’lim-tarbiyaning sifatini yanada yaxshilash vazifasini belgilab berdi. Qonunning asosiy maqsadi ta’lim sohasini isloh qilish, uny o‘tmishdan qolgan mafkuraviy, qarashlaridan to‘la xalos etish, rivojlangan mamlakatlar darajasida, yuksak ma’naviy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlashning milliy tizimini yaratishdir.

Bu qonunni amalga oshirishda ta’lim tizimining birinchi bosh bo‘g‘ini hisoblangan maktabgacha tarbiya muassasalari, xususan, maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish. tabiatini muhofaza qilish, ekologik ta’lim-tarbiya berishning ahamiyati kattadir. Yosh avlodni etuk mutaxassislar, aqlan, ruhan kamol topgan, o‘z vatanini sevuvchi, uni e’zozlovchi inson qilib tarbiyalashda ushbu sohaning urni beqiyos. Bola shaxsining mukammal shakllanipshda tabiat, unda bo‘ladigan voqea-hodisalar, tabiat qonuniyatlari muhim rol oynaydi. Bolalar mana shular bilan tanishar ekanlar ham aqlan, ham axloqan, ham jismonan, ham ilmiy dunyo qarashlari mujassamlashib, shakllanib boradi va ular tabiatini asrash, extiyot qilish va muhofaza qilish ruhida tarbiyalanadilar.

Hozirgi kunda eng dolzarb muammolardan biri ekologik muammodir. Shu sababdan ham bolalar bog‘chalarida ham ekologik ta’lim-tarbiya berishga alohida e’tibor berilmoqda. Tabiat bilan tanishtirish metodika fanida talabalarga ekologik ta’lim-tarbiya berish usullari, «Qizil kitob» haqida qisqacha ma’lumot va «Qizil kitob»ga kiritilgan, noyob o‘simlik va hayvonot olami haqida ham bilim berishga katta o‘rin berilgan.

Shunindek, talabalar bolalar bog‘chasidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish sohasidagi yangi tajribalarni ham o‘rganib olishlari zarur Buni ular o‘sha boqchalarda amaliyotda bo‘lgan davrlarida o‘rganadilar. Bolalarni tabiat qonun-qoidalari bilan tanishtirishning ahamiyati shundaki, ularning to‘g‘ri o‘sib ulg‘ayishiga, tabiatda bo‘ladigan voqea-hodisalarni ilmiy asosda tushunishga olib keladi. Bu bolaning shakllanishida, tabiatga, ona-Vatanga, tabiat boyliklariga bo‘lgan mehr-muhabbatni oshiradi. Darhaqiqat, tabiatni muhofaza qilish ayrim kishilarning ishi deb qaralmasdan barchamizning ishimiz ekanligi zedan chiqarmasligimiz kerak. Bog‘cha yog‘adagi bolalarning xar tomonlama kamol topishida tabiat bilan tanishtirishning o‘ziga xos tarbiyaviy xususiyatlari bor. Bu jarayon turli vositalar, metodlar orqali amalga oshiriladi.

Tabiat rang-barang. Uning imkoniyatlari ham cheksiz. Biz. tarbiyachilar, ana shu rang-baranglikni, imkoniyatlarni ko‘ra bilishimiz, ulardan tarbiya jarayonida oqilona foydalanishimiz kerak. Biz nima uchun bolalarni har tomonlama kamol toptirish kerak deymiz? Chunki inson organizmining imkoniyatlari beqiyosdir. Bu imkoniyatlar ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarda ko‘proq foizini tashkil etadi. Faqat biz tarbiyachi-murabbiylar uni vaqtida parvarish qilsak. uning o‘sib voyaga etishi uchun sharoit yaratsak. u, albatta, kurtak yozib xosil beradi. Ma’lumki, har bir odam shaxsining o‘ziga xos xususiyatlari ya’ni ehtiyoji, temperament tinlari, xarakter xislatlari, iste’dodi, qobiliyatlari bo‘ladi. Bu xususiyatlarning rivojlanishi shakllanishi bevosita bola yashaydigan muhitga, tevarak-atrofga bog‘liq. Demak, bola psixologiyasi ham tabiat bilan chambarchas bog‘langan bo‘ladi va ular bir-birini to‘ldiradi, mustahkamlaydi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi boqcha sharoitida xilma-xil bo‘lib bunda bolalarning xususiyatlari, tabiat haqidagi tushunchasi hisobga olinib, elementar tushunchalardan tortib, bolalarga mos eng murakkab tabiat haqidagi tushunchalarni va tabiatda bo‘ladigan voqea-hodisalarni bilib olishga o‘rgatadi. Maktabgacha tarbiya muassasalarida bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasining ana shunday o‘ziga xos shakllari bilan chegaralanmasdan, mavjud o‘zgartirish, yangi ish shakllarini ishlab chikish, haet tajribalarini umumlashtirib har bir

tarbiyachi uzining yashaydigan muhiti, sharoitiga moe usullarni topib amalda qo‘llashlari kerak. Har bir tarbiyachi ijodiy izlanuvchan, kuzatuvchan, tabiatdan ilhom oladigan. hayotda dadil qadam tashlaydigan bo‘lmogi kerak Bugungi talaba - ertangi mutaxassis. Shunday ekan hozirgi talabalarga qoyilayotgan talab yanada kattadir. Chunki hayotimiz doimo rivojlanishda, fan-gexnika, ta’lim-tarbiya sohasida yangi-yangi kirralar ochilmoqda.

Tabiat boyliklari va ularning inson uchun ahamiyati. Inson o‘zining kundalik ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiat boyliklaridan foydalanishga majbur. Tabiat boyliklarini beshta asosiy guruhga ajratish mumkin: mineral, iqlimiy, suv, yer va biologik boyliklar. Aholining yashashi uchun rudali va noruda mineral bioliklar zarur. Ularsiz jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tasavvur etish qiyin. Rudali foydali qazilmalarga temir, mis, olmos, oltin, uran va boshqalar, noruda mineral boyliklarga oltingugurt, neft, gaz, fosforit va boshqalar kiradi. Insoniyatning rekreatsion resurslarga va, ayniqsa, qishloq xo‘jalik mahsulotlariga bo‘lgan talabini qondirish uchun iqlimiy boyliklarning ahamiyati beqiyos. Shuning uchun odamlar qadimdan tabiiy-iqlimiy sharoiti qulay bo‘lgan hududlarga joylashganlar.

Xo‘jalikda eng ko‘p foydalaniladigan tabiat boyligi suv hisoblanadi. «Suv bor joyda hayot bor», «suv tugagan joyda hayot tugaydi» degan xalq maqollari suvning bebaho mineral boylik ekanligidan dalolat beradi. Dehqonchilikni rivojlantirishda hosildor yer - tuproqlarning ahamiyati juda katta. Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini qondinshda tuproqning hosildorligini oshirish muhim tadbirlardan hisoblanadi.

Inson tabiatdan faqat zavqlanishni emas, balki uni yaxshi tushunishni ham o‘rganadi. Natijada, o‘zligini his qilib, tabiatdan unga inson bo‘lish imkonini bergan «narsa»ni, ya’ni insonga xos madaniyat hislarini topishga intiladi. Demak, insoniy tuyg‘ular tabiatga mehr bilan qarashdan oziq oladi. Tabiat insonda vatan tuyg‘usini uyg‘otadi, uni mehnat va jasoratga undaydi, juda ko‘p tuyg‘ularni kamol toptiradi hamda ko‘p narsalarni talab etadi. Madaniyatli, ma’naviy kamol topgan inson uchun o‘z Vatani tabiatini muhofaza qilish hayoti va faoliyatining uzviy qismiga aylanib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga quyiladigan Davlat talablari. Toshkent - 2008.
2. O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. Toshkent. 2022-yil. 102 b.
3. Maktabgacha ta’lim muassasalarida ekologik ta’lim tarbiya» bo‘yicha tuzilgan namunaviy dastur va o‘quv qo‘llanma. Tuzuvchi : N.Ravshanova . Ilm ziyo nashriyoti. Toshkent. 2006
4. G.E.Djanpeisova, M.A.Rasulxo‘jaeva. Tabiat bilan tanishtirish. /o‘quv qo‘llanma/.Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2020, 224 b.
5. «Великийе мислители и деятели культури Сентралной Азии» N.Remeyev, Z.Raximova Metodik qo‘llanma. Toshkent. 2008.
6. «Maktabgacha ta’lim tizimiga doir huquqiy-meyoriy hujjatlar to‘plami», 2009 - yil.
7. O. Hasanboyeva. H.Jabborova. Z.Nodirova. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi. – T.: Cho‘lpon NMIU. Qo‘llanma. 2006.
8. Sh.M.Kamolxo‘jayev. «Tabiatshunoslik asoslari». – T.: «Moliya». Qo‘llanma. 2002.

9. H.S.Yoldoshev. SH.M. Avazov. «Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish asoslari». – T.: «Mehnat» nashriyoti. Qo‘llanma. 2003 .

USING PRODUCTIVELY AN INDEPENDENT EDUCATION AND THE ELECTRONIC SOURCES IN IMPROVING THE COMPETENCE OF BIOLOGY TEACHERS

H.K.Karshibayev, D.Tagayeva
dilnoza.tagayeva88@gmail.com

Abstract: The article discusses the use of self-education elements and creation of e-resources while raising competence of secondary schools teachers of biology.

Keywords: biology, self-education, teacher, design of the educational process, independent work.

In order to provide the following the laws of the President of Uzbekistan Republic “About the ways of preparing the pedagogical staffs, retraining the public education staffs and improving the system of making better their qualification” PD-3289 number on September 26, 2017, “About foundation of Preschool education of Uzbekistan Republic” PD-3305 number on September 30, 2017 and to retrain the pedagogical staffs in preschool, primary and the educational organizations that are out of school and to improve the productivity of increasing their qualification “upgrading constantly the professional knowledge, aptitude and skill of pedagogical staffs, increasing the professional preparation in important degree to provide the education quality according to the modern demands, absorbing aptitudes of independently thinking, developing the pedagogical honor and competence” is showed as a main task in the law of the Cabinet of Ministers “about the ways of retraining the pedagogical staffs and organizing the improvement of their qualification” PD-1026 number on December 28, 2017.

Consequently, retraining the experts who meet the modern requirements, mature in every way, competitive and those who have the ability to the problem independently is considered the essential requirement. The independent education has very important role to prepare the staffs that have such kind of features because it is impossible to give all information during the lesson in the period the area of knowledge and information is developing fast. The aptitude of finding the correct solution according to identified problem and requirements and independent thinking that is crucial to select its optimal equivalent is formed and consolidate in the process of doing creative jobs independently. In the result of listener’s own working the belief rises, he/she has aptitudes for independent studying, receiving the information, analyzing, summarizing and concluding.

The research object and used methods

The research works were committed between 2017 and 2018 in Training center under Gulistan state university. The process of improving the biology teacher’s qualification was taken as a research object. Many listeners have difficulties working independently and using electronic education sources productively in this process, they do not have enough experience about it. During the research observation, talking, comparing the collected experience and information and comparing, scientific and methodological analysis and summarizing methods were used.

The results obtained and their analysis

Organizing purposeful lessons for pedagogical staff, retraining, revising study modules the course programs to improve experience from 2017-2018 school year is marked as a main task in the law with number 187 of the Cabinet of Ministers of Uzbekistan Republic "About affirmation of the state standards in general secondary and secondary special, vocational training education" which is accepted on April 10, 2017. The descriptions of knowing the biological objects, explaining, observing the process happening on them, conducting an experiment, concluding, a healthy lifestyle and ecological competence in the experience requirements for graduates of general secondary and secondary special, vocational training organizations in biology are given in this law.

The word competence come up with the word "compete" in Latin language and means "I am deserved" and indicates to know, to have information and experience in certain field. (UzNE 2005)

Russian scientists, E.Zeer, D. Zavodchikov, thought that "competence" was a collection of actions aimed to organize staff's personal activity productively. One of the famous researchers of this field, R. Meyers, decided "competence – not meeting the requirement of the expert according the certain criteria, but following and proofing it in producing". (Ivanov, 2007)

According to Russian scientist, M.M. Shalashova (2008) the expert's competence is their integrated personal feature and it is understood as an ability to solve the problems in the life and in the work with own knowledge, experience and skill.

I.A. Zimiya thinks (2004) competence is explained as personality characteristics for a certain person in modern pedagogical literature, while to competence is a collection of exact professional decriptions.

Usually the expert's competence is identified in producing according to the following features: (Parpiyev 2012)

*professional ability

*knowing well own field

*improving own experience constantly

*working on his own

*responsibility for his own decisions

The researcher of Tashkent state pedagogy university named Nizamiy, A.K.Rakhimov (2019) showed that there were opportunities to form the student's natural and scientific worldviews by developing 1) the competence of knowing the biological object, understanding and explain the events and process 2) the competence of observing the biological object, event, process and doing experiments 3) ecologic competence and healthy lifestyle .

Considering the opinions mentioned above, independent job assignments are very important to form competence of pedagogies of primary schools working as an expert, such as biology teacher. It is clear that the independent work of listener is inseparable part of education assignments that is marked in order to study certain subject in curriculum and it requires to be provided with stylistic and information sources. In other words, the independent work of listener is certain part of knowledge, aptitude and experience which is marked in certain subject of the curriculum and required to learn and it is an systematic activity which is done by the advice and recommendation of subject teacher.(Karshiboyev and others, 2011). The independent work in biology can be practical, written and creative according to the features of subject. Especially, it

can be better the importance of independent work assignments that's given by using problematic education technology is higher.

Independent job assignments plan

Weeks	The content of the independent work to be done
1-2 weeks	Forming the aptitudes of working independently on listener
3-4 weeks	Forming the aptitudes of using from modern ICT while learning independently
5-7 weeks	Forming and practicing the aptitudes of working independently which is crucial in improving own professionalism and studying new knowledge

While planning independent work assignments for listeners, in the first days of retraining the independent work assignments should be directed for working with study source which is suitable for learned themes, problem solving, committing certain problematic tasks, preparing for workshop, practical and laboratory sessions, collecting the materials from scientific magazines related to necessary topic, if it is directed to do homework from third weeks handing out the tasks based on modern information technology, teaching to analyze the work you have done and forming the aptitudes to defend personal opinions in it.

The listener has practical experiences for searching for necessary information, finding, saving and using by working with educational and methodical resources (study literatures, extra information resources, the collection of matter and exercises, the collection of problematic situations related to biology, special programs, collection of information and so on) that is located in special portals (Tojiyev, Karshiboyev, 2016).

In 5-7 weeks independent work assignments are required to be directed for complete forming the aptitudes to think independently in teachers, doing creatively the given tasks, making assignments which serve to find the most suitable solutions while doing the given task and has some alternative solutions. Especially, as it stated above there should be more assignments directed to the solutions of problematic tasks related to biology. This serves to form competence, meaning, this requires from teacher to work your own independently and creatively, to analyze and evaluate the taken information, to defend personal ideas, to discuss, to come to the certain solutions for the given problem and to select optimal variation.

Certain trends such as "from simplicity to complexity", "from generality to solving the real problem" should be followed while choosing the types and forms of the independent work. Becoming in different degree of listeners should be considered and it can be better that independent work assignments giving to them are made in 4 distinguished study degrees (noticing (knowing), reproductive, productive and creative). Also, being made special methodic recommendations for listeners to do independent work assignments and providing with it listeners completely are required. Otherwise, the productivity of the committed work may not be so high. Composing the independent work assignments by considering the difficulty degree in learning makes the listeners do these tasks according to their possibility. The productivity of the independent work is also related to the condition created in educational establishment.

However, following the requirements related to all subjects, providing with enough educational literature and sources according to the teaching subjects, creating a system which

controls constantly the quality of committed independent work by listeners, giving them handouts on time, developing technological maps and methodical instructions to do laboratory and practical activities according to biology, deciding to create enough conditions for listeners in educational establishment are required in this process (Karshiboyev, 2010). This requires from professors and teachers according to the subject belongs to them in biology chair of higher education system to produce modern electronic education resources based on special program for listeners. Especially, it demands to be electronic textbooks and study instructions, special recommendations, collection of exercise and issue, hypermants, means of media, methodical instructions, electronic test and tasks, electronic vocabulary and sources which help to provide independent learning related to biology in electronic educational resources of information source center in educational establishment. Moreover, it can be better professors and teachers working in higher education make as intellectual system of modern teaching in primary schools, collaborate with staffs and teachers in primary school in producing electronic information resources for secondary education system according to biology subjects, organize master lessons with special workshops and handouts for them in directions of chair, give methodical advices to them.

The literature list

1. The law of President of Uzbekistan Republic "About the measures of pedagogical staff training, retraining the public education staffs and developing more a system of improving their experience" PD number 3289 on September 26, 2017.
2. The law of President of Uzbekistan republic "About organizing the Ministry of preschool education" PD number 3305 on September 30, 2017.
3. The law of the Cabinet of Ministers of Uzbekistan Republic "About confirming state standart of general secondary and secondary special education, vocational training" number 187 on April 16, 2017.
4. The law of the Cabinet of Ministers of Uzbekistan Republic "About the measures of retraining the pedagogical staffs and improving their qualification" number 1026 on December 28, 2017.
5. Зеер Э., Заводчиков Д. Идентификация универсальных компетенций выпускников работодателим//Высшее образование в России, 2007. № 2.
6. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно - целавая основа компетентносного подхода в образовании.- М.: Исследовательский центр.2004.- 42 с.
7. Иванов Д. Компетентности и компетентностный подход в современном образовании. М., 2007.- 240 с.
8. Karshiboyev H.K. Organizing independent education process according to information communication technology/ Teaching and learning symposium /Independent learning in higher education in Uzbekistan: existing experience further developments. – Tashkent, 2010- P. 132-134
9. Karshiboyev H., Suvonov O., Karshiboyev J. Scientific-methodological bases of organizing independent education process. – Gulistan, 2011 – 60 p.
10. Parpiyev A. The role of independent education in forming graduate's competence of higher education // Independent education in higher and secondary special, vocational

education: problem and solutions // The materials of Second Republic scientific-practical meeting. – Gulistan, 2012. – P. 11-13

11. Rakhimov A.K. Improving the method of students' natural scientific worldview's development (As an example of teaching an "Evolutionary doctrine" course): A dissertation of doctor of pedagogical science. …auto-abstract – Tashkent, 2019. – 61 p.

12. Tojiyev M., Karshiboyev H.K. The role of electronic educational resources in training of skillful specialists // University newsletter, 2016. №3 – P. 57-60

13. Adad

14. Uzbekistan National Encyclopedia. 4-volume., 2005. – p.682

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHISINING IJODIY FAOLIYATI JARAYONIDA PEDAGOGIK IMPROVIZATSIYANING O‘RNI

Kasimova O.A.
Guliston davlat universiteti tayanch doktaranti
kasimova odina @gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogik improvizatsiya konpetensiyasi, ta’lim tizimidagi pedagogik improvizatsiyaning ahamiyati, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi faoliyatida improvizatsiyani amalga oshirish yo‘llari haqida so‘z borgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf, improvizatsiya, pedagogik improvizatsiya, improvizatsiya xarakteri, pedagogik muloqot, pedagogik ijodkorlik, ijodkorlik, improvizatsiya mezonlari.

Kirish.

Hozirgi zamon o‘qituvchisining asosiy fazilatlaridan biri o‘z kasbiga sadoqatliligi, g‘oyaviy e’tiqodliligi, o‘z kasbini sevishi, bu kasbga bo‘lgan cheksiz sadoqat o‘qituvchini boshqa kasb egalaridan ajratib turadi. Chunki, uzluksiz ta’lim tizimida ta’lim-tarbiya ishining yuqori saviyada olib borilishi, faqat o‘qituvchiga, uning kasbiy tayyorgarligiga bog‘liq. O‘qituvchi shaxsiga qo‘yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o‘zi o‘qitayotgan fanlarni chuqur bilishi zarur. Predmeti va uning nazariyasini chuqur bilishi, uni qiziqishini oshirib, o‘qituvchi obro‘sini ko‘taradi. O‘qituvchilar o‘quvchi bilimining bu bilimlarni bolalarga yetkaza olish imkoniyatlarini qadrlabgina qolmay, balki uni shu fanga bo‘lgan qiziqishini, uning fidoyligini ham taqdirlashadi. O‘qituvchining yuksak madaniyati, uning teran bilim doirasi ta’lim-tarbiya ishlarini muvaffaqiyatli kechishiga yordam beradi. Hozirgi zamon o‘qituvchisi milliy qadriyatlarni bilibgina qolmay, uni keng ota-onalar jamoatchiligi ichida, sinfda otashin targ‘ibotchisi bo‘lishi kerak. Pedagogik faoliyat o‘z mohiyatga ko‘ra ijodiy xarakterga ega. Ma’lumki, inson oldida biror muammo turgandagina, ijodkorlikka ehtiyoj tug‘iladi. O‘qituvchilik faoliyati ana shunday xususiyatga ega. Pedagogik ijodkorlikning asosiy mohiyati pedagogik faoliyatning maqsadi va tajribasidir. Pedagogik tajriba muammoli vaziyatlarga juda boydir. Ilg‘or pedagogik tajriba deganda, biz o‘qituvchining o‘z pedagogik vazifasiga ijodiy yondashishini, o‘quvchilarning ta’lim-tarbiyasida yangi, samarali yo‘l va vositalarni qidirib topishni tushunamiz.

Adabiyotlar tahlili

Faoliyatning o‘zgargan sharoitlari o‘quv jarayonining asosiy tarkibiy qismlariga muvofiq, pedagogik improvizatsiya muayyan darsning maqsadlarini, o‘quv materialining mazmunini, uslubiy qabul qilish va muloqotni maqsadga muvofiq ravishda aniqlashtirishga qaratilgan bo‘lishi mumkin.

V.N.Xarkinning fikricha, pedagogik improvizatsiya quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi (Xarkin, 1992):

- yaratish va bajarish jarayonlarining mos kelishi yoki ularning minimal bo‘shlig‘i;
- ularning bevositaligi;
- jamoat xarakteri;
- mantiqiylikning birligi, dastlabki tayanch tushunchasi.

L.Yu. Berixonovaning fikricha, pedagogik improvizatsiya tasodifiy hodisa emas, balki o‘qituvchining ijodiy o‘qitish faoliyatining tabiiy, ajralmas va juda muhim tarkibiy qismi bo‘lib, o‘ylab topilgan narsani optimallashtirishning samarali usuli va pedagogik rejaga muvofiq pedagogik rejani tezkor tuzatish vositasi sifatida ishlaydi. (Paltshev,2002)

Pedagogik faoliyatning improvizatsiyaviy tabiati o‘qituvchining muvaffaqiyatga erishish, kasbiy va shaxsiy o‘sish uchun axloqiy va psixologik ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi, bu ham martaba o‘sishi, ham mahorat va donolikning eng yuqori darajasiga ko‘tarilish bilan o‘lchanadi.

V.I. Zagvyazinskiy ta'kidlaganidek, improvizatsiya yo‘qdan paydo bo‘lmaydi. Muvaffaqiyatli improvizatsiya faqat yaxshi tayyorlangan zaminda mumkin. Zero, eng yaxshi improvizatsiya bu oldindan tayyorlangan improvizatsiya, deb yarim hazil bilan bejiz aytishmagan. Muvaffaqiyatli improvizatsiyaning asosi odatiy vaziyatlarni tahlil qilish tajribasi, qonunlar va tendentsiyalarni bilish, asosli gipoteza asosida bashorat qilishdir. "Ijodkorlik", deb ta'kidladi V. A. Suxomlinskiy. - bu hech qanday tarzda pedagogik jarayon tushunarsiz, faqat sezgiga bo‘ysunadigan va oldindan ko‘ra olmaydigan narsa degani emas. Faqat aksincha. Aynan nozik oldindan ko‘ra bilish, pedagogik jarayonning ko‘plab omillari va qonuniyatlari bog‘liqligini o‘rganish chinakam ustaga rejani bir zumda o‘zgartirish imkonini beradi”. (Zagvyazinskiy va boshq. 2005)

Ta'limni rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalari, shaxsga qo‘yiladigan kasbiy talablarning kuchayishi o‘qituvchining ijodiy individualligini shakllantirish, uning ijodiy qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarish, individual faoliyat uslubini rivojlantirish zaruratini oshirdi. Ijodiy faoliyatning tarkibiy qismlaridan biri pedagogik improvizatsiyadir. Tajribali o‘qituvchilar o‘z faoliyati davomida turli xil pedagogik muammolarni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan ko‘plab texnikalarga ega. Ammo shunday vaziyatlar mavjudki, o‘qituvchi tezda qaror qabul qilishi, sinfda va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda nostandart vaziyatlarda moslashuvchan bo‘lishi kerak. (Abdullayeva Sh va boshq., 2019)

Tadqiqot metodologiyasi

Lug‘atlarda improvizatsiya tushunchasi etimologik jihatdan ajablanish va ajablanish elementlari bilan bog‘liq. Aslida, bu ijodiy jarayon, bu ham uning natijasidir. Musiqiy, raqs yoki boshqa improvizatsiyalar mavjud. O‘qituvchilar o‘z ishlarida pedagogik improvizatsiyadan foydalanadilar. To‘satdan yoki kutilmagan holatlarda paydo bo‘lgan vaziyatlarda qanday yo‘lni tanlash, improvizatsiya shu yerda va hozir tug‘iladi. Bu tanqid, mulohaza yoki baholash bilan to‘xtatilmagan, o‘ziga shakl va yo‘nalish beradigan, muallif "orqali" oqib o‘tadigan, uni o‘zidan o‘tib, mavzu, mazmunning rivojlanishini kuzatish uchun vaqt topadigan ijodiy faoliyat oqimidir.

Pedagogik improvizatsiya (lotincha improvisus - kutilmagan) – o‘qituvchining yangi echimlarni ishlab chiqish, shuningdek, paydo bo‘lgan pedagogik vazifalarga tez, moslashuvchan va aniq javob berish qobiliyati.

Barcha o‘qituvchilar o‘z darslarida ma’lum bir sxemadan foydalanadilar. Biroq, ular orasida o‘zlarini improvizatsiya qilishga - darsning rejalashtirilgan kursidan chetga chiqishga, unga kutilmagan, tayyor bo‘lmagan, to‘satdan, shu erda va hozir paydo bo‘ladigan narsalarni kiritishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydiganlar ko‘p. Improvizatsiya jarayonida (kutilmagan vaziyat yuzaga kelganligi sababli) o‘qituvchilar uchun turli xil xatti-harakatlar mumkin:

- **tabiiy turi:** samarali improvizatsiya harakatlari o‘qituvchi uchun psixologik va hissiy qiyinchiliklarni keltirib chiqarmaydi;
- **stress-transformatsion tip:** yuzaga kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun shaxsning barcha resurslarini safarbar qilish mavjud;
- **ataylab qochish turi:** o‘qituvchining kutilmagan pedagogik vaziyatni bartaraf etishdan ongli ravishda qochishi (“sezmaslik”);
- **beixtiyor tormozlovchi turi:** chalkashlik va o‘qituvchining harakatlarini to‘liq his qilish;
- **hissiy buzilish:** o‘qituvchi nazoratsiz, tasodifiy harakat qiladi, ziddiyatni kuchaytiradi, o‘zini tuta olmaydi yoki his-tuyg‘ularini yashira olmaydi;
- **noadekvat tip:** o‘qituvchi o‘z his-tuyg‘ularini yashiradi, lekin ularni pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tajriba va harakatlarga aylantira olmaydi.

Hozirgi zamon fan va texnika taraqqiyoti o‘qituvchining ijodkor bo‘lishini, fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikr yurita olishi, fan yutuqlarini o‘quvchiga yetkaza olish va nihoyat o‘quvchini ham ijodiy fikrlashga, ilmiy-tadqiqot ishlariga o‘rgata olishni Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar talab qiladi. Shuning uchun o‘qituvchi, avvalo, tadqiqotchilik malakalarini egallashi zarur. O‘qituvchi ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishi davomida buyuk mutafakkirlar, olimlar asarlarini to‘playdi, tahlil qiladi, ular asosida xulosalar chiqaradi. U fan xulosalaridan o‘zining amaliy faoliyatida, foydalanish jarayonida hozirgi zamon o‘qituvchisi uchun zarur bo‘lgan juda muhim fazilatlarni egallaydi. Pedagogik tajriba o‘qituvchining o‘quv ishlari jarayonida egallaydigan bilimi va ko‘nikmalari yig‘indisidir. Bu o‘qituvchining pedagogik mahorati bo‘lib, u pedagogika fanining rivojlanishida boshlang‘ich omil hisoblanadi.

Pedagogik tajriba to‘plash tizimi:

1. Maqsadni belgilash;
2. Tahlil etish, umumlashtirish, xulosa qilish;
3. Yutuqlarni aniqlash;
4. Ma’lumot to‘plash.

Natijalar

Pedagogik improvizatsiyani faollashtiradigan ichki mexanizm sezgi bo‘lib, asosiy harakatlantiruvchi kuch - bu asl pedagogik g‘oya va to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta'lim yoki ta'lim jarayonida paydo bo‘lgan yangi g‘oya o‘rtasidagi nomuvofiqlik, uni amalga oshirishning yanada samarali versiyasi va dars loyihasi (holatlar, hodisalar va boshqalar) va uni amalga oshirishning ob'ekt-sub'ekt shartlari. O‘quv jarayonida pedagogik improvizatsiya o‘quv aloqasini, uslubiy texnikani, o‘quv materialining mazmunini, ta'lim yoki ta'lim maqsadlarini tashkil etish va aniqlashtirishga qaratilgan bo‘lishi mumkin.

Pedagogik improvizatsiya mezonlarini ajratib ko‘rsatish mumkin.

1. Ob'ektiv mezonlar

- to‘satdan (to‘siqning ajablanishi, kutilmagan vaziyatga yoki to‘satdan o‘zgargan vaziyatga javob berish tezligi, bu harakatning yangiligi, uning g‘ayrioddiyligi va kutilgan harakatlarga mos kelmasligi);

- zudlik bilan (harakatning darholligi) ;

- yangilik (o‘ziga xoslik darajasi);

- oshkoralik (tomoshabinlar, improvizatsiya sheriklarining mavjudligi);

- pedagogik ahamiyati (ta'limga hissa qo‘shish, shaxsni rivojlantirish).

2. Subyekt tomonidan improvizatsiyani amalga oshirish mezonlari

- fikr ishini namoyish etish;

- ruhiy va hissiy yuksalish;

- qoniqish hissi.

3.Tomoshabinlar tomonidan idrok etilishidagi improvizatsiya mezonlari

ajablanish (kutilmagan narsaga munosabat);

- kiritish;

- faoliyat;

- hissiy sezgirlik;

- diqqatni jamlash;

- qiziqishning ortishi;

- ohang va kayfiyatning oshishi;

- empatiya chuqurligi.

Ko‘tarilgan qoshlar, porloq ko‘zlar, beixtiyor imo-ishoralar, mulohazalar, kulish va boshqalar ko‘rsatkich bo‘lishi mumkin.

Muhokama

Pedagogik improvizatsiyada ijodiy dominantning tarkibiy qismlari diqqat, tasavvur va ilhomdir.

Tasavvur - bu mavjud g‘oyalar, bilimlar, tajribalar asosida yangi tasvirlar, g‘oyalar, fikrlar yaratishdan iborat aqliy jarayon. Tasavvurni inson oldida turgan vazifalar, uning ehtiyojlari, his-tuyg‘ulari, dunyoqarashi, oldindan ko‘rish zarurati rag‘batlantiradi. Tasavvur yaratilgan tasvirlarning yangilik darajasi bilan tavsiflanadi, u rekreativ va ijodiy bo‘lishi mumkin. Ijodiy tasavvur jarayonida yangilik va o‘ziga xoslik bilan ajralib turadigan tasvirlar yaratiladi, ko‘pincha bu hozir mavjud bo‘lmagan ob'ektlarning tasvirlari. Ijodiy tasavvurda shaxsning bilimi, kechinmalari, tajribasi, kuchli irodali va intellektual harakatlari, ongsiz munosabati, sezgi ishtirok etadi.

Pedagogik diqqatning o‘ziga xosligi shundaki, u bir vaqtning o‘zida turli ob'ektlarga (o‘quvchilar, dars mazmuni va boshqalar) taqsimlanishi va aniq pedagogik muammolarni hal qilishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Diqqatni taqsimlash tufayli o‘qituvchi ta'lim holatidagi o‘zgarishlarni "tutib olishi" va harakat rejasini o‘zgartirishga, ya'ni improvizatsiya qilishga qaror qilishi mumkin.

Improvizatsiyani amalga oshirish uchun ilhomning mavjudligi katta ahamiyatga ega.

Ilhom - bu insonning kognitiv va hissiy sohalari bog‘langan va ijodiy muammoni hal qilishga yo‘naltirilgan eng yuqori ko‘tarilish holati. Ilhom, vazifa yoki muammoni qanday hal qilishni to‘satdan tushunish bilan chambarchas bog‘liq.

Jarayon tuzilishi bo‘yicha

- Klassik

- uy vazifasi bilan improvizatsiya qilish

- Aralash yoki o‘tish davri improvizatsiyasi (dastlab klassik yoki dastlab uy qurilishi bo‘lishi mumkin).

V.A. Kan-Kalik sinfda pedagogik improvizatsiyaning manbasiga qarab beshta variantni aniqladi:

1. Bilvosita induktsiya qilingan improvizatsiya (amaliy fikrlash va hissiy barqarorlik muhim rol o‘ynaydi);

2. "Ichkaridan" improvizatsiya (o‘qituvchining individual ijodiy xususiyatlariga bog‘liq);

3. Materialni taqdim etish mantig‘idan kelib chiqqan improvizatsiya (pedagogik fikrlashning faol ishtiroki orqali amalga oshiriladi);

4. Introspektsiya va sinfiy idrokga asoslangan improvizatsiya;

5. Pedagogik kashfiyot bilan chegaralangan improvizatsiya (“pedagogik idrok” natijasi).

V.N. Xarkin pedagogik improvizatsiya to‘rt bosqichda amalga oshiriladigan murakkab jarayon ekanligini ta’kidlaydi. (Xarkin,1997)

1-bosqich - insight (insight). Bu bosqichda g‘oyaning kutilmagan intuitiv kashfiyoti, original harakat, paradoksal fikr va boshqalar sodir bo‘ladi. Ko‘pincha tushuncha nostandart vaziyatda yoki hissiy ko‘tarilish fonida paydo bo‘ladi.

2-bosqich - g‘oyani intuitiv va mantiqiy tushunish va uni amalga oshirish usulini tanlash.

3-bosqich - g‘oyani intuitiv va mantiqiy tuzatish bilan ommaviy amalga oshirish.

4-bosqich - improvizatsiya natijasini bir zumda intuitiv-mantiqiy tahlil qilish. Improvizatsiya yoki qayta qurish faoliyatini davom ettirish to‘g‘risida qaror qabul qilinadi.

Xulosa

Biz pedagogik ijodning tarkibiy qismi sifatida pedagogik improvizatsiyaning xususiyatlariga qisqacha to‘xtalib o‘tdik. Ijodiy pedagogik faoliyatni o‘qituvchining faoliyat sharoitiga, o‘z ijodiy salohiyati va farovonligiga, o‘quvchilar jamoasining kayfiyatiga, pedagogik rejani o‘z vaqtida amalga oshirish va tuzatish qobiliyatisiz to‘liq amalga oshirib bo‘lmaydi ya'ni improvizatsiya qilishni maqsadga muvofiq va pedagogik jihatdan asoslash qobiliyatisiz amalga oshirish mushkul. Improvizatsiyani bo‘lajak o‘qituvchilar va yosh o‘qituvchilarga maxsus ishlab chiqilgan mashqlar tizimi yordamida o‘rgatish kerak, ularning o‘ziga xos xususiyati odatiy bo‘lmagan pedagogik vazifani hal qilish uchun ajratilgan vaqtni maqsadli ravishda qisqartirish va asta-sekin kamaytirishdir. Bu yerda o‘qituvchining improvizatsiyaga tayyorligi haqida gapirish kerak.

Demak, darsning pedagogik loyihasi va uni amalga oshirishning yangi, kutilmagan, to‘satdan paydo bo‘luvchi holatlar o‘rtasidagi ziddiyatlarni hal qilishning samarali vositalarini topishning tabiiy ehtiyoji mavjud. Bu pedagogik improvizatsiya bo‘lib, u o‘ziga xos "tartibga soluvchi" vazifasini bajaradi, u o‘qituvchining g‘oyalari uning ijodiy farovonligi va o‘quv jarayonining haqiqiy sharoitlariga mos kelishini ta'minlashi kerak. Pedagogik faoliyatning improvizatsiyaviy tabiati o‘qituvchining muvaffaqiyatga erishish, kasbiy va shaxsiy o‘sish uchun axloqiy va psixologik ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi, bu ham martaba o‘sishi, ham mahorat va donolikning eng yuqori darajasiga ko‘tarilish bilan o‘lchanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Abdullayeva, Sh. Ro’ziyeva D.I. Pedagogik diagnostika va korreksiya. Darslik.- T.: Fan va texnologiyalar, 2019.

2.Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. М., 1987
3.Мягкая,Е. Б. Роль педагогической импровизации в процессе творчества будущего педагога / Е. Б. Мягкая. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2020. – № 42 (332). – С. 55-57.
4.Палтышев, Н.Н. Постижение педагогического мастерства / – Москва: Изд.центр АПО, 2002. – 64 с.
5.Ro’ziyeva D.I., Tolipov O’.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogic mahorat. –T.: Innovatsiya-ziyo, 2019.
6.Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik –T.: Sano-standart, 2017.-
7.Харькин В.Н. Педагогическая импровизация: теория и методика. М., 1992 г. - 264с.
8.Харькин В.Н., Импровизация… Импровизация? Импровизация!. Магистр, 1997 г., - 288 с.
9.Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. пед. образовательные учреждения. М., 2005.
10.Щербакова Т. Н. Импровизация как компонент творчества современного педагога – // Педагогическое мастерство : материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Москва, февраль 2014 г.). –Москва : Буки-Веди, 2014. – С. 13-16.

MUNDARIJA:

SO‘Z BOSHI ..... **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**
BO‘LAJAK O‘QITUVCHILAR O‘QUV-ILMIY FAOLIYATI MOTIVATSIYASINING PSIXOFIZIOLOGIK DETERMINANTLARI Abdullayeva Barno Sayfutdinovna 1
BENEFITS OF SPORTS IN HIGHER EDUCATION Bairbekov Mamatkul Gaibnazarovich 52
MALAKALI VOLEYBOLCHILARNING SAKROVCHANLIGINI OSHIRISH MASHG‘ULOTLARIGA ZAMONAVIY YONDOSHUV Bairbekov Mamatqul Gaibnazarovich 55
SAYYID QOSIMIYNING “MAJMA’ UL-AXBOR” DOSTONI QIYOSIY TAHLILI Normurodov Oybek Berdimurod o‘g‘li 61
MAKTABGACHA TA’LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK INNOVATSION FAOLIYATNING AHAMIYATI Niyazova Dilovar Shakar qizi 65
TEXNOLOGIYA DARSLARIDA O‘QITUVCHINING NUTQ MADANIYATI Abdullayeva Feruza GulDU o‘qituvchisi Yusupova Dinora 67
SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TA'LIMIY-AXLOQIY QARASHLARI Abdurasulova Shoira Kushakovna 68
BO‘LAJAK BOShLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI O‘QUVCHILARNI INTELLEKTUAL RIVOJLANTIRISHGA METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING MAZMUNI Abduraxmonova Noila Nasim qizi 74
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA KREATIV FIKRLASHGA O‘RGATISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH Abdusattorova Umida Abdusamat qizi 81
BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA MASALA YECHISH USULLARIGA O‘RGATISH Aybeka Achilova 85
ОПРЕДЕЛИТЬ ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДИКИ ТРЕНИРОВОЧНЫЙ ПРОЦЕСС КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ СПОРТСМЕНОВ В ГРЕБЛЕАКАДЕМИЧЕСКОЙ Акбарова Дилрабо Бахром кизи 88
CURRENT ISSUES OF VOLLEYBALL Akbarova Dilrabo Baxrom qizi 92
YOSH KARATECHILARNING TEXNIK VA TAKTIK TAYYORGRLIGINI INNOVATSION USULLAR YORDAMIDA OSHIRISH Alijonov Oybek Muzaffar o‘g‘li 94
FORMATION OF HYGIENE SKILLS IN PRE-SCHOOL CHILDREN Bekmuratov Alisher Joniqulovich 98
TA'LIM DOIRASIDA INTERDISIPLINAR YONDASHUV - OLIY TA'LIMNING YANGI SIFATI Sattorov Alisher Alikul o‘g‘li 102
MILLIY MUMTOZ MUSIQA SAN‘ATINI TALABALARGA O‘RGATISH JARAYONLARINI ZAMONAVIY YANGI METODLAR ASOSIDA OLIB BORISH. Babamurodov Eshmamat Kamilovich 104
ARTISTIC SYNTHESIS OF EASTERN AND WESTERN TRADITIONS IN THE NOVEL “ETERNAL WANDERER” Babayeva Sevara Baxtiyor qizi 107
УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ Абдулла Баирбеков. 112

JISMONIY TARBIYA VA SPORT YOSHLARNING SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKILLANTIRUVCHI OMIL Bekmuratov Alisher Joniqulovich.....116
FORMATION OF MATHEMATICAL IDEAS IN ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS Beknazarova Muhlisa O‘tkir qizi.....119
TA’LIM DOIRASIDA AN’ANAVIY VA ZAMONAVIY METODLAR TADQIQI. Bolibekov Alisher Abdusalomovich.....126
ОБУЧЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ТЕХНИКЕ МЕТАНИЯ ЧЕРЕЗ ПОДВИЖНЫЕ ИГРЫ Burxanov Baxodirxon Raxmatulla o‘g‘li,.....129
MAKTABLARDA JISMONIY TARBIYA FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI O‘RGATISHNING NAZARIY ASOSLARI R.K.Dexqonov.....133
SHE’RIY TURKUMLARDA TURKISTON ISTIBDODI MANZARALARI Fayzullayeva Obidaxon Xolbekovna,.....136
ONA TILI MASHG‘ULOTLARIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI Karimova Go‘zal Abdurashid qizi.....140
BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI SOG‘LOM TURMUSH TARZI MAZMUNINI ETNOSPORT VOSITASIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TIZIMI Xudoyberdiyev G‘iyosiddin Baxtiyor o‘g‘li.....148
TARIXIY ROMAN KOMPOZITSIYASIDA EPIK BAYON USLUBI Saymuratova Ijobat Tursunkulovna.....152
JISMONIY TARBIYA MASHG‘ULOTLARINI INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TASHKIL ETISH Iskandarov Islom Shukurovich.....157
TA’LIM JARAYONIDA INTERAKTIV METODLARNING AHAMIYATI Iskandarov Islom Shukurovich.....162
ОЛИЙ ТАЪЛИМГА ЎҚИТИШ ИМКОНИЯТЛАРИ ЮҚОРИ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ БИЛАН КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШ ИШЛАРИДА МАҚСАДЛАРИ ВА МАЗМУНЛАРИ Ismatova Sarvinoz Sanjarovna., Tuychiyev Adham Amrullayevich.....166
VOYAGA YETMAGAN YOSHLAR FEL-ATVORIDA AYRIM NUQSONLARNI BARTARAF ETISHDA JISMONIY TARBIYANING O‘RNI. Isoqova Sevara Abdumannovna172
PEDAGOGIKADA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSLARI Isokova Sevara Abdumannonovna.....175
SPORT INSHOATLARI FAOLIYATINI SAMARALI BOSHQARISH MEXANIZIMINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH. Izzatullayev Sunnatulla Shermuxammad o‘g‘li.178
SPORT INSHOOTINING MOSLASHUVCHANLIGI TUSHUNCHASI Jalolov Ibroxim Mustofoqul o‘g‘li.....183
TALABALARNING INNOVATSION KOMPETENTLIGINI TA’MINLASH DOLZARB MASALA SIFATIDA Komilov Jamoliddin Karimjonovich., Dexqonov Ravshanbek Karim o‘g‘li.....188
YOSH FUTBOLCHILARNI TEXNIK-TAKTIK TAYYORLASHNI TAKOMILLASHTIRISH Jonibekov Shuxrat Jonibekovich.....194
KURASHCHI QIZLARNING OYOQ BILAN BAJARILADIGAN MASHQLAR TEXNIKSI TAHLILI Gulom Jurayev.....198

O‘QUVCHILARINING ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISH J.Komilov., Haydarova Kamola Ergashboy qizi 202
OYBEKNING “NAVOIY” ROMANIDA HIKMATLI SO‘ZLARNING BERILISHI Kenjayeva Iroda Alisherovna 208
ВЗАИМОСВЯЗЬ ДИАПАЗОНА ДВИГАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФУТБОЛИСТОК ВЫСОКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ И ИХ СПЕЦИАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ Комилов Жамолиддин., Каримов Фазлиддин., Комилов Ҳалимжон 211
BO‘LAJAK KURASHCHILARNING PEDAGOGIK VA AXLOQIY SIFATLARINI TARBIYALASH Kubayev Saidqul Rayimqulovich 217
PERCEPTION OF THE CHILD IN THE FIELD OF LISTENING TO MUSIC IN A PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION Konurova Leyla Ruslanovna., Azamkulov Gayrat Otakuziyevich 220
TA’LIMDA KLASTERLARNI QO‘LLASH SAMARADORLIGI Mamatqulov Davron ..224
NISHOTIYNING “HUSN VA DIL” ASARIDA FOLKLOR AN’ANALARI Mamatqulov Muzaffar Rahmonqulovich 227
ADABIYOT DARSLARIDA INTEGRATIV YONDASHUVNING AHAMIYATI Mansurova Malika Asqarovna 231
MAKTABGACHA TA’LIM YOSHDAGI BOLALAR JISMONIY TARBIYASINING O‘ZIGA XOS INNOVASION XUSUSIYATI Anorqulov Baxtiyor Norqul o‘g‘li 234
MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTIDA BOLANING HARAKAT FAOLLIGINI OSHIRISHDAGI HARAKATLI O‘YINLARNING INNOVASION AXAMIYATI Anorqulov Baxtiyor Norqul o‘g‘li 238
JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA TALABALARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA HARAKATLI VA ESTAFETALI O‘YINLARDAN FOYDALANISH Sultonov Zohid Sobir o‘g‘li., Burxonov Abduali Mamatmuratovich 240
“XUASTUANIFT”NING O‘RGANILISHI VA ASARGA OID QARASHLAR TALQINI Qarshiyeva Shohsanam Abdurashidovna 244
TA'LIM DOIRASIDAGI INTERDISIPLINAR TA'LIM-TARBIYA USULLARI Akbarova Mohigul Gulomovna., Annakulova Dildora Baymurodovna 248
“QISAS UL-ANBIYO” DAGI LUQMONI HAKIM QISSASI TAHLILI Rahmatjon To‘raqulov Zokir o‘g‘li 251
MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA DIDAKTIK O‘YINLARNING AHAMIYATI VA SHAKLLARI Abdurashidova E’zoza Rauf qizi 256
TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA BOSHLANG‘ICH SINF TARBIYA DARSINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI Isayeva guli Parpiyevna., Farmonqulova A.X 261
BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARNING PEDAGOGIK QARASHLARI Isayeva guli Parpiyevna., G.G‘.Shoymatova 265
BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING IQTIDORINI ERTA ANIQLASH VA RIVOJLANTIRISH UCHUN “ZUKKO BOLAJON” KURSLARI J.Komilov., Maxsudova Sohiba Karimkul qizi 270

UMUMTA’LIM MAKTABLARINING BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHILARINI TAYYORLASH: MUAMMO VA YECHIMLAR Raximov Nurillo Narzullaevich., Yulyaxshiev Sherali Narzullaevich 277
TA’LIM JARAYONINI TASHKIL ETIISHDAO‘QITUVCHI KOMPETENTLIGIGA QO‘YILADIGAN PEDAGOGIK TALABLAR Nabieva Nasibaxon Nuralievna.....282
“UZTURKFRAZ” PARALLEL KORPUSINI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI Shaxribon Musurmankulova.....291
O‘ZBEK-TURK FRAZEMALARINING PARALLEL KORPUSINI SHAKLLANTIRISHDA ALISHER NAVOIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODIDAGI FRAZEMALARNING O‘RNI Shaxribon Musurmankulova 295
THE ROLE OF PHRASES IN THE CREATION OF ALISHER NAVOY AND ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR IN THE FORMATION OF A PARALLEL CORPUS OF UZBEK-TURKISH PHRASES Shaxribon Musurmankulova.....295
УЛУЧШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОДУКТОВ ХЛОПКОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ПРИ МОДИФИКАЦИИ Д.Т.Шодиев., Н.Р.Шеркулова., Р.М.Давлатов.,.....300
PRESUPPOZITSIYANING MAQOL SARLAVHALAR FODALANISHI VA PRAGMATIK IMKONIYATLARI Axrorov Alisher Akbarovich.....306
FEATURES OF LEARNING ENGLISH FOR CHILDREN PRESCHOOL AGE Sh.R.Abdurazakova.....310
XORIJIY TIL TA’LIMIDA KOMPETENSIYA VA KOMPETENTLIKNING AMALIY AHAMIYATI Adilova Charos Alim qizi.....312
ONA TILIGA (DAVLAT TILIGA) E’TIBOR – KELAJAKKA E’TIBOR O‘razov Alisher Doniyorovich 316
MAKTABLARDA GLOBALLASHUV SHAROITIDA URF-ODAT AN’ANALAR VA MAFKURAVIY TARBIYA UYG‘UNLIGI Allayorov Abdumalik Isoqovich.....319
INGLIZ VA O‘ZBEK TILIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TARJIMA NAZARIYASI Mukhiddinova Saboxat Ahmadjanovna.....321
THE BASICS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES FOR SPECIFIC PURPOSES Asqarova Komila Ergashevna 323
GEOMETRIYA FANINI MUSTAQIL O‘RGANISHDA ZAMONAVIY MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI Atamuradova Dilshoda Ravshankulovna 327
O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TILGA SISTEMA SIFATIDA YONDASHUV Mamatqulov Azizbek Rustamovich 330
TASVIRIY SAN’AT VA FIZIOGNOMIKA FANLARINING INTEGRATSIYASI. PORTRET JARNI MISOLIDA Babadjanov Axmadjan Xudoyberdiyevich.....333
KITOBAT SAN’ATINING NAVOIY IJODIDA QO‘LLANILISHI Dexkanova Lutfinisa Abdullayevna.....339
SINONIMIK QATOR VA POETIK LEKSIKA MASALASI Begjigitova Diyora Abdumannob qizi 342
O‘ZBEK ANIMATSION FILMLARINI DRAMATIK MODELLARI Mamatxonova Shaxrizod Bahodtr qizi 345
O‘ZBEK TILIDA XUSUSIY BIRIKUVCHANLIKNING FE’L SO‘Z TURKUMIDA IFODALANISHI Eliboyev Islom Asqar o‘g‘li.....348

SUIDSIDAL HULQ-ATVORNI VUJUDGA KELISHINI OCHIB BERUVCHI OMILLARNING PSIXOLOGIK NAZARIYALARDAGI TALQINI Eshqulov Shavkat Rustam o‘g‘li 353
LUG‘ATLARDA XALQARO YURIDIK TERMINLARNI MILLIYLASHTIRISH MASALASI Sabirova E’zoza Shuhrat qiz 359
USING QUESTIONS IN STRUCTURED STAGED MODEL OF TEXT FORMATION (As an example of Uzbek speakers) NORMAMATOVA DILFUZA TURDIKULOVNA.....366
THE IMPORTANCE OF INFORMATION AND NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE YOUNG GENERATION IN THE INFORMATION SOCIETY SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF THE CIVILIZATION OF UZBEKISTAN Fayzieva Shoira Ayubovna 371
THE ROLE OF MOTIVATION IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE G‘oziyeva Nodira 376
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДРОБЕУДАРНОГО УПРОЧНЕНИЯ ДЕТАЛЕЙ ВОЛОКНООТДЕЛИТЕЛЬНЫХ МАШИН Максудов Равшан Хасанович., Муминов Мансурбек Рахимжонович., Юсупов Аъло Анварович 385
CHET TILLARNI O‘QITISH JARAYONIDA CASE-STUDY METODIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI Hakimova Shoxista Raimovna 389
METHODOLOGY OF IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF PROFESSIONAL-GNOSTIC COMPETENCE Hamdamov Erkin Ergashevich., Ergasheva Aziza Erkin qizi.,.....392
ORGANIZATION OF INDEPENDENT STUDY THROUGH WEB QUEST TECHNOLOGY Hamdamov Usmon Ergashevich 396
BUGUNGI TA’LIM TIZIMIDA XALQARO BAHOLASH DASTURLARINING AHAMIYATI Xaqberdiyeva Hilola Abdusayid qizi 400
JADIDCHILIK HARAKATIDA TIL, YOZUV VA IMLO MUAMMOLARI Ermatov Ixtiyor Rizoqulovich.....403
BO‘LAJAK CHET TILI O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY MEZONLARI Alibekova Mahzuna Alisher qizi 410
MASAOFAVIY TA’LIMNI TASHKIL QILISHDA LOYIXAGA YO‘NALTIRILGAN TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI Islikov Sayid Xalilovich 414
SHARQ MUTAFAKKIRLARI TA’LIMOTLARI MAZMUNIDAGI ESTETIK, MA’NAVIY, TARBIYAVIY QADRIYATLARDAN FOYDALANISH NING ZARURIYATI Jumaboyev Nabi Pardaboyevich 422
HOW TO RECOGNIZE A LIE: THE MOST VIVID SIGNALS OF DECEPTION + 10 LIAR MISTAKES Jumanova Ug‘iloy Sodiqjonovna.....428
MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES: DIDACTIC PROPERTIES AND FUNCTIONS Kamalova D, ...432
РОЛЬ И МЕСТО ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯКаримова Малика Абди-Хафизовна,.....438
A STUDY ON INTERDISCIPLINARY TEACHING PRACTICES:PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION CURRICULA Karimova Zaynab Abduamitovna., Aslanova Ayshe Tahirovna 442

O‘QUVCHILARNI MINIATYURA SAN’ATI BILAN TANISHTIRISH. TO‘GARAK MASHG‘ULOTLARI MISOLIDA Kayumov Erkin Kazakbayevich.....446
SOCIAL AND RELIGIOUS PROBLEMS IN WEST OF KABUL EAST OF NEW YORK Khamdamova Nilufar Farhod qizi.....452
SOCIAL PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF OVERCOMING SOCIAL DISAGREEMENTS IN THE FAMILY Khazratkulova Dilfuza Khamrakulovna 454
ISSUES OF ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSE (ESP) METHODOLOGY Kurbanova Husniya Shuhrat qizi 464
OLIY O‘QUV YURTLARI FAKULTETLARIDA TA’LIM SIFATI NAZORATINI TASHKIL ETISH Kurbanov Bahrom Kurbanov., Sardor Bahromovich 469
THE EFFECTIVENESS OF LANGUAGE ACQUISITION VIA SOCIAL NETWORKING PLATFORMS Kuzieva Mukhlisa Abdumalik kizi., Kuziev Shavkat Abdumuratovich 473
IMPROVEMENT OF METHODOLOGICAL COMPETENCES OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS IN THE CONDITIONS OF IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS Bozorova Lobar Bazarbayevna.....476
FEATURES OF STIMULATING THE KNOWLEDGE ACTIVITY OF UNDERGRADUATE STUDENTS IN TEACHING ENGLISH Norimova Guljakhon Abduganievna.....484
OTGA XOS SUBYEKTIV BAHO SHAKLLARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI Mamaraximov Sirojiddin Murtazayevich.....487
UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDA O‘QITUVCHILARNING KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH Mamatov Sharofiddin Musurmonqulovish.....490
ACTIVATION OF KNOWLEDGE ACTIVITY OF UNIVERSITY STUDENTS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE BASED ON ROLE GAMES Almamatova Manzura Shavkatovna 493
TA’LIMNI AXBOROTLASHTIRISH SHAROITIDA NOFILOLOGIK TA’LIM YO‘NALISHLARIDA XORIJIY TILINI O‘QITISHNI OPTIMALLASHTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI Pozilov Abdushoxit Abduvoeitvich.....497
USING CLIL TECHNOLOGY TO TEACH FOREIGN LANGUAGES Ziyadullayeva Dildora G‘ulomjanovna.....501
SIRDARYO VILOYATI TOPONIMLARINING SINXIRON VA DIAXRON TADQIQI Suyarova Dilrabo Valijon qizi,.....507
PSIXOANALIZ TA’LIMOTI PSIXOLOGIK XIZMATNING NAZARIY ASOSI SIFATIDAGI TALQINI Eshonqulova Zebiniso Rashidovna., Sayimova Sevara Xikmatillayevna510
МОДИФИКАЦИЯ ОТКРЫВАЕТ БОЛЬШИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ УВЕЛИЧЕНИЯ АССОРТИМЕНТА И КОНКУРЕНТНОСПОСОБНОСТИ ШЕЛКОВЫХ ТКАНЕЙ Н.Р.Шеркулова., М. Б. Маматкулова., И.Б.Янгибоев., Ш.Ф.Эшкуватов 515
SHE’RIY MATNDA EVFEMIZMLARNING POETIK AKTUALLASHUVI Muxudullayev Farrux Farxod o‘g‘li.....521
XORIJIY TILLARNI O‘QITISHNING 4 - BOSQICHLI USULI. Narbutayeva Zarnigor Maxammadqulovna 525

EFFECTIVE USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING Rakhimova Alina Eduardovna 527
МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ НА ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫХ НАПРАВЛЕНИЯХ Абубакиров Наиль Ренатович 531
МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА СЕМЬИ В УСЛОВИЯХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ С СЕМЬЯМИ ШКОЛЬНИКОВ Гатина Юлдуз Илдусовна., Ахтариева Разия Файзиевна 537
ФУНКЦИИ ЭКСПЕРТИЗЫ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ Валиуллина Гузалия Ансаровна., Бочкарева Татьяна Николаевна 544
ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В ОБРАЗОВАНИИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ Гуляева О.А. 549
ТРЕБОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ И ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ Сакмарова Анастасия Валерьевна., Кузнецов Максим Сергеевич 552
ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ И ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ ЦИРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ Костина Татьяна Викторовна 559
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЕ МЕТОДЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ Талышева Ирина Анатольевна., Гайфуллина Наталья Геннадиевна 565
ДИСТАНЦИОННЫЙ ФОРМАТ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛЕ Шафикова Зиля Фанисовна 570
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING MUSIQIY MADANIYATINI XALQ AN’ANALARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH Abduvaliyeva Xayriniso Abdurasul qizi 573
VR- MUHITDA KUTUBXONA Nurmuxamedova Feruzaxonim Axmadjon qizi 576
AMALIYOTCHI PSIXOLOG KASBIM – FAXRIM Abdillayeva Hilalo Mirzakulovna 578
TALABALARDA KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH Aymatova Aziza Baxtiyor qizi 580
BO‘LAJAK TARBIYACHILARNING ABOROT BILAN ISHLASH KOMPITENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH Begmuratova Dilnoza Amaliddinovna 585
IJTIMOIY USTANOVKALAR HAQIDA TUSHUNCHA VA ULARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK AHAMIYATI Xolnazarova Matluba Xolbo‘tayevna., Bekbolayev Javlonbek Jumanazar o‘g‘li 589
VIRTUAL IJTIMOIY MAKON TAHDIDLARINING YOSHLAR DUNYOQARASHIGA TA’SIRI Muhiddinova Dilnoza Shavkat qizi 592
MAKTABGACHA TA’LIMDA MULTIMEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI Egamberdiyeva Muqaddas Gupronqul qizi 597
QORAQALPOQ XALQ PEDAGOGIKASIDA “BETOCHAR” MAROSIMINING TARBIYAVIY AHAMIYATI Ernazarov Nurlanbek Esnazarovich 601
“MAKTABDA TARIX FANINI O ‘QITISHDA AYRIM XORIJIY MAMLAKATLAR TAJRIBASI” Lobar Xujanova Raimkulovna 603
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI INTELLEKTUAL IMKONIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI YO‘LLARI Jo‘rayeva Dilafro‘z Shuhrat qizi 608
O‘ZBEKISTONDA MAXSUS TA”LIM TARIXI (KO ‘ZI OJIZ BOLALAR MISOLIDA) Zuxra Kabulova Maxmarejabovna 611
“KECHINMA – KO‘NGIL HUKMI” Husanova Karima Faxriddin qizi 614

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TABIIY FANLARNI O‘QITISH ASOSIDA TABIATNI ANGLASH TUSHUNCHALARINI HOSIL QILISH Karimova Sevara Shaxriddin qizi.....616
O‘SMIRLIK DAVRIDA QADRIYATLAR TIZIMINI SHAKLLANTIRISH VA REKLAMA TA’SIRINING IJTIMOIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI Karimova Mashhura To‘lqinovna. 621
HIKOYA JANRINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA OBRAZ TUSHUNCHASI HAQIDA Qosimova Dilfuza Rustam qizi,.....624
THE SIGNIFICANCE OF SERVICE DIVERSIFICATION IN TOURISM INDUSTRY Rakhmonov Shukhrat Shavkatovich 627
SUG‘ORILADIGAN YERLARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY SAMARADORLIK KO‘RSATKIChLARI Rasulov Sodiq Sa’dullaevich.....630
BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA XORIJIY MATERIALLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI Maxsudova Sohiba Karimkul qizi., Majidova Ro‘za Tulaboy qizi.....636
KONSTRUKTIVIZM NAZARIYASI Saytkulova Delfiza Yunusovna 638
RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING BOSHLANG‘ICH TA’LIMDAGI MAZMUN-MOHIYATI Asadova Shahlo Saidjon qizi.....640
KASBIY KO‘NIKMA VA MALAKALARNI SHAKLLANTIRISH: Shaismatova Nadira Abduvajitovna 644
BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA MILLIY MA’NAVIY QADRIYATLARINI RIVOJLANTIRISH Siddiqova Yulduz Muhitdin qizi 646
FORMATION OF CREATIVE THINKING CAPABILITIES OF STUDENTS OF PRE-SCHOOL EDUCATION ORGANIZATION BASED ON STEAM TECHNOLOGY. Turakulova Malohat is daughter of Bahadir., Jumabayeva Mokhira Abdukadirovna 650
YOSHLARDA DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. Abdullaeva Go‘zal Urinbaevna 654
MEHNAT FAOLIYATIDA PSIXIK XUSUSIYATLAR Abdullayeva Nilufar Mirzakulovna.....656
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В РАМКАХ ОБРАЗОВАНИЯ Бибик Елена Александровна 659
“SIFATLI TA’LIMNI TASHKIL ETISHDA TABIIY-ILMIY DUNYOQARASHNI RIVOJLANTIRUVCHI SCIENCE-LABORATORIYALARNING NAZARIY ASOSLARI” Nodira Mirzaeva Abduxamidovna 666
ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В СПОРТИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ Джуманов Анвар Мухамадиевич., ...672
KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING XULQ-ATVOR XUSUSIYATLARI Kamilova Nafisaxon Ergashevna 675
YOSHLARNI KASB TANLASHGA YO‘NALTIRISH IJTIMOIY VOQELIK SIFATIDA Mamanazarova Manzuraxon Abdualievna.....676
TALABA MUSTAKIL ISHINI TASHKIL ETISHDA YANGI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR Ochilova Gulsora Shamsitdinovna 678
BOLALAR VA O‘SMIRLAR SPORT MAKTABLARIDA JISMONIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN FAOLIYAT Raxmatova Zulfiya Mirzaevna.....679

NONLINEAR VIBRATIONS OF A BODY MOUNTED ON VISCOELASTIC OSCILLATING SUPPORTS I.I. Safarov, M.X. Teshaev, D.G. Rayimov.....685
PROPAGATION OF OWN WAVES IN A VISCOELASTIC CYLINDRICAL PANEL OF VARIABLE THICKNESS [1]Safarov Ismoil Ibrokhimovich, Boltayev Zafar Ixtiyorovich, [3]Xudoyberdiyev Mirqosim Rashitovich.....692
PROPAGATION OF SHEAR WAVES IN VISCOELASTIC TWO-LAYER MEDIA [1]Safarov Ismoil Ibrokhimovich, Teshaev Muhsin Khudoyberdiyevich, [3]Otazhonova Nilufar Baxtiyorovna.....701
NONLINEAR VIBRATIONS OF A BODY MOUNTED ON VISCOELASTIC OSCILLATING SUPPORTS [1]Safarov Ismoil Ibrokhimovich, Teshaev Muhsin Khudoyberdiyevich, [3]Rayimov Doniyor Gapirovich.....707
ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ Б.Б. Собирова., Р.А.Халилова.....714
ФЛОРОНИМЫ В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА FLORONYMS IN THE RUSSIAN AND UZBEK LINGUISTIC WORLD PICTURES Алихасанова Зульфия Физулиевна.....718
YOSHLAR NIGOHIDA OILA HAQIDAGI TASAVVURLAR Shamshiyeva Zaynab Ergashevna.....723
UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH TIZIMIDA MATEMATIKA O'QITUVCHILARNING STOXASTIKA BO'YICHA KASBIY MAHORATLARINI OSHIRISH MASALALARI Tashtemirova Nargiza Nematovna.....726
METHOD OF TEACHING ENGLISH AT PRE-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS Uralova Dilfuza, senior teacher, Gulistan State University.....793
TECHNOLOGY OF TEACHING IN COOPERATION IN THE CONTEXT OF STRATEGIC COMPETENCE FORMATION Urazova M.....797
МОДЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ И ИНФОРМАТИКЕ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ НАПРАВЛЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ Гаппаров Абдужалил Жабборович.....802
CLIL TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TALABALARNING TIL KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH Norquzieva Zebo Kamalovna.....807
НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕДИАГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОЛЛЕДЖЕЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ Н.А.Абдукадирова.....812
THE INTERDISCIPLINARY APPROACH TO TEACH ENGLISH. Nuriddinova Madina Raim Qizi.....814
COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING AS A VITAL TOOL FOR IMPROVING SPEAKING SKILL Raimova Hilola Abdurashidovna.....817
THE ROLE OF INNOVATIVE GAMES IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE S.Davronova, I. Mukhammadjonova, S.Otabkova.....819
ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING ENGLISH Shukurullayeva Barno Bakhtiyor kizi.....822
RHETORIC AS AN IMPORTANT COMPONENT OF IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION Sultanov Bekhzod Rakhmankulovich.....825

EFFECTIVENESS OF CLIL AND INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES Ayubova Saida Musadjanovna .827
HISTORICAL VIEW ON COMMUNICATIVE COMPETENCE IN THE TEACHING AND ASSESSMENT OF LANGUAGE FOR SPECIFIC PURPOSES Togaeva M.....831
ERKALASHNING ZOONIMLAR NOMLARIDAGI MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARINI IFODALOVCHI VOSITALARNING O‘RNI Tadjiboyeva Shoxsanam Rasulbekovna 836
O‘ZBEK TILI MISOLIDA KOGNITIV LINGVOKULTURAL TALQIN VA TAHLIL MASALALARI Ummatov Baxtiyor Toshqo‘zi o‘g‘li.....839
SINXRON TARJIMA JARAYONIDAGI SAMARALI USULLAR Utapova Oysapar Urazmatovna.....842
THE IMPACT OF GLOBALIZATION AND THE INTERNET ON ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND LEARNING Khudayberdieva Malikakhon Ergashali qizi.....845
СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ Назарова Феруза Исламовна.....849
ONLAYN TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XORIJIY TADQIQOTLAR Nazarova Mashhura Habibullaevna 851
AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING TA’LIM SIFATI VA SAMARADORLOIGINI OSHIRISHDAGI O‘RNI Ergashev Rustam Najimovich.....854
BOSHLAG‘ICH TA’LIMNI INTEGRATSIYALASHDA INNOVATSION-TEXNOLOGIK YONDASHUV Ergashev Rustam Najimovich.....857
GAME TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF VISIBLE THINKING SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS Xasanova Sadoqat Ermamat qizi 860
TEXNOLOGIYA FANINI TABIIY FANLAR BILAN O‘ZARO BOG‘LAB O‘QITISHDA O‘QUVCHILARNING EKOLOGIK KOMPETENTSIYALARINI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI Masharipov Kenjaboy Berdievich, Masharipov Norbek Kenjabayevich 863
ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ МЕТОДИК ИЗУЧЕНИЯ И ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРОННОМУ ЯЗЫКУ Хатамова Саламат Махкамовна.....868
KREDIT–MODUL TIZIMIDA MUSTAQIL TA’LIM. Nazarqulova Gulnora Ablakulovna.876
BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TA’LIM JARAYONIGA INNOVATSION YONDASHUV TEXNOLOGIYASI Samatova Muborak Kaxxarovna 880
BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI VIRTUAL TEXNALOGIYALAR VOSITASIDA AXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH Suvonqulova Aziza Abdurazzoq qizi 888
BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING MANTIQIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK ASOSLARI Ummatkulova Sayyora Shovkatovna 892
THE SIGNIFICANCE OF THE PEARLS INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAM IN IMPROVING EDUCATIONAL EFFICIENCY Utanbayeva Dildora Abdikhadirovna 896
THE ROLE OF FAMILY AND RELIGIOUS EDUCATION IN PREPARING YOUNG PEOPLE FOR FAMILY LIFE. Akhmetova Sevara Avazkhanovna 903
SYSTEM OF USING INTERNATIONAL EXPERIENCES IN ORGANIZING STUDENTS' EDUCATIONAL LESSONS Qudratova Shakhnoza Bakhtiyor qizi.....909

ВИДЫ НАСИЛИЯ НАД ЖЕНЩИНАМИ И ВЛИЯЮЩИЕ ФАКТОРЫ НАСИЛИЯ Эшанкулова Иродахон Авазхановна 913
BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING KOMPITENTLIGINI OSHIRISHDA O‘YIN FAOLIYATINING AHAMIYATI Rasulova Zohida Sindarovna 918
THE ROLE OF BOOKS IN THE CREATIVE DEVELOPMENT OF A CHILD Kholyigitova Bakhor Kimsanboyevna 925
UMURZOQ O‘LJABOYEV-ESSENAVIS Normurodova Nargiza Alijonovna 930
ПОНЯТИЕ О НАГРУЗКАХ В ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИИ Назаркулов Собир Нематович 933
OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA TALABALAR TA’LIMINI INDIVIDUALLASHTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY MASALALARI Nosirov E.Sh. Guliston davlat universiteti 935
UZLUKSIZ MALAKA OSHIRISH JARAYONIDA AXBOROT KOMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI NURALIYEVA NARGIZA BOZORBOYEVNA 938
COACHING AS A MANAGEMENT STYLE Nurumbekova Yarkinai Anarmatovna 942
TASVIRIY SAN’AT O‘QITUVCHILARI KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI Nusharov Bobir Bolbekovich 948
PEDAGOGIK TA’LIM INNOVATSION KLASTERINI UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDA TASHKIL QILISH XUSUSIDA. B.I.Omonboev 952
ANVAR OBIDJONNING HAJVIY HIKOYALARIDA MAHORAT MASALASI Oqbo‘tayev Elbek Abdurazzoq o‘g‘li 956
NAZAR ESHONQUL HIKOYALARIDA AYOLLAR OBRAZI VA TALQINI Oripova Nurafshon Olimjon qizi 960
PROZADA FOLKLORIZM Primov Abdulatif Abduraximovich 963
OLIY O‘QUV YURTLARIDA JISMONIY TARBIYA FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH Qurbanov Elyor Ermamatovich 968
RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA KADRLAR TAYYORLASHNING XUSUSIYATLARI Rahmatova Gulshan Sunnatullo qizi 970
UMUMIY O‘RTA TA’LIM JARAYONIDA INTERAKTIV METODLARNING AHAMIYATI Ravshanov Husan Abdiqul o‘g‘li 974
IMPROVEMENT OF THE METHODOLOGY OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN THE TEXTILE INDUSTRY BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES Raxmonqulov Akmal Obloqul o‘g‘li 977
MAKTABLARDA TARBIYAVIY ISHLARNI TASHKIL QILISHNING AHAMIYATI Oybek Rixsiboyev 981
DIL TEMASLARININ BIR SONUCU OLARAK RUSÇADAKI TÜRKÇE ALINTILAR Saidova Gulrukh Ruziboevna, Kulbayeva S.S. 984
O‘QITUVCHI-UMR SHAMCHIROG‘I Saidova Shahnoza Isroil qizi 987
O‘QUVCHILARNI BARKAMOL SHAXS SIFATIDA TARBIYALASH PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA Saitmuratova Maloxat Boymurot qizi 989
TA’LIM MUASSASSI RAHBARLARINING BOSHQARUV FAOLIYATINI OLIB BORISHDA KASBIY KOMPETNETLIGINI RIVOJLANTIRISH. Umid Xalmonov 995
ЦВЕТОВЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ Б.Б.Собирова, М.У.Солиева 1000

OLIY TA’LIMDA BOBURNING “BOBURNOMA” ASARINI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA O‘QITISH Sariboyeva Maxsuda O‘rinboyevna 1004
ABDULLA QODIRIYNING SO‘Z QO‘LLASHDAGI O‘ZIGA XOSLIK Xudoyqulova Shoxistaxon Valiyevna 1010
FONETIK TERMINLARNING ABDURAUF FITRAT ASARLARIDA QO‘LLANILISHI MASALASI Mustafoyeva Shahlo Salohiddin qizi 1014
THE ROLE OF INTELLECT AND ABILITIES IN THE RESEARCH WORK OF STUDENTS Sharapova Saboxat Djabbarovna 1018
O‘ZBEK ZAMONAVIY MORFOLOGIYASINING YANGI AMALIY BOSQICHI MASALALARI Sharipov Fazliddin Galievich 1024
TILSHUNOSLIKNING SHAKLLANISHIDA AN’ANAVIY MORFOLOGIK QARASHLARNING O‘RNI Sharipov Fazliddin Galievich, Sharipova Mohichehra Fazliddinovna, Sharipova E’zoza Fazliddinovna 1027
TAEKVONDOCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIDA TEZKOR-KUCH SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI Jonibekov Shuxrat Jonibekovich 1034
БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИДА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ СИФАТЛАРНИ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВОСИТАСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ Шукуров А.Х 1037
H.XUDOYBERDIYEVA SHE’RIYATIDAGI YETAKCHI MAVZULAR Shukurova Sarvinoz Olimjon qizi.....1046
MAKTABDA JISMONIY TARBIYA DARSLARINI O‘TKAZISH XUSUSIYATLARI Sultonov Zohid Sobir o‘g‘li.....1051
ВЛИЯНИЕ ГОРНЫХ РЕК НА ПРИРОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И РАСЧЕТ ИХ УРОВНЕЙ Таджибаев Бахрам Рузиевич, Халдыбаева Ибодат Турабековна, Худойбердиев Абдусалом Абдухалил угли. 1055
JAMIYATNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHDA INSON KAPITALINING O‘RNI Tagaev Bekhzod Anvarovich 1058
СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ УМЕНИЙ УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ Танибердиев Акмал Абдуганиевич.....1060
ZAMONAVIY TA’LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ISTIQBOLLARI P.Davlatov, D.T.Shodiev 1066
ЁШ КУРАШЧИЛАРНИ ХАР ТОМОНЛАМА ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГ ЖАРАЁНИДА ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРНИНГ АХАМИЯТИ Турабоев Э 1070
O‘ZBEKISTONDA TALIM SAMARADAORLIGINI OSHIRISHDA O‘QITUVCHI FAOLIYATI MEXANIZMINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI To‘rayeva Dilafruz Rustamboyevna 1077
BADIIY ASAR BIOGRAFIYASI To‘rayeva Dilnoza Nematullaevna.....1082
THE ISSUE OF MEMBERSHIP IN THE LITERATURE OF TURKISH NATIONS 1085
UNIVERSITETDAN OLDINGI TAYYORGARLIK IMKONIYATLIK O‘RTA MAKTAB O‘QUVCHILARI BILAN KASBGA YO‘NALTIRISH ISHLARI Tuychiyev Adham Amrullayevich, Ismatova Sarvinoz Sanjarovna.....1089
INGLIZ TILIDA GEOLOGIYA SOHASIGA OID TERMINLAR YASALISHINING SAMARALI USULLARI Barno Turdikulova 1096

THE ROLE OF THE TEACHER IN THE FORMATION OF CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS Turdiyeva Rakhima Kurbanovna 1100
TALABALARNI INNOVATSION FAOLIYATGA YO‘NALTIRISH TEXNOLOGIYASI Kasimov Ablakul Sayitkulovich, Panjiyev Orifjon.....1104
QISQA MASOFALARGA YUGURUVCHILARNI MUSOBAQALARGA TAYYORLASH USLUBYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH Saidov Umid 1111
INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASVIRIY SAN’AT O‘QITUVCHILARI TAYYORLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH Usmanov Botir Allaberdiyevich 1114
REFLECTION OF NATURAL GENDER IN LINGUISTICS IS A GRAMMATICAL GENDER Laylo Xalilova.....1121
“GOOGLE DRIVE” ILOVASIDA ELEKTRON AXBOROT TA’LIM RESURSLARINI YARATISH IMKONIYATLARI TAHLILI Islamova Rahbarhon Ravshanovna, Isayeva Rano Mardiyevna, G.G. Bazarbayeva 1123
UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA KREATIV FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH VA UNING AHAMIYATI Xatamov Hurali Ortiqovich.....1127
O‘SMIR YOSHLARDA SALBIY XULQ-ATVOR PAYDO BO‘LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI Xaydarova Sayyora Chinaliyevna 1131
TA’LIM VA KADRLAR TAYYORLASHDA ZAMONAVIY RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH HAMDA USHBU JARAYONDA VUJUDGA KELADIGAN MUAMMOLARGA YECHIMLAR. (“MUSIQA TA‘LIMI” YO‘NALISHI TALABALARIGA BILIM BERISH JARAYONLARI MISOLIDA) Xodjakulov Bahodir Xudoykulovich 1134
UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYaLARDAN FOYDALANIShNING AXAMIYaTI Xudoyberdiyev Rustamjon Xasanovich.....1138
MILLIY NAQQOSHLIK SAN’ATI VA UNING O‘ZIGA XOSLIGI Xudoyberdiyev Dostonbek Rustambek o‘g‘li 1142
BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI KREATIV KOMPETENTSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY MODELI Xushboqov Botir Xushboqovich.....1145
NOSIRUDDIN RABG‘UZIYNING “QISAS UL-ANBIYO”SIDAN O‘RIN OLGAN “ZULQARNAYN QISSASI” TAHLILI Yarqinbayeva Sayyora 1148
DARSLARNING SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI Yusupov Azizbek Xolmuxamatovich 1153
YOSHLARGA SUG‘ORILADIGAN TUPROQLARNI UNUMDORLIGINI OSHIRISHNI O‘RGATISH YO‘LLARINI Ziyodullaeyva Aziza, Muxliboyev Mahmud 1156
OILAVIY ZO’RAVONLIK VA OILAVIY NIZOLAR Fayziyeva Shoira Ayubovna.....1160
ELEMENTS OF CULTURAL EXPRESSION IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES Abdujalilov Ma’rufjon Islom o‘g‘li, Malishkina E.M. 1163
SO‘Z LISONIY BIRLIKMI, NUTQIY BIRLIKMI? Abdullayev Jumanazar Xudayberdiyevich.....1168
TIBBIY TA’LIMDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING TUTGAN O‘RNI Abduraxmanov Karshi Xolxodjaevich.....1176

INNOVATIVE APPROACHES TO SELECTION AND EMPLOYMENT OF STAFF O. Abdurakhmonov 1178
ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ ПЕРСОНАЛА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ Абдурахманов Обиджон Хабибуллаевич 1182
TURKISTON, MOLGUZAR TOG‘ TIZMALARI VA MIRZACHO‘LDA CHORVACHILIK XO‘JALIGI EVOLYUTSIYASI XUSUSIDA Alibekov Umurzoq Yo‘ldoshevich, Umarova Aziza Umurzoq qizi 1187
РОЛЬ СЕМЬИ И РЕЛИГИОЗНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПОДГОТОВКЕ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ Ахметова Севара Авазхановна 1190
INNOVATSION FAOLIYAT VA UNING STRUKTURASI Axnazarova Diyora Erkin qizi 1196
XALQ QO‘SHIQLARIDA XALQ QALBI YASHAYDI Abdurasulov Bahodir Saydurasulovich, Toshnazarov Djamol Ravshanovish 1202
ЦИФРОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ В РАННЕМ ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ Бабажанова Фотима Фармановна.....1204
МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ И ГРАММАТИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ СЛОВА Байматова Ферузе Атажановна, Гульматова Мариям Эдуардовна1213
ЗАНИМАТЕЛЬНЫЕ ИГРЫ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ Нурмухамедова Дилбар Фаруховнп, Буриев Илхомжан Эргашевич 1218
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ И САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ Буриев Илхомжан Эргашевич.....1222
USING THE POSSIBILITIES OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS Nosirova Dilfuza Saydullayevna.....1228
SHE’RIY MATNDA INTERTEKSTUALLIK Yodgorov Hamid 1234
GAPDA BOSH BO‘LAK NECHTA BO‘LADI? Abdullaev Jumanazar Xudayberdievich, Qambarov Ma’rifjon Abduhakimovich.....1237
АНТРОПОНИМЫ КАК СИСТЕМА В ЛИНГВИСТИКЕ Жалилова Азиза Абдуганиевна.....1242
МУҲАММАД ЮСУФ ШЕЪРИЯТИДА ПЕРИФРАЗАЛАРНИНГ ЎРНИ Зулайҳо Тўйчиева.....1248
BERUNIY VA IBN SINO YOZISHMALARIDA “NARSALAR DIAKLEKTIKASI” Ibragimov B.T 1254
INNOVATSION FAOLIYAT TUSHUNCHASI VA UNING NAZARIY-PSIXOLOGIK TAHLILI Karimov Fazliddin Jamoliddin o‘g‘li 1256
YUQORI MALAKALI FUTBOLCHI QIZLARNING MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH Karimov Fazliddin Jamoliddin o‘g‘li 1263
TIBBIY BIOLOGIYA DARSLARINI O‘QITISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH Karimova Shoira Bahodir qizi.....1268
ПРОСТРАНСТВО В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ Каршибаева Ирода Гайратовна...1270
OLIY TA’LIM MUASSASASINING JISMONIY TARBIYA DASTURIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH Mamatqulov A.A. 1273
TA’LIMDA INNOVATSIYA VOSITALARIDAN FOYDALANISH Yuldashev Shuxrat Shakirovich.....1275

TALABALARNING KASBIY RIVOJLANISHIDA INNOVATSION FAOLIYATNING O‘RNI Shukurova O‘giloy Umarovna 1285
TECHNOLOGIES OF SPIRITUAL USE IN FOLK PEDAGOGY Khudoykulova Zarifa Ummatkulovna 1290
SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGY FOR DIRECTING STUDENTS TO CONTINUOUS INNOVATIVE ACTIVITY Shukurova O‘giloy Umarovna.....1296
ЛИНГВИСТИКА XXI ВЕКА КАК КУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ Кулбаева Саодат Сафаровна, Кумметова Кулдаста Эйнуллаевна.....1298
MAKTABGACHA TA’LIM TARBIYALANUVCHILARINI SHAXMATGA QIZIQTIRISH USULLARI Xoliqova Sayyora Qo‘chqarovna.....1304
THE ROLE OF INTELLECT AND ABILITIES IN THE RESEARCH WORK OF STUDENTS Yangiboev Ikromjon Berdiqul o‘g‘li 1309
MILLIY MUSIQA SAN’ATIMIZNI YOSH AVLODGA ETKAZISH. Sultonov Abduraxim Abduraxmonovich, Ibragimova Nilufar Adxamovna 1314
QO‘ZG‘ALUVCHAN PAXTA TASHISH QURILMASINING UZATMALARINI TAXLILI YAkubov Inom Daniyarovich, SHuxratov SHarof Shuxratovich, Maksudov Ravshan Xasanovich 1320
YOSHLARDA IJTIMOIY FAOLLIK VA INTELLEKT DINAMIKASI: MUAMMO VA ECHIMLAR Usmanova Shoira Djumabekovna 1325
ADVANTAGES OF PREPARING PRIMARY CLASS STUDENTS FOR THE REQUIREMENTS OF THE INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAM Turanova Iroda, Yusupjonova Kamola 1329
INDIVIDUAL VA TABAQALASHTIRILGAN YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK TASVIRIY SAN’AT O‘QITUVCHILARINI KASBIY-METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH TIZIMI Xayrov Rasim Zolimxon o‘g‘li 1332
ПОЭТИКА ЦВЕТА КАК СРЕДСТВО ОТРАЖЕНИЯ ВНУТРЕННЕГО МИРА ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ С.А. ЕСЕНИНА И ГУ ЧЭНА Якунина Ангелина Алишеровна 1337
ТРЕБОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ И ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ Жабборова Дилбар Дармоновна.....1344
MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA SO‘ZLARNI KO‘CHMA MA’NODA QO‘LLASH Zulayho To‘ychieva 1351
TIBBIYOT SOHASIDA MUTAXASSISLARNI TAYYORLASHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR Shernazarov Farxod Xaknazarovich 1358
JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING TA’LIM - TARBIYA TIZIMIDAGI AHAMIYATI Xudoykulov Shuxrat Xudoykulovich.....1360
IQTIDORLI TALABALAR – ETUK MUTAXASSIS SHAKLLANISHINING ASOSIY POYDEVORI Xasanova Gulxayo Sayfitdin qizi.....1363
TIBBIYOT FAKULTETI TALABALARI UCHUN INNOVATSION TEXNOLOGIK O‘QITISH USULLARINING SAMARASI Xaknazarov Shoxrux Farxod o‘g‘li 1364
ISHLAB CHIQILGAN YANGI ARRAGA TISH OCHISH DASTGOXINI SINOVLARI NATIJALARI.....1365
КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ Ахмедова Замира Иброгимовна, Хакимова Фарангиз Надировна 1367

THE ROLE OF INTELLECT AND ABILITIES IN THE RESEARCH WORK OF STUDENTS Yangiboev Ikromjon Berdiqul o‘g‘li 1372
GLOBALLASHUV DAVRIDA YOSHLARNI INTEGRATIV EKOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLATIRISH YO‘LLARI Muxliboyev Maxmut, O‘tasheva Zuxra...1377
FUQARO MUHOFAZASI TARG‘IBOTINI TASHKIL ETISHGA INNOVASION YONDOSHUVLAR B.Sodikov.....1381
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛООГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ КОНЦЕПТА «СИНИЙ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ Б.Б.Собирова 1386
ВАРИАНТЫ ОРФОЭПИЧЕСКИХ НОРМ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ Рузиева Умида Абдуевна.....1392
TA’LIM JARAYONIDA MILLIY QADRIYATLARDAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI Rajabova Surayyo Iskandar qizi 1399
TA’LIMNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA TALABALAR KASBIY KOMPETENTSIYALARINI SHAKLLANTIRISH Ergashkulov Boburjon Nusratulloyevich.1402
OLIY TA’LIM TIZIMI TALABALAR FAOLIYATIDA TYUTORLIK XIZMATINING O‘RNI Ergasheva Maftuna Abdukarim qizi.....1405
INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TALABALAR MUSTAQIL TA’LIMINI TASHKIL ETISH Haqnazarova Dilnovoz Abdusaitovna.....1408
ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ В.И.ДАЛЯ М.Байэшанов.....1411
KADRLAR TAYYORLASHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH Komilov Jamoliddin Karimjonovich, Toshtemirov Doniyor Eshbaevich 1415
BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA TENGSIZLIK MAVUZSINI O‘QITISHDA SHAXMAT O‘YINIDAN FOYDALANISH Xoliqov Umidjon Ko‘chqarovich 1417
ESTABLISHING A CONTINUOUS SYSTEM OF IDENTIFYING TALENTED STUDENTS AND TRAINING HIGHLY QUALIFIED PERSONNEL Kurbanova Gullola Bakhramovna, Asqarov Davron Nuriddin o’g‘li.....1422
SOCIO-PSYCHOLOGICAL CRITERIA OF CHOOSING A PROFESSION IN THE EDUCATIONAL PROCESS Tashmatova Gulzoda Nimatullaevna.....1426
BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI KASBIY TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORLASH Omon Suvanov.....1432
BO‘LAJAK PEDAGOGIK MUTAXASSISLAR KASB TARBIYASIDA QOBILIYATLARNING O‘RNI Nazarova Ozoda Tashnazarovna 1437
TALABALARDA ESTETIK MA’NAVIYaTNI ShAKLLANTIRIDA O‘QITUVChINING NOTIQLIK MAHORATI Musurmonova Shahlo Ilhomovna.....1441
FORMATION OF STRATEGIC COMPETENCE BASED ON COLLABORATIVE LEARNING Maxmudova Nodirabonu Jamoliddinovna.....1445
THE SIGNIFICANCE OF RESEARCH POWERS OF TALENTED STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS KurbanovaGullola Bakhramovna.....1451
MAKTABGACHA TALIMDA SIFATLI TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA MADANIY, TARIXIY, MILLIY QADRIYATLARDAN FOYDALANISH Isayeva Guli Parpiyevna., Rajabova Nafosat.....1456

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XALQARO BAHOLASH DASTURI TALABLARIDAN FOYDALANISH Isayeva Guli Parpiyevna., Alimqulova Dilfuza 1461
TALABALARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRIDA O‘QITUVCHINING ESTETIK MAHORATI Ibragimova Shoira Kosimovna.....1467
MALAKA OSHIRISH TIZIMI O‘QUV JARAYONIDA INTERFAOL TA’LIM METODLARI Qarshiboeva Matlyuba Erxanovna., Berdaliyeva Umida Abdujalil qizi 1469
THE RELATIONSHIP OF FAMILY LIFE BE INTERPRETED BY THINKERS OF THE EAST Xolnazarova Matluba 1471
G‘afur G‘ulom va Abdulla Qahhor asarlarida tarixiy so‘zlarning leksik va ma’no xususiyatlari, ularni raqamlashtirish masalalari Ma’rufjon Qambarov Abduhakimovich-.....1474
МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ СВЯЗИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В МАГИСТРАТУРЕ НЕЯЗЫКОВОГО ВУЗА Нуритдинов Шухрат Бахирович 1481
BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARINI TASHKIL QILISHNING ZAMONAVIY PRINSPLARI Mamadaliyeva Dilnoza Allayorovna., Hamidova Muhayyo Xojiakbar qizi 1484
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СЕПАРАТОРА-ОЧИСТИТЕЛЯ Максудов Равшан Хасанович., Шухратов Шароф Шухратович., Якубов Ином Даниярович.....1487
O‘ZBEKISTONDA AN’ANAVIY XONANDALIK SAN’ATI Kuychieva Zamira Unarovna., Xomidov Zokir Djo‘rakulovich 1492
“YUSUF VA ZULAYHO” KITOBIY DOSTONIDA BADIIY TASVIR VOSITALARI Xatamova Muattar Qodirjon qizi.....1497
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ИНТЕРНЕТ-ОБЩЕНИЯ НА СОЦИАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ МОЛОДЕЖИ МИРЗАЕВ ДЖАМШИД ТУРДАЛИЕВИЧ1500
ИНТЕГРАЦИОННАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ ФИЛОЛОГИИ И ФИЛОСОФИИ В КОНЦЕПТЕ «ДУХОВНОСТЬ» Мирхайдарова Нодира Хаитбаевна.....1506
ЮҚОРИ САМАРАЛИ ИККИ БАРАБАНЛИ ПАХТА ТОЛАСИНИ ТОЗАЛАШ МАШИНАСИ Мўминов Мансурбек Рахимович., Носиров Нодир Шавкатович 1510
ИККИ БАРАБАНЛИ ТОЛА ТОЗАЛАШ МАШИНАСИНИ ЯРАТИШ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШГА ЖОРИЙ ҚИЛИШ Мўминов Мансурбек Рахимович., Носиров Нодир Шавкатович 1513
ИНТЕГРАЦИЯ ПРЕДМЕТОВ В КЛАССЕ АНСАМБЛЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ Бахадиров Наиль Шарифович 1517
ПРОВЕДЕНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО ФАРМАКОЛОГИИ Набиев Улугбек Немат угли 1522
ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING KLINIK FANLARNI O‘QITISHDAGI O‘RNI Nazarkulova Shoxsanam Ulug‘bek qizi.....1524
МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИЖ Комилоф., А. Низамов 1525
СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДОВАНИЮ В МЕДИЦИНСКОМ ОБРАЗОВАНИИ Файзиев Олим Аюбович.....1534
INNOVATSION FAOLIYATGA YO‘NALTIRISH DINAMIKASI: TALABALAR NAMUNASIDA Oripov Akramxon Sobir o‘g‘li.....1536

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ Ирсалиев Фурқатжон Шерали ўғли 1541
TALABALAR MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL ETISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH Taniyev Shukur Sadibekovich 1545
ELECTRONIC LEARNING RESOURCES AND THEIR USE Usmanova Gulnara Baxadirovna 1547
ТАРБИЯ ЖАРАЁНИНИ ТЕХНОЛОГИЯЛАШТИРИШ ДОЛЗАРБ МУАММО СИФАТИДА Абдукаримов Хабибулло 1551
HOW TO TEACH WRITING SKILLS IN EFL CLASSROOM Otakulova Dildora Hakimbek qizi 1556
PROMOTING FLIPPED CLASSROOM MODEL IN TEACHING WRITING OF EFL LEARNERS Otakulova Dildora Hakimbek qizi 1559
ABDULLA AVLONIY ASARLARIDA VATAN MADHI N.A.Akmalova 1565
TA'LIM JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYA VOSITALARIDAN FOYDALANISH Doniyor Eshbayevich Toshtemirov 1568
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ В СОТРУДНИЧЕСТВЕ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ Уразова М, преподаватель 1573
O'ZBEK TILIDA TEMPORALLIK FUNKSIONAL-SEMANTIK MAYDONI Shayzakov G'ulom Muhtarovich 1579
LANGUAGE LEARNING OF PRESCHOOL CHILDREN Xidirbayev Sherali Yeraliyevich 1585
IMPROVING THE SPEAKING SKILS OF ADULT EFL STUDENTS Kodirova Lola Muzafarovna 1589
ПОДХОДЫ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АРГУМЕНТИРОВАННОЙ РЕЧИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ Бурибаева Азиза Исматуллаевна 1592
OTM TALABALARINI ISH BILAN BANDLIKKA TAYYORLASH ASOSIDA IQTISODIYOTNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA GulDU mustaqil izlanuvchisi Z.M.Zikriyaev GulDU tayanch doktaranti K.Q.Komilova 1596
THE MAIN DIRECTIONS OF CAPITALIZATION OF HUMAN RESOURCES IN AGRICULTURE Burkhanov Alisher Hadjimurodovich 1599
O'ZBEKISTONDA RAQAMLI VA MEDIA REKLAMA FAOLIYaTI SAMARADORLIGINI OShIRISh YO'LLARI Abduvoxidov Akmal Abdulazizovich, Olimova Nodira Xamrakulovna 1605
Guliston davlat uniersiteti dotsenti, ... 1605
THE ROLE OF CLUSTERING POLICY IN IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF AGRICULTURE IN THE COUNTRY Abduvokhidov Akmal Abdulazizovich, ... 1612
ISHSIZ YOSHLAR RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA MOLIYA-KREDIT TIZIMIDAN SAMARALI FOYDALANISH G'.Qaxxorov, D.Qodirova 1617
OTM TALABALARINI ISH BILAN BANDLIKKA TAYYORLASH ASOSIDA IQTISODIYOTNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHNING MAVJUD XOLATI B.Norbo'taev, N.Rasulova, Z.Negmatullaev 1626
O'ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA INTERNET-MARKETINGDAN FOYDALANISH MEXANIZMI Zaripov Azamat Djurayevich, O'ktamov Javohir Nabijon o'g'li 1631

IQTISODIY FANLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH Allayarova Mastura Qudratullayevna, Murodjanova Lobar Murodjon qizi 1634
MINTAQALARDA INVESTITAIYA JOZIBADORLIGINI OSHIRISH VA ULARNI BAHOLASH USLUBIYATINI TAKOMILLASHTIRISH Begimqulov Javohirbek Jo‘raqul o‘g‘li, Matqurbonova Aziza Davronbek qizi.....1638
ПРОБЛЕМЫ ПОСТРОЕНИЕ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ПРАКТИКЕ «ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ УНИВЕРСИТЕТА И ПРЕДПРИЯТИЯ» ПО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ Бердиев Гайрат Ибрагимович, Эшпулатов Достонбек Боходир угли, Шералиева Фарангиз Нарзулла кизи 1642
НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ Чоршанбаев Умурзак Кайнарович, Ибодуллаев Нодир Илхомжон угли 1645
CLASSIFICATION OF TAXES AND OTHER COMPULSORY PAYMENTS Chorshanbayev Umurzak, Urazmatov Jonibek 1651
MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARI HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH Kasimova Gulyar Axmatovna, Xaydarova Durdona Shuxratjon qizi 1653
WAYS OF IMPROVING THE ACTIVITY OF SMALL INDUSTRY ZONES IN SIRDARYA Xalimjanov Dilshod Ergashbekovich, Aliqulov Ravshan Shodiyor o‘g‘li, ...1659
CHORVACHILIK TARMOG‘IDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI Eshqulova Hilola Shoyimqul qizi 1663
MEHNAT BOZORIDA YOSHLAR RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH TIZIMIGA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNI TATBIQ ETISH YO‘LLARI Komilova S. 1666
RAQAMLI IQTISODIYOTNI SHAKLLANTIRISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING QO‘LLANILISHI VA AHAMIYATI Mamajonova Saida Vaxabjonovna, Begimqulov Javohirbek Jo‘raqul o‘g‘li, Sharafiddinov Nozimjon O‘ktam o‘g‘li1672
MAMLAKATNING ZAMONAVIY TARAQQIYOTIDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING O‘RNI Chorshanbayev Umurzak Qaynarovich, Mahmudov Jasurbek Ulug‘bek o‘g‘li 1676
HUDUDIY DARAJADAGI TARKIBIY O‘ZGARISHLARDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING O‘RNI Nurmuxamidova Muxtabar Xasanovna, Ubaydullayeva Go‘zalxon Murodqosim qizi, Eshmuratova Iroda Shuxrat qizi.....1679
FINANCIAL LITERACY AND THE IMPORTANCE OF THE CREDIT SYSTEM THEREIN Obilov Mirkomil Rashidovich,.....1682
RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHNING MAMLAKAT IQTISODIY O‘SISHIGA TA’SIRI Qodirova Dilafro‘z Olimovna 1686
DUKKAKLI DON MAXSULOTLARINI YETISHTIRISHDA IQTISODIY SAMARADORLIKNI OSHIRISH Qudratov Alisher 1691
KICHIK BIZNES SUB’EKTLARINING INNOVATSION FAOLLIGINI OSHIRISH Sadikova Shohida Obidqul qizi, Safiyeva Nigora Nurmuxamadovna, Berdiqulov Samandar Anvar o‘g‘li 1694
YER-SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING TASHKILIY IQTISODIY ASOSLARI Safiyeva Nigora Nurmuhamadovna 1699

DEVELOPMENT OF INCLUSION IN HIGHER SCHOOL - A PRIORITY DIRECTION FOR MANIFESTING THE QUALITY OF EDUCATION Shoev Alim Khalmuratovich 1702
TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH VA XORIJIY TILLARNI MUKAMMAL O‘RGATISH, TA’LIMDA USTUVOR ISLOHOTLAR Chorshanbayev Umurzak Qaynarovich, Botirova Sarvinoz Boburjon qizi.....1706
THE NEGATIVE AND POSITIVE ASPECTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ECONOMICS G‘anisher Anorqulov Alisher O‘g‘li.....1709
DON ISHLAB CHIQARISH BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA XORIJIY TAJRIBALAR Turayeva Gulizahro Qaxxorovna.....1711
QISHLOQ XO‘JALIGIDA SMART ISHLAB CHIQARISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH Yusufaliyev Olimjon, Umaraliyev Olimjon 1717
ОСНОВНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ Мирхамидова Захинабону Мирхамид кизи 1720
MAMLAKATIMIZDA QISHLOQ XO‘JALIGI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA KLASTERLASHTIRISH SIYOSATINING O‘RNI Abduvoxidov Akmal Abdulazizovich, Nurullayev Abror Saydullayevich.....1727
RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA KADRLARNI TAYYORLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI Narbutayev Baxtiyor Abduraximovich, Tuxliyev Baxtiyor Maxmaziyayevich.....1727
SPECIFIC CHARACTERISTICS OF STAFF TRAINING IN DIGITAL CONDITIONS Berdiev Gayrat Ibragimovich 1727
АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНА Бекмухамедова Барно Уктамовна, Медетбаева Зулхумар Рашид кизи 1729
INNOVATSION IQTISODIYOTGA O‘TISHDA AGRAR SEKTORNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI Sadikova Shaxida Obidkulovna, Xalimjonov Dilshod Ergashbekovich 1735
RAQAMLI IQTISODIYOTNI JORIY ETISH VA RIVOJLANTIRISH JIHATLARI Sattorkulov Obidkul Turdikulovich, Abdumalikov Shoxjahon Jaloliddin o‘g‘li.....1740
INNOVATSION FAOLIYATINI DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB-QUVVATLASH YO‘NALIShLARI Sattorkulov Obidkul Turdikulovich, Abduraximov Kamoliddin Shavkat o‘g‘li, Turdikulova Gulmira Obidkul qizi 1745
O‘ZBEKISTONNING INNOVATSION RIVOJLANISH STRATEGIYASI Sattorkulov Obidkul Turdikulovich, Xujaboeva Yulduz Davronqul qizi 1750
KORXONALARDA INNOVATSION FAOLIYaTNI TAShKIL ETISH ASOSLARI Sattorkulov Obidkul Turdikulovich, Yusupov Abbos Ergash o‘g‘li.....1756
ZAMONAVIY KORXONALARDA INNOVATSION STRATEGIYANI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI Eshmuratova Iroda Shuxrat qizi, ...1760
O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA INTERNET-MARKETINGDAN FOYDALANISH MEXANIZMI Zaripov Azamat Djurayevich, O‘ktamov Javohir Nabijon o‘g‘li.....1764
OLIY TA’LIM MUSSASALARIDA SIFATLI TA’LIMNI TAShKIL ETISh: MAUMMOLAR VA EChIMLAR Matrasulov Bahodir Erbutaevich.....1767
“BUXGALTEPIYA HISOBI VA SOLIQQA TORTISH” FANINI O‘QITISHDAGI INNOVATSIYALAP VA ILG‘OP XORIJIY TAJRIBALAR Matrasulov Bahodir Erbutaevich1770

O‘ZBEKISTON PENSIYA TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHDA XORIJ TAJRIBASINI QO‘LLASH IMKONIYATLARI Bo‘ribayev Erkinjon Narbay o‘g‘li.....1776
THE ROLE OF THE DIGITAL ECONOMY IN REDUCING TRANSACTION COSTS IN THE HOUSEHOLD SECTOR Eshamatov Eldor Tulkinovich, Xoliqulov Jamshid O‘ktamqul o‘g‘li, teacher, Mamatkulov Husniddin Eshbulovich.....1780
OTSENKA RESHENIYA O SMENE PARADIGMЫ V VЫSSHEM OBRAZOVANII PUTEM SIFROVOY TRANSFORMATSII Berdiev Gayrat Ibragimovich, Eshpulatov Dostonbek Boxodir o’g’li, Sheralieva Farangiz Narzulla qizi 1782
CHARACTERISTICS OF THE CURRENCY MARKET IN UZBEKISTAN Iskanova Mavlyuda, Dadaboyeva Mamlakat.....1786
TA’LIM TIZIMIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI VA AHAMIYATI Mahmudov Jasurbek Ulug‘bek o‘g‘li.....1789
MILLIY IQTISODIYOTNI RAQOBATBARDOSHLIGINI TA’MINLASHDA FANLARARO TA’LIMNING O‘RNI Isanturdiyev Sayfiddin Yusupbayevich, Narbutayev Baxtiyor Abduraximovich 1792
IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH VA TARTIBGA SOLISHDA SOLIQQA TORTISH MEXANIZMINING NAZARIY ASOSLARI Dusiyarov Sherzod Xolmurotovich ..1794
INSON KAPITALI - KADRLAR TAYYORLASHDA RAQAMLASHTIRISH “AKTIVI” SIFATIDA Maxmudov Sherali Xusanovich.....1799
O‘ZBEKISTONDA QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSION FAOLIYATNI TARTIBGA SOLISH VA MAVJUD MUAMMOLAR Maxamadiev Turg‘unbay Jumabaevich 1805
THEORETICAL ASPECTS OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT BASED ON IMPORT SUBSTITUTE PRODUCTION Toshboev Bekzod Bakhtiyarovich.....1808
INTERNET-BANKING – PUL MABLAG‘LARINI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY USULI Ulug‘bekov Sardorbek Ulug‘bekovich, Soipova Nargisxon Safarboyevna 1815
TITLE: CURRENT FINANCIAL PERFORMANCE OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF UZBEKISTAN J.M.Zikriyayev, B.Mustafoev.....1819
TITLE: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КРЕДИТОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ Б.Тухлиев, Ф.М.Зикрияев.....1827
TURISTIK KLASTERLARNI YARATISH VA RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI Jumaqulov Zamir Islamovich, Madaminov Anvar Mamayusupovich.....1833
OTM TALABALARINI ISH BILAN BANDLIKKA TAYYORLASH ASOSIDA MEHNAT BOZORINING SAMARALI RIVOJLANISHNI STRATEGIK KONSEPSIYASI Z.F.Zikriyaev, N.Rasulova 1839
ОЦЕНКА РЕШЕНИЯ О СМЕНЕ ПАРАДИГМЫ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ ПУТЕМ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ Бердиев Гайрат Ибрагимович, Эшпулатов Достонбек Боходир угли, Шералиева Фарангиз Нарзулла кизи.....1844
IQTISODIY TAHLILDA XUSUSIYDAN UMUMIYGA, TASODIFDAN QONUNIYATGA O‘TISHDA O‘RTACHA MIQDORLARNING RO‘LI Mamadjanova M.K, Xakimova O.A, Iskandarov D.X 1848
DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS IN CONDITIONS OF INFORMATIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS Muksin Tadjiyevich Xodjiyev 1853

THE ROLE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION Adilov Abduraim Nomozovich, Nomozov Sherzod Abduraim o‘g‘li 1858
TA’LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH Abduraximov Doniyor Baxodirovich 1862
UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA DASTURLASH ASOSLARINI O‘QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH Badalov Azamat Obil o‘g‘li 1866
KREDIT-MODUL TIZIMIDA BO‘LAJAK INFORMATIKA O‘QITUVCHILARINI MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH SIFATINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI Bahodirov Muzrob Doniyor o‘g‘li 1868
ONLINE KURSLARNI TASHKIL ETISHDA WEB TEXNOLOGIYALARI Butaboyev Alimardon Alimjonovich 1871
VIRTUAL TA’LIM MUHITIDA ONLAYN TA’LIMNING AFZALLIKLARI. Mo‘minov Elyor Abdualiyevich 1874
TA’LIM JARAYONIDA INTERAKTIV METODLARNING AHAMIYATI Iskandarov Islom Shukurovich 1880
ELEKTRON TA’LIMNING O‘QUV-USLUBIY TA’MINOTINI YARATISHDA WEB TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH Qilichev Sunnatillo Toxir o‘g‘li, Nosirov Temur Qobil o‘g‘li 1884
EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF INFORMATION SECURITY TRAINING IN ONLINE LEARNING ENVIRONMENTS Mavlonov Sherzod Hazratkulovich 1888
USE OF DIGITAL RESOURCES IN PROFESSIONAL EDUCATION OF STUDENTS Monasipova Renata Fidanovna 1892
ELEKTRON TIJORAT TIZIMLARI VA ULARNING MAMLAKAT IQTISODIYOTIDAGI ROLI Negmatulloyev Zafardjon Turdibekovich, Bosimov Bexzod G‘anisher o‘g‘li 1895
TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA VIRTUAL TEXNOLOGIYALAR O‘RNI VA AHAMIYATI O‘ng‘arov Diyorjon Rustam o‘g‘li 1897
PYTHON DASTURLASH TILINI O‘QITISHDA TAKRORLANUVCHI ALGORITMLARNI DASTURLASH Nazarova Munojat Raxmonberdi qizi 1899
IMPROVING THE FORMATION OF INFORMATION SECURITY KNOWLEDGE IN THE CONTINUOUS EDUCATION SYSTEM Qudratov Alijon Normamatovich, Normamatova Nazira Alijon qizi 1903
A MODERN APPROACH TO THE ENRICHMENT AND DEVELOPMENT OF INFORMATION SYSTEMS KNOWLEDGE Allayorov Saydullo Payzievich 1906
USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN A COMPETENT APPROACH TO THE EDUCATIONAL PROCESS Saidov Jasur Doniyor o‘g‘li, Berdiyorov To‘lqin Sanjar o‘g‘li, Kuchimov Sanjar Anvar o‘g‘li 1909
INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLIGIYALARI DARSLARIDA ELEKTRON TA’LIM RESURSLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYALARI Egamqulov Sherzod Anorboyevich 1912
RAQAMLI TA’LIM MUHITI ASOSIDA BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING MUHIM KASBIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI Turdiyev Sarvar Pardaboy o‘g‘li, Ergashev Abdulla Baxtiyor o‘g‘li 1915

TALABALARDA WEB-DIZAYN KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK TA’MINOTI Yuldashev Ulmasbek Abdubanapovich, Samatboyeva Marjona Baxtiyor qizi 1918
TA’LIM JARAYONIDA BO‘LAJAK INFORMATIKA FAN O‘QITUVCHISINI PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH Yuldashev Ulmasbek Abdubanapovich, Ergashev Shoxbek Olimjon o‘g‘li 1925
JAMIYATNI AXBOROTLASHTIRISH SHARTLARIDA KADRLAR TAYYORLASHNING TA’LIM MAZMUNIGA QO‘YADIGAN TALABLARI VA MUAMMOLARI Tishlikov Sultonjon Abduraimovich 1928
TA’LIM TIZIMIDA SMART TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH Irsaliyev Furqatjon Sherali o‘g‘li 1931
O‘QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHGA YO‘NALTIRILGAN MEDIATA’LIM Bustonova Iroda G‘ulomovna 1934
O‘PKA TOMOGRAFIK TASVIRLARIDA SARATON KASALLIGINI TURLARI BO‘YICHA TASNIFLASHNING VEYVLETLARGA ASOSLANGAN KONVOLYUTSION NEYRON TARMOQ MODELI Zaynidinov Hakimjon Nasriddinovich, Jurayev Umidjon Sayfullayevich 1941
“KOMPYUTER TARMOQLARI” FANINI O‘QITISHDA TALABALARNING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING MAQBUL METODIKASINI TANLASH TAMOYILLARI Irmuxamedova Navro‘za Abdullajonovna 1947
VIDEOMA’RUZALARNI OLIY TA’LIMDAGI ROLI Burxiyev Olim Boboyevich, Xaydarov Anvar Djurayevich 1951
TA’LIM JARAYONIDA MOBIL ILOVALAR YARATISHNING O‘RNI VA AHAMIYATI Qulmamatov Sindorqul Ibragimovich, Ermonov Sherzod Ibrayim o‘g‘li 1957
O‘QUV JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN TA’LIM RESURSLARIDAN FOYDALANSH Raxmonqulov Akmal Obloqul o‘g‘li 1962
DASTURLASH TILLARI VA KOMPYUTER DASTURLARNING IQTISODIY VA MOLIYAVIY SOHALARDA ISHLATILISHI VA ULARNING O‘QITILISH JARAYONIDA FOYDALANILISHI Ashurova Munisa Muxiddinovna 1966
JALOLIDDIN RUMIYNING “ICHINGDAGI ICHINGDADUR” ASARIDA TAKOMIL INSON G‘OYASI Q. Abdushukurov., I.Abdushukurova 1972
AL-XORAZMIYNING MA’NAVIY MEROSIGA JAHON ILM AHLINING E’TIROFLARI Nazarov Obid Raximovich 1984
MARKAZIY OSIYO XALQARO MUNOSABATLAR TIZIMIDA: TARIX VA TAXLIL Gulbayev Baxodir Temir o‘g‘li. 1990
“ARIY” TERMININI PAYDO BO‘LISH TARIXI VA TERMINNING MA’NOSI BILAN BOG‘LIQ BO‘LGAN MASALALAR Ochilov Iskandar Omongaldi o‘g‘li 1993
INNOVATSION IQTISODIYOT AFZALLIGI *Isroilov Mutallif Yakubdjanovich* 1995
THE PROBLEM OF THE EMERGENCE OF STATENESS IN THE TURKISH NATIONS Kudratov Salijon Sulaymonovich 1998
O‘ZBEK XALQI TARKIBIDAGI “TURK” ETNO GURUHI Suvonkulov Muzaffar Zairovich 2003
TO‘Y ATAMASI VA UNING TARIXI Muxlisa Sayidqulova 2006

MUSTAQILLIK YILLARIDA TEATR SAN’ATI TARAQQIYOTI Salayeva Malohat Maxmudovna.....2010
QADIMDA SIRDARYO VILOYATIDA YASHAGAN TURKIY XALQLARNING YOZMA MANBALARDA YORITILISHI Ma’rufov Sherzod Komil o‘g‘li 2015
FROM THE FORMATION HISTORIY OF RUSSIAN SETTLEMENTS IN HUNGER STEPPE AND THEIR SOCIALLY ECONOMIC POSITION (THE END OF XIX – BEGINNING XX CENTURIES) Mirzaeva Nazira Djumanovna 2019
TURKISTONDA ESKI MAKTABLARNING ISLOH QILINISHI Raxmatov Ozodbek Bahodir o‘g‘li 2026
YANGI O‘ZBEKISTON KONSTITUTSIYASI ASOSIDA INSON HUQUQLARI HIMOYASINI TAMINLASHDA JAMOATCHILIK NAZORATINING O‘RNI F.X.Nabiyev., Jomonqulov Bekzod Shokir o‘g‘li.....2028
TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MA’DANIY YUKSALISHNING ASOSIY OMILLARI XUSUSIDA Holiqov Samandar Tohirjon o‘g‘li 2032
TURON ZAMINIDA TIB ILMI VA UNING TARAQQIYOT BOSQICHLARI Egamqulova Husnora Davlatbek qizi.....2037
O‘ZBEKISTONDA TA’LIMNI JAHON TAJRIBALARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH Baxrinov Davronbek Olimbek O‘g‘li.,Yusupova Laylo Umidbek qizi 2042
TURK XOQONLIGI DAVRI TARIXINING MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘RGANILISHI Abdulxay Gulchexra Urazalievna 2045
TURKISTON, MOLGUZAR TOG‘ TIZMALARI VA MIRZAChO‘LDA ChORVAChILIK XO‘JALIGI EVOLYUTSIYASI XUSUSIDA Alibekov Umurzoq Yo‘ldoshevich.,Umarova Aziza Umurzoq qizi 2053
QOMUSIY OLIM ABU ALI IBN SINONING MA’NAVIY MEROSIGA ChIZGILAR Nazarov Obid Raximovich.,Durdimurodova Dilnoza.....2057
YANGI O‘ZBEKISTONNING ZAMONAVIY YOSHLARI KELAJAK BUNYODKORI Shodiyev Nuriddin Ro‘zikulovich.....2061
FARG‘ONA VODIYSIDA SHAHARSOZLIK MADANIYATI O‘ZIGA XOS XUSUSIYATI (QADIMGI DALVARZINTEPA YODGORLIGI MISOLIDA) Rayimjonov Ismoiljon Xoshimjon o‘g‘li 2063
O‘RTA OSIYO QOYATOSH SURATLARIDA ARIDIZATSIYA JARAYONINING AKS ETISHI Tuychiboev B.B., Muhammadov Z., Abdullaev M 2068
OGNAJAFOVNING ASARIDA BUYUK KNYAZ ROMANOVNING TURKISTON TARIXIDA TUTGAN O‘RNI M.Tursunova.....2070
USTRUSHONA XALQARO MADANIY ALOQALARNING MINTAQA TSIVILIZATSIYASI RIVOJIDA TUTGAN AHAMIYATI Abduraimov Dilshod.....2075
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД К НАСЛЕДИЮ НАРОДНЫХ ИГР ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ СТРАН Мутаева Ильсияр Шафиковна.,Исмагилова Лилия Фанисовна.,Герасимова Ирина Геннадьевна.....2078
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA TOJIKISTON RESPUBLIKASI O‘RTASIDAGI MADANIY-GUMANITAR SOHADAGI ALOQALARNING MUSTAHKAMLANISHI Usmonov Baxtiyor Botirovich 2083
AXBOROT VA TASHVIQOT URUSHIDAGI SIYOSIY MEXANIZMLARI Bahodir Mahmudboev.....2086

GENDER MUNOSABATLARI O‘ZIGA HOS JIHATLARI G‘ARB NIGOHIDA Mahmudboeva Dilnoza.....2088
GENEOLOGIYA VA FANLARARO YONDASHUV Xolbayeva Nargiza Ibadullayevna2090
TARIXIY TADQIQOTLARDA FANLARARO YONDASHUV: VIZUAL ATROPOLOGIYA (OILAVIY FOTOSURATLAR MISOLIDA) Qodirova Lutfiya Batirovna 2094
G‘ARBIY TURK XOQONLIGI DAVRIDA XORAZM TARIXSHUNOSLIGINING O‘ZIGA XOS JIXATLARI Ne’matov Rustam Abduvaid o‘g‘li 2098
USTRUSHONA XALQARO MADANIY ALOQALARNING MINTAQA TSIVILIZATSIYASI RIVOJIDA TUTGAN AHAMIYATI Abduraimov Dilshod.....2101
BONISTIKA MAXSUS TARIX SOHASI SIFATIDA Karshibaeva Shoira 2104
“БОБУРНОМА” АСАРИ МАХСУС ТАРИХ ФАНЛАРИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА Сангирова Дилорам Хужамкуловна.....2107
“SHAJARAI TURK” ASARI TURKIYLAR TARIXINI YORITUVCHI MANBA Rizayev Xudoyberdi Farhod o‘g‘li.....2112
BOLO HOVUZ MASJIDINING TA’MIROTI (XX asrning 20-80-yillarida) *Abdullaeva Dilfuza Abdujalilovna*.....2115
ПЕРВЫЙ ТАЛАНТ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ М. Байэшанов 2118
ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВЫМЫСЕЛ В ПОВЕСТИ «БИКЕЙ И МАВЛЯНА» В.И ДАЛЯ М.БАЙЭШАНОВ.....2122
MOTURIDIYA KALOM MAKTABI VA UNING BAHS MAVZULARI Xolmo‘minov Ja’far Muhammadiyevich., Mirzakulov Nurbek Nuriddinovich 2135
TURISTIK KLASTERLARNI YaRATISh VA RIVOJLANTIRIShNING NAZARIY ASOSLARI Jumaqulov Zamir Islamovich.,Madaminov Anvar Mamayusupovich.....2142
YOSH MIGRANTLAR BILAN IJTIMOIY ISH J.B.Jabborov, S.K.Mamatqulova 2150
IJTIMOIYLASHUV HAMDA MA’NAVIY MAKONLARDA MILLIY G‘OYA VA MAFKURALARNING TARIXIY AHAMIYATI G’.Amanov.....2153
GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLARNING AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI Kurbanov Kaxramon Atabulayevich2157
HUQUQIY REALLIKNI RIVOJLANTIRISHNING MA’NAVIY-AHLOQIY VA IJTIMOIY MEXANIZMLARI Botirov Muzaffar Shodmonovich 2160
MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYA VA UNING TA’SIRCHAN OMILLARI Kenjayev Sh. Ped.f.b.f.d(PhD), dotsent.....2163
BARKAMOL AVLOD TARBIYASIDA OILANING O‘RNI Suvonqulov Husan Toirovich 2167
JAMIYATDA HUQUQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISh DOLZARB MUAMMO SIFATIDA Xolnazarova Dildora Mamatmuratovna, Boboev Asror Xasan o‘g‘li 2170
KUBROVIYA TA’LIMOTIDA RIVOJLANISH BOSQICHLARI Sh.Tangirberdiev, A.Boboev.....2173
AJDODLAR MEROSIGA DAXLDORLIK TUYG’USI ASOSIDA INTERDISTSIPLINAR YONDASHUV Dushayev Akbarjon Janikulovich.....2180
UCHINCHI RENESSANS BUNYODKORLARINI TARBIYALASHDA MILLIY QADRIYATLARNING O‘RNI Ravshanbek Mahmudov 2184
PAXTA XOMASHYOSINI QURITISH JARAYONINING IJTIMOIY-PEDAGOGIK MOHIYATI Xodjiyev Muksin Tadjiyevicht.f.d., professor 2189

BAKTERIYALARNING TUPROQ UNUMDORLIGIGA TA’SIRINI O‘RGANISH [1]Abduraxmanov Ilxomjon Abdulmanzurovich., [1]Tashbekov O‘ktam Tashbekovich., [2]Xusanov Toxir Sunnatovich 2193
QISHLOQ XO‘JALIGI TA’LIMINING AHAMIYATI Fayziyev Kamoliddin Inobidinovich., Ergashova Ma’mura Suyunovna 2195
SAQLASH OMBORLARINING QISHLOQ XO‘JALIGI LOGISTIKASIDAGI O‘RNI MAVZUSINI YORITISHDA INNOVATSION YONDASHUV Qurbonov Ermamat Sayfiddinovich., Bababekov Umidbek Djurabekovich., Ergashov Azizbek Ilashboy o‘g‘li 2197
TEXNIK VA TEXNOLOGIK FANLARNI O‘QITISH SIFATINI OSHIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH Nuriev Karim Katibovich., Nuriev Mansur Karimovich.....2199
TUPROQQA ASOSIY ISHLOV BERISH TEXNOLOGIYASI MAVZUSINI CASE STUDY METODI YORDAMIDA TASHKIL ETISHNING MOHIYATI Qurbonov Ermamat Sayfiddinovich., Ermatov Valijon Abdivaitovich 2205
EFFECTIVE TEACHING AND LEARNING OF AGRICULTURAL SCIENCE FOR AGRICULTURAL MECHANIZATION Rakhmatov Orifjon., Abdunazarov Elbek Elmurodovich 2209
QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITISHDA TALABALAR BILIMINI BAHOLASHDA NOSTANDART TESTLARDAN FOYDALANISH To‘xtamishev Sayitqul Saydullayevich., Abduraimov Davronbek Ulug‘bek o‘g‘li.....2212
TA’LIMNING KREDIT MODUL TIZIMIDA KIMYO FANLARIDAN MUSTAQIL TA’LIMNI TASHKIL ETISH Abduraxmanova Ugilay Koxxorovna., Tursunov Mirfayzi Raximqul o‘g‘li 2217
BIOLOGIYA DARSLARIDA BILISH FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH SHAKLLARI Ablakulova Nodira Abduvahobovna 2220
BIOLOGIYA O‘QITISHDA ELEKTRON AXBOROT TA’LIM RESURSLARIDAN FOYDALANISH Sultonova Nigoraxon Muxammadkodirovna.....2223
“HAYVONLAR SELEKSIYASI” FANIDAN MA’RUZA DARSLARINI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR Turdiqulov Toirqul 2232
BIOLOGIYA DARSLARIDA O‘QUV LOYIHASI Gaibnazarova Feruza Pardabaevna 2235
BIOLOGIK TA’LIM JARAYONIDA TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI Safarova Nargiza Kamalovna.....2239
BIOLOGIYA DARSLARIDA “TRENAJER MASHQLAR”DAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI Karimqulov Abdulla Tojiqulovich.....2244
SAQLASH OMBORLARINING QISHLOQ XO‘JALIGI LOGISTIKASIDAGI O‘RNI MAVZUSINI YORITISHDA INNOVATSION YONDASHUV Bababekov Umidbek Djurabekovich., Qurbonov Ermamat Sayfiddinovich., Ergashov Azizbek Ilashboy o‘g‘li 2249
TALABALAR O‘QUV - TADQIQOT ISHLARI BU ULARINING PROFESSIONAL QIYOFASINI SHAKLLANTIRISHNING ZARUR VOSITASI Nuriev Karim Katibovich., Nuriev Mansur Karimovich.....2251
BO‘LAJAK MUHANDISLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION USULLAR SAMARADORLIGI TAHLILI Qurbanov Ermamat Sayfiddinovich., Ungarov Azizbek Abdumo‘min o‘g‘li.....2255

SOFTWARE AND SIMULATIONS FOR TEACHING AGRICULTURAL MECHANIZATION SCIENCE Rakhmatov Orifjon., Abdunazarov Elbek Elmurodovich.....2259
QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITISHDA QO‘LLANILADIGAN PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR To‘xtamishev Sayitqul Saydullayevich., Davlatov Pulat2264
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ЯВЛЯЮТСЯ ОСНОВОЙ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ ПО ХИМИИ *Мажидов С.А., Эгамбердиев Х.К., Абдурахманова У.К*.....2268
PAXTA XOM-ASHYOSINI SAQLASH VA DASTLABKI ISHLASH TEXNOLOGIYALARI FANIDAN TALABALARGA BILIM BERISHDA INNOVATSION VA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING QO‘LLANILISHI Qurbonov Ermamat Sayfiddinovich., Otaboyev Muhammad Faxriddin o‘g‘li.....2272
INNOVATION IN AGRICULTURAL RESEARCH AND EDUCATION FOR AGRIPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN Rakhmatov Orifjon., Abdunazarov Elbek Elmurodovich., Makhsudov Azizjon Pulatovich 2275
TEMIR (III) IONINI MIQDORIY ANIKLASHNING OPTIMAL ShAROITLARINI O‘RGANISH TEXNOLOGIYASI *S.A.Majidov, U.K.Abduraxmanova*.....2279
NUROTA TOG‘LARI QORINOYOQLI MOLLYUSKALARINING HUDUD UCHUN YANGI TURLARI: TAVSIFI, TARQALISHI VA EKOLOGIYASI *Qudratov J.A., Pazilov A., Zokirova P. Sh.....2281
QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITILISHIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR Sultonova Nigoraxon Muxammadkodirovna.....2289
GLITSIRRIZIN KISLOTASINING FITOGORMONLAR BILAN SUPRAMOLEKULYAR KOMPLEKSINI SHIRIN KARTOSHKANI (*IPOMOEA BATATAS* (L.) LAM.) O‘SIShI VA RIVOJLANIShIGA TA’SIRI Almamatov B., Rahmatov F.....2292
ЗНАЧЕНИЕ ВИДА LEHMANNIA VALENTIANA В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ В СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ С.Ш. Абдурасулова., Р.Ш. Базарова.....2299
KOVUL (*CAPPARIS SPINOSA L*.) O‘SIMLIGINI IN VITRO KULTURASIDA KO‘PAYTIRISH ISTIQBOLLARI Boboeva To‘ygul Amir qizi.....2302
SIRDARYO VILOYATI SUV HAVZALARIDAGI CHO‘RTANBALIQLARNING *PHILOMETRA OBTURANS* PRENANT,1886 NEMATODASI BILAN ZARARLANISHI Abdug‘aniev Oybek Abduxamidovich., Saidov Madilxon Azizxonovich., Berdibekova Dilnoza Baxromovna., Nurboeva Maftuna Yusupjonovna.....2307
KO‘K NO‘XAT (PISUM SATIVUM L.) OZUQABOP EKIN T.H. Kuliev., O.X. Yunusov., O.Tojieva.....2310
YUC8 B БИОСИНТЕЗЕ АУКСИНА РАСТЕНИЙ Аманбоева Роза Сражидиновна., Гузал Содикова.....2311
GOSSIPOL POLIFUNKSIONALLIGINING O‘ZIGA XOSLIGI Yuldasheva Mavluda Ibroximjon qizi., Askarova Maral Raxmetovna., Abduraxmanova Ugilay Koxxorovna 2314
GENETIKADA BELGILARNING IRSIYLANISHINI MATEMATIK USULLARDA TAHLIL QILISHNI O‘RGANISH Xoldorov Alisher Zarif o‘g‘li., Ergashev Ma’rufjon Maxammatjanovich.....2317
GENETIKADA MATEMATIK TAHLIL Axmedov Ozodbek Nurali o‘g‘li., Elamanov Shoxrux Izzatillo o‘g‘li.....2319

GLISIRRIZIN KISLOTASI MONO KALIYLI TUZINING OG‘IR METALLARGA TA’SIRI [1]Obidova Nigora Abdumalik qizi., [2]Mambetmuratova Madina Pulatbay qizi., [1]Abduraxmanova Ugilay Koxxorovna 2322
TUPROQ FIZIKASI FANINI O‘QITISH USLUBLARI Qurvantayev R., Musurmonov A.A., Botirov Sh.A., Mamaraimov D.J., Alibekov M.A. 2324
G‘O‘ZANI SUV TEJAMKOR SUG‘ORISh TARTIBI VA TEXNOLOGIYaSINING SAMARADORLIGI Altmishev Adil Sherqulovich., Xamidova Shaxnoza 2329
SIRDARYO VILOYATI SHAMOLLARNI KARTALASHTIRISHDA INTERNET MANBALARIDAN FOYDALANISH Aripov Islom Kaxramonovich.....2334
XALQ SELEKSIYASIDA TANLANGAN NAVLAR XUSUSIYATLARINI O‘RGANISHNING DARS MUKAMMALIGINI TA’MINLASHDAGI O‘RNI To‘raqulov Mamaraym., Sanayev Sobir Toyirovich., Aynaqulov Komiljon Baxtiyor o‘g‘li., To‘raqulova Ozoda Mamarayim qizi 2339
TALABALARGA QISHLOQ XO‘JALIGI ISHLAB CHIQARISHINI MEXANIZATSIYALASHTIRISH FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH Shoumarova Muhayyo Shoumarovna., Bababekov Umidbek Djurabekovich., Baxromov Alisher Norboboyevich.....2343
OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI MUAMMOSINI HAL QILISHDA E’TIBORGA OLISH ZARUR BO‘LGAN EHTIMOLLAR HAMDA SHU MAVZUNI TALABALARGA ETKAZISHDA AHAMIYATLILIK DARAJASINI TUSHUNTIRISH Xudayberdieva Beg‘am Nabibullaevna., Raxmonov Ikrom Abdukarimovich 2346
DARS JARAYONIDA “CASE-STUDY” TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH USULLARI Yusupov Boburjon Aliyevich 2349
QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI SIFATLI O‘QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR Botirov Shavkat Alijon o‘g‘li., Turdimetov Shaxobiddin Muxitdinovich2353
BIOLOGIYA DARSLARIDA INTEGRATSION TA’LIM L.A. Botirova., F.B. A’zamov2355
ORGANIK KIMYO FANINI O‘QITISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH Djurayev Alisher Janikulovich.....2359
TOKZORLARDA TUPLARNI O‘STIRISH, SHAKL BERISH VA XOMTOK QILISH MAVZUSINI TALABALARGA O‘QITISHDA INTERFAOL MEDOTLARNING AHAMIYATI Egamberdiyev Po‘latjon Ergashovich., Jo‘lbekov Ibrohim Salimqul o‘g‘li 2362
ANORNING KELIB CHIQISHI VA MADANIYLASHTIRILISH TARIXIGA NAZAR Ergasheva Farog‘at Sheraliyevna 2367
MEVACHILIK VA UZUMCHILIK FANLARINI INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB O‘QITISHNING SAMARADORLIGI Ergashov Azizbek Ilashboy o‘g‘li., Sattarov Eldor Azamqul o‘g‘li 2371
MAHALLIY ANOR (*Punica granatum* L.) NAVLARINING FIZIOLOGIK - BIOKIMYOVIY, FARMAKOLOGIK XUSUSIYATLARI Ergasheva Farog‘at Sheraliyevna., Begbotova Maftuna Dilshod qizi.....2375
QISHLOQ XO‘JALIK FANLARINI O‘QITISHDA KEYS-STADI TEXNOLOGIYASINING TASHKIL ETISH VA UNDA O‘QITUVCHI FAOLIYATINING AHAMIYATI Ermatov Valijon Abdivaitovich., Raxmatullayev Ravshanbek Kushmurotovich., Shermatova Dilfuza Djmanazarovna.....2379

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ Ганижонов Дониёр Иброхим угли., Нурмухамедов Ахмад Анварович 2385
QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITISHDA YANGI INNOVATSION USULLARNI QO‘LLASH VA ULARNING TA’LIM SIFATIGA TA’SIRI G‘oziyev Umrzoq Lapasovich., G‘oibova Sevara Ayup qizi 2389
THE ROLE OF NEW INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH Karshibaev Jakhongir Khazratkulovich., Shavkieva Dilfuza Shakarboevna., Akhmadjonova Dilshoda Safarjon qizi 2392
GEOGRAFIYA FANIDA O‘QUVCHILAR O‘ZINI BAHOLASHI, O‘QUVCHILAR BOSHQA O‘QUVCHILARNI BAHOLASHI VA O‘QITUVCHI TOMONIDAN BAHOLASH YONDASHUVLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH Isakova Dilfuza Imomnazarovna 2395
GOSSIPOLNING 4-AMINO-1,2,4 TRIAZOL BILAN SHIFF ASOSI HOSILASI SINTEZI Otaqulov Islom Egamberdi o‘g‘li., G‘afurov Mahmudjon Bakiyevich 2400
ANALYZES CONDUCTED ON METHODS OF USING MODERN SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF EDUCATION Jankorazov Abror Mamrajab ugli., Khazratkulov Javsurbek Zakirjon ugli 2404
MRNK MIQDORINI ANIQLASH UCHUN REAL VAQTDA PCR Abdukarimov Abdulaziz Olim o‘g‘li 2409
MAKTAB GEOGRAFIYA DARSLARIDA QIZIQARLI GEOGRAFIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH METODIKASI Djurayev Mansur Egamberdiyevich., Husenov Jahongir Qo‘shmurod o‘gli 2415
GLOBAL EKOLOGIK MUAMMOLAR: YECHIMLAR VA TAKLIFLAR TABIIY GEOGRAFIK NUQTAI NAZAR M.E.Djurayev., Ch.T.Qurbonova 2418
GLITSIRRIZIN KISLOTASINING BENZOTRIAZOL BILAN SUPRAMOLEKULYAR KOMPLEKSINI BUG’DOYNING O’SISHI VA RIVOJLANISHI HAMDA FUZARIUM ZAMBURUG‘LI KASALIGA QARSHI TA’SIRINI MOLEKULYAR-GENETIK TAHLILI S.H.Hojiboboeva., O.Yunusov 2420
GEOGRAFIYA O‘QITUVCHISI –KASB FAOLIYATIDA QIZIQARLI MATERIALLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI M.E.Djurayev., F.R.Raxmonqulov., S.G‘.Pardaboyeva.....2421
MAKTAB GEOGRAFIYA DARSLARIDA QIZIQARLI GEOGRAFIK MATERILLARDAN FOYDALANISH Raxmonqulov Farxod Rustamovich., Abdusodiqov Muxtor Abdusodiqovich.....2424
KO‘K NO‘XAT (PIZUM SATIVUM L.) DONINING BO‘RTISHINI LABORATORIYA SHAROITIDA ANIQLASH Tashbekova Munira Xusanovna., Kuliyev Tojiddin Xamdamovich., Ismoilova Karomat Maxmudjonovna.....2426
QISHLOQ XO‘JALILIGINI RIVOJLANTIRISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH Xudayarova Muhayyo Egamnazarovna 2429
SIRDARYO VILOYATI SHAROITIDA SOYA NAVLARINING O‘SUV DAVRLARI A.SH.Abdurasulov 2433
TUPROQ DEGRADATSIYASI: MUAMMOLAR, OQIBATLARI, OLDINI OLISH CHORA TADBIRLARI Sh.A. Kuldasheva., A.G‘. Usmonova 2437

GLOBAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS Musurmanov Nurbek Ummatqul o‘g‘li ...2441
SIRDARYO VILOYATINING DEMOGRAFIK VAZIYATI VA UNING GEOGRAFIK JIHATLARI Karshibayeva Lolaxon Klichevna., Egamqulov Husniddin Erkaboy o‘g‘li 2446
INDIGO HOSILALARINING ANTIOKSIDANT XUSUSIYATLARINI NAZARIY, ILMIY JIHATDAN TADQIQ QILISH Maxamadiyev Sharofiddin Jumaboyevich., Rahmonov Sobir., Maxamadiyeva Qundizoy 2452
BIOKIMYO FANINI O‘QITISHDA MUSTAQIL TA’LIMNINING TURLARI VA ULARNING AHAMIYATI Z.U.Abdikulov.....2456
SIRDARYO HUDUDIDAGI SUV XAVZALARI VA U BILAN SUG‘ORILGAN TUPROQ TARKIBIDAGI OG‘IR METALLAR MIQDORINING MONITORINGI A.A.Ermatova., SH.I.Qosimov., Rahmonov Davron Sobir o‘g‘li.....2458
ABIOTIK OMILLARNING G‘O‘ZA NIHOLLARIDA GOMMOZ KASALLIGINI TARQALISHIGA TA’SIRI Gulmurodova Shahnoza Djuraevna., Sattarova Rano Kadirovna ..2462
TUPROQSHUNOSLIK FANINI SIFATLI O‘QITISHDA FANLARARO BOG‘LIQLIK TEXNOLOGIYASI VA UNING AHAMIYATI Masharipov Norbek Kenjabayevich.....2469
QISHLOQ XO‘JALIGI EKINLARINI SUG‘ORISHDA YER OSTI SUVLARIDAN FOYDALANISH TARTIBI Japakov Norboy Bo‘ribayevich.....2473
TALABALARGA PAXTA XOM ASHYOSINI QURITISH TEXNOLOGIYASI MAVZUSIDAGI AMALIY MASHG‘ULOTLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH Jo‘raboyev Islom Maxsud o‘g‘li.....2477
SIRDARYO VILOYATI MIRZAOBOD TUMANI HUDUDIDAGI TUPROQ TARKIBINING TAXLILI Jumaboyeva Iroda Murodqosimovna 2479
G‘O‘ZANING AYRIM NAVLARIGA BIOPREPARATLARNI TA’SIRINI O‘RGANISH (SIRDARYO VILOYATI TUPROQLAR SHAROITIDA) J.A.Jumanov 2485
O‘SIMLIKLARNING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARINI O‘RGANISHGA OID METODLAR Karshibaev Hazratkul Kilichevich., Abduxoliqov Farrux Baxrom o‘g‘li., Komilov Shaxzodjon Baxriddin o‘g‘li 2491
QISHLOQ XO‘JALIGIGA OID FANLARNI O‘QITISHDA TALABALARNI MANTIQIY FIKRLASHGA O‘RGATISHDA O‘QITUVCHINING PEDAGOG MAHORATI Komilov Nozimjon Abduraximovich.....2494
TABIATDAN OQILONA FOYDALANISHDA DORIVOR O‘SIMLIKLARNING EKOLOGIK JIHATLARI Xo‘jamqulov O.R.[1], Karshibayev J.X.[2], Komilov Sh.B.[3] 2498
APPLICATION OF THE “FISH SKELETON” METHOD OF MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGY TO THE SUBJECT OF BITTING OIL SEEDS AND SEPARATION OF THE PID FROM THE SHELL Kuzibekov Sardor Komilovich., Tashmuratov Asatullo Nasibullayevich 2500
“KOMPLEKS BIRIKMALAR” MAVZUSINI O‘QITISHDA “ASSISMENT” TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH Lapasova Feruza Abdullayevna.....2502
YOSHLARNI TARBIYALASHDA ONA TABIATNI MUHOFAZA QILISHGA OID BILIMNI SHAKILLANTIRISH BU- BUGUNIMIZ VA KELAJAGIMIZDIR! M.A.Abdurashidova., J.A.Jumanov., D.A.Najmiddinova.,.....2507
KIMYO FANINI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR Mamatqulova Moxira Bosimovna 2510

QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINI O‘QITISHDA INNOVATSIYALARNI TA’LIM-TARBIYA JARAYONIGA SAMARALI TATBIQ ETISH Mansurov Komiljon Murodjon o‘g‘li2514
KUZGI BUG‘DOY GENOTIPLARI TARKIBIDA PEROKSIDAZA FERMENTI VA UNING FIZIOLOGIK AHAMIYATI Qo‘shiyev Habibjon Xojiboboyevich., Yunusov Oybek Xabibullaevich., Jumanov O‘tkirjon To‘lqin o‘g‘li.....2516
KUZGI BUG‘DOY GENOTIPLARINING O‘RTACHA SHO‘RLANGAN TUPROQ SHAROITIDA TRANSPIRATSIYA JADALLIGI Jumanov O‘tkirjon To‘lqin o‘g‘li., Kuliev Tojiddin Xamdamovich., Yunusov Oybek Xabibullaevich 2519
KUZGI BUG‘DOY DON TARKIBIDAGI MIKROELEMENTLAR MIQDORI Jumanov O‘tkirjon To‘lqin o‘g‘li., Kuliyev Tojiddin Xamdamovich., Yunusov Oybek Xabibullayevich.2521
EKOLOGIK TARBIYANING IJTIMOIY VA IQTISODIY JIHATLARI Akhunboboyev Mamur Makhmudovich., Oybek Umirzakov., Ismoilov Abdulaxad.....2526
DEHQONCHILIK ILMIY IZLANISH ASOSLARI FANINING QISHLOQ XO‘JALIGI SOHASIDA ILMIY TADQIQOTCHILARNI TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI G‘oziyev Umrzoq Lapasovich., Qurbonova Sevara Dilmurod qizi 2529
O‘ZBEKISTONDA SUV OMBORLARINING QURILISHI NATIJASIDA VUJUDGA KELADIGAN DOLZARB EKOLOGIK MUAMMOLAR Tovbayev G‘ofur Zulkaynar o‘g‘li., Ibrohimova Sabina G‘ofur qizi.....2532
EFFECT OF GLYCYRRHIZIC ACID AND MENTHOL BASED SUPRAMOLECULAR COMPLEXES ON WHEAT (TRITICUM AESTIVUM L) GERMINATION INDICATORS Ettibaeva L.A., Abdurakhmanova U.K., Xalmuratova Z.T. 2536
QISHLOQ HO‘JALIGI ZARARKUNANDALARIDAN *XEROPICTA CANDACHARICA* TURINING ChO‘L MINTAQASI VA BIOTOPLARI BO‘YIChA TARQALISHI Maxmudjonov Zafarjon Murodjon o‘g‘li., Maxamadiyev Zokirjon Suyarqulovich., Suyunova Yodgora Muzaffar qizi 2538
TALABALARGA SANOAT JIXOZLARI VA TRANSPORT USKUNALARINING REKONSTRUKSIYASI VA MODERINIZATSIYASI MAVZUSINI O‘QITISHDA MODULLI YONDASHUV Maxmudov Islom Rustam o‘g‘li., Otaboyev Muhammad Faxriddin o‘g‘li.....2540
PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING THE SUBJECT “INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF QUICK COOKING PEANUT CULTIVATION” Mirsharipova Guljakhan Kamalovna., Komilov Nozimjon Abdurahimovich.....2545
“SOYA AHAMIYATI, BIOLOGIYASI VA YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI” MAVZUSINI O‘QITISHDA ILG‘OR TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH Mirsharipova Guljaxon Kamalovna., Xo‘jabekova Dildora Ergash qizi 2550
DEVELOP TEACHING INNOVATION TEHNOLOGY FOR THE TOPIC OF CULTIVATION SOYA Mirsharipova Guljakhan Kamalovna, Khojabekova Dildora**Hata! Yer işareti tan**
SOYA MAHSULDOR VA SERDAROMAD EKIN Mirsharipova Guljaxon Kamalovna2557
SOYA MOYINI BIOLOGIK FAOL MODDALAR BILAN BOYITILGAN YOG‘ MAHSULOTI ISHLAB CHIQARISH MAVZUSIGA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANING “BALIQ SKELETI” METODINI QO‘LLASH Kuzibekov Sardor Komilovich., Miyassarov Zohidjon Ravshan o‘g‘li 2560
SUG‘ORILADIGAN TUPROQLARDA SIZOT SUVLARI SATXI VA MINERALIZATsIYaSI MONITORINGI O‘.Toshbekov., A.Atabekov 2563

XIZMAT KO‘RSATISH TARMOQLARINI RIVOJLANTRISHDA FANLAR ARO TADQIQOTLARNING AHAMIYATI Altibayeva Muxayyo Begimqulovna., Qilichev Zoyir Toxir o‘g‘li 2566
ВНЕДРЕНИЕ ЦИФРОВЫХ И ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ Нурмухамедов Ахмад Анварович., Ганижонов Дониёр Иброхим угли 2568
TA’LIMDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASHNING AVZALLIKLARI Obloqulov Muzaffar Rahmonqul o‘g‘li 2572
GULISTON TUMANI “O‘ZBEKISTON MASSIVI TUPROQLARINING SIFAT BAHOSI VA UNI O‘QITISH USLUBIYOTI O‘razaliyeva Maftuna Dilmurod qizi 2578
QISHLOQ XO‘JALIK FANLARINI O‘QITISHDA KLASTER METODINING TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI Abdillayev To‘lagan Abdillayevich., Otaboyev Muhammad Faxriddin o‘g‘li., Baxromov Alisher Norboboyevich 2581
PAXTA XOM ASHYOSINI QURUTISH JARAYONINI O‘RGANUVCHILARGA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANGAN HOLDA YORITIB BERISHNING QULAYLIKLARI Qabulov Ibrohim Mamatqul o‘g‘li., Yuldosheva Dilorom Xusniddin qizi...2583
SANGZOR DARYO HAVZASIDA ATMOSFERA YOG'INLARI TAQSIMLANISHINING HUDUDIY JIHATLARI Qosimov Nurmuxamad Dursinovich., Xamzayev Jaxongir Rustam o‘g‘li 2588
QISHLOQ XO‘JALIGI SOHASIDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA YANGI ILMIY ISHLANMALAR, INNOVATSIYALAR HAMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH Qurbonov Ahror Po‘latjon o‘g‘li 2590
INNOVATIVE APPROACHES TO QUALITY TEACHING OF AGRICULTURAL SCIENCES Rakhmatov Firdavs Orifjon., Rakhmatov Orifjon Orifjonovich., Saidqosimov Uchqun Abdunabi 2593
QISHLOQ XO‘JALIK FANLARINI SIFATLI O‘QITISHDA PEDAGOGIKA VA BOSHQA FANLAR BILAN BOG‘LIQLIGINING INNOVATSION YONDASHUVI Raxmatullayev Ravshanbek Kushmuratovich 2596
TEXNOLOGIYA VA UNI O`QITISH METODIKASI Sattarov Karim Karshiyevich., Abdashimova Xumora Abrorxo‘ja qizi., O‘ktamova Charos Ziyodulla qizi 2601
OZIQ-OVQAT TA’LIM YO‘NALISHI TALABALARINI O‘QITISHDA TEXNIK TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISH Sattarov Karim Karshiyevich., Tuxtamishova Gulnoza Qarshiboyevna., Nuriddinov Baxrom Raximberdievich.....2604
OZIQ-OVQAT YO‘NALISHIDA AMALIY MASHG‘ULOTLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR Sattarov Karim Karshiyevich., Tuxtamishova Gulnoza Qarshiboyevna 2608
БЕЗОПАСНОСТЬ И КРИТЕРИИ КАЧЕСТВА ХЛЕБА, К ИСПОЛЬЗУЕМЫМ ВТОРИЧНЫМ СЫРЬЕВЫМ ДОБАВКАМ ДЛЯ ОБОГАЩЕНИЯ ХЛЕБОБУЛОЧНЫХ ИЗДЕЛИЙ Сайдуллаевой Г.О., ...2613
TALABALARGA UZUMCHILIK FANINI O‘RGATISHNI INTERFAOL MEDOTLARDAN FOYDALANGAN HOLDA TASHKIL ETISH Shokirov Ravshan Usmonqul o‘g‘li., Ikromova Sevara Ikromali qizi., Bozarboyeva Mumtozoy Alisher qizi 2616
TABIIY FANLAR BO‘YICHA SAVODXONLIK KOMPETENSIYALARI. PISA XALQARO BAHOLASH DASTURI Tagayeva Dilnoza Mamadiyarovna 2619

ADVANTAGES OF TRAINING ELEMENTS OF THE MANGANESE GROUP USING INTERACTIVE METHODS Tashbayeva Shoira Kasimovna.....2623
ISHLAB CHIQARISHDA ZAMONAVIY TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING QO‘LLANILISHI Tashmuratov Asatullo Nasibullayevich 2628
WAYS OF INNOVATIVE USE OF LABOR RESOURCES IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY Ma’mur Akhunboboyev., Oybek Umirzakov., Saidjon Akhmadkulov, ...2633
MICROORGANISMS IN SALINE SOIL AND THEIR BIOLOGICAL AND ECOLOGICAL SIGNIFICANCE Kuralova Ra'ni Mirzaalievna.....2636
TUPROQQA FAOL ISHLOV BERISH MASHINALARIGA DOIR MAVZULARNI FANLARARO INTEGRATSIYA ASOSIDA O‘QITISHNING INNOVATSION YONDASHUVI To‘raqulov Mamaraym., Ermatov Valijon Abdivaitovich., Batirov Baxtiyar Kunishovich.....2639
DEXQONCHILIKA OID MAVZULARNI O‘ZLASHTIRISHDA TABIIY OMILLAR INTEGRATSIYASINI TAHLIL QILA OLISHNING AHAMIYATI Xodiyev Ulug‘bek Eshdavlatovich., Mansurov Komiljon Murodjon o‘g‘li., Nurullayev Fozil Ziyodullo o‘g‘li 2644
AGROKIMYO VA AGROTUPROQSHUNOSLIK YO‘NALISHI TALABALARINI SIFATLI O‘QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI Turdimetov Shaxobiddin Muxitdinovich., Obloqulov Muzaffar Rahmonqul o‘g‘li.....2647
TEXNIKA OLIY O‘QUV YURTLARI TALABALARINI O‘QITISHNING FAOL VA INTERFAOL METODLARI Tuxtamishova Gulnoza Qarshiboyevna., Sattarov Karim Karshiyevich., Samatov Xamid Maxmudovich.....2651
TA’LIMNI RAQAMLASHTIRISH VA KENG QO‘LLASH - BILIM EGALLASHDAGI YANGI IMKONIYAT Karshiboyev Hazratqul Kilichievich., Karshibayev Jaxongir 2655
DEGRADATSIYAGA UCHRAGAN YERLAR ULARNING EKOLOGIK MUAMMOLARI KELIB CHIQISH SABABLARI VA OQIBATLARI Sh.A. Kuldasheva., A.G‘. Usmonova.....2657
ACHCHIQ BODOM O‘SIMLIGI QURUQ MEVASI TARKIBIDAN AFLATOKSINLAR MIQDORINI YUQORI SAMARALI SUYUQLIK XROMATOGRAFIYASI METODI YORDAMIDA TAHLIL QILISH Shopo‘latov O‘.M., Xaydaraliyeva O.F. 2663
THE ROLE OF INTERACTIVE METHODS IN THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING Kuzibekov Sardor Komilovich., Uzaydullaev Akmaljon Olimovich 2669
TA’LIM JARAYONIDA INTER FAOL USLUBLAR VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH Xamdamov Muzaffar Berdiqulovich 2673
MODULLI O‘QITISH TEXNOLOGIYASI Egamqulova Hamida Akram qizi.....2677
METHODS OF USING MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN STUDENT AND YOUTH EDUCATION *Khazratkulov Javsurbek Zokirjon ugli.,* Jankorazov Abror Mamrajab ugli 2680
INTENSIV TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANIB ETISHTIRILAYOTGAN TOK TUPLARIGA SHAKL BERISH VA KURTAKLAR YUKLAMASINI ANIQLASH MAVZUSINI CASE STUDY METODI YORDAMIDA TASHKIL ETISHNING MOHIYATI Xo‘jaqulov Fayzi Mardanovich., Abduraimov davron Ulug‘bek o‘g‘li., Qaxxarova Zamira Saydulla qizi 2685
TOK TUPIGA SHAKL BERISH, KESISH VA XOMTOK QILISHGA 2688

XOVOS TUMANI PAXTAKOR MASSIVI TUPROQLARINING SIFAT BAXOSI VA UNI OO‘QITISH USLUBIYOTI Xudayberdiyeva Zarina Asqar qizi 2692
«MASHINA DETALLARI» FANINING DOLZARBLIGI VA FANNI O‘QITISHDA TA’LIM TEXNOLOGIYASI HAMDA INTEGRATSIYANING AHAMIYATI Yusufaliev Abduraxmon Tilovovich 2696
TALABALARGA TOKNI O‘STIRISH, NAVDALAR RIVOJLANISHI VA O‘SISHIGA BOG‘LIQLIGI MAVZUSIDAGI AMALIY MASHG‘ULOTNI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUV Zafarova Nozima Xushyorjon qizi., Xolmatova Ozoda Zokir qizi.....2701
MIKROORGANIZMLARNING TUPROQDAGI AHAMIYATI Rahimov Zarqum Zafarjonzoda., G‘oziyev Umrzoq Lapasovich 2704
IQLIMIY TADQIQOTLAR UCHUN INTERNET MANBALARI BILAN ISHLASH VA ULARNI KARTALASHTIRISH Zikirov Ixtiyor Yakubovich., Sattarov Sobidxon Muxtarovich., Shakarova. S.A 2708
KIMYO FANLARIDAN LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL QILISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH Xodjiakbar Abduraxmanovich Abdurahimov 2712
TORQOPCHIG‘AY BOTANIK–GEOGRAFIK RAYONI FLORASINING AREALOGIK TAHLILI Daniyarov Sultankul Abduraimovich., Djuraev Mansur Egamberdievich., Abduraimov Azizbek Sultankulovich.....2716
INSON HAYOTIDA EKOLOGIK TOZA QISHLOQ XO‘JALIGI VA OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARINING AHAMIYATI Djurayev Baxodir Begaliyevich.....2721
HIMOYALANGAN MAYDONLARDA SABZAVOT EKINLARINI ETISHTIISHNING INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR Kim Dmitriy Valentinovich., To‘xtamishev Sardor Saydullaevich 2723
TUPROQLARINING UMUMIY FIZIKAVIY XOSSALARI MONITORING TA`LIM JARAYONIDAGI MUAMMOLARI R. Qurvantayev., SH.A. Botirov., M.Hayitaliyeva 2732
AGRONOMIYA TA’LIM YO‘NALISHI TALABALARINI O‘QITISHDA MAVSUMIY TADBIRLAR XUSUSIDA MALAKALANTIRISH ASOSIY MEZON Turakulov Mamarayim Aynakulovich., Ergashov Azizbek Ilashboy 2738
GOSSIPOL SIRKA KISLOTASI TADQIQOTI Alimov Alisher Erkinovich 2744
O‘QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI Mengliyev Mirpo‘lat Urozmahammad o‘g‘li., Abduraxmanova Ugilay Koxxorovna 2751
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ ХИМИИ *Мусакаева Сабина Ришатовна* 2753
TALABA MUSTAQIL ISHI - TA’LIM JARAYONINI TARKIBIY QISMI SIFATIDA Karshibayev Jaxongir Xazratkulovich.....2756
BUG‘DOY O‘SIMLIGIDA SARIQ ZANG KASALLIGINI TARQALISHI VA RIVOJLANISHI Tuxtamishev Sardor Saydullayevich, Ergashev Ma’rufjon Muxammatjanovich2759
KIMYO FANI O‘QITUVCHISINING KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHDA MODULLI TA’LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH Umirov Nurillo Saydullaevich 2762
QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISHDA QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARINING TUTGAN O‘RNI Xidiraliyev Komil Esanovich., Bozorov Sindor Sodiq o‘g‘li2764

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FUNDAMENTALS OF ECOLOGICAL MANAGEMENT (on the example of the Republic of Uzbekistan) Yuldashev Abror Ubaydullayevich., Toymbayeva Dilnoza Abdijabbor qizi, ...2768
ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК Эргашева Нилуфар Абдуллаевна 2777
О РЕПРОДУКЦИИ НЕКОТОРЫХ КОРМОВЫХ ЭСПАРЦЕТОВ (*FABACEAE*) В АРИДНОЙ ЗОНЕ УЗБЕКИСТАНА З. Ф. Джумаева 2779
SHIRINMIYA O‘SIMLIGINING TUGUNAK BAKTERIYALARINING FITOPATOGEN ZAMBURUG‘LARGA QARSHI ANTAGONISTIK MUNOSABATI Ra’no Kuralova., Toxir Xusanov., Xabibjon Qo‘shiyev.....2782
QISHLOQ XO‘JALIGIGA OID KASB-HUNAR MAKTABLARIDA BIOLOGIYA FANINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR Turdimetov Shaxobiddin Muxitdinovich, Botirov Shavkat Alijon o‘g‘li 2786
BOSHOQLI DON EKINLARINI SUG‘ORISHDA ZAXIRA SUVLARIDAN FOYDALANISH *Turg‘unov Shamsiddin Quvondiq o‘g‘li* 2789
STEAM DASTURI ASOSIDA BIOLOGIYA FANIDAN LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARNI TASHKIL ETISH SAMARADORLIGI R.SH.Bazarova.....2791
IONLI BOMBARDIROVKA QILIB ARALASHMALAR KIRITIB O‘STIRILGAN PLYONKA VA QOPLAMALARNI TERMIK QIZDIRILGANDA ARALASHMALARNI AJRALIB CHIQISHI Elmurodov Rustam Ummatkulovich.,Niyazov Shavki Kulaganovich.....2797
UCH O‘LCHOVLI GALILEY FAZOSIDA SIRT INDIKATRITSA CHIZIG‘I Nurbayev Abdurashid Ravshanovich.,Abdullayev Jo‘rabek Saydulla o‘g‘li 2804
UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA O‘QUVCHILARNING HAYOTIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI Boqiyev Sarvar Tangirqul o‘g‘li 2806
KOMBINATORIKANI GEOMETRIYA FANIGA TADBIQLARI Bozorov Suxrob Baxodirovich 2809
O‘LCHOVLI FUNKSIYALAR FAZOSI UCHUN DUALLIK PRINSIPI Jumagul Egamnazarova Xudoyorovna.,Qo‘ziboyeva Nozima Yoqibjon qizi 2816
YUQORI SINF O‘QUVCHILARIDA HAYOTIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHDA YORDAM BERADIGAN METODLAR Erkinov Xursandbek Baxtiyorovich 2823
MASALALARDAGI ISBOTLASH-YECHISH DEGANIMI F.M.Zokirov.,H.Norjigitov2825
BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI METODIK TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH Narbayev Farrux Sharafbayevich 2828
UMUMTA’LIM MUASSASALARIDA FIZIKA FANINI O‘QITISHDA PEDAGO-SINERGETIK YONDASHISHNING O‘RNI Fayzullayev Abduazim Kuchkarali o‘g‘li.....2830
TA’LIM TIZIMIDA STEAM TA’LIM MODULI VA UNING IMKONIYATLARI Ashirov Shamsiddin Annazarovich.,Imankulov Nurbek Tursunkul o‘g‘li 2833
DEVELOPING STUDENTS' LOGICAL THINKING SKILLS IN MATH CLASSES Nafasov Ganisher Abdurashidovich.,Bozorboyev Jumanazar Abdugofur o‘g‘li.....2836
FUNKSIYANING KASR TARTIBLI HOSILASINI INTEGRAL YORDAMIDA O‘RGATISH Gaimnazarov Olimdjon Gulmurodovich.,Shodmonkulova Shaxnoza Mirvali qizi., Rajabova Tillo Raxmonali qizi.....2838

FIZIKA YO‘NALISHI TALABALARI UCHUN INAVATSION USULDAGI OG‘IRLIKNING MEXANIK TA’SIRIDAN ENERGIYA OLISHNI KENG DOIRADA O‘RGANISH USULLARI Davlatov O‘tkir Tagaevich., Toshboyev Nurbek O‘tkir o‘g‘li.....2842
К ПРИБЛИЖЕННОМУ РЕШЕНИЮ ОДНОЙ ЗАДАЧИ ТЕОРИИ ФИЛЬТРАЦИИ МЕТОДОМ КВАЗИСТАЦИОНАРНОГО ПРИБЛИЖЕНИЯ Жамуратов Кенгаш.,Саитмуратов Улмас Нуруллаевич.,Мирзаева Хуршида Бахрамовна.....2845
ASYMPTOTIC NORMALIZATION COEFFICIENT FOR FOR $^{6}Li+n\rightarrow{}^{7}Li$ D.T. Safarboyev.,Kh.B.Khaydarov.,K.I.Tursunmakhatov 2850
“HAYRATLI” FUNKSIYALAR Behruz.Sh.Sayfullayev.,Madamin.M.Anorbayev.,Navro‘z.M.Usmonov 2853
SEPARATING A FINITE SYSTEM OF POINTS FROM EACH OTHER IN REAL EUCLIDEAN SPACE Behruz.Sh.Sayfullayev.,Madamin.M.Anorbayev.,Navro‘z.M.Usmonov2857
FUNKSIYANING QAVARIQ VA BOTIQLIGI MAVZUSINI MODULLI TEXNOLOGIYA TAMOYILLARI ASOSIDA LOYIHALAB O‘QITISH Dushabayev Olimjon Nazarovich.,Keldiyorova Setora Bo‘ribekzoda.....2860
YARIM SILINDR SHAKLIDAGI SHAFFOF POLIETILEN PLYONKA TO‘SIQLI QUYOSH ISSIQXONA-QURUTGICHINING TEMPERATURA REJIMINI HISOBLASH Abdullayev Abduraxman.....2867
UMUMTALIM MAKTAB FIZIKA KURSINI O‘QITISHDA METODOLOGIK MASALALARINI ROLI Komilov Mirziyo Mirkamolovich.,Xo‘jayorov Jahongir Murotqosimovich.,Isroilova Dilafro‘z Nurali qizi.,Quchqorova Dilrabo Zoirjonovna.....2871
MODIFICATION OF THE STRUCTURE AND SURFACE PROPERTIES OF MONOCRYSTALS OF Si BY HIGH-DOSE IMPLANTATION OF Ba^{+} IONS AND ALKALINE ELEMENTS T.S.Kamilov.,I.R.Bekpulatov.,N.E.Norbutayev.....2874
INTERDISCIPLINARY APPROACH IN IMPROVING LOGICAL COMPETENCE OF FUTURE PHYSICS TEACHERS Nafasova Gulnoza Bakhtiyorovna 2877
SEASONAL HEATING CAPACITY AND THERMAL EFFICIENCY OF FLAT SOLAR WATER HEATING COLLECTORS MADE OF TRANSLUCENT PLASTICS WITH BOTTOM ABSORPTION OF RADIATION SH.K.Niyazov.,F.SH.Kasimov.,R.U.Elmuratov .2879
DEVELOPING LOGICAL COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN THE EDUCATION PROCESS *Bakhriddin Olimov,* 2884
BAZI KECHIKUVCHI ARGUMENTLI XUSUSIY HOSILALI TENGLAMA UCHUN ARALASH MASALA Kalandarov A.,Normatov M 2886
QUYOSH-BIOENERGIYADAN FOYDALANIB ISSIQ SUV CHUVITGICH QURILMASIDAGI ISSIQLIK VA FIZIKAVIY JARAYONNI NAZARIY TADQIQ QILISH Obidjonov G‘anijon Azimjon o‘g‘li.....2888
QUYOSH RADIATSIYASI VA SHAMOL ENERGIASINI ELEKTR ENERGIYASIGA AYLANTIRISHNING FIZIK-TEXNOLOGIK ASOSLANISHI Sherboev Davlat Karimqul o‘g‘li 2893
ELEKTROMAGNIT TO‘LQINLAR MAVZUSINI MA’RUZA MASHG‘ULOTI DARSIDA INTELLEKT-XARITA TEXNOLOGIYASINI QO‘LLASH Rahmanov Valijon Turdaliyevich.....2896
ОБУЧЕНИЕ ФИЗИКЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИИ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ Гайибназаров Рузимурод Бахтиярович2902

KVANT MEXANIKASIDA VODOROD MOLEKULASI MAVZUSINI O‘QITISHDA INTERDISTSIPLINAR TA’LIM PRINTSIPIDAN FOYDALANISH ASOSIDA TALABALAR FAOLLIGINI OSHIRISH Samatov G‘ulom Bazarbaevich 2904
UCH KARRALI INTEGRALLARNING MEXANIKAGA TADBIQLARI Shodmonkulova Shaxnoza Mirvali qizi 2910
ZOVURLARNI TOZALASHNI OPTIMAL MATEMATIK MODELINI YARATISH Xolboyev Sirojiddin Muzaffarovich.,Ummatqulov Ilhom Ikrom o‘g‘li 2914
ҲАЛҚАНИНГ ОДДИЙ ТРАНСЦЕНДЕНТ КЕНГАЙТМАСИ Досанов Муртазақул Сайидазимович.,Маматов Жўрабек Сайдуллаевич 2918
РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ О ПРИТОКЕ К СОВЕРШЕННОМУ ГОРИЗОНТАЛЬНОМУ ДРЕНАЖУ Кенгаш Жамуратов.,Умаров Хабибулла Рахматуллаевич.,Худайкулов Рустам Уктамович 2925
ОБ АВТОМОДЕЛЬНОМ РЕШЕНИИ ЗАДАЧИ НЕСТАЦИОНАРНОГО ДВИЖЕНИЯ ГРУНТОВЫХ ВОД ВБЛИЗИ ВОДОХРАНИЛИЩА ПРИ НАЛИЧИИ ИСПАРЕНИЯ Жамуратов Кенгаш.,Гайибназаров Хабибулла Рахматуллаевич.,Хамидов Достон Хожиакбарович 2928
OLIY TA’LIM MUASSALARIDA FIZIKA FANINI INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA TA’LIM JARAYONINI TASHKIL QILISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI Mirzayev Diyorbek Azamjonovich 2932
OLIY TA’LIMDA FIZIKA YO‘NALISHI TALABALARI UCHUN FANLARARO ALOQADORLIKNI AMALGA OSHIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK ASOSLARI Ashirov Shamshiddin Anazarovich., Mirzayev Diyorbek Azamjonovich 2934
XALQARO BAHOLASH ME’ZONLARI ASOSIDA TA’LIM JARAYONINI TASHKIL QILISH TEXNOLOGIYASI Turdiboev Dilshod Xamidovich 2937
AKADEMIK LITSEYLARDA “KVANT FIZIKASINI” INTERDISIPLINAR BOG‘LANISH PRINSIPINING METODOLOGIK ASOSLARI Sattarkulov Komil Raxmatovich 2940
ЗАДАЧА ПОИСКА НА ГРАФАХ ПРИ НАЛИЧИИ ОГРАНИЧЕННОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ ИСКОМОЙ ТОЧКЕ Хусанбай Наржигитов., Хабибулла Умаров., Мохинур Эрманова 2945
MAKTAB FIZIKA KURSINI O‘QITISHDA ILMIY VA O‘QUV BILISHLAR MUNOSABATINING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK JIHATLARI Obidova.Z.N 2948
ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ТВЕРДОГО РАСТВОРА $(GaAs)_{1-x}(ZnSe)_x$, ВЫРАЩЕННОГО ИЗ ОЛОВЯННОГО РАСТВОРА РАСПЛАВА ГАЙМНАЗАРОВ К.Г. 2951
UMUMTA’LIM MAKTABLARI VA AKADEMIK LITSEYLARDA INTERDISIPLINAR BOG‘LANISH PRINSIPINING DIDAKTIK JIHATLARI Irsaliyeva Surayyo To‘rabek qizi 2955
СИММЕТРИК ОРЛИЧ ФАЗОЛАРИ Хабибулла Умаров.,Шахноза Хидирова.,Назокат Рахматуллаева 2959
PROFESIONAL TA’LIM TASHKILOTLARIDA FIZIKA FANNIING MEXANIKA BO‘LIMINI IZCHILLIK PRINSIPI ASOSIDA O‘QITISH Urazbakov Alijon Djurabayevich . 2966
ЭКСТРЕМАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ НА ГРАФАХ Эшниязов Абдумалик Искандарович.,Холматов Кахрамон Холмуротбой угли 2970

GEOMETRIYA FANINI MUSTAQIL O‘RGANISHDA ZAMONAVIY MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI Atamuradova Dilshoda Ravshankulovna 2975
BO‘LG‘USI MATEMATIKA O‘QITUVCHILARINING MATEMATIK KOMPETENSIYALARI VA ULARGA MOS TASHXISLOVCHI MASALALAR TIZIMI HAQIDA Turgunbayev Riskeldi Musamatovich.,Rajabov Ulug‘bek Tuychiyevich.....2978
SUYUQ FAZADA O‘STIRILGAN pSi-n$(Si_2)_{1-x}(CdS)_x$ TUZILMANING ELEKTROFIZIK VA FOTOELEKTRIK XOSSALARI Saidov.A.S.,Gaymnazarov.K.G.,Ashirov Sh.A.,Saparova.G.B. 2981
MATEMATIK ANALIZDAN MASHG‘ULOTLARNI TEZAURUSLI YONDASHUV ASOSIDA LOYIHALASH Turgunbayev Riskeldi Musamatovich.....2986
ПРЕПОДАВАНИЕ ОСНОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РОБОТОТЕХНИКИ В ДИСТАНЦИОННОМ ФОРМАТЕ Агафонов Александр Алексеевич., Эшниязов Абдумалик Искандарович 2991
OLIY MATEMATIKADAN AMALIY MASHG‘ULOTLARNING TEXNOLOGIK XARITASI HAQIDA Qushmurotov U.I.....2995
О КОРРЕКТНОЙ ПОСТАНОВКЕ ОДНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА ПАРАБОЛО-ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО ТИПА Мамажонов Санжарбек Мирзаевич 3000
ЕДИНСТВЕННОСТЬ РЕШЕНИЯ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ТРЕТЬЕГО ПОРЯДКА С КРАТНЫМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ В ТРЕХМЕРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ Хамитов Азизбек Ахмаджон угли 3004
О ЕДИНСТВЕННОСТИ РЕШЕНИЯ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ТРЕТЬЕГО ПОРЯДКА С ПЕРЕМЕННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ Апаков Юсупжон Пулатович.,Умаров Рахматилла Акрамович.....3007
РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ О ПРИТОКЕ К СОВЕРШЕННОМУ ГОРИЗОНТАЛЬНОМУ ДРЕНАЖУ Кенгаш Жамуратов.,Умаров Хабибулла Рахматуллаевич.,Худайкулов Рустам Уктамович 3009
O‘QUVCHILARNING FIZIOLOGIK XUSUSIYATLARI ASOSIDA KASBGA YO‘NALTIRISH MUAMMOLARI Murtazaev Melibek Zakirovich, Rayimqulov Shoxruh Shavkatovich 3012
TASVIRIY SAN’AT TO‘GARAK MASHG‘ULOTLARIDA O‘QUVCHILAR IJODIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARINING DOLZARB MUAMMOLARI Yusupova Shoxista Alimjanovna, Yusupova Shokhista Alimzhanovna 3016
BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY GRAFIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI Bo‘riboyeva Dilraboxon Norboy qizi 3020
MUHANDISLIK GRAFIKASI DARSLARIDA TALABALARNI IJODIY-KREATIV FIKRLASHGA O‘RGATISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK OMILLARI *Inoyatov Odiljon Sobitovich* 3026
BO‘LAJAK TASVIRIY SAN’AT O‘QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENTLIGI SHAKLLANISHIDA AYRIM QARASHLAR Berikbayev Alisher Alikulovich 3031
INTERFAOL O‘QITISH METODLARIDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI Berikbayev Alisher Aliqulovich, Bo’riboyeva Dilraboxon Norboy qizi, Abdullayev Bahtiyor Sobirovich 3036

ALI SAFIY MEROSIDA BILISH MASALALARI Mavlyanov U.N 3043
XV-XVI ASRLARDA MOVAROUNNAHR VA XUROSONDAGI MADANIY TARAQQIYOTNING XUSUSIYATLARI Tangirberdiyev Sh.G. 3045
YASSAVIYLIK SHAKLLANISHINING ASOSIY OMILLARI Xudoynazarova Z.S 3049
INTEGRAL TENGLAMALARNING TATBIQLARI Abdullaev Janikul Ibragimovich., Tangirqulova Zebiniso Jasurovna., Nurmamatova Munira Rustam qizi 3051
KUCHLI TA‘SIRLASHUVDA BO‘LGAN 2+1 ZARRACHALI SISTEMANING BOG‘LANGAN HOLATLARI Abdullaev Janikul Ibragimovich., Toshturdiev Abdixurayra Muxammadiyevich 3056
ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ (НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ) Плиева Руслана Владимировна 3059
ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ Плиева Руслана Владимировна, Норова Мехрангиз, Махкамова Нигора Суюновна 3064
«ФОРМИРОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ И КРЕАТИВНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.» Абдумуминова Озода Анваровна.....3068
TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA MASOFAVIY TA’LIMNING O‘RNI Umarova Gulshod Abdujabbarovna 3076
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TARBIYALASHDA TABIAT BILAN TANISHTIRISH FANINING O‘RNI VA AHAMIYATI *Z.O‘.MAMIROVA* 3080
USING PRODUCTIVELY AN INDEPENDENT EDUCATION AND THE ELECTRONIC SOURCES IN IMPROVING THE COMPETENCE OF BIOLOGY TEACHERS H.K.Karshibayev, D.Tagayeva 3083
BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHISINING IJODIY FAOLIYATI JARAYONIDA PEDAGOGIK IMPROVIZATSIYANING O‘RNI Kasimova O.A. 3087